مخزن العرفان

۱۵-۱

در تفسیر قرآن

تعلیم

بانو مجتهده امین
یک بانوی اصفهانی

بسم الله الرحمن الرحیم

مخزن العرفان در تفسیر قرآن

نویسنده:

نصرت بیگم امین

ناشر چاپی:

گلبهار

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست ----- ۵
مخزن العرفان در تفسیر قرآن ----- ۱۴۶
مشخصات کتاب ----- ۱۴۶
جلد اول ----- ۱۴۶
اشاره ----- ۱۴۶
مقدّمه کتاب و تذکّرات سودمند ----- ۱۴۶
اشاره ----- ۱۴۶
پاره‌ای از فضائل قرآن مجید ----- ۱۴۸
(در فهم قرآن بایستی از نور ولایت اقتباس نمود) ----- ۱۴۹
جمع بین منع از تفسیر برأی و أمر بتدبر در قرآن) ----- ۱۵۰
(فضیلت خواندن قرآن و تدبّر در آن) ----- ۱۵۲
(بیان تنطاوی در ذیل سوره حمد) ----- ۱۵۴
(خصوصیات و فضائل سوره حمد) ----- ۱۵۶
(نامهای سوره حمد) ----- ۱۵۶
سوره حمد ----- ۱۵۷
اشاره ----- ۱۵۷
(اعوذ باللّه من الشّیطان الرّجیم) ----- ۱۵۷
ترجمه: ----- ۱۵۷
(توضیح) ----- ۱۵۷
[سوره الفاتحة (۱): آیه ۱] ----- ۱۵۸
اشاره ----- ۱۵۹
ترجمه: ----- ۱۵۹
(توضیح) ----- ۱۵۹

اشاره ----- ۱۵۹
(بیان اللّه واله) ----- ۱۶۰
[سوره الفاتحة (۱): آیات ۲ تا ۴] ----- ۱۶۵
اشاره ----- ۱۶۵
ترجمه: ----- ۱۶۵
(توضیح آیات) ----- ۱۶۵
اشاره ----- ۱۶۵
(بیان کلام عرفاء راجع بحمد) ----- ۱۶۶
(بیان اوصاف سه‌گانه حق تعالی) ----- ۱۶۷
(سرّ تکرار رحمن و رحیم) ----- ۱۶۹
(نکات دیگری که در اینجا گفته شده) ----- ۱۷۰
[سوره الفاتحة (۱): آیات ۵ تا ۷] ----- ۱۷۱
اشاره ----- ۱۷۱
ترجمه: ----- ۱۷۱
(توضیح آیات) ----- ۱۷۱
اشاره ----- ۱۷۱
(ترتیب لفظی مطابق ترتیب معنوی است) ----- ۱۷۱
(سرّ مقدّم بودن «ایّاک» بر نعبد و نستعین) ----- ۱۷۲
(کلام بیضاوی در تفسیر «اهدنا») ----- ۱۷۴
(امر و دعا در معنی یکی است) ----- ۱۷۵
(نعمت دو قسم است نعمت ظاهر و نعمت باطن) ----- ۱۷۷
(در فضیلت سوره حمد) ----- ۱۷۸
تفسیر سوره بقره ----- ۱۷۸
اشاره ----- ۱۷۸

[سوره البقرة (۲): آیات ۱ تا ۳] ----- ۱۷۹
اشاره ----- ۱۷۹
ترجمه ----- ۱۷۹
(توضیح آیات و تشتّت آراء در حروف تهجّی) ----- ۱۷۹
اشاره ----- ۱۷۹
(مقالات علمای تفسیر در معنی حروف تهجی) ----- ۱۸۰
(بیان صدر المتألّهین در تفسیر سوره بقره) ----- ۱۸۱
(اعتراض و پاسخ) ----- ۱۸۵
(پاسخ حرف اول) ----- ۱۸۶
(پاسخ حرف دوم) ----- ۱۸۶
(تقوی بمعنی لغوی و شرعی) ----- ۱۸۷
(مراتب و درجات تقوی) ----- ۱۸۷
(گفتار صدر المتألّهین در معانی تقوی) ----- ۱۸۹
(فضائل و خصوصیات تقوی) ----- ۱۹۰
(در شرع چهار معنی در ایمان گفته شده) ----- ۱۹۳
(روح و حقیقت ایمان در چه کس پدید میگردد) ----- ۱۹۵
(عقل نظری چیست و حکمت عملی کدامست) ----- ۱۹۵
(معنی ایمان و درجات آن) ----- ۱۹۷
(مقصود از ایمان بغیب چیست) ----- ۱۹۷
(نماز و فضیلت و خصوصیت آن) ----- ۱۹۸
(گفتار غزالی در معانی معنوی و روح نماز) ----- ۲۰۰
(انفاق چیست و معنی رزق کدام است) ----- ۲۰۱
[سوره البقرة (۲): آیات ۴ تا ۵] ----- ۲۰۳
اشاره ----- ۲۰۳

ترجمه: ----- ۲۰۳
(توضیح آیات) ----- ۲۰۳
اشاره ----- ۲۰۳
(در چگونگی نزول آیات قرآن بر رسول اکرم) ----- ۲۰۴
[سوره البقرة (۲): آیات ۶ تا ۷] ----- ۲۰۷
اشاره ----- ۲۰۷
ترجمه: ----- ۲۰۸
(توضیح آیات) ----- ۲۰۸
اشاره ----- ۲۰۸
(سؤال و پاسخ) ----- ۲۱۰
(پاسخ) ----- ۲۱۱
[سوره البقرة (۲): آیات ۸ تا ۱۰] ----- ۲۱۲
اشاره ----- ۲۱۲
ترجمه: ----- ۲۱۲
(توضیح آیات) ----- ۲۱۲
اشاره ----- ۲۱۲
معنی خدعه چیست و منافقین چگونه خدعه میکردند ----- ۲۱۳
[سوره البقرة (۲): آیات ۱۱ تا ۱۳] ----- ۲۱۴
اشاره ----- ۲۱۴
ترجمه: ----- ۲۱۴
[(توضیح آیات)] ----- ۲۱۵
اشاره ----- ۲۱۵
(چرا منافقین نفاق میکردند) ----- ۲۱۵
(چه کسی را سفیه گویند) ----- ۲۱۵

(چه کسی را عاقل گویند) ----- ۲۱۶

[سوره البقرة (۲): آيات ۱۴ تا ۱۶] ----- ۲۱۶

اشاره ----- ۲۱۶

ترجمه: ----- ۲۱۷

توضیح آیات ----- ۲۱۷

اشاره ----- ۲۱۷

(مقصود از شیاطین کیانند) ----- ۲۱۷

(بیان صدر المتألهین در تفسیر آیه) ----- ۲۱۸

(مقصود از تجارت چیست) ----- ۲۲۰

[سوره البقرة (۲): آيات ۱۷ تا ۱۸] ----- ۲۲۱

اشاره ----- ۲۲۱

ترجمه: ----- ۲۲۱

(بیان آیات) ----- ۲۲۱

اشاره ----- ۲۲۱

(مقصود از مثال چیست) ----- ۲۲۱

(مقصود از کری و گنگی و کوری چیست) ----- ۲۲۲

(منافقین چگونه بازگشت نمیکنند) ----- ۲۲۳

(یک نکته قابل توجه) ----- ۲۲۳

(منافقین را بچه صفاتی توان شناخت) ----- ۲۲۴

[سوره البقرة (۲): آيات ۱۹ تا ۲۰] ----- ۲۲۵

اشاره ----- ۲۲۵

ترجمه: ----- ۲۲۵

(توضیح آیات ----- ۲۲۵

در بیان حال منافقین) ----- ۲۲۵

(گفتار علماء در علت حدوث برق) ----- ۲۲۶
(بیان علل چهارگانه) ----- ۲۲۶
[سوره البقرة (۲): آیات ۲۱ تا ۲۲] ----- ۲۲۸
اشاره ----- ۲۲۸
ترجمه: ----- ۲۲۸
(توضیح آیات) ----- ۲۲۸
اشاره ----- ۲۲۸
(معنی عبودیّت و عبادت چیست) ----- ۲۲۹
(اعتراض، امر بکسی که تمرّد مینماید لغو است) ----- ۲۳۰
(معنی لعلّ چیست و چگونه نسبت امیدواری بخدا توان داد) ----- ۲۳۱
[سوره البقرة (۲): آیات ۲۳ تا ۲۴] ----- ۲۳۳
اشاره ----- ۲۳۳
ترجمه: ----- ۲۳۳
(توضیح آیات ----- ۲۳۴
اعجاز قرآن) ----- ۲۳۴
(عبدیّت مطلق مخصوص برسول اکرم است) ----- ۲۳۴
(قرآن از چه جهت معجزه است) ----- ۲۳۵
(معجزه قرآن منحصر بالفاظ و پیش گویی نیست) ----- ۲۳۶
(قرآن از گذشته و آینده خبر میدهد) ----- ۲۳۸
(سبک و سیاق قرآن بیک و تیره است اختلافی در آن دیده نمیشود) ----- ۲۳۸
(اعتراض و پاسخ) ----- ۲۳۹
(اوصاف آتش جهنم) ----- ۲۴۱
آیا بهشت و جهنم فعلا موجودند یا بعد موجود میگردند ----- ۲۴۳
[سوره البقرة (۲): آیه ۲۵] ----- ۲۴۵

اشاره ----- ۲۴۵
ترجمه: ----- ۲۴۵
(توضیح آیات) ----- ۲۴۵
بشارت یعنی چه و مؤمنین کیانند ----- ۲۴۵
[سوره البقرة (۲): آیه ۲۶] ----- ۲۴۸
اشاره ----- ۲۴۸
ترجمه: ----- ۲۴۸
توضیح آیات ----- ۲۴۹
اشاره ----- ۲۴۹
(حیاء نسبت بخداوند چه معنی دارد) ----- ۲۴۹
(در شأن نزول آیه گفتاری است) ----- ۲۵۰
(چگونه توان نسبت گمراه نمودن بخداوند داد) ----- ۲۵۱
(گمراه کردن حق تعالی یعنی چه) ----- ۲۵۲
(بیان مختصری راجع بجبر و تفویض) ----- ۲۵۴
(هدایت یعنی چه) ----- ۲۶۰
(اقسام هدایت) ----- ۲۶۱
(معنی فسق و درجات آن) ----- ۲۶۱
(فسق و مراتب آن) ----- ۲۶۲
[سوره البقرة (۲): آیه ۲۷] ----- ۲۶۲
اشاره ----- ۲۶۲
ترجمه: ----- ۲۶۲
(توضیح ----- ۲۶۳
عهد بستن خداوند با بشر یعنی چه) ----- ۲۶۳
[سوره البقرة (۲): آیه ۲۸] ----- ۲۶۶

اشاره ----- ۲۶۶

ترجمه: ----- ۲۶۶

توضیح: ----- ۲۶۶

توضیح آیات ----- ۲۶۷

(خلقت بشر و تحوّلات وی در مراتب وجود) ----- ۲۶۷

(بیان موت و حیات) ----- ۲۶۸

[سوره البقرة (۲): آیه ۲۹] ----- ۲۶۸

اشاره ----- ۲۶۸

ترجمه: ----- ۲۶۸

(توضیح) ----- ۲۶۹

اشاره ----- ۲۶۹

(تسویه آسمانهای هفت‌گانه) ----- ۲۷۰

(معنی آسمان و تعداد آن) ----- ۲۷۱

[سوره البقرة (۲): آیه ۳۰] ----- ۲۷۲

اشاره ----- ۲۷۲

ترجمه: ----- ۲۷۲

توضیح آیات ----- ۲۷۲

اشاره ----- ۲۷۲

(دلالت آیه بر افضلیت انسان از ملائکه) ----- ۲۷۲

[سوره البقرة (۲): آیات ۳۱ تا ۳۲] ----- ۲۷۳

اشاره ----- ۲۷۳

ترجمه: ----- ۲۷۳

توضیح آیات ----- ۲۷۳

اشاره ----- ۲۷۳

(آیا اسمایی که بآدم آموختند چه بود) ----- ۲۷۳
(شرافت علم و فضیلت علماء) ----- ۲۷۴
(گفتار دانشمندان که علم نافع چیست) ----- ۲۷۷
(علوم ملائکه موهبتی است کسبی نیست) ----- ۲۷۹
(مقصود از علیم و حکیم چیست) ----- ۲۷۹
[سوره البقرة (۲): آیه ۳۳] ----- ۲۸۰
اشاره ----- ۲۸۰
ترجمه: ----- ۲۸۰
(توضیح) ----- ۲۸۰
اشاره ----- ۲۸۰
(مقصود از اسمایی که خداوند تعلیم آدم نمود چیست) ----- ۲۸۱
(آیا ملائکه افضلند یا انسان) ----- ۲۸۱
[سوره البقرة (۲): آیه ۳۴] ----- ۲۸۳
اشاره ----- ۲۸۳
ترجمه: ----- ۲۸۳
(توضیح) ----- ۲۸۳
اشاره ----- ۲۸۳
(مقصود از سجده و تسبیح موجودات چیست) ----- ۲۸۴
در طبیعت هر موجودی تسبیح مخصوصی نهفته ----- ۲۸۶
(مراتب سه‌گانه توحید و درجات موحدین) ----- ۲۸۷
[سوره البقرة (۲): آیه ۳۵] ----- ۲۸۸
اشاره ----- ۲۸۸
ترجمه: ----- ۲۸۸
(توضیح) ----- ۲۸۸

اشاره ----- ۲۸۸
(آیا بهشت آدم چه بهشتی بود) ----- ۲۸۸
(آیا خلقت حواء بچه نحو شده) ----- ۲۸۹
«گفتار صدر المتألّهین در تفسیر آیه» ----- ۲۹۰
[سوره البقرة (۲): آیه ۳۶] ----- ۲۹۲
اشاره ----- ۲۹۲
ترجمه: ----- ۲۹۲
(توضیح) ----- ۲۹۲
[سوره البقرة (۲): آیه ۳۷] ----- ۲۹۴
اشاره ----- ۲۹۴
ترجمه: ----- ۲۹۴
(توضیح) ----- ۲۹۴
اشاره ----- ۲۹۴
(معنی و حقیقت توبه چیست) ----- ۲۹۵
[سوره البقرة (۲): آیات ۳۸ تا ۴۰] ----- ۲۹۷
اشاره ----- ۲۹۷
ترجمه: ----- ۲۹۷
(توضیح آیات) ----- ۲۹۷
[سوره البقرة (۲): آیات ۴۱ تا ۴۲] ----- ۳۰۰
اشاره ----- ۳۰۰
ترجمه: ----- ۳۰۰
(توضیح آیات) ----- ۳۰۰
[سوره البقرة (۲): آیات ۴۳ تا ۴۴] ----- ۳۰۲
اشاره ----- ۳۰۲

ترجمه: ----- ۳۰۲

(توضیح آیات) ----- ۳۰۲

[سوره البقرة (۲): آیات ۴۵ تا ۴۶] ----- ۳۰۸

اشاره ----- ۳۰۸

ترجمه: ----- ۳۰۸

(توضیح) ----- ۳۰۸

[سوره البقرة (۲): آیات ۴۷ تا ۴۹] ----- ۳۱۲

اشاره ----- ۳۱۲

ترجمه: ----- ۳۱۲

(توضیح) ----- ۳۱۲

اشاره ----- ۳۱۲

خواب فرعون ----- ۳۱۳

[سوره البقرة (۲): آیات ۵۰ تا ۵۲] ----- ۳۱۴

اشاره ----- ۳۱۴

ترجمه: ----- ۳۱۴

(توضیح آیات) ----- ۳۱۴

اشاره ----- ۳۱۴

(داستان موسی «ع» با فرعون) ----- ۳۱۶

(داستان سامری و گوساله) ----- ۳۱۷

(خدعه و نیرنگ سامری) ----- ۳۱۸

(یک نکته قابل توجه) ----- ۳۱۸

[سوره البقرة (۲): آیات ۵۳ تا ۵۴] ----- ۳۱۹

اشاره ----- ۳۱۹

ترجمه: ----- ۳۱۹

(توضیح آیات) ----- ۳۱۹
[سوره البقرة (۲): آیات ۵۵ تا ۵۶] ----- ۳۲۰
اشاره ----- ۳۲۰
ترجمه: ----- ۳۲۱
(توضیح آیات) ----- ۳۲۱
اشاره ----- ۳۲۱
(دلالت آیه بر عدم امکان رؤیت) ----- ۳۲۱
(داستان موسی «ع» و صاعقه آسمانی) ----- ۳۲۳
[سوره البقرة (۲): آیات ۵۷ تا ۵۸] ----- ۳۲۳
اشاره ----- ۳۲۴
ترجمه: ----- ۳۲۴
(توضیح) ----- ۳۲۴
اشاره ----- ۳۲۴
(پاره از عرفا آیه را تأویل نموده‌اند) ----- ۳۲۵
[سوره البقرة (۲): آیات ۵۹ تا ۶۰] ----- ۳۲۶
اشاره ----- ۳۲۶
ترجمه: ----- ۳۲۶
(توضیح) ----- ۳۲۶
اشاره ----- ۳۲۷
(بحث عقلی) ----- ۳۲۸
[سوره البقرة (۲): آیات ۶۱ تا ۶۲] ----- ۳۳۰
اشاره ----- ۳۳۰
ترجمه: ----- ۳۳۰
(توضیح) ----- ۳۳۱

اشاره ----- ۳۳۱
(اعتراض و پاسخ) ----- ۳۳۱
[سوره البقرة (۲): آیات ۶۳ تا ۶۶] ----- ۳۳۳
اشاره ----- ۳۳۳
ترجمه: ----- ۳۳۴
(توضیح آیات) ----- ۳۳۴
اشاره ----- ۳۳۴
(اعتراض و پاسخ) ----- ۳۳۵
(اعتراض منطقی و بحث عقلی) ----- ۳۳۷
(پاسخ اعتراض) ----- ۳۳۷
[سوره البقرة (۲): آیات ۶۷ تا ۷۱] ----- ۳۳۸
اشاره ----- ۳۳۸
ترجمه: ----- ۳۳۹
(توضیح آیات) ----- ۳۳۹
[سوره البقرة (۲): آیات ۷۲ تا ۷۴] ----- ۳۴۰
اشاره ----- ۳۴۰
ترجمه: ----- ۳۴۱
(توضیح آیات) ----- ۳۴۱
اشاره ----- ۳۴۱
(ممکن است در اینجا سؤالاتی پیش آید) ----- ۳۴۲
(پاسخ سؤال اول) ----- ۳۴۲
(پاسخ سؤال دوم) ----- ۳۴۳
(پاسخ سؤال سوم) ----- ۳۴۳
[سوره البقرة (۲): آیات ۷۵ تا ۷۷] ----- ۳۴۴

اشاره ----- ۳۴۴
ترجمه: ----- ۳۴۴
(توضیح آیات) ----- ۳۴۴
[سوره البقرة (۲): آیات ۷۸ تا ۷۹] ----- ۳۴۶
اشاره ----- ۳۴۶
ترجمه: ----- ۳۴۶
(توضیح آیات) ----- ۳۴۶
[سوره البقرة (۲): آیات ۸۰ تا ۸۳] ----- ۳۴۷
اشاره ----- ۳۴۷
ترجمه: ----- ۳۴۷
(توضیح آیات) ----- ۳۴۸
[سوره البقرة (۲): آیات ۸۴ تا ۸۵] ----- ۳۵۰
اشاره ----- ۳۵۱
ترجمه: ----- ۳۵۱
(توضیح آیات) ----- ۳۵۱
اشاره ----- ۳۵۱
جامعه بشری تحت سه حالت واقع میگردد ----- ۳۵۲
اصول هشت‌گانه‌ای که در اینکه آیات تذکر میدهد ----- ۳۵۲
[سوره البقرة (۲): آیات ۸۶ تا ۸۸] ----- ۳۵۴
اشاره ----- ۳۵۴
ترجمه: ----- ۳۵۴
(توضیح آیات) ----- ۳۵۴
[سوره البقرة (۲): آیات ۸۹ تا ۹۰] ----- ۳۵۶
اشاره ----- ۳۵۶

ترجمه: ۳۵۶
(توضیح آیات) ۳۵۶
[سوره البقرة (۲): آیات ۹۱ تا ۹۳] ۳۵۷
اشاره ۳۵۷
ترجمه: ۳۵۸
(توضیح آیات) ۳۵۸
[سوره البقرة (۲): آیات ۹۴ تا ۱۰۱] ۳۵۹
اشاره ۳۵۹
ترجمه: ۳۵۹
توضیح آیات ۳۶۰
جلد دوم ۳۶۲
[ادامه تفسیر سوره بقره] ۳۶۲
اشاره ۳۶۲
[سوره البقرة (۲): آیات ۱۰۲ تا ۱۰۳] ۳۶۲
اشاره ۳۶۲
(ترجمه) ۳۶۲
توضیح آیات ۳۶۳
اشاره ۳۶۳
معنای سحر در لغت و در عرف ۳۶۴
بیان اقسام سحر ۳۶۴
اعتراض ۳۶۶
پاسخ ۳۶۷
اجمالی در اقسام سحر ۳۶۸
اعتراض ۳۷۰

پاسخ ----- ۳۷۰
اعتراض ----- ۳۷۱
پاسخ گوئیم ----- ۳۷۲
اعتراض ----- ۳۷۲
پاسخ گوئیم ----- ۳۷۲
[سوره البقرة (۲): آیات ۱۰۴ تا ۱۰۷] ----- ۳۷۳
اشاره ----- ۳۷۳
ترجمه: ----- ۳۷۴
توضیح آیات ----- ۳۷۴
اشاره ----- ۳۷۴
اعتراض اول ----- ۳۷۸
پاسخ ----- ۳۷۸
اعتراض دوم ----- ۳۷۸
پاسخ گوئیم ----- ۳۷۸
[سوره البقرة (۲): آیات ۱۰۸ تا ۱۱۳] ----- ۳۸۱
اشاره ----- ۳۸۱
ترجمه ----- ۳۸۲
توضیح آیات ----- ۳۸۲
[سوره البقرة (۲): آیات ۱۱۴ تا ۱۱۷] ----- ۳۸۶
اشاره ----- ۳۸۶
ترجمه: ----- ۳۸۷
توضیح آیات ----- ۳۸۷
اشاره ----- ۳۸۷
اعتراض ----- ۳۸۸

پاسخ ----- ۳۸۸

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۱۸ تا ۱۲۱] ----- ۳۹۱

اشاره ----- ۳۹۱

ترجمه: ----- ۳۹۱

توضیح آیات ----- ۳۹۲

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۲۲ تا ۱۲۴] ----- ۳۹۵

اشاره ----- ۳۹۵

ترجمه: ----- ۳۹۶

توضیح آیات ----- ۳۹۶

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۲۵ تا ۱۲۹] ----- ۴۰۲

اشاره ----- ۴۰۲

ترجمه: ----- ۴۰۳

توضیح آیات ----- ۴۰۳

اشاره ----- ۴۰۳

ممکن است اعتراض شود ----- ۴۰۹

پاسخ ----- ۴۰۹

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۳۰ تا ۱۳۴] ----- ۴۱۲

اشاره ----- ۴۱۲

ترجمه: ----- ۴۱۲

توضیح آیات ----- ۴۱۳

اشاره ----- ۴۱۳

اعتراض ----- ۴۱۶

پاسخ ----- ۴۱۶

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۳۵ تا ۱۴۰] ----- ۴۱۶

اشاره ----- ۴۱۶
ترجمه: ----- ۴۱۷
توضیح آیات ----- ۴۱۷
[سوره البقرة (۲): آیات ۱۴۱ تا ۱۴۸] ----- ۴۲۱
اشاره ----- ۴۲۱
ترجمه ----- ۴۲۲
توضیح آیات ----- ۴۲۲
[سوره البقرة (۲): آیات ۱۴۹ تا ۱۵۷] ----- ۴۲۹
اشاره ----- ۴۲۹
ترجمه: ----- ۴۳۰
توضیح آیات ----- ۴۳۰
اشاره ----- ۴۳۰
توضیح حدیث ----- ۴۳۳
مادیین راجع بروح و روان بشر چه میگویند ----- ۴۳۸
پاسخ ----- ۴۳۹
[سوره البقرة (۲): آیات ۱۵۸ تا ۱۶۲] ----- ۴۴۴
اشاره ----- ۴۴۴
ترجمه ----- ۴۴۴
توضیح آیات ----- ۴۴۵
[سوره البقرة (۲): آیات ۱۶۳ تا ۱۶۷] ----- ۴۴۸
اشاره ----- ۴۴۸
ترجمه: ----- ۴۴۹
توضیح آیات ----- ۴۴۹
اشاره ----- ۴۴۹

محبت چیست و چگونه توان آن را بمقام الوهیت نسبت داد ----- ۴۵۴
اعتراضات و پاسخ آن ----- ۴۵۷
پاسخ اعتراضات ----- ۴۵۷
پاسخ اعتراض اول ----- ۴۵۸
پاسخ اعتراض دوم ----- ۴۵۸
پاسخ اعتراض سوم ----- ۴۵۸
پاسخ اعتراض چهارم ----- ۴۵۹
پاسخ اعتراض پنجم ----- ۴۵۹
[سوره البقرة (۲): آیات ۱۶۸ تا ۱۷۵] ----- ۴۶۰
اشاره ----- ۴۶۰
ترجمه: ----- ۴۶۰
توضیح آیات ----- ۴۶۱
[سوره البقرة (۲): آیات ۱۷۶ تا ۱۷۹] ----- ۴۶۷
اشاره ----- ۴۶۷
ترجمه: ----- ۴۶۷
توضیح آیات ----- ۴۶۷
اشاره ----- ۴۶۸
پاسخ ----- ۴۷۳
[سوره البقرة (۲): آیات ۱۸۰ تا ۱۸۵] ----- ۴۷۴
اشاره ----- ۴۷۴
ترجمه: ----- ۴۷۴
توضیح آیات ----- ۴۷۵
[سوره البقرة (۲): آیات ۱۸۶ تا ۱۸۹] ----- ۴۸۱
اشاره ----- ۴۸۱

ترجمه: ----- ۴۸۱
توضیح آیات ----- ۴۸۲
اشاره ----- ۴۸۲
راجع بدعاء و طلب کردن حوائج ممکن است سؤالاتی پیش آید ----- ۴۸۵
پاسخ سؤال اول ----- ۴۸۵
پاسخ سؤال دوم ----- ۴۸۵
پاسخ سؤال سوم ----- ۴۸۷
پاسخ سؤال چهارم ----- ۴۸۷
[سوره البقرة (۲): آیات ۱۹۰ تا ۱۹۶] ----- ۴۹۳
اشاره ----- ۴۹۳
ترجمه: ----- ۴۹۳
توضیح آیات ----- ۴۹۴
اشاره ----- ۴۹۴
اعتراض نصاری بدین اسلام ----- ۴۹۵
پاسخ ----- ۴۹۵
[سوره البقرة (۲): آیات ۱۹۷ تا ۲۰۳] ----- ۵۰۱
اشاره ----- ۵۰۱
ترجمه: ----- ۵۰۱
توضیح آیات ----- ۵۰۲
[سوره البقرة (۲): آیات ۲۰۴ تا ۲۱۳] ----- ۵۰۷
اشاره ----- ۵۰۷
ترجمه: ----- ۵۰۷
توضیح آیات ----- ۵۰۸
[سوره البقرة (۲): آیات ۲۱۴ تا ۲۱۸] ----- ۵۱۸

اشاره ----- ۵۱۸
ترجمه: ----- ۵۱۸
توضیح آیات ----- ۵۱۹
[سوره البقرة (۲): آیات ۲۱۹ تا ۲۲۳] ----- ۵۲۷
اشاره ----- ۵۲۷
ترجمه: ----- ۵۲۷
توضیح آیات ----- ۵۲۸
[سوره البقرة (۲): آیات ۲۲۴ تا ۲۳۱] ----- ۵۳۷
اشاره ----- ۵۳۷
ترجمه: ----- ۵۳۸
توضیح آیات ----- ۵۳۹
اشاره ----- ۵۳۹
سؤال ----- ۵۴۱
پاسخ ----- ۵۴۱
[سوره البقرة (۲): آیات ۲۳۲ تا ۲۳۵] ----- ۵۴۸
اشاره ----- ۵۴۸
ترجمه: ----- ۵۴۸
توضیح آیات ----- ۵۴۸
[سوره البقرة (۲): آیات ۲۳۶ تا ۲۴۵] ----- ۵۵۳
اشاره ----- ۵۵۳
ترجمه: ----- ۵۵۳
توضیح آیات ----- ۵۵۴
[سوره البقرة (۲): آیات ۲۴۶ تا ۲۵۴] ----- ۵۶۴
اشاره ----- ۵۶۴

ترجمه: ۵۶۵
توضیح آیات ۵۶۶
[سوره البقرة (۲): آیات ۲۵۵ تا ۲۵۷] ۵۷۵
اشاره ۵۷۶
ترجمه: ۵۷۶
توضیح آیات ۵۷۶
[سوره البقرة (۲): آیات ۲۵۸ تا ۲۶۳] ۵۸۶
اشاره ۵۸۶
ترجمه: ۵۸۶
توضیح آیات ۵۸۷
اشاره ۵۸۷
اعتراض ۵۹۱
پاسخ ۵۹۱
اعتراض ۵۹۲
پاسخ ۵۹۲
[سوره البقرة (۲): آیات ۲۶۴ تا ۲۶۹] ۵۹۵
اشاره ۵۹۵
ترجمه: ۵۹۶
توضیح آیات ۵۹۶
[سوره البقرة (۲): آیات ۲۷۰ تا ۲۷۶] ۶۰۰
اشاره ۶۰۰
ترجمه: ۶۰۰
توضیح آیات ۶۰۱
[سوره البقرة (۲): آیات ۲۷۷ تا ۲۸۳] ۶۰۶

اشاره ----- ۶۰۶
ترجمه: ----- ۶۰۷
توضیح آیات ----- ۶۰۸
[سوره البقرة (۲): آیات ۲۸۴ تا ۲۸۶] ----- ۶۱۲
اشاره ----- ۶۱۲
(ترجمه) ----- ۶۱۲
توضیح آیات ----- ۶۱۳
اشاره ----- ۶۱۳
اخبار و احادیث در فضیلت آمن الرسول ----- ۶۱۴
جلد سوم ----- ۶۱۷
اشاره ----- ۶۱۷
سورهٔ آل عمران ----- ۶۱۷
اشاره ----- ۶۱۷
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱ تا ۷] ----- ۶۱۷
اشاره ----- ۶۱۷
[ترجمه آیات] ----- ۶۱۸
(توضیح آیات) ----- ۶۱۹
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۸ تا ۱۴] ----- ۶۳۹
اشاره ----- ۶۳۹
[ترجمه] ----- ۶۴۰
(توضیح آیات) ----- ۶۴۰
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۵ تا ۲۲] ----- ۶۴۷
اشاره ----- ۶۴۷
[ترجمه] ----- ۶۴۷

(توضیح آیات) ---- ۶۴۸
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۲۳ تا ۳۰] ---- ۶۵۵
اشاره ---- ۶۵۵
[ترجمه] ---- ۶۵۶
(توضیح آیات) ---- ۶۵۶
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۳۱ تا ۴۱] ---- ۶۶۳
اشاره ---- ۶۶۳
[ترجمه] ---- ۶۶۳
(توضیح آیات) ---- ۶۶۴
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۴۲ تا ۵۱] ---- ۶۷۲
اشاره ---- ۶۷۲
[ترجمه] ---- ۶۷۲
(توضیح آیات) ---- ۶۷۳
اشاره ---- ۶۷۳
[در توجیه «کن فیکون] ---- ۶۷۶
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۵۲ تا ۶۳] ---- ۶۷۹
اشاره ---- ۶۷۹
[ترجمه] ---- ۶۷۹
(توضیح آیات) ---- ۶۸۰
اشاره ---- ۶۸۰
[و قوله «رافِعُکَ إِلَیَّ» فیه قولان] ---- ۶۸۲
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۶۴ تا ۷۳] ---- ۶۸۸
اشاره ---- ۶۸۸
[ترجمه] ---- ۶۸۸

(توضیح آیات ---------- ۶۸۹
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۷۴ تا ۷۹] ---------- ۶۹۷
اشاره ---------- ۶۹۷
[ترجمه] ---------- ۶۹۷
(توضیح آیات) ---------- ۶۹۸
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۸۰ تا ۸۹] ---------- ۷۰۴
اشاره ---------- ۷۰۴
[ترجمه] ---------- ۷۰۴
(توضیح آیات) ---------- ۷۰۵
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۹۰ تا ۹۵] ---------- ۷۱۰
اشاره ---------- ۷۱۰
[ترجمه] ---------- ۷۱۰
(توضیح آیات) ---------- ۷۱۰
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۹۶ تا ۱۰۳] ---------- ۷۱۴
اشاره ---------- ۷۱۴
[ترجمه] ---------- ۷۱۵
(توضیح آیات) ---------- ۷۱۵
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۰۴ تا ۱۱۲] ---------- ۷۲۶
اشاره ---------- ۷۲۶
[ترجمه] ---------- ۷۲۶
(توضیح آیات) ---------- ۷۲۷
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۱۳ تا ۱۲۰] ---------- ۷۳۵
اشاره ---------- ۷۳۵
[ترجمه] ---------- ۷۳۵

(توضیح آیات) ۷۳۶
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۲۱ تا ۱۲۹] ۷۴۱
اشاره ۷۴۱
[ترجمه] ۷۴۱
(توضیح آیات) ۷۴۲
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۳۰ تا ۱۳۹] ۷۵۱
اشاره ۷۵۱
[ترجمه] ۷۵۱
(توضیح آیات) ۷۵۲
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۴۰ تا ۱۴۸] ۷۵۹
اشاره ۷۵۹
[ترجمه] ۷۶۰
(توضیح آیات) ۷۶۱
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۴۹ تا ۱۵۴] ۷۷۰
اشاره ۷۷۱
[ترجمه] ۷۷۱
(توضیح آیات) ۷۷۲
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۵۵ تا ۱۶۱] ۷۷۷
اشاره ۷۷۷
[ترجمه] ۷۷۷
(توضیح آیات) ۷۷۸
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۶۲ تا ۱۶۸] ۷۸۴
اشاره ۷۸۴
[ترجمه] ۷۸۴

(توضیح آیات ----- ۷۸۵
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۶۹ تا ۱۷۸] ----- ۷۸۹
اشاره ----- ۷۸۹
[ترجمه] ----- ۷۸۹
(توضیح آیات ----- ۷۹۰
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۷۹ تا ۱۸۴] ----- ۷۹۷
اشاره ----- ۷۹۷
[ترجمه] ----- ۷۹۷
(توضیح آیات ----- ۷۹۸
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۸۵ تا ۱۹۲] ----- ۸۰۲
اشاره ----- ۸۰۲
[ترجمه] ----- ۸۰۲
(توضیح آیات ----- ۸۰۳
[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۹۳ تا ۲۰۰] ----- ۸۰۹
اشاره ----- ۸۰۹
[ترجمه] ----- ۸۱۰
(توضیح آیات ----- ۸۱۰
جلد چهارم ----- ۸۱۶
اشاره ----- ۸۱۶
سورهٔ النساء ----- ۸۱۶
اشاره ----- ۸۱۶
[سوره النساء (۴): آیات ۱ تا ۴] ----- ۸۱۶
اشاره ----- ۸۱۶
[ترجمه] ----- ۸۱۷

(توضیح آیات) ---- ۸۱۸
[سوره النساء (۴): آیات ۵ تا ۱۰] ---- ۸۲۲
اشاره ---- ۸۲۲
[ترجمه] ---- ۸۲۲
(توضیح آیات) ---- ۸۲۳
[سوره النساء (۴): آیات ۱۱ تا ۱۲] ---- ۸۲۶
اشاره ---- ۸۲۶
[ترجمه] ---- ۸۲۶
(توضیح آیات) ---- ۸۲۷
[سوره النساء (۴): آیات ۱۳ تا ۱۹] ---- ۸۳۰
اشاره ---- ۸۳۰
[ترجمه] ---- ۸۳۱
(توضیح آیات) ---- ۸۳۱
[سوره النساء (۴): آیات ۲۰ تا ۲۴] ---- ۸۳۵
اشاره ---- ۸۳۵
[ترجمه] ---- ۸۳۵
(توضیح آیات) ---- ۸۳۶
[سوره النساء (۴): آیات ۲۵ تا ۳۰] ---- ۸۳۹
اشاره ---- ۸۳۹
[ترجمه] ---- ۸۳۹
(توضیح آیات) ---- ۸۴۰
[سوره النساء (۴): آیات ۳۱ تا ۳۵] ---- ۸۴۲
اشاره ---- ۸۴۲
[ترجمه] ---- ۸۴۳

(توضیح آیات) ---- ۸۴۳
[سوره النساء (۴): آیات ۳۶ تا ۴۳] ---- ۸۴۷
اشاره ---- ۸۴۷
[ترجمه] ---- ۸۴۸
(توضیح آیات) ---- ۸۴۸
[سوره النساء (۴): آیات ۴۴ تا ۵۰] ---- ۸۵۲
اشاره ---- ۸۵۲
[ترجمه] ---- ۸۵۲
(توضیح آیات) ---- ۸۵۳
[سوره النساء (۴): آیات ۵۱ تا ۵۸] ---- ۸۵۶
اشاره ---- ۸۵۶
[ترجمه] ---- ۸۵۶
(توضیح آیات) ---- ۸۵۷
[سوره النساء (۴): آیات ۵۹ تا ۶۵] ---- ۸۶۲
اشاره ---- ۸۶۲
[ترجمه] ---- ۸۶۲
(توضیح آیات) ---- ۸۶۳
[سوره النساء (۴): آیات ۶۶ تا ۷۵] ---- ۸۶۷
اشاره ---- ۸۶۷
[ترجمه] ---- ۸۶۷
(توضیح آیات) ---- ۸۶۸
[سوره النساء (۴): آیات ۷۶ تا ۸۱] ---- ۸۷۱
اشاره ---- ۸۷۱
[ترجمه] ---- ۸۷۱

(توضیح آیات) ----- ۸۷۲
[سوره النساء (۴): آیات ۸۲ تا ۸۹] ----- ۸۷۵
اشاره ----- ۸۷۵
[ترجمه] ----- ۸۷۵
(توضیح آیات) ----- ۸۷۶
[سوره النساء (۴): آیات ۹۰ تا ۹۳] ----- ۸۸۰
اشاره ----- ۸۸۰
[ترجمه] ----- ۸۸۰
توضیح آیات ----- ۸۸۱
[سوره النساء (۴): آیات ۹۴ تا ۱۰۰] ----- ۸۸۳
اشاره ----- ۸۸۳
[ترجمه] ----- ۸۸۳
توضیح آیات ----- ۸۸۴
[سوره النساء (۴): آیات ۱۰۱ تا ۱۰۶] ----- ۸۸۷
اشاره ----- ۸۸۷
[ترجمه] ----- ۸۸۸
(توضیح آیات) ----- ۸۸۸
[سوره النساء (۴): آیات ۱۰۷ تا ۱۱۵] ----- ۸۹۴
اشاره ----- ۸۹۴
[ترجمه] ----- ۸۹۴
توضیح آیات ----- ۸۹۵
[سوره النساء (۴): آیات ۱۱۶ تا ۱۲۶] ----- ۸۹۸
اشاره ----- ۸۹۸
[ترجمه] ----- ۸۹۸

توضیح آیات ----- ۸۹۹

[سوره النساء (۴): آیات ۱۲۷ تا ۱۳۴] ----- ۹۰۴

اشاره ----- ۹۰۴

[ترجمه] ----- ۹۰۴

توضیح آیات ----- ۹۰۵

[سوره النساء (۴): آیات ۱۳۵ تا ۱۴۱] ----- ۹۱۱

اشاره ----- ۹۱۱

[ترجمه] ----- ۹۱۱

توضیح آیات ----- ۹۱۲

[سوره النساء (۴): آیات ۱۴۲ تا ۱۵۱] ----- ۹۱۶

اشاره ----- ۹۱۶

[ترجمه] ----- ۹۱۷

توضیح آیات ----- ۹۱۷

[سوره النساء (۴): آیات ۱۵۲ تا ۱۵۹] ----- ۹۲۱

اشاره ----- ۹۲۲

[ترجمه] ----- ۹۲۲

توضیح آیات ----- ۹۲۳

[سوره النساء (۴): آیات ۱۶۰ تا ۱۶۶] ----- ۹۲۸

اشاره ----- ۹۲۸

[ترجمه] ----- ۹۲۸

توضیح آیات ----- ۹۲۹

[سوره النساء (۴): آیات ۱۶۷ تا ۱۷۳] ----- ۹۳۳

اشاره ----- ۹۳۳

[ترجمه] ----- ۹۳۴

توضیح آیات ----- ۹۳۴

[سوره النساء (۴): آیات ۱۷۴ تا ۱۷۶] ----- ۹۴۰

اشاره ----- ۹۴۰

[ترجمه] ----- ۹۴۰

توضیح آیات ----- ۹۴۰

سورة المائدة ----- ۹۴۲

اشاره ----- ۹۴۲

[سوره المائدة (۵): آیات ۱ تا ۲] ----- ۹۴۳

اشاره ----- ۹۴۳

[ترجمه] ----- ۹۴۳

توضیح آیات ----- ۹۴۴

[سوره المائدة (۵): آیات ۳ تا ۵] ----- ۹۴۶

اشاره ----- ۹۴۶

[ترجمه] ----- ۹۴۶

توضیح آیات ----- ۹۴۷

[سوره المائدة (۵): آیات ۶ تا ۱۱] ----- ۹۵۱

اشاره ----- ۹۵۱

[ترجمه] ----- ۹۵۲

توضیح آیات ----- ۹۵۲

[سوره المائدة (۵): آیات ۱۲ تا ۱۶] ----- ۹۵۷

اشاره ----- ۹۵۷

[ترجمه] ----- ۹۵۷

توضیح آیات ----- ۹۵۸

[سوره المائدة (۵): آیات ۱۷ تا ۲۶] ----- ۹۶۱

اشاره ----- ۹۶۱

[ترجمه] ----- ۹۶۲

توضیح آیات ----- ۹۶۳

[سوره المائدة (۵): آیات ۲۷ تا ۳۴] ----- ۹۶۶

اشاره ----- ۹۶۶

[ترجمه] ----- ۹۶۷

توضیح آیات ----- ۹۶۷

اشاره ----- ۹۶۸

[سخنان مفسرین در توجیه آیه] ----- ۹۶۹

[سوره المائدة (۵): آیات ۳۵ تا ۴۱] ----- ۹۷۰

اشاره ----- ۹۷۰

[ترجمه] ----- ۹۷۱

(توضیح آیات) ----- ۹۷۱

[سوره المائدة (۵): آیات ۴۲ تا ۴۷] ----- ۹۷۴

اشاره ----- ۹۷۴

[ترجمه] ----- ۹۷۴

(توضیح آیات) ----- ۹۷۵

[سوره المائدة (۵): آیات ۴۸ تا ۵۳] ----- ۹۷۸

اشاره ----- ۹۷۸

[ترجمه] ----- ۹۷۸

(توضیح آیات) ----- ۹۷۹

اشاره ----- ۹۷۹

[سخنان مفسرین در شأن نزول آیه] ----- ۹۸۰

[سوره المائدة (۵): آیات ۵۴ تا ۶۳] ----- ۹۸۱

اشاره ----- ۹۸۱

[ترجمه] ----- ۹۸۲

(توضیح آیات) ----- ۹۸۳

اشاره ----- ۹۸۳

[سخنان مفسرین در اینکه اوصاف راجع بچه کسانی است] ----- ۹۸۳

[سوره المائدة (۵): آیات ۶۴ تا ۷۱] ----- ۹۸۸

اشاره ----- ۹۸۸

[ترجمه] ----- ۹۸۹

(توضیح آیات) ----- ۹۹۰

[سوره المائدة (۵): آیات ۷۲ تا ۷۷] ----- ۹۹۴

اشاره ----- ۹۹۴

[ترجمه] ----- ۹۹۴

(توضیح آیات) ----- ۹۹۵

[سوره المائدة (۵): آیات ۷۸ تا ۸۸] ----- ۹۹۷

اشاره ----- ۹۹۷

[ترجمه] ----- ۹۹۷

(توضیح آیات) ----- ۹۹۸

[سوره المائدة (۵): آیات ۸۹ تا ۹۵] ----- ۱۰۰۲

اشاره ----- ۱۰۰۲

[ترجمه] ----- ۱۰۰۲

(توضیح آیات) ----- ۱۰۰۳

[سوره المائدة (۵): آیات ۹۶ تا ۱۰۵] ----- ۱۰۱۲

اشاره ----- ۱۰۱۲

[ترجمه] ----- ۱۰۱۲

(توضیح آیات) ۱۰۱۳
[سوره المائدة (۵): آیات ۱۰۶ تا ۱۱۰] ۱۰۱۷
اشاره ۱۰۱۷
[ترجمه] ۱۰۱۸
(توضیح آیات) ۱۰۱۸
[سوره المائدة (۵): آیات ۱۱۱ تا ۱۲۰] ۱۰۲۳
اشاره ۱۰۲۳
[ترجمه] ۱۰۲۳
(توضیح آیات) ۱۰۲۴
جلد پنجم ۱۰۲۸
اشاره ۱۰۲۹
سورة الانعام ۱۰۲۹
اشاره ۱۰۲۹
[سوره الأنعام (۶): آیات ۱ تا ۶] ۱۰۲۹
اشاره ۱۰۲۹
[ترجمه] ۱۰۲۹
(توضیح آیات) ۱۰۳۰
[سوره الأنعام (۶): آیات ۷ تا ۱۶] ۱۰۳۲
اشاره ۱۰۳۲
[ترجمه] ۱۰۳۲
(توضیح آیات) ۱۰۳۳
[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۷ تا ۲۶] ۱۰۳۵
اشاره ۱۰۳۵
[ترجمه] ۱۰۳۶

(توضیح آیات) ---- ۱۰۳۶
[سوره الأنعام (۶): آیات ۲۷ تا ۳۴] ---- ۱۰۳۹
اشاره ---- ۱۰۳۹
[ترجمه] ---- ۱۰۴۰
(توضیح آیات) ---- ۱۰۴۰
[سوره الأنعام (۶): آیات ۳۵ تا ۴۵] ---- ۱۰۴۳
اشاره ---- ۱۰۴۳
[ترجمه آیات] ---- ۱۰۴۳
(توضیح آیات) ---- ۱۰۴۴
[سوره الأنعام (۶): آیات ۴۶ تا ۵۲] ---- ۱۰۴۸
اشاره ---- ۱۰۴۸
[ترجمه] ---- ۱۰۴۸
(توضیح آیات) ---- ۱۰۴۹
[سوره الأنعام (۶): آیات ۵۳ تا ۵۹] ---- ۱۰۵۲
اشاره ---- ۱۰۵۲
[ترجمه] ---- ۱۰۵۲
(توضیح آیات) ---- ۱۰۵۳
[سوره الأنعام (۶): آیات ۶۰ تا ۶۹] ---- ۱۰۵۵
اشاره ---- ۱۰۵۵
[ترجمه] ---- ۱۰۵۵
(توضیح آیات) ---- ۱۰۵۶
[سوره الأنعام (۶): آیات ۷۰ تا ۷۴] ---- ۱۰۵۸
اشاره ---- ۱۰۵۸
[ترجمه] ---- ۱۰۵۸

(توضیح آیات ۱۰۵۹
[سوره الأنعام (۶): آیات ۷۵ تا ۸۳] ۱۰۶۱
اشاره ۱۰۶۱
[ترجمه] ۱۰۶۲
(توضیح آیات) ۱۰۶۲
[سوره الأنعام (۶): آیات ۸۴ تا ۹۱] ۱۰۶۶
اشاره ۱۰۶۶
[ترجمه] ۱۰۶۶
(توضیح آیات) ۱۰۶۷
[سوره الأنعام (۶): آیات ۹۲ تا ۹۶] ۱۰۶۹
اشاره ۱۰۶۹
[ترجمه] ۱۰۷۰
(توضیح آیات) ۱۰۷۰
[سوره الأنعام (۶): آیات ۹۷ تا ۱۰۵] ۱۰۷۴
اشاره ۱۰۷۴
[ترجمه] ۱۰۷۵
(توضیح آیات) ۱۰۷۵
[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۰۶ تا ۱۱۵] ۱۰۸۰
اشاره ۱۰۸۰
[ترجمه] ۱۰۸۰
(توضیح آیات) ۱۰۸۱
[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۱۶ تا ۱۲۴] ۱۰۸۵
اشاره ۱۰۸۵
[ترجمه] ۱۰۸۵

(توضیح آیات) ---- ۱۰۸۶
[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۲۵ تا ۱۳۲] ---- ۱۰۸۹
اشاره ---- ۱۰۸۹
[ترجمه] ---- ۱۰۸۹
(توضیح آیات) ---- ۱۰۹۰
[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۳۳ تا ۱۴۰] ---- ۱۰۹۳
اشاره ---- ۱۰۹۳
[ترجمه] ---- ۱۰۹۴
(توضیح آیات) ---- ۱۰۹۴
[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۴۱ تا ۱۴۵] ---- ۱۰۹۷
اشاره ---- ۱۰۹۷
[ترجمه] ---- ۱۰۹۷
(توضیح آیات) ---- ۱۰۹۸
[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۴۶ تا ۱۵۱] ---- ۱۱۰۰
اشاره ---- ۱۱۰۰
[ترجمه] ---- ۱۱۰۰
(توضیح آیات) ---- ۱۱۰۱
[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۵۲ تا ۱۵۷] ---- ۱۱۰۴
اشاره ---- ۱۱۰۴
[ترجمه] ---- ۱۱۰۴
(توضیح آیات) ---- ۱۱۰۵
اشاره ---- ۱۱۰۵
[سخنان مفسرین در توجیه: الّا بالّتی هی احسن] ---- ۱۱۰۵
[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۵۸ تا ۱۶۵] ---- ۱۱۰۷

اشاره ---- ۱۱۰۷
(توضیح آیات) ---- ۱۱۰۸
اشاره ---- ۱۱۰۸
[در توجیه (أو يَأْتِيَ رَبُّكَ) از مفسرین سه قول نقل شده] ---- ۱۱۰۸
سورة الاعراف ---- ۱۱۱۰
اشاره ---- ۱۱۱۰
[سوره الأعراف (۷): آیات ۱ تا ۹] ---- ۱۱۱۱
اشاره ---- ۱۱۱۱
[ترجمه] ---- ۱۱۱۱
(توضیح آیات) ---- ۱۱۱۲
اشاره ---- ۱۱۱۲
سخنان مفسرین در توجیه (المص) ---- ۱۱۱۲
[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۰ تا ۱۸] ---- ۱۱۱۵
اشاره ---- ۱۱۱۵
[ترجمه] ---- ۱۱۱۵
(توضیح آیات) ---- ۱۱۱۶
[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۹ تا ۲۷] ---- ۱۱۱۹
اشاره ---- ۱۱۱۹
[ترجمه] ---- ۱۱۱۹
(توضیح آیات) ---- ۱۱۲۰
[سوره الأعراف (۷): آیات ۲۸ تا ۳۶] ---- ۱۱۲۳
اشاره ---- ۱۱۲۳
[ترجمه] ---- ۱۱۲۳
(توضیح آیات) ---- ۱۱۲۴

اشاره ----- ۱۱۲۴

[سخنان مفسرین در توجیه آیه] ----- ۱۱۲۶

[سوره الأعراف (۷): آیات ۳۷ تا ۴۳] ----- ۱۱۲۸

اشاره ----- ۱۱۲۸

[ترجمه] ----- ۱۱۲۸

(توضیح آیات) ----- ۱۱۲۹

[سوره الأعراف (۷): آیات ۴۴ تا ۵۱] ----- ۱۱۳۱

اشاره ----- ۱۱۳۱

[ترجمه] ----- ۱۱۳۲

(توضیح آیات) ----- ۱۱۳۲

اشاره ----- ۱۱۳۲

[اعتراض] ----- ۱۱۳۵

[پاسخ] ----- ۱۱۳۵

[سوره الأعراف (۷): آیات ۵۲ تا ۵۸] ----- ۱۱۳۷

اشاره ----- ۱۱۳۷

[ترجمه] ----- ۱۱۳۷

(توضیح آیات) ----- ۱۱۳۸

[سوره الأعراف (۷): آیات ۵۹ تا ۶۹] ----- ۱۱۴۱

اشاره ----- ۱۱۴۱

[ترجمه] ----- ۱۱۴۱

(توضیح آیات) ----- ۱۱۴۲

[سوره الأعراف (۷): آیات ۷۰ تا ۷۹] ----- ۱۱۴۴

اشاره ----- ۱۱۴۴

[ترجمه] ----- ۱۱۴۴

(توضیح آیات) ----- ۱۱۴۵
[سوره الأعراف (۷): آیات ۸۰ تا ۸۷] ----- ۱۱۴۸
اشاره ----- ۱۱۴۸
[ترجمه] ----- ۱۱۴۸
(توضیح آیات) ----- ۱۱۴۹
[سوره الأعراف (۷): آیات ۸۸ تا ۹۵] ----- ۱۱۵۱
اشاره ----- ۱۱۵۱
[ترجمه] ----- ۱۱۵۱
(توضیح آیات) ----- ۱۱۵۲
[سوره الأعراف (۷): آیات ۹۶ تا ۱۰۸] ----- ۱۱۵۳
اشاره ----- ۱۱۵۴
[ترجمه] ----- ۱۱۵۴
(توضیح آیات) ----- ۱۱۵۵
[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۰۹ تا ۱۲۶] ----- ۱۱۵۷
اشاره ----- ۱۱۵۷
[ترجمه] ----- ۱۱۵۸
(توضیح آیات) ----- ۱۱۵۸
[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۲۷ تا ۱۳۶] ----- ۱۱۶۱
اشاره ----- ۱۱۶۱
[ترجمه] ----- ۱۱۶۱
(توضیح آیات) ----- ۱۱۶۲
[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۳۷ تا ۱۴۳] ----- ۱۱۶۵
اشاره ----- ۱۱۶۵
[ترجمه] ----- ۱۱۶۵

(توضیح آیات) ۱۱۶۶
اشاره ۱۱۶۶
[داستان میقات رفتن موسی ع] ۱۱۶۸
[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۴۴ تا ۱۴۹] ۱۱۷۳
اشاره ۱۱۷۳
[ترجمه] ۱۱۷۴
(توضیح آیات) ۱۱۷۴
[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۵۰ تا ۱۵۵] ۱۱۷۷
اشاره ۱۱۷۷
[ترجمه] ۱۱۷۷
(توضیح آیات) ۱۱۷۸
[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۵۶ تا ۱۶۰] ۱۱۷۹
اشاره ۱۱۷۹
[ترجمه] ۱۱۸۰
(توضیح آیات) ۱۱۸۰
[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۶۱ تا ۱۶۸] ۱۱۸۳
اشاره ۱۱۸۳
[ترجمه] ۱۱۸۳
(توضیح آیات) ۱۱۸۴
اشاره ۱۱۸۴
[تأویل عرفانی] ۱۱۸۴
[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۶۹ تا ۱۷۶] ۱۱۸۷
اشاره ۱۱۸۷
[ترجمه] ۱۱۸۷

(توضیح آیات) ----- ۱۱۸۸
اشاره ----- ۱۱۸۸
[داستان بلعام بن باعورا] ----- ۱۱۹۲
[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۷۷ تا ۱۸۷] ----- ۱۱۹۳
اشاره ----- ۱۱۹۳
[ترجمه] ----- ۱۱۹۴
(توضیح آیات) ----- ۱۱۹۴
[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۸۸ تا ۱۹۵] ----- ۱۱۹۶
اشاره ----- ۱۱۹۶
[ترجمه] ----- ۱۱۹۷
(توضیح آیات) ----- ۱۱۹۷
[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۹۶ تا ۲۰۶] ----- ۱۲۰۰
اشاره ----- ۱۲۰۰
[ترجمه] ----- ۱۲۰۱
(توضیح آیات) ----- ۱۲۰۱
سورة الانفال ----- ۱۲۰۴
اشاره ----- ۱۲۰۴
[سوره الأنفال (۸): آیات ۱ تا ۸] ----- ۱۲۰۴
اشاره ----- ۱۲۰۴
[ترجمه] ----- ۱۲۰۵
(توضیح آیات) ----- ۱۲۰۵
اشاره ----- ۱۲۰۵
[سخنان مفسرین در توجیه انفال] ----- ۱۲۰۶
[سوره الأنفال (۸): آیات ۹ تا ۱۷] ----- ۱۲۱۰

اشاره ----- ۱۲۱۰

[ترجمه] ----- ۱۲۱۰

(توضیح آیات) ----- ۱۲۱۱

[سوره الأنفال (۸): آیات ۱۸ تا ۲۷] ----- ۱۲۱۳

اشاره ----- ۱۲۱۳

[ترجمه] ----- ۱۲۱۴

(توضیح آیات) ----- ۱۲۱۴

اشاره ----- ۱۲۱۴

[سخنان مفسرین در توجیه آیه] ----- ۱۲۱۶

[سوره الأنفال (۸): آیات ۲۸ تا ۳۶] ----- ۱۲۱۸

اشاره ----- ۱۲۱۸

[ترجمه] ----- ۱۲۱۹

(توضیح آیات) ----- ۱۲۱۹

[سوره الأنفال (۸): آیات ۳۷ تا ۴۴] ----- ۱۲۲۳

اشاره ----- ۱۲۲۳

[ترجمه] ----- ۱۲۲۳

(توضیح آیات) ----- ۱۲۲۴

[سوره الأنفال (۸): آیات ۴۵ تا ۵۴] ----- ۱۲۲۷

اشاره ----- ۱۲۲۷

[ترجمه] ----- ۱۲۲۸

(توضیح آیات) ----- ۱۲۲۹

[سوره الأنفال (۸): آیات ۵۵ تا ۶۶] ----- ۱۲۳۱

اشاره ----- ۱۲۳۱

[ترجمه] ----- ۱۲۳۲

(توضیح آیات) ۱۲۳۳
[سوره الأنفال (۸): آیات ۶۷ تا ۷۵] ۱۲۳۵
اشاره ۱۲۳۵
[ترجمه] ۱۲۳۶
(توضیح آیات) ۱۲۳۶
جلد ششم ۱۲۳۹
اشاره ۱۲۳۹
سورة التوبة ۱۲۳۹
اشاره ۱۲۳۹
[سوره التوبة (۹): آیات ۱ تا ۸] ۱۲۳۹
اشاره ۱۲۳۹
[ترجمه آیات] ۱۲۴۰
(توضیح آیات) ۱۲۴۰
[سوره التوبة (۹): آیات ۹ تا ۱۹] ۱۲۴۴
اشاره ۱۲۴۴
[ترجمه آیات] ۱۲۴۵
(توضیح آیات) ۱۲۴۶
اشاره ۱۲۴۶
[در شأن نزول آیه از مفسرین چند وجه نقل شده] ۱۲۴۹
[سوره التوبة (۹): آیات ۲۰ تا ۲۸] ۱۲۴۹
اشاره ۱۲۴۹
[ترجمه آیات] ۱۲۵۰
(توضیح آیات) ۱۲۵۰
اشاره ۱۲۵۰

[سخنان مفسرین در توجیه آیه] ----- ۱۲۵۳
[سوره التوبة (۹): آیات ۲۹ تا ۳۵] ----- ۱۲۵۳
اشاره ----- ۱۲۵۳
[ترجمه] ----- ۱۲۵۴
(توضیح آیات) ----- ۱۲۵۴
[سوره التوبة (۹): آیات ۳۶ تا ۴۰] ----- ۱۲۵۸
اشاره ----- ۱۲۵۸
[ترجمه] ----- ۱۲۵۹
(توضیح آیات) ----- ۱۲۵۹
[سوره التوبة (۹): آیات ۴۱ تا ۴۸] ----- ۱۲۶۲
اشاره ----- ۱۲۶۲
[ترجمه] ----- ۱۲۶۲
(توضیح آیات) ----- ۱۲۶۳
اشاره ----- ۱۲۶۳
[سخنان مفسرین در توجیه آیه] ----- ۱۲۶۳
[سوره التوبة (۹): آیات ۴۹ تا ۵۵] ----- ۱۲۶۵
اشاره ----- ۱۲۶۵
[ترجمه] ----- ۱۲۶۵
(توضیح آیات) ----- ۱۲۶۶
اشاره ----- ۱۲۶۶
[سخنان مفسرین در توجیه آیه] ----- ۱۲۶۸
[سوره التوبة (۹): آیات ۵۶ تا ۶۳] ----- ۱۲۶۸
اشاره ----- ۱۲۶۸
[ترجمه] ----- ۱۲۶۸

(توضیح آیات) ----- ۱۲۶۹
[سوره التوبة (۹): آیات ۶۴ تا ۷۰] ----- ۱۲۷۱
اشاره ----- ۱۲۷۲
[ترجمه] ----- ۱۲۷۲
(توضیح آیات) ----- ۱۲۷۳
[سوره التوبة (۹): آیات ۷۱ تا ۷۸] ----- ۱۲۷۴
اشاره ----- ۱۲۷۴
[ترجمه] ----- ۱۲۷۵
(توضیح آیات) ----- ۱۲۷۵
[سوره التوبة (۹): آیات ۷۹ تا ۸۵] ----- ۱۲۷۸
اشاره ----- ۱۲۷۸
[ترجمه] ----- ۱۲۷۸
(توضیح آیات) ----- ۱۲۷۹
[سوره التوبة (۹): آیات ۸۶ تا ۹۴] ----- ۱۲۸۱
اشاره ----- ۱۲۸۱
[ترجمه] ----- ۱۲۸۲
(توضیح آیات) ----- ۱۲۸۲
[سوره التوبة (۹): آیات ۹۵ تا ۱۰۱] ----- ۱۲۸۴
اشاره ----- ۱۲۸۴
[ترجمه] ----- ۱۲۸۵
(توضیح آیات) ----- ۱۲۸۵
[سوره التوبة (۹): آیات ۱۰۲ تا ۱۰۹] ----- ۱۲۸۷
اشاره ----- ۱۲۸۷
[ترجمه] ----- ۱۲۸۷

(توضیح آیات) ----- ۱۲۸۸
[سوره التوبة (۹): آیات ۱۱۰ تا ۱۱۶] ----- ۱۲۹۱
اشاره ----- ۱۲۹۱
[ترجمه] ----- ۱۲۹۱
(توضیح آیات) ----- ۱۲۹۲
[سوره التوبة (۹): آیات ۱۱۷ تا ۱۲۱] ----- ۱۲۹۴
اشاره ----- ۱۲۹۴
[ترجمه] ----- ۱۲۹۴
(توضیح آیات) ----- ۱۲۹۵
اشاره ----- ۱۲۹۵
[سخنان مفسرین در توجیه آیه] ----- ۱۲۹۵
[سوره التوبة (۹): آیات ۱۲۲ تا ۱۲۹] ----- ۱۲۹۷
اشاره ----- ۱۲۹۷
[ترجمه] ----- ۱۲۹۸
(توضیح آیات) ----- ۱۲۹۸
سورهٔ یونس [ع] ----- ۱۳۰۰
اشاره ----- ۱۳۰۰
[سوره یونس (۱۰): آیات ۱ تا ۶] ----- ۱۳۰۰
اشاره ----- ۱۳۰۰
(توضیح آیات) ----- ۱۳۰۱
[سوره یونس (۱۰): آیات ۷ تا ۱۴] ----- ۱۳۰۴
اشاره ----- ۱۳۰۴
[ترجمه] ----- ۱۳۰۵
(توضیح آیات) ----- ۱۳۰۵

[سوره یونس (۱۰): آیات ۱۵ تا ۲۱] ----- ۱۳۰۸
اشاره ----- ۱۳۰۸
[ترجمه] ----- ۱۳۰۸
(توضیح آیات) ----- ۱۳۰۹
[سوره یونس (۱۰): آیات ۲۲ تا ۲۷] ----- ۱۳۱۲
اشاره ----- ۱۳۱۲
[ترجمه] ----- ۱۳۱۲
(توضیح آیات) ----- ۱۳۱۳
[سوره یونس (۱۰): آیات ۲۸ تا ۴۰] ----- ۱۳۱۵
اشاره ----- ۱۳۱۵
[ترجمه آیات] ----- ۱۳۱۶
(توضیح آیات) ----- ۱۳۱۷
[سوره یونس (۱۰): آیات ۴۱ تا ۵۳] ----- ۱۳۲۰
اشاره ----- ۱۳۲۰
[ترجمه] ----- ۱۳۲۱
(توضیح آیات) ----- ۱۳۲۲
[سوره یونس (۱۰): آیات ۵۴ تا ۶۱] ----- ۱۳۲۴
اشاره ----- ۱۳۲۴
[ترجمه] ----- ۱۳۲۵
(توضیح آیات) ----- ۱۳۲۵
اشاره ----- ۱۳۲۵
[سخنان مفسرین در توجیه آیه] ----- ۱۳۲۷
[سوره یونس (۱۰): آیات ۶۲ تا ۷۳] ----- ۱۳۲۸
اشاره ----- ۱۳۲۸

[ترجمه] ----- ۱۳۲۹
(توضیح آیات) ----- ۱۳۳۰
اشاره ----- ۱۳۳۰
[سخنان مفسرین در توجیه آیه] ----- ۱۳۳۲
[سوره یونس (۱۰): آیات ۷۴ تا ۸۶] ----- ۱۳۳۴
اشاره ----- ۱۳۳۴
[ترجمه] ----- ۱۳۳۵
(توضیح آیات) ----- ۱۳۳۶
[سوره یونس (۱۰): آیات ۸۷ تا ۹۴] ----- ۱۳۳۸
اشاره ----- ۱۳۳۸
[ترجمه] ----- ۱۳۳۸
(توضیح آیات) ----- ۱۳۳۹
[سوره یونس (۱۰): آیات ۹۵ تا ۱۰۳] ----- ۱۳۴۲
اشاره ----- ۱۳۴۲
[ترجمه] ----- ۱۳۴۲
(توضیح آیات) ----- ۱۳۴۳
[سوره یونس (۱۰): آیات ۱۰۴ تا ۱۰۹] ----- ۱۳۴۷
اشاره ----- ۱۳۴۷
[ترجمه] ----- ۱۳۴۷
(توضیح آیات) ----- ۱۳۴۷
سورهٔ هود ع ----- ۱۳۴۸
اشاره ----- ۱۳۴۹
[سوره هود (۱۱): آیات ۱ تا ۵] ----- ۱۳۴۹
اشاره ----- ۱۳۴۹

[ترجمه] ۱۳۴۹
(توضیح آیات) ۱۳۵۰
[سخنان مفسرین در توجیه الر] ۱۳۵۰
[سوره هود (۱۱): آیات ۶ تا ۱۴] ۱۳۵۲
اشاره ۱۳۵۲
[ترجمه] ۱۳۵۲
(توضیح آیات) ۱۳۵۳
اشاره ۱۳۵۳
[سخنان مفسرین در توجیه «امة معدودة» مأخوذ از مجمع البیان] ۱۳۵۴
[سوره هود (۱۱): آیات ۱۵ تا ۲۲] ۱۳۵۷
اشاره ۱۳۵۷
[ترجمه] ۱۳۵۷
(توضیح آیات) ۱۳۵۸
اشاره ۱۳۵۸
[سخنان مفسرین در توجیه آیه] ۱۳۶۰
[سوره هود (۱۱): آیات ۲۳ تا ۳۱] ۱۳۶۱
اشاره ۱۳۶۱
[ترجمه] ۱۳۶۱
(توضیح آیات) ۱۳۶۲
[سوره هود (۱۱): آیات ۳۲ تا ۴۳] ۱۳۶۵
اشاره ۱۳۶۵
[ترجمه] ۱۳۶۶
(توضیح آیات) ۱۳۶۷
[سوره هود (۱۱): آیات ۴۴ تا ۴۹] ۱۳۷۲

اشاره ----- ۱۳۷۲
[ترجمه] ----- ۱۳۷۳
(توضیح آیات) ----- ۱۳۷۳
[سوره هود (۱۱): آیات ۵۰ تا ۶۰] ----- ۱۳۷۵
اشاره ----- ۱۳۷۵
[ترجمه] ----- ۱۳۷۶
(توضیح آیات) ----- ۱۳۷۶
[سوره هود (۱۱): آیات ۶۱ تا ۶۸] ----- ۱۳۷۹
اشاره ----- ۱۳۷۹
[ترجمه] ----- ۱۳۸۰
(توضیح آیات) ----- ۱۳۸۰
[سوره هود (۱۱): آیات ۶۹ تا ۸۰] ----- ۱۳۸۳
اشاره ----- ۱۳۸۳
[ترجمه] ----- ۱۳۸۳
(توضیح آیات) ----- ۱۳۸۴
[سوره هود (۱۱): آیات ۸۱ تا ۹۰] ----- ۱۳۸۷
اشاره ----- ۱۳۸۷
[ترجمه] ----- ۱۳۸۷
(توضیح آیات) ----- ۱۳۸۸
[سوره هود (۱۱): آیات ۹۱ تا ۱۰۵] ----- ۱۳۹۱
اشاره ----- ۱۳۹۱
[ترجمه] ----- ۱۳۹۱
(توضیح آیات) ----- ۱۳۹۲
[سوره هود (۱۱): آیات ۱۰۶ تا ۱۱۳] ----- ۱۳۹۶

اشاره ----- ۱۳۹۷
[ترجمه] ----- ۱۳۹۷
(توضیح آیات) ----- ۱۳۹۷
اشاره ----- ۱۳۹۷
[سخنان مفسرین در توجیه آیه] ----- ۱۳۹۸
[سوره هود (۱۱): آیات ۱۱۴ تا ۱۲۳] ----- ۱۴۰۲
اشاره ----- ۱۴۰۲
[ترجمه] ----- ۱۴۰۲
(توضیح آیات) ----- ۱۴۰۳
سورهٔ یوسف ع ----- ۱۴۰۵
اشاره ----- ۱۴۰۵
[سوره یوسف (۱۲): آیات ۱ تا ۹] ----- ۱۴۰۵
اشاره ----- ۱۴۰۵
[ترجمه] ----- ۱۴۰۶
(توضیح آیات) ----- ۱۴۰۶
[سوره یوسف (۱۲): آیات ۱۰ تا ۲۰] ----- ۱۴۱۱
اشاره ----- ۱۴۱۱
[ترجمه] ----- ۱۴۱۲
(توضیح آیات) ----- ۱۴۱۲
[سوره یوسف (۱۲): آیات ۲۱ تا ۲۹] ----- ۱۴۱۷
اشاره ----- ۱۴۱۷
[ترجمه] ----- ۱۴۱۷
(توضیح آیات) ----- ۱۴۱۸
[سوره یوسف (۱۲): آیات ۳۰ تا ۳۵] ----- ۱۴۲۲

اشاره ----- ۱۴۲۲
[ترجمه] ----- ۱۴۲۲
(توضیح آیات) ----- ۱۴۲۳
[سوره یوسف (۱۲): آیات ۳۶ تا ۴۲] ----- ۱۴۲۶
اشاره ----- ۱۴۲۶
[ترجمه] ----- ۱۴۲۷
(توضیح آیات) ----- ۱۴۲۷
[سوره یوسف (۱۲): آیات ۴۳ تا ۵۳] ----- ۱۴۳۲
اشاره ----- ۱۴۳۲
[ترجمه] ----- ۱۴۳۲
(توضیح آیات) ----- ۱۴۳۳
[سوره یوسف (۱۲): آیات ۵۴ تا ۶۴] ----- ۱۴۳۶
اشاره ----- ۱۴۳۶
[ترجمه] ----- ۱۴۳۶
(توضیح آیات) ----- ۱۴۳۷
[سوره یوسف (۱۲): آیات ۶۵ تا ۷۶] ----- ۱۴۴۰
اشاره ----- ۱۴۴۰
[ترجمه] ----- ۱۴۴۱
(توضیح آیات) ----- ۱۴۴۲
[سوره یوسف (۱۲): آیات ۷۷ تا ۸۶] ----- ۱۴۴۵
اشاره ----- ۱۴۴۵
[ترجمه] ----- ۱۴۴۶
(توضیح آیات) ----- ۱۴۴۶
اشاره ----- ۱۴۴۶

[سخنان مفسرين در چگونگى نسبت دزدى كه بيوسف دادند] ----- ۱۴۴۷

[اعتراض] ----- ۱۴۴۹

[سوره يوسف (۱۲): آيات ۸۷ تا ۹۸] ----- ۱۴۵۰

اشاره ----- ۱۴۵۰

[ترجمه] ----- ۱۴۵۱

(توضيح آيات) ----- ۱۴۵۲

[سوره يوسف (۱۲): آيات ۹۹ تا ۱۰۳] ----- ۱۴۵۶

اشاره ----- ۱۴۵۶

[ترجمه] ----- ۱۴۵۶

(توضيح آيات) ----- ۱۴۵۷

[سوره يوسف (۱۲): آيات ۱۰۴ تا ۱۱۱] ----- ۱۴۶۰

اشاره ----- ۱۴۶۰

[ترجمه] ----- ۱۴۶۰

(توضيح آيات) ----- ۱۴۶۱

جلد هفتم ----- ۱۴۶۳

اشاره ----- ۱۴۶۳

سورة الرعد ----- ۱۴۶۴

اشاره ----- ۱۴۶۴

[سوره الرعد (۱۳): آيات ۱ تا ۵] ----- ۱۴۶۴

اشاره ----- ۱۴۶۴

[ترجمه] ----- ۱۴۶۴

(توضيح آيات) ----- ۱۴۶۵

[سوره الرعد (۱۳): آيات ۶ تا ۱۳] ----- ۱۴۶۸

اشاره ----- ۱۴۶۸

[ترجمه] ۱۴۶۸
(توضیح آیات) ۱۴۶۹
[سوره الرعد (۱۳): آیات ۱۴ تا ۱۸] ۱۴۷۳
اشاره ۱۴۷۳
[ترجمه] ۱۴۷۳
(توضیح آیات) ۱۴۷۴
[سوره الرعد (۱۳): آیات ۱۹ تا ۲۹] ۱۴۷۸
اشاره ۱۴۷۸
[ترجمه] ۱۴۷۸
(توضیح آیات) ۱۴۷۹
[سوره الرعد (۱۳): آیات ۳۰ تا ۳۵] ۱۴۸۲
اشاره ۱۴۸۲
[ترجمه] ۱۴۸۳
(توضیح آیات) ۱۴۸۳
[سوره الرعد (۱۳): آیات ۳۶ تا ۴۳] ۱۴۸۶
اشاره ۱۴۸۶
[ترجمه] ۱۴۸۷
(توضیح آیات) ۱۴۸۷
سورهٔ ابراهیم (ع) ۱۴۹۲
اشاره ۱۴۹۲
[سوره إبراهيم (۱۴): آیات ۱ تا ۸] ۱۴۹۲
اشاره ۱۴۹۲
[ترجمه] ۱۴۹۲
(توضیح آیات) ۱۴۹۳

[سوره إبراهيم (۱۴): آيات ۹ تا ۱۷] ----- ۱۴۹۶
اشاره ----- ۱۴۹۶
[ترجمه] ----- ۱۴۹۶
(توضيح آيات) ----- ۱۴۹۷
[سوره إبراهيم (۱۴): آيات ۱۸ تا ۲۳] ----- ۱۵۰۰
اشاره ----- ۱۵۰۰
[ترجمه] ----- ۱۵۰۰
(توضيح آيات) ----- ۱۵۰۱
[سوره إبراهيم (۱۴): آيات ۲۴ تا ۳۴] ----- ۱۵۰۳
اشاره ----- ۱۵۰۳
[ترجمه] ----- ۱۵۰۴
(توضيح آيات) ----- ۱۵۰۴
[سوره إبراهيم (۱۴): آيات ۳۵ تا ۴۳] ----- ۱۵۰۸
اشاره ----- ۱۵۰۸
[ترجمه] ----- ۱۵۰۸
(توضيح آيات) ----- ۱۵۰۹
[سوره إبراهيم (۱۴): آيات ۴۴ تا ۵۲] ----- ۱۵۱۱
اشاره ----- ۱۵۱۲
[ترجمه] ----- ۱۵۱۲
(توضيح آيات) ----- ۱۵۱۲
اشاره ----- ۱۵۱۲
(اعتراض) ----- ۱۵۱۵
سورة الحجر ----- ۱۵۱۷
اشاره ----- ۱۵۱۷

[سوره الحجر (۱۵): آیات ۱ تا ۱۵] ---- ۱۵۱۷
اشاره ---- ۱۵۱۸
[ترجمه آیات] ---- ۱۵۱۸
(توضیح آیات) ---- ۱۵۱۹
[سوره الحجر (۱۵): آیات ۱۶ تا ۲۷] ---- ۱۵۲۲
اشاره ---- ۱۵۲۲
[ترجمه] ---- ۱۵۲۲
(توضیح آیات) ---- ۱۵۲۳
[سوره الحجر (۱۵): آیات ۲۸ تا ۴۴] ---- ۱۵۲۶
اشاره ---- ۱۵۲۶
[ترجمه] ---- ۱۵۲۶
(توضیح آیات) ---- ۱۵۲۷
[سوره الحجر (۱۵): آیات ۴۵ تا ۶۴] ---- ۱۵۳۰
اشاره ---- ۱۵۳۰
[ترجمه] ---- ۱۵۳۰
(توضیح آیات) ---- ۱۵۳۱
[سوره الحجر (۱۵): آیات ۶۵ تا ۷۷] ---- ۱۵۳۳
اشاره ---- ۱۵۳۴
[ترجمه] ---- ۱۵۳۴
(توضیح آیات) ---- ۱۵۳۴
[سوره الحجر (۱۵): آیات ۷۸ تا ۹۹] ---- ۱۵۳۷
اشاره ---- ۱۵۳۷
[ترجمه] ---- ۱۵۳۷
(توضیح آیات) ---- ۱۵۳۸

اشاره ----- ۱۵۳۸
(حکمت اول) ----- ۱۵۴۱
(حکمت دوم) ----- ۱۵۴۱
(حکمت سوم) ----- ۱۵۴۲
(حکمت چهارم) ----- ۱۵۴۲
(حکمت نهم) ----- ۱۵۴۲
(حکمت دهم) ----- ۱۵۴۲
سورهٔ النحل ----- ۱۵۴۴
اشاره ----- ۱۵۴۴
[سوره النحل (۱۶): آیات ۱ تا ۹] ----- ۱۵۴۵
اشاره ----- ۱۵۴۵
[ترجمه] ----- ۱۵۴۵
(توضیح آیات) ----- ۱۵۴۶
اشاره ----- ۱۵۴۶
(سخنان مفسرین راجع بتوجیه آیه) ----- ۱۵۴۶
(اعتراض) ----- ۱۵۴۸
(پاسخ) ----- ۱۵۴۹
[سوره النحل (۱۶): آیات ۱۰ تا ۱۹] ----- ۱۵۴۹
اشاره ----- ۱۵۴۹
[ترجمه] ----- ۱۵۴۹
(توضیح آیات) ----- ۱۵۵۰
[سوره النحل (۱۶): آیات ۲۰ تا ۲۹] ----- ۱۵۵۲
اشاره ----- ۱۵۵۲
[ترجمه] ----- ۱۵۵۳

(توضیح آیات) ----- ۱۵۵۳
[سوره النحل (۱۶): آیات ۳۰ تا ۳۶] ----- ۱۵۵۶
اشاره ----- ۱۵۵۶
[ترجمه] ----- ۱۵۵۶
(توضیح آیات) ----- ۱۵۵۷
[سوره النحل (۱۶): آیات ۳۷ تا ۵۰] ----- ۱۵۵۹
اشاره ----- ۱۵۵۹
[ترجمه] ----- ۱۵۵۹
(توضیح آیات) ----- ۱۵۶۰
[سوره النحل (۱۶): آیات ۵۱ تا ۶۳] ----- ۱۵۶۳
اشاره ----- ۱۵۶۳
ترجمه آیات ----- ۱۵۶۴
(توضیح آیات) ----- ۱۵۶۵
[سوره النحل (۱۶): آیات ۶۴ تا ۷۲] ----- ۱۵۶۸
اشاره ----- ۱۵۶۸
[ترجمه] ----- ۱۵۶۸
(توضیح آیات) ----- ۱۵۶۹
اشاره ----- ۱۵۶۹
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ----- ۱۵۷۰
[سوره النحل (۱۶): آیات ۷۳ تا ۸۰] ----- ۱۵۷۳
اشاره ----- ۱۵۷۳
[ترجمه] ----- ۱۵۷۴
(توضیح آیات) ----- ۱۵۷۴
[سوره النحل (۱۶): آیات ۸۱ تا ۹۱] ----- ۱۵۷۶

اشاره ----- ۱۵۷۶

ترجمه آیات ----- ۱۵۷۷

(توضیح آیات) ----- ۱۵۷۸

[سوره النحل (۱۶): آیات ۹۲ تا ۱۰۱] ----- ۱۵۸۱

اشاره ----- ۱۵۸۱

ترجمه ----- ۱۵۸۱

(توضیح آیات) ----- ۱۵۸۲

اشاره ----- ۱۵۸۲

(سخنان مفسرین در توجیه حیات طیّب) ----- ۱۵۸۴

[سوره النحل (۱۶): آیات ۱۰۲ تا ۱۱۱] ----- ۱۵۸۵

اشاره ----- ۱۵۸۶

ترجمه ----- ۱۵۸۶

(توضیح آیات) ----- ۱۵۸۷

اشاره ----- ۱۵۸۷

(سخنان مفسرین در توجیه آیه مأخوذ از مجمع البیان) ----- ۱۵۸۷

[سوره النحل (۱۶): آیات ۱۱۲ تا ۱۱۹] ----- ۱۵۸۹

اشاره ----- ۱۵۸۹

[ترجمه] ----- ۱۵۹۰

(توضیح آیات) ----- ۱۵۹۰

[سوره النحل (۱۶): آیات ۱۲۰ تا ۱۲۸] ----- ۱۵۹۳

اشاره ----- ۱۵۹۳

[ترجمه] ----- ۱۵۹۳

(توضیح آیات) ----- ۱۵۹۴

سوره بنی اسرائیل ----- ۱۵۹۶

اشاره ----- ۱۵۹۶
[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۱ تا ۸] ----- ۱۵۹۶
اشاره ----- ۱۵۹۶
(ترجمه آیات) ----- ۱۵۹۷
(توضیح آیات) ----- ۱۵۹۸
[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۹ تا ۱۷] ----- ۱۶۰۴
اشاره ----- ۱۶۰۴
[ترجمه] ----- ۱۶۰۴
(توضیح آیات) ----- ۱۶۰۵
اشاره ----- ۱۶۰۵
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ----- ۱۶۰۷
[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۱۸ تا ۲۸] ----- ۱۶۰۹
اشاره ----- ۱۶۰۹
[ترجمه] ----- ۱۶۰۹
(توضیح آیات) ----- ۱۶۱۰
[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۲۹ تا ۳۸] ----- ۱۶۱۴
اشاره ----- ۱۶۱۴
[ترجمه] ----- ۱۶۱۵
(توضیح آیات) ----- ۱۶۱۵
[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۳۹ تا ۴۸] ----- ۱۶۱۹
اشاره ----- ۱۶۱۹
[ترجمه] ----- ۱۶۱۹
(توضیح آیات) ----- ۱۶۲۰
اشاره ----- ۱۶۲۰

(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ----- ۱۶۲۱

(سخنان مفسرین در وجه چگونگی حمد و تسبیح موجودات) ----- ۱۶۲۲

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۴۹ تا ۵۸] ----- ۱۶۲۴

اشاره ----- ۱۶۲۴

[ترجمه] ----- ۱۶۲۵

(توضیح آیات) ----- ۱۶۲۵

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۵۹ تا ۶۷] ----- ۱۶۲۹

اشاره ----- ۱۶۲۹

[ترجمه] ----- ۱۶۲۹

(توضیح آیات) ----- ۱۶۳۰

اشاره ----- ۱۶۳۰

(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ----- ۱۶۳۱

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۶۸ تا ۷۷] ----- ۱۶۳۳

اشاره ----- ۱۶۳۳

[ترجمه] ----- ۱۶۳۳

(توضیح آیات) ----- ۱۶۳۴

اشاره ----- ۱۶۳۴

(سخنان مفسرین در توجیه آیه و در آن چند قول است) ----- ۱۶۳۷

(سخنان مفسرین در شأن نزول آیه) ----- ۱۶۳۸

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۷۸ تا ۸۹] ----- ۱۶۳۹

اشاره ----- ۱۶۳۹

[ترجمه] ----- ۱۶۳۹

(توضیح آیات) ----- ۱۶۴۰

اشاره ----- ۱۶۴۰

(سخنان مفسرین در اطلاقات روح و اسامی آن) ----- ۱۶۴۳
قسمتی از آیات سورهٔ الاسراء ----- ۱۶۴۶
[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۹۰ تا ۱۰۰] ----- ۱۶۴۶
اشاره ----- ۱۶۴۶
(ترجمه آیات) ----- ۱۶۴۶
(توضیح آیات) ----- ۱۶۴۷
[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۱۰۱ تا ۱۱۱] ----- ۱۶۵۲
اشاره ----- ۱۶۵۲
[ترجمه] ----- ۱۶۵۲
(توضیح آیات) ----- ۱۶۵۳
اشاره ----- ۱۶۵۳
(سخنان مفسرین در اینکه مقصود از تسع در آیه چه معجزه‌ئی است) ----- ۱۶۵۳
جلد هشتم ----- ۱۶۵۶
مقدمه ----- ۱۶۵۶
سورهٔ الکهف ----- ۱۶۶۰
اشاره ----- ۱۶۶۰
[سوره الکهف (۱۸): آیات ۱ تا ۱۲] ----- ۱۶۶۰
اشاره ----- ۱۶۶۰
(ترجمه) ----- ۱۶۶۱
توضیح آیات ----- ۱۶۶۱
[سوره الکهف (۱۸): آیات ۱۳ تا ۲۰] ----- ۱۶۶۵
اشاره ----- ۱۶۶۵
ترجمه ----- ۱۶۶۵
توضیح آیات ----- ۱۶۶۶

[سوره الكهف (۱۸): آيات ۲۱ تا ۲۷] ---- ۱۶۶۸
اشاره ---- ۱۶۶۸
(ترجمه) ---- ۱۶۶۹
توضیح آیات ---- ۱۶۶۹
[سوره الكهف (۱۸): آيات ۲۸ تا ۳۶] ---- ۱۶۷۲
اشاره ---- ۱۶۷۲
(ترجمه) ---- ۱۶۷۲
توضیح آیات ---- ۱۶۷۳
[سوره الكهف (۱۸): آيات ۳۷ تا ۴۶] ---- ۱۶۷۶
اشاره ---- ۱۶۷۶
(ترجمه) ---- ۱۶۷۶
توضیح آیات ---- ۱۶۷۷
[سوره الكهف (۱۸): آيات ۴۷ تا ۵۴] ---- ۱۶۷۹
اشاره ---- ۱۶۷۹
(ترجمه) ---- ۱۶۸۰
«توضیح آیات» ---- ۱۶۸۰
[سوره الكهف (۱۸): آيات ۵۵ تا ۶۴] ---- ۱۶۸۴
اشاره ---- ۱۶۸۴
(ترجمه) ---- ۱۶۸۵
توضیح آیات ---- ۱۶۸۵
[سوره الكهف (۱۸): آيات ۶۵ تا ۷۸] ---- ۱۶۸۸
اشاره ---- ۱۶۸۸
(ترجمه) ---- ۱۶۸۹
توضیح آیات ---- ۱۶۸۹

[سوره الکهف (۱۸): آیات ۷۹ تا ۹۱] ---- ۱۶۹۲
اشاره ---- ۱۶۹۲
(ترجمه) ---- ۱۶۹۲
توضیح آیات ---- ۱۶۹۳
اشاره ---- ۱۶۹۳
داستان ذو القرنین ---- ۱۶۹۴
[سوره الکهف (۱۸): آیات ۹۲ تا ۱۰۱] ---- ۱۶۹۷
اشاره ---- ۱۶۹۷
(ترجمه) ---- ۱۶۹۷
توضیح آیات ---- ۱۶۹۸
[سوره الکهف (۱۸): آیات ۱۰۲ تا ۱۱۰] ---- ۱۷۰۰
اشاره ---- ۱۷۰۰
(ترجمه) ---- ۱۷۰۰
توضیح آیات ---- ۱۷۰۱
سورهٔ مریم ---- ۱۷۰۵
اشاره ---- ۱۷۰۵
[سوره مریم (۱۹): آیات ۱ تا ۱۵] ---- ۱۷۰۵
اشاره ---- ۱۷۰۶
(ترجمه) ---- ۱۷۰۶
توضیح آیات ---- ۱۷۰۷
[سوره مریم (۱۹): آیات ۱۶ تا ۳۳] ---- ۱۷۱۰
اشاره ---- ۱۷۱۰
ترجمه آیات ---- ۱۷۱۰
توضیح آیات ---- ۱۷۱۱

[سوره مریم (۱۹): آیات ۳۴ تا ۴۷] ---- ۱۷۱۵
اشاره ---- ۱۷۱۵
(ترجمه) ---- ۱۷۱۶
توضیح آیات ---- ۱۷۱۶
[سوره مریم (۱۹): آیات ۴۸ تا ۵۸] ---- ۱۷۲۰
اشاره ---- ۱۷۲۰
(ترجمه) ---- ۱۷۲۱
توضیح آیات ---- ۱۷۲۱
اشاره ---- ۱۷۲۱
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ---- ۱۷۲۴
[سوره مریم (۱۹): آیات ۵۹ تا ۷۲] ---- ۱۷۲۵
اشاره ---- ۱۷۲۵
(ترجمه) ---- ۱۷۲۵
توضیح آیات ---- ۱۷۲۶
[سوره مریم (۱۹): آیات ۷۳ تا ۸۲] ---- ۱۷۲۹
اشاره ---- ۱۷۳۰
(ترجمه) ---- ۱۷۳۰
توضیح آیات ---- ۱۷۳۰
[سوره مریم (۱۹): آیات ۸۳ تا ۹۸] ---- ۱۷۳۲
اشاره ---- ۱۷۳۲
(ترجمه) ---- ۱۷۳۳
توضیح آیات ---- ۱۷۳۳
سورهٔ طه ---- ۱۷۳۷
اشاره ---- ۱۷۳۷

[سوره طه (۲۰): آیات ۱ تا ۱۶] ----- ۱۷۳۷
اشاره ----- ۱۷۳۷
(ترجمه) ----- ۱۷۳۷
توضیح آیات ----- ۱۷۳۸
اشاره ----- ۱۷۳۸
(سخنان مفسرین در معنی (طه) ----- ۱۷۳۸
[سوره طه (۲۰): آیات ۱۷ تا ۴۱] ----- ۱۷۴۲
اشاره ----- ۱۷۴۲
(ترجمه) ----- ۱۷۴۳
توضیح آیات ----- ۱۷۴۴
اشاره ----- ۱۷۴۴
(سؤال) ----- ۱۷۴۵
(سخنان مفسرین در چگونگی وحی بمادر موسی (ع) ----- ۱۷۴۶
[سوره طه (۲۰): آیات ۴۲ تا ۶۰] ----- ۱۷۴۷
اشاره ----- ۱۷۴۷
(ترجمه) ----- ۱۷۴۷
توضیح آیات ----- ۱۷۴۸
اشاره ----- ۱۷۴۸
(سؤال) ----- ۱۷۴۹
(پاسخ) ----- ۱۷۴۹
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ----- ۱۷۵۰
[سوره طه (۲۰): آیات ۶۱ تا ۷۳] ----- ۱۷۵۳
اشاره ----- ۱۷۵۳
(ترجمه) ----- ۱۷۵۳

توضیح آیات ----- ۱۷۵۴
[سوره طه (۲۰): آیات ۷۴ تا ۸۶] ----- ۱۷۵۶
اشاره ----- ۱۷۵۶
(ترجمه) ----- ۱۷۵۷
توضیح آیات ----- ۱۷۵۸
[سوره طه (۲۰): آیات ۸۷ تا ۹۹] ----- ۱۷۶۱
اشاره ----- ۱۷۶۱
(ترجمه) ----- ۱۷۶۱
توضیح آیات ----- ۱۷۶۲
[سوره طه (۲۰): آیات ۱۰۰ تا ۱۱۴] ----- ۱۷۶۵
اشاره ----- ۱۷۶۵
(ترجمه) ----- ۱۷۶۵
توضیح آیات ----- ۱۷۶۶
[سوره طه (۲۰): آیات ۱۱۵ تا ۱۲۷] ----- ۱۷۷۰
اشاره ----- ۱۷۷۰
(ترجمه) ----- ۱۷۷۰
توضیح آیات ----- ۱۷۷۱
[سوره طه (۲۰): آیات ۱۲۸ تا ۱۳۵] ----- ۱۷۷۴
اشاره ----- ۱۷۷۴
ترجمه آیات ----- ۱۷۷۴
توضیح آیات ----- ۱۷۷۵
اشاره ----- ۱۷۷۵
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ----- ۱۷۷۷
سورة الانبياء ----- ۱۷۷۸

اشاره ----- ۱۷۷۸
[سوره الأنبياء (۲۱): آيات ۱ تا ۱۵] ----- ۱۷۷۸
اشاره ----- ۱۷۷۸
ترجمه آیات ----- ۱۷۷۸
توضیح آیات ----- ۱۷۷۹
اشاره ----- ۱۷۷۹
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۱۷۸۰
(سخنان مفسرین در اینکه مقصود از اهل ذکر کیانند) ----- ۱۷۸۳
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۱۷۸۴
[سوره الأنبياء (۲۱): آيات ۱۶ تا ۳۰] ----- ۱۷۸۴
اشاره ----- ۱۷۸۵
(ترجمه) ----- ۱۷۸۵
توضیح آیات ----- ۱۷۸۶
[سوره الأنبياء (۲۱): آيات ۳۱ تا ۴۵] ----- ۱۷۹۱
اشاره ----- ۱۷۹۱
ترجمه آیات ----- ۱۷۹۱
توضیح آیات ----- ۱۷۹۲
[سوره الأنبياء (۲۱): آيات ۴۶ تا ۶۱] ----- ۱۷۹۵
اشاره ----- ۱۷۹۵
ترجمه آیات ----- ۱۷۹۶
توضیح آیات ----- ۱۷۹۶
اشاره ----- ۱۷۹۶
(اعتراض) ----- ۱۷۹۷
[سوره الأنبياء (۲۱): آيات ۶۲ تا ۷۷] ----- ۱۸۰۰

اشاره ----- ۱۸۰۰
(ترجمه) ----- ۱۸۰۰
توضیح آیات ----- ۱۸۰۱
اشاره ----- ۱۸۰۱
(اعتراض) ----- ۱۸۰۱
سخنان مفسرین در توجیه آیه و پاسخ از اشکال) ----- ۱۸۰۴
[سوره الأنبیاء (۲۱): آیات ۷۸ تا ۹۰] ----- ۱۸۰۵
اشاره ----- ۱۸۰۶
ترجمه آیات ----- ۱۸۰۶
توضیح آیات ----- ۱۸۰۷
اشاره ----- ۱۸۰۷
(سخنان مفسرین در بیان حکمی که داود و سلیمان نمودند) ----- ۱۸۰۷
[سوره الأنبیاء (۲۱): آیات ۹۱ تا ۱۰۳] ----- ۱۸۱۴
اشاره ----- ۱۸۱۴
(ترجمه) ----- ۱۸۱۴
توضیح آیات ----- ۱۸۱۵
اشاره ----- ۱۸۱۵
(سخنان مفسرین در توجیه آیه مأخوذ از مجمع البیان) ----- ۱۸۱۶
[سوره الأنبیاء (۲۱): آیات ۱۰۴ تا ۱۱۲] ----- ۱۸۱۸
اشاره ----- ۱۸۱۸
(ترجمه) ----- ۱۸۱۹
توضیح آیات ----- ۱۸۱۹
اشاره ----- ۱۸۱۹
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۱۸۲۱

سورهٔ الحج ----- ۱۸۲۳
اشاره ----- ۱۸۲۳
[سوره الحج (۲۲): آیات ۱ تا ۸] ----- ۱۸۲۳
اشاره ----- ۱۸۲۳
ترجمه آیات ----- ۱۸۲۴
توضیح آیات ----- ۱۸۲۵
[سوره الحج (۲۲): آیات ۹ تا ۱۸] ----- ۱۸۲۹
اشاره ----- ۱۸۲۹
(ترجمه) ----- ۱۸۳۰
توضیح آیات ----- ۱۸۳۱
اشاره ----- ۱۸۳۱
(سؤال) ----- ۱۸۳۳
(پاسخ) ----- ۱۸۳۳
[سوره الحج (۲۲): آیات ۱۹ تا ۳۰] ----- ۱۸۳۵
اشاره ----- ۱۸۳۵
ترجمه آیات ----- ۱۸۳۶
توضیح آیات ----- ۱۸۳۷
اشاره ----- ۱۸۳۷
سخنان مفسرین راجع بشأن نزول آیه ----- ۱۸۳۷
(نکته جالب توجّه) ----- ۱۸۳۹
[سوره الحج (۲۲): آیات ۳۱ تا ۴۰] ----- ۱۸۴۱
اشاره ----- ۱۸۴۱
ترجمه آیات ----- ۱۸۴۱
توضیح آیات ----- ۱۸۴۲

[سوره الحج (۲۲): آيات ۴۱ تا ۵۱] ----- ۱۸۴۵
اشاره ----- ۱۸۴۵
(ترجمه) ----- ۱۸۴۶
توضيح آيات ----- ۱۸۴۶
اشاره ----- ۱۸۴۷
(سخنان مفسرين در توجيه آيه) ----- ۱۸۴۷
[سوره الحج (۲۲): آيات ۵۲ تا ۶۲] ----- ۱۸۴۹
اشاره ----- ۱۸۴۹
(ترجمه) ----- ۱۸۵۰
توضيح آيات ----- ۱۸۵۰
اشاره ----- ۱۸۵۰
سخنان مفسرين در فرق بين رسول و نبى ----- ۱۸۵۱
سخنان مفسرين در توجيه آيه ----- ۱۸۵۱
[سوره الحج (۲۲): آيات ۶۳ تا ۷۲] ----- ۱۸۵۵
اشاره ----- ۱۸۵۵
(ترجمه) ----- ۱۸۵۶
توضيح آيات ----- ۱۸۵۶
[سوره الحج (۲۲): آيات ۷۳ تا ۷۸] ----- ۱۸۵۹
اشاره ----- ۱۸۵۹
(ترجمه) ----- ۱۸۶۰
توضيح آيات ----- ۱۸۶۰
جلد نهم ----- ۱۸۶۳
مقدمه ----- ۱۸۶۳
هدايت ----- ۱۸۶۳

استعاذه ----- ۱۸۶۵
سورة المؤمنون ----- ۱۸۶۸
اشاره ----- ۱۸۶۸
[سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۱ تا ۲۰] ----- ۱۸۶۸
اشاره ----- ۱۸۶۸
(ترجمه) ----- ۱۸۶۹
(توضیح آیات) ----- ۱۸۶۹
[سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۲۱ تا ۳۴] ----- ۱۸۷۵
اشاره ----- ۱۸۷۵
(ترجمه) ----- ۱۸۷۶
(توضیح آیات) ----- ۱۸۷۷
[سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۳۵ تا ۵۰] ----- ۱۸۷۹
اشاره ----- ۱۸۷۹
(ترجمه) ----- ۱۸۷۹
(توضیح آیات) ----- ۱۸۸۰
[سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۵۱ تا ۷۰] ----- ۱۸۸۲
اشاره ----- ۱۸۸۲
[ترجمه] ----- ۱۸۸۳
(توضیح آیات) ----- ۱۸۸۳
اشاره ----- ۱۸۸۳
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۱۸۸۴
[سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۷۱ تا ۹۰] ----- ۱۸۸۸
اشاره ----- ۱۸۸۸
(ترجمه) ----- ۱۸۸۸

(توضیح آیات) ----- ۱۸۸۹
اشاره ----- ۱۸۸۹
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ----- ۱۸۸۹
[سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۹۱ تا ۱۰۴] ----- ۱۸۹۳
اشاره ----- ۱۸۹۳
(ترجمه آیات) ----- ۱۸۹۳
(توضیح آیات) ----- ۱۸۹۴
اشاره ----- ۱۸۹۴
(سؤال) ----- ۱۸۹۵
(پاسخ) ----- ۱۸۹۵
(سؤال) ----- ۱۸۹۸
(پاسخ) ----- ۱۸۹۹
[سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۱۰۵ تا ۱۱۸] ----- ۱۹۰۱
اشاره ----- ۱۹۰۱
(ترجمه آیات) ----- ۱۹۰۱
(توضیح آیات) ----- ۱۹۰۲
سورهٔ النور ----- ۱۹۰۵
اشاره ----- ۱۹۰۵
[سوره النور (۲۴): آیات ۱ تا ۱۰] ----- ۱۹۰۵
اشاره ----- ۱۹۰۵
[ترجمه] ----- ۱۹۰۶
(توضیح آیات) ----- ۱۹۰۶
اشاره ----- ۱۹۰۶
(سخنان مفسّرین در توجیه آیه مأخوذ از تفسیر مجمع البیان) ----- ۱۹۰۷

[سوره النور (۲۴): آیات ۱۱ تا ۲۲] ----- ۱۹۱۰
اشاره ----- ۱۹۱۰
(ترجمه) ----- ۱۹۱۱
(توضیح آیات) ----- ۱۹۱۲
[سوره النور (۲۴): آیات ۲۳ تا ۳۱] ----- ۱۹۱۵
اشاره ----- ۱۹۱۵
(ترجمه) ----- ۱۹۱۶
(توضیح آیات) ----- ۱۹۱۷
اشاره ----- ۱۹۱۷
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ----- ۱۹۲۰
[سوره النور (۲۴): آیات ۳۲ تا ۳۸] ----- ۱۹۲۲
اشاره ----- ۱۹۲۲
[ترجمه] ----- ۱۹۲۳
(توضیح آیات) ----- ۱۹۲۴
اشاره ----- ۱۹۲۴
(سؤال) ----- ۱۹۲۴
(پاسخ) ----- ۱۹۲۴
(سؤال) ----- ۱۹۲۵
(پاسخ) ----- ۱۹۲۵
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ----- ۱۹۲۶
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ----- ۱۹۲۸
(سخنان مفسرین و دانشمندان در توجیه آیه) ----- ۱۹۲۸
[سوره النور (۲۴): آیات ۳۹ تا ۴۶] ----- ۱۹۳۲
اشاره ----- ۱۹۳۲

[ترجمه] ۱۹۳۳
(توضیح آیات) ۱۹۳۳
[سوره النور (۲۴): آیات ۴۷ تا ۵۷] ۱۹۳۷
اشاره ۱۹۳۷
ترجمه ۱۹۳۸
(توضیح آیات) ۱۹۳۹
اشاره ۱۹۳۹
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ۱۹۴۲
[سوره النور (۲۴): آیات ۵۸ تا ۶۴] ۱۹۴۲
اشاره ۱۹۴۳
[ترجمه] ۱۹۴۳
(توضیح آیات) ۱۹۴۴
سورهٔ الفرقان ۱۹۴۹
اشاره ۱۹۴۹
[سوره الفرقان (۲۵): آیات ۱ تا ۱۰] ۱۹۴۹
اشاره ۱۹۴۹
(ترجمه) ۱۹۴۹
(توضیح آیات) ۱۹۵۰
[سوره الفرقان (۲۵): آیات ۱۱ تا ۲۴] ۱۹۵۴
اشاره ۱۹۵۴
(ترجمه) ۱۹۵۴
(توضیح آیات) ۱۹۵۵
[سوره الفرقان (۲۵): آیات ۲۵ تا ۴۱] ۱۹۵۹
اشاره ۱۹۵۹

(ترجمه) ----- ۱۹۵۹
(توضیح آیات) ----- ۱۹۶۰
اشاره ----- ۱۹۶۰
(سخنان مفسّرین در توجیه آیه) ----- ۱۹۶۰
(سخنان مفسرین در توجیه اصحاب رسّ) ----- ۱۹۶۵
[سوره الفرقان (۲۵): آیات ۴۲ تا ۵۹] ----- ۱۹۶۶
اشاره ----- ۱۹۶۶
(ترجمه) ----- ۱۹۶۶
(توضیح آیات) ----- ۱۹۶۷
اشاره ----- ۱۹۶۷
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ----- ۱۹۶۸
[سوره الفرقان (۲۵): آیات ۶۰ تا ۷۷] ----- ۱۹۷۳
اشاره ----- ۱۹۷۳
(ترجمه) ----- ۱۹۷۳
(توضیح آیات) ----- ۱۹۷۴
اشاره ----- ۱۹۷۴
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ----- ۱۹۷۸
سورة الشعراء ----- ۱۹۸۱
اشاره ----- ۱۹۸۱
[سوره الشعراء (۲۶): آیات ۱ تا ۲۲] ----- ۱۹۸۱
اشاره ----- ۱۹۸۱
(ترجمه) ----- ۱۹۸۱
(توضیح آیات) ----- ۱۹۸۲
[سوره الشعراء (۲۶): آیات ۲۳ تا ۵۱] ----- ۱۹۸۶

اشاره ----- ۱۹۸۶
(ترجمه) ----- ۱۹۸۶
(توضیح آیات) ----- ۱۹۸۸
[سوره الشعراء (۲۶): آیات ۵۲ تا ۱۰۴] ----- ۱۹۹۲
اشاره ----- ۱۹۹۲
(ترجمه) ----- ۱۹۹۳
(توضیح آیات) ----- ۱۹۹۴
[سوره الشعراء (۲۶): آیات ۱۰۵ تا ۱۴۰] ----- ۲۰۰۱
اشاره ----- ۲۰۰۱
(ترجمه) ----- ۲۰۰۲
(توضیح آیات) ----- ۲۰۰۳
اشاره ----- ۲۰۰۳
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ----- ۲۰۰۵
[سوره الشعراء (۲۶): آیات ۱۴۱ تا ۱۷۵] ----- ۲۰۰۷
اشاره ----- ۲۰۰۷
(ترجمه) ----- ۲۰۰۷
(توضیح آیات) ----- ۲۰۰۹
[سوره الشعراء (۲۶): آیات ۱۷۶ تا ۲۲۷] ----- ۲۰۱۱
اشاره ----- ۲۰۱۱
(ترجمه) ----- ۲۰۱۲
(توضیح آیات) ----- ۲۰۱۴
سورهٔ النمل ----- ۲۰۲۲
اشاره ----- ۲۰۲۲
[سوره النمل (۲۷): آیات ۱ تا ۱۴] ----- ۲۰۲۲

اشاره ----- ۲۰۲۲
(ترجمه) ----- ۲۰۲۲
(توضیح آیات) ----- ۲۰۲۳
اشاره ----- ۲۰۲۳
(سؤال اول) ----- ۲۰۲۴
(پاسخ) ----- ۲۰۲۴
(سؤال دوم) ----- ۲۰۲۴
(پاسخ) ----- ۲۰۲۴
(اعتراض) ----- ۲۰۲۵
(پاسخ) ----- ۲۰۲۶
[سوره النمل (۲۷): آیات ۱۵ تا ۲۶] ----- ۲۰۲۹
اشاره ----- ۲۰۲۹
(ترجمه) ----- ۲۰۲۹
(توضیح آیات) ----- ۲۰۳۰
اشاره ----- ۲۰۳۰
(سؤال) ----- ۲۰۳۳
(پاسخ) ----- ۲۰۳۳
(سؤال) ----- ۲۰۳۶
(پاسخ) ----- ۲۰۳۷
[سوره النمل (۲۷): آیات ۲۷ تا ۴۴] ----- ۲۰۳۹
اشاره ----- ۲۰۳۹
ترجمه ----- ۲۰۴۰
(توضیح آیات) ----- ۲۰۴۱
اشاره ----- ۲۰۴۱

(سخنان مفسرین در گوینده آن) ----- ۲۰۴۴
[سوره النمل (۲۷): آیات ۴۵ تا ۵۸] ----- ۲۰۴۷
اشاره ----- ۲۰۴۷
(ترجمه) ----- ۲۰۴۷
(توضیح آیات) ----- ۲۰۴۸
[سوره النمل (۲۷): آیات ۵۹ تا ۷۰] ----- ۲۰۵۰
اشاره ----- ۲۰۵۰
(ترجمه) ----- ۲۰۵۱
(توضیح آیات) ----- ۲۰۵۲
[سوره النمل (۲۷): آیات ۷۱ تا ۸۲] ----- ۲۰۵۵
اشاره ----- ۲۰۵۵
(ترجمه) ----- ۲۰۵۵
(توضیح آیات) ----- ۲۰۵۶
اشاره ----- ۲۰۵۶
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ----- ۲۰۵۷
[سوره النمل (۲۷): آیات ۸۳ تا ۹۳] ----- ۲۰۵۹
اشاره ----- ۲۰۵۹
(ترجمه) ----- ۲۰۵۹
(توضیح آیات) ----- ۲۰۶۰
اشاره ----- ۲۰۶۰
(سخنان مفسرین که مقصود از حسنه چیست) ----- ۲۰۶۲
سورة القصص ----- ۲۰۶۳
اشاره ----- ۲۰۶۳
[سوره القصص (۲۸): آیات ۱ تا ۱۴] ----- ۲۰۶۳

اشاره ----- ۲۰۶۳
(ترجمه) ----- ۲۰۶۴
(توضیح آیات) ----- ۲۰۶۵
[سوره القصص (۲۸): آیات ۱۵ تا ۲۲] ----- ۲۰۷۰
اشاره ----- ۲۰۷۰
[ترجمه] ----- ۲۰۷۰
(توضیح آیات) ----- ۲۰۷۱
[سوره القصص (۲۸): آیات ۲۳ تا ۳۲] ----- ۲۰۷۴
اشاره ----- ۲۰۷۴
(ترجمه) ----- ۲۰۷۴
(توضیح آیات) ----- ۲۰۷۵
[سوره القصص (۲۸): آیات ۳۳ تا ۴۲] ----- ۲۰۷۹
اشاره ----- ۲۰۷۹
[ترجمه] ----- ۲۰۸۰
(توضیح آیات) ----- ۲۰۸۰
[سوره القصص (۲۸): آیات ۴۳ تا ۵۱] ----- ۲۰۸۳
اشاره ----- ۲۰۸۳
[ترجمه] ----- ۲۰۸۳
(توضیح آیات) ----- ۲۰۸۴
[سوره القصص (۲۸): آیات ۵۲ تا ۶۱] ----- ۲۰۸۷
اشاره ----- ۲۰۸۷
[ترجمه] ----- ۲۰۸۷
(توضیح آیات) ----- ۲۰۸۸
اشاره ----- ۲۰۸۸

(اعتراض) ۲۰۹۱
(پاسخ) ۲۰۹۱
[سوره القصص (۲۸): آیات ۶۲ تا ۷۵] ۲۰۹۳
اشاره ۲۰۹۳
(ترجمه) ۲۰۹۳
(توضیح آیات) ۲۰۹۴
اشاره ۲۰۹۴
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ۲۰۹۶
[سوره القصص (۲۸): آیات ۷۶ تا ۸۸] ۲۰۹۸
اشاره ۲۰۹۸
[ترجمه] ۲۰۹۸
[توضیح آیات] ۲۰۹۹
اشاره ۲۰۹۹
(سخنان مفسرین در نوع دانش قارون) ۲۱۰۱
جلد دهم ۲۱۰۴
در آداب قرائت قرآن ۲۱۰۴
سورهٔ العنکبوت ۲۱۰۷
اشاره ۲۱۰۷
[سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۱ تا ۷] ۲۱۰۸
اشاره ۲۱۰۸
ترجمه ۲۱۰۸
توضیح آیات ۲۱۰۸
اشاره ۲۱۰۸
سخنان مفسرین در شأن نزول آیه ۲۱۰۸

اعتراض ---------- ۲۱۱۱
پاسخ ---------- ۲۱۱۲
اعتراض ---------- ۲۱۱۳
پاسخ ---------- ۲۱۱۳
[سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۸ تا ۱۸] ---------- ۲۱۱۴
اشاره ---------- ۲۱۱۴
ترجمه ---------- ۲۱۱۵
توضیح آیات ---------- ۲۱۱۶
[سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۱۹ تا ۳۰] ---------- ۲۱۱۹
اشاره ---------- ۲۱۲۰
(ترجمه) ---------- ۲۱۲۰
توضیح آیات ---------- ۲۱۲۱
اشاره ---------- ۲۱۲۱
(اعتراض) ---------- ۲۱۲۲
(پاسخ) ---------- ۲۱۲۳
[سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۳۱ تا ۴۰] ---------- ۲۱۲۴
اشاره ---------- ۲۱۲۵
ترجمه ---------- ۲۱۲۵
توضیح آیات ---------- ۲۱۲۶
اشاره ---------- ۲۱۲۶
معجزات نه گانه حضرت موسی (ع) ---------- ۲۱۲۹
[سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۴۱ تا ۵۲] ---------- ۲۱۳۰
اشاره ---------- ۲۱۳۰
(ترجمه) ---------- ۲۱۳۰

توضیح آیات ----- ۲۱۳۱
اشاره ----- ۲۱۳۱
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۱۳۳
[سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۵۳ تا ۶۹] ----- ۲۱۳۷
اشاره ----- ۲۱۳۷
(ترجمه) ----- ۲۱۳۸
توضیح آیات ----- ۲۱۳۹
اشاره ----- ۲۱۳۹
اول صبر و دوم توکل ----- ۲۱۴۱
سخنان مفسرین در توجیه هدایت ----- ۲۱۴۴
اعتراض ----- ۲۱۴۵
پاسخ ----- ۲۱۴۵
اشاره ----- ۲۱۴۵
سخنان مفسرین در توجیه (الم) ----- ۲۱۴۶
سورهٔ الروم ----- ۲۱۴۹
اشاره ----- ۲۱۴۹
[سوره الروم (۳۰): آیات ۱ تا ۱۱] ----- ۲۱۴۹
اشاره ----- ۲۱۴۹
(ترجمه) ----- ۲۱۵۰
توضیح آیات ----- ۲۱۵۰
[سوره الروم (۳۰): آیات ۱۲ تا ۲۵] ----- ۲۱۵۰
اشاره ----- ۲۱۵۰
(ترجمه) ----- ۲۱۵۱
توضیح آیات ----- ۲۱۵۲

اشاره ----- ۲۱۵۲
(سخنان مفسرین در معنی «یلبس») ----- ۲۱۵۲
سخنان مفسرین در نحوه سرور اهل بهشت ----- ۲۱۵۳
[سوره الروم (۳۰): آیات ۲۶ تا ۳۲] ----- ۲۱۵۸
اشاره ----- ۲۱۵۹
(ترجمه) ----- ۲۱۵۹
توضیح آیات ----- ۲۱۵۹
[سوره الروم (۳۰): آیات ۳۳ تا ۴۰] ----- ۲۱۶۳
اشاره ----- ۲۱۶۳
(ترجمه) ----- ۲۱۶۳
توضیح آیات ----- ۲۱۶۴
[سوره الروم (۳۰): آیات ۴۱ تا ۴۹] ----- ۲۱۶۶
اشاره ----- ۲۱۶۶
(ترجمه) ----- ۲۱۶۶
توضیح آیات ----- ۲۱۶۷
[سوره الروم (۳۰): آیات ۵۰ تا ۶۰] ----- ۲۱۷۰
اشاره ----- ۲۱۷۰
(ترجمه) ----- ۲۱۷۰
توضیح آیات ----- ۲۱۷۱
سوره لقمان ----- ۲۱۷۴
اشاره ----- ۲۱۷۴
[سوره لقمان (۳۱): آیات ۱ تا ۱۱] ----- ۲۱۷۴
اشاره ----- ۲۱۷۴
(ترجمه) ----- ۲۱۷۵

توضیح آیات ----- ۲۱۷۵
اشاره ----- ۲۱۷۵
سخنان مفسرین در توجیه (الم) ----- ۲۱۷۵
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۱۷۸
[سوره لقمان (۳۱): آیات ۱۲ تا ۱۹] ----- ۲۱۷۹
اشاره ----- ۲۱۷۹
(ترجمه) ----- ۲۱۸۰
توضیح آیات ----- ۲۱۸۰
اشاره ----- ۲۱۸۰
سخنان مفسرین در اینکه لقمان چه مقامی داشت ----- ۲۱۸۱
[سوره لقمان (۳۱): آیات ۲۰ تا ۲۸] ----- ۲۱۸۶
اشاره ----- ۲۱۸۶
(ترجمه) ----- ۲۱۸۶
توضیح آیات ----- ۲۱۸۷
اشاره ----- ۲۱۸۷
سخنان مفسرین در توجیه نعمتهای باطنه ----- ۲۱۸۷
(اقسام سه گانه علم) مأخوذ از جواهر التفسیر ----- ۲۱۸۸
کلمات تکوینی و فیض الهی غیر متناهی است ----- ۲۱۹۰
[سوره لقمان (۳۱): آیات ۲۹ تا ۳۴] ----- ۲۱۹۱
اشاره ----- ۲۱۹۱
ترجمه قسمتی از آیات سوره لقمان ----- ۲۱۹۱
توضیح آیات ----- ۲۱۹۲
سورة السجدة ----- ۲۱۹۴
اشاره ----- ۲۱۹۴

[سوره السجده (۳۲): آیات ۱ تا ۱۲] ----- ۲۱۹۴
اشاره ----- ۲۱۹۴
[ترجمه] ----- ۲۱۹۵
توضیح آیات ----- ۲۱۹۶
اشاره ----- ۲۱۹۶
سخنان مفسرین در توجیه (الم) ----- ۲۱۹۶
(مقدمه اول) ----- ۲۱۹۷
(مقدمه دوم) ----- ۲۱۹۷
(مقدمه سوم) ----- ۲۱۹۷
(مقدمه چهارم) ----- ۲۱۹۸
(مقدمه پنجم) ----- ۲۱۹۸
(مقدمه ششم) ----- ۲۱۹۸
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ----- ۲۱۹۹
[سوره السجده (۳۲): آیات ۱۳ تا ۲۱] ----- ۲۲۰۳
اشاره ----- ۲۲۰۳
ترجمه قسمتی از آیات سوره سجده ----- ۲۲۰۴
توضیح آیات ----- ۲۲۰۴
اشاره ----- ۲۲۰۴
(سؤال) ----- ۲۲۰۵
(پاسخ) ----- ۲۲۰۵
(اعتراض) ----- ۲۲۰۵
(پاسخ) ----- ۲۲۰۶
[سوره السجده (۳۲): آیات ۲۲ تا ۳۰] ----- ۲۲۰۸
اشاره ----- ۲۲۰۸

ترجمه قسمتی از آیات سوره سجده ----- ۲۲۰۸
توضیح آیات ----- ۲۲۰۹
اشاره ----- ۲۲۰۹
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۲۱۰
سورة الاحزاب ----- ۲۲۱۲
اشاره ----- ۲۲۱۲
[سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۱ تا ۶] ----- ۲۲۱۲
اشاره ----- ۲۲۱۲
ترجمه قسمتی از آیات سوره الاحزاب ----- ۲۲۱۳
توضیح آیات ----- ۲۲۱۳
اشاره ----- ۲۲۱۳
(پاسخ) ----- ۲۲۱۴
(پاسخ) ----- ۲۲۱۴
[سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۷ تا ۱۶] ----- ۲۲۱۶
اشاره ----- ۲۲۱۶
[ترجمه] ----- ۲۲۱۶
توضیح آیات ----- ۲۲۱۷
[سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۱۷ تا ۲۵] ----- ۲۲۲۳
اشاره ----- ۲۲۲۳
ترجمه قسمتی از آیات سوره الاحزاب ----- ۲۲۲۳
توضیح آیات ----- ۲۲۲۴
[سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۲۶ تا ۳۴] ----- ۲۲۲۶
اشاره ----- ۲۲۲۶
(ترجمه) ----- ۲۲۲۷

توضیح آیات ۲۲۲۷
[سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۳۵ تا ۴۰] ۲۲۳۲
اشاره ۲۲۳۲
(ترجمه) ۲۲۳۲
توضیح آیات ۲۲۳۳
[سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۴۱ تا ۵۰] ۲۲۳۶
اشاره ۲۲۳۶
[ترجمه] ۲۲۳۷
توضیح آیات ۲۲۳۸
[سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۵۱ تا ۵۵] ۲۲۴۱
اشاره ۲۲۴۱
[ترجمه] ۲۲۴۱
توضیح آیات ۲۲۴۲
[سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۵۶ تا ۶۵] ۲۲۴۴
اشاره ۲۲۴۴
[ترجمه] ۲۲۴۴
توضیح آیات ۲۲۴۵
اشاره ۲۲۴۵
(پاسخ) ۲۲۴۶
[سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۶۶ تا ۷۳] ۲۲۴۷
اشاره ۲۲۴۷
(ترجمه) ۲۲۴۸
توضیح آیات ۲۲۴۸
اشاره ۲۲۴۸

سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۲۴۹

سورهٔ سبأ ----- ۲۲۵۱

اشاره ----- ۲۲۵۱

[سوره سبإ (۳۴): آیات ۱ تا ۶] ----- ۲۲۵۱

اشاره ----- ۲۲۵۱

ترجمه قسمتی از آیات سوره سبا ----- ۲۲۵۱

توضیح آیات ----- ۲۲۵۲

[سوره سبإ (۳۴): آیات ۷ تا ۱۴] ----- ۲۲۵۴

اشاره ----- ۲۲۵۴

ترجمه قسمتی از سوره سبأ ----- ۲۲۵۴

(توضیح آیات) ----- ۲۲۵۵

اشاره ----- ۲۲۵۵

سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۲۵۷

[سوره سبإ (۳۴): آیات ۱۵ تا ۲۱] ----- ۲۲۶۰

اشاره ----- ۲۲۶۱

ترجمه قسمتی از آیات سوره سبأ ----- ۲۲۶۱

(توضیح آیات) ----- ۲۲۶۱

اشاره ----- ۲۲۶۱

سخنان مفسرین در توجیه سیل عرم ----- ۲۲۶۲

[سوره سبإ (۳۴): آیات ۲۲ تا ۳۰] ----- ۲۲۶۴

اشاره ----- ۲۲۶۴

(ترجمه) ----- ۲۲۶۴

توضیح آیات) ----- ۲۲۶۵

اشاره ----- ۲۲۶۵

سخنان مفسرین در توجیه آیه ۲۲۶۶
[سوره سبإ (۳۴): آیات ۳۱ تا ۳۷] ۲۲۶۸
اشاره ۲۲۶۸
ترجمه قسمتی از آیات سوره سبأ ۲۲۶۸
(توضیح آیات) ۲۲۶۹
[سوره سبإ (۳۴): آیات ۳۸ تا ۴۵] ۲۲۷۱
اشاره ۲۲۷۱
ترجمه قسمتی از آیات سورهٔ سبأ ۲۲۷۱
(توضیح آیات) ۲۲۷۱
[سوره سبإ (۳۴): آیات ۴۶ تا ۵۴] ۲۲۷۳
اشاره ۲۲۷۳
ترجمه قسمتی از آیات سوره سبأ ۲۲۷۴
(توضیح) ۲۲۷۴
اشاره ۲۲۷۴
سخنان مفسرین در توجیه آیه ۲۲۷۵
سخنان مفسرین در توجیه آیه ۲۲۷۷
(سورهٔ الفاطر) یا (الملائکهٔ) ۲۲۷۷
اشاره ۲۲۷۷
[سوره فاطر (۳۵): آیات ۱ تا ۶] ۲۲۷۷
اشاره ۲۲۷۸
ترجمه قسمتی از آیات سورهٔ فاطر ۲۲۷۸
توضیح آیات و اقسام بالهای ملائکه ۲۲۷۸
[سوره فاطر (۳۵): آیات ۷ تا ۱۰] ۲۲۸۳
اشاره ۲۲۸۳

ترجمه قسمتی از آیات سوره فاطر ----- ۲۲۸۴
(توضیح آیات) ----- ۲۲۸۴
[سوره فاطر (۳۵): آیات ۱۱ تا ۱۴] ----- ۲۲۸۷
اشاره ----- ۲۲۸۷
ترجمه قسمتی از آیات سوره فاطر ----- ۲۲۸۸
(توضیح آیات) ----- ۲۲۸۸
[سوره فاطر (۳۵): آیات ۱۵ تا ۲۳] ----- ۲۲۹۰
اشاره ----- ۲۲۹۱
ترجمه قسمتی از آیات سوره فاطر ----- ۲۲۹۱
(توضیح آیات) ----- ۲۲۹۱
[سوره فاطر (۳۵): آیات ۲۴ تا ۳۰] ----- ۲۲۹۳
اشاره ----- ۲۲۹۳
(ترجمه) ----- ۲۲۹۳
(توضیح آیات) ----- ۲۲۹۴
[سوره فاطر (۳۵): آیات ۳۱ تا ۳۶] ----- ۲۲۹۶
اشاره ----- ۲۲۹۶
ترجمه قسمتی از آیات سوره فاطر ----- ۲۲۹۶
(توضیح آیات) ----- ۲۲۹۷
[سوره فاطر (۳۵): آیات ۳۷ تا ۴۱] ----- ۲۲۹۸
اشاره ----- ۲۲۹۸
ترجمه قسمتی از آیات سوره فاطر ----- ۲۲۹۹
(توضیح آیات) ----- ۲۲۹۹
[سوره فاطر (۳۵): آیات ۴۲ تا ۴۵] ----- ۲۳۰۱
اشاره ----- ۲۳۰۲

ترجمه قسمتی از آیات سوره فاطر ----- ۲۳۰۲
(توضیح آیات) ----- ۲۳۰۲
جلد یازدهم ----- ۲۳۰۴
اشاره ----- ۲۳۰۴
[مقدمه] ----- ۲۳۰۴
سوره یس صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ----- ۲۳۰۵
اشاره ----- ۲۳۰۵
[سوره یس (۳۶): آیات ۱ تا ۲۵] ----- ۲۳۰۵
اشاره ----- ۲۳۰۵
ترجمه ----- ۲۳۰۵
توضیح آیات ----- ۲۳۰۷
اشاره ----- ۲۳۰۷
سخنان مفسرین در معنی (یس) ----- ۲۳۰۷
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۳۰۹
تمام اعمال در روز رستاخیز ارائه خواهد گردید ----- ۲۳۱۱
[سوره یس (۳۶): آیات ۲۶ تا ۳۶] ----- ۲۳۱۵
اشاره ----- ۲۳۱۵
ترجمه ----- ۲۳۱۶
توضیح آیات ----- ۲۳۱۷
اشاره ----- ۲۳۱۷
«سخنان مفسرین در توجیه آیه» ----- ۲۳۱۸
[سوره یس (۳۶): آیات ۴۷ تا ۵۰] ----- ۲۳۱۹
اشاره ----- ۲۳۱۹
ترجمه ----- ۲۳۱۹

[توضیح آیات] ۲۳۱۹
اشاره ۲۳۱۹
از اینکه آیه دو مطلب توان استخراج نمود ۲۳۲۰
اسامی منازل ماه برای علمای هیئت قدیم ۲۳۲۱
[سوره یس (۳۶): آیات ۴۷ تا ۶۷] ۲۳۲۴
اشاره ۲۳۲۴
ترجمه ۲۳۲۴
توضیح آیات ۲۳۲۵
اشاره ۲۳۲۶
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) مأخوذ از تفسیر مجمع البیان ۲۳۲۶
«سخنان مفسرین در توجیه آیه» ۲۳۳۲
[سوره یس (۳۶): آیات ۶۸ تا ۸۳] ۲۳۳۳
اشاره ۲۳۳۳
ترجمه ۲۳۳۳
توضیح آیات ۲۳۳۴
اشاره ۲۳۳۴
رد کلام کفار که نسبت شاعری بپیمبر اکرم «ص» میدادند ۲۳۳۵
سخنان مفسرین در شأن نزول آیه ۲۳۳۷
سورهٔ الصافات ۲۳۳۹
اشاره ۲۳۳۹
[سوره الصافات (۳۷): آیات ۱ تا ۲۶] ۲۳۳۹
اشاره ۲۳۳۹
ترجمه ۲۳۴۰
توضیح آیات ۲۳۴۱

اشاره ----- ۲۳۴۱
سخنان مفسرین در توجیه آیات ----- ۲۳۴۱
[سوره الصافات (۳۷): آیات ۲۷ تا ۶۰] ----- ۲۳۴۶
اشاره ----- ۲۳۴۶
ترجمه ----- ۲۳۴۷
توضیح آیات ----- ۲۳۴۸
[سوره الصافات (۳۷): آیات ۶۱ تا ۱۰۰] ----- ۲۳۵۳
اشاره ----- ۲۳۵۳
ترجمه ----- ۲۳۵۴
توضیح آیات ----- ۲۳۵۵
ادعاء اشاعره که انسان مختار نیست و پاسخ ----- ۲۳۵۹
[سوره الصافات (۳۷): آیات ۱۰۱ تا ۱۳۸] ----- ۲۳۶۰
اشاره ----- ۲۳۶۰
ترجمه ----- ۲۳۶۱
توضیح آیات ----- ۲۳۶۲
اشاره ----- ۲۳۶۲
سؤال ----- ۲۳۶۴
پاسخ ----- ۲۳۶۴
حکایت الیاس نبی (ع) و پادشاه ظالم ----- ۲۳۶۸
[سوره الصافات (۳۷): آیات ۱۳۹ تا ۱۸۲] ----- ۲۳۶۹
اشاره ----- ۲۳۶۹
ترجمه ----- ۲۳۶۹
توضیح آیات ----- ۲۳۷۱
سوره مبارکه «ص» ----- ۲۳۷۶

اشاره ----- ۲۳۷۶

[سوره ص (۳۸): آیات ۱ تا ۲۰] ----- ۲۳۷۶

اشاره ----- ۲۳۷۶

ترجمه ----- ۲۳۷۶

توضیح آیات ----- ۲۳۷۷

اشاره ----- ۲۳۷۷

سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۳۷۷

سخنان مفسرین در کیفیت تسبیح کوه‌ها با داود علیه السلام ----- ۲۳۸۱

[سوره ص (۳۸): آیات ۲۱ تا ۳۴] ----- ۲۳۸۲

اشاره ----- ۲۳۸۲

ترجمه ----- ۲۳۸۳

توضیح آیات ----- ۲۳۸۴

[سوره ص (۳۸): آیات ۳۵ تا ۶۱] ----- ۲۳۸۸

اشاره ----- ۲۳۸۸

ترجمه ----- ۲۳۸۹

توضیح آیات ----- ۲۳۹۰

اشاره ----- ۲۳۹۰

سؤال ----- ۲۳۹۰

(پاسخ) ----- ۲۳۹۱

سؤال ----- ۲۳۹۳

پاسخ ----- ۲۳۹۳

[سوره ص (۳۸): آیات ۶۲ تا ۸۸] ----- ۲۳۹۶

اشاره ----- ۲۳۹۶

ترجمه ----- ۲۳۹۶

توضیح آیات ----- ۲۳۹۷
سورهٔ الزمر ----- ۲۴۰۰
اشاره ----- ۲۴۰۰
[سوره الزمر (۳۹): آیات ۱ تا ۱۰] ----- ۲۴۰۱
اشاره ----- ۲۴۰۱
ترجمه ----- ۲۴۰۱
توضیح آیات ----- ۲۴۰۲
اشاره ----- ۲۴۰۲
بیان آیه (هَل یَستَوِی الَّذِینَ یَعلَمُونَ وَ الَّذِینَ لا یَعلَمُونَ) ----- ۲۴۰۷
[سوره الزمر (۳۹): آیات ۱۱ تا ۲۴] ----- ۲۴۰۹
اشاره ----- ۲۴۰۹
ترجمه ----- ۲۴۱۰
توضیح آیات ----- ۲۴۱۱
[سوره الزمر (۳۹): آیات ۲۵ تا ۴۲] ----- ۲۴۱۶
اشاره ----- ۲۴۱۶
ترجمه ----- ۲۴۱۶
توضیح آیات ----- ۲۴۱۷
اشاره ----- ۲۴۱۷
«سخنان مفسرین در توجیه آیه» ----- ۲۴۲۰
[سوره الزمر (۳۹): آیات ۴۳ تا ۵۹] ----- ۲۴۲۴
اشاره ----- ۲۴۲۴
ترجمه ----- ۲۴۲۵
توضیح آیات ----- ۲۴۲۶
اشاره ----- ۲۴۲۶

در آیه امر بتوبه و انا به مینماید ----- ۲۴۳۰
[سوره الزمر (۳۹): آیات ۶۰ تا ۷۵] ----- ۲۴۳۲
اشاره ----- ۲۴۳۲
ترجمه ----- ۲۴۳۲
توضیح آیات ----- ۲۴۳۳
سورهٔ المؤمن ----- ۲۴۳۹
اشاره ----- ۲۴۳۹
[سوره غافر (۴۰): آیات ۱ تا ۱۶] ----- ۲۴۳۹
اشاره ----- ۲۴۳۹
ترجمه ----- ۲۴۴۰
توضیح آیات ----- ۲۴۴۱
اشاره ----- ۲۴۴۱
سخنان مفسرین در توجیه «حم» ----- ۲۴۴۱
سخنان مفسرین در توجیه روح ----- ۲۴۴۶
[سوره غافر (۴۰): آیات ۱۷ تا ۲۸] ----- ۲۴۴۷
اشاره ----- ۲۴۴۷
ترجمه ----- ۲۴۴۸
توضیح آیات ----- ۲۴۴۹
[سوره غافر (۴۰): آیات ۲۹ تا ۴۴] ----- ۲۴۵۱
اشاره ----- ۲۴۵۱
ترجمه ----- ۲۴۵۲
توضیح آیات ----- ۲۴۵۳
اشاره ----- ۲۴۵۳
سخنان مفسرین در توجیه یوم تناد ----- ۲۴۵۳

[سوره غافر (۴۰): آیات ۴۵ تا ۵۹] ----- ۲۴۵۷
اشاره ----- ۲۴۵۷
ترجمه ----- ۲۴۵۷
توضیح آیات ----- ۲۴۵۸
[سوره غافر (۴۰): آیات ۶۰ تا ۷۰] ----- ۲۴۶۲
اشاره ----- ۲۴۶۲
ترجمه ----- ۲۴۶۳
توضیح آیات ----- ۲۴۶۴
اشاره ----- ۲۴۶۴
سؤال ----- ۲۴۶۵
پاسخ ----- ۲۴۶۵
سؤال ----- ۲۴۶۶
پاسخ ----- ۲۴۶۷
[سوره غافر (۴۰): آیات ۷۱ تا ۸۵] ----- ۲۴۶۹
اشاره ----- ۲۴۶۹
ترجمه ----- ۲۴۷۰
توضیح آیات ----- ۲۴۷۱
سورهٔ فصلت ----- ۲۴۷۴
اشاره ----- ۲۴۷۴
[سوره فصلت (۴۱): آیات ۱ تا ۱۸] ----- ۲۴۷۴
اشاره ----- ۲۴۷۵
ترجمه ----- ۲۴۷۵
توضیح آیات ----- ۲۴۷۶
[سوره فصلت (۴۱): آیات ۱۹ تا ۳۲] ----- ۲۴۸۱

اشاره ----- ۲۴۸۱
ترجمه ----- ۲۴۸۲
توضیح آیات ----- ۲۴۸۳
اشاره ----- ۲۴۸۳
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۴۸۳
[سوره فصلت (۴۱): آیات ۳۳ تا ۴۴] ----- ۲۴۸۷
اشاره ----- ۲۴۸۷
ترجمه ----- ۲۴۸۷
توضیح آیات ----- ۲۴۸۸
[سوره فصلت (۴۱): آیات ۴۵ تا ۵۴] ----- ۲۴۹۲
اشاره ----- ۲۴۹۲
ترجمه ----- ۲۴۹۳
توضیح آیات ----- ۲۴۹۳
اشاره ----- ۲۴۹۳
اعتراض ----- ۲۴۹۴
پاسخ ----- ۲۴۹۴
بسین (سنریهم) خبر میدهد بعجایب خلقت که پدید خواهد گردید ----- ۲۴۹۷
سورة الشوری ----- ۲۴۹۸
اشاره ----- ۲۴۹۸
[سوره الشوری (۴۲): آیات ۱ تا ۱۴] ----- ۲۴۹۸
اشاره ----- ۲۴۹۸
ترجمه ----- ۲۴۹۸
توضیح آیات ----- ۲۵۰۰
اشاره ----- ۲۵۰۰

سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۵۰۰
[سوره الشوری (۴۲): آیات ۱۵ تا ۲۵] ----- ۲۵۰۴
اشاره ----- ۲۵۰۴
ترجمه ----- ۲۵۰۴
توضیح آیات ----- ۲۵۰۵
اشاره ----- ۲۵۰۶
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۵۰۶
بیان آیه قل (لا أَسئَلُکُم عَلَیهِ أَجراً إِلَّا المَوَدَّهَ فِی القُربی) ----- ۲۵۰۹
(سخنان مفسرین در توجیه آیه مأخوذ از تفسیر مجمع البیان) ----- ۲۵۰۹
بیان فخر رازی راجع بذوی القربی ----- ۲۵۱۰
[سوره الشوری (۴۲): آیات ۲۶ تا ۴۳] ----- ۲۵۱۲
اشاره ----- ۲۵۱۲
ترجمه ----- ۲۵۱۲
توضیح آیات ----- ۲۵۱۳
[سوره الشوری (۴۲): آیات ۴۴ تا ۵۳] ----- ۲۵۱۷
اشاره ----- ۲۵۱۷
ترجمه ----- ۲۵۱۸
توضیح آیات ----- ۲۵۱۸
جلد دوازدهم ----- ۲۵۲۲
سوره الرحمن ----- ۲۵۲۲
اشاره ----- ۲۵۲۲
[سوره الرحمن (۵۵): آیات ۱ تا ۳۶] ----- ۲۵۲۲
اشاره ----- ۲۵۲۲
ترجمه ----- ۲۵۲۳

توضیح آیات ----- ۲۵۲۴
اشاره ----- ۲۵۲۴
سخنان مفسرین در تأویل آیه ----- ۲۵۳۲
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۵۳۵
سخنان مفسرین راجع بآیه ----- ۲۵۳۶
[سوره الرحمن (۵۵): آیات ۳۷ تا ۷۸] ----- ۲۵۳۹
اشاره ----- ۲۵۳۹
(ترجمه) ----- ۲۵۴۰
توضیح آیات ----- ۲۵۴۱
اشاره ----- ۲۵۴۱
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۵۴۲
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۵۴۵
سخنان مفسرین در توجیه آن دو بهشت ----- ۲۵۴۹
سوره واقعهٔ ----- ۲۵۵۲
اشاره ----- ۲۵۵۲
[سوره الواقعهٔ (۵۶): آیات ۱ تا ۴۰] ----- ۲۵۵۲
اشاره ----- ۲۵۵۳
ترجمه ----- ۲۵۵۳
(توضیح آیات) ----- ۲۵۵۴
اشاره ----- ۲۵۵۴
سخنان مفسرین در شرح آیه ----- ۲۵۵۵
سؤال ----- ۲۵۵۹
پاسخ ----- ۲۵۵۹
در اینکه (السابقون) کیانند بین مفسرین گفتاری است ----- ۲۵۵۹

سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۵۶۱
سؤال ----- ۲۵۶۲
پاسخ ----- ۲۵۶۳
[سوره الواقعة (۵۶): آیات ۴۱ تا ۷۰] ----- ۲۵۷۰
اشاره ----- ۲۵۷۰
(ترجمه) ----- ۲۵۷۱
(توضیح آیات) ----- ۲۵۷۲
[سوره الواقعة (۵۶): آیات ۷۱ تا ۹۶] ----- ۲۵۷۸
اشاره ----- ۲۵۷۸
ترجمه ----- ۲۵۷۸
توضیح آیات ----- ۲۵۷۹
اشاره ----- ۲۵۷۹
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۵۸۴
سوره حدید ----- ۲۵۸۴
اشاره ----- ۲۵۸۴
[سوره الحدید (۵۷): آیات ۱ تا ۱۲] ----- ۲۵۸۴
اشاره ----- ۲۵۸۴
ترجمه: ----- ۲۵۸۵
(توضیح آیات) ----- ۲۵۸۶
اشاره ----- ۲۵۸۶
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۵۸۸
[سوره الحدید (۵۷): آیات ۱۳ تا ۲۱] ----- ۲۵۹۶
اشاره ----- ۲۵۹۶
(ترجمه) ----- ۲۵۹۶

(توضیح آیات) ----- ۲۵۹۷
اشاره ----- ۲۵۹۷
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۶۰۴
[سوره الحدید (۵۷): آیات ۲۲ تا ۲۹] ----- ۲۶۰۵
اشاره ----- ۲۶۰۵
(ترجمه) ----- ۲۶۰۶
(توضیح آیات) ----- ۲۶۰۷
اشاره ----- ۲۶۰۷
سؤال، برای چه ارسال پیمبران لازم است ----- ۲۶۱۱
سورة المجادلة ----- ۲۶۱۷
اشاره ----- ۲۶۱۷
[سوره المجادلة (۵۸): آیات ۱ تا ۸] ----- ۲۶۱۷
اشاره ----- ۲۶۱۷
(ترجمه) ----- ۲۶۱۷
(توضیح آیات) ----- ۲۶۱۸
اشاره ----- ۲۶۱۸
نکته قابل توجه ----- ۲۶۲۱
[سوره المجادلة (۵۸): آیات ۹ تا ۱۷] ----- ۲۶۲۵
اشاره ----- ۲۶۲۵
(ترجمه) ----- ۲۶۲۵
(توضیح آیات) ----- ۲۶۲۶
اشاره ----- ۲۶۲۶
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۶۲۸
[سوره المجادلة (۵۸): آیات ۱۸ تا ۲۲] ----- ۲۶۳۲

اشاره ---- ۲۶۳۲

(ترجمه) ---- ۲۶۳۲

(توضیح آیات) ---- ۲۶۳۳

سورهٔ الحشر مدنیّهٔ ---- ۲۶۳۵

اشاره ---- ۲۶۳۵

[سوره الحشر (۵۹): آیات ۱ تا ۱۰] ---- ۲۶۳۵

اشاره ---- ۲۶۳۵

(ترجمه) ---- ۲۶۳۵

(توضیح آیات) ---- ۲۶۳۶

اشاره ---- ۲۶۳۷

سخنان مفسرین در بیان شح نفس ---- ۲۶۴۴

[سوره الحشر (۵۹): آیات ۱۱ تا ۲۴] ---- ۲۶۴۵

اشاره ---- ۲۶۴۵

(ترجمه) ---- ۲۶۴۵

(توضیح آیات) ---- ۲۶۴۷

اشاره ---- ۲۶۴۷

در اینجا ممکن است سؤالاتی پیش آید ---- ۲۶۴۹

پاسخ سؤال اول ---- ۲۶۴۹

پاسخ سؤال دوم ---- ۲۶۵۰

پاسخ سؤال سوم ---- ۲۶۵۱

تقوی چیست و متصفین بوی کیانند ---- ۲۶۵۳

سخنان مفسرین راجع بآیه ---- ۲۶۵۳

خود شناسی کلید خدا شناسی است ---- ۲۶۵۴

دو نکته قابل توجه ---- ۲۶۵۵

سورة الممتحنة ----- ۲۶۵۷
اشاره ----- ۲۶۵۷
[سوره الممتحنة (۶۰): آیات ۱ تا ۹] ----- ۲۶۵۷
اشاره ----- ۲۶۵۸
(ترجمه) ----- ۲۶۵۸
(توضیح آیات) ----- ۲۶۵۹
اشاره ----- ۲۶۵۹
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۶۶۴
[سوره الممتحنة (۶۰): آیات ۱۰ تا ۱۳] ----- ۲۶۶۵
اشاره ----- ۲۶۶۵
(ترجمه) ----- ۲۶۶۵
(توضیح آیات) ----- ۲۶۶۶
اشاره ----- ۲۶۶۶
آیه اشاره بچهار حکم مینماید ----- ۲۶۶۶
سخنان مفسرین در چگونگی بیعت نمودن حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با زنها ----- ۲۶۶۹
سورة الصّف ----- ۲۶۷۰
اشاره ----- ۲۶۷۰
[سوره الصف (۶۱): آیات ۱ تا ۱۴] ----- ۲۶۷۰
اشاره ----- ۲۶۷۰
(ترجمه) ----- ۲۶۷۱
(توضیح آیات) ----- ۲۶۷۲
اشاره ----- ۲۶۷۲
سخنان مفسرین در شأن نزول آیه بروایت طبرسی ----- ۲۶۷۲
سوره جمعه ----- ۲۶۷۸

اشاره ----- ۲۶۷۸
[سوره الجمعة (۶۲): آیات ۱ تا ۱۱] ----- ۲۶۷۸
اشاره ----- ۲۶۷۹
(ترجمه) ----- ۲۶۷۹
(توضیح آیات) ----- ۲۶۸۰
اشاره ----- ۲۶۸۰
سخنان مفسرین در بیان امیین و وجه اتصاف پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله بامی ----- ۲۶۸۲
(پاسخ) ----- ۲۶۸۸
در اینجا صدر المتألهین بیانی دارد که مختصری از آن را ترجمه مینمایم ----- ۲۶۹۲
بیان تعیین ذکر و نتایج آن ----- ۲۶۹۳
سورهٔ المنافقین ----- ۲۶۹۴
اشاره ----- ۲۶۹۵
[سوره المنافقون (۶۳): آیات ۱ تا ۱۱] ----- ۲۶۹۵
اشاره ----- ۲۶۹۵
(ترجمه) ----- ۲۶۹۵
(توضیح آیات) ----- ۲۶۹۶
اشاره ----- ۲۶۹۶
(نفاق یعنی چه و منافقین کیانند) ----- ۲۶۹۷
سورهٔ التغابن ----- ۲۷۰۳
اشاره ----- ۲۷۰۳
[سوره التغابن (۶۴): آیات ۱ تا ۱۸] ----- ۲۷۰۳
اشاره ----- ۲۷۰۳
(ترجمه) ----- ۲۷۰۴
(توضیح آیات) ----- ۲۷۰۵

سورة الطلاق ----- ۲۷۱۷
اشاره ----- ۲۷۱۷
[سوره الطلاق (۶۵): آیات ۱ تا ۵] ----- ۲۷۱۷
اشاره ----- ۲۷۱۷
(ترجمه) ----- ۲۷۱۷
(توضیح آیات) ----- ۲۷۱۸
اشاره ----- ۲۷۱۸
(و زنهایی که بایستی عدّه نگاه دارند دو قسمند) ----- ۲۷۲۳
[سوره الطلاق (۶۵): آیات ۶ تا ۱۲] ----- ۲۷۲۴
اشاره ----- ۲۷۲۴
(ترجمه) ----- ۲۷۲۴
(توضیح آیات) ----- ۲۷۲۵
اشاره ----- ۲۷۲۵
(اعتراض) ----- ۲۷۲۸
(پاسخ) ----- ۲۷۲۹
سورة التحریم ----- ۲۷۲۹
اشاره ----- ۲۷۲۹
[سوره التحریم (۶۶): آیات ۱ تا ۸] ----- ۲۷۳۰
اشاره ----- ۲۷۳۰
(ترجمه) ----- ۲۷۳۰
(توضیح آیات) ----- ۲۷۳۱
اشاره ----- ۲۷۳۱
سخنان مفسرین در توجیه آیه مأخوذ از مجمع البیان ----- ۲۷۳۳
سخنان مفسرین راجع بحجاره ----- ۲۷۳۷

(سؤال) ----- ۲۷۳۸
(پاسخ) ----- ۲۷۳۸
(توبه نصوح چیست) ----- ۲۷۳۹
(توبه بچه چیز محقق میگردد) ----- ۲۷۴۱
[سوره التحریم (۶۶): آیات ۹ تا ۱۲] ----- ۲۷۴۲
اشاره ----- ۲۷۴۲
(ترجمه) ----- ۲۷۴۲
(توضیح آیات) ----- ۲۷۴۳
اشاره ----- ۲۷۴۳
(و مریم را در اینکه آیه بچند صفت حمیده ستوده) ----- ۲۷۴۵
جلد سیزدهم ----- ۲۷۴۶
اشاره ----- ۲۷۴۶
سورة الزخرف ----- ۲۷۴۶
اشاره ----- ۲۷۴۶
[سوره الزخرف (۴۳): آیات ۱ تا ۲۱] ----- ۲۷۴۶
اشاره ----- ۲۷۴۶
(ترجمه) ----- ۲۷۴۷
توضیح آیات ----- ۲۷۴۸
[سوره الزخرف (۴۳): آیات ۲۲ تا ۳۹] ----- ۲۷۵۳
اشاره ----- ۲۷۵۳
(ترجمه) ----- ۲۷۵۳
توضیح آیات: ----- ۲۷۵۴
اشاره ----- ۲۷۵۵
مقام ولایت چیست و واصلین بآن کیانند ----- ۲۷۵۷

[سوره الزخرف (۴۳): آیات ۴۰ تا ۶۲] ۲۷۶۰
اشاره ۲۷۶۰
ترجمه ۲۷۶۱
توضیح آیات ۲۷۶۲
اشاره ۲۷۶۲
سخنان مفسرین در توجیه آیه ۲۷۶۳
[سوره الزخرف (۴۳): آیات ۶۳ تا ۸۰] ۲۷۶۷
اشاره ۲۷۶۷
ترجمه ۲۷۶۷
توضیح آیات ۲۷۶۸
اشاره ۲۷۶۸
اعتراض ۲۷۷۲
پاسخ ۲۷۷۲
[سوره الزخرف (۴۳): آیات ۸۱ تا ۸۹] ۲۷۷۳
اشاره ۲۷۷۳
ترجمه ۲۷۷۴
توضیح آیات ۲۷۷۴
اشاره ۲۷۷۴
طبرسی در توضیح آیه گفتاری از مفسرین نقل مینماید ۲۷۷۵
سوره الدخان ۲۷۷۷
اشاره ۲۷۷۸
[سوره الدخان (۴۴): آیات ۱ تا ۲۹] ۲۷۷۸
اشاره ۲۷۷۸
(ترجمه) ۲۷۷۸

توضیح آیات ----- ۲۷۷۹
اشاره ----- ۲۷۷۹
(سخنان مفسرین در تأویل آیه) ----- ۲۷۷۹
(سؤال) ----- ۲۷۸۰
پاسخ ----- ۲۷۸۰
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۷۸۱
[سوره الدخان (۴۴): آیات ۳۰ تا ۵۹] ----- ۲۷۸۶
اشاره ----- ۲۷۸۶
ترجمه ----- ۲۷۸۶
توضیح آیات ----- ۲۷۸۷
سورة الجاثیة ----- ۲۷۹۳
اشاره ----- ۲۷۹۳
[سوره الجاثیة (۴۵): آیات ۱ تا ۱۷] ----- ۲۷۹۳
اشاره ----- ۲۷۹۳
ترجمه ----- ۲۷۹۳
توضیح آیات ----- ۲۷۹۵
اشاره ----- ۲۷۹۵
سخنان مفسّرین در توجیه (حم) ----- ۲۷۹۵
[سوره الجاثیة (۴۵): آیات ۱۸ تا ۲۶] ----- ۲۸۰۱
اشاره ----- ۲۸۰۱
ترجمه ----- ۲۸۰۱
توضیح آیات ----- ۲۸۰۲
اشاره ----- ۲۸۰۲
سخنان مفسرین در توجیه دهر ----- ۲۸۰۵

[سوره الجاثیة (۴۵): آیات ۲۷ تا ۳۷] ---- ۲۸۰۶
اشاره ---- ۲۸۰۶
ترجمه ---- ۲۸۰۷
توضیح آیات ---- ۲۸۰۸
سورهٔ الاحقاف ---- ۲۸۱۱
اشاره ---- ۲۸۱۱
[سوره الأحقاف (۴۶): آیات ۱ تا ۱۴] ---- ۲۸۱۱
اشاره ---- ۲۸۱۱
ترجمه ---- ۲۸۱۱
توضیح آیات ---- ۲۸۱۲
اشاره ---- ۲۸۱۲
(و در توجیه اینکه کلمه (حم) از مفسرین گفتاری نقل شده) ---- ۲۸۱۳
[سوره الأحقاف (۴۶): آیات ۱۵ تا ۲۳] ---- ۲۸۱۸
اشاره ---- ۲۸۱۸
ترجمه ---- ۲۸۱۸
توضیح آیات ---- ۲۸۱۹
[سوره الأحقاف (۴۶): آیات ۲۴ تا ۳۵] ---- ۲۸۲۴
اشاره ---- ۲۸۲۴
ترجمه ---- ۲۸۲۴
توضیح آیات ---- ۲۸۲۵
اشاره ---- ۲۸۲۵
سخنان مفسرین در تعداد اولو العزم ---- ۲۸۳۱
سورهٔ محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم ---- ۲۸۳۲
اشاره ---- ۲۸۳۲

[سوره محمّد (۴۷): آیات ۱ تا ۱۴] ----- ۲۸۳۲
اشاره ----- ۲۸۳۲
ترجمه ----- ۲۸۳۲
توضیح آیات ----- ۲۸۳۳
اشاره ----- ۲۸۳۳
(و در حکم آیه بین مفسرین گفتاری است) ----- ۲۸۳۵
[سوره محمّد (۴۷): آیات ۱۵ تا ۲۸] ----- ۲۸۳۸
اشاره ----- ۲۸۳۸
ترجمه ----- ۲۸۳۸
توضیح آیات ----- ۲۸۳۹
سورهٔ الفتح ----- ۲۸۴۷
اشاره ----- ۲۸۴۷
[سوره الفتح (۴۸): آیات ۱ تا ۱۴] ----- ۲۸۴۷
اشاره ----- ۲۸۴۷
ترجمه ----- ۲۸۴۸
توضیح آیات ----- ۲۸۴۹
اشاره ----- ۲۸۴۹
سخنان مفسرین در شأن نزول آیه ----- ۲۸۴۹
سخنان مفسرین در توجیه آیه و پاسخ سؤال ----- ۲۸۵۱
[سوره الفتح (۴۸): آیات ۱۵ تا ۲۳] ----- ۲۸۵۸
اشاره ----- ۲۸۵۸
ترجمه ----- ۲۸۵۸
توضیح آیات ----- ۲۸۵۹
[سوره الفتح (۴۸): آیات ۲۴ تا ۲۹] ----- ۲۸۶۵

اشاره ----- ۲۸۶۵
ترجمهٔ ----- ۲۸۶۵
توضیح آیات ----- ۲۸۶۶
اشاره ----- ۲۸۶۶
(سخنان مفسرین در شأن نزول آیه) (مأخوذ از مجمع البیان) ----- ۲۸۶۶
سورهٔ الحجرات ----- ۲۸۷۲
اشاره ----- ۲۸۷۲
[سوره الحجرات (۴۹): آیات ۱ تا ۱۰] ----- ۲۸۷۲
اشاره ----- ۲۸۷۲
ترجمه ----- ۲۸۷۳
توضیح آیات ----- ۲۸۷۴
اشاره ----- ۲۸۷۴
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۸۷۴
در شأن نزول آیه ----- ۲۸۷۷
[سوره الحجرات (۴۹): آیات ۱۱ تا ۱۸] ----- ۲۸۷۹
اشاره ----- ۲۸۷۹
ترجمه ----- ۲۸۷۹
توضیح آیات ----- ۲۸۸۰
اشاره ----- ۲۸۸۰
سخنان مفسرین در شأن نزول آیه ----- ۲۸۸۱
ظن و گمان چهار قسم است ----- ۲۸۸۲
و اخبار و احادیث در حرمت غیبت بسیار رسیده ----- ۲۸۸۴
سورهٔ ق ----- ۲۸۸۹
اشاره ----- ۲۸۸۹

[سوره ق (۵۰): آیات ۱ تا ۱۸] ---- ۲۸۹۰
اشاره ---- ۲۸۹۰
ترجمه ---- ۲۸۹۰
توضیح آیات ---- ۲۸۹۱
اشاره ---- ۲۸۹۱
سخنان مفسرین در توجیه کلمه (ق) ---- ۲۸۹۱
(برای توضیح آیه مقدمهٔ دو مطلب را تذکر میدهم) ---- ۲۸۹۳
توضیح آیه مبارکه ---- ۲۸۹۶
[سوره ق (۵۰): آیات ۱۹ تا ۳۷] ---- ۲۸۹۹
اشاره ---- ۲۸۹۹
ترجمه ---- ۲۸۹۹
توضیح آیات ---- ۲۹۰۰
اشاره ---- ۲۹۰۰
نکته قابل توجه ---- ۲۹۰۳
در اینکه آیات اهل بهشت را بچهار صفت معرفی مینماید: ---- ۲۹۰۵
[سوره ق (۵۰): آیات ۳۸ تا ۴۵] ---- ۲۹۰۷
اشاره ---- ۲۹۰۷
ترجمه ---- ۲۹۰۷
توضیح آیات ---- ۲۹۰۸
اشاره ---- ۲۹۰۸
(در اینجا ممکن است سؤالاتی پیش آید) ---- ۲۹۰۸
پاسخ سؤال اول ---- ۲۹۰۹
پاسخ سؤال دوم ---- ۲۹۰۹
پاسخ سؤال سوم ---- ۲۹۰۹

سورهٔ الذاریات ----- ۲۹۱۲
اشاره ----- ۲۹۱۲
[سوره الذاریات (۵۱): آیات ۱ تا ۲۳] ----- ۲۹۱۲
اشاره ----- ۲۹۱۲
ترجمه ----- ۲۹۱۲
توضیح آیات ----- ۲۹۱۳
اشاره ----- ۲۹۱۳
سخنان مفسرین در توجیه چهار آیه اول سوره ----- ۲۹۱۳
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۲۹۱۵
ترجمه ----- ۲۹۲۰
توضیح آیات ----- ۲۹۲۱
اشاره ----- ۲۹۲۱
پاسخ سؤال اول ----- ۲۹۲۳
[سوره الذاریات (۵۱): آیات ۴۶ تا ۶۰] ----- ۲۹۲۶
اشاره ----- ۲۹۲۶
ترجمه ----- ۲۹۲۷
توضیح آیات ----- ۲۹۲۷
اشاره ----- ۲۹۲۷
اعتراض ----- ۲۹۳۲
پاسخ ----- ۲۹۳۲
سورهٔ الطور ----- ۲۹۳۳
اشاره ----- ۲۹۳۳
[سوره الطور (۵۲): آیات ۱ تا ۲۸] ----- ۲۹۳۳
اشاره ----- ۲۹۳۳

ترجمه ---- ۲۹۳۳
توضیح آیات ---- ۲۹۳۵
[سوره الطور (۵۲): آیات ۲۹ تا ۴۹] ---- ۲۹۴۱
اشاره ---- ۲۹۴۱
ترجمه ---- ۲۹۴۱
توضیح آیات ---- ۲۹۴۲
سورة النّجم ---- ۲۹۴۶
اشاره ---- ۲۹۴۶
[سوره النجم (۵۳): آیات ۱ تا ۲۵] ---- ۲۹۴۶
اشاره ---- ۲۹۴۶
ترجمه ---- ۲۹۴۷
توضیح آیات ---- ۲۹۴۸
اشاره ---- ۲۹۴۸
سؤال ---- ۲۹۵۰
پاسخ ---- ۲۹۵۰
سؤال ---- ۲۹۵۲
پاسخ ---- ۲۹۵۳
سؤال ---- ۲۹۵۷
پاسخ ---- ۲۹۵۷
[سوره النجم (۵۳): آیات ۲۶ تا ۳۸] ---- ۲۹۶۲
اشاره ---- ۲۹۶۲
ترجمه ---- ۲۹۶۲
توضیح آیات ---- ۲۹۶۳
[سوره النجم (۵۳): آیات ۳۹ تا ۶۲] ---- ۲۹۶۹

اشاره ----- ۲۹۷۰
ترجمه ----- ۲۹۷۰
توضیح آیات ----- ۲۹۷۱
اشاره ----- ۲۹۷۱
پاسخ سؤالات ----- ۲۹۷۲
پاسخ سؤال دوم ----- ۲۹۷۲
پاسخ سؤال سوم ----- ۲۹۷۳
سورهٔ القمر ----- ۲۹۷۷
اشاره ----- ۲۹۷۷
[سوره القمر (۵۴): آیات ۱ تا ۲۱] ----- ۲۹۷۷
اشاره ----- ۲۹۷۷
ترجمه ----- ۲۹۷۸
توضیح آیات ----- ۲۹۷۸
[سوره القمر (۵۴): آیات ۲۲ تا ۳۹] ----- ۲۹۸۵
اشاره ----- ۲۹۸۵
ترجمه ----- ۲۹۸۶
توضیح آیات ----- ۲۹۸۷
[سوره القمر (۵۴): آیات ۴۰ تا ۵۵] ----- ۲۹۹۰
اشاره ----- ۲۹۹۰
ترجمه ----- ۲۹۹۰
توضیح آیات ----- ۲۹۹۱
جلد چهاردهم ----- ۲۹۹۶
مقدمه ----- ۲۹۹۶
(نکته قابل توجه) ----- ۲۹۹۶

سوره ملک ----- ۲۹۹۷
اشاره ----- ۲۹۹۷
[سوره الملک (۶۷): آیات ۱ تا ۱۱] ----- ۲۹۹۷
اشاره ----- ۲۹۹۷
ترجمه آیات ----- ۲۹۹۷
[توضیح آیات] ----- ۲۹۹۸
اشاره ----- ۲۹۹۸
توصیه ببرادران و خواهران ملی و دینی ----- ۳۰۰۴
[سوره الملک (۶۷): آیات ۱۲ تا ۲۲] ----- ۳۰۰۴
[سوره الملک (۶۷): آیات ۲۳ تا ۳۰] ----- ۳۰۱۰
اشاره ----- ۳۰۱۰
(ترجمه) ----- ۳۰۱۰
توضیح آیات ----- ۳۰۱۱
اشاره ----- ۳۰۱۱
پاسخ گوئیم ----- ۳۰۱۴
سورهٔ القلم ----- ۳۰۱۴
اشاره ----- ۳۰۱۴
[سوره القلم (۶۸): آیات ۱ تا ۲۲] ----- ۳۰۱۴
اشاره ----- ۳۰۱۴
(ترجمه) ----- ۳۰۱۴
توضیح آیات ----- ۳۰۱۵
اشاره ----- ۳۰۱۵
سخنان مفسرین راجع بنون ----- ۳۰۱۶
سخنان مفسرین در باره قلم ----- ۳۰۱۶

سخنان مفسرین در تأویل آیه ----- ۳۰۱۷
(سخنان مفسرین راجع بسوگندهای قرآن) ----- ۳۰۱۸
سخنان مفسرین راجع برؤیت ----- ۳۰۲۱
اوصاف نه گانه نکوهیده کفار ----- ۳۰۲۱
[سوره القلم (۶۸): آیات ۲۳ تا ۴۱] ----- ۳۰۲۳
اشاره ----- ۳۰۲۳
(ترجمه) ----- ۳۰۲۴
توضیح آیات ----- ۳۰۲۴
[سوره القلم (۶۸): آیات ۴۲ تا ۵۲] ----- ۳۰۲۶
اشاره ----- ۳۰۲۶
(ترجمه) ----- ۳۰۲۶
توضیح آیات ----- ۳۰۲۷
اشاره ----- ۳۰۲۷
سخنان مفسرین در باره قرائت لیزلقونک ----- ۳۰۳۰
سخنان مفسرین راجع بمعنی لیزلقونک ----- ۳۰۳۰
سخنان مفسرین در اثر چشم بد ----- ۳۰۳۱
سورة الحاقة ----- ۳۰۳۲
اشاره ----- ۳۰۳۲
[سوره الحاقة (۶۹): آیات ۱ تا ۱۸] ----- ۳۰۳۲
اشاره ----- ۳۰۳۲
(ترجمه) ----- ۳۰۳۲
توضیح آیات ----- ۳۰۳۳
اشاره ----- ۳۰۳۳
سخنان مفسرین در اعراب الحاقة ----- ۳۰۳۳

[سوره الحاقهٔ (۶۹): آیات ۱۹ تا ۳۳] ۳۰۳۹
اشاره ۳۰۳۹
(ترجمه) ۳۰۳۹
توضیح آیات ۳۰۴۰
اشاره ۳۰۴۰
(سخنان مفسرین در جمله هلک عنی سلطانیه) ۳۰۴۱
(سخنان مفسّرین در معنی ذراع) ۳۰۴۱
[سوره الحاقهٔ (۶۹): آیات ۳۴ تا ۵۲] ۳۰۴۲
اشاره ۳۰۴۲
ترجمه ۳۰۴۲
توضیح آیات ۳۰۴۳
اشاره ۳۰۴۳
سخنان مفسرین راجع بآیه ۳۰۴۴
سخنان مفسرین راجع به وتین ۳۰۴۵
سورهٔ المعارج ۳۰۴۶
اشاره ۳۰۴۶
[سوره المعارج (۷۰): آیات ۱ تا ۲۱] ۳۰۴۶
اشاره ۳۰۴۶
(ترجمه) ۳۰۴۷
توضیح آیات ۳۰۴۷
اشاره ۳۰۴۷
سخنان مفسرین در شأن نزول آیه ۳۰۴۸
سخنان مفسرین در معنی ذی المعارج ۳۰۴۹
سخنان مفسرین راجع به پنجاه هزار سال ۳۰۴۹

سخنان مفسرین در معنی کلمه (للشوی) ----- ۳۰۵۲
[سوره المعارج (۷۰): آيات ۲۲ تا ۴۴] ----- ۳۰۵۴
اشاره ----- ۳۰۵۴
(ترجمه) ----- ۳۰۵۴
توضيح آيات ----- ۳۰۵۵
اشاره ----- ۳۰۵۵
(اوصاف هشت‌گانه بهشتيان) ----- ۳۰۵۶
سورة النوح ----- ۳۰۶۱
اشاره ----- ۳۰۶۱
[سوره نوح (۷۱): آيات ۱ تا ۱۴] ----- ۳۰۶۱
اشاره ----- ۳۰۶۱
ترجمه ----- ۳۰۶۱
توضيح آيات ----- ۳۰۶۲
اشاره ----- ۳۰۶۲
طرز دعوت نوح ----- ۳۰۶۳
(اطوار هفت گانه قلب) ----- ۳۰۶۷
[سوره نوح (۷۱): آيات ۱۵ تا ۲۸] ----- ۳۰۶۸
اشاره ----- ۳۰۶۸
(ترجمه) ----- ۳۰۶۸
توضيح آيات ----- ۳۰۶۹
سورة الجن ----- ۳۰۷۳
اشاره ----- ۳۰۷۳
[سوره الجن (۷۲): آيات ۱ تا ۱۴] ----- ۳۰۷۳
اشاره ----- ۳۰۷۳

(ترجمه) ---- ۳۰۷۴
توضیح آیات ---- ۳۰۷۴
اشاره ---- ۳۰۷۴
سخنان دانشمندان راجع بحقیقت جن ---- ۳۰۷۴
سخنان مفسرین راجع به اینکه آیا رسول اکرم (ص) هنگام استماع قرآن جن را میدید یا نه ---- ۳۰۷۶
جنیان ستایش قرآن میکنند و ایمان میآورند ---- ۳۰۷۷
[سوره الجن (۷۲): آیات ۱۵ تا ۲۸] ---- ۳۰۷۹
اشاره ---- ۳۰۷۹
(ترجمه) ---- ۳۰۷۹
توضیح آیات ---- ۳۰۸۰
اشاره ---- ۳۰۸۰
استقامت نمودن در مقام توحید روزی را وسیع میگرداند ---- ۳۰۸۰
سخنان دانشمندان راجع بعلوم پیمبران ---- ۳۰۸۴
سورة المزمّل ---- ۳۰۸۶
اشاره ---- ۳۰۸۶
[سوره المزمل (۷۳): آیات ۱ تا ۱۴] ---- ۳۰۸۶
اشاره ---- ۳۰۸۶
ترجمه ---- ۳۰۸۶
توضیح آیات ---- ۳۰۸۷
اشاره ---- ۳۰۸۷
سخنان مفسرین در شأن نزول آیه ---- ۳۰۸۷
سخنان مفسرین در باره نماز شب که از اول واجب بوده یا مستحب ---- ۳۰۸۸
سخنان مفسرین در معنی قول ثقیل ---- ۳۰۸۸
سخنان مفسرین در معنی ناشئته ---- ۳۰۸۹

(اعتراض) ---- ۳۰۹۳
(پاسخ) ---- ۳۰۹۳
[سوره المزمل (۷۳): آیات ۱۵ تا ۲۰] ---- ۳۰۹۴
اشاره ---- ۳۰۹۴
(ترجمه) ---- ۳۰۹۴
توضیح آیات ---- ۳۰۹۵
اشاره ---- ۳۰۹۵
سخنان مفسرین که مقصود از قرائت قرآن چیست ---- ۳۰۹۶
سورهٔ المدّثر ---- ۳۰۹۸
اشاره ---- ۳۰۹۸
[سوره المدثر (۷۴): آیات ۱ تا ۳۱] ---- ۳۰۹۸
اشاره ---- ۳۰۹۸
(ترجمه) ---- ۳۰۹۸
توضیح آیات ---- ۳۰۹۹
اشاره ---- ۳۰۹۹
سخنان مفسرین در معنی آیه ---- ۳۱۰۰
[سوره المدثر (۷۴): آیات ۳۲ تا ۵۶] ---- ۳۱۰۶
اشاره ---- ۳۱۰۶
(ترجمه) ---- ۳۱۰۶
توضیح آیات ---- ۳۱۰۷
اشاره ---- ۳۱۰۷
سخنان مفسرین در معنی قسورهٔ ---- ۳۱۱۰
سورهٔ القیامهٔ ---- ۳۱۱۲
اشاره ---- ۳۱۱۲

[سوره القيامة (۷۵): آيات ۱ تا ۱۹] ---- ۳۱۱۲
اشاره ---- ۳۱۱۲
(ترجمه) ---- ۳۱۱۳
توضيح آيات ---- ۳۱۱۳
اشاره ---- ۳۱۱۴
(سخنان مفسّرين در توجيه، بِما قَدَّمَ وَ أَخَّرَ ---- ۳۱۱۷
[سوره القيامة (۷۵): آيات ۲۰ تا ۴۰] ---- ۳۱۱۹
اشاره ---- ۳۱۱۹
(ترجمه) ---- ۳۱۱۹
توضيح آيات ---- ۳۱۲۰
اشاره ---- ۳۱۲۰
سخنان مفسرين در نفى رؤيت ---- ۳۱۲۱
سخنان مفسرين راجع باثبات رؤيت ---- ۳۱۲۲
و براى جمع بين گفتار اشاعره و معتزله مختصرى از گفتار حكماء را ترجمه مينمايم ---- ۳۱۲۲
سورة الدهر ---- ۳۱۲۷
اشاره ---- ۳۱۲۷
[سوره الإنسان (۷۶): آيات ۱ تا ۱۶] ---- ۳۱۲۷
اشاره ---- ۳۱۲۷
(ترجمه) ---- ۳۱۲۷
توضيح آيات ---- ۳۱۲۸
اشاره ---- ۳۱۲۸
سخنان مفسرين در توجيه قدّروها تقديرا ---- ۳۱۳۵
[سوره الإنسان (۷۶): آيات ۱۷ تا ۳۱] ---- ۳۱۳۵
اشاره ---- ۳۱۳۵

(ترجمه) ---------- ۳۱۳۶
توضیح آیات ---------- ۳۱۳۶
اشاره ---------- ۳۱۳۶
سخنان مفسرین در توجیه زنجبیلا ---------- ۳۱۳۷
بیان (ماء طهورا) و باقی نهرهای بهشتی ---------- ۳۱۳۹
برای توضیح آیات پاره‌ای از سخنان مفسرین را ترجمه مینمایم ---------- ۳۱۳۹
سورة المرسلات ---------- ۳۱۴۳
اشاره ---------- ۳۱۴۳
[سوره المرست (۷۷): آیات ۱ تا ۲۸] ---------- ۳۱۴۳
اشاره ---------- ۳۱۴۴
(ترجمه) ---------- ۳۱۴۴
توضیح آیات ---------- ۳۱۴۵
اشاره ---------- ۳۱۴۵
سخنان مفسرین راجع باین جملات پنجگانه ---------- ۳۱۴۵
برای اثبات قیامت موجودات بزرگ را مورد قسم قرار داد ---------- ۳۱۴۹
[سوره المرست (۷۷): آیات ۲۹ تا ۵۰] ---------- ۳۱۵۱
اشاره ---------- ۳۱۵۲
(ترجمه) ---------- ۳۱۵۲
توضیح آیات ---------- ۳۱۵۳
سورة النبأ ---------- ۳۱۵۸
اشاره ---------- ۳۱۵۸
[سوره النبإ (۷۸): آیات ۱ تا ۲۰] ---------- ۳۱۵۸
اشاره ---------- ۳۱۵۸
(ترجمه) ---------- ۳۱۵۸

توضیح آیات ۳۱۵۹
اشاره ۳۱۵۹
سخنان مفسرین در توجیه نبأ عظیم ۳۱۵۹
حدیثی از حضرت رسول (ص) که نبأ عظیم علی (ع) است ۳۱۶۰
توجیه دیگر ۳۱۶۰
سخنان مفسرین در معنی ازواجا ۳۱۶۳
اعتراض ۳۱۶۵
پاسخ ۳۱۶۵
سخنان مفسرین راجع بابواب ۳۱۶۶
[سوره النبإ (۷۸): آیات ۲۱ تا ۴۰] ۳۱۶۷
اشاره ۳۱۶۷
(ترجمه) ۳۱۶۷
توضیح آیات ۳۱۶۸
اشاره ۳۱۶۸
سخنان مفسرین در اینکه مقصود از مرصاد چیست ۳۱۶۸
سخنان مفسرین در توجیه احقاب ۳۱۶۹
اعتراض ۳۱۷۲
پاسخ ۳۱۷۲
سورهٔ النازعات ۳۱۷۷
اشاره ۳۱۷۷
[سوره النازعات (۷۹): آیات ۱ تا ۲۶] ۳۱۷۷
اشاره ۳۱۷۷
(ترجمه) ۳۱۷۷
توضیح آیات ۳۱۷۸

اشاره ----- ۳۱۷۸
سخنان مفسرین در توجیه اینکه پنج آیه ----- ۳۱۷۹
سخنان مفسرین در توجیه واجفه ----- ۳۱۸۲
[سوره النازعات (۷۹): آیات ۲۷ تا ۴۶] ----- ۳۱۸۵
اشاره ----- ۳۱۸۵
(ترجمه) ----- ۳۱۸۶
توضیح آیات ----- ۳۱۸۷
جلد پانزدهم ----- ۳۱۹۳
سورهٔ عبس ----- ۳۱۹۳
اشاره ----- ۳۱۹۳
[سوره عبس (۸۰): آیات ۱ تا ۴۲] ----- ۳۱۹۳
اشاره ----- ۳۱۹۳
[ترجمه] ----- ۳۱۹۴
(توضیح آیات) ----- ۳۱۹۵
اشاره ----- ۳۱۹۵
اعتراض برسول اکرم (ص) در باره عبد اللّه بن مکتوم ----- ۳۱۹۶
سورهٔ التکویر ----- ۳۲۰۱
اشاره ----- ۳۲۰۱
[سوره التکویر (۸۱): آیات ۱ تا ۲۹] ----- ۳۲۰۱
اشاره ----- ۳۲۰۱
(ترجمه) ----- ۳۲۰۲
(توضیح آیات) ----- ۳۲۰۳
اشاره ----- ۳۲۰۳
سخنان مفسرین در تفسیر سجرت ----- ۳۲۰۴

(سخنان مفسرین در توجیه زوجت) ---- ۳۲۰۴
گفتار حکماء در بیان عقل عقل نظری و عقل عملی انبیاء عقل نظری و عقل عملی ---- ۳۲۰۹
سوره انفطار ---- ۳۲۱۰
اشاره ---- ۳۲۱۰
[سوره الانفطار (۸۲): آیات ۱ تا ۱۹] ---- ۳۲۱۰
اشاره ---- ۳۲۱۰
(ترجمه) ---- ۳۲۱۱
(توضیح آیات) ---- ۳۲۱۱
اشاره ---- ۳۲۱۲
سخنان مفسرین در توجیه ما قدمت و اخرت ---- ۳۲۱۲
سورهٔ المطففین ---- ۳۲۱۶
اشاره ---- ۳۲۱۷
[سوره المطففین (۸۳): آیات ۱ تا ۳۶] ---- ۳۲۱۷
اشاره ---- ۳۲۱۷
(ترجمه) ---- ۳۲۱۷
(توضیح آیات) ---- ۳۲۱۹
اشاره ---- ۳۲۱۹
(سخنان مفسرین راجع بسجین) ---- ۳۲۲۱
سخنان مفسرین در توجیه لمحجوبون ---- ۳۲۲۳
(سخنان مفسرین در توجیه تسنیم) ---- ۳۲۲۵
سورهٔ الانشقاق ---- ۳۲۲۷
اشاره ---- ۳۲۲۷
[سوره الانشقاق (۸۴): آیات ۱ تا ۲۵] ---- ۳۲۲۷
اشاره ---- ۳۲۲۷

(ترجمه سوره انشقاق) ---- ۳۲۲۸
(توضیح آیات) ---- ۳۲۲۹
اشاره ---- ۳۲۲۹
سخنان مفسرین در توجیه غیر ممنون ---- ۳۲۳۲
سورة البروج ---- ۳۲۳۳
اشاره ---- ۳۲۳۳
[سوره البروج (۸۵): آیات ۱ تا ۲۲] ---- ۳۲۳۳
اشاره ---- ۳۲۳۳
(ترجمه سورة البروج) ---- ۳۲۳۳
(توضیح آیات) ---- ۳۲۳۴
سورة الطارق ---- ۳۲۴۰
اشاره ---- ۳۲۴۰
[سوره الطارق (۸۶): آیات ۱ تا ۱۷] ---- ۳۲۴۰
اشاره ---- ۳۲۴۰
(ترجمه) ---- ۳۲۴۰
(توضیح آیات) ---- ۳۲۴۱
اشاره ---- ۳۲۴۱
(سخنان مفسرین راجع بحفظه) ---- ۳۲۴۳
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ---- ۳۲۴۵
سورة الاعلی ---- ۳۲۴۵
اشاره ---- ۳۲۴۵
[سوره الأعلی (۸۷): آیات ۱ تا ۱۹] ---- ۳۲۴۵
اشاره ---- ۳۲۴۵
(ترجمه) ---- ۳۲۴۶

(توضیح آیات) ۳۲۴۷

اشاره ۳۲۴۷

(در اینجا نکته‌ای بنظر میرسد و ممکن است سؤالی پیش آید) ۳۲۵۳

سورة الغاشیة ۳۲۵۴

اشاره ۳۲۵۴

[سوره الغاشیة (۸۸): آیات ۱ تا ۲۶] ۳۲۵۴

اشاره ۳۲۵۵

(ترجمه) ۳۲۵۵

(توضیح آیات) ۳۲۵۶

اشاره ۳۲۵۶

سخنان مفسرین در توجیه غاشیه ۳۲۵۶

«سخنان مفسرین در توجیه آیه» ۳۲۵۷

(سخنان مفسرین در توجیه ضریع) ۳۲۵۸

سورة الفجر ۳۲۶۰

اشاره ۳۲۶۰

[سوره الفجر (۸۹): آیات ۱ تا ۳۰] ۳۲۶۱

اشاره ۳۲۶۱

(ترجمه) ۳۲۶۱

(توضیح آیات) ۳۲۶۲

اشاره ۳۲۶۲

(سخنان مفسرین در توجیه فجر) ۳۲۶۳

(آیا صاحبان نفس مطمئنه که لایق چنین خطابی میباشند کیانند) ۳۲۶۸

سورة البلد ۳۲۶۸

اشاره ۳۲۶۸

[سوره البلد (۹۰): آیات ۱ تا ۲۰] ۳۲۶۹
اشاره ۳۲۶۹
(ترجمه) ۳۲۶۹
(توضیح آیات) ۳۲۷۰
اشاره ۳۲۷۰
(سخنان مفسرین در توجیه نجدین) ۳۲۷۲
(سخنان مفسرین در توجیه عقبه) ۳۲۷۲
سورهٔ الشمس ۳۲۷۴
اشاره ۳۲۷۴
[سوره الشمس (۹۱): آیات ۱ تا ۱۵] ۳۲۷۵
اشاره ۳۲۷۵
[ترجمه] ۳۲۷۵
(توضیح آیات) ۳۲۷۶
سورهٔ اللیل ۳۲۷۸
اشاره ۳۲۷۸
[سوره اللیل (۹۲): آیات ۱ تا ۲۱] ۳۲۷۸
اشاره ۳۲۷۹
(ترجمه) ۳۲۷۹
(توضیح آیات) ۳۲۸۰
اشاره ۳۲۸۰
سخنان مفسرین راجع بآیه ۳۲۸۲
سورهٔ الضحی ۳۲۸۵
اشاره ۳۲۸۵
[سوره الضحی (۹۳): آیات ۱ تا ۱۱] ۳۲۸۵

اشاره ----- ۳۲۸۵
(ترجمه) ----- ۳۲۸۵
(توضیح آیات) ----- ۳۲۸۶
اشاره ----- ۳۲۸۶
(سخنان مفسرین در شأن نزول آیات) ----- ۳۲۸۶
«سخنان مفسرین در توجیه آیه» ----- ۳۲۸۷
سورهٔ الم نشرح ----- ۳۲۸۹
اشاره ----- ۳۲۸۹
[سوره الشرح (۹۴): آیات ۱ تا ۸] ----- ۳۲۹۰
اشاره ----- ۳۲۹۰
(ترجمه) ----- ۳۲۹۰
(توضیح آیات) ----- ۳۲۹۰
اشاره ----- ۳۲۹۰
(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ----- ۳۲۹۱
سورهٔ التین ----- ۳۲۹۳
اشاره ----- ۳۲۹۳
[سوره التین (۹۵): آیات ۱ تا ۸] ----- ۳۲۹۳
اشاره ----- ۳۲۹۳
(ترجمه) ----- ۳۲۹۳
(توضیح آیات) ----- ۳۲۹۴
اشاره ----- ۳۲۹۴
«سخنان مفسرین در توجیه آیه» ----- ۳۲۹۴
سورهٔ العلق ----- ۳۲۹۷
اشاره ----- ۳۲۹۷

[سوره العلق (۹۶): آیات ۱ تا ۱۹] ----- ۳۲۹۷

اشاره ----- ۳۲۹۸

(ترجمه) ----- ۳۲۹۸

(توضیح آیات) ----- ۳۲۹۹

سورة القدر ----- ۳۳۰۲

اشاره ----- ۳۳۰۲

[سوره القدر (۹۷): آیات ۱ تا ۵] ----- ۳۳۰۲

اشاره ----- ۳۳۰۲

(ترجمه) ----- ۳۳۰۳

(توضیح آیات) ----- ۳۳۰۳

اشاره ----- ۳۳۰۳

(سخنان مفسرین راجع بچگونگی فرود آمدن قرآن) ----- ۳۳۰۳

(و بین مفسرین راجع بلیله قدر از چند جهت مورد بحث واقع گردیده) ----- ۳۳۰۴

سخنان مفسرین در شأن نزول آیه و در وجه تعیین الف شهر ----- ۳۳۰۶

(توجیه لطیف) ----- ۳۳۰۷

سورة البينة ----- ۳۳۰۸

اشاره ----- ۳۳۰۸

[سوره البينة (۹۸): آیات ۱ تا ۸] ----- ۳۳۰۹

اشاره ----- ۳۳۰۹

(ترجمه) ----- ۳۳۰۹

(توضیح آیات) ----- ۳۳۱۰

سورة الزلزال ----- ۳۳۱۵

اشاره ----- ۳۳۱۵

[سوره الزلزلة (۹۹): آیات ۱ تا ۸] ----- ۳۳۱۵

اشاره ----- ۳۳۱۵
[ترجمة] ----- ۳۳۱۵
(توضیح آیات) ----- ۳۳۱۶
اشاره ----- ۳۳۱۶
توجیه لطیف ----- ۳۳۱۶
سورة العادیات ----- ۳۳۲۰
اشاره ----- ۳۳۲۰
[سوره العادیات (۱۰۰): آیات ۱ تا ۱۱] ----- ۳۳۲۰
اشاره ----- ۳۳۲۰
(ترجمه) ----- ۳۳۲۱
(توضیح آیات) ----- ۳۳۲۱
اشاره ----- ۳۳۲۱
سخنان مفسرین در اینکه مقصود از عادیات چیست ----- ۳۳۲۱
در شأن نزول آیه بین مفسرین گفتاری است ----- ۳۳۲۱
سورة القارعة ----- ۳۳۲۵
اشاره ----- ۳۳۲۵
[سوره القارعة (۱۰۱): آیات ۱ تا ۱۱] ----- ۳۳۲۶
اشاره ----- ۳۳۲۶
[ترجمه] ----- ۳۳۲۶
(توضیح آیات) ----- ۳۳۲۶
اشاره ----- ۳۳۲۶
سخنان مفسرین در باره وجه تسمیه قیامت بقارعه ----- ۳۳۲۷
سورة التکاثر ----- ۳۳۳۰
اشاره ----- ۳۳۳۱

[سوره التكاثر (۱۰۲): آيات ۱ تا ۸] ----- ۳۳۳۱
اشاره ----- ۳۳۳۱
(ترجمه) ----- ۳۳۳۱
(توضيح آيات) ----- ۳۳۳۱
اشاره ----- ۳۳۳۱
و مولی رومی اینکه حدیث را بنظم آورده چنین گوید ----- ۳۳۳۵
سخنان مفسرين در توجيه «نعيم» ----- ۳۳۳۷
سورهٔ و العصر ----- ۳۳۳۸
اشاره ----- ۳۳۳۸
[سوره العصر (۱۰۳): آيات ۱ تا ۳] ----- ۳۳۳۹
اشاره ----- ۳۳۳۹
(ترجمه) ----- ۳۳۳۹
(توضيح آيات) ----- ۳۳۳۹
اشاره ----- ۳۳۳۹
عصر بمعنی زمان است ----- ۳۳۴۰
(زمان چیست) ----- ۳۳۴۰
(مقصود از (العصر) نماز عصر است) ----- ۳۳۴۱
(مقصود از (العصر) نزدیک بغروب آفتاب است که آن را عصر نامند) ----- ۳۳۴۱
(مقصود از عصر عصر نبوت است) ----- ۳۳۴۲
(خسران یعنی چه) ----- ۳۳۴۳
(حقیقت ایمان چیست و مؤمنین کیانند) ----- ۳۳۴۳
(مقصود از عمل صالح چیست) ----- ۳۳۴۴
چگونه بایستی مؤمنین یکدیگر را توصیه بحق و بصبر نمایند ----- ۳۳۴۵
سورهٔ الهمزة ----- ۳۳۴۵

اشاره ----- ۳۳۴۵
[سوره الهمزة (۱۰۴): آیات ۱ تا ۹] ----- ۳۳۴۶
اشاره ----- ۳۳۴۶
(ترجمه) ----- ۳۳۴۶
(توضیح آیات) ----- ۳۳۴۶
سورة الفیل ----- ۳۳۵۰
اشاره ----- ۳۳۵۰
[سوره الفیل (۱۰۵): آیات ۱ تا ۵] ----- ۳۳۵۰
اشاره ----- ۳۳۵۰
(ترجمه) ----- ۳۳۵۰
(توضیح آیات) ----- ۳۳۵۰
اشاره ----- ۳۳۵۰
سؤال ----- ۳۳۵۳
(پاسخ) ----- ۳۳۵۳
سورة القریش ----- ۳۳۵۵
اشاره ----- ۳۳۵۵
[سوره قریش (۱۰۶): آیات ۱ تا ۴] ----- ۳۳۵۵
اشاره ----- ۳۳۵۵
(ترجمه) ----- ۳۳۵۵
(توضیح آیات) ----- ۳۳۵۶
اشاره ----- ۳۳۵۶
ممکن است در اینکه جا سؤالی و اعتراض پیش آید ----- ۳۳۵۷
سورة الماعون ----- ۳۳۵۸
اشاره ----- ۳۳۵۸

[سوره الماعون (۱۰۷): آیات ۱ تا ۷] ----- ۳۳۵۸
اشاره ----- ۳۳۵۸
ترجمه ----- ۳۳۵۹
(توضیح آیات) ----- ۳۳۵۹
اشاره ----- ۳۳۵۹
سخنان مفسرین در اینکه مقصود از (الذی) کیست ----- ۳۳۵۹
سخنان مفسرین در توجیه آیه ----- ۳۳۶۱
سورة الکوثر ----- ۳۳۶۴
اشاره ----- ۳۳۶۴
[سوره الکوثر (۱۰۸): آیات ۱ تا ۳] ----- ۳۳۶۴
اشاره ----- ۳۳۶۴
(ترجمه) ----- ۳۳۶۴
(توضیح آیات) ----- ۳۳۶۴
اشاره ----- ۳۳۶۴
(سخنان مفسرین در توجیه الکوثر) ----- ۳۳۶۵
سورة الکافرون ----- ۳۳۶۸
اشاره ----- ۳۳۶۸
[سوره الکافرون (۱۰۹): آیات ۱ تا ۶] ----- ۳۳۶۹
اشاره ----- ۳۳۶۹
[ترجمه] ----- ۳۳۶۹
(توضیح آیات) ----- ۳۳۶۹
اشاره ----- ۳۳۶۹
کفر بمعنی لغوی بر معانی بسیاری صادق آید ----- ۳۳۷۰
(اعتراض) ----- ۳۳۷۳

پاسخ ----- ۳۳۷۳
سورة النصر ----- ۳۳۷۳
اشاره ----- ۳۳۷۳
[سوره النصر (۱۱۰): آیات ۱ تا ۳] ----- ۳۳۷۴
اشاره ----- ۳۳۷۴
(ترجمه) ----- ۳۳۷۴
(توضیح آیات) ----- ۳۳۷۴
اشاره ----- ۳۳۷۴
نکته قابل توجه ----- ۳۳۷۷
(در شأن نزول سوره) ----- ۳۳۷۸
سورة اللهب ----- ۳۳۷۹
اشاره ----- ۳۳۷۹
[سوره المسد (۱۱۱): آیات ۱ تا ۵] ----- ۳۳۸۰
اشاره ----- ۳۳۸۰
(ترجمه) ----- ۳۳۸۰
(توضیح آیات) ----- ۳۳۸۰
سورة الاخلاص ----- ۳۳۸۲
اشاره ----- ۳۳۸۲
[سوره الإخص (۱۱۲): آیات ۱ تا ۴] ----- ۳۳۸۳
اشاره ----- ۳۳۸۳
[ترجمه] ----- ۳۳۸۳
(توضیح آیات) ----- ۳۳۸۳
سوره الفلق ----- ۳۳۹۱
اشاره ----- ۳۳۹۱

[سوره الفلق (۱۱۳): آیات ۱ تا ۵] ----- ۳۳۹۲
اشاره ----- ۳۳۹۲
(ترجمه) ----- ۳۳۹۲
(توضیح آیات) ----- ۳۳۹۲
اشاره ----- ۳۳۹۲
سخنان مفسرین در شأن نزول آیه ----- ۳۳۹۴
سخنان مفسرین در توجیه غاسق ----- ۳۳۹۵
سورهٔ النّاس ----- ۳۳۹۷
اشاره ----- ۳۳۹۷
[سوره النّاس (۱۱۴): آیات ۱ تا ۶] ----- ۳۳۹۸
اشاره ----- ۳۳۹۸
(ترجمه) ----- ۳۳۹۸
(توضیح آیات) ----- ۳۳۹۸
درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان ----- ۳۴۰۲

مخزن العرفان در تفسیر قرآن

مشخصات کتاب

سرشناسه : امین، نصرت بیگم، ۱۲۶۵ - ۱۳۶۲ .

عنوان و نام پدیدآور : مخزن العرفان در تفسیر قرآن/ بانو مجتهده امین معروف به بانوی ایرانی.

مشخصات نشر : اصفهان: گلبهار، ۱۳۸۹.

مشخصات ظاهری : ۱۵ ج.

شابـک : دوره ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۹۱-۸۴-۲ : ؛ ج.۱ ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۹۱-۸۵-۹ : ؛ ج.۲ ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۹۱-۸۶-۶ : ؛ ج.۳ ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۹۱-۸۷-۳ : ؛ ج.۴ ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۹۱-۸۸-۰ : ؛ ج.۵ ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۹۱-۸۹-۷ : ؛ ج.۶ ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۹۱-۹۰-۳ : ؛ ج.۷ ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۹۱-۹۱-۰ : ؛ ج.۸ ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۹۱-۹۲-۷ : ؛ ج.۹ ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۹۱-۹۳-۴ : ؛ ج.۱۰ ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۹۱-۹۴-۱ : ؛ ج.۱۱ ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۹۱-۹۵-۸ : ؛ ج.۱۲ ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۹۱-۹۶-۵ : ؛ ج.۱۳ ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۹۱-۹۷-۲ : ؛ ج.۱۴ ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۹۱-۹۸-۹ : ؛ ج.۱۵ ۹۷۸-۹۶۴-۵۶۹۱-۹۹-۶ :

یـادداشت : کتـاب حاضـر قبلاـ تحت عنوان" تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن "توسط نهضت زنان مسلمان در سال ۱۳۶۱ منتشر شده است.

مندرجات : ج.۱. الفـاتحه، جزء اول بقره.- ج.۲. سوره بقره.- ج.۳. از اول سوره آل‌عمران تـا آخر.- ج.۴. از اول سوره النسـاء جزء پنجم الی آخر.- ج.۵. الانعـام - الاعراف - الانفال.- ج.۶. از اول سـوره التـوبه الی آخر سوره یوسف.- ج.۷. سوره الرعـد الی آخر سوره الاسرار.- ج.۸. از سوره کهف الی سوره حـج.- ج.۹. از سوره المومنون تا آخر سوره القصـص.- ج.۱۰. سوره العنکبوت الی الفاطر.- ج.۱۱. سـوره مبـارکه یس تـا آخر سـوره شوری.- ج. ۱۲. سـوره الزخرف تسع و ثمـانون آیـه و هی مکیـه.- ج.۱۳. سوره الرحمن.- ج.۱۴. سوره الملک الی آخر سوره النازعات.- ج.۱۵. سور عبس الی آخر سوره الناس.

عنوان دیگر : تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن.

موضوع : تفاسیر شیعه -- قرن ۱۴

رده بندی کنگره : BP۹۸/الف۸۴ت۷ ۱۳۸۹

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۷۹

شماره کتابشناسی ملی : ۲۲۴۱۸۱۲

جلد اول

اشاره

بسم اللّه الرّحمن الرّحیم قوله تعالی (فَبَشِّر عِبادِ الَّذِینَ یَستَمِعُونَ القَولَ فَیَتَّبِعُونَ أَحسَنَهُ) إِنَّ فِی ذلِکَ لَذِکری لِمَن کانَ لَهُ قَلبٌ أَو أَلقَی السَّمعَ وَ هُوَ شَهِیدٌ

مقدّمه کتاب و تذکّرات سودمند

اشاره

اللّهم اشرح لی صدری و یسّر لی امری مدت زمانی بود که گاه و بیگاه در فکر بودم که تفسیر مختصری بنویسم و از کلمات آل عصمت (ع) اقتباس نموده و از بیانات مفسرین خوشه چینی نمایم که شاید به اینکه واسطه از مفسرین و از متدبرین در قرآن محسوب گردم لکن متأسفانه موانعی جلو راه خود میدیدم که طی اینکه طریق پر خطر را متعذر بلکه متعسر میپنداشتم.

از طرفی ضعف نفس و فرومایگی سد راه میشد از طرفی تهدید و منع شارع از تفسیر برأی جلوگیر بود و جرأت وارد شدن در اینکه وادی هولناک را نمیکردم لکن از طرف دیگر حس طلب نمیگذاشت راحت باشم.

مدتی بین خوف و رجا بودم، گاهی حس طلب امر مینمود، گاهی

صفحه : ۳

خوف و جبن غالب میگشت و یأس کلی دامن گیرم میشد

(ای مگس عرصه سیمرغ نه جولانگه تو است عرض خود میبری و زحمت ما میداری)

لکن پس از آنکه مأیوس شدم که بتوانم تفسیر کاملی بنویسم نظر به اینکه (المیسور لا یسقط بالمعسور) بنا گذاردم اقتباس نمایم از مشکات انوار ولایت و اقتصار نمایم بترجمه تحت اللفظی آیات و توضیح دهم بعض آیات محکمات را و پیرامون متشابهات نگردم و از دانشمندان و علماء علم تفسیر تقاضا مینمایم اگر باشتباه و خلافی برخورد نمودند با ذکاوت و دانش خود اصلاح نمایند و خورده گیری نکنند و حمل بر معنی صحیح نمایند و بنظر مهربانی در آن نگرند و نیز بزبان نیازمندی از مبدء بی‌نیاز خواهانم و مسئلت مینمایم که اگر لغزش و اشتباهی در آن پدید گشته بکرم و بخشش خداوندیش عفوم نماید و مورد عتاب و سخط واقعم نسازد زیرا که با اینکه فکر کوتاه و بیان قاصر هرگز مدعی نیستم که بتوانم تفسیر کاملی بنویسم همین قدر خواستم از اینکه دریای گران فیض الهی قطره‌ای بذائقه جانم رسد و از اینکه خرمن احسان خوشه‌ای نصیبم گردد و از اینکه گلستان گل عذار ربوبی گل بچینم و روح کثیف خود را معطر نمایم و باید دانست که قرآن مجید کلام بزرگی است که از معدن الوهیت نازل گردیده و البته مطالب مندرجه در آن از حیطه ذهن کوچک بشر خارج است و مخصوص بآن کسی است که مخاطب بآن گردیده و پس از آن محوّل بخلفاء و جانشینان آن بزرگوار است و مثل گفتگوها و مکاتبات بشر با یکدیگر نیست و با آنکه (تر و خشگی نیست مگر آنکه در کتاب مبین است) بیشتر مطالبی که راجع باحکام و قوانین اسلامی است بطور اشاره

صفحه : ۴

بلکه برمز بیان فرموده آری مکالمات بزرگان نسبت باشخاص کوچک باید همین طور باشد که در الفاظ مختصری معانی بسیار مفیدی مندرج گردانند.

ببین چطور اگر سلطان نامه بیکی از نمایندگان خود بنویسد بیشتر مطالب را سر پیچیده و بطور رمز بیان مینماید که کلمات در معنی بزرگ است لکن در صورت مختصر بنظر میآید.

و نیز اگر تمام خصوصیات و جزئیات از شرائط و مقدمات عبادات و معاملات و حدود و غیر اینها را بتفصیل در آن درج مینمود از حد فصاحت و بلاغت و اعجاز خارج میگشت و یکی از کتابهای مفصّل معمولی بشمار میرفت بلکه بایستی قرآن چندین جلد شود اینکه است که در یک کلمه مختصر مطالب بسیاری مندرج نموده که هم معجزه باشد و هم کتاب قانونی وَ لا رَطبٍ وَ لا یابِسٍ إِلّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ کتاب مبین تفسیر بقرآن شده هیچ تر و خشگی نیست مگر آنکه در قرآن ضبط و ثبت گردیده و در کافی از صادق آل محمّد [ص] روایت میکند (خداوند قرآن را تبیان هر چیزی قرار داده و قسم بخدا که فرو نگذارده چیزی که مردم محتاج بآن

باشند مگر آنکه در قرآن نازل شده و پیغمبر [ص] بیان فرموده در حدیث دیگر است (چیزی نیست که دو نفر در آن اختلاف نمایند مگر آنکه دستور العمل و حکمش در قرآن داده شده، در کتاب کافی در پاره‌ای از احادیث دارد که (پیغمبر اکرم [ص] نهی فرمود از قیل و قال و گفتگوهای زیاد و افساد مال، کسی گفت یا رسول اللّه [ص] در کجای قرآن است فرمود: لا خَیرَ فِی کَثِیرٍ مِن نَجواهُم إِلّا مَن أَمَرَ بِصَدَقَةٍ

صفحه : ۵

أَو مَعرُوفٍ أَو إِصلاحٍ بَینَ النّاسِ«۱» سوره نساء آیه ۱۱۴ و نیز فرموده وَ لا تُؤتُوا السُّفَهاءَ أَموالَکُمُ الَّتِی جَعَلَ اللّهُ لَکُم قِیاماً«۲» سوره نساء آیه ۴

پاره‌ای از فضائل قرآن مجید

مرام و هدف پیمبران اصولا بر آشنا نمودن توده مردم است بوظائف عبودیت و طریق سیر بسوی مبدء و آشنا شدن بعالم ربوبیت و عالم گردیدن بوظائف اجتماعی و فردی و قرآن مجید پیش رو و برنامه کاملی است که بشر را بسوی سعادت رهبری مینماید، و طریق کسب فضیلت و رستگاری را بوی میآموزد قرآن دوای هر دردی و درمان هر مرضی است قال اللّه تبارک و تعالی وَ نُنَزِّلُ مِنَ القُرآنِ ما هُوَ شِفاءٌ وَ رَحمَةٌ لِلمُؤمِنِینَ وَ لا یَزِیدُ الظّالِمِینَ إِلّا خَساراً«۳» سوره بنی اسرائیل آیه ۸۵ و قرآن داروی امراض ظاهری و باطنی بشر است و دستور العمل زندگانی وی را از آغاز تا انجام حیات او بنیکوترین طریق بیان مینماید.

در اثر عمل نمودن بتعلیمات قرآن رشته محکمی بین انسان و آفریننده او پدید میگردد، قرآن آن عروة الوثقی الهی است که هر کس چنگ بر آن زند از هر خطری محفوظ ماند

---

(۱) خیر و خوبی نیست در زیادتی نجوی مگر برای کسی که امر کند بصدقه یا عمل نیکی یا اصلاح نمودن بین مردم

(۲) عطا و بخشش ننمائید مالهای خود را بین بیخردان و مردمان سفیه آن چنان مالهایی را که قرار داده خداوند برای قوام وجود شما و بقاء حیات شما

(۳) و نازل گردانیدیم از قرآن چیزی که آن شفاء و رحمت است از برای مؤمنین لکن برای ظالمین و ستمکاران زیاد نمیکند مگر خسران و زیانکاری

صفحه : ۶

قرآن حبل اللّه متین است وَ اعتَصِمُوا بِحَبلِ اللّهِ جَمِیعاً وَ لا تَفَرَّقُوا«۱» سوره آل عمران آیه ۹۸، و آن ریسمان محکمی است که از حق تعالی بسوی خلق کشیده شده قرآن بزبان رسول اکرم (ص) «ثقل اکبر است» در حدیث مشهور

۲» (انی تارک فیکم الثقلین کتاب اللّه و عترتی ان تمسّکتم بهما لن تضلّوا ابدا)«

سؤال میشود یا رسول اللّه (ص) ثقلین چیست فرمود کتاب خدا ثقل اکبر است طرفی بسوی خدا و طرفی بدست شما اگر تمسّک نمائید بآن هرگز گمراه نشوید و ثقل اصغر عترت و اهل بیت منند و اینکه دو از هم جدا نمیشوند تا وقتی که نزد حوض کوثر بر من وارد گردند.

قرآن صراط مستقیم است بسوی حق تعالی وَ أَنَّ هذا صِراطِی مُستَقِیماً«۳» قرآن جدا کننده بین حق و باطل است تَبارَکَ الَّذِی نَزَّلَ الفُرقانَ عَلی عَبدِهِ لِیَکُونَ لِلعالَمِینَ نَذِیراً«۴» سوره فرقان آیه ۲، قرآن نور هدایت است وَ اتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِی أُنزِلَ مَعَهُ«۵» سوره اعراف

آیه ۱۵۶ بتعلیمات قرآن صمیمیّت و قومیّت بین افراد بشر تحقّق میپذیرد، بتعلیمات قرآن امور آشفته زندگانی بشر جمع میگردد، و هر کس وظیفه اجتماعات و تکالیف زندگانی خود را میشناسد

---

(۱) چنگ بزنید بریسمان خداوند و متفرق نشوید «تمام شما مؤمنین».

(۲) من میگذارم بین شما دو چیز سنگینی که آن کتاب خداوند و ذریّه و عترت من است اگر شما باین دو تمسّک نمائید هرگز گمراه نخواهید گردید.

(۳) اشاره بقرآن است که پیغمبر اکرم (ص) فرمود اینست طریق مستقیم من.

(۴) بزرگوار است کسی که نازل گردانیده فرقان را بر بنده خود یعنی حضرت محمّد (ص) تا اینکه تهدید نماید و بترساند تمام مردم را.

(۵) متابعت نمائید آن چنان نوری که فرو فرستاده شد با او یعنی قرآن مجید که از آن تعبیر بنور شده.

صفحه : ۷

قرآن جامع تمام قوانین اجتماعی و افرادی بشر است، وظائف عبادات طریق تهذیب اخلاق، قانون معاملات و معاشرات، قانون حقوق، قانون اقتصادی، قانون جنایی و جزائی، قانون قضایی، هر یک را بجای خود و روی قانون عدل بنیکوترین وجهی تأسیس فرموده خلاصه قرآن حاکم عادلی است که وظائف زندگانی بشر را از آغاز تا انجام (از وقتی که نطفه در رحم مادر قرار گرفته تا وقتی که وی را در قبر نهند) بنیکوتر وجهی و شیرین‌ترین بیانی و صحیح‌ترین طریقی دستور فرموده، تمام قوانین و دستوراتی که از اینکه کتاب مقدس آسمانی فهمیده میشود روی میزان عقل و منطق است بلکه اگر تمام عقلاء عالم و قانونگذاران روزگار اجتماع نمایند هرگز نتوانند مثل کوچک‌تر قانونی از قوانین قرآن تأسیس نمایند هر کس اینکه کتاب آسمانی را پیش روی خود دارد و برنامه زندگانی خویش را روی میزان و قوانین و دستورات آن اجراء نماید هیچ وقت قدم وی از صراط انسانیّت نلغزد و حقیقت عبودیّت و روح صمیمیّت و علاقه ملیّت در وی ایجاد گردد و فضیلت و سعادت نشأتین نصیب او میگردد قرآن رهبر هدایت و خورشید حقیقت است که از مطلع نور ازلی پرتو انداخته و روز امیدواری و رجاء بانسان مینماید.

نگهداری میزان اعتدال در پرورش روح و جسم بسته بعمل نمودن بدستورات و تعلیمات قرآن است، پیدا نمودن راه تکامل و عمل نمودن بمیزان اعتدال همان عمل نمودن بمقرّرات قرآن است

(در فهم قرآن بایستی از نور ولایت اقتباس نمود)

چنانچه اشاره شد اسرار و رموز قرآن منحصر بکسی است که مخاطب

صفحه : ۸

بوی است، و پس از آن محوّل بکسانی است که تالی قرآن و مظهر و نماینده او و خلفاء و جانشینان اویند، و آنها کسانی میباشند که آیه تطهیر در شأن ایشان نازل گردیده إِنَّما يُرِيدُ اللّهُ لِيُذهِبَ عَنكُمُ الرِّجسَ أَهلَ‌البَيتِ وَ يُطَهِّرَكُم تَطهِيراً«۱» سوره احزاب آیه ۳۳ و راسخین در علمند وَ ما يَعلَمُ تَأوِيلَهُ إِلَّا اللّهُ وَ الرّاسِخُونَ فِي العِلمِ«۲» سوره آل عمران آیه ۵، و در حدیثی از صادق آل محمّد (ص) است (که مائیم راسخون در علم و ما میدانیم تأویل قرآن را) شیخ طبرسی در تفسیر خود از رسول اکرم (ص) در حدیثی صحیح چنین روایت میکند (که برای احدی جایز نیست تفسیر نماید قرآن را مگر بحدیث صحیح و نصّ صریح) و از اینکه قبیل اخبار بسیار

است که تفسیر برأی را منع نموده‌اند، و در بیان تفسیر و تأویل فرموده تفسیر (کشف المراد عن اللفظ المشکل، و التأویل ردّ أحد المحتملین الی ما یطابق الظّاهر)«۳» لکن از طرف دیگر در قرآن مجید تعریف و تمجید مینماید کسانی را که استنباط از قرآن مینمایند لَعَلِمَهُ الَّذِینَ یَستَنبِطُونَهُ مِنهُم«۴» و از رسول اکرم (ص) است (که آیات قرآن تاب معانی بسیار دارد حمل نمائید بر بهترین معانی آن) و در جای دیگر قرآن را «تبیان هر چیزی قرار داده» و امثال اینکه آیات و اخبار بسیار است که امر بتدبّر و تفکّر در آیات قرآن

---

(۱) اینکه است و جز اینکه نیست که خداوند اراده دارد که ببرد از شما اهل بیت رجس و خباثت معنوی را و طاهر و پاکیزه گرداند شما را از هر خباثتی.

(۲) و نمیداند تأویل قرآن را مگر خدا و کسانی که علم در آنها رسوخ نموده.

(۳) ظاهر شدن مقصود از لفظ مشکل، ردّ یکی از دو احتمال بر آنچه مطابق ظاهر است.

(۴) هر آینه میدانند کسانی که استنباط مینمایند از قرآن.

صفحه : ۹

فرموده تا آنکه فهم معانی مندرجه در آن میسر گردد، و اگر تفسیر نمودن قرآن جایز نبود تدبّر در آن لغو و بی‌ثمر مینمود.

و نیز هرگز روا نبود که مذمّت و سرزنش نماینـد کسانی را که تـدبّر و تفکّر در قرآن نمینماینـد أ فَلا یَتَدَبَّرُونَ القُرآنَ أم عَلی قُلُوبٍ أَقفالُها«۱» سوره محمّد (ص) آیه ۲۶ بدیهی است که تفکر و تدبر در قرآن همان فهم معانی مندرجه در آن است که بتفکر در قرآن بعضی از اسرار و رموز آن کشف میگردد و فهم معنی لفظ غیر از تفسیر برأی است که موضوع نهی واقع شده و معانی تحت اللفظیه قرآن را هر عرب بدوی میفهمد تدبّر و تفکّر نمیخواهد پس هم امر فرموده بتدبر و تفکر در قرآن و بیان مراد آن و هم نهی فرموده از تفسیر برأی، و بقانون علمی نمیشود امر و نهی راجع بیک موضوع شخصی باشد، بایستی موضوع امر غیر از موضوع نهی باشد.

جمع بین منع از تفسیر برأی و أمر بتدبر در قرآن)

ممکن است امر بتفکر و تدبر راجع باشد بمحکمات قرآن و نهی از تفسیر برأی راجع بمتشابهات و شاهد جمع قوله تعالی مِنهُ آیاتٌ مُحکَماتٌ هُنَّ أُمُّ الکِتابِ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ فَأَمَّا الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِم زَیغٌ فَیَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنهُ ابتِغاءَ الفِتنَةِ وَ ابتِغاءَ تَأوِیلِهِ وَ ما یَعلَمُ تَأوِیلَهُ إِلَّا اللّهُ وَ الرّاسِخُونَ فِی العِلمِ یَقُولُونَ آمَنّا بِهِ کُلٌّ مِن عِندِ رَبِّنا«۲» سوره آل عمران آیه ۵

---

(۱) آیا اینها تدبّر نمیکنند در قرآن آیا بر قلبهای آنها قفل زده شده.

(۲) بعضی از آیات قرآن محکماتند آنها ام الکتابند (یعنی اصل کتابند) و دیگر متشابهات و کسانی که قلب آنها را زنگ و کثافت گرفته پیرو متشابهاتند برای آنکه راه فتنه و فساد را بجویند در صورتی که نمیدانند تأویل و تفسیر آن را [.....]

صفحه : ۱۰

تابعین اسلام با اختلاف مذهب و مسلکی که بین آنها است هر کسی در رأی و عقیده خود (خواه صحیح و خواه فاسد) تمسک مینمایند بمتشابهات قرآن و مطابق عقیده و مسلک خود آیات را تفسیر و تأویل مینمایند.

آیات متشابهات مثل اللّهُ نُورُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ«۱» سوره نور آیه ۳۵ الرَّحمنُ عَلَی العَرشِ استَوی«۲» هُوَ مَعَکُم أَینَ ما کُنتُم«۳» و

امثال اینها از آیاتی که محتمل معانی بسیار است.
مثلا اشعری در سلب اختیار عبد تمسک مینماید بآیه وَ إِن تُصِبهُم حَسَنَةٌ یَقُولُوا هذِهِ مِن عِندِ اللّهِ وَ إِن تُصِبهُم سَیِّئَةٌ یَقُولُوا هذِهِ مِن عِندِکَ قُل کُلٌّ مِن عِندِ اللّهِ«۴» سوره نساء آیه ۸۰ که حسنه و سیّئه هر چه باشد آن فعل حق تعالی و عمل وی است و لو ظاهرا عبد مباشر آن باشد.
معتزلی در اثبات اختیار تام برای عبد چنانچه مذهب و طریقه اوست متوسل میگردد بآیات دیگر مثل آیه وَ قُلِ اعمَلُوا فَسَیَرَی اللّهُ عَمَلَکُم وَ رَسُولُهُ وَ المُؤمِنُونَ«۵» سوره توبه آیه ۱۰۶، و آیات دیگری که بطور کلّی عمل را نسبت بعبد میدهد در بعضی از احادیث دارد (که دورترین اشیاء بعقول رجال تفسیر قرآن

مگر خدا و کسانی که علم و دانش در آنها رسوخ نموده گویند ایمان آوردیم که تماما از نزد پروردگار ما است.
(۱) خدا نور آسمان و زمین است.
(۲) خدا بر عرش مستولی است.
(۳) خدا با شما است هر کجا که باشید.
(۴) و اگر حسنه و نیکی بآنها رسد گویند اینکه از نزد خدا رسیده و هر گاه برسد بآنها سیّئه و عمل بدی گویند اینکه از طرف تو است بگو ای پیغمبر (ص) تمامی آنها از نزد پروردگار است.
(۵) بگو ای پیغمبر (ص) آنچه خواهید بکنید بزودی می‌بیند عمل شما را خدا و رسول خدا و مؤمنین هم می‌بینند چنانچه تفسیر شده مقصود از مؤمنینی که اعمال مردم را می‌بینند ائمه طاهرین میباشند.

صفحه : ۱۱

است زیرا که در قرآن بعض آیاتی است که اول آن در چیزی و وسط آن در چیزی و آخر آن در چیز دیگری است در حدیث جابر از صادق آل محمّد (ص) است، که قرآن را باطنی است و باطن آن را ظاهری است و دورترین اشیاء بعقل بشر تفسیر قرآنست خلاصه متشابهات قرآن آیاتی است که تاب معانی بسیار دارد اینست که بدون نص صریح و حدیث صحیح که از طرف رسول اکرم و ائمه طاهرین (ص) که در شأن آنها صادق آید قوله تعالی أُولئِکَ الَّذِینَ هَدَی اللّهُ فَبِهُداهُمُ اقتَدِه«۱» سوره انعام آیه ۹۰، و شاهد آن باشد نمیتوان بعقیده و سلیقه تفسیر و تأویل نمود لکن محکمات قرآن و آن آیاتی که معنی آن واضح و جلی است یا فی الجمله خفایی دارد ظاهرا از مورد نهی خارج میباشد و مشمول آیاتی است که امر بتفکّر و تدبّر در آنها شده چطور ممکن است گفته شود آیات قرآن که دستور العمل روزانه ما است و ما موظّفیم که برنامه زندگانی خود را از روی تعلیمات و دستورات آن قرار دهیم و اوامر و نواهی آن را اجرا نمائیم ابدا جایز نباشد در آن نظر کنیم و تأویل و تفسیر و مطلق و مقید و ناسخ و منسوخ آن را بشناسیم.
شیخ طبرسی در کتاب احتجاج از پیغمبر اکرم (ص) چنین روایت میکند (ای مردم تدبر کنید در قرآن و بفهمید آیات قرآن را و نظر کنید در محکمات قرآن و پیرامون متشابهات نگردید) آری البته در فهم ناسخ و منسوخ و تمیز بین محکم و متشابه و نیز در متشابهات و آنچه از آیات معنی آن ظاهر و جلی نیست بایستی تمسک نمائیم

---

(۱) آنها کسانی هستند که خداوند آنها را هدایت نموده و تو بهدایت آنها پیروی نما.

صفحه : ۱۲

بابواب علم پیغمبر (ص) و از مشکات نور ائمه طاهرین استضائه و استفاده نمائیم و بفهم ناقص خود متّکی نباشیم که در خلاف افتیم

(فضیلت خواندن قرآن و تدبّر در آن)

در تفسیر خلاصهٔ المنهج چنین روایت میکند (زهری گفت شنیدم از امام زین العابدین (ع) که قرآن خزینهای علم خداوند است و هر گاه درب آن خزینه گشوده شد بایستی در آن نظر کنی و از دریای منفعت آن در معرفتی بدست آری.

عبد اللّه عباس از رسول اکرم (ص) چنین روایت کرده (شریف‌ترین و بزرگوارترین امت من خوانندگان قرآنند و بعد از آن اشخاصی که شبها مشغول عبادتند و نیز از رسول اکرم (ص) است (که هر گاه کارهای دنیا بر شما مشکل شود و طریق معاش و معاد بر شما پوشیده گردد دست بزنید بر جمال قرآن تا حاجت دنیا و آخرت شما روا گردد و هر کس قرآن را پشت سر اندازد و تلاوت نکند و بر خلاف طریقه قرآن عمل کند وی را بدوزخ کشند و هر که بقرآن تکلّم کند همیشه راست گفتار و درست کردار باشد و هر که بطریق آن حکم کند با عدل و داد گردد و از راه راست برنگشته، و هر کس قرآن را وسیله دنیا و آخرت خود سازد بمراد دنیا و عقبای خود برسد و در زمره صلحاء و اتقیاء باشد و نیز در منهج از عبد اللّه مسعود و او از پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله چنین روایت کرده (قرآن خواندن احسان خداوند است که بآن تمامی افراد بشر را دعوت فرموده پس از خواندن نعمت او بهره‌مند شوید و هر چند توانید فائده آن را برگیرید زیرا قرآن ریسمان محکم است هر کس دست

صفحه : ۱۳

در آن زند هرگز از رحمت واسعه حق تعالی محروم نگردد، قرآن نوری است روشن که گمراهان را بسر منزل مقصود رساند و دوائی است سودمند که دردمندان- و مستمندان از دار الشفاء معرفت آن شفاء می‌یابند و عارف می‌شوند و نجاتی است که هر که تابع آن شود بمرتبه بلند و درجه ارجمند میرسد پس تلاوت قرآن نمائید تا آنکه خداوند سبحان بهر حرفی ده حسنه بنویسد و نمیگویم (الم) را ده حسنه است بلکه میگویم الف را ده حسنه است و لام را ده حسنه و میم را ده حسنه و از علی بن موسی الرضا (ع) است که حضرت رسول (ص) فرمود خانهای خود را از تلاوت قرآن نصیبی بدهید زیرا هر کس در خانه‌ای تلاوت قرآن نماید کارهای دشوار اهل آن خانه آسان گردد و خیر و برکت در آن خانه بسیار شود و هر خانه که در آن قرآن خوانده نشود کار بر اهل آن خانه تنگ گردد و خیر و برکت در آن کم شود.

کلینی از صادق آل محمّد (ص) چنین روایت میکند که وقتی که اولین و آخرین جمع شدند می‌بینند شخصی را در بهترین صورت که صورتی بهتر از آن هرگز ندیده بودند وقتی مؤمنین بوی نظر میکنند می‌بینند قرآنست میگویند اینکه از ما است از مؤمنین میگذرد میرسد بشهداء شهداء گویند اینکه قرآن است از آنجا نیز میگذرد میرسد به پیمبران انبیاء گویند اینکه قرآن است از آنجا نیز میگذرد تا میرسد بیمین عرش خداوند جبّار میفرماید قسم بعزت و جلال خودم که امروز گرامی میدارم کسی که تو را گرامی داشته و خوار و توهین میکنم کسی که تو را توهین نموده.

و از اینکه قبیل اخبار که قرآن در قیامت مجسم میگردد و شفاعت مینماید و خداوند اهل قرآن را گرامی میدارد و کسانی که توهین بقرآن نموده‌اند معذب میگردند بسیار است و برای اختصار بناچار از تفصیل آن خودداری مینمائیم

صفحه : ۱۴

و بعضی از مفسّرین راجع بتجسّم قرآن بیانی دارد که خلاصه ترجمه آن اینکه است، همین طور که برای هر چیزی چهار نحو وجود

است: وجود لفظی، وجود کتبی، وجود ذهنی و وجود خارجی، قرآن را نیز چند نحوه وجود متصور است، وجود کتبی قرآن همان است که ظاهر و هویدا است، وجود لفظی آن قرائت و خواندن ما و معصومین و خواندن ملائکه است، وجود ذهنی و علمی قرآن نیز چند قسم است، وجودی در لوح نفس، وجودی که از عالم امر بامر حق تعالی تنزّل نموده در قلب رسول (ص) چنانچه در قرآن مجید است نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الأَمِينُ عَلى قَلبِكَ لِتَكُونَ مِنَ المُنذِرِينَ «۱» سوره شعرا آیه ۱۹۳، یا آن معانی غیبیه که هنگام قرائت بقلب قاری القاء میگردد قوله تعالی: بَل هُوَ آياتٌ بَيِّناتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا العِلمَ «۲» سوره عنکبوت آیه ۴۸ و وجود عینی اجمالی که آن اصل قرآن و حقیقت آن است که از مصدر جلال احدی صادر گشته کِتابٌ أُحكِمَت آياتُه ثُمَّ فُصِّلَت «۳» سوره هود آیه ۱ (پایان) پس گمان مکن اخبار و احادیثی که از طرف معصومین (ع) رسیده که قرآن در قبر بصورت نیکو انیس مؤمن میگردد و در آخرت مجسّم میشود و تکلم میکند و شفاعت مینماید اینها ضرب المثل باشد و تأویل کنی و حمل بر غیر ظاهرش نمایی

---

(۱) روح الامین تفسیر شده بجبرئیل، نزول نمود روح الامین با قرآن بر قلب تو ای رسول اکرم تا آنکه بوده باشی از تهدید کنندگان و بترسانی مردم را از عذاب خدا.

(۲) بلکه قرآن آیاتی است ظاهر و هویدا در سینه کسانی که بآنها علم عطا شده.

(۳) قرآن کتابی است که آیات آن محکم است پس بتفصیل بیان شده.

صفحه : ۱۵

(قرآن در هر مرتبه‌ای از مراتب موجودات طوری تظاهر مینماید) در محل خود مبرهن گردیده که عوالم وجود در طول یکدیگرند و هر مرتبه پستی نمود و ظهوری از مراتب فوق خود میباشد و در پرتو وی نشو و نما میکند دنیای ما که فعلا در آن نشو و نما میکنیم پست‌ترین و نازل‌ترین مراتب عوالم موجودات است و عالم مجاز و عالم قشر است و موجودات اینکه عالم یک نمودی و یک تظاهری از عالم بالا بیش نیستند. فوق اینکه عالم عالمی که در قوس صعود ما است عالم برزخ است که واسطه بین عالم دنیا و عالم قیامت است عالم برزخ عالم صورت و عالم معنی است و فوق آن نسبت ببشر عالم قیامت است که عالم جمع و عالم حقیقت و عالم حیات است و آن سر حد و منتهای سیر بشر است یکی از اسماء قیامت (الحاقّه) است یعنی حاقّ حقیقت و عین واقع و روزی است که باطن و اسرار هر چیزی ظاهر میگردد يَومَ تُبلَى السَّرائِرُ «۱» و نیز عالم حیات است وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِيَ الحَيَوانُ لَو كانُوا يَعلَمُونَ سوره عنکبوت آیه «۲۶۴» پس از اینجا معلوم میشود که استبعادی ندارد قرآن در قبر و در عالم برزخ که عالم صورت و معنی است بصورت معنوی خود و بوجه نیکو انیس قاری گردد و نیز در قیامت که عالم حقیقت و حاقّ واقع است وجود عینی و حقیقی

---

(۱) قیامت روزی است که باطنها ظاهر میگردد.

(۲) بدرستی که عالم آخرت هر آینه عالم حیات است اگر شما میدانستید که آخرت چه عالمی است.

صفحه : ۱۶

قرآن که از عالم حقیقت تنزّل نموده و در اینکه عالم بصورت حروف و کلمه در آمده ظاهر گردد و تکلم نماید و شفاعت کند و توهین نماید کسانی را که بوی توهین نموده‌اند و چون قیامت عالم جمع و عالم حقیقت است آنچه در اینکه عالم از عوارض بشمار میرود در قیامت بحقیقت جوهری خود هویدا میگردد مثل اینکه در اینکه عالم اعمال و افعال بشر از قبیل عوارض و عملی بیش بنظر نمی‌آید لکن در عالم برزخ بصورت مناسب ظاهر میگردد و در قیامت بعین جوهری هویدا میگردد و آثار جوهری از آنها پدید

میشود و شاهد بر اینکه مطلب آیات و اخبار چندی است که از مجموع آنها چنین استفاده میشود که اعمال بشر در قبر صورت میگیرد اگر عمل نیک است بصورت نیکو تظاهر می‌نماید و اگر بد است بصورت زشت و موذی پدید می- گردد و تا قیامت صاحبش را اذیّت میکند و ادلّه عقلی نیز تأیید مینماید آنچه را انبیاء و پیشوایان بشر خبر بوقوع آن داده‌اند.

لکن نه اینکه است عملی که در اینکه عالم از عوارض بشمار می‌رود در عالم برزخ و قیامت تغییر حقیقت دهد و جوهر گردد زیرا که قلب ماهیت«۱» می- شود و قلب ماهیت محال است بلکه چنانچه گفتیم موجودات در هر عالمی بمناسبت همان عالم تظاهر می‌نمایند.

ببین چگونه قرآن در همین عالم نیز نسبت بدرجه کمال هر کس طوری نمایش میکند بعضی از قرآن نصیبی ندارند غیر از خطوط و حروف و کلمات آن بعضی از معانی تحت اللّفظی آن نیز بهره‌ای میبرند بعضی بالاتر از معانی و اسرار آن حظّی دارند تا برسد بمعانی باطنی که فرمود از برای قرآن باطنی است و باطن آن را نیز باطنی است، تفسیر دارد، تأویل دارد، محکم دارد، متشابه دارد، لکن

---

(۱) ماهیت یعنی حقیقت هر شیئی.

صفحه : ۱۷

تأویل و تفسیر متشابهات که معانی چندی در بر دارد مخصوص بآورنده قرآن و نمایندگان وی است.

(بیان تنطاوی در ذیل سوره حمد)

خلاصه ترجمه کلام آن حکیم چنین است که تشبیه مینماید نظریّه مردم را راجع بسوره حمد بزارعی که خودش با طفلش و با خرسواری داخل گردند در مزرعه‌ای و در آنجا سه نفر دیگر نیز حاضر باشند یکی مهندس دیگری عالم طبیعی و سومی حکیم الهی ببین هر یک از آنها بچه نظر آن مزرعه را مینگرند، البته نظریّه هر یک غیر از نظریّه دیگری است، آیا گمان میبری اینکه پنج نفر با آن خر یک طور نظر بآن مزرعه دارند هر گز اینطور نیست.

آن خر در آن مزرعه نمی‌بیند مگر یک دشتی پر از علف و همّ او اینکه است که شکم خود را از علفزار پر کند و در آنجا چرا نماید.

آن طفل نظریه او بالاتر از خر است، نظر میکند ببهجت و صفاء و منظره عالی آن دشت و تفریح مینماید و از جمال طبیعت لذت میبرد و محظوظ میگردد.

و نظریه زارع فوق نظریه طفل است زیرا وی نظر میکند بآن مزرعه و اندیشه او اینکه است که حاصل آن در موقع در و چقدر است و حساب زارعین و مخارج آن را در نظر میگیرد و دخل و ضرر آن را میسنجد.

و نظریه مهندس بالاتر از زارع است زیرا که بقاعده هندسه طول و عرض مزرعه را میفهمد و مقدار حاصل حبوبات و منافع آن را باندک تأملی بدست می‌آورد.

لکن نظریه حکیم طبیعی از آنها بالاتر است زیرا حکیم طبیعی عدد

صفحه : ۱۸

عناصری که حبوبات از آن تکوّن یافته‌اند میداند و نیز بر کیفیت امتزاج و چگونگی ترکیب عناصر چه در اینکه مزرعه و چه در غیر

آن اطلاع دارد و در باره آن رأى ميدهد.

و نظريه حكيم الهى از تمام آنها بالاتر و احاطه علمى او بيشتر است زيرا كه نظر وى مقصور بر همان مزرعه بخصوص نيست گويا تمام مزارع بلكه تمامى موجودات را در نظر ميگيرد و در آن تأمل و فكر ميكند كه تمام موجودات مادّى با اختلاف شكل و رنگ و بو و طعم و انواع رنگها و طعمهاى مختلف كه بشمار نمى‌آيد و آثار و خواصى كه بر هر يک از آنها مترتب مى- گردد تماما از عناصر پديد گشته و عدد عناصر از هشتاد بالاتر نيست (لكن در فيزيك عدد عناصر را تا ۹۳ شماره كرده و گويند ممكن است در آينده عناصر ديگرى كشف گردد) و بازگشت تمام عناصر بيك عنصر است كه حقيقت آن معلوم نيست لكن بعضى آن را اثير گويند و آن را تركيب شده از ضوء و كهرباء و حرارت دانند و گويند آن جوهر فردى كه هر چيزى از آن تكون يافته و آخرين آراء علماى عصر است تركيب شده از ذرات كهربايى است كه بعضى از آن ذرّات ثابت و بعضى متحرّك است و اينكه دو قسم ذرّات را هسته ايست در وسط ثابت و ذرّات در اطراف آن دوران دارند مثل اينكه تمام سيّارات دور شمس دور ميزنند«۱» و نيز آن حكيم الهى ميداند و مى‌فهمد كه مرجع و بازگشت تمام قوانين طبيعت حكمتى است فوق آنچه بشود تصوّر نمود، و ناظم و مدبّر و اله عالم

----

(۱) فرضيهٔ الكرونى: امروزه در فيزيك مدعى هستند كه كليه اجسام از ساده و مركب از ذرات بسيار ريز بنام مولكول تشكيل شده و مولكول با آن همه ريزى و كوچكى داراى يك يا چند اتم است و اتم نيز از مقدارى الكتريسته مثبت بنام پروتون و مقدارى، بقيه در صفحه ۲۲ [.....]

صفحه : ۱۹

ذاتى است كه از روى علم و قدرت و حكمت عالم را منظّم و مرتّب گردانيده و گر نه اينكه نظام عالى و اينكه كون مجلل از كجا پديد گشته وَ أَنَّ إِلى رَبِّكَ الْمُنْتَهى پس از اينجا توان دانست تفاوت مردم را در فهم سوره حمد، زيرا كه فاتحه كلام خداست و مزرعه و آنچه در آن است فعل خداست، آيا نمى‌بينى چطور نظريات خلق در مزرعه مختصرى متفاوت است همين طور مقايسه نما فهم مردم و آراء آنها را در سوره فاتحه كسى كه كلمات قرآن را حفظ مينمايد براى تأمين معاش مثل آن خرى است كه چون در آن مزرعه ميرسد همّ او فقط پر كردن شكم است از علفزار، و آنكه فقط از نغمه و صورت قارى در عروسيها و عزاخانه‌ها لذت برد مثل آن طفل است كه فقط از منظره زيباى آن علفزار محظوظ گردد: و نماز گذار كه كلمات حمد را مرتّب بخواند و توجّه باو كند و بداند كه خدا را ستايش مينمايد مثل آن زارع است كه غرض وى تنظيم و ترتيب دادن مزرعه و منافع آنست.

آيا اينكه نيست كه مفسّر قرآن كه تدبّر مينمايد در معانى آن مرتبه او فوق مرتبه عابد و نماز گذار است زيرا كه او شبيه بمهندس در اينكه مثال است، همين طورى كه مهندس نظر وى مقصور بر اينكه مزرعه بخصوص نيست بلكه كليّه مزرعه‌ها را در نظر ميگيرد مفسّر قرآن نيز سوره حمد و تمام آيات قرآن را در نظر ميگيرد.

آيا گمان نمى‌برى كسى كه كليه عوالم علوى و سفلى را ميشناسد و نظام و جمال عالم را درك مينمايد، مرتبه او بالاتر از مرتبه تفسير كننده ظاهر قرآن است، و آن مثل آن مرد طبيعى يا زارعى است كه عالم بعناصر و كيفيت تركيب و امتزاج آن باشد

صفحه : ۲۰

آيا بالاتر از همه آنها آن كسى نيست كه مردم را عالم گرداند بشناسايى باقى علوم تا آنكه آنها ترقّى نمايند و مملكت آنها منظّم و مرتّب گردد و متمدن گردند و داراى سعادت شوند و بتوانند بلاد خود را حفظ نمايند و بعلم و صناعت از غير بى‌نياز گردند، و آن

مثل همان حکیم الهی است که در مثال گفتیم، آن کسی میباشد که از طریق علم و حکمت معانی مندرجه در قرآن را بفهمد و باین وسیله وصول بسوی حق تعالی پیدا نماید و از اینجا میفهمی معنی کلام رسول اکرم (ص) که فرموده بصاحب قرآن گفته شود

اقرء و ارق و رتّل، کما کنت ترتل فی الدّنیا

یعنی قرآن را قرائت کن و ترقی نما و بترتیب پیش برو همان طوری که در دنیا بترتیب و درجه بدرجه پیش رفته‌ای، پایان ترجمه کلام تنطاوی

(خصوصیات و فضائل سوره حمد)

عیّاشی از رسول اکرم (ص) چنین روایت میکند امّ الکتاب: یعنی سوره حمد افضل و بالاترین سوره هائیست که خداوند در کتاب خود نازل فرموده و سوره حمد شفای هر دردی و مرضی است مگر مرگ در کتاب کافی از امام محمّد باقر (ع) است (کسی که از سوره حمد شفاء نیافت هیچ چیز باعث شفای او نمیشود) از صادق آل محمّد (ص) روایت صحیح دارد (اگر هفتاد مرتبه سوره حمد را بمیّت بخوانند و ببرکت سوره حمد زنده گردد تعجّب ندارد) در روایت دیگر است (مرض و المی نیست مگر آنکه هفتاد مرتبه سوره حمد بر آن خوانده شود ساکت میگردد) و نیز از صادق آل محمّد (ص) است (کسی که وی را علت و مرضی عارض گردد در یقه پیراهن او هفت مرتبه سوره حمد بخوانند اگر شفاء

صفحه : ۲۱

نیافت هفتاد مرتبه بخوانند من ضامنم که شفا یابد) و غیر اینها از احادیث و اخبار در فضیلت سوره حمد بسیار است که برای اختصار بناچار از بیان آن خود داری نمودیم

(نامهای سوره حمد)

برای اینکه سوره مبارکه نامهایی نهاده‌اند و هر یک از آنها باعتبار معانی و اسراری است که در آن مندرج است فاتحهٔ الکتابش گفته‌اند باعتبار آنکه در بعض اخبار دارد اول سوره‌ای بود که در مکه بحضرت رسول (ص) نازل گردید بعضی از مفسرین گفته‌اند چون اینکه سوره در دنیا سبب فتح و فیروزی و کلید گشایش امور است و در آخرت کلید درهای بهشت است اینست که آن را سوره فاتحه نامیده‌اند ۲- سوره حمدش نامند برای آنکه اولش (الحمد للّه) است، در پاره‌ای از تفاسیر دارد که بعضی از عرفاء و دانشمندان گفته‌اند اول چیزی که خداوند خلق نمود عقل مجرد بود و نخستین چیزی که بوجود آمد عاقل روشن دل بود که

(اول ما خلق اللّه نوری)

عقل چون بوجود آمد بسجده افتاد و عاقل چون از نیستی بهستی رسید در بارگاه عزت قیام نمود که الَّذِی یَراکَ حِینَ تَقُومُ وَ تَقَلُّبَکَ فِی السّاجِدِینَ«۱» سوره شعراء آیه ۱۱۸ فرّاش قدرت طعام حکمت و غذای معرفت ترتیب داده در جلو آنها نهاده و ابتداء آن مائده (به الحمد للّه ربّ العالمین) شد پس باین جهت ملقّب بسوره حمد گردید

---

(۱) آن خدایی که می‌بیند تو را وقتی که بر میخیزی از مجلس یا از فراش یا برای نماز خواندن و میبیند گردیدن تو را در سجده کنندگان، إبن عباس روایت کرده (یعنی میبیند تو را در صلب پدران تا آدم (ع) که همه از اهل توحید بوده‌اند)

صفحه : ۲۲

۳- ام الكتاب و ام القرآنش خوانند زيرا كه آن اصل قرآن و جامع و حاوى تمام معانى و اسرار قرآن است و گفته‌اند سوره فاتحه اصل هر كتابى است كه از عرش نازل گرديده زيرا كه مشتمل بر تمامى معارف و الهيّات و معاد و نبوّت و امامت و قضاء و قدر است (الحَمدُ لِلّهِ رَبِّ العالَمِينَ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ) راجع به الهيّات است (مالِكِ يَومِ الدِّينِ) راجع بمعاد (إِيّاكَ نَعبُدُ وَ إِيّاكَ نَستَعِينُ) راجع بنفى جبر و قدر است كه تمام امور بدست قدرت حق تعالى انجام ميگيرد (اهدِنَا الصِّراطَ المُستَقِيمَ) هم دلالت بر نبوت و امامت دارد كه طريقه و روش آنها طريق مستقيم است و هم اثبات قضاء و قدر الهى ميكند و نيز ذلت عبوديت مندرج در اينكه سوره است.

۴- وى را سبع المثانى ناميده‌اند براى آنكه هفت آيه است و در هر نمازى دو مرتبه خوانده ميشود يا براى آنكه نصف اينكه مبارك سوره در اينكه است كه بنده ستايش حق مينمايد، و نصف ديگر راجع بعطا و بخشش حق تعالى است نسبت بعبد.

اهل تفسير چند وجه ديگر نيز در اينجا گفته‌اند: ۱- افتتاح كلام- اللّه، افتتاح قرائت قرآن، افتتاح قرائت در نماز ۲- اول سوره ايست كه نازل گرديده، يا اول كلمه ايست كه در لوح محفوظ ثبت گرديده ۳- افتتاح ابواب خزائن اسرار كتاب و معانى و رموز آن ۴- نخستين سوره‌ايست كه در مدينه بر رسول اكرم (ص) نازل گرديد.

الكتريسته منفى بنام الكترون ساخته شده و وضع قرار گرفتن آنها در اتم باين نحو است كه تمام پروتونها و در حدود نصف الكترونها در مركز اتم تشكيل قسمت سنگينى باسم هسته مركزى را ميدهند و بقيه الكترونها اطراف هسته در يك يا چند مدار بدور هسته ميچرخند و با سرعت بسيار زيادى مشغول حركت ميباشند دل هر ذره را كه بشكافى || آفتابيش در ميان بينى «سعدى»

صفحه : ۲۳

سوره حمد

اشاره

مدينه و هفت آيه است

(اعوذ باللّه من الشّيطان الرّجيم)

ترجمه:

پناه ميبرم بخداوند تعالى و تقدس از شر شيطانى كه رانده شده در گاه الهى است

(توضيح)

معمولا كسى كه خواهد حضور بزرگى شرفياب گردد نخستين وظيفه او اينكه است كه بدن و لباس خود را تميز كند، و از كثافات و قذارات شست و شو نمايد سپس اذن گيرد و داخل گردد.

پس كسى كه خواهد مهيا گردد براى مناجات با قاضى الحاجات و در مقام شتايش و اظهار بندگى در حضور سلطان السلاطين بر آيد وظيفه وى اينكه است كه ظاهر و باطن خود را از قذارات و كثافات، صورى و معنوى، جسمى و روحى، پاك گرداند و گر نه

هرگز لايق حضور در پيشگاه آن ذات پاك قدوس لا يزال نباشد دلى كه آلوده بكثافات صورى و معنوى است چگونه لايق پيشگاه قرب است و چطور وى را قدرت است كه از راه خلوص با حبيب خود راز و نياز نمايد و چون بالاترين قذارات آن قذارات معنوى است كه در اثر وسوسه و دسيسه‌هاى شيطانى در قلب پديد ميگردد، و در دل بشر نفوذ مينمايد و قلب و جان را آلوده ميگرداند اينكه است كه اول بايستى بحق تعالى پناه برد از شر شيطان لعين و از او استعانت و امان طلبيد و قلب و دل را از آلودگيهايى كه در اثر خواطر شيطانى كه در قلب نفوذ نموده پاك نمايد سپس شروع كند در حمد و ثناء آن ذات فرد سرمدى

صفحه : ۲۴

در سوره نحل دستور فرموده فَإِذا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطانِ الرَّجِيمِ«۱» سوره نحل آيه ۱۰۰ و بايد دانست وقتى ممكن است دل انسان قدرى از وسوسه شيطانى راحت گردد كه متوجه معنى اينكه كلمه باشد و از روى حقيقت با حضور قلب و خلوص نيت پناه بخدا برد از شر شيطان و ديو نفس و از او كمك طلبد و از وى استعانت جويد و دل با زبان يكى گردد و گر نه بمجرد لقلقه لسان بگفتن اينكه كلمه ثمرى ندارد بلكه ميتوان گفت وقتى بزبان كلماتى مى گويد و دل در جاى ديگرى است گوينده در پناه شيطان است نه در پناه حق تعالى، زيرا قلبى كه متوجه بحق نباشد در بند شيطان واقع است.

و چنانچه بعضى از دانشمندان گفته‌اند استعاذه تمام نميشود مگر بسه چيز: علم، حال، عمل، علم شناسايى نفس بشر است به اينكه عاجز است از جلب نمودن منافع و دفع كردن مضار و آنچه بر ضرر وى است چه در دنيا و چه در عقبى، و شناسايى حق تعالى بقدرت كامله، و توانايى او بر هر چيزى، وقتى در نفس انسان چنين علمى پديد گرديد كه خود و خداى خود را شناخت يك حالت شكستگى و تواضعى در قلب وى پديد ميگردد كه آن را حالت خضوع و خشوع گويند وقتى حالت خضوع و خشوع در انسان پديد گرديد از چنين حالتى دو صفت و دو حالت نمايان ميگردد يكى در قلب و ديگرى در زبان زيرا وقتى حالت انكسار و شكستگى در خود يافت قهرا التجاء مينمايد بمبدء خود و بزبان كه ترجمان قلب است ميگويد «اعوذ باللّه» پس عمده در استعاذه علم انسان است بخودش و بپروردگارش و كسى كه نشناسد عزت ربوبيت و

---

(۱) هنگام قرائت نمودن قرآن پناه ببريد بخدا از شر شيطان رانده شده درگاه احدى.

صفحه : ۲۵

ذلت عبوديت را، هرگز نتواند واقعا بخدا پناه برد.

خلاصه بايستى انسان در تمام حالات پناه بخدا برد و ملتجى بكرم وى گردد مخصوصا طالب علم حقيقى و عمل صحيح كه بكمال نميرسد، مگر باستعانت و كمك او زيرا كه در سر راه وى راه زنان بسيار و دشمنان بى شمارند، نفس شرير در طرفى، قواى نفسانى و طبيعى در طرف ديگر، شياطين جنى و انسى از طرف ديگر، چگونه انسان ضعيف كه باعتبارى از تمام موجودات ضعيف‌تر و محتاج‌تر بنظر مى‌نمايد ميتواند خود را از دست آنها نجات دهد مگر كسى را كه خداوند وى را در پناه خود حفظ نمايد اينست كه برسول خود كه عقل كل بود دستور ميفرمايد كه وَ قُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزاتِ الشَّياطِينِ«۱» سوره مؤمنون آيه ۹۹ ببين چگونه بسيارى از محصلين علوم و راه روان بسوى حقيقت كه يا از پا در آمده‌اند و بمقصود نرسيده‌اند يا در بيراهه افتاده‌اند و سير قهقرايى نموده موهوماتى را حقيقت دانسته و خود را سرنگون نموده‌اند (پناه ميبرم بخداى سبحان از شر نفس و شياطين جنى و انسى)

[سوره الفاتحة (۱): آيه ۱]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ (۱)

ترجمه:

استعانت میجویم بنام خداوندی که جامع تمام صفات کمال و منزّه و مبرّا از جمیع نقایص امکانی است و رحمت واسعه خداوندیش تمامی موجودات را احاطه نموده و جمیع موجودات در دنیا مشمول رحمت رحمانی اویند، و رحمت رحیمی خود را در آخرت مخصوص بمؤمنین و اهل تقوی گردانیده

---

(۱) بگو ای رسول اکرم ای پروردگار من پناه میبرم بتو از وسوسه‌های شیطان و دیوان سرکش.

صفحه : ۲۶

(توضیح)

اشاره

خداوند ابتداء نمود کلام خود را باسم «اللّه» زیرا بقاء و ثباتی برای چیزی تصور ندارد مگر بوجهه الکریم چنانچه از رسول اکرم (ص) است در حدیث صحیح
۱» «کل امر ذی بال لم یبدء فیه باسم اللّه فهو أبتر»«
روایت از حضرت أمیر المؤمنین علیه السّلام است، که (تمام اسرار خداوند در کتب آسمانی است، و آنچه در کتب آسمانی است مندرج در قرآن است، و آنچه در قرآن است مندرج گردیده در سوره فاتحه، و آنچه در سوره فاتحه مندرج گردیده در بسم اللّه است، و آنچه در بسم اللّه است مندرج در باء بسم اللّه است، و من آن نقطه باء بسم اللّه میباشم إبن عباس رئیس مفسرین چنین روایت میکند که مولی امیر المؤمنین علیه السّلام از اول شب تا آخر شب راجع بباء بسم اللّه حدیث میفرمود که من اندکی از آن را میفهمیدم و فرمود قسم بخدا اگر بخواهم باء بسم اللّه را تفسیر نمایم
۲» «لا وقرت سبعین بعیرا»«
از باء بسم اللّه توضیح کلام آن بزرگوار که فرمود (من نقطه باء بسم اللّه میباشم یعنی من جامع قرآنم و کلام اللّه ناطقم) اول نقطه وجود که از سماء قدرت ازلی بارض ممکنات نزول نمود حقیقت محمدی (ص) و نور احمدی بود چنانچه فرمود
«اول ما خلق اللّه نوری»
و در جای دیگر
«اول ما خلق اللّه القلم»
و در جای دیگر
«اول ما خلق اللّه العقل»

«عباراتنا شتی و حسنک واحد و کل الی ذاک الجمال نشیر»

---

(۱) هر امر بزرگی که ابتداء او باسم اللّه نشود قطع میگردد و بثمر نمیرسد.

(۲) اینکه قدر معانی بیان میکردم برای باء بسم اللّه که اگر می‌نوشتند بقدری میشد که بایستی بار هفتاد شتر نمایند

صفحه : ۲۷

خلاصه در هر مرتبه‌ای از مراتب خلقت اول پیدایش و ظهور آن یک امر وحدانی بسیط بوده، در عالم عقول و اول ما خلق اللّه همان حقیقت محمدی (ص)، در مرتبه نفوس نفس علوی (ع)، در مرتبه طبیعت جوهر بسیط هیولی و ماده، تا برسد بمرتبه الفاظ، که از نقطه بسیط آغاز میگردد، و از نقطه خط، از خط بیست و نه حروف (هجاء)، از ترکیب حروف هجاء کلمه، از کلمه کلام، و سخن گو بتوسط کلام ما فی الضمیر خود را ارائه میدهد و شاید اشاره باین باشد که منم قرآن ناطق، و حقیقت کلام اللّه که از نفس رحمانی و فیض سبحانی در عالم خلقت تظاهر نموده‌ام و منم نقطه جامعه کلام اللّه و تمام معانی کتب الهی در کمون وجود من مندرج است.

در روایتی فرموده (نازل نشد آیه‌ای از آسمان در دریا، و نه در خشکی و نه در شب، و نه در روز، و نه در کوه، و نه در بیابان، و نه در سفر، و نه در حضر مگر آنکه من میدانم در چه وقت نازل گردیده و راجع بچه امری فرود آمده، و من میدانم ظاهر آن را، و باطن آن را، تفسیر آن را و تأویل آن را) و امثال اینکه روایات بسیار است که دلالت دارد بر اینکه تمام علوم قرآن مندرج در قلب آن بزرگوار است پس جا دارد که بفرماید (تمام قرآن مندرج در باء بسم اللّه است و من آن نقطه باء میباشم) تعبیر بنقطه شاید از جهت وحدت و حقیقت ذات مقدس اوست، و اینکه آن حضرت بعد از رسول اکرم (ص) اول ما خلق اللّه است، پیغمبر اکرم (ص) فرمود (من و علی در ابتداء خلقت یک نور بودیم و تسبیح و تهلیل حق تعالی را میکردیم تا آنکه آن نور دو قسمت گردید نیمی در صلب عبد اللّه قرار گرفت، نیمی در صلب ابو طالب) در تفسیر علی بن ابراهیم از صادق آل محمّد (ص) است که (باء) بهاء اللّه

صفحه : ۲۸

(جمال)، «سین» سناء اللّه (رفعت و بزرگی)، «میم» ملک اللّه (سلطنت و بزرگی) است.

(بیان اللّه واله)

بین علمای تفسیر گفتار بسیاری است که آیا اسم مخصوصی که دلالت کند بر ذات واجب الوجود در لغت وضع شده یا نه! جماعتی گویند بازاء ذات مقدس او نمیتوان نامی نهاد، ذاتی که ادراک آن ممکن نیست چگونه توان او را باسمی نامید و چه فائده بر آن مترتب میگردد زیرا نخستین بایستی مسمی را در نظر گرفت سپس بمناسبتی اسمی بر وی نهاد در پاسخ گفته شده آری شکی نیست که ادراک تام و تمام منوط باحاطه تامه است و هرگز ممکن نیست محاط احاطه کند بمحیط خود و حق جل و علا محیط بر همه چیز است چگونه ممکن است محیط در فهم محاط بگنجد هرگز ممکن نیست، اینکه است که کسی نتواند او را بکنه و حقیقت ادراک نماید مگر خودش.

لکن عدم ادراک ذات منافی با وضع اسم نیست، اگر بهیچ وجه راهی برای شناسایی آن ذات مقدس نبود البته صحیح نبود اسمی

برای وی قرار داد ولی وقتی آثار بدیع و صنایع عجیب او در اطوار عالم نمایان است چگونه نمیتوان بازاء نمایشات و آثار و صفات و افعال او اسمی و نامی وضع نمود خصوصا واضع خود اوست که مدرک بذات خود است اینکه است که گویند «اسماء اللّه توقیفی است» که آنچه را خودش وضع نموده بایستی ماها او را بهمان اسم بخوانیم و شاید نامی که خودش وضع نموده نام مخصوصی است که دیگری را

صفحه : ۲۹

شامل نگردد، و بنا بر آنکه صحیح باشد اسم مخصوص برای آن ذات یگانه وضع نمودن اسم اعظم است زیرا که شرف علم و ذکر بمناسبت معلوم و مذکور است و اگر اتفاقا از مقربان کسی پیدا شود که اطلاع پیدا نماید بر اسم اعظم و معنی آن بر وی تجلی کند و مکشوف گردد دور نیست که چنین کسی عالم گردد باسرار کاینات و عوالم جسمانیات و روحانیات منقاد و مطیع امر وی گردند و همین است سرّ کرامات و خوارق عاداتی که از انبیاء و اولیاء بروز مینموده و نیز در اینکه اسم اعظم چیست بین علماء و دانشمندان گفتاری است کسی گوید «ذو الجلال و الاکرام است» دیگری گفته «الحی القیوم است» و هر یک شاهدی از حدیث نبوی آورده‌اند، دیگری گفته تمام اسماء الهی اسم اعظم است زیرا که اسم اعظم نسبی است کسی که دل خود را از غیر صاف گرداند، و از محرمات اجتناب نماید و از جاده مستقیم شریعت منحرف نگردد هر اسمی که گوید نسبت بوی همان اسم اعظم است علمای کلام گویند «اللّه» علم و اسم است برای ذات واجب الوجود و باقی اسماء اللّه اوصاف و نعوت آن ذات یگانه‌اند و شاهد بر آن اینکه است که در زمان جاهلیت اعراب خدا را «اللّه» میگفتند و خداوند برسولش خبر میدهد کلام آنها را وَ لَئِن سَأَلتَهُم مَن خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ سَخَّرَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللّه«۱» سوره عنکبوت آیه ۶۱، و اسم ذات شریف‌ترین اسماء اللّه است زیرا که تمام صفات مندرج در ذات است و نیز اینکه کلمه دوازده هزار و پانصد و شصت جای قرآن گفته شده همین دلیل بر شرافت اینکه اسم مبارک است

---

(۱) و اگر سؤال کنی از کفار چه کسی خلقت نموده آسمانها و زمین را و مسخر نموده خورشید و ماه را هر آینه البته گویند خدا

صفحه : ۳۰

از جناب پیغمبر اسلام (ص) چنین نقل میکنند که اسم اعظم در اینکه دو آیه مندرج است وَ إِلهُكُم إِلهٌ واحِدٌ لا إِلهَ إِلّا هُوَ الرَّحمنُ الرَّحِيمُ«۱» سوره بقره آیه ۱۵۸، و در اول سوره آل عمران اللّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ الحَيُّ القَيُّومُ«۲» آنچه بنظر قاصر میرسد اینکه است که اسم اعظم مشترک بین اینکه دو آیه یکی اله است و دیگری هو پس بنا بر اینکه حدیث اسم اعظم «اللّه» است که مأخوذ است از (اله) یا (هو) که اشاره بآن موجودی است که غایب از حواس است و در روایتی بحضرت سجاد (ع) نسبت میدهند که از خدا خواستم اسم اعظم را بمن تعلیم کند در خواب بمن نمودند که بگو

«اللّهمّ انّی اسئلك باسمك یا اللّه یا اللّه یا اللّه یا اللّه الّذی لا اله الّا هو ربّ العرش العظیم»

در روایت دیگر دارد که حضرت رسول (ص) فرموده بهترین نامهای خداوند در سه سوره است در سوره بقره اللّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ الحَيُّ القَيُّومُ و در اول آل عمران اللّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ الحَيُّ القَيُّومُ و در (طه) وَ عَنَتِ الوُجُوهُ لِلحَيِّ القَيُّومِ بدلالت اینکه حدیث بهترین نامهای خداوند «الحیّ القیّوم» میشود زیرا در هر سه آیه ذکر شده و بنا بر آنچه تفسیر شده «الحیّ» زنده‌ای است که مردن ندارد و فعال و دراک است «قیّوم» قائم بذات خود و آنچه موجود است قائم بوی است و علمای تفسیر در معنی «آله» چند وجه گفته‌اند که یکی از معانی

---

(۱) اله و خدای شما یکی است و نیست الهی مگر او رحم کننده و مهربان است

(۲) خدایی است که نیست الهی مگر او که زنده و پاینده است

صفحه : ۳۱

آن تحیّر میشود و بین علمای کلام گفتاری است که آیا اللّه مشتق است یا جامد عبرانی است یا سریانی لکن مشهور و معروف اینکه است که اللّه اسم معبود بحقی است که جامع تمام صفات کمال و جلال و دارای کل بهاء و کمال بوده باشد و گویند اله ابتداء اسم جنس بوده برای هر معبودی و بعد بکثرت استعمال اختصاص پیدا نموده بمعبود حق جل و علا یعنی واجب الوجود در کتاب کافی است که هشام بن حکم از صادق آل محمّد (ص) سؤال نمود از اسماء اللّه و اشتقاق آنها و اینکه اللّه مشتق از چیست در پاسخ فرمود «ای هشام اللّه مشتق است از اله و اله اقتضاء میکند مألوه را (یعنی الهیت بدون معبودیت تحقق نپذیرد) و اسم غیر مسمی است کسی که عبادت کند اسم را بدون مسمی کافر است و چیزی را عبادت نکرده و کسی که عبادت کند اسم و معنی را آن هم کافر است و دو چیز را عبادت نموده و کسی که فقط معنی را عبادت کند او موحد است و «هو» اشاره بآن وجود مطلق متشخص بذات و متعین بوجود است و آن هویتی است که غائب از حواس و خالی از اوصاف و متعین بذات خود است بدون وصفی و صفتی که غیر ذات اعتبار شود و اینکه اسم مخصوص بمقربین است که در مقام مناجات معبود خود را باین اسم بخوانند زیرا که در نظر شهود اینکه برگزیدگان موجود حقیقی نیست مگر او و بس و آنچه غیر او است در نظر آن مقربان اعدام و لا ـ شیء مینماید زیرا که ممکنند و ممکن در حد ذات و حقیقت خود شیئیت وجودی ندارد پس آنها حق را بدون قیدی و وصفی و صفتی که امتیاز دهد او را از غیر ستایش مینمایند زیرا کثرتی بنظر آنها نمیآید که محتاج بممیز باشد اینکه است که او را با لفظ «هو» میخوانند لکن کسانی که باین حد از شهود و عرفان نرسیده‌اند نتوانند خدا را مجرد

صفحه : ۳۲

از تمام اوصاف و صفات و اسماء ستایش نمایند و رو باو آورند آنها بایستی خدا را باسم «اللّه» خوانند زیرا کسانی که خدا را موجودی دانند و خلق را موجوداتی البته در مقام مناجات بایستی حق را باوصافی بخوانند که ممیز او و مخصوص بوی باشد که امتیاز دهد او را از غیر و آن لفظ «اللّه» است که علم و اسم است برای معبودی که جامع تمامی کمالات و مستجمع جمیع اوصاف نیکو است و گفته‌اند در لفظ «اللّه» و در لفظ «هو» اسرار و نکات و آثاری مندرج است که کسی که با خلوص نیت مداومت نماید بر آن دو اسم ممکن است پرتو نور هویت و ظهور هستی حق سبحانه بر قلب او تابد و اشیاء را از نظر بصیرت وی دور گرداند و بجز هویت حق تعالی در نظر شهود او چیزی نماند و از أمیر المؤمنین علی (ع) است که «خضر نبی را در خواب دیدم و باو گفتم بمن بیاموز چیزی که بدشمنان ظفر یابم فرمود یا علی بگو

« یا هو یا من لا هو الا هو»

چون بسمع همایون حضرت رسالت رسانیدم فرمود یا علی اینکه اسم اعظم بوده که بتو آموخته و در روز بدر همیشه اینکه کلام را مکرر میکردم تا آنکه ظفر یافتم و گفته‌اند از جمله اذکار بسیار معتبر اینکه است « یا هو یا من هو یا من لا هو الا هو یا اول یا ابد یا دهر یا دیهار یا دیهور یا لا اله الا هو» خلاصه «اللّه» یا مأخوذ از «اله» بفتح همزه و کسر لام است که بمعنی تحیر و دهشت است که عقلاء متحیرند در حقیقت ذات خداوندیش و یا مأخوذ از «اله» بفتح همزه و لام است بمعنی معبود بحق و دیگری گفته «اللّه» از «اله» بمعنی سکون است زیرا که بذکر حق تعالی قلوب مطمئن میگردد «الا بذکر اللّه تطمئنّ القلوب» و چنانچه گفته‌اند از خصوصیات

مواد اینکه مبارک اسم اینکه است که

صفحه : ۳۳

«اللّه» چهار حرف است و هر یک باعتباری دلالت بر ذات احدی دارند اگر همزه از آن برداری باقی میماند (اللّه) لِلّهِ جُنُودُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ و اگر یکی دو لام را بر داری باقی میماند «له»به لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ و اگر لام دوم را نیز برداری میشود (هاء) مضمومه «هو» قُل هُوَ اللّهُ أَحَدٌ و در تلفظ حرف «واو» در «هو» زیاد میشود و اینجا بزرگی و عظمت اینکه نام مبارک معلوم میشود چنانچه احادیث در فضیلت آن نیز بسیار است (الرَّحمنِ الرَّحِیمِ) دو صفت و دو اسمند مأخوذ از رحمت واسعه خداوندی رحمن صیغه مبالغه است دلالت دارد بر کثرت رحمت و رحیم صفت مشبهه است دلالت دارد بر ثبات و بقاء و رحمت دائمی حق تعالی و رحمت بمعنی لغوی آن رقت قلبی است که مقتضی احسان میشود و گاهی رقت قلب پدید میگردد بدون اینکه احسانی بشود و گاهی بعکس احسان میشود بدون رقت قلب اینکه است که در روایات دارد که رحمت خداوند همان فضل و احسان اوست بدون رقت قلب و رحمت انسان رقت قلب و عاطفه وی است و خداوند رقت و عاطفه را مرکوزی قلب بشر قرار داده و خود متفرد گردیده بصفت احسان و رحمان و رحیم بر وزن «ندمان و ندیم» است و رحمن اسمی است مخصوص بحق تعالی شامل غیر نمیشود مگر از جهت مظهریت زیرا که تمامی موجودات مشمول رحمت واسعه خداوندی اویند و رحمت رحمانی اوست که احاطه نموده بر تمام اشیاء وَ رَحمَتِی وَسِعَت کُلَّ شَیءٍ سوره اعراف آیه ۱۵۵ أَ لَم تَرَ إِلی رَبِّکَ کَیفَ مَدَّ الظِّلَّ«۱» سوره فرقان آیه ۴۷ و قول معصوم علیه السّلام است

«اللهم انی اسئلک

---

(۱) آیا ندیدی و نظر نکردی بسوی پروردگار خود که چگونه کشیده- ۱»

صفحه : ۳۴

اللّه‌باسمک الذی بسطت الخیرات»«

و رحمت باین معنی صحیح نیست نسبت بکسی داده شود مگر بحق تعالی زیرا اوست که رحمت او فرا گرفته هر چیزی را و بآن اشعه رحمت رحمانی وی است که تمامی موجودات را بزیور وجود آراسته و همه را مینوازد و روزی میدهد و همه در سایه رحمت رحمانی غیر متناهی او نشو و ارتقاء مینمایند و اینکه قسم از رحمت او سبحانه نسبت بتمام موجودات مساوی است:

انسان، حیوان، جن ملک، فلک، مؤمن، کافر، متقی، فاسق، همه و همه از جوی بار رحمت واسعه او آب مینوشند، و همه را دست الطاف رحمانیش مینوازد

چنان گسترانیده شد خوان دوست بر اینکه خوان یغما چه دشمن چه دوست

آری اول فیض سبحانی که از سماء قدرت ازلی بر ارض ممکنات تابیده همان رحمت واسعه رحمانی او است که ممکنات را از نیستی و عدم بوجود آورده

همه را او نوازد و سازد گر چه از خود بدیگری نپردازد

لکن «رحیم» بر غیر خداوند هم گفته میشود زیرا که رحیم کسی را گویند که عاطفه قلبی او و احسانش بسیار باشد پس از اینکه

بيان معلوم شد كه «رحمن و رحيم» دو اسم از اسماء خداوند ذو الجلال ميباشند و هر دو بمعنى فضل و احسان و كرم غير متناهى اوست لكن رحمت رحمانى او فرا گرفته تمام موجودات را و هر موجودى بقدر

- سايه را شايد مقصود از ظل و كشيدن آن همان وجود اشياء باشد كه همه ظل رحمت واسعه خداوندى اويند و رحمت او محيط بر همه چيز و او قيوم كل و همه قائم بوى‌اند.

(۱) خدايا از تو سؤال ميكنم باسم آن چنان كه پهن نموده‌اى بآن اسم خيرات را

صفحه : ۳۵

استعداد و فراخور خود از آن رحمت نصيبى دارد بلكه ميتوان گفت وجود موجودات بعينه همان رحمت رحمانى اوست و رحمت رحيمى او مخصوص باشخاص با ايمان و با تقوى ميباشد و ديگران را از اينكه رحمت خاص نصيبى نيست پس اشخاص صالح نيكوكار هم از رحمت رحمانى حق تعالى برخوردارند و هم از رحمت رحيمى او فائزند اينكه است كه آنها در نعيم جاودانى متنعم‌اند و در ظل حمايت حق تعالى هميشه محفوظند در مجمع البيان از پيغمبر اكرم (ص) است «كه براى خداى عز و جل يكصد رحمت است و از صد نود و نه آن مخصوص ببندگان خالص خداست كه در قيامت شامل آنها ميگردد و از صد يكى را در دنيا بين تمام خلق خود قسمت نموده در تفسير روح البيان از پيغمبر اكرم (ص) چنين روايت ميكند (كه در شب معراج تمام درجات و مراتب بهشت را بمن نمودند ديدم در آن چهار نهر جارى بود: آب، شير، خمر، عسل، (شايد اشاره بآن چهار نهرى است كه در قرآن بيان فرموده مَثَلُ الجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ المُتَّقُونَ فِيها أَنهارٌ مِن ماءٍ غَيرِ آسِنٍ وَ أَنهارٌ مِن لَبَنٍ لَم يَتَغَيَّر طَعمُهُ وَ أَنهارٌ مِن خَمرٍ لَذَّةٍ لِلشّارِبِينَ سوره محمّد آيه ۱۶ وَ أَنهارٌ مِن عَسَلٍ مُصَفًّى آيه ۱۷ از جبرئيل پرسيدم اينكه نهرها از كجا مى‌آيد و بكجا ميرود پاسخ داد كه همه آنها بحوض كوثر ميريزد ولى منشأ جريان آنها را نميدانم، پس از آنكه از خدا طلب نمودم بمن بنمايد محل جريان آبها را، ملكى نازل شد و بمن سلام نمود و گفت يا محمّد (ص) چشم خود را بر هم گذار چشم خود را بر هم گذاردم پس از آن چشم خود را باز نمودم ديدم درختى و قبه‌اى از در بيضاء و آن قبه درى داشت از ياقوت احمر و قفلى بآن در بود كه اگر

صفحه : ۳۶

جن و انس جمع ميشدند و روى آن مى‌نشستند مثل طائرى بودند كه بالاى كوهى نشسته باشد ديدم آن نهرهاى چهار گانه از زير آن قبه جارى است وقتى خواستم از آنجا بر گردم ملك بمن گفت چرا داخل قبه نميشوى گفتم چطور داخل شوم در صورتى كه قفل بر آن نهاده ملك گفت كليد آن «بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ» است آن گاه ديدم نهرها از چهار طرف قبه جريان دارد و بر چهار طرف قبه نوشته شده «بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ» ديدم نهر آب جارى است از ميم، بسم اللّه، و نهر شير از هاء اللّه، و نهر خمر از ميم رحمن، و نهر عسل از ميم رحيم پس دانستم كه منشأ جريان آبها بسم اللّه است پس از آن مصدر جلال خداوندى خطاب شد يا محمّد (ص) هر كس از امت تو مرا باين اسم ياد كند با قلبى كه از رياء خالى باشد وى را از اينكه آبها سيراب ميگردانم صاحب بحر الحقائق گفته آب اشاره بدل زنده بعلم است «و من الماء كل شىء حى» و لبن اشاره بباقى ماندن فطرت اصليه‌اى است كه به بت پرستى و هواى نفسانى و بدعت و كج روى تغيير نكرده باشد (يعنى بهمان صفاء و لطافت فطرت اوليه باقى باشد) و خمر جوشش محبت الهى است: و عسل مصفى كنايه از حلاوت و شيرينى قرب خداوندى است در كتاب تهذيب از امام جعفر صادق (ع) و در كتاب عيون از امام رضا عليه السّلام چنين اخبار مينمايد كه «بسم اللّه، نزديك‌تر است باسم اعظم از سياهى چشم بسفيدى آن».

صفحه : ۳۷

[سوره الفاتحة (۱): آیات ۲ تا ۴]

اشاره

الحَمدُ لِلّهِ رَبِّ العالَمِینَ (۲) الرَّحمنِ الرَّحِیمِ (۳) مالِکِ یَومِ الدِّینِ (۴)

ترجمه:

هر ثناء و ستایش و شکر گذاری که از ازل تا ابد از هر گوینده‌ای و ستایش کننده‌ای سر زند خدایی را سزد و مخصوص کسی میباشد که تمامی اوصاف جلال و جمال و تربیت کننده و سازنده تمام عالمیان است از انواع و اقسام ملائکه و جن و انس و وحوش و طیور و سباع و حیوانات و غیر اینها که بدست قدرت همه را میپروراند و نشو و نما میدهد و هر موجودی را بفراخور حالش روزی میدهد و اسباب آسایش وی را با حسن وجه فراهم مینماید

آن خدایی که رحمت واسعه رحمانی او تمام موجودات را فراگرفته رحمت خاص رحیمی خود را اختصاص بمؤمنین داده

و سلطان و حاکم روز جزا و پاداش یعنی روز قیامت است

(توضیح آیات)

اشاره

(الحَمدُ لِلّهِ) بقاعده عربیت الف و لام الحمد یا الف و لام عهد است یا الف و لام استغراق اگر عهد باشد اشاره بآن حمدی است که لایق قدس او و مخصوص بوی است و آن حمد و ثنائی است که ذات احدی خود را بآن توصیف نموده و آن حمد پیمبران و اولیای الهی است که مخصوص بوی است و اگر استغراق باشد اعتراف باین است که تمام مراتب و درجات کمال و بزرگواری و ثناء و ستایش از هر ستایش کننده‌ای که سر زند مخصوص بآن فرد ازلی و آن موجود سرمدی است «وَ إِن مِن شَیءٍ إِلّا یُسَبِّحُ بِحَمدِهِ» تمام موجودات بحسب حال و قال تسبیح و ستایش مینمایند ذات بی زوال حق را و چنانچه گفته‌اند فرق است بین حمد و مدح که حمد ستایش و ثناء بر فعل جمیل و نیکویی است که از روی اراده و اختیار صادر گشته، و مدح اعم

صفحه : ۳۸

است و چون تمام موجودات فعل اختیاری حق تعالی است و هر موجودی نسبت بخود در منتهای حسن و کمال و محکم کاری است الَّذِی أَحسَنَ کُلَّ شَیءٍ خَلَقَهُ سوره سجده آیه ۷، لهذا فرموده «الحَمدُ لِلّهِ» که حمد را اختصاص بخود داده و نیز بعضی گفته‌اند حمد و شکر یک معنی دارد و بعضی گویند دو معنی دارد حمد در موقع ستایش و ثناء بر اوصاف نیکوی بشری استعمال میشود مثل اینکه عرب در مقام ستایش میگوید «حمدته علی شجاته»«۱» و نمیگوید «شکرته علی ذلک» لکن شکر اعم است هم در مقام ستایش بر صفات نیکو استعمال میشود و هم در مقام نعمت پس هر شکری حمد هست لکن هر حمدی شکر نیست

(بيان كلام عرفاء راجع بحمد)

چنين گويند حمد اظهار كمال محمود است، و همان طورى كه تسبيح اظهار تنزيه و تقديس و تخليه حق است از نقايص اوصاف ممكنات، حمد اظهار و اعتراف باوصاف جمال و جلال و كمال وى است و تخليه ذات مقدس الهى است بتمام اسماء الحسنى و نعوت ذو الجلال آرى شايد همين باشد سرّ اينكه در تسبيحات اربع و غيره چنين مأمور گشته‌ايم كه در مقام ستايش حق تعالى و اظهار عبوديت و بندگى خود نخستين تخليه نمائيم ذات مقدس را «بسبحان اللّه» از آنچه لايق مقام قدس او نيست سپس تحليه نمائيم او را «بالحمد للّه» بآنچه لايق مقام عظمت و جلال خداوندى اوست زيرا كه تخليه قبل از تحليه است بلكه در واقع تخليه همان تحليه است

----

(۱) حمد ميكنم او را براى اينكه او شجاع است.

صفحه : ۳۹

وقتى در مقام تسبيح و تقديس گفتيم خداوند جاهل و عاجز نيست او را ستايش نموده‌ايم بعلم و قدرت، جاهل نيست يعنى عالم است عاجز نيست يعنى قادر است، اينكه است كه بعضى از دانشمندان گفته‌اند بازگشت صفات كماليه حق تعالى همان سلب نقايص امكانى است مثلا-وقتى مى‌بينيم عجز و جهل از صفات نقص بشرى بشمار ميرود و خداوند منزه و مبرا از نقايص امكانى است او را متصف ميگردانيم بنقيض آن و گوئيم عالم و قادر است لكن چون علم و قدرت و باقى صفات جمال احدى از حيطه فهم بشر خارج است لذا در اثبات علم و قدرت و غيره سلب نقيض ميكنيم و كأنه گوئيم خداوند عاجز و جاهل نيست و بايد دانست كه حمد و ثنا و ستايش حق تعالى باوصاف جلال و جمال مخصوص بزبان نيست، بايستى انسان بتمام اعضاء و جوارح على الدوام مشغول حمد و ستايش و شكر گذارى آن فرد ازلى باشد و آنى از توجه بآن معبود بى‌همتا غافل نگردد وظيفه زبان تلفظ باين كلمات است مثل «الحمد للّه» «سبحان اللّه» «شكرا للّه» و امثال اينها از آنچه بما دستور داده شده كه در مقام بندگى و شكرگزارى اظهار نمائيم وظيفه دل پس از تحصيل معرفت كامل حضور و توجه بكسى است كه حمد و ستايش او را مينمايد، وظيفه اعضاء بدن اينكه است كه هر عضوى را بآن عملى كه براى آن خلق شده وادار نمايد و نه اينكه از عمل فقط نفع شخصى خود را در نظر گيرد و در طلب آن بكوشد بلكه طورى عمل كند كه ديگران نيز از عمل او منتفع گردند اينكه است وظيفه انسانيت پس اگر خواهى واقعا از آن اشخاصى باشى كه در باره آنها فرموده «و قليل من عبادى الشكور» و از حامدين و شاكرين محسوب گردى

صفحه : ۴۰

بايستى دل و زبان و تمامى اعضاء تو شكر گذار باشد و از آنچه بتو كرامت شده و موفقيت پيدا نموده‌اى از مال و دانش و قوى و منصب و مقام در راه حق تعالى انفاق نمايى و ديگران را از آن بهره‌مند گردانى بقول شيخ سعدى:

شكرانه بازوى توانا بگرفتن دست ناتوان است

قيصرى گفته حمد قول من و فعل من و حال من است، زبان من ترجمان حمدى است كه بزبان پيمبران خود را ستوده، و باعضاء و جوارح خود او را حمد مينمايم، به اينكه در خدمت و عبادت و آنچه امر فرموده آن را وادار مينمايم براى اجراء اوامر و توجه بوجهه الكريم.

زيرا همان طورى كه لازم است انسان بزبان حمد و شكر نمايد پروردگار خود را بايستى بتمام اعضاء شكر گذار و بتمام قوا و جوارح خدمت گذار باشد و اينكه طور سپاس گذارى وقتى انسان را ميسر گردد كه هر عضوى را وادار نمايد بآن عملى كه موظف باوست بطور مشروع (عبادة للحق و انقيادا لامره) نه براى حظوظ نفسانى اما شكر حالى متصف شدن روح و قلب است بصفات جميله و كمالات علميه و عمليه و متخلق گرديدن باخلاق الهيه زيرا بفرموده پيمبران مردم مأمور و موظفند كه باخلاق الهيه خود را بيارايند بطورى كه اخلاق نيكو ملكه آنها گردد، پايان.

(بيان اوصاف سه‌گانه حق تعالى)

در اينكه مبارك سوره خداوند بعد از اسم جلاله سه صفت از اوصاف جمال و كبريايى خود را تذكر ميدهد نخستين آنكه داراى رحمت عام و خاص است كه تمام موجودات را در رحمت واسعه خداونديش نشو و نماء ميدهد و همه را برحمت غير متناهى خود روزى ميدهد

صفحه : ۴۱

دوم- رب و مربى تمامى عوالم و نشآت وجود است كه بذات پاك خداونديش از عالم مجردات گرفته تا عالم ماده و هيولاى عناصر و آنچه بين آنها است از عالم مجردات، عالم ملائكه، عالم بشر، عالم جن و پرى، عالم حيوان برّى و بحرى، عالم جمادات، عالم نباتات، با مراتب و طبقات و درجات آنها و با اختلاف بين افراد هر عالمى در شرافت و خسّت هر يك را بدرجه و مناسبت استعدادش مينوازد و پرورش ميدهد و همگى تحت تربيت او جل و علا واقعند و مسخر اقتدار او و در ظل عنايت او مفتخرند خلاصه آنكه عوالم غير متناهى كه بجز حق تعالى كسى عالم بآنها نيست همگى تحت تربيت او سبحانه نشو و ارتقاء مينمايند و هر يك را بفراخور حال خود روزى ميدهد و آنچه لازمه وجود و بقاء و زندگانى اجتماعى و فردى وى است با حسن وجه عنايت ميفرمايد بزرگوار پروردگارى است كه انسان را بانواع و اقسام گوناگون نعمتها و رحمتهاى غير متناهى خود پرورش داده و نقاش قدرت جسم و جسد وى را در بهترين صورت نقش نموده لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ فِي أَحسَنِ تَقوِيمٍ«۱» و باطن وى را مرتبط نموده بعالم اعلاء و قلب او را عرش و محل استواء رحمت و سرير محبت و معرفت خود گردانيده

قلب المؤمن عرش الرحمن

و تمامى موجودات مادى را بطفيل وجود وى خلقت فرموده و دل او را گنجينه اسرار ازلى و مخزن انوار جبروتى قرار داده و بتاج كرامت او را برگزيده سر افراز فرموده لَقَد كَرَّمنا بَنِي آدَمَ«۲» و از هر عالمى از عوالم كبير در عالم صغير انسانى نمونه‌اى گذارده

۳» «أ تزعم انك جرم صغير و فيك انطوى العالم الاكبرى»«

تا آنكه حكمت و عظمت خود را بجهانيان

---

(۱) هر آينه بتحقيق خلق نموديم انسان را در بهترين صورت، سوره تين آيه ۴ [.....]

(۲) هر آينه بتحقيق گرامى داشتيم اولاد بنى آدم را، سوره بنى اسرائيل آيه ۷۲

(۳) كلام مولى حضرت امير (ع) است آيا چنين گمان ميكنى اى انسان كه-

صفحه : ۴۲

بنمايد و انسان را رهين منت خود گردانيده در تفسير روح البيان گفته خداوند انسان را تربيت فرموده و نفس وى را گرامى داشته بتحولات و فيضان انوار در قواى آن و باطن او را تربيت نموده برحمت خود و عبادت كنندگان را تربيت نموده باحكام شريعت و اسرار محبين را بانوار حقيقت و قلوب مشتاقين را بآداب طريقت پاك و منزه است كسى كه باستخوان گوش انسان را شنوا گردانيد و به پيه چشم وى را بينا گردانيد و بگوشت زبان او را گويا گردانيد و در لغت رب بچند معنى آمده: سيد، مالك، مربى و تربيت كننده، صاحب، اصلاح كننده، وجود دهنده و غير اينها و در اينكه آيا «رب» از اوصاف ذاتى حق تعالى بشمار ميرود يا از اوصاف فعل اوست بين مفسرين گفتارى است گويند اگر «ربّ» را باين معنى بگيريم كه قائم بذات خود و مقوّم تمام موجودات است مندرج در صفات ذات ميشود و اگر بمعنى ديگرى مثل سيد، مالك و امثال آن بگيريم از صفات فعل محسوب مى- گردد، پايان.

(سوم از اوصاف جلال)

مالك و حاكم روز جز است در آن روز كسى يافت نميشود كه مدعى مالكيت باشد مگر ذات احديت در «مالِكِ يَومِ الدِّينِ» قراء يازده قسم قرائت نموده‌اند و اگر بخواهيم وارد گرديم و هر يك را با دليل و وجه آن بيان نمائيم كلام طولانى ميشود در صورتى كه بناء ما بر اختصار است

- تو جرم و جسد كوچكى هستى در صورتى كه عالم بزرگ در تو منطوى و پيچيده شده است.

صفحه : ۴۳

دو قسم از آن يازده قسم كه مشهور و معروف است يكى «مالك» با الف و كسر لام و ديگر «ملك» بدون الف، و كسر لام و كاف اگر «مالك يوم الدين» قرائت شود معنى چنين ميشود كه آن خداوندى كه رحمن و رحيم است مالك و صاحب روز قيامت است كه كسى در آن روز ادعاى مالكيت نميكند.

و اگر «ملك يوم الدين» خوانده شود يعنى رحمن و رحيمى كه سلطان و حاكم روز قيامت است كه در آن روز حكم و سلطنت مخصوص بوى است و در اينكه بچه جهت اختصاص داده مالكيت و سلطنت خود را بروز قيامت در صورتى كه در همه عوالم و همه جا اوست مالك همه چيز، چيزى نيست نه در دنيا و نه در آخرت كه از حيطه اقتدار و مالكيت و سلطنت او خارج باشد در پاسخ گفته‌اند چون در دنيا اشخاصى بوده و هستند كه ادعاى مالكيت و سلطنت نموده‌اند مثل فرعون و نمرود و امثال اينها بلكه هر كسى نسبت بمال خود مدعى مالكيت است و نيز سلاطين روى زمين خود را سلطان و حاكم ميدانند ميخواهد بفرمايد در آن روز كسى يافت نميشود كه ادعاء مالكيت كند آرى قيامت روزى است كه پرده از روى كار برداشته ميشود و حقيقت امر بر همه افراد بشر ظاهر ميگردد آن وقت همه ميفهمند كه ممكن فاقد همه چيز است حتى مالك نفس خود نيست چه رسد بچيز ديگر پس اختصاص مالكيت در آن روز شايد از جهت ظهور آنست كه مالكيت حق تعالى در آن روز بر همه ظاهر و هويدا ميگردد نه اينكه در آن روز حق تعالى مالك همه چيز گردد به اينكه مالكيت را از مالكين سلب نمايد و اختصاص بخودش دهد چنانچه بعضى توهم كرده‌اند بلكه از باب اينكه باشد

صفحه : ۴۴

كه در آن روز چون حقيقت ظاهر ميگردد همه ميفهمند كه مالك و سلطانى در هيچ وقت غير از خدا نبوده و نخواهد بود شايد اشاره بهمين روز دارد قول حق تعالى كه بعد از فناء موجودات بفرمايد «لِمَنِ المُلكُ اليَومَ» امروز سلطنت و مالكيت براى كيست خود در پاسخ بگويد «لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ» براى خداى يكتاى بيهمتايى است كه قاهر و غالب بر همه چيز است كه در آن روز كسى

یافت نشود که مـدعی مالکیت باشـد مگر ذات احدیت و در لحظه‌ای حساب خلایق را میکشد و بهر یک در خور اعمال وی پاداش میدهد
«ان کان خیرا فخیرا و ان کان شرا فشرا»

(سرّ تکرار رحمن و رحیم)

در اینجا دو نکته قابل توجه بنظر میرسد که بایستی تذکر دهم:
نخستین خداونـد در اینکه سوره مبـارکه رحمن و رحیم را دو مرتبه ذکر فرموده دفعه‌ای بعـد از بسم اللّه و دفعه‌ای بعـد از عـالمین و البته در آن اسـراری نهفته است و آنچه بنظر قاصر میرسد شاید یکی از اسرار و نکات آن اینکه باشد که ما را متذکر گرداند و تعلیم فرمایـد که اینکه دو اسم مبارک را مکرر بزبان برانیم و بقلب متذکر باشـیم و بنفس خود تلقین نمائیم و باین وسـیله مشـمول رحمت خاص و عام خداونـدی گردیم دانشـمندانی که از راه تجربه و عمل خواص و آثار بعض اشـیاء را دانسـته و فهمیده‌اند چنین معتقدند که تلقین بنفس آثار بسیاری بر آن مترتب میگردد حتی آنکه مریض اگر صـبح و شام مکرر بخود بگوید که امروز حالم خیلی بهتر است و مرضم رفع شده بهمین تلقین بخود ممکن است مرض وی رفع گردد یا تسکین یابد

صفحه : ۴۵
و شایـد سـرش اینکه باشد وقتی کلام از راه زبان وارد گوش گردید و از آنجا در حسّ مشترک آمد و در قوه خیال ضـبط گردید و اینکه عمـل مکرر گردیـد آن وقت الفـاظ و معانی آن در ذهن نفوذ مینمایـد بلکه بکثرت اسـتعمال در نفس رسوخ مینمایـد و دیگر بآسانی نتوان از ذهن بیرون برد ببین چگونه طفل نوزاد که هیـچ قادر بر تکلم نیست وقتی مکرر کلماتی و لغاتی بوی تلقین گردید و در ذهن وی نفوذ نمود کم کم خلاـقیت پیـدا مینمایـد بر اداء آن کلمـات و قـدرت پیـدا مینمایـد و زبان وی بحرکت میآیـد و همان کلمات و غیر آن را میگویـد اگر کلماتی بوی تلقین نشـده بود از کجا چنین قـدرت و توانایی در وی پدیـد میگردید اینکه است که پیشوایان ما بما دستور داده‌اند که همیشه ذکر حق را بزبان بگوئیم با آگاهی دل تا آنکه معانی دان گردیم یعنی معانی الفاظ در قلب ما نفوذ نماید و حقیقت آشکار گردد تمام عقاید فاسده که بین مردم شیوع دارد روی همین اصل است که اول حرفی بیش نبوده که از کسـی شـنیده شده و بعد بتکرار و تلقین دیگران در ذهن نفوذ پیدا نموده بطوری که ملکه نفسانی گردیده و اینکه می‌بینی شب و روز مکرر در مکرر در نمـاز و غیر آن اسـماء و اوصاف خـدا را می‌گوییم و معانی آن در قلب ما نفوذ نمینمایـد و ذره‌ای بر دانش و معرفت ما افزوده نمیگردد برای اینکه است که فقط بهمان لقلقه لسان قانع گشـته‌ایم و هیـچ توجه بمعنی آن نـداریم فکر نمیکنیم که برای چه بمـا دسـتور داده‌انـد که ذکر حق را مکرر نمـائیم و الفـاظی در سـتایش و حمـد و ثنای او سـبحانه بگوئیم و در گفتن اینکه کلمات چه اسرار و نکاتی نهفته و نمیدانیم که حکمت آن تأثر نفس ما است به اینکه معانی اینکه کلمات در روح و روان ما مرکوز گردد و باین وسیله دارای علم و معرفت گردیم

صفحه : ۴۶
و صـفات حمیـده انسانی در نفس ما رسوخ نمایـد و اینکه الفاظ و اذکار وقتی در قلب نفوذ مینماید که دل با زبان همراه باشد و گر نه مثل نقشـی ماند که بر آب زده شود هیچ قرار و ثباتی ندارد ذکری که با دل توأم نگردد از زبان وارد گوش میشود لکن از گوش دیگر بیرون میرود و دل از آن متأثر نمی‌گردد.

(نکات دیگری که در اینجا گفته شده)

در تفسیر روح البیان شش احتمال میدهد که خلاصه آن را ترجمه مینمایم ۱- رحمتی که در بسم اللّه مندرج گردیده رحمت ذاتی است و در فاتحه عرضی است ۲- تکرار لفظ رحمن برای اینکه است که دانسته شود بسم اللّه جزء سوره فاتحه نیست«۱» ۳- ارشاد بندگان است که مکرر اینکه دو صفت را بزبان برانند زیرا که علامت دوستی حق تعالی بسیار یاد نمودن او و ذکر اوست ۴- در مقام بیان اینکه است که «رَبِّ العالَمِینَ» آن کسی است که صفت رحمانی او احاطه دارد بتمام موجودات و بهمان رحمت عام اوست که همه را روزی میدهد و می‌پروراند و رحیم است که در آخرت می‌آمرزد اینکه است سر اینکه پس از آن فرموده «مالِکِ یَومِ الدِّینِ» ۵- اشاره باین باشد که بحمد و ستایش پروردگار است که رحمت الهی شامل حال بشر میگردد و اول کسی که از بشر حمد حق را نمود حضرت آدم (ع) بود که پس از عطسه گفته «الحمد للّه» سپس خداوند در پاسخ حمد وی فرمود «رحمک اللّه یا آدم»

---

(۱) اینکه معنی بمذاق اهل سنت است لکن بمذاق شیعه بسم اللّه جزء سوره است

صفحه : ۴۷

۶- تکرار برای اینکه است که بدانیم خداوند فاعل مختار است و بصفت رحمانیش روزی میدهد و مخلوقات خود را میپروراند پایان.

(نکته دوم راجع بسوره حمد)

در اینکه سوره مبارکه نخست صفت رحمت را تذکر داده سپس صفت ربوبیت پس از آن مالکیت او عز و جل را در روز جزاء، و در آن نیز البته اسراری و نکاتی مندرج گردیده شاید اشاره باشد که بصفت رحمت خداوندیش و بفیض منبسط الهیش ممکنات را از کتم عدم و نیستی بعرصه وجود و هستی آورده، و پس از خلقت بصفت ربوبیش موجودات را پرورش میدهد و هر یک را بکمال لایق بخود میرساند و ثانیا در سرای دیگر به بنی آدم حیات جدید افاضه مینماید و بر اعمال نیک آنها پاداش نیکو و بر اعمال بد آنها مجازات میفرماید و اینکه منتهای فضل و کرم و احسانست نسبت ببشر که پس از آنکه وی را بخلعت وجود بر افراشته و بتاج کرامت «و لقد کرّمنا بنی آدم» مفتخر نموده و بانواع و اقسام نعمتها وی را رهین منت خود گردانیده هر فردی از بشر را در ادوار خلقت میگرداند تا بمنتهای کمال لایق بخود برساند و باین بیان ترتیب لفظی مطابق میگردد با ترتیب معنوی زیرا مقام الوهیّت و فیّاضیّت که ناشی از رحمت واسعه خداوندی اوست مقدم بر مقام ربوبیّت است، که تربیت بعد از خلقت تحقق می‌پذیرد و ایصال رحمت بنحو پاداش یا مجازات بنحو ایلام و انتقام بعد از کمال وجود مترتب میگردد پس ابتداء و پیدایش وجود بالوهیت و رحمت اوست و بقاء و ثبات و دوام موجودات بربوبیت و تربیت اوست و معاد و بازگشت موجودات نیز بسوی وی است «هُوَ الأَوَّلُ وَ الآخِرُ وَ الظّاهِرُ وَ الباطِنُ»

صفحه : ۴۸

بعضی از مفسرین گفته‌اند در اینکه سوره حمد پنج اسم از اسماء اللّه نام برده شده: اللّه، رب، رحمن، رحیم، مالک.

و بنده بتعلیم الهی در مقام ستایش حق تعالی گویا عرض میکند:

خدایا مرا از نیستی بوجود آوردی پس تو اله و خالق من میباشی و مرا تربیت نمودی و از نقص بکمال آوردی پس تو ربّ و مربّی و

پروردگار من میباشی گناه نمودم و مخالفت کردم تو برحمانیت خود مستور نمودی پس تو رحمانی، توبه نمودم بخشیدی پس تو رحیمی لا بد باید دار جزائی باشد که بکیفر اعمال خود برسم پس تو مالك و پادشاه دار جزائی.

صفحه : ۴۹

آیه

[سوره الفاتحة (۱): آیات ۵ تا ۷]

اشاره

إِيّاكَ نَعبُدُ وَ إِيّاكَ نَستَعِينُ (۵) اهدِنَا الصِّراطَ المُستَقِيمَ (۶) صِراطَ الَّذِينَ أَنعَمتَ عَلَيهِم غَيرِ المَغضُوبِ عَلَيهِم وَ لا الضّالِّينَ (۷)

ترجمه:

بنـده بتعلیم و دستور و بزبان حق سبحانه خدا را مخاطب مینمایـد و عرض میکند تو را عبادت و بندگی مینمائیم ماها نه غیر تو را و فقط از تو طلب یاری و کمك میجوئیم نه از غیر تو یعنی پروردگارا پرستش و عبودیت و بنـدگی ما مخصوص بتو است و کسی را در عبودیت و انقیاد و تذلل با تو شریك نمیکنیم و فقط از تو یاری و کمك میخواهیم و اتکاء و امیدواری ما بتو است نه بغیر تو هدایت و راهنمایی فرما و ثابت دار ما را براه راست

راه کسانی که مورد انعام و اکرام تو واقع گردیده‌اند و ایشان را برگزیده‌ای و گرامی داشته‌ای نه راه کسانی که مورد سخط و غضب تو واقع گشته‌اند و نه راه کسانی که از طریق حق و راه مستقیم منحرف گردیده و گمراه شده‌اند

(توضیح آیات)

اشاره

پس از حمـد و ثنـاء الهی و اظهـار الوهیّت و ربوبیّت و رحمت غیر متناهی او سبحانه و اعتراف به اینکه او عز و جل هم مبـدء وجود است و هم غـایت وجود زیرا که بـازگشت همه بسوی اوست که مالك و حاکم روز جز است گویا در اینکه اظهارات بنـده نخستین خدای نادیده را ستایش مینماید، پس از آنکه انس پیدا نمود بطور حضور و مواجه شفاها خطاب مینماید إِيّاكَ نَعبُدُ وَ إِيّاكَ نَستَعِينُ

(ترتیب لفظی مطابق ترتیب معنوی است)

و البته در اینکه ترتیب نیز اسراری نهفته و رموزی مندرج گردیده و برای اینکه

صفحه : ۵۰

ترتیب لفظی مطابق گردد با ترتیب معنوی گوئیم شاید اینکه ترتیب اشاره باشد بدرجات معرفت و طریق سیر و سلوك بشر در جاده

تکامل که انسان نخستین بایستی بطریق استدلال و براهین عقلی و نقلی اثبات نماید مبدء را و بدل و زبان اعتراف کند بوجود خداوندی که متصف بتمام صفات کمال و منزه و مبرا از تمام نقیصه‌های امکانی است سپس بمجاهده و کوشش بسیار از طریق ریاضات و عبادات و تهذیب اخلاق بروش شرعی و سیر روحانی خود را از علم الیقین، بعین الیقین، که سر حد بین عبودیت و ربوبیت است که «العبودیهٔ جوهرهٔ کنهها الرّبوبیّهٔ» برساند، و معارف وی بحد شهود و عیان رسد بطوری که گویا خدا را بچشم دل که بمراتب بسیار از چشم سر روشن‌تر و بینایی آن واضح‌تر مینماید مشاهده میکند و با او تکلم مینماید و در مقام بندگی بر آمده و اظهار عبودیت و انقیاد خود میکند و ملتجی بکرم او میگردد بیضاوی در تفسیر خود در اینجا بیانی دارد که خلاصه آن را ترجمه مینمایم بعد از ذکر حمد و اوصاف عظمت و جلالی که مخصوص بذات احدیت است و از روی علم و معرفت بآن صفات تمیز داده میشود از غیرش، بنده خدا را مخاطب میسازد که ای کسی که متصف باین صفات میباشی تخصیص میدهم تو را بعبادت و بندگی و فقط از تو یاری و استعانت میجویم و اینکه بیان ترقی عبد است از طریق برهان بعیان و انتقال از غیب بشهادت و عیان پس گویا کسی که در غیاب خدا را ستایش مینموده اینک بحضور رسیده و حضورا عرض حاجات خود را مینماید پس اول بیان حال عارف است از ذکر و فکر و تأمل در اسماء و اوصاف جلال و جمال آن فرد بیهمتا و تفکر و تدبر در لطائف صنع و آثار خلقت و و اقتداء او تا آنکه سر انجام منتهی گردد بجایی که خوض مینماید در لجّه وصول او یعنی واصل میگردد برحمت حق تعالی و از اهل مشاهده و عیان

صفحه : ۵۱

میگردد و گویا او را عیانا می‌بیند و شفاها با او سخن می‌گوید و عادت عرب اینکه است که برای آنکه شنونده را بنشاط آورند در کلام تفنن مینمایند یعنی اسلوب کلام را عوض میکنند و از اسلوبی باسلوب دیگر عدول مینمایند مثل اینکه گاهی بطور خطاب و حضور سخن میگویند و گاهی اشاره بغایب میکنند، پایان.

(سرّ مقدّم بودن «ایّاک» بر نعبد و نستعین)

با اینکه «ایّاک» مفعول است و در کلام عرب بقاعده نحو بایستی اول فعل سپس فاعل آن پس از آن مفعول گفته شود پس روی اینکه قاعده بایستی گفته شود «نعبد ایاک» و «نستعین ایاک» لکن عادت عرب اینکه است که همیشه ایاك و امثال آن را بر فعل مقدم می‌اندازند و علماء نحو و صرف گویند هر جا مفعول و آنچه باید عقب افتد جلو افتد مفید حصر است و اینجا چون مفعول جلو از فعل گفته شده افاده حصر میکند و فعل را منحصر مینماید بهمان مفعول نه غیر آن پس اینکه می‌گوییم «ایاک نعبد» یعنی فقط عبودیت و تذلل و کوچکی ما در مقابل عظمت خداوندی تو است نه غیر تو زیرا که عبد تو و ذلیل تو و فرمان بردار توایم وَ إِیّاکَ نَستَعِینُ و فقط از تو طلب یاری می‌کنیم و از تو کمک میخواهیم نه از غیر تو و شاید «إِیّاکَ نَعبُدُ» اشاره باشد بتوحید در مقام عبادت و إِیّاکَ نَستَعِینُ اشاره بتوحید در مقام افعال و انحصار نمودن عبودیت باو تعالی، و در اینکه دعوی کسی صادق است که در مقام توحید بجایی رسد که در مراتب چهار گانه توحید کامل گشته و در مقام بندگی و عبودیت ثابت قدم گردیده باشد

صفحه : ۵۲

توحید ذات، توحید صفات، توحید افعال، توحید در مقام عبادت و همین طوری که ذات را ذات یگانه و صفات را عین ذات میدانیم بایستی در مقام عبادت نیز غرض ما فقط بندگی و تذلل و انقیاد و عبودیت باشد، یا شکر گذاری، و یا دوستی و محبت باو سبحانه

محرك عمل گردد و بهيچ وجه حظ نفسانى حتى ثواب اخروى يا خوف از عذاب در نظر نداشته باشيم آن وقت ميتوانيم در عبادت خالص گرديم و نيز بايستى نخستين نظر و هدف و وجهه قلب ما و روى دل ما بطرف معبود باشد سپس بسوى عبادت، و موفقيت خود را از او و بحول و قوه او بدانيم نه از خود بلكه خود را مثل مرده در دست غسّال ببينيم كه از خود هيچ حركتى ندارد و نيز در إِيّاكَ نَستَعِينُ وقتى صادق و راست گو ميباشيم كه بمرتبه موحّدين در مقام افعال رسيده باشيم و «لا مؤثّر فى الوجود الّا اللّه» را نصب- العين خود قرار دهيم و «بعين اليقين» بدانيم كه مؤثرى در عالم بجز ذات احدى وجود ندارد حتى سوزانيدن آتش و بريدن شمشير را نيز باراده او و اثر فعل او بدانيم اشتباه نشود نميگوييم انسان مسلوب الاختيار است و اراده و اختيارى از خود ندارد بلكه غرضم اينكه است كه موحد در مقام افعال و در مقام عبادت كسى ميباشد كه در بندگى و عبادت چنان غرق ملاحظه جمال و جلال احدى ميگردد كه ديگر هيچ التفاتى بخود و عمل خود ندارد و خود و ديگران را در محاط علم و قدرت و حيطه عظمت ان فرد ازلى و آن موجود سرمدى بيند كسى كه چنين نظرى پيدا نمود كه خدا را محيط بر همه چيز و خود را در محاط علم و قدرت او مشاهده نمود آن وقت در كلمه إِيّاكَ نَعبُدُ وَ إِيّاكَ نَستَعِينُ صادق

صفحه : ۵۳

و راست گفتار خواهد بود زيرا چنين كسى نظر بخود و عمل خود نميكند مگر از جهت انتساب باو اگر نظر بخود مينمايد آينه مانند در خود وجهه حق را مشاهده مينمايد و اگر نظر بعمل خود مينمايد از او و فعل او و اثر او و وسيله قرب او ميداند كسى كه در اينكه مراتب چهارگانه توحيد كامل نگرديده چون زبانش مطابق با قلبش نيست از حركت زبان و گفتن اينكه كلمات نتيجه كامل نصيب وى نميگردد و ممكن نيست عمل او و نيتش خالص گردد كسى كه بهمه چيز و همه كس اميدوار است و هواى نفس خود را معبود خويش قرار داده و بر هر چه و هر كس اميد نفع ميبرد مطيع و منقاد وى گشته و در مقابل او سر اطاعت فرود مى‌آورد و تواضع و فروتنى مى‌نمايد چنين كسى را هرگز نتوان موحد ناميد بلكه در شماره مؤمنين نيز نتوان وى را محسوب گردانيد حديث از پيغمبر اكرم است (ص) «كه اى ابا ذر ايمان كسى كامل نميگردد تا آنكه بداند اگر تمام مردم بخواهند ضررى بوى زنند يا نفعى بوى رسانند و خدا نخواهد نتوانند اينست كه خداوند خطاب بپيغمبر (ص) فرمود «قل لن يصيبنا الّا ما كتب اللّه لنا» بگو اى پيغمبر (ص) هرگز نرسد بما مگر آنچه را خداوند براى

ما تقدير فرموده بقول آن شاعر

اياك نعبد بر زبان

دل در خيال اينكه و آن

كفر است اگر گويى يكى شرك است اگر گويى دو تا

اگر گويى خداوند ميدانست كه ما داراى چنين مقام و مرتبه‌اى در توحيد نيستيم پس چرا بما امر فرموده كه در شبانه روز چندين دفعه اينطور اظهار نمائيم و بر خلاف آنچه در باطن ما است بزبان بگوئيم

صفحه : ۵۴

در پاسخ گوئيم چنانچه قبلا اشاره نموديم البته در اينكه اظهارات آثارى است و شايد يكى از اسرار آن اينكه باشد كه اينكه كلمات را مكرر بزبان برانيم و تلقين بنفس نمائيم و اگر در حين تلفظ توجه داشته باشيم ممكن است كم كم معانى آنها در قلب ما تأثير

نمايد و متصف بآن گرديم و موحد شويم اهدِنَا الصِّراطَ المُستَقِيمَ «صراط» در اصل «سراط» بسين بوده براى اينكه منطبق و مناسب گردد با طاء سين را صاد نمودند و در آن پنج طور قرائت شده يكى بسين و يكى بصاد و بسه وجه ديگر نيز قرائت شده كه مورد استعمال قراء نيست خلاصه «صراط» را بسين «سراط» يا بصاد «صراط» هر كدام قرائت شود صحيح است در كتاب معانى الاخبار از تفسير امام حسن عسكرى (ع) و او از صادق آل محمّد (ص) چنين نقل مينمايد كه در تفسير اهدِنَا الصِّراطَ المُستَقِيمَ فرموده (خداوندا ما را ارشاد فرما و ملزم گردان بطريقى كه برساند ما را بسوى محبت تو و بدرجات عاليه بهشت تو و باز دار ما را از اينكه متابعت نفس خود نمائيم و هلاك گرديم.

و در تفسير على بن ابراهيم از امام صادق (ع) نقل ميكند كه فرمود (صراط مستقيم أمير المؤمنين است) آرى راه حق و طريقى كه منتهى بقرب جوار رب العالمين ميگردد همان طريق و راهى است كه پيشوايان بشر و ائمه طاهرين ما را بآن رهسپار فرموده‌اند اگر ماها قدم پشت قدم آن بزرگواران نهيم و بروش آنها رفتار نمائيم سعادت‌مندترين خلق و كامياب ترين مردم خواهيم بود.

(كلام بيضاوى در تفسير «اهدنا»)

براى وضوح مطلب كلام بيضاوى را ترجمه مينمايم چنين گويد قوله تعالى «اهدنا» بيان طلب استعانت و يارى است كه بنده از خدا مينمايد گويا

صفحه : ۵۵

خداوند ميفرمايد اى بنده من چگونه تو را يارى نمايم عرض ميكند اى خداى من هدايت نما ما را براه مستقيم.

و هدايت راه نمايى بخير است و انواع و اقسام بيشمار دارد لكن بعضى مترتب بر بعض ديگر است.

اول چيزى كه سبب هدايت انسان ميشود اينكه است كه از طرف مبدء فيّاض، قوا و مشاعرى بوى افاضه ميگردد مثل قواى حسيّه و عقليّه كه بشر بتواند بآنها مقاصد خود را انجام دهد- (۲) علامات و آثار و دلائل و امورى است كه بآن بين حق و باطل تميز داده شود.

(۳) ارسال رسل و انزال كتب آسمانى است كه طريق و روش سعادت و كاميابى را ببشر مى‌آموزد.

(۴) از طريق هدايت اينكه است كه پرده از قلب انسان برداشته شود و بالهام و رؤياى صادقه اشياء همان طورى كه هست براى وى مكشوف گردد و آنها را مشاهده نمايد و اينكه قسم از مشاهده مخصوص بانبياء و اولياء ميباشد.

و شايد بقسم اول اشاره دارد قوله تعالى رَبُّنَا الَّذِي أَعطى كُلَّ شَيءٍ خَلقَهُ ثُمَّ هَدى«۱» و به دوم قوله تعالى وَ هَدَيناهُ النَّجدَينِ سوره بلد آيه ۱۰ فَاستَحَبُّوا العَمى عَلَى الهُدى«۲» سوره فصلت آيه ۱۶ و بسوم نظر دارد

---

(۱) خدا آن كس است كه خلقت نمود هر چيزى را پس از آن هدايت نمود او را يعنى پس از خلقت راه هدايت را از طريق قوى و مشاعر بوى نمايانيد، سوره طه آيه ۵۲

(۲) (النجدين) مثل دو راه است حق و باطل در اعتقاد، صدق و كذب در گفتار، جميل و قبيح در افعال، يعنى قوه تميز ببشر داديم كه تميز دهد بين حق و باطل و حسن و قبح را بشناسد پس خود بسوى اختيار دوست دارد كج روى را و ترجيح ميدهد كورى را بر هدايت.

صفحه : ۵۶

قوله تعالی: وَ جَعَلناهُم أَئِمَّةً یَهدُونَ بِأَمرِنا«۱» و بچهارم قوله تعالی أُولئِکَ الَّذِینَ هَدَی اللّهُ فَبِهُداهُمُ اقتَدِه«۲» پایان

(امر و دعا در معنی یکی است)

و بایـد دانست که امر و دعـاء در معنی یکی است تفـاوت بین آنهـا بر تبهکاران است که دعاء طلب نمودن دانی است از عالی بطور ذلت و کوچکی، امر طلب نمودن عالی است از دانی بطور علو و استیلاء و بزرگی در پاسخ اعتراض که آیا دین اسلام طریق مستقیم نیست و کسـی که بر دین اسـلام است چه معنی دارد که مکرر از خـدا بطلبـد که وی را هـدایت نماید بطریق مسـتقیم بلکه تحصـیل حاصل است علماء تفسیر در اینجا چند معنی گفته‌اند:

۱- هدایت کن ما را یعنی ثابت بدار ما را بر دین حق زیرا که خداوند خلق را هدایت نمود بدین حق و ملت اسلام مگر آنکه ممکن است لغزشـی پیدا شود و شک و ریب برای کسی پدید گردد اینکه است که ما مأموریم از خداوند طلب استقامت نمائیم بر دین حق با زیادتی ایمان چنانچه فرموده وَ الَّذِینَ اهتَدَوا زادَهُم هُدیً سوره محمّد آیه ۱۹ ۲- ثابت گردان ما را بر دین حق در آینـده چنانچه در گذشـته عمر بر دین حق ثابت بودیم و مطابق همین معنی از أمیر المؤمنین علیه السّـلام روایت کرده‌انـد آری ممکن همین طوری که در حدوث محتاج بعلت محدثه است در بقاء نیز محتاج بعلت مبقیه است پس باین لحاظ بایستی علی الدوام از خداوند

---

(۱) قرار دادیم آنها را پیشوا که بامر ما خلق را هدایت نمایند

(۲) آنها کسانی میباشند که خداوند آنها را هدایت نموده و بهدایت آنها هدایت بیاب

صفحه : ۵۷

طلب نمائیم که ما را بر دین حق و صـراط مسـتقیم ثابت دارد و از کج روی و لغزش نگاه دارد و در هیچ حالی ما را بخود وانگذارد که اگر آنی نظر لطف از ما باز دارد طعمه شـیطان و اسـیر قوای سبعیه و شهویه خواهیم گردید اینکه است که بامر حق تعالی بایستی همیشه ثبات و اسـتقامت از خدا بطلبیم و عرض کنیم رَبَّنا لا تُزِغ قُلُوبَنا بَعدَ إِذ هَدَیتَنا سوره آل عمران آیه ۶ ۳- مقصود دعاء کردن و عرض حاجت نمودن است و دعاء یکی از عبادات بسـیار نیکو بشمار میرود زیرا که عرض حاجت نمودن بطور تذلل و فروتنی سبب قرب بحق تعـالی میشود و نیز در اینکه آیـا مقصود از صـراط مسـتقیم چیست که مأمور گشـته‌ایم از خـدا طلب کنیم که بآن هـدایت یـابیم، بین مفسـرین گفتاری است ۱- مقصـود از صـراط مسـتقیم قرآن اسـت نظر بروایـتی که از رسـول اکرم (ص) و حضـرت أمیر المؤمنین (ع) رسیده.

۲- طریق مستقیم دین خداست که نیز بازگشت باول مینماید، از رسول اکرم (ص) چنین روایت میکنند که آن جناب سه خط کشید یکی طرف راست خود و دیگر طرف چپ خود و خـط دیگر مقابـل روی خود و فرمود اینکه راه خـداست و اینکه آیه را خوانـد أَنَّ هذا صِراطِی مُستَقِیماً فَاتَّبِعُوهُ وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِکُم عَن سَبِیلِهِ«۱» سوره انعام آیه ۱۵۴ ۳- در بسیاری از احادیث از ائمه طاهرین رسیده که طریق مستقیم، پیغمبر (ص) و اوصیاء آن بزرگوار است.

خلاصه، معنی اینکه است که از خداونـد مسئلت مینمائیم که ما را هدایت و رهبری فرماید بطریق مسـتقیمی که سر انجام آن منتهی گردد

---

(۱) اینکه است راه راست من متابعت نمائید آن را و پیرامون راههای متفرق نگردید که متفرق میگردید و گمراه میشوید.

صفحه : ۵۸

بمقام قرب رب العالمین و رحمت غیر متناهی او و آن همان راه و طریقی است که انبیاء و اولیای الهی در آن رهسپار گردیده‌اند و از اعوجاج و کج روی که در اثر خدعه نفس اماره و القاء شیطانی در ما پدید میگردد ما را نگاه دارد و در طریق حق و حقیقت ثابت قدم گرداند.

و شاهد بر اینکه مقصود از طریق مستقیم همان طریق انبیاء و اولیاء الهی است اینکه است که پس از آن فرمود، صِراطَ الَّذِینَ أَنعَمتَ عَلَیهِم راه و روش کسانی که آنها را گرامی داشته‌ای و ایشان مشمول انعام و اکرام تو گردیده‌اند.

در تفسیر اهل بیت است که صِراطَ الَّذِینَ أَنعَمتَ راه کسانی میباشند که خداوند آنها ستوده و در کلام مجید تعریف از آنها نموده فَأُولئِکَ مَعَ الَّذِینَ أَنعَمَ اللّهُ عَلَیهِم مِنَ النَّبِیِّینَ وَ الصِّدِّیقِینَ وَ الشُّهَداءِ وَ الصّالِحِینَ وَ حَسُنَ أُولئِکَ رَفِیقاً سوره نساء آیه ۷۱ شکی نیست که بالاترین نعمتهای الهی نعمت هدایت و ایصال برحمت واسعه رحمانی او و افاضه نور معرفت است در قلب، و اینکه موهبت الهی در اثر ایمان و پیروی اولیاء حق تعالی و متابعت دین اسلام پدید میگردد.

غَیرِ المَغضُوبِ عَلَیهِم وَ لَا الضّالِّینَ در بسیاری از اخبار است که (مقصود از کسانی که بغضب خداوند گرفتار شده‌اند یهودیها یعنی موسویانند و مقصود از گمراهان نصاری یعنی عیسویانند و شاهد سرش اینکه باشد که اهل دیانات که بگمان خود سلوک الی اللّه مینمایند و غرض آنها قرب بحق و نزدیکی برحمت وی است یکی از سه قسم خارج نیستند یا در قوس صعود حرکت مینماید و منتهای سیر

صفحه : ۵۹

آنها جوار رب العالمین است یا حرکت قهقرایی مینمایند و هر چه بر شدت حرکت خود بیفزایند بعد آنها زیادتر میگردد یا بیراهه حرکت مینمایند و طریق اول طریق اسلام است که فرمود وَ أَنِ اعبُدُونِی هذا صِراطٌ مُستَقِیمٌ سوره یس آیه ۱۰، و طریق دوم طریق یهودیانست که بغضب حق تعالی که منبعث از بعد وی است نزدیک میگردند و طریق سوم طریق عیسویانست که از حق گمراهند.

بعضی از علمای تفسیر گفته‌اند «صراط مستقیم» عبارت از تحصیل نمودن حد وسط در اخلاق و ملکات نفسانی چهار گانه است که از ارکان علم اخلاق بشمار میرود: عفت، شجاعت، حکمت، عدالت، عفت حد وسط بین شره و خود نفس است و آن میانه روی نمودن در اعمال قوای بهیمیه است که نه واقع گردد در فسق و فجور و زیاده روی در اعمال قوای شهویه تا آنکه قوای حیوانی قوی گردد و مثل اسب شرور صاحب خود را بزمین زند و دیگر جلوگیری آن مشکل گردد و نه آنکه چنان مسامحه نماید در مقتضیّات قوای شهویه که قوا و مشاعر وی ضعیف گردد و بخود نفس گرفتار شود و از کار بیفتد و بار او را بمنزل نرساند.

شجاعت: حد وسط بین جبن و تهوّر است، و آن تعدیل و تعادل میان مقتضیات قوای غضبیه است که جبان و کم دل نباشد که باندک چیزی تحت تأثیر واقع گردد و خود را ببازد و در موقعی که بفرموده عقل یا شرع بایستی اقدام نماید بر امری خود داری نماید و ترس و جبن وی را بگیرد، چنین آدم ضعیف النفسی بهیچ امر مهمی نتواند اقدام نماید و اگر داخل کاری گردد باتمام نخواهد رسانید. و نه آنکه متهوّر و بی‌باک باشد و خود را بدون ارشاد عقلی یا حکم شرعی در مهلکه بیاندازد هیچ یک فضیلت نیست حد وسط که عبارت از شجاعت است یکی از فضائل نفسانی بشمار آید.

صفحه : ۶۰

حکمت: علم بحقیقت اشیاء است که هر چیزی را در مرتبه خود بشناسد و آن حد وسط بین جهل و بلادت یعنی نفهمی و بیخردی، و بین مکر و خدعه و شیطنت است حکیم و خردمند کسی را گویند که عقل و فکر خود را بکار اندازد و در آنچه باید در امور عقلایی فکر کند و تدبر نماید و مسامحه کاری نکند و در آنچه برتر و بالاتر از فکر بشر است خودداری نماید و فکر خود را بزحمت نیندازد و موقعیت خود را در تمام امور بشناسد و پا از گلیم خود درازتر نکشد و نیز حکمت باز میدارد انسان را از خدعه و تدلیس و آنچه بر خلاف وظیفه انسانی است زیرا که حکمت عقل را بزرگ و نفس را قوی و قوای روحانی را جلا میدهد و آدمی را بی‌نیاز میگرداند از آنکه پیرامون تدلیسات نفسانی و خدعه‌های شیطانی گردد بلکه در تمام امور پیش رو وی عقل و طریق او عقلایی است.

عدالت: مساوات و میانه روی بین تمام اخلاق و ملکات نفسانی است و تمامی اخلاق نیکو و ملکات ارجمند ناشی از اینکه چهار ملکه است و عدالت بمعنی حقیقی قدر جامع بین همین چهار ملکه ایست که در بالا بیان نمودیم و کسی که دارای عدالت گردید مشی او و حرکت او بر طریق مستقیم است و همین است صراط مستقیمی که هر کس روش خود را بر آن قرار دهد فائز گردیده و از جمله کسانی میگردد که خداوند در باره او انعام و اکرام فرموده و آنها هدایت شدگانند قوله تعالی الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَم يَلبِسُوا إِيمانَهُم بِظُلمٍ أُولئِكَ لَهُمُ الأَمنُ وَ هُم مُهتَدُونَ سوره انعام آیه «۱۸۲» شاید مقصود از ظلم هر روش ناروایی باشد که انسان را از حق و حقیقت دور گرداند یهودیها در باره مسیح از حد اعتدال خارج گردیدند بطرف تفریط

---

(۱) کسانی که ایمان آوردند و ایمان خود را بظلم نپوشانیدند آنها در محل امن و امانند و هدایت یافته شدگانند

صفحه : ۶۱

افتادند و گفتند مسیح پسر زانیه است، و نصاری در باره او غلو نمودند و گفتند اله و پسر اله است و صراط مستقیم همان عقیده مسلمانان است که او را بنده خدا و رسول او و پیمبر میدانند و نیز بعض مسلمین در باره حضرت امیر علیه السّلام غلو نمودند و او را خدا گفتند و بعضی در باره آن جناب تفریط نمودند و او را چهارم مرتبه و چهارمین خلیفه پیغمبر (ص) دانستند و بعضی دیگر مثل نواصب که دشمن آن مولا گردیدند و آن برگزیده ایزد متعال را لعن و نفرین نمودند و بر صراط مستقیم کسی ثابت مانده که او را امام و خلیفه بلا فصل پیغمبر اکرم (ص) میداند و بامامت او شهادت میدهد

(نعمت دو قسم است نعمت ظاهر و نعمت باطن)

نعمت ظاهر ارسال پیمبران، انزال کتب سماوی، موفقیت انسان برای پذیرفتن اوامر و نواهی حق تعالی، استقامت و پایداری وی در جاده مستقیم منحرف نگردیدن او از طریقی که سر انجام آن قرب برب العالمین است ملتزم گردیدن بوظائف عبودیت و بندگی، متخلق گردیدن باخلاق روحانیین ثابت گردیدن در راستی و درستی بطوری که در هیچ موقعی قدم وی از صراط انسانیت نلغزد نعمت باطن آن نوری است که در ابتداء خلقت از منبع فیض ازلی ترشح نموده بر ارواح بشر و هر فردی از بشر بقدر استعداد و قابلیت ذاتی خود از آن نور استفاده نموده، چنانچه از پیغمبر اکرم (ص) است که «خداوند خلقت نمود خلق را در ظلمت پس از آن از نور خود بر ارواح ترشحی اضافه نمود هر کس قبول آن نور نمود هدایت یافت و هر کس خطا رفت گمراه گردید و بهمان ترشح نور است که راه هدایت گشوده شد پس مؤمنین

صفحه : ۶۲

بهمان ترشحات نور حق نظر دارند و منتظر تظاهرات نور حق میباشند مثل اینکه در موقع باران اول ترشحی از ابر میشود پس از آن باران ریزان میگردد (تفسیر روح البیان)

(در فضیلت سوره حمد)

بعضی از دانشمندان در شرافت و فضیلت سوره مبارکه حمد گفته‌اند اینکه سوره مشتمل بر جمیع معارف و امور هفت گانه ایمان است.

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ اقرار و اعتراف بتوحید ذات و صفات الهی است «الحَمدُ لِلّهِ» اقرار و اعتراف باین است که حمد و ستایش مخصوص بذات احدیت است «رَبِّ العالَمِینَ» اقرار و اعتراف بتوحید افعال است که خداوند بذات مقدس خود مربی و پرورش دهنده تمامی عوالم موجودات است، عالم امر، عالم خلق، عالم ملك، عالم جن، عالم حیوان، عالم انسان از شریفترین آنها مثل انبیاء و اولیاء گرفته تا برسد بتابعین و مخالفین که تماما تحت تربیت حق تعالی واقعند «الرَّحمنِ الرَّحِیمِ» اشاره برحمت رحمانی اوست که تمام موجودات را فرا گرفته و رحمت رحیمی او که مخصوص نیکان و اهل تقوی و ایمان است.

مالِكِ یَومِ الدِّینِ اشاره بحقیقت معاد و بازگشت موجودات است بسوی او.

إِیّاكَ نَعبُدُ وَ إِیّاكَ نَستَعِینُ اعتراف عبد است بعبودیت و تذلل و التجاء و نیازمندی بسوی خداوند و اینکه حالتی است برای انسان بین ابتداء خلقت او که از حق است و انتهای امر وی که بازگشت و رجوع اوست بسوی حق.

صفحه : ۶۳

اهدِنَا الصِّراطَ المُستَقِیمَ طلب هدایت و رستگاریست که بنماید بما راه روشن و بفهماند روش و طریق اولیاء خود را و از راه لطف و کرم حقانی خود ما را در طریق مستقیم ثابت قدم گرداند و از کج روی ما را محفوظ دارد و بما افاضه نماید علم و معرفت و بما نشان دهد آیات حقانی خود را و آنچه ما را بفضیلت انسانی میرساند.

صِراطَ الَّذِینَ أَنعَمتَ عَلَیهِم اشاره بقرآن مجید است که شریف‌ترین کتابهای آسمانی است که بانبیاء قبل نازل گردیده زیرا که نفس رسول اکرم (ص) که جوهر و حقیقت نبوت است، بوجهی کلمه الهیه است که از آن تعبیر بکلمه (کن) میشود، و بوجه دیگر حقیقت محمّدیّه کتاب مبین است که در آن آیات حکمت و معرفت مندرج گردیده، و بوجه دیگر وجود رسول اللّه بعینه صراط است (صراط اللّه العزیز الحمید) و وصول بمعرفت حق سبحانه و تعالی ممکن نیست مگر از طریق معرفت بحقیقت او و براه نمایی او و بارشاد خلفای او.

پایان

صفحه : ۶۴

تفسیر سوره بقره

اشاره

(سوره مبارکه بقره دویست و هشتاد و شش آیه) (مدنیّه)

[سوره البقرة (۲): آیات ۱ تا ۳]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
الم (۱) ذلِکَ الکِتابُ لا رَیبَ فِیهِ هُدیً لِلمُتَّقِینَ (۲) الَّذِینَ یُؤمِنُونَ بِالغَیبِ وَ یُقِیمُونَ الصَّلاةَ وَ مِمّا رَزَقناهُم یُنفِقُونَ (۳)

ترجمه

ذلک اشاره بقرآن است که اینکه کتابی است که شک و ریبی پیرامون آن نمیگردد و هدایت کننده و راه نماینده متقیان است.
متقین کسانی میباشند که ایمان می‌آورند بآن چیزی که از حواس آنها پنهانست و نماز را بپای میدارند و از آنچه بآنها روزی داده‌ایم انفاق میکنند

(توضیح آیات و تشتّت آراء در حروف تهجّی)

اشاره

بین دانشمندان و علمای تفسیر گفتاری است که آیا حروف تهجی مثل «الم» و امثال آن که در اوائل سوره‌های قرآن است از متشابهات و اسرار و رموزی است که مطلع بر آن نیست مگر کسی که مخاطب باوست و پس از آن محوّل بخلفاء و جانشینان آن بزرگوار است.
یا آنکه مراد معلوم و محتاج بتفسیر است دلیل قول اول بعض اخباری است که از ائمه طاهرین رسیده، از حضرت أمیر المؤمنین علیه السّلام است که هر چیزی را لبّی است و لب قرآن که خالص و برگزیده وی است همان حروف تهجی است که در اول بعضی از سوره‌های قرآن است.
از حضرت صادق علیه السّلام است که (الم) حرفی است از حروف اعظم الهی که در قرآن قطعه قطعه گردیده و هر گاه پیغمبر (ص) و ائمه علیهم السّلام خدا را بآن اسم اعظم بخوانند دعاء آنها بهدف اجابت میرسد.

صفحه : ۶۵

طرفداران قول اول از اینجا استفاده نموده‌اند که حروف مقطعات اوائل سور قرآن اسرار و رموزی میباشند بین حق تعالی و رسول خود و کسی را اطلاعی بر آن نیست مگر راسخین در علم یعنی ائمه (ع) طرفداران قول دوم گویند مراد معلوم است نظر به اینکه صحیح نیست گفته شود در قرآن چیزی یافت شود که فهم آن از ذهن افراد بشر خارج باشد زیرا قرآن کلامی است در منتهی درجه فصاحت و بلاغت، قرآن رهبر هدایت و طریق ارشاد بسوی سعادت و سبب تکمیل نفوس است که وی را از نقص بکمال آرد و از ظلمتکده جهالت بنور علم و دانش رهبری نماید پس چگونه میتوان گفت الفاظ مبهمی در آن یافت میشود که از فهم بشر خارج است، اگر فهم قرآن ممکن نبود بطور کلی نمی‌فرمود:

قَد جاءَکُم بُرهانٌ مِن رَبِّکَم، وَ أَنزَلنا إِلَیکَم نُوراً مُبِیناً«۱» سوره نساء آیه ۱۷۴.
و نیز اگر بعضی از قرآن غیر معلوم بود چگونه اشاره باین مجموعه کتاب آسمانی کرده میفرمود: إِنَّ هذَا القُرآنَ یَهدِی لِلَّتِی هِیَ أَقوَمُ«۲» سوره بنی اسرائیل آیه ۹ آری ممکن است گاهی از روی حکمت و مصلحتی بعض الفاظ سر پیچیده بیان شود که فهم آن بدون دقت و ضمیمه نمودن مطالب دیگر بآسانی میسر نگردد

(مقالات علمای تفسیر در معنی حروف تهجی)

در تفسیر مجمع البیان ده قول گفته که خلاصه آن را بطور فهرست

---

(۱) و فرو فرستادیم برای شما نوری که ظاهر و آشکار است تفسیر بقرآن شده

(۲) بدرستی که اینکه قرآن هدایت و راه نمایی مینماید بچیزی که ثابت‌تر و پاینده‌تر است.

صفحه : ۶۶

ترجمه مینمایم:
۱- حروف اول هر سوره‌ای مفتاح و اسم همان سوره است (زید بن اسلم و حسن) ۲- اشاره باسماء اللّه است پس قوله تعالی (الم) الف در مرتبه اول اشاره است «بانا» لام در مرتبه دوم اشاره است به «اللّه» میم در مرتبه سوم اشاره است بعلم و مقایسه کن بآن (المر) و (المص) را «انا اللّه اعلم»«۱» و (المر) «انا اللّه اعلم و اری»«۲» و (المص) «انا اللّه اعلم و افضل»«۳» و کاف در (کهیعص) اشاره بکفایت کننده و «هاء» بهدایت کننده و « یا » بحکیم و «عین» بعلیم و «صاد» بصادق (إبن عباس) و نیز إبن عباس گفته (الم) الف دلالت دارد بر اسم اللّه، لام بر اسم جبرئیل، میم بر اسم محمّد (ص).
۳- از علی بن موسی الرضا (ع) است که از صادق آل محمّد (ص) از معنی «الم» سؤال شد پاسخ فرمود: الف را صفات شش‌گانه‌ئی است که مطابق میگردد با شش صفت از صفات حق تعالی ۱- الف ابتداء حروف است، حق تعالی نیز مبدء تمام خلق است ۲- الف منفرد از باقی حروف است، خداوند نیز منفرد بوجود است ۳- الف متصل بحروف نیست، حروف متصل باویند، همین طور خلق متصل بحق‌اند، و او سبحانه متصل بچیزی نیست، تمام خلق محتاج باو و او محتاج بکسی نیست ۴- الف منقطع و جدا و مباین از حروف است خداوند نیز منقطع

---

(۱) منم خدای عالم‌تر از هر کسی.

(۲) منم خدایی که داناتر و بیناترم. [.....]

(۳) منم خدایی که عالم‌تر و افضل از هر کس میباشم.

صفحه : ۶۷

و جدا و مباین از خلق است.
۵- الف سبب ترکیب و تألیف حروف است حق تعالی نیز سبب تألیف و ترکیب موجودات است.
۶- الف مستوی و مستقیم است خداوند نیز عادل و درست کار است (تفسیر ثعلبی) ۳- حروف تهجّی اوائل سور قرآنی اسماء اللّهی

میباشند متفرق و متشتت اگر مردم میتوانستند آنها را خوب تألیف و ترکیب نمایند میدانستند اسم اعظم الهی را تو می گویی (الر، و حم، و ن) اینها را وقتی با هم جمع نمودی میشود (الرحمن) و چنین است باقی حروف لکن ما نمیتوانیم و نمیدانیم آنها را چگونه با هم جمع کنیم. (سعید بن جبیر) ۴- اینکه حروف اسمهای قرآن است. (قتاده) ۵- قسمهایی است که خداوند بآنها قسم یاد نموده و اینکه خداوند بحروف معجمه قسم خورده برای شرف و فضیلت آنها است زیرا که تمام کتب آسمانی و جمیع اسماء اللّه و صفات حسنی الهی و اصول و مبانی کلمات بهمین حروف با اختلاف ترکیب نازل گردیده و گویا خداوند قسم میخورد باین حروف که قرآن کلام اوست. (إبن عباس و عکرمه و اخفش) ۶- هر حرفی از آن مفتاح اسمی از اسماء اللّه است و نیست در آن حرفی مگر آنکه راجع بثناء و آلاء حق تعالی است.

۷- نیست در آن حرفی مگر آنکه بحساب جمل برای مدت بقاء قومی است. (ابی العلاء) ۸- مدت بقاء اینکه امت است علی بن فضال مجاشعی نحوی گفته من حساب نمودم اینکه حروف را که مقاتل گفته بود عدد آن سه هزار و شصت

صفحه : ۶۸

و پنج (۳۰۶۵) گردید و پس از حذف مکررات باقی میماند سیصد و نود و سه (۳۹۳) و اللّه أعلم بما فیها.

طبرسی در تفسیر مجمع البیان گفته من حساب کردم دیدم همین طور است که علی بن فضال گفته.

و در اخبار رسیده وقتی یهودیان شنیدند «الم» گفتند مدت سلطنت پیغمبر (ص) کم است زیرا که «الم» بحساب ابجد هفتاد و یک (۷۱) است وقتی شنیدند (المر) و (المص) و (کهیعص) فهمیدند مدت بقاء آن زیاد است.

۹- کفار وقتی آیات قرآن را میشنیدند مخصوصا دست بر هم میزدند و جنجال میکردند که کلمات قرآن را نشنوند چنانچه در قرآن فرموده لا تَسمَعُوا لِهذَا القُرآنِ وَ الغَوا فِیهِ«۱» سوره فصلت آیه ۲۵، اینکه بود که خداوند اینکه حروف را نازل فرمود که کلام غریبی بشنوند و ساکت گردند و گوش بدهند.

۱۰- شاید بخواهد بفهماند اینکه کلامی که شما عاجزید از آنکه مثلش را بیاورید از جنس اینکه حروف است.

اینکه ده احتمال بود که علمای تفسیر راجع بحروف اوائل سوره‌ها ذکر نموده‌اند لکن معتبرترین آنها احتمال سوم است که از سعید بن جبیر نقل شده بود که اینها اسماء اللّه میباشد متفرق و متشتت، هر گاه خوب تألیف و ترکیب گردد اسم اعظم الهی میشود.

و شاهد بر اینکه توجیه همان روایتی است که از صادق آل محمّد (ص) نقل شده که «الم» حرفی است از حروف اسم اعظم الهی که در قرآن متفرق

---

(۱) کفار گفتند وقتی پیغمبر (ص) قرآن میخواند خود را بکار لغو مشغول کنید که قرآن را نشنوید.

صفحه : ۶۹

نازل گردیده و هر گاه پیغمبر (ص) یا امام (ع) خدا را بآن اسم بخوانند اجابت میشوند.

اهل معرفت گویند (الف) در الم بمعنی انا است، لام بمعنی لی و میم بمعنی منّی یعنی همه منم و همه از من است و همه مال من است.

(بیان صدر المتألّهین در تفسیر سوره بقره)

مفسرین را در معنی حروف تهجی که در اوائل سور قرآنی است گفتاری میباشد که در تفاسیر ثبت گردیده لکن بهیچ یک از آنها نفس مطمئن و آرام نمیگیرد لکن خوب است اینکه بعضی گفته‌اند که در هر یک از کتابهای آسمانی سرّی است و سرّ قرآن حروف تهجّی است و گویا اینکه کلام اقتباس شده از کلام أمیر المؤمنین (ع) که فرموده «از برای هر کتابی سرّی است و لب و جوهر قرآن حروف تهجّی است».

و بعضی از اهل قرآن گویند در (الم) الف اظهار وحدت است ذاتا و صفهٔ و متفرد بودن بوجود حقیقی ازلا و ابدا (کان اللّه و لم یکن معه شیء)«۱» و بوجود اشیاء و خلقت موجودات تغییری در وحدت و انفراد او ننمود.

و «لام» اشاره دارد بدو معنی اثبات و نفی، اثبات اشاره دارد به لام تملیک به لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ الأَرض«۲» و نفی اشاره دارد که نیست در وجود موجود حقیقی مگر او. یا آنکه اثبات اشاره دارد باسم «القیوم» یعنی او موجودیست (قائم بنفسه مقوّم لغیره) و غیر هر چه هست محو است

---

(۱) همیشه خدا بود و چیزی با او نبود. و بعضی از عرفاء گفته‌اند: الآن کما کان که هست و چیزی با او نیست.

(۲) برای اوست آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است.

صفحه : ۷۰

در قیّومیّت و دیمومیّت او و دلیل بر اینکه سرّ مکتوم آنست که در سوره آل عمران بعد از «الم» فرموده اللّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ الحَیُّ القَیُّوم«۱».

و قریب باین معنی است کلام فیلسوف اسلامی شیخ ابو علی سینا که گفته اینکه حروف اسماء اللّه‌اند بعضی دلالت بر ذات دارند و بعضی بر ذات باضافه بمخلوقاتش و بعضی بر مخلوقات و بعضی بر وجه دیگر و برای بزرگی و عظمت اینکه اسمها است که خداوند در اول سوره‌ها بآنها یاد نموده و صدر المتألهین همین قول را ترجیح داده و در توضیح آن بیان مفصلی دارد که خلاصه و جوهر کشی مقالات او اینکه میشود که مراتب حروف را تطبیق مینماید بمراتب خلقت.

و برای درآمد مطلب چنین اظهار مینماید که همین طوری که ممکن نیست جسم یک دفعه موجود گردد، و تمام زمانها در یک آن واقع گردد، همین طور ممکن نیست کثرات و جزئیّات موجودات قبل از انیّات و هویّات متأصله موجود گردند.

و همین طوری که واحد مبدع اعداد و کثرات است بترتیب بسیط همین طور باری جل جلاله مبدع تمام موجودات است بترتیب بسیط و موجودات را بیک نظام و ترتیب معیّنی مقرّر فرموده به اینکه هویّات و انیّات متأصّل‌له را ابداع نموده قبل از وجود جزئیات و شخصیات آنها و هر قدر موجود شریفتر و کاملتر باشد وحدت در آن ظاهرتر و بحق تعالی نزدیک‌تر است و بر عکس هر قدر خسیس‌تر و دنی‌تر باشد جهات کثرت در وی هویداتر و از حق دورتر است اینکه است که اول چیزی که از مبدء متعال صادر گردیده و در شرافت و عظمت نزدیک‌ترین موجودات است نسبت باو سبحانه عقل کل و ملائکه

---

(۱) آن خدایی که نیست الهی مگر او و او زنده و پاینده و قائم بذات و مقوّم غیر است

صفحه : ۷۱

مقربین میباشند که عالم آنها ورای عالم طبیعت است زیرا که آنها موجوداتی میباشند بدون ماده و مدت و مکان و مجردند از آنچه مادیات نیازمند باویند و تغییر و تبدیلی در آنها تصور ندارد و کل عالم مجردات مثل یک شخص متصل بهم میباشند اتصال روحانی

دارنـد نه اتصال جسـمانى و آنها عشاق الهى و ابتهاج و سـرور آنها بحق است و بطورى فانى فى اللّه گرديده‌اند كه از خود هيچ خبر ندارند بلكه تحت اشعه نور الهى مضمحل گرديده‌اند و پس از آن در مرتبه ثانى خلقت نفس كلى و عالم نفوس است از نفس فلك اعظم گرفته تا برسد بنفوسـى كه متعلق باجسام است و پس از آن در مرتبه سوم اجرام (اسطقسـيه) و عناصر و مواد موجودات است و در مرتبه چهـارم عـالم طبيعت بـا قواى منـدرجه در آن كه هميشه در حركت و سيلان و دائمـا در كون و فساد است، و عالم طبيعت ظلال و اشـباحى ميباشـند از عالم عقول و نفوس كليه تا آنجا كه گفته‌اند همين طورى كه موجودات بعضـى مجرد و بسـيطند بعضى مـادى و مركب از اجزاء، بعضـى اضـافه دارنـد بغير، بعضـى بـدون اضـافه اعتبـار ميگردد، حروف نيز بهمين منـوال باعتبـارى مفرد و بسيطند، باعتبارى مركب، باعتبارى اضافه دارند بغير.

پس از آن در بيـان كيفيت دلالـت حروف بر مراتب موجـودات اينطـور بيـان نمـوده كه بنـا بر ترتيب قـديم يعنى ترتيب «ابجـد» الف دلالـت دارد بر اول موجودات و آنچه تـالى وى است بـترتيب تـا آخر دلالـت دارد بر مراتب موجودات و حروفى كه دلالـت دارد بر ذوات و معـانى مقـدم است بر آنچه دلالت دارد از جهت اضافه بغير، و حروفى كه در آن اضافه اعتبار ميگردد دو قسم است: بعضـى يك حرف است مثل «ك» كه از حروف عشرات است، و از ضرب «ى» در «ب» كه هر دو از حروف آحاد است، ميشود بيست (۲۰) و بعضى ديگر در تلفظ دو حرف گفته ميشود مثل «لام» كه آن نيز از حروف

عشرات است، و از حاصل ضرب «ج» در «ى» ميشود سى (۳۰).

چون بيانش مفصل و پيچيده است كلام را مختصر مينمائيم و گوئيم پس از بيان اينكه مقدمه چنين گفته: «الف» ابجد دلالت دارد بر ذات بـارى و «باء» آن بر عقل، و «جيم» آن بر نفس، و «دال» آن بر طبيعت و اينكه وقتى است كه بـدون اضافه بغير اعتبار نمائيم لكن باعتبار اضافه بمادون يعنى باعتبار مبدئيت، «هاء هوّز» دلالت دارد بر بارى، «واو» بر عقل، «زاء» بر نفس، و «حاء حطّى» دلالت دارد بر طبيعت و باقى ماند «طاء» كه دال بر هيولى و عالم ماده است.

و چون عـالم «هيولى» و مـاده آخرين مراتب موجودات است و ما دونى نـدارد كه اضافه بآن گردد اينكه است كه رتبه آحاد تا اينجا بانتهاء ميرسد و شـروع ميشود بمرتبه ابداع و ايجاد پس در مقام دلالت بايستى بعض آحاد را با بعض ديگر اضافه نمود و چون اضافه مبـدء بعقل و عقل بنفس عدد مفرد ندارد ضـرب مينمائيم «هاء هوّز» را كه مناسب مقام الوهيت است در مقام ايجاد در «ب» ابجد كه در مرتبه دوم عقل است حاصل ضرب ده ميشود بعدد «ى حطى».

خلاصه حروف آحاد را يا با آحاد يا با عشرات جمع ميكنند يا آنكه در يكديگر ضرب مينمايند تا مناسب گردد با مرتبه‌اى از مراتب ايجاد و روى اينكه قاعـده كه بيان نموديم هر گاه تطبيق نمائيم حروف تهجى كه در اوائل سور قرآنى است دلالت مينمايد بر پاره‌اى از اسماء اللّه تعالى.

تا آنجا كه گفته «الم»«۱» قسم بمبدء است باضافه بعالم امر و عالم

---

(۱) زيرا كه در مقـام ايجـاد و ابـداع چنـانچه گفته شـد كه از (هاء) هوز شـروع شود نسبت حق تعالى بعالم عقل كه اول ما خلق اللّه است نسبت (هاء) ميشود (بواو) و ان عدد لام است كه سى (۳۰). و نيز نسبت حق تعالى بعالم نفس نسبت (هاء) ميشود به (ح) حطى و ان عدد ميم است كه چهل (۴۰) است.

خلق، و «المرا»«۱» قسم بمبدء است بـا اضافه بعالم امر و خلق و اینکه او اول و آخر و مبـدء فاعلی و غایی است، «المص» قسم بمبـدء است که خالق عالم امر و عالم خلق است و معطی و فیّاض کل موجودات است.

«ص»«۲» قسم بعنایت کلیه یا قسم بمرتبه ابداع است که مشتمل کل موجودات است.

«کهیعص»«۳» کاف قسم بمبدء است بالنسبهٔ بعالم تکوین «ی» نسبت بعالم ابداع «ع» نسبت بعالم امر و عالم کون و وجود «یس»«۴» قسم بعالم فیض یعنی فیض منبسط و عالم عقول و آخر فیض و آن عالم مادیات است.

«حم»«۵» قسم بعالم طبیعت است و آنچه واقع گردیده از موجودات مادی و طبیعی و عوالم جسمانیات و قوای مندرجه در آن.

«حم عسق»«۶» قسم بمخلوقاتی است که واسطه‌اند بین عالم امر و

---

(۱) (راء) دویست است وقتی (یـاء) را در خودش ضـرب نمودیم یکصـد میشود و صـد را مکرر نمودیم دویست میشود مطـابق عـدد (راء) و بـاین لحـاظ (المر)دلالـت دارد بر کـثرت موجـودات و بر تمـام عـوالم از عـالم امر و خلـق و اینکـه حـق سـبحانه فیـاض کل موجودات است و اوست مبدء فاعلی و غایی موجودات

(۲) الف و لام و میم را با هم جمع میکنیم میشود مطابق عدد صاد.

(۳) کاف عـدد مفردش بیست است و وقتی اضافه شود (باء) با (یاء) آن نیز حاصل ضـربش بیست میشود، و (هاء) عـدد مفردش پنج است و وقتی اضافه شود به (الف) آن نیز حاصل ضربش پنج میشود. (ع) عدد مفردش هفتاد است و آن حاصل ضرب (یاء) است در (ز).

(۴) یاء اول حروف اعشار است و ضرب (واو) در (یاء) شصت میشود مطابق حرف (سین).

(۵) (ح) اشاره بعالم طبیعت است و آن نسبت (یاء هوز) است به (ح) حطی که عدد میم است.

(۶) (ع) عدد لام و میم است.

صفحه : ۷۴

عالم خلق و آنچه بین عوالم موجودات است و اشاره بابداع کلی است که مشتمل بر تمامی عوالم است.

«طس» قسم بعالم هیولی است که واقع در عالم خلقت است.

«ن» قسم بعالم تکوین و عالم امر است یعنی جمیع عوالم از مجردات و مادیات و آنچه در آنها است.

و غیر از آنچـه گفته شـد معنی دیگری برای حروف نمیتـوان تصـور نمـود البته مگر آن اسـراری که اهـل اشـاره از راه مشـافهه مطلع گردنـد و خداونـد عالم است باسـرار کتابش. پایان کلام شـیخ بو علی سـینا خلاصه چنانچه گفته شـد از ابجـد تا «یاء حطی» حروف آحـاد است و منـاسب موجودات بسـیط و عـالم مجردات میباشـند و حروف عشـرات منـاسب عـالم مادیـات است و از ترکیب آنها و انضمام بعضی با بعض دیگر کثرت پدید میگردد مناسب عالم کثرات.

حروف آحاد را اضافه مینمائیم بعشرات باعتبار آنکه بواسطه مجردات و موجودات علوی فیض بمادون میرسد و بعضی را با هم جمع مینمائیم و بعضی را در هم ضرب میکنیم تا آنکه حاصل آن مناسب میگردد با یکی از اوائل سور قرآنی و اللّه اعلم بحقایق کلامه.

و بعضی از مفسرین گفته در «الم» سه معنی مندرج است که مناسب مقام الوهیت است:

۱- الـف یکی است هم در ذات و هم در صـفات و هم در وضـع و حسـاب حق تعـالی نیز هم منفرد بوجود حقیقی است از لاـ و ابـدا و هم منفرد بصـفات ذاتی است «کان اللّه و لم یکن معه شیئی» ۲- الف مستقیم است و از کثرت حروف تغییر در آن پدید نمیگردد وجود حق نیز ثابت و پاینده است و کثرت موجودات تغییری در وحدت او نمیدهد

صفحه : ۷۵

۳- الف مصدر تمامى حروف است و باستقامت آن حروف معوجه استقامت مى‌يابند وجود حق تعالى نيز مبدء تمامى موجودات است و از حقانيت او موجودات محقق و ثابت ميگردند.

و باتصال لام و ميم اثبات مينمايد كه هر موجودى غير از حق سبحانه متصف بدو آيت ميباشد و وحدت و فردانيت منحصر بآن ذات بيزوال خداوندى است، و لام اشاره دارد بدو معنى يكى اثبات حقانيت و مالكيت او به لَه ما فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ«۱» و ديگر نفى وجود غير يعنى نيست موجودى بالحقيقيه مگر او.

هُدىً لِلمُتَّقِينَ مفسرين گويند «هدى» در قرآن بچند معنى آمده:

۱- بيان، چنانچه در همين آيه هُدىً لِلمُتَّقِينَ قرآن بيان است براى مردمان با تقوى و پرهيزكار، و «هدى» باين معنى در قرآن بسيار آمده مثل هُدىً لِلنّاسِ و امثال آن.

۲- بمعنى اسلام، إِنَّكَ لَعَلى هُدىً مُستَقِيمٍ و اى پيغمبر هر آينه بر راه مستقيمى يعنى اسلام راه مستقيم است.

۳- بمعنى ايمان، أَ نَحنُ صَدَدناكُم عَنِ الهُدى سوره سبا آيه ۳۱، آيا ما بسته گردانيديم راه ايمان را.

۴- بمعنى دعوت، وَ إِنَّكَ لَتَهدِي إِلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ سوره شورى آيه ۵۲، تو اى پيغمبر مردم را ميخوانى بسوى راه راست.

۵- بمعنى لطف و نزديك نمودن انسان را بعبادت و دور گردانيدن او را از معصيت، مثل وَ الَّذِينَ اهتَدَوا زادَهُم هُدىً سوره محمّد آيه ۱۸ وَ زِدناهُم هُدىً كسانى كه هدايت يافتند خداوند از راه لطف

---

(۱) براى اوست آنچه در آسمان و آنچه در زمين است.

صفحه : ۷۶

بر هدايت آنها مى‌افزايد و راه اطاعت و بندگى را بآنها ميآموزد.

۶- بمعنى تورات، وَ لَقَد آتَينا مُوسَى الهُدى هر آينه به موسى عطا نموديم تورات را.

۷- بمعنى لطفى كه مخصوص بمؤمنين باشد و كافرين را از آن نصيبى نيست و آن هر كجا از قرآن است كه گفته وَ اللّهُ يَهدِي مَن يَشاءُ لطف و مرحمت خداوندى او براى هر كسى است كه بخواهد از مؤمنين.

۸- بمعنى ثواب و پاداشت نيكو، إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ يَهدِيهِم رَبُّهُم بِإِيمانِهِم سوره يونس آيه ۹، كسانى كه ايمان آوردند و عمل نيكو نمودند خداوند بسبب ايمان آنها پاداشت نيكو بآنها كرامت مينمايد.

۹- بمعنى ارشاد ببهشت، وَ يَهدِيهِم إِلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ بمعنى سيرت نيكو و طريقه پسنديده فَبِهُداهُمُ اقتَدِه بسيرت و طريقه آنها تأسى نما.

(اعتراض و پاسخ)

براى چه هدايت و راه نمايى قرآن را مخصوص بمتقين قرار داده با آنكه تعليمات قرآن اختصاص بمتقين ندارد، قرآن هدايت كننده و راه نماى تمام افراد بشر است.

و نيز متقين افرادى ميباشند كه راه هدايت را يافته و در آن سلوك مينمايند و هرگز ممكن نيست كسى كه هدايت نيافته متصف

بتقوی گردد پس هدایت قرآن نسبت براه یافتگان، تحصیل حاصل است.

(پاسخ حرف اول)

شاید مقصود اینکه باشد که و لو آنکه قرآن طریق هدایت تمام افراد

صفحه : ۷۷

بشر است لکن فقط اشخاص با تقوی و ایمان از قرآن بهره میبرند و اشاره دارد بآن قوله تعالی إِنَّما أَنتَ مُنذِرُ مَن یَخشاها«۱» سوره نازعات آیه ۴۵.

مثال قرآن در عالم معنی و حقیقت مثال خورشید است در عالم حس و ظاهر همان طوری که آدم نابینا از اشعه نور خورشید بهره‌ای نمیبرد کسی که چشم دلش کور گردیده و نابینا شده چگونه ممکن است از نور معنوی قرآن بهره‌مند گردد! هرگز ممکن نیست، کسانی از نور قرآن استفاده مینمایند که پرده ظلمانی طبیعت را از جلو چشم دل خود عقب نمایند و بکحل اطاعت و انقیاد آن را جلاء دهند تا آنکه قرآن رهبر و پیش رو آنها گردد.

آری بنور دل توان نور قرآن را مشاهده نمود و به بعضی از اسرار آن واقف گردید و از تعلیمات حقانی آن بهره‌مند شد.

(پاسخ حرف دوم)

از مثال بالا-جواب اعتراض دوم داده میشود که شاید مقصود از متقین کسانی باشند که بنور قلب از نور قرآن استفاده مینمایند و وقتی نور دل با نور قرآن توأم گردید آن وقت انسان هدایت یافته و بمقصود میرسد پس متقین از دو راه هدایت یافته‌اند بنور دل و بنور قرآن چنانچه در باره آنها فرمود یُثَبِّتُ اللّهُ الَّذِینَ آمَنُوا بِالقَولِ الثّابِتِ فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ فِی الآخِرَةِ سوره ابراهیم آیه ۲۷.

پس صحیح است گفته شود متقین کسانی میباشند که بقرآن هدایت گردیده‌اند و از نور قرآن استفاده نموده‌اند نه آنکه هدایت شدگان به قرآن هدایت شوند که تحصیل حاصل شود.

---

(۱) اینکه است و جز اینکه نیست که تو میترسانی کسی را که میترسد یعنی کسی که کلام تو در او تأثیر مینماید. [.....]

صفحه : ۷۸

بعبارت دیگر گوئیم همان طوری که تقوی در اول پیدایش و حصول آن علت محدثه میخواهد زیرا که ممکن است و هر ممکنی محتاج بعلت است در بقاء نیز محتاج بعلت مبقیه میباشد و قرآن رهبر هدایت است که رسیدن بمقصود همان عمل نمودن بتعلیمات قرآن است زیرا که انسان هر قدر زکی و پاک و امن باشد اگر قرآن را پیش رو خود قرار ندهد قدم او از صراط انسانیت بلغزد و بمقصود اصلی نائل نگردد پس میتوان گفت تعلیمات قرآن علت مبقیه تقوی است نه علت محدثه.

یا آنکه مقصود از متقین کسانی باشند که از راه عقل و باطن و براهین عقلی طریقی بسوی حق یافته‌اند و قلب و سریره آنها از قذارات اخلاقی و صفات حیوانی و خوی سبعی مصفّی گردیده و چشم دل آنها همیشه بسوی حق نگران است البته چنین اشخاص از دستورات و تعلیمات قرآن کاملا بهره‌مند میگردند و بطریق مستقیم بسوی مبدء خود میشتابند و در راه نوردی خود لغزش پیدا

نمینمایند.

کسی که از طریق برهان و و جدان خدای خود را نشناخت و قلب وی آلوده بقذارات اخلاقی و صفات بهیمی و سبعی گردید چگونه ممکن است از کلمات قرآن هدایت گردد.

پس از اینجا معلوم میشود که قرآن و لو آنکه شأنیّت هدایت تمام افراد بشر را دارد و برای هدایت تمام خلق نازل گردیده لکن «متقین» باین معنی که گفته شد انتفاع کامل از قرآن نصیب آنها میگردد.

(تقوی بمعنی لغوی و شرعی)

تقوی بمعنی لغوی مأخوذ از وقایه و حفظ نمودن است از آنچه ضرر رساند قال اللّه تعالی قُوا أَنفُسَكُم وَ أَهلِيكُم ناراً سوره تحریم آیه ۶ یعنی

صفحه : ۷۹

نگاه دارید و حفظ نمائید نفس خود و اهل و کسان خود را از آتش، پس تقوی باین معنی حفظ نفس است از آنچه از آن بترسد.

لکن موارد استعمال آن بسیار است که در غیر معنی لغوی با قرینه استعمال میشود، گاهی خوف را تقوی نامند برای آنکه خوف سبب تقوی میشود و گاهی بعکس تقوی را خوف نامند زیرا که تقوی از خوف پدید میگردد.

و در عرف شرع متقی کسی را گویند که باز دارد نفس خود را از آنچه در آخرت بوی ضرر رساند.

در کتاب مجمع البحرین است که شیخ ابو علی در آیه ۹۷ در سوره آل عمران برای اتَّقُوا اللّهَ حَقَّ تُقاتِهِ سه معنی و سه وجه بیان نموده:

۱- بهترین معنی اینکه است که متقی کسی را گویند که اطاعت کند و معصیت نکند، شکر نماید و کفران نعمت ننماید، همیشه متذکر و بیاد خدا باشد، در هیچ موقعی او را فراموش ننماید و غافل از او نگردد و بهمین معنی از ابی عبد اللّه علیه السّلام یعنی حضرت صادق روایت شده.

۲- متقی کسی را گویند که خود را از جمیع معاصی باز دارد و پیرامون هیچ خلافی نگردد. (ابی علی جبائی) ۳- متقی کسی است که در راه حق تعالی با تمام قوی مجاهده نماید و از ملامت ملامت کنندگان نهراسد و در موقع خوف و امن از طریق اعتدال تجاوز ننماید. (مجاهد)

(مراتب و درجات تقوی)

تقوی مراتب و درجاتی دارد نخستین مرتبه تقوی احتراز نمودن و خودداری از معاصی است چنانچه از رسول اکرم (ص) است «که نمیرسد کسی

صفحه : ۸۰

بمرتبه تقوی مگر وقتی که خودداری نماید از آن چیزی که در آن محذوری و منعی نرسیده که مبادا واقع گردد در آنچه منع شده.

و در آن حدیث مشهور پیغمبر اکرم (ص) اعمال مردم را بسه وجه تقسیم مینماید «حلال بیّن» که حلّیت آن ظاهر و معلوم است «و

حرام بیّن» که حرمت آن محقق گردیده «و شبهات بین ذلک» و آنچه بین اینکه دو قسم است و آن حلالی است که مشتبه بحرام شده باشد کسی که از شبهات احتراز نماید هرگز در حرام واقع نخواهد گردید.

و از حضرت أمیر المؤمنین علیه السّلام است که «متقی کسی را گویند که اگر فرضا تمام اعمال و افعال او را در طبقی نهند و اطراف دنیا بگردانند چیز شرم آوری در آن دیده نشود.

از کعب الاخبار پرسش شد که معنی تقوی چیست. در پاسخ گفت آیا در راهی که پر از خاشاک باشد رفته‌اید گفتند آری گفت چگونه رفته‌اید گفتند دامن خود را جمع مینمائیم تا خاری دامن گیر ما نشود گفت تقوی از همین قبیل است یعنی در راه دین همین طور بایستی از معاصی خودداری نمائید دوم از مراتب تقوی اطاعت نمودن و مخالفت ننمودن در تمام «ما جاء به النبی است» از رسول اکرم (ص) چنین روایت میکنند که فرمود تمامی مراتب تقوی مندرج در قول حق تعالی است إِنَّ اللّه یَأمُرُ بِالعَدلِ وَ الإِحسانِ سوره نحل آیه ۹۲.

مرتبه سوم تخلیه سرّ و دل است از کل ما سوی اللّه باین معنی که متقی کسی است که دل خود را باز دارد از آنچه غیر اوست و از خلق ببرد و بحق بپیوندد و از هر چه غیر اوست منقطع گردد و مقصور گرداند نظر خود را بر ملاحظه جمال و جلال و عظمت خداوندی او.

و تقوای حقیقی همین است بلکه میتوان گفت حقیقت تقوی همین

صفحه : ۸۱

است و باقی مراتب لوازم و آثار تقوی میباشند زیرا کسی که تمام توجهش بحق باشد البته پیرامون معاصی نمیگردد و اوامر او را بجان و دل میپذیرد و شاید همین معنی مراد باشد از آنکه در کلام مجید فرموده اتَّقُوا اللّه حَقَّ تُقاتِهِ.

ببین چگونه در اینکه مبارک آیه ایمان بغیب را که اس اساس دیانت است و نیز صلاهٔ و زکات که اصول اعمال است بلکه ایمان و یقین بآخرت را که یکی از اصول دیانت محسوب میگردد از صفات متقین بلکه از صفات و از متفرعات تقوی بشمار آورده البته صفت غیر از موصوف است اگر تقوی همان اجتناب از معاصی یا عمل بطاعات بود بایستی اینکه اوصافی که برای متقین شماره فرمود عین تقوی باشد نه اوصاف متقین و میتوان گفت تقوی همان ایمانی است که محقق و استوار گردیده و از کمال ایمان و استحکام آن ملکه تقوی پدید میگردد.

از اینجا معلوم میشود که اصل تقوی فضیلتی است نفسانی و در باطن انسان مرکوز است و اجتناب و خودداری نمودن از معاصی و عمل طاعات کاشف از او یا از لوازم آن است.

اگر گفته شود ممکن است اینکه صفات معروف تقوی و اوصاف متقین باشد یعنی حقیقت تقوی همین اموری است که در آیه تذکر داده شده نه اینکه حقیقت تقوی چیز دیگری باشد و اینها از صفات و آثار آن بشمار آید پس بنا بر اینکه معنی آیه چنین میشود که تقوی همان ایمان بغیب و عمل بواجبات و یقین بقیامت است.

پاسخ گوئیم اولا سیاق آیه چنین مینماید که اینها اوصاف متقین باشد باعتبار آنکه آنها دارای تقوی میباشند نه از جهت ذاتشان بلکه از جهت تمرکز معنی تقوی در قلبشان، و ثانیا بر فرضی که اینکه اوصاف را

صفحه : ۸۲

معرّف تقوی و صفات متّقین بگیریم نه صفات تقوی گوئیم معرّف غیر از معرّف است نوعا اگر بخواهند چیزی را معرفی نمایند و آن را بشناسانند باوصاف و خصوصیات مخصوصه بآن وی را توصیف میکنند و معرفی مینمایند.

خلاصه موارد استعمال تقوى در آيات و اخبار بسيار است و شايد تعدد معانى آن باعتبار اختلاف موارد استعمال و مراتب آن است گاهى در معنى حقيقى آن استعمال ميشود و گاهى در غير آن و در مثل «من اتقى اللّه» و امثال آن شايد مقصود مرتبه سوم تقوى باشد يعنى كسى كه حفظ نمايد دل و قلب خود را از توجه بغير حق تعالى بطورى كه امور طبيعى يا نفسانى وى را باز ندارد و مشغول بخود ننمايد و در بعض موارد در اجتناب از معاصى و عمل بطاعات و عبادات استعمال گرديده و گاهى در خشيهٔ و ترس و گاهى در ايمان و غير اينها و البته در هر موردى بايستى با قرينه‌اى كه كاشف از مراد باشد همراه باشد و گر نه دلالت بر معنى مقصود ننمايد.

(گفتار صدر المتألّهين در معانى تقوى)

آن دانشمند بزرگ در تفسير خود مقاله‌اى راجع بتقوى دارد كه خلاصه آن را ترجمه مينمايم، چنين مينويسد بايد دانست كه در قرآن تقوى بمعانى بسيار آمده:

۱- ايمان: مثل قوله تعالى وَ أَلْزَمَهُم كَلِمَةَ التَّقوى وَ كانُوا أَحَقَّ بِها وَ أَهلَها(۱) سوره فتح آيه ۲۶، يعنى كلمه توحيد.

و نيز قوله تعالى أُولئِكَ الَّذِينَ امتَحَنَ اللّهُ قُلُوبَهُم لِلتَّقوى(۲) سوره حجرات آيه ۳.

---

(۱) ملزم گردانيد آنها را بكلمه توحيد و آنها و اهل آنها محق بودند بكلمه توحيد.

(۲) آنها كسانى ميباشند كه قلب و دل آنها بتوحيد امتحان گرديده.

صفحه : ۸۳

۲- خشيهٔ و ترس از خدا: در اول سوره نساء است يا أَيُّهَا النّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُم(۱).

۳- توبه: مثل قوله تعالى وَ لَو أَنَّ أَهلَ القُرى آمَنُوا وَ اتَّقَوا(۲) سوره اعراف آيه ۹۴، ايمان آورند و توبه نمايند.

۴- طاعت و عبادت: قوله تعالى أن أَنذِرُوا أَنَّهُ لا إِلهَ إِلّا أَنَا فَاتَّقُونِ(۳) سوره نحل آيه ۳، و قوله أ فَغَيرَ اللّهِ تَتَّقُونَ.

۵- ترك معصيت: مثل قوله تعالى وَ أْتُوا البُيُوتَ مِن أَبوابِها وَ اتَّقُوا اللّهَ(۴) سوره بقره آيه ۸۵.

۶- اخلاص: در سوره حج فَإِنَّها مِن تَقوَى القُلُوبِ(۵) يعنى از خالص بودن قلب.

و نيز بايد دانست كه تقوى گنجى است از گنجهاى پنهان اگر موفق گردى و بآن ظفر يابى خواهى بيابى از جواهر نفيس و درّ گرانبهاى آن چيزى كه نظير آن يافت نگردد و نصيب تو خواهد شد مال كثير و رزق كريم و فائز گردى بفيوضات ربانى و گويا تمامى فضائل نفسانى و خيرات دنيا و آخرت جمع آمده در صفت تقوى و چه بسيار در قرآن مجيد تقوى را ستوده و متصفين به آنرا توصيف و تعريف و تمجيد نموده.

---

(۱) اى مردم بترسيد از پروردگار خود و توبه نمائيد و پيرامون معصيت نگرديد.

(۲) اگر اهل آباديها و قريه‌ها ايمان آورده بودند و توبه كرده بودند.

(۳) اينكه تهديد نمايند آنها را كه تصديق نمايند به اينكه نيست الهى مگر تو پس اطاعت نمايند آيا غير خدا را اطاعت و بندگى مينمايند.

(۴) و داخل خانه شويد از درب خانه و معصيت حق ننمائيد.

(۵) پس اینها از خلوص قلب است.

صفحه : ۸۴

(فضائل و خصوصیات تقوی)

۱- مدح و ستایش وَ إِن تَصبِرُوا وَ تَتَّقُوا فَإِنَّ ذلِکَ مِن عَزمِ الأُمُورِ«۱» سوره آل عمران آیه ۱۸۳.

۲- حفظ از اعداء و دشمن وَ إِن تَصبِرُوا وَ تَتَّقُوا لا یَضُرُّکُم کَیدُهُم شَیئاً«۲» سوره آل عمران آیه ۱۱۶.

۳- تأیید و یاری حق نسبت بمتقین إِنَّ اللّهَ مَعَ الَّذِینَ اتَّقَوا وَ الَّذِینَ هُم مُحسِنُونَ«۳» سوره نحل آیه ۱۲۳.

۴- نجات از شدائد و محنتهای روزگار وَ مَن یَتَّقِ اللّهَ یَجعَل لَهُ مَخرَجاً وَ یَرزُقهُ مِن حَیثُ لا یَحتَسِبُ«۴» سوره طلاق آیه ۲.

۵- اصلاح عمل و غفران گناه یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ وَ قُولُوا قَولًا سَدِیداً یُصلِح لَکُم أَعمالَکُم وَ یَغفِر لَکُم ذُنُوبَکُم«۵» سوره احزاب آیه ۷۰.

۶- تحصیل محبت خدا فَإِنَّ اللّهَ یُحِبُّ المُتَّقِینَ«۶»

---

(۱) اگر صبر کنید و تقوی را پیشه خود نمائید صبر و تقوی ناشی از متانت و عزم و بردباری است و در اثر استقامت و متانت و عزم کوه‌های مشکلات و موانع که در جلو ما است کنده میشود و ما را بمقصود و بهدف آرزوی خود خواهد رسانید.

(۲) اگر صبر کنید و با تقوی باشید کید و مکر دشمنان بشما ضرر نرساند.

(۳) خداوند با کسانی است که با تقوی و نیکو کار میباشند و احسان بغیر میکنند.

(۴) برای اشخاص با تقوی در سختیهای روزگار خداوند راه خروجی باز مینماید و روزی میدهد بآنها از راهی که گمان ندارند.

(۵) خطاب بمؤمنین است که ای کسانی که ایمان آورده‌اید تقوی پیشه خود کنید و بگوئید گفتار درست و محکم تا آنکه خداوند اصلاح کند کار شما را و بیامرزد گناه شما را.

(۶) بدرستی که خدا دوست میدارد پرهیزکاران را.

صفحه : ۸۵

۷- قبولی اعمال إِنَّما یَتَقَبَّلُ اللّهُ مِنَ المُتَّقِینَ«۱» سوره مائده آیه ۳۰.

۸- متقین را گرامی و عزیز نموده إِنَّ أَکرَمَکُم عِندَ اللّهِ أَتقاکُم«۲» سوره حجرات آیه ۱۳.

۹- بشارت در دنیا و آخرت را تخصیص بمتقین داده الَّذِینَ آمَنُوا وَ کانُوا یَتَّقُونَ لَهُمُ البُشری فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ فِی الآخِرَةِ«۳» سوره یونس آیه ۶۵.

۱۰- نجات از آتش جهنم ثُمَّ نُنَجِّی الَّذِینَ اتَّقَوا«۴» و قوله تعالی وَ سَیُجَنَّبُهَا الأَتقَی سوره لیل آیه ۱۷.

۱۱- خلود دائمی در بهشت بقوله سبحانه أُعِدَّت لِلمُتَّقِینَ«۵» سوره آل عمران آیه ۱۲۷. پس سعادت و فضیلت و تمام خیرات در اثر تقوی پدید میگردد.

إبن عباس از رسول اکرم (ص) چنین روایت میکند «کسی که دوست دارد کریم‌ترین و شریف‌ترین مردم باشد باید با تقوی باشد و کسی که

---

(۱) همين است و غير از اينكه نيست كه خداوند قبول مى‌كند اعمال مردمان با تقوى را. [.....]

(۲) همين است و جز اينكه نيست كه گراميترين شما نزد حق تعالى كسى است كه تقوى او بيشتر باشد.

(۳) كسانى كه ايمان آوردند و با تقوى و پرهيزكار ميباشند براى آنها بشارت و مژده نيك است هم در حيات دنيا و هم در عالم آخرت.

(۴) پس نجات مى‌يابند كسانى كه پرهيزكار باشند و نزديك است دورى بجويند از عذاب اشخاص با تقوى شايد مقصود از بشارت در دنيا همان اشراقات نورانى و اشعه نور معرفت باشد كه گاهى در قلب مؤمن با تقوى اشراق ميگردد و قلب را نورانى ميگرداند.

(۵) بهشت و نعمتهاى بهشتى آماده شده است براى پرهيزكاران.

صفحه : ۸۶

خواهد قوى‌ترين مردم باشد بايد بر خدا توكل نمايد، و كسى كه دوست دارد غنى‌ترين مردم باشد بايد وثوق و اطمينان وى بخداوند زيادتر باشد از آنچه در دست اوست. (پايان) سهل بن عبد اللّه گفته تقوى اينكه است كه بپرهيزى از غفلت (يعنى از ياد حق تعالى غافل نگردى) و نفس خود را بازدارى از پيروى شهوات و حلق خود را از لذّات مطعومات و جوارح خود را از سيّئات و آنچه خلاف حكم اللّه است، آن وقت اميد است كه برسى بدرجات و نجات يابى از دركات.

در كتاب بحار از عدة الداعى از صادق آل محمّد (ص) چنين نقل ميكند

«ايّما مؤمن اقبل قبل ما يحب اللّه اقبل اللّه اليه قبل كل ما يحب و من اعتصم باللّه بتقواه عصمه اللّه و من اقبل اللّه عليه و عصمه لم يبال لو سقطت السماء على الارض و ان نزلت نازلة على الارض فشملهم بليّة كانت فى حرز اللّه بالتّقوى من كل بليّة ا ليس اللّه تعالى يقول إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقامٍ أَمِينٍ

«۱»».

از اينجا ميتوان فهميد كه سر چشمه تقوى و آنچه سبب تقوى ميشود و تقوى از آن پديد ميآيد بلكه سر چشمه هر فضيلت و احسانى همان معرفت بحق تعالى و توجه كامل باوست و آنچه در معنى تقوى گفته‌اند كه تقوى از وقايه است و وقايه بمعنى نگاه داشتن آن چيزى است كه ضرر رساند چنانچه

---

(۱) هر مؤمنى كه اقبال نمايد و رو كند بآنچه خداوند دوست دارد خداوند ميگرداند آنچه را كه دوست دارد بطرف او و كسى كه چنگ بزند بخداوند بسبب تقوى خداوند وى را حفظ مينمايد و كسى را كه خداوند بوى رو نمود و در حفظ و حمايت حق تعالى قرار گرفت باك ندارد اگر آسمان بزمين بيفتد يا حادثه‌اى در عالم واقع گردد و بليه‌اى شامل تمام مردم شود در حفظ و حمايت حق است از هر بلائى و آفتى بسبب تقوى آيا نميبينى كه فرموده اينكه است و جز اينكه نيست كه متقين در مقام امن و امانند.

صفحه : ۸۷

در قرآن مجيد فرموده فَوَقاهُ اللّهُ سَيِّئاتِ ما مَكَرُوا«۱» وَ وَقاهُم عَذابَ الجَحِيمِ«۲» و غير اينها كه بمعنى نگاه داشتن است متفرع بر معرفت بحق و شناسايى وى است.

پس تقوى اگر چه باعتبار معنى لغوى از وقايه است و وقايه بمعنى خوددارى نمودن از ضرر است لكن آنچه منشأ حصول ملكه تقوى ميشود همان توجه كامل است بحق و اعراض از آنچه بازدارد او را و مشغول نمايد از ذكر او و اجتناب از معاصى و پذيرفتن

اوامر از متفرعات وی است.

کسی که هدف و نقطه نظر او حق باشد چگونه ممکن است از اطاعت و بندگی او سر بپیچد و مخالفت نماید و بعکس کسی که هدف و مرام وی لذائذ نفسانی و حظوظات طبیعی شد هرگز ممکن نیست بتواند خود را کاملا از معاصی باز دارد.

در بحار از مصباح الشریعه از صادق آل محمّد (ص) چنین روایت مینماید که تقوی سه وجه است:

۱- تقوای باللّه فی اللّه و آن ترک حلال است چه جای شبه، و اینکه تقوای خاص الخاص است.

۲- تقوای من اللّه و آن ترک شبهات چه جای حرام، و آن تقوای خواص است.

۳- تقوایی است که از ترس آتش و عقاب باشد آن تقوای عوام است و تقوی مثل آبی است است که در دریا و نهر جریان دارد و اینکه طبقات و مراتب مثل درختانی است که در اطراف آن نهر روئیده شده است و هر یک از آن

---

(۱) پس خداوند حفظ مینماید و نگاه میدارد آنها را از بدیها و ضرر آنچه را که مکر نمودند.

(۲) و نگاه میدارد و حفظ مینماید خداوند آنها را از عذاب جهنم.

صفحه : ۸۸

اشجار از آن نهر بهره‌مند میگردند بقدر استعداد و جوهره وجودش و لطافت طبعش و همان طوری که آب نهر منشأ روئیدن اشجار است تقوی منشأ اجتناب از معاصی و عمل بطاعات است.

و اینکه حدیث تأیید مینماید اینکه گفتیم اصل تقوی و آنچه منشأ حصول آن است یک ملکه نفسانی است که در دل انسان جای گزین گردد که در اینکه روایت تشبیه نموده بآبی که در هر جریان دارد و اعمال و افعال بشر را تشبیه فرموده بدرختانی که در اطراف آن روئیده شده البته معلوم است هر قدر آب نهر فراوان‌تر و صاف‌تر باشد از کدورات آنچه در اطراف آن روئیده میشود شاداب‌تر و میوه آن شیرین‌تر میگردد.

همین طور است نهر تقوی که محل آن نفس بشر است هر قدر نفس بشر صاف‌تر باشد از کدورات اوهام شیطانی و قوت و شدت آن غالب گردد بر خواهشهای طبیعی آثار از تقوی در خارج بهتر و بیشتر ظهور و بروز مینماید.

و نیز شاهد بر اینکه مطلب روایتی است که از صادق آل محمّد (ص) رسیده که میفرماید «ای علی بن عبد العزیز گریه آنها تو را فریب ندهد زیرا که تقوی در قلب است».

خلاصه از اینکه مبارک آیه که ایمان بغیب و صلاهٔ و زکاهٔ را از صفات متقین قرار داده معلوم میشود که آخرین مرتبه کمال بشر حصول مرتبه تقوی است و تقوی بهمان معنی که گفتیم دارای مزایای بسیار و منشأ تمام فضائل و سبب صعود بدرجه ارجمند معرفت و شناسایی حق تعالی است.

و سرش اینکه است که نفس انسان لطیف و مثل آینه مصفا بهر چه رو کند صفات آن در آینه قلبش منعکس میگردد و هر گاه توجه کامل بحق و عالم اله و موجودات عالم علوی ملکوتی پیدا نماید البته در آینه قلب وی بعض آثار روحانیین منعکس میگردد و اگر مراقب حال خود گردد که بر

صفحه : ۸۹

طریق مستقیم حرکت نماید و پیرامون مشتهیات نفسانی نگردد آن وقت متمکّن میگردد در جوار قرب ربّ العالمین با ملائکه مقرّبین و متخلّق میگردد باخلاق اللّه چنانچه شیخ حرّ عاملی در کتاب جواهر السّنیهٔ گفته در حدیث قدسی است

١» «تخلق باخلاقى و ان من اخلاقى الصبر»».

و چنين كسى قرار ميگيرد در مقام امن و امان و موجودات ما دون مطيع و منقاد او ميگردند اينكه است كه در همان حديث بالا فرمود «اگر آسمان بزمين بيفتد باك ندارد و هر بليه‌اى نازل گردد بوى ضرر نميرساند».

الَّذِينَ يُؤمِنُونَ بِالغَيبِ ايمان در لغت مأخوذ از امن است يعنى تصديق كننده در امان است از ضرر خود و گاهى در وثوق و اطمينان نيز استعمال ميگردد.

(صاحب كشاف)

(در شرع چهار معنى در ايمان گفته شده)

١- اقرار بلسان و تصديق بقلب و عمل باركان پس ايمان بعرف شرع اسم است براى مجموع معانى سه گانه.

كسى كه اقرار كند بزبان بدون اعتقاد قلبى منافق است و كسى كه بدل معتقد بمعارف باشد و خوددارى نمايد از اينكه بزبان اقرار و اعتراف نمايد چنين كسى را جاهد و جهود گويند و اشاره بهمين اشخاص دارد قوله تعالى: وَ جَحَدُوا بِها وَ استَيقَنَتها أَنفُسُهُم و كسى كه مطابق اعتقاد خود عمل نكند فاسق است، و از حضرت رضا عليه السّلام است كه

«ايمان هو التصديق بالقلب

---

(١) از حق تعالى خطاب برسول اكرم (ص) است كه متخلق شو باخلاق خدايى من و اينكه از جمله اخلاق من صبر است. ١»

صفحه : ٩٠

اللهو الاقرار باللسان و العمل بالاركان»

٢- ايمان تصديق بقلب و زبان است كه بقلب مطمئن باشد بايمان و بزبان تصديق نمايد آنچه را معتقد باوست و بعضى چنين گمان كرده‌اند كه مقصود از كلام كلام نفيسى است نه لسانى.

٣- جماعتى از صوفيه گويند ايمان عبارت از اقرار بزبان و اخلاص قلب است و در اينجا دو قول است يكى آنكه ايمان فقط معرفت بحق است حتى اگر كسى خدا را بقلب و دل بشناسد و بزبان تصديق ننمايد و بميرد مؤمن مرده است قول دوم ايمان عبارت از تصديق بقلب است با معرفت ضروريات شرعى.

۴- ايمان فقط اقرار بزبان است مشروط بمعرفت حتى بعضى گفته‌اند منافق ظاهرا از مؤمنين محسوب است اگر چه در باطن كافر است.

در تفسير على بن ابراهيم قمى است كه ايمان در كتاب اللّه بر چهار وجه آمده: (١) اقرار بزبان، (٢) تصديق بقلب، (٣) الاداء، (۴) تأييد.

دليل اول: قوله تعالى: يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذرَكُم فَانفِرُوا ثُباتٍ أَوِ انفِرُوا جَمِيعاً وَ إِنَّ مِنكُم لَمَن لَيُبَطِّئَنَّ فَإِن أَصابَتكُم مُصِيبَةٌ قالَ قَد أَنعَمَ اللّهُ عَلَيَّ إِذ لَم أَكُن مَعَهُم شَهِيداً«٢» سوره نساء آيه ٧۴.

و روايت از صادق آل محمّد (ص) است كه اگر اهل مشرق و مغرب

---

(١) ايمان سه ركن دارد ١- تصديق و اعتقاد قلبى ٢- اقرار نمودن بزبان ٣- عمل نمودن باركان.

(۲) ای گروه مؤمنین اسلحه خود را بر دارید پس بیرون روید فوج فوج یا با هم بیرون روید و بعضی از شما کسانی هستند که با شما بیرون نمیروند و حرکت نمینمایند و وقتی مصیبتی بشما رسد (شهادت و غارت) آن کس گوید محققا خداوند بمن تفضل نموده زیرا که با شما حاضر نبودم.

صفحه : ۹۱

اینکه کلمه را میگفتند از ایمان خارج میگشتند لکن خداوند برای اقرارشان آنها را مؤمن نامید.

دلیل دوم: قوله تعالی: الَّذِینَ آمَنُوا وَ کانُوا یَتَّقُونَ لَهُمُ البُشری فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ فِی الآخِرَةِ«۱» سوره یونس آیه ۶۴ و ۶۵ یعنی تصدیق کردند و قوله تعالی وَ قالُوا لَن نُؤمِنَ لَکَ«۲» یعنی تصدیق تو را نمیکنم و قوله تعالی یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا آمِنُوا«۳» ای کسانی که اقرار نموده‌اید تصدیق نمائید پس ایمان مخفی همان تصدیق است و تصدیق مشروط بشروطی است که تصدیق تمام نمیشود مگر باو.

و قوله تعالی لَیسَ البِرَّ أن تُوَلُّوا وُجُوهَکُم قِبَلَ المَشرِقِ وَ المَغرِبِ وَ لکِنَّ البِرَّ مَن آمَنَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ وَ المَلائِکَةِ وَ الکِتابِ وَ النَّبِیِّینَ وَ آتَی المالَ عَلی حُبِّهِ ذَوِی القُربی وَ الیَتامی وَ المَساکِینَ وَ ابنَ السَّبِیلِ وَ السّائِلِینَ وَ فِی الرِّقابِ وَ أَقامَ الصَّلاةَ وَ آتَی الزَّکاةَ وَ المُوفُونَ بِعَهدِهِم إذا عاهَدُوا وَ الصّابِرِینَ فِی البَأساءِ وَ الضَّرّاءِ وَ حِینَ البَأسِ أُولئِکَ الَّذِینَ صَدَقُوا وَ أُولئِکَ هُمُ المُتَّقُونَ«۴» سوره بقره آیه ۱۷۲.

---

(۱) کسانی که ایمان آوردند و تقوی دارند از برای آنها است بشارت در زندگانی دنیا و در آخرت.

(۲) و گفتند هرگز بتو ایمان نمیآوریم.

(۳) ای کسانی که ایمان آورده‌اید ایمان آورید. در اینکه مبارک آیه هر یک از مفسرین طوری تفسیر نموده‌اند و بهترین آنها همان است که بعضی گفته‌اند مقصود از ایمان اول درجه ادنای ایمان است و ایمان دوم مرتبه اعلی و فوق ایمان است که خطاب بمؤمنین شده که جدیت کنند و خود را بکمال ایمان برسانند.

(۴) نیکی اینکه نیست که در موقع نماز بگردانید روهای خود را بطرف مشرق و مغرب، و لکن نیکو کسی است که ایمان آورد بخدا، و بروز قیامت، و بملائکه [.....]

صفحه : ۹۲

پس کسی که باین شروط پایداری نماید او مؤمن و تصدیق کننده است.

دلیل سوم: در وقتی که حکم قبله محول بکعبه شد اصحاب گفتند یا رسول اللّه آیا نمازهای ما که بروی بیت المقدس خوانده بودیم باطل است اینکه آیه نازل شد وَ ما کانَ اللّهُ لِیُضِیعَ إِیمانَکُم«۱» نماز را ایمان نامید سوره بقره آیه ۱۸۳.

و ایمان بمعنی تأیید آن روح ایمان است که خداوند در قلب مؤمنین القاء فرموده و در باره آنها گفته لا تَجِدُ قَوماً یُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ یُوادُّونَ مَن حَادَّ اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ لَو کانُوا آباءَهُم أو أَبناءَهُم أو إخوانَهُم أو عَشِیرَتَهُم أُولئِکَ کَتَبَ فِی قُلُوبِهِمُ الإِیمانَ وَ أَیَّدَهُم بِرُوحٍ مِنهُ«۲» سوره مجادله آیه ۲۲.

و دلیل آن روایتی است که فرموده

«لا یزنی الزّانی و هو مؤمن و لا یسرق

و بکتابهای آسمانی، و بپیمبران، و در راه حق تعالی مال خود را با محبت بآن انفاق نماید، بخویشان و ایتام فقراء، و بفقیران، و کسانی که در غربت معطل و بی پول باشند و لو آنکه در وطن خود ثروتمند باشند، و بسئوال کنندگان، و بغلام و کنیزانی که قرار

داد مینمایند با مولای خود که پولی بدهند و آزاد شوند و نیز نیکو کسی است که نماز را بپای دارد، و زکاهٔ مال خود را بدهد، و کسانی که هر گاه عهدی بستند بآن وفاء میکنند، و کسانی که در سختیها و در جنگها و در آنچه بآنها ضرر میرسد صبر مینمایند، اینها کسانی میباشند که تصدیق نموده‌اند و راست گفتار و راست کردارند و اینهایند که متصف بصفت تقوی میباشند.

(۱) و هیچوقت خداوند ضایع نمی‌کند ایمان شما را یعنی نماز شما را.

(۲) نمییابی تو طائفه‌ای را که ایمان آورده باشند بخدا و بروز قیامت که دوستی و محبت نمایند بکسانی که دشمن خدا و دشمن رسول خدا باشند اگر چه پدران و اولادان و برادران و قوم و عشیره آنها باشند که در قلب آنها ایمان نوشته شده و خداوند ایشان را مؤیّد و مظفّر گردانیده بروح و حقیقت ایمان. ۱»

صفحه : ۹۳

اللهالسّارق و هو مؤمن»«

که در حال مخالفت روح ایمان مفارقت میکند تا برگردد بموافقت سؤال میشود چه چیز در آن وقت مفارقت میکند فرمود آن چیزی که در قلب وی نهاده شده پس از آن فرمود (نیست قلبی مگر آنکه برای آن دو گوش است بر یکی ملک مرشد است و بر دیگری شیطان مفتن ملك امر بخیر مینماید و شیطان وی را باز میدارد (پایان)

(روح و حقیقت ایمان در چه کس پدید میگردد)

کسی که دارای عقل نظری و عقل عملی گردید روح ایمان و حقیقت اسلام را می‌یابد و در قلب خود تمرکز میدهد زیرا که چنین کسی بعقل نظری معارف و اصول عقائد خود را روی میزان عقل و منطق صحیح استوار میگرداند و از ذلت تقلید و تعصب آباء و اجداد خود را باوج تحقیق و بمرتبه «علم الیقین میرساند و بجنبه عقل عملی در مقام عمل برمی‌آید آن وقت نخستین وظیفه او اینکه است که با نفس سرکش خود مجاهده نماید تا آنکه نفس سرکش را رام گرداند و لجام او را بدست عقل دهد و وی را مطیع عقل و شرع گرداند پس از آن در مقام عمل روی میزان شرع رفتار کند و مقررات شرع را محترم دارد و بدون آنکه از خود چیزی بآن ضمیمه کند یا بسلیقه و صلاح و ید خود چیزی از آن کم کند «طابق النّعل بالنّعل» عمل نماید.

(عقل نظری چیست و حکمت عملی کدامست)

باید دانست که کمال انسان و کمال ایمان و حقیقت تقوی چنانچه حکماء و دانشمندان گفته‌اند اتصال و ارتباط یافتن بعالم ربوبی و انقطاع از

---

(۱) آدم زنا کار زنا نمیکند در حالی که ایمان دارد و نیز سارق و دزد دزدی نمیکند در حالی که ایمان دارد.

صفحه : ۹۴

خلق و رو نمودن بسوی حق و حقیقت و ترک التفات بغیر اوست و تحصیل آن ممکن نیست مگر بتقویت قوه عاقله اولا، بتحصیل معارف از روی میزان عقل و منطق خداوند در کلام مجید خود مکرر انسان را بتفکر و تدبر دعوت فرموده تا آنکه ایمانش از روی

عقل و دانش باشد و از ایمان تقلیدی حذر نماید.

انسان هر قدر در کاینات بیشتر فرو رود و در اسرار موجودات بیشتر دقت نماید و با چشم جهان بین خود کمون موجودات را بنگرد بلطائف صنعت مربی عالم بیشتر پی میبرد و احساس میکند که عالم غیر متناهی با روشی منظم بسوی مقصدی که آفریننده او در نظر دارد میشتابد و انجام وظیفه میدهد و آنی سستی نمینماید.

و تقویت قوه عامله ثانیا بتعدیل قوای عملیه روی میزان اعتدال و موازین دین اسلام که یگانه چیزی که بشر را از پرتگاه ذلت باوج رفعت رهبری مینماید و وی را از لغزش و خطاء نگاه میدارد و او را بهدف مقصود و بمنتهی درجه کمال انسانیت میرساند همانا تعلیمات قرآنی است کسی که قرآن را جلو خود و برنامه اعمال روزانه خود را روی دستورات قرآن قرار دهد هیچوقت قدم وی از صراط انسانیت نلغزد.

خلاصه کسی که طالب کمال است نخستین وظیفه او اینکه است که خود را از صفات سبعی و بهیمی تخلیه نماید سپس نفس و سریره خود را باخلاق روحانیین بیاراید و وی را تخلیه و تزیین گرداند باعمال نیك و سجیّه نیکو تا آنکه قلب و سریره وی محل جلوه‌گاه حضرت احدیت گردد در حدیث مشهور از رسول اکرم (ص) است

۱» «قلب المؤمن عرش الرّحمن»«.

---

(۱) دل و قلب مؤمن تکیه‌گاه خدا و محل رحمت اوست.

صفحه : ۹۵

و نیز در حدیث قدسی است

۱» «لا یسعنی ارضی و لا سمائی و لکن یسعنی قلب عبدی المؤمن»«.

و شاید مقصود از حکمتی که در کلام مجید فرموده وَ مَن یُؤتَ الحِکمَةَ فَقَد أُوتِیَ خَیراً کَثِیراً«۲» سوره بقره آیه ۲۷۲ همانا حکمت نظری و حکمت عملی باشد بهمان معانی که بیان شد زیرا که خیر کثیر نصیب کسی میگردد که اینکه دو جنبه را بکمال رساند.

و از اینجا معلوم میشود سرّ اینکه خداوند متقین را ستوده و تعریف فرموده به اینکه آنها ایمان بغیب دارند و بآخرت هم یقین دارند و اینکه نحو ایمان و یقین تمام نمیگردد مگر «بحکمت نظری» و اعمال قوه عاقله در کسب براهین عقلیه، و نیز متقین را معرفی نموده که نماز را بپای میدارند و زکاة مال خود را بمستحقین آن میدهند و اینکه دو عمل نیز بوجه نیکو تحقق نمیپذیرد مگر «بحکمت عملی».

خلاصه اگر قدری در اینکه آیات تدبّر و تفکّر نمایی خواهی فهمید که آنچه سعادت بشری و کمال انسانی را تأمین مینماید از آنچه راجع بروح و جسد و قلب و بدن و دنیا و آخرت وی است در اینکه چند آیه کوچك بنیکوتر بیابی و مختصرتر کلامی بیان نموده بلکه محور اساس تمدن و امور اجتماعی بشر روی دو پایه علم و عمل استوار میگردد که در اینکه آیات از علم «و حکمت نظری» تعبیر بایمان بغیب نموده و از عمل «و حکمت عملی» تعبیر بنماز و زکاة فرموده.

---

(۱) آسمان من و زمین من وسعت مرا ندارند لکن قلب مؤمن بقدری وسیع است که من در آن جای دارم.

(۲) کسی را که بوی حکمت داده شد محققا بوی داده شده خیر بسیار.

صفحه : ۹۶

(معنی ایمان و درجات آن)

بایـد دانست که حقیقت ایمـان بمعنی لغوی و شـرعی همـان عقـد قلبی و تصـدیق جزمی است و اقرار بزبان و عمل بارکان کاشف و ترجمان همان تصدیق قلبی است زیرا که خداوند هر کجا در قرآن وصف ایمان نموده آن را بدل مربوط گردانیده «کتب فی قلوبهم الایمان» لکن در شـرع مطهر کسـی که بزبان اقرار بشـهادتین ننمایـد بـدون عذر حکم اسـلام و ایمان بر وی جاری نیست بلکه حکم بکفر آن میشود زیرا بـدون اقرار بزبـان و عمـل که کـاشف از ایمان باشـد ایمان ثابت نمیگردد بلکه لجاجت و انکار کاشف از کفر صاحب آن میکند.

و اگر چه ایمان یک حقیقت وحـدانی است لکن مراتب و درجات بسـیار دارد چنانچه در احادیث و اخبار رسـیده که معصومین (ع) درجات ایمان را تشبیه بنردبان هفت پله نمودهانـد و موقعیت هر یک از اینکه درجات را محـدود نمودهانـد که صاحب درجه اول را نمیرسـد پای در درجه دوم نهـد و نیز دوم در سوم و سوم در چهارم تا آخر که هلاک خواهـد شـد زیرا که خارج از حـد وی اسـت مگر وقتی که بمجاهده و کوشش بسیار خود را از اهل درجه بالا گرداند.

از اینجا تـوان پی برد کـه اصـل دین و حقیقت ایمـان و فضـیلت تقـوی روی اصـل درجـات معرفت و مراتب یقین اسـتوار میگردد و مؤمنین در مرتبه علم و یقین بسیار تفاوت دارند و تهذیب اخلاق و اعمال نیکو برای تحصیل درجه عالی معرفت و یقین است.

هر عمل نیکی که راه انسان را بسوی معرفت باز میکنـد و بیقین وی بیفزایـد در نظر شارع ارجمندتر و محبوب‌تر است و میتوان اینکه قاعده را مقیاس قرار داد که چون صاحب شریعت عالم بحقایق و اسرار است هر عملی که

صفحه : ۹۷

راه معرفت را بهتر بـاز میکنـد و آدمی را بحقیقت نزدیـک‌تر میگردانـد واجب کرده و اذن بترک آن نـداده و نیز آنچه مـانع از پیش رفت بشر است حرام نموده و منع فرموده.

(مقصود از ایمان بغیب چیست)

غیب چیزی را گویند که نشود بحواس ظاهره مثل دیدن شـنیدن یا بباقی حواس آن را ادراک نمود وجود خداوند غائب از حواس و مشـاعر ظـاهری مـا است قیامت و امور اخروی غائب از انظار ما است و در اینکه زمان تاریک که ما در آن زنـدگانی مینمائیم وجود انبیاء و ائمه (ع) حتی امام زمان ما که بایستی پیش رو ما و راهنمایی ما باشـد و باید در اینکه راه ظلمانی و پر خطری که پیش داریم از نور ولایت او اقتباس نمائیم تا اینکه بمنزل در امن و امان برسیم از نظر ما غائب است و بظاهر دست ما از دامن کرم او کوتاه است اگر چه آن بزرگوار در هیچ حالی غافل از حال شیعیان خود نخواهد بود و همیشه مراقب حال آنها میباشد.

پس از اینجا معلوم میشود که چه مقام ارجمندی دارد کسی که در اینکه زمان که بدترین ازمنه بشمار میرود دارای ایمان کامل باشد و جا دارد که پیغمبر اکرم (ص) چنانچه نقل میکنند بفرماید

۱» «وا شوقاه الی اخوانی فی آخر الزمان»».

ببین چگونه پیغمبر اکرم (ص) بـا آن جلالـت شـأن اظهار شوق بملاقات مؤمنین در اینکه زمان فرموده و آنها را برادران خود معرفی نموده.

و نيز در فضيلت مؤمنين در آخر الزمان در حديث دارد كه آنها ايمان آورده‌اند

۲» «بسواد على بياض»«.

---

(۱) چه بسيار شايق و مايلم بديدار برادران خود كه در آخر الزمان بوجود مي‌آيند

(۲) بآنچه نوشته شده بر كاغذ از احاديث و اخبار و آيات.

صفحه : ۹۸

اگر مؤمن واقعى كه ايمانش از روى تحقيق و فهميدگى باشد نه از روى تقليد و تعصب آباء و اجداد، يافت شود و از روى حقيقت بدستورات اسلام و تعليمات قرآن عمل نمايد واقعا كبريت احمر است و ميتوان گفت از مؤمنين صدر اسلام كه زمان غربت اسلام بوده بسيار شريفتر و ارجمندتر است زيرا كه آن وقت آنها از وجود شخص رسول اللّه (ص) كه شعاعى بود از نور احديت استفاده مينمودند و كلمات جان بخش خدايى را از زبان معجز نماى او استماع ميكردند و آن جذابيت كلام رسول (ص) كه خود يكى از كرامات و اعجاز بشمار ميرفت آنها را مجذوب مينمود.

و نيز بقدر امروزه شياطين انسى با آن همه نيرنگهايى كه دارند شايد در اطراف عالم موجود و پراكنده نبودند كه بانواع و اقسام حيلها و تدليسها و با لقاء شبهات مردم را فريب دهند و دين و دنياى آنها را خراب كنند «نعوذ باللّه» از رفتن آخر الزمان كه زمان شرور و امتحان و ابتلاء است.

(نماز و فضيلت و خصوصيت آن)

توضيح: صلاة در لغت بمعنى دعاء و تبريك و تمجيد است قال اللّه تعالى يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيهِ«۱» و در عرف شرع اسم است براى اذكار و هيآت مخصوصه كه آن را نماز گوئيم و نماز را صلاة گويند براى آنكه متضمن دعاء و اذكار مخصوصه است و الف و لام «الصلاة» الف و لام عهد است و اشاره بنمازهاى پنج‌گانه است.

و نماز از عباداتى است كه هيچ شريعت و دينى از آن خالى نبوده

---

(۱) اى كسانى كه ايمان آورده‌ايد دعاء و طلب رحمت كنيد بر پيغمبر (ص).

صفحه : ۹۹

منتهى وضعيّات و بعضى خصوصيّات آن باعتبار موقعيّت ازمنه و حالات مردم تفاوت داشته اينكه است كه فرمود إِنَّ الصَّلاةَ كانَت عَلَى المُؤمِنِينَ كِتاباً مَوقُوتاً«۱» سوره نساء آيه ۱۴.

و در كلمه يقيمون چند معنى گفته شده:

۱- تعديل اركان نماز، كسى كه در اركان نماز خلل و قصورى واقع نگرداند او نماز را بپاى داشته.

۲- مداومت و مواظبت نمودن در اوقات نماز و جديت بر اداء آن در اوقات مخصوصه هر يك، در عرف گويند فلانى مقاومت نمود بر امرى، يعنى جديت و پا فشارى نمود بر حصول آن.

آرى بهترين راه كاميابى و مظفريت ثبات و استقامت است ما هيچ ثمرى از اعمال و افعال خود نميتوانيم ببريم مگر در سايه ثبات و

پايدارى، خداوند برسول اكرم خود خطاب فرموده فَاستَقِم كَما أُمِرت«۲» سوره هود آيه ۱۱۴.
قواى انسان هر قدر ضعيف و ناقص باشد اگر در عمل كوشش و جديت كرد و با عزم ثابت و اراده قوى در حصول آن پافشارى نمود البته مظفريت نصيب او ميگردد و ترقى و تعالى ميابد، هيچ موجودى بكمال نميرسد و هيچ عملى منتج نميگردد مگر در اثر استقامت، كدام يك از اختراعات و صنايع را ميتوانيد نشان دهيد كه در اثر استقامت و پايدارى پديد نگرديده نكته كلام اينجا است كه فرموده يُقِيمُونَ الصَّلاةَ كه در نماز اقامت و استقامت دارند.
و اينكه متقين را در مقام عمل معرفى فرموده به اينكه نماز را بپاى

---

(۱) بدرستى كه نماز هميشه بود بر مؤمنين كتابى ثبت و نوشته شده.
(۲) استقامت و پايدار باش در آنچه بتو امر شده.

صفحه : ۱۰۰

ميدارند و از آنچه بآنها عنايت نموده‌ايم انفاق مينمايند معلوم ميشود اينكه دو عمل افضل اعمال و از نيكوترين عبادات بشمار ميرود.
اگر خوب دقت كنى خواهى فهميد كه در اينكه عمل كوچك «نماز» چه خصوصيات و اسرار و فوائد بزرگى مندرج است نماز معجونى است ساخته شده و دارويى است تركيب شده براى شفاى تمام دردهاى بى‌درمان بشر بلكه چرخ سعادت بشر روى دو پايه و دو اصل حركت ميكند يكى بندگى و عبوديت كه متفرع بر ايمان و معرفت است و علامت بارز آن نماز است ما خَلَقتُ الجِنَّ وَ الإِنسَ إِلّا لِيَعبُدُونِ سوره ذاريات آيه ۵۵ كه تفسير نموده‌اند «يعبدون» را بيعرفون كه خلقت جن و انس براى عبادتى است كه از روى معرفت باشد.
و ديگر انفاق مال و كمك نمودن بآنچه در دسترس وى نهاده شده كه اساس تمدن بشرى و نظام اجتماعيات روى اساس ديانات و اتفاق و كمك بيكديگر استوار ميگردد.
نماز ساخته شده از وظائف روحانى و بدنى است نماز صحيح قلب پژمرده بشر را طراوت مى‌بخشد، نماز روح انسانى را جلاء مى‌دهد و دل آدمى را پاك مى‌نمايد و وى را از فحشاء و منكر باز ميدارد نماز وسيله ارتباط با خدا و مدد خواستن از اوست تنها نماز است كه روح انسان را بسوى حق تعالى اوج ميدهد و از روى اخلاص در پيشگاه قرب احدى بزانو مى‌افتد و بركوع و سجود و تسبيح و تهليل آفريننده خود را حمد و ستايش ميكند و بخضوع و تذلل بندگى خود را اظهار مينمايد و بنماز وظائف عبوديت انجام ميگردد و بسوى حق راه باز مينمايد و بفرموده رسول اكرم (ص) «نماز معراج مؤمن و عمود دين است».
و مؤمن با تقوى كسى است كه هنگام نماز قلب خود را متوجه و رو بحق

صفحه : ۱۰۱

گرداند و از او يارى بخواهد و بكرم او استعانت جويد و روى نيازمندى بدرگاه بى‌نياز خداوند آورند و در مقابل عظمت و كبريايى او خود و همه كس را حقير و كوچك بيند بلكه خود را هيچ بيند و چنان در درياى عظمت و رحمت حق تعالى غرق گردد كه جز انوار فيض غير متناهى او چيزى در نظر وى جلوه نكند.
و بايد دانست كه نماز تنها ركوع و سجود و قرائت و تكبير لسانى نيست روح نماز و حقيقت عبوديت اينكه است كه هنگام حضور در پيشگاه عظمت حق تعالى اول دل و سريره انسان متوجه گردد و در مقام ستايش و حمد و ثناى پروردگار حاضر گردد و از او غافل نشود و از سر اخلاص او را ستايش نمايد، در كتاب كريم فرموده أَقِمِ الصَّلاةَ لِذِكرِى سوره طه آيه ۱۴، و در جاى ديگر لا

تَقرَبُوا الصَّلاهً وَ أَنتُم سُکاری سوره نساء آیه ۴۶.

ببین چگونه در آیه اول نماز را معطل نموده بذکر و یاد خود و امر میفرماید که نماز را بپای دارید برای یاد من و در آیه دوم نهی فرموده از نماز کردن در حال سکر و بیخردی برای اینکه بداند که چه میگوید از اینکه دو آیه میتوان استفاده نمود که بدون توجه نماز مطلوب نیست.

در جای دیگر لَیسَ الْبِرَّ أَن تُوَلُّوا وُجُوهَکُم قِبَلَ الْمَشرِقِ وَ الْمَغرِبِ وَ لکِنَّ الْبِرَّ مَن آمَنَ بِاللّهِ و ملائکته و کتبه و رسله تا آنجا که وَ أُولئِکَ هُمُ الْمُتَّقُونَ سوره بقره آیه ۱۷۲ و ترجمه آن در صفحات قبل بیان شد تکرار نشود سپس وظائف عبودیت و بندگی خود را بآنطوری که در شرع اسلام مقرر شده اظهار نماید بطوری که عمل کاشف و نماینده ایمان و تقوی باشد زیرا چنانچه گفته شد عمل کاشف از ایمان است هر قدر ایمان در قلب محکم تر و خلوص زیادتر باشد عمل صحیح‌تر و تمام‌تر واقع میگردد.

صفحه : ۱۰۲

(گفتار غزالی در معانی معنوی و روح نماز)

غزالی در احیاء العلوم راجع بمعانی باطنیه نماز کلامی دارد که خلاصه آن را ترجمه مینمایم.

چنین گوید معانی باطنه نماز مندرج در شش چیز است حضور قلب، تفهّم، تعظیم، هیبهٔ، رجاء، حیاء.

مقصود از حضور قلب اینکه است که قلب را خالی گرداند از غیر چیزی که بآن تکلم مینماید یعنی دلش و فکرش مشغول بنماز باشد و حواسش متوجه بکلمات و هر گاه دید فکرش جای دیگر سیر میکند توجه بنماز کند.

تفهّم: وراء حضور قلب است و آن اینکه است که نماز گذار در حال قرائت بمعانی و اسرار قرائت و اذکار توجه داشته باشد و بداند که چه میگوید و مؤمنین در فهم معانی قرآن و دانستن بعض رموز و اسرار آن بسیار تفاوت دارند فهم معانی قرآن و دانستن اسرار آن بسته بصفاء قلب و درجه ایمان است و کسی که در نماز بعد از تحصیل آداب و شرائط آن مراعات نماید جهات باطنی نماز را ممکن است بالهام غیبی بعضی از اسرار و جهات باطنی قرائت و تسبیحات برای وی مکشوف گردد.

تعظیم: معنایی است غیر از حضور قلب و فهم کلمات نماز، آقا وقتی با غلام خود تکلم مینماید غلام با اینکه متوجه بکلمات آقا و ملتفت معانی کلمات هست بزرگی آقا را نیز در نظر دارد.

هیبت: نیز امری است وراء حضور و فهم و تعظیم زیرا هیبت خوفی است ناشی از عظمت، مثلا خوف از عقرب را هیبت نمیگویند، و نیز کسی که بر خورد نماید بامر بزرگی بدون خوف آن را (هائب) نمیگویند یعنی هیبت وی را فرا گرفته چنانچه خوف از سلطان از مهابت و بزرگی اوست

صفحه : ۱۰۳

و لو آنکه ضرری از او متوجه نباشد.

رجاء: رجاء و امیدواری غیر از حضور و فهم و تعظیم و هیبت است چه بسا شخص از هیبت و بزرگی سلطان خائف و ترسان است و رجاء و امیدواری بفضل و احسان وی ندارد و بایستی بنده هم خائف باشد از حق تعالی که در اثر گناهان مستحق عقاب و سخط خداوندی اوست و هم امیدوار باشد بفضل و کرم بی انتهای او.

«اینکه است که در حدیث دارد، بایستی خوف و رجاء در عبد مثل دو کفه تراز و بقدرهم باشد که هیچ کدام بر دیگری زیادتی

نکند» حیاء: غیر از باقی معانی است و آن از ادراک قصور و عدم اتیان بوظائف عبودیت پدید میگردد.
و عمده چیزی که سبب حصول اینکه معانی میگردد اهتمام نمودن بمقام عبودیت است زیرا که حواس و مشاعر انسان تابع دل اوست همّ انسان و میل او و هدف و مراد او رو بهر چه باشد خواهی نخواهی دل بسوی او میرود و حواس متوجه بوی میگردد.
پس اگر میل داری در نماز یا غیر نماز چشم دلت بسوی حق نگران باشد و از راه خلوص تسبیح و تهلیل و ستایش او نمایی نخستین وظیفه تو اینکه اینکه است که ایمان و معرفت و محبت حق را در دل خود تمرکز دهی و کاری کنی که همّ خود را مصروف بر آخرت نمایی و آن وقتی محقق گردد که بچشم حقیقت بین خود نظر کنی بحقارت و پستی دنیا و شرافت و فضیلت آخرت و یقین نمایی و بدانی که آخرت بهتر از دنیا است و همت خود را مصروف گردانی بر سعادت اخروی و بدانی که نماز وسیله سعادت و رستگاری است، آن وقت البته دلت متوجه بنماز میگردد و در فهم معانی آن دقت می‌نمایی و عظمت حق را در نظر میگیری و او را ببزرگی و بزرگواری میشناسی و هیبت

صفحه : ۱۰۴

و عظمت او تو را فرا میگیرد و بکرم او امیدوار میگردی و از قبل تقصیرات خود شرمنده میباشی. «کلام غزالی مفصل است مختصر نمودم» وَ مِمّا رَزَقناهُم یُنفِقُونَ

(انفاق چیست و معنی رزق کدام است)

دیگر از اوصاف مؤمنین با تقوی اینکه است که از آنچه بآنها روزی داده‌ایم و عطا و بخشش نموده‌ایم دیگران را بر خوردار مینمایند روزی چیزی را گویند که انسان در حیات و زندگانی خود از آن منتفع گردد اینکه است که در عرف گویند خداوند بفلانی مال و اولاد و علم روزی کرده و مقصود از انفاق هر چیزی است که بوی عطا شده.
در مجمع البیان راجع ببیان آیه چند وجه گفته:
۱- مقصود از انفاق زکاۀ مفروضه است. (إبن عباس) ۲- نفقه دادن مرد است باهل و عیال خود زیرا که آیه پیش در حکم زکاۀ نازل شده. (إبن مسعود) ۳- توسعه در نفقه است. (ضحاک) ۴- از آنچه بآنها تعلیم نموده‌ایم و آنها را دانا گردانیده‌ایم بدیگران می‌آموزند. (روایت از حضرت صادق (ع) است) ۵- بهتر آن است که حمل نمائیم آیه را بر عموم انفاق زیرا که حقیقت رزق شامل میگردد آنچه را که انسان بدون موانع خارجی بتواند از آن منتفع گردد و اینکه آیه دلالت دارد که حرام رزق نیست زیرا که خداوند در مقام مدح و تعریف انفاق کنندگان است و کسی که از مال حرام انفاق مینماید چگونه مستحق اجر و ثواب میباشد. (پایان) و در نظر قاصر بهترین اقوال اینکه است که مقصود از رزق کلیه نعمتهایی

صفحه : ۱۰۵

است که خداوند ببشر انعام و بخشش نموده و بالاترین همه نعمتهای الهی افاضه نور علم و حکمت است که از اشراق فیض ازلی صادر گشته و قلب تاریک بشر را جلاء داده.
و مقصود از انفاق اینکه است که از آنچه خداوند باو عنایت نموده دیگران را منتفع نماید و همان طوری که بدن رزق دارد و روزی او مواد طبیعی است که بایستی دم بدم بوی برسد و اگر چند روزی غذا باو نرسد میمیرد، روح و دل آدمی نیز محتاج بغذای روحانی است که از مبدء فیاض بقلب افاضه میگردد و همان طوری که بهترین رزقها نسبت بانسان همان افاضه علوم و حکمت است

بهترین انفاقات او نیز انفاق علم و دانش و آموختن آن بدیگران است.

و در کلمه «ممّا» همان طوری که دانشمندان گفته‌اند نکته‌ای بنظر می‌آید باصطلاح علماء نحو «من» در کلام عرب برای تبعیض است یعنی بعض، پس معنی آیه مبارکه اینکه میشود که یکی از اوصاف مردمان با تقوی اینکه است که از آن چیزهایی که بآنها بخشش نموده‌ایم بعضی از آن را انفاق مینمایند نه تمام آن را.

در انفاق مالی سرّش معلوم است که انفاق تمام مال که بحدّ اسراف و تبذیر برسد مطلوب نیست بلکه حد وسط مطلوب است چنانچه در تمام صفات و ملکات فضیلت در حد وسط است در قرآن مجید خطاب برسول اکرم است وَ لا تَجعَل یَدَکَ مَغلُولَةً إِلی عُنُقِکَ وَ لا تَبسُطها کُلَّ البَسطِ فَتَقعُدَ مَلُوماً مَحسُوراً«۱» سوره بنی اسرائیل آیه ۳۱.

---

(۱) قرار مده دست خود را مثل غل در گردنت کنایه از اینکه هیچ ندهی و بسیار پهن مکن که ما یحتاج خود را بدهی پس بنشینی در خانه برهنه و ملامت زده با حسرت بر درک نماز جماعت.

صفحه : ۱۰۶

و نیز در مقام تعریف فرموده وَ الَّذِینَ إِذا أَنفَقُوا لَم یُسرِفُوا وَ لَم یَقتُرُوا وَ کانَ بَینَ ذلِکَ قَواماً«۱» سوره فرقان آیه ۶۷، زیرا که بحسب ظاهر مال از انفاق کردن کم میشود اگر چه در معنی و حقیقت زیاد میگردد و نمو میکند.

روایت از حضرت امیر است که «از زکاة دادن در صورت و ظاهر مال کم میگردد لکن در حقیقت و معنی زیاد میشود.

اما علم اگر چه بانفاق و تعلیم و تعلّم نه در ظاهر و نه در معنی کم نمیشود بلکه زیاد میشود لکن ممکن است سرّ دیگری در کار باشد و آن اینکه است که ممکن نیست عالمی بتواند تمام علوم و آنچه در ضمیر خود اندوخته تعلیم دیگری نماید بلکه اصلا عالم نمیتواند علم خود را تحمیل دیگری نماید منتهی بقدر فهم طرفت و ظرفیت او ارائه میدهد بعضی آنچه را که در ذهن او مخفی است و او نیز بقدر استعداد و ظرفیهٔ خود تعلیم میگیرد زیرا که توسعه کلام بقدر توسعه معانی نیست و توسعه گفتار بقدر توسعه قوه فکریّه نیست و سرّش واضح و معلوم است گفتار از زبان و جوارح پدید می گردد و آن از عالم ماده و چشم و جسمانیات است و معانی از قلب و از قوای فکریه ظهور مینماید و آن از عالم ما فوق الطبیعهٔ است و توسعه عالم معانی را هرگز نتوان مقایسه نمود با ضیق عالم طبیعت و ماده.

عالم و لو آنکه در اول مرتبه علم و دانش باشد قوه تکلم و بیان وی نسبت بمعانی مندرجه در ذهن وی محدود است قوه فکریه انسان و علوم و دانش او از عالم روحانیین گرفته شده و از آن عالم غیر متناهی که منبع فیضان فیض غیر متناهی حق تعالی است سر چشمه گرفته تکلم نمودن و ارائه ما فی الضمیر

---

(۱) مؤمنین کسانی میباشند که وقتی انفاق میکنند زیاد روی نمیکنند و تنک- گیری هم نمیکنند و حد وسط را مراعات مینمایند. [.....]

صفحه : ۱۰۷

بتوسط بدن میشود و بدن چون از عالم اجسام است و عالم اجسام نسبت بروح و نفس کوچک است، اینکه است که آنچه در ذهن است از علوم کلیه و معانی حقیقیه در تحت الفاظ نمیگنجد پس هر عالمی خواهی نخواهی بعضی علوم خود را تواند بدیگران بیاموزد نه تمام آن را.

خلاصه بنا بر اینکه رزق را تعمیم دهیم انفاق در آیه که یکی از صفات متقین بشمار آورده منحصر بانفاق مال بلکه منحصر بانفاق مال و علم نمیشود بلکه شامل میگردد آنچه را که خداوند عطاء و بخشش نموده از قوی و مشاعر و عنوان و حیثیّات و غیر اینها که بایستی شخص متّقی مردم را از تمام آنها منتفع گرداند از علمش بدیگران بقدر امکان بتوسط قلم و سخنرانی بیاموزاند بلکه بافعال و کردار و گفتار نیکویی خود مردم را تعلیم کند و هدایت نماید، و طریق سعادت را بآنها نشان دهد و بجاه و حیثیات خود بیچارگان را از مهلکه نجات دهد و بدست خود دست ناتوانی را بگیرد و بپای خود قدم برای کمک و رفع حاجت برادران ایمانی و ملّی خود بردارد.

صفحه : ۱۰۸

[سوره البقرة (۲): آیات ۴ تا ۵]

اشاره

وَ الَّذِینَ یُؤمِنُونَ بِما أُنزِلَ إِلَیکَ وَ ما أُنزِلَ مِن قَبلِکَ وَ بِالآخِرَةِ هُم یُوقِنُونَ (۴) أُولئِکَ عَلی هُدیً مِن رَبِّهِم وَ أُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ (۵)

ترجمه:

متقین اشخاصی میباشند که ایمان میآورند بآنچه فرود آمده بسوی تو و آنچه فرود آمده برای پیمبران پیش از تو و نیز متقین بآخرت یقین دارند و چنین اشخاص با تقوی که متصف باین صفات میباشند
اینها در راه هدایتند از جانب پروردگارشان و آنها رستگارند.

(توضیح آیات)

اشاره

در تفسیر قمی گفته مقصود از آنچه بپیغمبر اکرم نازل گردیده قرآن است و بآنچه بپیغمبران سلف نازل گردیده باقی کتب آسمانی مثل تورات و انجیل و غیر آنها است.
لکن ظاهر از «ماء» موصوله تعمیم بر می‌آید که شامل قرآن و غیر آن میشود یعنی اشخاص با تقوی کسانی میباشند که ایمان دارند به آنچه از جانب حق تعالی بپیمبران نازل گردیده، قرآن باشد و غیر آن.
شاید تخصیص مؤمنین به اینکه آنها ایمان دارند بنزول قرآن و باقی کتب آسمانی علاوه بر ایمان بخدا و رسول و کتب آنها و از اوصاف متقین بشمار آورده برای اینکه است که آنها ایمان دارند که قرآن کلام خداست و از سماء قدرت خداوندی بارض قلب مبارک رسول اکرم فرود آمده وَ ما یَنطِقُ عَنِ الهَوی إِن هُوَ إِلّا وَحیٌ یُوحی«۱» سوره نجم آیه ۴.
و کلام و گفتگوی در کیفیت انزال و چگونگی نزول وحی و فرود.

---

(۱) یعنی پیغمبر اکرم (ص) از روی هوای نفسانی چیزی نگفته بلکه آنچه فرموده وحی است و از جانب حق تعالی فرود آمده.

صفحه : ۱۰۹

آمدن آیات قرآنی بسیار است متأسفانه اینجا جای بحث تمام گفتار آنها نیست اجمالا گوئیم.

(در چگونگی نزول آیات قرآن بر رسول اکرم)

بعضی از مفسّرین و متکلّمین چنین اظهار مینمایند که جبرئیل در آسمان کلام خدا را می‌شنید و بر پیغمبر (ص) نازل مینمود و برای رفع اعتراض که جبرئیل چگونه کلام خدا را میشنید در صورتی که کلام حق تعالی از جنس حروف و کلمات نیست گفته‌اند خداوند کلمات و حروف را در زبان جبرئیل امین خلق نمود.

و قول دیگر اینکه است که گویند خداوند قرآن را قبلا در لوح محفوظ خلق نموده بود و جبرئیل در آنجا قرائت کرده و بر پیغمبر (ص) نازل نمود.

بعضی حکماء گویند چون ملائکه طبقات و مراتبی دارند بعضی جسمانی و بعضی روحانی بعضی ملائکه علوی و بعضی سفلی که از ملائکه علوی تعبیر بعقول و نفوس مجرده مینمایند و از ملائکه سفلی تعبیر بطبایع و قوای منطبعه میکنند.

و گویند از جمله ملائکه علوی روح القدس است که حامل وحی است باذن اللّه و او را عقل فعّال نامند و گویند کلام خداوند از قبیل اصوات و حروف و عوارض نیست بلکه بازگشت کلام او بقدرت و قادریّت او است و در هر عالمی از عوالم آثار قدرت او طوری ظهور و بروز مینماید.

و جماعت دیگر از حکماء گویند وحی تلاقی روحانی است، یعنی روح رسول مرتبط و متّصل میگردد بمبادی عالیه کلیّه و عقول کلیّه و بآن ملکی که حامل وحی است و از آنجا معانی فرود میآید بقلب رسول، اینکه است که

صفحه : ۱۱۰

نزول روحانی را تشبیه نموده‌اند بنزول حسّی و اینکه گویند قرآن نازل شده مجاز است نه اینکه حقیقهٔ کلمات و حروف بهمین طوری که دیده میشود نازل گردیده باشد.

لکن اینکه عقیده و اینکه رویّه راجع بآیات قرآن بکلی فاسد و ناتمام است بدو جهت و دو دلیل.

یکی آنکه باتفاق مسلمین و بضرورت اسلامی و بطور تواتر ثابت و مبرهن گردیده که حروف و کلمات و آیات قرآن از طرف حق تعالی بطریق وحی نازل گردیده و کلام خداوند است و مسلمانها منکر آن را کافر میدانند.

و دیگر گوئیم یکی از جهات اعجاز قرآن همان فصاحت و بلاغتی است که از خلال الفاظ و آیات قرآن پدیدار است و فصاحت و بلاغت کلمات قرآنی بطوری است که بیان آن از قوه بشری خارج، و قرآن عبارت از همین کلمات و آیات است نه فقط معانی مندرجه در آن و چون نظم و ترتیب کلمات و حروف قرآن طوری است که ممکن نیست بشر بتواند مثل آن را بیاورد اینکه است که در مقام تحدی و اعجاز قرآن فرموده «اگر جن و انس پشت بپشت هم دهند و بیکدیگر کمک نمایند نتوانند مثل آن را بیاورند و اینکه کلام در رد کسانی است که میگفتند اینکه آیات را خود پیغمبر (ص) ساختگی کرده و نسبت بخدا میدهد.

پاسخ کلام آنها فرمود من بشری هستم مثل شما اگر گوئید قرآن گفتار من است شما نیز میتوانید مثل آن را بگوئید و البته اگر توانسته بودند با آن عداوت و ضدیّتی که داشتند چندین قرآن مثل اینکه قرآن می‌آوردند و اگر آورده بودند منتشر مینمودند و در حفظ آن میکوشیدند و البته خبرش بما رسیده بود.

پس از آنکه ثابت شد که قرآن کلام خداوند است که از مصدر

صفحه : ۱۱۱

الوهیّت تنزّل نموده و در قالب الفاظ فرود آمده معلوم میشود که پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله بگوش جسمانی استماع قرآن مینموده و بچشم جسمانی رؤیت ملک حامل وحی میکرده زیرا که تحقق کلام بگوینـد و شنونده استوار میگردد اگر گوینده و شنونده‌ای نباشد کلامی تحقق نپذیرد.

آری حقیقت قرآن و معانی باطنی آن همان است که بطریق وحی بتوسط ملک حامل وحی یا بدون واسطه بقلب مبارک رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله الغاء گردیده اینکه است که در سوره قدر فرموده إِنّا أَنزَلناهُ فِی لَیلَةِ القَدرِ«۱» و در سوره شعراء آیه ۱۹۳ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الأَمِینُ عَلی قَلبِکَ لِتَکُونَ مِنَ المُنـذِرِینَ بِلِسانٍ عَرَبِیٍّ مُبِینٍ«۲» از آیه اول چنین بر می‌آید که نزول قرآن بنا بر اینکه مقصود از ضمیر انزلناه قرآن باشد بدون توسط ملک بقلب مبارک پیغمبر اکرم (ص) فرود آمده و از آیه دوم اینکه آنچه از جانب حق تعالی وحی میرسیده بتوسط روح الامین یعنی جبرئیل (ع) بوده.

لکن کلمات و آیات قرآن هر یک در موقعی مناسب بر قوای ظاهریه پیغمبر (ص) نازل میگردیده و رسول اکرم بهمین چشم سر ملک حامل را مشاهده میفروده و بهمین گوش سر استماع کلام اللّه مینموده لکن طریق استماع و رؤیت آن غیر از استماع و رؤیت اشیاء دیگر بوده و البته کیفیت نزول آن خارج از فهم ماست.

حکمای الهیین گفته‌اند استماع کلام اللّه و رؤیت ملک اگر چه بهمین گوش و چشم سر پیغمبر است لکن طریق استماع و رؤیت آن غیر از استماع و رؤیت اشیاء دیگر است در محسوسات اول شیء مادی از طریق چشم دیده میشود و از راه کوش کلام شنیده میشود پس از آن بحس مشترک

---

(۱) اول سوره قدر بدرستی که ما نازل گردانیدیم قرآن را در شب قدر.

(۲) روح الامین فرود آمد بقلب تو تا آنکه بوده باشی تو از بیم دهندگان.

صفحه : ۱۱۲

که یکی از قوای مدرکه باطنی انسان است ادراک میگردد پس از آن در قوّه خیال که خزینه حسّ مشترک است ضبط میشود.

پس از آن در قوّه متخیّله یا متصرّفه که آن نیز قوّه سوّمی است از قوای باطنه صورت بندی میگردد و در آنجا از آنچه بقوای ظاهریه ادراک نموده قضایایی تشکیل میدهد و از روی آن تشکیلات عمل میکند پس از آن تمامی قضایای تشکیل شده را بحضور عقل که سلطان بدن آدمی است و شرافت انسان بهمان است ارائه میدهند و معقول و مجرد میشود و عقل سالم که مشوب باوهام نباشد تمیز میدهد بین صحیح و فاسد آن و قضایا را طوری ترتیب میدهد که نتیجه صحیح توان از آن استخراج نمود.

لکن در مجردات طریق ادراک عکس اینکه است اول شیء که مجرد از ماده است بعقل ادراک میشود و از آنجا تنزل مینماید بقوه خیال و در قوه متخیله صورت مناسب بخود میگیرد و از آنجا تنزل مینماید بحس مشترک که مدرک محسوسات است و ادراک میشود پس از آن در چشم همان موجود مجرد از ماده بصورت مادی جزئی مناسب آن حقیقت دیده میشود و بگوش استماع صوت و کلام میشود.

پس همان دیدن و شنیدن بچشم و گوش است لکن طریق ادراک آن تفاوت میکند، اینکه است که رسول اکرم (ص) جبرئیل را بصورت (دحیه کلبی) که عربی جوان و خوش صورتی بوده در موقع وحی مشاهده مینمود و با اینکه حال غیر از رسول اکرم (ص)

کسی او را نمیدید و کلام وی را کسی دیگر نمیشنید.

و گوینـد همین است معنی نزول وحی و فرود آمـدن کتب سـماوی بر پیغمـبران (ع) که پیغمـبر (ص) بـآن قـوه ملکـوتی و آن تجرد روحانی خود ارتباط میابد بعالم مجردات آن وقت هر یک از قوی و مشاعر بسهم خود

صفحه : ۱۱۳

ادراکی مناسب بخود میکنند.

وقتی عقـل نبی و رسول که از سـنخ مجردات و ذوات نوریه بشـمار میآیـد ادراک مجرّدات نوریّه نمود و بکلّی اعراض از مادّیـات و توجّه بعـالم حقیقت کرد آن وقت قوه خیال و متخیّله آن حقیقت مجرّده را در بهترین صورت تشـکیل میدهنـد و از آنجا می‌آیـد در «حس مشترک» که شأن وی ادراک جزئیات طبیعی مادی است آن وقت بصورت شخصـی خارجی آن شیء مجرد را جلوه میدهد و رسول بچشم می‌بیند ملکی در بهترین صورت کلمات خدایی را بوی می‌آموزد.

وَ بِالآخِرَةِ هُم یُوقِنُونَ قیامت را آخرت نامیده‌اند بمناسبت آنکه اول نشأ جسمانی بشر عالم دنیا است و عالم قیامت نسبت بانسان آخر بحساب میآیـد، و نیز ابتـداء وجود جسـمانی وی در نازل‌ترین مراتب خلقت تکون یافته که از ماده و هیولی عناصـر تعبیه شـده اینکه است که دنیا مأخوذ از دنوّ و پستی است و آخرت آخر مرتبه و آخر درجه کمال بشری است و آخر درجه صعود روحانی وی بشمار میرود که پس آنکه انسـان قطع منـازل و مراحـل نمود از مرتبه روحانیـات فرود آمـد و در کسوت و لبـاس مـاده در آمـد و در عـالم طبیعت توطن کرد و بـا مواد عنصـری آمیزش نمود و پس از آن از آنجا نیز سـفر کرد و منازلی طی نمود، از مرتبه جمادی بنباتی، از نبـاتی بحیوانی، از حیوانی بانسـانی، و اگر موفق گردیـد و موقعیت خود را شـناخت در درجـات کمـال سـیر مینمایـد، از رتبه انسانی صعود مینماید بمرتبه ملکوتی و از مرتبه ملکوتی بجبروتی تا برسد بآخر مرتبه کمال و مرتبه‌ای که بشر را ممکن است فوز بآن.

اینکه است که قیامت را آخرت نامند زیرا آخر است نسبت بدنیا

صفحه : ۱۱۴

و نسبت بدرجات صعود بشری که در آن وقت هر فردی بمنتهی درجه لایق بخود رسیده شقی بمنتهای شقاوت، سعید بمنتهی درجه سعادت فائز میگردد.

و اینکه یقین بـآخرت را یکی از اوصـاف و علاـئم تقوی قرار داده در صورتی که یقین بـآخرت یکی از مصادیق ایمان بغیب بشـمار میرود ظـاهرا خصوصـیّت آن از جهـت اهمیّت آن است زیرا یقین اخصّ از علم و ایمـان و اعتقـاد است هر یقینی علم هست لکن هر علمی را یقین نمیگوینـد اعتقـاد تقلیـدی را اگر چه عرفـا علم و اعتقـاد گوینـد لکن چون علم اجمـالی بـدون تحقیق است بلکه غالبا تصوری بیش نیست آن را «علم الیقین» نمیگوینـد بلکه میتوان گفت ایمانی که از روی بصـیرت و دانسـتگی نباشد هرگز تصدیق که منـاط اعتقـاد و ایمانست بـدرستی تحقق نپـذیرد زیرا چنانچه در عرف میگوینـد تصـدیق بلا تصور محال است کسـی که در معارف مخصوصا در معاد و خصوصـیات آن خصوص در قسمت جسمانی آن هیچ تصوری نداشته باشد چگونه ممکن است تصدیق جزمی بآن پیدا نماید.

چنانچه در کتاب معاد و آخرین سـیر بشـر تذکر دادیم کسـی میتواند اعتقاد جزمی و ایمان حقیقی بمعاد داشـته باشد که مراتب سـیر انسان را باندازه‌ای بداند و بدرجات تکامل آن فی الجمله پی ببرد تا آنکه «بعلم الیقین» بداند که بشر برای بقاء خلق شده نه برای فنا. و نیز از روی حقیقت و بصـیرت بفهمـد که شالوده انسان و حقیقت بشـری ترکیب شده از روح و جسم است نه جسم بتنهایی، انسان است و نه روح بدون جسد را توان انسان نامید، جسد بی‌روح جماد است و جزء جمادات از قبیل سـنگ و کلوخ محسوب میگردد و

روح بدون جسد را نیز نمیتوان حقیقتا انسان نامید زیرا که روح بلا جسد داخل در مجردات و از زمره آنها بشمار میرود شخصیّت و هویّت انسان وقتی بکمال رسد که در قسمت روحانی

صفحه : ۱۱۵

و جسمانی در هر دو جهت کامل گردد.

کسانی که معاد را روحانی فقط دانند مثل بعضی از حکماء، یا جسمانی فقط مثل بعضی از متشرّعین و متکلّمین، اینها در اشتباهند و کلام هیچ کدام از آنها صحیح نیست قول حق که مطابق باشد با منطق و با براهین عقلی و نقلی همان است که دانشمندان و فضلای حکماء و متکلمین گفته‌اند که انسان در روز رستاخیز با روح و بدن وارد محشر میگردد و بمردن روح و بدن وی معدوم نمیگردد تا آنکه شبهه امتناع اعاده معدوم و شبهه آکل و مأکول و غیر آن پیش آید و تفصیل آن در کتاب معاد و آخرین سیر بشر تا اندازه‌ای درج شده هر کس خواهد بآن جا رجوع نماید.

پس از اینکه بیانات معلوم شد سرّ اینکه یقین بآخرت را از خصوصیّات و متفرّعات تقوی بشمار آورده برای آنست که تقوی از تأکّد ایمان و از مرتبه «علم الیقین» بلکه از «حق الیقین» پدید میگردد اینکه است که یکی از خصوصیات تقوی را یقین بآخرت محسوب گردانیده.

أُولئِکَ عَلی هُدیً مِن رَبِّهِم وَ أُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ پس از آنکه حق جل و علا پنج صفت از صفات برجسته اهل تقوی را بیان فرمود و متّقین را باین صفات معرّفی نمود در مقام اینکه بر آمده که تذکر دهد که چنین اشخاص هدایت یافته‌اند و سیر و روش اینها در طریق مستقیم است و رستگاری و سعادتمندی نصیب آنان گردیده.

برای هدایت که بمعنی ره نمایی باشد دو معنی شده یکی ارائه طریق و نشان دادن راه و دیگری ایصال بمطلوب و رسانیدن بآن یعنی گاهی انسان راه بمطلوب خود را گم کرده و از کسی که عارف براه است جستجو مینماید و آنکه دانای راه است راهرا نشان میدهد که راه مثلا از اینکه طرف است

صفحه : ۱۱۶

برو تا بمطلوب خود برسی.

و گاهی عارف براه، راه گم کرده را میبرد تا آنکه وی را بمطلوب رساند و شاید هدایتی که از طریق پروردگار برای متقین است همان ایصال بمطلوب باشد و شاید مقصود اینکه باشد متقین که دارای اینکه اوصاف پنج گانه میباشند آنها فائز گردیده‌اند و باین صفات و ملکات مستعدّ گردیده‌اند که خداوند آنها را بمنتهای کمال برساند و واصل گرداند آنها را برحمت غیر متناهی خود و ایشان را سعادتمند و رستگار گرداند.

صفحه : ۱۱۷

[سوره البقرة (۲): آیات ۶ تا ۷]

اشاره

إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا سَواءٌ عَلَیهِم أَ أَنذَرتَهُم أَم لَم تُنذِرهُم لا یُؤمِنُونَ (۶) خَتَمَ اللّهُ عَلی قُلُوبِهِم وَ عَلی سَمعِهِم وَ عَلی أَبصارِهِم غِشاوَةٌ وَ لَهُم

عَذابٌ عَظِیمٌ (۷)

ترجمه:

بدرستی کسانی که کافر شدند و نور ایمان را بظلمت کفر پوشانیدند مساوی است برای آنها چه بترسانی آنها را از عذاب و چه نترسانی آنها را ایمان نمی‌آورند،

خداوند مهر زده است بر قلب آنها و بر گوش و چشم آنها پرده نهاده و برای آنها عذاب بزرگ است.

از اول سوره بقره تا مفلحون در اوصاف مؤمنین و متقین نازل گردیده و اینکه دو آیه در مذمت کفار است.

(توضیح آیات)

اشاره

بقاعده عربیت الّذین مبتداء و موصول، کَفَرُوا سَواءٌ عَلَیهِم صله او، أ أَنذَرتَهُم تا آخر آیه بجای خبر.

کفر در لغت بمعنی پوشانیدن و مخفی نمودن است و در عرف شرع انکار الوهیت و نبوت و رسالت پیمبران و انکار معاد و آنچه از ضروریات دین بشمار میرود، کسی که انکار نماید ضروریات دین را اگر چه یکی از آنها باشد باتفاق تمام مسلمانها چنین کسی از دائره اسلام خارج و در زمره کفار محسوب میگردد.

لکن ظاهر اینکه است که کافر باین خصوصیت که انذار و تهدید رسول وجود و عدمش نسبت باو مساوی بود یک قسمتی از کفارند و شاید مقصود کفار مکه باشند که کفر آنها از روی جهود و لجاجت بود نه تمام کفار زیرا که بسیاری از کفار بهمان انذار و تهدید رسول اکرم ایمان آوردند.

در تفسیر علی بن ابراهیم قمی از صادق آل محمّد (ص) چنین روایت مینماید «کفر در کتاب خدا به پنج معنی آمده:»

صفحه : ۱۱۸

۱- کفر جحود (انکار) و آن بدو معنی آمده یکی انکاری که از روی علم باشد دیگر انکاری که از روی جهل و نادانی سر زند قسم دوم آن است که خداوند حکایت مینماید از آنها که گفتند ما هِیَ إِلّا حَیاتُنَا الدُّنیا نَمُوتُ وَ نَحیا وَ ما یُهلِکُنا إِلَّا الدَّهرُ وَ ما لَهُم بِذلِکَ مِن عِلمٍ إِن هُم إِلّا یَظُنُّون«۱» سوره جاثیه آیه ۲۳، و در آن آیه بالا- فرموده إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا سَواءٌ عَلَیهِم أَ أَنذَرتَهُم أَم لَم تُنذِرهُم لا یُؤمِنُون«۲» پس اینکه جماعت انکار حق نمودند از روی جهل و نادانی.

قسم اول کسانی میباشند که از روی علم و دانش کافر گشتند و خداوند در باره آنها فرموده وَ کانُوا مِن قَبلُ یَستَفتِحُونَ عَلَی الَّذِینَ کَفَرُوا فَلَمّا جاءَهُم ما عَرَفُوا سوره بقره ۸۳ اینها جماعتی هستند که کافر شدند و انکار نمودند با آنکه میدانستند.

و حضرت صادق علیه السّلام فرموده اینکه آیه در باره یهود و نصاری نازل گردیده چنانچه فرمود الَّذِینَ آتَیناهُمُ الکِتابَ یَعرِفُونَهُ کَما یَعرِفُونَ أَبناءَهُم«۳» سوره بقره آیه ۱۴۱ زیرا که خداوند نازل فرموده اوصاف پیغمبر (ص) و اوصاف اصحاب پیغمبر (ص) را بهمان نهج و صفت و رویه‌ای که داشتند چنانچه معرفی مینماید اصحاب رسول اللّه را وَ الَّذِینَ مَعَهُ أَشِدّاءُ عَلَی الکُفّارِ رُحَماءُ بَینَهُم تَراهُم رُکَّعاً سُجَّداً یَبتَغُونَ فَضلًا

---

(۱) نیست برای ما مگر همین زنـدگانی دنیا که میمیریم و زنده میشویم و هلاک نمیکند ما را مگر دهر و در اینکه گفتار آنها علم و دانش ندارند و نیست آنها را مگر گمان و وهم.
(۲) بدرستی کسانی که کافر شدند چه بترسانی و تهدید نمایی آنها را و چه نترسانی لا یؤمنون ایمان نمی‌آورند.
(۳) کسانی را که بآنها کتاب عطاء نمودیم میشناسند پیغمبر را همان طوری که پسران خود را میشناسند.

صفحه : ۱۱۹

مِنَ‌اللّهِ وَ رِضواناً سِیماهُم فِی وُجُوهِهِم مِن أَثَرِ السُّجُودِ ذلِکَ مَثَلُهُم فِی التَّوراةِ وَ مَثَلُهُم فِی الإِنجِیلِ«۱» سوره فتح آیه ۲۹.
و اینهـا صـفات رسول خـدا و اصـحاب اوست در توراهٔ و انجیـل و چون خداونـد او را برسالت مبعوث گردانیـد اهل کتاب او را بآن علامات شناختند چنانچه حق جل و علی فرموده فَلَمّا جاءَهُم ما عَرَفُوا کَفَرُوا بِهِ«۲» و قبل از بعثت پیغمبر (ص) یهود بعرب میگفتند ای جماعت عرب نزدیک است پیغمبری در میان شما پیدا شود که ولادتش در مکّه و بمدینه هجرت نماید و اواخری پیغمبران و بهترین آنهـا است بـاین علامـت که در دو چشـمش قرمزی نمایان است و در کتفش خاتم نبوت عبا بخود می‌پیچـد و بپاره‌ای از نان و خرما قناعت مینمایـد و بر خر برهنه سوار میشود و در جهاد و قتال شمشـیر خود را بـدوش میگذارد و از کسـی باک ندارد و چون خداوند رسول خود را مبعوث گردانید حسد بردند و کافر گشتند.
سوم از اقسام کفر کفر برائهٔ است و آن قول حق تعالی است

---

(۱) اصـحاب پیغمبر کسانی میباشند که سخت و شدیدند بر کفار و بین خود مسلمین با عطوفت و مرحمتند می‌بینی آنها را که رکوع میکننـد و سـجده مینماینـد برای آنکه بجویند فضل خدا و خوشـنودی او را اثر سـجده در صورت و سـیماء آنها ظاهر است که اینکه مثال آنها است در تورات و در انجیل.
(۲) در کتب اخبار و تواریخ می‌نویسـند یهودیها قبل از ولادت پیغمبر (ص) هر گاه با کفّار جنگ میکردند متوسّل میشدند به پیغمبر آخر الزّمان که اوصافش را در تورات دیـده بودنـد و از خـدا ببرکت او درخواست فتـح و فیروزی مینمودنـد وقتی پیغمبر (ص) بدنیا آمـد بـا آنکه او را بـآن اوصاف میشـناختند همان طوری که هر کس اولاد خود را می‌شـناسد کافر شدنـد و انکار نمودنـد. و در آیه دیگر وَ جَحَدُوا بِها وَ استَیقَنَتها أَنفُسُهُم ظُلماً وَ عُلُوًّااز روی ظلم و سرکشی انکار نمودند با آنکه یقین داشتند.

صفحه : ۱۲۰

ثُمَّ یَومَ‌القِیامَهِٔ یَکفُرُ بَعضُکُم بِبَعضٍ«۱» سوره عنکبوت آیه ۲۴، یعنی بعضی از بعض دیگر در قیامت بی‌زاری میجویند.
چهارم از اقسام کفر مخالفت و ترک اوامر است دلیل آن قول حق تعالی است وَ لِلّهِ عَلَی النّاسِ حِجُّ‌البَیتِ مَنِ استَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلًا وَ مَن کَفَرَ«۲» سوره آل عمران آیه ۹۱ اطلاق کفر شـده بر کسـی که مستطیع باشد و حج را ترک نماید و کفر در اینجا بمعنی ترک اوامر حق تعالی است.
پنجم کفر نعمت و دلیـل آن قـول حق تعـالی است هـذا مِن فَضـلِ رَبِّی لِیَبلُوَنِی أَ أَشـکُرُ أَم أَکفُرُ وَ مَن شَـکَرَ فَإِنَّمـا یَشـکُرُ لِنَفسِهِ وَ مَن کَفَرَ«۳» سوره نمل آیه ۴۰ یعنی کسـی که شکر نعمت حق را ننمود کافر است بمعنی «کفران نعمت» و باین پنج معنی در کتاب خدا اطلاق کفر شـده. پایان ظاهرا تمام اینکه معانی پنـج گانه که در حـدیث راجع بکفر گفته شد بازگشت آن بهمان معنی لغوی میشود زیرا کفر بمعنی اول و دوم پوشانیـدن حق و اظهـار ننمودن آن است خواه از روی جهـل و نـادانی باشـد یـا از روی عناد و دشـمنی و حسادت و نیز بمعنی دوم که ترک اوامر است و سوم که کفران نعمت باشد اول آن پرده پوشـی از قول حق دوم عدم اظهار نعمتهای

غیر متناهی او است.

---

(۱) چون روز قیامت شود اهل جهنم از یکدیگر تبری و بیزاری میجویند.
(۲) و از برای خداوند حق است بر مردمی که مستطیع میباشند حج خانه خدا و کسی که کافر شد یعنی ترک حج نمود.
(۳) حکایت کلام سلیمان نبی (ع) است که در مقام شکر گذاری گفته اینها از فضل و کرم پروردگار من است برای اینکه بیازمایی و امتحان نمایی مرا که آیا شکر میکنم یا کفر آن نعمت میکنم و کسی که شکر کند غیر از اینکه نیست که بازگشت شکرش بخود او است و کسی که کفران نعمت نمود خداوند بی‌نیاز و کریم است.

صفحه : ۱۲۱

خَتَمَ اللّهُ عَلی قُلُوبِهِم وَ عَلی سَمعِهِم وَ عَلی أَبصارِهِم غِشاوَةٌ وَ لَهُم عَذابٌ عَظِیمٌ ختم در لغت مشترک بین چند معنی است، طبع، آخر، مهر زدن، علامت، و غیر اینها طبع و ختم نیز بدو معنی استعمال شده یکی تأثیر نمودن چیزی در چیز دیگر مثل نقش در انگشتر، و دیگر اثری که از نقش پدید میگردد و گاهی مجازا استعمال میشود در رد و منع.
و در اینجا شاید مقصود همان معنی اول باشد زیرا که فرموده فَطُبِعَ عَلی قُلُوبِهِم فَهُم لا یَفقَهُون«۱» سوره منافقون آیه ۳ که اعمال بد آنها در قلوب آنها تأثیر نموده و مانع گردیده از فهم و ادراک معارف و علوم حقّه.
در کتاب مجمع البیان در معنی ختم چند وجه گفته:
۱- علامت، وقتی کافر کفرش بمرتبه‌ای رسید که خداوند از حال او بداند که دیگر ایمان نمی‌آورد نقطه سیاهی در قلب وی پدید می‌آورد تا آنکه ملائکه مشاهده نمایند و بدانند که اینکه آدم دیگر ایمان نمی‌آورد و او را لعن نمایند همین طور در قلب مؤمن علامتی میگذارد که ملائکه بفهمند وی مؤمن است و او را ستایش نمایند و برای وی طلب مغفرت کنند. (پایان)

(سؤال و پاسخ)

توهّم نشود که چگونه ممکن است خداوند مهر زند بقلب کافر زیرا وقتی خداوند مهر زند بقلب کافر و دل وی را بسته گرداند از نفوذ نور معرفت دیگر محلی برای اشراق نور معرفت و قبول ایمان در آن باقی نمی‌ماند آن وقت تقصیر کافر چیست زیرا محل ایمان قلب است و قلبی که مطبوع بر کفر گردید هرگز ممکن نیست نور ایمان در آن طلوع نماید و البته کافر

---

(۱) قلوب کفار مطبوع بر کفر شده پس آنها کلام حق را نمیفهمند.

صفحه : ۱۲۲

میگردد زیرا دیگر قدرت بر ایمان ندارد.
و از آن طرف برای کافر عذاب بزرگ مهیّا نموده و عذاب نمودن بر کفر کسی که قدرت بر ایمان ندارد ظلم است بلکه از بالاترین ظلمها بشمار میرود و با عدالت حق تعالی منافی است چگونه ممکن است خداوند عادل رئوف مهربان بنده ضعیف خود را که از روی تفضّل خلقت نموده مطبوع بر کفر نماید و راه قلب وی را ببندد و وی را از اشراق نور ایمان محروم گرداند پس از آن او را عذاب نماید بر کفرش.

(پاسخ)

آری ظلم نسبت بمقام قدس الهی از محالات اولیّه بشمار میرود خداوند از روی فضل و کرم موجودات را خلقت فرموده و از طریق لطف و کرم اسباب هدایت بنی آدم را مهیا نموده و نفس بشر را در ابتداء خلقت طوری خلقت فرموده که نسبت آن بقبول سعادت و شقاوت مساوی است ممکن است قلب وی محل جلوه گاه رحمت حق تعالی گردد چنانچه در حدیث است «قلب المؤمن عرش الرحمن» و محل رفت و آمد ملائکه رحمت شود و ممکن است محل مراوده شیاطین و ظهور آثار بهائم و سباع گردد و چون یکی از الطاف خداوندی نسبت بافراد بشر اینکه است که بشر را در افعال و اعمال خود مختار گردانیده تا آنکه در تمام صفات مظهر و نماینده او باشد چنانچه علمش مظهر علم حق قدرت و اراده و مشیت و باقی اوصافش نیز بقدر کمالش نمایندگی مینمایند اوصاف حق را زیرا که تمام صفات کمالیه در هر موجودی یافت گردد ناشی از کمالات نامتناهی اوست و مختار بودن در عمل یکی از کمالات بلکه از بالاترین کمالات بشمار میرود و انسان چون مظهر اتمّ و نمونه اوصاف الهی است بایستی در اینکه صفت کمال نیز نمایندگی داشته باشد اینکه است که وی را در عمل مختار گردانیده و راه هدایت و شقاوت را بروی وی باز

صفحه : ۱۲۳

نموده که باختیار خود هر یک را بخواهد اختیار نماید چنانچه فرموده وَ هَدَیناهُ النَّجدَینِ سوره بلد آیه ۱۰ و در جای دیگر إِنّا هَدَیناهُ السَّبِیلَ إِمّا شاکِراً وَ إِمّا کَفُوراً«۱» سوره دهر آیه ۳.

خلاصه وقتی انسان بسوء اختیار خود راه سعادت را بروی خود بسته گردانید بطوری که ملکات ذمیمه در قلب وی راسخ گردید قلب وی تاریک میگردد و دیگر قابل اشراق نور ایمان نیست آن وقت خداوند مهر میزند بقلب او زیرا که هیچ امری در عالم بدون اراده حق تعالی انجام نمیگیرد لکن اراده حق در اینجا وقتی تحقق پذیرد که انسان باختیار خود قلب را از قابلیت هدایت گردیدن بیاندازد و مجبور بر کفر گرداند پس لازمه اعمال زشت آنها اینکه است که قلبشان مطبوع بر کفر گردد لهذا نسبت بخود میدهد که وقتی قابلیت اشراق نور معرفت و ایمان ندارند خداوند مهر میزند بر دل آنها کنایه به اینکه راه دل بسته میگردد و راهی برای نفوذ اشراق نور معرفت باقی نمیماند تا آنکه آنها بفهمند و ایمان آورند.

و بعضی از مفسرین گفته‌اند چون اینکه آیه از متشابهات قرآن است بایستی حمل نمود بمعنایی که منافی با مقام قدس الهی نباشد و چنین گوید که ختم در اینجا بمعنی گواهی است مثل اینکه عرب گوید «تختم علی قول فلان» یعنی تو گواهی میدهی، پس بنا بر اینکه معنی آیه اینکه میشود که خداوند گواهی داد بر دلهای ایشان که نظر نمیکنند یا آنکه خداوند علامتی در دل کافران نهد که ملائکه آنها را بشناسند.

و چنانچه بعضی از مفسرین گفته‌اند تغییر سیاق آیه که خداوند مهر

---

(۱) بدرستی که ما هدایت نمودیم و نشان دادیم بانسان راه رستگاری و فضیلت را و او یا شاکر است و بهمان راه هدایت پیش میرود و رستگار میگردد یا کفران مینماید و براه کج میرود و خود را از فضیلت انسانی باز میدارد.

صفحه : ۱۲۴

زدن و بستن قلب کافر را نسبت بخودش میدهد «ختم اللّه» و پرده پوشی چشم دل کافر را نسبت بخود کافر میدهد «و علی ابصارهم

غشاوة» اشاره باين است كه بفهمانـد وقتى كافر باعمال زشت خويش چشم دل خود را پوشانيـد و پرده نهاد بر قلب خود بطورى كه ديگر آثار جلال و جمال الهى را در عالم خلقت نتوانـد ديـد و دلى كه بـايستى محل اشراق نور علم و معرفت ربوبى باشـد محل شياطين قرار داد آن وقت بكيفر عمل آنها خداوند نيز مهر ميزند بقلب آنها و راه هدايت را مسدود مينمايد.

و همان طورى كه ايمان مراتب و درجاتى دارد كفر نيز مراتب و درجاتى دارد و وقتى كفر بمنتهى درجه رسيد و كافر را از استعداد و قابليت هدايت شدن انداخت آن وقت كار او تمام ميگردد و قلب وى را مى‌بندند و بسته ميگرداند.

صفحه : ۱۲۵

[سوره البقرة (۲): آيات ۸ تا ۱۰]

اشاره

وَ مِنَ النّاسِ مَن يَقُولُ آمَنّا بِاللّهِ وَ بِاليَومِ الآخِرِ وَ ما هُم بِمُؤمِنِينَ (۸) يُخادِعُونَ اللّهَ وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ ما يَخدَعُونَ إِلاّ أَنفُسَهُم وَ ما يَشعُرُونَ (۹) فِي قُلُوبِهِم مَرَضٌ فَزادَهُمُ اللّهُ مَرَضاً وَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ بِما كانُوا يَكذِبُونَ (۱۰)

ترجمه:

بعضى از مردم كسانى ميباشند كه ميگويند ايمان آورديم بخدا و ايمان آورديم بروز قيامت در صورتى كه آنها ايمان نياورده‌اند

بخيال خود خدا و رسول خدا و مؤمنين را فريب ميدهند لكن فريب نميدهند مگر نفس خود را و نمى‌فهمند

در قلب آنها مرض است و خداوند مرض آنها را زياد ميكند و براى آنها است عذاب دردناك براى آنكه بمؤمنين دروغ ميگفتند باظهار ايمان و در باطن پيغمبر را تكذيب مينمودند.

(توضيح آيات)

اشاره

از «و من النّاس» تا سيزده آيه بيان حال منافقين و كسانى است كه از روى تدليس و خدعه وقتى بمؤمنين برخورد مينمودند اظهار ايمان ميكردند و كلمه شهادتين ميگفتند و چنين وانمود ميكردند كه ما با شما ميباشيم و وقتى با كفار بودند اظهار كفر خود مينمودند اينكه است كه خداوند خبر ميدهد برسول خود كه مؤمنين را از حال آنها آگاه گرداند كه خود را از شر آنها حفظ نمايند و فريب جماعت منافقين را نخورند و بدانند اينها حقيقة مؤمن نيستند و من براى تبعيض است و ناس اسم جنس و لام براى تعريف جنس است يعنى بعضى از جماعت مردم چنين ميباشند و گويند انسان را براى اينكه انسان گويند كه در روز الست با خدا عهد بست و در دنيا فراموش نمود و انسان مأخوذ از نسيان است يا انسان از انس است كه هميشه طالب اينكه است كه بمثل خود انس بگيرد

صفحه : ۱۲۶

معنى خدعه چيست و منافقين چگونه خدعه ميكردند

اصل خدع اخفاء نمودن و وا نمودن خلاف باطن و تظاهراتى است كه اصل و مبنى صحيحى ندارد و رويّه منافقين بر همين منوال بوده كه تظاهر ايمان مينمودند در صورتى كه در باطن منكر بودند بلكه در صدد ايذاء مؤمنين و مسلمين برمى‌آمدند و بگمان خود مؤمنين را فريب ميدهند و نميدانستند كه خود را فريب ميدهند و ضرر نفاق عايد خود آنها ميگردد نه بمؤمنين چنانچه فرموده وَ لا يَحِيقُ‌الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلّا بِأَهْلِهِ«۱» سوره فاطر آيه ۴۱ و محرك منافقين بر نفاق جهاتى احتمال داده شده:

۱- حفظ جان و مال و عرض خود زيرا كه مسلمانها جهاد را بدستور رسول اكرم تا وقتى ادامه ميدادند كه كفار شهادتين بزبان جارى نمايند.

۲- نزد مسلمانها محترم باشند و مؤمنين بنظر اجلال بآنها نظر نمايند.

۳- اظهار اسلام مينمودند براى جاسوسى، كه تفتيش نمايند و از اسرار مسلمانها اطلاع پيدا نمايند و بكفار خبر دهند.

۴- اظهار ايمان ميكردند بطمع غنيمت و غير اينها از اغراض فاسدى كه در نظر داشتند و چون رسول اكرم (ص) مأمور بظاهر بود لذا در بسيارى اوقات افشاء سرّ آنها را نمينمود.

فِي قُلُوبِهِم مَرَضٌ‌فَزادَهُمُ‌اللّهُ‌مَرَضاً همين طورى كه بدن را صحت و مرض است قلب را نيز مرض و صحت است وقتى مزاج بدن از حد اعتدال خارج گرديد به اينكه يكى از اخلاط چهارگانه خون، صفراء، سوداء، بلغم، غلبه نمود بر باقى اخلاط انسان

---

(۱) و احاطه نميكند مكر و انديشه نمودن بدى مكر باهلش يعنى بمكر كننده [.....]

صفحه : ۱۲۷

مريض ميگردد آن وقت اگر قابل اصلاح باشد بمداوا از حد انحراف برميگردد بحد اعتدال و مرض بصحت تبديل ميگردد، لكن ممكن است بطورى از اعتدال خارج گردد كه علاج پذير نباشد.

چهار طبع مخالف سركش چند روزى شوند با هم خوش

چون يكى زين چهار شد غالب جان شيرين برآيد از قالب

(سعدى) همين طور قلب را نيز صحت و مرض است علامت صحت بدن ظهور آثار صحيح و حركات معتدل و افعال پسنديده است صحت قلب عبارت از پيدايش اخلاق نيكو و اعتدال ملكات و صفات حميده و اعمال پسنديده است.

هر گاه بدن صحيح و سالم باشد افعال طبيعى بطور شايستگى از آن ظهور و بروز مينمايد، چشم درست مى‌بيند، گوش واضح ميشنود دست و پا هر يك عمل خصوصى خود را انجام ميدهند و بر خلاف وظيفه خود عمل نمى‌نمايند.

قلب نيز وقتى سالم است كه وظائف خصوصى خود را انجام دهد و وظيفه خصوصى قلب كسب معارف و علوم حقيقى است.

خداوند در مقام تعريف قلبى كه خالى از قذارات نفسانى است برآمده و فرموده إِلّا مَن أَتَى اللّهَ‌بِقَلبٍ سَلِيمٍ«۱» سوره شعراء آيه ۷۸ قلب سالم محلّ اشراق نور علم و ايمان و جلوه‌گاه حضرت احديّت است همانطورى كه مزاج سالم مايل بغذاء نافع بحال خود است قلب سالم نيز مايل بغذاى روحانى است كه آن كسب علوم و معارف ميباشد.

خلاصه قلب وقتى صحيح و سالم است كه در صفات و ملكات نفسانى حد وسط را احراز نموده باشد كسى كه داراى ملكه عدالت

که جامع بین

---

(۱) مگر کسی که خداوند بوی عقل سالم عنایت فرموده.

صفحه : ۱۲۸

حکمت، شجاعت، عفت، است گردید، معلوم میشود که قلب وی سالم است و علامت صحّت قلب اینکه است که محلّ اشراق نور معرفت گردد.

و مرض قلبی بجهاتی شدیدتر و علاج آن صعب‌تر و سخت‌تر از مرض بدنی است و بمراتب بسیار تداوی وی مهمتر و لازم‌تر است زیرا که قلب از شریف‌ترین اجزاء انسانی بشمار میرود بلکه اصل و حقیقت انسان قلب وی است بشری که قلبش مریض شد دیگر اسم انسانیت وی را نشاید بایستی وی را در ردیف حیوانات محسوب گردانید.

هر وقت دیدی قلب تو مایل بکسب علوم و معارف و تحصیل تقوی نیست بلکه مایل بچیزهای باطل و بی معنی است بدان که تو مبتلا بمرض قلبی میباشی، از حضرت امیر (ع) است که

۱» «طبع العلیل یمیل الی الأباطیل»«

آن وقت بزودی خود را معالجه نما که اگر در معالجه کوتاهی نمایی مرض مزمن میگردد و معالجه مشکل میگردد.

و غلبه قوای سبعی و بهیمی است که قلب را مریض و کدر میکند و چون هر مرضی را بایستی بضدش معالجه نمود کوشش کن تا قوای حیوانی را رام گردانی و عنان آن را بدست عقل دهی و تحت حکومت عقل وادارش نمایی تا آن را از مرض برهاند و بصحت آورد و اگر در مقام معالجه و علاج مرض قلبی بر نیامدی البته مرض شدیدتر میگردد تا آنکه داخل گرداند تو را در آن کسانی که در باره آنها فرمود فِی قُلُوبِهِم مَرَضٌ فَزادَهُمُ اللّهُ مَرَضاً، وَ لَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ سوره بقره آیه ۹.

---

(۱) اثر قلب مریض اینکه است که طبع مایل میگردد بچیزهای باطل.

صفحه : ۱۲۹

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۱ تا ۱۳]

اشاره

وَ إِذا قِیلَ لَهُم لا تُفسِدُوا فِی الأَرضِ قالُوا إِنَّما نَحنُ مُصلِحُونَ (۱۱) أَلا إِنَّهُم هُمُ المُفسِدُونَ وَ لکِن لا یَشعُرُونَ (۱۲) وَ إِذا قِیلَ لَهُم آمِنُوا کَما آمَنَ النّاسُ قالُوا أَ نُؤمِنُ کَما آمَنَ السُّفَهاءُ أَلا إِنَّهُم هُمُ السُّفَهاءُ وَ لکِن لا یَعلَمُونَ (۱۳)

ترجمه:

وقتی بمنافقین گفته شد در زمین فساد نکنید گفتند جز اینکه نیست که ما مصلح و اصلاح کننده‌گانیم.

ای مؤمنین آگاه باشید که منافقین مفسد و تبه کارانند و لکن شعور ندارند و نمیدانند چگونه فساد مینمایند.

و وقتی بآنها گفته شد ایمان آورید همان طوری که مردم ایمان آوردند در پاسخ گفتند آیا ما ایمان آوریم همان طوری که مردمان

سفیه و بیخرد ایمان آورده‌اند ای مؤمنین آگاه باشید که آنهایی که مؤمنین را سفیه میدانند خود آنها سفیه و بی‌خردانـد و لکن نمی‌فهمند.

[(توضیح آیات)]

اشاره

قالُوا إِنَّما نَحنُ مُصلِحُونَ

(چرا منافقین نفاق میکردند)

در تفسیر مجمع البیان گفته برای منشأ نفاق منافقین دو احتمال داده اند یکی آنکه آنچه را مؤمنین فساد میدانستند بگمان آنها صلاح بوده زیرا چنین گمان میکردند که اگر نفاق و دو رویی کنند از جفای مؤمنین و کفار هر دو در امانند.
و دیگر آنکه آنچه در باطن آنها مخفی بود انکار میکردند و عمل خود را طور دیگر وانمود میکردند به اینکه میگفتند ما خلاف نمیکنیم و مایل بکفار نیستیم و کتاب را تحریف نمیکنیم و خداوند کلام آنها را رد

صفحه : ۱۳۰

میکند که ای مؤمنین بدانید که اینکه هایی که فساد را صلاح میدانند اینها مفسدند و لکن شعور ندارند یعنی نمیدانند آنچه میکنند فساد است نه صلاح پایان و اینکه کسانی که خداوند خبر میدهد که در زمین فساد میکنند ظاهرا علمای کفّار و منافقین بودند لکن علم آنها جهل مركّب و فهم آنها سفاهت و عقل آنها نکراء و شیطنت بود.
آری کبر و نخوت و خودخواهی و خودپسندی چشم عقل را کور می کند و آن غریزه انسانی را فاسد مینماید و مشاعر را تباه میگرداند چنانچه برأی العین مشاهده مینمائیم کسانی که در شهوات نفسانی غوطه ور گردیده‌اند عمل زشت خود را خوب میدانند و خود را از دانشمندان عالی مقدار و از اهل کمال و دانش می‌پندارند و بمردمان با ایمان و با تقوی نسبت سفاهت و بی- خردی میدهند و بنظر حقارت بآنها مینگرند و علماء را جهّال و پست و بیمقدار و خود را از اهل فضل و دانش میدانند.

هر کس که نداند و نداند که نداند در جهل مرکب ابد الدهر بماند
قالُوا أَ نُؤمِنُ کَما آمَنَ السُّفَهاءُ

(چه کسی را سفیه گویند)

سفهاء جمع سفیه است مثل علماء که جمع علیم است و حکماء که جمع حکیم است.
سفیه کسی را گویند که عقلش ناقص و رأیش فاسد باشد، و خداوند خبر میدهد که کسانی که مؤمنین را سفیه میدانند و نسبت بی‌خردی و نفهمی بآنها میدهند بدانید که خود آنها سفیه میباشند که از روی نفهمی چنین نسبتی بآنها میدهند.

صفحه : ۱۳۱

سفیه کسی است که عقل خود را تباه نموده

(چه کسی را عاقل گویند)

عاقل کسی را گویند که بتواند بقوه درّاکه خود تمیز دهد بین حق و باطل، کسی که حقّ و اولیای حقّ را نشناسد و اعمال فکر و تدبّر ننماید تا آنکه سعادت خود را تأمین نماید و در جهالت و بیخردی بماند و یوسف عزیز نفس ناطقه خود را مطیع نفس بهیمی خود گرداند و آن را بچاه مذلت خود پرستی ذلیل گرداند البته چنین کسی را نتوان عاقل و دانشمند نامید بلکه وی با حیوانات یکی است بَل هُم أَضَلُّ سَبِیلًا او بدتر و پست‌تر از حیوانات بشمار میرود زیرا که حیوانات فاقد عقل و شعورند.

اینکه عقل موهبتی که خداوند بانسان کرامت فرموده و استعدادی که در وجود وی نهاده انسان ظَلُوماً جَهُولًا«۱» از راه جهل و نفهمی ظلم بنفس خود نموده و آن را ضایع گردانیده و عقل خود را در اسارت نفس بهیمی درآورده و راه سیر بسوی عالم ملکوت را بروی خود بسته گردانیده و خود را در لجن زار طبیعت بدست غولان و سبعان قوای حیوانی بزنجیر آرزو و آمال بسته گردانیده.

آیا بایستی چنین اشخاص را سفیه و بیخرد معرفی نمود یا بزرگوارانی که اعمال فکر نموده و قوه عاقله خود را بکار انداختند و در تمام عمر نفس شریف خود را بزحمت انداخته تا آنکه راهی بسوی مبدء خود پیدا نمایند و از راه براهین عقلی و نقلی در مقام برآمده‌اند که راهرا از چاه تمیز دهند

---

(۱) إِنّا عَرَضنَا الأَمانَةَ عَلَی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ الجِبالِ فَأَبَینَ أَن یَحمِلنَها وَ أَشفَقنَ مِنها وَ حَمَلَهَا الإِنسانُ إِنَّه کانَ ظَلُوماً جَهُولًا سوره احزاب آیه ۷۲، یعنی عرضه نمودیم امانت خود را بر آسمانها و زمین و کوهها پس ابا نمودند از قبول و تحمل آن و ترسیدند از آن و اینکه بار گران را انسان قبول نمود و بدرستی که انسان بسیار ستمکار و نادان است.

صفحه : ۱۳۲

و بپای طلب طریق حق را بپیمایند و خود را باعلا درجه قرب رسانند و سعادت حقیقی و فضیلت دائمی برای خود تأمین نمایند بدیهی است که چنین اشخاص در منتهی عقل و خردمندی و زکاوتند اینکه است که چون منافقین سفیه میباشند مؤمنین را سفیه میدانند زیرا که حقیقهٔ ایمان و نور معرفت را نیافته‌اند و از لذائذ و حظوظ معنویات که مؤمنین با تقوی از آن بهره‌مند شده‌اند اینکه تیره‌بختان محروممند البته چنین مردمانی از روی نفهمی منکر حقایق میگردند. و تا اندازه‌ای حق دارند زیرا که چشم ندارند حقایق را بنگرند گوش ندارند کلمات حقّانی را استماع نمایند قلب و دل ندارند که ادراک واقعیّات نمایند صُمٌّ بُکمٌ عُمیٌ فَهُم لا یَرجِعُونَ

صفحه : ۱۳۳

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۴ تا ۱۶]

اشاره

وَ إِذا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قالُوا آمَنّا وَ إِذا خَلَوْا إِلى شَياطِينِهِمْ قالُوا إِنّا مَعَكُمْ إِنَّما نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ (۱۴) اللّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَ يَمُدُّهُمْ فِي طُغْيانِهِمْ يَعْمَهُونَ (۱۵) أُولئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلالَةَ بِالْهُدى فَما رَبِحَتْ تِجارَتُهُمْ وَ ما كانُوا مُهْتَدِينَ (۱۶)

ترجمه:

وقتی منافقین ملاقات مینمودند مؤمنین را می‌گفتند ایمان آورده‌ایم و وقتی با شیاطین خود خلوت می‌نمودند می‌گفتند ما با شمائیم و ما باظهار ایمان مؤمنین را سخریه و استهزاء میکنیم

و بکیفر عمل آنها خداوند استهزاء میکند بآنها و طغیان و سرکشی آنها را زیاد مینماید.

و منافقین کسانی میباشند که هدایت را فروختند بضلالت و گمراهی و اینکه معامله برای آنها خسران و زیان دارد و ربح و منفعتی عاید آنها نمیگردد و چون طریق هدایت خود را از دست دادند آنها هدایت نمی‌یابند.

توضیح آیات

اشاره

وَ إِذا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا گویند شأن نزول آیه اینست که عبد اللّه ابی و متابعانش علی علیه السلام و جماعتی از مؤمنین را ملاقات نمودند و اظهار دوستی و مودت نسبت بآنها نمودند حضرت امیر (ع) فرمود دست از نفاق و دورویی بردارید گفتند چگونه نسبت نفاق بما میدهید در صورتی که ما مثل شما ایمان آورده‌ایم اینکه بود که خداوند خبر میدهد بمؤمنین که اینها دروغ میگویند و ایمان نیاورده‌اند.

وَ إِذا خَلَوْا إِلى شَياطِينِهِمْ

(مقصود از شیاطین کیانند)

ظاهرا مقصود از شیاطین در اینجا بزرگان و متمولین و رؤسای منافقین

صفحه : ۱۳۴

میباشند «اذا خلوا» وقتی با آنها خلوت نمودند ما فی الضّمیر خود را اظهار مینمایند که ما نیز مثل شما شیطانی هستیم بصورت انسان.

و شاید اینکه خداوند رؤساء منافقین را شیطان نامیده برای اینست که اینها مثل شیطان شالوده مکر و خدعه و تدلیس میباشند و در واقع شیطان مجسمی میباشند که مردم را اغواء مینمایند و بکج روی وامیدارند بلکه مظهر و نماینده ابلیس لعینند.

اللّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ همین طوری که صحیح نیست نسبت کار هجو و بیهوده کاری بخداوند دادن همین طور نمیشود نسبت استهزاء نمودن و سخریه کردن باو سبحانه داده شود زیرا که ذات کبریایی او بالاتر از آن است که متلوّن گردد به اموری که از نقایص بشری و از نقطه ضعف امکانی پدید میگردد.

پس باین لحاظ بایستی آیه را توجیه نمود و حمل بر معنایی کرد که در خور ذات اقدس الهی باشد اینکه است که گفته‌اند شاید معنی استهزاء نمودن ذات احدی اینکه باشد که با آنها معامله استهزاء کند مثل اینکه مدتی کفار را مهلت میدهد و اسباب آسایش و

تنعمات حیات و زندگانی دنیوی ایشان را باحسن وجه مهیا مینماید تا وقتی که خوب مطمئن شدند بحیات دنیوی و دنیا آنها را مغرور نمود دفعتا تمام نعمتها را از آنها میگیرد خَسِرَ الدُّنیا وَ الآخِرَةَ ذلِکَ هُوَ الخُسرانُ المُبِینُ«۱» سوره حج آیه ۱۱ پس مهلت دادن بآنها همان استهزاء بآنان است.

و ممکن است گفته شود مقصود از استهزاء خداوند همان عکس العمل آنها است که بازگشت بخود آنها مینماید مثل اینکه فرموده

---

(۱) زیان و ضرر نمود هم در دنیا و هم در آخرت و اینکه ضرری است ظاهر و آشکار

صفحه : ۱۳۵

جَزاءُ سَیِّئَةٍ سَیِّئَةٌ مِثلُها و اشاره بهمین دارد قول حق تعالی که وَ لا یَحِیقُ المَکرُ السَّیِّئُ إِلّا بِأَهلِهِ«۱» سوره فاطر آیه ۴۱.

در حدیث است کسانی که بمؤمنین استهزاء مینمایند در قیامت درب بهشت را برای آنها باز می‌کنند وقتی خواهند وارد کردند در را می‌بندند اینکه است معنی قول حق جل شأنه الَّذِینَ آمَنُوا مِنَ الکُفّارِ یَضحَکُونَ سوره مطففین آیه ۳۴، و بهمین معنی اشاره دارد در جای دیگر سَخِرَ اللّهُ مِنهُم وَ لَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ سوره توبه آیه ۸۰.

و در تفسیر قمی است که استهزاء حق تعالی عذاب اوست بمجازات استهزاء آنها.

وَ یَمُدُّهُم فِی طُغیانِهِم یَعمَهُونَ وامیگذارد آنها را و جلو آنان را رها میکند «مجازاتا لاعمالهم» که آنچه خواهند بر طغیان و سرکشی خود بیفزایند.

أُولئِکَ الَّذِینَ اشتَرَوُا الضَّلالَةَ بِالهُدی ضلالت بمعنی حیرت است و هدایت راه یافتن، منافقین اختیار نمودند حیرت و ضلالت را بر هدایت و سعادت، کفر اختیار کردند و ایمان را رها نمودند.

(بیان صدر المتألهین در تفسیر آیه)

گفتار آن عالم ربانی را بطور اختصار در اینجا ترجمه مینمایم: چنین گوید در تفسیر خود، اما «شیاطینهم» منافقین با رؤساء خود مساوی بودند در تمرّد حقّ و مخالفت و گناه و نیز در استبداد برأی و انکار حقّ و اظهار باطل بصورت حق با هم شریک بودند.

---

(۱) و احاطه نمیکند مکر و کار بد و زشت مگر باهلش یعنی بازگشت عمل بد بکننده اوست.

صفحه : ۱۳۶

و بدان که هر منافقی حقیقهً و واقعا و باطنا شیطان است اگر چه ظاهر وی بصورت انسان نماید زیرا انسانیت بصورت نیست، مناط انسانیت قلب و حالات قلبی بشر است و در قیامت حشر منافقین با شیاطین است زیرا صفت شیطانی در باطن آنان نفوذ نموده مثل، مکر، خدعه، اعتقاد فاسد، اغواء خلق، حب استیلاء تمرد، تجبر، و غیر اینها که از اوصاف شیطانی بشمار میرود.

چه خوش گفته مولوی معنوی «ای آنکه خلاصه چهار ارکانی

دیوی و ددی و ملکی انسانی در تو است هر آنچه غالب آیی آنی»

بیان اینکه مطلب آنست که در انسان دو قوه موجود است یکی قوه علمیّه و دیگری قوّه عملیّه قوّه علمیّه منقسم میگردد بقوّه، عقلیّه،

و قوّه، وهميّه، و قوّه عمليّه منقسم ميگردد بشهويّه، و غضبيّه، و سعادت بشر منوط بتكميل قوه علميه و قوه عمليه است و قوه عاقله وقتى بكمال ميرسد كه بتكرار نظر و تدبر در حقيقت موجودات و مطالعه نمودن امور الهيه قوه نظريه وى قوى گردد و طريق استدلال نمودن بوجه صحيح براى او آسان گردد.
و نيز باين است كه قواى ادراكيه و قواى محركه در تحت قواى عقليه و سياست آن مسخر گردند و در حكم عقل درآيند و مقهور وى شوند بطورى كه نتوانند از حكم عقل تخلف نمايند.
قواى تحريكيه را سه رئيس است: ۱- قوه واهمه، كه رئيس ادراكات جزئيه است، ۲- قوه شهوت، ۳- قوه غضب، قوه شهوت و غضب رئيس قواى محركه‌اند و هر يك از آنها را شعب بسيارى است كه بمنزله جنود و خدمه و فرمان برانند.
و اينكه چهار قوه‌اى كه در انسان است: يعنى عقل، و هم، شهوت، غضب هر يك از آنها در ابتداء خلقت وى بالقوه‌اند يعنى هيچكدام بفعليت و تحقق خارجى نرسيده‌اند و فعليت و تحقق هر يك از آنها منوط باعمال و افعال مناسب

صفحه : ۱۳۷

آنان است و علامت قوت آنها همان ظهور آثار و اعمال مناسب آن است و وقتى يكى از آن قواى چهارگانه قوى گرديد گويا انسان از آنها و داخل آنها گرديده اينكه است سرّ اينكه در احاديث بسيار دارد كه در قيامت هر كس بصورت عملش و ملكاتش محشور ميگردد.
كسى كه در دنيا ادراك نمودن معارف بر وى غالب گرديد و مايل گرديد بطاعت و عبادت، و خود را تخليه نمود از وسوسه‌هاى شيطانى و عادات و قيودات طبيعى و از خلق كناره‌گيرى نمود چنين كسى بازگشت وى بعالم ملكوت عالم ميشود و محشور ميگردد با ملائكه مقربين چنانچه فرمود يَومَ نَحشُرُ المُتَّقِينَ إِلَى الرَّحمنِ وَفداً«۱» سوره مريم آيه ۷۹.
كسى كه غالب گرديد بر وى قواى وهميه باطله و مايل گرديد با بداء شبهات و قياسات فاسده و بمكر و خدعه و رياء و سمعه و استهزاء و سخريه نمودن ببندگان خدا و شهرت در بلاد و استبداد برأى و متابعت هواى نفس و مخالفت اهل حق و اغواء مردم چنين كسى معاد و بازگشت وى بعالم شياطين است بلكه خودش شيطانى است بصورت انسان و محشور ميگردد با شيطان ملعون چنانچه در كلام حق تعالى است فَوَ رَبِّكَ لَنَحشُرَنَّهُم وَ الشَّياطِينَ«۲» سوره مريم آيه ۶۹.
و كسى كه غالب گرديد بر وى «حب الشهوات از زن و اولاد و طلا و نقره» و غير اينها از آنچه از مقتضيات قواى شهويه اوست معاد و بازگشت وى بسوى حشرات است چنانچه در كتاب كريم فرموده

---

(۱) روزى كه محشور ميگردند متقين بسوى پروردگار خود در حالى كه سواره ميباشند، و شايد اشاره باشد بمقام بلند اشخاص با تقوى.
(۲) قسم بپروردگار تو اى پيغمبر اكرم كه هر آينه محشور ميكنم آنها را با شياطين.

صفحه : ۱۳۸

وَ ما مِن دَابَّةٍ فِي الأَرضِ وَ لا طائِرٍ يَطِيرُ تا آنجا كه ثُمَّ إِلى رَبِّهِم يُحشَرُونَ«۱» سوره انعام آيه ۳۸.
و كسى كه غالب گرديد بر وى صفات سبعيه از ظلم، تعدى، عداوت حب، انتقام، و غير اينها چنين كسى با سباع و درندگان محشور ميگردد وَ إِذَا الوُحُوشُ حُشِرَت سوره تكوير آيه ۵.
پس از اينجا توان فهميد كه در قيامت حشر مردم بيكى از اينكه انواع چهار گانه است. و محقق گرديده كه منافقين حقيقتا نه مجازا

بقرینه مشابهت شیطانند زیرا مدار نفاق آنها بر مکر و حیله و تدلیس و ترویج باطل بصورت حق است و باطن آنها بکثرت اعمال شیطانیه منقلب گردیده و بحقیقت شیطانی ظهور نموده تا آنجا که گوید اللّٰهُ یَستَهزِئُ بِهِم چون نسبت تلبیس و استهزاء بحق دادن محال است در توجیه آیه پنج معنی گفته شده ۱- نسبت استهزاء بحق تعالی دادن از باب مشاکلهٔ جزاء با عمل است چنانچه فرموده وَ جَزاءُ سَیِّئَةٍ سَیِّئَةٌ مِثلُها«۲» در جای دیگر فَمَنِ اعتَدی عَلَیکُم فَاعتَدُوا عَلَیهِ بِمِثلِ مَا اعتَدی عَلَیکُم«۳» سوره بقره آیه ۱۹۰.

۲- ضرر استهزاء بخودشان عاید میشود نه بمؤمنین پس گویا خداوند استهزاء میکند بآنها.

۳- مقصود از استهزاء حق تعالی همان حقارت و خاری نزد اوست که مترتب بر استهزاء آنها میشود و مجازا لازم استهزاء را استهزاء نامیده‌اند

----

(۱) یعنی نیست جنبنده‌ای که در زمین چرا کند و نه در هوا طیران نماید مگر آنکه در قیامت محشور میشود.

(۲) جزاء و کیفر هر گناه و عمل بدی مثل آنست.

(۳) کسی که ظلم و تعدّی نماید بشما، شما نیز تعدّی کنید باو بمثل آنچه بشما تعدی شده.

صفحه : ۱۳۹

۴- خداوند در دنیا آنها را متنعم میگرداند بانواع نعمتها و در آخرت خلاف آن را مینماید چنانچه آنها خلاف باطن خود را در دنیا ارائه میدادند.

۵- خداوند معامله میکند با آنها معامله کسی که استهزاء میکند امّا در دنیا مطّلع میگرداند پیغمبر را بر اسرار آنها، با جدّیت آنها بر کتمان نفاقشان و نیز مدتی آنها را مهلت میدهد تا آنکه آنها در سرکشی و طغیان فرو روند.

اما در آخرت، إبن عباس گفته «وقتی مؤمنین داخل بهشت و کافرین داخل جهنم میگردند منافقین وقتی دیدند درب بهشت باز شده میروند بسوی بهشت وقتی میرسند درب بهشت برویشان بسته میگردد اینکه است معنی قول حق تعالی فَالیَومَ الَّذِینَ آمَنُوا مِنَ الکُفّارِ یَضحَکُونَ«۱» و اینکه استهزاء حق است، سوره مطففین آیه ۳۴. (پایان) فَما رَبِحَت تِجارَتُهُم وَ ما کانُوا مُهتَدِینَ

(مقصود از تجارت چیست)

در محل خود مبرهن گردیده که طبایع جسمیه از اول خلقت تا مآل امرش همیشه در تحوّل و تجدّد و انتقال از حالی بحالی است و روح انسانی را نیز تحوّلاتی است و انسان مسافر بسوی عالم آخرت است و بایستی در اینکه مسافرت منافعی و سودی بدست آورد و سرمایه‌ای که خداوند در فطرت اصلیه وی نهاده که آن قوه و استعداد کمالات بی‌اندازه است بفعلیت آورد و در اینکه مسافرت سود عاید کسی میگردد که سرمایه را تلف ننموده و به استعداد جبلّی که مبدء فیّاض در فطرت و حقیقت وی نهاده خود را باعلی

----

(۱) پس امروز (یعنی روز قیامت) کسانی که ایمان آورده بودند بکفار می خندند و آنها را استهزاء مینمایند.

صفحه : ۱۴۰

درجه انسانی رسانیده اما کسی که سیر معکوس نموده و عوض آنکه بر سرمایه بیفزاید و آنچه در استعداد او بود بفعلیت آورد سرمایه خود را تلف نماید چنین آدمی البته زیان برده و خود را سرنگون ساخته و براه حق و حقیقت رهسپار نگردیده.

صفحه : ۱۴۱

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۷ تا ۱۸]

اشاره

مَثَلُهُم کَمَثَلِ الَّذِی استَوقَدَ ناراً فَلَمّا أَضاءَت ما حَولَهُ ذَهَبَ اللّهُ بِنُورِهِم وَ تَرَکَهُم فِی ظُلُماتٍ لا یُبصِرُونَ (۱۷) صُمٌّ بُکمٌ عُمیٌ فَهُم لا یَرجِعُونَ (۱۸)

ترجمه:

مثل منافقین مثال کسی است که در شب تاریک آتش برافروزد تا اطراف خود را ببیند چون که آتش افروخته شد و اطراف وی را روشن گردانید خداوند نور آن آتش را ببرد و آنها را واگذارد در ظلمات و تاریکی که چیزی نبینند.
آنها کرند از استماع کلمات حقانی گنگند از گفتن کلمه حق کورند از دیدن آیات الهی و نشانه‌های قدرت ربانی پس آنها از کفر بایمان باز نمیگردند.

(بیان آیات)

اشاره

مَثَلُهُم کَمَثَلِ الَّذِی

(مقصود از مثال چیست)

مثال تشبیه نمودن معقول است بمحسوس که امر معقول را باندازه‌ای در پرده محسوس نشان دهند و به اینکه طریق چیزی دستگیر مخاطب و شنونده گردد و شاید اینکه حق تعالی تشبیه مینماید حال منافقین را بچنین کسی که آتش می‌افروزد که راه را از چاه تمیز دهد ناگهان آتش خاموش میگردد و وی در ظلمت میماند بیان باطن و حقیقت منافقین است که منافقین در ظلمت جهل و بیخردی گرفتارند بخیال خود بعمل نفاق و خدعه که مثال آتش است کار خویش را اندازه‌ای رونق میدهند و برای رسیدن بمقاصد شوم خود آتش فتنه و فاسد می‌افروزند و بهمان تظاهر بایمان روشنی اندکی در اطراف آنها احداث میگردد لکن ظلمت کفر باطنی آنها بحدّی حدّت دارد که روشنی ظاهری را تباه میگرداند و منافق را در ظلمت جهل و بی‌خردی

صفحه : ۱۴۲

سرگردان مینماید.
و شاید مقصود اینکه باشد که اثر تظاهر ایمان منافقین فقط در اینکه حیات موقت دنیوی است که روشنی مختصری دارد که جان و

مال آنها را حفظ مینماید چون مرگ رسید اثر ایمان آنها گرفته میشود و در قیامت در تاریکی کفر میمانند.

صُمٌّ بُكمٌ عُميٌ فَهُم لا يَرجِعُونَ

(مقصود از کری و گنگی و کوری چیست)

کری و گنگی و کوری «عدم و ملکه» است و در موردی استعمال میشود که محلّ استعداد دیدن و شنیدن و تکلّم نمودن را داشته باشد مثلا سنگ یا جماد دیگر را نمیگویند کور و کر و گنگ است فقط اینکه اوصاف در باره انسان و حیوان صادق آید، انسان و حیوانست که هر گاه قوه شنوایی و بینایی از وی گرفته شود گویند کر و کور است.

و همان طوری که دست قدرت الهی در ابتداء خلقت انسان قوه بینایی و شنوایی و باقی قوای طبیعی در وی نهاده که بایستی بمرتبه ظهور و بروز برسد همین طور در باطن وی استعداد قوای روحانی گذاشته که بایستی از قوه بفعل آید و آن کبوتر قدسی روح و روان آدمی بدو بال علم و عمل در جوّ عالم روحانی در پرواز آید و عوالم خلقت را بچشم حقیقت بین خود بنگرد و زمزمه تسبیح و تهلیل قدسیان را بگوش دل خود بشنود و بزبان دل با آنها در راز و نیاز آید.

و ظاهرا مقصود از کری و کوری و گنگی در اینجا فقدان ادراکات معنوی است همین طوری که انسان بچشم سر الوان و اشکال را مینگرد و تمیز میدهد بین آنها و بگوش سر اصوات و کلمات را میشنود و معانی آن را ادراک مینماید و بزبان اظهار میکند آنچه را که در دل خود پنهان نموده

صفحه : ۱۴۳

همین طور در باطن خود نیز چشم و گوش و قوه بیان دارد چشم دل اگر باز شود موقعیت آن را دارد که آثار حق و نشانه‌های قدرت او را مشاهده نماید و اگر گوش دل باز شود آن وقت خواهد شنید که چگونه تمامی موجودات تسبیح و تمجید مینمایند آن فرد ازلی و آن موجود سرمدی را إِن مِن شَيءٍ إِلّا يُسَبِّحُ بِحَمدِهِ وَ لكِن لا تَفقَهُونَ تَسبِيحَهُم«۱» سوره بنی اسرائیل آیه ۴۶ و با آنها همراز میگردد.

ما سمیعیم بصیریم هشیم با شما نامحرمان ما خامشیم

(مثنوی) و اگر زبان دل باز شود آنچه بچشم و گوش جان شنیده بتوسط زبان سر ارائه میدهد و اظهار مینماید.

اینکه است که در اینجا خداوند در مقام بیان حال منافقین و کفار برآمده و برسول خود خبر میدهد که اینها بکلی قوای باطنه انسانیه خود را از دست داده‌اند و آن استعدادی که خداوند در اصل خلقت آنها نهاده که بایستی در مرتبه ظهور و بروز رسانند بسوء اختیار خود مضمحل و نابود نموده‌اند و خود را بکلی از آن موهبت الهی محروم گردانیده‌اند و دیگر چشم و گوش و زبان دل آنها کار نمیکند بلکه مفقود الاثر گردیده و در قیامت نیز همین طور وارد محشر میگردند وَ مَن كانَ فِي هذِهِ أَعمى فَهُوَ فِي الآخِرَةِ أَعمى وَ أَضَلُّ سَبِيلًا«۲» سوره بنی اسرائیل آیه ۷۴.

---

(۱) نیست چیزی مگر اینکه تسبیح مینماید بحمد پروردگار لکن شماها نمی فهمید تسبیح آنها را.

(۲) کسی که در اینکه عالم دنیا کور باطن باشد پس چنین کسی در آخرت نیز کور است، ممکن است کوری آخرت همان کوری دل باشد که بمراتب بسیار بدتر از کوری چشم سر است، و شاید مقصود، هم کوری دل و هم کوری چشم سر باشد که کسانی که

در دنیا چشم دلشان کور است در قیامت چشم دل و چشم سر آنها هر دو کور است، اینست که فرموده «و اضل سبیلا».

صفحه : ۱۴۴

فَهُم لا یَرجِعُونَ

(منافقین چگونه بازگشت نمیکنند)

وقتی قوای باطنه انسان از قوه بفعل نیامد و استعدادی که فیّاض متعال در غریزه وی نهاده بود بسوء اختیار خود بالمره معدوم گردانید دیگر برگشتن برای او تصور ندارد اینکه است که در قرآن خبر میدهد که اینها پس از مردن میگویند: رَبِّ ارجِعُونِ لَعَلِّی أَعمَلُ صالِحاً فِیما تَرَکتُ«۱» سوره مؤمنون آیه ۱۰۱، و از آنها پذیرفته نمیشود و در اینکه عالم نیز وقتی استعداد و جهات قابلی مضمحل گردید و معدوم گشت بر گشتن امکان ندارد ببین چگونه وقتی قوای جوانی که قوای طبیعی است از دست رفت دیگر برنمیگردد، قوای روحانی و باطنی همچنین است.
و شاید خداوند میخواهد برسول اکرم خود بفرماید که بیهوده خود را بزحمت نیانداز اینها گوش باطن ندارند که کلمات خدایی تو را بشنوند زبان حقیقت گو ندارند که تصدیق بکلمه طیّبه توحید نمایند چشم دل ندارند که آیات و نشانهای قدرت خدایی را ببینند.

(یک نکته قابل توجه)

در اینکه ترتیب: صمّ، بکم، عمی، که اوّل کری دوّم گنگی سوّم کوری را ذکر فرموده البته اسراری نهفته و شاید اشاره باین باشد که چون انسان بایستی در دو قوس نزول و صعود سیر خود را بانتهاء رساند پس از آنکه در قوس نزول قدم باین عالم نهاد اول وسیله ترقیات و صعود وی بمرکز خود از راه گوش میشود که نخستین بایستی کلماتی از راه گوش ظاهر که شبکه و روزنه

---

(۱) پروردگار من برگردان مرا بدنیا شاید عمل صالحی کنم و تدارک ما فات نمایم که آنچه را باید کرده باشم و نکرده‌ام تلافی کنم. [.....]

صفحه : ۱۴۵

گوش دل است بوی تلقین نمود و ارسال رسل و انزال کتب آسمانی نیز بهمین لحاظ است و از گوش سر بگوش قلب رسد و قلب تصدیق بنماید پس از آن زبان دل گویا گردد و زبان سر که ترجمان دل است اظهار نماید آنچه را در باطن خود مخفی دارد و کلماتی بزبان براند و تصدیق اولیای حق را بنماید.
پس از آنکه بدل و زبان تصدیق نمود و بمقررات و دستورات الهی که برای تکمیل نفس آدمی است عمل نمود آن وقت موفقیت پیدا مینماید که بچشم دل که بمراتب بسیار روشن‌تر و نافذتر از چشم سر است از روزنه چشم سر نظر کند بموجودات و آینه مانند کمالات الهی را از علم و قدرت و حکمت و باقی اسماء حسنی در آنها مشاهده نماید و از همین طریق ترقّیات خود را در قوس صعود بجایی میرساند که برمیگردد بمرکز وجود خود و اینکه اشخاص کسانی میباشند که آیات خدایی را در مرائی موجودات مشاهده مینمایند و اشاره بهمین دارد قول حق تعالی سَنُرِیهِم آیاتِنا فِی الآفاقِ وَ فِی أَنفُسِهِم حَتّی یَتَبَیَّنَ لَهُم أَنَّهُ الحَقُّ«۱» سوره فصلت

آیه ۵۴.

لکن کسانی که اصلا حاضر نیستند استماع کلمات حقانی نمایند و خود نیز چنین قوت و قدرتی ندارند که بدون فرا گرفتن از پیمبران و ارشاد علماء طریق حق را پیدا نمایند و بهمان راه مستقیم سلوک نمایند و تمام عمر خود را در لهو و لعب و امور طبیعی میگذرانند، البته چنین اشخاصی آن استعداد باطنی که در کمون وجود آنها مرکوز است میمیرد و هرگز از قوه بفعل نمی‌آید.

آن وقت است که دیگر تعلیم و تعلم و ارشاد و تبلیغ اثر نمیکند و خنثی

---

(۱) بزودی نشان میدهیم آیات و نشانهای قدرت خود را در افقها و مراکز عالم و نیز در نفسهای آنها تا آنکه برای آنها ظاهر و هویدا گردد که اوست حق و حقیقت.

صفحه : ۱۴۶

میگردد بلکه ممکن است بعکس نتیجه دهد و چنین آدمی سیر معکوس نماید عوض آنکه صعود نماید علی الدوام در طریق سقوط پیش میرود و در باره چنین اشخاصی صادق آید قوله تعالی لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ فِی أَحسَنِ تَقوِیمٍ ثُمَّ رَدَدناهُ أَسفَلَ سافِلِینَ«۱»

(منافقین را بچه صفاتی توان شناخت)

اخبار و آثاری که در باره صفات منافقین آمده بسیار است از جمله آنها صادق آل محمّد (ص) از پدرانش و آنها از حضرت رسول (ص) روایت میکنند که گفت یا علی «مؤمن را سه علامت است: نماز، روزه، زکاة» و منافق را نیز سه علامت است «چون حدیث کند دروغ گوید، چون وعده دهد خلاف کند، چون امینش دانند خیانت کند.

و نیز عبد اللّه عمر از حضرت رسول (ص) روایت کند که چهار خصلت از علامت نفاق است دروغ در حدیث، عذر در عهد، فجور در خصومت خیانت در امانت.

بعض علماء گویند نفاق در دو چیز است یکی در قول و دیگری در عمل نفاق در کلام اینکه است که بزبان بگوید آنچه را که در دل ندارد چنانچه در آن آیه است وَ إِذا لَقُوا الَّذِینَ آمَنُوا قالُوا آمَنّا وَ إِذا خَلَوا إِلی شَیاطِینِهِم قالُوا إِنّا مَعَکُم توضیح آیه گذشت.

و نفاق در عمل اینکه است که عملش ریاء باشد نه برای قرب بحق تعالی و از روی اخلاص عمل نکند و چنین کسی اگر عملی کند از روی کسالت و سستی انجام میدهد و اشاره بهمین اشخاص دارد کلام خداوند وَ لا یَأتُونَ الصَّلاةَ إِلّا وَ هُم کُسالی وَ لا یُنفِقُونَ إِلّا وَ هُم کارِهُونَ

---

(۱) بحقیقت ما خلق کردیم انسان را در بهترین صورت پس از آن برگردانیدیم او را در پست ترین پستیها.

صفحه : ۱۴۷

در حدیث دارد که مردی از اصحاب رسول اللّه حنظله نام وقتی در کوچه میرفت و میگفت من منافقم و بخود بد میگفت ابو بکر باو رسید و گفت چرا خود را منافق میدانی گفت من وقتی نزد پیغمبر میباشم دلم لرزان و اشکم ریزان است لکن وقتی از خدمت او میروم بخانه چنین حالتی ندارم بلکه خندان میشوم میترسم اینکه نفاق باشد در اینکه گفتگو بودند عمر رسید گفت من نیز همین طورم با هم آمدند نزد رسول اکرم (ص) و از او سؤال نمودند که آیا اینکه حالی که ما داریم علامت نفاق است حضرتش در پاسخ

فرمود اینکه نفاق نیست بخدا قسم اگر شما باین حال میماندید که پیش منید فرشتگان با شما مسافحه میکردند و دست در دست شما مینهادند.

صفحه : ۱۴۸

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۹ تا ۲۰]

اشاره

أَو كَصَيِّبٍ مِنَ السَّماءِ فِيهِ ظُلُماتٌ وَ رَعدٌ وَ بَرقٌ يَجعَلُونَ أَصابِعَهُم فِي آذانِهِم مِنَ الصَّواعِقِ حَذَرَ المَوتِ وَ اللّهُ مُحِيطٌ بِالكافِرِينَ (۱۹) يَكادُ البَرقُ يَخطَفُ أَبصارَهُم كُلَّما أَضاءَ لَهُم مَشَوا فِيهِ وَ إِذا أَظلَمَ عَلَيهِم قامُوا وَ لَو شاءَ اللّهُ لَذَهَبَ بِسَمعِهِم وَ أَبصارِهِم إِنَّ اللّهَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (۲۰)

ترجمه:

منافقین مثل کسی مانند که گرفتار شده باشد در میان باران درشت قطره و شدید که بسرعت از آسمان ریزان باشد و در آن باران بزرگ تاریکی ابر و غرش رعد و جهندگی برق بحدی رسد که از شدت رعد و برق و خوف از مرگ انگشتان خود را در گوششان گذارند خداوند بکافرین احاطه دارد.
و شدت برق بدرجه‌ای است که نزدیک است چشمهای آنها را ببرد و وقتی برق میجهد در روشنی برق قدمی راه میروند و وقتی تاریک میشود می‌ایستند و اگر خدا بخواهد چشم و گوش آنها را میبرد و آنها را کر و کور میگرداند محققا خداوند بر هر چیزی قادر و توانا است.

(توضیح آیات

در بیان حال منافقین)

اینکه دو آیه نیز مثل آیه جلو بیان حال منافقین و تشبیه معقول بمحسوس است و در بعضی روایات دارد که منافقین وقتی می‌آمدند نزد رسول اکرم (ص) انگشتان خود را در گوششان میگذاردند از ترس آنکه مبادا حکم خدا بر کشتن آنها رسیده باشد اینکه بود که خداوند تشبیه نمود آنها را بچنین کسی که از ترس صاعقه انگشت خود را بر گوشش نهد و چون بدیده بصیرت دلیل واضح قرآن را میدیدند نزدیک بود که نور قرآن چشم قلب آنها را

صفحه : ۱۴۹

فرا گیرد و ایمان بر کفر آنها غالب گردد اینکه بود که کلمات قرآن را تشبیه ببرق مینماید که از شدّت درخشندگی و نورانیّت نزدیک است چشم و گوش دل آنها را برباید و وقتی منافقین فتح و فیروزی در مسلمانها میدیدند مایل باسلام میشدند و وقتی سختی بآنها میرسید متحیر میگشتند حق تعالی تشبیه نموده حال آنها را بحال اهل باران که وقتی برق میجهد چند قدمی پیش میروند

وقتی تاریک میشود می‌ایستند و خداوند قادر و تواناست که چشم و گوش منافقین را بگیرد.

در تفسیر مجمع البیان راجع بتفسیر آیه و بیان تشبیهی که شده چند قول گفته:

۱- بارانی که از آسمان نازل میگردد تشبیه بقرآن است (و ما فیه من الظلمات) تشبیه است بامتحانات و ابتلاآتی که در قرآن ذکر شده و «رعد» اشاره بزجر است «برق» اشاره ببیانات قرآن است «و صواعق» اشاره بمکافات دنیوی و عذاب اخروی است. (إبن عباس)

۲- شدت و راحتی دنیا را تشبیه نموده ببارانی که در آن هم ضرر نصیب انسان میشود و هم نفع عاید آن میگردد و منافق ضرر دنیا را از خود دفع مینماید لکن دنبال نفع آخرت نمیباشد.

۳- تشبیه نمود اسلام را بباران زیرا همان طوری که آب حیات بخش بدن است همین طور اسلام حیات بخش روح است و تشبیه نموده ظلمتی که در باران دیده میشود بظلمت کفری که در نفاق آنها است و «رعد» در آن بجهاد در اسلام و کشته شدن در جنگ و تشبیه نمود «خوف» را بوعده عذاب آخرت و شک آنها در دین و تشبیه نموده اظهار اسلام آنها را ببرقی که از ابر بجهد که در اثر اسلام جان و مال و عرض آنها محفوظ ماند و تشبیه نمود عقوبات اخروی را «بصاعقه» که از ابر بجهد و تأیید مینماید اینکه قول را روایتی که تشبیه

صفحه : ۱۵۰

نموده ایمان منافق را بآن ابری که وصف شد.

۴- إبن مسعود و جماعتی از اصحاب روایت نموده‌اند که دو مرد از منافقین از مدینه فرار کردند در بین راه آنها را رعد و برق و باران شدید گرفت که نزدیک بهلاکت رسیدند و میگفتند کاش صبح شود و ما زود خدمت رسول اللّه (ص) رسیم چون صبح شد خدمت رسول اللّه رسیدند و ایمان آوردند اینکه بود که نظر ببزرگی شأن عمل آنها خداوند برای منافقین اهل مدینه مثال آورده

(گفتار علماء در علت حدوث برق)

بعضی از مفسرین چنین گویند که رعد صدای فرشتگانی است که ابرها را بشدت و سرعت میرانند و در اطراف عالم میگردانند و از حضرت امیر علیه السّلام است که «برق روشنی تازیانه‌ای است از آهن که فرشتگان بابر میزنند و بروایت دیگر تازیانه ایست از نور.

دیگری گفته مطابق حکمت طبیعی رعد صدای اصطکاک و فشردگی ابرها است بر یکدیگر و برق آتشی است که از ابرها میجهد.

کسی که امور طبیعی را فقط مستند باسباب مادی و طبیعی میداند و از اسباب و علل عالیه چشم پوشیده همین است که گفته‌اند بخارات زمین متصاعد میگردد بهوا و تشکیل ابر میدهد و در اثر اصطکاک ابرها بیکدیگر تولید صدا و صاعقه میگردد (چون بعضی از ابرها دارای بار الکتریسته مثبت و بعضی منفی است در اثر برخورد بهم تولید رعد و برق مینماید) در اثر سردی هوا بخارات منجمد و بسته میگردد گاهی بصورت برق و تگرگ و گاهی بشکل قطرات باران میشود و بزمین برمیگردد و اینها اگر چه روی قاعده طبیعی صحیح است لکن چنانچه حکماء گویند برای هر موجود مادی طبیعی چهار علت است.

(بیان علل چهارگانه)

۱- علّت فاعلی ۲- علّت غایی ۳- علّت صوری ۴- علّت مادّی، مثلا

صفحه : ۱۵۱

نظر کن بتخت ساخته شده یا لباس دوخته شده و باقی موجودات مادی و ببین چگونه هر یك از آنها بدون یکی از آن چهار علت تحقق پذیر نمیباشد علت فاعلی تخت، نجار است که بعمل خود صورت تخت را پدید می‌آورد، علت غایی تحت که محرك عمل نجار گردیده نشستن روی آن تخت است، علت مادی تخت چوب یا آهن یا هر چه از آن تخت میسازند، علت صوری تخت همان صورت تختی است که پس از تحقّق آن سه علّت تحقّق میپذیرد و آن صورت تختی است که بآن لحاظ آن چوب یا آهن را تخت گویند، همین طور است تمام موجودات مادی طبیعی که پس از تحقق اینکه چهار علت پدید میگردد و بدون یکی از آنها وجود آن محال است.

از اینجا توان فهمید کسانی که در رعد و برق قائل بامور غیر طبیعی شده‌اند که آن را مستند بعلل عالیه میدانند و میگویند صدای ملك یا تسبیح ملك یا غیر اینها است غرض آنها علت فاعلی اولیه است یا علت غایی است و چشم از علل مادی و صوری پوشیده‌اند.

و کسانی که حوادث را مستند بامور طبیعی میدانند هدف آنها همان محسوسات است و آنچه بحواس می‌آید و چشم باطن آنها کور است و علل فاعلی و غایی موجودات را نمیشناسند.

صدر المتألهین در تفسیر سوره بقره بیانی دارد که خلاصه آن را در اینجا ترجمه مینمایم چنین گوید بدانکه موجودات مراتبی دارند بعضی فوق بعض دیگر و باین لحاظ علماء نیز درجاتی و مراتبی دارند مثل اینکه حکیم الهی و حکیم طبیعی هدف هر دو نظر و بررسی بحقیقت موجودات است لکن تفاوت بین آنها بسیار است.

هدف و نظر حکیم الهی علل عالیه از مجرّدات و ملائکه مقرّبین است تا برسد بخیر محض و وجود بحت و از آنجا سر رشته میگیرد تا برسد بآخرین

صفحه : ۱۵۲

مراتب موجودات پس از آن در علت غایی و غایت موجودات بحث مینماید که از کجا آمده و سر انجام بکجا خواهد رفت.

لکن هدف و مرام حکیم طبیعی فقط در خصوصیات مواد و آثار و اموری است که بر مادّیات مترتّب میگردد یعنی در علل و موجبات طبیعی بحث مینماید و آثار و خواص آن را بدست میآورد مادامی که طبیعت برقرار باشد.

خلاصه حکیم الهی بر اثبات هر چیزی برهان «لمّی» می‌آورد و از علل و سبب و اصل اولی موجودات گفتگو میکند لکن نظر و هدف او مقصود بر وجود و هستی آنها نیست او از مبدء وجود میگیرد تا برسد بغایت.

و علل و سبب موجودات دو قسم است قسمی از عالم اعلی و قسمی از عالم ادنی، عللی که راجع بعالم اعلی است فاعل و غایت موجودات است و قسمتی که از عالم ادنی است ماده و صورت موجودات است.

عارف الهی نظر وی دقیق‌تر و عمل او عالی و شریف‌تر از تمام آنها است زیرا که در تمام امور نظر او بحق و هدف نهانی وی علة العلل است و در براهین «اسماء اللّه» را حد وسط قرار میدهد و برای غیر آنها چنین شأن و مقامی نمیباشد و اکثر مردم یا نظر آنها فقط بعالم طبیعت و محسوسات است یا در عالم باطن و اینکه دو دسته هر یک از آنها امور عالم را یک چشمه مینگرند.

و پس از آنکه در حصول رعد و برق چند قول گفته که پاره‌ای از آن را یاد آوری نمودیم چنین گوید تمام اینکه اقوال صحیح است زیرا که هر یک باعتبار مرتبه‌ای از مراتب عالم اظهار عقیده نموده‌اند (پایان) خلاصه هر کس که پیدایش رعد و برق را مستند بامور غیبی و ملائکه موکلین میداند نظر وی بعلل معنوی و امور باطنی است که علت و منشأ امور طبیعی میباشند و کسی که امور عالم را مستند میداند بامور طبیعی اگر چه آن نیز در مرتبه ظاهر درست گفته البته امور طبیعی مسبوق بمادّه و مدّت

صفحه : ۱۵۳

و باقی علل طبیعی است لکن چون قصور فهم او اجازه نمیدهد که نظر خود را بالا برد و علّت العلل را بنگرد اینکه است که در همین جا توقّف نموده و همه چیز را مستند بطبیعت بیشعور مینماید و چشم از علت حقیقی آن پوشیده.

لکن انسان کامل کسی است که وجهه قلبش و هدف مرادش یکی باشد و همه را مستند بیک حقیقت داند و بداند که علل طبیعی معدّ و شرائطی بیش نیستند و همه مسخّر امر حق عز و جل و مطیع اوامر تکوینی میباشند و اشاره بهمین دارد آنجا که گفته أ فَرَأَیتُم ما تُمنُونَ أ أَنتُم تَخلُقُونَهُ أَم نَحنُ الخالِقُونَ«۱» سوره واقعه آیه ۵۸ أ فَرَأَیتُم ما تَحرُثُونَ أ أَنتُم تَزرَعُونَهُ أَم نَحنُ الزّارِعُونَ«۲» سوره واقعه آیه ۶۳.

---

(۱) آیا چنین گمان میکنید نطفه منی که از شما ریخته میشود شما خلق میکنید آن را یا ما خالق آن میباشیم.

(۲) آیا گمان میکنید دانه را که در زمین فرو میکنید شما آن را در زمین میرویانید یا مائیم رویننده آن.

صفحه : ۱۵۴

[سوره البقرة (۲): آیات ۲۱ تا ۲۲]

اشاره

یا أَیُّهَا النّاسُ اعبُدُوا رَبَّکُمُ الَّذِی خَلَقَکُم وَ الَّذِینَ مِن قَبلِکُم لَعَلَّکُم تَتَّقُونَ (۲۱) الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الأَرضَ فِراشاً وَ السَّماءَ بِناءً وَ أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَخرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَراتِ رِزقاً لَکُم فَلا تَجعَلُوا لِلّهِ أَنداداً وَ أَنتُم تَعلَمُونَ (۲۲)

ترجمه:

خطاب از حضرت عزت بتمامی افراد بشر است که امر فرموده بعبادت و بندگی پروردگار، که عبادت و بندگی نمائید آن کسی که خلق کرد شما را و خلق نموده کسانی را که پیش از شما بودند شاید از راه عبادت و بندگی پرهیزکار گردید.

بندگی و عبادت نمائید آن کسی را که زمین را برای شما گسترانید و آسمان را سقف شما قرار داد و آب را از طرف بالا برای شما ریزان نمود و به آب میوه‌جات و انواع و اقسام مأکولات از زمین بیرون آورد که روزی شما باشد پس قرار ندهید برای خداوند ضدّ و ندّ و حال آنکه شما میدانید.

(توضیح آیات)

اشاره

پس از آنکه خداوند جلیل بیان نمود حال متقین را و باندازه‌ای عظمت و شأن و اوصاف آنها را تذکر داد و نیز توضیح داد که کافرین کیانند و چطور بر قلب و چشم و گوش ایشان پرده نهاده و بیان فرمود خباثت نفس منافقین را و اینکه قلب و دل آنها مریض

است خطاب بتمام افراد بشر مینماید از مؤمن و کافر «مکر اطفال و مجانین که خارج از حکمند» که وظیفه شما اینکه است که عبادت و بندگی نمائید پروردگار خود را و مخالفت ننمائید.

روایت از إبن عباس و حسن است که هر کجا در قرآن « یا ایّها النّاس» دارد در مکه نازل شده و هر جا « یا ایها الّذین آمنوا» دارد در مدینه نازل گردیده و شاید سرش اینکه باشد که هنگام نزول آیه اهل مکه هنوز ایمان

صفحه : ۱۵۵

نیاورده بودند لکن بسیاری از اهل مدینه وقت نزول آیات مؤمن بودند.

و بعضی از علمای تفسیر چنین گویند حکمت الهی اقتضاء نموده که در کلام خود هر جا مراد جمهور مردمند « یا ایها النّاس» گوید و هر جا مقصود خصوص مؤمنین است « یا ایها الّذین آمنوا» گوید و هر جا مراد اهل ولایت و مؤمن کامل است « یا عبادی» گوید.

و غرض تنبیه و نشان دادن مراتب بشر است که اکثر افراد در مرتبه حیوانی مانده‌اند اگر چه هنوز استعداد ترقی دارند و بعضی قدمی بالاتر نهاده و بمرتبه نفس ناطقه رسیده‌اند و دارای ایمان گردیده‌اند و آنها علماء و دانشمندانند و بعضی قدمی فراتر گذارده و بمرتبه «عقل بالفعل» رسیده‌اند و آنها عباد اللّه و ربانیین میباشند.

و گویند عرب وقتی خواهد یک مطلب مهمی بگوید برای اینکه مخاطب را حاضر گرداند برای شنیدن « یا ایّها النّاس و یا ایّها الانسان» می گوید اعبُدُوا رَبَّکُمُ

(معنی عبودیّت و عبادت چیست)

عبودیّت در لغت بمعنی اظهار تذلّل و انقیاد و فرمانبری کوچک است نسبت ببزرگ و عبادت منتهی درجه تذلل است نسبت بکسی که در منتهی درجه فضیلت و احسان و بزرگواری باشد اینکه است که بیشتر امر فرموده که: أَلّا تَعبُدُوا إِلّا إِیّاهُ

کسی که اندک فهم و شعوری دارد فکر خود را بکار می‌اندازد تا آنکه خود و خدای خود را بشناسد پس از شناسایی خود که از شریفترین موجودات بشمار میرود خدای خود را نیز میشناسد

۱» من عرف نفسه فقد عرف ربّه«

----

(۱) در حدیث مشهور است کسی که نفس و حقیقت خود را شناخت بهمان شناسایی خود، خدای خود و مربّی خود را میشناسد.

صفحه : ۱۵۶

چنانچه گفته‌اند خود شناسی کلید خداشناسی است وقتی خود را ببندگی و خدای خود را به الوهیت شناخت میفهمد که بایستی اظهار ذلت و تواضع و بندگی خود را مخصوص گرداند بکسی که جان و هستی او در کف اختیار اوست و علی الدّوام از او فیض میگیرد و اگر لحظه‌ای فیض وجود از «مبدء فیّاض» بوی نرسد فورا از هستی بی‌نصیب میگردد.

رَبَّکُمُ آن مربی و پروردگاری که شما را از نیستی بهستی آورده و آنچه لازمه بقاء و کمال و ترقی و سعادت شماست بنیکوتر وجهی در دسترس شما نهاده زمین را فرش و مهد قرار داده که در آن آسایش نمائید و آسمان را سقف و بالای سر شما قرار داده که باران رحمت بر شما ریزش کند و از اقسام و انواع خوراکی‌ها و میوه‌جات بهره ببرید و روزی خود را بدست آرید.

چه قدر عجیب است که انسان ناسپاس با اینکه همه نعمتهای گوناگون که بشمار نمیآید وَ إِن تَعُدُّوا نِعمَتَ اللّهِ لا تُحصُوها«۱» سوره

ابراهیم آیه ۳۷، که خداوند برای وی مهیا نموده سپاس ولی نعمت خود را نمینماید و او را بوحدت و یگانگی ستایش نمیکند و برای او ضدّ و ندّ میتراشد و چنین گمان میکند که غیر حق تعالی در بقاء و دوام وجود وی مدخلیت دارند مثل اینکه گوید اگر فلانی نبود مثلا مرده بودم یا فلان دواء نبود هرگز مرضم رفع نشده بود و امثال اینها بیچاره نمیداند تمام امور و آنچه هست از حق و مسخر امر وی‌اند و بدون اراده خالق متعال محال است چیزی در عالم انجام گیرد.

باعتباری میتوان تمام موجودات را «عباد اللّه» نامید لکن بعضی باختیار

---

(۱) و اگر بخواهید نعمتهای خدا را بشمارید هرگز نتوانید آنها را شماره نمائید و بحساب آورید.

صفحه : ۱۵۷

عبادت میکنند مثل افراد بشر و جن و ملائکه و بعضی بدون اختیار بلکه مسخر امر تکوینی حق و مجبور در فرمان بری میباشند مثل تمام افراد حیوانات، انواع و اقسام نباتات، انواع و اقسام جمادات، که همگی آنها مسخر و مطیع امر تکوینی میباشند و هیچ یک از آنها از عبادت مرجوعه بخود سستی نمینمایند الَّذِی خَلَقَکُم وَ الَّذِینَ مِن قَبلِکُم آن خدایی که شما را از نیستی بهستی و از عدم بوجود آورده و شما را تربیت نموده و آنچه لازمه هستی و بقاء و تعیش شما بوده بنیکوترین وجهی در دسترس شما نهاده.

و آن خدایی که خلقت فرمود کسانی که پیش از شما بودند از آباء و اجداد شما یا مقصود کلیّه موجوداتی است که مقدّمه وجود انسانند از کرات و سیّارات و موجودات ارضی و سماوی و انواع و اقسام موجودات بری و بحری که آنها پیش رو و پیش قراول و شما جوهر و نتیجه و غایت همه موجودات میباشید در حدیث قدسی خطاب برسول اکرم (ص) است

«لولاک لما خلقت الافلاک»

اگر تو نبودی آسمان و زمین را خلق نمیکردم.

خلاصه گوش زد بشر مینماید که خالق و مربی تمامی موجودات حاضره و گذشته و آینده یکی است و مثل و ضد و انبازی برای وی تصور ندارد.

(اعتراض، امر بکسی که تمرّد مینماید لغو است)

چون ظاهرا «اعبدوا ربّکم» خطاب بتمام افراد بشر است و همگی مشمول امر حق و مأمور بعبادتند در اینجا اشکالی بنظر می‌آید که در صورتی که خداوند عالم است که بیشتری مردم اوامر حق را نمیپذیرند و اطاعت نمینمایند پس چگونه آنها را امر بعبادت نموده در صورتی که امر نمودن بکسی که یقینا تمرّد مینماید و عصیان می‌ورزد لغو است بلکه عقلایی نیست.

صفحه : ۱۵۸

و نیز اگر بمردمان عاصی امر نمی‌نمود گناه آنها و تیره‌بختیشان بمراتب بسیار کمتر بود زیرا چنانچه در محل خود مبرهن گردیده آنها بمخالفت و تمرّد نمودن اوامر حق تعالی مستحقّ عذاب میشوند پس خداوند رئوف مهربان که از راه لطف پیمبرانی فرستاده و کتابهای آسمانی نازل نموده میداند که عاصیان بسیار زیادترند از مطیعان و در اثر نافرمانی عذاب بر آنها مترتب میگردد پس اینکه چه لطف و کرمی است در باره آنها که سبب عذاب آنان گردد.

پاسخ اعتراض اول که امر نمودن بکسی که نمیپذیرد لغو است و کار لغو شایسته حکیم نیست صحیح است و عاصی و غیر عاصی

نزد حق تعالی همیشه حاضر و معلومند لکن خطاب و لو آنکه عمومیت دارد ولی مقصود اصلی اشخاصی میباشند که حالت قبول و اطاعت در آنها هست و اوامر حق را می پذیرند لیکن چون تشخیص خارجی در بین نیست و تمام افراد بشر مساوی و یکسان بنظر می‌آید بایستی اوامر بطور اطلاق و شمول باشد تا اینکه حجت نسبت بتمام افراد تمام گردد و کسی نتواند اعتراض نماید که اگر خداوند بمن امر نموده بود و مرا مکلف گردانیده بود اطاعت میکردم و سعادتمند میگردیدم و باین لحاظ چنین گمان کند که لطف حق تعالی در باره او تمام نیست.

پاسخ اعتراض دوم آری عاصی و گنه کار علاوه بر اینکه آن فوائد کذایی که در اثر اعمال و افعال بخصوص بایستی نصیب وی گردد آن را از دست داده و خود را بدرک حیوانیت پرتاب نموده، مخالفت نمودن و عصیان ورزیدن مزید بر تیره‌بختی وی گردیده لکن چون در تمام افراد بشر قوه و استعدادی نهفته که مقتضی کمال و موقعیت استکمال دارد ولی از قوه بفعل رسیدن آن منوط بمحرک خارجی است و لطف خداوند در باره انسانی که استعداد کمال بوی داده اینکه است که آنچه مدخلیت دارد که او را از قوه

صفحه : ۱۵۹

بفعل آورد و وی را بکمال انسانی برساند در دسترس او بگذارد و گر نه استعداد در او لغو و بی ثمر میگردد و نقض غرض لازم آید و آن مقصود نهائی که استکمال باشد بوجود نمی‌آید.

و عقب ماندن انسان و بکمال نرسیدن او گاهی مستند بعدم وسائل و اموری است که خارج از اختیار وی است و گاهی مستند بسوء اختیار او است که با آنکه تمام وسائل استکمال و ترقیات در دسترس وی بوده خود را محروم نموده و ارسال رسل و انزال کتب آسمانی در باره کافر نیز لطف است و از متممات فیض است که اگر نمیبود لطف حق در باره بشر تمام نبود.

اگر خداوند دستوراتی بتمام افراد بشر نمیداد و راه سعادت و خوشبختی را بآنها نشان نمیداد هرگز آن قوه و استعدادی که در کمون آنها نهاده بفعلیت نمیرسید آن وقت عقب ماندن آنها مستند باو میشد اینکه است که لطف و کرم خداوندی مقتضی ارشاد بطریقی است که انسان را بسعادت و فضیلت رهبری نماید.

و کسی که کفران نعمت ارشاد نمود و باختیار و دانسته طریق هدایت را از دست داد و در بیراهه سلوک نمود عقب ماندن وی منوط بسوء اختیار خود اوست، آنچه راجع بمربّی عالم است در تربیت بشر و اسباب سعادت او تام و تمام است.

خلاصه چون در تمام افراد بشر استعداد کمال گذارده و کمال یافتن منوط بارسال رسل و انزال کتب آسمانی است پس برای اینکه فیض وجود از قبل او تمام شود تمام افراد بشر را مشمول امر و نهی نموده اینکه است که دانشمندان گفته‌اند وجود رسول و تعیین امام لطف است و کرم خداوندی مقتضی چنین لطفی است که مردم را از ضلالت و گمراهی بشاه راه هدایت رهبری نماید.

صفحه : ۱۶۰

لَعَلَّکُم تَتَّقُونَ

(معنی لعل چیست و چگونه نسبت امیدواری بخدا توان داد)

کلام در معنی تقوی و مراتب تقوی گذشت چیزی که بایستی گفته شود اینکه است که فرمود لَعَلَّکُم تَتَّقُونَ علمای لغت گفته‌اند لعل بمعنی طمع و امیدواری است لکن باین معنی نسبت بحق تعالی نمیتوان داد و در قرآن هر جا لعل آمده یا امیدواری است که

راجع بگوینده باشد مثل قوم فرعون که گفتند لَعَلَّنا نَتَّبِعُ السَّحَرَةَ«۱» و گاهی امیدواری راجع بشنونده است مثل لَعَلَّهُ یَتَذَکَّرُ أَو یَخشی«۲».

و آن رجائی است راجع بموسی (ع) و هارون (ع) که شما با فرعون کلمات نرم و لین بگوئید و امیدوار باشید شاید بپذیرد.

و نیز لعل در قرآن بمعنی «کی» آمده در قصه یوسف لَعَلِّی أَرجِعُ إِلَی النّاسِ لَعَلَّهُم یَعلَمُونَ یعنی تا اینکه بر گردم و بمعنی «کان» نیز آمده در سوره شعراء وَ تَتَّخِذُونَ مَصانِعَ لَعَلَّکُم تَخلُدُونَ یعنی گویا شما همیشه جاویدانید و غیر اینها که «لعل» بمعنی بسیار آمده، و در اینجا لَعَلَّکُم تَتَّقُونَ یعنی شما عبادت کنید شاید متقی و پرهیز کار گردید یعنی در اثر عبادت ممکن است متصف گردید بصفت حمیده تقوی که آن ملکه نفسانی و حالتی است که در اثر عبودیّت و بندگی متحقّق میگردد و حقیقت عبودیت از کمال ایمان پدید میگردد و از آن عزم و ثبات و استقامت در بنده‌گی تحقق می‌پذیرد.

---

(۱) شاید ما متابعت و پیروی نمائیم ساحران را.

(۲) شاید فرعون متذکر گردد و بترسد،

صفحه : ۱۶۱

و چنانچه در توضیح آیه اول گفتیم اینکه ایمان و نماز و زکاة را از خواص و آثار متقین قرار داده چنین فهمیده میشود که تقوی فقط اجتناب از معاصی و عمل بطاعات نیست اینها از اعمال و افعال جسمانی بشمار میروند تقوی ملکه نفسانی است که از کمال ایمان و کمال عمل صالح پدید میگردد بلکه رتبه آن از ایمان بغیب نیز بالاتر است زیرا که ایمان بغیب را با آنکه عمل قلبی است از متفرّعات و خواصّ متّقین قرار داده.

و از لفظ «لعل» میتوان استفاده نمود که هر عبادتی از هر کسی سر زند حتما تقوی آور نیست اگر عبادت دائمی باشد و با تمام آداب و شرائط و با خلوص نیّت که اسّ اساس عبادت است توأم گردید شاید تقوی آور شود چنانچه میبینیم بسیاری از مردم عبادت میکنند لکن از تقوی تهی میباشند و آیه إِنَّما یَتَقَبَّلُ اللّهُ مِنَ المُتَّقِینَ شاهد بر اینکه مطلب است که عبادتی که از روی تقوی سر زند لایق پیشگاه قرب احدی است.

فَلا تَجعَلُوا لِلّهِ أَنداداً وَ أَنتُم تَعلَمُونَ ندّ: بمعنی لغوی اخص از مثل است زیرا هر دو چیزی که در جوهر و حقیقت مشابه یکدیگر باشند هر یک از آن دورانند یکدیگر گویند و دو چیزی که شبیه بهم باشند و لو فقط در عوارض مثل رنگ یا شکل یا غیر آن هر یک از آن دو را مثل هم گویند پس هر ندّی مثل هست لکن هر مثلی ند نیست.

و معنی ظاهر آیه اینکه است که بنوع بشر امر فرموده که خدای یگانه را بپرستید و برای خدا اشباه و امثال از صنمها و بتها و غیر اینها که نمیبینند و نمی‌شنوند و نه شعور دارند قرار ندهید و تخیّلات را رها کنید و چندین هزار خدایان دروغی بر خود نتراشید در صورتی که میدانید کاری از دست

صفحه : ۱۶۲

آنها ساخته نمیشود و قدرت ندارند که بشما افاضه نمایند نعمتی از نعمتهایی که پروردگار عالم بشما عنایت نموده از خلقت عالم که زمین را گسترانیده و مهد و محل آرامگاه ما قرار داده و آسمان را سقف و بالای سر شما نهاده و باران رحمت بر شما ریزش مینماید برای فراوانی و وسعت روزی شما.

بزرگتر گناهی که در صفحه گیتی و صحیفه اعمال بشر دیده میشود ناشناسی خدای جهان است و کلیّه مفاسد روحیّه و اجتماعیّه از

همین جا سر چشمه میگیرد کسی که مبدء کون را نشاخت در اثر ضعف و نادانی و احتیاجات بیشمار توسل مینماید باوهام و خیالات و بوهم خود چندین هزار خدا برای خود میتراشد و چنین گمان میکند که خدایان دروغی کاری از دستشان برمی‌آید و قلب خود را تیره و تار میگرداند و بر بیچارگی و افسردگی خود می‌افزاید.

بزرگترین تفضّلی که در باره انسان شده همانا شناسایی مبدء هستی است کسانی که روح حقیقت و آن نور نهانی عالم را دیدند و باو دل بستند و مواجه باو گشتند هرگز بسنگ و چوب و کلوخ طبیعت دل نمیبندند همیشه با دلی مملوّ از محبت و نشاط لبخند میزنند و چنان آشفته جمال اویند که اقبال و ادبار عالم طبیعت چندان اثری در آنها ندارد زیرا که خورشید جهان تاب معرفت چنان آنها را شیفته خود گردانیده که دیگر نظری بخود ندارند چه جای غیر.

ای انسان «ظلوما جهولا» موقعیت و مقام خود را بشناس و قدمی پیش رو و بجان و دل با مبدء هستی مواجه شو و ببین چه عالم جان فزایی میبینی

«اگر ببینی و دست از ترنج بشناسی

روا بود که ملامت کنی زلیخا را»

آن وقت خواهی فهمید که تمامی ممکنات نسبت باو مثل سرابی بیش نیستند که یَحسَبُه‌ُ الظَّمآن‌ُ ماءً چه جای اینکه ضدّ یا ندّ یا مثل او باشند.

صفحه : ۱۶۳

آری هر چشمی تاب دیدن آفتاب جهان تاب و اشعّه نور وجود حقیقی را ندارد.

چشم دل باز کن که جان بینی آنچه نادیدنی است آن بینی

دل از غیر بکن و دست نیازمندی بدر خانه بینیاز دراز کن و اظهار ذلّت و عبودیّت و شکستگی بنما:

دست حاجت چه بری نزد خداوندی بر که رحیم است و کریم است و غفور است و ودود

که شاید از راه فضل و کرم از طریق تقوی برای تو راهی باز نماید و تو را مجذوب گرداند آن وقت در مقام امن و امان بیاسایی «انّ المتّقین فی مقام امین».

صفحه : ۱۶۴

[سوره البقرة (۲): آیات ۲۳ تا ۲۴]

اشاره

وَ إِن کُنتُم فِی رَیب‌ٍ مِمّا نَزَّلنا عَلی عَبدِنا فَأتُوا بِسُورَةٍ مِن مِثلِه‌ِ وَ ادعُوا شُهَداءَکُم مِن دُون‌ِ اللّه‌ِ إِن کُنتُم صادِقِین‌َ (۲۳) فَإِن لَم تَفعَلُوا وَ لَن تَفعَلُوا فَاتَّقُوا النّارَ الَّتِی وَقُودُهَا النّاس‌ُ وَ الحِجارَةُ أُعِدَّت لِلکافِرِین‌َ (۲۴)

ترجمه:

اگر شما در شک و ریب میباشید از آنچه نازل گردانیدیم ما بر بنده خود «محمّد (ص)» و گمان میبرید خودش اینکه کلمات را ساخته پس شما نیز یک سوره مثل آن بیاورید و گواهانی از خود بطلبید غیر از خدا اگر راست گویانید.

و اگر چنین سوره‌ای نیاوردید و هرگز نتوانید آورد پس بترسید از آتش آن چنانی که هیزم و آتش گیرانه آن مردمانند «یعنی کفار» و سنگها که آماده و مهیّا شده آتش میباشند برای کفار.

(توضیح آیات

اعجاز قرآن)

پس از آنکه خداوند سبحان حال منافقین و کفار را بیان نمود و از راه خلقت آسمان و زمین و انزال باران و روئیدن زمین اثبات صانع و خالق و مربّی عالم را فرمود در مقام اثبات حقانیّت قرآن و صدق رسول بر آمده و نیز برای اینکه بدلیل روشن که تا قیامت هر کس بقدر فهم و ذکاوت خود بتواند اعجاز قرآن را بفهمد و برای همه مردم حجت باشد و نیز رسالت و نبوت رسول اکرم (ص) ثابت گردد در مقام تحدّی و اثبات حقانیّت قرآن بر آمده وَ إِن کُنتُم فِی رَیبٍ مِمّا نَزَّلنا که ای گروه مخالفین اگر گمان میکنید اینکه قرآنی که از عالم قدس فرو فرستادیم بر بنده خاص خود و بصورت الفاظ و حروف در آوردیم از جانب

صفحه : ۱۶۵

حق تعالی نیست و کلام بشر است شما نیز بظاهر بشریّت بشری هستید مثل او «انا بشر مثلکم» یک سوره مثل قرآن بیاورید و گواهانی از خود و کسانی که مثل شما میباشند از منکرین قرآن بخواهید و مقایسه نمائید با یک سوره قرآن و لو سوره کوچک مثل سوره «کوثر» و امثال آن اگر مثل هم است در تمام خصوصیّات و مزایا آن وقت جا دارد که انکار نمائید که قرآن کلام حق باشد «عبدنا»

(عبدیّت مطلق مخصوص برسول اکرم است)

هر جا در قرآن در باره پیمبران عبد گفته با اضافه باسم اوست مثل «عبدنا داود» «عبدنا ایّوب» و اختصاص عبدیّت و عبودیّت مطلق برسول اکرم (ص) اشاره بعلوّ مرتبه و مقام وی است در مرتبه عبودیّت که گویا تمام جهات بشریّت از جسمانیّت و روحانیّت وی فانی گردیده در جهت عبودیت و بندگی و عبد صرف گردیده که از خود هیچ ندارد و مصداق کامل

۱» «العبد و ما فی یده کان لمولاه»«

گردیده.

در اینکه آیه اشاره و تلویح ملیحی دارد که نشان میدهد قرآن کلام حق تعالی و در مقام اعجاز فرود آمده نه کلام رسول زیرا که نسبت عبدیت بپیغمبر (ص) میدهد و عبد از خود هیچ ندارد خود و آنچه در دست اوست مال مولای اوست پس آنچه گفته و نسبت بحقّ داده کلام حقّ است ما یَنطِقُ عَنِ الهَوی إِن هُوَ إِلّا وَحیٌ یُوحی«۲» سوره دهر آیه ۳، و شاید برای

---

(۱) بنده و آنچه در دست وی است مال مولا و صاحب اوست.

(۲) پيغمبر (ص) از روى هواى نفسانى سخن نميگويد نيست آن مگر وحى كه باو وحى گرديده شده.

صفحه : ۱۶۶

اينكه باشد كه توهم نشود چون پيغمبر (ص) شخص فوق العاده‌اى بوده كلام او نيز فوق كلام باقى افراد بشر است لهذا اعراب نتوانستند مثل كلام او بگويند و در جاى ديگر قُل لَئِنِ اجتَمَعَتِ الإِنسُ وَ الجِنُّ عَلى أَن يَأتُوا بِمِثلِ هذَا القُرآنِ لا يَأتُونَ بِمِثلِهِ وَ لَو كانَ بَعضُهُم لِبَعضٍ ظَهِيراً«۱» سوره اسراء آيه ۸۸.

و در جاى ديگر أَم يَقُولُونَ افتَراهُ قُل فَأتُوا بِعَشرِ سُوَرٍ مِثلِهِ مُفتَرَياتٍ وَ ادعُوا مَنِ استَطَعتُم مِن دُونِ اللّهِ إِن كُنتُم صادِقِينَ«۲» سوره هود آيه ۱۳.

و اينكه تا امروز كه، يكهزار و سيصد و هفتاد و شش سال از هجرت رسول اكرم (ص) ميگذرد و با شدت عداوتى كه در هر عصرى با دين اسلام داشته و دارند كسى نتوانسته مثل سوره كوچكى از قرآن انشاء نمايد خود يكى از معجزات قرآن بشمار ميرود زيرا كه در كلام عرب «لن» براى نفى ابد است و اينكه پيش گويى قرآن كه هرگز در هيچ وقت و زمانى كسى يافت نميشود كه بتواند مثل قرآن يا سوره‌اى از آن بياورد اخبار بغيب است و اخبار بغيب دليل ديگرى است براى اثبات حقانيّت قرآن.

(قرآن از چه جهت معجزه است)

خارق العاده بودن قرآن نه فقط در فصاحت گفتار و طلاقت بيان است بلكه اعجاز قرآن را طرق بيشمارى است كه كوچك‌تر آن كه هر كس

---

(۱) اى پيغمبر بگو اگر هر آينه جن و انس جمع گردند بر اينكه مثل اينكه قرآن را بياورند نتوانند مثل آن را بياورند و لو آنكه پشت بپشت هم بگذارند.

(۲) آيا ميگويند نسبت قرآن بخدا دادن دروغ و افتراست بگو باينها شما ده سوره بهم ببافيد مثل قرآن و هر كس را خواهيد كمك بگيريد غير از خدا اگر راست مى‌گوييد كه قرآن از جانب خدا نيست

صفحه : ۱۶۷

ميتواند خود را بآن قانع گرداند و حجت براى وى تمام شود اينكه است كه بشهادت تمام فصحاء و ادباء عالم و كسانى كه اهل لسانند بيان و اسلوب و نظم حروف و تركيب كلمات قرآن در درجه عليا و مرتبه قصوى از فصاحت و بلاغت واقع گرديده و چنانچه گفته‌اند علم فصاحت و بلاغت و ادبيات در آن زمان بمنتهى درجه كمال رسيده بود و قرآن بزبان عرب نازل گشته با اينكه حال نتوانستند مثل كوچكترين آيه‌اى از قرآن بياورند و با آن شدت عداوت و دشمنى كه با رسول اللّه (ص) داشتند ببين چگونه راضى بجنگ و خونريزى و اسارت اهل و عيال شدند و معارضه بقرآن نكردند شكى نيست اگر قرآن كلام بشر بود و خود پيغمبر (ص) انشاء نموده بود چون آنها نيز اهل لسان بودند چندين قرآن مثل اينكه قرآن مى‌آوردند و ثابت مينمودند كه اينكه قرآن كلام خود او است و از طرف حق تعالى نازل نگرديده و اگر آورده بودند البته در محافظت آن ميكوشيدند و شايع مينمودند و تا حال باقى مانده بود بلكه دشمنان اسلام در هر وقتى بما ارائه ميدادند و برخ ما ميكشيدند و در همه جا اعلام مينمودند چه شد كه خبرى از آن معلوم نيست.

شکی نیست که پیغمبر اکرم (ص) بحسب ظاهر امّی و بی‌سواد بود معلّم و آموزگاری ندیده بود مال و مکنتی نیز برای او نبود در شکم مادر پدر از دست وی گرفته شده در کودکی بی‌مادر گشته و در کفالت جدش عبد المطّلب بحدّ رشد رسیده بود با اینحال عادهٔ محال است همچه کسی از حال پیمبران گذشته و نیز از وقایع آینده که کسی جز خدا نمیداند اطلاع کافی پیدا نماید، آری علوم و دانش او از دیگری اخذ نشده ما یَنطِقُ عَنِ الهَوی إِن هُوَ إِلّا وَحیٌ یُوحی سوره نجم آیه ۳، بلکه او قلب عالم وجود و نهاد آفرینش است که خداوند طریق علم و دانش را بوی آموخته و میتوان

صفحه : ۱۶۸

گفت حقیقت قرآن و محلّ نزول آن همان سینه محمّد (ص) و خلق نازنین اوست و سینه پاک او همان «لوح محفوظ» است که بقلم قدرت علوم اولین و آخرین در آن ثبت و ضبط گردیده و شاید اشاره بهمین دارد قوله تعالی إِنَّهُ لَقُرآنٌ کَرِیمٌ فِی کِتابٍ مَکنُونٍ لا یَمَسُّهُ إِلَّا المُطَهَّرُونَ«۱» سوره واقعه آیه ۷۶، و اینکه قرآنی که در دست ما است تظاهرات آن است که از مصدر پاک خداوندی فرود آمده و بصورت حروف و کلمات درآمده برای آنکه افراد بشر از راه گوش پاره‌ای از حقایق برسند و راهی بسوی فضیلت و سعادت پیدا نمایند.

(معجزه قرآن منحصر بالفاظ و پیش گویی نیست)

کسی که اندک تفکّر و تدبّر نماید در آیات قرآنی و پاره‌ای از اسرار و معانی و معارف و رموز و دقایق علوم و نکات قرآن اندک اطلاعی پیدا نماید حقایقی می‌یابد که عقل او مات و متحیّر میماند و بی‌اختیار در برابر دستورات و تعلیمات قرآن زانو میزند و خاضع می‌گردد و سر اطاعت بزیر انداخته تسلیم اوامر آن میگردد.

اگر فقط بفصاحت و بلاغت و اسلوب کلام اظهار معجزه و کرامت مینمود شاید کرامت قرآن بر تمام مردم ثابت نمی‌گردید فقط اعراب که اهل زبانند معجزه قرآن را می‌فهمیدند و قرآن هم معجزه پیغمبر (ص) و هم دستور العمل و کتاب قانونی است و آن یگانه کتابی است که جامع بین تمام مزایا و خصوصیات و قوانین است و بایست تا قیامت بماند و تمام افراد از جن و انس موظفند بتعلیمات قرآن عمل نمایند.

---

(۱) بدرستی که آن قرآن گرامی است که در کتاب مستور است (کتاب مکنون تفسیر بلوح محفوظ شده) مسّ ننموده آن کتاب را مگر کسانی که پاک گردیده شده‌اند (از قذارات صوری و معنوی).

صفحه : ۱۶۹

قرآن برای فصحاء و اهل لسان از راه فصاحت و صراحت در بیان معجزه است و حکماء و فلاسفه از راه حکمت حقایقی از قرآن برای آنها مکشوف میگردد، علماء از راه علم و دانش پاره‌ای از علوم قرآن میرسند، عرفاء از طریق عرفان طریق تحصیل معرفت را از قرآن می‌یابند، ادباء از طریق ادبیات که موضوع علمشان تاریخ، شعر و باقی جهات ادبی است علوم خود را از قرآن تکمیل مینمایند، اشخاص سیاس طریق سیاست مدن را از قرآن فرا میگیرند، مقنّنین قوانین اجتماعی از روی تعلیمات قرآن قانون گذاری مینمایند، حکّام از طریق قرآن قضاوت میکنند و فصل خصومات و نزاع بین اشخاص مینمایند.

هر کس در هر رشته و فضیلت و علمی که وارد است اگر آن فضیلتی که دریافته و کمال دانسته مقایسه نماید بقرآن فوق آن و

بالاتر آن را در قرآن می‌یابد و بطریق قرآن ناتمامی کار خود را تمام مینماید و اظهار میکند که چنین فضیلتی از قوه بشری خارج است.

قرآن مجید و فرقان حمید، جامع علوم و معارف دستور تعلیم و تأدیب، طریق تصفیه و تهذیب، اخبار و وقایع امم گذشته، مثال و حکم، مساوات و اخوّت، شرایع الهیّه، قوانین سیاسیّه، دقایق اسرار توحید، راه فوز بسعادت و نجات، حقیقت معرفت و ایمان، وظائف اجتماعات، تعلیم بدعاء و مناجات، طریق عبادات و طاعات، طریق استدلال و مناظره، طریق نظم اجتماعات و تمدّن مدن و سازش با محیط، اشارات و کنایات، امثال و استعارات، دقایق علوم از اوضاع سماوی و خلقت آسمانها و زمین و موجودات علوی و سفلی، از اصناف ملائکه، جن، انسان، حیوانات، نباتات، جمادات و غیر اینها تماما بطور معجزه نمایی در قرآن مجید جمع است و شاید بهمین لحاظ آن را

صفحه : ۱۷۰

قرآنش نامیده‌اند و اگر بخواهیم برای یک یک از اینکه فضائلی که گفته شد شاهدی از آیات قرآن بیاوریم کلام طولانی میشود پس بناچار از بیان آن خود داری مینمائیم هر کس مراجعه بقرآن نماید بقدر فهم و ذکاوت خود و آنچه را که فضیلت میداند، مزایای قرآن را مییابد.

پس بلحاظ جامعیّت تمامی علوم و حکمت و معارف آن را «قرآنش» گویند و بلحاظ آنکه جدا کننده بین حق و باطل است آن را «فرقانش» نامند و بلحاظ آنکه مبیّن حلال و حرام است «تبیانش» گویند و هر دانشمندی که اندک تدبّر در قرآن نماید میفهمد که هر قدر سطح علوم و دانش بشر وسیع‌تر گردد نکات و اسرار قرآن بیشتر نمایان میگردد، آری دین و شریعتی که بایستی تا قیامت باقی باشد و تمامی خلایق موظفند بآن عمل نمایند و یگانه چیزی که امروزه بدست ماست که هم کتاب قانونی و هم معجزه پیغمبر است قرآن میباشد، البته چنین کتابی باید جامع تمام علوم و فوق دانش هر دانشمندی باشد بطوری که هر قدر دانش بشر رو بترقی رود، بالاتر از آن را در اینکه کتاب مقدّس یافته و راه عذری برای احدی باقی نماند.

خلاصه علوم تمام علمای دنیا و دانش تمام دانشمندان روزگار و سیاست تمام سیاست‌مداران دنیا و قوانین و مقررات سیاسی و آنچه باعث ترقّی و سیادت بشر است سر رشته تمامی آنها از قرآن مجید و قانون محمّدی (ص) گرفته شده.

چنانچه میبینیم تمام فرق و شعب اسلامی در حقانیت مذهب و طریقه خود متمسّک بقرآن میگردند و از آن شاهد می‌آورند و مذهب و طریقه اکثر آنها اگر چه باطل است لکن غرض جامعیّت قرآن است که هر کسی تواند بقرآن پناه برد منتهی الامر برأی شوم خود آیات متشابهات را که

صفحه : ۱۷۱

فهم آن از حیطه ذهن کوچک بشر خارج است و راجع براسخین در علم است تفسیر و تأویل میکنند و تطبیق مینمایند با مذهب و طریقه باطل خودشان.

چنین کتاب جامعی در جزیرة العرب بین مردمان وحشی بت پرست متکبّر حسود خونخوار که نه حس ّانسانیّت داشتند نه قانون تمدّن و قومیّت میشناختند با اینکه همه رموز و اسرار و دقایق علمی و نکات عرفانی که عقلاء عالم و دانشمندان عالی مقدار در مقابل آن زانو میزنند و اعتراف مینمایند که انشاء اینکه کلمات از عهده بشر خارج است اینکه خود از بالاترین اعجاز بشمار میرود و نظر بهمین اعجاز قرآن است که حتّی کسانی که از روی تعصّب معترف بپیغمبری «خاتم الانبیاء» نیستند او را حکیم و شخص فوق العاده و یکی از اشخاص بزرگ عالم معرفی مینمایند.

(قرآن از گذشته و آينده خبر ميدهد)

اخبار از گذشته مثل قصص انبياء و وقايع تابعين و مخالفين و آنچه در اثر مخالفت آنها مترتّب گرديده و عذاب و آفاتى كه بازاء عصيان ورزيدن بر آنها وارد شده تا آنكه هم اظهار معجزه باشد نسبت بشخص او كه «امّى» و درس نخوانده بود و هم اندرز و تهديد باشد براى ديگران كه از عذاب و نزول بلاء بترسند و عصيان نورزند.
و تاريخ پيغمبران و غير پيمبران اخبار بغيب است تِلكَ مِن أَنباءِ الغَيبِ نُوحِيها إِلَيكَ ما كُنتَ تَعلَمُها أَنتَ وَ لا قَومُكَ مِن قَبلِ هذا«۱» سوره هود آيه ۴۹، و بعد از قصه يوسف ذلِكَ مِن أَنباءِ الغَيبِ نُوحِيهِ إِلَيكَ وَ ما كُنتَ لَدَيهِم إِذ أَجمَعُوا أَمرَهُم وَ هُم يَمكُرُونَ«۲» سوره يوسف آيه ۱۰۲

---

(۱) اينكه حكايات اخبار بغيب است كه بطريق وحى بر تو نازل نموديم و قبلا نه تو و نه قوم تو اطلاعى از آن نداشتند. [.....]
(۲) اينكه حكايت از خبرهاى غيب است كه وحى بتو شده و وقتى برادران يوسف

صفحه : ۱۷۲

و اخبار از آينده ميدهد مثل اينكه خبر داد كه روميها غالب ميگردند بعد از آنكه مغلوب و شكست خورده بودند غُلِبَتِ الرُّومُ فِي أَدنَى الأَرضِ وَ هُم مِن بَعدِ غَلَبِهِم سَيَغلِبُونَ فِي بِضعِ سِنِينَ«۱» سوره روم آيه ۲، و نيز خداوند خبر داد برسول اكرم خود وقتى كه حضرتش از مكه هجرت نموده بود بمدينه كه تو بزودى برميگردى بمكه و داخل مسجد الحرام ميگردى إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيكَ القُرآنَ لَرادُّكَ إِلى مَعادٍ«۲» سوره قصص آيه ۸۵، و نيز اشاره بدوام قرآن دارد قوله تعالى: إِنّا نَحنُ نَزَّلنَا الذِّكرَ وَ إِنّا لَهُ لَحافِظُونَ«۳» سوره حجر آيه ۹، و آيات بسيارى كه بشارت است براى مؤمنين و تهديد و سرزنش است براى كافرين هم در دنيا و هم در آخرت. در دنيا مثل قوله تعالى: وَعَدَ اللّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُم وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَيَستَخلِفَنَّهُم فِي الأَرضِ«۴» سوره نور آيه ۵۵، قُل هُوَ القادِرُ عَلى أَن يَبعَثَ عَلَيكُم عَذاباً مِن فَوقِكُم«۵» سوره انعام آيه ۶۵ و نيز در آخرت مثل تمام آياتى كه راجع ببهشت و جهنم و وعد و وعيد كه در قرآن مجيد تذكّر ميدهد كه تمام اينها اخبار غيبى است.

اجتماع نمودند در باره يوسف (ع) كه چگونه در باره او مكر كنند تو نزد آنها نبودى.
(۱) روميها مغلوب شدند در اينكه نزديكيها و آنها بعد از مغلوب شدنشان بزودى غالب ميگردند.
(۲) اى پيغمبر آن كسى كه بر تو قرآن فرستاد هر آينه تو را برميگرداند بجايگاه اوّلت يعنى مكّه.
(۳) ما فرو فرستاديم قرآن را و ما آن را حفظ مينمائيم.
(۴) خداوند وعده داده بكسانى كه ايمان آورده و عمل نيكو نمودهاند كه هر آينه آنها را خليفه و سلطان روى زمين گرداند.
(۵) اى پيغمبر بگو بمعاندين كه خداوند قدرت دارد كه بر انگيزاند عذابى از بالاى سر شما.

صفحه : ۱۷۳

(سبك و سياق قرآن بيك و تيره است اختلافى در آن ديده نميشود)

دیگر از اعجاز قرآن که امر بتدبّر در آن مینماید اینکه است که اختلافی در آن یافت نمیگردد أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ کانَ مِنْ عِنْدِ غَیْرِ اللّهِ لَوَجَدُوا فِیهِ اخْتِلافاً کَثِیراً«۱» سوره نساء آیه ۸۱.

بدیهی است که نشاء مادّی و موجودات جسمانی علی الدّوام در تغیّر و تحوّل و انسان تحت حالات مختلف واقع بلکه هیچ موجودی از موجوداتی که واقع در عالم کون و فسادند یافت نمیگردد که حال و عمل و سجیّه وی همیشه یکسان باشد، اهل صنایع اول اختراع ناقصی مینمایند بعد برخورد بمفاسد آن میکنند، اهل لسان کلماتی میگویند بعد میفهمند اشتباه گفته‌اند، اهل قلم مطالبی مینویسند بعد از مراجعه اشتباهات آن را اصلاح میکنند، فقهاء در بسیاری از مطالب فقهی رأی میدهند بعد ملتفت اشتباه خود میگردند فتوا را عوض میکنند و بر خلاف اول رأی میدهند چنانچه گاهی در یک رساله فتوای مختلف دیده میشود، مصنّفین و مؤلّفین جرائد در نوشته‌جاتشان اختلاف بسیار دیده میشود، و نیز قانون‌گذاران و رؤساء مملکت چه قدر اختلاف در رأی و تدبیر آنها پدید میگردد.

بلکه هر یک از ما در هر کار و شغلی که میباشیم در عمل خود بیک میزان و یک وتیره نمیمانیم اگر اول عمل را با آخر آن مقایسه کنیم میفهمیم چه قدر اختلاف در رأی و سلیقه بعمل آمده.

لکن قرآن مجید با آنکه در مدت بیست و سه سال متدرجا و قطعه قطعه

---

(۱) آیا چرا تدبر نمیکنید در قرآن و اگر قرآن از نزد غیر خدا بود هر آینه می‌یافتید در آن اختلاف بسیار.

صفحه : ۱۷۴

و آیه آیه نازل گردیده و هر آیه‌ای در مورد خاص و راجع بموضوع معیّنی فرود آمده، در مکه، در مدینه، در سفر، در حضر و با آنکه سر رشته تمام شئونات زندگانی بشر از آنچه راجع بامور طبیعی و روحانی و امور اجتماعی و فردی هر یک از افراد است بتمام معنی بدست داده بطوری که هر کس اینکه کتاب مقدّس را پیش روی خود و برنامه زندگانی فردی و اجتماعی خود را روی دستورات و تعلیمات آن قرار دهد هیچوقت قدم وی از صراط انسانیّت و فضیلت نلغزد با اینحال چنانچه می‌بینی نه در معارف و نه در قوانین مدنی و اجتماعی و نه در احکام و طریق عبادات و نه در طریق معاشرت و معاملات اندک اختلافی در آن بنظر نمیآید و تمام آیات و جملات آنهم در لفظ و اسلوب و نظم کلام مرتّب و روی میزان فصاحت و بلاغت استوار گردیده و هم در معنی تناقضی در آن دیده نمیشود و احدی از دانشمندان و اهل معانی نتوانند در آن خدشه نمایند.

و اگر دیدی بعضی از دشمنان قرآن راجع ببعض آیات یا بعضی از مطالب آن خورده گیری نموده‌اند اگر قدری در آن تأمّل کنی میفهمی که ایراد آنها از روی نفهمی و عدم تدبّر در قرآن است قرآن بعضی از آن مفسّر بعض دیگر آن است علم قرآن را از قرآن باید آموخت فهم ناقص بشر و جهل علم نمای انسان کجا تواند بنکات و حقایق قرآن پی ببرد مگر آنکه متوسّل بخود قرآن گردد و آیات قرآنی را با هم جمع کند و در آن تدبّر نماید شاید از برکت و نورانیّت قرآن اندکی از علوم قرآن نصیب وی گردد.

صفحه : ۱۷۵

(اعتراض و پاسخ)

چگونه توان فصاحت و نظم و ترکیب جملات کلام را یک امر خارق العاده‌ای بحساب آورد در صورتی که وضع خود کلمات و

حروف امر عـادی و صـناعت بشـر است وقتی وضع حروف و کلمـات از بشـر شـد البته ترکیب دادن حروف و جمله بنـدی آن نیز از صنـاعت بشـری بشـمار میرود زیرا که ترکیب و نظم کلمـات از عوارض محسوب میگردد و متفرّع بر اصـل وضع است وقتی موضوع کلام صناعت بشر شد عوارض نیز صناعت بشر است.

و پاسخ چنین اشـکال را چنانچه بعضـی از علمای تفسـیر گفته‌اند از خود قرآن توان داد بقوله سبحانه أ فَلا یَتَدَبَّرُونَ الْقُرآنَ وَ لَو کانَ مِن عِندِ غَیرِ اللّهِ لَوَجَدُوا فِیهِ اختِلافاً کَثِیراً سوره نساء آیه ۸۱ که همان عدم اختلاف در نظم و اسلوب و هیئت ترکیبی با ظهور معانی و غیر اینها از آنچه راجع بمحسّنات کلام است چنانچه گفته شد از حیطه قدرت بشری خارج است و اینکه بشر کلمات مفردی وضع نموده که در تخاطب و ارائه ما فی الضـمیر بتوانـد با هم جمع کنـد و ترکیب نماید بطوری که بتواند مقصود و مطلب خود را بطرف بفهماند منافات ندارد با اینکه در هیئت ترکیبیّه کلام طوری منظّم و مرتّب و روی اسلوب صحیح واقع گردد بحدّی که بمرتبه اعجاز برسد و از تحت قدرت بشر خارج گردد.

شکی نیست که هر جـا حسن و جمالی دیـده شود یا آثار بـدیعی پدیـد گردد روی اصل صورت ترکیبیه آن است مواد بتنهایی اثری نـدارد هر جـا حسن و جمـالی دیـده شود منشأ آن تناسب اجزاء و خصوصـیاتی است که از هیئت ترکیبیه آن بعمل آمـده و نیز تمام معجونها و داروها بلکه تمام صنایع و اختراعات دست بشری از هیئت ترکیبیّه آن بعمل می‌آید نه مادّه، مادّه

صفحه : ۱۷۶

در همه جا یکسان است عمـده آثار بوضـعیّت ترکیب آن است و حروف و کلمات همان مواد کلامنـد و مقصود از صـناعت کلامیه نظم و ترتیب و ترکیب حروف است بطور بدیع که معانی مقصوده بخوبی از آن فهمیده شود و اگر کلمات خوب با هم ترکیب شود و گوینده نیز عالم بتمام شئونات و عارف باشد بآنچه بشر را از نقص بکمال میرساند و نیز بتواند معانی را بطوری در الفاظ بگنجاند که برای همه کس فهم آن آسـان باشـد و نیز اختلافی بین منـدرجات آن بنظر نیایـد البتّه چنین کتابی و کلامی با اینکه همه مزایا و خصوصیّات از حیطه قدرت بشری خارج است.

زیرا که قوّه بشری محدود بحدود معیّنی است که ممکن نیست باعتبار قوای بشریت بتواند در امری بتمام جهات آن احاطه نماید مثل اینکه ممکن است عـارف گردد بلغت یـا بلغاتی لکن در مقام تکلم نمودن نتوانـد کلمات را با هم ترکیب صـحیح نمایـد بطوری که معنی درستی از آن مفهوم گردد و گـاهی میشود انسـان وضع حروف و لغـات را خوب میدانـد و نیز بخوبی میتوانـد حروف را با هم ترکیب کنـد لکن چنـدان معلومـاتی نـدارد که بتوسـط کلاـم آن را ارائه دهـد و گاهی با اینکه لغات را میدانـد و نیز میتوانـد طوری حروف را بـا هـم تـألیف کنـد کـه مفهـم معنی گردد و انـدک معلومـاتی نیز دارد که بتوسـط کلاـم ارائه دهـد لکن تبحر در بیـان و صراحت در گفتار ندارد که مطالب و مقصود خود را بطور شایستگی بشنونده بفهماند.

و نیز بسـیار میشود که انسان مطالبی را طرح مینمایـد و بگمان خود حقیقت را یافته بعـد میفهمد خطا کرده بر میگردد اینکه است که یکی از اعجاز قرآن همان عدم اختلاف در وضع و اسلوب و چگونگی کلام و مبانی و اصول و معارف و احکام و قوانین و تعلیمات قرآنی است که تمام آن بطوری مربوط بیکدیگر است که بخوبی نشان میدهد که چنین کتابی از عالم

صفحه : ۱۷۷

غیر الطبیعهٔ فرود آمده که طریق و رهنمای بشر باشد و وی را از کج روی باز دارد و بجاده سعادت و فضیلت رهبری نماید.

آیـا ممکن است انسان طبیعی از روی فهم ناقص خود بتوانـد احاطه نمایـد بتمام مزایا و خصوصـیّات بشـری و آنچه را که در «نشو و ارتقاء» و تدرّج او بمدارج کمال و صعود وی مدخلیّت دارد و بتوسّط کلام معجز نمایی که نظم و اسلوب آن فوق ادراک بشر است

بوى بفهمانـد و بتمام مردم اعلان رسالت نمايـد و گويـد أَنَّ هـذا صِراطِي مُستَقِيماً فَاتَّبِعُوهُ وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُم عَن سَبِيلِهِ«۱» سوره انعام آيه ۱۵۴، و قوانين وضع نمايـد كه اگر تمام قانون‌گذاران و سياسـتمداران عالم جمع شوند نتوانند مثل كوچكتر قانونى از قوانين وى وضع نمايند هرگز ممكن نيست.

و نـه اينكـه اسـت كـه بگـوئيم مجمـوعه قرآن بر روى هم رفته معجزه است بلكه هر آيه آيه‌اى از آن معجزه جـداگانه‌اى است اينكه است كه در همين آيه در مقام تحـدّى يك سوره‌اى از سور قرآن را در مقام معارضه در ميآورد كه «اگر شك داريد در اينكه قرآن كلام خدا باشد يك سوره مثل سوره‌هاى قرآن بياوريد».

فَإِن لَم تَفعَلُوا وَ لَن تَفعَلُوا فَاتَّقُوا النّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النّاسُ وَ الحِجارَةُ توضيح آنكه شماهايى كه منكر حقانيت قرآنيد وقتى عاجز شديد از اينكه مثل سوره‌اى از قرآن بياوريـد ديگر راه عـذرى براى شـما باقى نميماند و از طرف خداوند حجت بر شـما تمام گرديده زيرا كه فهميديد قرآن كلام بشر نيست و از عالم فوق الطبيعة در اينكه عالم نزول نموده پس بايستى

---

(۱) اينكه است طريق و روش مستقيم من پس شـما بايستى پيروى كنيد و در همين راه مستقيم سلوك نمائيد و متابعت ننمائيد طرق ديگر را كه اگر بغير طريقه من سلوك نمائيد از راه حقّ و حقيقت باز ميمانيد و متفرّق ميگرديد.

صفحه : ۱۷۸

مخالفت نورزيد و بترسيد و احتراز نمائيد از آتشـى كه هيزمش خود شـما و سنگ ميباشد و مهيّا و آماده شده براى كسانى كه كافر بقرآنند.

(اوصاف آتش جهنم)

وقود در لغت هيزمى است كه مهيّا شـده باشـد براى آتش افروختن در مجمع البيان طبرسـى گويد «الّتى وقودها» يعنى هيزم آن آتش مردم و سـنگ است و حجاره جمع حجر و بمعنى سـنگ است، و بعضى گفته‌اند حجاره سنگ كبريت است زيرا كه آتش آن خيلى شديد است.

و إبن مسعود و إبن عباس گفته‌اند مقصود از حجاره سنگهايى است كه بصورت بت در آورده‌اند مثل قوله تعالى: إِنَّكُم وَ ما تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ«۱» سوره انبياء آيه ۹۸ و ديگرى گفته مقارن نمودن سـنگ دليل بر عظمت و بزرگى آتش جهنم است كه آتش آن از سـنگ تعبيه شده و ديگرى گفته معنى آيه اينكه است كه جسدهاى اهل جهنم باقى ميماند در آتش مثل سـنگ و تأييد مينمايد آن را قوله تعالى: كُلَّما نَضِجَت جُلُودُهُم بَدَّلناهُم جُلُوداً غَيرَها لِيَذُوقُوا العَذابَ«۲» سوره نساء آيه ۵۹.

صـدر المتألّهين در اينجا كلامى دارد كه خلاصه آن را ترجمه مينمايم چنين گفته امتياز آتش جهنم از ساير آتشـها بچنـد چيز است:
۱- آن آتش اخروى است نه دنيـوى و بـاين حواس دركـ نميشود مگر وقـتى كه از اينكه نشأ تحوّل نمايـد به نشـئه قيـامت آن وقت ميتوان آن آتش را «بعين اليقين» مشاهده

---

(۱) بدرستى كه شما و آنچه را غير از خدا عبادت ميكنيد مايه بر افروختن دوزخيد

(۲) هر وقت پوست بدن آنها گداخته شد بدل مى‌نمائيم به پوست ديگر تا بچشند عذاب را.

صفحه : ۱۷۹

نمود چنانچه الآن علما مشاهده میکنند آن آتش را «بعلم الیقین» و شاهد بر اینکه مطلب قول حق تعالی است كَلّا لَو تَعلَمُونَ عِلمَ الیَقِینِ لَتَرَوُنَّ الجَحِیمَ ثُمَّ لَتَرَوُنَّها عَینَ الیَقِینِ«۱» سوره تکاثر آیه ۹.

۲- آن آتشی است که در کمون اشیاء واقع است و از باطن بظاهر سرایت مینماید و باقی آتشها اول بظاهر مستولی میگردد و از ظاهر بباطن نفوذ مینماید.

۳- آن آتشی است که از سیّئات و متابعت شهوات تولید میگردد نه از چوب و ذغال و غیر آن و توبه بمنزله آبی است که روی آتش ریخته شود و آن را خاموش گرداند و شاید اشاره بهمین دارد قول حق عز و جل كُلَّما خَبَت زِدناهُم سَعِیراً«۲» سوره بنی اسرائیل آیه ۹۹، یعنی آتشی که غالب است بر باطن آنها و سرایت مینماید بظاهر آنها.

و شاید مقصود اینکه باشد که هر وقت آتش از ظاهر آنها فرو نشست و از حیث بدن قدری راحت شدند خداوند مستولی میگرداند بر آنها فکر در حال و عاقبت خودشان و پشیمانی از کرده‌های خود که چگونه خود را از سعادت محروم نمودیم اگر عمل نیک نموده بودیم چه قدر خوشبخت و نیك عاقبت بودیم و بفیض کامل و بدرجات عالیه میرسیدیم و عذاب معنوی که در اثر نافرمانی مترتب میگردد بسیار شدیدتر از عذاب جسمانی است.

۴- آن آتشی است که در قلب نفوذ مینماید چنانچه خداوند فرموده نارُ اللّهِ المُوقَدَةُ الَّتِی تَطَّلِعُ عَلَی الأَفئِدَةِ«۳» سوره همزه آیه ۶

---

(۱) آن چنین است، اگر آنها بعلم الیقین بدانند هر آینه می‌بینند جهنم را پس از آن هر آینه می‌بینند بعین الیقین.

(۲) هر وقت آتش سست میگردد خداوند بر شدت آن می‌افزاید.

(۳) آتش خدا که بر افروخته میشود آن آتشی است که نفوذ می‌نماید و قلب و دل آدمی را خبر دار میکند. [.....]

صفحه : ۱۸۰

لکن آتش دنیا بقلب سرایت نمی‌کند همین جسم را میسوزاند.

و آتش اخروی دو نوع است: نار جحیم، و نار اللّه، نار اللّه حرارت و سوزندگی آن بسیار شدیدتر از نار جحیم است که سرایت میکند در قلوب منافقین و کافرین و محجوبین از حق تعالی زیرا که استعداد داشتند خود را بدرجات عالیه رسانند و خود را محروم نمودند و محرومی آنها آتشی است که نفوذ در قلب آنها مینماید و آتش جحیم آن آتشی است که از متابعت هواهای نفسانی شراره مینماید و پوست بدن را میسوزاند و اشاره بهمین دارد آنجا که میفرماید كُلَّما نَضِجَت جُلُودُهُم بَدَّلناهُم جُلُوداً غَیرَها لِیَذُوقُوا العَذابَ«۱» سوره نساء آیه ۵۹.

۵- آتش دنیا تقریبا یك نوع است چندان اختلافی بین اقسام آن نیست لکن آتش جهنم هفت طبقه دارد بعدد مشاعر پنجگانه انسان باضافه وهم و خیال و ابواب بهشت هشت است آن نیز بعدد مشاعر نه گانه باضافه بقلب که متأسفانه درب عقل بسوی بیشتری مردم بسته شده.

و نیز آن عارف ربانی چنین گوید که اهل اشاره و اصحاب بشارت در توجیه آیه وَقُودُهَا النّاسُ وَ الحِجارَةُ چنین گفته‌اند مقصود از ناس افرادی میباشند که فراموش نموده‌اند عهد و میثاقی که خداوند در روز «الست» با آنها بسته بود وَ لَقَد عَهِدنا إِلی آدَمَ مِن قَبلُ فَنَسِیَ وَ لَم نَجِد لَهُ عَزماً«۲» سوره طه آیه ۱۱۴، و مقصود از حجاره طلا- و نقره و باقی معدنیات و نباتات و حیوانات و آنچه را که انسان بوی دلبستگی دارد و آن چیزی است که مراد وی باو حاصل و مطابق شهوات وی است.

---

(۱) هر وقت گداخته میشود پوستهای بدن کفار تبدیل گردانیم بپوست دیگر تا آنکه عذاب را بچشند.

(۲) و هر آینه ما با آدم در پیش عهد بسته بودیم پس فراموش کرد عهد ما را و عزم و ثباتی در آن نیافتیم.

صفحه : ۱۸۱

و احتمال دارد که مراد «بناس» انانیّت و منیّت انسان باشد یعنی خودیّت او مادامی که خود را فانی در حقّ نبیند و خود را یک شیء مستقلّ پندارد و مقصود از «حجاره» جسد او باشد که از اجزاء سخت تشکیل گردیده مثل استخوان و ناخن و غیره و در اینجا دو نحو عذاب دارد عذاب روحانی که مترتب بر روح اوست که در اثر جهل و قساوت نفس پدید میگردد چنانچه در جای دیگر است ثُمَّ قَسَت قُلُوبُکُم مِن بَعدِ ذلِکَ فَهِیَ کَالحِجارَةِ«۱» سوره بقره آیه ۲۲، و دیگر عذاب جسمانی که در اثر مخالفت مترتب بر جسد میگردد. (پایان) أُعِدَّت لِلکافِرِینَ

آیا بهشت و جهنم فعلا موجودند یا بعد موجود میگردند

در اینجا بین دانشمندان گفتار بسیاری است بعضی از مفسرین و علمای کلام چنین معتقدند که در قیامت و در روز موعود موجود میگردد و فعلا بهشت و جهنمی وجود ندارد، و بعضی دیگر گویند بهشت و جهنم فعلا موجود و از نظر ما غائب‌اند و هر یک برای اثبات حرف خود از آیات و اخبار شاهد می‌آورند.

میتوان از همین آیه استفاده نمود که بهشت و جهنم موجودند چنانچه در همین جا فرموده «اعدّت» بصیغه ماضی یعنی آماده شده، و در جای دیگر وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَةٌ بِالکافِرِینَ«۲».

و نیز از آیات دیگر بسیاری که راجع ببهشت و جهنم است چنین

---

(۱) پس سخت گردید قلبهای آنها بعد از آن پس قلب آنها مثل سنگ گردید.

(۲) و بدرستی که جهنم هر آینه محیط است بکافرین یعنی فرا گرفته کافرین را.

صفحه : ۱۸۲

بر می‌آید که بهشت و جهنم موجودند نه اینکه بعد از اینکه موجود میگردند و سؤال از اینکه بر فرض موجودیّت آیا در کجای عالم موجودند مورد ندارد زیرا عوالم و مخلوقات الهی غیر متناهی است چه بسیار موجودات و عوالمی که در جوّ غیر متناهی وجود دارند که ما از آنها بی‌خبریم حال ما در اینکه عالم شبیه بآن کرمی است که در وسط سیب زندگانی می‌نماید و گمان میکند عالم وجود همان فضای سیبی است که مسکن دارد و هیچوقت در مخیّله وی خطور نمیکند که شاید عوالم دیگری هم وجود دارد که در ذهن کوچک من نیاید.

لکن اینکه اندازه شاید محرز باشد که وقتی عوالم وجود را از حیث رتبه و مرتبه در طول یکدیگر گرفتیم بهشت در مرتبه عالی و در فوق عالم واقع است و جهنم در تحت، خداوند در قرآن فرموده لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ فِی أَحسَنِ تَقوِیمٍ ثُمَّ رَدَدناهُ أَسفَلَ سافِلِینَ

برای ایضاح اینکه بهشت و جهنم موجودند دو اصل مسلّم را بایست در نظر گرفت و در آن دقت نمود نخستین اینکه است که از همین آیه وَقُودُهَا النّاسُ و آیات دیگری مثل آیه بعد کُلَّما رُزِقُوا و آیه قبل أُعِدَّت و آیه یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَکُم وَ أَهلِیکُم ناراً وَقُودُهَا النّاسُ وَ الحِجارَةُ«۱» سوره بقره آیه ۲۲، و غیر اینها معلوم میشود که آتش جهنّم خود انسان است یعنی انسان مادّه آتش

جهنّم است و سنک بنا بر توجیهاتی که شد یا بتهایی باشد که از سنگ میتراشند یا بدن انسان و شاید مقصود قلب کافر باشد که از سنگ سخت‌تر است و بنا بر اینکه معنی اینکه فرمود «انسان و سنگ» عطف سنگ بر انسان» عطف تفسیری

---

(۱) خطاب بمؤمنین است که ای کسانی که ایمان آورده‌اید باز دارید خود و اهل خود را از آتشی که هیزم آن مردم و سنگ است.

صفحه : ۱۸۳

میشود انسانی که مثل سنگ است.

اصل دوم در جای خود مبرهن گردیده که عوالم در طول یکدیگرند هر موجود دانی محل و رتبه‌ای دارد در ما فوق خود که نسبت وی بما فوق نسبت بدن است بجان یا نسبت ماده است بصورت و قوام دانی بعالی است که در پرتو وجود وی نشو و نما میکند و عالی نسبت بدانی مثل روح و روان است نسبت بجسم که قوام جسم بجان و روح است.

پس از اثبات اینکه دو اصل مسلّم گوئیم چون عالم قیامت در طول عالم دنیا و ما فوق او و فعلیت آن است بلکه عالم دنیا یک ظهور و نمودی از عالم آخرت بیش نیست آنچه در اینجا است اصل و حقیقت آن در عالم آخرت است بلکه آخرت تمام آن است با زیادتر، چنانچه از رسول اللّه (ص) چنین روایت میکنند که در وصف دوزخ فرمود «اینکه آتشی که شما در دنیا می‌بینید جزئی است از هفتاد جزء آتش دوزخ و در حدیث دیگر است که جزئی از آتش دوزخ را هفتاد مرتبه شستند تا آنکه بدنیا آوردند.

پس مادّه جهنّم که خود انسان است در اینکه عالم دنیا موجود است زیرا که «وقود» در آیه وَقُودُهَا النّاس ُهیزمی را گویند که مهیّا و آماده شده برای آتش باشد و هیزم قبل از آتش گرفتن مادّه آتش است و مادّه هر شیئی قسمتی و جزئی از آن شیء است زیرا که هر چیزی بمادّه و صورت استوار میگردد پس باین اعتبار بهشت و جهنم در همین عالم نیز موجودند مادّه جهنّم کفّار و فسّاقند و مادّه بهشت اتقیاء و صلحاء میباشند.

و باعتبار اینکه بروز و ظهور جهنم و بهشت در عالم آخرت است و گفتیم که عالم آخرت نسبت بدنیا مثل نسبت جان است ببدن یا مثل صورت است نسبت بماده که آنچه در آخرت است نمونه و ظهوری در اینکه عالم دنیا دارد و آنچه

صفحه : ۱۸۴

در اینجاست اصل و حقیقت و تمام آن در آنجاست معلوم میشود که فعلیت و وجود بهشت و جهنّم در عالم آخرت است و کافر در اینکه نشأ دنیا بالقوّه در جهنّم است نه بالفعل لکن جهنم محیط بر آنها است و همین طور است حال بهشتیان.

پس از اینکه بیانات معلوم میشود که بهشت و جهنم بحسب ماده و صورت تحقق دارند زیرا که عالم آخرت فوق اینکه عالم و قوام اینکه عالم بوی است و اینکه عالم ظهوری و نمونه‌ای از اوست و شاهد بر آن قوله تعالی وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَهٌ بِالکافِرِینَ سوره توبه آیه ۴۹، که محیط غیر از محاط است و جهنّمی که بکفّار احاطه نموده همان جهنّم اخروی است که کفار در اینکه عالم در محاط وی میباشند و صورت فعلی اخروی آنها است پس بایستی جهنم اخروی که احاطه بکافرین دارد باعتباری فعلا موجود باشد و گر نه احاطه صادق نیاید.

پس یک جا میگوید «مردم هیزم جهنم‌اند» یعنی ماده جهنم‌اند و یک جا میگوید «جهنم احاطه نموده بکافرین» یعنی جهنم فوق آنها و آنها تحت آن و در پرتو آن قرار گرفته‌اند و نیز در آیه بعد حکایتا از قول بهشتیان میفرماید هذَا الَّذِی رُزِقنا مِن قَبلُ که اینکه همان است که قبلاـ برای ما تهیه شده بود و از مجموع آنها چنین معلوم میشود که بهشت و جهنم موجودند منتهی تا وقتی در اینکه عالم هستیم راهش بروی ما بسته است و کاملاـ نمیتوانیم آن را مشاهده نمائیم تا وقتی که بمرگ که بمنزله کبریت است برای جهنمیان

آن آتش جهنمی که بسوء اعمال خود که در نفسشان تهیه شده شعله‌ور گردد.
ببین چگونه روح حقیقت و سر معنویت و رموز خلقت در خلال کلمات معجز نمای قرآنی نمودار است.
در صفحات پیش گفتیم هر آیه‌ای از قرآن معجزه جداگانه ایست

صفحه : ۱۸۵

برای اثبات اینکه قرآن مجید کلام الهی است و از عالم «ما فوق الطّبیعة» فرود آمده اینک گوئیم هر جمله جمله‌ای از قرآن بلکه هر کلمه از آن معجزه جداگانه ایست که خود حاکم صادقی است بر حقانیّت خود.

صفحه : ۱۸۶

[سوره البقرة (۲): آیه ۲۵]

اشاره

وَ بَشِّرِ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ أَنَّ لَهُم جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ کُلَّما رُزِقُوا مِنها مِن ثَمَرَةٍ رِزقاً قالُوا هـذَا الَّذِی رُزِقنا مِن قَبلُ وَ أُتُوا بِهِ مُتَشابِهاً وَ لَهُم فِیها أَزواجٌ مُطَهَّرَةٌ وَ هُم فِیها خالِدُونَ (۲۵)

ترجمه:

خطاب بپیغمبر اکرم (ص) است که بشارت بده بکسانی که ایمان آوردند و عمل نیکو کردند از برای آنها است بهشتهایی که در آن انواع نعمتهای لذیذ است و از زیر درختان یا غرفهای آن آبهای لذیذ مصفّی جریان دارد و هر وقت از میوه آن روزی داده شدند گفتند اینکه همان میوه‌ای است که پیش در دنیا روزی داده شده بودیم، و بمؤمنین میدهند آنچه را خداوند روزی آنها کرده مشابه همین میوه‌های دنیا و برای آنها جفتهایی است که پاکیزه‌اند از قذارات در حالی که اهل بهشت در بهشت جاویدانند.

(توضیح آیات)

بشارت یعنی چه و مؤمنین کیانند

وَ بَشِّر: بشارت آن خبری است که در انسان تأثیر نماید و اثر آن در صورت نمایان گردد اگر بشارت فرح انگیز است شگفتگی در بشره نمایان گردد و اگر بامر غم‌انگیز است گرفتگی در بشره نمایان گردد«۱».
و بشارت در لغت عرب بر خبر خیر و شر هر دو گفته میشود قوله تعالی

---

(۱) وقتی انسان خوشحال میشود خون در بدنش پراکنده میشود اینکه است که فرح پیدا میکند مثل اینکه گیاه پژمرده وقتی آب بآن میرسد اجزاء آن از هم باز میشود و شگفتگی در آن پدید میگردد بعکس وقتی خبر غم انگیزی بوی میرسد خون در بدن او جمع میگردد و منقبض میشود.

صفحه : ۱۸۷

وَ إذا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالأُنثى ظَلَّ وَجهُهُ مُسوَدًّا وَ هُوَ كَظِيمٌ«۱» سوره نحل آیه ۶۰.

وَ الَّذِینَ آمَنُوا ایمان مأخوذ از امن و امان است کسی که قلبش مطمئن بایمان گردید و ریب و شکی در قلبش باقی نماند و اعتقاد خلاف و رویّه ناپسندی و خللی در ایمان و عقایدش یافت نگردید چنین کسی را مؤمن گویند و اقرار بزبان و عمل بارکان کاشف از ایمان قلبی است یا داخل در مرتبه کامل ایمان است زیرا که محل ایمان قلب انسان است وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ عطف است بر آمنوا و بقاعده عربیت بین معطوف و معطوف علیه مغایرت است یعنی نمیشود هر دو یکی باشند.

پس از اینجا میتوان فهمید که عمل صالح جزء ایمان نیست و اینکه در حدیث دارد که «ایمان اعتقاد بقلب و اقرار بزبان و عمل بارکان است» و باعتبار همین حدیث بعضی گفته‌اند عمل صالح جزء ایمان است ممکن است بگوئیم اقرار زبانی کاشف از ایمان است یعنی بدون اقرار بزبان آثار ایمان بر مؤمن بار نمیشود پس اقرار بزبان محقّق ایمان ظاهری است نه محقق اصل ایمان و عمل بارکان جزء کمال ایمان است و ایمان کامل آن است که با عمل صالح توأم گردد.

و باین بیان جمع میشود بین ظاهر آیات که مکرّر در قرآن مجید عطف داده عمل صالح را بایمان و بین حدیث که بظاهر عمل صالح را جزء ایمان قرار داده پس جمع بین قاعده و حدیث باین میشود که گفته شود اصل

---

(۱) وقتی بیکی از مشرکین بشارت داده میشود که دختر پیدا کرده روی او سیاه میشود و خشمگین میگردد.

صفحه : ۱۸۸

ایمان همان اعتقاد جزمی است و اقرار زبانی کاشف از او و محقق آثار خارجی وی است و عمل صالح ناشی و منبعث از کمال ایمان است و اگر جایی دیده شود معطوف و معطوف علیه بیک معنی آمده مثل اینکه گفته شود «زید اعطانی یمینه و شماله» زید بدست راست و چپ خود بمن عطا نمود که معطوف و معطوف علیه را بیک معنی آورده خلاف ظاهر و مجاز است بایستی با قرینه ذکر شود.

آری ایمان کامل منفکّ از عمل صالح نمیشود یعنی عملی که شایسته درگاه احدی و لایق پیشگاه حضور صمدانی باشد آن عملی است که با خلوص نیت و بدستور نمایندگان الهی از انبیاء و سفراء او انجام گیرد بدون اینکه دلخواه و رأی خود عامل و صلاح دید او در عمل مدخلیت داشته باشد.

و چنانچه بعضی گفته‌اند ایمان مثل پی و ستون ماند و عمل صالح مثل بناء و سقفی که بر آن نهند که عمارت بدون آن تمام نمیشود و هر چه ایمان قویتر عمل نیك بیشتر از آن ظهور و بروز مینماید و کسی که هیچ عمل صالح ندارد معلوم میشود یا اصلا ایمان و عقیده بمقدّسات اسلامی ندارد یا اگر ایمان ضعیفی دارد در معرض فناء و زوال است.

بعبارت دیگر کمال انسان در دو قوّه است یکی قوّه عقل و دیگری قوه تحریک و عمل اول را حکماء از آن تعبیر «بعقل نظری» میکنند و دوّم را تعبیر «بعقل عملی» مینمایند عقل نظری اعمال قوّه نظریّه است در کسب معارف از روی براهین عقلیه و عقل عملی عبارت از اخلاق نیکو و اعمال شایسته‌ای است که از روی ایمان صحیح صادر گردد وقتی اینکه دو توأم گردید انسان لایق رحمت الهی و انعامات غیر متناهی میگردد اعمال قوّه نظریّه بدون تحریك قوّه عملیّه مثمر ثمر نمیگردد و نتیجه مطلوبی

صفحه : ۱۸۹

بدست نمیآید و قوّه تحریک و اعمال قوّه عملیّه بدون اعمال قوّه نظریّه آن نیز مثل نقشی ماند که به آب زده شود قرار و ثباتی ندارد و اثری بر آن مترتب نمیگردد اینکه است که دانشمندان گفته‌اند «علم بلا عمل کالشجرة بلا ثمر» که تشبیه نموده‌اند علم بدون عمل را بدرختی که میوه ندهد و عمل بدون علم مثل بنائی مانند بلا ستون که اصلا تحقق پذیر نیست.

اینکه است که در اینکه آیه کأنه فرموده ای پیغمبر اکرم بشارت ده به کسانی که اینکه دو قوه خدا داده خود را بکار انداختند و زحمت کشیدند و آن را از خمودی بعمل و از قوه بفعل آوردند و از طریق ایمان و عمل، شایسته رحمت الهی گردیدند چنین نعمتهایی برای آنها آماده گردیده و بالاترین نعمتها اینکه است که اهل بهشت همیشه در بهشت جاویدانند و حیاتی است برای آنها که مرگ و فنا در آن راه ندارد اینکه است که بعد از نعمتهای بهشت که بمؤمنین وعده داده فرموده:

وَ هُم فِیها خالِدُونَ بدیهی است که لذّت غیر دائم کامل نیست بلکه لذّتی که مشوب بخوف نیستی و زوال باشد نمیتوان حقیقتا لذت نامید آن شاعر عرب گفته:

اشدّ الغمّ عندی فی سرور تیقّن عنه صاحبه انتقالا

و همین طوری که بالاترین لذتهای بهشتیان نعمت خلود و همیشگی آنها است در بهشت بالاترین عذاب جهنمیان نیز خلود و همیشگی آنهاست در جهنّم که آنها را نیز تهدید بخلود در جهنّم نموده.

کُلَّما رُزِقُوا مِنها مِن ثَمَرَةٍ رِزقاً قالُوا هذَا الَّذِی رُزِقنا مِن قَبلُ در تفسیر مجمع البیان در اینجا چند احتمال داده:

۱- میوه‌های بهشت هر وقت یکی از آنها کنده میشود فورا مثل آن

صفحه : ۱۹۰

روئیده میشود پس امر بر بهشتیان مشتبه میگردد و گمان میکنند اینکه همان اولی است. (ابی عبیده و یحیی بن کثیر) ۲- اینکه همان است که از پیش در دنیا روزی داده شده بودیم.

(إبن عباس و إبن مسعود) ۴- مثل همان است که قبلا بما روزی داده بودند با آنکه میدانند که آن غیر آنها است لکن شبیه بآنها است در مزه و رنگ و بو و خوبی و پاکیزگی (حسن و واصل) شیخ ابو جعفر گفته: بهترین اقوال کلام إبن عباس است، طبرسی در توجیه آیه چنین گوید در تقدیر مثل آن است که در دنیا بوده نه عین آن زیرا آنکه در دنیا بوده معدوم گشته چگونه میشود همان باشد و اینکه مثل ن است که کسی توصیف کند طعامی را کس دیگر بگوید اینکه طعام همان طعامی است که در منزل ما مهیّا میباشد. (پایان) و شاید مقصود از «هذا الذی رزقنا من قبل» اینکه باشد که اینکه همان است که قبلا و آن وقتی که ما در دنیا بودیم برای ما مهیا و آماده شده بود و اینکه دلیل دیگری است که بهشت و جهنم هر یک در وعا خود موجودند.

و ببیان دیگر چنانچه قبلا اشاره شد چون عوالم در طول یکدیگرند یعنی هر مرتبه دانی نمود و نمونه‌هایی است از مرتبه فوق او و هر مرتبه فوقی جامع و حاوی مرتبه تحت خود میباشد پس ممکن است گفته شود آنچه در اینکه عالم وجود دارد بعینه در عالم قیامت موجود است یعنی عالم دنیا منطوی در عالم قیامت است و عالم قیامت محیط است بر عالم دنیا إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَةٌ بِالکافِرِینَ لکن آنچه در آنجاست در اینجا نمودی از آن بیش نیست زیرا که عالم قیامت عالم جمع است چنانچه در قرآن است یَومَ یَجمَعُکُم لِیَومِ الجَمعِ سوره تغابن آیه ۹، یعنی قیامت روزی

صفحه : ۱۹۱

است که جمع میکنند شما را برای روز جمع.

و آخرين مرتبه سير انسانى و منتهى كمال بشرى است و آن وقتى است كه هر فردى بمنتهى درجه كمال خود يا در سعادت يا در شقاوت ميرسد و هر عملى كه در اينكه عالم دنيا نموده و آنچه كسب كرده نزد وى حاضر ميگردد اينكه است كه ميگويد ما لِهذَا الكِتابِ لا يُغادِرُ صَغِيرَةً وَ لا كَبِيرَةً إِلّا أَحصاها در جاى ديگر وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً كه از اينكه آيات معلوم ميشود كه آنچه انسان كرده و در نفس خود اندوخته و آنچه ديده و شنيده و چشيده تماما در روز رستاخيز نزد وى حاضر ميگردد.

و نيز از ظاهر همين آيه كه اشاره مينمايد كه اينكه بعينه همان است كه قبلا- روزى ما بود چنين برميآيد كه آنچه در اينجاست بحقيقت جوهرى خود در آنجا پديدار است و در جاى خود ثابت و مبرهن گرديده كه تا ممكن است كلام را بايستى حمل بر ظاهر نمائيم و جايز نيست بدون ضرورت حمل بر غير ظاهر آن كنيم.

اگر گفته شود مسلما آنچه در دنيا روزى بشر بوده از مأكولات و مشروبات و غيره در وقتى كه صور اسرافيل دميده ميشود معدوم ميگردد پس بنا بر «امتناع اعاده معدوم» محال است عود نمايد.

پاسخ گوئيم بدن عنصرى انسان نيز از همين عالم بشمار ميرود و بمردن اجزاء آن مضمحل و فانى ميگردد با اينكه از مسلّميات دين اسلام بلكه اتفاقى بين تمام ملل عالم است كه در قيامت عود مينمايد و انسان با همين بدن عنصرى مادى وارد محشر ميگردد و منكران را از زمره مسلمين خارج مى دانيم پس آنچه راجع ببدن و كيفيت عود آن گفتيد در اينجا نيز گفته ميشود و اگر بخواهيم وارد اينكه رشته گرديم رشته سخن طولانى ميشود و خارج از وضع اينكه كتاب است جاى آن و محل بحث آن كتب كلاميه است و براى شخص

صفحه : ۱۹۲

متدبّر خردمند همان كه گفتيم عوالم در طول يكديگرند و هر مرتبه عالى محيط بر مراتب زيرين است و شمول بر آن دارد و رتبه عالم قيامت فوق عالم دنياست تا اندازه‌اى مطلب معلوم مى گردد كه چگونه موجودات اينكه عالم در عالم قيامت پديدارند با اينكه زمان وجودشان منقضى گرديده زيرا كه ظهور عالم قيامت بعد از انقضاى عالم دنيا است «در خانه اگر كس است يك حرف بس است».

وَ أُتُوا بِهِ مُتَشابِهاً مى‌يابند از ميوه‌هاى بهشتى چيزهايى كه متشابه و شبيه بيكديگرند در رنگ لكن در طعم مختلفند. (ابن عباس) وَ لَهُم فِيها أَزواجٌ مُطَهَّرَةٌ بعضى از مفسّرين گويند مقصود «حور العين» است و بسيارى از مفسرين گويند مراد زنهاى دنيا ميباشند كه پاك و پاكيزه شده‌اند از قذارات صورى طبيعى و از قذارات معنوى اخلاقى و قول دوم بهتر و مناسبتر است زيرا كه متبادر از ازواج آن است كه زوجين از يك جنس باشند و حور العين از جنس انسان نيستند.

صفحه : ۱۹۳

[سوره البقرة (۲): آيه ۲۶]

اشاره

إِنَّ اللّهَ لا يَستَحيِي أَن يَضرِبَ مَثَلاً ما بَعُوضَةً فَما فَوقَها فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعلَمُونَ أَنَّهُ الحَقُّ مِن رَبِّهِم وَ أَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ ما ذا أَرادَ اللّهُ بِهذا مَثَلًا يُضِلُّ بِهِ كَثِيراً وَ يَهدِي بِهِ كَثِيراً وَ ما يُضِلُّ بِهِ إِلاَّ الفاسِقِينَ (۲۶)

ترجمه:

بدرستی که خداوند شرم نمیکند از آنکه برای شما مثل آورد از مثالها مثل پشه یا آنچه فوق پشه و بزرگتر از آن باشد و اما کسانی که ایمان آورده‌اند بکتاب خدا میدانند که اینکه مثلها حق است و از طرف پروردگار آنها است، اما کسانی که کافر شدند از روی عناد و انکار یا از طریق استهزاء و سخریّه میگویند خداوند چه اراده کرده است باین مثلها که باین مثلها گمراه مینماید جماعت بسیاری را و هدایت و رهنمایی نماید بسیاری از مردم را و گمراه نمیگردند باین مثلها مگر کسانی که فاسق‌اند و روزگار خود را بفسق تباه نموده‌اند و قلب آنها را زنگ گرفته دیگر از کلمات حقّانی متنبّه نمیگردند.

توضیح آیات

اشاره

إِنَّ اللّهَ لا یَستَحیِی

(حیاء نسبت بخداوند چه معنی دارد)

حیاء بمعنی لغوی از مقوله انفعال است و از صفات نفسانی بشمار میرود و حیاء در موقع انقباض و شکستگی نفس پدید میگردد و در جایی تحقق پذیرد که عمل قبیحی که شرم آور باشد از انسان سر زند و حیاء باین معنی در باره حقّ سبحانه روا نیست زیرا که او منزّه و مبرّا از صفات ممکنات است پس میتوان گفت اینکه میگویند خدا حیاء نمیکند (سالبه بانتفاء موضوع است) یعنی چون خداوند منزه و مبرا از صفات ممکنات است اصلا

صفحه : ۱۹۴

موضوع حیاء که عبارت از انقباض و شکستگی نفس باشد نسبت باو معنی ندارد پس شاید مقصود در اینجا از «لا یستحیی» که حیاء نمیکند اینکه باشد که اصلا موضوع حیاء که همان انقباض نفس باشد در او نیست و چنین صفتی در او یافت نمیشود.

و حیاء یکی از محسّنات و اوصاف نیک انسانی بشمار میرود و حدّ وسط بین (وقاحت و بی‌شرمی و بین خجلت در غیر مورد است).

و اینکه در بعض اخبار از ائمه طاهرین (ع) رسیده

۱» «انّ ربّکم حییّ کریم»«

«روایت را بسلمان فارسی نسبت میدهند» یا در جای دیگر فرموده إِنَّ اللّهَ لا یَستَحیِی«۲» توجیهاتی در باره آن کرده‌اند:

۱- مقصود آن چیزی باشد که مترتّب بر حیاء میشود مثل امتناع و خودداری کردن در عمل خداوند حیاء میکند یعنی امتناع نمیکند از عمل.

۲- در عمل رادعی و مانعی ندارد.

۳- عمل را ترک نمیکند چنانچه حیاء در انسان باعث ترک عمل میشود.

۴- نمیترسد زیرا که حیاء بمعنی خشی و ترس نیز آمده.

أَن یَضرِبَ مَثَلًا ما بَعُوضَهً غرض از مثال ایضاح مقصود و ظاهر کردن امر معقول است در صورت محسوس تا آنکه عقل بکمک و هم راهی بمقصود بیابد زیرا که عقل انسان مادامی که تعلّق ببدن دارد چنان قوّتی ندارد که روح معنی و حقایق را بدون مزاحمت و

هم و خیال درك نمایـد اینکه است که در کتاب الهی و نیز در کلمات حکماء و فصحاء روح معانی را در قالب مثال ریخته تا آنکه از محسوس پی

---

(۱) بدرستی که پروردگار شما با حیاء و با کرم است.

(۲) بدرستی که خداوند حیاء میکند.

صفحه : ۱۹۵

بمعقول برده شود و مطلب واضح گردد.

و تخصیص بپشه و آنچه فوق آن است شایـد اشاره باین باشد که کسـی گمان نکند تشبیه و مثال آوردن باین اشیاء حقیر لایق مقام قـدس و عظمت الهی نیست و دانسته شود که نسبت کبریایی او بصـغیر و کبیر یکسان است عالی و دانی حقیر و شـریف همه تحت حیطه عظمت اوینـد و از جویبـار رحمت او سـیراب میگردنـد بلکه اگر خوب بنگری خواهی دیـد که همه موجودات از عالی و دانی مثل حلقه‌های زنجیر با هم بستگی دارند و همه مسخّر اویند و چنان با هم آغشته و مربوط گشته و دست بگردن هم انداخته انجام وظیفه میدهند که گویا یک واحد را تشکیل میدهند یعنی همه یکی گشته‌اند و در خدمت شرکت کرده‌اند.

و در مورد مثال آوردن بـایستی مراعـات ممثّل و بمناسبت آن مطلبی که اراده ایضـاح آن در نظر است مثال آورده شود بزرگی و کوچکی آنچه بآن مثال زده میشود مدخلیت ندارد.

و شایـد مقصود از ذکر پشه اشـاره بعظمت و لطائف صـنعت و آن لطیفه کاریها و حکمتهایی باشـد که در خلقت پشه باین کوچکی بکار برده شده.

روایت از صـادق آل محمّـد (ص) است که فرمـوده اینکه خداونـد ببعـوضه مثـل زده برای اینکه است که پشه بـا کـوچکی حجمش خلقت او را مساوی بـا فیـل قرار داده و تشبیه بپشه نمود برای تنبیه مؤمنین که نظر کننـد بر لطـائف صـنع بـاری و عجـائب خلقت او چنانچه فرموده أَ فَلا یَنظُرُونَ إِلَی الإِبِلِ کَیفَ خُلِقَت«۱» سوره غاشیه آیه ۱۷.

---

(۱) آیا نظر نمیکنید و تدبر نمینمائید در خلقت شتر که خلقت او چگونه است (و آثار قدرت و لطیفه کاریهای حق را در خلقت شتر مشاهده نمائید).

صفحه : ۱۹۶

فَأَمَّا الَّذِینَ آمَنُوا فَیَعلَمُونَ أَنَّه الحَقُّ مِن رَبِّهِم کسانی که ایمان آورده‌انـد و تصـدیق نموده‌انـد کلام خدا را و میدانند که اینکه کلمات معجز نمـا از معـدن وحی نـازل گشـته و قلب آنهـا از کبر و نخوت و حسـد خـالی شـده و روح و روان آنها محل اشـراق نور معرفت گردیده برای آنها واضح و هویدا میگردد که اینکه مثالها واضح و بجا است و از طرف پروردگار آنها نازل گردیده.

وَ أَمَّا الَّذِینَ کَفَرُوا فَیَقُولُونَ مـا ذا أَرادَ اللّه بِهـذا مَثَلًا کسانی که کافر شده‌انـد و نور ایمان را در پرده کفر پوشانیدنـد و چشم حق بین خـود را کـور نمودنـد و گوش دل خود را که مهیّا برای استماع کلمـات حقـانی بود کر کردنـد از روی جهـل یـا استهزاء میگوینـد خداوند از اینکه مثالها چه اراده نموده که جماعتی را هدایت و جماعتی را گمراه نماید.

(در شأن نزول آیه گفتاری است)

۱- چون آن دو آیه جلو مَثَلُهُم کَمَثَلِ الَّذِی استَوقَدَ ناراً و آیه بعد از آن أَو کَصَیِّبٍ مِنَ السَّماءِ«۱» نازل گردید منافقین گفتند خداوند اجلّ از اینکه است که اینکه مثالها را بزند برای ردّ قول آنها فرمود خدا شرم نمیکند از مثل زدن و لو بپشه یا فوق آن باشد.
۲- منافقین بقصور فهم خود گمان میکردند خداوند نباید چنین مثلهایی بیاورد زیرا که تشبیه بامور جزئیه منوط بآلات و مشاعر جزئی است و شاید شنیده بودند از بعض (متفلسفین) بی‌شعور که خود را منسوب به (فلاسفه) میدانند و بهره‌ای از فلسفه ندارند که علم خداوند بکلیّات تعلّق میگیرد نه بجزئیات اینکه بود که انکار نمودند و گفتند خداوند اینکه مثلهای جزئی

---

(۱) تفسیر اینکه دو آیه قبلا شده تکرار نمیکنیم.

صفحه : ۱۹۷

را باشیاء حقیر نمیآورد و خداوند برای ردّ عقیده فاسد آنها بیان مینماید که علم بحقیقت مثلهایی که در کلام الهی آمده و بکیفیت وحی و الهام ممکن نیست مگر برای کسی که ایمان آورده است بخدا و آیات او و بشناسد قرآنی که نازل گردانیده بر رسول خود و بداند که جاهل مغرور در ضلالت و گمراهی است.
۳- وقتی که آیه یا أَیُّهَا النّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَاستَمِعُوا لَهُ إِنَّ الَّذِینَ تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ لَن یَخلُقُوا ذُباباً«۱» سوره حج آیه ۷۲ را شنیدند که بتها را تشبیه نموده بذباب و عبادت آنها را بخانه عنکبوت آن وقت یهودیها گفتند چه قدر و منزلتی است برای ذباب و عنکبوت که خداوند بآنها مثل آورد و برای ردّ آنها اینکه آیه نازل گردید.
یُضِلُّ بِهِ کَثِیراً وَ یَهدِی بِهِ کَثِیراً

(چگونه توان نسبت گمراه نمودن بخداوند داد)

ضلال بمعنی لغوی عدول و تجاوز نمودن از طریق راست و درست است و مقابل او هدایت یعنی راه یافتن و سیر نمودن در راه راست میباشد، در کتاب کریم فرموده فَمَنِ اهتَدی فَإِنَّما یَهتَدِی لِنَفسِهِ وَ مَن ضَلَّ فَإِنَّما یَضِلُّ عَلَیها«۲» سوره یونس آیه ۱۰۸.
کسی که از راه مستقیم تجاوز نمود چه عمدا و چه سهوا و چه از روی نفهمی و ندانستگی او از راه راست منحرف گردیده و در وادی ضلالت و

---

(۱) خطاب بافراد بشر است که ای مردم مثلی برای شما زده شده پس بشنوید آن را کسانی که میخوانند شما را از غیر حق هرگز توانایی ندارند مگسی بیافرینند (یعنی بتهایی که شما را دعوت میکنند بعبادت آنها عاجزند).
(۲) کسی که هدایت یافت پس چنین کسی بازگشت هدایت او بخود اوست (یعنی هدایت یافته و سعادتمند گردیده) و کسی که گمراه گردد او نیز گمراهیش عاید خودش میگردد.

صفحه : ۱۹۸

گمراهی پرتاب شده و یافتن طریق مستقیم بسیار مشکل و استقامت و پایداری در آن صعبتر و مشکل‌تر است اینکه است که دستور رسیده که ماها شبانه روز مکرّر از خداوند مسئلت نمائیم که ما را براه راست هدایت نماید و در طریق بندگی ثابت قدم گرداند

«اهدِنَا الصِّراطَ المُستَقِیم».

روایت از رسول اکرم (ص) است «شیّبتنی» سوره هود وقتی سؤال از سبب آن میشود میفرماید آیه فَاستَقِم کَما أُمِرت«۱» مرا پیر نمود. علمای نحو گویند همزه باب افعال برای تعدیه فعل لازم است مثل اینکه وقتی گفته شود «خرج» یعنی بیرون رفت «اخرج» بیرونش کردند «ضلال» گمراه شدن «اضلال» گمراه کردن است و باین معنی که گمراه کردن باشد نسبت بحق تعالی مورد ندارد زیرا گمراه نمودن قبیح است و منافی با مقام کبریایی اوست و نیز چنانچه مشاهده مینمائیم خداوند بتمام معنی اسباب هدایت خلق را فراهم نموده چطور ممکن است تصوّر شود با آن رحمت و شفقتی که نسبت بمخلوقات خود دارد مخصوصا انسانی که بدست قدرت خود خلق نموده و تاج کرامت بر سر وی نهاده و وی را بر بسیاری از مخلوقات برتری و فضیلت داده پس از تمام موهبت، وی را گمراه گرداند و با اینکه حال امر نماید بوی که ایمان آورد و از طریق راست منحرف نگردد.

---

(۱) خطاب به پیغمبر اکرم (ص) است که استقامت و پایداری نما همانطوری که مأمور گشته‌ای. [.....]

صفحه : ۱۹۹

گاهی «اضلال» گویند و مقصود سبب اضلال است و گاهی «اضلال» گویند و مقصود گم کردن است اینکه عرب میگوید «اضللت البعیر» یعنی شتر خود را گم کردم.

و گاهی حکم بچیزی میشود که سبب گمراهی میگردد کفار چون گمان کردند مثالهایی که در قرآن زده شده سبب گمراهی است اینکه بود که گفتند «یُضِلُّ بِهِ کَثِیراً وَ یَهدِی بِهِ کَثِیراً» اینکه مثالها سبب گمراهی بسیاری و هدایت بسیاری میشود.

و گاهی اضلال گویند و غرض عملی است که سبب شود انسان گمراه گردد مثل اینکه باطل را زینت نماید و بصورت حق و درستی نمایش دهد تا آنکه انسان را باشتباه اندازد چنانچه فرمود لَهَمَّت طائِفَةٌ مِنهُم أَن یُضِلُّوکَ وَ ما یُضِلُّونَ إِلّا أَنفُسَهُم«۱» سوره نساء آیه ۱۱۳، یعنی اسباب گمراهی را فراهم مینماید و شیطان گفته وَ لَأُضِلَّنَّهُم وَ لَأُمَنِّیَنَّهُم«۲» سوره نساء آیه ۱۱۸.

و گاهی اضلال گویند و غرض ابطال عمل است مثل قوله تعالی الَّذِینَ کَفَرُوا وَ صَدُّوا عَن سَبِیلِ اللّهِ أَضَلَّ أَعمالَهُم«۳» و گاهی غرض هلاکت است مثل قوله تعالی:

---

(۱) طائفه از کفّار همّت بر اینکه گماشتند که تو را گمراه نمایند و گمراه نمیکنند مگر خود را.

(۲) و البتّه آنها را گمراه میکنم و البتّه آنها را بآرزو میاندازم.

(۳) کسانی که کافر شدند و بستند طریق سیر بسوی خدا را اعمال آنها باطل است.

صفحه : ۲۰۰

وَ قالُوا أَ إِذا ضَلَلنا فِی الأَرضِ أَ إِنّا لَفِی خَلقٍ جَدِیدٍ«۱» سوره سجده آیه ۹ و غیر اینها موارد استعمال بسیار دارد که مفسرین بعضی از آن را در کتب تفسیر خود مندرج نموده‌اند.

(گمراه کردن حق تعالی یعنی چه)

بین دانشمندان و مفسرین قرآن در اینکه مقصود از گمراه کردن خداوند آنجا که گفته یُضِلُّ اللّهُ الکافِرِینَ وَ یُضِلُّ اللّهُ الظّالِمِینَ

چیست گفتاری است.

در کلام اللّه در بسیاری از موارد نسبت گمراه کردن بخودش میدهد با اینکه علاوه بر اینکه گمراه کردن حق تعالی بمعنی انحراف نمودن از طریق حق منافی با کرم اوست بلکه منافی با عدل است اجتماع نقیضین یا ضدین میشود زیرا از طرفی اسباب هدایت را فراهم نماید و امر فرماید که ماها بر طریق مستقیم حرکت نمائیم و از طرف دیگر خودش ما را بکج روی وا دارد و پس از آن ما را معذب نماید که چرا از طریق مستقیم منحرف گردیدید اینکه از بالاترین اقسام ظلم بشمار میرود که از هیچ ظالمی بلکه از هیچ عاقلی سر نمیزند چگونه ممکن است چنین ظلمی را نسبت بخداوند رئوف مهربان داد با اینکه اعلام فرموده لَیسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ«۲» سوره آل عمران آیه ۱۷۸.

اگر چه احدی از مسلمین نگفته که خداوند مردم را گمراه میکند لکن جماعتی از مسلمین که آنها را اشاعره نامند چون آنها حسن و قبح عقلی قائل نیستند و نیز غیر خدا را مؤثر نمیدانند حتی اعمال مردم را از خوب و بد مستند بحق تعالی میدانند اینکه است که گویند خداوند خالق گمراهی و خالق کفر است و کسی را نمیرسد اعتراض بر او نماید زیرا که

---

(۱) گفتند ما چون در زمین هلاک شدیم آیا ما خلقت تازه و جدیدی پیدا کردیم

(۲) خداوند چنین نیست که ظلم کننده باشد بندگان خود.

صفحه : ۲۰۱

او خالق و صاحب اختیار همه چیز است و در عالم مؤثری غیر از او نیست و بازگشت تمامی امور بدست قدرت اوست و لازمه حرف آنها اینکه میشود که انسان بالکلیّه مسلوب الاختیار است و آنها اگر چه تحاشی دارند و انکار میکنند که بگویند خداوند ظالم است لکن لازمه حرف آنها انکار عدل خداست.

مولایی که مجبور نماید بنده خود را بعمل زشتی پس از آن وی را مجازات نماید که چرا چنین و چنان کردی عقلاء وی را مذمت مینمایند و سرزنش میکند و او را ظالم میدانند اینکه است که عدل را یکی از اصول مذهب جعفریه بشمار آورده‌اند و اختصاص بامامیه داده‌اند.

بعضی از مفسرین گویند معنی اضلال و گمراه نمودن نسبت بحق تعالی دو قسم تصوّر میشود یا گمراهی از دین است یا از بهشت، بمعنی اوّل نسبت دادن بخداوند روا نیست زیرا گمراه نمودن از دین اینست که کسی را بوسوسه یا بدسیسه دیگری از دین خارج نمایند و اینکه عمل شیطانی است که خداوند از زبان وی حکایت مینماید که گفته وَ لَأُضِلَّنَّهُم وَ لَأُمَنِّیَنَّهُم و در جای دیگر وَ یُرِیدُ الشَّیطانُ أَن یُضِلَّهُم«۱» و آیات دیگری که اضلال و گمراه شدن را نسبت بشیطان داده بسیار است.

لکن بمعنی دوم که باز داشتن از بهشت باشد میتوان نسبت بخدا داد زیرا کسی که از طریق مستقیم منحرف گردیده بازگشت وی بجهنم است و اینکه طریق عدل است.

پس بنا بر اینکه هر جا نسبت گمراه نمودن بحق تعالی داده شود آن اثر و نتیجه‌ای است که از ضلالت و گمراهی خود انسان پدید گشته که پس از گمراه شدن وی از طریق بهشت بازگشت او بجهنم است باصطلاح «مسبب»

---

(۱) شیطان اراده دارد و میخواهد آنها را گمراه نماید.

صفحه : ۲۰۲

را بجای «سبب» گذارده‌اند، اینکه یک وجه بود برای توجیه آیه.
توجیه دیگری که در اینجا داده شده اینکه است که چون خداوند از روی حکمت قوّه و استعدادی بانسان داده و در افعال شخصی او را مختار گردانیده و جلو وی را رها نموده و اسباب هدایت و گمراهی را در دسترس او گذارده که باختیار خود هر یک از طریق سعادت و شقاوت را که بخواهد اختیار نماید وقتی بسوء اختیار خود در بیراهه قدم زد و از طریق سعادت و فضیلت منحرف گردید و کج روی و اوصاف رذیله عادت و ملکه وی گردید البته گمراه میگردد.
و نیز اگر در طریق مستقیم سلوک نمود و عادات و صفات نیک انسانی عادت و ملکه وی گردید البتّه هدایت یافته و بکسب فضائل و محسنات اخلاقی متصف گردیده.
و باین بیان گمراهی و ضلالت یا هدایت و سعادت را میتوان نسبت بخداوند داد از باب اینکه آنچه سبب گمراهی یا هدایت وی گشته بخلقت الهی است و چون سبب همان اختیاری است که در کف وی نهاده صحیح است گفته شود او گمراه نموده یا سعادت‌مند گردانیده.

(بیان مختصری راجع بجبر و تفویض)

در اینکه آیا انسان در افعال خود مختار است یعنی اختیار تام در کف او نهاده‌اند و در افعال و اعمال خود مستقل است بطوری که بتمام معنی عمل وی مستند بخود اوست یا بالکلیّه مسلوب الاختیار است و همان طوری که اختیار در ایجاد و وجود خود ندارد همین طور اختیاری در حرکات و سکنات و ارادات خود نیز ندارد، یا امری است و رای اینکه دو قسم که نه بکلی مسلوب الاختیار است و نه مختار صرف است، بلکه چنانچه در آن روایت مشهور معصوم فرموده

صفحه : ۲۰۳

«امر بین الامرین» چیزی است بین اینکه دو قول.
و قسم اول و دوم را دانشمندان باطل میدانند زیرا که هر دو خلاف تحقیق و از درجه اعتبار ساقط است.
زیرا که بازگشت قول اول باین است که غیر خدا را مؤثر دانند چنانچه جماعتی از مسلمانها که آنها را مفوّضه نامند چنین گویند که خداوند بنی آدم را خلقت نموده و علم و قدرت و اراده بوی عنایت فرموده و اسباب کار وی را مهیّا گردانیده و اختیار تام در کف اختیار وی نهاده که هر چه بکند از خوب یا بد باختیار خود میکند بدون آنکه اراده حق تعالی در عمل وی مدخلیت داشته باشد.
و لازمه اینکه طور مختار بودن انسان اینکه میشود که خداوند در اینکه مورد خود را مسلوب الاختیار و مسلوب المالکیت نموده و اینکه عقیده علاوه بر اینکه مخالف آیات قرآنی است که مکرّر در مکرّر مالکیّت و خالقیّت خود را نسبت بتمام مخلوقات و ممکنات اعلام میفرماید لَهُ مُلْكُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ سوره حدید آیه ۵ لَهُ الْمُلْكُ وَ لَهُ الْحَمْدُ سوره تغابن آیه ۱ و غیر اینها از آیات بسیاری که خالقیّت و مالکیت را نسبت بخود میدهد و از باب عموم قدرت و اشاره بشمول خالقیّت وی است که حتّی ضلالت و هدایت را نیز نسبت بخود میدهد که يُضِلُّ مَنْ يَشاءُ وَ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ سوره نحل آیه ۹۳، دانسته شود که بدون اراده و قدرت او چیزی در عالم موجود نخواهد شد.
و نیز مخالف دلیل عقلی است زیرا که در جای خود مبرهن گردیده که شیئی تا بحد وجوب و لزوم نرسد موجود نخواهد شد و آن وقتی است که علّت تامّه شیء موجود گردد و چون در ناموس خلقت چنین مقرّر شده که

صفحه : ۲۰۴

آنچه در عـالم «مکوّنـات» یعنی عـالم مادّیات و طبیعیّات واقع میگردد منوط باسـبابی باشـد که مجموعا علت تامه گردد برای وقوع و پیدایش آن زیرا که اوضاع عالم مثل حلقه‌های زنجیر بهم پیوسـتگی دارد و از جمله آنها همین هدایت یافتن و گمراه شدن است که البته منوط باسـبابی است که بعضـی باختیار و بعضی خارج از اختیار است و سلسله علل و معلولات منتهی میگردد بواجب الوجود أَلا إِلَی اللّهِ تَصِیرُ الأُمُورُ.

و اینکه قاعـده در محـل خود محرز گردیـده که شـیء تـا اینکه تمـام علـل و وسائـل وجودش تحقق نپـذیرد موجود نمیگردد و تمام وسائل و اسباب وقوع شیء را علت تام گویند.

و اجزاء علّت تام‌ برای پیـدایش افعال اختیاری انسان بعضـی خارج از اختیار وی است مثل اسـتعداد ذاتی و اسـبابهای خارجی از قبیل الهـام ملکی یـا وساوس شـیطانی، یا اوضاع آسـمانی، یا موقعیت عالم، یا امور دیگری که هر یک باعتباری مـدخلیّت دارنـد، از قبیل زمـان، مکـان، اخلاق محیط وضـعیت خانوادگی، غـذای حرام یا حلال، تربیت صـحیح یا فاسـد، عادات رسومات، همنشـین فاسـد یا صالـح، و تمـام اینهـا و غیر اینهـا از اوضـاع عالم «علّت تامّه» انـد برای پیـدایش هر چیزی که در عالم واقع گردد و وقتی تمام عوامل طبیعی و نفسانی تحقق یافت آن وقت در عالم موجودی یافت می گردد و اعمال بشر را هر گاه باعتبار نسبت وجودش بمبدء و خالق عـالم در نظر گیریم و تمـام علـل را بـا هم ملاحظه نمـائیم حتی اختیار و اراده وی که جزء اخیر «علت تامه» میشود مجموعا از تحت اختیـار وی خـارج است و مسـتند بمربّی عـالم و واجب الوقـوع است یعنی هر چیزی که علّت تـامّه‌اش موجـود شـده وجودش واجب میگردد و ممکن نیست موجود نگردد پس باین

صفحه : ۲۰۵

اعتبـار افعـال اختیـاری خـارج از اختیـار بشـر است که مجموعه عوامل طبیعی و غیر طبیعی خارج از تحت اختیار وی است و منسوب بمبـدء و خالق و مربی عالم است لکن نسـبت بآن جزء اخیر علّت تامّه که بـدون آن عمل تحقّق نپـذیرد منسوب بفعل اختیاری انسان میشود یعنی اختیـاری نمودن طریق سـعادت یـا شـقاوت جزء اخیر علت تامه است بلکه همان اراده انسان و تصـمیم گرفتن او بر عمل علت تامه است و باقی علل ناقصه.

بعبارت دیگر تمام اوضاع عالم هر یک بوجهی در افعال و اعمال انسان مدخلیت دارند و محرک وی واقع میگردند که بدون اوضاع عالم عملی واقع نمیگردد لکن مـدخلیّت آنها همان قـدر است که محرّک و مشوّق انسان میشونـد و طریق خوب یا بـد را در نظر وی جلوه میدهنـد و احـداث میـل در او مینماینـد اینکه است که حصول و پیـدایش میـل از تحت اختیـار بشـر خـارج است لکن هر کس بوجدان خود میفهمد که و لو اینکه تمام اسـباب عمل خوب یا بد مهیا باشد و شخص کمال میل بآن عمل داشته و هیچ مانع خارجی جلوگیر آن نبود، باز اگر باختیار خود اراده نکنـد عملی را آن عمل تحقق پـذیر نیست اینکه است مقصود از جزء اخیر علت تامه که گفتیم در واقع تمام علت است و بهمین لحاظ انسان را مختار میدانیم.

از اینجـا است که ممکن است عمـل اختیـاری انسان را حقیقتا نه مجازا نسـبت بحق تعالی داد زیرا که تحقق و پیـدایش هر چیزی در عالم منوط باسـباب خارجی است و تمام آنها تحت اقتدار و اراده حق تعالی انجام میگیرد و نیز میتوان نسـبت بعبد داد آن هم حقیقتا نه مجازا زیرا که اراده و اختیار او جزء اخیر علت تامه است که بوجدان برای ما محرز است که عمل ما باراده خودمان انجام می گیرد و در اراده نمودن اجباری در کار نیست و آزاد هستیم.

صفحه : ۲۰۶

و مسلک و رویّه اشاعره نیز باطل است که بکلّی انسان را مضطرّ میدانند در اعمال و افعال خود و در مثل گویند همین طوری که آستین بحرکت دست حرکت میکند اجزاء بدن ما نیز باراده حق تعالی حرکت میکند نه باختیار ما و اینها قائل بهیچ واسطه نیستند حتی سوزانیدن آتش و خنک کردن آب را هم کار خدا میدانند و گویند عادت بر اینکه جاری شده که مثلا جامه که نزدیک آتش برده شد خدا آن را بسوزاند بدون آنکه آتش مدخلیّت داشته باشد در سوزانیدن، و عاقل خردمند میداند اینکه دو رویّه هر دو باطل است اینها هر یک امور عالم را یک چشمه مینگرند و بطرف افراط و تفریط رفته‌اند و قول حقّ و حقیقت مطلب همان است که امامیّه و شیعه اثنی عشریّه میگویند که در عین اینکه اعمال بشر را مستند بحق میدانند عمل خود انسان میدانند خلاصه گاهی اعمال انسان را نسبت میدهیم بقضاء و قدر الهی و نسبت بنظام کلیه عالم باعتبار آنکه عمل انسان نیز مثل باقی موجودات از تحت عوامل طبیعی خارج نیست و نظام عالم مقتضی افعال و شامل اعمال اختیاری بشر نیز میشود و تا علل تامه و عوامل بسیاری موجود نگردد چیزی در عالم تحقّق پذیر نیست و چنانچه حکماء گفته‌اند ممکن تا بحدّ وجوب و لزوم نرسد موجود نخواهد شد و آن وقتی است که علل تامه یعنی تمام اسباب حصول آن موجود و تمام موانع آن برطرف گردد و باین اعتبار از تحت اختیار انسان خارج است و منسوب بمبدء و مربّی عالم است و نسبت بعلّت تامّه و وجود واجب الوجود واجب التحقق است یعنی هر گاه نظر بتمام علل و اسباب وجود عمل نمودیم گوئیم از تحت اراده بشر خارج است و نسبت به تمام وسائل حصول عمل مسلوب الاختیار است لکن چون یکی از اسباب حصول عمل اختیاری انسان همان تصمیم بر عمل و اراده نمودن آن است که

صفحه : ۲۰۷

جزء اخیر علّت تامّه بشمار میرود و اسباب و وسائل عمل هر قدر مرتّب گردد بدون تحقق جزء اخیر آن ممکن نیست موجود گردد پس باین لحاظ عمل مستند بخود عامل میگردد.

و باین بیان معلوم میشود معنی «امر بین الامرین» که نه حرف اشاعره که بکلی انسان را مسلوب الاختیار میدانند درست و صحیح است و نه کلام مفوضه که تمام عمل را نسبت بانسان میدهند و گمان میکنند خداوند اعمال اختیاری انسان را محوّل بخودش نموده و خود را در اینکه ضمینه مسلوب الاختیار گردانیده «و لا مؤثّر فی الوجود الّا اللّه» را بکلی از نظر انداخته.

زیرا که مسلک دوّم منافی با عموم قدرت و خالقیّت وی است بلکه منافی با وحدت اوست زیرا که لازم آید خلق را با حق تعالی در عمل شریک گردانند و همین طوری که برای خداوند در مرتبه ذات شریکی نیست در مرتبه عمل نیز شریک ندارد.

و مسلک اول منافی با عدل است زیرا که مجبور نمودن بر عمل و مجازات بر آن با عدل خداوندی منافات دارد بلکه بنا بر اینکه ارسال رسل و انزال کتب آسمانی بلکه کلیّه تبلیغ مبلّغین و تدریس مدرسین و وعظ وعّاظ و تمامی انذارات و تعلیمات لغو و بی‌ثمر می گردد.

بعبارت دیگر اختیار عبد در طول اختیار حق تعالی و ناشی از اختیار تام وی پدید گشته زیرا که انسان مظهر تام و نماینده تمام صفات الهی است و از جمله صفات حقانی اینکه است که او سبحانه در فعل و عمل خود مختار است، آنچه کند باختیار و به اراده میکند و انسان را نیز از جهت مظهریت در اعمال خود مختار گردانیده که آنچه باراده و دلخواه خود کند اجباری در کار نباشد تا اینکه در عمل نیک مستحق ثواب و پاداش نیکو گردد و در

صفحه : ۲۰۸

عمل بد مستحق مجازات و بکیفر اعمال خود گرفتار باشد و مختار بودن یکی از خصایص و کمالات انسانی بشمار میرود.

پس از اینکه بیان معلوم شد که همانطوری که نسبت عمل را بخود میدهیم بخدا هم میتوان داد یعنی هر عملی که از انسان سر میزند

در عین آنکه منسوب بوی است و باراده و اختیار او واقع گردیده منسوب بحق تعالی و باراده و اختیار وی تحقق پذیرفته، ممکن نیست بدون اراده او امری در عالم واقع گردد.

اینکه افعال و اعمال ما باختیار خود ما انجام میگیرد امر وجدانی است زیرا فرقی است ظاهر بین کسی که او را از بالای بام پرت کنند یا خود باختیار بتوسط نردبان یا غیر آن بزیر بیاید.

و از آن طرف بحکم آنکه هیچ معلولی در عالم بدون علت و سبب موجود نخواهد شد لا بد پدید شدن میل و رغبت در ما نیز منوط باسبابی است که از تحت اختیار ما خارج است و مستند بمسبب الاسباب است.

پس او فاعل مطلق و موجد کل موجودات است لکن یکی از اسباب برای وجود عمل همان اراده و تصمیم خود ماست که بوجدان میابیم که بدست خود ماست و اجباری در کار نیست.

پس از اینجا معلوم میشود که اراده ما در طول اراده اوست و اختیار ما در طول اختیار اوست همان طوری که ماها مستقل در وجود نیستیم یعنی وجود ما وجود تبعی و ظلی است که در اصل وجود و در دوام وجود در تمام آنان زمان وجود محتاج بواجب الوجود و مرتبط بوجود و اراده آن فرد ازلی میباشیم که علی الدوام از او فیض بما برسد در اعمال و افعال و حرکات و سکنات خود نیز مرتبط بوی میباشیم نه مستقل در وجودیم و نه مستقلّ در عمل یعنی وجود ما ناشی از او و اختیارات ما ناشی از مختار بودن اوست.

صفحه : ۲۰۹

تصرف ما در مملکت بدن خودمان مثل اینکه است که سلطان کسی را بنمایندگی خودش در بعضی از شهرستانهای متصرفی خود بفرستد و اختیار تام در کف اقتدار وی نهد و نیز دستوراتی بوی بدهد و مقرر فرماید که اگر بر خلاف قانون عمل کند او را مجازات نماید پس از آنکه نماینده سلطان وارد مملکت سلطان گردید باعتبار آن اختیارات موقتی که سلطان بوی داده حکم او در آن مملکت نافذ میگردد آن وقت راجع بامور مملکتی و سیاسی آنچه کند و لو تصرفات عدوانی باشد میتوان نسبت بسلطان داد زیرا که اختیارات وی ناشی از اختیارات سلطان است و بقاء اختیار او نیز بسته ببقاء اراده سلطان میباشد و سلطان خود را مسلوب الاختیار ننموده هر وقت بخواهد میتواند او را معزول نماید اینکه است که در عرف گویند حکم دولت چنین و چنان است و میتوان منسوب بهمان شخص نماینده سلطان داد زیرا که فعلا اراده و حکم بدست وی است خصوصا نسبت بتصرفات جابرانه او که بسوء اختیار خود میکند نه بدستور سلطان لکن آنها نیز چون بازگشتش بآن اختیار تامی است که سلطان بوی داده میتوان نسبت بسلطان داد و اگر چه سلطان بمصالح چندی وی را متصرّف گردانیده لکن چون تصرّف عدوانی نموده و بر خلاف حکم سلطان عمل کرده مجازات میشود.

و ببیان واضح‌تر گوئیم افعال و اعمال انسان را میتوان حقیقهٔ نسبت بخداوند داد چنانچه در سوره نساء آیه ۸۰ خطاب برسول اکرم (ص) است قُل کُلٌّ مِن عِندِ اللّهِ بنا بر تفسیری که کرده‌اند بگو آنچه بشما برسد از خوبی و بدی و تمام اعمال شما از جانب خداوند است زیرا که آثار هر چیزی ناشی از وجود وی است و وجود مستند بحق و ناشی از فیض رحمت اوست.

و میتوان بطور حقیقت نه بنحو مجاز مستند بعامل و ناشی از اراده و

صفحه : ۲۱۰

اختیار وی دانست زیرا که خداوند اراده نموده که انسان در افعال خود مختار باشد و در عمل آزاد و اینکه یکی از الطاف الهی است در باره بشر پس اختیار انسان ناشی از اختیار حق تعالی و اراده وی ناشی از اراده او و وجود او ظل وجود اوست.

پس از اینکه بیانات میتوان جمع نمود بین آیاتی که چنین بنظر میآید که بعضی منافی با بعض دیگر است، در جایی افعال و اعمال

انسان را از بـد و خوب نسبت بخود انسان ميدهـد و بازاى اعمال نيك پاداش نيكو و بكيفر و مجازات اعمال بد وعده عذاب ميدهد مثل قوله تعالى مَن جاءَ بِالحَسَنَةِ فَلَه عَشرُ أَمثالِها وَ مَن جاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلا يُجزى إِلّا مِثلَها«۱» سوره انعام آيه ۶۰، و در جـاى ديگر ما أَصابَكُم مِن مُصِيبَةٍ فَبِما كَسَبَت أَيدِيكُم«۲» سوره شورى آيه ۳۰، و غير اينها از آيات بسيارى كه صريحا اعمال خوب و بد را مستند بخود انسان مينمايد و جزاء و مجازات مترتب نميگردد مگر بفعل اختيارى پس بدلالت اينكه آيات بشر در اعمال و افعال خود مختار و از اوست.

و در جاى ديگر تمامى امور و حوادثى كه در عالم ظهور و بروز مينمايد كه از جمله آنها اعمال انسان ميشود نسبت ميدهد بقضاء و قدر مثل آنجا كه فرموده ما أَصابَ مِن مُصِيبَةٍ فِي الأَرضِ وَ لا فِي أَنفُسِكُم إِلّا فِي كِتابٍ مِن قَبلِ أَن نَبرَأَها«۳» سوره حديد آيه ۲۲.

---

(۱) كسى كه عمل نيكى نمود پس براى اوست ده برابر و كسى كه مرتكب گردد گناهى و عمل بدى را مجازات نميشود مگر مثل عمل بد او.

(۲) آنچه برسد بشما از گناه خودتان مرتكب شده‌ايد و آن چيزيست كه بدستهاى خود عمل كرده‌ايد.

(۳) نميرسد سيّئه و گناهى يا سختى و تعبى در زمين و نه در نفسهاى شما مگر آنكه در كتاب يعنى لوح محفوظ ثبت است پيش از آنكه براى شما ظاهر گردد.

صفحه : ۲۱۱

و در جايى عمل نيك را نسبت بذات حق تعالى ميدهد و سيئه و عمل زشت را نسبت ميدهد بخود بشر مثل قوله تعالى ما أَصابَكَ مِن حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّهِ وَ ما أَصابَكَ مِن سَيِّئَةٍ فَمِن نَفسِكَ«۱» سوره نساء آيه ۷۸ و در جاى ديگر باز تمامى امور را منتسب بخود مينمايد آنجا كه ميگويد وَ إِن تُصِبهُم سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هذِهِ مِن عِندِكَ قُل كُلٌّ مِن عِندِ اللّهِ«۲» سوره نساء آيه ۷۷.

نظر باين آيات بعضى بطرف افراط رفته‌اند و انسان را مختار مطلق ميدانند و اراده حق تعالى را در ضمينه اراده انسان نافذ نميدانند و بعضى بطرف تفريط رفته‌اند و انسان را بكلى مسلوب الاختيار ميدانند لكن قول حق همان است كه معصوم (ع) فرمود نه آن است و نه آن بلكه چيزى است بين اينكه دو، و در اينكه آن چيزى كه بين اينكه دو است كـدام است از دانشـمندان گفتـارى نقـل شـده كه اگر بخواهيم وارد اينكه بحث شويم سخن طولانى ميگردد پس متأسفانه از بيان آن خوددارى مينمائيم.

و بهترين احتمالات همـان است كه گفتيم بشـر در عمل مختار است و باراده و اختيار عمل خود را انجام ميدهـد لكن اختيار و اراده وى در طول اختيار و اراده حق تعالى واقع است نه در عرض آن.

باين معنى كه خداونـد از روى حكمت و شـفقت اراده نموده كه بشـر در اعمال و افعال شـخص خود مختار باشـد و آزادانه بدلخواه خود عمل كند و وعد و وعيدى كه از طرف شرع رسيده اگر چه اوامر مولوى است لكن

---

(۱) آنچه بتو برسد از عمل نيك پس آن از جانب خداست و آنچه برسد بتو از گناه و عمل زشت ناشى از نفس تو است.

(۲) هر گـاه برسـد بآنها عمل نيكى يا هر امر نيكى گوينـد اينكه از نزد خداونـد است و هر گاه بآنها برسـد عمل بـدى يا امر سـختى گويند اينكه از طرف تو است اى رسول اكرم بگو بآنها كه تمامى امور از نزد خدا و از طرف اوست.

صفحه : ۲۱۲

غرض رهنمايى است بآنچه صلاح ديد بشر است اجبارى در كار نيست عمل اجبارى ثواب و عقابى بر آن مترتب نميگردد.

و چون خداوند اراده نمود که انسان در عمل مختار باشد و آزاد باین لحاظ آنچه اراده کند از عمل نیک یا بد همان بعینه مراد و مطلوب حق تعالی و ناشی از آن اختیاری است که در کف اقتدار او نهاده اگر خداوند بخواهد در موقع مخالفت جلو بنده خود را بگیرد و بر خلاف اراده وی اراده نماید البته آن عمل واقع نمیگردد لکن اینکه اراده ثانوی منافی با اراده اولی اوست که وی را مختار گردانیده و نقض غرض میشود زیرا غرض اینکه بود که در عمل مختار و آزاد باشد.

پس هم میتوان بطور حقیقت عمل شخصی هر کسی را نسبت بخدا داد که باراده و خواست او انجام گرفته نظر به اینکه چون اراده نموده که در عمل مختار باشد پس باین لحاظ تمام ارادات شخصی وی مندرج در آن اراده وحدانی اوست یعنی او خواسته در موردی که انسان اراده نماید بر عملی، باراده و اختیار خود آن عمل را انجام دهد پس چگونه میتوان اراده و اختیار شخصی هر کسی را بتمام معنی مستند بخودش نمود در صورتی که اراده او ناشی از اراده حق تعالی و در طول او واقع گردیده و چگونه میتوان وی را مسلوب الاختیار نمود در صورتی که حکمت الهی در ناموس خلقت چنین اقتضاء نموده که در عمل وی را مختار گرداند اینکه است مقصود از اینکه گفته شد اختیار و اراده انسان در طول اختیار و اراده حق تعالی است.

اگر گفته شود اینکه مطلب درست و صحیح است که انسان باراده و دل خواه خود عمل میکند لکن اراده او نیز منوط باسباب و عللی است که بدون آن اسباب و عوامل طبیعی یا نفسانی چیزی حادث نمیگردد پس در اراده کردن مجبور میگردد.

صفحه : ۲۱۳

پاسخ: آری همانطوری که گفته شد در نظام عالم اینکه طور حکمت اقتضاء نموده که هر حادثی که در عالم واقع میگردد منوط بعلل و وسائل بسیاری باشد که بدون ترتیب آنها موجودی تحقّق نپذیرد لکن مدخلیّت امور خارجی بر عمل انسان بیش از اینکه نیست که همین میل و شوق بر عمل در وی احداث نماید اگر چه احداث میل و شوق نیز اسباب دیگری دارد تا اینکه سلسله موجودات منتهی گردد بواجب الوجود لکن میل و شوق در انسان علت تامه بر وجود فعل و عمل اختیاری وی نمی‌شود مگر وقتی که باختیار اراده نماید انجام دهد عملی را که در تحت اختیار وی است آن وقت بانضمام اراده وی علت تامه تحقق میپذیرد و معلول موجود میگردد و در اراده کردن آنچه شایق و مایل بوی است هیچ اجباری در کار نیست چنانچه هر کس بوجدان و تجربه میداند که مکرر اتفاق افتاده با اینکه شایق و مایل بوده عملی انجام دهد و با آنکه مانع خارجی نیز در کار نبوده اقدام بر عمل ننموده.

اگر گویی در چنین موردی نیز در ترک نمودن عمل مرجّح خارجی پیدا مینماید و وجود مرجح از تحت اختیار وی خارج است و وقتی انسان مایل گردید بعملی و موانعی در جلو خود ندید که وی را از عمل باز دارد ممکن نیست بدون جهت بدل خواه خود عمل نکند زیرا همان طوری که انسان در عمل اختیاری بدون مرجحات داخلی یا خارجی اقدام بر عمل نمینماید بر ترک عمل اختیاری نیز بدون مرجح که جلوگیری از عمل باشد از عمل منصرف نمیگردد.

گوئیم طلب مرجح بر عمل خواه بر فعل باشد و خواه بر ترک همان دلیل بر مختار بودن است اگر انسان در عمل مختار نباشد چگونه در کردن و نکردن دنبال مرجح میرود فاعل موجب اختیاری در دست وی نیست که

صفحه : ۲۱۴

دنبال مرجح برود.

و از ائمه طاهرین راجع بجبر و تفویض روایات بسیار نقل مینمایند در کتاب توحید از امام رضا علیه السّلام چنین روایت میکند که در حضورش کلام از جبر و تفویض بمیان آمد حضرتش فرمود آیا میخواهید شما را تعلیم نمایم بچیزی که اختلاف و نزاع از بین شما برداشته شود و اگر کسی با شما در اینکه مطلب مجادله کند وی را مجاب نمائید و بر او غالب گردید حاضرین گفتند آری

فرمود کسی خدای عز و جل را اطاعت و بندگی نمیکند بطور اکراه و جبر و نیز کسی معصیت نمیکند بغلبه، و امور بندگان خود را مهمل نگذارده و نیز مملکت خود را وانگذارده بلکه او مالک آنچه راست که آنها را مالک گردانیده و قادر است بر آنچه آنها را قادر گردانیده الی آخر و اینکه دو جمله اخیر که مالک آنچه راست که آنها را مالک گردانیده و قادر است بر آنچه آنها را قادر گردانیده تصریح مینماید به اینکه گفتیم اختیار و اراده انسان از تحت اختیار و اراده حق تعالی خارج نیست.

و آن روایت مشهور که از اهل بیت رسیده

«لا جبر و لا تفویض بل امر بین الامرین»

که نه آن طوری است که اشاعره میگویند که بکلی انسان را مسلوب الاختیار میدانند بلکه برای هیچ مؤثری اثر قائل نیستند و نه آن طوری است که مفوّضه میگویند که خداوند انسان را خلق فرموده و اختیار تام در کف قدرت وی نهاده و دیگر راجع بعمل بندگان هیچ اراده‌ای ندارد یعنی خود را مسلوب الاختیار گردانیده.

اینکه است که معصوم میفرماید اینکه دو قول هیچکدام درست نیست امری است بین اینکه دو قول و در اینکه آن معنایی که بین آن دو قول است چیست هر یک از دانشمندان چیزی گفته‌اند لکن بهتر از همه همان است که گفتیم اراده و اختیار بشر در طول اراده و اختیار ازلی حق تعالی واقع است یعنی

صفحه : ۲۱۵

چون اراده نموده انسان در عمل مختار باشد پس آنچه کند بعینه همان مراد حق است و لو آنکه ببعض اعمال او رضایت ندارد چنانچه فرمود وَ لا یَرضی لِعِبادِهِ الکُفرَ«۱» سوره زمر آیه ۱۹ اگر گویی اراده انسان در طول اراده حق تعالی و ناشی از آن است چگونه رضایت بکفر ندارد که آن نیز یکی از امور بشر بشمار میرود.

گوئیم رضایت بکفر دارد از باب اینکه خواسته بشر در عمل مختار باشد زیرا که مختار بودن و آزاد بودن یکی از فضائل و محسناتی است که خداوند از راه فضل و کرم بانسان کرامت فرموده و از باب اینکه کفر کافر را بدرك اسفل میرساند و بحال وی مضرّ است رضایت ندارد بکفر وی پس بجهتی اراده دارد بآنچه انسان اراده میکند و بجهت اعمال زشت بشر پسند حق و رضایت بخش او نیست. «و اللّه عالم بحقایق الامور» وَ یَهدِی بِهِ کَثِیراً دشمنان قرآن گفتند خداوند چه اراده کرده باین مثالها که جماعت بسیاری را گمراه مینماید و جماعت بسیاری را هدایت نماید.

(هدایت یعنی چه)

هدایت یعنی راهنمایی که از روی صدق و صفا باشد و مقابل آن ضلالت و گمراه شدن است البته کسی که در طریق مستقیم قدم نگذاشت در بیراهه می‌افتد و مشی در طریق مستقیم همان معنی هدایت است قرآن مجید مواردی را تذکر میدهد که هدایت و ضلالت هر دو را نسبت بخدا میدهد و اینکه بچه معنی توان نسبت ضلالت را بخداوند داد تا اندازه‌ای در اطراف آن بحث نمودیم،

---

(۱) خداوند بکفر بندگان خود راضی نیست.

صفحه : ۲۱۶

(اقسام هدایت)

مفسرین در معنی هدایت اقسامی شماره نموده‌اند، در تفسیر مجمع البیان گوید هدایت در قرآن بپنج معنی آمده:
۱- هدایت یعنی ارشاد و راه نمایی چنانچه در عرف گویند راه را نشان داد و باین معنی شامل جمیع مکلفین میشود که خداوند بارشاد انبیاء بتمام افراد بشر راه نمایی فرموده و بدون راه نما تکلیف نمودن معنایی ندارد، و دلیل بر آن آیات قرآنی است إِنّا هَدَیناهُ السَّبِیلَ وَ هَدَیناهُ النَّجدَینِ و غیر اینها از آیات بسیاری که دلالت بر عموم ارشاد دارد.
۲- زیادتی الطاف خداوندی که بآن موفقیت حاصل میگردد و بهمین معنی نظر دارد کلام حق تعالی وَ الَّذِینَ اهتَدَوا زادَهُم هُدیً«۱» یعنی شرح صدر بآنها دادیم سوره محمّد (ص) آیه ۱۹.
۳- ایصال بمطلوب و رسانیدن بمقصود چنانچه فرموده یَهدِیهِم رَبُّهُم بِإِیمانِهِم تَجرِی مِن تَحتِهِمُ الأَنهارُ فِی جَنّاتِ النَّعِیمِ«۲» سوره یونس آیه ۹.
۴- حکم بهدایت مثل قوله تعالی وَ مَن یَهدِ اللّهُ فَهُوَ المُهتَدِ«۳» سوره اعراف آیه ۱۷۷.
و اینکه سه قسم از هدایت مخصوص بمؤمنین است باقی را از آن نصیبی نیست زیرا که ثابت بودن بر ایمان و موفقیت بر طاعت و ایمان و هدایت یافتن اختصاص بمؤمنین دارد.

---

(۱) کسانی که هدایت یافتند بر هدایت آنان افزوده میگردد.
(۲) خداوند میرساند مؤمنین را برای ایمانی که دارند ببهشت پر نعمتی که از زیر غرفها یا اشجار آن آبها جاری است. [.....]
(۳) کسی را که خداوند هدایت نمود او هدایت یافته.

صفحه : ۲۱۷

۵- جعل و ایجاد هدایت در انسان مثل اینکه در شیئی حرکت ایجاد نماید زیرا که خداوند در طبیعت بشر علومی نهاده که آن را علوم ضروری و بدیهی نامند باصطلاح آن را ادلّیات گویند همین علوم طریق هدایت اوست و اینکه قسم از هدایت نیز مثل قسم اول عموم دارد و نسبت بتمام افراد بشر یکسان است.
و آن هدایتی که خداوند مکلفین را مأمور گردانیده که بخدا ایمان بیاورند و اوامر پیمبران را بپذیرند و مطیع و فرمان بر باشند اینکه قسم از هدایت یافتن بعمل مکلفین انجام میگیرد و راجع بفعل اختیاری آنان است و چون عمل اختیاری است ثواب و پاداش نیک نصیب آنها میگردد و لایق مدح و تمجید میباشند اگر چه هدایت یافتن باین معنی نیز بارشاد خداوند است لکن نظر باطاعت نمودن آنهاست که فرمود کانَ سَعیُهُم مَشکُوراً (پایان کلام طبرسی) وَ ما یُضِلُّ بِهِ إِلَّا الفاسِقِینَ

(معنی فسق و درجات آن)

فسق در لغت بمعنی تجاوز نمودن از حکم شرع است و در عرف فاسق کسی را گویند که با آنکه خود را از تابعین اسلام میداند بسیاری از احکامی که موظّف بعمل کردن آنست مخالفت نماید و عرفا کافر را فاسق نمیگویند و اینکه در مواردی است قرآن کافر را نیز فاسق معرفی نموده و مؤمن را مقابل فاسق قرار داده مثل آیه أَ فَمَن کانَ مُؤمِناً کَمَن کانَ فاسِقاً لا یَستَوُونَ و در جای دیگر وَ مَن کَفَرَ بَعدَ ذلِکَ فَأُولئِکَ هُمُ الفاسِقُونَ و غیر اینها ظاهرا مقصود از کفر در چنین مواردی معنی لغوی کفر است یعنی پوشانیدن

نعمتهای الهی است نه معنی عرفی آن،

صفحه : ۲۱۸

(فسق و مراتب آن)

همان طوری که کفر و ایمان درجاتی دارد فسق نیز درجاتی دارد و مفسرین برای آن مراتبی گفته‌اند.
۱- خطا کاری است که از روی نفهمی و ندانستگی و عدم تمیز بین حق و باطل گناهانی از وی صادر گردد و بیشتری از مردم چنین‌اند که چون عالم بقوانین شرع مطهّر نیستند خطای آنها بسیار است اگر آنها را متنبّه نمایند و تعلیمات قرآنی را بایشان بیاموزند بزودی برمیگردند و توبه میکنند زیرا که حالت اطاعت در آنها هست.
۲- گناهانی که از روی غلبه شهوات صادر میگردد با علم و تمیز بقبح عمل و با اطّلاع آنها که چنین اعمالی با مقرّرات شرع منافی است البتّه اینکه قسم از فسق مشکل‌تر از قسم اول است لکن امید بازگشت و توبه نمودن در باره وی میرود.
۳- کسی که معتقد بقبح عمل نباشد و کار زشت و هوس رانی را خوب پندارد اینکه چنین فسقی امید بازگشت در آن نیست مگر بندرت اتفاق افتد که چنین کسی متنبه گردد و بازگشت نماید.
۴- علاوه بر اینکه معاصی و مخالفت قوانین شرع را قبیح نمیداند کار زشت را نیک میداند و شاید باعمال رکیک خود افتخار نیز بکند و بخود ببالد و مردمان با ایمان و تقوی را سفیه و نفهم داند و گمان کند که اعمال و حرکات وی موافق دستورات و مقررات اسلام است چنین کسی امید بازگشتی برای او نیست.
و برای هر مرتبه از اینکه مراتب چهارگانه که گفته شد نامی نهاده اند (اول) را ضال و گمراه گویند (دوم) را گمراه و فاسق نامند (سوم) را

صفحه : ۲۱۹

گمراه و فاسق و ظالم گویند (چهارم) را گمراه و فاسق و ظالم و شرور معرفی نمایند.
آن سه دسته اول با فسقی که دارند باز آنها را با ایمان دانند لکن نسبت بدسته چهارم بعضی معتقدند که ایمان از آنها سلب گردیده لکن مادامی که تصدیق قلبی و اعتراف لسانی باقی باشد چگونه توان حکم بکفر آنها نمود مگر وقتی که با اینحال منکر ضروریات دین اسلام باشند.

صفحه : ۲۲۰

[سوره البقرة (۲): آیه ۲۷]

اشاره

الَّذِینَ یَنقُضُونَ عَهدَ اللّهِ مِن بَعدِ مِیثاقِهِ وَ یَقطَعُونَ ما أَمَرَ اللّهُ بِهِ أَن یُوصَلَ وَ یُفسِدُونَ فِی الأَرضِ أُولئِکَ هُمُ الخاسِرُونَ (۲۷)

ترجمه:

فاسقین کسانی میباشند که عهد خدا را میشکنند بعد از آنکه پیمان بستند و عهد و میثاق را محکم نمودند، و آنچه را خداوند امر فرموده بپیوندند قطع مینمایند، و در زمین فساد میکنند، اینها زیان کارند و سرمایه خود را از دست داده و تلف نموده‌اند.

(توضیح)

عهد بستن خداوند با بشر یعنی چه)

در قرآن مجید در بسیاری از موارد تذکر میدهد که خداوند با بشر عهد نموده و پیمان بسته یک جا راجع بپیمبران عهد تبلیغ مینماید وَ إِذ أَخَذنا مِنَ النَّبِیِّینَ مِیثاقَهُم«۱» سوره احزاب آیه ۷، وَ أَخَذنا مِنهُم مِیثاقاً غَلِیظاً«۲» سوره نساء آیه ۱۵۲، و با علماء عهد بسته که بیان قوانین الهی نمایند و آنچه خداوند نازل نموده و دستور داده در کتب آسمانی کتمان ننمایند وَ إِذ أَخَذَ اللّهُ مِیثاقَ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ لَتُبَیِّنُنَّهُ لِلنّاسِ وَ لا تَکتُمُونَهُ«۳» سوره آل عمران آیه ۱۸۴.
و از تمام بنی آدم عهد گرفته که وقتی پیغمبران آمدند آنها را اطاعت و فرمانبری نمایند یا بَنِی آدَمَ إِمّا یَأتِیَنَّکُم رُسُلٌ مِنکُم یَقُصُّونَ عَلَیکُم آیاتِی«۴» سوره اعراف آیه ۳۳، و نیز با بنی آدم پیمان بسته که اعتراف

---

(۱) زمانی که گرفتیم ما از پیغمبران پیمانی از آنها.

(۲) و گرفتیم از آنها میثاق محکم،

(۳) و وقتی که خداوند میثاق گرفت از آن کسانی که بآنها کتاب عنایت شده که بیان نمایند برای مردم و پنهان ننمایند آن را.

(۴) ای بنی آدم وقتی که آمد شما را پیمبرانی از شما که بخوانند برای شما آیات مرا

صفحه : ۲۲۱

نمایند بوحدت و یگانگی پروردگار عالم و اطاعت شیطان ننمایند وَ إِذ أَخَذَ رَبُّکَ مِن بَنِی آدَمَ مِن ظُهُورِهِم ذُرِّیَّتَهُم وَ أَشهَدَهُم عَلی أَنفُسِهِم أَ لَستُ بِرَبِّکُم قالُوا بَلی«۱» سوره اعراف آیه ۱۷، أَ لَم أَعهَد إِلَیکُم یا بَنِی آدَمَ أَن لا تَعبُدُوا الشَّیطانَ إِنَّهُ لَکُم عَدُوٌّ مُبِینٌ«۲» سوره یس آیه ۶۰.
و خود نیز با آنها عهد بسته که وقتی وفاء نمودند بعهد پروردگار او نیز وفاء بعهد خود نماید که آنها را یاری کند و در دنیا و آخرت حیات پاکیزه بآنها افاضه نماید إِن تَنصُرُوا اللّهَ یَنصُرکُم«۳» سوره محمّد آیه ۸ و نیز آنها را در مقام امین در جایگاه صدق نزد ملک مقتدر قرار دهد إِنَّ المُتَّقِینَ فِی مَقامٍ أَمِینٍ سوره دخان آیه ۵۱، إِنَّ المُتَّقِینَ فِی جَنّاتٍ وَ نَهَرٍ فِی مَقعَدِ صِدقٍ عِندَ مَلِیکٍ مُقتَدِرٍ سوره قمر آیه ۵۵، محققا مردمان با تقوی در بهشتها و نهرها در جایگاه صدق نزد پادشاه مقتدر میباشند أَوفُوا بِعَهدِی أُوفِ بِعَهدِکُم.
بین مفسرین راجع به اینکه اینکه عهد و میثاق در چه موقعی تحقق پذیرفته گفتاری است، آیا در موقع عهد افراد بشر موجود بودند یا معدوم!
عهد بستن با معدوم معنی ندارد! آیا بشر قبل از وجود مادی دنیوی در عالم دیگر نحو وجودی داشته یا نه، اگر وجود داشته آن چه نحو وجودی است آیا عقل و ادراک داشته یا نه! اگر آن وقت شعور و ادراک داشته بایستی در اینکه عالم نیز متذکر باشد چطور بکلی عهد پروردگار خود را فراموش نموده!

---

(۱) وقتی که پروردگارت گرفت از اولاد آدم از پشت آنها ذریه آنها را و آنها را گواه گرفت بر خودشان آیا نیستم من پروردگار شما گفتند بلی.

(۲) آیا عهد نبستم با شما ای پسران آدم که عبادت نکنید شیطان را زیرا که شیطان برای شما دشمنی است آشکار.

(۳) اگر خدا را یاری کنید خداوند شما را یاری میکند، یاری خدا تفسیر شده بیاری دین خدا.

صفحه : ۲۲۲

و فاسقی که خداوند معرفی مینماید او را که عهد خدا را شکسته بعد از پیمان بستن او چه وقت با خدا عهد بسته بود و چه عهدی را شکسته گفتگو بسیار است و در اینکه موضوع توجیهاتی شده و هر کس از روی دانش خود طوری تأویل نموده لکن هیچیک از مقالاتی که در اینکه موضوع گفته شده مدرک معتبری که بشود بآن مطمئن گردید در دست نیست.

۱- علماء معقول گویند مقصود از عهد و میثاق همان قوه و استعدادی است که خداوند در فطرت بشر نهاده و بهمان قوّه و استعداد است که بادلّه و براهین اثبات مینماید الوهیت و وحدت و باقی صفات جلال و جمال الهی را و نیز تصدیق مینماید انبياء و حجج را و خود را موظف میداند که اطاعت نماید و مخالفت ننماید و فرمایشات آنها را تصویب نماید.

و شکستن عهد و پیمان عبارت از سجیّه عقل و خلاف فطرت مرکوزی هر فردی است و گفته‌اند همین است مقصود از کلام الهی وَ أَشهَدَهُم عَلی أَنفُسِهِم أ لَستُ بِرَبِّكُم قالُوا بَلی و بهمین معنی است أَوفُوا بِعَهدِی أُوفِ بِعَهدِكُم.

۲- در خصوص جماعتی است که عهد بستند و قسم خوردند وَ أَقسَمُوا بِاللّهِ جَهدَ أَیمانِهِم لَئِن جاءَهُم نَذِیرٌ لَیَكُونُنَّ أَهدی«۱» سوره فاطر آیه ۴۰، و عهد خود را شکستند.

۳- بنا بر روایت مشهور که خداوند ارواح بشر را دو هزار سال پیش از ابدان آنها خلقت فرموده میتوان گفت در همان وقت عهد و پیمان با آنها بسته که اطاعت کنند و مخالفت ننمایند.

۴- خطاب حق تعالی أ لَستُ بِرَبِّكُم و نیز هر کجا عهد و میثاقی

---

(۱) و بخدا قسم خوردند بسخت‌ترین قسمها هر آینه اگر آمد آنها را پیمبری که بترساند آنها را از عذاب البته میباشند بر هدایت‌ترین امم.

صفحه : ۲۲۳

است مخاطب حقیقت انسانی است که در عالم الهی و صنع ربوبی موجود است زیرا که بازای هر نوعی از موجودات رب النوعی است که آن را «مثل افلانی» گویند و تمام افراد آن نوع تحت تربیت ربّ النّوع خود نشو و ارتقاء مینمایند.

۵- بهتر توجیهی که در اینجا ممکن است بشود اینکه است که بگوئیم مخاطب بخطاب «أ لَستُ بِرَبِّكُم» و نیز مقام پیمان و عهد بستن با بنی آدم مقام اولی بشر است در مرتبه ابداع یعنی در مرتبه روحانیّت که حقیقت انسانیّت وی است موقعیت آن را دارد که خداوند او را در مقام مکالمه قرار دهد که پس از آنکه از او اقرار بربوبیّت و وحدانیّت خود گرفت با وی عهد و پیمان بندد که خلاف نکند و بوظیفه خود عمل کند لکن عالم ظلمت و امور طبیعی و تعلق بطبیعت وی را از مقام اولی خود پرتاب نموده و فراموش کرد عهد پروردگار خود را.

و باید دانست که انسان با وحدت شخصیه‌ای که دارد جامع تمامی مراتب و چکیده جمیع موجودات است در هر عالمی رویی دارد و وی را در هر مرتبه مقام و منزلتی است، باعتبار عقلش در عالم عقول محلی دارد، باعتبار روح الهیش در مرتبه روحانیّین مقامی

دارد، باعتبار نفس مجرّدش در عالم مجرّدات منزلى دارد باعتبار طبيعت و جسمانيتش در عالم طبع و نفس حيوانى واقع گرديده و اول مرتبه پيدايش او مقام وى است در علم حضورى حق تعالى و انكشاف وجود اوست نزد او سبحانه كه شايد تعبير از اينكه مرتبه بلوح محفوظ شده باشد پس از آن در مرتبه ايجاد و خلقت اول ظهور و پيدايش اوست در عقل كل كه اول چيزى است كه از مبدء ازلى صادر گرديده و نيز در مراتب نزول در نفس و طبيعت مراتبى دارد تا برسد بمرتبه ماده و هيولى كه آخرين مرتبه

صفحه : ۲۲۴

تنزلات وى است در عالم خلقت و در هر يك از مراتب وى را موقعيت و مقامى است و بر هر مرتبه‌اى از مراتب وجود وى خصوصياتى و آثارى مترتب ميگردد و هر فردى از بشر اگر زنجير شهوات و آمال طبيعى را از پاى عقل خود بيرون نياورد هرگز صعود بمرتبه روحانيّين وى را ميسّر نخواهد شد و در هر مرتبه‌اى از مراتب خلقت اگر عكوف در آن نمود و در آنجا توقف كرد و دلبستگى بآن پيدا نمود و منزل خود قرار داد از اهل آن عالم محسوب ميشود و از عوالم ديگر منصرف مى‌گردد و غفلت مينمايد از معاهده‌اى كه با پروردگار در مقام روحانيت خود بسته اينكه است كه در مقام مؤاخذه واقع ميگردد كه چرا عهد خدا را شكستى.

بعبارت واضح‌تر گوئيم فردى از بشر با وحدت شخصيه‌اى كه دارد وى را رويى است بحق واله و مبدء عالم و رويى است بنفس و طبيعت خود و بآن وجه حقانى است كه موقعيت مكالمه با مبدء خود دارد و آن همان مقام روحانيت وى است كه باعتبار تعلق وى بماده اسير سر پنجه طبيعت گرديده و امور طبيعى چشم و گوش دل او را بسته گردانيده و بر دل وى قفل زده و نميگذارد بگوش دل نداء حقانى «الست بربّكم» را بشنود و بزبان دل گويا گردد و جواب دهد «بلى» و بآن وجه حقانى وى است كه تصديق مينمايد بالوهيت و وحدت و بهمين اعتبار در روز «الست» عهد و ميثاق از او گرفته شده.

و شايد اشاره بهمين معنى دارد آنجا كه فرموده وَ لَئِن سَأَلْتَهُم مَن خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ لَيَقُولُنَّ اللّه«۱» سوره لقمان آيه ۲۴، كه بسجيهٔ عقليه و بآن رويى كه بخداى خود دارند اعتراف مينمايند و بآن رويى كه بطبيعت دارند انكار ميكنند.

---

(۱) اگر سؤال كنى از آنها چه كسى آسمانها و زمين را خلقت نمود البته ميگويند خدا

صفحه : ۲۲۵

در پاسخ اعتراض كه اگر انسان از روى فهم و دانستگى اقرار و اعتراف بمقام الوهيت و رسالت داشت و قبول عهد نموده بود اولا در چه وقت اقدام بر اينكه عمل نموده و ثانيا بايستى حالا هم متذكر باشد چطور شد كه بكلى عقد پروردگار خود را فراموش نمود.

گوئيم اينكه گويى در چه وقت بود سؤال از وقت موضوع ندارد زيرا در عالم روحانيّين و مجرّدات تقدّم و تأخّر زمانى و مكانى تصوّر ندارد تمام زمانها در آن مرتبه مثل آن واحد و تمام مكانها مثل نقطه واحده بنظر مى آيد كسى كه رجوع بوجدان خود كند در همين عالم طبيعى نيز نداء أَ لَستُ بِرَبِّكُم را بگوش دل ميشنود.

و اينكه گويى چگونه فراموش نموده قبول نداريم بكلى عهد پروردگار فراموش شده باشد چطور فراموش كرده با آنكه آن كسى كه بظاهر منكر ربوبيت است اگر از وى پرسش نمايى چه كسى آسمان و زمين را خلقت نموده بدون تأمل گويد خدا و آن نيست مگر اثر همان عهدى كه در روز «الست» با پروردگار خود بسته منتهى الامر اشتغال بامور مادى پرده روى دانش وى كشيده و از حكم عقل و وجدان خود غفلت مينمايد چنانچه در قيامت غفلت را عذر خود قرار ميدهد آنجا كه ميگويد كُنّا عَن هذا غافِلِينَ و بسيارى از مفسرين امثال اينكه موارد را حمل بر استعاره و معنى مجازى نموده‌اند لكن تا ممكن باشد بايستى لفظ را حمل بر معنى حقيقى نمود و بهتر از همه اينست كه بگوئيم اگر چه براى هر يك از اينكه احتمالاتى كه گفته شد وجه صحيحى ميتوان فرض نمود

وَ لِكُلٍّ وِجهَةٌ هُوَ مُوَلِّيها لكن چون آيه و امثال آن از متشابهات قرآن است بهتر آنست كه بگوئيم فهم معنى حقيقى آن از ذهن كوچك ما بيرون است و راجع بآنكسى است كه مخاطب باو گشته و پس از او راجع براسخين در علم است كه خلفاى آن بزرگوار باشند.

صفحه : ۲۲۶

[سوره البقرة (۲): آيه ۲۸]

اشاره

كَيفَ تَكفُرُونَ بِاللّهِ وَ كُنتُم أَمواتاً فَأَحياكُم ثُمَّ يُمِيتُكُم ثُمَّ يُحيِيكُم ثُمَّ إِلَيهِ تُرجَعُونَ (۲۸)

ترجمه:

از روى تعجب يا توبيخ و سرزنش ميفرمايد چگونه كافر شديد بخدا و انكار حق نموديد و حال آنكه شما مرده بوديد پس زنده نمود شما را پس از آن باز شما را ميميراند پس از آن در قيامت شما را زنده ميگرداند و بشما حيات جديد ميدهد پس از آن بسوى پروردگار بازگشت مينمائيد.

توضيح:

وَ كُنتُم أَمواتاً سياق آيه نزديك است بآن آيه قالُوا رَبَّنا أَمَتَّنَا اثنَتَينِ وَ أَحيَيتَنَا اثنَتَينِ فَاعتَرَفنا بِذُنُوبِنا فَهَل إِلي خُرُوجٍ مِن سَبِيلٍ«۱» سوره مؤمن آيه ۱۱، در اينجا بين دانشمندان گفتارى است:

۱- بعضى از مفسرين گفته‌اند از اينكه دو آيه چنين برميآيد كه انسان در قبر زنده ميگردد كه مقصود از موت اول مردن بعد از حيات دنيوى است و مردن دوم مردن بعد از زنده شدن در قبر است و حيات اول حيات دنيوى و حيات دوم حيات اخروى است.

لكن سياق آيه اول منافى با اينكه حمل است زيرا خطاب باشخاص زنده است كه شما قبل از حيات دنيوى مرده بوديد و پس از آن خداوند بشما حيات عنايت نمود، و تأويل آيه به اينكه خطاب بزنده‌گان است باعتبار آباء و اجداد آنها خلاف ظاهر كلام است و تا ممكن است بايستى كلام را حمل نمود بر معنى حقيقى آن.

۲- در تفسير مجمع البيان موت اول را حمل نموده بر حالات قبل

---

(۱) گفتند پروردگار ما دو مرتبه ما را ميراندى و دو مرتبه ما را زنده گردانيدى و اعتراف مينمائيم بگناهان خودمان پس آيا براى بيرون آمدن ما راهى هست

صفحه : ۲۲۷

از حيات دنيا و موت دوم را بر موت بعد از زندگى دنيا و حيات اول را بر حيات دنيوى و حيات دوم را بر زنده شدن در قبر براى سؤال ثُمَّ إِلَيهِ تُرجَعُونَ را بر حشر و نشر در قيامت.

لکن ظاهرا اینکه تأویل نیز تمام نیست زیرا که زنده شدن در قبر را یک حیات مستقل در تعداد حیات دنیوی و حیات جاودانی اخروی نمیتوان بشمار آورد زیرا که مناط زنده شدن در قبر چنانچه میتوان از اخبار استفاده نمود فقط برای موضوعیت سؤال است زیرا که سؤال از آدم زنده میشود نه مرده.

۳- اکثر مفسرین حیات اول را حیات دنیوی و حیات دوم را حیات اخروی دانسته‌اند و موت اول را عدم حیات قبل از حیات دنیوی و موت دوم را بعد از زندگانی دنیا میدانند و سیاق آیه همین قول مشهور را تأیید مینماید.

توضیح آیات

(خلقت بشر و تحوّلات وی در مراتب وجود)

اینکه مبارک آیه که ظاهرا در بیان نعم الهی است نسبت بانسان شاید اشاره دارد باطوار و تحولات خلقت بشر که قبل از اینکه قدم بعالم دنیا گذارده مراحلی پیموده وقتی باعتبار جنبه مادیت بحالت عنصری ظهوری داشت و تحت استیلاء قوای روحانی سماوی قرار گرفته بود چون از اینکه مرتبه در مدارج کمال پله‌ای بالاـ رفت و بمرتبه نباتی رسید در شیره نباتات قدری نفوذ وی توسعه پیدا مینماید و بصورت نباتی تفوق و استیلاء و برتری بر مواد عنصری پیدا می‌کند پس از تحولات گوناگون بصورت جنین در شکم مادر نمودار می‌گردد و در هیچیک از اینکه مراتب دارای حیات انسانی نمیباشد تا آنکه پس از طی مراتب و تحولات بسیار قابل افاضه روح حیوانی میشود و از مبدء فیاض جنبشی بوی داده میشود و دارای حیات میگردد

صفحه : ۲۲۸

تا وقتی که دائره سیر رحم بانتها رسد و سیر و ارتقاء اینکه نحوه وجود وی کمال یابد و مستعد ورود بعالم دنیا گردد آن وقت با روح انسانی که بوی افاضه شده قدم بعالم خارج میگذارد و بآن روح انسانی است که تاج کرامت وَ لَقَد کَرَّمنا بَنِی آدَمَ«۱» بر سر او افراشته و بر بسیاری از موجودات ما دون خود استیلاء و برتری پیدا مینماید تا آنکه دوره حیات دنیوی وی بپایان رسد آن وقت تحوّل دیگری میکند و بدن عنصری را رها مینماید برای دوره دیگری از حیات جاودانی و بدن او جسمی میگردد مرده و بی‌روح.

پس پیش از آنکه روح حیوانی بوی افاضه گردد در رحم مادر جسدی بود بدون روح مثل بدن مرده و پس از حیات دنیوی نیز جسدی میگردد بی‌روح.

پس صحیح است گفته شود اینکه دو نحوه موت است موتی قبل از ولوج روح و موتی بعد از پایان حیات دنیوی و در اینکه دو حالت آثار حیاتی از وی نمودار نیست و عرب هر چیز خمود و بی‌اثر را موت گوید، اینکه است که در اینکه مبارک آیه جنین در رحم یا مطلق تحولات قبل از حیات دنیا را موت نامیده که شما مرده و بی‌اثر بودید و دست قدرت یزدانی شما را حرکت و جنبش داد از حالی بحالی و از عالمی بعالمی تا آنکه بحالت کنونی که دارای عقل و شعور و مشاعر و باقی فیوضات از جسم و روح و نفس باشد نمودار گردیدید، و پس از اینکه نیز تحولات دیگری بشما خواهد داد، و بعد از گرفتن اینکه حیات عاریتی دنیوی زندگانی همیشه‌گی و حیات سرمدی بشما افاضه مینماید، و در قوس صعود بازگشت شما بسوی پروردگار است، اگر با ایمان و با تقوی باشید بازگشت شما بسوی رحمت اوست و اگر کافر و شقی و تیره بخت باشید و روزگار خود را بشهوت رانی و هوا پرستی تباه نموده باشید بازگشت شما بسوی غضب و سخط وی است.

---

(۱) و بتحقيق گرامى داشتيم اولاد آدم را.

صفحه : ۲۲۹

پس در اينكه مباركك آيه در مقام سرزنش بر مى‌آيد كه شما چگونه كافر ميشويد بآنكسى كه اينكه همه نعمت بشما عنايت نموده و عوض آنكه خالق و مربى خود را سپاس گزارى نمائيد كفران نعمتهاى غير متناهى او را مينمائيد و كتمان حق ميكنيد زيرا كه بالاترين نعمتها نعمت حيات است.

(بيان موت و حيات)

در تفسير على بن ابراهيم قمى گويد حيات در كتاب اللّه بمعانى بسيار آمده:

۱- ابتداء خلقت انسان، و اشاره دارد بآن قول حق تعالى فَإِذا سَوَّيْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِن رُوحِي«۱» سوره حجر آيه ۲۹، و آن روحى است كه خداوند بانسان افاضه نمود و بملائكه امر شد فَقَعُوا لَهُ ساجِدِينَ كه سجده كنند آدم را.

۲- روح نباتى، و آن قوله تعالى: يُحيِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها«۲» زمين مرده زمينى است كه نباتات از آن روئيده نشود پس زنده ميشود به روئيدن گياه.

۳- حيات عبارت از دخول در بهشت است، چنانچه در كتاب كريم ميفرمايد استَجِيبُوا لِلّهِ وَ لِلرَّسُولِ إِذا دَعاكُم لِما يُحيِيكُم«۳» سوره انفال آيه ۲۴، يعنى خلود در بهشت و دليل آن قوله تعالى: وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِيَ الحَيَوانُ«۴» سوره عنكبوت آيه ۶۴. (پايان)

---

(۱) پس وقتى كه جسد آدم را تسويه نمودم از روح خودم در وى نفخه دميدم

(۲) زنده ميشود زمين بعد از مردن آن [.....]

(۳) اجابت نمائيد خدا و رسول خدا را وقتى كه خواند شما را براى اينكه داخل گرداند شما را در بهشت

(۴) بدرستى كه خانه آخرت هر آينه داراى حيات است

صفحه : ۲۳۰

[سوره البقرة (۲): آيه ۲۹]

اشاره

هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُم ما فِي الأَرضِ جَمِيعاً ثُمَّ استَوى إِلَى السَّماءِ فَسَوّاهُنَّ سَبعَ سَماواتٍ وَ هُوَ بِكُلِّ شَيءٍ عَلِيمٌ (۲۹)

ترجمه:

خداوند آن كسى است كه خلق نمود براى نفع شما تمامى آنچه در زمين است پس اقبال نمود بسوى آسمان پس مرتب گردانيد هفت آسمان و او بهر چيزى داناست.

(توضیح)

اشاره

خَلَقَ لَکُم ما فِی الأَرضِ جَمِیعاً مفسرین گویند اینکه آیه از بزرگترین شواهد و بالاترین براهین است بر فضیلت و شرافت انسان زیرا پس از آنکه در مقام امتنان، نشآت و تحوّلات بشر را ارائه میدهد و بوی تذکّر میدهد که تو را پس از نیستی بهستی آوردیم و پس از نشو و ارتقاء و استکمالات، اینکه حیات عاریتی را از تو میگیریم و تو را مهیا میگردانیم برای دوره دیگری از حیات جاودانی، در مقام بیان بر می‌آید که آنچه لازمه حیات و بقاء نوع بشر است که عبارت باشد از زمین و آنچه در زمین است از انواع و اقسام معدنیات و دریاها و کوه‌ها و تمام انواع و اقسام جمادات و نباتات و حیوانات و گیاهها و آنچه غیر اینها است بنیکو ترین وجهی و بدیع‌ترین ترتیب و نظامی مقرر فرموده.

و در حکمت زمین و عجایب صنعتی که دست قدرت ازلی در کمون هر چیزی از اجزاء زمین گذارده دو فائده بنظر می‌آید یکی اینکه است که حیات انسان و بقاء نوع بشر منوط بآن است و دیگر آثار قدرت و علم و حکمت در آن نمودار است.

کسی که عقل و فکر خود را بکار اندازد و بنظر عبرت موجودات را

صفحه : ۲۳۱

بنگرد و اینکه کاخ مجلل را که هزاران فکر بدیع بکوچکترین اسرار آن پی‌نبرد تحت نظر و دقت قرار دهد و در آن تدبر نماید آن وقت خواهد فهمید که چه رموز و اسراری در آن نهفته که بشر کنونی با جدیتی که دارد یکی از چندین هزار میلیون و ملیارد از اسرار نهفته آن را پی نبرده و نخواهد برد بلا- تأمل اعتراف مینماید که اینکه کار کرد استاد حکیمی است که از روی دانش و توانایی و حکمت و درستکاری اینکه موجودات مادی را از نیستی به هستی آورده و با ضدّیت و تنافری که بین اجزاء عالم دیده میشود آنها را با هم مربوط نموده و دست یگانگی و الفت بگردن هم انداخته و برای پرورش انسان و بقاء نوع بشر انجام وظیفه میدهند و اوامر تکوینی مربی و ناظم عالم همه را بحرکت آورده و مسخر نموده و برای انسان کمر خدمت بسته‌اند:

ابر و باد و مه و خورشید و فلك در کارند تا تو نانی بکف آری و بغفلت نخوری

همه از بهر تو سر گشته و فرمانبردار شرط انصاف نباشد که تو فرمان نبری

و چون بالا-ترین آثار قدرت و حکمت یزدانی خلقت موت و حیات است الَّذِی خَلَقَ‌َ المَوتَ وَ الحَیاةَ لِیَبلُوَکُم أَیُّکُم أَحسَنُ عَمَلًا«۱» سوره ملك آیه ۲، که خلقت حیات خصوصا حیات بشری با عقل و تدبیر او باعتراف تمام عقلاء و دانشمندان از عجیب‌ترین اسرار خلقت بشکار میرود اینکه است که در اینکه آیه در مقام امتنان بر بنی آدم بر آمده و موت و حیات انسانی را تذکر میدهد پس از آن لوازمات حیات و آنچه متفرع بر وی است از خلقت زمین و ترتیب آسمانها و نعمتهای گوناگونی که در آن تعبیه شده است گوشزد بشر مینماید که شاید بشر ناسپاس در مقام شکر گذاری و اطاعت ولی نعمت خود بر آید و اعتراف بعبودیت خود و الوهیت معبود خود نماید.

---

(۱) آن کسی که خلق نمود موت و حیات را تا اینکه بیازماید شما که کدام یك شما خوب‌ترند از حیث عمل و کردار.

صفحه : ۲۳۲

و چنانچه فقهاء و مجتهدین گفته‌اند از آن آیه مبارکه خَلَقَ لَکُم ما فِی الأَرضِ جَمِیعاً میتوان استفاده نمود که برای انسان جایز و مباح است که از تمام موجودات زمینی و محصولات آن استفاده نماید مگر آنچه را که از آن استثناء شده و از تحت عموم اباحه خارج گردیده و البته اینکه مطلب راجع بمسئله فقهی است و بقاعده حذر و اباحه تمام میشود و از بحث ما خارج است.

ثُمَّ استَوی إِلَی السَّماءِ فَسَوّاهُنَّ سَبعَ سَماواتٍ

(تسویه آسمانهای هفت‌گانه)

استوی در لغت بمعنی اعتدال و استقامت است گاهی گویند «استوی» و مقصود تسویه بین اجزاء چیزی است مثل اینکه در عرف گویند فلان چیز تصفیه شد یا فلان عمل را تسویه نمودیم یعنی آنچه راجع بآن بود فراهم نمودیم و اجزاء آن را مرتب گردانیدیم و گاهی مقصود اعتدال بین چیزی و چیز دیگر است و مساوی گردانیدن با هم مثل اینکه گویند اینکه لباس مساوی با آن لباس است.

در تفسیر مجمع البیان در اینجا احتمالاتی داده شده:

۱- «استَوی إِلَی السَّماءِ» یعنی قصد کرد بسوی تصفیه آسمانها مثل اینکه گویند سلطان پس از تدبیر مملکت شام شروع کرد بتدبیر مملکت حجاز.

۲- استوی بمعنی استیلاء و غلبه و قاهر است، در جای دیگر است وَ لَمّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ استَوی آتَیناهُ حُکماً وَ عِلماً یعنی متمکن و غالب گردید عقلش بر هوای نفسانی او و بنا بر اینکه معنی استوی الی السماء یعنی متفرد گردید بمملکت آسمانها و مثل زمین قرار نداد ملک غیر.

صفحه : ۲۳۳

۴- استوی یعنی امر حق تعالی صعود نمود بسوی آسمانها و تقدیرات الهی از آسمان بزمین تنزل نمود.

۴- استوی اقبال نمودن هر چیزی است مثل اینکه گویند فلانی اقبال نمود و رو کرد بر فلانه چیز و بنا بر اینکه معنی استَوی إِلَی السَّماءِ یعنی اقبال و رو نمود بآسمانها و تسویه و تعادل قرار داد بین آنها.

(پایان کلام طبرسی) و بعضی از مفسرین در تفسیر «استوی الی السماء» چنین توجیه نموده‌اند که تمام موجودات نسبت باو سبحانه مساوی است چیزی نزدیک باو از چیز دیگری نیست زیرا که او تعالی مثل اجسام نیست که مکانی بوی احاطه نموده باشد و موجودی از حیث مکان نزدیک‌تر باشد باو از موجود دیگر پس چون ذات مقدّس احدی مجرّد از مادّه و لوازم مادّه است نسبت او بتمام موجودات مساوی است و او قیوم کل و محیط بر هر چیزی است وَ نَحنُ أَقرَبُ إِلَیهِ مِن حَبلِ الوَرِیدِ«۱» و بنا بر بعضی از اینکه تفاسیری که گفته شد چنین میشود که خلقت زمین قبل از خلقت آسمانها بوده زیرا که «ثم» برای تراخی است یعنی بعد از خلقت زمین قصد آسمان نمود با اینکه در جای دیگر دارد وَ الأَرضَ بَعدَ ذلِکَ دَحاها یعنی زمین را بعد از خلقت آسمانها گسترانید و اینکه صریح است که گسترانیدن زمین بعد از خلقت آسمانها بوده پس ظاهر اینکه دو آیه با هم تنافی دارد.

یکی از توجیهاتی که در اینکه آیه شده اینکه است که اگر چه «ثم» برای تراخی و عقب در آمدن در زمان است که فاصله هم در بین باشد لکن

____

(۱) و ما نزدیک تریم باو از رگ گردن او یعنی رگ حیات او، و اینکه کنایه از شدت قرب و نزدیکی و احاطه حق است بموجودات.

صفحه : ۲۳۴

گاهی برای تفاوت در شرافت و فضیلت نیز آمده پس «ثم» در اینجا اشاره بفضیلت و شرافت و برتری آسمانها است بر زمین نه برای تراخی و عقب افتادن خلقت و پیدایش آسمانها باشد بر خلقت زمین.
لکن ممکن است در توجیه آیات بطوری که با هم وفق دهد گفته شود که مقصود از (استوی الی السماء) اینکه نیست که پس از خلقت زمین شروع شده باشد بخلقت آسمانها و شاید اینکه باشد که ابتدا خداوند یک آسمان خلقت فرموده بدلیل اینکه میفرماید استَوی إِلَی السَّماءِ و سماء را بلفظ مفرد آورده و پس از آن یک آسمان را هفت آسمان نموده بدلیل آنکه فرموده فَسَوّاهُنَّ سَبعَ سَماواتٍ و سماوات را بلفظ جمع آورده و زمین نیز در اول خلقت مندمج بوده پس آن را گسترانیده بدلیل آنکه فرموده وَ الأَرضَ بَعدَ ذلِکَ دَحاها و شاید مقصود از «استوی الی السماء» اینکه باشد که ابتدا آسمانها و زمین را نامرتب خلقت نمود پس از خلقت زمین که آن نیز در اول نامرتب خلق شده بود اول شروع نمود بتسویه و تنظیم آسمانها و پس از آنکه هفت آسمان را مرتب و منظم گردانید و پس از آن زمین را که آن نیز نامرتب بود بگسترانید و پهن گردانید و شاهد بر اینکه مطلب آیاتی است که دلالت دارد که آسمانها و زمین بتدریج خلق شده و مرتب گردیده در چند جای قرآن دارد خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ فِی سِتَّةِ أَیّامٍ و غیر اینکه از آیات و آثاری که دلالت دارد که امر عالم مادیات و طبیعیات بتدریج مرتب گردیده و از نقص بکمال رفته چنانچه در ناموس خلقت چنین مقرر شده که در مادیات هیچ موجودی یافت نمیشود که از ابتدای خلقت تامّ و تمام تکوّن یافته باشد هر موجودی از نقص بکمال میرود و اینکه قاعده تکامل در امور عالم طبیعی حکم فرما است.

صفحه : ۲۳۵

فَسَوّاهُنَّ سَبعَ سَماواتٍ

(معنی آسمان و تعداد آن)

عرب هر بلندی بالای زمین را سماء گوید و آسمان را سماء گویند باعتبار آنکه بالای زمین است و تعیین آن بهفت عدد شاید برای اینکه است که در آن کرات هفتگانه میباشد شمس، قمر، مریخ، عطارد، زهره، زحل مشتری، چنانچه گفته‌اند عدد مفهوم ندارد یعنی اینکه در بعضی آیات معین مینماید آسمانها را بهفت آسمان دلیل نمیشود که غیر از آن نیست شاید کرات دیگری وجود داشته باشد لکن چون حین نزول آیات همین هفت عدد از طریق علم هیئت که در آن زمان اهمیتی داشته و مرکوز در ذهن مردمان آن وقت بوده و نزد آنها مسلم و ثابت گردیده بود که عدد افلاک همین قدر است و زیادتر نیست لهذا همین هفت عدد را تذکر میدهد و از زائد آن خود داری مینماید که ذهن‌ها مشوّش نگردد.
و بنا بر اینکه گفته شد که شاید مقصود از هفت آسمان همان مدار سیارات هفت‌گانه باشد اختصاص بآن از باب اهمیت و عظمت آنها است که چون اینکه ستارگان از بین باقی ستارگان امتیاز دارند اینکه است که فقط آنها را تذکر داده و از ما زاد آن صرف نظر نموده «و اللّه عالم بحقایق الامور».

صفحه : ۲۳۶

[سوره البقرهٔ (۲): آیه ۳۰]

اشاره

وَ إِذ قالَ رَبُّکَ لِلمَلائِکَهِٔ إِنِّی جاعِلٌ فِی الأَرضِ خَلِیفَهًٔ قالُوا أَ تَجعَلُ فِیها مَن یُفسِدُ فِیها وَ یَسفِکُ الدِّماءَ وَ نَحنُ نُسَبِّحُ بِحَمدِکَ وَ نُقَدِّسُ لَکَ قالَ إِنِّی أَعلَمُ ما لا تَعلَمُونَ (۳۰)

ترجمه:

متذکر شو ای پیغمبر وقتی که پروردگار تو بملائکه گفت براستی و درستی که من در زمین خلیفه و نماینده‌ای قرار میدهم ملائکه گفتند آیا قرار میدهی در زمین کسی را که فساد کند در آن و خونریزی نماید و حال آنکه ماها تسبیح می‌کنیم بحمد تو و تقدیس و ستایش مینمائیم تو را خداوند فرمود بدرستی که من میدانم آنچه را که شما نمیدانید،

توضیح آیات

اشاره

وَ إِذ قالَ رَبُّکَ لِلمَلائِکَهِٔ بین مفسرین گفتاری است که آیا خطاب بتمام ملائکه است یا ملائکه‌ای که در زمین ساکن بودند إبن عباس گوید اول در زمین جن مسکن داشته و پس از انقراض جن قسمتی از ملائکه مأوی و مسکن داشته‌اند وقتی اراده حق جل و علا تعلق میگیرد بایجاد بشر و انسان را خلیفه و جانشین ملائکه ارض گرداند و مطابق بعضی اخبار آنها را نسناس میگفتند آن وقت خطاب میکند بملائکه زمینی که میخواهم در زمین خلیفه و نماینده‌ای قرار دهم و مقصود از خلیفه حضرت آدم ابو البشر (ع) است یا آدم و ذریه او بخلاف آراء، و چون ملائکه میدانستند در ذریّه آدم کسانی پدید میگردند که در زمین فساد میکنند و بناحق خونریزی می‌نمایند اینکه بود که اعتراض نمودند که میخواهی در عوض ما کسانی را قرار دهی که فساد کنند و ما تسبیح و تقدیس و حمد و ستایش تو را مینمائیم و فساد نمی‌کنیم و گفته‌اند مقصود از «ارض» زمین مکه است که اول پیچیده خلق شده و پس از آن گسترده و پهن گردید.

صفحه : ۲۳۷

(دلالت آیه بر افضلیت انسان از ملائکه)

اینکه مبارک آیه دلالت واضح دارد بر شرافت و فضیلت انسان بر قسمتی از ملائکه اگر نگوئیم بر تمام ملائکه زیرا شرافت بسته بکمال و تمامیت وجود است و انسان از بین موجودات بجامعیّت و تمامیّت اختصاص پیدا نموده آنچه در موجودات پراکنده بنظر می‌آید در نسخه جامعه انسانی جمع است و بشر خصوصا کامل آن دارای تمام مراتب و مزایای وجود است اینکه است که منصب

خليفهٔ اللهى پيدا نموده و آدم و ذريه او از انبياء و اولياء مطابق اخبار واسطه‌اند در افاضه فيوضات كه از مبدء فياض اول فيض وجود بآنها نازل ميگردد و بتوسط آنها بباقى موجودات سرايت مينمايد و آنها سمت نيابتى دارند از طرف حق تعالى در سياست و هدايت خلق.

صفحه : ۲۳۸

[سوره البقرهٔ (۲): آيات ۳۱ تا ۳۲]

اشاره

وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسماءَ كُلَّها ثُمَّ عَرَضَهُم عَلَى المَلائِكَةِ فَقالَ أَنبِئُونِي بِأَسماءِ هؤُلاءِ إِن كُنتُم صادِقِينَ (۳۱) قالُوا سُبحانَكَ لا عِلمَ لَنا إِلّا ما عَلَّمتَنا إِنَّكَ أَنتَ العَلِيمُ الحَكِيمُ (۳۲)

ترجمه:

خداوند تعليم نمود بآدم و دانا گردانيد او را بتمام اسمها پس از آن اسمايى را كه بآدم تعليم نموده بود وانمود كرد بملائكه پس از آن بملائكه گفت مرا خبردار نمائيد باين اسمها اگر راست مى‌گوييد كه خود را بهتر از آدم ميدانيد

ملائكه گفتند منزه و مبرايى تو ما عالم و دانا بچيزى نيستيم مگر آنچه را تو بما تعليم نمايى بدرستى كه تويى دانا و درست كار.

توضيح آيات

اشاره

وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسماءَ كُلَّها

(آيا اسمايى كه بآدم آموختند چه بود)

توضيح: مفسرين گفته‌اند اسم بمعنى علامت و دليلى است كه راه نماى معنى باشد و دلالت نمايد بر ذات و صفات مسمى عَلَّمَ آدَمَ الْأَسماءَ خداوند الهام نمود بآدم و فهمانيد باو معرفت ذات اشياء و خواص و آثار موجودات و اسمهاى آنها را و او را دانا گردانيد باصول علوم و قوانين صناعات و كيفيت ساختن آلات آنها را.

و گويند مقصود از تعليم دادن آدم كل اسماء را اينكه است كه او را از اجزاء مختلفه و قواى متباينه خلقت نموده تا آنكه مستعد گردد براى ادراك انواع مدركات از معقولات و محسوسات و متخيّلات و موهومات و بوى الهام نمايد معرفت ذات اشياء و خواص موجودات را و بوى بياموزد قوانين صنايع و كيفيت ساختن آلات عمل و آنچه در اختراعات و صنايع مقدمه كار اوست و نيز تميز دهد بين اولياء و سعداء و اشقياء را بشناسد تا اينكه

صفحه : ۲۳۹

ترقّیات او بجایی رسد که موجودات را بطور مظهریّت و نماینده‌گی اسماء اللّه مشاهده نماید و بفهمد که حق تعالی جامع جمیع کمالات و مبدء تمامی موجودات است و در قوس صعود بجایی رسد که جامع کتاب کبیر آفاقی و انفسی گردد چنانچه از کلمات حضرت أمیر المؤمنین است

«أ تزعم انّک جرم صغیر و فیک انطوی العالم الاکبر».

(پایان کلام شیخ بهاء الدین علی البیضاوی) خلاصه پس از آنکه ملائکه سؤال میکنند چرا آدم را در زمین خلیفه قرار دادی در صورتی که افراد بشر در زمین فساد میکنند و خون یکدیگر را میریزند حق جل جلاله در مقام جواب بر می‌آید و حکمت و فضیلت آدم را بر ملائکه ارائه میدهد و بآدم (ع) میآموزد علومی که ملائکه استعداد آموختن آن را نداشتند تا آنکه ملائکه تصدیق نمایند بر فضیلت او و بدانند برتری آدم از ملائکهٔ از چه راهی است.

و مراد از اسمایی که خداوند بآدم آموخت ممکن است نامهای ملائکه باشد باعتبار انواع و اشخاص آنها یعنی خداوند عالم گردانید آدم را بانواع و اصناف ملائکه و عارف گردانید وی را بخصوصیات هر نوعی از انواع آنها و باین معنی اسم در اینجا بمعنی علامت میشود که هر نوعی از ملائکه را آدم بآن علاماتی که عارف شده بود میشناخت.

و ممکن است مقصود همان معنی وضعی اسم باشد که در عرف نحویّین گویند «اسم لفظی است که دلالت دارد بر معنی فی نفسه و غیر مقترن باشد باحد از منه ثلاثه» لکن ظاهرا مقصود از تعلیم اسماء تعلیم همین الفاظ عرفی نیست که بوضع لفظی تعیین شده باشد اگر چه علم بوضع لفظی نیز بوجهی دلالت بر معنی دارد لکن علم بالفاظ و لغات چندان فضیلتی ندارد بلکه فضیلت در علم و حکمت و شناسایی حقیقت اشیاء است.

صفحه : ۲۴۰

پس بهتر همان توجیهی است که دانشمندان کرده‌اند که خداوند آدم را از اجزاء مختلفه و قوای متعدّده خلق نموده تا آنکه مستعدّ و مهیّا گردد برای شناسایی حقیقت اشیاء و کلیات و جزئیات آنها و خواص و آثار آنها را بداند و مهیا گردد برای شناسایی اصول و کلیات موجودات و دانا گردد بتهیه نمودن آلات صنایع و عارف گردد بانواع و اقسام صنایع و علوم طبیعی تا آنکه با وحدت و فردیتی که دارد جامع تمام عوالم ملک و ملکوت و عالم ملائکه و عالم صورت و طبیعت گردد و فاقد هیچ مرتبه‌ای از کمالات صوری و معنوی نباشد و باین لحاظ میتوان گفت که انسان شرافت و برتری دارد بر ملائکه و بر تمام موجودات.

ثُمَّ عَرَضَهُم عَلَی المَلائِکَةِ فَقالَ أَنبِئُونِی بِأَسماءِ هؤُلاءِ إِن کُنتُم صادِقِینَ پس از آنکه خداوند تمام اسمهای موجودات یا حقایق آنها را بآدم آموخت و عرضه نمود بر ملائکه از مصدر جلال احدی بملائکه خطاب سرزنش آمیز میرسد اگر شما راست می‌گویید و بهتر از آدم میباشید خبر دهید مرا بحقایق اسماء و معانی و خصوصیات موجودات.

(شرافت علم و فضیلت علماء)

از اینکه آیات معلوم میشود که شرافت و فضیلت بعلم و دانش است و آیات و اخبار در فضیلت دانش و علو مقام دانشمندان بیشمار است و نیز ببرهان و وجدان ثابت گردیده که بدانش انسان امتیاز از تمام موجودات پیدا نموده صدر المتألهین در اینجا کلام مفصلی دارد که خلاصه آن را ترجمه می نمایم در فضیلت علم چنین گوید خداوند باول شخص عالم امکان و حبیب خود محمّد

(ص) امر فرمود که از پروردگار خود طلب نماید که بر علم و دانش او بیفزاید قُل رَبِّ زِدنِی عِلماً و نیز در مقام امتنان و فضیلت شخص

صفحه : ۲۴۱

او بر آمده که وَ عَلَّمَکَ ما لَم تَکُن تَعلَمُ وَ کانَ فَضلُ اللّهِ عَلَیکَ عَظِیماً«۱» سوره نساء آیه ۱۱۴.

و در فضیلت علم همین بس که پیغمبر اولو العزم موسی بن عمران (ع) در طلب دانش از خضر (ع) متابعت مینماید هَل أَتَّبِعُکَ عَلی أن تُعَلِّمَنِ مِمّا عُلِّمتَ رُشداً«۲» سوره کهف آیه ۶۵، سلیمان با آن سلطنت کذایی خود افتخار ننمود بلکه بعلم افتخار مینماید آنجا که میگوید یا أَیُّهَا النّاسُ عُلِّمنا مَنطِقَ الطَّیرِ«۳».

وقتی سلیمان نبی (ع) بعلم و دانش افتخار نماید جا دارد که انسان کامل الایمان نیز بمعرفت و شناسایی پروردگار و صفات و آثار خدای عالمیان افتخار نماید.

و هدهد با ضعف وجودش بدانش خود افتخار میکند أَحَطتُ بِما لَم تُحِط بِهِ«۴» و اگر نبود شرف و فضیلت بعلم و دانش چگونه حیوان ضعیف در حضور سلیمان موقعیت پیدا مینمود که اظهار احاطه علمی نماید و سلیمان علیه السلام تصدیق نماید کلام او را.

و تمام کتب آسمانی اعلام مینماید بفضیلت علم و دانش، در تورات است که خداوند بموسی (ع) خطاب نمود «حکمت را بزرگ دان و من قرار ندادم حکمت را در قلبی مگر آنکه میآمرزم او را، پس تعلّم حکمت کن و خود نیز عمل بحکمت نما پس از آن بدیگران تعلیم کن».

---

(۱) و خداوند تعلیم نمود تو را بچیزی که نمیدانستی و همیشه فضل خدا برای تو بزرگ است.

(۲) آیا متابعت نمایم تو را برای اینکه بیاموزی مرا از آنچه عالم گردیده‌ای و ترقی نموده‌ای.

(۳) ای مردم دانا گردیدم من زبان طیور و مرغها را.

(۴) هدهد بسلیمان میگوید من دانا گردیدم بچیزی که تو عالم بآن نیستی.

صفحه : ۲۴۲

خداوند در زبور بداود (ع) امر نمود که «بگو ببزرگان و رهبانان بنی اسرائیل که معاشرت و مراوده نمایند با علماء و دانشمندان و اگر عالمی نیافتند معاشرت نمایند با مردمان عاقل خردمند زیرا که تقوی و علم و عقل مراتب سه گانه ایست که قرار ندادم یکی از آنها را در احدی که اراده داشته باشم هلاکت او را، و بعضی از دانشمندان گفته‌اند اینکه تقوی را مقدم انداخته برای اینکه است که بدون تقوی علم حقیقی تحقق نپذیرد».

و در انجیل در سوره هفتم فرموده «علم طلب کنید و تعلیم علم نمائید زیرا اگر علم شما را بسعادت نرساند بشقاوت نیز نمیرساند و اگر شما را بلند نکند پائین نمی‌آورد و اگر شما را بی‌نیاز نکند محتاج نمیگرداند و اگر بشما نفع ندهد ضرر نیز نمیرساند و نگوئید میترسیم بدانیم و عمل نکنیم بگوئید امیدواریم که بدانیم و عمل کنیم علم شفاعت مینماید عالم را و بر خداوند حق و ثابت است که عالم را محروم نگرداند و روز قیامت خداوند خطاب میکند که ای جماعت علماء چه چیز است گمان شما بپروردگار خود گویند پروردگارا گمان ما اینکه بود که بما رحم کنی و ما را بیامرزی جواب میرسد همین طور اراده دارم زیرا که من حکمت خود را در شما ودیعه گذارده‌ام برای خیر شما نه برای شر شما پس داخل شوید برحمت من در بهشت من».

بعضی علماء گفته‌اند خداوند بهفت نفر هفت چیز کرامت فرموده بآدم (ع) علم اسماء آموخت وَ عَلَّمَ آدَمَ الأَسماءَ کُلَّها«۱» سوره

بقره آیه ۲۹، بخضر (ع) علم فراست آموخت وَ عَلَّمناهُ مِن لَدُنّا عِلماً«۲»

---

(۱) و تعلیم نمود بآدم تمام اسمها را.

(۲) و تعلیم نمودیم باو از جانب خودمان علم.

صفحه : ۲۴۳

سوره کهف آیه ۲۴، بیوسف (ع) علم تعبیر رَبِّ قَد آتَیتَنِی مِنَ المُلکِ وَ عَلَّمتَنِی مِن تَأوِیلِ الأَحادِیثِ«۱» سوره یوسف آیه ۱۰، و بداود صنعت زره ساختن وَ عَلَّمناهُ صَنعَةَ لَبُوسٍ لَکُم«۲» سوره انبیاء آیه ۸۰، و بسلیمان (ع) منطق طیر آموخت وَ قالَ یا أَیُّهَا النّاسُ عُلِّمنا مَنطِقَ الطَّیرِ«۳» سوره نمل آیه ۱، و بعیسی (ع) تورات و انجیل وَ یُعَلِّمُهُ الکِتابَ وَ الحِکمَةَ وَ التَّوراةَ وَ الإِنجِیلَ«۴» سوره آل عمران آیه ۴۳.

و بسید ما محمّد صلّی اللّه علیه و آله علم شریعت و توحید آموخت وَ عَلَّمَکَ ما لَم تَکُن تَعلَمُ«۵» سوره نساء آیه ۱۱۳، الرَّحمنُ عَلَّمَ القُرآنَ«۶» سوره رحمن آیه ۱.

علم اسماء بود که آدم را مسجود ملائکه گردانید، بعلم بود که خضر (ع) تلمیذی مثل موسی (ع) و یوشع پیدا نمود، بعلم بود که یوسف (ع) صاحب اهل و سلطنت گردید، بعلم بود که داود (ع) بریاست و درجه رسید، بعلم بود که سلیمان (ع) واجد بلقیس گردید و جن و طیور و باد مسخر امر او بودند، بعلم بود که عیسی (ع) رفع تهمت از مادر خود مریم (ع) نمود، بعلم بود که محمّد صلّی اللّه علیه و آله واجد درجه شفاعت گردید.

پایان خلاصه شرافت و فضیلت علم بقدری است که زبان عاجز از گفتن و

---

(۱) پروردگار من عنایت نمودی بمن از ملك و سلطنت و دانا گردانیدی مرا تعبیر خوابها.

(۲) و تعلیم نمودیم باو صنعت زره‌سازی را.

(۳) ای مردم دانا گردیدم من زبان طیور را.

(۴) و دانا گردید او بکتاب و حکمت و بتورات و انجیل. [.....]

(۵) خداوند آموخت بتو آنچه را که نبودی بدانی.

(۶) پروردگار رحمن تعلیم نمود قرآن را.

صفحه : ۲۴۴

قلم قاصر از نوشتن است واحدی از عقلای عالم منکر فضیلت علم و شرافت علماء و برتری دانشمندان از نادانان نشده و در جبلی هر فردی است که بدانشمندان احترام میگذارند.

شکی نیست که ترقی و تکامل بشر منوط بدانش است آدم نادان با حیوان یکی است، علم نوری است که از مصدر جلال احدی صادر گشته و از آن اشراقی بر قلب مؤمن کامل پرتو افکنده و اطراف قلب وی را روشن نموده و از شبکه حواس از باطن بظاهر تظاهر مینماید.

و دلیل بر فضیلت علم و دانش و علوّ مقام دانشمندان زیادتر از آن است که در اینکه مختصر گنجیده شود بلکه تعداد آن از شماره و اندازه بیرون است، در فضیلت علم همین بس که بطور تعجب در سوره زمر آیه ۱۳ فرموده هَل یَستَوِی الَّذِینَ یَعلَمُونَ وَ الَّذِینَ لا

یَعلَمُونَ إِنَّما یَتَذَکَّرُ أُولُوا الأَلبابِ(۱)» و در سوره مجادله آیه ۱۲ یَرفَعِ اللّهُ الَّذِینَ آمَنُوا مِنکُم وَ الَّذِینَ أُوتُوا العِلمَ دَرَجاتٍ(۲)».

و نیز اخبار و احادیثی که دلالت دارد بر فضیلت علم و دانش از تعداد و شماره بیرون است از پیغمبر اکرم (ص) چنین روایت میکنند که فرمود

۳» العلماء ورثهٔ الانبیاء(«

و نیز فرمود «میخواهید شما را خبر دهم بسخی‌ترین مردم با جود و بخشش گفتند آری یا رسول اللّه (ص) فرمود من سخی‌ترین هر شخصی از اولاد آدم میباشم و بعد از من سخی‌ترین مردم کسی است که بذل علم نماید و علم خود را منتشر گرداند بین مردم و مردی که

---

(۱) آیا مساوی میباشند کسانی که عالم و دانایند با کسانی که از علم و دانش تهی هستند جز اینکه نیست که متذکرند صاحبان عقل.

(۲) خداوند بلند نمود مرتبه کسانی را که ایمان آوردند و مرتبه کسانی را که بآنها علم آموخت درجات بسیار.

(۳) علماء وارث پیمبرانند.

صفحه : ۲۴۵

مجاهده نماید در راه خدا تا آنکه کشته شود.

و در جای دیگر چنین میفرماید

۱» مداد العلماء افضل من دماء الشّهداء«

و غیر اینها از اخبار بسیاری که بناچار برای اختصار از بیان آن خود داری مینمائیم.

(گفتار دانشمندان که علم نافع چیست)

چیزی که نزد مردم قدری مشتبه شده اینکه است که آیا آن علمی که اینکه قدر توصیف و تمجید در باره آن شده چه علمی است.

متکلمین و حکماء یعنی کسانی که نقطه نظر و هدف آنها شناسایی حقیقت اشیاء است از الهیّات و طبیعیّات و غیر اینها علم نافع را همان علم توحید میدانند زیرا که اس فضائل و منشأ هر کمال و فضیلت معرفت کردگار است و شناسایی مبدء کاینات بدون برهان و دلیل میسّر نمیشود و طریق برهان منحصر بعلم حکمت و کلام است و باین دلیل هر جا تعریف علم و دانش شده مقصود همان علم حکمت و کلام است.

علمای اخلاق علم نافع را شناسایی صفات نیکو و امتیاز دادن بین اوصاف و اخلاق نیک انسانی و بین صفات سبعی و بهیمی میدانند زیرا که منشأ هر فضیلت و کمالی تهذیب اخلاق است.

فقهاء و مجتهدین علم نافع را علم فقه و احکام و علم بقوانین فروع می دانند و گویند آن علمی که انسان را نجات میدهد آن است که مقدمه باشد بر عمل نمودن بمقررات شرع مطهر و آن همان علم فقه است.

مفسرین قرآن علم نافع را علم حدیث و تفسیر دانند زیرا که بعلم حدیث و تفسیر حلال و حرام شناخته میشود و واجب از غیر واجب تمیز پیدا

---

(۱) مرکّب علماء بهتر است از خون شهداء.

صفحه : ۲۴۶

میکند و طریق بندگی و عبودیّت بآن محقّق میگردد.

صوفیه علم حقیقی را علم باطن و طریق تصفیه دل و قلب میدانند و گویند آن علمی که انسان را رهبری نماید بجاده سعادت و طریق تجرد و تهذیب اخلاق و پاک نمودن دل را از کثافات اخلاقی و راه سیر الی اللّه تعالی و طریق ذکر و فرا گرفتن آنچه را که در اینکه راه لازم میدانند عارف گرداند، چنین علمی قابل تعریف و تمجید است.

و مخترعین صنایع جدیده و طرفداران آنها مدعی اینند که علم نافع منحصر بهمین اختراعات محیّر العقول دست بشری است، مثل اختراع برق، رادیو، تلگراف بی‌سیم و هزاران اختراعات جدید و چنین گمان میکنند که علم نافع آن علمی است که اثر عملی دارد و آن دانستن خواص و آثار اشیاء است که صنایع و اختراعات منوط بدانش آنست اما دانستن مفاهیم کلیه از قبیل حکمت الهی یا دانستن اصول فقه و غیر اینها چون علم بخواص و آثار موجودات نیست نتیجه‌ای ندارد و آثار عملی بر آن مترتب نمیگردد خلاصه علم و دانش را همان علوم طبیعی و دانایی را شناختن آثار طبیعیات نامند و غیر آن را موهوم و بی‌ثمر دانند.

لکن ندانسته‌اند که پیشوایان بشر و عقلای عالم اعتنایی بعالم طبیعت نداشته و ندارند مگر باقل چیزی که تهیه و توسعه سفر آخرت باشد پس هدف و نقطه بزرگان دین و غرض آنها از دانش همان رهبری بعالم باقی است عالم فانی در نظر آن برگزیده‌گان ارزشی ندارد و کوشش آنها در تقویت روحانی است نه جسمانی.

خلاصه آنچه معلوم و مسلم است اینست که در کلمات بزرگان دین هر جا تعریف و تمجید از علم و دانش شده مقصود آن علمی است که روحانیت بشر را تکمیل نماید و او را از ظلمت طبیعت برهاند و بجاده فضیلت و تکامل

صفحه : ۲۴۷

رهبری نماید.

اگر چه منکر شرافت علم و دانش حتی مثل دانستن بعض علوم مخترعه و پاره‌ای از صنایع مثل خیّاطی، نجّاری، بنّایی، نقّاشی و غیر اینها نمیتوان شد مخصوصا اختراعات محیر العقول دست بشری که خدمت بزرگی بجامعه بشری و تمدن اجتماعات نموده و انصافا علمای فنون و علمای طبیعی در آسایش بشر رنج فراوان برده‌اند لکن در عوض می‌بینیم ملیاردها از نفوس بشر در اثر همین اختراعات تلف شده و از بین رفته و کسان آنها بمعصیت ایشان گرفتار شده‌اند.

پس از اینجا معلوم میشود که علم نافع که لایق هر گونه تعریف و تمجید است آنست که نفس ناطقه بشر را تکمیل نماید و وی را بحیات همیشگی و زندگانی جاودانی برساند که اول آنها علم توحید و آخر آنها علم شریعت و طریقت است بلکه اول و آخر آن علم توحید است و بس یعنی علم اخلاق و علم احکام مقدمه علم توحید است هر قدر پایه توحید و معرفت محکم‌تر باشد پایه علم محکم‌تر است و بعکس هر قدر پایه علم محکم‌تر باشد پایه توحید محکم‌تر است لکن علم توحید و شناسایی حق تعالی در ابتداء منوط ببرهان و در انتهاء میرسد بوجدان، و برهان بدلیل عقلی پدید میگردد، و وجدان پس از تهذیب اخلاق و تصفیه قلب و ایمان کامل و تقوی حاصل میگردد.

کسی که خواهد معارف وی بمرتبه وجدان برسد بایستی پس از تحصیل ایمان و تهذیب اخلاق بدستورات پیشوایان بشر رفتار نماید و قدم پشت قدم آنها گذارد تا آنکه از برکت آنها بسر حدّ مقام انسانی رسد، برای ما مسلمانان چه روش بهتر از روش پیشوایان ما و چه طریقه‌ای بهتر از تعلیمات کتاب آسمانی ما (قرآن) است که راه نجات و سعادت را بخوبی بما میآموزد

صفحه : ۲۴۸

و ما را بسر حدّ عبوديّت و بكمال معرفت ميرساند اگر ماها بطريقى كه بما نشان داده‌اند سلوك نمائيم خوشبخت‌ترين مردم خواهيم بود.

خلاصه عالم حقيقى و دانشمند واقعى كسى را گويند كه در قلب وى نورى پديد گردد كه وى را بجاده سعادت و حيات هميشگى رهبرى نمايد و در وى قوت و شوكتى ايجاد نمايد كه بر قواى طبيعى و سبعى و شهوى بشرى غالب گردد و عقل آدمى را از اسارت نفس بهيمى نجات دهد و او را بر سرير مسند انسانيت بنشاند و امور مملكت بدن را مسخر عقلش نمايد و بنور و اضائه دانش راه سعادت خود را پيدا نمايد و در مهد امن و امان بياسايد.

قالُوا سُبحانَكَ لا عِلمَ لَنا إِلّا ما عَلَّمتَنا وقتى ملائكه عاجز ماندند از شناسايى اسماء اظهار عجز نمودند و اعتراف بقصور خود كردند و گفتند ما را دانشى نيست مگر آنچه را تو بما بياموزى.

(علوم ملائكه موهبتى است كسبى نيست)

آنچه از آيات و احاديث بر مى‌آيد اينست كه علوم ملائكه فطرى موهبتى است كه با ذات آنها بوجود آمده، ملائكه طبقاتى و مراتبى دارند كه هر طبقه واجد مرتبه‌اى از كمال ميباشند كه قابل كم و زيادتى نيست و شايد اشاره بدرجات و مراتب ملائكه دارد آنچه در احاديث است كه بعضى از ملائكه علوى هميشه در سجودند و بعضى هميشه در ركوع و بعضى در قيام وَ ما مِنّا إِلّا لَهُ مَقامٌ مَعلُومٌ

و نظر بموقعيّت و مقام آنها است كه هر يك در حدّ معينى قرار گرفته‌اند و همانطورى كه عمل آنها بر و تيره واحده است علوم آنها نيز همين قسم است يعنى همان است كه در ابتداى خلقت در فطرت آنها نهاده شده و در وجود

صفحه : ۲۴۹

آنها جهات استعدادى نيست مگر آنكه افاضه جديدى از طرف مبدء بشود زيرا چنانچه گفته‌اند ملائكه حالت منتظره ندارند هر كمالى كه در خور وجود آنهاست در ابتداء خلقت در اصل وجود آنها نهاده شده لكن انسان چون جامع مراتب و نشآت وجود است بعضى كمالات را بالفعل و بعض كمالات را بالقوه داراست و آنچه را در استعداد وى نهاده‌اند بايستى بسعى و كوشش از قوه بفعل آورد اينكه است كه عمل انسان و سعى و كوشش وى در اكتساب كمالاتش مدخليت عظيم دارد لكن ملائكه هر قدر هم عبادت كنند ذره‌اى بر كمالات ذاتى و علوم فطرى آنها افزوده نميگردد.

أَنتَ العَلِيمُ الحَكِيمُ

(مقصود از عليم و حكيم چيست)

حكيم بدو معنى آمده گاهى حكيم گويند و مقصود كسى است كه عالم باشد بخصوصيات و آثار موجودات و هر چيزى را بجاى خود بشناسد و خوب را از بد و خير را از شر تميز دهد و باين معنى مرادف ميگردد با عليم و از صفات ذات پروردگار ميشود زيرا كه عليم صيغه مبالغه است و دلالت دارد بر زيادتى علم بارى و احاطه آن بر معلومات و جامعيت آن و علم بآنچه صلاح مخلوقات

است و تميز دادن بين خوب و بد و علم بصلاح و فساد از شئونات اسم عليم است.

و گاهى كسى را حكيم نامند كه در عمل درستكار و با تدبير باشد و هر چيزى را در جاى خود نهد و هر گاه حكم كند و در آنچه قضاوت نمايد بجا و بموقع باشد بطورى كه در مورد اعتراض احدى از عقلاء واقع نگردد و باين لحاظ «الحكيم» از صفات فعل ميشود نه از صفات ذات و حمل بر معنى دوم در اينجا مناسبتر است بدو جهت يكى آنكه ملائكه وقتى مقام و

صفحه : ۲۵۰

مرتبه علمى آدم را شناختند اعتراف مينمايند كه تو عالمى بهمه چيز كه حقيقت هر چيزى نزد تو واضح و هويدا، و ظاهر و باطن هر چيزى نزد تو مكشوف است و نيز تو حكيمى و در عملى كه آدم را خليفه روى زمين قرار دهى درست كارى و اعتراض بر تو نيست.

و ديگر آنكه اگر «الحكيم» را بمعنى علم بحقيقت موجودات گرفتيم مرادف ميگردد با «العليم» كه همان معنى دانستن مصالح و مفاسد امور ميشود نه بمعنى ترتيب دادن اشياء و وضع هر چيزى در موقع خود اينكه است كه اگر «الحكيم» را بمعنى فعل و تدبير در امور گرفته شود در كلام فصيح و بليغ مناسب‌تر بنظر مى‌آيد.

صفحه : ۲۵۱

[سوره البقرة (۲): آيه ۳۳]

اشاره

قالَ يا آدَمُ أَنبِئهُم بِأَسمائِهِم فَلَمّا أَنبَأَهُم بِأَسمائِهِم قالَ أَ لَم أَقُل لَكُم إِنِّي أَعلَمُ غَيبَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ أَعلَمُ ما تُبدُونَ وَ ما كُنتُم تَكتُمُونَ (۳۳)

ترجمه:

خطاب از مصدر جلال خداوندى صادر ميگردد كه اى آدم بملائكه خبر بده اسمهاى آنها را پس چون آدم بملائكه اطلاع داد باسمهاى خودشان، خداوند بملائكه گفت، آيا بشما نگفتم كه من ميدانم آنچه را كه پنهان و غيب است در آسمانها، و آنچه در زمين غيب است، و ميدانم آنچه را ظاهر ميكنيد، و آنچه را پنهان ميداريد.

(توضيح)

اشاره

«أَنبِئهُم» معنى لغوى نبأ نبأ و انباء در لغت اخبار دادن بامر بزرگى است كه فائده عظيم در بر داشته باشد و علم يا ظن قوى از آن حاصل گردد و هر خبرى را در زبان عرب نبأ نگويند بلكه خبرى را نبأ گويند كه متضمن اينكه سه خصوصيت باشد:

۱- بامر مهمى خبر بدهند، ۲- بخبر دادن فائده بزرگى در نظر گيرند، ۳- شنونده از خبر علم يا مظنه قوى بر وى حاصل گردد اينكه

است که در قرآن مجید نبأ عظیم فرموده مثل عَمَّ یَتَساءَلُونَ عَنِ النَّبَإِ العَظِیمِ سوره عم آیه ۱.
پس باین اعتبار بایستی مقصود از اسماء امر بزرگی باشد نه فقط اسم اشیاء یا نامهای ملائکه چنانچه بعضی گمان کرده‌اند.

(مقصود از اسمایی که خداوند تعلیم آدم نمود چیست)

همین طوری که بسیاری از مفسرین گفته‌اند شاید مقصود از اسمایی که خداوند تعلیم آدم نمود و پس از آن بآدم امر نمود که بملائکه خبر دهد اسماء

صفحه : ۲۵۲

آنها را حقیقت اشیاء و خصوصیات و فوائد موجودات باشد نه فقط الفاظ و لغات.
و شناسایی هر چیزی بحقیقت وقتی تحقق پذیرد که آن چیز بتمام انحاء وجود شناخته شود و برای هر چیزی چهار نحو وجود تصور میشود:
وجود لفظی، وجود کتبی، وجود ذهنی، وجود خارجی، وجود لفظی همان اسمی است که در ابتداء تولد نام شخص قرار میدهند و بآن شناخته میشود و وجود کتبی آن باعتبار وجود لفظی آن است، و وجود ذهنی آن نحو وجود و صورت شخصیه آن است که در ذهن تصور میگردد، و وجود عینی همان شخصیت و نحوه وجود خارجی اشیاء است و علم حقیقی نسبت بهر چیزی شناختن همان وجود عینی خارجی آن است بتمام جهات و عناوین آن از عوارض و جواهر و قوا و مشاعر ظاهری و باطنی و جهات استعدادی و عینی و آنچه در آن مکشوف و ظاهر گشته و آنچه در حقیقت او مخفی و پنهان است نه فقط عوارضی که بمشاعر ظاهری ادراک میگردد اینها شناختن حقیقی بشمار نمیآید اینکه است که در قرآن گفته یَعلَمُونَ ظاهِراً مِنَ الحَیاةِ الدُّنیا وَ هُم عَنِ الآخِرَةِ هُم غافِلُونَ«۱» سوره روم آیه ۶.
و باعتبار دیگر هر چیزی وجودی دارد در لوح محفوظ و در عالم ملائکه و عقول قدسیه و نحو وجودی دارد در عالم نفوس کلیه و جزئیه بشری و وجودی دارد در عالم طبیع و عالم حس.
خلاصه شاید مقصود از اسمایی که خداوند بآدم آموخت و دستور داد باو که بملائکه بیاموزد آن اسماء را، عالم گردانیدن آدم (ع) باشد بتمام مراتب موجودات از اسم و مسمی و وجودات عینی و وجودات علوی و وجودات سلفی است و نیز مطلع گردانیدن وی باشد بجمیع انحاء موجودات از نحوه وجود مادی گرفته تا برسد بوجود عقلی و از عقلی گرفته تا برسد بمرتبه

---

(۱) اینکه جماعت میدانند ظاهری از حیات دنیا را و آنها از آخرت غافلند.

صفحه : ۲۵۳

هیولی زیرا در جای خود مبرهن گردیده که موجودات از جانب اعلاء بادنی و از ادنی باعلاء مثل حلقه‌های زنجیر با هم بستگی دارند و حکماء از ادنی به اعلی را قوس صعود گویند و از اعلی بادنی را قوس نزول نامند زیرا که حق تعالی در مقام اثبات فضیلت آدم و موقعیت وی و فضیلت و برتری او از ملائکه بر آمده و چنانچه گفته شد برتری و فضیلت فقط بعلم است نه بچیز دیگر.

(آیا ملائکه افضلند یا انسان)

بین دانشمندان در اینجا گفتگو بسیار است بعضی ملائکه را افضل از انسان میدانند و بعضی انسان را افضل از ملائکه میدانند.

باعتباراتی میتوان گفت انسان کامل افضل و بالاتر از ملائکه بشمار میرود یکی اینکه است که ملک محدود بحدّ معینی است که از حدّ خود تجاوز ندارد جبرئیل ملک مقرب در شب معراج میگوید

لو دنوت انملهْ لاحترقت اجنحتی

لکن فرد کامل انسان یعنی حضرت محمّد (ص) از سدرهْ المنتهی میگذرد و میرسد «بقاب قوسین او ادنی).

و دیگر اینکه است که خداوند آدم را مسجود تمام ملائکه قرار داد آنجا که گوید فَسَجَدَ المَلائِکَهُ کُلُّهُم أَجمَعُونَ با اینکه همه تأکید نمیتوان گفت ملائکه افضل از آدم میباشند زیرا که اگر ملائکه از آدم افضل بودند چگونه مأمور میشدند در مقابل آدم اظهار خضوع و افتاده گی نمایند و سجده کنند آدم را.

و دیگر اینکه است که خداوند اسماء را تعلیم آدم نمود و وی را معلم ملائکه قرار داد و البته علم آموز بهتر و افضل از دانش آموز بشمار میرود و نیز قبل از اینکه آدم اسماء را تعلیم ملائکه نماید ملائکه دانشی باسماء نداشتند و آدم (ع) بتعلیم الهی عالم بآنها بود و باین لحاظ آدم فضیلت داشت بر ملائکه

صفحه : ۲۵۴

هَل یَستَوِی الَّذِینَ یَعلَمُونَ وَ الَّذِینَ لا یَعلَمُونَ«۱».

و در بعضی احادیث معصوم (ع) انسان کامل را افضل از ملک بشمار می آورد بلحاظ آنکه در ملک قوه شهوت و غضب نیست که مجاهده با نفس نماید و از مقتضیات آنها خود داری کند و انسانی که مخالفت هواهای نفسانی نماید و پیروی از عقل و شرع کند بهتر از ملک است.

پس باین اعتبارات میتوان گفت مؤمن کامل بهتر و افضل از ملک است لکن بجهات دیگر چنانچه بسیاری از دانشمندان معتقدند ملک افضل و شریف‌تر از انسان است زیرا شرف و فضیلت هر شیئی بحقیقت جوهری وی است و حقیقت و ذات ملک صرف روحانیت و نورانیت است و منسوب بظلمت هیولایی و ماده نیست و انسان وقتی مراتبی را طی نمود و کامل گردید و از ظلمت ماده و عالم طبیعت رهایی یافت ممکن است باول درجه ملک برسد مثل انبیاء که روحانیت آنها غالب بر جهات جسمانی ایشان است و نیز رسالت انبیاء بتوسط ملائکه بود پس ملک افضل است از انسان.

و از آیات قرآنی نیز شواهدی آورده‌اند بر افضلیت ملک مثل قوله تعالی نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الأَمِینُ عَلی قَلبِکَ«۲» سوره شعراء آیه ۱۹۳، و در جای دیگر از قول شیطان حکایت مینماید ما نَهاکُما رَبُّکُما عَن هذِهِ الشَّجَرَهِْ إِلّا أَن تَکُونا مَلَکَینِ«۳» سوره اعراف آیه ۱۹، اگر ملک از بشر افضل نبود چگونه آدم و حواء فریب شیطان میخوردند بامید آنکه بخوردن شجره منهیه ملک شوند.

---

(۱) آیا مساوی میباشند کسانی که علم و دانش دارند با کسانی که دانشی ندارند یعنی هرگز مساوی نیستند در فضیلت.

(۲) نازل گردید روح الامین با قرآن بر قلب تو.

(۳) خداوند نهی نکرد شما دو نفر را از اینکه درخت مگر برای اینکه نبوده باشید دو ملک.

صفحه : ۲۵۵

و نیز ملائکه همیشه مشغول عبادت و مطیع امر پروردگارند و مقام «عندیت» نزد او دارند چنانچه در باره آنها فرمود إِنَّ الَّذِینَ عِندَ

رَبِّکَ لا یَستَکبِرُونَ عَن عِبادَتِهِ«۱» سوره اعراف آیه ۲۵، و انسان را ظلوما جهولا معرفی نموده.

خلاصه گفتگو بین دانشمندان در اینجا بسیار است که بناچار برای اختصار از بیان آن خود داری مینمایم و بهتر اینکه است که گفته شود ملک و انسان دو نوع متمایز و دو سنخ مختلف میباشند بجهاتی میتوان گفت ملک بحقیقت جوهری که مشوب بظلمت هیولا-یی نیست و همیشه مشغول فرمانبری و اطاعت و غرق در مشاهده جلال و جمال احدی است اشرف و افضل از انسان بشمار میرود خصوصا ملائکه مقربین مثل جبرائیل و میکائیل و ملائکه حمله عرش و امثال اینها اشرف از افراد کامل انسانند.

و بلحاظ خصوصیات و جامعیتی که در انسان مأخوذ است و آن قوا و استعداد غیر متناهی که برای ترقی و تعالی در بشر نهاده‌اند که ملک فاقد آن است و محدود بحد معینی است باین اعتبارات انسان افضل از ملک است خصوصا از ملائکه مدبّرین که در واقع آنها خدمتگزار بشرند و مسخّر امر پروردگارند و برای حفظ و حراست انسان و تأمین آسایش و معاش وی استخدام گشته‌اند «و اللّه عالم بحقایق الامور».

نه فلک راست میسّرند ملک را حاصل آنچه در سرّ سویدای بنی آدم از اوست

(سعدی)

---

(۱) کسانی که نزد حق تعالی هستند آنها تکبر نمیکنند از عبادت او سبحانه.

صفحه : ۲۵۶

[سوره البقرة (۲): آیه ۳۴]

اشاره

وَ إِذ قُلنا لِلمَلائِکَةِ اسجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلّا إِبلِیسَ أَبی وَ استَکبَرَ وَ کانَ مِنَ الکافِرِینَ (۳۴)

ترجمه:

وقتی بملا-ئکه گفتیم سجده کنید آدم را پس تمام ملائکه سجده کردند او را مگر ابلیس که اباء و انکار نمود از سجده کردن و تکبر کرد و گردید از کافرین.

(توضیح)

اشاره

اسجُدُوا لِآدَمَ سجده در لغت عبارت است از اعلی درجه اظهار تذلل و کوچکی نمودن در مقابل بزرگ و اظهار نمودن عبودیت و بندگی در برابر او و عبادت اینکه است که بنده در مقام بندگی خود را وا دارد در مقام اطاعت و اینکه اوامر مولا را اجرا نماید بدون آنکه از خود اظهار رأی و سلیقه نماید و بایستی عمل بندگی صلاحیت مولویت مولا را داشته باشد و بدستور خود مولا باشد

اینکه است که عبادت وقتی انسان را بمقام عبودیت میرساند که به اوامر الهی بتوسط سفراء او ابلاغ شده باشد و نیز بنده بعنوان انجام وظیفه عمل نماید نه برای مزد و ثواب.

و واضح‌ترین چیزی که ذلت عبودیت و عزت ربوبیهٔ را نشان میدهد سجده است و سجده یا باختیار است یا بدون اختیار سجده اختیاری مخصوص بانسان و جن و ملک است و خطاب بانسان نموده فَاسجُدُوا لِلّهِ وَ اعبُدُوا«۱» که انسان مأمور شده باختیار در مقابل عظمت پادشاه جبّار قهّار شریف- ترین اعضاء خود را بر خاک که پست‌ترین موجودات بشمار میرود بگذارد و اظهار بندگی و عبودیت نماید و بپاداش آن اجر جمیل برای آن مهیا گشته.

و سجده بدون اختیار مثل سجده نمودن تمام موجودات از جمادات

---

(۱) پس سجده کنید از برای خداوند و عبادت و بندگی نمائید او را.

صفحه : ۲۵۷

و نباتات و حیوانات است وَ النَّجمُ وَ الشَّجَرُ یَسجُدانِ«۱» سوره رحمن آیه ۳، که سجده آنها از روی فطرت و غریزه است.

و اینکه ملائکه مأمور شدند که از برای آدم سجده کنند با اینکه سجده مخصوص بخداست در توجیه آن بعضی گفته‌اند ملائکه مأمور شدند که آدم را قبله خود قرار دهند نه آنکه بآدم (ع) سجده کنند یا آنکه مقصود اینکه است که ملائکه منقاد و مطیع آدم (ع) گردند و اظهار نمایند ببزرگی و عظمت آدم (ع) پس سجده ملائکه سجده عظمت و تعظیم و اجلال بود و ملائکه مأمور شدند برای خدمتگزاری اولاد آدم (ع) کمر خدمت بندند، اینکه بود که تمام ملائکه زیر اینکه بار رفتند مگر ابلیس لعین که مقام روحانی آدم (ع) را نمیدانست، فقط صورت جسمانی را میدید و از معنی غافل بود، اینکه بود که خود را شریف‌تر از آدم میدانست لذا متیت کرد و از سجده نمودن در برابر آدم و اظهار کوچکی در مقابل او خود داری نمود و بمخالفت امر خدای سبحان از مقام شامخی که داشت پرتاب گردید و پس از آنکه مهلت داده شد قسم خورد فَبِعِزَّتِکَ لَأُغوِیَنَّهُم أَجمَعِینَ«۲» که آدم (ع) و اولاد او را گمراه نماید. شیطان پس از چندین سال عبادت و بندگی بیک محکم امتحان و مخالفت، مردود و لعین گردید وای بر ما اولاد آدم که روزی چندین گناه و خطاء میکنیم و باز امید عفو و بخشش از کرم خداوندی داریم، ولی او از راه فضل و کرم و بزرگواری خود بما وعده داده که هر وقت رو باو آریم و درب رحمت و کرم او را بکوبیم ما را بپذیرد و گناهان ما را ببخشد و ما را عفو فرماید.

---

(۱) ستارگان و درختان سجده کننده‌گانند.

(۲) قسم بعزت و عظمت تو که اغوا و گمراه مینمایم تمام اولاد آدم را. [.....]

صفحه : ۲۵۸

(مقصود از سجده و تسبیح موجودات چیست)

در کتاب کریم آیات بسیاری است که دلالت دارد بر اینکه تمام موجودات از اشجار و دوابّ و ملائکه و موجودات ارضی و سمائی تماما سجده میکنند برای خداوند وَ لِلّهِ یَسجُدُ مَن فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ طَوعاً وَ کَرهاً«۱» سوره رعد آیه ۱۶، وَ النَّجمُ وَ الشَّجَرُ یَسجُدانِ و امثال اینها از آیات بسیار است.

و نیز در آیات دیگر گوشزد بشر مینماید که تمام موجودات تسبیح و تمجید و ستایش مینمایند مقام ربوبیت را وَ إِن مِن شَیءٍ إِلّا یُسَبِّحُ بِحَمدِهِ وَ لکِن لا تَفقَهُونَ تَسبِیحَهُم«۲» سوره بنی اسرائیل آیه ۴۶، و غیر اینها، بسیاری از مفسرین گویند مقصود از سجده نمودن تمام موجودات از جمادات و نباتات و حیوانات اینکه است که همگی مسخر امر پروردگار و همه ذلیل و منقاد اوامر تکوینی او میباشند و هر یک را بکاری مأمور نموده و همه آنها سر تسلیم و اطاعت بزیر انداخته و از اوامر مرجوعه بآنها سستی نمینمایند.

و مقصود از تسبیح و ستایش نمودن موجودات دلالت وجود و حالات آنهاست بر وجود و وحدت و باقی صفات آن فرد ازلی، و در پاسخ سؤال که دلالت وجود آنها بر وجود مربّی و مدبّر عالم بسیار واضح و هویداست چگونه فرموده وَ لکِن لا تَفقَهُونَ تَسبِیحَهُم که شما نمی- فهمید تسبیح آنها، گویند و لو آنکه بسیاری از مردم اعتراف دارند بوجود

----

(۱) و برای خداوند سجده میکنند کسانی که در آسمانها و زمین هستند بطور رغبت یا بطور کراهت.

(۲) چیزی نیست مگر اینکه حمد و ستایش مینماید پروردگار را لکن شما تسبیح و تقدیس آنها را نمی‌فهمید.

صفحه : ۲۵۹

صانع مدبر حکیم لکن در موجودات نظر عمیق ندارند و در انواع دلالت آنها تدبر و تفکر نمیکنند اینست که فرموده نمیفهمند یعنی فکر نمیکنند، و بعضی از دانشمندان ماهر در علوم و حکمت گفته‌اند از همین آیات می- توان استفاده نمود که تمام موجودات، زنده و گویا میباشند حتی جمادات زیرا که هر موجودی بقدر اشراق نور وجودی که از مبدء بوی اضافه میگردد صاحب حیات و علم میشود حتی جمادات و نباتات که آنها نیز مقدار کمی از علم و حیات بهره‌ای دارند لکن همین طوری که وجود آنها ضعیف است حیات و علم آنها نیز ضعیف است بطوری که برای مردمان عادی نمایشی ندارد و بزبان حال گویند:

ما سمیعیم و بصیریم و هشیم با شما نامحرمان ما خامشیم

و باید دانست که دلالت موجودات بر وجود مدبر آنها بدو طریق تحقق پذیرد گاهی از راه برهان عقلی و گاهی از راه و جدان سری، و برهان یا لمّی است یا انّی، برهان لمّی در اثبات وجود صانع محل ندارد زیرا که برهان لمّی علّت و سبب پی بمعلول و مسبّب بردن است و برای واجب الوجود علّت و سببی نمیتوان فرض نمود پس در اینجا منحصر میگردد ببرهان انّی که از معلول پی بعلت بردن است و تمامی موجودات دلیل انّی میباشند برای اثبات واجب الوجود جل شأنه زیرا وجود معلول دلیل بر وجود علت وی است و اینکه نحو شناسایی مقدور هر عاقلی است لذا باین اعتبار نمیشود بطور کلی و جمعی خطاب بمؤمنین باشد که شما تسبیح آنها را نمیفهمید زیرا که ایمان بدون تصدیق تحقق ندارد و تصدیق بدون آنکه منتهی بامر ضروری و بدیهی گردد ممکن نیست.

پس مؤمنین مخصوصا مؤمنین صدر اسلام که ایمانشان تقلیدی و اخذ از آباء و اجداد نبوده البته از روی فکر و تحقیق و فهمیدگی ایمان آورده بودند

صفحه : ۲۶۰

پس بطور کلّی نمیتوان گفت شما نمیفهمید دلالت وجود آنها را بر مدبّر و خالق آنها و شاید مقصود اینکه باشد شما مؤمنین که از روی برهان و دلیل عقلی ایمان آورده‌اید بطریق و جدان و بمشاهده سریّه نمیفهمید تسبیح موجوداترا اما مؤمن کامل حال ارتباط روح و سرّ وی بحقیقت موجودات گویا مشاهده میکند که تمام موجودات کلمات حقند و بچشم دل می‌بیند که هر موجودی باعتبار وجودش خود تسبیح و تهلیل اوصاف حقانی است، یعنی چگونگی دلالت موجودات را بر اوصاف صمدانی مشاهده مینماید.

و نيز براى صاحب قلب سليم چگونگى سجده نمودن موجودات مكشوف و معلوم است و بچشم دل مى‌بينـد چگونه موجودات در بندگى و اطاعت كمر خدمت بسته و در اطاعت مرجوعه بآنها آنى سستى نمينمايند.

در طبيعت هر موجودى تسبيح مخصوصى نهفته

و بنظر قاصر در اينجا وجه ديگرى ميرسد كه ممكن است گفته شود در غريزه هر نوعى از موجودات تسبيح مخصوص و ذكر خاصى نهفته كه مخصوص بوى است و همان طورى كه هر موجودى از موجودات راجع بتأمين معاش و ادامه زندگانيش غريزه‌اى دارد كه بدون فكر و رويّه ما يحتاج خود را فراهم مينمايد همين طور بطبيعت و بغريزه‌اى كه ناظم و مربى عالم در نهاد وى گذارده هر يك بنحو خاصى شكر ميكند و ستايش مينمايد آن معبود يكتا را، و غريزه در انواع موجودات مثل فطرت است در انسان و همان طورى كه فطرت انسان بر توحيد است غريزه انواع حيوانات و نباتات و جمادات هر يك بنحو مخصوص بر تعظيم و ستايش آن فرد ازلى است.

و نمى‌فهمند مگر خواص اولياء اللّه از انبياء و اولياء و كسى كه وى را روحى باشد مثل روح سليمان نبى عليه السّلام كه از مورچه حكايت ميكند

صفحه : ۲۶۱

يا أَيُّهَا النَّملُ ادخُلُوا مَساكِنَكُم البته سليمان بگوش سر كه هر حيوانى دارد استماع كلام مورچه را ننمود بلكه بعلم لدنى و بگوش باطنى استماع نمود كلامى كه از زبان سرّ مورچه گويا بود.

و آيات قرآنى و اخبار و احاديث و ادعيه اينكه مطلب را تأييد مينمايد در ادعيه صبح از ائمه ما رسيده:

۱» سبحان من تسبّح له الانعام باصواتها يقولون سبّوحا قدّوسا، سبحان من تسبح له البحار بامواجها، تسبح لك الدّواب فى مراعيها و الوحوش فى مظانها و السباع فى فلواتها و الطير فى و كورها، تسبح لك البحار بامواجها و الحيتان فى مياهيها و المياه على مجاريها و الهوام فى اماكنها»«

تا آخر، و از اينكه قبيل ادعيه بسيار است.

پس از اينكه بيان خواهى فهميد كه دلالت موجودات بر وجود حقانى و صفات ازلى يا از طريق برهان «انّى» است كه همين قدر از وجود ممكنات و حدوث آنها پى‌ببريم بوجود واجب الوجودى كه منزه از حدوث و امكان است و يا از طريق و جدان است و و جدان دو قسم است گاهى مؤمن عارف همين قدر اجمالا كيفيت ارتباط موجودات را بحق معاينه مينمايد و بمشاهده كشفيه براى وى مكشوف ميگردد چگونگى قوام و ارتباط موجودات را بحق تعالى و نيز معيّت و قيّوميّت وى را مشاهده مينمايد.

و اينكه نحو شناسايى وقتى براى انسان ميسّر ميگردد كه غوّاص‌وار

---

(۱) منزه است كسى كه تسبيح و ستايش مينمايند او را چهار پايان بصداهاى خود و ميگويند «سبوحا قدوسا» پاك و منزه است خدايى كه تقديس مينمايند او را درياها بموجهاى خود و ستايش ميكنند او را تمام جنبنده‌هاى زمين در محل چراگاه خود و ستايش مينمايند حيوانات وحشى در مكان خود و حيوانات درنده در مغارها و پرندگان در آشيانها و ماهيان در آبها و آبها در محل جريان خود و حيوانات و حشرات زمينى در مكانهاى خود.

صفحه : ۲۶۲

در بحر عظمت حق تعالی فرو رود بطوری که از خودیت خود در مرتبه شهود اثری باقی نماند و باصطلاح عرفاء «فناء فی اللّه» پیدا نماید و اینکه نحو از و جدان با مراتبی که دارد مرتبه دانی و اول مقام مقربین بشمار میرود لکن مرتبه عالی آن که نماینده‌ای در روی زمین جز انبیاء و خلفای آنها ندارد اینکه است که علاوه بر کشف و شهود و «فناء فی اللّه» در کمون موجودات فرو رود و حقیقت و نحوه وجود هر موجودی و آثاری که بر آن مترتب است در نظر شهود او مکشوف گردد و تمام حالات و غرائزی که در ظاهر و باطن هر شیئی نهفته است برای وی هویدا و واضح گردد.

پس کسی میتواند کیفیت سجده موجودات و چگونگی تسبیح نمودن هر نوعی از انواع ممکنات را بداند که به اینکه مرتبه اخیر از دانش رسیده باشد.

آری چنین فهم و دانشی در خور مقام هر کسی نیست تنها عده اندکی از بشر که لایق مظهریت صفات حقانی گردیده‌اند و نماینده علم و حکمت و قدرت و باقی صفات احدی گشته‌اند اینکه موهبت عظمی نصیب آنان گردیده و اینهایند سفراء الهی و مصداق انسان کامل و جا دارد که در باره آنها گفته شود «لولاک لما خلقت الافلاک».

(مراتب سه‌گانه توحید و درجات موحدین)

مرتبه اول توحید عوام است یعنی عموم مؤمنین که از مرتبه الفاظ و مفاهیم قدمی بالاتر نگذاشته‌اند مرتبه دوم توحید خواص است که بطریق دلیل و برهان در مقام اثبات صانع بر آمده‌اند و ذات و صفات حقانی را از روی دلیل و برهان ثابت مینمایند.

مرتبه سوم توحید خاص الخاص است و در اینجا دو مرتبه است و هر مرتبه‌ای مراتبی در بر دارد مرتبه اول اینکه است که از راه دلیل و برهان قدم بالا نهاده و بمرتبه و جدان و کشف رسیده و کیفیت ارتباط وجود خود و

صفحه : ۲۶۳

باقی موجودات را بحق تعالی میفهمد و البته اینکه مقام بلندی است که بایستی کوشید تا باین مقام رسید لکن رسیدن باین مرتبه برای کسی که دارای ایمان و تقوی باشد کم و بیشی میسر میگردد.

مرتبه دوم از مرتبه سوم را توحید اخصّی نامند و در اینکه مرتبه حقایق و سرّ وجود مکشوف میگردد و هر موجودی را بحقیقت وجود و اسراری که در آن مخفی است معاینه مینماید و اهل چنین توحیدی نماینده حق تعالی و مظهر اتم اوصاف احدی میباشند و فیض وجود و اشراق نور ازل اول بآنها میرسد و بتوسط آنان بباقی موجودات سرایت مینماید اینکه است که اطاعت اینها اطاعت حق و محبت و دوستی اینکه بزرگواران دوستی خدا.

فَسَجَدُوا إِلَّا إِبلِيسَ بین علمای تفسیر حرف است که آیا ابلیس از جنس ملائکه خلقت شده بود یا از جنس جن جماعت بسیاری از مفسرین گویند که از جنس ملائکه بود و جماعت دیگری گویند از جنس جن.

دلیل کسانی که گویند ملک بود همین استثناء است یعنی تمام ملائکه سجده کردند بآدم مگر ابلیس که بین ملائکه او مخالفت نمود و سجده نکرد زیرا که خداوند بملائکه امر نمود بسجده کردن بر آدم و بغیر ملائکه امر نفرموده بود و اگر شیطان از جنس جن بود اصلا مأمور بسجده نبود تا اینکه بمخالفت مردود گردد.

و دلیل کسانی که گویند از جنس جن است نه ملک یکی قوله تعالی کانَ مِنَ الجِنِّ و کان دلالت دارد که ابلیس همیشه از جن بوده نه اینکه بمخالفت و سجده نکردن از جن شده باشد.

و دیگر اگر ابلیس ملک بود هرگز خلاف و خطاء نمیکرد زیرا که آنچه باعث خطاء میشود قوای شهویه و غضبیه است که ملائکه از آن مبرّای

صفحه : ۲۶۴

میباشند پس از اینجا معلوم میشود که ابلیس از جنس جن بود و استثناء در اینجا استثناء منقطع است مثل اینکه گویند همگی آمدند در منزل مگر حمار و استثنای منقطع یکی از اقسام استثناء بشمار میرود، و اینکه گویند خداوند فقط ملائکه را مأمور نمود بسجده، و اگر جن بود و ملک نبود هرگز مأمور بسجده نبود گوئیم بخود اینکه آیات معلوم میشود که شیطان نیز مأمور بسجده کردن بود زیرا چنانچه از اخبار بر می‌آید شیطان بقدری عبادت نمود که بظاهر خود را از جنس ملک بشمار آورد، و ممکن است در مقام امتحان مأمور بسجده شده باشد «تا سیه روی شود هر که در او غش باشد» و اینکه گویند ملک بود و بمخالفت تغییر حقیقت داد و داخل در جن شد درست بنظر نمی‌آید زیرا که قلب حقیقت و ماهیت محال است پس از اینجا معلوم میشود که در اصل ابلیس جن بوده و بتدلیس خود را داخل ملائکه گردانید.

صفحه : ۲۶۵

[سوره البقرة (۲): آیه ۳۵]

اشاره

وَ قُلنا یا آدَمُ اسکُن أَنتَ وَ زَوجُکَ الجَنَّةَ وَ کُلا مِنها رَغَداً حَیثُ شِئتُما وَ لا تَقرَبا هذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَکُونا مِنَ الظّالِمِینَ (۳۵)

ترجمه:

و گفتیم ای آدم تو و زوجه‌ات در بهشت ساکن گردید و از نعمتهای واسع و پاکیزه بهشتی بخورید آنچه میخواهید و نزدیک اینکه شجره نشوید اگر نزدیک اینکه درخت شدید از کسانی میگردید که ظلم بنفس خود نموده‌اید.

(توضیح)

اشاره

وَ قُلنا یا آدَمُ اسکُن نون «قلنا» نون جمع نیست بلکه دلالت دارد بر عظمت و بزرگواری گوینده، «اسکن» در لغت بمعنی قرار و آرامش گرفتن بعد از حرکت است یا سکنی و قرار گرفتن در محل و منزلی است.

أَنتَ وَ زَوجُکَ الجَنَّةَ

(آیا بهشت آدم چه بهشتی بود)

در اینکه آیا بهشت دنیا بود یا بهشت خلد بین مفسرین گفتاری است:

در تفسیر علی بن ابراهیم از صادق آل محمّد (ص) سؤال میشود که آیا بهشت آدم از دنیا بود یا از آخرت حضرتش در پاسخ فرمود بهشت دنیا زیرا که در آن ماه و خورشید طلوع و غروب مینمود و اگر از بهشت آخرت بود هیچوقت از آن بیرون نمیرفتند.

بعضی گفته‌اند آن بهشتی بود در آسمان غیر از بهشت خلد زیرا که بهشت خلد دائمی است کسی که داخل آن گردید هیچ وقت خارج نخواهد گردید و زحمت تکلیف در آن نیست.

و بعضی از مفسرین گویند آن همان بهشت خلدی است که بمتقین

صفحه : ۲۶۶

وعده داده شده نظر به اینکه الف و لامی که در اول آن واقع شده الف و لام عهد است و اشاره دارد بهمان بهشت خلد و برای رفع اعتراض که چگونه شیطان پس از مردود شدن داخل بهشت خلد گردید گویند شیطان داخل بهشت نشد از خارج با تدلیس آنها را فریب داد و اینکه گویند کسی که داخل بهشت خلد گردید خارج شدن ندارد آن مقامی است که در قیامت بجزای اعمال باشخاص با تقوی عنایت مینمایند نه در ابتداء امر.

پاسخ، ممکن است الف و لام «الجنّة» در آیه الف و لام جنس باشد نه عهد زیرا چنانچه از آیات و روایات معلوم میشود بهشت اقسامی و درجاتی دارد و هر یک را نامی است و شاید به آدم (ع) امر شد که داخل بهشتی گردد که در خور وی است یعنی در خور بدایت وجود او باشد نه آن بهشت موعود که پس از طی مقامات منزل و محل آخری بشر است و اینکه آن را بهشت خلد گویند شاید بمناسبت اینکه باشد که هر که داخل آن گردید در آن جاویدانست بیرون آمدن ندارد چنانچه مکرر در کلام مجید در باره بهشتیان فرموده هُم فِیها خالِدُون.

و بعضی گفته‌اند ممکن است بهشت آدم همان بهشت دنیا باشد زیرا که آدم در زمین خلق شده بود باین اعتبار بایستی بهشت او نیز در زمین باشد و آن باغی بود در فلسطین یا بین فارس و کرمان و برای امتحان آدم تعیین شده بود و مقصود از هبوط در آیه بعد اهبِطُوا انتقال آدم است بعد از خطیئه بزمین هند و هبوط باین معنی در قرآن استعمال شده است مثل قوله تعالی اهبِطُوا مِصراً.

و همان روایت علی بن ابراهیم قول اول را تأیید مینماید زیرا که ممکن نیست دخول در بهشت آخرت مگر بعد از طی منازل و مراحل که در طول هم واقعند یعنی حکمت الهی چنین اقتضاء نموده که انسان تا اینکه

صفحه : ۲۶۷

حیات دنیا و پس از آن عالم برزخ را نپیماید نمیتواند وارد بهشت خلد گردد، مثل اینکه تا از عالم صلب پدر و رحم مادر نگذرد پا بر اینکه عالم نخواهد گذشت و ظاهر اینکه است که بهشت منزل اولی آدم (ع) بود که بایستی پس از آن عوالمی را طی کند تا بآن بهشت موعود برسد زیرا که در محل خود مبرهن گردیده که طفره در وجود محال است شیء متحرك هر قدر حرکت سریع نماید باید مسافت را طی کند تا بسر منزل مقصود برسد و خلقت انسان دفعی نیست بلکه تدریجی است و محتاج بماده و مدت است.

(آیا خلقت حواء بچه نحو شده)

إبن عباس و إبن مسعود و بعضی دیگر از مفسرین چنین گویند وقتی ابلیس رجیم رانده شد از مقام کریم بلعنت ابدی گرفتار گردید و از بهشت بیرونش کردند آدم تنها ماند و از تنهایی متوحش گردید خداوند حوا را خلق نمود تا آنکه آدم با حوا مأنوس گردد و

در بعضی روایات است که آدم را خواب ربود و از پهلوی چپ وی حوا گرفته شد وقتی آدم از خواب بیدار شد دید زنی باجمال پهلوی او نشسته از وی سؤال نمود تو کیستی گفت زنی هستم گفت برای چه خلق شده‌ای گفت برای اینکه با من آرامش یابی و انس بگیری پس ملائکه گفتند اسم اینکه زن چیست گفت حوا و وی را حوا نامیده‌اند که از زنده که آدم باشد بوجود آمده.

در کتاب فقیه از زراره چنین روایت میکنند که از حضرت صادق از خلقت حوا سؤال شد و اینکه گویند وقتی خداوند آدم را خلق نمود از دنده چپ وی حوا را بیرون آورد حضرت در پاسخ فرمود

سبحان اللّه و تعالی عن ذلک علوّا کبیرا

آیا خداوند قدرت نداشت که برای آدم زوجه‌ای خلق کند از غیر دنده او، و اینکه کلام شنیعی است که گفته شود

صفحه : ۲۶۸

بعضی از آدم زوجه وی واقع گردد تا آنجا که گوید حوا از فاضل طینت آدم خلق گردیده.

«گفتار صدر المتألّهین در تفسیر آیه»

آن دانشمند بزرگ در اینجا بیانی دارد که خلاصه آن را ترجمه می کنیم، بدان که از برای انسان کامل در بدایت حالاتش و ابتدای وجودش مقاماتی و درجاتی است چنانچه در انتهای امرش نیز مقامی و موقعیّتی پیدا مینماید و اول مقام او وجود وی است در علم حضوری حق تعالی که خلیفه و نماینده او باشد در زمین و در آن مقام عهد و میثاق از او گرفته شد، مقام دوم مقام مسجودیت وی است که ملائکه مأمور شدند سجده کنند برای آدم در بهشت ارواح و عالم قدس که موقع ظهور تمامی صور اسماء الهیه است، مقام سوم محل تعلق روح ببدن است در عالم علوی سمائی و آن بعد از عالم اسماء میباشد که بواسطه روح حیوانی که واسطه بین عقل و اینکه بدن کثیف است تحقق پذیرفته و انسان بهمین روح لطیف حیوانی در عالم اشباح داخل میگردد در مرتبه حیوانی و بهشت ابدان و اشاره، بهمین مرتبه دارد قوله تعالی یا آدَمُ اسکُن أَنت‌َ وَ زَوجُک‌َ الجَنَّةَ.

مقام چهارم- مرتبه هبوط وی است بسوی عالم ارض و تعلق وی باین بدن ظلمانی که ترکیب شده از اضداد و منشأ عداوت و فساد و باعث محجوبیت اوست از عالم معاد.

تا اینجا تنزلات انسان از فطرت اصلیه بانتهاء میرسد پس از آن در مرتبه عود بمبدء و بازگشت بفطرت در قوس صعود بر عکس سیر نزولی ورد امانات باهلش نیز مقاماتی دارد چنانچه تفصیل آن در مقامات و حالات آخرت بیان شد. (پایان)

صفحه : ۲۶۹

وَ لا تَقرَبا هـٰذِهِ الشَّجَرَةَ روایت از حضرت امام محمّد باقر (ع) است «لا تقربا» یعنی از اینکه درخت نخورید و خلافی نیست در اینکه مخالفت امر حق تعالی تحقق پیدا نمود و از آن درخت خوردند نه اینکه فقط نهی از نزدیک شدن بآن درخت باشد چنانچه ظاهر آیه است.

و اینکه آیا نهی از خوردن از آن شجره نهی تحریمی بوده یا نهی تنزیهی بعضی چنین معتقدند که برای آدم و حوا خوردن از آن درخت حرام بوده و نهی در اینجا را نهی تحریمی گرفته‌اند و آنها مخالفت کردند و معصیت نمودند و اینکه آیه و امثال آن را شاهد بر عقیده فاسد خودشان آورده‌اند که گناه کردن انبیا را جایز میدانند و منکر عصمت انبیاء میباشند.

لکن قول حق و صحیح که مطابق با براهین عقلی و نقلی است و مطابق با مذهب حقه جعفریه است اینکه است که نهی در اینجا نهی

تحریمی نیست بلکه نهی تنزیهی است یعنی برای آدم و حوا حرام نبود تناول از آن درخت بلکه بهتر و اولی بحال آنها اینکه بود که از آن درخت نخورند زیرا که خوردن از آن درخت سبب هبوط آنها گردید و شاید بهمین سبب آنها را نهی نمودند مثل اینکه گویند در راه منشین صدمه میخوری و باین معنی نهی ارشادی میشود نه نهی تحریمی.

و در علم کلام مبرهن و مدلل گردیده که بایستی انبیاء و خلفا از هر گناه و خطیئه معصوم باشند چه صغیره و چه کبیره چه بطور عمد باشد و چه بطور سهو حتی در حال کودکی و عدم بلوغ جایز نمیدانند خطایی از آنها سر زند و عمده دلیل آنها اینکه است که اگر مؤسس قانون الهی جایز الخطاء باشد و لو از روی سهو و فراموش دیگر اطمینان بقول و گفتار او باقی نمیماند و چگونه میتوان مطمئن گردید بقول کسی که جایز الخطاء باشد.

صفحه : ۲۷۰

و نیز اگر خطا کار باشند در مقام سخط و غضب الهی واقع میگردند و چگونه میتوان قبول نمود که ولی حق تعالی در مورد غضب او واقع گردد و مستحق عذاب شود اینکه است که دانشمندان و اکثر علمای شیعه اینجا و امثال آن را حمل بر ترک اولی نموده‌اند نه گناه اصطلاحی که مرتکب آن مستحق عذاب باشد و اینکه قول صحیحی است که مطابق با دلیل عقلی و نقلی است و آیاتی که ظاهرا نسبت گناه بپیمبران داده شده در اخبار حمل بر ترک اولی نموده‌اند و همین است قول حق و صحیح.

آری میتوان گفت که ترک اولی نسبت بآن بزرگواران بدتر از خطای مردمان عادی بشمار میرود زیرا گناه هر کسی در خور مقام و مرتبه و فهم وی است وظیفه مقربان و کسانی که دائم الحضورند نزد سلاطین غیر از وظیفه آن کارگری است که در نقاط دور دست زراعت یا پیله وری مینماید اگر آنها خلاف مقررات سلطان عمل کنند اندکی مجازات بآنها میکنند لکن نزدیکان که معرفت بمقام سلطنت دارند باندک خلافی مجازات می‌بینند و بآسانی عذر آنها پذیرفته نمیشود.

اینکه است که در خصوص انبیاء چنانچه از روایات میتوان استفاده نمود وقتی مختصر خلافی در خود می‌یافتند چنان خود باخته میشدند که مدتی برو افتاده و بلرزه می‌آمدند و از خود بی‌خود میگشتند تا وقتی که از طریق وحی بر آنها معلوم میشد که خداوند توبه آنها را قبول نموده

حسنات الأبرار سیّئات المقرّبین

بلکه میتوان گفت بالاترین سیئات توجه بنفس و امور طبیعی است که باعتبار لوازم بشریت شاید گاهی آنها را از توجه بحق تعالی باز میداشته نه گناه اصطلاحی زیرا که عظمت نفس آن بزرگواران و علو روحانی آنها بالاتر از آن است که مخالفت نص صریح نمایند در تفسیر مجمع البیان گفته اختلاف است در اینکه آیا نهی «لا تقربا»

صفحه : ۲۷۱

نهی تحریمی است که برای آدم و حوا حرام نموده بودند تناول از آن درخت را یا نهی تنزیهی است که اولی و بهتر اینکه بود که نزدیک آن درخت نروند و از آن نخورند، شیخ طبرسی گوید نزدیک بطریقه ما همان قول دوم است زیرا که جایز نیست انبیاء مرتکب عمل قبیح گردند نه صغیره و نه کبیره.

و جماعتی از اهل سنت که آنها را معتزله گویند چنین معتقدند که گناه آدم صغیره بوده نه کبیره و اینکه آدم عمدا مرتکب اینکه عمل شده یا سهوا و از روی فراموشی از نهی بود بین آنها گفتگو بسیار است.

و اینکه ما می گوییم صحیح نیست نسبت گناه کبیره بپیمبران دادن برای اینکه است که عامل آن مستحق عذاب و مذمت است.

و نیز نزد ما تمام معاصی کبیره است و عامل آن مستحق عقاب است و اینکه بعضی را صغیره و بعضی را کبیره نامند بنسبت است

بعضـی از گناهان نسبت ببعضـی دیگر کوچک حساب میشود و چون استحقاق عقاب و مذمت و مجازات نسبت بانبیاء نمیتوان داد اینکه است که نسبت گناه نیز بآنها دادن صحیح نیست، و نیز اگر بشود آن بزرگواران خطاء کار باشند خلق از آنها نفرت پیدا مینمایند باین معنی که مردم مایل بکسی میباشند و گفتار وی را می پذیرند که مطمئن باشند که از لغزش و خطا مصون است و چون پیمبران برای هدایت خلق فرستاده شده‌اند بایستی طوری باشند که خلق راغب و مایل بآنها گردند و کلام آنها را قبول کنند پس از اینجا میتوان فهمید که خطیئه آدم ترک اولی بود نه گناه کبیره که عامل آن مستحق عقاب باشد.

و اینکه آیا آن درخت منهی چه درختی بوده بعضی انجیر گفته‌اند بعضی انگور بعضی گندم «و از حضرت امیر (ع) است که آن شجره کافور بود» بعضی درخت علم بخیر و شر تشخیص داده‌اند و بعضی بشجره خلد معرفی نموده‌اند خلاصه هر کسی باعتباری بدرختی تشخیص داده.

صفحه : ۲۷۲

و باید دانست بیرون کردن آدم و حوا را از بهشت از باب انتقام و مجازات نبود بلکه حکمت ربانی چنین تقاضا نموده بود که آدم و حوا هبوط بزمین نمایند و آدم (ع) خلیفه و نماینده حق گردد در روی زمین و افراد بشر در زمین نشو و ارتقاء نمایند و از قوه بفعل و از نقص بکمال آیند و بعمل نیک و بد مستحق ثواب و عقاب گردند که اگر آدم از آن درخت نخورده بود باز بالاخره بایستی از بهشت بیرون رود بدلیل آنکه فرمود إِنِّی جاعِلٌ فِی الأَرضِ خَلِیفَةً که اصلا آدم برای تعمیر زمین و نمایندگی اوصاف الهی در روی زمین خلق شده بود و اگر از آن درخت نخورده بود شاید مکث وی در بهشت و مدت اقامت وی بیشتر بود.

صفحه : ۲۷۳

[سوره البقرة (۲): آیه ۳۶]

اشاره

فَأَزَلَّهُمَا الشَّیطانُ عَنها فَأَخرَجَهُما مِمّا کانا فِیهِ وَ قُلنَا اهبِطُوا بَعضُکُم لِبَعضٍ عَدُوٌّ وَ لَکُم فِی الأَرضِ مُستَقَرٌّ وَ مَتاعٌ إِلی حِینٍ (۳۶)

ترجمه:

پس شیطان قدم آدم و حوا را بلغزانید و از آن مرتبه بلندی که داشتند آنها را خارج نمود و گفتیم ای آدم و حواء و ابلیس فرود آئید از بهشت بزمین در حالی که بعضی از شما با بعضی دیگر دشمنید و زمین محل استقامت و استقرار شما است تا هنگام اجل شما.

(توضیح)

«اهبطوا» هبوط در لغت بمعنی تنزل و سقوط نمودن از مرتبه عالی یا مکان عالی است بدانی و گاهی هبوط گویند و مقصود انتقال از مکانی بمکانی است چنانچه در کتاب کریم فرموده اهبِطُوا مِصراً منتقل بمصر گردید.

فَأَزَلَّهُمَا الشَّیطانُ نسبت گمراهی دادن بشیطان برای اینکه است که شیطان بوسوسه سبب لغزش آنها گردید.

و در اینکه شیطان بچه وسیله خود را در بهشت که جای مقربین است وارد نمود با آنکه شیطان بمخالفت امر حق تعالی از مقام

قدسى كه داشت مردود و رانده شده بود چند قول است:

۱- آدم نزديك درب بهشت بود و شيطان از بيرون او را فريب داد و آن قبل از هبوط وى بود بزمين.

۲- شيطان در دهن مار وارد شد و مار بتوسط طاوس خود را در بهشت وارد نمود و بعضى گفته‌اند آدم و حوا فقط صداى شيطان را شنيديد خود او را نديدند.

بعضى از مفسرين در وجه هبوط آدم (ع) و بيان قوله تعالى بَعضُكُم لِبَعضٍ عَدُوٌّ مقاله‌اى دارد كه خلاصه آن را ترجمه مينمايم:

صفحه : ۲۷۴

انسان در قوس نزول سه منزل و سه مرحله دارد و نيز كاملين از بشر را در قوس صعود سه مرحله است و دو نحو هبوط و دو نحو صعود براى آنها متصور است و آخر منزل تنزل و سقوط او عالم تضاد و عالم ماده است و از ماده تفرقه و كثرت پديد ميگردد و كثرتى كه ناشى از ماده است سبب ضديت و فساد و خود خواهى و تنافر و تحاسد و خونريزى و تنازع بقاء احداث مينمايد و تمام مفاسدى كه در روى زمين پديد ميگردد ناشى از ضيق وجود ماده و لوازم ماده است و محدوديت و ضيق وجود سبب نقص خيرات و عدم توسعه و رفاهيت بر اهل آن است اينكه است كه بحكم تنازع بقاء تنازع و تحاسد در زمين بسيار است و اينكه فرموده بَعضُكُم لِبَعضٍ عَدُوٌّ اشاره به مان تضادى است كه از خواص و آثار اينكه عالم بشمار ميرود كه محل هبوط آدم و ذريه وى است اينكه بود كه ببشر قوه غضب و شهوت داده شد كه بقوه غضب دفع مضرات از خود بنمايد و بقوه شهوت جلب منافع كند.

و نيز در حكمت الهى و نظام خلقت لازم بود خليفه و نماينده‌اى در زمين قرار دهد زيرا كه انسان مدنى بالطبع است و محتاج بقانونى است كه بين آنها حكم فرما باشد كه وظيفه هر كسى را روى قانون عدل مقرر نمايد و بعضى بر بعض ديگر تعدادى ننمايند و قانون بايستى خدايى باشد تا اينكه مردم بپذيرند پس البته بايستى هميشه نماينده و خليفه الهى « يا پيمبر يا خليفه و امامى» در روى زمين باشد و كسى كه مدعى اينكه منصب الهى شد بايستى براى اثبات آن معجزات و كراماتى در معرض نمايش در آورد و گر نه از روى پذيرفته نميشود و وقتى رسالت مدعى نبوت ثابت شد البته مردم كلام او را ميپذيرند و خصومت و نزاع از بين مردم مرتفع ميگردد.

و بعضى گفته‌اند مقصود از بَعضُكُم لِبَعضٍ عَدُوٌّ آدم (ع) و ذريه او و ابليس و ذريه وى است زيرا عداوت و فسادى كه در روى زمين پديد

صفحه : ۲۷۵

ميگردد ناشى از عداوت و وسوسه شيطان است و دشمنى آدم (ع) نسبت به شيطان محض حكمت و ايمان و خلاصى از شر اوست لكن عداوت شيطان نسبت به آدم (ع) حيله و كفر است. (پايان) وَ لَكُم فِي الأَرضِ مُستَقَرٌّ وَ مَتاعٌ زمين را آرامگاه شما قرار داديم كه از آن بهره و انتفاع ببريد تا هنگام مرگ و در بيان كلمه «مستقرّ» چند قول است إبن مسعود گفته مقصود استقرار در زمين و وديعه در قبر است إبن عباس گفته مقصود استقرار در زمين وديعه در صلب پدران است، حسن گفته استقرار در آخرت و وديعه در دنيا مقصود است زيرا محل استقامت و قرار جايى است كه انتقال در آن نباشد و آخرت است كه جاى قرار گاه و ثبات انسانى است نه دنيا كه انسان در تغيير و تبديل دائمى است.

إِلى حِينٍ شايد مقصود حين مرگ باشد اگر گفتيم خطاب در اهبِطُوا بافراد بشر است و ممكن است مقصود حين قيام قيامت باشد اگر گفتيم خطاب بعموم است زيرا محل استقامت نوع بشر تا قيامت زمين است معنى دوم بسياق آيه نزديكتر است.

در تفسير على بن ابراهيم قمى است كه آدم بعد از خطيئه سقوط نمود بزمين صفا و زمين صفا را صفا گويند براى آنكه صفوة اللّه

یعنی آدم صفی (ع) در آنجا هبوط نموده و حواء بزمین مروه سقوط نمود و بهمین مناسبت آن را مروه گویند زیرا که مرئه یعنی زن در آن نزول نموده.

و پس از آنکه آدم (ع) بزمین سقوط نمود چهل روز بسجده افتاد و گریه کرد تا وقتی که جبرئیل (ع) بر او نازل شد و گفت ای آدم (ع) آیا خداوند تو را بدست قدرت خود خلق ننمود و از روح خود در تو ندمید و تو را

صفحه : ۲۷۶

مسجود ملائکه خود قرار نداد آدم (ع) گفت آری چنین است جبرئیل گفت مگر تو را نهی نفرمود که از شجره نخوری چرا مخالفت امر حق تعالی را نمودی و عصیان کردی آدم (ع) گفت ای جبرئیل شیطان قسم خورد بخدا که من نیک خواه شمایم و هرگز گمان نمیکردم کسی بدروغ بخدا قسم بخورد.

[سوره البقرة (۲): آیه ۳۷]

اشاره

فَتَلَقّی آدَمُ مِن رَبِّهِ کَلِماتٍ فَتابَ عَلَیهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوّابُ الرَّحِیمُ (۳۷)

ترجمه:

پس آدم از پروردگارش کلماتی گرفت پس خداوند توبه او را پذیرفت زیرا که اوست پذیرنده توبه و مهربانست.

(توضیح)

اشاره

علی بن ابراهیم از صادق آل محمّد (ص) چنین روایت میکند که پس از آنکه آدم (ع) در زمین صفا از مفارقت بهشت که در جوار حق تعالی بود در حال سجده چهل روز گریست جبرئیل بر وی نازل گردید و گفت ای آدم چرا اینقدر گریه میکنی آدم گفت ای جبرئیل چگونه گریه نکنم در صورتی که خداوند مرا از جوار خود خارج نمود و بزمین سقوط نمودم جبرئیل گفت ای آدم توبه کن آدم (ع) گفت چگونه توبه نمایم آن گاه خداوند در محل کعبه قبّه‌ای از نور برای او پدید آورد و نور آن اطراف مکه و کوه‌های مکه را فرا گرفت پس آنجا حرم شد و جبرئیل (ع) مأمور گردید که در آنجا علامتی بگذارد و گفت ای آدم برخیز و غسل کن و محرم شو و روزی که آدم (ع) از بهشت سقوط نمود اول ماه ذی القعدهٔ الحرام بود و روزی که محرم شد و داخل در عرفات گردید هشتم ماه ذی الحجهٔ الحرام بود و مأمور شد بتلبیه و چون ظهور روز عرفه شد مأمور شد غسل کند و پس از نماز عصر خداوند کلماتی بوی القاء کرد و آن کلمات اینکه بود
سبحانک

صفحه : ۲۷۷

اللّهم و بحمدك لا اله الّا انت عملت سوء و ظلمت نفسى و اعترفت بذنبى فاغفر لى انّك انت التّواب الرّحيم.

و آدم (ع) با حال گریه و مناجات در عرفات مانـد بعد از غروب روانه گردید بسوی مشعر الحرام و چون صبح شد خدا را بکلماتی خواند و خداوند توبه او را قبول نمود پس از آن روانه مکه گردید تا رسید بجمره اول آن گاه شیطان در راه او واقع گردید و گفت ای آدم چه اراده داری جبرئیل گفت ای آدم شیطان را بسنگ رد کن آدم هفت سنگ بشیطان زد و با هر سنگی تکبیر گفت و شیطان در جمره دوم مجددا خود را به آدم رسانیـد آدم (ع) بامر جبرئیل هفت سنگ بر او زد و با هر سنگی تکبیر گفت آن وقت جبرئیل گفت ای آدم (ع) دیگر شیطان را نخواهی دید پس از آن آدم (ع) داخل کعبه شد و هفت مرتبه طواف نمود آن وقت جبرئیل گفت ای آدم خداوند توبه او را قبول نمود و زوجه تو حوا را بتو میرسانـد. (پایان) و در اخبار اهل بیت است آدم وقتی در بهشت بود دیـد اسمهایی بر ساق عرش نوشته شده سؤال نمود صاحب اینکه نامهای مجلل کیانند جبرئیل گفت اینها جلیل‌ترین و بزرگترین خلق خداوند و ذریه تواند و آنها محمّد صلّى اللّه عليه و آله، علی (ع)، فاطمه (ع)، حسن و حسین (ع) میباشند موقع توبه آدم (ع) جبرئیل آن اسمها را به آدم یاد آوری نمود آدم (ع) متوسل گردید بآنها و خدا را بآنها قسم داد خداوند ببرکت آنها توبه آدم را قبول نمود.

(معنی و حقیقت توبه چیست)

در عرف شرع توبه رجوع و بازگشت از مخالفت و نافرمانی است به اطاعت و بندگی و در اینکه حقیقت توبه چیست بین علماء گفتگو بسیار است بعضی گویند توبه فقط همان پشیمانی از عمل قبیح و مخالفت حکم شرع

صفحه : ۲۷۸

مطهر است، دیگری گفته معنی توبه پشیمانی و عزم بر ترک است، قول دیگر اینکه است که توبه سه رکن دارد پشیمانی از خلاف و عزم بر عدم تکرار و تدارک ما فات.

لکن ظاهرا آن شرط سوم در اصل تحقق توبه مدخلیت ندارد آری ممکن است گفته شود اصل توبه همان پشیمانی است و عزم بر عدم معاودت از لوازم آن است و تدارک ما فات از متممات و کمال توبه است یعنی بدون تدارک ما فات توبه نیز تحقق پذیرد لکن توبه کامل نیست و آنچه مخالفت در آن واقع شده اگر از چیزهایی است که قابل تدارک است تبرئه نمیشود مگر وقتی که تدارک آن نمایـد مثل اینکه عمل واجبی را ترک نموده یا حق غیری در گردن وی است بایستی حتی الامکان خود را بری الذّمه نماید.

و معنی توبه رجوع و بازگشت بسوی حق و امر حق است پس از آنکه بعصیان از اوامر الهی اعراض نموده بود و یکی از اسماء اللّه «توّاب» است و آن لفظی است مشترک بین حق و خلق وقتی نسبت بخلق داده شود رجوع و بازگشت وی است بمبدء خود بعد از اعراض از او زیرا معنی عصیان همان سرپیچی از اوامر مولی و فرار از اوست وقتی توبه نمود بازگشت نموده بسوی او، و تواب نسبت بحق تعالی که فرموده فَتابَ عَلَيهِ بازگشت خداوند است از سخط و غضب برحمت و مغفرت.

و توبه حقیقی نسبت بانسان وقتی تحقق پذیرد که قلب و سریره وی از تعلّقات نفسانی و شهوات طبیعی وارسته گردد و تصفیه شود و بتمام قوی و مشاعر رجوع بمبدء خود نماید زیرا چنانچه از معصوم رسیده

«حبّ الدّنیا رأس کلّ خطیئة»

و تمام معاصی از همین محبت دنیا و تعلقات طبیعی سر چشمه میگیرد و انسان را پایبند شهوات نفسانی مینماید و وی را از حق و

حقیقت دور میگرداند با اینکه او سبحانه

اقرب من کلّ قریب

است.

صفحه : ۲۷۹

لکن وقتی حجب ظلمانی و تعلقات نفسانی برداشته شد و انسان بتمام همت از دار غرور انابه نمود بدار خلود و روی نیازمندی بدر خانه بی‌نیاز آورد و از ذلت گناه و بعدی که در اثر نافرمانی طاری وی گشته استغفار نمود وجهه قلب خود را بسوی او گردانید خداوند نیز بنا بوعده‌ای که داده هُوَ یَقبَلُ التَّوبَةَ عَن عِبادِهِ«۱» سوره توبه آیه ۱۰۵ إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ التَّوّابِینَ وَ یُحِبُّ المُتَطَهِّرِینَ«۲» سوره بقره آیه ۲۲۲، و در احادیث قدسی است

«۳» من کان للّه کان اللّه له«

«۴» من تقرّب الیّ بشبر تقرّبت الیه ذراعا«

،

و امثال اینها او را میپذیرد و قبول میفرماید بلکه در باره توبه کنندگان فرموده فَأُولئِکَ یُبَدِّلُ اللّهُ سَیِّئاتِهِم حَسَناتٍ«۵» سوره فرقان آیه ۷۰، علاوه بر اینکه آنها را میپذیرد و گرامی و دوست میدارد بجای اعمال زشت آنها اعمال نیک میگذارد ببین بچه درجه و پایه‌ای میرسد لطف خداوندی نسبت ببنده عاصی فراری وقتی بازگشت نمود بمولای خود که هم دوستی خود را نسبت باو اعلان نموده و هم وی را گرامی داشته و از لغزشها و مخالفتهای او چشم پوشیده بلکه سیئات او را تبدیل بحسنات مینماید «گر گدا کاهل بود تقصیر صاحب خانه چیست».

خداوند متعال برای ما دو راه و دو طریق بسوی خود باز نموده که بسیار بر امیدواری ما میافزاید یکی راه توبه است که هر قدر هم عصیان ورزیم امید عفو و بخشش از کرم خداوندی داریم، و دیگری راه دعاء است

---

(۱) اوست که قبول میکند توبه بندگان خود را.

(۲) بدرستی خداوند دوست میدارد توبه کننده‌گان را و دوست میدارد تطهیر کننده‌گان را.

(۳) کسی که بوده باشد برای خدا، خدا نیز برای او است.

(۴) کسی که یک وجب بمن نزدیک گردد من یک ذراع بوی نزدیک میگردم.

(۵) آنها کسانی میباشند که خداوند تبدیل مینماید گناهان آنها را باعمال نیک

صفحه : ۲۸۰

ادعُونِی أَستَجِب لَکُم وَ إِذا سَأَلَکَ عِبادِی عَنِّی فَإِنِّی قَرِیبٌ أُجِیبُ دَعوَةَ الدّاعِ إِذا دَعانِ«۱».

و اینکه دو راه باز شده که در هیچ حالی از رحمت و کرم الهی مأیوس نباشیم و بدانیم هر وقت رو باو آریم اگر چه غرق در گناه باشیم بکرم خداوندیش ما را میپذیرد و قبول میکند اینکه است که مقارن نمود «تواب» را «برحیم» که یکی از صفات ذاتیه است و اشاره دارد برحمت خاصی که مخصوص توبه کننده‌گان است.

---

(۱) وقتی بنده من از من سؤال نمود من نزدیک باویم و اجابت مینمایم دعوت دعا کننده را وقتی که بخواند مرا.

صفحه : ۲۸۱

[سوره البقرة (۲): آیات ۳۸ تا ۴۰]

اشاره

قُلنَا اهبِطُوا مِنها جَمِيعاً فَإِمّا يَأتِيَنَّكُم مِنِّي هُدىً فَمَن تَبِعَ هُدايَ فَلا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ (۳۸) وَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآياتِنا أُولئِكَ أَصحابُ النّارِ هُم فِيها خالِدُونَ (۳۹) يا بَنِي إِسرائِيلَ اذكُرُوا نِعمَتِيَ الَّتِي أَنعَمتُ عَلَيكُم وَ أَوفُوا بِعَهدِي أُوفِ بِعَهدِكُم وَ إِيّايَ فَارهَبُونِ (۴۰)

ترجمه:

گفتیم بآنها سقوط نمائید از آن محلی که دارید تمام شما پس هر گاه از من برای شما دین و هدایتی آمد پس کسی که پیروی کند دین مرا ترس و خوفی برای او نیست و نیز حزن و اندوهی ندارد،

و آنان که کافر شدند و آیات ما را تکذیب نمودند آنها اهل دوزخند و در آنجا جاویدانند.

پس از آن خطاب ببنی اسرائیل است که ای پسران اسرائیل یاد کنید نعمتهایی که بشما عنایت نمودم «مقصود آباء و اجداد آنهایند» و وفا کنید بعهد و میثاقی که با شما یا «با پدران و اجداد شما» بستم تا آنکه من نیز وفا کنم بعهد شما و از من بترسید از شکستن عهد و میثاق.

(توضیح آیات)

در پاسخ اعتراض که چرا «قُلنَا اهبِطُوا» تکرار شده دو جهت و دو معنی گفته شده یکی تأکید که دومی تأکید همان اول است و دیگر آنکه مقصود از هبوط اول فرود آمدن آنهاست از بهشت بآسمان دنیا و از هبوط دوم فرود آمدن آنهاست از آسمان دنیا بزمین.

«منها جمیعا» از بهشت یا از آسمان «جمیعا» تأکید است «فامّا یأتینّکم» «امّا» یکی از حروف شرط است مؤکد بنون تأکید ثقیله و شرط مثل مبتدا که خبر میخواهد آن نیز جزا میخواهد و جزاء

صفحه : ۲۸۲

«امّا (يَأتِيَنَّكُم فَلا خَوفٌ عَلَيهِم)» میباشد یعنی کسی را که طریق هدایت باو رسید و پیروی نمود پیمبران را چنین کسی در محل امن و امان قرار گرفته و خوف و اندوهی برای وی نیست، و بعکس کسی که تصدیق پیمبران ننمود و تکذیب کرد آیات آفاقی و انفسی و آیات قرآنی را چنین کسی جایگاه وی آتش است.

آری تا از طرف مبدء حجت و بینه برای کسی تمام نشود عذاب و مجازات نمودن وی معقول نیست اینکه است که در هر وقت و زمانی بایستی سفراء الهی یا نمایندگان آنها در زمین باشند که مردم را بسوی حق و حقیقت رهبری نمایند چنانچه در سوره بنی اسرائیل آیه ۱۶ فرموده وَ ما كُنّا مُعَذِّبِينَ حَتّى نَبعَثَ رَسُولًا.

یا بَنِی إِسرائِیلَ اسرائیل لقب یعقوب پیغمبر (ص) است و در لغت عبری بمعنی صفوهٔ اللّه است اذکُرُوا نِعمَتِیَ الَّتِی أَنعَمتُ عَلَیکُم. پس از اثبات توحید و نبوت و معاد خداوند جلیل در مقام بر آمده که یهود را متذکر گرداند به نعمتهایی که بپدران و آباء و اجداد آنها عطا فرموده و آنها را از اسارت و بنده گی فرعونیان نجات داده و نیز انبیاء و پیمبران بسیاری در میان آنها مبعوث فرموده و آنها را بر عالمیان فضیلت داده و غیر اینها و اینکه نعمتهایی که بپدران و اجداد آنها کرامت نموده در باره آنها حساب مینماید شاید سرش اینکه باشد که تا وقت نزول اینکه آیات هنوز اثر آن نعمتها باقی مانده بود و آنها بشرافت پدران خود بین مردم افتخار مینمودند بعضی از مفسرین گفته که پس از آنکه خداوند بیان توحید و نبوت و معاد فرموده در مقام تعداد نعمتهایی که بعامه بشر عنایت نموده بر آمده که مردم متذکر گردند و از طریق نعمت منعم خود را بشناسند و اینکه بنی

صفحه : ۲۸۳

اسرائیل را مخاطب ساخته برای اینکه بوده که بین آنها علمایی بودند عالم بتورات و انجیل و بباقی کتب آسمانی نیز واقف بودند.
أَوفُوا بِعَهدِی أُوفِ بِعَهدِکُم شاید مقصود همان عهد و میثاقی است که از فطرت اولیّه بشر گرفته شده که ایمان بخدا و تصدیق به پیغمبران باشد عموما و تصدیق بخاتم انبیاء محمّد (ص) خصوصا زیرا که ایمان بخدا و تصدیق پیمبران اثر ظاهرش اینکه است که نوع بشر را متدرجا بکمال میرساند و بتعلیمات قرآنی موقعیت پیدا مینماید که حائز مقام قرب گردد و اینکه کمال و تمامیتی است که فوق آن در باره بشر تصور ندارد و اشاره بهمین دارد قوله تعالی الیَومَ أَکمَلتُ لَکُم دِینَکُم وَ أَتمَمتُ عَلَیکُم نِعمَتِی یعنی امروز دین اسلام برای شما کامل گردید و نعمت برای شما تمام شد.
و اینکه بخصوصه بنی اسرائیل را مخاطب ساخته شاید سرش اینکه باشد که گوشزد آنها نماید وقتی برای شما نعمت تمام میشود که شما بعهد فطری اولی خود وفا کنید و تابع دین اسلام گردید و شما بنی اسرائیل و باقی افراد بشر وقتی بعهدی که در روز «الست» بستید وفا کنید أُوفِ بِعَهدِکُم خداوند نیز بعهد خود وفا میکند که پاداش عمل نیک شما اینکه است که خداوند شما را بمنتهی کمال انسانیت برساند و از آن نعمتهای بهشتی که در دار القرار برای شما مهیا نموده شما را برخوردار نماید.
کسانی که بحسن و قبح عقلی قائلند گویند وقتی عبد بعهد خود وفا نمود و اقرار کرد بالوهیت و تصدیق پیمبران نمود و تابع دین اسلام گردید البته برای خداوند لازم و واجب است که بوعده خود وفا کند و آنچه را که پاداش عمل نیک آنها قرار داده بآنها برساند.
لکن جماعتی که آنها را اشاعره نامند چون حسن و قبح عقلی را

صفحه : ۲۸۴

منکرند گویند اینجا از باب مجاز بالمشاکلهٔ است یعنی پاداش آنها مطابق عمل آنها است نه اینکه وقتی آنها بعهد وفا کردند بر خداوند نیز واجب باشد وفا کند بعهدی که با آنها بسته.
صدر المتألهین در تفسیر خود بیانی دارد که خلاصه آن را در اینجا ترجمه مینمایم چنین گوید مقصود از عهدی که خداوند با بشر بسته همان نور ربانی است که در کلام خود تعبیر بامانت مینماید آنجا که فرموده «ما امانت خود را عرضه نمودیم بر آسمانها و بر زمین و آنها از تحمل آن اباء نمودند و انسان آن امانت را قبول نمود و متحمل گردید و او بسیار ستمکار و ظالم و بسیار نادانست، و آن نوری که بامانت بانسان داده شده در ابتداء خلقت بشری در حجابهای طبیعت پوشیده شده بود لکن بتوسط پیمبران مثل ابراهیم (ع) و موسی و عیسی (ع) در هر دوره‌ای اندازه‌ای آن نور باطنی بشر هویدا گردید لکن تمامی آن نور بتوسط نبی اکرم سید ما خاتم الانبیاء صلّی اللّه علیه و آله ظاهر و هویدا گردید و کسی باین عهد وفا میکند که بشناسد آن نوری که خداوند بقلب رسول اکرم

(ص) خود افاضه نموده بلكه حقيقت همان نور رسول است كه فرموده قَد جاءَكُم مِنَ‌اللّهِ نُورٌ وَ كِتابٌ مُبِينٌ
و آن نور همـان لوح ضـمير اوست و آن نورى است الهى و سرّى است از اسرار ربـانى اما كتاب كلام الهى است كه فرود آمده از طرف حق تعالى تا آنكه آيات او شناخته شود و نيز بوى شناخته شود آيات آفاقيه و انفسيه و انواع موجودات علوى از اقسام ملائكه و احكام قضائيه و قدريه و بوى شناخته شود عموم قدرت و احاطه علميه او بتمام موجودات و حكمت او در خلقت آسمان و زمين و انبساط نور وجود او بر صفحات ماهيات و هياكل ممكنات و معرفت قيامت و معاد و بازگشت موجودات بسوى واحد قهار و كسى كه به

صفحه : ۲۸۵

بجميع معارف قرآنى ايمان آورد ايمان يقينى شهودى و نيز راجع «بجزء عملى» نفس خود را اصلاح نمود همچه كسى بسعادت رسيده و نجات يافته و كسى كه در معارف بمرتبه شهود و «عين اليقين» رسيد «فَقَد فازَ فَوزاً عَظِيماً» و چنين كسى نزديك گشته بمقربين كه مشاهده ميكنند خير مطلق و جمال مطلق و حسن مطلق را و نور او داخل ميگردد در طريق نور آنها اينكه بود وفا بعهدى كه انسان با خداوند بسته بود.

لكن عهدى كه خداوند با انسان بسته اينكه است كه پس از آنكه انسان بعهد خود وفا نمود او سبحانه افاضه نمايد بر وى انوار رحمت خود را در هر مقام و مرتبه از مراتب عبوديت و وى را موفق گرداند كه از تمام درجات و مقامات حسيّه و خياليّه و عقليّه بگذرد تا آنكه برسد بمرتبه اقصى و بر او افاضه كند از نور جمال ازلى خود و واقع گرداند وى را در سلك محبوبين بعد از آنكه در سلك محبين مقامى داشته و قرار دهد او را از واصلين بعد از آنكه در زمره سامعين بوده آن وقت علمش و ايمانش عين ميگردد يعنى بمرتبه «عين اليقين» ميرسد (پايان) وَ إِيّايَ فَارهَبُونِ (الرهبة و الرهب) در لغت بمعنى خوف و ترس از چيزى است با احتراز و اضطرابى كه از قبل آن پديد ميگردد وَ إِيّايَ فَارهَبُونِ يعنى بترسيد و حذر كنيد از شكستن عهدى كه با من بستيد كه ايمان آريد و اطاعت نمائيد پيمبران و سفراء الهى را.

خوف و خشيه حالت انفعالى نفسانى است كه منشأ حدوث و پيدايش آن علم يا ظن بوقوع ضرر است بلكه گاهى احتمال ضرر نيز منشأ خوف مى‌گردد و پيدايش آن در نفس اختيارى نيست اگر چه در بعضى اوقات مقدمات آن باختيار است.

صفحه : ۲۸۶

و خوف و خشيه اگر چه در معنى يكى است لكن خشيه اخص از خوف است زيرا كه خشيه خوفى است كه با هيبت قرين باشد خوف از شخص بزرگ براى عظمت و بزرگى او و آن را هيبت و خشيه گويند اينكه است كه فرموده إِنَّما يَخشَى اللّهَ مِن عِبادِهِ العُلَماءُ علماء و دانشمندانند كه از هيبت و عظمت خداوندى ميترسند لكن جهّال چون خدا را بعظمت و بزرگى نميشناسند هيچ ترسى ندارند و اگر از بعضى از معاصى اجتناب نمايند از خوف جهنم و عذاب اخروى است.

آرى هيبت و عظمت مقام الوهيت در كسى يافت ميگردد كه قلب و سريره وى از خار و خاشاك طبيعت پاك گرديده و محل اشراق و جلوگاه نور عظمت جمال و جلال كبريايى گشته و شدت و ضعف آن منوط بدرجه معرفت است، آيا نشنيده‌اى كه گويند مولى أمير المؤمنين (ع) شبى چندين دفعه از هيبت الوهيّت غش ميكرد البتّه از ترس جهنّم نبود زيرا كه آن جناب معصوم بود و گناهى نداشت كه از خوف و سخط الهى اينطور لرزان و هراسان باشد و بحالت غش افتد همان هيبت و جلال خداوندى بود كه هنگام مناجات و فناء فى التوحيد او را از خود بيخود ميگردانيد.

صفحه : ۲۸۷

[سوره البقرة (۲): آیات ۴۱ تا ۴۲]

اشاره

وَ آمِنُوا بِما أَنزَلتُ مُصَدِّقاً لِما مَعَكُم وَ لا تَكُونُوا أَوَّلَ كافِرٍ بِهِ وَ لا تَشتَرُوا بِآياتِي ثَمَناً قَلِيلًا وَ إِيّايَ فَاتَّقُونِ (۴۱) وَ لا تَلبِسُوا الحَقَّ بِالباطِلِ وَ تَكتُمُوا الحَقَّ وَ أَنتُم تَعلَمُونَ (۴۲)

ترجمه:

وای بنی اسرائیل ایمان آورید بآنچه فرو فرستادم.

قرآن: در صورتی که قرآن تصدیق کننده است آن چیزی را که با شما است «تورات و انجیل» و اول کسی نباشید کافر شده بقرآن و آیات تورات و انجیل را ببهاء اندک نفروشید و از غضب و سخط من احتراز نمائید.

و حق را نپوشانید بباطل و کتمان حق نکنید با اینکه حقانیت قرآن و دین حق برای شما محرز و معلوم است.

(توضیح آیات)

وَ آمِنُوا بِما أَنزَلتُ مُصَدِّقاً لِما مَعَكُم خداوند بیهود امر میفرماید که بایستی ایمان آرید و تصدیق قرآن نمائید زیرا که ایمان بقرآن و تصدیق به اینکه قرآن از جانب خداوند نازل گردیده بعینه همان تصدیق بتورات است و اشاره باین است اگر شما بتورات ایمان دارید همان تورات بشارت داده بقدوم محمّد (ص) و نزول قرآن پس لازمه تصدیق بتورات تصدیق بقرآن است.

و شاید اشاره باین باشد که شما چگونه تصدیق نمیکنید بحقانیت قرآن در صورتی که قرآن تصدیق مینماید آنچه را که نزد شماست از تورات و انجیل و باقی کتب آسمانی لکن حمل بر معنی اول بهتر است زیرا ظاهرا غرض اینکه است که بکتاب خودشان حجت بر آنها تمام شود.

وَ لا تَكُونُوا أَوَّلَ كافِرٍ بِهِ شما که اهل کتابید و از علماء و کسانی بشمار می‌آئید که ایمان

صفحه : ۲۸۸

دارند بخدا و پیمبران را تصدیق نموده‌اند نباید از اول کسانی باشید که کافر بقرآن و منکر حقانیت آن گردیده‌اند که باقی نیز تابع شما گردند و قرآن را تکذیب نمایند.

وَ لا تَشتَرُوا بِآياتِي ثَمَناً قَلِيلًا در بعضی از روایات رسیده که علمای یهود آیاتی که در شأن پیغمبر اکرم (ص) و بعضی خصوصیات آن بزرگوار در تورات ثبت بود بمتمولین یهودیها میفروختند و آیات تورات را تحریف میکردند و عوض مینمودند و پول میگرفتند خداوند در اینجا آنها را از اینکه عمل شنیع منع میفرماید و سرزنش میکند که شما چگونه روا دارید آیات خدایی را ببهاء اندک بفروشید و بهایی که در عوض تحریف آیات تورات میگرفتند اگر چه مبلغ زیادی بوده لکن نسبت بعمل آنها اندک بشمار می‌آید زیرا که تحریف آیات الهی در شناعت و انحراف از حق عمل بزرگی محسوب میگردد که طلا و نقره هر قدر هم که زیاد باشد در مقابل آن هیچ مینماید و اگر مقصود از ثمن قلیل تحصیل ریاست باشد چنانچه بعضی گفته‌اند آن نیز در مقابل چنین عملی کوچک

مینماید.

وَ إِيّايَ فَاتَّقُونِ و از من بترسید و مرتکب چنین عمل رکیکی نشوید، و در اینکه در آیه جلوتر امر بخوف مینماید که وَ إِيّايَ فَارهَبُونِ بـایستی از من بترسـید و در اینجا امر بتقوی مینمایـد وَ إِيّايَ فَاتَّقُونِ البته اسـرار و نکاتی در آن منـدرج است و شایـد یکی از نکاتش اینکه باشد که مخالفت عهد و میثاق در موردی است که بایستی انسان بترسد و حذر نماید و عهدی که با خدا بسته نشکند و اینکه خطاب شامل عموم مکلفین می‌شود از عالم و جاهل، اما در مورد فروختن آیات الهی امر آن عظیم‌تر و عقوبت آن شدیدتر

صفحه : ۲۸۹

است اینکه است که نظر بعظمت مطلب امر بتقوی مینمایـد که بایستی علمای یهود جـدیت نمایند و خود داری کنند و آیات خدایی را ببهاء اندک نفروشند که مستوجب عذاب سخت گردند.

وَ لا تَلبِسُوا الحَقَّ بِالباطِلِ وَ تَكتُمُوا الحَقَّ وَ أَنتُم تَعلَمُونَ تأکیـد همـان آیه بالا است که بعلمای یهود خطاب میکنـد که البته بتحریف آیات تورات حق را بباطل نپوشانید و آیاتی که در باره پیغمبر اسلام (ص) رسیده مخفی ننمائید بلکه ظاهر کنید زیرا که شما عالمید و حق و باطل را از هم تمیز میدهید.

چه قدر آیات و اخبار در مذمت علماء سوء و دانشـمندانی رسیده که بعلم و دانش خود عمل نمیکنند و هر کجا مذمت و سرزنش از چنین دانشـمندانی شـده مقصود کسـانی میباشـند که غرض آنهـا از تحصـیل علم تنعم دنیوی و حظوظ نفسـانی و طلب جـاه و مال و ریاست باشد نه رضای خداوند و تحصیل معرفت او.

در کتـاب کافی از حضـرت أمیر المؤمنین (ع) چنین روایت میکننـد که فرموده «علماء دو قسـمند عالمی که بعلمش عمل میکنـد آن نـاجی و اهـل نجـات است و عـالمی که عمـل بعلمش نمیکنـد او هالک است و خود را بهلاکت ابـدی رسانیـده و اهل جهنم متأذی میشونـد از بوی کنـد عـالمی که تارک علم خود باشـد متأسف‌ترین اهل جهنم مردی است که مردم را موعظه کنـد و آنها را دعوت بحق نمایـد و آنها بپذیرنـد و اهل بهشت گردند و خودش به متابعت هوای نفس و طول امل و آرزو و آمال از اهل جهنم گردد زیرا که در اثر متابعت نفسانی راه حق بسته میگردد و بطول امل و آرزوهای دور و دراز آخرت را فراموش مینماید».

و نیز روایت در کافی از ابی جعفر (ع) است «کسـی که طلب علم می کنـد برای اینکه بعلماء مباهات نماید یا بسـفهاء بزرگی کند یا برای

صفحه : ۲۹۰

اینکه مردم بوی رو آورند خداوند مقعد و نشیمنگاه او را پر از آتش میکند».

و نیز از صادق آل محمّد (ص) است «خداونـد عفو میکنـد هفتاد گناه عامی را قبل از آنکه یک گناه از عالم عفو نماید» و غیر اینها از اخبار بسیاری که دلالت دارد که شخص عالم یا در معرض سعادت دائمی است یا در معرض هلاکت ابدی است.

و در آیه بالا اگر چه بظاهر خطاب متوجه ببنی اسـرائیل و جماعت یهودیها است لکن در واقع اعتراض وارد میشود بر آن علمایی که آنچه از آیات و آثار بر خلاف غرض و مقصد آنها است تأویل میکنند و تحریف مینمایند تا آنکه با غرض آنها وفق دهد.

و بایستی دانست اصلا عالم و دانشمند کسی را گویند که افعالش ارائه دهد گفتارش را و گفتارش کاشف و نماینده باطن و سرّ وی باشـد زیرا که علم حقیقی پرتـوی است از نور حقیقت و جلوه‌گـاه آن قلبی است که از آلودگی اغراض طبیعی پـاک گشـته و آینهماننـد حقـایق در آن منعکس گردد و زبـان ترجمـان، و افعـال و اعمـال نمایشات آن است، عالمی که بر خلاف علمش عمل میکند عالم نما است و حقیقتا از دانش تهی است کردار و رفتارش گواهی میدهد بر کذب مدعایش.

علم و دانش رهبر نجات و رهبر و سعادت و پیشرو سالکین الی اللّه میباشد علم نوری است که از مبدء فیاض طلوع مینماید و پرتوی از آن در قلب هر کس افتد وی را از ظلمتکده جهل و بیخردی بشاه راه هدایت میکشاند هرگز نمیشود کسی دارای علم حقیقی باشد و بطریق سعادت پیش نرود پس اصلا نباید چنین اشخاصی که بلباس علماء درآمده و خود را داخل در زمره دانشمندان بحساب می‌آورند و از علم و دانش واقعی تهی میباشند در تعداد علماء و دانشمندان بشمار آورد.

صفحه : ۲۹۱

بلکه میتوان گفت چنین اشخاصی بمراتب بسیار از عوام و جهال پست‌تر و بی‌مقدارترند زیرا سادگی عوام و عدم آلودگی آنها بنیرنگهای شیطانی ممکن است وقتی آنها را بسوی سعادت بکشاند و درب رحمت بسوی آنها باز شود لکن کسی که صورت علم را وسیله مقاصد شوم خود قرار داده و قلب خود را محل نقوش صور الفاظ گردانیده و باصطلاحاتی قانع گشته و از معنی علم و حقیقت دانش تهی گردیده چنین کسی حربه بدست شیطان داده و او را بر نفس ناطقه خود مسلط گردانیده و اینکه بعضی گویند علم حجاب است شاید مقصودشان همین باشد نه علم حقیقی که طریق نجات و راه کسب سعادت و فیروزی را بانسان بنماید و او را از بی‌خردی و جهالت بشاه راه هدایت کشاند و طریق عمل نیکو را بوی بیاموزد تا آنکه در اثر ایمان و تقوی از اهل نجات شود و از حیات خود بهره‌مند گردد.

صفحه : ۲۹۲

[سوره البقرة (۲): آیات ۴۳ تا ۴۴]

اشاره

وَ أَقِيمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّكاةَ وَ اركَعُوا مَعَ الرّاكِعِينَ (۴۳) أَ تَأمُرُونَ النّاسَ بِالبِرِّ وَ تَنسَونَ أَنفُسَكُم وَ أَنتُم تَتلُونَ الكِتابَ أَ فَلا تَعقِلُونَ (۴۴)

ترجمه:

پس از امر ببنی اسرائیل که بایستی ایمان آورند بپیغمبر اکرم (ص) و پیروی نمایند احکام قرآن را و بدستورات و تعلیمات آن عمل نمایند تأکید مینماید که بایست بپای دارید نماز را و عطاء کنید زکاة را و رکوع کنید با رکوع کنندگان یعنی بنماز جماعت مسلمانها حاضر گردید و با آنها نماز بخوانید
آیا شما امر می‌کنید مردم را بنیکو کاری و عمل نیک و خود را فراموش میکنید در صورتی که تورات را تلاوت میکنید آیا چرا تعقل نمی‌کنید «تا اینکه بدانید که واعظ غیر متّعظ میباشید».

(توضیح آیات)

وَ أَقِيمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّكاةَ بعد از ایمان بخدا و رسول و معاد، نماز و زکاة دو رکن از ایمان میباشند که بدون اینکه دو رکن و اینکه دو پایه ایمان استقرار و استحکام پذیر نیست.

در قرآن مجید و در احادیث چه قدر در امر نماز و زکاة تأکید شده و نیز در حفظ اوقات نمازهای پنجگانه تأکید مینماید حافِظُوا عَلَی الصَّلَواتِ وَ الصَّلاةِ الوُسطی که بایستی جدا اوقات نمازها مراعات شود و آن وقتهایی که در شرع مطهر برای نماز معین فرموده مخصوصا نماز وسطی و در اینکه آیا نماز وسطی که در حفظ آن تأکید زیادتری شده کدام یک از نمازهای پنجگانه است بین مفسرین از شیعه و سنی گفتاری است که اینجا جای تفصیل آن نیست و در هر یک قول دارد لکن بیشترین علمای شیعه حمل بر نماز ظهر نموده‌اند و مشهور بین علمای اهل تسنن تفسیر بنماز

صفحه : ۲۹۳

عصر شده و بعضی بنماز مغرب و بعضی بعشاء و بعضی بصبح تخصیص داده‌اند.

خلاصه غرض اهتمام در امر نماز و مراعات اوقات آن است زیرا که نماز و لو آنکه عمل کوچکی بنظر می‌آید لکن در معنی و حقیقت عمل بزرگی است که جامع و حاوی تمامی وظائف عبودیت است.

در حدیثی از رسول اکرم (ص) است

«بالصّلاة یبلغ العبد الی درجة العلیاء»

در اوائل سوره اندازه‌ای راجع بفضیلت نماز و اهمیت آن ذکر شد لکن چون امر نماز بسیار بزرگ و قابل اهمیّت است موقعیّت دارد که باز اندازه‌ای در بعضی خصوصیات و علل تشریع آن مختصر بیانی بشود.

در قرآن مجید فرموده أَقِمِ الصَّلاةَ لِذِکرِی بپای دارید نماز را برای یاد من از اینکه مبارك آیه میتوان استفاده نمود که علت و سبب تشریع نماز تذکر حق تعالی و یاد اوست.

در حدیثی از حضرت امام رضا (ع) در ضمن مسائلی که محمّد بن مسلم از آن جناب سؤال میکند از علت تشریع نماز است که بچه سبب بمسلمانها دستور نماز داده شده در پاسخ سؤال فرمود علت نماز «اقرار بربوبیت حق جل و علا و اینکه او را ضدی و ندی نیست و قیام و پایداری در مقابل درگاه خالق جبار جل جلاله» ایستادگی و استقامت در مقام بندگی او بطور ذلت و مسکنت و خضوع و اعتراف بگناه و طلب عفو از گناهان گذشته و اینکه هر شبانه روز پنج مرتبه پیشانی را بزمین گذارد و اظهار ذلت و انکسار خود و بزرگی و جلال خداوندی او را نماید و نیز برای اینکه است که همیشه متذکر باشد و در مقابل عظمت او خاضع و ذلیل گردد و با اینکه از دنیا منزجر است از خداوند طلب نماید خیر دنیا و آخرت خود را و نیز برای اینکه شبانه روز مداومت نماید بر ذکر خدا و فراموش ننماید سید و مولای خود را که در اثر فراموشی طغیان ورزد و سرکشی نماید و اینکه

صفحه : ۲۹۴

همیشه خدا را در نظر داشته باشد و باین وسیله خود را باز دارد از معاصی و از انواع و اقسام فساد و آیات و اخبار در علل تشریع نماز بسیار است بناچار از بیان آن خودداری مینمائیم و تفصیل آن موکول بکتب اخبار است و در کتاب «اربعین هاشمیه» اندازه‌ای در اطراف آن بیان نموده‌ایم مراجعه بآن جا شود.

یکی از دانشمندان در فضیلت نماز چنین مینویسد نماز وسیله ارتباط با خدا و یاری خواستن از اوست مقصود از نماز تنها رکوع و سجود و قرائت قسمتی از آیات قرآن و تکبیر و تهلیل بدون ایمان و حضور قلب نیست بلکه مقصود از نماز اینکه است که روح انسان را برای تقدس اوج دهد تا خدا را از سر اخلاص ستایش کند خداوند فرماید لَیسَ البِرَّ أَن تُوَلُّوا وُجُوهَکُم قِبَلَ المَشرِقِ وَ المَغرِبِ وَ لکِنَّ البِرَّ مَن آمَنَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ وَ المَلائِکَةِ وَ الکِتابِ وَ النَّبِیِّینَ وَ آتَی المالَ عَلی حُبِّهِ ذَوِی القُربی وَ الیَتامی وَ المَساکِینَ وَ ابنَ السَّبِیلِ وَ السّائِلِینَ وَ فِی الرِّقابِ وَ أَقامَ الصَّلاةَ وَ آتَی الزَّکاةَ وَ المُوفُونَ بِعَهدِهِم إِذا عاهَدُوا وَ الصّابِرِینَ فِی البَأساءِ وَ الضَّرّاءِ وَ حِینَ

البَأسِ أُولئِکَ الَّذِینَ صَدَقُوا وَ أُولئِکَ هُمُ المُتَّقُونَ«۱» بنا بر اینکه مؤمن پاک اعتقاد کسی است که هنگام نماز قلب خود را بسوی خدا متوجه سازد و او را شاهد پرهیزکاری خود قرار دهد و برای

---

(۱) برّ و نیکی اینکه نیست که بگردانید رویهای خود را طرف مشرق و مغرب و لکن نیکی کسی راست که ایمان آرد بخدا و بروز قیامت و بملائکه و بکتاب و بپیمبران و انفاق نماید مال خود را با دوستی بآن بنزدیکان و ایتام و فقیران و کسانی که در غربت محتاج میگردند و کسانی که بپای میدارند نماز را و عطا میکنند زکاهٔ را و کسانی که وفا میکنند بعهد خود هر گاه عهد بستند و کسانی که صبر میکنند در سختیها و ضررها و در حال ترس اینکه جماعت کسانی میباشند که تصدیق کرده‌اند و ایمان آورده‌اند و اینهایند متقین.

صفحه : ۲۹۵

اداء فرائض خویش از او کمک جوید و برای کشف اسرار کاینات از او الهام و توفیق بخواهد.

مؤمن پاک اعتقاد در اثنای نماز و در تمام ساعات زندگانی خویشتن را در مقابل عظمت ذات خدایی حقیر و کوچک می‌بیند وقتی در طیاره می نشینیم و هزار یا چند هزار متر از زمین اوج می گیریم کوهها و رودها و شهرها را میبینیم که مانند آثاری حقیر و ناچیز بر زمین نمودار است و در دیده ما همچون خطوطی که بر نقشه جغرافیا رسم کرده باشند جلوه میکند گویی سطح زمین پست و بلندی ندارد ارتفاع کوه بنظر نمیآید بناها بلند نیست رودخانه و چاه فرو رفتگی ندارد همه چیزها با هم برابر است و بر سطح زمین چیزی جز رنگهای مختلف که مقارن و در هم آمیخته است و هر چه بیشتر اوج میگیریم آمیختگی آن بیشتر میشود.

زمین ما در جهانی که هزاران افلاک و ستارگان در آن وجود دارد نمودار نیست و یک ستاره کوچکی بیش نیست و در عرصه نامتناهی وجود مانند شکوفه‌ای حقیر و ناچیز است بنا بر اینکه ما که یکی از ساکنین اینکه کره حقیریم در پیشگاه خالق و مدبر هستی که عظمتش از حد فهم بیرون است چه اندازه کوچک و زبونیم چه خوب است هنگامی که به پیشگاه او توجه داریم و برای تقویت و هدایت خود از او کمک میخواهیم اینکه نکته را بخاطر بیاوریم که همه مردم در پیشگاه، و مال و مقام آنها در اینکه زبونی اثر ندارد بلکه ایمان پاک و فروتنی در پیشگاه خداوند و نیکی و پرهیزکاری اینکه زبونی را چاره میکند.

آری عقل بشر حکم میکند که بنده بایستی در مقام برآید و اظهار نماید عظمت مولا و عبودیت خود را و ستایش کند معبود خود را بآنطوری که در خور جلال و بزرگی اوست، و البته چگونگی وظائف عبودیت را

صفحه : ۲۹۶

بایستی از طرف خودش مقرر گردد و دستور فرماید لذا بایستی لطفا سفرایی بفرستد تا آنکه بما بیاموزند که چگونه بایستی بوظائف عبودیت قیام کنیم و نیز بما بفهماند که بچه طریقی بایستی ستایش نمائیم و اظهار کنیم عظمت و بزرگواری آن ذات مقدس را.

و پس از تبلیغ رسول ممکن است ببعضی اسرار و خصوصیات عبادات واقف گردیم و بعضی آثار آن را در خود بیابیم و کسی که بهیچ وجه اثر عبادت را در خود نیافت معلوم میشود که عبادت او بطوری که مطلوب شارع است انجام نگرفته چگونه توان نمازی که باز ندارد انسان را از فحشاء و المنکر در تعداد عبادت بشمار آورد در صورتی که فرموده إِنَّ الصَّلاهَٔ تَنهی عَنِ الفَحشاءِ وَ المُنکَرِ بازداشتن از فحشاء و المنکر از اثر و خاصیت صلاهٔ صحیح بشمار می‌آید.

و نیز نماز مصداق و علامت بارزی است برای ابراز عبودیت و بندگی و تواضع و تذلل در مقام خالق جبار و وسیله اقبال و توجه بسوی کردگار و عرض حاجات و استمداد بسوی معبود بی‌همتا.

و نیز بنماز صحیح عبودیت محقق میگردد و عبودیت وسیله معرفت بمعبود میشود کسی که تمام شرائط نماز را از اجزاء و شرائط مخصوصا حضور و توجه کامل بمعبود را مراعات نماید نوری در قلب وی پدید میگردد که معبود و اله خود را میشناسد و آن را «نور بصیرت» گویند.

و نیز نماز کامل منتج قرب جوار احدی است یعنی نماز سبب قرب و منزلت و نزدیکی بمعبود است زیرا چنانچه ثابت و محقق گردیده انسان بهر چه رو آورد و توجه کامل باو داشته باشد بوی نزدیک میگردد و بعضی از اوصاف آن شیء در آینه قلبش هویدا می‌گردد و از اسرار و خصوصیات آن اطلاع پیدا مینماید چگونه ممکن است کسی روی دل خود را بمعبود

صفحه : ۲۹۷

وادارد و از قرب وی بی‌نصیب گردد هرگز ممکن نیست.

شیخ تنطاوی در تفسیر خود ذیل قوله تعالی: حافِظُوا عَلَی الصَّلَواتِ وَ الصَّلاةِ الوُسطی در جلد اول در صفحه ۱۸۴ بیان خوبی دارد که در اینجا مختصر ترجمه‌ای از آن مینمایم.

چنین گوید برای نفس انسانی باعتبار تصرف وی در بدن قوای بسیار و افعال بیشمار است و مردم دو فرقه و دو دسته‌اند یکی اینکه قوی و مشاعر را در غفلت صرف مینماید و متابعت هوای نفسانی میکند و قوای خود را رها مینماید مثل اینکه زبان می‌گوید آنچه در قلب خطور میکند و نیز چشم و گوش و باقی اعضاء آزادند مانع و جلوگیری از عقل و شرع در کار نیست و از دیدنیها و شنیدنیها در دام هواها و اغراض شخصی می‌افتند و از حقیقت غافل می‌مانند و دیگری قوای خود را حفظ مینماید و زیاده روی در اعمال آن نمی‌کند و تمام اعمال و افعال خود را محدود می‌نماید بحد معینی و باندازه مخصوصی که از آن تجاوز ننماید، میبیند بمقداری، می‌گوید به اندازه‌ای، میشنود بحدی، تعقل و تدبر مینماید بحدی و میزان خاصی، و خود را موظف میداند که در اعمال و افعال از حکم عقل و شرع خارج نگردد چنین اشخاصی حفظ نموده‌اند «البطاریه» یعنی آن قوه و نیرویی که آن را «کهرباء» منفی و مثبت میگویند و آن قوه مغناطیسیه حیوانیه که در وی ذخیره شده تفریط نمیگردد، وقتی آن قوه مغناطیسیه محفوظ ماند انسان را مساعدت مینماید و وی را ترقی و تعالی میدهد اگر چه مشعر بآن نیست لکن کسی که قوای خود را بیهوده مصرف نمود و مشاعر را متفرق گردانید خود را ضعیف و قوی و شخصیت خویش را از دست داده و دیگر شخصیت و موقعیتی برای وی باقی مینماید لکن چنانچه تجربه شده حفظ قوای، نفس انسان را بزرگ مینماید و بر موقعیت و شخصیت او میافزاید

صفحه : ۲۹۸

و وی را در انظار بزرگ و محترم مینماید بلکه جذب قلوب میکند و مردم وی را دوست میدارند.

و نیز شیخ تنطاوی گوید من مطلع گردیدم که بناء معلمین و علم آموزان بر اینکه است که بآموزگاران دستور میدادند که برای حفظ اراده مدت کمی فکر خود را محصور نمایند «یعنی فکر خود و خیال خود را نگاه دارند در یک امری و نگذارند متفرق گردد».

و نیز کلماتی بآنها می‌آموختند مناسب غرض و مطلوب آنها که در چند دقیقه‌ای آن کلمات را مکرر نمایند، و نیز بآنها امر مینمودند که در چند دقیقه‌ای هوا را در ریه خود نگاه دارند و نگذارند خارج گردد.

و نیز بآنها توصیه مینمودند که «حدیث نفس» نکنید «یعنی حتی الامکان نگذارید خیالات و موهومات حواس شما را متفرق گرداند» و نیز باز دارید خود را از اینکه در مجالس فخر و مباهات کنید یا اظهار دوستی نسبت بکسی نمائید، و نیز بایستی جدا اجتناب نمائید از مشروبات الکلی و آنچه قوه شهویه شما را زیاد میکند و از هر کلمه‌ای و هر میل و رغبتی که در آن لذتی باشد و بآن آن قوه

مغناطیسیه که در باطن شما بودیعه گذارده شده مصرف میشود خودداری نمائید و قوای خود را در پیروی شهوات صرف ننمائید.
و نیز بآنها توصیه مینمودند که کتمان «سرّ» نمائید و سرّ خود و دیگران را فاش نکنید و سکوت و سکون را شعار خود نمائید و میگفتند نتیجه اینها زیادتی قوه اراده است، و قوه اراده نزد آنها بهتر از همه چیز است «یعنی عزم و اراده منشأ تمام خیرات است» و اینها که گفته شد مقاله‌های علمای جمعیه نفسیه امریکایی است که تدوین و تأسیس نموده‌اند.
و نیز از جمله تعلیمات آنها اینکه است که به آموزگاران امر میکنند

صفحه : ۲۹۹

که هر روزی بقدر نیم ساعت در حجره‌ای ایاب و ذهاب نمایند و شخص خیالی را در نظر گیرند و گویا با او تکلم مینمایند بکلمات نیکویی که مناسب غرض ایشانست و سعی کنند که حواسشان متفرق نگردد و غرض آنها از اینکه تعلیمات قوت عزم و اراده است که مقدمه و پیشرو تمام اقسام کمالات است و نیز گوید من الان در مقام تنقید یا تعریف کلام آنها نیستم غرضم اینکه است که نظیر همین دستورات در دین ما تأسیس گشته آیا خداوند نمیگوید إِنَّ السَّمعَ وَ البَصَرَ وَ الفُؤادَ کُلُّ أُولئِکَ کانَ عَنهُ مَسؤُلًا.
و مردم چنین گمان میبرند که اینکه مسئولیت مخصوص بآخرت است و حق اینکه است که مسئولیت اعضاء هم در دنیا است و هم در آخرت.
تا آنجا که می گوید خداوند در قرآن مجید پیغمبر خود را امر می نماید که تقویت نماید عزم و اراده خود را فَاصبِر کَما صَبَرَ أُولُوا العَزمِ مِنَ الرُّسُلِ.
و میبینی در نماز واجب نموده حفظ قوه فکریه را و اینکه نماز گذار فکر خود را محصور نماید در غرض واحد، آیا همین عمل وحدانی برای تقویت قوه اراده جامع تعلیمات آنها یا زیادتر نیست! آیا سعادت و فضیلت برای کسی نیست که قوه عزم و اراده وی قوی گردد، آیا تعجب نمیکنی در کلام الهی وَ استَعِینُوا بِالصَّبرِ وَ الصَّلاةِ ببین چگونه مقارن نموده صبر را با نمازی که با حضور قلب باشد نه نماز اکثر مردمان امروزه.
آیا تمرین امریکائیها به آموزگاران که برای علوّ همت و قوّت عزم و اراده بکار برند اینکه نیست که تنها در اطاقی ایاب و ذهاب نمایند و کلماتی مناسب غرض خود بگویند با توجه نفس، آن تقلید از نماز ما نیست خواه دانسته یا ندانسته.
تا آنجا که گفته «ایضاح» اینکه خداوند میفرماید إِنَّ الصَّلاةَ

صفحه : ۳۰۰

تَنهی عَنِ الفَحشاءِ وَ المُنکَرِ برای تعلیم و تمرین ما است که فکر خود را محصور نمائیم و ملتجی بکرم او و پناه آورنده برحمت او باشیم و در اثر آن قوه عزم و اراده در ما قوت گیرد و قوه «مغناطیسیه» ما قوی گردد و بکمال رسد آیا لبّ تعلیمات امریکائیها که بشاگردان خود دستور میدهند که هر روزی بین پنج دقیقه تا پانزده دقیقه نقطه‌ای را هدف و مواجه نظر خود قرار دهند بطوری که از اینکه طرف و آن طرف نگاه نکنند، همان معنی نماز ما نیست و چنین معتقدند که کسی که اینکه عمل را تمرین نمود و مداومت بر آن کرد عزم و اراده وی قوی میگردد و قدرت پیدا می کند در اینکه خودداری نماید از پیروی نمودن شهوات و آمال نفسانی آن وقت یک عضو عاملی میگردد در اجتماعات.
آیا صلاة با حضور قلب از اول تکبیر تا آخر سلام کافی نیست که باز دارد انسان را از فحشاء و منکر، ببین چگونه نماز ما جامع تمامی دستور آنها در حفظ قوه مغناطیسیه میشود با زیادتر زیرا فقط دستور آنها اینکه است که روزی چند دقیقه فکر خود را نگاه دارند به اینکه نقطه‌ای را هدف خود قرار دهند و نظر بآن اندازند و فکر خود را متفرق ننمایند دستور نماز ما اینکه است که علاوه

بر اینکه نظر خود را نگـاه داریم و نقطه‌ای یعنی «کعبه» را هـدف خود قرار دهیم بـایستی قلب خود را نیز متوجه معبود خود نمـائیم و ملتجی بـاو باشـیم و کلمـاتی چنـد منـاسب مقام الوهیت او و مرتبه عبودیت خود بگوئیم با اعتقاد دینی تا اینکه باین عمل در حفظ و حراست حق تعالی واقع گردیم و قوه مغناطیسیه ما قوی گردد. (پایان) آری نتیجه نماز کامل همین است که دل آدمی را جلا دهد و قـوای روحـانی وی را قوی گردانـد و بر یقین و اسـتقامت وی بیفزایـد و عزم و اراده او را قوت دهـد و او را در طریق مسـتقیم ثـابت گرداند بطوری که استیلاء یابد

صفحه : ۳۰۱

بقوای طبیعی، و شـهوات نفسانی وی تابع عقلش گردنـد، زبان نگوید مگر باذن عقل چشم و گوش و باقی اعضاء همگی مطیع عقل گردند.

و اینکه میبینیم متـدینین مـا شب و روز پنـج مرتبه نماز میخواننـد بلکه بنماز جماعت نیز حاضـر میگردنـد و در روحیه آنها اثر بارزی ندارد بلکه در بعضی اشخاص بعکس، عوض آنکه ترقی و تعالی نمایند و بر قوای طبیعی غالب گردند سیر معکوس مینمایند و تنزل می‌کننـد و روز بروز بر قوای طبیعیه آنهـا افزوده میگردد برای اینکه است که نمـاز را بـا توجهی که شـارع مقـدس دسـتور فرموده و مطلوب وی است انجام نمیدهند نماز اکثر مردم جسم بی‌روح و جسد بی‌سر است.

أ تَأْمُرُونَ النّاسَ بِالبِرِّ وَ تَنسَونَ أَنفُسَـکُم وَ أَنتُم تَتلُونَ الکِتابَ أ فَلا تَعقِلُونَ اگر چه بظاهر خطاب و اعتراض بعلمای بنی اسـرائیل اسـت که دانشـمندان آنهـا در پنهـانی توصـیه مینمودنـد بمردم که متابعت دین اسـلام نماینـد و نیز بآنها امر مینمودنـد که صـدقه بدهنـد و بیکـدیگر نیکی و احسان نماینـد لکن خود آنها نه متابعت مینمودنـد نه بـذل مال میکردنـد، متابعت نمیکردنـد که مبادا ریاست آنها خلل پیدا نماید و انفاق نمیکردند از ترس اینکه فقیر گردند.

لکن در واقع اعتراض بهر کسـی است که مردم را توصـیه نماید بعمل نیک و خود را فراموش کند زیرا عقلایی نیست کسی امر کند مردم را به احسان بغیر و نیکو کاری و عمل نیک و احسان بخود نکند که نفس خود را باز دارد از آنچه بوی ضرر میزند اینکه است که در آخر آیه فرموده أ فَلا تَعقِلُونَ چگونه شما تعقل نمیکنید که اول باید خود را وادار نمائید

صفحه : ۳۰۲

بعمل نیک تا آنکه دیگران از شـما سر مشق گیرند و کلام شما در عمق قلبها فرو رود و چنانچه تجربه شده کلامی که فقط از دهان بیرون آیـد از گوش تجـاوز نمیکنـد لکن کلامی که از دل بروز کنـد بـدل نشـیند پس واعظ غیر متّعظ که عملش مصـدّق گفتارش نباشد چنین کسی عملش تکذیب میکند کلامش را.

و چون غرض از وعـظ و موعظه تأثیر نفوس است و باز داشـتن از عمل بـد و کسـی که عملش مخالف گفتارش شـد علاوه بر اینکه کلامش تأثیر نـدارد ممکن است نتیجه بعکس دهد زیرا وقتی مردم مطلع شدند که عالم عملش مخالف قولش میباشد و آنچه را که نهی می‌کنـد خودش در پنهانی مرتکب میگردد در معاصـی جرأت پیـدا میکننـد و چنین پندارنـد که اینکه اعمال مباح است که اگر خلاف بود چنین شـخص دانشـمندی چگونه اقدام بر چنین گناهی مینمود اینکه است که گناه عالم بمراتب بسیار قبیح‌تر و شنیع‌تر از گناه جاهل نادان بشمار میآید و شاید نظر بهمین دارد کلام حضرت امیر علیه السّلام که شاید فرموده باشد

«قصم ظهری رجلان عالم متهتّک و جاهل متمسّک»

خلاصه میفرماید دو نفر پشت مرا شکستند عالم بی‌عمل و عابد بی‌علم.

و گفته‌انـد: همزه، در أ تَأْمُرُونَ النّاسَ بِالبِرِّ برای تعجب است که چگـونه شـما بـدیگران امر بنیکی میکنیـد و نسبت بخـود فراموش

مینمائید.
و بایـد دانست که مقصود اینکه نیست که در اینکه موقع که امر بخود نمینمائید بایستی امر بغیر نیز نکنید امر بمعروف و نهی از منکر وظیفه هر مسلمانی است که باید حتی الامکان انجام دهد و اینکه خود یکی از مقررات و دستورات شرع مطهر است، اینجا فقط در مقام سرزنش است که شما امر بنیکی میکنید و خود را از نیکو کاری باز میدارید.

صفحه : ۳۰۳

و «برّ» در لغت اسم جامعی است برای اعمال خیر و بعضی گفته‌اند «برّ» سه معنی دارد: ۱- برّ و نیکویی بپدر و مادر و نسبت به اقارب و خویشان ۲- «برّ» در عبادات، ۳- «برّ» و نیکی در معاملات.

صفحه : ۳۰۴

[سوره البقرة (۲): آیات ۴۵ تا ۴۶]

اشاره

وَ استَعِینُوا بِالصَّبرِ وَ الصَّلاةِ وَ إِنَّها لَکَبِیرَةٌ إِلاّ عَلَی الخاشِعِینَ (۴۵) الَّذِینَ یَظُنُّونَ أَنَّهُم مُلاقُوا رَبِّهِم وَ أَنَّهُم إِلَیهِ راجِعُونَ (۴۶)

ترجمه:

در مهمات زنـدگی خود طلب یاری و استعانت بجوئیـد بصبر و بردباری و نماز هر آینه بزرگ و ناگوار است مگر برای کسانی که خاشع و خاضعند
و آن اشخاص کسانی میباشند که بدرستی میدانند که ملاقات کننده‌اند پروردگار خود را و بحقیقت آنها بسوی پروردگار خود بازگشت مینمایند.

(توضیح)

بین دانشمندان و علمای تفسیر گفتگوست که آیا وَ استَعِینُوا بِالصَّبرِ وَ الصَّلاةِ خطاب مخصوص ببنی اسرائیل است یعنی یهودیها یا خطاب بمسلمانهاست یا مقصود عموم افراد بشر است زیرا تمام مردم همان طوری که مکلف باصول دیانتند مکلف بفروع نیز میباشند.
نظر به اینکه عطف به آیات جلو میباشد اگر چه در ظاهر مخاطب بنی اسرائیل میباشند لکن امر شامل تمام افراد مکلفین میشود که همه مأمورند بصبر و صلاة و اینکه بخصوصه امر بصبر و صلاة شده شاید اشاره باین است که هیچ فضیلت و کمالی عاید بشر نمیگردد مگر از پرتو صبر، و صلاة نیز یکی از مصادیق صبر بشمار میرود، کلید گنجینه کلیه سعادات صبر است، راهی که روح ما را بمنشأ وجود خود نزدیک مینماید صبر است، کمال انسانی و صعود وی از مرحله حیوانیت باوج ملکوتیت از پرتو صبر است علم و معرفت و عمل نیکو و کلیه کمالات روحانی و جسمانی و تحصیل سعادت دنیوی و اخروی کسی را میسر نمیگردد مگر وقتی که چنگ بزند بدامان صبر.

صبر از خصائص انسانی بشمار میرود حیوان و ملك فاقد اینکه فضیلت

صفحه : ۳۰۵

میباشند در ملك منافی بنظر نمی‌آید که محتاج بصبر باشد حیوان نیز چون فاقد عقل است نمیتوان وی را متصف بصفت حمیده صبر نمود زیرا بردباری وقتی که از روی حکم عقل و شرع پذیرفته شد از فضیلت نفسانی محسوب می گردد و آدمی را بزرگ مینماید و ترقی میدهد و از نقص بکمال می‌آورد و گر نه مجرد خود داری نمودن از بعض ناملایمات ببعضی ملاحظات کمالی تحقق نپذیرد.
و نیز وقتی صبر بمرتبه‌ای رسید که یکی از ملکات و اوصاف محموده محسوب گردید قابل اهمیت است و منتج فوائد بیشمار است لکن اگر ملکه نفسانی نشد و دوام پیدا ننمود، اگر چه بهر اندازه‌ای که باشد باز بی فائده نیست لکن آن فوائد کذایی که گفته شد بر آن مترتب نمیگردد، مگر وقتی که از ملکات حمیده بشمار آید و از قوت نفس پدید گردد آن وقت بسیار قابل اهمیت است.
چه بسیار از آیات و احادیث و اخباری که تعریف و تمجید از صبر نموده و بیان اینکه خداوند برای صابرین پاداش بی‌اندازه مقرر نموده زیرا که صبر در موضوع خود از اعمال شاقه بنظر می‌آید و از روی قوت نفس پدید میگردد و حسن جزا مطابق حسن عمل است عمل هر چند شاقتر و مشکل‌تر باشد البته پاداش آن بیشتر است
(افضل الاعمال أحمزها)
اینکه است که در سوره زمر آیه ۱۳ فرموده إِنَّما یُوَفَّی الصّابِرُونَ أَجرَهُم بِغَیرِ حِسابٍ(۱)» و رحمت و هدایت را شامل حال صابرین گردانیده أُولئِکَ عَلَیهِم صَلَواتٌ مِن رَبِّهِم وَ رَحمَةٌ وَ أُولئِکَ هُمُ المُهتَدُونَ سوره بقره آیه ۱۵۳.
صبر از قوت و اطمینان نفس و سکونت و آرامش دل پدید می گردد آدم

---

(۱) محققا خداوند بصابرین اجر بی‌اندازه عنایت مینماید.

صفحه : ۳۰۶

کم صبر غالبا ضعیف النفس فاقد استقامت و متانت است بلکه ناقص العقل است و در مرتبه انسانیت کامل نیست کسی که بزودی تحت تأثیرات گوناگون و حوادث واقع گردد چنین کسی از درجه اعتبار ساقط است و در هیچ عمل و کاری که وارد میگردد نمیتواند بخوبی آن را انجام دهد و بثمر رساند زیرا در هر عمل و فعلی اول شرط اساسی آن داشتن متانت و استقامت و پایداری بر آن است کسی که کم صبر و کم حوصله شد چگونه میتواند در اعمال بزرگ با اقویای بشر شرکت کند و کار مهمی را انجام دهد و آن را بثمر رساند.
و شاید سرّ اینکه انبیاء عظام را «اولو العزم» نامیده‌اند همین باشد که آن بزرگواران دارای عزم ثابت و در درجه اعلای متانت و استقامت بوده‌اند و چنان در اعلاء کلمه توحید استقامت و پایداری بخرج داده‌اند که مثل کوه پا بر جا بادهای حوادث و مخالف آنها را ذرّه‌ای تکان نمیداده و سر سوزنی بر عزم و اراده و استقامت آنها زیان نمیرسانیده.
خلاصه حقیقت و معنی صبر سکون و آرامش نفس است که از روی قوت نفس و آرامش دل پدید گردد و صابر کسی را گویند که بزودی تحت تأثیر حوادث واقع نگردد و بادهای مخالف او را تکان ندهد و وی را مضطرب نگرداند اینکه است که دانشمندان گفته‌اند جوهر و ذات انسان عقل است و جوهر عقل تمیز است و جوهر تمیز صبر است زیرا عقل است که با انسان امر بصبر مینماید و نیز کسی متصف میگردد بصبر که عقلش بر طبعش غالب گشته و قوای نفسانی وی تحت تسخیر قوای عقلیه وی در آمده باشد و در موقع هیجان قوای طبیعی از حکم عقل و شرع تجاوز ننماید و همچنین در موقع عمل استقامت و پایداری نماید و قوای حسی

خود را بزحمت وا دارد تا آنکه هر عضوی از اعضاء وی انجام وظیفه دهند.

و اگر خواهی از صابرین محسوب گردی در هر عمل و شغلی که وارد

صفحه : ۳۰۷

میشوی استقامت نما و آن را بخوبی و درستی و صحیح انجام بده عمل وقتی ارزش واقعی دارد و قابل اهمیت میگردد که در سایه استقامت و کوشش بسیار انجام گیرد و در مورد آن رنج فراوان برده شود چنانچه تجربه شده که آن صنایع و اختراعاتی که در مورد آن ثبات و استقامت بعمل نیامده بزودی مضمحل و نابود گشته و اثری از وی پدیدار نیست و آنچه در عالم باقی مانده چه از گفتار و چه از اعمال و چه از صنایع و اختراعات دست بشری و آنچه مورد استفاده بشر واقع گردیده در اثر ثبات و استقامت و پایداری در عمل پدید گشته.

بعبارت دیگر در اثر همان صبر و بردباری و سکونت نفس بعمل آمده اینکه است که در حدیث آمده «صبر نسبت بایمان مثل نسبت سر است ببدن، همان طوری که حیات بدن بلکه وجود و تحقق آن بسته بسر است ایمان نیز بدون صبر تحقق پذیر نیست کسی که صبر ندارد ایمان پا بر جا ندارد.

چگونه ممکن است ایمان ثابت ماند در کسی که صبر نمیکند در مشقت عبادت و بر ترک هواهای نفسانی که از بالاترین اقسام صبر بشمار میرود خودداری ندارد و باندک ناملایمی که برخورد مینماید خود را میبازد و مضطرب می گردد، چنین اشخاص ضعیف النفس وقتی که حت تأثیر ناملایمات واقع گردند ممکن اس قوه غضب بر آنها مستولی گردد آن وقت شیاطین بکمک قوه واهمه بر آنها ظفر یابند و در نفسشان موهوماتی القاء نمایند و هنگام غلبه و استیلاء قوای غضبیه اصلا آنها را از دین خارج گردانند چنانچه دیده شده بعضی باندك ناملایمی که برخورد می‌نمایند عنان صبر آنها گسیخته میگردد و زبان باعتراض میگشایند که چرا چنین و چنان شد و آنها کسانی میباشند که در وصفشان فرموده وَ مِنَ النّاسِ مَن یَعبُدُ اللّه عَلی حَرفٍ فَإِن أَصابَه خَیرٌ اطمَأَنَّ بِهِ وَ إِن أَصابَته فِتنَةٌ انقَلَبَ عَلی وَجهِهِ

صفحه : ۳۰۸

خَسِرَ الدُّنیا وَ الآخِرَةَ سوره حج آیه ۱۲.

پس برای اتصاف بصفت حمیده صبر دو چیز لازم است یکی معرفت و علم به اینکه آنچه در عالم واقع میگردد از روی حکمت و صلاح نوعی عالم و صلاح شخصی هر فردی است بلکه نظام عالم منوط بآن است، و دیگر تمرین و اینکه انسان بمجاهده با نفس خود را وادار نماید بصبر و بردباری تا اینکه صبر کردن عادت و ملکه او گردد، و اینکه صلوات را بصبر عطف داده شاید برای اینکه است که نماز یکی از علامات ظاهر و مصادیق بارز صبر است، و بیان خاص بعد از عام است، و چنانچه از بیانات گذشته معلوم شد نماز صحیح بآنطوری که مطلوب شارع است و نماز گذار را از فحشاء و منکر باز میدارد بدون اعمال صبر ممکن نیست انجام گیرد.

وَ إِنَّها لَکَبِیرَةٌ إِلّا عَلَی الخاشِعِینَ بیان عظمت و اهمیت نماز است که نماز در نظر غیر مؤمن یك امر بزرگ ناگواری می‌آید لکن کسانی که خاشع و خاضع گردیده‌اند از مؤمنین، ایمان و یقین چنان بر قلب آنها مستولی گردیده که در مقابل عظمت حق تعالی بزانو در می‌آیند و بندگی خود را اظهار مینمایند و از روی رغبت و شکستگی نفس بآسانی اقدام بنماز میکنند.

الَّذِینَ یَظُنُّونَ مفسرین گویند ظن در اینجا بمعنی علم و یقین است زیرا که ظن و شك در اصول دیانات کافی نیست و در کلام عرب بسیار دیده شده که ظن را بجای یقین استعمال کرده‌اند و اشاره دارد به اینکه علم آنها بملاقات پروردگارشان و یقین آنان ببازگشت بسوی او آنها را خاشع گردانیده.

صفحه : ۳۰۹

مُلاقُوا رَبِّهِم وَ أَنَّهُم إِلَيهِ راجِعُونَ ملاقات در لغت مقابله و نزدیک شـدن چیزی بچیز دیگر است بطوری که بیکـدیگر ملصق گردند و در کلیه ادراک و رؤیت بچشم و ببصیرت نیز استعمال شـده، و نظر به اینکه ملاقات بمعنی الصادق در اینجا صـحیح نیست زیرا که الصاق حقیقت در دو جسـمی است که با هم تماس نمایند اینکه است که بعضـی از علمای تفسـیر چنین معتقدند که بایستی ثواب یا رحمـت در تقـدیر گرفت و گـوئیم مُلاقُوا رَبِّهِم یعنی ملاقـات میکننـد ثـواب اعمـال خـود را از جـانب پروردگارشـان إِلَيهِ راجِعُونَ بازگشت میکنند بسوی محشر و قیامت، دیگری گفته ملاقات میکنند رحمت حق را و بازگشت آنان نیز برحمت اوست.

لکن اینکه توجیهـات وقتی لازم میشود که نشود کلام را حمـل بر ظـاهر نمود چه مـانعی دارد که گفته شود مقصود از مُلاقُوا رَبِّهِم ادراک باطنی و ارتباط معنوی باشد و لقاء بمعنی ادراک بچشم سـر و بچشم بصـیرت و رؤیت قلبی هم در لغت و هم در عرف بسیار استعمال شـده، در موارد بسـیاری از قرآن مجیـد لفظ لقاء و مشـتقاتش آمده و مقصود تماس جسم بجسم نیست بلکه غرض ادراک است مثـل قوله تعالی وَ لَقَـد كُنتُم تَمَنَّونَ المَوتَ مِن قَبلِ أَن تَلقَوهُ سوره آل عمران آیه ۱۳۷، و چون تماس نمودن جسم بجسم سـبب ادراک میشود لهـذا صـحیح است مسـبب را که ادراک کردن باشـد بجای سـبب بیاورند پس بنا بر اینکه بی‌مناسـبت نیست که گفته شود مقصود از ملاقات پروردگار ادراک باطنی است از روی بصـیرت قلبی و معرفت وجـدانی برای اشـخاص با ایمان و تقوی پدید میگردد اینکه است که ملاقات پروردگار را یکی از اوصاف خاشـعین بشـمار آورده، زیرا که خاشعین کسانی میباشند که قلب و دل آنان از عظمت و جلال الهی لرزان و مضطرب است و اینکه صفت

صفحه : ۳۱۰

برای کسی میسّر میگردد که معرفت وی بمقام الوهیّت بجایی رسد که بچشم دل مشاهده نماید اوصاف الوهیت و مقام ربوبیت را.

خلاصه بهتر و نزدیکتر بسیاق آیه اینکه است که گفته شود خداوند در مقام تعریف و تمجید صابرین و نمازگذاران برآمده که آنها کسـانی می باشـند که ایمان آنها بحـد یقین بلکه «بعلم الیقین، یا حق الیقین» رسـیده و مشاهـده مینماینـد جهت مربوبیت و مخلوقیت خود را بمقـام ربوبیت و خـالقیت حق تعالی و بوجـدان خود میابنـد آن ارتباط معنوی که بین آنها و پروردگارشان ثابت است اینکه است که فرموده مُلاقُوا رَبِّهِم که اینها ملاقات کننده پروردگارشان میباشند.

و نیز چنین اشخاصی طریق خود و چگونگی بازگشت خود را بسوی پروردگارشان مشاهده مینمایند و بنا بر اینکه معنی که گفته شد ملاقـات پروردگـار اختصـاص بقیـامت نـدارد عارفین بمقام ربوبیت در همین عالم و با آنکه در جلباب بشـریت و در حجاب طبیعت پیچیده شده‌اند اینکه نحو ملاقات معنوی آنان را میسر است چنانچه از صیغه اسم فاعل «ملاقوا» اینمعنی ظاهر میگردد.

و شاید مقصود اینکه باشد که «خاشعین کسانی میباشند که عمل آنها و عبادتشان برای مزد و ثواب نیست بلکه حب لقاء رحمت حق تعالی و استیلاء عظمت او سـبحانه بر قلبشان آنها را وادار نموده بصبر در مرارت و مشـقت عبادت و آنچه را موظف بر آنند از اعمال نیکو و بامیـد لقاء او خود داری مینمایند از آنچه ایشان را دور میگرداند از رحمت او و پشت پا میزنند بر مشـتهیات نفسانی خود زیرا که میدانند متابعت نفس و شیطان سدی و حائلی است بین آنها و محبوبشان.

و نیز یقین آنان بلقاء پروردگار سبب آرامش خاطر شریفشان گردیده

صفحه : ۳۱۱

که در ناملایمات روزگار خودداری نماینـد و مثل کوه پا بر جا بادهای مخالف ایشان را ذره‌ای تکان ندهد و نفس مطمئنه آنها حائز

مقامی گشته که اگر آنان را ذرّه ذرّه کنند سر سوزنی از یقین و اطمینانشان کاهیده نگردد و هیبت و عظمت آن فرد ازلی چنان سراسر قلب آنها را فرا گرفته که ذلیل و منقاد دستورات و اوامر وی گشته‌اند و صبر و صلاهٔ را دو علامت بارز و دو نشانه ظاهری بشمار آورده از آنچه در کمون نفس بشر مخفی گردیده و کاشف و نماینده ایمان و یقین وی است.

صفحه : ۳۱۲

[سوره البقرهٔ (۲): آیات ۴۷ تا ۴۹]

اشاره

یا بَنِی إِسرائِیلَ اذکُرُوا نِعمَتِیَ الَّتِی أَنعَمتُ عَلَیکُم وَ أَنِّی فَضَّلتُکُم عَلَی العالَمِینَ (۴۷) وَ اتَّقُوا یَوماً لا تَجزِی نَفسٌ عَن نَفسٍ شَیئاً وَ لا یُقبَلُ مِنها شَفاعَةٌ وَ لا یُؤخَذُ مِنها عَدلٌ وَ لا هُم یُنصَرُونَ (۴۸) وَ إِذ نَجَّیناکُم مِن آلِ فِرعَونَ یَسُومُونَکُم سُوءَ العَذابِ یُذَبِّحُونَ أَبناءَکُم وَ یَستَحیُونَ نِساءَکُم وَ فِی ذلِکُم بَلاءٌ مِن رَبِّکُم عَظِیمٌ (۴۹)

ترجمه:

ای بنی اسرائیل یاد کنید نعمت مرا
وقتی که نجات دادیم و رهانیدیم شما را «آباء و اجداد شما را» از فرعون و فرعونیان که شما در شکنجه و عذاب بودید بسخت‌ترین عذاب که میکشتند پسران شما را و زنده میگذاردند دخترها و زنهای شما را و اینکه عمل آفت و بلاء بزرگی بود از طرف پروردگار شما.

(توضیح)

اشاره

پس از آنکه خداوند امر میفرماید ببنی اسرائیل که یاد آرید نِعمَتِیَ الَّتِی أَنعَمتُ عَلَیکُم در مقام تفضیل نعمت بر می‌آید، و اول نعمتی که بآنها عنایت نموده نجات آنها بود از فرعونیان اینکه است که فرموده وَ إِذ نَجَّیناکُم مِن آلِ فِرعَونَ در کشاف گفته آل بمعنی اهل بیت است و اختصاص دارد ببزرگان و سلاطین نمیگویند آل پالان دوز و بعضی دیگر گفته‌اند آل اعم است ابو عبیده گوید از عرب فصیحی شنیدم میگفت آل مکه آل اللّه، بوی گفتم مقصود تو چیست گفت آیا مسلمانها آل اللّه نیستند، روید گفته آل هر چیزی شخص اوست و آل مرد اهل او و قرابت اوست، و بعضی دیگر گویند آل مأخوذ از اول است و هر کس که نسبت بکسی دارد از جهت قرابت جسمانی یا معنوی آن آل وی است و دیگری گفته هر کس که از جهت طبیعی یا معنوی نزدیک بشخص باشد آل وی محسوب میگردد پس همین طور که آل رسول اللّه (ص) ذریه طاهرین اویند بوجهی علمای راسخین نیز آل او

صفحه : ۳۱۳

بشمار می‌آیند خواه در زمان حیات او باشند یا بعد از او، و وقتی نسبت طبیعی و معنوی با هم جمع گردد مثل ائمه طاهرین (ع) «نور

على نور» نسبت متصاعد ميگردد اينكه است كه ائمه (ع) مشمول آل و ذريه او ميباشند.
يُذَبِّحُونَ أَبناءَكُم وَ يَستَحيُونَ نِساءَكُم كسان فرعون بچه پسرهاى بنى اسرائيل را ميكشتند و دخترها و زنهاى آنها را نگاه ميداشتند براى آنكه خدمتگزار آنها باشند و نيز با آنها اطفاء شهوت نمايند.
و بعضى گفته‌اند مقصود از «سوء عذاب» اعمال شاقّه‌اى بود كه بر دخترها و زنها تحميل مينمودند زيرا كه بعضى را بخدمتكارى و بعضى را بعمل زراعت و بعضى را به بنّايى و خشت سازى و گل كشى و بعضى را بخدمت بتها وا ميداشتند.

خواب فرعون

گويند اينكه فرعون پسرهاى بنى اسرائيل را ميكشت اينكه بود كه در خواب ديد آتشى از طرف بيت المقدس شعله كشيد و همه خانهاى مصر را بسوزانيد و بنى اسرائيل را ضررى نرسانيد هراسان از خواب بيدار شد و كهنه و معبّرين را جمع نمود كه خواب وى را تعبير نمايند گفتند از بنى اسرائيل پسرى متولد ميگردد كه هلاكت تو بدست اوست اينكه بود كه فرعون زنهاى قابله را بر زنهاى حامله گماشت كه هر زنى پسر آورد آن پسر را بكشند و هر زنى دختر آورد وى را نگاه دارند.
وَ فِي ذلِكُم بَلاءٌ مِن رَبِّكُم عَظِيمٌ و براى بنى اسرائيل كشتن پسران و باسارت در آوردن دختران بلاء و فتنه بزرگى بود گويند فرعون، پس از آن خواب بنى اسرائيل را جدا نهى

صفحه : ۳۱۴

مينمود كه با زنهاى خود نزديكى كنند حتى عمران كه از بنى اسرائيل بود نميگذاشت بخانه خود رود و شبها وى را در منزل خودش ميخوابانيد، شبى عمران ديد زنش نزد او حاضر شده گفت در سراى فرعون درها بسته پاسبانان بر در گماشته تو چگونه داخل شدى، در پاسخ گفت من بخودى خود اينجا نيامدم عمران فهميد اينكه امرى است خدايى با او خلوت نمود زن عمران بموسى (ع) حامل شد و حمل خود را مخفى ميداشت تا وقتى كه جناب موسى عليه السلام متولد گرديد از ترس مفتشين فرعون او را در تنور انداخت آتش شعله‌ور گرديد، پاسبانان چون آمدند آنچه تفتيش كردند بچه‌اى نيافتند رفتند مادر موسى آمد ديد از تنور آتش شعله كشيده بسيار متوحش گرديد نزديك تنور آمد ديد بچه او دارد با آتش بازى ميكند و هيچ آسيبى بوى نرسيده آرى فرعون لعين و نيز فرعون منشها و متفرعنين بشر گمان ميكنند كه بدسيسه كاريها و ظلم و جنايتها ميتوانند جلو تقديرات الهى و سرنوشت شوم خود را بگيرند و نور حق را بظلمت كفر خود بپوشانند غافل از اينكه (كان حكمه مقضيا) يَأبَى اللّهُ إِلّا أن يُتِمَّ نُورَهُ وَ لَو كَرِهَ الكافِرُونَ آنچه را قلم قدرت بر آن جارى شده تغيير پذير نخواهد بود، وقتى در قضاء و تقديرات الهى مقرر گرديده كه هلاكت آن ملعون و خرابى مملكت وى بدست پسرى از بنى اسرائيل باشد هرگز نميتوانست بتدبير و حيله چاره نمايد و نگذارد چنين پسرى در عالم پديد گردد، و در واقع باين جنايتها و ظلمها تيشه بر ريشه خود نهاد و خود را نابود گردانيد و تقدير در باره او اجرا گرديد.
البته در قصص و حكاياتى كه در قران مجيد تذكر ميدهد اسرار و نكاتى مندرج است و مردم را متنبه ميگرداند كه بسر گذشت پيشينيان، آينده خود را در نظر گيرند و قدرى در حال گذشتگان و وقايع و سرگذشت

صفحه : ۳۱۵

آنان دقت نمايند و بدانند كه فَمَن يَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ خَيراً يَرَهُ، وَ مَن يَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ«۱» سوره زلزل آيه ۷ و ۸.
و بايد دانست اگر چه دنيا دار عمل و آخرت دار جزاء است لكن «گندم از گندم برويد جو ز جو» در اينكه عالم نيز بعكس العمل

هر کس آثـار و نتایـج اعمـال و افعـال خود را خواهـد دیـد و آن آثـاری که او را مکافـات گوینـد غیر از مجازاتی است که در روز رستاخیز بکیفر اعمـال زشت گنه کـاران را مجـازات مینماینـد و غیر از آن مقامات و درجاتی است که بمطیعین عنایت میگردد زیرا چنـانچه مشاهـده مینمـائیم هر چیزی در عـالم خواص و آثـاری بر وی مترتب میگردد چطور ممکن است عمـل انسان که اساس امور طبیعی منوط بآن است فاقـد الاثر باشـد منتهی گاهی اثرش بزودی ظاهر و هویدا میگردد و گاهی مدتی در پرده میماند لکن بالاخره بروز و ظهور می‌نماید.

---

(۱) کسی که بقدر ذرهٔ المثقالی عمل خیر نماید خوبی آن را می‌بیند، و کسی که بقدر ذرهٔ المثقالی عمل شر کند شر آن را می‌بیند.

صفحه : ۳۱۶

[سوره البقرهٔ (۲): آیات ۵۰ تا ۵۲]

اشاره

وَ إِذ فَرَقنـا بِکُمُ البَحرَ فَأَنجَینـاکُم وَ أَغرَقنا آلَ فِرعَونَ وَ أَنتُم تَنظُرُونَ (۵۰) وَ إِذ واعَدنا مُوسـی أَربَعِینَ لَیلَةً ثُمَّ اتَّخَذتُمُ العِجلَ مِن بَعدِهِ وَ أَنتُم ظالِمُونَ (۵۱) ثُمَّ عَفَونا عَنکُم مِن بَعدِ ذلِکَ لَعَلَّکُم تَشکُرُونَ (۵۲)

ترجمه:

و یاد آرید ای بنی اسـرائیلیان وقتی را که دریا را برای شـما «آباء و اجداد شـما» شکافتیم پس شما را نجات دادیم و کسان فرعون را غرق نمودیم و هلاک گردانیدیم و شما چگونگی هلاکت آنان را مشاهده مینمودید،

و یاد آورید وقتی را که با شـما وعده نمودیم چهل شب پس شما «آباء و اجداد شما» بعد از غیبت موسی گوساله را بخدایی گرفتید و در اینکه عمل شما ظالم و خطا کار بودید،

پس از آن ما شما را عفو نمودیم و بخشیدیم شاید شما شکر گذارید.

(توضیح آیات)

اشاره

وَ إِذ فَرَقنا بِکُمُ البَحرَ اینکه دوم نعمتی است که خداونـد ببنی اسـرائیلیان عنایت نموده و بیهودیان یاد آوری مینمایـد و «فرق» در لغت بمعنی جـدایی و افـتراق بیـن دو چیز است که بین آن دو فرجه و فاصـله باشـد و «بحر اسم است برای آب بسـیار که از حیث طـول و عرض و عمق وسیع باشد.

در اینجـا خداونـد در مقام برآمـده که چگونگی نجات بنی اسـرائیل و هلاکت فرعونیان را بیان فرمایـد و در اظهار آن البته اسـراری نهفته که بآنـان یـاد آوری نمایـد آنچه را که ببنی اسـرائیلیان انعام و اکرام نموده که دشـمن آنان را هلاک فرموده و آنها را سـلطان روی زمین گردانیده، و نیز حقانیت و پیمبری حضرت محمّد (ص) و جناب موسی (ع) را بر جهانیان

صفحه : ۳۱۷

ثابت و هویدا گرداند، و نیز قدرت و عظمت حق سبحانه بر تمام اهل عالم نمایان گردد، زیرا نجات بنی اسرائیل بدست حضرت موسی (ع)، هلاکت فرعونیان، شکافتن دریا، خشک شدن رود نیل، و دوازده طریق شدن و عبور نمودن بنی اسرائیلیان از آن، چیز کوچکی نبوده که فراموش شدنی باشد البته چنین واقعه غریبی تا دامنه قیامت بین مردم شیوع دارد، و آن کرامت و معجزه‌ای است که هم عظمت و قدرت خدایی را ارائه میدهد و هم حقانیت و نبوت حضرت موسی را ثابت میگرداند، و پیمبری حضرت خاتم را نیز ارائه میدهد زیرا که اهل کتاب میدانستند که رسول اکرم (ص) امی و درس نخوانده، و آموزگاری ندیده بود، و آنچه از حکایات انبیاء میفرمود مطابق کتب آنها و تورات است از اینکه رو علم قطعی پیدا نمایند که آنچه را که بزبان معجز نمای خود اظهار مینماید از جانب حق تعالی و بطریق وحی بر او نازل گردیده.

شاید سر اینکه «معجزات حضرت موسی (ع) زیادتر از باقی پیمبران بشمار می‌آید» اینکه باشد که ظاهرا بنی اسرائیلیان مردمان مادی لجوج و کم خرد بودند که با اینکه همه معجزات و کراماتی که از حضرت موسی علیه السلام مشاهده مینمودند دست از لجاجت و خرافاتی که در ذهن آنان رسوخ نموده برنمیداشتند، و بقدری آنها مادی و خرافی بودند که اصلا غیر از ماده و ماديات بموجود مجردی معتقد نبودند، و چنین گمان میکردند که هر کس میتواند خدایی برای خود جعل نماید و از حضرت موسی (ع) خواهش مینمودند که برای هر یک از آنها خدایی بتراشد اجعَل لَنا إِلهاً کَما لَهُم آلِهَةٌ سوره اعراف آیه ۱۳۴، و پس از آنکه کلام خدا را شنیدند از روی نفهمی و لجاجت گفتند ما میخواهیم خدا را ببینیم و مورد غضب واقع گردیدند اینکه بود سر اینکه خداوند معجزات و کرامات

صفحه : ۳۱۸

بسیاری بدست آن حضرت جاری گردانید که شاید آنها قدری بخود آینده و بفهمند که عالم دیگری و رأی اینکه عالم و قوت و قدرتی فوق عالم طبیعت وجود دارد و در اینکه معجزات قدرت ما فوق الطبیعة را مشاهده نمایند، و تسلیم اوامر حق تعالی گردند و چون عالم رو بکمال میرود و بایستی تعلیمات پیمبران در هر زمانی در خور استعداد و فهم مردمان همان زمان باشد و در زمان پیمبران سلف بیشتر مردم در معنویات عقب بودند و فقط هدف آنان در امور مادی و طبیعیات بوده باین مناسبت پیمبران در امور مادی و طبیعی اظهار معجزه مینمودند و راجع بمعنویات کمتر تصرف میکردند، و چون امور طبیعی در معرض فناء و زوال است اینکه بود که از کرامات آنها چیزی باقی نمانده، چنانچه می بینیم از معجزات پیمبران اولو العزم مثل جناب موسی (ع) و عیسی (ع) و سایر پیغمبران که در امور مادی تصرف مینمودند نه در امور معنوی امروزه چیزی از آن در دسترس پیروان آنان نیست، لکن عمده معجزه پیغمبر ما (ص) قرآن است که بتمام معنی هم از جهت لفظ و هم از جهت معنی، هم از حیث صورت و هم از حیث سیرت، و هم از حیث قوانین و تشریع احکام الهی، و هم از حیث علوم و معارف در منتهی درجه کمال است.

خلاصه قرآن چون بتمام معنی معجزه است بلکه عمده اعجاز آن راجع بمعنویات و علوم الهی است و معنویات مقتضی بقاء و ثبات میباشد اینکه است که تا قیامت باقی و ثابت و برقرار است، و معجزات حضرت موسی (ع) اگر چه بسیار بزرگ مینمود لکن چون نفوذ در طبیعیات و امور مادی داشت نه در معنویات استعداد بقاء و ثبات نداشت و از بین رفت.

و نیز نظر به کم خردی و نفهمی مردمان زمان پیشین البته آن قوانین تام و تمامی که بشود تا قیامت باقی ماند و مناسب هر زمانی و دوره‌ای باشد

صفحه : ۳۱۹

موقعیت نداشته لکن ظهور پیغمبر خاتم (ص) چون در دوره‌ای واقع گردید که نوع بشر بارشاد پیمبران پیشین اندازه‌ای رو بکمال رفته بودند اینکه بود که آن قانون کامل الهی که ما فوقی در کمال تصور ندارد بتوسط آن رسول اکرم (ص) بین مردم اجراء گردید اینکه است که تا قیامت باقی و ثابت است، اگر از تعلیمات قرآنی یا از قوانین اسلامی سر سوزنی کم و زیاد گردد ناقص میگردد.

البته چنین است امور مادی و طبیعی هر قدر محکم و هر چند بزرگ بنظر آید در معرض فناء و زوال است، ببین چگونه مملکت پادشاهان مقتدر دنیا و مال ثروتمندان روزگار و عزت و مقام صوری ابناء جهانیان بزودی مضمحل و نابود گشته لکن آثار علمی و قلمی که از دانشمندی در نقطه‌ای از عالم بروز و ظهور نموده، چون بستگی و ارتباط دارد بعالم حقیقت و معنی همیشه محفوظ مانده و حوادث روزگار کمتر میتواند در آن نفوذ نماید و تحت فشار و تصرف عالم طبیعت در آید.

اگر دارای قلب سلیم باشی از اینجا میتوانی اندازه‌ای پی ببری بسرّ کلام حق تعالی که فرموده فَمَن یَکفُر بِالطّاغُوتِ وَ یُؤمِن بِاللّهِ فَقَدِ استَمسَکَ بِالعُروَةِ الوُثقی لا انفِصامَ لَها«۱» سوره بقره آیه ۲۵۷.

آری کسی که از باطل رو گردانید و بحق و حقیقت مربوط گردید بحلقه محکمی چنگ زده که گسستگی ندارد، و بحقیقتی پیوسته که انفصال و جدا شدنی ندارد، و خود را بجایی پیوند نموده که پاره شدنی ندارد، همین طور کسی که محبت اولیاء الهی را در قلب خود بپروراند و با آنها بپیوندد همیشه در مهد امن و امان از هر گزندی محفوظ ماند زیرا که ارتباط با آنها

---

(۱) کسی که کافر شد بباطل و ایمان آورد بخدا محققا چنگ زده بحلقه محکمی که هرگز گسسته نمیگردد.

صفحه : ۳۲۰

ارتباط بحق و محبت آنها بعینه محبت بحق تعالی است در زیارت جامعه میخوانی

فمن احبّکم فقد احبّ اللّه

و چنانچه در صفحات پیش تذکر دادیم همین است سرّ شفاعت زیرا که شفاعت از شفع و جفت شدن است، جفت شدن معنوی نه جسمی و آن پیوند قلبی است که از طریق محبت و ارتباط روحانی پدید می‌گردد، محبت یک جاذبه روحانی است که محب و محبوب را با هم مرتبط میگرداند، و شاید همین باشد آن حدیث که از رسول اکرم (ص) روایت میکنند که در قیامت هر کسی محشور میگردد با هر چه دوست میدارد و لو سنگی باشد.

(داستان موسی «ع» با فرعون)

مطابق روایت إبن عباس اینکه است که «خداوند وحی نمود بجناب موسی (ع) که در شب با بنی اسرائیل از مصر بیرون رو وقتی بفرعون خبر رسید که موسی (ع) که با بنی اسرائیل از مصر بیرون رفته با هزار هزار حصان «قشون» غیر از زنها در پی آنان رفت و موسی (ع) ششصد و بیست هزار نفر از بنی اسرائیلیان همراه داشت، اینکه بود که خداوند حکایت میکند که فرعون گفت إِنَّ هؤُلاءِ لَشِرذِمَةٌ قَلِیلُونَ وَ إِنَّهُم لَنا لَغائِظُونَ وَ إِنّا لَجَمِیعٌ حاذِرُونَ«۱» سوره شعراء آیه ۵۴.

وقتی که حضرت موسی (ع) با بنی اسرائیل رسیدند بساحل دریای نیل دیدند که فرعون در پی آنها و دریا جلو روی ایشان است بسیار متوحش شدند، و گفتند بموسی (ع) ما همیشه در عذاب و شکنجه بودیم چه قبل از آمدن تو و چه بعد از آمدن تو، دشمن عقب ما و دریا جلو ما است، جناب

---

(۱) محققا اينكه جماعت بسيار اندك‌اند، و محققا اينها هر آينه ما را بچشم آرند و محققا ماها جماعتى ميباشيم كه از اعداء حذر ميكنيم. [.....]

صفحه : ۳۲۱

موسى (ع) فرمود: «خداوند بزودى دشمن شما را هلاك خواهد نمود و شما را خليفه و سلطان روى زمين ميگرداند» اينك نظر كنيد چگونه خداوند دشمن شما را هلاك ميكند، يوشع بن نون گفت چه چيز امر ميكنى موسى عليه السّلام فرمود مأمور گرديده‌ام عصاى خود را بدريا بزنم و خداوند به دريا امر فرموده كه فرمان ببر موسى (ع) را، وقتى موسى (ع) عصاى خود را زد بدريا دريا فورا خشكيد و بدوازده طريق قسمت گرديد تا آنكه براى هر سبط و طائفه‌اى از بنى اسرائيليان طريق جداگانه‌اى باشد، وقتى فرعون بدريا رسيد در حالى كه بر اسبى سوار بود جبرائيل بامر پروردگار برطرف مقابل او بر ماديان سوار شد اسب وقتى چشمش بماديان افتاد جستن نمود و فرعون در دريا غرق گرديد و بحكم حق تعالى آب فرا گرفت فرعون و قشون و همراهان وى را و همه آنان را هلاك گردانيد.

وَ إِذ واعَدنا مُوسى أَربَعِينَ لَيلَةً اينكه آيه را عطف داده بآيات قبل، و سوم نعمتى است كه ببنى اسرائيليان ارائه ميدهد، و در مقام سرزنش و خطا كارى بنى اسرائيليان برآمده كه پس از اينكه همه آيات قدرت و نشانه‌هاى عظمت الهى و معجزاتى كه خداوند بدست حضرت موسى (ع) ظاهر نمود و آنها را بچشم خود مشاهده نمودند چون موسى (ع) بوعده‌اى كه بوى داده شده بود كه سى شب بميقات و محل وعده‌گاه الهى حاضر گردد و پس از آن ده شب ديگر بآن اضافه گردانيد تا آنكه پس از اتمام چهل شب خداوند الواح و تورات را بوى عنايت فرمايد كه در آن بيان و شفاى آنان است، و شما بنى اسرائيليان كفران نعمت حق تعالى را نموديد و گوساله را بخدايى پذيرفتيد و شما بنى اسرائيليان در اينكه عمل ركيك از حد خود كه بايستى در مقام عبوديت و شكر گذارى برآئيد تجاوز نموديد و بر خود ظلم كرديد، پس از آن خداوند از

صفحه : ۳۲۲

راه فضل و كرم شما را عفو نمود و عقوبت گناه باين عظمت را از شما برداشت شايد شما متنبه گرديد و شكر گذار باشيد.

(داستان سامرى و گوساله)

مطابق آنچه از إبن عباس روايت ميكنند اينكه است كه وقتى حضرت موسى (ع) بمحل وعده‌گاه حق تعالى رفت و هارون برادر خود را بنمايندگى خود بين قوم گذارد هارون بآنها چنين اظهار نمود كه آنچه طلا و زيور از فرعون و فرعونيان نزد شما موجود است چون نجس و پليد است در آتش بريزيد، و سامرى مردى بود گوساله پرست و بسيار با گوساله علاقه‌مند بود لكن بتبليغ حضرت موسى (ع) ايمان آورده بود و چون قدرى با اطلاع بود موقعى كه فهميد جبرئيل (ع) بصورتى بر حضرت موسى (ع) نازل شده قبضه خاكى از محل عبور او برداشت وقتى قوم موسى (ع) بامر هارون (ع) طلا آلاتى كه از فرعونيان گرفته بودند در آتش ريختند سامرى نيز آمد در حالى كه آن خاك را در كف گرفته بود بهارون گفت بريزم هارون گمان كرد مشتى از طلا است گفت بريز، خاك را ريخت و به طلا آلاتى كه در آتش ريخته شده گفت بشكل گوساله شو و صداى گوساله كن فَأَخرَجَ لَهُم عِجلًا جَسَداً لَهُ خُوارٌ سوره طه آيه ۹۰، و اينكه آزمايش و امتحانى بود كه خداوند خواست قوم موسى را بيازمايد كه كدام يك از آنها در ايمان

ثابتند و کدام یک متزلزل.

(خدعه و نیرنگ سامری)

یکی از دانشمندان در اینجا چنین گوید که نباید حکایت سامری و گوساله باین سادگی باشد چگونه میتوان قبول نمود که عاقل خدا را جسمی داند بصورت گوساله و لو آنکه صدایی هم داشته باشد بدیهی است

صفحه : ۳۲۳

صنم و بتی که از طلا ساخته شده باشد که نه حس و حرکت دارد و نه عقل و تدبیر، نمیشود اله و خدای عالم باشد، مگر آنکه بگوئیم سامری نیرنگی بکار برده و بآنها چنین وا نمود کرده که سرّ کرامتی که از موسی علیه السّلام ظهور مینماید اینکه است که اطلاع پیدا کرده بر بعضی از طلسمهایی مطابق قوای فلکی و اوضاع آسمانی و من نیز اطلاع از آنها دارم و برای شما طلسمی میسازم بصورت گوساله با صدای عجیب، و آنها را بطمع انداخت که اگر بگوساله سجده کنید شما نیز مثل موسی (ع) میتوانید معجزه‌ای بیاورید و خارق العاده‌ای اظهار نمائید.

و شاید بنی اسرائیلیان چنین گمان میکردند که ممکن است خداوند حلول در جسم نماید یا اینکه اله عالم جسم باشد اینکه بود که سامری آنها را فریب داد و آنان را بغلط انداخت و چنان وانمود کرد که خدای موسی و هارون در گوساله حلول نموده و شما اگر بگوساله سجده کنید بخدای موسی (ع) سجده نموده‌اید.

(یک نکته قابل توجه)

یکی از مفسرین مقاله‌ای دارد که از گفتارش چنین بر می‌آید که در اینکه آیه نکته و سری مندرج است و شاید میخواهد بما بفهماند که ایمان بپیمبران اگر فقط از روی معجزه و کرامات صوری باشد مثل بسیاری از معجزات حضرت موسی (ع) از قبیل قلب عصا باژدها و خشک شدن رود نیل و باقی اعجازی که از آن جناب ظاهر گردید، و نیز مثل شق القمر و تسبیح سنگ ریزه بدست سید ما محمّد (ص) و امثال اینها ممکن است گاهی مشتبه گردد بسحر و شعبده، و ایمانی که از قبل اینها پدید گشته در معرض تزلزل و شک واقع گردد، زیرا که اینکه قبل معجزات راجع بعالم حس و محسوسات است و در عالم حس غلط و اشتباه بسیار است، کسی که ایمانش از روی اژدها

صفحه : ۳۲۴

شدن عصا شد ممکن است بصدای گوساله سامری کافر گردد.

ایمان وقتی در قلب نفوذ نمود و از راه علم و امور معنوی تحقق پیدا کرد و از راه سر و حقیقت اطلاع کافی بر حقانیت مدعی نبوت پیدا شد البته باقی میماند و از طریق تهذیب اخلاق و اعمال نیکو نمو میکند و محکم میگردد و ثابت می‌ماند. (پایان) آری چنانچه گفتیم شاید همین باشد سر اینکه رسول اکرم (ص) در اثبات نبوّت اکتفاء نفرمود بمعجزات حسّی اگر چه معجزات حسّی نیز از وجود مبارکش بسیار هویدا گردید و عمده معجزه باقیه خود را امور معنوی و حقایق منطوی در قرآن قرار داد که اهل معنی از طریق عقل و باطن بر پاره‌ای از حقایق قرآن اطلاع پیدا کنند و ایمان تحقیقی حاصل نمایند و چنانچه ظاهر و هویداست چون قرآن از قلب

عـالم حقیقت صـادر گردیـده برتر و بالاـتر از آن است که تحت تـأثیر عـالم کون و فساد واقع گردد اینکه است که قرآن و تعلیمات قرآن تـا قیـامت بـاقی و پاینـده است و تـا قیـامت هیـچ حکمی از آن منسوخ نخواهـد شـد و نیز تـابعین قرآن همیشه مفتخر و منصور میباشـند، و اگر قصوری و نقطه ضـعفی در آنها مشاهـده شود بازگشت آن بخود آنها است که آن طوری که بایستی بتعلیمات قرآن عمل نمایند و احکام قرآن را جاری سازند مراعات ننموده‌اند.

ثُمَّ عَفَونا عَنکُم مِن بَعدِ ذلِکَ عفو در لغت بمعنی تجاوز و مغفرت آمده و در اینجا مقصود اینکه است که خداوند اثر گناه و خطایی که در گوسـاله پرستی مرتکب گردیدنـد محو نمود اینکه است که پس از آن فرمود شایـد شـما شـکر گـذار نعمتهای الهی باشـید و کفران نعمت ننمائید، و اینکه چهارم نعمتی است که ببنی

صفحه : ۳۲۵

اسرائیلیان یاد آوری مینماید.

لَعَلَّکُم تَشکُرُونَ اگر چه برای شـکر چند معنی گفته شده لکن در اینجا ظاهرا همان معنی سپاس‌گزاری و عدم کفران نعمتهایی است که بقوم بنی اسرائیلیان داده شده.

صفحه : ۳۲۶

[سوره البقرهٔ (۲): آیات ۵۳ تا ۵۴]

اشاره

وَ إِذ آتَینا مُوسَی الکِتابَ وَ الفُرقانَ لَعَلَّکُم تَهتَدُونَ (۵۳) وَ إِذ قالَ مُوسی لِقَومِهِ یا قَومِ إِنَّکُم ظَلَمتُم أَنفُسَکُم بِاتِّخاذِکُمُ العِجلَ فَتُوبُوا إِلی بارِئِکُم فَاقتُلُوا أَنفُسَکُم ذلِکُم خَیرٌ لَکُم عِندَ بارِئِکُم فَتابَ عَلَیکُم إِنَّهُ هُوَ التَّوّابُ الرَّحِیمُ (۵۴)

ترجمه:

و عطا و بخشش نمودیم بموسی کتاب تورات را که جدا کننده بین حق و باطل است شاید شما هدایت گردید و رستگار شوید، و یاد آرید وقتی را که موسی بقوم خود گفت ای قوم محققا شماها بخود ظلم نمودید به اینکه گوساله را بخدایی پذیرفتید پس توبه کنید و بازگشت نمائید بسوی پروردگار خودتان پس بکشـید نفس خود را، کشتن نفس بهتر است نزد پروردگار شما و پس از توبه و رجوع شما بسوی خداوند او نیز بازگشت.

میکند بسوی شما بمغفرت زیرا که او بسیار پذیرنده توبه و بسیار مهربان است.

(توضیح آیات)

وَ إِذ آتَینا مُوسَی الکِتابَ وَ الفُرقانَ اینکه پنجمین نعمتی است که ببنی اسـرائیل ارائه میدهـد، و ظاهرا مقصود از کتاب تورات است و فرقان شایـد صـفت تورات باشد یعنی تورات جدا کننده بین حق و باطل است، و بعضـی گفته‌اند مقصود از فرقان چیز دیگری اسـت که یـا داخـل در تـورات بوده یـا خـارج از آن نظر به اینکه اگر مقصود خود تورات باشـد نبایـد فرقـان را عطف بدهنـد بتورات زیرا

بقاعده عربى معطوف و معطوف عليه بايستى غير از هم باشد.
لكن ظاهر از سياق آيه همان معنى اول مراد است كه فرقان صفت تورات باشد و در وجه تغاير بين معطوف و معطوف عليه همان تغاير صفت

صفحه : ۳۲۷

و موصوف كافى است.
لَعَلَّكُم تَهتَدُونَ لعل بمعنى اميدوارى است و نسبت اميدوارى بخداوند دادن صحيح نيست و چنانچه در صفحات پيش تذكر داده شد هر جا در قرآن مجيد لفظ لعل آمده اشاره باين است كه چون انسان در افعال و اعمال خود مختار است پس از پيدايش اسباب عمل اميدوارى وقوع فعل آن هست و در اينجا مقصود اينكه است كه بنى اسرائيليان پس از اينكه همه نعمتهاى گوناگون كه بايشان عنايت شده شايد شكر گذار باشند، و پس از نزول تورات و فرقان، طريق هدايت پيش گيرند و هدايت گردند.
يا قَومِ إِنَّكُم ظَلَمتُم أَنفُسَكُم بِاتِّخاذِكُمُ العِجلَ ظلم بمعنى لغوى و بمعنى اصطلاحى قرار دادن چيزى است در غير موقع خود و اينجا اشاره باين است كه شما بخود ظلم نموديد به اينكه گوساله را بجاى اله و معبود خود پذيرفتيد و عبادت نموديد، و البته اينكه عمل از بالاترين اقسام ظلم بشمار ميرود، اينكه است كه در جاى ديگر فرموده إِنَّ الشِّركَ لَظُلمٌ عَظِيمٌ و شرك بخدا را ظلم عظيم معرفى نموده و نظر ببزرگى گناه و اينكه مجازات بايستى مطابق خطا باشد و گناهى بالا تر از شرك بخدا نيست و نيز براى انسان چيزى از نفس خود بالاتر نيست اينكه بود كه بمجازات پرستش گوساله كشتن نفس را قرار داد زيرا نفسى كه اقدام بر اينكه عمل شنيع نمود كيفر و مجازات وى كشتن و اعدام وى است و نفسى كه عبادت گوساله نمود لايق بندگى حق تعالى نيست بايد كشته شود اينكه است كه در اينجا توبه را متفرع نمود بكشتن نفس كه توبه كنيد و نفس خود را بكشيد.

صفحه : ۳۲۸

فَتُوبُوا إِلى بارِئِكُم فَاقتُلُوا أَنفُسَكُم ذلِكُم خَيرٌ لَكُم عِندَ بارِئِكُم توبه يا قتل بهتر است براى شما زيرا كه توبه و كشتن نفس پاك ميگرداند روح و حقيقت و سرّ شما را از دنائت و خباثت شرك و شما را بنعيم ابدى و بهجت سرمدى فائز ميگرداند و خير و خوبى و سعادت‌مندى وقتى عايد بشر ميگردد كه قلب و سريره وى از شرك جلى و خفى پاك گردد و بجهات معنوى و حقايق اخروى فائز گردد و اينكه ششمين نعمتى است كه ببنى اسرائيليان ارائه ميدهد كه شايد آنها بشكرانه اينكه همه نعمتهاى الهى سر اطاعت بزير آرند و تصديق رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نمايند.
آرى كسى كه گوساله نفس خود را پرستيد كيفر و مجازات ان نفس كشى است نفس سركش جسور بايستى اعدام گردد تا سلطان روح بر سرير مسند سلطنت بنشيند و مملكت وجود انسانى را تحت حكومت خود در آورد و ابراز فعاليت نمايد و هر يك از قوى و مشاعر را بكارى كه در خور آنان است وادار نمايد.

صفحه : ۳۲۹

[سوره البقرة (۲): آيات ۵۵ تا ۵۶]

اشاره

وَ إِذ قُلتُم یـا مُوسـی لَن نُـؤمِنَ لَـکَ حَتّی نَرَی اللّهَ جَهرَةً فَأَخَذَتکُمُ الصّاعِقَةُ وَ أَنتُم تَنظُرُونَ (۵۵) ثُمَّ بَعَثناکُم مِن بَعدِ مَوتِکُم لَعَلَّکُم تَشکُرُونَ (۵۶)

ترجمه:

وقتی گفتید شما (آباء و اجداد شما) ای موسی هرگز ما ایمان نمیآوریم تا وقتی که خدا را آشکارا ببینیم پس شما را صاعقه و عذاب فرا گرفت و شما مشاهده میکردید

و پس از هلاک باز شما را زنده گردانیدیم شاید شما شکر گذار باشید.

(توضیح آیات)

اشاره

صاعقه در لغت بمعنی احداث هیبت و شدتی است که در اجسام پدید میگردد، و بعضی از مفسرین گویند مقصود از صاعقه در اینجا صوت شدیدی بود که از جوّ عالم ظاهر گشته و در آن آتش نمایان گردیده که از آن هیبت و شدتی که پدید گردید آن هفتاد نفر بنی اسرائیلیان مردند و زنده شدن بنی اسرائیلیان بعد از مردنشان هفتمین نعمت و تفضلی است که بآنها ارائه میدهد لَن نُؤمِنَ لَکَ بنی اسرائیل بعد از اینکه همه معجزات و کراماتی که از موسی بن عمران مشاهده نمودند حتی بخواهش آنها صدای خدا و کیفیت تکلم نمودن حق را با موسی (ع) شنیدند از روی جهل یا طمع یا لجاجت گفتند هرگز ما ایمان نمیآوریم و نفس ما مطمئن نمیگردد مگر وقتی که خدا را آشکارا ببینیم.

و چون کفر و نفاق در باطن آنان تمرکز داشت اینکه بود که ایمان را مشروط بدیدن بچشم نمودند و چنین گمان کردند که خدا جسمی است که بعیان و رؤیت بچشم سر توان او را مشاهده نمود اینکه بود که بکیفر اعمال

صفحه : ۳۳۰

و اعتقاد خلافی که در نفس آنها رسوخ نموده مورد غضب و سخط الهی گردیدند و آتش غضب بر آنان مستولی گردید و همه آنها را سوزانید و مردند پس از آن بدعاء حضرت موسی خداوند آنها را زنده گردانید.

(دلالت آیه بر عدم امکان رؤیت)

اگر چه دلیل عقلی ما را کافی است در اینکه محال است خدا را بچشم سر توان دید زیرا که خدا جسم و جسمانی نیست که بچشم دیده شود و اینکه آیه همان تأیید حکم عقل است چیز زائدی نیست، لکن ابو القاسم بلخی باین آیه استدلال نموده که دیدن حق تعالی محال است و اینکه سؤال آنها دو خطا و دو خلاف در برداشته، یکی انکار پیمبرشان و دیگر طلب رؤیت حق تعالی که بگمان آنها توان او را بچشم دید، و چنین عقیده خلاف بزرگی است که کیفر آن جز سوختن و گداخته شدن بآتش غضب الهی چیز دیگری نیست و نظر ببزرگی چنین امری دارد قوله تعالی فَقَد سَأَلُوا مُوسی أَکبَرَ مِن ذلِکَ فَقالُوا أَرِنَا اللّهَ جَهرَةً.

هیچ عاقلی انکار ندارد که محال است خدا را بچشم سر توان دید لکن رؤیت حق تعالی بچشم دل یعنی بحقایق ایمان برای انبیاء و

اولیاء در مظاهر عالم و بقدر دلالت موجودات و نمایندگی آنها هیچ محظوری ندارد اگر چه محتاج بتصفیه دل و صفای باطن است. در حدیث مشهور حضرت أمیر المؤمنین علیه السّلام در پاسخ سؤال ذعلب نام که «آیا پروردگار خود را دیده‌ای» فرمود چگونه عبادت میکنم خدایی را که ندیده باشم و پس از آنکه سؤال از کیفیت رؤیت میکند در پاسخ میفرماید بچشم دیده نمیشود لکن بقلب و بحقیقت ایمان ادراك میشود و نیز در روایت دیگری صدوق علیه الرحمهٔ در کتاب توحید چنین روایت

صفحه : ۳۳۱

میکند «که ابی بصیر از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سؤال میکند آیا مؤمنین خدا را در قیامت میبینند» در پاسخ فرمود آری و البته قبل از قیامت نیز او را دیده‌اند ابی بصیر میگوید در چه وقت فرمود آن وقتی که گفت أَ لَستُ بِرَبِّكُم قالُوا بَلی پس از آن حضرت ساعتی سکوت نمود و پس از آن فرمود بلکه مؤمنین در دنیا قبل از قیامت نیز او را می‌بینند، آیا تو در اینکه وقت او را نمیبینی ابی بصیر گوید فدای تو شوم اینکه مطلب را بمردم بگویم فرمود نه زیرا وقتی بگویی آدم جاهل نادان رؤیت بآن معنی که تو می‌گویی نمیفهمد و منکر می‌گردد زیرا که دیدن بقلب مثل دیدن بچشم نیست.

اینکه دو حدیث و امثال آن تأیید می‌کند همان حکم عقل را که دیدن خدا را بچشم سر محال است لکن بحقیقت ایمان و بچشم دل که مدرکات آن بسیار جلی‌تر و واضح‌تر مینماید توان خدا را بوجه دید نه بکنه و حقیقت و او را بحقیقت نتوان ادراك نمود زیرا که او محیط است و هرگز محیط محاط نخواهد شد، و ادراك حقیقت بدون احاطه بکنه میسر نیست.

خلاصه فقط بقدر دلالت موجودات خدا را توان بچشم دل دید لکن هر دلی تاب دیدار او را ندارد چه خوش گفته آن مرد کرمانشاهی:

نهان نبود رخش ما کور هستیم ز ناشایستگی زو دور هستیم

و گر نه یار پیداتر ز پیداست رخش زائینه گیتی هویداست

مجو با دیده او را مشکل است اینکه عبث کوشش مکن کار دل است اینکه

اگر چه ذات پاکش لا مکانست چه نیکو بنگری در دل نهانست

غیور است او نه هر دل خانه اوست دل صاحب دلان کاشانه اوست

دلی اندر دل صاحب دلان است که آن دل جای آن آرام جان است

تو گر خواهی بیابی فیض دیدار بجز اینکه دل دل دیگر بدست آر

نداری گر چنین دل تا که وقت است بزن بر دامن صاحب دلی دست

صفحه : ۳۳۲

که تا از دم نفست وا رهاند ترا تا منزل جانان رساند

اگر جوینده راه خدایی نباشد جز محمّد صلی الله علیه و آله رهنمایی

(داستان موسی «ع» و صاعقه آسمانی)

مفسرین چنین روایت میکنند که پس از آنکه از حضرت عزت حکم صادر گردید که بایستی کسانی که بگوساله سجده نموده‌اند کشته شوند تا آنکه توبه آنان قبول گردد پس از کشته شدن و قبول توبه آنها جناب موسی علیه السّلام از بین قوم هفتاد نفر آنها را انتخاب نمود برای میقات پروردگار و ایشان از حضرتش درخواست نمودند که میخواهیم صدای خدا را بشنویم پس از قبول وقتی بکوه نزدیک شدند عمودی از ابر پدید گردید و کوه را پوشانید و حضرت موسی علیه السّلام نزدیک بکوه رسید و در پیشانی او نوری پدید گردید و آن نور بقدری تلألؤ و درخشندگی داشت که کسی را قدرت نظر نمودن بآن نبود و با خدا تکلم نمود و بنی اسرائیل کلام خدا را شنیدند که بموسی (ع) امر و نهی مینمود.
و پس از آنکه کلام خدا تمام شد آن ابری که موسی را فرا گرفته بود عقب رفت، و بنی اسرائیل گفتند ما ایمان نمیآوریم مگر وقتی که خدا را معاینه ببینیم پس صاعقه آنها را گرفت و تمام آنها مردند و پس از آنکه حضرت موسی (ع) غش کرد و بهوش آمد دستهای خود را بسوی آسمان بلند نمود و بطور تضرع و زاری چنین استغاثه نمود که از بین بنی اسرائیل هفتاد نفر انتخاب نمودم که شهود من باشند برای قبول توبه آنها چگونه برگردم و یکی از آنها با من نباشد و همین طور دعا و تضرع و لابه نمود تا وقتی که خداوند آنها را زنده گردانید و چون آن حضرت از حق تعالی طلب قبولی توبه آنها را نمود خطاب رسید که توبه آنها قبول نمیشود مگر وقتی که کشته شوند.

صفحه : ۳۳۳

در اینجا دو قول است بعضی گفته‌اند پس از قتل و قبول توبه حضرت موسی (ع) از باقیمانده آنان برای استماع کلام خداوند هفتاد نفر را بکوه برد، و بعضی گفته‌اند بردن آنها را بکوه قبل از قبولی توبه آنان بود، و نیز بعضی گفته‌اند آن هفتاد نفر کسانی بودند که بگوساله سجده نکرده بودند بهر حال وقتی بنی اسرائیلیان چنین خواهشی نمودند دریای غضب الهی بتلاطم آمد و آتش غضب شعله‌ور گردید و آنها را هلاک نمود زیرا که آنها خدا را جسمی فرض نمودند و چنین گمان کردند که میتوان خدا را بچشم سر دید و ندانستند که خداوند خالق اجسام است و جسم و جسمانی نیست، و نیز چون پا از گلیم خود برتر نهادند و از روی کبر و نخوت خود را قابل رؤیت دانستند باین دو جهت یکی جهل و بی‌خردی و ندانستگی که خدا جسم و جسمانی نیست که او را بچشم دید و دیگر آن کبر و غلو و طلب چیزی که در خور قابلیت آنها نبود باین دو جهت موقعیت پیدا نمودند برای عذاب و مشمول غضب واقع گردیدند.

صفحه : ۳۳۴

[سوره البقرة (۲): آیات ۵۷ تا ۵۸]

اشاره

وَ ظَلَّلنـا عَلَيكُمُ الغَمـامَ وَ أَنزَلنـا عَلَيكُمُ المَنَّ وَ السَّلوى كُلُوا مِن طَيِّباتِ ما رَزَقناكُم وَ ما ظَلَمُونا وَ لكِن كانُوا أَنفُسَهُم يَظلِمُونَ (۵۷) وَ إِذ قُلنَا ادخُلُوا هذِهِ القَريَةَ فَكُلُوا مِنها حَيثُ شِئتُم رَغَداً وَ ادخُلُوا البابَ سُجَّداً وَ قُولُوا حِطَّةٌ نَغفِر لَكُم خَطاياكُم وَ سَنَزِيدُ المُحسِنِينَ (۵۸)

ترجمه:

و ابر را سایه‌بان شـما قرار دادیم و برای شـما نازل کردیم ترنجبین و مرغ بریان کرده، بخورید از طیبات و خوراکهای پاکیزه از آنچه روزی شما قرار دادیم و بنا فرمانی بما ظلم ننمودند بلکه بنفس خود ظلم کردند و خود را مستحق عذاب و سخط حق تعالی نمودند، و وقتی ببنی- اسرائیلیان گفتیم داخل شوید در اینکه ده (بیت المقدس) پس بخورید از اطعمه و میوه‌جات آن از هر کجا که بخواهید برای شـما گواراست و بآن درب مخصوص که میرسید سجده کنید و کلمه توبه بزبان خود جاری نمائید می‌بخشیم ما گناهان شما را و بزودی بنیکوکاران پاداش نیک بسیار عنایت می‌نمائیم.

(توضیح)

اشاره

وَ ظَلَّلنا عَلَيكُمُ الغَمامَ اینکه مبارک آیه ارائه میدهد هشتمین نعمت و تفضلی که خداوند در باره بنی اسرائیلیان عنایت فرموده.
در روایات چنین دارد که وقتی موسی علیه السّلام ببنی اسرائیل فرمود بروید در بیت المقدس و در آنجا عده‌ای یاغی شده‌اند با آنها بجنگید بنی اسرائیلیان کلام حضرت را نپذیرفتند خداوند بر آنها غضب نمود و در مدت چهل سال آنان را در تیه که بیابانی بود هموار و مسافت آن پنج فرسخ در پنج فرسخ بود

صفحه : ۳۳۵

سر گردان کرد که هر قدر مسافت طی مینمودند که از آنجا بیرون روند باز خود را در جای اول میدیدند و از تابش آفتاب و گرسنگی و تشنگی بی‌تاب گردیدند از موسی (ع) خواهش نمودند که آنان را از اینکه سختی برهاند موسی (ع) دعا کرد خداوند ابر سفید تنکی بر سر آنها سایبان قرار داد که باد خنک از خلال آن میوزید پس از آنکه از گرما خلاص شدند تقاضای خوراک و آب نمودند بدعای حضرت موسی (ع) ترنجبین و مرغ بریان کرده بر آنان میبارید و هر یک بقدر سهم خود بر میداشتند و نیز چشمه آبی روان گردید که بیاشامند.
وَ أَنزَلنا عَلَيكُمُ المَنَّ وَ السَّلوى از اول طلوع صبح تا بر آمدن آفتاب مثل برف ترنجبین بر سر آنها میریخت وَ السَّلوى گویند مرغهایی بودند بر شاخهای گل بادی بر آنها میوزید فورا پرهای آنها میریخت بریان شده نزد آنان حاضر میگشت.
وَ إِذ قُلنَا ادخُلُوا هذِهِ القَريَةَ اینکه هشتمین نعمتی است که ببنی اسرائیلیان ارائه میدهد و اینکه آیه مربوط بهمان آیات قبل است.
و اینکه آیا مقصود از «قریه» چه قریه‌ای است بین مفسرین گفتاری است بسیاری از آنها گفته‌اند مقصود بیت المقدس است و دلیل آن قوله تعالی یا قَومِ ادخُلُوا الأَرضَ المُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللّهُ لَكُم«۱» سوره مائده آیه ۲۴، و گفته‌اند شکی نیست که مقصود از اینکه دو آیه یکی است، و ابن عباس و جماعت دیگری از مفسرین گویند آبادی بوده نزدیک بیت المقدس و بعضی دیگر گفته‌اند

مقصود از قریه خود مصر است.

---

(۱) داخل گردید در زمین پاك و پاكیزه‌ای كه خداوند برای شما ثبت گردانیده

صفحه : ۳۳۶

فَكُلُوا مِنها حَيثُ شِئتُم رَغَداً وَ ادخُلُوا البابَ سُجَّداً وَ قُولُوا حِطَّةٌ از طعامهای فراوان بخورید آنچه بخواهید و داخل آن در شوید در حال سجده، بین مفسرین گفتگو بسیار است كه آیا مقصود از «حطّة» در آیه چیست، و نیز آیا آن دربی كه بنی اسرائیل مأمور شدند بامر حتمی كه وقتی بآن رسند سجده كنند چه دربی بوده جماعتی از مفسرین چنین اظهار میدارند كه آن دربی بود در بیت المقدس كه آن را «باب حطه» مینامیدند و دیگران گویند آن اول دربی بوده از آن قریه كه بنی اسرائیل مأمور شدند از آن درب داخل گردند.

و نیز بین مفسرین گفتاری است كه آیا مقصود از سجده همان سجده معهود است كه وضع جبهه بزمین باشد یا مقصود انحاء و حال ركوع است زیرا چنانچه گفته‌اند آن درب كوچكی بوده كه لا بد بایستی بحال انحناء داخل گردید، و شاید مقصود از سجده حال تواضع و خضوع باشد كه بنا بر اینكه معنی «سجّدا» چنین میشود داخل آن درب گردید در حالی كه متواضع و منقاد امر حق تعالی باشید و اینكه معنی اقرب باعتبار بلكه متعین است زیرا معنی اول كه مقصود سجده معهود باشد با اینكه میفرماید در حال سجده وارد شوید سازش ندارد، و نیز معنی دوم كه مقصود چنین باشد كه بطور انحناء وارد شوید محتاج بامر نیست زیرا كه داخل شدن بدون انحناء ممكن نبوده پس همان معنی سوم معین میشود.

وَ قُولُوا حِطَّةٌ در اینجا نیز دو قول است یا مقصود از «حطّة» كلمه توبه است باین معنی «اللّهمّ حطّ عنا خطایانا» بار خدایا گناهان از ما فرو نه، یا مقصود اینكه است كه بایستی تلفظ نمایند بلفظ حطه إبن عباس گفته مقصود گفتن لا اله الا اللّه است.

صفحه : ۳۳۷

(پاره از عرفا آیه را تأویل نموده‌اند)

چنین گوید ادخُلُوا هذِهِ القَريَةَ الخ خطاب است كه ای روندگان بسوی حقیقت در مقامات و منازل خلوص داخل گردید و ای سیر كنندگان در مراتب و تطوّرات نفس بقدم صدق و یقین داخل گردید در عالم علم و عمل و بخورید و تغذیه نمائید از نیكوترین غذاهای علمی و روزیهای معنوی، و داخل شوید از باب انسانیت كه آن حقیقت انسان و انسان معنوی است، و ممكن نیست داخل گردید در عالم قدس الهی مگر بولوج و دخول از دربی كه در باطن آن درب رحمت است و ظاهر آن عذاب، اشاره باین مبارك آیه است يَومَ يَقُولُ المُنافِقُونَ وَ المُنافِقاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونا نَقتَبِس مِن نُورِكُم قِيلَ ارجِعُوا وَراءَكُم فَالتَمِسُوا نُوراً فَضُرِبَ بَينَهُم بِسُورٍ لَهُ بابٌ باطِنُهُ فِيهِ الرَّحمَةُ وَ ظاهِرُهُ مِن قِبَلِهِ العَذابُ يُنادُونَهُم أَ لَم نَكُن مَعَكُم قالُوا بَلي وَ لكِنَّكُم فَتَنتُم أَنفُسَكُم وَ تَرَبَّصتُم وَ ارتَبتُم وَ غَرَّتكُمُ الأَمانِيُّ حَتّي جاءَ أَمرُ اللّهِ وَ غَرَّكُم بِاللّهِ الغَرُورُ«۱» سوره حدید آیه ۱۳.

داخل گردید در حالی كه خاضع و ساجد باشید، و نیز در حالی كه مایل و طالب لقاء حق تعالی و فانی در جلال احدیت گردید و بگوئید یا الهی بردار

---

(۱) روزى كه مردهـاى منـافق و زنهـاى منافقه ميگوينـد بكسانى كه ايمان آورده‌انـد نظر كنيـد بما تا اقتباس نمائيم از نور شـما گفته ميشود بآنهـا بر- گرديـد بپشـتتان و بجوئيـد نورى پس زده ميشود بين مؤمنين و منـافقين ديوارى كه در آن دربى است كه بـاطن آن رحمت است و ظـاهر آن از پيش آن عـذاب منافقين صـدا ميزننـد كه اى مؤمنين آيا ما در دنيا با شـما نبوديم مؤمنين گوينـد آرى و لكن فريب داد شـما را نفس‌هاى شما و انتظار برديد و شك كرديد و آرزوها شما را مغرور نمود تا وقتى كه امر خدا رسيد در حالى كه شما بخدا مغرور بوديد.

صفحه : ۳۳۸

از ما و زر ما را و محو گردان از ما وساوس شـيطانى، و باز دار ما را از خـدعه نفوس حيوانى و بيامرز ما را از گناه نفوس ما و جرائم قواى ما كه جرمانى و ظلمانى است و نورانى گردان ما را بنور قدس خودت (پايان).

و تأييـد مى‌نمايـد اينكه معنى را رواياتى كه از طريق اهل بيت عليهم السـلام رسـيده كه گفته‌اند مائيم «باب حطه» شـما و آن حديث مشهور از رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كه فرمود

«انا مدينهٔ العلم و على بابها»

نيز مؤيد همين معنى است.

صفحه : ۳۳۹

[سوره البقرهٔ (۲): آيات ۵۹ تا ۶۰]

اشاره

فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَولاً غَيرَ الَّذِى قِيلَ لَهُم فَأَنزَلنا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجزاً مِنَ السَّماءِ بِما كانُوا يَفسُقُونَ (۵۹) وَ إِذِ استَسقى مُوسى لِقَومِهِ فَقُلنَا اضرِب بِعَصاكَ الحَجَرَ فَانفَجَرَت مِنهُ اثنَتا عَشرَةَ عَيناً قَد عَلِمَ كُلُّ أُناسٍ مَشرَبَهُم كُلُوا وَ اشرَبُوا مِن رِزقِ اللَّهِ وَ لا تَعثَوا فِى الأَرضِ مُفسِدِينَ (۶۰)

ترجمه:

پس از آن كسانى كه ظلم نمودند بتبديل نمودن آنچه را دسـتور داده شده بود بآنها بگفتارى و بكلامى غير از آن پس نازل نموديم بر كسانى كه ظلم كردند عذابى از آسمان بسبب آنكه فاسق بودند و از فرمان ما بيرون ميرفتند،

وقتى موسـى طلب آب نمود براى قوم خود پس ما گفتيم بموسـى بزن عصاى خود را بآن سنگ مخصوص پس سنگ شكافته شد و دوازده چشمه آب از آن جريان نمود (بعدد نقباء بنى اسرائيل كه دوازده قبيله و طايفه بودند) و هر يك از آن طايفه چشمه آب خود را ميشـناختند، اى بنى اسـرائيل بخوريـد و بياشاميـد از آنچه خداونـد روزى شـما نموده و در زمين پراكنده نشويد در حالى كه فساد كنيد.

(توضيح)

اشاره

«رجز» بکسر راء، بچند معنی آمده و در اینجا مقصود از «رجز» غیر از رجسی است که بمعنی پلیدی و خباثت است و ظاهرا بمعنی عذاب است خلاصه معنی آیه چنانچه مفسرین گفته‌اند اینکه است که وقتی بنی- اسرائیلیان مخالفت نمودند آنچه را خداوند امر فرموده بود از توبه و استغفار یا همان کلمه «حطه» که بمعنی توبه است و از روی جهل و بیخردی اینکه کلمه را باستهزاء گرفتند و کلامی غیر از کلمه «حطه» که مأمور بودند بتلفظ

صفحه : ۳۴۰

بآن گفتند و باین عمل فاسق گردیدند آن وقت مستحق عذاب و سخط الهی گشتند قَولًا غَیرَ الَّذِی قِیلَ لَهُم در اینکه آیا غیر از آن کلمه‌ای که مأمور بودند بگویند چه کلمه‌ای گفتند بین مفسرین گفتاری است، بعضی گویند عوض «حطه» از روی طمع «حنطه حمراء» یعنی گندم قرمز گفتند، و بعض دیگر گویند از روی سخریه و استهزاء عوض «حطه» حنطه گفتند و عوض آنکه از آن درب کوچک که مأمور بودند بطور انحناء و رکوع وارد گردند از روی کبر و نخوت از درب بلند تری داخل گردیدند و باین دو خلاف عذاب بر آنان نازل گردید، و گویند آن عذاب طاعون بوده که در یک ساعت بیست و چهار هزار نفر از آنها هلاک گردیدند و بروایت دیگر هفتاد هزار نفر آنها بمرض طاعون مردند.

وَ إِذِ استَسقی مُوسی لِقَومِهِ اینکه نهمین نعمتی است که خدای جلیل ببنی اسرائیلیان زمان حضرت موسی علیه السّلام عنایت فرموده و آن چنانست که پس از آنکه در تیه از خوردن «من و سلوی» تشنه شدند جناب موسی علیه السّلام از خداوند برای آنان آب طلب نمود خطاب از حضرت عزت رسید که ای موسی عصای خود را بزن بآن سنگ.

اضرِب بِعَصاکَ الحَجَرَ ظاهرا الف و لام «الحجر» الف و لام عهد است یعنی عصای خود را بزن بآن سنگ مخصوص و گویند عصای موسی علیه السّلام عصائی بود که آدم علیه السّلام از بهشت آورده بود و بارث بشعیب (ع) رسید و شعیب بموسی داد و طول آن عصا ده زراع بود مطابق قامت موسی علیه السّلام و سر آن عصا دو شعبه داشت و

صفحه : ۳۴۱

در تاریکی نور از آن تلألؤ می‌نمود و همان عصائی بود که بخواهش موسی (ع) اژدها میکشت، و آن سنگی که از آن آب جریان مینمود سنگی بود کروی بشکل سر آدمی که خداوند از بهشت برای موسی (ع) فرستاده بود، بقول دیگر از زمین کوه طور برداشته بود.

بعضی از مفسرین گویند آن سنگی بود که آدم (ع) از بهشت آورده و بارث بشعیب (ع) رسید و شعیب آن سنگ را با عصا بموسی (ع) داد، و در تفسیر اهل بیت است که وقتی از حضرت موسی (ع) آب طلب نمودند حضرتش دست بدعا برداشت و گفت

«الهی بحق محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سیدنا الانبیاء و بحق علی علیه السّلام سید الاوصیاء و بحق فاطمهٔ سیدهٔ النساء و بحق الحسن سید اولیاء و بحق الحسین افضل الشهداء و بحق عترتهم و خلفائهم سادات الازکیاء»

که بما آب ده پس از آن خطاب رسید که عصای خود را بزن بفلان سنگ.

فَانفَجَرَت مِنهُ اثنَتا عَشرَةَ عَیناً بدعای جناب موسی (ع) دوازده چشمه آب از آن سنگ جاری گردید هر چشمه ان اختصاص بیک طایفه و یک قبیله‌ای از بنی اسرائیلیان داشت.

(بحث عقلی)

در اينجا يک سؤال منطقی پيش می‌آيد که بعضی از مفسرين متعرض شده و کلامی دارند که خلاصه آن را ترجمه مينمايم.
سؤال: چگونه ممکن است از يک سنگ کوچک دوازده چشمه آب جاری گردد.
پاسخ: قدرت خداوندی غير متناهی است آنچه مطابق حکمت و مصلحت اراده نمايد فورا انجام ميگيرد و معجزاتی که بدست انبياء جاری ميگشت تماما امور غير عادی و از اسباب ما فوق الطبيعهٔ ظهور و بروز مينمود

صفحه : ۳۴۲

و از آيات خداوندی بود که شاهد صدق مدعای سفرای الهی باشد و البته معجزه و کرامت بايستی احداث امر خارق العاده باشد زير که هرگز امور عادی را نميتوان در تعداد معجزه و کرامت بشمار آورد پس عجب نيست اگر بعض اوقات يک امر غير عادی برای اثبات نبوت پيغمبری و ظهور کمال قدرت الهی در عالم ظاهر گردد و مثل اينکه امر عجيب بلکه عجيب‌تر آن معجزه‌ای بود که از سيد ما محمّد صلّی اللّه عليه و آله و سلّم در بعضی از جنگها با کفار ظاهر گرديد و آن وقتی بود که آب بر قشون و لشگريان حضرتش تنگ شد و بدعای آن بزرگوار از انگشتان مبارکش بقدری آب جاری گرديد که تمامی قشون و اصحاب آشاميدند و البته آب از انگشت جاری شدن عجيب‌تر مينمايد تا جريان آب از سنگ زيرا جريان آب از سنگ يک امر عادی بشمار ميرود منتهی در زيادتی آن و اينکه بدون سابقه بدعای جناب موسی عليه السّلام تحقق پذيرفت غريب مينمود.
چيزی که هست اينکه است که بايستی ثابت نمائيم که چنين امری و لوازم امور غير عادی بشمار رود ممکن باشد و از محالات عقليه نباشد زيرا که محال دو قسم است: محال عقلی و محال عادی، محال عقلی اينکه است که اصلا شيئيت و ذاتی نتوان برای آن فرض نمود تا اينکه وجود آن ممکن باشد، لکن محال عادی اينکه است که فی حد ذاته و در تصور عقلی ممکن الحصول باشد يعنی امتناع عقلی نداشته باشد لکن باعتبار ترتيب طبيعی و نظام خلقت غی... معهود باشد.
پس در اينجا گوئيم جريان آب بسيار از يک سنگ کوچک امتناع عقلی ندارد اگر چه عادتا وقوع خارجی نداشته اينکه است که محال بنظر ميآيد.

صفحه : ۳۴۳

(گفتار صدر المتألّهين در حلّ اشکال)
آن دانشمند چنين گويد که برای امکان و وقوع اينکه موضوع چهار وجه ميتوان تصور نمود: ۱- آن آبهای عظيم با کثرت و زيادتی که در باطن آن سنگ کوچک بطور تکاثر موجود بوده. ۲- آبها بطور تداخل و فشردگی درهم در اجزاء سنگ مخفی ماند و بدعای حضرت موسی تکاثر يافته و جاری گرديده. ۳- آن آبها کم‌کم موجود گرديده و بتدريج جريان پيدا نموده. ۴- وجود آن آبها خارج از اسباب طبيعی بلکه از توجهات نفسانيه و از تصورات وهميه پديد گرديده.
و آن دو شق اول باطل و غير ممکن است زيرا که جسم کوچک مثل آن سنگ ممکن نيست که چيز بزرگ مثل آب بسيار در وی بگنجد اما اينکه گويند آبهای بسيار بطور تداخل در اجزاء سنگ مخفی بوده و بدعای حضرت تکاثر نموده که مناط شق دوم بوده آن نيز باطل است زيرا که در محل خود مبرهن گرديده که تداخل يعنی دخول جسمی در جسم ديگر محال است خصوصا با زيادتی آنچه داخل است.
اما آن دو شق ديگر که ممکن و جائز الوقوع است يکی کم‌کم و بتدريج آب بسيار از سنگ کوچک جريان نمايد زيرا که ماده

عناصر قابل صور غیر متناهی است لکن بتدریج نه یک دفعه به اینکه اجزاء سنگ و ماده هوا منقلب گردد به آب.

و شق دیگر اینکه است که بگوئیم تکون آب خارج از اسباب طبیعی بلکه از اسباب نفسانی و تصورات و همی تحقق پذیرفته زیرا که در محل خود مدلل نموده‌ایم که نفوس قویه تأثیر مینماید در ماده کاینات به اینکه بقوت عزم و اراده تغییر دهد صور موجودات را بهر طوری که بخواهد و آن از اسباب طبیعی و استعداد مادی خارج است، بلکه نفس قدسی نبوی بآن

صفحه : ۳۴۴

قوت و شوکتی که دارد ابراز مینماید اموری از ممکن غیب بعالم شهادت و صور جدیدی احداث مینماید و تأثیر نفوس در مواد امری است ظاهر و واقع ببین چگونه نفس ما گاهی تأثیر مینماید در بدن ما زیرا که بدن ما گاهی تحت تأثیر حوادث خارجی واقع می‌گردد و متأثر میشود و گاهی از نفس خودمان متأثر میشود مثل غضب شدید که آن هیئت و کیفیت نفسانی است که از آن حرارت در بدن احداث میگردد و صورت بدن را سیاه می کند، و نیز خوف شدید که احداث برودت مینماید، و مثل غلبه شهوت که احداث منی میکند و غیر اینها از امور نفسانی که تأثیر آنها در بدن ظاهر و هویداست و اینکه تأثیرات نفوس جزئی مردمان عادی است.

پس چه گمان میبری بنفس کلی که تمام مادیات نسبت باو بمنزله بدن جزئی است نسبت بنفس جزئی ما.

(اعتراض بر بطلان شق اول)

اگر گفته شود چگونه محال گرفتی گنجیدن جسم بزرگ در جسم کوچک که مناط شق اول از احتمالات چهارگانه بالا بود در صورتی که روایت صحیح دارد که ممکن است بزرگ در کوچک بگنجد.

صدوق (ره) در کتاب توحید بسند صحیح معتبر از حضرت رضا علیه السّلام چنین روایت میکند که مردی آمد خدمتش و گفت آیا خداوند قدرت دارد آسمانها و زمین و آنچه بین آنها است در تخم مرغی بگنجاند فرمود آری بلکه در کوچکتر از آن نیز قدرت دارد تمام آنها را در چشم تو قرار داده در صورتی که بینایی چشم تو کوچکتر از بیضه است وقتی چشم خود را باز میکنی آسمان و زمین و آنچه بین آنها است در چشم تو نمایان میگردد و اگر بخواهد تو را کور میگرداند، و نیز بهمین مضمون روایت دیگری است که کلینی در کافی از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکند.

صفحه : ۳۴۵

(پاسخ اعتراض)

گوئیم منافاتی نیست بین کلام ما و مضامین روایات زیرا که وجود اجسام در مشاعر و مرائی طور دیگری است خارج از طور جسم ثقیل در جسم ثقیل دیگر مثل او و آنچه را حکم ببطلان آن کردیم وقتی است که جسم سنگینی واقع گردد در جسم سنگینی، مثل آن در یک نشئه مثل همان آب بسیار در سنگ کوچک اما صور اجسام در مشاعر مطلب دیگری است و ظاهرا جواب آن حضرت بسائل جواب اقناعی و بحسب فهم سائل بوده.

و شاهد بر عدم امکان تداخل کبیر در صغیر با صغری که دارد روایت دیگری است که از مولا أمیر المؤمنین علیه السّلام روایت میکنند که وقتی از حضرتش سؤال شد که آیا خداوند قدرت دارد تمام عالم را در تخم مرغی بگنجاند فرمود نمیتوان خدا را متصف بعجز گردانید، خداوند قدرت دارد یا تخم را بزرگ گرداند بقدری که گنجایش عالم را داشته باشد یا عالم را کوچک نماید که بشود در تخم مرغی قرار گیرد.

پس باین روایت میتوان استشهاد نمود که در اینکه نشأ دنیا ممکن نیست جسم بزرگ در جسم کوچک داخل گردد. (پایان) آری

گنجیدن جسم بزرگ در جسم کوچک با کبر جسم بزرگ و صغر جسم کوچک ابتداء محال بنظر می‌آید لکن ممکن است جسم بزرگ را در هم بفشارند نه بطور تداخل بلکه بطوری که اجزاء جسم در هم کوبیده گردد و ملحق بهم گردد و جسم کوچک را تکاشف دهند یعنی اجزاء آن را از هم باز کنند تا مناسب هم گردند و همین است معنی معجزه انبیاء و کرامات اولیاء که یکی از خصوصیات نفس قدسی نبی اینکه است که باذن خداوند تصرف نماید در ماده کاینات و چیزی را بچیز دیگر تبدیل نماید و تغییر شکل دهد.

صفحه : ۳۴۶

پس در اینجا ممکن است گفته شود شاید بدعای حضرت موسی علیه السّلام اجزاء آن سنگ کوچک از هم باز شده و ماده هوای مجاور و مواد دیگر منقلب بآب گردیده و آب بسیار از آن سنگ کوچک جریان نموده و تصرف باین نحو هیچ استبعادی ندارد و دلیل بر محالیت آن نداریم بلکه واقع و محرز است. (و اللّه عالم بحقائق الامور)

صفحه : ۳۴۷

[سوره البقرة (۲): آیات ۶۱ تا ۶۲]

اشاره

وَ إِذ قُلتُم یا مُوسی لَن نَصبِرَ عَلی طَعامٍ واحِدٍ فَادعُ لَنا رَبَّکَ یُخرِج لَنا مِمّا تُنبِتُ الأَرضُ مِن بَقلِها وَ قِثّائِها وَ فُومِها وَ عَدَسِها وَ بَصَلِها قالَ أَ تَستَبدِلُونَ الَّذِی هُوَ أَدنی بِالَّذِی هُوَ خَیرٌ اهبِطُوا مِصراً فَإِنَّ لَکُم ما سَأَلتُم وَ ضُرِبَت عَلَیهِمُ الذِّلَّةُ وَ المَسکَنَةُ وَ باؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللّهِ ذلِکَ بِأَنَّهُم کانُوا یَکفُرُونَ بِآیاتِ اللّهِ وَ یَقتُلُونَ النَّبِیِّینَ بِغَیرِ الحَقِّ ذلِکَ بِما عَصَوا وَ کانُوا یَعتَدُونَ (۶۱) إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هادُوا وَ النَّصاری وَ الصّابِئِینَ مَن آمَنَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ وَ عَمِلَ صالِحاً فَلَهُم أَجرُهُم عِندَ رَبِّهِم وَ لا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ (۶۲)

ترجمه:

وقتی شما بنی اسرائیلیان «آباء و اجداد شما» گفتید ای موسی علیه السّلام هرگز ما صبر نمیکنیم بر یک نوع از طعام پس از پروردگار خود بطلب که از زمین برویاند آنچه از زمین روئیده میشود از سبزیجات و خیار و سیر و عدس و پیاز، از مقام رب العزه خطاب رسید که آیا تبدیل می کنید «ترنجبین و مرغ بریان کرده را» بر آنچه پست‌تر از آن است، از تیه فرود آئید در شهری یا در شهر مصر که در آنجا برای شما موجود است آنچه را که طلب نمودید و لازم و ثابت گردید بر علیه آنها ذلت و فقر و بغضب حق تعالی گرفتار شدند زیرا که آنها بآیات الهی کافر گردیدند و پیمبران را بناحق می‌کشتند «مثل یحیی علیه السّلام و زکریا علیه السّلام» و اینکه گرفتار گردیدند برای اینکه بود که نافرمانی نمودند و عصیان ورزیدند،

محققا کسانی که ایمان آوردند «از روی نفاق» و کسانی که یهودی یا نصرانی یا

صفحه : ۳۴۸

ستاره پرست میباشند از اینان هر که ایمان آورد باخلاص بخدا و ایمان آورد بروز معاد و آخرت و عمل صالح نیکو بجا آورد برای آنها است اجر و پاداش آنها نزد پروردگار آنها است و خوف و حزنی برای آنها نیست.

(توضيح)

اشاره

لَن نَصبِرَ عَلى طَعامٍ واحِدٍ طعام چيزى است كه انسان بآن تغذيه مينمايد و در بدن عوض ما يتحلل ميگردد و امرار حيات بتغذيه و عوض ما يتحلل است.

فَادعُ لَنا اصل دعاء نداء و طلب است، هر گاه عالى از دانى طلب كند آن را امر گويند و هر گاه دانى چيزى از عالى بطلبد آن را دعا گويند.

مِمّا تُنبِتُ الأَرضُ انبات رويانيدن نباتات از زمين است كه بامر تكوينى حقانى انجام ميگيرد و لكن چون مقام الوهيّت منزه و مبراء است از مباشرت اعمال دنى اينكه است كه از اخبار بسيار چنين بر مى‌آيد كه براى هر نوعى از موجودات مادى نوعى از ملائكه را مسخر نموده و مستخدم تربيت آنها قرار داده.

وَ ضُرِبَت عَلَيهِمُ الذِّلَّةُ وَ المَسكَنَةُ ثابت و لازم گرديد بر عليه آنها ذلت و فقر و درويشى كه حتى متمولين آنها بصورت فقراء خود را ارائه ميدهند و چنانچه ميبينيم هنوز در بين آنها دولت و سلطنت مستقلى پديد نگرديده و هميشه و در هر كجاى عالم كه باشند تابع حكومات و مقررات دول اجانب ميباشند و مطيع امر غيرند و هر حكمى كه در باره آنها اجرا گردد خواهى نخواهى گردن نهند و زير بار روند و در نظرها خار و بى‌مقدار باشند و اينكه خود يكى از پيش گوييها و معجزات قرآن بشمار ميرود.

صفحه : ۳۴۹

وَ باؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللّهِ و سر انجام كار آنان بسخط و غضب الهى كشيد و اينكه خارى و ذلت كه بر آنها ثابت و مستدام گرديد كه هنوز اثر آن ذلت و مسكنت در ذريه و تابعين بنى اسرائيليان و يهوديها ادامه دارد و بعدها تا قيامت بهمين منوال خواهد بود در اثر اعمال زشت ركيك آنها پديد گرديده.

ذلِكَ بِأَنَّهُم كانُوا يَكفُرُونَ بِآياتِ اللّهِ وَ يَقتُلُونَ النَّبِيِّينَ در اينجا تذكر ميدهد كه آنچه باعث ذلت و خوارى آنها گرديد دو عمل شنيع بود كه در شناعت و ركاكت فوق آن تصور نداشت يكى انكار آيات و معجزات حضرت موسى عليه السّلام و آيات تورات و ديگر كشتن پيمبران و اولياء حق تعالى بناحق.

و چون بنى اسرائيل پس از اينكه همه معجزات و كراماتى كه از حضرت موسى عليه السّلام مشاهده نمودند بدل و زبان منكر آيات الهى شدند و در مقام قتل پيمبران مرسل بر آمدند مثل «يحيى عليه السّلام و زكريا» و خطاكارى و جنايت را بمنتهى درجه رسانيدند اينكه بود كه بر آنها حتم و لازم گرديد در دنيا خوارى و ذلت و در آخرت عذاب و سخط و مشمول غضب الهى گرديدند.

(اعتراض و پاسخ)

اگر گفته شود جنايت و خيانتى كه از آباء و اجداد بروز و ظهور مينمايد چه ربطى بذريه و اولادان آنها دارد آنهايى كه بآيات الهى كافر گشتند و پيمبران را بنا حق كشتند بنى اسرائيليان بودند كه در زمان حضرت موسى عليه السّلام جنايتكار گرديده و خيانت مينمودند اينجا خطاب و اعتراض ببنى اسرائيليان زمان رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است اثر جنايت و خطاكارى پدران را تحميل بر اولادان نمودن خلاف عدل خداوندى است.

صفحه : ۳۵۰

در پاسخ گوئیم اولا اینجا در مقام تذکر و یاد آوری داستان آباء و و اجداد آنها است و آن نعمتهایی که خداوند ببنی اسرائیلیان کرامت نموده و آنان در عوض شکر گذاری و فرمان برداری اینطور لجاجت ورزیدند و خود را در معرض سخط و غضب پروردگار در آوردند که آنها پند گیرند و ملتفت باشند که اگر آنها نیز اطاعت پیغمبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ننمایند مشمول غضب الهی گردند.

و در ثانی چون علمای یهود داستان حضرت موسی علیه السّلام و بنی اسرائیل را کاملا میدانستند و درس نخواندن پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را نیز میدانستند بیان چنین مطالبی بعد از مدت زمانی نسبت بجناب او اخبار بغیب است که بدانند کلمات قرآنی تماما وحی منزل است.

و نیز چه فرق است بین علمای یهودی که در عصر رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میزیستند و علمای عصر حضرت موسی علیه السّلام همان طوری که آنها منکر آیات الهی و معجزات حضرت موسی علیه السّلام شدند و در صدد قتل و ایذاء پیمبران بر آمدند اخلاق و افعال بد آنها در اولادان آنان نیز تأثیر داشت که آنها منکر آیات الهی بودند چه در عصر حضرت عیسی علیه السّلام و چه در عصر حضرت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که هم منکر بودند و هم در مقام ایذاء پیمبران بر می‌آمدند و از هیچ نوع ایذاء و تعدی خود داری نمی‌نمودند مگر یهودیها نبودند که میخواستند حضرت مسیح علیه السّلام را بدار بزنند که خداوند او را بآسمان برد که از شر آنان محفوظ ماند چه قدر ظلم و جفا که پیغمبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از یهودیها متحمل گردید.

خلاصه اگر خوب بنگری خواهی دید که داستان بنی اسرائیل زمان حضرت موسی علیه السّلام و یهودیهای دوره باقی پیمبران بعد از او بیک منوال بوده و میباشد همان لجاجت و بیخردی، همان بد جنسی و خود خواهی

صفحه : ۳۵۱

و خون سردی، همان ضدیت و دشمنی با اولیای حق تعالی که داشتند تماما بارث نصیب اولادهای ایشان گشته اینکه است که آن نفوذ و استیلاء را ندارند و گر نه میدیدی که چه خون ریزیها و جنایاتی که در عالم میکردند.

و شاید همین باشد سرّ اینکه داستان بنی اسرائیلیان عصر حضرت موسی علیه السّلام را تحمیل نموده بر یهودیهای عصر نزول قرآن و آنان را مورد خطاب قرار داده کنایه به اینکه شما نیز مثل آباء و اجداد خود اینکه طوری میباشید که عهد خدا را می‌شکنید و کفران نعمت حق تعالی را مینمائید و در مقام ایذاء پیمبرانید شاید آنها متنبه گردند و سر فرود آرند.

و نیز شاید یهودیها راضی بودند باعمال و افعال آباء خود و در احادیث رسیده (که هر کس راضی باشد بعمل کسی با وی در گناه و ثواب شریک است) و در آن اخبار معصوم (ع) بهمین آیاتی که راجع ببنی اسرائیل است استشهاد فرموده و همین را سرّ خطاب بآنها قرار داده که چون راضی بودند کأنه خود آنها عامل آن اعمال زشت رکیک بودند.

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ الَّذِينَ هادُوا وَ النَّصارى وَ الصّابِئِينَ مَن آمَنَ بِاللّهِ در اینکه آیه ایمان دو مرتبه تکرار شده و تکرار بدون سبب در کلام فصیح درست نمیآید البته نکته‌ای دارد و شاید اشاره بدو مرتبه از ایمان باشد و گر نه مثل اینکه است که بگویند کسانی که ایمان آورده‌اند و کسانی که ایمان دارند.

و در توجیه آیه بین مفسرین گفتاری است:

۱- مقصود از مؤمنین صدر اول جماعتی از نصاری بوده‌اند که قبل از بعثت رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مثل سلمان

فارسى و ابو ذر غفارى و بحيراى راهب و بعض ديگر كه ايمان بآن حضرت داشتند.

صفحه : ۳۵۲

۲- مقصود از مؤمنين اول امم سابقه و مؤمنينى بودند كه در عصر حضرت موسى و عيسى عليهما السّلام ميزيستند.

۳- مقصود از مؤمنين اول مؤمنين صدر اسلامند.

۴- مقصود از مؤمنين منافقينند كه ابتدا از روى نفاق ايمان آورده‌اند قول معتبرتر اينست كه مقصود از ايمان دوم تأكيد ايمان اول است، اول ايمان ظاهرى، دوم ايمان تحقيقى و واقعى است پس مقصود اينكه است كسانى كه اول بزبان ايمان آورده‌اند نه بقلب مثل منافقين صدر اسلام از يهوديها و نصارى و ستاره‌پرستان وقتى واقعا و از روى بصيرت و اخلاص ايمان آرند بخدا و بروز معاد و اعمال نيكو و شايسته بجا آرند، نه از آينده خوف و ترس دارند و نه بر گذشته محزونند.

وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ عَمِلَ صالِحاً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ ...

لا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لا هُمْ يَحْزَنُونَ بعضى از مفسرين گويند نفى خوف و حزن در آيه مخصوص بآخرت است نه در دنيا زيرا چنانچه مشاهده ميكنيم غالبا مؤمنين در دنيا زيادتر از كفار در شكنجه و عذابند پس نميتوان گفت كسانى كه ايمان دارند هم در دنيا و هم در آخرت هيچ نحو خوف و ترسى و نه حزنى براى آنها نيست و فارغ البال زندگانى مينمايند.

لكن چنانچه ظاهر آيه ارائه ميدهد مؤمنين اگر از روى بصيرت و عقد قلبى ايمان بخدا و روز قيامت آرند همان اتكاء بحق و وثوق برحمت او و رجاء و اميدوارى بكرم او آنها را باز ميدارد از اينكه خوف و ترسى از آينده و حزن و اندوهى از گذشته بر خود راه دهند.

و نيز گوئيم توجه بحق تعالى باز ميدارد انسان را از هر چه غير اوست و خوف و حزن راجع بالتفات نفسانى و محبت دنيوى است و ايمان واقعى همان ارتباط قلبى و ميل و محبت وجدانى بمقام الوهيت است كسى كه داراى

صفحه : ۳۵۳

چنين موهبت عظمى گرديد و محبت و معرفت بحق سبحانه تمام شراشر وجود او را گرفت چگونه التفات مينمايد بامور نفسانى دنيوى كه از فقدانش بترسد و محزون گردد البته چنين ايمان نورى است كه ظلمت اوصاف نفسانى و صفات طبيعى را بالمره زايل ميگرداند و انسانى كه داراى چنين نورى گرديد هميشه حتى در حيات دنيوى كه شالوده بلاء و مصيبات و گرفتاريست در مهد امن و امان مى‌آسايد و شايد اشاره بهمين دارد قول حق تعالى إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقامٍ أَمِينٍ.

صفحه : ۳۵۴

[سوره البقرة (۲): آيات ۶۳ تا ۶۶]

اشاره

وَ إِذْ أَخَذْنا مِيثاقَكُمْ وَ رَفَعْنا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا ما آتَيْناكُمْ بِقُوَّةٍ وَ اذْكُرُوا ما فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (۶۳) ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذلِكَ فَلَوْ لا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخاسِرِينَ (۶۴) وَ لَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خاسِئِينَ (۶۵) فَجَعَلْناها نَكالاً لِما بَيْنَ يَدَيْها وَ ما خَلْفَها وَ مَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ (۶۶)

ترجمه:

اى بنى اسرائيل ياد آريد وقتى كه از شما پيمان گرفتيم (از آباء و اجداد شما) و كوه طور را بالاى سر شما فرا داشتيم و دستور داديم كه احكام تورات را با جديت پيروى كنيد شايد شما با تقوى و پرهيزكار گرديد،

پس از آن همه تهديد و عهد و پيمان، از حق روى گردانيديد اگر نبود فضل و رحمت خداوند البته در شماره زيان كاران محسوب ميگرديديد

محققا دانسته و فهميده‌ايد كسانى كه حرمت شنبه را نگاه نداشتند آنان را مسخ نموديم و گفتيم بوزينه شويد و بوده باشيد از زيان كاران،

و اينكه عقوبت مسخ را قرار داديم كيفر عمل آنها و عبرت براى ديگران و براى اولادان آنها و اينكه موعظه و اندرز باشد براى پرهيزكاران.

(توضيح آيات)

اشاره

وَ إِذ أَخَذنا مِيثاقَكُم اينكه دهمين انعام و تفضلى است كه خداوند در باره بنى اسرائيل در عصر حضرت موسى (ع) نموده و در اينجا اخلاف آنها را كه يهوديانند متذكر ميگرداند كه شايد آنها بشكرانه چنين نعمتها بپيغمبر اسلام صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ايمان آرند، و شايد مقصود از ميثاق آن عهد و پيمانى باشد كه خداوند بتوسط

صفحه : ۳۵۵

حضرت موسى (ع) از بنى اسرائيل گرفت كه متابعت نمايند و بتعليمات تورات عمل كنند و اينكه عهد و ميثاق بعد از آن بود كه بكيفر اعمال آنها بامر حضرت عزت جبرئيل كوه را بالاى سر آنها افراشت.

و شايد مقصود آن عهدى است كه با تمام افراد بشر بسته شده و مركوزى عقل آنهاست كه خدا را پرستش نمايند و شريك و انباز براى او قرار ندهند و پيمبران را تصديق كنند و بدستور كتابهاى آسمانى رفتار نمايند، و بقرينه آيات ديگر كه ظاهر در عموم است حمل بر معنى دوم اولى است.

و ميثاق بر وزن مفعال است و مأخوذ از وثيقه و براى محكم كارى مثل عهد بستن يا سوگند و قسم خوردن مى‌آورند.

(طور) يعنى كوه، و در اينكه آيا كوهى كه بر سر آنها افراشته گرديده چه كوهى بوده دو قول است مشهور بين مفسرين اينكه است كه همان كوهى بود كه حضرت موسى (ع) در آن مناجات مينمود بقرينه الف و لام «الطور» كه آن الف و لام عهد است يعنى همان كوه معهود، و بعضى گفته‌اند كوهى بود از كوه‌هاى فلسطين.

مفسرين گويند پس از آنكه خداوند بر بنى اسرائيل تورات را فرود آورد چون احكام تورات مشكل بود بنى اسرائيل زير بار نرفتند و مخالفت ورزيدند در مورد غضب و تهديد الهى واقع گرديدند بامر حق تعالى جبرئيل كوهى بمقدار يك فرسنگ در محل لشگرگاه آنها از زمين بلند نمود و بالاى سر آنها بمقدار قامت مردى بر افراشت و در هوا معلق نمود، عبد اللّه عباس گفته آن كوهى بود از كوه‌هاى فلسطين و مثل ابرى بالاى سر آنها بايستاد و جلو روى آنها آتشى پديد گرديد و پشت سر آنها درياى شورى بود كه نه از جلو ميتوانستند بروند و نه از عقب و آنها برو افتاده و طرف صورت بر زمين نهاده با يك چشم نظر بكوه داشتند كه مبادا بر سر

آنان فرود آيد.

صفحه : ۳۵۶

خُذُوا ما آتَيناكُم بِقُوَّةٍ روايت از عياشى است كه از حضرت صادق (ع) سؤال ميكند «خذوا ما آتيناكم بقوّة» آيا مقصود قوّت بدنى و طبيعى است يا قوّت قلبى و روحانى است، پاسخ فرمود هر دو، هم قوت بدنى و هم قلبى و اخبار ديگرى نيز بهمين مضامين رسيده.

و بعضى گفته‌اند مقصود از «بقوة» تصميم بر عمل و ثبات و استقامت در اطاعت و فرمان بردارى است يعنى جديت كنيد در تعليم گرفتن آنچه در تورات است و استقامت نمائيد و پايدارى كنيد در عمل نمودن بدستورات آن و حلال و حرام آن را مراعات نمائيد.

(اعتراض و پاسخ)

چگونه ممكن است كوه با ثقالت و سنگينى كه دارد در وسط هوا بدون ستون يا چيزى كه متّكى بر آن باشد افراشته شود و مدّتى دوام نمايد و اينكه امرى است غير ممكن زيرا مكان طبيعى جسم ثقيل زمين است و اگر بقسر قاسرى از مكان طبيعى خارج گردد فورا بر ميگردد بمكان خود.

در پاسخ گوئيم اسباب معلّق بودن جسم ثقيل در وسط هوا منحصر باسباب طبيعى نيست، همين طورى كه اسباب طبيعى مثل حرارت يا دود كه ابر را در جو هوا افراشته ميدارد يا قوه جاذبه اطراف كه زمين را در وسط نگاه داشته، قوت نفسانى نبى يا ولى وقتى باراده قوى و عزم ثابت بدستور الهى اراده نمايد اراده او چنان نفوذى دارد كه ممكن است عالم را زير و رو كند، و همين طورى كه هر انسان و حيوانى باراده نفسانى بدن ثقيل خود را حركت ميدهد و جا بجا ميشود و باندازه‌اى متصرف در اعضاء

صفحه : ۳۵۷

خودش ميباشد روح نبى بمنزله جان عالم ماديات است و عالم در تحت تصرف اوست و از خصوصيات روح ولايت و مقام نبوت اينكه است كه باذن خداوند متصرف در عالم ماده است و ماده موجودات در تصرف اويند پس در اينجا بقوت نفسانى الهى موسى (ع) و اراده او بود كه كوه با آن عظمت را از زمين كنده و بالاى سر آنها بر افراشته كه هم اظهار معجزه شود و هم تهديد باشد و بزرگى و قدرت و استيلاء خداوندى را نيز مشاهده نمايند و بدانند كه ممكن است در اثر نافرمانى مورد غضب خداوندى واقع گردند.

چنانچه در آن واقعه مشهور كه مولا حضرت أمير المؤمنين عليه السّلام درب خيبر را با عظمتى كه داشت بدو انگشت مبارك از زمين كند و جسر قرار داد كه قشون رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم وارد قلعه خيبر گردند، فرمود (درب خيبر را بقوت جسمانى نكندم بلكه بقوت روحانى كندم).

لَعَلَّكُم تَتَّقُونَ لعلّ كلمه ترجّى و اميدوارى است و هر جا كلمه لعلّ در كلام گفته شود يا راجع بگوينده است يا آن كسى كه مخاطب بخطاب است يا كلام در موقعى واقع گرديده كه موقع اميدوارى است، و چون اميدوارى در موقعى آيد كه گوينده جاهل به عاقبت كار باشد و نميشود نسبت جهل و نادانى بذات مقدس الهى داد پس در اينجا بايستى لعل يا راجع گردد ببنى اسرائيل كه پس از عمل نمودن بتعليمات تورات آنها اميدوار بودند كه متقى و پرهيزكار گردند يا مقام مقام اميدوارى است كه كسى كه باحكام الهى عمل نمود در موقعى قرار گرفته كه اميد تقوى و رستگارى در باره او ميرود.

فَلَو لا فَضلُ اللّهِ عَلَيكُم وَ رَحمَتُهُ لَكُنتُم مِنَ الخاسِرِينَ اينكه آيه از بزرگترين آياتى است براى اميدوارى كنه كاران كه

صفحه : ۳۵۸

بنی اسرائیل پس از اتمام حجت و ظهور معجزات و کرامات بسیاری که بچشم خود از جناب موسی علیه السّلام مشاهده نمودند و با اینهمه تهدیدات و معاینه نمودن آفات و بلیّات آسمانی باز دست از لجاجت و ضدّیت برنداشتند و مخالفت را بجایی رسانیدند که گوساله را بخدایی پرستش کردند و انکار نبوت نمودند و نقض عهد و پیمان کردند، با اینکه حال باز فضل و کرم خداوندی شامل حال آنان گردید و آنها را از آفات نجات بخشید، اینکه است که گفته‌اند رحمت حق تعالی سبقت دارد بر غضب او، و اهل معرفت گویند رحمت از صفات ذاتی است و غضب امر عرضی است که نسبت بحق دادن باعتبار لغزشها و خطاهایی است که منشأ آن نفس بهیمی بشر است اینکه است که در آن آیه سیئه و خطا را که منشأ غضب است نسبت بنفس بشر میدهد و حسنات را نسبت بخداوند، آری خیر محض از او ناید مگر خیر محض شرور و آفات امر عدمی بیش نیستند و منشأ آن جهات امکانی است نه وجود واحد بحت ازلی.

وَ لَقَد عَلِمتُمُ الَّذِینَ اعتَدَوا مِنکُم فِی السَّبتِ «سبت» شنبه و یکی از روزهای هفته بشمار می‌آید، و در معنی سبت بین مفسرین گفتاری است:

۱- سبت بمعنی مقداری از روغن است. (زجاج) ۲- شنبه را سبت نامیده‌اند بمناسبت اینکه در اینکه روز عالم خلقت شده. (ابو عبیده) ۳- جماعتی گویند شنبه را یوم سبت گویند برای اینکه یهود در اینکه روز عملی انجام نمیدهند، دیگری گفته شنبه را یوم سبت گویند برای اینکه یهود در اینکه روز راحت میباشند زیرا که اصل سبت بمعنی سکون و راحتی است و از اینجاست که در قرآن فرموده وَ جَعَلنا نَومَکُم سُباتاً

صفحه : ۳۵۹

وَ لَقَد عَلِمتُمُ خطاب بطائفهٔ یهود است که شما میدانید که جماعتی از قوم بنی اسرائیل در شهر ایله از دستوری که راجع بروز شنبه داشتند تعدی نمودند، مفسرین از روایات چنین استفاده نموده‌اند که بنی- اسرائیل مأمور بودند که در روز شنبه صید ماهی نکنند و مدتی اینکه حکم بین آنها جریان داشت ماهیان بغریزه خدا داد خود دریافتند در روزهای شنبه همه ماهیان در محلی جمع میشدند و آزادانه سر از آب بیرون میکردند، چون روز بآخر میرسید متفرق میگردیدند تا شنبه دیگر، برای یهودیان اینکه مطلب شاق و ناگوار آمد در مقام بر آمدند حیله‌ای نمایند اینکه بود که در اطراف آن دریا حوضها کنند و در روز جمعه آب در آن حوضها می- انداختند روز شنبه آن حوضها پر از ماهی میشد آخر روز راه آن حوضها را می‌بستند و در روز یکشنبه ماهیان را شکار می‌نمودند و می‌گفتند ما روز یکشنبه ماهی میگیریم و مخالفت امر خدا را نمیکنیم مدتی بدین منوال گذشت کم‌کم جرأت نمودند و در شهر ایله هفتاد هزار مرد بودند که در روز شنبه مشغول شدند بصید ماهی و هر قدر صلحاء و دانشمندان آنها را منع نمودند فائده نبخشید بالاخره داود پیغمبر علیه السّلام در باره آنها نفرین نمود بصورت بوزینه در آمدند و سه روز بیشتر زنده نماندند و همگی آنها مردند.

فَقُلنا لَهُم کُونُوا قِرَدَةً خاسِئِینَ امر کونوا امر تکوینی است نه امر تشریعی و باراده حق تعالی و خواست او انجام میگیرد و محتاج بلفظ و کلامی نیست و لفظ «کونوا» در اینجا مثل لفظ «کن» است که در سوره یس آیه ۸۲ فرموده إِنَّما أَمرُهُ إِذا أَرادَ شَیئاً أَن یَقُولَ لَهُ کُن فَیَکُونُ

صفحه : ۳۶۰

(اعتراض منطقی و بحث عقلی)

در صورتی که بطلان تناسخ از محالات اولیه بشمار میرود و بادله محکم قوی ثابت گردیده که موجودی که دارای قوه و استعداد کمال است، وقتی از قوه بفعل آمد و از نقص بکمال رسید ممکن نیست ثانیا عود نماید بحالت اولیه خود یعنی سیر قهقرایی کند و از فعلیت بقوه آید و از کمال بنقص رسد چنانچه تناسخیه چنین معتقدند که انسان پس از مردن عود میکند بجنین در رحم و بصورت طفلی از انسان یا حیوان با اختلاف مذهبی که بین آنها است بر میگردد بدنیا برای اینکه استکمال یابد، کلام آنها بکلی بی اساس است و حرفی است بدون برهان و دلیل بلکه برهان و دلیل اساس رأی سخیف آنها را خراب میکند.

انسانی که مراتبی را طی نموده و کمالاتی کسب کرده و مهیا گردیده برای دوره دیگری از مراتب خلقت و بایستی سیر استکمالی و ارتقایی نماید تا آنکه هر فردی بمنتهای درجه کمال لایق بخود برسد چگونه ممکن است سیر معکوس نماید و آن فعلیات و کمالاتی که دارا گردیده از دست بدهد و بر گردد بحالت کودکی، کدام عقلی قبول میکند که ممکن است انسانی که مراتب کودکی و جوانی و کهولت و پیری را پیموده و از هر مرتبه‌ای فعلیاتی و کمالاتی در خود اندوخته تمام اینها از وی گرفته شود و یک طفلی گردد بی علم و دانش و عاجز و محتاج تا اینکه مجددا کسب کمال نماید هرگز ممکن نیست.

پس در اینجا افرادی از بشر که بامر تکوینی «کونوا» از صورت انسانی مسخ گردیده‌اند و بصورت بوزینه در آمده‌اند، یکی از دو قسم خارج نیستند اگر گفتیم نفس آنها باقی مانده و صورت تبدیل یافته اینکه همان تناسخی است که بادله محکم قوی بطلانش محرز گردیده، و اگر گفتیم

صفحه : ۳۶۱

شخص انسانی بکلی روح و بدن وی معدوم شده و بوزینه‌ای ایجاد گردیده مخالف ظاهر آیه است زیرا که از آیه چنین بر می‌آید که بامر تکوینی خود آن اشخاصی که مخالفت ورزیدند و احترام شنبه را نگاه نداشتند آنها را اینکه طور مجازات نمودند که عبرت دیگران گردند و باعدام آنها و ایجاد بوزینه چطور آنها مجازات میشوند مجازات وقتی صادق آید که حقیقت انسان با ادراکات نفسانی باقی مانده و بصورت بوزینه در آمده باشند و جلو مردم خجلت کشند و معذب گردند و بازگشت آن بهمان تناسخ میشود که بطلانش واضح است.

(پاسخ اعتراض)

تناسخی که بطلانش ظاهر است اینکه است که روح و نفس انسانی که زندگانی را بدرود گفته و مرده بر گردد ببدن جنین در رحم و اینکه مطلب علاوه بر آن دلیلی که در بالا- بر بطلانش گفته شد گوئیم اگر آن بدن دارای روح و جان باشد لازم آید دو روح بیک بدن تعلق گیرد و اینکه از محالات عقلیه بشمار میرود و اگر دارای روح و جان نباشد وقتی مستعد گردید برای فیضان روح البته از مبدء فیاض بمناسبت بدنی که مستعد و آماده شده روح و نفس بوی افاضه میگردد زیرا که بخل در مبدء فیاض تصور ندارد چگونه توان قدرت غیر متناهی و فیض عام الهی را محدود نمود بعدد معدودی از ارواح که اینها متردد باشند در ابدان.

لکن مسخ غیر از تناسخ است، مفسده تناسخ همان است که گفته شد که لازمه تناسخ دو چیز است یکی از فعل بقوه آمدن و از کمال بنقص رسیدن، و دیگری منع فیض از فیاض مطلق و محدود نمودن قدرت غیر متناهی کردگار عالم.

لکن در مسخ گوئیم انسانی که بامر تکوینی الهی از صورت انسانی

صفحه : ۳۶۲

بصورت حیوانی در آمده آن روح و روان و حقیقت انسانی او بجای خود باقی است لکن آن ملکات رذیله و آن اوصاف حیوانیه‌ای که در نفس وی پدید گردیده وقتی خیلی قوت گرفت ممکن است در ظاهر و در صورت نمایان گردد، اگر چه محل ظهور و بروز ملکات نفسانی «یَومَ تُبلَی السَّرائِرُ» یعنی روز قیامت است چنانچه در اخبار بسیار رسیده که در قیامت هر کسی بصورت ملکات نفسانی خود وارد محشر میگردد، لکن ممکن است در اینکه عالم نیز گاهی برای عبرت دیگران یا باظهار معجزه پیمبران یا حکمت دیگری ظهور نماید.

خلاصه تناسخ که روحی جدا شود از بدن شخصی و تعلق گیرد بجنین در رحم مطلب دیگری است، و مسخ که بدن زنده از صورت اصلی انسانی بصورت حیوانی درآید مطلب دیگر، اولی محال و غیر ممکن و دومی ممکن و واقع زیرا که در مسخ ماده بدن و طبیعت بحال خود باقی است صورت عرضی تغییر یافته لکن در تناسخ بکلی روح از بدن جدا گردیده و ببدن دیگری تعلق گیرد.

پس آن فردی از بشر که بصورت بوزینه در آمده آن همان شخص است که بوده صورت عرضی و هیکل بدن وی تغییر نموده نه اینکه حقیقت روح یا حقیقت بدن وی تغییر یافته باشد پس وی انسان بوزینه نماست یعنی باعتبار ملکه و صفت بوزینه‌ای که در وی رسوخ یافته صورت بوزینه بخود گرفته و شاید کسانی که مسخ شدند و بصورت بوزینه درآمدند می- فهمیدند صورت آنها عوض شده و دیگران نیز آنها را میشناختند چنانچه در قیامت همین طور است که با اینکه هر کسی بصورت اعمال خود ظاهر میگردد هم خودش خود را میشناسد و هم دیگران میفهمند که اینکه فلانی است که بصورت اعمالش جلوه‌گری نموده.

صفحه : ۳۶۳

و اعتراض به اینکه انسان عبارت از همین هیکل و صورت مخصوص است و در جایی که اینکه هیکل و اینکه صورت تبدیل یابد و بشکل دیگر درآید اینکه شخص معدوم گشته و شیء دیگر بوجود آمده پس اینکه از قبیل ایجاد و اعدام بشمار میرود و نمیتوان گفت حقیقت همان حقیقت انسانی است، صورت عرضی عوض شده.

پاسخ گوئیم چگونه توان انسان را عبارت از همین هیکل محسوس دانست در صورتی که علی الدّوام صورت در تغییر و تبدیل و عوض ما یتحلّل است و هر کسی بوجدان خود میداند که با اینهمه تبدیلات و تغییراتی که در تمام عمر از فربهی و لاغری از پیری و جوانی از رنگ و شکل یافته حقیقت و هویّت وی همان است که بوده پس بتغییر شکل هویّت انسانی عوض نخواهد شد.

صفحه : ۳۶۴

[سوره البقرة (۲): آیات ۶۷ تا ۷۱]

اشاره

وَ إِذ قالَ مُوسی لِقَومِهِ إِنَّ اللّهَ یَأمُرُکُم أَن تَذبَحُوا بَقَرَةً قالُوا أَ تَتَّخِذُنا هُزُواً قالَ أَعُوذُ بِاللّهِ أَن أَکُونَ مِنَ الجاهِلِینَ (۶۷) قالُوا ادعُ لَنا رَبَّکَ یُبَیِّن لَنا ما هِیَ قالَ إِنَّهُ یَقُولُ إِنَّها بَقَرَةٌ لا فارِضٌ وَ لا بِکرٌ عَوانٌ بَینَ ذلِکَ فَافعَلُوا ما تُؤمَرُونَ (۶۸) قالُوا ادعُ لَنا رَبَّکَ یُبَیِّن لَنا ما لَونُها قالَ

إِنَّه يَقُولُ إِنَّها بَقَرَةٌ صَفراءُ فاقِعٌ لَونُها تَسُرُّ النّاظِرِينَ (۶۹) قالُوا ادعُ لَنا رَبَّكَ يُبَيِّن لَنا ما هِيَ إِنَّ البَقَرَ تَشابَهَ عَلَينا وَ إِنّا إِن شاءَ اللّهُ لَمُهتَدُونَ (۷۰) قالَ إِنَّه يَقُولُ إِنَّها بَقَرَةٌ لا ذَلُولٌ تُثِيرُ الأَرضَ وَ لا تَسقِي الحَرثَ مُسَلَّمَةٌ لا شِيَةَ فِيها قالُوا الآنَ جِئتَ بِالحَقِّ فَذَبَحُوها وَ ما كادُوا يَفعَلُونَ (۷۱)

ترجمه:

وقتى موسى بقوم خود گفت بامر خدا گاوى بكشيد گفتند ما را مسخره مى‌نمايى «كشتن گاو با يافتن قاتل چه مناسبت دارد» موسى گفت پناه ميبرم بخدا از اينكه سخن هجو گويم كه اينكه كار مردم نادانست

قوم گفتند از خدا بخواه كه خصوصيت و چگونگى گاو را معين نمايد، موسى گفت خدا ميفرمايد آن گاوى است نه پير از كار افتاده و نه جوان كار نكرده بلكه ميانه اينكه دو حال باشد حال كه معين شد آنچه مأموريد انجام دهيد،

باز گفتند از خدا بخواه كه رنگ گاو را نيز معين نمايد موسى گفت خدا ميفرمايد گاو زرد زرّينى باشد كه رنگ آن بينندگان را بفرح آورد،

باز گفتند از خدا بخواه چگونگى آن گاو را كاملا براى ما روشن نمايد كه هنوز امر براى ما مشتبه است چون رفع اشتباه شود البته اطاعت

صفحه : ۳۶۵

نمائيم و بخواست خداوند هر آينه هدايت مى‌يابيم،

موسى گفت خدا ميفرمايد آن گاو آن قدر رام نباشد كه زمين بكند و شخم زند و نه آنكه آب كشى نمايد و كشت و زراعت را آب دهد و هم بى‌عيب و يك رنگ باشد، قوم گفتند اكنون حقيقت را روشن نمودى و گاوى بهمان اوصاف كشتند، لكن نزديك بود در اينكه كار نيز نافرمانى كنند.

(توضيح آيات)

اينكه آيات حكايت بقره بنى اسرائيل است و بهمين مناسبت اينكه سوره را سوره بقره ناميده‌اند، گاو ماده را بقره و ناقه گويند و گاو نر را ثور نامند.

حكايت گاو چنانچه مفسرين گفته‌اند اينكه است كه در بنى اسرائيل كشته‌اى يافتند عاميل نام و ندانستند قاتل وى كيست، و در سبب كشتن او بين مفسرين گفتارى است:

۱- مردى بود در بنى اسرائيل بسيار متمول و ثروتمند و وارث وى منحصر بود بيك پسر عمو آن پسر عمو ميخواست او بميرد و مال او را ببرد او را كشت تا مال او را بردارد. (عطا و سدى) ۲- عاميل زن صاحب جمالى داشت و پسر عموى او عاشق و مايل او بود و ميخواست با او ازدواج كند عاميل را كشت تا بمراد خود برسد.

۳- عاميل دختر باجمالى داشت پسر عموى او آن دختر را خواستگارى نمود عاميل قبول ننمود اينكه بود كه او را كشت كه دختر را بگيرد. (كلبى) ۴- بنى اسرائيل مسجدى داشتند دوازده در داشت بعدد اسباط بنى اسرائيل كشته عاميل را نزد درى از آن درها يافتند و از آن درب بدرب ديگر كشيدند اينكه بود كه بين بنى اسرائيل نزاع واقع شد آمدند نزد حضرت موسى كه قاتل او را پيدا كند. (عكرمه)

صفحه : ۳۶۶

۵- عامیل را پسر عموی او وی را کشت و شبانه کشته او را در خانه مردی انداخت صبح آمد و مطالبه خون بهاء او را نمود بین بنی اسرائیل نزاع واقع گردید آمدند نزد حضرت موسی علیه السّلام و گفتند از خدا بخواه که قاتل را بر ما معلوم کند اینکه بود که چنین دستور رسید. (إبن سیرین) قالُوا أَ تَتَّخِذُنا هُزُواً در کلمه «هزوا» مثل «کفوا» در سوره توحید سه نحو قرائت شده «هزوا و کفوا» بتخفیف همزه و تشدید و او در هر دو و «هزوا و کفوا» بتشدید همزه در هر دو که همزه را مشدد گردانند و واو را تخفیف دهند و «هزوا و کفوا» بتشدید و او بدون همزه و اینکه ضمه دهند زاء در هزوا و کاف در کفوا را.

ادعُ لَنا رَبَّکَ دعا نمودن در باره کسی صادق آید که مرتبه وی نازل‌تر و پست‌تر از مدعو و خوانده شده باشد و در غیر چنین موردی نیز مجازا استعمال شده.

یُبَیِّن لَنا ما هِیَ چون بنی اسرائیل کشتن گاو را با زنده شدن کشته بی‌مناسبت نمیدانستند چنین گمان میکردند که اینکه اثر بایست در گاو بخصوص باشد و ندانستند که زنده شدن کشته اثر دعاء حضرت موسی (ع) است اینکه بود که در مقام خصوصیات گاو برآمدند و گفتند برای ما بیان نما که آن چه گاوی است.

إِنَّها بَقَرَةٌ لا فارِضٌ وَ لا بِکرٌ عَوانٌ گاوی است نه بزرگ و نه کوچک نه پیر و نه جوان آنچه مأمورید

صفحه : ۳۶۷

عمل کنید گویند «فارض» گاوی است که از بسیاری سن و پری نازا گردد و «بکر» گاو جوانی است که بحد زائیدن نرسیده باشد باز اسرار نمودند.

ادعُ لَنا رَبَّکَ یُبَیِّن لَنا ما لَونُها از پروردگار خود بخواه که برای ما روشن کند که بایستی آن گاو چه رنگ باشد.

قالَ إِنَّه یَقُولُ إِنَّها بَقَرَةٌ صَفراءُ فاقِعٌ لَونُها تَسُرُّ النّاظِرِینَ آن گاوی است زرین و صفای رنگ آن طوری است که نظر کنندگان را مسرور میگرداند، باز لجاجت ورزیدند و گفتند إِنَّ البَقَرَ تَشابَهَ عَلَینا گفتند گاوها شبیه بیکدیگرند و هنوز مطلب برای ما خوب واضح نیست فرمود آن گاوی است که نه زمین شخم زند و بشکافد و نه آب کشی میکنند مُسَلَّمَةٌ لا شِیَةَ فِیها گاوی است یک رنگ و بی‌عیب گفتند الآنَ جِئتَ بِالحَقِّ اکنون حقیقت معلوم شد و اشتباه برطرف گردید.

ابو الفتوح رازی در تفسیر خود اینکه جمله اخیر را دلیل میگیرد برای عقیده خود که اصلا از اول مأمور بچنین گاوی بودند لکن مشهور بین مفسرین مطابق با اخبار آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اینست که اگر از همان امر اول إِنَّ اللّهَ یَأمُرُکُم أَن تَذبَحُوا بَقَرَةً گاوی را ذبح نموده بودند کافی بود و بمطلب خود میرسیدند چون اصرار نمودند و ایراد کردند از روی لجاجتی که گویا در طبیعت آنها نهفته بود کار را برای خود مشکل نمودند.

صفحه : ۳۶۸

[سوره البقرة (۲): آیات ۷۲ تا ۷۴]

اشاره

وَ إِذ قَتَلتُم نَفساً فَادّارَأتُم فِیها وَ اللّهُ مُخرِجٌ ما کُنتُم تَکتُمُونَ (۷۲) فَقُلنا اضرِبُوهُ بِبَعضِها کَذلِکَ یُحیِ اللّهُ المَوتی وَ یُرِیکُم آیاتِهِ لَعَلَّکُم

تَعقِلُونَ (۷۳) ثُمَّ قَسَت قُلُوبُکُم مِن بَعدِ ذلِکَ فَهِیَ کَالحِجارَةِ أَو أَشَدُّ قَسوَةً وَ إِنَّ مِنَ الحِجارَةِ لَما یَتَفَجَّرُ مِنهُ الأَنهارُ وَ إِنَّ مِنها لَما یَشَّقَّقُ فَیَخرُجُ مِنهُ الماءُ وَ إِنَّ مِنها لَما یَهبِطُ مِن خَشیَةِ اللّهِ وَ مَا اللّهُ بِغافِلٍ عَمّا تَعمَلُونَ (۷۴)

ترجمه:

بياد آريد وقتى كه نفسى را كشتيد و در موضوع آن يكديگر را متهم نموده و نزاع بپا نموديد و خداوند آنچه را پنهان داشتيد آشكار نمود،

پس گفتيم پاره‌اى از اعضاء آن گاو را بر بدن كشته زنند تا ببينند اينكه طور خداوند مردگان را زنده ميگرداند و قدرت كامله خود را براى شما آشكار مينمايد كه شايد شما تعقل و تفكر نمائيد «و آثار قدرت را مشاهده نمائيد»

پس با اينكه معجزه باز چنان سخت دل شديد كه دلهايتان چون سنگ بلكه سخت‌تر از سنگ گرديد زيرا كه از پاره‌اى از سنگها نهرها بجوشد و از پاره ديگر سنگها بشكافد و آبى بيرون آيد و پاره‌اى از ترس خداوند فرود آيند «اى سنگدلان بترسيد» كه خدا از كردار شما غافل نيست.

(توضيح آيات)

اشاره

كَذلِکَ يُحيِ اللّهُ المَوتى همين طورى كه خداوند عاميل را زنده گردانيد تا اينكه بشما بنمايد آيات و نشانه‌هاى قدرت خود را همين طور در قيامت زنده ميگرداند مرده‌ها را.

صفحه : ۳۶۹

وَ يُرِيكُم آياتِهِ لَعَلَّكُم تَعقِلُونَ و اينكه همه كرامت و آثار قدرت را مشاهده كنيد شايد تعقل و تدبر نمائيد در زنده شدن عاميل البته اسرارى نهفته يكى از آنها شايد اينكه باشد كه بدانند و مشاهده نمايند كه انسان بعد از زندگانى دنيا در عالم برزخ وجود دارد و بمردن فانى نميگردد و ديگر آنكه قدرت و توانايى حق را معاينه نمايند كه چگونه در قيامت مرده‌ها را زنده ميگرداند چنانچه در آخر آيه فرموده كَذلِکَ يُحيِ اللّهُ المَوتى وَ يُرِيكُم آياتِهِ لَعَلَّكُم تَعقِلُونَ همين طورى كه خداوند عاميل را در حضور شما زنده گردانيد همين طور در قيامت مرده‌ها را زنده ميگرداند و اينها نشانها و آيات حقانى است كه شايد شما قدرى بخود آئيد و تعقل و تدبر نمائيد در آثار قدرت ازلى.

ثُمَّ قَسَت قُلُوبُكُم مِن بَعدِ ذلِکَ فَهِيَ كَالحِجارَةِ أَو أَشَدُّ قَسوَةً تشبيه مينمايد قساوت قلب بنى اسرائيل را بصلابت و سختى سنگ بلكه بدتر زيرا كه سنگ با سختى و صلابتى كه دارد آبها و نهرها از آن جارى ميگردد در صورتى كه آب با سنگ باعتبارى ضد يكديگر و منافى با همند آب لين و روان است سنگ سخت و سفت است با اينكه حال از خلال سنگ سياه خارا آب جريان مينمايد و نيز بعضى از سنگها از خوف خدا از محل خود كه مستقر و ثابت ميباشند فرود مى‌آيند.

مقصود از جمله اخير وَ إِنَّ مِنها لَما يَهبِطُ مِن خَشيَةِ اللّهِ اينكه است كه سنگ با صلابت و سختى و سنگينى كه دارد بامر حق تعالى گاهى هبوط مينمايد و امر تكوينى حق را اجابت ميكند و اينكه سخت دلان چنان قساوت آنها را گرفته كه با اينكه همه معجزات و كراماتى كه از حضرت موسى عليه السّلام مشاهده نمودند مثل قطعه قطعه شدن دريا، غرق شدن فرعون و فرعونيان، نجات يافتن بنى

اسرائیلیان، سایه انداختن ابر بر سر آنان،

صفحه : ۳۷۰

نزول «من و سلوی» ترنجبین و مرغ بریان شده برای خوراک آنها، منفجر گردیدن چشمه آب از سنگ، برای آشامیدن آنان، افراشتن کوه طور بالای سر آنها، زنده شدن عامیل و چندین اعجاز دیگر که بچشم خود مشاهده نمودند و آنچه معجزه و خارق العاده از رسول اللّه موسی بن عمران مشاهده مینمودند عوض آنکه حالت اطاعت و انکسار و شکستگی از خود نشان بدهند بر کبر و نخوت و قساوت آنها افزوده میگردید و قلب و دل آنها بطوری سیاه گردیده بود که گویا معجزات حضرت موسی (ع) یک امر عادی در نظر آنها بشمار میرفت با اینکه کمتر پیمبری از پیمبران بقدر حضرت موسی (ع) اظهار کرامت و امور خارق العاده نمود هر چه بنی اسرائیلیها بر لجاجت و تمرد می‌افزودند بر اظهار کرامت پیغمبر آنها افزوده میگشت برای اینکه حجت از طرف حق تعالی تمام گردد.

(ممکن است در اینجا سؤالاتی پیش آید)

۱- بیان چنین حکایاتی در کلام اللّه که بایستی تمام مطالبش حکمت آمیز باشد چه مورد دارد.
۲- چه مناسبت است بین کشتن گاو و زنده شدن کشته اگر خصوصیت در گاو است و لو گاو با اینکه اوصافی که در آیه بیان دارد باید هر گاوی که باین خصوصیات باشد اگر بکشته زنند زنده گردد و اگر بدعای حضرت موسی (ع) کشته زنده شد زدن گاو کشته بر او لغو میشود، همین بخواهش حضرت بایستی کشته زنده شود و قاتل خود را نشان دهد.
۳- اینکه خصوصیات و اوصافی که در آیه ذکر شد چه مدخلیت دارد در آن اثر که کشته را زنده گرداند.

صفحه : ۳۷۱

(پاسخ سؤال اول)

گوئیم اولا- در هر یک از آیات قرآنی رموز و اسراری نهفته که عقل کوچک ما نمیتواند بآنها احاطه نماید اسرار کلام اللّه مخصوص بآنکسی است که مخاطب بوی گردیده و پس از آن محول بخلفاء و کسانیست که تالی تلو او از جانشینان و اولاد آن بزرگوارند.
و در ثانی در اینکه حکایت اسراری بنظر قاصر میرسد شاید یکی اینکه باشد که چون اینکه آیات در مقام تعداد نعمتهایی است که خداوند ببنی اسرائیل عنایت نموده و یکی از آنها همین است که خداوند بخواهش آنها و بدعای حضرت موسی علیه السّلام کشته را زنده گردانید که هم اعجاز باشد و بر یقین آنها افزوده شود و هم علم شهودی و عیانی پیدا نمایند به اینکه انسان بمردن فانی نمیگردد بلکه در عالم برزخ وجود دارد و نیز همه بدانند که خداوند قدرت دارد در قیامت روح بشر را بر گرداند بجسد آنها چنانچه فرمود کَذلِکَ یُحیِ اللّهُ المَوتی.
سر دیگری که ممکن است در کار باشد اینکه است که بین یهودیان در عصر رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دانشمندانی بودند و میدانستند که حضرتش امّی و درس نخوانده است و با اینکه حال تمام وقایع پیمبران گذشته را بطور شایستگی بیان مینماید

بفهمند که علوم آن بزرگوار از دیگری اخذ نشده بلکه از قلب آفرینش و نهاد ایجاد اخذ نموده وَ ما یَنطِقُ عَنِ الهَوی إِن هُوَ إِلّا وَحیٌ یُوحی.

سرّ دیگر اصحاب رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بجهود یهودیان و انکار آنان متزلزل نگردند و در دل آنها خطور ننماید که چطور شد یهودیان دانشمند که بفرموده رسول اکرم اوصاف پیغمبر را در کتاب تورات باسم و رسم خوانده و دیده‌اند

صفحه : ۳۷۲

منکر رسالت میباشند مطلب چیست، بخواهد بآنها بفهماند که یهودیان بلجاجت و خود خواهی و استبداد برأی که در آباء و اجداد آنها بوده بارث برده‌اند اینکه است که دل آنان را در قساوت تشبیه بسنگ بلکه سخت‌تر از سنگ مینماید چه قدر معجزه و کرامت از حضرت موسی (ع) دیدند و بر قساوت آنها افزوده گردید و چنین کسانی بعید نیست دانسته و فهمیده از روی تعصب و عناد ایمان نیاورند.

و نیز بآنها بفهماند که بنی اسرائیل چه مردمان نفهم بی ادبی بودند که بپیغمبر مرسل خود نسبت سخریه و استهزاء میدهند که حضرتش از جفای آنها بخدا پناه ببرد «اعوذ باللّه ان اکون من الجاهلین».

و نیز از روی نفهمی گمان میکردند که زنده شدن مقتول اثر گاو کشته است که باو بخورد اینکه بود که در سؤالات می‌افزودند و کار بر خود مشکل مینمودند.

(پاسخ سؤال دوم)

مفسرین گویند البته کشته بدعای حضرت موسی علیه السّلام زنده گردید لکن چون بنی اسرائیلیان چهل روز عبادت گوساله نمودند و گاو نزد آنها منزلتی داشت خواست بآنها بفهماند که مسئول آنان اجابت نمیشود مگر وقتی که گاو را اعدام نمایند و اخباری نیز بهمین مضمون رسیده و کلام آنها را تأیید مینماید، آری انسان تا وقتی که گاو نفس بهیمی خود را نکشد روح ربانی او زنده نخواهد شد و ابراز فعالیت نخواهد نمود.

(پاسخ سؤال سوم)

اولا چنانچه از اخبار آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بر می‌آید و بسیاری از مفسرین نیز گفته‌اند بهمان امر اول إِنَ‌اللّه‌َ یَأمُرُکُم أَن تَذبَحُوا بَقَرَةً هر

صفحه : ۳۷۳

گاوی را میکشتند کافی بود و همان اثر را میبخشید که بکشته بزنند و زنده شود و قاتل خود را نشان دهد هر قدر در سؤال افزودند کار مشکل‌تر شد.

و ثانیا شاید حکمت در آن گاو بخصوص همان بوده که در احادیث دارد که جوان صالحی بود در بنی اسرائیل که فرمان بردار و مهربان و مطیع بود نسبت بپدر چنانچه در بعض اخبار است یا نسبت بمادر که در اخبار دیگر است و بازاء همان اطاعت و مهربانی بپدر یا مادر خداوند خواست علاوه از ثواب اخروی در دنیا نیز نفعی عاید وی گردد و در آن وقت گاو باین خصوصیات منحصر

بود بگاو آن جوان اینکه بود که حاضر شدند پوست آن گاو را پر از طلا نمایند و بوی بدهند و گاو را از او بخرند.

صفحه : ۳۷۴

[سوره البقرة (۲): آیات ۷۵ تا ۷۷]

اشاره

أَ فَتَطمَعُونَ أَن يُؤمِنُوا لَكُم وَ قَد كانَ فَرِيقٌ مِنهُم يَسمَعُونَ كَلامَ اللّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِن بَعدِ ما عَقَلُوهُ وَ هُم يَعلَمُونَ (۷۵) وَ إِذا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قالُوا آمَنّا وَ إِذا خَلا بَعضُهُم إِلي بَعضٍ قالُوا أَ تُحَدِّثُونَهُم بِما فَتَحَ اللّهُ عَلَيكُم لِيُحاجُّوكُم بِهِ عِندَ رَبِّكُم أَ فَلا تَعقِلُونَ (۷۶) أَ وَ لا يَعلَمُونَ أَنَّ اللّهَ يَعلَمُ ما يُسِرُّونَ وَ ما يُعلِنُونَ (۷۷)

ترجمه:

ای مؤمنین آیا طمع دارید که یهودیان بدین شما بگردند در صورتی که گروهی از آنها کلام خدا را شنیده و بدلخواه خود تحریف می- نمایند، با آنکه در کلام خدا تعقل کرده و معنی آن را دریافته‌اند،
هر گاه بمؤمنین بر خورد نمودند گفتند ما نیز ایمان آوردیم و چون با یکدیگر خلوت کنند گویند چرا راهی که خدا برای ما گشوده (از علوم) بروی مسلمانان باز کنید تا بکمک همان علوم بر شما محاجه و خصومت کنند چرا فکر نمیکنید تعقل ندارید،
آیا کفار نمیدانند که خداوند بر آنچه پنهان کنند یا آشکار نمایند آگاهست.

(توضیح آیات)

أَ فَتَطمَعُونَ أَن يُؤمِنُوا لَكُم همزه «أ فتطمعون» استفهام انکاری است که آیا شما مؤمنین چنین طمع دارید و منتظرید که یهودیانی که بعضی از اوصاف آباء و اجداد آنها را شماره نمودیم و آنان بارث برده‌اند با شما ایمان آرند در صورتی که جماعتی از بنی اسرائیل پس از آنکه آیات خدا را میشنیدند و تعقل میکردند آنان شناخته و فهمیده آیات خدا را تحریف میکردند و تغییر میدادند.

صفحه : ۳۷۵

يَسمَعُونَ كَلامَ اللّهِ در اینکه آیا کلام خدا را از که میشنیدند بین مفسرین گفتاریست:
۱- از موسی علیه السّلام میشنیدند. (مجاهد و عکرمه و سدی) ۲- از خدا میشنیدند و مقصود آن هفتاد نفری میباشند که موسی آنها را با خود بکوه طور برد تا کلام خدا را بشنوند. (إبن عباس) و مقاتل گفته کسانی که کلام خدا را شنیدند گفتند خداوند ما را در عمل مخیر نموده اگر خواهیم بکنیم و اگر خواهیم نکنیم و مقصود از تحریف همین است.
و اینکه آیه تأیید مینماید همان حرفی که گفته شد که اینکه همه آیاتی که در مذمت بنی اسرائیلیان و در قساوت و لجاجت آنها بیان فرموده یکی از اسرارش شاید همین باشد که مؤمنین متزلزل نگردند که چرا علماء یهود و دانشمندان آنها با علم آنها برسالت پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ایمان نمیآورند و گمان نکنند که حقانیت رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بر آنها ثابت نیست بدانند که فهمیده و دانسته خباثت نفس آنها اجازه نمیدهد سر اطاعت فرود آورند و تسلیم اوامر پیغمبر گردند و شما مؤمنین

هیچوقت منتظر ایمان آنها نباشید.

وَ إِذا لَقُوا الَّذِینَ آمَنُوا قالُوا آمَنّا منافق کسی را گویند که ظاهرش خلاف باطنش را ارائه دهد و تظاهر نماید آنچه را که در باطنش نیست اینکه بود که منافقین وقتی بمؤمنین میرسیدند میگفتند ما نیز مثل شما ایمان آورده‌ایم و در صفحات قبل اندازه‌ای راجع بنفاق منافقین و در سبب نفاق آنها تذکراتی داده شد تکرار نشود.

أَ تُحَدِّثُونَهُم بِما فَتَحَ اللّهُ عَلَیکُم وقتی بعضی از اینکه اشخاص منافق بیکدیگر میرسیدند و با هم خلوت

صفحه : ۳۷۶

مینمودند بعضی ببعض دیگر سرزنش میکردند که نباید آنچه را از تورات در اوصاف رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرا گرفته‌اید برای مسلمانها بگوئید تا آنکه با شما مخاصمه و محاجه کنند نزد پروردگار شما و دیگر عذری برای شما باقی نماند.

گویا اینکه بیخردان و نفهمان چنین گمان میکردند آنچه را از تورات فهمیده‌اند از بشارت قدوم پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و اوصاف مؤمنین اگر اظهار نکنند و در دل نگاه دارند نزد خداوند معذورند و خدا خبر از باطن و سرّ آنان ندارد اینکه بود که در مقام اعتراض و سرزنش آنها بر آمده.

أَ وَ لا یَعلَمُونَ أَنَّ اللّهَ یَعلَمُ ما یُسِرُّونَ وَ ما یُعلِنُونَ آیا اینکه جماعت یهود نمیدانند که خداوند میداند آنچه در دل نگاه میدارند از اوصاف پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و آنچه را اظهار میکنند و بزبان اظهار میدارند و از اینکه آیاتی که گفته شد و آیات دیگر چنین بر می‌آید که بنی اسرائیلیان «اصالهٔ المادهٔئی» بودند یعنی غیر از ماده و مادیات و جسم و و جسمانیات موجود مجردی که بکلی منزه و مبرا باشد از ماده و آنچه متعلق بماده است تصور نمی‌کردند و شاید چنین گمان میکردند که خدا موجودی است که تعلق بماده دارد و غالب و قاهر بر ماده است اینکه بود که بفهم ناقص خود گمان میکردند اگر عقیده خود را اظهار نکنند معذورند و خداوند اطلاع از باطن آنها ندارد و میگفتند ما ایمان نمی‌آوریم مگر بآنچه بچشم ببینیم و مشاهده نمائیم چنانچه بحضرت موسی علیه السّلام میگفتند لَن نُؤمِنَ لَکَ حَتّی نَرَی اللّهَ جَهرَةً سوره بقره آیه ۵۲، ما ایمان نمی‌آوریم مگر وقتی خدا را بچشم ببینیم و میگفتند ای موسی اجعَل لَنا إِلهاً کَما لَهُم آلِهَةٌ سوره اعراف آیه ۱۳۷، چنین گمان می‌کردند که خداوند تعلق بجسم دارد اینکه بود که از پیغمبر خود تقاضا مینمودند که صورتی مثل او

صفحه : ۳۷۷

ترتیب دهد که آنها بچشم ببینند و عبادت نمایند.

آری کسی که تمام اهتمام و محط نظر و هدف وی امور مادی و طبیعی شد چنین کسی چگونه تواند نظر خود را بالا برد و تعقل نماید موجود مجردی را که منزه و مبرا باشد از ماده و لوازم ماده.

رو مجرّد شو مجرّد را ببین دیدن هر چیز را شرط است اینکه

ببین اشخاصی که سر کار آنها با ماده و طبیعیات است و هدف نهانی آنها و مقصود آنان شناختن مواد موجودات و آثار و خواص اشیاء است چگونه چشم دل آنها کور گردیده که غیر از ماده و خواص ماده موجود دیگری قائل نیستند حتی روح مجرد را نیز منکرند و آن را نیز از خواص ماده میدانند.

روح حقیقت بین ممکن است در کسی ظهور نماید که بظاهر حالت انقیاد و تسلیم داشته و بباطن اندازه‌ای از مادیات اعراض نماید و هدف وی و چشم دلش بسوی مبدء نگران باشد تا آنکه شاید چشم حقیقت بین پیدا نماید و با مبدء کون آشنا گردد،

صفحه : ۳۷۸

[سوره البقرة (۲): آیات ۷۸ تا ۷۹]

اشاره

وَ مِنهُم أُمِّيُّونَ لا يَعلَمُونَ الكِتابَ إِلاّ أَمانِيَّ وَ إِن هُم إِلاّ يَظُنُّونَ (۷۸) فَوَيلٌ لِلَّذِينَ يَكتُبُونَ الكِتابَ بِأَيدِيهِم ثُمَّ يَقُولُونَ هذا مِن عِندِ اللّهِ لِيَشتَرُوا بِهِ ثَمَناً قَلِيلاً فَوَيلٌ لَهُم مِمّا كَتَبَت أَيدِيهِم وَ وَيلٌ لَهُم مِمّا يَكسِبُونَ (۷۹)

ترجمه:

بعضـی از عوام یهودیها که خوانـدن و نوشـتن را ندانند تورات را جزء آرزو و آمال باطل خود میدانند و پا بست خیالات و پندار بیهوده خویشند،

پس وای بر آن کسانی که از پیش خود چیزی نوشته و بخدا نسبت میدهند تا ببهای اندک (یعنی بزر و سیم بی‌مقدار دنیا) بفروشند وای بر آنها از آن نوشته‌ها و آنچه از آن بدست آرند.

(توضیح آیات)

وَ مِنهُم أُمِّيُّونَ لا يَعلَمُونَ الكِتابَ إِلّا أَمانِيَّ «منهم» من برای تبعیض است یعنی بعضـی از یهودیان امّی میباشند که تورات را نمیدانند و نتوانند بخوانند و بنویسند و بین دانشـمندان گفتگو است که چرا کسانی که خواندن و نوشـتن را نتوانند آنان را امی گویند، بعضـی گفته‌انـد امی منسوب است بامه که خلقت باشـد یعنی آنها بر همین خلقت اول که چیزی نمیدانسـتند مانده‌انـد و چیزی نیاموخته‌اند، بعض دیگر گویند منسوب بعامّه است یعنی داخل در عامّه خلقند نه داخل در خواص که دانشـمندان باشند، کسی دیگر گفته (امّی) منسوب بامّ یعنی مادر است و آنها را امی گویند از جهت آنکه بر همان حال ولادت مانده‌اند.

بعضـی یهود نمیدانند کتاب را مگر آنچه را از بر و از دهنها میشـنوند و یاد گرفته‌اند و گفته‌اند «امانی» بمعنی تمنی و امیدواری است که عوام

صفحه : ۳۷۹

یهودیها تمنای باطل میکننـد مثل اینکه میگفتنـد نَحنُ أَبناءُ اللّهِ وَ أَحِبّاؤُهُ سوره مائده آیه ۲۱، ما پسـرهای خدا و دوستان او میباشیم، و نیز میگفتند لَن يَدخُلَ الجَنَّةَ إِلّا مَن كانَ هُوداً أَو نَصارى سوره بقره آیه ۱۰۵، و امثال اینها که از روی جهل و نادانی بر خود منصب و مقامی امیدوار بودند وَ إِن هُم إِلّا يَظُنُّونَ علماء نحو گویند هر جا بعد از ان، الّا باشد بمعنی نفی است یعنی اینها در آن آرزو و آمالی که در دل خود میپرورانند یقین بواقعیت و حقیقت آن ندارند بوهم و گمان موهوماتی را حقیقت می‌پندارند و پایبند آن گشته‌اند.

فَوَيلٌ لِلَّذِينَ يَكتُبُونَ الكِتابَ بِأَيدِيهِم روایت از حضـرت رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم است که «ویل وادی است در جهنم که بقـدری گود است که وقـتی که کـافر را در آنجـا افکننـد چهـل سـال پـائین میرود و بقعر آن نرسـد و بین مفسـرین نیز در معنی ویل گفتاری است:

۱- وادی است در جهنم که کوه‌های دنیا در وی افکنند فرو برد (سعید مسیب) ۲- وادی است در دوزخ پر از خون و ریم. (إبن زید) ۳- کنایه از سختی عذاب است. (عبد اللّه عباس) ۴- ویل کلمه ایست که هر مصیبت زده‌ای در حال مصیبت میگوید مثل اینکه میگوید ویله، ویل له، ویح له، ویب له، و امثال اینها که لغاتی است در اینکه معنی. (إبن کیسان) مثل اینکه ما در حال مصیبت یا غیر مصیبت در سختی‌های روزگار می‌گوییم وای وای که شاید مأخوذ از همان ویل باشد

صفحه : ۳۸۰

خلاصه ویل برای کسانی است که بدست خود کتاب مینویسند.

ثُمَّ یَقُولُونَ هذا مِن عِندِ اللّهِ مفسرین گویند شأن نزول آیه اینکه بود که وقتی رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برسالت آمد یهودیان دیدند اینکه شخص دارای همان اوصافی است که در تورات نوشته شده که پیغمبر آخر الزمان «مردی است نیکو صورت، سیاه چشم، جعد مو، و رق تورات را گرفتند و بجای آن نوشتند پیغمبر آخر الزمان مردی باشد کوتاه بالا، ازرق چشم، سرخ مو، وقتی رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از مکه هجرت فرمود و بمدینه آمد یهودیها بآن علاماتی که در تورات دیده بودند او را شناختند آمدند نزد رؤساء خود و گفتند اینکه همان پیغمبری است که در تورات معرفی شده آنها گفتند اینکه طور نیست و آن و رق توراتی که خود نوشته بودند نزد آنها آوردند و آنها را فریب دادند.

لِیَشتَرُوا بِهِ ثَمَناً قَلِیلًا علمای یهود بخواهش رؤسای یهودیها کتاب تورات را تحریف مینمودند و آنچه در صفات و علامات رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در آنجا ثبت شده بود عوض می کردند و از رؤساء پول میگرفتند و آنچه می‌گرفتند و لو آنکه مال بسیار بوده لکن در مقابل اینکه عمل شنیع متاع و ثروت دنیا هر قدر هم که زیاد بنظر آید در واقع اندک بشمار میرود و به هیچ وجه با هم مقابلی نمی‌کند اینکه است که ثمنی که می‌گرفتند متصف نموده بقلت.

وَ وَیلٌ لَهُم مِمّا یَکسِبُونَ و بازاء عمل آنها ویل که شاید مقصود همان چاه جهنم باشد که دو آن حدیث گفته شد برای خود کسب نموده و آماده کرده‌اند.

صفحه : ۳۸۱

[سوره البقرة (۲): آیات ۸۰ تا ۸۳]

اشاره

وَ قالُوا لَن تَمَسَّنَا النّارُ إِلاّ أَیّاماً مَعدُودَةً قُل أَتَّخَذتُم عِندَ اللّهِ عَهداً فَلَن یُخلِفَ اللّهُ عَهدَهُ أَم تَقُولُونَ عَلَی اللّهِ ما لا تَعلَمُونَ (۸۰) بَلی مَن کَسَبَ سَیِّئَةً وَ أَحاطَت بِهِ خَطِیئَتُهُ فَأُولئِکَ أَصحابُ النّارِ هُم فِیها خالِدُونَ (۸۱) وَ الَّذِینَ آمَنُوا و عَمِلُوا الصّالِحاتِ أُولئِکَ أَصحابُ الجَنَّةِ هُم فِیها خالِدُونَ (۸۲) وَ إِذ أَخَذنا مِیثاقَ بَنِی إِسرائِیلَ لا تَعبُدُونَ إِلاَّ اللّهَ وَ بِالوالِدَینِ إِحساناً وَ ذِی القُربی وَ الیَتامی وَ المَساکِینِ وَ قُولُوا لِلنّاسِ حُسناً وَ أَقِیمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّکاةَ ثُمَّ تَوَلَّیتُم إِلاّ قَلِیلًا مِنکُم وَ أَنتُم مُعرِضُونَ (۸۳)

ترجمه:

گفتند خداوند هرگز ما را عذاب نکند مگر چند روز معدودی (هفت روز یا چهل روز) بگو بآنان آیا بر اینکه ادعاء خود از خدا عهد و پیمانی گرفته‌اید که آن عهد تخلف پذیر نباشد یا از روی عقیده جاهلانه خود و از روی ندانستگی و نفهمی چیزی نسبت

بخدا میدهید،

آری هر کس اعمال زشتی کسب کرد و کردار بدی باو احاطه نمود چنین کسی اهل دوزخ است و در آتش همیشه معذب و جاویدانست،

و کسانی که ایمان آوردند و کارهای نیک و شایسته نمودند آنان اهل بهشت و پیوسته در بهشت جاوید و متنعم خواهند بود،

و یاد آرید وقتی که از بنی اسرائیل عهد گرفتیم که غیر خدا را نپرستند و در باره پدر و مادر و خویشان و یتیمان و فقیران نیکی کنند و بزبان خوش با مردم تکلم نمائید پس شما (طایفه یهود) عهد خدا را شکسته و روی گردانیدید مگر اندکی از شما و شما کسانی هستید که از حکم خدا برگشتید.

صفحه : ۳۸۲

(توضیح آیات)

قالُوا لَن تَمَسَّنَا النّارُ إِلّا أَیّاماً مَعدُودَةً یهودیان بوهم ناقص خود چنین گمان میکردند که برای آدم گنه‌کار چند روزی بیشتر عذاب نیست، و در اینکه مقصود از آن (ایام معدوده) چند روز است بین مفسرین گفتاری است:

۱- چون رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مدینه آمد یهودیان گفتند مدت عمر دنیا هفت هزار سال است و خدای تعالی ما را بهر هزار سالی یک روز عذاب خواهد نمود و مدت اقامت ما در عذاب هفت روز بیشتر نخواهد بود.

(عبد اللّه عباس و مجاهد) ۲- چون مدت گوساله پرستیدن بنی اسرائیلیان چهل روز بوده آنها میگفتند خداوند ما را چهل روز عذاب خواهد نمود. (قتاده و عطا) قُل أَتَّخَذتُم عِندَ اللّهِ عَهداً خطاب برسول خود کرده میفرماید ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگو باینها آیا شما عهد و میثاق از خدا گرفته‌اید که بیشتر از چند روزی عذاب بما نرسد فَلَن یُخلِفَ اللّهُ عَهدَهُ و هرگز خداوند بر خلاف عهد و میثاق خود عمل نکند، همزه أَتَّخَذتُم همزه استفهام است و در اصل اینکه طور بوده (أ اتخذتم) همزه وصل را انداختند أَتَّخَذتُم شد، بَلی مَن کَسَبَ سَیِّئَةً وَ أَحاطَت بِهِ خَطِیئَتُهُ خداوند در مقام رد کلام اینها برآمده که اینکه طور نیست که گمان کرده‌اند که عذاب آنان چند روز معدودی باشد، آری عذاب در خور گناهست مَن کَسَبَ سَیِّئَةً کسی که فعل و عملش خطا و عصیان شد

صفحه : ۳۸۳

وَ أَحاطَت بِهِ خَطِیئَتُهُ و حالت مخالفت نمودن مولا بر وی غالب گردید بطوری که تمام شراشر وجود او را فرا گرفت و خطا کردن و عصیان ورزیدن عادت و ملکه او گردید فَأُولئِکَ أَصحابُ النّارِ چنین کسانی با آتش مصاحب و همراهند زیرا که آن ملکات ردیه و اوصاف رذیله که در اثر مداومت بر معاصی در نفس و سریره خود اندوخته‌اند ملازم با آتش است.

طبرسی در تفسیر خود چنین گوید که در معنی «سیّئة» گفتاری است:

۱- مقصود از سیئه در اینجا شرک است. (إبن عباس و مجاهد و قتاده) ۲- سیئه گناه کبیره‌ای است که خداوند وعده عذاب بر آن داده.

(السدی) ۳- کبیره‌ای است که مجازات آن آتش است. (حسن) و گفتار اول موافق مذهب و طریقه ماست زیرا که فقط شرک است که باعث خود در آتش جهنم میشود و در معنی «احاطت به خطیئته» دو احتمال داده شده:

۱- خطا و گناه هر جانبی بوی احاطه نموده کقوله تعالی وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَةٌ بِالکافِرِینَ ۲- احاطت بمعنی هلاکت است مثل قوله تعالی إِلّا أَن یُحاطَ بِکُم و قوله وَ ظَنُّوا أَنَّهُم أُحِیطَ بِهِم و تمام اینها بمعنی هلاکت است و مقصود اینکه است که چنین اشخاص راه

نجات بروی آنها بسته گردیده إبن عباس گفته اهل ایمان مشمول اینکه آیه نیستند زیرا که معنی احاطه سیئه اینکه است که گناه از تمام جهات بآنها احاطه نموده و اهل ایمان را وعده خلود در بهشت و ثواب دائمی داده بقوله سبحانه وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ أُولئِکَ أَصحابُ الجَنَّةِ هُم فِیها خالِدُونَ و ثواب دائمی با عقاب دائمی جمع نخواهد شد. (پایان کلام طبرسی)

صفحه : ۳۸۴

وَ إِذ أَخَذنا مِیثاقَ بَنِی إِسرائِیلَ لا تَعبُدُونَ إِلَّا اللّهَ و یاد آر وقتی که گرفتیم عهد و پیمان از بنی اسرائیل که غیر خدا را پرستش ننمایند و عبادت و بندگی آنها مخصوص بحق باشد، و بعضی مفسرین گفته «لا تعبدون الا اللّه» نهی است در صورت خبر و دلالت دارد بر شدت اهتمام بر اینکه عبادت نکنند مگر خدا را.

لا تَعبُدُونَ إِلَّا اللّهَ دو طور قرائت شده: ۱- «لا یعبدون» بیاء غیبت یعنی عبادت نمیکنند قول (إبن کثیر و حمزه و کسایی) ۲- «لا تعبدون» بتاء خطاب عقیده باقی قراء است یعنی از بنی اسرائیل عهد و پیمان گرفتیم که شما بنی اسرائیلیان عبادت نکنید مگر خدا را و هر یک از اینها دلیلی برای اثبات مدعای خود آورده‌اند.

وَ بِالوالِدَینِ إِحساناً و اینکه احسان بوالدین را عطف داده به «لا تعبدوا» و آن را در ردیف عبودیت و بندگی خود آورده برای اهمیت آن است که همین طوری که وظیفه انسان اینکه است که عبادت و بندگی نماید مبدء خود را که از نیستی وی را بهشتی آورده و تمام لوازم زندگانی او را بنیکوترین وجهی ترتیب داده، همین طور پدر و مادر چون واسطه در تربیت و نشو و ارتقاء او میباشند البته بحکم عقل انسان وظیفه شناس میداند که بایستی بازاء احسان پدر و مادر و بپاداش زحمات آنان از هیچگونه محبت و احسانی در باره آنها خود داری ننماید هَل جَزاءُ الإِحسانِ إِلَّا الإِحسانُ و ظاهرا اینکه آیات ارشاد عقلی است که با اوامر مولوی توأم گردیده.

وَ ذِی القُربی وَ الیَتامی وَ المَساکِینِ وَ قُولُوا لِلنّاسِ حُسناً مراتب احسان را مرتب فرموده و قرابت را مورد احسان قرار داده و از مرتبه اعلای قرابت گرفته زیرا که پدر و مادر شجره وجود انسانند و یکی

صفحه : ۳۸۵

از معدّات و شرایط پیدایش وجود ویند و از علل مادّی بشمار میآیند و پس از آن هر که نزدیک‌تر است بانسان بایستی وی را مورد احسان قرار داد و پس از قرابت، یتیمان بی‌پدر را چون سرپرستار ندارند اهمیت آنها به اینکه مورد احسان واقع گردند بیشتر از غیر است، و پس از آن فقیران آشفته حال بی بضاعت را مورد احسان قرار داده و پس از آن بطور کلی امر فرموده که نسبت بتمام افراد بشر با لهجه نیکو و کلام نیک تکلم نمائید و ظاهرا مقصود از «ناس» جنس بشر است خواه مؤمن و متقی باشد یا کافر و گنه‌کار، خواه نزدیک و هم وطن و هم مشرب باشد یا دور.

بعضی از مفسرین گویند جمله «وَ قُولُوا لِلنّاسِ حُسناً» به آیات جهاد نسخ گردیده و اینکه حکم مخصوص بمؤمنین است که با لهجه نیکو با یک دیگر تکلم نمایند، لکن ظاهرا آیه بر عموم خود باقی است زیرا که دستور جهاد مطلب دیگری است و اینجا در مقام معاشرت و معاملات است و با هم منافی نیست، در کتاب کافی از أبی جعفر علیه السّلام چنین روایت میکنند که در تفسیر آیه فرموده «سخن گوئید با مردم بهتر از آنچه میل دارید با شما سخن گویند» خلاصه اینها وظیفه انسان است راجع بامور اجتماعی و تمدن بشری وَ أَقِیمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّکاةَ عطف بدستورات جلو است که بنی اسرائیل مأمور بودند نماز را بپای دارند و زکاة مال خود را بدهند، نماز و روزه و زکاة و کلیات تکالیف و اصول احکام در تمام ادیان بوده و هست منتهی هر وقتی و دوره‌ای باقتضای زمان و مردمان وقت خصوصیات آن تغییر نموده.

دوره اول از خلقت بین افراد مردم و حیوان چندان تفاوتی بنظر نمی‌آمده چنانچه از قرآن توان استفاده نمود که وقتی قابیل پسر حضرت آدم (ع) هابیل برادر خود را کشت متحیر ماند که جسد وی را چه کند

صفحه : ۳۸۶

بارشاد کلاغی او را دفن نمود، و نیز تاریخ قرنهای سابق نشان میدهد که در اوائل خلقت بشر، مردم چه قدر بیخرد و کم جربزه و نفهم بودند و صفات انسانیت در آنها کمتر یافت میشد و نیز نیروی حیاتی در آنان بندرت ظهور و بروز داشت تا آنکه بتوسط پیمبران و سفراء الهی کم‌کم افراد بشر رو بترقی آمدند، در زمان نوح پیغمبر (ع) پس از طوفان، عالم انسانیت اندازه‌ای رو بکمال آمد پس از آن بتوسط حضرت موسی (ع) چنانچه آیات قرآنی نشان میدهد که بنی اسرائیلیان چه مردمان سفیه مادی لجوج متکبر بودند و فقط عالم را عالم ماده و موجودات را منحصر بمحسوسات میدانستند و شاید مبدء عالم را نیز قوه و متعلق بمادیات میپنداشتند زیرا قصور عقل آنها بود که آنان را در ظلمت طبیعت نگاه داشته و نمیگذاشت قدمی از حکم طبیعت و امور مادی فراتر گذارند و در معقولات سیر نمایند و اگر خوب بنگری می بینی متمدنین امروزه و کسانی که خود و امثال خود را از روشنفکران و دانشمندان میپندارند درجه فهم و دانش آنان از درجه حس و محسوسات بالا نمیرود هر چه هست ماده و عوارض ماده میدانند.
خلاصه چون عالم خلقت رو بتکامل است در هر زمان و دوره‌ای موقعیت داشته که قانون بخصوصی از طرف اله عالم تأسیس گردد و مردم را بجاده حق و حقیقت رهبری نماید، و البته قوانین الهی بمقتضی زمان و مناسب مردمان هر زمانی تفاوت مینماید اینکه است که قوانین و مقررات شرایع و ادیان مختصر تفاوتی در جزئیات آنها دیده میشود، مثل اینکه در شریعت جناب موسی (ع) چون بنی اسرائیلیان مردمان دل سخت متعصب بی‌خردی بودند تکالیف شاقه برای آنها تأسیس گردید هر قدر بر لجاجت و ضدیت می‌افزودند تکلیف را بر خود مشکلتر مینمودند و نیز چون مردمان مادی و طبیعی بودند درب معنویات بروی آنها بسته بود سنن و آداب و وظائف دینی آنها

صفحه : ۳۸۷

نیز از طریق امور طبیعی تأسیس شده بود، زمان حضرت عیسی (ع) رهبانیین و زهاد بین مردم یافت گردید اینکه بود که جناب عیسی (ع) مردم را بزهد و گوشه‌گیری و ترک دنیا دعوت مینمود، و اینکه دو طریقه اگر چه هر یک بجای خود درست و مطابق حکمت بوده، لکن نسبت بقا...ș... عدل طریقه موسی (ع) در طرف افراط و طریقه عیسی (ع) در طرف تفریط واقع شده بود لکن طریق اسلام در حد اعتدال و نقطه وسط بین افراط و تفریط واقع گردیده که اگر قوانین و مقررات آن سر سوزنی کم گردد در طرف تفریط می‌افتد و اگر سر سوزنی زیاد گردد بطرف افراط واقع میگردد، اینکه است که قانون اسلام نسخ بردار نیست، و موقعیّت برای استکمال باقی نگذاشته و نیز چنین قانون مضبوط جامعی که تمامی حرکات و افعال و اعمال مردم را مستوعب گردد که هیچ عمل و فعلی از انسان سر نمیزند مگر آنکه راجع بآن دستوری دارد، در هیچ دین و شریعتی باین جامعیت و کاملیت دیده نشده اینکه است که بایستی اینکه پیغمبر آخرین پیمبران و شریعت او آخرین شرایع باشد و دین او تا قیامت باقی بماند.
ثُمَّ تَوَلَّيْتُم إِلّا قَلِيلًا مِنكُم وَ أَنتُم مُعرِضُونَ شما بنی اسرائیلیان بعد از پیمان عهد خود شکستید و از حکم حق تعالی اعراض نمودید مگر عده محدودی از شما که بعهد و پیمان خود وفا نمودند.

صفحه : ۳۸۸

[سوره البقرة (۲): آیات ۸۴ تا ۸۵]

اشاره

وَ إِذ أَخَذنا مِيثاقَكُم لا تَسفِكُونَ دِماءَكُم وَ لا تُخرِجُونَ أَنفُسَكُم مِن دِيارِكُم ثُمَّ أَقرَرتُم وَ أَنتُم تَشهَدُونَ (۸۴) ثُمَّ أَنتُم هؤُلاءِ تَقتُلُونَ أَنفُسَكُم وَ تُخرِجُونَ فَرِيقاً مِنكُم مِن دِيارِهِم تَظاهَرُونَ عَلَيهِم بِالإِثمِ وَ العُدوانِ وَ إِن يَأتُوكُم أُسارى تُفادُوهُم وَ هُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيكُم إِخراجُهُم أَ فَتُؤمِنُونَ بِبَعضِ الكِتابِ وَ تَكفُرُونَ بِبَعضٍ فَما جَزاءُ مَن يَفعَلُ ذلِكَ مِنكُم إِلاّ خِزيٌ فِي الحَياةِ الدُّنيا وَ يَومَ القِيامَةِ يُرَدُّونَ إِلى أَشَدِّ العَذابِ وَ مَا اللّهُ بِغافِلٍ عَمّا تَعمَلُونَ (۸۵)

ترجمه:

و ياد آريد وقتى كه از شما عهد گرفتيم كه خون يكديگر را نريزيد و يكديگر را از خانه و ديار خود نرانيد و پس از آنكه بر آن عهد اقرار نموديد و خود شما بر اقرار خودتان گواهيد،

پس از آن عهد و پيمان شما بر همان «خوى بد اسلاف خوديد» كه خون يكديگر ميريزيد و مردمان ضعيف را از شهر و ديار خود ميرانيد و بر ستم بر ضعيفان همدست و پشتيبان يكديگريد و چون اسيرانى ميگيريد براى رها كردن آنان فديه ميگيريد در صورتى كه رها كردن و خارج نمودن آنها براى شما حرام شده آيا شما ببرخى از احكام تورات ايمان داريد و ببعضى ديگر كافر ميشويد پس جزاء چنين كردار زشتى چيست مگر خوارى و ذلت در اينكه جهان و در روز قيامت بازگشت شما بسخت‌ترين عذاب است و خداوند از كردار شما غافل نيست.

(توضيح آيات)

اشاره

وَ إِذ أَخَذنا مِيثاقَكُم لا تَسفِكُونَ دِماءَكُم اى بنى اسرائيليان بياد آريد وقتى را كه از شما «آباء و اجداد شما»

صفحه : ۳۸۹

عهد و ميثاق گرفتيم كه خون خود نريزيد يعنى خون يكديگر كه از يك طايفه و يك ملت و يك جنس ميباشيد بمنزله ريختن خون خود شما است وَ لا تُخرِجُونَ أَنفُسَكُم مِن دِيارِكُم و خود را از خانه‌ها و شهرهاى خود بيرون نكنيد، كسى خود را نمى‌كشد و خون خود را نميريزد و نيز كسى خود را از خانه و ديار خود بيرون نميكند، مفسرين گويند چون اهل يك كيش و يك ملت مجموعا بمنزله يك نفر ميباشند لهذا كشتن بعضى از آنها بمنزله كشتن همه آنها است چنانچه فرموده «المؤمنون كنفس واحده» معنى ديگرى نيز كرده‌اند كه چون در شرع قصاص ثابت است كشتن غير بمنزله كشتن خود شخص بشمار ميرود چنانچه فرمود وَ لَكُم فِي القِصاصِ حَياةٌ قاتل بقصاص كشتن غير گويا خود را كشته.

و جماعتى از مفسرين گفته‌اند اينكه آيه در شأن بنى قريظه و بنى نضير فرود آمده كه خداوند دستور فرموده كه آنان يكديگر را نكشند و كسى را از شهر و ديار خود بيرون نكنند و قوى در مال ضعيف تصرف عدوانى ننمايد و اگر از ايشان اسيرى گرفتند بدون فديه گرفتن آنها را رها نمايند.

ثُمَّ أَقرَرتُم وَ أَنتُم تَشهَدُونَ پس از آن اقرار گرديد و پيمان بستيد و شما شاهد و گواهيد بر اينكه عهد و پيمان، و بين مفسرين گفتگو

است که آیا اینکه اقرار و گواهی دادن راجع بیهودیان عصر رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است یا مثل آیات پیش راجع ببنی اسرائیلیان است بعضی چنین معتقدند که راجع ببنی اسرائیل است و بعضی گویند «و انتم» حال است و راجع بیهودیان میباشد یعنی و حال آنکه شما یهودیان در کتابهای خود مشاهده میکنید که آنها چگونه خلاف عهد و پیمان نمودند.

صفحه : ۳۹۰

ثُمَّ أَنتُم هؤُلاءِ تَقتُلُونَ أَنفُسَکُم بقاعده عربیت بایستی « یا هؤلاء» باشد لکن عادت عرب اینکه است که هر جا مطلب واضح باشد منادا را بدون « یا » میآورند مثل قوله تعالی یُوسُفُ أَعرِض عَن هذا که بایستی « یا یوسف» باشد « یا » را انداخته‌اند، و بر خلاف دستور ما که نهی نمودیم از اینکه یکدیگر را بکشید «تقتلون انفسکم» خود کشی میکنید شاید اینکه کشتن غیر را بمنزله کشتن نفس خودشان قرار داد برای اینکه باشد که لازمه کشتن برخی از آنها برخ دیگر را کشتن خودشانست، نظر به اینکه وقتی جماعتی و طایفه‌ای بعضی بعض دیگر را بکشند البته ضعیف میگردند و در اثر ضعف دشمن بر آنان مسلط میگردد و دمار از روزگار آنها بر می آورد.

تَظاهَرُونَ عَلَیهِم بِالإِثمِ وَ العُدوانِ پشت انسان یا حیوان را ظهر گویند، شما بنی اسرائیلیان در عصیان ورزیدن و مخالفت امر تورات نمودن پشتیبان یکدیگرید، وَ إِن یَأتُوکُم أُساری تُفادُوهُم و شما بنی اسرائیلیان با اینکه اهل کیش و ملت خود که بمنزله خود شما بشمار میروند میکشید و باکی از کشتن آنها ندارید وقتی اسیری در دست آنها میبینید فدیه میگیرید در صورتی که کشتن و بیرون کردن آنان و فدیه گرفتن و اسیر را در دست دشمن گذاشتن تمام اینها برای شما حرام است.

أَ فَتُؤمِنُونَ بِبَعضِ الکِتابِ وَ تَکفُرُونَ بِبَعضٍ آیا شما ببعض آیات تورات از روی دلخواه خود عمل میکنید و آنچه را که بنفع خودتان گمان میکنید بآن ایمان دارید و آنچه بر خلاف میل و دلخواه خودتان است کفران میورزید، در شأن نزول آیه گویند در

صفحه : ۳۹۱

مدینه دو طایفه بودند از یهود یکی را قریظه و دیگری را نظیر میگفتند و دو قبیله دیگری نیز قبل از هجرت رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بودند که یکی را اوس و دیگری را خزرج میگفتند، بنی قریظه با اوس یکی و همدست شدند و طائفه نظیر با خزرج اتفاق کردند و با هم جنگ نمودند، و آنهایی که غالب شدند طایفه دیگر را از منزل و دیار خودشان بیرون کردند و اسیرانی از آنها میگرفتند و بدست دشمن میگذاشتند و اینها بر خلاف حکم تورات بود.

جامعه بشری تحت سه حالت واقع میگردد

اول- حالت رفاهیت و سعادت و فضیلت، دوم- حالت اضطرار و سختی سوم- حالت فناء و اضمحلال و نیستی و ناموس خلقت روی اینکه سه پایه دور میزند فَلَن تَجِدَ لِسُنَّتِ اللّهِ تَبدِیلًا.

و در اینکه آیات معجز نما اشاره مینماید که اینکه حالات سه گانه بعضی مترتب بر بعض دیگرند و برای سعادت بشری مبنا و اصول و قواعدی بیان میکند که اگر افراد جامعه مراعات آن اصول نمایند سعادت و فضیلت خود را تأمین نموده‌اند.

اصول هشت‌گانه‌ای که در اینکه آیات تذکر میدهد

۱- عبادت اللّه، ۲- احسان بوالدین، ۳- صله رحم، ۴- اکرام یتیم، ۵- نیکی بفقیر و مراعات حال مسکین، ۶- حسن معاشرت و سخن گفتن بـا مردم بلهجه نیکو، ۷- بپای داشتن نماز، ۸- عطا کردن زکاۀ، که هر یک از اینها یکی از اصول اجتماعات و تمـدن بشـری بشـمار میرود مخصوصـا نماز و زکاۀ که دو رکن از ارکان عبادت و بمنزله دو چرخ زنـدگانی است که محور جامعه بشری بـدوران میچرخد.

حالت دومی که جامعه و یک ملتی بخود میگیرد حالت اضطراب

صفحه : ۳۹۲

و وحشت است و آن وقتی است که جامعه و اهل ملت و جماعت اینکه اصول هشت گانه را مراعات ننمایند مثل اینکه ترک عبادت کنند و از ذکر حق تعالی اعراض نمایند وَ مَن أَعرَض َعَن ذِکرِی فَإِن َّلَه مَعِیشَهً ضَـنکاً سوره طه آیه ۱۲۳، کسی که از ذکر حق تعالی اعراض نمـود زنـدگانی وی سـخت و مشـکل میشود، و نیز کسـی که قطع رحم کنـد و بـا مردم بکـج خلقی و بـا لهجه درشت تکلم نمایـد، و مراعـات حـال فقیر و بینوا ننمایـد و نمـاز و زکاۀ که دو رکن از ایمان بشـمار میرود و سـبب ارتباط و ائتلاف بین افراد یک ملت و جامعه بشـری است ترک نمایـد البته افراد چنین ملتی در سـختی و اضـطراب می‌افتند زیرا وقتی انسان بترک عبادت و بندگی اعراض از حق نمود و قلب و سـریره وی از نور ایمان خالی گردید نفس شریر بر وی غالب میگردد آن وقت تحت تأثیر قوای شهویّه و غضبیّه واقع میگردد و حـالت سـبعیّت و بهیمیّت بر وی غـالب میگردد و حیوانی میشود خورنـده و درنـده و از مرتبه انسانیت ساقط میگردد اینکه است که حالت اضطراب بوی دست میدهد و بهیچ چیز آرامش نمی‌یابد و قناعت و بردباری از وی سلب میگردد و در نتیجه احسان بپـدر و مادر و خویشان و نزدیکان نمیکند و نیز بفقراء و بینوایان ترحم نمیکند و چون حالت غضب بر وی استیلاء دارد حسن معاشرت و صراحت در گفتار و ملایمت در کردار از وی گرفته میشود و عوض اینکه با مردم با لهجه نیکو تکلم نماید درشتی و فحاشی مینماید.

حالت سومی که جامعه بخود میگیرد حالت زوال و نیستی است، شـکی نیست که هر ملت و جامعه‌ای که چنین اخلاق و صفاتی بین آنها دائر گردد و دوام یابد بزودی رو بفنا و نیستی رهسپار خواهد گردید.

ای کسی که اینکه آیات قرآنی را تلاوت می‌نمایی و از نظر خود میگذرانی قدری در آنها دقت نما و فکر خود را بکار بینداز و نظم و اسلوب کلام را

صفحه : ۳۹۳

مشاهـده نمـا ببین چگونه تمامی حالات جامعه بشـری را و آنچه سـبب ترقی و تعالی آنها میشود و بعکس آنچه سـبب زبون و نیستی آنان میگردد در چند آیه مختصر بنیکوتر اسلوبی و طرز بدیعی بیان فرموده:

از قوله تعالی (آیه ۸۳) وَ إِذ أَخَذنا مِیثاقَکُم تا آخر آیه ارائه میدهد و دستور میفرماید آنچه را که ترقی و تعالی بشر منوط بآن است و در آیه ۸۴ نهی میفرماید آنچه سبب اضطراب و دشمنی بین افراد ملت و جماعت تولید مینماید و آن خون ریزی و تعدی هر یک بر دیگری است، و آیه ۸۵ اشاره ملیح دارد بآنچه سبب فنا و نیستی ملت و جماعت میگردد زیرا که کشتن اهل کیش و ملت بعضی مر بعض دیگر را و تبعید آنها از خانه و دیارشان بمنزله کشتن نفس آنها و خود آنهاست زیرا که جان و روح جامعه بستگی دارد بافراد آن جامعه وقتی بین افراد خون ریزی و فساد و پراکندگی پیدا شد البته جامعه ضـعیف میگردد و در اثر ضـعف دشمن بر آنان مسلط میگردد و جـان و مـال آنهـا را بتـاراج میبرد اینکه است که کشـتن غیر را کشـتن خود آنهـا و اخراج غیر را اخراج خود آنهـا بشـمار آورده.

فَما جَزاءُ مَن یَفعَلُ ذلِکَ مِنکَم إِلّا خِزیٌ فِی الحَیاةِ الدُّنیا «فما» در مقام استفهام است که آیا جزاء او کیفر چنین اعمالی غیر از ذلت و اضمحلال در دنیا و عذاب آخرت چه میشود باشد.

إِلّا خِزیٌ خزی در لغت بچند معنی آمده:

۱- مذلت و خواری، ۲- هلاکت و اعدام گردیدن، ۳- عذاب ۴- یخزی یعنی یستحیی از او شرم دارند و در اینکه خواری و ذلت بنی اسرائیلیان در دنیا بچه نحو بوده بین مفسرین گفتاری است بعضی گفته‌اند آن حکم قصاص بود که قاتل را بکشند و از روی انتقام بکشند قول دیگر

صفحه : ۳۹۴

حکم جزیه بود که آنها بطور اجبار در حالت ذلت و انکسار بدست خود جزیه را تقدیم مینمودند دیگری گفته خزی در دنیا اشاره دارد به اینکه پیغمبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حکم فرمود بنی نضیر را از شهر و دیار خودشان تبعید نمایند و مردان بنی قریظه را بکشند و زنان آنان را اسیر کنند و همین کافی نبود در کیفر اعمال زشت آنها اینکه بود که میفرماید:

وَ یَومَ القِیامَةِ یُرَدُّونَ إِلی أَشَدِّ العَذابِ اشد افعل التفضیل است و اشاره باین است که عذاب قیامت شدیدتر و سخت‌تر است برای آنها از عذاب دنیا که کشته شدن و اسارت باشد.

صفحه : ۳۹۵

[سوره البقرة (۲): آیات ۸۶ تا ۸۸]

اشاره

أُولئِکَ الَّذِینَ اشتَرَوُا الحَیاةَ الدُّنیا بِالآخِرَةِ فَلا یُخَفَّفُ عَنهُمُ العَذابُ وَ لا هُم یُنصَرُونَ (۸۶) وَ لَقَد آتَینا مُوسَی الکِتابَ وَ قَفَّینا مِن بَعدِهِ بِالرُّسُلِ وَ آتَینا عِیسَی ابنَ مَریَمَ البَیِّناتِ وَ أَیَّدناهُ بِرُوحِ القُدُسِ أَ فَکُلَّما جاءَکُم رَسُولٌ بِما لا تَهوی أَنفُسُکُمُ استَکبَرتُم فَفَرِیقاً کَذَّبتُم وَ فَرِیقاً تَقتُلُونَ (۸۷) وَ قالُوا قُلُوبُنا غُلفٌ بَل لَعَنَهُمُ اللّهُ بِکُفرِهِم فَقَلِیلاً ما یُؤمِنُونَ (۸۸)

ترجمه:

اینان همان کسانی میباشند که متاع و حیات دنیا را خریدند و ملک آخرت را فروختند پس در آخرت هیچ عذاب آنها تخفیف نیابد و هیچکس آنها را یاری نکند،

و ما بموسی کتاب عطا نمودیم و از پی او پیمبرانی فرستادیم و عیسی بن مریم را معجزات و حجتها دادیم و او را بتوسط روح القدس توانایی و قوت بخشیدیم، آیا هر پیمبری که از طرف کردگار عالم او امری بر خلاف میل و نفس شما آرد از روی تکبر و حسد گروهی را تکذیب کرده و گروهی را بقتل میرسانید،

(جماعت کفار) بپیمبران گفتند دلهای ما در حجاب غفلت است از سخنان شما چیزی در نمی‌یابد چنین نیست (و چون دانسته و فهمیده انکار نمودند) خداوند آنها را از رحمت خود دور گردانید و اندکی از آنان ایمان آرند.

(توضیح آیات)

أُولئِكَ الَّذِينَ اشتَرَوُا الحَياةَ الدُّنيا بِالآخِرَةِ فَلا يُخَفَّفُ عَنهُمُ العَذابُ وَ لا هُم يُنصَرُونَ اشاره بقوم یهود است که آنها چون آخرت را بدنیا فروختند از آخرت بهره‌ای ندارند و چیزی که جلوگیری عذاب آنها باشد و عذاب آنان را

صفحه : ۳۹۶

تخفیف دهد درک کار نیست و چون مخالفت و دشمنی کردند با پیمبران و اولیاء الهی دوستی که بتواند شفیع آنان گردد و آنها را یاری نماید و کمک آنها باشد ندارند.

وَ آتَينا عِيسَى ابنَ مَريَمَ البَيِّناتِ و عیسی پسر مریم را معجزات و کراماتی عنایت نمودیم چنانچه در سوره آل عمران و سوره مائده بعضی از آن معجزات را بیان میفرماید از قبیل: زنده کردن مرده، شفا دادن کور مادر زاد، خبر دادن بآنچه خورده و ذخیره نموده بودند، ساختن کبوتری از گل و نفخه دمیدن بآن و طیران نمودن آن و غیر اینها، و معجزات پیمبران را بیّنه نامیده زیرا چنانچه بیّنه فصل خصومات میکند و شاهد بر دعوای مدعی است همین طور معجزات انبیاء شاهد و دلیل بر مدعای پیغمبری و رسالت آن بزرگواران است.

وَ أَيَّدناهُ بِرُوحِ القُدُسِ «القدس» دو طور قرائت شده إبن کثیر که یکی از قرّاء است بسکون دال «القدس» خوانده و باقی قرّاء بضمّ دال قرائت نموده‌اند، و اینکه مقصود از روح القدس چیست بین مفسرین گفتاری است:

۱- مراد از «روح» روح عیسی علیه السّلام است و مقصود از «قدس» حق تعالی است یعنی روحی که از مقام قدوس «الملک القدوس» بعیسی (ع) افاضه شده. (إبن کثیر) ۲- مقصود از روح القدس روح خود جناب عیسی (ع) است و قدس صفت اوست و بمعنی طهارت و پاکیزگی است که روح آن حضرت از قذارات منی و غیر آن پاک و طاهر بوده، ۳- مقصود از روح القدس جبرئیل امین است و روح نامی از نامهای

صفحه : ۳۹۷

وی است. (سدی و ضحاک و مجاهد) قول دیگر معنی قدس برکت است یعنی فرشته با برکت و استدلال نموده بقول حق تعالی قُل نَزَّلَهُ رُوحُ القُدُسِ مِن رَبِّكَ بِالحَقِّ و غیر اینها که هر کس طوری آیه را توجیه نموده.

أَ فَكُلَّما جاءَكُم رَسُولٌ بِما لا تَهوى أَنفُسُكُمُ مفسرین گویند که شأن نزول آیه چنین است که وقتی رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله حکایت معجزات حضرت عیسی (ع) را بیهودیان گفت آنان گفتند چرا تو که مدعی رسالت و پیغمبری میباشی چنین معجزاتی نمیآوری خداوند در جواب ایراد آنها اینکه آیه را نازل نمود که هر گاه پیغمبری از جانب خدا معجزه و کرامتی آورد مخالف میل شما از روی کبر و نخوت بعضی از شما تکذیب میکنید و نسبت دروغ و سحر و شعبده باو میدهید و پاره‌ای از شما در صدد قتل و ایذاء او بر می‌آئید.

وَ قالُوا قُلُوبُنا غُلفٌ تمام قراء «غلف» بسکون لام قرائت کرده‌اند مگر إبن محیص که وی بضم لام «غلف» خوانده، و غلف جمع اغلف و بمعنی غلاف و پیچیدگی است.

یهودیان برسول اللّه (ص) گفتند قلبهای ما را پرده گرفته و مستور گردانیده حرفهای تو در ما اثر نمیکند و مقصود آنها اینکه بود که دست از تبلیغ و موعظه بردار کلام تو در ما اثر ندارد و اینکه نظیر آن است که خداوند از آنها حکایت میکند وَ قالُوا قُلُوبُنا فِي أَكِنَّةٍ مِمّا تَدعُونا إِلَيهِ سوره حم سجده آیه ۵.

صفحه : ۳۹۸

[سوره البقرة (۲): آیات ۸۹ تا ۹۰]

اشاره

أُولئِكَ الَّذِينَ اشتَرَوُا الحَياةَ الدُّنيا بِالآخِرَةِ فَلا يُخَفَّفُ عَنهُمُ العَذابُ وَ لا هُم يُنصَرُونَ (۸۶) وَ لَقَد آتَينا مُوسَى الكِتابَ وَ قَفَّينا مِن بَعدِهِ بِالرُّسُلِ وَ آتَينا عِيسَى ابنَ مَريَمَ البَيِّناتِ وَ أَيَّدناهُ بِرُوحِ القُدُسِ أَ فَكُلَّما جاءَكُم رَسُولٌ بِما لا تَهوى أَنفُسُكُمُ استَكبَرتُم فَفَرِيقاً كَذَّبتُم وَ فَرِيقاً تَقتُلُونَ (۸۷) وَ قالُوا قُلُوبُنا غُلفٌ بَل لَعَنَهُمُ اللّهُ بِكُفرِهِم فَقَلِيلاً ما يُؤمِنُونَ (۸۸)

ترجمه:

و چون کتاب آسمانی «قرآن» از نزد خدا برای هدایت آنها آمده با وجودی که کتاب «تورات» ایشان را تصدیق میکرد و خود آنان پیش از بعثت رسول اکرم (ص) انتظار فتح و غلبه بواسطه ظهور پیغمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله بر کافران داشتند «و بنام آن پیغمبر از خداوند طلب فتح و فیروزی مینمودند» وقتی آمد و با علامات شناختند «که همان پیغمبر موعود است» باز کافر شدند «و از نعمت وجود او سپاس گزاری ننمودند» پس لعنت خدا بر کافرین باد،

بد معامله با خود کردند که نفس خود را تبدیل کردند بکفر و بنعمت قرآن که از طرف خداوند نازل گردیده کافر شدند و از راه حسد راه ستمگری پیش گرفتند که چرا خدا فضل خود را مخصوص ببعض افراد نموده و باین حسد خود را مورد غضب حق تعالی در آوردند و برای کافران عذاب خوار کننده‌ای مهیا است.

(توضیح آیات)

بروایت إبن عباس یهودیها پیش از بعثت رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کمک و یاری میجستند و بر طائفه اوس و خزرج بوجود مبارکش برتری و افتخار مینمودند وقتی دیدند در طائفه عرب مبعوث شد و از بنی اسرائیل نیست کافر

صفحه : ۳۹۹

شدند و آنچه از علامات و نشانهایی که در باره آن جناب گفته بودند انکار کردند معاذ بن جبل و بشر بن براء بن معرور بآنها گفتند ای طائفه یهود بترسید از خدا و ایمان آرید مگر شما نبودید که بر ما برتری میجستید بوجود محمّد (ص) در حالی که ما مشرک بودیم و شما اهل کتاب ما ایمان آوردیم و شما انکار نمودید گفتند اینکه آن شخصی نیست که ما معرفی مینمودیم و برای شما اوصاف و علایم او را میگفتیم پس خداوند اینکه آیه را نازل گردانید.

وَ لَمّا جاءَهُم كِتابٌ مِن عِندِ اللّهِ مُصَدِّقٌ لِما مَعَهُم وقتی قرآن بر رسول اکرم (ص) فرود آمد در حالی که قرآن تصدیق کننده تورات و انجیل و باقی کتب آسمانی است انکار نمودند، و در اینکه مقصود از تصدیق نمودن قرآن کتب آسمانی را چیست دو قول است یکی آنکه قرآن تصدیق میکند آن اخباری که در تورات و انجیل رسیده و ضبط گردیده و دیگر آنکه قرآن تصدیق میکند که تورات و انجیل حق است و از طرف خداوند نازل گردیده.

وَ كانُوا مِن قَبلُ يَستَفتِحُونَ در معنی «یستفتحون» گفتاری است:

۱- در جنگها از او کمک و یاری میطلبیدند و میگفتند «اللهم افتح علینا و انصرنا بحقّ النّبی الامّی، اللّهم انصرنا بحقّ النّبی المبعوث الینا»«۱».

۲- یهودیان قبل از بعثت میگفتند «قد اظل زمان النبی یخرج بتصدیق ما قلنا»«۲».

۳- یهودیان قبل از بعثت پیغمبر (ص) از علما و دانشمندان خود از

---

(۱) خداوندا برای ما گشایش ده و یاری کن ما را بحق پیغمبر امّی خدایا یاری کن ما را بحق پیغمبری که مبعوث گردانی او را بسوی ما.

(۲) نزدیک است که بیاید پیغمبری و تصدیق نماید آنچه را که ما می گوییم.

صفحه : ۴۰۰

اوصاف پیغمبر اکرم (ص) سؤال مینمودند و از خصوصیات او میپرسیدند و آنها مطابق تورات اوصاف آن جناب را بیان مینمودند وقتی پیغمبر (ص) مبعوث گردید از روی حسد انکار نمودند.

بِئسَمَا اشتَرَوا بِهِ أَنفُسَهُم «نعم و بئس» دو فعل از افعال مدح و ذم میباشند و «بئسما» در اصل بئس بوده و میم بآن اضافه گردیده بئسما شده مثل اینکه عرب هر گاه در مقام مدح شخص بر آید گوید «نعم الرجل» بسیار خوب مردی است و هر گاه در مقام مذمت و نکوهش کسی بر آید گوید «بئس الرجل» بسیار بد مردی است، و «نعم و بئس» را در جایی آرند که غرض گوینده اینکه باشد که آن کسی را که مخصوص بمدح یا ذم میگردند متصف بتمام مراتب و خصوصیات مدح یا ذم است یعنی آنچه را بآن شخص لایق مدح میگردد یا آنچه را که بآن لایق مذمت میود مستوجب گردیده، پس خداوند در مقام اینکه است که بیان فرماید یهودیانی که نور ایمان را بظلمت کفر پوشانیدند و دانسته و فهمیده از روی عناد انکار رسالت خاتم را نمودند بد معامله‌ای با خود کردند زیرا که باین عمل خود را در معرض همه گونه مذمت و سر- زنش در آوردند.

فَباؤُ بِغَضَبٍ عَلی غَضَبٍ و بازگشت نمودند بغضب پروردگار یعنی خود را در معرض سخط او در آوردند، و در اینکه مقصود از «علی غضب» چیست بین مفسرین گفتاری است:

۱- مقصود از غضب اول آن وقتی بود که تورات را تغییر دادند قبل از بعثت پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و غضب دوم وقتی که کافر شدند آنها بمحمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم (عطا و غیر او) ۲- غضب اول وقتی بود که بگوساله سجده نمودند و غضب دوم وقتی

صفحه : ۴۰۱

بود که انکار رسالت رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نمودند. (سدی) ۳- غضب اول وقتی بود که منکر حضرت عیسی (ع) شدند و غضب دوم وقتی که منکر حضرت محمّد (ص) گشتند. (حسن و عکرمه و قتاده) ۴- «علی غضب» مبالغه و تأکید همان «غضب اول است که دلالت دارد بر شدت غضب. (ابی مسلم و آصم)

صفحه : ۴۰۲

[سوره البقرة (۲): آیات ۹۱ تا ۹۳]

اشاره

وَ إِذا قِيلَ لَهُم آمِنُوا بِما أَنزَلَ اللّهُ قالُوا نُؤمِنُ بِما أُنزِلَ عَلَينا وَ يَكفُرُونَ بِما وَراءَهُ وَ هُوَ الحَقُّ مُصَدِّقاً لِما مَعَهُم قُل فَلِمَ تَقتُلُونَ أَنبِياءَ اللّهِ مِن قَبلُ إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ (۹۱) وَ لَقَد جاءَكُم مُوسي بِالبَيِّناتِ ثُمَّ اتَّخَذتُمُ العِجلَ مِن بَعدِهِ وَ أَنتُم ظالِمُونَ (۹۲) وَ إِذ أَخَذنا مِيثاقَكُم وَ رَفَعنا فَوقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا ما آتَيناكُم بِقُوَّةٍ وَ اسمَعُوا قالُوا سَمِعنا وَ عَصَينا وَ أُشرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ العِجلَ بِكُفرِهِم قُل بِئسَما يَأمُرُكُم بِهِ إِيمانُكُم إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ (۹۳)

ترجمه:

و چون بطائفه یهودیان گفته شد ایمان آرید بآنچه از نزد خدا «قرآن» نازل گشته گفتند ما فقط بتورات «چون برای ما نازل شده» ایمان آریم و بغیر تورات کافر شدند در صورتی که قرآن حق است و کتاب آنها را تصدیق میکند، بگو ای پیغمبر اگر شما در ادعای ایمان داشتن بتورات راستگو بودید «پیش از اینکه» بکدام حکم تورات پیمبران را میکشتید

و با آن همه آیات روشن و معجزات که موسی برای شما آورد باز گوساله پرستی اختیار نمودید و شما مردمان ظالم و ستمکارید،

و بیاد آرید وقتی که از شما پیمان گرفتیم و کوه طور را بالای سر شما افراشتیم که آنچه فرستادیم با ایمان محکم بپذیرید و سخن حق بشنوید گفتند شنیدیم و عصیان ورزیدیم و دلهای آنها فریفته گوساله شد برای آنکه بخدا کافر بودند بگو ای پیغمبر ایمان شما شما را بکار بد و کردار زشت میدارد اگر ایمان داشته باشید.

صفحه : ۴۰۳

(توضیح آیات)

وَ إِذا قِيلَ لَهُم آمِنُوا بِما أَنزَلَ اللّهُ قالُوا نُؤمِنُ بِما أُنزِلَ عَلَينا وقتی ببنی اسرائیلیان گویند ایمان آرید بقرآن و بتمام کتب آسمانی که از طرف حق تعالی فرود آمده از روی عناد و عداوت یا از روی کبر و نخوت و تعصّب آباء و اجدادشان انکار کنند و چنین اظهار مینمایند که بهمان تورات که برای ما فرود آمده ایمان داریم و بآنچه غیر آن است انکار مینمائیم.

وَ هُوَ الحَقُّ مُصَدِّقاً لِما مَعَهُم چگونه منکر قرآن میگردند در صورتی که قرآن حق است و تصدیق مینماید آنچه را که با آنها است یعنی گواه بر حقانیت تورات است اشاره باین است که اگر شما پابند گفتار خود بودید و بتورات ایمان داشتید لازمه ایمان بتورات ایمان بقرآن است زیرا که قرآن «صادق مصدق است» هم خودش براستی و درستی است و هم باور کننده تمام کتب آسمانی است.

قُل فَلِمَ تَقتُلُونَ أَنبِياءَ اللّهِ و نیز خداوند اعتراض مینماید بآنها و برسول اکرم خود صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خطاب میفرماید که بگو بآنان اگر شما راست می گویید و باحکام تورات ایمان دارید چرا پدران و پیشینیان شما انبیاء و رسولان خدا را میکشتند در صورتی که بحکم تورات مأمور بودند بدوستی آنها و اینکه اوامر آنها را بپذیرند و و از نواهی آن خود داری نمایند.

وَ لَقَد جاءَكُم مُوسي بِالبَيِّناتِ و نیز در مقام اعتراض بر آمده و وانمود میکند که یهودیانی که مدعی میباشند که ایمان بتورات دارند دروغ میگویند چگونه ایمان بتورات

صفحه : ۴۰۴

دارند در صورتی که جناب موسی (ع) با آن همه معجزات و کراماتی که بآنان اظهار مینمود مثل ید بیضاء جریان آب از سنگ، خشک شدن دریای نیل اژدها شدن عصا و چندین معجزه و خارق عاداتی که از وجود مبارکش ظاهر گردید پس از اینکه همه

كرامات كه بچشم خود ميديدند باز گوساله پرست شدند و بجاى محبت و دوستى اله عالم محبت بگوساله جاى گزين گرديد.
آرى گوساله پرستى منحصر بقوم موسى (ع) نيست نوع بشر در تمام عمر عبادت و پرستش گوساله نفس خود ميكنند أَ رَأَيتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلٰهَهُ هَواهُ سوره فرقان آيه ۴۵، كيفر نفس پرستى خود كشى و اعدام است.

صفحه : ۴۰۵

[سوره البقرة (۲): آيات ۹۴ تا ۱۰۱]

اشاره

قُل إِن كانَت لَكُمُ الدّارُ الآخِرَةُ عِندَ اللّهِ خالِصَةً مِن دُونِ النّاسِ فَتَمَنَّوُا المَوتَ إِن كُنتُم صادِقِينَ (۹۴) وَ لَن يَتَمَنَّوهُ أَبَداً بِما قَدَّمَت أَيدِيهِم وَ اللّهُ عَلِيمٌ بِالظّالِمِينَ (۹۵) وَ لَتَجِدَنَّهُم أَحرَصَ النّاسِ عَلى حَياةٍ وَ مِنَ الَّذِينَ أَشرَكُوا يَوَدُّ أَحَدُهُم لَو يُعَمَّرُ أَلفَ سَنَةٍ وَ ما هُوَ بِمُزَحزِحِهِ مِنَ العَذابِ أَن يُعَمَّرَ وَ اللّهُ بَصِيرٌ بِما يَعمَلُونَ (۹۶) قُل مَن كانَ عَدُوًّا لِجِبرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلى قَلبِكَ بِإِذنِ اللّهِ مُصَدِّقاً لِما بَينَ يَدَيهِ وَ هُدىً وَ بُشرى لِلمُؤمِنِينَ (۹۷) مَن كانَ عَدُوًّا لِلّهِ وَ مَلائِكَتِهِ وَ رُسُلِهِ وَ جِبرِيلَ وَ مِيكالَ فَإِنَّ اللّهَ عَدُوٌّ لِلكافِرِينَ (۹۸)
وَ لَقَد أَنزَلنا إِلَيكَ آياتٍ بَيِّناتٍ وَ ما يَكفُرُ بِها إِلاَّ الفاسِقُونَ (۹۹) أَ وَ كُلَّما عاهَدُوا عَهداً نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنهُم بَل أَكثَرُهُم لا يُؤمِنُونَ (۱۰۰) وَ لَمّا جاءَهُم رَسُولٌ مِن عِندِ اللّهِ مُصَدِّقٌ لِما مَعَهُم نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ كِتابَ اللّهِ وَراءَ ظُهُورِهِم كَأَنَّهُم لا يَعلَمُونَ (۱۰۱)

ترجمه:

بگو اى پيغمبر اگر خداوند سراى آخرت را با آن همه نعمت بشما اختصاص داده دون ساير خلق بايستى هميشه آرزومند مرگ باشيد اگر راست مى‌گوييد،
و هرگز آرزوى مرگ نخواهند نمود زيرا كه بكردار خود (و بآن اعمال زشتى كه كرده‌اند عذاب سخت در آخرت براى آنان مهياست) و خداوند بعمل ستمكاران آگاه است،
و حال آنكه مى‌يابى يهوديان را بحيات دنيا حريص‌ترين خلق حتى از مشركين

صفحه : ۴۰۶

نيز حريص‌ترند اينكه است كه هر نفرى از آنان آرزوى هزار سال عمر مى كنند و اگر بآرزويش برسد عمر هزار سال وى را از عذاب نرهاند و خداوند بكردار ناپسند آنها آگاهست،
اى پيغمبر بگو بطايفه يهود (كه بجبرئيل اظهار دشمنى ميكنند) هر كس با جبرئيل دشمن است با خدا دشمن شده زيرا كه او بفرمان خداوند قرآن را بقلب پاك تو رسانيد تا تصديق ساير كتب آسمانى نمايد و براى اهل ايمان هدايت و بشارت باشد،
و ما براى اثبات پيغمبرى تو آيات روشن و دلايل واضح فرود آورديم و بجز كافران و عنادورزان كسى انكار آن نخواهد نمود،
چرا هر عهد و پيمانى كه بستند گروهى مى‌شكنند (نه تنها اينان عهدى كه بسته‌اند شكستند) بلكه اكثر آنها اصلا ايمان نخواهند آورد،
و چون پيمبرى از جانب خدا بر آنان فرستاده شد كه بدرستى گواهى ميداد كتاب آسمانى كه با آنان بود، گروهى از آنها كتاب خدا را پشت سر انداختند (و بحكم آن كتاب كه امر مينمود بقرآن بگروند رفتار نكردند) گويا از آن كتاب هيچ نميدانند

توضیح آیات

قُل إِن کانَت لَکُمُ الدّارُ الآخِرَةُ عِندَ اللّهِ خالِصَةً مِن دُونِ النّاسِ از آیات جلو چنین بر می‌آید که یهودیها مدعی بودند که هرگز ماها بآتش تماس نمیکنیم مگر روزهای اندک مقصود همان روزهایی است که پرستش گوساله نموده‌اند لَن تَمَسَّنَا النّارُ إِلّا أَیّاماً مَعدُودَةً، و نیز وقتی بآنها میگفتند ایمان آرید میگفتند ما بکتاب خودمان تورات ایمان آوریم نُؤمِنُ بِما أُنزِلَ عَلَینا و چنین گمان میکردند که آنان اهل نجات و سعادتمند و منجی میباشند و سایرین معذب و غیر منجی و بهلاکت ابدی گرفتارند اینکه است که در مقام اعتراض بر می‌آیند که اگر چنین است فَتَمَنَّوُا المَوتَ إِن کُنتُم صادِقِینَ برسول خود خطاب فرموده بگو بآنها اگر خانه آخرت و نعمتهای

صفحه : ۴۰۷

بهشتی مخصوص بشماست بایستی برای رسیدن بچنین سعادتی شما موسویان آرزوی مرگ کنید برای آنکه از آفات و بلیات دنیا فارغ شده و بسعادت جاودانی که بگمان باطل خودتان مخصوص بآن گشته‌اید فائز گردید.

وَ لَن یَتَمَنَّوهُ أَبَداً بِما قَدَّمَت أَیدِیهِم و نیز در سوره جمعه آیه ششم در مقام اعتراض بآنهاست که إِن زَعَمتُم أَنَّکُم أَولِیاءُ لِلّهِ مِن دُونِ النّاسِ فَتَمَنَّوُا المَوتَ إِن کُنتُم صادِقِینَ آری دوست طالب لقاء دوست محب دنبال محبوب، عاشق در پی معشوق، طالب در طلب مطلوب بی‌قرار و سرگردانست.

و چون امور طبیعی و مادی غالبا پرده و حجاب میشود بین حق تعالی و دوستان او و نمیگذارد بطور شایستگی انسان بمبدء خود متوجه گردد و با او انس گیرد اینکه است که لازمه دوستی حق تعالی آرزوی مرگ است و در اینجا خداوند میخواهد دروغ و کذب آنان را ظاهر کند که اگر یهودیها واقعا خانه آخرت را مخصوص بخود میدانستند یا چنین معتقد بودند که فقط اینها دوستان و محبین خدا میباشند نه غیر اینها البته قلبا و زبانا و عملا تمنای مرگ میکردند که کاملا بدون موانع طبیعی بلقاء محبوب خود برسند و هرگز آنان چنین آرزویی نمیکنند چطور آرزوی مرگ میکنند در صورتی که میبابی که اینها علاوه بر آن اعمال زشتی که دارند حریصترین مردم میباشند بر حیات و زندگانی دنیا بلکه یهودیها از تمام کفار و مشرکین نیز بیشتر طالب بقاء و عمر بسیارند.

یَوَدُّ أَحَدُهُم لَو یُعَمَّرُ أَلفَ سَنَةٍ و علاوه بر اینکه طالب مرگ نیستند تا بلقاء حق برسند آرزو دارند که بسیار عمر کنند و هر یک از آنان دوست دارند یک هزار سال عمر کنند، تعیین هزار سال کنایه باین است که اینها طالب عمر بسیارند زیرا که بحسب

صفحه : ۴۰۸

وضع هزار آخرین مرتبه عدد است هر چه زیاد شود تکرار همان هزار است مثل دو هزار، سه هزار تا هر چه بالا رود و اینکه دلیل بر دروغ آنهاست که خودشان میدانند که نه دار آخرت مخصوص بآنها است و نه دوستان خدا میباشند، از راه خود خواهی و خود پسندی و تعصب آباء و اجدادی که می خواهند برخ مسلمانها بکشند که ما و دین ما بر حق است و شما بر باطل و فاسدین چنین کلماتی اظهار میداشتند و خداوند باین علامت ظاهر دروغ آنها را فاش مینماید که دوستاران الهی طالب و مایل بمرگند که بمراد خود برسند.

وَ ما هُوَ بِمُزَحزِحِهِ مِنَ العَذابِ أَن یُعَمَّرَ بقاعده عربیت «ما» حرف نفی است و «هو» را ضمیر شأن گویند و «ان یعمر» مبتدا و خبر آن «بمزحزحه من العذاب» یعنی یهودیان هرگز آرزوی مرگ نمیکنند و چگونه دوست میدارند عمر بسیار را در صورتی که عمر بسیار آنان را از عذاب رهایی نمیدهد و حریص‌ترین مردم میباشند بر اینکه حیات پست دنیوی که مانع و صارف است از آن حیات

اخروی و سعادت جاودانی بلکه اینکه جماعت با اینکه بگمان خودشان معتقد بعالم قیامت و حیات بعد از موت میباشند حریص‌ترند بر حیات دنیوی از کفار و مشرکین که بعقیده فاسد آنان انسان پس از موت فانی میگردد.

قُل مَن کانَ عَدُوًّا لِجِبرِیلَ مفسرین گویند بروایت عبد اللّه عباس شأن نزول آیه اینکه است که یکی از دانشمندان یهود آمد خدمت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و سؤالاتی نمود و جواب صحیح شنید پس از آنکه حجت بر او تمام شد و دیگر عذری برای وی باقی نماند و نمیخواست اسلام آورد گفت کدام فرشته بر تو فرود میآید

صفحه : ۴۰۹

فرمود همان فرشته‌ای که بر تمام پیمبران فرود میآمده و نام او جبرئیل است گفت او دشمن ماست اگر بجای او میکائیل بود ایمان میآوردیم حضرت از وی سؤال نمود چرا جبرئیل دشمن شماست در پاسخ گفت او ملک عذاب و سخط و اعدام نمودن است، اینکه بود که خداوند اینکه آیه را فرستاد و خطاب به پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که بگو کسی که دشمن جبرئیل است، جبرئیل ملک وحی است و آن کسی است که باذن خدا فرود آورده قرآن را بقلب مبارک تو.

فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلی قَلبِکَ بِإِذنِ اللّهِ ترتیب کلام اینکه بود که بفرماید «علی قلبی» بیاء متکلم نه اینکه بفرماید «علی قلبک» بکاف خطاب و از تکلم بخطاب آمدن در آن اسراری است که مفسرین متعرض شده‌اند شاید اشاره باشد که قلب تو وعاء و ظرف قرآن و وحی است و تو فقط مأمور به تبلیغی نه اینکه نزول جبرئیل بامر تو و باراده تو انجام گیرد و تو مالک وحی باشی اینکه است که «باذن اللّه» را بر آن اضافه نمود که معلوم شود که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خود را عبد خدا و بنده میداند و خویش را مالک چیزی نمیداند.

و در لغت جبریل قراء هفت طور قرائت نموده‌اند:

۱- جبرئیل، بفتح جیم وراء و همزه و اشباع.

(حمزه و کسایی و ابو بکر و خلف) ۲- جبریل، بفتح جیم بدون همزه. (إبن کثیر) ۳- جبریل، بکسر جیم بدون همزه. (بصریان و مدنیان) ۴- جبرائیل، ۵- جبرایل، ۶- جبرال، ۷- جبرئیل.

صفحه : ۴۱۰

مُصَدِّقاً لِما بَینَ یَدَیهِ وَ هُدیً وَ بُشری لِلمُؤمِنِینَ قرآن گواهی میدهد بر صدق و درستی تمامی کتب آسمانی از آنچه نزد اوست از تورات و انجیل و زبور و صحف و آنچه خداوند بر پیمبران فرستاده و «هدی» در اینجا بمعنی بیان است و با اینکه هدایت نمودن قرآن برای تمام افراد جن و انس است تخصیص دادن بمؤمنین شاید برای اینکه باشد که فقط مؤمنین میباشند که از قرآن منتفع شده‌اند و بشارت و مژده و سعادتمندی مخصوص بآنهاست.

أَ وَ کُلَّما عاهَدُوا عَهداً نَبَذَهُ فَرِیقٌ مِنهُم بَل أَکثَرُهُم لا یُؤمِنُونَ الف «او کلما» برای استفهام است، «واو» برای عطف است، «کلما» ظرف است، «نبذ» طرح کردن و انداختن است، و «من» برای تبعیض است و بقرینه آیات پیش باز اعتراض بیهودیان است که چرا بعضی از آنان هر گاه عهدی با خدا بندند عهد خود را میشکنند و بآن پشت پا میزنند و نه همین عهد و پیمان را میشکنند و پشت پا بر آن میزنند بلکه اصلا آنها ایمان ندارند و شاید اشاره باین باشد که اگر ایمان بخدا و پیمبران داشتند هیچ وقت خلاف عهد و میثاق نمیکردند.

وَ لَمّا جاءَهُم رَسُولٌ مِن عِندِ اللّهِ مُصَدِّقٌ لِما مَعَهُم مقصود از رسول شاید پیغمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باشد و شاید تمام پیمبران بعد از موسی علیه السّلام باشد زیرا که بقرینه آیات پیش اعتراض بیهودیان است که آنان انکار نمودند تمام پیمبران مرسلی

را که ناسخ شریعت جناب موسی علیه السّلام بودند، در صورتی که آن پیمبران گواهی میدادند بر راستی و درستی آنچه در دست آنهاست یعنی تورات.

صفحه : ۴۱۱

نَبَذَ فَرِیقٌ مِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ کِتابَ اللّهِ طایفه‌ای از علمای یهود کتاب خدا یعنی تورات را که گواهی میدهد بر صدق پیغمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وَراءَ ظُهُورِهِم پشت سر انداختند و بکلی آن را ترک نمودند و اوصاف رسول اللّه (ص) که در آن ثبت بوده نادیده انگاشتند که گویا هرگز ندیده و ندانسته‌اند.

اینک جزو اول از تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن بپایان رسید بقلم کمتر خادمه‌ای از خدّام آل رسول و کوچکترین ذرّه‌ای از ذراری بتول در روز سه شنبه ۱۱ شهر ذی الحجهٔ الحرام سنهٔ ۱۳۷۶ قمری هجری مطابق سه شنبه ۱۹ تیرماه ۱۳۳۶ شمسی، هو الاول و الاخر و الظاهر و الباطن و هو بکل شیء علیم

جلد دوم

[ادامه تفسیر سوره بقره]

اشاره

تفسیر سوره بقره جزو اول

[سوره البقرهٔ (۲): آیات ۱۰۲ تا ۱۰۳]

اشاره

وَ اتَّبَعُوا ما تَتلُوا الشَّیاطِینُ عَلی مُلکِ سُلَیمانَ وَ ما کَفَرَ سُلَیمانُ وَ لکِنَّ الشَّیاطِینَ کَفَرُوا یُعَلِّمُونَ النّاسَ السِّحرَ وَ ما أُنزِلَ عَلَی المَلَکَینِ بِبابِلَ هارُوتَ وَ مارُوتَ وَ ما یُعَلِّمانِ مِن أَحَدٍ حَتّی یَقُولا إِنَّما نَحنُ فِتنَهٌ فَلا تَکفُر فَیَتَعَلَّمُونَ مِنهُما ما یُفَرِّقُونَ بِهِ بَینَ المَرءِ وَ زَوجِهِ وَ ما هُم بِضارِّینَ بِهِ مِن أَحَدٍ إِلاّ بِإِذنِ اللّهِ وَ یَتَعَلَّمُونَ ما یَضُرُّهُم وَ لا یَنفَعُهُم وَ لَقَد عَلِمُوا لَمَنِ اشتَراهُ ما لَهُ فِی الآخِرَهِ مِن خَلاقٍ وَ لَبِئسَ ما شَرَوا بِهِ أَنفُسَهُم لَو کانُوا یَعلَمُونَ (۱۰۲) وَ لَو أَنَّهُم آمَنُوا وَ اتَّقَوا لَمَثُوبَهٌ مِن عِندِ اللّهِ خَیرٌ لَو کانُوا یَعلَمُونَ (۱۰۳)

(ترجمه)

و پیروی کردند سخنانی را که دیوان و شیاطین در مملکت سلیمان (ع) میخواندند و سلیمان (ع) هرگز بخدا کافر نگشت لکن دیوان همه کافر شدند و بمردم سحر میآموختند و نیز میآموختند بآنها آنچه را که بدو فرشته (هاروت) و (ماروت) در بابل نازل شده بود و هاروت و ماروت به هیچ کس چیزی نمیآموختند مگر آنکه باو میگفتند کار ما فتنه و آزمایش است مبادا کافر شوید و مردم از آنان می‌آموختند چیزی از (سحر) که بین شوهر و زن جدایی افکند و بکسی زیان نمیرسانیدند مگر آنچه را

صفحه : ۳

خدا بخواهد و آنچه را که بمردم میآموختند بآنها زیان میرسانید و سودی نداشت محققا میدانستند هر که چنین کند هرگز در عالم

آخرت بهره‌ای نخواهد داشت و اگر میدانستند میفهمیدند که ببهای نفوس خود زشت‌ترین متاعی خریداری نموده‌اند، و اگر اینها ایمان آرند و پرهیزکار گردند بهره‌ای از نزد خداوند بآنان رسد و آن بهتر است اگر بدانند.

توضیح آیات

اشاره

وَ اتَّبَعُوا ما تَتْلُوا الشَّیاطِینُ عَلی مُلْکِ سُلَیمانَ بین علمای تفسیر در اینکه مبارک آیه از جهاتی گفتگو است:

۱- در اینکه آیا مرجع ضمیر «اتبعوا» یهودیان عصر سلیمانند یا یهودیان عصر پیغمبر خاتم (صلی اللّه علیه و آله و سلّم) یا تماما یعنی اشاره بتمام یهودیانست که باضافه بآن صفات ناشایسته‌ای که بعضی از آن را در آیات قرآنی تذکر میدهد پیروی مینمایند سحره و جادوگران را ۲- آیا مقصود از شیاطین کیانند افراد بشری میباشند که پیرو شیاطین گشته در اعمال سحر که شیاطین اخبار سحر بر آنها القاء مینمودند یا افراد جنند و بیشتر از مفسرین گویند مقصود افراد جنند که از شیاطین سحر می‌آموزند و شیاطین از ملائکه کلماتی میدزدیدند و دروغهایی بآن ضمیمه میکردند و بکهنه تلقین مینمودند و در زمان سلیمان نبی (ع) و بعد از او نیز نسبت بسلیمان (ع) میدادند، و بعضی گویند شیاطین علوم سحر را تدوین میکردند و در کتب مینوشتند که مردم تعلیم گیرند و انتشار سحر در عصر حضرت سلیمان (ع) شد تا اینکه مردم گمان کردند که جن غیب میداند و خداوند در قرآن کلام آنها را رد نمود و نیز نسبت سحر را بسلیمان (ع) میدادند و بین مردم منتشر مینمودند که سلیمان (ع) پیغمبر نبود بلکه ساحر بود که بسحر خود جن و انس و باد و حیوانات را مسخر نموده.

و کسانی که گویند مقصود از شیاطین انسی میباشند نظر آنها بروایتی است که در تفسیر قمی و عیاشی از حضرت امام محمّد باقر علیه السلام روایت می‌کنند که چون سلیمان (ع) زندگی را بدرود گفت ابلیس لعین علوم سحر را تدوین نمود و در طوماری

صفحه : ۴

بست و پشت او نوشت اینکه ذخائر و گنجینه‌های علوم است که آصف بن برخیا در مملکت سلیمان (ع) تدوین نموده هر کس بخواهد فلان و فلان بایستی چنین و چنان کند و آن را زیر تخت حضرت سلیمان علیه السلام دفن نمود و بعد از او منتشر نمود اینکه بود که کفار گفتند سلیمان (ع) پیغمبر نبود بلکه ساحر بود و خداوند برای رد قبول آنها اینکه آیه وَ اتَّبَعُوا ما تَتْلُوا الشَّیاطِینُ عَلی مُلْکِ سُلَیمانَ را فرود آورد.

و بعضی گویند خود حضرت سلیمان (ع) بسیاری از علومی که خداوند بوی عنایت نموده نوشته بود و از جمله آنها علم سحر بود و در زیر تخت خود پنهان نمود که از بین نرود بعد از فوت او بدست منافقین افتاد اینکه بود که نسبت ساحری و جادوگری بحضرتش دادند لکن سلیمان نبی و معصوم بود و ساحر نبود بلکه عالم بود بعلم سحر.

وَ ما کَفَرَ سُلَیمانُ وَ لکِنَّ الشَّیاطِینَ کَفَرُوا ساحت قدس سلیمان نبی علیه السلام مبری و منزه و بالاتر از اینکه است که بعمل سحر و جادوگری کافر گردد لکن شیاطین که بمردم سحر میآموختند کافر شدند و شاید مقصود از کفر در اینجا همان معنی لغوی آن باشد که پوشانیدن حق و وانمودن خلاف آن است و عمل سحر همان است که خلاف واقع را نشان میدهد، و غیر اینها از موارد بسیاری که در اینکه آیه مورد بحث مفسرین واقع گردیده و برای اقتصار از تفصیل آن خودداری نمودیم و از عجائب اسرار و رموز قرآنی است که یک آیه مشتمل بر نکات علوم و دقایقی باشد که متفکرین بشر باندک رموز آن پی نبرند.

معنای سحر در لغت و در عرف

سحر در لغت عبارت از آن چیزی است که سببش مخفی و نامعلوم باشد و سحر بفتح غذا را گویند برای آنکه در شکم مخفی میگردد و عملش نیز ظاهر نمیشود.
و در عرف شرع چنین عملی را که سببش مخفی و از روی خدعه و تدلیس صورت گیرد و در خیال انسان ارائه دهد آنچه را که بر خلاف واقع است مذمت نموده چنانچه در بیان مذهب سحر فرموده يُخَيَّلُ إِلَيهِ مِن سِحرِهِم أَنَّها تَسعی سوره طه آیه ۶۹

صفحه : ۵

بیان اقسام سحر

۶۹سحر اقسام بسیاری و شعب بیشماری دارد که مفسرین پاره‌ای از آن را در ذیل اینکه آیه شرح داده‌اند که در اینجا اجمالا بعضی اقسام آن را یادآوری مینمائیم.
شکی نیست که عمل سحر در عالم بانواع و اقسام بسیاری واقع است و انکار وقوع آن را نتوان نمود منتهی بعضی اقسام آن راجع بهمین علوم طبیعی است که سببش برای غیر اهلش محرز نیست مثل اینکه دیده شود کسی داخل میگردد در آتش و بدنش نمیسوزد برای اینکه اجزایی ببدنش مالیده که از حرارت آتش آسیبی نمی‌بیند یا آنکه خطی مینویسد که غیر از خودش و طرفش کسی نتواند بخواند.
قسم دوم از اقسام سحر از طریق کثرت عمل و معتاد گردیدن بر آن صورت میگیرد مثل معتاد شدن بر خوردن سمیات یا کشیدن بارهای گران و سنگین یا اعمال عجیب دیگری که از روی تمرین و عادت تحقق پذیرد و برای غیر اهلش متعسر بلکه متعذر بنظر می‌آید و اینکه قسم از سحر ظاهرا منعی از طرف شرع بر آن نرسیده بلکه شاید از اقسام سحر بشمار نیاید زیرا سببش معلوم است.
قسم سوم از اقسام سحر شعبده است که از حرکات سریع بعمل می‌آید و از جهت سرعت عمل چنین بنظر می‌رسد که خارج از اسباب طبیعی است لکن کسی که مطیع گردد بر اسباب طبیعی آن میفهمد که سبب آن دو چیز است یکی سرعت عمل که سبب آن حرکت سریع شعبده‌باز است و دیگر خطاء در حس مخصوصا در حس بصر که خطاء در آن بسیار واقع میگردد شعبده‌باز بحاضرین چیزی نشان میدهد و فورا بشکل دیگری در می‌آورد تا حس بصر مشغول باولی است شکل دوم خلاف آن را نشان میدهد و نیز در ضمن عمل کلمات تندی می‌گوید که حواس حاضرین را متوجه بخود گرداند و عمل خود را انجام دهد خلاصه اینکه نوع از سحر تصرف در خیال است که در ذهن حاضرین و در خیال آنها خلاف واقع را ارائه میدهد و از سرعت عمل و بر هم ریختگی مرئیات و مبصرات و مسموعات انجام میگیرد و به هیچ وجه واقعیت ندارد و از پست‌ترین اقسام سحر بشمار می‌آید که بجز خدعه و تدلیس و نشان دادن خلاف واقع چیز دیگری نیست و تحصیل آن

صفحه : ۶

نیز فضیلت و کمالی برای انسان نمیآورد و آن از اقسام سحر مذموم بشمار میآید.
قسم چهارم از اقسام سحر آنست که از قوت نفس و قوت عزم و اراده انجام میگیرد و آن را علم (لیمیا) گویند و آن دانا گردیدن

بکیفیهٔ ارتباط نفوس جزئیه بشریه است بنفوس عالیه و ارواح قویه و اتصال یافتن بقوای مندرجه در آن و عمل آن تسخیر بعض ارواح جزئیه است مثل ارواحی که موکل بحوادثات اوضاع عالم مادی و طبیعی میباشند و تسخیر جن و ارواح بشریه از شعب آن است و نیز از شعب آن خواب مغناطیسی و حاضر نمودن ارواح و پیش‌گویی و اطلاع یافتن بر مغیبات و غیر اینها است و بحس و عیان پاره از عملیات اینکه قبیل از سحر دیده شده که بطور کلی نمیتوان وقوع آن را انکار نمود چنانچه میگویند مرتاضین در هند چه اعمال غریب و عجیبی از خود نشان میدهند خلاصه بطور کلی نمیتوان انکار نمود که چنین عملیاتی که ظاهرا خارج از اسباب عادی و طبیعی بنظر می‌آید در عالم پدید نگشته و بطور کلی نمیتوان ادعای هر مدعی را نیز قبول نمود.

و چنانچه بعضی از مفسرین گفته‌اند منشأ اینطور عملیات دو چیز است یکی قوت اراده و عزم راسخ و دیگری ایمان بتاثیر وقتی برای انسان یقین بر امری حاصل گردید و اراده نمود بر انجام آن با یقین قطعی بر ظفر یافتن بر آن و مشغول گردید بعملیاتی از ریاضات و دعوات و انقطاء از مألوفات و توجه کامل بآنچه مراد وی است ممکن است خارق العاده‌ای از وی بروز و ظهور نماید.

و خارق العاده هر گاه از طریق قوت اراده و یقین قطعی و عزم راسخ بر عمل پدید گردد گاهی بتوسط عملیات خارجی انجام میگیرد مثل آن اعمالی که برای دوستی بین دو نفر یا دشمنی بین آنها متوسل میگردند ببعضی اشیاء مثل دعوات و بخورات و طلسمات یا غیر آن از آنچه مدخلیت دارد در حصول آن یا وقت حاضر نمودن روح مثل آینه یا آب یا غیر اینها بکار میبرند و یا بدون وسایل خارجی تحقق می‌پذیرد و آن وقتی است که اذعان و یقین بر حصول مراد و نیز عزم و اراده بر عمل چنان در انسان قوی گردد که بقوت وهم و تصمیم بر عمل قدرت پیدا نماید بر حصول آن چیزی که همت بر آن گماشته

صفحه : ۷

آری وقوع چنین امری و بالاتر، از انسان غریب نیست زیرا که خلقت انسان طوری است که بهر چه رو آرد و مواجه با او گردد صورت و حقیقت او در مرآت ذاتش پدید میگردد و نیز بر هر امر ممکن همت گمارد و آنچه در انجام دادن آن لازم است و لو آنکه بسیار بعید بنظر آید و مشکل بنماید انجام دهد با یقین قطعی و اعتماد بنفس، بر تحصیل آن توانا می‌گردد زیرا که نفس بشر بنا بر تحقیق از عالم مجردات است و عالم فوق الطبیعه خلقت گردیده و عالم مجردات فوق عالم طبیعیات و محیط بر آن است اینکه است که بریاضات و ترک مألوفات و مشتهیات نفسانی و طبیعی رو می‌آورد بعالم خود (عالم مجردات) و از آنجا استمداد می‌طلبد و ببعض حوادث اطلاع می‌یابد.

و نیز بر فرضی که نفس انسان را از عالم مجردات نگرفتیم و قوه ساریه در جسم دانستیم که از اخلاط و عناصر ترکیب یافته اختلاف قوت و ضعف نفس در بشر قابل انکار نیست چه مانعی دارد که گفته شود که بعضی از نفوس و لو اینکه از عالم جسمانی تکون یافته‌اند لکن یا در اصل خلقت یا بعمل و قوت تصمیم و ارادت و تحمل ریاضات و ترک مألوفات چنان قوت و شوکتی پیدا نمایند که بتوانند امور خارق العاده‌ای انجام دهند یعنی اقدام نمایند بر عملی که از قوه عموم مردم خارج باشد و اینکه مطلب قابل انکار نیست فضیلت انسان بر حیوان بلکه بر ملک نیز بهمین است که انسان هر قدر ترقی نماید و رو بکمال رود حد یقف ندارد و قابل زیادتی است لکن حیوان و ملک اینطور نیستند کمالات آنها محدود بحد معین است که ممکن نیست از آن تجاوز نماید ما مِنّا إِلّا لَهُ مَقامٌ مَعلُومٌ سورهٔ الصافات آیه ۱۶۴ اشاره بهمین است.

و نیز تصرفات قوه واهمه در مملکت بدن انسان واضح است و قابل انکار نیست مثل اینکه هر گاه در زمین مسطح حرکت میکند اگر در خط یک وجبی راه برود هیچ لرزه و سقوطی ندارد و زمین نمیخورد لکن اگر سر دیوار بلندی راه برود و لو یک متر عرض آن باشد بتوهم سقوط زمین میخورد و پرت میشود.

و نیز ممکن است انسان بتوهم اینکه مریض است مریض گردد و بتوهم صحت صحت یابد چنانچه یکی از طرق معالجه همین است

و تلقین بنفس نیز از همین بابست

صفحه : ۸

مثل اینکه اگر مبتلا بمرض است بخود بگوید حالم خوب است و گمان سلامتی بخود ببرد.

و نیز کسی که تدبر کند در افعال و اعمال خود بخوبی میفهمد که عامل در اعضاء و حرکات طبیعی وی همان تصورات نفسانی است که قوه محرکه عضلات را بحرکت می‌آورد زیرا بتصور فعل جمیل انسان مایل می‌گردد بعمل و وقتی میل قوت گرفت تصمیم و اراده پدید میگردد و عمل در خارج انجام میگیرد.

خلاصه وقتی که تصرفات قوه خیال و واهمه را در بدن دانستیم چه مانعی دارد که گفته شود همین طوری که تصورات نفسانی و قوه واهمه در بدن خود نفوذ دارد وقتی بوسائل و معداتی از ریاضیات و ترک مشتهیات نفسانی و تقلیل در غذا و انزواء و غیر اینها با اعمال دیگری قوت گرفت ممکن است نفوذ در بدن غیر نیز بنماید و تصرف در خیال او نماید و غیر واقع را در نظر او امر واقعی نشان دهد یا قوت و شوکتی پیدا نماید که بوسائلی استیلاء یابد بر بعضی نفوس جزئیه از بشر یا جن و آنها را تحت تسخیر خود در آورد و بآنها امر و نهی نماید و آنان نیز بپذیرند برای اینکه تحت حکومت وی واقع گردیده‌اند.

و عمده وسائل آنها در قدرت یافتن بر اینکه قبیل اعمال چنانچه گفته شد دو چیز است یکی ایمان و یقین بتأثیر نمودن اعمالی که بآن متوسل میگردند بر مراد خود و لو آنکه در واقع چنین اعمال منتج چنان آثاری نباشد که آنچه مؤثر است اعتقاد و یقین بتأثیر است نه واقعیت آن چنانچه میتوان گفت کلیه اعمال همین طور است هر عملی که با ایمان و یقین توأم گردید نتیجه‌بخش است و بدون آن اثری بر آن مترتب نخواهد شد اینکه است که شارع مقدس شرط قبولی اعمال را ایمان و یقین راسخ قرار داده که عمل شرعی بدون ایمان قبول نمیشود.

و شرط دیگر بر قدرت و توانایی یافتن آنها بر مراد خود قوت اراده و تصمیم بر عمل است که عمل هر قدر مشکل بنظر آید تردیدی و کسالتی در عزم و اراده بر عمل پدید نگردد و با عزم ثابت در انجام دادن آن بکوشد.

اعتراض

چگونه میتوان بعمل ساحر اعتماد نمود و آن را یک امر واقعی پذیرفت در صورتی که

صفحه : ۹

بدلالت عقل و شهادت کتب الهی کلیه انواع و اقسام سحر باطل است و در همین مبارک آیه نسبت سحر را بشیاطین داده و شیاطین را باین عمل کافر معرفی نموده و در جای دیگر ساحر را مذمت نموده بقوله تعالی سَحَرُوا أَعیُنَ النّاسِ وَ استَرهَبُوهُم«۱» سوره اعراف آیه ۱۱۳. و نیز ساحر از دروغگویان بشمار میآید زیرا که همان مفسده دروغ که (اغراء بجهل) و نشان دادن خلاف واقع باشد در عمل آنها نمودار است و بر دروغ و عمل دروغ اعتماد نتوان نمود.

و نیز اگر عمل ساحر دارای واقعیت و حقیقت باشد فرقی بین سحر و معجزه باقی نمی‌ماند آن وقت بمعجزه نبوت پیمبران ثابت نمی‌گردد و راه عذر برای انکار پیمبری آنها باقی خواهد ماند که گفته شود امر برای ما مشتبه گردید و گمان کردیم معجزه و خارق العاده‌ای که از پیمبران ظهور و بروز مینمود از قبیل سحر ساحران و تدلیس جادوگران است.

پاسخ

فرق بین سحر و معجزه از چند راه است:

۱- عمل ساحر اگر واقعیتی پیدا کند پس از ریاضات شاقه و عملیات بسیار مشکل که تحمل آن نوعا برای عموم مردم مشکل بلکه بنظر محال مینماید انجام می‌گیرد و معجزه پیمبران ناشی از عنایت ربانی است که خلقت آنها سرشته شده از عالم نور و از مقام علیین است و در اظهار معجزه فقط از عالم الهی استمداد میطلبند، و اگر چه پیمبران نیز قبل از تحمل نبوت و پس از آن چنانچه نقل میکنند ریاضاتی داشتند لکن ریاضت آن بزرگواران در عبادت و بندگی خداوند بوده نه برای جهات نفسانی و انتفاعات مادی دنیوی بلکه کوشش آنها در فناء فی اللّه و از خودگذشتگی است اینکه بود که مظهر و نماینده صفات الهی گشتند و کرامات خود را مستند بحق مینمودند نه بخود.

۲- عمل ساحر با نوع عمل انبیاء تفاوت بسیار دارد غالبا عمل ساحر تصرف در قوه

---

(۱) سحر کردند چشمهای مردم را و آنها را ترسانیدند

صفحه : ۱۰

خیال و قوه واهمه است که از طریق حواس ظاهره یا غیر آن آنچه همت بر آن گماشته در قوه خیال حاضرین مجسم میگرداند نه اینکه واقعا بتواند تصرف در مواد موجودات کند و حقیقتا تغییر شکل دهد یا معدوم را موجود یا موجود را معدوم گرداند فقط هستی بخش خدا است و بس و تمکن پیمبران در مواد و تغییر شکل دادن اشیاء بقدرت ربانی و خواست الهی انجام میگیرد منتهی الامر خداوند برای اثبات رسالت امور خارق العاده‌ای بدست آنها جاری میگرداند و اگر فرضا بندرت از ساحرین کسی پیدا شود که بتواند اندك تصرفی در مواد کند اگر در بدن خود اوست آن از طریق قوت نفسانی و غلبه قوه ارادی وی است که از طریق ریاضات و ترك مشتهیات طبیعی ممکن است نفس غالب بر طبیعت گردد و در بدن خود تصرف کند مثل اینکه روی آب راه رود و در هوا بدون وسائل خارجی بپرد و اگر تصرف در بدن غیر از انسان یا حیوان باشد شاید آن نیز از راه تصرف در قوه خیال او باشد که بقوت اراده‌ای که در اثر ریاضات وی را پدید گشته اولا تصرف در خیال آن شخص مینماید و در قوه واهمه وی آنچه مراد او است القاء میگرداند آن وقت از راه وهم تسلط می‌یابد در بدن وی و او را تحت تسخیر خود در می‌آورد و امر خارق العاده‌ای اظهار مینماید.

۳- سحر غالبا با اسباب خارجی انجام میگیرد و منوط بعملیاتی است که نزد اهلش معلوم است لکن معجزه محتاج بوسائل خارجی نیست بمحض اراده نبی که مظهر و نماینده اراده و قدرت الهی است انجام میگیرد.

۴- سحر چون از قوه نفسانی ساحر پدید گشته محدود بوقت بخصوص و مقید بعمل مخصوص است لکن معجزه پیمبران چون از قوت الهی و فیض ربانی پدید گشته محدود بحد خاص و مقید بوقت بخصوصی نیست اینکه است که پیمبران در مواد عالم تصرف مینمایند و باراده حق تعالی کار خدایی میکنند.

۵- ممکن نیست سحر با معجزه مقابلی نماید و در برابر آن عرض اندام نماید که بزودی معجزه سحر را معدوم و مضمحل میگرداند زیرا که سحر بمنزله ظلمت است و از تصرفات نفسانی بعمل آمده و معجزه نور است و از مقام شامخ عقل پدید گردیده وقتی

صفحه : ۱۱

نور آمـد ظلمت را نـابود میگردانـد وَ قُـل جاءَ الحَقُّ وَ زَهَقَ الباطِلُ إِنَّ الباطِلَ کانَ زَهُوقاً«۱» سوره بنی اسـرائیل آیه ۸۳. اینکه بود در موقعی که سحره فرعون سحر خود را در معرض نمایش در آوردنـد، جناب موسـی (ع) بامر خدای تعالی عصای خود را انداخت و عصا بصورت اژدها بر آمد و فرو برد آنچه را سحره بدروغ نمایش داده بودند چنانچه اشاره بآن دارد قوله تعالی فَأَلقی مُوسی عَصاهُ فَإِذا هِیَ تَلقَفُ ما یَأفِکُون«۲» سوره شعراء آیه ۴۴.

۶- اگر ساحر عملی کنـد که مشـتبه گردد بمعجزه پیغمبران و بآن عمل مدعی پیغمبری گردد از راه لطف برای خداوند لازم است او را رسوا گرداند تا آنکه دروغش ظاهر گردد و گر نه حجت بر مردم تمام نشده.

اجمالی در اقسام سحر

بعضـی از دانشـمندان چنین گوینـد قول کلی در تقسـیم سـحر و ضـبط آن بسـیار مشـکل است لکن آنچه معروف و متداول نزد اهل آنهاست از اینکه قرار است:

۱- علم «شـیمیا» است و آن علمی است که بحث میکنـد در کیفیت ممزوج شـدن قوای ارادی با قوای مخصوصه مادی برای تصـرف نمودن در امور طبیعی و ناشـی از اینکه علم است تصـرف در خیال که آن را سـحر عیون نامند و اینکه فن صحیح‌ترین از اقسام سحر بشمار میرود.

۲- «لیمیـا» و آن عملی است که بحث میکنـد از کیفیت تأثیر ارادی و چگونگی اتصال آن با روح قویه عالیه مثل ارواحی که موکلند بکواکب و حوادث به اینکه مسـخر نماینـد آنهـا را یـا اتصـال بآنهـا پیـدا کننـد و اسـتمداد از جن و تسـخیر آنها و چنین علمی را فن تسخیرات نامند.

«هیمیا» و آن علمی است که بحث میکند از کیفیت ترکیب قوای عالم

---

(۱) بگو آمد حق و ناچیز شد باطل محققا باطل ناچیز است

(۲) پس از آنکه موسی (ع) عصای خود را انداخت در آن هنگام عصا بلعید آنچه را بدروغ نمایش دادند

صفحه : ۱۲

علـوی بـا عناصـر سـفلیه و عجـائبی کـه از آن پدیـد میگردد و آن علم طلسـمات است زیرا که موجـودات علـوی و اوضـاع سـماوی ارتباطاتی دارند با حوادث مادی همانطوری که از عناصر مادی و از ترکیب و امتزاج آنها امور طبیعی حاصل می‌گردد همین طور هر گـاه ترکیب کننـد اشـکال سـماوی را بطوری که مناسب گردد با حادثی از حوادث مثل موت فلان و بقای فلان با صورت مادی که مناسب آن باشد منتج میگردد یعنی مقصود حاصل میگردد اینکه است معنی طلسم.

۴- «دیمیا» و آن علمی است که بحث می‌کنـد از چگونگی اسـتخدام نمودن قوای مادیه بطوری که در حس پدید گردد آثار خارق العاده‌ای و اینکه قسم از سحر را شعبده گویند و اینکه چهار فن از سحر با فن پنجم که تبدیل نمودن فلزی بفلز دیگر باشد آن را علم «کیمیاء» نامند.

و از جمله علومی که ملحق باین علوم پنجگانه نموده‌انـد علم اعـداد و اوقاف است که بحث میکند از ارتباطات اعداد و حروف برای حصـول مطلـوب که حروف را بوضـع مخصوص در جـدولهای مثلث یـا مربع یـا غیر آن رسم میکننـد و از روی حسـاب مطـالبی در میآورند و از جمله ملحقات بعلم سـحر که در اینکه دوره متداول شده خواب مغناطیسی و احضار ارواح است و آن چنانچه گفته شد

از تأثیر اراده و تصرف در خیال پدیـد می‌گردد که در آن کتابهایی تألیف و منتشـر گردیـده و غرض از آنچه ذکر شد ایضاح اقسام سحر و کهانت بود.

(تفسیر المیزان) ما أُنزِلَ عَلَی المَلَکَینِ بِبابِلَ هارُوتَ وَ مارُوتَ در چگونگی «ما» در ما انزل از مفسرین گفتاری نقل میکنند:

۱- ماء موصوله و بمعنی الذی است یعنی آن چنان چیزی که نازل گردیده شد و عطف «بما یتلوا» است یعنی یهودیها متابعت کردند هاروت و ماروت را و از آنها سحر آموختند.

۲- عطف است بر سحر در قوله تعالی یُعَلِّمُونَ النّاسَ السِّحرَ، وَ ما أُنزِلَ یعنی شیاطین بمردم سحر می‌آموختند.

صفحه : ۱۳

۳- إبن عباس و جماعتی از مفسـرین چنین گفته‌اند که «ماء» ماء نفی است یعنی سـلیمان کافر نشد و خداوند نازل نکرد سـحر بر آن دو ملک.

و در «ملکین» یعنی قراء ملکین بکسـر لام قرائت کرده‌انـد که بمعنی دو پادشاه باشـد و اکثر بفتـح لام خوانده‌اند که بمعنی دو فرشـته است، و گویند «بابل» زمینی است در عراق و آن را بابل گفته‌اند بمناسـبت آنکه نمرود موقعی که میخواست بآسـمان بالا رود تخت او زمین خورد از هیبت آن زبانهای مردم مبلبل شد یعنی بلکنت افتاد اینکه بود که بکثرت استعمال بابل نامیده شد.

وَ ما یُعَلِّمانِ مِن أَحَدٍ حَتّی یَقُولا إِنَّما نَحنُ فِتنَةٌ خلافی نیست که «ماء» در اینجا بمعنی نفی است یعنی اینکه دو فرشـته بکسـی از علم سحر چیزی نیاموختند مگر گفتند سحر آزمودن ما بشما برای آزمایش و امتحان است و بعمل سحر کافر نشوید.

جماعتی از مفسرین بروایت إبن عباس چنین گویند که در عهد ادریس پیغمبر (ع) وقتی فرشتگان اعمال بنی آدم را دیدند و گناهان و خطاکاریهای آنان را مشاهـده نمودنـد گفتند خداوندا اینان را در زمین نشاندی تا اینقدر معصـیت نمایند از حضـرت عزت خطاب رسـید اگر شما بجای آنها بودید و شهوت و غضبی که در آنها بود در شما بود شما نیز نافرمانی مینمودید گفتند بار خدایا تو منزهی مـا هرگز مخـالفت امر تو را نخواهیم نمود خداونـد بملائکه فرمود دو ملـک از بین خود انتخـاب نمائیـد تـا بزمین فرسـتم ببینیـد چه میکننـد آنها هاروت و ماروت را انتخاب نمودنـد خداوند شـهوت و غضب بنی آدم را در آنها نهاد و آنان را از چند عمل نهی نمود شرک، کفر، شـرب خمر، زنا قتل بناحق، آنها فرود آمدنـد و روزها بین مردم حکومت میکردنـد و شـبها باسم اعظمی که میدانسـتند بآسـمان میرفتند یک ماه نگذشته بود که زن بسیار با جمالی زهره نام از پاریس آمده بود و برای کاری نزد آنها آمد چون آن زن را دیدنـد شـیفته جمال و زیبایی وی گردیدنـد آنچه از او خواهش وصال نمودنـد قبول ننمود روز دیگر باز آمـد پس از آنکه باز از او درخواست نمودند گفت قبول نمیکنم مگر وقتی که یکی از چند

صفحه : ۱۴

کار انجام دهید یا به بت سجده کنید یا کسی را بکشید یا شرب خمر نمائید با خود اندیشه نمودند که سجده به بت روا نیست و قتل نفس نیز گناه عظیم است آسانتر از همه شـرب خمر است حاضـر شدند جرعه‌ای از شرب بنوشند وقتی شراب خوردند و مست شدند به بت نیز سجده نمودند آن گاه کسی آنجا آمد برای آنکه از حال آنان مطلع نگردد وی را کشتند و با آن زن خلوت کردند پس از آنچه نهی داشـتند مرتکب گردیدند شب خواستند بآسمان روند نتوانستند و اسم اعظم را فراموش نمودند فهمیدند اینکه اثر معصیت آنهـا است آمدنـد نزد ادریس نـبی (ع) و گفتنـد ای بنـده صالـح مـا وقـتی در آسـمان بـودیم میدیـدیم فقـط عبـادت تـو بود که نزد پروردگار منزلتی داشت از خدا درخواست نما که توبه ما را بپذیرد ادریس گفت خدایا حال اینها بر تو پوشـیده نیست خطاب رسـید بایستی حتما مجازات شونـد عـذاب دنیا را میخواهنـد یا عذاب آخرت را عذاب دنیا را اختیار نمودند بین مفسـرین در کیفیت عذاب

آنها گفتاری است:

۱- آنان را بموی سر آویخته‌اند تا روز قیامت (عبد اللّه مسعود) ۲- از کمر بسته شده تا بند پا و در قیدند. (قتاده) ۳- بپا آویخته شده‌اند و بشلاق آتشین آنها را میزنند (عثمان بن سعید) ۴- بعضی دیگر گفته‌اند سرنگون آویخته شده‌اند و از تشنگی زبان آنها بیرون افتاده در صورتی که بین آنها و آب چهار انگشت بیشتر فاصله ندارد.

اخبار در اینکه باب مختلف وارد شده و بعضی از دانشمندان نظر به اینکه اینکه اخبار با عصمت ملائکه منافی است اینکه اخبار را رد کرده‌اند.

و از بعضی عرفاء است که گویند در اینجا رموز و اسراری نهفته است مقصود از ملکین (عقل نظری و عقل عملی است) و مقصود از زهره نفس ناطقه است که در اصل وجود طاهر و بین الهام عقلانی (عقل نظری و عقل عملی) و بین وسوسه طبیعی و شیطانی واقع گردیده گاهی عقل غالب میگردد و نفس ناطقه را ببالا میکشاند و گاهی طبیعت غالب میگردد و عقل را در قید طبیعت محبوس میگرداند پس مقصود از آن دو ملک عقل بدو مرتبه «نظری و عملی» است که از سماء علو و رفعت دچار عالم طبیعت شده و راهش

صفحه : ۱۵

بسوی عالم اعلا بسته گردیده و مقصود از زهره نفس ناطقه است که بوسوسه شیطانی و امیال طبیعی عقل را پابند میگرداند.

وَ یَتَعَلَّمُونَ ما یَضُرُّهُم وَ لا یَنفَعُهُم و مردم از آنها میآموختند چیزی که بر ضرر آنان تمام میشد و برای آنها نفع نمیبخشید

اعتراض

از یک طرف خداوند دو ملک بزمین میفرستد که علم سحر بمردم بیاموزند و از آن طرف نهی میفرماید از سحر و نسبت سحر بشیاطین میدهد که شیاطین بتعلیم دادن سحر کافر شدند و آموختن سحر را فتنه و آزمایش معرفی نموده و اگر بتوسط آن دو ملک سحر بزمین نمی‌آمد مردم سحر نمی‌آموختند تا آنکه گاهی سحر بمعجزه انبیاء مشتبه گردد و تمیز بین آنان مشکل گردد.

و نیز گویند ملائکه معصومند و تعلیم و تعلم سحر را فقهاء حرام میدانند پس چگونه با هم جمع توان نمود.

پاسخ

آری فقهاء تعلیم و تعلم سحر را حرام میدانند و نیز عصمت ملائکه را مسلم میدارند و برای رفع اشکال در اینکه آیه گفتاری از مفسرین نقل شده:

۱- بعضی آیه را تأویل نموده‌اند به اینکه گویند «ما» در «ما انزل» ماء نافیه است نه ماء موصوله که خلاصه خداوند تعلیم دادن سحر را از آن دو ملک هاروت و ماروت نفی مینماید و بنا بر اینکه تفسیر معنی آیه چنین میشود که «سلیمان کافر نشد و خداوند نازل ننمود سحر را بتوسط آن دو ملک بلکه تعلیم دادن سحر را اکیدا نهی نمود چنانچه فرموده وَ ما یُعَلِّمانِ مِن أَحَدٍ یعنی هرگز آن دو ملک علم سحر بکسی تعلیم نمی‌نمودند بلکه مردم را آگاه مینمودند که سحر فتنه و امتحان است و بعمل سحر کافر نشوید مثل اینکه گفته شود، امر نکردم کسی را بفلان عمل مگر اینکه بوی گفتم اگر چنین کنی چنان خواهد شد بلکه شیاطین بمردم سحر میآموختند.

صفحه : ۱۶

۲- آزمودن و آموختن علم سحر دو قسم تصور دارد اگر آموختن برای اعمال سحر باشد حرام است لکن اگر برای اینکه باشد که بداند سحر چیست و فرق بگذارد بین سحر و معجزه و نیز طریق باطل نمودن سحر را بداند مانعی ندارد و چون آن معنی اول خلاف ظاهر است و تا ممکن است بایستی کلام را حمل بر ظاهر نمود و ظاهر آیه همین معنی دوم را میرساند پس بهتر اینکه است که آیه را حمل بر معنی دوم نمائیم بلکه توان گفت آموختن آن برای همین مقصود شاید داخل باشد در کلیه علومی که تعریف و تمجید در باره آن شده زیرا کسی تا دانا نباشد بعلوم سحر نمیتواند تمیز دهد بین معجزه و سحر و بداند سحر کدام است و معجزه پیمبران که از عالم ما فوق الطبیعه نزول نموده کدام است اینکه است که اولین گروهی که بموسی (ع) ایمان آوردند سحره فرعون بودند زیرا علم تحقیقی پیدا نمودند که کار موسی (ع) از منشأ دیگری نزول نموده و کار خدایی است با اینکه ایمان آوردن آنان در واقع اظهار بطلان عمل خود آنها بود که دروغ خود را فاش کردند و خود را رسوا نمودند لکن چون حقیقت بر آنها مکشوف گردید نتوانستند خودداری نمایند و اظهار ننمایند.

و نیز چنانچه معلوم است ناموس خلقت بین دو نقطه مثبت و منفی استوار گردیده خیر و شر در اینکه عالم مثل دو نقطه پرگار بدور هم میچرخند هر کجا خیر و فضیلتی یافت میشود در مقابل آن شر و فسادی عرض اندام مینماید در مقابل شیرینی تلخی، و در مقابل آسانی دشواری، در مقابل راحتی سختی، در مقابل نفع ضرر، در مقابل خوشی ناخوشی، در مقابل صحت مرض، در مقابل جوانی و نیرومندی پیری و افتادگی، و چنانچه دانشمندان گفته‌اند «تعرف الاشیاء باضدادها» هر چیزی بضدش شناخته میشود اگر تلخی تریاك نباشد هرگز شیرینی شکر نمایان نمیگردد اینست که گویند در مقابل هر موسیی فرعونی است اگر سحر ساحرین نبود کجا حقانیت اعجاز پیمبران معلوم میشد.

آری حکمت الهی چنین تقاضا نموده که تضاد در عالم بسیار باشد بلکه شالوده موجودات عالم طبیعی روی میزان تضاد قرار گرفته اگر روز در عالم نبود چگونه شب پدید می‌گردید اگر اسباب شهوترانی و تعیشات طبیعی در عالم فراهم نبود چگونه

صفحه : ۱۷

بر ترك هواهای نفسانی و اطاعت امر مولی کسی نیرومند میگردید و موفقیت پیدا مینمود برای کسب کمالات نفسانی، و از کمالات صوری و معنوی بهره‌مند میگردید.

و چون از راه لطف و کرم بر خدا لازم است که طریق خیر و شر را بانسان بیاموزد و نیز راه سعادت و شقاوت را برای او باز گرداند که دانسته و فهمیده و باختیار خود بهر طریقی که بخواهد رهسپار گردد اینکه است چنانچه از آیه برمی‌آید آن دو ملك پس از تعلیم دادن علم سحر بمردم میگفتند ما آزمایش و امتحانیم یعنی آوردن علم سحر برای آزمایش و امتحان شما است که سحر و معجزه را بشناسید و از هم تمیز دهید و پیرو پیمبران گردید و از نیرنگ‌بازی شیاطین جنی و انسی فریب نخورید.

ما یُفَرِّقُونَ بِهِ بَینَ المَرءِ وَ زَوجِهِ پس از آنکه فرمود شیاطین بمردم سحر آزمودند در مقام تأثیر سحر بر آمده که از جمله آثار سحر اینکه است که جدایی می‌اندازد بین مرد و زن او.

اعتراض

چگونه ممکن است غیر از خدا کسی یا چیزی در عالم مؤثر باشد مگر اینکه ثنویه را تصویب کنیم که قائل بدو مبدء می‌باشند یکی

را فاعل خیرات و او را یزدان نامند و دیگری را فاعل شرور و آن را اهرمن گویند.
پس اگر شیاطین دارای چنین آثاری باشند توهم می‌شود که شیطان که وی را «اهرمن» نامند فاعل شرور باشد پس باین اعتبار برای عالم دو مبدء تصور می گردد

پاسخ گوئیم

برای رفع چنین توهم فرموده وَ ما هُم بِضارِّینَ بِهِ مِن أَحَدٍ إِلّا بِإِذنِ اللّهِ گمان نشود غیر از خدا کسی تواند ضرری یا نفعی بکسی برساند آنچه در عالم واقع می گردد بخواست او و باذن او انجام می گیرد.

اعتراض

شکی نیست که فساد بین زن و شوهر که در اینکه مبارک آیه عنوان نمود و از آثار

صفحه : ۱۸
سحر بشمار آورده یکی از اقسام شر و مفسده بشمار می‌آید، چگونه مبدء عالم و واجب الوجود که خیر محض است اذن در عمل شر میدهد و اذن دادن البته همان خواستن اوست و خواستن و اراده کردن همان فعل اوست اگر رضایت بعمل سحر نداشت و اذن در انجام آن نمیداد هیچوقت چنین فسادی در عالم واقع نمیگردید پس بازگشت شرور بمبدء خیرات میگردد «با اینکه از خیر محض جز نکویی ناید»

پاسخ گوئیم

چنانچه دانشمندان گفته‌اند شر یا امر عدمی محض است یعنی هر جا شرّی و فسادی پدید گردد بازگشت آن بعدم و نیستی است یا اگر امر وجودی گرفتیم و گفتیم در مقابل خیرات که امر وجودی است عرض اندام دارد و اگر امر عدمی محض بود ممکن نبود در مقابل وجود پایدار بماند گوئیم شریّت بالعرض وجود دارد یعنی شرّ از نقص وجود پدید میگردد، موجود ناقص از جهت نقص وجودش منشأ شرور و فساد میگردد پس از اینکه بیان معلوم میشود که شر و فساد هر چه در عالم واقع گردد مبدء وجودی نمیخواهد زیرا که شر یا امر عدمی است و امر عدمی را همان عدم علت وجود وی کافی است برای نیستی آن و اگر امر وجودی گرفتیم منشأ و بازگشت آن بنقص وجود که آن نیز امر عدمی است برمیگردد و در همین مثال که جدایی بین زن و شوهر باشد و آن را از آثار سحر بشمار آورده همان عدم الفت و اتفاق بین آنان است وقتی الفت و اتفاق برداشته شد لا محاله جدایی و نفاق بین آنها پدید میگردد.
بعبارت واضحتر گوئیم تحقق و وجود هر چیزی در عالم منوط بدو چیز است:
یکی وجود مقتضی، و دیگری عدم مانع، و تمام مقتضیات وجودی از طرف مبدء کائنات تحقق پذیرد منتهی الامر از روی حکمت بشیطان و همچنین بتمام مفسدین عالم تمکن داده که مانع خیر گردند و البته وقتی مانع خیر گشتند شر که همان نبودن خیر است تحقق می‌پذیرد «و یکی از معانی اذن که فرموده إِلّا بِإِذنِ اللّهِ همان تمکن دادن شیاطین است برای مانعیت از امر خیر چنانچه در آن

آیه حکایهٔ از قول شیطان فرموده لَأُغوِيَنَّهُم أَجمَعِينَ و معلومست که اغوا نمودن و گمراه کردن همان مانعیت از

صفحه : ۱۹

هدایت است که آن امر عدمی است.

خلاصه شر و فساد چون امر عدمی و ناشی از مانعیت خیرات است مبدء وجودی نمیخواهد تا اینکه بگویی غیر از حق تعالی که مبدء خیرات و خیر محض است چیزی نمیشود مبدء شرور گردد پس شرور مبدء دیگری میخواهد همان مانع شدن از نفوذ خیر کافی است در تحقق شریت و فساد.

وَ لَقَد عَلِمُوا لَمَنِ اشتَراهُ ما لَهُ فِي الآخِرَةِ مِن خَلاقٍ محققا ساحرین دانسته و فهمیده‌اند کسی که چنین عملی کند و عمر گرانبهای خود را مصرف نماید در تعلیم گرفتن علم سحر برای اینکه فساد کند و به نشان دادن غیر واقع مردم را فریب دهد بعقل خود میداند که رویه و عمل آنها باطل است و باطل در عالم آخرت ارزشی ندارد اینکه است که چنین اشخاص از نعمت‌های اخروی بهره‌مند نمیگردند.

وَ لَبِئسَ ما شَرَوا بِهِ أَنفُسَهُم لَو كانُوا يَعلَمُونَ و اگر مفسده سحر و فساد آن را میدانستند می‌فهمیدند که بد معامله‌ای با خود نموده‌اند که حقیقت انسانیت خود را ببهاء اندك و حظ چند روزه بی‌مقدار دنیا فروختند و با اینکه ساحرین میدانستند مفسده سحر را و اینکه در اینکه عمل بهره اخروی ندارند گویا نمیدانند که چگونه سرمایه عمر خود را بمتاع اندك دنیا فروختند و ملتفت قبح عمل خود نیستند یعنی با اینکه میدانند رکاکت و قبح عمل خود را تعقل و تدبر ندارند که چه عمل بدی انجام میدهند و بازگشت آن باین است که علم بعلم ندارند یا میدانند و التفات بآن ندارند.

وَ لَو أَنَّهُم آمَنُوا وَ اتَّقَوا لَمَثُوبَةٌ مِن عِندِ اللّهِ خَيرٌ لَو كانُوا يَعلَمُونَ اگر مردم تبدیل مینمودند متابعت کردن شیاطین را و عوض سحر ایمان و تقوی را شعار خود میکردند آنچه از قبل ایمان و تقوی از جانب حق تعالی عائد آنها میگشت

صفحه : ۲۰

بهتر بود برای آنها اگر میدانستند مضرّات سحر چیست و فواید و محسّنات ایمان و تقوی چه مقدار است.

و از اینکه تقوی را مقارن نموده با ایمان معلوم میشود سحر نمودن کفر است در مقام عمل نه در مقام اعتقاد چنانچه در آیه وَ لكِنَّ الشَّياطِينَ كَفَرُوا ظاهرا مقصود کفر در مقام عمل است زیرا که معنی کفر پوشانیدن است و ساحر واقع را میپوشاند و خلاف واقع را نشان میدهد پس باین معنی کافر است.

صفحه : ۲۱

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۰۴ تا ۱۰۷]

اشاره

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَقُولُوا راعِنا وَ قُولُوا انظُرنا وَ اسمَعُوا وَ لِلكافِرِينَ عَذابٌ أَلِيمٌ (۱۰۴) ما يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن أَهلِ الكِتابِ وَ لا المُشرِكِينَ أَن يُنَزَّلَ عَلَيكُم مِن خَيرٍ مِن رَبِّكُم وَ اللّهُ يَختَصُّ بِرَحمَتِهِ مَن يَشاءُ وَ اللّهُ ذُو الفَضلِ العَظِيمِ (۱۰۵) ما نَنسَخ مِن آيَةٍ أَو نُنسِها نَأتِ بِخَيرٍ مِنها أَو مِثلِها أَ لَم تَعلَم أَنَّ اللّهَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (۱۰۶) أَ لَم تَعلَم أَنَّ اللّهَ لَهُ مُلكُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما لَكُم مِن دُونِ

اللّٰه مِن وَلِیٍّ وَ لا نَصِیرٍ (۱۰۷)

ترجمه:

ای کسانی که ایمان آورده‌اید «برسول اللّه» نگوئید «راعنا» ما را رعایت کن بلکه بگوئید ناظر احوال ما باش و سخن خدا را بشنوید و بدانید که برای کافرین عذاب دردناك مهیاست،

نه کافرین از اهل کتاب و نه مشرکین دوست نمیدارند که خیری از جانب خدا بر شما مسلمانها نازل گردد و لکن خداوند مخصوص میگرداند بفضل و رحمت خود هر کرا بخواهد و خداوند صاحب فضل عظیم است،

هر چه از آیات قرآن نسخ کنیم یا حکم آن را متروک گردانیم بهتر از آن یا مانند آن را میآوریم آیا تو نمیدانی که محققا خداوند بر هر چیزی قادر و تواناست،

آیا نمیدانی که سلطنت و پادشاهی آسمانها و زمین مخصوص باوست و بجز خدا شما را یار و یاوری نخواهد بود

توضیح آیات

اشاره

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا چنانچه مفسرین شماره نموده‌اند در هشتاد و پنج جای قرآن مجید خطاب بمؤمنین فرموده بلفظ یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا و چنین خطابی مشعر بشرافت و بزرگواری اینکه امت است زیرا که هیچیك از امم پیمبران سابق باین لفظ مخاطب نگردیدند بلکه در جاهایی از قرآن بلفظ قوم آنها را معرفی نموده مثل «قوم نوح» «قوم هود» و در جای دیگر بلفظ اصحاب آنان را ستوده مثل «اصحاب مدین» «اصحاب الرس» و بعضی از مفسّرین گفته‌اند خطاب یا ایها المؤمنون مخصوص بمؤمنین عصر

صفحه : ۲۲

رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است از مهاجرین و انصار نظر به اینکه خطابات شفاهیه در هر کجا از قرآن که باشد مخصوص بحاضرین زمان خطاب است و اینکه غائبین و تابعین با حاضرین در احکام مساوی میباشند منافی نیست با اینکه خطابات شفاهیه مخصوص بزمان خطاب باشد.

لکن میتوان گفت اگر چه در مخاطبات عرفی خطاب بمعدوم نمودن معقول نیست لکن در اینجا چون خطاب از طرف حق تعالی است و گذشته و آینده و حاضر و غائب در احاطه علم حضوری او سبحانه یکسان و مساوی است، پس باین لحاظ ممکن است گفته شود وقتی خطاب عزت از مصدر احدیت صادر میگردد یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا مقصود تمام مؤمنین از صدر اسلام تا روز قیامتند و همه مشمول اینکه خطابند صدر المتألهین در اسفار چنین گوید که خطابات قرآن مثل یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا یا أَیُّهَا الإِنسانُ مخصوص باحباء و متألهین و دوستان و نزدیکان است نه غافلین و کسانی که از رحمت او دورند زیرا چنین افرادی از درك رموز و اسرار قرآن نصیبی ندارند مگر الفاظ و کلماتی که بشنوند و اگر لایق بودند خداوند آنها را شنوا میگردانید برای فهم رموز قرآنی وَ لَو عَلِمَ اللّهُ فِیهِم خَیراً لَأَسمَعَهُم وَ لَو أَسمَعَهُم لَتَوَلَّوا وَ هُم مُعرِضُونَ«۱» سوره انفال آیه ۲۳ پایان و إبن عباس از رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم چنین نقل مینماید که «خداوند نازل نفرمود آیه‌ای که در آن «یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا» باشد مگر آنکه علی علیه السلام امیر و رئیس آنها میباشد» و از عبد اللّه عباس است که هر کجا از قرآن «یا أَیُّهَا النّاسُ» است در مکه نازل شده و هر کجا «یا أَیُّهَا الَّذِینَ

آمَنُوا» است در مدينه نازل گشته.

لا تَقُولُوا راعِنا مفسرين گوينـد شأن نزول آيه اينكه است كه مسلمانان آمدنـد نزد رسول اكرم صـلى اللّه عليه و آله و سلّم و گفتند «راعنا» ما را مراعات كن و بما مهلت ده تا آنكه كلام تو را بفهميم و اينكه لفظ

---

(۱) و اگر خدا ميدانست كه در آنان خيرى هست هر آينه آنها را شنوا ميگردانيد و اگر آنها را شنوا گردانيده بود هر آينه پشت ميكردند يعنى «از غير حق» اعراض مينمودند

صفحه : ۲۳

راعنا بلغت يهوديان دشنام بوده چنانچه در جاى ديگر فرموده وَ راعِنا لَيًّا بِأَلسِنَتِهِم وَ طَعناً فِي الدِّينِ(۱)» سوره نساء آيه ۴۸، يهوديان وقتى اينكه لفظ را شنيدند غنيمت شمردند گفتند ما محمّد را دشنام ميداديم اكنون بهانه بدست آورديم كه او را آشكارا دشنام دهيم ميآمدند و ميگفتند راعنا يا محمّد و مى‌خنديدند و استهزاء ميكردند رسول اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم از آن غافل بود سعد معاذ باين لغت آشنا بود و مقصود آنان را فهميد گفت بآن خدايى كه محمّد را بحق فرستاده اگر دفعه ديگر اينكه كلمه را بگوئيد جواب شما را با شمشير خواهم داد يهوديان گفتند چرا صحابه و مسلمانان چنين مى گويند سعد معاذ گفت آنها خير و خوبى ميطلبند و شما دشنام ميدهيد.

اينكه بود كه خداوند اينكه آيه را فرستاد كه چون يهوديها باين كلمه «راعنا» توريه ميكنند و دشنام ميدهند شما مؤمنين كلمه راعنا نگوئيد بلكه بگوئيد «انظرنا» نظر كن بما، و بعضى از مفسرين گفته‌اند «انظرنا» يعنى «انتظرته» توقف فرما تا ما كلام تو را بشنويم و در آن تأمل نمائيم.

و در وجه نهى از گفتن كلمه «راعنا» و امر بگفتن «انظرنا» احتمالات ديگرى نيز داده شده مثل اينكه گويند اينكه كلمه را اعراب غالبا در مقام سخريه و لغو گويى ميگفتند لهذا خداوند مؤمنين را نهى فرمود از اينكه در مقابل رسول اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم چنين كلمه‌اى گويند، يا مقصود يهوديها از كلمه «راعنا» اينكه بوده كه تو راعى و چوپان گله ما باش، يا آنكه راعنا كلمه‌اى بود كه عالى نسبت بدانى ميگفت اينكه بود كه مؤمنين را نهى نمودند كه در مقام مخاطبه با رسول صلى اللّه عليه و آله و سلّم چنين كلامى بگويند چنانچه در جاى ديگر فرموده لا تَجعَلُوا دُعاءَ الرَّسُولِ بَينَكُم كَدُعاءِ بَعضِكُم بَعضاً سوره نور آيه ۶۳.

«وَ اسمَعُوا» استماع نمائيد و اطاعت كنيد و استماع شما مثل استماع يهود نباشد كه گفتند «سمعنا و عصينا» شنيديم و مخالفت نموديم.

---

(۱) يهوديان چنين ميگويند به پيغمبر اكرم (ص) كه مهلت ده بما و زبان خود را باين راعنا ميجنبانند براى اينكه در دين طعنه زنند.

صفحه : ۲۴

ما يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن أَهلِ الكِتابِ وَ لَا المُشرِكِينَ‌ود در لغت بمعنى دوستى و محبتى كه با آرزوى رسيدن بمحبوب آميخته باشد و در شأن نزول آيه چنين گويند كه بعضى از يهوديها اظهار دوستى و خيرخواهى و رفاقت بمؤمنين مى‌نمودند و براى اينكه مؤمنين فريب كفار را نخورند خداوند برسول خود خبر ميدهد كه كفارى كه از اهل كتاب مى‌باشند با شما دوستى ندارند.

أَن يُنَزَّلَ عَلَيكُم مِن خَيرٍ مِن رَبِّكُم كفار و مشركين از روى حسد و رقابت هرگز دوست نمى‌دارند كه خير و خوبى از طرف پروردگار شما بتوسط رسول اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم براى شما مؤمنين فرود آيد.

ظاهرا مقصود از كفار اهل كتاب يهوديانند و مقصود از مشركين بت‌پرستان و شايد ضديت يهوديها نسبت بمسلمانها براى اينكه

بوده که از آن خودخواهي و حسد و حب‌ نفسي که گويا جبلي آنها بوده خود را سزاوارتر مي‌دانستند که پيغمبر خاتم صلي اللّه عليه و آله و سلّم بين آنها و از نژاد آنها مبعوث گردد اينکه بود که از راه حسد، کينه‌ورزي مينمودند و از هر راهي که ممکن بود مي‌خواستند در مقام ايذاء مؤمنين بر آيند زيرا آنها چنين گمان مي‌کردند که مقام نبوت و رسالت مثل باقي مقامات رسالت منوط باسباب ظاهري است که بشود بحقه بازي و تدليس مقام و منزلتي بدست آورد.

وَ اللّه‌ُ يَختَص‌ُّ بِرَحمَتِهِ مَن يَشاءُ خداوند اختصاص مي‌دهد برحمت خود هر کس را بخواهد و ظاهرا مقصود از آن رحمت خاص که بعضي از مقربين مخصوص بآن گشته‌اند آن مقام نبوت و رسالت است و خواستن آن جزافي نيست بلکه از روي حکمت و تدبير است چنانچه فرموده:

اللّه‌ُ أَعلَم‌ُ حَيث‌ُ يَجعَل‌ُ رِسالَتَه‌ُ«۱» سوره انعام آيه ۱۲۴، مقام نبوت و رسالت مقامي است که تنها عده‌اي از نفوس زکيه حائز آن گرديده‌اند.

---

(۱) خدا ميداند که مقام رسالت و نبوت را در کجا قرار دهد

صفحه : ۲۵

وَ اللّه‌ُ ذُو الفَضل‌ِ العَظِيم‌ِ آري هر فضل و احساني که بهر کسي رسد ترشحي است از درياي فيض غير متناهي الهي که از راه کرم افاضه مينمايد بهر که بخواهد بدون اينکه استحقاقي در کار باشد زيرا که او فياض مطلق است و بخل در مبدء فياض نيست لکن البته احسان محل قابلي ميخواهد تمام پيمبران آمدند که بما بياموزند آنچه را که بآن موقعيت پيدا نمائيم براي قبول فيض در حديث از پيغمبر اکرم صلي اللّه عليه و آله و سلّم است

۱» ان للّه في ايام دهرکم نفحات الا فتعرضوا لها«

علي الدوام ترشحات فيض رحمت از مبدء فياض ريزش دارد و نسيم خنک فيوضات ازلي بر قلب سوخته عشاق الي اللّه ميوزد بايستي خود را مهياي قبول رحمت گردانيم و مستعد فيض گرديم.

ما نَنسَخ مِن آيَةٍ نسخ در لغت بمعني تبديل و تغيير و زائل نمودن است مثل اينکه عرب گويد «نسخت الشمس الظل» نور خورشيد سايه را زائل گردانيد.

و نسخ باصطلاح فقهاء منتهاي مدت حکم است که پس از مدتي حکم را بردارد و تبديل نمايد بحکم نيکوتر از آن يعني از همان ابتدايي که فرود آمده موقت بوده بمدت معين نه اينکه اول حکم دائمي باشد و بعد بدايي پديد گشته که حکم برداشته شود چنانچه نسبت باصل شريعتها چنين است که بعضي تبديل ببعضي گرديده مثل شريعت موسي (ع) بعيسي (ع) و شريعت عيسي (ع) بشريعت سيدنا محمّد صلي اللّه عليه و آله و سلّم که از اول تشريع محدود بمدت معين و زمان محدودي از روي حکمتي که مقتضي آن بوده انجام گرفته و نسبت ببعضي از احکام شريعت اسلام نيز همين رويه و قاعده جريان داشته و حکمت رباني چنين تقاضا مينموده که از ابتدا حکم موقت و محدود بمدت معين تأسيس مي‌گشته و بگمان مردم حکم دائمي است پس از آنکه مدت حکم منقضي ميشد

---

(۱) محققا بدانيد که در روزهاي عمر شما از خدا نفحاتي است آگاه باشيد و خود را در معرض آن نفحات در آوريد و «شايد مقصود از نفحات فيض رحماني است»

صفحه : ۲۶

و حکم دیگر بجای آن تأسیس می‌شد میگفتند فلان حکم نسخ گردیده.

بعضـی از مفسرین در شأن نزول آیه چنین گویند یهودیها به پیغمبر اسلام طعنه زدند که محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم رأی ثابت متین ندارد حکمی می‌آورد بعد پشیمان میشود دستور دیگری میدهد و حکم را عوض می‌نماید اینکه بود که اینکه آیه بر رد آنان فرود آمـد، که اینکه کار مثل تبـدیل شـریعت و دینی بشـریعت و دین دیگر بدست خداست نه بدست محمّد صـلی اللّه علیه و آله و سلّم یک وقت مصلحت در دوام حکم و دوام شریعت است مثل دوام شریعت اسلام که بایستی تا قیامت باقی ماند و گاهی مصلحت تقاضا میکنـد که حکمی از احکام شـریعت نسخ گردد برای آنکه مصـلحت در دوام آن نیست تا یک مدتی اقتضاء بقاء دارد و پس از آن بحکم دیگری تبدیل گردد و نظیر اینکه آیه آیه دیگری است که:

وَ إِذا بَدَّلنا آيَةً مَكانَ آيَةٍ وَ اللّهُ أَعلَمُ بِما يُنَزِّلُ«۱» سوره نحل آیه ۱۰۳ بعضـی از علمای تفسیر آیه را تعمیم داده و طوری تفسیر نموده که شامل شود تکوینیات و تشریعیات را و اینکه مقصود از نسخ آیه تبدیل اثر آیه است نه برداشتن اصل آیه و در اینجا مقاله‌ای دارد که خلاصه آن را ترجمه مینمایم.

چنین اظهـار مینمایـد که آیه بمعنی علامـت است و مقصود از زائـل شـدن و تبـدیل دادن آن بآیه دیگر نه اینکه است که حقیقتا آیه معدوم گردد و باطل شود بلکه حکمی که از آیه معلوم میشد و آیه دلالت بر آن داشت و از آبار آیه بشـمار میرفت برداشته می‌شود زیرا که حکم بر متعلق نموده بر آیه باعتبـار وصف علامـت بودن آن اینکه است که مقـارن نموده بقوله تعـالی أَ لَم تَعلَم أَنَّ اللّهَ عَلی كُلِّ شَیءٍ قَدِيرٌ قدرت دارد علامتی را بردارد و بجای آن علامت دیگر گذارد که مثل آن یا بهتر از آن باشد، پس آیه که از طرف حق تعالی فرود آمـده باقی است و حکم آنکه تکلیفی از تکالیف یا اثر دیگری داشته باشـد دائمی نیست بلکه مـدت دارد که وقتی مدت منقضـی گردید حکم برداشته میشود یا آن اثر زائل میگردد و شاهد بر اینکه مطلب اینکه است که نسیان را مقارن بنسخ نموده ما نَنسَخ مِن آيَةٍ أَو نُنسِها یعنی همین طوری که اثر آیه «حکم»

---

(۱) وقتی تبدیل نمائیم آیه‌ای بجای آیه دیگر و خداوند داناتر است به آنچه فرود آورد

صفحه : ۲۷

برداشـته میشود اثر عملی آن نیز برداشـته میشود و علامـتی بهـتر از آن یـا مثـل آن بجـای آن گذاشـته میشود و آیـات قرآنی باعتبـار علامـت و نشانه بودن مختلف میگردد باختلاف اشـیاء و از حیث جهات و موارد و موضوعات نیز در هر موردی حکمی و اثری دارد چنانچه آیات قرآن آیات اللّهانـد باعتبار عجز بشـر از اینکه بتواند مثل آن را بیاورد و آیات احکام آیهٔ اللّهاند باعتبار حصول تقوی و قرب بحق تعالی و نیز در آیات تکوینی موجودات آفاقیه و انفسیه آیـهٔ اللهاند باعتبار اینکه آنها نشانهای وجود و مظاهر علم و قدرت و صـفات جمال و جلال باری میباشـند و نمایش میدهنـد وجود حقانی را و انبیاء و اولیای الهی آیهٔ اللّه اند باعتبار تبلیغ و رهنمایی و ارشاد خلق بسوی حق و حقیقت.

پس باین اعتبار آیه اعم است از آیات قرآنی و غیر آن و برای آیات قرآنی جهات بسـیاری توان تصور نمود و هر گاه نسبت ببعضی اثرش زایـل گردد نسبت بباقی جهات اثرش باقی مانـد مثل اینکه اگر آیه‌ای از آیات اثرش از حیث احکام شـرعی برداشـته شود اثر دیگرش مثل فصاحت و بلاغت و اعجاز و غیر آن باقی میماند.

و اینکه گفتیم آیه و علامت بودن شـیء اعم است و بحیثیات و جهات مختلف می- گردد اسـتظهار نموده‌ایم از عمومی که اسـتفاده میگردد از قـوله تعـالی أَ لَم تَعلَم أَنَّ اللّهَ عَلی كُلِّ شَیءٍ قَدِيرٌ، أَ لَم تَعلَم أَنَّ اللّهَ لَهُ مُلكُ السَّمـاواتِ وَ الأَرضِ و اینکه دو آیه چنـان مینماید که بر رد اعتراض یهودیان فرود آمده باشد که ممکن است بدو جهت اعتراض شود:

اعتراض اول

آنچه از سماء قدرت و علم ازلى فرود آيد بايستى داراى مصلحت تام و تمام باشد و اگر نسخ شود آن مصلحت فوت ميگردد و نميشود مصلحت فوق آن قائم مقام آن گردد زيرا اگر چنين باشد معلوم ميشود آيه اولى مشتمل بر مصلحت تام و تمام نبوده بلكه نقصى در آن پديد گشته كه مقتضى نسخ گرديده با اينكه مقام الوهيت برتر از آن است كه چنين نسبتى بآن داده شود زيرا كه قانون‌گذارى او مثل قانون‌گذارى بشر نيست كه تحت تأثير طبيعت واقع گردد و هر روزى رأى تازه‌اى پديد آرد و مطلع گردد

صفحه : ٢٨

بر چيزى كه نميدانسته و اختلاف رأى ناشى از نقطه ضعف بشر و جهل وى پديد ميگردد كه احاطه بجهات مصلحت ندارند و نيز بشر چنين قدرت و توانايى كه حكمى انشاء كند كه تخلف‌پذير نباشد.

پاسخ

آنجا كه فرموده أَ لَم تَعلَم أَنَ‌َّاللّه‌َ عَلي كُل‌ِّ شَي‌ءٍ قَدِيرٌ بخوبى جواب اينكه اعتراض داده ميشود يعنى خداوند عاجز نيست از اينكه بجاى آيه اول آيه ديگرى گزيند كه از حيث حكمت و مصلحت مثل آن يا بهتر از آن باشد زيرا كه جهات مصلحت محدود بحد معينى نيست و نيز قدرت او غير متناهى است.

اعتراض دوم

اگر چه بگوئيم قدرت او سبحانه عموم دارد لكن وقتى چيزى متعلق قدرت گرديد و آن شي‌ء موجود شد ديگر از تحت اختيار او بيرون مى‌رود مثل اعمال اختيارى بشر كه تا مادامى تحت اختيار وى است كه صورت عمل خارجى بخود نگرفته وقتى فعل از او صادر گرديد ديگر از تحت اختيار وى خارج گرديده پس وقتى حكمى را صادر گردانيد يا آيتى نازل نمود ديگر چطور بر ميگرداند و نسخ مينمايد.

پاسخ گوئيم

خداوند از اينكه اعتراض پيش‌بينى كرده باين آيه أَ لَم تَعلَم أَنَ‌َّاللّه‌َ لَه‌ُ مُلك‌ُ السَّماوات‌ِ وَ الأَرض‌ِ وَ ما لَكُم مِن دُون‌ِ اللّه‌ِ مِن وَلِي‌ٍّ وَ لا نَصِيرٍ يعنى ملك آسمان و زمين بدست خداست و در هيچ حالى از تحت اختيار او خارج نميگردد و هر طورى بخواهد در آن تصرف مينمايد و كسى مالك چيزى نميشود نه ابتدائا و نه پس از آنكه خداوند وى را مالك گرداند زيرا كه مالك گردانيدن او مثل آن نيست كه ماها كسى را مالك گردانيم و ملك از تصرف خودمان خارج گردد چگونه ممكن مالك مى‌گردد در حالى كه فقير است در صورتى كه غنى بنظر مى‌آيد پس هر حكمى يا آيتى كه در عالم آرد از تحت اختيار او خارج نمى‌گردد پايان

صفحه : ۲۹

آری همین بود منشأ توهم یهودیها که گفتند «ید اللّه مغلولة» که عالم را مثال کارخانه یا ساعتی تصور نمودند که پس از آنکه اجزاء آن مرتب گردید و بکار افتاد بخودی خود مدتی کار میکند، و در رد آنها فرموده غُلَّت أَیدِیهِم بَل یَداهُ مَبسُوطَتانِ دست آنها بسته باد بلکه دو دست خدا باز است که هم قبض می‌کند و هم بسط مینماید می‌دهد و می‌گیرد

(العبد و ما فی یده کان لمولاه)

وجود ممکن اعم از اینکه عین باشد یا حکم آیه باشد یا علامت یا غیر آن وجود استقلالی نیست بلکه چنانچه محققین از حکماء گفته‌اند وجود ربطی و ظلی است هم پیدایش او و هم بقاء آن بسته باراده خالق او است زیرا ممکن در هیچ حالی از حالات هستی و نیستی از حقیقت امکانی بیرون نمی‌رود پس همان طور که در پیدایش محتاج بعلت و سبب است که وی را از نیستی بهستی آرد همین طور در بقاء وجود محتاج بعلت مبقیه است که بایستی علی الدوام از طرف مبدء فیض وجود باو برسد و گر نه فورا معدوم می‌گردد.

گر فیض تو لحظه‌ای بعالم نرسد معلوم شود بود و نبود همه کس خلاصه نظر ببعضی روایات میتوان چنین اظهار نمود که نسخ اختصاص باحکام شرعیه ندارد بلکه در امور تکوینی نیز ممکن است نسخ واقع گردد یعنی در آیات آفاقیه و انفسیه هر گاه مصلحت اقتضا نماید اثر و علامتی را محو میگرداند و بجای آن علامت بهتر میگذارد یَمحُوا اللّهُ ما یَشاءُ وَ یُثبِتُ وَ عِندَهُ أُمُّ الکِتابِ«۱» سوره رعد آیه ۳۹، و شاهد بر اینکه نسخ آیه اعم از احکام و غیر احکام است روایات بسیاری است که از ائمه طاهرین علیهم السلام رسیده در تفسیر نعمانی از امیر المؤمنین علی علیه الصلاة و السلام روایت میکند که حضرتش بعد از بیان عده‌ای از آیات ناسخ و منسوخ فرموده خداوند نسخ نمود آیه ما خَلَقتُ الجِنَّ وَ الإِنسَ إِلّا لِیَعبُدُونِ«۲» سوره ذاریات آیه ۲۶، به آیه وَ لا یَزالُونَ مُختَلِفِینَ إِلّا مَن رَحِمَ رَبُّکَ وَ لِذلِکَ خَلَقَهُم

---

(۱) محو میکند خدا آنچه بخواهد و ثابت میگرداند و نزد اوست ام الکتاب شاید مقصود از ام الکتاب لوح محفوظ باشد که تغییر و تبدیلی در او نیست

(۲) خلق نکردم جن و انس را مگر برای عبادت «لیعبدون تفسیر شده به لیعرفون» [.....]

صفحه : ۳۰

یعنی برای رحمت خلق کرد آنها را، سوره هود آیه ۱۲۰.

و از اینکه حدیث میتوان استفاده نمود که نسخ در آیه اعم است یعنی منحصر باحکام نیست زیرا که ظاهر آیه اول غایت و فایده خلقت جن و انس را منحصر میگرداند بعبودیت و بندگی و آیه دوم فایده خلقت را منحصر میگرداند برحمت خود، پس انحصار اول بانحصار دوم نسخ گردید.

و از اینکه قبیل آیات در کلام اللّه بسیار دیده میشود، در تفسیر عیاشی از امام محمّد باقر علیه السلام چنین روایت میکند که فرموده نسخ شامل بداء نیز میشود یَمحُوا اللّهُ ما یَشاءُ وَ یُثبِتُ وَ عِندَهُ أُمُّ الکِتابِ لکن چنانچه گفته شد مشهور و معروف بین دانشمندان اینکه است که در امور تکوینیّه هر جا خلاف مطلب ظاهر شد آن را بداء نامند و راجع بامور تشریعیّه هر حکمی که مدت آن سر آمد و دستور دیگری رسید آن را نسخ گویند.

خلاصه فرق است بین نسخ و بداء که نسخ راجع بدستورات شرعی است و بنسخ چنین اظهار میشود که اینکه حکم منسوخ تا اینکه وقت موقعیت اجراء داشته نه بیشتر پس بایستی نسخ گردد زیرا که احکام تابع مصالح عمومی است و حکم دیگر مثل آن یا بهتر از

آن جایگزین گردد.
لکن بایستی دانسته شود که تغییر و تبدیل قوانین و مقررات شرع بدست خود شارع است کس دیگر را نمیرسد حتی امام که خلیفه و جانشین پیمبر است در احکام و قوانین برأی و سلیقه خود تصرف نماید و قانونی را تبدیل بقانون دیگر یا حکمی را عوض نماید، قانون محمدی صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که تا قیامت موقعیت دارد که بین جامعه بشری ابراز فعالیت نماید.
أَو نُنسِها نَأتِ بِخَیرٍ مِنها أَو مِثلِها مشهور بین قراء «او ننسها» بضم نون است، مگر ابو عمرو بن کثیر که او بفتح نون تلاوت نموده، بنا بقرائت اول ننسها از نسیان و فراموشی است یعنی آیه را از یاد ببریم و نسیان در لغت بمعنی ترک نمودن نیز آمده.

صفحه : ۳۱

و اینکه آیا مقصود از فراموش شدن آیه اینکه است که پیمبر آیه را در موقع نسخ فراموش میکند که اینکه فراموشی بحکمت الهی انجام میگیرد یا مؤمنین و کسانی که آیه را شنیده بودند فراموش میکنند گفتاری از مفسرین نقل شده:
۱- نسیان بمعنی ترک است مثل قوله تعالی نَسُوا اللّهَ فَنَسِیَهُم سوره ۹ آیه ۶۹ خدا را ترک کردند خداوند رحمت خود را نسبت بآنها ترک نمود.
۲- بمعنی نسیان و باین معنی نسیان راجع میگردد بامت که وقتی حکم نسخ میشود و مأمور میگردانند بترک عمل بطول ایام حکم فراموش میشود و چون نسیان مخصوصا راجع بوحی و آیات قرآنی منافی با مقام عصمت است اینکه است که نسبت دادن به پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم روا نیست.
از سهل بن حنیف چنین روایت میکنند که روزی مردی در مجلس رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم بلند شد و گفت یا رسول اللّه چند آیه از قرآن میدانستم و در نماز میخواندم صبح هر چه خواستم آن آیات را بخوانم فراموش کرده بودم حتی یک حرف از آن در نظرم نیامد دیگری برخواست و گفت من هم همین طور آیات را فراموش نمودم، سومی برخواست او نیز همین طور اظهار نمود که آیاتی در نظر داشتم فراموش نمودم حضرت فرمود اینکه آیات نسخ شده و چون آیه‌ای منسوخ گردد خداوند آن را از ذهنها ببرد.
و اگر ننسها را بمعنی ترک گرفتیم معنی آیه چنین میشود که هر آیه‌ای که منسوخ گردید ترک میگردد یا امر میکنیم بترک کردن آن.
نَأتِ بِخَیرٍ مِنها أَو مِثلِها اگر مقصود از آیه آیات احکام باشد معنی آیه چنین میشود که هر آیه‌ای که نسخ نمودیم و از نظر محو گردانیدیم آیه بهتر و جامع‌تر از آن را میآوریم که خوب‌تر و آسانتر و بهتر باشد از آیه اول یا در خوبی و جامعیت مثل آن باشد و اگر از نسخ عمومیت استفاده نمودیم معنی آیه چنین میشود، که آنچه در عالم از امور تکوینی یا تشریعی پدید آوردیم و بعد آن را اعدام نمودیم و محو گردانیدیم بهتر از آن را ایجاد مینمائیم که اصلح و نافعتر باشد

صفحه : ۳۲

آری چون عالم رو بکمال میرود و اجزاء عالم مضبوط و هر جزئی از آن بجای خود قرار گرفته روی اینکه قاعده هر جزئی از عالم اعدام گردد یا حکمی از احکام یا قانونی از قوانین مدنی یا شرعی محو گردد بایستی مثل آن یا بهتر از آن بجای آن گذاشته شود که تبدیل باحسن و نیکوتر گشته و بحال مردم نافعتر باشد.
أَ لَم تَعلَم أَنَّ اللّهَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ الف استفهام برای تفریع است آیا نمیدانی یعنی میدانی که خداوند بر همه چیز قدرت و توانایی دارد بعضی از مفسرین عموم قدرت را اختصاص داده بمعدومات نه بموجودات نظر به اینکه آنچه موجود گردیده از مقدریت

خارج گرديـده «لكن چنانچه گفته شد اينكه حرف منافات دارد با عموم قدرت الهى و اينكه شـخص مقايسه نموده قدرت تامه ازلى واجب الوجود را بقدرت خلق كه وقتى عملى يا كلامى از او صادر گرديد از حيطه اقتدار وى خارج ميگردد و ندانسته كه مخلوقات و ممكنات نه قبل از وجود و نه بعد از آن در هيچ حالى از اقتدار خداى سبحان خارج نيستند، ماها وقتى عملى انجام داديم يا حرفى زديم ديگر قـدرت نـداريم آن را برگردانيم يـا محو سازيم لكن عموم قـدرت ازلى الهى ميرسانـد كه ممكنات همانطورى كه قبل از ايجاد در قبضه قـدرت اوينـد بعد از ايجاد نيز همين طوراند كه در هيچ حالى از تحت استيلاى او خارج نيسـتند، وجود ممكن وجود استقلالى نيست كه پس از ايجاد بخودى خود باقى بماند و شايد اشاره بهمين مطلب دارد قوله تعالى.

أَ لَم تَعلَم أَنَ‌اللّه‌َ لَه‌ُ مُلك‌ُ السَّماوات‌ِ وَ الأَرض‌ِ «الف» براى تفريع است يعنى ميدانى كه محققا خداوند مالك آسـمانها و زمين اوست و آنچه هست مالك او و تحت اختيار وى است و در هيچ حالى از تصـرف او بيرون نميرود وَ ما لَكُم مِن دُون‌ِ اللّه‌ِ مِن وَلِي‌ٍّ وَ لا نَصِيرٍ «مـاء» نـافيه و «مـن» زائـده اسـت، و «ولى» بمعنى دوسـت صـادق «لكم» اشـاره بمـؤمنين است يعنى جز خـدا براى شـما يـار و يـاور و كمك‌كننده‌اى نيست، و ظاهرا اينكه

صفحه : ۳۳

جمله نيز متفرع بر آن دو جمله قبـل است كه چون قـدرت ازلى الهى احـاطه دارد بهمه چيز و همه تحت اراده و اختيار وى واقعنـد و همه ملك او و در تصـرف اويند پس فقط اوست دوست شما و امور شما بدست اوست و متصرف در همه چيز است زيرا كه او قادر و توانـا است كيست بتوانـد شـما را كمك و يارى كنـد در صورتى كه خودش عاجز و فقير است كسـى كه خود عاجز و فقير اسـت چگونه توقع كمك از آن توان داشت، پس مؤمن واقعى كسى است كه هميشه دلش بسوى حق نگران باشد و از او يارى طلبد و در تمامى امور دنيوى و اخروى از او كمك بخواهد.

و بعضـى از مفسرين آيات ناسخ و منسوخ را در بيست موضع از قرآن تعداد و شماره نموده و پس از تعداد آيات چنين گويد كه در بسـيارى از آنها گفتگو است كه آيا از قبيل ناسخ و منسوخ بشـمار ميرود يا نه و قدر مسـلم را شانزده آيه بحساب آورده، لكن ظاهرا آن شانزده آيه نيز مسلم نيست كه از قبيل ناسخ و منسوخ بشمار آيد و موضع بحث آن كتب فقهيه است.

صفحه : ۳۴

[سوره البقرة (۲): آيات ۱۰۸ تا ۱۱۳]

اشاره

أَم تُرِيـدُون‌َ أَن تَسـئَلُوا رَسُولَكُم كَما سُـئِل‌َ مُوسـى مِن قَبل‌ُ وَ مَن يَتَبَـدَّل‌ِ الكُفرَ بِالإِيمان‌ِ فَقَـد ضَل‌َّ سَواءَ السَّبِيل‌ِ (۱۰۸) وَدَّ كَثِيرٌ مِن أَهـل‌ِ الكِتاب‌ِ لَو يَرُدُّونَكُم مِن بَعدِ إِيمانِكُم كُفّاراً حَسَداً مِن عِندِ أَنفُسِـهِم مِن بَعدِ ما تَبَيَّن‌َ لَهُم‌ُ الحَق‌ُّ فَاعفُوا وَ اصفَحُوا حَتّى يَأتِي‌َ اللّه‌ُ بِأَمرِه‌ِ إِن‌َّ اللّه‌َ عَلى كُل‌ِّ شَي‌ءٍ قَدِيرٌ (۱۰۹) وَ أَقِيمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّكاةَ وَ ما تُقَـدِّمُوا لِأَنفُسِـكُم مِن خَيرٍ تَجِدُوه‌ُ عِندَ اللّه‌ِ إِن‌َّ اللّه‌َ بِما تَعمَلُون‌َ بَصِـيرٌ (۱۱۰) وَ قـالُوا لَن يَـدخُل‌َ الجَنَّةَ إِلاّـ مَن كـان‌َ هُوداً أَو نَصـارى تِلـك‌َ أَمانِيُّهُم قُل هاتُوا بُرهانَكُم إِن كُنتُم صادِقِين‌َ (۱۱۱) بَلى مَن أَسلَم‌َ وَجهَه‌ُ لِلّه‌ِ وَ هُوَ مُحسِن‌ٌ فَلَه‌ُ أَجرُه‌ُ عِندَ رَبِّه‌ِ وَ لا خَوف‌ٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُون‌َ (۱۱۲)

وَ قـالَت‌ِ اليَهُودُ لَيسَت‌ِ النَّصارى عَلى شَي‌ءٍ وَ قالَت‌ِ النَّصارى لَيسَت‌ِ اليَهُودُ عَلى شَي‌ءٍ وَ هُم يَتلُون‌َ الكِتاب‌َ كَـذلِك‌َ قال‌َ الَّذِين‌َ لا يَعلَمُون‌َ مِثل‌َ قَولِهِم فَاللّه‌ُ يَحكُم‌ُ بَينَهُم يَوم‌َ القِيامَةِ فِيما كانُوا فِيه‌ِ يَختَلِفُون‌َ (۱۱۳)

ترجمه

. آیا شما مسلمانان میخواهید از پیغمبر خود پرسش کنید و درخواست نمائید چنان درخواستی که در سابق برین بنی اسرائیلیان از موسی (ع) کردند و کسی که تبدیل نماید کفر را بایمان (که کفر را بجای ایمان گزیند) چنین کسی گمراه گردیده و از راه راست منحرف شده،

بسیاری از اهل کتاب دوست دارند که شما را از ایمان برگردانند بکفر از روی حسدی که از نفس و سریره آنان پدید گردیده پس از آنکه حق بر آنها ظاهر و ثابت شده (و اگر از آنها بر شما ستمی وارد گردید) بگذرید و عفو نمائید تا وقتی که فرمان خداوند «بجنگ یا صلح برسد» البته خداوند بر هر چیزی و بر هر حکمی قادر و توانا است،

ای مسلمانان بپای دارید نماز را و زکاة مال خود بدهید و آنچه از خیر و خوبی که پیش برای خود بفرستید نزد خدا خواهید یافت البته خداوند بآنچه میکنید آگاهست،

و یهودیان گفتند هرگز داخل بهشت نمی‌شود مگر

صفحه : ۳۵

کسی که یهودی باشد یا نصرانی چنین است آرزوی آنها بگو بر اینکه مدعا برهان آورید اگر راست می گویید،

آری کسی که تسلیم خدا گردید و نیکوکار شد البته پاداش عمل نیك او نزد پروردگار اوست و برای چنین کسی هیچ خوف و اندوه و حزنی نخواهد بود

یهودیها مدعی ایند که نصاری را چیزی «در دست» نیست و نصاری مدعی ایند که «در دست» یهودیها چیزی نیست در صورتی که هر دو طائفه میخوانند کتاب آسمانی را اینگونه گفتارها نظیر قول کسانی است که نمیدانند کتاب آسمانی را خداوند در روز قیامت بین آنان حکم مینماید.

توضیح آیات

أَم تُرِیدُونَ أَن تَسئَلُوا رَسُولَکُم کَما سُئِلَ مُوسی مِن قَبلُ ظاهرا خطاب بمسلمانها است که از پیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم سؤالاتی مینمودند نظیر سؤالاتی که بنی اسرائیل از جناب موسی میکردند مثل اینکه گفتند «أَرِنَا اللّهَ جَهرَةً» و امثال آن و خداوند در مقام سرزنش آنها بر آمده که چون شما بهترین امتها می‌باشید چنین سؤالات احمقانه‌ای که بنی اسرائیل از موسی (ع) مینمودند شما از پیغمبر خود نمائید شما امت وسط و بهترین امم هستید کُنتُم خَیرَ أُمَّةٍ أُخرِجَت لِلنّاسِ تَأمُرُونَ بِالمَعرُوفِ وَ تَنهَونَ عَنِ المُنکَرِ«۱» سوره آل عمران آیه ۱۰۶ و از مجاهد روایت می کنند که وقتی قریش گفتند کوه صفا را برای ما طلا و نقره کن اینکه آیه فرود آمد و از احادیث بر می‌آید چون در ابتداء اسلام مردم از رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم ایرادات بی‌مورد می گرفتند برای منع آنها اینکه آیه فرود آمده.

و شاید خطاب به یهودیان باشد زیرا که بسیاری از اینکه سوره راجع بیهودیان است و بنا بر اینکه معنی آیه چنین می‌شود که شما بنی اسرائیلیان از پیغمبری که برای شما فرستادیم سؤالاتی می کنید که در محال بودن مثل سؤالاتی ماند که قبلا پدران شما از موسی (ع) میکردند.

---

(۱) شما (مسلمانها) بهترین امتها میباشید که خارج از مردم گردیده‌اید به اینکه امر بمعروف و نهی از منکر کنید

صفحه : ۳۶

وَ مَن یَتَبَدَّلِ الکُفرَ بِالإِیمانِ شاید اشاره باین باشد که سؤال ناروا از پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم نمودن و درخواست نمودن چیز محال و آنچه لایق سؤال نیست کفر است و کسی که تبدیل نماید کفر را به ایمان که بجای ایمان کفر گزینند.

فَقَد ضَلَّ سَواءَ السَّبِیلِ چنین کسی راه راست مستقیم را گم کرده و مثل کسی ماند که وسط جاده سرگردان ماند.

وَدَّ کَثِیرٌ مِن أَهلِ الکِتابِ لَو یَرُدُّونَکُم مِن بَعدِ إِیمانِکُم کُفّاراً مفسرین در شأن نزول آیه چنین گویند که بعد از جنگ احد و شکست خوردن مسلمانها دو نفر از یهودیان بنام فیحاس بن عاد و زید بن قیس بدو نفر از مسلمانها بنام عمار یاسر و حذیفه یمانی برخورد نمودند و گفتند اگر پیغمبر شما حق بود نباید چنین شکستی بخورد شما از او برگردید و بدین ما در آئید.

عمار یاسر گفت شما راجع بنقض عهد و میثاق چه عقیده دارید گفتند شکستن عهد گناه بزرگی است گفتند ما با خدای تعالی عهد کرده‌ایم که هرگز بمحمد صلی اللّه علیه و آله و سلّم کافر نگردیم، فیحاس گفت اینکه مرد کلام درست و صحیح میگوید عمار گفت «رضیت باللّه ربّا و بالإسلام دینا و بمحمد صلی اللّه علیه و آله و سلّم نبیا و بعلی علیه السلام اماما و بالقرآن کتابا و بالکعبهٔ قبلهٔ و بالمؤمنین اخوانا» چون اینکه خبر برسول اکرم رسید فرمود خیر و سعادت و رستگاری یافتید.

حَسَداً مِن عِندِ أَنفُسِهِم مِن بَعدِ ما تَبَیَّنَ لَهُمُ الحَقُّ از راه حسدی که مأخوذ در طبیعت آنهاست جدیّت میکنند که شما را از ایمان بکفر برگردانند با اینکه حقیقت و حقانیت دین اسلام بر آنها مکشوف گردیده.

صفحه : ۳۷

فَاعفُوا وَ اصفَحُوا حَتّی یَأتِیَ اللّهُ بِأَمرِهِ خداوند امر میفرماید که شما مسلمانها بر جفای کفار صبر کنید و از خطا های آنها در گذرید تا وقتی که دستوری از جانب‌حق تعالی برسد که بایستی با کفار چگونه معامله نمود مفسرین گویند اینکه آیه بآیه فَاقتُلُوا المُشرِکِینَ حَیثُ وَجَدتُمُوهُم نسخ گردیده.

أَنَّ اللّهَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ محققا خداوند بر هر چیزی قادر و تواناست یعنی غالب و قاهر و تواناست بر اجراء حکم خود و اینکه مسلط گرداند شما را بر کفار و مشرکین و اهل کتاب.

وَ أَقِیمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّکاةَ و اقیموا عطف است بآیه فَاعفُوا وَ اصفَحُوا گویا پس از آنکه بمسلمانها امر می‌فرماید که بر جفای کفار صبر و بردباری نمائید تا وقتی که از جانب حق تعالی دستور برسد آنها را وادار مینماید بعبادت و نماز و زکاهٔ.

وَ ما تُقَدِّمُوا لِأَنفُسِکُم مِن خَیرٍ تَجِدُوهُ عِندَ اللّهِ آنچه از اعمال خیر و افعال نیکو پیش فرستادید برای پس از مرگ خود نزد خدا محفوظ است و هدر نرفته، و شاید اینکه تخصیص داده بعمل خیر که آن عمل خیری که پیش می‌فرستید نزد خدا محفوظ است برای تشویق مؤمنین باشد و گر نه بدلالت آیات دیگر آنچه انسان در اینکه دنیا میکند از نیك و بد تماما در دیوان کرام الکاتبین ضبط و ثبت گردیده و بنتیجه خواهد رسید اینکه است که در روز قیامت گوید یا وَیلَتَنا ما لِهذَا الکِتابِ لا یُغادِرُ صَغِیرَةً وَ لا کَبِیرَةً إِلّا أَحصاها وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً«۱» سوره کهف آیه ۴۷ بعضی او مفسرین چنین گویند یافتن عمل و و جدان آن در قیامت چنانچه ظاهر

---

(۱) ای وای بر ما چیست اینکه کتاب که کوچك و بزرگی نیست مگر اینکه در آن شماره شده و یافتند آنچه کرده‌اند حاضر نزد خود

صفحه : ۳۸

آیه است معنی نـدارد زیرا که عمل باقی نمیماند پس باید جزاء و ثواب عمل مراد باشد یعنی انسان هر عمل خیر یا شـریکه در اینکه عالم از وی سر زند در روز رستاخیز به نتیجه آن از ثواب یا عذاب خواهد رسید.

لکن تمام دانشـمندان متفقا گوینـد بایستی کلام را بظاهر آن گـذاشت تا وقتی که بشود حمل بظاهر نمود و در اینجا چه مانعی دارد که گفته شود خود اعمـال در قیـامت بروز و ظهور مینمایـد زیرا که یکی از نامهـای قیامت یوم الجمع است یَومَ یَجمَعُکُم لِیَومِ الجَمعِ سوره تغابن آیه ۹، و شایـد اینکه قیامت را عالم جمع نامیـده برای اینکه است که آنچه در تمام عوالم ما دون تحقق پـذیرفته منطوی در عـالم قیامت است زیرا اینکه قاعـده مسـلم است که هر ما دونی منطوی در ما فوق خود میباشـد و عالم قیامت از حیث رتبه و مقام فوق عـالم دنیـا و عـالم برزخ میباشـد و روی اینکه قاعـده آنچه در اینکه عالم یافت میشود در آن عالم آخرت پدیـدار است و اخبار بسیاری نیز شاهد بر آن است.

در روایتی از انس بن مالك است که حضرت امیر المؤمنین علیه السلام بعد از رحلت حضرت فاطمه (س) چند فرد شعر مرثیه‌خوانی نمـود پس از آن بقبرسـتان رفـت و گفت «السـلام علیکم یـا اهـل القبـور» امـوال شـما را قسـمت کردنـد و خانه‌های شـما را مسـکن گردانیدنـد و زنهای شـما شوهر کردنـد اینها اخباری است که نزد ماست نزد شـما چه خبر است هاتفی صدا داد از دنیا گرفتیم آنچه خوردیم و یافتیم آنچه از پیش فرستادیم و آنچه گذاشتیم زیان بردیم.

و روایت از پیغمبر اکرم صـلی اللّه علیه و آله و سلّم است «که تو از مالت منتفع نمیگردی مگر آنچه را که خوردی و مصرف کردی و پوشیدی و کهنه گردانیدی یا بدادی و گذشتی.

و در حدیث دیگر شبی حضـرت رسول صـلی اللّه علیه و آله و سلّم در منزل عایشه گوسفندی ذبح نمود و بفقرای مدینه میداد چون شب شد حضرتش از عایشه سؤال نمود از آن گوسفند چه مانده گفت هیچ نمانده مگر گردنش فرمود بگو همه مانده مگر گردنش و آن اشاره بکلام الهی است ما عِندَکُم یَنفَدُ وَ ما عِندَ اللّهِ باقٍ«۱».

---

(۱) آنچه نزد شما است فانی و ناپایدار است و آنچه نزد خداست ثابت و باقی است

صفحه : ۳۹

وَ قـالُوا لَن یَـدخُلَ الجَنَّهَ إِلّا مَن کـانَ هُوداً أَو نَصـاری اهـل کتاب گفتنـد هرگز داخل بهشت نمیشود مگر کسـی که یهودی باشـد یا نصـرانی مفسـرین اینکه آیه را دو نحـو تفسیر نمودهانـد یکی آنکه خداونـد به پیغمبر خود خـبر میدهـد که یهود و نصـاری بـا همه مخـالفت و ضـدیتی که با هم دارنـد که در آن آیه بعـد اشاره دارد وَ قالَتِ الیَهُودُ لَیسَتِ النَّصاری عَلی شَیءٍ وَ قالَتِ النَّصاری لَیسَتِ الیَهُودُ عَلی شَیءٍ که هر یک از آن دو طائفه دیگری را باطل میدانند و چون دین اسلام را دشمن قویتر از هر دو میدیدند لذا از روی معانـدت و ضدیت گویا با هم همدست شده و برای اینکه اساس دین اسـلام را بر چینند و مسـلمانان را بکفر تشویق نمایند و لو دین دیگری باشـد اینکه بود که بزبـان نه باعتقـاد منحصـر میگردانیدنـد رفتن ببهشت را بـدین یهودیت یـا نصـرانیت طریق دیگری که در توجیه آیه گفته شـده اینکه است که قاعـده عرب است که در مقـام اخبـار بسـیار میشود که دو چیز مختلف را بقرینه خـارجی با هم جمع میکننـد اعتمادا بر اینکه شـنونده هر یک را بجای خود فهم کنـد و بنا بر اینکه معنی آیه چنین میشود که یهودیان گفتنـد هرگز کسی داخل بهشت نمیشود مگر آنکه یهودی باشد و نصرانیان گفتند هرگز کسی داخل بهشت نمیشود مگر آنکه نصرانی باشد لکن بقرینه آیه پیش که فرموده وَدَّ کَثِیرٌ مِن أَهـلِ الکِتابِ لَو یَرُدُّونَکُم مِن بَعـدِ إِیمانِکُم کُفّاراً حَسَـداً حمل بر معنی اول بهتر است که اهل کتاب میل داشتند بهر ترتیبی که هست مسلمانها را از دین حق برگردانند و لو آنکه بدین نصرانیت یا یهودیت در آیند و بقرینه قوله

تعالى تِلكَ أَمانِيُّهُم كه آرزوى آنان چنين است معنى دوم اولى است زيرا كه هرگز يهوديان چنين آرزويى نداشتند كه نصرانيان به بهشت بروند و نيز نصرانيان هرگز آرزو نداشتند كه يهوديان بهشت روند.

بَلى مَن أَسلَمَ وَجهَهُ لِلّهِ وَ هُوَ مُحسِنٌ فَلَهُ أَجرُهُ عِندَ رَبِّهِ آرى كسى كه تسليم نمود وجه خود را يعنى نفس خود را براى خدا و خالص گردانيد خود را و تسليم اوامر او گرديد در حالى كه نيكوكار باشد پاداش عمل نيك

صفحه : ۴۰

چنين كسى نزد پروردگار وى است.

مفسرين گويند تخصيص بوجه در مَن أَسلَمَ وَجهَهُ لِلّهِ يا براى اينكه است كه وجه يعنى صورت اشرف اعضاء بدن است و مواجهه و توجه بهر چيزى بصورت ميشود يا وجه كنايه از ذات شىء است يعنى كسى كه بذات خود تسليم حق گرديد و بتمام قوى و مشاعر رو باو آورد.

اسلام اگر چه همان معناى تسليم و منقاد گرديدن است لكن مراتب و درجاتى دارد مرتبه اول اسلامى است كه مقابل ايمان آرند و بگفتن شهادتين تحقق پذيرد و اشاره بهمين اسلام دارد در آن آيه در جواب كسانى كه گفتند ايمان آورديم خطاب عزت ميرسد كه بآنها بگو اسلام آورده‌ايد نه ايمان.

مرتبه دوم اسلام آن تسليمى است كه پس از ايمان كه عبارت از تصديق بزبان و تصديق بقلب و عمل باركان باشد تحقق پذيرد.

و شايد همين باشد مقصود از قوله تعالى يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادخُلُوا فِي السِّلمِ كَافَّةً«۱» سوره بقره آيه ۲۰۴، و آن عبارت از تسليم است بكل ما جاء به النبى بلكه اذعان و تسليم و ترك اعتراض بآنچه قلم تقدير بر آن اجراء گرديد.

مرتبه سوم كه از بالاترين مراتب تسليم بشمار ميرود آن مرتبه خلوص است و آن مقام كسى است كه پس از مجاهده با جنود وهم غضب و شهوت بر قواى طبيعى ظفر يافته و خود را در محل امن و امان كه جايگاه متقين است مظفرانه ساكن گردانيده:

إِنَّ المُتَّقِينَ فِي مَقامٍ أَمِينٍ«۲» سوره دخان آيه ۵۱ آرى كسى كه سراسر وجود خود را تسليم اوامر حق نمود و بتمام قوى و مشاعر متوجه بمقام قدس احدى گرديد و قلب و سريره خود را از غير او خالى گردانيد در باره چنين كسى صادق آيد مَن أَسلَمَ وَجهَهُ لِلّهِ كه بحقيقت پشت بخلق گردانيده و روى نيازمندى بدر خانه بى‌نياز مطلق آورده و بتمام قوى متوجه باو شده چنين كسى حائز منتهى درجه تسليم گرديده.

---

(۱) اى كسانى كه ايمان آورده‌ايد همگى در آئيد در سلّم و سلامتى.

(۲) محققا تقوى پيشه‌كاران در محل امن و امان قرار گرفته‌اند.

صفحه : ۴۱

وَ هُوَ مُحسِنٌ حال است از ضمير «اسلم» يعنى با اينكه بتمام قوى و مشاعر متوجه بحق گرديده اعمال و افعالش نيز بر وجه نيكو بعمل آمده و منقاد و مطيع قانون شرع گرديده چنانچه در حديثى حضرت رسول صلى اللّه عليه و آله و سلّم به ابا ذر فرمود «عبادت كن خدا را بطورى كه گويا او را مى‌بينى و اگر تو او را نمى‌بينى او تو را مى‌بيند و اينطور عبادت كردن كاشف از حقيقت ايمان و اسلام است، و در حديث قدسى است «كه عبد در نتيجه عمل نمودن بنوافل بجايى رسد كه حق چشم او ميشود كه باو مى‌بيند و گوش او ميشود كه باو ميشنود تا آخر حديث».

فَلَهُ أَجرُهُ عِندَ رَبِّهِ «عند» در لغت بمعنى قرب و نزديكى است پس چنين كسى كه بتمام قوى و مشاعر تسليم حق گرديد مقام عنديت

پیـدا می کند و آن مقام بلندی است که تنها عده‌ای از نفوس زکیه بشـر و ملائکه مقربین دانسـته در آن مقام راه یابند در شأن نفوس زکیه شـهداء است بَل أَحیاءٌ عِنـدَ رَبِّهِم یُرزَقُونَ سوره بقره آیه ۱۴۹ و در شأن ملائکه مقربین است إِنَّ الَّذِینَ عِنـدَ رَبِّکَ لا یَسـتَکبِرُونَ عَن عِبادَتِهِ سوره اعراف آیه ۲۰۵ وَ لا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ البته چنین است کسی که مقام عندیت پیدا نموده و در مقام امن و امان منزل گزیـد چگونه بر گذشـته محزون است و بر آینـده خوفناک زیرا چنانچه گفته شـد کسـی که بتمام قوی و مشاعر تسـلیم اوامر تکـوینی و تشـریعی حق گردیـد و مثـل مرده بـدست غسـال تمـامی امـور خـود را تسـلیم بوی نمود بطوری که از خود اراده و خواستی اظهـار نمیـدارد مگر آنچه را که او خواسـته و در بـاره او اجرا گردانیـده چنین کسـی دیگر در باره او خوف و حزنی تصور ندارد نه در دنیا و نه در آخرت.

وَ قالَتِ الیَهُودُ لَیسَتِ النَّصاری عَلی شَیءٍ إبن عباس گفته شأن نزول آیه اینکه است که چون نصاری نجران آمدند نزد

صفحه : ۴۲

رسول اکرم صـلی اللّه علیه و آله و سـلّم علمای یهودیان نیز آمدند و راجع بدیانت با هم جدال و بحث نمودند مردی از بین یهودیان بنام رافع بن حرمله برخواست و گفت شـما عیسویان (ما انتم علی شیء) هیچید و نبوت حضرت عیسی (ع) و کتاب او را انکار نمود، و یکی از عیسویان برخواست و گفت شـما یهودیان هیچید و نبوت حضـرت موسی (ع) و کتاب او را انکار نمود وَ هُم یَتلُونَ الکِتابَ بقاعـده علم نحو «و هم» حـال است یعنی اینکه دو فرقه یهود و نصـاری بهم چنین گفتنـد و حـال آنکه هر دو کتـاب خود «تورات» و «انجیـل» را میخواننـد و در تورات اوصـاف حضـرت عیسـی (ع) و نبوت او و کتـاب انجیـل ثبت است و نیز عیسویـان کتاب انجیل را می‌خواندند و اوصاف حضرت موسی (ع) و نبوت و کتاب او در انجیل ثبت است.

کَذلِکَ قالَ الَّذِینَ لا یَعلَمُونَ مِثلَ قَولِهِم اینکه جمله را مفسـرین دو طور تفسـیر نموده‌انـد قولی اینکه است که مقصود آباء و اجـداد یهودیان و نصـرانیانند که آنها نیز دین یکـدیگر را باطل میدانسـتند، مقاتل گوید مقصود مشـرکین عربند که نسـبت بحضـرت محمّد صلی اللّه علیه و آله و سـلّم چنین میگفتنـد، فَاللّهُ یَحکُمُ بَینَهُم یَومَ القِیامَـةِ فِیما کانُوا فِیهِ یَختَلِفُونَ خداونـد در مقام تهدید میفرماید هر کسـی برأی و عقیـده و بر وفـق مراد خـود حرفی میزنـد و دعـاوی بیجـا میکنـد و خـود را مصـاب و دیگری را تخطئه مینمایـد و البته حـاکمی بـایست بین آنان حکم کنـد که چه کسـی در دعوی صادق و چه کسـی بر باطل است و أَحکَمُ الحاکِمِینَ خـداست و موقع دادگـاه حقیقی قیـامت است که در آن وقت بحکم الهی حـق و باطـل بـدرستی و خوبی از هم جـدا میگردنـد و هر کسـی بحق خود خواهد رسید.

صفحه : ۴۳

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۱۴ تا ۱۱۷]

اشاره

وَ مَن أَظلَمُ مِمَّن مَنَعَ مَساجِدَ اللّهِ أَن یُذکَرَ فِیهَا اسمُهُ وَ سَعی فِی خَرابِها أُولئِکَ ما کانَ لَهُم أَن یَدخُلُوها إِلاّ خائِفِینَ لَهُم فِی الدُّنیا خِزیٌ وَ لَهُم فِی الآخِرَةِ عَذابٌ عَظِیمٌ (۱۱۴) وَ لِلّهِ المَشرِقُ وَ المَغرِبُ فَأَینَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجهُ اللّهِ إِنَّ اللّهَ واسِعٌ عَلِیمٌ (۱۱۵) وَ قالُوا اتَّخَذَ اللّهُ وَلَداً سُبحانَهُ بَل لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ کُلٌّ لَهُ قانِتُونَ (۱۱۶) بَدِیعُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ إِذا قَضی أَمراً فَإِنَّما یَقُولُ لَهُ کُن فَیَکُونُ (۱۱۷)

ترجمه:

کیست ستمکارتر از کسی که منع کند مردم را از مساجد خدا که در آن یاد خدا و اسم آن برده شود و کوشش کند در خرابی مساجد نیست برای آنها که داخل مساجد شوند مگر بر خود ترسان باشند چنین اشخاصی در دنیا برای آنها خواری و ذلت است و در آخرت عذاب بزرگ،

مشرق و مغرب مال خدا و ملک اوست، بهر طرف که رو کنید در آنجا روی خداست و او محیط بر همه جا و بر هر چیزی عالم است،

و گروهی گفتند خدا دارای فرزند است او پاک و منزه و مبرا است بلکه آنچه در آسمان و زمین است ملک اوست و همه فرمانبردار و مطیع اویند،

خداوند پدیدآورنده آسمانها و زمین است و چون اراده نمود چیزی خلق کند بمحض اینکه بگوید باش فورا موجود میگردد.

توضیح آیات

اشاره

وَ مَن أَظلَمُ مِمَّن مَنَعَ مَساجِدَ اللّهِ در شأن آیه بین مفسرین گفتاری است:

۱- قتاده و سدی، گفته‌اند راجع بوقتی است که بخت النصر با قشون زیادی آمدند به بیت المقدس و یحیی بن زکریا را کشتند و بیت المقدس را خراب کردند.

۲- بعضی دیگر گفته‌اند او ططواس بن اسیسا بود که با بنی اسرائیل جنگ کرد و بیت لمقدس را خراب نمود و آن را مزبله ساخت و جای کثافات قرار داد و همانطور

صفحه : ۴۴

خراب ماند تا در زمان خلافت عمر وقتی مسلمانان قوت گرفتند آن را عمارت کردند.

۳- قول دیگر اینکه است که از ظاهر سیاق آیه اینطور معلوم میشود که مقصود از مانعین مساجد کفار مکه بودند که قبل از هجرت حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم بمدینه مانع شدند و نگذاشتند پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم داخل مسجد الحرام شود و از ابا عبد اللّه علیه السلام روایت میکنند آنها کفار قریش بودند که نمیگذاشتند رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم وارد مکه و مسجد الحرام شود.

۴- در بعضی روایات دیگر دارد که مسلمانها در مکه مسجدی داشتند و کفار مکه آن را خراب کردند.

مساجد جمع مسجد است و مسجد محل سجده گاه است و البته بیت المقدس یا مسجد الحرام هر کدام باشد محل سجده بسیار دارد.

وَ سَعی فِی خَرابِها ممکن است اعتراض شود که کفار قریش یا باقی کفار کوشش در خرابی مسجد الحرام نکردند و از آیه چنین برمی‌آید که کفار سعی در خرابی مسجد نمودند از اینجا معلوم میشود که مقصود مسجد الحرام نیست.

بعضی از مفسرین از اینکه اعتراض پیش‌بینی نموده چنین گویند عمارت هر چیزی نسبت بآن فایده و نتیجه‌ای است که بایستی مترتب بر آن گردد و خرابی آن نیز بلحاظ عدم ترتب همان فایده است پس بلحاظ مانع گردیدن آنها از دخول مؤمنین در مسجد- الحرام و نماز خواندن در آنجا صحیح است گفته شود کفار سعی در خرابی مسجد الحرام نمودند أُولئِكَ ما كانَ لَهُم أَن يَدخُلُوها

إِلّا خائِفِينَ «اولئك» اشاره بهمان كسانى است كه مانع گرديدند از دخول مسلمانها در بيت المقدس يا مسجد الحرام هر كدام باشد پس بر چنين كسانى روا نيست كه داخل آن مسجد گردند و اگر بخواهند داخل گردند بايستى مسلمانها مانع گردند اينكه است كه فرموده آنان داخل نميگردند مگر اينكه ترسناكند.

صفحه : ۴۵

لَهُم فِي الدُّنيا خِزيٌ وَ لَهُم فِي الآخِرَةِ عَذابٌ عَظِيمٌ براى كسانى كه مانع از دخول مساجد شدند و خواستند طريق بندگى و عبادت را به بندند نتيجه عمل آنها خوارى و ذلت در دنيا و مر ايشان راست در آخرت بكيفر اعمالشان عذاب و شكنجه بزرگ.

وَ لِلّهِ المَشرِقُ وَ المَغرِبُ لام، و للّه، لام تخصيص است، مشرق محل بر آمدن خورشيد و مغرب محل غروب آن، و شايد اينكه مالكيت خود را اختصاص داده بمشرق و مغرب كه اضافه بطلوع و غروب شمس دارد براى عظمت خورشيد است كه در عالم ماديات خورشيد بسيار مهم و قابل اهميت است و در آنجا كه اظهار بزرگى خود نموده و ربوبيت خود را اضافه مينمايد بمشرق و مغرب رَبُّ المَشرِقَينِ وَ رَبُّ المَغرِبَينِ نيز شرافت شمس را ميرساند و تثنيه مشرقين و مغربين كه پروردگار دو مشرق و دو مغرب است شايد باعتبار اينكه است كه مشرق و مغرب زمستان غير از مشرق و مغرب تابستان است و در جاى ديگر بِرَبِّ المَشارِقِ وَ المَغارِبِ شايد باعتبار اينكه باشد كه هر روز مشرق و مغربى دارد همين طورى كه عقل در عالم مجردات مظهر اتم اوصاف ربوبى است خورشيد نيز در عالم ماديات و طبيعيات مظهر و نماينده آثار الهى است و آنچه بهجت و جمال و كمالى در عالم طبيعيّات بنظر مى‌آيد بنمايندگى نور خورشيد تحقق پذيرفته و بنور و ضياء آن نباتات و گياهان از زمين روئيده مى‌گردد و حيوانات نشو و نما مى‌نمايند و جواهرات معدنى از قبيل الماس و ياقوت و زمرد تماما از نفوذ نور خورشيد پديد مى‌گردند.

بلكه چنانچه كشفيات جديده امروزه نشان مى‌دهد تمام الوان و رنگهاى مختلف از سرخى و زردى و سبزى و غير آن كه در موجودات ديده مى‌شود تماما همان اشراق نور خورشيد است كه باختلاف محل و خصوصيت اجسام نمايش مى‌نمايد و گر نه مواد و اجسام در مرتبه ذات هيچ رنگى ندارند.

صفحه : ۴۶

اعتراض

اينكه مطلب مخالف و جدان است زيرا بنا بر اينكه تمام الوان از نور شمس پديد گردند بايستى در شب كه خورشيد از زمين غائب است رنگى ظاهر نباشد با اينكه در روشنى برق و چراغ و ماه بلكه در روشنى ستارگان نيز الوان ديده ميشود.

پاسخ

آرى در شب و در روشنى برق و ماه و غيره الوان پديد مى‌گردند لكن بايد دانست كسانى كه از روى تجربيات بسيار و مطالعات بيشمار چنين اظهار مى‌نمايند كه تمام الوان از نور شمس پديد مى‌گردد معتقدند كه نور كواكب و ستارگان و كرات مثل ماه تماما از اشراق نور خورشيد است كه بر آنها تابيده و آنها را روشن نموده و نيز نور برق و هر چه از آن حرارت و نور توليد گردد باشراق نور شمس تحقق پذيرفته پس جمال طبيعت نمايشى است از جمال خورشيد اگر چه خورشيد نيز چنانچه گويند از جاى «كهكشان»

نور می گیرد و تماما نمایش است از اشعه جمال احدی و نور جلال سرمدی (سبحان اللّه مالک الملک) یُولِجُ اللَّیلَ فِی النَّهارِ وَ یُولِجُ النَّهارَ فِی اللَّیلِ وَ سَخَّرَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ کُلٌّ یَجرِی لِأَجَلٍ مُسَمًّی«۱» سوره فاطر آیه ۱۴ فَأَینَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجهُ اللّهِ «فاء» در «فانما» برای تفریع است یعنی چون مشرق و مغرب کنایه از عالم مادیات و طبیعیات است ملک خدا و مظهر صفت ربوبیت اوست پس بهر طرف رو آورید و توجه نمائید در آنجا روی خداست، «وجه» در کلام عرب بمعنای مختلف استعمال شده اگر چه معنی ظاهر آن که شاید معنی حقیقی آن باشد ذات هر شیء و نفس او را وجه او گویند، و صورت جسمانی شیء را نیز وجه او گویند و روی انسان را

---

(۱) در می‌آورد شب را در روز و روز را در شب و مسخر گردانیده خورشید و ماه را که در مدار خود سیر نمایند تا مدت معینی، که بولوج شب روز ناپدید میگردد و نیز بولوج روز شب زایل میگردد و اینکه آیه اشاره دارد بکمال قدرت و استیلای حق تعالی و اینکه تمام موجودات مسخر امر اویند.

صفحه : ۴۷

نیز وجه او گویند، و البته مقصود از وجه خدا صورت جسمانی نیست زیرا که خداوند منزه و مبرا از اوصاف ممکنات است، و نیز نمیتوان وجه را بمعنی ذات و حقیقت گرفت زیرا که «اینما» دلالت بر مکان دارد و خداوند بالاتر از آن است که مکان باو احاطه داشته باشد بلکه او محیط بر زمان و زمانیات و مکان و مکانیات میباشد، و شاید مقصود از وجه خدا که هر کجا رو آرید در آنجا روی خداست و بقرینه مشرق و مغرب که محل طلوع و غروب نور است، اشعه نور حقیقی و انبساط رحمت رحمانی واحد ازلی باشد که فیض وجود او و اشراق نور رحمت وی تمام موجودات را فرا گرفته، و همان طوری که نور شمس موقع طلوع تمام مادیات را فرا میگیرد و همه بنور او پدید و روشن میگردند و در نور آن نشو و ارتقاء مینمایند همین طور نور حق تعالی و فیض منبسط او تمام موجودات از علویات و سفلیات و مجردات و مادیات را فرا گرفته و همه باو موجودند و بقیومیت او باقی و لا ینقطع از او فیض میگیرند و شاید اشاره بهمین معنی دارد قوله تعالی اللّهُ نُورُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ و مقصود از نور معنی حقیقی آن است «ظاهر بذاته مظهر لغیره» هر چیزی که بخودی خود ظاهر و مظهر و نماینده غیر باشد آن را نور گویند و خداوند نور حقیقی است که بذات و حقیقت خود موجود و ظاهر و هویداست و پیدایش موجودات بنور وجود اوست.

خلاصه اینکه آیه چنین می‌نماید که در مقام اعتراض و نکوهش مشرکین است که اگر مساجد را خراب می کنند که در آنجا ذکر خدا نشود مؤمن پاک اعتقاد هر وقت متوجه بحق گردد بهر چه رو آرد در آنجا رحمت حق و فیض وجود او را مشاهده مینماید زیرا که فیض وجود او مشرق و مغرب عالم را فرا گرفته.

إِنَّ اللّهَ واسِعٌ عَلِیمٌ رحمت وجود او تمامی موجودات را فرا گرفته و علم او محیط است بجمیع کاینات و ظاهر و باطن هر چیزی نزد او مکشوف و هویداست و از اغراض و نیات مردم مطلع و آگاهست.

پس اگر همه موجودات را مشمول فیض حق بدانی و در همه حال روی نیازمندی

صفحه : ۴۸

بدر خانه بی‌نیاز مطلق آری بدان که بهر چه رو کنی باو رو کرده‌ای و بهر چه سجده کنی او را سجده نموده‌ای.

کهوَ قالُوا اتَّخَذَ اللّهُ وَلَداً سُبحانَهُ بَل لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ یهودیها گفتند عزیر پسر خداست وَ قالَتِ الیَهُودُ عُزَیرٌ ابنُ اللّهِ و نصاری گفتند مسیح پسر خداست وَ قالَتِ النَّصاری المَسِیحُ ابنُ اللّهِ بلکه یهودیها گفتند نَحنُ أَبناءُ اللّهِ وَ أَحِبّاؤُهُ خود را پسر خدا و از دوستان او بشمار آوردند، مشرکین عرب گفتند ملائکه دختران خدایند.

خدایی که مالك و پدیدآورنده آسمانها و زمین است و آنچه بصفت موجودیت آمده زیر فرمان او و مسخر امر ویند منزه است از اینکه فرزند آورد.

ظاهرا یهود و نصاری که عزیز و مسیح را پسر خدا گفتند مقصود آنها مثل اولاد آوردن انسان و حیوان نیست که جسمی از جسمی بیرون آید زیرا که آنها خدا را جسم نمیدانند مثل باقی اجسام، و شاید چنین توهم مینمودند که روح عیسی (ع) و عزیز از حقیقت حق تولید شده و بجسم و جسد عیسی (ع) و عزیز تعلق گرفته و بصورت بشری نمایان گردیده که بروحانیت خدا و بجسمیت شخص بشری نمایش یافته‌اند چنانچه ظاهرا جهال صوفیه نسبت بعلی بن ابی طالب علیه السلام همین طور معتقدند و علی علیه السلام را خدا و از حق تعالی جدا نمیدانند.

و خداوند در مقام رد آنها خود را تنزیه می‌نمایند که تولید مثل بهر معنی که فرض شود بر خداوند روا نیست زیرا که ولد شبیه والد است و اگر روح عزیز و عیسی (ع) از حق تعالی بطور تولید مثل که ظاهر ولد چنین است صادر شده باشد بایستی روحانیت عیسی (ع) و عزیز در تمام جهات مثل حق تعالی باشد حتی در وجوب وجود و قدم ذاتی و ادله توحید باطل می‌کند کلام آنها را.

و در اینکه دو آیه معجزنما بدو طریق اشاره دارد که عقیده نحیف آنان باطل و غیر موجه است، یکی در آنجا که بعد از نقل کلام آنهایی که گفتند که اتَّخَذَ اللّهُ وَلَداً در مقام اعراض ورد آنها فرموده که بَل لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ اشاره به اینکه

صفحه : ۴۹

اینطور نیست که گمان کرده‌اند بلکه آنچه در آسمانها و زمین است یعنی تمام موجودات ملك خدا و همه مسخر امر ویند پس نسبت بتمام موجودات جنبه مالکیت و استیلاء و تسلط دارد نه جنبه والدیت که تولید مثل نماید که کُلٌّ لَهُ قانِتُونَ بَدِیعُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ پدیدآورنده آسمانها و زمین است، و نیز مالکیت او مثل مالکیت بشر نیست که نسبت بآنچه در تصرف وی است یك نحو تصرف موقتی باشد و مالك حقیقی آن نباشد مالك حقیقی آن کسی است که موجودات را از نیستی بهستی و از هستی به نیستی آرد و نیز دوام وجود هر موجودی بستگی و ارتباط باراده و خواست او دارد.

عمر بن اعین از امام محمّد باقر علیه السلام سؤال می‌کند از قول حق تعالی بَدِیعُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ پاسخ فرموده خدای عز و جل ابداع نموده «یعنی پدید گردانیده تمام اشیاء را بعلم خود بدون مثالی که قبلا در نظر داشته باشد پس آسمان و زمین را خلقت فرمود در صورتی که پیش از آن آسمان و زمینی نبوده آیا نشنیده‌ای قول خدای تعالی را که فرموده وَ کانَ عَرشُهُ عَلَی الماءِ و در کیفیت ابداع و چگونگی خلقت موجودات چنین بیان میکند وَ إِذا قَضی أَمراً فَإِنَّما یَقُولُ لَهُ کُن فَیَکُونُ

اینکه حدیث تأیید مینماید قول حکما را که گویند سبب ایجاد مخلوقات همان علم بصلاح است زیرا امام میفرماید تمام اشیاء را بعلم خود بدون مثال خلق نموده و در کیفیت ابداع و چگونگی خلقت موجودات چنین بیان مینماید.

وَ إِذا قَضی أَمراً فَإِنَّما یَقُولُ لَهُ کُن فَیَکُونُ «قضی» در قرآن بچند معنی آمده:

۱- خلق نمودن مثل فَقَضاهُنَّ سَبعَ سَماواتٍ فِی یَومَینِ.

۲- بمعنی امر تشریعی مثل وَ قَضی رَبُّکَ أَلّا تَعبُدُوا إِلّا إِیّاهُ ۳- بمعنی حکم وَ اللّهُ یَقضِی بِالحَقِّ و غیر اینها که مفسرین متعرض شده‌اند، و شاید اینجا مراد اراده و حکم باشد که وقتی اراده ازلی بامری تعلق گرفت بمحض همان علم ازلی بصلاح و تعلق اراده بوی آن شیء تحقق میپذیرد و از نیستی بهستی می‌آید و موجود میشود.

صفحه : ۵۰

و در اینجا اشاره لطیف دارد که پدیدار شدن موجودات را تشبیه بحکم حاکم نموده که همانطوری که حکم از حاکم بمجرد

اشاره‌ای صادر میگردد بدون اینکه چیزی از وی صادر شود و زایش کند همین طور وقتی اراده حق تعالی بایجاد شیء مراد تعلق میگیرد بمحض اشاره که تعبیر از آن بلفظ «کن» مینماید آن شیء مراد موجود میگردد بدون اینکه تولید مثل شود که در مقام خلقت چیزی از او منفصل گردد یا زایش نماید زیرا که تولید مثل بهر معنایی که فرض شود بایستی ولد از والد منفصل گردد و از آن چیزی زایش نماید که در حقیقت قبلا یا بالفعل یا بالقوه در والد موجود بوده و بعدا از او جدا و منفصل گردد، و پس از زایش زائیده شده چیزی میشود مثل زاینده او و منزه است پروردگار عالم که چیزی مثل او یا شبه او در عالم یافت گردد که اگر چنین بودی بایستی هر یک از موجودات پس از خلقت خدا و واجب الوجود باشند.

لکن باید دانست که در اینجا مطلب بسی دقیق‌تر و بالاتر است زیرا که در اوامر تکوینی و در ابداع و پدید آوردن موجودات محتاج بلفظ و کلامی نیست و لفظ «کن فیکون» در آیه اشاره بسرعت اجابت ممکنات است برای پذیرفتن اوامر تکوینی که بمحض اراده و خواست الهی اجابت مینماید اوامر تکوینی را و در سوره یس آیه ۸۲ فرموده إِنَّما أَمرُهُ إِذا أَرادَ شَیئاً أَن یَقُولَ لَهُ کُن فَیَکُونُ

صفحه : ۵۱

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۱۸ تا ۱۲۱]

اشاره

وَ قالَ الَّذِینَ لا یَعلَمُونَ لَو لا یُکَلِّمُنَا اللّهُ أَو تَأتِینا آیَةٌ کَذلِکَ قالَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم مِثلَ قَولِهِم تَشابَهَت قُلُوبُهُم قَد بَیَّنَّا الآیاتِ لِقَومٍ یُوقِنُونَ (۱۱۸) إِنّا أَرسَلناکَ بِالحَقِّ بَشِیراً وَ نَذِیراً وَ لا تُسئَلُ عَن أَصحابِ الجَحِیمِ (۱۱۹) وَ لَن تَرضی عَنکَ الیَهُودُ وَ لا النَّصاری حَتّی تَتَّبِعَ مِلَّتَهُم قُل إِنَّ هُدَی اللّهِ هُوَ الهُدی وَ لَئِنِ اتَّبَعتَ أَهواءَهُم بَعدَ الَّذِی جاءَکَ مِنَ العِلمِ ما لَکَ مِنَ اللّهِ مِن وَلِیٍّ وَ لا نَصِیرٍ (۱۲۰) الَّذِینَ آتَیناهُمُ الکِتابَ یَتلُونَهُ حَقَّ تِلاوَتِهِ أُولئِکَ یُؤمِنُونَ بِهِ وَ مَن یَکفُر بِهِ فَأُولئِکَ هُمُ الخاسِرُونَ (۱۲۱)

ترجمه:

کسانی که ز علم و دانش تهی‌دستند گفتند چرا خداوند با ما سخن نمی‌گوید یا معجزه و علامتی برای ما نمی‌فرستند همین طور پیشینیان از روی نادانی چنین سخنان می‌گفتند دلهای آنان در نفهمی شبیه بیکدیگر است ما ادله و آیات رسالت را بیان کردیم برای کسانی که اهل یقینند،

ای پیغمبر ما تو را بحق فرستادیم که مردم را مژده دهی ببهشت و تهدید نمایی و بترسانی آنها را از عذاب جهنم و تو مسئول کافران که اهل جهنم میباشند نیستی،

هرگز یهود و نصاری از تو خشنود و راضی نمی‌شوند تا اینکه تابع ملت آنها گردی بگو باینها محققا راهی که خدا بنماید همان راه هدایت است و ای پیغمبر اگر تو تابع هوای نفسانی آنها کردی «پس از آنکه طریق هدایت را از راه علم و یقین دریافتی» دیگر خداوند یار و یاور تو نخواهد بود،

کسانی که بآنها کتاب عنایت نمودیم و آن را آن طوری که باید تلاوت نمایند تلاوت کردند آنها اشخاصی میباشند که ایمان می‌آورند بآن کتاب آسمانی و کسی که کافر شد بکتاب خدا آنها زیان‌کارانند

صفحه : ۵۲

توضیح آیات

وَ قالَ الَّذِينَ لا يَعلَمُونَ در اينكه كسانى كه از روى نادانى چنين گفتند چه مردمانى بودند گفتارى است إبن عباس گفته يهوديانند، مجاهد گفته عيسويانند، قتاده گفته مشركين عربند.

لَو لا يُكَلِّمُنَا اللّه أَو تَأتِينا آيَةٌ مفسرين گويند كفار به پيغمبر اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم اعتراض مينمودند كه چرا خداوند شفاها بما نميگويد كه تو رسول اويى يا اينكه با تو تكلم نمايد و ما كلام او را بشنويم همان طورى كه با موسى عليه السلام تكلم نمود و آن هفتاد نفر كلام خدا را شنيدند، و چرا علامت و نشانه‌اى براى ما نميفرستد كه شاهد صدق تو باشد.

كَذلِكَ قالَ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم مِثلَ قَولِهِم مثل اينكه بنى اسرائيليان بموسى عليه السلام گفتند أَرِنَا اللّهَ جَهرَةً«۱» و نصارى بعيسى بن مريم عليه السلام گفتند هَل يَستَطِيعُ رَبُّكَ أَن يُنَزِّلَ عَلَينا مائِدَةً مِنَ السَّماءِ«۲» تَشابَهَت قُلُوبُهُم دلها و قلبهاى معاندين و اهل كفر و فسق شبيه بيكديگر است و همين طورى كه كلام آنها در گفتار مثل يكديگر اعتراض مينمايند و سخن ميگويند قلبهاى آنان نيز در قساوت بهم ماند و اينها كسانى ميباشند كه خداوند در باره آنها فرموده «بچشم و گوش و دل آنان مهر نهاديم» كه نه چشم دارند كه آثار حقانى را در عالم امكانى مشاهده نمايند و نه گوش دارند كه آيات و كلمات معجزنماى الهى را بشنوند و نه دل و قلب دارند كه تعقل و تفكر نمايند و حق و باطل را از يكديگر تميز دهند» و كلام كفار و اعتراض و ايرادشان ارائه ميدهد ما فى الضمير آنان را زيرا كه

---

(۱) نشان ده خدا را بما آشكارا

(۲) آيا پروردگار تو قدرت دارد كه از آسمان غذايى براى ما فرود آورد.

صفحه : ۵۳

زبان ترجمان دل است چون دل آنها در شقاوت و تمرد و ضديت با اهل حق شبيه بهم است اينكه است كه در گفتار نيز سخنان آنان بهم ماند.

قَد بَيَّنَّا الآياتِ لِقَومٍ يُوقِنُونَ ما بطور شايستگى روشن و واضح نموديم نشانها و علامات و معجزاتى براى اثبات صدق دعواى رسولان خود لكن آن براهين براى كسانى نافع و اثربخش است كه دل و سريره آنها از كثافات اخلاقى و خودخواهى و تعصب آباء و اجدادى و حقد و حسد سبعى پاك باشد و پاك طينت و خوش سجيه و داراى حالت تسليم باشند البته چنين اشخاصى بخوبى ميتوانند حق و باطل را از هم تميز دهند و بچشم دل مشاهده نمايند آيات و نشانهاى حقانى را و چنين اشخاصى اهل يقينند كه از ظن و شك و تخمين وارسته گرديده و بمرتبه يقين رسيده‌اند.

إِنّا أَرسَلناكَ بِالحَقِّ بَشِيراً وَ نَذِيراً خطاب برسول اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم است كه تو پيمبر و فرستاده مايى و ما تو را از روى حقيقت و درستى فرستاديم كه هم بشارت دهى اهل ايمان و تقوى را بنعمتها و لذائذى كه نه چشمى ديده و نه گوشى شنيده و نه بخاطر احدى خطور نموده و هم آنها را از كيفر اعمال بدشان و مجازات كردار زشتشان بترسانى و تهديد نمايى.

وَ لا تُسئَلُ عَن أَصحابِ الجَحِيمِ «و لا تسئل» را دو نحو قرائت كرده‌اند جماعتى بجزم خوانده‌اند «و لا تسئل» يعنى تو مپرس، إبن عباس گفته شأن نزول آيه چنين است كه روزى رسول اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم با خود انديشه نمود كاش ميدانستم خداوند با كفار چه خواهد كرد اينكه آيه نازل شد كه تو جوياى حال آنها مباش و جماعت ديگر برفع خوانده‌اند «و لا تسئل» يعنى پرسيده نميشوى يعنى تو كه رسول و فرستاده بحق و درستى ميباشى مسئول اهل جهنم نيستى زيرا كه تو فقط موظف ميباشى كه تبليغ

رسالت نمايى و مردم را ببهشت و نعمتهاى بهشتى و مقامات اخروى مژده دهى، و از عذاب و سخط الهى و كيفر اعمال

صفحه : ۵۴

بـدشان بترسـانى لكن وقتى آنـان از روى كـبر و نخوت دعوت تـو را نپذيرفتنـد و لجاجت ورزيدنـد تو بوظيفه رسالت خود عمل نموده‌اى ديگر بر تو حرجى نيست و مسئوليتى ندارى.

وَ لَن تَرضـى عَنـكَ اليَهُودُ وَ لَا النَّصارى حَتّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُم در روايت إبن عباس چنين است كه يهوديان مـدينه و عيسويان نجران منتظر بودند كه رسول اكرم صـلى اللّه عليه و آله و سلّم در قبله با آنها موافقت نمايد چون پيغمبر اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم بامر حق تعـالى قبله را از بيت المقـدس بروى كعبه گردانيـد مـأيوس شدنـد و از آن اظهـار محبـتى كه نسبت بحضـرتش و مؤمنين مى‌كردند صرف نظر نمودند اينكه بود كه خداوند اينكه آيه را فرستاد.

بعضـى ديگر از مفسـرين در شأن نزول آيه چنين گويند، جماعتى از يهوديها خدمت رسول اللّه صلى اللّه عليه و آله و سلّم مى‌آمدند و ميگفتند با ما مدارا كن تا بتو ايمان آريم و چون حضرتش خيلى مايل باسلام آوردن آنها بود با آنها به نيكى و مدارا رفتار مينمود اينكه آيه نازل شد كه يهود و نصارا هرگز از تو راضى نميشوند مگر وقتى كه تو تابع آنها گردى.

قُل إِنَّ هُدَى اللّهِ هُوَ الهُدى مفسـرين گويند مقصود از هدايت اول طريق اسـلام است كه آن دين خداست و دين اسلام طريق مستقيم است كه اگر آدمى بآن طريق سير نمايـد بمقصود اصـلى خلقت نائل ميگردد، و مقصود از هـدايت دوم راه يافتن و رسـيدن بجايگاه قرب الهى است.

آرى غرض از ارسال رسل و انزال كتب آسـمانى راه يافتن بسوى قرب الهى است و نزديك‌ترين راه بسوى اله و قرب او طريق اسلام است اينكه است كه دين اسـلام و ملت حنيـف ابراهيم عليه السـلام بطريـق مسـتقيم ناميـده شـده زيرا كه نزديكـترين راه بمقصود راه مسـتقيم است، و دين يهود و نصـارى طريق هـدايت نيست بلكه دين سـاختگى است كه آنان از روى تعصب و برأى فاسـد خودشان دسـيسه‌ها در دين حضرت موسى عليه السلام و عيسى عليه السلام نموده‌اند و بهواهاى نفسانى خودشان عمل مينمايند و چنين دين و آئينى هرگز آدمى را بسعادت نميرساند بايستى هدايت از طرف حق تعالى باشد و رهنما پيمبرى كه تأسيس شده باشد براى هدايت.

صفحه : ۵۵

وَ لَئِنِ اتَّبَعتَ أَهواءَهُم بَعدَ الَّذِي جاءَكَ مِنَ العِلمِ اگر چه در ظاهر لفظ و خطاب اشاره بپيغمبر اكرم صـلى اللّه عليه و آله و سـلّم است كه تو اگر تابع هواى آنان گردى لكن شايد مقصود مسلمانها باشند زيرا كه هرگز پيغمبر اسلام تابع يهود و نصرانى نمى‌گرديد.

ما لَكَ مِنَ اللّهِ مِن وَلِيٍّ وَ لا نَصِيرٍ كسـى را كه خداونـد بوى علم آموخته و حقانيت دين اسـلام بر وى محرز و ثابت گرديده اگر از روى هواى نفسـانى تـابع يهوديهـا يـا عيسويها گرديـد ديگر پناهگاهى نـدارد زيرا كه يگانه ملجأ و پناهگاه بشـر كرم و رحمت الهى است و كسـى كه تابع نفس شد و از حق رو گردانيد در دام شـيطان گرفتار و از رحمت خاص رحيمى بى‌نصيب مى‌گردد. در اينكه معنى و حقيقت هدايت چيست بين دانشمندان گفتارى است و بمذاق هر صنفى معنى جداگانه‌اى دارد.

بمذاق علماى شريعت چهار وجه و چهار معنى براى هدايت گفته شده:

۱- هدايتى كه براى عموم افراد بشـر است و آن امور چهارگانه‌اى است كه انسان بآن موقعيت پيدا مينمايد براى تحمل تكليف عقل، فطانت، رفع موانع، نصب ادله.

۲- ارسال رسل و انزال كتب آسمانى براى هدايت بشر تعيين شده.

۳- هدايت مخصوصى كه از طرف حق تعالى نسبت بكسانى است كه طريق هدايت را پيش گرفته‌اند و بهدايت پيشوايان راه يافته‌اند

و بهمین معنی اشاره دارد قوله تعالی وَ الَّذِینَ اهتَدَوا زادَهُم هُدیً
۴- راه یافتن بسوی بهشت.
و هدایت بمذاق کسانی که خود را اهل باطن و علمای طریقت میدانند سه قسم بشمار می‌آید:
۱- هدایت عام، ۲- هدایت خاص، ۳- هدایت خاص الخاص.

صفحه : ۵۶

هدایت عام سلوک در طریق ایمان و اسلام است، هدایت خاص رسیدن بمرتبه یقین است، هدایت یافتن خاص الخاص رسیدن و فائز گردیدن بمرتبه کشف و شهود و عیان است و گویند هدایت یافتن هر کسی بقدر تحصیل تقوی وی پدید میگردد و در تقوی نیز سه مرتبه گفته‌اند، تقوای عام از شرک و کفر، تقوای خاص از گناه و خطا تقوای خاص الخاص خودداری نمودن از نظر بغیر خدای رحمان و کمال آن در فناء در توحید است.
شکی نیست که هدایت یافتن بطریق دوم متفرع بر امور چهارگانه اول است تا آنچه مقدمه تکلیف است انجام نپذیرد و انسان سیر و روش خود را بر طریق راهنمایی رسول باطن (عقل) و رسول ظاهر (شرع) مستدام ندارد بمرتبه دوم از هدایت نائل نخواهد شد، و هدایت یافتن بر طریق سوم یعنی رسیدن بمرتبه کشف و شهود که آن را (عین الیقین) نامند نتیجه و ثمره هدایت یافتن بمرتبه اول و دوم است، و کمال انسانی و سعادت و فضیلت بشری بلکه کمال ایمان وی منوط برسیدن بهمین مرتبه ایمان است که از کمال تقوی پدید می‌گردد.
بعضی از علمای تفسیر چنین اظهار مینمایند که کلام بلیغ آن است که مطالب بسیار مهمی در جملات کوچکی گنجیده شود ببین چگونه در اینکه آیه مختصر چه اسرار و رموزی نهفته از قوله تعالی قُل إِنَّ هُدَی اللّهِ هُوَ الهُدی استفاده توان نمود که طریق و ملت یهود و نصاری خالی از هدایت و بر غیر طریق مستقیم است و سیر در طریقه آنان انسان را بمقصود نخواهد رسانید زیرا که دین آنها غیر از مقتضیات هوا های نفسانی آنان چیز دیگری نیست.
و از قوله تعالی وَ لَئِنِ اتَّبَعتَ أَهواءَهُم بَعدَ الَّذِی جاءَکَ مِنَ العِلمِ چنین بر میآید کسی که از دین اسلام اعراض نمود و بچراغ هدایت آن راهی بسوی حق نیافت و بقرب رحمت او فایز نگردید از پناهگاه او خارج گردیده و در دام شیطان گرفتار آمده و دیگر خداوند یار و یاور او نخواهد بود و در پرتگاه ضلالت تا ابد خواهد ماند.
و از قوله تعالی بَعدَ الَّذِی جاءَکَ مِنَ العِلمِ تا آخر استفاده توان نمود که حقیقت

صفحه : ۵۷

علم و دانش نزد رسول اکرم (ص) است علم و دانش آنان علم‌نماست بلکه جهل مرکب است.
آری معجزه و کرامت منحصر بشق القمر و اژدها شدن عصا نیست هر چرا که نوع بشر عاجز باشند از آوردن آن اگر از نبی صادر گردد در مقام تحدی و اثبات پیمبری آن را معجزه گویند و اگر از ولی صادر گردد آن را کرامت نامند و آیات قرآنی بالاترین معجزه پیغمبر خاتم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است زیرا همانطوری که دین و ملت او بایستی تا قیامت باقی ماند البته معجزه او نیز بایستی دائمی باشد و قرآن بالاترین معجزات تمام پیمبران است زیرا که باقی معجزات اگر چه راجع بامور طبیعی بسیار مهم و امر خارق العاده‌ای بشمار میرفت لکن هیچ جهت معنویت در آن پدید نبود و معجزه سید و پیغمبر ما از جهت معنویات حائز مرتبه‌ایست که عقلاء و فیلسوفان عالم بنکته‌ای از نکات آن و بکوچکترین سری از اسرار آن پی نبرند و نیز راجع بالفاظ که از عالم طبیعت بشمار میآید الفاظ و کلماتی موزون نموده که سبک کلمات و جملات و آیات قرآنی طوری سلیس و با اسلوب مرتب گردیده که

تمام فصحا و بلغاى عرب در مقابل آن زانو ميزنند و تا حال با كمال ضديت و دشمنى كه با رسول اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم داشتند نتوانستند آيه‌اى مثل آن بياورند پس نفس مباركش بالاترين نفوس انبياء و دين شريفش بزرگترين اديان و معجزه باقيه‌اش شريفترين معجزات و قانون خدائيش جامع‌ترين قوانين بشمار ميرود اينكه است كه بايستى دين و شريعت او تا قيامت باقى ماند زيرا كه نسخ‌بردار نيست ناتمامى در آن پديدار نيست تا قانون ديگرى آن را تمام كند.

الَّذِينَ آتَيناهُمُ الكِتابَ يَتلُونَهُ حَقَّ تِلاوَتِهِ در اينكه مقصود از كسانى كه بآنها كتاب عطا شده كيانند از علماى تفسير دو قول روايت شده بعضى گفته‌اند آنها مؤمنين اهل اسلامند كه خداوند براى آنان قرآن را فرود آورده و شايد آن قوله تعالى است يَتلُونَهُ حَقَّ تِلاوَتِهِ كه تحريص و ترغيب مينمايد آنها را و اينكه عبارت و اينكه بيان مناسب مقام مسلمين ميباشد و نيز قوله تعالى أُولئِكَ يُؤمِنُونَ بِهِ ظاهرا ايمان را تخصيص ميدهد بچنين اشخاصى كه كتاب بآنها عطا شده و اينكه تخصيص مناسب اهل اسلام است نه يهود و نصارى.

صفحه : ۵۸

قول ديگر مقصود از كسانى كه بآنها كتاب عطا شده يهوديان و عيسويانى ميباشند كه به پيمبر اسلام صلى اللّه عليه و آله و سلّم ايمان آورده‌اند و پس از آنكه در آيات پيش در مقام نكوهش و تنقيد اهل كتاب بر آمده در اينكه آيه تعريف و تمجيدى مى‌نمايد كسانى از آنان را كه برسول اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم ايمان آورده و تصديق حضرتش را نموده‌اند.

يَتلُونَهُ حَقَّ تِلاوَتِهِ چنين مؤمنينى كه براى آنان قرآن فرود آورديم ميخوانند قرآن را آن طورى كه بايستى قرائت شود.

و در اينكه مقصود از حق تلاوت چيست گفتارى است:

۱- آنان قرآن را بطور شايستگى و با تأنى و تدبر در آيات و با توجه و خضوع قرائت مينمايد و در باره آنها است قوله تعالى الَّذِينَ إِذا ذُكِرَ اللّهُ وَجِلَت قُلُوبُهُم ۲- آنچه را كه از اوصاف رسول اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم كه در قرآن است ميخوانند و كتمان نميكنند و بخوبى بيان مينمايند. (كلبى) ۳- حرام قرآن را حرام ميدانند و حلال آن را حلال همانطورى كه نازل شده و تحريف نميكنند، (عبد اللّه مسعود) ۴- بر محكمات قرآن عمل مى‌كنند و بمتشابهات آن ايمان دارند و فهم معانى و بيان آن را باهلش وا ميگذارند (حسن) ۵- در متابعت كردن قرآن كوتاهى نميكنند و آن طورى كه بايستى بيان ميكنند و از خود اظهار رأى و عقيده نمى‌نمايند. (مجاهد) اينكه گفتارى كه از مفسرين نقل شد مانعة الجمع نيست شايد تمام آنها مراد باشد بقرينه قوله تعالى:

أُولئِكَ يُؤمِنُونَ بِهِ وَ مَن يَكفُر بِهِ فَأُولئِكَ هُمُ الخاسِرُونَ اولئك اشاره بمؤمنينى است كه متصف بجميع مراتب ايمان ميباشند و مقابل آنان كسانى ميباشند كه ايمان خود را بكفر پوشانيده‌اند و آنها يا اصلا ايمان ندارند يا (يؤمن ببعض و يكفر ببعض) ميباشند.

صفحه : ۵۹

[سوره البقرة (۲): آيات ۱۲۲ تا ۱۲۴]

اشاره

يا بَنِي إِسرائِيلَ اذكُرُوا نِعمَتِيَ الَّتِي أَنعَمتُ عَلَيكُم وَ أَنِّي فَضَّلتُكُم عَلَى العالَمِينَ (۱۲۲) وَ اتَّقُوا يَوماً لا تَجزِي نَفسٌ عَن نَفسٍ شَيئاً وَ لا يُقبَلُ مِنها عَدلٌ وَ لا تَنفَعُها شَفاعَةٌ وَ لا هُم يُنصَرُونَ (۱۲۳) وَ إِذِ ابتَلى إِبراهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِماتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قالَ إِنِّي جاعِلُكَ لِلنّاسِ إِماماً قالَ وَ مِن ذُرِّيَّتِي قالَ لا يَنالُ عَهدِي الظّالِمِينَ (۱۲۴)

ترجمه:

ای بنی اسرائیل یاد آرید نعمتی که بشما عطا نمودم و شما را برگزیدم و برتری دادم بر تمام مردم،
و بترسید و خود را نگاه دارید از عذاب روزی که جزای عمل هر کسی عاید خودش میشود و کسی را بجای دیگری مجازات نخواهند نمود و در آن روز فدایی از کسی قبول نمیشود و نیز شفاعت در آن روز نفع نمی‌بخشد و در آن روز برای احدی یار و یاوری نیست،
(و ای پیغمبر) یاد آر وقتی که ابراهیم را پروردگار او امتحان نمود بکلماتی و از عهده تمامی آن بر آمد و خداوند باو گفت من تو را بپیشوایی خلق برگزیدم و انتخاب نمودم ابراهیم گفت اینکه پیشوایی برای اولاد من نیز خواهد بود خداوند فرمود هرگز عهد من بستمکاران نمیرسد.

توضیح آیات

یا بَنِی إِسرائِیلَ اذکُرُوا نِعمَتِیَ الَّتِی أَنعَمتُ عَلَیکُم تا آخر، در اینکه دو آیه خطاباتی که راجع ببنی اسرائیلیان بود بانتها میرساند و نظیر همین آیه بود که شروع بخطابات شد و بهمین آیه نیز مطلب را خاتمه میدهد که ابتداء کلام و انتهای آن یکی باشد.
و ممکن است در اینجا سؤالی پیش آید که در کلام فصیح تکرار درست بنظر نمی‌آید چگونه در اینجا دو آیه مکرر شده که نه در لفظ با هم تفاوت دارد و نه در معنی.
مفسرین از اینکه اعتراض پیش‌بینی کرده‌اند و چنین پاسخ میدهند که آیه اول برای اینکه است که یهودیان عصر رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم متذکر گردند نعمتهایی را که خداوند بپدران آنها عنایت نموده و بشکرانه آن ایمان آرند و کفران نورزند.

صفحه : ۶۰

و آیه دوم در مقام تهدید است که از قیامت و عذاب و روز رستاخیز بترسند و بدانند که در آن روز فریادرسی ندارند و شفاعت کسی در باره آنها نافع نیست و نیز تکرار در باره آنها لطف است که شاید متنبه گردند، و شاید تکرار باعتبار تعدد مخاطبین بخطاب باشد زیرا که اینکه دو آیه در یک وقت فرود نیامده هر وقتی برای تذکر و یادآوری طائفه‌ای از یهودیان نازل گردیده.
وَ إِذِ ابتَلی إِبراهِیمَ رَبُّهُ بِکَلِماتٍ فَأَتَمَّهُنَّ راجع باین مبارک آیه بین مفسرین هم باعتبار الفاظ و هم باعتبار معانی گفتار بسیاری است که در کتب تفاسیر متعرض گردیده‌اند و در اینجا از کلمات آنان خوشه چینی نموده و ببعضی گفتار آنها اجمالا اشاره مینمایم.
علمای شیعه اثنی عشریه اینکه آیه را از بزرگترین ادله و شواهدی گرفته‌اند بر اینکه بایستی امام دارای مقام عصمت باشد و از هر خطاء و گناهی مبراء و مصون و از هر خلق ناپسند و نکوهیده پاک و منزه و از هر عمل زشتی بر کنار باشد، و روی همین اصل امامیه ثابت نموده‌اند که خلافت و امامت بایستی بنص و تعیین خود رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله یا امام سابق انجام گیرد زیرا که عصمت امر معنوی و مقام بلندی است که کسی را اطلاعی بر آن نیست مگر «علام الغیوب».
پس اگر خواهیم باین آیه بالا اثبات کنیم که امام و خلیفه بعد از رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله بایستی بتعیین پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم باشد نه بدست مردم بایستی راجع به الفاظ و معانی اینکه آیه گفتار مفسرین را در نظر گیریم و در آن بحث نمائیم و مطلبی را گوشزد مطالعه کنندگان نمائیم.
مطلب اول: گوئیم «ابتلاء» بمعنی آزمایش و امتحان است و چون امتحان و آزمایش در باره کسی صادق آید که اطلاع بر حقیقت امور ندارد و خداوند عالم بجمیع معلومات غیر متناهی است اینکه است که مفسرین گویند مقصود از ابتلاء آن اوامر و تکالیفی

است که ابراهیم علیه السلام بر انجام دادن آن موظف گردیده بود و مجازا آن را «بلوی» و امتحان نامند.

صفحه : ۶۱

مطلب دوم: در اینکه آیا مقصود از کلماتی که ابراهیم علیه السلام موظف گردیده بود بر انجام دادن آن و بآنها آزمایش گردید چه کلماتی بود نیز بین مفسرین گفتاری است بعضی معتقدند که امتحان او راجع بعقاید بوده مثل اینکه موظف شد که نظر کند در زهره و قمر و شمس و با بت‌پرستی معارضه نماید و تسلیم اوامر حق تعالی گردد در کشتن اولاد و صبر بر جفای کفار و آتش نمرودی و غیر اینها که بهر یک از اینها و بغیر اینها خداوند ابراهیم علیه السلام را آزمایش نمود.

قول دیگر اینکه است که مقصود از کلمات همان کلماتی است که خداوند در روز «الست» بآدم آموخت و ملائکه را بآن آزمایش نمود آنجا که گفت فَتَلَقّی آدَمُ مِن رَبِّهِ کَلِماتٍ دیگری گفته مقصود از کلمات همان معنی ظاهری کلمه است که خداوند آزمایش نمود ابراهیم علیه السلام را بگفتاری و اینکه قائل چنین گوید که اگر چه کلمه در قرآن در بسیاری از موارد در اعیان خارجی استعمال شده یعنی از اعیان خارجی بکلمه تعبیر نموده لکن بازگشت آنها نیز بدلالت کلمات و گفتار است و مقصود گوینده اینکه است که بشنونده اعلام کند ما فی الضمیر خود را مثل قوله تعالی إِنَّما قَولُنا لِشَیءٍ إِذا أَرَدناهُ أَن نَقُولَ لَهُ کُن فَیَکُونُ سوره نحل آیه ۴۰ و قوله وَ لکِن حَقَّت کَلِمَةُ العَذابِ سوره زمر آیه ۷۱ و قوله کَلِمَةُ اللّهِ هِیَ العُلیا.

خلاصه هر جا کلمه یا کلمات در قرآن مجید آمده یا اخبار بامری است که غرض اعلان و فهمانیدن مطالب مندرجه در آن است یا انشاء و تحمیل نمودن مخاطب است بر انجام دادن عملی که موظف بآن گردیده و ممکن است کلمه از حیث اخبار یا از حیث انشاء بلحاظ عمل خارجی ناقص ماند اینکه است که خداوند کلمات خود را متصف گردانیده بتمامیت وَ تَمَّت کَلِمَتُ رَبِّکَ الحُسنی عَلی بَنِی إِسرائِیلَ سوره اعراف آیه ۱۳۳ و در سوره انعام آیه ۱۱۵ وَ تَمَّت کَلِمَةُ رَبِّکَ صِدقاً وَ عَدلًا لا مُبَدِّلَ لِکَلِماتِهِ و چون کلمه‌ای که از متکلم صادر میگردد تا لباس عمل نپوشیده ناقص است در اینکه آیه ارائه میدهد که کلمات حق تعالی بتمام عمل رسیده و در باره ابراهیم (ع) تمام گردیده مطلب سوم: بنا بر اینکه مقصود از کلمات همان کلام و گفتار باشد آیا

صفحه : ۶۲

ابراهیم (ع) را بچه کلماتی امتحان نمودند بعضی گویند تسبیح و تهلیلاتی بوده که در هر صبح و شامی ابراهیم (ع) موظف بوده بخواندن آن.

حدیث از حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که روزی باصحاب فرمود میدانید چرا خداوند ابراهیم را خلیل خود گردانید گفتند نه یا رسول اللّه گفت برای اینکه هر صبح و شام میگفت

سبحان اللّه حین تمسون و حین تصبحون

و از سدی و سعید جبیر است که کلمات اینکه بوده که وقتی بناء کعبه را میکرد می‌گفت

«سبحان اللّه و الحمد للّه و لا اله الا اللّه و اللّه اکبر، و لا حول و لا قوة الا باللّه العلی العظیم»

و چون تمام شد گفت:

رَبَّنا تَقَبَّل مِنّا إِنَّکَ أَنتَ السَّمِیعُ العَلِیمُ الی قوله إِنَّکَ أَنتَ العَزِیزُ الحَکِیمُ مطلب چهارم: بنا بر اینکه مقصود از آزمایش ابراهیم (ع) اعمال مخصوص باشد که موظف بر آن گردیده نه قول و گفتار و دعاء و غیر آن چه عمل و چه فعلی را موظف بر آن گردیده بود در آن نیز گفتاری است:

۱- سی خصلت است که خداوند در سه آیه برسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم فرستاده در سوره احزاب در آیه ۲۵ از قوله

تعالی إِنَّ الْمُسلِمِینَ وَ الْمُسلِماتِ تا قوله تعالی لَهُم مَغفِرَةً وَ أَجراً عَظِیماً ده فضیلت و ده خصلت نیکو را شماره مینماید.
و در اول سوره مؤمنون از قوله تعالی قَد أَفلَحَ الْمُؤمِنُونَ الَّذِینَ هُم فِی صَلاتِهِم خاشِعُونَ تا قوله تعالی أُولئِکَ هُمُ الْوارِثُونَ ده صفت دیگر را بشمار می‌آورد و در سوره توبه آیه ۱۱۳ از قوله تعالی التّائِبُونَ العابِدُونَ تا قوله وَ بَشِّرِ الْمُؤمِنِینَ ده فضیلت دیگر را تعداد می‌نماید و باین سی فضیلت ابراهیم آزمایش گردید (عبد اللّه عباس) ۲- بمناسک و احکام حج حضرتش را امتحان و آزمایش نمودند. (قتاده و ربیع) ۴- دیگری گفته در ابتدا حضرت ابراهیم (ع) را آزمایش نمودند بستاره و ماه و خورشید برای اینکه اثبات نماید که تمامی اینها ممکن و مخلوقند و نیز او را به آتش نمرودی امتحان نمودند ۴- قول دیگر حضرتش موظف گردیده به تنظیف در سر و بدن مثل مضمضه،

صفحه : ۶۳

استنشاق، مسواک، تنظیف موی سر و سبیل، استنجا بسنگ پس از آن به آب خته کردن، ناخن گرفتن، موی بغل و موی زهار پاک نمودن که مجموع اینها ده قسم از نظافت میشود.
۵- مقصود از کلمات احکام اسلام از ذکر «لا اله الا اللّه» و نماز و روزه و زکاهٔ و حج و جهاد و غیر اینها است.
۶- بعضی گفته‌اند او را آزمایش نمود بنفس، فرزند، مال، دل، مال به مهمان داد، فرزند بقربان داد تن بنیران داد. دل بخدای رحمان داد! و چون از همه مجرد شد حق تعالی او را خلیل خود گرفت.
اگر چه آنچه مفسرین در اینجا گفته‌اند میتوان با هم جمع نمود لکن بهترین اقوال همان قول اخیر است، آری مرتبه خلت و ولایت مقام کوچکی نیست و بسرادق عزت دست هر بی‌سر و پایی نمیرسد تا از خود فانی نشوی بمرتبه قرب رحمانی نخواهی رسید تا آنچه داری از دست ندهی باو نپیوندی، تا جان و مال و اولاد در راهش فدا ندهی هرگز بجوار قربش نزدیک نگردی، زیرا که قرب هر کسی بقدر بعد از غیر اوست.
قدری تدبر و تفکر نما در کلام سبحان آنجا که خطاب عزت بموسی علیه السلام میرسد فَاخلَع نَعلَیکَ إِنَّکَ بِالوادِ الْمُقَدَّسِ طُویً سوره طه آیه ۱۲. که خلع نعلین تفسیر شده بمحبت زن و فرزند، کسی که خواهد قدم گذارد در بساط قرب احدی بایستی از هر چه غیر اوست مجرد گردد حتی باید خود را نیز فراموش نماید زیرا مقام وحدت مقامی است که هر کسی را در آن راهی نیست تنها عده‌ای از نفوس زکیه پس از آزمایش بسیار بجذابیت حق تعالی ممکن است راهی بسوی او بیابند و از آب زلال معرفت و محبت الهی جرعه‌ای بکام تشنه آنها برسد و در آن مقام بیاسایند و در ملاء اعلا مقامی احراز نمایند.
اگر چه در آیه بیان نفرموده که مقصود از کلمات چیست لکن هر دانشمندی میفهمد که بایستی مقصود از کلماتی که ابراهیم بآن آزمایش شد وظائف سنگینی باشد که خداوند جناب ابراهیم را بآن آزمایش نمود پس از آنکه حضرتش از بوته امتحان بخوبی در آمد بخلعت امامت و پیشوایی او را مفتخر گردانیدند.

صفحه : ۶۴

مطلب پنجم: قوله تعالی إِنِّی جاعِلُکَ لِلنّاسِ إِماماً مقصود از امامت چیست پس از آنکه حضرت ابراهیم علیه السلام از عهده امتحان بخوبی در آمد از مصدر جلال خداوندی خطاب عزت میرسد ای ابراهیم حال لایق مقام امامت و پیشوایی تمام افراد بشر گردیده‌ای و ما بتو مقام امامت و سیادت بخشیدیم که تو پیشوا و فرمانفرمای مردم و همه مطیع تو باشند.
جماعتی از مفسرین امامت در اینکه آیه را بمعنی نبوت تفسیر نموده‌اند زیرا که مقام نبوت نیز همان پیشوایی بر مردم است، لکن بعضی از مفسرین بر اینکه قول اعتراض نموده که حمل بر معنی نبوت درست در نمی‌آید زیرا کلمه «جاعلک» روی میزان عربیت

اسم فاعل است و در علم نحو مقرر گردیده که اسم فاعل عمل نمیکند مگر وقتی که بمعنی حال یا استقبال باشد و در اینجا عمل کرده یعنی مفعول دارد و آن کاف «جاعلک» که مفعول آن است که خدا میفرماید قرار دهنده‌ام تو را پیشوای مردم و اینکه بخشش و موهبتی بود که بعد از مقام نبوت نصیب ابراهیم گردید زیرا اگر نبی نبود چگونه باو وحی میرسید، و نیز چنانچه در محل خود ثابت گردیده امام گردیدن ابراهیم بعد از بشارت بپدید شدن اسمعیل و اسحق بود که ملائکه باو بشارت دادند که دارای اولاد میگردی بنام اسمعیل و اسحق پس چگونه ممکن است که در آن وقت حضرتش دارای مقام پیمبری نبوده باشد پس در آن حال خطاب هم نبی بود و هم رسول پس معلوم میشود مقام امامتی که بابراهیم بخشوده شد فوق مقام نبوت و رسالت بوده.

و جماعتی امامت را بمعنی خلافت گرفته‌اند اینکه نیز درست بنظر نمی‌آید زیرا نبوت تحمل انباء و اخبار از حق است و رسالت تحمل تبلیغ، و خلافت نیابت و منصبی است از طرف رسول، مگر اینکه مقصود از خلافت پیشوایی تمام افراد بشر باشد که امام باین معنی بایستی دارای ولایت کلیه الهیّه باشد و گر نه هرگز لایق چنین منصبی نخواهد بود زیرا که نبوت و رسالت مراتبی دارد آخر مرتبه آن پیشوایی کلی و سیادت بر تمام افراد بشر است و از آیه چنین بر می‌آید که اینکه نحو سیادت و پیشوایی پس از آزمایش بابراهیم عنایت شد بالاتر از اول مرتبه نبوت و رسالت بشمار میرود و آن مقام ارجمندی

صفحه : ۶۵

است که ابراهیم علیه السلام مفتخر بآن گردید اینکه بود که اینکه مقام را برای ذریه خود نیز طلب نمود.

در کتاب کافی از امام صادق علیه السلام است که

«ان اللّه عز و جل اتخذ ابراهیم عبدا قبل ان یتخذه نبیا و ان اللّه اتخذه نبیا قبل ان یتخذه رسولا و ان اللّه اتخذه رسولا قبل ان یتخذه خلیلا و ان اللّه اتخذه خلیلا قبل ان یتخذه اماما فلما جمع له الاشیاء قال إِنِّی جاعِلُکَ لِلنّاسِ إِماماً

فمن عظمها فی عین ابراهیم قالَ وَ مِن ذُرِّیَّتِی قالَ لا یَنالُ عَهدِی الظّالِمِینَ قال لا یکون السفیه امام التقی».

اینکه حدیث شریف در مقام بیان اینکه است که ابراهیم مراتبی را پیمود تا بسر حد کمال عبودیت و بندگی نائل گردیده و پس از آنکه خداوند او را ببندگی قبول نمود وی را بمقام نبوت نائل گردانید و پس از مقام نبوت حضرتش را بمقام رسالت مفتخر گردانید و پس از اتمام تمامی کمالات بجایی رسید که لایق مقام امامت و پیشوایی تمام افراد بشر گردید.

از اینجا معلوم میشود که مقام امامت فوق تمام مقامات بشری بشمار میرود حتی از اول مقام رسالت و نبوت نیز برتر و بالاتر است اینکه بود که ابراهیم (ع) پس از آنکه بچنین مقام و رتبه‌ای نائل گردید درخواست مینماید که برای اولاد و ذریه خویش نیز چنین مقامی باشد آنجا که گفت وَ مِن ذُرِّیَّتِی خطاب عزت رسید لا یَنالُ عَهدِی الظّالِمِینَ

خلاصه از اینکه مبارک آیه بضمیمه اینکه حدیث شریف مطالبی توان استخراج نمود ۱- اینکه انسان در قوس صعود و ترقیات معنوی بایستی بتدریج و قدم قدم بالا رود چنانچه حضرت ابراهیم (ع) تا وقتی از تمام مقامات فضیلت و کمال نگذشت موقعیت پیدا ننمود که بمرتبه امامت که آخرین سیر کمال بشری و پیشوایی تمام خلائق است نائل گردد.

۲- اگر چه البته هر پیمبری و هر خلیفه و نایب پیمبری حائز مقام پیشوایی میباشد لکن چون تفاضل و تفاوت بین پیمبران از حیث مقام و مرتبه و از حیث عمومیت رسالت بسیار بنظر می‌آید و اشاره بهمین مطلب دارد قوله تعالی تِلکَ الرُّسُلُ فَضَّلنا بَعضَهُم

صفحه : ۶۶

عَلی بَعضٍ سوره بقره آیه ۲۵۴، اینکه است که حائز گردیدن مقام امامت که آن ولایت کلیه الهی است پس از طی مقامات و گذشتن از درجات بسیار نصیب اهلش میگردد و چنانچه از اینکه حدیث شریف و شواهد دیگری بر می‌آید اینکه موهبت عظمی و

اينكه عطيه گرانبها پس از مقام رسالت و پس از امتحانات بسيار بابراهيم بخشوده شد.

۳- شايد بتوان از آيه و روايات چنين استفاده نمود كه امامت آن درجه اعلاى ولايت كليه الهيه باشد كه باطن و حقيقت نبوت و رسالت است و آن ارتباط يافتن بملكوت عالم و متصرف گرديدن در مواد كائنات و استيلاء يافتن بحقايق موجودات است و اشاره بهمين مقام دارد آنجا كه در شأن ابراهيم (ع) فرموده وَ كَذلِكَ نُرِي إِبراهِيمَ مَلَكُوتَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ لِيَكُونَ مِنَ المُوقِنِينَ سوره انعام آيه ۷۱ و ملكوت بروح و باطن عالم تفسير شده.

و البته جناب ابراهيم عليه السلام قبل از اينكه موهبت عظمى باعتبار مقام رسالت و نبوتى كه داشت حائز مقام ولايت بوده لكن مرتبه اعلاى آن كه از آخرين مرتبه انسان كامل بشمار ميرود پس از امتحانات بسيار نصيب وى گرديد و خداوند ملكوت آسمان و زمين را باو ارائه و نشان داد تا اينكه حائز مرتبه يقين گردد و روح ولايت كليه الهيه در حقيقت وجود شريفش نمودار شود.

و انسان وقتى حائز مرتبه يقين مى‌گردد كه چشم ملكوتى وى باز گردد و عالم ملكوت و روح و سر و حقيقت هر چيزى براى وى مكشوف گردد و آن را مشاهده نمايد و بچشم دل كه بمراتب بسيار روشن‌تر و نافذتر است از چشم سر اسرار كاينات را معاينه نمايد و علاوه بر شهود و جدايى متصرف گردد در مواد موجودات و باذن رب العالمين تا آنجايى كه حكمت اقتضاء داشته تصرف نمايد در مواد عالم زيرا كه بمقام امامت باين معنى كه لايق پيشوايى تمامى موجودات و افراد بشر باشد نميرسد مگر كسى كه صاحب نفس قدسى الهى و مظهر و نماينده تمام اوصاف احدى گشته چنانچه در باره على عليه السلام گفته شده

«عين اللّه الواسعة و اذن اللّه الناظره و يد اللّه الباسطه»

البته على عليه السلام چشم و گوش و دست خدا نگشته لكن از زيادتى قرب و نزديكى بجايى

صفحه : ۶۷

رسيده كه نماينده اوصاف الهى گرديده.

و باعتبار ديگر ممكن است گفته شود كه اگر چه رسالت و امامت هر دو در معنى پيشوايى شركت دارند لكن فرقى كه هست اينكه است كه مقام رسالت فقط تبليغ و رسانيدن احكام الهى است بخلق كه وظيفه رسول از حيث رسالت همين ارائه طريق است كه راه خير و شر و آنچه سعادت و فضيلت بشرى بآن تأمين مى‌گردد بمردم بنمايد لكن امامتى كه فوق مرتبه رسالت بشمار ميرود فقط مجرد تبليغ و ارائه طريق نيست بلكه امام صاحب ولايتى است كه علاوه بر تبليغ و نشان دادن طريق هدايت، ايصال بمطلوب نيز مينمايد يعنى تابعين خود را بمقصود ميرساند زيرا كه امام متصرف در ممكنات است و در آنجايى كه حكمت اقتضا نمايد مطابق مشيت الهى همه طور تصرفى مينمايد و در باره چنين اشخاص است كه فرموده يَهدُونَ بِأَمرِنا.

مطلب ششم: قوله تعالى قالَ وَ مِن ذُرِّيَّتِي قالَ لا يَنالُ عَهدِي الظّالِمِينَ آيا مقصود از عهد چيست و ظالمين كيانند و چرا عهد خداوند بظالمين نميرسد در اينجا نيز بين مفسرين گفتارى است.

بعضى گويند آن عهد نبوت است بنا بر اينكه مقصود از امامت نبوت باشد و از امام صادق عليه السلام و باقر عليه السلام روايت چنين است كه آن عهد امامت است و از ظاهر آيه همين طور معلوم ميشود زيرا پس از آنكه جناب ابراهيم (ع) بخلعت امامت و پيشوايى تمام افراد بشر بلكه به پيشوايى تمام خلق مفتخر گرديد چنين منصبى را براى ذريه و اولاد خود از خداوند تقاضا نمود.

و جماعت ديگر از مفسرين چنين اظهار ميدارند كه آن همان عهد و ميثاقى است كه قبلا خداوند با مؤمنين بسته نه با ظالمين.

و شايد مقصود از عهد علقه محبت و ارتباط بحق باشد كه اينكه فضيلت نصيب كسى ميگردد كه ظلم بنفس خود ننموده زيرا اشخاصى كه از راه هوى‌پرستى و مخالفت مولا ظالم بنفس خود ميباشند گويا آن فطرت اوليه خود را از دست داده و آن عهد ولايت و آن علقه محبت و رشته ارتباط خود را قطع نموده‌اند چنانچه در سوره بقره در آية الكرسى

صفحه : ۶۸

تذکر میدهد که وَ يُؤمِن بِاللّه فَقَدِ استَمسَكَ بِالعُروَةِ الوُثقي لَا انفِصامَ لَها که فقط چنگ‌زدگان برشته ولایت الهی مؤمنین میباشند که محبت و معرفت الهی را در قلب و جان خود میپرورانند نه کافرین و ظالمین بنفس خود و اینکه معنی هم باعتبار لفظ و هم باعتبار معنی نزدیکتر بمقصود است زیرا که بعهد و میثاق بستگی بین عهدبستگان پدید می‌گردد پس میتوان گفت شاید مقصود از آن عهدی که بظالمین از جهت ستمکاری آنان نمیرسد همان علقه محبت و رشته ارتباط آنها باشد که خود را از اینکه موهبت عظمی محروم و بی‌نصیب گردانیده‌اند.

و ظاهرا مقصود از ظالم کسی است بر خلاف حکم عقل و شرع عمل نماید و فرد ظاهر آن شرک بخدا است إِنَّ الشِّركَ لَظُلمٌ عَظِيمٌ مرتبه نازل‌تر آن هر عمل و کاری است که خارج از وظیفه انسانیت و بر خلاف موقعیت آن باشد.

پس از اینکه مبارک آیه بخوبی معلوم میشود که امام و کسی که بپیشوایی خلق انتخاب گردیده بایستی معصوم و از هر آلایشی پاک و مبرا باشد و یک روح قدسی الهی در او موجود باشد که او را از هر لغزش و خطایی محفوظ دارد و به هیچ وجه نقطه ضعفی و منقصتی در شراشر وجودش یافت نشود، آری چگونه ممکن است قلبی که بقذارات کفر و بت‌پرستی و هزاران کثافات نفسانی آلوده گردیده لایق چنین منصب و مقامی گردد دل پاک و نفس دراک میخواهد که از منبع فیض ازلی بواسطه یا بلاواسطه فیض بگیرد کسی ممکن است پیشوای کل افراد بشر گردد که از هر فرد فردی افضل و از کل بشر ارجمندتر باشد و گر نه ترجیح بلامرجح لازم آید و تمام دانشمندان و عقلای عالم اظهار میدارند که ترجیح بلامرجح یکی از محالات عقلیه بشمار میرود و چون عصمت بهمان معنایی که گفته شد یک امر باطنی و یک صفت نفسانی است و کسی را اطلاعی بر آن نیست مگر «علام الغيوب» اینکه است که بایستی تعیین امام باذن خداوند و بنص رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم باشد.

امام فخر رازی در تفسیر کبیر بعد از آنکه امامت را حمل بر معنی نبوت نموده اینجا کلامی دارد که خلاصه آن را ترجمه مینمایم.

صفحه : ۶۹

چنین گوید رافضی‌ها یعنی شیعیان بسه طریق از آیه استدلال می‌کنند که ابی بکر و عمر لایق امامت نیستند.

اول- ابی بکر و عمر کافر بودند و البته در حال کفر از ظالمین محسوب میگشتند زیرا که بشهادت بسیاری از اهل ادبیت در مشتق ذات معتبر نیست و بحکم آیه عهد امامت نه در وقت کفر و نه در وقت دیگر بظالم نمیرسد پس آنها صلاحیت امامت نداشتند.

دوم- عاصی در ظاهر و باطن از ظالمین بشمار میرود و باسلام آوردن و شهادتین بزبان راندن نمیدانیم حال باطن آنها را که آیا اسلام آنان ظاهری بوده یا از خوف و یا بطمع ایمان آورده بودند و یا در باطن نیز از کفر پاک گردید، و از ظلم و گناه عاری گردیده بودند اینکه است که نمیتوانیم آنها را بپیشوایی خلق قبول نمائیم پس کسی لایق چنین منصبی است که معصوم باشد و چون اینها معصوم نبودند موقعیت برای امامت و پیشوایی خلق نداشتند.

سوم- آنها مشرک بودند و هر مشرکی ظالم است و عهد امامت بظالم نمیرسد اما اینکه مشرک بودند باتفاق و اما اینکه مشرک ظالم است بدلالت قوله تعالی لا يَنالُ عَهدِي الظّالِمِينَ و پاسخ از اینکه آنها در حال کفر از ظالمین محسوب بودند لکن پس از قبول اسلام دیگر از کفار و ظالمین بحساب نمی‌آیند، چنین گویند که ظالم بر کسی صادق آید که از وی ظلمی پدید شده باشد خواه در زمان گذشته یا حال هر کدام باشد وی را ظالم گویند مثل اینکه روی قانون فقه آدم خواب اگر در بیداری دارای ایمان باشد در حال خواب نیز وی را مؤمن گویند و لو تصدیق که مناط ایمان است در آن حال از وی حاصل نیست، و نیز برای اینکه انسان گاهی حرف میزند و گاهی راه میرود همیشه او را سخن‌گو و حرکت کننده مینامند در صورتی که همیشه حرف نمیزند و همیشه راه

نمیرود.

پس از آن در پاسخ گفته کافر را پس از اسلام آوردن و نیز عاصی را پس از توبه کردن دیگر کافر و عاصی نمیگویند، مثل اینکه اگر کسی قسم خورد که بکافر سلام نکند

صفحه : ۷۰

پس از آنکه اسلام آورد اگر بوی سلام کرد چنین کسی مخالفت قسم ننموده.

«کلام فخر رازی بپایان رسید» و ممکن است بدو بیان اینکه پاسخ را رد کنیم اولا هر دانشمندی میفهمد کسی که یک مدت زیادی از عمر گرانبهای خود را در کفر و شرك و مخالفت امر مولای گذرانیده در عرف عقلا- وی را از ظالمین محسوب میدارند و صحیح است گفته شود چنین کسی ظلم بخود نموده که عمر گرانبهای خود را در کفر و شرك تلف نموده.

و ثانیا برای شخص با اطلاعی که قدری در کلام اللّه تدبر نماید واضح و هویدا میگردد که اینکه آیه در مقام اینکه است که آن امامتی که پس از مرتبه نبوت بجناب ابراهیم علیه السلام بخشوده شد یعنی آن ریاست عامه و آن ولایت کلیه که نظیر آن را شیعیان در اوصیاء و خلفای پیغمبر خاتم صلی اللّه علیه و آله و سلّم شرط میدانند در خور مقام هر کسی نیست روح طاهر قدسی و سریره پاکی میخواهد که قابل چنین مقامی گردد و علامت و نشانه چنین روح پاکی اینکه است که معصوم باشد و در تمام عمر کوچکتر خلافی از او سر نزند از اینکه جا است که در باره عترت پیغمبر اسلام و کسانی که لایق پیشوایی و امامت بر تمام افراد بشر بودند فرموده، إِنَّما یُرِیدُ اللّهُ لِیُذهِبَ عَنکُمُ الرِّجسَ أَهلَ البَیتِ وَ یُطَهِّرَکُم تَطهِیراً سوره احزاب آیه ۳۳.

آری کسی لایق چنین منصبی است که بتطهیر خدایی طاهر و بفضائل نفسانی متصف باشد و آن امر باطنی است کسی را اطلاعی بر آن نیست مگر «علام الغیوب» اینکه است که شیعیان در پیغمبر و امام عصمت را معتبر میدانند و چون عصمت امر باطنی و فضیلت نفسانی است اینکه است که گویند بایستی امامت و خلافت بنص پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم یا امام سابق تحقیق پذیرد و معنی ندارد که اینکه منصب خدایی بدست مردم اجراء گردد بدو جهت:

یکی آنکه مردم اطلاعی از ما فی الضمیر کسی ندارند و دیگر هر عاقل و دانشمندی از طریق عقل دانسته و فهمیده که عموم مردم مگر اندکی از آنان، تحت تأثیر نفس واقعند ممکن است حکم آنها و قضاوتشان هوسانه و از روی میول نفسانی انجام گیرد نه از روی عقل و تدبیر صحیح پس چگونه ممکن است عقل تجویز نماید که میشود چنین امر مهمی بدست مردم اجرا گردد.

صفحه : ۷۱

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۲۵ تا ۱۲۹]

اشاره

وَ إِذ جَعَلنَا البَیتَ مَثابَةً لِلنّاسِ وَ أَمناً وَ اتَّخِذُوا مِن مَقامِ إِبراهِیمَ مُصَلًّی وَ عَهِدنا إِلی إِبراهِیمَ وَ إِسماعِیلَ أَن طَهِّرا بَیتِیَ لِلطّائِفِینَ وَ العاکِفِینَ وَ الرُّکَّعِ السُّجُودِ (۱۲۵) وَ إِذ قالَ إِبراهِیمُ رَبِّ اجعَل هذا بَلَداً آمِناً وَ ارزُق أَهلَهُ مِنَ الثَّمَراتِ مَن آمَنَ مِنهُم بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ قالَ وَ مَن کَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِیلاً ثُمَّ أَضطَرُّهُ إِلی عَذابِ النّارِ وَ بِئسَ المَصِیرُ (۱۲۶) وَ إِذ یَرفَعُ إِبراهِیمُ القَواعِدَ مِنَ البَیتِ وَ إِسماعِیلُ رَبَّنا تَقَبَّل مِنّا إِنَّکَ أَنتَ السَّمِیعُ العَلِیمُ (۱۲۷) رَبَّنا وَ اجعَلنا مُسلِمَینِ لَکَ وَ مِن ذُرِّیَّتِنا أُمَّةً مُسلِمَةً لَکَ وَ أَرِنا مَناسِکَنا وَ تُب عَلَینا إِنَّکَ أَنتَ التَّوّابُ الرَّحِیمُ (۱۲۸) رَبَّنا وَ ابعَث فِیهِم رَسُولاً مِنهُم یَتلُوا عَلَیهِم آیاتِکَ وَ یُعَلِّمُهُمُ الکِتابَ وَ الحِکمَةَ وَ یُزَکِّیهِم إِنَّکَ أَنتَ العَزِیزُ الحَکِیمُ

(۱۲۹)

ترجمه:

بیاد آر هنگامی که ما خانه کعبه را مقام امن و جایگاه عبادت قرار دادیم و مقام ابراهیم را محل پرستش و جای نماز مقرر گردانیدیم و از ابراهیم و اسمعیل پیمان گرفتیم حرم خدا را از بت و از هر پلیدی پاك و پاکیزه گردانند برای کسانی که بطواف و اعتکاف حرم می‌آیند و در آنجا رکوع و سجود مینمایند،

و چون ابراهیم گفت پروردگار من اینکه شهر را محل امن و آسایش قرار بده و روزی را برای اهلش از کسانی که ایمان بخدا و روز قیامت آورده‌اند فراوان گردان «خداوند خواهش ابراهیم را اجابت نمود» فرمود کسی که کفران نعمت نمود و سپاس گزاری ننمود اگر چه در دنیا اندکی وی را بهره‌مند گردانم لکن در آخرت ناچارش میکنم بر عذاب و آتش جهنم

و وقتی که ابراهیم و اسمعیل دیوارهای کعبه را برافراشتند گفتند پروردگار ما اینکه خدمت را از ما قبول کن تو شنوایی و دعای خلق اجابت می‌کنی و بر اسرار موجودت مطلعی.

ابراهیم و اسمعیل عرض نمودند پروردگارا ما را تسلیم خود گردان و از ذریه و

صفحه : ۷۲

و اولادهای ما قرار بده کسانی که تسلیم امر تو باشند و راه بندگی و پرستش خود را بما بیاموز و از لغزشهای ما درگذر که تویی بخشنده و مهربان،

پروردگارا فرزندان ما را شایسته آن گردان که از بین آنان رسولی بر انگیزی که بر مردم آیات تو را تلاوت نماید و بآنها علم کتاب و حکمت بیاموزد و دل و روان آنان را تزکیه نماید و تویی غالب و عالم و درستکار.

توضیح آیات

اشاره

وَ إِذ جَعَلنَا البَیتَ مَثابَةً لِلنّاسِ وَ أَمناً خلافی نیست در اینکه بیت در اینکه آیه خانه کعبه است و «مثابه» محل رجوع و بازگشت بمقام است و «امنا» یعنی محل امن و امان.

و خداوند کعبه را ملجأ و پناهگاه و جای امن و امان قرار داد تا هر کسی در آنجا است ایمن باشد حتی کسی که جنایتی یا خون‌ریزی در بیرون حرم نموده هر گاه بحرم کعبه پناه ببرد تا در آنجا است کسی حق ندارد متعرض او گردد و جبرا وی را بیرون آورد و از وی قصاص کند مگر اینکه راه را بر وی ببندند تا مجبورا خودش بیرون آید آن وقت او را مجازات نمایند.

وَ اتَّخِذُوا مِن مَقامِ إِبراهِیمَ مُصَلًّی و اتخذوا، را قراء دو نحو قرائت کرده‌اند شیبه و نافع و إبن عامر بفتح خوانده‌اند و باقی قراء بکسر، اگر بفتح خوانده شود اخبار است یعنی گرفتند از مقام ابراهیم محل نماز گاهی و اگر بکسر خوانده شود امر است که بگیرد از مقام ابراهیم نماز گاهی.

در شأن نزول آیه حدیث دارد که روزی رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم با یکی از صحابه از مقام ابراهیم گذر نمود آن شخص گفت آیا اینجا مقام پدر تو ابراهیم نیست فرمود آری گفت چرا در اینجا نماز نمیخوانی گفت خداوند بمن امر نفرموده که

در اینجا نماز بخوانم، راوی خبر گوید آن روز بشب نرسیده بود که اینکه آیه نازل گردید وَ اتَّخِذُوا مِن مَقامِ إِبراهِیمَ مُصَلًّی.

صفحه : ۷۳

و در اینکه مقـام ابراهیم در کجـای مسـجد الحرام است بین مفسـرین گفتـاری است نخعی گفته تمـام حرم مقام ابراهیم است، یمانی گفته تمام مسـجد الحرام مقام ابراهیم است قتاده و مقاتل و سدی گفته‌اند مقام ابراهیم آنجاست که معروف بمقام ابراهیم است و دو رکعت نماز طواف را در آنجا میخواننـد و بعضـی دیگر گوینـد در مسـجد سـنگی است که پای ابراهیم در آن فرو رفته و آنجا مقام ابراهیم است.

وَ عَهِدنا إِلی إِبراهِیمَ وَ إِسماعِیلَ أَن طَهِّرا بَیتِیَ در تفسیر ابو الفتوح چنین مینویسد أَن طَهِّرا بَیتِیَ یعنی خانه مرا پاک کنید و مفسـرین گوینـد معنی آیه اینکه است که خانه مرا بر طهارت بنا کنیـد و عبیـد عمر و عطا و مقاتل گفته‌انـد مقصود اینکه است که خانه مرا از بتان پاک کنیـد یمانی گفته معنی آیه چنین است که آنجا را خوشبو کنیـد لِلطّائِفِینَ برای کسانی که از آفاق و اطراف آنجا آینـد و طواف کنند وَ العاکِفِینَ بر آنان که در آنجا اقامت نموده و مسکن خود قرار داده‌اند وَ الرُّکَّعِ السُّجُودِ رکع جمع راکع است و سـجود جمع ساجد است عطا که یکی از مفسرین است گفته چون طواف کنند از طواف کنندگان باشند و چون بنشینند از عاکفان گردند و چون نماز کننـد از «من الرکع السجود» محسوب گردند عطا از عبد اللّه عباس و او از رسول اکرم صـلی اللّه علیه و آله و سـلّم چنین حـدیث کند که فرمود خدای عز و جل در هر شـبانه روزی صد و بیست رحمت بخانه کعبه فرسـتد شـصت طواف کنندگان و چهل نماز کنندگان و بیست نظر کنندگان را باشد.

در حدیث است که

«النظر الی الکعبه عبادهٔ»

و سـعید بن مسیب گویـد هر کس در خـانه کعبه نگرد از روی ایمان و احتساب و تصـدیق از گناه بیرون آیـد مثل وقتی که از مادر متولـد شـده باشـد، از عبـد اللّه عباس پرسـیدند که طواف نمودن بگرد خانه کعبه بهتر است یا نماز خواندن در آنجا گفت برای غربا طواف و برای مجاوران حرم نماز و عطاء بن کثیر از رسول اکرم صـلی اللّه علیه و آله و سـلّم روایت میکنـد که فرمود «اقامت نمودن در مکه سعادت است و خارج شدن از آنجا شقاوت است» و نیز عبد اللّه عباس از رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکند که فرمود «هر کس در ماه رمضان در مکه آید و هر قدر که تواند

صفحه : ۷۴

در آنجا مقام کند حق تعالی چندان ثوابش دهد مثل کسی که صد هزار ماه رمضان روزه داشته و بهر روزی که روزه دارد چنان بود که یک بنده آزاد کرده باشد و بهر شبی همچنین و رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم اهل حرم را اهل اللّه خواند.

و ابو الفتوح چنین گوید که در اخبار ما چنین آمده که مجاورت در مکه مکروه است و بمدینه مستحب.

گویند حسین بن عکاک مردی بود بسیار ثروتمند در مکه مجاور شد و پشت پا زد بر مال و املاک و اسباب خود و سالها در آنجا بمانـد وقتی همشـهریان او بمکه رفتنـد و باو گفتند تو هیچوقت آرزو نمی‌کنی بوطن باز گردی و بر سـر املاک خود آیی گفت چه امید باز گشتن بدنیا گشته‌ای را که رمقی از وی مانده آن گاه اینکه شعر بخواند

«حسب المحب من الحبیب بعلمه ان المحب ببابه مطروح»

گفت عاشق را همان بس که معشوقش بداند که او بر در سرای وی کشته افتاده است.

اما فضیلت نماز در مسجد الحرام از حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که نماز در مسجد من برابر هزار نماز است که در مسجدهای دیگر خوانده شود و نماز در مسجد الحرام برابر صد نماز در مسجد من باشد. «پایان کلام ابو الفتوح» وَ إِذ قالَ إِبراهِیمُ رَبِّ اجعَل هذا بَلَداً آمِناً پس از بناء کعبه جناب ابراهیم دعا میکند که خداوندا اینکه شهر مکه را محل امن و امان گردان و مفسرین گویند ابراهیم چون باعلام حق تعالی میدانست که شهر مکه محل عبادت و جای مناسک حج و عمره و جایگاه مؤمنین است اینطور از حق تعالی درخواست نمود که مردم بطور امن و امان در آنجا حاضر گردند و با دل امن مشغول عبادت شوند.

و نیز چون در آنجا بامر حق سبحانه فرزند خود اسمعیل را با مادرش هاجر رها نموده بود و آن وقت بیابانی بود بی‌آب و علف و مونسی در آنجا یافت نمیشد اینکه بود که حضرتش از خداوند درخواست مینماید که اینکه شهر را امن گردان و عرب بیابان را

صفحه : ۷۵

بلد گوید اگر چه در آن بنائی یافت نگردد.

وَ ارزُق أَهلَهُ مِنَ الثَّمَراتِ مَن آمَنَ مِنهُم بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ پس از درخواست امنیت مکه از خداوند تقاضا میکند که ثمرات و فواکه و میوه‌جات در اینکه شهر حاصل آید زیرا ظاهرا در آن وقت مکه بیابانی بوده لم یزرع و برای آنکه مردم در آنجا آسایش نمایند و مشغول عبادت و مناسک حج شوند البته بایستی هم امن باشد و هم حاصلخیز و مفسرین گویند آنکه حضرت دعای خود را اختصاص داد بکسانی که ایمان دارند از امنیت و فراوانی نعمت در صورتی که وقتی امنیت و نعمت حاصل گردیده مؤمن و کافر هر دو از آن بهره میبرند برای اینکه است که چون در آیه پیش وقتی در باره اولاد و ذریه خود مقام امامت میطلبد و جواب میرسد لا یَنالُ عَهدِی الظّالِمِینَ و نسبت بظالمین ذریه او دعای او رد میشود اینجا ادب نگاه میداد و درخواست خود را اختصاص میدهد بمؤمنین و کسانی که ایمان بخدا و روز جزا دارند.

وَ مَن کَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِیلًا شاید اشاره باین باشد که مقصود اصلی از تمام نعمتهای دنیوی بلکه مقصود از آفرینش عالم همان اشخاص موحد و مؤمن با تقوی میباشد و چون ناموس خلقت و حکمت نظام عالم روی اینکه پایه استوار گردید که بایستی مؤمن و کافر سعید و شقی صالح و غیر صالح همه و همه از جویبار رحمت حق تعالی سیراب گردند اینکه است که کافر نیز بطفیل مؤمن از اینکه خوان نعمت اندک تمتعی میبرد پس از آن بطور اضطرار و ناچاری داخل آتش می‌گردد و اینکه تمتع بردن از دنیا را نسبت بکافر قلیل و اندک بحساب آورده شاید نظر باصل نعمت دنیا باشد نسبت بآخرت چنانچه فرمود قُل مَتاعُ الدُّنیا قَلِیلٌ یا نظر بشدت عذاب آخرت باشد که در اثر کفران نعمت کفار را مجازات میکنند.

صفحه : ۷۶

ثُمَّ أَضطَرُّهُ إِلی عَذابِ النّارِ پس از آنکه کافر اندک بهره‌ای از امتعه دنیا برد بطور اضطرار او را داخل جهنم می‌کنند و شاید مقصود اینکه باشد که کافر در روز قیامت خودش از روی ناچاری و برای آن آتش کفری که در باطن خود اندوخته چاره‌ای ندارد مگر اینکه خود را در آتش اندازد زیرا که هر چیزی طالب هم جنس خود است و مثل آهن‌ربا که آهن را میرباید آتش جهنم هم جنس خود را میرباید و جذب میکند پس کافر چاره‌ای جز داخل شدن در آتش برای وی نیست زیرا که خودش آتش‌گیرانه جهنم است.

و گمان مکن که وقتی آتش در نفس کافر تعبیه شده دیگر آتش جهنم المی برای وی ندارد اینطور نیست بلکه آن حقیقت انسانی در هیچ حالی عوض نمیشود حقیقت انسان آتش نگشته تا اینکه از آتش المی نبیند و اینکه بطور اضطرار داخل جهنم می‌گردد از باب اینکه است که خود را اهل آنجا می‌بیند و آتش او را میرباید و هم ببدن و هم بروح او الم شدید میرساند لکن چون از اهل جهنم است نمیتواند خارج گردد.

در تفسیر روح البیان در تفسیر آیه بیانی دارد که خلاصه آن را ترجمه مینمایم چنین گوید بدان که بلد در آیه کنایه از صورت جسمانیه است و کعبه قلب است و طواف کعبه طواف قلب بحضرت ربوبیهٔ است و بیت مثال ظاهر فی عالم ملک است یعنی عالم ظاهر محسوس و در باطن آن عالم ملکوت است که بچشم سر دیده نمیشود و در عالم غیب است چنانچه هیکل انسانی در عالم ملک مثال ظاهری است در عالم شهادت و باطن و ملکوت وی قلب اوست که در عالم ملکوت و مخفی از انظار است و عارفی که بتواند طواف حقیقی قلبی کند در باره او توان گفت طواف کعبه حقیقی نموده و حدیث دارد که «برای خداوند بندگانی است که کعبه بآنها طواف میکند نه آنها بکعبه.

و گویند عارفی وقتی اراده نمود بمکه رود پسری داشت بپدر گفت کجا میخواهی بروی گفت بخانه خدا پسر گمان کرد هر کس در آنجا برود خدا را میبیند گفت مرا با خود ببر پدر گفت تو هنوز لایق آنجا نیستی پسر گریه کرد و التماس نمود تا اینکه پدرش حاضر شد او را ببرد وقتی بمیقاتگاه رسیدند پسر افتاد و غش کرد پس از آن مرد

صفحه : ۷۷

پدر در مرگ پسر بسیار متوحش گردید صدایی شنید که تو بطلب خانه آمدی خانه یافتی آن پسر بطلب صاحب خانه آمد و او را دریافت و او نه در بهشت است و نه در زمین بلکه او در مَقعَدِ صِدقٍ عِندَ مَلِیکٍ مُقتَدِرٍ است پس کسی که هدف و وجهه قلب خود را بسوی کعبه حقیقی یعنی بسوی خدا نماید حق تعالی قبله او میشود مثل اینکه آدم قبله ملائکه واقع گردید زیرا که آدم چون تاج کرامت بسر او گذاشته شد و مظهر جلال و جمال احدی گردید قبله تمامی موجودات و پیشرو آنها گردید چنانچه شیخ عطار در منطق الطیر گفته:

«حق تعالی گفت آدم غیر نیست کور چشمی و ترا اینکه سیر نیست»

«شد نفخت فیه من روح آشکار سرّ جانان گشت بر خاك آشکار»

و در جای دیگر گوید:

«از دم حق آمدی آدم تویی

اصل کرّمنا بنی آدم تویی»

«پایان» وَ إِذ یَرفَعُ إِبراهِیمُ القَواعِدَ مِنَ البَیتِ وَ إِسماعِیلُ ای رسول اکرم یاد کن وقتی که برداشتند و بلند نمودند ابراهیم و اسمعیل ستونهای خانه کعبه را در اینکه خود ابراهیم بناء کعبه نمود یا پس از آنکه کعبه بطوفان نوح ویران گشته ابراهیم علیه السلام دو مرتبه بنا نهاده بین مفسرین گفتاری است که در کتب تفاسیر متعرض شده‌اند:

۱- بنای کعبه را خود ابراهیم علیه السلام نمود و آنجا پشته‌ای بود از ریگ سرخ بشکل قبه.

۲- خانه کعبه را اول آدم علیه السلام بنا کرد و بطوفان نوح خراب گردید.

«مجاهد و عمرو بن دینار» و حضرت ابراهیم و اسمعیل دو مرتبه تعمیر نمودند. «عبد اللّه عباس و عطا» ۳- از امام محمّد باقر علیه السلام چنین روایت می‌کنند که فرمود با پدرم امام زین العابدین علیه الصلاهٔ و السلام مشغول طواف بودیم ناگاه مردی دست بر پشت او نهاد

صفحه : ۷۸

و گفت يا بن رسول اللّه سؤالى دارم پدرم جواب نداد تا وقتى كه از طواف فارغ گرديد و در مقام ابراهيم نماز خواند پس از آن سائل را طلب نمود آن مرد برخاست و گفت ميخواهم بدانم ابتدا طواف از كجا شد و علت و سببش چه بود پدرم در پاسخ فرمود تو از كجايى گفت از شام فرمود از كدام شهرى گفت از بيت المقدس فرمود تورات و انجيل خوانده‌اى گفت آرى فرمود اى برادر ابتداى طواف اينكه بود كه پس از آنكه خداوند فرمود إِنِّي جاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً و ملائكه گفتند أ تَجعَلُ فِيها مَن يُفسِدُ فِيها و خطاب رسيد إِنِّي أَعلَمُ ما لا تَعلَمُونَ ملائكه ترسيدند مبادا بر خدا اعتراض نموده باشند و مورد سخط و غضب الهى گردند اينكه بود كه بناى تضرع و زارى گذاشتند و گرد عرش الهى طواف ميكردند خداوند بنظر رحمت بر آنها نگريست آن گاه در زير عرش خانه‌اى زبرجد از سبز قرار داد كه گرد آن خانه طواف كنند و همان بيت المعمور است كه در قرآن مجيد نام برده شده و هر روز هفتاد هزار ملائكه در آنجا طواف ميكنند تا روز قيامت آن گاه خداوند بملائكه امر فرمود كه در برابر اينكه خانه در زمين خانه‌اى بنا كنند بهمين طول و عرض و ارتفاعى كه هست تا طواف‌گاه آدميان باشد آن مرد گفت در تورات و انجيل همين طور ثبت است يا بن رسول اللّه.

و بروايت إبن عباس چون آدم از بهشت بزمين هبوط نمود خطاب رسيد اى آدم در زمين خانه‌اى بنا كن كه محل عبادت و ذكر و طواف‌گاه مردم باشد همين طورى كه ديدى ملائكه در اطراف عرش محل عبادت گاهى داشتند اينكه بود كه آدم بكمك جبرائيل خانه كعبه را عمارت نمود.

و نيز بروايت إبن عباس آدم عليه السلام پس از بناء كعبه چهل مرتبه از هند بپاى پياده براى زيارت كعبه بمكه مسافرت نمود و خانه كعبه برپا بود تا وقتى كه بطوفان نوح خداوند كعبه را برد بآسمان چهارم و هر روزى هفتاد هزار ملائكه در آنجا طواف ميكردند و محل و مكان كعبه خالى بود تا زمان ابراهيم عليه السلام كه حضرتش مأمور گرديد مجددا كعبه را بنا كند و احاديث و گفتار مفسرين در بناى حجر الاسود و در اينكه چه سنگى بوده

صفحه : ۷۹

و از كجا تهيه شده مختلف رسيده و در بيانش چندان فائده‌اى بنظر نمى‌آيد اينكه بود كه از شرح و تفصيل آن خوددارى نموديم.

و على بن ابراهيم از صادق آل محمّد (ع) چنين روايت ميكند كه كعبه محلى بود بى‌آب و علف و پس از آنكه اسمعيل (ع) از هاجر متولد گرديد ساره زوجه ابراهيم (ع) حسد برد و بسيار غمگين گرديد و باين لحاظ بحضرت ابراهيم عليه السلام آزار ميرسانيد زيرا كه زن را تشبيه نموده‌اند بضلع معوج اگر آن را بحال خود گذراند از آن انتفاع برده ميشود و اگر آن را راست كنند ميشكند و از انتفاع مى‌افتد چون حضرتش بخدا شكايت نمود مأمور گرديد كه هاجر و اسمعيل را بيرون ببرد عرض كرد خداوندا آنها را كجا ببرم خطاب رسيد ببر آنها را در حرم من و جاى امن من و آن اول بقعه‌اى است از زمين كه آن را خلق نمودم آن گاه جبرئيل (ع) براق آورد و ابراهيم (ع) و هاجر و اسمعيل سوار شدند بهمراهى جبرئيل از طرف شام كه محل سكونت او بود بيرون رفتند بهر جاى خوش آب و صفايى كه ميرسيدند ابراهيم ميخواست هاجر و اسمعيل را فرود آورد جبرئيل ممانعت مينمود تا رسيد بمكه بيابانى ديد لم يزرع جبرئيل گفت مأمورى كه اسمعيل و مادرش را در اينجا فرود آرى چون آنها را فرود آورد و خواست برگردد بسوى ساره هاجر گفت ما را چگونه در اينكه بيابان تنها بى‌آب و غذا ميگذارى ابراهيم گفت چنين مأمور شده‌ام و آن كسى كه امر نموده شما را در اينجا بگذارم كفايت امر شما را خواهد نمود و برگشت زيرا با ساره عهد كرده بود پياده نشود فقال رَبَّنا إِنِّي أَسكَنتُ مِن ذُرِّيَّتِي بِوادٍ غَيرِ ذِي زَرعٍ تا قوله تعالى لَعَلَّهُم يَشكُرُونَ«۱» سوره ابراهيم آيه ۴۰.

چون روز بلند شد اسمعيل تشنه شد هاجر در اطراف بيابان گردش كرد كه آبى پيدا كند و آب نيافت و صدا ميزد آيا در اينكه

بیابان انیسی یافت میشود جوابی نمی‌آمد پس از آن دید اسمعیل پیدا نیست در طلب اسمعیل بکوه صفا بالا رفت و از دور سرابی

---

(۱) پس ابراهیم گفت پروردگارا ساکن گردانیدم بعضی از فرزندانم را در بیابان بی گیاه (تا آنجا که میگوید) شاید آنها شکرگزار باشند.

صفحه : ۸۰

دید گمان کرد آب است در طلب آب پائین آمد و در وادی صفاء در طلب اسمعیل گردش میکرد تا رسید بمروه و از کوه مروه بالا رفت آن گاه در وادی صفاء سرابی دید بگمان آب پائین آمد و چون اسمعیل را پیدا ننمود برگشت بطرف صفاء دید اسمعیل در آنجا هفت مرتبه سعی صفاء و مروه نموده وقتی نظر کرد دید آب از زیر دو قدم اسمعیل علیه السلام جریان دارد هاجر اطراف آب را بر مل پوشانید و بهمین مناسبت آن آب را زمزم گویند و آن آب جریان پیدا نمود تا بعرفات و مکه رسید و طیور و وحوش اطراف آن آب جمع شدند آن گاه کاروان مسافرین از آن طرف عبور نمودند در اثر اجتماع وحوش و طیور فهمیدند در آنجا آب پیدا شده در طلب آب برآمدند دیدند زنی با طفلی در زیر درختی منزل دارند پس از سؤال از چگونگی حال آنها و جواب، به هاجر گفتند آیا اذن میدهی ما در نزدیکی شما منزل کنیم هاجر گفت باید خلیل الرحمن اذن بدهد وقتی ابراهیم علیه السلام آمد و استیذان حاصل نمودند در نزدیکی آنها خیمه‌ها برافراشتند و اسمعیل علیه السلام و هاجر با آنها انس گرفتند و هر یک از آنها یکی دو تا گوسفند تقدیم اسمعیل نمودند چون ابراهیم (ع) روز دیگر آمد و آن حال را مشاهده نمود بسیار مسرور گردید و هاجر و اسمعیل با آنها زندگی کردند تا وقتی که اسمعیل (ع) بحدّ رشد رسید آن گاه ابراهیم علیه السلام مأمور گردید که خانه کعبه را بنا کند سؤال نمود که در کدام موضع باید بنا کنم خطاب رسید در همان موضعی که قبه آدم بوده و بطوفان نوح زمین خراب شد و خداوند آن قبه را بالا برد و در آن وقت دنیا غرق شد لکن شهر مکه باقی ماند و باین مناسبت مکه را «بیت العتیق» نامند.

پس چون ابراهیم (ع) مأمور گردید که خانه کعبه را بنا کند و نمیدانست در کجا قرار دهد توسط جبرئیل حدّ کعبه معین گردید و ستونهای کعبه و حجر الاسود را از بهشت آورد و حجر الاسود اول سفید بود بسفیدی برف و بکثرت لمس کفار سیاه گردید. پس ابراهیم مشغول بنا گردید و اسمعیل سنگ از کوه میآورد تا اینکه ستونهای آن را بمقدار نه ذرع برافراشتند و حجر الاسود را در موضعی نصب نمودند و دری بسوی مشرق و دری بسوی مغرب در آن باز نمودند و دری که بطرف مغرب باز شده مستجار

صفحه : ۸۱

نامند و هاجر در همانجا منزل گرفت و پس از اتمام، ابراهیم و اسمعیل (ع) در هشتم ذی الحجه در همان آب زمزم غسل کردند و مشغول اعمال حج گردیدند و ابراهیم پس از اتمام بنای خانه کعبه گفت رَبِّ اجعَل هـذا بَلَداً آمِناً وَ ارزُق أَهلَهُ مِنَ الثَّمَراتِ تا آخر آیه که شرحش داده شد.

رَبَّنا تَقَبَّل مِنّا إِنَّکَ أَنتَ السَّمِیعُ العَلِیمُ ابو الفتوح رازی گوید اینجا یکی از جاهایی است که کلامی در آن حذف شده بایست اینطور باشد «یقولان ربنا» که ابراهیم و اسمعیل چنین میگفتند « یا ربنا تقبل منا» ای پروردگار ما از ما بپذیر که تو شنوا و دانایی میشنوی گفتار ما را و میدانی افعال و اعمال ما را زیرا که تو سمیع و بصیری.

و نیز گوید آیا سمیع و بصیر دو صفت دیگری میباشند از اوصاف جمال الهی یا بازگشت آن بعلم است یعنی عالم است بشنیدنیها و عالم است بدیدنیها لکن قول صحیح اینکه است که گفته شود مرجع اینکه دو صفت «حی» است که حی بمعنی فعال و دراک است و بینا و شنواست و علیم صیغه مبالغه و برای زیادتی علم اعمال شده. (پایان) آری بهتر همانست که گفته شود سمیع و بصیر دو

صفت زائدی از اوصاف ربوبی بشمار نمی‌آیند زیرا اگر چه تمامی اوصاف الهی از علم و قدرت و باقی صفات جمال و جلال یکی و عین ذات الهی میباشند و تعدد باعتبار اضافه بممکنات پدید گشته و گر نه تمام صفات جلال سبحانی ناشی از وجوب وجود و تمامی صفات جمال و کمال لم یزلی ناشی از صفت قیومیت اوست و کثرت باعتبار مفاهیم و اضافات است، لکن ظاهرا در سمیع و بصیر فقط در لفظ تعدد و کثرت دارد و غیر از علم بشمار میآید نه در مفهوم و گر نه همان علم است که گاهی اضافه مینمائیم بمبصرات و گوئیم او تعالی بصیر است و گاهی اضافه مینمائیم بمسوعات و گوئیم او سمیع است.

خلاصه در باقی صفات اگر چه بازگشت همه بذات احدی و صفت قیومیت اوست لکن نظر باضافه موارد و نسبت صفات بممکنات در صفات الهی کثرت مفهومی پدید میگردد چنانچه گوئیم صفات حق سبحانه عین ذات و عین حقیقت و عین وحدت است

صفحه : ۸۲

لکن باعتبار مفاهیم و اضافه آنها بموجودات در عقل و فهم ما و نیز در لفظ و گفتار ما متعدد و منکثر بشمار می‌آید نه در خارج و نفس الامر لکن در اسم «سمیع و بصیر» ظاهرا فقط در لفظ و گفتار ماست که آن را دو اسم از اسماء الحسنی میشماریم، لکن نه در واقع و نفس الامر تعدد و تکثری در کار است و نه در مفهوم و معنی تکثرپذیر است زیرا که در واقع همان علم است که باضافه بدیدنیها بصیر خوانده میشود و باضافه بشنیدنیها سمیع نامیده میشود یعنی از علم که دانستن است یک مفهوم انتزاع میگردد نه مفاهیم متعدد مثل قدرت و اراده که از آنها مفاهیم متعدد بنظر میآید.

رَبَّنا وَ اجعَلنا مُسلِمَینِ لَکَ ابراهیم و اسمعیل علیهما السلام از خداوند درخواست مینمایند که پروردگارا ما را منقاد و تسلیم فرمان خود گردان.

ممکن است اعتراض شود

که چگونه جناب ابراهیم خلیل الرحمن علیه السلام که یکی از پیمبران اولو العزم بشمار میرود و نیز اسمعیل ذبیح اللّه (ع) درخواست نمایند که خداوند آنها را مسلمان گرداند و لو اسلام را در اینجا بمعنی انقیاد و اطاعت گیریم نه بمعنی اسلام اصطلاحی که اقرار بشهادتین باشد با اینکه اسلام آوردن باین معنی اول مراتب عبودیت است و البته ابراهیم و اسمعیل علیهما السلام بالاتر از آن را دارا بودند پس طلب کردن نبود مگر تحصیل حاصل و تحصیل حاصل محال است.

و نیز اسلام آوردن بهر معنایی که باشد از افعال اختیاری بشمار میرود و درخواست نمودن از حق معنی ندارد مگر آنکه مقدمات آن از علم و قدرت و آنچه مدخلیت دارد بر حصول تکلیف و از تحت اختیار خارج است از خداوند طلب شود و چون حاصل بوده آن نیز تحصیل حاصل میشود.

صفحه : ۸۳

پاسخ

اسلام مثل ایمان مراتب و درجاتی دارد مرتبه اول آن همان اقرار بزبان است و شاید اشاره بهمین معنی داشته باشد قوله تعالی قالَتِ الأَعرابُ آمَنّا قُل لَم تُؤمِنُوا وَ لکِن قُولُوا أَسلَمنا«۱» سوره حجرات آیه ۱۴، و مرتبه آخر آن تسلیم صرف گردیدن نزد اوامر مولی و

تسلیم نمودن جان و مال و تمام هستی خود را در راه رضای او و معاینه نمودن نیستی و فناء خود را در مقابل اقتدار او بلکه انسان بمرتبه معنی حقیقی اسلام که مأخوذ از سلّم و تسلیم است نمیرسد مگر وقتی که در برابر عظمت الهی مثل مرده‌ای گردد بدست غسال و خود و دیگران را منشأ هیچ اثری نداند و بین اینکه دو مرتبه مراتب بسیار است که بایستی طالب راه سعادت بتدریج و بکوشش بسیار خود را از نازلترین مرتبه اسلام ببالاترین مرتبه ایمان و اسلام برساند.

از اینجا پاسخ حرف دوم نیز داده میشود زیرا که اینکه مرتبه از اسلام اگر چه باعتبار مقدماتش از امور اختیاری بشمار میرود لکن پیدایش چنین مرتبه و تحقق و تمکن یافتن بآن در خور مقام هر کس نیست و از تحت اختیار نوع بشر خارج است زیرا که آن منوط بمرتبه ولایت است و چنین مقام و مرتبه کسی را میسر میگردد که درجات کمال را پیموده و با علی درجه انسانیت فائز گردیده باشد و آن امری است الهی و ملکه‌ای است نفسانی و منوط باعمال شاقه‌ای است که تحمل آن برای نوع بشر متعسر بلکه متعذر بنظر می‌آید و چون حصول ملکه نفسانی و تحقق بآن از اختیار انسان خارج است لهذا ابراهیم علیه السلام از خداوند درخواست مینماید که چنین ملکه‌ای بوی کرامت نماید.

وَ أَرِنا مَناسِکَنا وَ تُب عَلَینا إِنَّکَ أَنتَ التَّوّابُ الرَّحِیمُ مناسک جمع منسک و بمعنی عبادت است. ابراهیم (ع) از خداوند درخواست مینماید که بیاموز بما طریق بندگی خود را و موفق گردان ما را باعمالی که مراد توست.

---

(۱) اعراب گفتند ایمان آوردیم بگو بآنان ایمان نیاورده‌اید بلکه اسلام آورده‌اید.

صفحه : ۸۴

و نسک در لغت بمعنی غسل و شستن است و نماز را در قوله تعالی إِنَّ صَلاتِی وَ نُسُکِی نسک نامیده برای اینکه روح را جلاء میدهد و از قذارات معنوی پاک میگرداند وَ تُب عَلَینا و نیز درخواست مینماید که بیامرز ما را (سؤال) چگونه حضرت ابراهیم علیه السلام از خداوند درخواست مینماید که توبه او و ذریه‌اش پذیرفته شود در صورتی که ابراهیم و اسمعیل علیهما السلام هر دو پیمبر و معصوم بودند و هیچوقت گناه و خطایی از آنها سر نزده و توبه طلب بخشش از گناه است، (پاسخ) شاید مقصود از خطایی که پیمبران در مقام طلب بخشش آن بودند مثل اینکه در احادیث رسیده که پیغمبر اسلام صلی اللّه علیه و آله و سلّم روزی هفتاد مرتبه استغفار مینمود برای همان آناتی بوده که باقتضای امور طبیعی و تبلیغ رسالت غافل از حق تعالی و التفات بعالم طبیعت داشتند زیرا که غفلت از عالم ربوبی و اشتغال بامور مادی نسبت بآن بزرگواران از گناهان بزرگ بشمار میرود.

رَبَّنا وَ ابعَث فِیهِم رَسُولًا مِنهُم یَتلُوا عَلَیهِم آیاتِکَ ابراهیم علیه السلام پس از بناء کعبه و اجتماع در آنجا ثانیا از پروردگار درخواست مینماید که پیغمبر و رسولی که از خود اهل مکه باشد بین آنان مبعوث گرداند. و چنین رسولی خاتم الانبیاء صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که از اهل مکه و بین آنها بیمبری مبعوث گردیده، اینست که در حدیثی فرموده «من دعای پدرم ابراهیم (ع) و بشارت عیسی (ع) میباشم» و دلیل بر اینکه مقصود از رسول پیغمبر خاتم (ص) است همانست که در آیه فرموده فیهم در مکه و منهم از اهل مکه، و چنین پیمبری نیست مگر رسول اسلام صلی اللّه علیه و آله و سلّم و آن رسولی که آیات آفاقی و انفسی را بمردم می‌آموزد.

وَ یُعَلِّمُهُمُ الکِتابَ وَ الحِکمَةَ وَ یُزَکِّیهِم إِنَّکَ أَنتَ العَزِیزُ الحَکِیمُ و نیز بآنها علم کتاب و احکام قرآن و قوانین الهی را می‌آموزد «و الحکمة» در اینکه مقصود از حکمتی که در چند جای قرآن تذکر مدهد مثل آنجا که میگوید وَ مَن یُؤتَ الحِکمَةَ فَقَد أُوتِیَ خَیراً کَثِیراً سوره بقره آیه ۲۸۲ و نیز در باره

صفحه : ۸۵

بعضی از پیمبران و مقام و شأن آنها بر آمده که بآنها علم و حکمت عنایت نمودیم چیست بین مفسرین گفتاری است:
۱- معرفت و شناسایی دین. (مالك بن انس) ۲- سنت نبوی. (قتاده) ۳- علم باحکامی که نمیتوان فهمید مگر بارشاد رسول. (زید) ۴- حکمت در اینجا همان اوصاف کتاب است که آن هم آیاتست و هم حکمت ۵- حکمت نوری است در قلب که قلب را روشن و بینا میگرداند و همانطوری که چشم بنور اشیاء را می‌بیند قلب بنور حکمت اشیاء را مشاهده مینماید.
۶- حکماء در مقام معرفی حکمت گویند: حکمت علم بحقیقت اشیاء است بقدر طاقت بشریت.
و تمام مقالاتی که گفته شد در معنای اخیر که از حکماء است میتوان جمع نمود و هر یك را در جای خود و نسبت بمقام خویش معرف حکمت قرار داد زیرا که شناسایی دین و سنت نبوی و اوصاف کتاب (قرآن) هر یك یك قسمی از علم بحقیقت اشیاء است و نیز شناسایی حقیقت اشیاء و آنچه دانشمندان از معارف و احکام و قوانین کتاب و سنت فهمیده و رسیده‌اند نوری است که در قلب آنها طلوع نموده و قلبشان را بینا و روشن گردانیده، پس بهتر همان مقاله حکماء است که در معرفی حکمت گفته‌اند «حکمت علم بحقیقت اشیاء است بقدر طاقت بشریت».
وَ یُزَکِّیهِم» و نیز جناب ابراهیم علیه السلام از خدای متعال درخواست مینماید که پیمبری از اهل مکه برای آنها بفرست که روح و روان آنها را از صفات و اخلاق نکوهیده تزکیه نماید و باوصاف و فضائل انسانی بیاراید.
برای واقف شدن باسرار کائنات و شناختن مراحل تکامل که بتعلیمات قرآنی و دستورات نبوی انسان را میسر میگردد مراعات نمودن درجه اعتدال نخستین شرط استکمال و ترقیات انسانی بشمار میرود، کسی که بخواهد از نردبان ترقی و تعالی پله‌ای بالا رود اول شرط اساسی وی اینکه است که جدا در مقام مجاهده بر آید و با نفس شریر

صفحه : ۸۶

خود بجنگند و در میدان نبرد چنان قوت و شوکتی بخرج دهد که مظفرانه روح و روان خود را که آیت ربانی است از اسارت نفس بهیمی بیرون آورد و در مملکت بدن وی را در مقر سلطنت خود بنشاند، چنانچه وظیفه پیغمبر اسلام صلی اللّه علیه و آله و سلّم همین بود که می‌فرماید:
«انی بعثت لأتمم مکارم الاخلاق».
خلاصه در اینکه مبارك آیه در مقام خصوصیات و فضائل رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم برآمده که درخواست ابراهیم اینکه بوده که چنین رسولی بفرست که دارای مزایای چهارگانه باشد: ۱- تلاوت کردن آیات تکوینی و تشریعی. ۲- آزمودن کتاب و قوانین الهی.
۳- آزمودن حکمت و بیان نمودن بعضی از اسرار کائنات. ۴- آزمودن طریق تزکیه نفوس و نشان دادن درجه اعتدال که از عمل و مجاهده با نفس شریر انسان را میسر می‌گردد و دو اصل از اصول کمال بشریت است که بدون تکمیل آن ترقی و تعالی بدرجه کمال برای احدی میسر نمی‌شود: یکی تکمیل قوه نظری و دیگر تکمیل قوه عملی که اول را عقل نظری و دوم را عقل عملی گویند.
تکمیل عقل نظری باعمال و بکار واداشتن قوه فکریه و تدبر نمودن در اسرار موجودات و تدبر در نظام عالم و خصوصیات و آثاری که بر هر یك مترتب می‌گردد بقدر طاقت بشریت انجام می‌گیرد و تکمیل اینکه دو جنبه عقلیه را باضافه بعلم تدبیر منزل را حکمت نامند، و از اول تعبیر بحکمت الهی و عقل نظری می‌نمایند و البته سر انجام چنین حکمتی باثبات صانع و بقای روح می‌گردد که بدون جولان دادن روح و بکار انداختن قوه فکریه ایمان تحقیقی بمبدء و معاد برای احدی تحقق نخواهد یافت. و از دوم و سوم تعبیر بحکمت طبیعی و عقل عملی می‌نمایند و تکمیل عقل عملی در تهذیب اخلاق و اعتدال یافتن بین قوای و بکار داشتن هر قوه و

مشاعر انسانی را بکاری که در خور آن و وظیفه‌دار آن است انجام می‌گیرد بطوری که از آن فضائل و ملکات چهارگانه نفسانی پدید گردد که عبارت از: شجاعت، عفت، حکمت و عدالت می‌باشد. و جای بیان اینکه

صفحه : ۸۷

ملکات چهارگانه و توضیح آن و آنچه از آثار و خصوصیات بر آن مترتب میگردد کتب اخلاق است که دانشمندان و علمای علم اخلاق ضبط نموده‌اند.

خلاصه کسی که در آیات آفاقی و انفسی تدبر و تفکر نماید و اینکه قوه خدا داد خود را بکار اندازد و باین وسیله فکر خود را توسعه بدهد و وسیع گرداند البته بقدر استعداد خود بر پاره‌ای از اسرار کائنات مطلع میگردد و باین وسیله عقل نظری خود را قوی میگرداند و جلاء میدهد.

و نیز در اثر مشاهده با نفس و تزکیه نمودن روح و روان و رام گردانیدن قوای سبعی و بهیمی عقل عملی قوی میگردد و در اثر آن نوری در باطن پدید میشود و آنچه درش بروی حس بسته بود بقدر صفای ضمیر باز میگردد و بعضی از نادیدنیها دیده میشود آن وقت است که می‌یابد چیزی را «که نه چشمی دیده و نه گوشی شنیده و نه بخاطر احدی خطور نموده».

و ارسال رسل و انزال کتب آسمانی تماما برای تقویت و تکمیل اینکه دو قوه است و پیغمبر اسلام صلی اللّه علیه و آله و سلّم طریق تکمیل نمودن اینکه دو قوه را بنیکوترین وجهی و بشیرین‌تر بیانی بمردم نشان داده و راه رسیدن به آنرا در دسترس آنان گذارده و بوعده ثواب و تهدید از عقاب بشر را از کارهای ناشایسته باز داشته و طریق سعادت و رهبری بجاده فضیلت را با کمال وضوح بانسان آزموده.

صفحه : ۸۸

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۳۰ تا ۱۳۴]

اشاره

وَ مَن یَرغَبُ عَن مِلَّةِ إِبراهِیمَ إِلاّ مَن سَفِهَ نَفسَهُ وَ لَقَدِ اصطَفَیناهُ فِی الدُّنیا وَ إِنَّهُ فِی الآخِرَةِ لَمِنَ الصّالِحِینَ (۱۳۰) إِذ قالَ لَهُ رَبُّهُ أَسلِم قالَ أَسلَمتُ لِرَبِّ العالَمِینَ (۱۳۱) وَ وَصّی بِها إِبراهِیمُ بَنِیهِ وَ یَعقُوبُ یا بَنِیَّ إِنَّ اللّهَ اصطَفی لَکُمُ الدِّینَ فَلا تَمُوتُنَّ إِلاّ وَ أَنتُم مُسلِمُونَ (۱۳۲) أَم کُنتُم شُهَداءَ إِذ حَضَرَ یَعقُوبَ المَوتُ إِذ قالَ لِبَنِیهِ ما تَعبُدُونَ مِن بَعدِی قالُوا نَعبُدُ إِلهَکَ وَ إِلهَ آبائِکَ إِبراهِیمَ وَ إِسماعِیلَ وَ إِسحاقَ إِلهاً واحِداً وَ نَحنُ لَهُ مُسلِمُونَ (۱۳۳) تِلکَ أُمَّةٌ قَد خَلَت لَها ما کَسَبَت وَ لَکُم ما کَسَبتُم وَ لا تُسئَلُونَ عَمّا کانُوا یَعمَلُونَ (۱۳۴)

ترجمه:

کیست که از ملت و آئین ابراهیم روی بگرداند و اعراض نماید مگر مردمان سفیه و بی‌خرد در صورتی که ما ابراهیم را در دنیا برگزیدیم و برتری دادیم و او در آخرت از صالحین و شایستگان است،

آن گاه ابراهیم گرامی گردید که پروردگار او فرمود ای ابراهیم تسلیم امر پروردگار شو گفت تسلیم گشتم و منقاد امر پروردگار عالمیان گردیدم.

ابراهیم و یعقوب بفرزندان خود توصیه نمودند که ای فرزندان ما خداوند برای شما دین و آئین پاک انتخاب نموده و شما از آن

دین و آئین پیروی کنید بطوری که نمیرید مگر اینکه مطیع و مسلم باشید،

آیا شما مسلمانها حاضر بودید وقتی که یعقوب را موت در رسید در آن هنگام بپسران خود گفت شما بعد از من چه چیز را عبادت مینمائید گفتند ما عبادت میکنیم خدای تو را و خدای آباء تو را ابراهیم و اسمعیل و اسحق که آن خدای یگانه است و ما آن خدای یگانه را منقاد و مطیعیم،

آن گروهی که گذشتند هر چه کردند و کسب نمودند نفع یا ضرر آن برای خود آنهاست و نیز شما آنچه بکنید نفع و ضرر آن عاید خودتان میگردد و شما مسئول کار آنان نخواهید بود.

صفحه : ۸۹

توضیح آیات

اشاره

وَ مَن یَرغَبُ عَن مِلَّةِ إِبراهِیمَ إِلّا مَن سَفِهَ نَفسَهُ بقانون علم عربیت و لغت «رغبة» دو معنی متناقض دارد هر گاه عقب در آید آن را «عن» مثل اینجا که یَرغَبُ عَن مِلَّةِ إِبراهِیمَ بمعنی اعراض و نفرت آید و هر گاه عقب در آید آن را «فی» بمعنی شوق و میل آید.

«سَفِهَ نَفسَهُ» بعضی گویند «نفسه» مفعول «سفه» است و بعضی گویند «نفسه» تمیز است خلاصه آدم احمق و نادان را سفیه گویند و مقصود اینکه است که آدم سفیه و نادان اعراض می‌نماید از ملت و کیش ابراهیم لکن انسان عاقل دانشمند چون میفهمد و تمیز میدهد بین حق و باطل را و نیز چون فکر و رویه دارد میداند که نجات یافتن و تحصیل نمودن سعادت و فضیلت در پیروی دین حق و مشی در صراط انسانیت است اینکه است که در مقام کوشش بر می‌آید و در اثر کوشش البته تمیز میدهد بین حق و باطل و میفهمد که دین حق همان دین اسلام است که مطابق است با ملت ابراهیم، اینکه است که میفرماید اعراض نمیکند از ملت ابراهیم مگر سفیه و بی‌خرد. و در حدیثی که ظاهرا از امام صادق علیه السلام است که پس از آنکه از حضرتش سؤال از عقل میشود میفرماید

«العقل ما عبد به الرحمن و اکتسب به الجنان»

که بعقل خدای رحمن عبادت میشود و بعقل است که انسان تحصیل سعادت و فضیلت مینماید و در اثر آن ببهشت عدن فائز میگردد و در اینجا نکته دیگری نیز بنظر میرسد و شاید مقصود از «مَن سَفِهَ نَفسَهُ» اینکه باشد که آدمی که نسبت بنفس خود سفیه و بی‌خرد باشد یعنی خود را نشناسد چنین کسی البته خدای خود را و دین حق را نیز نخواهد شناخت

«من عرف نفسه فقد عرف ربه»

«اعرفکم بنفسه اعرفکم بربه»

کسی که خود را بعبودیت شناخت معبود خود را بالوهیت خواهد شناخت و کسی که خود را بنیازمندی و احتیاج شناخت مبدء خود را به بی‌نیازی و استغناء میشناسد.

خلاصه کسی که پی برد بحقیقت امکانی و فهمید که ممکن است در حد ذات خود

صفحه : ۹۰

هیچ است آنچه از وجود و کمالات وجودی است همه یک اشراقی است از فیض رحمت غیر متناهی ازلی و آن ارتباط معلولیت و مخلوقیت خود را نسبت بآن علت حقیقی و آن موجود سرمدی معاینه نمود و معارف وی بحد (عین الیقین) و کمال رسید و آنچه باقی مردم بگوش میشنوند بچشم دل مشاهده نمود چنین کسی از سفاهت و بی‌خردی بزکاوت و از جهل بعلم، و از نفهمی بخردمندی نائل گردیده، و در نتیجه از دین حق اعراض نمی‌نماید و سر اطاعت و فرمانبرداری بزیر انداخته و تسلیم اوامر حق تعالی میگردد.

وَ لَقَدِ اصطَفَیناهُ فِی الدُّنیا وَ إِنَّهُ فِی الآخِرَةِ لَمِنَ الصّالِحِینَ و ما ابراهیم را در دنیا شرافت و فضیلت دادیم بر عالمیان و در آخرت او را از بندگان شایسته قرار دادیم. گویند اینکه فضیلت و کرامتی که بابراهیم علیه السلام بخشوده شد اثر دعای خود ابراهیم است آنجا که از پروردگار خود درخواست می‌نماید رَبِّ هَب لِی حُکماً وَ أَلحِقنِی بِالصّالِحِینَ إِذ قالَ لَهُ رَبُّهُ أَسلِم قالَ أَسلَمتُ لِرَبِّ العالَمِینَ ظاهرا در اینکه آیه در مقام علت و سبب شرافت ابراهیم است و اینکه ابراهیم را برگزیدیم و او را بخلعت نبوت و اولو العزمی مفتخر نمودیم و نیز وی را مقام خلت بخشیدیم و ملت او را تا قیامت باقی گذاردیم برای اینکه است که وقتی باو گفتیم اسلام آورد و تسلیم شو گفت تسلیم پروردگار عالمیان گردیدم.

ممکن است در اینجا سؤالی پیش آید که اگر ابراهیم اسلام نداشت و آن وقت مأمور گردید که قبول اسلام نماید اولا بایستی قبلا کافر باشد و ظالم بنفس خود و همان طوری که در آیات پیش گفته شد عهد ولایت بظالم نمیرسد و ثانیا اگر اسلام بلکه مرتبه ولایت را نداشت چگونه قابل وحی گردید که از مصدر الوهیت بوی خطاب رسد «اسلم» اسلام آور و اگر گوئید اسلام داشت امر نمودن وی را باسلام لغو و تحصیل حاصل بود معقول نیست کسی که اسلام دارد باو بگویند اسلام آور.

پاسخ: چنانچه در جای دیگر گفته شد اسلام مثل ایمان مراتب بسیار و درجات

صفحه : ۹۱

بیشمار دارد، مرتبه اول آن همان اقرار بزبان و گفتن شهادتین است و لو آنکه اعتقاد قلبی در کار نباشد و چنین اسلامی اگر چه نفع اخروی بر آن مترتب نمی‌گردد لکن در دنیا تا وقتی خلافش ظاهر نشده احکام اسلام بر آن بار میگردد، و مرتبه آخر آن منقاد صرف شدن نزد اوامر و نواهی مولا و تسلیم گردیدن در مقام تقدیرات و تفویض نمودن جمیع امور بر آنچه قلم تقدیر بر آن جاری گردیده بطوری که تمام ارادات و خواهشهای نفسانی شخص مضمحل و ناچیز گردد نزد تقدیرات ازلی.

و در بحار از احادیث معراج است که از ارشاد دیلمی حدیث مفصلی راجع بحقیقت ایمان و اسلام نقل مینماید و در اینجا بطور اختصار ترجمه مینمایم «خطاب از مصدر الوهیت میرسد یا احمد آیا میدانی کدام زندگانی آسان‌تر و کدام حیاتی باقی‌تر است عرض می‌کند یا الهی نمی‌دانم می‌فرماید اما زندگانی گوارا برای کسی است که از یاد من غافل نگردد و نعمت مرا فراموش ننماید و بحق من جاهل و نادان نباشد و در شب و روز طلب رضای من نماید، و اما حیات جاودانی کسی راست که با نفس خود چنان عمل نماید که دنیا در نظر او ناچیز و حقیر و کوچک نماید و آخرت بزرگ و برگزیند هوا و خواهش مرا بر هواهای نفسانی خود و در طلب رضای من باشد و حق نعمت مرا بزرگ شمارد و نعمت‌های مرا متذکر باشد و در آنات شب و روز مراقب من باشد که گناه و معصیتی از وی صادر نگردد و قلب و سریره خود را پاکیزه نماید از آنچه ناپسند من است و بغضب در آورد شیطان را و وساوس او را (یعنی مخالفت شیطان و وسوسه او را نماید) و نگذارد شیطان بر قلب او سلطنت پیدا نماید پس کسی که چنین کند قلب او را ساکن می‌گردانم در دوستی خودم تا اینکه وی را بجایی می‌رسانم که در تمام اوقات هم وی و اشتغال وی اینکه است که حدیث می‌کند و خبر می‌دهد از من باهل محبت من و چشم و گوش او را باز می‌نمایم تا اینکه بچشم و گوش قلبش مشاهده کند جلال و عظمت مرا آن وقت دنیا بر او تنگ می‌گردد و دشمن می‌دارد لذات دنیا را و فرار می‌کند از دنیا مثل اینکه چپان گله خود

را از مهلکه فرار می‌دهـد و کسـی که اینکه طور شـد از مردم فرار می‌کنـد آن وقت از دار فنا منتقل می‌گردد بدار بقاء و دار شـیطان بدار

صفحه : ۹۲

رحمن ای احمـد چنین کسـی را مزین میگردانم بهیئت و عظمت و همین است عیش گوارا و حیـات باقی و اینکه مقام کسانی اسـت که بمقام رضا رسـیده‌اند پس کسـی که عملش برضای من باشـد سه خصـلت باو میآموزم شـکری که جهل و نادانی در آن نیست و ذکری که نسیان در وی پدیـد نمیگردد و محبتی که محبت غیر را بر محبت من برنگزینند پس وقتی دوست داشت مرا من نیز وی را دوست میـدارم و چشم قلب او را بـاز میگردانم بسوی جلال خودم و از او مخفی نمیگردانم خواص مخلوقات خود را و با او مناجات میکنم در تاریکی شب و روشـنایی روز تا اینکه ببرد از خلق و همنشینی و صحبت با آنان و نیز کلام خود و ملائکه را باو میشنوانم و عـارف میگردانم وی را بسـری که از خلق مسـتور گردانیـده‌ام و در بر او میکنم لبـاس حیـاء را بطوری که تمام مردم از او حیاء کنند رکت مینمایـد در زمین در حالی که آمرزیـده شـده است و قلب او را باز و بینا میگردانم و مخفی نمیگردانم بر او چیزی از بهشت و جهنم و مطلع میگردانم وی را بر آنچه بمردم میگـذرد از هول و شـدت قیـامت و آنچه حسـاب‌گیری میشود از ثروتمنـدان و فقراء و جهـال و دانشــمندان و چگـونگی خوابیـدن در قبر و فرود آمـدن منکر و نکیر و سـؤال قـبر و پس از آن میزان اعمـال وی را نصـب مینمائیم و نشـر میدهیم دیوان اعمال او را و کتاب او را بدست راسـتش میدهیم پس از آن بین من و او ترجمه کننده‌ای نیست (یعنی واسـطه باقی نمیماند) و اینکه هایی که گفته شد از صـفات دوستان حق بشمار میرود ای احمد قرار بده هم خود را یکی و زبان خود را یکی و بـدن خود را زنـده بطوری که در هیـچ حـالی از من غافل نگردی کسـی که از من غافل گردیـد باک نـدارم بهر وادی که هلاک گردد.

و امثال اینکه روایات بسیار است که برای اختصار بناچار از بیانش خودداری مینمایم.

خلاـصه مقام تسـلیم که جناب ابراهیم علیه السـلام مأمور بآن گردیـد مرتبه چهارم از مراتب اسـلام است و عرفاء آن را اسـلام اعظم می‌نامند و آن مرتبه بسیار بلندی است و از آخرین مقام مقربین و اولیای الهی بشمار میرود.

صفحه : ۹۳

وَ وَصّـی بِها إِبراهِیمُ بَنِیهِ وَ یَعقُوبُ یا بَنِیَّ در بعضـی از تفاسیر دارد که جناب ابراهیم علیه السلام هنگام وفاتش پسرهای خود را جمع نمود و آنها هشت نفر بودند: اسـمعیل علیه السـلام مادرش هاجر، اسحق مادرش ساره، مدین، مدائن، یقشان، زمران، یشبق، و شوح. مادر تمام اینها قطورا دختر یقطن کنعانیه بوده که پس از مرگ ساره وی را بزنی گرفت و بزرگترین فرزندان او اسـمعیل علیه السلام بود و پس از آن اسحق (ع).

و حضـرت ابراهیم (ع) پس از آنکه پسرهای خود را جمع نمود گفت خداوند برای شما دین شایسته‌ای انتخاب نموده و دین خود را حفظ نمائید.

إِنَّ اللّهَ اصـطَفی لَکُمُ الدِّینَ فَلا تَمُوتُنَّ إِلّا وَ أَنتُم مُسـلِمُونَ نهی مینماید آنان را از مخالفت نمودن دین حنیف ابراهیم و آنها را توصـیه میفرماید که بایستی بر دین و ملت حق اسـتوار باشـید تا چون مرگ شما میرسد بر حال اسلام و تسلیم مرده باشید، و شاید مقصود از اسلامی که اولادان خود را دعوت بر آن میکنـد همان آخر مرتبه تسـلیم باشـد که از مصـدر جلال خداوندی آنجا که خطاب اسلم رسید ابراهیم (ع) مأمور گردیده بود که سر تسلیم بر آن نهد و زیر فرمان آن در آید.

أَم کُنتُم شُـهَداءَ إِذ حَضَـرَ یَعقُوبَ المَوتُ إِذ قالَ لِبَنِیهِ و نیز چون هنگـام وفـات یعقوب (ع) رسـید وقتی اولاـدان او نزد وی آمدنـد از

ايشان سؤال مينمايد كه بعد از من چه كسى را عبادت ميكنيد!
ما تَعبُدُونَ مِن بَعدِي قالُوا نَعبُدُ إِلهَكَ وَ إِلهَ آبائِكَ إِبراهِيمَ وَ إِسماعِيلَ وَ إِسحاقَ إِلهاً واحِداً وَ نَحنُ لَهُ مُسلِمُونَ و كرا ميپرستيد در پاسخ گفتند خداى تو را و خداى پدران تو ابراهيم و اسمعيل

صفحه : ۹۴

و اسحق كه آن خداى يگانه است و ما منقاد و تسليم او ميباشيم.

اعتراض

چرا پسران يعقوب در پاسخ قول پدر كه گفت بعد از من كرا ميپرستيد نگفتند خداى خود و مبدء كائنات و معبود يگانه را ميپرستيم مگر الهيت حق سبحانه اختصاص بابراهيم و اسمعيل و اسحق داشت كه اله را اضافه بآنها مينمايند!

پاسخ

بعضى مفسرين از اينكه اعتراض پيش‌بينى نموده و گفته در اينكه اضافه دو احتمال ميرود: يكى آن خدايى كه شما را بپيمبرى فرستاده، و ديگر آن معبودى كه شما مى پرستيد و عبادت مينمائيد نه بتها و اصنامى كه مردمان گمراه عبادت مينمايند.
و احتمال ديگر اينست كه شايد سر اضافه نمودن اله را به پيمبران اينكه باشد كه چون معرف آن بزرگواران را بمقام الوهيت فوق معرفت خود ميدانستند اينكه بود كه گفتند خدا را بآنوجهى كه شما شناخته و معبود خود ميدانيد بهمان وجه ما نيز او را پرستش و عبادت مينمائيم زيرا كه معبود هر كس همان است كه شناخته و هدف و وجهه قلب وى بسوى او نگران است (من كان الهه هواه) كسى كه هدف و وجهه قلبش رسيدن بآرزو و آمال نفسانى خود باشد اله و معبود وى همان است يعنى هر چه كند و لو بصورت عبادت نمايد غرض اصلى او رسيدن بآن چيزى است كه دل و سريره او بستگى بآن دارد.
و در شأن نزول آيه چنين گويند كه يهوديان مدعى بودند كه وقتى نزديك شد يعقوب عليه السلام زندگانى دنيا را بدرود گويد باولادان خود توصيه نمود كه بر دين يهود باقى باشيد خداوند براى رد قول آنها اينكه آيه را فرستاد.

صفحه : ۹۵

[سوره البقرة (۲): آيات ۱۳۵ تا ۱۴۰]

اشاره

وَ قالُوا كُونُوا هُوداً أَو نَصارى تَهتَدُوا قُل بَل مِلَّةَ إِبراهِيمَ حَنِيفاً وَ ما كانَ مِنَ المُشرِكِينَ (۱۳۵) قُولُوا آمَنّا بِاللّهِ وَ ما أُنزِلَ إِلَينا وَ ما أُنزِلَ إِلى إِبراهِيمَ وَ إِسماعِيلَ وَ إِسحاقَ وَ يَعقُوبَ وَ الأَسباطِ وَ ما أُوتِيَ مُوسى وَ عِيسى وَ ما أُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِن رَبِّهِم لا نُفَرِّقُ بَينَ أَحَدٍ مِنهُم وَ نَحنُ لَهُ مُسلِمُونَ (۱۳۶) فَإِن آمَنُوا بِمِثلِ ما آمَنتُم بِهِ فَقَدِ اهتَدَوا وَ إِن تَوَلَّوا فَإِنَّما هُم فِي شِقاقٍ فَسَيَكفِيكَهُمُ اللّهُ وَ هُوَ السَّمِيعُ العَلِيمُ (۱۳۷) صِبغَةَ اللّهِ وَ مَن أَحسَنُ مِنَ اللّهِ صِبغَةً وَ نَحنُ لَهُ عابِدُونَ (۱۳۸) قُل أَ تُحَاجُّونَنا فِي اللّهِ وَ هُوَ رَبُّنا وَ رَبُّكُم وَ لَنا أَعمالُنا وَ لَكُم

أَعمالُكَم وَ نَحنُ لَه مُخلِصُونَ (۱۳۹)
أَم تَقُولُونَ إِنَّ إِبراهِيمَ وَ إِسماعِيلَ وَ إِسحاقَ وَ يَعقُوبَ وَ الأَسباطَ كانُوا هُوداً أَو نَصارى قُل أَ أَنتُم أَعلَمُ أَمِ اللّهُ وَ مَن أَظلَمُ مِمَّن كَتَمَ شَهادَةً عِندَهُ مِنَ اللّهِ وَ مَا اللّهُ بِغافِلٍ عَمّا تَعمَلُونَ (۱۴۰)

ترجمه:

یهود و نصاری بمسلمانها گفتند بدین و آئین ما آئید تا هدایت گردید و راه راست را بیابید، ای رسول اکرم در جواب آنان بگو ما دین اسلام که ملت و آئین ستوده ابراهیم است پیروی مینمائیم و نمیباشیم از کسانی که مشرك گردیده‌اند،
بگوئید ما ایمان آوردیم بخدا و بآنچه نازل نموده بسوی ما و بآنچه بپیمبران گذشته مثل ابراهیم و اسمعیل و اسحق و یعقوب و فرزندان او فرستاده شد و آنچه بموسی و عیسی عطاء شده و نیز ایمان آورده‌ایم بآنچه عطا گردیده بتمام پیمبران از طرف پروردگار آنها و بین احدی از آنان تفرقه و جدایی نمیاندازیم و تسلیم امر حق گردیده و فرمانبرداریم،
پس اگر یهود و نصاری ایمان آوردند مثل آنچه را که شما مؤمنین ایمان آورده‌اید بآن محققا هدایت یافته‌اند و اگر از طریق حق اعتراض نمایند و آئین شما را نپذیرند پس محققا آنها بر باطلند (مطمئن باشید) بزودی خداوند شما را از شر

صفحه : ۹۶

آنها نگاه میدارد زیرا که خداوند شنوا و بهمه چیز آگاهست،
رنگ‌آمیزی خداست (که بمسلمانها رنگ ایمان بخشیده) و چه قدر نیکوست آن رنگی که از جانب خداست و ما بآن رنگ ایمان، خدا را عبادت میکنیم،
ای پیغمبر بگو باهل کتاب آیا شما در باره خدا با ما بحث و جدال میکنید در صورتی که او پروردگار ما و پروردگار شما است و برای ماست اعمال ما و برای شماست اعمال شما چیزی که هست ما خدای یکتا را پرستش میکنیم و عبادتمان خالص برای اوست،
آیا شما چنین گمان میکنید که ابراهیم و اسمعیل و اسحق و یعقوب و فرزندان او بر آئین یهود و نصاری بوده‌اند بگو ای پیغمبر بآنها آیا خدا بهتر میداند یا شما و کیست ستمکارتر از کسی که شهادت خدا را کتمان نماید و خداوند از اعمال شما غافل نیست.

توضیح آیات

وَ قالُوا كُونُوا هُوداً أَو نَصارى تَهتَدُوا یهودیان بمسلمانان گفتند بدین موسی علیه السلام در آئید تا هدایت گردید و سعادت و فضیلت یابید و نیز عیسویان بآنان گفتند بدین عیسی علیه السلام درآیید تا هدایت و رستگار شوید.
قُل بَل مِلَّةَ إِبراهِيمَ حَنِيفاً وَ ما كانَ مِنَ المُشرِكِينَ گویا در مقام اعتراض بآنها خطاب از مصدر جلال احدی صادر میگردد که ای رسول اکرم بآنان بگو شما یهودیان و نصرانیان از دین حق انحراف نموده‌اید و تحت تأثیر نفس خودتان واقع گردیده‌اید و بهوا و هوس خود در دین چیزهایی ضمیمه میکنید و دین خالص مستقیم که در حد وسط قرار گرفته و مایل بافراط و تفریط نیست آن ملت ابراهیم علیه السلام است و ابراهیم مشرك نبود.
و اینکه فرموده ابراهیم از مشرکین نبود شاید کنایه باین باشد که شما یهودیان و نصرانیان مشرك میباشید بدلیل آنکه قرآن از گفتار آنان خبر میدهد قالَتِ

صفحه : ۹۷

الیَهُودُ عُزَیرٌ ابنُ‌اللّهِ وَ قالَتِ النَّصاری المَسِیحُ‌ابنُ‌اللّهِ (۱) سوره توبه آیه ۳۰ قُولُوا آمَنّا بِاللّهِ وَ ما أُنزِلَ إِلی إِبراهِیمَ خطاب بمسلمانها است که شما در جواب یهودیان و نصرانیان بگوئید ما بخدا ایمان آورده‌ایم و آنچه بتوسط رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم از قرآن و قانون محمدی صلی اللّه علیه و آله و سلّم برای ما فرود آمده گرویده‌ایم و نیز آنچه را بپیمبران سابق مثل ابراهیم، اسمعیل اسحق، یعقوب، اسباط، موسی، عیسی و تمام پیمبران علیهم السلام از طرف خدای جلیل نازل گردیده همه را تصدیق می‌نمائیم و اعتراف می کنیم که تمامی آنها حق و صدق است، و ما تسلیم تمام پیمبران میباشیم و همه را برسالت و پیمبری قبول داریم و بین آنان جدایی نمی‌اندازیم.

فَإِن آمَنُوا بِمِثلِ ما آمَنتُم بِهِ فَقَدِ اهتَدَوا وقتی شما اهل کتاب فضیلتمند و رستگار میگردید که مثل ما مؤمنین بتمام پیمبران بگروید و همه را تصدیق نمائید زیرا که تمام پیمبران متفق الکلمه می‌باشند در کلمه توحید و قول «لا اله الا اللّه» قُل تَعالَوا إِلی کَلِمَةٍ سَواءٍ بَینَنا وَ بَینَکُم سوره آل عمران آیه ۵۷، خطاب بپیغمبر اکرم است که بآنان بگو بیائید با ما متفق گردید در کلمه توحید و پرستش خدای یکتا.

چون تعلیمات قرآنی و نوامیس الهی تماما حکمت‌آمیز است در اینجا وقتی یهود و نصاری گفتند فقط دین و آئین ماست که هر کس بآن طریق مشی نماید و بآن روش عمل کند بطریق حق و حقیقت رهبری یابد در مقام پاسخ کلام خام آنها بمسلمانها چنین دستور میدهد که شما بگوئید روی میزان عقل و منطق دینی که فضیلت و سعادت بشر را تأمین کند و طریق رستگاری را بوی بیاموزد و او را بسوی حق رهبری نماید دینی است که جامع تمام ادیان و منطوی بر تصدیق تمام پیمبران و کتابهای آسمانی باشد و آن دینی است که بالمره از هوا و هوس و خودخواهی و تعصب آباء و اجداد مبراء

صفحه : ۹۸

گشته و تسلیم اوامر حق گردیده.

و شما که ببعضی از پیمبران میگروید و از بعضی اعراض مینمائید برای اینست که تحت تأثیر نفس و طبیعت واقع گردیده‌اید و آن تعصب اجدادی و خودیت و کبر و منیت و تفرعن است که بر شما استیلاء نموده و شما را گمراه کرده و نمیگذارد تسلیم پیمبران گردید و بدین حق و حقیقت اسلام و ملت حنیف ابراهیم علیه السلام در آئید.

و گرویدن و تصدیق نمودن بتمام پیمبران از تعصب و شقاق و میل نفسانی بر کنار است پس روی میزان عقل دین اسلام که جامع تمام ادیان و ملت حنیف ابراهیم تأسیس شده دینی است که انسان را بسعادت میرساند و وی را بجاده حق و حقیقت رهبری مینماید وَ إِن تَوَلَّوا فَإِنَّما هُم فِی شِقاقٍ فَسَیَکفِیکَهُمُ اللّهُ وَ هُوَ السَّمِیعُ العَلِیمُ اگر یهودیان و نصرانیان از روی کبر و عناد و منیت از دین اسلام که جامع بین ادیان است اعراض نمایند، ضدیت و دشمنی آنان ضرری برای مسلمانها ندارد، و نباید مسلمانها از اعراض آنها نگران باشند، زیرا که برای آنها خدا کافی است که امور دین و دنیای آنان را بنیکوتر وجهی اصلاح نماید، و او شنوا است بگفتار آنها و عالم است بکردار ایشان.

آری کسی که بر طریق حق و حقیقت استوار گردید اگر تمام خلق از وی گریزان باشند او در قلعه محکم توحید و در محل امن و امان قرار گرفته إِنَّ المُتَّقِینَ فِی مَقامٍ أَمِینٍ و از کسی ضرر و زیان بوی متوجه نخواهد شد.

صِبغَةَ اللّهِ وَ مَن أَحسَنُ مِنَ اللّهِ صِبغَةً وَ نَحنُ لَهُ عابِدُونَ صبغ در لغت بمعنی رنگ است، در تفسیر علی بن ابراهیم است که مقصود از رنگ خدایی اسلام است، و بعضی از مفسرین صبغة را بمعنی فطرت گرفته‌اند فطرت توحید و دین اسلام رنگ خدایی است و چه قدر رنگ اسلام و فطرت توحید نیکو رنگی است که هر کس خود را بآن رنگین و مزین نماید لایق میگردد که در مجلل‌ترین و

عالیترین کاخ انسانیت قرار گیرد.

صفحه : ۹۹

اسلام کیمیایی ماند که مس وجود انسانی را تبدیل بطلا مینماید و اینکه از اسلام تعبیر برنگ خدایی نموده شاید برای اینکه است که همین طوری که رنگ سبب ظهور اشیاء میشود و هر چیزی برنگ شناخته میشود همین طور بایستی رنگ اسلام و آثار اسلامی بر هر مسلمانی ظاهر باشد.

در کتاب معانی از امام صادق علیه السلام چنین روایت میکند که فرمود خداوند مؤمنین را در روز میثاق بعهد ولایت رنگ نموده.

بعضی از مفسرین گفته‌اند بسیاری از دانشمندان صبغهٔ اللّه را تفسیر بدین نموده‌اند و در کلام اللّه دین بنامهای مختلف تعبیر شده و بخود نسبت داده، در جایی فطرتش نامیده فِطرَتَ اللّهِ الَّتِی فَطَرَ النّاسَ در جای دیگر صبغتش خوانده صِبغَةَ اللّهِ در موضعی کلمه‌اش گفته وَ کَلِمَةُ اللّهِ هِیَ العُلیا، در جایی دینش نامیده یَدخُلُونَ فِی دِینِ اللّهِ أَفواجاً در جایی صراطش نامیده (صراط اللّه هدانی) در جای دیگر نورش گفته یُرِیدُونَ لِیُطفِؤُا نُورَ اللّهِ در موضع دیگر سبیلش نامیده ادعُ إِلی سَبِیلِ رَبِّکَ بِالحِکمَةِ وَ المَوعِظَةِ الحَسَنَةِ قُل أَ تُحَاجُّونَنا فِی اللّهِ وَ هُوَ رَبُّنا وَ رَبُّکُم بقانون عربیت، همزه أ تحاجوننا استفهام انکاری است خطاب برسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که بگو بآنها چگونه راجع بوجود اله عالم یا صفات او با ما محاجه و نزاع میکنید در صورتی که او حلت عظمته خدا و پروردگار ما و شماست.

و در اینکه چه دسته‌ای از کفار در امر اله با حضرتش بحث و مجادله مینمودند بین مفسرین گفتاری است.

۱- مقصود مشرکین و طبیعیین میباشند که راجع به اله عالم با رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم بحث مینمودند و حضرتش مأمور گردید که بآنان بگوید راجع بپروردگار عالم که خدای ما و شما هر دو است چگونه با هم نزاع کنیم. (راصم) ۲- طرف نزاع و بحث یهودیان بودند که میگفتند ما بحق اولی‌تریم زیرا که

صفحه : ۱۰۰

ما صاحب کتابیم و تمامی علوم اولین نزد ماست و ما پسرهای خدا و دوستان وی می‌باشیم اینکه بود که دستور رسید که رسول اللّه بآنها بگوید پروردگار ما و شما یکی است.

(ابو علی) ۳- نزاع و بحث با یهودیان و نصرانیان بوده که آنها عزیر و مسیح را پسران خدا میدانستند دستور رسید که حضرتش آنان را از اینکه عقیده سخیف منع نماید و آنها را ارشاد نماید که خدای یگانه را عبادت کنند. (ابو القاسم بلخی) وَ لَنا أَعمالُنا وَ لَکُم أَعمالُکُم وَ نَحنُ لَهُ مُخلِصُونَ اینکه آیه در مقام اینکه است که عمل هر کس عاید خود او میشود وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزرَ أُخری کسی را بگناه کسی نمی‌گیرند و کسی را بجای دیگری مؤاخذه نمی‌نمایند.

وَ نَحنُ لَهُ مُخلِصُونَ ظاهرا مقصود از خلوص در اینجا که پیمبر گرامی صلی اللّه علیه و آله و سلّم بخود و مؤمنین تخصیص میدهد در مقابل مشرکین نه فقط خلوص در عمل است بلکه خلوص در مقام توحید مراد است. و شاید اشاره باین باشد که بین ادیان هیچ دین و رویه‌ای در خلوص نیت و پرستش یگانه معبودی که به هیچوجه نه در ذات و نه در صفات و نه در افعال و نه در مقام خلقت و آفرینش و نه در مقام عبادت و پرستش شریک و مثل و انبازی برای آن ذات یکتا نیاورند چنین رویه و روش که خالص از هر شایبه و شرکی باشد منحصر بدین اسلام است، لکن اهل ادیان و مذاهب دیگر اگر چه همگی بصورت و گمان خود خدای یگانه را پرستش می‌نمایند لکن عقاید و توحید آنان مشوب بخودپرستی و مقصود آنها حظوظ نفسانی است.

یهودیان و نصرانیان در خدای واحد یکتا تولید مثل معتقدند یا حلول و اتحاد گویند چنانچه یهودیان عزیر را و مسیحیان مسیح را

پسران خدا می‌دانند با اینکه مقام توحید بالاتر و برتر از آنست که نسبت ولد و اولاد بآن داده شود، و نیز یهودیان

صفحه : ۱۰۱

برای خود مقام و منزلتی نزد حق تعالی قائلند که قرآن خبر میدهد گفتار آنان را که میگفتند نَحنُ أَبناءُ اللّهِ وَ أَحِبّاؤُهُ ما پسرهای خدا و دوستان او میباشیم.

فقط دین اسلام و قرآن محمدی صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که بصدای بلند فریاد میزند و بجهانیان اعلام مینماید که کُلُّ شَیءٍ هالِکٌ إِلّا وَجهَهُ کُلُّ مَن عَلَیها فانٍ و پیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم با آن مقامی که اول شخص عالم امکان و اول ما خلق اللّه بشمار میرفت در مقابل عظمت الهی خود را ناچیز معرفی مینمود و منتهای مقام خود را در بندگی و عبودیت و فرمان بری و مأموریت برای تبلیغ رسالت نشان میداد.

در بسیاری از آیات قرآنی خلوص عمل را از خصوصیات عبودیت و مقام بندگی بشمار میآورد مثل اینکه در سوره الصافات فرموده إِلّا عِبادَ اللّهِ المُخلَصِینَ در شأن یوسف علیه السلام إِنَّهُ مِن عِبادِنَا المُخلَصِینَ در جای دیگر إِلّا عِبادَ اللّهِ المُخلَصِینَ و غیر اینها از آیات بسیاری که دلالت واضح دارد که خلوص عمل ناشی از تحقق معنی عبودیت و شناسایی مقام بندگی است.

ممکن نیست کسی دارای خلوص عمل گردد مگر وقتی که در مرتبه توحید خالص شود و معرفت وی بمقام الوهیت کامل گردد زیرا که تمامی اعمال و افعال آدمی بدور نقطه هدف و آرزوی دل و نقطه‌نظر وی دور میزند دل بهر کجا توجه نمود و روح و روان انسانی بهر کجا مایل گردید تمام قوی و مشاعر بسوی همان مقصد رهسپار میگردند.

پس چگونه ممکن است دلی که مشوب بهزار گونه آرزو و آمال درونی گشته و هر آنی مایل بطرفی گردیده و هوس تازه‌ای در خود پرورانیده چنین کسی یک‌دله و یک جهۀ گردیده و قبله مقصود وی یکی گردد و اعمال و افعال وی خالص شود هرگز ممکن نیست.

اگر خواهی بدانی در عمل خالص گردیده‌ای یا نه ببین چه حالتی و چه آرزویی بر قلب تو مستولی گردیده اگر دیدی جهتی از جهات نفسانی بر تو غالب گردیده و از حب جاه و مال یا ریاست و مقام و حب انتقام یا جهات طبیعی مثل خوردن و خوابیدن و تنبلی و شهوت‌رانی و امثال اینها بدان که بازگشت تمامی اعمال و افعال تو برای

صفحه : ۱۰۲

انجام همان صفتی است که در نفس تو تمرکز یافته و لو آنکه بصورت عبادت نماید نیتی که شرط عبادت میدانند فقط گفتن قربۀ الی اللّه نیست بلکه نیت همان چیزی است که داعی بر عمل و محرک و مشوق نفس آدمی است که او را بر عمل وا میدارد.

پس از اینجا توان پی برد که خلوص وقتی تحقق خارجی پیدا میکند که دل و قلب آدمی از غیر حق تعالی خالی گردیده و وجهه روح و روان او بسوی حق نگران گشته و تمام همّ او یکی شده که در باره چنین کسی توان گفت اعمال و افعال او اعمّ از ارادی و غیر ارادی حتی اعمال طبیعی وی از خوردن و خوابیدن تماما از عبادات محسوب میگردد و چنین کسی علی الدوام در طریق صعود الی اللّه قدم میزند و در هر آنی مقام بالاتری را احراز مینماید تا اینکه حائز مقام قدس گردد.

و شاید همین باشد مقصود از آن حدیث مشهور که فرموده «انما الاعمال بالنیات و انما لکل امرء ما نوی»«۱».

از اینکه حدیث شریف دو مطلب توان استخراج نمود یکی عمل وقتی صورت خارجی بخود میگیرد و از اعمال نیک یا بد محسوب می‌گردد که با نیت توأم باشد و نفی عمل بلحاظ نفی نیت که «لا عمل الا بنیۀ» که در احادیث دیگر از رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم روایت می‌کند که آن نیز همین معنی را می‌رساند، زیرا که اعمال خارجی ظهور و نمایش همانست که در باطن انسان

مرکوز و تهیه گردیده و نیک و بد شدن عمل باعتبار نیک و بد بودن ما فی الضمیر و سجیه عامل اوست.
دیگر چیزی که میتوان از اینکه حدیث شریف استخراج نمود اینکه است که حضرتش میخواهد ببشر بفهماند که فائده و نتیجه عمل همان است که محرک عمل و باعث برانگیختن قوی و حرکت عضلات گردیده یعنی بر عمل مترتب نمیگردد مگر آنچه را که مقصود عامل از عمل بوده چنانچه در ذیل همین حدیث فرموده (فمن کان هجرته

---

(۱) همین است و غیر از اینکه نیست که اعمال بنیات تحقق پذیرد و برای هر کسی است از عمل آنچه را که در نیت داشته.

صفحه : ۱۰۳

الی اللّه و رسوله فهجرته الی اللّه و من کان هجرته الی الدنیا یصیبها او امرأة یزوجها فهجرته الی من هاجر الیه)«۱».
أَم تَقُولُونَ إِنَّ إِبراهِیمَ وَ إِسماعِیلَ بعضی از قراء مثل إبن عامر و حمزه و کسایی و خلف به «تا» قرائت نموده‌اند و باقی به «یاء» اگر بیاء قرائت شود اشاره بغایت است (آیا می‌گویند) و اگر بتاء قرائت گردد اشاره بحاضر است و هر طور قرائت شود مقصود یهودیان و نصرانیانند که آنها می‌گفتند ابراهیم و اسمعیل و اسحق و یعقوب و فرزندان یعقوب یهودی بودند یا نصرانی در مقام اعتراض خطاب بآنهاست که آیا شما بحال و اعمال و روش آنها داناترید یا خدا.
وَ مَن أَظلَمُ مِمَّن کَتَمَ شَهادَةً عِندَهُ مِنَ اللّهِ وَ مَا اللّهُ بِغافِلٍ عَمّا تَعمَلُونَ و کیست ستمکارتر از کسانی که نزد پروردگاری که عالم بر هر چیزی است و از ظاهر و باطن همه کس آگاهست کتمان شهادت میکند.
یهودیان و نصرانیان در تورات و انجیل خوانده و دانسته بودند که ابراهیم و فرزندان او یهودی نبودند و آن را مخفی می‌داشتند و بر خدا و پیمبران دروغ می‌بستند در صورتی که خداوند از اعمال و افعال آنان غافل نیست.

---

(۱) کسی که هجرت وی بسوی خدا و رسول اوست پس بسوی خدا و رسول او مهاجرت نموده و کسی که هجرت و عمل او برای دنیا باشد یا غرض او زنی است که با وی ازدواج نماید چنین کسی هجرت کرده بسوی همان چیزی که در نظر داشته یعنی هر کسی نصیب وی از عملش همان است که در نیت داشته. گویند اینکه کلام رسول اللّه (ص) در موقعی بود که بحضور مبارکش گفته شد بعضی از مهاجرین غرض آنان از هجرت و جهاد بدست آوردن غنائم و اساری است نه جهاد فی سبیل اللّه حضرتش در پاسخ فرموده نتیجه عمل همان میشود که باعث بر عمل شده.

صفحه : ۱۰۴

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۴۱ تا ۱۴۸]

اشاره

تِلکَ أُمَّةٌ قَد خَلَت لَها ما کَسَبَت وَ لَکُم ما کَسَبتُم وَ لا تُسئَلُونَ عَمّا کانُوا یَعمَلُونَ (۱۴۱) سَیَقُولُ السُّفَهاءُ مِنَ النّاسِ ما وَلاّهُم عَن قِبلَتِهِمُ الَّتِی کانُوا عَلَیها قُل لِلّهِ المَشرِقُ وَ المَغرِبُ یَهدِی مَن یَشاءُ إِلی صِراطٍ مُستَقِیمٍ (۱۴۲) وَ کَذلِکَ جَعَلناکُم أُمَّةً وَسَطاً لِتَکُونُوا شُهَداءَ عَلَی النّاسِ وَ یَکُونَ الرَّسُولُ عَلَیکُم شَهِیداً وَ ما جَعَلنَا القِبلَةَ الَّتِی کُنتَ عَلَیها إِلاّ لِنَعلَمَ مَن یَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّن یَنقَلِبُ عَلی عَقِبَیهِ وَ إِن کانَت لَکَبِیرَةً إِلاّ عَلَی الَّذِینَ هَدَی اللّهُ وَ ما کانَ اللّهُ لِیُضِیعَ إِیمانَکُم إِنَّ اللّهَ بِالنّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِیمٌ (۱۴۳) قَد نَری تَقَلُّبَ وَجهِکَ فِی السَّماءِ

فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبلَةً تَرضاها فَوَلِّ وَجهَكَ شَطرَ المَسجِدِ الحَرامِ وَ حَيثُ ما كُنتُم فَوَلُّوا وُجُوهَكُم شَطرَهُ وَ إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ لَيَعلَمُونَ أَنَّهُ الحَقُّ مِن رَبِّهِم وَ مَا اللّهُ بِغافِلٍ عَمّا يَعمَلُونَ (۱۴۴) وَ لَئِن أَتَيتَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ بِكُلِّ آيَةٍ ما تَبِعُوا قِبلَتَكَ وَ ما أَنتَ بِتابِعٍ قِبلَتَهُم وَ ما بَعضُهُم بِتابِعٍ قِبلَةَ بَعضٍ وَ لَئِنِ اتَّبَعتَ أَهواءَهُم مِن بَعدِ ما جاءَكَ مِنَ العِلمِ إِنَّكَ إِذاً لَمِنَ الظّالِمِينَ (۱۴۵)
الَّذِينَ آتَيناهُمُ الكِتابَ يَعرِفُونَهُ كَما يَعرِفُونَ أَبناءَهُم وَ إِنَّ فَرِيقاً مِنهُم لَيَكتُمُونَ الحَقَّ وَ هُم يَعلَمُونَ (۱۴۶) الحَقُّ مِن رَبِّكَ فَلا تَكُونَنَّ مِنَ المُمتَرِينَ (۱۴۷) وَ لِكُلٍّ وِجهَةٌ هُوَ مُوَلِّيها فَاستَبِقُوا الخَيراتِ أَينَ ما تَكُونُوا يَأتِ بِكُمُ اللّهُ جَمِيعاً إِنَّ اللّهَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (۱۴۸)

صفحه : ۱۰۵

ترجمه

، آن گروه گذشته آنچه كردند براى خود كردند و شما نيز هر چه كنيد بخود ميكنيد و شما مسئول كار آنان نخواهيد بود،

مردمان سفيه بى‌خرد خواهند گفت چه بود سبب اينكه مسلمانها از قبله‌اى كه بر آن بودند (بيت المقدس) روى بكعبه آوردند! اى پيغمبر بگو مشرق و مغرب ملك خداست و هر كرا خواهد براه راست هدايت مينمايد

اينكه چنين ما شما مسلمانان را بدين و آئين اسلام هدايت نموديم و بطريق وسطى بياراستيم (اخلاق خوب و سيرت نيكو) تا گواه مردم باشيد (و ساير مردم درستى را از شما بياموزند) و پيغمبر را گواه شما قرار داديم (كه شما بروبه او رفتار نمائيد) و اى پيغمبر ما قبله‌اى كه بر آن بودى تغيير نداديم مگر براى آنكه بيازمائيم چه كس تابع پيغمبر و چه كس اعراض ميكند و برميگردد بعقب سر خود و اينكه تغيير قبله بس بزرگ و ناگوار مينمايد مگر براى كسانى كه خداوند آنها را هدايت نموده و خداوند ضايع نميگرداند اجر پايدارى شما را در راه ايمان زيرا كه او بخلق مشفق و مهربان است،

ما مينگريم توجه تو را بآسمان بانتظار وحى و البته ميگردانيم روى تو را بقبله‌اى كه خوشنود باشى پس رو كن بطرف مسجد الحرام و شما مسلمانان نيز هر كجا باشيد (در نماز) روى خود را بآنطرف كنيد و اهل كتاب ميدانند كه اينكه تغيير قبله بحق و درستى از جانب خداست و خداوند از كردار آنان غافل نيست،

و هر آينه هر قدر براى اهل كتاب معجزه و كرامت اظهار نمايى آنها قبله تو را متابعت نمينمايند و تو نيز البته متابعت نمى‌نمايى قبله آنان را و نيز بعضى از ملل تابع بعض ديگر نشوند و اگر تو (پيروانت) تابع ميل و دلخواه آنان گردى پس از آنكه علم و دانش را از خدا آموختى البته از گروه ستمكاران خواهى بود،

كسانى كه بآنها كتاب عطا نموديم (يهود و نصارى) محمّد و حقانيت او را خوب ميشناسند آن طورى كه پسرهاى خود را ميشناسند و جماعتى از آنها كتمان حق ميكنند و حقيقت را اظهار نمينمايند،

حق و حقيقت همان است كه از طرف پروردگار بر تو آمد پس البته نبايد تو از شك كنندگان باشى،

هر كسى را راهى است بسوى حق پس بشتابيد بسوى خيرات (و اعمال نيكو) هر كجا باشيد ميائيد و بازگشت ميكنيد بسوى خدا تمام شما زيرا كه خداوند بر هر چيزى تواناست.

صفحه : ۱۰۶

توضيح آيات

سَيَقُولُ السُّفَهاءُ مِنَ النّاسِ در تفسیر علی بن ابراهیم چنین دارد که اینکه آیه عقب آیه بعد فرود آمده اول آیه قَد نَرى تَقَلُّبَ وَجهِكَ فِي السَّماءِ نازل گردید و پس از آن سَيَقُولُ السُّفَهاءُ و گفته شأن نزول آیه اینکه است: یهودیها به پیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم سرزنش می‌کردند که بقبله ما بیت المقدس نماز می‌کند و تابع قبله ماست اینکه بود که حضرتش دلتنگ شد و بسیار غمگین گردید و در دل شب از منزل بیرون رفت و در آفاق آسمان نظر مینمود و منتظر وحی بود که از خدا چه دستور می‌رسد چون ظهر شد در مسجد بنی سالم دو رکعت از نماز ظهر کرده بود که جبرئیل نازل گردید و شانه پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم را گرفت و بجانب کعبه گردانید و پس از آنکه حضرتش دو رکعت نماز به بیت المقدس و دو رکعت بسوی کعبه خواند اینکه آیه نازل گردید سَيَقُولُ السُّفَهاءُ مِنَ النّاسِ ما وَلّاهُم عَن قِبلَتِهِمُ الَّتِي كانُوا عَلَيها و تحویل قبله بسوی کعبه بعد از آن بود که رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم سیزده سال در مکه و بعد از مهاجرت بمدینه هفت ماه در مدینه بطرف بیت المقدس نماز میخواند.

لکن بسیاری از مفسرین چنین اظهار می‌دارند که اینکه آیات منظم و مرتب است نه تقدم و تأخری در آن پدید گشته و نه آنکه بعض آیات آن نسخ شده باشد و قبل از آنکه دستور قبله داده شود برای توطئه نفس، رسول خود را قبلا مطلع می‌گرداند که بداند بعد از تحویل قبله آنان چه خواهند گفت و بگفته آنها دلتنگ نگردد اینکه بود که بوی خبر می‌دهد که وقتی دستور قبله می‌رسد برای مشرکین و یهودیها و نصرانیها و مردمان سفیه و بی‌خرد اینکار گران آید و گویند چه بر آن داشته که محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم از قبله‌ای که آباء و اجداد او بر آن بودند صرف نظر کرده و از آن روی گردانیده.

صفحه : ۱۰۷

ما وَلّاهُم عَن قِبلَتِهِمُ الَّتِي كانُوا عَلَيها «ما وَلّاهُم» ما استفهامیه در مقام انکار است یعنی چه چیز پیغمبر را بر آن داشته که از قبله‌ای که بر آن نماز میخواند برگشت و بجانب مسجد الحرام روی نمود قُل لِلّهِ المَشرِقُ وَ المَغرِبُ گویا حضرتش در مقام سؤال بر آمده که در جواب کفار و اعتراض آنان چه بگویم خطاب از رب العزت می‌رسد که بگو تمام مکانها و تمام جهات از مشرق و مغرب ملك خداست و عبادت ما برای فرمانبرداری اوست تعیین قبله بدستور و فرمان وی انجام می‌گیرد و گر نه طرفی بر طرفی مزیت ندارد و وظیفه ما اطاعت نمودن امر مولاست و ما را نمی‌رسد اعتراض بر او نمائیم یا حکمی و قانونی پیش خود تأسیس گردانیم، در شأن مؤمنین فرموده يُثَبِّتُ اللّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالقَولِ الثّابِتِ فِي الحَياةِ الدُّنيا وَ فِي الآخِرَةِ وَ يُضِلُّ اللّهُ الظّالِمِينَ وَ يَفعَلُ اللّهُ ما يَشاءُ«۱» سوره ابراهیم آیه ۳۲ در تفسیر روح البیان می‌نویسد یهودیها بهوای نفس خودشان و بصلاح دید خود طرف مغرب را قبله قرار دادند بگمان اینکه جناب موسی علیه السلام در طرف مغرب بوحی مفتخر گردید چنانچه در کلام اللّه خطاب بپیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم نمود وَ ما كُنتَ بِجانِبِ الغَربِيِّ إِذ قَضَينا إِلى مُوسَى الأَمرَ«۲» سوره قصص آیه ۴۴، و نیز نصاری بدلخواه خود جهت مشرق را قبله خود قرار دادند نظر به اینکه مریم (ع) وقتی از شهر خود بیرون رفت مایل بطرف مشرق گردید قال اللّه تعالی وَ اذكُر فِي الكِتابِ مَريَمَ إِذِ انتَبَذَت مِن أَهلِها مَكاناً شَرقِيًّا«۳» سوره مریم آیه ۶، لکن مؤمنین اطاعهٔ اللّه و بدستور پیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم که او نیز بحکم الهی بدون اینکه رأی و صلاح دید خودش مدخلیت داشته باشد تعیین قبله نمود. پایان

---

(۱) ثابت میگرداند خداوند آنان را که ایمان آوردند بگفتاری که ثابت است در دنیا و آخرت و گمراه میگرداند ستمکاران را و میکند آنچه میخواهد.

(۲) و نبودی تو بطرف مغرب آن وقتی که گذارش دادیم بسوی موسی و امر نمودیم. [.....]

(۳) ای پیغمبر یاد کن در کتاب مریم را وقتی که کناره‌گیری نمود از کسان خود در طرف شرقی از بیت المقدس.

صفحه : ۱۰۸

آری طریق بندگی و عبودیت چنین است عبادت بایستی از میل و رأی و صلاح دید شخصی بکلی عاری باشد کسی بمقام عبودیت نمیرسد مگر وقتی که ارادات شخصی خود را تابع اوامر مولا گرداند و اظهار رأی اندیشی و مصلحت‌بینی از خود نداشته و مثل مرده بدست غسال تحت فرمان او قرار گیرد.

یَهدِی مَن یَشاءُ إِلی صِراطٍ مُستَقِیمٍ نزدیک‌ترین طریق بمقصود همان راه مستقیم است و مقصود از طریق مستقیم که هر کس بآن هدایت گردید رستگار میگردد و بمقصود نائل میشود طریق اسلام است و موفق گردیدن بطریق اسلام و عمل نمودن بوظائف اسلامی بهدایت نمودن حق تعالی و خواست او انجام میگیرد.

در سوره انعام آیه ۱۴۴ فرموده وَ أَنَّ هذا صِراطِی مُستَقِیماً فَاتَّبِعُوهُ وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِکُم عَن سَبِیلِهِ(۱) و در حدیث است که رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم پس از نزول اینکه آیه با انگشت مبارک در زمین یک خط مستقیم کشید و چندین خطوط کج و معوج در اطراف آن رسم نمود و فرمود اینکه است راه و طریقه من بسوی حق و حقیقت وَ کَذلِکَ جَعَلناکُم أُمَّةً وَسَطاً وسط در لغت بمعنی عدل و حد وسط بین کوتاهی و بلندی است و در خیر نیز استعمال شده و در معنی یکی است زیرا که هر امر خیری عبارت از حد وسط بین افراط و تفریط است.

و در اینکه کاف تشبیه «کذلک» بچه تعلق دارد بین مفسرین گفتاری است بیشتر از مفسرین گویند بکلام پیش تعلق دارد یعنی همانطوری که خداوند شما را هدایت نمود بطریق مستقیم شریعت محمدی صلی اللّه علیه و آله و سلّم همین طور قرار داد شما را «امهٔ وسطا» که طریق اسلام طریقی است عدل و کاملا در حدّ وسط بین افراط و تفریط واقع گردیده

---

(۱) اینکه است راه و طریق مستقیم من (که شما را بآن دعوت مینمایم) متابعت و پیروی نمائید و پیرو راههای دیگر نگردید که متفرق میگردید و از راه راست منحرف میشوید.

صفحه : ۱۰۹

از ابو مسلم محمّد بحراست که گفته وجه تشبیه اینست همانطوری که قرار دادیم قبله شما را وسط که کعبه وسط عالم است همین طور شما را امت میانه قرار دادیم.

لکن ظاهرا همان معنای اول بحقیقت نزدیک‌تر است که مقصود از امت وسط اینکه باشد که شما ملت اسلامی در حد وسط قرار گرفته‌اید که مایل بطرف افراط و تفریط نمیباشید نه بطرف مادیت صرف رفته مثل مشرکین که نقطه‌نظر و هدف آنان امور مادی و طبیعی است و مقصود و منظور آنها حظوظ جسمانی است و ابدا نظر بعالم ما فوق الطبیعه ندارند بلکه عالم را منحصر بمادیات و موجودات را منحصر بطبیعیات می‌پندارند و از عالم ما فوق الطبیعه خبری ندارند.

و نه بطرف روحانیت صرف رفته‌اید مثل رهبانیین از نصاری که جهات جسمانیت و طبیعت که یکی از مظاهر قدرت و حکمت ربوبی بشمار می‌رود و یکی از نشآت و مراحل کمال انسانی و مقدمه فوز بکمالات روحانی وی محسوب میگردد و بدون آن برای بشر کمالی میسر نخواهد شد ضایع نموده و از ثمر انداخته و ندانسته‌اند که فوز بسعادت ابدی و تکمیل قوای روحانی بایستی ابتدا بتوسط قوای طبیعی انجام گیرد، وقتی قوای جسمانی فاسد گردید و فعالیت خود را از دست داد دیگر نفس قدسی بشر وسیله‌ای برای ترقیات خود نه روحانی و نه جسمانی در دست ندارد، زیرا که ترقی و استکمال بشر منوط بکمال دو جنبه عقل نظری و عقل عملی وی است و استکمال هر دو جنبه عقل در اول امر منوط بسلامتی قوای جسمانی است چنانچه دانشمندان گفته‌اند «رأی العلیل علیل» اینکه است که بایستی بدرجه‌ای بدن را نیز سالم و پاکیزه نگاه داشت و حق ضایع گردانیدن آن را نداریم.

خلاصه رهبانيين و مرتاضـين روح را بفساد بـدن فاسد ميگردانند و طبيعيين و ماديين نيز از طريق ديگر روح را فاسد مى‌گردانند زيرا كه اقتصار نمودهانـد بر تعمير بـدن و ندانسـتهاند كه بـدن و طبيعت مقدمهاند براى كسب سـعادت روحانى و بايستى ببدن كه مركب روح است ترقى و تعالى و عروج بمرتبه كمال انسانى و سعادت جاودانى

صفحه : ۱۱۰

تـأمين نمود و اگر غير از اينكه شـد بـدن و قواى طبيعى كه مقـدمه نيـل سـعاداتند ضايع نموده و نتيجه و فائـده‌اى كه براى آن وجود يافته‌اند نرسانيده (و هذا ظلم عظيم) لكن دين اسلام و ملت حنيف ابراهيم در حد وسط قرار گرفته و تعليمات و قوانين و مقررات آن طورى ترتيب و تنظيم گرديـده كه هم فضائـل جسـمانى در بر دارد و هم اخلاق و ملكات نفسانى را تصـفيه و تعـديل مينمايـد و هم روح ملكوتى را كه نتيجه و غـايت وجود بشـرى است بحـد كمـال ميرسانـد و بخـط مسـتقيم و ببهترين طريق و نزديكترين راه وى را بمقصود اصلى نائل ميگرداند.

و چون دين اسـلام ميزان عدل است بين طرفين نه افراطى در قوانين و مقررات آن يافت ميگردد و نه تفريطى در دسـتورات آن ديده ميشود اينكه است كه امت اسلامى بين امم بامت وسط معرفى گرديده.

لِتَكُونُوا شُـهَداءَ عَلَى النّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيكُم شَـهِيداً شـما را امت وسط قرار داد تا آنكه گواهان باشيد براى خلق و رسول گواه شما باشد.

در اينجـا بين مفسـرين گفتـارى است بعضـى گوينـد چون ملت اسـلامى در حـد وسط واقع گرديـده نه مايل بطرف افراط و نه مايل بطرف تفريط ميباشد اينكه است كه بگواهان بر خلق ناميده شده يعنى اعمال و افعال آنان ميزان است براى سنجيدن اعمال باقى خلق و رسول مثال كاملى است براى امت يعنى ميزانى است كه حال امت بر آن سـنجيده مى‌شود و امت ميزانند براى سنجيدن اعمال تمام خلق.

إبن عباس و جماعت ديگر از مفسـرين گويند مقصود از شهداء اينكه است كه امت اسلامى در قيامت گواه پيمبران ميباشند در تبليغ رسـالت آنها بـدليل روايت جابر كه ميگويـد شـنيدم از پيغمبر اكرم صـلى اللّه عليه و آله و سلّم كه فرمود فرداى قيامت من و امتم بر پشـته بلنـدى باشـيم و تمام اهل محشـر پائين‌تر از ما ميباشـند و هيـچ امتى نيست مگر اينكه آرزو ميكند كه كاش از امت اينكه پيمبر بودم و هيچ پيغمبرى نباشد كه امت او وى را تكذيب

صفحه : ۱۱۱

نكننـد مگر آنكه ما براى او گواهى دهيم و آنها گوينـد شـما كه در عصـر ما نبوديد چگونه گواهى ميدهيد گوئيم ما از پيغمبر خود شنيده‌ايم و باور نموديم.

۳- اينكه امت هم در دنيا گواهند و هم در آخرت.

۴- مقصود از شُـهَداءَ عَلَى النّاسِ ائمه طاهرين عليهم السـلام مى‌باشند بدليل آنكه در شهادت و لو آنكه شهادت در امور جزئى باشد عدالت شرط است و بيشتر مردم عدالت ندارند چگونه ممكن است از آنها شهادت بخواهند پس معلوم مى‌شود كه مقصود از شهداء قيـامت كسـانى مى‌باشـند كه شـهادت آنهـا مقبول است و آنهـا معصومين مى‌باشـند و اينكه بصـيغه جمع آورده اشاره بعظمت شـأن ايشانست و همين معنى را در كتاب مناقب از حضـرت باقر (ع) و عياشـى از حضـرت صادق عليه السلام روايت مى‌كنند و بنظر قاصر نگارنـده شايـد مقصود اينكه باشـد كه امت اسـلامى را در حـد وسـط قرار داديم تـا آنكه آن قانون محمـدى صـلى اللّه عليه و آله و اعمال و افعال شما مؤمنين و پيروان آن قانون عدل كه مطابق با عقل و منطق است شهادت دهد بر حقانيت دين شما و حجت بر خلق

تمام گردد چنانچه اعمال و افعال و روش خود رسول اللّه برای شـما حجت و شاهـد صادقی است بر صـدق گفتار او و اینکه معنی با لفظ «علیکم» در آیه که در مورد الزام گوینـد مناسب‌تر می‌نماید و نیز نظر بتعلیلی که از لام «لتکونوا» معلوم می‌شود که شـما را امت وسط قرار دادم بعلت اینکه گواهان باشـید مناسب‌تر مینمایـد و نیز چون شـهداء در آیه مطلق است و مقیـد بقیامت نیست که گواهی مؤمنین مخصوص بقیامت باشد و گواهی دادن نیز باعتبار فهم عرفی اعم است از گفتار و کردار چنانچه گویند اعمال فلانی شاهد بر مدعای اوست پس اختصاص بقیامت دادن وجهی ندارد مگر اینکه گفته شود روایت جابر تخصیص میدهد آیه را بقیامت.

خلاصه قطع نظر از روایت از آیه چنین فهمیده می‌شود که شـما را امت وسط قرار دادیم تا اینکه اعمال و کردار شما گواهی دهد بر صـدق ایمـان و عقایـد و رویه شـما و حجت بر خلق تمـام گردد چنانچه اعمال و افعال خود رسول اکرم صـلی اللّه علیه و آله و سلّم گواهست بر حقانیت مدعای او.

صفحه : ۱۱۲

وَ ما جَعَلنَا القِبلَهَ الَّتِی کُنتَ عَلَیها إِلّا لِنَعلَمَ مَن یَتَّبِعُ الرَّسُولَ در اینجا در مقام علت حکم بر آمـده که تغییر قبله از بیت المقـدس بسوی کعبه برای اینکه است که موافق از مخالف تمیز داده شود و بـدانیم مطیع و فرمانبر کیست و عاصـی و مخالف کـدام است یعنی تغییر قبله برای امتحـان است و نظیر اینکه آیه که در مقـام امتحـان و آزمـایش بر آمـده بسـیار است مثـل آنجا که میفرمایـد خَلَقَ المَوتَ وَ الحَیاهَ لِیَبلُوَکُم أَیُّکُم أَحسَنُ عَمَلًا وَ لَقَد فَتَنَّا الَّذِینَ مِن قَبلِهِم فَلَیَعلَمَنَّ اللّهُ الَّذِینَ صَدَقُوا وَ لَیَعلَمَنَّ الکاذِبِینَ و امثال اینکه آیات در موارد مختلف بسیار رسیده.

در اینجـا ممکن است سؤالی پیش آیـد و گفته شود لنعلم تا اینکه بـدانیم در جایی گفته میشود که گوینـده جاهل و بی‌خبر باشـد از حقیقت امر و در مقام امتحان بر آیـد اما خـدایی که «عالم السـر و الخفیات» است و صـفحه نفس الامر نزد او مکشوف و ظاهر اسـت چگونه در مقام آزمایش بر میآید تا آنکه پس از آزمایش بر وی ظاهر گردد آنچه را که مخفی و پنهان بوده.

مفسرین از اینکه سؤال پیش‌بینی کرده و در پاسخ توضیحاتی نموده‌اند:

۱- مقصود دانسـتن رسول و اتباع اوست نه دانسـتن خدا چنانچه شأن بزرگان همین است که عمل تابعین را بخود نسبت میدهند مثل اینکه امیر یا رئیس یا سلطان میگویند ما فلانی را کشتیم یا گویند ما فلانی را زندان نمودیم در صورتی که هیچ یک از آنان خودش بشخصه چنین کاری نکرده و عمل غیر را بخود نسبت میدهد.

۲- فرق است بین علم حق تعالی قبل از ایجاد مخلوقات و بعـد از ایجاد که اول را علم فعلی گوینـد و دوم را علم عینی، پس مقصود از دانسـتن دانسـتن اوست بعلم عینی بعـد از آنکه بعلم فعلی میـدانست، و اینجا محل بحث و بیان کیفیت علم حق تعالی و چگونگی آن قبل از ایجاد و بعد از ایجاد نیست.

لکن اینکه تـوجیه دوم درست بنظر نمی‌آیـد زیرا که بنـا بر تحقیق در علم حق تعـالی تغییر و تبـدیل راه نـدارد علم او پیش از ایجـاد ممکنات و پس از خلقت آنها یکی است

صفحه : ۱۱۳

یعنی علم او حضوری است و همیشه صـفحه نفس الامر نزد او مکشوف و هویداست پس فرق گذاشتن بین علم ازلی او قبل از ایجاد و پس از آن بی‌موضوع و بی‌اساس است.

۳- خداونـد صورت تکلیف را صورت امتحـان و آزمـایش قرار داده که تکلیف در معنی امتحان است برای خود مکلف که تکلیف کردن مثل آزمایش نمودن است تا اینکه برای خود مکلف معلوم شود مطیع است یا عاصی.

۴- اصلا مقصود از علم که فرموده «تا اینکه ما بدانیم» همان امتحان و آزمایش است و چون آزمایش غالبا سبب علم میشود در اینجا مسبب را یعنی علم را بجای سبب یعنی آزمایش قرار داده و اینکه نحو استعمال در کلام عرب بسیار دیده میشود.
۵- مقصود از «لنعلم» که بصیغه مضارع گفته شده اگر چه ظاهر کلام اینکه است که تغییر قبله دادیم که بدانیم لکن در معنی اینکه است که چون میدانستیم که کیست موافق و کیست مخالف چنین کردیم.
بهترین توجیهات توجیه چهارم است که مقصود از علم آزمایش است «لنعلم» یعنی تا اینکه بیازمائیم.
مِمَّن یَنقَلِبُ عَلی عَقِبَیهِ برگشتن بسوی دو پاشنه یعنی پست کنایه از اعراض نمودن و رو گردانیدن از متابعت دین اسلام و ظاهرا آیه در مقام رفع توهم است که کسی نگوید اگر صلاح در اینکه بود که قبله مسلمین کعبه باشد چرا از اول تأسیس دین، کعبه را قبله قرار ندادند و مسلمانها مدتی بطرف بیت المقدس نماز میخواندند.
در پاسخ فرموده مشرق و مغرب ملک خداست جهتی دون جهتی مدخلیت ندارد مقصود از تغییر قبله آزمایش است (تا سیه روی شود هر که در او غش باشد) اینست که گفته قبله را تغییر دادیم لِنَعلَمَ مَن یَتَّبِعُ الرَّسُولَ تا اینکه تمیز داده شود مطیع از عاصی و مؤمن از منافق.

صفحه : ۱۱۴

وَ إِن کانَت لَکَبِیرَةً إِلّا عَلَی الَّذِینَ هَدَی اللّهُ اینکه آیه در مقام نکوهش کسانی است که بظاهر مؤمن و در باطن منافق‌اند که پس از آزمایش و تغییر قبله معلوم میشود و شناخته میشوند کسانی را که خداوند آنان را بطریق حق و حقیقت هدایت نموده که در قبله تابع میگردند و کسانی که آن نخوت و تفرعنی که جبلی آنهاست و آن عصبیتی که از آباء و اجدادشان بارث برده‌اند مانع از اینکه میشود که تغییر قبله دهند.
وَ ما کانَ اللّهُ لِیُضِیعَ إِیمانَکُم إِنَّ اللّهَ بِالنّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِیمٌ در شأن نزول آیه چنین گویند که پس از آنکه خداوند قبله را گردانید بعضی از اصحاب که با رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم نماز خوانده بودند و زندگانی را بدرود گفته مثل اسعد بن زراره و براء بن مغرور و امثال اینان کسان آنها آمدند نزد رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم و گفتند آیا آن نمازهایی که ما و آنها بروی بیت المقدس کرده بودیم چه میشود اینکه آیه آمد وَ ما کانَ اللّهُ لِیُضِیعَ إِیمانَکُم خداوند نمازهایی که ببیت المقدس کرده‌اید باطل نخواهد نمود و بعضی گویند یهودیان چنین سؤالی نمودند و اینکه خداوند در اینکه آیه از نماز تعبیر بایمان نموده لِیُضِیعَ إِیمانَکُم یعنی خداوند ضایع نمیکند نماز شما را برای اهمیت نماز است.
قَد نَری تَقَلُّبَ وَجهِکَ فِی السَّماءِ فَلَنُوَلِّیَنَّکَ قِبلَةً تَرضاها از اینکه آیه معلوم میشود که رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم مایل نبود رو ببیت المقدس نماز بخواند و منتظر وحی بود که خداوند وی را گرامی دارد بقبله‌ای که مخصوص بخود و امت خود باشد زیرا چنانچه مفسرین گفته‌اند یهودیها بمسلمانها طعنه میزدند که شما بقبله ما نماز میخوانید و تابع دین ما میباشید و شاید بهمین علت منتظر بودند که پیغمبر اکرم (ص) بدین آنها در آید و روش خود را تابع آنان گرداند.
و در شأن نزول آیه در روایات دارد «که یهودیها بمسلمانها سرزنش مینمودند و افتخار میکردند که شما بقبله ما (بیت المقدس) نماز میخوانید و پیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم را

صفحه : ۱۱۵

محزون مینمودند اینکه بود که رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم در تاریکی شب از حجره مبارک بیرون آمده و منتظر وحی بود تا اینکه اینکه آیه نازل گردید» و گمان نشود در تغییر دادن قبله غرض شخصی در کار بوده اینکه طور نیست انبیاء در تأسیس

احكام تابع وحى و دستور الهى ميباشند و مقصود آن بزرگواران فقط بندگى و فرمانبردارى است بلكه در كليّه اعمال و گزارشات شخصيه خودشان نيز پيش خود اراده‌اى ندارند نميگويند مگر باذن حق تعالى حركت نميكنند مگر بخواست او عملى انجام نميدهند مگر بدستور او، در شأن رسول اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم است ما يَنطِقُ عَنِ الهَوى إِن هُوَ إِلّا وَحيٌ يُوحى.

فَوَلِّ وَجهَكَ شَطرَ المَسجِدِ الحَرامِ وَ حَيثُ ما كُنتُم فَوَلُّوا وُجُوهَكُم شَطرَهُ مقصود از شطر مسجد الحرام «حجر الاسود» است كه اول پيغمبر صلى اللّه عليه و آله و سلّم مأمور گرديد كه روى مبارك را بطرف آن محل بگرداند و پس از آن مؤمنين كه در هر كجاى عالم نماز ميخوانند بايستى بآن طرف مسجد الحرام رو آرند.

وَ إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ لَيَعلَمُونَ أَنَّهُ الحَقُّ مِن رَبِّهِم مقصود از اهل كتاب يهوديان و نصرانيانند كه البته ميدانند دين اسلام و تعيين قبله او حق و از طرف پروردگار است زيرا كه كتاب آنها تورات و انجيل و باقى كتب آسمانى شاهد بر صدق گفتار و دستورات اوست چنانچه در آيه بعد است:

الَّذِينَ آتَيناهُمُ الكِتابَ يَعرِفُونَهُ كَما يَعرِفُونَ أَبناءَهُم كسانى كه بآنان كتاب داده شد بقدرى حقانيت و رسالت پيغمبر صلى اللّه عليه و آله و سلّم نزد آنها معلوم و مبرهن است كه او را برسالت چنان ميشناسند كه پسرهاى خود را ميشناسند يعنى همين طورى كه پسرهاى خود را بغير اشتباه نميكنند محمّد (ص) را بپيمبرى و رسالت ميشناسند و ترديدى در رسالت او ندارند و از روى لجاجت و تعصب و كبر و خودخواهى نميخواهند معترف گردند و زير بار او بروند.

مفسرين گويند اينكه در آيات پيش مخاطب شخص رسول اللّه صلى اللّه عليه و آله و سلّم بود و در اينكه آيه از خطاب بغيبت آمده چنانچه فرموده «يعرفونه» و بقرينه آيات پيش بايستى

صفحه : ۱۱۶

«يعرفونك» باشد كه ميشناسند تو را براى اينست كه خداى جليل خطاب بمؤمنين كرده كه بآنها بفهماند اهل كتاب بقدرى اوصاف رسول اللّه را در كتاب آسمانى خود ديده‌اند كه آن بزرگوار را بآن علائم و صفات بقدرى واضح ميشناسند مثل اينكه پسرهاى خود را ميشناسند و با اينكه حال از روى عناد و حسد انكار مينمايند.

الحَقُّ مِن رَبِّكَ فَلا تَكُونَنَّ مِنَ المُمتَرِينَ طريق حق و دوستى همانست كه از طرف پروردگار تو دستور ميرسد و نبايد شك و ريبى در نفس تو پديد گردد، اگر چه بظاهر خطاب راجع بشخص رسول اللّه صلى اللّه عليه و آله و سلّم است لكن چون حضرتش مبراء از شك و ريب ميباشد بايستى گفت مقصود امت ميباشد وَ لِكُلٍّ وِجهَةٌ هُوَ مُوَلِّيها فَاستَبِقُوا الخَيراتِ أَينَ ما تَكُونُوا يَأتِ بِكُمُ اللّهُ جَمِيعاً بهر طرفى رو كنيد بطرف حق رو كرده‌ايد اينكه آيه تأكيد همان آيات پيش است مثل فَأَينَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجهُ اللّهِ قُل لِلّهِ المَشرِقُ وَ المَغرِبُ و امثال اينكه آيات بسيار است.

و اينها اشعار دارد كه در عبادات رو كردن بطرفى دون طرف ديگر در اصل عبادت مدخليتى ندارد مگر بجهاتى و محسناتى كه بآن ضميمه گردد مثل اينكه چون كعبه مكان شريف و محل عبادت و بدست جناب ابراهيم خليل عليه السلام تعمير گرديده و نيز چون مكه محل تولد حضرت خاتم الانبياء صلى اللّه عليه و آله و سلّم گرديده باين اعتبارات خداوند كعبه را قبله مسلمانان قرار داده و البته در اصل تشريع قبله كه در تمام اديان بايست در عبادت رو بطرفى آرند اسرار و رموزى مندرج است كه براى اهلش معلوم است.

يكى از دانشمندان گفته بعضى از رموز و اسرار تأسيس قبله اينكه است كه چون يكى از قوى و مشاعرى كه در انسان نهفته عقل است كه ادراك كليات بعهده اوست و ديگر قوه واهمه كه ادراك جزئيات مينمايد، و ديگر قوّه خيال كه متصرف در عالم اجسام و خزينه‌دار مدركات جزئيه است، و عقل بشر بعلت ضعف وجودش بدون معاونت وهم و خيال نتواند امر عقلى و مجرد صرف را

تحت تصرف خود در آورد

صفحه : ۱۱۷

و در آن عمـل نمايـد مگر بكمـك وهم و خيـال اينست كه وقـتى خواست مستحضـر گردد براى انجـام دادن امر كلى مجرد صورت محسوسـى را كه در قوه خياليه خود ذخيره دارد تحت نظر قرار ميدهـد و باين وسـيله بآن امر كلى ظفر مى‌يابد مثل اينكه مهندس در نقشه‌كشـى و تعيين مقادير لا بد بايستى يك شـكل معينى و يك نقشه خاصى تحت نظر قرار دهد و آن امر كلى را منطبق گرداند بر آن امر جزئى خيالى تا آنكه باعانت و هم و خيال و با منطق تشبيه و تمثيل پيش برود و عمل خود را انجام دهد.

و بنـده ذليل هنگام حضور نزد سـلطان مقتدر لا بد بايستى بطرف وى اسـتقبال كند و مواجهه بصورت نمايد آن گاه تمام هم خود را مصروف گرداند بر ثنا و ستايش او و آنچه لايق بزرگى او و رتبه پستى و بندگى خويش است اظهار نمايد.

و چون عادت بر اينكه است لذا امر شـريعت بر همين نهج قرار گرفته كه در مقام عبادت رو بطرف قبله نمائيم و نقطه كعبه را نصـب العين خود گردانيم تا اينكه حواس ما مقصور بر يك جهت گردد و حواس و مشاعر ما بر يك جهت روى آرد و باين وسيله بر قوت عزم و اراده مـا افزوده گردد و بقلب و دل و بتمـام همّت متوجّه گرديم و مواجهه نمـائيم بـآن فرد ازلى و موجود سـرمدى و در مقـام اظهار بنـدگى و سـتايش و حمـد و ثناء و شـكرگزارى بآنطورى كه از طرف خودش موظف گرديده‌ايم بر آئيم و بندگى خود را در معرض ظهور آريم.

آرى چون نوع بشـر مقيد بعالم طبيعت و دچار حس و تخيلات ميباشند اينكه است كه در امور عقلانى و جهات معنوى لا بد بايستى اسـتعانت بحس و خيال نمايند، لكن اشخاصى در عالم يافت ميگردند كه از عالم حس و خيال قدم بالا گذارده و از بند ماديت آزاد گرديـده و از تخيلات رهايى پيـدا نموده و با صورتهاى خيالى عشق نميورزنـد و روى دل بكعبه مقصود آورده و بهر طرفى رو آرند در آنجا روى خـدا و آثار ذو الجلال بيننـد فَأَينَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجهُ اللّهِ و مشاهـده مينمايند كه مشـرق و مغرب ملك خدا و نماينده آثار الهى ميباشند و چنين اشخاص در جايگاه صدق تمكن و استقرار

صفحه : ۱۱۸

يافته‌انـد و بمقـام و منزلت آنهـا اشاره دارد قوله تعالى إِنَّ المُتَّقِينَ فِي جَنّاتٍ وَ نَهَرٍ فِي مَقعَدِ صِدقٍ عِنـدَ مَلِيكٍ مُقتَدِرٍ و اينها كسانى ميباشـند كه هميشه مواجه بمبـدء كون و در دل مشـغول راز و نياز و شـكرگزارى و عبادت و بزبان حال و قال سـتايش مينمايند مقام عظمت و بزرگوارى آن فرد بيهمتا را.

صفحه : ۱۱۹

[سوره البقرة (۲): آيات ۱۴۹ تا ۱۵۷]

اشاره

وَ مِن حَيثُ خَرَجتَ فَوَلِّ وَجهَكَ شَطرَ المَسجِدِ الحَرامِ وَ إِنَّهُ لَلحَقُّ مِن رَبِّكَ وَ مَا اللّهُ بِغافِلٍ عَمّا تَعمَلُونَ (۱۴۹) وَ مِن حَيثُ خَرَجتَ فَوَلِّ وَجهَكَ شَطرَ المَسجِدِ الحَرامِ وَ حَيثُ ما كُنتُم فَوَلُّوا وُجُوهَكُم شَطرَهُ لِئَلاّ يَكُونَ لِلنّاسِ عَلَيكُم حُجَّةٌ إِلاَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنهُم فَلا تَخشَوهُم وَ اخشَونِي وَ لِأُتِمَّ نِعمَتِي عَلَيكُم وَ لَعَلَّكُم تَهتَدُونَ (۱۵۰) كَما أَرسَلنا فِيكُم رَسُولاً مِنكُم يَتلُوا عَلَيكُم آياتِنا وَ يُزَكِّيكُم وَ

يُعَلِّمُكَمُ الكِتابَ وَ الحِكمَةَ وَ يُعَلِّمُكَم ما لَم تَكَونُوا تَعلَمُونَ (١٥١) فَاذكُرُونِي أَذكُركُم وَ اشكَرُوا لِي وَ لا تَكفُرُونِ (١٥٢) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا استَعِينُوا بِالصَّبرِ وَ الصَّلاةِ إِنَّ اللّهَ مَعَ الصّابِرِينَ (١٥٣)

وَ لا تَقُولُوا لِمَن يُقتَلُ فِي سَبِيلِ اللّهِ أَمواتٌ بَل أَحياءٌ وَ لكِن لا تَشعُرُونَ (١٥۴) وَ لَنَبلُوَنَّكُم بِشَيءٍ مِنَ الخَوفِ وَ الجُوعِ وَ نَقصٍ مِنَ الأَموالِ وَ الأَنفُسِ وَ الثَّمَراتِ وَ بَشِّرِ الصّابِرِينَ (١٥۵) الَّذِينَ إِذا أَصابَتهُم مُصِيبَةٌ قالُوا إِنّا لِلّهِ وَ إِنّا إِلَيهِ راجِعُونَ (١٥۶) أُولئِكَ عَلَيهِم صَلَواتٌ مِن رَبِّهِم وَ رَحمَةٌ وَ أُولئِكَ هُمُ المُهتَدُونَ (١٥٧)

ترجمه:

و از هر کجا بیرون روی پس بگردان روی خود را (در نماز) بطرف کعبه و اینکه حکم محققا حق و از طرف پروردگار تو است و خداوند از اعمال شما غافل نیست،

و از هر مکانی که بیرون رفتی پس بگردان روی خود را بطرف مسجد- الحرام و شما مسلمانها نیز در هر مکانی که باشید در نماز رو بمسجد الحرام آرید تا مردم با شما مجادله نکنند مگر گروه ستمکاران و از خصومت آنها نهراسید و بترسید از نافرمانی من تا نعمت و رحمتم را بر شما تمام کنم و شاید شما باین طریق هدایت

صفحه : ۱۲۰

گردید،

چنانچه رسول خود را فرستادیم بین شما و او را از (جنس) شما قرار دادیم تا برای شما تلاوت نماید آیات ما را و نفوس شما را از پلیدی و آلودگی جهل پاك و پاکیزه گرداند و بشما حکمت و علم شریعت بیاموزد و بشما تعلیم کند آنچه را که نمیدانید،

ای مؤمنین یاد کنید مرا تا من نیز شما را یاد کنم و شکرگزاری مرا نمائید و کفران نعمتهای مرا ننمائید،

ای اهل ایمان در پیشرفت کار خود کمك و استعانت بجوئید بصبر و بردباری و متوسل گردید بنماز و یاد خدا که محققا خدا با صابرانست،

آن کسی که در راه خدا کشته شد گمان نکنید مرده است بلکه او زنده ابدی است و لکن شما (کیفیت) زندگانی او را نمیفهمید و ادراك نمی‌نمائید،

و هر آینه شما مؤمنین را آزمایش میکنم بسختیها چون ترس و گرسنگی و کمی مال و آفات نفسانی و نقص در زراعت (و ای پیغمبر) بشارت و مژده ده صابرین را،

آنهایی که چون حادثه ناگواری برای آنان پیش آید صبوری پیش گرفته و گویند مالك و صاحب ما خداست و زیر فرمان اوئیم و بسوی او بازگشت مینمائیم،

چنین اشخاصی برای آنهاست صلوات و رحمت از طرف پروردگار آنها و آنان راه یافتگانند.

توضیح آیات

اشاره

وَ مِن حَيثُ خَرَجتَ فَوَلِّ وَجهَكَ شَطرَ المَسجِدِ الحَرامِ چون اینکه آیه با آیه بعد در صورت مثل هم است موهم تکرار شده اینکه

است که مفسرین در مقام رفع توهّم بر آمده و گویند اگر چه در صورت مثل هم بنظر می‌آید لکن در معنی و مقصود با هم تفاوت دارند.

از ابو علی که یکی از مفسرین است چنین نقل میکنند که گفته آیه اوّل خطاب بپیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که هر کجا بیرون شوی باطراف و نواحی مدینه و بآنجاهایی که همیشه رفته بودی و بطرف بیت المقدس نماز میخواندی اکنون چون آنجاها روی بروی کعبه نماز بخوان.

و مقصود از آیه دوم اینکه است که هر گاه سفرهای دو رکنی که میان تو و کعبه

صفحه : ۱۲۱

مسافت زیاد باشد نباید بعد مسافت تو را باز دارد و روی از کعبه بگردانی و در همه جا در نماز روی خود را بکعبه آر.

لِئَلّا یَکُونَ لِلنّاسِ عَلَیکُم حُجَّةٌ تا کسی بر شما ایرادی نیاورد، از اینکه آیه چنین بر میآید که قبلا بحضرتش ایراد نموده بودند چنانچه حسن بصری گوید کفار قریش وقتی پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم به بیت- المقدس نماز میخواند طعنه میزدند که از قبله ابراهیم پدرش اعراض نموده وقتی بامر خدا بر گشت و بروی کعبه نماز میخواند میگفتند پشیمان شد و بر گشت.

و از ابو علی است که گفته مقصود اینکه است که ای پیغمبر هیچ وقت در نماز از کعبه روی مگردان تا مورد طعن دشمنان گردی و بگویند بدلخواه خود بهر طرفی نماز میخواند نه بامر خدا.

إِلَّا الَّذِینَ ظَلَمُوا مِنهُم در اینکه آیا اینکه استثناء راجع بکجا و معنی آن چیست و ظالمین کیانند بین مفسرین گفتاری است که ابو الفتوح رازی در تفسیر خود ببعضی از آنها اشاره نموده.

(۱) مقصود از مردمی که در اول آیه بناس تعبیر مینماید در قوله تعالی لِئَلّا یَکُونَ لِلنّاسِ عَلَیکُم حُجَّةٌ یهودیانند که گفتند اگر براه‌نمایی ما نبود هیچوقت او قبله نمیشناخت و مقصود از «منهم» در قوله تعالی إِلَّا الَّذِینَ ظَلَمُوا مِنهُم مشرکین عربند و بنا بر اینکه، معنی آیه چنین میشود که پس از اینکه تو مقاومت نمودی و در همه جا بروی کعبه نماز خواندی دیگر سرزنش یهودیان قطع میگردد که میگفتند بقبله ما بیت المقدس نماز میخواند و قبله را از ما فرا گرفته مگر مشرکین که و لو آنکه تو قبله خود را بگردانی بروی کعبه باز آنها بر شبهه خود باقی میباشند که میگویند اول از قبله ابراهیم پدرش رو گردانید سپس پشیمان شده بر گشت و عن قریب بدین ما خواهد آمد. (مجاهد و عطا و قتاده و سدی) ۲- روی بر کعبه کن تا کسی را بر تو اعتراض نباشد مگر از روی عناد و ضدیت

صفحه : ۱۲۲

۳- استثنای منقطع است و استثنای منقطع اینکه است که مستثنی از جنس مستثنی منه نباشد پس بنا بر اینکه «الا» در إِلَّا الَّذِینَ ظَلَمُوا بمعنی لکن میشود و معنی آیه چنین است روی بکعبه کن تا اینکه احدی نتواند بر تو اعتراض و بحثی نماید مگر ظالمین و معاندین و اینکه مطلب مثل اینکه ماند که کسی بگوید تو را بر من حقی نیست مگر بخواهی زور بگویی و ظلم کنی.

۴- در نماز روی بکعبه آر تا بر یهودیان حجت تمام شود زیرا که یهودیان در تورات دیده بودند که پیغمبر خاتم صلی اللّه علیه و آله و سلّم از بیت المقدس روی بمکه نماز میخواند وقتی دیدند مدتی بطرف بیت المقدس نماز میخواند با هم گفتند دیدید که او آن پیمبر موعود نبود تا اینکه آیه تحویل قبله آمد و خداوند قبله را گردانید و با اینکه برای آنان یقین و برسالت حضرتش حاصل گردید باز از روی تعصب و ضدیت رؤسای آنها انکار رسالت نمودند اینکه است که خداوند آنان را ظالم نامید. (پایان) فَلا تَخشَوهُم وَ اخشَونِی وَ لِأُتِمَّ نِعمَتِی عَلَیکُم «فلا تخشوهم» عطف بر آیه پیش است و خطاب بمؤمنین مینماید که از یهودیان نترسید که

روی بکعبه نماز بخوانید و بترسید از ترک اوامر من، و اینکه قبله شما را گردانیدم برای اینکه بود که نعمت خود را برای شما تمام گردانم:

روایت از حضرت امیر علیه السلام است که نعمت خدا بر بندگانش شش چیز است:

اسلام، قرآن، محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم، ستر، عافیت، و استغناء از آنچه که در دست مردم است.

و از تمام نعمت بر مردم ولایت علی علیه السلام است چنانچه فرموده الیَومَ أَکمَلتُ لَکُم دِینَکُم وَ أَتمَمتُ عَلَیکُم نِعمَتِی وَ رَضِیتُ لَکُمُ الإِسلامَ دِیناً«۱» سوره مائده آیه ۵ و نیز در تمامی نعمت اینکه است که در صدر اسلام کعبه بت خانه مشرکین بود و رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم مأمور بود که بروی بیت المقدس نماز بخواند که موهم بت‌پرستی نشود

---

(۱) امروز کامل گردانیدم برای شما دین شما را و تمام کردم برای شما نعمت خود را و پسندیدم برای شما دین اسلام را.

صفحه : ۱۲۳

و وقتی که بتوسط پیغمبر خاتم صلی اللّه علیه و آله و سلّم کعبه از بت پاک گردید آن وقت نعمت برای مسلمانها تمام گردید و قبله آنها کعبه شد.

کَما أَرسَلنا فِیکُم رَسُولًا مِنکُم یَتلُوا عَلَیکُم آیاتِنا وَ یُزَکِّیکُم وَ یُعَلِّمُکُمُ الکِتابَ وَ الحِکمَةَ و نیز از تمام نعمت اینکه است که ما برای شما رسولی فرستادیم که آیات قرآن که کلام الهی است و از ذکر حکیم و از عالم معنی بعالم الفاظ فرود آمده تلاوت نماید و شما را از پلیدی و اخلاق نکوهیده ناپسندیده و صفات و ملکات حیوانیه تزکیه نماید و نیز شما را بخوی انسانی و اوصاف ملکوتی روحانی بیاراید و بشما کتاب و حکمت بیاموزد و بشما بفهماند آنچه را که نمیدانید.

مقصود از کتاب قرآن است و از حکمت در اینجا شاید رموز و اسرار و مطالب معجزه‌آمیز قرآنی است که مجموع قرآن هم کتاب قانونی است و هم معجزه رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم، و هم اعجاز است برای آنکه مشتمل بر چیزی است که فوق حد فهم بشر بشمار میرود و کتاب قانونی است زیرا که تمام قوانین و مقررات دین اسلام را در بر دارد و تمام احکام از عبادات و معاملات و طریق معاشرات و غیر اینها در قرآن ثبت گردیده.

فَاذکُرُونِی أَذکُرکُم وَ اشکُرُوا لِی وَ لا تَکفُرُونِ فاء «فاذکرونی» متفرع و مربوط بآیات پیش است معنی آیه چنین میشود:

پس از آنکه نعمت هدایت بفرستادن انبیاء بتخصیص وجود پیمبر اسلام صلی اللّه علیه و آله و سلّم و کتاب آسمانی (قرآن) بر شما تمام گردید بپای داشت اینکه همه نعمتهای ظاهری و باطنی متذکر گردید و مرا یاد کنید تا من نیز شما را یاد کنم و طریق شکرگزاری و سپاس داری پیشه خود گردانید و کفران نعمتهای مرا ننمائید.

«ذکر» گاهی مقابل غفلت آید و مطلب با اینکه معلوم است شخص متوجه بآن نیست و گوید ملتفت و متوجه بآن نبودم و شاید اشاره بآن دارد قوله تعالی

صفحه : ۱۲۴

وَ لا تُطِع مَن أَغفَلنا قَلبَهُ عَن ذِکرِنا سوره کهف آیه ۳۸، و بیشترین مردم چنین‌اند که عالم بخدا میباشند لکن اشتغال بدنیا آنها را از ذکر حق تعالی غافل گردانیده، و گاهی ذکر مقابل نسیان آید و آن وقتی است که مطلب بالمره فراموش گردد.

و ذکر بمعنی حقیقی همان است که مقابل غفلت یا نسیان و فراموشی آید و ذکر لسانی بدون توجه معنوی چندان آثاری بر آن مترتب نمیگردد اگر لفظ و معنی با هم توأم گردد بطوری که لفظ کاشف معنی و گوینده هنگام ذکر متوجه بمذکور باشد و او را

در نظر آرد البته از ذاكرين محسوب ميگردد، لكن ذكر خالی از معنی غير از لغلغه لسانی چيز ديگری نخواهد بود مگر اينكه بگوئيم خداوند تفضلا ثوابی بر آن مرتبت ميگرداند لكن آن ذكری نيست كه خداوند نيز بپاداشت آن ذاكر را ياد كند چنانچه فرموده فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُم كه بنده وقتی در مورد رحمت و الطاف رحمانی واقع ميگردد و خداوند بنظر لطف و رحمت او را مينگرد كه او بتمام قوی و مشاعر رو باو آرد و از غير بگسلد و باو پيوندد چنين كسی در محيط رحمت حق تعالی واقع گرديده و ذكر او كاشف از ذكر حق و ياد كردن او عظمت حق را دلالت دارد بر ياد حق تعالی وی را و البته چنين ذكری قلبی است نه ذكر لسانی زيرا چنين اثری بر ذكر زبانی بدون تذكر قلبی مترتب نخواهد شد.

و ذكر زبانی از حمد و ستايش و قرائت كتاب الهی را اگر چه ذكر ناميده‌اند مثل اينكه در شأن قرآن است وَ هذا ذِكْرٌ مُبارَكٌ أَنْزَلْناهُ شايد اينها را ذكر ميگويند باعتبار اينكه زبان ترجمان دل است اول دل گويا ميگردد پس از آن زبان بتوسط الفاظ همان معنی را در لفافه حروف پيچيده اظهار مينمايد.

و ممكن است گفته شود برای ذكر مراتبی است مرتبه نازل او همان اذكار زبانی است و مرتبه عالی آن تذكر قلبی است.

خلاصه آن ذكری كه ذاكر را در مورد توجه و نظر رحمانی و رحيمی حق تعالی واقع ميگرداند همان توجه بحق و بياد او بودن است.

صفحه : ۱۲۵

در فضيلت ذكر آيات بسيار و اخبار بی‌شمار وارد گرديده مثل همين آيه فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُم يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللّهَ ذِكْراً كَثِيراً وَ سَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَ أَصِيلًا«۱» سوره احزاب آيه ۳۴، وَ اذْكُر رَبَّكَ فِي نَفسِكَ تَضَرُّعاً وَ خِيفَةً وَ دُونَ الجَهرِ مِنَ القَولِ بِالغُدُوِّ وَ الآصالِ«۲» سوره اعراف آيه ۲۰۴ و نيز راجع بذكر و فضيلت ذاكرين اخبار و احاديث بقدری از معصومين رسيده كه بشمار نميآيد.

از كتاب عدة الداعی است كه وقتی رسول اكرم صلی اللّه عليه و آله و سلّم با اصحاب بيرون رفت سپس رو بآنها كرده و فرمود «ارتعوا فی رياض الجنة»

اصحاب گفتند يا رسول اللّه رياض الجنة چيست فرمود

«مجالس الذكر اغدوا و روحوا و اذكروا و من كان يحب ان يعلم منزلته عند اللّه فلينظر كيف منزلة اللّه عنده فان اللّه تعالی ينزل العبد حيث انزل العبد اللّه من نفسه و اعلموا ان خير اعمالكم عنده مليككم و أزكاها و ارفعها فی درجاتكم و خير ما طلعت عليه الشمس ذكر اللّه تعالی اخبر عن نفسه فقال انا جليس من ذكرنی و قال تعالی فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُم

بنعمتی، اذكرونی بالطاعة و العبادة اذكركم بالنعم و الاحسان و الراحة و الرضوان»،

توضيح حديث

«ارتعوا فی رياض الجنة»

تفريح كنيد در باغهای بهشت پس از آنكه سؤال ميشود: رياض بهشت چيست، ميفرمايد مجلسهای ذكر رفت و آمد كنيد و مشغول ذكر باشيد كسی كه دوست دارد بداند منزلت و موقعيت خود را نزد حق تعالی، ببيند چگونه است منزلت حق تعالی نزد او زيرا كه خداوند قرار ميدهد مقام و منزلت بنده را آن طوری

---

(۱) خطاب بمؤمنين است كه ای كسانی كه ايمان آورده‌ايد خدا را بسيار ياد كنيد و در صبح و شام تسبيح و تمجيد نمائيد او را.

(۲) خطاب به پيغمبر اكرم (ص) كه: پروردگار خود را ياد كن در دل و باطن خود در صبح و شام در حال پنهانى و تضرع بدون صداى بلند «يعنى در دل و آهسته خدا را بخوان»

صفحه : ۱۲۶

كه بنده قرار ميدهد خدا را در نفس خود.

ظاهرا مقصود اينكه است كه مقام و منزلت هر كسى نزد پروردگار بقدر معرفت وى است بمقام الوهيت بقدرى كه خدا را مى‌شناسى و عظمت و بزرگوارى او بر قلب تو مستولى گرديده بهمان قدر شرافت و منزلت نزد او پيدا نموده‌اى اگر خدا را بصفت قدرت شناختى و در مقابل نفوذ قدرت او خود را ناچيز دانستى يا او را بمقام الوهيت شناختى و خود را ببندگى و ذلت يافتى يا اينكه او را بمقام بى‌نيازى و غنا و وجود مطلق دانستى و خود را بفقر و نيازمندى تميز دادى بدانكه بهره‌اى از اوصاف جمال الوهيت را دارا گشته‌اى يعنى معرفت تو باين اوصاف بقدرى است كه مظهر و نماينده صفات الهى گرديده‌اى و نور صفات جلال خداوندى در دل تو پرده افكنده و اشراق نموده و در اثر روشنى نور الوهيت خدا را شناخته‌اى زيرا چنانچه در جاى خود مبرهن گرديده ممكن نيست انسان چيزى بداند يا معرفت بآن پيدا كند مگر بقدرى كه در خود او از آن چيز موجود باشد دانشمندان گفته‌اند اگر بقعر دريا روى يا بكرات و اطراف آسمانها بگردى غير از خود چيزى نيابى.

پس اينكه ميفرمايد كسى كه ميخواهد بداند منزلت و مقام وى نزد خداوند چقدر است ببيند منزلت خدا نزد او چقدر است يعنى مقام او بقدرى است كه داراى صفات الهى گرديده و بهمان قدر خدا را شناخته آن وقت بخدا خدا را ميشناسد و در واقع خدا را بقدر خودش شناخته پس مقام او نزد اله بقدر معرفت وى است بنفس خود كه آينه مانند در مقابل نور عظمت خداوندى كسب نور نموده و عارف بخود و خداى خود گرديده

من عرف نفسه فقد عرف ربه، اعرفكم بنفسه اعرفكم بربه.

اهل معرفت گويند هر كس خود را بصفت عبوديت شناسد پروردگار خود را بصفت ربوبيت شناسد و هر كس خدا را بعظمت و بزرگوارى و سلطنت شناسد خود را بفقر و ذلت و مسكنت شناسد.

از يكى از عرفا پرسيدند خدا را بچه چيز شناختى گفت باين شناختم كه هر وقت قصد معصيتى مينمايم عظمت و جلال خداوندى را بياد ميآورم و از معصيت خوددارى ميكنم.

آرى اگر ذره‌اى از نور معرفت در قلبى بتابد اثر آن در ظاهر پديد ميگردد و پديد

صفحه : ۱۲۷

شدن آثار نتيجه ذوق و حال است نه حاصل علم و تصور.

اگر خواهى بدانى كه نسبت بمعرفت حائز چه مقامى گشته‌اى ببين در خور چه صفتى از اوصاف جمال احدى پديد گرديده يعنى نماينده آن گرديده‌اى و نور آن در دل تو پرتو افكنده بقدر بروز و ظهور آن صفت ربوبى پى ببر بمنزلت و مقام خودت در عالم اله.

اگر در قلب خود محبت حق يافتى بدان محبوب حق تعالى واقع گرديده‌اى محبت تو نتيجه محبت ربوبى است نسبت بتو يُحِبُّهُم وَ يُحِبُّونَهُ و اگر در خود شوق لقاء حق يافتى بدانكه اثر شوق الهى است كه بر دل تو تجلى نموده در حديث است

«الا طال شوق الأبرار الى لقايى و انى الى لقائهم لاشد شوقا»

و نيز اگر در خود صفت رضا ديدى بدانكه رضاى تو ناشى از رضاى حق است نسبت بتو رَضِيَ اللّهُ عَنهُم وَ رَضُوا عَنهُ اگر خود را

مایل بـذکر و یاد حق دیـدی بـدان منظور لطف او واقع گردیـده‌ای فَاذکُرُونِی أَذکُرکُم زیرا که جـذابیت حق است که بنده را بسوی خود میکشاند اگر مورد الطاف الهی نبودی چنین توفیقی نصیب تو نمیگردید.

در کتاب معانی راوی حسین بزاز است میگویـد ابا عبـد اللّه علیه السلام بمن فرمود میخواهی خبر دهم تو را بمحکم‌ترین چیزی که خداونـد بر خلق فرض نموده گفتم آری گفت بانصاف عمل نمودن با خلق، و مواسات نمودن تو با برادرت (با برادران دینی) و ذکر خدا در هر مکانی اما من نمیگویم،

«سبحان اللّه و الحمد للّه و لا اله الا اللّه و اللّه اکبر»

و گرچه اینها ذکر است لکن مقصود از ذکر خـدا در هر جـایی وقـتی است که همت گمـاری بر طـاعت یـا ترک معصیت» و بـاین مضمون احادیث و اخبار از معصومین بسیار رسیده و جای آن کتب ادعیه است.

وَ اشکُرُوا لِی وَ لا تَکفُرُونِ اینکه شکر و سپاس گزاری را ردیف ذکر گردانیده شاید برای اینکه است که بدون تذکر و بیاد آوردن نعمتهای الهی شکر تحقق نپذیرد کسی که غافل از حق تعالی

صفحه : ۱۲۸

و نعمتهای غیر متناهی اوست چگونه ممکن است سپاس گزار و شاکر باشد.

و بایـد دانست که شکر هر نعمتی اینکه است که آن نعمت را در همـان مصرفی که برای آن عطـا شـده صرف نمایـد. بقول شیخ سعدی:

شکرانه بـازوی توانـا بگرفتن دست نـاتوانی است مثـل اینکه بچشم آیـات خلقت و آثار رحمت الهی را بنگرد بگوش آیات قرآنی و کلمات حقانی را استماع نمایـد و تمام اعضا و جوارح خود را در اطاعت و آنچه وظیفه هر عضوی است در همان چیز صـرف نماید فکر و عقل خود را در اسـرار موجودات و رموز خلقت بکار اندازد دل و قلب خود را که گنجینه اسـرار الهی و عرش رحمانی اسـت از خـار و خس اوهام شـیطانی تصـفیه نمایـد و جلا دهـد تا محل نفوذ رحمت یزدانی و لایق الهام ملکی گردد و کفران نعمت همان است که نعمتهای خدا داد را در غیر مورد رضای او صرف گرداند.

یـا أَیُّهَا الَّذِیـنَ آمَنُوا اسـتَعِینُوا بِـالصَّبرِ وَ الصَّلاهِٔ بعضـی از مفسـرین چنین گفته که از اینکه آیه یـا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا تـا آخر آیه هُمُ المُهتَدُونَ که پنج آیه میشود اگر چه مضامین آنها مطلق است لکن ظاهرا مقصود اصـلی تحریص و تشویق مؤمنین صدر اسـلام است بر جهاد و جنگ با اعداء و نیز اینکه پنج آیه ملتئم و مرتبط بیکدیگر و مقدمه حکم جهاد است و شاید یک دفعه نازل گردیده.

و در جزء اول تفسیر سوره بقره در ذیل آیه یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا استَعِینُوا بِالصَّبرِ وَ الصَّلاهِٔ اندازه‌ای راجع بصبر و صلاهٔ بحث نمودیم و توضیـح دادیم و گفـتیم که صبر از بزرگترین ملکـات حمیـده و پیشـرو قـافله راه روان بسوی کعبه مقصود است و صـلاهٔ هم یکی از مصادیق صبر بشمار میرود.

إِنَّ اللّهَ مَعَ الصّابِرِینَ ظاهرا معیتی که اختصاص بصابرین داده شـده غیر از معیت حق است با تمام موجودات در قوله تعالی هُوَ مَعَکُم أَینَ ما کُنتُم زیرا مقصود از معیت در آنجا معیت قیومیت

صفحه : ۱۲۹

است که هر موجودی قـائم بحق تعـالی و موجـود بوجـود و اراده حقـانی اوست، و شایـد مقصود از معیت در اینجـا اینکه است که کسـانی که در راه خـدا جهـاد میکننـد یـا کسـانی که در مقـام تقویت جزء عملی روحـانی بر آمـده یـا در انجـام دادن وظائف دینی کوشـش می‌کننـد و خود را بزحمت می‌اندازنـد در چنین مواردی صبر و بردباری مینماینـد خداونـد آنها را کمک و یاری میکنـد و

بپاداشت صبر، نفس و عقل و دل آنها را قوی میگرداند و همیشه با ایشان همراهست.

در تفسیر تنطاوی راجع به اینجا مقاله‌ای دارد که خلاصه آن را ترجمه مینمایم چنین گوید بدان انسان در اینکه عالم دوست دارد که همیشه ترقی و استکمال نماید و راحت و شرافت و سعادت خود را در اینکه میداند که همیشه زنده، جوان، غنی، صحیح و نیرومند باشد و هیچوقت پیر، فقیر، مریض نشود و نیز همیشه با جمال و خوش صورت باشد و هیچوقت فرسوده و اجزاء وی در هم ریخته نگردد، و اینکه آرزو در جبله هر فردی گذارده شده اظهار بکند یا نکند و حال آنکه میبینیم ما در معرض فقر و موت و مرض و نقص مال و فقدان اولاد میباشیم و تمام اینها را بلا و آفت میدانیم، لکن وقتی برای ما بلا و مصیبتی پیش آمد شد و مدتی گذشت کم کم فراموش میکنیم و خداوند ما را بشارت داده وَ بَشِّرِ الصّابِرِینَ بشارت برای کسانی است که در امور تدبر و تفکر مینمایند و میدانند که خدا میدهد و می گیرد و باین لحاظ صبر و بردباری میکنند.

و در تحمل بلا و مصیبات اسراری نهفته که پاره‌ای از حکماء اسلام و دانشمندان فهمیده‌اند و اظهار میدارند که انسان در اثر سختیها و ناملایمات روزگار روح و روانش ترقی و تعالی مینماید اگر چه خودش مشعر بترقیات روحانی خود نباشد و حکماء گفته‌اند کسی که در معرض سختی‌ها و بلیات واقع نگردد مثل طلایی ماند که از زیر خاک بیرون نیامده و در کوره زرگری در معرض محک واقع نگردیده و از غش ماده پاک نشده تا قابل زینت یا درهم و دینار گشته و با قیمت گردد بلکه بایستی همیشه در خاک مدفون و از انظار پنهان باشد.

اما کسی که در معرض سختیها و ناملایمات واقع گردید و شدائد وی را تربیت

صفحه : ۱۳۰

نمود در اثر بردباری قوه اراده و عزم وی قوی میگردد و گویا از حوادث ذره‌ای پوشیده که او را نگاه میدارد و مقابل سختیهای روزگار مقاومت مینماید و نیز در اثر صبر دارای سپری میگردد که وی را از غم و حزن نگاه میدارد و او را مستعد میگرداند برای ترقی بآن درجه‌ای که مستعد آن است و بشر هر قدر بیشتر در معرض سختی و ناملایمات واقع گردد روح وی بزرگتر و قوی‌تر می گردد.

و نیز مشقتهای دنیا را تشبیه نموده‌اند بدو بال که روح بشر بآن دو بال در عالم سعادت پرواز مینماید و اگر چه در نظر مردم وسعت و راحتی سعادت و فضیلت است لکن کتاب آسمانی میگوید اینطور نیست بلکه بصابرین بشارت ده که سعادت و فضیلت نصیب آنان است، و نیز مردم گویند مردن مصیبت است حکما گویند چنین نیست بلکه مرگ فقط خلاصی از بند طبیعت و ذلت ماده است و قرآن میگوید بَل أَحیاءٌ عِندَ رَبِّهِم یُرزَقُونَ فَرِحِینَ بِما آتاهُمُ اللّهُ مِن فَضلِهِ. پایان وَ لا تَقُولُوا لِمَن یُقتَلُ فِی سَبِیلِ اللّهِ أَمواتٌ بَل أَحیاءٌ وَ لکِن لا تَشعُرُونَ نگوئید و گمان نبرید اشخاصی که در راه خدا کشته شده‌اند مردگانند اینطور نیست بلکه آنها زنده‌اند لکن شما کیفیت زندگانی آنها را نمیفهمید و در سوره آل عمران آیه ۶۹ چنین فرموده وَ لا تَحسَبَنَّ الَّذِینَ قُتِلُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ أَمواتاً بَل أَحیاءٌ عِندَ رَبِّهِم یُرزَقُونَ بدلالت اینکه آیات و بضمیمه احادیث بسیار و بحکم عقل و بشهادت تمام انبیاء و حکماء انسان بمرگ فانی نمی گردد.

شکی نیست که مقصود از اینکه حیات و زندگی حیات پاکیزه حقیقی دائمی است و زندگی همیشه گی است که فنا و زوال در آن راه ندارد و کسانی که چنین گمان کرده‌اند که مقصود از حیات کشته شدگان راه حق تعالی ذکر خیر آنان است که در افواه باقی و در اذهان مرکوز است در اشتباهند زیرا چنانچه معلوم است اینکه آیات در مقام بیان شرافت شهداء است که اگر حیات موقتی فانی چند روزه دنیای خود را از دست داده‌اند بپاداشت فداکاری و از خود گذشتگی دارای حیات جاودانی گردیده و مقام عندیت نزد پروردگارشان پیدا نموده‌اند و بارزاق روحانی همیشه متنعم و مسرور میباشند

صفحه : ۱۳۱

و اینکه در اذهان ذکر خیر آنها بماند یا مردم آنها را بشرافت و فضیلت یاد کنند شرافت و فضیلتی برای آنان تأمین نمیگرداند، آیات قرآنی و کلام الهی بالاتر از آنست که یک امر موهومی را مدرک قرار دهد و چنین فضیلتی راجع بآن اظهار نماید و نیز اگر مقصود چنین باشد اینکه فرموده زنده‌اند و شما نمی‌فهمید و نزد پروردگار روزی دارند و از عطای پروردگار خوشحال و متنعم‌اند تمام اینها لغو میگردد.

پس از اینکه بیان معلوم میشود که اینکه آیات دلالت واضح دارد که مقصود از حیات بعد از مرگ حیات حقیقی و زندگی همیشه‌گی است و آن حیات برزخی است و عالم برزخی عالمی است متوسط بین عالم دنیا و عالم قیامت که بدلالت عقل و نقل ثابت گردیده که انسان پس از مرگ روح وی با بدن مثالی که در صورت مثل همین بدن دنیوی است و آن اصل محفوظ و جوهر حیات است منتقل میگردد در عالم برزخ اگر از سعدا و نیکوکاران است متنعم و اگر از اشقیاء و تیره‌بختان است معذب خواهد بود تا وقتی که قیامت بر پا گردد و برای چشیدن عذاب جسمانی یا ادراک تنعمات جسمانی روح عود مینماید ببدن عنصری جسمانی و تخصیص در آیه بشهداء برای شرافت و فضیلت آنهاست که ایشان پس از شهادت در عالم قدس و در دار کرامت الهی با کمال شرافت مبتهج و متنعم میباشند.

و بین قائلین بحیات پس از مرگ گفتاری است و اختلاف اقوال مبنی بر اینکه است که حقیقت انسانی چیست و چه جزء اوست که پس از مردن باقی ماند.

بعضی از مفسرین در مقام بیان بر آمده که مختصری از آن را در اینجا ترجمه مینمایم:

۱- حکماء و بسیاری از دانشمندان متکلمین و کسانی که روح بشر و حقیقت انسانی را مجرد از ماده میدانند باین معنی که گویند روح بشر مثل جسم نیست و از زمان و مکان و مقدار لوازم جسمی مبرا و برکنار است و حلول در ماده ندارد و آن همان است که از آن تعبیر «بمن» میکنیم بنا بر اینکه مطلب خیلی واضح است که پس از فناء بدن روح باقی است و فناء در آن راه ندارد زیرا بدن فانی میگردد بعلت اینکه ترکیب شده از اضداد است، و بقاعده مسلم بین حکماء هر مرکبی بالاخره مندک خواهد گردید اما

صفحه : ۱۳۲

روح چون ترکیب شده از اجزاء نیست و مجرد و بسیط است اینکه است که پس از فناء بدن باقی میماند.

و بین قائلین به اینکه روح جسم لطیف است و در ماده بدن سریان دارد راجع بحیات برزخی بعضی گویند اجزایی مماثل همین اجزاء ظاهر بدن پدید می‌گردد و روح تعلق بآن میگیرد و بعضی گویند اجزایی مخالف با اجزاء ظاهر بدن است که روح بآن تعلق میگیرد و هر طور باشد در اینکه زندگانی پس از مرگ بچه نحو است و برای چیست راجع بآن نیز گفتاری است:

۱- پس از مرگ انسان را زنده میگردانند برای ادراک ثواب اگر نیکوکار و خوش عمل باشد یا برای کیفر و مجازات اگر شقی و کافر باشد، و اعتراض به اینکه ما بدنهای مردگان را میبینیم در قبر پوسیده شده و اجزاء آن از هم پاشیده چگونه آنها زنده می‌گردند.

در پاسخ گویند بنیه شرط حیات نیست ممکن است خداوند افاضه حیات کند بهمان اجزاء و ذرات بدون اینکه محتاج بترکیب و تألیف باشد و دلیل بر آن آیات و اخبار بسیاری است که میت در قبر زنده میگردد و از وی سؤال میشود مثل قوله تعالی رَبَّنا أَمَتَّنَا اثْنَتَینِ وَ أَحیَیتَنَا اثنَتَینِ«۱» سوره مؤمن آیه ۱۱. و قال اللّه تعالی أُغرِقُوا فَأُدخِلُوا ناراً«۲» سوره نوح آیه ۲۵ النّارُ یُعرَضُونَ عَلَیها غُدُوًّا وَ عَشِیًّا«۳» سوره مؤمن آیه ۴۸. و وقتی عذاب قبر ثابت گردید ثواب بطریق اولی ثابت میشود بدلیل حدیث قدسی

«سبقت رحمتی علی غضبی».

۲- روح بشر اجزاء لطیفی است غیر از اجزایی که هیکل ظاهری بدن از آن تشکیل شده و آن اجزاء همیشه زنده‌اند و دارای علم و شعورند که ادراک خود را مینمایند و مثل آتشی که در هیزم مخفی است اینکه روح در بدن مخفی و از انظار ناپدید است و اینکه

---

(۱) گویند پروردگار ما ما را دو مرتبه میرانیدی و ما را دو مرتبه زنده گردانیدی.

(۲) قوم فرعون (غرق گردیده شدند و داخل آتش گردیدند).

(۳) آتش عرضه میشود برای قوم فرعون در صبح گاه و شبانگاه.

صفحه : ۱۳۳

بدن عنصری بنور آن اجزاء لطیف پدید و روشن و زنده و مدرک و متحرک بحرکت اوست و آن اجزاء لطیف تغییر و تبدیل‌پذیر نمیباشد و آن اجزاء را روح و روان مینمایم و وقتی بدن فاسد گشت آن روح باقی و عروج بآسمان و عالم قدس مینماید اگر از سعداء باشد یا برگشت میکند بسوی جهنم و عذاب اگر از اشقیاء و تیره‌بختان باشد.

و نزدیک‌ترین بحقیقت همان قول اول است کـه نفس بشر مجرّد از مادّه و اجزاء مادّه است و دلیل بر تجرّد نفس که حکما و متکلمین در کتب کلام و حکمت متعرّض گردیده‌اند بسیار است و اینجا جای بحث آن نیست همین قدر گوئیم.

هر کس بوجدان خود میفهمد آن چیزی که اشاره میکند باو و می‌گوید من آن نه اجزاء ظاهری بدن اوست و نه اجزاء باطنی او و ترکیب شده از مجموع آن نیز نمیباشد بلکه چیزی است که بدن و اجزاء بدن را اداره می‌کند و حیات بدن و اجزاء بستگی بآن دارد، دلیل دیگر روح انسان چنان قوه‌ای دارد که معلومات بسیاری در ذهن خود جمع‌آوری مینماید و از آنها یک صورت وحدانی «معقول» بیرون می‌آورد و اگر نفس و روح انسانی مجرد نبود و مادی بود هرگز ممکن نبود بتواند یک امر مجرد معقول ادراک نماید و نیز آنچه انسان بچشم می‌بیند یا بگوش می‌شنود یا بقوای دیگر ادراک می نماید بیک صورت وحدانی در قوه حافظه او باقی میماند و پس از فناء آنها صور آنچه ادراک نموده در ذهن او باقی ماند و نمیشود اینکه صور قائم باشد باجزایی که همیشه در تغییر و تبدیل است شیء باقی بایستی قائم باشد بمحلی که ثابت و پابرجا باشد پس معلوم میشود انسان روحی دارد مجرد از ماده و برتر از مادیات بشمار می‌آید.

و در پاسخ اعتراض که اگر نفس بشر مجرد از ماده و بسیط باشد لازم آید در جهت تجرد مثل خدا باشد، گوئیم اشتراک در سلوب مانعی ندارد مثل اینکه گوئیم انسان حجر و شجر نیست خدا نیز حجر و شجر نیست و نیز گوئیم انسان مادی نیست خداوند نیز ماده ندارد و مجرد است.

صفحه : ۱۳۴

مادیین راجع بروح و روان بشر چه میگویند

مادیین روح بشر را مادی و از خواص ماده میدانند و مجردی قائل نیستند و منکر وجود خدا میباشند روی همین اصل که گویند ما غیر از ماده و لوازم ماده اثر روحی که منطبق بر ماده نباشد نمیفهمیم تا آنکه حکم کنیم بوجود مجردی که مادی نباشد.

و از آنان چنین نقل شده که راجع بروح و روان آدمی گویند آنچه را ما نفس و روح خوانیم و آن را واحد و ثابت میدانیم چون

درست بنگريم بعـد از فحس و تجربه معلوم ميشـود كه آن عبـارت از مجمـوعه ادراكـات مـا است كه از طريـق خـارج امورى وارد اعصـاب ما مى‌گردد و از آنجا در نهايت سرعت و پى در پى بجزء دماغى ميرسـد و در آنجا با هم متحـد گرديـده و بحركت اجزاء بـدن آن معلومـات و آنچه از راه خـارج وارد گرديـده حركت مينمايـد، و همـان طـورى كه اجزاء بـدن هميشه در تغيير است و على الـدوام عـوض مـا يتحلـل بخود مى‌گيرد همين طور مجموعه مـدركات كه از آن تعبير بنفس ميكننـد و در واقع متكـثر و در صورت متحـد با هم گرديده‌انـد آن نيز عوض ميشود لكن بيك شـكل و بيك وضع خاص اينكه است كه انسان گمان مى‌كنـد كه آنچه در ذهن بـاقى مانـده همـان صورت اولى است كه ببقاء نفس باقى است و نفس را مـدرك آن صور ذهنى ميدانـد لكن نفس عبارت از همان صورى است كه بتوسط اعصاب از خارج وارد جزء دماغى شده و صورت وحدت بخود گرفته.

خلاـصه راجع بروح و روان آدمى گوينـد آنچه را ما نفس و من ميخوانيم و آن را واحـد و ثابت ميـدانيم چون درست بنگريم نتيجه هيچ تأثر ساده مسـتمرى كه دركك كرده باشـيم نيست هر دفعه كه آن را بذهن در ميآوريم حس و تأثر تازه‌اى است، و در واقع نفس مجموعه ايست از ادراكات كه با كمال سـرعت دنبال يكديگر ميروند، من، يا نفس، يا روح هر چه اسم گذاريم پى در پى در آمدن تصورات است هم چنان چه اشـياء خارجى نيز پى در پى در آمدن تأثرات و حوادث است در نفس هم مانند رشـته مسلسلى است از حوادث كه يكديگر را پى مى‌كنند و همان طورى كه از حركت شعله جواله حلقه آتشين نمودار

صفحه : ۱۳۵

ميگردد همانطور هم از تعاقب حوادث و تأثرات تصور ماده و از تعاقب احوال نفسانى تصور نفس در ذهن پديد مى‌گردد و منشأ آن قوه خيال است.

و بـدو جهت امر براى قائلين بجوهريت نفس مشتبه گرديده و گمان ميكنند نفس جوهرى است مسـتقل بذات خود، يكى پى در پى در آمـدن معلومـات و صور ادراكيه و سـرعت ورود آنهـا در مركز دماغ، و ديگر باقى مانـدن علوم در ذهن با اينكه بـدن در تغيير و تبديل دائمى است.

و گوينـد اشـتباه آنها از جهت خطاء در حس است و ذهن بشـر مثل حوضـى ماند كه از طرفى آب داخل آن گردد و از طرف ديگر بهمـان مقـدار آب خارج شود كه در حس چنين بنظر مى‌آيـد كه آب حاضـر همان آب اولى است، و نيز اگر شـكلى در آن حوض نمايان گردد البته با تبـديل آب آن شـكل تبـديل يابـد و عوض مى‌گردد لكن در حس بصـر يكى مينمايـد و چنين گمان ميشود كه اينكه همان شكل اولى است.

پس نتيجه مقالاـت فاسـده آنـان چنين ميشود كه روح و نفس مجردى در كـار نيست بلكه غير از مـاده و ماديـات چيزى قائل نيسـتند حتى وجود خـدا را منكرنـد و گوينـد هر چه هست مـادى و از تـأثرات خارجى پديـد گرديـده و ادراكات ما از تأثير و تأثر بين جزء عصـبى و مـواد خـارجى انجـام مى‌گيرد و چنين گمـان ميشود كه نفس انسـان واحـد و بسـيط است در صورتى كه نفس نيست مگر تصويرات متراكمى كه از خارج در آن پديـد ميگردد پس روح و نفس بشـر نه واحـد حقيقى است و نه بسـيط و گويند اگر نفس از كليه تصورات و صور ذهنى برهنه و عارى گردد معدوم ميشود.

پاسخ

شكى نيست كه ما علم وجـدانى بوجود و بمعلومات و مشـهودات خود داريم و وقتى رجوع بخود نمائيم خود را بهويت و شخصـيت مى‌شناسيم بدون اينكه چيزى بخود ضميمه نمائيم و در هيچ حالى نه در خواب و نه در بيدارى از خود غافل نيستيم و همان خودى و

هویت خود را نفس یا روح و روان می‌نامیم.

صفحه : ۱۳۶

و بنا بر اینکه احتمال که همین تصاویر جمع شده در مرکز دماغی را نفس و روح بشر نامیم بدون حقیقت دیگری که مدرك اینکه تصاویر باشد، در صورتی که اینها یك تصاویر ضعیفی هستند از آن محسوسات خارجی که خود آن محسوسات شعور بخود ندارند پس چگونه میشود اینکه معلوماتی که فرع آنها و تصاویر آنهاست علم بخود داشته و مدرك خود باشند.

و اگر گوینـد هیـچ علم و وجـدانی نیست و ما به هیـچ وجه التفات بوجود هستی خود نداریم اینکه خلاف و جدان ما است زیرا علم بنفس از بـدیهیات اولیه بشمار میرود و کسـی که منکر بدیهیات گردد قابل مکالمه نیست و اگر بگویند علم بخود و بمعلومات خود داریم گوئیم اینکه علم و ادراك از کجا آمـده و محل آن چیست خود اینکه تصاویر جمع شده و موضوع اینکه تصاویر یعنی اجسام و عوارضات آن نه شعور دارند و نه ادراك چطور شد وقتی صور آنها در ذهن آمد مشعر بخود گردیدند و صاحب ادراك و شعور شدند پس بدیهی است که آن چیزی که مدرك اینکه تصاویر است حقیقت دیگری است که از قبیل اجسام و صور اجسام نمیباشد.

و اینکه گوینـد ما غیر از ماده و لوازم ماده اثر روحی که منطبق بر ماده نباشـد نمیفهمیم و عـدم فهم و عـدم و جـدان خود را دلیل بر عدم وجود نفس میگیرند.

گوئیم درست است که چون موضوع بحث آنـان مـاده و لوازم مـاده است و از بس در مادیات فرو رفته‌انـد از جهات روحانی بی‌خبر گردیده‌انـد لکن «عـدم و جـدان دلالت بر عـدم وجود نـدارد» وقتی از طریق ماده و مادیات نتوانسـتند اثبات امر مجرد نمایند چگونه انکار مینمایند هیچ عاقلی نمیگوید غیر از آنچه ما میدانیم و از راه مشاعر ظاهر ادراك مینمائیم چیز دیگری در عالم وجود ندارد.

آری کسـی که مدار امرش فقط تأثرات حسـی است در اینکه مرحله زندگانیش انفعالی و تخیلی است چنان در تحت تأثیر ماده قرار می‌گیرد که حتی شخصیت و فطرت اولیه خـود را از دست میدهـد بلکه وجـدانیت خـود را نیز فراموش می‌کنـد چنـانچه زنـدگانی حیوانات و نیز کودکان چنین است لکن کسی که بمرحله انسانی رسیده تعقل

صفحه : ۱۳۷

و تفکر میکند و اراده و اختیار دارد آن وقت من بودن خود را بخوبی و درستی میفهمد و میداند که او را روحی و جانی است غیر از بدن و اجزاء و اعضاء بدن و غیر از مجموعه جسد و احساسات تصاویری که از خارج داخل ذهن او میگردد و خود را واحد و بسیط میابد.

گویا مادیین چنین گمان میکننـد که حکمایی که قائل بجوهریت و تجرد روحند فقط دلیل آنها همین تصویرات و تخیلاتی است که از راه خـارج وارد اعصاب شـده و بمرکز دماغ میرسـد و دلیل عقلی برای اثبات تجرد نفس ندارنـد لکن ندانسته‌اند که علاوه بر آن ادله و براهین عقلی که در کتب حکمت و کلام برای اثبـات جـوهریت و تجرد نفس بشـر اقـامه نموده‌انـد، گوینـد کسـی که رجوع بوجـدان خود کنـد بکشف حضوری و شـهودی وجود و وحـدت و بسـاطت نفس خود را و جـدان مینمایـد و وحـدت اجتمـاعی که مادیین گویند که نفس بشـر مجموعه‌ایست از تصاویر خارجی که آن تصاویر با هم جمع شده و وحدت پیدا نموده آنها در اشتباهند زیرا وحدتی که از اجتماع صور خارجی در ذهن پدید می‌گردد وحدت اعتباریست نه وحدت حقیقی وحدت اعتباری حقیقتا کثرت است نه وحدت و باعتبار اجتماع صور در محلی آن را واحد میشماریم.

ببیـان واضـح‌تر گوئیم علم دو قسم است یکی را علم حضوری گوینـد و دیگری را علم حصولی، علم حضوری همـان نحوه وجود و هویت عینی معلوم است نزد عـالم مثل علم انسان بخودش و بقوی و مشاعر و آنچه در ذهن وی پدیـد میگردد از صور محسوسات و

معقولات و وجدانیات، و اینکه نحو علم یقینی و خلاف‌پذیر نیست.

و علم حصولی آن علمی است که واقعیت معلوم نزد عـالم محرز نیست صور و اشباهی از خارج بتوسط آلات و قوی در ذهن منطبق میگردد از قبیل زمین، آسمان، انسان، حیوان، و غیر اینها از آنچه صور آنها در ذهن منتقش گردیده، و اگر اشتباهی باشد از قبل آلات و مشاعر ظاهری است.

و در اینکه در پاره‌ای از محسوسات ذهن خطا میکند غیر واقع را نشان میدهد حرفی نیست مثل اینکه متحرک را ساکن و اشیاء متفرق را متصل واحد می‌پندارد دور را نزدیک و نزدیک را دور می‌بیند کوچک را بزرگ و بزرگ را کوچک می‌پندارد لکن

صفحه : ۱۳۸

اینکه اشتباهات از قبل آلات و مشاعر ظاهری پدید گردیده که در ناموس خلقت از روی حکمت و نظام اینکه طور مقرر گردیده و ترتیب داده شده که بشر بتواند از موجودات استفاده نموده تأمین معاش نماید و اگر اشیاء را همان طوری که هستند حس می‌نمود هرگز برای وی ممکن نبود از آنها بتواند استفاده نماید بلکه اعمال او مثل نقش در آب مینمود زیرا که در واقع اشیاء همیشه در حرکت و در تغییرند و نفس بشر آن را ثابت و ساکن می‌بیند و همان صور حاصل شده در ذهن را آن طوری که از خارج منعکس در ذهن گردیده مشاهده مینماید و خطایی در ادراک آن نیست بلکه خطا از قبل آلات حسی است که اشیاء را بر خلاف آنچه هست منعکس میگرداند، مثل اینکه اگر عینک سرخی در چشم بگذاریم همه چیز را سرخ می‌بینید و همان صورت سرخی در ذهن پدید می‌گردد و ذهن همان طوری که در آن پدید گشته مشاهده مینماید و خطایی در آن نیست.

پس از اینکه بیانات بخوبی معلوم میشود که عقیده مادیین که روح و روان آدمی را عبارت از مجموعه تصویرات خارجی میدانند و وحدت و بساطت آن را انکار مینمایند و چنین گمان می‌کنند چون بمرگ آن مجموعه تصویرات خارجی تخلل می‌پذیرد انسان معدوم می‌گردد آنها در اشتباهند بلکه چنان در گرداب طبیعت فرو رفته‌اند که حتی حس شناسایی خود نیز از کف آنها رفته و نه وجودی بر خود قائلند و نه وحدتی در کتاب شاهکار خلقت مینویسد، مادیون می‌گویند روح نیست؟ از آنها سؤال کنید بچه دلیل!

جواب خواهند داد: بدلیل اینکه روح را نمی‌بینیم وجودش را درک نمی‌کنیم و حس نمی‌نمائیم:

از اینکه بزرگواران سؤال کنید، آیا وجود، الکترن را، که در اتم میباشد قبول دارید خواهند گفت البته که قبول داریم.

بپرسید آیا الکترن را دیده‌اید و وجودش را حس و درک نموده‌اید در جواب خواهند گفت، الکترن، قابل رؤیت نیست وجودش را نمیتوان درک نمود و حس کرد

صفحه : ۱۳۹

زیرا الکترن، مادیت ندارد ولی وجودش محرز و مسلم است از آنان سؤال کنید الکترن، چیست!.

در جواب اظهار خواهند داشت: الکترن، یک چیز نورانی است که مادیت ندارد ولی بسرعت نور بدور هسته مرکزی اتم در چرخش و گردش میباشد.

در اینجا است که میتوان به اینکه بزرگواران ماده‌پرست بخندید و بگوئید ای بزرگواران لجوج و یا عاری از عقل و خرد شما در داخل یک اتم کوچک که بچشمتان نمی‌آید موجود بودن یک چیز نورانی را که ندیده‌اید و بقول خودتان مادیت ندارد و بسرعت نور در حرکت میباشد قبول می‌کنید ولی نمیتوانید قبول کنید بدن شما با اینکه عظمت که از میلیاردها میلیارد میلیارد اتم و هر اتم نسبت بجنس آن از چند الکترن تشکیل یافته دارای نیرویی باشد و یا بعبارت ساده‌تر و باصطلاح متداول و معروف دارای روحی باشد.

تمام مواد دارای نیروهای مخفی غیر قابل تخمین با وسائل سنجش ما میباشد فقط از راه ریاضی و عدد بوجود آنها پی میبریم و مقدار آنها را حساب می‌کنیم، جناب آقا که مادی هستید بموجود بودن نیرویی که نمی‌بینید و قدرت حس کردن آن را ندارید در مورد کوچکترین جزء ماده ساده با جسم کوچک اتم معترف میباشید اما برای اجسامی که از چند ماده ترکیب شده‌اند و موجود زنده کوچکی را ایجاد کرده‌اند وجود چنین نیرویی را انکار می‌کنید، تردیدی نیست چون برای موجود کوچک زنده قائل بوجود نیرو و یا روحی نیستید شخص خود را نیز بدون روح و فاقد نیرویی که حیاتبخش است میدانید.

اینکه افکار شما از لجاجت سر چشمه می‌گیرد و خود دلیل بر اینست که شخص شما که منکر چنین امر ساده و روشنی میشوید دارای روح عناد و لجاجی میباشید.

پایان سؤال- آیا حقیقت روح چیست و در کجای بدن است و پس از مرگ چگونه است پاسخ- روح چون مجرد و بسیط است نه بچشم دیده میشود و نه از طریق برهان توان

صفحه : ۱۴۰

آن را معرفی نمود، بچشم دیده نمیشود برای آنکه مجرد از ماده و برتر از مادیاتست ببرهان نتوان آن را شناخت برای آنکه بسیط است نه اجزاء عقلی دارد و نه اجزاء حسی و چون اجزاء عقلی ندارند نتوان آن را تحت حد و برهان قرار داد و جنس و فصل و اجزاء حدی برای آن فرض نمود و نیز چون جسم و جسمانی نیست جا و مکان ندارد.

اینکه است که وقتی از روح سؤال میشود از مصدر جلال خداوندی خطاب میرسد که قُلِ الرُّوحُ مِن أَمرِ رَبِّی وَ ما أُوتِیتُم مِنَ العِلمِ إِلّا قَلِیلًا از تو سؤال میکنند از روح بگو روح از عالم امر پروردگار من است، و چون دانش شما فقط راجع بعالم خلق است (عالم ماده و طبیعت) و دانش شما بقدری نیست که بتوانید پی ببرید بعالم امر پروردگار (عالم مجردات) اینکه است که از حقیقت روح بی‌خبرید.

پس ما اگر بخواهیم روح را بشناسیم بایستی خواص و آثار آن را تحت نظر و بازرسی قرار دهیم و بقدر بروز آثار هر موجود زنده‌ای آن نیروی خدایی را فهم نمائیم.

نیرویی که آثار زندگی و حیات را در موجودات مختلف بوجود می‌آورد دارای یک منشأ و یک چیز است که از آن تعبیر بروح می‌کنیم روح نباتی، روح حیوانی، روح انسانی و هر موجودی بقدر استعداد و تشکیلات مواد و اعتدال مزاج و مواد جسمانی وی از آن نیروی خدایی بهره‌مند می‌گردد و آن یک موجود فعال و دراکی است که در هر موجود زنده‌ای ابراز فعالیت میکند و مثال روح در عالم خلقت مثال خورشید است در عالم طبیعت همانطوری که خورشید در عالم مادیات بر هر تر و خشکی میتابد و هر چیز مادی بقدر گنجایش خود از نور خورشید بهره‌مند می‌گردد روح اعظم الهی نیز در عالم وجود افاضه حیات میکند و هر چیز قابلی بقدر استعدادش از آن فیض حیات میگیرد و وقتی که دیگر لایق فیض حیات نیست میمیرد پس مردن مادیات از جهت فقدان جهت قابلی آنها است نه برای فناء روح زیرا که روح فناپذیر نمیباشد.

بعبارت دیگر روح آن نیروی حیاتی است که در هر موجودی بقدر استعداد وجودش نفوذ مینماید و مواد را بحس و حرکت آورده و هر موجود زنده‌ای بقدر نفوذ روح منشأ آثار گردیده و شرافت او بقدر فعالیت روحانی وی است، و هر کس از آن نیروی خدایی

صفحه : ۱۴۱

که فرمود وَ نَفَختُ فِیهِ مِن رُوحِی بیشتر بهره‌مند گردید شریف‌تر و ادراکات وی بیشتر و فعالیت او زیادتر است.

ارواح جزئی بشر وقتی دارای حیات پاکیزه و روح پاک جاودانی می‌گردند که از اینکه اکسیر خدایی بیشتر بهره‌مند گردند و روح

ناقص ضعیف خود را بپیوندند بروح اعظم الهی که آن اول، «ما خلق اللّه» بشمار میرود و اول چیزی است که از مصدر قدرت غیر متناهی الهی صادر گردیده که گاهی تعبیر از آن بفیض منبسط، گاهی بقلم، گاهی بعقل، گاهی بحقیقت محمدی صلی اللّه علیه و آله و سلّم میشود «عباراتنا شتی و حسنك واحد».

پس از آنکه ثابت شد که روح و روان بشر ماده و مادی نیست دیگر باقی ماندن او بعد از فناء بدن اشکالی ندارد تا وقتی که روح تعلق ببدن دارد بدن زنده و امرار حیات مینماید و مردن عبارت از قطع علاقه روح از بدن لکن بنا بر تحقیق روح پس از جدایی از بدن هیئات و ملکاتی که بتوسط بدن کسب نموده و متصف بآن گردیده بعبارت دیگر فعلیت بدن که در اخبار و آثار از آن تعبیر بقالب مثالی شده همیشه با روح همراهست و همین طور باقی است تا وقتی که در قیامت کبری که آخرین سیر بشر بشمار میرود تحول دیگری پیدا نماید و اصل بفرع وَ جُمِعَ الشَّمسُ وَ القَمَرُ و روح ببدن عود نماید آن وقت است که دائره سیر انسانی تمام می‌گردد و روح تازه‌ای بحسب آنچه در ادوار سیرش بدست آورده برای وی پدید می‌گردد اگر از سعداء و نیکوکاران و اصحاب یمین است فَسَلامٌ لَکَ مِن أَصحابِ الیَمِینِ در نعمت و مسرت و بهشت که دار نعمت الهی است جاویدان است و اگر از مقربین است فَرَوحٌ وَ رَیحانٌ وَ جَنَّةُ نَعِیمٍ برای وی است روح و ریحان و بهشت پر نعمت و در ظل رحمت الهی ساکن می‌گردد.

و اگر از تیره‌بختان و گمراهان و اصحاب شمال است فَنُزُلٌ مِن حَمِیمٍ در جهنم بعد که دار غضب الهی است فرود آمده همیشه معذب و از رحمت الهی بی‌نصیب خواهد بود ذلِکَ هُوَ الخُسرانُ المُبِینُ.

صفحه : ۱۴۲

وَ لَنَبلُوَنَّکُم بِشَیءٍ مِنَ الخَوفِ وَ الجُوعِ وَ نَقصٍ مِنَ الأَموالِ وَ الأَنفُسِ وَ الثَّمَراتِ ناملایماتی که بانسان برخورد مینماید یا راجع بمال است یا جان یا اولاد و ترس بر فقدان یکی از اینها.

و شاید سرّ اینکه اول از امور امتحانی خوف را معرفی فرموده همان خوف بر فقدان یکی از اینکه امور سه‌گانه است که قبل از وقوع بر فقدان آنها انسان همیشه میترسد که مبادا آسیبی بآنها برخورد نماید.

در مرتبه دوم جوع و گرسنگی است که در اثر فقر پدید میگردد و روزه یکی از مصادیق آن بشمار میرود.

مرتبه سوم نقص مال است که البته فقدان مال بسیار ناگوار است مخصوصا غنی و ثروتمندی که فقیر گردد.

و در مرتبه چهارم آفات نفسانی است که از زخم خوردن در میدان نبرد و جهاد فی سبیل اللّه یا ابتلا بامراض داخلی یا خارجی پدید میگردد.

و در مرتبه پنجم فقدان ثمرات و شاید مقصود از ثمرات میوه دل انسان اولاد باشد که مرگ اولاد از بالاترین مصیبات و ناملایمات محسوب میگردد، و از باب اینکه ترتیب لفظی مناسب ترتیب معنوی گردد شاید نقص ثمرات را در آخر بیان فرموده.

وَ بَشِّرِ الصّابِرِینَ الَّذِینَ إِذا أَصابَتهُم مُصِیبَةٌ قالُوا إِنّا لِلّهِ وَ إِنّا إِلَیهِ راجِعُونَ خطاب بپیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که بشارت ده به اشخاصی که در مصیبات و سختیها صبر و بردباری پیشه خود میکنند و از جزع و فزع خودداری مینمایند.

پس از آنکه مصیبات و ناملایمات را شماره مینماید و مژده و بشارت میدهد به صابرین در مقام بر می‌آید که معرفی نماید صابرینی را که لایق بشارت میباشند کیانند زیرا هر کسی لایق اینکه همه کرامت و فضیلت نیست اینکه است که بشارت را مخصوص میگرداند بکسانی که صبر آنها از روی مبانی و اصل معتبر است که بشارت بده بآنها به صلوات و رحمت و لطف مخصوصی از طرف پروردگارشان و آنان اشخاصی میباشند که وقتی برخورد

صفحه : ۱۴۳

بمصیبت و ناملایمتی نمودند فورا روی دل آنها بسوی پروردگارشان متوجه می‌گردد و میگویند إِنّا لِلّهِ وَ إِنّا إِلَیهِ راجِعُونَ زیرا که «بعلم الیقین یا عین الیقین» دانسته و فهمیده‌اند که هر چه هست ملک خدا و تحت تصرف و اختیار اوست و آنچه در اینکه عالم عنایت نموده از جان و مال و اولاد و تمام حیثیات نسبت ببشر عاریتی است.

و نیز میدانند که آنچه بانسان عنایت نموده از روی حکمت و صلاح‌اندیشی بوده و وقتی هم از وی میگیرد از روی بخل نیست بلکه از روی خیریت وی است نعمت را از او میگیرد که بهتر از آن را بوی عطا کند و نیز بطور علم وجدانی می‌یابند که سر انجام و بازگشت آنها و هر چه هست بسوی حق است.

خلاصه کسی که در ناملایمات از روی اینکه مبانی که بداند و متذکر باشد که جان و مال و آنچه در تصرف اوست ملک خدا و تحت اقتدار اوست و تسلیم اوامر تکوینی او گردد و از روی مبانی صحیح صابر و شاکر باشد البته برای چنین کسی جا دارد که بفرماید:

أُولئِکَ عَلَیهِم صَلَواتٌ مِن رَبِّهِم چنین اشخاصی مشمول رحمت حق تعالی میباشند و اینها رستگارانند.

بعضی از مفسرین گویند صلوات از جانب حق تعالی مغفرت و آمرزش است و دیگری گفته صلوات ثنا و ستایش است.

و اینکه صلوات را بصیغه جمع آورده اشاره بکثرت رحمت الهی است و شاید مقصود اینکه باشد که برای صابرین رحمتهای پی در پی است که منقطع نمی‌گردد حدیث از رسول اکرم (ص) است که هر کس هنگام مصیبت اینکه کلمه إِنّا لِلّهِ وَ إِنّا إِلَیهِ راجِعُونَ را بگوید خداوند مصیبت او را جبران مینماید به نیکوتر از آن و عاقبت وی بخیر انجامد و خلف صالح باو عنایت نماید.

و در حدیث دیگر است کسی که وی را مصیبتی رسد هر وقت یادش آمد اینکه جمله «انا للّه» را بگوید خداوند باو عطا میکند اجر همان روزی را که باو مصیبت رسیده و لو آنکه مدت زیادی از آن مصیبت گذشته باشد،

صفحه : ۱۴۴

وَ أُولئِکَ هُمُ المُهتَدُونَ اینکه جماعت صابرین که هنگام بلاء و مصیبات صبر و شکیبایی مینمایند نظر به اینکه دانسته و فهمیده‌اند که خود و آنچه در دست آنها است ملک خدا و تحت تصرف اوست و نیز بازگشت خود را بسوی او میدانند و نیز بزبان اظهار مینمایند بکلمه إِنّا لِلّهِ وَ إِنّا إِلَیهِ راجِعُونَ چنین اشخاصی بدرجه قرب رسیده‌اند و بسوی حق و حقیقت رهسپار گردیده و هدایت یافته‌اند.

صفحه : ۱۴۵

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۵۸ تا ۱۶۲]

اشاره

إِنَّ الصَّفا وَ المَروَةَ مِن شَعائِرِ اللّهِ فَمَن حَجَّ البَیتَ أَوِ اعتَمَرَ فَلا جُناحَ عَلَیهِ أَن یَطَّوَّفَ بِهِما وَ مَن تَطَوَّعَ خَیراً فَإِنَّ اللّهَ شاکِرٌ عَلِیمٌ (۱۵۸) إِنَّ الَّذِینَ یَکتُمُونَ ما أَنزَلنا مِنَ البَیِّناتِ وَ الهُدی مِن بَعدِ ما بَیَّنّاهُ لِلنّاسِ فِی الکِتابِ أُولئِکَ یَلعَنُهُمُ اللّهُ وَ یَلعَنُهُمُ اللاّعِنُونَ (۱۵۹) إِلاَّ الَّذِینَ تابُوا وَ أَصلَحُوا وَ بَیَّنُوا فَأُولئِکَ أَتُوبُ عَلَیهِم وَ أَنَا التَّوّابُ الرَّحِیمُ (۱۶۰) إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ ماتُوا وَ هُم کُفّارٌ أُولئِکَ عَلَیهِم لَعنَةُ اللّهِ وَ المَلائِکَةِ وَ النّاسِ أَجمَعِینَ (۱۶۱) خالِدِینَ فِیها لا یُخَفَّفُ عَنهُمُ العَذابُ وَ لا هُم یُنظَرُونَ (۱۶۲)

ترجمه

محققا سعی صفا و مروه از شعائر دین خداست پس کسی که حج کند خانه را یا اعمال عمره نماید باکی نیست که در اینکه دو موضع طواف کند و هر کس براه خیر و نیکی شتابد خدا پاداشت وی را خواهد داد که او پاداش دهنده و عالم بهمه چیز است،

محققا آن کسانی که میپوشانند و مخفی میگردانند آن آیات واضحه را که برای هدایت خلق فرو فرستادیم پس از آنکه در کتاب بیان نمودیم خداوند آنها را لعن میکند و از رحمت خود دور میگرداند و نیز تمام لعنت کنندگان آنها را لعن می‌کنند،

مگر آنهایی که توبه کردند و باصلاح مفاسد امور خود پرداختند و آنچه را مخفی نموده و پنهان داشتند اظهار نمودند توبه آنها را میپذیرم زیرا که من پذیرنده توبه میباشم و بخلق مهربانم،

محققا کسانی که کافر شدند و بحال کفر مردند بر آنان است لعنت خدا و ملائکه و تمام مردم،

آنها در جهنم جاویدانند نه تخفیف عذاب از آنها میشود و نه بآنها بنظر رحمت می‌نگرند.

صفحه : ۱۴۶

توضیح آیات

إِنَّ الصَّفا وَ المَروَةَ مِن شَعائِرِ اللّهِ سعی در صفا و مروه یکی از اعمال حج بشمار میرود و آن دو موضع در مکه و دو کوه است که مسافت بین آن دو کوه تحدید شده به هفتصد و شصت ذراع و در لغت صفا اسم سنگ سفت و نرم است و مروه اسم سنگ سفت است، و شعائر، جمع شعیر و بمعنی علامت است فَمَن حَجَّ البَیتَ أَوِ اعتَمَرَ حج بمعنی قصد، اعتمار بمعنی تعمیر است، و در عرف شرع حج و سعی در صفا و مروه یکی از شرایع و احکام دین بشمار میرود.

در تفسیر ابو الفتوح رازی راجع به اینجا کلام مفصلی دارد که اجمالی از آن را درج مینمایم:

در معنی آیه چنین میگوید إِنَّ الصَّفا وَ المَروَةَ مِن شَعائِرِ اللّهِ یعنی طواف بصفا و مروه از شعائر دین خدا است که در اینجا مضاف (یعنی طواف) حذف شده و مضاف الیه که صفا و مروه باشد بجای آن گذارده شده مثل وَ سئَلِ القَریَةَ که در معنی و اسئل اهل القریه میباشد.

و حسن بصری گفته مقصود از شعائر اللّه دین خدا است یعنی طواف و سعی بین آن دو کوه از دین خدا است.

و اصم که یکی از مفسرین است گفته شعائر بمعنی اعلام است یعنی اینکه دو کوه از جمله مواضع عبادت خدا است.

و نیز چنین گوید بین مفسرین در شأن نزول آیه گفتاری است:

۱- در جاهلیت دو بت بود یکی بنام اساف و دیگری بنام نابله، اساف مردی بوده در کوه صفا و نابله زنی بوده در کوه مروه و اهل کتاب میگفتند اینها در خانه کعبه زنا کردند اینکه بود که خداوند آنها را بصورت سنگ گردانید و آن سنگ را در صفا و مروه نهادند برای اینکه عبرت دیگران شوند و بمرور ایام مردم چنین پنداشتند که برای

صفحه : ۱۴۷

عبادت نهاده شده‌اند و آنها را طواف میکردند و دست بر آنها میمالیدند و تقرب میجستند چون اسلام آمد و خانه کعبه را از بتان پاک نمود آن دو بت را بشکستند و مسلمانان بین صفا و مروه سعی نمیکردند زیرا که آن را نوعی از شرک و سنت جاهلیت میپنداشتند اینکه بود که خدای متعال آیه فرستاد إِنَّ الصَّفا وَ المَروَةَ مِن شَعائِرِ اللّهِ.

«عبد اللّه عباس» ۲- در جاهلیت اهل مکه در بین صفا و مروه صدای جنیان میشنیدند و مردم آنجا را طواف نمیکردند وقتی دیدند

رسول خدا صلى اللّه عليه و آله و سلّم در آنجا سعى ميكند گفتند يا رسول اللّه اينجا جاى جنيان و ديوان و عمل بت‌پرستان است اينكه بود كه خداوند آيه فرستاد كه سعى در آنجا از جمله عبادات و اركان حج است. «سدى» ۳- اهل تهامه كه يك طائفه‌اى از عربند در آنجا سعى نميكردند اينكه بود كه آيه آمد كه سعى بين صفا و مروه يكى از اركان حج و داخل مناسك است. «قتاده» تا آنجا كه گفته اكنون بين علما گفتگو است شافعى و مالك و احمد و اسحاق سعى بين صفا و مروه را از فرائض و واجبات حج ميدانند.

و گويند كسى كه نكرد بايد قضا كند حتى اگر از مكه بيرون رفته برگردد و بجا آورد.

رأى ابو حنيفه و سفيان ثورى و ابو يوسف و محمّد چنين است كه بفديه و قربانى ميتوان جبران نمود و برگشتن و قضا كردن لازم نيست لكن قضا كردن بهتر است و انس و مالك و عبد اللّه زبير و عطا و مجاهد سعى بين صفا و مروه را سنت و مستحب ميدانند و گويند در قرائت عبد اللّه عباس و شهر بن حوشب و عبد اللّه مسعود آيه چنين است (فلا جناح عليهما ان لا يطوف بهما) اينها فتاوى و آراء مجتهدين و فقهاء اهل تسنن و سنيها است.

لكن مذهب اهل بيت چنين است كه سعى بين صفا و مروه ركنى از اركان حج است هر كس نكند حج وى صحيح نيست و بايست باين كيفيت بجا آرد كه هفت بار بين صفا و مروه مرور كند و از صفا بگيرد و بمروه خاتمه دهد، و چون از كوه صفا پائين آيد مستحب است هروله كند يعنى خود را تكان دهد و گويد «رب اغفر و ارحم و تجاوز عما

صفحه : ۱۴۸

تعلم انك انت الاعز الاكرم».

اهل معرفت گفته‌اند سر اينكه اهل حاج بايستى هفت مرتبه در صفا و مروه مرور كنند مثل سائل و فقيرى ماند كه خواهد در بارگاه سلطان وارد گردد بايستى بدور دولت‌سراى وى بگردد تا وقتى كه دستور ورود برسد اينكه است كسى كه خواهد در خانه سلطان السلاطين وارد گردد نيز بايد اول در صفا و مروه بگردد پس از آن وارد خانه خدا شود.

فَمَن حَجَّ البَيتَ أَوِ اعتَمَرَ فَلا جُناحَ عَلَيهِ أَن يَطَّوَّفَ بِهِما كسى كه قصد كعبه نمود حرجى براى او نيست كه در صفا و مروه طواف كند، اينكه جمله اگر چه مشعر باستحباب است چنانچه بعضى از مفسرين چنين گمان كرده‌اند لكن بدلالت قوله تعالى إِنَّ الصَّفا وَ المَروَةَ مِن شَعائِرِ اللّهِ و نيز چون يكى از اعمال حج بشمار ميرود بايست حمل بر وجوب نمود و جمله فَلا جُناحَ عَلَيهِ شايد براى اينكه باشد كه چون در صدر اسلام مسلمانها گمان ميكردند براى اينكه صفا و مروه در زمان جاهليت محل دو بت بوده‌اند نبايست در آنجا سعى نمود اينكه آيه براى رفع همين توهم است كه طواف در صفا و مروه از اينكه جهت مانعى ندارد.

و از تفسير عياشى چنين روايت ميكنند كه بعضى از اصحاب از صادق آل محمّد صلوات اللّه عليه سؤال ميكنند كه آيا سعى بين صفا و مروه واجب است يا سنت پاسخ فرموده واجب است راوى حديث گويد آيا نيست قول حق تعالى فَلا جُناحَ عَلَيهِ يعنى اينكه جمله مشعر باستحباب است حضرت ميفرمايد اينكه در عمره قضاء است و وقتى كه رسول اكرم صلى اللّه عليه و آله امر فرمود كه بتهاى نصب شده در صفا و مروه را بياندازند مردى از اصحاب مشغول كارى گرديد تا موقع عمره گذشت اينكه آيه نازل گرديد كه بر شما مسلمانها باكى نيست با بودن بتها سعى در صفا و مروه نمائيد.

وَ مَن تَطَوَّعَ خَيراً فَإِنَّ اللّهَ شاكِرٌ عَلِيمٌ بعضى از قراء مثل حمزه و كسايى «تطوع» را بيا قرائت نموده‌اند «يطوع»

صفحه : ۱۴۹

و بين مفسرين در معنى اينكه جمله گفتارى است كسانى كه سعى بين صفا و مروه را مستحب ميدانند تمسك بهمين آيه نموده‌اند

که مشعر باستحباب است و کسانی که قائل بوجوب سعی بین صفا و مروه شده‌اند گویند اینکه جمله منفصل و جدا از جمله پیش است و اینکه خود نیز عمل سنتی است مثل باقی سنن و مستحبات.

فَإِنَّ اللّٰهَ شاكِرٌ عَلِيمٌ شکر نسبت بمقام کبریایی الهی بطور حقیقت درست نمی‌آید زیرا که شکر ثنا و ستایش و اظهار امتنان است و مقام الوهیت بالاتر از اینست که چنین اظهاری نسبت ببنده ذلیل خود بکند مگر اینکه بگوئیم ذات احدیت در مقام لطف و بنده‌نوازی برای تشویق مکلفین چنین اظهار مینماید تا اینکه دانسته شود که تحمل نمودن مشقت در عبادت و بندگی انسان را بجایی میرساند که مورد عنایت الهی و ستایش او میگردد.

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ ما أَنْزَلْنا مِنَ الْبَيِّناتِ وَ الْهُدى مِنْ بَعْدِ ما بَيَّنّاهُ لِلنّاسِ فِي الْكِتابِ أُولئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللّٰهُ وَ يَلْعَنُهُمُ اللّاعِنُونَ تهدید مینماید کسانی را که آیات واضح و ظاهر الهی را که بتوسط پیمبران از عالم قدس فرود آمده برای هدایت خلق پنهان میدارند و اظهار نمی‌نمایند.

بعضی از مفسرین آیه را تخصیص داده بجماعتی از یهودیان که در باره آنها فرود آمده. کلبی از عبد اللّه عباس نقل میکند که سه نفر از علمای یهود بنام کعب اشرف، کعب اسد، عبد اللّه صوریا، احکام تورات را از روی طمع پنهان میکردند چنانچه عبد اللّه عباس گفته که سعد معاذ و معاذ جبل بجماعتی از علمای یهود گفتند آیا شما چیزی از اینکه محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم در تورات دیده‌اید گفتند نه خداوند اینکه آیه را فرستاد بنا بر اینکه معنی، عموم آیه تخصیص پیدا میکند بجماعتی.

و جماعتی از مفسرین چنین اظهار مینمایند که آیه بعموم خود باقی است و قول دوم صحیح‌تر بنظر می‌آید زیرا که بر فرض اینکه آیه در مورد خاصی فرود آمده باشد

صفحه : ۱۵۰

مورد مخصص نمیشود بسیاری از آیات قرآنی چنین است که با اینکه در مورد مخصوصی فرود آمده عمومیت از آن استفاده میگردد پس باعتبار عموم آیه لعنت خدا و خلق برای هر کسی است که پس از آنکه مطلع گردید به آیات الهی و دستوراتی که از کتب آسمانی برای هدایت خلق رسیده از معارف و قوانین و احکام آن را کتمان نماید و اظهار نکند که چنین کسی داخل در عموم آیه میگردد.

و نیز تأیید مینماید قول دوم را احادیث و اخبار بسیاری که در مذمت کتمان علم رسیده جماعتی از رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکنند که فرموده «کسی که عالم باشد بعلمی و آن را اظهار ننماید خداوند در قیامت لجام آتشین بدهن وی می‌اندازد.

حدیث دیگر راوی عبد اللّه عباس است که از حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکند که فرمود «علمای اینکه امت دو مردند یکی آنکه خداوند باو علمی کرامت میکند و او بر مردم بذل مینماید و بخل نمیورزد و برای انفاق آن طمعی ندارد و علم خود را ببهای اندک نمیفروشد برای چنین کسی ماهیان دریا و مرغان هوا استغفار و طلب آمرزش کنند و نزد کرام الکاتبین ثبت گردد و نزد خدا رود بطوری که سید و شریف باشد.

و دیگر آن مردی که خدای سبحان بوی علمی و دانشی کرامت نماید و او بخل ورزد و دانش خود را ببهای اندک بفروشد فردای قیامت چنین کسی را بیاورند در حالی که لگامی از آتش بر سر انداخته و فرشتگان بین مردم ندا کنند که اینکه فلان و پسر فلان است که خداوند بوی علمی داده و او بر بندگان بخل کرده و او بطمع علم خود را ببهای اندک فروخته و همین طور او را معذب میدارند تا وقتی که خلق از حساب فارغ گردند پس از اینکه حدیث بضمیمه احادیث دیگر توان استفاده نمود که آیه بعموم خود باقی است و کسی که کتمان نماید علمی که مردم محتاج باویند در امور دین بلکه در امور دنیا نیز مورد لعن خدا و ملائکه بلکه

تمام عقلای عالم واقع میگردد و خداوند وی را از رحمت خود بی‌نصیب میگرداند.

صفحه : ۱۵۱

إِلَّا الَّذِينَ تابُوا وَ أَصلَحُوا وَ بَيَّنُوا فَأُولئِكَ أَتُوبُ عَلَيهِم وَ أَنَا التَّوّابُ الرَّحِيمُ مگر کسانی که بعد از کتمان نمودن دانش خود پشیمان گشته و توبه کنند و سریره خود را از اینکه صفت بخل تصفیه نموده و آن مفاسدی که در اثر مخفی داشتن علم خود مترتب گردیده جبران نمایند و در عوض دانش خود را بنادانان بیاموزند که دیگران نیز بهره‌مند گردند و برای خلق آیات واضح را بیان نمایند خداوند توبه چنین اشخاصی را می‌پذیرد زیرا که خداوند پذیرنده توبه و مهربان است.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ ماتُوا وَ هُم كُفّارٌ أُولئِكَ عَلَيهِم لَعنَةُ اللّهِ وَ المَلائِكَةِ وَ النّاسِ أَجمَعِينَ بقاعده عربیت واو اول در «و ماتوا» واو عطف است و واو دوم در «و هم» بمعنی حال یعنی کسانی که کافر شدند و بهمین حال کفر مردند بر آنان است لعنت خدا و لعنت ملائکه و لعنت تمام مردم در حالی که از رحمت خدا دورند، شاید مقصود از ناس که لعنت میکنند عقلاء بشر باشد که تصدیق میکنند و اعتراف مینمایند که چنین کسانی که کافر شدند و در حال کفر مردند آنها از رحمت حق دورند زیرا که عموم مردم ملتفت اینکه مطالب نیستند تا اینکه لعنت کنند، خلاصه کسانی که کافر شدند مورد لعن تمام عقلای عالم واقع میگردند.

خالِدِينَ فِيها لا يُخَفَّفُ عَنهُمُ العَذابُ وَ لا هُم يُنظَرُونَ چنین کسانی همیشه در جهنم جاویدانند که مقرّ و جایگاه آنان جهنم است نتوانند از آن بیرون آیند و امهال و مهلتی برای آنها نیست.

بعضی از علمای تفسیر چنین اظهار میدارند قوله تعالی إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ ماتُوا وَ هُم كُفّارٌ مقصود کفاری میباشند که مصرند بکفر و عناد و دوری میجویند از قبول حق اما کسانی که متدین بدین حق نگشته‌اند نه از روی عناد بلکه از باب اینکه برای آنها حق ظاهر نشده و تمیز بین حق و باطل نیز برای آنان دشوار است چنین اشخاصی

صفحه : ۱۵۲

داخل در مستضعفین میباشند که حکم آنها با خداست و شاهد بر اینکه مطلب اینکه است که در بسیاری از آیات کفر را مقید نموده بتکذیب چنانچه در آیات هبوط آدم (ع) که نخستین وقتی است که برای خلق دین تشریع گردیده چنین دارد قُلنَا اهبِطُوا مِنها جَمِيعاً فَإِمّا يَأتِيَنَّكُم مِنِّي هُدىً فَمَن تَبِعَ هُدايَ فَلا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ، وَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآياتِنا أُولئِكَ أَصحابُ النّارِ هُم فِيها خالِدُونَ سوره بقره آیه ۳۶ و ۳۷، و مقصود از «الّذین کفروا» در اینجا کسانی میباشند که از روی عناد و ضدیت انکار دین حق نموده‌اند و مخفی میدارند آنچه را که خداوند برای هدایت خلق نازل گردانیده نه هر کس که انکار وی از روی عناد نباشد بلکه از روی جهل و نادانی و عدم تمیز بین حق و باطل امر بر وی مخفی گردیده. (پایان)

صفحه : ۱۵۳

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۶۳ تا ۱۶۷]

اشاره

وَ إِلهُكُم إِلهٌ واحِدٌ لا إِلهَ إِلّا هُوَ الرَّحمنُ الرَّحِيمُ (۱۶۳) إِنَّ فِي خَلقِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ اختِلافِ اللَّيلِ وَ النَّهارِ وَ الفُلكِ الَّتِي تَجرِي فِي البَحرِ بِما يَنفَعُ النّاسَ وَ ما أَنزَلَ اللّهُ مِنَ السَّماءِ مِن ماءٍ فَأَحيا بِهِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها وَ بَثَّ فِيها مِن كُلِّ دَابَّةٍ وَ تَصرِيفِ الرِّياحِ وَ

السَّحابِ المُسَخَّرِ بَینَ السَّماءِ وَ الأَرضِ لَآیاتٍ لِقَومٍ یَعقِلُونَ (۱۶۴) وَ مِنَ النّاسِ مَن یَتَّخِذُ مِن دُونِ اللّهِ أَنداداً یُحِبُّونَهُم کَحُبِّ اللّهِ وَ الَّذِینَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلّهِ وَ لَو یَرَی الَّذِینَ ظَلَمُوا إِذ یَرَونَ العَذابَ أَنَّ القُوَّةَ لِلّهِ جَمِیعاً وَ أَنَّ اللّهَ شَدِیدُ العَذابِ (۱۶۵) إِذ تَبَرَّأَ الَّذِینَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِینَ اتَّبَعُوا وَ رَأَوُا العَذابَ وَ تَقَطَّعَت بِهِمُ الأَسبابُ (۱۶۶) وَ قالَ الَّذِینَ اتَّبَعُوا لَو أَنَّ لَنا کَرَّةً فَنَتَبَرَّأَ مِنهُم کَما تَبَرَّؤُا مِنّا کَذلِکَ یُرِیهِمُ اللّهُ أَعمالَهُم حَسَراتٍ عَلَیهِم وَ ما هُم بِخارِجِینَ مِنَ النّارِ (۱۶۷)

ترجمه:

خدای شما خدای یکتاست نیست الهی مگر او که بخشاینده و مهربانست

محققا در خلقت آسمانها و زمین و پی در پی در آمدن شب و روز و کشتیهایی که در دریا برای انتفاع خلق حرکت می‌کنند و آبی که خداوند از بالای فرو فرستاده که بآن زنده میگردد زمین پس از مردن آن و پراکنده نموده در زمین هر جنبنده‌ای را و در وزیدن باد و حرکت ابرها که بین آسمان و زمین مسخرند و تمام اینها هر آینه آیات و علاماتی است برای عاقلان،

و بعضی از مردم کسانی میباشند که (بت یا غیر بتان را) مانند خدا میدانند و آنها را دوست میدارند مثل دوست داشتن خدا لکن اشخاصی که ایمان آورده‌اند محبت و دوستی آنها نسبت بخدا خیلی شدید است و اگر ببینند ستمکاران که بنفس خود ظلم کرده‌اند وقتی که مشاهده نمودند عذاب را (میدانند) که قدرت و قوت

صفحه : ۱۵۴

مخصوص بخداست و اینکه خداوند سخت عذاب میکند (گناهکاران را)

زمانی که بیزاری جویند رؤسا و پیشوایان باطل از تابعین خود و ببینند شدت عذاب را و اینکه هیچ وسیله‌ای برای آنها باقی نمانده و روابط آنها قطع گردیده،

آن گاه متابعین و رؤساء باطل گویند ما اگر دو مرتبه بدنیا بر می‌گشتیم از اینها بیزاری میجستیم هم چنان چه اینها از ما بیزاری میجویند همین طور می‌نمایانیم بآنها اعمال آنها را که حسرت و پشیمانی است برای آنها و هیچوقت نجات از آتش برای آنها نباشد.

توضیح آیات

اشاره

اینکه چند آیه مربوط بیکدیگر و بیک نظم و سیاق واقع گردیده.

نخستین در مقام وحدت و صفات الوهیت بر آمده سپس در مقام تذکر افعال و آثاری که دلالت واضح دارند و ارائه میدهند خلاقیت و مالکیت او را و اینکه اوست مدبر و تربیت کننده تمام موجودات که همان نظم و نظام عالم وجود اقوی شاهد و بالاتر دلیلی است بر وجود و وحدت و باقی صفات جلال و جمال خالق عالم.

وَ إِلهُکُم إِلهٌ واحِدٌ لا إِلهَ إِلّا هُوَ الرَّحمنُ الرَّحِیمُ «اله» مأخوذ از اله و بمعنی معبود است چنانچه اندازه‌ای بیان آن در بسم اللّه گذشت «اله واحد» آن کسی که معبود شما و مستحق پرستش و ستایش است و شما را از نیستی بهستی و از عدم بوجود آورده و آنچه لوازم هستی و کمال وجود شما است از توانایی و دانایی و تمامی نعمتهای ظاهری و باطنی بشما افاضه نموده و در کف اقتدار شما نهاده آن خدای یگانه و یکتایی است که نه در مرتبه الوهیت و نه در مرتبه صفات و نه در مرتبه ایجاد و افاضه خیرات شریک و انبازی

برای وی نیست.

واحد و احد دو صفت از اوصاف ذو الجلال الهی است احد است یعنی بسیط است و به هیچ وجه نه اجزاء خارجی و نه اجزاء ذهنی نمیتوان برای او فرض نمود و هر موجود ممکن ملک باشد یا فلک حیوان باشد یا انسان جن باشد یا غیر آن هر چه باشد باصطلاح حکماء (زوج ترکیبی است) اگر ترکیب شده از اجزاء خارجی نباشد مرکب از دو

صفحه : ۱۵۵

چیز است ماهیتی دارد و وجودی پس در وحدت حقیقی و بساطت ذات حق تعالی منفرد بوجود است، و واحد است، در الوهیت خالقیت و ربوبیت و باقی صفات کمال.

گاهی شیء را واحد گویند باعتبار نفی شریک و چیزی که مثل آن است مثل اینکه گویند خورشید یکی است و دومی پیدا ننموده با اینکه ممکن است مثل آن در عالم پیدا شود پس وحدت از صفات ذاتیه خورشید نیست بلکه نسبت بآن امر عدمی است یعنی باعتبار اینکه خورشید دیگری پدید نشده آن را واحد و یکتا گوئیم و گاهی وحدت از اوصاف کمالیه شیء بشمار میرود مثل اینکه گویند فلانی یگانه است در شاعری یا گویند فلانی یگانه است در نجاری یا بنائی یا غیر اینها که اینطور وحدت از صفات کمالیه آن شیء بشمار میرود نه از صفات ذاتیه او.

اما وحدت ذاتی که از ذات و حقیقت شیء منتزع گردد و از ذاتیات وی محسوب گردد یعنی ذات او بذاته منشأ صفت وحدت باشد بدون ضمیمه دیگری که با ذات اعتبار شود مثل صفتی یا کمالی چنین وحدتی منحصر بذات اله عالم است که آن ذات یکتا همین طوری که در وجوب وجود و حقیقت یکی و یکتا است در صفات مثل وحدت و علم و باقی صفات یکتا و یگانه است و تمام صفات کمالیه از ذات بی‌زوال او منتزع میگردند و هیچ ممکنی در وحدت حقه حقیقیه و در باقی صفات ذاتی با او شرکت ندارند.

لاـ إِلهَ إِلَّا هُوَ بقاعده عربیت «لا» نفی جنس است یعنی اله و معبودی نیست که لایق پرستش و بندگی باشد مگر آن خدای یکتای بیهمتا و اینکه خدایان دروغی که هدف شما و منظور نظر شمایند همه مخلوق او و تحت اقتدار وی واقعند و کاری از دست آنان بر نمیآید نه می‌بینند و نه میشنوند و نه ادراک دارند.

وحدت باین معنی بلحاظ نفی شرک از صفات سلبیه بشمار میرود نه از صفات ثبوتیه که گوئیم در الوهیت و خالقیت شریک ندارد لکن وحدتی که از جمله اول إِلهُکُم إِلهٌ واحِدٌ استفاده میشود از صفات ثبوتیه محسوب میگردد زیرا که ذات

صفحه : ۱۵۶

احدیت در اول ثابت میکند وحدت و الوهیت خود را بدون آنکه نفی الوهیت غیر نماید و در ثانی اثبات الوهیت خود را مینماید باعتبار عدم اله دیگر پس در اول ثابت میکند وحدت حقه حقیقیه را و در ثانی نفی الوهیت غیر مینماید.

و اینکه جمله «لاـ إِلهَ إِلَّا اللَّهُ» یا «لا إِلهَ إِلَّا هُوَ» را کلمه اخلاص گویند باعتبار اینکه خلاص از ظلمت کفر بنور ایمان باین کلمه طیبه تحقق پذیرد و اینکه کلمه (عروة الوثقی) است وَ یُؤمِن بِاللّهِ فَقَدِ استَمسَکَ بِالعُروَةِ الوُثقی لَا انفِصامَ لَها و اینکه کلمه کلید بهشت است

بقول رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم «مفتاح الجنة کلمة لا اله الا اللّه»

است اینکه کلمه قلعه محکم است

«لا اله الا اللّه حصنی فمن دخل فی حصنی امن من عذابی»

الرَّحمنُ الرَّحِیمُ دو صفت دیگری از اوصاف ربوبیت و خصوصیات ذات الهی است که در اینکه مبارک آیه ارائه میدهد، رحمان

است که فیض وجود او و اشعه نور حقیقت او بهمه جا رسیده و همه از خوان نعمت وی برخوردار گردیده و از رحمت واسعه او فیض میبرند، زیرا که در مبدء فیاض بخل نیست و هر شیء ممکن را بآنچه در خور قابلیت و استعداد وی است میرساند و وی را بزیور وجود میآراید و روزی میدهد و وسائل آسایش وی را بنیکوتر وجهی آماده مینماید «رحیم» است که رحمت رحیمی و فیض سبحانی خود را مخصوص گردانیده بعده‌ای از راه‌یافتگان و هدایت شدگان و نزدیکان برحمت خود که در سرای دیگر ایشان را مینوازد و بحیات جاودانی و نعیم همیشه‌گی متنعم میگرداند.

إِنَّ فِي خَلقِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ تا آخر آیه ذات حق جل و علا- در اینکه مبارک آیه هفت نمونه از آثار قدرت خود را تعداد و شماره مینماید و باینها استدلال می‌کند بر وحدت و کمال قدرت و احاطت و قیومیت خود.

نخستین دلیل، خلقت آسمان و زمین است که آسمان را بالای سر ما برافراشته و سقف قرار داده، و ماه و خورشید و تمامی ستارگان و کرات و سیارات هر یک را بجای خود با عمل مخصوصی که نظام عالم منوط بآن است مرتب و منظم گردانیده و ما را از نور

صفحه : ۱۵۷

و حرارت خورشید و ستارگان منتفع و برخوردار گردانیده وَ کُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسبَحُونَ همه مسخر امر او و تحت فرمان او انجام وظیفه میدهند و هیچ یک از آنان از اوامر مرجوعه بخود آنی سستی نمیورزد و تماما تحت یک نظام معین و روش مخصوصی عمل خود را باتمام میرسانند و زمین را مهد ما و محل آرامگاه ما قرار داده چنانچه در مقام امتنان بر بنی آدم فرموده جَعَلَ لَكُمُ الأَرضَ قَراراً (و جعل لکم الارض مهادا) وَ اختِلافِ اللَّيلِ وَ النَّهارِ دومین دلیل بر وحدت اله عالم اختلاف شب و روز و آمد و شد و پی در پی در آمدن آن است، خلاصه گردش کرات و حرکات دائمی آنان دلیل ظاهر و بارزی است بر وجود محرک و گرداننده آنها زیرا که هیچ متحرکی بدون محرک نمیشود، ممکن نیست شیئی بشود خودش خود را حرکت دهد خصوصا اشیایی که هر یک ضد دیگری است که اگر ذره‌ای و سر سوزنی در طریق سیر خود برخورد بهم نمایند هر یک دیگری را نابود و مضمحل میگرداند چگونه ممکن است بدون مدبر و ناظم قادر توانایی که تمامی موجودات علوی و سفلی تحت اقتدار وی مسخر باشند و هر یک برای امر معینی و خدمت مخصوصی تعیین گردیده عالم وجود مطابق نظام و ترتیب تخلف‌ناپذیری قرار گیرد هرگز ممکن نیست.

اگر نبود احاطه علم و قدرت غیر متناهی مبدء عالم و استیلا و اقتدار لم یزلی او که تمامی موجودات را تحت یک نظام در آورده ممکن نبود آنی عالم وجود بپا باشد و ابراز فعالیت نماید، اگر بفرض محال آنی نظر لطف و رحمت خود را از عالم برگیرد اجزاء عالم پراکنده و مندک بلکه بفوریت معدوم می‌گردند.

وَ الفُلكِ الَّتِي تَجرِي فِي البَحرِ بِما يَنفَعُ النّاسَ سومین دلیل بر وحدت اله و معبود یکتا حرکت کشتی است در دریا برای اینکه مردم از آن منتفع گردند و طریق کسب و تجارت بتوسط کشتی و حرکت آن در آب تحقق پذیرد و اینکه حرکت کشتی یکی از ادله بر وجود و وحدت اله عالم بشمار آورده شاید برای اینکه باشد که با اینکه چوب سنگین و سفت است و آب لین و روان

صفحه : ۱۵۸

چوب را طوری خلقت فرموده که بر روی آب بایستد و فرو نرود تا آنکه مردم بتوانند از آن منتفع گردند یا مقصود اینکه باشد که خداوند علم کشتی‌سازی را بانسان آموخت برای آنکه بتواند بتوسط کشتی دریانوردی نماید و قدری از اسرار موجودات واقف گردد و باین وسیله هم انتفاع جسمانی بطریق کسب و عمل ببرد و هم در موجودات تدبر نماید و انتفاع روحانی نصیب وی گردد و نیز باین وسیله قوت جسمانی و روحانی هر دو عاید او گردد.

وَ ما أَنزَلَ اللّهُ مِنَ السَّماءِ مِن ماءٍ فَأَحيا بِهِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها چهارمین دلیل بر وحدت اله باریدن باران است که از آسمان فرو میریزد و

زمین مرده را زنده می‌کند و حیوانات و نباتات در زمین نشو و ارتقا مینمایند.

و اینکه اوضاع که بخارات از زمین متصاعد شود و در کره زمهریر منجمد گردد و یا بصورت باران قطره قطره و یا بصورت برف یا تگرگ بزمین بریزد و لو بنظر ظاهر و نزد بیخردان از اوضاع طبیعی بشمار میرود لکن کسانی که در کمون موجودات نظر کنند و بچشم عقل حقیقت موجودات را مینگرند میفهمند که و لو هر چیزی را سببی و علتی است لکن اینها تماما معدات و وسائلی بیش نیستند که از روی حکمت و نظام ترتیب داده شده و علت حقیقی و مسبب الاسباب که همه چیز منتهی باوست و همه تحت اختیار وی است آن یک موجود حقیقی و یک حقیقت وحدانی است که همه را از کتم عدم بعرصه وجود آورده و عالم را بزیور وجود آراسته و بیک نیروی واحد رشته‌های موجودات را مثل حلقه‌های زنجیر با هم پیوند گردانید و هر یک از اشیاء بنوبه خود و بآن نیروی خدایی که نصیب آنان گشته تحت اقتدار آن فرد توانا ابراز فعالیت مینماید و از آن خدمت مرجوعه بخود آنی سستی نمیورزد.

وَ بَثَّ فِيها مِن كُلِّ دَابَّةٍ پنجمین دلیل بر وحدت اله عالم پیدایش جانوران است در زمین و انواع و اقسام اشیایی که از زمین روئیده میشود که بعضی خوراک انسان و بعضی لباس وی و بعضی مرکوب

صفحه : ۱۵۹

وی و بعضی مایه ثروت وی، بزرگ است خدایی که انواع و اقسام جانوران و میکروبهایی در زمین نشو و نما داده و هر پاره‌ای از آنان را مسلط گردانید بر پاره دیگر که اگر نبود قاعده (تنازع بقاء) ممکن نبود بشر بتواند در روی زمین امرار حیات بنماید.

وَ تَصرِيفِ الرِّياحِ ششمین دلیل بر وحدت اله عالم گردش بادها است گاهی بطرف جنوب گاهی بطرف شمال گاهی بطرف مشرق گاهی بطرف مغرب گاهی نسیم است گاهی لواقح که اشجار بارآور گردند و درختان سبز شوند و گاهی اوراق اشجار را بخشکاند و بریزاند گاهی باران آرد ابرها را پراکنده گرداند گاهی عذاب است گاهی رحمت.

در تفسیر ابو الفتوح چنین مینویسد در خبر است که روزی موسی کلیم اللّه علیه السلام در مناجات با خدای کریم عرض کرد خدایا چیزی از اسرار خلقت بمن بنما خطاب رسید از اینکه کوه پائین رو دهی است و چهار در در آنجا رو بروی هم می‌بینی آن درها را بزن و از آنها سؤال کن آنها چه کسند و صنعت و عمل آنان چیست، موسی علیه السلام از کوه فرود آمد یکی از آن درها را زد و سؤال نمود شما چه کسانید و عمل شما چیست و حاجت شما از خدا کدام است گفتند ما دهقانیم و کار ما کشت و برزگری است و حاجت ما از خدا باران است اگر امسال باران آید ما ثروتمند گردیم که بسیار تخم کشته‌ایم از آنجا رفت و در دیگر را بکوفت و سؤال نمود شما کیستید و کار شما چیست گفتند کار ما درو کردن است و سفال بسیار جمع کرده‌ایم اگر باران کم آید و آفتاب زیاد بتابد ما متمول میگردیم. بدر دیگر رفت گفتند ما حاصل زیاد خرد کرده‌ایم و خرمن نموده‌ایم اگر امسال باد بسیار آید ما متمول میگردیم. بدر چهارمین رفت و گفت شما کیانید و عمل شما چیست گفتند ما درخت غرس میکنیم و درختهای ما بسیار میوه دارد اگر امسال باد کم شود نفع زیاد میبریم.

موسی علیه السلام تعجب نمود و در مقام مناجات عرض می‌کند خدایا یکی از تو باران میخواهد یکی آفتاب یکی باد یکی هوای ساکن حاجات آنها مختلف و تو بر احوال آنان مطلعی که هر یک را مطابق حکمت و مصلحت خشنود گردانی و بوی روزی رسانی.

صفحه : ۱۶۰

وَ السَّحابِ المُسَخَّرِ بَينَ السَّماءِ وَ الأَرضِ هفتمین دلیل بر وحدت اله عالم حرکت نمودن ابر است بین زمین و آسمان که مسخر امر اله

عالم و مبدء کون میباشند و همیشه بین زمین و آسمان حرکت میکنند و بهر جایی که حکمت اقتضاء نموده می‌بارند و آنی از حرکت نمی‌ایستند.

لَآیاتٍ لِقَومٍ یَعقِلُونَ اینکه هایی که گفته شد هر آینه آیات و علاماتی است برای اشخاصی که تعقل دارند و فکر میکنند و در نظام عالم تدبر مینمایند و باین طریق پی میبرند که تمامی اوضاع کائنات مرتبط و مربوط بیکدیگر و مثل حلقه‌های زنجیر بهم پیوسته و بیک نظام معین حیرت بخشی انجام وظیفه میدهند و از وحدت عالم و نظام مخصوصی که بین اجزاء آن است پی میبرند که خالق و مدبر و مربی آنان یکی است که اجزاء موجودات را به ترتیب مخصوصی و رویه خاصی بدور هم میچرخاند و همه مسخر امر تکوینی اویند.

خداوند ببشر عقل داده که تمیز دهد بین خیر و شر و صلاح و فساد خود و آنچه برای تأمین زندگانی دنیوی و سعادت اخروی اوست بشناسد و تمیز دهد بین آنچه بر نفع وی یا ضررش تمام میشود و کسانی که سعادت خود را تحصیل نمی‌نمایند یا اینکه است که عقل پا بر جایی ندارند و اینکه می‌بینی در کار دنیای خود بسیار دقیق و حساسند دلیل نمی‌شود که آنها عاقل میباشند بلکه همین کوشش آنها در امر فانی کم‌خردی آنها را نشان میدهد عقل مأخوذ از عقال و پای‌بند شتر است عقل جلو قوای شهوانی طبیعی را میگیرد و پای هواهای نفسانی را می‌بندد و از شرارت و زیاده‌روی آن جلوگیری مینماید پس کسی که جلو نفس و طبیعت خود را رها نموده و پای‌بند بچیزی نیست معلوم میشود در عقل ناقص است.

یا اینکه گوئیم بقدر کافی دارای عقل و تمیز هستند لکن عوض آنکه عقل پای‌بند شهوات شود و جلو شرارت نفس را بگیرد قوای طبیعی پای‌بند عقل گردیده و عقل مطیع هوی گشته و بخواهش وی راهنمایی بفساد میکند و طبیعت نمیگذارد که عقل ابراز

صفحه : ۱۶۱

فعالیت کند و در راه سعادت بشر پافشاری نماید تا اینکه انسان از طریق تفکر و تدبر ترقی و تعالی نموده و خود را بمنتهی درجه کمال و فضیلت رساند.

چه بسیار در کلام اللّه مجید امر بتفکر و تدبر نموده مخصوصا راجع بشناسایی مبدء که یگانه پیشرو ما در طریق معرفت عقل است که بایستی بقوه فکر و تدبر بدلالت موجودات راهی بسوی حق تعالی پیدا نمود شخص متدبر در نظام خلقت در هر ذره‌ای از ذرات عالم صفات الوهیت و آثار قدرت را مشاهده مینماید.

برگ درختان سبز در نظر هوشیار هر ورقش دفتریست معرفت کردگار «سعدی» عیب کار اینجا است که بیشترین مردم یا اصلا راجع بنظام عالم و اسرار موجودات تدبر ندارند یا اگر بعضی از افراد عقل خود را بکار می‌اندازند و در کمون موجودات فرو میروند فقط غرض آنان اینکه است که از اینکه راه منافع دنیوی بدست آرند و از طریق تجربه و تجزیه مواد موجودات مادی اکتشافات علمی و صنعتی نمایند و اینکه را سعادت و فضیلت میشمارند و بکلی از سعادت روحانی بی‌خبرند بلکه منکر آنند و نمیدانند که سعادت حقیقی و فضیلت انسانی در کسب کمالات روحانی است که حیات همیشه‌گی و خوشی دائمی منوط بآن است حیات چهار روزه فانی دنیوی که مشوب بهزاران غم و اندوه و مصیبات لا ینقطع است چه لایق اینکه زحمات فوق العاده است که بشر شب و روز خود را بزحمت بگذراند بامید اینکه مالی بدست آرد یا مقام و منزلتی بین خلق تحصیل نماید.

وَ مِنَ النّاسِ مَن یَتَّخِذُ مِن دُونِ اللّهِ أَنداداً پس از آنکه آیات توحید را تذکر میدهد ذات احدیت در مقام سرزنش بر میآید که بعضی از افراد بشر برای خدا مثل و ضد می‌گیرند در لغت گاهی «ند» میگویند و مقصود، مثل است، و گاهی «ند» میگویند و مقصود، ضد است، پس «ند» بمعنی مثل و ضد هر دو استعمال شده.

و ظاهرا مقصود از انداد در اینجا بتهایند که مشرکین بتها را بجای خدا میپرستیدند و شاید مقصود رؤسا و بزرگان هر طائفه و

عشیره‌اند که در راه اطاعت و دوستی

صفحه : ۱۶۲

آنان مخالفت امر خدا مینمایند.

و در اینجا نکته‌ای بنظر میرسد شاید اینکه ذات الهی بتها یا رؤسا یا هر چه غیر اوست، ند، خود بشمار آورده برای اینکه باشد که ند، شامل مثل و ضد هر دو میشود و چون ضدین یا مثلین با هم منافی و در یک جا با هم جمع نمیشوند و هر موجود ممکنی غیر از ذات احدیت، در آن دو معنی اعتبار میشود، وجودی دارد و ماهیتی باعتبار اینکه وجودش از فیض وجود حق تعالی پدید گردیده مثال وجودی اوست و باعتبار ماهیت که ناشی از جهات عدمی امکانی است ضد و منافی اوست، پس فرا گرفتن هر چه غیر خداست ند و ضد او بشمار میرود که محبت او با محبت خدا در یک‌دل جمع نمیشود پس شخص موحد بایستی از هر چه غیر از حق تعالی است چشم بپوشد و همیشه چشم دل او بسوی حق نگران باشد اینکه است که در وصف مؤمنین فرموده:

وَ الَّذِینَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلّهِ لکن گرونـدگان بمقام توحیـد که از روی حقیقت ایمان آورده‌انـد دوستی آنان بمقام الوهیت شدیدتر و ثـابت‌تر است از محبت کفـاری که برای خـدا مثـل و ضـد میتراشـند و بجـای حق تعـالی آنهـا را برگزیـده و دوست دارنـد و عبادت مینمایند.

بقاعده عربیت افعل التفضیل را در جایی آرند که چیزی را برتری دهند بر چیز دیگر مثل اینکه گویند شکر بهتر از نمک است البته نمک نیز خوب است لکن شکر خوب تر است و در اینجا ذات احدیت خبر میدهد که گرونـدگان محبتشان بخدا زیادتر است از محبت کفار.

و در اینکه جمله وَ الَّذِینَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلّهِ دو احتمال میرود یکی آنکه دوستی گرونـدگان بمقام الوهیت زیـادتر است از محبت کفار نسبت ببتها یا رؤساء خودشان.

و دیگر: شایـد مقصود اینکه باشد که محبت مؤمنین بخدا زیادتر است از محبت کفاری که برای خداوند ضد و ند میتراشـند اگر چه کفار نیز خدا را دوست دارند لکن چون یک‌دله نیستند و دیگری را بجای خدا می‌گیرند اینکه است که محبت مؤمنین

صفحه : ۱۶۳

بخدا زیادتر از محبت کفار است اگر چه در اصل محبت کفار با مؤمنین شریکند.

پس از اینجـا توان پی برد که تمـامی افراد بشر بلکه تمـامی موجودات بفطرت اولیه خود و بغریزه روحـانی خـدا را دوست دارنـد و دوستی بین انسان و مقام الوهیت استوار است و کفار بگمان خود بتها را می‌پرستند که بقرب حق تعالی نائل گردنـد اینکه است که وقتی سؤال میشود چرا سنگ و چوب را میپرستید گویند لِیُقَرِّبُونا إِلَی اللّهِ زُلفی (سوره زمر آیه ۴) که در واقع مقصود و مطلوب آنان وصول بحق است طریق رسیدن به آنرا اشتباه نموده‌اند.

و جمـاعتی که محبت روحـانی را انکـار می‌کننـد و گوینـد محبت یـک امر شـهوانی و ناشـی از قوای حیوانی است و تعلق باجسام و جسـمانیات دارد و آیاتی که دلالت بر محبت دارد حمل بر معنای مجازی می‌کننـد و گوینـد دوستی بنـده نسـبت بمقام الوهیت فقط اطـاعت و فرمانبری است چنانچه فرموده قُل إِن کُنتُم تُحِبُّونَ اللّهَ فَاتَّبِعُونِی یُحبِبکُمُ اللّهُ«۱» سوره آل عمران آیه ۳۱، و محبت خداوند نسبت ببنده ایصال ثواب و افاضه خیرات است اینها در اشتباهند.

محبت چیست و چگونه توان آن را بمقام الوهیت نسبت داد

اصل محبت یک جاذبه عمومی است که تمام ذرات موجودات را بهم پیوسته و هر یک را متصل و مرتبط بیکدیگر مینماید و مجذوب هم میگرداند و اساس خلقت روی همین پایه استوار گردیده و اگر نبود اینکه قوه جاذبه اساس موجودات بهم میخورد و شیرازه عالم وجود از هم گسیخته میگشت.

و محبت بهر شیئی همان میل بطرف وی است و باین معنی محبت انواع و اقسامی پیدا میکند، ۱- محبت طبیعی، ۲- محبت نفسانی، ۳- محبت روحانی، محبت طبیعی ناشی از همان قوه جاذبه‌ای است که قادر حکیم در هر ذره‌ای از ذرات موجودات نهاده که بآن قوه بعضی اجزاء بعضی دیگر را بخود جذب مینماید و در نتیجه صورتی

---

(۱) خطاب به پیغمبر اکرم (ص) است که بگو بآنها اگر شما راست می‌گویید و خدا را دوست دارید تابع من گردید تا آنکه خدا شما را دوست دارد.

صفحه : ۱۶۴

تشکیل میدهد و اگر نبود آن قوه دافعه که در هر موضوعی زائد بر قدر معلوم و اندازه معین را دفع نماید بآن قوه جاذبه تمامی ذرات با هم یکی گشته و یک صورت وحدانی تشکیل میدادند اینکه است که مدبر و ناظم عالم در هر ذره‌ای دو قوه نهاده که به یکی اجزاء را بخود جذب نماید و بدیگری زیاده بر قدر احتیاج را دفع نماید و نیز قوه دیگری است که آن را ماسکه گویند که اجزاء جمع شده را تا مدت محدودی نگاه میدارد.

محبت نفسانی آن میل و رغبت بچیزی است که ملایم با نفس باشد هر چیزی که در ادراک آن لذت و راحت طبیعی باشد محبوب و مطلوب وی است و بعکس آنچه منافی میل طبیعی است از آن الم و نفرت پدید میگردد اینکه است که محبت و شوق لازمه حیات است و چون در جمادات ادراک ملایم و منافی یافت نمی‌گردد و محبت باین معنی نیز در باره آنها صدق نمی‌کند چنانچه حیات نیز که مبدء ادراک و شعور است در آنها مفقود است و محبت نفسانی اقسامی دارد که تمامی آنها ناشی از محبت هر کسی است بخودش محبت روحانی اختصاص بانسان کامل دارد و حیوانات بالمره فاقد اینکه نوع از محبت میباشند و اکثر مردم اگر چه باعتبار فطرت انسانی خود قابل چنین محبتی میباشند لکن امور طبیعی و حظوظات شهوانی آنها را چنان مشغول نموده که آن حس انسانیت را از آنان گرفته و احساس چنین محبتی نمی‌کنند آری کسی که از مرتبه حیوانیت قدمی بالاتر نگذاشته چگونه ممکن است نور محبت که ناشی از معرفت است در قلب وی پدید گردد.

اگر آن چشم قلبی که آن را بصیرت باطنی گویند باز شود خواهی دید چه اندازه ادراک آن قوی و مدرک آن چقدر لذت‌بخش است و لذتی که از ادراک امر روحانی حاصل میگردد هیچ طرف مقایسه نیست با لذت محسوسات مادی اینکه است سرّ اینکه صاحبان عقل و قلب سلیم بقدری اشتیاق بعالم اله و امور روحانی دارند که تمامی لذات مادی را بدور انداخته و چشم و گوش ظاهر خود را بسته تا اینکه چشم و گوش باطنی آنها باز شود و از آن مناظر روحانی محظوظ گردند و تو در عدم ادراک اینکه نوع از محبت معذوری زیرا که محبت فرع معرفت است تا چیزی را نبینی و نشناسی و ادراک حسن

صفحه : ۱۶۵

و بهاء آن را ننمایی هرگز آن را دوست نخواهی داشت.

وَ لَو یَرَی الَّذِینَ ظَلَمُوا إِذ یَرَونَ العَذابَ مفسرین گویند «یری» دو طور قرائت شده نافع و إبن کثیر و إبن عامر که سه نفر از قرائند بتا

«تری» قرائت کرده‌اند و بنا بر اینکه خطاب برسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که موقعی که تو ظالمین را چنین بینی و باقی قراء بیا «یری» خوانده‌اند یعنی وقتی ستمکاران عذاب را معاینه نمایند.

أَنَّ الْقُوَّةَ لِلّٰهِ جَمِيعاً اگر تو بینی ظالمین و کافرین را وقتی که بینند عذاب را یا وقتی که ستمکاران و کفار مشاهده کنند عذاب را و بطور و جدان بیابند عذاب را آن وقت قدرت و قوت و عظمت و اقتدار الهی را بدرستی می‌یابند و میفهمند که در مقابل قوت و قدرت خداوندی قوتها و قدرتها هیچ است و معبودان دروغی آنان ناچیزند و کاری از دست آنان ساخته نمی‌گردد.

وَ أَنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعَذابِ اگر ستمکاران ببینند روز قیامت را که چگونه از پانصد سال راه جهنم باستقبال آنان آید و مثل مرغی که دانه از زمین برچیند آنها را فرو برد آن وقت خواهند دید که قوت و قدرت خدایراست که مالك و سلطان عالم ملك و ملکوت و سلطان جمیع عالمیان است و همین طوری که صاحب رحمت غیر متناهی است عذاب و سخط او بر کفار و ظالمین شدید و سخت است.

بین دانشمندان و علمای تفسیر راجع بعذاب اخروی مخصوصا خلود در جهنم و عذاب دائمی گفتاری است و بعضی از مفسرین در اینجا بیانی دارد که خلاصه آن را با کم و بیشی ترجمه مینمایم:

چنین گوید راجع بمسئله عذاب دائمی و مخلد بودن در جهنم بین اهل نظر از حیث دلیل عقلی و ظاهر ادله لفظیه گفتاری است.

صفحه : ۱۶۶

و آنچه ممکن است در اینجا گفته شود اینکه است که گوئیم از جهت ادله لفظیه از کتاب و سنت آیات قرآنی صریح است در اینکه کفار مخلد در جهنم‌اند، و اخبار نیز تأیید مینماید آن را لکن از حیث دلیل عقلی چون عقل فقط کلیات مطالب را ادراك مینماید اینکه است که دستش از جزئیات «ما جاء به النبی» در امر معاد تهی است و چاره‌ای ندارد غیر از آنچه از طرف شرع رسیده تعبدا قبول نماید.

و آنچه توان از طریق دلیل عقلی ثابت نمود اینکه است که گفته شود عذاب و نعمت دو قسم است عقلی و حسی نعمت و عذاب عقلی مترتب میگردد بر نفس بشر از جهت تجرد و جوهریتش و هر گاه اخلاق نیکو و ملکات فاضله حمیده تحصیل نمود پس از مرگ محظوظ میگردد از آنچه ملایم نفس شریف اوست از تصویر صورتهای نیکو و مناظر زیبا و غیر اینها.

و آنچه مترتب میگردد بر اخلاق نکوهیده و رذیله ناشی از همان صفات زشت و اعمال ناپسند حیوانی است که در قبر بصورت حیوانات موذی در آمده وی را میخورند و می‌گزند و اثر طبیعت پست اوست که وی را در بند و غل و زنجیر نموده و نیز اثر همان سیاهی قلب اوست که وی را در محبس تاریکی با همنشینان او از شیاطین انسی و جنی محبوس گردانیده.

خلاصه تعلقات طبیعی و امور شهوانی است که هر یك بصورت مناسب خود در آمده و وی را در بند مینماید و اخلاق و ملکات نکوهیده‌ای که در نفس بشر از کثرت عمل پدید میگردد دو قسم است:

یا اینکه است که آن ملکات و عادات چنان در نفس رسوخ مینماید که جزء ملکات بلکه میتوان گفت جزء طبیعت وی گشته بطوری که دیگر خلاصی از آن متعسر بلکه متعذر بنظر می‌آید.

مثل بخل که یکی از صفات نکوهیده انسانی بشمار میرود و ممکن است طوری در طبیعت انسانیه وی رسوخ نماید و محقق شخصیت او گردد که گویا از طبیعت ثانویه وی محسوب گردیده و اینکه حقیقت در چنین فردی مثل ناطقیت ماند که جزء حیوان شده

صفحه : ۱۶۷

و او را انسان گردانیده آدم بخیل نیز یک نوع جدیدی میشود تحت نوع کلی انسان پس کسی که اینکه نوع ملکات و اخلاق نکوهیده زشت در روح و جان انسانی وی رسوخ نمود در اثر آن ملکات و اخلاق و آثاری که ناشی از صفات زشت وی است همیشه معذب و ناراحت خواهد بود و عذاب او دائمی است و دیگر موقعیت برای درک فیوضات ندارد زیرا که بمرض روحانی گرفتار است و انسانی که مبتلا بفساد اخلاق گردیده مثل کسی ماند که مبتلی بمرض مالیخولیا باشد و اینکه مرض قابل علاج و بهبودی نباشد ببین چگونه همیشه در اثر فساد قوه واهمه و متخیله او صورتها موحش و ترسناک در نظر وی پدید می‌گردد و او را معذب و ناراحت می‌گرداند و اینکه عذاب ناشی از طبیعت خود اوست که فاسد گردیده نه اینکه از خارج کسی وی را عذاب نماید و با اینکه اینکه موهومات و صوری که در او احداث میشود از طبیعت خودش ظهور نموده از آن متأذی و فراری است زیرا که منافی با حقیقت انسانیه اوست لکن چون رسوخ در نفس نموده از او زائل نمیگردد و همیشه معذب خواهد بود.

لکن هر گاه صفات ناشایسته اینطور در نفس رسوخ پیدا ننماید یعنی طوری نباشد که از ملکات نفسانی بشمار آید که آن حقیقت اولیه انسانی را فاسد گرداند در اینکه صورت ممکن است عذاب نیز موقت باشد و پس از مدتی آن صورت اخلاقیه زائل و بر طرف گردد و حقیقت انسانی بصرافت اولیه خود عود نماید و باین بیان مرتفع میگردد اعتراضاتی که بعضی وارد نموده‌اند:

اعتراضات و پاسخ آن

۱- خداوند صاحب رحمت غیر متناهی است و تمام موجودات مشمول رحمت غیر متناهی او میباشند پس چگونه ممکن است موجودی که از روی رحمت خلق نموده و خودش از روی حکمت مقتضیات معاصی را در وی نهاده او را عذاب کند که چرا چنین کردی آن هم عذاب دائمی.

۲- عذاب عبارت از ادراک چیزی است که منافی با طبع باشد و وقتی عذاب دائمی شد قهرا ملایم با طبع میگردد پس عذاب دائمی معنی ندارد.

صفحه : ۱۶۸

۳- وقتی گناه موقت شد و دائمی نشد بایستی عذاب نیز در خور او موقت و غیر دائمی باشد و گر نه با عدل الهی منافات دارد و عاصی در اندک وقتی در عمر کوتاه خود نافرمانی نموده چگونه سزاوار است همیشه معذب باشد.

۴- چون اشقیاء جزء نظام عالم بشمار میروند و بوجود آنان عالم طبیعت تعمیر میگردد و باین لحاظ خدمتگزار اهل سعادت میباشند که اگر آنها نبودند سعداء به سعادت فائز نمیگردیدند پس چگونه مستوجب عذاب آنهم دائمی میباشند.

۵- عذاب یا انتقام است که برای تشفی قلب مظلوم از ظالم انتقام کشیده میشود یا برای تنبیه دیگران و عذاب عاصی که در اثر مخالفت اوامر حق تعالی پدید گشته چگونه از قبیل تشفی بشمار میآید زیرا از نافرمانی بنده نقصی و ضعفی در دامن کبریایی او تعالی وارد نمی‌آید تا اینکه بعذاب جبران شود و نیز اگر برای تنبیه دیگران باشد مورد ندارد زیرا که قیامت دار جزاست نه دار عمل موقعیت عمل گذشته که دیگران مجازات عاصی را ببینند و دست از عمل بد بردارند پس عذاب خصوصا دائمی آن بی ثمر و بی‌مورد است.

پاسخ اعتراضات

گوئیم بهمان بیانی که شد اجمالا پاسخ تمام اعتراضات داده میشود که عذاب دائمی اثر شقاوت دائمی است که ناشی از نفس آدم شقی و بد عمل است نه برای تشفی است و نه برای انتقام.

پاسخ اعتراض اول

اینکه گویند مجازات نمودن بنده ضعیف خصوصا عذاب دائمی منافی با رحمت الهی است.
در پاسخ گوئیم رحمت و شفقتی که نسبت بمقام قدس خداوندی داده میشود غیر از عاطفه و رقت قلبی است که بانسان نسبت میدهند زیرا که رحمت و شفقت انسانی از امور طبیعی پدید گشته و ساحت قدس الهی منزه و مبرا از چنین رحمتی است بلکه رحمت

صفحه : ۱۶۹

حق تعالی همان افاضه فیض است بمحلی که مستعد و قابل آن است که هر محل قابلی بلسان استعداد از منبع فیوضات رحمانی طلب فیض میکند و عموم رحمت الهی بقدر استعداد هر قابلی فیض میدهد.
رحمت دو قسم است رحمت عام رحمت خاص رحمت عام همان عموم رحمتی است که بر هر قابل و مستعدی افاضه میشود و بخل در مبدء فیاض تصور ندارد، و رحمت خاص مخصوص کسانی است که در صراط انسانیت هدایت یافته و از نزدیکان و مقربان درگاه احدیت گردیده‌اند.
پس از اینجا معلوم میشود که عذاب عاصی منافی با رحمت غیر متناهی الهی نیست بلکه داخل در رحمت عام اوست که هر قابلی را بآنچه در خور قابلیت وی است برساند و معنی عدالت نیز همین است زیرا که عادل کسی را گویند که هر چیزی را در محل خود قرار دهد.

پاسخ اعتراض دوم

آری عذاب از جهت اینکه ناشی از نفس و طبیعت آدم شقی و خطاکار است نه بتحمیل دیگری از اینکه جهت ملایم با طبع خبیث وی است لکن چون منافی با نفس روحانی او میباشد اینکه است که از آن متأذی و فراری و گریزان است، مثل اینکه گفتیم کسی که مبتلا بمرض مالیخولیا گردید البته اینکه مرض و آنچه در نظر وی از صور موهومات تشکیل میگردد و او را بوحشت میاندازد از طبع مریض خود ناشی گردیده لکن اینکه طور نیست که گفته شد چون ناشی از مزاج وی است دیگر ناملایم با طبع وی نیست چنانچه اگر فرضا چندین سال نیز اینکه مرض طول بکشد چنین آدم مریضی همیشه در زحمت و مرارت است هیچوقت راحت نمیگردد مگر وقتی که از اینکه مرض شفا یابد.

پاسخ اعتراض سوم

اگر چه گناه موقت و محدود بمدت معدودی است لکن آثار آن که فساد روح و روان انسانیت باشد غیر موقت و دائمی است زیرا که گناه و لو در یک لحظه باشد مثل شرک بخدا و امثال آن چنان روح لطیف ملکوتی انسان را فاسد و سیاه میگرداند که در

صفحه : ۱۷۰

نتیجه، ابد الدهر، در ظلمت نفس گرفتار و در قید طبیعت در بند و از آثار اخلاق فاسد خود معذب خواهد بود و دیگر قابل شمول رحمت غیر متناهی الهی نمیباشد و هرگز توبه او قبول نخواهد شد اینکه است که فرموده وَ یَغفِرُ ما دُونَ ذلِکَ

پاسخ اعتراض چهارم

خدمت بخلق کردن وقتی منتج آثار روحانی و فوائد اخروی میگردد که انسان در صراط توحید قدم زند و اعمال وی از راه عبودیت و بندگی تحقق پذیرد، اما کسی که از عمل خواهان همان فوائد طبیعی دنیوی باشد نظر بهمان رحمت عام الهی که هر لایقی را بایستی بآنچه در خور قابلیت وی است برساند اینکه است که خیر و خوبی و نتیجه عملش همان است که در نیت او بوده در کتاب کریم بهمین مطلب اشاره دارد آنجا که فرموده مَن کانَ یُرِیدُ العاجِلَةَ عَجَّلنا لَهُ فِیها ما نَشاءُ لِمَن نُرِیدُ ثُمَّ جَعَلنا لَهُ جَهَنَّمَ یَصلاها مَذمُوماً مَدحُوراً وَ مَن أَرادَ الآخِرَةَ وَ سَعی لَها سَعیَها وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَأُولئِکَ کانَ سَعیُهُم مَشکُوراً کُلًّا نُمِدُّ هؤُلاءِ وَ هَؤُلاءِ مِن عَطاءِ رَبِّکَ وَ ما کانَ عَطاءُ رَبِّکَ مَحظُوراً سوره اسرا آیه ۲۰.

از اینکه مبارک آیه میتوان استفاده نمود که رحمت الهی و فیض منبسط رحمانی در محل قابل فرود می‌آید و چنین رحمت شامل عذاب و رحمت هر دو میشود زیرا که آدم شقی و کافر خود را در محلی قرار داده که رحمت عام حق تعالی که بایستی در باره وی نعمت باشد عذاب و سخط مینماید نظر به اینکه افعال الهی تماما از روی حکمت و عدل انجام میگیرد در نظام عالم نه لغو و عبثی یافت میگردد و نه در مبدء فیاض در محل قابل بخل و منعی پدید میگردد.

پاسخ اعتراض پنجم

از بیانات گذشته پاسخ اعتراض پنجم نیز داده میشود که عذاب دائمی اخروی نه برای انتقام است نه برای تشفی آری عذاب اخروی برای اینکه است که چون آدم شقی در اثر مخالفت مولا خود را در موقعی قرار داده که موقعیت پیدا نموده بر اینکه به کیفر اعمال مجازات شود پس مجازات برای تشفی و تنبیه دیگران نیست بلکه نتیجه

صفحه : ۱۷۱

اعمال خود اوست که روی میزان عدل پروردگار هر کسی بایستی بنتیجه اعمال خویش برسد.

و بلاها و مصیباتی که در دنیا بر انسان وارد میگردد آن نیز بمقتضای حکمت و از روی نظام کلیه عالم و مناسب مقتضیات امور شخصیه هر کسی انجام میگیرد.

«پایان» خلاصه تهدیدات شارع راجع بمجازات و کیفر اعمال و اخلاق نکوهیده روی میزان و قانون عدل استوار گردیده عصیان ورزیدن و مخالفت نمودن از اوامر مولا- مقتضی عذاب دائمی است و چون عاصی خود را در معرض سخط و غضب الهی واقع گردانیده و در نتیجه از رحمت الهی دور شده باین لحاظ موقعیت پیدا نموده برای عذاب.

لکن بمقتضای «سبقت رحمتی علی غضبی» و نیز چنانچه دانشمندان گفته‌اند رحمت الهی ذاتی است که تمامی موجودات را برحمت واسعه خود ایجاد نموده و غضب امر عرضی است که در اثر عصیان ورزیدن و دور شدن از رحمت بر عاصی مترتب

میگردد لهذا تا آنجایی که هنوز قلب و روح ملکوتی انسان بکلی فاسد نگردیده و از قابلیت نیافتاده ممکن است رحمت الهی وی را فرا گیرد و مشمول مغفرت و عفو او گردد.

صفحه : ۱۷۲

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۶۸ تا ۱۷۵]

اشاره

یـا أَیُّهَا النّاسُ کُلُوا مِمّا فِی الأَرضِ حَلالاً طَیِّباً وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّیطانِ إِنَّهُ لَکُم عَـدُوٌّ مُبِینٌ (۱۶۸) إِنَّمـا یَأمُرُکُم بِالسُّوءِ وَ الفَحشاءِ وَ أَن تَقُولُوا عَلَی اللّهِ ما لا تَعلَمُونَ (۱۶۹) وَ إِذا قِیـلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مـا أَنزَلَ اللّهُ قالُوا بَل نَتَّبِعُ ما أَلفَینا عَلَیهِ آباءَنا أَ وَ لَو کانَ آباؤُهُم لا یَعقِلُونَ شَیئاً وَ لا یَهتَدُونَ (۱۷۰) وَ مَثَلُ الَّذِینَ کَفَرُوا کَمَثَلِ الَّذِی یَنعِقُ بِما لا یَسمَعُ إِلاّ دُعاءً وَ نِداءً صُمٌّ بُکمٌ عُمیٌ فَهُم لا یَعقِلُونَ (۱۷۱) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُلُوا مِن طَیِّباتِ ما رَزَقناکُم وَ اشکُرُوا لِلّهِ إِن کُنتُم إِیّاهُ تَعبُدُونَ (۱۷۲)
إِنَّما حَرَّمَ عَلَیکُمُ المَیتَةَ وَ الدَّمَ وَ لَحمَ الخِنزِیرِ وَ ما أُهِلَّ بِهِ لِغَیرِ اللّهِ فَمَنِ اضـطُرَّ غَیرَ باغٍ وَ لا عادٍ فَلا إِثمَ عَلَیهِ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۱۷۳) إِنَّ الَّذِینَ یَکتُمُونَ ما أَنزَلَ اللّهُ مِنَ الکِتابِ وَ یَشتَرُونَ بِهِ ثَمَناً قَلِیلاً أُولئِکَ ما یَأکُلُونَ فِی بُطُونِهِم إِلاَّ النّارَ وَ لا یُکَلِّمُهُمُ اللّهُ یَومَ القِیامَـةِ وَ لا یُزَکِّیهِم وَ لَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ (۱۷۴) أُولئِکَ الَّذِینَ اشتَرَوُا الضَّلالَةَ بِالهُدی وَ العَذابَ بِالمَغفِرَةِ فَما أَصبَرَهُم عَلَی النّارِ (۱۷۵)

ترجمه:

ای مردم بخوریـد آنچه در زمین است که برای شـما پاک و حلال است و پیروی مکنید وساوس شـیطان را محققا شـیطان برای شـما دشمنی است آشکار.
شیطان بشما امر مینماید بکارهای زشت فضیحت‌آور و اینکه از روی جهل و بی خردی بخدا نسبت دهید چیزی را که نمیدانید،
و وقتی بکفار گفته شود پیروی نمائیـد آنچه را که از طرف خداوند فرود آمده آنان گفتند ما پیرو دین پدران خود میباشـیم آیا باید پیروی نمایند دین پدران خود را در صورتی که آنها تعقل ندارند و راه هدایت را نیافته‌اند،
و مثال کسانی که کافر شدند در شنیدن کلام انبیاء و عدم ادراک آن مثال

صفحه : ۱۷۳

حیوانی مانـد که با وی سـخن گوینـد و او چیزی از آن ادراک ننمایـد مگر صوتی و صـدایی آنها گنگنـد و کرند و کورند و چیزی نمیفهمند و تعقل ندارند،
ای کسانی که ایمان آورده‌ایـد بخوریـد از غـذاهای پاکیزه‌ای که نصیـب شـما کرده‌ایم و شـکر خـدا نمائید اگر بنده خدا میباشـید و پرستش را مخصوص باو گردانیده‌اید،
محققا خداوند بر شـما حرام گردانیده مردار و خون و گوشت خنزیر و هر چرا که بغیر اسم خدا کشـته باشـند پس کسـی که مضـطر گردیـد بخوردن اینها (بقـدر سدّ رمق) بدون تجاوز از حد که از روی طغیان و مخالفت امر حق باشد گناهی بر او نیست بدرستی که خداوند آمرزنده و مهربان است،
کسانی که میپوشاننـد (یهود و نصاری) آیاتی که خداونـد نازل نموده در کتابهای آسـمانی و ببهای اندک میفروشـند (آیاتی که در

شأن محمّد صلى اللّه عليه و آله و سلّم) نازل گرديده داخل نميكننـد در شكمهاى خود مگر آتش را و در قيامت خداونـد با آنها تكلم نميكند و آنها را از پليدى پاك نمى‌گرداند و براى آنان است عذاب دردناك،
آنـان گروهى ميباشـند كه گمراهى را گرفتنـد بجاى هـدايت و عـذاب را بجاى آمرزش چقـدر تواننـد بر آتش جهنم صبر نماينـد و طاقت آورند.

توضيح آيات

يـا أَيُّهَـا النّاسُ كُلُوا مِمّـا فِى الأَرضِ حَلالًا طَيِّباً حلال بمعنى لغوى مقابل حرام و حليت در مقابل حرمت اسـتعمال ميگردد و چيزى را حلال و طاهر گويند كه مانعى در استعمال آن نباشد و طيب را در مقابل خبيث در جايى آرند كه ملايم با طبع باشد.
مثلا۔ وقتى سـخن ملا۔يم بـا قوه سـامعه گرديـد آن را گفتار طيب گوينـد و عطريات و رياحين را طيب نامنـد براى اينكه ملايم با قوه سامعه است و نيز در ملموسات آنچه ملايم با قوه لامسه است آن را طيب گوينـد و همچنين در بوئيدنيها و ديدنيها آنچه ملايم با قوه شامه و باصره است آن را طيب نامند.
مفسرين گويند شأن نزول آيه اينكه است كه پاره‌اى از قبيله‌هاى عرب مثل قبيله

ثقيف و عامر و صعصـعه و بنى مدلج و بعضـى از آنان حبوبات و چهارپايان را بر خود حرام كردند اينكه آيه بر رد آنها نازل گرديد كه آنچه در زمين است طيب و ملا۔يم بـا طبيعت بشـر است و ظـاهرا امر كلوا ارشادى است نه مولوى اشاره به اينكه مانعى در اكل و اسـتعمال آن نيست و اينكه آيه يكى از ادله اصـل در ابـاحه بشـمار ميرود و بعضـى گفته‌انـد امر كلـوا امر مولـوى است كه كسـى را نميرسد كه برأى و صلاح خود چيزى كه منعى در باره آن نرسيده بر خود حرام كند كه آن بدعت و حرام است.
وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيطانِ خطوات جمع خطوه و بين دو قـدم راه رونـده را خطوه گوينـد و خطوات شـيطان كنايه از اينكه است كه مشـى شـما و روش و طريق سـير شما پيروى از شيطان نباشد كه شيطان از راه دشمنى ديرينه‌اى كه با بنى آدم دارد شما را در پرتگاه ضلالت و گمراهى پرتاب ميگرداند.
اكثر فقهاء و مفسـرين باين آيه اسـتدلال ميكنند بر اباحه عامه يعنى براى بشـر جايز و مباح است هر نوع تصـرفى كه بخواهد در زمين بنمايد مگر تصـرفات عدوانى و آنچه از طرف شارع منع و زجرى در باره آن رسـيده كه چنين تصـرفاتى ناشـى از تصـرفات شيطانى بشمار ميرود.
عرفا گويند آنچه در دل انسان خطور مينمايد يكى از چهار قسم خارج نيست:
حقانى، ملكى، نفسانى، شـيطانى، خاطر حقانى علمى است كه از بطن غيب بلاواسـطه در دل اهل دل و مقربان حضرت احديت القاء مى‌گردد چنانچه نص كلام مجيـد است قُل إِنَّ رَبِّى يَقـذِفـُ بِالحَقِّ عَلّامُ الغُيُوبِ سوره سبا آيه ۴۷. خـاطر ملكى آن است كه راغب و مايل گرداند انسان را بر عمل خيرات و طاعات و وى را تهديد نمايد از معاصى و ملامت كند و سرزنش نمايد از تقاعد و تكاسل از آنچه وسيله ترقى و تعالى وى است و شايد از الهام ملكى، بنفس لوامه تعبير شود.
خاطر نفسانى ناشى از خود نفس و منبعث از خواهشهاى نفسانى و حظوظ طبيعى

است كه آنچه را در وى فائده دنيوى تصور گردد و نفس باعتبار حظوظ نفسانى مايل باو ميگردد در اطراف آن تصورات صـحيح يا

فاسد مینماید.

خاطر شیطانی آن خطوراتی است که در نفس القا می‌گردد و داعی میشود بر معاصی و آنچه از طرف عقل و شرع نهی در باره آن رسیده. و شیطان کارش وسوسه کردن و امر کردن بمعصیت است و شاید تعبیر از اینکه نوع خواطر (بنفس اماره) شده.

و در جایی که انسان مستعد و مهیای معاصی است کار او خیلی آسان است صریحا طریق نفس‌پرستی و عصیان‌ورزی را باو مینماید لکن در جایی که دید انسان باعتبار ایمان باین زودی مشغول معصیت نمیگردد آن مکار خیانتکار آدمی را ممکن است از راه عبادت فریب دهد و او را در عبادات و مقدمات بطرف افراط که شرعا مذموم و ناروا میباشد میکشاند مثل اینکه در نیت عبادت یا در طهارت یا در تنظیف لباس بحدی وسوسه مینماید تا اصل عبادتی که مطلوب و مقصود بوده از دست برود در بعضی از روایات دارد

«ان للوضوء شیطانا یقال له الولهان».

و فرق بین خاطر حقانی و ملکی اینکه است که وقتی از طرف حق تعالی خاطری بقلب فرود آمد هیچ خاطری تاب معارضه با آن نکند وَ قُل جاءَ الحَقُّ وَ زَهَقَ الباطِلُ إِنَّ الباطِلَ کانَ زَهُوقاً«۱» سوره بنی اسرائیل آیه ۸۳.

ممکن است گاهی خاطر ملکی و خاطر نفسانی با هم جمع شود، از یکی از عرفا پرسیدند برهان حق چیست گفت «واردات ترد علی القلوب تعجز النفوس عن تکذیبها» و خاطر شیطانی تا وقتی که ذاکر مشغول ذکر است رفع میشود لکن ممکن است باز عود نماید.

و گویند هیچ یک از خواطر چهارگانه: حقانی، ملکی، نفسانی، شیطانی، بکلی از دل بیرون نمیرود مگر وقت فناء فی التوحید که آن لمحه‌ای بیش نیست و تمیز بین خاطرات که از چه قبیل است بدرستی دست ندهد مگر کسی را که نخست آینه دل خود را از زنگ هوی و هوس بصیقله زهد و تقوی صیقلی دهد تا آنکه از کدورات طبیعی

---

(۱) بگو آمد حق و باطل ناچیز گردید و محققا باطل ناچیز است

صفحه : ۱۷۶

و اخلاقی پاک و مصفی گردد و حقایق امور در آن منعکس گردد و آنچه در قلبش خطور میکند بشناسد.

و کسی که در زهد و تقوی باین درجه نرسیده که بنور قلب خود تمیز بین خواطر برای او آسان گردد بایستی در تمیز بین خواطر و اینکه بشناسد خاطر حقانی کدام است و خاطر ملکی یا نفسانی یا شیطانی چیست رجوع کند بمیزان عقل یا شرع و آنچه بذهنش خطور مینماید اگر مطابق عقل و شرع است از قبیل فرائض و نوافل از واجبات و مستحبات یا آنچه بحکم عقل سلیم از محسنات بشمار آید قبول کند و بداند آن از طرف ملک بقلب وی القاء گردیده و اگر از قبیل محرمات و مکروهات محسوب میگردد یا عقل سلیم آن را مستهجن میشمارد بداند که آن از خواطر شیطانی است و از شر شیطان بخدا پناه برد و مشغول ذکر گردد.

و اگر از قبیل مباحات است و بنظر عقل و شرع رد و منعی در باره آن نرسیده بداند آن چیزی که در ذهن وی خطور نموده از خواطر نفسانی است و طریق تصفیه نفس اینکه است که آنچه از حظوظ نفسانی بشمار میرود و از لوازمات نیست آن را رد کند و آنچه بمخالفت نفس نزدیکتر است یا آنکه از لوازمات حیات و زندگانی اوست قبول کند.

إِنَّما یَأمُرُکُم بِالسُّوءِ وَ الفَحشاءِ وَ أَن تَقُولُوا عَلَی اللّهِ ما لا تَعلَمُونَ سجیه و عمل شیطان از روی عداوت و بغض قدیمی خود جز اینکه نیست که شما را امر میکند بآنچه بر ضرر شما تمام میشود از عمل شر که در نتیجه گنه‌کار و عاصی گردید و مثل خود ملعونش از مرتبه و مقامی که در خور شما میباشد پرتاب گردید، و بین مفسرین در معنی فحشاء گفتاری است، سدی، که یکی از مفسرین بشمار میرود گفته زنا است قول دیگر هر معصیتی که در نظر شرع بزرگ نماید و حدی برای آن تعیین شده آن را «فحشاء» گویند،

و نیز شیطان بشما امر میکند که بخدا نسبت دهید چیزی را که نمیدانید مثل اینکه بگوئید خدا حبوبات و چهارپایان را برای ما حرام گردانیده یا غیر اینها آنچه را که ندانسته و نفهمیده بخدا نسبت دهید که نسبت دروغ بخدا دادن از وسوسه شیطانی و از فحشاء و منکر بشمار میرود و عمل شیطان است.

صفحه : ۱۷۷

وَ إِذا قِیلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا ما أَنزَلَ اللّهُ قالُوا بَل نَتَّبِعُ ما أَلفَینا عَلَیهِ آباءَنا در اینکه آیا کسانی که بآنها چنین گفته شد که تابع قرآن گردید و آنها در پاسخ گفتند ما تابع پدران خود میباشیم چه کسانی بودند و عمل پدران آنان چه بوده که گفته‌اند تابع آنها میباشیم در عمل بین مفسرین گفتاری است:

۱- آنها مشرکین عرب بودند که وقتی مؤمنین یا شخص رسول اللّه بآنان میگفتند پیرو کتابهای آسمانی گردید انکار مینمودند و میگفتند ما تابع پدران خود میباشیم در بت‌پرستی. (عبد اللّه عباس و ضحاک) ۲- وقتی بآنان گفته شد تابع احکام الهی گردید در آنچه حلال نموده یا حرام گویند ما تابع پدران خود میباشیم.

۳- وقتی که بیهودیها گفتند تابع قرآن گردید ابا نموده و گفتند ما تابع پدران خودیم.

أَ وَ لَو کانَ آباؤُهُم لا یَعقِلُونَ شَیئاً وَ لا یَهتَدُونَ الف، اولو استفهام است و واو آن عطف است یعنی آیا اینها متابعت و پیروی مینمایند پدران خود را در صورتی که پدران آنان بی‌خرد و نفهم بودند و قوه فکریه خود را بکار نمیانداختند که از طریق عقل و فکر و تعقل و تفکر دین حق بدست آرند و راه حقیقت را بجویند و رستگار گردند.

وَ مَثَلُ الَّذِینَ کَفَرُوا کَمَثَلِ الَّذِی یَنعِقُ بِما لا یَسمَعُ إِلّا دُعاءً وَ نِداءً کسانی که کافر شدند مثال آنان مثال اغنام و گوسفندانی است که راعی و چپان آنها را میراند و بصدایی بلند آنان را زجر می‌کند که بیراهه نروند و آنها نمیشنوند مگر صدایی و صوتی.

مثال تشبیه نمودن امر معقول است بامر محسوس که معقول را باندازه‌ای در پرده محسوس نشان دهند و باین طریق چیزی دستگیر شنونده و مخاطب گردد و شاید مقصود

صفحه : ۱۷۸

اینکه باشد که ای پیغمبر اکرم خواندن تو کفار را برای هدایت و گرویدن بدین مثال راعی و چپانی ماند که برای اینکه گوسفندان متفرق نگردند و طعمه گرگ گردند بصدای بلند آنها را میراند لکن گوسفندان مقصود راعی را نمیفهمند که غرض او نجات آنها است فقط صوتی و صدایی میشنوند.

اینکه مثال بسیار نزدیک بواقع و تشبیه بسیار خوبی است همین طوری که بهائم و چهارپایان در موقع چراگاه فقط صدایی از چپان میشنوند و معنی کلام وی را نمیفهمند همین طور کسی که چشم و گوش دل وی بسته شد از کلمات حقانی فقط حروف و الفاظی میشنود و ابدا معانی باطنی آن را ادراک نمیکند.

صُمٌّ بُکمٌ عُمیٌ فَهُم لا یَعقِلُونَ مقصود از کری و گنگی و کوری که در اینکه آیه و آیات دیگر نسبت بکفار و منافقین میدهد البته فقدان قوای ظاهری نیست بلکه مقصود فقدان قوای باطنی است و همین طوری که انسان بچشم سر الوان و اشکال را می‌بیند و بگوش سر اصوات و صداهایی میشنود اگر چشم و گوش دل وی باز شود البته معانی مندرجه در کلام انبیاء و بزرگان دین را بخوبی میفهمد و ادراک مینماید.

مردم در استماع کلام اللّه تقسیم بسه قسم میگردند:

قسمتی از مردم مثل کفار و مغرضین اصلا حاضر نیستند کلمات حقانی را بشنوند چه جای اینکه استماع نمایند هر جا ببینند سخن

حقی در میان آمد بیراهه میروند در مثال اینانند که هر گاه کلام حقی بگوششان بخورد غیر از صدایی و ندایی چیزی نمیفهمند قسمت دوم حاضر میشوند برای شنیدن لکن بقدری نفهم و بیخردند که جز یک الفاظ و حروفی که بگوش بشنوند چیزی نمیفهمند و در کلمات حقانی هیچ تدبر و تفکّر ندارند و بیک الفاظی قانع گردیده و بیشتر مردم چنین‌اند که و لو آنکه بزبان بگویند ما ایمان داریم و اقرار بشهادتین نیز بنمایند لکن ایمان آنان تقلیدی و تابع آباء و اجداد خود میباشند و بقرینه آیه پیش ما أَلفَینا عَلَیهِ آباءَنا و نیز قوله تعالی فَهُم لا یَعقِلُونَ ممکن است گفته شود آیه صُمٌّ بُکمٌ عُمیٌ فَهُم لا یَعقِلُونَ در باره

صفحه : ۱۷۹

چنین اشخاصی نیز صادق آید.

البته معلوم است مقصود از کری، گنگی، کوری فقدان آلات ظاهری نیست کفار چشم و گوش و زبان جسمانی آنان صحیح بوده بلکه قوای روحانی آنان در اثر عدم تدبر و تفکر بکار نیافتاده و فلج گردیده اینکه است که بسیاری از دانشمندان گفته‌اند ایمان تقلیدی که بکلی خالی از برهان و دلیل عقلی باشد بی‌اساس و بی‌نتیجه است فقط اثر آن اینکه است که بگفتن شهادتین از مسلمانها محسوب میگردند و جان و مالشان در حمایت اسلام محفوظ میماند لکن اثر اخروی ندارد.

آری ایمان بدون تحقق در واقع اسم بلا مسمی و لفظ بدون معنی میباشد چگونه ممکن است انسان عاقل خردمند حاضر گردد که نفهمیده و تحقیق ننموده تحت تأثیر دیگران واقع گردد و چشم و گوش بسته خود را تسلیم عقاید دیگری نماید مگر اینکه گفته شود حس انسانیت از اینان گرفته شده و آن چشم بینا و گوش شنوا و زبان گویای آنان در اثر نفس‌پرستی مفقود گردیده.

قسم سوم از مستمعین کلام اللّه اشخاصی میباشند که استماع کلمات حقانی مینمایند و عقل و فکر خود را نیز بکار انداخته در باره آن فکر میکنند و تدبر مینمایند و بمیزان عقل حق و باطل را میسنجند و هر چه بشنوند تحت بازرسی قرار داده و در آیات تکوینی و تدوینی تعمق مینمایند و عقل خود را از اسارت نفس رهایی داده و در راه شناسایی حق تعالی و ادراک حقیقت بقدر استعداد و موقعیت با نفس شریر خود مجاهده مینمایند تا اینکه مظفرانه بهدایت راهنمایان طریق سیر بسوی حقیقت را پیدا نمایند وَ الَّذِینَ جاهَدُوا فِینا لَنَهدِیَنَّهُم سُبُلَنا.

آری وعده حق حق است هر کسی در راه او مجاهده نمود خداوند درب رحمت خود را بسوی وی باز میکند و وی را بسوی خود رهبری مینماید «گر گدا کاهل بود تقصیر صاحب خانه چیست».

خلاصه فقط اشخاصی چشم و گوش دل آنها بینا و شنوا گردیده و از کوری و کری و گنگی دل نجات یافته‌اند که در راه سعادت خود را بزحمت انداخته و ایمان تحقیقی

صفحه : ۱۸۰

که مطابق با عقل سلیم باشد بدست آورده و در استحکام آن پافشاری مینمایند.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُلُوا مِن طَیِّباتِ ما رَزَقناکُم اینکه اینجا خطاب را مخصوص بمؤمنین گردانیده که طیبات را بخصوص روزی آنها قرار داده با اینکه خطاب « یا ایها النّاس» مؤمنین را نیز شامل بود دو نکته بنظر میرسد یکی برای مزید امتنان نسبت باهل توحید که گوشزد آنها نماید که غرض اصلی از ایجاد طیبات روزی شما بوده و عموم مردم بطفیلی شما اهل ایمان روزی میخورند و در زمین نشو و ارتقا مینمایند و آیه یا أَیُّهَا النّاسُ کُلُوا مِمّا فِی الأَرضِ حَلالًا طَیِّباً که فقط خوردن طیبات را برای آنان حلال گردانیده نه اینکه برای روزی آنها ایجاد کرده باشد شاهد بر اینکه است زیرا که شکی نیست که غرض از خلقت عالم انسان کامل است که افراد کامل انبیاء بالاخص وجود پیغمبر خاتم صلی اللّه علیه و آله و سلّم میباشد چنانچه فرموده

«لولاک لما خلقت الافلاک»

که نخستین مقصود از خلقت پیدایش نور پاک انوار انبیاء و اولیاء و در ثانی تابعین و کسانی که از نور وجود آن بزرگواران استضائه مینمایند زیرا که گروندگان بمقام توحید از فاضل طینت آنها ایجاد گردیده‌اند.

نکته دیگر مؤمنین را ارشاد مینماید که بخورید از طیباتی که روزی شما قرار دادیم وَ اشْكُرُوا لِلّهِ و سپاس گزار باشید و اینکه در آیه پیش چنین امری بعموم مردم نمیکنند شاید سرش اینکه باشد که عموم مردم مگر اندکی از آنان در اثر هواهای نفسانی و متابعت شیاطین شکر واقعی از آنها ناشی نمیشود اینکه است که در جای دیگر فرموده وَ قَلِيلٌ مِن عِبادِيَ الشَّكُورُ بلکه در آن آیه یا أَيُّهَا النّاسُ كُلُوا مِمّا فِي الأَرضِ حَلالًا طَيِّباً وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيطانِ آنان را نهی میفرماید از متابعت شیطان که در اثر پیروی شهوات و اعمال و اخلاق نکوهیده طیبات را تبدیل بخبائث مینماید زیرا همین مأکولات طیب پاکیزه است که جزء طبیعت خبیث آنان گردیده و در پیروی شهوات صرف مینمایند.

نکته کلام اینجاست که یک جا نهی است و یک جا امر، نسبت بعموم مردم که بیشترین آنها کفار و فساق و منافق میباشند اعتراض و نهی است که مأکولات پاکیزه

صفحه : ۱۸۱

که برای امرار حیات شما و بجای ماندن قوای طبیعی شماست بخورید و متابعت سفرای الهی نمائید و پیروی شیطان و شهوات خود ننمائید، و نسبت بمؤمنین امر است و چون مؤمنین تابع رسولند نه تابع شیطان اینکه است که فقط ارشاد مینماید ایشان را که بشکرانه نعمتهای غیر متناهی الهی سپاس گزار باشید «و در جزو اول اینکه تفسیر اندازه‌ای راجع بشکر بحث نمودیم که خلاصه حقیقت شکر اینکه است که هر نعمتی که خداوند بانسان عطا نموده بایستی در همان مصرفی که مقصود از بخشش آن بوده صرف گرداند «شکرا للّه» بتنهایی کافی نیست.

إِن كُنتُم إِيّاهُ تَعبُدُونَ ای مؤمنین بخورید از مأکولات پاکیزه که روزی شما قرار دادیم و سپاس گزار ولی نعمت خود باشید اگر میدانید فقط معبود شما آن است و جز او غیر را عبادت نمیکنید زیرا بمقتضای ایمان چشم و دل شما بسوی او نگران است و ابقاء حیات و روزی خود را بدست قدرت او میدانید و چشم امید بسوی کرم وی دارید و از غیر بریده و بکرم او پیوند نموده‌اید.

إِنَّما حَرَّمَ عَلَيكُمُ المَيتَةَ وَ الدَّمَ وَ لَحمَ الخِنزِيرِ وَ ما أُهِلَّ بِهِ لِغَيرِ اللّهِ پس از آنکه بآیه پیش یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّباتِ امر فرموده باکل طیبات و بآیه دیگر امر فرموده باکل آنچه در زمین است و تمام مأکولات را برای انسان مباح گردانیده و باین آیه اخیر استثناء میکند و بیان میفرماید آنچه را که داخل طیبات نیست و از تحت حلیت خارج و از خبائث بشمار میرود.

و مقصود از میته هر جانوری است که بایستی بقانون شرع اسلام ذبح نمایند وقتی او را نکشند تا بمیرد یا بغیر دستور شارع ذبح نمایند آن میته میگردد و اکل آن حرام و نجس است، و نیز خون و گوشت هر حیوانی که بغیر اسم خدا کشته شود تماما از عموم طیبات خارج و تحت خبائث واقع‌اند و مؤمنین مأذون در اکل و استعمال آنها نیستند.

صفحه : ۱۸۲

فَمَنِ اضطُرَّ غَيرَ باغٍ وَ لا عادٍ فَلا إِثمَ عَلَيهِ پس کسی که مضطر گردید در اکل میته یا باقی منهیات بدون اینکه از راه فساد و طغیان بدست آورده یا اینکه از روی ظلم و تعدی پیدا نموده فَلا إِثمَ عَلَيهِ مأذون است که بقدر سد رمق و حفظ جان از اینکه منهیات تناول نماید.

و در بعضی از احادیث «باغ» بظالم تفسیر شده و «عاد» بغاصب، و در روایت دیگر «باغی» کسی را گویند که مخالفت امام نماید و

«عادی» آدم دزد است.

و از ابی جعفر و ابی عبد اللّه علیهما السلام روایت میکنند که «باغی کسی است که مخالفت امام نماید و عادی آدم معصیت‌کار است» و در کافی روایت از صادق آل محمّد است که باغی کسی است که شکار کند و صید نماید و عادی سارق و دزد است که در حال اضطرار نیز برای آنها اکل میته حلال نیست آن طوری که برای باقی مسلمانها حلال است و نماز او در سفر قصر نمیشود.

و ممکن است تمام اینها را از مصادیق باغی و عادی در آیه بشمار آورد و از اینکه اخبار چنین استفاده میشود که مردمانی که از روی طغیان و عدوان چیزی بدست آرند حتی در حال اضطرار نیز برای آنان حلال نیست اکل آنچه از روی طغیان بدست آورده لکن برای غیر اینها بقدر سد رمق حلال است.

و بعضی از مفسرین گفته‌اند معنی آیه چنین است که کسی که مضطر گردید بر اکل میته یا باقی منهیات بدون آنکه قصد تعدّی و عدوان داشته بلکه برای حفظ جان اگر بقدر سد رمق از میته یا خون یا گوشت خنزیر تناول نماید گناهی نکرده.

إِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ زیرا که خداوند آمرزنده و مهربان است، شاید ذکر «غفور و رحیم» در اینجا باین مناسبت باشد که اکل میته و آنچه در آیه منع شده در هیچ حالی روا نیست لکن برای رفع اضطرار و اینکه تکلیف بما لا یطاق در شرع اسلام نیست در آن موقع بخشوده شده و مسئولیتی برای شخص نیست.

صفحه : ۱۸۳

إِنَّ الَّذِینَ یَکْتُمُونَ ما أَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ الْکِتابِ وَ یَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَناً قَلِیلًا اعتراض و تهدید باهل کتاب است که آنان بسیاری از آیات و احکام کتابهای آسمانی را کتمان مینمایند.

در تفسیر ابو الفتوح مینویسد که عبد اللّه عباس گفته اینکه آیه در کعب اشرف و کعب اسد وحی و یاسر دو پسران اخطب نازل گردیده زیرا که قبل از بعثت رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم اینان بعوام میگفتند نزدیک است که خداوند رسولی بفرستد در مکه که او از شرب خمر و زنا و ربا نهی نماید و نام او محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم است وقتی رسول آمد عوام گفتند اینکه همان است که بما خبر داده بودید آنها بطمع مال و ریاست گفتند اینکه آن پیمبر نیست هنوز او نیامده و اوصاف رسول اللّه را بر خلاف واقع بعوام وانمود کردند اینکه بود که اینکه آیه فرود آمد که آنان کتمان مینمایند آیاتی که در باره پیغمبر خاتم صلی اللّه علیه و آله و سلّم رسیده و ببهای آن اندک مال بیمقدار دنیا را میگیرند. «پایان» أُولٰئِکَ ما یَأْکُلُونَ فِی بُطُونِهِمْ إِلَّا النّارَ وَ لا یُکَلِّمُهُمُ اللّٰهُ یَوْمَ الْقِیامَةِ وَ لا یُزَکِّیهِمْ وَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِیمٌ اینکه مالی که اینان در عوض کتمان آیات میگیرند آتشی ماند که در شکم آنان فرود می‌آید و بکیفر عملشان بسه عقوبت سخت مبتلا میگردند:

۱- اگر چه اکل چنین مال در دنیا گوارا مینماید لکن در قیامت بشکل آتش گشته و در شکم آنها واقع میگردد.

۲- در روز قیامت خدا با آنان تکلم نمیکند و در اینکه جمله وَ لا یُکَلِّمُهُمُ اللّٰهُ سه معنی گفته شده:

اول- بقدری آنها پست و بی‌رتبه‌اند که لایق مکالمه با حق نمیباشند.

دوم- سخنی که خیر آنها در آن باشد از خداوند نمی‌شنوند.

سوم- کنایه باین باشد که بدون سؤال و جواب داخل جهنم میگردند، لکن متبادر بذهن همان معنی اول است.

صفحه : ۱۸۴

۳- بکیفر اعمالشان دیگر لایق بخشش نمیباشند (و برای آنان است عذاب دردناک).

أُولٰئِکَ الَّذِینَ اشْتَرَوُا الضَّلالَةَ بِالْهُدیٰ وَ الْعَذابَ بِالْمَغْفِرَةِ فَما أَصْبَرَهُمْ عَلَی النّارِ اشاره بهمان اهل کتاب است که اینان کسانی میباشند

که هدایت و رستگاری را تبدیل نمودند بضلالت و گمراهی و مغفرت و آمرزش را بعذاب «فما اصبرهم» ما برای تعجب است که بسیار جای تعجب است چگونه انسان عاقل چنین میکند که دانسته و فهمیده خود را بعذاب مبتلا مینماید و چگونه تواند تحمل عذاب نماید و بعضی از مفسرین گفته‌اند «ما» در اینجا ماء استفهامی است یعنی آیا چگونه بر عذاب توانند صبر نمود.

صفحه : ۱۸۵

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۷۶ تا ۱۷۹]

اشاره

ذلِکَ بِأَنَّ اللّهَ نَزَّلَ الکِتابَ بِالحَقِّ وَ إِنَّ الَّذِینَ اختَلَفُوا فِی الکِتابِ لَفِی شِقاقٍ بَعِیدٍ (۱۷۶) لَیسَ البِرَّ أَن تُوَلُّوا وُجُوهَکُم قِبَلَ المَشرِقِ وَ المَغرِبِ وَ لکِنَّ البِرَّ مَن آمَنَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ وَ المَلائِکَةِ وَ الکِتابِ وَ النَّبِیِّینَ وَ آتَی المالَ عَلی حُبِّهِ ذَوِی القُربی وَ الیَتامی وَ المَساکِینَ وَ ابنَ السَّبِیلِ وَ السّائِلِینَ وَ فِی الرِّقابِ وَ أَقامَ الصَّلاةَ وَ آتَی الزَّکاةَ وَ المُوفُونَ بِعَهدِهِم إِذا عاهَدُوا وَ الصّابِرِینَ فِی البَأساءِ وَ الضَّرّاءِ وَ حِینَ البَأسِ أُولئِکَ الَّذِینَ صَدَقُوا وَ أُولئِکَ هُمُ المُتَّقُونَ (۱۷۷) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُتِبَ عَلَیکُمُ القِصاصُ فِی القَتلی الحُرُّ بِالحُرِّ وَ العَبدُ بِالعَبدِ وَ الأُنثی بِالأُنثی فَمَن عُفِیَ لَهُ مِن أَخِیهِ شَیءٌ فَاتِّباعٌ بِالمَعرُوفِ وَ أَداءٌ إِلَیهِ بِإِحسانٍ ذلِکَ تَخفِیفٌ مِن رَبِّکُم وَ رَحمَةٌ فَمَنِ اعتَدی بَعدَ ذلِکَ فَلَهُ عَذابٌ أَلِیمٌ (۱۷۸) وَ لَکُم فِی القِصاصِ حَیاةٌ یا أُولِی الأَلبابِ لَعَلَّکُم تَتَّقُونَ (۱۷۹)

ترجمه:

اینکه است که بدرستی خدا فرود آورد کتاب را بحق و درستی و محققا کسانی که اختلاف نمودند در اینکه کتاب هر آینه در خلافی دور از حق خواهند بود،

نیکی اینکه نیست که بگردانید روهای خود را بطرف مشرق و طرف مغرب لکن نیکو کسی است که ایمان آورده باشد بخدا و بروز قیامت و بملائکه و بکتابهای آسمانی و بتمام پیمبران و انفاق نماید مال خود را با محبتی که بآن دارد و بدهد بخویشاوندان و نزدیکان و بیتیمان و فقیران و سؤال کنندگان و رهگذران که محتاج شوند و آزاد کردن بندگان (و نیز نیکوکار کسی است) که نماز را بپای داشته و زکاة مال خود را داده و وفا کننده بعهد و هر گاه عهدی بست بعهد خود وفا نماید و هنگام

صفحه : ۱۸۶

ترسها و ضررها و سختیها صبر کند کسانی که باین اوصاف آراسته‌اند آنها راستگویانند و آنها پرهیزگارانند،

ای کسانی که ایمان آورده‌اید حکم قصاص برای شما چنین ثبت گردیده که مرد آزاد مقابل مرد آزاد قصاص شود عبد مقابل عبد زن مقابل زن توان قصاص نمود، پس کسی که ببخشد از برادر دینی خود چیزی از قصاص (که ولی مقتول از قصاص بگذرد و دیه بگیرد) پس قاتل باید برضا و رغبت و مهربانی دیه بدهد و اینکه حکم دیه عوض قصاص رحمت و سبکباری است از طرف پروردگار شما پس کسی که از اینکه حکم قصاص تعدی نماید برای اوست عذاب دردناک،

ای صاحبان عقل در قصاص حیات است و شاید شما اهل تقوی گردید تا اینکه از کشتن یکدیگر بپرهیزید.

توضیح آیات

اشاره

ذلِكَ بِأَنَّ اللّهَ نَزَّلَ الكِتابَ بِالحَقِّ «ذلك» از اسماء اشاره و راجع بآيه پيش است كه آن عذاب طاقت‌فرسا و محرومى آنان از استماع سخن حق تعالى و مكالمه با آنها و باقى ماندن آنان در خبائث نفسانى براى اينكه است كه خداوند تورات و انجيل را فرود آورد بحق و درستى و آنها در آن اختلاف نمودند.

و بعضى از مفسرين چنين گفته مقصود از آيه اينكه است كه چون پاره‌اى از مردم كتابهاى آسمانى را پنهان باز نمودند و آيات حقانى را كتمان كردند خداوند آنها را مجازات نموده بعذاب و دورى از رحمت خود و محرومى از مكالمه با آنان.

وَ إِنَّ الَّذِينَ اختَلَفُوا فِي الكِتابِ لَفِي شِقاقٍ بَعِيدٍ در معنى جمله «لَفِي شِقاقٍ بَعِيدٍ» از مفسرين گفتارى نقل شده:

۱- كفار در جدايى و تفرقه انداختن بين كلمات حقانى از هم بسيار دورند كه هر كسى برأى و انديشه خود چيزى گفته بر خلاف حرف ديگر.

۲- آنان در هواهاى نفسانى و نيز در گفتارشان بسيار اختلاف دارند.

۳- مقصود از كتاب قرآن است كه هر يك از كفار راجع بقرآن چيزى گفته

صفحه : ۱۸۷

بعضى گويند قرآن شعر است، بعضى گويند سحر است، پاره‌اى گويند كهانت است جماعتى گويند كلام اعجمى است، بعضى گويند اساطير و گفته‌هاى پيشينيان است لَيسَ البِرَّ أَن تُوَلُّوا وُجُوهَكُم قِبَلَ المَشرِقِ وَ المَغرِبِ مفسرين گويند چون بعد از تحويل قبله از بيت المقدس بروى كعبه بين يهوديها و مسلمانها نزاع و جدال واقع گرديد اينكه بود كه اينكه آيه نازل گرديد كه نيكى و نيكو كارى و مرضى بودن نزد خداى سبحان برو كردن بطرف مشرق، و مغرب نيست چنانچه يهوديها رو بطرف مغرب ميكنند و نصرانيها رو بطرف مشرق، بلكه نيكوكار بتمام معنى كسى راست كه بتمام جهات روحانى و جسمانى و اخلاقى نيكو باشد بطورى كه از تمام شراشر وجود وى نيكى ظاهر شود و از باطن او بظاهرش نمودار گردد و بتمام قوى و مشاعر در راه حق و حقيقت ابراز فعاليت نمايد.

وَ لكِنَّ البِرَّ مَن آمَنَ بِاللّهِ وَ اليَومِ الآخِرِ «البر» در عرف شرع هر عملى است كه نزد شارع مرضى و پسنديده باشد و نيز اسمى است جامع بين تمامى طاعات و محسنات و اعمال خيرى كه بآن تقرب حاصل آيد و بر آن ثواب مترتب گردد.

و مؤمن كسى را گويند كه از روى دانستگى و فهميدگى ايمان آرد بوجود خدا و وحدت و يگانگى او و بتمام صفات جلاليه و جماليه آن فرد ازلى و نيز تصديق نمايد بعالم آخرت و بداند كه پس از اينكه عالم عالمى است پشت اينكه پرده اسراريست و تصديق نمايد بوجود ملائكه و تمام كتب آسمانى و انبياء مرسلين و «كل ما جاء به النبى».

وَ آتَى المالَ عَلى حُبِّهِ ذَوِي القُربى وَ اليَتامى وَ المَساكِينَ وَ ابنَ السَّبِيلِ وَ السّائِلِينَ وَ فِي الرِّقابِ و نيز نيكوكار كسى ميباشد كه مال خود را با آن محبتى كه بمال خود دارد انفاق نمايد و اينكه معنى بنا بر اينكه است كه ضمير «حبه» بمال برگردد يعنى با دوستى مال

صفحه : ۱۸۸

و ممكن است ضمير حبه راجع گردد «باللّه» يعنى در راه دوستى حق تعالى مال خود را انفاق ميكنند، و معنى اول باعتبار قانون نحوى و لفظى معتبر است لكن معنى دوم بحقيقت و معنويت نزديكتر مينمايد.

و از اينكه ترتيبى كه در انفاق بيان شده ميتوان استفاده نمود كه بعضى از اينكه مراتب اولويت دارند بر بعضى ديگر، نخستين ذوى القربى يعنى خويشاوندان فقير، پس از آن ايتام اطفال بى‌پدر كه سرپرستار ندارند، پس از آن فقراء، پس از آن إبن سبيل كه در

غربت محتاج و درمانده گردد، پس از آن سؤال کنندگان، پس از آن آزاد کردن غلامان و کنیزان.
وَ أَقامَ الصَّلاةَ وَ آتَی الزَّکاةَ و نیز نیکوکار کسی است که نماز را بپای میدارد و زکاهٔ مال خود را میدهد پس از ایمان باصول دیانات صلاهٔ و زکاهٔ دو اصل از اصول فروع و دو چرخ دائره عبودیت است که بدون اینکه دو اصل عبودیت بلکه ایمان تحقق نپذیرد.
وَ المُوفُونَ بِعَهدِهِم إِذا عاهَدُوا و نیز نیکوکار کسی است که هر گاه عهدی بست بعهد خود وفا کند.
مفسرین گویند عهد اسمی است جامع بین نذر و عهد و قسم، و نیز شامل میگردد آن عهد و میثاقی که یهودیها با رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم بستند بلکه نظر به اینکه آیه در مقام مدح و تعریف مردمان با ایمان و با تقوی است میتوان گفت مقصود از عهد اعم از واجب و مستحب است حتی آن قراردادهایی که بعضی از مؤمنین با هم می‌بندند شامل میگردد زیرا وفاء بآن از محسنات ایمانی و اخلاقی بشمار میرود، و همین طوری که خداوند تعریف میکند وفاکنندگان بعهد را مذمت مینماید کسانی را که عهدی می‌بندند و عهد خود را میشکنند و بر خلاف آن عمل مینمایند الَّذِینَ یَنقُضُونَ عَهدَ اللّهِ مِن بَعدِ مِیثاقِهِ سوره بقره آیه ۲۵، در جزء اول راجع بموضوع نقض عهد اندازه‌ای بحث نمودیم مراجعه نمائید.

صفحه : ۱۸۹

وَ الصّابِرِینَ فِی البَأساءِ وَ الضَّرّاءِ وَ حِینَ البَأسِ خداوند متصفین بصبر و کسانی را که در ناملایمات و سختیهای روزگار بردباری مینمایند ستایش مینماید، و در جزء اول اینکه تفسیر اندازه‌ای راجع بفضیلت و خصوصیات صبر بحث نمودیم تکرار نشود.
در اینکه مبارک آیه سه نوع از انواع صبر را شماره مینماید و تماما داخل در محسنات اخلاقی و از فضائل بشری بشمار میرود.
فی البأس تفسیر شده بفقر و سختی امور زندگانی و الضراء هر چیزی است که بانسان ضرر رساند از مرض یا فوت مال یا مرگ اولاد و غیر اینها و گفته‌اند تمامی ناملایمات و مصیبات روزگار که تحمل آن دشوار باشد از فروع «ضراء» بشمار میرود وَ حِینَ البَأسِ تفسیر بجهاد و خوف از اعداء شده در جبهه جنگ.
در اینکه آیات معجزنما که از معدن وحی صادر گردیده ارائه میدهد اوصاف و محسنات یک فرد کامل از بشر را که بتمام معنی از جنبه روحانی، جسمانی، اخلاقی، بمنتهی درجه کمال رسیده و حائز مقام قرب گردیده.
زیرا کمال مرتبه روحانی بشر باین است که چشم بصیرتش بنور ایمان مکتحل گردد و بطریق «علم الیقین» بلکه «عین الیقین» بفهمد و بوجدان قلبی بیابد و گواهی دهد که هیچ موجودی مستحق معبودی و لایق مسجودی نیست مگر ذات احدی که یگانه و منزه از شریک و نظیر و مثل و ضد و ندّ است نه در مقابل حکمش حکمی و نه در مقابل قدرتش اقتداری و نه در مقابل سلطنتش ضدی، و نه در مقابل اراده‌اش ندی.
از تغیر و تبدل مصون و هیچ نقصان و انتقالی در قدس جلال و جمالش راه ندارد متصف بجمیع اوصاف جمال و کمال منزه از جمیع نقایص ممکنات و ساحت قدسش از تردد اوهام و افکار خالی.
بزرگ است خدایی که نهایت عقول در اول مرتبه معرفتش متحیر و افکار صاحب نظران در اشعه نور عظمت او کلیل گردیده، مکان و مکانیات و زمان و زمانیات در سعه قیومیت و احاطت احدیت او بی‌اثر و بی‌رونق گشته‌اند و هر چه در عقل و وهم و حواس

صفحه : ۱۹۰

گنجد ذات حق از آن منزه و مبرا است زیرا همه ممکن و حادث میباشند و موجود حادث و ممکن جز ادراک حادث و ممکنی مثل خود نتواند کرد، غایت ادراک در اینکه مقام عجز است، اینکه است که گفته‌اند «العجز عن درک الادراک ادراک».
و برای ایمان و مقام موحدین مراتب و درجاتی است که اینجا جای تفصیل آن نیست لکن اجمالا گوئیم چنانچه اهل دل گفته‌اند

توحيد چهار مرتبه دارد.

توحيـد ايمانى، توحيـد علمى، توحيـد حالى، توحيـد الهى، اول مرتبه ايمان اقرار بزبان و تصـديق بقلب است» و مرتبه آخر كه آن را توحيد اخص گويند اينكه است كه موحد در مرتبه يقين بجايى رسد كه آنچه هست در مقابل عظمت الهى ناچيز بيند و مضمون آيه كُلُّ شَيْءٍ هالِكٌ إِلَّا وَجهَهُ سوره قصـص آيه ۸۸، معـاينه نمايـد و بين اينكه دو مرتبه مراتب بسـيار است و كتب بيشـمارى راجع بعلم توحيـد و سائرين الى اللّه تأليف گرديـده، لكن تحصـيل علم توحيـد و معرفت بحق تعالى بخواندن كتب و شـنيدن ادله بتنهايى كافى نيست بـايستى پس از مجاهـده كه فرموده وَ الَّذِينَ جاهَـدُوا فِينا لَنَهـدِيَنَّهُم سُبُلَنا از مرتبه نفس و خودخواهى سـفر نمود و اينكه سـفر بـپيمودن مسـافت نيست بلكه بپاى طلب و از خودگذشـتگى بـايستى قطع طريـق نمـود و زاد و تـوشه اينكه راه تقوى و ايمـان است «چنـانچه فرموده تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيرَ الزّادِ التَّقوى وَ اتَّقُونِ يا أُولِي الأَلبابِ»(۱) و از كمال ايمان بخدا ناشـى ميگردد ايمان بآخرت و ايمان بملائكه كسـى كه قدرت و عظمت الهى را غير متناهى دانست البته مخلوقات كه آثار قدرت و عظمت و كبريايى او ميباشـند بى‌انتها ميداند پس ايمان بملائكه ناشى از كمال ايمان بخدا بشمار ميرود.

و چنانچه آيات قرآنى نشان ميدهد ملائكه انواع و اقسامى دارند أُولِي أَجنِحَةٍ مَثنى وَ ثُلاثَ بيان كيفيت خلقت آنهاست و وَ الصَّافَّاتِ صَفًّا بيـان مراتب بعضـى از آنهـاست فَالسّابِقـاتِ سَبقاً فَالمُـدَبِّراتِ أَمراً بيـان عمـل آنان فَالزّاجِراتِ زَجراً صـفت ايشان فَالتّالِياتِ ذِكراً مقامشان فَالمُلقِياتِ ذِكراً اشاره بمرتبه عبوديت و فرمانبرى آنهاست و اينكه هر مرتبه‌اى از آنها موظف بر امر مخصوصى ميباشند وَ ما مِنّا إِلّا لَهُ مَقامٌ مَعلُومٌ در شأن آنان است.

---

(۱) سوره بقره آيه ۱۹۳

صفحه : ۱۹۱

و نيز از كمـال ايمـان بخـدا ايمان بارسال رسل و انزال كتب آسـمانى است كسـى كه خـدا را بعلم و حكمت و رأفت شـناخت ايمان دارد كه عبث و بيهوده‌كـارى از سـاحت قـدس او مـبرا است انسـان را عبث خلـق ننمـود نـتيجه خلقت عايـد خـود خلق ميگردد ذات بى‌زوال او بالاتر از آنست كه از وجود خلق بهره‌اى عايد وى گردد.

(من نكردم خلق تا سودى كنم

بلكه تا بر بندگان جودى كنم) مثنوى

و ارسـال پيمبران از روى لطف است كه طريق هـدايت را بخلق بياموزنـد و گر نه نقض غرض لازم مى‌آمـد زيرا كه بـدون راه‌نمايان كسـى را ممكن نيست طريق حق را پيـدا نمايـد و در آن سـلوك بنمايـد و غرض از خلقت انسان و كمال او در مرتبه معرفت بحق و رسـيدن بمقـام عبوديت است مـا خَلَقتُ الجِنَّ وَ الإِنسَ إِلّا لِيَعبُـدُونِ شاهـد آنست و ديگر از تماميت برّ كه در آيه نام برده شـد كمال جنبه طبيعى و عملى است در پيروى فرمـان عقل و شـرع كه از مراعات آن «عقل عملى» بكمال ميرسـد و علامت بارز و ظاهر آن دو چيز است: يكى بـذل مال بطورى كه مطابق دسـتور شارع اسـلام انجام گيرد نه از روى سـليقه و دلخواه و علامت آن مراعات نمودن مراتب مسـتحقين است كه احسان بهر كسـى كه در خور مرتبه وى بايست مراعات گردد، و ديگر عبادت بـدنى و جوارحى است كه بتمـام قوى و اعضـاء و جوارح در مقـام عبوديت آن معبود يكتا بر آيـد و فرد جامع آن نماز است كه نماز يك معجونى است ساخته شده از آنچه عبوديت بآن تحقق مى‌پذيرد و در نماز هر يك از اجزاء بدن بشايستگى اظهار عبوديت و ذلت خود و عظمت و بزرگى آفريننده خود مينمايد و اينكه طور عبوديت نيز ناشى ميشود از كمال ايمان.

سوم از خصوصیات برّ که در اینکه مبارک آیه گوشزد بشر مینماید اموری است که راجع بحسنات اخلاقی است که نسبت بآن نیز دو قسم مهم آن را تذکر میدهد اول وفا نمودن بعهد بتمام اقسام آن که عمل نمودن بآنچه انسان خود را ملتزم بآن گردانیده از محسنات اخلاقی بشمار میرود چه داخل در عبادات باشد یعنی بفرموده شرع آنچه انسان خود را ملتزم بآن گردانیده واجب است مراعات مثل وفا بنذر و عهد و قسم و چه

صفحه : ۱۹۲

راجع بمعاملات و معاشرات با خلق که از حسن اخلاق حمیده انسانی اینکه است که بقول خود هر گاه بکسی قولی داد یا وعده داد بآن عمل نماید و خلاف قول و وعده ننماید دوم صبر در ناملایمات و آنچه منافی با طبیعت و موقعیت نفسانی است از سختیها و اموری که در ایام حیات بانسان برخورد مینماید که آن نیز از کمال ایمان و عزم ثابت و قوت اراده است تحقق می‌پذیرد.

أُولئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَ أُولئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ کسانی که متصف باین اوصافند اینهایند اهل صدق و صفا و اینهایند اهل تقوی و پرهیزکاری که از روی واقع و حقیقت بدون شائبه شرک و ریا اذعان نموده و بحلقه محکم توحید چنگ زده و دارای ایمان و تقوی گردیده‌اند.

آری کسی که دارای صفت صدق گردید ظاهرش آینه باطن و باطنش مطابق واقع گفتارش مطابق نیاتش افعالش مطابق احوالش آنچه گوید آن کند آنچه اظهار نماید واقع باشد دل و زبانش توأم ظاهر و باطنش یکسان، و صدق حقیقتی است وحدانی که جامع تمامی محسنات اخلاقی و منشأ جمیع نیکیهای انسانی است.

پس از اینجا معلوم میشود سرّ کلام معجزنمای الهی که تمامی خیرات و محسنات را متفرع بر صدق و تقوی نموده که چنین اشخاصی که متصف باین صفات نامبرده میباشند اینها در ایمان و ایقان در گفتار و کردار در عمل و رفتار راستگویانند و دارای ملکه حمیده تقوی گردیده‌اند.

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصاصُ فِي الْقَتْلى الْحُرُّ بِالْحُرِّ الخ خطاب بمؤمنین است که قانون الهی در باره شما چنین جاری گردیده که در مورد قتل و قصاص مرد آزاد در مقابل مرد آزاد قصاص شود و کشته شود عبد در مقابل عبد زن در مقابل زن.

اگر چه از ظاهر قوله تعالی كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصاصُ حکم لزومی و وجوبی استنباط میگردد که در مورد قتل معین است قصاص بمثل شود لکن بقرینه فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ در مورد عفو و بخشش سلت که هر گاه ولی دم قاتل را عفو کند

صفحه : ۱۹۳

حکم وجوبی برداشته میشود و بجای آن دیه بگردن قاتل ثابت میگردد.

فَاتِّباعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَ أَداءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسانٍ بقاعده عربیت فاتباع مبتدا و خبرش محذوف است یعنی بایستی قاتل در موقع دیه دادن بطور معروف تابع گردد و دیه بدهد برای گذشت و احسانی که اولیای مقتول در باره وی مراعات نموده‌اند.

ذلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ رَحْمَةٌ و اینکه حکم که در جایی که ولی مقتول بگذرد و در عوض قصاص دیه بگیرد اینکه تخفیف است از طرف پروردگار شما که از روی رحمت و رأفت حکم قصاص را سبک گردانیده.

از تفسیر عیاشی چنین نقل میکنند که او از صادق آل محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکند که فرموده قوله تعالی الْحُرُّ بِالْحُرِّ هر گاه مرد آزاد عبدی را کشت نباید او را بکشند بلکه بایست او را بکتک سخت مجازات نمایند و از وی دیه بگیرند و هر گاه مردی زنی را کشت اولیاء او مخیرند در اینکه دیه بگیرند یا نصف دیه او را بدهند و قصاص نمایند و اخبار دیگری نیز در اینکه خصوص رسیده که فقهاء در کتب فقهیه متعرض گردیده‌اند.

فَمَنِ اعتَدی بَعدَ ذلِکَ فَلَه عَذابٌ أَلِیمٌ در اینکه جمله دو احتمال داده شده یکی پس از عفو و دیه اگر ولی دم یعنی اولیای مقتول قصاص کنند بر آنان است عذاب الیم.

و دیگر هر گاه قاتل بعد از تخفیف و عفو از طرف اولیاء مقتول باز فساد کند و آدم‌کشی نماید فَلَه عَذابٌ أَلِیمٌ که در دنیا قصاص میشود یا در آخرت مجازات سخت می‌بینند یا هم در دنیا بکیفر اعمال مجازات میشود و هم در آخرت مبتلا بعذاب و شکنجه میگردد، قول دوم بسیاق آیه نزدیکتر است.

اگر روح حقیقت‌بین در کسی پیدا شود بخوبی تواند از همین قانون قصاص پی

صفحه : ۱۹۴

ببرد بچگونگی شریعت اسلامی و بفهمد که تمام قوانین و مقررات آن روی میزان اعتدال واقع گردیده نه بطرف افراط رفته و نه بطرف تفریط.

چنانچه گویند طائفه یهود بطرف افراط رفته فقط قصاص میکنند دیه گرفتن را درست نمیدانند نصاری بطرف تفریط رفته قصاص نمیکنند بلکه یا عفو میکنند یا دیه میگیرند و قبل از بعثت حضرت رسول بین اعراب قانون معینی در کار نبوده گاهی قصاص میکردند گاهی دیه میگرفتند و هر گاه از اشراف و بزرگان طائفه آنان کسی کشته میشد مراعات تعادل بین آنها نمیکردند بلکه در عوض یک مرد دو مرد و در عوض یک زن یک مرد و در عوض عبد مرد آزاد را قصاص مینمودند بلکه در عوض یک فرد از اغنیاء چند نفر از فقراء را اعدام مینمودند و اینطور وحشی‌گری بین آنان دائر بود تا وقتی که خورشید اسلام طلوع نمود و قانون قصاص تأسیس گردید.

آری قانون اسلامی است که بحرارت افراط و برودت تفریط از حق و درستی منحرف نگردیده و قانون عدلی در جامعه بشری استوار نموده.

ببین چگونه از یک طرف در قصاص مساوات را مرعی داشته غنی و فقیر در عرض هم مرد بمرد زن بزن عبد بعبد و از طرف دیگر قاتل را بکیفر عمل خود تحت اختیار اولیاء دم قرار داده اگر خواهند قصاص کنند و اگر خواهند ببخشند، و نیز نظر بمراعات اجتماعی عفو و بخشش را رجحان داده بر قصاص، و با اینکه جانی بسبب گناه کبیره فاسق و مطرود گردیده و باین عمل خود را در معرض غضب حق تعالی و مستحق عذاب گردانیده باز وی را در تعداد اخوت و برادری ولیّ دم بشمار آورده آنجا که فرموده فَمَن عُفِیَ لَه مِن أَخِیهِ شَیءٌ که اینطور بیان دلالت واضح دارد که بمقتضای عاطفه بشری و مراعات دینی بایستی ولی خون عفو نماید در بعضی از تفاسیر راجع بموضوع قصاص بیان خوبی دارد که خلاصه آن را ترجمه مینمایم چنین گوید ملل متمدنه اعتراض نموده‌اند به اینکه قوانین مدنیه تجویز قصاص نمیکند و در اجتماعات امروزه قصاص کردن و فردی را از بین بردن نزد انسان متمدن مستهجن و غیر معقول است و طبیعت بشری از آن نفرت دارد و و جدان انسانی مانع از آنست

صفحه : ۱۹۵

و نیز گویند بکشته شدن اول فردی از بشر از بین رفت و مفقود گردید و بقصاص و کشته شدن جانی جبران نمیشود بلکه فقدانی است بر فقدانی.

و نیز گویند قصاص کردن و آدم‌کشی ناشی از حب انتقام است و چنین صفتی که از صفات نکوهیده بشمار میرود بایستی بسبب تربیت عامه از بین خلق برطرف گردانید نه اینکه تجویز نمود تا اینکه اینکه صفت در انسان قوی گردد و بر آن افزوده شود.

پس باید قاتل و جانی را تربیت نمود بعقوبات سخت مثل زندان در مدت بسیار با اعمال شاقه و نیز گویند بایست آدم خونی را

معالجه نمود زیرا که معلوم میشود مرض عصبانیت در وی شدید است، و عقل وی ناقص است که چنین عملی از وی بروز نموده خلاصه چنین گویند قوانین اجتماعیات امروزه و قوانین مدنیه که ملل راقیه وضع نموده‌اند از قصاص که قتل نفس بنفس باشد انکار دارد بدلیل اینکه اجتماعیات از وجود افراد تشکیل میگردد و بایست کاری کرد که افراد زیاد گردند نه اینکه بقصاص کردن کم شوند.

پاسخ

قرآن از تمام اینکه اعتراضات بیک آیه جواب میدهد مَن قَتَلَ نَفساً بِغَیرِ نَفسٍ أَو فَسادٍ فِی الأَرضِ فَکَأَنَّما قَتَلَ النّاسَ جَمِیعاً وَ مَن أَحیاها فَکَأَنَّما أَحیَا النّاسَ جَمِیعاً سوره مائده آیه ۳۵.
کسی که یک فرد از بشر را اعدام نماید در غیر مورد قصاص یا در زمین فساد کند مثل اینکه ماند که تمام مردم را اعدام نموده و بعکس کسی که یک نفر را احیا نماید گویا تمامی افراد بشر را حیات بخشیده.
و شاید سرش اینکه باشد که چون قوانین جاریه بین بشر اگر چه وضعی اعتباری است یعنی باعتبار مصالح جامعه بشری تأسیس شده لکن یک فرد با تمام افراد در صدق انسانیت مساوی میباشند پس کسی که یک فرد را اعدام نماید گویا تمام مردم را اعدام نموده زیرا که آن انسانیت مشترکه بین افراد راجع بیک فرد نیز صادق آید و چگونه ملل متمدنه در موقع جنایت و قصاص و رفع فساد جایز نمیدانند کشتن

صفحه : ۱۹۶

و اعدام نمودن جانی را لکن برای استقلال ملتشان و قومیتشان و ریاستشان چه ملیون و ملیاردهای بشر بی‌گناه را اعدام مینمایند و هیچ باک ندارند علاوه در نظر اسلام انسانی محترم و خون او با قیمت است که بر دین توحید باشد و وزن جامعه بشر با وزن یک نفر موحد مساوی (بلکه بالاتر است). (پایان) وَ لَکُم فِی القِصاصِ حَیاةٌ یا أُولِی الأَلبابِ لَعَلَّکُم تَتَّقُونَ در اینکه مبارک آیه یک عالم معنی مندرج است از حیث فصاحت و بلاغت بمرتبه‌ای است که بشهادت اهل لسان و علمای عربیت اینکه کلام فوق کلام بشری بشمار میرود، و نیز از جهت معنی بیک جمله مختصر سرّ حکم قصاص را بنیکوتر وجهی و شیرین‌تر بیانی اظهار نموده که بهمین آیه میتوان از تمام اعتراضاتی که در اینکه قانون خدایی تأسیس شده جواب داده شود.
قصاص اگر چه بظاهر اعدام حیات است لکن بچند جهت در واقع سبب و مؤید حیات میشود: اول وقتی که افراد دانستند که قانون بر اینکه مقرر شده که هر کس کسی را کشت بکیفر عملش وی را می‌کشند برای حفظ جان خود که طبیعی هر کسی است هیچ وقت پیرامون چنین عملی نمیگردد، و در ثانی کسی که بدون جهت برادر دینی و ملی خود را بکشد معلوم میشود آن یک آدم خون‌خوار مفسد جنایت‌کاری است و چنین کسی در جامعه بشری مثل یک عضو فاسدی ماند که اگر آن را قطع نکنند فساد آن بباقی اعضاء سرایت نموده و تمام اعضاء بدن را فاسد مینماید.
و دیگر اگر عفو و دیه فقط بدون قصاص تعیین شده بود ممکن بود در پاره‌ای از مردم فساد واقع گردد به اینکه نظر بحب انتقام بین اولیای دم و قاتل و کسان وی نزاع واقع گردد و کسان کشته شده در مقام انتقام بر آیند و عوض یک خون خونهایی ریخته شود و نفوسی از بین برود و کینه و عداوت دامنه وسیعی پیدا نماید و مدتهایی باقی ماند اینکه است که فهم بعضی از اسرار قصاص را نسبت میدهد بصاحبان عقل و متفرع میگرداند تقوی را بر قصاص نظر به اینکه بقصاص باقی افراد از جنایت‌کاری و آدم‌کشی خودداری مینمایند و برای حفظ جان خود چنین جنایتی نمینمایند.

صفحه : ۱۹۷

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۸۰ تا ۱۸۵]

اشاره

کُتِبَ عَلَیکُم إذا حَضَرَ أَحَدَکُمُ المَوتُ إِن تَرَکَ خَیراً الوَصِیَّةُ لِلوالِدَینِ وَ الأَقرَبِینَ بِالمَعرُوفِ حَقًّا عَلَی المُتَّقِینَ (۱۸۰) فَمَن بَدَّلَهُ بَعدَ ما سَمِعَهُ فَإِنَّما إِثمُهُ عَلَی الَّذِینَ یُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللّهَ سَمِیعٌ عَلِیمٌ (۱۸۱) فَمَن خافَ مِن مُوصٍ جَنَفاً أَو إِثماً فَأَصلَحَ بَینَهُم فَلا إِثمَ عَلَیهِ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۱۸۲) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُتِبَ عَلَیکُمُ الصِّیامُ کَما کُتِبَ عَلَی الَّذِینَ مِن قَبلِکُم لَعَلَّکُم تَتَّقُونَ (۱۸۳) أَیّاماً مَعدُوداتٍ فَمَن کانَ مِنکُم مَرِیضاً أَو عَلی سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِن أَیّامٍ أُخَرَ وَ عَلَی الَّذِینَ یُطِیقُونَهُ فِدیَةٌ طَعامُ مِسکِینٍ فَمَن تَطَوَّعَ خَیراً فَهُوَ خَیرٌ لَهُ وَ أَن تَصُومُوا خَیرٌ لَکُم إِن کُنتُم تَعلَمُونَ (۱۸۴)

شَهرُ رَمَضانَ الَّذِی أُنزِلَ فِیهِ القُرآنُ هُدیً لِلنّاسِ وَ بَیِّناتٍ مِنَ الهُدی وَ الفُرقانِ فَمَن شَهِدَ مِنکُمُ الشَّهرَ فَلیَصُمهُ وَ مَن کانَ مَرِیضاً أَو عَلی سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِن أَیّامٍ أُخَرَ یُرِیدُ اللّهُ بِکُمُ الیُسرَ وَ لا یُرِیدُ بِکُمُ العُسرَ وَ لِتُکمِلُوا العِدَّةَ وَ لِتُکَبِّرُوا اللّهَ عَلی ما هَداکُم وَ لَعَلَّکُم تَشکُرُونَ (۱۸۵)

ترجمه:

برای شما ثبت شده که وقتی یکی از شما را مرگ برسد اگر مالی باقی گذارده وصیت کند برای پدر و مادر و نزدیکان بطور شایستگی در عرف و اینکه کار سزاوار مقام پرهیزکاران است،

پس کسی که تبدیل نماید وصیت را پس از شنیدن گناه بر کسی است که بر خلاف وصیت عمل نماید بدرستی که خداوند شنوا و داناست،

و کسی که بترسد که از وصیت بوارث جفا و ستمی وارد شود و در مقام اصلاح آن بر آید گناهی بر آن نیست زیرا که خداوند آمرزنده و مهربان است،

ای کسانی که ایمان آورده‌اید نوشته شده و فرض گردیده برای شما روزه چنانچه برای کسانی که پیش از

صفحه : ۱۹۸

شما بودند (از امم سابقه) شاید شما پرهیزکار گردید،

روزهای معینی است برای روزه (ماه رمضان) پس کسی که از شما مریض باشد یا مسافر پس بهمان عدد از غیر رمضان روزه دارد و کسانی که طاقت روزه ندارند عوض هر روزی فدا دهند بقدری که یک نفر گرسنه سیر شود و کسی که بر نیکی بیفزاید (و بیش از یک گرسنه سیر کند) اینکه کار برای او بهتر است و روزه گرفتن بهتر است برای شما اگر فوائد روزه گرفتن را بدانید،

ماه رمضان آن ماهی است که قرآن در آن ماه فرود آمده برای هدایت بشر و راهنمایی خلق و برای امتیاز بین حق و باطل پس از شما کسی که مشاهده نماید ماه را بایست روزه بگیرد، پس کسی که مریض یا مسافر باشد بهمان عدد از غیر ماه رمضان روزه دارد خداوند برای شما خواسته آسانی را و نخواسته سختی و ناگواری را و باید تکمیل کنید عدد را (ماه رمضان را) و خدا را بعظمت و بزرگی یاد کنید بر اینکه شما را بدین اسلام هدایت نموده که شاید شما سپاس گزار باشید.

توضیح آیات

کُتِبَ عَلَیکُم إِذا حَضَرَ أَحَدَکُمُ المَوتُ ظاهرا از اینکه جمله «کتب علیکم» حکم لزومی بر می‌آید و دلالت دارد بر وجوب وصیت که هر کسی هنگام مردنش اگر مالی دارد بایستی وصیت کند و برای پدر و مادر و نزدیکان برای هر یک سهمی از مال خود معین نماید خصوصا بقرینه حَقًّا عَلَی المُتَّقِینَ که در آخر آیه ذکر شده لکن نظر بآیاتی که راجع بارث رسیده و ورثه معین شده جمع بین آیات اینطور میشود که نسبت بخویشاوندان حکم وجوبی برداشته میشود لکن استحباب آن بحال خود باقی میماند.

و بعضی از مفسرین گفته‌اند بقرینه قوله سبحانه حَقًّا عَلَی المُتَّقِینَ قطع نظر از جمع بین آیات استحباب استفاده میشود زیرا اگر وصیت حکم وجوبی بود بایستی بفرماید حقا علی المؤمنین یعنی چنین کاری برای مؤمنین محقق گردیده و چون مرتبه تقوی فوق مرتبه ایمان بشمار میرود اینکه است که متفرع گردانیده

صفحه : ۱۹۹

وصیت نمودن را بتقوی که لازمه آدم متقی اینکه است که هنگام مردنش وصیت نماید برای خویشاوندان خود و آنان را از مال خود محروم ننماید و لو اینکه برای او واجب نیست لکن تقوی مقتضی اینکه است که شخص با تقوی در هر عمل نیکی اقدام نماید.

و چقدر اخبار و احادیث در فضیلت وصیت وارد شده چنانچه از رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت کنند که فرموده

«من مات بغیر وصیهٔ مات میتهٔ الجاهلیهٔ»

و در حدیث دیگر فرموده «از شما کسی نخوابد مگر آنکه وصیت‌نامه وی زیر سرش باشد» و وصیت دو قسم است یکی وصیت و توصیه بحق چنانچه عمل بزرگان و دانشمندان چنین بوده که مخصوصا هنگام مردنشان اهل و اولاد و خویشاوندان خود را جمع می نمودند و آنها را توصیه بحق و درستکاری و تحصیل علم و عمل نیکو و ایمان و تقوی مینمودند، و دیگر وصیت بمال است، و در مقدار وصیت بمال نیز اخباری دارد که زیادتر از ثلث نباید وصیت نمود بلکه کمتر از ثلث نیز بهتر است، در حدیثی از رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که سعد مریض شد و حضرتش بعیادت او رفتند گفت یا رسول اللّه من مال بسیار دارم و وارث من فقط یک دختر است آیا تمام مال خود را وصیت کنم بدهند فرمود نه گفت دو برابر آن را بدهند فرمود نه، گفت نصف آن را فرمود نه گفت سه یک آن را فرمود آری و ثلث هم زیاد است، پس از آن فرمود اگر فرزندان خود را بخوبی گذاری بهتر از آنست که آنها را بفقر بگذاری که محتاج بدیگران باشند اینکه است که وصیت بر ثلث قرار گرفت بلکه از اینکه حدیث بر می‌آید که ثلث نیز زیاد است بهتر اینکه است که کمتر از ثلث نیز وصیت کند.

فَمَن بَدَّلَهُ بَعدَ ما سَمِعَهُ فَإِنَّما إِثمُهُ عَلَی الَّذِینَ یُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللّهَ سَمِیعٌ عَلِیمٌ کسی که تغییر دهد وصیت را بعد از آنکه استماع وصیت نمود پس چنین کسی گنه کار میگردد، ضمیر «اثمه ببدله» راجع است یعنی کسی که وصیت را تبدیل نمود و باقی ضمائر راجع بوصیت است.

از اینکه آیه معلوم میشود که عمل بوصیت واجب است بلکه از ظاهر آیه چنین

صفحه : ۲۰۰

بر می‌آید که عمل بوصیت واجب میشود برای هر کسی که استماع وصیت نماید اعم از وصی یا غیر وصی، لکن آیه بعد و آیات و اخبار دیگر تخصیص میدهد وجوب را بوصی و آن کسی که تعیین برای عمل بوصیت شده.

فَمَن خافَ مِن مُوصٍ جَنَفاً أَو إِثماً گويند در قرائت موص بين قراء اختلاف است إبن كثير و نافع و ابو عمر «من موص» قرائت كردهاند و از موصى يوصى ايصاء مأخوذ باشد و باقى قراء «من موص» بتشديد صاد قرائت نمودهاند بنا بر اينكه از وصى يوصى توصية مأخوذ باشد لكن معنى يكى است.

«جنفا» جنف بمعنى ميل و انحراف است يعنى كسى كه بترسد كه موصى و وصيت كننده در وصيت كردن انحراف از حق نموده.

فَأَصلَحَ بَينَهُم فَلا إِثمَ عَلَيهِ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ در جايى كه موصى از طريق حق و درستى در وصيت نمودن انحراف نموده پس در اصلاح نمودن آن گناهى نيست زيرا كه خداوند آمرزنده و مهربان است.

در تفسير قمى از صادق آل محمّد صلى اللّه عليه و آله و سلّم چنين روايت ميكند كه «هر گاه مردى وصيت نمود براى وصى جايز نيست وصيت را تغيير دهد مگر وقتى كه بغير طريق حق و بغير آنچه خداوند دستور فرموده وصيت كرده باشد و در وصيت مراعات جهت اعتدال ننموده و ظلم و تعدى بورثه نموده كه در چنين موقعى وصى را رسد كه وصيت را روى ميزان حق و درستى آورد مثل مردى كه وى را ورثهاى باشد و تمام مال خود را براى بعضى از ورثه قرار دهد و بعضى ديگر را از مال خود محروم گرداند در چنين موقعى وصى را رسد كه روى ميزان حق مال را تقسيم نمايد و همين است مقصود از قوله تعالى جَنَفاً أَو إِثماً زيرا كه جنف، ميل ببعضى ورثه است و «اثم» اينكه است كه امر كند بعمارت خانهاى ويران و گرفتن مسكر پس در چنين موقعى وصى را رسد كه بوصيت عمل نكند يا تغيير در آن دهد.

خلاصه از آيه بضميمه روايات چنين بر مىآيد كه اگر وصيت روى ميزان عدل

صفحه : ۲۰۱

بدون تعدى و انحراف از حق و بقدر ثلث يا كمتر واقع گرديد براى وصى لازم است كه بوصيت عمل نمايد لكن در جايى كه انحراف در وصيت واقع گرديده يا وصيت بامر نامشروعى شده باشد وصى را رسد كه بطريق شرع و قانون اسلام اصلاح نمايد.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيكُمُ الصِّيامُ خطاب بمؤمنين است كه اى كسانى كه ايمان آوردهايد براى شما نوشته شده و ثبت گرديده روزه.

از اينكه آيه چنين استفاده ميشود كه تكليف روزه اختصاص بمؤمنين دارد و شامل تمامى افراد بشر نميشود، و اصلا در اينكه آيا كفار مكلف بفروع ميباشند همان طورى كه مكلف باصول ميباشند يا نه بين دانشمندان گفتارى است بيشتر از مفسرين و فقها قائلند كه كفار همين طورى كه مكلف باصولند مكلف بفروع نيز ميباشند و اينكه آيه كه خطاب بمؤمنين نموده و حكم روزه را اختصاص بآنها داده نفى تكليف از كافرين نميكند زيرا كه مفهوم ندارد كه بآن نفى تكليف از غير مؤمنين كند همين قدر از حكم آنها راجع بروزه ساكت است و ببرهان در محل خود ثابت گرديده كه كفار هم مكلف باصول اسلامند و هم مكلف بفروع اسلام.

و اتفاقى بين تمام ملل اسلامى است كه رسول خاتم براى جن و انس رسول و پيمبر بوده نه فقط براى يك دستهاى كه گرويدهاند بدليل اينكه يك جا خطاب بعموم مردم نموده ميفرمايد يا أَيُّهَا النّاسُ يك جا خطاب بجن و انس مينمايد يا مَعشَرَ الجِنِّ وَ الإِنسِ يك جا خطاب را مخصوص بمؤمنين مينمايد (يا ايها المؤمنون) و اينجا كه تخصيص بمؤمنين مينمايد مثل اينكه است كه بفرمايد يا ايها المصدقون شما كه گرويدهايد و پيرو اسلام گرديدهايد داخل گرديد در ضيافتخانه ما (چنانچه از رسول اكرم است «ادعوكم الى ضيافة اللّه».

كُتِبَ عَلَيكُمُ الصِّيامُ بقانون عربيت صيام مصدر از باب ثلاثى مجرد است مثل قيام و در لغت بمعنى امساك

صفحه : ۲۰۲

است و در عرف شرع در امساك مخصوصى استعمال شده يعنى امساك در وقت معين باندازه معين از چيزهاى معين.

كَما كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِن قَبلِكُم از پيمبران و امم آنها، در تفسير مجمع البيان مينويسد در اينجا چند قول است:

۱- روزه‌اى كه بر ما واجب گردانيده تشبيه نموده بروزه‌اى كه بر امم پيش از ما واجب بوده و تشبيه از جهت وقت و عدد نيست بلكه از جهت اصل تشريع و وجوب روزه است. «ابى مسلم و جبائى» ۲- بر ما روزه ماه رمضان واجب شد چنانچه بر نصارى واجب بود و آنها ماه رمضان در هر وقت واقع بود در زمستان و تابستان روزه ميداشتند بعد روزه را تخصيص دادند بايام ربيع و در عدد زياد كردند. «شعبى و حسن» لَعَلَّكُم تَتَّقُونَ وجوب روزه براى اينكه است كه شايد شما متقى و پرهيزكار گرديد.

جبائى و بعضى ديگر از مفسرين گفته‌اند لَعَلَّكُم تَتَّقُونَ يعنى تا آنكه قلب شما رقيق و لطيف گردد و بتوانيد از معاصى خوددارى نمائيد.

و بروايت هشام بن حكم از امام صادق عليه السلام سؤال ميكند از حكمت روزه پاسخ فرموده «روزه واجب شد براى اينكه غنى و فقير يكسان باشند و اغنياء الم گرسنگى را بچشند و بفقير ترحم نمايند. «پايان» گويا خطاب بمؤمنين است كه براى شما نوشته شده امساك نمودن و خوددارى كردن از پيروى شهوات نفسانى كه در مدت معدودى جلو شهوات خود را بگيريد شايد باين وسيله داراى تقوى گرديد و با ملائكه علويين آشنا شويد زيرا اگر پرده طبيعت جلو نفس ناطقه بشر را نگيرد شأنيت آن را دارد كه از مرتبه طبيعت بالا رود و بمقام روحانيين واصل گردد.

و چنانچه بعضى از مفسرين گفته‌اند روزه سه درجه و سه مرتبه دارد: روزه عوام

صفحه : ۲۰۳

روزه خاص، روزه خاص الخاص، روزه عوام فقط امساك نمودن است در طول نهار با قصد معين و خوددارى نمودن از آنچه در شرع مطهر منع نموده و آن را مبطل روزه قرار داده، روزه خواص امساك نمودن از همان امور معين است باضافه از هر چه عمل آن منافى با تقوى است از ديدنيها و شنيدنيها و غير آن، و روزه خاص الخاص امساك مما سوى اللّه است يعنى خوددارى نمودن از همم دنى و افكار دنيوى و قلب خود را بازداشتن از هر چه غير خداست بالكلية از امور دنيا مگر اينكه تهيه و مقدمه براى انجام دادن امر دين و توشه آخرت باشد.

روزه زبان نگاه‌دارى آن است از دروغ، فحش، تهمت، غيبت و امثال اينها، روزه چشم خوددارى نمودن از نظر ناروا كردن بغير محارم و بآنچه ممنوع است نظر نمودن بآن، روزه گوش خوددارى نمودن از استماع آنچه نهى شده از غنا و غيبت و امثال آن، و روزه نفس عبارت از ترك آرزو و آمال دنيوى و ترك شهوات نفسانى است، روزه قلب تخليه آن است از محبت دنيا و زينت آن روزه روح تخليه آن است از آرزوى نعمتهاى اخروى، روزه سر قطع نظر نمودن بغير خدا يعنى باز داشتن روح و روان از آنچه غير اوست.

أَيّاماً مَعدُوداتٍ چون خداوند امت اسلامى را بامت وسط معرفى نموده آنجا كه فرموده لتكونوا أُمَّةً وَسَطاً اينكه است كه در مقررات و قوانين حد وسط را مراعات نموده كه نه مايل بطرف افراط باشد و نه مايل بطرف تفريط نه چنان در شهوات نفسانى فرو روند مثل حيوانات كه بجز خوردن و پيروى شهوات چيز ديگرى نميدانند و در نتيجه روح و روان خود را كدر و تاريك گردانند، و نه مثل مرتاضين كه بقدرى بر خود تنگ گيرند كه بدن را ضعيف و ناتوان گردانند هيچيك از اينكه دو طريق درست بنظر نمى‌آيد زيرا كه روح و بدن در هم تأثير كامل دارند اگر بدن ضعيف و ناتوان گردد و مريض شود بروح لطمه كلى وارد مى‌آيد، و نيز اگر روح فعاليت خود را انجام ندهد و خود را از اسارت شهوات آزاد ننمايد آن وقت روح كه حقيقت انسانى و سلطان بدن است ضعيف ميگردد

صفحه : ۲۰۴

و بر انجام دادن وظیفه خود دیگر قدرت ندارد.

حد وسط همان تعلیمات قرآنی است که در روزه‌های معینی مثل ماه رمضان روزه را فرض و واجب نموده که حد اقل امساک نمودن است از بعض چیزهای طبیعی در ایام معدودی مثل خوردن و آشامیدن و جماع نمودن و خودداری نمودن از پاره‌ای از چیزهای دیگر از آنچه در شرع منور در روزه ماه رمضان دستور فرموده و اینکه اندازه را حد وجوب قرار داده لکن زیاد بر اینکه را در روزه‌های دیگر خصوصا در ماه رجب و شعبان و ایام ذی الحجه روزه آن را مستحب گردانیده بلکه بهتر اینکه است که انسان در تمام اوقات در خوردن و آشامیدن و باقی حظوظات طبیعی باندازه‌ای جلو نفس خود را بگیرد تا آنکه صفای قلب پیدا کند و قدری از شهوات نفسانی وی کاهیده گردد.

«اندرون از طعام خالی دار تا در آن نور معرفت بینی

تهی از علم و معرفتی که پری از طعام تا بینی»

«سعدی» فَمَن کانَ مِنکُم مَرِیضاً أَو عَلی سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِن أَیّامٍ أُخَرَ چون در شریعت اسلام حفظ سلامتی بدن خیلی اهمیت دارد و بایستی چنین باشد زیرا که بدن مرکوب روح است و باید بار او را بمنزلی که برای وی مهیا شده برساند اگر انسان مریض و ناتوان باشد چگونه تواند در عبادت کوشش نماید و در تحصیل علم و معرفت برآید و بسعادت نائل گردد اینکه است که دستور رسیده کسی که مریض باشد بطوری که روزه اندک زیانی بوی رساند، یا در سفر باشد که در سفر مشقت روزه زیادتر است در اینکه دو موقع بایستی افطار نماید و در روزهای دیگر تلافی کند که هم از ضرر و مشقت محفوظ ماند و هم از فوائد روزه محروم نگردد.

وَ عَلَی الَّذِینَ یُطِیقُونَهُ فِدیَةٌ طَعامُ مِسکِینٍ بسیاری از مفسرین گویند ها در «یطیقونه» راجع بصوم است و چنین تفسیر کرده‌اند کسی که طاقت روزه را دارد مخیر است بین روزه داشتن یا فدیه دادن بمدی از طعام در

صفحه : ۲۰۵

ابتدای اسلام برای سهولت دستور اینطور بود، بعد از آن اینکه حکم نسخ گردید و روزه معین شد بقوله تعالی فَمَن شَهِدَ مِنکُمُ الشَّهرَ فَلیَصُمهُ و در تفسیر یطیقونه سه قول است:

۱- برای کسانی که طاقت روزه دارند مخیرند بین روزه گرفتن و فدیه دادن و روزه گرفتن بهتر است. «ابن عباس و شعبی» ۲- مقصود از آنهایی که طاقت ندارند زنهای حامله و شیرده و اشخاص پیر است پس از آن حکم نسبت بحامله و مرضعه نسخ گردید. «حسن و عطا» ۳- یطیقونه، کسی که طوری گردد که طاقت روزه نداشته باشد و بنا بر اینکه معنی آیه نسخ نشده.

و بعضی از اصحاب ما از امام صادق علیه السلام چنین روایت کرده که در معنی آیه که فرموده «کسانی که طاقت روزه دارند لکن برای پیری یا عطش یا شبه آن نتوانند روزه بگیرند عوض هر روزی بایستی یک مدی از طعام بدهند.

و نیز علی بن ابراهیم از صادق آل محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکند که فرموده وَ عَلَی الَّذِینَ یُطِیقُونَهُ فِدیَةٌ یعنی کسی که در ماه رمضان مریض شد و افطار کرد پس از آن وی را بهبودی حاصل گردید و ماه رمضان دیگر رسید و قضا نکرد بایستی قضای روزه را بگیرد و برای هر روزی مدّی از طعام تصدق نماید. «طبرسی» فَمَن تَطَوَّعَ خَیراً فَهُوَ خَیرٌ لَهُ وَ أَن تَصُومُوا خَیرٌ لَکُم با اینکه فدیه دادن و انفاق نمودن عمل خوبی است لکن روزه گرفتن بهتر است برای شما اگر فائده روزه داشتن و امساک کردن را

میدانستیـد اینکه حکم در موقعی بوده که مؤمنین مخیر بودند بین روزه گرفتن و فدیه دادن اما پس از آنکه حکم تخییر نسخ گردید و روزه گرفتن برای اشـخاص توانا تعیین گردیـد دیگر روا نیست روزه را تبـدیل نمود بانفاق و ظاهرا حکم تخییر مورد پیدا نمی‌کند زیرا برای آدم مکلف سالمی که مسافر نباشـد معین است روزه گرفتن و برای مریض و مسافر معین است افطار و فدیه دادن اگر قضـا نکنند مگر راجع بزن پیر و مرد پیر که ممکن است آیه را تخصیص دهیم در

صفحه : ۲۰۶

مورد آنها که اگر روزه برای آنها مشـقت‌آور باشد بتوانند عوض روزه هر روزی مدی از طعام انفاق نمایند و اگر با مشقت و ضعف پیری روزه بگیرند برای آنان بهتر است.

و ممکن است گفته شود اینکه جمله اخیر آیه در مقام تأسیس حکم نیست بلکه در مقام فضیلت روزه است که با اینکه انفاق و بذل مال عمل بسیار نیکی است روزه و امساک نمودن از مشتهیات نفسانی رجحان دارد بر بذل مال.

شَهرُ رَمَضانَ الَّذِی أُنزِلَ فِیهِ القُرآنُ هُدیً لِلنّاسِ وَ بَیِّناتٍ مِنَ الهُدی وَ الفُرقانِ اول بطور اجمال گوشـزد مؤمنین مینماید که حکم روزه برای شما تأسیس شده چنانچه بر پیمبران سابق برین و تابعین آنها نیز قانون روزه مقرر بوده. پس از اینکه در آیه اخیر تفصیل میدهد چگونگی روزه را که بایستی در چه اوقاتی روزه گرفت و وظائف روزه‌دار چیست.

اینکه است که مـدت روزه داشـتن را ماه رمضان مقرر میدارد و اشاره بفضـیلت اینکه ماه دارد قوله تعالی الَّذِی أُنزِلَ فِیهِ القُرآنُ نزول فرود آمدن چیزی را گویند که از مرتبه عالی تنزل نموده بمرتبه دانی و فرق است بین نزول و انزال که نزول فرود آمدن شـیء است دفعهٔ و انزال فرود آمدن شیء است بتدریج و راجع بفرود آمدن قرآن بهر دو قسم در کلام اللّه اشاره دارد مثل همین آیه و امثال آن دلالت دارد که قرآن دفعهٔ بر رسول اللّه فرود آمـده و در سوره اسـراء آیه ۱۰۶ فرموده وَ قُرآناً فَرَقناهُ لِتَقرَأَهُ عَلَی النّاسِ عَلی مُکثٍ وَ نَزَّلناهُ تَنزِیلًا که اینکه آیه دلالت دارد که قرآن بتدریـج نازل گردیده و بظاهر اینکه دو آیه با هم تنافی دارد و برای رفع تنافی بعضـی گفته‌انـد نظر ببعض روایـات قرآن اول در آسـمان دنیا نازل گردیـد و بعـد بتدریـج در مـدت بیست و سه سال آیه آیه فرود آمـده و بعضـی گفته‌اند مقصود از نزول قرآن آن اول آیه‌ای بود که در ماه رمضان نازل گردید نه تمام قرآن و ممکن است گفته شود قرآن در شب قدر یک دفعه بقلب مبارکش فرود آمده بدون واسـطه و بعد بتدریج هر وقتی در موقع خود بتوسط جبرئیل حضـرتش مأمور گردیـده که آیه آیه بر مردم تبلیغ نمایـد زیرا که عالم معنی و باطن عالم جمع است و عالم حس و ظاهر عالم تفرقه و جـدایی است پس گوئیم قرآن باعتبار حقیقت که از عالم ذکر حکیم است

صفحه : ۲۰۷

یـک دفعه بر قلب مبارک پیمبر اکرم صـلی اللّه علیه و آله و سلّم فرود آمـد در عالم ظاهر چون عالم تفرقه است باین اعتبار آیه آیه بتدریـج بر بـدن مبـارکش فرود آمـده پس بـاین اعتبـار آیـات بـا هم جمع میشود ماه مبارک رمضان ماهی است که قرآن که کتاب آسـمانی و کلاـم سـبحانی است از معـدن فیض رحمانی فرود آمـده و طریق هـدایت و سـعادت بشـر را بنیکوتر بیانی و ملیـح‌ترین و شیرین‌ترین گفتاری ارائه میدهـد چنین کتاب جامعی در اینکه ماه فرود آمـده و آن را قرآنش نامیده‌انـد نظر به اینکه جامع و منطوی تمامی دستورات و قوانین جامعه بشری است و فرقانش گویند نظر به اینکه جدا کننده بین حق و باطل است.

فَمَن شَهِدَ مِنکُمُ الشَّهرَ فَلیَصُمهُ پس از شـما کسـی که مـاه رمضـان را مشاهـده نمـوده یعنی بطور قطع و یقین دانست که داخـل مـاه رمضـان گردیـده موظف است که حتمـا روزه بگیرد و اینکه حکم عمومی قطعی است که تمام افراد بالغ عاقل سالم حاضـر در موقع مشاهده ماه بایستی روزه بگیرند مگر اشخاصـی که در اینکه آیه و آیات دیگر اسـتثناء گردیده‌اند و از حکم عموم خارج شده‌اند، وَ

مَن كـانَ مَرِيضاً أو عَلى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِن أَيّامٍ أَخَرَ و كسانى كه در اينكه آيه از حكم روزه خارج گرديده‌انـد عـده‌اى از افراد مكلفين ميباشند ۱- مريض است، ۲- مسافر، ۳- شيخ و شيخه و غير اينها كه از عموم خارج گرديده‌اند و فقهاء در كتب فقهيّه حدّ مرض را معين نموده‌اند كه آن مرضى كه افطار واجب مى‌گردد آن مرضى است كه بروزه داشتن بر شدت آن افزوده شود يا طولانى گردد يا اصـلا در مورد مرض واقع شود كه روزه باعث توليـد مرض شود كه در چنين مواردى بايستى بحكم قرآن افطار نمود و حـد سـفر و مسافر كه چه مسافرى و در چه سفرى بايست افطار نمود آن را نيز در كتب فقهيه فقهاء عنوان نموده‌اند و همچنين باقى افرادى كه از روزه معافند آن را نيز محدود نموده‌اند اينجا جاى بيان آن نيست.

صفحه : ۲۰۸

يُرِيدُ اللّهُ بِكُمُ اليُسرَ وَ لا يُرِيدُ بِكُمُ العُسرَ در عسر و يسر گويند ابو جعفر يزيد بن قعقاع در همه جاى قرآن سين را حركت داده عسر و يسر خوانده و باقى قراء سين را ساكن نموده‌اند.

وَ لِتُكمِلُوا العِدَّةَ بعضـى لتكملوا بتشديـد ميم قرائت كرده‌انـد و بـاقى بتخفيف ميم و بين علمـاى تفسير گفتگو است كه آيـا واو (و لتكملوا) كه واو عطف است عطف بكجاست و لام آن كه لام تعليل است متعلق بكجاست و غرض چيست (فراء) گفته كه لام متعلق بمحذوف است و در معنى چنين است كه اينكه حكم را مشروع نمودند براى آنكه عدد را تمام كنيد مثل اينكه خداوند در حكايت حضـرت موسى فرموده وَ كَذلِكَ نُرِى إِبراهِيمَ مَلَكُوتَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ لِيَكُونَ مِنَ المُوقِنِينَ يعنى بـابراهيم ملكوت آسـمان و زمين را نشان داديم براى اينكه از جمله يقين كنندگان باشد، و زجاج گفته «و لتكملوا» عطف بآيه جلو است و معنى آيه چنين است كه خداوند براى شـما آسانى اراده نموده و سـختى و زحمت اراده ننموده و اراده يسر و نفى عسر براى اينكه است كه كار براى شما آسان گردد و عـدد ماه را تمام بدانيد پس بنا بر معنى اول فعل متعلق بمحذوف است و بنا بر قول ثانى فعل متعلق بخود جمله است و نيز در اينكه مقصود از عدد چيست دو قول است:

۱- مقصود عدد ماه رمضان است.

۲- مقصود عدد ايامى است كه در مرض يا مسافرت افطار شده كه بايستى عدد را نگاه داشت تا قضاء كنيد.

وَ لِتُكَبِّرُوا اللّهَ عَلى ما هَداكُم وَ لَعَلَّكُم تَشكُرُونَ در اينجا نيز دو قول گفته‌اند قولى اينكه است كه براى اينكه خداوند شـما را هدايت نموده بدين اسـلام و موفق گردانيده شـما را بروزه گرفتن كه صـفاى قلب شما در آن است بايستى خدا را بعظمت و جلال و بزرگى ستايش نمائيد.

قول ديگر مقصود از «وَ لِتُكَبِّرُوا اللّهَ» تكبير نماز عيد است كه در روز عيد بگويند

صفحه : ۲۰۹

«اللّه اكبر اللّه اكبر لا اله الا اللّه و اللّه اكبر و للّه الحمد على ما هدانا و له الشكر على ما اولانا».

بزرگوار خـداى رحمن و رحيمى كه مكرر در كتـاب كريم بتوسـط پيمبر رحمت خود اعلاـن مينمايـد كه من نسبت ببنـدگان خود رءوف و مهربانم اگر حكمى ميكنم براى سـعادت آنان است اگر منعى ميكنم براى رفع ضرر ايشان است در جايى گويد ما يُرِيدُ اللّهُ لِيَجعَلَ عَلَيكُم مِن حَرَجٍ وَ لكِن يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُم وَ لِيُتِمَّ نِعمَتَهُ عَلَيكُم لَعَلَّكُم تَشكُرُونَ«۱» سوره مائده آيه ۹ وَ مَا اللّهُ يُرِيدُ ظُلماً لِلعِبادِ يُرِيدُ اللّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُم وَ يَهدِيَكُم سُنَنَ الَّذِينَ مِن قَبلِكُم وَ يَتُوبَ عَلَيكُم«۲» سوره نساء آيه ۳۱.

آرى عـالم خلقت و تمـامى موجودات كه گـل سرسـبد آن وجود انسـانى است جز ظهور رحمت حق تعالى چيز ديگرى نيست عالم وجود همـان تظـاهرات فيض منبسط سـبحانى و نمايش رحمت واسـعه صـمدانى است فَانظُر إِلى آثارِ رَحمَتِ اللّهِ كَيفَ يُحيِ الأَرضَ

بَعدَ مَوتِها آثار شیء بعینه ظهور وی است و وجود موجودات بعینه فیض حق تعالی و ظهور رحمت اوست.

خلاصه- در فضیلت ماه رمضان از طرف پیمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمه طاهرین بقدری اخبار و احادیث رسیده که زبان عاجز از گفتار و قلم قاصر از بیان است چنانچه گفته‌اند اینکه ماه ماه قرآن و ماه ایمان است و ماهی است که قبول میشود در آن صدقات و نازل میگردد در آن برکات و گفته‌اند ماه رمضان در ماهها مثل قلب است در بدن و مثل انبیاء ماند در بین مردم.

بروایت سلمان فارسی چون روز آخر شعبان شد رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم خطبه‌ای مشتمل بر حمد و ثنای الهی انشاء فرمود پس خطاب بمردم نمود که ایها النّاس بر شما

---

(۱) خدا اراده نکرده که شما را بمشقت و زحمت اندازد لکن مراد او اینکه است که شما را طاهر گرداند (و اراده ننموده ظلم و تعدی نماید ببندگان خود)

(۲) خدا میخواهد برای شما بیان کند (آنچه را که خیر و سعادت شما در آن است) و راه نمایی کند شما را بسنن و طریق کسانی که پیش از شما بودند و توبه شما را بپذیرد.

صفحه : ۲۱۰

وارد شد بزرگ ماهی ماه مبارک رمضان ماهی است که در آن شبی است که بهتر از هزار ماهست ای مردم چه ماه بزرگی بر شما سایه افکنده بزرگ ماهی است که خداوند روزه‌اش را واجب و نماز شبش را مستحب گردانیده تا آنجا که میفرماید ماهی است که اولش رحمت و وسطش مغفرت و آخرش آزادی از آتش جهنم است تا آخر حدیث که مفصل است.

صفحه : ۲۱۱

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۸۶ تا ۱۸۹]

اشاره

وَ إِذا سَأَلَکَ عِبادِی عَنِّی فَإِنِّی قَرِیبٌ أُجِیبُ دَعوَةَ الدّاعِ إِذا دَعانِ فَلیَستَجِیبُوا لِی وَ لیُؤمِنُوا بِی لَعَلَّهُم یَرشُدُونَ (۱۸۶) أُحِلَّ لَکُم لَیلَةَ الصِّیامِ الرَّفَثُ إِلی نِسائِکُم هُنَّ لِباسٌ لَکُم وَ أَنتُم لِباسٌ لَهُنَّ عَلِمَ اللّهُ أَنَّکُم کُنتُم تَختانُونَ أَنفُسَکُم فَتابَ عَلَیکُم وَ عَفا عَنکُم فَالآنَ باشِرُوهُنَّ وَ ابتَغُوا ما کَتَبَ اللّهُ لَکُم وَ کُلُوا وَ اشرَبُوا حَتّی یَتَبَیَّنَ لَکُمُ الخَیطُ الأَبیَضُ مِنَ الخَیطِ الأَسوَدِ مِنَ الفَجرِ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّیامَ إِلَی اللَّیلِ وَ لا تُباشِرُوهُنَّ وَ أَنتُم عاکِفُونَ فِی المَساجِدِ تِلکَ حُدُودُ اللّهِ فَلا تَقرَبُوها کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللّهُ آیاتِهِ لِلنّاسِ لَعَلَّهُم یَتَّقُونَ (۱۸۷) وَ لا تَأکُلُوا أَموالَکُم بَینَکُم بِالباطِلِ وَ تُدلُوا بِها إِلَی الحُکّامِ لِتَأکُلُوا فَرِیقاً مِن أَموالِ النّاسِ بِالإِثمِ وَ أَنتُم تَعلَمُونَ (۱۸۸) یَسئَلُونَکَ عَنِ الأَهِلَّةِ قُل هِیَ مَواقِیتُ لِلنّاسِ وَ الحَجِّ وَ لَیسَ البِرُّ بِأَن تَأتُوا البُیُوتَ مِن ظُهُورِها وَ لکِنَّ البِرَّ مَنِ اتَّقی وَ أتُوا البُیُوتَ مِن أَبوابِها وَ اتَّقُوا اللّهَ لَعَلَّکُم تُفلِحُونَ (۱۸۹)

ترجمه:

و هر گاه سؤال کنند از تو بنده‌گان من از من بدانند که من نزدیکم و اجابت میکنم دعوت هر کسی که مرا بخواند پس باید دعوت مرا اجابت نمایند و هر آینه باید ایمان آورند بمن شاید براه سعادت ارشاد یابند،

برای شما مسلمانان حلال گردید که در شبهای روزه نزدیکی کنید با زنهای خود آنها بمنزله لباسند برای شما و شما نیز بمنزله لباسید برای آنها و چون خدا میدانست که نفسهای شما خیانتکار است (و اگر غیر از اینکه باشد در گناه می‌افتید) پس از شما پذیرفت و در گذشت و حکم نمود که مباشرت نمائید با زنهای خود و پیروی کنید آنچه را که خداوند برای شما

صفحه : ۲۱۲

نوشته و حکم نموده (و در شب ماه رمضان) بخورید و بیاشامید تا وقتی که برای شما ظاهر و هویدا گردد خط سفیدی (فجر صادق) از خط سیاهی شب پس از آن روزه را بپایان رسانید تا شب و نیز باید مباشرت با زنهای خود نکنید در حالی که در مسجد معتکف باشید و اینکه احکامی که گفته شد حدود خدا است البته خلاف نورزید و بمخالفت نزدیک نگردید اینچنین خداوند ظاهر میگرداند آیات احکام خود را که شاید شما پرهیزکار گردید

مال یکدیگر را بباطل نخورید و کار را بمحاکمه قاضیان (جور) نیافکنید تا اینکه بعضی از شما مالهای مردم را بناحق نخورید در صورتی که شما میدانید (که اینکه عمل گناه است و روا نیست،)

ای پیغمبر از تو سؤال میکنند که سبب بدر و هلال شدن ماه چیست بگو که در آن نشانی وقتهاست برای عبادت و حج و معاملات مردم و نیکی اینکه نیست از پشت خانه داخل گردید بلکه نیکی اینکه است که تقوی و پرهیزکار باشید و هر کاری را از راه آن و درب آن وارد گردید و از خدا بترسید و تقوی پیشه خود نمائید شاید رستگار گردید.

توضیح آیات

اشاره

وَ إِذا سَأَلَكَ عِبادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ بروایت عبد اللّه عباس شأن نزول آیه چنین است که یهودیان گفتند یا محمّد از اینجا تا آسمان پانصد سال راه است و هر آسمانی تا آسمان دیگر پانصد سال راه است پس خدا چگونه دعای ما را میشنود اینکه بود که خدای تعالی اینکه آیه را فرستاد که من نزدیکم و بعد مکانی ندارم.

و نیز بروایت حسن بصری سبب نزول آیه چنین بود که مردی آمد و گفت یا رسول اللّه آیا پروردگار ما نزدیک است که با او مناجات کنیم و او را آهسته بخوانیم یا دور است که بآواز بلندش بخوانیم ای...Ù… آیه فرود آمد و گفت ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم وقتی بندگان من از تو سؤال کنند از من بگو بایشان که من نزدیکم و اجابت میکنم دعوت هر دعوت کننده‌ای را.

صفحه : ۲۱۳

و چنانچه معلوم و مبرهن است نخستین از شرائط ایمان اینکه است که از طریق برهان قطعی دانسته شود که خداوند مجرد از مادّه و مادیات و منزه از جسم و جسمانیات است تا اینکه قرب و بعد مکانی در باره او صدق کند زیرا که مکان داشتن از لوازم مادیات است موجود مجرد قرب و بعد مکانی ندارد پس نزدیک بودن او نه از حیث مکان است بلکه از جهت احاطه علمی و قیومیت اوست چنانچه فرمود هُوَ مَعَكُم أَينَ‌ما كُنتُم که اینکه معیت قیومیت است که قوام تمام موجودات بقیومیت اوست که فرموده (هو اقرب الیکم من حبل الورید) که من نزدیکترم بشما از رگ گردن شما در تفسیر تنطاوی راجع بچگونگی حق تعالی نسبت بهر کس بیانی دارد خلاصه آن را ترجمه میکنم:

چنين گويـد نظر كن بهيكـل و جسم خودت بـبين چگونه دسـتت بقوه لامـسه مواد صـلبه را لمس ميكنـد و زبـان تو بقوه ذائقه اجزاء لطيفى كه در ماده است ميچشـد و دماغ تو بقوه شامه اجزاء لطيفى كه از ماديات پراكنده شده و آن اجزايى است لطيف‌تر از اجزايى كه بذائقه دركـ ميشود استشـمام مينمايد و گوش تو بقوه سامعه امواج هوا كه از فشـردگى اجسام پديد مى گردد ميشـنود و چشم تو بقوه باصـره نظر ميكند بنور كه لطيف‌تر از ماده بلكه اصل ماده و تكون ماده از نور است و نظر كن بعقل خود كه بالاترين مشاعر تو است كه مـا فوق مـاده را ادراكـ مينمايـد و مـا فوق مـاده آن عـالم الهى روحـانى است و ارواح ما متصل بعالم روحانى است اتصال عقلى نه حسـى، معنوى نه جسـمانى، و چنـانچه هر حـاسه‌اى متصل ميگردد بآنچه حس نموده باتصالى كه مناسب اوست مثل لمس، شم، بصـر، همين طـور نفـوس متصـل ميگردد بعـالم روحى اعلى وَ أَنَّ إِلى رَبِّكَ الْمُنْتَهى اينكه است معنى قـوله تعـالى وَ إِذا سَأَلَكَ عِبـادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ پس مقصود قرب معنوى است نه حسـى و خداونـد منزه و مقـدس است از مـادّه متعالى است از نور و همين است سر قوله تعالى قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي و

قوله عليه السلام «من عرف نفسه فقد عرف ربه»

پس عقول مـا نسبت بعوالم روحى الهى بمنزله چشم است از نور و بمنزله گوش است نسـبت بمسـموعات و بمنزله حـاسه شم اسـت نسبت بمسموعات و لكن

صفحه : ۲۱۴

چون اكثر مردم در طبيعيـات فرو رفته‌انـد و مـاده بر آنهـا احـاطه نموده اينست كه در بسـيارى اوقات معلوماتى از جانب خـدا بر آنها افـاضه ميگردد لكن معلومـات آنها مخلوط ميگردد باوهام، و عقل و منطق ميزان قرار داده شـده كه حق از باطل جـدا شود و صـحيح نيست اجـابت مگر وقتى كه قلب توجه كامل نمايـد بحق و نيز مشـروط باين است كه بين سائل و مطلوبش مناسـبت باشـد و اگر بين طـالب و مطلوبش مناسـبتى باشـد و توجه كنـد بقلبش توجه تـام پس از آن بطريق عقـل در مقام عمل بر آيـد البته مطلوبش را ميابد چنانچه حق تعالى فرموده أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذا دَعاهُ وَ يَكْشِفُ السُّوءَ «پايان» و از بعضى عرفا است كه قرب و بعد چهار مرتبه دارد لكن عقـل بيشـتر از سه مرتبه آن را نتوانـد فهم كنـد قرب زمـانى، قرب مكـانى، قرب عقلى، قرب مكـانى مثـل اينكه گـوئيم قمر بما نزديكتر است از مشترى زيرا كه قمر در آسـمان اول است و مشترى در آسمان ششم قرب زمانى مثل اينكه گوئيم مصطفى صلى اللّه عليه و آله و سلّم بما نزديكتر است از عيسى قرب عقلى مثل اينكه گوئيم علماى امت نزديكترند بحضرت رسول صلى اللّه عليه و آله و سلّم از بنى اميه و لو آنكه بنى اميه از جهت زمان و مكان نزديكـ‌تر بودند به پيغمبر اكرم صـلى اللّه عليه و آله و سلّم و اينكه قسم از بعـد و قرب اوصـاف ملكوت بود امـا قرب آفريـدگار تعـالى شـأنه بهر موجودى و سـر وَ هُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ ما كُنْتُمْ جز عارف صاحب بصـيرت ندانـد و اينكه مرتبه چهـارم قرب است و اينكه است كه از حسـين حلاج نقل ميكننـد كه در وقت صـلاة ميگفت «الهم انت المتجلى من كل و المتخلى عن كل جهة» و چون جلالت اينكه قرب بر عارف سايه افكند از مضيق زمان و منجنيق مكان بيرون رفتن از خواص اينطور است و تـا شـخص از زمـان و مكـان بيرون نشود طيران او بـازل منصور نگردد و اينجـا بـدايت عالم لا زمان را ازل گويند يا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَ الْإِنْسِ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطارِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ فَانْفُذُوا لا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطانٍ«۱» سوره الرحمن آيه ۳۳.

---

(۱) اى جماعت جن و بشر اگر توانا هستيد كه عروج كنيد باطراف آسمانها و زمين عروج كنيد لكن نتوانيد مگر وقتى كه سلطنت و استيلايى پيدا نمائيد. شايد مقصود از نفوذ عروج روحانى باشد. [.....]

صفحه : ۲۱۵

و همچنین در ادراک طی زمان و سرّ قیامت و حشر اجساد و ادراک حقایق و کمال نشاء ثانیه و کمال ایمان بطور نبوت و اعتراف بعجز ادراک غوامض معارف و فهم سایر رموز و اشارات انبیاء از خواص اینکه طور است و همچنین ظهور سلطان عشق و عزت و عزلت و خلوات و مرارات در وصال و فراق از خواص اینکه طور است.

«عقل در کوی عشق ره نبرد تو از اینکه کور چشم چشم مدار»

و اینکه مرتبه از خواص آدمیان است ملائکه را از آن نصیبی نیست چه خطاب یحبهم و یحبونه بانسان است.

«اینکه راه طریقت نه بپای عقلست

خاک قدم عشق ورای عقلست»

«سرّی که فرشته زان بیخبر است ای احمق بی‌عقل چه جای عقلست»

راه عقل و علم تا لب دریای عشق بیش نیست بعد از آن حیرت و بی‌نشانی است

«کس می ندهد ز تو نشانی اینکه است نشان بی‌نشانی»

عجائب اینطور را نهایت نیست و احوال آن جز بسلوک معلوم نگردد و سلوک را غالبا بحکم اجراء ازل شرط جذبه است نه آنکه علی القطع هر که طلب کند بیابد یا هر که سلوک کند بمقصود رسد.

«غواصان را اگر چه سیمی نبود در هر قدمی در یتیمی نبود»

«در عمر بنا در آن چنانی افتد

وان دولت هر سیه کلیمی نبود»

«پایان» أُجِیبـهدَعوَةَ الدّاعِ إِذا دَعانِ فَلیَستَجِیبُوا لِی وَ لیُؤمِنُوا بِی لَعَلَّهُم یَرشُدُونَ بعضی از علمای تفسیر گفته‌اند از اینکه آیه هفت نکته توان استخراج نمود:

۱- اساس اینکه آیه و جملات آن بصیغه فعل متکلم بنا شده مثل «عن عبادی، اجیب، فلیستجیبوا لی، و لیؤمنوا بی» و اینکه طور کلام دلالت دارد بر کمال عنایت.

۲- اینکه فرموده عبادی و نفرموده «النّاس» و آنچه شبیه بآن است که آنهم دلالت بر مزید عنایت دارد.

۳- حذف واسطه در جواب زیرا که روی قاعده بایستی کلام چنین باشد «که

صفحه : ۲۱۶

وقتی از تو از من سؤال میکنند بگو من نزدیکم و نیاوردن کلمه «قال» نیز مزید عنایت را میرساند.

۴- کلام را مؤکد نموده «بان» که محققا من اجابت میکنم.

۵- عبادی صفت عبد است که دلالت واضح دارد بر ثبوت قرب و دوام آن.

۶- فلیستجیبوا لی فعل مضارع و برای دوام فعل و تجدد آرند و چنین میرساند که هر وقت خدا را بخوانید اجابت مینماید.

۷- مقید نموده اجابت را بزمان خواندن و دعا کردن بقوله إِذا دَعانِ یعنی هر وقت بنده من مرا بخواند اجابت میکنم او را اینکه جمله دلالت واضح دارد که دعا کردن و اجابت نمودن حق تعالی مشروط بشرطی و مقید بزمانی و مکانی و شخص معینی نیست هر کس که از طریق بندگی و عبودیت خدا را بخواند دعای وی مقرون باجابت است.

پس اینکه هفت نکته در آیه اهمیت در دعا و عموم اجابت را میرساند. «پایان»

راجع بدعاء و طلب کردن حوائج ممکن است سؤالاتی پیش آید

۱- دلیل بر مشروعیت دعا چیست. ۲- چه حکمت و فائده بر دعا مرتب میگردد. ۳- آنچه قلم تقدیر بر آن جاری گشته واقع خواهد شد و قضای الهی تغییرپذیر نیست پس دعا کردن و طلب نمودن لغو و بی‌فائده است ۴- وعده خدایی تخلف ندارد که فرموده ادعُونِی أَستَجِب لَکُم پس علت چیست که در بسیاری اوقات در دعاء اثر اجابت پدید نمیگردد. ۵- آنچه واقع شده و میشود خواه موافق میل انسان باشد یا نباشد از روی حکمت و نظام عالم و مصلحت خصوصی انجام میگیرد بلکه آنچه قلم تقدیر بر آن جاری گردیده و در لوح محفوظ ثبت شده واقع است و تخلف پذیر نمیباشد پس معقول نیست که ما مأمور گردیم که بر خلاف آنچه حکمت بر آن جاری شده که بالاخره بر ضرر خودمان تمام میشود از روی نفهمیدگی و ندانستگی از خدا بطلبیم.

صفحه : ۲۱۷

پاسخ سؤال اول

دلیل بر مشروعیت دعا از آیات قرآنی و احادیث بسیار است بطوری که از متواترات بشمار میرود مثل همین آیه که در مقام توضیح آن میباشیم و قوله تعالی ادعُونِی أَستَجِب لَکُم سوره مؤمن آیه ۶۱. قُلِ ادعُوا اللّهَ أَوِ ادعُوا الرَّحمنَ أَیًّا ما تَدعُوا ادعُوا رَبَّکُم تَضَرُّعاً وَ خُفیَةً إِنَّهُ لا یُحِبُّ المُعتَدِینَ سوره اعراف آیه ۵۳ قُل ما یَعبَؤُا بِکُم رَبِّی لَو لا دُعاؤُکُم سوره فرقان آیه ۷۷ و غیر اینها از آیات دیگر که امر مینماید بدعا.

و اخبار در اینکه خصوص از طرف سنی و شیعه بسیار رسیده در کتاب کافی زراره از امام محمّد باقر علیه السلام چنین روایت می‌کند که «آنجایی که خدای عز و جل میفرماید إِنَّ الَّذِینَ یَستَکبِرُونَ عَن عِبادَتِی سَیَدخُلُونَ جَهَنَّمَ داخِرِینَ مقصود از عبادت در اینجا دعاء است.

و نیز در کافی است که شخصی از امام محمّد باقر علیه السلام سؤال میکند چه عبادتی بهتر است فرمود «نیست چیزی نزد حق تعالی بهتر از اینکه از او سؤال شود از آنچه نزد اوست و مبغوض‌ترین مردم نزد حق تعالی کسی است که تکبر کند و از خدا چیزی سؤال نکند» و غیر اینها از اخبار و احادیث در فضیلت دعا و طلب حوائج از قاضی الحاجات بسیار است که برای اختصار بناچار از تفصیل آن خودداری نمودیم.

پاسخ سؤال دوم

نتیجه دعـاء و آثـاری که بر دعا مترتب میگردد بسیار است و از آیات قرآنی توان بعضـی از خواص و آثار آن را بـدست آورد مثل اینکه اجابت را مقرون بـدعاء نموده ادعُونِی أَستَجِب لَکُم وقتی اجابت میشویـد که مرا بخوانیـد، و دیگر قرب بحق تعالی و نزدیکی بمقام قدس احدی را بر دعا متفرع گردانیده إِذا سَأَلَکَ عِبادِی عَنِّی فَإِنِّی قَرِیبٌ أُجِیبُ دَعوَةَ الدّاعِ إِذا دَعانِ.

لکن در اینجا نکته‌ای بنظر میرسد آنجا که فرموده من اجابت میکنم دعوت خواننده را وقتی که مرا بخواند یعنی وقتی که خواننده از روی حقیقت و شناسایی مرا بخواند

صفحه : ۲۱۸

دیلمی در ارشاد القلوب از امیر المؤمنین علیه السلام چنین روایت میکند که استجابت دعا مشروط بچهار شرط است: اول- احضار نیت یعنی هنگـام دعـا تـوجه بحق تعـالی نمایـد. دوم- اخلاـص و پـاکی سریره. سوم- معرفت مسئول که آن کسـی را که میخوانید بشناسید. چهارم- انصاف در مسئلت یعنی در طلب از حد خود زیاده‌روی ننمائید.

و از اینکه حـدیث و کلمه اذا دعـان چنین بر می‌آیـد که هر کس معرفتش بمقام الوهیت کامل‌تر و توجهش بحق تعالی بیشتر اجابت دعایش سریعتر است.

آری عـدیم المعرفـهٔ داعی حق نیست تـا اینکه دعوتش متضـمن اجـابت باشـد و نیز هنگـام دعا متوجه بخـدا نیست بلکه بهمان صور خیـالی خود توجه دارد و گمـان میکنـد خـدا را میخوانـد و اینکه فرموده ادعونی یعنی مرا بخوانیـد تـا اجـابت کنم و کسـی که او را نشناسد چگونه ممکن است او را بخوانـد هرگز ممکن نیست، مگر اینکه داخـل در مضـطرین گردد که خداونـد وعـده اجابت بآنها داده أَمَّن یُجِیبُ المُضطَرَّ إِذا دَعاهُ وَ یَکشِفُ السُّوءَ که ممکن است اضطرار سبب اجابت گردد و شاید مقصود از قوله علیه السلام در روایـت دیلمی (انصـاف در مسئلت) اینکه باشـد که بـایست داعی در آنچه طلب میکنـد منـاسب حـالش باشـد و بین او و مطلـوبش ارتبـاطی موجود باشـد و چیز بی‌مناسـبتی که بـا نظام وجود شخصـی وی یا نظام کلیه عالم منافی باشـد طلب ننمایـد که البته باجابت مقرون نخواهـد شـد مثل اینکه بدون تحصـیل دعا کند از علمای نمره اول گردد، یا بدون تجربه و عمل بخواهد مخترع شود یا بدون بذر پاشیدن و اعمال کشاورزی بخواهد حاصلی بدست آرد و امثال اینها از آنچه مخالف نظام عالم بشمار آید.

و پاسخ اعتراض که وقتی اسباب موجود شد دیگر حاجت بدعاء نیست بدون دعا و طلب نیز مسببات متفرع بر اسباب میگردد.

گوئیم اینکه هایی که گمان میکنی اسـبابند در واقع معدات و شـرائطی بیش نیسـتند که حکمت الهی اقتضاء نموده که پس از فراهم شدن اینکه وسائل اثر بر آن مترتب گردد، سبب حقیقی برای ایجاد هر چیزی اراده و مشیت حق تعالی است چنانچه مکرر دیده شده بذر پاشیده میشود و آنچه بایستی در اعمال کشاورزی اعمال بشود بخوبی انجام

صفحه : ۲۱۹

داده میشود لکن آن طوری که انتظـار میرود حاصـل بـدست نمی‌آیـد، و نیز میـبینیم البته هر کس طـالب معلومـاتی گردیـد و دنبـال تحصیل آن رفت مقصودش رسیدن بمرتبه عالی آن است و شاید بین هزاران طلبه یکی بمقصود نائل گردد.

پس برای کسـی که انـدازه‌ای در اوضاع عالم تـدبر نماید بخوبی معلوم و واضح می گردد که جزء اخیر علت تامّه که در واقع سـبب حقیقی پیـدایش موجودات است همـان مشیت ازلی است و نتیجه دعا اگر بآنطوری که بایست با شـرائطش واقع گردد برای حصول همان تعلق اراده الهی است که در بعضی امور حصول مطلوب مشروط بطلب است و فائده دعا منحصر ببرآمدن حاجت نیست.

دعـاء یکی از عبـادات بلکه از بالاـترین طاعـات بشـمار میرود اصـلا نمـاز که اینقـدر در لسـان شارع اهمیت دارد همان دعاء است با شرائط و آداب و هیآت مخصوصـی که باعتبار اینکه خصوصـیات وضع ثانوی پیـدا نموده، و اگر در دعا هیـچ فائـده‌ای متصور نبود

مگر آنکه داعی داخل در سائلین محسوب میگردیـد در اهمیت دعا کافی بود چه جای آنکه چنانچه از آیات و اخبار برمی‌آیـد بنده در اثر دعـا مورد نظر رحمـت الهی و الطـاف ربـوبی واقع میگردد خطـاب برسـول اکرم (ص) است قُل مـا یَعبَؤُا بِکُم رَبِّی لَو لا دُعاؤُکُم«۱» و شاید یکی از اسرار مبتلی شدن انبیاء و اولیاء بمصیبات همین باشد که از خدا سؤال نمایند و از سائلین محسوب گردند و باین واسطه مزید بر قرب آنان گردد.

پاسخ سؤال سوم

که گویند آنچه قلم تقدیر بر آن جاری شده واقع خواهد گردید و قضای الهی تغییرپذیر نیست، گوئیم آری آن قضایی که تغییرپذیر نیست قضـای حتمی است نه معلقی زیرا نظر بآیـات و اخبـار بسـیار قضای الهی دو قسم است یکی قضای حتمی که البته واقع خواهد شـد، و دیگر قضای معلقی که مشـروط باموری است که بـدون آن تحقق نپـذیرد مثل اینکه چنین تقـدیر شـده که فلانی اگر صـدقه بدهد یا صـله رحم کند فلان مرض و بلاء از وی رفع میگردد و اگر نکند مبتلی گردد مثل اینکه در نظام عالم چنین مقرر شده کسی که مریض شد اگر معالجه کرد شفا می‌یابد و نیز کسی که دنبال کسب و کار رفت

---

(۱) خطاب بپیغمبر اکرم است (بگو بمردم اگر دعای شما نبود پروردگار من بشما اعتنایی نداشت)

صفحه : ۲۲۰

ربـح میبرد و کسـی که تنبلی کرد زیـان میبرد و نـاموس خلقت بر اینکه منوال قرار گرفته که مسـببات را معلق بر اسـباب نموده یعنی برای هر چیزی سـببی است که بـایستی در حصول مطلوب مراعـات آن گردد خلاصه دعاء یکی از اسـبابی بشـمار آیـد که برآمـدن حاجت در جایی که مشیت حتمی الهی بر خلاف آن حکمفرما نباشد مترتب بر آن میگردد.

و اخبار و احادیث بسـیاری نیز در اینکه خصوص رسیده در کتاب کافی از صادق آل محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکند که بمیسر فرمود «ای میسـر دعاء کن و نگو کار گذشـته و آنچه باید بشود تقدیر شده و میشود، نزد خدای تعالی منزلتی است که کسـی بآن نمیرسد مگر بسـئوال و کسی که دهن خود را ببندد و طلب نکند چیزی بوی عطا نمیشود ای میسر نیست دری که زده شود مگر اینکه باز میشود.»

و نیز ممکن نیست حکیم مطلق امر نمایـد بچیزی که فائـده‌ای بر آن مترتب نخواهـد شـد پس از همان امر بدعاء و وعده اجابت توان استفاده نمود که بعضی از امور معلق بدعا و طلب است.

پاسخ سؤال چهارم

آری چنین است وعده الهی تخلف‌پذیر نیست هر کس او را بخواند وی را می پذیرد و مینوازد یعنی وقتی انسان روی دل بطرف حق آورد و دست نیازمندی بدامن کرم او زند بکلی وی را مأیوس نخواهد نمود، لکن اولا اجابت غیر از بر آمدن حاجت است، زیرا نظر بـدلالت آیـات و اخبار و قوله تعالی أَستَجِب مقصود از اسـتجابت اینکه است که وقتی بنـده روی دل بسوی بی‌نیاز مطلق گردانیـد و بزبـان نیازمنـدی از وی طلب نمـود او نیز بلطف و کرم خداونـدیش او را میپـذیرد و جواب میدهـد، لکن عطـای مسـئول وی تفضـل دیگری است که منوط بمصلحت و حکمت است.

و ثانیا دعاء آداب و شرائطی دارد از انتخاب نمودن وقت و مکان و غذای حلال و غیر اینها که بسیار است و در کتب ادعیه ضبط نموده‌اند که کمتر کسی موفق میگردد بمراعات آن خلاصه شاید مقصود از امر بدعا و ترغیب و تحریص و تشویق بر آن توجه بحق

صفحه : ۲۲۱

تعالی و اقبال بسوی کرم و رحمت او باشد تا آنکه باین وسیله داعی حق بمقام قرب یزدی نائل گردد و از زلال آب معرفت و محبت او قطره‌ای بجگر خشک وی برسد و منزلت و مقامی نزد کردگار عالم پیدا نماید، زیرا دعاء عبارت از توجه بمعبود است و طلب حاجت متفرع بر اوست و اجابت از خواص و آثار آن بشمار میرود، و کسی که خدا را نشناسد چگونه ممکن است هنگام دعاء توجه باو داشته باشد تا آنکه او را بخواند و از او طلب کند و ملتجی بکرم او گردد.

و از جمله آثار دعا اینکه است که وقتی عارف با قلب تصفیه شده پاك از آلایش طبیعت که خالی باشد از کثافات نفسانی و اخلاقی و با عزم راسخ با تمام قوی و مشاعر رو کند بحق خداوند نیز رو میکند باو و قلب او را باز میگرداند و بوی قوت و شوکت و عظمتی افاضه مینماید که بر ما دون خود غالب میگردد آن وقت بآن قوت و شوکتی که خداوند بوی کرامت نموده در ما دون خود باذن حق تعالی تأثیر مینماید و بعضی از حوادث منقاد و مطیع و تحت اختیار وی باذن رب العالمین قرار می‌گیرند آن وقت ممکن است مستجاب الدعوه گردد و مأمول او در عین دعای او انجام گیرد.

لکن اینکه مقام و منزلت کسی را سزد که اولا در تمام اوقات هدف و نقطه‌نظر وی خدا باشد و از خلق منقطع گردیده و بتمام قوی و مشاعر بکرم او پیوسته باشد.

روایت از رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که

«ادعوا اللّه دعاء الغریق»

بخوانید خدا را در حالی که بکلی از غیر او مأیوس باشید و ثانیا «لا مؤثر فی الوجود را نصب العین خود نمائید».

و از اینجا پاسخ سؤال پنجم نیز داده میشود که فائده دعاء منحصر ببرآمدن حاجات نیست برآمدن حاجات یکی از آثار و نتایج دعاء بشمار میرود که هر جا حکمت و مصلحت باشد مسئول عنایت میگردد.

و البته مقصود اصلی از دعاء جذب منافع و رفع مضار است منتهی چون داعی از جهات مصلحت و ضرر مطلع نیست ممکن است طلب کند چیزی که بضرر وی تمام شود بگمان اینکه خیر اوست و چون خداوند مطلع و عالم بر عاقبت امور است در اثر دعای

صفحه : ۲۲۲

او آن خیری که حقیقتا مقصود اصلی وی بوده بوی عطا مینماید.

أُحِلَّ لَکُم لَیلَهَ الصِّیامِ الرَّفَثُ إِلی نِسائِکُم مفسرین در شأن نزول آیه چنین گویند که در ماه رمضان از اول شب تا بعد از نماز عشاء مؤمنین مرخص بودند در اکل و شرب و جماع و بعد از آن مأمور بودند که تا شب بعد از مفطرات امساك نمایند و از آنچه روزه را فاسد میگرداند خودداری کنند.

شبی از شبهای ماه رمضان یکی از صحابه که گویند او عمر بوده نماز خفتن با رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم کرد و بخانه رفت شهوتش غالب شد و با اینکه نهی داشت با حلال خود نزدیکی نمود، پس از آن پشیمان شد صبح آمد خدمت پیغمبر اکرم و گفت یا رسول اللّه من بشکایت اینکه نفس خطاکار نزد تو آمده‌ام و قضیه شب گذشته را بسمع مبارکش رسانید، جماعت دیگر نیز برخواستند و گفتند یا رسول اللّه بر ما نیز چنین اتفاق افتاده لکن شرم حضور مانع از اظهار گردید آیا در اینکه عمل رخصتی هست حضرتش در پاسخ فرمود رخصت بدست من نیست، پس از آن خداوند اینکه آیه را فرستاد و بمؤمنین رخصت داد و حلال کرد که

در شب ماه رمضان تا صبح مأذونند با زنهای خود نزدیکی نمایند.

هُنَّ لِباسٌ لَكُم وَ أَنتُم لِباسٌ لَهُنَّ زنها لباسند برای شما و شما نیز لباسید برای آنها، معنی لباس ظاهر است که لباس آن چیزی است که انسان بدن خود را بآن میپوشاند و خود را از سرما و گرما حفظ میگرداند و شاید کنایه باشد که زن و شوهر هر یک دیگری را حفظ میکند که در خلاف و حرام واقع نگردند یا برای اینکه است که مثل لباس ملصق بهم میگردند.

از اینکه مبارک آیه و آیات دیگر توان استفاده نمود که زن و مرد در تمام شئونات زندگانی مساوی میباشند مگر آنچه را که اختصاص بمرد پیدا نموده یا آنچه را بزن اختصاص داده‌اند زیرا که لباس مساوی با قامت و قامت مساوی با لباس است.

و نکته قابل توجه اینجا است که نسبت زن و شوهر را تشبیه نموده‌اند بلباس که

صفحه : ۲۲۳

لباس بستگی بانسان دارد و همان طوری که بشر نمیتواند بدون لباس که وی را از سرما و گرما محفوظ دارد امرار حیات نماید و در عین حال لباس عورت او را میپوشاند و سبب تزیین و مزید بر جمال و فضیلت وی است و از آن لذت میبرد همین طور زن و شوهر هر یک دیگری را محفوظ میدارند که در خلاف افتند و هر یک نسبت بدیگری لباسی میباشند که «یواری به سوأته» که قبایح اعمال وی را میپوشاند و بستگی آنها با هم و آن ارتباط زوجیت و تولید مثل که در زناشویی پدید می‌گردد یک نوع وحدت و یگانگی بین آنان تولید مینماید که در مشکلات امور زندگانی معاون یکدیگر و در خوشی و غم با هم شرکت مینمایند و نیز بطور مشروع از لذائذ طبیعی و شهوی برخوردار میگردند و باین وسیله حیات مقرون بعیش و خوشی و امیدواری می‌یابند.

و نیز ازدواج قوه محرکه انسانی را بهیجان آورده و فعالیت روحی و جسمی در او پدید می‌گردد و آن قوای شهویه‌ای که ناظم و مدبر عالم در طبیعت بشری قرار داده که بآن جذب ملایم شود و بکار می‌اندازد و نفس از خمودی و بی‌قیدی و لاابالی‌گری نجات یافته شایق و مایل بکار و عمل می‌گردد و از روی میل و شوق فعالیت مینماید و تأمین امور معاش و تعمیر عمارت دنیا که یکی از مظاهر قدرت الهی است و بدست انسان بایستی تعمیر شود غالبا در اثر ازدواج صورت می‌گیرد.

اینکه است که شارع مقدس اسلام در امر ازدواج خیلی اهمیت داده و آن را مورد نظر قرار داده و پایه و اساس آن را بر قواعد و اصول عقلی استوار گردانیده و مردم را ترغیب و تشویق نموده بازدواج چنانچه فرموده

«تناکحوا و تناسلوا»

و نیز فرموده

«انی اباهی بکم الامم یوم القیامهٔ و لو بالسقط»

و در مقام تهدید فرموده

«شرار موتاکم العزاب»

بدبخت‌ترین شما کسانی میباشند که زن نگیرند تا وقتی که بمیرند و از رهبانیت منع فرموده.

عَلِمَ اللّهُ أَنَّكُم كُنتُم تَختانُونَ أَنفُسَكُم ظاهرا اینجا در مقام علت و سبب رخصت است که چون خدا میدانست که نفسهای شما خیانتکار است اینکه است که بر شما تخفیف داد و اذن فرمود که با زنهای خود

صفحه : ۲۲۴

میتواند در شب ماه رمضان مباشرت نمائید.

جماعتی از مفسرین گفته‌اند آیه دلالت دارد که قبلا در شب ماه رمضان مباشرت با زن حرام بوده و اینکه آیه برای حلیت و رخصت

فرود آمده و حرمت نسخ گردیده بدلیل قوله تعالی أَحِلَّ لَکَم، کُنتُم تَختانُون، فَتابَ عَلَیکَم وَ عَفا عَنکَم فَالآنَ بَاشِرُوهُنَّ که تمام اینها دلالت واضح دارد که در ابتداء اسلام در شب روزه رخصت در جماع نبوده و بعد تجویز شده و حرمت نسخ گردیده.

وَ کُلُوا وَ اشرَبُوا حَتّی یَتَبَیَّنَ لَکُمُ الخَیطُ الأَبیَضُ مِنَ الخَیطِ الأَسوَدِ مِنَ الفَجرِ طلوع فجر دو قسم است یکی را کـاذب و دیگری را صادق گویند فجر کاذب آن روشنایی است که از دم افق کشیده میشود بمثال دنباله گرگ و بعد تمام میشود پس از آن فجر صادق طلوع میکنـد و آن روشـنایی است که دم افق پهن می گردد و پراکنـده میشود در آن وقت بحکم شـرع نمـاز صـبح واجب میگردد و روزه‌دار از آن وقت بایستی امساک نماید از آنچه بحکم شرع مفطر روزه است و فجر اول را کاذب گفته‌اند برای آنکه خود را شبیه بصـبح صادق نشان میدهد گویند چون اینکه آیه در علامت صبح نازل گردید عد بن حاتم هنگام صبح ریسمان سفید و سیاهی نزد خود گذاشت و در آن نگاه میکرد که وقتی ریسـمان سفید از سیاه تمیز داده شد بفهمد صبح شده و دیگر امساک نماید وقتی اینکه خبر بسـمع همایون حضـرت رسول صـلی اللّه علیه و آله و سلّم رسید بخندید و فرمود مقصود از ریسمان سفید از سیاه سفیدی صبح است از سیاهی شب.

ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّیامَ إِلَی اللَّیلِ پس روزه را تمام بداریـد تا شب «من والی» بقاعـده عربیت برای ابتـداء و انتهای عمل آرند که ابتداء روزه از فجر صادق است و انتهای آن تا شب.

و در اینکه مقصود از شب غیبت و فرو رفتن خورشـید است یا تمام شدن شفق مشرقی بین مفسرین گفتاری است، مشهور بین علمای امامیه اینکه است که دخول شب بفرو رفتن

صفحه : ۲۲۵

خورشـید است در طرف مغرب و علامت آن ذهاب حمره مشـرقی است زیرا مادامی که قرمزی از طرف مشـرق بلند شود و از سمت الرأس نگـذرد معلوم نمیشود که خورشـید از تمام افق غالب گردیده و ظاهرا مشـهور بین علمای اهل تسـنن و سـنیها مقصود از شـب همان فرو رفتن خورشـید است خواه خورشـید از تمام افق غایب گردیـده باشـد یا نه و بعقیده بعضـی از علمای ما دخول شب محقق میشود به بلنـد شـدن شـفق مشـرقیه و لو اینکه از سـمت الرأس نگذشـته باشد همین قدر که قرمزی از دم افق مشـرق جدا شود معلوم میشود که خورشـید از تمام افق مغرب غائب گردیـده و اقوال دیگری در اینکه زمینه از علمای شـیعه و سـنی نقل شده که اینجا جای بحث آن نیست.

وَ لا تُبَاشِرُوهُنَّ وَ أَنتُم عاکِفُونَ فِی المَساجِدِ عکوف و اعتکاف بمعنی لغوی ملتزم شـدن و ملازمت داشـتن بر عملی است مثل اینکه وقتی گفته شود «عکفت بالمکان» یعنی اقامت نمودم در مکان و در عرف شـرع عبارت از لبث و اقامت نمودن در مکان مخصوصـی است برای عبـادت و آن محل بایستی مسـجد باشـد و در اینکه هر مسـجدی مشـروع است یا مسـجد بخصوص بین فقهاء محل بحث است.

مشهور بین فقهاء امامیه اعتکاف تمام نمیشود مگر بسه شرط:

۱- بایستی در یکی از چهار مسجد باشد یا مسجد الحرام، یا مسجد رسول اللّه در مدینه، یا مسجد کوفه، یا مسجد بصره.

۲- باید سه روز روزه بدارد که اعتکاف بدون روزه صحیح نیست.

۳- در نیت داشـته باشـد که تـا سه روز در مسـجد بمانـد و بـایستی در اینکه سه روز خودداری کنـد و اجتناب نمایـد از آنچه وظیفه شخص محرم است که از آن خودداری نماید از مباشرت با زن و استعمال بوی خوش و غیر اینها.

و اینکه مخصوصـا بـایستی معتکـف خودداری نمایـد از آنچه محرم خودداری مینمود شایـد برای اینکه باشـد که گمـان نشود همین طوری که روزه‌دار رخصت جماع

صفحه : ۲۲۶

دارد در شب ماه رمضان برای معتکف نیز مانعی ندارد، و احکام اعتکاف بسیار است و جای بحث آن کتب فقهیه است.

تِلکَ حُدُودُ اللّهِ فَلا تَقرَبُوها اینکه دستورات و احکام و قوانینی است که از جانب خداوند تعیین شده.

«فَلا تَقرَبُوها» گرد آن نگردید و پیرامون آن نشوید یعنی از حدود الهی تعدی نکنید و بر خلاف دستورات و تعلیمات قرآنی عمل ننمائید.

کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللّهُ آیاتِهِ لِلنّاسِ اینچنین خداوند بیان میکند و واضح مینماید آیات قرآنی را و بیان احکام و ادله حرام و حلال را واضح مینماید، و شما اگر بآن حدود و قوانین الهی عمل نمائید و مخالفت نورزید شاید متقی و پرهیزکار گردید.

لَعَلَّهُم یَتَّقُونَ چنانچه در تفسیر جزء اول سوره بقره گفته شد، لعل، چون بمعنی امید امیدواری نسبت بمقام قدس الهی روا نیست اینکه است که در هر جا از کلام اللّه باشد بایستی بعبد برگردد پس بنا بر اینکه معنی جمله چنین میشود که کسانی که بحدود و احکام و قوانین الهی از واجبات و مستحبات عمل می‌کنند و از محرّمات و منهیّات اجتناب مینمایند چنین موقعیت پیدا نموده‌اند که امیدوار باشند که متصف گردند بصفت تقوی.

سؤال- کسی که بدستورات الهی و قوانین اسلامی عمل نماید چنین کسی دارای تقوی گردیده دیگر، لعل که بمعنی امیدواری است در باره او معنایی و موقعیتی ندارد پاسخ- آری، لعل، را در جایی آرند که مطلوب ممکن الحصول باشد و نسبت بچیزی که حاصل شده دیگر آوردن لعل موقعیت ندارد لکن چنانچه مکرر گفته شده تقوی یک ملکه نفسانی و یک فضیلت روحانی است که در جان و روان انسانی پدید می‌گردد و آن صفت است نه عمل لکن تحقق و حصول آن منوط باعمال و اخلاقیات

صفحه : ۲۲۷

و عقاید انسانی است و تمام دستورات الهی و نوامیس شرعی برای تزکیه نفس و صفای روح آدمی است که در نتیجه صفت و ملکه تقوی در وی پدید گردد اینکه است که میفرماید خداوند آیات خود را برای شما بیان نموده که شما در اثر پیروی نمودن آن شاید موقعیت آن را پیدا نمائید که متصف گردید بصفت تقوی.

وَ لا تَأکُلُوا أَموالَکُم بَینَکُم بِالباطِلِ مفسرین گویند مقصود از خوردن مال «و لا تأکلوا» صرف کردن و تصرف نمودن است یعنی مالهای خود را در باطل صرف ننمائید و اینکه صرف مال را تعبیر باکل نموده شاید برای اینکه است که انسان مال را در ما یحتاج خود از خوراک و پوشاک و مسکن و مقدمات آن صرف مینماید و مقدم بر تمام آنها خوراک است اینکه است که صرف مال را بخوراک تعبیر مینماید.

و مال مأخوذ از میل است و باطل مقابل حق و معنی آیه چنین میشود، مالی که در تصرف شما است و بآن رفع حوائج خود میکنید و تأمین حیات و امرار زندگانی بآن مینمائید بیهوده تلف نکنید بموقع و بجا خرج کنید.

وَ تُدلُوا بِها إِلَی الحُکّامِ لِتَأکُلُوا فَرِیقاً مِن أَموالِ النّاسِ بِالإِثمِ «ادلاء» بمعنی لغوی انداختن دلو را گویند که در چاه انداخته شود برای اینکه آب بیرون آرند و در اینجا اشاره لطیف دارد و کنایه از اینکه است که مالی که دست‌آویز شما است و توانید بآن رفع احتیاجات زندگانی خود نمائید رها نکنید بسوی حکام ظلم که رشوه گیرند و حکم بناحق کنند تا اینکه جماعتی از آنان مالهای مردم را بناحق بگیرند و بخورند.

و چون مال را بناحق گرفتن یعنی در جایی که حق گرفتن و استحقاق آن نباشد گرفتن آن گناه است و خوردن آن نیز گناه است اینکه است که تعبیر باثم نموده که چنین عملی گناه و کننده آن مستوجب عذاب میشود.

صفحه : ۲۲۸

وَ أَنتُم تَعلَمُونَ در صورتى كه شما عمل حكام جور را ميدانيد كه آنها حكم بباطل ميكنند چگونه مال خود را بيهوده تلف مينمائيد.
در كتاب كافى روايت از ابى بصير است كه ميگويد سؤال نمودم از امام جعفر صادق (ع) از معنى قوله تعالى وَ لا تَأكُلُوا أَموالَكُم بَينَكُم بِالباطِلِ وَ تُدلُوا بِها إِلَى الحُكّامِ در پاسخ فرمود يا ابا بصير «خداى عز و جل محققا ميدانست كه در امت حكامى ميباشند كه حكم آنها ظلم و جور است و مقصود حكام عدل نيست بلكه مقصود حكام ظلمه و اهل جورند پس خداوند ابا دارد كه در قضاوت رجوع كنيد بحكام و قاضيان ظلمه ابا محمّد اگر تو را حقى باشد بر مردى و تو را بخواند بسوى حكام ظلم كه بين شما قضاوت كنند هر آينه رجوع نموده‌ايد بسوى طاغوت كه محاكمه كند بين شما و آن قول خداى تعالى است أَ لَم تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزعُمُونَ أَنَّهُم آمَنُوا بِما أُنزِلَ إِلَيكَ وَ ما أُنزِلَ مِن قَبلِكَ يُرِيدُونَ أَن يَتَحاكَمُوا إِلَى الطّاغُوتِ و طاغوت تفسير شده بباطل.
خلاصه چنانچه از آيات بضميمه روايات بر مى‌آيد هر حاكم و قاضى كه دانسته يا ندانسته بغير ما انزل اللّه حكم نمايد و بدون آنكه شرائط قضاوت در او باشد اگر در مسند قضاوت بنشيند و حكم صادر نمايد مال مردم را بباطل تلف نموده و كسانى كه در دادگسترى رجوع بآنها نمايند رجوع بطاغوت يعنى بباطل نموده‌اند و حكم آنها در باره كسى نافذ نيست.
يَسئَلُونَكَ عَنِ الأَهِلَّةِ خطاب به پيغمبر اكرم است كه از تو سؤال ميكنند از ماهها، اهلّه جمع هلال و مأخوذ از اهلال است و اهلال بمعنى صوت است و بمناسبت آنكه وقت نمودار شدن هلال در شب اول ماه خصوصا شب اول ماه رمضان و شب عيد فطر مردم صدا بلند ميكنند هلالش ناميده‌اند.
و غرض سؤال از ماهها بطور جمع فائده و علت هلال و بدر شدن آن است نه سؤال

صفحه : ۲۲۹

از علت تشكيلات و چگونگى آن زيرا چون بايستى جواب مطابق سؤال باشد اگر سؤال از علت و سبب تشكيلات ماه بود كه چراگاهى باريك و گاهى پهن و گاهى ناپايدار مى‌گردد بايستى علت و سببش را بيان نمايند نه اينكه بفرمايد بآن وقتها تحديد مى‌گردد.
مفسرين گويند شأن نزول آيه چنين است كه معاد جبل و ثعلبة بن انصارى آمدند نزد پيغمبر اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم و گفتند يا رسول اللّه چه جهت دارد كه ماه گاهى باريك ميشود و پس از آن كم كم پهن مى‌گردد تا آنكه بدر ميشود باز دو مرتبه باريك ميگردد اينكه آيه فرو آمد قُل هِيَ مَواقِيتُ لِلنّاسِ وَ الحَجِّ مواقيت جمع ميقات و ميقات بمعنى وقت است يعنى وقتى چنين سؤال كردند تو در پاسخ سؤال آنان بگو اينكه تغييرات براى تحديد اوقات است كه ماه و سال معلوم شود و وقت عبادت از روزه ماه رمضان و حج و باقى حدود و احكامى كه موقت و محدود بوقت معين ميباشد شناخته شوند.
وَ لَيسَ البِرُّ بِأَن تَأتُوا البُيُوتَ مِن ظُهُورِها وَ لكِنَّ البِرَّ مَنِ اتَّقى وَ أتُوا البُيُوتَ مِن أَبوابِها وَ اتَّقُوا اللّهَ لَعَلَّكُم تُفلِحُونَ مفسرين گويند شأن نزول آيه چنانچه از روايات استفاده ميشود اينكه است كه قبل از اسلام كه آن را زمان جاهليت مى‌ناميدند عادت اعراب اينكه بود كه در حال احرام از درب خانه وارد نميشدند بلكه پشت خانه را سوراخ ميكردند و وارد ميشدند باين مناسبت اينكه آيه فرود آمد كه اينكه كار نيكى نيست كه از پشت خانه داخل گرديد بلكه نيكى را كسى داراست كه متصف بصفت حميد، تقوى باشد و از درب خانه وارد گردد و باين عمل شايد رستگار گرديد.
اگر چه گويند ظاهرا آيه چنين است كه امر ميفرمايد در حال احرام از پشت خانه داخل نشويد كه اينكه كار خوبى نيست و امر بآن از اوامر ارشادى است نه مولوى لكن ارشاد دارد و شايد كنايه باشد به اينكه در امتثال احكام الهى و قوانين شرعى بآن وجهى و

طریقی که دستور رسیده عمل نمائید و بعقل و رأی خود احکام را تغییر ندهید و هر

صفحه : ۲۳۰

عملی را از راهش داخل گردید.

از کتاب محاسن برقی از امام محمّد باقر علیه السلام چنین روایت می‌کنند که وقتی از حضرتش سؤال میشود از قوله تعالی وَ أْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوابِها فرمود یعنی هر امری را بوجه خودش و آن طوری که رسیده بیاورید.

و در کافی از صادق آل محمّد چنین روایت دارد که اوصیاء ابواب اللّه‌اند که بطریق آنها توان راهی بحق پیدا نمود و اگر آنها نبودند خدا شناخته نمیشد و خداوند بآنها حجت را بر خلق تمام نموده.

و در حدیث مشهور نبوی است که فرموده

«انا مدينة العلم و علی بابها».

که من شهر علمم علیم در است درست اینکه سخن گفت پیغمبر است

«مثنوی»

صفحه : ۲۳۱

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۹۰ تا ۱۹۶]

اشاره

وَ قاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّهِ الَّذِينَ يُقاتِلُونَكُم وَ لا تَعتَدُوا إِنَّ اللّهَ لا يُحِبُّ المُعتَدِينَ (۱۹۰) وَ اقتُلُوهُم حَيثُ ثَقِفتُمُوهُم وَ أَخرِجُوهُم مِن حَيثُ أَخرَجُوكُم وَ الفِتنَةُ أَشَدُّ مِنَ القَتلِ وَ لا تُقاتِلُوهُم عِندَ المَسجِدِ الحَرامِ حَتّى يُقاتِلُوكُم فِيهِ فَإِن قاتَلُوكُم فَاقتُلُوهُم كَذلِكَ جَزاءُ الكافِرِينَ (۱۹۱) فَإِنِ انتَهَوا فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۹۲) وَ قاتِلُوهُم حَتّى لا تَكُونَ فِتنَةٌ وَ يَكُونَ الدِّينُ لِلّهِ فَإِنِ انتَهَوا فَلا عُدوانَ إِلاّ عَلَى الظّالِمِينَ (۱۹۳) الشَّهرُ الحَرامُ بِالشَّهرِ الحَرامِ وَ الحُرُماتُ قِصاصٌ فَمَنِ اعتَدى عَلَيكُم فَاعتَدُوا عَلَيهِ بِمِثلِ مَا اعتَدى عَلَيكُم وَ اتَّقُوا اللّهَ وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ مَعَ المُتَّقِينَ (۱۹۴)

وَ أَنفِقُوا فِي سَبِيلِ اللّهِ وَ لا تُلقُوا بِأَيدِيكُم إِلَى التَّهلُكَةِ وَ أَحسِنُوا إِنَّ اللّهَ يُحِبُّ المُحسِنِينَ (۱۹۵) وَ أَتِمُّوا الحَجَّ وَ العُمرَةَ لِلّهِ فَإِن أُحصِرتُم فَمَا استَيسَرَ مِنَ الهَديِ وَ لا تَحلِقُوا رُؤُسَكُم حَتّى يَبلُغَ الهَديُ مَحِلَّهُ فَمَن كانَ مِنكُم مَرِيضاً أَو بِهِ أَذىً مِن رَأسِهِ فَفِديَةٌ مِن صِيامٍ أَو صَدَقَةٍ أَو نُسُكٍ فَإِذا أَمِنتُم فَمَن تَمَتَّعَ بِالعُمرَةِ إِلَى الحَجِّ فَمَا استَيسَرَ مِنَ الهَديِ فَمَن لَم يَجِد فَصِيامُ ثَلاثَةِ أَيّامٍ فِي الحَجِّ وَ سَبعَةٍ إِذا رَجَعتُم تِلكَ عَشَرَةٌ كامِلَةٌ ذلِكَ لِمَن لَم يَكُن أَهلُهُ حاضِرِي المَسجِدِ الحَرامِ وَ اتَّقُوا اللّهَ وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ شَدِيدُ العِقابِ (۱۹۶)

ترجمه:

ای مؤمنین جهاد کنید در راه خدا با کسانی که با شما جنگ میکنند لکن ستمکار نباشید که خدا ستمکاران را دوست نمیدارد

و هر جا کافران را یافتید

صفحه : ۲۳۲

بکشید آنها را و آنها را از شهر بیرون کنید همین طور که شما را از شهر و دیار خودتان بیرون کردند و فساد و فتنه‌گری که آنها می‌کنند بدتر از قتل است و نزد مسجد الحرام مقاتله و جنگ نکنید تا وقتی که آنها شروع نمودند بجنگ و خونریزی پس اگر آنها با شما بنای جنگ گذاردند شما بکشید آنها را چنین است جزای کافرین.

و اگر آنها دست از ستم بر دارند (متعرض آنها نشوید) زیرا که خداوند آمرزنده و مهربان است،

و شما جهاد کنید تا وقتی که جلو فساد گرفته شود و دین خالص گردد برای خدا پس اگر آنها دست از فساد برداشتند تعدی نکنید مگر بر ستمکاران،

ماههای حرام مقابل ماههای حرام است کسی که حرمت آن را نگاه نداشت و با شما مقاتله نمودند شما قصاص کنید پس کسی که تعدی کرد و بشما ستم وارد نمود شما نیز مثل ستمی که وارد نموده‌اند تقاص کنید (نه زیادتر و بعدل عمل کنید) و متقی و پرهیزکار باشید و بدانید که خدا با اشخاص با تقوی است،

در راه خدا انفاق نمائید و خود را بدست خود در مهلکه نیندازید و نیکوکار باشید زیرا که خداوند دوست میدارد نیکو کاران را،

تمامی اعمال حج و عمره را برای خدا بپایان رسانید و اگر ترس منعی پیش آید پس آنچه را میسر گردد قربانی کنید و سر نتراشید تا وقتی که قربانی بجای خود برسد (یعنی واقع گردد) پس کسی که از شما مریض باشد یا آزاری از سر داشته (سر بتراشد) پس از آن فدیه بدهد از روزه گرفتن یا صدقه دادن یا قربانی کردن پس از آنکه از ترس یا مرض مطمئن گردید هر کس از عمره تمتع بحج آید بقدری که وی را مسیر است (از شتر یا گاو و یا گوسفند) قربانی کند و اگر استطاعت ندارد باید سه روز در حج روزه بدارد و هفت روز پس از آن وقتی که از حج برگشت که ده روز تمام شود و اینکه عمل روزه برای کسی است که از اهل مکه نباشد و از نافرمانی خدا بترسید و بدانید که خداوند سخت انتقام می‌کشد.

توضیح آیات

اشاره

وَ قاتِلُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ الَّذِینَ یُقاتِلُونَکُم مفسرین گویند اینکه اول آیه‌ای بود که دستور جهاد داده شد و بروایت إبن عباس

صفحه : ۲۳۳

در صلح حدیبیه نازل گردید که چون حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم از مدینه بیرون آمد برای اینکه عمره بجا آورد و با حضرتش هزار و چهار صد مرد بودند چون بحدیبیه رسیدند کفار مکه آمدند و مانع شدند و نگذاشتند حضرت داخل مکه گردد و چون مأمور بجنگ نبود با آنها صلح کرد و قربانی که با خود آورده بود همانجا کشت و صلح‌نامه‌ای بخط حضرت امیر علیه السلام نوشتند و چنین قرارداد نمودند که سال بعد قریش مکه را تخلیه نمایند و سه روز پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم در مکه بماند اعمال حج کند و برگردد چون سال بعد رسید حضرت رسول با اصحاب عازم مکه گردید و با خود اندیشه نمود که مبادا قریش بعهد خود وفا نکنند و مانع او گردند و در آن وقت بایست با آنها جنگ نمود در صورتی که مایل نبود که در ماه حرام و در زمین مکه جنگ واقع گردد آن وقت اینکه آیه نازل گردید و رخصت داده شد که اگر آنها با شما جنگ کردند با آنها جنگ کنید اگر چه در حرم باشد وَ لا تَعتَدُوا إِنَّ اللّهَ لا یُحِبُّ المُعتَدِینَ شما اول شروع بجنگ نکنید.

از ربیع بن انس و عبد الرحمن بن زید بن اسلم چنین نقل میکنند که اینکه آیه در حکم جهاد فرود آمد و حضرت رسول با هر کس که با او جنگ می کرد جنگ مینمود و با هر کس که با او جنگ نمی کرد کاری نداشت تا وقتی که اینکه آیه نازل گردید فَاقْتُلُوا الْمُشْرِکِینَ حَیْثُ وَجَدْتُمُوهُم و با اینکه آیه آیه اول نسخ گردید و از مجاهد و إبن عباس نقل می کنند که آیه اول نسخ نشده بلکه «لا تعتدوا» مخصوص بزنها و اطفال است که بآنها تعدی نکنید.

وَ اقْتُلُوهُم حَیثُ ثَقِفتُمُوهُم وَ أَخرِجُوهُم مِن حَیثُ أَخرَجُوکُم «ثقف ثقافة» یعنی یافت گردد و ادراك شور خطاب بمؤمنین است که بکشید کفار را هر کجا یافتید آنها را و از مکه بیرونشان کنید همانطوری که شما را از مکه بیرون کردند.

صفحه : ۲۳۴

وَ الفِتنَهُ أَشَدُّ مِنَ القَتلِ و فتنه یعنی شرك بخدا و مخالفت رسول شدیدتر است از قتل در ماه حرام گویند سبب نزول آیه اینکه بوده که مردی از اصحاب در شهر حرام یکی از کفار را کشت مؤمنین باو اعتراض نمودند که چرا در ماه حرام چنین کردی اینکه آیه نازل شد «مجمع البیان» وَ لا تُقاتِلُوهُم عِندَ المَسجِدِ الحَرامِ حَتّی یُقاتِلُوکُم فِیهِ و جهاد نکنید و خونریزی ننمائید در مسجد الحرام مگر وقتی که آنها خواستند با شما بجنگند که برای دفاع و حفظ جان خود با آنها بجنگید.

فَإِن قاتَلُوکُم فَاقتُلُوهُم کَذلِکَ جَزاءُ الکافِرِینَ پس اگر خواستند با شما بجنگند با آنها بجنگید و آنها را بکشید چنین است جزای کافرین.

فَإِنِ انتَهَوا فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ پس اگر کفار امتناع نمودند و باز داشتند خود را از قتال و خونریزی و ایمان آوردند و توبه نمودند خداوند آمرزنده و مهربان است.

وَ قاتِلُوهُم حَتّی لا تَکُونَ فِتنَهٌ وَ یَکُونَ الدِّینُ لِلّهِ یعنی با کفار و مشرکین جهاد کنید تا اینکه فساد برطرف گردد و دین حق خالص شود.

گویا در اینکه آیه علت و سبب حکم جهاد و خونریزی کفار را بیان می‌فرماید که حکم جهاد دو حکمت دارد یکی رفع فتنه و فساد که در آیه پیش فتنه را شدیدتر از خونریزی بشمار می‌آورد «الفِتنَهُ أَشَدُّ مِنَ القَتلِ» که فتنه تفسیر شده بشرك بخدا و مخالفت رسول. و دیگر خالص شدن دین و مخصوص گردیدن آن بخدا یعنی برای اینکه کفار و مشرکین اعدام گردند و باین وسیله اعلان کلمه حق گردد و دین اسلام شایع شود با آنان بجنگید و تمام مردم را بدین حق در آرید.

صفحه : ۲۳۵

از همین مبارك آیه میتوان سرّ تأسیس جنگ و خونریزی را بدست آورد و جواب اعتراض بعضی کوته‌نظران را داد.

اعتراض نصاری بدین اسلام

دین اسلام را دین اجباری و خونریزی نامیده‌اند و گویند بایستی قبول دین از روی میل و اختیار باشد نه باکراه که مردم از ترس شمشیر و قتل و غارت ایمان آرند و گویند اینکه طور تبلیغ که با شمشیر توأم باشد از خصوصیات دین اسلام است پیمبران دیگر چنین نمیکردند.

پاسخ

گوئیم آری دین اجباری دین نیست چنانچه در آیهٔ الکرسی گوشزد بشر میکند لا إِکراهَ فِی الدِّینِ قَد تَبَیَّنَ الرُّشدُ مِنَ الغَیِّ غرض از جهاد با کفار که پیغمبر اسلام مأمور بآن گردیده آن طوری که از آیات توان استفاده نمود دو فائده در بر دارد یکی رفع فساد کفار اگر از ترس شمشیر پیغمبر و اصحابش نبود همان ابتدای امر کفار و مشرکین عرب نه اسلامی بپا میگذاشتند نه مسلمانی زیرا که اعراب چنانچه تاریخ نشان میدهد که از تمام اصناف مردم وحشی‌تر متعصب‌تر جسورتر بودند خداوند از آنها خبر میدهد الأَعرابُ أَشَدُّ کُفراً وَ نِفاقاً اعراب خودخواه، متکبر، حسود که نه نظامی بین آنها حکمفرما بود و نه حس انسانیت داشتند نه قومیت و ملیت می‌شناختند نه عاطفه خویشاوندی میدانستند ببین چگونه ابو جهل عموی پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم که بایستی بوجود شریف او افتخار کند و در امر رسالت کمک او باشد در نتیجه همان کفر و نفاق که جبلی او بوده چه صدمات فوق العاده بوجود مبارکش وارد نمود و جهادی که در اول اسلام پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم مأمور بآن گردید همان طوری که از آیه بالا بر می‌آید وَ قاتِلُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ الَّذِینَ یُقاتِلُونَکُم وَ لا تَعتَدُوا دفاع بوده یعنی مسلمانها وقتی اذن در جهاد داشتند که کفار قصد کشتن و ایذاء آنها را داشته باشند نه ابتداء بلکه نهی داشته «و لا تعتدوا» که شما تعدی نکنید و نیز در سوره حج آیه ۴۰ فرموده

صفحه : ۲۳۶

أُذنَ لِلَّذِینَ یُقاتَلُونَ بِأَنَّهُم ظُلِمُوا که بسیاری از آیات مشعر باین است که در مقابل تعدی کفار و مشرکین دفاع از خود نمایند.

آری بعضی آیات دیگری هست که بطور اطلاق یعنی در غیر مورد دفاع امر بجهاد مینماید راجع بمشرکین فرموده فَاقتُلُوا المُشرِکِینَ حَیثُ وَجَدتُمُوهُم سوره توبه آیه ۶. قاتِلُوا المُشرِکِینَ کَافَّةً کَما یُقاتِلُونَکُم کَافَّةً سوره توبه آیه ۲۷.

راجع باهل کتاب قوله تعالی قاتِلُوا الَّذِینَ لا یُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ لا بِالیَومِ الآخِرِ وَ لا یُحَرِّمُونَ ما حَرَّمَ اللّهُ وَ رَسُولُهُ وَ لا یَدِینُونَ دِینَ الحَقِّ مِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ حَتّی یُعطُوا الجِزیَةَ عَن یَدٍ وَ هُم صاغِرُونَ سوره توبه آیه ۳۰.

که راجع باهل کتاب در جایی که ایمان نیاورند جز به معین کرده که دلالت بر ذلت و خواری آنها کند.

پس بدلالت قوله تعالی وَ قاتِلُوهُم حَتّی لا تَکُونَ فِتنَةٌ امر قتال و جهاد را محدود مینماید تا زمانی که فتنه و فساد برداشته شود و نیز در مقام تأسیس جهاد فرموده وَ لَو لا دَفعُ اللّهِ النّاسَ بَعضَهُم بِبَعضٍ لَفَسَدَتِ الأَرضُ سوره بقره آیه ۲۵۱.

و فائده دوم ابقاء دین و اشاره بهمین معنی دارد قوله تعالی وَ یَکُونَ الدِّینُ لِلّهِ علت و سبب جهاد را بیان میکند که شما جهاد کنید تا خباثت شرک و کفر از زمین برداشته شود و دین حق برای خدا خالص گردد و قوله تعالی وَ الفِتنَةُ أَشَدُّ مِنَ القَتلِ که فتنه تفسیر شده بشرک مشعر بر اینکه است که گمان نشود چون بکشتن اعدام نفس میشود عقل ابا دارد از آن اینطور نیست بلکه کفر و شرک بخدا بدتر از قتل است یعنی مشرک و کافر را بحال خود گذاشتن و متعرض او نگشتن که یا ایمان آرد یا کشته شود بدتر است از باقی گذاشتن او و نیز دلالت واضح دارد بر اینکه معنی قوله تعالی لِیُحِقَّ الحَقَّ وَ یُبطِلَ الباطِلَ وَ لَو کَرِهَ المُجرِمُونَ که جهاد با کفار برای اینکه است که حق و دین حق بجای خود قرار گیرد و باطل یعنی کفر و شرک و بت‌پرستی باطل و زایل گردد.

خلاصه چنانچه واضح است ارسال رسل و انزال کتب آسمانی برای اعلان کلمه توحید و اخلاص در دین است و جهاد برای رفع موانع و فساد و جلوگیری از شر

صفحه : ۲۳۷

مفسدان و منافقان و شیاطین انسی است که اینها سد راه افراد بشر میباشند و نیز برای اینکه است که امر رسالت شایع گردد و کسانی که استعداد قبول دارند بفهمند و خواهی نخواهی حاضر گردند وقتی حاضر شدند و بعقل و سریره خود تمیز بین حق و باطل دادند

از روی فهمیدگی و دانستگی بمیل و رغبت قبول حق نمایند و چون دین اسلام بایستی تا قیامت باقی ماند و تحقیق هر چیزی منوط بدو چیز است یکی مقتضی و دیگری رفع مانع و شاید قوله تعالی لَقَد أَرسَلنا رُسُلَنا بِالبَيِّناتِ وَ أَنزَلنا مَعَهُمُ الكِتابَ وَ المِيزانَ لِيَقُومَ النّاسُ بِالقِسطِ وَ أَنزَلنَا الحَدِيدَ فِيهِ بَأسٌ شَدِيدٌ سوره حديد آيه ۲۵ اشاره بهر دو جهت دارد که ارسال رسل و انزال کتب آسمانی میزانی است عدل و مقتضی اعلان کلمه توحید و موجب خلوص در بندگی است و انزال حدید اشاره باشد که در صورتی ارسال پیمبران و کتب آنها مقتضی ایمان است که مانع در کار نباشد و برای رفع مانع آهن را که شاید اشاره بشمشیر و باقی مهمات جنگی است از سماء قدرت فرود آوردیم برای رفع فساد مفسدین که مانع برداشته شود و کلمه حق نفوذ نماید.

و اینکه نصاری در مقام اعتراض گویند مردم را باجبار داخل در دین میکردند پاسخ گوئیم اصلا دین اجباری معنی ندارد زیرا که دین عبارت از تصدیق زبانی و اذعان قلبی است چگونه ممکن است بزور و اجبار بشود کسی ایمان آرد و اگر فرضا بزبان تنها کسی کلمه شهادتین بگوید و قلبش اذعان بآن نداشته باشد هرگز نمی‌شود چنین کسی را زیر بار احکام و تکالیف برند مثل منافقین که یا از ترس و یا بطمع اظهار ایمان میکردند لکن در مقام عمل رسوا میشدند با اینکه تاریخ نشان میدهد که مؤمنین صدر اول چنان در ایمان خود محکم و پابرجا بودند که از جان و مال و آنچه داشتند در راه اسلام فدا میدادند اعرابی که همیشه برای خونریزی یکدیگر شمشیر کشیده بودند در اثر تعلیمات اسلامی چنان اتحاد و یگانگی بین آنان پدید گردید و تمام آنها زیر لوای توحید چنان مجتمع گردیدند که گویا یک بدن از تمامی آنها تشکیل شده بود آیا عقل قبول میکند که دینی و ایمانی که از روی اجبار و از ترس شمشیر باشد چنین نفوذی پیدا کند هرگز نمیشود اگر ایمان حقیقی در مؤمنین صدر اسلام نبود چگونه مؤمنین میتوانستند اکثر

صفحه : ۲۳۸

ربع مسکون را در تصرف خود آرند.

خلاصه اگر خوب بنگری میفهمی که جهاد پیغمبر اسلام یا برای دفاع بوده که برای حفظ جان خود و مؤمنین مأمور بجهاد گردیده بود و یا برای رفع فساد و جلوگیری از مفسدین که نمی‌گذاشتند مردم بدین حق در آیند و نیز برای اینکه حکم اسلام نفوذ نماید و مانع برطرف گردد.

و اینکه گویند انبیاء در مقام تبلیغ اقتصار بدعوت مینمودند و متعرض کسی نمیشدند و کسانی که ایمان می‌آوردند برضا و رغبت ایمان می‌آوردند نه باجبار و اکراه کتابهای آسمانی مثل قرآن و چنانچه مفسرین گویند تورات خلاف آن را نشان میدهد در قرآن مجید خبر میدهد که موسی علیه السلام قوم خود را مأمور گردانید بجنگ امالقه آنجا که فرموده إِذ قالَ مُوسی لِقَومِهِ تا آنجا که گوید يا قَومِ ادخُلُوا الأَرضَ المُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللّهُ لَكُم وَ لا تَرتَدُّوا عَلی أَدبارِكُم تا آخر آیه و نیز حکایت سلیمان راجع بشهر سبأ که آنها را بجنگ تهدید مینماید.

آری راجع بزمان حضرت عیسی علیه السلام معلوم نیست جنگی واقع شده باشد البته حضرت عیسی علیه السلام برای حکمتی مأمور بجهاد نبوده و با اینحال ببین چگونه کفار نگذاشتند امرار حیات نماید و بگمان غلط خود او را بدار زدند و خداوند او را بآسمان بالا برد.

الشَّهرُ الحَرامُ بِالشَّهرِ الحَرامِ وَ الحُرُماتُ قِصاصٌ حرمات جمع حرمت است مفسرین گویند مقصود از ماه حرام ماه ذی القعده است که حضرت رسول عازم حج بود و کفار قریش نگذاشتند وارد مکه گردد و آن وقت مأمور بجنگ نبود اینکه بود که حج ننموده برگشت و در هر سالی چهار ماه آن را حرام نامیده‌اند، ذی القعده الحرام، ذی الحجة الحرام، محرم الحرام که اینکه سه ماه از ماههای حرام دنبال یکدیگر است و یک ماه دیگر که ماه رجب باشد که آن نیز از ماههای حرام شمرده میشود جدا افتاده و اینکه

چهـار مـاه را حرام گفتنـد برای اینکه در اینهـا جنـگ کردن حرام بوده و گوینـد مؤمنین بقـدری حرمت اینکه چهـار مـاه را مراعات مینمودند که اگر کسی قاتل پدر خود را هم میدید او را رها مینمود و متعرض او نمیشد.

صفحه : ۲۳۹

بین مفسـرین در معنی آیه گفتاری است بعضـی گویند چون سال اول که رسول اکرم صـلی اللّه علیه و آله و سلّم عازم حج شد ماه ذی القعده بود سـنه شـش که یکی از ماههای حرام بشمار میرفت و سال دوم در سنه هفت بود معنی آیه اینکه است که ماه اول بدل مـاه دوم که هر دو مـاه ذی القعـده بوده و در حرمت مسـاوی میباشـند قول دیگر اینکه است که اینکه جهادی که شـما گمان میکنید واقع می‌گردد در صورت ممانعت کردن کفار مکه عوض آن جنگی است که آنها با شـما کنند اگر آنها روا میدارند در ماه حرام با شما جنگ کنند شما نیز با آنها بجنگید.

فَمَنِ اعتَدی عَلَیکُم فَاعتَدُوا عَلَیهِ بِمِثلِ مَا اعتَدی عَلَیکُم کسـی که بر شـما ظلم و تعدی کند شما نیز دفاع از خود کنید بمثل آن ظلمی که بشـما وارد نموده اگر چه بعضـی از مفسـرین گوینـد مورد نزول آیه همان حـج پیغمبر و ممانعت کفار است لکن از آیه تعمیم بر می‌آید مثل آنجا که فرموده وَ جَزاءُ سَیِّئَةٍ سَیِّئَةٌ مِثلُها.

وَ اتَّقُوا اللّهَ وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ مَعَ المُتَّقِینَ و روش خود را تقوی و پرهیزکـاری قرار دهیـد و بدانیـد که خـدا با مردمان متقی و پرهیزکار است.

وَ أَنفِقُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ امر فرموده بانفاق نمودن در راه خدا و انفاق در خصوص مال شامل میگردد تمام صدقات را چه واجب باشد و چه مستحب لکن بقرینه امر «انفقوا» بنا بر اینکه امر حقیقت در وجوب باشد نفقات مستحبه خارج میگردد و شامل واجبات مثل زکاة و خمس و باقی واجبات می‌گردد.

وَ لا تُلقُوا بِأَیدِیکُم إِلَی التَّهلُکَةِ گویند «باء» بایدیکم، زائده و برای تأکید است و معنی آیه چنین میشود که

صفحه : ۲۴۰

البته دستهای خود را بمهلکه نیاندازید و دست کنایه از قوت و استطاعت است زیرا که دست نماینده توانایی است.

و شایـد مقصود چنین باشـد که قوت و قـدرت خود را در همه کار مراعات نمائید و مال و توانایی خود را محافظت کنید که شـما را حفظ کند از اینکه در هلاکت بیفتید و در هر کاری که بحکم شـرع یا عقل نباید اقدام کنید داخل نگردید و در همه کار حد وسـط را مراعات نمائید تا اینکه از مهلکه حفظ گردید.

در مجمع البیان چنین گوید در معنی آیه بین مفسرین گفتاری است:

۱- خود را در مهلکه نیاندازیـد بر ترک انفـاق در راه خـدا که در اثر امسـاک دشـمن بر شـما غالب گردد. «إبن عباس و جماعتی از مفسرین» ۲- مأیوس از رحمت و مغفرت خداوند نباشـید که در اثر یأس خود را در معصیت اندازید. «برا بن عازب و عبیدهٔ سلمانی» ۳- داخل جنگ نشوید مگر وقتی که وسائل مهیا باشد و قدرت بر دفاع داشـته باشید. «بلخی» ۴- زیاده‌روی و افراط در انفاق ننمائید که در سـختی فقر و تنگـدستی معاش بیافتیـد «جبائی» و قریب باین قول است روایتی که بامام صادق علیه السـلام نسبت میدهنـد که فرموده اگر مردی تمام مال خود را در راه خدا انفاق نماید کار خوبی نکرده زیرا خداوند فرموده:

وَ لا تُلقُوا بِأَیدِیکُم إِلَی التَّهلُکَةِ ۵- گمان نیکو بخدا داشته باشید تا از مهلکه نجات یابید. «عکرمه» ۶- نیکوکار باشید تا اینکه محتاج نگردید و در مهلکه واقع نگردید.

«عبـد الرحمن زید» و بهتر اینکه است که گفته شود آیه شامل بر تمام اینها میشود «و لا تهلکوا» دلالت دارد بر اینکه حرام است اقدام

نمودن بر آنچه بر نفس ترسیده شود و نیز دلالت دارد بر جواز ترک امر بمعروف و ترک نهی از منکر در موقع خوف از ضرر و نیز دلالت دارد

صفحه : ۲۴۱

بر جواز صلح با کفار و در موقع جنگ چنانچه پیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم در سال حدیبیه با کفار قریش صلح نمود و حضرت امیر علیه السلام با معاویه در جنگ صفین و نیز امام حسن علیه السلام با معاویه صلح نمود. «پایان» وَ أَحسِنُوا إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ المُحسِنِینَ نیکوکاری میانه‌روی و اقتصاد در کارها است.

بعضی از علمای تفسیر در اینجا کلام خوبی دارد که خلاصه آن را ترجمه مینمایم چنین گوید اینکه پنج آیه از قوله تعالی وَ قاتِلُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ، تا إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ المُحسِنِینَ تماما راجع بحدود و احکام و در مقام بیان لوازم یک حکم است وَ قاتِلُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ تا آخر در مقام تأسیس حکم جهاد است «لا تعتدوا» تا آخر تحدید حکم جهاد است از حیث نظام که تعدی نمودن مخالف نظام (یعنی بر خلاف قانون اجتماعی و تمدن است) «و اقتلوهم» تا آخر تحدید حکم جهاد است و تأکید در آن وَ لا تُقاتِلُوهُم عِندَ المَسجِدِ الحَرامِ تا آخر تحدید حکم است از جهت مکان که نهی نموده از جهاد در مسجد الحرام وَ قاتِلُوهُم حَتّی لا تَکُونَ فِتنَةٌ تا آخر تأسیس حکم جهاد است و راجع بوقت و مدت که جهاد کنید تا وقتی که رفع فتنه و فساد گردد الشَّهرُ الحَرامُ تا آخر تأسیس حکم جهاد است راجع بدفاع و معامله مثل بمثل «و انفقوا» تا آخر حکم انفاق مالی است برای مجهز نمودن مقدمات جهاد پس باین بیان میتوان گفت مجموع آیات پنجگانه راجع باطراف و حدود و تأسیس حکم جهاد فرود آمده بدون اینکه گفته شود بعضی ناسخ و زایل کننده بعض دیگر است چنانچه بعضی گفته‌اند بلکه غرض از تمامی آنها تأسیس حکم جهاد است با مشرکین مکه که در صدد اعدام مؤمنین و ایذاء آنان بودند. «تفسیر المیزان» وَ أَتِمُّوا الحَجَّ وَ العُمرَةَ لِلّهِ فَإِن أُحصِرتُم فَمَا استَیسَرَ مِنَ الهَدیِ مفسرین گویند اینکه آیه در حجة الوداع که آخرین حج پیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم بود فرود آمده وَ أَتِمُّوا الحَجَّ وَ العُمرَةَ اشاره باین است که عمره یکی از اجزاء

صفحه : ۲۴۲

و متمّمات حج بشمار میرود که بدون آن حج تمام نمی‌گردد.

و حج همان عمل معروف و مشهور بین مسلمانها است که تشریع آن از زمان ابراهیم علیه السلام شد و بعد از آن نیز در میان اعراب رواج داشت تا زمان پیغمبر اسلام صلی اللّه علیه و آله و سلّم که همان عمل را با خصوصیاتی امضاء نمود و تا قیامت باقی گذاشت.

در تفسیر ابو الفتوح رازی چنین گوید حج سه قسم است: حج تمتع، حج قران حج افراد، حج تمتع حج کسی است که از اهل و اهالی مسجد الحرام نباشد و حج افراد و حج قران کسی راست که از اهل مکه باشد و مسافت منزل وی تا مسجد الحرام بیشتر از دوازده میل از چهار جانب نباشد.

و حج یا واجب است یا مستحب ارکان حج واجب دو قسم است یا رکن است یا غیر رکن و ارکان حج تمتع ده عدد است: ۱- نیت، ۲- احرام از میقات، ۳- طواف عمره، ۴- سعی بین صفا و مروه برای عمره، ۵- نیت حج، ۶- احرام برای حج، ۷- وقوف بعرفات، ۸- وقوف بمشعر، ۹- طواف حج، ۱۰- سعی بین صفا و مروه برای حج و آنچه رکن نیست هشت عمل است:

۱- لبیک چهارگانه با تمکن، ۲- دو رکعت نماز طواف عمره، ۳- تقصیر پس از سعی عمره، ۴- لبیک موقع احرام حج یا آنچه قائم مقام آن است، ۵- قربانی یا آنچه قائم مقام آن است از روزه وقتی نتوانند قربانی کنند، ۶- دو رکعت نماز طواف حج، ۷- طواف نساء، ۸- دو رکعت نماز طواف نساء و فرق بین حج قران و حج افراد اینکه است که در حج قران قربانی را با خود آرند و در حج

افراد نياورند.

و مستحبات حج تمتع نيز چند چيز است:

۱- بلند گفتن لبيك، ۲- بمنا رفتن و سنگ انداختن، ۳- سر تراشيدن.

و در لغت عمره بمعنى زيارت است و در شرع تخصيص پيدا نموده بزيارت خانه كعبه براى اداء مناسك مخصوص. «پايان»

صفحه : ۲۴۳

فَإِن أُحصِرتُم فَمَا استَيسَرَ مِنَ الهَديِ وَ لا تَحلِقُوا رُؤُسَكُم حَتّى يَبلُغَ الهَديُ مَحِلَّه احصار بمعنى لغوى حبس و منع است و در اينجا مقصود اينكه است كسى كه مانعى پيدا نمود از اتمام نمودن اركان حج بعد از شروع در آن از مرض يا ترس بكيفر آن آن اندازه‌اى كه وى را ميسر است فديه دهد يعنى بعوض ناتمامى حج قربانى كند و بايست سر نتراشد تا اينكه عوض هر عملى كه نتوانسته بكند قربانى نمايد فَمَن كانَ مِنكُم مَرِيضاً أَو بِهِ أَذىً مِن رَأسِهِ فَفِديَةٌ مِن صِيامٍ أَو صَدَقَةٍ أَو نُسُكٍ اگر كسى از شما در حال احرام مريض باشد يا در سرش مرضى حادث شود از صداع يا غير آن كه براى رفع مرض لا بد بايستى سر بتراشد در همچه موردى سر بتراشد و جبران كند بفديه دادن.

در روايات از ائمه طاهرين رسيده كه فديه سر تراشيدن در موقع مرض يكى از سه چيز است كه مخير بين آنها است: يا سه روز روزه بگيرد، يا شش مسكين و در بعضى از روايات ده مسكين طعام دهد، يا گوسفندى قربانى كند.

فَإِذا أَمِنتُم فَمَن تَمَتَّعَ بِالعُمرَةِ إِلَى الحَجِّ فَمَا استَيسَرَ مِنَ الهَديِ وقتى كه از دشمن مطمئن شديد يا از مرض بهبودى حاصل نموديد يا آنچه مانع از اتمام حج باشد برطرف گرديد پس از آنچه ميسر است براى شما قربانى نمائيد.

در تفسير مجمع البيان چنين گويد كه حج تمتع نزد ما براى كسى كه از حاضرين مسجد الحرام نباشد واجب و لازم است و حاضرين مسجد الحرام كسانى ميباشند كه در اطراف مكه دوازده ميل فاصله بيشتر ندارد، و كسى كه خارج از اينكه حد باشد يعنى بمكه دورتر باشد از حاضرين مكه بشمار نمى‌رود، و بايستى حج تمتع بجا آورد.

و حج تمتع اينكه است كه در ماه حج محرم گردد و داخل مكه شود و طواف خانه كعبه نمايد و پس از سعى بين صفا و مروه تقصير كند و محل گردد و از احرام بيرون آيد پس از آن ثانيا از مسجد الحرام محرم گردد براى حج و بعرفات برود و از آنجا بمشعر پس از آن برگردد و اعمال حج را تمام كند، و بآنچه در كتب فقهيه ذكر شده و تحديد

صفحه : ۲۴۴

گرديد حج را باتمام رسانيد و در بعضى اعمال حج بين فقهاء گفتارى است كه جاى بحث آن كتب فقهيه است لكن در حج تمتع خلافى نيست در اينكه نظر بظاهر قرآن قربانى واجب است. «پايان» فَمَن لَم يَجِد فَصِيامُ ثَلاثَةِ أَيّامٍ فِي الحَجِّ وَ سَبعَةٍ إِذا رَجَعتُم كسى كه قربانى نداشته باشد بايستى در همان مكه سه روز روزه بدارد و پس از برگشتن بوطن نيز هفت روز ديگر «تِلكَ عَشَرَةٌ كامِلَةٌ» تا اينكه مجموعا بجبران قربانى آن سه روزى كه در مكه روزه داشته با اينكه هفت روز ده روز تمام روزه داشته باشد ذلِكَ لِمَن لَم يَكُن أَهلُه حاضِرِي المَسجِدِ الحَرامِ حج تمتع براى كسى است كه از اهل مكه نباشد و چنانچه گفته شد كسانى را اهل مكه گويند كه زيادتر از دوازده ميل از چهار طرف از مكه دورتر نباشد.

وَ اتَّقُوا اللّهَ وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ شَدِيدُ العِقابِ در اينجا تأكيد اكيد دارد كه مؤمنين بايستى ترك الحج نكنند و به كسانى كه استطاعت دارند امر مينمايند بتقوى كه ظاهرا مقصود از تقوى در اينجا اينكه است كه اشخاص مستطيع بايستى خود دارى نمايند و مخالفت امر حق تعالى ننمايند در ترك حج و بدانند كه محققا خداوند سخت مجازات مينمايد.

از اینجا است که دانشمندان ترک حج را یکی از گناهان کبیره بشمار آورده‌اند نظر به اینکه گناه کبیره آن گناهی است که در قرآن وعده عذاب بر آن داده شده.

بنا بر آنچه مشهور و معروف است حج در شریعت اسلام سه قسم است: حج تمتع حج قران، حج افراد و فرق است بین حج تمتع و حج قران و افراد به اینکه در حج تمتع عمره مقدم بر حج است و در آن دو قسم مؤخر دیگر در حج تمتع قربانی نمودن واجب است بدلیل قوله تعالی «فَمَا استَیسَرَ مِنَ الهَدیِ» و در آن دو قسم مستحب و دیگر در عمره تمتع طواف نساء واجب نیست لکن در حج قران و افراد واجب است و در حج تمتع نیز واجب است و فرق است بین حج قران و افراد که در حج قران قربانی را با خود

صفحه : ۲۴۵

آرند و در حج افراد نیاورند.

و بدلیل همین آیات و بضمیمه روایات بسیار حج تمتع در زمان رسول اللّه واجب بوده لکن عمر بن خطاب در زمان خلافت خود از حج تمتع نهی نموده و روایات بسیار از طرف سنی و شیعه رسیده که وقتی عمر بر مسند خلافت نشست خطبه‌ای انشاء نمود و پس از آن گفت در عهد رسول اللّه (صلی اللّه علیه و آله و سلّم) دو متعه جاری بوده و من از آن دو متعه نهی مینمایم یکی متعه نساء و دیگر متعه حج و هر کسی که اقدام نماید بر یکی از اینکه دو متعه وی را مجازات مینمایم لکن در مذهب جعفری همان حج تمتع که پیغمبر اسلام (صلی اللّه علیه و آله و سلّم) تأسیس فرموده جاری و برقرار است و اینکه یکی از خطاهایی است که در عصر خلافت عمر واقع گردیده زیرا که امام را نمیرسد که تغییر در قوانین و مقررات دین کند بلکه وظیفه امام اینکه است که همان قوانین اسلام را بین مردم اجرا گرداند.

صفحه : ۲۴۶

[سوره البقرة (۲): آیات ۱۹۷ تا ۲۰۳]

اشاره

الحَجُّ أَشهُرٌ مَعلُوماتٌ فَمَن فَرَضَ فِیهِنَّ الحَجَّ فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ وَ لا جِدالَ فِی الحَجِّ وَ ما تَفعَلُوا مِن خَیرٍ یَعلَمهُ اللّهُ وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَیرَ الزّادِ التَّقوی وَ اتَّقُونِ یا أُولِی الأَلبابِ (۱۹۷) لَیسَ عَلَیکُم جُناحٌ أَن تَبتَغُوا فَضلاً مِن رَبِّکُم فَإِذا أَفَضتُم مِن عَرَفاتٍ فَاذکُرُوا اللّهَ عِندَ المَشعَرِ الحَرامِ وَ اذکُرُوهُ کَما هَداکُم وَ إِن کُنتُم مِن قَبلِهِ لَمِنَ الضّالِّینَ (۱۹۸) ثُمَّ أَفِیضُوا مِن حَیثُ أَفاضَ النّاسُ وَ استَغفِرُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۱۹۹) فَإِذا قَضَیتُم مَناسِکَکُم فَاذکُرُوا اللّهَ کَذِکرِکُم آباءَکُم أَو أَشَدَّ ذِکراً فَمِنَ النّاسِ مَن یَقُولُ رَبَّنا آتِنا فِی الدُّنیا وَ ما لَهُ فِی الآخِرَةِ مِن خَلاقٍ (۲۰۰) وَ مِنهُم مَن یَقُولُ رَبَّنا آتِنا فِی الدُّنیا حَسَنَةً وَ فِی الآخِرَةِ حَسَنَةً وَ قِنا عَذابَ النّارِ (۲۰۱)

أُولئِکَ لَهُم نَصِیبٌ مِمّا کَسَبُوا وَ اللّهُ سَرِیعُ الحِسابِ (۲۰۲) وَ اذکُرُوا اللّهَ فِی أَیّامٍ مَعدُوداتٍ فَمَن تَعَجَّلَ فِی یَومَینِ فَلا إِثمَ عَلَیهِ وَ مَن تَأَخَّرَ فَلا إِثمَ عَلَیهِ لِمَنِ اتَّقی وَ اتَّقُوا اللّهَ وَ اعلَمُوا أَنَّکُم إِلَیهِ تُحشَرُونَ (۲۰۳)

ترجمه:

موقع حج در ماههای معین است پس برای کسی که در اینکه ماهها حج واجب شد بایست با زن خود نزدیکی نکند و پیرامون کارهای ناروا (مثل دروغ بد گویی فحش ناسزا) و دعوی و نزاع نگردد و آنچه کار نیک کنید خداوند عالم باوست و ای مسلمانان

توشه بردارید و بهترین توشه‌ها تقوی است، و تقوی را شعار خود نمائید ای کسانی که صاحب عقل و خرد میباشید،
بر شما گناهی نیست اینکه (کسب معاش کنید) و طلب کنید فضل و رحمت از پروردگار خودتان و وقتی از عرفات برگشتید

صفحه : ۲۴۷

نزد مشعر الحرام یاد خدا نمائید و متذکر باشید و ذکر خدا گوئید چنانچه شما گمراه بودید و از گمراهی شما را (براه راست) هدایت نمود،
پس از آن بهمان راهی که مردم میروند بروید (بعرفات) و از خدا طلب آمرزش نمائید زیرا که خداوند پذیرنده توبه و مهربان است،
و پس از آنکه مناسك حج شما بپایان رسید یاد کنید خدا را آن طوری که پدران خود را یاد میکنید بلکه بیشتر از پدران خدا را یاد کنید پس بعضی از مردم کسانی میباشند که میگویند پروردگارا بما از نعمتهای دنیا عطا کن چنین اشخاصی از آخرت بهره‌ای ندارند،
و بعضی از مردم کسانی میباشند که میگویند پروردگارا از نعمت‌های دنیا و آخرت هر دو ما را بهره‌مند گردان و باز دار ما را از عذاب آتش،
چنین اشخاصی بهره‌مند میشوند از آن اعمال نیکی که کسب نموده‌اند و خداوند بحساب مردم زود میرسد،
و ای مسلمانان یاد کنید خدا را در روزهای معین (یعنی ایام تشریق) و باکی نیست و گناهی نکرده کسی که پرهیزکار باشد که دو روز جلو بیاندازد یا دو روز عقب اندازد و تقوی پیشه خود کنید و بدانید که حشر شما بسوی خداوند است.

توضیح آیات

الحَجُّ أَشهُرٌ مَعلُوماتٌ اهل عربیت گویند «الحج» مبتدا «اشهر» خبر آن و چون بایستی اینکه جمله کلامی در بر داشته باشد تا معنی تمام شود چنین میشود (وقت حج ماههای مشهور است) که بضمیمه اخبار ماه شوال و ذی القعده و ذی الحجه میباشد.
فَمَن فَرَضَ فِیهِنَّ الحَجَّ کسی که در اینکه ماهها مهیای حج شد و بر وی حج واجب گردید بایستی از اینکه چند چیز خودداری نماید.
فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ وَ لا جِدالَ فِی الحَجِّ مفسرین گویند بین قراء در قرائت اینکه چند کلمه اختلاف است إبن کثیر و ابو عمر

صفحه : ۲۴۸

و یعقوب که سه نفر از قراءاند فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ بضمه (ث) در رفث و (قاف) در فسوق خوانده‌اند «و لا جدال» را بفتحه لام قرائت نموده‌اند، و ابو رجاء عطاردی بعکس خوانده و باقی قراء تماما چنانچه رسم الخط قرآن نیز چنین است هر سه کلمه را بفتحه خوانده‌اند.
و بنا بر اینکه بفتحه خوانده شود لام در هر سه کلمه بقانون عربیت بمعنی نفی جنس میشود یعنی بکلیه اینکه سه عمل که یکی جماع باشد بطریق علمای شیعه و دیگر تمام معاصی از دروغ و نزاع و فحش در حال حج ممنوع است که بصحت حج خلل میرساند.
و بنا بر اینکه لام در هر سه کلمه لام نفی جنس نباشد و لام، نهی باشد در آن گفتاری است:
۱- مقصود «فسوق» اینکه است که مردم را بلقب بد بخوانند بدلیل قوله تعالی وَ لا تَنابَزُوا بِالأَلقابِ بِئسَ الِاسمُ الفُسُوقُ بَعدَ الإِیمانِ «ضحاك» ۲- مقصود از فسوق دشنام دادن است بدلیل آنکه از پیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است فحش دادن بمسلمان فسق است و کشتن او کفر است. «ابراهیم و مجاهد و عطار» ۳- فسق شامل میگردد آنچه را که برای محرم حرام است از قبیل صید

کردن ناخن گرفتن، موی سر کندن، و آنچه مانند اینها است. «عبد اللّه عمر» و در بعض‌اخبار است «الفسوق» یعنی دروغ گفتن و بسیاری از مفسرین گفته‌اند مقصود از «و لا جدال» مجادله و مخاصمه یعنی نزاع کردن و با هم دشمنی کردن، قرطبی گفته عرب وقتی حج میکردند با هم نزاع مینمودند و هر یک میگفتند حج من بهتر است و آیه در نهی آن وارد شده.

فخر رازی در تفسیر کبیر چنین گفته سرّ اینکه در اینکه آیه بر اینکه سه عمل اقتصار نموده «رفث، فسوق، جدال» نه زیادتر اینکه است که در علوم عقلیه ثابت است که انسان دارای چهار قوه است: شهوانیه، بهیمیه، غضبانیه، سبعیه، وهمیه شیطانیه، عقلیه ملکیه، و مقصود از جمیع عبادات مقهور گردانیدن قوای سه‌گانه است یعنی شهویه، غضبیه، وهمیه.

صفحه : ۲۴۹

پس قوله تعالی فَلا رَفَثَ اشاره بمقهور نمودن قوای شهویه است تحت قوای عقل وَ لا فُسُوقَ اشاره بمقهور نمودن قوای غضبیه است که از سرکشی آن تمرد و نافرمانی پدید میگردد وَ لا جِدالَ اشاره دارد بمقهور گردانیدن قوه وهمیه تحت فرمان عقل که بلند پروازی نکند و در آنچه شأن وی نیست در ذات خدا و صفات و افعال و احکام او بحث و جدال نکند.

و همین قوای سه‌گانه است که انسان را وادار مینماید که با مردم نزاع و ضدیت نماید و تمام ظلم و تعدیات بشر از همین سه قوه سر چشمه میگیرد اینکه است که در آیه فرموده فَلا رَفَثَ وَ لا فُسُوقَ وَ لا جِدالَ فِي الْحَجِّ یعنی کسی که مقصودش معرفت خدا و محبت او باشد و بخواهد اطلاع پیدا نماید بر نور جلال احدی و در سلک خواص از بندگان حق تعالی واقع گردد بایستی جلو اینکه قوای سه‌گانه حیوانی خود را ببندد که هیجان نکنند و اینکه معانی که گفته شد بالاترین اسراری است در حج که میتوان از اینکه آیات استفاده نمود پس سزاوار نیست که عاقل از آن غافل گردد. «پایان» و اینکه در اینکه آیات لفظ حج تکرار شده برای تعدد موارد و متعلقات آنست جایی اشاره دارد باصل تشریع حج و امر باتیان آن جای دیگر اشاره دارد باعمال و خصوصیات آن جایی دیگر اشاره بزمانی است که بایستی در آن وقت حج واقع گردد مثل همین آیه الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُوماتٌ که حج بایستی در اوقاتی که تعیین برای حج شده واقع گردد وَ تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزّادِ التَّقْوى مفسرین گویند شأن نزول آیه اینکه است که جماعتی از یمن بقصد حج آمدند مکه و هیچ زاد و توشه‌ای همراه خود برنداشتند بگمان اینکه ما مهمان خدائیم و خداوند روزی ما را میدهد در راه بیچاره شدند و مجبور بگدایی گردیدند اینکه آیه نازل شد که برای مسافرت دنیای خود توشه بردارید و بهترین توشه‌ها برای سفر آخرت تقوی است تَزَوَّدُوا اشاره بتوشه سفر دنیا است که از متاع دنیا توشه بردارید برای

صفحه : ۲۵۰

سفر دنیا «خَيْرَ الزّادِ التَّقْوى» اشاره بتوشه سفر آخرت است که فقط توشه سفر آخرت تقوی است.

وَ اتَّقُونِ يا أُولِي الْأَلْبابِ در جلد اول تفسیر سوره بقره راجع بمراتب و معانی تقوی اندازه‌ای بحث نمودیم و چنانچه معلوم است در کتاب کریم مکرر در مکرر ذکر تقوی و تأکید در باره آن و اهمیت آن شده.

و بنا بر اینکه برای تقوی چنانچه دانشمندان گفته‌اند مراتب و درجاتی باشد و لفظ تقوی مشترک بین آن معانی باشد پس در هر موقعی که تقوی گفته شود موقعیت آن مورد قرینه بر مراد میشود، زیرا که بقاعده عربیت هر جا لفظ مشترک آرند بایستی با قرینه‌ای که دلالت بر مراد کند توأم باشد و چون در اینجا در موقع حج و عبادات واقع گردیده شاید اشاره باشد بدرجه عالی و آخرین مراتب تقوی که مقصود توجه کامل بحق باشد «فاتقون» یعنی در اعمال و افعال هدف و مراد شما فقط من و بندگی من که خدای شما میباشم باشد که بهیچ وجه حظ نفسانی در نظر نباشد.

و در اینکه آیه معجزنما که از بدیع‌ترین و ملیح‌ترین آیات قرآنی بشمار میرود اول امر میفرماید که برای مسافرت دنیا و تأمین معاش

و حفظ بـدن بقدر رفع احتیاج امور دنیوی توشه بردارید زیرا که زندگانی دنیا مقدمه و پیش‌رو سـفر آخرت است لکن در عین حال بایستی با تقوی توأم باشد کسی که دنیا را برای دنیا بخواهد آخرت خود را بباد داده وَ ما لَه‌فِی الْآخِرَةِ مِن نَصِیبٍ لکن کسی که دنیا را برای آخرت بخواهد و از دنیا قناعت کند بقدری که مسافر توشه برای مسافرت خود برمیدارد چنین کسـی تمام اعمال و افعال وی زاد و توشه آخرتش میشود.

پس تقوی که زاد و توشه آخرت است با کسب و کار و تأمین امور طبیعی بقدر لزوم منافی نیست بلکه با هم توأم میگردد.

و اشاره بهمین مطلب دارد کلام مولای متقیان امیر المؤمنین علی علیه السلام در

نهج- البلاغه۱) «و اعلموا عباد اللّه ان المتقین ذهبوا بعاجل الدنیا و آجل الاخرة فشارکوا اهل

الـدنیا فی دنیاهم و لم یشارکهم اهل الـدنیا فی آخرتهم سـکنوا الدنیا بافضل ما سـکنت و اکلوها بافضل ما اکلت فحظوا من الدنیا بما حظی به المترفون و اخذوا منها ما اخذت الجبابرة المتکبرون ثم انقلبوا عنها بالزاد المبلغ و المتجر الرابح اصابوا لذة الزهد فی دنیاهم و تیقنوا انهم جیران اللّه غدا فی آخرتهم لا ترد لهم دعوة و لا ینقص لهم نصیب من لذة»

لَیسَ عَلَیکُم جُناحٌ أَن تَبتَغُوا فَضلًا مِن رَبِّکُم مفسرین گوینـد شأن نزول آیه اینکه است که جماعتی از عرب وقتی بحـج میرفتنـد هیچ نحو از تجارتی روا نمیداشـتند و اگر کسـی تجارت مینمود وی را سـرزنش مینمودنـد اینکه آیه فرود آمد و آنها را مرخص نمود در تجارت کردن.

فَإِذا أَفَضـتُم مِن عَرَفاتٍ فَاذکُرُوا اللّه‌عِنـدَ المَشـعَرِ الحَرامِ خداونـد بمؤمنین امر میفرمایـد که وقتی از عرفات باز آئیـد یاد کنیـد خدا را هنگام ورود بمشـعر الحرام، در اینکه عرفات را عرفه نامیده‌اند بین مفسرین گفتاری است از ضحاك است اینجا مکانی بوده که پس از آنکه آدم بزمین هند فرود آمد و حوا بجده یکدیگر را جستجو مینمودند بزمین عرفات بهم رسیدند اینکه است که آنجا را عرفات

---

(۱) علی علیه السلام در اینکه خطبه در مقام معرفی و فضیلت مردمان با تقوی و پرهیزکار برآمده که پیشه‌وران و پرهیزکاران رفتند و منتفع گردیدند از منافع دنیا و آخرت هر دو زیرا که آنچه اهل دنیا از آن محظوظ میگردند از نعمتهای طبیعی دنیوی پرهیزکاران نیز با آنها شـرکت مینمایند ساکن گردیدند در منزلهایی که بهتر از آنان است و خوردند بهترین غذای آنان را پس بهره‌مند گردیدند از دنیـا مثـل آنچه را که متمولین از آن محظوظ گردیدنـد و برگشـتند از دنیـا بسوی آخرت با توشه‌ای که آنها را بمقصـد رسانـد و از تجارت دنیا نفع بسیار بردند و با اینکه از دنیا منتفع گردیدند و در دنیا میباشـند بی‌رغبت و بی‌اعتناء بدنیااند و اهل تقوی یقین دارند که فردای قیامت در جوار و همسایگی خدای خودشان ساکن میگردند و نیز متقین حائز مقامی میباشند که دعای ایشان رد نمیشود و نیز فاقد لذتی از لذائذ طبیعی یا روحانی نمیباشند.

نامیدنـد، سـدی گفته وقتی اسـماعیل از هـاجر متولـد شـد ساره حسـد برد و بهاجر گفت برخیز و از نزد من بیرون رو هاجر در زمین عرفات قرار گرفت وقتی ابراهیم خواست آنها را ببیند ساره گفت با من عهد کن از اسب خود فرود نیایی وقتی ابراهیم بآن جا رسـید اسـماعیل نبود برگشت دفعه دیگر آمـد و در زمین عرفات یکدیگر را ملاقات نمودند باین مناسـبت آنجا را عرفات نامیده‌اند و اقوال دیگری نیز برای سبب اسم عرفات گفته شده.

و مشعر مأخوذ از شعار است و شعار بمعنی علامت است و گویند مشعر الحرام را مشعر گویند برای اینکه یکی از علامت حج بشمار

ميرود يعنى اركان حج است كه بـدون توقف در آن حـج تمام نميشود و بمؤمنين امر ميفرمايـد كه در آنجا ياد خـدا كنيـد و متذكر نعمتهاى خدا باشـيد وَ اذكُرُوه كَما هَداكُم كه بالاترين نعمت‌ها نعمت هدايت است كه شـما بايستى متذكر باشـيد وَ إِن كُنتُم مِن قَبلِهِ لَمِنَ الضّالِّين.

آرى تا كسـى متذكر نعمتى نباشد هرگز نتواند شـكر ولى نعمت خود را نمايد اول مؤمنين بايستى متذكر باشند كه دين و اسلام آنها را از پرتگاه ضلالت و بى‌خردى بشاهراه هدايت رهسپار گردانيده و پس از آنكه متذكر شدند مايل ميگردند كه بآن راهى كه مأمور شده‌اند بروند تا سعادت خود را دريابند و نيز بوظيفه خود عمل نمايند و طريقه بندگى را باتمام رسانند.

فَإِذا قَضَيتُم مَناسِكَكُم فَاذكُرُوا اللّهَ كَذِكرِكُم آباءَكُم خداى جليل در قرآن مجيد مكرر امر فرموده بمداومت نمودن بذكر خود اذكُرُوا اللّهَ ذِكراً كَثِيراً سـوره احزاب آيه ۴۱ وَ الـذّاكِرِينَ اللّهَ كَثِيراً سوره احزاب آيه ۳۵. و امثـال آن كه امر ميفرمايـد بـذكر و چنانچه قبلا تـذكر داديم و لو اينكه ذكر زبـانى را هم ذكر گفته ميشود لكن ذكر حقيقى تعلق بقلب دارد زيرا كه حقيقت ذكر يـاد كردن و بنظر آوردن مـذكور است اگر دل متوجه بحق نباشـد فقط بلقلقه لسان يكى از اسـماء اللّه را بگويـد چنـدان فائده‌اى بر آن مترتب نخواهد شد

صفحه : ۲۵۳

بلكه حقيقتا معنى ذكر بر آن صادق نمى‌آيد.

در بعضـى از تفاسـير چنين مى‌گويد كه بسيارى از مفسرين گفته‌اند عادت عرب اينكه بوده كه بعد از اعمال حج مى‌آمدند نزديك كعبه و بپـدران خود افتخار مى‌كردنـد كه پدر ما چنين و چنان بوده اينكه بود كه اينكه آيه فرود آمد كه بعد از اداء مناسك حج ياد خدا كنيد و ستايش كردگار خود نمائيد مثل اينكه اوصاف پدران خود را مى‌گوييد.

أَو أَشَدَّ ذِكراً نه فقط سـتايش حق را بمقدار سـتايش پدران خود كنيد بلكه بايستى سـتايش شما نسبت بخدا كه آفريننده شما است و جان شـما در قبضه اقتدار اوست بمراتب بسـيار زيادتر و بالاتر باشد از سـتايش نمودن پدران و شايد اشاره باين باشد كه پدران شـما فقط سـبب اعدادى و مادى وجود شما ميباشند و علت حقيقى و سبب واقعى وجود شما آن كسى است كه شما را از نيستى بهستى و از عدم بوجود آورده است پس بايستى هميشه بياد او باشيد و او را بستائيد.

فَمِنَ النّاسِ مَن يَقُولُ رَبَّنا آتِنا فِى الـدُّنيا بعضـى از مردم كسانى ميباشـند كه از خـدا فقط منافع دنيا ميطلبنـد گوينـد عادت عرب اينكه بوده كه دور كعبه برهنه طواف ميكردنـد و راجع بـدنياى خود دعـا ميكردنـد (كه خـدايا ما را از آب باران سـيراب گردان و ما را بر دشمنان غالب گردان و ما را بسلامت بوطن خود برسان و امثال اينها كه تماما راجع بدنيا و امور طبيعى بوده).

وَ ما لَهُ فِى الآخِرَةِ مِن خَلاقٍ آرى كسى كه تمام همش دنيا شد و هدف و وجهه قلبش مايل بلذائذ طبيعى و محظوظات مادى گرديد چگونه ممكن است از خـدا غير از آنچه مايـل بـاوست طلب نمايـد و اگر گاهى اوقات بزبان قال راجع بامور اخروى طلبى نمايـد باز وقتى خوب بـاطن آن را مينگرى بازگشت آن بامور طبيعى ميگردد وقتى از دنيا مأيوس مى‌گردد آخرت از خـدا مى‌طلبـد و البته نظر بوعده‌اى كه داده ادعُونِى أَستَجِب لَكُم آنچه

صفحه : ۲۵۴

انسان بزبان قال و اسـتعداد از خداوند طلب نمايد باو خواهد داد و كسى كه منافع مادى و حظوظ طبيعى در نظر داشته باشد و بگويد رَبَّنا آتِنا فِى الدُّنيا از دنيا كه محط نظر و هدف اوست بوى عطا مينمايد لكن چون همش دنيا است وى را از آخرت نصيبى نيست.

وَ مِنهُم مَن يَقُولُ رَبَّنا آتِنا فِى الـدُّنيا حَسَـنَةً وَ فِى الآخِرَةِ حَسَـنَةً در مقام سـتايش فرموده مؤمنين كسانى ميباشـند كه بزبان نيازمندى از

خدا طلب ميكنند نيكى دنيا و نيكى آخرت را و از خدا مى‌طلبند كه آنها را از عذاب آتش پناه دهد.

و از اينكه مبارك آيه چند مطلب توان استخراج نمود:

۱- ستايش مؤمنين و علامت يقينشان اينكه است كه در مقام مناجات و طلب اينكه طور دعا ميكنند و ديگر اينكه بما بياموزد كه شما در مقام طلب يك جهت نباشيد كه يا فقط منافع دنيا آرزو كنيد يا سعادت آخرت بلكه بايستى منافع دنيا طلب كنيد مقدمتا براى فائز شدن بنعيم آخرت و از اينكه نسبت بهر دو حسنه فرموده اشاره باين است كه دنيا را براى دنيا نخواهيد زيرا كه طلب منافع دنيا وقتى در تعداد حسنات بشمار ميرود كه دنيا را براى تحصيل كردن آخرت بخواهيد.

أُولئِكَ لَهُم نَصِيبٌ مِمّا كَسَبُوا وَ اللّهُ سَرِيعُ الحِسابِ اولئك اسم اشاره است يعنى چنين اشخاصى كه از خداوند طلب ميكنند حسنه دنيا و حسنه آخرت را اينها كسانى ميباشند كه از عمل خود نصيبى عايد آنها مى‌گردد و نتيجه اعمال خود را خواهند برد.

در تفسير ابو الفتوح مينويسد بين مفسرين اختلاف است كه مقصود از اينكه دو حسنه دنيا و آخرت چيست روايت از حضرت امير عليه السلام است كه «حسنه دنيا زن صالحه است و حسنه آخرت حور العين وَ قِنا عَذابَ النّارِ مقصود از عذاب نار زن بد است» حسن بصرى، چنين گفته حسنه دنيا علم و عبادت است و حسنه آخرت بهشت است، سدى و مقاتل، گفته‌اند حسنه دنيا روزى فراخ و حلال است و حسنه آخرت آمرزش و ثواب. «عطيه» گفته حسنه دنيا علم و عمل است و حسنه آخرت مسامحه در حساب

صفحه : ۲۵۵

و بهشت است.

و گفتار ديگرى نيز از مفسرين نقل شده لكن بهترين تفسير براى حسنه دنيا و حسنه آخرت همان است كه اول گفته شد كه بايست از خدا بخواهيم كه لوازم حيات دنيوى ما را باحسن وجه در دسترس ما گذارد براى اينكه در تحصيل سعادت اخروى بكوشيم نظر به اينكه

«من لا معاش له لا معاد له»

كسى كه طريق معاش و زندگانى دنيوى وى بقدر رفع احتياج وى منظم و مرتب نباشد كجا فراغت خاطر پيدا مى‌نمايد كه امور معاد خود را تكميل نمايد پس اندازه‌اى نعمت‌هاى دنيا براى درك سعادت اخروى ضرورى است.

وَ اذكُرُوا اللّهَ فِي أَيّامٍ مَعدُوداتٍ ايام معدودات روز يازدهم و دوازدهم و سيزدهم ذى الحجه است و اينكه سه روز را ايام تشريق نامند و گويند دليل بر اينكه تخصيص بسه روز داده شده قوله تعالى است فَمَن تَعَجَّلَ فِي يَومَينِ تا آخر زيرا يومين دلالت دارد بر اينكه مقصود از ايام سه روز است نظر به اينكه جمع بالف و تا را براى قلت آورند و اقل جمع سه عدد است پس ايام تشريق سه روز است و مفسرين گويند مقصود از ذكر خدا كه امر فرموده در ايام تشريق ياد خدا كنند تكبير است كه در رمى حجرات در منى هر سنگى با تكبير زده شود.

فَمَن تَعَجَّلَ فِي يَومَينِ فَلا إِثمَ عَلَيهِ وَ مَن تَأَخَّرَ فَلا إِثمَ عَلَيهِ لِمَنِ اتَّقى بعضى از مفسرين گفته‌اند «لا» در فلا اثم لاى نفى جنس است يعنى كسى كه تعجيل كند در دو روز اول هيچ نحو گناهى نكرده در تفسير مجمع البيان است كه فَمَن تَعَجَّلَ فِي يَومَينِ رخصت است در اينكه روز دوازدهم جايز است از منى بيرون رفت و بهتر اينكه است كه بماند تا روز سيزدهم ذى الحجه كه سوم روز تشريق ميشود و اگر كسى در روز دوم تشريق حركت كرد بايستى بعد از ظهر حركت كند تا قبل از غروب لكن اگر غروب شد ديگر جايز نيست حركت كند تا روز سوم تشريق و در معنى قوله تعالى فَلا إِثمَ عَلَيهِ دو قول است يكى گناهى بر او نيست زيرا بعمل حج

صفحه : ۲۵۶

سیئات او تبدیل بحسنات گردیده. «إبن سعود» و دیگر نیست گناهی در تقدیم و تأخیر و نفی اثم برای اینکه است که توهم نشود در تقدیم گناه است. «حسن» و در قوله تعالی لِمَنِ اتَّقی نیز دو قول است قولی اشاره باین است که حج مقبول کفاره سیئات و گناهان میشود و قول دیگر چنانچه اصحاب ما روایت کرده‌اند.

و نیز بروایت إبن عباس «لمن اتقی» راجع بتعجیل فی یومین است پس گناهی نیست برای کسی که صبر کند تا انقضاء کوچ دسته آخر اهل حاج از منی و آنچه باقی مانده از احرامش و از ابی عبد اللّه روایت میکنند قوله تعالی فَمَن تَعَجَّلَ فِی یَومَینِ یعنی کسی که در اینکه دو روز مرد تمام گناهانش بخشیده میشود و کسی که اجلش تأخیر افتاد یعنی در اینکه دو روز نمیرد اگر از گناهان کبیره اجتناب کند گناهی بر او نیست.

«پایان» وَ اتَّقُوا اللّهَ وَ اعلَمُوا أَنَّکُم إِلَیهِ تُحشَرُونَ خطاب بمؤمنین است که تقوی را شعار خود نمائید و بدانید که البته بازگشت شما بسوی حق است و در قیامت شما جمع میشوید برای اینکه هر کسی بکیفر اعمال خود برسد از خوب و بد و شاید اشاره باین باشد که از اجتماع خودتان در عرفات و منی و مشعر الحرام و باقی اماکن مشرفه یاد آرید اجتماع خودتان را در روز رستاخیز و متنبه گردید.

صفحه : ۲۵۷

[سوره البقرة (۲): آیات ۲۰۴ تا ۲۱۳]

اشاره

وَ مِنَ النّاسِ مَن یُعجِبُکَ قَولُهُ فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ یُشهِدُ اللّهَ عَلی ما فِی قَلبِهِ وَ هُوَ أَلَدُّ الخِصامِ (۲۰۴) وَ إِذا تَوَلّی سَعی فِی الأَرضِ لِیُفسِدَ فِیها وَ یُهلِکَ الحَرثَ وَ النَّسلَ وَ اللّهُ لا یُحِبُّ الفَسادَ (۲۰۵) وَ إِذا قِیلَ لَهُ اتَّقِ اللّهَ أَخَذَتهُ العِزَّةُ بِالإِثمِ فَحَسبُهُ جَهَنَّمُ وَ لَبِئسَ المِهادُ (۲۰۶) وَ مِنَ النّاسِ مَن یَشرِی نَفسَهُ ابتِغاءَ مَرضاتِ اللّهِ وَ اللّهُ رَؤُفٌ بِالعِبادِ (۲۰۷) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا ادخُلُوا فِی السِّلمِ کَافَّةً وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّیطانِ إِنَّهُ لَکُم عَدُوٌّ مُبِینٌ (۲۰۸)

فَإِن زَلَلتُم مِن بَعدِ ما جاءَتکُمُ البَیِّناتُ فَاعلَمُوا أَنَّ اللّهَ عَزِیزٌ حَکِیمٌ (۲۰۹) هَل یَنظُرُونَ إِلاّ أَن یَأتِیَهُمُ اللّهُ فِی ظُلَلٍ مِنَ الغَمامِ وَ المَلائِکَةُ وَ قُضِیَ الأَمرُ وَ إِلَی اللّهِ تُرجَعُ الأُمُورُ (۲۱۰) سَل بَنِی إِسرائِیلَ کَم آتَیناهُم مِن آیَةٍ بَیِّنَةٍ وَ مَن یُبَدِّل نِعمَةَ اللّهِ مِن بَعدِ ما جاءَتهُ فَإِنَّ اللّهَ شَدِیدُ العِقابِ (۲۱۱) زُیِّنَ لِلَّذِینَ کَفَرُوا الحَیاةُ الدُّنیا وَ یَسخَرُونَ مِنَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ اتَّقَوا فَوقَهُم یَومَ القِیامَةِ وَ اللّهُ یَرزُقُ مَن یَشاءُ بِغَیرِ حِسابٍ (۲۱۲) کانَ النّاسُ أُمَّةً واحِدَةً فَبَعَثَ اللّهُ النَّبِیِّینَ مُبَشِّرِینَ وَ مُنذِرِینَ وَ أَنزَلَ مَعَهُمُ الکِتابَ بِالحَقِّ لِیَحکُمَ بَینَ النّاسِ فِیمَا اختَلَفُوا فِیهِ وَ مَا اختَلَفَ فِیهِ إِلاَّ الَّذِینَ أُوتُوهُ مِن بَعدِ ما جاءَتهُمُ البَیِّناتُ بَغیاً بَینَهُم فَهَدَی اللّهُ الَّذِینَ آمَنُوا لِمَا اختَلَفُوا فِیهِ مِنَ الحَقِّ بِإِذنِهِ وَ اللّهُ یَهدِی مَن یَشاءُ إِلی صِراطٍ مُستَقِیمٍ (۲۱۳)

صفحه : ۲۵۸

ترجمه:

بعضی از مردم کسانی میباشند که از گفتار آن تعجب میکنی و مراد آن رسیدن بمتاع دنیا است و خدا را شاهد میگیرد در درستی

گفتار خود و اینکه آدم از بدترین دشمنان اسلام است،

و وقتی (از نزد تو دور گردد) کوشش می‌کند که در زمین فساد کند و حاصل زراعت را تباه نماید و نسل بشر را قطع کند و خدا مفسدان را دوست نمیدارد،

و وقتی بوی گفته شود بترس از خدا و فساد مکن غرور و خودپسندی او را بگناه وامیدارد پس جهنم کفایت می‌کند او را و جهنم بد آرامگاهی است،

و بعضی از مردم کسی است که نفس خود را در راه رضای حق تعالی میفروشد و خدا ببندگان خود مهربان است،

ای کسانی که ایمان آورده‌اید همه شما باتفاق داخل شوید در اسلام و تسلیم اوامر حق گردید و متابعت منمائید گامهای شیطان را (و بدانید) که محققا شیطان دشمن ظاهریست برای شما،

پس اگر بعد از آنکه حجت خدا بر شما تمام گردید و پس از ادله روشن که برای هدایت شما آمد گمراه گردیدید (و براه خطا رفتید) پس بدانید که خداوند غالب و درستکار است

آیا اشخاصی که از دین حق لغزش پیدا نمودند چنین انتظار دارند که خداوند با ملائکه بیایند در سایبانها از ابر سفید رقیق (یا منتظر عذاب خدا میباشند بتوسط ملک عذاب) و امر پروردگار جاری گشته و بازگشت تمام امور بسوی خدا است،

ای رسول اکرم بپرس از بنی اسرائیلیان چقدر از آیات روشن و ادله واضح که برای آنها فرستادیم و کسی که تبدیل گرداند نعمت خدا را پس از آمدن آن پس محققا خداوند سخت انتقام میکشد و مجازات مینماید،

حیات عاریتی دنیا نزد کافرین جلوه نمود که اهل ایمان را مسخره می‌کنند لکن مقام اشخاص با تقوی در قیامت فوق مقام کافرین است و خدا روزی میدهد هر کرا بخواهد بدون اندازه،

مردم یک گروهند خداوند پیمبران را فرستاد که مژده دهند نیکوکاران را و تهدید نمایند زشتکاران را و با پیمبران فرود آورد کتاب‌های آسمانی را تا اینکه بحق و درستی بین مردم حکم کنند در آنچه در آن اختلاف نمایند سپس همان گروه که برای آنان کتاب آسمانی آمد از راه طغیان و تعدی بحقوق یکدیگر در کتاب حق شبهه و خلاف افکندند پس خدا اهل ایمان را از آن ظلمت شبهات و اختلاف آنها براه حق هدایت

صفحه : ۲۵۹

نمود و خداوند هدایت مینماید هر کرا بخواهد و رهسپار میگرداند وی را براه راست.

توضیح آیات

وَ مِنَ النّاسِ مَن یُعجِبُکَ قَولُهُ فِی الحَیاةِ الدُّنیا بعضی از مردم طوری نطّاق و حرّاف و صراحت در گفتار دارند که تو که پیمبری از گفتار و انطلاق لهجه وی بشگفت می‌آیی فِی الحَیاةِ الدُّنیا مقید نموده به حیات دنیا چون عالم دنیا عالم ظاهر و عالم آخرت عالم باطن و روزی است که حقیقت اشیاء ظاهر و باطنها هویدا میگردد اینکه است که دنیا را معرفی نموده‌اند بعالم غرور که باطنها در آن مخفی و حقیقت پوشیده و پنهانست و بظاهر انسان را فریب میدهد و بر خلاف آنچه هست ارائه میدهد.

وَ یُشهِدُ اللّهَ عَلی ما فِی قَلبِهِ وَ هُوَ أَلَدُّ الخِصامِ بقاعده عربیت الد افعل التفضیل از لد لدودا مأخوذ گردیده، و خصام جمع خصم مثل صعب و صعاب و کعب و کعاب و نیز گفته‌اند الخصام مصدر است، و «الد الخصام» یعنی سخت‌ترین و بدترین دشمنان است و چون تو بشری و بمقتضای بشریت ظاهر او را می‌نگری و وجهه دنیوی وی را مشاهده می‌کنی اینکه است که ممکن است حسن کلمات و ظاهر گفتار او ترا بفریبد و گمان کنی او دوست شما و تابع اسلام است لکن خداوند که از ظاهر و باطن همه چیز

آگاهست و باطنها نزد او مکشوف و هویداست مشاهده میکند که او بدترین و شدیدترین دشمنهای اسلام است.

در اینکه آیا آیه در باره شخص معینی فرود آمده یا عام است از مفسرین دو قول نقلشده بعضی از مفسرین گفته‌اند شأن نزول آیه چنین است که شخصی بنام حنس بن شریق آمد نزد رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم و بظاهر ایمان آورد و نسبت برسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم اظهار محبت و دوستی نمود و قسم بخدا خورد که در ادعای دوستی راستگو میباشم و آن آدم منافقی بود که زبانش با دلش یکی نبود و بآن خبث باطنی که داشت چون از حضور مبارکش بیرون رفت گذرش بمزرعه جماعتی از مسلمین افتاد حاصل مزرعه را سوزانید

صفحه : ۲۶۰

و آدم‌کشی کرد و جنایت نمود.

دیگری گفته آیه عام است راجع بشخص معینی یا اشخاص بخصوصی نیست بلکه آیه در مقام اینکه است که پیمبر اکرم را گوشزد نماید که بزبان چرب و نرم مردم فریفته نگردد و بظاهر آنها ننگرد بلکه باطن و سریره آنان را بنگرد و اینکه آیه نظیر آنجا است که خطاب به پیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم نموده وَ لا تُطِع كُلَّ حَلّافٍ مَهِينٍ هَمّازٍ مَشّاءٍ بِنَمِيمٍ سوره قلم آیه «۱۱۱».

و اینکه دو قول با هم منافی نیست بسیاری از آیات قرآن چنین است که در مورد بخصوصی فرود آمده لکن مقصود عموم دارد چنانچه گویند مورد مخصص نیست.

وَ إِذا تَوَلّى سَعى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيها تولی بمعنی لغوی سلطنت و ولایت است و نیز بمعنی پشت کردن و اعتراض نمودن استعمال شده و بنا بر اینکه مقصود از «من النّاس» در اول آیه شخص معینی باشد و نیز «تولی» را بمعنی پشت کردن و اعتراض نمودن گرفتیم معنی آیه چنین میشود که به پیغمبر خود خبر میدهد آن کسی که از حسن گفتار و صراحت لحجه او تو را بتعجب آورده و اظهار دوستی و محبت با تو میکند وقتی که از نزد تو بیرون میرود چنین و چنان میکند.

وَ يُهْلِكَ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ وَ اللّهُ لا يُحِبُّ الْفَسادَ و فساد او اینکه است که زراعت و کشت و کار مردم را فاسد می‌گرداند و نیز بخونریزی و قتل و غارت نسل بشر را تباه می‌گرداند در صورتی که خداوند دوست نمیدارد فساد را.

بعضی از مفسرین لا یحب الفساد را حمل بر فساد در دین نموده نظر به اینکه اینکه عالم عالم تنازع در بقاء و عالم کون و فساد است و بتقدیر ایزد متعال واقع است پس نمیتوان گفت خداوند دوست نمیدارد فساد را اگر فساد روی زمین را که در اثر تضاد بین موجودات

---

(۱) خطاب برسول اکرم (ص) است که فرمان مبر آن کسی که بسیار قسم میخورد که سست و بیمقدار است و عیبجو و سخن‌چین است.

صفحه : ۲۶۱

مادی و از لوازم تنازع در بقاء رخ میدهد دوست نمیداشت چنین تقدیر نمینمود.

لکن اینکه کلام درست بنظر نمی‌آید زیرا که بقرینه قوله تعالی وَ يُهْلِكَ الْحَرْثَ وَ النَّسْلَ مقصود از فساد همان تصرّفات عدوانی است که در مال و جان مردم بسوء اختیار بشر واقع می‌گردد.

اگر چه عالم دنیا را عالم تنازع در بقا و عالم کون و فساد نامیده‌اند لکن فسادی که مقتضی طبیعت عالم است و از روی حکمت و نظام عالم تأسیس شده آن فساد نیست بلکه عین رحمت و مقدمه پیدایش موجودات و از مبدء حکیم از روی قانون حکمت در عالم

جریان دارد بلکه توان گفت فسادی در عالم طبیعت تصور ندارد زیرا عالم رو بکمال میرود و هر موجود دانی و پستی بمقتضای طبیعت و آن غریزه‌ای که قادر متعال در کمون وی نهاده میکوشد و بصدد کمال برمی‌آید و مرتبه ناقص خود را رها میکند تا آنکه مرتبه بالاتری را اشغال نماید و بکمال مخصوص بخود برسد.

خلاصه هر کس موجودات را بنظر تدبر بنگرد میفهمد که تغییرات و تبدلاتی که در آنها دیده میشود چیز خودسرانه و بیهوده‌ای نیست بلکه تماما لبس بعد از لبس است نه لبس بعد از خلع یعنی چنین نیست که گمان بشود چیزی بکلی مفقود و معدوم شده چیز دیگری پدید گردیده اینکه طور نیست بلکه هر چیزی که پا بدائره وجود گذاشت علی الدوام در استکمال است تا دائره سیرش تمام شود و بغایت فائده‌ای که مربی و ناظم عالم برای آن وی را از نیستی بهستی آورده برسد.

پس فساد در عالم تصور ندارد و هر چیزی بجای خود ثابت و برقرار است (که هر چیزی بجای خویش نیکو است) و چون چنین است جان دارد گفته شود وقتی خداوند خودش خالق کون و فساد است نمیشود گفت فساد را دوست نمیدارد و باین لحاظ گفته شود مقصود از فساد در آیه فساد در دین است آری اگر فسادی در عالم پدید گردد از سوء اختیار بشر پدید گردیده و خداوند چنین فسادی را دوست ندارد.

لکن ممکن است گفته شود فساد اعم است از فساد در دین و فساد در دنیا که منشأ هر یک از آنها سوء اختیار بشر میشود که بآن اختیار موقتی که برای حکمت

صفحه : ۲۶۲

چندی بوی داده شده عوض اینکه از اینکه موهبت عظمی سعادت خود و دیگران را تأمین کند و عالم را منظم و مرتب گرداند فساد میکند و خود را بدرک حیوانیت میکشاند و دین و دنیای خود و دیگران را تباه میگرداند.

وَ إِذا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللّهَ أَخَذَتهُ العِزَّةُ بِالإِثمِ وقتی بچنین آدمی امر بتقوی شود که از خدا بترس و در زمین فساد نکن عزت نفس و پیشوایی را از طریق گناه و فساد می‌گیرد، از اینکه آیه چنین بر می‌آید که مقصود از «تولی» در آیه پیش ولایت و پیشوایی است بدلیل اینکه وقتی بچنین کسی گویند فساد نکن و جان و مال مردم را تباه نگردان برای عزت و غلبه مرتکب گناه میگردد و عزت را از راه گناه و فساد بدست می‌آورد و خداوند مذمت میکند کسی را که از راه تعدی و ستم پیشوایی بدست آرد، بلکه چنین عزتی عزت نیست عزت حقیقی اولا لایق ذات احدیت است و بس پس از آن آن است که از طرف حق تعالی افاضه گردد بکسی که لایق آن است وَ تُعِزُّ مَن تَشاءُ وَ تُذِلُّ مَن تَشاءُ بِيَدِكَ الخَيرُ سوره آل عمران آیه ۲۵. عزت و ذلت بخواست او انجام می‌گیرد.

وَ مِنَ النّاسِ مَن يَشرِي نَفسَهُ ابتِغاءَ مَرضاتِ اللّهِ رویه و روش قرآن غالبا اینکه است که هر جا مذمت و تنقید نماید جماعتی را در عقب مدح و ستایش میکند جماعت دیگر را و بعکس هر جا تعریف و تمجید باشد در عقب تنقید و مذمت است.

و نیز غالبا هر جا تهدید و عذاب نامبرده شده در عقب تشویق برحمت و مغفرت می‌نماید و شاید سرش اینکه باشد که چون یکی از فضائل بسیار نیک انسانی اینکه است که همیشه بین خوف و رجاء باشد و برای اعتدال حاش که نه جری و مغرور گردد بآیات رحمت و نه مأیوس گردد از رحمت الهی که فرموده لا يَيأَسُ مِن رَوحِ اللّهِ إِلَّا القَومُ الكافِرُونَ سوره یوسف. بایستی همیشه بین خوف و رجا باشد در اخبار آل محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که (باید خوف و رجا مثل دو طرف میزان بقدر هم باشند که از هیچ

صفحه : ۲۶۳

طرف زیادتی نکند).

خوف و رجاء دو اصل ایمانی و اخلاقی است و بدون تحقق اینکه دو اصل ایمان کامل نمی‌گردد و از طریق شیعه و سنی روایات بسیاری رسیده که اینکه آیه در شأن مولای متقیان و امیر مؤمنان علی علیه السلام فرود آمده وقتی حضرتش برای حفظ جان پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم در فراش آن حضرت خوابید و نفس شریف خود را در معرض اعدام قرار داد که جان رسول اکرم سالم مانـد اینکه آیه نازل گردید و بضمیمه روایات معنی آیه چنین میشود که علی آن کسی است که در راه رضای الهی نفس و جان خود را فدا داد پس آیه اول وَ مِنَ النّاسِ مَن یُعجِبُکَ تا آخر راجع بدشمنان رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم فرود آمده و آیه دوم در باره دوستان صمیمی او که بالاترین آنها وجود مبارک علی علیه السلام است نزول نموده.

و جان‌نثاری و فداکاری او در راه حق و حقیقت بقدری است که دشمن و دوست در باره آن کتابهایی نوشته و همگی معترفند و تصدیق مینمایند که یگانه کسی که در راه محبت او از هیچگونه فداکاری کوتاهی نمی‌نمود علی علیه السلام بود و اخبار بسیاری که از طریق موافق و مخالف رسیده شاهد بر آن است بعضی از علمای بزرگ سنی مینویسند دین اسلام از شمشیر علی علیه السلام و مال خدیجه رواج گرفت.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا ادخُلُوا فِی السِّلمِ کَافَّةً خطاب از حضرت عزت بتمامی مؤمنین است که ای کسانی که ایمان آورده‌اید بایستی تمام شما داخل گردید در اسلام و تسلیم اوامر حق و تعلیمات قرآن و قوانین اسلام گردید و بظاهر و باطن تابع و زیر فرمان الهی و اوامر حق تعالی در آئید «و کافهٔ» بقاعده عربیت برای تأکید آرند و در اینجا مؤکد میکند ضمیر جمع در «ادخلوا» را یعنی ای کسانی که پذیرفته‌اید دین اسلام را بایستی تسلیم اوامر و دستورات و مقررات اسلام گردید بدون اینکه پیش خود رأی اندیشی کنید و چیزی در آن زیاد یا از آن کم نمائید بعضی از مفسرین گویند اینکه آیه خطاب بمؤمنین اهل کتاب است که آنها بنا بر عادتی که داشتند بعد از اسلام آوردن بعضی از آنها احکام تورات را مراعات می‌نمودند مثل اینکه باحکام شنبه عمل میکردند و گوشت و شیر شتر را استعمال نمی‌کردند و

صفحه : ۲۶۴

میگفتند یا رسول اللّه تورات کتاب خدا است بگذار ما در نماز شب بعضی از آیات آن را بخوانیم حضرت میفرمود احکامی که نسخ شده نباید پیرامون آن بگردید.

سلّم و اسلام و تسلیم بیک معنی گفته میشود و اینکه اسلامی که بمؤمنین امر مینماید که داخل آن گردید آن اسلامی است که بعد از مرتبه ایمان تحقق میپذیرد و چنانچه در صفحات پیش تذکر داده‌ایم همین طوری که ایمان مراتب و درجاتی دارد اسلام نیز مراتبی دارد و اشاره دارد بمرتبه اول اسلام قوله تعالی قالَتِ الأَعرابُ آمَنّا قُل لَم تُؤمِنُوا وَ لکِن قُولُوا أَسلَمنا و بعضی عرفاء اینکه قسم از اسلام را اسلام اصغر نامیده‌اند و بمرتبه فوق اینکه اسلام نظر دارد قوله خدای سبحان یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا ادخُلُوا فِی السِّلمِ کَافَّةً که اینکه اسلامی که بمؤمنین امر مینماید که بایستی تمامی شما داخل آن گردید بعد از تحقق مرتبه اول ایمان است زیرا که خطاب بمؤمنین میباشد که مرتبه اول اسلام و اول ایمان را دارا بودند.

و بسیاری از مفسرین گویند اینکه اسلام عبارت از تسلیم و منقاد بودن و ترک اعتراض بر اوامر شرعی و تکوینی است و مسلمان واقعی کسی است که بدل و زبان اذعان نماید که تمام دستورات اسلامی از روی حکمت و درستی آن چنان که بایستی واقع گردد انجام گرفته و اشاره بهمین دارد قول امیر المؤمنین علی علیه السلام در روایت

مرفوعه برقی «ان الاسلام هو التسلیم و التسلیم هو الیقین»

و در کلام اللّه مجید است إِنَّ الدِّینَ عِندَ اللّهِ الإِسلامُ«۱». اشاره بهمین مرتبه است.

پس مسلمان واقعی کسی است که عقل و رأی و هوای خود را تابع و مطیع دستورات قرآنی و نوامیس الهی گرداند و بدستورات

شرع مقدس اعتراض و رأی اندیشی ننماید و مطیع و فرمانبر باشد آن وقت ممکن است دارای مرتبه عبودیت گردد و از مطیعین محسوب گردد و در نتیجه شرح صدر پیدا نماید و از کسانی گردد که در باره وی فرموده:

أَ فَمَن شَرَحَ اللّهُ صَدرَهُ لِلإِسلامِ فَهُوَ عَلی نُورٍ مِن رَبِّهِ«۲» سورهٔ الزمر آیه ۲۳

---

(۱) دینی که سبب نجات و رستگاری است فقط اسلام است.

(۲) کسی که سینه او باز شده برای اسلام وی دارای نوری است از جانب پروردگار خود.

صفحه : ۲۶۵

در جای دیگر فَمَن أَسلَمَ فَأُولئِکَ تَحَرَّوا رَشَداً و در روایت کابلی است که از امام صادق علیه السلام چنین روایت میکند «۱» «لو انّ قوما عبدوا اللّه تعالی وحده لا شریک له و اقاموا الصلاهٔ و آتوا الزکاهٔ و حجوا البیت و صاموا شهر رمضان ثم قالوا لشیء صنعه اللّه او صنعه رسول اللّه الّا صنع بخلاف الذی صنع او وجد ذلک فی قلوبهم لکانوا بذلک مشرکین الی ان قال فعلیکم بالتسلیم»«.

وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّیطانِ إِنَّهُ لَکُم عَدُوٌّ مُبِینٌ هر حقی در مقابل آن باطلی و هر طریق درست و مستقیمی در برابر آن نادرستی و کجی است، طریق اسلام طریق حق و راه مستقیم است راه مستقیم اقرب طریق بمقصود است و در مقابل آن راههای کج و معوج بسیار است و طریق شیطان راه کجروی و طریق معوج است که سر انجام آن دوری از رحمت الهی و رسیدن بپرتگاه درک حیوانی و نائل شدن باسفل السافلین طبیعت است و شیطان نسبت بانسان دشمنی است ظاهر و هویدا که از راه دشمنی کوشش میکند که انسان را از راه حق و حقیقت و از دائره اسلام که طریق سلّم و سلامت است در بیراهه کشاند.

اینکه است که خدای رحمان از راه مرحمت و تفضل پیمبران و سفراء خود را فرستاده که طریق سلّم و سلامت را بانسان بیاموزند که بمتابعت شیاطین جنی و انسی از پرتگاه ضلالت بشاهراه هدایت رهسپار گردند و اشاره بهمین دارد قوله تعالی:

فَإِن زَلَلتُم مِن بَعدِ ما جاءَتکُمُ البَیِّناتُ فَاعلَمُوا أَنَّ اللّهَ عَزِیزٌ حَکِیمٌ اگر شما مؤمنین از پس از معجزات و کراماتی که کاشف بر صدق انبیاء و سفرای

---

(۱) اگر مردمانی عبادت کنند خدای یگانه‌ای که شریک و مثلی برای او نیست و نماز را بپای دارند و عطا نمایند زکاهٔ مال خود را و شهر رمضان را روزه دارند پس از آن نسبت بچیزی از دستورات حق تعالی یا فرمایشات رسول اللّه اعتراض نمایند و بگویند اگر چنین و چنان نکرده بود بهتر بود و اگر چه بزبان نگویند و در دل خود اعتراض نمایند بهمین اعتراض داخل در مشرکین میگردند تا آنجا که فرموده بر شما است که تسلیم دستورات الهی و تعلیمات قرآنی گردید.

صفحه : ۲۶۶

الهی است و پس از آنکه راه عذری برای شما باقی نمانده و مطلب برای شما واضح گردید لغزش پیدا نمودید و از دائره اسلام که طریق سلّم و سلامت و سعادت انسانی در آن است بیرون رفتید بدانید که خداوند غالب و امر او نافذ و حکم او بر آنچه مقتضی حکمت است در باره شما نافذ است.

هَل یَنظُرُونَ إِلّا أَن یَأتِیَهُمُ اللّهُ فِی ظُلَلٍ مِنَ الغَمامِ ظلل جمع ظلّه و ظلّه آن چیزیست که سایه میاندازد، غمام بمعنی ابر سفید است «و الملائکهٔ» عطف بر اللّه است یعنی آیا چنین انتظار دارند که خدا بیاید با ملائکه در سایبانهایی از ابر سفید.

و چون اینکه آیه از متشابهات قرآن است و در جزء اول اینکه تفسیر گفتیم که در توضیح آیات اقتصار میکنم بر محکمات قرآن و پیرامون متشابهات نمیگردم اینکه است که در اینجا بعضی توجیهاتی که مفسرین در آیه کرده‌اند تذکر میدهم و از خود رأی اندیشی نمیکنم در تفسیر کبیر راجع بتوضیح آیه و بیاناتی که مفسرین در آن کرده‌اند کلام مفصلی دارد که اجمالی از آن را در اینجا ترجمه مینمایم:

چنین گوید قوله تعالی هَل یَنظُرُونَ إِلّا أَن یَأتِیَهُمُ اللّهُ در آن چند معنی گفته شده:

۱- طریق صلحای گذشتگانست که گفته‌اند پس از آنکه ببراهین و ادله قطعیه ثابت گردیده که رفت و آمد یعنی حرکت کردن و ایاب و ذهاب نمودن نسبت بخدا محال و غیر ممکن است پس علم قطعی پدید میگردد که مقصود از آیه رفت و آمد نیست بلکه مقصود دیگری در کار است و اگر ما بخواهیم معین کنیم که مقصود چیست شاید براه خطا رفته باشیم پس باین لحاظ بهتر است که سکوت کنیم و گوئیم علم آن نزد خدا و رسول است، و همین است مقصود از روایتی که بطریق إبن عباس از معصوم رسیده که قرآن منطوی بر چهار وجه است:

اول- آن وجهی که دانش آن ممکن است لکن مردم دنبال تحصیل آن نمیروند دوم- آن وجهی است که دانشمندان می‌فهمند و تفسیر می کنند.

صفحه : ۲۶۷

سوم- آن وجهی است که فقط از قبل عربیت شناخته میشود (یعنی از ظاهر و از قبل الفاظ فهمیده میشود).

چهارم- وجهی است که نمیداند آن را مگر خدا.

لکن جمهور متکلمین در اینکه آیه توجیهاتی نموده‌اند اول مقصود از قوله تعالی أَن یَأتِیَهُمُ اللّهُ فرود آمدن آیات خدا است و اینکه آمدن آیات را آمدن خودش نامیده برای عظمت شأن آیات است مثل اینکه وقتی لشگر بیایند گویند سلطان آمده و شاهد بر اینکه مطلب آیه بالا است فَإِن زَلَلتُم مِن بَعدِ ما جاءَتکُمُ البَیِّناتُ تا آنجا که میگوید وجه ششم که نزد من واضح‌ترین وجوهست اینکه است که از آن آیه اول یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا ادخُلُوا فِی السِّلمِ کَافَّةً و آیه بعد فَإِن زَلَلتُم مِن بَعدِ ما جاءَتکُمُ البَیِّناتُ راجع بیهودیها و خطاب بآنان است و بنا بر اینکه قوله تعالی هَل یَنظُرُونَ إِلّا أَن یَأتِیَهُمُ اللّهُ فِی ظُلَلٍ مِنَ الغَمامِ وَ المَلائِکَةُ حکایت یهودیها است و معنی آیه چنین میشود که یهودیها دین تو را قبول نمیکنند مگر اینکه خدا و ملائکه بیایند در سایه‌بانهایی از ابر سفید، آیا نمیبینی آنها با موسی چه کردند مثل اینکه گفتند لَن نُؤمِنَ لَکَ حَتّی نَرَی اللّهَ جَهرَةً.

وقتی گفتیم آیه اعتراض بیهودیها است مانعی ندارد که آیه را بظاهر خود باقی گذاریم زیرا که مذهب یهودیها تشبیه است و آمد و رفت را بر خدا جایز میدانند چنانچه می‌گفتند خدا در کوه طور برای موسی در سایه‌ای از ابر تجلی نموده و چون از حضرت محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم چنین خواهشی نمودند اینکه آیه حکایت گفتار سخیف آنان است که بعقیده نادرست خود منتظرند خداوند بر آنها فرود آید پس بنا بر اینکه معنی آیه بظاهر خود باقی است.

و در پاسخ اشکال که اگر معنی آیه اینطور باشد چه وجهی دارد قوله تعالی وَ إِلَی اللّهِ تُرجَعُ الأُمُورُ گوید چون حق تعالی حکایت نمود دشمنی آنان را و اینکه قبول اسلام نمیکنند مگر باین شرط فاسد در مقام تهدید فرموده (بازگشت امور بسوی خدا است) پس از آنکه توجیهاتی از متکلمین نقل میکند گفته نزد من اینکه

صفحه : ۲۶۸

وجه در آیه بهترین وجوه است. «پایان» ظاهرا همان طوری که فخر رازی اظهار عقیده نموده از جهتی تفسیر خوبی است که در آیه

نموده‌اند لكن اينكه گفته از اول آن آيه ادخُلوا فِي السِّلمِ كَافَّةً تا آخر اينكه آيه وَ إِلَى اللّهِ تُرجَعُ الأُمُورُ تماما در باره يهوديها فرود آمده ظاهرا درست بنظر نمی‌آيد زيرا كه يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خطاب بمؤمنين است و بنا بر اينكه توجيه يهوديها قبل از قبول ايمان از پيغمبر اكرم صلی اللّه عليه و آله و سلّم چنين ايرادی مينمودند و نيز آيه اول يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خطاب بحاضرين است هَل يَنظُرُونَ اشاره بغايب است پس از اينجا معلوم ميشود كه اينكه آيات در يك مورد فرود نيامده موارد آن مختلف است.

لكن ميتوان گفت يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادخُلُوا فِي السِّلمِ كَافَّةً خطاب بمؤمنين است شما كه ايمان آورده‌ايد خود را بكمال اسلام برسانيد و كاملا منقاد و مطيع اوامر حق تعالی گرديد و اينكه آيه «هل ينظرون» تا آخر شرح حال يهوديها باشد كه آنان چنين انتظار دارند كه خداوند با ملائكه از آسمان فرود آيند، آری كسانی كه بگوساله بگمان اينكه خدا در آن حلول نموده سجده كنند ممكن است بگمان فاسد خود چنين انتظاری هم داشته باشند كه خدا بر آنها با ملائكه فرود آيند.

و بسياری از مفسرين گفته‌اند مقصود از قوله تعالی أَن يَأتِيَهُمُ اللّهُ يعنی انتظار دارند كه بيايد امر پروردگار مثل اينكه فرموده هَل يَنظُرُونَ إِلّا أَن تَأتِيَهُمُ المَلائِكَةُ أَو يَأتِيَ أَمرُ رَبِّكَ سوره نحل آيه ۳۳. و از حضرت امام رضا عليه السلام چنين روايت ميكنند هل ينظرون الا ان يأتيهم اللّه فی ظلل من الغمام

و نيز قوله تعالی وَ جاءَ رَبُّكَ وَ المَلَكُ صَفًّا صَفًّا خداوند متصف بآمد و رفت نمی‌گردد و معنی چنين است كه آمد امر پروردگار تو وَ المَلَكُ صَفًّا صَفًّا.

و در آيه توجيهات ديگری نيز شده لكن بهتر همان قول سابقين است كه گفته‌اند چون آيه از متشابهاتست خوب است كه معنی آيه را محول كنيم بخدا و راسخين در علم.

صفحه : ۲۶۹

وَ إِلَى اللّهِ تُرجَعُ الأُمُورُ يعنی بازگشت تمام امور بسوی خدا است شايد اشاره باين باشد كه بر عكس گمان فاسد يهوديها كه منتظرند خدا بتوسط ابر بر آنها فرود آيد تمام امور بازگشت بخدا مينمايد أَلا إِلَى اللّهِ تَصِيرُ الأُمُورُ كه پيدايش هر چيزی از اوست و بازگشت هر چيزی نيز بسوی اوست كه مبدء موجودات و غايت و نهايت همه چيز هم اوست.

سَل بَنِي إِسرائِيلَ كَم آتَيناهُم مِن آيَةٍ بَيِّنَةٍ خطاب برسول اكرم صلی اللّه عليه و آله و سلّم است كه از بنی اسرائيل بپرس چه اندازه از آيات روشن و معجزات واضح كه برای آنها فرستاديم، اشاره بمعجزات و كراماتی است كه برای اثبات پيمبری جناب موسی عليه السلام خداوند بدست حضرتش جاری نمود و بنی- اسرائيليان دست از لجاجت و مخالفت بر نداشتند و بانكار خود باقی بودند، از اينكه آيه ميتوان استفاده نمود كه آيه بالا هَل يَنظُرُونَ تا آخر چنانچه گفته شد اعتراض بيهوديها است و آنها چنين انتظاری داشتند و شايد از رسول خاتم صلی اللّه عليه و آله و سلّم چنين خواهشی مينمودند كه ما ايمان نمی‌آوريم مگر وقتی كه خدا با ملائكه فرود آيند و از قوم يهود و سوء سابقه و نفهمی و بی‌خردی آنان چنين كلام مزخرفی دور نيست.

وَ مَن يُبَدِّل نِعمَةَ اللّهِ مِن بَعدِ ما جاءَتهُ فَإِنَّ اللّهَ شَدِيدُ العِقابِ تهديد مينمايد كسانی را كه تبديل مينمايند نعمت خدا را پس از آمدن نعمت كه بر آنان است عذاب سخت.

شايد تهديد در اينكه آيه نيز راجع بيهوديانست كه آنها نعمت خدا يعنی تورات كه از طرف حق فرود آمده و كتاب آسمانی آنان بوده و در آن اوصاف پيغمبر خاتم ذكر شده تحريف و تبديل نمودند كه كسی كه كفران چنين نعمتی بنمايد بايستی بداند كه خداوند سخت انتقام است و البته آنها بكيفر عمل زشت خود مجازات سخت ميبينند.

صفحه : ۲۷۰

زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الحَياةُ الدُّنيا وَ يَسخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا زین و زینت بمعنی لغوی اسم است برای هر چیزی که دارای حسن بسیار باشد و کفر بمعنی پوشیدن و پنهان نمودن است.

و در شأن نزول آیه از مفسرین گفتاری حکایت شده:

۱- اینکه آیه در باره ابو جهل و غیر او از رؤسای قریش فرود آمده که آنان ثروتمند و ریاست و مقامی دارا بودند و چون دنیای خود را آراسته میدیدند و بمال و ریاست خود مغرور بودند و فقرای مسلمانها را مسخره مینمودند و می‌گفتند اگر محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم حق بود بایستی اشراف و بزرگان تابع او گردند. «إبن عباس» ۲- اینکه آیه در باره عبد اللّه ابی و اصحاب و یاران وی فرود آمده که ضعفاء و فقراء مؤمنین را مسخره مینمودند. «مقاتل» ۳- اینکه آیه در باره رؤسای یهود فرود آمده که جماعتی از بنی قریظه و نظیر و قینقاع از متمولین یهودیها که آنان فقراء مهاجرین را مسخره مینمودند. «عطاء» لکن آیه عموم دارد اگر هم در مورد خواصی فرود آمده باشد عموم آیه شامل میشود هر کسی را که در مقام مسخره مسلمانی بر آید و اعتراض بر هر کسی است که مؤمنین را برنجاند و وی را توهین نماید.

آری زینت مال و منال دنیا است که خودآرایی می‌کند و عالم حقیقت را می- پوشاند و چشم دل را کور می‌گرداند و نمیگذارد آن تلألؤ و درخشندگی نور ایمان مؤمنین هویدا گردد و اشاره بهمین دارد قوله تعالی زُيِّنَ لِلنّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ مِنَ النِّساءِ وَ البَنِينَ وَ القَناطِيرِ المُقَنطَرَةِ«۱» سوره آل عمران آیه ۱۲.

و دنیا را متاع غرور معرفی نموده آنجا که فرموده (و اعلم انها مَتاعُ الغُرُورِ مال و زر و زیور دنیا آدمی را گول میزند و وی را میفریبد و مغرور می‌گرداند.

وَ الَّذِينَ اتَّقَوا فَوقَهُم يَومَ القِيامَةِ اشاره باین است که مؤمن با تقوی اگر چه در دنیا که همه چیز را عوضی نشان

---

(۱) زینت داده شده برای مردم محبت شهوات از زنها و پسران و مالهای بسیار.

صفحه : ۲۷۱

میدهد بنظر کوته‌نظران و بی‌خردان که چشم حقیقت‌بین آنان نابینا گردیده مقام و رتبه‌ای ندارند و بنظر توهین آن برگزیدگان را مینگرند لکن در آخرت که حقیقت و واقعیت هر چیزی را نشان میدهد موقعیت و منزلت آنها فوق کفار است و در اینکه مقصود از فوقیت متقین در روز قیامت چیست گفتاری از مفسرین نقل شده:

۱- درجات و مقامات مردمان با تقوی در قیامت بلندتر از کفار است.

۲- حظ مؤمنین با تقوی در قیامت زیادتر است از حظوظ کفار از امتعه و ریاست دنیا.

۳- حال متقین در آخرت بهتر از حال کفار است زیرا که متقین در اعلی علیین میباشند و کفار در سجین و آن مثل قوله تعالی است أَصحابُ الجَنَّةِ يَومَئِذٍ خَيرٌ مُستَقَرًّا.

«مجمع البیان» فوقیت مقابل تحتیت مراتبی دارد: ۱- فوقیت مکانی، ۲- فوقیت رتبی، ۳- فوقیت معنوی، ۴- فوقیت حقیقی.

فوقیت مکانی مثل اینکه گوئیم خورشید بالای سر ما است، فوقیت رتبی مثل اینکه گوئیم مقام و مرتبه بعضی راجع بشئونات زندگانی یا نسبت بدرجه و قرب بسلطان یا غیر آن فوق رتبه دیگران بشمار میآید.

فوقیت معنوی اینکه است که بعضی راجع بکمالات روحانی از دانش و عقل و تدبیر در کارها فوق دیگران باشند فوقیت حقیقی راجع بکمال عقل و تجرد روح و ارتباط یافتن بعالم قدس است که مقام و مرتبه هر کسی بقدر ارتباط وی است بعالم اله و بقول قدسیه که هر کس نزدیکتر بآن عالم است فوق دیگران بشمار می‌آید شاید اشاره باین مرتبه اخیر دارد قوله تعالی وَ الَّذِينَ اتَّقَوا

فَوقَهُم یَومَ القِیامَهِٔ بـدلیل اینکه تقوی را اضـافه نموده بایمـان و تقوی فوق ایمـان و مقـام متقین فوق مقام مؤمنین فاقـد تقوی میباشـد خلاـصه از اطلاـق کلمه «فوقهم» در آیه که تخصـیص بمرتبه‌ای دون مرتبه دیگر نـداده چنین بر میآیـد که مؤمن بـا تقوی در قیـامت موقعیتی پیدا مینماید و حائز مقام و مرتبه‌ای می گردد که مزیت و فضیلت بر باقی خلق پیدا می کند و بتمام جهات

صفحه : ۲۷۲

و مراتب مرتبه و مقام وی فوق دیگران است.

و چون اینکه عالم دنیا عالم ظاهر و عالم آخرت عالم «تبلی السرائر» است که باطنها ظاهر میگردد اینکه است که کفار در اینکه عالم که عـالم قشر و مجاز نامیـده شـده در پرده سیاه طبیعت فرو رفته‌انـد و چشم حقیقت‌بین آنان کور گردیـده اینکه است که حقیقت مؤمنین و مقـام متقین را نمی‌نگرنـد و گر نه در همین عـالم نیز مقـام کسـانی که متصف بایمان و تقوی میباشـند بتمام معنی بالاتر از دیگران است.

پس از اینجا معلوم میشود که مؤمن با تقوی در اینکه عالم نیز حائز مقام و مرتبه‌ای میباشـد که دیگران فاقد آنند و اختصاص بقیامت نـدارد لکن تحصـیل چنین مقـامی را بایستی در همین عالم نمود کسـی که در اینکه عالم از طریق دانش و عمل نیکو مقام فوقیت بر خود تهیه ننمود در آخرت نیز مقام بلنـدی نخواهـد پیدا نمود و اینکه در آیه اختصاص بقیامت داده شاید نظر باین باشد که در آنجا هر چیزی بحقیقت تظاهر مینماید و پرده و حجابی در کار نیست اینکه است که مقام چنین اشخاصی بر همه کس پدیدار میگردد.

وَ اللّهُ یَرزُقُ مَن یَشاءُ بِغَیرِ حِسابٍ خداوند روزی میدهد هر کس را بخواهد بغیر حساب و بدون آنکه فیض و رحمت او محدود باشد بحدی و اندازه‌ای معین زیرا که فیض و رحمت او غیر متناهی است و هر که را بخواهد بلند میکند و عزت میدهد و هر که را خواهد ذلت میدهد و خوار میگرداند.

لکن بایـد دانست که خواست و اراده او جزافی نیست آنچه کنـد از روی حکمت و عـدل میکند و آنچه اراده کند بموقع خود انجام میگیرد.

کـانَ النّاسُ أُمَّهًْ واحِـدَهًْ فَبَعَثَ اللّهُ النَّبِیِّینَ امت بمعنی لغوی بمعنی دین و ملت است لکن در اینکه تمـام مردم و افراد بشـر دارای یک دین بودند یعنی چه آیا همه بر دین کفر بودند چنانچه در روایت إبن عباس است یا همه خداپرست بودند چنانچه گویند نظریه قتاده و مجاهد و عکرمه و ضحاک از مفسرین چنین است.

صفحه : ۲۷۳

و اگر همه کافر بودنـد آیا در چه وقت کافر بودنـد، بعضـی گفته‌انـد بعـد از آدم تا زمان نوح علیهما السـلام تمام مردم کافر بودنـد، بعضی دیگر گویند بعد از نوح تا زمان ابراهیم علیه السلام همه کافر بودند.

و پاسـخ اعتراض که چگونه ممکن است در زمـان ممتـدی مردم همه کافر باشـند و یک نفر موحـد و خـداپرست در بین مردم یافت نگردد گویند در میان آنها موحدین یافت میشدند لکن تقیهٔ اظهار نمینمودند.

لکن اینکه جواب درست بنظر نمی‌آیـد زیرا اولا بـدلالت الف و لام النّاس که برای جنس یا استغراق میآورنـد چنین میشود که تمام افراد بشر کافر بودند تا وقتی پیمبران آمدند برای هدایت آنان و اگر در میان آنها خداپرستی بود الف و لام استغراق که شامل گردد تمام افراد را معنی نداشت.

و در ثـانی بنا بر اینکه معنایی که شـد بایـد همه کافر باشـند تا وقتی پیمبران مبعوث گردنـد و بقاعـده لطف که متکلمین برای اثبات نبوت و امـامت می‌آورنـد درست نمی‌آیـد زیرا که گوینـد در هر زمـانی بـایستی پیغمبر یـا امـامی بین مردم حکم‌فرما باشـد زیرا که

رحمت الهی مقتضـی اینکه است که اتمام حجت نمایـد و خلق را مهمل نگـذارد و نیز ممکن نیست زمین خالی از حجت باشـد پس چگونه ممکن است در زمانی طولانی مردم را بدون رهنما گذارد.

و نیز ظاهر آیه چنین مینمایـد که قبلاـ پیمبری نبوده و بعـدا چون مردم کـافر بودنـد خداونـد انبیاء را برای هـدایت آنان فرسـتاده در صورتی که اول بشـری که خلقت گردید آدم ابو البشر بود و او خود پیمبر بود پس کی مردم کافر بودند تا وقتی انبیاء آمدند و بنا بر توجیه دوم که همه مردم خـداپرست بودنـد نیز ظاهرا درست نمی‌آیـد زیرا از فاء «فنبیین» که برای تفریع آورند چنین اسـتفاده میشود که چون بر دین حق نبودند پیمبرانی فرستادیم برای هدایت آنان.

و ممکن است در آیه تـوجیه دیگری بشـود چنـانچه بعضـی از مفسـرین گفته‌انـد به اینکه گوئیم «ملت» را بمعنی دین و ملت نگیریم بلکه «ملت» را بمعنی تمدن

صفحه : ۲۷۴

جـامعه بشـری بگیریم باین لحاظ که گوئیم الف و لام «النّاس» الف و لام جنس است نه اسـتغراق و آیه در مقام اینکه است که چون جنس انسـانی مـدتی بـالطبع است و منفردا نمیتوانـد زنـدگانی خود را تـأمین نمایـد بلکه بایستی بکمک یکـدیگر زنـدگانی خود را اصـلاح نماینـد و تمدن برقرار گردد و از آن طرف حس خودخواهی و تنازع بقاء و حبـ‌ارتقاء جبلی بشـر است که غالب مغلوب را اعدام نماید و چون طبیعت بشری چنین است اگر مصـلحتی که مؤید عند اللّه باشد در بین بشر حکم‌فرما نباشد که قانون خدایی بین آنـان اجراء نمایـد و روح و جسم بشـر را بوعـد و وعیـد و ببشارت و تهدیـد از فساد بصـلاح آورد نوع بشـر رو باضـمحلال و نیستی خواهنـد رهسپار گردیـد بلکه اگر بشـر بتوسط پیمبران طریق سـعادت خود را که در تقویت روح و روان بـدست می‌آید پیدا ننماید نفس و شـهوات حیوانی چنـان غـالب میگردنـد که علاـوه بر اینکه جهـات روحـانی آنـان فاسـد می‌گردد بفسـاد اخلاـقی نیز گرفتار خواهنـد گردید و در نتیجه روح و جسم آنها هر دو خراب خواهد گردید و باین بیانی که شد اینکه آیه اقوی دلیل میشود که در هر زمانی بایستی قوانین الهی بین مردم حکم‌فرما باشد و دین حق که طریق سـعادت و فضیلت بشر را تأمین گرداند ابراز فعالیت نماید و اگر خلق را بدون رهنما مهمل گذارد نقض غرض میشود زیرا غرض از خلقت بشـر اینکه است که بکمال انسانی نائل گردد و طریق صلاح و فساد خود را بشناسد و بدون پیشوا و تأسیس قانون خدایی ممکن نیست بشر طریق سعادت را پیدا نماید.

مُبَشِّرِینَ وَ مُنـذِرِینَ وَ أَنزَلَ مَعَهُمُ الکِتـابَ بِالحَقِّ برای اصـلاح جامعه بشـری و اینکه روح وحـدت و ملیّت و قومیّت بین مردم اسـتوار گردد و تمدن صـحیح بین آنان دائر و در نتیجه روحانیت بشـر کامل گردد و راه سـعادت و فضیلت خود را بجویند خداوند پیمبرانی فرسـتاده که هم بشارت دهنـد بآنها ببهشت اگر مطیع و فرمانبر باشـند و هم تهدیـد نماینـد و بترساننـد آنان را از جهنم و عـذاب اگر مخالفت نمایند و با آنها کتاب آسمانی مثل تورات و انجیل و زبور و قرآن و باقی کتب آسمانی فرستاده که شاهد صدق گفتار آنها باشد و نیز قانون خدایی را بین بشر اجرا نمایند.

صفحه : ۲۷۵

قانون صـحیح که بشـر را از پرتگاه جهالت و بی‌خردی بشاهراه سـعادت و فضـیلت رهبری نمایـد اینکه است که خـدایی باشـد یعنی بایستی از جایی سـر چشـمه بگیرد که تحت تأثیر نفس و طبیعت واقع نباشد زیرا که نفس بشر هر قدر مهذّب و پاک باشد باز دانسته یا ندانسـته ممکن است تحت تأثیر طبیعت واقع گردد اینکه است که قانون صحیح عادلانه آن است از طرف مبدء عالم وجود بتوسط پیمبران تأسـیس گردد و آن میزان عـدلی است که قوانین آن محکم و پـا برجـاست و سـر سوزنی مایـل بطرف افراط و تفریـط نرفته مخصوصا قانون محمـدی صـلی اللّه علیه و آله و سـلّم و نوامیس احمـدی صـلی اللّه علیه و آله و سـلّم که دسـتوراتش چنان در نقطه

اعتدال واقع و روی میزان عقل و منطق استوار گردیده که با هر دوره و زمانی وفق میدهد و گردش روزگار آن را کهنه نمی گرداند و برای تکمیل نوع بشر بدون تقیید بافراد معین یا اشخاص بخصوص مجهز و قوانین آن موقعیت آن را دارد که تا قیامت ابراز فعالیت نماید.

صفحه : ۲۷۶

[سوره البقرة (۲): آیات ۲۱۴ تا ۲۱۸]

اشاره

أَم حَسِبتُم أَن تَدخُلُوا الجَنَّةَ وَ لَمّا یَأتِکُم مَثَلُ الَّذِینَ خَلَوا مِن قَبلِکُم مَسَّتهُمُ البَأساءُ وَ الضَّرّاءُ وَ زُلزِلُوا حَتّی یَقُولَ الرَّسُولُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا مَعَهُ مَتی نَصرُ اللّهِ أَلا إِنَّ نَصرَ اللّهِ قَرِیبٌ (۲۱۴) یَسئَلُونَکَ ما ذا یُنفِقُونَ قُل ما أَنفَقتُم مِن خَیرٍ فَلِلوالِدَینِ وَ الأَقرَبِینَ وَ الیَتامی وَ المَساکِینِ وَ ابنِ السَّبِیلِ وَ ما تَفعَلُوا مِن خَیرٍ فَإِنَّ اللّهَ بِهِ عَلِیمٌ (۲۱۵) کُتِبَ عَلَیکُمُ القِتالُ وَ هُوَ کُرهٌ لَکُم وَ عَسی أَن تَکرَهُوا شَیئاً وَ هُوَ خَیرٌ لَکُم وَ عَسی أَن تُحِبُّوا شَیئاً وَ هُوَ شَرٌّ لَکُم وَ اللّهُ یَعلَمُ وَ أَنتُم لا تَعلَمُونَ (۲۱۶) یَسئَلُونَکَ عَنِ الشَّهرِ الحَرامِ قِتالٍ فِیهِ قُل قِتالٌ فِیهِ کَبِیرٌ وَ صَدٌّ عَن سَبِیلِ اللّهِ وَ کُفرٌ بِهِ وَ المَسجِدِ الحَرامِ وَ إِخراجُ أَهلِهِ مِنهُ أَکبَرُ عِندَ اللّهِ وَ الفِتنَةُ أَکبَرُ مِنَ القَتلِ وَ لا یَزالُونَ یُقاتِلُونَکُم حَتّی یَرُدُّوکُم عَن دِینِکُم إِنِ استَطاعُوا وَ مَن یَرتَدِد مِنکُم عَن دِینِهِ فَیَمُت وَ هُوَ کافِرٌ فَأُولئِکَ حَبِطَت أَعمالُهُم فِی الدُّنیا وَ الآخِرَةِ وَ أُولئِکَ أَصحابُ النّارِ هُم فِیها خالِدُونَ (۲۱۷) إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هاجَرُوا وَ جاهَدُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ أُولئِکَ یَرجُونَ رَحمَتَ اللّهِ وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۲۱۸)

ترجمه:

آیا چنین گمان میکنید که داخل بهشت میشوید و نیامده باشد شما را مصیباتی که وارد شده بر کسانی که پیش از شما بودند که بر آنان سختیها و ضررها رسید و مضطرب و پریشان خاطر بودند تا وقتی که رسول و کسانی که باو گرویده بودند پناه بحق آورده گفتند خدایا چه وقت ما را یاری میکنی (ای رسول اکرم) آگاه

صفحه : ۲۷۷

باش که یاری خدا نزدیک است،

ای پیغمبر از تو سؤال میکنند چطور انفاق کنیم بگو آنچه از خوبی انفاق مینمائید در باره پدر و مادر و ارحام و نزدیکان خودتان و بچه‌های یتیم و فقیران و راهگذران باشد و آنچه کار خیر و خوب بکنید خداوند بر آن آگاهست،

نوشته شده و ثبت گردیده برای شما جهاد کردن با کفار در صورتی که شما کراهت دارید از جنگ کردن و چه بسیار امری برای شما ناگوار است در صورتی که خیر و خوبی شما در آن است و چه بسیار چیزی را دوست دارید که شر است برای شما و خدا دانا و عالم بهمه چیز است و شما نمیدانید،

سؤال مینمایند از تو راجع بجنگ نمودن در شهرهای حرام بگو جنگ نمودن در ماههای حرام گناه بزرگ است و بستن راه خداست و کفر و هتک حرمت مسجد الحرام است و بیرون کردن اهل حرم را از مسجد گناهش بزرگتر است نزد خدا و فتنه‌انگیزی بزرگتر و بدتر از جنگ و جدال است و کافرین همیشه با شما جنگ میکنند تا اینکه اگر قدرت داشته باشند شما را از دین حق برگردانند و کسی که از دین حق برگردد و کافر بمیرد چنین کسی اعمال او در دنیا و آخرت ضایع و باطل می گردد و از اهل آتش

است و همیشه در آتش جاویدانست،

محققا کسانی که ایمان آورده‌اند و کسانی که از وطن خود هجرت نموده‌اند و در راه خدا جهاد کرده‌اند اینها امیدوار و منتظر رحمت خدا باشند و خداوند آمرزنده و مهربان است.

توضیح آیات

أَم حَسِبتُم أَن تَدخُلُوا الجَنَّةَ وَ لَمّا یَأتِکُم مَثَلُ الَّذِینَ خَلَوا مِن قَبلِکُم در شأن نزول آیه از مفسرین گفتاری نقل شده:

۱- اینکه آیه در روزی فرود آمده که اصحاب رسول اللّه براهنمایی سلمان فارسی دور مدینه را خندق می‌کندند که دشمن وارد نشود و آن وقت چون دشمن آنها را محاصره نموده بود متوحش و مضطرب بودند اینکه بود که خداوند آنها را امر بصبر نمود و اینکه از خدا فتح و فیروزی بطلبند. «قتاده و سدی» ۲- اینکه آیه در جنگ احد فرود آمد آن وقتی که لشگر اسلام شکست خوردند کفار بمسلمین طعنه زدند که اگر محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم پیمبر بر حق بود چرا شکست خورد و مسلمانها

صفحه : ۲۷۸

کشته شدند. «بعضی از مفسرین» ۳- اینکه آیه در باره مهاجرین از اصحاب رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم نازل گردیده که آنان در یاری اسلام دست از مال و دیار خود برداشتند و متحمل همه طور سختی و مرارت گردیدند. «عطاء» خلاصه آیه خطاب بمؤمنین است که شما چنین گمان کردید که لایق بهشت میشوید پیش از آنکه امتحان شوید شما بایستی امتحان شوید همان طوری که ملتهای پیش از شما از کسانی که تابع پیمبران سابق بودند امتحان شدند.

«شیخ طبرسی» مَسَّتهُمُ البَأساءُ وَ الضَّرّاءُ وَ زُلزِلُوا ملتهای پیش از شما چنان در مضیقه و سختی و شدت میافتادند و متزلزل میگردند که سختی آنها بجایی میرسید که حتی پیمبران آنها می‌گفتند.

مَتی نَصرُ اللّهِ که بخدا پناه میبردند و منتظر یاری خدا بودند که آنها را از سختی و شدت برهاند و فتح و فیروزی بآنان کرامت فرماید.

چنانچه مفسرین گفته‌اند در اینجا دو قول است یکی خود مؤمنین پس از آنکه از خدا طلب یاری میکردند پیش خود بمقتضای ایمانی که داشتند متذکر میشدند که وعده الهی حق است و بما وعده فتح و فیروزی داده و بزودی بر دشمن غالب میگردیم.

و دیگر مؤمنین هر امتی از پیغمبر خود سؤال مینمودند که چه وقت وعده گشایش ما میرسد و چه وقت خداوند ما را یاری میکند آن پیمبر میگفت آگاه باشید که بزودی خداوند شما را یاری میکند و از دشمن نجات می‌یابید.

از اینکه مبارک آیه مطالبی توان استخراج نمود یکی اشاره باین است که نعمتهای اخروی محفوف ببلیات دنیوی است و صبر در ناملایمات و پایداری و استقامت

صفحه : ۲۷۹

در دینداری و بلیات و مصیبات و نارساهایی که انسان در مدت حیاتش بر وی وارد میگردد اگر با متانت و استقامت همراه گردید روحانیت وی را بزرگ میکند آن وقت لایق بهشت که دار کرامت حق و محل سعداء و نیکوکاران است میگردد خصوصا اگر صبر و خودداری در راه دین باشد و بهمین امتحان میگردد اینکه است که در قرآن مجید فرموده أَ حَسِبَ النّاسُ أَن یُترَکُوا أَن یَقُولُوا آمَنّا وَ هُم لا یُفتَنُونَ، وَ لَقَد فَتَنَّا الَّذِینَ مِن قَبلِهِم سوره عنکبوت آیه ۱ و ۲. آیا مردم چنین گمان میکنند که مجرد اینکه گفتند ایمان آوردیم از آنها قبول میشود و آنها امتحان نمیشوند اینطور نیست بایستی در معرض امتحان در آیند و ما محققا امتحان کردیم آنهایی

که پیش از شما بودند.

و دیگر در مقام تسلیت مؤمنین است که شما گمان نکنید که فقط شما گرفتار بلیات می‌شوید تمام ملل دنیا گرفتار بودند زیرا که دنیا دار بلاء و امتحان است.

۳- گوشزد مؤمنین مینماید که هر گاه در مورد بلاء و امتحان واقع شدید از خدا یاری بخواهید که بزودی مظفریت و فیروزی نصیب شما خواهد گردید.

يَسئَلُونَكَ ما ذا يُنفِقُونَ قُل ما أَنفَقتُم مِن خَيرٍ بعضی از مفسرین بروایت إبن عباس که از عطا نقل میکند چنین گویند مردی آمد نزد رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم و گفت من یک دینار مال دارم حضرت فرمود صرف خودت کن پس از آن گفت دو دینار دارم فرمود صرف عیالت کن گفت سه دینار دارم فرمود صرف خدمتگزارت کن گفت چهار دینار دارم فرمود صرف پدر و مادرت کن گفت پنج دینار دارم فرمود در راه خدا انفاق کن.

حدیث دیگر عمرو بن جموع پیر مردی بود و مال بسیاری جمع کرده بود آمد خدمت حضرت رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم و گفت یا رسول اللّه چه چیز انفاق کنم و بچه کس بدهم اینکه آیه فرود آمد.

مفسرین گویند «ما» در قوله تعالی ما ذا يُنفِقُونَ باعتبار نحو و اعراب در محل رفع است و مبتداء و ذا خبر اوست و بنا بر اینکه معنی چنین میشود چه چیز است آن چیزی که باید انفاق شود، یا اینکه گفته شود، ذا، در، ما ذا، موصوله و بمعنی

صفحه : ۲۸۰

الذی است و ینفقون صله او و ما ذا بیک معنی باشد بمعنی الذی که خلاصه سؤال از آن چیزی است که بایستی انفاق شود.

ممکن است در اینجا سؤالی پیش آید که جواب بایستی مطابق با سؤال باشد وقتی سؤال میشود از جنس انفاق که چه چیز انفاق کنیم بایستی جواب داده شود بآن چیزی که بایستی انفاق شود نه بکسانی که مستحق انفاق میباشند.

مفسرین از اینکه اعتراض پیش‌بینی کرده‌اند و جوابهایی داده‌اند.

۱- ما أَنفَقتُم مِن خَيرٍ آنچه از خیر انفاق میکنید که خیر شامل هر چیز نیکی است که بذل و بخشش گردد و معنی واضح آن مال است یعنی آنچه از مال انفاق میکنید و باضافه موارد انفاق را نیز بیان فرموده که انفاق کامل و نتیجه‌بخش نیست مگر وقتی که در موضوع استحقاق واقع گردد.

۲- چون از خارج نزد همه معلوم است که انفاق بمال میشود و چون موضوع انفاق محرز بوده وسائل نیز میدانسته که بایستی بمال انفاق کند و سؤال وی راجع بمستحقین بوده که نمیدانست بچه کس بایستی انفاق نماید اینکه بود که در پاسخ سؤال تعداد و مراتب مستحقین را بیان میفرماید پس بنا بر اینکه، جواب مطابق با سؤال می‌گردد، و نظیر او قوله تعالی ادعُ لَنا رَبَّكَ يُبَيِّن لَنا ما هِيَ إِنَّ البَقَرَ تَشابَهَ عَلَينا سوره بقره آیه ۶۵. که آنجا سؤال از بقره میشود و جواب اوصاف بقره را بیان میفرماید و اینطور سؤال و جواب برای ظهور مطلب است که سؤال از شیء بلحاظ آثار یا بعضی از خصوصیات وی است و همین طوری که وقتی سؤال از بقره میشود سؤال راجع بخصوصیات وی است زیرا که معلوم است بقره حیوان است و مقصود از سؤال اوصاف آن است همین طور وقتی سؤال از انفاق میکنند خصوصیات و موارد آن را بیان مینماید برای اینکه موضوع انفاق محرز و معلوم است. «تفسیر کبیر» فَلِلوالِدَينِ وَ الأَقرَبِينَ وَ اليَتامى وَ المَساكِينِ وَ ابنِ السَّبِيلِ چون پدر و مادر واسطه و معدّند برای پیدایش وجود اولاد و شجره وجود ویند و ولی نعمت او میباشند و بحکم عقل انسان وظیفه‌شناس بایستی مراعات حقوق آنان

صفحه : ۲۸۱

را بنماید و به پاداشت زحمات آنها از هیچگونه فداکاری در باره پدر و مادر کوتاهی ننماید.

و اینکه قرآن مجید مرتبه اول از انفاق را تخصیص بآنها داده همان ارشاد بحکم عقل است هَل جَزاءُ الإِحسانِ إِلَّا الإِحسان و غالبا وقتی اولاد بحد رشد و جوانی میرسد که پدر و مادر پیر و ضعیف گردیده‌اند و جوانی و مال و آنچه داشته‌اند در پرستاری اولاد فدا داده‌اند بامید اینکه در پیری آنان را کمک نماید و در واقع اولاد مدیون پدر و مادر است اگر بپا داشت زحمات آنان نیکی و احسان در باره آنها نکند و حق آنها را از گردن خود رفع ننماید ظلم در باره آنان نموده و بکیفر آن در دادگاه عدل الهی مستحق مجازات سخت می گردد.

و آیات و اخبار در حقوق والدین بسیار وارد شده بقدری احسان بپدر و مادر اهمیت دارد که خداوند در کلام مجیدش احسان بآنها را ردیف عبادت و بندگی خود بشمار آورده آنجا که فرموده وَ إِذ أَخَذنا مِیثاقَ بَنِی إِسرائِیلَ لا تَعبُدُونَ إِلَّا اللّهَ وَ بِالوالِدَینِ إِحساناً سوره بقره آیه ۸۳. و اینکه آیه اشاره باین دارد که بعد از اداء حقوق اللّه و وظائف عبودیت مراعات حقوق پدر و مادر اهم وظائف و بالاترین وظیفه دینی و ایمانی است.

و از بعضی روایات نقل شده که «بهشت زیر قدم مادر است» و شاید کنایه باشد اگر آرزوی بهشت داری بایستی خاك زیر قدم مادر را سرمه چشم خود گردانی یعنی مطیع و خدمتگزار وی باشی و بهر قیمتی که تمام میشود رضایت وی را بدست آری.

ببین چقدر اطاعت پدر و مادر اهمیت دارد که بدون رضایت آنان عبادات مستحبه صحیح نیست بلکه نسبت بواجبات اگر چه رضایت آنها شرط نیست لکن کسی که پدر و مادر از وی راضی نباشد عبادات او بدرجه قبول نمیرسد، و عاق والدین را در تعداد گناهان کبیره بشمار آورده‌اند و در اخبار دارد «که بوی بهشت تا پانصد سال راه میرسد و کسی که عاق گردید هرگز بوی بهشت بمشام وی نخواهد رسید.»

خلاصه آیات و اخبار در حقوق والدین بقدری است که از تعداد و شماره بیرون

صفحه : ۲۸۲

است و راجع بآن کتابهای مستقل نوشته شده اینجا جای بحث تمام آنها نیست همین قدر میخواهم گوشزد مطالعه کنندگان محترم نمایم که کسی که مراعات حقوق والدین ننماید و زجر و جفا نسبت بآنان روا دارد نه از زندگانی دنیا بطور شایستگی بهره‌مند می گردد و نه از فیوضات اخروی برخوردار میشود مخصوصا حقوق مادر بسیار است نظر بآن زحمات و مشقتهایی که در پرستاری اولاد متحمل میگردد و اینکه خلاف انصاف و عاطفه بشری و حقوق اجتماعی است که در پیری و شکستگی اولاد جوان نیرومند مراعات حقوق والدین را ننماید و آنها را بخود واگذارد.

و پس از آن هر کس نزدیکتر است بایستی وی را مقدم بر سایرین قرار داد و پس از آن اطفال یتیم که سر پرستار ندارند البته مراعات آنها هم بنظر اجتماعی و هم بنظر فردی لازم و بسیار دارای اهمیت است.

و پس از آن مساکین و فقراء و کسانی که قوت سال خود و عیالات و عائله آنها معوّق و قدرت بر تأمین معاش آنها نداشته‌اند و پس از آن إبن السبیل کسانی میباشند که در غربت بیچاره میگردند بایستی مورد احسان قرار داده شوند.

و اینکه ترتیبی که در اینجا راجع بانفاق گفته شده و در آیه پیش راجع باحسان تعیین شده روی میزان عقل و منطق و ارشاد عقلی استوار گردیده نه اینکه است که اینکه ترتیب لازم باشد یا طوری باشد که با هم جمع نشود اینکه است که فقهاء راجع باین ترتیب حکم بلزوم و وجوب نموده‌اند بلکه اینکه ترتیب را نیکو و مستحب دانسته‌اند و وجوب نفقه پدر و مادر هر گاه فقیر باشند بادله دیگری ثابت گردیده و شاید اشاره بهمین استحسان عقلی و امر ارشادی دارد نه مولوی قوله تعالی.

وَ ما تَفعَلُوا مِن خَیرٍ فَإِنَّ اللّهَ بِهِ عَلِیمٌ ما، در ما تَفعَلُوا ماء موصوله و از آن عموم استفاده میشود یعنی آنچه عمل خوب و نیکو کنید

باین ترتیبی که ذکر شـد یا بغیر اینکه ترتیب در مورد انفاق مال باشـد یا غیر آن خداونـد میدانـد و بمقتضای وعده‌ای که داده جزای خیر میدهد.

صفحه : ۲۸۳

کُتِبَ عَلَیکُمُ القِتالُ وَ هُوَ کُرهٌ لَکُم جهاد برای شما مردهای مسلمانها واجب شد و ثابت گردیده در صورتی که جهاد کردن برای شما ناگوار است و از آن گریزانید و کراهت دارید.

خلافی نیست در اینکه جهاد با شرائطش یکی از واجبات بشمار میرود و خلافی که هست در اینکه است که آیا واجب عینی است یا واجب کفایی که وقتی بعضی بقدر کافی اقدام بر آن نمودند از دیگران ساقط میگردد یا نه، دو قول است:

بعقیده بعضی از مفسرین واجب کفایی است، لکن از اطلاقات آیات جهاد چنین بر میآید که واجب عینی است زیرا که خطاب بتمام مؤمنین است مگر آنهایی که بآیات دیگر استثناء گردیده‌اند مثل قوله تعالی لَیسَ عَلَی الأَعمی حَرَجٌ وَ لا عَلَی الأَعرَجِ حَرَجٌ وَ لا عَلَی المَرِیضِ حَرَجٌ سوره نور آیه ۶۱. و نیز زنها مشمول حکم جهاد نیستند که از ابتداء حکم شامل آنها نبوده تا اینکه بعضی افراد از آنها استثناء گردند.

و در عصر رسول اللّه دستور جهاد بیک منوال نرسیده بود مادامی که حضرتش در مکه تشریف داشته اصلا دستور جهاد نداشت پس از آنکه بمدینه مهاجرت فرمود چنین دستور رسید که هر کس بـا مؤمنین بنـای جنگ دارد آنان از خود دفاع نماینـد و با وی بجنگند که جانشان محفوظ ماند پس از آن دستور رسید که با تمام کفار و مشرکین جهاد کنند قاتِلُوا المُشرِکِینَ کَافَّةً و کره، بضم کـاف بمعنی لغوی مشـقت داخلی و راجع بطبیعت انسـان است، و کره بفتـح کـاف مشـقتی است که از خارج بانسان وارد میگردد و دیگری مجبور میگردانـد وی را بر عملی که بر وی نـاگوار است مثـل آنجـا که فرموده لاـ یَحِلُّ لَکُم أَن تَرِثُوا النِّساءَ کَرهاً سوره نساء آیه ۱۸، و نیز آنجا که فرموده فَقالَ لَها وَ لِلأَرضِ ائتِیا طَوعاً أَو کَرهاً سوره فصلت آیه ۱۱: بعضی از مفسرین گفته کره، راجع بجهاد بهر دو معنی در باره مؤمنین صادق میآید.

البته مؤمنین طبعا کاره از جهاد بودند نظر به اینکه در جهاد اتلاف نفس و تعب

صفحه : ۲۸۴

بدن و ضرر مالی و جانی و ناامنی و هرج و مرج و غیر اینها بسیار است که انسان بالطبع از اینگونه امور گریزان است.

و نیز چون عقیده مؤمنین چنین بود که نظر بقلت عددشان و ضعف قوتشان و عدم استعدادشان صلاح در جنگ با کفار نیست و از آن طرف بحکم خـدا مجبور بودنـد بجهاد اینکه بود که باجبار و کراهت داخل در جهاد می‌شدنـد، و نیز چون مؤمنین بتربیت رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم از آن شفقت و رحمتی که مخصوص بخود حضرتش بود و یکی از اوصاف او «رحمهٔ للعالمین» بود و اشراقی بقلب آنان تابیده کراهت داشتند که نزاع و خونریزی نمایند و اینکه عمل را نیکو نمیدانستند و چون اینکه عقیده بر خلاف تمدن و صلاح جامعه و نظام اسلامی بود فرمود.

وَ عَسی أَن تَکرَهُوا شَیئاً وَ هُوَ خَیرٌ لَکُم در بیان آیات پیش گفته شد که لعل و عسی که بمعنی امیدواری است در باره خداوندی که عالم بهمه چیز و صفحه موجودات نزد او مبرز و مکشوف است درست نمی آیـد، پس هر جا که چنین کلماتی در قرآن مجید گفته شـد بـایستی بگوئیم یـا رجـاء و امیـدواری راجع بمخـاطب و کسـانی است که طرف خطابنـد یـا راجع بموقعیت تخـاطب است یعنی موضوع کلام در جایی است که جای امیدواری است، در اینجا نیز چنین است که شمایی که کراهت از جهاد دارید و گمان میکنید جهاد بر ضرر شما تمام میشود اینکه طور نیست که تصور نموده‌اید در جهاد امید خیریت و مظفریت شما در کار است.

وَ عَسی أَن تُحِبُّوا شَیئاً وَ هُوَ شَرٌّ لَکُم شما مؤمنین و تمام افراد بشر چون دانا بعاقبت امور نیستید و صلاح و فساد اعمال خود را نمیدانید نه در موضوع جهاد و نه در باقی امور زندگانی و دانا نیستید چه عملی بخیر شما است و چه عملی بضرر شما تمام میشود اینکه است که از روی جهل و نادانی چیزهایی را مکره میباشید و از آن فرار میکنید در صورتی که خیر شما در آن است و

صفحه : ۲۸۵

بعکس چیزهایی دوست میدارید بگمان اینکه خیر شما در آن است در صورتی که همان شرّ است و بضرر شما تمام می‌گردد.
وَ اللّهُ یَعلَمُ وَ أَنتُم لا تَعلَمُونَ چون علم الهی بتمام جهات خیر و شر احاطه دارد و بتمام مصالح و مفاسد امور بشر آشنا است اینکه است که آنچه بشما دستور دهد موافق مصلحت و صلاح دید شما است و شما عارف بمصالح خویش نمیباشید.
آری حال بشر در اینکه عالم بچه‌ای ماند که از روی بیخردی و نفهمی چیزی میطلبد که مضر بحال وی است مثل غذایی که بحال او زیان دارد و از چیزی فرار میکند که نفع وی در آن است مثل اینکه مدرسه رفتن و تحصیل نمودن برای او ناگوار است و اولیای او در آنچه میدانند صلاح او در آن است وادارش می‌نمایند بآن و آنچه را میدانند مضر بحال اوست از آن بازش میدارند.
یَسئَلُونَکَ عَنِ الشَّهرِ الحَرامِ قِتالٍ فِیهِ در تفسیر ابو الفتوح رازی است که رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم دو ماه پیش از جنگ بدر در ماه جمادی الاخر که هفده ماه از هجرت گذشته بود پسر عمه خود عبد اللّه جحش را با هشت نفر از مهاجرین سعد ابو وقاص، و ابو عکاشهٔ بن المحض الاسدی و عتبهٔ بن عزوان السلمی، و ابو حذیفهٔ بن عتبهٔ بن ربیعه، و سهل بن بیضا، و عامر بن ربیعه، و واقد بن عبد اللّه، و خالد بن کبیر، و نامه‌ای نوشتند برای امیر ایشان عبد اللّه جحش و باو فرمود نامه را باز مکن تا پس از آنکه دو منزل از مدینه بیرون روی و اگر همراهان تو کسی نخواهد بیاید باجبار او را مبر چون دو منزل بیرون رفتند سر نامه باز کرد نوشته بود: بسم اللّه الرحمن الرحیم اما بعد برو با یارانت تا ببطن نخله فرود آیی و راه کاروان قریش را نگاه دار و خبری بما بده پس از آنکه عبد اللّه نامه را خواند به همراهان خود گفت فرموده‌اند شما را باکراه نبرم هر که را آرزوی شهادت است خود بیاید و هر که نخواهد برگردد آنها گفتند ما مطیع خدا و رسول میباشیم و رفتند

صفحه : ۲۸۶

تا بجایی رسیدند که آنجا را بحر بالا فرع می‌گفتند سعد ابو وقاص شتری گم کرد و بعتبهٔ بن عزوان دستور داد که در طلب شتر رود و عبد اللّه جحش با اصحابش رفتند تا میان طائف و مکه رسیدند آنجا فرود آمدند و منزل کردند دیدند کاروانی از طائف می‌آید که مویز و ادیم داشت و در میان کاروان عمرو بن خضرمی با چند نفر بودند چون آنها اصحاب رسول اللّه را دیدند ترسیدند عبد اللّه جحش گفت اینها ترسیدند یکی را بنشانید و سرش را بتراشید که اینها گمان کنند برای عمره حج آمده‌اید مطمئن گردند، و آن روز روز آخر جمادی الثانی بود و بعضی میگفتند اول ماه رجب است آنها با هم گفتند اگر امشب توقف کنیم فردا اول ماه رجب است و ماه رجب ماه حرام است و نمیتوان جنگ نمود واقد بن عبد اللّه تیری رها کرد و عمر بن خضرمی را کشت و او اول کسی بود که از مشرکین کشته شد و عثمان را باسیری بگرفتند و او نیز اول اسیری بود که در اسلام گرفته شد وقتی اینکه خبر شیوع پیدا نمود قریش طعنه زدند و گفتند محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم در ماه حرام خونریزی میکند و جنگ را حلال کرده و در اینکه ماههای حرام مردم از قتل و غارت و خونریزی مطمئن بودند اینکه را نیز حلال نمود چون اینکه خبر برسول للّه رسید حضرت عبد اللّه جحش را طلبید و فرمود من نگفتم در ماه حرام جنگ کنید و خون کسی را بریزید و اسیر بگیرید آنها گفتند ما آخر جمادی الاخر بود جنگ کردیم و خضرمی را کشتیم «پایان» قُل قِتالٌ فِیهِ کَبِیرٌ وَ صَدٌّ عَن سَبِیلِ اللّهِ وَ کُفرٌ بِهِ صدّ، بمعنی لغوی منع کردن و منصرف ساختن از سبیل اللّه و طریق عبادت است و شاید در اینجا مقصود مناسک حج باشد.

«وَ كُفرٌ بِهِ» ضمير به راجع بسبيل اللّه است.

بعضى از مفسرين گفته در اينكه آيه كفر در مقام عمل است نه كفر در مقام اعتقاد.

وَ المَسجِدِ الحَرامِ عطف است بسبيل اللّه خلاصه آيه دلالت دارد كه جنگ كردن و خونريزى نمودن

صفحه : ۲۸۷

در ماههاى حرام گناه كبيره و كفر در مقام عمل است و باعث باز داشتن از بندگى و مناسك ميشود.

و بعضى گويند اينكه آيه بآيه فَاقتُلُوا المُشرِكِينَ حَيثُ وَجَدتُمُوهُم سوره توبه آيه ۶. نسخ شده لكن ممكن است جمع كنيم بين آيات چنانچه بعضى از مفسرين گفته‌اند به اينكه هر كس حرمت ماههاى حرام را نگاه داشت و با شما در مقام جنگ جويى بر نيامد شما نيز متعرض وى نشويد لكن كسى كه با شما بناى جنگ گذاشت شما نيز از خود دفاع نمائيد.

وَ إِخراجُ أَهلِهِ مِنهُ أَكبَرُ عِندَ اللّهِ وَ الفِتنَةُ أَكبَرُ مِنَ القَتلِ چون كفار مكه در مقام عيب‌جويى گفتند اصحاب محمّد صلى اللّه عليه و آله و سلّم در ماه حرام كه موقع امنيت مردم بود خون‌ريزى نمودند آيه در ردّ آنها بر آمده كه اگر چه در ماه حرام جنگ و خونريزى روا نيست و از گناهان كبيره بشمار ميرود لكن عمل كفار قريش كه نسبت برسول اللّه نمودند و حضرتش را از مكه كه وطن اصلى او بود بيرون كردند نزد خدا بزرگتر است از آن عملى كه اصحاب رسول اللّه كرده‌اند كه بگمان اينكه آخر جمادى الاول است تير زدند و عمرو بن خضرمى را كشتند و نيز فساد كفار بزرگتر از قتل است شايد مقصود از فتنه كه بالاتر از قتل بشمار آورده كفر و شرك بخدا است.

وَ لا يَزالُونَ يُقاتِلُونَكُم حَتّى يَرُدُّوكُم عَن دِينِكُم إِنِ استَطاعُوا و كفار هميشه در مقام جنگ با شمايند تا وقتى كه شما را از دين برگردانند و اينكه آيه با آيات ديگر كه در خصوص جنگ با كفار رسيده ممكن است جمع نمود، به اينكه آياتى كه در موضوع جهاد رسيده مختلف است بعضى دلالت دارد كه در ماههاى حرام جهاد كردن ممنوع است مثل همين آيه يَسئَلُونَكَ عَنِ الشَّهرِ الحَرامِ و بعضى آيات دلالت دارد كه براى مؤمنين جايز نيست ابتداء شروع بجنگ نمايند مگر وقتى كه كفار در مقام ايذاء آنها برآيند و بعضى آيات مثل فَاقتُلُوا المُشرِكِينَ حَيثُ

صفحه : ۲۸۸

وَجَدتُمُوهُم كه اختصاص بوقتى دون وقتى ندارد هر وقت دست يافتيد آنها را از پا در آريد و بعضى از مفسرين گمان كرده‌اند كه اينكه آيات بعضى ناسخ بعضى ديگرند لكن ظاهرا اينكه نظريه درست بنظر نمى‌آيد بلكه بدلالت همين آيه وَ لا يَزالُونَ تا آخر چنين بر مى‌آيد كه چون كفار هميشه با شما بناى جنگ دارند و در صدد ايذاء شما ميباشند شما نيز هر جا آنها را يافتيد پيش از آنكه بشما اذيت كنند پيشدستى كنيد و آنها را از پا در آريد.

خلاصه چون آيات قرآنى بعضى مفسر بعضى ديگرند ممكن است گفته شود كه اصلا تشريع جهاد در اسلام همان دفاع بوده كه چون كفار هميشه در صدد قتل مسلمانها بودند امر شد كه آنها نيز هميشه و هر جا كه بر آنها تسلط يافتند آنها را بكشند اگر پيغمبر اسلام امر بجهاد نكرده بود كفار نمى‌گذاشتند اسلام رونق گيرد همان ابتدا نه پيغمبر ميگذاشتند و نه امت.

وَ مَن يَرتَدِد مِنكُم عَن دِينِهِ فَيَمُت وَ هُوَ كافِرٌ فَأُولئِكَ حَبِطَت أَعمالُهُم خداوند گوشزد مؤمنين ميكند كه مشركين و كفار هميشه همت مى‌گمارند كه شما را از دين خارج گردانند و از شما اگر كسى از دين خارج گردد و بهمان حال كفر بميرد اعمال آن حبط مى‌گردد، حبط بمعنى لغوى حيوانى را گويند كه بزياد خوردن شكم او باد كند.

و در اينكه مقصود از حبط اعمال چيست بين مفسرين گفتارى است:

۱- حبط بطلان عمل و زائل شدن تأثیر آن است و اینکه فرموده کسی که مرتد شد و از دین برگشت اعمال وی حبط می‌گردد یعنی کفر اثر اعمال را طوری باطل می‌کند که دیگر نه در حیات دنیوی برای فاعل نتیجه‌بخش میشود و نه در آخرت فائده‌ای بحال وی دارد زیرا عمل صالح نه فقط حیات‌بخش طیب در آخرت است بلکه در دنیا نیز عمل نیک انسان را همیشه سرشار میدارد و قلب و دل او را باز میگرداند و بنور معرفت و محبت حق روشن میکند چنانچه فرموده مَن عَمِلَ صالِحاً مِن ذَکَرٍ أَو أُنثی وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَلَنُحیِیَنَّهُ حَیاةً طَیِّبَةً وَ لَنَجزِیَنَّهُم أَجرَهُم بِأَحسَنِ ما کانُوا یَعمَلُونَ

صفحه : ۲۸۹

و کسی که مرتد گردید یا در اصل کافر باشد قلبش تعلق بامر ثابت یعنی وجود حق تعالی ندارد که هنگام نعمت مبتهج بوی باشد و هنگام بلاء و مصیبت خود را بوی تسلی دهد و دلخوش باشد و هنگام حاجت و بیچارگی باو پناه ببرد و عرض حاجت نماید قال اللّه تعالی أَ وَ مَن کانَ مَیتاً فَأَحیَیناهُ وَ جَعَلنا لَهُ نُوراً یَمشِی بِهِ فِی النّاسِ کَمَن مَثَلُهُ فِی الظُّلُماتِ لَیسَ بِخارِجٍ مِنها سوره انعام آیه ۱۲۲. از اینکه آیه معلوم میشود که مؤمن را نیز در اینکه عالم برای او حیات نورانی است و کافر را چنین حیاتی نیست و نیز چنین دلالت دارد در آنجا که فرموده فَمَنِ اتَّبَعَ هُدایَ فَلا یَضِلُّ وَ لا یَشقی وَ مَن أَعرَضَ عَن ذِکرِی فَإِنَّ لَهُ مَعِیشَةً ضَنکاً وَ نَحشُرُهُ یَومَ القِیامَةِ أَعمی سوره طه آیه ۱۲۷. کسی که تابع دین حق شود و براه هدایت رهسپار گردد نه هیچوقت گمراه میگردد و نه وی را ترسی و خوفی است و کسی که از یاد حق اعراض نماید چنین کسی در ظلمت طبیعت فرو رفته و زندگانی او تنگ میشود و خداوند جمع نموده بین اقسام سعادت و شقاوت را بقوله ذلِکَ بِأَنَّ اللّهَ مَولَی الَّذِینَ آمَنُوا وَ أَنَّ الکافِرِینَ لا مَولی لَهُم سوره محمّد آیه ۱۱ پس از اینکه بیان معلوم شد که مقصود از اعمالی که بارتداد حبط میگردد آن اعمالی است که غرض انسان از آن سعادت حیات است نه فقط عبادات و اعمالی که برای قرب بحق میکنند زیرا که حبط اعمال نسبت بکفار نیز داده شده مثل آنجا که فرموده یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِن تَنصُرُوا اللّهَ یَنصُرکُم وَ یُثَبِّت أَقدامَکُم وَ الَّذِینَ کَفَرُوا فَتَعساً لَهُم وَ أَضَلَّ أَعمالَهُم ذلِکَ بِأَنَّهُم کَرِهُوا ما أَنزَلَ اللّهُ فَأَحبَطَ أَعمالَهُم «تفسیر المیزان» ۲- ارتداد مؤمن درست نیست یعنی هرگز مؤمن واقعی مرتد نمیشود زیرا که اجماعی است که بر ایمان استحقاق ثواب ابدی و کفر استحقاق عقاب ابدی است و جمع بین یک نفر که هم مستحق عقاب باشد و هم مستحق ثواب در یک وقت ممکن نیست پس احباط که حقیقتا شخص مؤمن باشد و بعد برگردد از ایمان درست نیست مگر اینکه از اول در اظهار ایمان یا از روی تقیه باشد یا بطمع یا غیر آن خلاصه ارتداد کشف از اینکه میکند که از اول

صفحه : ۲۹۰

ایمان حقیقی در بین نبوده بلکه فقط تظاهر بایمان مینموده چگونه ممکن است کسی از روی حقیقت ایمان آورد و عمل نیکو بجا آرد و از ایمان برگردد و آن وقت اعمالش باطل گردد در صورتی که در کلام مجید فرموده أَنِّی لا أُضِیعُ عَمَلَ عامِلٍ مِنکُم و معنای حبط عمل در ارتداد اینکه است که خداوند منافق را رسوا میگرداند و عمل ظاهری او را باطل می‌گرداند زیرا معنی حبوط اینکه است که حیوان اینقدر بخورد که شکمش باد کند و بمیرد و وجودش باطل و بی‌اثر گردد و چون عمل منافق وقتی فاش شد که از روی حقیقت نبوده باطل و بی‌اثر می‌گردد و دیگر نه فائده دنیوی بحال وی دارد و نه اخروی لهذا اعمال چنین کسی را حبط گفته‌اند. «ابو الفتوح رازی» ۳- بعضی از مفسرین گویند کسانی که مرتد می‌گردند اعمالی که در حین ایمان کرده‌اند باقی میماند تا هنگام مرگ اگر بر نگشتند و توبه نکردند اعمالشان باطل میشود بدلیل قوله تعالی وَ مَن یَرتَدِد مِنکُم عَن دِینِهِ فَیَمُت وَ هُوَ کافِرٌ فَأُولئِکَ حَبِطَت أَعمالُهُم فِی الدُّنیا وَ الآخِرَةِ و آیه در مقام بیان حال کفار است که در وقت مردن اگر با ایمان باشند اعمال گذشته آنها نتیجه‌بخش میگردد و گر نه باطل و عاطل میگردد.

۴- جماعت دیگری گفته‌اند از همان وقتی که مرتد گردید اعمال وی باطل می‌گردد اگر چه بعد از ارتداد برگردد بایمان و اینکه مقید فرموده بموت برای اینکه است که آخر عمر حال وی معلوم میشود نسبت بکفر و ایمان.
۵- قول دیگر شرط بطلان عمل را در اینکه آیه چنین فرموده که اگر کسی مرتد گردد و با حال ارتداد بمیرد در اینصورت اعمالش باطل می‌گردد لکن اگر بعد از مرتد شدن برگشت بایمان اعمال نیک او بحال خود باقی است که مناط حال مردن است.
لکن چنین بنظر می‌آید که بهترین اقوال همان قول ابو الفتوح است که از ارتداد کشف میشود که مرتد از ابتدا ایمان صحیح نداشته و گر نه چگونه ممکن است کسی از روی حقیقت و دانستگی ایمان آرد و بعد برگردد مخصوصا اگر اعمال صالحی

صفحه : ۲۹۱

و نیز در اینکه زمینه کرده باشد که عمل صالح ایمان را محکم میگرداند و بر یقین میافزاید و ضمیر منکم اگر چه دلالت دارد که مرتد از مؤمنین میباشد و از ایمان برگشته لکن یا ایمانش صوری و تقلیدی بوده یا از روی نفاق ایمان آورده بوده و اعمال وقتی سعادت دنیا و آخرت بآن تأمین میگردد که از روی ایمان واقعی انجام گیرد و قول حق تعالی (که عمل کسی را باطل نمیکند) منصرف بجایی است که عمل از روی ایمان صحیح واقعی انجام گرفته باشد نه از روی خوف و طمع یا بی‌خردی و نفهمی.
بعضی از مفسرین عنوان نموده و مورد بحث قرار داده که آیا گناه و خطاکاری غیر از کفر نیز چنین است که اثر اعمال نیک را میبرد و حبط و باطل میگرداند و بعکس اعمال نیک اثر اعمال بد را میبرد یا هر کدام بجای خود باقی است اگر بد است بحسب آن مجازات میشود و اگر خوب است بحسب آن ثواب داده میشود مگر اینکه بعضی از حسنات و اعمال نیکو اثر بعضی گناهان را میبرد مثل تقوی قوله تعالی یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللّهَ یَجعَل لَکُم فُرقاناً وَ یُکَفِّر عَنکُم سَیِّئاتِکُم سوره انفال آیه ۲۹ و مثل اجتناب از کبائر إِن تَجتَنِبُوا کَبائِرَ ما تُنهَونَ عَنهُ نُکَفِّر عَنکُم سَیِّئاتِکُم سوره نساء آیه ۳۵. یا اینکه کسر و انکسار و موازنه بین آنها واقع میگردد بدلالت آیات و اخبار قول اخیر معتبرتر است لکن نه بطور تحابط باشد که مثلا اعمال بد بکلی اثر اعمال خوب را ببرد و لو آنکه غالب باشد یا بعکس اعمال خوب بکلی اثر اعمال بد را زائل گرداند بلکه در قیامت در میزان حساب موازنه میشود.
آری عمل نیکی که بکلی اثر اعمال بد را باطل و زایل میگرداند بالاترین آنها اسلام و دیگر توبه است که بکلی اثر گناه را زایل میگرداند و دیگر نماز است چنانچه فرموده وَ أَقِمِ الصَّلاةَ طَرَفَیِ النَّهارِ وَ زُلَفاً مِنَ اللَّیلِ إِنَّ الحَسَناتِ یُذهِبنَ السَّیِّئاتِ سوره هود آیه ۱۱۵. لکن از اینکه آیه میتوان استفاده نمود که هر عمل حسنه‌ای که بمرتبه قبول برسد اثر اعمال بد را میبرد زیرا که الف و لام در «الحسنات» یا الف و لام جنس است یا استغراق هر کدام باشد مفید عموم است پس بنا بر اینکه چنین میشود که راجع بسیئات فقط کفر و شرک بخدا و ارتداد است که اعمال

صفحه : ۲۹۲

حسنه نیکو را فاسد میگرداند لکن راجع باعمال نیک که از حسنات محسوب گردد تمام سیئات و خطیئات را زائل میگرداند مگر شرک بخدا و ارتداد که هیچ عمل نیکی جلوگیری از آن نمیکند حتی توبه که فرمود إِنَّ اللّهَ لا یَغفِرُ أَن یُشرَکَ بِهِ وَ یَغفِرُ ما دُونَ ذلِکَ لِمَن یَشاءُ زیرا که شرک و ارتداد روح عبادت و موضوع عبودیت را زائل میگرداند بلکه روح انسانی که لطیفه ربانی است میمیراند کسی که کافر بخدا گردید روح انسانیت او مرده.
وَ مَن أَعرَضَ عَن ذِکرِی فَإِنَّ لَهُ مَعِیشَةً ضَنکاً وَ نَحشُرُهُ یَومَ القِیامَةِ أَعمی«۱» سوره طه آیه ۱۲۳.
إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هاجَرُوا وَ جاهَدُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ اینکه آیه در مقام ستایش مؤمنین و کسانی است که دست از شهر و دیار خود برداشتند و با رسول اللّه از مکه به مدینه مهاجرت نمودند و در راه خدا جهاد کردند و جان خود را در معرض اعدام قرار

دادند.

أُولئِکَ یَرجُونَ رَحمَتَ اللّهِ وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ چنین اشخاصـی که مال و جان خود را در راه خـدا فـدا دادند اینها کسانی میباشـند که امیـدوار برحمت خداینـد و خداونـد آمرزنـده و مهربـان است آری کسـی حقیقتـا امیـدوار برحمت و کرم حق است که خـود را در معرض رحمت در آورد لکن کسانی که فقط بزبان گوینـد ما امیـدوار برحمت حق میباشـیم یا اینکه میگوینـد خدا کریم است اینکه طور گفتار ناشی از غرور و بیخردی است کسی که حقیقتا امیدوار برحمت الهی باشد بایستی علامت امیدواری وی ظاهر باشد یعنی دل و قلبش همیشه بسوی او نگران باشد و طوق بندگی بگردن آویخته در فرمانبری سستی و تنبلی ننماید

---

(۱) کسی که اعراض کند از یاد من زندگانی وی سخت میگردد و محشور میگردانیم او را روز قیامت در حالی که نابینا است.

صفحه : ۲۹۳

جماعتی از مفسـرین در شأن نزول آیه گوینـد که عبد اللّه بن جحش که در آیه پیش وصـفش گفته شد که پیغمبر صـلی اللّه علیه و آله و سلّم وی را بجنگ فرستاده بود پس از آنکه برگشت آمد نزد رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم و گفت آیا بر اینکه عمل ما اجری هست یا نه اینکه آیه نازل گردید زیرا که عبد اللّه عمه زاده پیغمبر و از مهاجرین و مجاهدین فی سبیل اللّه بود.

صفحه : ۲۹۴

[سوره البقرهٔ (۲): آیات ۲۱۹ تا ۲۲۳]

اشاره

یَسئَلُونَکَ عَنِ الخَمرِ وَ المَیسِرِ قُل فِیهِما إِثمٌ کَبِیرٌ وَ مَنافِعُ لِلنّاسِ وَ إِثمُهُما أَکبَرُ مِن نَفعِهِما وَ یَسئَلُونَکَ ما ذا یُنفِقُونَ قُلِ العَفوَ کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللّهُ لَکُمُ الآیاتِ لَعَلَّکُم تَتَفَکَّرُونَ (۲۱۹) فِی الدُّنیا وَ الآخِرَةِ وَ یَسئَلُونَکَ عَنِ الیَتامی قُل إِصلاحٌ لَهُم خَیرٌ وَ إِن تُخالِطُوهُم فَإِخوانُکُم وَ اللّهُ یَعلَمُ المُفسِدَ مِنَ المُصلِحِ وَ لَو شاءَ اللّهُ لَأَعنَتَکُم إِنَّ اللّهَ عَزِیزٌ حَکِیمٌ (۲۲۰) وَ لا تَنکِحُوا المُشرِکاتِ حَتّی یُؤمِنَّ وَ لَأَمَةٌ مُؤمِنَةٌ خَیرٌ مِن مُشرِکَةٍ وَ لَو أَعجَبَتکُم وَ لا تُنکِحُوا المُشرِکِینَ حَتّی یُؤمِنُوا وَ لَعَبدٌ مُؤمِنٌ خَیرٌ مِن مُشرِکٍ وَ لَو أَعجَبَکُم أُولئِکَ یَدعُونَ إِلَی النّارِ وَ اللّهُ یَدعُوا إِلَی الجَنَّةِ وَ المَغفِرَةِ بِإِذنِهِ وَ یُبَیِّنُ آیاتِهِ لِلنّاسِ لَعَلَّهُم یَتَذَکَّرُونَ (۲۲۱) وَ یَسئَلُونَکَ عَنِ المَحِیضِ قُل هُوَ أَذیً فَاعتَزِلُوا النِّساءَ فِی المَحِیضِ وَ لا تَقرَبُوهُنَّ حَتّی یَطهُرنَ فَإِذا تَطَهَّرنَ فَأتُوهُنَّ مِن حَیثُ أَمَرَکُمُ اللّهُ إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ التَّوّابِینَ وَ یُحِبُّ المُتَطَهِّرِینَ (۲۲۲) نِساؤُکُم حَرثٌ لَکُم فَأتُوا حَرثَکُم أَنّی شِئتُم وَ قَدِّمُوا لِأَنفُسِکُم وَ اتَّقُوا اللّهَ وَ اعلَمُوا أَنَّکُم مُلاقُوهُ وَ بَشِّرِ المُؤمِنِینَ (۲۲۳)

ترجمه:

از تو سؤال میکننـد از حکم شـراب و قمـار بگو در اینکه دو عمـل گنـاه بزرگ است و منـافع و سودی است برای مردم و گنـاه آنها بزرگتر و زیـادتر از نفع آنهـا است و از تو سؤال میکننـد که چه چیز انفاق کننـد بگو آنچه زائد بر امور زنـدگانی شـما است اینطور خداوند بیان می‌کند آیات خود را شاید شما بخود آئید و فکر خود را بکار اندازید،

برای اصلاح کار دنیا و آخرت، و سؤال میکنند از تو از چگونگی

صفحه : ۲۹۵

رفتار با یتیمان بگو کوشیدن در صلاح کار آنها خوب است و اینکه با آنها آمیزش نمائید که آنها برادران دینی شما هستند و خدا میداند مفسد کیست و مصلح کدامست (و خدا کار یتیمان را آسان نموده) و اگر میخواست شما را در امر یتیمان بزحمت میانداخت زیرا که خداوند غالب و درستکار است

ای مسلمانان با زنان مشرکه ازدواج نکنید تا وقتی که ایمان آرند و یک کنیز با ایمان بهتر است از یك زن آزاد مشرك و لو آنکه حسن وی شما را بشگفت آورد و نیز زن با ایمان نباید با مرد مشرك ازدواج کند تا وقتی که ایمان آرد و هر آینه یك بنده با ایمان بهتر است از یك مردی که آزاد و کافر باشد و لو اینکه حسن و کمال ظاهر آن شما را بشگفت آورد زیرا که مشرکین شما را دعوت بآتش میکنند و خداوند شما را (از راه عمل نیك) دعوت ببهشت و مغفرت و آمرزش مینماید بخواست خود و روشن و هویدا مینماید آیات خود را برای مردم شاید آنها متذکر گردند،

و ای پیغمبر از تو سؤال میکنند از حکم حیض بگو آن آزاری است برای زنان در ایام حیض نزدیکی با آنها ننمائید تا وقتی که پاك گردند چون طهارت یافتند نزدیکی با آنها نمائید بآن طوری که خداوند بشما دستور داده بدرستی که خدا دوست میدارد توبه کنندگان را و دوست میدارد طهارت یافتگان را،

زنان شما کشتزار شمایند و داخل گردید در کشتزار خود از هر راهی که بخواهید و برای نفع خود اعمال نیکی پیش فرستید (و دستورات و اوامر خدا را) نگاهدارید و بدانید محققا شما خدا را ملاقات خواهید نمود و ای رسول اکرم مژده و بشارت بده بکسانی که ایمان آورده‌اند.

توضیح آیات

یَسئَلُونَکَ عَنِ الخَمرِ وَ المَیسِرِ قُل فِیهِما إِثمٌ کَبِیرٌ خمر بمعنی لغوی ستر و پرده است مقنعه را خمار گویند چون سر و گردن را میپوشاند و بمعنی عرفی و شرعی و آن هر مایعی است که سکر و مستی‌آور باشد و بمناسبت اینکه عقل را میپوشاند هر مسکری را خمرش گویند و المیسر در لغهٔ بمعنی سهولهٔ است و قمار را میسر گفته‌اند برای اینکه بسهولت مال بدست میآید.

صفحه : ۲۹۶

و مفسرین در شأن نزول آیه چنین گویند که جماعتی از صحابه شرفیاب حضور مبارك حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم شدند و گفتند «افتنا فی الخمر و المیسر فانهما مذهبهٔ للعقل مسلبهٔ للمال» وقتی اصحاب از حضرت حکم خمر و میسر را خواستند که خمر عقل را زایل میگرداند و قمار مال را تلف میکند اینکه آیه نازل گردید.

قُل فِیهِما إِثمٌ کَبِیرٌ بعضی از مفسرین اثم کثیر قرائت کرده‌اند و گویند اثم و ذنب در معنی نزدیك بهم و شبیه یکدیگرند و در اینکه از اینکه آیه حرمت بر می‌آید یا نه از بعضی مفسرین نقل میکنند که گفته از اینکه آیه حرمت برنمی‌آید زیرا که حرمت در جایی است که منفعت در آن نباشد و در اینکه آیه فرموده وَ مَنافِعُ لِلنّاسِ پس همین قدر از آیه بر می‌آید که در خمر ضرر است و ضررش زیادتر از نفع آن است لکن اینکه حرف خلاف است زیرا که اثم بمعنی گناه استعمال شده مثل قوله تعالی وَ مَن یُشرِك بِاللّهِ فَقَدِ افتَری إِثماً عَظِیماً سوره نساء آیه ۴۷. اگر حرام نبود چگونه مرتکب آن گناهکار بود.

و در جای دیگر هر حرامی را اثم نامیده قُل إِنَّما حَرَّمَ رَبِّیَ الفَواحِشَ ما ظَهَرَ مِنها وَ ما بَطَنَ وَ الإِثمَ که هر حرامی اثم و گناهست خصوصا بضمیمه قوله تعالی إِثمٌ کَبِیرٌ و بدلالت آیات دیگر که یك جا فرموده إِنَّمَا الخَمرُ وَ المَیسِرُ وَ الأَنصابُ وَ الأَزلامُ رِجسٌ مِن عَمَلِ الشَّیطانِ فَاجتَنِبُوهُ تا آنجا که فرموده فَهَل أَنتُم مُنتَهُونَ صریح در حرمت است زیرا که نهی دلالت بر حرمت دارد و در جای

ديگر لاـ تَقرَبُوا الصَّلاةَ وَ أَنتُم سُكارى سوره نساء آيه ۴۲. اگر چه نهى در آيه اخير راجع بنماز است لكن مناط حرمت زايل شدن عقل و باقى مضراتى است كه از مشروبات الكلى و مسكرات پديد ميگردد مخصوص بنماز نيست.

بعضـى از مفسرين توضيح داده مضراتى كه از شرب مسكرات عايد انسان ميشود كه مختصرى از آن را ترجمه مينمايم چنين گويد اما شرب خمر مضرات طبيّه‌اى كه از آن پديد ميگردد در معده و رودها و كبد و ريه و سلسله اعصاب و شرائين و قلب و حواس

صفحه : ۲۹۷

مثل قوه بينايى و ذائقه و غير اينها بقدرى زياد است كه اطباء و پزشكها جديدا و قديما كتابهاى بسيارى در آن تأليف نموده‌اند و نيز آنچه احصائيه نشان ميدهد چه بسيار كسانى كه از اينكه سمّ مهلك مبتلا بچه امراض غريب و عجيب گرديده‌اند اما ضـرر مسكرات راجع باخلاق و امور نفسـانى از سوء خلق و فحاشـى و جنايات و قتل و افشاء سرّ و هتك حرمت دين و ابطال تمام قوانين و نواميس مدنيت و انسانيت كه اساس سـعادت حيات بشـرى بر آن است بسـيار است آدم مست نه عفت مى‌شـناسد نه عرض نه مراعات نفوس مينمايد نه مال، نميداند چه ميگويد و نميفهمد چه ميكند و كم جنايتى در عالم واقع ميگردد كه باعث آن همان مستى و سكر نباشد. امـا ضـرر مسـكرات راجع بـامور روحـانى مثـل زائـل شـدن عقل و اختلال در فكر و تغيير اوضاع دماغيه در حال مستى بلكه در حال هشيارى نيز قابل انكار نيست در صورتى كه شريعت اسلامى وضع شريعت را روى ميزان عقل سليم قرار داده و نهى شديد فرموده از آنچه بـاعث بطلاـن عمل عقل ميشود باشـد منع مثل خوردن مشـروبات و عمل قمار و زيادتر چيزى كه بسـلامتى عقل ضـرر ميرساند شرب مسكرات است و بالاترين عملى كه حكومت عقل را باطل ميگرداند و تعادل اوضاع دماغيه را بهم ميزند همان مشروبات است چنانچه بالاتر چيزى كه بقول انسان ضـرر ميرساند و از اعتبار ميااندازد كلام زور و دروغ است. «تفسـير الميزان» و در اينكه آيا شرب مسـكرات قبل از منع شارع اسـلام در عصر پيمبران سابق حلال بوده يا نه در مذهب جعفرى معلوم نيست كسـى قائل بحليت آن باشد و ادعاى اجماع توان نمود كه در هيچ عصـرى حلال نبوده و هيچ پيمبرى شرب مسكرات را تجويز ننموده چگونه ممكن است چنين باشد در صورتى كه اصلا ارسال رسل و انزال كتب آسمانى براى تحصيل سعادت دنيوى و اخروى و تأمين امور تمدن و اجتماعيات بشـرى است و اينكه بتأسيس قوانين الهيه حيات روحانى و جسـمانى در انسان توليد گردد و سـعادت در اينكه دنيا و آخرت نصـيب وى گردد در صورتى كه شـرب مسـكرات بقواى جسـمانى و روحـانى و اوضاع دماغى بشـر صـدمه فوق العاده ميزنـد واحـدى منكر مضرات مسكرات نشده پس

صفحه : ۲۹۸

چگونه توان تصور نمود كه پيغمبرى كه براى هـدايت خلق مبعوث گرديـده تجويز نمايـد چنين عمل ركيك را و اگر قبول كنيم كه اصـحاب رسول اللّه صـلى اللّه عليه و آله و سلّم قبـل از نهى صـريح شـرب خمر مينمودنـد از عادت جاهليت بوده كه قوانين پيمبران پيش متروك شـده بود و مردم بعضـى كه بـديانت حضـرت مسـيح يا حضـرت موسـى نبودنـد بت‌پرست بودند و آنهايى كه بديانت مسيح يا موسـى بودند باحكام و دسـتورات آنها عمل نميكردند و اينكه بعضـى از عيسويان يا موسويان نسـبت شرب خمر به پيمبران ميدهنـد مسـلما خلاف و غير واقع و دروغ است ممكن نيست پيمبرى كه براى هـدايت خلق مبعوث شـده كارى كند كه عقلش زائل گردد تا اينكه در حين زوال عقل نسبت ناروا بخداونـد بدهـد يا چنين عمل نكوهيده‌اى را كه بجان و روح و عرض و ناموس انسان ضرر ميرساند تجويز نمايد هرگز ممكن نيست.

و اجماعى است كه (كلّ مسـكر حرام) هر چيزى كه سـكرآور باشـد حرام است حتى اگر اندكى نيز از مسـكرات خورده شود آن را نيز حرام دانسـته‌اند و چيز بخصوصـى مدخليت در حرمت ندارد از آنچه گرفته شود خواه انگور باشد خواه مويز و خرما و جو هر چه

باشد وقتی مستی آورد خوردن آن حرام است زیرا که روایت در اینکه خصوص بسیار رسیده که هر چه بسیارش مستی آورد اندکش نیز حرام است، بروایت ابو الفتوح رازی رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده هر مشروبی که مستی آورد خواه از انگور و خرما باشد خواه از مویز و جو و گندم و ارزن و عسل گرفته شده باشد اگر مستی‌آور باشد خوردن آن حرام است.

و نیز اخبار در نهی از شرف خمر و عذاب و عقاب و مفاسدی که بر آن مترتب میگردد بقدری زیاد است که در شمار نمی‌آید و در کافی ابی بصیر از معصوم چنین روایت میکند که فرموده «خداوند قرار داد از برای گناهان خانه‌ای و از برای خانه دری و برای در قفلی و برای قفل آن قفل کلیدی و کلید تمام معاصی خمر است و نیز در کافی از ابی عبد اللّه علیه السلام است که فرمود

قال رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم «ان الخمر رأس کل اثم»

خمر سر تمام گناهان است و نیز از کافی روایت میکنند که جابر از ابی عبد اللّه نقل می‌کند

صفحه : ۲۹۹

که فرمود پیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم ده طائفه را لعن نمود: ۱- آن کس که مایع مسکرات را غرس میکند، ۲- آن کس که حراست آن را میکند و آن را بعمل می‌آورد، ۳- آن کس که انگور یا غیر آن را برای گرفتن شراب میفشارد، ۴- آن کس که- می‌آشامد، ۵- آن کس که ساقی میشود، ۶- آن کس که حمل و وضع میکند ۷- آن کسی که بارش را بدوش میکشد، ۸- آن کسی که میفروشد ۹- آن کسی که میخرد، ۱۰- آن کس که میخورد.

و نیز از کافی از صادق آل محمّد علیه السلام چنین روایت میکنند که قال رسول اللّه ملعون ملعون کسی که بنشیند بر سفره‌ای که در آن شرب خمر میشود.

و از کتاب خصال از ابی امامه روایت میکنند که رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده چهار نفرند که خداوند در روز قیامت بآنها نظر نمی‌کند: عاق، منان، منکر قدر، مدمن خمر، و نیز روایت دیگر از رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که خداوند قسم خورده که بنده‌ای نیست که در دنیا شرب خمر نموده باشد مگر اینکه در قیامت می‌آشامند بوی از آب حمیم خواه معذب باشد یا آمرزیده پس از آن فرموده شارب الخمر روز قیامت می‌آید در حالی که روی او سیاهست «مزرقة عیناه، بائلا شدقه، سائلا لعابه، و الغا لسانه من قفاه»«۱».

بعضی از مفسرین گفته‌اند که تأیید میکند اینکه روایات را قوله تعالی إِنَّ شَجَرَةَ الزَّقُّومِ طَعامُ الْأَثِیمِ کَالْمُهْلِ یَغْلِی فِی الْبُطُونِ کَغَلْیِ الْحَمِیمِ خُذُوهُ فَاعْتِلُوهُ إِلی سَواءِ الْجَحِیمِ ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذابِ الْحَمِیمِ ذُقْ إِنَّکَ أَنْتَ الْعَزِیزُ الْکَرِیمُ

و در مذمت قمار نیز اخبار بسیار رسیده و بدلالت اینکه مقارن با خمر نموده معلوم میشود هم در حرمت و هم در عقوبت و هم در ضرر جانی و مالی قمار دست کمی از

---

(۱) یعنی شارب مسکرات روز قیامت میآید در حالی که روی او سیاهست چشمهای وی ازرق گردیده و بگودی فرو رفته آب از دهنش ریزانست لبهایش آویزان گردیده و از پشت سرش بیرون افتاده.

صفحه : ۳۰۰

شرب خمر ندارد و چنانچه از اخبار بر می‌آید قمار اسم بر هر چیزی است که در آن برد و باخت باشد.

وَ مَنافِعُ لِلنّاسِ شاید مقصود از منافعی که در شرب خمر تصور میشود قوت بدنی و لذت طبیعی موقتی باشد و در قمار منافع مالی خیالی تصور می‌گردد که قمار باز بطمع نفع مشغول قمار می‌شود.

وَ إِثْمُهُما أَكبَرُ مِن نَفعِهِما اگر چه انـدك منـافعی در شـرب خمر و قمار بنظر ميآيـد لكن گناه آن كه در اثر مخالفت نهی صـريح و ضررهای جانی و مالی عايد شخص ميگردد بمراتب بزرگتر از آن منافع جزئی خيالی است.

جانا اگر مايل بشـراب و مستی ميباشـی قطره‌ای از شـراب عشق حقيقی بذائقه جانت برسان و از «شرابا زنجبيلا» روحت را گرم كن و از «شـرابا كافورا» قلب خود را خنك گردان و از «ماء سـلسبيل» قوی و مشاعر خود را رونق ده و از آن نهر آب «غير آسن» كه هرگز در آن فساد و تغييری پديد نمی‌گردد جگر سوخته خود را سـيراب گردان و حيات جديدی بر خود تأمين گردان و از آن نهر شـيری كه قوت بخش جـان و روح است خود را محظوظ گردان و بجان و روح خودت قوت بـده و از «شـرابا طهورا» ذره‌ای بچش تا آنكه مست گردی و پس از مستی بوجد آيی و وقتی مست عشق گشتی از وجد بوجود آيی و از وجود بوجدان و از و جدان بشهود رسی آن وقت خواهی ديد چه عالم وسيع جان‌فزايی بنظرت جلوه مينمايد.

«اگر ببينی و دست از ترنج بشناسی روا بود كه ملامت كنی زليخا را»

وَ يَسـئَلُونَكَ ما ذا يُنفِقُونَ قُلِ العَفوَ در شأن نزول آيه گفته‌انـد وقتی حضـرت رسول صـلی اللّه عليه و آله و سـلّم راجع بصـدقه تأكيد فرمود گفتند يا رسول اللّه بيان فرما چه دهيم و چند دهيم و بكی دهيم اينكه بود كه اينكه آيه

صفحه : ۳۰۱

فرود آمد كه وقتی از تو از انفاق سؤال نمودند قُلِ العَفوَ عفو بمعنی لغوی زياد و كثرت است.

بعضـی از قراء «العفو» را بضـمه قرائت كرده‌انـد كه خبر مبتدای محذوف باشد كه بگو آنچه انفاق ميكنيد و بعضـی بفتحه خوانده‌اند «قل انفقوا العفو».

و در اينكه مقصود از عفو، در آيه چيست بين مفسرين گفتاری است:

۱- جماعتی از مفسرين گفته‌اند «عفو» آن مالی است كه از قوت سال شخص و عيالات وی زياد آيد.

۲- عفو، آن زيادتی مال است كه شخص وقتی انفاق نمود درويش و فقير نشود.

(حسن بصری) ۳- عفو آن مال بسياری است كه از انفاق نقصانی در آن پديد نگردد.

«عبد اللّه عباس» ۴- صدقه است از راه توانگری. «مجاهد» ۵- عفو، انفاق نمودن بقـدر متعارف و متوسط است كه در طرف افراط و تفريط نيفتد. «عمر بن دينار و عطاء» ۶- عفو: انفاق كردن بقدر طاقت است. «ضحاك» ۷- مقصود از عفو، اينكه است كه هر چه شد از كم و زياد انفاق شود.

«عبد اللّه عباس» ۸- عفو، هر مالی است كه حلال‌تر و پاكيزه‌تر باشد برای انفاق.

«تفسير ابو الفتوح رازی» كَذلِكَ يُبَيِّنُ اللّهُ لَكُمُ الآياتِ لَعَلَّكُم تَتَفَكَّرُونَ فِي الـدُّنيا وَ الآخِرَةِ اينطور خداوند برای شـما ظاهر ميگرداند آنچه را كه نفع دنيوی و اخروی شـما در آن است كه هم دنيـای شـما در اثر حفـظ مـال تأمين گردد و هم آخرت شـما در اثر انفاق زيادتی مال اصـلاح شود شايـد شـما فكر خود را بكار بياندازيـد و هميشه راجع بمنافع دنيا و آخرت خود انـديشه نمائيد و صـلاح و فساد خود را بشناسيد.

صفحه : ۳۰۲

وَ يَسئَلُونَكَ عَنِ اليَتامی در شأن نزول آيه دو قول است:

عبـد اللّه عبـاس بروايت عطيّه و ضـحّاك و سـدی چنين گفته كه قاعـده عرب در زمان جاهليت اينكه بوده كه نظر به اينكه كار يتيم

خیلی اهمیت داشته مال او را از مال خود جدا میکردند و به هیچ وجه مداخله در آن نمی‌نمودند حتی کسی حیوان سواری او را سوار نمی‌شد و بخدمه او خدمتی رجوع نمی‌نمود اینکه بود که پس از آنکه از حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم در باره یتیمان سؤال شد اینکه آیه آمد.

قُل إِصلاحٌ لَهُم خَیرٌ بگو اصلاح کار آنها از روی مصلحت بهتر است.

۲- جماعت دیگری گفته‌اند چون خداوند در باره مال ایتام سفارش فرموده و آیاتی فرستاده مثل وَ لا تَقرَبُوا مالَ الیَتِیمِ و قوله تعالی الَّذِینَ یَأکُلُونَ أَموالَ الیَتامی ظُلماً مردم ترسیدند و یتیمان را از خود دور گردانیدند و غذای آنها را از غذای خود جدا نمودند حتی اگر طعام ایتام چیزی زیاد می‌آمد هیچ تصرف نمی- نمودند تا آنکه خراب میشد و اینکه مطلب بر مردم مشکل شد اینکه بود که از حضرت رسول سؤال نمودند و خداوند آیه فرستاد که اصلاح کردن کار یتیم و حفظ مال او بدون اینکه طمع در مال او کنید یا اجرتی بخواهید برای آنها و نیز برای خودتان بهتر است و اگر صلاح کار یتیم در آن باشد که با آنها آمیزش کنید آنها را از خود دور نگردانید وَ إِن تُخالِطُوهُم فَإِخوانُکُم که آنها برادران شما هستند یعنی همان عملی که با برادران خود میکنید در باره یتیمان نیز مرعی دارید و آنها را از خود مرانید و دور نکنید.

ابو عبیده چنین گوید که اینکه آیه دلیل بر اینکه است که هر گاه چند نفر با هم مسافرت نمودند رواست که با هم یک جا خرج کنند و هم‌خرج باشند و کم و زیادی که بین آنها در خوراک پیدا میگردد هر گاه برضایت باشد باکی نیست.

صفحه : ۳۰۳

وَ اللّهُ یَعلَمُ المُفسِدَ مِنَ المُصلِحِ خدا میداند چه کس غرض او نسبت بمال یتیم فساد است و چه کس غرض او در مخالطهٔ با یتیمان صلاح حال آنان است.

وَ لَو شاءَ اللّهُ لَأَعنَتَکُم و اگر خدا میخواست راجع بکار یتیم شما را بزحمت می‌انداخت.

إِنَّ اللّهَ عَزِیزٌ حَکِیمٌ خداوند غالب و قاهر است بر آنچه حکم کند حکیم است که آنچه حکم کند مطابق حکمت و صلاحدید است. «تفسیر ابو الفتوح رازی» و در تفسیر قمی از حضرت صادق روایت میکند که چون فرود آمد آیه إِنَّ الَّذِینَ یَأکُلُونَ أَموالَ الیَتامی ظُلماً إِنَّما یَأکُلُونَ فِی بُطُونِهِم ناراً وَ سَیَصلَونَ سَعِیراً هر کس بچه یتیمی نزد او بود از خود او را جدا نمود و چون از رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم سؤال نمودند در اخراج آنها اینکه آیه رسید که قُل إِصلاحٌ لَهُم خَیرٌ وَ إِن تُخالِطُوهُم فَإِخوانُکُم فی الدین وَ اللّهُ یَعلَمُ المُفسِدَ مِنَ المُصلِحِ.

وَ لا تَنکِحُوا المُشرِکاتِ حَتّی یُؤمِنَّ مفسرین در شأن نزول آیه چنین گویند که حضرت رسول شخصی که نامش ایمن بود و او را مرثد بن ابی مرثد غنوی می‌گفتند و مرد قوی و شجاع بود فرستاد بمکه که جمعی از مسلمانان که در آنجا بودند بیاورد و در مکه با زنی از مشرکین سابقه رفاقت داشت و نامش عناق بود وقتی آن زن شنید که ایمن بمکه آمده نزد او آمد و گفت بیا ساعتی با هم بنشینیم ایمن گفت اسلام بین من و تو را جدایی انداخته و برای من دیگر چنین کاری روا نیست آن زن گفت با من ازدواج نما گفت بایست از حضرت رسول دستور بخواهم و چون آن زن میدانست که چنین دستوری باو نمیدهد عده‌ای را بسر او ریخت که او را بزدند از دست آنها خود را نجات داد و پس از آنکه کار خود را انجام داد برگشت بمدینه و از رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم سؤال نمود اینکه آیه

صفحه : ۳۰۴

نازل گردید که ازدواج نکنید با زنهای مشرکه تا وقتی که ایمان آرند بعضی گفته‌اند اینکه آیه وَ لا تَنکِحُوا المُشرِکاتِ حَتّی یُؤمِنَّ

بآيه ديگر كه در سوره مائده آيه ۶ است اليَومَ أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّباتُ وَ طَعامُ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ حِلٌّ لَكُم وَ طَعامُكُم حِلٌّ لَهُم وَ المُحصَناتُ مِنَ المُؤمِناتِ وَ المُحصَناتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ مِن قَبلِكُم نسخ شده لكن چنانچه بعضى از مفسرين گفته‌اند آيه سوره مائده ناسخ وَ لا تَنكِحُوا المُشرِكاتِ نيست زيرا كه نهى راجع بزنهاى مشركه است و جواز نكاح راجع بزنهاى اهل كتاب از يهوديها و نصرانيها و غير آنها.

و مشرك اسم فاعل است يعنى آن كسى كه براى خدا شريك و انباز قرار ميدهد و براى شرك بخدا مراتبى گفته شده فرد واضح آن قائل شدن بتعدد اله و عبادت بتها و طلب شفاعت از اصنام و غير اينها ميباشد و مرتبه پائين‌تر شرك نصرانيها است كه بگويند مسيح پسر خدا است و يهوديها كه گويند عزير پسر خدا است يا اينكه گويند ما پسرهاى خدا ميباشيم چنانچه قرآن بآنها اشاره دارد و مرتبه پائين‌تر شرك در مقام عبادت است كه در مقام عبادت خالص نباشد براى خدا و غيرى و جهتى در نظر باشد و پائين‌تر از آن شرك در مقام فعل است كه شخص متمسك باسباب باشد و اسباب را مستقلا مؤثر داند و چشم از مسبب الاسباب پوشد و تمسك نمايد باسباب و مخلصينى كه از شر شيطان در امانند كسانى ميباشند كه در هر چهار مرتبه توحيد كامل گردند يعنى توحيد در مقام ذات، توحيد در مقام صفات، توحيد در مقام افعال، توحيد در مقام عبادت و هدف و نقطه نظر آنها در مقام امور بحق است و بس و آنها كسانى ميباشند كه شيطان قسم خورده تمام بنى آدم را گمراه ميكنم مگر «مخلصين» اگر چه چنانچه در حديث دارد مخلصين نيز در خطرند چنانچه كفر نيز مراتبى دارد بالاترين اقسام كفر انكار الوهيت و انكار نبوت و معاد است و پائين‌ترين مراتب كفر ترك واجبات است مثل اينكه تارك حج را كافر ناميده و نيز كسى كه ترك بعضى واجبات نمايد او را كافر گفته‌اند لكن تارك واجبات را حقيقتا نميتوان كافر ناميد بلكه كسى كه ترك بعضى واجبات نمايد در صورتى كه

صفحه : ۳۰۵

انكار ضروريات اسلام را ننمايد بايستى چنين كسى را فاسق ناميد نه كافر.

و آن شركى كه مانع از ازدواج است آن شرك بمعنى اول است كه در مقام الوهيت مشرك باشد نه بآن معانى ديگرى كه در اقسام شرك گفته شد.

وَ لَأَمَةٌ مُؤمِنَةٌ خَيرٌ مِن مُشرِكَةٍ وَ لَو أَعجَبَتكُم كنيز با ايمان بهتر است از زن آزادى كه فاقد ايمان و مشرك باشد.

اشاره به اينكه شما جمال صورى را ننگريد رنگ و خال فريبنده و خالى از حقيقت است گل زيباى جمال انسان باندك باد خزان آفاتى بزودى پژمرده مى‌گردد و طراوت و زيبايى وى تبديل ميشود جمال حقيقى حسن باطنى است كه در اثر ايمان و تقوى پديد ميگردد و آن جمال دائمى و هميشگى است كه دست تطاول روزگار و تغيير ليل و نهار آن را فاسد نميگرداند بلكه آفات و بليات دنيا اگر با صبر و متانت همراه باشد بر نورانيت و قوت و متانت آن مى‌افزايد.

وَ لا تُنكِحُوا المُشرِكِينَ حَتّى يُؤمِنُوا وَ لَعَبدٌ مُؤمِنٌ خَيرٌ مِن مُشرِكٍ وَ لَو أَعجَبَكُم و لو آنكه مشرك در جمال صورى بحد اعجاب رسيده باشد زيرا خيريت و كمال در جمال باطنى است نه در شمايل ظاهرى جمال باطنى جوهر و حقيقت و واقعيت است جمال ظاهر مجاز و نمايش بى‌معنى است جمال باطنى پرتو نور ازليت است جمال ظاهر صورت بلا حقيقت است.

أُولئِكَ يَدعُونَ إِلَى النّارِ زن مشركه و مرد مشرك شما را بآتش دعوت ميكنند و خداوند شما را بسوى بهشت ميخواند.

در مقام علت حكم و سبب تأسيس آن است كه مانع از ازدواج با مشركين براى اينكه است كه زن و شوهر بآن ارتباط و آميزشى با هم پيدا مى‌كنند هر يك مايلند كه ديگرى را با خود هم كيش و هم‌مسلك و هم عقيده نمايند و بآن جذّابيتى كه بين آنان دائر است از راه گفتار و كردار و جهات ديگر در روحيه يكديگر تأثير مينمايند

صفحه : ۳۰۶

اينكه است كه ظلمت كفر و آن تيرگى و خباثتى كه در قلب مشرك تعبيه شده قرين خود را مى‌كشاند بسوى آتش و ممكن است مؤمن را خصوصا كسانى كه تازه از شرك بايمان گرويده‌اند برگردانند بحالت شرك زيرا هنوز ايمان در قلب آنان نفوذ ننموده و چون ايمان واقعى پرتو نور ازلى است كه بر قلب مؤمن پرتو افكنده و هر كس با مؤمن آميزش نمايد او بآن نور حقيقت وى را رهبرى مينمايد ببهشت اينكه است كه در اينكه مبارك آيه نهى صريح ميفرمايد كه از ازدواج با مشركين خوددارى نمائيد

ذره ذره كاندرين ارض و سما است جنس خود را همچه كاه و كهرباء است

ناريان مر ناريان را طالبند نوريان مر نوريان را جاذبند

«مثنوى» وَ اللّهُ يَدعُوا إِلَى الجَنَّةِ وَ المَغفِرَةِ بِإِذنِهِ لكن مؤمن كه بحق و حقيقت دعوت ميكند دعوت او دعوت خدايى است كه شما را ميخواند بسوى بهشت و آمرزش باذن حق تعالى و فرمان او يعنى بخواست و اراده او.

وَ يُبَيِّنُ آياتِهِ لِلنّاسِ لَعَلَّهُم يَتَذَكَّرُونَ و خداوند طريق هدايت و راه رسيدن بسعادت را بشما ميآموزد و بيان ميفرمايد كه غرض از تعليمات قرآنى آن چيزى است كه بنفع شما تمام شود و شما را از آتش كه در نتيجه نافرمانى و اعمال بد شما پديد ميگردد نجات دهد شايد شما متذكر گرديد و در اثر پيروى دين محمدى صلى اللّه عليه و آله و سلّم صلاح و فساد خود را بشناسيد و خود را از پرتگاه جهالت باوج عزت و دانش برسانيد.

وَ يَسئَلُونَكَ عَنِ المَحِيضِ بقاعده نحو و عربيت محيض و حيض هر دو مصدر و از باب حاض يحيض ميباشد و محل اجتماع ماء را حوض گويند و گفته ميشود حاضت المرأة تحيض حيضا و محيضا و در عرف شرع حيض خونى است كه معروف و مخصوص بزن در موقع معين با صفات معين

صفحه : ۳۰۷

كه بى‌نياز از وصف و تعريف است.

بعضى از مفسرين از سعيد جبير نقل ميكند كه او از عبد اللّه عباس چنين حكايت ميكند كه گفت نديدم ملتى را كه بهتر باشند از اصحاب رسول اللّه صلى اللّه عليه و آله و سلّم كه از حضرتش سؤال نكردند زيادتر از سيزده مطلب و تمام آن در قرآن است:

۱- يَسئَلُونَكَ عَنِ الأَهِلَّةِ، ۲- يَسئَلُونَكَ عَنِ الشَّهرِ الحَرامِ، ۳- يَسئَلُونَكَ ما ذا يُنفِقُونَ، ۴- يَسئَلُونَكَ عَنِ الخَمرِ وَ المَيسِرِ، ۵- يَسئَلُونَكَ عَنِ اليَتامى، ۶- يَسئَلُونَكَ عَنِ المَحِيضِ، ۷- يَسئَلُونَكَ عَنِ السّاعَةِ أَيّانَ مُرساها، ۸- وَ إِذا سَأَلَكَ عِبادِي عَنِّي، ۹- يَسئَلُونَكَ عَنِ الأَنفالِ، ۱۰- يَسئَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ، ۱۱- يَسئَلُونَكَ عَن ذِى القَرنَينِ ۱۲- يَسئَلُونَكَ عَنِ الجِبالِ.

اينكه در اول سيزده سؤال گفته و بعد بيشتر از دوازده سؤال شماره ننموده شايد باعتبار اينكه است كه خمر و ميسر دو سؤال در حساب آيند كه باين اعتبار سؤالات سيزده عدد ميشود.

توضيح آيه: اى محمّد صلى اللّه عليه و آله و سلّم از تو سؤال ميكنند از حيض، مفسرين در شأن نزول آيه چنين گويند چون عادت عرب در زمان جاهليت اينكه بوده كه در موقع حيض از زن بكلى كناره‌گيرى ميكردند و او را در خانه تنها ميگذاشتند و به هيچ وجه با وى معاشرت نميكردند همانطورى كه عادت مجوس بر همين منوال بوده شخصى بنام ابو الدحداح از حضرت رسول صلى اللّه عليه و آله و سلّم سؤال نمود و گفت: يا رسول اللّه ما بايستى در موقع حيض با زن چه عملى كنيم آن وقت اينكه آيه فرود آمد:

قُل هُوَ أَذىً در معنى «اذى» از مفسرين سه قول نقل شده:

قتاده و سدی گفته‌اند یعنی حیض نجاست و قذارت است، مجاهد گفته: «اذی» بمعنی خون حیض است.
قاضـی گفته «اذی» اشاره بایذاء و مشـتقی است راجع بزن در ایام حیض و قول سوم اقرب بحقیقت و معتبرتر است و شاید اشاره باین باشد که جماع در حال حیض برای زن

صفحه : ۳۰۸

ضرر کلی دارد چنانچه اطباء گفته‌انـد در حال حیض منافـذ رحم باز است و طبیعت مشـغول بتطهیر رحم و مهیا کردن آن است برای حمل و ممکن است رگهای نازکی که باز شـده برای خارج کردن خون زائـد بجماع خدشه‌ای بآن وارد آید و رحم را فاسد گرداند اینکه است که قرآن امر میفرماید که خودداری نمائید از جماع در حال حیض:
فَاعتَزِلُوا النِّساءَ فِی المَحِیضِ امر بـدوری نمودن از زن در حال حیض اگر چه مطلق است لکن بقرینه آیه بعد فَأْتُوهُنَّ مِن حَیثُ أَمَرَکُمُ اللّهُ معلوم میشود فقط امر راجع بجماع است نه مطلق استلذاذ.
لکن بین مفسرین در معنی فَاعتَزِلُوا گفتاری است:
۱- اجتنـاب کنیـد از جمـاع بـا آنها و اینکه قول محمّـد بن حسن و إبن عباس و عایشه و قتاده و مجاهـد است و موافق طریقه جعفری است که حرام نیست نزدیک شدن با زن در موقع حیض مگر موضع خروج خون فقط.
۲- تا حدود پیراهن مانعی ندارد لکن ما دون آن ممنوع است.
ابی حنفیه و شافعی و شـریح و سـید بن مسیب «مجمع البیان» وَ لا تَقرَبُوهُنَّ حَتّی یَطهُرنَ حتی برای انتهای حکم است که منع تا وقتی ادامه دارد که پاک نشـده و پس از آن حکم برداشـته میشود، و یَطهُرنَ دو طور قرائت شده در تفسـیر ابو الفتوح رازی گوید کوفیان تماما «یطهرن» بـدون تشدید قرائت کرده‌اند مگر عاصم که با تشدید قرائت نموده و باقی قراء بدون تشدید قرائت کرده‌اند پس بنا بر اینکه که بدون تشدید باشد معنی آیه چنین میشود نزدیکی نکنید تا وقتی که از حیض پاک شوند و لو آنکه غسل نکرده باشند.
و اگر «یطهرن» با تشدید قرائت شود چنین میشود در حال حیض با زنها نزدیکی نکنید تا وقتی که پاک شوند و غسل کنند.

صفحه : ۳۰۹

فَإِذا تَطَهَّرنَ فَأْتُوهُنَّ مِن حَیثُ أَمَرَکُمُ اللّهُ پس وقـتی که زن از حیض طـاهر گردیـد و غسـل نمود نهی برداشـته میشود و دیگر منع و ردعی در کار نیست و با آنها آمیزش کنید بآنطوری که خداوند بشـما امر فرموده و اسلام مثل باقی احکام راجع بحیض حد وسط را انتخـاب نموده نه مثل مجوس و یهودیها که در ایام حیض بکلی زن را خارج مینمودنـد و تمام بـدن او را نجس میدانسـتند و به هیچ وجه معاشرت با او را روا نمیدانستند و نه مثل نصاری که هیچ منعی بین آنان نبوده و در حال حیض مراعات هیچ حکمی نمیکردند.
و چنانچه بعضـی از مفسـرین شـماره نموده‌اند راجع بحیض بیست حکم در شـریعت اسـلامی مقرر فرموده بعضی واجب بعضی حرام بعضی مکروه و چون بنای ما بر اختصار است از بیان و تعداد آن خودداری مینمائیم و جای بسط و بیان آن کتب فقهیه است.
إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ التَّوّابِینَ وَ یُحِبُّ المُتَطَهِّرِینَ پس از آنکه حکم حیض و بیـان قـذارت حیض را بیـان فرمـوده که حیض نجـاست ظـاهری است و در ایـام حیض مقـاربت و نزدیکی بـا زن روا نیست زیرا که علاوه بر قـذارت و نجاست و تنفر طبع از مقاربت ضـرر طبیعی و بـدنی بزن پدیـد میگردد و اسـلام هم مراعـات امور طبیعی را نموده و هم مراعـات امور روحانی را فرموده و آیه اشاره باین دارد که چنـانچه قـذارات و نجاسـات بـدنی را بـایستی بـآب شسـتشو نمود تـا رفع گردد نجاسات باطنی که در اثر معصـیت و نافرمانی پـدید میگردد بایستی بآب توبه و نـدامت و رجوع بسوی حق تعالی خانه دل و قلب را شسـتشو داد تا اینکه پس از پاک شـدن محل نفوذ و اشـراق نور معرفت گردد «توابین و متطهرین» هر دو صـیغه مبالغه است یعنی خداوند دوست میدارد کسانی را که بسیار توبه می‌کنند

و ظاهر و باطن خود را از نجاسات صورى و معنوى پاكيزه ميگردانند و بسيار در مقام تطهير ظاهر و باطن خود بر مى‌آيند.
در حديث دارد كه رسول اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم روزى هفتاد مرتبه استغفار مى‌نمود

صفحه : ۳۱۰

با اينكه حضرتش معصوم بوده در هيچ موقعى گناه و خلافى از وجود مباركش سر نزده بود وقتى از آن حضرت از علت توبه سؤال ميشد ميفرموده توبه من براى آن غفلتهايى است كه در اندك اوقاتى در موقع تبليغ رسالت روى ميدهد.
وقتى آن وجود مبارك با تنزه و عصمت و فناء فى اللّه كه در باره وجود شريفش خداى جليل در كتاب مجيدش فرموده ما يَنطِقُ عَنِ الهَوى إِن هُوَ إِلّا وَحىٌ يُوحى چنين باشد ماها كه سر تا پا گناه ميباشيم و چنان در گرداب طبيعت و نفس‌پرستى فرو رفته‌ايم كه خود و خداى خود را فراموش كرده‌ايم بايستى آنى از توبه و ندامت از اعمال نكوهيده خود غافل نباشيم و قلب و دل و سريره خود را بآب توبه از قذارات معنوى پاك و طاهر گردانيم تا اينكه جان و روان ما محل جلوه‌گاه نور احديت گردد و محبوب خدا گرديم.
نِساؤُكُم حَرثٌ‌لَكُم زنان شما موضع كشت و زراعت شمايند.
فرق است بين حرث و زرع كه زمين زراعتى و آن محلى كه در آن بذر پاشيده ميشود و تخم‌گيرى ميشود آن را حرث گويند و آن حاصلى كه از زمين روئيده ميشود آن را زرع نامند پس رحم زن بمنزله زمين زراعتى است كه تخم انسان در آن ريخته ميشود.
و اينكه اينكه آيه عقب آيه محيض ذكر شده شايد كنايه باشد كه همان طورى كه زمين زراعتى بايستى از قذارات پاك و پاكيزه باشد تا آنكه حاصل آن خوب و پاكيزه گردد همين طور بايستى رحم زن نيز از قذارات خون حيض تصفيه گرديده مهيا گردد براى پذيرفتن نطفه و فرزند سالم خوب بعمل آرد.
فَأتُوا حَرثَكُم أَنّى شِئتُم شيخ طبرسى در اينجا كلامى دارد كه اجمالى از آن را ترجمه مينمايم: چنين گويد بين مفسرين در معنى اينكه جمله اخير گفتارى است:

صفحه : ۳۱۱

۱- زنان شما موضع كشت و زراعت شمايند أَنّى شِئتُم از هر جا بخواهيد وارد گرديد. «قتاده و ربيع» ۲- «كيف شئتم» وارد گرديد هر طورى كه بخواهيد. «مجاهد» ۳- «متى شئتم» يعنى وارد گرديد هر زمانى كه بخواهيد. «ضحاك» و اينكه معنى اخير نزد اهل لغت صحيح نيست زيرا كه انى در لغت بمعنى اينكه و اينكه مكان است چنانچه گفته ميشود «أَنّى لَكِ هـذا» كجا از براى تو است چنين امرى تا آنجا كه گفته مالك باين آيه استدلال كرده بر جواز وطى هر كسى باذن خود در دبر او، و از بسيارى از مفسرين مثل نافع، إبن عمر، زيد بن اسلم، و محمّد بن منكدر چنين روايت ميكنند، و بسيارى از اصحاب ما نيز چنين گفته‌اند لكن تمام فقهاء مخالفت كرده‌اند و گفته‌اند مقصود از حرث نيست مگر نسل پس بايستى بهمان موضع نسل اقتصار نمود و قائلين به اباحه اعتراض نموده‌اند كه آيه را حمل بر موضع نسل نمودن درست نيست زيرا كه وقتى زنان ما بمنزله محل زراعتى ما باشند بايستى براى ما مباح باشد هر طورى كه بخواهيم وارد گرديم. «پايان» لكن چنانچه فقهاء گفته‌اند متبادر از ظاهر آيه كه زن را بمنزله حرث قرار داده دلالت دارد بر اقتصار بهمان موضع نسل نه غير آن و عموميت از آن استفاده نميگردد.
وعده‌اى از اخبار در كافى و تهذيب و غيره تأييد مينمايد همان ظاهر آيه را در تفسير قمى از صادق آل محمّد صلى اللّه عليه و آله و سلّم چنين روايت مى‌كنند كه أَنّى شِئتُم يعنى هر زمانى كه بخواهيد در فرج زيرا كه زرع موضع بذر است و تشبيه زن ببذر كنايه بموضع نطفه است و از مجموع اخبار ميتوان استفاده نمود كه قوله تعالى أَنّى شِئتُم يعنى راجع بهمان موضع مخصوص از هر راهى كه بخواهى و هر وقت كه بخواهى و هر كجا كه بخواهى و بهر كيفيتى كه بخواهى مختارى كه اينكه توسعه در مقام استمتاع است.

و چنانچه بعضی از علمای تفسیر گفته‌اند اینکه بسیاری از علمای امامیه حکم بجواز داده‌اند با کراهت بادله دیگری است نه باین آیه زیرا که ظاهرا آیه انصراف

صفحه : ۳۱۲

از اینکه معنی دارد و دلالت بر اینکه طور توسعه ندارد.

و اینکه تشبیه یکی از اشارات لطیفه و بدیعه قرآن است که مرد را تشبیه بزارع و زن را بمزرعه و نطفه را بتخم و اولاد را بمحصول نموده.

وَ قَدِّمُوا لِأَنفُسِكُم خطاب بمؤمنین است که برای خود عمل صالح ذخیره نمائید و شاید مقصود اولاد صالح باشد که یکی از باقیات صالحات اولاد صالح است بقرینه اینکه پس از آنکه احکام حیض و حدود آن را بیان فرمود در مقام تحریص و ترغیب بر آمده باشد که ازدواج کنید تا اینکه نسل بشر زیاد گردد و باین وسیله گوینده کلمه توحید در نوع بشر در عالم منتشر شود و در عالم بشریت عبودیت دائر گردد که فرمود وَ ما خَلَقتُ الجِنَّ وَ الإِنسَ إِلّا لِيَعبُدُونِ سوره ذاریات آیه ۶۵ که غرض از خلقت جن و انس عبادتی است که از روی معرفت باشد.

و ظاهر از آیه بقرینه آیات دیگر مثل قوله تعالی وَ ما تُقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُم مِن خَيرٍ تَجِدُوهُ عِندَ اللّهِ هُوَ خَيراً وَ أَعظَمَ أَجراً و امثال آن از آیات بسیار مقصود عمل صالح است که از جمله آنها ازدواج نمودن بقصد پدید شدن و بوجود آمدن اولاد صالح است که برای جامعه نافع باشد.

وَ اتَّقُوا اللّهَ وَ اعلَمُوا أَنَّكُم مُلاقُوهُ وَ بَشِّرِ المُؤمِنِينَ و نظیر اینکه آیه در قرآن بسیار است مثل قوله تعالی یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ وَ لتَنظُر نَفسٌ ما قَدَّمَت لِغَدٍ وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ خَبِيرٌ بِما تَعمَلُونَ سوره حشر آیه ۱۸ که امر بتقوی میفرماید که از خدا بترسید و از حدود و قوانینی که در شریعت اسلامی برای شما مقرر گردیده تجاوز ننمائید و بدانید که البته بازگشت و سر انجام کار شما بسوی پروردگار شما است و حساب شما با وی است، و ای رسول اکرم بشارت و مژده بده بمؤمنین که هنگام لقاء پروردگار بپاداش اعمال نیک صالح خود خواهید رسید.

صفحه : ۳۱۳

[سوره البقرة (۲): آیات ۲۲۴ تا ۲۳۱]

اشاره

وَ لا تَجعَلُوا اللّهَ عُرضَةً لِأَيمانِكُم أَن تَبَرُّوا وَ تَتَّقُوا وَ تُصلِحُوا بَينَ النّاسِ وَ اللّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۲۲۴) لا يُؤاخِذُكُمُ اللّهُ بِاللَّغوِ فِي أَيمانِكُم وَ لكِن يُؤاخِذُكُم بِما كَسَبَت قُلُوبُكُم وَ اللّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ (۲۲۵) لِلَّذِينَ يُؤلُونَ مِن نِسائِهِم تَرَبُّصُ أَربَعَةِ أَشهُرٍ فَإِن فاؤُ فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۲۲۶) وَ إِن عَزَمُوا الطَّلاقَ فَإِنَّ اللّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۲۲۷) وَ المُطَلَّقاتُ يَتَرَبَّصنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلاثَةَ قُرُوءٍ وَ لا يَحِلُّ لَهُنَّ أَن يَكتُمنَ ما خَلَقَ اللّهُ فِي أَرحامِهِنَّ إِن كُنَّ يُؤمِنَّ بِاللّهِ وَ اليَومِ الآخِرِ وَ بُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذلِكَ إِن أَرادُوا إِصلاحاً وَ لَهُنَّ مِثلُ الَّذِي عَلَيهِنَّ بِالمَعرُوفِ وَ لِلرِّجالِ عَلَيهِنَّ دَرَجَةٌ وَ اللّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۲۲۸)

الطَّلاقُ مَرَّتانِ فَإِمساكٌ بِمَعرُوفٍ أَو تَسرِيحٌ بِإِحسانٍ وَ لا يَحِلُّ لَكُم أَن تَأخُذُوا مِمّا آتَيتُمُوهُنَّ شَيئاً إِلّا أَن يَخافا أَلّا يُقِيما حُدُودَ اللّهِ فَإِن خِفتُم أَلّا يُقِيما حُدُودَ اللّهِ فَلا جُناحَ عَلَيهِما فِيمَا افتَدَت بِهِ تِلكَ حُدُودُ اللّهِ فَلا تَعتَدُوها وَ مَن يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّهِ فَأُولئِكَ هُمُ الظّالِمُونَ

(۲۲۹) فَإِن طَلَّقَها فَلا تَحِلُّ لَهُ مِن بَعدُ حَتّی تَنکِحَ زَوجاً غَیرَهُ فَإِن طَلَّقَها فَلا جُناحَ عَلَیهِما أَن یَتَراجَعا إِن ظَنّا أَن یُقِیما حُدُودَ اللّهِ وَ تِلکَ حُدُودُ اللّهِ یُبَیِّنُها لِقَومٍ یَعلَمُونَ (۲۳۰) وَ إِذا طَلَّقتُمُ النِّساءَ فَبَلَغنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمسِکُوهُنَّ بِمَعرُوفٍ أَو سَرِّحُوهُنَّ بِمَعرُوفٍ وَ لا تُمسِکُوهُنَّ ضِراراً لِتَعتَدُوا وَ مَن یَفعَل ذلِکَ فَقَد ظَلَمَ نَفسَهُ وَ لا تَتَّخِذُوا آیاتِ اللّهِ هُزُواً وَ اذکُرُوا نِعمَتَ اللّهِ عَلَیکُم وَ ما أَنزَلَ عَلَیکُم مِنَ الکِتابِ وَ الحِکمَةِ یَعِظُکُم بِهِ وَ اتَّقُوا اللّهَ وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ (۲۳۱)

صفحه : ۳۱۴

ترجمه:

قرار ندهید خدا را در معرض قسمهای خود تا باین واسطه از حقوق مردم تبرؤ نمائید و از مخالفت حق خودداری نمائید و بین مردم اصلاح کنید و خداوند شنوا و دانا است،

خداوند از سوگندهای لغو شما مؤاخذه نمیکند لکن انتقام میکشد از آنچه در دل خود اندوخته‌اید و خدا آمرزنده و بردبار است،

کسانی که با زنهای خود ایلاء کنند (یعنی قسم خورند بر ترک معاشرت با آنها) چهار ماه انتظار بکشند پس اگر برگشتند خداوند آمرزنده و مهربان است،

و اگر تصمیم بر طلاق نمودند خدا بگفتار آنها شنوا و دانا است،

زنهایی که طلاق داده شده‌اند از شوهر نمودن خودداری کنند تا سه طهر بر آنها بگذرد و حلال نیست برای آنها اینکه پنهان نمایند آنچه را که خداوند خلق نموده در رحمهای ایشان اگر میباشند که ایمان داشته باشند بخدا و بروز آخرت و در زمان عدّه شوهرهای آنها حق دادند رجوع نمایند بآنها اگر مقصود آنان اصلاح و سازگاری باشد و زنان را بر شوهران حقوقی است در عرف مثل حقوقی که شوهران بر زنها دارند لکن مردان را بر زنان مزیتی است،

طلاقی که شوهر تواند رجوع کند دو مرتبه است پس شوهر یا زن خود را نگه دارد بطور معروف و نیکی با وی را رها کند باحسان و خوبی و حلال نیست برای شما شوهران که چیزی از مهر زنهای خود بجبر بگیرید مگر اینکه بترسید که آنها بحدودی که برای آنها تعیین شده عمل نکنند پس اگر بترسید از عمل نکردن آنها بحدود الهی باکی نیست برای زن و شوهر که زن چیزی بشوهر بدهد (و طلاق بگیرد) اینکه است حدودی که خداوند تعیین نموده پس تجاوز نکنید و سرکشی ننمائید و کسانی که بحدود الهی عمل نکنند آنها از ظالمین و ستمکارانند،

و اگر بعد از دو طلاق باز (مرتبه سوم) طلاق واقع شد دیگر حلال نیست آن زن بر شوهر مگر اینکه شوهر دیگری اختیار

صفحه : ۳۱۵

کند پس اگر آن شوهر دوم او را طلاق داد دیگر گناهی نیست برای زن و شوهر اینکه رجوع بهم نمایند اگر بناء دارند که بپای دارند حدود الهی را اینکه حدودی است که خدا ظاهر نموده برای مردمی که عالم باشند (بقوانین شرع)،

و هر گاه زنها را طلاق دادید تا وقتی که عده آنها سر آمد پس نگاه دارید آنها را بطور خوبی و متعارف یا آنکه آنها را رها کنید بطور شایستگی و نگاه ندارید آنها را بطوری که بآنها آزار نمائید و از حق آنها تعدی کنید و کسی که چنین کند بنفس خود ظلم کرده و آیات خدا را بهزو و سخریه نگیرید و متذکر نعمتهای خدا باشید و یاد کنید آنچه برای شما فرستاده از کتاب و حکمت تا آنکه برای شما موعظه و اندرز باشد و پرهیزگار باشید و بدانید که محققا خداوند بهمه چیز عالم و دانا است.

توضیح آیات

اشاره

وَ لا تَجعَلُوا اللّهَ عُرضَةً لِأَيمانِكُم عرضه بضم بمعنی لغوی چیزی را گویند که صلاحیت پیدا نموده برای عملی مثل اینکه گویند فلانه چیز در معرض فلان عمل واقع گردیده و مثل چیزی که در معرض نمایش در آورند چنانچه جنس را برای فروش عرضه نمایند و در اینکه مبارک آیه نهی فرموده از اینکه خدا را در معرض قسم واقع گردانند و یمین و حلف بمعنی قسم است و در شأن نزول آیه مفسرین گویند عبد اللّه رواحه قسم خورده بود که با دامادش بشیر بن نعمان تکلم نکند و مراوده با وی ننماید و آنچه خواستند بین آنها را اصلاح نمایند قبول نمیکرد و میگفت من قسم خورده‌ام اینکه بود که اینکه آیه نازل گردید و در معنی آیه از مفسرین سه قول گفته شده:

۱- قرار ندهید قسم بخدا را علت و مانع از برّ و تقوی و بعذر اینکه گوئید قسم خورده‌ام از کار خیر بازمانید. «حسن و طاووس و قتاده» ۲- عرضه بمعنی حجت و دلیل است یعنی قرار ندهید قسم بخدا را دلیل بر منع از تقوی و عمل نیکو که اگر قسم خورده باشید بر ترک عملی و بعد معلوم شود که آن عمل خیر و خوبی است قسم مانع آن نمیشود و برای اینکه قسم خورده‌اید ترک

صفحه : ۳۱۶

را نکنید. «إبن عباس و مجاهد و ربیع» ۳- نهی است که نباید خدا را در معرض قسم قرار دهید که برای هر کار جزئی و کلی یا نیک و بدی بخدا قسم بخورید و بنا بر اینکه قول معنی «ان تبروا» اینکه میشود که میخواهید بطریق قسم خوردن بخدا شما را راستگو و با تقوی دانند.

و از حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکنند که فرمود «وقتی برای کاری قسم خوردید و بعد دیدید خلاف سوگند بهتر است آن کار را بکنید و پس از آن کفاره قسم را بدهید زیرا که کفاره قسم بگردن شما است.

وَ اللّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ خداوند شنوا است میشنود قسم خوردن شما را و عالم است بافعال و اعمال و نیات شما.

لا يُؤاخِذُكُمُ اللّهُ بِاللَّغوِ فِي أَيمانِكُم در اخبار بسیار دارد که لغو در قسم که مؤاخذه‌ای بر آن نیست اینکه است که گفته شود «لا و اللّه و بلی و اللّه» یعنی نه و اللّه یا بگوید آری و اللّه که از روی اعتقاد و تصمیم نباشد.

لغو در لغت هر چیزی را گویند که اثر خارجی بر آن مترتب نگردد و بی‌ثمر باشد بعضی از مفسرین از عبد اللّه عباس از والبی از حضرت امیر المؤمنین علیه السلام روایت کرده که «قسم لغو در جایی است که کسی در حال غضب قسم خورده و بر ترک چنین قسمی یعنی قسمی که اثری بر آن مترتب نگردد نه گناهست و نه کفاره‌ای و دلیلش قول نبی اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم که فرموده قسمی نیست در حال غضب و از عبد اللّه عباس است که اینکه طور قسم که جدی نباشد معصیت است و بایستی توبه نمود و کفاره‌ای بر آن نیست و نیز از حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکنند که چنین فرموده «هر کس قسم خورد بر قطع رحمی یا بر معصیتی یا بر ترک عملی برّ و نیکی بر آن است که مخالفت قسم کند

صفحه : ۳۱۷

وَ لكِن يُؤاخِذُكُم بِما كَسَبَت قُلُوبُكُم خداوند برای قسمهای لغو شما که از روی حقیقت و تصمیم و دانستگی نباشد شما را مؤاخذه نمیکند لکن در آن قسمهایی که از روی عمد و نیت باشد و مخالفت نمائید مؤاخذه مینماید.

«ما» در بِما كَسَبَت موصوله است و ممكن است راجع بهمان قسم باشد كه قسمی كه از روی عمد و دانستگی باشد بر ترك آن مؤاخذه میشود اما اگر روی كسب قلبی و تميز و دانستگی نباشد لغو است و اثری بر آن مترتب نميشود و ممكن است گفته شود چون ما موصوله عموم دارد حكم مؤاخذه را تعميم دهيم و گوئيم آنچه از دل و قلب و از روی عمد و دانستگی سر زد چه عمل نيك باشد از گفتار و كردار و اعمال و چه عمل بد باشد خواه قسم باشد يا غير آن مؤثر واقع ميگردد لكن آن عملی كه از روی ادراك كه محل ادراك قلب انسانی است و تميز عقلی كه محل آن دماغ است سر نزند اثری از ثواب و عقاب بر آن مترتب نميشود مثل حال نسيان يا خطاء يا غفلت يا جهل بحكم يا جهل بموضوع حكم هر كدام باشد ثواب و عقابی در آن مورد نميباشد لِلَّذِينَ يُؤلُونَ مِن نِسائِهِم تَرَبُّصُ أَربَعَةِ أَشهُرٍ ايلاء مأخوذ از اليه بمعنی قسم است لكن در عرف شرع وضع ثانوی پيدا نموده و اختصاص داده شده به اينكه شوهر از روی غضب قسم بخورد كه با زن حلال خود نزديكی نكند و غرضش ايلاء و اذيت او باشد.

«التربص» در لغت بمعنی انتظار كشيدن است كه اگر شوهر چنين قسمی بخورد در صورتی كه قسم بيكی اسماء مختصه بحق تعالی باشد زن بايستی چهار ماه صبر كند اگر شوهر برنگشت و بزن رجوع ننمود بايستی زن رجوع كند بحاكم شرع كه حاكم شرع شوهر را وادار نمايد يا رجوع كند بزن و برگردد يا طلاق دهد.

در كافی از امام باقر و صادق (ع) چنين روايت ميكنند كه «هر گاه مرد قسم خورد كه نزديكی با زن خود نكند تا چهار ماه زن بايستی صبر كند و بر مرد گناهی نيست كه تا چهار ماه با حلال خود مقاربت ننمايد لكن پس از چهار ماه اگر مرد

صفحه : ۳۱۸

رجوع بزن ننمود زن رجوع كند بحاكم شرع و او بمرد امر ميكند كه يا زن را طلاق دهد يا از قسم برگردد و رجوع بزن نمايد و اگر رجوع نكرد پس وقتی كه حائض شد و طاهر گرديد بايستی وی را طلاق دهد و مادامی كه زن در عده ميباشد شوهر ميتواند باو رجوع كند اينكه است آن ايلايی كه حكمش در كتاب خدا و سنت رسول اللّه آمده.

وَ المُطَلَّقاتُ يَتَرَبَّصنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلاثَةَ قُرُوءٍ طلاق در لغت بمعنی تخليه و رها شدن از قيد است و طلاق زن عبارت از رها شدن از قيد زوجيت است، «تربص» بمعنی انتظار كشيدن بِأَنفُسِهِنَّ خودداری نمودن زن است از شوهر كردن ثَلاثَةَ قُرُوءٍ تأسيس حكم عده است برای جلوگيری از اختلاط نطفه و مخلوط شدن مياه و مقصود حفظ نسل است لكن چون قانون دائر مدار حكمت غالبی است در جايی كه مطمئن از اينكه مفسده باشد نيز حكم عده نگاهداشتن برای زن جاری است كه بايستی عده نگاه دارد.

قُرُوءٍ جمع قرء از لغات اضداد است كه بمعنی حيض و طهر هر دو آمده و در اينكه مقصود از «قروء» در آيه حيض يا طهر است دو قول از مفسرين نقل شده، جماعتی گفته‌اند طهر است يعنی بايستی زن بعد از طلاق سه پاكی نگاه دارد در بين دو مرتبه حيض و اينكه قول زيد بن ثابت و عبد اللّه عمر و عايشه و مذهب ما است و بعضی گفته‌اند مقصود از قروء حيض است. (تفسير ابو الفتوح رازی) و نيز گفته شده دليل بر اينكه مقصود از «قروء» طهر است نه حيض قوله تعالی است: فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ يعنی طهری كه در آن مقاربت نشده باشد، و روايت نبوی است كه وقتی كه إبن عمر زن خود را طلاق داد زنش در حال حيض بود حضرت رسول صلی اللّه عليه و آله و سلّم فرمود برو و زن خود را برگردان بخانه وقتی پاك شد او را طلاق ده يا وی را نگه دار و اينكه آيه را تلاوت فرمود: إِذا طَلَّقتُمُ النِّساءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ يعنی در طهری كه مقاربت نشده باشد، و نيز بقرينه جمع كه قروء گفته دلالت بر طهر دارد نه حيض بمناسبت اينكه طهر موقعی است كه خون حيض در رحم جمع می‌شود و آن را قروء نامند و نظر بجريان آن در موقع حيض آن را نيز قروء گويند.

صفحه : ۳۱۹

پس بنا بر اینکه معنی قروء اسم میشود برای ایام پاکی و مجازا باعتبار جریان آن در موقع حیض آن را قروء نامند و تا وقتی که بشود لفظ بر معنی حقیقی کرد نباید حمل بر معنی مجازی نمود.

و بعضی از مفسرین گفته‌اند مقصود از قروء سه حیض است و اینکه قول علی علیه السلام است در یک روایت و عمر و عبد اللّه و جماعت دیگری نیز گفته‌اند.

و نیز از حضرت امیر المؤمنین علیه السلام در روایت دیگر است «وقتی زن مطلقه حلال میشود که از حیض سوم پاک شود و غسل کند و نماز بخواند.

بعضی از مفسرین شماره نموده که از اینکه آیه وَ المُطَلَّقاتُ تا آنجا که فرموده وَ أَنتُم لا تَعلَمُونَ شش حکم از احکام طلاق و آنچه راجع بآن است به بدیع‌ترین اسلوب و ملیح‌ترین بیان و جامع‌ترین ترتیب و محکمترین و ثابت‌ترین قانون اجتماعیه و بالاترین حکمت‌آمیز مدنیه تأسیس شده.

وَ لا یَحِلُّ لَهُنَّ أَن یَکتُمنَ ما خَلَقَ اللّهُ فِی أَرحامِهِنَّ و برای زنهای مطلقه حلال نیست که مخفی و پنهان نمایند آنچه را خداوند در رحمهای آنان خلق نموده و در اینکه مقصود از: ما خَلَقَ اللّهُ چیست بین مفسرین گفتاری است:

۱- از صادق آل محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکنند که خداوند برای زن سه چیز واجب نموده حیض و طهر و حمل که روا نیست اینها را مخفی گرداند.

۲- مقصود حمل است که برای زن مطلقه حرام است حمل خود را مخفی گرداند «إبن عباس و قتاده» ۳- مقصود حیض و حمل است. «إبن عمر و حسین» ۴- برای زن حلال نیست حمل خود را کتمان نماید برای اینکه شوهر بوی رجوع نکند. «إبن عباس» «مجمع البیان»

صفحه : ۳۲۰

إِن کُنَّ یُؤمِنَّ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ مقصود اینکه نیست اگر زنها ایمان بخدا و معاد نداشته باشند جائز است حمل یا حیض یا طهر خود را مخفی گردانند بلکه ظاهرا مقصود اینکه است که ایمان بخدا و اعتقاد به اینکه خداوند عالم بهر چیزی است و ظاهر و باطن نزد او مکشوف است و نیز ایمان بمعاد و اینکه هر کسی بکیفر اعمال خود خواهد رسید مانع از اینکه میگردد که زن حال خود را مخفی دارد.

سؤال

چه زنهایی بعد از طلاق عده دارند!

پاسخ

زنهای مطلقه هر گاه با آنها نزدیکی و مقاربت شده و نیز اگر یائسه و صغیره نباشند بایستی عده نگاهدارند و آن مشهور و معروف بین فقهاء سه طهر است و آن را تحدید بسه ماه و ده روز کرده‌اند لکن اگر مقاربت و جماع اصلا واقع نشده عده ندارد بدلیل قوله تعالی إِذا نَکَحتُمُ المُؤمِناتِ ثُمَّ طَلَّقتُمُوهُنَّ مِن قَبلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ فَما لَکُم عَلَیهِنَّ مِن عِدَّةٍ تَعتَدُّونَها و اگر جماع واقع شده و زن حامله باشد عده او تا وقت وضع حمل اوست نه قرء بدلیل قوله تعالی وَ أُولاتُ الأَحمالِ أَجَلُهُنَّ أَن یَضَعنَ حَملَهُنَّ ابو الفتوح رازی در تفسیر

خود راجع بعـده کلامی دارد چنین گفته: اما کلام در عدّه و حکم او: بدان که عده بر دو قسم است عده مطلقه (زنی که او را طلاق داده باشـند) وعده زنی که شوهرش مرده باشد و حکم زنی که مطلقه باشد دو قسم است قسـمی عده ندارد و قسمی عده دارد آنکه عـده نـدارد سه قسم است: اول زنی که با او مقاربت نشده باشد، دوم زنی که باعتبار سن بموقع حیض نرسـیده باشد، سوم زن یائسـه که از کبر سن موقع حیض او گذشـته باشـد. اما زنهایی که بایستی عـده نگاه دارند دو قسـمند یکی آنکه حیض نبیند و لکن آنهایی که هم سن او هستند حیض می‌بینند

صفحه : ۳۲۱

که اینها سه ماه بایستی عـدّه نگاه دارنـد و دیگر زنی که مرتبا حیض ببینـد و او را عادت مستمرّ باشـد که بایستی تا سه پاکی بعد از حیض عـده نگـاه دارد یـک پاکی بعـد از حیضـی که طلاق گرفته و دو پاکی بعـد از آن و پس از آنکه حیض سوم را دیـد از عـدّه بیرون آیـد و آن زنی که عادت مسـتمر نـدارد گاهی حیض می‌بینـد و گاهی نمیبیند بایستی مراعات هر دو جهت را بنماید هم ماه و هم سه پاکی تا آنجا که گفته اما عده زنی که شوهرش مرده باشد اگر زن آزاد باشد خواه نکاح دائمی باشد یا متعه خواه جماع واقع شـده یا نشـده هر کـدام باشـد عده او چهار ماه و ده روز است و در زن مملوکه عده او نصف زن آزاد است. (پایان) وَ بُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِی ذلِکَ إِن أَرادُوا إِصلاحاً و اینکه حکم دوم است نسبت بطلاق، بعوله جمع بعـل و بعـل در مواردی استعمال میشود که استیلایی باشـد و چون شوهر نسبت بزن خود راجع بحقوق زوجیت استیلایی دارد اینکه است که فرموده بُعُولَتُهُنَّ یعنی شوهرهـای زنهای مطلقه سزاوارترند به اینکه زنهایی که طلاق داده‌اند و هنوز در عده رجعیه میباشند برگردانند بسوی خود لکن در صورتی که مقصود آنها اصـلاح باشد نه اضرار نه اینکه بخواهند ضرر بآنها بزنند چنانچه در آیه بعد است وَ لا تُمسِکُوهُنَّ ضِراراً لِتَعتَدُوا به اینکه مکرر طلاق دهند و رجوع کنند و غرض آنها اذیّت و آزار باشد نه اصلاح.

وَ لَهُنَّ مِثلُ الَّذِی عَلَیهِنَّ بِالمَعرُوفِ و زنان را بر مردان حقی است مثل اینکه مردان را بر زنان حقی است.

چون تعلیمات قرآنی بلکه تمام دسـتورات و مقررات اسـلامی روی میزان اصول اجتماعی و مطابق قانون عقل و منطق استوار گردیده و یکی از اصـول فطرت و قوانین مـدنی و اجتمـاعی حقوق زنـاشویی و قوانین ازدواج است که بـایستی روی قاعـده و میزان صـحیح انجـام داده شود و قرآن بتمـامتر وجهی و صـحیح‌ترین قـانونی که اهـل فن میداننـد که در عـالم چنین قانون مضـبوطی سابقه نداشـته قانونی وضع نموده ببین چگونه پس

صفحه : ۳۲۲

از آنکه زن و شوهر را راجع بحقوق زنـاشویی مسـاوی قرار داده بلکه در تمـام شؤنـات اجتمـاعی و فردی مثـل معاملات، معاشـرات، حقوق، تجـارات، و غیر اینهـا چنـانچه از اینکه آیه وَ لَهُنَّ مِثلُ الَّذِی عَلَیهِنَّ بِالمَعرُوفِ اسـتفاده توان نمود و شایـد نظر بمساوات زن و مرد دارد آنجا که فرموده هُنَّ لِباسٌ لَکُم وَ أَنتُم لِباسٌ لَهُنَّ زیرا که لباس مساوی با قامت و قامت مساوی با لباس است و اگر چه مورد اینکه آیه حکم جمـاع در شب مـاه رمضـان است چنـانچه آیه وَ لَهُنَّ مِثـلُ الَّذِی عَلَیهِنَّ بِـالمَعرُوفِ نیز در مورد حقوق زناشویی فرود آمده لکن چنانچه از معصوم رسـیده قرآن ظاهری دارد و باطنی و باطن آن را نیز باطنی است که تا هفت بطن تحدید می‌نماید و نیز اشـارات و کنایـات بسیاری دارد که مـا یَعلَمُ تَأوِیلَهُ إِلَّا اللّهُ وَ الرّاسِـخُونَ فِی العِلمِ و ایضا مورد مخصـص نمیشود غالبا احکامی که از قرآن اسـتفاده میشود در موارد خاصـی فرود آمـده لهـذا ممکن است از عموم آیه بین زن و مرد در تمام شـئونات زندگانی مساوات استفاده نمود مگر در مواردی که استثناء شده.

وَ لِلرِّجـالِ عَلَیهِـنَّ دَرَجَـةٌ پس از آنکه زن و مرد را در حقـوق زنـاشویی مسـاوی قرار داده و بمیزانی که در شـرع و عرف تعیین شـده

بایستی هر یک مراعات حقوق یکدیگر را نمایند مرد برتری دارد بر زن و شاید مقصود از درجه و استیلاء مرد بر زن راجع بحقوق زوجیّت همان حق استمتاع باشد که شوهر مالک هر گونه استمتاع و حظی است که از زن توان برد که اینگونه استمتاع در مقابل نفقه و تأمین امور زندگانی زن است که بگردن شوهر قرار داده و زن بایستی در مقابل آن تمکین کند.

وَ اللّهُ عَزِیزٌ حَکِیمٌ و خداوند بر همه چیز غالب و در آنچه حکم کند درستکار است.

از میمونه زوجه رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت می‌کنند که گفت شنیدم از حضرت رسول که بهترین مردهای امّت من کسی است که نسبت بزن خود بهتر باشد و بهترین

صفحه : ۳۲۳

زنان امّت من زنی است که نسبت بشوهر بهتر باشد و هر زنی که حامله گردد در هر شبانه روز اجر هزار شهید باو دهند که در راه خدا کشته شده باشد و هر یک از آنها را برتری دهند بر حور العین مثل برتری من از کمتر کسی از امت من و بهترین زنان امت من زنی است که در آنچه معصیت نباشد رضایت شوهر را بدست آرد و بهترین مردان امت من مردی است که با اهلش با لطف و مدارا زندگی نماید مثل مادر نسبت باولاد و چنین مردی در هر شبانه روزی اجر شهید که در راه خدا کشته شده دارد عمر خطاب گفت یا رسول اللّه چطور است که زنی که رضایت شوهر بدست آرد اجر هزار شهید دارد و مرد اجر صد شهید فرمود ندانی که اجر زنان را از اجر مردان نزد خدا بیش است و ثوابش تمامتر و خداوند در بهشت درجات مرد را بلند گرداند هر گاه زن از او راضی باشد نمیدانی بعد از شرک بخدا هیچ گناهی نزد خدا زیادتر نیست از ستم شوهر نسبت بزن از خدا بترسید در باره دو ضعیف زن و یتیم که خداوند راجع باینها از شما سؤال میکند هر کس باینها احسان کند برحمت و رضوان رسد و هر کس باینها بدی کند در معرض سخط حق تعالی واقع می‌گردد تا آخر حدیث.

و نیز از معاذ روایت میکنند که گفت یا رسول اللّه حق زنان بر مردان چیست فرمود اینکه بصورت آنها نزنند و بگفتار زشت آنها را نخوانند و آنچه خود میخورند بآنها دهند و آنچه پوشند آنها را پوشانند و از آنها دوری ننمایند.

و از عبد اللّه عباس روایت میکند که گفت ما نزد پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم بودیم زنی از صحابه آمد بالای سر رسول اللّه ایستاد و گفت السلام علیک یا رسول اللّه من از نزد زنها پیغام آورده‌ام و هیچ زنی نیست که اینکه پیغام مرا بشنود و راضی نباشد ای رسول خدای تعالی خدای مردان و زنان است و آدم پدر مردان و زنان است و حوّا مادر مردان و زنان است مردان چون در جهاد کشته شوند زنده‌اند و روزی خورند و ما از اینکه فضیلت محرومیم و ما بایستی در خانه‌ها محبوس باشیم و خدمت مردها را بکنیم آیا برای ما اجری هست فرمود آری سلام مرا بایشان برسان و بگو اطاعت شوهران کردن برابر جهاد و شهادت است لکن کم زنی است که چنین کند. (تفسیر ابو الفتوح رازی)

صفحه : ۳۲۴

زن و مرد اگر چه در انسانیت شریکند لکن شالوده خلقت زن و مرد از لحاظ قوای دماغی جسمی احساسات طبیعی و مزاجی تفاوت دارد چنانچه تجربه شده مرد اگر چه قوه فکرش زیادتر است لکن زن حسّاس‌تر است.

بعضی از دانشمندان گفته‌اند زن و مرد اگر چه از حیث قوی و احساسات با هم تفاوت کامل دارند ولی هیچکدام قوی‌تر از دیگری نیستند و بواسطه اختلاف طبیعت زن و مرد وظیفه آنها در جامعه مختلف میگردد و مدبر و ناظم عالم هر یک را برای کاری ساخته و سازمان وجود وی برای همان کار است اینکه است که نه کار مرد از زن بطور شایستگی ساخته میشود نه کار زن از مرد و چنانچه تاریخ نشان می‌دهد قبل از اسلام بحکم غلبه قوی بر ضعیف و قانون تنازع بقاء زنها تحت فشار و ستمکاری مردها قرار گرفته بودند

و چون اخلاق نيک و وظائف انسانيّت بين اهالى آن زمان وجود نداشت زن را تحت تأثير خود در آورده و از هيچگونه جفاكارى در باره اينكه موجود جميل ظريف كه مظهر جمال خلقت است خوددارى نمى‌نمودند.

اگر چه مرد در بسيارى از صفات و فعاليّت بر زن امتياز دارد لكن زن را نيز خصوصياتى است كه از آن جهت بر مرد برترى دارد، قلب حساس پر عاطفه، بردبار فداكار، نوع‌دوست، نوع‌پرور، رقيق القلب، مربى عالم زن را طورى خلقت فرموده كه مشقت آبستنى، زائيدن، شير دادن، تربيت اولاد نوزاد، تا مدت مديدى بلكه در تمام ايام جوانى عهده‌دار باشد.

و بعضى از علماء تفسير راجع بهويت زن و حقوق آن در جامعه و مقدار ارزش آن در ملل متمدنه و غير متمدنه قبل از اسلام و بعد از اسلام بيان مفصلى دارد از تفصيل آن خوددارى ميكنم لكن مختصرى از آن را ترجمه مينمايم.

پس از بيان چگونگى نظريه ملل عالم نسبت بزن قبل از اسلام چنين گويد:

اما اسلام يعنى دين حنيفى كه قرآن در آن نازل شده شالوده كار زن را نسبت بجامعه عوض نموده و بر خلاف آنچه عقيده اهل عالم بوده هويّت زن و حقوق او را در جامعه نشان داده.

صفحه : ۳۲۵

راجع بهويت زن در آيات قرآنى تذكر داده كه زن و مرد هر دو انسانند و ماده و عنصر وجود مرد و زن يكى است و فضل و برترى براى احدى نيست مگر بتقوى يا أَيُّهَا النّاسُ إِنّا خَلَقناكُم مِن ذَكَرٍ وَ أُنثى وَ جَعَلناكُم شُعُوباً وَ قَبائِلَ لِتَعارَفُوا إِنَّ أَكرَمَكُم عِندَ اللّهِ أَتقاكُم سوره حجرات آيه ۱۳. و نيز هر فردى از بشر از زن و مرد گرفته شده كه زن و مرد ماده وجود انسانند و فضل و برترى را در تقوى قرار داده خواه مرد باشد خواه زن هر كس تقواى او بيشتر باشد فضيلتش بيشتر است.

و نيز فرموده أَنِّي لا أُضِيعُ عَمَلَ عامِلٍ مِنكُم مِن ذَكَرٍ أَو أُنثى بَعضُكُم مِن بَعضٍ سوره آل عمران آيه ۱۹۳. در اينكه آيه تصريح نموده كه هيچ عملى نزد خدا ضايع نيست بخلاف كسانى كه ميگفتند عمل بد زنها راجع بخود آنها است و عمل خوب آنها براى مردها است و بعضكم من بعض نتيجه قول حق تعالى است كه إِنّا خَلَقناكُم مِن ذَكَرٍ وَ أُنثى يعنى زن و مرد هر دو از يک نوع و يک سنخند.

و آيه ديگر كُلُّ نَفسٍ بِما كَسَبَت رَهِينَةٌ معلوم ميشود هر بشرى خواه زن باشد يا مرد گرو اعمال خودش ميباشد.

و پس از آنكه معلوم شد كه فضيلت و كرامت در تقوى است نه در مرد بودن يا زن بودن و هر گاه اخلاق حميده مثل درجات ايمان علم نافع، عقل، خلق نيكو، صبر، حلم، سخاوت، شجاعت و باقى اوصاف حميده در زن باشد كه در برابر وى مرد باين اوصاف نباشد چنين زنى فضيلت و برترى دارد بر آن مردى كه در درجه او در تقوى و اخلاق نيكو باشد. و نيز آيات ديگر مثل قوله تعالى مَن عَمِلَ صالِحاً مِن ذَكَرٍ أَو أُنثى وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَلَنُحيِيَنَّهُ حَياةً طَيِّبَةً وَ لَنَجزِيَنَّهُم أَجرَهُم بِأَحسَنِ ما كانُوا يَعمَلُونَ سوره نحل آيه ۹۶ و غير اينها كه دلالت دارد كه زن و مرد بلحاظ كسب فضائل مساوى ميباشند، و نيز خداوند مذمت نموده كسانى را كه بدختر توهين مينمايند آنجا كه فرموده وَ إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالأُنثى.

و نيز راجع بامور اجتماعى و شئون حياتى اسلام مساوات قرار داده بين زن و مرد و زن را در اراده و عمل مستقل قرار داده و نيز در نتيجه عمل وى را با مرد مساوى گردانيده

صفحه : ۳۲۶

آنجا كه فرموده لَها ما كَسَبَت وَ عَلَيها مَا اكتَسَبَت و در دو جهت زن و مرد با هم فرق دارند يكى آنكه زن را تشبيه به زراعت نموده در تكون و پيدايش وجود بشر و ديگر چون بنيه زن لطيف و هويّت وى ضعيف‌تر از مرد است و اينكه دو جهت تأثير دارد در

حالات او اينكه است كه وظائف اجتماعيه‌اى كه محول باوست فرق پيـدا ميكنـد با مرد، زن راجع بشـئون زنـدگانى وظيفه‌اى دارد و مرد وظيفه ديگرى دارد كه هر يك بايستى انجام وظيفه دهند.

خلاصه زن و مرد در غالب احكام عبادات و حقوق اجتماعى مساوى ميباشـند و همان طورى كه مرد مسـتقل در امور اجتماعى است زن نيز اسـتقلال دارد و در غالب امور اجتماعى حق مـداخله دارد مثل كسب، عمل، ارث، تجارت، زراعت، تعليم، تعلم، اخـذ حقوق دفـاع از دشـمن و غير اينهـا از مواردى كه خلاف اقتضاى طبعش نباشـد و عمـده چيزى كه طبيعت زن مقتضـى آن نيست قضاوت و ولايـت و جهـاد است. (تفسير الميزان) لكن بـا اينكه زن و مرد در بسـيارى از شـئونات و امور اجتمـاعى مثـل اسـتقلال فكر، حريت، تصـرف ارادى در امور اجتمـاعى و فردى و تصـرف و اختيـار او در امور شخصـى خود چنـانچه فرمود فَلا جُناحَ عَلَيكُم فِيما فَعَلنَ فِي أَنفُسِهِنَّ بِالمَعرُوفِ و غير اينها مساوى ميباشد با اينحال از بعضى جهات ديگر زن با مرد فرق دارد چنانچه اگر مقايسه شود متوسطين از مردهـا در خصوصـيات كماليه مثل دماغ و قلب و شـرائين و اعصاب و قواى بـدنى و جثه قوى‌ترنـد از زن لكن زن نيز بجهاتى مثل عاطفه، رقت قلب، ميل بجمال و زينت بر مرد امتياز دارد و ديگر از امتيازات مرد بر زن اينكه است كه حيات مرد حيات تعقلى اسـت و حيات زن حيات احساساتى است.

آرى حـق زن نيسـت كـه در قضـاوت شـرعى كـه از روى كتـاب الهى و سـنت نبـوى اخـذ شـده مـداخله نمايـد نـه قضـاوتى كـه در دادگستريها كه از روى قوانين خارجه گرفته شده و قضات آن از قوانين شـرع بى‌خبرند كه چنين قضاوتى نه بر زن رواست نه بر مرد بلكه رجوع بچنين حكومـاتى رجوع بطاغوت است كه در كلام اللّه از آن نهى شـده آنجا كه فرموده أَ لَم تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزعُمُونَ أَنَّهُم آمَنُوا بِما أُنزِلَ إِلَيكَ وَ ما أُنزِلَ

صفحه : ۳۲۷

مِن قَبلِكَ يُرِيدُونَ أَن يَتَحاكَمُوا إِلَى الطّاغُوتِ وَ قَد أُمِرُوا أَن يَكفُرُوا بِهِ(۱)» سوره نسـاء آيه ۶۳. و چنانچه تفسير شده طاغوت رجوع بباطل است و آن قاضـى كه بحكم خـدا و روى ميزان شـريعت حكم ننمايد همان طاغوت است كه حكم بباطل نموده و نيز خداوند بخودش قسم خورده كه ايمـان نياورده‌انـد مگر كسـانى كه در فصـل خصومـات پيغمبر خود را حكم قرار دهنـد و تسـليم قضاوت او شونـد آنجا كه فرموده فَلا وَ رَبِّكَ لا يُؤمِنُونَ حَتّى يُحَكِّمُوكَ فِيما شَجَرَ بَينَهُم ثُمَّ لا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِم حَرَجاً مِمّا قَضَيتَ وَ يُسَلِّمُوا تَسلِيماً سوره نساء آيه ۹۸ و شايـد سرّ اينكه زن روا نيست قاضـى گردد و قضاوت نمايد اينكه باشد كه زن زودتر از مرد تحت تأثير واقع ميگردد و نيز بـآن رقّت قلبى كه دارد شايـد نتوانـد راجع بجنايـات و حـدود و قصـاص قضـاوت بحقّ نمايـد و آنجـا كه بـايستى قصاص شود از قطع يد سارق و اعدام جانى رقّت قلبش مانع گردد از اينكه حكم قصاص را جارى گرداند.

و سـبب ديگر لزوم حجـاب و تستر اوست كه چنين امور اجتماعى با حجاب منافات دارد اينكه است كه شارع اسـلام براى زن كارى معيّن فرموده مثـل حمـل، وضع حمـل، ارضـاع، پرسـتارى اطفـال، ترتيب منزل و امثـال اينها و مشـقت كار و كسب را بعهـده مرد كه قوى‌تر و فعال‌تر است قرار داده.

الطَّلاقُ مَرَّتانِ طلاقى كه توان رجوع نمود دو طلاق است و در طلاق سوم ديگر رجوعى نيست هشام از عايشه روايت ميكنـد كه گفت زنى آمـد و بمن گفت شوهرم مرا چنـد دفعه طلاق داده و وقتى نزديك بتمام شدن عدّه ميشود رجوع ميكند و غرضـش اذيّت بمن

---

(۱) خطاب برسول اكرم (ص) است كه آيا نديدى كسانى كه گمان ميكنند ايمان آورده‌اند بآنچه بتو و پيمبران قبل از تو فرود آمده و اراده ميكننـد كه در فصـل خصومات و محاكمه بين آنان رجوع بسوى طاغوت نماينـد (يعنى باطل) در صورتى كه محققا مأمورند

که نسبت بآنها مخالفت ورزند.

صفحه : ۳۲۸

است و در زمان جاهلیت مردهایی که زنهای خود را دوست نمیداشتند و نمیخواستند شوهر دیگری کنند با آنها چنین میکردند پس از آنکه عایشه مطلب را برسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم عرضه مینماید اینکه آیه فرود می‌آید الطَّلاقُ مَرَّتانِ یعنی طلاقی که در آن رجوع است دو مرتبه است نه زیادتر که در طلاق سوم چنانچه در آیه بعد فرموده فَإِن طَلَّقَها فَلا تَحِلُّ لَه دیگر رجوعی نیست مگر اینکه پس از اتمام عده شوهر دیگر کند و طلاق بگیرد و دو مرتبه با شوهر اول ازدواج نماید.

فَإِمساکٌ بِمَعرُوفٍ أَو تَسرِیحٌ بِإِحسانٍ و اینکه حکم سوم است راجع بطلاق از حیث رجوع که پس از دو طلاق بایستی یا بطور شایستگی و متعارف نگاهش دارید یا وی را از قید زوجیت رهایش گردانید با نیکی و احسان.

و شاید آیه اشاره باین باشد که اگر رجوع نمودی از روی عاطفه زناشویی و از روی انس و مودت باشد و اگر او را رها نمودید آن نیز بطور احسان و شایستگی انسانیت باشد که علاوه بر اینکه وقتی حقوق واجبه او را ادا نمودید مزید احسانی نیز در باره وی بنمائید زیرا که وظیفه انسانیت چنین است که پس از آنکه مدتی با مودت و دوستی با هم گذرانیده‌اید سزاوار نیست که از روی سخط و غضب و انتقام‌جویی بخواهید بهمسر خود اذیت و آزار نمائید و بجبر و اکراه او را از خود برانید.

وَ لا یَحِلُّ لَکُم أَن تَأخُذُوا مِمّا آتَیتُمُوهُنَّ شَیئاً و اینکه چهارمین حکمی است از احکام طلاق که در اینکه آیه تذکر میدهد که حلال نیست برای شما مردان که آنچه بزنها داده‌اید از مهر و تحفه و لباس و طلاـ آلات و غیر آن از آنها بگیرید و طلاق دهید چنانچه فرموده وَ إِن أَرَدتُمُ استِبدالَ زَوجٍ مَکانَ زَوجٍ وَ آتَیتُم إِحداهُنَّ قِنطاراً فَلا تَأخُذُوا مِنهُ شَیئاً.

صفحه : ۳۲۹

إِلّا أَن یَخافا أَلّا یُقِیما حُدُودَ اللّهِ مفسرین در شأن نزول آیه چنین گویند که اینکه آیه در باره جمیله دختر ابی فرود آمده و شوهرش ثابت بن قیس بود و بسیار جمیله را دوست میداشت و جمیله شوهر خود را دوست نمیداشت دو مرتبه آمد نزد پدر خود و از شوهرش شکایت نمود پدرش میگفت برو با شوهر خود بساز آمد نزد رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم و از شوهر شکایت نمود حضرت کسی را فرستاد و او را حاضر نمود و از او سؤال نمود که جهت شکایت جمیله چیست گفت یا رسول اللّه نمیدانم شکایت او از چیست من در تمام روی زمین کسی را بیشتر از او دوست نمیدارم جمیله گفت راست می‌گوید من چیزی در باره او نمیگویم که فردا آیه‌ای آید و من خجل گردم او مرا دوست دارد لکن من او را دوست نمیدارم و اگر مرا رها نکند ترسم کاری کنم که هلاک گردم حضرت بآن مرد فرمودند چه می‌گویی گفت یا رسول اللّه باغی بوی داده‌ام و آن خرماستانی است بمن پس دهد تا او را طلاق دهم جمیله گفت و بیشتر هم میدهم و اینکه اول طلاق خلعی بود که در اسلام واقع گردید و طلاق خلع طلاقی است که از طرف زن سر میزند که بایستی شوهر را راضی کند و طلاق بگیرد.

فَإِن طَلَّقَها فَلا تَحِلُّ لَهُ مِن بَعدُ حَتّی تَنکِحَ زَوجاً غَیرَهُ و اینکه پنجمین حکمی است از احکام طلاق که وقتی مرد سه مرتبه زن خود را طلاق داد در مرتبه سوم دیگر حق رجوع ندارد مگر وقتی که شوهر دیگری اختیار کند و پس از آنکه شوهر دیگر با وی مقاربت و نزدیکی نمود او را طلاق دهد پس از انقضای عده ثانیا با شوهر اول ازدواج نماید.

إِن ظَنّا أَن یُقِیما حُدُودَ اللّهِ لکن در صورتی ازدواج دوم رواست که زن و شوهر در نظر داشته باشند که هر یک بوظائف زناشویی بطوری که در شریعت اسلامی مقرر شده عمل نمایند.

و شاید اینکه قید نظر بهمان عادات زمان جاهلیت دارد که برای اینکه بزنها

صفحه : ۳۳۰

اذیت نمایند آنها را طلاق میدادند نزدیک انقضای عده که میرسید باو رجوع مینمودند اینجا نهی دارد که در صورتی میتوان ازدواج تازه‌ای نمود که چنین قصدی در کار نباشد بلکه از ازدواج دوم مواصلت زناشویی باشد و اینکه یکی از الطاف الهی است که در باره زن اجرا نموده که کمتر تحت تأثیر جفای مردها واقع گردند.

وَ إِذا طَلَّقتُمُ النِّساءَ فَبَلَغنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمسِكُوهُنَّ بِمَعرُوفٍ اجل بمعنی لغوی آخر مدت و عاقبت چیزی را گویند و معروف چیزی است که در نظر عقل و شرع پسندیده باشد مقابل منکر که نزد عقل و شرع رکیک و انزجار طبع میآورد.

خطاب بمردها است که هر گاه زنهای خود را طلاق دادید و نزدیک شد که مدت عده منقضی گردد اگر میل دارید آنها را نگاه دارید یعنی رجوع کنید بطور معروف که حقوق آنها را اداء کنید و با ملاطفت و مهربانی با آنها رفتار نمائید.

أَو سَرِّحُوهُنَّ بِمَعرُوفٍ وَ لا تُمسِكُوهُنَّ ضِراراً لِتَعتَدُوا یا آنها را رها کنید آن نیز بطور متعارف و آنچه بنظر عقل و عرف شایسته باشد و نهی فرموده که زنها را نگاه دارند برای اینکه بآنها ضرر رسانند چنانچه گویند در زمان جاهلیت اعراب چنین میکردند که زنها را مکرر طلاق میدادند چون نزدیک انقضاء عده میرسید رجوع مینمودند برای اینکه شوهر نکنند و مقصودشان اضرار و اذیت بآنان بوده اینکه است که خداوند در چند آیه نهی از اینکه عمل فرموده.

وَ مَن یَفعَل ذلِکَ فَقَد ظَلَمَ نَفسَهُ و کسی که از مردها چنین کاری کند که برای ستم نمودن و اذیت کردن بزن پس از طلاق رجوع کند بنفس خود ظلم کرده که خود را در معرض سخط خداوند قرار داده و نیز چون ناموس خلقت و نظام تمدن جامعه و توالد و تناسل روی میزان ازدواج قرار گرفته و ازدواج و زناشویی وقتی منتج زندگانی مرتب و سودمند می‌گردد که

صفحه : ۳۳۱

زن و شوهر هر یک بوظیفه خود رفتار و با میل و محبت با هم آمیزش نمایند وقتی پای ضدیّت و معاندت در کار آمد زندگانی آنها تلخ و عیش آنها مکدر میگردد.

وَ لا تَتَّخِذُوا آیاتِ اللّهِ هُزُواً شاید مقصود از آیات، آیات قرآنی و تشریعی باشد و ممکن است مقصود آیات آفاقی یا مطلق آیات باشد، اگر آیات قرآنی باشد معنی چنین میشود که آیاتی که راجع بطلاق و رجوع و عده رسیده مثل قوله تعالی فَإِمساکٌ بِمَعرُوفٍ أَو تَسرِیحٌ بِإِحسانٍ بآن عمل کنید و بی‌اعتناء باحکام و قوانین الهی نباشید، و اگر مقصود مطلق آیات از آفاقی و تشریعی باشد معنی آیه چنین میشود که زن موجود ظریفی است که از او استمتاع میبرید و آسایش شما و نسل شما باو تأمین میگردد پس بایستی بخوبی او را نگاهداری نمائید و حقوق او را بهزو و باطل نگیرید که هم عیش دنیوی خود را منقص گردانیده و هم بکفران نعمت خود را در معرض سخط پروردگار در آورده‌اید.

وَ اذکُرُوا نِعمَتَ اللّهِ عَلَیکُم وَ ما أَنزَلَ عَلَیکُم مِنَ الکِتابِ وَ الحِکمَةِ یاد کنید و متذکر گردید نعمتهایی که بشما عنایت شده از نعمت ازدواج یا مطلق نعمتهای الهی بیاد آرید و نیز متذکر باشید نعمت دین و قرآنی که در آن قوانین و حکمت هر چیزی مندرج گردیده.

وَ اتَّقُوا اللّهَ وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ و خودداری نمائید از نافرمانی و مخالفت اوامر و نواهی که بتوسط رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم در قرآن بشما دستور داده شده و بدانید که خداوند بتمام افعال و اعمال و اقوال و نیات شما آگاهست.

صفحه : ۳۳۲

[سوره البقرة (۲): آیات ۲۳۲ تا ۲۳۵]

اشاره

وَ إِذا طَلَّقْتُمُ النِّساءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْواجَهُنَّ إِذا تَراضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ ذلِكَ يُوعَظُ بِهِ مَنْ كانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ ذلِكُمْ أَزْكى لَكُمْ وَ أَطْهَرُ وَ اللَّهُ يَعْلَمُ وَ أَنْتُمْ لا تَعْلَمُونَ (۲۳۲) وَ الْوالِداتُ يُرْضِعْنَ أَوْلادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كامِلَيْنِ لِمَنْ أَرادَ أَنْ يُتِمَّ الرَّضاعَةَ وَ عَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَ كِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلاَّ وُسْعَها لا تُضَارَّ والِدَةٌ بِوَلَدِها وَ لا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَ عَلَى الْوارِثِ مِثْلُ ذلِكَ فَإِنْ أَرادا فِصالاً عَنْ تَراضٍ مِنْهُما وَ تَشاوُرٍ فَلا جُناحَ عَلَيْهِما وَ إِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا أَوْلادَكُمْ فَلا جُناحَ عَلَيْكُمْ إِذا سَلَّمْتُمْ ما آتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِما تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (۲۳۳) وَ الَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَ يَذَرُونَ أَزْواجاً يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَ عَشْراً فَإِذا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلا جُناحَ عَلَيْكُمْ فِيما فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (۲۳۴) وَ لا جُناحَ عَلَيْكُمْ فِيما عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّساءِ أَوْ أَكْنَنْتُمْ فِي أَنْفُسِكُمْ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَ لكِنْ لا تُواعِدُوهُنَّ سِرًّا إِلاَّ أَنْ تَقُولُوا قَوْلاً مَعْرُوفاً وَ لا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكاحِ حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتابُ أَجَلَهُ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ ما فِي أَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ (۲۳۵)

ترجمه:

پس از آنکه زنها را طلاق دادید و عده آنها بپایان رسید مانع از

صفحه : ۳۳۳

شوهر کردن آنها نشوید هر گاه بطور مشروع و رضایت بین طرفین ازدواج واقع گردد و اینکه موعظه و اندرزی است برای کسی از شما که ایمان داشته باشد بخدا و بروز آخرت و اینکه دستوراتی که داده شد برای تزکیه و پاک کردن شما است و خدا دانا و عالم است بآنچه صلاح شما است و شما نمیدانید،

و مادرها بایستی دو سال کامل اولاد خود را شیر بدهند هر گاه بخواهند شیر کامل بدهند و بعهده صاحب فرزند (یعنی پدر است) خوراک و پوشاک زن شیر ده بطور معروف تکلیف هر کسی بقدر قوه و طاقت اوست نباید مادر بزحمت و مشقت افتد برای اولاد خود و نه پدر متضرر گردد (زیادتر از قدر متعارف، و وقتی طفل بی‌پدر باشد) باید وارث متحمل مخارج شیر طفل بشوند و هر گاه زن و شوهر بطور رضایت بخواهند از هم جدا شوند باکی نیست و هر گاه بخواهند اولاد خود را شیر بدهند گناهی بر شما نیست اگر اجرت شیر را بقسم متعارف بدهید و خودداری کنید از مخالفت امر خدا، و بدانید که خداوند بآنچه میکنید بینا است،

و از شما مؤمنین کسی که بمیرد زنهای او بایستی چهار ماه و ده روز عده نگاه دارند

پس از آنکه اینکه مدت بپایان رسید باکی نیست بر شما از اینکه آنها را خواستگاری کنید علانیه یا در دل خود مخفی دارید خدا می‌داند که بزودی بآنها اظهار میکنید و نباید با آنها قرارداد سری کنید و کلامی در میان آرید و گفتگو با آنها نکنید مگر بقسم متعارف و تصمیم بر عقد و نکاح نکنید مگر وقتی که عده آنها بپایان رسد و بدانید خدا میداند آنچه در باطن شما است پس از خدا بترسید و بدانید که خداوند آمرزنده و بردبار است.

توضیح آیات

وَ إِذا طَلَّقتُمُ النِّساءَ فَبَلَغنَ أَجَلَهُنَّ فَلا تَعضُلُوهُنَّ در شأن نزول آیه از مفسرین دو قول نقل شده بیشتر مفسرین گفته‌اند اینکه آیه در شأن جملاء دختر یسار آمده و او زن ابو الدّحداح بود وی را طلاق داد و رها کرد تا عده وی سر آمد خواست دو مرتبه با وی ازدواج کند برادرش معقل بن یسار مانع شد و گفت

صفحه : ۳۳۴

و اللّه هرگز نگذارم چرا خواهرم مرا طلاق داد و حال میخواهد دو مرتبه او را بگیرد و چون ابو الدحداح مرد نیکی بود اینکه آیه نازل شد و نهی شد از اینکه مانع گردند از ازدواج و شوهر نمودن زن بعد از طلاق و بعضی مفسرین گفته‌اند در مورد جابر بن عبد اللّه انصاری آمد که او دختر عم خود را بمردی داد و آن مرد او را طلاق داد بعد از انقضاء عده خواست با او ازدواج کند جابر مانع شد اینکه آیه فرود آمد.

فَلا تَعضُلُوهُنَّ أَن یَنکِحنَ أَزواجَهُنَّ ظاهرا نهی در اینجا نهی ارشادی است که نباید اولیاء زن مانع گردند و آنها را منع کنند از اینکه با شوهران خود ازدواج کنند در صورتی که بین زن و شوهر رضایت باشد و هر دو بطیب نفس و بطور شایستگی راغب باشند و اینکه ششمین قانون طلاق است که در آیات قرآن تأسیس شده.

ذلِکَ یُوعَظُ بِهِ مَن کانَ مِنکُم یُؤمِنُ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ و اینکه قوانین اندرزهایی است که خداوند برای اصلاح امور زندگانی و قانون تمدن و اصلاح جامعه بمؤمنین ابلاغ نموده.

ذلِکُم أَزکی لَکُم وَ أَطهَرُ وَ اللّهُ یَعلَمُ وَ أَنتُم لا تَعلَمُونَ و اینکه قانون ازدواج که اساس زندگانی و امور اجتماعی و اصلاح خانوادگی و تناسل شما منوط بآن است اگر مراعات شود و روی قانون مضبوطی که از طرف شرع تأسیس شده انجام گیرد شما را بیشتر تزکیه مینماید و بهتر قلب و دل شما از تفرعن و استبداد برأی طاهر میگرداند و از افتراق باتحاد میکشاند و صلاح کار شما را خدا میداند و شما نمیدانید که صلاح شما در اجتماع است نه در تفرقه.

وَ الوالِداتُ یُرضِعنَ أَولادَهُنَّ حَولَینِ کامِلَینِ یرضعن صیغه مضارع و بمعنی خبر است لکن گاهی صیغه مضارع بمعنی امر استعمال می‌گردد و چنانچه مفسرین گفته‌اند اگر بخواهیم حمل بر معنی اخبار

صفحه : ۳۳۵

نمائیم که مادرها بچه خود را دو سال شیر میدهند در بسیار جاها خلاف آن دیده شده پس بایستی حمل بر معنی امر نمود یعنی مادرهایی که بخواهند رضاع را تمام کنند بایستی طفل خود را دو سال تمام شیر دهند.

و پس از آنکه احکام طلاق و دستور آن را بیان فرمود شروع نمود در حکم اطفال شیرخوار و آنچه راجع بآنها است از حیث تربیت و ارضاع و بیان اینکه نفقه طفل از شیر و خوراک و لباس بگردن پدر است حتی مادر اگر نخواست طفل خود را شیر دهد و اجرت شیر خود را خواست پدر بایستی متکفّل اجرت شیر طفلش بشود بدلیل اینکه فرموده لِمَن أَرادَ أَن یُتِمَّ الرَّضاعَةَ در صورتی که مادر بخواهد شیر طفل خود را تمام بدهد یعنی بر او واجب نیست.

وَ عَلَی المَولُودِ لَهُ رِزقُهُنَّ وَ کِسوَتُهُنَّ بِالمَعرُوفِ یعنی بر پدر است خوراک و لباس مادر مادامی که شیر میدهد و در مجمع البیان گوید ثوری و ضحاک و اکثر مفسرین گفته‌اند که اینکه حکم راجع بزنهایی است که آنها را طلاق داده‌اند.

لا تُکَلَّفُ نَفسٌ إِلّا وُسعَها که خوراک و لباسی که پدر برای اجرت شیر بمادر بدهد بایستی بقسم متعارف باشد که در عرف لایق بهر کسی میدانند خداوند تکلیف نمیکند احدی را مگر بآنچه مقدور وی است و زیادتر از وسع و طاقت تکلیف ننموده.

لا تُضَارَّ والِدَةٌ بِوَلَدِها نباید مادر بطفل خود ضرر بزند به اینکه از روی غیظ و غضب که با پدر طفل دارد طفل را رها کند و او را

شیر ندهد.

وَ لا مَولُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ یعنی نباید پدر نیز ضرر و صدمه زند باولاد خود و او را از مادر بگیرد.

صفحه : ۳۳۶

از بعض مفسرین است که معنی آیه چنین است پدر و مادر هیچکدام نباید بطفل اذیّت کنند که یا مادر طفل را رها کند و شیر ندهد یا پدر طفل را از مادر بگیرد زیرا که مادر نسبت به بچه خود مهربان‌تر از دایه است.

و از حضرت باقر و صادق علیهما السلام روایت میکنند که معنی آیه چنین است لا تُضَارَّ والِدَةٌ که مادر برای اینکه حمل پیدا نکند و ضرر بطفل شیرخوار وارد آید مانع گردد و نگذارد شوهر با وی نزدیکی کند پس بسبب طفل ضرر زند بپدر طفل که مانع ارضاع با وی گردد و بعضی گفته‌اند معنی آیه اینکه است که پدر نباید به بچه خود ضرر زند به اینکه با وجود اینکه مادر حاضر است که اجرت المثل بگیرد و بچه خود را شیر دهد پدر ممانعت کند و بچه را بدایه بدهد.

وَ عَلَی الوارِثِ مِثلُ ذلِکَ در معنی اینکه آیه بین مفسرین گفتار بسیاری است که آیا مقصود از وارث کیست که وقتی پدر نباشد وی بایستی متکفل طفل بشود لکن آنچه ظاهر و متبادر میشود از آیه اینکه است که اگر پدر طفل در حیات باشد مخارج طفل از شیر و باقی امور تربیت او بگردن پدر است و اگر پدر مرده باشد بگردن وارث او تعلّق میگیرد که هر یک از آنان بسهم خود بایستی مخارج طفل را بدهند و احکام و خصوصیات آن راجع بعلم فقه است.

فَإِن أَرادا فِصالًا عَن تَراضٍ مِنهُما وَ تَشاوُرٍ پس اگر پدر و مادر خواستند از روی رضایت و پس از مشورت با یکدیگر راجع به صلاحدید طفل که بچه را از شیر باز کنند بدون اینکه صدمه و آزاری بطفل وارد آید.

فَلا جُناحَ عَلَیهِما در اینکه صورت که از روی صلاحدید طفل باشد بر آنها حرجی نیست از اینکه آیه معلوم میشود آنجا که فرموده لا تُضَارَّ والِدَةٌ بِوَلَدِها وَ لا مَولُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ نهی مولوی است که پدر و مادر نبایست کاری کنند که به بچه ضرر و صدمه وارد آید اما اگر از

صفحه : ۳۳۷

روی صلاحدید طفل او را مثلا کمتر از دو سال شیر دهند یا زیادتر گناهی نکرده‌اند.

وَ إِن أَرَدتُم أَن تَستَرضِعُوا أَولادَکُم خطاب بپدران است که هر گاه بخواهید دایه برای طفل بگیرید برای اینکه مادر از باب شیر نداشتن یا حامله شدن یا پس از طلاق گرفتن بخواهد شوهر کند یا موانع دیگری در کار داشته باشد.

فَلا جُناحَ عَلَیکُم إِذا سَلَّمتُم ما آتَیتُم بِالمَعرُوفِ که در چنین موقعی منعی و حرجی نیست خلاصه راجع باسترضاع از اینکه آیات دستورات و احکامی بر می‌آید: ۱- اولی و بهتر اینکه است که بچه را دو سال تمام شیر داد.

۲- کفالت و اجرت شیر بچه با پدر است نه با مادر، ۳- پدر و مادر راجع بشیر نباید ضرر و صدمه به بچه بزنند و اینکه حکم شاید اشاره بآن موقعی است که بین زن و شوهر مشاجره و نزاع واقع گردد بدلیل اینکه بعد از آیات طلاق است و در اینکه میان بطفل بیگناه صدمه وارد آورند مثل اینکه مادر از روی غیظ بچه را بیندازد پیش پدر و پدر نیز متکفل تربیت او نشود چنانچه در بسیار موقع چنین اتفاق افتاده آن وقت یا طفل را سر راه گذارده و یا از بی‌شیری بمیرد یا ضعیف و رنجور و علیل المزاج میگردد اینکه است که در اینکه آیات خداوند نهی بلیغ فرموده که نباید پدر و مادر بطفل ضرر زنند، ۴- اگر پدر نباشد برای مخارج استرضاع طفل بایستی وارث آن متحمل مخارج طفل گردند.

۵- اگر پدر خواست طفل را از مادر بگیرد و دایه برای او تهیه نماید گناهی و حرجی بر او نیست در صورتی که آنچه در عرف و

عادت بايست اجرت شير را داد بدهد.

وَ اتَّقُوا اللّهَ وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ بِما تَعمَلُونَ بَصِيرٌ و خوددارى كنيد از مخالفت حكم اللّه و در تمام امور حكم الهى را مراعات نمائيد و بدانيد كه خداوند بآنچه ميكنيد بينا است.

صفحه : ۳۳۸

وَ الَّذِينَ يُتَوَفَّونَ مِنكُم وَ يَذَرُونَ أَزواجاً اينكه آيه راجع بزنانى است كه شوهرشان وفات نموده‌اند و توفى چيزى را گويند كه بالتمام گرفته شده باشد و بمناسبت اينكه بمردن جان انسان گرفته ميشود گويند فلانى وفات نمود.

در اينجا «يتوفون» بصيغه مجهول خوانده شده يعنى كسانى كه جانشان گرفته شده و در جاى ديگر گرفتن جان را نسبت بملك الموت ميدهند و در جايى نسبت ببعضى ملائكه ميدهند و در جايى نسبت بخودش چنانچه فرموده اللّهُ يَتَوَفَّى الأَنفُسَ حِينَ مَوتِها دانشمندان گفته‌اند اينكه اختلاف راجع باختلاف مراتب و درجات انسان است كه بعضى از افراد بشر آنها مقربين از انبياء و اولياء ميباشند و بنا بر تحقيق انبياء اولو العزم و نيز اولياء و خلفاء آنها مقام و مرتبه آنها بالاتر از اينكه است كه ملائكه حتى ملك الموت كه ملك مقرب بارگاه احديت است مسلط بر آنان گردد و اخذ روح نمايد زيرا ممكن نيست دانى مسلط بر عالى گردد و بعضى در مرتبه نازل‌ترند ملك الموت قبض روح آنها را نمايد و شايد آنها «اصحاب يمين» باشند كه خداوند در سوره واقعه ايشان را ستوده تعريف نموده و كسانى كه باقى ملائكه قبض روح آنها را مينمايند اصحاب شمال باشند يَتَرَبَّصنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَربَعَةَ أَشهُرٍ وَ عَشراً زنهايى كه شوهرهاى آنان وفات نموده‌اند بايستى صبر كنند و خوددارى نمايند از شوهر كردن تا چهار ماه و ده روز.

فَإِذا بَلَغنَ أَجَلَهُنَّ فَلا جُناحَ عَلَيكُم فِيما فَعَلنَ فِي أَنفُسِهِنَّ بِالمَعرُوفِ وقتى كه مدت عده سر آمد مانعى نيست در آنچه زنها با خود كنند بطور معروف يعنى شوهر كنند و كسى را نميرسد كه مانع آنها گردد از ازدواج.

بعضى از مفسرين چنين گفته راجع بزن شوهر مرده ملل عالم بر چند دسته بودند

صفحه : ۳۳۹

قانون بعضى چنين بوده كه زن زنده را با شوهر مرده بسوزانند، بعضى زن و شوهر مرده را در قبر دفن مينمودند بعضى منع ميكردند كه ديگر زن شوهر كند مثل نصارى و بعضى تا مدت يك سال بعد از فوت شوهر درست نميدانستند زن شوهر كند مثل اعراب در زمان جاهليت و بعضى تا نه ماه چنانچه در بعضى از ملل راقيه قانونشان همين طور است و بعضى يك مدت بلا معينى را منع مينمودند و اينكه قوانينى بود كه از روى سليقه و صلاحديد خود وضع مينمودند نظر به اينكه ازدواج و امتزاج مبنى بر اساس انس و الفت و محبت است و محبت لوازمى دارد كه مراعات آن لازم است و مراعات الفت و محبت اگر چه مشترك بين زن و شوهر است كه اگر چنين مراعاتى لازم باشد بايستى از طرفين انجام گيرد كه روى اينكه قاعده شوهرى كه زنش مرده باشد آن نيز بايد مدتى براى رعايت انس و محبت خوددارى نمايد غير از اينكه مراعات مقام محبت و انس براى زن مناسبتر و لازم‌تر است و شارع اسلام اينكه قاعده را تحديد نموده بچهار ماه و ده روز و حكم فرموده كه پس از اينكه مدت ديگر زن آزاد است و مختار نفس خود ميباشد كسى را بر وى تسلطى نيست. (تفسير الميزان) وَ لا جُناحَ عَلَيكُم فِيما عَرَّضتُم بِهِ مِن خِطبَةِ النِّساءِ تعريض در لغت مقابل تصريح آمده گاهى كلام صريحا گفته ميشود و گاهى بكنايه و اشاره و امثال اينها اظهار ميشود و پس از آنكه حكم طلاق و عده و احكام رضاع و شير دادن را بيان فرموده و اينكه براى زن ممنوع است در حال عده شوهر كند در مقام برآمده كه اگر مردى خواستگار زنى شد در حالى كه عده وى منقضى نشده اگر بكنايه و اشاره بوى بفهماند كه خواستگار وى است گناهى نكرده.

مفسرين گويند تعريض اينكه است كه مثلا بگويد خدا بتو جمال و عقل داده و تو زن خوب صالح شايسته‌اى ميباشى و من تو را

دوست دارم بدون اینکه خواستگاری از او نماید و بعضی دیگر گفته‌اند نیز رواست هدیه و تعارفی برای وی فرستد که اینها علامت خواستگاری وی باشد.

صفحه : ۳۴۰

أَو أَکنَنتُم فِی أَنفُسِکُم عَلِمَ اللّهُ أَنَّکُم سَتَذکُرُونَهُنَّ اینکه آیه در مقام بیان اینکه است که زنی که در عدّه است مادامی که عده وی منقضی نگردیده اگر مردی خواستگار او گردد بایستی خودداری نماید از اینکه صریحا اظهار نماید یا باید بکنایه بگوید یا میل خود را مخفی دارد تا وقتی که عده وی منقضی گردد.

و شاید اینکه دستور برای اهمیت اینکه باشد که نباید در عده کسی نزدیک بزن گردد و کلام شهوت‌آمیز بگوید حتی نبایست صریحا خواستگاری او را نماید ممکن است مرد خواستگاری کند و زن قبول نماید و وقتی رضایت طرفین حاصل گردد کانه نکاح واقع گردیده زیرا اگر چه بسیاری از فقهاء صیغه خواندن را در عقد نکاح شرط دانسته‌اند لکن در عقد نکاح و همچنین در تمام معاملات رضایت طرفین اس اساس صحت معامله است اینکه است که فرموده:

وَ لکِن لا تُواعِدُوهُنَّ سِرًّا إِلّا أَن تَقُولُوا قَولًا مَعرُوفاً و بایستی با چنین زنهایی که در عده‌اند و عده سری و پنهانی نکنند مثل اینکه تعیین مهر نمایند یا تعارف و هدیه فرستند.

و بین مفسرین در جمله لا تُواعِدُوهُنَّ سِرًّا گفتاری است:

۱- جماعتی گفته‌اند مقصود از وعده سری زنا است که مرد زن را بفریبد که با من آمیزش کن در خفا وقتی عده‌ات سر آمد تو را عقد میکنم اینکه بود که خداوند از اینکه عمل نهی فرموده.

۲- مرد بزن گوید شوهر مکن که تو را بزنی خواهم گرفت. (مجاهد) ۳- مقصود اینکه است که در عده با آنها مخفیانه عقد مبندید و بعد از عده آشکار نمائید. (زید بن اسلم) و شاید مقصود اینکه باشد که در حال عده با زن مخفیانه مذاکره زناشویی و قرار داد مهر و غیر آن نکنید بدلیل اینکه وقتی عقد کردن زن در حال عده حرام

صفحه : ۳۴۱

باشد مقامات آن نیز مخصوصا قراردادی که رضایت طرفین تحقق پذیرد روا نیست زیرا چنانچه گفتیم عمده در معاملات خصوصا در ازدواج رضایت طرفین است حتی بعضی چنین اظهار میدارند که وقتی رضایت حاصل شد نکاح تحقق پیدا نموده و صیغه خواندن کاشف از رضایت طرفین است.

وَ لا تَعزِمُوا عُقدَةَ النِّکاحِ حَتّی یَبلُغَ الکِتابُ أَجَلَهُ اینکه آیه نیز تأکید آیات قبل است که مادامی که زن در عده است تصمیم نگیرید بر عقد نکاح تا وقتی که مدت عده وی منقضی گردد.

و نیز آیه تأیید آن است که گفتیم رضایت طرفین و تصمیم آنان مقدمه ازدواج بلکه حقیقت خود ازدواج است و اینکه آیات ارشاد باین است که همانطوری که صحیح نیست در عده عقد زناشویی بستن همین طور مقدمات آن از تعیین مهر و عزم و تصمیم بر آن و وعده‌های سری و پنهانی و غیر آن نیز روا نیست.

وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ یَعلَمُ ما فِی أَنفُسِکُم فَاحذَرُوهُ از اینکه نهی و تهدید حذر کنید که خدا عالم است بنیات شما و آنچه شما پنهان میکنید و نیز از نهی در آیه پیش لا تُواعِدُوهُنَّ سِرًّا وَ لا تَعزِمُوا عُقدَةَ النِّکاحِ معلوم میشود که نهی در اینجا نهی مولوی است نه نهی ارشادی پس همانطوری که عقد کردن در حال عده حرام است خواستگاری که بطور صراحت و قرارداد و لو اینکه مخفیانه باشد آن نیز حرام و نارواست.

وَ اعلَمُوا أَنَّ‌اللّه‌َ غَفُورٌ حَلِیم‌ٌ اینکه آیه اخیر نیز تأییـد مینمایـد اینکه گفتیم راجع بوعـده‌های سـری مـادامی که زن در عـده است نهی مولوی دارد زیرا که آمرزش که در آیه تذکر میدهد که خداوند آمرزنده و بردبار است آن در جایی صدق می‌کند که گناهی واقع شده باشد و بتوبه بخشیده شود.

صفحه : ۳۴۲

[سوره البقرهٔ (۲): آیات ۲۳۶ تا ۲۴۵]

اشاره

لا-جُنـاح‌َ عَلَیکُـم إِن طَلَّقتُـم‌ُ النِّسـاءَ مـا لَم تَمَسُّوهُن‌َّ أَو تَفرِضُـوا لَهُن‌َّ فَرِیضَـهً وَ مَتِّعُـوهُن‌َّ عَلَی المُوسِـع‌ِ قَـدَرُه‌ُ وَ عَلَی المُقـتِرِ قَـدَرُه‌ُ مَتـاعاً بِالمَعرُوف‌ِ حَقًّا عَلَی المُحسِنِین‌َ (۲۳۶) وَ إِن طَلَّقتُمُوهُن‌َّ مِن قَبل‌ِ أَن تَمَسُّوهُن‌َّ وَ قَد فَرَضتُم لَهُن‌َّ فَرِیضَهً فَنِصف‌ُ ما فَرَضتُم إِلّا أَن یَعفُون‌َ أَو یَعفُوَا الَّذِی بِیَدِه‌ِ عُقدَهُ النِّکاح‌ِ وَ أَن تَعفُوا أَقرَب‌ُ لِلتَّقوی وَ لا تَنسَوُا الفَضل‌َ بَینَکُم إِن‌َّ اللّه‌َ بِما تَعمَلُون‌َ بَصِـیرٌ (۲۳۷) حافِظُوا عَلَی الصَّلَوات‌ِ وَ الصَّلاهِ الوُسطی وَ قُومُوا لِلّه‌ِ قانِتِین‌َ (۲۳۸) فَإِن خِفتُم فَرِجالاً أَو رُکباناً فَإِذا أَمِنتُم فَاذکُرُوا اللّه‌َ کَما عَلَّمَکُم ما لَم تَکُونُوا تَعلَمُون‌َ (۲۳۹) وَ الَّذِین‌َ یُتَوَفَّون‌َ مِنکُم وَ یَذَرُون‌َ أَزواجاً وَصِیَّهً لِأَزواجِهِم مَتاعاً إِلَی الحَول‌ِ غَیرَ إِخراج‌ٍ فَإِن خَرَجن‌َ فَلا-جُنـاح‌َ عَلَیکُم فِی مـا فَعَلن‌َ فِی أَنفُسِهِن‌َّ مِن مَعرُوف‌ٍ وَ اللّه‌ُ عَزِیزٌ حَکِیم‌ٌ (۲۴۰)
وَ لِلمُطَلَّقـات‌ِ مَتاع‌ٌ بِالمَعرُوف‌ِ حَقًّا عَلَی المُتَّقِین‌َ (۲۴۱) کَذلِک‌َ یُبَیِّن‌ُ اللّه‌ُ لَکُم آیاتِه‌ِ لَعَلَّکُم تَعقِلُون‌َ (۲۴۲) أَ لَم تَرَ إِلَی الَّذِین‌َ خَرَجُوا مِن دِیارِهِم وَ هُم أُلُوف‌ٌ حَذَرَ المَوت‌ِ فَقال‌َ لَهُم‌ُ اللّه‌ُ مُوتُوا ثُم‌َّ أَحیاهُم إِن‌َّ اللّه‌َ لَذُو فَضل‌ٍ عَلَی النّاس‌ِ وَ لکِن‌َّ أَکثَرَ النّاس‌ِ لا یَشکُرُون‌َ (۲۴۳) وَ قـاتِلُوا فِی سَبِیل‌ِ اللّه‌ِ وَ اعلَمُوا أَن‌َّ اللّه‌َ سَمِیع‌ٌ عَلِیم‌ٌ (۲۴۴) مَن ذَا الَّذِی یُقرِض‌ُ اللّه‌َ قَرضـاً حَسَـناً فَیُضـاعِفَه‌ُ لَه‌ُ أَضـعافاً کَثِیرَهً وَ اللّه‌ُ یَقبِض‌ُ وَ یَبصُطُ وَ إِلَیه‌ِ تُرجَعُون‌َ (۲۴۵)

ترجمه:

باکی نیست بر شما هر گاه زنان خود را طلاق دادید و با آنها تماس

صفحه : ۳۴۳

و نزدیکی ننموده‌ایـد و نیز مهری برای آنها ثابت ننموده‌ایـد لکن آنها را بهره‌منـد گردانیـد غنی بقدر اسـتطاعت خود و فقیر نیز بقدر استطاعت خود بهره شایسته‌ای که سزاوار است برای نیکوکاران،
و هر گاه طلاق دهیـد پیش از آنکه با آنها نزدیکی کرده باشـید و برای آنها مهری فرض شـده باشـد بایـد نصف مهر را بآنها بدهید مگر آنکه خود آن زن یا کسـی که اختیار نکاح (مثل پـدر یا جـدّ) بـدست اوست ببخشـد و بگذرد و نزدیکتر بتقوی اینکه است که ببخشند و بگذرند و فراموش نکنید طریق نیکی بین خودتان را زیرا که خداوند بآنچه میکنید بینا است،
بایـد مواظبت نمائید بر تمام نمازها بالخصوص نماز وسـطی و ایسـتادگی کنید در مقام اطاعت و بندگی خدا و در مقام اطاعت ثابت باشید
پس اگر ترسـی در کـار باشـد بهر طوری که میسّـر است پیاده یا سواره نماز بجا آریـد و وقتی امن شدیـد پس خـدا را یاد کنیـد آن طوری که بشما آزموده‌ایم چیزی که نمیدانستید،

و کسانی که از شما مردند و زنهایی از آنها مانده وصیّت کنند که یک سال زنها را در خانه نگهداری کنند و آنها را از خانه بیرون نکنند و هر گاه خود آنها بیرون رفتند بر شما گناهی نیست در آنچه می‌کنند بطور متعارف و خدا غالب و درستکار است

حقّ‌است برای مردهای با تقوی که هر گاه زنهای خود را طلاق دهند آنها را بهره‌مند کنند،

اینطور خداوند آیات و قوانین برای شما واضح میگرداند شاید شما تعقل نمائید،

آیـا ندیـدی تو کسـانی را که از ترس مرگ از شـهر و دیـار خود بیرون رفتنـد و آنها هزاران نفر بودنـد پس خـدا بآنها گفت بمیرید مردنـد پس زنـده نمود آنها را زیرا که خداوند صاحب فضل و رحمت است بر مردم لکن بیشترین افراد بشـر شـکر نمیکنند و کفران نعمت می‌نمایند،

ای مؤمنین جهاد کنید در راه خدا و بدانید خداوند شنوا و دانا است،

کیست که بخـدا قرض بدهـد قرض نیکو پس برای او زیاد کنـد بچنـدین برابر و خـدا میگیرد (آنچه را انفاق نمائید) و خدا گشایش میدهد و بازگشت شما بسوی او است.

صفحه : ۳۴۴

توضیح آیات

لا جُناحَ عَلَیکُم إِن طَلَّقتُمُ النِّساءَ ما لَم تَمَسُّوهُنَّ خطاب بمردها است که برای شـما گناهی نیست که زنان خود را طلاق دهیـد پیش از آنکه با آنها نزدیکی کرده باشید.

مس کنایه از جماع است و اینکه آیه راجع بحکم طلاق است از جهت تعیین مهر و عدم تعیین.

أَو تَفرِضُوا لَهُنَّ فَرِیضَةً وَ مَتِّعُوهُنَّ عَلَی المُوسِعِ قَدَرُهُ وَ عَلَی المُقتِرِ قَدَرُهُ که در جایی که زن را طلاق دادیـد و مهری برای وی تعیین ننمودیـد و قبل از مقاربت و نزدیکی او را طلاق دادیـد بایستی وی را بهره‌مند گردانید اینکه است که فرموده وَ مَتِّعُوهُنَّ عَلَی المُوسِعِ قَدَرُهُ وَ عَلَی المُقتِرِ قَدَرُهُ که در چنین موردی هر کس بقدر وسع و استطاعت بطور متعارف عرفی بهره‌ای برای زن تعیین نماید.

حَقًّا عَلَی المُحسِنِینَ بعضـی از مفسـرین گفته‌انـد بقرینه اینکه حق را تخصـیص بنیکوکاران میدهد اسـتحباب اسـتفاده میشود و معلوم میشود اینکه حکم قطعی و بتی نیست بلکه لازمه نیکوکاری و احسان اینکه است که و لو اینکه با زن لمسـی و مقاربتی واقع نشـده و نیز مهری تعیین نکرده همین قدر که نکاحی واقع گردیده در مورد طلاق هر کسـی بقدر اسـتطاعت خود بایستی احسانی در باره زن بکند.

و نیز چنانچه تفسیر شده نفی جناح اشاره بعدم التزام مهر است پس باین دو قرینه که در اول آیه نفی حرج نموده در مورد اینکه قسم از طلـاق که مهری تعیین نشـده و نیز مقـاربتی واقع نگردیـده و در آخر آیه حق را اختصاص بنیکوکاران داده معلوم میشود در اینکه قسم از طلاق الزامی بر مرد نیست که حتما احسانی در باره زن نمایـد آری لازمه نیکوکاری اینکه است که در اینکه مورد هر کسـی بقدر استطاعت احسانی در باره زن بکند

صفحه : ۳۴۵

که رفع دلخوری او بشود و نیز توهینی که در اینکه زمینه بوی شده جبران گردد.

وَ إِن طَلَّقتُمُوهُنَّ مِن قَبلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ وَ قَد فَرَضـتُم لَهُنَّ فَرِیضَةً بیان قسم دیگری است از طلاق که هر گاه مرد زن خود را طلاق دهد قبل از آنکه با وی مقاربت و نزدیکی نموده در صورتی که مهری برای وی تعیین شده.

فَنِصفُ ما فَرَضتُم إِلّا أَن یَعفُونَ أَو یَعفُوَا الَّذِی بِیَدِهِ عُقدَةُ النِّکاحِ که هر گاه مردی زن خود را طلاق دهد پس از آنکه مهری برای وی مقرر نموده لکن هنوز مقاربت و جماعی نشده بایستی نصف مهر را بدهد و ظاهرا اینکه حکم مولوی است که نصف مهر واجب میشود بگردن مرد بدلیل اینکه چنانچه از آیه بر میآید اینکه دین ثابت است مگر در صورتی که زن یا اولیای او مثل پدر یا جد در صورتی که زن صغیره باشد نصف مهر را ببخشند.

وَ أَن تَعفُوا أَقرَبُ لِلتَّقوی وَ لا تَنسَوُا الفَضلَ بَینَکُم و گذشتن از مهر نزدیکتر بتقوی است و مناسب با گذشتن و فضیلت انسانی است که اشخاص با تقوی چندان اعتنایی بمال ندارند و بیشتر نظر آنان بفضائل روحانی است اینکه است که فرمود گذشتن از نصف نزدیکتر است بتقوی و از شئونات فضائل انسانی بشمار میرود.

و شاید در اینکه در اینجا فضیلت در گذشت نصف مهر است وجه عقلایی آن اینکه باشد که در جایی که مرد از زن استمتاعی نبرده و حظوظ نفسانی عاید وی نگردیده مالی که از وی گرفته میشود البته از روی طیب نفس و رضایت خاطر نیست و در واقع دادن بلاعوض است اینکه است که با اینکه بحسب قرارداد و نیز برای آن توهینی که قهرا در اینکه عمل بزن وارد میگردد بایستی جبران شود و نصف مهر داده شود لکن طریق فضل و احسان اینکه است که زن بگذرد و شوهر را تبرئه نماید.

خلاصه طلاق قبل از جماع راجع بادای مهر دو قسم تصور دارد و بعد از جماع نیز دو قسم فرض میشود و مجموعش چهار صورت پیدا میکند:

صفحه : ۳۴۶

۱- مرد زن خود را طلاق می‌دهد بدون اینکه مهری برای وی قرارداد کرده باشد و بدون اینکه جماعی واقع شده باشد در اینصورت بطور وجوب و لزوم چیزی بگردن او نیست لکن مستحب و نیکو است که هر کسی بقدر استطاعت و بطور متعارف احسانی در باره زنش بکند و دلیل آن همان آیه لا جُناحَ عَلَیکُم إِن طَلَّقتُمُ النِّساءَ تا آخر آیه ۲- طلاق واقع گردد قبل از جماع لکن قبلا مهری تعیین شده باشد در اینصورت بطور لزوم و وجوب بایستی شوهر نصف مهر را بپردازد و دلیل آن آیه وَ إِن طَلَّقتُمُوهُنَّ مِن قَبلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ وَ قَد فَرَضتُم لَهُنَّ فَرِیضَةً فَنِصفُ ما فَرَضتُم مگر اینکه خودش یا اولیای وی ببخشند.

۳- اینکه طلاق واقع گردد بعد از تعیین مهر و مقاربت و جماع نیز شده باشد که در اینصورت بطور لزوم و وجوب بایستی شوهر تمام مهر را بپردازد مگر در طلاق خلعی که زن مهر یا چیز دیگری بشوهر میدهد و وی را راضی می‌کند و طلاق می‌گیرد.

۴- طلاق واقع گردد بعد از جماع بدون اینکه قبلا مهری مقرر شده باشد حکم اینکه قسم را چنانچه بعضی از مفسرین گفته‌اند از مفهوم همان آیه اول لا جُناحَ عَلَیکُم تا آخر توان استخراج نمود زیرا که منطوق آیه عدم جناح را مقیّد نموده بدو چیز یکی جماع واقع نشدن و دیگر عدم تعیین مهر وقتی اینطور شد در طلاق دادن حرجی و کلفتی برای شوهر نیست و بطور لزوم و وجوب چیزی بر او نیست مگر اینکه احسانی در باره زن نماید، لکن مفهوم آیه دو شق پیدا می‌کند یکی آنجایی که طلاق بدهد بعد از جماع بدون تعیین مهر و دیگر طلاق بدهد بعد از تعیین مهر بدون اینکه جماعی واقع شده باشد که از مفهوم آیه بر می‌آید که در اینکه دو صورت برای مرد حرج و کلفتی هست که بایستی مهر بدهد قسم دوم همان بود که بایستی نصف مهر را بدهد مگر اینکه بخشوده شود لکن قسم اول که طلاق دهد بعد از وقوع جماع بدون اینکه مهری قرارداد شده باشد و لو اینکه مقدار مهر در آیه تصریح نشده لکن از مفهوم آیه توان استفاده نمود که برای مرد حرج هست و بایستی مهر بدهد و بادلّه دیگری میشود استظهار نمود

صفحه : ۳۴۷

که در اینکه صورت بایستی مرد مهر المثل بدهد.

خلاصه بعد از آنکه بعقد نکاحی ازدواج تحقّق پذیرفت و جماع نیز واقع گردید در مورد طلاق و لو اینکه ذکری از مهر نشده باشد بمفهوم همان آیه لا جُناحَ توان ثابت نمود که شوهر بایستی مهر المثل بزن بدهد.

حافِظُوا عَلَی الصَّلَواتِ وَ الصَّلاةِ الوُسطی وَ قُومُوا لِلّهِ قانِتِینَ حافِظُوا حفظ در لغت بمعنی ضبط مقابل فراموشی و وسطی بمعنی وسط است و چیزی را وسط گویند که بین دو چیز یا بین چیزهایی واقع گردد بطوری که طرفین آن مساوی باشند وَ قُومُوا مداومت نمودن بر چیزی را قنوت و قوام گویند.

پس از آنکه راجع بازدواج و مهر و طلاق و احکام زناشویی که راجع بقانون مدنی و جامعه بشری و از امور طبیعی و دنیوی بشمار میرود دستوراتی فرموده و قوانینی تأسیس نموده که جامعه بشری تنظیم گردد شروع مینماید بآنچه روح انسانی بآن تکمیل میگردد و آن مقام عبودیّت و بندگی است که بالاترین آنها نماز است و اینکه تأکید فرموده بنماز شاید سرّش اینکه باشد که مبادا امور دنیوی و طبیعی که مهمّ آنها همان امر ازدواج است شما را از یاد خدا غافل گرداند اینکه است که امر میفرماید بر حفظ تمامی نمازهای پنجگانه و بالخصوص نمازی که در وسط نمازهای پنجگانه واقع است وَ قُومُوا لِلّهِ قانِتِینَ امر بمداومت و استقامت و ایستادگی و پایداری بر تمام نمازها است که جدّا بایستی مراعات نمازها را بنماید.

در اینکه مبارک آیه راجع بنماز که از اهم عبادات بشمار میرود دستوراتی داده شده:

۱- ضبط و محافظت نمائید بر تمام نمازها را که با جمیع آداب و شرائط از مقدمات و آنچه در صحت نماز مقرّر نموده و آنچه راجع بامور باطنی نماز و شرط قبولی از حضور قلب که در واقع روح و حقیقت نماز است و تقوی که بدون آن هیچ عملی بمرتبه قبول نمیرسد چنانچه فرموده إِنَّما یَتَقَبَّلُ اللّهُ مِنَ المُتَّقِینَ واقع گردد.

صفحه : ۳۴۸

۲- تأکید زائدی فرموده راجع بنماز وسطی که مداومت کنید بر نمازها و مداومت نمائید بر نماز وسطی که اینطور تأکید اهمیت نماز را نشان میدهد.

۳- امر مینماید بقیام و استقامت که راجع بنماز علاوه بر اینکه بایستی نمازها را حفظ و ضبط کنید با تمام آداب و شرائط انجام گیرد بایستی با متانت و استقامت در مقام عبادت و بندگی خالق متعال ایستادگی نمائید و از روی فرمان‌بری عمل نمائید و بطریق بندگی گردن نهید.

و در اینکه مقصود از نماز وسطی که تأکید زیادتری در باره آن شده کدامیك از نمازهای پنجگانه است بین مفسرین گفتاری است و در هر یك از نمازها قولی دارد و اختلاف اقوال ناشی از اختلاف روایات است.

و شاید اینکه تعیین نشده که مقصود از نماز وسطی کدامیك از نمازها است و روایات نیز در باره آن مختلف رسیده حکمت آن اینکه باشد که بایستی نمازها را مواظبت نمود چنانچه شب قدر نیز تعیین نشده که چه شبی است برای اینکه در تمام شبها عبادت شود و ساعت استجابت دعا در شب و روز جمعه معین نشده برای اینکه در تمام ساعات جمعه دعا بشود و نیز اسم اعظم الهی از بین اسماء اللّه معین نیست که کدامیك از اسماء است برای اینکه خدا را بتمام اسماء خوانده شود و ساعت مرگ معین نشده برای اینکه همیشه منتظر مرگ باشند.

و ممکن است گفته شود چون نماز وسطی بر تمام نمازها صادق آید و هر یك بلحاظی میشود موصوف بوسطی گردد پس باین لحاظ عطف صلاهٔ وسطی بر صلوات از باب تأکید باشد که معنی آیه چنین شود محافظت کنید و بپای دارید نمازهای پنجگانه را و محافظت نمائید هر یك از آنها را که وسط نمازهایند نه اینکه خصوصیت زائدی در یك کدام از آنها باشد و اینکه احتمال اگر چه باعتبار ظاهر لفظ بعید بنظر می‌آید لکن باعتبار معنی و اینکه وسطی بر هر یك از نمازها صادق میآید و تخصیص بیکی از آنها

تخصیص بلامخصص و ترجیح بلا مرجح است ظاهرا چندان اشکالی ندارد زیرا که ذکر خاص بعد از عام در کلام عرب بسیار دیده شده که برای تأکید آرند.

صفحه : ۳۴۹

خلاصه بنا بر اینکه مقصود از نماز وسطی یکی از نمازهای پنجگانه باشد نه تمام آن از مفسرین گفتاری نقل شده که در کتب تفاسیر ضبط نموده‌اند.

۱- نماز صبح است نظر به اینکه از موقع طلوع فجر صادق تا بر آمدن آفتاب که موقع نماز صبح است وسط بین شب و روز بشمار میرود نه کاملا از شب محسوب میگردد نه از روز لهذا نماز صبح متصف گردیده بنماز وسطی و طرفداران اینکه قول از حضرت امیر المؤمنین علیه السلام در اینکه خصوص روایتی نقل میکنند و نیز بعضی از صحابه همان قول بنماز صبح را ترجیح داده‌اند و فخر رازی در تفسیر کبیر ده دلیل اقامه نموده برای اثبات اینکه مقصود از نماز وسطی نماز صبح است.

و عمده چیزی که میتوان بآن ترجیح داد که مقصود از نماز وسطی نماز صبح است اینکه است که نظر بآن حدیث معروف «افضل الاعمال احمزها» که بهترین اعمال مشکلترین آنها است و نماز صبح و لو اینکه از حیث عدد رکعات کمتر از باقی نمازها بشمار میرود لکن مشقت آن نسبتا زیادتر است زیرا در تابستان چون شبها کوتاه است از خواب برخاستن برای نماز صبح قدری مشقت دارد و در زمستان صبح که هوا سردتر است از رختخواب گرم برخاستن و با آب سرد که غالبا آب گرم در آن وقت مهیا نیست وضو گرفتن مشکلتر است پس باین لحاظ ممکن است گفته شود مقصود از نماز وسطی که تأکید زیادتری در باره آن شده نماز صبح است که مبادا اشخاص تنبل تن‌پرور نماز صبح را ترک نمایند و نیز از ثلث آخر شب تا بر آمدن آفتاب بهترین موقعی است برای عبادت و مناجات با قاضی الحاجات و حمد و ستایش نمودن آن فرد بی‌همتا زیرا در اینکه وقت نسبتا موهومات کمتر و تراکم خیالات نفسانی که سد بزرگی و پرده غلیظی است بین انسان و معبود خود قدری ضعیف میگردد و شاید روح ملکوتی در اینکه ساعت اندازه‌ای از اسارت نفس بهیمی خلاص گردد پس باین جهات میتوان ترجیح داد که مقصود از نماز وسطی نماز صبح است.

۲- نماز وسطی نماز ظهر است زیرا که هم وسط روز واقع است و هم بین نماز صبح و عصر که اول روز و آخر روز است قرار گرفته و طرفداران اینکه قول جماعت بسیاری

صفحه : ۳۵۰

از صحابه‌اند و گویند ابو حنیفه نیز همین قول را اختیار نموده و حدیثی از رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم نقل میکنند که فرموده باشد نماز وسطی نماز ظهر است و نیز از حضرت باقر و صادق (ع) نقل میکنند که مقصود از نماز وسطی نماز ظهر است و فخر رازی برای اثبات اینکه قول نه دلیل اقامه نموده.

۳- مقصود از نماز وسطی نماز عصر است که وسط بین نماز ظهر و نماز مغرب است و گویند سیوطی در درّ المنثور پنجاه و چند عدد روایت در اینکه خصوص ذکر نموده و نظر بکثرت روایات طرفداران اینکه قول بسیارند.

در تفسیر قمی چنین گفته پدر من از نضر بن سوید و او از إبن سنان و او از ابا عبد اللّه علیه السلام روایت میکند که حضرتش آیه را اینطور قرائت نموده «حافظوا علی الصلوات و الصلاة الوسطی و صلاة العصر» قوله تعالی قُومُوا لِلّهِ قانِتِینَ یعنی مواظبت کنید خود را در نماز که چیزی شما را از نماز باز ندارد و مشغول ننماید.

۴- نماز وسطی نماز مغرب است نظر به اینکه نماز مغرب از جهت زمان وسط بین بیاض روز و سواد شب است و از حیث رکعات نیز وسط بین نمازهای چهار رکعتی و دو رکعتی صبح است و نیز در سفر قصر نمیشود و مرجحات دیگری نیز گفته‌اند.

۵- جماعتی چنین معتقدند که مقصود از نماز وسطی نماز عشاء است که وسط بین نماز مغرب و نماز صبح است و از خصوصیتی که برای نماز عشاء است اینکه است که اگر کسی بعد از نماز مغرب خوابش برد تا وقتی که نماز عشاء قضا شد بایستی فردای آن شب را روزه بدارد، و مفسرین برای هر یک از اینکه گفتارها ادله بسیاری آورده‌اند و چون بنای ما بر اختصار است بناچار از تفصیل آن خودداری مینمائیم.

لکن چنین بنظر اینکه قاصر میرسد که امر بمحافظت نماز وسطی بعد از امر بمحافظت تمام نمازها شاید رمزی باشد در کلام اللّه و چنانچه گفتیم غرض تأکید در تمام نمازهای پنجگانه باشد زیرا نه از آیه خصوصیتی نسبت بیکی برمی‌آید و نه از سنت روایت معتبری که نتوان مطمئن بآن شد ثابت گردید و ادله متعارضند وقتی ادله با هم تعارض نمودند ساقط میگردانند یعنی از اعتبار می‌افتند و چون وسطی بر

صفحه : ۳۵۱

تمام نمازها صادق می‌آید پس بهتر اینکه است که حمل بر تأکید نمائیم که اول بطور جمع امر بمحافظت نمازها نموده و بعد نسبت بهر یک یک تأکید مینماید در محافظت و ذکر خاص بعد از عام در کلام عرب و عجم بلکه در تمام لغات معمول است (و اللّه العالم باسرار کلامه).

فَإِن خِفتُم فَرِجالًا أَو رُکباناً پس از تأکید در امر نماز و محافظت بر آن در مقام بیان اینکه است که نماز در هیچ حالی ساقط نمیگردد و اینکه نیز اشاره باهمیت نماز است که در حال خوف خواه در میدان نبرد و جنگ باشد یا وقتی که دشمن در عقب در آید یا خوف از دزد و غیر اینها هر چه خوف‌آور باشد و نتوان بطور امنیت با آداب و شرائط اقدام بنماز نمود ایستاده یا در حال راه رفتن یا سواره در موقع تاخت و تاز مثلا در هر حال بایستی اقدام بنماز نمود و در هیچ موقعی ترک نماز روا نیست.

علی بن ابراهیم قمی در تفسیر خود چنین اظهار مینماید که اینطور نماز خواندن در حال سواره و راه رفتن رخصت است برای خائف و گفته نماز خوف سه قسم است قال اللّه تعالی وَ إِذا کُنتَ فِیهِم فَأَقَمتَ لَهُمُ الصَّلاةَ فَلتَقُم طائِفَةٌ مِنهُم مَعَکَ وَ لیَأخُذُوا أَسلِحَتَهُم فَإِذا سَجَدُوا فَلیَکُونُوا مِن وَرائِکُم وَ لتَأتِ طائِفَةٌ أُخری لَم یُصَلُّوا فَلیُصَلُّوا مَعَکَ وَ لیَأخُذُوا حِذرَهُم وَ أَسلِحَتَهُم«۱» سوره نساء آیه ۱۰۱. و یک نوع از صلاهٔ خوف است که در اینکه آیه تذکر داده.

قسم دوم از نماز خوف اینکه است که در سفر اگر از دزد یا درنده بترسد بایستی رو بقبله بایستد و افتتاح نماز نماید و بهمان راه و طریقی که میرفته برود وقتی از قرائت فارغ

---

(۱) خداوند به پیمبر خود چنین دستور میدهد (در موقع جنگ) وقتی تو در میان سپاه اسلام باشی و بر آنان نماز بپای داری باید با تو سپاهی مسلح (برای حفاظت قشون اسلام) بپا بایستند و با تو نماز بخوانند و چون سجده نماز بجای آرند اینکه سپاه قشون برای محافظت بروند و آنهایی که نماز نخوانده‌اند در نماز آیند با لباس جنگ.

صفحه : ۳۵۲

شد و خواست سجده کند اگر قدرت دارد باز روی خود بقبله نماید و اگر قدرت ندارد همانطوری که میرود توجه نماید و اگر سواره باشد بایماء و اشاره بسر رکوع و سجود نماید قسم سوم در میدان جنگ و نبرد با دشمن اگر توانست پیاده شود و نماز بخواند برای هر رکعتی یک تکبیر بگوید و حضرت امیر علیه السلام در جنگ صفین پنج نماز بهمین طور بجای آورد که برای هر رکعتی یک تکبیر گفت. «پایان» و از تفسیر عیاشی از صادق آل محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکنند که فرموده:

فَإِن خِفتُم فَرِجالًا أَو رُكباناً وقتی بترسد از درنده یا دزد تکبیر بگوید و ایماء کند یعنی رکوع و سجود را باشاره اداء کند.

و از فقیه از صادق آل محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکنند که «هر گاه جای خوفناکی باشید و از دزد یا سبع بترسید بر همان مرکوب نماز فریضه بجای آرید» و راجع بنماز خوف و اقسام آن روایات بسیار رسیده و محل بحث آن کتب اخبار است.

فَاذكُرُوا اللّهَ كَما عَلَّمَكُم ما لَم تَكُونُوا تَعلَمُونَ پس از آنکه از دشمن مطمئن گشتید خدا را یاد کنید آن طوری که خداوند بتوسط رسول اکرم خود صلی اللّه علیه و آله و سلّم بشما آزموده.

شاید اشاره باین باشد که در عبادت و ذکر خداوند بسلیقه و صلاحدید خود یا دیگران نباید عمل کنید بلکه بایستی اعمال شما مطابق تعلیم رسول و تعلیمات قرآنی باشد اگر غیر از اینکه شد بدعت و نارواست و از عبادات محسوب نمی‌گردد و عبودیت‌آور نمیباشد زیرا مقام عبودیت وقتی تحقق می‌پذیرد که عمل بامر مولا و دستورات وی انجام گیرد مطیع هر کس شدی بنده او گشته‌ای اگر بدلخواه خود عمل کنی بنده هوای نفس خودی اگر مطیع شیطان شدی بنده آنی اگر مطیع رحمان شدی عمل تو در پیشگاه قدس احدی ارزش پیدا میکند و بمقام بندگی و عبودیت مفتخر میگردی.

صفحه : ۳۵۳

وَ الَّذِينَ يُتَوَفَّونَ مِنكُم وَ يَذَرُونَ أَزواجاً وَصِيَّةً لِأَزواجِهِم مَتاعاً إِلَى الحَولِ جماعتی از قراء وَصِيَّةً بضمّه قرائت نموده‌اند و باقی بفتحه.

یعنی کسی که نزدیک بمردنش رسیده و زنهایی دارد بایستی وصیّت کند که یک سال ورثه از آنان نگاهداری کنند و آنها را متمتّع گردانند و خوراک و پوشاک و تمام لوازم زندگانی ایشان را متحمّل گردند.

غَيرَ إِخراجٍ فَإِن خَرَجنَ فَلا جُناحَ عَلَيكُم فِي ما فَعَلنَ فِي أَنفُسِهِنَّ مِن مَعرُوفٍ بایستی ورثه آنان را بیرون نکنند لکن اگر آنها باختیار خود بیرون رفتند برای شما مردها گناهی و حرجی نیست در آنچه زنها نسبت بخود میکنند از آنچه معمول و متعارف است که بعد از منقضی شدن عدّه بخواهند شوهر کنند.

و در اینکه مقصود از فَلا جُناحَ در آیه چیست از مفسرین گفتاری نقل شده:

۱- بعضی گفته‌اند در صورتی که باختیار خود بیرون رفتند بر شما گناهی نیست در اینکه نفقه را قطع نمائید.

۲- واجب است برای زنی که شوهرش مرده یک سال در خانه شوهر بماند و اگر زودتر خودش بیرون رفت حق اقامه‌اش باطل میگردد. (حسن و سدی) ۳- گناهی نیست برای شما در اینکه منع نکنید آنها را از بیرون رفتن زیرا یک سال در خانه شوهر ماندن برای زن واجب نیست بلکه مستحب است. (جبائی) ۴- گناهی نیست هر گاه بعد از عده شوهر کنند (من معروف) یعنی طلب نکاح کنند.

لکن از ظاهر آیه همان قول اوّل متبادر بذهن می‌گردد که اگر زن در خانه شوهر ماند برای ورثه واجب باشد نگاهداری او و اگر خودش باختیار خود بیرون رفت و شوهر کرد یا نخواست در خانه شوهر بماند برای ورثه چیزی نیست.

وَ اللّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ خداوند غالب و درستکار است که آنچه حکم کند مطابق حکمت و منطق و

صفحه : ۳۵۴

صلاحدید جامعه بشری است.

و اتفاقی بین علمای فقه است که اینکه آیه نسخ شده و از ابا عبد اللّه علیه السلام است اول اسلام چنین بود که وقتی مردی میمرد ورثه وی تا یک سال زنهای او را نگاه میداشتند و از اصل مال مخارج آنان را میدادند پس از یک سال آنها را از خانه بیرون

میکردند بدون ارث پس از آن بآیه میراث که ثمن یا ربع نصیب زن مقرر شد اینکه آیه نسخ گردید و زن از نصیب خود باید خرج کند و در روایت دیگر فرموده اینکه آیه نسخ شده بآیه یَتَرَبَّصنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَربَعَةَ أَشهُرٍ وَ عَشراً یا نسخ شده بآیه میراث (مجمع البیان) از ظاهر گفتار مفسرین چنین بر میآید که حکم اینکه آیه بکلی بآیه عده متوفی عنها زوجها و بآیه میراث نسخ شده لکن ممکن است گفته شود اگر اجماعی بر خلاف نباشد اینکه آیه را با آن آیاتی که راجع بارث و عده رسیده با هم جمع نمود به اینکه طور که آنها را حمل بر وجوب نمود و اینکه آیه را حمل بر استحباب یعنی اینکه وصیت کردن نیکو است چنانچه بعضی گفته‌اند.

و نیز اخراج ننمودن وارث زن را از خانه شوهر بعد از وفات او حمل بر استحباب نمود بدلیل آنکه حکم را معلق گردانیده بر میل و اراده زن که اگر خواست و ماند و از خانه شوهر بیرون نرفت روا نیست که تا یک سال ورثه او را از خانه بیرون کنند بلکه سزاوار است که بطور معروف از وی پذیرایی نمایند و اگر بیرون رفت دیگر بر آنها حرجی نیست و بایستی نصیب او را از مال شوهر بدهند.

وَ لِلمُطَلَّقاتِ مَتاعٌ بِالمَعرُوفِ حَقًّا عَلَی المُتَّقِینَ ممکن است آیه راجع بتمام اقسام طلاق باشد چنانچه بعضی از مفسرین گفته‌اند، لکن ظاهرا بقرینه متاع در آیه مقصود از مطلقات آن قسم از طلاقی است که قبلا نه جماع واقع شده باشد و نه مهری برای زن تعیین گشته که آیه تأکید همان آیه باشد که فرموده لا جُناحَ عَلَیکُم إِن طَلَّقتُمُ النِّساءَ ما لَم تَمَسُّوهُنَّ أَو تَفرِضُوا لَهُنَّ فَرِیضَةً تا آخر، که بایستی مرد بقدر استطاعت و بقسم متعارف مقداری از مال خود

صفحه : ۳۵۵

زن را بهره‌مند گرداند و اندک مالی که از آن بهره برده میشود آن را متاع گویند و بقرینه قوله تعالی حَقًّا عَلَی المُتَّقِینَ اگر چه بعضی از مفسرین گفته‌اند دلالت بر استحباب دارد که متقین باقتضای تقوی در اینکه زمینه حقی بر خود قائلند لکن بقرینه کلمه حقا که دلالت بر الزام دارد و در آخر هر دو آیه ذکر شده ظهور در وجوب دارد و ممکن است اختصاص دادن بمتقین برای اینکه باشد که تقوی مانع می‌شود که آدم متقی ترک امر واجب بنماید اگر چه در آن آیه پیش که فرموده حَقًّا عَلَی المُحسِنِینَ چنانچه استظهار نمودیم با نفی جناح که در اینکه قسم از طلاق عنوان فرموده اشعار باستحباب داشت زیرا که معنی آیه چنین میشود که اینجا موقعیت دارد برای احسان بدون اینکه الزامی و حرجی در کار باشد لکن وقتی اینکه آیه را با آیه فَلا جُناحَ عَلَیکُم بنا بر اینکه اینکه آیه تأکید همان آیه باشد با هم جمع کنیم نظر بتأکیدی که از آن فهمیده میشود مشعر بوجوب است نه استحباب یعنی در اینکه قسم از طلاق که نه مهری معین شده باشد و نه جماعی واقع شده واجب است مرد بقدر استطاعت چیزی به زن بدهد.

کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللّهُ لَکُم آیاتِهِ لَعَلَّکُم تَعقِلُونَ اینکه چنین خداوند بیان میکند آیات خود را شاید شما تعقل کنید و تفکر نمائید ظاهرا مقصود از آیات در اینجا آیات قرآنی است که تأسیس احکام می‌نماید لَعَلَّکُم تَعقِلُونَ اگر شما عقل و فکر خود را بکار بیاندازید و در آیات و تعلیمات قرآنی و نوامیس الهی تفکر و تدبر نمائید میفهمید که قوانین و دستورات دین اسلام بالاترین معجزه و کرامتی است برای حقانیت آن زیرا که تمام دستورات دین محمدی صلی اللّه علیه و آله و سلّم مطابق عقل و منطق است.

آری بالاترین نعمتی که خداوند بانسان کرامت نموده همان قوه عقل و فکر است که اختصاص بانسان دارد و همان قوه تمیزی است که راجع بعلوم و معارف حق و باطل را از هم تمیز میدهد و راجع بعملیات ضار و نافع خیر و شر را میشناسد و باعتباری آن را (عقل نظری و عقل عملی) گویند.

تعقل و تفکر رهبر نجات و کلید سعادت است کسی بمقام و رتبه‌ای نخواهد رسید

صفحه : ۳۵۶

مگر از پرتو تفکر و تدبر ایمان تقلیدی کسی را بسعادت و فضیلت نمیرساند کسی از پرتگاه بیخردی و جهالت بشاهراه هدایت رهسپار میگردد که اینکه قوه خداداد خود را بکار اندازد.

و چه بسیار در کتاب کریم و قرآن مجید بالفاظ مختلف تأکید فرموده که تفکر کنید و در خلقت آسمان و زمین و باقی مخلوقات تدبر نمائید آنجا که گفته.

أَ فَلَم يَسِيرُوا فِي الأَرضِ فَتَكُونَ لَهُم قُلُوبٌ يَعقِلُونَ بِها أَو آذانٌ يَسمَعُونَ بِها فَإِنَّها لا تَعمَى الأَبصارُ وَ لكِن تَعمَى القُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ سوره حج آیه ۴۲ و در حدیث وقتی از معصوم سؤال از عقل میشود در پاسخ میفرماید

«العقل ما عبد به الرحمن و اکتسب به الجنان»

یعنی از روی عقل و تدبر در آیات الهی نظر کنید پس از شناسایی در مقام عمل برائید و کسب فضیلت کنید.

أَ لَم تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِن دِيارِهِم وَ هُم أُلُوفٌ حَذَرَ المَوتِ گاهی دیدن بچشم را رؤیت گویند و گاهی دیدن بچشم دل را که آن را بصیرت نامند رؤیت گویند و اعتقاد جزمی را نیز گاهی بر آن اطلاق رؤیت کنند أ لَم تَرَ همزه استفهام انکاری است أُلُوفٌ جمع الف است خطاب به پیغمبر است آیا ندیدی یعنی میدانی کسانی که چندین هزار نفر بودند و از ترس مرگ از شهر و دیار خود بیرون رفتند و خداوند بامر تکوینی حکم موت آنها را صادر نمود و تمام آنها مردند پس از آن زنده گردانید آنها را.

پس از آیات احکام از آداب حج و روزه و نماز و بیان حرمت خمر و بیان احکام ازدواج و طلاق و عده و مهر و ارضاع و غیر اینها در مقام تهدید بر آمده و برای اظهار قدرت و استیلاء خود حکایت اشخاصی را مینماید که اینها از ترس مردن فرار کردند و گمان کردند توانند از حکم خدا یعنی مرگ فرار کنند که کسی گمان نکند بتواند از احکام الهی سر بپیچد و مخالفت نماید و اینکه می‌بینیم بسیاری از مردم شب و روز در نافرمانی و مخالفت بسر میبرند و آسیبی بآنها نمیرسد البته اینکه مهلت مصالح چندی در بر دارد که مربی عالم و حکیم علی الاطلاق عالم بر اوست.

صفحه : ۳۵۷

در اینکه آیا اینکه الوف از مردم که از مرگ فرار کردند و بامر خدا مردند چه کسانی بودند و شهر آنها کجا بود و بچه گناهی گرفتار مرگ شدند و پس از آن بچه سبب زنده شدند و حکمت در زنده شدن آنها چه بود راجع باین مقالات بین مفسرین گفتار بسیاری است که هر یک طوری بیان کرده‌اند و در اخبار و احادیث از معصومین نیز باختلاف روایت شده در تفسیر قمی است که وقتی در شام مرض طاعون بسیار شد پس جماعت بسیاری از ترس مردن از شام بیرون رفتند در بیابانی و تمامی آنها در یک شب مردند و مرده‌های آنها ماند تا وقتی که استخوانهایشان پدید گردید و راهگذران بپای خود استخوانها را از توی راه عقب میزدند پس از آن خداوند آنها را زنده نمود و مدتهای مدیدی زندگانی کردند تا وقتی که بمرگ طبیعی مردند.

و از کتاب احتجاج از صادق آل محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم در معنی آیه چنین روایت میکنند که فرمود خداوند زنده گردانید طائفه بسیاری را که از طاعون فرار نمودند پس خداوند امر کرد بمردن آنها و آنها مردند و مدت زمانی بدن آنها ماند تا وقتی که استخوان آنها پوشیده گردید و بندهای بدن آنها از هم جدا شد و خاک گشتند پس خداوند آنها را زنده گردانید در وقتی که خواست بدعای پیمبری که نام او حزقیل بود که او دعاء کرد و اجزاء بدن آنان جمع گردید و ارواح آنها برگشت با بدان آنها بهمان هیئتی که اول بودند و هیچ یک از آنها باقی نماند مگر اینکه زنده گردید و مدتهای مدیدی زندگانی نمودند.

و روایات دیگری بهمین مضامین در کافی و غیر آن رسیده و اگر بخواهیم گفتار مفسرین را راجع باین آیه تذکر دهیم سخن طولانی میگردد و چندان فائده‌ای در گفتار آنها بنظر نمی‌آید.

فَقالَ لَهُمُ اللّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحياهُم إِنَّ اللّهَ لَذُو فَضلٍ عَلَى النّاسِ خلاصه در اینکه مبارک آیه و بیان اینکه حکایت اسراری و رموزی

نهفته چنانچه تمامی قصص و حکايات قرآنی چنين است.

اول آيه تهديد و انذار است و بيان اينکه انسان در هر کجای عالم باشد از

صفحه : ۳۵۸

حيطه اقتدار او خارج نيست و تقديرات الهی در باره وی نافذ است و چون بعد از آيات احکام و نواميس الهی است شايد اشاره دارد به اينکه همانطوری که نميتوان از تحت اقتدار او خارج گرديد هر کجا روی ملک او و تمام اجزاء موجودات زير فرمان اويند همانطور نميتوان از تحت فرمان او خارج گرديد که هر کس از فرمان او سرپيچيد بزودی در قهر و غلبه او واقع ميگردد و آخر آيه وعده و رجاء و اميدواری است اول وعيد است آخر وعده اول را ميترساند از عذاب دنيوی بمرگ بيموقع و هلاکت، آخر اميدوار ميگرداند بحيات و زندگانی قانون قرآن اينطور است که هر جا وعده بثواب دهد در عقب وعيد و تهديد بعذاب ميدهد و بعکس هر جا تهديد بعذاب نمايد در پس آن اميدوار ميگرداند بثواب و رحمت.

و اينطور بيان اشاره باين است که انسان بايستی هميشه بين خوف و رجاء باشد در حديثی از صادق آل محمّد صلی اللّه عليه و آله و سلّم رسيده که از پدر بزرگوار خود چنين نقل مينمايد که فرموده «هيچ بنده مؤمنی نيست مگر آنکه در قلب او دو نور موجود است نور خوف و نور رجاء اگر با هم موازنه کنند (يعنی اگر با هم بسنجند) ذره‌ای با هم تفاوت ندارند.

آری خوف و رجاء دو اصل بزرگ و دو شرط مهم از اصول اخلاقی و ايمانی بشمار ميرود و تساوی آنها عبارت از اعتدال و حد وسط ما بين يأس از کرم خداوندی و غرور نفسانی برحمت ايزدی پديد ميگردد، تساوی بين خوف و رجاء و اعتدال آن يک شرط اساسی از اصول ديانت و اول قدم راه سعادت و پيش قراول قافله راه روان بسوی خدا ميباشد.

و ممکن نيست کسی بتواند قدم در راه سعادت و فضيلت گذارد مگر از پرتو خوف و رجاء زيرا ابتداء قوای سبعی و بهيمی در انسان غالب و مستولی است اگر نبود تازيانه خوف از عذاب و نويد رحمت و اميدواری بثواب ممکن نبود اينکه نفس سرکش طاغی ياغی رام گردد و بار اطاعت بر گردن نهد و مادامی که انسان گرفتار هوی و هوس و مبتلا بهزار گونه آرزو و آمال است چگونه تواند توجه نمايد بعالم اله و از انوار فيض او استمداد طلبد اينکه است که خداوند در بسياری از آيات قرآنی وعده و تهديد بعذاب و نويد بمغفرت و ثواب را مقابل هم انداخته که نه مأيوس باشيم

صفحه : ۳۵۹

از کرم خداوندی و نه بغرور نفس و اميد رحمت دست از عمل برداريم.

و سرّ ديگری که از اينکه آيه بنظر ميرسد اينکه است که از اينکه حکايت بما بفهماند زنده شدن در قيامت واقع است همان طوری که اينکه جماعت بسيار پس از مردن و پراکنده شدن اجزاء بدن زنده شدند اينطور خداوند اجزاء خاک شده مردگان را در قيامت زنده ميگرداند.

وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النّاسِ لا يَشْكُرُونَ و اينکه بيشترين افراد بشر شکرگزار نيستند چنانچه در جای ديگر وَ قَلِيلٌ مِنْ عِبادِيَ الشَّكُورُ برای اينکه است که شکر يکی از خصوصيات و امتيازات انسان کامل بشمار ميرود و مقصود از چنين شکری که اختصاص بانسان کامل دارد نه فقط شکر زبانی است مثل گفتن «شکرا للّه» يا «حمدا للّه» بلکه مقصود آن شکری است که يکی از اوصاف حميده و رديف صفات فاضله انسانی و آن حصول حالت و ملکه امتنان و سپاس‌گزاری است که پس از حصول ملکات و اوصاف چندی در نفس تمرکز مينمايد که از جمله آنها شناختن نعمت و منعم است وقتی خدا را ببزرگی شناختيم البته هر نعمتی را بزرگ ميدانيم و قدرشناسی ميکنيم و ديگر حقيقت شکرگزاری باين است که هر نعمتی را بمصرفی که برای آن افاضه نموده بموقع خودش اجرا

نمائيم و در غير موقع آن صرف ننمائيم.

وَ قاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّهِ وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ و جهاد كنيد در راه خدا و بدانيد كه خداوند شنوا و دانا است.

بين مفسرين در اينجا دو قول است يكى آنكه خطاب بهمان كسانى است كه مردند و بعد زنده شدند كه اصلا سبب اينكه بعذاب گرفتار شدند همين بوده كه از جهاد فى سبيل اللّه فرار نمودند اينكه بود كه عذاب براى آنها نازل گرديد و پس از آنكه زنده گشتند باز مأمور بجهاد شدند.

و ديگر آنكه خطاب بامت پيغمبر اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم است كه امر مينمايد آنها را

صفحه : ۳۶۰

بجهاد فى سبيل اللّه و اگر معنى اول باشد بايد كلامى در تقدير گرفت و بايستى بگويد گفته شد بآنها جهاد كنيد. و اگر كلام بوجه خود بدون حذف و اضمارى واقع شود بهتر است پس باين اعتبار معنى دوم بهتر است لكن باعتبار اينكه عذاب بدون تقصير وارد نميشود و نيز بدون جهت مردگان زنده نميشوند و البته يك دفعه مردن آنها بسببى بوده و نيز زنده شدن آنها از روى حكمتى بوده معنى دوم بهتر بنظر ميآيد كه سبب گرفتارى آنان مخالفت امر بجهاد بوده باشد.

مَن ذَا الَّذِي يُقرِضُ اللّهَ قَرضاً حَسَناً فَيُضاعِفَهُ كيست آن كس كه بخدا قرض دهد قرض نيكو اينطور خطاب و كلام را براى تشويق آرند و در اينكه آيه امر نفرموده و كسى را ملزم ننموده كه حتما بايستى انفاق كنى مثل اينكه امر الزامى فرموده بجهاد و باقى واجبات بلكه بطور استفهام كه كيست كه بخدا قرض دهد اهميت انفاق را ميرساند و نكته كلام اينجا است كه خود را مديون بشمار آورده اشاره به اينكه همين طورى كه مديون ملزم است كه دين را ادا كند كأنه خداوند نيز خود را ملزم نمودم كه عوض دهد با منافع بسيار.

قرض در لغت بمعنى قطع است و قيچى را مقراض گويند براى اينكه ناخن و پارچه و چيزهاى ديگر را قطع ميكند.

و وام را قرض گويند باعتبار اينكه قطعه‌اى از مال بريده ميشود و اينكه اينكه آيه شامل تمام انفاقات ميشود يا اختصاص بمستحبات دارد ظاهر از سياق آيه چنين بر ميآيد كه مقصود آن انفاقاتى است كه زائد بر قدر واجب باشد و ممكن است مقصود از قرض بخدا قرض الحسنه ببندگان خدا باشد.

و بعضى از مفسرين گفته‌اند معنى آيه چنين است كه كيست قرض دهد محتاجين از بندگان خدا را.

در حديث آمده روز قيامت خداوند خطاب عتاب‌آميز مى‌كند ببعضى مردم كه اى بنده من از تو طعام خواستم ندادى آشاميدنى خواستم ندادى جامه خواستم ندادى گويد بار خدايا تو منزهى كى و چه وقت از من طعام و شراب و جامه خواستى

صفحه : ۳۶۱

من ندادم جواب ميرسد فلان بنده گرسنه من از تو طعام خواست و فلان برهنه از تو جامه خواست ندادى امروز فضل خود را از تو باز گيرم همان طورى كه تو از وى باز گرفتى.

و اينكه آيه دلالت دارد كه دادن بفقير حقيقتا دادن بخدا است چنانچه فرموده أَ لَم يَعلَمُوا أَنَّ اللّهَ هُوَ يَقبَلُ التَّوبَةَ عَن عِبادِهِ وَ يَأخُذُ الصَّدَقاتِ و همين طورى كه انفاق كردن در راه خدا فضيلت دارد قرض دادن ثوابش زيادتر است، حديث از حضرت رسول صلى اللّه عليه و آله و سلّم است كه بر در بهشت نوشته شده كه صدقه را ده برابر حسنه است و قرض را هيجده برابر.

از سفيان ثورى است كه گفته چون آيه مَن جاءَ بِالحَسَنَةِ فَلَهُ عَشرُ أَمثالِها فرمود آمد پيغمبر صلى اللّه عليه و آله و سلّم گفت بار خدايا اينكه آيه آمد مَثَلُ الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَموالَهُم فِي سَبِيلِ اللّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ گفت خدايا بيفزا اينكه آيه آمد إِنَّما يُوَفَّى الصّابِرُونَ أَجرَهُم

بِغَیرِ حِسابٍ (تفسیر ابو الفتوح) فَیُضاعِفَهُ لَهُ أَضعافاً کَثِیرَةً کسی که بخدا قرض داد خداوند بچندین برابر مال وی را زیاد میکند و اینکه زیادتی راجع بفوائد و انتفاعات دنیوی است که در اثر انفاق مترتب بر مال میگردد و البته ثواب اخروی که تفضلا خداوند بمحسنین عنایت میکند زیادتر است.

وَ اللّهُ یَقبِضُ وَ یَبصُطُ مفسرین گویند وَ اللّهُ یَقبِضُ وَ یَبصُطُ یعنی خدای تعالی روزی را تنگ میگرداند و فراخ مینماید بدلیل اینکه قبض بمعنی امساک آمده در قوله تعالی وَ یَقبِضُونَ أَیدِیَهُم که اعتراض بکسانی است که نفقه را تنگ می گیرند و بسط بمعنی وسعت در رزق آمده بدلیل اینکه فرموده وَ لَو بَسَطَ اللّهُ الرِّزقَ لِعِبادِهِ و گویند قبض و بسط کنایه از بخل و سخاوت است.

صفحه : ۳۶۲

و شاید اینکه سه جمله راجع باول آیه باشد که پس از آنکه مردم را تشویق و تحریص مینمایند بر انفاق مال و خود را مدیون میشمارد برای مزید احسان بخواهد بفرماید آنچه میدهید خدا میگیرد بدلیل قوله تعالی وَ یَأخُذُ الصَّدَقاتِ و خدا زیاد میکند و وسعت میدهد مال شما را فَیُضاعِفَهُ لَهُ أَضعافاً کَثِیرَةً وَ إِلَیهِ تُرجَعُونَ و بازگشت و سر انجام کار شما بسوی اوست و آنچه کنید از خوب و بد نزد او خواهید یافت.

آری اساس قومیت و مدنیت و ملیت روی دو اصل و دو پایه استوار گردیده یکی بذل جان و دیگری بذل مال، ملل راقیه عالم مدیون جوانهای رشید جنگجو میباشند که در اثر فداکاری روح مدنیت و ملیت را قوت و شوکت داده‌اند و اهل ملت خود را از اسارت بیگانگان رهایی داده و در سریر عزت و سیادت و شرافت زندگانی خود را ادامه میدهند.

شکی نیست که قوت و شوکت هر ملل و جامعه‌ای بثروت آن جامعه و بذل مال و مواسات و انفاق بین اهل آن جامعه صورت میگیرد چنانچه معروف و مشهور بین تمامی ملل اسلامی است بلکه باعتراف تمام دانشمندان عالم دین اسلام بدو چیز قوت گرفت: یکی شمشیر علی علیه السلام و دیگری مال خدیجه.

اینکه است که در اینکه آیات خداوند پس از آنکه امر میفرماید بجهاد با کفار توصیه میفرماید بانفاق و اینقدر انفاق مالی را اهمیت میدهد که گویا خود را مدیون بحساب می‌آورد، و شاید اشاره باین باشد که کسی که مال خود را در راه قوت و شوکت جامعه اسلامی مصرف نماید گویا وام بخدا داده زیرا که یاری دین خدا یاری اوست چنانچه فرموده إِن تَنصُرُوا اللّهَ یَنصُرکُم که چنین تفسیر شده که مقصود از یاری کردن خدا یاری کردن دین خدا است.

صفحه : ۳۶۳

[سوره البقرة (۲): آیات ۲۴۶ تا ۲۵۴]

اشاره

أَ لَم تَرَ إِلَی المَلَإِ مِن بَنِی إِسرائِیلَ مِن بَعدِ مُوسی إِذ قالُوا لِنَبِیٍّ لَهُمُ ابعَث لَنا مَلِکاً نُقاتِل فِی سَبِیلِ اللّهِ قالَ هَل عَسَیتُم إِن کُتِبَ عَلَیکُمُ القِتالُ أَلّا تُقاتِلُوا قالُوا وَ ما لَنا أَلّا نُقاتِلَ فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ قَد أُخرِجنا مِن دِیارِنا وَ أَبنائِنا فَلَمّا کُتِبَ عَلَیهِمُ القِتالُ تَوَلَّوا إِلّا قَلِیلًا مِنهُم وَ اللّهُ عَلِیمٌ بِالظّالِمِینَ (۲۴۶) وَ قالَ لَهُم نَبِیُّهُم إِنَّ اللّهَ قَد بَعَثَ لَکُم طالُوتَ مَلِکاً قالُوا أَنّی یَکُونُ لَهُ المُلکُ عَلَینا وَ نَحنُ أَحَقُّ بِالمُلکِ مِنهُ وَ لَم یُؤتَ سَعَةً مِنَ المالِ قالَ إِنَّ اللّهَ اصطَفاهُ عَلَیکُم وَ زادَهُ بَسطَةً فِی العِلمِ وَ الجِسمِ وَ اللّهُ یُؤتِی مُلکَهُ مَن یَشاءُ وَ اللّهُ واسِعٌ عَلِیمٌ (۲۴۷) وَ قالَ لَهُم نَبِیُّهُم إِنَّ آیَةَ مُلکِهِ أَن یَأتِیَکُمُ التّابُوتُ فِیهِ سَکِینَةٌ مِن رَبِّکُم وَ بَقِیَّةٌ مِمّا تَرَکَ آلُ مُوسی وَ آلُ هارُونَ تَحمِلُهُ المَلائِکَةُ إِنَّ فِی

ذلِكَ لَآيَةً لَكُم إن كُنتُم مُؤمِنِينَ (۲۴۸) فَلَمّا فَصَلَ طالُوتُ بِالجُنُودِ قالَ إنَّ اللّهَ مُبتَلِيكُم بِنَهَرٍ فَمَن شَرِبَ مِنهُ فَلَيسَ مِنِّي وَ مَن لَم يَطعَمهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلّا مَنِ اغتَرَفَ غُرفَةً بِيَدِهِ فَشَرِبُوا مِنهُ إِلّا قَلِيلاً مِنهُم فَلَمّا جاوَزَهُ هُوَ وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ قالُوا لا طاقَةَ لَنَا اليَومَ بِجالُوتَ وَ جُنُودِهِ قالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُم مُلاقُوا اللّهِ كَم مِن فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَت فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذنِ اللّهِ وَ اللّهُ مَعَ الصّابِرِينَ (۲۴۹) وَ لَمّا بَرَزُوا لِجالُوتَ وَ جُنُودِهِ قالُوا رَبَّنا أَفرِغ عَلَينا صَبراً وَ ثَبِّت أَقدامَنا وَ انصُرنا عَلَى القَومِ الكافِرِينَ (۲۵۰)

فَهَزَمُوهُم بِإِذنِ اللّهِ وَ قَتَلَ داوُدُ جالُوتَ وَ آتاهُ اللّهُ المُلكَ وَ الحِكمَةَ وَ عَلَّمَهُ مِمّا يَشاءُ وَ لَو لا دَفعُ اللّهِ النّاسَ بَعضَهُم بِبَعضٍ لَفَسَدَتِ الأَرضُ وَ لكِنَّ اللّهَ ذُو فَضلٍ عَلَى العالَمِينَ (۲۵۱) تِلكَ آياتُ اللّهِ نَتلُوها عَلَيكَ بِالحَقِّ وَ إِنَّكَ لَمِنَ المُرسَلِينَ (۲۵۲) تِلكَ الرُّسُلُ فَضَّلنا بَعضَهُم عَلى بَعضٍ مِنهُم مَن كَلَّمَ اللّهُ وَ رَفَعَ بَعضَهُم دَرَجاتٍ وَ آتَينا عِيسَى ابنَ مَريَمَ البَيِّناتِ وَ أَيَّدناهُ بِرُوحِ القُدُسِ وَ لَو شاءَ اللّهُ مَا اقتَتَلَ الَّذِينَ مِن بَعدِهِم مِن بَعدِ ما جاءَتهُمُ البَيِّناتُ وَ لكِنِ اختَلَفُوا فَمِنهُم مَن آمَنَ وَ مِنهُم مَن كَفَرَ وَ لَو شاءَ اللّهُ مَا اقتَتَلُوا وَ لكِنَّ اللّهَ يَفعَلُ ما يُرِيدُ (۲۵۳) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنفِقُوا مِمّا رَزَقناكُم مِن قَبلِ أَن يَأتِيَ يَومٌ لا بَيعٌ فِيهِ وَ لا خُلَّةٌ وَ لا شَفاعَةٌ وَ الكافِرُونَ هُمُ الظّالِمُونَ (۲۵۴)

صفحه : ۳۶۴

ترجمه:

آيا نديدى آن گروه بنى اسرائيل را بعد از موسى (ع) وقتى تقاضا كردند از پيمبرى كه بسوى آنها فرستاده شده بود كه رئيس براى ما تعيين نما كه در راه خدا جهاد كنيم آن پيمبر گفت وقتى جهاد براى شما واجب گردد مبادا نافرمانى كنيد گفتند چگونه حاضر نمى‌گرديم در راه خدا جهاد كنيم در صورتى كه ما را از شهر و ديار و پسرهاى خود بيرون كردند پس چون براى آنها جهاد واجب گرديد از حكم جهاد اعراض نمودند مگر عده كمى از آنها و خدا دانا است بستمكاران

و پيمبر آنها گفت خداوند طالوت را بپادشاهى انتخاب نموده گفتند چگونه طالوت بر ما سلطان باشد در صورتى كه ما بسلطنت شايسته‌تريم زيرا كه او را ثروت و مالى نيست آن پيمبر در جواب آنها گفت خدا او را برگزيد و برترى داد بر شما و او را بعلم و دانش و قوّت جسمانى بر شما افزونى بخشيد و خداوند سلطنت عطا مى‌كند بهر كس بخواهد،

و پيمبر آنها بآنها گفت نشانه شاهى او اينكه است كه تابوتى كه در آن سكينهٔ است و از آل موسى و از آل هارون باقى مانده ملائكه آن را از جانب پروردگار حمل نموده‌اند و اينكه تابوت هر آينه نشانه و علامتى است براى شما اگر شما ايمان داريد

صفحه : ۳۶۵

پس وقتى طالوت لشگر كشيد بسپاه خود گفت خدا شما را آزمايش مينمايد بنهر آبى كسى كه از آن آب آشاميد از من نيست و كسى كه از آن نياشاميد از من است مگر آنكه يك كفى از آن بگيرد پس تمام لشگر از آن آب آشاميدند مگر عده كمى از آنها اينكه بود كه وقتى طالوت و سپاه وى مواجه با دشمن شدند لشگر ترسيدند و گفتند ما طاقت جنگ كردن با جالوت و سپاه او را نداريم و آن عده كم (كه از آن آب نياشاميده بودند) و بملاقات رحمت خدا اميدوار بودند گفتند چه بسيار عده قليلى كه بخواست خدا غالب گشته بر جماعت بسيار و خداوند با صابرين است،

و وقتى سپاه طالوت مقابل شدند با سپاه جالوت (در مقام مناجات) گفتند پروردگارا ما را صبر ده و قدمهاى ما را ثابت گردان و ما را يارى كن و غالب گردان بر قوم كافرين.

پس بيارى خدا قشون جالوت را شكست دادند و داود جالوت را كشت و خداوند بداود سلطنت و حكمت عنايت نمود و دانا گردانيد او را از آنچه ميخواست و اگر نبود كه بعضى دفع كنند فساد بعضى ديگر را هر آينه زمين فاسد مى‌گشت و لكن خداوند

صاحب فضل و رحمت است بر تمام اهل عالم،

اینها که گفته شد آیات خدایی است (که ای رسول اکرم) بر تو قرائت نمودیم زیرا که تو از جمله رسولان مرسلی،

و بعضی از رسولان را برتری و فضیلت دادیم بر بعضی دیگر بعضی از پیمبران کسی است که خدا با او تکلم نمود و درجات بعضی از آنها را بلند نمود و بعیسی بن مریم معجزات ظاهر عطا نمودیم و او را مؤید نمودیم بروح القدس (جبرئیل) و اگر خدا میخواست بعد از آمدن پیمبران و ظهور معجزات ظاهر دیگر مردم نزاع و جدال نمیکردند لکن بعضی ایمان آوردند (و تصدیق پیمبران نمودند) و بعضی کافر شدند و اگر خدا میخواست نزاع و جدال بین مردم نبود لکن خدا بآنچه اراده‌اش (از روی حکمت و مصلحت‌اندیشی) تعلق گرفت عمل میکند،

ای کسانی که ایمان آورده‌اید از آنچه روزی شما کرده‌ایم در راه خدا انفاق نمائید پیش از اینکه بیاید شما را روزی که در آن روز نه بیع و خرید و فروشی و نه دوستی و نه شفیعی (که شما را یاری و کمک نماید) و کسانی که کافر شدند آنها ستمکارانند.

صفحه : ۳۶۶

توضیح آیات

أ لَم تَرَ إِلَی المَلَإِ مِن بَنِی إِسرائِیلَ مِن بَعدِ مُوسی إِذ قالُوا لِنَبِیٍّ لَهُمُ ابعَث لَنا مَلِکاً نُقاتِل فِی سَبِیلِ اللّهِ «ملاء» جماعت بسیاری را گویند که از بزرگان و اشراف باشند خطاب به پیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که آیا ندیدی یعنی تو از راه وحی میدانی و بچشم دل می- بینی که جماعت بسیاری از اشراف بنی اسرائیل از پیغمبر خود خواهش نمودند که برای ما پادشاهی تعیین نما که با ما در راه خدا جهاد نماید و در اینکه پیمبر آنها که بود بین مفسرین گفتاری است:

۱- یوشع بن نون از ذریه ابراهیم (ع) بوده. (قتاده) ۲- نامش شمعون بوده که نسبت وی بیعقوب میرسد. (سدی) ۳- بعضی دیگر گفته‌اند اشموئیل بوده که بزبان عبرانی اسماعیل باشد (تفسیر ابو الفتوح رازی) جماعتی از مفسرین گفته‌اند چون جناب موسی (ع) زندگانی را بدرود گفت و یوشع بن نون را خلیفه گردانید و او در بین مردم احکام تورات را اجرا مینمود تا هنگام موت کالب را خلیفه خود گردانید، پس از آن خداوند حزقیل را بپیمبری فرستاد و در زمان وی بنی اسرائیل طغیان نمودند و عهد خود را فراموش کردند و بت‌پرستی را آغاز نمودند خداوند الیاس را بپیمبری فرستاد و پس از الیاس الیسع بپیمبری آمد و تمامی آن پیمبران بهمان شریعت جناب موسی (ع) قیام کردند تا آنکه بر آنان دشمنی پدید گردید که وی را بلشنا می‌گفتند و او از طائفه جالوت بود و جالوتیان از ساحل بحر روم تا بمصر و فلسطین را تصرف نمودند و بر بنی اسرائیل استیلاء و تصرف یافتند بعضی از آنان را می‌کشتند بعضی را اسیر میگرفتند تا چهار صد و چهل نفر از شاهزادگان آنها را ببردگی و اسیری گرفتند و جزیه بر آنها نهادند و تورات را از آنان گرفتند و بنی اسرائیل را سخت تحت فشار آنها بودند و پیمبری بین آنها نبود و از

صفحه : ۳۶۷

خدا میخواستند که پیغمبری بین آنان مبعوث گرداند که دفع شرّ دشمن از آنها بکند و نزدیک بود که بکلی نسل نبوت از بین آنها مفقود گردد فقط زنی از آنها آبستن بود امیدوار بودند که آن طفل پیمبر باشد تا آنکه آن زن پسری زائید و نام وی را اشموئیل نهادند، وقتی از مادر متولد شد تکبیر گفت چون بزرگ شد در بیت المقدس او را بپیری سپردند که از علمای بنی اسرائیل بود و باو علم تورات میآموخت چون بالغ شد شبی آن پسر در پهلوی پیر خفته بود جبرائیل بصدای همان پیر وی را صدا زد کودک از خواب جست و گفت ای پیر تو مرا صدا زدی گفت بخواب خیز است، ثانیا باز او را صدا زد پیر باو گفت جواب مده و بخواب دفعه سوم

جبرئیل پیدا شد و باو گفت تو پیمبری برخیز و پیام خود را بمردم برسان وقتی او رسالت خود را بمردم ابلاغ نمود گفتند از خدا بخواه برای ما پادشاهی فرستد که در راه خدا جهاد کند، و در آن وقت جنگ کردن فقط راجع بسلاطین بود و تعیین قوانین و احکام با پیمبران.

و بعضی از مفسرین گفته‌اند خداوند اشموئیل را بپیمبری فرستاد و او چهل سال پیغمبری کرد و جامعه بنی اسرائیلیان را اصلاح نمود پس از آن جالوت و امالقه پدید گشتند آن وقت بنی اسرائیلیان گفتند پادشاهی برای ما تعیین نما که ما با او در راه خدا جنگ کنیم. (پایان) قالَ هَل عَسَیتُم إِن کُتِبَ عَلَیکُمُ القِتالُ أَلّا تُقاتِلُوا هل بمعنی استفهام و عسی از افعال مقاربه است، و بعضی از قراء عسیتم بکسر سین قرائت نموده‌اند و باقی بفتحه و اگر بکسر سین قرائت شود بمعنی عصیان و مخالفت میشود یعنی اشموئیل گفت شاید وقتی برای شما جنگ نوشته شود و لازم گردد شما مخالفت کنید و بجنگ حاضر نشوید گفتند:

قالُوا وَ ما لَنا أَلّا نُقاتِلَ فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ قَد أُخرِجنا مِن دِیارِنا وَ أَبنائِنا ما استفهامیه است یعنی چگونه ما حاضر نمیشویم بجهاد کردن در صورتی که ما را از دیار و خانه‌ها و فرزندان و اهل خود بیرون کردند.

صفحه : ۳۶۸

فَلَمّا کُتِبَ عَلَیهِمُ القِتالُ تَوَلَّوا إِلّا قَلِیلًا مِنهُم پس از آنکه خداوند سلطانی برای آنها گماشت و مأمور بجهاد شدند از قول خود برگشتند و از جنگ اعراض نمودند و حاضر نشدند بجنگ نمودن مگر اندکی از آنان وَ قالَ لَهُم نَبِیُّهُم إِنَّ اللّهَ قَد بَعَثَ لَکُم طالُوتَ مَلِکاً پس از آنکه از پیغمبر خود خواهش نمودند سلطانی برای آنها بگمارد که با دشمنان آنان بجنگد آن پیمبر گفت خداوند طالوت را برای شما سلطان قرار داده گفتند چگونه طالوت بر ما سلطان باشد در صورتی که ما سزاوارتریم بممالک داری و طالوت مردی است فقیر و بی‌بضاعت.

قالَ إِنَّ اللّهَ اصطَفاهُ عَلَیکُم وَ زادَهُ بَسطَةً فِی العِلمِ وَ الجِسمِ پیمبر در پاسخ گفت خدا طالوت را بر شما تفوّق و برتری داده بدو چیز یکی بعلم و دیگری بجسم.

بعضی از مفسرین چنین گفته بنی اسرائیلیان گفتند طالوت نه از خاندان نبوت مثل موسی و عیسی است و نه از خاندان سلطنتی است مثل داود و سلیمان و علاوه فقیر و درویش است و چنین کسی چگونه لایق سلطنت میباشد.

پیمبر در پاسخ گفت شرافت بمال و نسب نیست سلطنت شخصیّت و لیاقت میخواهد و آن بمال و مکنت نیست بلکه بعلم سیاست و مملکت‌داری و قوّت و شجاعت بدنی است و او را طالوت می‌گفتند بمناسبت اینکه قامت وی خیلی بلند بوده و از اولادان إبن یامین بشمار میرفت.

وَ اللّهُ یُؤتِی مُلکَهُ مَن یَشاءُ وَ اللّهُ واسِعٌ عَلِیمٌ تمام عوالم وجود ملک خدا است قبض و بسط بدست اوست تُعِزُّ مَن تَشاءُ وَ تُذِلُّ مَن تَشاءُ وقتی صدر و ذیل آیه را با هم جمع کنیم چنین استفاده میشود که با اینکه عالم ملک خدا است و از راه کرم و احسان بهر کس هر چه بخواهد عطا می‌کند و هر

صفحه : ۳۶۹

تصرفی که بخواهد در آن میکند و کسی را نرسد بر او اعتراض نماید که چرا چنین و چنان کردی با اینحال آنچه کند از روی حکمت و نظام و مصلحت کون می‌کند ساحت قدس مربی و ناظم عالم از عبث و بیهوده‌کاری منزه و مبرا است.

وَ قالَ لَهُم نَبِیُّهُم إِنَّ آیَةَ مُلکِهِ أَن یَأتِیَکُمُ التّابُوتُ فِیهِ سَکِینَةٌ در اینکه در آن تابوتی که نشانه سلطنت طالوت بود چه بوده بین مفسرین گفتاری است و اختلاف آنان ناشی از اختلاف اخبار است:

۱- مقصود از تابوت صندوق تورات است و چون بنی اسرائیل بعد از موسی (ع) طغیان نمودند و سرکشی کردند خداوند آن صندوق را از میان آنها بالا برد و پس از آنکه آنها از آن پیمبر نشانه‌ای برای سلطنت طالوت خواستند آن صندوق بتوسط ملائکه بزمین فرود آمد نزد طالوت. (إبن عباس) ۲- خداوند برای آدم صندوقی فرود آورد که در آن تماثیل تمام پیمبران از آدم تا خاتم صلی اللّه علیه و آله و سلّم نقش شده بود و از چوب شمشاد تعبیه شده بود و بمقدار سه ذرع در دو ذرع طول و عرض داشت و اینکه صندوق نزد آدم (ع) بود و بعد از آدم بین اولاد وی دست بدست میگشت تا بیعقوب (ع) رسید پس از آن بدست بنی اسرائیلیان بود تا بموسی رسید و موسی (ع) تورات و بعضی چیزهای دیگر در آن نهاد و بین بنی اسرائیل دائر بود و چون بنی اسرائیلیان مخالفت ورزیدند خداوند امالقه را بر آنها مسلط گردانید و تابوت را از آنان ربودند و در جاهای کثیف مثل مستراح و محل کثافات گذاردند و هر کس در آن مستراح میرفت مبتلا میگردید بمرض بواسیر اینکه بود که خداوند صندوق را از آنها گرفت و چهار ملك برای محافظت آن گماشت وقتی مردم نشانه پادشاهی طالوت را خواستند آن صندوق را بتوسط آن چهار ملك بطالوت رسانید، و گفتگوی دیگری نیز در اینجا شده که در بیان او چندان فایده‌ای بنظر نمی‌آید.

فِیهِ سَکِینَةٌ مِن رَبِّکُم آن صندوقی بود که در آن سکونت و اطمینان نفس از طرف پروردگار شما پدید میگردید بعضی از دانشمندان چنین اظهار داشته‌اند که لفظ سکینه در سه معنی استعمال شده.

صفحه : ۳۷۰

۱- همان صندوقی است که نشانه پادشاهی طالوت قرار داده و آن معجزه پیمبری از پیمبران بوده که وقتی در میدان جنگ میگذاشتند صدایی از آن بیرون میآمده که قلب دشمن را میلرزانیده.

۲- آن لطائف حکمتی است که خداوند القاء مینماید بزبان فیلسوفی که در مقام بیان حکمت و فلسفه است، ۳- آن الهامات و اسراری است که خداوند بطریق وحی بقلب انبیاء القاء میگرداند یا آن چیزی است که بقلوب مؤمنین ظهور و بروز میگرداند و آن قوّت و روح و نوری است از طرف حق تعالی که خائف را مطمئن میگرداند و محزون را تسلی میدهد چنانچه در کتاب کریمش فرموده فَأَنزَلَ اللّهُ سَکِینَتَهُ عَلی رَسُولِهِ وَ عَلَی المُؤمِنِینَ و بعضی گفته‌اند تابوت تابوت قلب است و سکینهٔ آنچه در اوست از علم و اخلاص و ذکر خدا که قلبها بآن مطمئن میگردند و آمدن او اشاره بقلبی است که جای علم و وقار است. (مجمع البیان) آری چنانچه از اخبار و گفتار مفسرین بر میآید آن تابوتی که نشانه سلطنت طالوت قرار داده اگر چه ظاهرا صندوقی بوده محسوس و منطوی بر اسرار و رموز محیر العقول لکن قرآن ظاهری دارد و باطنی و باطن آن را نیز باطنی است که معصوم تا هفت بطن میشمارد.

و چنانچه بعضی از دانشمندان گفته‌اند برای آیات قرآنی چهار مرتبه است که هر یک از اینکه چهار مرتبه را عرض عریضی است: عبارات، اشارات، لطائف، حقائق که فهم هر مرتبه‌ای از آن راجع بمرتبه‌ای از ایمان است و همین طوری که مردم در معرفت و ایمان تفاوت دارند در فهم آیات و اسرار قرآنی نیز همه بیک درجه نیستند.

پس شاید مقصود از قوله تعالی سَکِینَةٌ مِن رَبِّکُم اطمینان نفس و سکونت و استقامت در دین و ثبات در توحید و ایمان یقینی باشد بدون تزلزل و اضطراب زیرا که از خصوصیات ایمانی که بدرجه اطمینان برسد اینکه است که قلب و دل انسانی را مثل کوه پابرجا میگرداند که بادهای مخالف اوهام وی را تکان نمی‌دهد و نیز در مشکلات زندگانی چون اتکاء و بستگی خود را بحقیقت میداند بحلقه محکمی چنگ زده که گسستگی ندارد و نظیر اینکه آیه در قرآن مجید بسیار است مثل آنجا که

صفحه : ۳۷۱

فرموده هُوَ الَّذِی أَنزَلَ السَّکِینَةَ فِی قُلُوبِ المُؤمِنِینَ و کسی که فاقد چنین سکونت و اطمینان قلبی باشد همیشه در ظلمات افکار و

تهاجم موهومات و خیالات فاسده شیطانی گرفتار و مغلوب هواهای نفسانی و هموم و غموم بر وی مسلط گشته هر گوشه خاطرش مبتلاـ بغمی خانه دلش از ظلمات و هم و طبع تیره و تار گردیده و چون عالم طبیعت همیشه در کون و فساد و تغیر و تبدل است اینکه است کسی که چنگ نزند بحلقه محکم توحید و از مبدء عالم استمداد نجوید آن سکونت قلبی که عبارت از اطمینان نفس بمقام توحید است وی را میسر نگردد و در نتیجه خانه دلش را جای و مأوای شیاطین گردانیده و مثل عالم طبیعت که داخل در وی است همیشه در اضطراب و نزول است و سکونت برای وی میسر نیست چگونه ممکن است کسی که خود را مقید بچنین عالمی نموده سکونت برای وی میسر گردد همین طوری که عالم طبیعت در تغیر و تبدل دائمی است قلب انسان هواپرست نیز بدنبال وی در حرکت است لکن قلب موحد مثل کوه پابرجا ثابت و استوار و از تزلزل روزگار متزلزل نمی‌گردد زیرا که اتکاء و بستگی وی بجایی است و خود را قائم بکسی گردانیده که ساحت قدس او برتر از عالم طبیعت و منزه و مبرا از آفات امکانی و عدم در حقیقت او تعالی راه ندارد و البته چنین کسی در محل امن و امان قرار گرفته إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقامٍ أَمِينٍ وَ بَقِيَّةٌ مِمّا تَرَكَ آلُ مُوسى وَ آلُ هارُونَ تَحمِلُهُ المَلائِكَةُ نزدیکترین و خصوصی‌ترین بشخص را آل او گویند و بعضی گویند آل شخص خود آنست زیرا که نزدیکترین بشخص و خصوصی‌ترین او خودش نسبت بخودش می‌باشد و پس از آن اولاد و ذریه وی نزدیکترین و خصوصی‌ترینند نسبت بوی.

و شاید نظر بهمین دو جهت دارد اینکه آل رسول خاتم صلی اللّه علیه و آله و سلّم) را منحصر گردانیده‌اند بعلی و فاطمه و حسن و حسین و ذریه طاهرین او صلوات اللّه علیهم اجمعین زیرا که باتفاق شیعه و سنی علی علیه السلام خصوصی‌ترین مردم بود برسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم و از حیث حسب و نسب و مقام و فاطمه سلام اللّه علیها نزدیکترین مردم بود به پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم زیرا که

صفحه : ۳۷۲

حضرتش یگانه فرزندی بود که از او باقی مانده بود و نیز ذریه او نزدیکترین مردمند برسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم بلکه توان گفت چون در اینکه زنها غیر از حجت وقت کسی از ذریه فاطمه معلوم نیست جز سادات آنها نیز از آل پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم محسوب میشوند و بنا بر اینکه توسعه صلواتی که برسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم و آل او فرستاده میشود شامل سادات هم میشود.

(و هذا فوز عظیم) و شاید مقصود از «بقیه» در آیه که موسی (ع) و هارون باقی گذاشته بودند تورات و بعض الواحی بوده که نزد خواص آنها بودیعه باقی مانده و در آن صندوق نهاده بودند و چون آن صندوق نظر بمحتویاتش محترم بوده لهذا ملائکه حافظ و مستخدم آن گماشته بودند.

فَلَمّا فَصَلَ طالُوتُ بِالجُنُودِ قالَ إِنَّ اللّهَ مُبتَلِيكُم بِنَهَرٍ پس از آنکه بنی اسرائیلیان سلطنت طالوت را قبول نمودند و تسلیم وی گردیدند جماعت بسیاری از آنان با او حرکت کردند برای جهاد با جالوت طالوت بآنان اظهار نمود که خداوند شما را میآزماید به اینکه در بین راه بنهر آبی برخورد می‌نمائید.

فَمَن شَرِبَ مِنهُ فَلَيسَ مِنِّي وَ مَن لَم يَطعَمهُ فَإِنَّهُ مِنِّي از من نیست هر کس از آن آب آشامید یعنی از اهل قشون من نیست و از مجاهدین فی سبیل اللّه محسوب نمی‌گردد و کسی که از آن آب نیاشامید آن از من است یعنی از مجاهدین فی سبیل اللّه بشمار میرود.

إِلّا مَنِ اغتَرَفَ غُرفَةً بِيَدِهِ اینکه جمله استثناء گردیده از جمله وَ مَن لَم يَطعَمهُ یعنی کسی که از آن نهر نیاشامید مگر بقدر مشتی بکف دست خود چنین کسی از من نیست.

صفحه : ۳۷۳

فَشَرِبُوا مِنهُ إِلّا قَلِيلًا پس تمام آن قشون انبوه از آن آب خوردنـد مگر انـدکی از آنان که با شـدت عطش از آشامیدن آب خودداری نمودند.

و در احادیث و اخبار از طریق شیعه و سنی رسیده که آن عده‌ای که از آن آب نخوردند سیصد و سیزده مرد بودند و در حدیث از رسول اکرم صـلی اللّه علیه و آله و سلّم است که روز بدر فرمود امروز عدد اصحاب ما عدد اصحاب طالوت است و عدد اصحاب رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم در آن روز سیصد و سیزده نفر بودند و از آن جماعت بسیار که گویند هفتاد هزار یا هشتاد نفر مرد جنگی بودند همه آب خوردند مگر اندکی و آنها کسانی بودند که یا اصلا از آن آب نخوردند یا بمشتی قناعت نمودند.

آری همیشه امتحان بین افراد بشر جریان داشته و دارد (تا سیه روی شود هر که در او غش باشد) و منافق و دروغگو رسوا گردد ببین چگونه در ابتدای امر تدلیس شیطان ظاهر گردید در آنجا که مأمور گردید بآدم سجده کند تا اینکه حقیقت شیطانیت وی آشکار گردد و ساحت قدس ملائکه بتلبیس ابلیسیت آن لعین آلوده نگردد و معلوم شود که او شیطانی است بصورت خود را شبیه بملائکه گردانیده.

پس از آن در افراد بشر خود آدم و حوا امتحان گردیدند بنهی از خوردن شجره پس از آن دو پسران آدم هابیل و قابیل در بوته امتحان در آمدند بلکه پیمبران نیز بنوبه خود هر یک در مورد امتحان واقع می‌گردیدند و نیز در زمان هر پیمبری از پیمبران بمحض اظهار ایمان از کسی پذیرفته نمی‌گردید مگر وقتی که از بوته امتحان خالص بیرون میآمدند و اشاره بهمین دارد آنجا که فرموده أ حَسِبَ النّاسُ أَن يُترَكُوا أَن يَقُولُوا آمَنّا وَ هُم لا يُفتَنُونَ وَ لَقَد فَتَنَّا الَّذِينَ مِن قَبلِهِم فَلَيَعلَمَنَّ اللّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَ لَيَعلَمَنَّ الكاذِبِينَ«۱» سوره عنکبوت آیه اول.

---

(۱) آیا مردم چنین گمان میکنند که بمحض اینکه بگویند ایمان آوردیم از آنان پذیرفته میشود و آنها را در مورد آزمایش نمی‌آورند و بحقیقت آزمودیم کسانی که پیش از آنها بودند تا اینکه معلوم شود و تمیز داده شود که راستگو کیست و دروغگو کدامست.

صفحه : ۳۷۴

پس آن کس که در جاده شریعت و حقیقت قدم میگذارد بایستی چشم و گوش خود را باز کند و مواظب و مراقب حال خود باشد که در موقع امتحان مردود نگردد و جوهر وجود وی از بوته امتحان خالص بیرون آید و گر نه رسوا میگردد و دروغ او فاش میشود.

فَلَمّا جاوَزَهُ هُوَ وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ پس از آنکه طالوت با آن عده قشون از آن نهر آب گذشتند.

قالُوا لا طاقَةَ لَنَا اليَومَ بِجالُوتَ وَ جُنُودِهِ ظاهرا آنهایی که چنین گفتند آن عده لشگریانی بودند که از آن آب نهر آشامیده بودند که اثر نفس‌پرستی در آنان بروز نموده گفتند ما طاقت مقاومت با جالوت و قشون وی نداریم اینکه بگفتند و از طالوت برگشتند.

قالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُم مُلاقُوا اللّهِ کسانی که گمان میکردند خدا را ملاقات می‌کنند، مفسرین گویند ظن در بسیاری از آیات قرآن بمعنی علم آمده و ملاقات خدا یعنی نزدیک شدن بثواب و رحمت خدا پس بنا بر اینکه معنی آیه چنین میشود آن جماعتی که یقین داشتند برحمت خدا و اینکه بپاداش عمل خود خواهند رسید گفتند.

كَم مِن فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَت فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذنِ اللّهِ چه بسیار عده کمی که بخواست خداوند غالب شدند بر جماعت بسیار.

وَ اللّهُ مَعَ الصّابِرِينَ و خداوند با اشخاص صابر و بردبار است اگر چه بدلالت آیه مبارکه:

وَ هُوَ مَعَكَم أَينَ ما كُنتُم ذات احديت بآن معنايى كه منافى با مقام قدس نباشد با هر فردى از مؤمنين همراهست بلكه با هر موجودى معيت قوميّت دارد و بهر كسى نزديكتر از رگ گردن وى است يا او نَحنُ أَقرَبُ إِلَيهِ مِن حَبلِ الوَرِيدِ لكن

صفحه : ۳۷۵

خصوصيت زائدى كه بصابرين نسبت ميدهد شايد از باب زياده نسبتى است كه اشخاص بردبار و فداكار خصوصا كسانى كه جان گرانبهاى خود را در راه رضاى حق تعالى فدا ميدهند پديد گشته زيرا كه مجاهدين و فدويان راه خدا در اثر بردبارى و مقاومت و عزم ثابت و قوت اراده و روح جديدى در آنان بروز و ظهور مينمايد و هميشه زنده و جاويدند بحيات روحانى و على الدوام افاضه ميگردد بآنها نور رحمتى كه رهبر و پيشرو آنها ميگردد تا اينكه بجوار حق تعالى نزديك گردند پس همانطورى كه آنها با خدا ميباشند باعتبار مقاومت و ايستادگى و پايدارى در مقام بندگى خداوند نيز نسبت بآنها مزيد عنايت دارد و هميشه مشمول رحمت و نظر لطف او هستند و چنين نور و روح جديدى بدون صبر و متانت و استقامت در طريق حق و بندگى و تحصيل تقوى كسى را ميسر نخواهد شد.

وَ لَمّا بَرَزُوا لِجالُوتَ وَ جُنُودِهِ قالُوا رَبَّنا أَفرِغ عَلَينا صَبراً وَ ثَبِّت أَقدامَنا وَ انصُرنا عَلَى القَومِ الكافِرِينَ وقتى قشون طالوت كه شايد همان سيصد و سيزده نفر بودند برخورد نمودند به قشون جالوت و ديدند كه عدد آنها بسيار است و گويند آنان هفتاد و شش هزار نفر بودند و جالوت مردى بود كهن و شجاع در برابر آنان خود را ضعيف و ناتوان پنداشتند اينكه بود كه بخدا پناه بردند و از او يارى و كمك طلبيدند، و چون ميدانستند ظفر و پيروزى دنبال صبر پديد ميگردد و بدون صبر و ثبات و استقامت فتح و غلبه نصيب كسى نميگردد (در اثر صبر نوبت ظفر آيد) اينكه بود كه فقط از خداوند طلب صبر و استقامت و ثبات گردند و گفتند خدايا بريزان بر ما صبر و ما را در طريق بندگى ثابت قدم گردان و مظفريت و فيروزى بما كرامت فرما.

فَهَزَمُوهُم بِإِذنِ اللّهِ وَ قَتَلَ داوُدُ جالُوتَ مفسرين گويند از جمله كسانى كه با طالوت از نهر گذشتند شخصى بود ايشا نام و او پدر داود و ايشا سيزده پسر داشت و داود كوچكتر از همه آنها بشمار ميرفت

صفحه : ۳۷۶

هم بسن و هم بجثه و داود گوسفندچرانى ميكرد و نظر بهمان كوچكى و خردى او پدرش وى را در ميدان جنگ نياورده بود طالوت بامر خدا داود را طلبيد و داود با فلاخنى سنگى زد و جالوت را كشت و قشون او از ترس فرار نمودند.

وَ آتاهُ اللّهُ المُلكَ وَ الحِكمَةَ وَ عَلَّمَهُ مِمّا يَشاءُ و خداوند بداود هم سلطنت عطا نمود و هم حكمت و نبوت و دانا گردانيد او را بآنچه مشيت و اراده او بآن قرار گرفته.

وَ لَو لا دَفعُ اللّهِ النّاسَ بَعضَهُم بِبَعضٍ لَفَسَدَتِ الأَرضُ و اگر نبود كه دفع و رفع كنند بعضى فساد بعضى را هر آينه زمين فاسد ميگشت و نظير اينكه آيه در جاى ديگر راجع بجهاد با اعداء و بيان حكمت آن فرموده:

وَ لَو لا دَفعُ اللّهِ النّاسَ بَعضَهُم بِبَعضٍ لَهُدِّمَت صَوامِعُ وَ بِيَعٌ وَ صَلَواتٌ وَ مَساجِدُ يُذكَرُ فِيهَا اسمُ اللّهِ كَثِيراً سوره حج آيه ۴۱.

و بعضى از مفسرين اينكه آيه و امثال آن را حمل نموده‌اند بر قاعده (تنازع بقاء و انتخاب طبيعى) كه تنازع بقاء اينكه است كه روى قاعده طبيعى هر موجودى مجبورا ميكوشد در حفظ بقاء خود و در اينكه زمينه آنچه منافى با بقاء وى است با وى تنازع و معارضت مينمايد و در اينكه منازعه قوى غالب و ضعيف تحت تأثير وى واقع ميگردد و نيز بقاعده انتخاب طبيعى طبيعت از بين افراد يك نوع يا بين انواع هر نوعى يا فردى كه كاملتر و مجهزتر باشد باقى ميگذارد و باقى انواع يا افراد را منقرض ميگرداند و اگر نبود اينكه تنازع بقاء و انتخاب طبيعى عالم رو بفنا ميرفت.

اینکه خلاصه قاعده طبیعی است که علمای طبیعی از روی تجربه بدست آورده‌اند و اینکه قاعده و لو باندازه‌ای درست بنظر میآید لکن بطور کلی نمیتوان اینکه قاعده را تصدیق نمود زیرا اگر چنین باشد بایستی از روی (تنازع بقاء) هر موجودی برای حفظ وجود و بقاء خود موجودات ضعیف را اعدام نماید و بغلبه اقویاء نسل ضعفاء منقرض گردد با اینکه اینکه طور نیست بلکه بتجربه و علوم طبیعی معلوم و محقق

صفحه : ۳۷۷

گردیده که چه بسیار انواع و افراد موجودات قوی فانی و منقرض گردیده و افراد و انواع ضعیفی که باقی مانده بلکه گوئیم البته عالم طبیعت روی یک قاعده مضبوطی قرار گرفته و علیت و معلولیت بین اجزاء عالم جریان دارد لکن تمام اجزاء آن تحت یک علیت حقیقی و یک عامل واقعی مسخر میباشند که از روی حکمت و نظام عالم هر نوع ضعیفی را تحت تأثیر نوع قوی‌تر از خود قرار داده که در مورد غلبه نوع ضعیف نوع قوی از فساد و زیادتی آن جلوگیری نماید و آن زیادتی و غلبه آن را که بفساد میانجامد باصلاح آرد اینکه است که می‌بینیم میکربهای خوردی که بچشم نمیآیند خوراک میکروبهای قوی‌تر از آن قرار داده و نیز آنها را خوراک حشرات زمین گردانیده بهمین ترتیب هر ما فوقی را مسلط نموده بر آنچه تحت او واقع گردیده مثلا ماهی را مسلط نموده بر کرمهای آبی که بآنها تغذیه نمایند و بعضی از همان ماهیان خوراک کبوتران میشوند بهمین ترتیب عالم طبیعی سیران مینماید و اگر نبود (تنازع بقاء) بعضی انواع زیادتی مینمود و عالم را فاسد می‌گردانید.

چون در کلیه عالم طبیعی چنین است عالم تمدن انسانی نیز همین طور است که تحت عامل واقعی و مربی حقیقی بایستی فساد آن را تبدیل بصلاح نماید و افراد مفسد آن که بمنزله عضو زائد در بدن اجتماع است زایل گردانند تا اینکه بدن تمدن سالم ماند اینکه است که هر جامعه‌ای که روی قاعده مضبوطی استوار گردیده و هر یک از افراد آن بوظائف اجتماعی خود عمل می‌کنند بقاعده (انتخاب طبیعی) برای بقاء شایسته‌ترند و بعکس هر جامعه‌ای که افراد آن در طرف افراط و تفریط رفته‌اند بزودی مضمحل و منقرض میگردند و شاید آیه اشاره بهمین مطلب دارد که (اگر نبود دفاع بعضی از بعضی دیگر زمین فاسد میگشت) یعنی فساد بعضی از افراد سرایت مینمود بباقی و تمامی اهل زمین فاسد می‌گشتند و اینکه از فساد افراد بشر بفساد زمین تعبیر نموده نکته‌ای بنظر میرسد که مقصود از فساد زمین عدم انتفاع از آن باشد که وقتی تمدن و جامعه بشری فاسد گشت گویا زمین فاسد گشته زیرا که دیگر انتفاعی که

صفحه : ۳۷۸

بایست از زمین برده شود که زمین را مهد و محل آرامگاه بشر قرار داده چنانچه فرموده الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الأَرضَ مَهداً وَ جَعَلَ لَکُم فِیها سُبُلًا لَعَلَّکُم تَهتَدُونَ سوره زخرف آیه ۹ چنین آرامشی از اهل زمین سلب و تمام اهل آن متزلزل میگردند.

تِلکَ آیاتُ اللّهِ مفسرین گویند تلک اشاره دارد بهمان اخباری که در آیات پیش بیان فرموده که بامر تکوینی حق تعالی یک دفعه صد هزار نفر مردند و پس از آن بخواست خداوند زنده شدند و نیز آیه بعد که حکایت طالوت و جالوت بمیان آورده و اینکه با شجاعت و کثرت قشون جالوت مغلوب گردید و داود که بظاهر بنا بر اینکه مفسرین گویند آن وقت طفلی بوده وی را بپاره سنگی کشت اینها آیات قدرت خدایی است.

نَتلُوها عَلَیکَ بِالحَقِّ وَ إِنَّکَ لَمِنَ المُرسَلِینَ که اینکه آیات و امور خارق العاده‌ای بود که بطور حقیقت و درستی و از طریق وحی بر تو تلاوت نمودیم تا اینکه ثابت شود که تو محققا از جمله پیمبرانی که اخبار پیشینیان بتوسط جبرئیل یا بغیر واسطه بر تو از طرف مبدء عالم القاء می‌گردد و تو بمردم خبر می‌دهی.

چنانچه حکماء گفته‌اند شخص پیمبر بایستی عقل نظری و عقل عملی او در منتهی درجه حدت و شدت باشد که بعقل نظری عارف گردد و احاطه نماید بعالم ملک و ملکوت و از گذشته و آینده مطلع گردد و خبر دهد چنانچه در باره ابراهیم خلیل (ع) فرموده نُرِی إِبراهِیمَ مَلَکُوتَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ و بعقل عملی متصرف گردد در مواد ممکنات و بخواست خداوند هر طور تصرفی که منافی حکمت نباشد بتواند انجام دهد یعنی بایستی نبی دارای قوت و شوکتی باشد که ماده موجودات تحت تصرف وی آیند و بهر شکلی و طرزی که بخواهد بتواند ماده را تغییر دهد یعنی عالم ملک تحت استیلاء و تصرف او در آیند و مظهر و نماینده صفات الهی گردد.

صفحه : ۳۷۹

تِلکَ الرُّسُلُ فَضَّلنا بَعضَهُم عَلی بَعضٍ تلک اشاره است بجماعت پیمبرانی که در قرآن و غیر قرآن ذکری از آنها شده که اینکه پیمبران و سفرای الهی و لو آنکه تماما در اصل فضیلت مشترکند که همه ایشان دارای فضیلت نبوت و ولایت کلیه الهیه میباشند لکن بعضی بر بعضی برتری دارند همه آن بزرگواران در یک رتبه و مقام نمیباشند.

مِنهُم مَن کَلَّمَ اللّهُ بعضی از پیمبران که ظاهرا مقصود موسی کلیم اللّه باشد حضرتش را اختصاص داده بمنصب کلیم اللهی اگر چه اینکه فضیلت منحصر بآن جناب نبود چنانچه در حدیث است که خدای متعال در شب معراج با پیغمبر خاتم صلی اللّه علیه و آله و سلّم نیز تکلم نمود لکن منصب کلیم- اللهی مخصوص بآن حضرت میباشد و اینکه آیا سخن گفتن خدا با موسی بچه نحو و کیفیتی بود در کتب حکمت و کلام حکما و متکلمین متعرض شده‌اند اینجا جای بحث آن نیست لکن همین قدر بایست دانست که سخن گفتن حق تعالی مثل سخن گفتن ماها با یکدیگر نیست که برای ارائه ما فی الضمیر خود محتاج بآلات مثل لب و دهان و زبان و صوت و صدا باشیم بلکه شاید چنین باشد که ایجاد صوت و صدا می‌نمود در کوه یا درخت و امثال آن با اینکه در آن موقع تمام اجزاء عالم حتی اجزاء بدن خود موسی (ع) بامر تکوینی گویا می‌گشتند بندای إِنِّی أَنَا اللّهُ

و حضرت امیر المؤمنین علیه السلام در نهج البلاغه در خطبه‌ای فرموده «آن کسی که با موسی تکلم نمود و باو آیات بزرگ خود را نشان داد بدون آلات و نطق با او سخن گفت».

آری تمامی موجودات باعتباری کلمات حقند که نمایش میدهند اوصاف ربوبی و وجود سرمدی را لکن البته اختصاص موسی (ع) بمنصب کلیم اللهی خصوصیت زائدی دارد که بآن لحاظ حضرتش مخصوص گردیده باین موهبت عظمی.

وَ رَفَعَ بَعضَهُم دَرَجاتٍ و درجه و منزلت بعضی از پیمبران را بلند گردانیده مثل اینکه حضرت ابراهیم

صفحه : ۳۸۰

علیه السلام را بخلعت خلت سر افراز گردانید و او را خلیل خود نامید وَ اتَّخَذَ اللّهُ إِبراهِیمَ خَلِیلًا و بداود (ع) سلطنت و نبوت بخشید و جن و انس و باد و طیور را برای سلیمان (ع) مسخر گردانید.

و مثل سید و نبی ما محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم که حضرتش را از تمام انبیاء و سفرای خود برتری داده بجهاتی مثل منصب حبیب اللهی و رسالت و پیمبری او بر تمام جن و انس وَ ما أَرسَلناکَ إِلّا کَافَّةً لِلنّاسِ و دوام شریعتش تا قیامت و نسخ تمام شرایع و ادیان بدین شریفش و نامیدنش (برحمهٔ للعالمین و خاتم النبیین) و بلندی مقامش به قابَ قَوسَینِ أَو أَدنی و معجزه باقیه‌اش قرآن مجید که تا قیامت ابراز فعالیّت می‌کند بطوری که هیچ کرامت و معجزه‌ای در برابر قرآن و اینکه کلام الهی که هم معجزه و هم کتاب قانونی است نتواند عرض اندام نماید و کرامات پیمبران سلف منحصر بزمان خودشان بوده امروز تابعین آنها چیزی در دست ندارند که بتوانند برخ ما بکشند و اثبات دین خود را نمایند و فضایل و خصوصیات حضرتش بقدری است که زبان عاجز از گفتار و

قلم قاصر از بیان است اگر نبود همان خاتمیت و دوام شریعتش تا قیامت کافی بود برای اثبات برتری او بر تمام پیمبران و علو مقام و منزلتش نزد کردگار عالمیان.

و چنانچه گفته‌اند «العطیات علی قدر القابلیات» البته اختصاص هر پیمبری از پیمبران بمنصبی و خصوصیتی بمناسب مقام و منزلت آنان است و برتری بعضی بر بعضی راجع بکمالات روحانی آنها و مقامشان در مرتبه توحید و معرفت و محبت نسبت بذات احدیت است که از آن تعبیر بولایت کلیه الهیه می‌کنند.

و از بعضی عرفاء است که آخر درجه ایمان اول درجه ولایت و آخر درجه ولایت اول درجه نبوت و آخر درجه نبوت اول درجه رسالت و آخر درجه رسالت اول درجه اولو العزمی و آخر درجه اولو العزمی مرتبه خاتمیت است و بین هر مرتبه تا مرتبه دیگر مراتب بسیار است.

و چون بعد بین ممکن و واجب غیر متناهی است هر قدر مرتبه بشر بالا رود چون ممکن الوجود است باز امکان صعود ببالاتری دارد و درجه پیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم اگر چه

صفحه : ۳۸۱

بالاترین درجات بشمار میرود لکن چون ممکن بمرتبه واجب نخواهد رسید اینکه است که هر قدر مقامش بالا رود باز قابل صعود بمرتبه بالاتری است و شاید همین باشد سرّ اینکه ما مأموریم در نماز و غیر نماز بروح مبارکش سلام و درود بفرستیم و از خدا بخواهیم که درجه او را بلند گرداند اگر چه توجیه شده که فایده صلوات عاید خودمان میشود زیرا که بآن اندازه‌ای که برای ممکن ممکن باشد صعود نماید نسبت بحضرتش محقق گردیده زیرا که درجه و مقام آن بزرگوار بمقام (قاب قوسین) رسیده لکن چون رحمت الهی غیر متناهی و نیز علو مقام بشر محدود نیست بحدی که تجاوز از آن ممکن نباشد اینکه است که هر قدر مقام انسان بالا رود باز موفقیت برای بالاتری دارد که مشمول رحمت غیر متناهی الهی گردد پس کلام را بظاهرش گذاریم اولی بنظر میآید.

وَ آتَینا عِیسَی ابنَ مَریَمَ البَیِّناتِ وَ أَیَّدناهُ بِرُوحِ القُدُسِ و عیسی بن مریم را صاحب معجزات ظاهر گردانیدیم مثل زنده کردن مرده و شفا دادن کور مادرزاد و نزول مائده سماوی و غیر اینها و او را برگزیدیم و مؤید گرداندیم بروح القدس آن روح قدسی که پاك و پاکیزه بوده از قذارات بشری و بتوسط جبرئیل نفخه دمیده شد در مریم و نظر بعلو مقام اوست که روح مبارکش را نسبت بخودش میدهد و عیسی بن مریم (ع) در جای دیگر بروح اللّه معرفی مینماید و چون خداوند اجلّ از آنست که دارای روح باشد چه جای اینکه روح بشر گردد البته اینکه نسبت باعتبار شدت قرب و منزلت وی است نزد خالق متعال.

ممکن است در اینجا سؤالی پیش آید که تخصیص دادن حضرت عیسی (ع) را ببینات با اینکه اظهار معجزات و کرامات از تمام پیمبران ظاهر گردیده اگر نگوئیم معجزات حضرت موسی (ع) زیادتر بوده حتما کمتر از کرامات آن حضرت نبوده پس اینکه تخصیص برای چیست مفسرین در پاسخ گویند چون یهودیها نسبت زنا میدادند بمریم صدیقه (س) لذا برای رفع تهمت آن معصومه از بین پیمبران عیسی (ع) را مخصوص گردانید به اینکه هم صاحب معجزات ظاهر و هم دارای روح قدسی الهی است از طرف حق تعالی بوی افاضه گردیده بود.

صفحه : ۳۸۲

و شاید مقصود اختصاص او بهمان روح قدسی باشد که در فقره اخیر آیه فرموده وَ أَیَّدناهُ بِرُوحِ القُدُسِ که حضرتش از بین انبیاء اختصاص پیدا نموده بآن روح قدسی که در پیدایش او در مریم دمیده شده و معجزات و کراماتی که از حضرتش ظهور و بروز مینمود از قبل همان روح قدسی بود نه فقط مقصود اظهار کرامات باشد.

وَ لَو شاءَ اللّهَ مَا اقتَتَل َالَّذِين َ مِن بَعدِهِم مِن بَعدِ ما جاءَتهُم ُالبَيِّنات ُاگر اراده و مشيت الهی اقتضاء داشت كه پس از اينهمه معجزات و كراماتی كه از انبياء مشاهده نمودند نزاع و جدال از بين آنها برداشته شود و نفاق آنها تبديل باتحاد و يگانگی گردد و باجبار آنها را متحد گرداند البته حكم الهی و اراده ايزدی نافذ بود لكن چون منافی با اختيار ميگرديد لهذا آنها را بحال خود گذاشت.

وَ لكِن ِاختَلَفُوا فَمِنهُم مَن آمَن َوَ مِنهُم مَن كَفَرَ و چون حكمت ازلی اقتضاء ننموده كه بطور اجبار اتحاد و يگانگی بين آنها استوار گردد و بروح ايمانی با هم يكی گردند و اتحاد و وحدت بين آنها حكومت نمايد و همگی بحق و حقيقت بگروند كه از اجتماع آنها يك روح وحدانی تشكيل شود و نزاع و جدال از بين مردم برداشته شود اينكه بود كه بعد از پيمبران اختلاف بين پيروانشان و غير آنان پديد گرديد بعضی مؤمن و بعضی كافر گرديدند.

وَ لَو شاءَ اللّهَ مَا اقتَتَلُوا وَ لكِن َّاللّه َيَفعَل ُما يُرِيدُ و با اينكه بعضی مؤمن و بعضی كافر بودند اگر خدا ميخواست صلح عمومی بين افراد بشر دائر مينمود كه دست از جنگ و خونريزی يكديگر بر ميداشتند و لكن اراده حق تعالی نافذ و آنچه حكمت اقتضاء ميكند انجام ميگيرد.

از اينكه آيه بضميمه آيات پيش كه وَ لَو لا دَفع ُاللّهِ النّاس َبَعضَهُم بِبَعضٍ لَفَسَدَت ِالأَرض ُو غير آن چنين بر می‌آيد كه اينكه نزاع و جدالی كه بيشتر اوقات بين مردم دائر است و تاريخ كمتر وقتی را نشان ميدهد كه در يك گوشه زمين جنگ و خونريزی نباشد از روی حكمت و نظام عالم است كه اگر «تنازع بقاء» نبود و بعضی بعض

صفحه : ۳۸۳

ديگر را اعدام نمينمودند خون فاسد در بدن جامعه بشری طغيان مينمود و بدن جامعه را فاسد ميگردانيد و عالم رو بفنا و اضمحلال ميرفت.

يا أَيُّهَا الَّذِين َ آمَنُوا أَنفِقُوا مِمّا رَزَقناكُم خطاب بجماعت مؤمنين است كه ای كسانی كه بحق و بدين حق گرويده‌ايد از آنچه خداوند روزی شما نموده انفاق كنيد.

مما از اسماء اشاره و عموم دارد اگر چه باعتبار فهم عرفی انفاق منصرف ببذل مالی است لكن باعتبار عمومی كه از «الذی» استفاده ميشود و معنی حقيقی موصولات چنين است امر به «انفقوا» شامل ميگردد آنچه را كه خداوند بانسان بخشش نموده اعم از علم مال مقام قوت شوكت و آنچه مردم محتاج بآنند كه امر ميفرمايد بمؤمنين كه آنچه بشما عطا نمودم شما بمحتاجين آن بذل و بخشش نمائيد.

مِن قَبل ِأَن يَأتِي َيَوم ٌلا بَيع ٌفِيهِ وَ لا خُلَّةٌ وَ لا شَفاعَةٌ توصيه باين است كه آنچه توانيد پيش فرستيد برای روزی كه در آن روز نه كسب و تجارتی ميسر است كه بتوانيد انتفاع ببريد و نه دوست و رفيقی داريد كه از وی كمك طلبيد و نه شفيعی و نه يار و ياور و دوستی هست كه دست بدامان وی بزنيد بلكه تمام درها در آن روز بسته ميگردد و راه نجاتی نداريد پس امروز كه وقت كسب و تجارت داريد برای روز بيچارگی و درماندگی خود فكری كنيد و آنچه خداوند بشما عطا فرموده انفاق نمائيد.

از اينجا توان پی برد كه بهترين توشه برای سفر قيامت انفاق و كمك بخلق است خواه بعلم و مال و مقام باشد خواه بزور بازو و دست و پا و زبان كه گويا خدای رحمان چنين نعمتهايی بانسان كرامت فرموده كه هم در اثر آن امور دنيوی وی تأمين گردد و هم مايه تجارت اخروی شود و ربح آن در سرای ديگر عايد وی گردد.

صفحه : ۳۸۴

[سوره البقرة (۲): آيات ۲۵۵ تا ۲۵۷]

اشاره

اللّه لا إِله إِلاّ هُوَ الحَیُّ القَیُّومُ لا تَأخُذُهُ سِنَهٌ وَ لا نَومٌ لَه ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ مَن ذَا الَّذِی یَشفَعُ عِندَهُ إِلاّ بِإِذنِهِ یَعلَمُ ما بَینَ أَیدِیهِم وَ ما خَلفَهُم وَ لا یُحِیطُونَ بِشَیءٍ مِن عِلمِهِ إِلاّ بِما شاءَ وَسِعَ کُرسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ لا یَؤُدُهُ حِفظُهُما وَ هُوَ العَلِیُّ العَظِیمُ (۲۵۵) لا إِکراهَ فِی الدِّینِ قَد تَبَیَّنَ الرُّشدُ مِنَ الغَیِّ فَمَن یَکفُر بِالطّاغُوتِ وَ یُؤمِن بِاللّهِ فَقَدِ استَمسَکَ بِالعُروَهِ الوُثقی لا انفِصامَ لَها وَ اللّهُ سَمِیعٌ عَلِیمٌ (۲۵۶) اللّهُ وَلِیُّ الَّذِینَ آمَنُوا یُخرِجُهُم مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ وَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَولِیاؤُهُمُ الطّاغُوتُ یُخرِجُونَهُم مِنَ النُّورِ إِلَی الظُّلُماتِ أُولئِکَ أَصحابُ النّارِ هُم فِیها خالِدُونَ (۲۵۷)

ترجمه:

خدای یگانه‌ای که نیست الهی مگر او زنده و پاینده و قائم بذات است او را خواب و پینه‌کی فرا نمی‌گیرد ملک او در تصرف اوست آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است کی است که در خواسته شفاعت کند نزد او مگر کسی را که اذن در شفاعت بدهد می‌داند آنچه را جلو خلق و آنچه را عقب آنها واقع می‌گردد و کسی را احاطه بعلم او نیست مگر بآنچه بخواهد کرسیّ سلطنت و اقتدار و بزرگواری او فرا گرفته آسمانها و زمین را نگهبانی آسمان‌ها و زمین برای او مشکل نیست اوست بزرگوار و بلند مرتبه،

اجباری در دین نیست خداوند ظاهر و هویدا نموده طریق رشد و هدایت را از سرکشی و طغیان پس کسی که از باطل برگشت و بحق و حقیقت گروید و ایمان آورد بخدا چنین کسی محققا چنگ زده بحلقه محکمی که گسستگی ندارد و خداوند شنوا و دانا است،

خدا دوست کسانی است که ایمان آورده‌اند بیرون می- آورد آنها را از ظلمت کفر بنور ایمان و کسانی که کافر شدند آنها دوستداران باطل

صفحه : ۳۸۵

و در طریق باطل‌اند از نور آنها را بظلمت رهبری نماید و چنین کسانی یاران آتش‌اند و در آن جاویدانند.

توضیح آیات

اللّه لا إِله إِلّا هُوَ الحَیُّ القَیُّومُ کمترین آیه‌ای از آیات قرآنی است که بقدر آیهٔ الکرسی فضیلت در قرائت آن رسیده باشد حدیثی از ابی إبن کعب رسیده که گفته رسول خدا صلی اللّه علیه و آله و سلّم از من پرسش نمود کدام آیه از آیات قرآن بزرگتر و عظیم‌تر بنظر میآید گفتم خدا و رسولش بهتر میدانند تا سه مرتبه سؤال نمود همین جواب گفتم پس از آن گفتم آیهٔ الکرسی رسول اللّه دست بر سینه من نهاد و فرمود (گوارنده باد تو را علم یا ابا منذر) پس از آن فرمود بآن خدایی که جان من بامر اوست اینکه آیه را زبانی است که نزد ساق عرش خدا را تقدیس و ستایش مینماید و هر کس عقب هر نماز فریضه آیهٔ الکرسی بخواند خداوند خودش قبض روح وی را نماید و مثل کسی باشد که با پیمبران جهاد کرده و شهید شده.

و نیز بروایت إبن مسعود حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده سیّد آیه‌های قرآن آیهٔ الکرسی و قل هو اللّه احد است که نزد خدا بزرگتر از هر چیزی است.

و از حضرت امیر المؤمنین علیه السلام است که کدام عاقل وقت خواب آیهٔ الکرسی و آمن الرسول نخواند که آن کنز عرش است.

و از صادق آل محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که او از پدرانش و آنها از حضرت امیر المؤمنین علیه السلام و او از رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکنند که فرمود وقتی آیهٔ الکرسی از کنز عرش فرود آمد هر بتی که در مشرق و مغرب بود برو افتاد.

و نیز از رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که اینکه آیه در خانه‌ای خوانده نمیشود مگر آنکه شیطان تا سه روز نتواند گرد آن خانه بگردد و تا سی روز هیچ جادویی در آنجا تأثیر نکند و فرمود ای علی اینکه آیه را بیاموز و بفرزندانت نیز بیاموزان.

صفحه : ۳۸۶

و در حدیث دیگر هر کس اینکه آیه را پشت نمازهای فریضه‌اش بخواند هیچ چیز وی را مانع از بهشت نمی‌گردد مگر مرگ و کسی بر اینکه آیه مداومت نمی‌نماید مگر صدیقی یا عابدی و کسی که وقت خواب آیهٔ الکرسی بخواند خداوند خودش و خانه‌اش و خانه چند همسایه که در اطراف وی است ایمن میگرداند و غیر اینها از اخبار و احادیث در فضیلت آیهٔ الکرسی بسیار است.

از بعضی دانشمندان است که آیهٔ الکرسی سیادت و شرافت دارد بر هر یک یک از آیات قرآنی و از جامع‌ترین و شامل‌ترین معارف و خصوصیات علم توحید بشمار میرود و روح قرآن و جوهر و لب آیات و روح معانی در آن مندرج است و زبده معارف از معرفت ذات الهی است و صفات و افعال او در آن منطوی است و هیچ آیه از آیات الهی اینطور جامع بنظر نمی‌آید.

زیرا «اللّه» اشاره دارد بذاتی که متصف است بواجب الوجودی و غنای ذاتی لا إِلهَ إِلّا هُوَ اشاره دارد بتوحید ذات و نفی شریک و انباز و مثل و ضد و ند الحَیُّ القَیُّومُ اشاره دارد بصفات جمال و جلالت و عظمت خداوندی او مثل علم و قدرت و حکمت و اراده و مشیت که تمامی صفات ذو الجلال منطوی در معنی حیات است زیرا که «حی» موجود فعال و دراک را گویند و ذات احدیت بذات خود دراک و فعال است که ادراک هر مدرکی منطوی و ناشی از ادراک اوست چنانچه هر کجا علم و قدرت و کمالی در عالم مشاهده گردد ترشحی است از منبع فیض ازلی و قطره‌ای است از دریای رحمت غیر متناهی.

«قیوم» است که قائم بذات خود و قوام هستی تمامی موجودات و هر کمال و بهایی که در ممکنات دیده میشود بازگشت آن بقیومیت اوست زیرا که ممکن در مرتبه ذات فاقد هر کمال و فضیلتی است و لیسیت ذاتی دارد که از خود هیچ ندارد و قوله تعالی أن به یا أَیُّهَا النّاسُ أَنتُمُ الفُقَراءُ إِلَی اللّهِ وَ اللّهُ هُوَ الغَنِیُّ الحَمِیدُ اشاره بهمان فقر ذاتی و لیسیت وجودی است.

صفحه : ۳۸۷

لا تَأخُذُهُ سِنَةٌ وَ لا نَومٌ اشاره دارد بصفات قدسیه تنزیهیه سلبیه زیرا که در آن تنزیه و تقدیس ذات احدیت است از نواقص ممکنات که بازگشت آن بقدم ذاتی و وجود واجبی می گردد.

لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ اشاره دارد بمقام افعال ذو الجلال که تمامی عوالم وجود از محسوسات و مادیات گرفته تا مجردات از عالم نفوس و عقول و ملائکه مقربین تماما ملک او و در قبضه اقتدار و تحت سلطنت و استیلاء وی و مسخر ویند.

یَعلَمُ ما بَینَ أَیدِیهِم وَ ما خَلفَهُم اشاره باحاطه علم تفصیلی اوست که هر فردی از موجودات گذشته و آینده و آنچه در عالم واقع شده و میشود تماما منطوی در علم ازلی و ازلا و ابدا مکشوف و حاضر نزد قیوم متعال میباشند.

وَسِعَ کُرسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الأَرضَ اشاره دارد بسعه علم تفصیلی و سعه احاطه و سلطنت و عظمت و اقتدار خداوندی آن حی متعال و اسرار دیگری که در آن منطوی است وَ لا یَؤُدُهُ حِفظُهُما اشاره دارد بکمال قدرت و عدم دثور و خستگی در عمل که ناشی از جهات جسمانی و لوازم طبیعی است.

وَ هُوَ العَلِیُّ العَظِیمُ اشاره دارد بعلو عظمت خداوندی او.

پس کسی که در اینکه مبارک آیه تأمل نمایـد بخوبی می‌یابد که چگونه تمام اوصاف جمال و جلال و عظمت کبریایی مبدء عالم در آن منطوی است. «پایان» چنانچه مفسرین شماره نموده‌اند آیه الکرسی پنجاه کلمه و یکصد و پنجاه حرف است اللّه لا إِلهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ اللّه مبتداء لا نفی جنس الا استثناء هو ضمیر غائب مذکر مرجع و بازگشت آن باللّه است الْحَيُّ الْقَيُّومُ دو اسم از اسماء الحسنی و دو صفت از اوصاف جمال است.

در اینکه مبارک آیه پنج اسم از اسماء اعظم الهی را تذکر میدهد:

۱- اللّه با اختلاف اقوال که آیا مشتق است یا جامد اسم است یا صفت

صفحه : ۳۸۸

و بنا بر اینکه مشتق باشد مبدء اشتقاق آن چیست، و نیز آیا از چه لغتی مأخوذ گردیده عربی یا سریانی و مقالات بسیاری که در اینکه زمینه شده اتفاقی بین دانشمندان است که «اللّه» علم و اسم و مخصوص بآن ذاتی است که جامع تمام اوصاف جلال و جمال و فضایل و کمالات باشد و راجع بلفظ و معنی اللّه در بسم اللّه مختصر بیانی شد تکرار نشود.

لا- إِلهَ إِلَّا هُوَ پس از اسم ذات در مقام اوصاف بر می‌آید که آن ذات یگانه‌ای است که در مرتبه معبودیت و مألوهیت شریک و انبازی برای وی نیست و بلای نفی جنس، بکلی معبودیت غیر را منفی مینماید و معبودیت و عبودیت را منحصر میگرداند بآن هویت مطلقه الهیه و «هو» اشاره دارد بهمان ذات و هویت… که کامل مطلق و در مرتبه کمال بالاتر از آن است که بتصور آید و ما فوق هر کمال و بهایی است که ممکن بتواند وی را ستایش نماید چگونه بشر تواند احاطه نماید بذاتی که محیط بر او و مستولی بر تمام موجودات و شراشر ممکنات است تا اینکه بتواند توصیف نماید آن ذات یگانه را بآنطوری که لایق عظمت و بزرگواری اوست مگر آن طوری که خودش خود را معرفی نموده.

«الحی» صفت مشبه و دلالت بر دوام و ثبات دارد و اینکه صفت سوم از اوصاف جمال ایزدی بشمار میرود که در اینکه آیه تذکر میدهد.

و حیات در انسان و حیوان آن قوه‌ای را گویند که مبدء حس و حرکت و مبدء افعالی است که منوط باحساسات حسی و مبدء علم و اراده و شعور است و موجود فعال دراک را موجود زنده میگویند.

پس حیات در هر موجودی یک نحو صفتی است که از آثار آن علم و ادراک و حس و اراده در انسان و حیوان پدید میگردد و در نباتات آثار حیات آن همان قوه نامیه اوست که وقتی مفقود گردید گیاه میخشکد و از انتفاء می‌افتد و نیز انسان و حیوان بفقدان حیات آثار خارجی آنان از حس و ادراک و عمل منتفی میگردد.

و حیات باشتراک لفظی و معنوی مشترک بین حیات حقیقی ذاتی و حیات عرضی

صفحه : ۳۸۹

اعتباری است حیاتی که نسبت بحق میدهند حیات حقیقی ذاتی است که عین ذات است مصداقا نه مفهوما زیرا باعتبار مفهوم ذهنی حیات نیز مثل باقی صفات جلال الوهیت غیر از ذات و یکی از صفات بشمار میرود و علم و قدرت و اراده و مشیّت لازمه حیاتی است که با ذات الوهیت یکی و عین حقیقت اوست و حیات هر موجودی غیر از آن عرضی و اعتباری است بدلیل آنکه هر موجود زنده‌ای غیر از ذات الوهیت در حالی که متصف بحیات است ممکن است بمیرد و فاقد حیات گردد.

خلاصه در ممکن هر صفت و فضیلتی که یافت شود و منسوب بوی گردد عرض و خارج از ذات وی است و بعکس در واجب هر صفت و کمالی که نسبت بآن ذات مقدس داده شود عین ذات و عین حقیقت و هویت مطلقه اوست.

و حيات با اينكه مشترك معنوى است بين مصاديق آن مثل وجود مراتب و درجات بسيار دارد و نازلترين آنها حيات نباتى است چنانچه فرموده أَنَّ اللّهَ يُحيِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها و مقصود از حيات زمين آثار خارجى مثل روئيدن گياه و نشو و ارتقاء نباتات است مرتبه بالاتر حيات حيوانى و حيات دنيوى انسانى است كه باضافه بر حيات نباتى داراى حس و حركت و نمو و ادراك و اراده و احساسات است و بالاتر از آنها حيات برزخى انسانى است كه واسطه بين ماديت و تجرد مى‌باشند كه از جهت جهات حيوانى از حس و ادراك با حيوانات يكى است و از جهت ادراك و تميز عقلى و كسب علوم و معارف از حيوانات امتياز يافته و منفرد بنوع گرديده اينكه است كه آثار حيات از علم و قدرت و ادراك معقولات در اينكه نشاء دنيوى از وى بروز و ظهور مى‌نمايد و بالاتر از آن حيات حقيقى اخروى است كه حيات اخروى فوق حيات نباتى حيوانى و انسان دنيوى بشمار مى‌رود زيرا كه آن حياتى است كه مرگ ندارد احسانى است كه فقدان ندارد بقايى است كه فناء ندارد در چند جاى از كلام مجيد حيات دنيا را نسبت بحيات اخروى حيات عاريتى معرفى نموده و آن را متاع اندك و منشأ لهو و لعب بشمار آورده آنجا كه فرموده وَ مَا الحَياةُ الدُّنيا إِلّا مَتاعُ الغُرُورِ سوره حديد آيه ۲. و در جاى ديگر وَ ما هذِهِ الحَياةُ الدُّنيا إِلّا لَهوٌ وَ لَعِبٌ وَ إِنَّ الدّارَ

صفحه : ۳۹۰

الآخِرَةَ لَهِيَ الحَيَوانُ لَو كانُوا يَعلَمُونَ سوره عنكبوت آيه ۳۴.

لكن همين حيات حقيقى اخروى كه خداوند آن را ستوده و كليه عالم آخرت را عالم حيات ناميده و سعادت و فضيلت را مخصوص بحيات پاكيزه اخروى گردانيده چون صفت ممكن است و ممكن در حدّ ذات خود فاقد وجود و حيات و هر نوع كمالى است كه بشود تصور نمود و در وجود و حيات و باقى كمالات وى قائم بوجود حق و باقى ببقاء اوست از خود هيچ ندارد اينكه است كه حيات پاكيزه اخروى نيز بقياس بحيات حقيقى واجبى حيات عرضى است نه ذاتى.

پس نتيجه اينكه شد كه فقط و فقط حيات حقيقى مثل باقى صفات ذو الجلال از علم و قدرت و اراده و مشيت كه از حيات ناشى مى‌گردد نسبت بممكن عرضى و نسبت بواجب ذاتى است حى مطلق كسى است كه علمش محيط بر تمام كائنات و حيات هر جنبنده‌اى ناشى از حيات او و موت و عدم در ساحت قدس او راه ندارد، و شايد همين باشد سرّ اينكه «الحى» را مقارن نموده «بالقيوم» هُوَ الحَيُّ القَيُّومُ آن زنده و پاينده‌اى كه قائم بذات خود و قوام تمامى موجودات بقيوميت او است هر جا حياتى و كمالى يافت شود جز نمايندگى و مظهريت آن فرد ازلى چيز ديگرى نيست عالم ظهور وجود او و مرآت اوصاف و كمالات آن كامل مطلق است.

باعتباراتى ميتوان گفت الحَيُّ القَيُّومُ اسم اعظم الهى است چنانچه بسيارى از مفسرين چنين اظهار مينمايند بدليل اينكه همانطورى كه گفته شد حيات منشأ علم و قدرت و باقى صفات كماليه است و حى موجود زنده‌اى را گويند كه آثار حياتى از حس و حركت ارادى در حيوان و باضافه علم و قدرت و ادراك معقولات در انسان بروز و ظهور نمايد.

پس چون «الحى» صفتى است كه تمامى اسماء الحسنى الهى در آن مندرج و منطوى است و در معنى عبارت از همان بروز و ظهور اسماء اللّه است اينكه است كه بزرگترين و شريف‌ترين اسماء الهى بشمار ميرود.

«القيوم» صيغه مبالغه و بمعنى قيوميت و قوام بنفس كه عبارت از وجود واجبى

صفحه : ۳۹۱

است كه آن ذات مقدس قائم بنفس و تمامى موجودات قائم باو و موجود بوجود اويند و هيچ موجودى از حيطه وجود و قيوميّت آن فرد متعال خارج نيست و تمام اوصاف جلال و كمال ناشى از اينكه دو اسم مبارك است و باعتبار ديگر تمام صفات حقيقهٔ ناشى از

تأكد وجود واجبى و حيات حقيقى اوست و تمام صفات اضافى از عالميت و قادريت و غير اينها ناشى از قيوميت آن فرد ازلى است. پس از اينجا معلوم ميشود كه الحَىُّ الْقَيُّومُ بالاترين و بزرگترين اسماء الهى بشمار ميرود و از اسماء مخصوصه بذات الهى است پس باين اعتبار توان آن را اسم اعظم ناميد و ابو امامه از حضرت رسول صلى اللّه عليه و آله و سلّم چنين روايت ميكند كه فرموده مهمترين و بزرگترين اسماء الهى در سه سوره قرآن است در سوره بقره و آل عمران و طه عمر بن ابى سلمه گفت انديشه كردم كه هيچ اسمى نيست كه در اينكه سه سوره مطابق هم باشد مگر الحَىُّ الْقَيُّومُ در سوره بقره لا إِلهَ إِلّا هُوَ الحَىُّ الْقَيُّومُ در آل عمران الم اللّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ الحَىُّ الْقَيُّومُ در سوره طه وَ عَنَتِ الْوُجُوهُ لِلحَىِّ الْقَيُّومِ لا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَ لا نَومٌ ديگر از اوصاف جلال خداوندى اينكه است كه فرا نگيرد او را خواب و نه پينكى سنه مرتبه اول خواب و مقدمه آن است كه آن را پينكى گويند و نوم آن عشوه سنگينى است كه بر قلب وارد ميگردد.

پس از بيان اوصاف جمال و كمال از وحدت و الوهيت و حيات و قيوميت در مقام اوصاف جلال و تنزيه ذات مقدس بر آمده و از خود تعريف و تمجيد نموده كه قوت و قدرت و عظمت او بقدرى است كه خستگى كه خواب يا پينكى آورد در ساحت قدس خداونديش راه ندارد.

بعضى از مفسرين چنين گويند در ذات احديت خواب و پينكى نيست زيرا كه خواب آفت است و آفت بر او روا نيست، خواب تغيير است و تغيير بر او روا نيست خواب قهر است يعنى امر غير اختيارى است و چنين امرى بر وى روا نيست خواب براى آسايش رنج و تعب است و رنج و تعب و آسايش بر او روا نيست، خواب ضد علم است يعنى

صفحه : ۳۹۲

جهل و بيخردى و نفهمى بر او روا نيست و نوم برادر مرگ است و مرگ بر او روا نيست عبد اللّه انصارى چنين گفته از حضرت رسول صلى اللّه عليه و آله و سلّم پرسيدند در بهشت خواب هست فرمود نه زيرا كه خواب برادر مرگ است و مرگ در بهشت نيست.

لَهُ ما فِى السَّماواتِ وَ ما فِى الْأَرضِ پادشاهى آسمانها و زمين مخصوص بذات مقدس خداوندى اوست يعنى قوام آسمانها و زمين و آنچه در آنست ملك حق و در تصرف اوست.

و اينكه جمله متفرع بر جمله پيش است و شايد اشاره باين باشد كه چون آسمانها و زمين و منطويات آن ملك خدا و در تصرف و تحت اقتدار اوست و وجود همه آنها قائم بآن ذات احديت است و اگر آنى غفلت نمايد (بهم ريزند قالبها) بلكه يك دفعه تماما بر ميگردند بحال نيستى اولى خود اينكه است كه ناظم و مدبر عالم بايستى خواب و غفلت در ساحت كبريايى او راه نداشته باشد.

مَن ذَا الَّذِى يَشفَعُ عِندَهُ إِلّا بِإِذنِهِ مَن ذَا الَّذِى استفهام است يعنى كيست كه بتواند واسطه گردد در ايصال فيض مگر بامر او و اوست سلطان مطلق.

شفع، مقابل «وتر» است و شفيع كسى را گويند كه قرين ديگرى گردد و در امر خيرى وى را كمك نمايد و واسطه گردد در رسيدن بآنچه مطلوب و مقصود اوست.

بعضى از مفسرين چنين اظهار ميدارد كه شفاعت يكى از اسباب و واسطه ايصال خير است خواه راجع بامور تكوينى باشد يا تشريعى در امور تكوينى مقصود از توسط همان اسبابى است كه بتوسط آن از مبدء متعال بمادون فيض ميرساند إِلّا بِإِذنِهِ اشاره بآن دارد كه اسباب مسخر امر حق‌اند و بمشيت و امر تكوينى او اسباب واسطه در فيض ميگردند و آنان منتظر فرمان اويند و در تشريعيات در مقام مجازات اخروى آن نيز بامر حق كسان لايق مأذون در شفاعتند كه واسطه در ايصال فيض گردند كه بتوسط آنها فيض بخشش و عفو باشخاص عاصى و افاضه رحمت باهل ايمان و تقوى برسانند.

صفحه : ۳۹۳

اینکه آیه نظیر آیه دیگری است که فرموده اللّه الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ ما بَینَهُما فِی سِتَّةِ أَیّامٍ ثُمَّ استَوی عَلَی العَرشِ ما لَکُم مِن دُونِهِ مِن وَلِیٍّ وَ لا شَفِیعٍ سوره الم سجده آیه ۴. و در بحث شفاعت گفته شد که همانطوری که شفاعت بامور تشریعیه منطبق میگردد همانطور با امور تکوینیه نیز منطبق میگردد. (تفسیر المیزان) یَعلَمُ ما بَینَ أَیدِیهِم وَ ما خَلفَهُم در اینکه مرجع ضمیر مغایب در ایدیهم و خلفهم بکجا عود مینماید بین مفسرین گفتاری است.

۱- ایدیهم یعنی آنچه پیشروی آنها است از امور دنیا و آنچه پشت سر آنها است از امور آخرت. (مجاهد و سدی) ۲- ما بَینَ أَیدِیهِم آنچه هنوز واقع نشده از امور دنیا وَ ما خَلفَهُم آنچه بر آنها از امور دنیا گذشته یعنی گذشته و آینده آنها را میداند. (إبن جریح) و غیر اینها از مقالاتی که در اینکه زمینه گفته شده.

لکن بهتر اینکه است که گفته شود اطلاق آیه شامل میگردد آنچه را برای بشر واقع شده و میشود و اشاره دارد به اینکه تمامی امور نزد خلاق متعال مکشوف و ظاهر است و احاطه دارد بر تمام مراتب و خصوصیات انسان آنچه راجع بدنیای اوست از گذشته و آینده و آنچه راجع بامور اخروی وی است از سعادت و شقاوت و آنچه بر آن مترتب گردد.

و ظاهرا اینکه آیات متفرع بر یکدیگر است که اول الوهیت و معبودیت را منحصر میگرداند بذات اقدس خود و بعد در مقام بر میآید که گوشزد بشر نماید که معبود بحق آن کسی است که حی است یعنی دراک و فعال است و افعال او جزافی نیست و (قیوم) است که قائم بخود و تمامی موجودات قائم باو میباشند پس از آن در مقام صفات تنزیهی بجمله لا تَأخُذُهُ سِنَةٌ وَ لا نَومٌ اشاره میکند که معبود بحق آن کسی است که بهیچ وجه تغییر و تبدیلی در ساحت کبریایی وی راه ندارد و بجمله یَعلَمُ ما بَینَ أَیدِیهِم وَ ما خَلفَهُم اشاره مینماید باحاطه علمیه خود که از بالاترین صفات ذو الجلال

صفحه : ۳۹۴

بشمار میرود که چیزی و موجودی نیست که از احاطه وجود و قیومیت آن فرد متعال خارج باشد و آنچه نزد خلق مخفی مانده نزد او مکشوف و هویدا است.

وَ لا یُحِیطُونَ بِشَیءٍ مِن عِلمِهِ إِلّا بِما شاءَ اشاره باین است که همین طوری که وجود بشر بلکه تمامی ممکنات محدود و تحت اقتدار اویند علم و احاطه او نیز محدود است علم غیر متناهی مخصوص بحضرت احدیت است و بهر کسی بقدر استعدادش و باندازه‌ای که مشیتش اقتضاء نماید از منبع علم ازلی الهی ترشح مینماید که هر علم و دانش و کمالی که در عالم دیده میشود قطره‌ای از دریای فیض غیر متناهی حق تعالی ترشح نموده و قلوب مرده بشر را بنور دانش زنده میگرداند.

وَسِعَ کُرسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الأَرضَ «وسع» وسعت بمعنی پهنی و فراخی است کرسی محل استیلاء و قرارگاهست و اینکه آن کرسی که در خور ذات احدیت باشد و توان نسبت باو داد چیست بین مفسرین گفتاری است.

۱- مقصود از کرسی علم خدا است زیرا که دفتر را کراسیه گویند (و شاید بشود تعبیر از آن بلوح محفوظ نمود). (عبد اللّه عباس و سعید جبیر و مجاهد) ۲- مقصود از کرسی عظمت و سلطنت است و عرب ملك قدیم را کرسی خوانند و کرسی اصل هر چیزی است.

۳- کرسی اهل و منسوبان است وَسِعَ کُرسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الأَرضَ یعنی آسمان و زمین فرا گرفته بندگان مرا.

لکن چنین بنظر می‌رسد که بهترین گفتارها همان است که گفته شود مقصود از کرسی مقر سلطنت و کنایهٔ از احاطه رحمت و استیلای وجود آن فرد ازلی باشد.

حدیثی از ابو ذر غفاری است که گوید از رسول خدا پرسیدم کدام آیه از تمام آیات بزرگتر و عظمت آن زیادتر است فرمود آیهٔ الکرسی آن گاه فرمود نیست هفت آسمان در جنب کرسی مگر چون حلقه‌ای در بیابان.

صفحه : ۳۹۵

و در روایات آمده که «در میان عرش و کرسی هفتاد حجاب است از نور و هفتاد هزار حجاب از ظلمت اگر آن حجابها نبودی حمله کرسی از نور حمله عرش میسوختند».

از حسن بصری است که مقصود از کرسی عرش است. بعض مفسرین گفته‌اند کرسی نام فرشته‌ای است و اضافه بضمیر اللّه اضافه تشریفیه است که دلالت دارد بر بلندی مقام آن فرشته.

و باید دانست که قرآن مجید ظاهری دارد و باطنی صورتی دارد و معنایی روحی دارد و قالبی اینکه است که قرآن را «ام الکتاب» نامند و هر یک از آن وجوه که گفته شد صحیح است در مورد خود و بایستی حمل بر معنی حقیقی آن نمود و چون عموم خلق یا اصالهٔ یا بالتبع مخاطب بخطابات قرآنی میباشند و فهم مردم در ادراک بسیار متفاوت و مختلف است پس بایستی آیات قرآن طوری باشد که هر کس بقدر فهم و استعداد خود از اینکه کلام ربانی بهره‌مند گردد.

از اینجا معلوم میشود که آن کسی که عرش و کرسی و امثال آن را حمل بر معنی جسمی نموده باعتباری درست است و آنکه حمل بر معنویات نموده و گفته مقصود از عرش و کرسی مقر سلطنت و استیلای حق است آن نیز باعتباری درست گفته لکن نباید اقتصار بر یک جهت نمود بلکه بایستی حمل بر معنای جامع نمود بطوری که شامل صورت و معنی هر دو بشود و گفته شود شاید مقصود از کرسی تمام ما خلق اللّه از آسمانها و زمین و کرات و سیارات و آنچه در آنها و آنچه خارج از آنها از موجودات علوی و سفلی و روحانیون و تمام انواع و اقسام ملائکه و مجردات و بالجمله تمام مخلوقات و ممکنات باشد و اینکه تمام موجودات را کرسی خود نامید اشاره باستیلاء و احاطه و قیومیت اوست که تمام موجودات مقر سلطنت و تحت حیطه اقتدار و بزرگواری و عظمت خداوندی وی است.

صدر المتألهین در اینجا بیان مفصلی دارد مختصری از آن را ترجمه مینمایم چنین گفته خداوند خلق نکرده چیزی در عالم صورت مگر آنکه نظیر آن در عالم معنی موجود است و خلق نکرده چیزی در عالم معنی یعنی عالم آخرت مگر آنکه حقیقت

صفحه : ۳۹۶

آن در عالم حق است و آن عالم غیب الغیب است زیرا که عوالم متطابق و هر مرتبه دانی مثال عالم بالاتر از آن است، و مرتبه عالی حقیقت مرتبه دانی است و همین طور مراتب در طول یکدیگرند تا برسد بحقیقت الحقایق پس آنچه در اینکه عالم است مثال و قالب آن چیزی است که در عالم آخرت موجود است و آنچه در عالم آخرت است مثال و اشباح حقایق و اعیان ثابته است که آنها مظاهر و نماینده اسماء اللّه میباشند و در عالم چیزی خلق نشده مگر اینکه مثال و انموذجی دارد در عالم انسانی و ما در حقیقت عرش و کرسی اقتصار میکنیم بمثال در عالم انسانی.

پس بدان مثال عرش در ظاهر عالم انسانی قلب اوست و در باطن آن جان انسانی وی است و در باطن باطن وی نفس ناطقه اوست که آن محل استواء جوهر قدسی و خلیفهٔ اللّه و سلطان بدن است در اینکه عالم صغیر انسانی، و مثال کرسی در ظاهر سینه اوست و در باطن روح طبیعی است که محل نفوذ نفس حیوانی است که فرا گرفته قوی طبیعی هفتگانه از غاذیه و نامیه و مولده و جاذبه و ماسکه و هاضمه و دافعه و عرض قابلیت جسد که فرا گرفته محل قابلیت اجزاء بدن را.

و بسیار عجیب و جای تعجب است که عرشی که محل استواء رحمن قرار داده بقوله تعالی الرَّحمنُ عَلَی العَرشِ استَوی در حدیث

قدسى فرموده «لا يسعنى ارضى و لا سمائى و انما يسعنى قلب عبدى المؤمن» و در جاى ديگر «قلب المؤمن عرش الرحمن».
و بعضـى گفته‌انـد عرش نسبت بقلب انسـانى مثل حلقه‌اى مانـد در بيابان. (پايان) وَ لا يَؤُدُهُ حِفظُهُما وَ هُوَ العَلِيُّ العَظِيمُ بزرگ است خدايى كه حفظ آسمانها با اينكه رفعت و زمين با اينكه وسعت و ثقالت نسبت بقدرت و عظمت خداوندى او اندك و بيمقدار است و او بالاـتر و بزرگـتر از هر چيزى است كه بتوان تصور نمود و بزرگوار است كه عظمت و بزرگوارى او طورى است كه آسـمانها با اينكه عظمت و اينكه كرات با اينكه كثرت نامحـدود و اينكه سـيارات با شـدت حركتى كه دارنـد در مقابل عظمت و قوت و شـدت وجود مطلق غير متناهى قادر متعال

صفحه : ۳۹۷

هيچ مينمايند اينكه است كه حفظ و نگاهدارى آنها براى وى زحمت‌آور نيست.
آرى عالم اجسام و طبيعيات از سـماويات و ارضـيات و موجودات جوى با آن كثرت و سـعه وجودى كه دارند و كليه عالم طبيعت و جسـمانيات نسـبت بعالم نفوس انـدك بشـمار ميآينـد، و عالم نفوس نسـبت بعالم عقول و مجردات و قدوسـيين كوچك و بى‌مقـدار محسوب ميگرداند و عالم مجردات نسـبت بعالم ربوبى و مظاهر اسـماء و صفات سبحانى ظهور و بروز ندارد و تماما يك ترشحى از درياى فيض الهى بيش نيستند وجود تمامى موجودات ناشى از فيض رحمت و بقاى آنان نيز بسته باراده و فيض لم يزلى اوست.
لا إِكراهَ فِي الـدِّينِ قَد تَبَيَّنَ الرُّشدُ مِنَ الغَيِّ در دين اجبارى نيست و خداوند بتوسط سـفراء خود ظاهر و هويدا گردانيده طريق هدايت و سعادت بشر را كه هر كس طالب هدايت است ارشاد شود بطريق حق و حقيقت و راه هدايت براى وى روشن گردد و از كجروى ايمن گردد و نيز از طغيان و سركشى افراد بشر جلوگيرى شود.
بعضـى از مفسـرين در شـأن نزول آيه چنين گوينـد كه اينكه آيه در موقعى فرود آمـده كه مرد انصـارى غلاـمى داشت صبيـح نام و ميخواست باكراه وى را مسلمان نمايد اينكه آيه فرود آمد كه قبول دين بايستى از روى اراده و اختيار باشد نه باكراه.
و در شأن نزول آيه گفتار ديگرى نيز هست.
خلاصه آيه در مقام اينكه است كه قبول دين كه عبارت از ايمان بوحدانيت حق تعالى و برسالت و معاد و باقى معارف باشد اجبارى نيست هر كسى بايستى از روى اختيار و دانستگى و فهميدگى قبول نمايد چيزى كه هست كرم و لطف خداوند مقتضى آن است كه راه هـدايت و سـعادت بشـر را از طريق عقـل و تبليغ پيمبران بآنـان بنمايانـد كه بتبليغ پيمبران بـا اعـانت عقـل از طغيـان قواى نفسانيه جلوگيرى شود و طريق رسيدن بسرحد سعادت بشرى واضح نمايد و پس از آنكه راه هدايت واضح گرديد هر كس بخواهد باختيار طريق هدايت را پيش گيرد تا اينكه بمقصود نائل گردد.

صفحه : ۳۹۸

از اينجـا معلوم ميشود كه اعـتراض بعضـى از عيسويـان كه دين اسـلام بضـرب شمشـير رواج گرفت اصـلا اينكه حرف بى‌موضوع و بى‌اساس است زيرا كه دين عبارت از اعتقاد و تصـديق قلبى است و در اعتقاديات اجبار معنى نـدارد و چگونه ممكن است كسـى را مجبور نمايند كه تو بايستى چنين اعتقادى داشته باشى راجع باعمال ظاهرى ممكن است كسى را اجبار نمايند بر عملى كه مايل بآن نباشـد لكن در ايمـان و قبول دين كه عمـل قلبى است و دين عبـارت از تصـديق و اعتقـاد است چون كسـى را تسـلط بر قلب نيسـت اجبارى نيز در كار نيست.
و باين بيان معلوم ميشود لا إِكراهَ فِي الدِّينِ اخبار است نه انشاء يعنى خبر ميدهد كه دين اجبارى اصلا دين نيست.
و نيز اينكه بعضـى از مفسـرين چنين اظهار مينماينـد كه اينكه آيه بآيه جهاد نسـخ شده اينكه هم بنظر درست نميآيد زيرا كه موضوع

تشريع جهاد مطلب ديگرى است و اينكه اكراهى در دين نيست مطلب ديگر و چنانچه در صفحات پيش گفته شد شايد يكى از تأسيس جهاد دفاع از دشمن و حفظ جان و ناموس مسلمانان بوده و حكمت ديگرش چون پيمبر اسلام مبعوث شده براى تمام افراد بشر بود پس بايستى جهاد كند تا اينكه صيت اسلام بتمامى نقاط عالم برسد و همه بفهمند چنين شخصى با آن اوصافى كه در كتابهاى آسمانى خود ديده‌اند مبعوث بپيمبرى شده و اشخاص لايق ايمان آرند و بر تمام مردم اتمام حجت شود و اگر حضرتش معارضه با كفار نميكرد اسم مباركش در اطراف عالم كمتر شيوع پيدا مينمود آن وقت اشخاص لايق از فيض ايمان محروم ميگرديدند.

فَمَن يَكفُر بِالطّاغُوتِ وَ يُؤمِن بِاللّهِ طاغوت در لغت بمعنى طغيان و مبالغه در زياده‌روى در شرارت است و جمع و مفرد آن يكسانست و در اينكه مقصود از طاغوت در آيه چيست كه كفر آن را مقابل ايمان بخدا آورده بين مفسرين گفتارى است:

۱- مقصود طاغوت شيطان است. (عبد اللّه عباس)

صفحه : ۳۹۹

۲- مقصود صنم يعنى بت است. (مقاتل و كلبى) ۳- مقصود كاهن و ساحر است. ۴- چيزى از غير خدا كه وى را عبادت و پرستش نمايند طاغوت است. ۵- طاغوت هر كسى نفس وى است چنانچه فرموده.

إِنَّ النَّفسَ لَأَمّارَةٌ بِالسُّوءِ سوره يوسف آيه ۵۳ و چون طاغوت مأخوذ از طغيان است و تمام فسادها و طغيانها ناشى از نفس خود انسان بروز مى‌نمايد باين مناسبت حمل بر معنى اخير مناسب‌تر بنظر ميآيد لكن ممكن است گفته شود هر چيز باطلى را طاغوت گويند و لازمه ايمان بخدا كه روكردن بحق و حقيقت است پشت كردن بهر باطلى است پس لازمه ايمان بخدا پشت كردن و اعراض كردن از غير وى است.

وَ يُؤمِن بِاللّهِ ايمان عبارت از تصديق قلبى بمعارف و اصول ديانات است و راجع به اينكه آيا اقرار لسانى و عمل جوارحى در اصل ايمان مأخوذ است يا نه در صفحات پيش مختصر بيانى نموديم و گفتيم ظاهرا حقيقت ايمان همان تصديق قلبى است و اقرار بلسان و عمل بجوارح كاشف از آن است زيرا كه زبان ترجمان دل و عمل تظاهرى است از آنچه در باطن انسان مخفى است اينكه است كه ايمان باطنى تا وقتى كه بزبان اقرار بشهادتين نشده احكام ايمان بر آن جارى و مترتب نميگردد.

فَقَدِ استَمسَكَ بِالعُروَةِ الوُثقى لَا انفِصامَ لَها عروة طناب دلو را گويند و اشاره باين است كسى كه كافر گردد بطاغوت و ايمان آرد بخدا مثل كسى ماند كه چنگ زده بريسمان محكمى كه گسستگى ندارد و هرگز پاره شدن ندارد البته بايد چنين باشد كسى كه از طغيان نفس سركش جسور خود جلوگيرى نمود و قلب و دل خود را از غير خدا گسسته گردانيد و بريسمان ايمان و عمل صالح كاملا پيوند خود را بمقام الوهيت محكم گردانيد و علقه محبت خود را بخدا بسته نمود، چنين كسى در مقام امن و امان قرار گرفته إِنَّ المُتَّقِينَ فِي مَقامٍ أَمِينٍ

صفحه : ۴۰۰

وَ اللّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ميشوند بدون آلت گوش اقرار و اعتراف مؤمنين را و عالم است بآنچه در قلب و سريره خود اندوخته‌اند از عقايد باصول ايمانى و تصديق قلبى و از ظاهر و باطن هر كس آگاهست.

اللّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا «ولى» در كلام عرب بمعنى بسيار آمده و نيز مورد استعمال آن زياد است:

دوست، يارى كننده، مولى، صاحب اختيار، والى تدبير كننده، سيد، آقا، اولى بتصرف و غير اينها كه علماى لغت متعرض شده‌اند و در هر جا كه لفظ ولىّ آرند بايستى با قرينه‌اى كه تعيين مراد كند همراه باشد و گر نه كلام مجمل ميشود و در اينجا بقرينه مقام

مقصود اینکه است که خداوند دوست و یاور کسانی است که ایمان آورده‌اند.

یُخرِجُهُم مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ خداوند مؤمنین را بیرون می‌آورد از ظلمت جهل و کفر و ضلالت بسوی نور هدایت و ایمان، و اینکه تشبیه نموده جهل و بی‌خردی و ضلالت را بظلمت، و ایمان و هدایت را بنور شاید نظر باین باشد که چون نور بمعنی حقیقی نه مجازی چنانچه بعضی از مفسرین چنین گمان کرده‌اند چیزی را گویند که ظاهر بخود و ظاهر کننده غیر خود است و حقیقت و روح و ایمان همانست که بذات خود ظاهر و نمایان و ظاهر کننده نفس قدسیه بشر است زیرا که روح و روان انسانی در ابتدا در پرده‌های ظلمانی طبیعت مخفی و مستور است اگر هدایت حق بوی نرسد در ظلمت طبیعت و بیخردی ماند و هیچ ابراز فعالیت نمیکند و بنور ایمان است که از ظلمت طبیعت و جهالت بیرون آمده و تجرد ذاتی و نور باطنی خود را مکشوف میگرداند و تظاهر مینماید.

ممکن است در اینجا سؤالی پیش آید که اشخاصی که ایمان آورده‌اند البته از ظلمت کفر رهایی یافته و بنور ایمان پیوند گردیده‌اند چنانچه ایمان را بنور معرفی نموده پس دیگر ظلمتی باقی نمانده تا اینکه خداوند مؤمنین را از ظلمت بیرون آورد بنور

صفحه : ۴۰۱

ایمان زیرا که ظاهر آیه که «آمنوا» را بصیغه ماضی که دلالت بر گذشته دارد بیان فرموده و «یخرجهم» را بصیغه مضارع که دلالت بر آینده دارد آورده.

پس از آیه چنین استفاده میشود کسانی که قبلا ایمان آورده بودند بعدا آنها را از ظلمت بنور میآوریم و اینکه نیست مگر تحصیل حاصل.

پاسخ: گوئیم اولا صیغه مضارع مخصوص بآینده نیست گاهی در زمان حال استعمال می‌شود و مقصود بیان حال مؤمنین است که بایمان از ظلمت کفر خلاص شده و در حال بنور ایمان روشن گشته‌اند.

و ثانیا ایمان مراتبی دارد اول مرتبه آن اقرار بشهادتین است بضمیمه تصدیق اجمالی و مرتبه آخر آن تحقیق یافتن بمقام عبودیت و مقام تسلیم و انقیاد تام‌است و هر مرتبه‌ای از آن نسبت بمرتبه بالاتر از آن ظلمت است که بایستی بنور ایمان از آن ظلمت بیرون آید و کسی کاملا از نور ایمان برخوردار گردیده که روح ایمان و نور اسلام در قلبش نفوذ نموده و بکلی از ظلمت شرک و هواپرستی عاری گردیده و شراشر وجودش بنور ایمان روشن گردیده و اینکه نوری است که خداوند وعده فرموده عنایت نماید باشخاصی که زیر بار اسلام رفته و بوظایف ایمان عمل میکنند به اینکه آنها را بکمال ایمان برساند چنانچه در جای دیگر در باره آنها فرموده زادَتهُم إِیماناً فَهُوَ عَلی نُورٍ وَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَولِیاؤُهُمُ الطّاغُوتُ کسانی که کافر شدند دوستاران آنها طاغوتند و چنانچه گفته شد هر چیز باطلی را طاغوت گویند و چون شیاطین شالوده و مظهر باطلند شاید آیه اشاره باین باشد که کسی که کافر شد دوست او شیطان است نه رحمان.

یُخرِجُونَهُم مِنَ النُّورِ إِلَی الظُّلُماتِ طاغوت که دوستاران کفارند آنان را از نور بظلمت میکشاند در اینکه آیا مقصود از آن نوری که در کفار بوده و طاغوت آنها را از نور بظلمت میکشانند چیست، بین مفسرین گفتاری است بهترین آنها اینکه است که گفته شود مقصود از آن نور که بظلمت

صفحه : ۴۰۲

کفر پوشیده میگردد همان نور توحیدی است که خداوند در فطرت بشر نهاده و شیاطین از طریق قوای طبیعی و وهمی بر انسان تسلط یافته وی را اغوا میگرداند و بظلمت کفر و نفس‌پرستی آن نور توحیدی که در فطرت او تعبیه شده پوشیده میگرداند أُولئِکَ

أَصحابُ النّارِ هُم فِيها خالِدُونَ كسانى كه در اثر متابعت كردن طاغوت كافر شدند و فطرت اوليه خود را باطل و زايل گردانيدند و آن روح و حقيقت انسانيت خود را زايل نمودند و آن فطرت توحيدى كه در آن تعبيه شده بود از كف دادند آنها ياران آتش‌اند و جايگاه هميشگى آنها بمناسبت ظلمت نفسشان كه فاقد نور توحيد گرديده و سنخيت با آتش گشته جهنم است.

در بعض اخبار است كه جهنم بقدرى تاريك است كه اهل آن از تاريكى بفغان مى‌آيند آرى كسى كه در تاريكى و ظلمت نفس چنان گرفتار گرديده كه نه خود را مى بيند و نه خداى خود را مى‌شناسد و شيطان و نفس سركش بكلى نور علم و ايمان و توحيد را از وى ربوده البته بايستى جايگاه هميشگى وى جهنم كه شالوده ظلمت و دورى از اشراق شمس وجود احديت است با شياطين همراه باشد

صفحه : ۴۰۳

[سوره البقرة (۲): آيات ۲۵۸ تا ۲۶۳]

اشاره

أَ لَم تَرَ إِلَى الَّذِى حَاجَّ إِبراهِيمَ فِى رَبِّهِ أَن آتاهُ اللّهُ المُلكَ إِذ قالَ إِبراهِيمُ رَبِّيَ الَّذِى يُحيِي وَ يُمِيتُ قالَ أَنَا أُحيِي وَ أُمِيتُ قالَ إِبراهِيمُ فَإِنَّ اللّهَ يَأتِي بِالشَّمسِ مِنَ المَشرِقِ فَأتِ بِها مِنَ المَغرِبِ فَبُهِتَ الَّذِى كَفَرَ وَ اللّهُ لا يَهدِى القَومَ الظّالِمِينَ (۲۵۸) أَو كَالَّذِى مَرَّ عَلى قَريَةٍ وَ هِيَ خاوِيَةٌ عَلى عُرُوشِها قالَ أَنّي يُحيِي هذِهِ اللّهُ بَعدَ مَوتِها فَأَماتَهُ اللّهُ مِائَةَ عامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قالَ كَم لَبِثتَ قالَ لَبِثتُ يَوماً أَو بَعضَ يَومٍ قالَ بَل لَبِثتَ مِائَةَ عامٍ فَانظُر إِلى طَعامِكَ وَ شَرابِكَ لَم يَتَسَنَّه وَ انظُر إِلى حِمارِكَ وَ لِنَجعَلَكَ آيَةً لِلنّاسِ وَ انظُر إِلَى العِظامِ كَيفَ نُنشِزُها ثُمَّ نَكسُوها لَحماً فَلَمّا تَبَيَّنَ لَهُ قالَ أَعلَمُ أَنَّ اللّهَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (۲۵۹) وَ إِذ قالَ إِبراهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيفَ تُحيِ المَوتى قالَ أَ وَ لَم تُؤمِن قالَ بَلى وَ لكِن لِيَطمَئِنَّ قَلبِي قالَ فَخُذ أَربَعَةً مِنَ الطَّيرِ فَصُرهُنَّ إِلَيكَ ثُمَّ اجعَل عَلى كُلِّ جَبَلٍ مِنهُنَّ جُزءاً ثُمَّ ادعُهُنَّ يَأتِينَكَ سَعياً وَ اعلَم أَنَّ اللّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۲۶۰) مَثَلُ الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَموالَهُم فِي سَبِيلِ اللّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنبَتَت سَبعَ سَنابِلَ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ وَ اللّهُ يُضاعِفُ لِمَن يَشاءُ وَ اللّهُ واسِعٌ عَلِيمٌ (۲۶۱) الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَموالَهُم فِي سَبِيلِ اللّهِ ثُمَّ لا يُتبِعُونَ ما أَنفَقُوا مَنًّا وَ لا أَذىً لَهُم أَجرُهُم عِندَ رَبِّهِم وَ لا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ (۲۶۲)

قَولٌ مَعرُوفٌ وَ مَغفِرَةٌ خَيرٌ مِن صَدَقَةٍ يَتبَعُها أَذىً وَ اللّهُ غَنِيٌّ حَلِيمٌ (۲۶۳)

صفحه : ۴۰۴

ترجمه:

آيا نديدى آن كسى كه بآن سلطنتى عطا شده بود در مقام محاجه در گفتگو با ابراهيم برآمد وقتى كه ابراهيم گفت پروردگار من كسى است كه زنده ميكند و ميميراند گفت من زنده ميكنم و ميميرانم ابراهيم گفت خدا خورشيد را از مشرق طلوع ميدهد (اگر تو راست مى‌گويى) خورشيد را از مغرب در آور آن كافر از جواب عاجز و مبهوت ماند و خدا هدايت نميكند قوم ستمكاران را

يا بمانند كسى كه بدهكده‌اى عبور نمود كه خراب و ويران شده بود با خود گفت چگونه خدا زنده ميكند اينها را بعد از مردنشان پس بخواست خدا آن شخص مرد و پس از صد سال وى را زنده گردانيديم و باو گفت چند مدت خواب رفتى گفت يك روز يا بعضى از روز گفت بلكه صد سال مردى نگاه كن بطعام و مشروب خود ببين چگونه فاسد نگشته و نظر كن بخر خود (كه اجزاء آن

پوسیده و از هم متفرق گشته بود) و هر آینه تو را آیـهٔ و نشانه قرار میدهیم برای مردم (تا معتقد بمعاد گردند) و نظر کن باستخوان خر خود و ببین چگونه در هم پیوند میکنیم پس از آن بر آن گوشت میپوشانیم پس از آنکه برای (عزیز حقیقت معاد) ثابت و واضح گردید گفت دانستم که خداوند بر هر چیزی توانا است.

وقتی ابراهیم گفت پروردگار من بمن بنما چگونه مرده‌ها را زنده میگردانی خدای تعالی باو گفت آیا ایمان بمعاد نداری ابراهیم گفت آری ایمان دارم لکن غرضم اینکه است که قلبم مطمئن گردد خطاب از مصدر عزت رسید چهار کبوتر بگیر و گوشت آنها را مخلوط بهم گردان و هر جزئی از آن را بر سر کوهی بنه پس هر یک از آن کبوترها را باسم بخوان تا بسوی تو بشتاب پرواز نمایند و بدان که خداوند بر هر چیز غالب و درستکار است

مثل کسانی که مالهای خود را در راه خدا انفاق مینمایند مثل دانه‌ای مانـد که یک دانه هفت خوشه برویـد و در هر خوشه‌ای صد دانه باشد و خدا بر هر کس بخواهد باز زیاد میکند و خداوند بهمه چیز احاطه دارد و دانا بآن است

کسانی که مالهای خود را در راه خدا انفاق مینمایند پس از آن منتی بر آن بخشش خود بفقیران نمیگذارند و نیز اذیتی بآنها نمیکنند اجر آنها نزد پروردگار آنهاست و هیچ ترسی و خوفی برای آنان نیست و محزون نمیباشند،

گفتار نیک و طلب مغفرت نمودن برای

صفحه : ۴۰۵

فقیر بهتر از بخششی است که همراه آن اذیت و منتی باشد (و باید دانست) که خداوند بی‌نیاز و بردبار است.

توضیح آیات

اشاره

أَ لَم تَرَ إِلَی الَّذِی حَاجَّ إِبراهِیمَ فِی رَبِّهِ همزه «الم» همزه استفهام انکاری است و خطاب برسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که آیا ندیدی یعنی بعلم الیقین یا بعین الیقین دیدی و دانستی «الذی حاج» محاجه از باب مفاعله آمده و در جایی آرند که خصومت و گفتگو بین دو نفر باشد و هر یک بخواهند در دعوی دیگری را مغلوب و مجاب نمایند و مفسرین گویند آنکه با ابراهیم علیه السّلام در باره اله محاجه نمود نمرود پسر کنعان بود که بدو واسطه نسبت وی بنوح نبی علیه السّلام میرسید و او اول کسی بود که تاج سلطنت بر سر نهاد و دعوی خدایی نمود.

أن آتاهُ اللّهُ المُلکَ مجاهد گفته دو نفر موحد و دو نفر کافر سلطنت روی زمین نصیب آنان گردید دو نفر موحد یکی سلیمان نبی (ع) بود که تمامی روی زمین مسخر امر او گشتند و دیگر ذو القرنین و آن دو نفر کافر یکی نمرود و دیگری بخت النصر، و آیا وقت مجادله ابراهیم با نمرود چه وقت انجام گرفت قبل از اینکه ابراهیم بتها را بشکند یا بعد از آن.

بعضی از مفسرین گفته‌اند بعد از آنکه ابراهیم بتها را شکست و آتش نمرودی برافروخته گردید نمرود با ابراهیم در مقام گفتگو و مجادله برآمد که آن خدایی که ما را بعبادت او میخوانی کیست ابراهیم (ع) گفت رَبِّیَ الَّذِی یُحیِی وَ یُمِیتُ پروردگار من آن کسی است که زنده میکند و میمیراند.

سؤال نمرود که رب و پروردگار تو کیست از روی فطرت بوده که خداوند فطرت هر کسی را بر توحید قرار داده اینکه است که هر فردی از بشر باعتبار فطرت

صفحه : ۴۰۶

اوليّه خود بحكم عقلش روى دلش بسوى حق نگران است لكن چشم دل انسانى در پشت پرده‌هاى ظلمانى طبيعت از قبل ضعف وجود، قصور و كوتاهى عقل، احتياجات گوناگون، ميول و مقتضيات طبيعى جهالت نفسانى وساطت اسباب و معدات خارجى كه مدبر حكيم در ميان نهاده براى رفع احتياجاتش هر يك حجابى است بين انسان و مبدء كه از بى‌خردى و نفهمى هميشه دنبال وسائط ميدود و چشم از مسبب الاسباب پوشيده اسباب را مستقلّ در مؤثريت مى‌پندارد.

اينكه است كه پاره‌اى از افراد بشر مطيع هواى نفس شده‌اند و خود و عمل خود را مؤثر در امور ميدانند و اعتماد بنفس را مدرك پندارند و بنده و فرمانبردار هواى نفس خودند.

و بعضى غير خود از سلاطين و رؤساء و اركان مملكت را مؤثر در نفع و ضرر خود ميدانند و عبادت عبده اصنام از همين قبيل بوده كه بگمان ناقص خود بتها كه جمادى نبودند براى آنان منزلت و مقامى نزد حق تعالى تصور مينمودند اينكه بود كه بآنها سجده ميكردند و از آنان يارى ميطلبيدند چنانچه قرآن مجيد از آنها خبر ميدهد كه ميگفتند ما نَعبُدُهُم إِلّا لِيُقَرِّبُونا إِلَى اللّهِ زُلفى كه بفطرت خود ميدانستند كه جمادند و خالق آسمان و زمين نيستند لكن چون خود را ضعيف و محتاج بوسائل ميدانستند و گمان ميكردند بتها مقام و منزلتى نزد حق تعالى دارند اينكه بود كه آنها را عبادت ميكردند و آنان را واسطه در فيض قرار ميدادند.

همين ضعف وجود و بيخردى و احتياجات گوناگون بشرى سبب شده كه شياطين بكمك نفس بهيمى و سبعى بر انسان مسلط گشته و وى را در بيراهه ميكشاند و باميد نفع و ضرر احتياج يكى را بزر و زيور دنيا مفتون نموده و وى را فريب داده و بعض چيزها را در نظر ميآرايد و جلوه ميدهد زُيِّنَ لِلنّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ مِنَ النِّساءِ وَ البَنِينَ وَ القَناطِيرِ المُقَنطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَ الفِضَّةِ سوره آل عمران آيه ۱۲ و بعضى كه شأن آنها بالاتر است ارباب انواع قائلند و آنها را واسطه در فيض ميدانند و از تمام اينها پست‌تر و بيمقدارتر اشخاصى ميباشند كه بسنگ و در و قبرهاى

صفحه : ۴۰۷

پوسيده و بپاره امورى كه هيچ مأخذ ندارد متوسل ميگردند و از آن چيزهاى بى‌معنى حاجت ميطلبند و از روى بى‌خردى و نفهمى گمان ميكنند كه اينها را منزلت و مقامى است و كسانى كه بغير خدا رو كنند و از غير خدا حاجت طلبند آنان و لو آنكه بصورت مسلمانانند لكن در معنى مشرك در مقام عبادتند چه فرق است بين اينها و كسانى كه به بت سجده ميكنند آنها نيز بتها را واسطه ميدانستند لكن مستقلا آنها را عبادت مى‌نمودند.

بهر چه غير از خدا نظر استقلالى داشته باشى و آن را مؤثر دانى و چنين گمان كنى مستقلا از دستش كارى برمى‌آيد آن معبود تو است و او را عبادت و بندگى كرده‌اى.

ببين چگونه پيشوايان بشر از انبياء و اولياء با آن جلالت شأنشان مردم را بسوى خداى يگانه سوق ميدادند و صريحا اعلام مينمودند أَنَا بَشَرٌ مِثلُكُم ميگفتند ما هم مخلوق ضعيفى هستيم مثل شما كه محتاج و نيازمند بمبدء يكتا مى‌باشيم همين قدر مأمور بتبليغ گرديده‌ايم كه شما را بسوى خداى يگانه ارشاد نمائيم اگر ماها بروش پيشوايان خود عمل ميكرديم و قدم پشت قدم آنان نهاده جلو ميرفتيم خوشبخت‌ترين مردم و سعادتمندترين آنان بشمار ميرفتيم.

قالَ إِبراهِيمُ فَإِنَّ اللّهَ يَأتِي بِالشَّمسِ مِنَ المَشرِقِ فَأتِ بِها مِنَ المَغرِبِ در مقام مجادله ابراهيم بنمرود گفت اگر گمان تو چنين است كه زنده ميكنى و ميميرانى خداى من خورشيد را از مشرق بيرون آرد تو امر نما خورشيد از مغرب بدر آيد.

فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَ وَ اللّهُ لا يَهدِي القَومَ الظّالِمِينَ در مقابل اينكه كلام نمرود و متابعين وى مبهوت و مجاب گشتند و نتوانستند جواب

بگوینـد زیرا که فطرت آنـان گواهی می‌داد که اوست اله و پروردگار عالم و به هیـچ وجه وجود ناقص و نارسای آنها مـدخلیت در سماویات ندارد اینکه بود که در اینجا

صفحه : ۴۰۸

زبـانش قطع شـد و نتـوانست بگویـد من خورشـید را از مشـرق بیرون می‌آورم لکن در تـدبیر زمین چون خود را مالـک و متصـرف میدانست بگمان پلیدش مردن و زنده شدن مردم بدست وی است هر کرا خواهد میکشد و هر که را خواهد زنده میگذارد.

أو کَالَّذِی مَرَّ عَلی قَریَةٍ وَ هِیَ خاوِیَةٌ عَلی عُرُوشِها آیه جلو راجع بتوحید بود و اینکه آیه و آیه بعد عطف داده شده باین آیه و راجع بمعاد و کیفیت زنـده شدن مردگان در روز قیامت و دفع انکار منکرین معاد است که بطور تعجب فرموده آیا دیدی چنین کسـی که بر آن ده گذر نمود.

کاف «کالـذی» زائده و واو «و هی» حال، است خاویهٔ، در لغت بمعنی خالی آمده، عروش جمع و عرش بمعنی سـقف و بمعنی تخت نیز آمـده قـال اللّه تعالی وَ لَها عَرشٌ عَظِیمٌ و در اینکه آیا آن گذرنـده که بود بین مفسـرین گفتاری است ۱- جماعتی گفته‌اند عزیز شرحیا بوده ۲- ارمیـا إبن حلیقا و او از سـبط هارون پسـر عمران بوده ۳- خضـر نبی بوده ۴- مردی بوده کـافر که در امر معاد شـک داشته.

و نیز راجع به اینکه آن در کجا و چه زمینی بوده نیز چند قول است، ضـحاک گفته آن از زمین بیت المقدس بود، إبن زید گفته آن زمینی بود که مردگانش آنهایی بودند که از وبا گریختند و یک دفعه مردند که بیانش در آیات پیش ذکر شد.

قالَ أَنّی یُحیِی هذِهِ اللّهُ بَعدَ مَوتِها آن گذرنده از روی تعجب نه انکار گفت چگونه خداوند اینکه بدنهای پوسیده را زنده میکند بعد از مردنشان.

در تفسیر روح البیان چنین اسـتفاده نموده که بنی اسرائیل وقتی طغیان نمودند و در زمین فساد کردند خداوند بکیفر اعمالشان بخت النصـر را بر آنها مسلط نمود و بخت النصـر با شش هزار علامت وارد شام گردید و شام را تصرف نمود و بنی اسرائیل را سه قسمت نمود قسمتی از آنان را کشت و قسمتی را اسیر نمود و قسم باقی مانده را

صفحه : ۴۰۹

تبعید گردانید و بین آنها صد هزار پسر بود که بین سلاطینی که با هم همدست بودند تقسیم نمود و از آن جمله عزیز بود که پس از آنکه از دست آنهـا نجـات یـافت سـوار خری شـد و بسوی بیت المقـدس روانه گردیـد و از منظره و ویرانی بیت المقـدس متوحش گردیـد و از روی تعجب گفت أَنّی یُحیِی هـذِهِ اللّهُ بَعـدَ مَوتِها چگونه خداونـد اینکه را زنـده مکند بعد از مردن آن، و نیز در توجیه آیه چنین اظهار می‌نمایـد که تعجب عزیز راجع بتعمیر بیت المقـدس بوده نه مردگان زیرا که ضـمایر در هـذه و موتها عایـد بخرابی بیت المقـدس می‌شـود نه مردگـان و بنـا بر اینـوجه معنی آیه چنین میشود که چگونه خداونـد تعمیر میکنـد بیت المقـدس را بعـد از خرابی آن. (پایان) ظاهرا اینکه توجیه بنظر درست نمی‌آید بچند دلیل:

۱- تعمیر دهی بلکه شهری تعجب‌آور نیست که پیمبری مثل عزیز تعجب کند در چگونگی تعمیر آن.

۲- موت و حیات بر جمادات صادق نمی‌آیـد و اینکه در کلام اللّه است یُحیِ الأَرضَ بَعـدَ مَوتِها موت و حیات زمین راجع به نباتات است که از زمین میروید نه خاک و عمارات آن.

۳- بقرینه باقی حکایت که در آیه بیان شـده که عزیز صـد سال مرد و بعـد از صد سال زنده شد و خر پوسـیده او نیز زنده شد شاهد ظـاهری است که تعجب او راجع بزنـده شـدن مردگـان بـوده نه تعمیر دهی پس معنی آیه چنین می‌شود که عزیز گفت چگونه اهل

اینکه زمین زنـده می‌شونـد بعـد از مردنشان و اینکه آیه نظیر قوله تعالی است وَ سئَلِ القَریَةَ و مقصود اهل قریه می‌باشد و نظیر اینکه آیـه در کلام اللّه و نیز در کلمـات فصـحا بسیار دیـده شـده فَأَمـاتَه‌اللّه‌مِائَةَ عـامٍ ثُم‌َّبَعَثَه پس از آنکه عزیز تعجب کرد که چگـونه مردگان در قیامت زنـده می گردنـد بامر خداونـد او مرد و بعد از یکصد سال وی را زنده گردانید به همان طوری که قبل از مردنش زندگانی می‌نمود.

صفحه : ۴۱۰

قـال‌َ کَم لَبِثت‌َ قال‌َ لَبِثت‌ُ یَوماً أَو بَعض‌َ یَومٍ قال‌َ بَل لَبِثت‌َ مِائَةَ عامٍ پس از آنکه عزیز را زنـده گردانیـدیم بتوسط ملکی یا نـدایی از وی سؤال شد چه قدر خواب رفتی گفت یا یک روز یا بعضی از روز.

فَـانظُر إِلی طَعامِک‌َ وَ شَـرابِک‌َ لَم یَتَسَـنَّه وَ انظُر إِلی حِمارِک‌َ وَ لِنَجعَلَک‌َ آیَةً لِلنّاسِ بوی خطاب شـد نگاه کن و ببین چگونه طعام و مشـروب تـو فاسـد نگشـته و بهمـان حـال اولیه خود بـاقی است و نیز نظر کن و ببین چگونه خر تو استخوان و پوست و گوشت آن پوسیده گردیده و از هم پاشیده و برای نشانه قدرت خود ترا زنده گردانیدیم تا مردم بدانند که قدرت بر هر چیزی داریم.

در اینکه مبـارک آیه دو علامت و نشانه برای کمال قـدرت خود نشان میدهـد یکی راجع بهمین عالم که روی قاعـده طبیعی طعام و خوردنی و نیز آشامیدنی در مدت کمی فاسد و خراب میگردد و ماندن طعام تا یکصد سال از محالات عادی بشـمار میرود میخواهد ببشـر بفهمانـد که قـدرت و استیلای او فوق عـالم طبیعت است و اصـلا در مقابـل قـدرت غیر متنـاهی آن قادر متعال محالی متصور نمیگردد بلکه اراده او نافـذ و قـدرت او مسـتولی بر هر ممکنی است و نظـام طبیعی نیز بـامر تکوینی الهی روی پـایه حکمت آراسـته گردیـده و دیگر راجع بامر معاد و عالم قیامت که زنده شدن مردگان در روز رسـتاخیز امری است ممکن و قادر حکیم توانا است بر عود دادن ارواح بجسدهایشان.

وَ انظُر إِلَی العِظامِ کَیف‌َ نُنشِزُها ثُم‌َّ نَکسُوها لَحماً پس از آنکه بعـد از صـد سال روح مفارقت کرده عزیز بر میگردد ببـدنش و زنـده میگردد خطـاب عزت میرسـد اگر خـواهی قـدرت الهی را بنگری نظر کن باسـتخوان پوسـیده خرت و ببین چگونه قـادر توانـا اینکه اسـتخوانها را با هم تضمیم میگرداند و بروی آن گوشت میرویاند و خرت را زنده می‌گرداند و اعصاب و رگها و تمام اعضای آن را با یکدیگر تنظیم می‌گرداند و بر روی آن گوشت میرویاند و خرت را زنده می‌گرداند.

صفحه : ۴۱۱

فَلَمّا تَبَیَّن‌َ لَه قال‌َ أَعلَم‌ُ أَن‌َّاللّه عَلی کُل‌ِّ شَی‌ءٍ قَدِیرٌ وقتی عزیز برأی العین مشاهـده میکنـد و بعین الیقین می‌بیند کیفیّت زنده شدن خر خود را پس از پوسـیدگی اسـتخوانها و مندک گشته‌گی اعضای آن شهادت می‌دهد بنفوذ قدرت الهی و تصدیق می‌کند که محالی در قبال قدرت غیر متناهی او تصور ندارد.

وَ إِذ قال‌َ إِبراهِیم‌ُ رَب‌ِّ أَرِنِی کَیف‌َ تُحی ‌ِالمَوتی قال‌َ أَ وَ لَم تُؤمِن وقتی ابراهیم (ع) گفت پروردگار من بمن نشان ده بطوری که بچشـم ببینم چگونگی زنده شدن مرده‌ها را از مصدر جلال احدیت خطاب میرسد آیا بمعاد ایمان نداری.

چون امر معاد بسیار مهم و عقول بشر از درک حقیقت آن و کیفیت وقوع و چگونگی آن عاجز است حتی پیمبر مثل ابراهیم خلیل با آن عظمت شـأنش و علو مقـامش از خـدای خود تقاضـای رؤیت میکنـد که از «علم الیقین» «بعین الیقین» برسـد و بچشم سـر کیفیت وقوع آن را مشاهـده نمایـد و ایمانش بدرجه اطمینان رسد اینکه بود که وقتی گفت رَب‌ِّ أَرِنِی کَیف‌َ تُحی ‌ِالمَوتی و جواب شـنید که آیا ایمان نداری گوید:

قال‌َ بَلی وَ لکِن لِیَطمَئِن‌َّ قَلبِی پاسخ گوید آری ایمان دارم لکن می‌خواهم قلبم مطمئن گردد.

اعتراض

چگونه ابراهیم طلب رؤیت می‌کنـد با اینکه پیمبران خصوصا کسانی که اولوا العزم نامیـده شده‌انـد البته در معارف بـدرجه شـهود و عیان رسیده‌اند و بایستی بچشم دل عالم دنیا و آخرت را مشاهده نمایند و پس از مشاهده سؤال کردن از چگونگی آن مورد ندارد.

پاسخ

آری اینکه غیر از نبی اطلاع از ذوق و درجه عرفان نبی ندارد لکن

صفحه : ۴۱۲

معلوم است که عوالم وجود در نظر آن برگزیـدگان مکشوف است و اخباری که راجع بعالم قبر و برزخ و قیامت و غیر اینها میـدهند و از روی کشف و شـهود و بضـمیمه وحی است و تـا چنین دانشـی در آنان نباشـد لایق وحی نمیباشـند نه اینکه است که فقط از راه گوش و چشم استماع وحی نمایند یا رؤیت ملک کنند.

چیزی که هست فرق دیـدن بـدل و دیـدن بچشم چشم دل راجع بـامور عقلانـی و کلیات معنوی و موجودات مجرده نفوذ دارد لکن راجع بمحسوسـات و موجودات جزئی مـادی بایستی بتوسط آلات جسـمانی ادراک شود، زیرا که خداونـد برای ادراک هر نوعی از موجودات حـاسه‌ای بانسـان کرامت فرموده چشم دل مخصوص بـامور معنوی و ادراک مجردات و عوالم ما فوق الطبیعه نفوذ دارد و چشم سـر مخصوص باجسـام طبیعیه و موجودات مـادیه است و اگر چه بچشم دل نیز توان مادیـات را ادراک نمود لکن بطور کلی و وجود سعی که ادراک وجود جزئیات در ضمن کلیات برای اهلش مکشوف و پدیدار میگردد نه بطور جزئی و خصوصیات فردی.

پس شایـد طلب رؤیت ابراهیم زنده شدن مردگان را اینکه بوده که پس از آنکه بطریق کشف و عیان و وحی اطلاع از عوالم بعد از موت داشت چون راجع بامور مادّی و جسمانی بود و خصوصیات و کیفیات مادی را بایستی بچشم سر مشاهده نمود اینکه بود که از پروردگار طلب رؤیت بچشم سر نمود.

بعبارت واضـح‌تر گوئیم اگر چه ابراهیم (ع) بمقتضای عقل و قوه ملکوتی و بصـیرت باطنی خود بچگونگی زنده شدن مردگان عالم بود لکن بمقتضـای قوای جسـمانی و آرامش نفس حیوانی که لازمه حیـات جسـمانی است میـل داشت آنچه را بچشم دل مشاهـده مینماید در مرتبه حس بچشم سر نیز مشاهده نماید تا آنکه نفس شریفش راجع بمعاد جسمانی از هر دو جهت آرامش یابد اینکه بود که در پاسخ أَ وَ لَم تُؤمِن گفت آری ایمـان دارم و لکن میخـواهم قلبم باعتبـار قـوای جسـمانی نیز آرام گیرد (و اللّه العـالم باسـرار کلامه).

صفحه : ۴۱۳

قالَ فَخُذ أَربَعَةً مِنَ الطَّیرِ فَصُرهُنَّ إِلَیکَ پس از آنکه تقاضای ابراهیم علیه السّلام بسمت قبول رسید خطاب شد چهار کبوتر بگیر، صر در «صـرهن» در لغت بمعنی میل دادن است یعنی آنها را با خود مأنوس و مایل بخود گردان، لکن مشـهور بین مفسـرین بقرینه جمله بعد اینطور میشود که چهار مرغ بگیر و قطعه قطعه گردان.

ثُمَّ اجعَل عَلی کُلِّ جَبَلٍ مِنهُنَّ جُزءاً ثُمَّ ادعُهُنَّ یَأتِینَکَ سَعیاً پس از آنکه آنها را قطعه قطعه گردانیدی هر جزئی از آن را بر سر کوهی

بنه و هر یک از آنان را باسم صدا کن که صاحب آن اسم اجابت میکند تو را و بشتاب نزد تو آید.
وَ اعلَم أَنَ‌اللّه‌َ عَزِيزٌ حَكِيمٌ تا اینکه بدانی خداوند غالب و درستکار است، در تفسیر قمی علی بن ابراهیم از پدرش و او از إبن ابی عمیر و او از ابی ایوب و او از ابی بصیر و او از امام صادق (ع) چنین روایت میکند که «ابراهیم علیه السّلام دید مرداری در ساحل دریا افتاده و سباع و درندگان بری و بحری او را میخورند تعجب نمود و گفت رَب‌ِّ أَرِنِی کَیف‌َ تُحی‌ِ المَوتی قال‌َ فَخُذ أَربَعَةً مِن‌َ الطَّیرِ تا آخر آیه، اینکه بود که ابراهیم (طاوس، خروس کبوتر و کلاغ) اینکه چهار مرغ را گرفت و پس از کشتن آنها را در هم کوبید و اجزاء آن را با هم مخلوط گردانید و هر جزئی از آن گوشتهای کوبیده را بر سر کوهی نهاد و منقار یک یک آنها را گرفت و باسم آن کبوتر را صدا زد و گفت باذن خدا و امر او زنده شوید آن وقت اجزاء گوشت از هم پراکنده گردید و بدن هر یک از آنان تشکیل داده طیران نمودند بسوی ابراهیم آن وقت ابراهیم گفت أَنَ‌اللّه‌َ عَزِيزٌ حَكِيمٌ(پایان) چنانچه معلوم است اینکه آیه و آیه جلو از بالاترین شواهد و بهترین دلیلی است برای اثبات معاد جسمانی که در روز رستاخیز روح بشر عود مینماید ببدن جسمانی دنیوی.

صفحه : ۴۱۴

اعتراض

از ظاهر اینکه حدیث چنین بر می‌آید که ابراهیم وقتی دید آن مرده را حیوانات بری و بحری میخورند و هر قطعه بدن وی جزء حیوانی میگردد همان شبهه آکل و مأکول که مشهور بین منکرین معاد است بنظرش می‌آید که در قیامت اجزایی که جزء بدن دیگری گردیده عود آن چگونه است آکل زنده میشود یا مأکول نمیشود هر دو زنده شوند زیرا که در اینکه فرض بدن مأکول جزء بدن آکل شده دیگر از مأکول چیزی باقی نیست که بگوئید در قیامت اجزای آن با هم جمع میشوند و روح عود مینماید ببدن پس بایستی فقط آکل زنده شود نه مأکول و نمیشود هر دو زنده شوند و اینکه آیه که چهار مرغ را بگیر و اجزاء آن را با هم مخلوط گردان تا آخر آیه جواب شبهه آکل و مأکول را نمیدهد زیرا که اجزاء آن طیور بعینه موجود بوده و جزء یکدیگر نشده بود منتهی از هم متفرق گردیده و پس از آنکه ثانیا با هم ضمیمه گردیده بحالت اولیه خود برمیگردد.

پاسخ

از همین آیه شبهه آکل و مأکول نیز رد میشود زیرا چنانچه حکماء گویند شیئیت شیء بصورت است یعنی صورت نوعی نه شخصی نه «بماده» پس وقتی آن چهار کبوتر بکوبیدن در هم از صورت حیوانی و کبوتری بیرون رفتند بطوری که اجزای هر یک از آنان بدیگری مخلوط گردید دیگر آنها را کبوتر نتوانند آن وقت بمخلوط شدن آنان در هم وجود کبوتری مفقود گردید و پس از اجتماع مواد باذن قادر متعال حیات جدیدی پیدا مینمایند همین طور است آنجایی که انسان را حیوانی یا انسان دیگر بخورد انسان جزء حیوان یا انسان دیگری نگردیده بلکه صورت انسانی از وی گرفته شده و نزد حافظ الصور محفوظ است و نیز حیات انسانی او قائم بنفس انسانی وی است نه قائم باجزاء بدنش تا آنکه گوئید وقتی حیوانی یا انسانی انسانی را بخورد جزء او میگردد و راجع بزنده شدن در قیامت شبهه آکل و مأکول پیش آرید آری روح حیوانی که ناشی از بخاراتی است که از قلب متصاعد بدماغ میشود قائم ببدن است که آنهم بمردن

صفحه : ۴۱۵

فانی میگردد و جزء دیگری نمیشود بلکه ممکن است گفته شود بدن انسان و نیز قوای فعاله آن از تغذیه و تنمیه و باقی افعال نفسانیه بـدن قائم بنفس انسانی است که بمردن از بـدن مفارقت مینماید و آن باقی مانده را که بدنش می‌نامند در واقع اسـکلتی و شـکلی از بـدن حقیقی بیش نیست بـدن حقیقی ظل روح انسانی و پرتو اوست و هر کجا روح انسانی جای گرفت بدن فعلی و حقیقی او با وی است چنـانچه بعقـل و نقل ثابت شـده که در عالم برزخ نفس با صورت مثالی که صورت فعلی وی است همراهست مگر نمیبینی در بسیاری از اخبـار رسیده که در قیامت هر کسـی بصورت عملش وارد محشر می‌گردد اگر نبود اینکه بـدن حقیقی انسانی ناشـی از نفس و پرتو روح وی است چگونه در قیامت که هر چیزی بحقیقت ظهور و بروز مینماید بدن بصورت اخلاق تظاهر مینمود.

خلاصه بمردن چیزی از حقیقت انسانی شـخص کاهیده نمیگردد فقط ماده اولیه بدن او بصورت دیگری در آمده و بخراب گردیدن و مندک شدن عالم دنیا تمام صور موجودات مادّی جسـمانی اعدام میگردد و بدلالت قوله تعالی یَومَ تُبَدَّلُ الأَرضُ غَیرَ الأَرضِ یعنی روزی که تبـدیل میگردد زمین بغیر زمین توان استشـهاد نمود که وقتی که عالم دنیا خراب گردیده ماده موجودات که حکماء قدیم آن را (هیولی) میگفتنـد و حکمـای اخیر نیرو یـا اثیر یـا هر چه اسم نهنـد بصورت اخروی در آیـد ارواح بشـر بحکم قادر متعال ثانیا بهمـان مـاده اولیه تعلق گیرنـد آن وقت صورت برزخی بـامر تکوینی تعلق گیرد بماده و انسان تحوّل دیگری پیـدا نمایـد و با روح و جسم وارد عالم آخرت گردد زیرا که ماده اولیه که آن را مادهٔ المواد گوینـد قابل افاضه هر نوع صورتی است و حیات جدیـدی که در خور عالم قیامت باشد بوی افاضه می‌شود تا اینکه علاوه بر عذاب و ثواب روحانی طعم عذاب و ثواب جسمانی را نیز بچشد زیرا که ادراکـات جسـمانی منوط بآلات جسـمانی است و جسم ترکیب شـده از ماده و صورت است صورت بلا ماده را جسم نگوینـد و ماده بلا صورت را جسم ننامند و اگر بخواهیم راجع بمعاد روحانی و جسـمانی بحث نمائیم سـخن طولانی می‌گردد و اجمالی از آن را در کتاب معاد و آخرین سیر بشر تذکر داده‌ایم هر کس میل دارد رجوع بآن جا نماید.

صفحه : ۴۱۶

مَثَلُ الَّذِینَ یُنفِقُونَ أَموالَهُم فِی سَبِیلِ اللّهِ کَمَثَلِ حَبَّهٍٔ از آیات قرآنی و احادیث نبوی و غیر آن چنین اسـتفاده میشود که یکی از ارکان دین اسـلام انفاق فی سبیل اللّه و اعانت و دسـتگیری بفقراء و مسـتمندان است بلکه توان گفت بعد از اصول معارف، اسـلام روی دو پـایه میچرخـد یکی صـلاهٔ، دیگری زکـاهٔ اگر یکی از اینکه دو پایه خلل یابـد چرخ تمـدن اسـلامی فعالیت خود را از دست میـدهد نمیبینی چگونه در کلام مجید مکرّر در مکرر امر بصـلاهٔ و زکاهٔ مینماید و اینکه در بسـیاری از آیات زکاهٔ را مقارن بصلاهٔ گردانیده شاید سـرش همین باشد که اگر اینکه دو اصل روی میزان صـحیح انجام گرفت پیکر اسـلام تعادل و اسـتقرار می‌یابد زیرا که بصلاهٔ مقـام عبـودیت که جوهر و لب معرفت است محقق میگردد و بزکوهٔ و انفـاق مـال تمـدن جـامعه بشـری که مقـدمه کسب سـعادت و فضیلت است منظم میشود آن وقت اسلام روی پایه صحیح استوار میگردد.

هر جامعه‌ای که افق افراد آن از جهت معاش و زندگانی نزدیک بهم باشـند و روی قانون منظمی که هر مرتبه‌ای نسـبت بمرتبه بالاتر بیک درجه و انـدک تفاوتی بین آنان باشد آن جامعه متعادل و افراد آن با هم متوافق و هر یک بوظیفه خود عمل مینمایند لکن اگر جـامعه تعـادل خود را از دست داده و بین افراد از حیث ثروت و مـال تفـاوت فاحش پدیـد گردیـده نفاق و دشـمنی بین آنان شـیوع مینمایـد و در نتیجه هیچیـک از افراد بوظیفه خود عمـل نمیکنـد و چون قانون مضـبوطی بین آنها حکم فرما نیست آن جامعه بزودی منحل میگردد.

و نیز چون دنیا مقدمه آخرت است و چنانچه گفته‌اند

(من لا معاش له لا معاد له)

کسی که امور معاشش منظم نگردید هرگز امور معادش نیز منظم نخواهد شد اینکه است که مقنن قانون اسلام اکیدا امر فرموده بانفاق مال که اغنیاء فقرا را از قسمتی از مال خود بهره‌مند گردانند که هم فقیر از سختی فقر رهایی یابد و غنی نیز با آن علاقه مفرطی که نسبت بمال خود دارد اگر در راه خدا انفاق نماید لایق پاداش بزرگ میگردد

صفحه : ۴۱۷

اینکه است که شارع اسلام گاهی بوعده ثواب و گاهی بوعید و تهدید بعذاب و گاهی بنمو و زیاد شدن مال و گاهی بغفران و جبران گناه مردم را تحریص و تشویق میگرداند بر انفاق مال برای اینکه افق زندگانی فقیر قدری بالا رود و اغنیاء نیز قدری از مالشان کاسته گردد و باین وسیله فقرا و اغنیاء با هم توافق نمایند و دست بدست هم داده کاخ تمدن را بالا برند و تمام افراد جامعه با هم زندگانی آرامی نمایند و دنیا و آخرت خود را اصلاح گردانند، و نیز قدری محبت دنیا که ناشی از مال و ثروت است از دل اغنیاء بیرون رود و باین وسیله برحمت حق تعالی نزدیک گردند.

أَنبَتَت سَبعَ سَنابِلَ فِی کُلِّ سُنبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ انفاق فی سبیل اللّه که غرض رضای خدا باشد بدون ریاء و شهرت یا داعی دیگری غیر از طریق بندگی دانه‌ای مانند که از زمین بیرون آید و در آن هفت خوشه باشد و در هر خوشه‌ای یکصد دانه اشاره به اینکه یکی به هفتصد برابر زیاد میشود و اینکه نتیجه و فایده دنیوی است که مترتب میگردد بر انفاق فی سبیل اللّه.

وَ اللّهُ یُضاعِفُ لِمَن یَشاءُ وَ اللّهُ واسِعٌ عَلِیمٌ و خداوند می‌افزاید و زیاد میکند برای هر کس که بخواهد، شکی نیست که جزاف و بیهوده‌کاری در ساحت قدس پروردگار راه ندارد و مشیت و خواست او روی قانون و حکمت است، پس اینکه فرموده افزون میکنم برای هر کسی که بخواهم بدون جهت افزون نمیکند هم بخشش و عنایت و بسط او از روی حکمت و نظام عالم وجود انجام میگیرد و هم گرفتن و باز داشتن فیض او از روی قاعده ناموس خلقت پدید میگردد یک جا باضعاف مضاعف وعده میدهد یک جا به هفتصد برابر یک جا برای هر کار نیکی ده برابر حسنه وعده میدهد.

باید دانست که بر اصل انفاق آثار و خواصی است قطع نظر از خصوصیات دیگری که بر آن ضمیمه گردد چنانچه اگر کافری هم بدون قصد قربت از روی عاطفه و ترحم چیزی انفاق نماید آثار خارجی آن اینکه است که اندازه‌ای مال وی یا مال اولاد وی نمو

صفحه : ۴۱۸

میکند و زیاد میشود و نیز با وی دوست میگردد، و نیز از شر فقیر ایمن میگردد خلاصه بانفاق زندگانی دنیوی وی ینظم میگردد.

و اگر مسلمان بمقتضی ایمان چنین کاری کند فائده وی چندین برابر زیادتر و آثار خارجی آن هم در دنیا و هم در آخرت بمراتب بسیار افزون‌تر میشود و هر گاه با محسنات دیگر ضمیمه گردد مثل خلوص نیت و پاک بودن مال از حرام و بمستحق و محل قابل رسیدن توأم گردد البته آثار خارجی آن از نمو مال و باقی آثار باضعاف مضاعف زیادتر میگردد وَ اللّهُ واسِعٌ عَلِیمٌ اشاره بسعه و استیلاء و احاطه علمیه او است که بقدرت غیر متناهی آنچه بخواهد افاضه مینماید و باعمال و نیات هر کسی عالم و بینا است و هر کس را در خور اعمالش و استعدادش عوض میدهد.

الَّذِینَ یُنفِقُونَ أَموالَهُم فِی سَبِیلِ اللّهِ ثُمَّ لا یُتبِعُونَ ما أَنفَقُوا مَنًّا وَ لا أَذیً کسانی که مالهای خود را در راه خدا انفاق مینمایند بدون اینکه منتی بر فقیر نهند یا بخشش آنان با زخم زبان یا آزار دیگری همراه باشد.

لَهُم أَجرُهُم عِندَ رَبِّهِم وَ لا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ کسانی که اینکه طور در راه رضای حق تعالی بدون قصد انتفاع و با نیت خالص انفاق مال مینمایند و بدون اینکه منتی بر فقیر بگذارند نیز آزاری بوی نرسانند پاداش عمل نیک آنان نزد پروردگار آنها است، ظاهرا آیه اشاره بر اینکه دارد که برای چنین کس علاوه بر زیاد شدن مال به هفتصد برابر یا زیادتر اجر اخروی آنها نزد

پرورد گار آنها محفوظ است زياد شدن مال اثر وضعى و دنيوى انفاق است اثر اخروى آن بجاى خود است.

وَ لا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ در معرض امر ناگوار واقع شدن خوف‌آور است و فقدان امر مطلوب حزن‌آور

صفحه : ۴۱۹

و شايد اشاره باين باشد كه چون پاداش هر عملى بايستى در خور همان عمل باشد كسى كه مال خود را با محبت مفرطى كه بمال دارد در راه خشنودى حق تعالى انفاق نمايد و باين وسيله خوف فقر را از فقير باندازه‌اى بردارد خداوند خوف از فقر در دنيا و خوف از عذاب اخروى را از وى باز خواهد داشت و او را ايمن ميگرداند، و نيز چون فقير را بمنت نهادن و ايذاء زجر ننموده و وى را محزون نگردانيده خداوند وى را از حزن و اندوه آخرت ايمن ميگرداند.

و شايد مقصود اينكه باشد كه چنين كسى پاداش عملش نزد خدا محفوظ است نبايد از انفاق كردن بترسد بر فقر خود و نيز متأسف و محزون نباشد بر اينكه مال از دستش رفته بلكه بداند كه مالش نزد خدا باقى و بچندين برابر تضاعف مينمايد و افزون ميشود قَولٌ مَعرُوفٌ وَ مَغفِرَةٌ خَيرٌ مِن صَدَقَةٍ يَتبَعُها أذىً كلام نيكو و طلب مغفرت نمودن بهتر و نيكوتر است از صدقه و انفاقى كه همراه آن اذيت بفقير باشد.

غنى در مقابل سائل فقير يا اينكه است كه احسان و بخششى در باره او ميكند لكن دنبال او زخم زبانى باو ميزند يا اينكه اصلا بوى اعتنايى نميكند و ميگذرد يا احسانى باو ميكند و زخم زبانى و اذيتى بوى هم نميكند، اينكه آيه اشعار دارد كه آنجايى كه در باره فقير احسان ميكنيد بايستى خوددارى كنيد كه مبادا بفقير اذيتى از كلام درشت يا بنحو ديگر آزارش كنيد و دل او را بشكنيد و آنجايى كه در باره او انفاق نميكنيد اقلا بكلام نيك و احسان لسانى دل وى را خوش كنيد، و شايد مقصود از مغفرت اينكه باشد كه هر گاه سائل در اثر عدم احسان درشتى نمود و سخن ناشايسته‌اى گفت پرده‌پوشى كنى و تو بسخن نيكو وى را رد كنى اگر چنين كنى بهتر از اينكه است كه چيزى بفقير بدهى و او را دل شكسته گردانى زيرا كه آن مالى كه بوى داده‌اى بزودى تمام ميشود لكن جراحت دل او كه در اثر زخم زبان بوى زده‌اى بزودى التيام نمييابد.

صفحه : ۴۲۰

وَ اللّهُ غَنِىٌّ حَلِيمٌ خدا بى‌نياز و غنى بالذات است اگر بخواهد فقير را ثروت‌مند ميگرداند و اينكه بعضى را فقير و بعضى را غنى ميگرداند البته در آن اسرارى است يكى ناموس خلقت و نظام كون باين است كه همه مردم در غنا و ثروت يك طور نباشند، و ديگر لطف و كرم خداوندى مقتضى اينكه است كه هر كسى را بفيض برساند غنى از راه بخشش فيض بگيرد فقير از راه صبر و بردبارى بر فقر كه بلاى عظيمى است نتيجه كامل عايد او گردد

صفحه : ۴۲۱

[سوره البقرة (۲): آيات ۲۶۴ تا ۲۶۹]

اشاره

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تُبطِلُوا صَدَقاتِكُم بِالمَنِّ وَ الأَذى كَالَّذِى يُنفِقُ مالَهُ رِئاءَ النّاسِ وَ لا يُؤمِنُ بِاللّهِ وَ اليَومِ الآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفوانٍ عَلَيهِ تُرابٌ فَأَصابَهُ وابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلداً لا يَقدِرُونَ عَلى شَيءٍ مِمّا كَسَبُوا وَ اللّهُ لا يَهدِى القَومَ الكافِرِينَ (۲۶۴) وَ مَثَلُ الَّذِينَ يُنفِقُونَ

أَموالَهُمُ ابتِغاءَ مَرضاتِ اللّهِ وَ تَثبِيتاً مِن أَنفُسِهِم كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبوَةٍ أَصابَها وابِلٌ فَآتَت أُكُلَها ضِعفَينِ فَإِن لَم يُصِبها وابِلٌ فَطَلٌّ وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ بَصِيرٌ (۲۶۵) أَ يَوَدُّ أَحَدُكُم أَن تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِن نَخِيلٍ وَ أَعنابٍ تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ لَهُ فِيها مِن كُلِّ الثَّمَراتِ وَ أَصابَهُ الكِبَرُ وَ لَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفاءُ فَأَصابَها إِعصارٌ فِيهِ نارٌ فَاحتَرَقَت كَذلِكَ يُبَيِّنُ اللّهُ لَكُمُ الآياتِ لَعَلَّكُم تَتَفَكَّرُونَ (۲۶۶) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنفِقُوا مِن طَيِّباتِ ما كَسَبتُم وَ مِمّا أَخرَجنا لَكُم مِنَ الأَرضِ وَ لا تَيَمَّمُوا الخَبِيثَ مِنهُ تُنفِقُونَ وَ لَستُم بِآخِذِيهِ إِلّا أَن تُغمِضُوا فِيهِ وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ (۲۶۷) الشَّيطانُ يَعِدُكُمُ الفَقرَ وَ يَأمُرُكُم بِالفَحشاءِ وَ اللّهُ يَعِدُكُم مَغفِرَةً مِنهُ وَ فَضلاً وَ اللّهُ واسِعٌ عَلِيمٌ (۲۶۸)
يُؤتِي الحِكمَةَ مَن يَشاءُ وَ مَن يُؤتَ الحِكمَةَ فَقَد أُوتِيَ خَيراً كَثِيراً وَ ما يَذَّكَّرُ إِلّا أُولُوا الأَلبابِ (۲۶۹)

ترجمه:

ای اشخاص با ایمان صدقات خود را بمنت نهادن بمستحق و ایذاء بوی باطل نکنید مثل آن کسی که مال خود را از روی ریاء و نشان دادن بمردم انفاق مینماید و ایمان بخدا و روز آخرت ندارد مثال چنین کسی مانند اینکه است که دانه

صفحه : ۴۲۲

بریزد روی سنگ سختی که خاک روی آن را گرفته و باران درشت قطره بر وی ریزش کند که غبار آن نیز بشوید که نتوانند حاصلی از آن تحصیل کنند و خداوند هدایت و رهنمایی نمیکند جماعت کفار را،

و مثال کسانی که مالهای خود را انفاق میکنند برای خوشنودی خدا با کمال اطمینان نفس (بلطف خدا) مثل دانه‌ایست که در زمین هموار بریزند و باران بسیار بر آن ریزش کند پس حاصل آن دو برابر گردد (که منتظر بود) و اگر باران درشت قطره بر آن نریزد و باران ملایم بر آن ریزد (و بثمر رسد) و خدا بآنچه میکند بیناست،

آیا دوست میدارد یکی از شماها که او را باغی باشد از خرما و انگور که زیر درختان آن آب جاری باشد و در آن از هر میوه‌ای موجود باشد و برسد بپیری و اولادهای کوچکی داشته باشد ناگاه بادی آتشبار بوزد و تمام حاصل وی را بسوزاند (اینکه مثال کسانی است که عمل آنها برای ریاء و خودنمایی است) اینکه چنین خداوند برای شما بیان میکند آیات خود را شاید تفکر و تدبر نمائید،

ای مؤمنین در راه خدا انفاق کنید از پاکیزه‌ترین چیزی که بدست آورده‌اید و از آنچه برای شما از زمین بیرون آورده‌ایم و چیزهایی که خودتان از آن چشم میپوشید و اعتنایی ندارید انفاق ننمائید و بدانید که خداوند بذات خود بی‌نیاز و صاحب صفات ستوده است،

شیطان بشما وعده فقر میدهد و بشما امر بفحشاء و منکر مینماید و خداوند بشما وعده مغفرت و آمرزش و احسان میدهد و خدا صاحب رحمت غیر متناهی و بهر چیز عالم و دانا است

خدا فیض حکمت و دانش عطا میکند بهر کس بخواهد و کسی که باو حکمت عنایت گردید باو خیر بسیاری عطا نموده و متذکر نیستند و نمیفهمند مگر صاحبان عقل.

توضیح آیات

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تُبطِلُوا صَدَقاتِكُم بِالمَنِّ وَ الأَذى خطاب بمؤمنین نموده که بخششهای خود را بمنت نهادن بر فقیر بی‌نوا و ایذاء بآن باطل نکنید ظاهرا مقصود از بطلان در مورد منت و ایذاء انتفاء اثر آن

صفحه : ۴۲۳

است که انفـاق و احسـان بفقیر وقتی نتیجه دارد که بـا منت و اذیت همراه نباشـد کَالَّذِی یُنفِقُ مالَهُ رِئاءَ النّاسِ وَ لا یُؤمِنُ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ آن کسـی که بمنت و ایـذاء بفقیر صدقات خود را باطل نماید مثل کسـی ماند که از روی ریاء و نشاندادن بمردم انفاق میکند زیرا که بخـدا و روز قیـامت ایمـان نـدارد و فقـط هـدف و وجهه نظر وی مردمنـد پس همـانطوری که عمـل ریایی باطل است نه اثر دنیوی بر آن مترتب میگردد و نه اخروی همین طور است منت نهادن بر فقیر و ایذاء آن در مقابل چیزی که باو احسان میشود.

فَمَثَلُهُ کَمَثَلِ صَفوانٍ عَلَیهِ تُرابٌ فَأَصابَهُ وابِلٌ فَتَرَکَهُ صَلداً لا یَقدِرُونَ عَلی شَیءٍ مِمّا کَسَبُوا عمل آدم ریاکار بسـنگ نرمی مانـد که مقداری خاک روی آن را گرفته باشد و بقطره‌های درشت باران خاک‌ها شسته شود و سنگی و تیرگی آن نمایان گردد.

اینکه تشبیه ظـاهرا اشاره بآن دارد که همانطوری که دانه پاشیـدن روی سـنگ سـختی که قـدری خاک روی آن را گرفته و لو آنکه ابتـداء قبـل از ریزش باران درشت گمان میشود حاصـلخیز است که هر گاه باران بر آن بریزد نباتات از آن پدیـد میگردد وقتی باران ریزش نمود سنگی آن ظاهر میگردد و بذری که در آن پاشیده شده نیز فاسد گردیده چنین است حال آدم ریاکار وقتی باران غضب پروردگار ریزش نماید و پرده از روی کار برداشتـه گردد در روز تُبلَی السَّرائِرُ آن تیرگی و سـنگی و سختی باطن آن نمایان میگردد و بر خلاف آنکه انتظار میرفت معلوم می‌گردد که بـذر عمر تلف گردیده و نتیجه‌ای از اعمال خود نخواهد گرفت آن وقت مصداق اینکه آیه میگردد وَ قَدِمنا إِلی مـا عَمِلُوا مِن عَمَـلٍ فَجَعَلنـاهُ هَباءً مَنثُوراً در حـدیثی از رسول اللّه صـلی اللّه علیه و آله و سـلّم است که فرمود «روز قیامت مردی را بیاورنـد بوی گوینـد مال بتو دادیم چه کردی گویـد صـدقه دادم انفاق نمودم گویند برای آن کردی که مردم گویند فلانی سخی و کریم است کس دیگر را آرند گویند ما تو را

صفحه : ۴۲۴

قوت و شجاعت دادیم چه کردی گوید جهاد کردیم گویند برای آن کردی که مردم گویند فلانی شجاع و دلیر است، کس دیگر را آرنـد گویند بتو علم بخشودیم چه کردی گوید علم آموختم و بدیگران علم آزمودم گویند چنین کردی تا مردم بگویند فلانی عالم و دانشمند است و هر سه را بدوزخ برند.

وَ مَثَلُ الَّذِینَ یُنفِقُونَ أَموالَهُمُ ابتِغاءَ مَرضاتِ اللّهِ در مقابل عمل ریاکاران که حاصل و نتیجه‌ای از اعمال خود نمیگیرنـد تشبیه مینماید عمل کسانی را که از روی اطمینان نفس برای خشـنودی خدا انفاق مال مینمایند که مثل کسـی ماند که دانه بیفشاند در زمین هموار و باران درشت بر آن ریزش نماید که حاصل آن دو برابر گردد و وقتی زمین هموار و حاصـلخیز گردید بباران کم نیز بثمر میرسد و جمله اخیر آیه شاید اشاره باین باشد که عمل وقتی از ریاء خالی گردید و لو آنکه عمل اندک بنظر آید نموّ میکند و کمش بسیار و اندکش بیشمار میگردد.

وَ اللّهُ بِمـا تَعمَلُونَ بَصِـیرٌ خداونـد بتمـام اعمال و افعال و نیّات شـما بیناست آری عمل وقتی بنتیجه میرسـد که ظاهرش بزیور آداب و نوامیس شـرعیه آراسـته و بـاطنش از خـار و خاشاک و کثافات ....IṢ...IṢ وارسـته گردیـده و بروح ایمـان و تقـوی و خلوص نیت پرورش یافته چنین عملی در پیشگاه عظمت الهی پـذیرفته و لایق قـدر و منزلت شایانی است آن وقت است که یک دانه به هفتصـد بلکه باضعاف مضاعف برابر میشود.

پس عمده چیزی که بایستی در عبادات مراعات نمود تصحیح نیت است که بسیار کار مشکلی است حدیث از پیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است «لکـل امرئ ما نوی» نتیجه عمل همان است که در نیت عامل بوده و نیت اینکه نیست که در دل بگـذرانی یا بزبان بگویی اینکه عمل را برای رضای خدا و قربهٔ الی اللّه می‌کنم ممکن است دروغ بگویی اگر خواهی بدانی که مقصود اصلی تو

در اعمال و افعال تو چیست بدقت در باطن خود نظر

صفحه : ۴۲۵

کن و ببین چه جهتی از جهات دنیا یا آخرت یا محبت حق بر دل تو غالب گشته اگر میل بحظوظات دنیوی بر تو غالب گردیده مثل حب مال یا جاه یا غیر آن بدان که تمامی اعمال و افعال تو بدور آن میچرخند و لو بصورت عبادت باشد و گمان کنی برای خدا میکنی زیرا تمام اعضا و مشاعر انسانی تابع دل او است که هیچ حرکت اختیاری از وی صادر نمیشود مگر بامر قلب اینکه است که نیت از عمل جدا نمیشود.

و اگر جهات اخروی از شوق ببهشت یا خوف از جهنم بر دل غالب گشت آن اعمالی که در اینکه زمینه می‌شود از خودخواهی و حب نفس خارج نیست اگر چه بعضی علماء گفته‌اند در اینجا داعی بداعی است یعنی مقصود چنین کسی از عمل فرمان برداری مولی است که در آخرت تفضلا عوض دهد لکن توان گفت که در اینصورت نیز عمل خالص نیست تا اینکه در پیشگاه الهی دارای ارزش باشد در واقع چنین عمل نفس‌پرستی است نه خداپرستی حتی چنانچه بعض عرفاء گفته‌اند اگر در عبادت قصد تقرب بحق باشد یا مقصود بردن حظ از عبادت باشد آن نیز مخل بخلوص است زیرا در اینصورت نیز نظر بخود دارد و خواهان مقام و منزلتی است بلکه خالص اینکه است که بکلی از خود- خواهی عاری گشته و آن وقتی است که محبت الهی مستولی بر قلب گردیده و همان محبت اقتضای وصل و تقرب کند و اعضاء و جوارح بامر نفس مشغول خدمتگزاری و تحصیل رضای محبوب بر آیند نه اینکه مقصود از عبادت اینکه باشد که نزد خدا قرب و منزلتی پیدا نمایی یا فائده دنیوی یا اخروی از عبادت نصیب تو گردد که بازگشت تمامی اینها بنفس‌پرستی میگردد نه خداپرستی.

أ یَوَدُّ أَحَدُکُم أَن تَکُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِن نَخِیلٍ وَ أَعنابٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ لَهُ فِیها مِن کُلِّ الثَّمَراتِ باز برای وضوح تشبیه مینماید عمل آدم ریاکار را بکسی که باغستانی داشته که در آن انواع و اقسام اشجار و نخلها غرس نموده و از زیر درختان آن آبها جریان داشته و میوه‌جات آن نیز بسیار باشد.

صفحه : ۴۲۶

وَ أَصابَهُ الکِبَرُ وَ لَهُ ذُرِّیَّةٌ ضُعَفاءُ فَأَصابَها إِعصارٌ فِیهِ نارٌ فَاحتَرَقَت و پیری صاحب اینکه نخلستان را گرفته و اولادهای کوچکی دارد که بایستی از اینکه نخلستان تأمین معاش خود و کودکان نماید ناگاه باد و برقی بجهد و نخلستان را بسوزاند کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللّهُ لَکُمُ الآیاتِ لَعَلَّکُم تَتَفَکَّرُونَ خداوند برای شما اینطور بیان میکند آیات خود را شاید شما قدری بخود آئید و فکر خود را بکار اندازید.

ببین خداوند چگونه تشبیه مینماید عمل ریاکار و اذیت کننده بفقیر را بچنین کسی که عمری زحمت کشیده و برای تأمین آتیه خود و اطفال کودک خود باغی و نخلستانی تهیه نموده و دل خوش داشته که در پیری و افسردگی نتیجه بگیرد بیک رعد و برقی که بجهد عمل وی ضایع و دست او خالی میگردد، چنین است حال کسی که بریاء یا منت نهادن و اذیت کردن بفقیر عمل خود را باطل میکند که ریاء آتشی ماند که تمام محصولات اعمال نیک آدمی را میسوزاند و نابود میگرداند.

بعضی از مفسرین چنین اظهار مینماید که در مورد ریاء و منت نهادن بر فقیر ثواب عمل حبط میگردد لکن بهتر اینکه است که گوئیم از اول عمل صحیح واقع نگردیده تا اینکه مستحق ثواب گردد و بعدا بریاء یا ایذای بفقیر حبط گردد فقط صورت عبادت بوده زیرا ریاء در روح عبادت که همان نیت که محرک عمل است واقع میگردد.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَنفِقُوا مِن طَیِّباتِ ما کَسَبتُم در اینکه مبارک آیه بمؤمنین امر فرموده که بایستی از پاکیزه‌ترین اموالی که بدست آورده‌اید که آن مال حلال و پاکی است که از راه کسب حلال مثل تجارت یا زراعت یا صناعت یا اعمال دیگری انفاق نمائید زیرا

که خدا پاک است و عمل پاک را می‌پذیرد.

صفحه : ۴۲۷

وَ لا تَیَمَّمُوا الخَبِیثَ مِنهُ تُنفِقُونَ وَ لَستُم بِآخِذِیهِ در شأن نزول آیه گوینـد چون جماعت انصار برای صـدقه خرما می‌آوردنـد بامر حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم خرماها را در بند میکردند و میان دو استوانه می‌آویختند تا فقرا از آنها بخورند مردم از بین خرماها خرمای بد تعبیه میکردنـد اینکه آیه فرود آمـد و از اینکه عمل نهی فرمود که بایستی در انفاق اشیاء پاکیزه را انتخاب نمود نه اشیاء پست و بازمانده‌ای که اگر بشما بدهند باکراه و غمض عین میگیرید.

إِلّا أَن تُغمِضُوا فِیهِ مفسرین گوینـد جمله «إِلّا أَن تُغمِضُوا» چنـد قسم قرائت شده: زهری بفتح تا و ضم میم قرائت نموده حسن بصری بفتح تا و کسر میم خوانده و بعض دیگر بضم تا و فتح میم خوانده و گویند قرائت صحیح نزد عامه بضم تا و کسر میم از اغماض و چشم بر هـم گذاشـتن مـأخوذ گردیـده و آیه اشـاره بـاین است که چیزی بفقیر نـده که اگر فرضـا کسـی بتـو چنین چیزی میـداد تو نمیگرفتی مگر از روی اکراه و چشم پوشـیدن از پستی و بیمقداری آن مثل اینکه بیشتر مردم در مقام انفاق از خوردنی و پوشیدنی یا غیر آن هر چه دیگر بکارشـان نمیخورد احسان بفقیر میکننـد در صورتی که در آیه بالا مؤمنین را مأمور گردانیـده که از پاکیزه‌ترین محصولات کسب خودشان انفاق کننـد در جای دیگر لَن تَنالُوا البِرَّ حَتّی تُنفِقُوا مِمّا تُحِبُّونَ الشَّیطانُ یَعِدُکُمُ الفَقرَ وَ یَأمُرُکُم بِالفَحشاءِ شیطان بوسوسه شـما را از فقر میترسانـد کـه انفـاق مـال و احسـان بفقرا فقر و پریشـانی آرد و نیز شـما را امر مینمایـد بکـار زشـت فضیحت‌آور مثـل بخـل ورزیـدن و جمع‌آوری مـال از هر راهی که ممکن باشـد و لو بغش در معاملات و دزدی و اعمال ظالمانه و بشـما تلقین مینمایـد که مال خود را ذخیره کن و اگر بـذل و بخشـش نمایی مالت تمام میشود و محتاج میگردی غافل از اینکه انفاق بموقع مانند تجارتی ماند که خسران و زیانی در آن پدید نمیگردد. چنانچه تجربه شده اشخاص سخی هیچوقت معطل

صفحه : ۴۲۸

و بیچاره نمیگردنـد چه بسیار دیده شده که اولادان و اعقاب آنان ثروتمند و با عزت گردیده‌اند، اینکه نتیجه دنیوی سـخاوت است چه جـای آثـار اخروی در حـدیث دارد که سـخاوت درختی است در بهشت که شاخهـای فراوان دارد هر آدم سـخی دست بیکی از شاخهـا گرفت وارد بهشـت میگردد حتی در حـدیث نیز دارد حـاتم برای کفرش جهنـم میرود لکـن برای سـخاوتش آتش وی را نمیسوزاند.

لکن بایـد دانست که سـخاوت غیر از تبذیر و اسـراف و ولخرجی است سـخاوت انفاق مال است بمسـتحقین و در موردی که عقل و شرع آن را نیکو و بجا دانند.

وَ اللّهُ یَعِدُکُم مَغفِرَةً مِنهُ وَ فَضلًا وَ اللّهُ واسِعٌ عَلِیمٌ شیطان نظر بفقر ذاتی خود و بآن دشـمنی دیرینه‌ای که باولاد آدم دارد بشـما وعده فقر میدهـد و خداونـد از راه لطف و کرم وعـده مغفرت و احسان میدهـد و سعادت و فضیلت را در بذل و احسان منطوی گردانیده آنجـا که فرمـوده وَ مَن یُوقَ شُحَّ نَفسِهِ فَأُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ یکی از مفسـرین چنین گویـد در اینجـا دو وعـده عنوان شـده یکی از شیطـان و دیگری از خـدای رحمان وعـده شـیطان غرور آرد وعـده رحمان سـرور وعـده شـیطان از راه وسواس و بخل آمـده وعـده رحمان از راه وحی و تنزیل آمـده وعـده شـیطان مثل سـراب مانـد وعده رحمان ثواب و مغفرت آرد، وعده شـیطان دروغ و کذب و خلاف واقع نشان میدهد وعده رحمان صدق و عین واقع را مینمایاند.

پس بوعـده شـیطان مغرور مشو که او تو را دشـمنست و تو نیز او را دشـمن گیر لا تَعبُدُوا الشَّیطانَ إِنَّهُ لَکُم عَدُوٌّ مُبِینٌ او تو را از راه دشـمنی بمعصـیت میخوانـد و از درویشـی میترساند و خدای رحمان تو را مینوازد و کار تو را آسان میسازد و وعده خوبت میدهد و

مرتبه بلندت مى‌نهد و خداى جل جلاله توانگر است تو را وعده فضل و رحمت و مغفرت ميدهد عطاى او بسيار است وعده او خلف ندارد كثير الفضل و قديم- الاحسان است پس بايستى خود را حفظ نمايى و بوسوسه شيطانى راه فضل و كرم غير متناهى الهى را بر خود نبندى. (تفسير ابو الفتوح)

صفحه : ۴۲۹

يُؤتِي الحِكمَةَ مَن يَشاءُ وَ مَن يُؤتَ الحِكمَةَ فَقَد أُوتِيَ خَيراً كَثِيراً در اينكه مقصود از حكمتى كه بخير كثير معرفى شده چيست در اخبار و كتب مفسرين حكمت بمعنى مختلف آمده و راجع بآن اندازه‌اى در توضيح آيه رَبَّنا وَ ابعَث فِيهِم رَسُولًا مِنهُم يَتلُوا عَلَيهِم آياتِكَ وَ يُعَلِّمُهُمُ الكِتابَ وَ الحِكمَةَ بحث نموديم.
و از بعض عرفاست كه حكمت علم لدنى است ديگرى گفته آن نور الهى است كه بآن تميز داده ميشود بين الهام و وسواس، ديگرى گفته حكمت تجريد سر و خالى كردن دل است از غير خدا، و بهترين گفتار همان رأى اول است يعنى علم لدنى زيرا حكمت همان نورى است كه «يقذفه اللّه فى قلب من يشاء من عباده» و راجع باعراب «يؤتى» نيز گفتارى از قراء گفته شده: يعقوب بكسر تا قرائت كرده وَ مَن يُؤتَ الحِكمَةَ و اعمش بآن ضمير غائب اضافه نموده و من يؤتى اللّه الحكمة» و باقى قراء بجزم تا قرائت نموده‌اند «و من يؤتى الحكمة»

صفحه : ۴۳۰

[سوره البقرة (۲): آيات ۲۷۰ تا ۲۷۶]

اشاره

وَ ما أَنفَقتُم مِن نَفَقَةٍ أَو نَذَرتُم مِن نَذرٍ فَإِنَّ اللّهَ يَعلَمُهُ وَ ما لِلظّالِمِينَ مِن أَنصارٍ (۲۷۰) إِن تُبدُوا الصَّدَقاتِ فَنِعِمّا هِيَ وَ إِن تُخفُوها وَ تُؤتُوهَا الفُقَراءَ فَهُوَ خَيرٌ لَكُم وَ يُكَفِّرُ عَنكُم مِن سَيِّئاتِكُم وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ خَبِيرٌ (۲۷۱) لَيسَ عَلَيكَ هُداهُم وَ لكِنَّ اللّهَ يَهدِي مَن يَشاءُ وَ ما تُنفِقُوا مِن خَيرٍ فَلِأَنفُسِكُم وَ ما تُنفِقُونَ إِلاَّ ابتِغاءَ وَجهِ اللّهِ وَ ما تُنفِقُوا مِن خَيرٍ يُوَفَّ إِلَيكُم وَ أَنتُم لا تُظلَمُونَ (۲۷۲) لِلفُقَراءِ الَّذِينَ أُحصِرُوا فِي سَبِيلِ اللّهِ لا يَستَطِيعُونَ ضَرباً فِي الأَرضِ يَحسَبُهُمُ الجاهِلُ أَغنِياءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعرِفُهُم بِسِيماهُم لا يَسئَلُونَ النّاسَ إِلحافاً وَ ما تُنفِقُوا مِن خَيرٍ فَإِنَّ اللّهَ بِهِ عَلِيمٌ (۲۷۳) الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَموالَهُم بِاللَّيلِ وَ النَّهارِ سِرًّا وَ عَلانِيَةً فَلَهُم أَجرُهُم عِندَ رَبِّهِم وَ لا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ (۲۷۴)
الَّذِينَ يَأكُلُونَ الرِّبا لا يَقُومُونَ إِلاّ كَما يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيطانُ مِنَ المَسِّ ذلِكَ بِأَنَّهُم قالُوا إِنَّمَا البَيعُ مِثلُ الرِّبا وَ أَحَلَّ اللّهُ البَيعَ وَ حَرَّمَ الرِّبا فَمَن جاءَهُ مَوعِظَةٌ مِن رَبِّهِ فَانتَهى فَلَهُ ما سَلَفَ وَ أَمرُهُ إِلَى اللّهِ وَ مَن عادَ فَأُولئِكَ أَصحابُ النّارِ هُم فِيها خالِدُونَ (۲۷۵) يَمحَقُ اللّهُ الرِّبا وَ يُربِي الصَّدَقاتِ وَ اللّهُ لا يُحِبُّ كُلَّ كَفّارٍ أَثِيمٍ (۲۷۶)

ترجمه:

آنچه انفاق كنيد يا نذر كنيد خدا عالم باو است و براى ستمكاران (كه حق فقرا را ندهند) يار و ياورى نيست،
اگر صدقات را ظاهر و علانيه دهيد خوب است و اگر در خفاء بفقير بدهيد آن بهتر است (و بپاداش آن) ميپوشاند

صفحه : ۴۳۱

گناهان شما را بآنچه میکنید خداوند آگاهست

خطاب برسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که بعهده تو نیست هدایت کردن مردم خدا هدایت میکند هر کس را که بخواهد و آنچه شما مؤمنین انفاق کنید فایده آن عاید خود شما میشود و بایست انفاق نکنید مگر برای خوشنودی خدا و آنچه خیر و خوبی کنید پاداش تمام از جانب خدا بشما میرسد و بشما هرگز ستم نخواهد رسید،

صدقات مخصوص فقیرانی است که در راه خدا درمانده شده‌اند و توانایی بر حرکت و کسب و عمل ندارند و از فرط عفاف فقر خود را مخفی میدارند که آن کسی که دانا بحال آنان نیست گمان میکند که غنی و مال دارند و بایست آنها را بسیما و علامات بشناسید که هرگز از مردم چیزی سؤال نکنند و آنچه شما مؤمنین از خیرات انفاق میکنید خداوند عالم باوست

آن کسانی که اموال خود را در راه خدا انفاق میکنند در شب و روز در خفا و ظاهر اجر آنها و پاداش عمل آنها نزد پروردگار آنها است هرگز از آینده خوفناك و از گذشته محزون نمیباشند،

کسانی که ربا میخورند برنمیخیزند مگر بمانند کسی که بوسوسه شیطان مخبط و دیوانه شده زیرا که گمان میکنند معامله خرید و فروش مثل ربا است و خداوند بیع را حلال کرده و ربا را حرام نموده پس کسی که بموعظه پروردگار دست از عمل ربا بردارد خدا از عمل گذشته او میگذرد و امر او بسوی خدا است و کسانی که از اینکه عمل دست برندارند آنها اهل آتشند و در آن جاویدانند، خداوند سود ربا را نابود گرداند و صدقات را افزونی دهد و خدا دوست نمیدارد مردم کافر گنه‌کار را.

توضیح آیات

وَ ما أَنفَقتُم مِن نَفَقَةٍ أَو نَذَرتُم مِن نَذرٍ در عرف شرع نذر آنست که انسان خود را ملزم میگرداند بر عملی و نذر دو قسم است مشروط و غیر مشروط یعنی یا نذر را معلق میگرداند بشرطی یا بدون شرط بر خود عمل نیکی ثابت و لازم میگرداند قال اللّه تعالی حکایةً از مریم که گفت:

إِنِّی نَذَرتُ لِلرَّحمنِ صَوماً

صفحه : ۴۳۲

و صیغه نذر چنین است که بگوید «نذرت للّه ان کان کذا» یعنی اگر فلان حاجت من انجام گرفت «فلله علیّ کذا» عمل نیك مثل انفاق یا نماز مستحب یا روزه یا غیر آن که در موقع بر آمدن حاجت وفاء بنذر واجب و ترك آن کفاره دارد و در نذر غیر مشروط که فقط بگوید «فلله علی کذا» آیا وفاء بنذر واجب میشود یا نه بین فقهاء اختلاف است بیشترین آنها گویند نذر منعقد میشود و نیز وفاء نمودن بآن لازم می گردد و جای بحث آن کتب فقهیه است.

و وفای بنذر در جایی لازم میشود که در متعلق آن رجحان باشد و گر نه اگر بر امر مکروهی یا حرامی نذر کند مثل اینکه نذر کند اگر حاجت من بر آمد فلان عمل حرامی را مرتکب گردم اصلا منعقد نمیگردد و نیز بایستی نذر بر انجام دادن عملی نماید که در نظر شارع حرام یا مکروه نباشد مثل اینکه نذر کند اگر موفق گردد بر فعل حرامی فلان عمل نیك بکند آن نیز صحیح نیست و نذر منعقد نمیگردد.

و نذر در معنی لغوی از انذار آمده و آن اخباری است که در آن تخویف و تهدید باشد مقابل تبشیر که آن اخباری است که در آن سرور و مسرت باشد.

فَإِنَّ اللّهَ یَعلَمُهُ وَ ما لِلظّالِمِینَ مِن أَنصارٍ آنچه شما مؤمنین انفاق کنید یا آنچه نذر کنید خدا میداند و کسانی که بخود و دیگران ظلم

کرده‌اند يار و ياوری ندارند، شايد مقصود از ظالمين در اينجا کسانی ميباشند که بفقرا ظلم ميکنند مثل اينکه حقوق مالی آنها را از زکاة و خمس و مالی که بنذر و غير اينها که بايستی بفقراء داد ندهند چنين اشخاصی در قيامت که موقع بيچارگی و درماندگی است يار و ياوری ندارند.

إِن تُبدُوا الصَّدَقاتِ فَنِعِمّا هِیَ اگر صدقات را آشکارا دهيد خوب است، مفسرين در شأن نزول آيه چنين گويند که از رسول اکرم سؤال شد چگونه صدقه دهيم صدقات و انفاقات را آشکار کنيم يا مخفی داريم اينکه آيه فرود آمد که مخيريد بخواهيد آشکار دهيد خوب است.

صفحه : ۴۳۳

وَ إِن تُخفُوها وَ تُؤتُوهَا الفُقَراءَ فَهُوَ خَيرٌ لَكُم و اگر مخفی داريد و در پنهانی احسانی در باره فقير بکنيد آن بهتر است در حديثی نسبت ميدهند بپيغمبر اکرم صلی اللّه عليه و آله و سلّم که «صدقه مخفی دادن خشم و غضب خدا را مينشاند» و در حديث ديگر صدقه مخفی گناه را ميبرد مثل آبی ماند که آتش را خاموش ميگرداند و هفتاد بلا را رفع ميگرداند.

و بعضی از مفسرين نظر ببعض اخبار فرق گذارده‌اند بين صدقات واجب مثل زکاة، خمس، کفارات و غير اينها و بين صدقات مستحب که گويند در واجب آشکارا دادن بهتر است و در مستحب پنهان نمودن اولی است، لکن از ظاهر آيه عموم بر می آيد که نسبت بواجب و مستحب هر دو مخفی دادن و از انظار پنهان نمودن بهتر است مگر در جايی که دهنده متهم باشد بتارك زکاة که در اينجا ظاهر نمودن اولی است.

و شايد آن روايتی که علی بن ابراهيم از صادق آل محمّد صلی اللّه عليه و آله و سلّم نقل مينمايد که «صدقه واجب را علانيه بايد داد و مستحب را پنهان» سرش همين باشد.

خلاصه نظر بعموم آيه آنجايی که اتهامی يا ريايی در کار نباشد در تمامی صدقات چه واجب و چه مستحب علانيه و آشکار دادن خوب است و پنهان نمودن بهتر است وَ يُكَفِّرُ عَنكُم مِن سَيِّئاتِكُم بعضی از قراء «تكفّر» بتاء قرائت کرده‌اند يعنی صدقه گناهان را ميپوشاند و بعضی بياء قرائت نموده‌اند يعنی خداوند بصدقات گناهان را ميپوشاند و بعضی بنون «نكفر» قرائت کرده‌اند يعنی ما بصدقات گناهان را ميپوشانيم «من» در «سيئاتكم» بمعنی تبعيض است که صدقات بعضی از گناهان را ميپوشاند نه همه گناهان را.

لَيسَ عَلَيكَ هُداهُم وَ لكِنَّ اللّهَ يَهدِی مَن يَشاءُ راجع بتفسير آيه از مفسرين گفتاری نقل شده است ۱- خطاب بپيمبر اکرم صلی اللّه عليه و آله و سلّم است که تو را نميرسد که صدقات را از کفار باز داری برای

صفحه : ۴۳۴

اينکه ايمان آرند و اينجا نظير قول حق تعالی است أ فَأَنتَ تُكرِهُ النّاسَ حَتّی يَكُونُوا مُؤمِنِينَ (إبن عباس و سعيد بن جبير) و بنا بر اينکه معنی بکفار صدقه مستحب دادن مباح است.

۲- بر تو نيست که بتوانی کسی را برسانی بثواب و ايصال ببهشت همين قدر وظيفه تو که پيمبری اينکه است که مردم را رهنمايی کنی بطريق ايمان و سعادت. ۳- تو را نميرسد که مردم را بسوی خودت رهنمايی کنی بعد از آنکه آنها را هدايت نموده‌ای بايمان و طاعت. (مجمع البيان) قول دوم بحقيقت نزديك‌تر است زيرا که هدايت دو معنی دارد يکی راه‌نمايی بمقصود، و ديگری رساندن بمقصود که اولی وظيفه پيمبران است که راه هدايت و طريق کسب سعادت و فضيلت را بمردم برسانند و آنها را بجاده حق و حقيقت رهبری نمايند و دومی که رساندن بمقصود باشد کار خدايی است از عهده بشر خارج است اينکه است که گويا ميفرمايد ای پيمبر گرامی خود را بزحمت نينداز وظيفه تو تبليغ رسالت و رهنمايی بود که کردی و ما هر کس را بخواهيم بمقصود ميرسانيم و

وی را بکمال انسانیت نائل میگردانیم و نظیر اینکه آیه در آیات قرآنی بسیار است.

وَ لکِنَّ اللّهَ یَهدِی مَن یَشاءُ و لکن خدا هدایت میکند هر کس را بخواهد مکرر گفته شده درست است که هدایت یافتن معلق بمشیت الهی است چنانچه در بسیاری از آیات تذکر داده لکن باید دانست که جزاف و بیهوده‌کاری از ساحت قدس خداوند بیرون است مشیت در محل قابل نفوذ میکند وقتی انسان باختیاری که قادر مختار در کف اقتدار وی نهاده خود را در معرض رحمت خداوندی در آورد فیاض علی الاطلاق منع فیض نمیکند و وی را بسوی سعادت و کسب فضیلت رهبری مینماید، غرض اینکه است که گمان نشود بدون سبب و مرجح یکی را هدایت و دیگری را خذلان نماید و در مقابل عمل خود بنده ضعیف ذلیل خود را عذاب نماید که چرا چنین و چنان کردی اینطور نیست زیرا چنین عملی منافی با عدل است چه جای رحمت که انسان بلکه کلیه موجودات را از روی رحمت رحمانی خلقت فرموده

صفحه : ۴۳۵

بلکه همه ظهوری و پرتوی از رحمت واسعه او بیش نیستند.

وَ ما تُنفِقُوا مِن خَیرٍ فَلِأَنفُسِکُم آنچه کنید از خیرات و مبرات و کارهای شایسته خوب و نیکو عاید خود شما میشود و نتیجه خوبی آن بشما خواهد رسید شاید اشاره باین است که خدا محتاج بعمل خیر شما نیست زیرا که او غنی بالذات است و شما محتاج و نیازمندید و بایستی کاری کنید که در معرض رحمت الهی واقع گردید.

وَ ما تُنفِقُونَ إِلَّا ابتِغاءَ وَجهِ اللّهِ وَ ما تُنفِقُوا مِن خَیرٍ یُوَفَّ إِلَیکُم وَ أَنتُم لا تُظلَمُونَ خداوند در اینکه آیه در مقام تعریف و تمجید مؤمنین بر آمده که مؤمنین انفاق نمیکنند مگر برای خشنودی خدا و شاید اشاره باین باشد که وقتی عمل خیر و منتج نتیجه میگردد و برای شخص فایده دارد که با نیّت خالص توأم باشد که بجز وجه اللّه و رضای او چیزی در نظر نداشته باشد وقتی عمل اینطور شد عمل خیر است و بازگشت آن بخود عامل می‌گردد.

و بعضی از مفسرین گفته وَ ما تُنفِقُونَ نهی است بصورت خبر، یعنی مؤمن آن است که انفاق نمیکند مگر بای خشنودی و رضای خدا.

لِلفُقَراءِ الَّذِینَ أُحصِرُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ پس از آنکه مردم را تحریص و تشویق نموده بانفاق فی سبیل اللّه و وعده رحمت و مغفرت و پاداش بزرگ بانفاق کنندگان داده شده در مقام محلّ و مورد انفاق برآمده که بایستی چه کسانی را مورد بخشش و انفاق خود قرار دهید و آنان فقرایی میباشند که محصور و عاجز و بینوا گردیده‌اند که دیگر کاری از آنها ساخته نمیشود.

مفسرین گویند اینکه آیه در مورد اصحاب صفه فرود آمده و آنها چهار صد نفر از مهاجرین بودند که با رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم از مکه بمدینه مهاجرت نموده بودند و آنان در مسجد منزل داشتند روزی رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم بر آنها گذر نمود چون فقر آنها را دید

صفحه : ۴۳۶

فرمود از امت من هر کس اینکه طور فقیر و راضی و قانع باشد در بهشت از رفیقان من است.

لا یَستَطِیعُونَ ضَرباً فِی الأَرضِ یَحسَبُهُمُ الجاهِلُ أَغنِیاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعرِفُهُم بِسِیماهُم لا یَسئَلُونَ النّاسَ إِلحافاً آن فقیری که از پیری یا مرض یا غیر آن کاری از وی بر نیاید و چنان عفیف باشد و فقر خود را مخفی دارد که گمان شود آن غنیّ و ثروتمند است لکن از صورت و سیمای آن فقر نمایان باشد و آنها چنین اشخاصی میباشند که با شدت فقر دست گدایی و ذلت نزد کسی دراز نمیکنند چنین کسانی را بایستی مورد احسان قرار داد.

وَ ما تُنفِقُوا مِن خَیرٍ فَإِنَّ اللّهَ بِهِ عَلِیمٌ و آنچه از خیر و خوبی بـذل و بخشـش نمائیـد خداونـد بآن آگاه است وَ ما تُنفِقُوا ماء موصوله و مفیـد عموم است شایـد مقصود از انفاق در اینجا خیر رسانـدن بغیر باشـد چه بتوسط مال باشـد و چه بتوسط زبان که کلام نیکی در مقام خیرخواهی مسلمانان انجام دهد.

الَّذِینَ یُنفِقُونَ أَموالَهُم بِاللَّیلِ وَ النَّهارِ سِرًّا وَ عَلانِیَةً در شأن نزول آیه بین مفسرین گفتاری است مجاهد از عبد اللّه عباس چنین روایت کرده که اینکه آیه در شأن علی بن ابی طالب فرود آمـده زیرا وقتی آیه پیش نازل گردیـد حضـرتش چهار درهم داشت یکی شـب داد و یکی روز یکی را آشکارا داد و یکی پنهان و شاید سرّ اینکه چهار درهم مال اندك را خداوند مالها نامید اینکه است که وقتی عمل از روی تقوی و ایمان و صدق و صـفا صادر گردید اندکش بسیار و قلیلش کثیر محسوب میگردد و بسیاری از مفسرین شیعه و سنی معترفند که بسیار از آیات قرآنی در شأن مولی علی علیه السّلام فرود آمده.

صفحه : ۴۳۷

فَلَهُم أَجرُهُم عِنـدَ رَبِّهِم وَ لا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ کسانی که اینطور انفاق نماینـد پاداش عمل نیك آنان نزد پروردگار آنها است، مفسـرین نفی خوف و حزن را بقیامت تفسیر نموده‌اند که انفاق کنندگان در قیامت خوف و حزنی برای آنان نیست، لکن نظر باطلاق آیه که مقیّـد بقیامت نیست شایـد مقصود اینکه باشد که وقتی مؤمنین تصدیق نمودند و باور کردند که پاداش عمل آنها نزد پروردگارشـان محفـوظ اسـت دیگر در انفـاق کردن خـوف و ترسـی از فقر ندارنـد و نیز محزون نمیباشـند کـه بانفـاق مالشـان تلف گردیـده زیرا کسـی که مـال خود را میدهـد بامیـد اینکه باضـعاف مضاعف عوض بگیرد چگونه خائف و محزون میگردد بر اتلاف مال.

الَّذِینَ یَأکُلُونَ الرِّبا پس از آنکه فضـیلت احسان بفقرا و انفاق فی سبیل اللّه را بیان نمود که در واقع گذشـتن از مال است در راه خدا در مقابل آن در خباثت گرفتن مال است بلا عوض و بقدری که انفاق و گذشت آن در راه حق تعالی فضـیلت و سـعادت‌آور اسـت گرفتن نزول مال چون بلا عوض است خباثت‌آور و باعث دوری از رحمت حق تعالی میشود.

ربا در لغت بمعنی زیادتی است و در عرف شرع آنچه بر رأس المال اضافه میشود بلا عوض آن را ربا گویند.

و حرمت ربـا اتفاقی بین جمیع مسـلمین است و روایت از امام صادق علیه السّـلام است که یک درهم از ربا گناه آن بزرگتر است از زنای با محارم و در آیات دیگر اکیدا نهی فرموده از اکل ربا و بقدری در نظر اسـلام گناه ربا خوردن بزرگ نشان میدهد که بعد از شرک بخـدا و ضـدیت بـا دین اسـلام حتی زنا و شـرب خمر و قماربازی هیـچ گناهی بقـدر ربا گرفتن بزرگ نیست پس مسـلما ربا خوردن از گناهـان کبیره بلکه اکبر کبـائر بشـمار میرود و در بعضـی از روایات است که گناه آن مقابل هفتاد زنایی است که با مادر خود کرده باشد و نیز اتفاقی است که آنچه بربا گرفته میشود بایستی بصاحبش رد نمود و اگر

صفحه : ۴۳۸

صـاحبش مقصود شـده باشـد از جانب او بایـد صـدقه داد و در اینکه موضوع چیزی که ربا در آن واقع میگردد چیست ظاهرا اتفاقی بین فقهای ما اینکه است که ربا در هر چیز است که بوزن یا کیل معامله شود. یعنی ربای معاملی نه ربای قرضی.

و از کتاب تهـذیب بروایت بیّاع سائری است که راوی گویـد سؤال نمودم از ابی عبـد اللّه «ع» ربا چیست فرمود دراهم بدراهم مثلین بمثـل حنطهٔ بحنطه و از کتـاب فقیه بروایت زراره از ابی عبـد اللّه «ع» است که ربـا نیست مگر در چنـد چیزی که وزن کننـد یا کیل نماینـد، و فقها گویند ربا بین زن و شوهر و پدر و فرزند نیست که زن از شوهر و فرزند از پدر بگیرد و ربا گرفتن از کافر را نیز جایز میدانند.

و چنانچه بعضی از مفسرین گویند بین فقهاء سنی در موضوع ربا اختلاف است ابو حنیفه و تابعین وی و اهل عراق و مذهب شافعی و اهل حجاز اینکه است که ربا فقط در اثمان مثل طلا و نقره است و در مأکولات و مشروبات و چیزهای دیگر ربا نیست و بمذهب مالک عکس آنست که ربا را در مأکولات میداند و جای تفصیل آن کتب فقهیه است لا یَقُومُونَ إِلّا کَما یَقُومُ الَّذِی یَتَخَبَّطُهُ الشَّیطانُ مِنَ الْمَسِّ آدم رباخور را تشبیه مینمایند بکسی که تعادل وجود خود را از دست داده و مثل کسی ماند که مرض صداع و خبط دماغ پیدا نموده و بمداخله شیاطین در مغز وی دیوانه شده باشد و نتواند مستقیما راه برود.

شاید کنایه باین باشد که انسان وقتی دارای استقامت میگردد و مستقیما تواند حرکت بسوی مقصود نماید و بآخرین کمال انسانی نائل گردد که در تمام امور درجه اعتدال و حد وسط را مراعات نماید، و مراعات درجه اعتدال در امور اجتماعی نخستین شرط قانون تمدن است کسی که مال مردم را بربا و بلاعوض میگیرد چنین کسی از حد اعتدال خارج گردیده و استقامت در طریق انسانیت از وی سلب شده وقتی تعادل قوای انسانیت از وی گرفته شد و در طریق انسانیت نتوانست حرکت کند مثل آدم دیوانه ماند که قوه ممیزه وی مختل گردیده اینکه است که قبح عمل خود را که گرفتن مال بلاعوض تصرف عدوانی است دیگر ادراک نمی‌کند و ربا خوردن را کار نیکو

صفحه : ۴۳۹

میداند و نمیفهمد گرفتن مال بلاعوض منجرّ باختلال تمدن جامعه بشری میگردد و وقتی جامعه مختل گردید وضعیت تمام افراد جامعه دگرگون میگردد وقتی افراد جامعه‌ای در مهد امن و امان توانند زیست بنمایند که وضعیت جامعه روی پایه صحیحی استوار گردیده باشد، آدم رباخوار چنین گمان میکند بگرفتن مال غیر ثروتمند میگردد و لو آنکه آن دیگر فقیر و بینوا گردد نمیداند بالاخره ضرر فقرا نیز باین سرایت خواهد نمود.

ذلِکَ بِأَنَّهُم قالُوا إِنَّمَا البَیعُ مِثلُ الرِّبا و چون آدم رباخوار از قانون تمدن منحرف گردیده و مثل آدم دیوانه حسّ انسانیت از وی گرفته شده اینکه است که گمان میکند ربا مثل خرید و فروش است.

وَ أَحَلَّ اللّهُ البَیعَ وَ حَرَّمَ الرِّبا چگونه ممکن است آدم عاقل که بمداخله شیطان اختلال دماغی پیدا ننموده گمان کند ربا مثل بیع است در صورتی که خداوند خرید و فروش را حلال نموده و ربا را حرام گردانیده.

و بسیاری از مفسرین راجع باول آیه لا یَقُومُونَ إِلّا کَما یَقُومُ الَّذِی یَتَخَبَّطُهُ الشَّیطانُ مِنَ الْمَسِّ نظر باخباری که در بیان آیه رسیده اینطور معنی کرده‌اند که آدم رباخوار روز قیامت از قبر بر میخیزد مثل آدم دیوانه که شیطان بوی مسّ نموده و بحال دیوانگی وارد محشر میگردد لکن همان معنی که گفته شد بسیاق آیه مناسب‌تر بنظر میآید زیرا که ظاهرا در اینجا آیه در مقام کیفر و مجازات اخروی نیست بلکه در مقام اینکه است که رباخوارگی منافی با حکم عقل و بر خلاف حس انسانیت است و شاید احادیث نظر باین دارد که نتیجه عدم استقامت در صراط انسانیت چنین است که در قیامت دیوانه وارد محشر گردد.

صفحه : ۴۴۰

فَمَن جاءَهُ مَوعِظَةٌ مِن رَبِّهِ فَانتَهی فَلَهُ ما سَلَفَ وَ أَمرُهُ إِلَی اللّهِ کسی که بموعظه پروردگارش متعظ گردید و از اینکه عمل رباخوری یا هر عمل بدی خودداری نمود و از عمل گذشته توبه و بازگشت نمود خداوند او را عفو میکند و امر او راجع بحق تعالی است که در باره وی چه عملی کند و چه حکمی فرماید اکثر مفسرین اینکه جمله فَلَهُ ما سَلَفَ وَ أَمرُهُ إِلَی اللّهِ را اختصاص بربا داده‌اند که آن کسی که پس از حکم قرآن از اینکه عمل شنیع رباخوری دست بردارد و توبه کند عمل گذشته او ضرری بحال وی نمیزند و حکمش راجع بپروردگار است لکن بعضی از مفسرین اینکه جمله را حمل بر معنی کلی نموده‌اند که فقط اینکه حکم مخصوص

بربا باشد بلکه تمام گناهان را شامل میگردد که آن کسی که بحکم قرآن و موعظه پروردگار دست از هر معصیت و گناهی بردارد و توبه کند عمل گذشته وی از حیث عذاب بخشوده میشود لکن در مورد حقوق اللّه مثل واجبات یا حقوق النّاس بایستی جبران کند.

(پایان) آری ممکن است معنی عموم از آیه استفاده نمود که کسی که بموعظه قرآن از هر عمل نکوهیده‌ای خواه ربا باشد یا غیر ربا دست برداشت و توبه نمود «فَلَه ما سَلَف» عمل گذشته وی بنفعش تمام میشود زیرا بضمیمه آن آیه که راجع بتوبه‌کنندگان از معاصی فرموده (الّذین یبدلون سیئاتهم بالحسنات) چنین استفاده میشود که اثر توبه و خودداری نمودن از گناهان چنین است که سیئات را تبدیل مینماید بحسنات.

وَ مَن عادَ فَأُولئِكَ أَصحابُ النّارِ هُم فِيها خالِدُونَ و کسی را که نهی و موعظه پروردگار وی را متنبه نکند که بعد از توبه یا بدون توبه عمل ربا را تکرار نماید چنین کسانی یاران جهنم‌اند و در جهنم جاویدانند.

اینکه جمله و نیز جمله فَأذَنُوا بِحَربٍ مِنَ اللّهِ در مقام بزرگی و عظمت حرمت رباخوری است که چنین تهدیدی راجع بهیچ گناهی و معاصی فرعی نشده و بزرگی گناه رباخوری را نظیر شرك بخدا و دشمنی با دین خدا محسوب گردانیده.

صفحه : ۴۴۱

یَمحَقُ اللّهُ الرِّبا وَ یُربِی الصَّدَقاتِ خداوند بی‌برکت نموده ربا را و نمو و زیادتی داد در صدقات و نظیر اینکه آیه آیه دیگری است در سوره روم که گویند آن آیه مکی است و پیش‌تر از اینکه آیه فرود آمده وَ ما آتَیتُم مِن رِباً لِیَربُوَا فِی أَموالِ النّاسِ فَلا یَربُوا عِندَ اللّهِ وَ ما آتَیتُم مِن زَکاةٍ تُرِیدُونَ وَجهَ اللّهِ فَأُولئِكَ هُمُ المُضعِفُونَ خلاصه معنی چنین است اینکه گمان میکنید بربا گرفتن مال شما زیاد میشود نه چنین است بلکه بزکوة مال زیاد میشود و نمو میکند.

صفحه : ۴۴۲

[سوره البقرة (۲): آیات ۲۷۷ تا ۲۸۳]

اشاره

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ وَ أَقامُوا الصَّلاةَ وَ آتَوُا الزَّكاةَ لَهُم أَجرُهُم عِندَ رَبِّهِم وَ لا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ (۲۷۷) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ وَ ذَرُوا ما بَقِيَ مِنَ الرِّبا إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ (۲۷۸) فَإِن لَم تَفعَلُوا فَأذَنُوا بِحَربٍ مِنَ اللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ إِن تُبتُم فَلَكُم رُؤُسُ أَموالِكُم لا تَظلِمُونَ وَ لا تُظلَمُونَ (۲۷۹) وَ إِن كانَ ذُو عُسرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلى مَيسَرَةٍ وَ أَن تَصَدَّقُوا خَيرٌ لَكُم إِن كُنتُم تَعلَمُونَ (۲۸۰) وَ اتَّقُوا يَوماً تُرجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللّهِ ثُمَّ تُوَفّى كُلُّ نَفسٍ ما كَسَبَت وَ هُم لا يُظلَمُونَ (۲۸۱)

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذا تَدايَنتُم بِدَينٍ إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى فَاكتُبُوهُ وَ ليَكتُب بَينَكُم كاتِبٌ بِالعَدلِ وَ لا يَأبَ كاتِبٌ أَن يَكتُبَ كَما عَلَّمَهُ اللّهُ فَليَكتُب وَ ليُملِلِ الَّذِي عَلَيهِ الحَقُّ وَ ليَتَّقِ اللّهَ رَبَّهُ وَ لا يَبخَس مِنهُ شَيئاً فَإِن كانَ الَّذِي عَلَيهِ الحَقُّ سَفِيهاً أَو ضَعِيفاً أَو لا يَستَطِيعُ أَن يُمِلَّ هُوَ فَليُملِل وَلِيُّهُ بِالعَدلِ وَ استَشهِدُوا شَهِيدَينِ مِن رِجالِكُم فَإِن لَم يَكُونا رَجُلَينِ فَرَجُلٌ وَ امرَأَتانِ مِمَّن تَرضَونَ مِنَ الشُّهَداءِ أَن تَضِلَّ إِحداهُما فَتُذَكِّرَ إِحداهُمَا الأُخرى وَ لا يَأبَ الشُّهَداءُ إِذا ما دُعُوا وَ لا تَسئَمُوا أَن تَكتُبُوهُ صَغِيراً أَو كَبِيراً إِلى أَجَلِهِ ذلِكُم أَقسَطُ عِندَ اللّهِ وَ أَقوَمُ لِلشَّهادَةِ وَ أَدنى أَلّا تَرتابُوا إِلّا أَن تَكُونَ تِجارَةً حاضِرَةً تُدِيرُونَها بَينَكُم فَلَيسَ عَلَيكُم جُناحٌ أَلّا تَكتُبُوها وَ أَشهِدُوا إِذا تَبايَعتُم وَ لا يُضَارَّ كاتِبٌ وَ لا شَهِيدٌ وَ إِن تَفعَلُوا فَإِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُم وَ اتَّقُوا اللّهَ وَ يُعَلِّمُكُمُ اللّهُ وَ اللّهُ بِكُلِّ شَيءٍ عَلِيمٌ (۲۸۲) وَ إِن كُنتُم عَلى سَفَرٍ وَ لَم

تَجِدُوا کاتِباً فَرِهانٌ مَقْبُوضَةٌ فَإِن أَمِنَ بَعضُ کَم بَعضاً فَلیُؤَدِّ الَّذِی اؤتُمِنَ أَمانَتَه وَ لیَتَّقِ اللّهَ رَبَّه وَ لا تَکتُمُوا الشَّهادَةَ وَ مَن یَکتُمها فَإِنَّه آثِمٌ قَلبُه وَ اللّهُ بِما تَعمَلُون عَلِیمٌ (۲۸۳)

صفحه : ۴۴۳

ترجمه:

محققا کسانی که ایمان آوردند و نیکوکارند و نماز را بپای میدارند و زکاة مال خود را میدهند پاداش عمل نیک آنها نزد پروردگار ایشان است و نه خوفی است بر آنها و نه آنکه آنها محزونند

ای اهل ایمان ایمان آرید و خودداری نمائید از نافرمانی خدا و دست از ربا بردارید اگر واقعا مؤمن میباشید،

پس اگر ربا را ترک نکردید اعلام کرده‌اید بجنگ با خدا و با رسول خدا و اگر از رباخوارگی توبه کنید برای شما است اصل مال خودتان نه ستم بکسی روا دارید و نه ستم بشما وارد گردد،

و اگر از کسی طلب‌کارید که توانا بر رد آن نیست وی را مهلت دهید تا توانگر گردد و اگر باو ببخشید بهتر و نیکوتر است از برای شما اگر بفائده آن دانا باشید،

بترسید از روزی که در آن روز بازگشت بخدا مینمائید و در آن روز هر کس کاملا بپاداش عمل خود خواهد رسید و بکسی ستم وارد نمیگردد

ای کسانی که ایمان آوردید وقتی معامله‌ای بین شما واقع گردید با مدت معینی پس باید نوشته شود و باید نویسنده درستکاری معامله شما را بنویسد و کاتب نباید از نوشتن اباء نماید همانطوری که خداوند نوشتن را بوی تعلیم داده باید بنویسد پس باید کاتب بنویسد و مدیون امضاء نماید و باید از خدا که پروردگار اوست بترسد و از آنچه قرارداد شده چیزی کم نکنید پس هر گاه مدیون سفیه باشد یا ضعیف و قادر بر نوشتن نباشد باید ولیّ او بدرستی بنویسد و دو مرد از مردهای خودتان را شاهد گیرید و اگر دو مرد نباشد دو زن از آن کسانی که طرفین معامله راضی میباشند و اگر یکی از آن دو زن شاهد (قضیه معامله را) فراموش کرد آن زن دیگر بیاد او آورد و وقتی شاهدها را طلب کردند برای اداء شهادت نباید امتناع کنند از شهادت دادن و مسامحه نکنید از نوشتن معامله با آن مدتی که معین شده چه

صفحه : ۴۴۴

معامله کوچک باشد چه بزرگ اینکه کار درست‌تر است نزد خدا و محکم‌تر است برای شهادت و نزدیکتر باین است که شک و اشتباهی (در معامله واقع نگردد) مگر وقتی که معامله نقدی حاضر باشد که دست بدست گردد پس در چنین موردی باکی نیست بر شما اینکه ننویسد آن را، و گواه گیرید هر گاه معامله نمودید و نباید بنویسنده و شاهد ضرری وارد گردد و چنین عملی برای شما فسق (و نافرمانی از حکم حق است) از نافرمانی حق خودداری نمائید و خداوند مصالح و مفاسد امور را بشما تعلیم میکند و او بهر چیزی عالم و داناست

و اگر شما در سفر باشید و نویسنده‌ای (برای سند معامله خود نیافتید) پس رهن بگیرید و اگر بعضی از شما مطمئن باشید بر بعضی دیگر آن رهن را نزد وی امانت گذارید و بایست از پروردگار خود بترسید و کتمان شهادت نکنید و کسی که کتمان شهادت نمود بدل گناه‌کار است و خدا بآنچه میکنید دانا و عالم است.

توضیح آیات

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ وَ أَقامُوا الصَّلاةَ وَ آتَوُا الزَّكاةَ خداوند در مقابل اعمال نکوهیده که بالاترین آنها عمل ربا و گرفتن مال بلاعوض را بحساب آورده در مقام ستایش مؤمنین و کسانی که بوظیفه ایمانی خود عمل میکنند و دو پایه چرخ ایمان و خداپرستی یعنی نماز و زکاة را بپای داشته و در طریق عبودیت و بندگی استوار گردیده‌اند و اعمالشان شایسته پیشگاه قرب الهی است بر آمده و فرموده:

لَهُم أَجرُهُم عِندَ رَبِّهِم وَ لا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ پاداش عمل نیک آنان نزد پروردگار آنهاست و در مهد امن و امان زیست مینمایند چنین اشخاصی نه خوف و نه ترسی از آینده دارند و نه حزنی و غمی از گذشته بخود راه دهند و اینکه جمله لا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ در آیات قرآنی بسیار دیده میشود و بسیاری از مفسرین در تمام موارد حمل بر قیامت میکنند که در قیامت برای

صفحه : ۴۴۵

چنین اشخاصی حزن و خوفی نیست نظر به اینکه اگر بخواهیم باطلاق و ظاهرش باقی گذاریم درست در نمیآید زیرا که دنیا دار بلا و مصیبت است بلکه غالبا مؤمنین بیشتر دچار بلا و محنت میگردند پس بایستی حمل بر قیامت کرد.

لکن چون جمله مطلق است حمل بظاهر کردن اولی بنظر میآید مگر چنین نیست که ایمان وقتی بمرتبه یقین برسد بآن علقه و ارتباطی که در اثر ایمان در قلب پدید میگردد انسان خود را مرتبط گردانیده برشته محکمی که گسسته‌گی ندارد قوله تعالی يُؤمِن بِاللّهِ فَقَدِ استَمسَكَ بِالعُروَةِ الوُثقى لَا انفِصامَ لَها و در قلعه محکمی محفوظ گردیده که دست تطاول روزگار از دامن او کوتاه است پس برای چنین کسی چگونه جای خوف و حزنی باقی میماند بلکه خود را در مهد امن و امان میبیند إِنَّ المُتَّقِينَ فِي مَقامٍ أَمِينٍ يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ وَ ذَرُوا ما بَقِيَ مِنَ الرِّبا خطاب بکسانی است که بحق و حقیقت گرویده‌اند که تقوی و پرهیزگاری پیشه خود نمائید و آنچه از ربا نگرفته‌اید بصاحبش واگذارید.

إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ اگر از روی حقیقت و واقعیت ایمان آورده‌اید از اینکه آیه چنین بر میآید که قبل از فرود اینکه آیه عمل ربا بین مردم معمول بوده و در اینکه آیات اکیدا نهی میفرماید و بمؤمنین تذکر میدهد که در ربا که بگمان شما نفع دارد و مال زیاد میشود اینکه گمان فاسدی است بلکه بعکس ربا خسران‌آور و تباه‌کننده است.

فَإِن لَم تَفعَلُوا فَأذَنُوا بِحَربٍ مِنَ اللّهِ وَ رَسُولِهِ ای مؤمنین بدانید اگر فرمان نبرید و باقیمانده ربا را بصاحبش رد نکنید «فأذنوا» پس بدانید که شما در مقام محاربه و جنگ با خدا و رسول خدا میباشید یعنی اعلان جنگ با خدا و با رسولش داده‌اید «فأذنوا» را گویند دو طور قرائت شده حمزه و عاصم بروایت ابو بکر «فاذنوا» بالف وصل و صیغه امر که فأذنوا از ایذان

صفحه : ۴۴۶

است قرائت کرده‌اند و بفتح الف «فاذنوا» که مأخوذ از اذن یأذن میباشد قرائت کرده‌اند و اصل کلمه از «اذن» یعنی گوش گرفته شده و شاید باین مناسبت در اینجا استعمال شده که پس از آنکه مردم از طریق استماع آیات قرآنی عالم بنهی و مفسده رباخواری گردیده و با اینکه حال دست از ربا برنداشتند و باقی مانده از ربا را بصاحبش رد ننمودند بایستی بدانند که در مقام محاربه با خدا برآمده‌اند که فرمان او را نپذیرفتند و نیز محاربه و ضدیت با رسول خدا نموده‌اند که اعتنایی بتبلیغات او نکردند وَ إِن تُبتُم فَلَكُم رُؤُسُ أَموالِكُم لا تَظلِمُونَ وَ لا تُظلَمُونَ و اگر از اینکه عمل شنیع توبه کنید و آن زیادتی که ظالمانه و بلاعوض گرفته‌اید بصاحبش

رد کنید اصل مال برای شما است که بگیرید نه ظلم و تعدی کنید در گرفتن نزول مال و نه قبول ظلم کنید در نگرفتن اصل مال. چون قانون عادلانه‌ای که بایستی بین مردم در معاملات اجرا گردد اینکه است که بایستی تقابل و تعادل بین حقوق مراعات گردد و هر عملی ما بازاء و اجرتی داشته باشد و هر مالی در مقابل مالی یا عملی حساب گردد و بطریق عادلانه و بالسویه مراعات گردد و گر نه از قانون عدل تجاوز نموده اینکه است که در موضوع ربا میفرماید نه ظلم و تعدی کنید در گرفتن مال بلاعوض که در ربا گرفتن چنین است و نه حاضر شوید که مال شما هدر رود.

وَ إِن کانَ ذُو عُسرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلی مَیسَرَةٍ (کان) کان تامه است نه ناقصه که محتاج باسم و خبر باشد در جایی که برای مدیون مشکل باشد ادای دین بایستی بوی مهلت دهید تا وقتی که بآسانی بتواند اداء دین نماید.

وَ أَن تَصَدَّقُوا خَیرٌ لَکُم إِن کُنتُم تَعلَمُونَ در جایی که برای مدیون مشکل باشد اداء دین اگر بگذرید و وی را تبرئه نمائید برای شما بهتر است اگر میدانستید که در اینکه عمل چه سعادتی نصیب شما خواهد شد.

صفحه : ۴۴۷

ظاهرا آن جمله اول که مهلت دادن مدیون باشد از سیاق آیه وجوب استفاده میشود و از جمله «ان تصدقوا» استحباب فهمیده میشود.

وَ اتَّقُوا یَوماً تُرجَعُونَ فِیهِ إِلَی اللّهِ ثُمَّ تُوَفّی کُلُّ نَفسٍ ما کَسَبَت وَ هُم لا یُظلَمُونَ در اینکه آیه تأکید و تهدید مینماید کسانی را که مرتکب عمل ربا میشوند بلکه هر عمل نکوهیده‌ای که بلسان شرع و عقل در باره آن نهی رسیده که بایستی خودداری نمایند از مخالفت مولی و در نظر گیرند روزی را که بازگشت میکنند بسوی خدا و در آنجا هر کس بکیفر اعمال خود خواهد رسید و هر کس را مطابق عملش عوض میدهند و در آن وقت میزان عدل الهی بر پا خواهد گردید (ان کان خیرا فخیرا و ان کان شرا فشرا).

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا تَدایَنتُم بِدَینٍ إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی فَاکتُبُوهُ «تداینتم» از باب تفاعل و بر وزن تقابل و تضارب آمده و آن عملی است که بین دو نفر انجام گیرد.

پس از آنکه حق جل و علا فضیلت انفاق فی اللّه و مفسده رباخوری را بیان فرموده و بیع را حلال و ربا را حرام نمود در مقام برآمده که قانونی بین بشر تأسیس فرماید که در معاملات و معاشرات ضرر بر کس وارد نیاید باتلاف سرمایه و نیز بگرفتن مال ربوی خسران مال نشود اینکه است که دستور میدهد که وقتی معامله سمی کنید و در بین مدت قرار دادید بایستی آن را بنویسید از عبد اللّه عباس است که گفته چون خدای عز و جل معامله ربوی را حرام نمود در عوض بیع سلمی را تجویز فرمود که بر هیچ کدام از بایع و مشتری ضرر وارد نیاید اینکه است که امر فرموده که بایستی بنویسید برای اینکه بفراموشی اختلاف و نزاع بین شما واقع نگردد.

وَ لیَکتُب بَینَکُم کاتِبٌ بِالعَدلِ لام «لیکتب» امر غایب است یعنی باید نویسنده عادل باشد که در نوشتن از طریق عدل و درستی تجاوز ننماید.

صفحه : ۴۴۸

وَ لا یَأبَ کاتِبٌ أَن یَکتُبَ کَما عَلَّمَهُ اللّهُ همانطوری که خداوند از روی فضل و احسان علم نویسندگی عنایت نموده سزاوار نیست برای نویسنده از نوشتن بخل ورزد گویند چون در عصر رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم نویسندگان کم بودند اینکه است که تأکید مینماید در نوشتن که نویسندگان بشکرانه اینکه تفضل بایستی از نوشتن معامله خودداری ننمایند و در اینکه آیا نوشتن بر نویسنده واجب است یا نه و نیز قبول شهادت بحق برای شاهد واجب است یا نه از مفسرین گفتاری نقل شده لکن از سیاق آیه چنانچه مشهور بین فقهاء ماست استحباب بر میآید و نیز بدلالت آن آیه که فرموده «وَ لا یُضَارَّ کاتِبٌ وَ لا شَهِیدٌ» چنین فهمیده میشود

که نه نوشتن برای نویسنده واجب است و نه قبول شهادت برای شاهد و نیز اجرت گرفتن برای نوشتن مانعی ندارد.

فَلیَکتُب وَ لیُملِلِ الَّذِی عَلَیهِ الحَقُّ وَ لیَتَّقِ اللّهَ رَبَّهُ و بایستی نویسنده بنویسد و مدیون املاء نماید و از خدا بترسید و از تقلب و غش در معامله خودداری نمائید و چیزی در آن کم و زیاد ننمائید.

فَإِن کانَ الَّذِی عَلَیهِ الحَقُّ سَفِیهاً أَو ضَعِیفاً أَو لا یَستَطِیعُ أَن یُمِلَّ هُوَ فَلیُملِل وَلِیُّهُ بِالعَدلِ وَ استَشهِدُوا شَهِیدَینِ مِن رِجالِکُم و در جایی که مدیون نادان یا طفل یا بیسواد یا گنگ باشد و قدرت بر املا نمودن ندارد بایستی ولیّ هر کدام یک از اینها املا بنماید یعنی بگوید تا کاتب بنویسد و دو شاهد مرد بگیرند بر معامله.

در تفسیر ابو الفتوح مینویسد مذهب ابو حنیفه و سفیان و مالک و شافعی و بیشتر فقهاء و مذهب شریح و إبن سیرین اینکه است که گواهی بنده در دین قبول است و نزد ما هم چنین است که در قبول شهادت حریت شرط نیست آنچه شرط است ایمان و عدالت است و دلیل ما قول حق تعالی است وَ الصّالِحِینَ مِن عِبادِکُم وَ إِمائِکُم (پایان)

صفحه : ۴۴۹

فَإِن لَم یَکُونا رَجُلَینِ فَرَجُلٌ وَ امرَأَتانِ مِمَّن تَرضَونَ مِنَ الشُّهَداءِ و اگر دو مرد نباشند که شهادت بر حق دهند یک مرد و دو زن از اشخاص عادل در صورتی که شهادت آنها نافذ باشد تعیین نمایند.

عدالت دو قسم است بعرف علمای اخلاق عدالت عبارت از آن معنایی است که جامع بین، حکمت، شجاعت، عفت باشد که از مجموع فضائل سه‌گانه ملکه عدالت پدید میگردد و البته متصفین باین قسم از عدالت بسیار کم یابند.

و بعرف متشرّعه عدالت خودداری نمودن از منهیات شرعیّه و گناهان کبیره و عدم اصرار بر صغائر و از آنچه خلاف مروت یعنی آنچه در عرف مستهجن و رکیک بنظر میآید و عدم اخلال بواجبات است و بسیاری از علماء علامت عدالت را حسن ظاهر میدانند بطوری که ظاهر کاشف از باطن باشد و تفصیل آن راجع بکتب فقهیه است.

أَن تَضِلَّ إِحداهُما فَتُذَکِّرَ إِحداهُمَا الأُخری «ان» بمعنی شرط «تضل» بمعنی فراموشی یعنی اگر در موقع اداء شهادت یکی از آن دو زن موضوع شهادت را فراموش کرد دیگری وی را متنبه گرداند و شاید غلبه فراموشی در زن یکی از اسراری باشد که در شهادت دو زن را مقابل یک مرد قرار داده‌اند.

وَ لا یَأبَ الشُّهَداءُ إِذا ما دُعُوا در بیان اینکه جمله از مفسرین گفتاری نقل شده (۱) مقصود تحمل شهادت است که هر گاه کسی را بطلبند که بر کسی گواه شود که در موقع شهادت شاهد بر قضیه باشد نباید انکار کند (۲) در صورتی گواه شدن و قبول شهادت کردن واجب است که کس دیگری نباشد که تحمل شهادت نماید یعنی قبول شهادت واجب کفایی است نه واجب عینی (۳) تحمل شهادت و گواه شدن نه واجب عینی است نه واجب کفایی بلکه شخص مخیر است خواهد قبول میکند و خواهد قبول نمیکند.

بعضی از مفسرین چنین اظهار داشته‌اند که اینکه جمله در مقام اداء شهادت است که

صفحه : ۴۵۰

آن کس که گواه شد و قبول شهادت نمود اگر مانعی در کار نباشد و نیز اگر قضیه را فراموش نکرده باشد در موقع اداء شهادت بر او شهادت دادن واجب است.

ظاهرا همین قول اخیر مطابق واقع و حقیقت است زیرا بقرینه آن جمله بعد لا یُضَارَّ کاتِبٌ وَ لا شَهِیدٌ با اینکه جمله وَ لا یَأبَ الشُّهَداءُ إِذا ما دُعُوا و نیز بضمیمه قوله تعالی در آخر آیه وَ لا تَکتُمُوا الشَّهادَةَ وَ مَن یَکتُمها فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلبُهُ وقتی آیات را با هم جمع نمودیم دلالت واضح دارد و از مجموع آنها چنین استفاده توان نمود که ابتداء بر کسی واجب نیست تحمل شهادت نماید نه واجب کفایی

و نه عینی لکن وقتی قبول شهادت نمود و موقع اداء شهادت رسید و از وی طلب شهادت شد نباید کتمان شهادت نماید بلکه بر او واجب است شهادت بحق دهد.

وَ لا تَسئَمُوا أَن تَکتُبُوه صَغِیراً أَو کَبِیراً إِلی أَجَلِهِ بایستی از نوشتن ملول نشوید اعم از اینکه دین اندک باشد یا بسیار.

ذلِکُم أَقسَطُ عِندَ اللّهِ وَ أَقوَمُ لِلشَّهادَةِ وَ أَدنی أَلّا تَرتابُوا ذا اسم اشاره و کاف خطاب بجماعت است یعنی ای جماعت حاضرین در موقع معامله یا دین اگر چنین کنید که نوشته‌ای در میان گذارید بقسط و عدالت بدرستی نزدیکتر و برای شهادت دادن محکم‌تر است و برای اینکه شک و اشتباهی پیرامون شما نشود بهتر.

إِلّا أَن تَکُونَ تِجارَةً حاضِرَةً تُدِیرُونَها بَینَکُم اینکه دستورات وقتی است که معامله سلف یا نسیه یا قرض یا غیر آن باشد که خدای رحمان از راه لطف و شفقت و جلوگیری از نزاع و فساد اینطور دستور فرموده لکن اگر معامله نقدی باشد که دینی و طلبی در کار نباشد در اینجا محتاج به اینکه گونه چیزها نمیباشد وَ إِن کُنتُم عَلی سَفَرٍ وَ لَم تَجِدُوا کاتِباً فَرِهانٌ مَقبُوضَةٌ رهان جمع رهن است و بمعنی گرو و هر گاه در سفر باشید و گواهی نیابید که

صفحه : ۴۵۱

شاهد بر معامله باشد و نیز نویسنده‌ای نیابید که معامله را بنویسد در چنین جایی بایستی از مدیون چیزی بعنوان رهن بگیرید.

فَإِن أَمِنَ بَعضُکُم بَعضاً فَلیُؤَدِّ الَّذِی اؤتُمِنَ الخ اما در جایی که مطمئن باشید بر مدیون که خیانت نمیکند در اینکه صورت امانتی که برهن گرفته‌اید بوی رد کنید.

اینکه اوامر در اینجا ظاهرا تمامش یا اکثرش اوامر ارشادی است نه مولوی و جلوگیری از نزاع و فساد است.

دانشمندان و مفسرین گفته‌اند در اینکه مبارک سوره بقره پانصد حکم بیان شده که بیست و پنج حکم آن در همین آیه راجع بمعامله شماره شده ۱- إِذا تَدایَنتُم بِدَینٍ إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی فَاکتُبُوه چون مالی بکسی دادید بنویسید ۲- نویسنده عادل باشد تا ظلم و تعدی واقع نشود ۳- نباید نویسنده امتناع از نوشتن نماید ۴- بایستی مدیون املا کند و اقرار نماید و نویسنده بنویسد ۵- آن کسی که پول میگیرد یا معامله سلّم میکند بایستی او را موعظه نمود که از خدا بترس و غش و تقلبی در معامله راه مده ۶- در جایی که معامله راجع بسفیه و طفل و ضعیف و دیوانه باشد که نتواند بدرستی املاء کند بایستی ولی او نیابت نماید از طرف وی ۷- علاوه از املاء مدیون و نوشتن بایستی شهودی بر صدق قضیه در بین باشد که خلافی و اشتباهی واقع نشود ۸- آنجایی که دو مرد حاضر نباشند یک مرد و دو زن را بایستی گواه گرفت ۹- هر مرد و زنی شایستگی گواهی ندارند باید شهود عادل باشد ۱۰- در مقام علت حکم که چرا دو زن مقابل یک مرد است برای اینکه اگر یک زن فراموش کرد دیگری وی را متذکر گرداند ۱۱- آن کس که تحمل شهادت نمود و صاحب حق وی را طلبید برای اداء شهادت نباید از اقامه شهادت ابا کند ۱۲- هر گاه دین اندک باشد برای کمی آن از نوشتن و گواه گرفتن نباید خودداری نمایند ۱۳- اگر برای اندک نیز گواه بگیرند و بنویسند نزد خدا بعدالت نزدیکتر خواهد بود ۱۴- اینطور استحکام در باب معامله و حقوق نزد خداوند محکم‌تر و درست‌تر است ۱۵- اینطور عمل برای رفع شک بهتر است

صفحه : ۴۵۲

۱۶- اظهار نموده که اینکه قانون از نوشتن و گواه طلبیدن و تحمل شهادت و اداء شهادت و عدالت شاهد اینکه امور در جایی است که معامله نسیه یا معامله سلّم یا قرض و دین باشد لکن معامله نقدی محتاج به اینکه گونه امور نمیباشد ۱۷- در تجارت نقدی اگر چه نوشتن نمیخواهد لکن گواه میخواهد و بایستی شاهد بحق گواهی دهد ۱۸- باز نمود که کسی که بر خلاف واقع شهادت دهد فاسق است ۱۹- موعظه میفرماید آنها را که از خدا بترسید ۲۰- تذکر میدهد که بدانید اینکه قوانین از جانب خداوند است زیرا که

اوست عـالم بـآنچه صـلاح یا فساد در آن است ۲۱- اگر در سـفر باشـید و نوشـتن میسـر نشود وثیقه و رهنی باید بگیرید ۲۲- اظهار مینمایـد که وثیقه و رهن گرفتن در جائیست که اطمینانی بر مدیون نباشد که اگر اطمینان در بین باشد وثیقه و گرو لازم نیست ۲۳- بایستی از خدا بترسید و بآنکس که بوی اطمینان شده خلاف ننماید و خود را خائن نگرداند ۲۴- موعظه بشاهد است که نباید شاهد کتمان شهادت کند ۲۵- اگر کتمان شـهادت کنی دلت که امیر و سـلطان بدنت میباشد خائن و آثم و فاجر گردد و وقتی دلت فاسد گشت اعضـاء که تحت اختیـار وینـد چه فضـیلت دارنـد. (تفسـیر ابـو الفتوح) بعضـی دیگر از مفسـرین از آیه بیست حکم اسـتخراج نمودهانـد نظر به اینکه بعضـی از اینکه اسـتظهاراتی که ابو الفتوح نموده حکم زائـدی نیست بلکه یک حکم است بدو عنوان در آیه تقریر شده و اگر خواهی مطلب معلومت گردد بآیه مراجعه نما و در آن دقت کن.

صفحه : ۴۵۳

[سوره البقرة (۲): آیات ۲۸۴ تا ۲۸۶]

اشاره

لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ إِن تُبدُوا ما فِی أَنفُسِکُم أَو تُخفُوهُ یُحاسِبکُم بِهِ اللّهُ فَیَغفِرُ لِمَن یَشاءُ وَ یُعَذِّبُ مَن یَشاءُ وَ اللّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ (۲۸۴) آمَنَ الرَّسُولُ بِما أُنزِلَ إِلَیهِ مِن رَبِّهِ وَ المُؤمِنُونَ کُلٌّ آمَنَ بِاللّهِ وَ مَلائِکَتِهِ وَ کُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ لا نُفَرِّقُ بَینَ أَحَدٍ مِن رُسُلِهِ وَ قالُوا سَمِعنا وَ أَطَعنا غُفرانَکَ رَبَّنا وَ إِلَیکَ المَصِیرُ (۲۸۵) لا یُکَلِّفُ اللّهُ نَفساً إِلاّ وُسعَها لَها ما کَسَبَت وَ عَلَیها مَا اکتَسَبَت رَبَّنا لا تُؤاخِذنا إِن نَسِینا أَو أَخطَأنا رَبَّنا وَ لا تَحمِل عَلَینا إِصراً کَما حَمَلتَهُ عَلَی الَّذِینَ مِن قَبلِنا رَبَّنا وَ لا تُحَمِّلنا ما لا طاقَةَ لَنا بِهِ وَ اعفُ عَنّا وَ اغفِر لَنا وَ ارحَمنا أَنتَ مَولانا فَانصُرنا عَلَی القَومِ الکافِرِینَ (۲۸۶)

(ترجمه)

ملک خـدا است آنچه در آسـمانها و آنچه در زمین است و اگر ظاهر کنید آنچه را در باطن خود دارید یا آنها را پنهان کنید همه را خدا در حساب شما خواهد آورد پس می‌بخشد هر کسرا بخواهد و عذاب میکند هر کس را که بخواهد و خدا بر هر چیز تواناست رسول ایمان آورد بر آنچه از جانب پروردگارش بر او فرود آمـد و تمام مؤمنین نیز ایمان آوردند بخدا و ملائکه او و کتب آسـمانی و تمام پیمبران که جدایی نینداختند بین احدی از پیمبران خدا و گفتند شـنیدیم و اطاعت نمودیم پروردگارا ما از تو آمرزش میطلبیم و بسوی تو است بازگشت همه

خداونـد تکلیف نکرده کسـی را مگر بقـدر طاقت او نیکیهای هر کس بنفع او است و بـدیهایش نیز بضـروری تمام میشود (مؤمنین) پروردگـارا از مـا مؤاخـذه مکن در آنچه فراموش کردیم یـا بخطـا عمـل نمودیم پروردگـارا مـا را تکلیف نکن باعمـال شـاقّی که به پیشینیان نمودی

صفحه : ۴۵۴

پروردگارا بار نکن بر ما آنچه را که در طاقت ما نیست و ببخش ما را (و از خطاهای ما) درگذر و رحم کن ما را تو مولی و صاحب اختیار ما میباشی و یاری کن ما را و غالب گردان ما را بر گروه کافرین.

توضیح آیات

اشاره

لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الْأَرضِ آسمان و زمین و آنچه در زمین است تماما ملک خدا و در تحت استیلاء و تصرف او است و موجودی از موجودات یافت نمیشود که خارج از ملک او و از تحت حکومت وی بیرون باشد.

وَ إِن تُبدُوا ما فِی أَنفُسِکُم أَو تُخفُوهُ یُحاسِبکُم بِهِ اللّهُ ابداء در لغت بمعنی اظهار است و اخفاء مقابل اظهار پنهان کردن چیزی را گویند و اشاره باین است که چون تمام موجودات ملک خدا و تحت تصرف او واقعند و علم او محیط بر تمام اشیاء است لا یَعزُبُ عَنهُ مِثقالُ ذَرَّةٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الأَرضِ و همانطوری که ظاهر یعنی عالم ملک از طبایع و مادیات و محسوسات ملک او و تحت تصرف او و حاضر و مکشوف نزد او تعالی و تقدّس میباشند همین طور عالم ملکوت عالم ملائکه و روحانیین و عالم جبروت، عالم عقول و مجردات مکشوف و مبرّز و ظاهر نزد او میباشند اینکه است که آنچه نزد خلق ظاهر و نمایان باشد یا آنچه از نظرها مخفی و پنهان است نزد او ظاهر و تعداد اعمال و حساب او نیز ضبط است.

و در اینکه مقصود از «تخفوه» چیست از مفسرین گفتاری نقل شده: ۱- بمناسبت اینکه بعد از آیه معامله و دین و شهادت واقع گردیده اینکه آیه راجع بکتمان شهادت است که اگر شهادت را مخفی دارید خداوند میداند و بحساب می‌آورد وَ لا تَکتُمُوا الشَّهادَةَ ۲- مقصود دوستی با کفار است چنانچه در سوره آل عمران قُل إِن تُخفُوا ما فِی صُدُورِکُم أَو تُبدُوهُ یَعلَمهُ اللّهُ مقاتل و واقدی

صفحه : ۴۵۵

۳- آیه عام است و حکم آن منسوخ است و گویند پس از ورود اینکه آیه جماعتی از اصحاب آمدند نزد رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم و شکایت نمودند که در قرآن آیه‌ای نیامده که برای ما سخت‌تر باشد از اینکه آیه زیرا که حدیث نفس از تحت اختیار ما خارج است چیزهایی در دل ما میگذرد بدون اختیار ما و قدرت بر دفع خواطر نداریم آن وقت اینکه آیه فرود آمد لا یُکَلِّفُ اللّهُ نَفساً إِلّا وُسعَها زیرا خطوراتی در دل آدمی علی الدوام میگذرد از تحت اختیار خارج است و بر امر غیر اختیاری تکلیف نیست.

۴- مقصود از «تخفوه» که خداوند آن را بحساب می‌آورد اعتقادات و ارادات و کراهات و ظنونی است که امر بوی تعلق میگیرد ۵- مقصود از «ما فی انفسکم» آن چیزهایی است که در نفس مستقر گردد از ملکات و اخلاق حمیده و نکوهیده و فضایل و رذائل مثل ایمان و کفر و حب و بغض و امثال اینها زیرا که منشأ تمام افعال خارجی همان صفات نفسانی است لکن مادامی اینها را بحساب می‌آورند که آثار خارجی بر آن مترتب گردد چنانچه فرموده لا یُؤاخِذُکُمُ اللّهُ بِاللَّغوِ فِی أَیمانِکُم وَ لکِن یُؤاخِذُکُم بِما کَسَبَت قُلُوبُکُم سوره بقره آیه ۲۵۵.

۶- مقصود از «تخفوه» نیّت اعمال است که حسن و قبح عمل بسته بنیت عمل است خداوند بنیّت و قصد شما آگاهست و کار خوب و بد شما را بحسب نیات بحساب می‌آورد.

لکن بهتر اینکه است که گفته شود آنچه بقلب و دل انسان خطور میکند یکی از دو قسم خارج نیست یا همان خواطری است که بدون اختیار بعمل قوه متخیله در قلب پدید میگردد و میگذرد و باقی نمیماند و چون ورود و خروج آن از تحت اختیار خارج است البته سؤال و عقابی راجع بآن نمیشود و نیز بحساب نمی‌آید.

و دیگر آن خواطری است که باختیار در قلب وارد میشود و منشأ اثر خارجی میگردد و آن را حدیث نفس گویند و بقوه متصرفه

خود شخص در ذهنش میآورد و در اینکه قسم دوم چون از افعال اختیاری بشمار میآید هر گاه آثار خارجی بر آن مترتب گردانید شکی نیست که محسوب خواهد شد (ان خیرا فخیرا و ان شرا فشرا) لکن اگر اثر خارجی بر آن مترتب نگردید و لو آنکه چون عمل دل است و باختیار پدید گردیده بحساب

صفحه : ۴۵۶

میآید لکن تا وقتی که در مقام عمل خارجی نیامده شاید عقابی بر آن مترتب نگردد.

خلاصه ظاهرا مقصود از آیه اینکه است آنچه را شما از اعمال خود ظاهر کنید یا آنچه را در دل خود پنهان دارید از نیات خوب یا بد و آنچه بگمان و ظن نسبت بکسی دهید إِنَّ بَعضَ الظَّنِّ إِثمٌ حساب تمام آنها نزد خداوند محفوظ است پس بنا بر اینکه معنی محسوب شدن نیات و آنچه در باطن تمرکز یافته از صفات و اخلاق و عقاید اعمّ از اینکه است که مجازات داشته باشد یا نداشته باشد بلکه آیه در مقام اینکه است که تمامی اعمال و افعال ظاهری و باطنی شما ثبت است و حساب آن نزد خدا است.

فَيَغفِرُ لِمَن يَشاءُ وَ يُعَذِّبُ مَن يَشاءُ وَ اللّهُ عَلي كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ از اینکه جمله اخیر آیه چنین بر میآید که همین طوری که ظاهر کردن عمل نکوهیده موقعیت دارد برای عذاب همین طور آنچه در قلب مخفی و محرک گناهی بشود آن نیز استحقاق عذاب میآورد چنانچه فرموده وَ لكِن يُؤاخِذُكُم بِما كَسَبَت قُلُوبُكُم و قوله سبحانه إِنَّ السَّمعَ وَ البَصَرَ وَ الفُؤادَ كُلُّ أُولئِكَ كانَ عَنهُ مَسؤُلًا لکن چون عذاب را معلق نموده بر مشیت که هر کرا بخواهد میآمرزد و هر کرا خواهد عذاب میکند راه امید برای گنه‌کاران باز میشود که عذاب برای مؤمن حتمی نیست بلکه نظر

بحدیث «سبقت رحمتی علی غضبی»

جهت عفو و بخشش رجحان پیدا میکند.

بعضی از مفسرین در کیفیت نظم و ترتیب آیه گویند پس از آنکه خداوند در اینکه سوره مبارکه جمع نموده بین مبانی شرع از علم دیانات از توحید نبوت معاد و از علم فروع صلاة، زکاة، قصاص، حج، صوم، جهاد، احکام حیض، طلاق، عده، مهر خلع، ایلاء، رضا، بیع، ربا، دین، پس از اینکه احکام در مقام تهدید برآمده که گوشزد بشر نماید که آسمان و زمین و آنچه در آنها است ملک خدا و تحت تصرف و استیلای او است و نیز علم او احاطه دارد و ظاهر و باطن نزد او مکشوف و پدیدار است و هر کرا خواهد بعمل نکوهیده وی عذاب میکند و هر کرا خواهد میبخشد و کسی را بر وی بحثی نیست پس بایستی خودداری کنید و مخالفت نوامیس شرع را ننمائید.

صفحه : ۴۵۷

اخبار و احادیث در فضیلت آمن الرسول

آمَنَ الرَّسُولُ بِما أُنزِلَ إِلَيهِ مِن رَبِّهِ حدیث از رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم چنین دارد که فرمود در آخر سوره بقره آیاتی است که هم قرآن است و هم دعا و هم رضای خدا در آن است و نیز از حضرتش عبد اللّه عباس روایت میکند که فرمود «شب معراج وقتی مرا بآسمان بردند چون بسدرة المنتهی رسیدم مرا سه تحفه دادند نماز پنجگانه و آخر سوره بقره و آمرزش امت من کسانی که بخدا شرک نیاوردند» و اخبار در فضیلت قرائت کردن «آمن الرسول» بسیار است.

الف و لام «الرسول» عهد است و اشاره بپیمبر اسلام است که خداوند خبر میدهد که رسول ما ایمان دارد بر آنچه از نزد

پروردگـارش بر وى فرود آمـده و هيـچ نوع شك و ريبى پيرامون يقين آن نمى گردد و از القائات نفسانى و وسوسه شيطانى مصون است.

اينكه مبارك آيه كه ضـميمه گشـته بسوره بقره گويا مجملى و مختصـرى از تمام سوره ميباشـد زيرا اول سوره راجع باصول و فروع ديانـاتست از توحيـد- معـاد- صـلاة- زكـاة و باقى فروع كه بِما أُنزِلَ إِلَيهِ شامل همه آنها ميگردد و اول مرتبه ايمان تصـديق و ايمان خود رسول اكرم صـلى اللّه عليه و آله و سـلّم است كه ايمان شـهودى و عيانى دارد بآنچه بدون واسـطه بقلب مباركش فرود ميآيد و آنچه برأى العين مشاهده مينمايد از آيات آفاقى و انفسى و نيز آنچه بتوسط ملك حامل وحى بر او نازل ميگردد.

وَ المُؤمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللّهِ پس از آن خداونـد تصـديق مينمايـد ايمان مؤمنين را و اينكه منفرد گردانيـده ايمان پيغمبر را و پس از آن ايمان مؤمنين را عطف بآن داده در آن اسـرارى است و شايـد يك سـرش اينكه باشـد كه ايمان پيغمبر اسـلام در درجه اول شـهود و يقين است و ايمان مؤمنين بآن درجه از شهود نميرسد و ديگر براى شرافت و مقام او است.

و پس از آنكه در سـوره راجـع بعبـادات و معاملات حقوق و سـياسات بيـان وافى نموده و براى هر يـك قوانين و احكـام و اصول و مبانى در ميان آورده از راه لطف و مرحمت در مقام برآمده كه گوشزد بشر نمايد كه وضع اينكه قوانين براى نفع شما است

صفحه : ۴۵۸

اگر خوب كنيـد عايـد خود شـما ميگردد و اگر بـد كنيـد آن نيز بخود كرده‌ايد و خداوند شـما را تكليف ننموده بچيزى كه از عهده شما خارج باشد.

وَ مَلائِكَتِهِ وَ كُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ پس از آن در وصف مؤمنين برآمده و بايمان و مقام ايشان اشاره مينمايد كه اهل ايمان و گرويدگان تماما بدون اينكه اختلافى بين آنان باشد تماما متحد الكلمه اعتراف مينمايند بمقام الوهيت و اعتراف مينمايند باصـناف ملائكه و طبقات و مراتب آنها و ديگر از اوصاف مؤمنين اينكه است كه ايمان دارند بتمام كتب آسمانى و جميع پيمبران.

و اعتراف و ايمـان داشـتن بتمـام پيمبران و كتب آسـمانى اختصـاص بـامت اسـلامى دارد لكن باقى فرق و اهل اديان (يؤمن ببعض و يكفر ببعض) ميباشـند يهوديها تا جناب موسـى عليه السّـلام را قبول دارند و باقى پيمبران و كتب آسمانى را انكار ميكنند عيسويها تا حضرت عيسى عليه السّلام را تصديق ميكنند و پيمبر خاتم و قرآن مجيد را منكرند لكن دين اسلام است كه جامع بين اصول و فروع و تمامى قوانين و مقدسات اديان بحق را محترم ميدارد و قوانين آنها را ميپذيرد و مخصوصا مذهب اثنى عشرى كه حتى خلفاى بحق را يعنى ائمه دوازده‌گانه را ميپـذيرد و محبت آن بزرگواران را فرض و واجب ميدانـد لا نُفَرِّقُ بَينَ أَحَـدٍ مِن رُسُلِهِ اشاره بحال و مقام اهـل توحيـد و ايمان است كه باعتبار ايمان و يقين گويا چنين ميگوينـد كه ما جـدايى و تفرقه نميانـدازيم بين يك نفر از گروه انبياء مرسل و تمام آنها را بپيمبرى ميپذيريم.

وَ قالُوا سَـمِعنا وَ أَطَعنا در اينجا نيز خبر ميدهد از سيرت مؤمنين كه اهل ايمان كسانى ميباشند كه گفتند قول حق را شنيديم و تصديق نموديم و مطيع و فرمان بريم.

صفحه : ۴۵۹

غُفرانَكَ رَبَّنا وَ إِلَيكَ المَصِيرُ غفران بمعنى پرده‌پوشـى و كتمان است و شايـد مقصود اينكه باشـد كه مؤمنين بزبان حال و قال چنين گوينـد كه خـدا يـا امر تو را شـنيديم و اطـاعت كرديم و تو بر لغزشـها و خطاهـاى ما پرده‌پوشـى نما زيرا كه بازگشت ما و اعمال ما بسوى تو است.

لا يُكَلِّفُ اللّهُ نَفساً إِلّا وُسعَها وسع مقابل ضيق و تنگى است خداوند تكليف ننموده كسى را مگر بقدر طاقت و قدرت او راجع بايمان

و معارف هر کسی بقدر سعه عقل و فهمش بایستی در مقام شناسایی مبدء و معاد برآید تا آنکه ایمان تحقیقی وی را میسر گردد و زیادتر از گنجایش فهم و ادراکش نباید خوض در معارف نماید و راجع بعملیات نیز اول از شروط تکلیف قدرت بر عمل است که بدون قدرت و توانایی موضوع تکلیف تحقق نپذیرد اصلا معقول نیست بکسی که عاجز از اداء تکلیف باشد اوامر مولوی تعلق گیرد.

از اینکه آیات چنین معلوم میشود که عمده چیزی که در مقام عبودیت و بندگی بسیار قابل اهمیت است ایمان و تسلیم است که پس از آنکه مؤمنین از روی حقیقت گفتند ما کلام حق را شنیدیم و اطاعت کردیم خداوند رءوف مهربان از راه لطف و کرم گویا میگوید ما نیز تکلیف سخت و دشوار برای شما مقرر نکردیم بلکه بقدر وسع و طاقت بلکه کمتر از طاقت آن نیز برای نفع خودت تکالیفی بر تو تعیین نمودیم.

لَها ما کَسَبَت وَ عَلَیها مَا اکتَسَبَت شاید اشاره باین باشد که تکالیف آسانی که برای تو مقرر نمودیم و آنچه امر فرمودیم برای نفع تو است و آنچه را نهی نمودیم برای جلوگیری از ضرر و منقصت تو است پس آنچه عمل خوب کنی خوبی او عاید خودت میگردد و نیز آنچه بد کنی بضرر خودت تمام میشود ذات اقدس الهی غنیّ بالذات است.

گر جمله کاینات کافر گردند بر دامن کبریائیش ننشیند گرد

صفحه : ۴۶۰

رَبَّنا لا تُؤاخِذنا إِن نَسِینا أَو أَخطَأنا زبان حال مؤمنین است که در مقام نیازمندی گویند پروردگارا در جایی که ما حکمی را فراموش کردیم یا خطاء گناهی مرتکب شدیم ما را مورد مؤاخذه قرار مده.

اینکه آیه اشعار دارد که همانطوری که عمل عمدی مورد مؤاخذه واقع میگردد عمل غیر عمدی که از روی فراموشی یا خطاء واقع گردد آن نیز موقعیت دارد برای مؤاخذه و گر نه طلب عفو و تقاضای عدم مؤاخذه بی‌محلّ بود و اگر چه نسیان و خطاء امر غیر اختیاری است لکن مقدمات آن در بعضی از موارد اختیاری است اگر کسی مواظب عملی باشد کمتر اتفاق میافتد فراموشش گردد و اگر مراقب حال خود باشد کمتر بخطا میافتد پس غالبا فراموشی و خطاکاری ناشی از مسامحه و لاقیدی پدید میگردد و آن فعل اختیاری است اینکه است که وظیفه مؤمن کامل اینکه است که بزبان نیازمندی از بینیاز مطلق عفو و بخشش بطلبد.

رَبَّنا وَ لا تَحمِل عَلَینا إِصراً کَما حَمَلتَهُ عَلَی الَّذِینَ مِن قَبلِنا (اصر) در لغت بمعنی ثقل و سنگینی آمده و بعضی گویند بمعنی حبس است و هر دو معنی قریب بیکدیگرند.

و نیز مؤمنین در مقام طلب و دعا گویند پروردگارا بر ما تحمیل مگردان تکالیف سنگین و مشکل چنانچه تحمیل نمودی بر اممی که پیش از ما بودند.

شاید اشاره بتکالیفی است که بر بنی اسرائیلیان ثابت بود چنانچه در اخبار رسیده که خداوند در هر شبانه روزی پنجاه رکعت نماز بر امت حضرت موسی علیه السّلام مقرر نمود زکاهٔ آنها ربع مال بود و چون جامه آنها نجس میشد بآب پاک نمیشد بایستی نجاست را ببرند و مأمور بودند که تمام نماز را در مسجد بخوانند و وقتی آب نبود تیمم بخاک برای آنان مشروع نبود و هر گاه گناهی میکردند علامت آن در صورت آنها نمایان میشد و در خانه‌ای که گناه می‌کردند بر در آن خانه نوشته میشد که فلانی چنین گناهی کرده و اینکه قول جماعتی از مفسرین است و دلیل آنها قول حق تعالی وَ یَضَعُ عَنهُم إِصرَهُم وَ الأَغلالَ الَّتِی کانَت عَلَیهِم بعضی دیگر در معنی آیه چنین اظهار مینمایند که

صفحه : ۴۶۱

لا تَحمِل عَلَینا إِصراً یعنی ما را بگناهی مبتلا نکن که در آن توبه و کفاره نباشد رَبَّنا وَ لا تُحَمِّلنا ما لا طاقَةَ لَنا بِهِ و در اینجا از مفسرین گفتاری نقل شده ۱- راجع بتکلیف ما لا یطاق است که پروردگارا بر ما تحمیل مگردان آنچه را طاقت نداریم لکن اینکه قول معتبر نیست زیرا که تکلیف بما لا یطاق اصولا معقول نیست چگونه ممکن است چنین تکلیفی از حکیم صادر گردد تا اینکه دعا کنیم چنین تکلیفی برای ما مقرر نگردان ۲- مقصود وسوسه و حدیث نفس است ۳- مقصود غلبه شهوت است ۴- عشق و محبت است که خارج از اختیار در نفس پدید میگردد.

و شاید مقصود مطلق تقدیرات و مصیباتی است که تحمل آن ناگوار و مشقت‌آور است مثل امراض گوناگون و اتلاف مال و اولاد و مطلق چیزی که خارج از طاقت باشد که در واقع خداوند بما میآموزد که اینطور از خدا طلب کنید که تقدیرات را بر شما سهل و آسان گرداند وَ اعفُ عَنّا وَ اغفِر لَنا وَ ارحَمنا أَنتَ مَولانا فَانصُرنا عَلَی القَومِ الکافِرِینَ خداوند از راه لطف و کرم بما میآموزد که در مقام توبه و خطاهای خودمان روی نیازمندی بدر خانه بی‌نیاز مطلق آریم و از او چنین درخواست نمائیم که از لغزش و خطاهای ما درگذر و قلم عفو و رحمت بر گناهان ما بکش و ما را یاری کن که استیلاء و تسلط یابیم بر جماعت کفار- اینک جزو دوم سوره بقره تفسیر کنز العرفان در علوم قرآن بپایان رسید بقلم کمترین خادمه‌ای از خدام آل رسول و کوچکترین ذرّیه‌ای از ذراری بتول در روز دوشنبه ۱۸ شهر جمادی الثانیة سنه ۱۳۷۸ هجری مطابق دوشنبه ۱۸ دیماه ۱۳۳۷ شمسی و هو الاول و الاخر و الظاهر و الباطن و هو بکلّ شیئی علیم

جلد سوم

اشاره

از اول سوره آل عمران تا آخر بقلم:

کمترین خادمه‌ئی از خدام آل رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و کوچکترین ذره از ذراری بتول علیها سلام و امة من اماء اللّه تعالی

صفحه : ۲

سورة آل عمران

اشاره

مدنیة کلها و هی مأتا آیة

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱ تا ۷]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

الم (۱) اللّهُ لا إِلهَ إِلاّ هُوَ الحَیُّ القَیُّومُ (۲) نَزَّلَ عَلَیکَ الکِتابَ بِالحَقِّ مُصَدِّقاً لِما بَینَ یَدَیهِ وَ أَنزَلَ التَّوراةَ وَ الإِنجِیلَ (۳) مِن قَبلُ هُدیً

لِلنّاسِ وَ أَنزَلَ الفُرقانَ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآياتِ اللّهِ لَهُم عَذابٌ شَدِيدٌ وَ اللّهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقامٍ (۴)
إِنَّ اللّهَ لا يَخفى عَلَيهِ شَيءٌ فِي الأَرضِ وَ لا فِي السَّماءِ (۵) هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُم فِي الأَرحامِ كَيفَ يَشاءُ لا إِلهَ إِلاّ هُوَ العَزِيزُ الحَكِيمُ (۶)
هُوَ الَّذِي أَنزَلَ عَلَيكَ الكِتابَ مِنهُ آياتٌ مُحكَماتٌ هُنَّ أُمُّ الكِتابِ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم زَيغٌ فَيَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنهُ
ابتِغاءَ الفِتنَةِ وَ ابتِغاءَ تَأوِيلِهِ وَ ما يَعلَمُ تَأوِيلَهُ إِلاَّ اللّهُ وَ الرّاسِخُونَ فِي العِلمِ يَقُولُونَ آمَنّا بِهِ كُلٌّ مِن عِندِ رَبِّنا وَ ما يَذَّكَّرُ إِلاّ أُولُوا الأَلبابِ
(۷)

صفحه : ۳

سوره آل عمران سوره آل عمران مدنی است و عدد آیات آن دویست و کلماتش چهار صد و چهل و هشت است و چهارده هزار و پانصد و بیست حرف است.

و از إبن عباس روایت شده که رسول صلّی اللّه علیه و آله گفت هر که سوره آل عمران را در روز جمعه بخواند خدا فرشتگان بر او صلوات فرستند تا وقتی که آفتاب فرو میرود.

و نیز زرین جیش از ابی بن کعب روایت کرده که رسول گفت هر که سوره آل عمران را بخواند بهر آیتی از آن او را امانی بدهند بر پل دوزخ.

و عبد اللّه مسعود روایت کرده که هر که سوره آل عمران را بخواند او توانگر است راوی خبر گوید از رسول [ص] که او گفت البقرة و آل عمران را بیاموزید آنها دو ستاره تابانند و فردای قیامت بصورت دو فرشته بیایند و خوانندهشان را شفاعت کنند و ببهشت ببرند.

و در روایت دیگر هر کس سورة البقره و آل عمران را در شب جمعه بخواند فردای قیامت او را دو پر بدهند که بر صراط مثل طیور بپرد.

[ترجمه آیات]

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

جهان را خدائی نیست جز آنکسی که زنده و پاینده است [۲]

بتدریج بسوی تو کتاب یعنی (قرآن) را بحق و درستی فرستاد که دلیل راستی کتب آسمانی است که پیش از آن بوده و پیش از آن تورات و انجیل را نازل کرد

که راه نماینده باشد برای مردم و فرو فرستاد فرقان را (جدا کننده حق و باطل) [۳] همانا برای کسانیکه بآیات خدا کافر شدند عذاب سخت آماده شده و خدا غالب و صاحب انتقام است [۴]

و چیزی بر خدا نه در زمین و نه در آسمان پنهان نیست

صفحه : ۴

[۵]

خدا آنکسی است که «یُصَوِّرُکُم» شما را در رحمها صورت بندی میکند و مینگارد هر طوری که بخواهد و آفریننده جز او نیست او غالب و درستکار است [۶]

خدا آنکسی است که بر تو قرآن را فرستاد که بعضی از آنست آیات محکم و استوار که ثابت و محکم (و بی اشتباه و بی احتمال)

که آنها امّ کتاب است یعنی اصل کتاب است و آیات دیگر که محتمل و مشتبه است (یعنی ذو احتمالین است) و آنهائیکه در دلهایشان میل از حق است بباطل آنان پیرو متشابهات قرآن میگردند آیاتی را میجویند که متشابه است برای جستن فتنه و عدول از ظاهر آن و معنی متشابهات را جز خدا کسی نمیداند و آنهائیکه در دانش متمکن گردیده و در آنها علم رسوخ کرده میگویند ما ایمان آوردیم بقرآن تمام (آیات) از نزد پروردگار ما است و ما گرویدیم و باین دانش پی نبردند مگر صاحبان عقل.

صفحه : ۵

(توضیح آیات)

الم اللّه لا ـ إِلهَ إِلّا هُوَ الحَیُّ القَیُّومُ «الم» از متشابهات قرآن بشمار میرود و متشابهات آیاتی است که در باره آن فرموده «وَ ما یَعلَمُ تَأوِیلَهُ إِلَّا اللّهُ» و سکوت در آن اولی است لکن بعضی از مفسرین از إبن عباس روایت کرده‌اند که گفته الف اشاره به اللّه و لام اشاره بجبرئیل و میم اشاره بمحمد صلّی اللّه علیه و آله است و گفته که اینکه تفسیر دلالت کند که مبدء قرآن از خدا است که الف مبدء مخارج حروف است و مبدء لام که اوسط مخارج است بر جبرئیل دلالت دارد و مخرج میم که منتهای مخارج است دلالت دارد بر مصطفی که منتهای قرآن است.

و نیز گفته‌اند الف اشاره باحدیت است و لام اشاره بلطف و میم بملک و معنی چنین میشود «الاحد اللطیف الملک» و غیر اینها از مفسرین توجیهات دیگری کرده‌اند لکن چون آیه از متشابهات است سکوت در آن اولی است راجع باین آیه در (آیهٔ الکرسی) بیان مختصری شده که اللّه اسم است برای ذات مقدس یا صفت است و اینکه آیا از چه لغتی گرفته شده و مبدء اشتقاق آن چیست لکن با اختلاف آراء اتفاقی بین دانشمندان است که (اللّه) یا بوضع ثانوی علم است و دلالت دارد بر ذات واجب الوجود که جامع تمام کمالات و سر چشمه تمام فیوضات و منزه و مبراء از تمام نواقص ممکنات است.

از بعضی از مفسرین نقل کرده که در معنی اللّه و اشتقاق آن گفته (هو الذی یحق له العبادهٔ و الذی یؤل الاشیاء الیه) اللّه آن خداوندی است که عبادت کردن و گردن نهادن ویرا سزا است- و بازگشت هر چیز و هر کار با علم او و با حکم او است.

لا إِلهَ إِلّا هُوَ پس از اسم ذات در مقام معرفی و اوصاف مسمی برمیآید که و لو اینکه

صفحه : ۶

آن ذات بی زوال باعتبار آثار و مبدئیت ظاهر و ظاهرتر از ظاهر است زیرا که آن هویت که از لفظ «هو» استفاده میشود اشاره بهویت بسیطه است که بخود ظاهر و ظاهر کننده ممکنات است زیرا که موجود ممکن باعتبار ذاتش فاقد وجود و در موجودیت محتاج بآنکسی است که حقیقت وجود و هستی ذاتی او است و کسیکه موجودات را باین لحاظ نگریست اول علت او را نگریسته است اینست که نزد عاقل دانشمند هر چه بیند باو خدا را بیند. سید عارفین مولای متقیان و آن موحد حقیقی علی بن ابی طالب علیه السّلام بنا بر آنچه نقل میکنند فرموده:

«ندیدم چیزی را مگر اینکه پیش از او و بعد از او و با او خدا را دیدم- باختلاف روایات» «إِلّا هُوَ» یعنی اله و معبودی نیست مگر او اشاره به اینکه که آن هویّت که مسمی به «اللّه» است ذات یگانه‌ایست که در مرتبه معبودیت و مألوهیت کفوی و شریکی و انبازی در مقابل او نیست (و به لاء نفی جنس) بکلی معبودیت غیر را نفی مینماید و معبودیت و عبودیت را منحصر مینماید بهمان ذات و هویتی که کامل مطلق و ما فوق هر کمال و بهائی است که ممکن نیست بشر بتواند تصور کند یا بشود بکنه بذهن بشر خطور نماید زیرا که او سبحانه محیط است و علم بهر چیزی بدون احاطه بآن ممکن نیست و هرگز محیط محاط نخواهد گردید اینکه است که

شناسائی خداوند تعالی بکنه و حقیقت برای ممکن محال است مگر بقدر دلالت آثار آنهم باز از قبل خود او است بقول شاعر:

آن خداوندی که هستی ذات اوست جمله اشیاء مصحف آیات اوست

اینکه است که گفته‌اند خدا را بخدا بشناسید یعنی تا او خود را بدل بنده نشناساند و شواهد قوی در دل وی ثبت نکند. بنده بمعرفت او راه نبرد اینکه است که از رسول نقل میکنند که گفته

«و اللّه لو لا اللّه ما اهتدينا، و لا تصدّقنا و لا صلينا»

و مؤيد اينكه حديث قوله تعالى است حكايت از اهل بهشت «وَ قالُوا الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی هَدانا لِهذا وَ ما كُنّا لِنَهتَدِیَ لَو لا أن هَدانَا اللّهُ» [كشف الاسرار]

صفحه : ۷

لا إِلهَ إِلّا هُوَ اشاره بتوحيد ذات مجرد از ماسوى است خلاصه اينكه كلمه «لا إِلهَ إِلّا هُوَ» اشاره دارد بتوحيد ذات مجردا از ما سوى حتى در مرتبه توحيد حقيقى صفات و اسماء او را نيز راهى نيست.

از على عليه السلام روايت شده كه در قسمتى از خطبه شريفش فرموده

«اول الدين معرفته، و كمال معرفته التصديق به و كمال التصديق به توحيده و كمال توحيده الاخلاص له و كمال الاخلاص له نفى الصفات عنه، لشهادة كل صفة انها غير الموصوف و شهادة كل موصوف انه غير الصفة الخ«۱» آرى شايد اشاره بهمين مطلب دارد كه در آيه اينجا و در آية الكرسى و در موارد ديگر مثل «قُل هُوَ اللّهُ أَحَدٌ» ذات متعال اول خود را بلفظ «هو» كه دلالت بر هويت مطلقه دارد، معرفى نموده و سپس بصفات حقيقيه خود را ستايش مينمايد كه آن هويت مطلقه را بآن صفات حقيقيه و اسماء سرمديه بخوانيم و دست حاجت بدرگاه آن بى‌نياز مطلق برآوريم، كه اگر قديم تعالى خود را از قبل صفات بما نشناسانيده بود ما راهى بسوى شناسائى او نداشتيم و طريق التجاء باو را نميدانستيم، و متحير مانديم كه او را بچه لفظى و كلمه‌ئى كه در خور وصف جلال آن ذات متعال است ستايش نمائيم و او را بخوانيم و بچه صفاتى او را ستايش نمائيم و چون ما چنين جرأتى نداريم كه پيش خود و بعقل ناقص خود نامى براى شناسائى مبدئمان وضع كنيم اينكه است كه گفته‌اند اسماء اللّه توقيفى است پس ماها بايستى در ستايش مبدئمان اختصار نمائيم بر آن اسمائى كه

---

(۱) اول دين (يعنى اصل و حقيقت دين) شناسائى خدا است، و كمال شناسائى او باور كردن و گرويدن باوست و تصديق تام توحيد و يگانه دانستن او است و كمال توحيد خالص نمودن عمل است براى او و كمال اخلاص خالى نمودن او است از صفات (يعنى بايد او بدون صفات كه معرف ذات باشد شناخته شود) بدليل اينكه هر صفتى غير از موصوف است، مثل اينكه ميگوئيم خدا آنكسى است كه متصف بچنين صفاتى است، و هر موصوفى غير از صفت است، و دوئيت بهر معنائى فرض شود منافى با وحدانيت او است.

صفحه : ۸

از طرف خودش بتوسط رسولش بما اذن داده.

الحَيُّ القَيُّومُ دو صفتى است از اوصاف ذاتيه آن هويت مطلقه الهيه و اشاره دارد بصفات جمال و جلالت و عظمت كبريائى خداوندى مثل: علم، قدرت، حكمت، اراده مشيت، ذو الجلال و تمام صفات منطوى در «حىّ» است زيرا كه «حى» موجود زنده، فعال و دراك را گويند و ذات احديت بذات خود دراك و فعال است و ادراك هر مدركى منطوى و ناشى از ادراك او است زيرا

که او مدرک ذات خود و مدرک آثار خود است و هیچ موجودی ذاتا و صفتا از تحت اختیار او خارج نیست، اینکه است که ادراک هر مدرکی و فعل هر فاعلی ناشی از قدرت آنفرد متعال است «قیوم» است که قائم بذات خود است و قوام هستی تمام ممکنات و موجودات از مجردات و مادیات و موجودات علوی و سفلی باو است و همه را بزیور وجود خود آراسته و هر کمال و بهائی که در هر موجودی دیده میشود بازگشت آن بقیومیت او است، و رحمت رحمانی او است که بر ممکنات پرتو افکنده و همه را از نیستی بهستی آورده زیرا که ممکن در مرتبه ذاتش فاقد هر کمال و فضیلتی است که از خود هیچ ندارد. گفته‌اند ممکن فی ذاته «لیس» است، و واجب متعال «ایس» است زیرا که لیسیت ذاتی ممکن است، قوله تعالی أن به «یا أَیُّهَا النّاسُ أَنتُمُ الفُقَراءُ إِلَی اللّهِ وَ اللّهُ هُوَ الغَنِیُّ الحَمِیدُ» آیه اشاره بهمان فقر ذاتی و لیسیت وجودی ممکن است.

خلاصه در ممکن هر صفتی و فضیلتی یافت شود و منسوب بوی گردد عرض و خارج از ذات وی است، و بعکس در واجب هر صفتی و کمالی که نسبت بآن ذات مقدس داده شود عین ذات و عین حقیقت آن فرد متعال و عین هویت مطلقه او خواهد بود.

باعتباراتی میتوان گفت «الحَیُّ القَیُّوم» اسم اعظم الهی است چنانچه بسیاری از مفسرین چنین اظهار نموده‌اند بدلیل اینکه همان طوری که گفته شد حیات

صفحه : ۹

منشأ علم، قدرت و باقی اوصاف کمال است، و «قیوم» اشاره بآن حقیقتی است که قائم بذات خود و قوام تمامی موجودات بقیومیت او است، هر جا کمالی و بهائی یافت شود جز نمایندگی و مظهر آن فرد ازلی چیز دیگری نخواهد بود اینکه است که چون «الحَیُّ القَیُّوم» صفتی است که جمیع اسماء الحسنی منطوی در آنست از بزرگترین اسماء اللّه بشمار میرود، و در آیهٔ الکرسی در جلد دوم اینکه تفسیر راجع باین اسم شریف تا اندازه‌ئی تذکر داده شد رجوع بآن جا شود.

ابو امامهٔ از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله روایت کرده که گفته مهمترین و بزرگترین اسماء اللّه در سه سوره قرآن است در سوره بقره، آل عمران، طه. عمر بن ابی سلمه گفت اندیشه کردم که هیچ اسمی نیست که در اینکه سه سوره مثل هم باشد مگر «الحَیُّ القَیُّوم» در سوره بقره «لا- إِلهَ إِلّا هُوَ الحَیُّ القَیُّوم» در آل عمران «الم اللّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ الحَیُّ القَیُّوم» در سوره طه «وَ عَنَتِ الوُجُوهُ لِلحَیِّ القَیُّومِ» نَزَّلَ عَلَیکَ الکِتابَ بِالحَقِّ فرق است بین انزال و تنزیل. تنزیل فرود آمدن تدریجی است. انزال فرود آمدن دفعی است مثل قوله تعالی «إِنّا أَنزَلناهُ فِی لَیلَةِ القَدرِ» در سورهٔ القدر. قوله تعالی حکایهٔ از کفار که گفتند «لَو لا نُزِّلَ عَلَیهِ القُرآنُ جُملَةً واحِدَةً» گفتند چرا قرآن مثل تورات یک دفعه فرود نیامده. و نیز تنزیل را برای مبالغه و کثرت آرند یعنی قرآن مدتی در موقع حاجت آیه آیه فرود آمده تا اینکه فرا گرفتن آن آسان‌تر و پاینده‌تر باشد. در جای دیگر «کَذلِکَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤادَکَ وَ رَتَّلناهُ تَرتِیلًا» در جای دیگر «وَ قُرآناً فَرَقناهُ لِتَقرَأَهُ عَلَی النّاسِ عَلی مُکثٍ» در اینکه آیه ارشاد بر اینکه است که اینکه کتاب (قرآن) که بر تو فرود آمده حق است، حق را مقابل باطل آرند هر چیز محقق و ثابتی را حق نامند خدای متعال را از اینکه جهت حق گویند که عین حقیقت و حقیقهٔ حقانیت است و حق است مقابل باطل «جاءَ الحَقُّ وَ زَهَقَ الباطِلُ» باطل را در او راهی نیست و قرآن

صفحه : ۱۰

چون از طرف حق فرود آمده حق است یعنی آن امر ثابت پا بر جا است و باطل را بسرادق عظمت آن راهی نیست «لا یَأتِیهِ الباطِلُ مِن بَینِ یَدَیهِ وَ لا مِن خَلفِهِ» مُصَدِّقاً لِما بَینَ یَدَیهِ قرآن تصدیق کننده آنچیزی است که پیش از او است و یا موافق باقی کتب آسمانی است.

بعضی از مفسرین گفته مقصود از «بَینَ یَدَیهِ» کتاب تورات و انجیل است چنانچه خدای متعال در سوره مائده ابتداء از فرستادن

تورات و بعد از آن از فرستادن انجيل سخن بميان آورده. [پايان] آيه خبر ميدهد و ارشاد بر اينكه است كه قرآن بحق و از طرف حق تعالى فرود آمده و تصديق كننده آنچيزى است كه بين دو دست او است، شايد مقصود از «يديه» دو دست پيغمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله باشد و مراد از دو دست او همان كتابهاى آسمانى مثل تورات و انجيل باشد يعنى قرآن تصديق ميكند آنچه در آنها است و تصديق رسول بحقانيت آنها منافات ندارد با آن آياتيكه صريحا خبر ميدهد به اينكه كه بنى اسرائيل تورات را تحريف كردند آنجا كه فرموده «وَ لَقَد أَخَذَ اللّه مِيثاقَ بَنِي إِسرائِيلَ» تا فرموده «وَ جَعَلنا قُلُوبَهُم قاسِيَةً يُحَرِّفُونَ الكَلِمَ عَن مَواضِعِهِ وَ نَسُوا حَظًّا مِمّا ذُكِّرُوا بِهِ»«۱» مائده آيه ۱۳.

و همچنين در باره نصارى و در تحريف انجيل فرموده «وَ مِنَ الَّذِينَ قالُوا إِنّا نَصارى أَخَذنا مِيثاقَهُم فَنَسُوا حَظًّا مِمّا ذُكِّرُوا بِهِ»«۲» مائده آيه ۱۴، زيرا مقصود كلمه تورات و انجيل است كه فعلا بدست يهود و نصارى است نه تمامى آيات آن.

---

(۱) حقيقة خدا از بنى اسرائيل ميثاق گرفت- و ما قرار داديم قلبهاى آنها را سخت كه كلمات را از جاى خود تحريف كردند و بهره‌ئى كه بايد از آن ببرند فراموش كردند [.....]

(۲) و بعضى از آنهائى كه گفتند ما نصرانى ميباشيم از آنها ميثاق گرفته بوديم پس آن بهره‌ئى كه بايد از ذكر ببرند فراموش كردند.

صفحه : ۱۱

وَ أَنزَلَ التَّوراةَ وَ الإِنجِيلَ مِن قَبلُ تورات و انجيل را عطف داده به «نَزَّلَ عَلَيكَ» در اول آيه يعنى همين طورى كه قرآن را بر تو فرود آورديم، پيش از تو تورات و انجيل را نازل گردانيديم هُدىً لِلنّاسِ وَ أَنزَلَ الفُرقانَ اشاره به اينكه كه تمام كتب آسمانى: قرآن، تورات، انجيل هر يك بجاى خود براى هدايت بشر و راه‌نمائى و ارشاد است.

از كتاب صحاح لغت نقل ميكنند كه در لغت فرقان گفته «فرقان» چيزى را گويند كه بين حق و باطل جدائى اندازد و فاروق باشد.

وَ أَنزَلَ الفُرقانَ از على بن ابراهيم از صالح بن السدى از جعفر بن بشير از سعد اسكاف روايت شده كه گفت رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله فرموده سوره‌هاى بزرگ قرآن بجاى تورات بمن عطاء شده، و سوره‌هاى مئين بجاى انجيل (گفته‌اند «سوره‌هاى مئين» هر يك صد آيه است).

طبرسى (ره) در مجمع البيان گفته سوره‌هاى سبع طوال: البقرة، آل عمران، نساء، مائده، انعام، اعراف و انفال است كه با توبه يك سوره بشمار ميرود- تا آنجا كه گفته: المئين آنها سوره‌هائى هستند كه صد آيه ميباشند و اول آنها سوره بنى اسرائيل و آخر آنها سورة المؤمنون است.

در اصول كافى از على بن ابراهيم از پدرش و او از إبن سنان روايت كرده كه گفت: از ابا عبد اللّه سؤال كردم از قرآن و فرقان كه آيا اينكه هر دو يكى ميباشند يا دواند، گفت قرآن تمام كتاب است و فرقان محكمات است كه واجب است بآن عمل شود.

و نيز از صحيفه سجاديه است كه در دعاى ختم قرآن گفته «قرآنا و فرقانا» كه بآن جدا كرده‌ئى بين حلال خود و حرام خود را.

خلاصه چنانچه مفسرين گفته‌اند قرآن بمعنى جمع است يعنى تمام آيات

صفحه : ۱۲

قرآن و فرقان مصدر است مثل سبحان و غفران، و مقصود اسم فاعل است كه براى تأكيد و مبالغه بصيغه مصدر آمده يعنى جدا كننده بين حق و باطل.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآياتِ اللّهِ لَهُم عَذابٌ شَدِيدٌ وَ اللّهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقامٍ خداوند در بسيارى از آيات خبر ميدهد كه بكيفر كفر كافرين و

شرک آنها عذاب شدید مهیّا گردانیده- و در اینکه آیه باضافه خود را به «عزیز» که بغالب و قاهر ترجمه شده، و دیگر به «ذو انتقام» تهدید نموده مشعر بر اینکه عذاب از روی انتقام است.

[سؤال] انتقام در جائی گفته میشود که تشفی آورد یا در جائی که ظالم دست از ظلم یا اعمال بدی که کرده بردارد، و نیز تهدید دیگران باشد و خدای رءوف مهربان منزّه از آنست که بنده ضعیف خود را از روی تشفی عذاب کند زیرا که ساحت قدس او بالاتر از اینکه است که از کفر و ایمان کدورتی در او پدید آید و بمجازات بخواهد تشفی یابد.

و نیز دیگر در قیامت که موقع پاداش اعمال است، جای عمل نیست که غرض باز داشتن عاصی و کافر یا دیگران از کفر یا عمل بد باشد، پس نتیجه عذاب آنهم از روی انتقام چیست.

[پاسخ] عذاب شدیدی که بکافر وعده داده اولا منحصر بقیامت نیست اینکه عذابی است که بکیفر کفر در دنیا نیز اثر واقعی آن بر کافر و عاصی میرسد اگر چه نمیفهمند و ثانیا نه برای تشفی است و نه برای انتقام است- بلکه چون در اثر گناه و بکیفر کفر که کافر و عاصی بر خلاف وظیفه عبودیت و اطاعت امر مولی عمل نموده و خدای تعالی برای جلوگیری از اعمال بد نهی فرموده و عاصی را تهدید بعذاب کرده و وعده خدا حق است و البته آنچه وعده داده خواهد رسید- و چون عذابی که در قیامت بکافر و عاصی میرسد بنظر سطحی و استعمالات عرفی شبیه بانتقام است

صفحه : ۱۳

شاید باین اعتبار استعارهٔ و مجازا آنرا انتقام نامیده و گر نه ذات احدی بالاتر از اینکه است که از کفر و ایمان و اطاعت و معصیت یک فرد ضعیف رنج در دستگاه کبریائی پدید آورد و بمجازات بخواهد تشفی یابد.

و نکته دیگری که بنظر میرسد اینکه است که آیه عذاب شدید را نسبت بکافر مقیّد بآخرت ننموده بلکه ممکن است گفته شود چون منشأ کفر و عمل خلاف از درون و باطن کافر و عاصی بروز مینماید و حقیقت انسان قلب و باطن او است معلوم میشود که چنین کسی خود را از رحمت حق تعالی انداخته وقتی نور رحمت باو نرسید، مورد غضب میگردد و آدمی را چه عقوبتی از آن بالاتر و چه عذابی است از آن سخت‌تر که مورد لطف و رحمت پروردگارش واقع نگردد و آثار اینکه عذاب هم در همین عالم پدیدار است زیرا دلی که لطیفه الهی است و قلبیکه آنرا «عرش الرحمن» نامیده در اثر کفر و نفس پرستی با خزف یکسان گردیده و اصلا از نور معرفت در آن چیزی نمودار نیست. و تمتعات دنیوی که بآن دل خوش کرده اگر خوب بنگری خواهی دید که با اینکه هر قدر انسان در طلب آن پافشاری کند و خود را بزحمت اندازد نفس او را ارضاء نمیکند، زیرا که روح جاودانی وی در طلب چیز دیگری است اشتباها گمان کرده که خواهش روح در فراهم آوردن مال و جاه یا چیز دیگری است، اگر انسان قدری بخود آید و گوش فرا دارد ناله روح را میشنود که در زنجیر قوای حیوانی دست و پای او را بسته و نمیگذارد قدمی بالا رود، پس میتوان گفت چه عذابی است پس از عذاب جسمانی که بکیفر گناه بگنهکار خواهد رسید از عذاب روحانی و دوری از رحمت اله که مبدء و مرجع است بالاتر با اینکه غایت و فائده وجود انسانی ادراک قرب برحمت او است و در بیان آن گفته (لِيَجزِيَ الَّذِينَ أَساؤُا بِما عَمِلُوا وَ يَجزِيَ الَّذِينَ أَحسَنُوا بِالحُسنَى) سوره نجم آیه ۳۱.

یعنی تا بد کاران را باعمال ناشایسته پاداش دهد و نیکوکاران را پاداش نیکو دهد

صفحه : ۱۴

آیا اینکه عذاب شدید که حقیقتش در آخرت بروز و ظهور مینماید و نکبتش در دنیا است چیز دیگری است، ولی متأسفانه خبر نداریم و عذاب دنیوی را در فقدان مال و جاه و عناوین دیگر می‌پنداریم و هر وقت فاقد یکی از اینها شدیم شاید گمان کنیم

بغضب خدا گرفتار شده‌ایم.

خلاصه عـذاب که بکافرین وعـده داده شده و خود را «ذو انتقام» نامیده اینکه نیست که بنظر سطحی گمان میشود که خدای رءوف بعذاب بنده گنهکار تشفی مینماید خدا منزه از اینکه است که تحت تأثیر واقع گردد عذاب گنهکار مجازات است نه تشفّی.

در مجمع البیان از کلبی و محمّد بن اسحاق و ربیع بن انس نقل کرده که اینان گفته‌اند اوائل سوره آل عمران تا حدود هشتاد و چند آیه در باره وفـد نجران یعنی رسولانی که از طرف نصارای نجران بمـدینه آمده بودند نازل شده و آنان شصت نفر سواره بودند که چهارده نفر آنهـا از اشـراف نجران محسوب میشدنـد و سه نفر از اینکه چهـارده نفر کسانی بودنـد که مرجع اصـلی کارهایشان قرار گرفته: یکی عـاقب که نامش عبـد المسیح و سـمت امیری قوم را داشت و صاحب مشورت آنان محسوب بوده بطوری که از رأیش تخطی نمیکردند.

دیگری سیّد که اسـمش أبهم و معتمد اصلی و پناهگاه و فریاد رس آنان شمرده میشد و همچنین صاحب رحل یعنی رخت و اسباب و وسائل سفری آنان بوده.

سومی ابو حارثهٔ بن علقمه که اسـقف و پیشوای بزرگ دینی آنهـا بشـمار میرفت و در بین نصاری بقـدری مقام داشت که ملوك و پادشاهان روم بخاطر علم و دانشـش ثروت هنگفتی باو داده، کلیساهای متعددی بنام او ساخته بودند او تمام کتب دینی آنها را حفظ داشت.

اینکه عده شـصت نفری با لباسـهای فاخر مخصوصـی وارد مدینه شدند و در مسـجد رسول صلّی اللّه علیه و آله وارد گردیدند و آن وقتی بود که پیغمبر [ص] نماز عصرش را با مسلمانان انجام داده بود. اینکه رسولان بقدری ظاهر شوکت آمیزی داشتند

صفحه : ۱۵

جامه‌های دیبا و حله‌های قیمتی پوشـیده بودند که بعضی از اصحاب که در آن موقع آنها را دیده بود گفت ما رسولانی بزیبائی آنان ندیـده بودیم هنگامیکه وارد مسـجد شدنـد وقت نماز مـذهبیشان رسـید بعادت خود ناقوس زدنـد و بنماز ایسـتادند. اصـحاب رسول خواستند ممانعت کنند نگذارند نماز بخوانند حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله فرمود بآنها کاری نداشته باشید، مشغول نماز شدند و مشـرق را قبله خود قرار دادنـد و نمازشان را خواندنـد، پس از نماز سیّد و عاقب متوجه رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله شده آغاز سخن کردنـد، حضـرت بآن دو نفر فرمود اسـلام اختیار کنیـد و در پیشـگاه الهی تسـلیم شوید آن دو اظهار داشـتند که ما پیش از تو اسلام اختیار کرده و مسلمان شده‌ایم (کنایه از اینکه دین ما که دین نصرانی است، همانا اینکه دین واقعی است) حضرت فرمود شما چگونه مسـلمانید و کارهایتان خود شاهد عدم تسـلیم بحضرت ربوبی است- زیرا اولا برای خدا فرزند قائل شده و عیسی را پسر خدا میدانید- دیگر اینکه عبادت صلیب را نموده و گوشت خنزیر میخورید با اینکه تمام اینها مخالف با ادعاء شما است.

سخن رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله که به اینکه جا رسـید همگی آنان در مقام اعتراض برآمدند گفتند اگر عیسـی پسر خدا نیست پدرش که بوده، حضـرت فرمود آیا شـما قبول دارید که هر پسـری باید بپدر خود شـباهت داشـته باشد، گفتند آری فرمود آیا اینکه طور نیست که خـدای حی است و نمی‌میرد و عیسـی علیه السّـلام میمیرد گفتنـد بلی پس پیغمبر [ص] فرمود آیا نمیدانید که قوام هر چیزی بخـدای مـا است و حفـظ روزی موجودات بـا او است گفتنـد بلی همین طور است- فرمود آیـا عیسـی از اینکه اوصاف چیزی داشـته عرضه داشـتند نه- فرمود آیا میدانیـد هیچ چیز از موجودات آسـمان و زمین بر خدا مخفی و پوشـیده نیست و خداوند بر همه آنها عالم و دانا است گفتنـد میـدانیم- فرمود آیا عیسـی میدانست چیزی مگر آنچه خدا باو یاد داده گفتند نه- گفت آیا میدانید که خدای ما همان است که عیسی را در شکم مادرش صورتگری کرده آن طور که خواست و آن خدائیست که نه میخورد

صفحه : ۱۶

و نه میآشامد و نه حدث از او صادر میشود، گفتند همین طور است- فرمود آیا چنین نیست که عیسی را مادرش مانند اطفال دیگر در شکم حمل کرده و بعد چون مادرهای دیگر او را زائیده و عیسی پس از ولادت تغذی کرده و خوردن و آشامیدن داشته و از او حدث دفع میشد گفتند آری فرمود پس چگونه او پسر خدا است با اینکه هیچگونه شباهتی بپدرش ندارد- سخن که به اینکه جا رسید همگی ساکت شدند نتوانستند جوابی بگویند. خداوند متعال باین جهت ابتدای سوره آل عمران را تا حدود هشتاد و چند آیه در باره آنان نازل فرمود.

[پایان بیان طبرسی- بنقل تفسیر المیزان] إِنَّ‌اللّه‌َ لا یَخفی عَلَیه‌ِ شَی‌ءٌ فِی الأَرض‌ِ وَ لا فِی السَّماءِ اشاره است بعموم قدرت و نفوذ تدبیر و علم ازلی پروردگار، و خداوند چگونگی علم خود را ببشر خاطر نشان میکند که بدانند که آنچه در آسمانها است از کرات و ستارگان و سیارات و موجودات سماوی از ماه و خورشید و کهکشانها و موجودات از روحانیین و ملائکه و آنچه در زمین است از جمادات و نباتات و حیوانات همه و همه موجودات برّی و بحری در علم حضوری ازلی و ابدی قیوم متعال ازلا و ابدا حاضر است و او تعالی محیط بهمه آنها است «لا یَعزُب‌ُ عَنه‌ُ مِثقال‌ُ ذَرَّةٍ فِی السَّماوات‌ِ وَ لا فِی الأَرض‌ِ» سوره سبأ آیه ۳.

و باید دانست که علم حق تعالی محیط بر موجودات و عین ذات مقدس او است صفت زائد بر ذات نیست علمش بموجودات ازلی و از قبل علم او است بذات خود که عالم بخود و آثار و افعال خود و فیاضیت و سعه فیض مقدس و رحمت واسعه رحمانی او است، پیش از موجودات و پس از آنها و با آنها تماما ذاتا و صفاتا و افعالا- همه نزد او حاضر است زیرا که بنا بر تحقیق و باعتراف دانشمندان علم حق تعالی حضوری است نه حصولی چنانچه بعضی گمان کرده‌اند.

هُوَ الَّذِی یُصَوِّرُکُم فِی الأَرحام‌ِ کَیف‌َ یَشاءُ ذات متعال در اینکه آیه خود را توصیف مینماید و از طریق دلیل انّی که از

صفحه : ۱۷

اثر پی بمؤثر بردن است و بالاتر از همه تصویر، صورت انسانی است هر طوری که مشیّتش اقتضاء نموده انگاشته سفید، سیاه، خوش اندام، زشت قیافه. در ظلمات ثلاث: ظلمت شکم، ظلمت رحم، ظلمت مشیمه (یعنی بچه دان) صورت انسانی را با آن طراوت و زیبائی بقدرت کامله و علم سرمدی خود مینگارد و پس از اتمام آن بقول حکماء از عقل فعال و بلسان اخبار بتوسط ملك اعظم روح انسانی را در خور استعداد جنین بوی افاضه میکند و نظر بشرافت آنروح که از منبع فیاض مطلق افاضه شده روح انسانی را نسبت بخود میدهد و خود را به «أَحسَن‌ُ الخالِقِین‌َ» میستاید با اینکه در باره خلقت بزرگ عالم از ملائکه و روحانیین و آفرینش زمین و آسمانها و عالم ملك و ملکوت بخود نبالیده و خلقت چیزی از بزرگترین مخلوقات از عقل اول و روح اعظم گرفته تا آخرین مرتبه نفوس و ارواح هیچ روحی را بخود نسبت نداده و روح انسانی را منسوب بخود نموده و به «نَفَخت‌ُ فِیه‌ِ مِن رُوحِی» آنرا معزز و محترم گردانیده.

لا- إِله‌َ إِلّا هُوَ العَزِیزُ الحَکِیم‌ُ الهی و آفریننده‌ئی نیست مگر آنهویّت و حقیقتی که غائب از انظار و غالب و مستولی بر موجودات و حکیم درستکار که بقدرت کامله خود از روی حکمت و نظام آفرینش در رحمها تصویر میکند هر گونه صورتی که مشیّت ازلی و فیض سرمدی او بر وفق صلاح جامعه در عالم قضاء مقرر گردیده «لا رادّ لقضائه و لا تدبیر لحکمه» هر چیزی را بجای خود قرار داده.

هُوَ الَّذِی أَنزَل‌َ عَلَیک‌َ الکِتاب‌َ مِنه‌ُ آیات‌ٌ مُحکَمات‌ٌ هُن‌َّ أُمُّ الکِتاب‌ِ آن خدای عزیز حکیم آنکسی است که قرآن و فرقان را بر تو نازل گردانید و در آن آیاتی است که بعضی از آن آیات محکم است و بعضی متشابه شاید مقصود از محکمات قرآن آن آیاتی است که دست تصرف از تفسیر و تأویل و حمل کردن بر غیر معنی ظاهر در آن کوتاه است بقدری ظاهر و بیّن است و چنان محکم و

ثابت و استوار است که بهیچ وجه نمیتوان در آن تصرف

صفحه : ۱۸

نمود و چنین آیـاتی را به «امّ الکتـاب» نامیـده اشاره به اینکه که چنین آیاتی اصل کتاب است و آنرا به «مُحکَمات» توصیف فرموده نظر به اینکه که متقن و محکم و ثـابت است و اینکه آنرا «أُمُّ‌الکِتـابِ» نامیـده شایـد اشـاره بـآن آیـاتی است که مشتـمل بر قـوانین و احکام امور مسلمین است و آنچه راجع باصول دیانت و فروع است از حلال و حرام. و خلاصه آن آیاتیکه دستور العمل روزانه بشر مطابق حکم الهی در اصلاح امور معاش و معاد در آن است بـدون ضـمیمه آیات دیگر از تفسیر و تأویل یا بضـمیمه حکم عقل یا روایات یا غیر اینها از خود آیات بمجرد نظر و تدبر و غیر آن ظاهر باشد.

در مجمع البیان در توضیح آیه چنین گفته پس از بیان انزال قرآن کیفیت و چگونگی نزول آنرا بیان کرده قوله تعالی «هُوَ الَّذِی أَنزَلَ عَلَیکَ الکِتابَ» یعنی قرآن «مِنهُ آیاتٌ مُحکَماتٌ هُنَّ أُمُّ‌الکِتابِ» یعنی اصل کتاب «و اخر متشابهات» در محکم و متشابه عقاید و گفته‌هائی است.

۱- محکم آنچیزی است که از ظـاهر آن بـدون قرینه‌ای که بآن متصل باشـد و بـدون چیزی که دلالت بر مراد کنـد و مقصود معلوم شود بجهت وضوح معنی مثل قوله تعالی «إِنَّ اللّهَ لا یَظلِمُ النّاسَ شَیئاً، و لا یَظلِمُ مِثقالَ ذَرَّةٍ» و امثال آن از آن چیزهائی که در فهمیدن مراد از آنها بدلیلی احتیاج نباشد.

و متشابه- چیزی است که از ظاهر آن مقصود معلوم نشود مگر اینکه با دلیلی مقترن باشد که دلالت بر مراد از آن کند زیرا ظاهر آن مشتبه است مثل قوله تعالی «وَ أَضَلَّهُ اللّهُ عَلی عِلمٍ» و اینکه اضلال غیر از اضلال در قول او است که فرموده «وَ أَضَلَّهُمُ السّامِرِیُّ» زیرا که گمراه کردن سامری قبیح است و گمراه کردن خـدا نیکو است و همین است معنی قول مجاهد که گفته «محکم چیزی است که معانی او مشتبه نشود، و متشابه چیزی است که معانی آن مشتبه گردد و جز اینکه نیست که اشتباه در امور دین واقع میگردد مثل توحید

صفحه : ۱۹

و نفی التشبیه و جور آیا نمی‌بینی قوله تعالی «ثُمَّ استَوی عَلَی العَرشِ» که در لغت احتمال دارد مثل استواء و نشستن بر تخت است- یا اینکه بمعنی قهر و استیلاء است، و معنی اول (یعنی بمعنی لغوی) بر خدای تعالی جایز نیست.

۲- محکم آیات ناسخه است و متشابه آیات منسوخه [إبن عباس] ۳- محکم آیـاتی است که در آن احتمال تأویل نباشـد مگر یک وجه و متشابه آنست که دو وجه یا زیادتر احتمال تأویل بدهد.

[محمّد بن جعفر بن الزبیری و ابی علی جبائی] ۴- محکم آنست که الفـاظش مکرر نگردد و متشابه آنست که الفاظش مکرر گردد مثل حکایت موسی و غیر آن. [إبن زیـد] ۵- محکم آنست که تعیین تـأویلش معلوم باشـد و متشابه آنست که تعیین تأویلش معلوم نباشـد مثـل قیـام ساعت. [جابر بن عبد اللّه] و اینکه «أُمُّ‌الکِتابِ» را مفرد گفته نه جمع و نگفته «امّهات الکتاب» دو وجه در آن گفته شده: ۱- بطور جواب است مثل اینکه گفته شده چه چیز است ام الکتاب در پاسخ گفته شده «هنّ ام الکتاب» مثل اینکه گفته میشود کیست نظیر زید، گفته شود مائیم مثل زید. ۲- آیات بتمامها اصل کتاب است و چنین نیست که هر آیه محکم ام الکتاب و اصل آن باشـد زیرا که «ام الکتاب» جاری مجرای اصل واحد است در بیان و حکمت- و مثل او است قوله تعالی «وَ جَعَلنَا ابنَ مَریَمَ وَ أُمَّهُ آیَةً» و نگفت آیتین زیرا که شأن آنـدو یکی است در اینکه عیسی را آورد بـدون مردی که بین آنها باشد- پس نبود آیهٔ برای مریم مگر بعیسی و برای عیسی آیهٔ نبود مگر بمریم- و اگر میخواست هر یک از آنها را آیهٔ بشمار آورد میگفت آیتین. [پایان] در بعضی از

تفاسیر متجاوز از پانزده قول در معنی مراد از محکم و متشابه از مفسرین نقل کرده و در هر یک از آنها اشکال وارد نموده که ما اگر بخواهیم اقوال و اشکالات وارده بر آنها را بیان کنیم سخن طولانی میگردد باضافه چندان

صفحه : ۲۰

فائده‌ئی در آن بنظر نمیآید- وقتی نظر کردیم باول سوره هود «الر کِتابٌ أُحکِمَت آیاتُه» و در سوره زمر آیه ۲۴ «کِتاباً مُتَشابِهاً مَثانِیَ» و در اینجا فرمود «هُوَ الَّذِی أَنزَلَ عَلَیکَ الکِتابَ مِنهُ آیاتٌ مُحکَماتٌ هُنَّ أُمُّ الکِتابِ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ» در اینکه دو آیه قرآن را باین دو قسم محکم و متشابه توصیف میکند. آیه اول سوره هود اشاره دارد به اینکه که آیات قرآن بتمامه محکم و متقن است و واقع و ثابت است و دست تصرف در آن کوتاه است «و متشابها» در سوره زمر و در اینجا گویا استثناء از محکمات است یعنی آیات قرآن تماما محکم و دلالتش بر معنای مقصود واضح و جلی است و آنها را بام الکتاب توصیف و بعض آیات و لو اینکه آنهم نسبت بمعنی خود محکم و ثابت است، لکن مثل الفاظ مشترک محتمل چند معنی است که بضمیمه آیات دیگر یا دلائلی باید مراد را پیدا نمود و بمعنی مراد تخصیص داد.

و اینکه هم یکی از رموز آیات قرآن است و شاید یکی از اسرار است که اختبار و آزمایش مؤمن از منافق باشد چنانچه در همین آیه فرموده:

فَأَمَّا الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِم زَیغٌ فَیَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنهُ ابتِغاءَ الفِتنَةِ بین منافق و مؤمن جدا میشود زیرا که اینکه آیه ارشاد بر اینکه است که آیات متشابهات آنهائی است که چند معنی در آن احتمال بدهد و کسانی که در قلبشان زیغ و کجی است و در رأی و عقیده‌شان اضطراب دارند برای اعمال رکیکشان و رفع قلق نفسانی و ارضاء نفسشان و جلوگیری از اعتراض دیگران بآیات متشابهات تمسک مینمایند تا اینکه میول نفسانی خود را در فساد اجراء نمایند و اینکه عمل آنان خود دلیل بارزی است که چنین کسانی اصلا تمسکشان بآیات نه برای فهم آن و عمل بر طبق آنست بلکه غرضشان مکر و خدعه است و میخواهند عمل شوم خود را با آیات تطبیق دهند و سرپوشی بر فساد نمایند و فتنه بین مسلمانان اندازند.

صفحه : ۲۱

وَ ابتِغاءَ تَأوِیلِهِ چنین کسانی برای فتنه و فساد آیات متشابهات یعنی آن آیاتی را که در الفاظ یا در معانی ظاهر شباهت بهم دارند آنچه را که موافق غرض و مقصود آنها است بدون اینکه با آیات دیگر که قرینه مراد باشد میگیرند و برخ مردم میکشند وَ ما یَعلَمُ تَأوِیلَهُ إِلَّا اللّهُ وَ الرّاسِخُونَ فِی العِلمِ از آیه چنین معلوم میگردد که تأویل متشابهات را کسی جز خدا نمیداند «وَ الرّاسِخُونَ فِی العِلمِ» را عطف داده به «وَ ما یَعلَمُ».

یَقُولُونَ آمَنّا بِهِ کُلٌّ مِن عِندِ رَبِّنا [سؤال- تأویل یعنی چه و راسخین در علم کیانند] در معنی آیه «فَأَمَّا الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِم زَیغٌ» گفته شده در باره کسانی است که از راه حقیقت منحرف و رو بباطل روند گفته میشود «زاغ الشمس من کبد السماء» و قوله تعالی «فَلَمّا زاغُوا أَزاغَ اللّهُ قُلُوبَهُم» اینهائیکه در دل آنها زیغ است که مایل بکج روی شده‌اند همواره رجوع بمتشابهات می‌کنند و آیات قرآن را برأی و سلیقه خود مطابق مقصود خود تأویل می‌کنند بمعنی منحرف گردیدن از ظاهر لفظ بسوی معنای غیر ظاهر.

و مفسرین در شأن نزول اینکه آیه گفته‌اند اینکه آیه در باره یهودیان آمده و بروایتی از إبن عباس نقل شده که متشابهات آنست که بر یهودیان در حروف تهجی مشتبه شده، گفته‌اند کعب اشرف و حیّ بن اخطب با جماعتی نزد رسول صلّی اللّه علیه و آله آمدند و گفتند بما رسیده که در جمله آنچه بر تو فرود آمده «الم» است و اگر اینکه حق است ما مدت ملک تو را میدانیم که چند خواهد بود و تا کی خواهد بود پیش از هفتاد و یک سال نخواهد بود و اینکه تأویل بر حساب جمل است- الف یکی، لام سی، میم چهل.

رسول صلّى اللّه عليه و آله گفت بيشتر از اينكه هم هست «المص» گفتند «ص» نود، پس صد و شصت و يك سال خواهد بود، گفتند مانند اينكه ديگر هست «المر» گفتند اينكه بسيار بر او بيفزود دويست و هفتاد و يكى ميشود

صفحه : ۲۲

و اينكه بر ما مشتبه شده ندانيم بيشتر گيريم يا كمتر و ما بتو ايمان نخواهيم آورد اينكه بود كه ربّ العالمين در باره ايشان اينكه آيه را فرستاد:

«هُوَ الَّذِي أَنزَلَ عَلَيكَ الكِتابَ مِنهُ آياتٌ مُحكَماتٌ هُنَّ أُمُّ الكِتابِ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ» يعنى بر يهود مشتبه شد وقتى حروف را بر حساب حمل تشبيه كردند.

اگر كسى بگويد در متشابهات چه حكمتى است- چرا تمام آيات محكمات نيست! جواب آنست كه تشريف و تخصيص علماء است تا بمقياس فهم معانى دقيق را از آيات استخراج كنند و بهمين معنى از عامه خلق امتياز مى‌يابند و نيز مستحق ثواب اخروى ميگردند براى اينكه در استنباط خاطر و فكر خويش را ميرنجانند و اگر همه محكمات بود حاجت بتكلف نظر و اتعاب فكرت نبودى و آن ثواب حاصل نيامدى، معنى ديگر آنست كه دانايان چون در متشابهات تأمل كنند و از دريافت معانى عاجز گردند نقص خويش بينند و عجز خويش بشناسند و آنكه در راه بندگى راست روند زيرا كه بندگى عجز خود شناختن است و بدرماندگى خود اقرار كردن است. [كشف الاسرار] وَ الرّاسِخُونَ فِي العِلمِ يَقُولُونَ آمَنّا بِهِ كُلٌّ مِن عِندِ رَبِّنا و آنان كسانى ميباشند كه علم در قلبشان نفوذ كرده و رسوخ نموده و متصف گرديده‌اند بآن علمى كه در شأن آنها است «العلم نور يقذفه اللّه على قلب من يشاء من عباده» و آن موهبت خدائى كه بآن «يعزّ من يشاء و يذل من يشاء بيده الخير» و آن بزرگواران كسانى ميباشند كه در بندگى بمقام رضا و تسليم رسيده‌اند و در آيات الهى و نواميس شرعى از پيش خود رأى انديشى نمى‌كنند و ميگويند بآنچه از نزد پروردگار ما آمده ايمان آورديم و تسليم امر پروردگارمان ميباشيم اينهايند كسانى كه بمقام عبوديت رسيده‌اند.

بين مفسرين اختلاف است در اينكه آيا راسخون بواو عطف بر اللّه است باين معنى كه تأويل متشابه را كسى نميداند مگر خدا (وَ الرّاسِخُونَ فِي العِلمِ) كه اينها ميدانند و ميگويند «آمنا به كل من عند ربنا».

صفحه : ۲۳

در مجمع البيان گفته اينكه قول إبن عباس و ربيع و محمّد بن جعفر بن زبير و اختيار ابى مسلم است- و از ابى جعفر عليه السّلام روايت شده كه گفت رسول اللّه افضل امت از همه راسخين در علم است كه همانا ميداند آنچه را كه خدا از تأويل و تنزيل بر او نازل گردانيده و نازل نمى‌كرد خدا بر او چيزى كه دانا نكند او را بتأويلش و خود آنحضرت و اوصياء بعد از او تمام آنرا ميدانستند.

و مؤيد اينكه قول اينكه است كه صحابه و تابعين اجماع كردند بر تفسير جميع قرآن و ديده نشده كه در چيزى از آن توقف كرده باشند و آنرا تفسير نكرده باشند بعذر اينكه اينكه متشابه است و نبايد تفسير كرد و نميداند آنرا مگر خدا و إبن عباس در همين آيه مورد بحث ميگفت من از راسخين در علم هستم.

و قول ديگر اينكه و او در (وَ الرّاسِخُونَ) و او استيناف است و بنا بر اينكه قول تأويل متشابه را نميداند مگر خدا، و بايد بس از قوله تعالى (وَ ما يَعلَمُ تَأوِيلَهُ إِلَّا اللّهُ) وقف كرد و ابتداء كرد به (وَ الرّاسِخُونَ فِي العِلمِ يَقُولُونَ آمَنّا بِهِ) و الراسخون مبتداء ميشود و خبر او (يَقُولُونَ) است.

[و اينكه قول عايشه و عروة بن زبير و حسن و مالك و اختيار كسائى و فراء و جبائى است] و اينها چنين گفته‌اند كه راسخين تأويل متشابه را نميدانند لكن بآن ايمان ميآورند و بنا بر اينكه تأويل آيه راجع است بمدت اجل اينكه امت و وقت قيام ساعت و قيامت و

فناء دنيا و وقت طلوع شمس از مغرب و نزول عيسى عليه السّلام و خروج دجّال و امثال اينها از آن چيزهائى كه در علم خدا مخزون است.

و بنا بر اينكه تأويل يعنى متأول مثل قوله تعالى (هَل يَنظُرُونَ إِلّا تَأوِيلَه يَومَ يَأتِي تَأوِيلُه) يعنى (موعود) ميآيد، و قوله تعالى (كُلٌّ مِن عِندِ رَبِّنا) يعنى محكم و متشابه تماما از نزد پروردگار ما است (وَ ما يَذَّكَّرُ) يعنى در آيات خدا تفكر نمى‌كنند و متشابه آنرا بمحكم برنميگردانند (إِلّا أُولُوا الأَلبابِ) يعنى مگر ذو و العقول.

قاضى ماوردى گفته خداوند تمام قرآن را توصيف بمحكم كرده بقوله تعالى

صفحه : ۲۴

(الر كِتابٌ أُحكِمَت آياتُه) و نيز تمام آنرا توصيف نموده به اينكه كه متشابه است بقوله تعالى (اللّهُ نَزَّلَ أَحسَنَ الحَدِيثِ كِتاباً مُتَشابِهاً) پس معنى احكام اتقان يعنى احكام آن متقن است و با متقن بودنش ممنوع است زيرا كه احكام و معانى آن خالى از خلل و اعتراض است پس تمام قرآن از اينكه جهت محكم است.

و قوله (متشابها) يعنى يشبه بعضه بعضا فى الحسن و الصدق و الثواب و البعد عن الخلل و المتناقض و هو كله من هذا الوجه متشابه.

[پايان] از تفسير عياشى از ابى بصير از حضرت صادق عليه السّلام نقل شده كه فرمود كسى كه قرآن را به رأى خود تفسير نمايد اگر مطابق واقع باشد مزدى ندارد و اگر خطاء باشد از رحمت الهى دور گردد كه از آسمان بما دورتر خواهد بود.

باز در همان تفسير از يعقوب بن يزيد از ياسر از حضرت رضا عليه السّلام نقل شده كه فرمود اظهار رأى در كتاب خداوند كفر است.

و از تفسير صافى نقل شده كه از پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله روايت ميكنند كه فرمود كسيكه قرآن را برأى خود تفسير كند جايگاهش آتش دوزخ است.

صاحب تفسير الميزان در توجيه حديث گفته اينكه رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله فرمود كسى كه قرآن را به رأى خود تفسير كند مقصود از رأى اعتقادى است كه از روى اجتهاد براى انسانى حاصل شود گاهى هم بسخنى كه از روى هوى و هوس و يا باصطلاح بميزان استحسان گفته شود رأى ميگويند، بهر حال چون در فرمايش آنحضرت كلمه رأى را بخود تفسير كنند اضافه كرده و تعلق داده است معلوم ميشود كه نهى از مطلق اجتهاد در تفسير قرآن نفرموده تا بالملازمه بر سخن اخباريها كه ميگويند در مورد تفسير آيات بايد تنها و تنها برواياتى كه از اهل بيت عليهم السلام در آن زمينه رسيده قناعت كرد و كوشش عقل و غير آنرا كنار گذارد، ما چگونه كلام اخباريها را در اينكه جهت قبول كنيم با اينكه در بسيارى از آيات قرآن به اينكه كه عربى مبين و روشن است معرفى كرده و بتدبر و تفكر در آن امر فرموده و همچنين اهل بيت عصمت و طهارت عليهم السلام هم

صفحه : ۲۵

در روايات زيادى بمسلمان دستور داده‌اند كه بقرآن رجوع كنيد و صحت و سقم روايات را با عرضه كردن بقرآن شريف تشخيص بدهيد.

پر واضح است كه اضافه و تعلقى كه در رأى بخود اعمال شده ميرساند كه موضوع نهى شده اينكه است كه مفسر در رشته تفسير جنبه استقلال بخود بگيرد و تنها بوسائلى كه براى تشخيص كلام عربى بكار برده ميشود اكتفا كند آرى اينكه روش نزد افراد انسانى متداول است كه هر گاه كلامى را شنيدند از هر كس و هر گوينده‌ئى باشد فورا قواعد معمولى كه براى پى بردن بمعنى و مراد آن سخن دارند بكار برده و بزودى نتيجه ميگيرند و ميگويند از اينكه سخن چنين مطلبى اراده كرده است.

تا آنجا که گفته (توضيح) چنانچه در بحثهاى سابق گذشت آيات قرآن شريف در عين اينكه كلماتش جدا و منفصل از يكديگرند يك كلام متصل بوده پاره‌ئى از آيات آن نسبت به پاره ديگر توضيحاتى را اعطاء ميكند، چنانچه از امير المؤمنين عليه السلام نقل شده كه فرموده بعضى از آيات مقصود بعض ديگر را شرح داده و بمراد آن گواهى ميدهد، بنا بر اينكه روشى كه بين افراد انسانى در تشخيص مراد متكلم متداول ميباشد در اينجا نميتوان جارى شود به اينكه كه يك آيه را گرفته بخواهيم با اعمال قواعد مقررهئى كه در علوم مربوطه گفته شده مقصود را بدست آوريم، بلكه تنها راه صحيح در فهم كلام الهى اينكه است كه در هر موضوعى تمام آيات مناسب آنرا ملاحظه نموده با كوشش مخصوصى كه در تدبّر تمام آنها بكار برده ميشود مقصود آنرا استفاده نمود، چنانچه همين موضوع از آيه شريفه «أَ فَلا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ كانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلافاً كَثِيراً» نساء آيه ۸۲ برميآيد. نتيجه بدست آمد كه تفسير برأى يعنى همان نحو تفسيرى كه مورد نهى قرار گرفته آن است كه مفسر بخواهد با اعمال قواعد مقرره و متداوله كلام الهى را با همان روش كه گفتار ديگران را بررسى ميكرد مورد بررسى قرار دهد

صفحه : ۲۶

تا آنجا كه گفته خلاصه كلام آنكه موضوعى كه مورد نهى قرار گرفته استقلال مفسر در تفسير قرآن و اعتماد داشتن بر نفس خود بدون رجوع بغير است و لازمه اينكه نهى اينكه است كه مفسر بايد استمداد از غير جسته و بآن رجوع نمايد- و واضح است كه آن غير بايد يا كتاب الهى يا سنت باشد، اينك گوئيم اما سنت نيست زيرا كه چنانچه تذكر داديم. خود سنت مسلمانان را مأمور برجوع بقرآن كرده و دستور صادر شده كه سنت يعنى اخبار و احاديث را بقرآن عرضه كنند تا بآن وسيله صحت و سقم آنرا با مطابقت يا مخالفت با قرآن تشخيص دهند، بنا بر اينكه معلوم ميشود كه آن غير حتما خود قرآن شريف ميباشد يعنى مفسر بايد با نفس قرآن آنرا تفسير كند و بوسيله خود قرآن آن مقصود اصليش را بدست آورد اينكه بود تفسير برأى و نكته نهى از آن. [پايان] پس از آن از تفسير عياشى نقل ميكند كه امام صادق [ع] فرمود قرآن محكمى دارد و متشابهى، بمحكم آن ايمان بياور و عمل كن، ولى بمتشابهش ايمان آور و عمل منما، و اينكه گفته خدا است كه فرموده كسانى كه دلهايشان از حق برگشته تنها آيات متشابهه را دنبال ميكنند تا باعث گمراهى مردم باشند و بخيال خود بتأويل قرآن نائل شوند، با اينكه جز خدا كسى تأويل آنرا نميداند، ولى راسخون فى العلم ميگويند ما ايمان آورديم كه تمامى آن از نزد خدا است، و راسخين در علم آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله ميباشند.

و از كتاب كافى از امام باقر عليه السّلام نقل كرده‌اند كه در حديثى فرموده منسوخات از متشابهاتند.

و در كتاب عيون از امام رضا [ع] نقل شده كه فرموده كسيكه متشابه قرآن را بمحكمش رد نمايد بصراط مستقيم راه برده، سپس فرمود در اخبار ما هم متشابهى چون متشابه قرآن وجود دارد، پس متشابهات را بمحكمات رجوع دهيد و بدون رجوع از آنها پيروى منمائيد كه گمراه خواهيد شد.

و از كافى از هشام بن حكم نقل ميكنند كه گفته موسى بن جعفر [ع] برايم

صفحه : ۲۷

حديث فرمود تا آنجا كه فرمود اى هشام خداوند از يكدسته مردم صالح چنين حكايت ميكند: كه گفتند پروردگارا دلهاى ما را پس از آنكه هدايت كردى منحرف مساز و از نزد خود رحمتى بر ما موهبت كن كه تو تنها بخشندهئى، اينان كسانى ميباشند كه ميدانند كه دلها پس از هدايت ممكن است منحرف شده به نابينائى برگردد. آرى تا كسى از خداوند عقلى پيدا نكند از او نميترسد و تا از او دانشى نيابد دلش بمعرفت ثابتى كه حقيقتش را در قلب خود بيند استوار نخواهد شد.

هیچکس چنین رتبه‌ئی نـدارد جز آنکه کردارش گواه صـدق گفتارش شود و پنهان او موافق آشـکارش باشـد زیرا که خداوند عزیز دلیل باطن پوشیده هر چیز را تنها ظاهر آن قرار داده است.

اینکه بود بیان صاحب تفسیر المیزان و خودش پیشی گرفته و بر خود دو اشکال وارد کرده و سپس جواب داده. اشکال اول- شکی نیست که قرآن فرستاده شده تا مردم آنرا درک نموده و استفاده کنند چنانچه جمله شریفه «إِنّا أَنزَلنا عَلَیکَ الکِتابَ لِلنّاسِ» زمر ۴۱ «هـذا بَیانٌ لِلنّاسِ» آل عمران ۱۲۸ و ماننـد آن همین مطلب را روشن میکنـد، و از طرفی بـاز شـکی نیست که مبین و مفسـر آن نفس نفیس رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله میباشـد چنانچه خداونـد متعال در آیه شـریفه فرموده «وَ أَنزَلنا إِلَیکَ الـذِّکرَ لِتُبَیِّنَ لِلنّاسِ ما نُزِّلَ إِلَیهِم» نحل آیه ۴۴.

آری کتاب الهی را پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله برای صحابه بیان فرمود و تابعین یعنی کسانیکه پس از صحابه روی کار آمدند همان نکـات را یـاد گرفتنـد بنـابر اینکه آنچه را در غـالب احـادیث و روایات از حضـرت رسول [ص] نقل کردهانـد معلوم است که آن از فرمایشـات نبوی است و بنص قرآن از آن تجاوز نتوان کرد و قسـمتهائی که بـدون اسـناد به پیغمبر [ص] در باره‌اش گفتگو کرده‌اند گر چه ماننـد احادیث حجّیتش محرز نیست لکن چون میـدانیم که مطالبی است که یا از کلمات نبوی اسـتفاده شده یا از روی ذوقی که تعلیمات مکتب اسلام بآنها نشان داده.

چگونه ممکن است مطلبی بر آنان پوشیده مانده باشد با اینکه اهل لسان

صفحه : ۲۸

بودنـد و در ادبیات عربی کاملا کنجکاوی کرده و در اخـذ حقایق قرآن از مصـدر رسالت بی انـدازه کوشـش مینمودنـد اگر کسـی صفحات تاریـخ را از نظر بگذراند و داسـتان مساعی مردان دین را در آن قسـمت مطالعه کند بصدق گفتار ما خواهد رسـید باری از اینجا روشن میشود که عدول از طریقه و روش آنان و دست برداشـتن از سنّت حسنه‌اشان یعنی تفسیر کردن آیه‌ئی از آیات قرآنی را بغیر اقوال و آراء ایشان بدعت است و سکوت از قسمتهائی که آنان ساکت بودند امری لازم است.

آری آنچه آنـان نقل کرده‌انـد برای شخصـی که اراده فهم کتاب الهی را داشـته باشـد کافی است زیرا چنانچه سـیوطی گفته شـماره احادیثی که در تفسـیر قرآن از پیغمبر صـلّی اللّه علیه و آله و صـحابه و تابعین بما رسـیده به هفـده هزار میرسـد چگونه ممکن اسـت اینکه عده زیاد از روایات ما را از غیر خود مستغنی و بی‌نیاز نسازد.

[پاسـخ] در سـابق گـذشت که آیـات شـریفه‌ئی که مردم را بطـور عموم از کـافر و مؤمن و از کسـانی که در عهـد نزول کتـاب الهی بوده‌اند و با اشخاصیکه بعدا بوجود آمده‌اند دعوت به تعقل و تدبّر در قرآن نموده مخصوصا آیه «أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ القُرآنَ وَ لَو کانَ مِن عِندِ غَیرِ اللّهِ لَوَجَدُوا فِیهِ اختِلافاً کَثِیراً» بطور آشکارا دلالت دارد که معارف قرآنیه را میتوان با بحث و کنجکاوی در آیات شریفه‌اش بدست آورد و بآن وسـیله اختلافی که در نظر ابتدائی بین بعض آیات با بعض دیگر دیده میشود مرتفع ساخت زیرا آیه شریفه «أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ القُرآنَ» تا آخر در مقام تحـدی است و میخواهـد با عـدم وجود اختلاف در آن حقانیت کتاب الهی را ثابت کند، در اینکه صورت معنی ندارد که فهمیدن معانی قرآن را موکول بفهم صحابه و تابعین نماید.

بلکه بالاـتر نمیتوان در چنین مقامی درک معانی آنرا به بیانات نبوی [ص] حواله داد زیرا که کلام رسول اللّه [ص] در چنین زمینه‌ئی یا کلامی است که

صفحه : ۲۹

موافق و مطـابق ظـاهر کتـاب الهی است و یـا مخالفت دارد، پر واضـح است که در صورت موافقت احتیاجی بآن نیست زیرا که خود

طرف پس از تـدبر و بحث همان معنا را درک میکنـد و در صورت مخالفت سازگاری با مقام تحدی نداشـته و نمیتواند حجتی را بر خصم اقامه کند.

آری در باره شـرح و تفصیل دادن احکام فرعی چاره‌ئی جز استفاده کردن از بیانات نبوت [ص] نیست چنانچه خود قرآن شریف هم اینکه قبیـل مطالب را به توضیـحات نبی اکرم (ص) ارجاع و حواله داده است و آیه شـریفه «ما آتاکُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَ ما نَهاکُم عَنهُ فَانتَهُوا» سوره حشر آیه ۷۰، و آنچه در معنای آن هست بهمین قسـمت مربوطند و همچنین قسمتهائی که راجع به قصص و داستانها و یا مربوط به تفاصیل معاد میباشد در آنها هم بیانات پیغمبر (ص) حتمی و لازم است.

خلاـصه از سـخنان بالاـ روشن میشود که شأن رسول اللّه (ص) در چنین مقامی تنها و تنها جنبه تعلیم و آموزشـی است فقط یک راه نمائی است که اسـتاد آگاه بوسـیله آن ذهن شاگرد و متعلم را برای درک چیزی که بر او سـنگین بود ارشاد و رهبری مینمایـد- زیرا که آموزش و تعلیم بزرگترین کـاری را که انجـام میدهـد آسـان کردن راه تربیت و نزدیک کردن بآن میباشـد نه اینکه اسـتاد راهی ایجاد کند و یا موضوعی که برای شاگرد وجود نداشت بیافریند.

اشکال دوم که خود آنشخص محترم بخود اعتراض نموده و فرموده:

بصـحت پیوسـته که رسول اکرم صـلّی اللّه علیه و آله در آخرین خطبه‌ئی که ایراد کرده چنین فرموده که من دو چیز نفیس میان شما بامـانت میگـذارم که یکی بزرگتر از دیگری است، بزرگتر کتاب پروردگار و کوچکتر عترت و اهل بیت من است شـما اگر توصـیه مرا در بـاره آن دو مراعات نموده و بـدامن هر دو متمسک شویـد هرگز گمراه نخواهیـد شـد، اینکه فرمایش را سـنی و شـیعه بطریق متواتر از عده زیادی از صحابه پیغمبر (ص) روایت کرده‌اند دانشمندان حدیث شماره آنها را به

صفحه : ۳۰

سی و پنج نفر صـحابه رسانیده‌اند. و در بعضی نقلهای آن دارد که رسول (ص) فرمود آن دو هرگز از هم جدا نمیشوند تا در حوض کوثر بر من وارد گردند.

باری اینکه حدیث دلالت روشن بر حجیت قول اهل بیت دارد که تنها آنچه از آنان راجع به تفسیر قرآن رسیده واجب الاتباع است یعنی باید اکتفاء بهمان مقدار کرد و گر نه تفرقه و جدائی بین قرآن و اهل بیت پیش آمده و مرتکب نهی الهی شده‌ایم.

پاسخ اینکه اعتراض را مفسر محترم چنین میگوید: میگوئیم آنچه در باره معنی اتباع و پیروی پیغمبر [ص] در جلوتر متذکر شدیم در اینجا عینا در اتباع اهل بیت میگوئیم که روشن است که حـدیث شـریف نمیخواهـد حجیت ظاهر آیات شـریفه قرآن را باطل نماید و تنهـا حجیت را مخصوص ظـاهر بیانات اهل بیت کنـد- چگونه اینکه معنی تصور دارد با اینکه خود رسول اکرم (ص) فرمود قرآن و اهـل بیت از هم جـدا نمیشونـد و حجیت را برای هر دوی آنهـا ثـابت فرموده و معنـای حجیت هر دوی آنهـا اینکه است که قرآن در دلاـلت کردن بر معانی و کشف معارف الهیه لازم الاتباع است و عترت در راهنمائی مردم بطریق صـحیح آن و هـدایت نمودن آنان باغراض و مقاصد کتاب الهی مدخلیت کامل دارد تا آخر کلامش.

آری فرمایشات مفسـر دانشـمند تماما صـحیح لکن در اینکه بطور کلی سـنت یعنی اخبار و احادیث را در تفسیر آیات معتبر ندانسته بـدلیل اینکه خود معصومین (ع) مسـلمانان را دسـتور داده‌انـد که سـنت یعنی اخبـار و احـادیث را بقرآن عرضه کنیـد تـا باین وسـیله صحت و سقم آنرا با مطابقت و مخالفت قرآن تشخیص دهید چنانچه در پاسخ اشکال دوم گفته شد.

اینکه مطلب بطور کلی آنطور که مفسـر بیـان کرده که از ظاهر آن چنین بنظر میآیـد که اخبار و احادیث بخودی خود بـدون عرضـه کردن بقرآن معتبر نمیباشد درست نمیآید.

صفحه : ۳۱

چگونه میتوان احادیث صحیح و معتبر را بدون تطبیق با آیات قرآن معتبر ندانست در صورتی که باجماع امامیه ائمه طاهرین علیهم السلام مفسر و مبیّن قرآنند مخصوصا بنابر اینکه مقصود از راسخین فی العلم ائمه اطهار باشند وقتی بنص قرآن علم بمتشابهات نزد آنها باشد چگونه توان گفت اخبار معتبری که از قبل آنها در تفسیر صادر گردیده باید بآن اعتنا ننمود اگر چنین باشد چه فرق است بین کلام معصوم با غیرش با اینکه یکی از مدارک چهارگانه که در اصول فقه برای استنباط احکام مقرر گردیده سنت است که بین تمام فقهای شیعه و سنی مطرح شده اگر سنت یک مدرک مستقل نبود چگونه در اصول فقه استدلال باخبار را معتبر میدانستند و بر طبق آن عمل مینمودند در صورتی که اهلش میدانند وقتی در فروع حکمی از قرآن که مخالف با نص صحیح معتبری که بدون معارض باشد معارضه نمود بعذر اینکه قرآن قطعی السند است و دلالتش ظنی است و حدیث صحیح ظنی السند و دلالتش قطعی است در موقع تعارض بحدیث عمل میکنند نه بقرآن بلکه عمومات قرآن را بحدیث تخصیص میدهند.

و آنجا که خود معصومین علیهم السلام اجازه داده‌اند که احادیث را بقرآن عرضه کنید در مورد تعارض بین چند حدیث است نه بطور کلی چنانچه از ظاهر کلام مفسر معلوم میگردد.

آری تفسیر برأی در جائیکه آیه از محکمات و واضح نباشد و محتاج بتفسیر و تأویل باشد در چنین موردی بایستی رجوع بخود قرآن یا نص صحیح نمود تفسیر برأی جایر نیست.

آنچه بنظر میرسد اینکه اعتراضاتی که بر بیانات مفسر محترم وارد آمده بسیار بجا و بموقع است و جوابهائی که داده شده و لو اینکه بسیار متین و بنظر ابتدائی درست مینماید لکن از چند جهت مورد اعتراض است:

۱- در بیان ایشان تناقض دیده میشود زیرا که در پاسخ اینکه اعتراض که رسول اکرم (ص) در آخر عمر فرموده من از میان شما میروم و دو چیز بزرگ بین

صفحه : ۳۲

شما میگذارم کلام اللّه و عترت من و اینکه دو هرگز از هم جدا نمیشوند تا آخر گفته قرآن در دلالت کردن بر معنی لازم الاتباع است و عترت در راهنمائی مردم بآن مراد و مقاصد کتاب الهی مدخلیت کامل دارد.

آیا آنهائیکه در تعیین متشابهات قرآن بفرمایشات و احادیث صحیحه که از عترت رسیده تمسک میکنند مگر غیر از اینکه است که میخواهند آنها را بوجه صحیح در معرفت آیات هدایت نمایند که پس از راهنمائی آنها معرفت بمراد حق تعالی پیدا نمایند.

و نیز آنجا که گفته آری در باره شرح و تفصیل دادن احکام فرعی و قصص و بعضی از خصوصیات معاد چاره‌ئی جز استفاده کردن از بیانات نبوی صلّی اللّه علیه و آله نیست و گفته شأن رسول اللّه [ص] در چنین مقامی تنها جنبه تعلیم و آموزشی است فقط یک راهنمائی است که استاد آگاه بوسیله آن ذهن شاگرد را برای چیزی که بر او سنگین بود ارشاد و رهبری مینماید، از اینکه بیانات برمیآید که ایشان اعتراف مینماید که در فهم متشابهات قرآن بایستی از قبل معصومین بمراد الهی هدایت شد و بدون راهنمائی آنها ممکن است شخص گمراه گردد و اینکه بیان با اصل مطلب که در سابق گفتیم آیات شریفه بطور عموم از کافر و مؤمن و آنهائیکه در عهد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله بودند یا آنکه بعد بوجود آمده‌اند را بتعقل و تدبر در قرآن دعوت نموده و بآیه «أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ» تا آخر تمسک کرده و گفته که مقصود آیات شریفه را میتوان با بحث و کنجکاوی بدست آورد- در اینکه صورت معنی ندارد که فهمیدن معانی قرآن را موکول بفهم صحابه و تابعین نماید بلکه بالاتر نمیتوان در چنین مقامی درک معانی آنرا ببیانات نبوی صلّی اللّه علیه و آله حواله داد زیرا که کلام رسول اللّه (ص) یا موافق و مطابق ظاهر کتاب الهی است یا مخالفت دارد در صورت موافقت احتیاجی بآن نیست زیرا که خود طرف پس از تدبر و بحث همان معنی را می‌فهمد و در صورت مخالفت

با مقام تحدّی سازگار نیست و نمیتوان حجتی را بر خصم اقامه نمود

صفحه : ۳۳

آیا در اینکه گفتار تعارض بنظر نمیآید، یکجا بطور کلی استشهاد مینماید بآیه «أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ القُرآنَ الخ» در آخر تمسک کرده و گفته در فهم قرآن همان تدبر و کنجکاوی کافی است نه تفسیر مفسرین لازم است نه قول رسول صلّی اللّه علیه و آله و نه روایات معصومین لازم است، و یک جا لزوم بیانات رسول را اختصاص میدهد بفروع و قصص و خصوصیات معاد اگر بیان رسول [ص] در فهم آیات معتبر نباشد در هیچ جا معتبر نیست و آن اشکالی که قول رسول یا موافق با آیات است یا مخالف در فروع نیز بعینه جاری و محتمل است پس در فروع هم نباید باحادیث و سنّت رجوع نمود هر چه شخص خودش از جمع بین آیات فهمیده معتبر است و نیز گفته آنچه را که قرآن دلالت بر آن دارد و خدای متعال آنرا در کلام خود اراده نموده برای مردم توضیح داده و بیان میکند نه آنکه آنحضرت [ص] معانی و مطالبی را گفته باشد که از خود قرآن و کلام الهی قابل فهم نباشد ابدا چنین نیست اگر آدمی آیه شریفه «کِتابٌ فُصِّلَت آیاتُهُ قُرآناً عَرَبِیًّا لِقَومٍ یَعلَمُونَ» و آیه «هـذا لِسانٌ عَرَبِیٌّ مُبِینٌ» و مانند آنرا از سایر آیات نظری کند خواهد فهمید که قرآن کتابی است که دارای آیات تفصیل داده شده میباشد و قرآن در بیان مقاصد خود بتنهائی کافی است تا آنجا که در بیاناتش فرموده تمام فرمایشاتی که راجع بعرضه کردن روایات بقرآن و تشخیص صحیح و فاسد فرموده‌اند تماما گواه بر اینکه است که میتوان جمیع مطالبیکه از پیغمبر نقل شده از کتاب الهی و قرآن استفاده کرد.

آری اگر کلمات قرآنی متوقف بر بیانات نبوی باشد دور بوده و بطلان آن از واضحات میباشد.

اگر اینکه بیان اخیر از صاحب تفسیر باشد نه از مترجم که اشتباها ترجمه شده باشد خیلی بعید است زیرا که چنانچه در جای خود مدلل شده و در معنی دور گفته‌اند هر گاه دو شیئی هر یک متوقف بر دیگری باشد که آندیگر هم از همان جهت توقف بر آن داشته باشد اینکه دور باطل است که بطلانش ضروری

صفحه : ۳۴

است خلاصه بطلان دور از جهت توقف داشتن شیئی است بر نفس خود.

بنابر اینکه گفته شود بیانات قرآنی موقوف است بر بیانات نبوی آیا بعینه بیانات نبوی هم موقوف است بر بیانات قرآنی تا اینکه لازم آید توقف شیئی بر نفس خود، بعبارت دیگر دور باطل توقف داشتن درک معنی شیئی یا درک وجود شیئی است بر درک معنی یا وجود خود آن شیئی، و بطلان دور برای اینکه است که لازم میآید یک شیئی از یک جهت هم مقدم بر خود و هم مؤخر از خود باشد.

حاصل برای رفع لزوم دور باید چنین گفته شود که اگر بیانات نبوی نبود اصلا بیانی برای آیات قرآن تصور نداشت با اینکه چنین نیست قرآن خودش فی حد ذاته بیانست چنانچه آیه بالا «کِتابٌ فُصِّلَت آیاتُهُ» و نیز قوله تعالی (هـذا لِسانٌ عَرَبِیٌّ مُبِینٌ) دلالت واضح دارد بر اینکه قرآن خود بیانست و ظاهرا احدی منکر اینکه معنی نشده و گفته باشد فقط فهمیدن معانی قرآن موکول بفهم صحابه و تابعین بلکه فقط ببیانات نبوی حواله داده شده باشد تا اینکه با آیاتیکه دلالت صریح دارد که قرآن خود بیان است منافات داشته باشد بلکه دور محال لازم آید.

آری قرآن خودش در حد ذات خود بیان است لکن در نزد شخص دانشمند ظاهر است که قرآن برای عموم افراد بشر و هدایت خلق نازل گردیده و لکن چون برای عموم مردم فهم بیانات قرآن میسر نیست اگر نبود بیان رسول و خلفاء معصومین که رسول اکرم [ص] آنها را در آن حدیث مشهور «تارک فیکم الثقلین کتاب اللّه و عترتی) ردیف قرآن قرار داده چگونه عموم مردم میتوانستند از

بیانات قرآن بدرستی استفاده نمایند بلکه غیر از رسول و ائمه معصومین کسی را نرسد که دعوی کند که من عالم بتمام قرآنم حتی بقول بعضی از دانشمندان بین تمام مسلمین بعد از رسول [ص] فقط عارف بتمام قرآن از ناسخ و منسوخ، عام و خاص، مطلق و مقید و باقی خصوصیات فقط علی علیه السّلام بود هر یک از صحابه

صفحه : ۳۵

بعضی از آنرا میدانستند.

خلاصه مطلب اینکه است که قرآن فی حد ذاته خود اگر چه بیان کاملی است محتاج بتعلیم و آموزش رسول و راسخین فی العلم است و همین طوری که مفسر محترم در ضمن بیانش فرموده شأن رسول اللّه [ص] در چنین مقام تنها جنبه تعلیم و آموزش است فقط یک راهنمائی است که استاد آگاه بوسیله آن ذهن شاگرد و متعلم را برای درک چیزی که بر او سنگین بود ارشاد و رهبری مینماید نه اینکه استاد راهی ایجاد کند یا موضوعی که برای شاگرد وجود نداشت بیافریند تا آخر.

آری مردم در فهم بیانات قرآن محتاج برسول و ائمه طاهرین علیهم صلوات اللّه میباشند نه اینکه بدون بیانات نبوی قرآن دارای بیان نباشد اگر آیات قرآنی در خودش بیان نبود رسول او را چگونه بیان میکرد همان بیان قرآن است که بتوسط رسول و اولوا الامر باید بمردم برسد زیرا که عموم مردم بلکه خواص نیز از فهم تمام خصوصیات قرآن قاصرند.

دوم از اعتراضاتیکه بر مفسر محترم وارد میآید چنین است که در فرمایشاتش گفته موضوع نهی شده تفسیر برأی اینکه است که مفسر در رشته تفسیر جنبه استقلال بخود بگیرد و تنها بوسائل آنچه که برای تشخیص کلام عربی بکار برده میشود اکتفاء کند، اگر اینکه روشی که بین افراد انسانی متداول است که هر گاه کلامی شنیدند از هر کسی و هر چه باشد در آن فورا قواعد معموله بین خودشان را ریخته و نتیجه میگیرند که گوینده از اینکه سخن چنین مطلبی را اراده نموده.

پاسخ- اینجا مطلب خلط شده، اولا کوئیم آیا قرآن کتاب آسمانی مسلمانها نیست آیا نباید تمام مسلمین از قرآن استفاده کنند اگر قواعد عربی که نزد ما معلوم است و بین دانشمندان در فهم زبان عربی بکار برده میشود کنار بگذاریم و از قواعد دیگری که نزد ما مجهول است بخواهیم از آیات و احادیث و غیر

صفحه : ۳۶

آن استفاده کنیم در صورتی که عمل کردن بقواعد عرفی نسبت بهر عرفی معتبر است چنانچه در وصف قرآن فرموده «هذا لسان عربی مبین» بایستی آیات را با عرف عرب منطبق گردانید، و اگر غیر از اینکه باشد لازم آید که هیچ مسلمانی بهیچ وجه نتواند و لو از ترجمه تحت اللفظی قرآن استفاده نماید.

آری راجع بآیات متشابهات چنین است نه بمحکمات اگر چه در متشابهات نیز همان الفاظ و قواعد معموله در زبان عربی بکار برده میشود منتهی الامر چون در متشابهات محتمل چند معنی است در تعیین مراد مفسر بایستی یا بمحکمات قرآن یا بسنت تمسک نماید.

و ثانیا اینکه اشکال برای کسی درست میآید که بخواهد خودش بتنهائی و مستقلا متشابهات قرآن را تفسیر و تأویل کند لکن کسیکه در دلالت آیات و راه یابی بمقاصد آن که محل بحث است تمسک نماید بآیات محکمات یا بسنت از حدیث نبوی یا روایت صحیح که از معصومین علیهم السلام نیز از روی همان قواعد عرفی که در دست هر قوم و ملتی است با آنها سخن میگویند نه بعرف دیگر که بمفهوم آن نرسد.

خلاصه در اینجا خاطر نشان میکنم که غرض اینکه نیست که بخواهم اشکال و اعتراض بر مفسر فاضل وارد گردانم.

خود را کوچکتر از اینکه میدانم که از دانشمندان عالی انتقاد کنم و به گفتارشان خورده گیری نمایم روی سخن بدیگران است آنهائیکه چندان بصیرتی در فهم آیات قرآن ندارند از اینکه فرمایشات ممکن است خود را ببازند و از حد خود تجاوز نمایند و در تفسیر و تعویل کلام اللّه بفریب نفس گرفتار گردند و گمان کنند بمحض فراگرفتن اندازه‌ئی از قواعد عربی میتوانند بدون تمسک باخبار آل عصمت علیهم السلام آیات متشابهات را برأی و سلیقه خود تفسیر و تأویل کنند و مبتلا بتفسیر برأی منهی عنه گردند.

آری اینکه دعاوی که کسی جز معصوم بتواند در فهم تمام آیات از محکمات.

صفحه : ۳۷

و متشابهات با اینکه در متشابهات فرموده «وَ ما يَعلَمُ تَأوِيلَهُ إِلَّا اللّه» و ظاهر آیه چنین مینماید که حق تعالی علم بمتشابهات را اختصاص بخودش داده که حتی رسولش نیز پی بآن نمیبرد و اگر تعمیم دهیم و گوئیم شامل معصومین علیهم السلام هم میگردد در چنین صورتی چگونه ممکن است غیر از معصوم و آنهائیکه راسخین در علمند و مؤید من عند اللّه میباشند بدون تمسک باحادیث و روایات و گفتار مفسرین آنهائیکه در عهد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله شاهد قضیه بودند معانی واقعی آیات را درک کند و چگونه تواند پی ببرد بجمیع خصوصیات از جمع کردن بین آیات و بحث و کنجکاوی بتمام خصوصیات آن از حفظ تمام آیات اولا و معنای تحت اللفظی آن ثانیا و شناختن و تمیز دادن بین ناسخ و منسوخ آن ثالثا و نیز پی بردن بعام و خاص و مطلق و مقید و نیز در متشابهات اول عالم گردیدن بآنچه در آیه محتمل است و تخصیص دادن بآن معنائی که مراد الهی بوده آنهم بطور ظهور و یقین نه ظن و استحسان و غیر اینها بطوریکه تفسیر برأی لازم نیاید چنانچه مفسر محترم مدعی آنست دست پیدا کند بسیار بعید است.

لکن با اینکه حال ما منکر امکان آن نیستیم لطف و رحمت الهی نسبت بمؤمن صالح بسیار است آری مؤمن خلّص را سزد که در اثر منقاد گردیدن بحکم خدا و رسول و اهل عصمت از اولاد طاهرین او سلام اللّه علیهم نور علم از مشکوة ولایت در قلبش تابش نموده و پس از اخذ علم از آن بزرگواران بر بعضی از اسرار قرآن بدون ظن و گمان علم در قلب او هجوم آورد و بعض حقایق بر وی مکشوف گردد و از بعض غرائب قرآن استفاده نماید و از عجائب آن استنباط کند زیرا که کرم الهی عام است وقف بر بعضی دون بعضی نگردیده منتهی قلب سلیم و دل پاک بی آلایش میخواهد که لایق تجلیات نور علم و دانش گردد و کسیکه چنین باشد توان وی را از راسخین فی العلم بشمار آورد زیرا اخبار و آیات دلالت دارد که قرآن برای صاحبان فهم میدانی است وسیع و مجالی است بلند قال اللّه تعالی «أَ فَلا يَتَدَبَّرُونَ القُرآنَ أَم عَلي قُلُوبٍ أَقفالُها» و نیز فرموده

صفحه : ۳۸

«وَ نَزَّلنا عَلَيكَ الكِتابَ تِبياناً لِكُلِّ شَيءٍ» و در جای دیگر «لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَستَنبِطُونَهُ» چنانچه ظاهرا اینکه آیات دلالت واضح دارد که برای اهلش یعنی علماء خبیر آنهائیکه دارای بصیرت و بینای علوم قرآن میباشند لازم است در آیات تدبّر کنند و از آن استنباط علوم و معارف نمایند.

و شاید اینکه منع از تفسیر برأی شده یکی از دو جهت باشد: یکی اینکه مفسر بمیل و هوای نفسانی خود آنچه مطابق غرض و میل او است متشابهات را تفسیر و تأویل کند چنانچه فرموده «فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم زَيغٌ فَيَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنهُ الخ».

و دیگر مفسر بظاهر عربیت و باستحسان عقل بدون کنجکاوی در خصوصیات آنچه در تفسیر معتبر است از حذف و اضمار و تقدیم و تقدیر و الفاظ مبهم و عام و خاص و مطلق و مقید و غیر اینها از ناسخ و منسوخ در تفسیر مسارعت کند مسلّم چنین کسی از غلط و اشتباه محفوظ نمیماند و تفسیر برأی لازم میآید.

در تفسیر صافی بروایت عیاشی باسناده از جابر که گفت از ابا جعفر علیه السّلام چیزی از تفسیر قرآن سؤال کردم بمن جواب داد باز

از همـان در مرتبه ثـانی سؤال کردم حضـرتش جواب دیگری داد غیر از جواب اول که در روز قبـل داده بود، گفتم فـدایت شوم در همین مطلب بمن روز قبـل جوابی غیر از اینکه دادی، گفت ای جابر همانا از برای قرآن بطنی و باطنی است و باطن را باطنی است و ظـاهری است و ظـاهر را ظـاهری است ای جـابر در عقول رجال چیزی دورتر نیست از تفسیر قرآن همانا آیه‌ئی است که اول آن در چیزی و آخر آن در چیز دیگری است و آن کلامی است متصل که در وجوهی صرف گردیده.
و از امیر المؤمنین علیه السّلام نیز روایت شـده که فرموده نیست آیه‌ئی از قرآن مگر اینکه برای آن چهـار معنی است: ظـاهر، بـاطن، حدّ، مطلع. ظاهر تلاوت آیات، باطن فهم معانی، حدّ احکام حلال و حرام، مطلع آنچه مراد خدا است از آن بر بنده.

صفحه : ۳۹

و از امام صادق علیه السّلام روایت شده که فرموده
کتاب اللّه علی اربعهٔ اشیاء:
العبارت و الاشارت و اللطائف و الحقایق»
عبارت برای عوام، اشارت برای خواص لطائف برای اولیاء، حقائق برای انبیاء.
خلاـصه غرض مـا از اینکه گفتـاری که راجع بتفسیر متشابهـات ایراد نمودیم یادآوری دو چیز است: یکی همینکه گفته شـد ممکن است کسـانیکه چنـدان بصـیرتی در فهم آیات ندارنـد چون در طبیعت بشـر حب علو و برتری و تفوق گذاشـته شـده ممکن است از اینکه گفتار مفسر محترم بعضی را غرور نفس بگیرد و گمان کند بمحض اینکه بقواعد عربی آشنا گردیده و فهم آیات محکمات تا انـدازه‌ئی برای وی میسـر گردیـده حق دارد که در متشابهات از روی قواعد عربی و جمع آوردن چند آیه اظهار نظر کند و دست از دامن ائمه دین بردارد و بگمان اینکه در اثر بحث و کنجکاوی میشود هر کسـی بدون تمسک بمعصومین علیهم السلام بتمام اسرار و معانی آیات مطلع گردد و در نتیجه مبتلا گردد بتفسیر برأی که منهی عنه است.
و دیگر در ولاـیت و اعتقـاد به اینکه که بعـد از رسـول [ص] در فهم قرآن و بیـان تفسـیر و تأویـل آن امـام لاـزم است سـست گردد چنانچه در احادیث معتبر رسیده که آنهائیکه در امر خلافت مخالفت رسول صلّی اللّه علیه و آله را نمودند گفتند «حسبنا کتاب اللّه» یعنی ما در امر دینمان کتاب خدا قرآن کافی است و محتاج بامام منصوص نمیباشیم.
با اینکه نزد علمای امامیه یکی از ادله‌ئی که در مبحث اثبات امامت اقامه نموده‌اند اینکه است که چون قرآن مبیّن و مفسر لازم دارد و بجز امام معصوم و منصوص علیه کسـی را میسـر نیست که بتمام آیات قرآن از محکمات و متشابهات مطلع گردد پس بحکم عقل قطعی پس از رسول امام منصوص لازم است.
مرحوم فیض کاشانی رحمه اللّه در بعضـی از مقدمات تفسـیر صافی پس از بیان احادیثی که راجع بتفسیر متشابهات و منع آن رسیده توجیه کرده بیان

صفحه : ۴۰

جالبی دارد که برای وضوح اجمالی از آنرا در اینجا ترجمه مینمایم:
چنین گوید من میگویم تحقیق قول در متشابهات و تأویل آن مقتضی است که کلام مبسوطی عقلائی بیاوریم و از علم بابی بگشائیم که برای اهلش هزار باب علم گشاده گردد.
پس میگویم «و بـاللّه التوفیق اینکه برای هر معنی از معـانی حقیقـتی و روحی است و آنرا صورت و قـالبی است و برای یـک حقیقت گـاهی صور و قـالب متعـدد میگردد و همانـا الفـاظ برای حقـایق و ارواح وضع گردیـده و برای وجود آنهـا است که در قالب الفاظ

ریخته شده و حقیقهٔ الفاظ استعمال میگردد در حقایق و ارواح برای اتحادیکه بین الفاظ و حقایق موجود است.
مثل اینکه لفظ قلم وضع گردیده برای آلت نقش بستن صور در الواح بدون اینکه در قلم اعتبار شود از چوب باشد یا آهن یا غیر آن بلکه در آن نه جسمیت معتبر است و نه اینکه نقش محسوس باشد یا معقول و نه اینکه لوح که در آن نقش میگردد کاغذ باشد یا چوب بلکه مجرد اینکه آلت باشد برای اینکه در آن نقش شود و همین است فقط حقیقت لوح و روح آن، پس اگر در وجود چیزی باشد که بواسطه او علوم نوشته شود در لوح قلبها پس سزاوار است که آن خلق قلم باشد اینکه است که خدای تعالی فرمود «عَلَّمَ بِالقَلَمِ عَلَّمَ الإِنسانَ ما لَم یَعلَم» بلکه قلم حقیقی او است زیرا که آن فقط روح قلم و حقیقت قلم است بدون اینکه با او چیزی باشد که خارج از قلم است و چنین است میزان که وضع شده برای معیار شناختن مقادیر و وزن اشیاء و آن یک معنی واحد است که حقیقت و روح میزان است و برای او قالبهای مختلف و صور متفرق است، بعضی جسمانی و بعضی روحانی چنانچه در آن جرمها و سنگینیها وضع میشود مثل ذی الکفین و قپان و آنچه از قبیل اینها است، و میزان گفته میشود بر آنچه بآن مواقیت و ارتفاعات وزن میگردد مثل اسطرلاب و آنچه بآن خطوط و دوائر وزن میگردد مثل فرجار، و آنچه بآن وزن میگردد اعمده مثل شاقول، و آنچه

صفحه : ۴۱

بآن وزن میگردد خطوط مثل مسطر، و آنچه بآن وزن میگردد شعر مثل عروض و آنچه بآن وزن میگردد فلسفه مثل منطق، و آنچه بآن وزن میگردد بعض مدرکات مثل حس و خیال، و آنچه بآن وزن میگردد علوم و اعمال که آن میزان روز قیامت است، و آنچه کل بآن وزن میگردد و آن عقل کامل است الی غیر ذلک از موازین.
و بالجمله میزان هر چیزی از جنس وی تعیین میگردد و لفظ میزان در هر یک از آنها باعتبار حدّ و حقیقت موجود وی است که در آنست و بهمین نحو قیاس میشود هر لفظی و معنائی.
و تو وقتی راه یافتی بسوی ارواح میگردی روحانی و برای تو درهای ملکوت گشوده میگردد و اهل میگردی برای رفاقت با ملاء اعلی و آنها خوب رفقائی میباشند، پس چیزی نیست در عالم حس و عالم شهادت مگر اینکه برای وی در عالم ملکوت مثال و صورت امر روحانی است و آن روح مجرد او و صرف حقیقت وی است، و عقول جمهور مردم در حقیقت نسبت بعقول انبیاء و اولیاء امثله میباشند پس نیست برای انبیاء و اولیاء اینکه با آنها تکلم کنند مگر به ضرب الامثال زیرا که آنها مأمورند که با مردم بقدر عقولشان تکلم نمایند و قدر عقول آنان در خواب و نائم یا نسبت باین نشأه غالبا برای آنها چیزی مکشوف نمی‌گردد مگر بمثل اینکه است کسیکه تعلم حکمت کند بغیر اهلش در خواب می‌بیند در و جواهر بگردن خوگ معلق گردانیده و مثل کسیکه در شهر رمضان پیش از فجر اذان گوید در خواب بیند بدهنها و فروج مردم مهر زده و امثال آن بر اینکه قیاس است و سرّ آن علاقه مخفی است که بین نشئات موجود است
«النّاس نیام اذا ماتوا انتبهوا»
یعنی مردم خوابند وقتی مردند آنوقت عارف میگردند بحقایق آنچه را که بمثال شنیده‌اند و می‌شناسند ارواح و حقیقت آنها را و بعقلشان می‌فهمند که آن مثالها قشر حقایق بودند «قال اللّه سبحانه انزل من السماء ماءا فسالت اودیهٔ بقدرها فاحتمل السیل زبدا رابیا» پس علم را

صفحه : ۴۲

بآب مثل زده و قلبها را باودیه و ضلال را بزبد و در آخر آیه تنبیه فرموده بقوله تعالی «کَذلِکَ یَضرِبُ اللّهُ الأَمثالَ» پس هر چه را که فهم تو طاقت فهم آنرا ندارد قرآن مثل میآورد و القاء میگرداند بتو بوجهیکه در خواب بروحت در لوح محفوظ مطالعه کنی تا اینکه

بر تو تمثل پيدا كند بمثاليكه مناسب آنست اينكه است كه محتاج بتعبير است پس تأويل (آيات) جارى مجراى تعبير خواب است و مفسر دور قشر دور ميزند، و چون بايست با مردم بقدر عقولشان و مقامشان تكلم شود.

پس كسيكه بخواهد بكل مردم خطاب كند وى را واجب و لازم است كه از كل نصيبى در او باشد زيرا كه قشريه از ظاهر بينان درك نميكنند مگر معانى قشريه را چنانچه قشر انسان و آنچه در ظاهر و بشره بدن او است بآن نميرسد مگر قشر معانى كه در جلد و غلاف از سواد و صور الفاظ ضبط شده اما روح معانى و سرّ و حقيقت آنرا درك نميكنند مگر صاحبان عقل و آنانند راسخين فى العلم و بهمين جهت بود كه نبى صلّى اللّه عليه و آله براى بعض اصحابش در دعاء گفته

«اللهم فقّهه فى الدين و علّمه التأويل»

و براى هر يک از راسخين حظ و بهره‌ئى است كم يا زياد و ذوقى است ناقص يا كامل و درجاتى است براى آنها در ترقى اطوار درجات و غور در آن و اسرار و انوار آنها اما رسيدن بمنتها و وصول باقصى درجات براى احدى طمعى در آن نيست اگر چه درياها براى شرح آنها مركب گردد و درختها قلم شود قوله تعالى «لَو كانَ البَحرُ مِداداً لِكَلِماتِ رَبِّى لَنَفِدَ البَحرُ قَبلَ أَن تَنفَدَ كَلِماتُ رَبِّى وَ لَو جِئنا بِمِثلِهِ مَدَداً».

و از آنچه گفته شد سبب اختلاف آيات و اخباريكه در اصول دين وارد شده ظاهر گرديد و سبب اختلاف و اخباريكه در اصول دين وارد گرديد اينكه است كه مخاطب بخطاب طائفه‌هاى متشتت و عقول مختلف است اينكه است كه لازم ميآيد كه بقدر فهم و مقام هر يک از مخاطبين سخن گفته شود پس كل صحيح است و از حيث حقيقت در آن نه اختلافى است و نه مجازى اصلا و مناسب اينجا مثال مشهور

صفحه : ۴۳

كوران و فيل است و على هذا كسيكه از متشابهات چيزى نفهمد از جهت اينكه اگر حمل بظاهر كند با اصول صحيحه دينيه و عقايد حقه يقينيه نزد او تناقض مينمايد پس براى چنين كسى لازم است كه اختصار كند بر صورت لفظ و از خود چيزى ظاهر نكند و علم آنرا حواله كند بخدا و راسخين فى العلم پس آن منتظر نسيم رحمت خدا و در معرض نفحات الهى گردد كه در آينده بر وى مفتوح گردد امرى از جانب او «لِيَقضِيَ اللّهُ أَمراً كانَ مَفعُولًا» همانا خداى سبحان جماعتى را كه متشابهات را بدون علم تأويل ميكنند مذمت نموده بقوله «فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم زَيغٌ فَيَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنهُ ابتِغاءَ الفِتنَةِ وَ ابتِغاءَ تَأوِيلِهِ وَ ما يَعلَمُ تَأوِيلَهُ إِلَّا اللّهُ وَ الرّاسِخُونَ فِي العِلمِ». [پايان]

صفحه : ۴۴

[سوره آل‌عمران (۳): آيات ۸ تا ۱۴]

اشاره

رَبَّنا لا تُزِغ قُلُوبَنا بَعدَ إِذ هَدَيتَنا وَ هَب لَنا مِن لَدُنكَ رَحمَةً إِنَّكَ أَنتَ الوَهّابُ (۸) رَبَّنا إِنَّكَ جامِعُ النّاسِ لِيَومٍ لا رَيبَ فِيهِ إِنَّ اللّهَ لا يُخلِفُ المِيعادَ (۹) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَن تُغنِيَ عَنهُم أَموالُهُم وَ لا أَولادُهُم مِنَ اللّهِ شَيئاً وَ أُولئِكَ هُم وَقُودُ النّارِ (۱۰) كَدَأبِ آلِ فِرعَونَ وَ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم كَذَّبُوا بِآياتِنا فَأَخَذَهُمُ اللّهُ بِذُنُوبِهِم وَ اللّهُ شَدِيدُ العِقابِ (۱۱) قُل لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغلَبُونَ وَ تُحشَرُونَ إِلى جَهَنَّمَ وَ بِئسَ المِهادُ (۱۲)

قَد کانَ لَکُم آیَهٌ فِی فِئَتَینِ التَقَتا فِئَهٌ تُقاتِلُ فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ أُخری کافِرَهٌ یَرَونَهُم مِثلَیهِم رَأیَ العَینِ وَ اللّهُ یُؤَیِّدُ بِنَصرِهِ مَن یَشاءُ إِنَّ فِی ذلِکَ لَعِبرَهً لِأُولِی الأَبصارِ (۱۳) زُیِّنَ لِلنّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ مِنَ النِّساءِ وَ البَنِینَ وَ القَناطِیرِ المُقَنطَرَهِ مِنَ الذَّهَبِ وَ الفِضَّهِ وَ الخَیلِ المُسَوَّمَهِ وَ الأَنعامِ وَ الحَرثِ ذلِکَ مَتاعُ الحَیاهِ الدُّنیا وَ اللّهُ عِندَهُ حُسنُ المَآبِ (۱۴)

صفحه : ۴۵

[ترجمه]

ای پروردگار ما دلهای ما را منحرف نگردان (که از حق میل بباطل کنیم) پس از آنکه ما را هدایت کردی و از جانب خود رحمتی بر ما ببخش بدرستی که تو بخشنده‌ئی [۸]

ای پروردگار ما همانا که تو جمع کننده مردمانی در روزی که شکی در وقوع آن نیست زیرا که حقیقهٔ خدا از وعده خود تخلف نخواهد نمود [۹]

محققا آنانکه کافر شدند هرگز از عذاب خدا دفع نکند و باز ندارد از آنها هیچ چیز نه مال آنها و نه فرزندان آنها و آن گروه ایشانند آتش‌گیرانه جهنم [۱۰]

همچون عادت تابعین فرعون و آنهائی که پیش از آنها بودند که بآیات ما تکذیب کردند پس خدا آنها را بگناهانشان گرفت و خدا سخت عقوبت کننده است [۱۱]

ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله) بگو بآنهائیکه کافر شدند زود باشد که در دنیا مغلوب گردید و بسوی جهنم محشور شوید و آتش بد قرارگاهی است برای شما [۱۲]

همانا برای شما آیت و نشانه‌ایست در دو گروه که با هم تلاقی کردند (یعنی مقابل هم شدند) دسته‌ئی در راه خدا جنگ کردند و دسته دیگر کافر بودند در حالیکه آنها مؤمنین را با چشم خود دو برابر آنچه بودند میدیدند و خدا کمک و یاری میکند هر کس را که بخواهد همانا در اینکه عبرتی است برای صاحبان بینائی قلب [۱۳]

برای مردم زینت داده و آراسته شده دوستی شهوات از زنها و پسران و مالهای زیاد که گرد آورده‌اند از طلا و نقره و اسبان نشان کرده شده و چهار پایان و کشت‌زار (یعنی زمینهای زراعتی تمام اینها سرمایه زندگانی دنیا است و بازگشت نیکو نزد خدا است [۱۴].

صفحه : ۴۶

(توضیح آیات)

رَبَّنا لا تُزِغ قُلُوبَنا بَعدَ إِذ هَدَیتَنا وَ هَب لَنا مِن لَدُنکَ رَحمَهً گویا آیه حکایت میکند قول و سخن راسخین فی العلم را آنهائیکه بزیور علم آراسته گردیده‌اند و در متشابهات قرآن رأی اندیشی نمیکنند و آنرا برأی و سلیقه خود بدون مدرک صحیحی تفسیر و تأویل نمینمایند و با اظهار بندگی و کوچکی و نادانی در مقام مناجات گویند ای پروردگار ما دلهای ما را از طریق حق مپیچان و منحرف نگردان به اینکه که متشابهات را بر آنچه پسند تو نیست تأویل و تفسیر کنیم، از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله حدیث میکنند که فرموده

«قلب إبن آدم بین اصبعین من اصابع الرحمن ان شاء اقامه علی الحق و ان شاء اذاعه عنه»
یعنی قلب اولاد آدم بین دو انگشت پروردگار رحمانست اگر بخواهد آنرا پایدار میدارد و اگر بخواهد او را وا میگذارد.
«بَعدَ إِذ هَدَیتَنا» پس از آنکه ما را بحق هدایت نمودی و از راه لطف بما تفضّل کردی و ما را موفق گردانیدی که در آیات تو نظر کنیم و باین وسیله راهی بسوی رحمت و فضل تو و آیات تشریعی که از حاق حقیقت و منبع احسان تو تراوش نموده بیابیم و قلب و دل خود را بکلمات روح افزای جان بخش تو روشن گردانیم.
إِنَّکَ أَنتَ الوَهّابُ «وهّاب» بر کسی صادق آید که بلا عوض و بدون غرض عطاء کند و ظاهرا از تتمه مناجات راسخین در علم است که در نیایش و اظهار شکر گذاری گویند ای پروردگار ما رحمت را بما افاضه نما زیرا که تو عطاء میکنی بدون عوض.
رَبَّنا إِنَّکَ جامِعُ النّاسِ لِیَومٍ لا رَیبَ فِیهِ ای پروردگار ما تو جمع کننده مردمی در روزی (روز قیامت) که در آن شکی نیست، ظاهرا از جمله سجایا و خصوصیات راسخین که از آنها حکایت میکند اینکه

صفحه : ۴۷

است که بمعاد و روز رستاخیز اعتراف مینمایند و گویا ایمان پاک و حقیقت یقین خود را ارائه میدهند و گویند بار خدایا تو مردم را جمع میکنی در آنروزی که در آن شکی نیست و آنروز قیامت است که خلق اولین و آخرین را با هم جمع میکنی فرموده حق تعالی در سوره هود آیه ۱۰۵ «یَومٌ مَجمُوعٌ لَهُ النّاسُ وَ ذلِکَ یَومٌ مَشهُودٌ» و در سوره نساء آیه ۸۹ «اللّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ لَیَجمَعَنَّکُم إِلی یَومِ القِیامَةِ لا رَیبَ فِیهِ» در وقوع آن شکی نیست.
إِنَّ اللّهَ لا یُخلِفُ المِیعادَ همانا خداوند وعده داده و وعده او تخلف پذیر نیست.
«میعاد» بر وزن «مفعال» مأخوذ از وعد است مثل «میقات» که مأخوذ از «وقت» است.
گویا حق تعالی راسخین را باین خصوصیات از گفتار خودشان معرفی مینماید که آنها باین فضائل و خصوصیات شناخته شوند تا اینکه بدانیم که آنها جماعتی میباشند که آنچه از پروردگارشان بتوسط رسولش رسیده تسلیم دارند و در متشابهات برأی و سلیقه خود آیات ربانی را تفسیر و تأویل نمیکنند و گویند تمامش از نزد پروردگار ما نازل گردیده اینکه است که چنین کسانی را «اولوا الالباب» نامیده، و دیگر از خصوصیات و معرفی آنها چنین است که با آن قلب پاک و حقیقت ایمانیکه دارند از خدای خود در مقام نیایش طلب میکنند که قلب ما را حفظ کن که مبادا پس از آنکه هدایتمان کردی لغزش پیدا کنیم. و دیگر از خصوصیات آنها اینکه است که بمعاد و بازگشت و اجتماع مردم در روز رستاخیز در صعید واحد اعتراف مینمایند زیرا که راسخین از روی دانشی که بنظام آفرینش پیدا کرده‌اند میدانند که دعوت دین و ارسال رسل و انزال کتب و اصلا غرض از خلقت انسانی و کوشش او در سیر کمال مقدمه برای عالم حشر است.
و چنانچه آیه اینکه جماعت راسخین را اولوا الالباب نامیده برای اینست که باعتراف تمام انبیاء و عقلاء عالم پس از اینکه نشأه و اینکه عالم دنی البته عالمی فوق

صفحه : ۴۸

آنست زیرا اگر کسی بنظر تدبر در موجودات نظر کرد و اشیائی را که پس از نیستی و عدم بوجود آمده‌اند نگریست خواهد دید که علی الدوام در سیر استکمالی قدم میزنند تا بمنتهای کمال لائق بخود برسند چنانچه می‌بینیم یکدانه و حبّه گندم یا جو یا چیز دیگر وقتی در زمین کاشته شد در سیر استکمالی قدم میزند آب و هوا و حرارت را بخود میگیرد و بدست تربیت ازلی کوشش میکند که خود را بکمال لایق بخودش برساند قوله تعالی در وصف آنروز فرموده «إِنَّ یَومَ الفَصلِ مِیقاتُهُم أَجمَعِینَ یَومَ لا یُغنِی مَولًی عَن مَولًی

شَیئاً وَ لا هُم یُنصَرُونَ إِلّا مَن رَحِمَ اللّهُ» سوره دخان آیه ۴۰.

آری شخص متفکر که مصداق آن راسخین فی العلمند کسی را مینامند که پس از آنکه با نظر دقت و تدبر سرتاسر موجودات را بنگرد و با فکر عمیق شالوده خلقت را زیر و رو گرداند تا اینکه تجلیات و ظهورات قانون ازلی و فیض وجود سرمدی را در هر یک از ذرات عالم جلوه‌گر می‌بیند آنوقت بچشم حق بین خود مبدء و معاد خود را بنگرد و بفهمد که پس از اینکه عالم عالمی است و پشت اینکه پرده اسراریست و سر انجام بعالمی خواهد رسید که فنا پذیر نخواهد بود وقتی جریان عالم هستی و قانون تکامل که سرتاسر عالم هستی را گرفته در نظر خود مجسم نمود خواهد فهمید از کجا آمده و چه بوده و برای چه آمده و بکجا خواهد رفت.

آنوقت بدرستی معلوم میشود که «راسخین فی العلم» کسانی هستند که پرده جهالت از جلو چشمشان برداشته شده و از روی دانستگی و حقیقت اعتراف مینمایند و گویند پروردگار ما، تو کسی هستی که در روز معاد همه را با هم جمع میکنی و آنروزی است که شکی در آن نیست، و شاید غرضشان اینکه باشد که ما در مرتبه «علم الیقین بجائی رسیده‌ایم که شک و ریبی در وعده تو و جمع شدن تمام افراد بشر در روز معاد که وعده‌گاه تو است در ما وجود ندارد، یا اینکه بخواهند بگویند بقدری مطلب معاد و جمع شدن مردم در صعید واحد در نظر

صفحه : ۴۹

عقل واضح و جلی است که اصلا شک و ریبی پیرامون آن نخواهد بود.

مسئله معاد از اهم مطالب و از بزرگترین مسائل اصول دیانت است مخصوصا معاد جسمانی و اجتماع افراد بشر در صعید واحد و حشر و نشر و حساب و صراط و میزان و باقی عقبات که واقعا اگر نبود گفتار انبیاء مرسلین و آیات قرآنی که مؤمنین تعبّدا قبول کنند بندرت کسی پیدا میشد که بتواند قطع نظر از اخبار انبیاء و رسل بدلیل عقل خود راهی و لو اجمالا بطریق فهم آن پیدا کند. شیخ ابو علی سینا مشهور بشیخ الرئیس از علماء شیعه با آن ذکاوت و ید طولانی که در حکمت الهی و فلسفه داشته راجع باثبات معاد جسمانی چنانچه از او حکایت شده اظهار عجز میکند و گفته ما معاد جسمانی را فقط تعبّدا بگفته‌های رسول قبول میکنیم زیرا که از طریق دلیل عقل نمیتوان اثبات نمود که در قیامت ما با روح و جسم مبعوث میگردیم خلاصه آنحکیم دانشمند معاد روحانی را بدلیل عقلی ثابت میکند و معاد جسمانی را از طریق نقل اثبات مینماید.

آری «راسخین فی العلم» آنکسانی میباشند که علومشان از سر چشمه دریای فیض ازلی قطره‌ئی بقلبشان ترشح نموده و دل و قلبشان را رونق داده و علوم حقیقی را از سر چشمه‌اش میگیرند، و آن همان نوری است که فرموده «یقذفه اللّه علی قلب من یشاء من عباده» اینکه است که آن بزرگواران گویا میخواهند اظهار کنند که ای پروردگار ما بیقین و علمی که در قلبمان رسوخ نموده تصدیق میکنیم که وعده تو حق است و تمام افراد بشر را در روز میعاد جمع خواهی کرد و شک و ریب از قلب ما زائل گردیده زیرا که علوم ما بمرتبه «عین الیقین» رسیده یعنی ببصیرت باطنی چنان یقین در قلبمان رسوخ نموده که دیگر قابل زوال نیست و شک و ریب بالمره زائل گردیده.

إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا لَن تُغنِیَ عَنهُم أَموالُهُم وَ لا أَولادُهُم مِنَ اللّهِ شَیئاً آیه در وصف کسانی است که کفر ورزیدند و بمال و اولاد و باقی عناوین دنیوی دل خوش کردند و گمان کردند مال و اولاد آنان را از حق بی‌نیاز میگرداند

صفحه : ۵۰

و دین حق را انکار کردند و زیر بار حکم خدا نرفتند- دیگر اینکه جهودان ندانستند که مال و اولاد هرگز کسی را از حق بی‌نیاز نمیگردانند زیرا که آنچه هست مال خدا و ملک او و تحت اختیار وی است و بدست غیر او عاریتی است بمحض اراده حق تعالی از

وى گرفته ميشود و انسـان هميشه نيازمنـد باو است و براى ممكن بى‌نيازى تصور نـدارد و او فقير الى اللّه است، زيرا كه ممكن بخود «ليس» و بحق «ايس» است چگونه شـخص عاقل چنين گمان ميكنـد كه مال و اولاد وى را از حق بى‌نياز ميگردانـد در حاليكه در هر آنى آنچه را كه بآن مينازد ممكن است از وى گرفته شود.

وَ أُولئِكَ هُم وَقُودُ النّارِ آتشـگيره را وقود نامنـد چنين مردمانى آتشـگيره آتشـند- قوله تعالى در سوره بقره آيه ۲۲ «وَقُودُهَا النّاسُ وَ الحِجارَةُ».

شايد آيه اشاره باين باشد كه همين طورى كه كافرين در دنيا منشأ فساد و گمراهى مردمند در قيامت كه هر چيزى بحقيقت جوهرى خود بروز و ظهور پيدا ميكند چنين مردمان فاسدى كه منشأ فسادند در آنجا «وقود» و هيزم جهنمند كه شرّ آنها ظاهر ميگردد.

و در قيـامت بعيان مى‌بيننـد كه مالشان مار بوده و اولادشان مثل غل و زنجير آنها را در بنـد كرده قوله تعالى در سوره معارج آيه ۱۱ فرموده «يوم يَوَدُّ المُجرِمُ لَو يَفتَدِى مِن عَذابِ يَومِئِذٍ بِبَنِيهِ وَ صاحِبَتِهِ وَ أَخِيهِ وَ فَصِيلَتِهِ الَّتِى تُؤوِيهِ» اينكه آيات انسان را يادآور ميشود كه البته روزى خواهـد آمـد كه انسان حاضـر است كه اگر ميشـد و بر فرض تمام دنيا را دارا بود فداء دهد و از عذاب برهد كسيكه ايمان در قلبش تمركز نموده امروز كه روز چاره و دسترسـى است علاج روز بيچارگى و درمانـدگى خود را بقـدر امكان ميكند كه آنوقت نا اميد و حسرت زده و مأيوس نگردد.

صفحه : ۵۱

كَدَأبِ آلِ فِرعَونَ وَ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم كَذَّبُوا بِآياتِنـا آيه چنين مردمـان كافرى را كه بمال و اولادشان مى‌نازنـد و گمان ميكنـد مال و اولاد آنان را از دين حق بى‌نياز ميگرداند.

تشبيه ميكنـد بـآل فرعون و آنهائيكه پيش از آن از كافرين بودنـد مثل قوم عاد و ثمود و باقى كفار كه با آن قوت و نيرو و مال چون آنها آيات خدا را تكذيب كردند.

«فَأَخَذَهُمُ اللّهُ بِذُنُوبِهِم» مال و منال و قوت آنها جلوگيرى از عذاب نكرد و خداى تعالى آنها را بعذاب شديد گرفت- اينكه آيه نظير قوله تعالى در سوره عنكبوت آيه ۳۹ «فَكُلًّا أَخَذنا بِذَنبِهِ» ميباشد.

وَ اللّهُ شَدِيدُ العِقابِ خداوند در موقع عقوبت سخت انتقام است چنانچه در موقع فضل كثير الاحسان است.

قُل لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغلَبُونَ وَ تُحشَرُونَ إِلي جَهَنَّمَ وَ بِئسَ المِهادُ اى رسول صلّى اللّه عليه و آله باين كافرين بگو بزودى شـما مغلوب خواهيـد گرديـد و حشـر شـما بسوى جهنم است كه آن بد جايگاهى است- در اينجا مغلوب و در آخرت معذّب خواهيد بود «خَسِرَ الدُّنيا وَ الآخِرَةَ ذلِكَ هُوَ الخُسرانُ المُبِينُ» در اينكه مقصود از آيه كيانند كه آيه بمغلوب گرديدن آنها خبر ميدهد از مقاتل نقل شده كه مقصود مشـركين مكه‌انـد و گفته معنى آيه اينكه است كه اى محمّـد (صـلّى اللّه عليه و آله) بمشـركين مكه بگو بزودى شـما در جنگ كشته و مغلوب ميگرديد و بجهنم رويد (چون روز بدر آمد رسول خدا صلّى اللّه عليه و آله بكفار مكه گفت «انّ اللّه غالبكم و حاشركم الى جهنم»

خداوند خبر داده كه بشما غلبه خواهد كرد و حشر شما بسوى جهنم است.

بقول ديگر مقصود يهوديانند- كلبى گفته از ابو صالح از عبد اللّه بن عباس كه چون رسول صـلّى اللّه عليه و آله روز بدر بر يهوديان غالب گرديد گفتند بخدا اينكه پيغمبر

صفحه : ۵۲

امى است كه تورات بما وعـده داده و ما صـفت و نعت او را در تورات خوانـده‌ايم و رايهٔ او منصور است و مردود نيست و خواسـتند

باو ایمان آورند گفتند صبر کنیم تا دفعه دیگر بنگریم اگر دست او باشد ایمان آریم چون روز احد اصحاب را نکبتی رسید شک آوردند و گفتند اینکه مرد آن نیست که ما گمان کردیم و ایمان نیاوردند. و بین آنان و رسول عهدی بود تا مدتی پیش از انقضاء مدت آنعهد را شکستند- کعب اشرف با شصت سوار بمکه آمد بنزد ابو سفیان و با او عهد بستند که یهودیان را جمع کنند و بروند بمدینه و با رسول جنگ کنند، حضرت رسول در بازار بنی قنیقاع گفت

یا معشر الیهود احذروا من اللّه مثل ما انزل بقریش یوم البدر»

از خدا بترسید که بر شما نکبتی فرود آید مثل آنچه روز بدر بقومش وارد آمد تا آخر. [ابو الفتوح] و اقوال دیگری نیز در شأن نزول آیه گفته شده مختصر کردیم.

خلاصه از اینکه آیات چنین برمیآید که حق تعالی بمردم خاطر نشان میکند که مال و اولاد کافرین که باو دل بسته‌اند و خود را از حق تعالی بی‌نیاز میدانند هرگز آنها را از خدا بی‌نیاز نخواهد گردانید و آنها آتشگیرانه جهنمند.

و اینکه کفار شباهت دارند بآل فرعون و بآن کافرین که پیش از آنها بودند مثل آل ثمود و قوم لوط و دیگران که آیات حقه را انکار کردند که ما آنها را بعذاب سخت گرفتیم.

پس از تهدید کافرین بعذاب آیه متعرض حال مشرکین و کفار شده و برسولش خبر میدهد و امر میکند که باین کافرین بگو بزودی شما مغلوب گردیده و جمیعا وارد جهنم میگردید و جهنم بد جایگاهی است برای شما.

قَد کانَ لَکُم آیَةٌ فِی فِئَتَینِ التَقَتا فِئَةٌ تُقاتِلُ فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ أُخری کافِرَةٌ یَرَونَهُم مِثلَیهِم رَأیَ العَینِ «قَد کانَ لَکُم آیَةٌ» بقولی خطاب بیهود است و بقولی بقریش و بقولی خطاب بمؤمنین است که آنها را یادآور میشود که برای شما آیتی و نشانه‌ئی

صفحه : ۵۳

نمایاندیم و مفسرین گفته‌اند «فی فئتین» استیناف است بر تقدیر «منهم» و آیه بیان حال آن دو گروه کرده- یعنی آن دو گروهی که در جنگ مقابل هم گردیدند «منهم» یعنی بعضی از آنها یک گروه از آنها لشگر اسلام بودند که در راه خدا جنگ میکردند و گویند آنها سیصد و سیزده نفر بودند- از آنها هفتاد و هفت نفر مهاجر و دویست و سی شش نفر از انصار «وَ أُخری کافِرَةٌ» و گروه دیگر از کفار و آنان لشگر ابو جهل بودند و شماره آنها نهصد و پنجاه نفر بود «یَرَونَهُم مِثلَیهِم» مؤمنین لشگر کفار را بچشم خود دو برابر میدیدند با اینکه لشگر کفار سه برابر لشگر اسلام بودند.

در منهج گفته اینکه دو برابر میدیدند برای اینکه بود که خدای تعالی بمؤمنین وعده داده بود که مؤمنین را بر کافرین که دو برابر آنهایند غالب گرداند قال اللّه تعالی «مِائَةٌ صابِرَةٌ یَغلِبُوا مِائَتَینِ» و چون مؤمنین کافرین را دو برابر خود دیدند بوعده الهی مستظهر و بنصرت و غلبه خود متیقن گردیدند و ثابت قدم شدند و بر آنها غالب گردیدند. و بقولی ضمیر «یرون» راجع بکفار است یعنی مؤمنین کافرین را دو برابر خود میدیدند در صورتی که آنها سه برابر مؤمنین بودند، و اینکه پس از آن بود که حق تعالی مؤمنین را در نظر کفار کم نشان داد آنجا که گفت «وَ یُقَلِّلُکُم فِی أَعیُنِهِم» خدای تعالی عدد مؤمنین را در نظر کفار کم نمایاند تا اینکه کفار جرأت کنند و داخل جنگ گردند و چون داخل جنگ شدند مؤمنین را دو برابر خود دیدند و از شدت خوف مغلوب و منکوب گردیدند و اینکه از علامات واضحه و معجزات بینه حضرت خاتمیت صلوات اللّه علیه و آله بود و گفته و مؤید اینکه قول قرائت اول «تَرَونَهُم» بخطاب است که ناقع قرائت کرده و عبد اللّه بن مسعود روایت کرده که در ابتداء امر که لشگر کفار در نظر ما درآمدند ما گمان کردیم آنان ششصد و بیست و شش نفرند دو برابر ما و پس از آن هر بار که در آنها نگاه میکردیم کمتر از مرتبه اول مینمود تا اینکه گمان کردیم آنها کمتر از ما میباشند یکی میگفت هفتاد نفرند دیگری میگفت

صفحه : ۵۴

صد نفرند- وقتی جنگ تمام شد ما از اسیران پرسیدیم شما چند نفر بودید گفتند هزار مرد. [پایان] وَ اللّه یُؤَیِّدُ بِنَصرِهِ مَن یَشاءُ إِنَّ فِی ذلِکَ لَعِبرَةً لِأُولِی الأَبصارِ شاید آیه اشاره باشد به اینکه که هر کس را خدا بخواهد او را در یاری و کمک کردن بدین حق موفق میکند و او را مظفر و منصور میگرداند و همانا در اینکه واقعه جنگ بدر با قلّت مؤمنین و کثرت کافرین با مجهز بودن آنان در مهمان جنگی و نیز نشان دادن عده کثیر را بقلیل و قلیل را بکثیر و غالب گردانیدن قلیل را بر کثیر، و صاحبان عقل بایستی در اینکه گونه امور تامل کنند و عبرت گیرند و بدانند دست خدا روی دستها است و اینکه را نیز باید بدانند واقعه جنگ بدر یکی از بزرگترین معجزات رسول و نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله بشمار میرود که در اوائل اسلام بمسلمانها نشان داد.

زُیِّنَ لِلنّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ مِنَ النِّساءِ وَ البَنِینَ آیه یادآوری میکند که برای مردم تزیین و آراسته گردیده دوستی شهوات نفسانی از زنان و پسران و باقی امور طبیعی از «القَناطِیرِ المُقَنطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَ الفِضَّةِ وَ الخَیلِ المُسَوَّمَةِ وَ الأَنعامِ وَ الحَرثِ» قنطار بمعنی مال بسیار است بعضی گفته‌اند هزار مثقال طلا است و بقول دیگر هشتاد هزار مثقال نقره در عدد قنطار اختلاف است همین قدر معلوم است که مال بسیار است.

«وَ الخَیلِ المُسَوَّمَةِ» مسوّمة مأخوذ از سمو بمعنی علامت است و بقولی اسم اسب چرانده است و بقولی آنها اسبهائی هستند که آنها را برای جنگ مهیا گردانیده‌اند و بقول دیگر مسومه اسبهای نیکو را گویند.

و افراد بشر منهمک و فرو رفته در شهواتند و پیروی نمودن خواهشهای نفسشان را دوست دارند قوله تعالی «أَحبَبتُ حُبَّ الخَیرِ».

و در اینکه فاعل اینکه تزیین کیست بقولی حق تعالی است که فاعل همه چیزها است و برای امتحان که چه کسی مجاهده با نفس میکند و بر خلاف میول قوای

صفحه : ۵۵

شهوانی که مخالف مقام بندگی است عمل مینماید قوله تعالی در سوره کهف آیه ۷ «إِنّا جَعَلنا ما عَلَی الأَرضِ زِینَةً لَها لِنَبلُوَهُم أَیُّهُم أَحسَنُ عَمَلًا» و چه کسی موافقت نفس نموده و خارج از حکم الهی گردیده.

و اینکه بعضی تزیین را نسبت بشیطان داده‌اند نظر به اینکه است که آیه در مقام ذم است و شیطان کار و عملش اغوا کردن است و خودش شالوده فساد است اینکه است که موجبات شهوات نفسانی را در نظر انسان آراسته میگرداند. و از جبائی نقل میکنند که گفته رحمان مزین چیزهای نیکو است و شیطان مزین چیزهای قبیح است.

و از بعضی از مفسرین است که اینکه آیه و آیه بعد بمنزله بیان و شرحی است که نسبت بآیه «إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا لَن تُغنِیَ عَنهُم أَموالُهُم وَ لا أَولادُهُم مِنَ اللّهِ شَیئاً» گفته شده زیرا اینکه آیه چنین مینماید که کافرین معتقد بودند که مال و اولاد آنها را از خدا بی‌نیاز ساخته دیگر ندانسته‌اند که فاعل مطلق خدا است و تزیین دهنده شهوات برای زندگانی دنیا است و غرض اصلی از زندگانی دنیا سعادت اخروی است. [پایان] آری آنچه منشأ حب و دوستی انسان میشود بمال و اولاد و باقی عناوین برای ارضاء قوای شهوت و غضب و حب حیات است و معلوم است حیات بستگی دارد باعمال شهوات و تزیین آن در نظر انسان برای بقاء و حیات او است و البته تزیین و آراستگی در نظر انسان از حکمت تامه الهی ناشی گردیده که انسان برای بقاء و تعمیر عالم دنیا اینکه عناوین در نظرش جلوه کند و آنرا برای خود و دیگران تأمین گرداند، اگر حب نفس و بقاء و شهوات نبود چگونه آدمی محتاج بمال و باقی عناوین مثل اولاد و حب جاه و برتری از دیگران و غیر اینها میشد و اگر جز اینکه بود چگونه امور دنیا تعمیر میگردید و چگونه اولاد نوزاد بمشقتهای گوناگون پدر و مادر بحد رشد میرسید.

خلاصه اینکه گفته شده حب شهوات را شیطان در نظر انسان زینت داده

صفحه : ۵۶

و او را مایل بمحبت دنیا گردانیده درست بنظر نمیآید، چگونه توان گفت شیطان فاعل و ایجاد کننده تزیین است، فقط عمل شیطان تحریک است نه ایجاد و آن ملعون بالقاء در نفس محرک انسان است در کارهای قبیح نه تزیین دهنده فاعل مطلق خدا است و بس و تزیین دنیا در نظر آدمی آنهم از روی حکمت است زیرا که حقیقت انسان و استکمال او موقوف بر اینکه است که پا در اینکه عالم طبیعت گذارد که حیات دنیا یکی از مراحل سیر انسانی بسوی کمال بشمار میرود و همان طوری که معلوم است حیات دنیوی یعنی پای گذاردن در اینکه عالم طبیعت و استکمال بآن موقوف و محتاج است بقوای طبیعی مثل شهوت و غضب و آنچه مقدمه آنست و تزیین آنها برای اینکه است که مایل بآن گردد و ما یحتاج خود را بدست آورد تا اینکه مدتی حیاتش ادامه پیدا نماید و اینکه منزل دانی را بپایان رساند و از اینجا بما فوق آن سفر نماید.

اینکه است که در آیه بآنچه لازمه حیات دنیا است از دوستی مردها نسبت بزنها از روی غریزه جنسی و ارضاء قوه شهوانی تناسلی و حکمت آن بقاء نوع انسانی است و محبت پدر و مادر نسبت باولاد برای اینکه متکفل رشد او بشوند و چنین است محبت مال که آنهم بکوشش و عمل و زحمت بدست آوردن و نگاه داشتن برای تمدن جامعه و رفع احتیاج بشر است و نیز برای آمیزش کردن افراد بشر و بهم کمک نمودن و احتیاج پیدا نمودن هر یک بدیگری و بهم کمک دادن برای بدست آوردن مال و نیز پیدا نمودن منابع و معدنهائیکه در زمین تعبیه شده و بدست آوردن آنها خود یکی از اسرار خلقت و از بدایع صنع پروردگار عالم بشمار میرود که در انسان حس کنجکاوی گذاشته که ببعضی از نعمتهای الهی متمتع گردد، و نیز از خیل المسومهٔ محبت بسواری و نگاهداری نوع حیوانات علف خوار خود حکمتی دارد که اگر احتیاج انسان بچنین حیواناتی از انعام نبود چون اینکه حیوانات نوعا محتاج بکفالت انسانند وقتی انسان برای حب نفس و انتفاع و احتیاج بآنها مواظب حال آنها نمیشد شاید نسل انواع چهار پایان

صفحه : ۵۷

باقی نمیماند، و نیز حکمت حب انسان بزراعت و حرث خیلی واضح است که اصلا بقاء بلکه وجود انسان بسته بخوراک و پوشاک است و تمام اینها برای انتفاع انسان است.

خلاصه تزیین اینکه امور در نظر انسان از حکمت تامه سرمدیه الهیه تراوش نموده و همین طوری که حق تعالی ایجاد کننده انسان است با شهوات او اموریکه سبب حیات و بقای او است در نظرش زینت داده و اینکه خود لطف و رحمتی است از طرف فیاض متعال.

و اینکه آیه نظیر قولی تعالی که در سوره کهف آیه ۷ فرموده (إِنّا جَعَلنا ما عَلَی الأَرضِ زِینَهً لَها لِنَبلُوَهُم أَیُّهُم أَحسَنُ عَمَلًا) یعنی همانا ما قرار دادیم آنچه در زمین است زینت زمین برای اینکه آنها را (یعنی اولاد آدم را) بیازمائیم که کدام یک عملشان نیکوتر است، اینکه است که در آخر آیه فرموده:

ذلِکَ مَتاعُ الحَیاهِ الدُّنیا وَ اللّهُ عِندَهُ حُسنُ المَآبِ پروردگار رحمن ببشر یادآوری میکند و گویا فرموده‌ای بشر بدان اینکه نعمتهائی که بتو عنایت نمودیم آنها را در نظر تو جلوه دادیم اینها یک متاع اندکی است که برای برای انتفاع حیات دنیوی بتو عطا نمودیم که در حیات دنیا از آنها بهره‌مند گردی و خود را بزیور علم و عمل بیارائی تا اینکه بازگشت تو بسرای باقی و ملاقات رحمت پروردگارت بنیکوتر وجهی باشد نه اینکه مشغول زخارف دنیوی شوی و دل باین عاریت سرا ببندی و مقصود اصلی پروردگارت را و آن حکمتی که برای آن آفریده شده‌ئی که استکمال تو است و آن سرمایه عمرت را که بتوانی بآن حیات جاودانی تهیه کنی و نعمت همیشگی یابی در اثر پیروی شهوات برایگان از دست بدهی و موقع بازگشت با دست خالی و حسرت زده با بار گناه بسرای

باقی رهسپار گردی و آنچه را که از متاع دنیا و حظوظات نفسانی که دل بوی بسته بودی از کفت رفته و با دست تهی ناله برآری و التماس کنی که یک روز دیگر مرا بدنیا برگردانید تا اینکه تدارک ما فات نمایم از تو پذیرفته نخواهد گردید.

صفحه : ۵۸

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۵ تا ۲۲]

اشاره

قُل أَ أُنَبِّئُكُم بِخَيرٍ مِن ذلِكُم لِلَّذِينَ اتَّقَوا عِندَ رَبِّهِم جَنّاتٌ تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِينَ فِيها وَ أَزواجٌ مُطَهَّرَةٌ وَ رِضوانٌ مِنَ اللّهِ وَ اللّهُ بَصِيرٌ بِالعِبادِ (۱۵) الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنا إِنَّنا آمَنّا فَاغفِر لَنا ذُنُوبَنا وَ قِنا عَذابَ النّارِ (۱۶) الصّابِرِينَ وَ الصّادِقِينَ وَ القانِتِينَ وَ المُنفِقِينَ وَ المُستَغفِرِينَ بِالأَسحارِ (۱۷) شَهِدَ اللّهُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلاّ هُوَ وَ المَلائِكَةُ وَ أُولُوا العِلمِ قائِماً بِالقِسطِ لا إِلهَ إِلاّ هُوَ العَزِيزُ الحَكِيمُ (۱۸) إِنَّ الدِّينَ عِندَ اللّهِ الإِسلامُ وَ مَا اختَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ إِلاّ مِن بَعدِ ما جاءَهُمُ العِلمُ بَغياً بَينَهُم وَ مَن يَكفُر بِآياتِ اللّهِ فَإِنَّ اللّهَ سَرِيعُ الحِسابِ (۱۹)

فَإِن حَاجُّوكَ فَقُل أَسلَمتُ وَجهِيَ لِلّهِ وَ مَنِ اتَّبَعَنِ وَ قُل لِلَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ وَ الأُمِّيِّينَ أَ أَسلَمتُم فَإِن أَسلَمُوا فَقَدِ اهتَدَوا وَ إِن تَوَلَّوا فَإِنَّما عَلَيكَ البَلاغُ وَ اللّهُ بَصِيرٌ بِالعِبادِ (۲۰) إِنَّ الَّذِينَ يَكفُرُونَ بِآياتِ اللّهِ وَ يَقتُلُونَ النَّبِيِّينَ بِغَيرِ حَقٍّ وَ يَقتُلُونَ الَّذِينَ يَأمُرُونَ بِالقِسطِ مِنَ النّاسِ فَبَشِّرهُم بِعَذابٍ أَلِيمٍ (۲۱) أُولئِكَ الَّذِينَ حَبِطَت أَعمالُهُم فِي الدُّنيا وَ الآخِرَةِ وَ ما لَهُم مِن ناصِرِينَ (۲۲)

صفحه : ۵۹

[ترجمه]

ای محمّد بگو آیا میخواهید شما را آگاه گردانم ببهتر از اینها (که محبوب شما است) بر آنکسانیکه متقی و پرهیزکاری پیشه کرده‌اند نزد پروردگارشان بهشتهائی است که از زیر آن نهرها جریان دارد و برای آنها است زنهای پاکیزه و خوشنودی خداوند (از همه آنها بهتر خواهد بود) و خدا بندگان خود بینا است [۱۵]

همان کسانیکه میگویند پروردگارا ما ایمان آوردیم پس گناه ما را بیامرز و عذاب آتش را از ما باز دار [۱۶]

(آنان صبر کنندگان و راست گویان و فرمان برداران و انفاق کنندگان و طلب آمرزش کنندگان در سحرهایند (۱۷)

خدا گواهی میدهد که الهی نیست مگر او و فرشتگان و صاحبان علم نیز بر یکتائی او ثابت و گواهند که الهی نیست مگر او که توانا و درستکار است [۱۸]

همانا دین ثابت و پسندیده نزد خدا دین اسلام است و آنهائیکه کتاب بآنها عطا گردیده شده اختلاف نکردند مگر پس از آنکه بحقانیت قرآن عالم شدند از روی طغیان و دشمنی بین آنها و کسیکه بآیات خدا کافر شود همانا خدا بسرعت حساب کننده است [۱۹]

پس اگر (اینکه کافرین) با تو (در دین) محاجه کردند بگو خود و پیروانم را تسلیم امر خدا کرده‌ام و ای رسول بآنهائیکه کتاب داده شده و آنهائیکه امّی میباشند بگو آیا اسلام آورید اگر اسلام آورند حقیقةً هدایت می‌یابند و اگر سرپیچی کنند و اعراض نمایند همانا وظیفه تو تبلیغ است و خدا بندگان خود بینا است [۲۰]

همانا کسانی که بآیات خدا کفر میورزند و پیمبران را بناحق میکشند و کسانی را از مردم میکشند که بعدالت امر میکنند آنها را مژده ده بعذاب دردناک [۲۱]

آنهایند که اعمالشان در دنیا و آخرت تباه گردیده و برای آنها یار و یاوری نخواهد بود [۲۲].

صفحه : ۶۰

(توضیح آیات)

قُل أ أُنَبِّئُکُم بِخَیرٍ مِن ذلِکُم لِلَّذِینَ اتَّقَوا عِندَ رَبِّهِم جَنّاتٌ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ پس از آنکه ذات متعال در آیات بالا مؤمنین را خاطر نشان میکند که مال و اولاد و باقی عناوین دنیوی هرگز کافرین را از عذاب خدا بی‌نیاز نمیگرداند چنانچه آل فرعون و آن کفاریکه پیش از آنها بودند مثل قوم عاد و ثمود که در اثر کفر و تکذیب آیات الهی خداوند آنان را بسبب گناهانشان بعذاب سخت گرفت- شاید آیه بعد برای تنبیه مؤمنین اشاره باین باشد که عذاب آل فرعون و دیگران منحصر بعذاب اخروی نبوده بلکه در همین عالم نیز آنان مبتلا بغرق و عذاب گوناگون گردیدند همین طور کفار زمان رسول صلّی اللّه علیه و آله در همین عالم اثر کفرشان را فهمیدند و عذاب دنیا در هر جا که مصلحت در وقوعش ایجاب نماید نمونه‌ایست از عذاب آخرت و کفار آتش گیره جهنمند.

و یک نمونه کوچک آن قضیه جنگ بدر است که در اینکه آیات یادآوری نموده که کفار با مجهز بودن مهمات جنگی و کثرت مردان جنگجو و قلّت مسلمین و کمی وسائل از زاد و توشه و باقی اموریکه در جنگ لازم است که بدون آنها عادتا ظفر یافتن بر دشمن غیر میسّر است با اینکه حال خداوند در مظفر گردانیدن رسولش بآنان نشان میدهد که بدانند در جائیکه اراده حق تعالی بر امری تعلق نگرفته مال و اولاد و باقی عناوین دنیوی کسی را از حق بی‌نیاز نمیگرداند و مال و اولاد و باقی عناوین دنیوی را که برای بشر زینت داده شد برای رفع احتیاج زندگانی دنیوی است و انسان خردمند نباید دل بآن ببندد و تمام همش را مصروف بر آن گرداند- نیکی و سعادت و کمال و پیروزی که حسن عاقبت منوط بآن است نزد خدا است که نتیجه حیات سعادت‌مندان و مؤمن با تقوی است.

صفحه : ۶۱

قُل أ أُنَبِّئُکُم الخ ظاهرا اینکه آیه برای بیان جمله (وَ اللّهُ عِندَهُ حُسنُ المَآبِ) ذکر شده که بانسان خاطر نشان کند که حق تعالی مال و اولاد و باقی عناوین دنیوی را در نظر او زینت داده که در حیات دنیا و رفع احتیاجات آسوده خاطر شوند و پس از آن در اصلاح نفس و روح و روان جدیت کنند و بحیات حقیقی سرمدی فائز گردند زیرا که حیات دنیا مقدمه حیات آخرت است تا آدمی از دغدغه طبیعت آرام نگردد اصلاح روح و روان و صفای قلب بر وی میسر نمیگردد اینکه است که در آخر آیه فرموده «ذلِکَ مَتاعُ الحَیاةِ الدُّنیا» و در اینکه آیه برسولش خطاب نموده که باینها بگو آیا میخواهید شما را خبردار کنم بزینتی که بهتر از اینکه زینت دنیا است که برای مؤمن با تقوی نزد پروردگارش مهیا گردیده.

و در بیان زینتی که بهتر از زینت دنیا باشد بهشتهائی را معرفی نموده که از زیر درختها یا غرفه‌های آنها چشمه‌های آب علی الدوام چنانچه در آیات دیگر اشاره کرده جریان دارد و آن مؤمنین با تقوی خواهند بود و نیز یادآوری کرده که در آن بهشتها زنهای پاکیزه وجود دارند- ذکر ازواج مطهره با اینکه در بهشت که از رحمت الهی بروز و ظهور نموده همه طور نعمتی مهیا است، شاید برای اهمیت متاع دنیا باشد زیرا که نظر بغریزه جنسی انسان راجع بازدواج و جفت نیکو لذت بخش خیلی اهمیت میدهد.

وَ رِضوانٌ مِنَ اللّهِ وَ اللّهُ بَصِيرٌ بِالعِبادِ چون آیه در وصف مؤمنین با تقوی است و معلوم است که منتهای آرزوی مؤمن متقی رضایت و خشنودی حق تعالی است که نیکی حسن عاقبت منوط بهمان است که خدا از بنده راضی باشد و خداوند تعالی در سوره بینه آیه ۸ فرموده «رَضِيَ اللّهُ عَنهُم وَ رَضُوا عَنهُ» خداوند از آنها راضی و آنها نیز از خدا راضی میباشند- معلوم است رضایت حق تعالی از بنده وقتی است که بنده کاملا با ایمان و تقوی و مطیع امر خدا و رسولان او باشد و رضایت بنده از خدا وقتی است که

صفحه : ۶۲

وی را پاداش نیکو دهد و دل و سریره او را پر از معرفت و محبت خودش یعنی خالقش گرداند که منتهای طلب و آرزوی مؤمن با تقوی همین است زیرا که بالاترین کرامتی که حق تعالی نسبت ببندگان خاص خود دارد اینکه است که بالقاء محبت و معرفت بخودش (یعنی پروردگار) او را گرامی دارد و از مقربین درگاهش بشمار آورد زیرا که بدون شناسائی بعضی از اوصاف الهی و عظمت سرمدی قلب مؤمن آرام نمیگیرد و انس برای او میسّر نمیشود و چنانچه جمله «رَضِيَ اللّهُ عَنهُم وَ رَضُوا عَنهُ» مشعر بر آن است، علامت رضایت حق تعالی از بنده وقتی هویدا میگردد که بنده هم از خدا بدل و زبان راضی باشد و اظهار رضایت نماید و لو اینکه بانواع و اقسام بلاها و مصیبات دنیوی مبتلا گردد و اینکه از بالاترین فضائلی است که برای انسان کامل ممکن است میسر گردد «وَ اللّهُ بَصِيرٌ بِالعِبادِ» خداوند بحال بندگانش و بتمام حالات او از رضاء داشتن بر آنچه بر او تقدیر شده یا سخت آوردن بر آنچه خلاف میل او است بینا و آگاه است، و شاید اشاره باین باشد که خدا بینا و آگاهست بر آنچه بندگان صالح او از نعمتهای دنیوی و خیر او است باو عطا نماید یا از او باز دارد، و نیز میتوان اینکه معنی را از آیه «یا أَيَّتُهَا النَّفسُ المُطمَئِنَّةُ ارجِعِي إِلي رَبِّكِ راضِيَةً مَرضِيَّةً» سوره حجر آیه ۲۸ استفاده نمود.

در اینکه آیه خدای متعال بندگانی را که صاحب نفس مطمئنه‌اند گرامی داشته و آنها را بجوار رحمت خود میطلبد و بوی خطاب شفقت آمیز مینماید که ای کسیکه صاحب نفس مطمئنه گردیده‌ئی و سالهای سال در آرزوی قرب او گذرانیده‌ئی بر گرد بسوی پروردگارت در حالی که تو از او راضی و او هم از تو راضی است و کسیکه بگوش دل چنین سخنی را یا در حال مرگ یا نزد احضار در قیامت یا ایام حیاتش بنا بر اختلاف آراء از مولای خود بشنود چه حالی خواهد داشت آیا نزد او اینکه چنین کرامت بالاتر از درجات بهشتی و نعمتهای غیر متناهی دنیا و آخرت نیست.

صفحه : ۶۳

آری وقتی میتوانیم بخشنودی خدا و رضایت او پی ببریم که خود را امتحان کنیم که آیا اولا بنده مطیع هستیم یا نه و ثانیا آیا در تمام حالات از نعمت و بلا و سختی و رفاه حال ما یکسان است یا در حال نعمت چنانچه بیشتر مؤمنین چنینند راضی و خوشنود و شاکرند و در حال بلا و سختی و مصیبات نمیتوانند رضایت خود را نگاه دارند، اگر خیلی کوشش کنند بزبان نمیآورند لکن در دل ناراحت میباشند واقعا اینکه آزمایش بزرگی است که البته شخص صالح و شاکر و راضی از غیرش آزمایش میگردد.

الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنا إِنَّنا آمَنّا فَاغفِر لَنا ذُنُوبَنا وَ قِنا عَذابَ النّارِ چنانچه ظاهر است آیه راجع بمتقین و پرهیزکاران است و بچند صفت حسنه نیکوکاران را ستایش کرده و قول آنها را حکایت میکند و باین آیه و آیه بعد آنان را میستاید و معرفی مینماید:

۱- در مقام مناجات گویند پروردگار ما، ما ایمان آوردیم ظاهرا غرض آنها نه خود ستائی و نه منت گذاردن است زیرا که شأن شخص با تقوی بالاتر از اینکه است که بخواهد در مقابل مولای خود که خود را بنده و فقیر الی اللّه میداند اظهار خودنمائی نماید بلکه در مقابل عظمت و جلال خداوندی پروردگار عالم مانند عبد ذلیل و مرده بدست غسال خودیت خود را فراموش مینماید و همه چیزها را ناچیز بنظر میآورد و نیز چگونه ممکن است در مقام اظهار ایمان باشد و حال آنکه میداند موفق شدن او بایمان چنانچه

فرموده «بَلِ اللّهُ یَمُنُّ عَلَیکُم أن هَداکُم لِلإیمانِ» خود فضیلت دیگری است که پروردگارش نصیبش کرده و او منت بر وی دارد، هرگز بنده صالح پرهیزگار چنین فکری در قلبش خطور نمیکند که بخواهد اظهار خودیت کند چه جای آنکه منت گذارد بلکه همیشه بزبان و قلب شکرگزار و سپاس گذار ولی نعمت خود میباشد و از او طلب زیادتی ایمان و موفق گردیدن بر عمل صالح مینماید و اینکه اظهار که گویند پروردگارا ما ایمان آوردیم برای اینکه است که نعمت ایمان که بآنها روزی کرده اظهار نمایند چنانچه در سوره

صفحه : ۶۴

الضحی آیه ۱۱ برسولش امر فرموده «وَ أَمّا بِنِعمَةِ رَبِّکَ فَحَدِّث» و در اثر شکر گذاری نعمتش زیاد گردد.

و نیز پرهیزگاران میگویند پروردگارا ایمان آوردیم پس گناهان ما را بیامرز و ما را از عذاب آتش نگاه دار در واقع اینکه آیات که صفات متقین را بشمار آورده شاید برای ارشاد دیگران است که مؤمن متقی پرهیزکار بایستی همیشه روی دلش بسوی پروردگارش باشد و چنان خوف و خشیت مقام عظمت الهی بر قلبش مستولی گردیده که با اینکه متقی و پرهیزکار است و همیشه خائف و لرزان است میخواهد در پناه حق تعالی از عذاب جهنم محفوظ باشد.

الصّابِرینَ وَ الصّادِقِینَ وَ القانِتِینَ وَ المُنفِقِینَ وَ المُستَغفِرینَ بِالأَسحارِ در اینکه آیه پنج صفت و پنج فضیلت مخصوص پرهیزکاران و در باره آنان نام برده که باین پنج فضیلت در اینکه آیه و مناجاتی که در آیه پیش یادآوری کرده متقین شناخته گردند:

۱- الصابرین، صابر بطور اطلاق شامل کسی میگردد که در هر امر مکروهی که بوی اصابت نمود از مصیبات و ناملایمات دارای چنان نفس قوی باشد که خود را نبازد و اختیار از دستش بیرون نرود و جزع و فزع ننماید و مثل کوه راسخ در مقابل طوفان بلاء خود را محکم نگاه دارد، اینکه مرتبه اول صبر است و اینکه صفت جمیله اختصاص بمتقین ندارد بلکه یکی از علامت شجاعت بشمار میرود.

مرتبه دوم که اختصاص بمؤمن متقی دارد اینکه است که راجع بعبادات و طاعات و بندگی و عبودیت پایدار باشد و در عبادات و خیرات سستی و تنبلی بخود راه ندهد و اوامر مولا را بجان و دل بپذیرد و بر طبقش عمل بنماید. مرتبه سوم صبر بر ترک معصیت است و چنانچه گفته‌اند صبر بر ترک معصیت از تمام اقسام صبر بالاتر و فضیلت آن بیشتر است زیرا که جلوگیری از شهوات نفسانیه مخصوصا وقتی که قوای شهوانی بحرکت آمد و بفرض مانعی جلوگیر نشد در اینکه حال چیزیکه تواند جلو آنرا بگیرد فقط ایمان و تقوی است چون بر خلاف شهوات

صفحه : ۶۵

عمل کردن در موقع غلبه آن کار آسانی نیست، یک ایمان راسخ و نفس زکیه میخواهد که در اینکه موقع مؤمن بتواند خود را نگاه دارد اینکه است که صبر را در اینکه آیه یکی از اوصاف متقین بشمار آورده زیرا که بجز در پرتو ایمان و تقوی ممکن نیست کسی در تعداد و در زمره صابرین محسوب شود.

۲- «وَ الصّادِقِینَ» را بصابرین عطف داده یعنی دوم از خصوصیات پرهیزکاران اینست که آنها راستگویانند.

صدق بمعنای عرفی بر کسی صادق آید که در گفتار و کردار و عمل صادق باشد قولش هم مطابق واقع و هم مطابق عقیده وی انجام گیرد در سخنانش دلش با زبانش همراه باشد بر خلاف عقیده‌اش سخن نگوید اگر با کسی اظهار دوستی و رفاقت نمود مخصوصا با دوستان خدا ثابت قدم باشد، اگر با کسی وعده کرد بر خلاف وعده خود عمل ننماید و خلاف وعده نکند.

۳- «وَ القانِتِینَ» قنوت خضوع و اظهار کوچکی بنده است که در مقابل عظمت خداوندی مینماید یا بمعنی فرمان برداری امر خدا

است در نهان و آشكارا و در اينكه آيه قنوت را سوم از خصوصيات متقين بشمار آورده زيرا مؤمن متقى كسى است كه معرفت و محبت حق تعالى در جان و قلبش ريشه دوانيده و شاخه‌ئى از آن اطراف دل و جانش را فرا گرفته اينكه است كه در همه حال خاضع و در فرمان بردارى راسخ است.

۴- «وَ المُنفِقِين» را عطف بقانتين داده يعنى چهارم از اوصاف متقين انفاق كردن است كه از راه حلال براى خشنودى و رضاى حق تعالى بمستحقين انفاق ميكند اگر چه در عرف انفاق در بخشش مال شايع است- لكن در معنى و حقيقت هر امر خيرى را كه خداوند بانسان كرامت نموده از مال و علم و شهرت و رياست اگر بمردم مخصوصا بمؤمنين در مورد احتياجشان بخشش كند شايد داخل منفقين فى سبيل اللّه گردد، در حديثى آمده كه هيچ روزى آفتاب نتابيده مگر اينكه در پهلوى آن دو فرشته باشد و گويند بار خدايا هر نفقه كننده را عوض ده و هر

صفحه : ۶۶

بازدارنده‌ئى را مالش را در ورطه تلف انداز. [منهج الصادقين] ۵- «وَ المُستَغفِرِينَ بِالأَسحارِ» را عطف بمنفقين داده يعنى از جمله فضائل پرهيزكاران اينكه است كه در سحرها كه وقت مناجات با قاضى الحاجات است و موقع استجابت دعا است آنان از پروردگارشان طلب آمرزش مينمايند.

از تفسير اهل بيت نقل ميكنند كه آيه در شأن على عليه السّلام نازل گرديده اما الصابرين نظير آن قوله تعالى (وَ الصّابِرِينَ فِي البَأساءِ وَ الضَّرّاءِ وَ حِينَ البَأسِ) و اما الصادقين فنظيره قوله تعالى (وَ الَّذِي جاءَ بِالصِّدقِ وَ صَدَّقَ بِهِ) و اما القانتين فنظيره (أَمَّن هُوَ قانِتٌ آناءَ اللَّيلِ ساجِداً وَ قائِماً) و اما المنفقين فنظيره (الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَموالَهُم بِاللَّيلِ وَ النَّهارِ سِرًّا وَ عَلانِيَةً) و اما المستغفرين فنظيره (كانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّيلِ ما يَهجَعُونَ وَ بِالأَسحارِ هُم يَستَغفِرُونَ).

از ابى عبد اللّه عليه السّلام روايت شده كسيكه در وقت سحر هفتاد مرتبه استغفر اللّه گويد از اهل اينكه آيه محسوب ميگردد.

شَهِدَ اللّهُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ وَ المَلائِكَةُ وَ أُولُوا العِلمِ قائِماً بِالقِسطِ لا إِلهَ إِلّا هُوَ العَزِيزُ الحَكِيمُ شهادت مأخوذ از شهود است و شهود مشاهده و بعيان ديدن چيزى را گويند كه در موقع شهادت بآن اقرار ميكنند.

شايد شهادت دادن حق تعالى بر نفس خود كه الهى و معبودى جز او نيست اشاره بتوحيد ذات است كه خداوند خودش شهادت ميدهد و خبر ميدهد خالق و آفريننده و مدبر عالم يكى است و مشركين كه با اله الهانى قائل ميگردند كه در تدبير عالم يا در آفرينش شريك خدا باشند آنان در اشتباهند خودش بذاته گواه و دال بر ذات خود و وحدت و اوصاف جلال و جمال خود ميباشد در دعا ميخوانيم

(يا من دلّ على ذاته بذاته و تنزّه عن مجانسة مخلوقاته)

وَ المَلائِكَةُ وَ أُولُوا العِلمِ قائِماً بِالقِسطِ يعنى ملائكه ببزرگى و عظمت او شهادت ميدهند و صاحبان دانش از پرتو

صفحه : ۶۷

دانش و علم و موهبتى كه بآنها داده شده شهادت ميدهند، بقسط يعنى بعدالت به اينكه كه الهى نيست كه مستحق پرستش باشد مگر آن خداى يكتا يعنى خود حضرت حق تعالى و تمام انواع و اقسام ملائكه و تمام علماء حقيقى شهادت ميدهند بر وحدانيت اله عالم و بر عدالت و در قيامت در مرتبه عبوديت استوارند و كجى در آنها نيست.

العَزِيزُ الحَكِيمُ دو صفت از اوصاف كبريائى خود را تذكر ميدهد اشاره به اينكه كه آن الهى كه متصف بالوهيت و وحدت است هم «عزيز» و غالب و مستولى بر تمام مخلوقات است و آنچه غير او است در تحت قيوميت و احاطه علميه وى است و هم «الحَكِيم» است

که کلیه امور آفرینش را از روی حکمت و صلاح و درستی انجام میدهد در انجام امور عالم محتاج بشریک و معاون و کمک کار نیست، باراده ازلی خود میآفریند و بصفات ذاتیه خود موجودات را پرورش میدهد و هر کس را درخور خودش روزی میدهد و بکمال لایق باستعدادش میرساند.

بروایتی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله فرمود هر که اینکه آیه را ساعتی که در خواب میرود بخواند تا آخر و پس از آن بگوید

«و انا علی ذلک من الشاهدین رب العالمین»

خدای تعالی هفتاد هزار ملک بر وی گمارد تا روز قیامت بر او استغفار کنند.

و در روایت دیگر آیه را تا آخر بخواند و بعد بگوید

«و انا اشهد بما شهد اللّه و استودع اللّه هذه الشهادهٔ فهی لی عند اللّه ودیعهٔ»

روز قیامت اینکه خواننده را بیاورند و رب العالمین گوید

«ان لعبدی هذا عهدا و انا احق من وافی بالعهد ادخلوا عبدی الجنهٔ»

گوید اینکه بنده را با من عهدی است و کیست از من سزاوارتر بوفای عهد بنده من او را ببهشت فرود آرید.

إِنَّ الدِّینَ عِندَ اللّهِ الإِسلامُ گفته‌اند جمله مستأنفه است که برای تأکید جمله اول آورده یعنی همانا دین پسندیده نزد خدا اسلام است نه ملت یهود و نصاری.

صفحه : ۶۸

اشاره به اینکه که دین پسندیده نزد حق تعالی همین دین اسلام است که آن دین پسندیده نزد حق تعالی دین انقیاد و تسلیم و عبودیت است «اسلام» مأخوذ از سلّم و انقیاد و استقامت در مقام بندگی است.

در سوره آل عمران آیه ۸۵ فرموده من به «وَ مَن یَبتَغِ غَیرَ الإِسلامِ دِیناً فَلَن یُقبَلَ مِنه» کسیکه تابع دینی گردد غیر از اسلام هرگز از وی پذیرفته نخواهد گردید یعنی اجر و پاداشی برای عمل وی نیست.

از تفسیر علی بن ابراهیم نقل میکنند که امیر المؤمنین علیه السّلام در بعضی از خطبه‌های خود فرمود

«لانسبن– الیوم الاسلام نسبهٔ لم ینسبه احد قبلی»

یعنی اسلام را نسبت میدهم بنسبتی که پیش از من احدی چنین نسبتی بآن نداده و آن اینکه است.

«الاسلام هو التسلیم و التسلیم هو الیقین و الیقین هو التصدیق و التصدیق هو الاقرار و الاقرار هو العمل و العمل هو الاداء»

بعد از آن آنحضرت گفته مؤمن دینش را از ربّش میگیرد نه از رأیش و همانا ایمان مؤمن از عملش شناخته میشود و کفر کافر بانکارش معلوم میگردد

«ایها النّاس دینکم حق»

و سیئه که در اینکه دین واقع گردد بهتر از حسنهئی است که در غیر آن واقع شود.

مرحوم مهدی الهی قمشه‌ای در توجیه آیه «شَهِدَ اللّه» چنین گفته معنی شهادت خدا بر یکتائی خویش اینکه است که هر کس معنی الهیت را فهم کند بیقین داند که الهیت و وحدت و یگانگی ذاتی او است چه آنکه حقیقت او کل وجود و هستی صرف است و اینکه معنی را ثانی و دو تائی محال، زیرا ثانی نیستی است پس در حقیقت معنی الهیت خود بزرگترین شاهد و دلیل یکتائی او است، مشرکین چون بمعنی الهیت پی نبردند که کل وجود و وجود کل است او را در حدود ماهیات ممکنه تصور کرده و بر او شریک فرض نمودند و البته هر ممکن را مثل و مانند ممکنی است، اما واجب متعال که برتر از حدود ممکنات است حقیقتش یگانه

صفحه : ۶۹

و وجود مطلق و هستى صرف شبيه و نظير او معدوم و ثانى او ممتنع است.

[پايـان] [بين دانشـمندان در توجيه «أُولُوا العِلمِ» اختلاف است] ۱- بقولى آنها پيمبراننـد كه بر اينكه گواهى ميدهنـد. ۲- إبن كيسان گفته صـحابه رسولند از مهاجر و انصار. ۳- مقاتل گفته احبار اهل كتابنـد آنهائيكه ايمان آوردنـد چون عبد اللّه سـلام و غير او. ۴- سـدى و كلبى گفته‌انـد علماء مؤمنانند ۵- در تفسـير اهـل بيت عليهم السـلام است كه اولـوا العلم على امير المؤمنين است بيـان قوله تعالى «وَ مَن عِنـدَهُ عِلمُ الكِتابِ» اگر علماى اهل اسـلام يا علماى اهل كتاب يا مهاجر و انصار و صـحابه باشـند و آيه محتمل و شامل ايشـان باشـد على عليه السّـلام اوليتر و از صـحابه بالا-تر و رئيس و رأس ايشان است و اگر از اهل بيت گوئى او اول و پيشواى ايشان است و اگر از علمـاى ايمان گوئى او مقـدم ايشان است و اگر احبار اهل كتاب گوئى او بكتاب ايشان از ايشان عالم‌تر است زيرا كه بروايتى خودش فرموده

«و اللّه لو ثنيت لى الوسادة حكمت بين اهل التوريـة بتوراتهم و بين اهل الانجيل بانجيلهم و بين اهل الزبور بزبورهم و بين اهل القرآن بقرآنهم حتى يزهو كل الكتاب من هذه الكتب و يقول يا رب ان عليا قد قضا بقضائك

حديث طويل» و اينكه آيه در عطف آن بر فرشـتگان مانند آن آيه است كه خداى تعالى فرموده «فَإِنَّ اللّهَ هُوَ مَولاهُ وَ جِبرِيلُ وَ صالِحُ المُؤمِنِينَ» و اينكه خـداى تعالى علما را بر فرشـتگان عطف داده نظر ببزرگى قـدر و منزلت ايشان است و آن عالمى است كه خـداى تعالى را باسـماء حسـنى و صـفات عليا بشناسد و علماى اعلام اسلامند و چراغهاى زمينند و امان اهل او جابر انصارى از رسول صلّى اللّه عليه و آله روايت كرده كه فرموده ساعتى كه عالم تكيه كنـد بر فراش خود و در علمش نظر كند بهتر است از عبادت هفتاد سال كه عامى عبادت كند.

صفحه : ۷۰

انس بن مالك از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله روايت كرده كه فرموده علم بياموزيد زيرا كه تعلمش حسنه و درسش تسبيح و بحث آن جهاد و تعليمش بكسى كه نميداند صدقه است و تذكرش بكسى كه نميداند قربت است

لانه معالم الحلال و الحرام

تا آخر حـديث كه مفصل است. [ابو الفتوح رازى] وَ مَا اختَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ إِلّا مِن بَعـدِ ما جاءَهُمُ العِلمُ [سـخنان مفسـرين كه اهل كتاب كيانند] ۱- بعضـى گفتنـد مقصود از كتاب تورات است و اهل آن يهوديانند كه در آن اختلاف كردند. [ربيع] ۲- محمّد بن جعفر گفته مقصود انجيل است و اهل آن نصارى هستند.

جبائى گفته جنس است يعنى آنهائى را كه قبلا بآنان كتاب داده شده از تورات و انجيل.

ربيع گفته وقتى نزديك موت موسـى عليه السّـلام رسـيد هفتاد حبر از دانشمندان بنى اسرائيل را طلبيد و تورات را بآنها سپرد و يوشع بن نون را بر ايشان خليفه گردانيـد چون دو سه قرن بگـذشت فرزندان آنها با هم نزاع كردند و خونها ريختند و اينكه پس از آن بود كه علم تورات و بيان احكام آن بر آنها آمده بود.

بَغياً بَينَهُم وَ مَن يَكفُر بِآياتِ اللّهِ آيه اخبـار باين است كه اهل كتاب يهوديان باشـند يا نصارى يا هر دو را شامل ميگردد زيرا كه من موصوله «مَن يَكفُر» عموم دارد و ظـاهرا تمـام آيـات الهى از تورات و انجيـل و قرآن را نيز شامـل ميگردد و آنـان پس از آنكه عالم گرديدند بحقانيت كتابشان كه از طرف پروردگارشان براى هدايت آنها فرود آمده طغيان كردند و فساد آنان نبود مگر از راه ظلم و فساد و طلب شهرت و رياست كه نسبت بهم و بآيات الهى ظلم و تعدى و طغيان نمودند.

و كسانيكه بآيات خـدا كافر گردنـد و آيات را بغير وجهش تأويل و تفسـير نمايند يا اصـلا انكار كنند كه از جانب خدا است يا طور

دیگر نسبت بآیات خدا

صفحه : ۷۱

فَإِنَّ اللّه سَرِیعُ الحِسابِ جحود کنند.

چنین مردمانی بزودی در مورد حساب واقع میگردند.

آیه تهدید است که بدانید اهل کتاب آنهائی که پس از آنکه حق بر آنها ثابت شد و عالم شدند بحقانیت قرآن و انکار کردند بزودی خداوند بحساب آنها سرعت مینماید، شاید اشاره باین باشد که بآنها مهلت نمیدهد که در قیامت بحسابشان رسیدگی نمایند بلکه پیش از آن بعذابهای کذایی قیامت بکیفر اعمالشان میرسند.

فَإِن حَاجُّوکَ فَقُل أَسلَمتُ وَجهِیَ لِلّهِ وَ مَنِ اتَّبَعَنِ پس از آنکه حق تعالی در آیات بالاـ بیان ایمان و اسلام را بمیان آورد خطاب برسولش مینماید و باو دستور میدهد که وقتی اهل کتاب که چنانچه مفسرین گفته‌اند شاید مقصود نصارای نجران بودند که با حضرتش در امر عیسی علیه السّلام نزاع و مجادله میکردند، و شاید مقصود یهودیان یا تمام علمای اهل کتاب باشند و باطلاقش شامل میگردد هر کس که در توحید و دین با تو محاجه و نزاع کند بگو من وجه خود را یعنی نفس و قلب و آن روح و روان و سریره خود را تفویض بحق تعالی نمودم و همه اعضاء و جوارح خود را تسلیم امر پروردگارم گردانیدم و بهیچ وجه کسی را در بندگی و فرمان برداری با او شریک نمینمایم و نیز مؤمنین آنهائیکه تابع منند «وَ مَنِ اتَّبَعَنِ» عطف بر یاء متکلم است یعنی من و آنهائیکه ایمان آوردند چنینند که بتمام وجه خود را تسلیم حق تعالی گردانیده و مطیع امر مولاء شده‌اند و بکلی از شک و ریب پاک گردیده‌اند و ایمان حقیقی و خلوص در قلبشان جای گزین گردیده اشاره به اینکه که ایمان حقیقی همین است.

وَ قُل لِلَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ وَ الأُمِّیِّینَ أَ أَسلَمتُم فَإِن أَسلَمُوا فَقَدِ اهتَدَوا آیه باز خطاب برسولش نموده که باهل کتاب بگو و نیز از آنهائیکه امّی و درس نخوانده‌اند سؤال کن آیا شما اسلام آوردید.

صفحه : ۷۲

شاید مقصود از سؤال که آیا شما اسلام آورده‌اید چنین باشد که باید بدانید اسلام حقیقی و ایمان فقط بگفتن شهادتین نیست مؤمن حقیقی و مسلمان واقعی کسی میباشد که بوجه خود یعنی بحقیقت و سریره رو بحق آرد و مطیع امر پروردگارش گردد.

آیه مشعر بر اینکه است که همزه «أَ أَسلَمتُم» استفهام انکاری است یعنی اعمال و افعالتان نشان میدهد که شما اسلام نیاوردید فقط لقلقه زبان است و برای نفع دنیوی از حفظ جان و مال بدست آوردن منافع مالی یا غیر اینها اظهار اسلام کرده‌اید.

فَإِن أَسلَمُوا فَقَدِ اهتَدَوا وَ إِن تَوَلَّوا فَإِنَّما عَلَیکَ البَلاغُ وَ اللّهُ بَصِیرٌ بِالعِبادِ خطاب باهل کتاب از یهودیان و نصاری از علماء آنها و عوام آنها کرده که اگر شما ایمان آورید حقیقهٔ هدایت یافته‌اید و رستگار شده‌اید و بنفع خودتان تمام میشود که سعادت و کمال و رستگاری در اثر اسلام و ایمان نصیب شما خواهد گردید و اگر از حق و اسلام اعراض نمائید آنهم بضرر خودتان تمام خواهد شد و اینکه جحودان و کفار که از اسلام و قرآن اعراض میکنند باید بدانند که اعراض آنان ضرری و منقصتی بر تو که رسول ما میباشی نمیرسد فقط وظیفه تو تبلیغ است و اینکه باید رسالات ما را بآنها برسانی وظیفه دیگری نداری و خدا بینا و بر عمل بندگانش آگاهست.

إِنَّ الَّذِینَ یَکفُرُونَ بِآیاتِ اللّهِ وَ یَقتُلُونَ النَّبِیِّینَ بِغَیرِ حَقٍّ الخ بقولی مقصود از آیات قرآنست و بقول دیگر حجتهای روشن و برهان صادق جلی بر وحدانیت و فردانیت حق تعالی که از قبل آفاقی و انفسی آیات تکوینی آفاقی و تشریعی قرآنی هویدا است آنهائیکه با اینکه ظهور آیات کافر شدند و انکار الوهیت و وحدت اله عالم را کردند و باضافه پیمبران را بناحق کشتند و نیز بقتل رسانیدند

آنهائى را كه از روى حقيقت مردم را امر بعدل و درستكارى مينمودند چنين مردمانى را مژده ده بعذاب دردناك.

صفحه : ۷۳

در صورتى كه هر يك از اينكه چند عمل كه كفار مرتكب ميگرديدند عذاب سخت را ايجاب ميكند چه خواهد بود در شدت عذاب كسيكه هم بآيات خدا كافر گردد و انكار كند و هم پيمبرى از پيمبران را بكشد يا مصلحى را كه امر بعدل ميكند زجر نمايد مسلما عذابش مضاعف ميگردد.

بعضى از مفسرين گفته ابو عبيده جراح گفت يا رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله از اينكه مردمان در قيامت عذاب چه كسى سخت‌تر است رسول [ص] جواب داد «من قتل نبيا» كسيكه پيمبرى بكشد يا كسيكه كسى را بكشد كه امر بمعروف يا نهى از منكر ميكند و همين آيه را خواند پس از آن گفت اى ابا عبيده بنى اسرائيل چهل و سه پيمبر را بيكساعت از اول روز كشتند پس صد و دوازده مرد از نيك مردان و عابدين بنى اسرائيل برخواستند كه بآنها امر بمعروف و نهى از منكر نمايند آن صد و دوازده مرد را در آخر روز كشتند، مفسرين گفته‌اند اينكه ملوك بنى اسرائيل بودند از آن يهوديان كه پس از موسى [ع] برخواستند و اينكه آيه در باره آنان نازل گرديد. [كشف الاسرار] أُولئِكَ الَّذِينَ حَبِطَت أَعمالُهُم فِي الدُّنيا وَ الآخِرَةِ وَ ما لَهُم مِن ناصِرِينَ چنين مردمانى كه اينكه طور عمل مينمايند اگر اعمال زشت خوبى هم كرده باشند حبط ميگردد و سبب هلاكت آنها ميشود هم در دنيا كه بشومى اعمال زشت خود پابند و هلاك ميگردند و هم در آخرت كه بعذاب سخت گرفتار خواهند گرديد و از عذاب نجات دهنده‌ئى نمى‌يابند، با اينكه دنيا جاى مهلت است و جاى مجازات آخرت است لكن شومى اعمال ظالمين طورى است كه در دنيا نيز آثار مهلكى از آن پديدار ميگردد مثل اينكه سلاطين جور بر آنها مسلط ميگردند يا در دنيا ببدنامى ظالم و مفسد شناخته ميگردند يا غير اينها از آفات دنيا كه البته بظالم و ستمكار وارد خواهد گرديد.

صفحه : ۷۴

[سوره آل‌عمران (۳): آيات ۲۳ تا ۳۰]

اشاره

أَ لَم تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيباً مِنَ الكِتابِ يُدعَونَ إِلى كِتابِ اللّهِ لِيَحكُمَ بَينَهُم ثُمَّ يَتَوَلّى فَرِيقٌ مِنهُم وَ هُم مُعرِضُونَ (۲۳) ذلِكَ بِأَنَّهُم قالُوا لَن تَمَسَّنَا النّارُ إِلاّ أَيّاماً مَعدُوداتٍ وَ غَرَّهُم فِي دِينِهِم ما كانُوا يَفتَرُونَ (۲۴) فَكَيفَ إِذا جَمَعناهُم لِيَومٍ لا رَيبَ فِيهِ وَ وُفِّيَت كُلُّ نَفسٍ ما كَسَبَت وَ هُم لا يُظلَمُونَ (۲۵) قُلِ اللّهُمَّ مالِكَ المُلكِ تُؤتِي المُلكَ مَن تَشاءُ وَ تَنزِعُ المُلكَ مِمَّن تَشاءُ وَ تُعِزُّ مَن تَشاءُ وَ تُذِلُّ مَن تَشاءُ بِيَدِكَ الخَيرُ إِنَّكَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (۲۶) تُولِجُ اللَّيلَ فِي النَّهارِ وَ تُولِجُ النَّهارَ فِي اللَّيلِ وَ تُخرِجُ الحَيَّ مِنَ المَيِّتِ وَ تُخرِجُ المَيِّتَ مِنَ الحَيِّ وَ تَرزُقُ مَن تَشاءُ بِغَيرِ حِسابٍ (۲۷)

لا يَتَّخِذِ المُؤمِنُونَ الكافِرِينَ أَولِياءَ مِن دُونِ المُؤمِنِينَ وَ مَن يَفعَل ذلِكَ فَلَيسَ مِنَ اللّهِ فِي شَيءٍ إِلاّ أَن تَتَّقُوا مِنهُم تُقاةً وَ يُحَذِّرُكُمُ اللّهُ نَفسَهُ وَ إِلَى اللّهِ المَصِيرُ (۲۸) قُل إِن تُخفُوا ما فِي صُدُورِكُم أَو تُبدُوهُ يَعلَمهُ اللّهُ وَ يَعلَمُ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ وَ اللّهُ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (۲۹) يَومَ تَجِدُ كُلُّ نَفسٍ ما عَمِلَت مِن خَيرٍ مُحضَراً وَ ما عَمِلَت مِن سُوءٍ تَوَدُّ لَو أَنَّ بَينَها وَ بَينَهُ أَمَداً بَعِيداً وَ يُحَذِّرُكُمُ اللّهُ نَفسَهُ وَ اللّهُ رَؤُفٌ بِالعِبادِ (۳۰)

صفحه : ۷۵

[ترجمه]

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله آیا ندیدی آنهائی را که از کتاب بهره‌ئی داشتند چون خوانده شوند بسوی کتاب خدا که بین آنها حکم کند پس جماعتی از آنها روی میگردانند در حالیکه اعراض کننده‌اند [۲۳]
باین سبب مطیع امر خدا نمیشوند که گفتند هرگز آتش بما اصابت نمیکند مگر روزهائی شمرده شده (یعنی اندک) و آنها را در دینشان مغرور گردانید آنچه را که دروغ می‌بستند [۲۴]
پس چگونه خواهد بود حال آنها وقتی که جمع آوریم آنانرا برای روزی که در آن شکی نیست و بر هر نفس جزای تمام داده میشود آنچه را که عمل کرده در حالیکه بآنها ستم نمیشود [۲۵]
بگو ای خدائی که مالك و صاحب مملکتی تو بهر کس خواهی ملك و سلطنت می‌بخشی و از هر کس خواهی ملك را میگیری و هر کس را خواهی عزیز و غالب میگردانی و هر کس را خواهی ذلیل میگردانی تمام خوبیها بدست تو است و تو بر هر چیز توانائی [۲۶]
شب را در روز پنهان سازی و روز را در شب ناپدید میگردانی و زنده را از مرده بیرون آری و مرده را از زنده بیرون آری و بهر کس خواهی بغیر حساب روزی میدهی [۲۷]
نباید مؤمنین کافرین را بغیر مؤمنین دوستان خود گیرند و کسیکه چنین کند از طرف خدا بر وی فضیلتی نیست مگر اینکه از شر کافرین بترسد (و تقیه کند) و خدا شما را از عذاب خود میترساند و بازگشت امور بدست خدا است [۲۸]
ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله) بگو اگر آنچه را که در قلب خود دارید پنهان کنید یا ظاهر گردانید خدا میداند و میداند آنچه را که در آسمانها است و آنچه در زمین است و خدا بر هر چیزی توانا است [۲۹]
روز که هر کسی آنچه عمل خوب کرده نزد خود حاضر می‌بیند و آنچه عمل بد کرده دوست دارد که بین او و عمل بدش بسیار دور باشد و خدا از خودش شما را میترساند و او رءوف و مهربان است بهمه بندگانش [۳۰]

صفحه : ۷۶

(توضیح آیات)

أَ لَم تَرَ إِلَی الَّذِینَ أُوتُوا نَصِیباً مِنَ الکِتابِ یُدعَونَ إِلی کِتابِ اللّهِ لِیَحکُمَ بَینَهُم آیه خطاب برسولش نموده که ای رسول صلّی اللّه علیه و آله آیا ندیدی یعنی دیدی آنهائی را که پاره‌ئی از کتاب بآنها داده شده (ظاهرا مقصود از کتاب تورات باشد و نصیبا شاید بعضی از تورات مراد باشد زیرا که گفته‌اند یهودیها کتاب تورات را تحریف کردند و بعضی از آن در دست آنها مانده) که بآنان گفته میشد بیائید بسوی کتاب خدا (تورات) که بین شما حکم کند.
ثُمَّ یَتَوَلّی فَرِیقٌ مِنهُم وَ هُم مُعرِضُونَ آنها پشت میکنند در حالیکه از حکم خدا اعراض کرده‌اند، از بعضی از تفاسیر نقل شده که شأن نزول آیه اینکه بود که روزی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله جماعتی از یهود را باسلام دعوت مینمود نعمان بن ابی اوفی گفت ای محمّد [ص] در حضور علمای دین خود با تو مناظره میکنم حضرت رسول [ص] فرمود آن صحیفه تورات که مشتمل بر وصف من است بیاورید و در اینکه محکمه آنرا حکم سازم آنها از اینکه قول اباء کردند و آیات تورات را حاضر نکردند اینکه بود که

خدای تعالی فرموده اینها را میخوانند بکتاب تورات که بین آنها حکم نماید.
بعضی دیگر گفته‌اند روزی حضرت رسالت [ص] در مدارس اهل کتاب رفت نعیم بن عمرو و حارث بن زید گفتند ای محمّد [ص] تو بر چه مذهب و بر چه دینی میباشی گفت من بر دین ابراهیم گفتند ابراهیم یهودی بود فرمود کتاب تورات را بیاورید تا میان ما و شما حکم کند حق تعالی خبر داده که ایشان را بتورات میخوانند و جماعتی از آنها که رؤسای آنانند از حق اعراض کنندگانند.
[منهج الصادقین] در مجمع در توجیه آیه گفته (لِیَحکُمَ بَینَهُم) سه قول احتمال داده شده:

صفحه : ۷۷

۱- یعنی «لِیَحکُمَ بَینَهُم» در نبوت محمّد (ص) [ابی مسلم و جماعتی] ۲- «لِیَحکُمَ بَینَهُم» در امر ابراهیم و اینکه دین او اسلام است.
۳- «لِیَحکُمَ بَینَهُم» در امر رجم و حکم آن، و از إبن عباس روایت شده که گفته مردی و زنی از اهل خیبر زنا کردند و آنها بین جماعت یهود صاحب شرافت بودند و در کتاب آنها حکم رجم داشتند و اهلشان برای شرافتشان از رجم کراهت داشتند و امید داشتند که نزد رسول (ص) در امر آنها رخصت باشد و مطلب را نزد رسول اللّه (ص) آوردند حضرت حکم برجم نمود، نعمان بن اوفی و نجر بن عمر گفتند یا محمّد (ص) حکم رجم بر آنها صادر کردی و در کتاب آنها رجم نیست رسول اللّه (ص) گفت تورات بین من و شما است گفتند بر ما انصاف کن حضرت فرمود چه کسی از شما عالم‌تر است بتورات گفتند مردی است اعور که در فدک منزل دارد بنام إبن صوریا پس فرستادند او را آوردند و او آمد مدینه و جبرئیل وصف او را بر رسول اللّه بیان کرده بود وقتی آمد رسول (ص) فرمود توئی إبن صوریا گفت آری حضرت گفت تو عالم‌ترین یهودیان میباشی گفت اینکه طور گمان میکنند، رسول (ص) توراتیکه در آن رجم بود طلبید وقتی إبن صوریا بآیه رجم رسید دستش را روی آن گذاشت و باقی آنرا خواند إبن سلام گفت یا رسول اللّه اینکه مرد از آیه تجاوز کرد و برخواست و دست إبن صوریا را از آیه بلند کرد و بر رسول اللّه و بر یهودیان قرائت کرد که محصن و محصنه هرگاه زنا کردند و ببینه ثابت گردید حکم آنها رجم است و هر گاه زن آبستن باشد پس از وضع حمل باید او را رجم کنند پس رسول اللّه حکم رجم را بر یهودیان ثابت گردانید و از اینکه حکم یهودیان بر رسول صلّی اللّه علیه و آله غضب کردند اینکه بود که اینکه آیه نازل گردید. [پایان] ثُمَّ یَتَوَلّی فَرِیقٌ مِنهُم وَ هُم مُعرِضُونَ بنابراین قول وقتی رسول [ص] از تورات خودشان حکم رجم را بر زناکار ثابت گردانید جماعتی از آنها از داعی حق و متابعت تورات اعراض کردند و جحود

صفحه : ۷۸

نمودند و بخود مغرور شدند و گفتند:
قالُوا لَن تَمَسَّنَا النّارُ إِلّا أَیّاماً مَعدُوداتٍ بقولی گفتند فقط خدا بقدر همان روزهای معدوده و آن چهل روز بوده که بنی اسرائیل عبادت گوساله کردند ما را عذاب میکند، و بقولی گفتند فقط روزهای اندکی خداوند ما را عذاب میکند.
وَ غَرَّهُم فِی دِینِهِم ما کانُوا یَفتَرُونَ و یهودیها بطوری بخود و دینشان مغرور گردیدند که قرآن از آنان حکایت کرده که میگفتند «نَحنُ أَبناءُ اللّهِ وَ أَحِبّاؤُهُ» ما پسران خدا و دوستان او میباشیم اینکه بود که نفسشان آنها را مغرور گردانید و زیر بار حکم رسول نمیرفتند آری همین غرور است که هر کسی بهمان دین و رویه و عملی که در دست دارد مینازد و شیطان و نفس آنرا در نظرش میآراید و نمیگذارد آدمی در فکر اصلاح نفس و صحت و فساد رویه‌اش برآید و همین خود پسندی و غرور و کبر است که آدمی را بجاه خود سری نگاه میدارد و نمیگذارد قدمی بجاده تکامل پیش برود چنانچه همین کبر و خود پسندی بود که شیطان را از مقام رفیعش پرتاب نمود و وی را از پست‌ترین موجودات گردانید و بخاک مذلت انداخت انسان مغرور تابع شیطان گردیده بطوریکه

بعضى با اينكه ميدانند رويه و عملشان صحيح نيست بسا تعصب دينى يا قومى يا جهات ديگر چنان آنها را فريب داده كه دانسته و فهميده بر خلاف حق حكم و عمل ميكنند و چنانچه معلوم است اينكه عيب كه از تمام عيوب بدتر و اگر بر خلاف حق باشد عذابش از هر گناهى صعب‌تر است در ميان علماء كه خود را علماى شريعت ميدانند آنهائيكه غرضشان از تحصيل علم شهرت و پيشوائى عوام و جهات مادى است بيشتر شيوع دارد كه هرگاه مطلب حقى كه مخالف عقايد عموم باشد بر آنها ثابت گرديد براى اينكه عوام از آنها نرنجند و لطمه بعوام‌فريبى آنها وارد نيايد هيچ اظهار نميكنند و راضى ميشوند كه عوام بيچاره در جهل بمانند كه مبادا باظهار كلمه حق

صفحه : ۷۹

لطمه‌ئى بانتفاع آنها وارد گردد (پناه ميبريم بخدا از شر نفس اماره و شيطان) قُلِ اللّهُمَّ مالِكَ المُلكِ تُؤتِي المُلكَ مَن تَشاءُ وَ تَنزِعُ المُلكَ مِمَّن تَشاءُ وَ تُعِزُّ مَن تَشاءُ وَ تُذِلُّ مَن تَشاءُ بِيَدِكَ الخَيرُ إِنَّكَ عَلي كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ آيه ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضيح نيست، خلاصه آيه چنانچه گفته‌اند و شأن نزولش نيز مشعر بر آنست در ردّ گفتار يهوديان و استهزاء منافقين نازل گرديده كه بدانند عزت و ذلت بدست حق تعالى است هر كس را خواهد عزيز ميگرداند و هر كه را خواست ذليل ميكند و اينكه را بايستى مؤمنين بدانند عزت و ذلت حقيقى در درجات و دركات آخرت است، عزيز واقعى كسى است كه در قيامت در درجات ابرار و محل قرب ايزد متعال واقع گردد و ذليل كسى است كه از رحمت حق تعالى دور و در دركات جحيم واقع گردد.

مفسرين از جعفر بن محمّد از آبائش از نبى صلّى اللّه عليه و آله روايت كرده‌اند كه گفته وقتى خدا اراده كرد كه فاتحة الكتاب و آية الكرسى و قُلِ اللّهُمَّ مالِكَ المُلكِ تا قوله بغير حساب را نازل گرداند آنرا بعرش معلق گردانيد و بين آنها و خدا حجابى نبود و گفتند يا رب همانا ما را هبوط ميدهى بدار گناه و بسوى كسيكه تو را بغضب ميآورد و ما معلقيم بمحل قدس، خداى تعالى گفت هيچ بنده‌ئى نباشد كه هر روز در عقب فريضه اينكه آيه را بخواند مگر اينكه او را در حظيره قدس جاى دهم بر آنچه باشد و هر روزى هفتاد مرتبه بچشم مرحمتم او را نگاه كنم و هر روز هفتاد حاجتش را روا كنم و كنية آن مغفرت و آمرزش است و او را از هر دشمنى در پناه گيرم و او را بر دشمن نصرت دهم و او را از بهشت هيچ مانعى نباشد مگر مرگ يعنى وقتى مرد داخل بهشت ميگردد.

از معاذ جبل روايت شده كه گفت روزى از روزهاى آدينه خواستم براى نماز آدينه بمسجد رسول [ص] روم مرد يهودى را بر من دينى بود و او در راه من نشسته بود تا از من مطالبه كند يكى دو بار بيرون آمدم و هر بار براى احتراز از او بازگشتم تا نماز آدينه از من فوت شد چون رسول [ص] مرا ديد گفت اى معاذ چرا براى نماز آدينه نيامدى گفتم يا رسول اللّه [ص] سبب چنين بود

صفحه : ۸۰

فرمود اى معاذ خواهى تو را چيزى بياموزم كه اگر چندان كه زمين كنجد تو را وام باشد خداى عز و جل از تو قضاء كند گفتم آرى يا رسول اللّه (ص) گفت بگو «قُلِ اللّهُمَّ مالِكَ المُلكِ»، الى قوله: «بِغَيرِ حِسابٍ» آنگاه بگو

« يا رحمن الدنيا و الاخرة و رحيمهما تعطى من تشاء منهما و تمنع من تشاء منهما فاقض عنى دينى»

معاذ گفته من اينكه آيه را ياد گرفتم و ميخواندم.

[توجيه مفسرين در شأن نزول آيه] ۱- قتاده گفته سبب نزول آيه اينكه بود كه رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از خدا خواست كه ملك فارس را بامت او دهد خداى تعالى اينكه آيه را فرستاد.

۲- عبد اللّه عباس و انس مالك گفتند چون رسول فتح مكه كرد بامت وعده ملك فارس و روم داد منافقين و يهوديان گفتند محمّد

صلّى اللّه عليه و آله و سلّم را مكه و مدينه را بس نيست كه تمناى ملك فارس و روم ميكند خداى تعالى اينكه آيه را فرستاد عبد اللّه بن عمر و عمرو بن عوف از پدرش از جدش روايت كرده كه عام احزاب رسول [ص] باشاره سلمان فرمان داد كه دور مدينه را خندق كنند و هر چهل ذرع آنرا بده مرد از صحابه داد سلمان گاهى نزديك مهاجر ميرفت و گاه نزد انصار و گاه بر اوس و گاه بر خزرج و ايشان را نشاط ميداد و تحريص ميكرد مهاجر گفتند سلمان از ما است، انصار گفتند سلمان از ما است و همچنين اوس و خزرج تا بين آنها نزاع واقع گرديد و ميخواستند با هم جنگ كنند خبر برسول [ص] رسيد حضرت رسول نزد آنها آمد و فرمود شما بر چه نزاع ميكنيد گفتند اختلاف ما در سلمان است هر يك ميگوئيم سلمان از ما است حضرت فرمود اينكه چه دعوى است كه در سلمان ميكنيد سلمان از ما اهل بيت است.

عمرو بن عوف گفته من و سلمان و حذيفة بن يمان و نعمان بن مقرن مزنى با شش انصارى در فاصله چهل گز كار ميكرديم و مشغول بوديم سنگى پديد آمد بزرگ و سخت كه آهنها در آن كار نميكرد ما بسلمان گفتيم رسول [ص] را خبر بده تا چه فرمايد رها كنيم يا از خط بگذريم و ما روا نداريم كه از خطى كه رسول [ص]

صفحه : ۸۱

كشيده تعدى كنيم سلمان رسول خدا صلّى اللّه عليه و آله را از حكايت سنگ خبر داد حضرت برخواست و نزديك خندق آمد و آن سنگ را نگريست آنگاه كلنك را از دست سلمان گرفت و داخل خندق گرديد و يك كلنگ بر سنگ زد سنگ شكافته گرديد و دو ثلث آن شكسته شد و نورى از آن پديد گرديد كه همه مدينه روشن گرديد پنداشتى چراغى است در خانه، رسول تكبير گفت تكبير فتح و مسلمانها تكبير گفتند آنگاه ضربتى ديگر زد و دو ثلث ديگر سنگ شكافت حضرت تكبير گفت و مسلمانها تكبير گفتند و بزدن سوم تمام سنگ شكافت و نورى هويدا گرديد، رسول [ص] تكبير سلمان گفت يا رسول اللّه (صلّى اللّه عليه و آله) امروز ما عجائبى ديديم كه تا حال نديده بوديم حضرت فرمود چون ضربت اول زدم و نورى هويدا گرديد قصرهاى خسرو و مدائن كسرى را بمن نمودند گويا آنها را خانه‌هاى سگ پنداشتى و جبرئيل بمن خبر داد كه امت من بر آن ظفر يابند آنگاه كه ضربت دوم را زدم آن نور كه ديدى پيدا شد آنجا قصرهاى قيصر از زمين روم هويدا شد پنداشتى خانه‌هاى سگان است و جبرئيل بمن خبر داد كه امت من بر آن ظفر يابند، آنگاه ضربت سوم را زدم نور پيدا شد در آنجا قصرهاى صنعا را نمودند گويا خانه‌هاى سگان است جبرئيل مرا خبر داد كه امت من بر آن ظفر يابند، مسلمانان باين بشارت شادمان شدند و گفتند الحمد للّه كه خداى تعالى پس از خطر بما وعده ظفر داد.

منافقين گفتند چقدر كار شما عجيب است از ترس خندق ميكنيد و از شهر نتوانيد بيرون رويد و اينكه چنين آرزوهاى باطل ميكنيد اينكه بود كه خداى تعالى اينكه آيه «قُلِ اللّهُمَّ» تا آخر را فرستاد كه بدانند مالك الملك خدا است بهر كه خواهد و هر چه خواهد ميدهد تا اينكه تعجب نكنند كه اينكه عده قليل امت چگونه آرزوى ملك روم و فارس و يمن را ميكنند. [پايان]

صفحه : ۸۲

تُولِجُ اللَّيلَ فِي النَّهارِ وَ تُولِجُ النَّهارَ فِي اللَّيلِ و لوج بمعنى دخول چيزى در چيز ديگرى است و چنانچه مفسرين گفته‌اند و لوج شب در روز و ولوج روز در شب عبارت از همان اختلاف محسوسى است كه در مدت سال بين شب و روز پديدار است گاهى مثل زمستان بتدريج قطعه از روز داخل شب ميگردد و شب دراز ميشود و روزها كوتاه و بعكس مثل تابستان قطعه‌ئى از شب بتدريج داخل روز ميگردد و روزها بلند و شبها كوتاه ميگردد و اينها تمام در امكنه شمالى است لكن در امكنه جنوبى قضيه بعكس است يعنى هنگامى كه در بلاد شمالى روزها بلند است در بلادهاى جنوبى روزها كوتاه و شبها بلند است و نيز موقعيكه در بلادهاى

جنوبی روزها کوتاه است در بلادهای شمالی روزها بلند است پس خداوند علی الدوام شبها را در روز داخل می گرداند و روزها را در شبها، و اینکه گفته‌اند در خط استواء و همچنین در قطب جنوب و شمال روز و شب مساوی است اینکه هم درست نیست زیرا مساوی بودن شب و روز در دو نقطه شمال و جنوب در حس اینکه طور می‌نماید لکن در واقع در آنجا نیز کمی تفاوت می کند وَ تُخرِجُ الحَیَّ مِنَ المَیِّتِ وَ تُخرِجُ المَیِّتَ مِنَ الحَیِّ[سخنان مفسرین در توجیه آیه] ۱- بقولی حیوانرا از نطفه مرده بیرون آورد و نطفه را از حیوان زنده.

۲- مرغ از تخم مرده پدید آید و تخم از مرغ زنده بیرون آید. ۳- درخت و خوشه از دانه برآید و دانه از خوشه ۴- حسن بصری گفته مؤمن از کافر پدید آید و کافر از مؤمن و گفته مؤمن زنده دل است و کافر مرده دل قوله تعالی (أ وَ مَن کانَ مَیتاً فَأَحیَیناهُ وَ جَعَلنا لَهُ نُوراً یَمشِی بِهِ فِی النّاسِ کَمَن مَثَلُهُ فِی الظُّلُماتِ لَیسَ بِخارِجٍ مِنها)«۱».

---

(۱) آیا کسیکه مرده (جهل و گمراهی باشد) و ما او را زنده گردانیدیم و بوی روشنی علم دادیم که بین مردم راه میرود مثل کسی ماند که در ظلمات جهل و گمراهی بسر برد.

صفحه : ۸۳

۵- بقول دیگر معنی آیه اینکه است که پاک از پلید بیرون آید و پلید از پاک، حکمت از دل کافر بیرون آید و در آن قرار نمیگیرد و سفسطه در زبان عارف قرار نمیگیرد.

و توجیهات دیگری نیز در آیه از مفسرین نقل شده لکن معلوم و واضح است که مقصود از اینکه آیه و آیه بالا بیان عموم قدرت و استیلاء و مالکیت و حکمت و نفوذ علم و حکمت خداوندی و ذات متعال است که آنکسی که مالک عالم ملک و عالم ملکوت است هر طور تصرفی که اراده ازلی و فیض سرمدی او بخواهد در ملک خود انجام میدهد و مانع و رادعی برای جلوگیری نفوذ و حکم او و تدبیر او در مملکتش وجود ندارد «لا مانع لفیضه و لا رادّ لقضائه».

وَ تَرزُقُ مَن تَشاءُ بِغَیرِ حِسابٍ آنکسیکه متصرف در امور عالم و خالق و مدبر نظام مخلوقات است شب را بروز میآورد و روز را بشب و هر یک را در دیگر ولوج داده و داخل میگرداند و بیک تدبیر و نظام حیرت بخشی امور عالم را منظم میگرداند و اضداد را با هم مرتبط گردانیده تاریکی را در روشنائی و روشنائی را در تاریکی داخل میگرداند و نیز مرده را از زنده و زنده را از مرده بیرون میآورد تا اینکه باین ترتیب امور عالم را بنیکوتر وجهی و صحیح‌تر اسلوبی برقرار گرداند و هر یک از موجودات را در خور خودش بطور لایق بمرتبه و احتیاجاتش روزی او را در دسترس وی میگذارد.

و هر گاه مشیتش اقتضاء نماید و هر کس را بخواهد البته از روی حکمت و نظام خلقت و آفرینش نه جزافی زیرا که حق تعالی از کار عبث منزّه و مبراء است و نیز نسبت او بتمام موجودات یکسانست او را بغیر حساب روزی میدهد، روزی انسان چنانچه معلوم است منحصر بخوراک و پوشاک بلکه بجاه و مال و عناوین جسمانی نیست بالاترین روزی آدمی فضائل روحانی است از علم و حکمت و معرفت بمقام کبریائی و هدایت یافتن بطریق مستقیم که سر انجام آن قرب بجوار

صفحه : ۸۴

رب العالمین است و غرض اصلی و علت غائی از وجود بشر و تشکیلاتی که برای پیدایش و حیات او بدست قادر متعال انجام گرفته اینکه است که وی را از عالم ما فوق الطبیعه در عالم طبیعت فرود آرند و در طریق سیر نور وی استکمال یافته بکمال لایق روحانی برسد و در جوار رحمت ایزد متعال متمکن و ارجمند گردد چنین کسی است که مبدء متعال وعده داده که او را روزی میدهد بغیر

حساب چنانچه راجع بشهداء راه حق تعالی فرموده «بَل أَحیاءٌ عِندَ رَبِّهِم یُرزَقُونَ» گمان نکنید کسانی که در راه خدا کشته شدند اینها مرده‌گانند بلکه اینها زنده و نزد پروردگارشان روزی دارند، معلوم است روزی آنها کرامات و افاضاتی است که پی در پی از مبدئشان بآنها میرسد و بفیوضات جسمانی و روحانی هر دو محظوظ میگردند.

لا یَتَّخِذِ المُؤمِنُونَ الکافِرِینَ أَولِیاءَ مِن دُونِ المُؤمِنِینَ آیه مؤمنین را نهی مینماید که نباید کافرین را بغیر مؤمنین دوستان خود بگیرند، اشاره به اینکه که سزاوار نیست مؤمن پاک سیرت که قلب او مملو از نور محبت الهی گردیده با کافر سیاه دل که دشمن خدا و رسول و مؤمنین میباشد طرح دوستی اندازد بلکه برای مؤمن سزاوار است که با مؤمن که هم زی او است دوستی و رفاقت نماید: و شاید یکی از حکمت‌های نهی از دوستی و رفاقت با کفار آن آثار قهری و طبیعی است که از قبل مراوده و مجالست با مردمان پلید در اشخاص صالح و پاکدل پدید میگردد و هرگز کافر دوست حقیقی مؤمن نخواهد شد اگر هم اظهار دوستی کند از روی نفاق است نه حقیقت.

از عبد اللّه عباس روایت شده که جمعی از انصار با گروهی از کفار چون عمرو بن حجاج و سلام بن ابی حقیق که یهودی بودند طرح دوستی افکندند و با آنها عقد موالات و برادری در بین آوردند و هر قدر عبد اللّه جبیر ایشان را منع میکرد فائده نمی‌بخشید حق تعالی اینکه آیه را فرستاد و مؤمنین را از دوستی با آنها نهی فرمود.

صفحه : ۸۵

و بقولی شاید مقصود نهی از اینکه باشد که آنها را اعانت نکنید یعنی کافرین را یاری نکنید.

وَ مَن یَفعَل ذلِکَ فَلَیسَ مِنَ اللّهِ فِی شَیءٍ إِلّا أَن تَتَّقُوا مِنهُم تُقاةً الخ در مجمع البیان در توجیه آیه چنین گفته چون خدای سبحانه بیان کرد که خودش مالک دنیا و آخرت است و قادر بر اعزاز و اذلال است و مؤمنین از موالات کسیکه نه نزد آنها عزتی است و نه ذلتی است از دشمنهای او (بی‌نیازند) تا اینکه (مؤمنین) رغبت بنمایند در آنچه نزد او است و نزد دوستان او از مؤمنین است غیر از دشمنهای او از کافرین پس گفت «لا یَتَّخِذِ المُؤمِنُونَ الکافِرِینَ أَولِیاءَ) سزاوار نیست که مؤمنین کفار را دوستان خود بگیرند برای تقویت آنها و بآنها پناه گیرند و بآنها اظهار محبت و دوستی نمایند چنانچه در مواردی از قرآن فرموده قوله تعالی «لا تَجِدُ قَوماً یُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ یُوادُّونَ مَن حَادَّ اللّهَ وَ رَسُولَهُ الخ» و قوله» «لا تَتَّخِذُوا الیَهُودَ وَ النَّصاری أَولِیاءَ لا تَتَّخِذُوا عَدُوِّی وَ عَدُوَّکُم أَولِیاءَ» و قوله «مِن دُونِ المُؤمِنِینَ» یعنی واجب است دوستی انداختن با مؤمنین و اینکه نهی است از دوستی انداختن مؤمنین با کفار و معاونت و کمک کردن بآنها، و بقولی نهی از ملاحظه نمودن کفار است. [إبن عباس] و اولیاء جمع والی و آن کسی را گویند که ولایت کند امر کسی را که رضایت داشته باشد بفعل آنکسی که متقوم و یاور او باشد و آن معنی بدو وجه جریان پیدا میکند یکی معین (بیاری کردن) و دیگر معان قوله تعالی «اللّهُ وَلِیُّ الَّذِینَ آمَنُوا» یعنی خدا مؤمنین را اعانت میکند به اینکه که آنها را ظفر و نصرت میدهد و گفته شده «المؤمن ولی اللّه» یعنی مؤمن از خدا اعانت میجوید به اینکه که او را یاری نماید.

«وَ مَن یَفعَل ذلِکَ» یعنی کسیکه چنین کرد که کافرین را بغیر مؤمنین دوستان خود گرفت «فَلَیسَ مِنَ اللّهِ فِی شَیءٍ» یعنی چنین کسی از اولیاء خدا نیست و خدا از وی بری است، و بقولی در چیزی از ولایت و دوستی خدا داخل

صفحه : ۸۶

نیست، و بقولی از دین خدا چیزی در وی نیست پس از آن استثناء کرده «إِلّا أَن تَتَّقُوا مِنهُم تُقاةً» یعنی مگر اینکه کفار غالب باشند و مؤمنین مغلوب و در اینکه صورت مؤمن بترسد از اینکه موافقت خود را ظاهر نگرداند و با آنان بنیکی معاشرت ننماید پس در چنین موقعی جایز است که بظاهر و زبان با آنها اظهار دوستی کند و تقیهٔ با آنها مدارا نماید برای اینکه از خود دفع ضرر نماید بدون

اینکه معتقد بر جواز باشد.

و اینکه آیه دلالت دارد که تقیه در دین موقع خوف بر نفس جایز است و اصحاب ما (یعنی جماعت امامیه) گفته‌اند در تمام احوال هر گاه ضرورت ایجاب نمود جایز است اظهار دوستی آنها بزبان و تقیه با آنها مدارا نمودن برای باز داشتن خود را از ضرر آنها بلکه در بعض اوقات برای اصلاح و لطف آنها واجب میگردد.

تا آنجا که گفته «وَ يُحَذِّرُكُمُ اللّهُ نَفسَهُ وَ اللّهُ رَؤُفٌ بِالعِبادِ» یعنی از خدا بترسید و حذر کنید از عذاب او از اینکه کافرین را بر باقی معاصی دوستان خود بگیرید. و ذکر نفس در آیه برای محقق گردیدن اضافه است مثل اینکه گفته میشود از شیر حذر کنید از صولت و قوت و پاره کردن او نه از عین او و جسم او.

«وَ إِلَی اللّهِ المَصِيرُ» یعنی مرجع و بازگشت همه امور بسوی خدا است و بقولی بازگشت امور بسوی حکمت او است. [پایان] قُل إِن تُخفُوا ما فِی صُدُورِكُم أَو تُبدُوهُ يَعلَمهُ اللّهُ الخ خطاب برسول [ص] کرده که بمؤمنین بگو اگر آنچه در سینه‌های شما است پنهان گردانید یا ظاهر نمائید خدا عالم بآنست.

ظاهرا اینکه مطلب راجع بآیه بالا است و اشاره به اینکه که بایستی مؤمنین بدانند و آگاه باشند که آنچه در سینه‌های خود از دوستی و مودّتیکه با کفار داشتند و در دل مخفی دارند یا در موقع لزوم ظاهر گردانند خداوند عالم بآنست زیرا که چیزی در آسمان و زمین از علم او مخفی نیست، و نیز باید بدانند که او بر هر

صفحه : ۸۷

چیز قادر و توانا است و آیه تهدید و وعید است که مؤمنین گمان نکنند که حق تعالی از نیات و اعمال سرّی آنان مطلع نیست.

از مقاتل روایت میکنند که چنین گفته اینکه آیه در باره حاطب بن ابی بلیعه نازل گردید با جماعتی از اصحاب رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که با کفار مکه اظهار دوستی میکردند وقتی حضرت رسول میخواست مکه رود حاطب نامه نوشت و بدست زنی داد که بمکه ببرد و خبر رفتن رسول را بدوستانش برساند خدای تعالی رسولش را خبردار کرد آنحضرت امیر المؤمنین علیه السّلام و زبیر را در عقب آنزن فرستاد نامه را گرفتند و بمکه آوردند و در سوره ممتحنه آیه ۱ شرح آن داده شده رجوع بآن جا شود و در شأن نزول آیه وجه دیگر نیز گفته شده.

يَومَ تَجِدُ كُلُّ نَفسٍ ما عَمِلَت مِن خَيرٍ مُحضَراً آیه راجع بروز قیامت است و بمناسبت آیه بالا مؤمنین را خبر میدهد و تهدید مینماید که بدانید روز قیامت روزی است که آنچه از خوب و بد کرده‌اید نزد شما حاضر است گمان منمائید آنچه مخفیانه بر خلاف وظیفه‌ئی که دارید که باید با کفار طرح دوستی نیندازید و اسراری که بین مسلمین برای نصرت اسلام مخفی داشته‌اند فاش ننمائید و بر خلاف آن عمل کنید چنین عملی بنفع شما تمام میشود چنین نیست بلکه در قیامت اعمالتان حاضر و بنتیجه خواهید رسید.

خلاصه چنانچه از آیات و احادیث برمیآید چون عالم قیامت عالم جمع و عالم حقیقت است آنچه در اینکه عالم واقع گردد جوهر و حقیقت و اصل آن همانست که در عالم قیامت ظاهر و هویدا میگردد بلکه میتوان گفت آنچه در اینکه عالم واقع میگردد نمونه‌ایست که لبـ آن و جوهر و حقیقت و اصل آن و تمام آن همانست که در عالم قیامت ظاهر و هویدا میگردد.

و چون عالم قیامت عالم ثبات و قرار است کهنه‌گی و فنا و تغییر و حدوث در آن راه ندارد اینست که تمام اعمال و افعال و حرکاتیکه انسان در اینکه عالم کرده با نتایج و خصوصیات و آثاری که بر هر یک بایستی مترتب گردد نزد وی حاضر میگردد

صفحه : ۸۸

و اشاره بهمین مطلب دارد قوله تعالی «وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً»(۱) اینکه است که در آنوقت چنانچه قرآن خبر میدهد انسان از

روى تعجب گويد «يا وَيلَتَنا ما لِهـذَا الكِتابِ لا يُغادِرُ صَغِيرَةً وَ لا كَبِيرَةً إِلّا أَحصاها»«۲» بلكه ميتوان گفت صحيفه اعمال همان نفس آدمى است زيرا هر عمل و فعلى كه از وى صادر ميگردد اثرى در نفس ميگذارد تا آنكه كم كم بكثرت عمل ملكه نفسانى حاصل گردد چنانچه مشاهده مينمائيم وقتى عمل بحد عادت رسيد خلق و ملكه نفسانى از وى توليد ميگردد و ممكن است بكثرت عمل خلق ديگر و ملكه ثانوى از آن ناشى گردد و اگر كثرت اعمال و افعال بحدى ملكه نفسانى نميرسيد تعليم و تمرين و تربيت بى محل و لغو و بى اثر بود و عقلاء بر آن اقدام نمينمودند علاوه بر اينكه هر كسى بوجدان خود ميفهمد كارهائى كه بر آن مداومت نموده و عادت نفسانى وى گرديده حالتى از آن كه تعبير بملكه ميشود در نفسش پديدار شده كه زوال آن متعسر بلكه در بعض موارد محال بنظر ميآيد.

خلاصه قيامت كه يكى از اسامى آن «يَومَ تُبلَى السَّرائِرُ» است آن روزى است كه باطنها ظاهر ميگردد و تمامى اعمال و افعال و عقائدى كه هر فردى از بشر در ذهن خود پنهان گردانيده تماما ظاهر و هويدا گشته و بنتيجه ميرسد و راجع باين مطلب اندازه‌ئى در كتاب معاد و آخرين سير بشر ضبط شده رجوع بآن جا شود.

---

(۱) انسان در قيامت تمام اعمال خود را حاضر مى‌بيند كه گويا همانوقت مشغول عمل است.

(۲) اى واى بر ما چه بوده است اينكه نامه كه كوچك و بزرگى فرو نگذارده مگر اينكه تمام آنرا شمرده و ضبط نموده.

صفحه : ۸۹

[سوره آل‌عمران (۳): آيات ۳۱ تا ۴۱]

اشاره

قُل إِن كُنتُم تُحِبُّونَ اللّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحبِبكُمُ اللّهُ وَ يَغفِر لَكُم ذُنُوبَكُم وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۳۱) قُل أَطِيعُوا اللّهَ وَ الرَّسُولَ فَإِن تَوَلَّوا فَإِنَّ اللّهَ لا يُحِبُّ الكافِرِينَ (۳۲) إِنَّ اللّهَ اصطَفى آدَمَ وَ نُوحاً وَ آلَ إِبراهِيمَ وَ آلَ عِمرانَ عَلَى العالَمِينَ (۳۳) ذُرِّيَّةً بَعضُها مِن بَعضٍ وَ اللّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۳۴) إِذ قالَتِ امرَأَتُ عِمرانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرتُ لَكَ ما فِي بَطنِي مُحَرَّراً فَتَقَبَّل مِنِّي إِنَّكَ أَنتَ السَّمِيعُ العَلِيمُ (۳۵)

فَلَمّا وَضَعَتها قالَت رَبِّ إِنِّي وَضَعتُها أُنثى وَ اللّهُ أَعلَمُ بِما وَضَعَت وَ لَيسَ الذَّكَرُ كَالأُنثى وَ إِنِّي سَمَّيتُها مَريَمَ وَ إِنِّي أُعِيذُها بِكَ وَ ذُرِّيَّتَها مِنَ الشَّيطانِ الرَّجِيمِ (۳۶) فَتَقَبَّلَها رَبُّها بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَ أَنبَتَها نَباتاً حَسَناً وَ كَفَّلَها زَكَرِيّا كُلَّما دَخَلَ عَلَيها زَكَرِيَّا المِحرابَ وَجَدَ عِندَها رِزقاً قالَ يا مَريَمُ أَنّى لَكِ هـذا قالَت هُوَ مِن عِندِ اللّهِ إِنَّ اللّهَ يَرزُقُ مَن يَشاءُ بِغَيرِ حِسابٍ (۳۷) هُنالِكَ دَعا زَكَرِيّا رَبَّهُ قالَ رَبِّ هَب لِي مِن لَدُنكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعاءِ (۳۸) فَنادَتهُ المَلائِكَةُ وَ هُوَ قائِمٌ يُصَلِّي فِي المِحرابِ أَنَّ اللّهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحيى مُصَدِّقاً بِكَلِمَةٍ مِنَ اللّهِ وَ سَيِّداً وَ حَصُوراً وَ نَبِيًّا مِنَ الصّالِحِينَ (۳۹) قالَ رَبِّ أَنّى يَكُونُ لِي غُلامٌ وَ قَد بَلَغَنِيَ الكِبَرُ وَ امرَأَتِي عاقِرٌ قالَ كَذلِكَ اللّهُ يَفعَلُ ما يَشاءُ (۴۰)

قالَ رَبِّ اجعَل لِي آيَةً قالَ آيَتُكَ أَلّا تُكَلِّمَ النّاسَ ثَلاثَةَ أَيّامٍ إِلّا رَمزاً وَ اذكُر رَبَّكَ كَثِيراً وَ سَبِّح بِالعَشِيِّ وَ الإِبكارِ (۴۱)

صفحه : ۹۰

[ترجمه]

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله بگو اگر خدا را دوست میدارید مرا متابعت کنید که خدا شما را دوست دارد و گناهان شما را بیامرزد و خدا آمرزنده و مهربان است [۳۱]

بگو فرمان خدا و رسول را پیروی کنید پس اگر از اطاعت آنها رو گردانیدید (و کافر شدید) همانا خدا کافرین را دوست نمیدارد [۳۲]

بحقیقت خدا برگزید آدم و نوح و آل ابراهیم و آل عمران را بر جهانیان فضیلت داد [۳۳]

فرزندانی میباشند بعضی از آنها از بعض دیگر و خدا شنوا و دانا است [۳۴]

یاد کن وقتی که زن عمران گفت پروردگار من برای تو نذر کردم فرزندی که در شکم من است (برای خدمت تو) آزاد کنم پس از من قبول کن همانا تو شنوا و دانائی [۳۵]

پس وقتی که وضع حمل کرد گفت پروردگار من «وَضَعتُها أُنثی» دختر زائیدم و مرد مثل زن نیست و من او را مریم نامیدم و من او و ذریه او را در پناه تو آوردم از شرّ شیطان رانده شده [۳۶]

پس پروردگار دعای او را بنیکوئی پذیرفت و پرورش داد مریم را بتربیت نیکو و زکریا کفالت مریم را بعهده گرفت و هر وقت زکریا بر مریم در محراب وارد میشد طعامی نزد او میدید گفت ای مریم اینکه طعام از کجا است مریم گفت اینکه از نزد خدا آمده همانا خداوند بهر کس بخواهد روزی میدهد بغیر حساب و اندازه [۳۷]

در اینجا بود که زکریا خدای خود را خواند گفت پروردگار من از جانب خود بمن فرزند پاکیزه‌ئی ببخش بحقیقت تو دعا را میشنوی [۳۸]

و ملائکه او را ندا دادند در حالیکه او در محراب برای نماز ایستاده بود که خدا تو را مژده میدهد بیحیی

صفحه : ۹۱

که تصدیق کننده است بکلمه از خدا و او بزرگ و پارسا و پیمبری است از نیکوکاران [۳۹]

زکریا گفت پروردگار من کجا میشود برای من پسری باشد در حالیکه مرا پیری رسیده و زن من عقیم و نازا است ملائکه گفتند بدینگونه خدا میکند آنچه را بخواهد [۴۰]

زکریا گفت پروردگار من برای من نشانه‌ئی قرار بده گفت نشانه اینکه است که تو تا سه روز نتوانی بر مردم سخن گوئی مگر باشاره و بسیار پروردگارت را در صبح و شام تسبیح نما [۴۱]

.

صفحه : ۹۲

(توضیح آیات)

قُل إِن کُنتُم تُحِبُّونَ اللّهَ فَاتَّبِعُونِی یُحبِبکُمُ اللّهُ وَ یَغفِر لَکُم ذُنُوبَکُم وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ ظاهرا چون کفار مخصوصا یهودیها مدّعی بودند که ما دوستان خدا و ابناء اللّه) پسران او میباشیم و خود را از مخصوصان محبین خدا بشمار میآوردند شاید نظر به اینکه که هر چیزی علائمی دارد که بآن شناخته میشود آیه اعتراض بآنها نموده که شمائی که ادعاء میکنید ما محبین و دوستان خدا میباشیم و نسبت نزدیکی باو داریم اگر شما در اینکه ادعاء صادقید بایستی مطیع امر خدا باشید.

چنانچه در جای خود ثابت شده محبت یک جاذبه عمومی است که محب را بمحبوب جذب مینماید و بهمین جاذبه عمومی است

که تمام ذرات موجودات بهم مرتبط گردیده و اساس عالم روی همین پایه قرار گرفته اگر اینکه جاذبه نبود شیرازه موجودات از هم گسیخته میگردید و محبت بهر شیئی میل و رغبت باو است و هر چیزی که در ادراک آن لذت و راحت باشد محبوب و مطلوب است و بر عکس هر چیزی که در ادراک آن الم و نفرت پدید گردد منافی و مبغوض است پس اصل محبت ادراک چیزی است که ملایم با طبع مدرک باشد.

و محبت دو قسم است روحانی و جسمانی: روحانی اینکه است که آنچه محبوب دوست داشت محب هم همان را خواهان و در طلب آن روان است و از جمله علامت حصول آن در قلب که جایگاه حب و معدن صدق و ولایت ولاء است و حب بآن شناخته میشود و از آثارش بشمار میآید اینکه است که هر کس او را بهتر راهنمائی بسوی محبوبش نماید و از اوصاف و محسنات او بگوید و دل و جانش را که از آتش فراق محبوبش گداخته شده بکلمات شیرین جان بخشش خنک گرداند در پی او میرود و مطیع وی میگردد.

و چون دین اسلام دین توحید و طریق سیر الی اللّه میباشد اگر چه دین

صفحه : ۹۳

و شریعت تمام پیمبران همین بوده بلکه ارسال رسل و انزال کتب آسمانی بلکه غایت و فائده آفرینش عالم همین است که حق تعالی بوحدت و بساطت از قبل آثار جلال و جمال خداوندی شناخته شود لکن چنانچه برای صاحبان بصیرت واضح است کامل‌ترین ادیان در هدایت کردن خلق بسوی وحدت حق تعالی دین اسلام است و البته کسیکه چشم قلبش قدری باز شده باشد و واقعا طالب کمال حقیقی که از پرتو دین مبین اسلام و سلوک در آن بدست میآید میتواند راهی بسوی آن کمال حقیقی پیدا نموده البته کسیکه طالب چیزی باشد در طلب آن کوشش میکند تا بمراد برسد و اگر در طلب صادق باشد خدای جلیل راه رسیدن بآنرا برایش باز میگرداند اینکه است که بپیمبرش امر فرموده «قُل هـذِهِ سَبِيلِي أَدعُوا إِلَى اللّهِ عَلى بَصِيرَةٍ أَنَا وَ مَنِ اتَّبَعَنِي وَ سُبحانَ اللّهِ وَ ما أَنَا مِنَ المُشرِكِينَ» سوره یوسف آیه ۱۰۸.

ای پیغمبر بمردم بگو طریق من و پیروانم همین است که از روی بصیرت مردم را بسوی خداوند هدایت مینمایم و خدا را منزه و مبرا دانم از شریک و من از مشرکین نمیباشم.

بعضی از دانشمندان محبت بنده را نسبت بحق تعالی و محبت خدا را نسبت ببنده بمعنی حقیقی آن منکرند نظر به اینکه که محبت اقتضاء وصل میکند و واصل شدن مخلوق بخدا محال است اینکه است که در معنی قوله تعالی «وَ الَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلّهِ» که صریح در اینکه است که یکی از صفات و خصوصیات مؤمنین اینکه است که دوستی آنها نسبت بحق تعالی خیلی شدید است گویند مقصود از محبت خدا ببنده رضای او و کشف حجب از قلبشان است که در فرمان برداری در طرف تفریط واقع نگردند، و محبت بنده بخدا طلب افاضه کردن ثواب و قبول طاعات آنها است و گفته‌اند تعبیر از آن بمحبت استعاره است.

لکن چون محبت همان تعلق قلب است بطرف محبوب و چنانچه در جای خود مدلل گردیده اخلاص در دین وقتی بطور کامل محقق میگردد که قلب انسانی

صفحه : ۹۴

بغیر خداوند حتی بمقامات اخروی مثل درجات بهشتی یا خلاصی از جهنم چه جای امور نفسانی تعلق نداشته باشد بلکه تنها قلب و جانش متعلق بخدا باشد پس معلوم است که اخلاص در دین تنها با حب الهی صورت میگیرد اگر مقصود از مخلصین طلب دوستی خدا و رسیدن بجوار قرب او نباشد و فرض اینکه دلش از حظوظات و آنچه غیر از حق است خالی گشته و بمرتبه خلوص رسیده در

اينكه صورت غايت عملش چيست براى چه قلبش از دنيا و آخرت بالتمام خالى گرديده و يك دله رو بمبدء خود آورد چيزى نميماند مگر حب الهى كه آن جذّابه رحمت او است كه بنده را بسوى رحمت خود كشانيده و در اينكه مورد چيز ديگرى نخواهد بود، اگر آن چشم قلبى تو كه آنرا بصيرت باطنى گويند باز گردد خواهى ديد چه اندازه ادراك آن قوى است و مدرك آن چه قدر لذيذ و مطلوب است و لذتى كه از ادراك امر روحانى پديد ميگردد هيچ طرف مقايسه با محسوسات مادى نيست و بقدريكه روح بر محسوسات برترى دارد ادراك او نيز بر ادراكات جسمانى برترى دارد، محبت فرع معرفت است عديم المعرفة از اينكه لذت حقيقى محروم است.

آرى چنين حبّى در دل بنده از طرف حب الهى كه فرموده «يُحِبُّهُم وَ يُحِبُّونَه» كه آن از همان جذّابه حب الهى است سر چشمه گرفته كه بنده خالص خود را بسوى خود نزديك ميگرداند و او را بسوى رحمت خود ميكشاند و البته همه مؤمنين ميدانند كه وصول و واصل گرديدن بذات حق تعالى محال و غير واقع است، مؤمن نيز طالب امر محال نيست بلكه مقصودش نزديك شدن بجوار قرب احدى و ادراك معرفت حقيقى و شناسائى آثار بزرگوارى او است كه دل و جانش را فرا گرفته و آرزوى او تحصيل محبت پروردگار خودش و واقع گرديدن در سلك اولياء و دوستان او است و حب الهى باين معنى محقق و واقع است و هيچ مؤمن حقيقى دل و جانش از محبت الهى خالى نخواهد بود و نيز بدون آن خلوص عمل بحقيقت ميسر نخواهد گرديد اگر بنده‌ئى خدا را

صفحه : ۹۵

براى نعمتهائى كه باو داده و ميدهد دوست دارد چنين كسى عملش خالص نخواهد گرديد زيرا كه خدا را دوست داشته كه از نعمتهاى او محظوظ ميگردد.

آرى اگر بنده خود را از جهت اينكه اثرى است از فيض وجود مبدء و آفريننده‌اش دوست دارد و از همين جهت كه اثر ضعيفى است از آثار رحمت او خود را بشناسد چنانچه معصوم فرموده

«من عرف نفسه فقد عرف ربّه»

چنين بنده دوست داشتن خودش دوست داشتن خدا است و شناختن خودش شناختن خدا است.

در بيان آيه در تفسير صافى چنين گفته در كافى و عياشى از حضرت صادق عليه السّلام چنين نقل ميكنند كه فرموده‌اند آيا دين جز حب چيز ديگرى است پس از آن اينكه آيه «قُل إِن كُنتُم تُحِبُّونَ اللّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحبِبكُمُ اللّهُ» را تلاوت فرموده بعد از آن محقق كاشانى گفته من ميگويم محبت از عبد ميل نفس است بچيزى از كمالى كه در آن نفس درك ميكند بطوريكه تحميل كند و نزديك كند او را بآن كمال، و حب از خدا رضاى او است بر عبد و گشودن حجاب از قلب او، و بنده وقتى كه عالم گرديد كه كمال حقيقى نيست مگر مخصوص بخدا و آنچه از كمال مى‌بينيد از خودش يا از غير خودش او از خدا و باو و بسوى او است دوستى او نميباشد مگر براى او و در او و اينكه طور شناسائى اقتضاء دارد كه مراد عبد از طاعت و رغبت او در چيزى باشد كه وى را باو نزديك گرداند، پس علامت محبت عبد بخدا اراده طاعت و عبادت و كوشش بليغ است در متابعت كسيكه وسيله باشد بسوى معرفت بخدا و محبت او از آنكسانيكه عارفا بخدا و محب و محبوب او ميباشند.

پس كسيكه صفات او چنين باشد بسبب طاعت او بوجه مخصوص باين صفات ميرسد و مخصوص باين صفات رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و كسانيكه نزديك باويند، پس كسيكه خدا را دوست ميدارد لا بد است در عبادتش و سيرتش و اخلاق و احوالش تابع رسول باشد تا اينكه خدا او را دوست دارد- همانا بمتابعت رسول قرب

صفحه : ۹۶

بحق تعالى حاصل ميگردد و بتقرّب باو بنده محبوب خدا ميشود چنانچه فرموده

«و انّ العبد ليتقرب اليّ بالنوافل حتى احبّه»

و نيز چون رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم حبيب خدا است پس هر كه ادعاء كند محبت خدا را لازمه او محبت رسول است زيرا كه محبوب محبوب محبوب است و محبت جز بمتابعت او و سلوك راه او قولا- و عملا- و حالا و سيرهٔ چيز ديگرى نيست و دعوى محبت خدا متمشى نميگردد مگر باينها زيرا رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم قطب محبت و مظهر آنست پس كسى را كه از متابعت او نصيبى نيست از محبتش نيز نصيبى ندارد.

و كسيكه تابع او گرديد آنطوريكه حق متابعت او است باطنش و سرّش و قلبش و نفسش مناسبت پيدا ميكند با باطن رسول و سرّ او و قلب او و نفس او زيرا كه رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم مظهر محبت خدا است و باين مناسبت لازم ميآيد كه براى اينكه تابع بقدر از متابعت رسول [ص] قسطى از محبت خدا پديد گردد و نور محبت از باطن رسول بباطن او سريان نمايد و او بواسطه رسول ميگردد محبوب خدا و محب او، و كسيكه تابع رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نگرديده و باطنش مخالف باطن رسول گرديده باطنش از وصف محبوبيت دور ميگردد و بسرعت محبت از قلب او زائل ميگردد زيرا اگر خدا او را دوست ندارد او محبوب خدا نيست و در حكم رسول است كسى را كه خدا و رسولش امر نمودند بمتابعت و محبت او و آنها ائمه و اوصياء عليهم السلامند، در كافى از حضرت صادق عليه السّلام در حديثى فرموده كسيكه دوست دارد كه بداند خدا او را دوست دارد بايد عمل كند بطاعت خدا و ما را اطاعت كند (يعنى تابع امر ما گردد) آيا نشنيده‌ئى قول خداى عز و جل كه بنبى خود صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرموده «قُل إِن كُنتُم تُحِبُّونَ اللّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحبِبكُمُ اللّهُ وَ يَغفِر لَكُم ذُنُوبَكُم» و قسم بخداى عز و جل كه بنده عبادت نميكند خدا را ابدا مگر اينكه خداى تعالى داخل ميگرداند در طاعتش متابعت ما را و قسم بخدا عبدى تابع ما نميگردد مگر اينكه خدا او را دوست ميدارد و لا و اللّه احدى ادعاء نميكند متابعت ما را ابدا مگر اينكه دشمن ما است و لا و اللّه احدى دشمن ما

صفحه : ۹۷

نيست مگر معصيت خدا را كرده و كسيكه عاصى باشد يعنى مخالفت امر خدا را كرده خداى تعالى او را در قيامت خار ميگرداند و او را برو در جهنم مياندازد.

[پايان] اگر خواهى اولياء خدا را بحقيقت بشناسى و تابع آنها گردى بايستى اول نفس خود را از خودخواهى و خود پرستى صيقلى كنى تا اينكه حجب ظلمانى كه بين تو و عالم نورانى است مرتفع گردد و براى تو صفاى روحانى پديد آيد آنوقت بتجلى روح، خدا را بشناسى و بشناختن حق تعالى بنفوس قدسيه مقربان درگاهش پى ببرى و هر كدام از آنها را در مرتبه لايق بخود بشناسى و قدم پشت قدم آن بزرگواران گذارى و پيش رو و مطيع آنها گردى زيرا اگر خدا را بحكمت و رأفت بشناسى آنها را بنور و صفاى قلب خواهى شناخت زيرا كه آنها جلوه رحمت واسعه حق تعالى ميباشند. اگر خدا را نشناسى چگونه توانى رسولش را بشناسى و او را دوست دارى و مطيع او گردى. [پايان] آرى نور است مدرك نور چشميكه نور بينائيش فاسد شده هرگز نتواند ادراك نور كند تا اينكه بنور اشكال و الوان را درك نمايد انبياء و اولياء مراتب فيض منبسط حق تعالى ميباشند تا فياض را نشناسى نتوانى مراتب فيضش را بشناسى نور آفتاب را بآفتاب توان شناخت و همچنين بخود نور توان بين مراتب نور تشخيص داد.

در حديثى از معصوم روايت شده كه فرمود اتصال مؤمن بخدا زيادتر است از اتصال شعاع خورشيد بخورشيد و اكثر خلق راهى بسوى معرفت و محبت بمقام كبريائى احدى نيست مگر بتوسط نفوس قدسيه محمّد و آل محمّد صلوات اللّه عليهم اجمعين و چنك زدن بدامن فضل آنها و منقاد گرديدن بحكم آنها و متابعت كردن اوامر و نواهى الهى جلّ شأنه.

خلاصه محبتى كه از روى معرفت بمقام ولايت و امامت باشد آن بعينه معرفت و محبت حق تعالى است و اگر كسى بقدر خردلى

دارای محبتی که از روی

صفحه : ۹۸

معرفت باشد داشته باشد داخل جهنم نخواهد گردید نه محبت سطحی عامیانه مفسرین گفته‌اند اینکه آیه در باره کعب اشرف و یاران او از یهودیان فرود آمده چون حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آنها را بدین اسلام دعوت کرد و نیز سیّد و عاقب از نصاری گفتند «نحن أبناء اللّه و أحبّاؤه» نحن ابناء اللّه سخن نصاری است، و أحباؤه سخن یهودیان است یعنی ما خود دوستان و نزدیکان باوئیم و باو نزدیک‌تر از آنیم که تو ما را بآن میخوانی وقتی بآنها گفتند اگر شما دوستان خدائید چرا بر شما غضب و لعنت است گفتند اینکه مثل آنست که پدر بر پسرش غضب گیرد لکن از روی نبرد و دوستی او را رها ننماید.

اینکه بود که ربّ العالمین خطاب برسولش نموده که بگو اگر راست میگوئید و خدا را دوست میدارید مرا دوست دارید که از جهت رسالت و نبوت نسبت باو دارم و پیرو من گردید و در آنچه از طرف پروردگارم میآورم بپذیرید و اطاعت نمائید تا خدا شما را دوست دارد.

و در آیات علامت دیگری نیز برای دوستی بنده بخدا آرزوی مرگ را نشانه دوستی بخدا بحساب میآورد در سوره جمعه فرمود «إِن زَعَمتُم أَنَّکُم أَولِیاءُ لِلّهِ مِن دُونِ النّاسِ فَتَمَنَّوُا المَوتَ إِن کُنتُم صادِقِینَ» اگر گمان میکنید خدا را دوست میدارید بغیر مردم پس آرزوی مرگ کنید اگر راست گویانید که آرزوی مرگ برای رسیدن بقرب رحمت او را علامت دوستی خدا نشان میدهد زیرا که محب همیشه طالب نزدیکی بمحبوب خودش میباشد و چون لوازمات جسم و شهوات نفسانی گاهی جلوگیر او میگردد و بمردن از قید بدن و شهوات که مانع خلوص و وارسته‌گی او است خلاص میگردد اینکه است که طالب مرگ میشود که یکدل و یک جهت رو باو کند و بلقاء رحمت و انس باو دل و جانش حیات تازه‌ئی بخشد و از تمام قیود بشری برهد و در جوار قرب ایزدی و در مقام امین در مقعد صدق عند ملیک مقتدر بیاساید.

صفحه : ۹۹

إِنَّ اللّهَ اصطَفی آدَمَ وَ نُوحاً وَ آلَ إِبراهِیمَ وَ آلَ عِمرانَ عَلَی العالَمِینَ پس از آنکه بیهودیان و نصاری که ادعاء دوستی با خدا میکردند خاطر نشان میکند که هر چیزی را علامتی است و علامت دوستی خدا اطاعت امر او است که از قبل رسول بمردم ابلاغ میگردد.

در اینکه آیه یادآوری میکند که خداوند پیمبران مثل آدم و نوح و آل ابراهیم و آل عمران را برسالت و نبوّت برگزید و بر تمام عالمیان فضیلت و برتری داد.

شاید اشاره باین باشد که خداوند در هر زمانی بمقتضاء وقت رسولی فرستاده و مردم را موظف گردانیده که مطیع امر او گردند و آنها را بر تمام اهل زمانشان فضیلت و برتری داده و هر یک از آنها نسبت باهل زمان خودشان فضیلت و برتری داشتند و لو آنکه بین پیمبران از جهت فضیلت تفاوت بوده چنانچه فرموده «تِلکَ الرُّسُلُ فَضَّلنا بَعضَهُم عَلی بَعضٍ» بعضی از رسولان را بر بعض دیگر فضیلت دادیم در مجمع در توجیه آیه چنین گفته «إِنَّ اللّهَ اصطَفی» یعنی خدا اختیار کرد و برگزید «آدم و نوح» را برای نبوت خودش «وَ آلَ إِبراهِیمَ وَ آلَ عِمرانَ عَلَی العالَمِینَ» یعنی بر دو عالم زمان هر یک از آنها را یا اینکه انبیاء را از آنها قرار داد و بقولی دین آنها را اختیار کرد مثل قوله تعالی «وَ سئَلِ القَریَةَ» (یعنی از اهل قریه سؤال کن» و بقولی آنها را بر غیرشان اختیار کرده بنبوت و غیر آن از امور جلیله که خداوند آنان را گرامی داشت برای مصالح خلق و بقولی آدم را اختیار کرد به اینکه که او را بغیر واسطه آفرید و او را در بهشت منزل داده و ملائکه را مأمور گردانید باو سجده کنند و او را برای ملائکه و بشر رسول قرار داد و باو نبوت و

طول عمر و اجابت دعا عطاء كرد و قوم او را غرق كرد و بسفينه او را نجات داد و ابراهيم را بخلّة و سرد شدن آتش اختصاص داد و نمرود را هلاک گردانيد.

قوله و آل ابراهيم و آل عمران بقولى مقصود خود ابراهيم و خود عمران است مثل قوله «وَ بَقِيَّةٌ مِمّا تَرَكَ آلُ مُوسى وَ آلُ هارُونَ» يعنى موسى و هارون،

صفحه : ۱۰۰

و بقولى آل ابراهيم از اولادان او موسى و اسحق و اسباط بودند و در آنها داود و سليمان و يونس و زكريا و يحيى بودند و در آنها نيز نبى ما صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بود زيرا كه او از اولاد اسماعيل است، و بقولى آل ابراهيم آنها مؤمنيند و آنهائيكه متمسكند بدين اسلام ميباشند. [عباس و حسن] و اما آل عمران بقولى آنها نيز آل ابراهيمند چنانچه گفته «ذرية بعضها من بعض» پس آنها موسى و هارون دو پسر عمران و او عمران بن يصهر بن فاهت إبن يعقوب بود و بقولى آل عمران مريم و عيسى و او عمران بن اشهم بن امون از ولد سليمان بن داود كه او پدر مريم بود زيرا كه آل رجل از اهل بيتى است كه منتسب باو است. [حسن و وهب] و در قرائت اهل بيت آل محمدند و گفته‌اند كه آل ابراهيم آل محمدند صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از آنهائيكه اهل او ميباشند و آنها كسانى ميباشند كه خداى تعالى آنها را طاهر گردانيده و معصومينند كه منزّهاند از قبايح زيرا كه خداى تعالى اختيار نميكند و برنميگزينند مگر كسى را كه چنين باشد و ظاهر او در طهارت مثل باطن او باشد پس على هذا اصطفى مختص بكسى است از آل ابراهيم و آل عمران كه معصوم باشد خواه نبى باشد يا امام.

و گفته‌اند اصطفاء دو قسم اسم يكى «اصطفيته لنفسه» خدا قرار داد او را خالصا لوجهه يعنى خالص براى خودش و مختص بخود، دوم او را برگزيد براى غير خود يعنى او را بر غيرش فضيلت داد و او را بتفضل اختصاص داد و بنا بر اينكه وجه اگر گفته شود چگونه آنها را قبل از عمل اختصاص بتفضل داده.

پاسخ- وقتى معلوم باشد كه صلاح مكلفين تمام نميشود مگر بآنها پس لا بد است كه اول مبادرت نمايد در وصف آنها و خبر دهد بآنچه در آنها است از حسن شمايل و اعمال آنها و تشويق كند بسوى آنها از زكاوة و جلال آنها تا اينكه براى مردم داعى حاصل گردد به اينكه كه از آنها قبول كنند و حكم آنها را انقياد نمايند، و اينكه آيه دلالت دارد بر افضليت انبياء بر ملائكه عليهم السلام- و صلاة و سلام تمام عالميان از ملائكه و غير آنها بر روان پاك آنها

صفحه : ۱۰۱

باد كه خدا آنها را اختيار نمود و بر تمام عالميان فضيلت داد.

وَ اللّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ در آيه دو قول است يكى سميع است ميشنود آنچه ذرّيه ميگويند عالم است بآنچه در ذهنشان مخفى ميدارند فلذلك از اينكه جهت آنها را تفضل بر غير داده زيرا كه استقامت آنها در اقوالشان و افعالشان نزد حق تعالى معلوم است.

و بقولى سميع است يعنى شنوا است بآنچه زن عمران در دل نذر كرده بود و عليم است بآنچه در دل مخفى داشت. [پايان] إِذ قالَتِ امرَأَتُ عِمرانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرتُ لَكَ ما فِي بَطنِي مُحَرَّراً فَتَقَبَّل مِنِّي إِنَّكَ أَنتَ السَّمِيعُ العَلِيمُ آيات از «قالَتِ امرَأَتُ عِمرانَ» تا آخر آيه ۲۷ ترجمه شده واضح است محتاج بتوضيح نيست.

خلاصه شرح اينكه آيات چنانچه مفسرين گفته‌اند چنين است خداوند رسولش را يادآور ميكند كه ياد كن وقتى را كه زن عمران در مقام مناجات گفت پروردگارا نذر كردم كه فرزندى كه در رحم دارم در راه خدمت تو آزاد گردانم- شايد مقصودش اينكه بوده كه او را مخصوص بخدمت گذارى بيت المقدس گردانم نذر مرا بپذير زيرا كه تو شنوا و عالمى و باسرار همه كائنات

آگاهی- چون مادر مریم وضع حمل نمود دید نوزاد دختر است از روی حسرت گفت پروردگارا دختر زائیدم و خدا بآنچه زائیده‌ام داناتر است و گویا میخواسته بگوید من امید داشتم پسر باشد لکن خدا میداند چه حکمتهائی در وجود اینکه دختر پنهانست و پسر مثل دختر نیست.

مفسرین گفته‌اند که اینکه معنی در جمله «وَ اللّه أَعلَمُ بِما وَضَعَت» نهفته است و قوله «وَ لَیسَ الذَّکَرُ کَالأُنثی» جمله مستأنفه است و کلام خدا است خدا میداند که زن هارون دختر زائید و اگر پسر زائیده بود آن حکمتهائی که در اینکه دختر هست در پسر نبود زیرا اگر چه ممکن بود پسری مثل عیسی با معجزات باشد

صفحه : ۱۰۲

لکن بر وجود اینکه دختر آیات دیگری است: اولا باید از وجود اینکه دختر عیسی بی پدر متولد گردد که آیت باشد برای عالمین- و ثانیا در گهواره سخن گوید و حکمتهای دیگری که در او است.

سپس زن عمران گفت من اینکه دختر را مریم نام نهادم- گفته‌اند مریم در عرف آنها کنیزك را میگفتند، و او و ذریه‌اش را از شرّ شیطان رجیم در پناه تو آوردم، پس خداوند او را بنیکوئی پذیرفت و او را بتربیتی نیکو پرورش داد و او را خادمه بیت المقدس قرار دادند.

کلبی گفته چون مریم از مادر متولد شد مادر او را در خرقه‌ئی پیچید و به بیت المقدس فرستاد و رئیس احبار زکریا بود گفت من بر تکفل او اولی‌ترم زیرا که خواهر او زن من است پس از آن قرعه زدند بنام زکریا آمد کفالتش را بعهده زکریا گذاردند و هر وقت زکریا داخل بیت المقدس میشد و مریم را در محراب عبادت مشاهده میکرد میدید مائده‌ئی نزد او حاضر است. چون زکریا متکفل مریم بود تعجب میکرد که اینکه مائده و غذا از کجا بر مریم میآید اینکه بود که سؤال کرد و گفت «یا مَریَمُ أَنّی لَكِ هذا» اینکه غذا از کجا بر تو آمد «قالَت هُوَ مِن عِندِ اللّهِ إِنَّ اللّهَ یَرزُقُ مَن یَشاءُ بِغَیرِ حِسابٍ» محراب مکانی را نامند که مخصوص عبادت باشد- راغب در مفردات گفته اینکه محراب مسجد را محراب گفته‌اند برای اینکه است که در آنجا محاربه و جنگ شیطان و هوای نفس با عقل صورت میگیرد- و بعضی گفته‌اند جهتش اینست که چون آدمی باید در چنین جائی خود را از شغلهای دنیوی و تفرقه حواس دور سازد لذا بآن محراب میگویند و بعضی دیگر گفته‌اند اصل در معنی آن «محراب البیت» یعنی صدر مجلس بوده بعد بمناسبت آن صدر مسجد را محراب نامیدند و بمشابهت آن صدر خانه را هم محراب گفته‌اند. [پایان] و بعضی از مفسرین گفته‌اند کلمه «رزقا» که نکره آمده مشعر بر اینکه است که آن رزق غیر معهود بوده چنانچه گفته‌اند زکریّا نزد مریم میوه زمستانی را

صفحه : ۱۰۳

در تابستان و میوه تابستانی را در زمستان میدید. [پایان] مفسرین گفته‌اند محمّد بن المنکدر از جابر انصاری روایت کرده که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله چند روز باو غذا نرسید در حجره زنان گردید غذا نبود بحجره فاطمه آمد و گفت یا بنیّه آیا طعامی نزد تو هست گفت جانم فدای تو هیچ نیست بمسجد رفت همسایه فاطمه سلام اللّه علیها دو قرص نان و پاره‌ئی گوشت برای فاطمه فرستاد در صورتی که شوهر و طفلان فاطمه گرسنه بودند دست بطعام نگذاشت و گفت قسم بخدا که باین غذا پیغمبر خدا را سیر میکنم و یکی از فرزندان را نزد پدر فرستاد و او را طلبید چون رسول آمد گفت تن و جانم قربان تو یك غذای اندکی همسایه آورده و آن غذا در جعبه‌ئی بود درش گذاشته بود جعبه را نزد رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آورد چون سر جعبه را برداشتند جعبه پر از نان و گوشت بود فاطمه تعجب کرد رسول گفت ای دختر

«انّی لک»

اینکه غذا از کجا آمد فاطمه گفت

«هو من عند اللّه یرزق من یشاء بغیر حساب»

رسول گفت خدا را شکر میکنم که مرا از دنیا بیرون نبرد تا دیدم آنچه را که زکریا از مریم دید.

هُنالِکَ دَعا زَکَرِیّا رَبَّهُ قالَ رَبِّ هَب لِی مِن لَدُنکَ ذُرِّیَّةً طَیِّبَةً إِنَّکَ سَمِیعُ الدُّعاءِ گفته‌اند چون زکریا چنین کرامتی از مریم دید رغبت کرد که خدا اولاد صالحی باو کرامت کند و پیر شده بود و زنش عقیم و نازا بود لکن چون میدانست که خدای تعالی قدرت دارد که در چنین حالی نیز اولادی بوی کرامت نماید اینکه بود که در مقام مناجات گفت «ربّ هب لی من لدنک ذریة طیبة» زکریا از خدای تعالی اولاد طیّب می‌طلبد یعنی نسلی که از قذارات طبیعی و شهوات نفسانی پاك و صالح باشد «إِنَّکَ سَمِیعُ الدُّعاءِ» زکریا در مناجات اظهار مینماید که من چنین اولاد طیبی از تو میطلبم و میدانم که تو دعا را میشنوی یعنی تو شنوائی و هر کس تو را بخواند دعای او را میشنوی.

فَنادَتهُ المَلائِکَةُ وَ هُوَ قائِمٌ یُصَلِّی فِی المِحرابِ دعای زکریا بهدف اجابت رسید و خدای جلیل پس از پیری زکریا و عقیم

صفحه : ۱۰۴

بودن زنش بوی پسری بنام یحیی عنایت فرمود که ظاهرا از خدا اولادی طلبیده بود که در کرامات و محاسن اخلاقی نظیر مریم صدیقه باشد و در حالی که زکریا در محراب بعبادت مشغول بود ملائکه باو نداء میکنند:

أَنَّ اللّهَ یُبَشِّرُكَ بِیَحیی مُصَدِّقاً بِکَلِمَةٍ مِنَ اللّهِ وَ سَیِّداً وَ حَصُوراً وَ نَبِیًّا مِنَ الصّالِحِینَ از آیه چنین معلوم میشود که خداوند پیش از آنکه نطفه یحیی بسته شود او را بیحیی نام گذارد چنانچه در سوره مریم آیه ۷۰ فرمود یا «یا زَکَرِیّا إِنّا نُبَشِّرُكَ بِغُلامٍ اسمُهُ یَحیی لَم نَجعَل لَهُ مِن قَبلُ سَمِیًّا» آیه بیحیی مژده میدهد ای زکریا ما بتو پسری میدهیم که نام او یحیی است و همنامی در سابق نداشته.

و در آیه چند فضیلت دیگر نسبت بیحیی تذکر میدهد یکی از صفات یحیی تصدیق کننده بکلمه است یعنی یحیی که تصدیق کننده بعیسی بود که او کلمة اللّه نامیده شده زیرا خدای تعالی عیسی را کلمه نامید آنجا که در باره او فرموده و «بِکَلِمَةٍ مِنهُ» و گفته‌اند خدای تعالی عیسی را «کلمة» خوانده برای اینکه بکلمه «کن» آفریده شده، یحیی اول کسی بود که بعیسی بن مریم ایمان آورد و شش ماه بزرگتر از عیسی علیه السّلام بود و با هم پسر خاله بودند و یحیی را پیش از آنکه عیسی [ع] را بآسمان ببرند کشتند.

دوم از فضائل یحیی که در آیه نام برده شده اینست که او را سیّد نامیده زیرا که او در علم و حلم و تقوی مهتر و بزرگ و رئیس و سید قوم بود- و بقولی در دین سید بود.

سعید جبیر گفته سید یعنی مطیع خدا- قتاده گفته سید یعنی عالم و ورع سخنان دیگری نیز در معنی سید گفته شده و بهترین رأی اینست که گفته‌اند سید و بزرگ کسی را سزد که نزد حق تعالی گرامی باشد.

سوم از فضائل نام برده شده در آیه اینستکه گفته «حَصُوراً» گفته‌اند حصور مأخوذ از حصر است و حصر بمعنی حبس است و از او است

صفحه : ۱۰۵

حصار و حصر بمعنی احتباس و حبس کردن از جماعتی از مفسرین نقل شده که گفته‌اند «حصور» کسی را گویند که خود را از زنان بازدارد و مقاربت نکند و بنا بر اینکه قول حصور «فعول» بمعنی فاعل است یعنی خود را از شهوات باز دارد.

روایتی از ابو هریره نقل میکنند که رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گفته هر کس از بنی آدم را گناهی بوده جز یحیی که او «کان سیدا و حصورا و نبیا من الصالحین»

قالَ رَبِّ أَنّی یَکُونُ لِی غُلامٌ وَ قَد بَلَغَنِیَ الکِبَرُ وَ امرَأَتِی عاقِرٌ ظاهرا وقتی بشارت چنین پسری بزکریا میرسد از روی تعجب میگوید ای پروردگار من چگونه ممکن است مرا پسر باشد در صورتی که روی قانون و حکمتی که در سراسر عالم حکمفرما است چون خودم پیر شده‌ام و زنم عقیم و نازا است چگونه ممکن است چنین پسری آورم «قالَ کَذلِکَ اللّهُ یَفعَلُ ما یَشاءُ» قالَ رَبِّ اجعَل لِی آیَةً قالَ آیَتُکَ أَلّا تُکَلِّمَ النّاسَ ثَلاثَةَ أَیّامٍ إِلّا رَمزاً پس از آنکه مژده چنین پسری بنام یحیی با چنین اوصاف برجسته بزکریا داده شد گفت خدایا آیهٔ و نشانه‌ئی بمن بده که بحامله شدن زوجه‌ام باین پسر مطلع گردم شاید مقصودش اینکه بود که در موقع بسته شدن نطفه یحیی بیشتر در حمد و ثنای الهی و شکر گذاری قیام نماید از حق تعالی جواب میرسد نشانه حمل او اینکه است که سه روز با مردم تکلم نمیکنی مگر برمز و اشاره.

وَ اذکُر رَبَّکَ کَثِیراً وَ سَبِّح بِالعَشِیِّ وَ الإِبکارِ و پروردگار خود را در صبح و شام بسیار یاد کن اشاره به اینکه که برای اینکه آیهٔ بزرگ که در پیری با زن عقیم نازا خدای جلیل دعای تو را پذیرفت و بتو اولاد صالح عنایت نمود جای دارد که تو بشکرانه چنین نعمتی در «عشی» که گفته‌اند عشی از زوال آفتاب است تا شب و از وقت نماز شام است تا پاره‌ئی از شب «و الا بکار» دخول در اول نهار است یعنی در شب و روز پروردگار خود را یاد کن و مشغول ذکر و دعاء باش و شکر گذاری ولی نعمت خود باش.

صفحه : ۱۰۶

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۴۲ تا ۵۱]

اشاره

وَ إِذ قالَتِ المَلائِکَةُ یا مَریَمُ إِنَّ اللّهَ اصطَفاکِ وَ طَهَّرَکِ وَ اصطَفاکِ عَلی نِساءِ العالَمِینَ (۴۲) یا مَریَمُ اقنُتِی لِرَبِّکِ وَ اسجُدِی وَ ارکَعِی مَعَ الرّاکِعِینَ (۴۳) ذلِکَ مِن أَنباءِ الغَیبِ نُوحِیهِ إِلَیکَ وَ ما کُنتَ لَدَیهِم إِذ یُلقُونَ أَقلامَهُم أَیُّهُم یَکفُلُ مَریَمَ وَ ما کُنتَ لَدَیهِم إِذ یَختَصِمُونَ (۴۴) إِذ قالَتِ المَلائِکَةُ یا مَریَمُ إِنَّ اللّهَ یُبَشِّرُکِ بِکَلِمَةٍ مِنهُ اسمُهُ المَسِیحُ عِیسَی ابنُ مَریَمَ وَجِیهاً فِی الدُّنیا وَ الآخِرَةِ وَ مِنَ المُقَرَّبِینَ (۴۵) وَ یُکَلِّمُ النّاسَ فِی المَهدِ وَ کَهلاً وَ مِنَ الصّالِحِینَ (۴۶)

قالَت رَبِّ أَنّی یَکُونُ لِی وَلَدٌ وَ لَم یَمسَسنِی بَشَرٌ قالَ کَذلِکِ اللّهُ یَخلُقُ ما یَشاءُ إِذا قَضی أَمراً فَإِنَّما یَقُولُ لَهُ کُن فَیَکُونُ (۴۷) وَ یُعَلِّمُهُ الکِتابَ وَ الحِکمَةَ وَ التَّوراةَ وَ الإِنجِیلَ (۴۸) وَ رَسُولاً إِلی بَنِی إِسرائِیلَ أَنِّی قَد جِئتُکُم بِآیَةٍ مِن رَبِّکُم أَنِّی أَخلُقُ لَکُم مِنَ الطِّینِ کَهَیئَةِ الطَّیرِ فَأَنفُخُ فِیهِ فَیَکُونُ طَیراً بِإِذنِ اللّهِ وَ أُبرِئُ الأَکمَهَ وَ الأَبرَصَ وَ أُحیِ المَوتی بِإِذنِ اللّهِ وَ أُنَبِّئُکُم بِما تَأکُلُونَ وَ ما تَدَّخِرُونَ فِی بُیُوتِکُم إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً لَکُم إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ (۴۹) وَ مُصَدِّقاً لِما بَینَ یَدَیَّ مِنَ التَّوراةِ وَ لِأُحِلَّ لَکُم بَعضَ الَّذِی حُرِّمَ عَلَیکُم وَ جِئتُکُم بِآیَةٍ مِن رَبِّکُم فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَطِیعُونِ (۵۰) إِنَّ اللّهَ رَبِّی وَ رَبُّکُم فَاعبُدُوهُ هذا صِراطٌ مُستَقِیمٌ (۵۱)

صفحه : ۱۰۷

[ترجمه]

یاد کن وقتی را که ملائکه گفتند ای مریم همانا خداوند تو را برگزید و طاهر گردانید و بر زنان جهانیان فضیلت داد [۴۲]

ای مریم فرمان بردار خدا باش و سجده کن و با رکوع کنندگان رکوع نما [۴۳]

(ای محمّد] اینکه از خبرهای غیب است که بتو وحی میکنیم و تو نزد آنها حاضر نبودی وقتی قلمهای قرعه میانداختند که کدام یک

مريم را كفالت كنند و نزد آنها نبودى وقتى كه با هم در باب كفالت مريم نزاع ميكردند [۴۴]

ياد كن وقتى كه ملائكه گفتند اى مريم خدا تو را مژده ميدهد بكلمه‌ئى كه نامش مسيح عيسى بن مريم است در دنيا و آخرت آبرومند و از جمله نزديكان است [۴۵]

و در گهواره و كودكى با مردم سخن گويد و او از جمله شايسته‌گان است [۴۶]

مريم گفت پروردگار من كجا و چگونه براى من پسر باشد در حاليكه بشرى مرا مس ننموده ملائكه گفت اينكه چنين خدا ميآفريند آنچه را كه بخواهد وقتى بامرى حكم كرد باو گويد باش او خود موجود ميگردد [۴۷]

و باو تعليم كتاب و حكمت كند و تورات و انجيل ميآموزد

و او رسول و فرستاده شده بسوى بنى اسرائيل (و بآنها گفت) من بسوى شما آمده‌ام با معجزاتى از پروردگار شما و از گل صورتى مثل هيئت پرنده‌ئى ميسازم و در آن نفخه ميدمم پس باذن خدا پرنده ميگردد و آدم كور مادر زاد و پيسى دار را (شفا ميدهم) و باذن خدا مرده را زنده ميكنم و شما را خبر ميدهم بآنچه ميخوريد و آنچه را كه در خانه‌هاى خودتان ذخيره ميكنيد همانا در اينها آيت و نشانه‌ئى است اگر بوده باشيد كه ايمان آوريد [۴۸]

(و گفت) تصديق كننده‌ام بآنچه بين دو دست من است از تورات و هر آينه براى شما حلال ميكنم بعض آنچيزيكه بر شما حرام شده بود و آمده‌ام بر شما با معجزه‌هائى از جانب پروردگار شما پس از خدا بترسيد و پيرو من گرديد [۴۹]

همانا خدا پروردگار من و پروردگار شما است بس او را عبادت كنيد [۵۰] و همين است راه راست [۵۱].

صفحه : ۱۰۸

(توضيح آيات)

اشاره

وَ إِذ قالَتِ المَلائِكَةُ يا مَريَمُ إِنَّ اللّه اصطَفاكِ وَ طَهَّرَكِ وقتى مريم در بيت المقدس مشغول عبادت شد و بخدمت گذارى آن مكان مقدس قيام نمود و بمقام عبوديت رسيد و در پيشگاه عزت لايق مقام بندگى و شرافت گرديد مورد مخاطبه و قبول افتاد و ببندگى او را پذيرفتند آنوقت او را بجند فضيلت معزز و محترم گردانيدند.

۱- يوحى كه ملائكه باو وحى رسانيدند و باو بشارت دادند و گفته‌اند مقصود از ملائكه جبرائيل است كه او را روح القدس نامند و او را باسم نداء كردند اى مريم و باين نحو تكلم كردن يك خصوصيت زائدى را ميرساند و اشاره به اينكه كه او محبوبه اللّه است.

۲- «اصطفيك» اى مريم همانا خدا تو را برگزيد «و طهّرك» و تو را پاك و خالص و از تمام خباثات جسمانى و نفسانى پاك گردانيد، طهارت باطنى او معلوم است كه معصومه و در مدت عمر گناهى از او صادر نگشته بود، و طهارت جسمانى او گفته‌اند از قذاراتيكه زنان عالم مبتلايند مثل حيض و نفاس از آن وارسته بود. گفته‌اند اگر اصطفاء متعدى بعلى شود مفيد معنى تقدم است و آن غير از اصطفاء مطلق است كه بمعناى تسليم است.

وَ اصطَفاكِ عَلى نِساءِ العالَمِينَ از اينكه در يك آيه در شأن مريم دو مرتبه اصطفاء گفته شده چنين استفاده ميشود كه اصطفاء اول همان تقدم او است بر تمام مردم در مرتبه و مقام نسبت بزمان خودش، و اصطفاء دوم چون متعدى بعلى شده تقدم او است بر زنهاى جهانيان براى اينكه در او نفخه الهى دميده شده و بعيسى حامله گرديد اگر چه از آيه چنين برميآيد كه خداوند مريم را بر تمام زنان

اول عـالم تـا آخر فضـیلت و برتری داده لکن وقتی با احادیث معتبری که از رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم و ائمه طاهرین علیهم السلام

صفحه : ۱۰۹

رسیده بآن ضمیمه کنیم اطلاقش مقید میگردد بغیر فاطمه علیها سلام.

بعضـی از مفسرین گفته چگونه توان گفت مریم از فاطمه (ع) افضل است در صورتی که به اتفاق شیعه و سنی رسول صلّی اللّه علیه و آله فرموده

«فاطمهٔ بضعه منی و هی نور عینی و ثمرهٔ فؤادی و روحی التی بین جنبی و هی حوراء انسیهٔ،

تا آخر حدیث پس بنا بر اینکه حدیث که فاطمه پاره تن پیغمبر [ص] باشد او برابر نباشد با مریم که پاره تن عمران است.

و میتوان اطلاق آیه را باین احادیث و آن حدیثی که از رسول صلّی اللّه علیه و آله روایت شده که فرموده

«ابنتی فاطمهٔ سیدهٔ نساء العالمین»

مقید گردانید بزمان خود مریم [ع] نه زنان عالمیان که حتی از فاطمه [ع] پاره تن پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برتر باشد.

و نیز از رسول [ص] حـدیث کرده‌اند که در عالم چهار زن را اختصاص بفضـیلت داده: مریم صدیقه، آسـیه زن فرعون، خدیجه بنت خویلد، فاطمه دختر محمّد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم بعضی از مفسرین گفته اینک در مقابل اینکه سؤال که تقدم مریم بر زنان در جمیع جهات بوده یا در بعض آن؟ میگوئیم: آنچه از آیه «إِذ قالَتِ المَلائِکَهُ یا مَریَمُ إِنَ‌اللّه‌یُبَشِّرُک بِکَلِمَهٍ مِنه‌الخ»«۱» و آیه «وَ الَّتِی أَحصَنَت فَرجَهـا فَنَفَخنا فِیها مِن رُوحِنا وَ جَعَلناها وَ ابنَها آیَهً لِلعالَمِینَ» انبیاء آیه ۱۲. و آیـه «وَ مَریَمَ ابنَتَ عِمرانَ الَّتِی أَحصَنَت فَرجَها فَنَفَخنا فِیهِ مِن رُوحِنا وَ صَدَّقَت بِکَلِماتِ رَبِّها وَ کُتُبِهِ وَ کانَت مِنَ القانِتِینَ»«۲» تحریم آیه ۱۲ ظاهر میشود که تقدم او

---

(۱) ای رسول یاد کن وقتی که ملائکه گفتند ای مریم خدا تو را مژده میدهد بکلمه از خودش

(۲) و آن زنی یعنی مریم که او رحم خود را نیکو گردانید پس ما در آن نفخه دمیدیم از روح خودمان و مریم بکلمات پروردگار و کتب او تصدیق کرد و او از بندگان مطیع خدا بود.

صفحه : ۱۱۰

بجهت مقام عجیبی است که راجع بولادت عیسی (ع) نصیبش شده.

امـا موضوعـات دیگری که در ضـمن آیـات قضـیه ذکر شـده ماننـد تطهیر مریم تصـدیق نمودنش بکلمـات الهی و کتب آسـمانی و همچنین محدثه بودنش و غیر اینها که اموری است که اختصاص بمریم نداشـته برای غیر او هم پیدا شده- اینکه بعضـی گویند مریم خـودش بر زنـان عـالم تقـدم پیـدا کرده اطلاـق آیه آنرا دفع مینمایـد [تفسـیر المیزان] یـا مَریَمُ اقنُتِی لِرَبِّکِ وَ اسجُدِی وَ ارکَعِی مَعَ الرّاکِعِینَ قنوت بمعنی ملازم داشتن اطاعت با خضوع است و معنی رکوع و سـجود هم ظاهر است و شایـد مقصود از قوله تعالی «مَعَ الرّاکِعِینَ» یعنی با آنها مشغول عبادت باش.

و از تکرار نـداء که اول در مقـام فضـیلت مریم است که ملائکه گوینـد « یا مریم» و بوی خبر میدهنـد که خداونـد تو را برگزیـده و طاهر گردانیده و بر زنان جهانیان فضیلت داده، و خطاب دوم «یا مَریَمُ اقنُتِی» شاید میخواهد او را متوجه گرداند که تو بشکرانه چنین فضـیلتی که بتو کرامت کرده بـایستی در مقـام اطـاعت قیـام نمـائی و خود را در مقـام عبودیت بجـائی رسـانی که محبوبه حق تعالی گردی و محل ودیعه الهی و قبول روح پاک پیمبر اولو العزم یعنی حضرت عیسی شوی.

ذلِکَ مِن أَنباءِ الغَیبِ نُوحِیهِ إِلَیکَ وَ ما کُنتَ لَدَیهِم إِذ یُلقُونَ أَقلامَهُم أَیُّهُم یَکفُلُ مَریَمَ چون داستان مریم و مادر او که ظاهرا از خدا اجازه میخواهد که بچه‌ئی که در رحم دارد برای خدمت گذاری بیت المقدس آزاد کند و نیز داستان مریم وقتی متولد گردید و مادرش او را ببیت المقدس فرستاد و بین رهبانیین گفتگو درگرفت که کدام یک کفالت مریم را عهده‌دار شوند و چنانچه آیه خبر میدهد در اینکه موضوع بین آنها نزاع و مخاصمه درگرفت و بالاخره بنا بقرعه شد، و گفته‌اند قرعه در آنوقت چنین بود که قلمها را در آب می‌انداختند هر کدام روی

صفحه : ۱۱۱

آب میآمد آن برده بود، زکریا هم رئیس بیت المقدس بوده و هم شوهر خواهر مریم و قلم هم بنام او روی آب آمد اینکه بود که زکریا کفالت مریم را بعهده گرفت و اینکه داستان نزد حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که کتب آنها را ندیده بود نامعلوم بود یا اینکه چون انجیل تحریف شده تفصیل آن در کتب عهدین در دست نبوده و معلوم است اطلاع یافتن بر هر قضیه و داستانی بایستی یا بتوسط تاریخ و یا درس از معلم یا باخبار یا بطریق وحی دانسته شود و چون داستان مریم و نیز مقام او را و حامله شدنش بعیسی [ع] از قبل اینها یا از جهت تحریف شدن انجیل و یا از جهت امی بودن رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میسر نبود اینکه است که آنرا از اقسام وحی بشمار آورد.

إِذ قالَتِ المَلائِکَةُ یا مَریَمُ إِنَّ اللّهَ یُبَشِّرُکِ بِکَلِمَةٍ مِنهُ اسمُهُ المَسِیحُ عِیسَی ابنُ مَریَمَ وَجِیهاً فِی الدُّنیا وَ الآخِرَةِ وَ مِنَ المُقَرَّبِینَ «وجیها» منصوب و حال است یعنی مکینا شریفا ذا قدر و جاه، و تقرب اینکه است که او را بآسمان بردند.

در اینکه آیات چند مرتبه بلفظ یا مریم خطاب نموده و ظاهرا اول «یا مَریَمُ إِنَّ اللّهَ اصطَفاکِ» مژده باو است که ای مریم ما تو را بین زنها برگزیدیم و از قذارات جسمانی و روحانی طاهر گردانیدیم، و «یا مَریَمُ» دوم امر باو کرده که در عبادت و عبودیت قیام نما، و «یا مَریَمُ» سوم او را بشارت میدهد بپسری که نام او مسیح است و در دنیا و آخرت مورد لطف الهی و از جمله مقربین است وَ یُکَلِّمُ النّاسَ فِی المَهدِ وَ کَهلًا وَ مِنَ الصّالِحِینَ و ظاهرا برای دل خوشی و امیدواری مریم و شاید برای اینکه مریم بداند اگر جوانی خود را بعبادت و زهد و تقوی گذرانیده خدای کریم او را ببهترین نعمتها که اولاد صالح است بهره‌مند نموده بلکه بدون شوهر بهترین اولادی که روشنی چشم او و میوه دل او است بوی کرامت فرموده بوسیله اینکه جملات باو خبر میدهد و دو فضیلت در اینکه آیه از عیسی علیه السّلام تذکر میدهد: یکی در گهواره

صفحه : ۱۱۲

در حال کودکی باذن خدا با مردم سخن میگوید که مادرش را از تهمت مبرا گرداند و دیگر او را از صالحین و نیکوکاران بشمار میآورد.

قالَت رَبِّ أَنّی یَکُونُ لِی وَلَدٌ وَ لَم یَمسَسنِی بَشَرٌ وقتی ملائکه مریم را بعیسی [ع] مژده دادند که خداوند بتو پسری باین اوصاف کرامت مینماید ظاهرا از روی تعجب میگوید چگونه ممکن است پسر آورم در صورتی که بشری مرا مس ننموده البته مریم با آن جلالت شأنش میدانسته که خداوند بر همه چیز قدرت دارد و در مقابل عموم قدرت الهی محالی نیست و برای رفع اشکال که چگونه مریم تعجب میکند بعضی از مفسرین دو جواب داده‌اند: یکی از جهت خرق عادت که در هیچ زمان و دوره‌ئی چنین امری واقع نگردیده و اینکه جای تعجب است اگر چه در قبال قدرت عام خداوندی هیچ جای تعجب نیست. دوم سؤال مریم [ع] از جهت شک در عموم قدرت نبوده بلکه از جهت استفهام بود که خواست بفهمد اینکه مطلب چگونه واقع میگردد و از سرّ او مطلع گردد.

قالَ کَذلِکِ اللّهُ یَخلُقُ ما یَشاءُ إِذا قَضی أَمراً فَإِنَّما یَقُولُ لَهُ کُن فَیَکُونُ در ضمن جوابی که بمریم در مقابل سؤالش داده دو مطلب

بسیار مهم را بوی تذکر میدهد: یکی بوی خواطر نشان میکند که قدرت او عام است که آنچه را بخواهد میکند و مانع و رادعی در مقابل خواست ایزدی تصور ندارد و نیز در عموم قدرت او محالی بنظر نمیآید.
دوم- در بیان کیفیت آفرینش ممکنات و بیان سرعت اجابت آنها مریم را یادآوری مینماید که وقتی اراده حق تعالی بآفرینش شیئی تعلق گرفت بوی گوید باش فورا آن ممکن موجود میگردد زیرا که در موقع آفرینش لفظ معنی ندارد،

[در توجیه «کن فیکون]

از مفسرین چند وجه نقل کرده‌اند لکن ظاهرا «کن» اشاره بسرعت باجابت

صفحه : ۱۱۳

ممکنات است که وقتی حق تعالی اراده کرد بوجود ممکنی از ممکنات بمحض اراده آن شیئی مراد موجود میگردد زیرا که در موقع آفرینش لفظ معنی ندارد و لفظ «فیکون» سرعت اجابت و قبول ممکن را میرساند و ممکن است گفته شود مقصود از لفظ کن همان امر تکوینی است فیکون اجابت تکوینی است.
قالَ کَذلِکِ اللّهُ یَخلُقُ ما یَشاءُ بعض مفسرین گفته اینجا «یَخلُقُ ما یَشاءُ» گفت و در قصه زکریا «یَفعَلُ ما یَشاءُ» فرق اینکه است که بزکریا بر طبق عادت که بین خلق در آفرینش روان است فرزند داد پس لفظ فعل لایق‌تر باشد زیرا که عام است و مریم را فرزند داد نه بر عادت توالد و تناسل بلکه بر ابداع محض و خلقت مخصوص اینکه است که لفظ خلق در آن لایق‌تر باشد زیرا از لفظ فعل خاص‌تر است.
«إِذا قَضی أَمراً» معنی قضا برگذار کردن کاری و تمام کردن آن است از روی گفتار یا از روی کردار اما از روی گفتار مانند آنست که رب العالمین فرموده «وَ قَضی رَبُّکَ أَلّا تَعبُدُوا إِلّا إِیّاه» «وَ قَضَینا إِلی بَنِی إِسرائِیلَ فِی الکِتابِ» و از روی کردار مثل اینکه فرموده «فَقَضاهُنَّ سَبعَ سَماواتٍ» و هم از روی فعل است «قضی فلان دینه» «و قضی نحبه» و اینجا هر دو وجه احتمال دارد.
فَإِنَّما یَقُولُ لَهُ کُن فَیَکُونُ گفته‌اند اینکه خطاب تکوینی بمخاطب در حال تکوّن صورت میگیرد نه بمخاطب قبل از تکون و نه بمخاطب بعد از تکون و گر نه اینکه خطاب صورت نپذیرد و درست نیاید، و درست آنست که اینکه خطاب بآن چیزیست که در علم حق تعالی موجود است اگر چه معدوم الذات است و هر چه معلوم حق بود در حکم موجود باشد پس خطاب آن درست آید.
[کشف الاسرار] وَ یُعَلِّمُهُ الکِتابَ وَ الحِکمَةَ وَ التَّوراةَ وَ الإِنجِیلَ وَ رَسُولًا إِلی بَنِی إِسرائِیلَ آیه عطف است بر «نُوحِیهِ إِلَیکَ» از جمله فضائلی که خدای تعالی از عیسی علیه السّلام بمریم بشارت میدهد اینکه است که باو کتاب خط نوشتن بدست و حکمت

صفحه : ۱۱۴

که شاید در اینجا مقصود از حکمت همان علم بتوراة و انجیل آن کتابیکه برای عیسی [ع] نازل گردیده. و بقولی علم بحلال و حرام. و بقولی تمام کتب و صحیفه‌هائی است که بر پیمبران نازل گردیده، گفته‌اند آخر پیمبران بنی اسرائیل عیسی علیه السّلام بود «وَ التَّوراةَ وَ الإِنجِیلَ» عطف بر حکمهٔ است و از عطف توراهٔ و انجیل بر حکمت معلوم میشود که مقصود از حکمت اعم از علم تورات و انجیل است و از قبیل عطف خاص بر عام است.
أَنِّی قَد جِئتُکُم بِآیَةٍ مِن رَبِّکُم آیه مقول قول عیسی [ع] است که وقتی ببنی اسرائیلیان گفت من فرستاده و رسول خدایم و از جانب پروردگارتان با معجزه آمده‌ام قوم گفتند آن معجزه چیست گفت:

أَنِّي أَخلُقُ لَكُم مِنَ الطِّينِ كَهَيئَةِ الطَّيرِ فَأَنفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيراً بِإِذنِ اللّهِ گفت همانا من از گل مثل هيئت پرنده‌اى خلقت ميكنم آفرينش و خلقت بمعنى ابداع و اختراع است و ابتداع و اختراع مخصوص بخدا است كه شيئى را از عدم بوجود آورد و اينكه عيسى خلقت پرنده را نسبت بخودش ميدهد و گويد من چنين ميكنم مقصودش اينكه است كه چون من رسول خدايم براى اثبات رسالتم كه خليفه و نماينده اويم در اينكه زمينه آنچه بكنم بامر او و بمشيت او انجام گرفته اينست كه در جمله بعد تصريح مينمايد كه عمل من يعنى ساختن شكل پرنده در اثر فرمان الهى نسبت بمن دارد لكن «فَيَكُونُ طَيراً بِإِذنِ اللّهِ» طير شدن و پرنده واقعى گرديدن اگر چه نماينده خليفه خدايم كار من نيست و از عهده من خارج است آن كار خدا و باذن او يعنى باراده او تحقق پذيرد «و لا خالق الا اللّه» و در اينكه آن پرنده چه مرغى بود گفته‌اند خفاش بود زيرا كه خفاش پستان دارد و شير ميدهد و دندان نيز دارد.

توضيح- ايجاد و ابداع يعنى چيزى را از عدم بوجود آوردن كار خدا است لكن اندازه‌گيرى و صورت عرضى يعنى جمع كردن اجزاء يك شيئى كه در

صفحه : ۱۱۵

اشياء صورت ساز و نقاش ميسازد هم ميشود نسبت بخدا داد مثل صورت جنين كه در رحمها بدست قدرت حق تعالى انجام ميگيرد كار مخلوق نيست و هم ميشود نسبت بخلق داد در بعض موارد چنانچه در همين آيه حكاية از قول عيسى است كه گفته «أَنِّي أَخلُقُ لَكُم مِنَ الطِّينِ» كه تصوير كردن صورت پرنده را بخودش نسبت ميدهد- و نيز نفخه دميدن بآنرا باز نسبت بخود ميدهد لكن بقولش «فَيَكُونُ طَيراً بِإِذنِ اللّهِ» طير خارجى گرديدن كبوتر را نسبت باذن خدا ميدهد زيرا كه طير شدن و وجود جوهرى پيدا نمودن ابداع و اختراعى است كه مخصوص بذات احديت است هيچ ممكن بخودى خود نتواند معدومى را ايجاد كند و وجود عينى خارجى بوى بدهد و نه آنرا اعدام نمايد و بكلى وى را نيست گرداند، آرى ميتوان صورت عرضى آنرا تبديل گرداند بصورت ديگر حتى هر گاه انسانى يا حيوانى را كشت فقط عمل وى سبب افتراق و جدائى انداختن بين روح و جسد او است نه روحش بكلى معدوم ميگردد و نه مواد بدنش منتهى از شكلى بشكل ديگر تغيير مينمايد و معجزات پيمبران و تصرف آنها در مواد در جائيكه حكمت ايجاب ميكرده تماما باذن خدا و خواسته او انجام ميگرفته در مجمع البيان گفته «أَنِّي أَخلُقُ لَكُم مِنَ الطِّينِ كَهَيئَةِ الطَّيرِ» يعنى من اندازه‌گيرى ميكنم براى شما و براى شما تصوير ميكنم از گل مثل صورت پرنده «فَأَنفُخُ فِيهِ» يعنى در گل اندازه گرفته «فَيَكُونُ طَيراً بِإِذنِ اللّهِ» و قدرت او.

و بقولى بامر خدا و گفت پس ميگردد طير باذن خدا و در تصوير و نفخ پرنده نگفت باذن خدا زيرا كه تصوير كردن طين بر هيئة طير و نفخ در آن از آن چيزهائى است كه تحت مقدور عباد هست اما قرار دادن گل را پرنده بطورى كه گوشت و خون پيدا نماند و حيات يابد از آن چيزهائى است كه غير خدا كسى قدرت بر آن ندارد اينكه است كه گفت باذن اللّه تا اينكه دانسته شود كه آن عمل خدا است نه كار عيسى [ع]. [پايان]

صفحه : ۱۱۶

وَ أُبرِئُ الأَكمَهَ وَ الأَبرَصَ وَ أُحيِ المَوتى بِإِذنِ اللّهِ از گفتار عيسى [ع] كه در مقام اثبات رسالت خود مردم را خبر ميدهد گفته من كور را شفا ميدهم، بقولى اكمه آدم كور است و بقولى كسى است كه شب كور باشد و چون علت چشم در بين مردم خيلى اهميت دارد اينكه بود كه اول اكمه را يادآور ميشود و بعد برص را و ميگويد نيز آدم برص دار را شفا ميدهم و چون مداواى اينكه دو مرض متعسر است اينكه بود كه از بين امراض اينكه دو مرض را اختصاص داده.

وَ أُحيِ المَوتى بِإِذنِ اللّهِ در اينكه آيه نيز شفا دادن كور و ابرص را بخودش نسبت ميدهد و زنده شدن مردگان را بدست خود

موکول میکند باذن خدا که من باذن خدا چنین کاری میکنم اگر چه تمام معجزات پیغمبران موقوف باذن خدا و باراده او سبحانه انجام میگیرد لکن در خلقت و زنده شدن مردگان و میراندن مخصوص بخدا است اگر چه همان ابتداء برای اثبات نبوتشان باشد لکن آیات مشعر بر اینستکه برای اهمیت خلق، حیات، ممات در موارد خاص اذن ثانوی میخواهد همانطوری که در زنده شدن مرغ گفته شد.

وَ أُنَبِّئُكُم بِما تَأكُلُونَ وَ ما تَدَّخِرُونَ فِي بُيُوتِكُم آیه مقول قول عیسی است که از جمله معجزات من چنین است که شما را خبر میدهم بآنچه میخورید و آنچه در خانه‌های خود ذخیره میکنید.

از کلبی نقل میکنند که چون حضرت عیسی علیه السّلام گفت من کور و ابرص را شفا میدهم و مرده زنده میکنم قوم گفتند اینها سحر است ما از اینکه جنس معجزه نمیخواهیم بگو ما در خانه خود چه خورده‌ایم و چه ذخیره کرده‌ایم گفت چنین می‌کنم که شما طلب میکنید آنگاه یک یک را میگفت که تو فلان غذا را خوردی و چه مقدار در خانه ذخیره کردی چهل مرد با هم اتفاق کردند و هر یک غذاهای مختلف در خانه آوردند مقداری معین خوردند و مقداری معین بنهادند آنها آمدند

صفحه : ۱۱۷

و گفتند ما را خبر بده چه قدر خوردیم و چه قدر نهادیم جبرئیل او را خبر میداد و یک یک را بآنها میگفت.

إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً لَكُم إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ حضرت عیسی [ع] پس از آنکه معجزاتیکه ظاهرا در اول مبعوث گردیدن او بود انجام میدهد بمردم خبر میدهد که من از جانب خدای تعالی بر شما فرستاده شده‌ام و معجزاتی در کف من نهاده شده که دلیل گفتار من باشد و اینها آیت و نشانه‌ایست که صدق گفتار مرا تأیید مینماید اگر شما از گرویدگان و مؤمنین بوده باشید.

وَ مُصَدِّقاً لِما بَينَ يَدَيَّ مِنَ التَّوراةِ وَ لِأُحِلَّ لَكُم بَعضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيكُم گفته‌اند «وَ مُصَدِّقاً» عطف بر «رَسُولًا إِلي بَنِي إِسرائِيلَ» است و آن کلام عیسی علیه السّلام است که میخواهد بفرماید خداوند مرا رسول بر بنی اسرائیل قرار داده در حالیکه تصدیق کننده و باور دارنده‌ام آنچه را که در توراتیکه بین شما موجود است و بر شما حلال میکنم بعض آنچه را که بر شما حرام شده بود.

و اینکه کلام که بعض چیزهائی که بر شما حرام شده حلال میگردانم مقصود بعضی از چیزهائی است که در توراة خدای تعالی بر آنها حرام کرده قوله تعالی «فَبِظُلمٍ مِنَ الَّذِينَ هادُوا حَرَّمنا عَلَيهِم طَيِّباتٍ أُحِلَّت لَهُم» سوره نساء آیه ۱۶.

چنانچه گفته‌اند گوشت شتر، پیه بعض طیور و ماهی در تورات بر بنی اسرائیل حرام شده بود چون انجیل بعضی از احکام تورات را نسخ نموده اینجا عیسی [ع] ببنی اسرائیل خبر میدهد که من بحکم خدا بعضی از آنچه بر شما در تورات حرام شده بود حلال میکنم.

و بقولی بنی اسرائیل بعضی از چیزهائی که بر آنها حلال بود حرام کرده بودند، عیسی علیه السّلام میگوید بعض چیزهائی که در تورات بر شما حلال بود و خودتان بر خود حرام کرده‌اید برای شما حلال میکنم.

صفحه : ۱۱۸

وَ جِئتُكُم بِآيَةٍ مِن رَبِّكُم فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَطِيعُونِ إِنَّ اللّهَ رَبِّي وَ رَبُّكُم من از جانب پروردگارتان آیت و حجتی آورده‌ام پس شما باید بپرهیزید از اینکه مخالفت حکم خدا را نمائید همانا خداوند پروردگار من و پروردگار شما است.

شاید تصریح به «رَبِّي وَ رَبُّكُم» بدینجهت است که خواسته خاطرنشان کند که مبادا در اثر معجزات و آیاتی که برای اثبات رسالت خدای تعالی بمن کرامت نموده فکر فاسدی در شما تولید نماید و نسبت خدائی بمن بدهید و شما بایستی بدانید که من بنده و رسول خدایم.

و شاید حضرت عیسی [ع] بامر خدا پیش بینی کرده که مردم از قبل معجزات مخصوصا زنده کردن مرده چنین توهم نکنند که

عیسی جز نبوت نسبت دیگر بخدا داشته باشد.

إِنَّ اللّهَ رَبِّی وَ رَبُّکُم فَاعبُدُوهُ هذا صِراطٌ مُستَقِیمٌ اینکه است که بآنها امر فرموده که از گفتار خلاف بپرهیزید و بدانید خدائی که پروردگار شما است پروردگار من هم همانست من بنده خدا میباشم او را عبادت کنید و راه مستقیم که سر انجام آن قرب جوار ربّ العالمین است اینست که در عبادت و طاعت غیری را شریک خدا نیاورید و بتمام جهات موحّد گردید تا بقرب جوار احدی فائز گردید.

صفحه : ۱۱۹

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۵۲ تا ۶۳]

اشاره

فَلَمّا أَحَسَّ عِیسی مِنهُمُ الکُفرَ قالَ مَن أَنصارِی إِلَی اللّهِ قالَ الحَوارِیُّونَ نَحنُ أَنصارُ اللّهِ آمَنّا بِاللّهِ وَ اشهَد بِأَنّا مُسلِمُونَ (۵۲) رَبَّنا آمَنّا بِما أَنزَلتَ وَ اتَّبَعنَا الرَّسُولَ فَاکتُبنا مَعَ الشّاهِدِینَ (۵۳) وَ مَکَرُوا وَ مَکَرَ اللّهُ وَ اللّهُ خَیرُ الماکِرِینَ (۵۴) إِذ قالَ اللّهُ یا عِیسی إِنِّی مُتَوَفِّیکَ وَ رافِعُکَ إِلَیَّ وَ مُطَهِّرُکَ مِنَ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ جاعِلُ الَّذِینَ اتَّبَعُوکَ فَوقَ الَّذِینَ کَفَرُوا إِلی یَومِ القِیامَةِ ثُمَّ إِلَیَّ مَرجِعُکُم فَأَحکُمُ بَینَکُم فِیما کُنتُم فِیهِ تَختَلِفُونَ (۵۵) فَأَمَّا الَّذِینَ کَفَرُوا فَأُعَذِّبُهُم عَذاباً شَدِیداً فِی الدُّنیا وَ الآخِرَةِ وَ ما لَهُم مِن ناصِرِینَ (۵۶)

وَ أَمَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ فَیُوَفِّیهِم أُجُورَهُم وَ اللّهُ لا یُحِبُّ الظّالِمِینَ (۵۷) ذلِکَ نَتلُوهُ عَلَیکَ مِنَ الآیاتِ وَ الذِّکرِ الحَکِیمِ (۵۸) إِنَّ مَثَلَ عِیسی عِندَ اللّهِ کَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِن تُرابٍ ثُمَّ قالَ لَهُ کُن فَیَکُونُ (۵۹) الحَقُّ مِن رَبِّکَ فَلا تَکُن مِنَ المُمتَرِینَ (۶۰) فَمَن حَاجَّکَ فِیهِ مِن بَعدِ ما جاءَکَ مِنَ العِلمِ فَقُل تَعالَوا نَدعُ أَبناءَنا وَ أَبناءَکُم وَ نِساءَنا وَ نِساءَکُم وَ أَنفُسَنا وَ أَنفُسَکُم ثُمَّ نَبتَهِل فَنَجعَل لَعنَتَ اللّهِ عَلَی الکاذِبِینَ (۶۱)

إِنَّ هذا لَهُوَ القَصَصُ الحَقُّ وَ ما مِن إِلهٍ إِلاَّ اللّهُ وَ إِنَّ اللّهَ لَهُوَ العَزِیزُ الحَکِیمُ (۶۲) فَإِن تَوَلَّوا فَإِنَّ اللّهَ عَلِیمٌ بِالمُفسِدِینَ (۶۳)

صفحه : ۱۲۰

[ترجمه]

چون عیسی از آنها احساس کفر کرد گفت کیست که مرا بسوی خدا کمک کند حواریون گفتند مائیم یاوران (دین خدا) بخدا ایمان آوردیم و گواه باش به اینکه که ما تسلیم شدگانیم [۵۲]

(گفتند) ای پروردگار ما ما ایمان آوردیم بآنچه نازل کرده‌ئی و پیرو رسول گردیدیم پس نام ما را در صحیفه گواهی دهندگان بنویس [۵۳]

(یهودیان) با خدا مکر کردند و خدا با آنها مکر کرد و خدا بهترین مکر کنندگان است [۵۴]

یاد کن وقتی را که خدا گفت ای عیسی من قبض میکنم روح تو را و تو را بسوی خودم بالا میبرم و تو را طاهر میگردانم از آنکسانی که کافر شدند و پیروان تو را تا روز قیامت برتری دهم بر آنهائیکه کافر شدند پس از آن بازگشت شما بسوی من است پس بین شما حکم میکنم در آنچه در آن اختلاف میکنید [۵۵]

و آنهائیکه کافر شدند آنها را در دنیا و آخرت عذاب میکنم عذاب سخت و برای آنها یاری کننده‌ئی نخواهد بود [۵۶]

و آن کسانیکه ایمان آوردند و عمل شایسته نمودند اجر آنها بتمام داده میشود و خدا ستمکاران را دوست نمیدارد [۵۷]
اینکه حکایات که بر تو میخوانیم از آیات و ذکر خدای حکیم است [۵۸]
همانا مثل عیسی نزد خدا (در بی پدر متولد شدن) مثل آدم است که او را از خاك آفرید پس باو گفت بوده باش فورا موجود گردید [۵۹]
سخن حق همان است که از پروردگار تو است پس تو از جمله شك کننده‌گان نبوده باش [۶۰]
کسیکه در امر عیسی پس از آنکه علم باو بر تو آمده نزاع و جدال نمود بگو بیائید (برای نفرین) حاضر کنیم پسرهای ما و پسرهای شما و زنان ما و زنهای شما و نفسهای ما و نفسهای شما و با هم نفرین کنیم و لعنت خدا را بر دروغ گویان قرار دهیم [۶۱]
همانا اینکه داستانی است حق و ثابت و نیست الهی مگر خدا و بحقیقت او است غالب و درستکار [۶۲]
پس از آن اگر اعراض کردند خدا بفساد کنندگان عالم است [۶۳]
.

صفحه : ۱۲۱

(توضیح آیات)

اشاره

فَلَمّا أَحَسَّ عِیسی مِنهُمُ الکُفرَ قالَ مَن أَنصارِی إِلَی اللّهِ چون عیسی [ع] از جماعت یهودیان احساس کفر کرد و دریافت و بدانست که در مقام قتل او میباشند و دانستن او از طرف وحی بود یا بقرائن حال و گفتار آنان هر چه احساس نموده البته باذن حق تعالی عمل نموده زیرا که رسولان موظفند که در امر رسالت بسیار پافشاری بنمایند و فرار کردن عیسی [ع] از قوم از ترس کشته شدن نبود آنهم البته بایستی بفرمان خدای تعالی انجام گیرد.
خلاصه وقتی عیسی بن مریم احساس کفر از قوم نمود و شاید فهمید کمر قتل او را بسته‌اند از آنها فرار کرد تا بجماعت حواریین رسید و گفته‌اند آنها جماعت گازران بودند که جامه را می‌شستند و سپید میکردند وقتی بآنها رسید و از آنها یاری خواست که بر یهودیان ظفر یابد و گفت «مَن أَنصارِی إِلَی اللّهِ» انصار جمع نصیر است چنانچه اشهاد جمع شهید است، و «الی» بمعنی مع است قوله تعالی «وَ لا تَأکُلُوا أَموالَهُم إِلی أَموالِکُم» یعنی مع اموالکم، کیست مرا با خدا یاری کند، و بقولی الی بمعنی فی است- کیست مرا در راه خدا یاری کند.
در منهج از عطا نقل میکنند که گفته مریم عیسی را از کودکی بصباغی سپرد که بزرگ صباغان بود تا صنعت صباغی بیاموزد روزی استاد بعیسی گفت مرا بفلان ده مهمی واقع شده چند روزی آنجا میروم اینکه جامه‌ها را بهمان رنگی که نشان کرده‌ام رنگ کن چون استاد رفت عیسی همه جامه را در خم نیل ریخت و گفت «اللهم اخرجها علی ما ارید» چون استاد آمد گفت جامه را کجا بردی گفت همه در همین خم است استاد گفت وای بر تو اینکه چه عملی بود کردی هر یک را رنگی دیگر بایستی کرد چنانچه بتو آزمودم و فریاد برکشید و فغان درگرفت مردم جمع شدند عیسی گفت ای استاد چرا اینکه همه شیون میکنی بیا بکنار خم جامه‌ها را بهر رنگ که میخواهی من بیرون میآورم استاد بکنار خم آمد و گفت فلان

صفحه : ۱۲۲

جامه بايد سرخ باشد و فلان ديگر زرد و فلان لعلي و فلان كبود و فلان سبز عيسى هر كدام را كه از خم بيرون ميآورد آن بهمان رنگ بود كه استاد خواسته بود صباغان و اهل بازار كه اينكه را مشاهده كردند دانستند كه از قدرت خدائى است و هيچ بشرى بر مثل آن قادر نيست پس عيسى آنها را دعوت كرد و آنان دكان و خانه‌هاى خود را گذاشتند و ملازمت عيسى را اختيار كردند و هميشه با او بودند و آيات و عجائب او را مشاهده مينمودند و بصيرت آنان زياد ميگرديد.

و بعضى گفته‌اند آنها گازران بودند و جامه‌ها را سفيد ميكردند اينكه بود كه آنها را حواريون گفتند، بقول ديگر آنان ملوك بودند كه دايم لباس سفيد ميپوشيدند عيسى از آنها طلب كرد كه او را بر يهود يارى كنند ايشان اطاعت كردند و مطيع و منقاد او گرديدند.

إبن عون گفته پادشاهى صلحاى روزگار خود را جمع كرد و ضيافت نمود و عيسى در ميان ايشان بود چون سفره بگستردند پادشاه نگاه كرد در طعامى كه نزد عيسى نهاده بودند كه بعادت سائر مردمان از آن ميخورد و اصلا از آن كم نميشد بوى گفتند تو كيستى گفت عيسى بن مريم رسول خداى تعالى، عيسى عليه السّلام پادشاه را دعوت كرد ايمان آورد و خواص ملوك كه با او بودند تصديق وى را كردند و همه ملت را گذاشتند و پيرو او گرديدند و كمر ملازمت او بر ميان بستند.

در انوا گفته «حوارى الرجل خالصته» مأخوذ از حور بفتح واو كه بمعنى بياض خالص است و منه الحوارياة للخضريات لخلوص الوانهن و لطافتهن، و اصحاب عيسى از جهت خلوص نيت و پاكى سريره مسمى باسم حواريين گرديدند و در روايتى رسيده كه حواريين دوازده نفر بودند كه آنها در سهل و جبل و بر و بحر ملازم عيسى [ع] بودند چون گرسنه ميشدند ميگفتند يا روح اللّه ما گرسنه‌ايم عيسى دست بزمين ميزد بعدد هر مردى دو نان بيرون ميآمد و چون تشنه ميشدند دست بر زمين ميزد آب بيرون ميآمد، روزى گفتند در روى زمين هيچكس بهتر از ما نيست اگر گرسنه شويم بما طعام ميدهى و اگر تشنه شويم بما

صفحه : ۱۲۳

آب ميدهى و در صحبت و خدمت تو مستفيد ميشويم و عجائب و غرائب از تو مشاهده ميكنيم عيسى گفت بهتر از شما كسى است كه از كسب دست خود خورد آنها گازرى اختيار كردند و جامه‌هاى مردم را ميشستند و باجرت آن قناعت ميكردند خلاصه حواريون در جواب عيسى گفتند ما انصار دين خدائيم يعنى ياوران دين خدائيم. [پايان] قالَ الحَوارِيُّونَ نَحنُ أَنصارُ اللّهِ آمَنّا بِاللّهِ وَ اشهَد بِأَنّا مُسلِمُونَ پس از آنكه عيسى از يهوديان احساس كفر كرد و فهميد در مقام قتل او برآمده‌اند از حواريين طلب يارى كرد و گفت كيست مرا در راه خدا يارى كند جماعت حواريين گفتند ما ياران خدا ميباشيم يعنى ياوران دين خدائيم بخدا ايمان آورديم و تو را گواه ميگيريم به اينكه كه ما تسليم امر خدا گرديده‌ايم.

رَبَّنا آمَنّا بِما أَنزَلتَ وَ اتَّبَعنَا الرَّسُولَ حواريين در مقام مناجات با قاضى الحاجات گفتند پروردگار ما ما بر آنچه نازل كرده‌ئى ايمان آورده‌ايم و تابع رسول تو يعنى عيسى [ع] گرديديم.

فَاكتُبنا مَعَ الشّاهِدِينَ نام ما را در جمله شاهدين و گواهان بنويس- از مفسرين در اينجا دو قول نقل شده: ۱- عطا گفته «مع النبيين» نام ما را با پيمبران بنويس زيرا كه هر پيمبرى گواه امت ميباشد.

۲- عبد اللّه عباس گفته «مع محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم» و امت او و بيان آن «وَ جِئنا بِكَ عَلى هؤُلاءِ شَهِيداً» و قوله «وَ كَذلِكَ جَعَلناكُم أُمَّةً وَسَطاً لِتَكُونُوا شُهَداءَ عَلَى النّاسِ».

وَ مَكَرُوا وَ مَكَرَ اللّهُ وَ اللّهُ خَيرُ الماكِرِينَ تدبير لطيف را مكر گويند و بقولى مكر سعى در فساد است و عرب گفته مكر الليل وقتى كه شب تاريك گرديد.

يهوديان مكر كردند و مكر آنها تدبير در امر عيسى بود كه چگونه او را

صفحه : ۱۲۴

بكشند و گفته‌اند بنى اسرائيل او را از شهر بيرون كردند پس از مدتى باز آمد و بناى تبليغ گذاشت اينكه بود كه همه قصد كشتن او را كردند «وَ مَكَرَ اللّهُ» از فرا نقل كرده‌اند كه گفته مكر از بنده خدعه و حيله و فساد است و از خداى تعالى استدراج بندگان و معنى استدراج ناگاه گرفتن است قال اللّه تعالى «سَنَستَدرِجُهُم مِن حَيثُ لا يَعلَمُونَ».

عبد اللّه عباس گفته معنى مكر اينكه است كه هر گاه بنده گناهى نو كند خدا باو نعمتى نو كند.

إِذ قالَ اللّهُ يا عِيسى إِنِّي مُتَوَفِّيكَ وَ رافِعُكَ إِلَيَّ وَ مُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ جاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلى يَومِ القِيامَةِ

در مجمع البيان گفته چون آنچه را كه قوم عيسى از مكر و خدعه و اراده قتل او را كردند بيان كرد در عقب آن اظهار نموده آنچه را كه بر او از لطف تدبير و حسن تقدير عطا كرده و فرموده «إِذ قالَ اللّهُ يا عِيسى إِنِّي مُتَوَفِّيكَ» و در معنى آن چند قول نقل شده:

۱- قبض كننده توام به اينكه كه تو را از زمين بسوى آسمان بلند ميكنم بدون وفاتيكه بميرى. [از حسين و كعب و إبن جريح و إبن زيد و كلبى و غير اينها] و بنا بر اينكه قول در معنى «مُتَوَفِّيكَ» دو تأويل است: يكى تو را بسوى خود بلند ميكنم كه از تو بدست آنها چيزى نرسد و اينكه مثل قول آنها است «توفات كذا و استوفاته» يعنى او را بالتمام گرفتم، و ديگر «انى مستلمك من قولهم انى استلمته» يعنى «توفات منه كذا» يعنى تو را از دست آنها خلاص كردم ۲- من تو را ميرانيدم ميرانيدن خواب و تو را بسوى خودم در خواب بلند كردم، عن الربيع كه گفته: خداى تعالى عيسى را در حال خواب از زمين بلند نمود بدليل قوله تعالى «وَ هُوَ الَّذِي يَتَوَفّاكُم بِاللَّيلِ» يعنى يميتكم، زيرا كه خواب برادر مرگ است و قال اللّه «يَتَوَفَّى الأَنفُسَ حِينَ مَوتِها وَ الَّتِي لَم تَمُت فِي مَنامِها» ۳- «انى متوفيك وفاة نوم» يعنى تو را در خواب بسوى خودم بلند ميكنم

صفحه : ۱۲۵

از إبن عباس و وهب كه گفته‌اند خداى تعالى او را سه ساعت ميرانيد مردن خواب و دليل بر آن قوله تعالى «وَ هُوَ الَّذِي يَتَوَفّاكُم بِاللَّيلِ» يعنى يميتكم، زيرا كه نوم برادر مرگ است، قال اللّه تعالى «يَتَوَفَّى الأَنفُسَ حِينَ مَوتِها وَ الَّتِي لَم تَمُت فِي مَنامِها» يعنى خدا نفسها را ميميراند آن نفسهائى كه در خواب نمرده و اما نحويون ميگويند كلام بر تقديم و تأخير است يعنى همانا من بلند كننده توام و ميراننده توام زيرا كه واو موجب ترتيب نيست بدلالت قوله تعالى «فَكَيفَ كانَ عَذابِي وَ نُذُرِ» و النذر قبل العذاب است، و نيز بدلالت قوله تعالى «وَ ما كُنّا مُعَذِّبِينَ حَتّى نَبعَثَ رَسُولًا» [و اينكه قول از صحاك نقل شده] و دليل بر او از نبى [ص] روايت شده كه گفته عيسى بن مريم لم يمت و انه راجع اليكم قبل يوم القيمة» يعنى عيسى بن مريم نمرده قبل از روز قيامت بسوى شما برميگردد. و بحديث صحيح از او است كه گفته شما چگونه ميباشيد وقتى كه پسر مريم برگردد بسوى شما در حاليكه امام شما و از شما است. [مسلم و بخارى در حديث صحيح نقل كرده‌اند] پس بنا بر اينكه حديث فرمود اى عيسى من قبض كننده توام بموت پس از نزول تو از آسمان يعنى تو را بآسمان بالا ميبرم بعد تو را از آسمان فرود ميآورم و ميميرانم.

[و قوله «رافِعُكَ إِلَيَّ» فيه قولان]

۱- تو را بلند ميكنم بسوى آسمان خودم و اينكه رافعك گفته كه تو را بلند ميكنم بسوى سمائى براى عظمت امر آسمان است يعنى تو را بلند كننده‌ام بسوى موضعى كه بر تو چيزى نبوده باشد مگر امر من.

۲- بلند كننده توام بسوى كرامت خود چنانچه حكاية از ابراهيم است كه گفته «إِنِّي ذاهِبٌ إِلى رَبِّي سَيَهْدِينِ» يعنى ميروم بجائى كه پروردگار من مرا امر نموده و ابراهيم رفتن خود را بشام همان رفتن بسوى پروردگارش ناميده و قوله «وَ مُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا» در آن دو قول است يكى مطهرك

صفحه : ۱۲۶

طاهر ميكنم تو را بخارج تو را از بين آنها و نجات يافتن تو از ستم آنان زيرا كه آنها ارجاس رجس و نجس‌اند و مقام تو بين آنها مثل ملاقات نجاست است وقتى كه محتاج گردى بهم نشينى آنها.

۲- «تطهره منعه» يعنى تو را منع ميكنم از كفر آنها و تو را مانع ميگردم از آن عملى يعنى آن همى كه دارند و خواهند تو را بكشند زيرا آن رجس و نجس است و خدا از آن تو را طاهر ميگرداند. [جبائى] وَ جاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلى يَوْمِ الْقِيامَةِ يعنى و قرار دهنده كسانى ميباشيم كه بتو ايمان آورده‌اند فوق كسانى كه نبوت تو را انكار كردند و تو را در عز و غلبه و ظفر و نصرت تكذيب نمودند و بقولى در برهان و حجت تو را تكذيب كردند و مقصود نصارى ميباشند إبن زيد گفته آيا نمى‌بينى يهود هر جا كه باشند ذليل‌تر از نصارى بشمار ميروند از اينكه جهت مملكت مستقل ندارند اگر چه در مملكت نصارى باشند مثل بلاد روم و غير آنها پس نصارا عزيزترند از يهود و فوق آنهايند تا روز قيامت.

و جبائى گفته در آيه دلالتى است كه بر يهود مملكتى نيست تا روز قيامت.

و بقولى يعنى اينها تابع امت محمدند و آنها را تبع گفته اگر چه براى آنها شريعتى على حده است و در آنها در صورت و معنويت تبعيت يافت ميشود اما صورت مثل اينكه گفته ميشود فلانى تابع فلانى است وقتى پس از او آمده و اما در معنى مثل اينكه گفته ميشود نبى ما صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تصديق كننده بود بعيسى و كتاب او و بر كسيكه غير او را تصديق ميكند گفته ميشود كه او تابع گرديده شريعت نبى ما را و ساير انبياء را و آنان در ابواب توحيد متحدند پس على هذا او هم تابع گرديده وقتى كه معتقد باشد باعتقاد او و قائل باشد بقول او- و اينكه قول اوجه است زيرا كه در آن ترغيب است باسلام و دلالت دارد بر اينكه امت محمّد [ص] طاهرينند تا روز قيامت و براى اينكه كسيكه (عيسى را) اله بخواند اينها حقيقة تابع عيسى نگرديده.

صفحه : ۱۲۷

«ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ» يعنى مصير شما و بازگشت شما بسوى من است «فَأَحْكُمُ بَيْنَكُمْ» يعنى بين شما قضاوت ميكنم «فِيما كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ» بين شما در امر عيسى حكم ميكنم. [پايان] فَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَأُعَذِّبُهُمْ عَذاباً شَدِيداً فِي الدُّنْيا وَ الْآخِرَةِ وَ ما لَهُمْ مِنْ ناصِرِينَ ظاهرا آيه متفرع بر آيه بالا- است كه افراد بشر را خاطر نشان كرده و بآنها خطاب مينمايد كه بدانيد بازگشت همه‌تان بسوى خدا است و او است حاكم عادل كه در آنچه در آن اختلاف ميكنيد بين شما حكم نمايد.

آنهائيكه پس از اتمام حجت كافر شدند مثل جماعت يهود و باقى كفار كه پيمبران و رسولان خدا را زجر كردند و تكذيب نمودند آنها را عذاب سخت مينمائيم هم در دنيا و هم در آخرت و بقرينه آيه جلوتر كه مشعر بر اينكه بود كه عيسويان هميشه استيلاء و توفق بر يهوديان دارند شايد در اينجا خواهد بفرمايد عذاب يهوديان تا آخر دنيا باقى است و اينكه جماعت مورد غضب الهى واقع گرديده‌اند كه عذابشان منحصر بقيامت نيست در دنيا هم هميشه پست و بى مقدارند نه مملكت و استيلائى و نه دولتى بلكه تحت دول دنيا ميباشند كه هر حكمى خواهند در باره آنها انجام دهند و يار و ياورى ندارند كه از آنها دفاع كند.

وَ أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ فَيُوَفِّيهِمْ أُجُورَهُمْ در مقابل عذاب شديدى كه كفار را تهديد كرده مؤمنين را وعده ميدهد كه آنهائيكه بايمانشان اعمال صالحه ضميمه كرده‌اند اجر و پاداش ايشان را بالتمام ميدهد و چنانچه معلوم است و در اكثر آيات قرآن

دیده میشود هر جا ایمان ذکر شده با عمل صالح مثل اینجا یا تقوی را با او آورده، از اینجا معلوم میشود که ایمان بدون عمل صالح یا تقوی که اینکه دو مرتبط بیکدیگرند کامل نمیگردد زیرا که ظاهرا تقوی جامع تمام اعمال صالح است و ایمان بدون تقوی در صحرای قیامت چندان ارزشی ندارد.

صفحه : ۱۲۸

وَ اللّهُ لا یُحِبُّ الظّالِمِینَ حق تعالی کافرین را از ستمکاران بحساب آورده زیرا که ستمی بالاتر از کفر نیست کافر هم بخود ستم نموده و خود را مستحق عذاب گردانیده و از مقام و مرتبه‌ئی که درخور انسانیت بوده و بایستی در اثر ایمان و اعمال صالح بهره‌مند گردد خود را محروم گردانیده و مستحق عذاب شدید شده و هم بمقدسات دین خدا ستم نموده و کفران نعمت ایمان و عمل صالح که در اثر آن میتوانست مقام بلندی بر خود احراز نماید و محبت خدا را که بالاترین سعادت است جذب کند در عوض سخط او را که بدترین عذاب جهنم است بر خود لازم گردانیده.

ذلِکَ نَتلُوهُ عَلَیکَ مِنَ الآیاتِ وَ الذِّکرِ الحَکِیمِ ذالک اشاره بداستان عیسی و کیفیت ارتفاع او بسوی مقام قدس او و خطاب شفقت آمیز پروردگارش که من تو را از دست یهودیان میگیرم و بسوی خودم نزدیک میکنم نموده.

و خطاب برسولش میکند که ما اینکه آیات را بر تو حکایت میکنیم «وَ الذِّکرِ الحَکِیمِ» شاید مقصود اذ ذکر قرآن باشد و حکیم صفت او که از علم لدنی ازلی حق تعالی تراوش کرده، و بقولی اشاره بلوح محفوظ است.

خلاصه مقصود اینکه است که اینکه آیاتیکه بتوسط ملک وحی بر تو خوانده میشود از جانب خدای حکیم است تا اینکه دانسته شود که آنچه بر خلق میخوانی از دهنها یا از کتابها نگرفته‌ئی بلکه حق و از طرف حکیم خبیر بر تو فرود آمده تا اینکه آیت صدق گفتار تو باشد.

إِنَّ مَثَلَ عِیسی عِندَ اللّهِ کَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِن تُرابٍ ثُمَّ قالَ لَهُ کُن فَیَکُونُ پس از آنکه در آیات بالا داستان عیسی علیه السّلام را و کیفیت تبلیغ او و انکار یهودیان و ضدیت آنها و سر انجام کار عیسی را بپایان رسانید اشاره بکیفیت آفرینش و چگونگی آن برآمده و خلقت او را که بی پدر بوجود آمده تشبیه بآدم که بدون پدر و مادر از خاک بامر «کن» کلمه وجودی آفریده شده.

صفحه : ۱۲۹

مفسرین گفته‌اند بعد از حکایت عیسی نصارای نجران زبان باعتراض گشوده گفتند ای محمّد چرا عیسی را دشنام میدهی و نام بندگی بر او مینهی اینکه از تو بسندیده نیست سید عالم فرمود آیا نام عبد اللّه بر عیسی دشنام است او بنده‌ایست فرستاده خدا «کلمهٔ القیها الی العذراء البتول»

آتش غضب عاقب و سید که رؤساء وفد نجران بودند بر افروخت گفتند آیا دیده‌ئی ولدی بی پدر مخلوق گردد اینکه بود که حق تعالی اینکه آیه فرستاد «إِنَّ مَثَلَ عِیسی عِندَ اللّهِ» تا آخر.

الحَقُّ مِن رَبِّکَ فَلا تَکُن مِنَ المُمتَرِینَ آیه اگر چه خطاب برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است ای محمّد بدان که حق را شریک و انبار نیست و پروردگار تو در وحدت و حقانیت بی شریک و بی مثل و بی نظیر است و از خلق بی‌نیاز و همه ممکنات نیازمند باویند و ایجاد و اختراع منحصر بآن ذات و حقیقت فردانیت است علت موجده و علت مبقیه فقط ذات حقانیت او است مبادا از مغالطه کاریها و جزاف گوئیهای مشرکین شک و ریبی بر تو پدید گردد.

البته خدای تعالی بعلم ازلی میدانست که رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آن عقل کل آن مخلوق اول که شالوده معرفت و توحید است هیچ وقت شک و ریبی پیرامون او نمیگردد و مثل جبل راسخ در وحدت شناسی چنان ثابت و مستقر است که بادهای اوهام و

تشکیک مشرکین او را تکان نخواهد داد، شاید چنین خطابها برای تأکید و اهمیت مطلب است و شاید اشاره باین باشد که اصلا تو گوش بحرفها و مزخرفات کافرین و مشرکین نده که اینها بطمع افتند که در عقیده با آنها همراهی کنی و شاید چنانچه بعضی گفته اگر چه خطاب بشخص رسول است لکن مقصود امتند که از گفتار عیسویان در قلبشان خللی عارض نگردد.

فَمَن حَاجَّكَ فِيهِ مِن بَعدِ ما جاءَكَ مِنَ العِلمِ فَقُل تَعالَوا نَدعُ أَبناءَنا وَ أَبناءَكُم وَ نِساءَنا وَ نِساءَكُم وَ أَنفُسَنا وَ أَنفُسَكُم ظاهرا آیه متفرع بر آیات بالا است و مرجع ضمیر «فیه» عیسی علیه السّلام است و خطاب برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که اگر اینکه جماعت نصاری در امر عیسی با تو پس از

صفحه : ۱۳۰

آنکه تو دانا گردیدی بحکایت عیسی و دانستی که مثل عیسی در بندگی و مخلوقیت و بی پدر بدنیا آمدن مثال آدم است که بدون پدر و مادر پس از آنکه بقدرت ایزدی از خاک سرشته شده بود بامر «کن» تکوینی بوجود آمده ارشاد بر اینکه است آنکسی که قدرت داشت آدم را بی پدر و مادر بیافریند البته قدرت داشت آدم را بدون پدر بوجود آورد ظاهرا آیه راجع بنصاری است که پس از آنکه رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله از طریق برهان اثبات مینماید که عیسی بنده و رسول خدا است و آنها انکار میکنند خطاب میرسد ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله باینهائیکه با تو راجع بعیسی محاجه میکنند بگو پس از آنکه من از طریق وحی عالم گردیدم و راجع بعیسی حق گفتم اگر کلام مرا نمی‌پذیرید و رسالت مرا انکار دارید راه دیگری نداریم مگر اینکه در حق هم دعای بد نمائیم یعنی نفرین کنیم پس بگو بیائید ما پسرهای خود را میآوریم شما هم پسرهای خود را بیاورید، ما زنهای خود را میآوریم شما هم زنهای خود را بیاورید، ما نفسهای خود را حاضر میکنیم شما نیز نفسهای خود را حاضر گردانید، پس از اینکه در مقابل هم جمع شدیم در باره هم نفرین کنیم لعن و عذاب خدا دروغگو را بگیرد.

ثُمَّ نَبتَهِل فَنَجعَل لَعنَتَ اللّهِ عَلَی الکاذِبِینَ «نَبتَهِل» را هم بدعای با تضرع ترجمه کرده‌اند و هم بلعنت کردن.

گفته‌اند در اینجا مخاطب نمایندگان مسیحیانی بودند که در سال دهم هجرت از نجران بحضور پیغمبر آمدند و نام پیشوای آنها عبد المسیح بود اینکه جماعت در مسجد رسول آمدند و چون آنها دست از الوهیت مسیح بر نداشتند بوحی الهی رسول صلّی اللّه علیه و آله از آنها خواست که در باره یکدیگر نفرین کنند و چون آن وعده بفردای آنروز قرار شد اسقف مسیحیان شب بآنها گفت اگر با خانواده خود بیاید بدانید که او بکار خود مطمئن میباشد حاضر نشوید و اگر با اصحاب آمد حاضر گردید با وی مباهله کنید.

صفحه : ۱۳۱

در کشف الاسرار گفته روز مباهله بیست و یکم از ماه ذی الحجه بود و تمام مسلمین از سنی و شیعه بدون اختلاف نقل کرده‌اند که در روز مباهله رسول [ص] برای نفرین رو بصحرا نهاد و دست حسن علیه السّلام را گرفت و حسین علیه السّلام در بغل خود قرار داد و فاطمه علیها سلام از پشت پدر و علی علیه السّلام از عقب با هم روان شدند و رسول صلّی اللّه علیه و آله بآنها دستور داد که چون من دعا کنم شما آمین گوئید.

دانشمندان و مهتران نصاری وقتی آنها را اینکه طور دیدند ترسیدند و گفته‌اند ای جماعت نصاری «انا نری وجوها لو سألوا اللّه عز و جل ان یزیل جبلا من مکانه لأزاله فلا تبتهلوا فتهلکوا و لا یبقی علی وجه الارض نصرانی الی یوم القیامهٔ»«۱» وقتی ترسایان اینکه سخنان از بزرگان خویش شنیدند همه ترسیدند و از مباهله گذشتند و طلب صلح کردند و جزیه قبول کردند به اینکه که هر سال دو هزار حله بدهند، هزار در ماه صفر و هزار در ماه رجب مصطفی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با آنها صلح بست آنگاه رسول خدا گفت

«و الذی نفسی بیده لو تلاعنوا لمسخوا قردهٔ و خنازیر و لاضطرم علیهم الوادی نارا و لاستأصل نجران و اهله حتی الطیر علی الشجر و لما حال الحول علی النصاری کلهم حتی هلکوا»

«۲».

رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گفت آتش آمد بر هوا ایستاد اگر ایشان مباهله کرده بودند در همه روی زمین از آنها یکی باقی نمیماند، و اصحاب مباهله پنج نفر بودند:

---

(۱) بزرگ آنها که گفته‌اند بنام عاقب بود گفت ای جماعت من رویهائی می‌بینم که اگر از خدا طلب کنند کوه از جای خودش زائل میگردد پس شما برای نفرین حاضر نشوید که هلاك خواهید گردید و احدی تا روز قیامت از نصاری در روی زمین باقی نمیماند.

(۲) قسم بآنکسیکه نفس من بدست او است اگر آنها برای نفرین حاضر شده بودند مسخ میگردیدند بخوك و میمون و بر آنها بیابان آتش میشد و نجران و اهلش مستأصل میگردیدند حتی کبوتر بر درخت و چنین بود حال نصاری تا اینکه تمامشان هلاك میگردیدند.

صفحه : ۱۳۲

مصطفی صلّی اللّه علیه و آله و زهرا [ع] و مرتضی و حسن و حسین علیهم السلام آن ساعت که بصحرا شدند رسول ایشان را در پناه خود گرفت و گلیم بر ایشان پوشانید و گفت

«اللهم انّ هؤلاء اهلی»

جبرئیل آمد و گفت

« یا محمّد [ص] و انا من اهلکم»

چه باشد یا محمّد اگر مرا بپذیری و در شماره اهل بیت خویش آری، رسول (ص) گفت

« یا جبرئیل و انت منا»

ای جبرئیل تو هم از مائی، جبرئیل بازگشت و در آسمانها مینازید و فخر میکرد و میگفت

«من مثلی و انا فی السماء طاوس الملائکهٔ و فی الارض اهل بیت محمّد صلّی اللّه علیه و آله»

یعنی کیست مثل من که در آسمان رئیس فرشتگانم و در زمین از اهل بیت محمّد [ص] خاتم پیمبرانم. [پایان] در مجمع گفته باجماع مفسرین مراد «بابنائنا» حسن و حسین [ع] دو پسر پیغمبرند و اینکه پسر دختر إبن است فی الحقیقهٔ.

و إبن ابی علان که یکی از ائمه معتزله است گفته آیه دلالت دارد که حسن و حسین در آن وقت بالغ بودند زیرا که مباهله جایز نیست مگر با اشخاص بالغ و اصحاب ما گفته‌اند صغر سن و نقصانش قبل از رسیدن بحدّ احتلام و بلوغ راجع بتعلق احکام شرعیه است و منافی با کمال عقل نیست و چون آنها در آن وقت در کمال نیکی بودند محال نیست که در آن وقت در کمال عقل بوده باشند باضافه نزد ما ممکن است بگوئیم بخرق عادت خدای تعالی آنها را تخصیص داده باشد بچیزی که دیگران با آن شرکت نداشته باشند پس اگر صحیح که گفته شود در اینکه سن کمال عقل غیر معتاد است گوئیم بر ائمه جائز است نه بر غیر آنها و اینکه دلالت دارد بر اختصاص آنها و بلندی مرتبه آن بزرگواران و مؤید آن احادیثی است که از نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم رسیده که گفته

«هذان امامان قاما او قعدا»

. «و نسائنا» اتفاقی است که مراد فاطمه [ع] بوده زیرا که غیر از او زن دیگری در مباهله حاضر نبوده و اینکه دلالت دارد بر تفضیل زهرا [ع] بر تمام زنها و مؤید آن آنست که خبر آمده که نبی [ص] فرموده

«فاطمة بضعة منی،

هر کس او را اذیت کند مرا اذیت میکند و گفته خداوند غضب میکند بغضب فاطمه [ع]

صفحه : ۱۳۳

و راضی میشود برضایت فاطمه [ع] و بروایت صحیح از حذیفه نقل شده که گفته شنیدم که رسول [ص] میگفت ملکی بر من آمد و مرا بشارت داد که فاطمه سیّده زنان اهل بهشت و زنان امت منند، و از شعبی از سروق از عایشه که گفت نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بفاطمه در خفا چیزی گفت فاطمه خندید از او سؤال کردم گفت بمن فرمود آیا رضایت نداری که سیده نساء هذه الامة و نساء المؤمنین باشی اینکه بود که خندیدم «و نسائکم» یعنی هر کس را بخواهی از زنهای خودتان را.

«و انفسنا» یعنی علی خاصه که انفسنا مخصوص بعلی علیه السّلام است و جایز نیست گفته شود که مقصود خود پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است زیرا که جایز نیست شخص خودش خود را بخواند و صحیح است که غیر خود را بخواند و وقتی گفت انفسنا لا بد باید اشاره بغیر رسول باشد و چون احدی نگفته در مباهله غیر علی و فاطمه و حسنین علیهم السلام کسی حاضر بوده و اینکه دلالت دارد بر منتهای فضل و علوّ درجه علی [ع] در اینکه در فضل بجائی برسد که احدی بآن درجه نرسیده باشد زیرا که در اینجا او را قرار داده نفس رسول [ص] و احدی در اینکه مقام نزدیك باو نیست و از آنچه از روایات مؤکد مینماید اینکه را آن حدیث صحیح است از نبی صلّی اللّه علیه و آله که سؤال کرده شد از بعض اصحاب او گوینده گفت علی است حضرت گفت از تو سؤال کردم از مردم و از نفس خودم سؤال ننمودم و نیز قول رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم لزیدة الاسلمی ای یزید علی را دشمن مدار زیرا که او از من است و من از اویم همانا مردم از درختهای متفرق آفریده شده‌اند و من و علی از یك درخت خلق شده‌ایم.

«و انفسکم» یعنی هر کس را که میخواهید از مردهای خودتان.

«ثم نبتهل» یعنی در دعا تضرع کن از إبن عباس و بقولی نلتعن فنقول لعن الکاذبین فنجعل لعنة اللّه علی الکاذبین».

در اینکه آیه دلالت است بر اینکه نصاری دانستند که حق با رسول است اینکه بود که از مباهله امتناع کردند و بر ضرر خود اقرار نمودند و قبول جزیه

صفحه : ۱۳۴

نمودند و اگر نمیدانستند حقیقت رسول را از مباهله امتناع نمیکردند و خفت جزیه دادن را بر خود روا نمیداشتند.

إِنَّ هذا لَهُوَ القَصَصُ الحَقُّ وَ ما مِن إِلهٍ إِلَّا اللّهُ وَ إِنَّ اللّهَ لَهُوَ العَزِيزُ الحَكِيمُ [پایان] همانا بحقیقت و درستی اینکه داستان عیسی و کید یهودیان و عروج عیسی علیه السلام بآسمان تماما حق و صدق است و الهی و معبودی نیست مگر او و هر آینه او است خدای غالب و درستکار.

فَإِن تَوَلَّوا فَإِنَّ اللّهَ عَلِيمٌ بِالمُفسِدِينَ پس از اینکه همه آثار صدق اگر اینکه کافرین معاندین از قبول اسلام امتناع ورزیدند و از حق اعراض نمودند محققا خدای تعالی بآنهائیکه در مقام تباهکاری و فساد کوشش میکنند عالم و دانا است و آنها بپاداش عملشان خواهند رسید.

صفحه : ۱۳۵

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۶۴ تا ۷۳]

اشاره

قُل یا أَهلَ الکِتابِ تَعالَوا إِلی کَلِمَةٍ سَواءٍ بَینَنا وَ بَینَکُم أَلّا نَعبُدَ إِلّا اللّهَ وَ لا نُشرِکَ بِهِ شَیئاً وَ لا یَتَّخِذَ بَعضُنا بَعضاً أَرباباً مِن دُونِ اللّهِ فَإِن تَوَلَّوا فَقُولُوا اشهَدُوا بِأَنّا مُسلِمُونَ (۶۴) یا أَهلَ الکِتابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِی إِبراهِیمَ وَ ما أُنزِلَتِ التَّوراةُ وَ الإِنجِیلُ إِلّا مِن بَعدِهِ أَ فَلا تَعقِلُونَ (۶۵) ها أَنتُم هؤُلاءِ حاجَجتُم فِیما لَکُم بِهِ عِلمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِیما لَیسَ لَکُم بِهِ عِلمٌ وَ اللّهُ یَعلَمُ وَ أَنتُم لا تَعلَمُونَ (۶۶) ما کانَ إِبراهِیمُ یَهُودِیًّا وَ لا نَصرانِیًّا وَ لکِن کانَ حَنِیفاً مُسلِماً وَ ما کانَ مِنَ المُشرِکِینَ (۶۷) إِنَّ أَولَی النّاسِ بِإِبراهِیمَ لَلَّذِینَ اتَّبَعُوهُ وَ هذَا النَّبِیُّ وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ اللّهُ وَلِیُّ المُؤمِنِینَ (۶۸)
وَدَّت طائِفَةٌ مِن أَهلِ الکِتابِ لَو یُضِلُّونَکُم وَ ما یُضِلُّونَ إِلّا أَنفُسَهُم وَ ما یَشعُرُونَ (۶۹) یا أَهلَ الکِتابِ لِمَ تَکفُرُونَ بِآیاتِ اللّهِ وَ أَنتُم تَشهَدُونَ (۷۰) یا أَهلَ الکِتابِ لِمَ تَلبِسُونَ الحَقَّ بِالباطِلِ وَ تَکتُمُونَ الحَقَّ وَ أَنتُم تَعلَمُونَ (۷۱) وَ قالَت طائِفَةٌ مِن أَهلِ الکِتابِ آمِنُوا بِالَّذِی أُنزِلَ عَلَی الَّذِینَ آمَنُوا وَجهَ النَّهارِ وَ اکفُرُوا آخِرَهُ لَعَلَّهُم یَرجِعُونَ (۷۲) وَ لا تُؤمِنُوا إِلّا لِمَن تَبِعَ دِینَکُم قُل إِنَّ الهُدی هُدَی اللّهِ أَن یُؤتی أَحَدٌ مِثلَ ما أُوتِیتُم أَو یُحاجُّوکُم عِندَ رَبِّکُم قُل إِنَّ الفَضلَ بِیَدِ اللّهِ یُؤتِیهِ مَن یَشاءُ وَ اللّهُ واسِعٌ عَلِیمٌ (۷۳)

صفحه : ۱۳۶

[ترجمه]

بگو ای اهل کتاب بیائید بسوی آن کلمه‌ئی که بین ما و شما یکسان است یعنی کلمه حق و اینکه پرستش نکنیم مگر خدا را و چیری را با او شریک نیاوریم و بعضی بعض دیگر را بغیر خدا بربوبیت نگیریم پس اگر (کفار) از حق رو گردانیدند پس شما بگوئید گواه باشید که ما تسلیم شدگان خداوندیم [۶۴]
ای اهل کتاب برای چه راجع بابراهیم با هم نزاع و مجادله میکنید در حالی که تورات و انجیل نازل نشد مگر بعد از زمان ابراهیم آیا تعقل نمیکنید [۶۵]
شما آنهائید که در آنچه بآن علم ندارید محاجه میکنید (یعنی حجت میطلبید) پس چرا گفتگو میکنید در چیزی که بآن علم ندارید و خدا میداند و شما نمیدانید [۶۶]
ابراهیم یهودی نبود و نصرانی نبود لکن از دینهای باطل پاک و باسلام مایل بود و ابراهیم از مشرکین نبود [۶۷]
همانا سزاوارترین مردم بابراهیم کسانی میباشند که پیروی او را نمودند و بوی ایمان آوردند و خدا یاور مؤمنین است [۶۸]
طائفه‌ئی از (یهود) اهل کتاب همّت بر اینکه گماشتند که شما را گمراه گردانند و گمراه نمیکنند مگر خودشان را و نمیدانند [۶۹]
ای اهل کتاب برای چه بآیات خدا کافر میشوید در حالیکه (بر صحت آن) گواهید [۷۰]
ای اهل کتاب برای چه حق را بباطل میپوشانید و حق را پنهان میگردانید در صورتی که شما (حقانیت آنرا) میدانید [۷۱]
جماعتی از اهل کتاب گفتند در اول روز ایمان آرید بر آنچه فرستاده شده بر کسانیکه ایمان آورده‌اند و در آخر روز کافر گردید شاید مؤمنین از ایمانشان برگردند [۷۲]
و ایمان نیاورید مگر بکسی که تابع دین شما گردید ای رسول بگو همانا هدایت دین خدا است که بکسی عطا شده مثل آنچه بشما داده شده آیا شما حجت میآورید نزد پروردگارتان بگو فضل و فزونی بدست خدا است بهر کس بخواهد عطا میکند و خدا فزونی

دهنده و دانا است [۷۳].

صفحه : ۱۳۷

(توضيح آيات)

قُل يـا أَهلَ الكِتـابِ تَعـالَوا إِلى كَلِمَةٍ سَواءٍ بَينَنا وَ بَينَكُم مفسـرين در شأن نزول آيه گفته‌انـد شأن نزول آيه تا قوله تعالى «وَ اللّهُ وَلِيُّ المُؤمِنِينَ» اينكه بود كه نصاراى نجران در مـدينه آمدند و يهوديان مدينه با آنها مصاحبه كردند و بينشان در باره ابراهيم عليه السّلام نزاع واقع گرديد نصارى گفتند ابراهيم از ما بود و ما باو اوليتريم و يهوديان نيز چنين گفتند بحكومت نزد رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم آمدند رسول گفت «ما كانَ إِبراهِيمُ يَهُودِيًّا وَ لا نَصرانِيًّا» ابراهيم نصرانى و يهودى نبود و شما باو اوليتر نميباشيد بلكه مسلمان بود و من باو اوليترم يهوديان گفتنـد اى محمّد [ص] همانا تو را مى‌بايد كه در باره تو ما آن گوئيم كه نصارى در باره عيسـى گفتند و عيسويان گفتند تو را مى‌بايد كه ما تو را آن گوئيم كه يهوديان عزير را گفتند خداى تعالى اينكه آيه را فرستاد و هر دو فرقه را رد نمود و برسولش خطاب نمود كه باينها بگو «تعالوا» يعنى بيائيد «الى كلمة سواء» بسـخنى مستوى «سواء» مصدر است و در آن مفرد و تثنيه و جمع و مذكر و مؤنث يكسان است يعنى بيائيد بسوى سخنى كه در ميان ما و شما راست و درست است.

و گفته‌انـد در مصـحف إبن مسعود است «الى كلمة عدل» يعنى عادلة و بقولى «الى كلمة سواء» يعنى نصـفة كلمة انصاف مثل اينكه گفته ميشود «دعا فلان الى سواء و السوية يعنى انصاف.

أَلّا نَعبُدَ إِلَّا اللّهَ وَ لا نُشرِكَ بِهِ شَيئاً وَ لا يَتَّخِذَ بَعضُنا بَعضاً أَرباباً مِن دُونِ اللّهِ در مجمع البيان گفته «أن لا تَعبُدُوا إِلَّا اللّه» اينكه عبادت و پرستش نكنيد مگر خدا را زيرا كه عبادت محقق و سزاوار نيست مگر او را «و لا تشرك به» در عبادت چيزى را با او شريك نياوريد «وَ لا يَتَّخِذَ بَعضُنا بَعضاً أَرباباً مِن دُونِ اللّهِ» در معنى آيه اختلاف است بقولى معنى اينكه جمله اينكه است كه نگيريد «بعضا»

صفحه : ۱۳۸

يعنى عيسى را رب نگيريد زيرا كه عيسى [ع] بعضى از مردم بشمار ميآيد.

و بقولى احبار (مرتاضـين) را ارباب نگيريـد به اينكه كه آنان را اطاعت كنيـد اطاعت ارباب مثل اينكه گفته شود «اتَّخَذُوا أَحبارَهُم وَ رُهبانَهُم أَرباباً مِن دُونِ اللّهِ» و از ابى عبد اللّه عليه السّلام روايت شده كه فرموده

«ما عبدوهم من دون اللّه و لكن حرموا لهم حلالا و احلوا لهم حراما»

يعنى احبار را عبادت ننمودند فقط احبار حرام را بر آنها حلال گردانيدند و حلال را حرام و آنها گرفتند و پذيرفتند و اينكه بود اخذ و گرفتن ارباب را بغير خدا، و نيز روايت شده كه چون اينكه آيه نازل شد عدى بن حاتم گفت يا رسول اللّه صـلّى اللّه عليه و آله ما آنها را عبادت نكرده‌ايم حضـرت فرمود آيا نبود كه براى شما حلال كردند و حرام نمودند پس قول آنها را گرفتيد گفت آرى، نبى صلّى اللّه عليه و آله و سـلّم فرمود اينكه همانست «فان تولوا» (پس شـما اى مسـلمانان) در مقابل اعراض آنها از حق و تجديد نمودن اقرار و مخالفت نمودن با آنها بگوئيد «اشـهدوا بانا مسـلمون» يعنى در حال اخلاص مقرون بتوحيد چنين كلمه را بزبان جارى نمائيد.

[پايان] و بعضـى در كلمه «سواء» گفته‌انـد مقصود آن كلمه توحيدى است كه تمام پيمبران متفق بر آن بودند و هيچ يك از رسولان در آن اختلاف نكرده‌انـد و تمام كتب الهى شاهـد بر آنست و آن اينست «ان لا نعبد الا اللّه» و براى او شـريك قرار ندهيم و نگوئيم مسيح يا عزير را إبن اللّه و عبادت رهبانيين را نكنيم.

ممكن است آيه را اينكه طور توجيه كنيم به اينكه كه گفته شود چون بـدلالت آيـات بالاـ روى سـخن بيهود و نصارى است و شايد

مقصود از «کلمه» عبارت از آن اصلی باشد که تمام اهل ادیان و کلیه افراد دیانات و آنهائی که در اصل وجود حق تعالی و اله عالم متفق الکلمه میباشند و همه معتقد و معترفند که عالم را مبدء و الهی است بلکه فطرت همه موجودات شاهد بر آنست و اینکه کلمه اصل و معنی دین است بلکه همه بزبان اظهار مینمایند که خدا یکی است حتی نصاری در تثلیث و اقانیم ثلاثه مدعی وحدتند سه شیئی مباین و ممتاز از هم نمیگویند چنانچه از گفتارشان

صفحه : ۱۳۹

برمیآید که سه را یکی و یکی را سه مینامند.

خلاصه شاید مقصود از آن «کلمه» که فرموده «سَواءٍ بَیْنَنا وَ بَیْنَکُم» کلمه توحید وجود حق تعالی باشد که اصل دیانات و پایه هر دینی و ملتی است بلکه در اصل وحدت نیز اختلافی نیست اختلاف بین مؤمنین و باقی ادیان در مراتب وحدت است که آن وحدت حقیقی که جامع باشد بین وحدت ذات و صفات و افعال و معبودیت منحصر بدین مقدس اسلام است، نصاری و نیز یهود خدا را در ذات یکی میدانند لکن در صفات او را منزه و مبرا از صفات مخلوقین ستایش نمیکنند چنانچه تولید مثل و اولاد داشتن را بآن ذات متعال نسبت میدهند آن ذاتی که منزه از صفات ممکنات است و نیز در عمل غیر خدا را متصرف در عالم میدانند و نیز در مقام عبودیت غیر را در عبادت شریک خدا میگردانند.

و آیه ارشاد بحکم عقل باشد که بحکم عقل سلیم ما باید عبادت و پرستش ننمائیم مگر خدا را و چیزی را شریک او نگردانیم نه در صفات حقیقیه و نه در تدبیر عالم و آن حقیقت واحد احد را منزه و مبرا گردانیم از نواقص امکانی و برای او شریک و مثل نگوئیم و نیز پرستش و عبودیت را منحصر باو گردانیم و نباید بعضی از خودمان را که مخلوق و ممکن و محتاج الی اللّه میباشیم بعضی دیگر را ارباب و معبود خود بگیریم عبودیت و پرستش و بندگی مخصوص بمقام کبریائی است.

واقعا اگر دلیلی نداشتیم برای اثبات حقانیت دین اسلام مگر ارشاد بکلمه طیبه «لا إِلهَ إِلَّا اللّه» و هدایت یافتن ما بوحدت حقه حقیقیه توحید ما را کافی بود الان در عالم چه دینی و چه رویه‌ئی و چه روشی غیر از دین اسلام ممکن است ما را بسر حدّ معرفت بمقام الوهیت که اصل هر کمال و فضیلتی است و منشأ هر نیکی و احسانی است و منتهای هر درجه و مقامی است برساند مگر پرتو دین اسلام و چنگ زدن بریسمان محکم ایمان که اگر بوظائف عبودیت عمل نمائیم و در عبادت و خلوص کامل گردیم ممکن است داخل در بندگان خاص گردیم و در

صفحه : ۱۴۰

«مَقعَدِ صِدقٍ عِندَ مَلِیکٍ مُقتَدِرٍ» متمکن گردیم» اللهم ارزقنا.

فَإِن تَوَلَّوا فَقُولُوا اشهَدُوا بِأَنّا مُسلِمُونَ چنانچه ظاهر است در اینکه آیات راجع بارشاد نصاری بسیار مبالغه نموده اول راجع بداستان مریم و مادرش آیاتی آورده و سخن گفته سپس راجع بعیسی و رو برو شدن با یهودیها و معجزاتیکه برای اثبات رسالت از او ناشی گردیده و یاری جستن او از حواریین- و حضرتش در اینکه من بنده خدا و رسول اویم بسیار پا فشاری کرده و نیز در انجام دادن وظیفه بندگی رسالت خود را با حسن وجه انجام داده پس از انجام امر رسالت و تصمیم گرفتن یهودیها برای قتل او خدای تعالی خبر میدهد که برای حفظ او از کید یهودیان گفتیم «یا عِیسی إِنِّی مُتَوَفِّیکَ وَ رافِعُکَ إِلَیَّ الخ» تو را بسوی خود بالا میبریم و تو را از کید و ظلم آنها حفظ میکنیم و باقی حکایت او، و استدلال رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله که عیسی علیه السّلام مثل آدم ابو البشر بنده و رسول خدا است و چون نصاری در امر عیسی [ع] لجاج کردند حضرتش حاضر گردید برای نفرین که باطل از حق جدا گردد در اینکه عمل نیز جماعت نصاری حاضر نگردیدند تا اینکه آیه اخیر نازل گردید و بآنها پیش نهاد کرد که بیائید در آن

كلمهئى كه بين ما و شـما مساوى است و همه معترف بآنيم و بزبان اظهار ميكنيم اتفاق كنيم و همهمان در عبادت و پرسـتش براى او شريك نگيريم و غير او را مولى و ارباب خود قرار ندهيم خلاصه همگان در كلمه توحيد و يكتا پرستى متفق گرديم.

يا أَهلَ الكِتابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبراهِيمَ وَ ما أُنزِلَتِ التَّوراةُ وَ الإِنجِيلُ إِلّا مِن بَعـدِهِ در شأن نزول آيه مفسـرين گفتهاند چون دانشـمندان يهود و نصاراى نجران راجع بابراهيم نزاع كردنـد و هر يك ادعاء ميكردند كه ابراهيم از ما و بر دين ما بوده اينكه بود كه حق تعالى ادعاى هر دو را باطل كرد و اينكه آيه «لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبراهِيمَ» را نازل گردانيد.

و اعتراض بآنها كه «لِمَ تَحَاجُّونَ» و اشاره به اينكه كه هر ادعائى براى اثبات

صفحه : ۱۴۱

آن دليل ميخواهـد و شـما جماعت يهود و نصارى بچه دليل چنين ادعاء ميكنيد كه ابراهيم از شـما و بر دين شـما بوده بلكه اضافه بر اينكه دليـل بر اثبات گفتارتان نداريـد دليل بر خلاف آن داريـد زيرا كه تورات و انجيل بعـد از زمان حضـرت ابراهيم فرود آمـده و گفتهاند بين ابراهيم و موسى عليهما السلام هزار سال بود و بين عيسى و ابراهيم دو هزار سال.

أَ فَلا تَعقِلُونَ همزه اسـتفهامى براى انكار آمـده آيا چرا شـما تعقل نميكنيد يعنى چرا شـما در گفتار و عقائدتان فكر و رويه نداريد و تعقـل نميكنيـد در صورتى كه زمـان ابراهيم دو هزار سـال پيش از زمان موسـى و عيسـى عليهما السـلام بوده چگونه گوئيـد ابراهيم يهودى يا نصـرانى بود يهوديت و نصـرانيت از ملت موسـى و عيسـى پديـد گرديـده زيرا كه تورات و انجيل بعد از زمان ابراهم نازل شده.

هـا أَنتُم هؤُلاءِ حاجَجتُم فِيما لَكُم بِهِ عِلمٌ فَلِمَ تُحَاجُّونَ فِيما لَيسَ لَكُم بِهِ عِلمٌ وَ اللّهُ يَعلَمُ وَ أَنتُم لا تَعلَمُونَ در كلمهها انتم گفتهانـد اهل كوفه بمـد و همزه قرائت كردهانـد و باقى بمـد بى همزه خواندهاند و اصل كلمه انتم است و ها تنبيه و همچنين است هؤلاء كه اصـل كلمه اولاء است و ها تنبيه است و اينكه مثل آن ماند كه كسـى بگويد «اينكه انت» تو كجائى و تو او را جواب دهى «ها انا» يعنى من همين جا هستم.

ظاهرا آيه تنبيه اهل كتاب است و اعتراض بآنها كه شـما در چيزى كه بآن علم داريد يعنى در كار محمّد صلّى اللّه عليه و آله كه در كتـاب تورات و انجيـل بوصف و علامـت و آثـار خواندهايـد و ميدانيـد و از روى عناد در باره او محاجه ميكنيـد و خود را بنادانى و شك در او بشـبهه مىاندازيـد در صورتى كه در آنچه علم داريـد اظهار بى اطلاعى ميكنيـد و در چيزى كه علم نداريـد و در كتاب شما نيست كه ابراهيم يهودى بود يا نصرانى با هم نزاع ميكنيد و خدا شأن و مقام ابراهيم و رويه وى را ميداند و شما نميدانيد.

صفحه : ۱۴۲

مـا كانَ إِبراهِيمُ يَهُودِيًّا وَ لا نَصـرانِيًّا وَ لكِن كانَ حَنِيفاً مُسلِماً وَ ما كانَ مِنَ المُشرِكِينَ ابراهيم يهودى نبود نصـرانى نبود هيـچ بر خـدا شريـك نگرفت مسلمان بود از غـل و غش امور طبيعى وارسـته بود يكتـا پرست بود گفتهانـد حنيف بمعنى موحـد و مخلص اسـت خداونـد او را موصوف نمود بحنيف و مسـلم شايـد اشاره باين باشـد كه شـما يهوديان كه مدعى اينيد كه ابراهيم از شـما است شـما مشـركيد كه بر خدا اولاد قائل شدهايد ابراهيم مشـرك نبود موحد و مسـلمان بود «نَّ الدِّينَ عِندَ اللّهِ الإِسلامُ» دين حق نزد خدا اسلام است اصـل اسـلام مأخوذ از سلّم است سالم گرديـدن و خالى شـدن از پرسـتش غير حق تعالى و با او انباز نگرفتن و مصـداق كامل اينكه دين همين اسـلام است كه تـابعين او بـايستى بتمـام قوى و مشـاعر رو باو آرنـد و يك دل و يك جهت مطيع امر اله گردنـد و عبادت و عبوديت را منحصـر باو گردانند و ابراهيم عليه السّـلام مصداق كامل چنين دينى بشـمار ميرفت اينكه است كه او را متصف گردانيده به «حنيفا مسـلما و ما كان من المشـركين كه شـما جماعت يهود و نصارى بر آن ميباشـيد يعنى چون شما مشركيد ابراهم از

شما تبری میجوید.

إِنَّ أَوْلَى النّاسِ بِإِبراهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَ هـذَا النَّبِيُّ وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ اللّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ ظاهرا آيه بيهوديان و نصرانيان خبر ميدهد كه كسى را سزد كه خود را بابراهيم نسبت دهد و خود را از كيش او و داخل در ملت او گرداند و در پى او باشد كه موحد باشد.

بروايتى از نبى صلّى اللّه عليه و آله نقل ميكنند كه فرموده

«لكل نبى ولاة من المؤمنين و ان وليى منهم ابى و خليل ربى»

پس از آن اينكه آيه را قرائت كرد «إِنَّ أَوْلَى النّاسِ بِإِبراهِيمَ الخ».

از بعض مفسرين است كه اولى مأخوذ از ولى است و عرب قرب را ولى گويند مثل اينكه گفته شود «هو ولى منه» يعنى او نزديك باو است و معنى آيه

صفحه : ۱۴۳

اينكه است كه نزديكتر بابراهيم آنانند كه در پى او بودند- و اينكه محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و امت او را سزد كه گويند ما بر دين ابراهيم هستيم.

در كشف الاسرار است قوله تعالى «يا أَهلَ الكِتابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبراهِيمَ الخ» از روى حقيقت اينكه آيه اشارتست بلطف خدا با بنده‌گان و پسنديدن طاعت ايشان و جزاى آن دادن باضعاف كردار ايشان چون خليل اللّه كه در راه توحيد منزل داشت و در حقيقت تفريد هر چيز جز اللّه بگذاشت و همه در باخت، مال بمهمان داد و فرزند بقربان داد، و خود را بنيران. رب العالمين آن از وى پسنديد و از وى حكايت كرده و گفت «فَإِنَّهُم عَدُوٌّ لِي إِلّا رَبَّ العالَمِينَ» ابراهيم آنست كه هر چه دون ماست همه را بدشمن گرفت و دوستى ما بر همه اختيار كرد بزبان حال گويد:

امروزه كه ماه من مرا مهمان است بخشيدن جان و دل مرا پيمانست

دل را خطرى نيست سخن در جانست جان افشانم كه روز جان افشانست

لا جرم رب العزة نقاب ضنت بر روى خلت وى فرو گذاشت و حجاب غيرت در ميان وى و خلق نگذاشت، همه در وى دعوى كردند كه وى ما راست، رب العزة گفت نى كه او خدا راست «وَ اتَّخَذَ اللّهُ إِبراهِيمَ خَلِيلًا» جهودان و ترسايان و مشركان هر كسى در وى دعوى كردند، رب العزة او را از همه برىء كرد و بخود قريب كرد و «ما كانَ إِبراهِيمُ يَهُودِيًّا وَ لا نَصرانِيًّا وَ لكِن كانَ حَنِيفاً مُسلِماً» نظير اينكه قصه سلمان است بروز خندق هر كس در او دعوى كرد مهاجران گفتند از ما است، انصار گفتند از ما است. مصطفى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم گفت نه آن و نه اينكه بلكه از ما است «السلمان منا اهل البيت» سلمان در جستن دين حق و راه مصطفى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چندان رياضت بر خود نهاد تا خود را تسليم كرد تا او را ببندگى بفروختند چنانچه در قصه وى بيايد كه بدايت كار كه طالب حق بور و در جست و جوى مصطفى صلّى اللّه عليه و آله و دين وى بود در ديار حجاز زنى از جهنيه او را بخريد و او را شبانى فرمود و زبان حالش ميگويد:

صفحه : ۱۴۴

گردان گردان ببندگيت افتادم آن دولت شد كه تا گفتمى آزادم

لا جرم چون آزادی خویش در آرزوی مشاهده مصطفی صلّی اللّه علیه و آله خرج کرد مصطفی [ص] با وی اینکه کرامت کرد که از همه باز پرید و با پناه عصمت خویش گرفت «من رفع خطوهٔ الینا وجد نعمهٔ لدینا و من وقع علیه غبار مرکبنا ظهرت علیه آثار نعمنا. و

فی الخبر من تقرب الی شبرا تقربت الیه ذراعا، و من تقرب الی ذراعا تقربت الیه باعا و من اتانی مشیا اتیته هرولهٔ

، بعزت عزیز که اگر یک قدم در راه خدمت حق برداری هزاران نواله نعمت از مائده لطفش برداری

«منک یسیر خدمهٔ و منه کثیر نعمهٔ، منک قلیل طاعهٔ و منه جلیل رحمهٔ، منک قدم واحد و منه کرم وافر»

. خلیل قدمی چند برداشت در راه حق چنانچه گفت

«انی ذاهب الی ربی»

رب العزهٔ آن قدم از او پسندید و جهانیان را بر اتباع آن خواند «فاتبعوا ملهٔ ابراهیم خلیلا» ابراهیم روی بما نهاد و هر که ما را میخواهد تا بر پی او روان باشد، فرمان آمد که یا محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یا مهتر عالم یا سید ولد آدم ابراهیم را فرزند توئی- و قرهٔ العین مملکت توئی تو سزاوارتری که اتباع وی کنی که قدر امیران، امیران دانند، و اینکه امت تو بهترین امم ایشانند، اینکه است که رب العالمین گفت «إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْراهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَ هذَا النَّبِيُّ وَ الَّذِينَ آمَنُوا» آنکه تابع و متبوع همه فراهم گرفت و تاج ولایت و محبت بر فرق ایمان ایشان نهاد و گفت «اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا» خدا یار و دوست مؤمنانست و بایشان نزدیک و لطیف و مهربانست و مهربانی او نه امروز بلکه از ازل تا جاویدان.

[پایان] مفسرین از کلبی و إبن عباس و صحابه روایت کرده‌اند که چون جعفر بن ابی طالب و اصحابش از مکه بحبشه هجرت کردند و رسول صلّی اللّه علیه و آله بمدینه مهاجرت کردند و پس از آنکه واقعه بدر و شکست قریش واقع گردید، مشرکین قریش و جمعی از بزرگان آنها کشته شده بودند بعضی از آنها در دار الندوه جمع گردیدند

صفحه : ۱۴۵

و در اینکه باب اندیشه کردند رأی آنان بر اینکه قرار گرفت که بمعاونت نجاشی که پادشاه یمن بود از رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و اصحابش انتقام کشند- اینکه بود که مالی عظیم با تحف و هدایا بعمرو بن عاص و عمارهٔ بن ابی معیط و عبد اللّه ابی ربیعهٔ داده نزد نجاشی فرستادند و باو پیغام دادند که جعفر بن ابی طالب و اصحابش از ما گریخته و بجانب تو آمده و اینها جماعتی میباشند که در دین مخالف تواند و بر مذهب و طریقه تو طعنه میزنند و گفتند ما آمده‌ایم تا تو را از حال و حکایت آنها آگاه نمائیم که دشمن تو و بدخواه تواند و از نزدیک مردی آمده‌اند دروغ گو- جادوگر بدروغ میگوید من رسول خدایم و فرستاده او بخلق و در اینکه دعوی کسی تابع وی نگردیده مگر از اینکه سفهاء و نازیرکان و یا پس افتادگان چند کس که با وی برخواسته‌اند و او را یاری میکنند و ما که قریشیم و سران و سروران عربیم آنها را پیچانیدیم و با شعبی از زمین خود راندیم و کسی در آنها نباید مگر گرسنه‌گان و برهنه‌گان و گوشه افتادگان و اکنون که کار بر ایشان دشوار و جای بر ایشان ناخوش گردید- إبن عم خویش را نزد تو فرستاد تا دین تو بر تو بزیان آرد و ملک بر تو تباه کند و رعیت را بر تو بشورانند و نظام کار تو را بر هم زنند، اکنون ما آمده‌ایم تا ایشان را بدست ما دهی تا شرّ آنها را از تو باز داریم، و نشانه درستی اینکه حال اینکه است که ایشان وقتی که نزد تو آیند سجده نکنند و خدمت و تحیت ننمایند.

نجاشی کسی فرستاد و جعفر و اصحابش را بخواند چون بدر سرای نجاشی رسیدند جعفر از بیرون آواز داد «یستأذن علیک حزب اللّه» نجاشی گفت «فلیدخلوا بامان اللّه و ذمته» پس در آمدند و سجده نکردند و تحیتی که عادت ایشان بود نکردند، نجاشی گفت چرا سجده نکردید چنانچه دیگران میکنند گفتند «نسجد للّه الذی خلقک و ملک» سجده بآن کسی میکنیم که تو را آفریده و

صاحب ملك گردانیده و آن تحیت که تو میگوئی وقتی میکردیم که بت پرست بودیم، نجاشی از کتاب تورات و انجیل شناخته بود که آنچه ایشان میگویند حق است هیچ نگفت

صفحه : ۱۴۶

پس از آن گفت آنکس که آواز داد و اذن داخل شدن طلبید که بود جعفر گفت من بودم نجاشی گفت اکنون تو سخن گو جعفر گفت تو سلطانی و از اهل کتاب خدائی در حضرت تو سخن زیاد نگویم که ترك ادب است مختصر گویم از اینکه دو نفر عمرو بن عاص و عمار بن ابی معین بپرس که ما آزاده گان یا بندگانیم اگر بندگانیم و از مولای خود گریخته‌ایم ما را بصاحبان خویش بفرست، نجاشی گفت ای عمرو اینها چه کسانند بنده یا آزادند، عمرو گفت بل احرار کرامند و آزاده‌گانند، جعفر گفت از اینها بپرس هرگز خون بناحق ریخته‌ایم تا از ما قصاص خواهند عمرو گفت لاـ و لاـ قطرۀ جعفر گفت بپرس هرگز مال مردم بناحق و بغصب برده‌ایم تا باز دهیم عمرو گفت «لا و لا قیراطا منه» نجاشی گفت پس شما از آنها چه خواهید عمرو گفت ما همه بر یک دین بودیم آن دین که آباء و اجداد ما بر آن دین بودند و بر آن رفتند اکنون ایشان آن دین بگذاشتند و دین دیگری گرفتند و ما همه بر دین خویش مانده‌ایم نجاشی گفت ای جعفر آن چه دینی بود که داشتید و بگذاشتید و اکنون چیست که دارید جعفر گفت ما اول بر دین شیطان بودیم بت پرستی و کافری بخدای عز و جل و فرمان برداری از شیطان و اکنون خدا ما را بدین اسلام هدایت کرد از خدا رسول آمد و کتاب آورد چون کتاب عیسی و ما را هدایت کرد و کتاب او موافق کتاب عیسی و دین او است، نجاشی فرمود ناقوس زدند و هر قسیسی و راهبی که بود حاضر شد و نجاشی آنها را سوگند داد که بآن خدائی که انجیل را برای عیسی [ع] فرستاده هیچ یافتید در کتاب خویش که میان عیسی و قیامت پیغمبر مرسلی بیاید گفتند خواهد بود که عیسی را بآن بشارت داده و گفته «من آمن به فقد آمن بی و من کفر به فقد کفر بی» نجاشی گفت ای جعفر آن مرد از کار دین بشما چه فرماید جواب داد که کتاب خدا بر ما خواند و امر بمعروف کند و نهی از منکر نماید، نیکوئی با همسایگان و خویشاوندان و نواختن یتیمان و ما را بعبادت یك خدا خواند آن خدائی که یگانه و یکتا است، بی شریك و بی نظیر و بی همتا است: نجاشی گفت از آن کتاب که

صفحه : ۱۴۷

بر شما میخواند چیزی بخوان، جعفر سوره عنکبوت و سوره روم را خواند، نجاشی و اصحاب او بسیار گریستند و گفتند ای جعفر «زد من هذا الحدیث الطیب» جعفر بر آنها سوره کهف را خواند.

عمرو بن عاص چون آن حال را دید خواست نجاشی را بخشم آورد گفت اینها بعیسی و مادرش ناسزا گویند نجاشی گفت ای جعفر در عیسی و مادرش چه گوئید جعفر سوره مریم را خواند، نجاشی مانند سر خلالی برآشفت و گفت و اللّه عیسی بر آنچه اینها گفته‌اند باین قدر افزونی نگفت آنگاه بجعفر و اصحاب او گفت در زمین من ایمن روید که کسی را نیست و نرسد که بشما ناسزا گوید و برنجاند که شما حزب ابراهیمید- عمرو گفت ای نجاشی کیست حزب ابراهیم «هؤلاء الرهط و صاحبکم الذی جاءوا من عنده و من اتبعهم» گفت حزب ابراهیم اینکه گروهند و آنکسیکه از نزد او آمده‌اند، مشرکین اینکه سخن را ندانستند و ادعا کردند که ابراهیم از ما بود و ما اولیتریم بابراهیم و بدین او پس رب العالمین در شأن ایشان و آن خصومت که در ابراهیم میگرفتند و دعوی میکردند اینکه آیه را در مدینه فرستاد بر وفق قول نجاشی.

«إِنَّ أَولَی النّاسِ بِإِبراهِیمَ لَلَّذِینَ اتَّبَعُوهُ الخ» اینکه حکایت را بسیاری از مفسرین با مختصر اختلافی نقل کرده‌اند.

وَدَّت طائِفَةٌ مِن أَهلِ الکِتابِ لَو یُضِلُّونَکُم آیه بمؤمنین خبر میدهد شاید برای اینکه آنها را آگاه نماید که جماعت و طائفه‌ئی از اهل کتاب که ظاهرا یهودیها میباشند زیرا که جماعت جحود دوست داشتند و آرزو کردند و در سدد اغواء کردن مؤمنین و اصحاب

رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بسيار پا فشارى ميكردند كه بهر قيمتى تمام ميشود آنها را از دين خارج گردانند گفته‌اند خطاب بعمار و معاذ و حذيفه است و لو بمعنى ان است يعنى جماعتى از اهل كتاب آرزويشان اينكه است كه شما را از دين حق گمراه گردانند.

صفحه : ۱۴۸

وَ ما يُضِلُّونَ إِلَّا أَنفُسَهُم وَ ما يَشعُرُونَ اينها مكر ميكنند كه با دسيسه كاريها و خدعه‌ها توانند شما مؤمنين را از دين حق و اسلام خارج گردانند، ديگر نميدانند كه مؤمنين در حفظ و كنف حق تعالى از شرّ آنها محفوظند و آنها از روى جهالت و بى خردى چنين گمان ميكنند كه ميتوانند شما را گمراه نمايند، و گفته‌اند اضلال بمعنى اهلاك است مثل قول آنها «اذا اضللنا فى الارض» يعنى اهلكنا- اهل كتاب ميخواهند شما را هلاك كنند در صورتى كه اينكه آرزوى آنها بخودشان برميگردد كه آنها گمراه نميكنند يا هلاك نميگردانند مگر خودشان را و مشعر بآن نيستند كه خدا يار و ياور مؤمنين است و دشمنى با آنها و فساد نمودن بضرر خودشان تمام ميشود كه خودشان سبب قتل و اسارت و هلاكتشان خواهند گرديد.

يا أَهلَ الكِتابِ لِمَ تَكفُرُونَ بِآياتِ اللّهِ وَ أَنتُم تَشهَدُونَ آيه اعتراض بيهود و نصارى است كه چگونه و چرا شما بآيات خدا كافر ميشويد اشاره به اينكه كه شما كه اهل ديانتيد و معتقد بوجود خدا ميباشيد چرا بآيات او كافر ميگرديد شايد مقصود از «آيات اللّه» آيات قرآن باشد كه ظاهر و بين و خودش دليل صدق خود ميباشد و دال بر صدق رسول است انكار ميكنيد و شايد مقصود آيات تورات و انجيل باشد كه متضمن و گواه اوصاف پيغمبر آخر الزمان صلّى اللّه عليه و آله ميباشد در صورتى كه شما گواهى ميدهيد كه تورات و انجيل حق است و اوصاف رسول اللّه [ص] را در آن ديده‌ايد.

يا أَهلَ الكِتابِ لِمَ تَلبِسُونَ الحَقَّ بِالباطِلِ وَ تَكتُمُونَ الحَقَّ وَ أَنتُم تَعلَمُونَ و نيز باز اعتراض باهل كتاب است كه «لم» بچه علت و سبب شما حق را بباطل ميپوشانيد و حق را كه شايد مقصود آيات تورات باشد بباطل پنهان ميگردانيد يعنى باطل را كه تحريف آيات تورات باشد بصورت حق در ميآوريد در صورتى كه شما اوصاف رسول اكرم را ميدانيد و در آيات تورات خوانده‌ايد و شما را در حقانيت او شكى نيست از روى عناد و دشمنى با اسلام دانسته و فهميده كتمان

صفحه : ۱۴۹

ميكنيد و انكار مينمائيد ولى بايستى بدانيد كه آن چراغى كه ايزد افروخته بدم سرد شما منطفى نخواهد گرديد «و اللّه متم نوره و لو كره المشركون» وَ قالَت طائِفَةٌ مِن أَهلِ الكِتابِ آمِنُوا بِالَّذِي أُنزِلَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَجهَ النَّهارِ مفسرين گفته‌اند دوازده نفر از اهل خيبر و غزيه متفق شدند كه از روى مكر اول روز بدين محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم در آيند و در آخر روز چنين بنمايند كه ما در كتاب خود تأمل كرديم و از علماء تحقيق نموديم و بسيار با احبار و دانشمندان مجادله نموديم بطلان دين شما بر ما روشن شد و نشانه نبى موعود در پيمبر شما نيست ممكن است باين حيله بعضى از اصحاب در دين مردد گردند و گمان كنند كه اينكه سخن از روى گزاف نخواهد بود و با وجود علم و انصاف آنچه حق باشد نخواهند نهفت و باين سبب از طريق محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم منحرف خواهند گرديد- حق تعالى مؤمنين را از اينكه مكر آنها خبردار گردانيد و اينكه آيه «وَ قالَت طائِفَةٌ مِن أَهلِ الكِتابِ الخ» نازل گرديد.

از جماعتى از مفسرين نقل ميكنند كه گفته‌اند اينكه آيه در باره قبله نازل گرديده وقتى كه برسول صلّى اللّه عليه و آله امر شد كه در نماز از بيت المقدس رو بكعبه نماز كند اينكه مطلب بر يهوديان شاق آمد كعب اشرف و مالك بن خيف بجماعت خود گفتند در اول روز ايمان آوريد، اول روز يعنى نماز صبح و متوجه كعبه شويد و در نماز عصر از آن روى ببيت المقدس بگردانيد تا اينكه

مسلمانها بگويند اينها كه عالم‌تر از ما بودند از اينكه قبله يعنى كعبه رو گردانيدند پس ما نيز رجوع كنيم ببيت المقدس.
وَ لا تُؤمِنُوا إِلّا لِمَن تَبِعَ دِينَكُم و چون يهوديان فهميدند مسلمانها بر مكر آنها مطلع گرديدند بتابعين خود گفتند ايمان نياوريد مگر براى كسيكه تابع دين شما و كيش شما گردد:
شايد مقصودشان چنين بوده كه اگر رسول [ص] ببيت المقدس نماز خواند تابع او گرديد و اگر بكعبه نماز خواند تابع نگرديد.

صفحه : ۱۵۰

قُل إِنَّ الهُدى هُدَى اللّهِ خطاب برسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه بگو هدايت از خدا است هر كس را خدا بخواهد او را موفق ميگرداند و اسلام ميآورد و او را بر اسلام ثابت ميگرداند و مكر و حيله شما نفعى نميبخشد «قُل إِنَّ الفَضلَ بِيَدِ اللّهِ» و بگو فضل و رحمت بدست خدا است بهر كس خواهد عطا ميكند.
در مجمع گفته در معنى آيه مفسرين بر چند قولند يكى از آنها اينست كه كه گفته‌اند تصديق نكنيد مگر بكسى كه بوى علم و حكمت و بيان و حجت عطا شده باشد مثل اينكه بشما عطا شده مگر كسيكه تابع دين شما است از اهل كتاب و بقولى يهوديان خيبر بيهوديان مدينه گفتند نزديك آنها نشويد كه بصحبت آنها فريب خوريد، و بقولى گفتند شما نميشناسيد بحق مگر كسى را كه تابع دين شما باشد «أَو يُحاجُّوكُم عِندَ رَبِّكُم» يا محاجه كنيد نزد پروردگارتان زيرا كه دين شما صحيح‌تر است از دين آنها پس بر آنها «مؤمنين» نزد خدا بر شما حجتى ندارند و تمام اينها از كلام يهود است. و قوله تعالى «قُل إِنَّ الهُدى هُدَى اللّهِ و قُل إِنَّ الفَضلَ بِيَدِ اللّهِ يُؤتِيهِ مَن يَشاءُ» كلام خدا است جوابا بيهود، در رد آنها بگو هدايت هدايت خدا است و فضل بدست خدا است پس بر آنها سزاوار نيست كه انكار كنند بر احدى كه عطا شود مثل آنچه بآنها عطا شده [حسن و ابو على فارس] دوم «وَ لا تُؤمِنُوا إِلّا لِمَن تَبِعَ دِينَكُم» كلام يهود است و بعد از آن جمله «قُل إِنَّ الهُدى هُدَى اللّهِ» كلام خدا است و جواب يهود و رد بر آنها است يعنى بگو اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله هدايت هدايت خدا است و فضل بيد او است كه عطا ميكند مثل آنچه بشما (در نظر مسلمين) عطا شده مثل قوله «يُبَيِّنُ اللّهُ لَكُم أَن تَضِلُّوا» يعنى «ان لا تضلوا» و اينكه محاجه نكنيد نزد پروردگارتان زيرا كه بر آنها حجتى نيست و «هُدَى اللّهِ» بدل است از «هُدَى» و خبر آن «أَن يُؤتى أَحَدٌ مِثلَ ما أُوتِيتُم» و اضافه در اينجا معلوم است پس حذف شد اول و دوم بجاى او واقع گرديد. [سدى و إبن جريح]

صفحه : ۱۵۱

و ابو العباس مبرد گفته در اينجا چيزى حذف نشده و معنى اينكه است بگو (اى محمّد) هدايت هدايت خدا است كراهة «أَن يُؤتى أَحَدٌ مِثلَ ما أُوتِيتُم» يعنى از آنچه مخالف دين خدا است زيرا كه خدا هدايت نميكند كسى را كه كافر و كاذب باشد پس هدايت خدا دور است از غير مؤمنين- و چنين است تفسير قوله تعالى «يُبَيِّنُ اللّهُ لَكُم كراهة» از اينكه گمراه گرديد- و جماعتى گفته‌اند تقدير اينكه است بگو اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله اينكه هدايت بسوى خير هدايت خدا است پس اى يهود جحود نكنيد اينكه باحدى عطا شود از نبوت مثل اينكه بشما عطا شد يا اينكه نزد پروردگارتان محاجه كنيد يعنى از آنها قبول نميشود.
[قتاده و ربيع و جبائى] و بقولى هدايت هدايت خدا است يعنى حق آنست كه خدا امر كرده پس هدايت را تفسير كرده و گفته «أَن يُؤتى أَحَدٌ مِثلَ ما أُوتِيتُم أَو يُحاجُّوكُم» پس مولى آن شرع است و ما يحتاج به آن عقل است و تقدير كلام اينكه است كه هدايت هدايت خدا است كه مشروع گردانيده و ما يحتاج باو عقل است كه بآن عهد كرده پس اينجا چهار قول بود كه گفته شد- و سوم آنها اينكه است كه از اول آيه تا آخر در تقدير و معنى كلام خدا است و در تقدير و معنى چنين است «و لا تؤمنوا ايها المؤمنون» اى مؤمنين متابعت نكنيد مگر كسى را كه تابع دين شما است و آن دين اسلام است و تصديق نكنيد (و نپذيريد) قول كسى را كه گفته

عطا گردیده شده پس نبیّ نیست پس از نبی شما و شریعتی نیست بعد از شریعت شما تا روز قیامت- و تصدیق نکنید به اینکه که برای احدی بر شما حجت باشد نزد پروردگار شما برای اینکه دین شما بهترین دینها و اینکه هدایت هدایت خدا است و اینکه فضل بدست خدا است پس آیه تمامش خطاب از جانب خدا بمؤمنین میباشد نزد تلبیس یهود برای مؤمنین تا اینکه گمراه نگردند.
و بر اینکه (توجیه) دلالت دارد آنچه ضحاك گفته اینکه یهود گفتند ما نزد پروردگارمان محتاج هستیم بکسیکه مخالفت کند ما را در دین ما پس خداوند

صفحه : ۱۵۲

بیان کرد آنها مغلوبند و محکوم و اینکه مؤمنین غالبند و پیروز و قوله تعالی «قُل إِنَّ الفَضلَ بِیَدِ اللّهِ» اراده کرده بآن نبوت و بقولی حجج آنچنانی که خدا بمحمد و کسانیکه با او میباشند، و بقولی نعم دین و دنیا، و قوله «بِیَدِ اللّهِ» یعنی در ملك خدا و هو القادر علیه العالم بجملته «یُؤتِیهِ مَن یَشاءُ» و در اینکه دلالت است که نبوت باستحقاق نیست و همچنین امامت زیرا که معلق بمشیت گردانیده و اللّه واسع الرحمة جواد- و بقولی واسع المقدور «یَفعَلُ ما یَشاءُ» عالم است بمصالح خلق، و بقولی بعلم «حَیثُ یَجعَلُ رِسالَتَه» هر جا بخواهد رسالتش را قرار میدهد «یَختَصُّ بِرَحمَتِهِ مَن یَشاءُ وَ اللّهُ ذُو الفَضلِ العَظِیمِ» و تفسیر اینکه آیه در سوره بقره در عشر پس از صدم بیان شده و در اینکه آیات معجزه باهره است برای نبی ما زیرا که در آن اخبار است از باطنها که کسی آنرا نمیداند مگر علام الغیوب و نیز در آن دفع کید آنها است و لطف است برای مؤمنین در ثبات بر عقایدشان. [پایان]

صفحه : ۱۵۳

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۷۴ تا ۷۹]

اشاره

یَختَصُّ بِرَحمَتِهِ مَن یَشاءُ وَ اللّهُ ذُو الفَضلِ العَظِیمِ (۷۴) وَ مِن أَهلِ الکِتابِ مَن إِن تَأمَنهُ بِقِنطارٍ یُؤَدِّهِ إِلَیکَ وَ مِنهُم مَن إِن تَأمَنهُ بِدِینارٍ لا یُؤَدِّهِ إِلَیکَ إِلاّ ما دُمتَ عَلَیهِ قائِماً ذلِکَ بِأَنَّهُم قالُوا لَیسَ عَلَینا فِی الأُمِّیِّینَ سَبِیلٌ وَ یَقُولُونَ عَلَی اللّهِ الکَذِبَ وَ هُم یَعلَمُونَ (۷۵) بَلی مَن أَوفی بِعَهدِهِ وَ اتَّقی فَإِنَّ اللّهَ یُحِبُّ المُتَّقِینَ (۷۶) إِنَّ الَّذِینَ یَشتَرُونَ بِعَهدِ اللّهِ وَ أَیمانِهِم ثَمَناً قَلِیلاً أُولئِکَ لا خَلاقَ لَهُم فِی الآخِرَةِ وَ لا یُکَلِّمُهُمُ اللّهُ وَ لا یَنظُرُ إِلَیهِم یَومَ القِیامَةِ وَ لا یُزَکِّیهِم وَ لَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ (۷۷) وَ إِنَّ مِنهُم لَفَرِیقاً یَلوُونَ أَلسِنَتَهُم بِالکِتابِ لِتَحسَبُوهُ مِنَ الکِتابِ وَ ما هُوَ مِنَ الکِتابِ وَ یَقُولُونَ هُوَ مِن عِندِ اللّهِ وَ ما هُوَ مِن عِندِ اللّهِ وَ یَقُولُونَ عَلَی اللّهِ الکَذِبَ وَ هُم یَعلَمُونَ (۷۸)
ما کانَ لِبَشَرٍ أَن یُؤتِیَهُ اللّهُ الکِتابَ وَ الحُکمَ وَ النُّبُوَّةَ ثُمَّ یَقُولَ لِلنّاسِ کُونُوا عِباداً لِی مِن دُونِ اللّهِ وَ لکِن کُونُوا رَبّانِیِّینَ بِما کُنتُم تُعَلِّمُونَ الکِتابَ وَ بِما کُنتُم تَدرُسُونَ (۷۹)

صفحه : ۱۵۴

[ترجمه]

(خدای تعالی) اختصاص میدهد برحمت خودش هر کس را که بخواهد و خدا صاحب فضل بزرگست [۷۴]
و بعضی از اهل کتاب کسی است که اگر قنطاری از مال نزد وی امانت گذاری بسوی تو رد میکنند و بعضی بقدری نادرستند که

اگر دیناری باو امانت دهی پس نمیدهد مگر وقتی که بر علیه او ایستادگی کنی و یهودیان چنین گفتند که برای ما راهی بسوی امیین (یعنی عربها) نیست و بر خدا دروغ می‌بندند در حالیکه میدانند [۷۵]

آری کسیکه بعهد خود وفا کرد و پرهیزگار گردید همانا خدا پرهیزگاران را دوست میدارد [۷۶]

کسانیکه عهد و پیمان خدا را ببهای اندك فروختند آنها را در آخرت نصیبی نیست و خدا با آنها سخن نمیگوید و روز قیامت بسوی آنها نظر نمیکند و آنان را (از گناه) پاك نمیگرداند و برای آنها است عذاب دردناك [۷۷]

و بعضی (از اهل کتاب) طائفه‌ئی میباشند که زبان خود را میگردانند بکتاب تا اینکه مردم گمان کنند از کتاب است و میگویند او از نزد خدا است و آن از نزد خدا نیست و بخدا دروغ می‌بندند در حالیکه میدانند [۷۸]

برای هیچ بشری نسزد که (چون) خدا کتاب و نبوت و حکم باو عطا کند بمردم بگوید شما بندگان من گردید نه بندگان خدا، و لکن (پیمبران) بمردم گویند خدا شناسان باشید بسبب آنچه از کتاب تعلیم میگیرید و از آنچه تدریس میکنید [۷۹].

صفحه : ۱۵۵

(توضیح آیات)

يَختَصُّ بِرَحمَتِهِ مَن يَشاءُ وَ اللّهُ ذُو الفَضلِ العَظِيمِ پس از بیان گفتگوی یهود با اهلش و خدعه و تلبیس آنها آیه بمؤمنین ابلاغ فرموده که خداوند مخصوص میگرداند برحمت خودش هر کس را که بخواهد شاید مقصود از رحمت مقام نبوت و رسالت باشد که چنین رحمتی بسته بمشیت و خواست الهی است و آن رحمت خواصی است که مخصوص بانبیاء و رسولان قرار داده، بعضی گفته‌اند مقصود قرآن و اسلام است «وَ اللّهُ ذُو الفَضلِ العَظِيمِ» و خدا بمؤمنین صاحب فضل بزرگ است که قرآن را برای هدایت آنها نازل گردانیده، و بقول دیگر آیه عام است و رحمتش شامل میگردد بر هر کس که مشیتش اقتضاء نموده و لایق آن باشد.

آری میتوان رحمت خدا را تقسیم کرد برحمت عام و رحمت خاص بعبارت دیگر برحمت رحمانی که منبعث از اسم رحمت است. و رحمت رحیمی که از اسم رحیم شناخته میشود، و رحمت رحمانی رحمت عامی است که شمول دارد و بر تمام ماهیات و حقایق امکانیه احاطه کرده و شمول نموده و تمام موجودات امکانیه مشمول همان رحمت عام الهی میباشند در دعاء است «و برحمتک التی وسعت کل شیء» صدر المتألهین صاحب اسفار گفته موجودات با کثرتشان و درجاتشان و مراتبشان و تقدم و تأخرشان «یجمعها حقیقهٔ واحدهٔ الهیهٔ» شاید مقصودش از حقیقت واحده الهیه همان فیض منبسط و رحمت عام الهی باشد که ذره‌ئی از ذرات عالم وجود نیست که مشمول اینکه رحمت عام نباشد و اینکه رحمت رحمانی است که جمادات و نباتات و حیوانات و تمام عالم ملك و ملکوت و عقول و نفوس و مجردات و مادیات را فرا گرفته، و رحمت رحیمی که منبعث از اسم رحیم است اختصاص بمؤمنین دارد و بین مؤمنین مراتبی است که هر مؤمنی بقدر سعه و قوت ایمانش از آن رحمت خاص بهره‌مند گردیده چه قدر فرق است بین مؤمن با تقوی و غیر

صفحه : ۱۵۶

آن و نیز بین مراتب متقین از جهت مراتب تقوی بسیار متفاوت است زیرا آن مؤمن پرهیزکاری که بکل وجه رو بحق دارد و هدف و مقصود اصلی او وجهه حق تعالی و رضای او باشد نه کمالات نفسانی یا مقامات اخروی چگونه چنین انسان کاملی را توان مقایسه نمود با آن مؤمن با تقوی که هدف اصلی او فائز شدن بدرجات بهشتی یا کمالات نفسانی باشد پس کسانی مخصوص میباشند برحمت خاص الهی که در آیه فرموده «يَختَصُّ بِرَحمَتِهِ مَن يَشاءُ» ظاهرا چنین اشخاصی میباشند و شاید مقصود از «مَن يَشاءُ» چنین

باشد که باين مقام و مرتبه نميرسد مگر کسی که خدا بخواهد از انبياء و اولياء که مشيت و خواست الهی او را بچنين فضيلتی معزز گردانيده نه عمل بنده و اينکه موهبت خاصی است مخصوص بانبياء و اولياء.

وَ اللّهُ ذُو الفَضلِ العَظِيمِ آخر آيه متمم اول آيه «يَختَصُّ بِرَحمَتِهِ مَن يَشاءُ» است که معلوم ميکند که آن رحمت خاصی که بهر کس بخواهد عطا کند آن ناشی از فضل عظيم حق تعالی است زيرا که او صاحب فضل بزرگ است و اينکه طور بيان مشعر بر همان معنی است که گفته شد مقصود از آيه بيان رحمت خاصی است که مخصوص باشخاص مخصوصی است که مؤيد بتأييدات الهيه و مشمول رحمت رحيميه گرديده‌اند و مصداق کامل چنين مردمانی در مرتبه اول انبياء و رسولانند و بين آنها تفاوت بسيار است قوله تعالی «تِلكَ الرُّسُلُ فَضَّلنا بَعضَهُم عَلی بَعضٍ» و پس از آن بين خلفای آنها نيز تفاوت بسيار است.

وَ مِن أَهلِ الكِتابِ مَن إِن تَأمَنهُ بِقِنطارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيكَ وَ مِنهُم مَن إِن تَأمَنهُ بِدِينارٍ لا يُؤَدِّهِ إِلَيكَ إِلّا ما دُمتَ عَلَيهِ قائِماً آيه در مقام بيان حال اهل کتاب از يهوديها و نصرانيها برآمده که بعضی از آنها چنينند که اگر قنطاری از مال نزد آنها بامانت يا قرض بگذاری برميگردانند بسوی تو.

گفته‌اند قنطار يک هزار و دويست اوقيه طلا است و مقصود عند اللّه است.

صفحه : ۱۵۷

و بقول ديگر قنطار عبارت از پوست گاو پر از طلا است و غرض مال بسيار است و بعضی چنان خباثت و رذالت نفسانی بر آنها غالب گرديده که هر گاه يک ديناری بعنوان قرض يا وديعه نزد آنها بگذاری و از آنها طلب کنی بتو پس نميدهند مگر اينکه هميشه بر او بايستی و از وی مطالبه کنی و بر او بيّنه آوری گفته‌اند مقصود فيحاص و بعضی از مفسرين گفته مقصود بکسانيکه قائمون بر مال کثيرند نصاری ميباشند زيرا که غالب در آنها امانت است و مقصود بخيانتيان يهوديانند که اکثر آنان خائنند و بر آنها اعتماد نکنيد.

مفسرين گفته‌اند نظر بروايتی يهود ميگفتند مالهای عرب از ما است که از ما غصب کرده‌اند و بهر طور که فرصت يابيم از آنها بگيريم بر ما حلال خواهد بود و حق تعالی از اينکه گفتار آنها خبر ميدهد بقوله تعالی:

ذلِكَ بِأَنَّهُم قالُوا لَيسَ عَلَينا فِي الأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ که ميگفتند بر ما بر خيانت عرب که خوانده و نويسنده نميباشند راهی نيست يعنی گناهی نيست و عقوبتی در آخرت نداريم و عقيده آنان اينکه بود که کسی که تورات را نداند امی است و مال امی را بر خود حلال ميدانستند و ميگفتند در تورات نوشته که بر ما جايز است با کسی که مخالفت دين خود کند خيانت کنيم از مقاتل روايت ميکنند که گفته ميان يهوديان معامله بود آنان که صاحب حق بودند مسلمان شدند چون وقت ادای مال رسيد گفتند ما نبايد چيزی بشما بدهيم زيرا شما دين ما را رها کرده‌ايد و دين محمّد صلّی اللّه عليه و آله اختيار کرده‌ايد و در کتاب ما است که مال غير ملت بر ما حلال است حق تعالی آنها را تکذيب نمود بقوله تعالی:

وَ يَقُولُونَ عَلَی اللّهِ الكَذِبَ وَ هُم يَعلَمُونَ اينها بر خدا دروغ می‌بندند در حالی که ميدانند خيانت حرام است و در هيچ دينی خيانت را حلال ننموده.

از رسول صلّی اللّه عليه و آله روايت شده که هنگام نزول اينکه آيه فرمود

«کذب اعداء اللّه

صفحه : ۱۵۸

ما من شيئی فی الجاهلية الا و هو تحت قدمی الا الامانة فانها مؤداة الی البر و الفاجر

دروغ گفتند دشمنان خدا هیچ چیز در جاهلیت نیست مگر که زیر قدم من است و در تحت تصرف من مگر امانت که لازم است ادا گردیده شود بنیکوکار و بدکار. [منهج الصادقین] بَلی مَن أَوفی بِعَهدِهِ وَ اتَّقی فَإِنَ‌اللّه یُحِبُّ‌المُتَّقِینَ آری کسیکه بعهدی که بسته وفا کند عهد مطلق است شامل میگردد عهد با خلق از امانت و پیمان و غیر آن که معاهده شده بین آنها و میتوان گفت شامل میگردد عهدی که خدا با انسان بسته بقوله تعالی «أ لَم أَعهَد إِلَیکُم یا بَنِی آدَمَ أن لا تَعبُدُوا الشَّیطانَ إِنَّه‌لَکُم عَدُوٌّ مُبِینٌ» (بلی) اثبات چیزی است که آنرا نفی نموده یعنی چنین نیست که یهودیان و غیر آنها گمان کرده‌اند که در خیانت کردن حرجّی نیست بلکه بر آنها در خیانت کردن بمال عرب حرج و اثم است، جمله بعد استیناف است.

کسیکه بعهدی که با خدا در تورات بسته باداء امانت و ترک خیانت یا عهدی که خدای تعالی در ازل با او بسته یا آنکه در تورات و انجیل امر کرده باطاعت رسول آخر الزمان «و اتقی» و پرهیز کند از حرام و مخالفت حق تعالی «فَإِنَ‌اللّه یُحِبُّ‌المُتَّقِینَ» آیه متفرع بر تمام اینها است که جامع آن تقوی است یعنی خداوند پرهیزکاران را دوست میدارد، و نیز آیه مشعر بر اینکه است که خداوند دوست میدارد کسانی را که دارای دو فضیلت و دو صفت نیکوی پسندیده باشند یکی کسیکه بعهدی که بسته با هر کس از کافر و مؤمن وفا کند و خیانت عهد و امانت نکند و دیگر در تمام امور متقی و پرهیزکار باشد چه در رد امانت و چه در اعمال و افعال که در اوامر و نواهی از مخالفت خودداری نماید.

چنانچه معلوم است تقوی یک صفت حمیده و خلق پسندیده و ملکه نفسانی است که در روحیه انسان نفوذ مینماید و ویرا از هر صفت بدی محفوظ میدارد که اگر انسان دارای چنین حسن اخلاقی و صفت روحانی نگردید ممکن نیست که

صفحه : ۱۵۹

تمام اعمالش یا اکثر آن رضایت بخش واقع گردد تا اینکه محبوب حق تعالی و مورد الطاف الهی واقع گردد.

از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت کرده‌اند که فرموده هر کس در او سه خصلت باشد منافق است اگر چه نماز خواند و روزه دارد و زکوۀ دهد و دعوی ایمان کند ۱- چون خبر دهد دروغ گوید. ۲- چون وعده کند خلاف نماید.

۳- چون امانت باو دهند خیانت کند.

و نیز از آنحضرت روایت کرده‌اند چون کسی را که امین گردانند بر امانتی و اداء آن کند با آنکه قدرت بر آن داشته که رد نکند حق تعالی باو حور العین تزویج میکند هر چه بخواهد.

مفسرین گفته‌اند کلبی روایت کرده که جماعتی از علماء و احبار یهود در سال قحطی نزد کعب بن اشرف آمدند و از وی گندم خواستند او گفت چه میگوئید در باره اینکه مرد که ادعای نبوت میکند گفتند او پیغمبر خدا است کعب از اینکه سخن در غضب شد گفت میخواستم که عطائی بسیار وصله بی شمار از طعام و کسوه و نقد بشما رسانم و شما برای اینکه سخن خود را از آن محروم گردانیدید بروید که من یک دینار بشما نرسانم آنها از اینکه سخن پشیمان شدند گفتند شاید اینکه کار بر ما مشتبه شده باشد ما را مهلت ده تا برویم محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را ببینیم و در کتاب خود نگریم و نعت و صفات او را با کتاب خود مقابله کنیم و ببینیم موافق است یا مخالف کعب قبول کرد پس نزد پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله آمدند و صفت او را مشاهده کردند و چون در تورات نظر نمودند صفات او را موافق با تورات دیدند آن آیات را تحریف و تغییر دادند و صفاتی ضد آنرا بجای آن نوشتند و نزد کعب رفتند و گفتند ما غلط کرده بودیم صفات پیغمبر آخر الزمان که در تورات نوشته مخالف صفات اینکه شخص است که دعوی نبوت میکند و آیاتیکه تحریف کرده بودند بر او خواندند کعب بسیار خوشحال شد ایشان را طعام و انواع عطا رعایت نمود اینکه بود که حق تعالی اینکه آیه را فرستاد.

صفحه : ۱۶۰

إِنَّ الَّذِينَ يَشتَرُونَ بِعَهدِ اللّهِ وَ أَيمانِهِم ثَمَناً قَلِيلًا حق تعالى در اينكه آيه مذمت مينمايد كسانى را كه عهد و پيمان خدا را كه شايد عهدى باشد كه با رسول خدا بستند و ايمان آوردند عهد خود را شكستند و آنرا ببهاى اندك فروختند.

كسانى كه عملشان چنين باشد بچهار عقوبت پاداش و مجازات خواهند گرديد ۱- در آخرت از فيوضات رحمت الهى و دار كرامت ايزدى محروم خواهند بود و نصيبى از بهشت موعود براى آنها نيست. ۲- خدا با آنها سخن نميگويد ۳- خدا در قيامت بآنها نظر رحمت نميكند زيرا كه نظر حق تعالى همان افاضه رحمت او است در حديث است كه

«ان اللّه لا ينظر الى صوركم و لا الى اعمالكم و لكن ينظر الى قلوبكم»

يعنى خداوند بصورتهاى شما و اعمال شما ننگرد بلكه قلب شما را بنگرد يعنى مناط دل انسانست.

و در قوله تعالى «لا يُكَلِّمُهُمُ اللّهُ» نيز دو وجه گفته شده.

۴- آنها را تزكيه ننمايد يعنى از خطاها و گناهان پاك نميگرداند و براى آنها عذاب دردناك آماده شده.

و در «لا يَنظُرُ إِلَيهِم» دو وجه گفته شده يكى با آنها سخنى كه نافع و خيرى بحالشان باشد نميگويد و بقول ديگر اينكه استخفاف باشد كه آنان در نظر حق تعالى خفيف و بى مقدارند و حساب آنها را ملائكه ميكشند.

از ابو هريره روايت ميكنند كه گفته رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرموده سه كسند كه خداى تعالى با ايشان سخن نگويد و ايشان را ننگرد و آنها را سخت عذاب كند ۱- مردى كه او را آبى زياد بى مصرف باشد در رهگذر مردم آنرا باز دارد ۲- مردى كه بر كسى بيعتى كند براى دنيا اگر مراد خود از او بيايد وفا كند و اگر نيايد بآن وفا نكند. ۳- مردى كه متاعى دارد مشترى آيد بخرد او گويد بچندى خواستند بخرند و او سوگند خورد بدروغ كه چند خواستند بخرند و آن مرد آن سخن را باور دارد و بخرد و آن بها را بدهد.

صفحه : ۱۶۱

و نيز امير المؤمنين عليه السّلام از رسول صلّى اللّه عليه و آله روايت كرده كه گفت نگر كه بدروغ سوگند نخورى كه آن سراها را ويران و خالى رها كند، و نيز ابو هريره از رسول روايت كرده كه گفت سوگند بدروغ متاع از پيش ببرد و بركت از كسب بردارد.

[ابو الفتوح] وَ إِنَّ مِنهُم لَفَرِيقاً يَلوُونَ أَلسِنَتَهُم بِالكِتابِ لِتَحسَبُوهُ مِنَ الكِتابِ وَ ما هُوَ مِنَ الكِتابِ آيه بمؤمنين خبر ميدهد كه بعضى از فرقها كه گفته‌اند آنها جماعتى از يهود بودند مثل كعب اشرف وحى اخطب و مالك بن الصيف و ابو ياسر و شعبة بن عمرو الشاعر كه اينها «يَلوُونَ أَلسِنَتَهُم بِالكِتابِ» مقصود از كتاب تورات است كه يهوديان زبان مى‌پيچيدند بكتاب يعنى از خود چيزى ميخواندند در تغيير صفت محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و بآوازى بلند همان طورى كه تورات را ميخواندند و مى‌نمايانيدند كه تورات است تا اينكه گمان شود تورات است در صورتى كه از تورات نميباشد.

وَ يَقُولُونَ هُوَ مِن عِندِ اللّهِ وَ ما هُوَ مِن عِندِ اللّهِ و چنين ميگفتند و مى‌نمانيدند كه اينكه تورات است و از نزد خدا آمده وَ يَقُولُونَ عَلَى اللّهِ الكَذِبَ وَ هُم يَعلَمُونَ و بر خدا دروغ مى‌بستند در حالى كه ميدانستند از جانب خدا نيست و آيات را خودشان بدلخواه خود آنطوريكه ميخواستند تغيير ميدادند و تحريف ميكردند از جوير نقل كرده‌اند كه گفته ضحاك از عبد اللّه بن عباس روايت كرده كه آيه راجع بهر دو فرقه است هم يهوديان و هم نصرانيان كه آنها در تورات و انجيل تصرف كردند و آنرا تغيير و تبديل دادند و آنچه در اينكه دو كتاب از ذكر دين مسلمانى بود بيفكندند اينكه بود كه اينكه آيه فرود آمد و خداى تعالى بمؤمنين خبر ميدهد و آنها را مطلع ميگرداند كه مبادا فريب گفتار ركيك كفار را بخورند ما كانَ لِبَشَرٍ أَن يُؤتِيَهُ اللّهُ الكِتابَ وَ الحُكمَ وَ النُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنّاسِ كُونُوا عِباداً لِي مِن دُونِ اللّهِ از مقاتل و ضحاك نقل ميكنند كه گفته‌اند مقصود از بشر عيسى عليه السّلام

صفحه : ۱۶۲

است و از کتاب انجیل و آیه در وفد نجران آمده، عبد اللّه عباس و عطا گفتند مراد از بشر محمّد [ص] است و از کتاب قرآن است، و گفته‌اند مقصود از «وَ الحُکمَ» حکمت است و بقولی فهم و علم است و بقول دیگر مقصود احکام شرع است قوله تعالی «أُولئِکَ الَّذِینَ آتَیناهُمُ الکِتابَ وَ الحُکمَ وَ النُّبُوَّةَ» و بقولی که نزدیک‌تر بحقیقت میماند ما در «ما کانَ» نفی است نه نهی یعنی برای بشر نسزد که دعوی ربوبیت کند و مردم را ببندگی بگیرد.

و سبب نزول اینکه آیه اینکه بود که وفد نجران و جماعتی از یهودیان گفتند ای محمّد همانا تو خواهی ما تو را بپرستیم چنانچه خدا را میپرستیم اینکه آیه فرود آمد رسول گفت معاذ اللّه مرا بر خلاف اینکه فرستادند ما مردم را نهی میکنیم که بدون حق تعالی کسی را پرستش ننمایند.

حسن بصری گفته سبب نزول آیه اینکه بود که جماعتی از صحابه گفتند یا رسول اللّه ما بر تو سلام کنیم همان طوری که بعضی بر بعض دیگر سلام میکنند و تو را مزیتی نباشد آیا ما را دستور باشد که بر تو سجده کنیم رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گفت سجده جز خدا را نشاید و لکن در حق من اکرام زیادت کنید و حق هر صاحب حقی را بشناسید اینکه بود که خدای تعالی اینکه آیه فرستاد.

در باب معجزات رسول در روایتی نقل شده که مردی انصاری شتری در مدینه داشت و مدتی آن شتر را داشت چون آن شتر پیر شد و از کار افتاد خواست او را بکشد چون آلت نحر حاضر کرد آن شتر فرار کرد و آمد تا بدر مسجد آواز داد و بزبان فصیح گفت السلام علیک یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بشکایت فلان نزدیک تو آمده‌ام مدتی دراز است خدمت او را میکنم اکنون چون پیر شده‌ام و از کار باز مانده‌ام میخواهد مرا بکشد رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کس فرستاد او را طلبید و گفت اینکه شتر را بمن بفروش یا بمن ببخش او گفت یا رسول اللّه تن و جان من فدای تو باد حکم جان و مال من تو راست رسول [ص] آن شتر را از وی قبول کرد و او را آزاد گردانید او در مدینه میگردید و او را هیچ آب و گیاهی منع نمیکردند

صفحه : ۱۶۳

و میگفتند «هذا عتیق رسول اللّه» اینکه آزاد کرده رسول خدا است.

ابو الفتوح رازی گفته در اینجا ارشادی است و آن اینکه است که شتری که بحمایت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمد رسول او را بخواست و آزاد کرد همه کس او را حرمت داشت- هفتاد سال است که دست در فتراک او زده و خویشتن بر او و خانه او بسته امید باشد که فردا تو را شفاعت کند و از آتش دوزخ برهاند چنانچه آن شتر را از کشتن برهانید- تا آنجا که گفته صحابه رسول صلّی اللّه علیه و آله که آن دیدند گفتند یا رسول اللّه بهیمه تو را سجده میکند دستور باشد که ما تو را سجده کنیم، رسول گفت «لا ینبغی السجود الا للّه»

سجده جز خدا را نشاید کرد و اگر رخصت بودی که مخلوق مخلوقی را سجده کند میفرمودم تا زنان شوهران را سجده کنند [پایان] وَ لکِن کُونُوا رَبّانِیِّینَ بِما کُنتُم تُعَلِّمُونَ الکِتابَ وَ بِما کُنتُم تَدرُسُونَ بنابر اینکه «ما» در اول آیه ماء نفی باشد چنین میشود نمیباشد بشری که بوی کتاب و حکمت و نبوت عطا شده و بمردم بگوید «کُونُوا عِباداً لِی مِن دُونِ اللّهِ» بنده من باشید نه بنده خدا، و لکن او را سزد که بگوید «کُونُوا رَبّانِیِّینَ» بوده باشید که بآنچه از کتاب و شرایع دانستید بمردم بیاموزید و آنها را تربیت نمائید تا طریق دین داری و عبودیت را فرا گیرید.

در کشف الاسرار گفته «و لکن یقول کونوا ربانیین» پیغمبر [ص] بامت خویش اینکه را گوید که راستان و استواران و نیک خواهان

باشید و بآموزندگان مهربان- اصل ربانی اینکه است در معنی کسی که بعلم خلق خدا را می‌پروراند ابتداء بکمیت علم آن در آمیزد پس آنگه مهینه علم و طاقت هر متعلم را مینگرد و بفهم هر طالب میکوشد ترتیب هر چه در آن مورد هست نگاه میدارد.
زجاج گفته «رَبّانِیّین» منسوب برب‌است و الف و نون در تسمیه برای مبالغه بر آن زیاد کردند و بقولی او منسوب بربّان بر وزن فعلان از ربّ یرب و معنای آن «المتخصص بالعلم» آنچنانی که تربیت میکند باستفاده و افاده

صفحه : ۱۶۴

و آن روز که إبن عباس را بخاك سپردند إبن حنفیه محمّد بن علی بن ابی طالب [ع] گفت
«مات الیوم ربانی هذا الامة»
قومی گفته‌اند (ربّانی عالمی بود خدائی) و گفته‌اند ربانی کسی بود که در وی هم فقه باشد و هم حکمت و هم ولایت و اینکه دین خدا را بخلق میآموزد و ایشان را بر آن میدارد.
«بِما کُنتُم تُعَلِّمُونَ الکِتابَ» حجازی و بصری بتخفیف خواندند و اینکه اختیار ابو عبیده است و باقی قراء بتثقیل خوانند و اینکه اختیار ابو حاتم است اگر بتخفیف خوانی اشاره بفضیلت متعلمانست و اگر بتثقیل خوانی تفصیل و نواخت معلمانست.
«وَ بِما کُنتُم تَدرُسُونَ» یعنی تقرءون کما قال اللّه تعالی «وَ دَرَسُوا ما فِیهِ» از إبن عباس روایت شده که گفته رسول اللّه [ص] گفت
«ما من مؤمن ذکرا او انثی حرا او مملوکا الا و للّه حق واجب ان یتعلم من القرآن و یتفقه فیه ثم قرأ هذه الایة
«وَ لکِن کُونُوا رَبّانِیِّینَ بِما کُنتُم تُعَلِّمُونَ الکِتابَ وَ بِما کُنتُم تَدرُسُونَ» در اینکه آیه هم تشبیه متعلمانست و هم تشبیه معلمان را میگوید «کونوا حکماء عاملین بما علمتم فان الحکیم فی الحقیقة من عمل بما علم، و کان محکما بعلمه احکامه لعلمه بانه حکیم» نه اینست که در علم بکوشد و روایت و درایت آن بجای آرد و بس- حکیم او است که علم را بعمل زیور کند و کردار فرا گفتار پیوندد، جماعتی از یاران رسول [ص] در مسجد قبا فراهم شدند و مذاکره‌ها میکردند- مصطفی صلّی اللّه علیه و آله بر آنها وارد شد فرمود «تعلموا ما شئتم ان تعلموا فلن یأجرکم اللّه حتی تعملوا»
چندانکه خواهید علم بیاموزید و برخوانید- اما تا عمل فرا علم نپیوندید زیرا آنچه دانید کار نکنید هرگز بثواب آن جهانی و نواخت الهی نرسید. و عن ابی دردا «ویل لمن لا یعلم امره- و ویل لمن یعلم و لا یعمل سبع مرات» و یحیی بن معاذ باصحابش میگفت قصرهای شما قیصریه (یعنی مثل قیصر روم ماند) و خانه‌های شما کسرویه (مثل خانه‌های کسری میماند) و ابوابکم طاهریة (یعنی مجلل) و مرکبهای شما بمراکب قارون میماند) و مذاهب شما

صفحه : ۱۶۵

شیطانیه- فاین المحمدیة.
اما تنبیه معلمان از روی اشارت اینکه است که چون دیگران را راه سعادت مینمانید و بر علم و عمل میخوانید، نگرید تا خود را فراموش نکنید «أَ تَأمُرُونَ النّاسَ بِالبِرِّ وَ تَنسَونَ أَنفُسَکُم» حاتم اصم میگوید «لیس فی القیامة اشد حسرة من رجل علم النّاس علما فعلموا به و لم یعمل هو به- ففازوا بسببه و هلك و فی معناه انشد»

(یا واعظا للناس قد اصبحت متهما اذ عبت منهم امورا انت تأتیها)
[پایان] لعنت مردم در آن دو وجه دارد یکی چون مردم یعنی افراد بشر بقسمت اولی یا مؤمنند یا کافر مؤمنین که البته از کافرین بیزارند و از خدا دوری آنها را از رحمت می‌طلبند و آنهائی که کافرند مسلمانها را لعنت میکنند که چرا مسلمان شدید و پس از

آنكه ايمان آورديد چرا كافر شديد و ديگر شايد مقصود از ناس عقلاى مردم باشد زيرا كه انسان حقيقى همان عقلاء مردمند نه سفهاء و معلوم است كه تمام عقلاى عالم چنين كسى را مذمت ميكنند و بقولى كافر نيز مرتد را كه از خدا برگشته لعنت ميكند زيرا همه مدعى ايند كه ما بر حقيم و مرتد از حق برگشته را لعن ميكند.

صفحه : ۱۶۶

[سوره آل‌عمران (۳): آيات ۸۰ تا ۸۹]

اشاره

وَ لا يَأْمُرَكُم أن تَتَّخِذُوا المَلائِكَةَ وَ النَّبِيِّينَ أَرباباً أ يَأمُرُكُم بِالكُفرِ بَعدَ إِذ أَنتُم مُسلِمُونَ (٨٠) وَ إِذ أَخَذَ اللّهُ مِيثاقَ النَّبِيِّينَ لَما آتَيتُكُم مِن كِتابٍ وَ حِكمَةٍ ثُمَّ جاءَكُم رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِما مَعَكُم لَتُؤمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنصُرُنَّهُ قالَ أ أَقرَرتُم وَ أَخَذتُم عَلى ذلِكُم إِصرِى قالُوا أَقرَرنا قالَ فَاشهَدُوا وَ أَنَا مَعَكُم مِنَ الشّاهِدِينَ (٨١) فَمَن تَوَلّى بَعدَ ذلِكَ فَأُولئِكَ هُمُ الفاسِقُونَ (٨٢) أ فَغَيرَ دِينِ اللّهِ يَبغُونَ وَ لَهُ أَسلَمَ مَن فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ طَوعاً وَ كَرهاً وَ إِلَيهِ يُرجَعُونَ (٨٣) قُل آمَنّا بِاللّهِ وَ ما أُنزِلَ عَلَينا وَ ما أُنزِلَ عَلى إِبراهِيمَ وَ إِسماعِيلَ وَ إِسحاقَ وَ يَعقُوبَ وَ الأَسباطِ وَ ما أُوتِيَ مُوسى وَ عِيسى وَ النَّبِيُّونَ مِن رَبِّهِم لا نُفَرِّقُ بَينَ أَحَدٍ مِنهُم وَ نَحنُ لَهُ مُسلِمُونَ (٨۴)
وَ مَن يَبتَغِ غَيرَ الإِسلامِ دِيناً فَلَن يُقبَلَ مِنهُ وَ هُوَ فِي الآخِرَةِ مِنَ الخاسِرِينَ (٨۵) كَيفَ يَهدِى اللّهُ قَوماً كَفَرُوا بَعدَ إِيمانِهِم وَ شَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَ جاءَهُمُ البَيِّناتُ وَ اللّهُ لا يَهدِى القَومَ الظّالِمِينَ (٨۶) أُولئِكَ جَزاؤُهُم أَنَّ عَلَيهِم لَعنَةَ اللّهِ وَ المَلائِكَةِ وَ النّاسِ أَجمَعِينَ (٨٧) خالِدِينَ فِيها لا يُخَفَّفُ عَنهُمُ العَذابُ وَ لا هُم يُنظَرُونَ (٨٨) إِلاَّ الَّذِينَ تابُوا مِن بَعدِ ذلِكَ وَ أَصلَحُوا فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (٨٩)

صفحه : ۱۶۷

[ترجمه]

و خدا بشما امر نميكند كه ملائكه و پيمبران را خدايان بگيريد آيا شما را امر بكفر ميكند پس از آنكه شما مسلمانيد [۸۰]

(ياد كن) وقتى كه خدا از پيمبران عهد و ميثاق گرفت كه همانا بشما از كتاب و حكمت بدهم پس از آنكه از نزد من رسولى بر شما آمد كه تصديق كننده باشد آنچه با شما است بايستى البته باو ايمان آريد و البته بايد او را يارى كنيد آيا اقرار كرديد بطوريكه بآن وفا كنيد (پيمبران) گفتند اقرار كرديم (و قبول نموديم) خدا فرمود شهادت دهيد و من از جمله گواهانم [۸۱]

پس كسيكه بعد از اينكه اقرار انكار كند چنين جماعتى از فاسقين و تبه كارانند [۸۲]

آيا دينى بغير دين خدا دينى (و رويه‌ئى) ميجوئيد در حاليكه تسليم اينكه دين شده است هر كسيكه در آسمانها و زمين است بعضى بميل و رغبت و بعضى بجبر و كراهت و بسوى او بازگشت كنندگانند [۸۳]

اى رسول بگو ايمان آورديم بخدا و بآنچه بر ما نازل شده و آنچه بر ابراهيم و اسماعيل و اسحاق و يعقوب و اسباط فرود آمده و آنچه بموسى و عيسى و انبياء از جانب پروردگارشان عطاء شده و بين احدى از آنها جدائى نمياندازيم و ما امر خدا را گردن نهادگانيم [۸۴]

و كسيكه غير از اسلام پيرو دينى گردد هرگز خدا از او قبول نخواهد كرد و او در آخرت از زيان كاران است [۸۵]

چگونه خدا هدايت ميكند جماعتى را كه پس از ايمانشان و شهادتشان به اينكه كه رسول حق و از جانب خدا است و پس از آنكه

بر آنها آیتهای روشن آمده (انکار مینمایند) و خدا جماعت ستمکاران را هدایت نخواهد کرد [۸۶]

چنین است پاداش و جزای کفر کافرین که بر آنها است لعنت خدا و لعنت ملائکه و لعنت تمام مردم است [۸۷]

و آنها در جهنم جاویدانند و نه عذاب آنها تخفیف داده داده میشود و نه منتظرانند که عذابشان سبک گردد و نه مورد نظر (رحمت الهی)

صفحه : ۱۶۸

میگردند [۸۸]

مگر کسانی که پس از انکار توبه کردند و خود را اصلاح گردانیدند و خداوند آمرزنده و مهربان است [۹۰]

(توضیح آیات)

وَ لا یَأمُرَکُم أن تَتَّخِذُوا المَلائِکَةَ وَ النَّبِیِّینَ أَرباباً از عاصم و حمزه و إبن عامر نقل شده که کلمه «یَأمُرَکُم» را بنصب خوانده‌اند و به لا بجمله پیش عطف داده‌اند و باقی قراء برفع خوانده‌اند و بعضی گفته‌اند استیناف است.

و نیز در معنی آیه اختلاف کرده‌اند نقل از زجاج است که «ان تتخذوا الملائکهٔ» خدا امر نمیفرماید که فرشتگان و پیمبران را خدا گیرید- و از إبن جریح و جماعتی از مفسرین گفته‌اند «و لا یأمرکم محمّد ص» رسول نمیفرماید مرا خدا بگیرید.

و بقول دیگر «و لا یأمرکم البشر» هیچ انسانی نمیگوید فرشتگان را خدا بگیرید چنانچه مشرکین عرب گفتند.

ظاهرا آیه اعتراض بتمام مشرکین است مثل صابئین آنهائیکه ملائکه را دختران خدا میگفتند و آنهائیکه بپیمبران نسبت خدائی میدادند مثل عیسویان که عیسی بن مریم را بعضی پسر خدا و بعضی خدا و بعضی ثالث ثلاثه مینامیدند یا جحود که عزیر را پسر خدا میگفتند لکن آیه مشعر بر اینکه است که روی کلام بهمان جماعت نصرانیان باشد زیرا که آیات بالا راجع بآنها بود که در اینجا شاید بخواهد بفرماید هیچ وقت حضرت عیسی علیه السّلام چنانچه دأب تمام پیمبران همین بوده آنحضرت نگفته و شما را امر ننمود که ملائکه یا پیغمبران را خدایان خود بگیرید بلکه چنانچه قرآن خبر میدهد از همان موقع تولدش تا آخر همیشه اظهار مینموده که من بنده خدا و رسول اویم و پرستش نکنید مگر خدای واحد احد را

صفحه : ۱۶۹

أ یَأمُرُکُم بِالکُفرِ بَعدَ إِذ أَنتُم مُسلِمُونَ همزه «أ یَأمُرُکُم» در صورت استفهام است و در معنی تقریع و انکار است.

آیا ممکن است و میتوان گفت که پس از آنکه شما بارشاد رسول ایمان آوردید و بوحدت اله عالم اعتراف نمودید شما را امر بکفر نماید، ضمیر «کم» در آیه اشاره بتمام افراد بشر است که چگونه ممکن است آنها را امر بکفر نماید که بگوید پیمبران و ملائکه را بخدائی بگیرید هرگز چنین نخواهد بود.

وَ إِذ أَخَذَ اللّهُ مِیثاقَ النَّبِیِّینَ لَما آتَیتُکُم مِن کِتابٍ وَ حِکمَةٍ ثُمَّ جاءَکُم رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِما مَعَکُم لَتُؤمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنصُرُنَّهُ مفسرین گفته‌اند حمزه بکسر لام خوانده و باقی بفتح لام قرائت کرده‌اند و نافع «آتیناکم» بجمع خوانده و باقی بر اخبار مخاطب بر نفس خود، و میثاق بر وزن مفعال از وثیقه و در معنی عهد و عقد است مثل سوگند دادن آنکسی که بلام مفتوح خوانده در آن چند قول است: اخفش گفته لام ابتداء است و ما موصوله و آنچه از پس او است صله او است و «من» تبیین است و در تقدیر «للذین آتیتکم من کتاب و حکمهٔ لتؤمن به» و اینکه جمله در جای خبر است یعنی آنچه را که من بشما دادم از کتاب و حکمت بآن ایمان آرید، و لام دوم در قوله تعالی «لَتُؤمِنُنَّ بِهِ» قسمی در آن مضمر است گویا خدای تعالی گفته «لَتُؤمِنُنَّ بِهِ» یعنی از پیمبران عهد گرفتم که آن کتاب و

حکمت که بشما دهم پس از آنکه پیمبری آید که آن کتاب شما را تصدیق کند شما باو ایمان آرید و او را یاری کنید، قول دیگر ما مبتداء است و قوله «مِن کِتابٍ» در جای خبر است و من زائد است و معنی اینکه است که آنچه ما بشما دادیم کتاب و حکمت است «ثُمَّ جاءَکُم» یعنی «یجیبکم» پس پیمبری بر شما آید که او کتاب شما را تصدیق کند یعنی محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حق شما اینکه است که باو ایمان آرید و او را یاری کنید نحویین بر اینکه قول طعنه زده‌اند و گفته‌اند «من» در جائی زائده است که کلام نفی باشد اما در اثبات حکم بزیاده من نکند گفته نمیشود «جاءنی من رجل»

صفحه : ۱۷۰

انما یقال «ما جاءنی من رجل و ما فی الدار من رجل» و بر اینکه قول لام هم جواب قسم باشد در قوله «لَتُؤمِنُنَّ بِهِ» لَتُؤمِنُنَّ بِهِ مبرد و زجاج گفتند لام تأکید است و یا مجازات است و لام در آن در تقدیر اینکه است «انهما اتیکم» لان کتاب و حکمت انیتکم و جواب شرط لتؤمنن به و لتنصرنه و مثال او «لَئِن شِئنا لَنَذهَبَنَّ بِالَّذِی أَوحَینا إِلَیکَ» یعنی اگر میخواستیم میبردیم آنچیزی را که بتو وحی کردیم و جواب شرط «لَتُؤمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنصُرُنَّه» میباشد.

و کسائی گفته «لَتُؤمِنُنَّ بِهِ» متصل بکلام اول است و جواب شرط فی قوله «فَمَن تَوَلّی بَعدَ ذلِکَ» و معنی اینکه است که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یاد کن چون خدای تعالی عهد پیمبران را بست که آنچه من دادم تو را بنا بر اینکه ما موصوله باشد یا هر چه من دادم بشما بر آنکه ما شرط باشد از کتاب و حکمت پس رسول مصدق بر شما آید که از صفت او آن باشد که باو ایمان آرید و او را یاری کنید و گوید اقرار دادی و عهد من بر آن بستید گواه باشید که من گواهم که هر که پس از آن برگردد او از فاسقانست تا آنجا که گفته اما آنکه لام را مکسور خواند گفت لام اضافه است و ما موصوله بمعنی الذی و لام تعلق باخذ دارد یعنی میثاق پیغمبران را گرفت برای آنچه از کتاب و حکمت بآنها داد، ثم جاءکم در تقدیر اذ جاءکم پس اگر پیمبری بشما آید که کتاب شما را تصدیق کند باو ایمان آرید و او را نصرت دهید و لام جواب قسم است که اخذ میثاق بجای آنست.

تا آنجا که گفته «إِذ أَخَذَ اللّهُ مِیثاقَ النَّبِیِّینَ» بین مفسرین اختلاف است که مراد بآیه کی است و از که عهد گرفتند بعضی گفته‌اند از تمام پیمبران عهد گرفتند که بعضی بعضی را تصدیق کنند و بامتان خود بفرمایند تا بهمه ایمان آرند و معنی نصرت ایمان و تصدیق و متابعت است. [سعید و جبیر] و طاوس و حسن و قتاده و سدی از امیر المؤمنین علی علیه السّلام روایت کرده‌اند

صفحه : ۱۷۱

که گفت خدای تعالی جل جلاله هیچ پیمبری را نفرستاد مگر اینکه از او عهد گرفت که بمحمد مصطفی صلّی اللّه علیه و آله ایمان آرد و قوم را فرماید تا باو ایمان آرند و اگر در روزگار آنها ظاهر گردید نصرتش دهند. [ابو الفتوح] و نیز در مجمع البیان از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت شده که فرمود خدای تعالی از انبیای گذشته پیمان گرفت که بامتهای خود مبعث و صفات رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را خبر دهند و بآمدنش بشارت دهند و آنان بامتهای خود فرمان دهند که او را تصدیق کنند.

و باز در مجمع البیان از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت شده که راجع بآیه «أَ أَقرَرتُم وَ أَخَذتُم» فرموده آیا اقرار دارید و از امتهای خود بر آن پیمان گرفتید پیغمبرها و امت‌هایشان گفتند بآنچه فرمان دادی اقرار داریم خدای تعالی فرمود ای پیمبران بر امتهای خود گواه باشید که من با شما از گواهان بر شما و امتتان خواهم بود.

قالَ أَ أَقرَرتُم وَ أَخَذتُم عَلی ذلِکُم إِصرِی استفهام برای تقریر است، ذات متعال برسولش خبر میدهد که پس از اخذ میثاق از پیمبران و امتشان آنها را مورد سؤال قرار میدهد که آیا اقرار کردید و معتقد شدید و فرا گرفتید بطوریکه در اینکه عهد وفا کنید انبیاء و امت گفتند اقرار کردیم و میثاق را پذیرفتیم.

و اینکه آیه نظیر آنجا است که در آیه ذر فرموده «وَ إِذ أَخَذَ رَبُّکَ مِن بَنِی آدَمَ مِن ظُهُورِهِم ذُرِّیَّتَهُم وَ أَشهَدَهُم عَلی أَنفُسِهِم أَ لَستُ بِرَبِّکُم قالُوا بَلی» که در مرتبه ازل تمام افراد بشر اعتراف میکنند بوحدت و ربوبیت حق و در اینکه عالم عهد خود را فراموش میکنند و اینکه آیه نیز مشعر بر اینست که تمام امم در مرتبه ابداع بعهد و میثاق اعتراف میکنند که هر رسولی آمد باو ایمان آرند و در اینکه مرتبه ثانوی حب نفس و تعصب جاهلیت آنرا فراموش کرده و انکار مینمایند و با اینحال همین طور که فطرتشان بر توحید گماشته شده بر تصدیق رسولان هم گذاشته شده که اگر خودشان باشند و آن عقل و روح خدا دادشان تصدیق خواهند نمود.

صفحه : ۱۷۲

قالَ فَاشهَدُوا وَ أَنَا مَعَکُم مِنَ الشّاهِدِینَ حق تعالی گفت بصیغه ماضی آورده یعنی در همان مرتبه اخذ میثاق خطاب برسولان و امتشان نموده که شهادت دهید بر آنچه عهد کردید و بعضی بعضی را گواه گیرید و من که خدای شمایم با شما از گواهانم فَمَن تَوَلّی بَعدَ ذلِکَ فَأُولئِکَ هُمُ الفاسِقُونَ پس کسیکه از آن عهد و میثاق برگردد و اعراض نماید از آن عهد یا از ایمان پس چنین جماعتی برون رفتگان از دایره ایمانند اشاره به اینکه که آنهائیکه بآن عهد اولی که خدا با بشر بسته و فطرتشان را نیز شاهد بر اینکه قرار داده که باید تابع پیمبران گردند هرگاه از اطاعت سرپیچند محققا اینها فاسق و از تبه روزگارانند.

أَ فَغَیرَ دِینِ اللّهِ یَبغُونَ وَ لَهُ أَسلَمَ مَن فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ طَوعاً وَ کَرهاً وَ إِلَیهِ یُرجَعُونَ مختصر معنائی که ممکن است از اینکه آیه بدست بیاید و آنچه بنظر بدوی میرسد اینکه است که آیه متفرع بر آیه پیش است که متضمن اخذ میثاق از نبیین بود و شاید مقصود از گرفتن اخذ میثاق از نبیین در مرتبه اول وحدت دین خدا و اجراء کلمه توحید باشد که در ازل از رسولان عهد و پیمان گرفته شد که وقتی کتاب و حکمت بشما عطاء گردید شما در مقام توحید ثابت قدم باشید، و در مرتبه ثانی شاید خطاب بمردم باشد که پس از آنکه رسولی آمد که تصدیق کننده آنچیزی است که با شما است از وحدت کلمه توحید و دین حق شما پیمبران و امتتان باو ایمان آرید و او را یاری کنید و نصرت دهید و ایمان آوردن انبیاء پیشین همان اخبار آنها است بامتشان نوح بموسی و موسی بعیسی و عیسی علیه و علیهم السلام بمحمد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و همچنین هر پیمبری بپیمبر بعد از خود و ظاهرا روی سخن بنصاری است که بحکم خدا البته خبر داده و در انجیل ثبت نموده که پس از من برسول امّی پیغمبر اسلام [ص] ایمان آرید و او را یاری نمائید و نیز موسی [ع]

صفحه : ۱۷۳

در تورات خبر داده بآمدن رسول آخر الزمان [ص] و ایمان آوردن امت تابع گردیدن پیمبر بعد و یاری کردن او است چون دین خدا یکی است و رسولان همگی در کلمه توحید متفق بودند هیچ یک بر خلاف دیگری سخن نگفته.

و پس از آنکه ذات متعال از رسولان اقرار گرفت که هم خودشان متحد در کلمه باشند و هم برسولان بعد از خودشان ایمان داشته باشند و هم بامتشان خبر دهند که برسولان بعد از خود ایمان آرند و آنها را یاری کنند.

أَ فَغَیرَ دِینِ اللّهِ یَبغُونَ وَ لَهُ أَسلَمَ مَن فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ طَوعاً وَ کَرهاً وَ إِلَیهِ یُرجَعُونَ همزه استفهام در مقام انکار است و اینکه آیه نیز متفرع بر آیه بالا است و اعتراض باهل دیانات نموده که شمائی که مدعی دین حق میباشید چگونه دین غیر حق را پیروی میکنید و تسلیم دین حق که اسلام است نمیگردید در صورتی که تمام موجوداتیکه در آسمانها و زمین میباشند بعضی بطوع و رغبت و بعضی بطوع و اکراه مطیع دین حقند.

ظاهرا مقصود از اسلام در اینجا انقیاد داشتن و تسلیم گردیدن باوامر تکوینی است که تمام موجودات و مخلوقات از عالم اعلا عالم ما فوق الطبیعة و عالم دانی از جمادات و نباتات و حیوانات و افراد بشر خواه و ناخواه مطیع اوامر تکوینی میباشند و ذره‌ئی تخلف

نتوانند نمود و چون اسلام دين حق است يعنى دين فطرى است كه فطرت هر بشرى بر آن گواهست اينكه است كه هر كس طالب حق و دين حق باشد بايستى رجوع بفطرت اوليه خود نمايد و امر تكوينى را منطبق گرداند با امر تشريعى و تابع دين حق و دين اسلام گردد.

«وَ إِلَيهِ يُرجَعُون» بازگشت تمام امور بسوى خدا است و مآل امور خلائق و مبدء آفرينش و بازگشت خلائق بسوى او است «هو المبدء و المعاد» شايد جمله اخير تهديد منكرين رسول اسلام باشد و اشاره به اينكه كه بايد كافرين و منكرين بدانند كه سر انجام كارشان و بازگشتشان بسوى آنكسى است

صفحه : ۱۷۴

كه تمام موجودات مطيع اوامر تكوينى و تسليم اويند و مورد سؤال واقع خواهند گرديد و بكيفر اعمال نكوهيد، خود خواهند رسيد.

قُل آمَنّا بِاللّهِ وَ ما أُنزِلَ عَلَينا وَ ما أُنزِلَ عَلی إِبراهِيمَ وَ إِسماعِيلَ وَ إِسحاقَ الخ اينكه آيه را ميتوان شاهد گرفت بر آن توجيه اخير «وَ إِذ أَخَذَ اللّهُ مِيثاقَ النَّبِيِّين» تا آخر.

كه گفته شد شايد از اخذ ميثاق از پيمبران اتفاق در وحدت و كلمه توحيد و دين خدا و اجراى آن باشد و ديگر هر رسولى كه آمد و مصدق دين حق است باو ايمان آريد و بامتثان امر كنيد كه آنها نيز باو ايمان آرند و او را يارى كنند اينكه است كه ميشود گفت اينكه آيه مفسر و مبين همان آيه باشد كه مجددا امر برسولش ميكند كه بخلق بگو ما ايمان آورديم «آمَنّا» بصيغه جمع آورده يعنى من و امتم از مؤمنين ايمان آورديم بخدا و آنچه از كتاب و حكمت بر ما نازل گرديده و آنچه بر تمام پيمبران نازل گرديده.

لا نُفَرِّقُ بَينَ أَحَدٍ مِنهُم وَ نَحنُ لَهُ مُسلِمُونَ ما يعنى من و امتم مؤمنين بين احدى از پيمبران تفرقه نميانداريم يعنى بهمه آن بزرگواران ايمان داريم، و جمله دوم براى تأكيد و محقق گردانيدن همان جمله اول «آمَنّا بِاللّهِ» است كه بمردم خاطر نشان كند كه بدانيد ايمان آوردن ببعضى از انبياء دون بعضى خلاف است مثل ايمان آوردن يهوديان بموسى و انكار عيسى و نيز ايمان آوردن عيسويان بعيسى بدون ايمان بمحمد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم خلاف حكم خدا است زيرا تمام پيمبران در توحيد و معاد كه اينكه دو اصل دين و پايه آنست متفق القول و متفق الكلمه ميباشند انكار يكى از آنها در واقع انكار تمام آنها است.

وَ نَحنُ لَهُ مُسلِمُونَ اينكه است كه فرموده چون پيمبران در دين حق تعالى و وحدت كلمه توحيد متفق ميباشند ما مؤمنين تسليم و منقاد و در امر حق تعالى تسليم ميباشيم اينكه است

صفحه : ۱۷۵

كه هيچ يك از ما بر خلاف ديگرى سخن نميگوئيم زيرا كه انكار يكى از آنها در واقع انكار تمام آنها است.

من كهوَ مَن يَبتَغِ غَيرَ الإِسلامِ دِيناً فَلَن يُقبَلَ مِنهُ وَ هُوَ فِي الآخِرَةِ مِنَ الخاسِرِينَمن كه «وَ مَن يَبتَغِ غَيرَ الإِسلامِ دِيناً» جمله مستأنفه پس از انكار و اعتراض بر منكرين دين اسلام بآنان خبر ميدهد كه بايستى بدانند كه كسيكه تابع دينى غير الاسلام گردد به «لن» كه دلالت بر نفى ابدى دارد جمله را مؤكد گردانيده كه تابعين اديان بدانند كه بدون قبول دين اسلام كه دين جامع و كاملى است و در واقع در اصول و فروع جامع و حاوى تمام اديان حقه و منطبق بر معارف الهيه و سنن نبوى است و تمام دستوراتش مطابق عقل كامل و وجدان صحيح واقع گرديده اگر شما كافرين پيرو دين اسلام نشويد و مطيع و منقاد اوامر و نواهى آن نگرديد هرگز بكمال انسانيت نخواهيد رسيد وقتى انسان بتوسط ايمان صحيح و عمل نيكو بكمال نرسيد در اثر اتلاف سرمايه عمرش كه بايد كامل گردد و كامل نگرديد سرمايه را از دست داده و در نتيجه در آخرت كه مآل امر او است و بايستى حظ وافر از عمرش برده باشد از زيانكاران محسوب ميگردد كَيفَ يَهدِي اللّهُ قَوماً كَفَرُوا بَعدَ إِيمانِهِم وَ شَهِدُوا أَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَ جاءَهُمُ البَيِّناتُ از بسيارى از مفسرين نقل

کرده‌اند که اینکه آیه در باره جماعتی فرود آمده که اینها پس از ایمان آوردنشان و پس از آنکه حقانیت رسول را مشاهده کردند و گواهی داده بودند کافر شدند و از ایمان برگشتند و آنان دوازده نفر بودند که پس از اسلام بدار الکفر پیوستند چون طعمهٔ بن اسوق و حارث بن سوید بن صامت و مقیس بن خبابه و چند نفر دیگر و امثال اینها.

وَ اللّهُ لا یَهدِی القَومَ الظّالِمِینَ خدای تعالی جماعت ستمکاران را که بکفر و الحاد بخود ستم نمودند هدایت نمیکند وقتی کافر را مطلقا ظالم و ستمکار نامند چنانچه در آیات اشاره بآن شده

صفحه : ۱۷۶

چه خواهد بود حال کافری که مرتد شده باشد و پس از ایمان بکفر برگردد چنین کسی که البته عمل او بسیار قبیح و جرم وی بغایت رسیده و چنین کسی نه اینکه بخودش ستم کرده بلکه بدین حق و اسلام نیز ظلم کرده و معلوم است که پاداش چنین کسی که پس از دانستگی و علم بحقانیت اسلام مرتد گردیده اینکه است که فرموده أُولئِکَ جَزاؤُهُم أَنَّ عَلَیهِم لَعنَةَ اللّهِ وَ المَلائِکَةِ وَ النّاسِ أَجمَعِینَ برای کافرین مرتد سه عذاب وعده داده: ۱- آنان بپاداش ارتدادشان مشمول لعنت خدا و ملائکه و تمام افراد بشر گردیده‌اند و لعنت خدا همان دوری از رحمت خدا است و لعنت ملائکه نیز بیزاری ملائکه است از آنها که عذاب سخت را ایجاد میکنند و باید دانست که بدلالت «من» موصوله که افاده عموم میکند و «لن» که دلالت بر نفی ابدی دارد معلوم میشود که هر کس چه در زمان حیات ظاهری رسول اسلام صلّی اللّه علیه و آله چه پس از رحلت آنحضرت اگر پیرو دین دیگری گردد و دین محمدی [ص] را واگذارد و رویه دیگری غیر قانون اسلام اختیار کند و تابع گردد و لو تابع دین موسی [ع] یا عیسی [ع] گردد هرگز از وی قبول نخواهد شد و

حلال محمّد حلال الی یوم القیمهٔ و حرام محمّد [ص] حرام الی یوم القیمهٔ»

و دین محمدی صلّی اللّه علیه و آله کامل است که تا قیامت ابراز فعالیت میکند و جامع تمام قوانین حقه و دینی است که تمام قوانین آن روی میزان عدالت واقعی قرار گرفته اگر کسی قدری در احکام و دستورات آن دقت نماید بدرستی و حقیقت خواهد فهمید کوچکتر قانون و احکام آن نیست مگر اینکه مطابق عقل سلیم و قانون منطق استوار گردیده اینکه است که انسان خردمند را نسزد که سر سوزنی از آن قوانین حقه تخلف نماید.

ای انسان عاقل اگر طالب کمال جسمانی و روحانی میباشی یا سعادت میخواهی یا عزت دارین میجوئی یا طالب معرفتی و امیدواری که راهی بقرب پروردگار خود پیدا نمائی یا بهشت موعود می‌طلبی یا آنچه از کمالات انسانیت را خواهانی تماما و جمیعا از آن دفتر الهی بطلب که «لا رطب و لا یابس الّا فی

صفحه : ۱۷۷

کتاب مبین» قدری چشم دل باز کن و در قرآن کریم که کتاب قانونی و معجزه رسول ما است نظر نما از آن بطلب که اگر بحسن نیّت در آن نظر کنی هر چه خواهی در آن می‌یابی.

۲- خلود مرتدین در جهنم و عدم تخفیف عذاب آنها از اینجا معلوم میشود که غیر از مرتدین باقی اقسام کفار مخلد در جهنم نیستند ممکن است برای بعضی از اقسام آنها فرجی حاصل گردد و نیز عذاب آنها تخفیف گردد نسبت بمرتدین آنهائیکه بدون توبه مردند حتمی و لزومی است.

۳- «وَ لا هُم یُنظَرُونَ» و نیز جماعت مرتدین انتظار نمیبرند که عذاب آنها تخفیف یابد یا از عذاب نجات گردند إِلَّا الَّذِینَ تابُوا مِن بَعدِ ذلِکَ وَ أَصلَحُوا فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ مگر آنهائیکه پس از مرتد گردیدن توبه کردند و نفس و قلب خود را اصلاح کردند شاید

مقصود از اصلاح چنين باشد كه قلب خود را شايسته ايمان واقعى گردانيدند خداوند آمرزنده و مهربان است كه توبه آنها را ميپذيرد.

[سوره آل‌عمران (۳): آيات ۹۰ تا ۹۵]

اشاره

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمانِهِم ثُمَّ ازدادُوا كُفراً لَن تُقبَلَ تَوبَتُهُم وَ أُولئِكَ هُمُ الضّالُّونَ (۹۰) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ ماتُوا وَ هُم كُفّارٌ فَلَن يُقبَلَ مِن أَحَدِهِم مِلءُ الأَرضِ ذَهَباً وَ لَوِ افتَدى بِهِ أُولئِكَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ وَ ما لَهُم مِن ناصِرِينَ (۹۱) لَن تَنالُوا البِرَّ حَتّى تُنفِقُوا مِمّا تُحِبُّونَ وَ ما تُنفِقُوا مِن شَيءٍ فَإِنَّ اللّهَ بِهِ عَلِيمٌ (۹۲) كُلُّ الطَّعامِ كانَ حِلًّا لِبَنِي إِسرائِيلَ إِلاّ ما حَرَّمَ إِسرائِيلُ عَلى نَفسِهِ مِن قَبلِ أَن تُنَزَّلَ التَّوراةُ قُل فَأتُوا بِالتَّوراةِ فَاتلُوها إِن كُنتُم صادِقِينَ (۹۳) فَمَنِ افتَرى عَلَى اللّهِ الكَذِبَ مِن بَعدِ ذلِكَ فَأُولئِكَ هُمُ الظّالِمُونَ (۹۴) قُل صَدَقَ اللّهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبراهِيمَ حَنِيفاً وَ ما كانَ مِنَ المُشرِكِينَ (۹۵)

صفحه : ۱۷۸

[ترجمه]

همانا كسانى كه بعد از ايمان كافر شدند

و مردند در حاليكه كافر بودند (بفرض) اگر بقدر پرى زمين طلا فدا بدهند هرگز از آنها قبول نخواهد شد و براى آنان عذاب دردناك آماده شده و براى آنها يارى كننده‌ئى نيست [۹۱]

انسان هرگز ببرّ و نيكوئى نميرسد مگر وقتى كه از آنچه دوست دارد انفاق كند و هر چيزى كه انفاق كنيد همانا خداوند عالم باو است [۹۲]

تمام انواع و اقسام خوراكيها براى بنى اسرائيل حلال بود مگر آنچه را كه اسرائيل بر خودش پيش از نزول تورات حرام كرده بود اى رسول بيهوديان بگو تورات را بياوريد و بخوانيد اگر شما راست ميگوئيد [۹۳]

و آنهائيكه پس از اينكه بر خدا دروغ بندند آن جماعت از ستمكارانند [۹۴]

اى رسول بگو راست گفته است خدا پس پيرو ملت ابراهيم گرديد كه پاك و پاكيزه است و ابراهيم از شرك آورندگان نبوده [۹۵].

صفحه : ۱۷۹

(توضيح آيات)

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ إِيمانِهِم ثُمَّ ازدادُوا كُفراً لَن تُقبَلَ تَوبَتُهُم وَ أُولئِكَ هُمُ الضّالُّونَ آيه رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم را يادآورى ميكند و خبر ميدهد بفضاحت و دنائت آنهائى كه پس از ايمانشان كافر گرديدند و پس از آن بر كفرشان افزودند و به «لن» كه براى نفى ابد آرند اعلان ميكند آنهائيكه چنين بودند از مرتدين ميباشند كه هرگز توبه آنها قبول نخواهد گرديد و چنين

جماعتی از گمراهان خواهند بود که هیچ وقت در جاده هدایت نخواهند افتاد.

چون اینکه آیه با آیه پیش که هر دو راجع بارتداد است بظاهر با هم تنافی دارد زیرا در آن آیه به «إِلَّا الَّذِينَ تابُوا» تصریح نمود بقبولی توبه آنها که وقتی توبه نمودند خداوند توبه آنها را قبول میکند و در اینکه آیه به «لن» که برای نفی ابدی میآورند تصریح فرموده که هرگز توبه آنها قبول نخواهد شد.

و مفسرین برای جمع بین اینکه دو آیه بعضی گفته‌اند عدم قبول توبه دسته دوم برای اینکه است که در وقت مشرف گردیدن آنها بر هلاکت توبه کنند که وقت الجاء و اضطرار است و قبول توبه در وقت اختیار است قوله تعالی «وَ لَيسَتِ التَّوبَةُ لِلَّذِينَ يَعمَلُونَ السَّيِّئاتِ حَتّي إِذا حَضَرَ أَحَدَهُمُ المَوتُ» که در موقع موت توبه قبول نخواهد گردید، یا اینکه توبه آنها نیست مگر از روی نفاق یا اینکه چنانچه بعضی گفته‌اند آیه تصریح مینماید «ثم ازدادوا کفرا الی کفرهم» اینان چنین بودند هر وقت آیه‌ئی نازل میشد آنها تکذیب میکردند و شاید میگفتند اینکه ساختگی است که محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اینکه الفاظ را بهم بافته و بخدا نسبت میدهد و چنین کسانی هرگز توبه آنها قبول نمیگردد زیرا که توبه آنها اگر هم اظهار کنند بطور اخلاص واقع نخواهد گردید و شاید اشاره بهمین باشد توجیه قوله تعالی که در آخر آیه فرموده «وَ أُولئِكَ هُمُ الضّالُّونَ» که گویا علت عدم قبولی

صفحه : ۱۸۰

توبه آنها را بیان نموده که اینان چون در گمراهی قدم میزنند و علی الدوام کفری بر کفرشان افزوده میگردانند از قابلیت توبه و قبول آن افتاده‌اند و بقولی «الضالون» یعنی چنین کسانی از حق و راه درست دور افتاده گانند و بقولی «الضالون» یعنی الهالکون، المعذبون اینها در هلاکت و عذاب واقع گردیده‌اند.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ ماتُوا وَ هُم كُفّارٌ فَلَن يُقبَلَ مِن أَحَدِهِم مِلءُ الأَرضِ ذَهَباً وَ لَوِ افتَدي بِهِ آیه خبر میدهد که آنهائیکه کافر شدند و در حال کفر مردند اگر بقدر پری زمین از طلا فدا بدهند از آنها قبول نخواهد گردید، آیه آیات بالا را مؤکد میگرداند و در مقام اینست که دانسته شود عمل کافر هر قدر هم زیاد باشد مثل اینکه بفرض بقدری مالک طلا باشد که تمام روی زمین را گرفته و تمام آنرا فدا بدهد هرگز از وی قبول نخواهد شد زیرا که شرط اولی قبولی اعمال ایمان باصول دیانت است و فاقد ایمان هر قدر اعمالش بنظر نیکو آید از وی قبول نخواهد گردید أُولئِكَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ وَ ما لَهُم مِن ناصِرِينَ و برای کافرین در آخرت عذاب دردناک مهیا گردیده و ناصر و یاری کننده‌ئی برای کافرین نخواهد بود.

آری ایمان در هر قلبی پدید گردد کیمیائی است که مس اعمال را طلا میکند و عمل هر قدر کوچک بنظر آید در پرتو ایمان حقیقی و خلوص بزرک و ذی قیمت میگردد و کم و زیادی ارزش عمل بسته بدرجات ایمان و اعمال صالح است و کافر با اضافه بر اینکه اعمال نیکش در بازار قیامت ارزش ندارد بپاداش کفرش عذاب سخت برای او مهیا گردیده و چون تمام موجودات دوست دوستان خدا و دشمن دشمنان خدا میباشند اینکه است که کافر در قیامت نه دوستی دارد و نه یاوری که او را شفاعت کند و از عذاب برهاند.

لَن تَنالُوا البِرَّ حَتّي تُنفِقُوا مِمّا تُحِبُّونَ وَ ما تُنفِقُوا مِن شَيءٍ فَإِنَّ اللّهَ بِهِ عَلِيمٌ اصل برّ مأخوذ از برّ بمعنی سعه مقابل بحر است و بیابان را برّ گویند

صفحه : ۱۸۱

مقابل بحر (دریا) در مجمع البیان گفته فرق بین برّ و خیر اینکه است که برّ آن نفعی است که و اصل بغیر میشود با قصد بآن.

و المعنی «لَن تَنالُوا البِرَّ» یعنی هرگز اهل طاعت درک نمیکنند رحمت خدای تعالی را و مفسرین در معنی «بر» اختلاف کرده‌اند که

«بر» چيست بقولى آن بهشت است. [إبن عباس و مجاهد] و بقولى آن طاعت و تقوى است. [مقاتل و عطا] و بقولى «بر» يعنى شما هرگز مردم با تقوى و صالح نميباشيد «حَتّى تُنفِقُوا» مگر اينكه انفاق كنيد. [حسن] «حَتّى تُنفِقُوا مِمّا تُحِبُّون» يعنى حتى تنفقوا المال و اينكه در انفاق كنايه به «بر» شده براى اينست كه تمام مردم مال را دوست دارند، و بقولى آنچه را كه از نفيس‌ترين اموالشان باشد نه رذل‌ترين مالشان لقوله تعالى «وَ لا تَيَمَّمُوا الخَبِيثَ مِنهُ تُنفِقُون» و بقولى آن زكوة واجبه است و آنچه را كه خداى تعالى در اموال واجب گردانيده. [إبن عباس و حسن] و بقولى آنچه را كه انسان انفاق ميكند در راه خيرات «بر» است.

[مجاهد و جماعتى] از ابى طفيل روايت شده كه جامه‌ئى خريدم و از خوبى آن تعجب كردم پس آنرا صدقه دادم و گفت از رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم شنيدم كه ميگفت كسيكه بر نفس خود ايثار كند (يعنى آنچه خود محتاج است بآن در راه خدا انفاق كند) در روز قيامت خداى تعالى بهشت را بر او ايثار ميكند و كسيكه چيزى را دوست دارد و او را براى خدا قرار دهد در روز قيامت خداى تعالى ميگويد بندگان در دنيا بين يكديگر بنيكوئى مكافات ميكردند امروز من آنها را ببهشت مكافات كنم و روايت شده كه ابا طلحه را خانه‌ئى بود و دوست‌ترين مالهاى او نزد او بود وقتى اينكه آيه آمد آنرا بين خويشاوندانش قسمت نمود پس رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرمود

«بخ بخ لك مال رابح»

يعنى به به اى ابا طلحه اينكه مالى است كه تو را

صفحه : ۱۸۲

سود ميدهد و گفت مصلحت در آن دانم كه آنرا بر خويشان خود وقف كنى او گفت يا رسول اللّه آنچه فرمود همان طور ميكنم.

و إبن عمير كنيزى داشت كه او را دوست ميداشت او را آزاد كرد و اينكه آيه را تلاوت فرمود و پس از آن گفت اگر نبود براى اينكه نميخواهم برگردم بآنچه در راه خدا انفاق كردم همانا آنرا بنكاح خود در ميآوردم. و اباذر غفارى را ميهمانى بود باو گفت من شغلى دارم برو در فلان موضع من شترهائى دارم يكى از آنرا بياور آن شخص رفت يك شتر لاغر آورد اباذر گفت چرا شتر فربه نياوردى آنشخص گفت براى اينكه براى خودت باشد كه وقتى بآن حاجت پيدا كنى اباذر گفت روز حاجت من روزى است كه در قبر باشم با اينكه خدا فرموده «لَن تَنالُوا البِرَّ حَتّى تُنفِقُوا مِمّا تُحِبُّون».

از اباذر غفارى روايت كرده‌اند كه گفت تو را در مالت سه انباز است يعنى سه شريك است: يكى قدر كه دستور آن با تو نيارد و از تو طلب نكنند كه كدام ببرد بهتر و بدتر (يعنى آفت خدائى) دوم وارث است كه منتظر آنست كه تو چشم بر هم نهى تا مالت را ببرد، و انباز سوم توئى كه اگر بتوانى بكن كه تو عاجزترين سه گانه نباشى بكن آنچه خداى تعالى گفت «لَن تَنالُوا البِرَّ حَتّى تُنفِقُوا مِمّا تُحِبُّون» و اينكه اينكه شتر نزد من از دوست‌ترين چيزى است از مال من پس دوست داشتم براى خود پيش بفرستم.

و بعضى مفسرين گفته اينكه آيه بر فتوت دلالت دارد كه حق تعالى باين آيه بما فتوت آموخت و گفت «لَن تَنالُوا البِرَّ حَتّى تُنفِقُوا مِمّا تُحِبُّون» برّ من ببرّ خود دريابى كه من با تو كنم آنچه با برادران خود كنى به اينكه كه بمال و جاه خود بآنها انفاق كنى و آنچه را كه دوست دارى بدهى در اينجا بده تا آنجا يعنى در قيامت بتو مقابل آن بعدل بدهند و بفضل زيادتر عطا كنند و نگر تا گمان نبرى كه آنچه تو ميكنى از خير و بر بر من پوشيده است.

صفحه : ۱۸۳

وَ ما تُنفِقُوا مِن شَيءٍ فَإِنَّ اللّهَ بِهِ عَلِيمٌ فاء فان اللّه جواب شرط است و اگر چه خداى تعالى عالم است در هر حالى و در آن دو وجه گفته شده يكى در تقدير «وَ ما تُنفِقُوا مِن شَيءٍ» يعنى آنچه انفاق كنيد كم باشد يا زياد خدا پاداش ميدهد زيرا كه او عالم است و

چیزی بر او پنهان نیست، و وجه دیگر در تقدیر اینکه است که خدا بآن عالم است بحدیکه عمل بر آن واقع گردیده از حسن نیت یا قبح آن.

اگر گفته شود چگونه فرموده «لَن تَنالُوا البِرَّ حَتّی تُنفِقُوا مِمّا تُحِبُّون» در صورتی که فقیر ببهشت میرسد اگر چه انفاق نکرده، در پاسخ گفته شده «کلام خرج مخرج الحث علی الانفاق» و آن مقید بامکان است و اینکه بطور اطلاق گفته برای مبالغه و ترغیب است و او اینکه است که گفته شود هرگز نمیرسد بنیکی کامل بر شریفترین وجوه حتی تنفقوا مما تحبون، و از إبن عمر روایت شده که گفته سائلی از نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از اینکه آیه سؤال نمود گفت آن اینکه است که مال را انفاق کند کسیکه شجیج است و مال را دوست دارد و از فقر بترسد.

در کشف الاسرار چه خوب گفته قوله تعالی «لَن تَنالُوا البِرَّ حَتّی تُنفِقُوا مِمّا تُحِبُّون» من انفق محبوبه من الدنیا وجد مطلوبه من المولی و من انفق الدنیا و العقبی وجد الحق تعالی و شتان ما بینهما» یکی مال باخت در دنیا ببرّ بخدا رسید، یکی ثواب باخت و در عقبی بوصل اللّه رسید، هر که امروز بمال و جاه بماند فردا از ناز و نعمت درماند و هر که فردا با ناز و نعمت بماند از راز ولی نعمت باز ماند.

بهر چز راه باز افتی چه کفر آن حرف و چه ایمان بهر چز دوست وامانی چه زشت آن نقش و چه زیبا

«حَتّی تُنفِقُوا مِمّا تُحِبُّون» من تبعیض در سخن آورد میگوید اگر بعضی هزینه کنی از آنچه دوست داری «ببرّ» مولی رسی دلیل کند که اگر همه هزینه کنی بقرب مولی رسی، ای بیچاره چون میدانی که ببرّ او نرسی تا آنچه دوست

صفحه : ۱۸۴

داری ندهی پس چه طمع داری که بیار رسی با اینکه همه غوغا و سودا که در سر داری.

[پایان] کُلُّ الطَّعامِ کانَ حِلًّا لِبَنِی إِسرائِیلَ إِلّا ما حَرَّمَ إِسرائِیلُ عَلی نَفسِهِ مِن قَبلِ أَن تُنَزَّلَ التَّوراةُ تمام انواع خوراکیها برای بنی اسرائیل پسران یعقوب حلال بود «حل» مصدر است که صفت طعام واقع گردیده و مفرد و جمع و مؤنث و مذکر آن یکی است قوله تعالی «لا هُنَّ حِلٌّ لَهُم» سوره ممتحنهٔ آیه ۱۰.

در تفسیر مجمع از إبن عباس و مجاهد و ضحاك نقل کرده که چون اینکه آیه نازل شد که «فَبِظُلمٍ مِنَ الَّذِینَ هادُوا حَرَّمنا عَلَیهِم طَیِّباتٍ أُحِلَّت لَهُم» یعنی بشومی ظالم و معصیت یهودیان بعضی طعامهای پاك حلال را چون لحوم ماهی و شحوم غنم و بقر و امثال آن برایشان حرام گردانیدیم یهودیان از اینکه آشفته شدند گفتند اینها همیشه محرم بوده است حق تعالی آنرا تکذیب نموده و گفت که خوردن همه طعامها بر یعقوب و اولاد او حلال بود «إِلّا ما حَرَّمَ إِسرائِیلُ عَلی نَفسِهِ» مگر آنچه را که یعقوب بر خود حرام گردانیده چون گوشت و شیر شتر، و نزد عکرمه هر دو گوشه کبد و کلیتین و شحوم مگر شحوم پشت و اینکه برای اینکه بود که یعقوب را عرق النساء عارض شد نذر کرد که اگر خدا مرا شفا دهد هر طعام و شراب که دوست‌تر دارم بر خود حرام سازم حق تعالی او را شفا بخشید و گوشت شتر و شیر او را که از همه مطعومات و مشروبات پاکیزه‌تر بود «تقربا الی اللّه و وفاء لنذره» بر خود حرام ساخت یهودیان بمتابعت او از آنها اجتناب نمودند گفتند تورات بحرمت اینها حکم کرده حق تعالی فرمود چنین نیست که اینها میگویند بلکه یعقوب اینها را بسبب نذر بر خود حرام کرده.

«مِن قَبلِ أَن تُنَزَّلَ التَّوراةُ» پیش از اینکه تورات فرود آید و ای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اگر اینان انکار کنند بگو تورات را بیاورید «إِن کُنتُم صادِقِین» صاحب منهج گفته یهود جسارت نکردند بر آوردن تورات چون میدانستند

صفحه : ۱۸۵

پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در اینکه باب راست میگوید و آنها دروغ میگویند و اینکه دلیل است بر صحت نبوت حضرت رسالت [ص] زیرا که اینکه اخبار از غیب است و رسول [ص] تورات را ندیده بود. [پایان] در مجمع گفته در کیفیت تحریم کردن یعقوب بعضی از اشیاء را اختلاف است نزد بعضی باجتهاد او بوده و نزد بعضی بنذر چنانچه گذشت، و بعضی گفته‌اند آن بنصی بود که از حق تعالی بر او وارد گردیده، و بعضی گفته‌اند حرام کردن یعقوب اینها را از قبیل تحریم زهاد بود که اشیاء لذت آور را بر خود حرام گردانند و بنا بر اینکه اجتهاد باشد دلالت نمیکند بر جواز اجتهاد پیمبران در مسائل شرعیه چنانچه بعضی گمان کرده‌اند زیرا که میتوان گفت که اجتهاد آنها باذن حق تعالی باشد پس آن در حکم تحریم آنست. [پایان] فَمَنِ افتَری عَلَی اللّهِ الکَذِبَ مِن بَعدِ ذلِکَ فَأُولئِکَ هُمُ الظّالِمُونَ آیه مفتریان بر خدا را از ظالمین و ستمکاران بشمار آورده و اعتراض بیهودیان است که چیزی را که خدا حرام ننموده مثل همان خوردن گوشت و شیر شتر و بعضی چیزهای دیگر اینها بدروغ نسبت بخدا میدهند که خدای تعالی اینها را حرام کرده و نسبت بدین ابراهیم میدهند و آنها در اینکه نسبت از چند جهت خطا کرده‌اند: یکی افتراء بخدا که بدترین گناهان کبیره بشمار میرود و نسبت دروغ بحکم او میدهند، و دیگر نسبت بدین ابراهیمی که در دین ابراهیم حرام بوده، سوم اعتراض برسول که تو بر ملت ابراهیم چنانچه مدعی آن میباشی عمل نمیکنی اینکه است که بجمله اسمیه «هُمُ الظّالِمُونَ» ظلم آنها را در اینکه نسبت مؤکد گردانیده اشاره به اینکه که ظلمشان بسیار قبیح است و مجازاتش شدید خواهد بود.

قُل صَدَقَ اللّهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبراهِیمَ حَنِیفاً وَ ما کانَ مِنَ المُشرِکِینَ خطاب برسول است که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باین یهودیان بگو که خدای تعالی راست گفت در آن خبر که داد قوله «کُلُّ الطَّعامِ کانَ حِلًّا لِبَنِی إِسرائِیلَ

صفحه : ۱۸۶

إِلّا ما حَرَّمَ إِسرائِیلُ عَلی نَفسِهِ» «فَاتَّبِعُوا» پس متابعت کنید طریقه و ملت ابراهیم را «حَنِیفاً» حال است یعنی پیروی کنید از ملت یا سنت ابراهیم در حالیکه میل کننده بود از ادیان باطله بدین حق و ابراهیم از مشرکین نبود بلکه موحد حقیقی بود.

ظاهرا آیه ارشاد بیهودیان است که شمائی که میگوئید ما تابع دین ابراهیم میباشیم دین و ملت ابراهیم مطابق همین دین اسلام است که شما را بآن میخوانم و چون شریعت رسول صلّی اللّه علیه و آله مطابق و موافق شریعت ابراهیم علیه السّلام بود اینکه است که فرمود «فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبراهِیمَ حَنِیفاً».

در منهج گفته بدان که صحیح آنست که پیغمبر ما [ص] متعبد بشریعت انبیای سابق نبود و لیکن شریعت او موافق شریعت ابراهیم [ع] بود اینکه بود که فرمود «فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبراهِیمَ» و بقولی از اول بعثت بطریق الهام و منام بدین اسلام مأمور بود. [پایان]

صفحه : ۱۸۷

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۹۶ تا ۱۰۳]

اشاره

إِنَّ أَوَّلَ بَیتٍ وُضِعَ لِلنّاسِ لَلَّذِی بِبَکَّةَ مُبارَکاً وَ هُدیً لِلعالَمِینَ (۹۶) فِیهِ آیاتٌ بَیِّناتٌ مَقامُ إِبراهِیمَ وَ مَن دَخَلَهُ کانَ آمِناً وَ لِلّهِ عَلَی النّاسِ حِجُّ البَیتِ مَنِ استَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلاً وَ مَن کَفَرَ فَإِنَّ اللّهَ غَنِیٌّ عَنِ العالَمِینَ (۹۷) قُل یا أَهلَ الکِتابِ لِمَ تَکفُرُونَ بِآیاتِ اللّهِ وَ اللّهُ شَهِیدٌ عَلی ما تَعمَلُونَ (۹۸) قُل یا أَهلَ الکِتابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَن سَبِیلِ اللّهِ مَن آمَنَ تَبغُونَها عِوَجاً وَ أَنتُم شُهَداءُ وَ مَا اللّهُ بِغافِلٍ عَمّا تَعمَلُونَ (۹۹) یا

أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تُطِيعُوا فَرِيقاً مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ يَرُدُّوكُم بَعدَ إِيمانِكُم كافِرِينَ (۱۰۰)
وَ كَيفَ تَكفُرُونَ وَ أَنتُم تُتلى عَلَيكُم آياتُ اللّهِ وَ فِيكُم رَسُولُهُ وَ مَن يَعتَصِم بِاللّهِ فَقَد هُدِيَ إِلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ (۱۰۱) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ حَقَّ تُقاتِهِ وَ لا تَمُوتُنَّ إِلّا وَ أَنتُم مُسلِمُونَ (۱۰۲) وَ اعتَصِمُوا بِحَبلِ اللّهِ جَمِيعاً وَ لا تَفَرَّقُوا وَ اذكُرُوا نِعمَتَ اللّهِ عَلَيكُم إِذ كُنتُم أَعداءً فَأَلَّفَ بَينَ قُلُوبِكُم فَأَصبَحتُم بِنِعمَتِهِ إِخواناً وَ كُنتُم عَلى شَفا حُفرَةٍ مِنَ النّارِ فَأَنقَذَكُم مِنها كَذلِكَ يُبَيِّنُ اللّهُ لَكُم آياتِهِ لَعَلَّكُم تَهتَدُونَ (۱۰۳)

صفحه : ۱۸۸

[ترجمه]

اول خانه‌ئی که برای عبادت‌گاه مردم وضع گردیده همان خانه بکه است که مبارك و با برکت و برای جهانیان هدایت است [۹۶]
و در آن بکه است نشانه‌های آیات خدا و مقام ابراهیم است و کسیکه در مکه داخل گردد در محل امن قرار گرفته و زیارت خانه کعبه بر هر کسی که استطاعت دارد واجب است و کسیکه بوجوب حج کافر گردد همانا خدای تعالی از جهانیان بی‌نیاز است [۹۷]
ای رسول باهل کتاب بگو برای چه بآیات خدا کافر شدید در حالیکه خدا گواه است بر آنچه عمل میکنید [۹۸]
بگو ای اهل کتاب برای چه راه خدا را بستید برای کسیکه ایمان آورده و او را براه کج و طغیان وا میدارید در حالیکه شما بزشتی اینکه عمل آگاهید و خدا از آنچه شما انجام میدهید غافل نیست [۹۹]
ای کسانیکه ایمان آورده‌اید اگر مطیع جماعتی از اهل کتاب گردید شما را بعد از ایمانتان بکفر برمیگردانند [۱۰۰]
و چگونه شما کافر میگردید در حالیکه آیات خدا بر شما خوانده شده و رسول او در میان شما است و کسیکه بخدا متمسك گردد حقیقهً براه راست هدایت یافته [۱۰۱]
ای کسانیکه ایمان آورده‌اید حکم خدا را نگاه دارید آنطوریکه شایسته نگاهداری است تا نمیرید مگر در حالیکه شما مسلمان باشید [۱۰۲]
و تمام شما مسلمانان تمسك نمائید بریسمان (حکم اسلام) و متفرق نگردید و همیشه نعمت خدا را بر خودتان یاد کنید وقتی که شما با هم دشمن بودید و خدا بین قلبهای شما الفت انداخت و با هم برادر گردیدید و در پرتگاه آتش بودید و خدا شما را از آن نجات داد اینکه چنین خدا آیاتش را برای شما ظاهر میگرداند شاید شما هدایت یابید [۱۰۳].

صفحه : ۱۸۹

(توضیح آیات)

إِنَّ أَوَّلَ بَيتٍ وُضِعَ لِلنّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبارَكاً وَ هُدىً لِلعالَمِينَ همانا اول خانه‌ئی که برای مردم تأسیس شده و وضع برای عبادت گردیده خانه کعبه است، در آیه راجع بخانه کعبه سه فضیلت یادآوری میکند:
۱- اول خانه‌ئی است که برای عبادت و مخصوص بآن وضع گردیده و اینکه خانه کعبه را متصف گردانیده باول خانه‌ئی که برای عبادت تأسیس شده با اینکه قبلا مردم ببیت المقدس برای عبادت رو میکردند چنانچه عبادت‌گاه مریم و زکریا بوده، میشود گفت اولیت از جهت زمان بوده زیرا که خانه کعبه بدست ابراهیم و اسماعیل بامر حق تعالی برای عبادت‌گاه مردم تأسیس گردیده و بیت

المقدس را سليمان محل عبادت قرار داده كه قرنها بعد از ابراهيم ميزيسته، و ميشود گفت اوليت مكه شايد از جهت شرافت خانه كعبه باشد بر تمام معبدها.

۲- اينكه خانه كعبه را مبارك ناميده يعنى او را بتبرك و بركت و خير و عظمت توصيف گردانيده و چون مبارك از باب مفاعله از بركت است كه عبارت باشد از خير كثير پس كعبه را مبارك ناميده و چون خير زياد و فراوان از خيرات دنيوى و اخرى در آن است.

۳- «وَ هُدىً لِلعالَمِين» شايد اشاره باين باشد كه فيض و بركت خانه كعبه اختصاص ببعضى دون بعضى ندارد بلكه فيض آن عام است هر قومى و طائفه‌ئى در تجاراتشان و معاملاتشان و بدست آوردن مال و ارزاق از بركت آن فيض ميبرند و اينكه خيرات و بركاتيكه از مكه نصيب مردم گرديده از دعاى ابراهيم است كه در سوره ابراهيم آيه ۱۳۷ بآن تصريح شده «رَبَّنا إِنِّى أَسكَنتُ مِن ذُرِّيَّتِى بِوادٍ غَيرِ ذِى زَرعٍ عِندَ بَيتِكَ المُحَرَّمِ رَبَّنا لِيُقِيمُوا الصَّلاةَ فَاجعَل أَفئِدَةً مِنَ النّاسِ تَهوِى إِلَيهِم وَ ارزُقهُم مِنَ الثَّمَراتِ لَعَلَّهُم يَشكُرُونَ».

و گفته‌اند خداى تعالى در اينكه آيه هفت فضيلت براى كعبه شمرده كه در

صفحه : ۱۹۰

باره بيت المقدس نشمرده، و نيز گفته‌اند چون يهوديان اختلاف كردند در تأويل آيه «إِنَّ أَوَّلَ بَيتٍ وُضِعَ لِلنّاسِ» بعضى گفتند مقصود اول بقعه‌ئى است كه از زمين بر روى آب پديد آمد كه خداوند زمين كعبه را از كف سفيد بيافريد و پس از دو هزار سال زمين را آفريد يعنى زمين را از زير خانه كعبه بيرون آوردند.

[عبد اللّه عمر و مجاهد و قتاده و سدى] و بقولى اول بقعه‌ئى كه در روى زمين بنا كردند خانه كعبه بود بروايتى از على بن الحسين زين العابدين عليه السّلام از سبب طواف پرسيدند گفت خداى تعالى در زير عرش خانه‌ئى قرار داد كه آنرا بيت المعمور گويند كه در سوره و الطور فرموده «وَ البَيتِ المَعمُورِ» و فرشتگان را امر فرمود دور آن طواف كنند تا طواف عرش را رها كنند تا آسان‌تر باشد براى آنها آنگاه فرشتگان زمين را فرمود تا برابر آن در روى زمين آنجا كه امروز خانه كعبه است خانه بنا كردند بر شكل آن در طول و عرض و نامش را ضراح نهادند و آنان كه در زمين بودند بر گرد آن طواف ميكردند چنانچه اهل آسمان گرد بيت المعمور.

و بقول ديگر اول خانه‌ئى كه آدم در زمين بنا كرد كعبه بود.

[عبد اللّه عباس] از إبن شهرآشوب از امير المؤمنين عليه السّلام چنين نقل كرده‌اند كه راجع بآيه «إِنَّ أَوَّلَ بَيتٍ وُضِعَ لِلنّاسِ» مردى از آنحضرت پرسيد آيا خانه كعبه اولين خانه است كه در روى زمين ساخته شد حضرت فرمود نه پيش از آن هم خانه‌هائى بوده لكن خانه كعبه اولين خانه مباركى است كه براى پرستش و عبادت كردن بندگان درست شده در آنجا هدايت و رحمت و بركت جمع است اول كسيكه آنرا بنا كرد ابراهيم بود بعدا كه خراب شد قومى از عرب آنرا ساختند براى مرتبه سوم عمالقه آنرا بنا كردند و پس از آن قريش آنرا درست نمودند.

صاحب الميزان گفته احاديث راجع بدحو الارض و بسط يافتن زمين از زير كعبه زياد نقل شده اينكه روايات مخالفتى با كتاب الهى ندارند و نه برهانى

صفحه : ۱۹۱

آنرا دفع كرده مگر آنچه علماى طبيعى قديم مى‌پنداشتند كه زمين عنصرى بسيط است آنهم كه بطلانش امروز روشن شده و بى‌پايگى‌اش ثابت گشته است و آيات قرآن دلالت دارد كه تشريع عمل حج پس از اتمام يافتن خانه كعبه قرار گرفته قوله تعالى در

سوره بقره آیه ۱۲۵ «وَ عَهِدنا إِلی إِبراهِیمَ وَ إِسماعِیلَ أَن طَهِّرا بَیتِیَ لِلطّائِفِینَ وَ العاکِفِینَ وَ الرُّکَّعِ السُّجُودِ»«۱» و نیز در سوره حج آیه ۱۲۷ خطاب بحضرت ابراهیم علیه السّلام است «وَ أَذِّن فِی النّاسِ بِالحَجِّ یَأتُوکَ رِجالًا وَ عَلی کُلِّ ضامِرٍ یَأتِینَ مِن کُلِّ فَجٍّ عَمِیقٍ»«۲».

آری آیه اخیر خود میرساند که دعوت ابراهیم [ع] و اعلان حج بزودی مورد قبول عامه مردم واقع شده عده زیادی از بلاد نزدیک و دور چادرنشین و شهری برای انجام دادن عمل حج خواهند آمد. [پایان] آیات و احادیثی که در فضیلت مکه و عمل حج وارد شده بسیار است و خدای تعالی آنرا بیت العتیق نامیده بمعنی کریم که دلالت دارد بر کرامت و بزرگواری آن که آن خانه آزاد و از دست ظالمان و جباران سرکش محفوظ داشت که قصد آن نکردند و او را شهر الحرام و مسجد الحرام و بیت الحرام نامید یعنی با شکوه و با وقار و جای امن و امان و نزول‌گاه انبیاء و منبع نبوت و ولایت و رسالت و مهبط وحی و قرآن، فِیهِ آیاتٌ بَیِّناتٌ مَقامُ إِبراهِیمَ وَ مَن دَخَلَهُ کانَ آمِناً در آن خانه نشانه‌های ظاهر است و در بیان نشانه‌های ظاهر و معرفی آن دو علامت آورده یکی مقام ابراهیم علیه السّلام است، بعضی گفته‌اند تمام مسجد و کعبه مقام ابراهیم است و بقول دیگر همان سنگی است که اکنون هنوز در آنجا محفوظ است و جای دو قدم ابراهیم از چپ و راست در آنجا پدیدار است و پیش

---

(۱) از ابراهیم و اسماعیل پیمان گرفتیم که خانه مرا برای طائفین و معتکفان و راکعان و ساجدان پاکیزه دارند.

(۲) مردم راههای حج را پیاده و سواره و از هر راه دور بسوی تو آیند.

صفحه : ۱۹۲

خانه برابر مشرق در حقه و غلاف پوشیده میدارند.

و فضیلت دیگری که در آیه یادآوری کرده «وَ مَن دَخَلَهُ کانَ آمِناً» اینکه امن در اثر دعای ابراهیم [ع] است که گفت «رَبِّ اجعَل هذا بَلَداً آمِناً» ابراهیم دعا کرد تا مکه حرمی ایمن گردد چنانچه هر جانی که در او گریزد ایمن بود و هر صید و وحشی که در آنجا رود او را نگیرند و اینکه امنیت از اثر دعای ابراهیم است که خداوند منت بر او و جهانیان گذاشت قوله تعالی «أَ وَ لَم یَرَوا أَنّا جَعَلنا حَرَماً آمِناً وَ یُتَخَطَّفُ النّاسُ مِن حَولِهِم».

در کشف الاسرار گفته «فیه آیات بینات» در آن خانه نشانهای روشن است که آن حق است و حقیقت یکی از آن نشانها مقام ابراهیم است از روی ظاهر قدم ابراهیم است بر سنگ خاره که روزی بوفا مخلوقی در آن قدم برداشت لا جرم رب العالمین اثر آن قدم را قبله جهانیان ساخت، اشارتی عظیم است کسی را که یک قدم بوفا، حق از بهر حق بردارد، و چه عجب اگر باطن وی قبله نظر حق شود اما از روی باطن، گفته‌اند مقام ابراهیم ایستادن‌گاه او است در خلت و اینکه قدم وی در راه خلت چنان درست آمد که هر چه داشت همه در باخت، هم کل و هم جزء و هم غیر. کل نفس او است، جزء فرزند او، غیر مال او. نفس بغیر آن داد و فرزند بقربان داد و مال بمهمان داد.

امروز که ماه من مرا مهمان است بخشیدن جان و دل مرا پیمانست

دل را خطری نیست سخن در جانست جان افشانم که روز جان افشانست

[پایان] در اصول کافی علی بن ابراهیم از پدرش و عبد اللّه صلت جمیعا عن حماد بن عیسی از حریز بن عبد اللّه از زراره از ابی جعفر [ع] روایت کرده که گفت

«بنی الاسلام علی خمسهٔ اشیاء: ۱- الصلوهٔ ۲- و الزکوهٔ ۳- و الحج ۴- و الصوم ۵- و الولایهٔ»

زراره گفت پس گفتم کدام یک از اینها بهتر است حضرت فرمود ولایهٔ افضل است برای اینکه کلید آنها است و والی دلیل است بر باقی (یعنی صاحب ولایت رهنما

صفحه : ۱۹۳

و دلیل است بر باقی) زراره گوید گفتم پس از آن کدام افضلند گفت نماز رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود

«الصلوهٔ عمود دینکم»

زراره گفت پس از آن کدام یک افضلند حضرت گفت زکوهٔ زیرا که زکوهٔ را مقارن نماز کرده و قبل از آن ابتداء بصلاهٔ نموده و رسول اللّه [ص] فرمود

«الزکوهٔ تذهب الذنوب»

زراره گوید گفتم آنکه پهلوی او است در فضل گفت حج قال اللّه عز و جل «لِلّهِ عَلَی النّاسِ حِجُّ البَیتِ مَنِ استَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلًا وَ مَن کَفَرَ فَإِنَّ اللّهَ غَنِیٌّ عَنِ العالَمِینَ» و رسول فرمود یک حج مقبول بهتر است از بیست نافله و کسیکه باین بیت طواف کند و هفت عدد بشمارد و رکعاتش را نیکو بجا آورد خداوند او را میآمرزد الی آخر حدیث.

وَ لِلّهِ عَلَی النّاسِ حِجُّ البَیتِ مَنِ استَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلًا گفته‌اند لام «للّه» برای ایجاب و اختصاص است مثل اینکه گفته شود برای فلان یعنی اینکه چیز مخصوص بفلانی است یعنی او راست و جز او را نیست «عَلَی النّاسِ» لفظ عام است که شامل میگردد شریف و وضیع و برّ و فاجر و مؤمن و کافر را اینکه است نظر بعموم آیه کفار مکلف بحج و عمره میباشند اهل لغت گفته‌اند «الحج» بفتح مصدر و بکسر اسم است و حج در لغت بمعنی قصد است و در شرع بقصد مکان مخصوص در ایام مخصوصه اطلاق گردیده لاداء مناسک مخصوصه.

مَنِ استَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلًا «من» بدل ناس است بدل بعض از کل است و تقدیر در آیه «وَ لِلّهِ عَلَی النّاسِ» یعنی مستطیعین از آنها.

اما اینکه استطاعت بچه چیز محقق میگردد در آن اختلاف است:

در مجمع گفته و معنی «مَنِ استَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلًا» برای خدا است بر ذمّه کسانیکه از مردم استطاعت دارند حج بیت راهی یعنی کسیکه راهی از طریق نفس و استطاعت بدنی یا مال استطاعت مالی پیدا کند.

و در استطاعت اختلاف است بقولی آن زاد و راحله است [إبن عباس و إبن عمر]

صفحه : ۱۹۴

و بقولی استطاعت آنچیزی است که بآن ممکن باشد بمکه برسد بهر وجهیکه امکان داشته باشد [حسن] و معنی آن قدرت بر وصول بمکه است و از ائمه ما [ع] چنین روایت شده که استطاعت عبارت از وجود زاد و و راحله و نفقه کسی را که نفقه او لازم است از مال یا ضیاع یا حرفه که او را کفایت کند با صحت نفس و خالی بودن موانع بازگشت و امکان سیر.

«وَ مَن کَفَرَ» یعنی کسیکه جحود و انکار کند وجوب حج را و اعتقاد بوجوبش نداشته باشد کافر است. [إبن عباس و حسن] فَإِنَّ اللّهَ غَنِیٌّ عَنِ العالَمِینَ خدای تعالی مردم را متعبد نگردانیده برای اینکه محتاج بعبادت آنها بوده و همانا آنها را متعبد گردانیده که او را عبادت کنند باعمال حج برای اینکه عالم بوده بآن مصالح و فائده‌هائی که در اعمال حج منطوی است.

و بقولی مقصود بآن یهودند که چون نازل گردید قوله تعالی من به «وَ مَن یَبتَغِ غَیرَ الإِسلامِ دِیناً فَلَن یُقبَلَ مِنهُ» گفتند ما مسلمینیم پس آنها را امر بحج نمود و اینها حج ننمودند و علی هذا معنی «من کفر» یعنی کسیکه حج را ترک کند از اینکه جماعت (یهود) او کافر است «فَإِنَّ اللّهَ غَنِیٌّ عَنِ العالَمِینَ» و بقولی مقصود از کفر کفران نعمت است زیرا که امتثال امر خدا شکر نعمتهای او است و از ابی

امامه از نبى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم روايت شده كه گفته كسيكه باز ندارد وى را از حج حاجتى ظاهرى از قبيل مرض حابس يا سلطان جائر و حج نكند باو گفته ميشود اگر خواهى يهودى باش و اگر خواهى نصرانى (يعنى از دين اسلام تارك حج بدون عذر موجه خارج است).

از ابى عبد اللّه عليه السّلام روايت شده كه گفت رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرموده حج و عمره فقر و گناه را ميبرد همچنانچه كوره آهن گران چركى و رنگ آهن را زايل ميگرداند.

و اينكه آيه دلالت دارد بر فساد قول كسيكه گفته استطاعت با فعل تحقق

صفحه : ۱۹۵

ميپذيرد زيرا كه خداى تعالى حج را واجب كرده بر كسيكه استطاعت دارد و بر غير مستطيع واجب ننموده و استطاعت ممكن نيست تحقق گيرد مگر بعد از حج قُل يا أَهلَ‌الكِتابِ لِمَ تَكفُرُونَ بِآياتِ اللّهِ وَ اللّهُ شَهِيدٌ عَلي ما تَعمَلُونَ پس از آنكه آيات پيش مؤمنين را يادآورى ميكند كه ملت ابراهيم در پيش او حنيف و نيكو بود و اشاره ميكند كه دين من يعنى دين اسلام مطابق ملت ابراهيم است و اول خانه‌ئى كه ابراهيم براى عبادت وضع نمود كعبه بود كه در آن مقام ابراهيم است و براى كسانيكه استطاعت دارند حج را واجب گردانيد و منكر آنرا كافر بشمار آورد. باهل كتاب اعتراض ميكند كه شايد مقصود يهوديها باشند يا تمام اهل كتاب كه مصداق كامل از اهل كتاب يهوديان و نصارى ميباشند و شايد توبيخ و سرزنش بآنها از جهت اينكه باشه كه شمائى كه ادعاء ميكنيد كه تابع فرمان حقيم و خدا را عالم ميدانيد «لِمَ تَكفُرُونَ بِآياتِ اللّهِ» چگونه بآيات خدا كافر ميگرديد شايد مقصود از آيات تورات و انجيل آن آياتى باشد كه ببعثت رسول امّى خبر داده باسم و نسب او را معرفى نموده در صورتى كه خدا بر اعمال و افعال و گفتار شما گواهست كه دانسته و فهميده از روى عناد و لجاج انكار ميكنيد و حق را بر ديگران ميپوشانيد.

قُل يا أَهلَ‌الكِتابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللّهِ مَن آمَنَ تَبغُونَها عِوَجاً وَ أَنتُم شُهَداءُ اينكه آيه نيز خطاب باهل كتاب ميكند و اعتراض بآنان مينمايد كه براى چه راه خدا را بر كسيكه ايمان آورده مى‌بنديد و آنرا براه كج مياندازيد و در صدد آنيد كه راه را بر مؤمنين صد نمائيد در حاليكه شما گواهان ميباشيد كه راه حق طريق اسلام است و خداى تعالى غافل از حال و اعمال شما نيست.

مراد بلفظ استفهام توبيخ و سرزنش آنها است كه شما كه راه خدا را مى‌بنديد بايد اقامه دليل نمائيد گويا فرمود «هاتُوا بُرهانَكُم» شما بايستى بر چنين عمل برهان بياوريد.

صفحه : ۱۹۶

وَ مَا اللّهُ بِغافِلٍ عَمّا تَعمَلُونَ و بايد بدانيد كه خداوند از آنچه ميكنيد از اغواء كردن مؤمنين و بستن راه حق تعالى غافل نيست.

در منهج گفته مقصود از «مَن آمَنَ» عمار ياسر و رفقاى اوينـد كه يهوديان آنها را بكيش خود ميخواندند و از انوار نقل ميكنند كه گفته تكرار خطاب مبالغه است در تقريع و نفى عذر ايشان و اشعار به اينكه كه هر يك از اينكه دو امر (صدّ كردن از راه خدا و بكجى انداختن) مستقبح است فى نفسه و مستقل باستجلاب عذاب، زيد اسلم گويد آيه مخصوص بيهود است كه سنگ فتنه در ميان اوس و خزرج كه از اهل اسلام بودند مى‌انداختند و تعادى و تجاذب كه در جاهليت ميان ايشان واقع شده بود بياد ايشان ميآوردند تا بمثل آن عود كنند و از اسلام ارتداد نمايند، و از حسن روايت شده كه در باره يهود و ترسايان است كه بعرب ميگفتند اينكه محمّد صلّى اللّه عليه و آله آن محمدى نيست كه ما وصف او را در تورات و انجيل خوانده‌ايم و پيمبران ما را بآن بشارت داده‌اند، و قوله تعالى «تَبغُونَها» حال است از ضمير «يصدون» مشتق از «بغيه» بمعنى طلب يعنى چرا در صدد آنيد كه صد مؤمنين كنيد از ايمان در حاليكه راه خدا را طلب ميكنيد «عِوَجاً» بكجى و انحراف كه تلبيس ميكنيد و در وهم مردم مى‌اندازيد كه در

کتاب موسی علیه السّلام نسخ نیست و در کتاب محمّد صلّی اللّه علیه و آله نسخ است و صفات او را آنطوریکه در تورات است تغییر میدهید و امثال آن و باین طور آتش فتنه را در میان آنها برافروخته میگردانید، و صد مردمان از آن ضلال و اضلال است تا آنجا که گفته آنها احتیال میکردند اینکه بود که خدای تعالی فرمود «وَ مَا اللّه بِغافِلٍ عَمّا تَعمَلُون».

گفته‌اند شماس بن قیس یهودی مرد پیری بود و قاسی القلب شدید الکفر و العناد و کینه ورز و حسود و عیبجو و بدگوی مسلمانان بود روزی از مجمع اوس و خزرج گذشت دید ایشان حلقه زده‌اند و متفق الکلمه‌اند و از روی محبت و وداد با هم مجالست نموده‌اند و متفق الرأی شده‌اند و در جاهلیت میان ایشان

صفحه : ۱۹۷

حرب و قتال بود چون مسلمان شدند آن خصومت باتحاد و دوستی تبدیل گردید چون شماس دوستی و اتحاد آنها را بدید آتش حسد و حقد او اشتعال نموده با خود گفت اگر اینها باین طریق باشند بر ما غلبه کنند و بر ما کار تباه گردد شخصی را فرستاد تا میان آنها بنشیند و از واقعات بقاس که جنگ عظیمی بود بین آن دو قبیله و اینکه خزرج در آن جنگ مغلوب گردید، سخنی در میان آورد و قصیده که در آن ایام مشتمل بر مذمت خزرج گفته بودند بخواند چون ذکر اینکه محاربه بمیان آمد و ابیات قصیده بمسامع خزرجیان رسید از غایت آشفتگی آنها نیز زبان بهجای اوسیان گشودند و ایشان تحمل ننموده آغاز سب خزرجیان گشودند کار بجنگ و مجادله کشید فی الحال جبرئیل با اینکه آیات نازل گردید پیغمبر اسلام بمعرکه آنها درآمد و در قلب دو صف قرار گرفت و فرمود با وجود اینکه من در میان شمایم داعیه رسوم جاهلیت را وا نمیگذارید پس از آنکه خداوند شما را باسلام گرامی گردانیده طریق دین داری فرو میگذارید آنها دانستند که اینکه از نزغات شیطان و کید دشمنان است فی الحال استغفارکنان سلاحها بریختند و اشک ریزان یکدیگر را در کنار گرفتند و صلح کردند و دانستند که اگر فرمان یهود را ببرند از ایمان بکفر باز میگردند. [پایان] یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِن تُطِیعُوا فَرِیقاً مِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ یَرُدُّوکُم بَعدَ إِیمانِکُم کافِرِینَ آیه خطاب شفقت آمیز بمؤمنین نموده شاید مورد خطاب همان مؤمنینی بودند که یهودی بنام شماس بن قیس و یاران او که در شأن نزول آیه گفته‌اند مقصود باشد که آنها آتش فتنه را بپا کردند.

لکن شأن نزول مخصص آیات نیست آیات مطلق است و لو در مورد خاصی فرود آمده باشد.

خلاصه آیه مؤمنین را خاطر نشان میکند که بدانید دشمنان دین بسیارند اگر تابع طائفه‌ئی از آنها گردید یعنی یهود شما را از ایمان بکفر برمیگردانند

صفحه : ۱۹۸

پس از آنکه ایمان آورده‌اید و ظاهرا اینکه جماعتی که مورد خطاب یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا گردیده‌اند ایمانشان از روی حقیقت و واقعیت بوده که شأنیت چنین خطابی را داشته‌اند.

وَ کَیفَ تَکفُرُونَ وَ أَنتُم تُتلی عَلَیکُم آیاتُ اللّهِ وَ فِیکُم رَسُولُهُ چگونه شما پس از ایمان و اتمام حجت و دانشی که در اثر تلاوت آیات خدا برای شما پدید گردیده برمیگردید بهمان زمان جاهلیت «وَ کَیفَ تَکفُرُونَ» استفهام در مقام انکار و تعجب آمده یعنی چگونه شما پس از ایمان و آیات در حالیکه رسول خدا در میان شما است کافر میگردید و اینکه مطلب خیلی غریب و مورد تعجب است که با وجود اینکه نور ساطع و آیات معجز نمای آن وجود مبارک که آئینه سر تا پا نمای اوصاف جلال و جمال احدی است بکفر بر گردید.

وَ مَن یَعتَصِم بِاللّهِ فَقَد هُدِیَ إِلی صِراطٍ مُستَقِیمٍ و یک دستور کلی و یک طریقی که انسان را از تمام لغزشها و فسادهای داخلی و از

كيد نفس و شياطين و فسادهاى خارجى از دشمنان دين و شياطين انسى كه بدتر از شياطين جنى بنظر ميآيند باز دارد اينكه است كه فرموده كسيكه بخواهد از اينكه آفات محفوظ ماند بايستى چنگ بزند بعروة الوثقى ايمان قوله تعالى در سوره بقره آية الكرسى «فَمَن يَكفُر بِالطّاغُوتِ وَ يُؤمِن بِاللّهِ فَقَدِ استَمسَكَ بِالعُروَةِ الوُثقى لَا انفِصامَ لَها» كسيكه چنك بزند بدين خدا و قرآن را پيش روى خود قرار دهد و از شرّ شيطان جنى و انسى خود را در پناه او قرار دهد همانا طبق وعده‌ئى كه داده او را براه مستقيم و طريق حق هدايت نموده و از شر هر ذى شرى ويرا محفوظ ميدارد.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ حَقَّ تُقاتِهِ در اينكه آيه خداى تعالى بمؤمنين امر فرموده بتقوى و مؤكد گردانيد تقوى را بآنطوريكه حق تقوى است.

صفحه : ۱۹۹

وَ لا تَمُوتُنَّ إِلّا وَ أَنتُم مُسلِمُونَ و شما بحال تقوى باقى باشيد در حاليكه مسلمان بميريد، شايد مقصود چنين باشد كه بايستى تقوى چنان ملكه و جزء حالات نفسانى شما گردد كه در هيچ حالى از شما جدا نشود تا وقتى كه از دنيا برويد با اينكه حالت باشيد.

چنانچه معلوم است كمتر آيه‌ئى در قرآن مجيد آمده كه امر بايمان بدون ضميمه تقوى ذكر شده باشد هر جا امر بايمان شده تقوى يا عمل صالح رديف آن قرار داده.

پس باين لحاظ نخست بايستى معنى لغوى تقوى معلوم گردد سپس استعمالات شرعى و عرفى آن دانسته شود اصل اتّقى اوتقى از باب افتعال بوده و او قلب بتاء شده و در هم ادغام گرديده و مجردش وقى و مصدر وقى الوقاية و وقايه در لغت بمعنى حفظ است.

و بسيارى از دانشمندان گفته‌اند مقصود از «اتَّقُوا اللّهَ حَقَّ تُقاتِهِ» جديت نمودن بر ترك محرمات و اجتناب از شبهات بلكه بعض مباحات و بذل جهد در فعل طاعات و نگاه داشتن نفس و حفظ او از عذاب خدا است.

لكن ممكن است «اتَّقُوا اللّهَ» را بر همان معنى لغوى باقى گذاريم بدون صرف نمودن بر معنى ديگر زيرا كه تا ممكن است كلام را بر معنى لغوى خود گذاشت جايز نيست حمل بر معنى ديگرى نمود زيرا كه آن خلاف اصل است مگر در موردى كه ضرورت ايجاب نمايد و در اينجا ضرورتى نيست و شكى نيست كه حمل تقوى را بر ترك محرمات و غير آن محتاج باين است كه چيزى در آن اضافه شود مثل اينكه گفته شود «اتَّقُوا اللّهَ» نگاه داريد نفس خود را از عذاب خدا، در اينكه هنگام تقوى را حمل كرده‌ايم بر معناى مجازى و آنرا از معنى لغوى آن منصرف گردانيده‌ايم بدون ضرورت.

پس ممكن است تقوى را حمل كنيم بر معنى حقيقى آن و بنا بر اينكه «اتَّقُوا اللّهَ حَقَّ تُقاتِهِ» در آيه چنين ميشود كه خدا را در قلب خود نگاه داريد بدوام توجه و اقبال بتمام همت بسوى او و انقطاع از غير بجناب او بطوريكه مشغول

صفحه : ۲۰۰

نشويد از او بغير او و حق تقوى همين است كه مؤمن بتمام همت رو باو آورد و ملحق باو گردد و از او بغير التفات نكند.

و اجتناب از معاصى و فعل طاعات چنانچه در بعضى از اخبار آمده تفسير بلازم او است و شايد تفسير بلازم تقوى كرده‌اند براى اينكه عقول اكثر مردم از درك معنى حقيقى آن قاصر است و وظيفه حجج الهى اينكه است كه بقدر عقول مردم با آنها سخن گويند تا اينكه بر ضعفاء امر مشتبه نگردد و بگمراهى نيفتند و شايد چون اتيان بواجبات و ترك محرمات سبب طهارت نفس ميگردد مجازا بعلاقه سببية و مسببية عمل بواجبات و ترك محرمات را تقوى ناميدند زيرا فعل واجبات و ترك محرمات ناشى از تقوى است.

در بحار از عدة الداعى از عبد اللّه سنان از ابى عبد اللّه عليه السّلام چنين روايت كرده

«ایّما مؤمن اقبل قبل ما یحب اللّه اقبل اللّه علیه قبل کل ما یحب و من اعتصم باللّه بتقواه عصمه اللّه و من اقبل اللّه علیه و عصمه لم یبال لو سقطت السماء علی الارض و ان نزلت نازلهٔ علی اهل الارض فشملهم بلیهٔ کانت فی حرز اللّه بالتقوی عن کل بلیهٔ الیس اللّه یقول «إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقامٍ أَمِينٍ»

. در اربعین هاشمیه در شرح حدیث گفته:

از اینکه حدیث شریف استفاده میشود آنچه را که در معنی تقوی گفته شد زیرا قوله «اقبل» اقبال مقابل ادبار است پس معنی چنین میشود کسیکه توجه کند بسوی خدای تعالی و رو کند بطرف آنچه را که خدای تعالی دوست میدارد و متابعت کند راه رضای او را و امتثال کند اوامر او را و اجتناب کند از نواهی «اقبل اللّه عز و جل» خدای تعالی بسوی او رو میکند. و اینکه نظیر قول او است «يُحِبُّهُم وَ يُحِبُّونَهُ» و قوله تعالی «فَاذكُرُونِي أَذكُركُم» و در اینکه کلمات و امثال آن رموز و اسراری است که نه مقام و نه افهام وسعت ذکر آنرا دارد.

و قوله تعالی در اینکه حدیث شریف

«لم یبال لو سقطت السماء علی الارض»

نظیر قوله تعالی «أَلا إِنَّ أَولِياءَ اللّهِ لا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ»

صفحه : ۲۰۱

در تفسیر برهان از إبن شهرآشوب از تفسیر وکیع از عبد خیر نقل شده که گفت از علی بن ابی طالب علیه السّلام معنای «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ حَقَّ تُقاتِهِ» را پرسیدم فرمود بخدا سوگند غیر خاندان پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کسی بآن عمل نکرده، مائیم که خدا را در خاطر داشته هرگز فراموش نکرده‌ایم شکر گذاریش نموده هرگز کفرانش نکرده‌ایم، اطاعتش نموده و هرگز معصیتش نکرده‌ایم.

چون اینکه آیه نازل شد صحابه پیغمبر [ص] گفتند ما را طاقت آن نیست پس خدای تعالی آیه «فَاتَّقُوا اللّهَ مَا استَطَعتُم» را نازل گردانید، وکیع گفت اینکه حدیث چه قدر بشما توانائی بخشید. [تفسیر المیزان] و نیز از در المنثور نقل کرده که حاکم در مستدرك و إبن مردویه از طریق دیگر از إبن مسعود نقل کرده‌اند که گفت رسول خدا در معنی «اتَّقُوا اللّهَ حَقَّ تُقاتِهِ» فرمود چنانچه با اطاعتش معصیتی نباشد و با یادش فراموشی همراه نشود باز در همان کتاب از خطیب از انس روایت کرده که گفت رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود هیچ بنده‌ئی حق تقوای خدا را رعایت نکرده مگر آنکه بداند که آنچه باو رسیده از او تجاوز نمیکرد و آنچه از او تجاوز نموده هرگز باو نمیرسید.

[پایان] و نیز اشاره بصعود عبد دارد بتقوی و کمال توکله قوله تعالی «وَ مَن يَتَوَكَّل عَلَى اللّهِ فَهُوَ حَسبُهُ» و سرّ ذلك اینکه است که نفس انسان از جهت لطافتی که دارد مستعد قبول کل کمالات است و بهر چه رو کند صفات او را بخود میگیرد و هم رنگ او میشود پس هر گاه رو کرد و توجه نمود بسوی ذوات خبیثه شریره شیطانیه یا بشریه یا بسوی امور دنیه دنیویه لا محاله صفات آنرا بخود میگیرد و با او در ظلمت طبیعت مستقر میگردد و بالاخره خوف و حزن و بلا و محنت نصیب او میشود زیرا چون طبیعت از منبع وجود خیر دور است و در مرتبه نازل از مراتب واقع گردیده اینکه است که بموت و فنا و اضمحلال و تفرق اجزاء پیچیده شده.

صفحه : ۲۰۲

و اگر توجه کرد بسوی ذوات شریفه علویه ملکوتیه و امور جلیله اخرویه لا محاله صفات آنرا بخود میگیرد و متخلق میگردد باخلاق آنها و از جمله صفات آنها اینست که از طاعت خدا تخطی نمیکنند و طرفهٔ العینی مخالفت نمیکنند و بغیر او التفاتی ندارند مگر

بآنچه امر فرموده.

پس وقتی انسان چنین شد یعنی وقتی بتمام همتش توجه کرد بسوی خدا در نتیجه مستقر میگردد در جوار قرب ربّ العالمین با ملائکه مقربین و انبیاء المرسلین و اولیائه المعصومین صلوات اللّه علیهم اجمعین آنوقت متخلق میگردد باخلاق اللّه چنانچه در روایت مشهور فرموده «العبودیهٔ جوهرهٔ کنهها الربوبیهٔ» و از اینکه بیان برای تو ظاهر میشود قوله تعالی «إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقامٍ أَمِينٍ» و نیز اشاره بمعنی حقیقی تقوی دارد روایتی که در بحار از مصباح الشریعه از حضرت صادق علیه السّلام نقل میکند که فرموده «التقوی علی ثلاثهٔ اوجه تقوی باللّه فی اللّه و هو ترک الحلال فضلا عن شبههٔ و هو تقوی خاص الخاص، و تقوی من خوف النار و العقاب و هو ترک الحرام و هو تقوی العام، و مثل تقوی مثل آب است جاری در نهر و مثل اینکه طبقات ثلاثه در معنی تقوی مثل اشجاری است که غرس شده باشد بر حافه اینکه نهر من کل لون و جنس رهر درختی از آن نهر آب میخورند بقدر جوهرش و طعمش و لطافتش و کثافتش.

و شاهد بر توجیهی که شد قول او است «و مثل التقوی الخ» زیرا که تقوی را مثل آب قرار داده و طبقات ثلاث را حاصل از او پس همینطوریکه آب اصل است در پیدایش اشجار همچنین تقوی اصل است در حصول اجتناب از محرمات و شبهات بلکه مباحات.

و نیز در بحار از کتاب صفات الشیعه شیخ صدوق باسناده از علی بن عبد العزیز روایت میکند که گفته ابا عبد اللّه فرمود یا علی بن عبد العزیز تو را گریه مخالفین مغرور نگرداند زیرا که تقوی در قلب است تا آنچه که گفته:

از جمیع اینها بر تو ظاهر میگردد صحت آنچه گفتیم از اینکه تقوی عبارت

صفحه : ۲۰۳

است از اقبال قلب بسوی خدای تعالی بتمام قوی و منقطع گردیدن از غیر او و چنگ زدن بلطف و کرم او.

آری لازمه تقوی ورع از محارم اللّه است که منفک از تقوی نیست بلکه لازمه لا ینفک او است چگونه ممکن است کسیکه همیشه متذکر حق تعالی و بیاد او باشد عمل منافی رضای او از وی صادر گردد زیرا فرض اینکه است که شخص متقی مستغرق الهمّ در ملاحظه آثار جلال و جمال ایزد متعال میباشد. لکن کسی که از او غافل گردید چیزی مانع او نمیگردد از نفس پرستی و ارتکاب چیزیکه سخط حق را ایجاب نماید. [پایان] و باقی در اربعین هاشمیه در شرح حدیث ثلاثین بیان شده رجوع بآن جا شود.

و از جمله چیزهائی که مشعر بمعنی حقیقی تقوی است آخر آیه «وَ لا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُم مُسلِمُونَ» زیرا دوام تقوی در حالی محقق میگردد که ملکه نفسانی شده باشد و در قلب نفوذ نموده که در هیچ وقت از شخص متقی جدا نگردد و با همان حال تقوی بمیرد لکن در اعمال چنین دوامی نیست.

و نیز بمعنی حقیقی تقوی اشعار دارد قوله تعالی در سوره تغابن آیه ۱۶ «فَاتَّقُوا اللّهَ مَا استَطَعتُم» شاید اشاره باین باشد بقدری که قدرت دارید تقوی را از دست ندهید که معلوم میشود متصف گردیدن بتقوی بسیار مشکل است.

آری جای تردید نیست که پدید شدن تقوی با اختلاف مردم در قوی و استعداد که خیلی متفاوت است مخصوصا حق تقوی که در آیه ذکر شد بآن معنائی که گفتیم در وسع و طاقت اکثر مردم نیست مگر کمی از اشخاص بر جسته که مؤید بتأییدات الهی گردیده‌اند و آنها فقط مخلصین میباشند که از سر چشمه الطاف الهی قطره‌ئی بمشام جانشان رسیده و در اینکه مقام عکوف نموده‌اند و بفیوضات غیر متناهی ارجمند گردیده‌اند و ظاهرا برای همین مشکل بودن آنست که معصومین [ع] تقوی را در لفافه ترک معاصی و اجتناب از محرمات پیچیده‌اند که شاید مؤمنین از راه عمل نیکو و ترک محرمات با خلوص نیت بقدر استعدادشان بآن معنای

صفحه : ۲۰۴

حقیقی تقوی فائز گردند و نور ایمان در قلبشان نفوذ کند و ببعض درجات تقوی ارجمند کردند، و معلوم میشود اجتناب از محرمات و ترک نواهی با عمل طاعات طریق بسوی تقوی است اینکه است که بطور کلی بتمام مؤمنین امر بتقوی میکند یعنی اعمالیکه تقوی آور است پس بایستی همه در طریق تقوی قدم زنند و معلوم است تقوی یک فضیلت روحی و ملکه نفسانی است که در قلب انسان مهذب و وارسته از محبت دنیوی نفوذ مینماید و آن سیر باطنی است که پس از تهذیب اخلاق و عمل بطاعات و متخلق گردیدن باخلاق روحانیین در روحیه پاک ظهور مینماید و آدمی خودش چنین قدرتی ندارد که در خود بیاورد مگر بجذابیت حق تعالی.

وَ اعتَصِمُوا بِحَبلِ اللّهِ جَمِيعاً وَ لا تَفَرَّقُوا وَ اذكُرُوا نِعمَتَ اللّهِ عَلَيكُم در كشف الاسرار گفته قوله تعالى «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ حَقَّ تُقاتِهِ» هر جا كه «يا أَيُّهَا النّاسُ» گفت «اتَّقُوا رَبَّكُم» در آن پيوست «اتَّقُوا رَبَّكُم» خطاب عموم است تقواى ايشان بر ديدار نعمت است و همت ايشان پرورش تن براى خدمت حق جل شأنه و «اتَّقُوا اللّهَ» خطاب اهل نواخت و كرامت است كه تقواى ايشان بر مراقبت منعم است و قصد ايشان روح در مشاهدت حق و شتان ما بينهما «اتَّقُوا رَبَّكُم» خطاب مزدوران است و «اتَّقُوا اللّهَ» خطاب عارفان، مزدوران در طلب ناز و نعمتند و عارفان در طلب راز ولى نعمت، مزدوران از اللّه غير او خواهند و عارفان خود اللّه خواهند تا آنجا كه گفته:

گفته‌اند كه تقوى بر سه قسم است: يكى تقواى عقوبت اندر صبر كردن از معاصى چنانچه گفت «وَ اتَّقُوا النّارَ الَّتِي أُعِدَّت لِلكافِرِينَ» ديگر تقوى اندر شكر نعمت چنانچه گفت «و اتقوا ربكم» ديگر تقوى برؤيت وحدانيت بى اعتبار ثواب و عقاب چنانچه گفت «اتَّقُوا اللّهَ حَقَّ تُقاتِهِ» اول تقواى ظالمان است، ديگر تقواى مقتصدانست: ديگر تقواى سابقان.

قوله تعالى «وَ اعتَصِمُوا بِحَبلِ اللّهِ جَمِيعاً وَ لا تَفَرَّقُوا» اول گفت «وَ مَن يَعتَصِم بِاللّهِ فَقَد هُدِيَ إِلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ» و در آخر گفت «وَ اعتَصِمُوا بِحَبلِ اللّهِ جَمِيعاً»

صفحه : ۲۰۵

و در ميان گفت «اتَّقُوا اللّهَ» سرّ ترتيب اينكه كلمات آنست كه بنده قصد اعتصام داشت به اللّه و راه آن جز تقوى نيست، و حقيقت تقوى تحصيل طاعات است و تحصيل طاعات جز بكتاب و رسول نيست كه حبل اللّه عبارت از آنست، ميگويد دست در حبل اللّه زنيد تا بتقوى برسيد و از تقوى باعتصام او رسيد و از اعتصام بتوكل رسيد و از توكل باستسلام رسيد از وسائط مستغنى شد و بحق قائم گشت فهو الذى قال اللّه عز و جل فيه «فاذا احببته كنت سمعه الذى يسمع به و بصره الذى يبصر به الحديث» و گفته‌اند اعتصام سه ضرب است، ضرب اول دست بتوحيد زدن، چنانچه گفت «فَقَدِ استَمسَكَ بِالعُروَةِ الوُثقى» ديگر دست بقرآن زدن و بآن كار كردن، و ذلك فى قوله تعالى «وَ مَن يَعتَصِم بِاللّهِ» اينكه حق اعتصام است و هر حقى را حقيقتى است حقيقت اينكه دست اعتماد بضمان اللّه زدن است و دست مهر بلطف مولى زدن [پايان] پس از آنكه ذات متعال در آيه بالا بمؤمنين امر بتقوى و محقق گردانيدن آنرا بقوله تعالى «اتَّقُوا اللّهَ حَقَّ تُقاتِهِ» مسجل گردانيده در اينكه آيه كه ظاهرا عطف بآيه بالا است گويا بمؤمنين توصيه و امر فرموده كه براى حفظ جامعه‌تان و نيز براى باز شدن راهتان بسوى رحمت پروردگارتان و حفظتان از دشمنهاى داخلى مثل نفس اماوه و شياطين و دشمنان ظاهرى مثل كفار و منافقين تماماتان جمعا چنگ بزنيد بريسمان محكم توحيد و قرآن قوله تعالى در سوره بقره آية الكرسى «فَمَن يَكفُر بِالطّاغُوتِ وَ يُؤمِن بِاللّهِ فَقَدِ استَمسَكَ بِالعُروَةِ الوُثقى لَا انفِصامَ لَها».

پس از ايمان قرآن كتاب جامع كاملى است كه راه سعادت را براى انسان باز ميكند كسيكه قرآن را پيش روى خود قرار داد و بدستورات آن عمل نمود تمام امور دنيوى و اخروى او بشايستگى اصلاح خواهد گرديد، در اينكه آيه مباركه اول امر فرموده چنگ بزنيد بريسمان محكم دين خدا و جمله بعد «وَ لا تَفَرَّقُوا» و از هم متفرق نگرديد يک حكم عمومى جامعى است كه هر يک از افراد

دست بدست

صفحه : ۲۰۶

هم نهند و با هم در تقويت دين اسلام كوشش نمايند كه اگر مثل امت موسى [ع] كه شعبه شعبه شدند و امت عيسى [ع] كه در امر عيسى متشتت گرديدند اگر با هم اتفاق نكنيد شما هم مثل آنها متفرق خواهيد گرديد.

در منهج از دادان روايت كرده كه گفته روزى در مسجد نزد امير المؤمنين عليه السّلام رفتم رأس جالوت سر احبار يهود و جاثليق پيشواى عيسويان بودند كه بعنف تمام آنها را نزد حضرت آوردند حضرت رو برأس جالوت كرد و فرمود يا رأس الجالوت ميدانى يهودان بعد از موسى [ع] چند فرقه شدند گفت در كتاب نگرم و بگويم حضرت گفت

«لعنك اللّه من رئيس قوم»

خدا لعنت كند رئيس قومى را كه وقتى از حلال و حرام دينشان سؤال شود بگويد بايد در كتاب نظر كنم و بگويم آيا اگر كتاب سوخته شود يا سرقت گردد تو چه خواهى كرد، پس از آن رو بجاثليق كرد و گفت پس از عيسى عيسويان بر چند فرقه شدند گفت بر چهل و پنج فرمود دروغ ميگوئى بخدا قسم من تورات و انجيل را بهتر از شما ميدانم امت موسى هفتاد و يك فرقه شدند و هفتاد فرقه آنها هالكند مگر يك فرقه كه ناجى است و اينها آنانند كه خدا فرمود «وَ مِن قَومِ مُوسى أُمَّةٌ يَهدُونَ بِالحَقِّ» و امت عيسى پس از او هفتاد دو فرقه شدند يكى از آنها ناجى است و باقى هالك و آنها آن جماعتند كه حق تعالى در شأن آنها فرموده «تَرى أَعيُنَهُم تَفِيضُ مِنَ الدَّمعِ مِمّا عَرَفُوا» و از امت پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله هفتاد و سه فرقه شدند يكى از آنها رستگارند و باقى هالك و آن فرقه ناجيه آنهايند كه در شأن ايشان فرموده «وَ مِمَّن خَلَقنا أُمَّةٌ يَهدُونَ بِالحَقِّ وَ بِهِ يَعدِلُونَ» و آنها شيعه منند- و حديث مشهور متواتر

«الحق مع على و على مع الحق يدور حيث ما دار»

مصداق اينكه است و مضمون حديث راجع باين است كه حق با على است و على با حق دور ميزند و ميگردد با على هر جا كه على است يعنى هر دو لازم و ملزوم يكديگرند و از هم منفك نميشوند.

روايت شده كه چون حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرمود

«ستفرق امتى على ثلاثة

صفحه : ۲۰۷

و سبعين، فرقة منها ناجية و الباقى هالكة»

يعنى بزودى امت من هفتاد و سه فرقه ميگردند يك فرقه ناجى و باقى هالك و زيانكارند گفتند يا رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرقه ناجيه كيانند فرمود اهل بيت من و تابعين ايشان و بعد از آن گفت

«مثل اهل بيتى كمثل سفينة نوح من ركب فيها نجى و من تخلف عنها غرق»

يعنى مثل اهل بيت من مثل كشتى نوح است هر كس در او نشست از غرق نجات يافت و هر كس تخلف كرد هلاك و غرق گرديد. [پايان] وَ اذكُرُوا نِعمَتَ اللّهِ عَلَيكُم إِذ كُنتُم أَعداءً فَأَلَّفَ بَينَ قُلُوبِكُم فَأَصبَحتُم بِنِعمَتِهِ إِخواناً آيه مؤمنين را بزمان جاهليت و بربريتشان يادآورى ميكند كه ياد كنيد زمانى را كه با هم دشمن بوديد و با يكديگر ضديت مينموديد تا اينكه بنور اسلام خداوند شما را روشن گردانيد و اينكه از بالاترين نعمتهاى خدا است كه موفق گردانيد شما را بر قبول ايمان و از بركت اسلام دشمنى شما تبديل بدوستى گرديد و تفرق شما تبديل باتفاق و يگانگى گرديد و بين شما اخوت و برادرى ايجاد گردانيد.

در حديث مشهور حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله بين اصحاب اخوت و برادرى انداخت و هر يك را با ديگرى برادر گردانيد و

علی بن أبی طالب علیه السّلام را بـا خودش برادر کرد اینکه است که یکی از القاب علی [ع] را اخو الرسول گوینـد و معلوم اسـت غرض حضرت همان اتفاق جامعه اسلام بود و اتحاد و یگانگی بین مؤمنین که یکی از نعمتهای بزرگ خداوندی بشمار میرود.

وَ کُنتُم عَلی شَفا حُفرَةٍ مِنَ النّارِ فَأَنقَذَکُم مِنها شفا بره و سفه طرف چاهست مثل جانب و جانبه یعنی شما مؤمنین در زمان جاهلیت در شرف آتش جحیم بودید و بنعمت اسـلام از آتش نجات یافتید، غرض اینکه قدر نعمت اسلام را بدانید و باتفاق و دوستی با هم علم اسلام را بلند کنید و نگذارید بمخالفت با هم آن ورق زمان جاهلیت شما عود کند و شیرازه اسلام

صفحه : ۲۰۸

را پاره کنید و برگردید بزمان جاهلیت.

کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللّهُ لَکُم آیـاتِهِ لَعَلَّکُم تَهتَدُونَ اینکه چنین خـدای تعـالی آیات خود را ظاهر گردانیـده «لَعَلَّکُم» بجای تعلیل است یعنی بیان کرد آیات خود را که شاید شما مؤمنین راه هدایت و رستگاری خود را بیابید و در آن قدم زنید و هدایت و رستگار گردید.

صفحه : ۲۰۹

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۰۴ تا ۱۱۲]

اشاره

وَ لتَکُن مِنکُم أُمَّةٌ یَدعُونَ إِلَی الخَیرِ وَ یَأمُرُونَ بِالمَعرُوفِ وَ یَنهَونَ عَنِ المُنکَرِ وَ أُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ (۱۰۴) وَ لا تَکُونُوا کَالَّذِینَ تَفَرَّقُوا وَ اختَلَفُوا مِن بَعدِ ما جاءَهُمُ البَیِّناتُ وَ أُولئِکَ لَهُم عَذابٌ عَظِیمٌ (۱۰۵) یَومَ تَبیَضُّ وُجُوهٌ وَ تَسوَدُّ وُجُوهٌ فَأَمَّا الَّذِینَ اسوَدَّت وُجُوهُهُم أَ کَفَرتُم بَعدَ إِیمانِکُم فَذُوقُوا العَذابَ بِما کُنتُم تَکفُرُونَ (۱۰۶) وَ أَمَّا الَّذِینَ ابیَضَّت وُجُوهُهُم فَفِی رَحمَتِ اللّهِ هُم فِیها خالِدُونَ (۱۰۷) تِلکَ آیاتُ اللّهِ نَتلُوها عَلَیکَ بِالحَقِّ وَ مَا اللّهُ یُرِیدُ ظُلماً لِلعالَمِینَ (۱۰۸)

وَ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ إِلَی اللّهِ تُرجَعُ الأُمُورُ (۱۰۹) کُنتُم خَیرَ أُمَّةٍ أُخرِجَت لِلنّاسِ تَأمُرُونَ بِالمَعرُوفِ وَ تَنهَونَ عَنِ المُنکَرِ وَ تُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ لَو آمَنَ أَهلُ الکِتابِ لَکانَ خَیراً لَهُم مِنهُمُ المُؤمِنُونَ وَ أَکثَرُهُمُ الفاسِقُونَ (۱۱۰) لَن یَضُرُّوکُم إِلاّ أَذیً وَ إِن یُقاتِلُوکُم یُوَلُّوکُمُ الأَدبارَ ثُمَّ لا یُنصَرُونَ (۱۱۱) ضُرِبَت عَلَیهِمُ الذِّلَّةُ أَینَ ما ثُقِفُوا إِلاّ بِحَبلٍ مِنَ اللّهِ وَ حَبلٍ مِنَ النّاسِ وَ باؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللّهِ وَ ضُرِبَت عَلَیهِمُ المَسکَنَةُ ذلِکَ بِأَنَّهُم کانُوا یَکفُرُونَ بِآیاتِ اللّهِ وَ یَقتُلُونَ الأَنبِیاءَ بِغَیرِ حَقٍّ ذلِکَ بِما عَصَوا وَ کانُوا یَعتَدُونَ (۱۱۲)

صفحه : ۲۱۰

[ترجمه]

و باید باشند از شما مسلمان جماعتی که خلق را بخیر و صلاح بخوانند و امر باعمال نیکو و نهی از اعمال بد بنمایند و اینکه جماعت اینهایند رستگاران [۱۰۴]

و شـما مؤمنین نبوده باشـید مثل آنکسانیکه متفرق شدنـد و اختلاف کردند پس از آنکه آیات و ادله روشن برای آنها آمده بود و از برای چنین جماعتی عذاب بزرگ مهیّا گردیده [۱۰۵]

در روزی که رویهـائی سـفید و رویهـائی سـیاه و بآنکسانی که روهای آنها سـیاه گردیـده (گفته میشود) که آیا شـما پس از ایمانتان

کافر شدید پس عذاب را بچشید بسبب اینکه کافر شدید [۱۰۶]

و اما آنکسانیکه در قیامت رویهای آنها سفید است آنان مشمون رحمت خدایند (و در دار رحمت الهی) جاویدانند [۱۰۷]

اینکه آیات خدا است که بحق و حقیقت بر تو میخوانیم و خدا اراده ننموده که بر جهانیان ستم کند [۱۰۸]

و برای خدا است آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است و بازگشت امور بسوی او است [۱۰۹]

شما مؤمنین بهتر امتی هستید که برای مردم بیرون آورده شده‌اید که امر بمعروف و نهی از منکر میکنید و بخدا ایمان آورده‌اید و اگر اهل کتاب ایمان آرند همانا برای آنها خیر و خوب است بعضی از آنها ایمان آورده و بیشترین آنها فاسقند [۱۱۰]

هرگز آنها بشما ضرر نمیرسانند مگر اندک اذیتی و اگر بجنگ شما آیند از جنگ بپشت برمیگردند پس هیچوقت منصور نخواهند گردید [۱۱۱]

(بر یهودیان) ذلّت و خواری زده شده هر کجا که رو آرند مگر اینکه پناه ببرند بریسمان ایمان بخدا و بمردم متوسل گردند و در مورد غضب الهی واقع گردیده‌اند و فقر و گدائی بر آنان ثابت گشته و ذلت آنها برای اینست که بآیات خدا کافر شدند و پیمبران را بناحق میکشتند و اینکه کفر و قتل بسبب آن بود که نافرمانی کردند و از حدود خدا تجاوز میکردند [۱۱۲]

.

صفحه : ۲۱۱

(توضیح آیات)

وَ لتَکُن مِنکُم أُمَّةٌ یَدعُونَ إِلَی الخَیرِ وَ یَأمُرُونَ بِالمَعرُوفِ وَ یَنهَونَ عَنِ المُنکَرِ پس از آنکه در آیات بالا مؤمنین را بسه مطلب بسیار بزرگ که اساس ایمان بلکه کمال و بقاء و شرافت حقیقت انسانی روی پایه آن قرار گرفته ۱- تقوی که اساس اولیه دیانت است که اندازه‌ئی شرح آن داده شد ۲- اعتصام و چنگ زدن بدین حق که آن نیز بر اساس تقوی و از پایه آن بشمار میرود ۳- همیشه نعمتهای خدا را در نظر آرید و بشکرانه آن با هم اتفاق و وحدت نمائید تا از شرّ و فتنه کافرین در امان باشید.

در اینکه آیات باز بمؤمنین توصیه مینماید بامر بمعروف و نهی از منکر که بایستی شما مؤمنین چنین باشید که مردم را باعمال خیر بخوانید و از منکر و اعمال ناشایسته نهی نمائید.

وَ أُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ اشاره بجماعتی است که در اینکه چهار مطلب که دو قسم آن راجع بامور قلبی است که آثار آن در خارج پدیدار میگردد بتقوی و اعتصام بخدا و یک قسم آن راجع باخلاق و حفظ جامعه مؤمنین است که با یکدیگر دوستی و مودّت کنند و همدیگر را از شرّ دشمنان حفظ نمایند و قسم چهارم که در حفظ جامعه بسیار لازم و مفید است آن امر بمعروف و نهی از منکر است که اگر امر بمعروف و نهی از منکر از میان جامعه مطرود گردد شیرازه قوانین اسلام سست میگردد و در اثر آن هرج و مرج و فساد جامعه را فرا میگیرد و بالنتیجه مفسدین در اصل دین و ایمان رخنه می‌یابند و دین خلل می‌یابد اینکه است که شارع اسلام بحکم قرآن امر فرموده بوجوب امر بمعروف و نهی از منکر قوله تعالی «کُنتُم خَیرَ أُمَّةٍ أُخرِجَت لِلنّاسِ تَأمُرُونَ بِالمَعرُوفِ وَ تَنهَونَ عَنِ المُنکَرِ».

و چنانچه معلوم است امر بمعروف و نهی از منکر حسنه نیکوئی است که

صفحه : ۲۱۲

نفع آن عام است هم نسبت بآمر و هم نسبت بمأمور: نسبت بآمر اگر فضائلی که در باطن از علم و دانش نهفته بمعرض ظهور نرساند

یعنی در باطن آنرا در اثر گفتار و یادآوری دیگران نپروراند و بعمل در اثر کردار و گفتار خود رونق ندهد کم‌کم آنرا بدست فراموشی میسپارد و کالعدم میگردد زیرا که در سخن و کلام آثاری است که از تلقین بنفس پدید میگردد و در باطن نفوذ مینماید، شاید یکی از حکمت ذکر و دعا که بزبان باید آورد بطوریکه گوینده خودش بشنود همین باشد که سخن از دهان خارج گردد و بگوش بشنود و برگردد بذهن و اینکه یک نوع تلقینی است که در نفس نفوذ مینماید و انسان مطالبیکه میدانسته تازه میشود و بر عملش افزوده میگردد و فائده مطالب کتب دانشمندان نیز همین اثر را دارد و نیز شنیدن مواعظ و لو اینکه خود انسان مطالبی را بداند وقتی که از کسی میشنود همان که در ذهن ناخودآگاه خود مخفی بوده در معرض ظهور میآید و فائده امر بمعروف و نهی از منکر نسبت بمأمور خیلی واضح است آنهائیکه جاهل و نادانند البته بشنیدن امر خیر ممکن است دانا گردند بآنچه خیر و صلاحشان در آنست و اعمال نیک بنمایند مخصوصا اگر امر کننده بخیر خودش عامل بآن باشد لکن چنانچه تجربه شده آنکسیکه میگوید چیزی را که خودش عمل نمیکند شنونده از یک گوش میشنود و از گوش دیگر بیرون میکند لکن کسانیکه بعلمشان عمل میکنند از روی ایمان و بحسن نیّت و دیگران را ارشاد مینمایند بسوی صلاح در گفتارشان بسیار تأثیر مترتب میگردد و نیز در نهی از منکر کسیکه خودش مرتکب اعمال قبیح میگردد چگونه ممکن است دیگران بحرف او اعتنا نمایند چه جای آنکه در آنها تأثیر کند و آنان را از منکرات باز دارد بلکه ممکن است از نهی چنین کسیکه نهی از منکر میکند و خودش بآن عمل میکند اصل عقیده بعضی بمقدسات دین سست گردد که اگر اعمال زشت ما خلاف بود چنین کسی که مفاسد آنرا میداند عمل نمیکرد خلاصه در بین مفسرین اختلاف است که «من» در «مِنکُم أُمَّةٌ» من تبعیض

صفحه : ۲۱۳

است یا من تبیین، اگر من تبعیض باشد وجوب امر بمعروف و نهی از منکر واجب کفائی میگردد که در جائی که بقدر کافی مردمانی باشند که بر اینکه عمل اقدام نمایند از گردن دیگران ساقط میگردد و اگر من تبیین باشد بر همه مؤمنین واجب عینی است.
در مجمع البیان گفته «وَ لتَکُن مِنکُم أُمَّةٌ» «من» در اینجا برای تبعیض است بنا بر قول اکثر مفسرین بعلت اینکه امر بمعروف و نهی از منکر واجب عینی نیستند و آن دو از واجبات کفائی میباشند پس هر طائفه‌ئی که بر اینکه عمل قیام نمودند از گردن باقی ساقط میگردد و کسیکه گفته «من» در اینجا تبیین است گفته متخصص بآن مخاطبین میباشند نه باقی اجناس مثل قوله تعالی «فَاجتَنِبُوا الرِّجسَ مِنَ الأَوثانِ».
در آنجا گفته المعنی «وَ لتَکُن مِنکُم أُمَّةٌ» یعنی از شما جماعتی میباشند «یَدعُونَ إِلَی الخَیرِ» که میخوانند بسوی خیر «وَ یَأمُرُونَ بِالمَعرُوفِ» یعنی بطاعت «وَ یَنهَونَ عَنِ المُنکَرِ» یعنی از معصیت «وَ أُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ» یعنی فائزون (و در اینکه معروف چیست و منکر کدام است گفته) بقولی آنچه که خدا و رسولش بآن امر نموده آن معروف است و آنچه را که خدا و رسولش از آن نهی نموده آن منکر است، و بقولی آنچه را که بعقل و شرع حسنش شناخته شود آن معروف است و منکر آنچیزی است که عقل و شرع آنرا منکر دانند و موقعش و محلش در دین بزرگ باشد زیرا که خدای تعالی فلاح و رستگاری را معلق گردانیده بامر بمعروف و نهی از منکر و بیشتر از متکلمین قائل براینند که آن دو از فروض کفائی میباشند و بعضی از آنها از فروض عینی میدانند.
و شیخ ابو جعفر رحمه اللّه همین قول را اختیار نموده- و صحیح اینکه است که اینکه حکم از دلیل سمعی است و در عقل چیزی نیست که بر وجوبش دلالت داشته باشد مگر از جهت دفع ضرر- و ابو علی جبائی گفته که امر بمعروف و نهی از منکر عقلا واجب است و دلیل سمعی مؤکد آنست- و از جمله روایتی که در اینکه

صفحه : ۲۱۴

خصوص وارد گردیده آن روایتی است که حسن از نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل کرده که گفت کسیکه امر کند بمعروف و نهی کند از منکر پس او خلیفهٔ اللّه است در زمین و خلیفه رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و خلیفه کتاب او است، و از درهٔ إبن ابی لهب است که گفته مردی آمد بسوی نبی [ص] در حالی که حضرت در منبر بود گفت یا رسول اللّه بهترین مردم چه کسی است گفت آنکسی است که بیشتر امر بمعروف و نهی از منکر میکند و تقوای او بیشتر است و رضای او.

ابو درداء گفته همانا امر بمعروف و نهی از منکر نمی‌کنند تا اینکه خداوند بر آنها مسلط میگرداند سلطان ظالمی را که اکرام نمیکند بزرگ شما را و به اطفال شما رحم نمی‌کند و خوبان شما دعا میکنند و خدا مستجاب نمی‌کند دعاء آنها را و از خدا یاری می‌طلبند و یاری نمی‌کند آنها را و استغاثه میکنند بسوی خدا و بفریاد آنها نمیرسد و طلب بخشش از خدا میکنید و عفو نمی‌کند حذیفه گفته بر مردم میآید زمانی که جیفه حمار دوست‌تر است برای آنها از مؤمن که امر کند آنها را بمعروف و نهی کند از منکر.

[پایان]

علی بن ابراهیم عن هارون بن مسلم عن مسعدهٔ بن صدقهٔ قال سمعت ابا عبد اللّه علیه السّلام یقول و یسئل عن الامر بالمعروف و النهی عن المنکر اواجب هو علی الامهٔ جمیعا فقال لا، فقیل له و لم، قال انما هو علی القوی المطاع العالم بالمعروف من المنکر، لا علی الضعیف الذی لا یهتدی سبیلا الی ایّ من ایّ، یقول من الحق الی الباطل،

و الدلیل علی ذلک کتاب اللّه قوله تعالی «وَ لْتَكُن مِنكُم أُمَّةٌ يَدعُونَ إِلَى الخَيرِ وَ يَأمُرُونَ بِالمَعرُوفِ وَ يَنهَونَ عَنِ المُنكَرِ» فهذا خاص غیر عام کما قال اللّه تعالی «وَ مِن قَومِ مُوسَى أُمَّةٌ يَهدُونَ بِالحَقِّ وَ بِهِ يَعدِلُونَ» و لم یقل علی امهٔ موسی و لا علی کل قومه و هم یومئذ امم مختلفهٔ و الامهٔ واحدهٔ فصاعدا کما قال سبحانه و تعالی «إِنَّ إِبراهِيمَ كانَ أُمَّةً قانِتاً لِلّهِ» یقول مطیعا للّه تعالی الحدیث طویل اخذنا منه موضع الحاجهٔ.

از اینکه حدیث شریف رجع بامر بمعروف و نهی از منکر مطالبی میتوان

صفحه : ۲۱۵

استفاده نمود:

۱- امر بمعروف و نهی از منکر بر تمام مؤمنین واجب عینی نیست بلکه واجب کفائی است که هرگاه عده‌ئی اقدام نمودند از باقی ساقط میگردد.

۲- بر اشخاصی واجب میگردد که دارای چند فضیلت باشند:

یکی قوی باشد یعنی قوت ارشاد بمعروف و منع کردن از منکر در او موجود باشد نه ضعیفی که نتواند از عهده آن برآید.

دوم- مطاع باشد که مردم بقول او وقع بگذارند و اطاعت نمایند اگر مطاع نباشد باضافه بر اینکه اعتناء بسخن او ندارند ممکن است آنان در مقام اذیت او نیز برآیند در اینصورت علاوه بر اینکه بر او واجب نیست بلکه از باب وجوب تقیه شاید اقدام برای او حرام باشد، و نیز از اینجا میتوان استفاده نمود که در جائی امر بمعروف و نهی از منکر واجب است که اضافه بر آنچه گفته شد گوینده احتمال بدهد که حرف او اثر دارد اما در جائی که هیچ احتمال قبول ندهد برای او واجب نباشد.

سوم عالم باشد بمعروف و منکر یعنی بداند معروف چیست و منکر کدام است لکن کسیکه نداند و جاهل باشد ممکن است بجای معروف از روی ندانسته‌گی امر بمنکر نماید و بعکس بجای نهی از منکر نهی از معروف کند.

وَ لا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَ اختَلَفُوا مِن بَعدِ ما جاءَهُمُ البَيِّناتُ آیه مربوط بآیات بالا است که راجع بامور مدنی و جامعه مسلمین است چنانچه گفته شد مؤمنین را بسه مطلب مهم ارشاد نموده: تقوی، چنگ زدن بدین خدا و امر بمعروف و نهی از منکر که اگر جامعه روی اینکه سه پایه قرار گیرد مدینه فاضله بوجود خواهد آمد و گویا آیه اشاره باین باشد که پس از آنکه بتعلیمات اسلامی

جامعه شما مؤمنین روی پایه صحیح قرار گرفته در اثر تشتت آراء و سلیقه‌های مختلف از هم متفرق نگردید تا اینکه وحدت جامعه متشتت گردد و وحدتتان تبدیل بتفرق و نفاق گردد مثل آنهائی که در اثر اختلاف آراء

صفحه : ۲۱۶

متشتت و پراکنده گردیدند و پس از اتفاقشان اختلاف بینشان پدید گردید، پس از آنکه معجزات ظاهر بر آنها آمد، و چنین کسانی پس از اتمام حجت و آیات روشن که هیچ جای شک و ریب و عذری باقی نگذاشت در دین اختلاف کردند و برای جماعتی عذاب بزرگ مهیا گردیده معلوم است نظر ببزرگی حق تعالی عذابی را که بزرگ بشمار آورده چه قدر بزرگ است که فهم بزرگی آن از حیطه فکر بشر خارج است.

مفسرین گفته‌اند که قوله تعالی «کَالَّذِینَ تَفَرَّقُوا» اشاره بیهود و نصاری است که در میان هر یک فرق مختلفه متعدده نمودار گردید و اختلافشان از روی عداوت و تفرعن سر چشمه گرفته و اینها چند فرقه شدند چون: عنانیه و سامریه و موشکائیه از یهود و چند فرقه چون: ملکائیه و نسطوریه و یعقوبیه از نصاری و اختلاف یهود پس از پانصد سال از موت موسی [ع] شروع گردید، و اختلاف نصاری پس از سیصد سال از بالا بردن عیسی [ع] پدید گردید.

وَ أُولئِکَ لَهُم عَذابٌ عَظِیمٌ «أُولئِکَ» اشاره بجماعتی است که بین مردم اختلاف و تفرقه انداخته‌اند و وعید است نسبت بمردمانی از اهل کتاب که چنین عمل نمودند و بپاداش عملشان عذاب بزرگ برای آنان مهیا کردیده و تهدید مؤمنین است که خود را از چنین عملی که تفرقه بین مسلمین و مؤمنین ایجاب نماید حفظ نمایند.

اگر چه ظاهرا مصداق کامل آیه همان یهود و نصاری بنظر میآید که در دین اختلاف کردند و تفرقه انداختند لکن مناط حکم که تفرقه و اختلاف انداختن بین جماعتی است مخصوصا جماعت مؤمنین که بین طائفه‌ئی با طائفه دیگر از آنها اختلاف اندازند البته عذاب عظیم شامل آنها نیز میگردد.

یَومَ تَبیَضُّ وُجُوهٌ وَ تَسوَدُّ وُجُوهٌ مفسرین گفته‌اند سفید شدن صورت کنایه از ظهور بهجت و سرور است که در صورت تأثیر نموده و صورت را سفید گردانیده و سیاه شدن صورت کنایه از غم

صفحه : ۲۱۷

و خجلت است که اثر آن در صورت نمایان میشود و آنرا سیاه میگرداند چنانچه گفته‌اند در آن روز یعنی روز قیامت اهل حق موسوم باشند ببیاض الوجه و بیاض الصحیفهٔ و اشراق البشیرهٔ و نور در پیش قدم آنها است قوله تعالی در سوره الحدید آیه ۱۳ در باره منافقین فرموده «یَومَ یَقُولُ المُنافِقُونَ وَ المُنافِقاتُ لِلَّذِینَ آمَنُوا انظُرُونا نَقتَبِس مِن نُورِکُم قِیلَ ارجِعُوا وَراءَکُم فَالتَمِسُوا نُوراً فَضُرِبَ بَینَهُم بِسُورٍ لَهُ بابٌ باطِنُهُ فِیهِ الرَّحمَةُ وَ ظاهِرُهُ مِن قِبَلِهِ العَذابُ الخ».

آری چون روز قیامت عالم جمع و عالم حقیقت و عالمی است که باطنها ظاهر میگردد و روزی است که هر چیزی بحقیقت خود ظهور مینماید قوله تعالی «یَومَ یَجمَعُکُم لِیَومِ الجَمعِ» اینکه است که در آنروز ظاهر مرءآت باطن و باطن نور فشانی میکند بر ظاهر بلکه ظاهر و باطن یکی میگردد قوله تعالی «وَ جُمِعَ الشَّمسُ وَ القَمَرُ» و نیز روز قیامت روزی است که تمام موجودات صاحب حیات و سخن گویند چنانچه اعضاء بدن انسان بر علیه خود بامر ایزد متعال شهادت میدهند قوله تعالی در سوره یس آیه ۶۵ فرموده که «الیَومَ نَختِمُ عَلی أَفواهِهِم وَ تُکَلِّمُنا أَیدِیهِم وَ تَشهَدُ أَرجُلُهُم بِما کانُوا یَکسِبُونَ».

روز قیامت مردان و زنهای منافقین باهل ایمان میگویند نگاه کنید تا ما از نور شما روشنائی بگیریم بآنان گفته میشود برگردید و از پشت سرتان نور بگیرید، یعنی بدنیا برگردید و از آنجا تحصیل نور کنید پس از آن بین منافقین و مؤمنین دیواری زده میشود که در

آن حصاره درى است كه باطن آن رحمت است و ظاهرش از قبل منافقين عذاب است تا آخر.

و شايد يكى از اسرارش اينكه باشد كه چون عالم قيامت ما فوق عالم دنيا است و البته هر ما فوقى جامع و حاوى ما تحت خود ميباشد زيرا كه انسان پس از پيدايش نشأه دنيوى‌اش و فعليت روحانيش و پس از آنچه در علم مقرر شده بود استكمال يابد منتقل بعالم برزخ ميگردد پس از آن با جسم دنيويش و روح تكميل شده منتقل بعالم قيامت ميگردد زيرا كه قيامت آخرين مرتبه سير او

صفحه : ۲۱۸

است و ديگر حالت منتظره‌ئى براى او نيست.

پس از اينجا ميتوان پى برد كه دنيا و آخرت دو حالت از حالات انسانى است كه حالت دانى آن عالم دنيا است و فوق آن عالم برزخ است از موقع مرگ تا روز قيامت و فوق آن عالم جمع و عالم كمال انسانى است و آن وقتى است كه تمام قوى و استعدادش كه قادر متعال در بدو خلقت در وى ذخيره نموده بفعليت رسيده و ديگر حالت منتظره‌ئى براى وى باقى نمانده و آنوقت بمرتبه نتيجه ميرسد «ان كان خيرا فخيرا و ان كان شرا فشرا» و مرك يك تحولى است از مرتبه دانى بمرتبه عالى- اينكه است كه مؤمن موحد كه ايمان در قلبش نفوذ نموده و روح و جانش را باشراق نور معرفت نورانى گردانيده روشنائى قلبش مثل خورشيد در افق محشر نمايان گرديده نور افشانى ميكند و پرتو آن در صورت انسان كامل نمايان ميگردد و اهل محشر از نور او استفاده مينمايند چنانچه در بعضى از احاديث آمده كه مؤمن وارد ميگردد و صورت او مثل ماه روشنى ميدهد.

فَأَمَّا الَّذِينَ اسوَدَّت وُجُوهُهُم أَ كَفَرتُم بَعدَ إِيمانِكُم فَذُوقُوا العَذابَ بِما كُنتُم تَكفُرُونَ از آيه چنين استفاده ميشود كه سياه رويان كسانى ميباشند كه پس از ايمان كافر گرديدند كه از شدت خجلت و پشيمانى روى آنان سياه ميگردد و از مصدر جلال خداوند بآنها خطاب سخط آميز ميرسد كه بپاداش عملتان عذاب اليم را بچشيد.

و در اينكه چه وقت ايمان داشتند و پس از آن كافر شدند كه در مقام سرزنش بآنها گفته ميشود آيا كافر شديد پس از ايمانتان- بقولى آنهايند كه ايمان آوردند و بعد مرتد گرديدند- و بقول ديگر بعد از ايمانشان كه در عالم ذر اقرار كرده بودند، و بقولى مقصود منافقينند كه بزبان اقرار بشهادتين نمودند و در دل انكار دارند، و قول ديگر آنستكه مراد اهل كتاب ميباشند كه كافر شدند بنبى خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بعد از اينكه قبل از ظهورش بنعت و صفات او كه در تورات

صفحه : ۲۱۹

و انجيل است ايمان آورده و كافر شدند، و قول ديگر آنكه اهل بدعت و هوا از اينكه امت ميباشند بآنان گفته ميشود بمجازات كفرتان عذاب را بچشيد.

وَ أَمَّا الَّذِينَ ابيَضَّت وُجُوهُهُم فَفِي رَحمَتِ اللّهِ هُم فِيها خالِدُونَ چنانچه گفته شد چون روز قيامت روزى است كه باطنها ظاهر ميگردد و تمام افراد بشر يكديگر را بحقيقت ميشناسند و نيز ملائكه و كتبه و كرام الكاتبين كه كاتب اعمالند و تمام موجودات علوى و سفلوى و پيمبران كه شاهد اعمال امت خود ميباشند تماما او را مينگرند و نظاره ميكنند و در آنوقت چيزى مخفى نميماند زيرا كه يكى از اوصاف قيامت «تبلى السرائر» است كه باطنها ظاهر ميگردد بلكه مؤمن كامل بفراست چنانچه در حديث است «اتقوا فراسهٔ المؤمن فانه ينظر بنور اللّه» در همين دنيا در بشره مؤمنين كه مشكات و چراغ يا نور توحيدند سفيد رويان را مشاهده مينمايد.

و در توجيه اينكه سفيد رويان عرصه قيامت و سياه رويان در آن روز كيانند از مفسرين چند قول نقل شده:

۱- عطاء گفته سفيد رويان مهاجرين و انصارند و سياه رويان بنى قريظه و بنى النضيرند.

۲- إبن عباس گفته سفيد رويان تمام موحّدانند و سياه رويان اهل بدعتند ۳- ابو امامه باهلى آنهائيكه در آخرت رويهاى آنها سياه

میگردد خوارجند چنانچه از نبی صلّی اللّه علیه و آله روایت شده که فرموده

«انهم یمرقون من الدین کما یمرق السهم من الرمیة»

یعنی خوارج از دین بجهند همچنان طوری که تیر از کمان بیرون جهد.

و اقوال دیگری نیز راجع بسفیدی و سیاهی صورت کافرین در روز معاد گفته شده لکن چون آیه مطلق است اختصاص بجماعتی دون جماعتی ندارد بلکه میتوان گفت سیاهی و سفیدی صورت ناشی از سیاهی و سفیدی باطن بروز و ظهور مینماید البته قلبیکه بنور ایمان و تقوی و عمل صالح نورانی گردیده اثر آن

صفحه : ۲۲۰

در بشره هویدا میگردد مخصوصا در آخرت که هر چیزی بحقیقت ظاهر میگردد و شاید سیاهی صورت کافر در قیامت اشاره بسیاهی قلب او و سفیدی صورت مؤمن اشاره بنور و روشنائی باطن و سریره او است که در عالم محشر نور افشانی میکند آری سفید رویان قیامت مؤمنانی میباشند که در هر زمانی پیرو پیمبر زمان خودشان بودند و پس از بعثت تابع شرع مطهر اسلام گردیدند و آنان کسانی میباشند که قلبشان بنور ایمان سفید گردیده و روحشان در اثر اعمال صالح تلألؤ نموده و اثر آن در صورتشان نمودار گردیده.

تِلکَ آیاتُ اللّهِ نَتلُوها عَلَیکَ بِالحَقِّ وَ مَا اللّهُ یُرِیدُ ظُلماً لِلعالَمِینَ خطاب برسولش نموده که اینکه آیاتی است که بحق و حقیقت بر تو تلاوت کرده‌ایم.

از بعضی مفسرین است که نکره آوردن ظلم و واقع شدنش در سیاق نفی مفید استغراق است پس بنا بر اینکه آیه دلالت دارد که بطور استغراق از خود نسبت بجهانیان نفی ظلم میکند یعنی اراده نکرده هیچ نحو ظلم و دشمنی بچیزی و موجودی از موجودات نماید زیرا چنانچه معلوم است ستم بر کسی توان نسبت داد که یا محتاج و فقیر باشد و بمال دیگران استغناء بخواهد یا بر وی ستم وارد شده که برای انتقام و تشفی قلب که اضافه بر استیفاء حق است ظلم و ستم بر طرفش وارد آورد یا غیر اینها که ناشی از جهل یا طغیان نفس امّاره پدید میگردد لکن بکسیکه ساحت قدسش منزه و مبراء از صفات امکانی است و مستغنی بالذات است هیچگونه ظلم و ستمی نمیتوان نسبت بوی داد.

پس از آنکه حق تعالی در آیه بالا نفی کلیه ظلم از خود نموده فرموده وَ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ إِلَی اللّهِ تُرجَعُ الأُمُورُ گویا در اینکه آیه حق جلّ و علا علت اصلی نفی ظلم را از خود نمودار میکند و بشر را خاطر نشان میگرداند بدو مطلب که علت و اس اساس عدم ظلم از مقام کبریائی خالق عالم چیست و آن دو مطلب یکی اشاره بعلت فاعلی و دیگر

صفحه : ۲۲۱

اشاره بعلت غائی موجودات است.

پس «وَ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ» اشاره بعلت فاعلی عالم است که آنچه در آسمانها و زمین است ملك او و مخصوص باو است و چون مالك و متصرف در تمام اوضاع عالم و جهانیان است هر تصرفی نسبت بنظام عالم بکند تصرف عدوانی ننموده بلکه اضافه بر اینکه مالك است مصلح امور و «أَحسَنُ الخالِقِینَ» است که نظام موجودات را بوجه نیکو مقرر فرموده و نیز کسیکه اینکه عالم مجلل و مزین را فقط باراده از روی رحمت واسعه خود از عدم بدون معاون و شریک بعرصه وجود آورده او غنی بالذات است و چنانچه گفته شد ظلم و ستم نمودن میتوان نسبت بکسی داده شود که محتاج باشد نه بغنی بالذات که ساحت وجودش از ظلم و ستم بمخلوقات ضعیفش مبراء است.

وَ إِلَى اللّهِ تُرجَعُ الأُمُورُ همین طوری که او مبـدء و پدیـد آورنـده موجودات و علت فاعلی است همین طور او عز و جل علت غائی و بازگشت موجودات بسوی او است «هو المبـدء و المعاد» و هستی و نیستی همه ممکنات بید قدرت او است پس چگونه میتوان تصور نمـود که آنچه را خودش از راه لطف عطاء نموده باخـذ عـدوانی که عبـارت از ظلم و سـتم بغیر است از مخلوقـات ضـعیفش بگیرد هرگز ممکن نیست و هیچ عاقلی چنین تصوری نخواهد نمود.

و خلاـصه اینکه اینکه آیات از دو جهت حق را از ظلم مبراء میگردانـد یکی از جهت مالکیت که فرموده «وَ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ» که چون مالک است هر چه بکند در ملک خود کرده در مال غیر نیست که گمان کند تصرف عدوانی نموده.

و دیگر از جهت غایت که در نظام عالم و حکمتی که در آن بکار برده دلیل بارزی است بر اینکه از روی عدل و حکمت و کرم هر ممکنی را بقدر استعداد و قابلیتش بوی افاضه وجود کرده و نظام خلقت را مرتب گردانیده اینست که در نعم و بخششهای

صفحه : ۲۲۲

الهی تفاوت پدید گردیده و کوته نظران شاید گمان کنند که نسبت ببعضی ستم شده دیگر ندانند که چه‌قدر بینشان تفاوتها است از جهت نظام آفرینش و تفاوت افراد بشر بی‌خبرند و در اثر جهل نسبتهای ناروا بمقام کبریائی میدهند.

کُنتُم خَیرَ أُمَّةٍ أُخرِجَت لِلنّاسِ تَأمُرُونَ بِالمَعرُوفِ وَ تَنهَونَ عَنِ المُنکَرِ وَ تُؤمِنُونَ بِاللّهِ در ترجمه آیه از مفسـرین چند قول نقل شده لکن ممکن است گفته شود چنـانچه از ظـاهر آیه میتوان اسـتفاده نمود که آیه در مقـام بیـان شـرافت اینکه امت مرحومه بر آمـده و بـآنها خطاب نموده و تذکر میدهد و بدو صـفت اینکه امت را از باقی امم امتیاز داده که از خصوصیت شما مؤمنین که بهترین امم میباشید که بین افراد بشر ظهور نموده‌اید یکی آنکه بخدا ایمان آورده‌اید و دیگر آنکه امر بمعروف میکنید و نهی از منکر مینمائید.

اینکه اینکه دو صـفت را منـاط خیریت اینکه امت بشـمار آورده مشـعر بر اینکه است که در بـاقی امم اینکه صـفات بطور شایسـتگی مفقود است تمـام امم بزبـان گوینـد بخـدا ایمـان آورده‌ایم لکن بنا بر تحقیق هیـچ ملتی و دینی غیر از دین اسـلام توحیـد حقیقی در بینشـان دائر نیست یا تثلیث گوینـد یا تولیـد مثل بر خـدای واحـد احـد قائل میگردنـد و نیز چنانچه ظاهر است امر بمعروف و نهی از منکر که نظام جامعه و وحدت ملّی و حفظ از تفرق بین جامعه منوط بآنست ظاهرا بین هیچ جامعه‌ئی عملی نیست.

در مجمع البیان گفته مفسـرین اختلاف کرده‌اند در اینکه خطاب راجع بکی است بقولی خطاب مخصوص بمهاجرین و خاصه اسـت [إبن عباس و سـدی] و بقولی در إبن مسـعود و ابیّ بن کعب و معاذ بن جبل و سالم مولی ابی حـذیفه وارد شـده. [عکرمـهٔ] و بقولی خطاب مخصوص باصـحاب رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است [ضحاک] و بقولی خطاب بصحابه است و لکن سائر امت را هم شامل میگردد.

صفحه : ۲۲۳

پس از آن مناقب آنها را یادآوری مینماید پس گفت «تَأمُرُونَ بِالمَعرُوفِ» بطاعات «وَ تَنهَونَ عَنِ المُنکَرِ» از معاصی.

اگر گفته میشود همانا قبیـح ایضا شـناخته میشود به اینکه که قبیـح است پس برای چه نیکوئی را تخصـیص داد باسم معروف پاسخ- قبیـح را قرار داد بمنزله چیزی که شـناخته نمیشـود برای خمول و سـقوط او و حسن را قرار داده بمنزله نـبیه جلیـل القـدر که شـناخته میشود و بنباههٔ و علوّ شأنش «تُؤمِنُونَ بِاللّهِ» یعنی بتوحیده و عدله و دینه».

«وَ لَو آمَنَ أَهلُ الکِتابِ» یعنی اگر اهل کتاب تصدیق میکردند بنبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و آنچه برای او آمده «لَکانَ خَیراً لَهُم» همانا برای آنها بهتر بود در دنیا و در آخرت زیرا که در دنیا از قتل نجات می‌یافتنـد و در آخرت از عـذاب و بـدرجات بلنـد بهشـت فائز میگردیدند «مِنهُم» بعضـی از اهل کتاب «المُؤمِنُونَ» یعنی بعضـی از آنها معترفند بآنچه کتب آنها از صـفات نبی صلّی اللّه علیه و

آله بشارت باو داده مثل عبد اللّه بن سـلام و اصحاب او از یهود و نجاشی و اصحاب او از نصاری «وَ أَکثَرُهُمُ الفاسِقُونَ» یعنی آنهائی که از طاعت خـدا خارج گردیده‌انـد و اینکه آنها را بفسق متصف گردانیده نه کفر که اعظم است برای اینکه است که غرض اعلان بر اینکه امت است که اینهـا خـارج گردیده‌انـد از آنچه کتابشـان واجب گردانیـده بر آنهـا که اقرار بحق نماینـد در نبوت نـبی مـا، و بقولی آنها در کفار بمنزله فساقند در قضاوت که خارج گردیدند بمنزله حال فاحشه که آن شنیع‌تر و افطع است.

[پایان] لَن یَضُرُّوکُم إِلّا أَذیً وَ إِن یُقاتِلُوکُم یُوَلُّوکُمُ الأَدبارَ ثُمَّ لا یُنصَرُونَ از راغب نقل شده که در مفردات گفته «أذیً» ضرری است که برسـد بحیوانی در نـاحیه جسم یـا جان و یا تبعات آنـدو چه ضـرر دنیوی باشـد یا اخروی [پایان] اینکه آیات چنانچه ظاهر اسـت مربوط بآیاتی است که راجع باهل کتاب بخصوص جماعت یهودیان نازل گردیده زیرا که اینکه آیه بمؤمنین خبر میدهد

صفحه : ۲۲۴

که شـما از شـرّ اهل کتاب محفوظید و به «لن» که برای نفی ابد میآورند مؤمنین را مطمئن میگرداند که هرگز آنها نتوانند بشما اذیت کننـد مگر انـدکی شایـد مقصود از «إِلّا أذیً» همـان اذیتهـای زبـانی و انکار آنان و مخفی داشـتن آیات تورات و انجیل که در باره رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم وارد شـده یا بـد گفتن و فحش دادن بمؤمنین در غیاب آنها یا حضور آنها یا غیر آنها و هرگاه با شما در مقام مبارزه و جنگ برآیند نتوانند مقاومت نمایند پشت بجنگ کرده فرار میکنند.

از مقاتل نقل میکننـد که گفته رؤساء جهودان چون کعب و نعمان و ابو رافع و ابو یاسـر و کنانه و إبن صوریا نزد عبـد اللّه بن سـلام آمدنـد و اصـحاب او از مؤمنان اهل کتاب و آنها را ملامت و سـرزنش کردند بر مسـلمانی آنها، خدای تعالی اینکه آیه را فرسـتاد و گفت اینکه یهودیان بشـما هیـچ ضـرر نتواننـد رسانید مگر ایذاء بزبان از طعنه و وعید بدروغ یا کلمه‌ئی از کلمات کفر که بگویند و شما را بیازارنـد وَ إِن یُقاتِلُوکُم یُوَلُّوکُمُ الأَدبارَ و اگر با شـما جنگ کننـد پشت بجنگ میکننـد و چنانچه گفته‌انـد اینکه آیه از جمله معجزات و پیش‌گوئیهـای قرآن است که برسول اکرم صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم خـبر داده زیرا که از غیب خـبر میدهـد و گفته‌اند بعضـی از آنهـا بـا رسول و صـحابه از بنی قریضه و بنی النضـیر و بنی قینقـاع و یهود خیـبر جنـگ کردنـد منهزم شدنـد پس آیه دلیل صحت نبوت است.

ثُمَّ لا یُنصَرُونَ گفته‌اند «ثُمَّ» برای تراخی نیست و برای عطف است یعنی چون اینها خواسـتند با شما جنگ کنند یاری کرده نمیشوند یعنی کسی آنها را بر ضرر مسلمین یاری نمیکند.

ضُرِبَت عَلَیهِمُ الـذِّلَّهُ أَینَ ما ثُقِفُوا إِلّا بِحَبلٍ مِنَ اللّهِ وَ حَبلٍ مِنَ النّاسِ وَ باءُو بِغَضَبٍ مِنَ اللّهِ آیه راجع بیهودیان است و گفته‌انـد مقصود مذلّت و خواری است که هر کجا

صفحه : ۲۲۵

باشـند ذلیـل و بی‌مقدارنـد مگر اینکه دست آویز گردنـد بریسـمان عهـد و پیمان با خـدا و رسول و مؤمنین یا اینکه متمسک گردند بمردم و خود را بعهـد و پیمان در پناه خدا یا مردم از قتل و اسارت و غیر اینها محفوظ بدارند و بخشم خدا بازگشـتند یعنی از اعمال بدشان خود را در مورد غضب خدا واقع گردانیدند.

وَ ضُـرِبَت عَلَیهِمُ المَسـکَنَهُ گفته‌انـد مقصود از مسـکنهٔ مذلّت است نه فقر زیرا از یهودیان آنهائی که مال دار و متمول میباشـند باز در لباس گدائی خود را مینمایانند «المَسکَنَهُ» بر وزن مفعلهٔ بمعنی سکونست یعنی بذی درویشی مینمایند.

ذلِکَ بِأَنَّهُم کانُوا یَکفُرُونَ بِآیاتِ اللّهِ وَ یَقتُلُونَ الأَنبِیاءَ بِغَیرِ حَقٍّ ذلِکَ بِما عَصَوا وَ کانُوا یَعتَدُونَ آیه اشاره بعلت و سبب ذلت و مسکنهٔ و در مورد غضب الهی واقع گردیدنشان و عذاب دنیوی باضافه بر عذاب اخروی آنها را چند جهت و سبب بیان نموده:

۱- اینها بآیات خدا کافر گردیدند. ۲- و پیمبران را بناحق کشتند، شاید از ناحق کشتن پیمبران ناحق بودن بنظر خودشان مقصود باشد که یهودیان با اینکه آنها را بر حق میدانستند از روی عناد و حسد و تعصب آن بزرگواران را بستم میکشتند و چنانچه گفته‌اند یهودیان هفتاد نفر از انبیاء بنی اسرائیل را بناحق کشتند اینکه بود که کفر و ظلم آنها ذلّت و مسکنت آنان را ایجاب نمود «ذلِکَ بِما عَصَوا» اشاره بهمین است که عمل آنها بود که سبب ذلت و خواری آنها گردید.

اگر گفته شود که اینکه آیات در زمان رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نازل گردید و در آن وقت یهودیان پیمبری نکشتند که مورد غضب الهی واقع گردند.

پاسخ- اولاً خداوند از سریره آنها خبر دارد که چنینند اگر قوت و قدرتی یافتند همه طور گناه و فساد میکردند همین طور می‌بینیم اگر قوت و شرکتی پیدا کنند از هیچ گونه ظلم و تعدی بر مؤمنین حتی بر غیر آنها فروگذار نخواهند نمود و ثانیا چون آنها راضی باعمال آباء و اجدادشان بودند با گناه آنها شریکند [و اللّه العالم باسرار کلامه]

صفحه : ۲۲۶

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۱۳ تا ۱۲۰]

اشاره

لَیسُوا سَواءً مِن أَهلِ الکِتابِ أُمَّةٌ قائِمَةٌ یَتلُونَ آیاتِ اللّهِ آناءَ اللَّیلِ وَ هُم یَسجُدُونَ (۱۱۳) یُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ وَ یَأمُرُونَ بِالمَعرُوفِ وَ یَنهَونَ عَنِ المُنکَرِ وَ یُسارِعُونَ فِی الخَیراتِ وَ أُولئِکَ مِنَ الصّالِحِینَ (۱۱۴) وَ ما یَفعَلُوا مِن خَیرٍ فَلَن یُکفَرُوهُ وَ اللّهُ عَلِیمٌ بِالمُتَّقِینَ (۱۱۵) إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا لَن تُغنِیَ عَنهُم أَموالُهُم وَ لا أَولادُهُم مِنَ اللّهِ شَیئاً وَ أُولئِکَ أَصحابُ النّارِ هُم فِیها خالِدُونَ (۱۱۶) مَثَلُ ما یُنفِقُونَ فِی هذِهِ الحَیاةِ الدُّنیا کَمَثَلِ رِیحٍ فِیها صِرٌّ أَصابَت حَرثَ قَومٍ ظَلَمُوا أَنفُسَهُم فَأَهلَکَتهُ وَ ما ظَلَمَهُمُ اللّهُ وَ لکِن أَنفُسَهُم یَظلِمُونَ (۱۱۷)

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا بِطانَةً مِن دُونِکُم لا یَألُونَکُم خَبالاً وَدُّوا ما عَنِتُّم قَد بَدَتِ البَغضاءُ مِن أَفواهِهِم وَ ما تُخفِی صُدُورُهُم أَکبَرُ قَد بَیَّنّا لَکُمُ الآیاتِ إِن کُنتُم تَعقِلُونَ (۱۱۸) ها أَنتُم أُولاءِ تُحِبُّونَهُم وَ لا یُحِبُّونَکُم وَ تُؤمِنُونَ بِالکِتابِ کُلِّهِ وَ إِذا لَقُوکُم قالُوا آمَنّا وَ إِذا خَلَوا عَضُّوا عَلَیکُمُ الأَنامِلَ مِنَ الغَیظِ قُل مُوتُوا بِغَیظِکُم إِنَّ اللّهَ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ (۱۱۹) إِن تَمسَسکُم حَسَنَةٌ تَسُؤهُم وَ إِن تُصِبکُم سَیِّئَةٌ یَفرَحُوا بِها وَ إِن تَصبِرُوا وَ تَتَّقُوا لا یَضُرُّکُم کَیدُهُم شَیئاً إِنَّ اللّهَ بِما یَعمَلُونَ مُحِیطٌ (۱۲۰)

صفحه : ۲۲۷

[ترجمه]

تمام اهل کتاب یکسان نمیباشند جماعتی از آنها در ساعات شب قیام مینمایند و آیات خدا را میخوانند و آنها سجده میکنند [۱۱۳] ایمان میآورند بخدا و روز قیامت و امر بمعروف و نهی از منکر میکنند و در اعمال خیر مسارعت مینمایند و اینها از شایسته گانند [۱۱۴]

و آنچه از عمل خیر میکنید پس هرگز ناسپاس داشته نخواهید شد یعنی نقصان بثواب اعمال شما نمیرسد که نقص ثواب را کفران فرموده چنانیکه توفیه ثواب را شکر فرموده در قوله «کانَ سَعیُهُم مَشکُوراً» و خدا دانا است باعمال پرهیزکاران [۱۱۵]

همانا کسانیکه کافر شدنـد هرگز نه مال آنها و نه اولادانشان آنها را از عـذاب خدا باز نمیدارد و چنین جماعتی یاران آتشند و آنها در آن جاویدانند [۱۱۶]

مثل آنچه کافرین در اینکه حیات دنیا انفاق میکنند مثال بادی ماند که در آن سرمای سخت باشد و برسد بزراعت قوم ستمکاری و آنرا نابود گرداند و خدا بآنها ستم ننموده و نفسهایشان بخودشان ستم نموده‌اند [۱۱۷]

ای کسانی که ایمان آورده‌اید از غیر خودتان دوست خالص نگیرید آنها تقصیر نمیکنند در باره شما از روی تباهی بحقیقت دشمنی آنها از دهنهایشان ظاهر است و آنچه را از بغض در سینه‌هایشان مخفی گردانیده‌انـد بزرگ‌تر است همانا ما آیات را برای شـما بیان میکنیم اگر شما تعقل کنید [۱۱۸]

اینکه گروهی که آنان را دوست دارید آنها شـما را دوست نمیدارند و شما بتمام کتابها ایمان آورده‌اید و وقتی اینکه کافرین با شما ملاقات کردنـد گفتنـد مـا نیز ایمان آورده‌ایم و وقتی در خلوت رونـد از غیظ انگشـتانشان را میگزنـد ای رسول بگو بغیظتان بمیرید همانا خدا بآنچه در سینه‌ها است آگاهست [۱۱۹]

(خطاب بمؤمنین است) که هر گاه امر نیکی بشـما اصابت نمایـد (و خوشـحال شوید) کافرین بدشان میآید و اگر امر ناگواری بشـما رسد خوشـحال میگردند و اگر شـما صبر کنید و پرهیزکار باشید کید آنها بشما هیچ ضرری نخواهد رسانید همانا خدا بآنچه کافرین میکنند احاطه دارد [۱۲۰]

.

صفحه : ۲۲۸

(توضیح آیات)

لَیسُوا سَواءً مِن أَهلِ الکِتابِ أُمَّهٌ قائِمَهٌ یَتلُونَ آیاتِ اللّهِ آناءَ اللَّیلِ وَ هُم یَسجُدُونَ مفسـرین گفته‌انـد وقتی جماعتی از اهل کتاب مثل عبد اللّه بن سـلام و یاران وی مثل ثعلبه و اسد و اسید اسـلام آوردند یهودیان بآنها طعنه زدند و آنها را از اشـرار قوم بشمار آوردند زیرا که گفتند اینان بر خلاف اسلاف با ما مخالفت کردند خدای تعالی اینکه آیه را فرستاد که دانسته شود که اینها بهترین مردمانند و بچند صفت آنان را ستایش نمود و بر باقی فضیلت و برتری داده:

۱- «أُمَّهٌ قائِمَهٌ» در معنی «قائِمَهٌ» چند قول است: ۱- آنها جماعتی میباشـند از اهل کتاب که بر امر خداوند ثابت و مستقرند ۲- بعضی قائمه را بمعنی عادله گرفته‌اند یعنی بر طریق مستقیم ثابتند ۳- و بقولی آنها امت پاینـده بطاعت خدا و بر امر دین مستقرند ۴- یعنی صاحب طریقه مستقیمه هستند خلاصه کلام «قائِمَهٌ» مطلق است و بر آنچه در آیات بعد در وصف آنها گفته شامل میگردد و شاید اشاره باین باشد که اینها در ایمان و امر دین بر جاده شریعت ثابت و مستقر و پایدارند.

۲- از فضیلت آنها چنین است که اینکه جمـاعت در آنـات و ساعات شب بتلاوت آیات قرآن مـداومت نموده در حالی که سـجده میکنند، اگر خواهیم جمع کنیم بین اینکه دو فضـیلت آنها که تلاوت آیات قرآن در حال سجده باشد همان معنی تهجد و نافله است شب میشود که در آن هم تلاوت آیات است و هم سجده.

در منهج از ثوری نقل میکند که گفته مراد نماز غفیله است که ما بین عشائین گذارده میشود، و از حضـرت رسالت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقـل شـده که هر کس میـان نمـاز شـام و خفتن دو رکعت نمـاز بگـذارد در رکعت اول یـک بار فاتحه و سـیزده بار «إِذا زُلزِلَتِ» و در رکعت دوم فـاتحه یـک مرتبه و پـانزده مرتبه «قُل هُوَ اللّهُ أَحَدٌ» بخوانـد اگر در هر سال یکبار اینکه نماز را بخوانـد از جمله محسنان باشد و اگر هر ماه یک بار

صفحه : ۲۲۹

بخوانـد از جمله موقنان باشـد و اگر در هر شب آدینه بخواند از جمله مخلصان باشد و اگر هر شب بخواند با من در بهشت مزاحمت کند و ثواب آنرا جز خدا نداند تا آنجا که گفته آیه دلالت دارد بر عظمت مرتبه نماز شب.

و از حضرت رسالت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل شده که

«رکعتان یرکعهما العبد فی جوف اللیل الاخیر خیر له من الدنیا و ما فیها و لو لا انّی اشق علی امتی لفرضتها علیهم»

دو رکعت نماز که بنده در نصف آخر شب بگذارد بهتر است از دنیا و آنچه در او است و اگر نه آن بودی که بر امت من نماز شب دشوار است بر آنهـا واجب مینمودم و نیز در حـدیث است که حضـرت رسول صـلّی اللّه علیه و آله به امیر المؤمنین علیه السّـلام سه مرتبه فرمود

« یا علی علیک بصلاهٔ اللیل»

و نیز فرموده

«من کثر صلاته باللیل حسن وجهه بالنهار»

کسیکه در شب بسیار نماز بخواند در روز صورت او نیکو و با طراوت باشد، و گفته‌اند مقصود از آیه «یَسعی نُورُهُم بَینَ أَیدِیهِم» در سوره حدیـد نماز گذاردن در شب میباشد. [پایان] یُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ وَ یَأمُرُونَ بِالمَعرُوفِ وَ یَنهَونَ عَنِ المُنکَرِ وَ یُسارِعُونَ فِی الخَیراتِ ۳- از اوصـاف خجسـته اینهـا اینکه است که بخـدا و روز قیامت ایمان آورده‌انـد معلوم میشود ایمان آنها از روی حقیقت و دانسـتگی انجام گرفته که مخصوص بـذکر گردیده و ایمان بخدا و وحدانیت او و اعتراف بمعاد و قیامت اسّ اساس دیانت و دو پایه ایمان است که پیکر دین روی اینکه دو پایه قرار گرفته.

۴- اینکه اشـخاص مؤمنین امر بمعروف و نهی از منکر میکننـد معلوم میشود پس از ایمان اینکه دو فضـیلت یعنی امر بمعروف و نهی از منکر از تمام اعمال فرعیه مهم‌تر و در جامعه لازم‌تر است.

۵- «یُسارِعُونَ فِی الخَیراتِ» اشاره به اینکه که اینها اشخاصـی میباشـند که در تمام اعمال خیر پیشـی میگیرند و میتوان گفت که اینان داخل در سابقینی هستند که در سوره واقعه در باره آنها فرموده «وَ السّابِقُونَ السّابِقُونَ أُولئِکَ المُقَرَّبُونَ»

صفحه : ۲۳۰

مسارعهٔ از باب مفاعله از سـرعت و بمعنی مبادرت و پیشـی گرفتن در مجمع البیان در فرق بین سـرعت و عجله چنین بیان کرده: فرق بین سـرعت و عجله اینکه است سـرعت پیشـی گرفتن در آنچه در نظر عقل و شرع جایز و نیکو و محمود باشد و ضدّ آن ابطاء است یعنی کندی کردن در انجام ندادن امور خیریه و آن مذموم است و عجله پیشی گرفتن در آنچیزیکه سـزاوار نیست پیشـی گرفتن در آن و ضدّ آن اناهٔ است و آن محمود و پسندیده است. [پایان] وَ أُولئِکَ مِنَ الصّالِحِینَ «أُولئِکَ» اشاره بجماعتی است که متصف باین صفات پنجگانه نام برده شده در آیات است که آنکسانی که متصف باین فضائل باشند آنان از صالحین و رستگارانند.

«مِن» در «مِنَ الصّالِحِینَ» میشود تبعیضـی باشد که آنهائیکه متصف باین صـفاتند بعضـی از صالحین و شایسته گانند، و بقولی آیه در بـاره إبن سـلام و تـابعین او فرود آمـده و ظـاهرا «مِن» بیـانی است که مطلق کسـانی که متصف بـاین صـفات میباشـند از صـالحین و رستگارانند اختصاص بجماعتی دون جماعتی ندارد.

وَ ما یَفعَلُوا مِن خَیرٍ فَلَن یُکفَرُوهُ وَ اللّهُ عَلِیمٌ بِالمُتَّقِینَ کفر بمعنی پوشانیـدن است و ظاهرا در اینجا مقابل شـکر آمده مثل قوله تعالی «وَ مَن تَطَوَّعَ خَیراً فَإِنَّ اللّهَ شاکِرٌ عَلِیمٌ» بقره آیه ۱۵۴ یعنی خداوند اعمال خوب و خیر شـما را هرگز ضایع نمیگرداند و سپاس گذاری

میکند ظاهرا کفرا در اینجا بمعنی عدم سپاس گذاری آورده شده پس بنا بر اینکه معنی آیه چنین میشود که کسیکه عمل خیری انجام دهد هرگز خداوند عمل او را ضایع نمیگرداند بلکه او را ستایش میکند.

و در اینجا ممکن است سؤالی پیش آید که در آیه به «لن» که برای نفی ابد میآورند یعنی هرگز عمل خیر پوشیده نمیشود منافات دارد با آیات و احادیثی که بعضی گناهان مثل ارتداد یا گناهان کبیره اعمال خیر را حبط میکند

صفحه : ۲۳۱

و حبط بمعنی پوشانیدن است یا از اثر انداختن و در اینکه آیه و آیاتی بطور وضوح فرموده هرگز عمل خیر را خداوند نمیپوشاند زیرا که با آن عظمت خداوندی خود اظهار سپاس گذاری مینماید و اطلاق آیه دلالت دارد بر اینکه بنده هر قدر گناه کند هر گاه اعمال نیکی انجام دهد گناهانش سبب حبط اعمال نیکش نمیگردد حتی اگر مرتد گردد آنچه پیش از ارتداد عمل خیر نموده پاداش آن بجای خود باقی است عمل بعدی آنرا ضایع نمیگرداند و اینکه مطلب جز ارتداد و شرك كه اینکه دو باجماع مسلمین حبط اعمال خیر را ایجاب میکند مسلم نیست بلکه عدل خدا مقتضی است در جائیکه عمل با ایمان و صحیح واقع گردید گناهان که سبب عذاب میگردد بجای خود پاداش بد بینند و اعمال نیك هم بجای خود پاداش نیك قوله تعالی «لا أُضِیعُ عَمَلَ عامِلٍ مِنکُم مِن ذَکَرٍ أَو أُنثی» و شاید میزان قیامت که مقام سنجش عمل است بمنظور همین مطلب بپا میگردد که هم عدل حق تعالی نمایان گردد بر عذاب گنهکاران و هم غفاریتش ظاهر گردد بر عفو و بخشش تباه‌کاران و عاصیان و هم کرمش بر مطیعان.

[پاسخ] گوئیم اولا بر فرض عموم «فَلَن یُکفَرُوه» ما من عام الا و قد خص بآیات بسیار دیگر تخصیص خورد در شرك و ارتداد كه اجماع و اتفاق مسلمین بر آنست که اعمال خوب را حبط مینماید زیرا که مرتد و مشرك دیگر قابل رحمت الهی نیست و در گناهان کبیره نیز آیات و اخباری رسیده که بعض گناهان سبب حبط اعمال نیك میشود و ثانیا ممکن است در پاسخ گفته شود بدلیل قوله تعالی که در آیه بالا گفته «وَ أُولئِكَ مِنَ الصّالِحِین» اشاره بجماعتی باشد که در آن آیات بالا بیان شده که متصف بآن صفات پنجگانه نام برده شده در آن آیات است که اصلا در اینجا عموم ندارد بلکه مخصوص بآنکسانی است که متصف بآن فضائل باشند و آنان از صالحین و رستگارانند که نظر باوصاف حسنه آنها گناهان صغیره آنها را میپوشاند، و نیز قوله تعالی در همان آیه «وَ اللّهُ عَلِیمٌ بِالمُتَّقِین» و شاهد بر آن

صفحه : ۲۳۲

قوله تعالی «إِنَّما یَتَقَبَّلُ اللّهُ مِنَ المُتَّقِین» «إِنَّ أَکرَمَکُم عِندَ اللّهِ أَتقاکُم» که از متقین اعمال قبول میشود پس نظر باین آیات میتوان گفت که اعمال وقتی نیك بشمار میآید که با تقوی توأم باشد و هر عملی که با تقوی توام نباشد بدرستی نمیتوان آنرا خیر مطلق و قابل ستایش نامید و آن عمل را مقید بخیر گردانید.

إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا لَن تُغنِیَ عَنهُم أَموالُهُم وَ لا أَولادُهُم مِنَ اللّهِ شَیئاً بعضی از مفسرین در شأن نزول آیه گفته‌اند اینکه آیه در باره کعب بن اشرف و اصحاب او وارد شده که اینان بایست بدانند که هرگز نه مال و نه اولادشان جلوگیر عذاب آنها نمیگردد و از عذاب که در اثر کفر بآنان اصابت مینماید مانع نمیشود و نفی شیئی در آیه دلالت بر نفی عام دارد یعنی با کفر هیچ یك از اولاد یا مال بایشان نفع نمیرساند و آنها را از عذاب باز نمیدارد و تخصیص بمال و اولاد برای اینکه است که اینکه دو نزد انسان اعزّ اشیائند و آدمی باین دو چیز خیلی اهمیت میدهد و گمان میکند که بمال و اولاد نیرومند میگردد و در همه چیز و همه وقت کمك كار و معین او میباشند و بواسطه مال و اولاد از حق تعالی مستغنی و بی‌نیاز گردیده اینکه است که آیه بآنها خاطر نشان میکند که وقتی مال و اولاد که اینقدر بآن اهمیت میدهد نتوانست شما را از عذاب نجات دهد چیزهای دیگر بطریق اولی نمیتواند نجات دهد شما را

از عذاب.

وَ أُولئِكَ أَصحابُ النّارِ هُم فِيها خالِدُونَ «أُولئِكَ» يعنى اينكه جماعت كه خواه مقصود همان كعب بن اشرف و ياران او باشند چنانچه بعضى گفته‌اند نظر بمناسبت آيات جلو و عقب كه در باره يهوديان فرود آمده يا مطلق كفار باشند چونكه «الَّذِينَ كَفَرُوا» موصول عموم دارد و مطلق كفار را شامل ميگردد و نيز بى‌نياز نكردن مال و اولاد از عذاب خدا آنهم نسبت بكفار يكسانست كه تمام ياران جهنمند همه در آتشند و در آتش جاويدانند آرى جاويد بودن آنها در آتش اهميت بيشترى را ميرساند اينست كه چنانچه بعضى گفته‌اند شايد آيه راجع بهمان كعب بن اشرف و اصحاب وى فرود آمده

صفحه : ۲۳۳

باشد زيرا چنانچه تاريخ نشان ميدهد اينها باضافه بر كفر در اسلام خيلى فساد كردند و برسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و مؤمنين اذيت نمودند.

مَثَلُ ما يُنفِقُونَ فِي هذِهِ الحَياةِ الدُّنيا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيها صِرٌّ بقولى مقصود ابو سفيان و اصحاب او بودند كه در روز جنگ بدر بر عداوت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نفقه دادند. [يمان] مقاتل گفته مقصود نفقه دادن عوام يهوديان است كه رشوه برؤساء خودشان ميدادند مجاهد گفته مقصود جمله نفقه‌هاى كفار است كه بر كارهاى دنيا صرف ميكنند و حق تعالى آنرا مثل زده و تشبيه كرده بباد تندى كه در او صرّى باشد و مفسرين در معنى صرّ اختلاف كرده‌اند:

عبد اللّه بن عباس گفته باد سموم است كه بحرارتيكه دارد حبوبات را فاسد ميكند و مردم را ميكشد و خداى تعالى بآن حال مردم را مثل آورده.

إبن كيسان گفته «فِيها صِرٌّ» صوت و صرير آنرا گويند كه در آن آوازى باشد، و بيشتر مفسرين گفته‌اند «فِيها صِرٌّ» يعنى برد شديد. [ابو الفتوح] أَصابَت حَرثَ قَومٍ ظَلَمُوا أَنفُسَهُم فَأَهلَكَتهُ خداى تعالى انفاق مال يا اعمال نيك كفار و كسانيكه بنفسهاى خود ستم نمودند هر گاه انفاق مال يا اعمال ديگرى انجام دادند را تشبيه كرده بمزرعه‌ئى كه باد تندى بر وى بوزد و آنرا فاسد و تباه گرداند.

و «حَرثَ قَومٍ ظَلَمُوا» گفته كه دانسته شود كه خدا ظالم و جفا كار نيست بلكه همين طور كه ظالمين مزرعه نفس خودشان را در اثر باد تند آمال نفسانى و خواهشهاى طبيعى را فاسد و تباه گردانيده‌اند عكس العمل آنها چنين ميشود كه اعماليكه سرمايه عمر آنها است و بايستى در بازار قيامت منافع خوبى عايدشان گردد در اثر كفر و ظلم تباه گردانيده‌اند و از آن جز حسرت و ندامت ندارند و با دست خالى مبتلا بعذاب و مورد سخط الهى ميگردند اينكه است كه در آخر آيه

صفحه : ۲۳۴

فرموده: وَ ما ظَلَمَهُمُ اللّهُ وَ لكِن أَنفُسَهُم يَظلِمُونَ خدا بآنها ستم ننموده كه اعمال و زراعت ظالمين را بباد تند تباه كرده بلكه اعمال و كفر و ظلم ظالمين تباه شدن زراعت ظالمين را ايجاب نموده و اينها آثارى است كه از جانب حق تعالى بر اعمال بد مترتب ميگردد زيرا كه در قضاى حتمى اينكه طور حكمت اقتضاء نموده كه براى هر عملى آثارى مترتب ميگردد

«ان كان خيرا فخيرا و ان كان شرا فشرا»

البته هر عاقلى ميفهمد كه امور عالم جزافى نيست نظام عالم بدست قادر حكيم از روى حكمت تامه سر چشمه گرفته براى هر چيزى و هر عملى علت و غايتى و اثرى تعيين گرديده و اينكه فرموده «وَ ما ظَلَمَهُمُ اللّهُ» براى اينست كه كسى گمان نكند كه خدا در ضايع گردانيدن عملشان بآنها ستم نموده بلكه بايست بدانند كه اينكه ظلم و ستم ناشى از نفس خود ظالم است كه بصورت باد «صِرٌّ» ظهور نموده و اعمال آنها را فاسد گردانيده بلكه ظالم از اول عملش صحيح واقع نشده تا اينكه خدا ضايع گردانيده باشد.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا بِطانَةً مِن دُونِكَم لا يَألُونَكَم خَبالًا وَدُّوا ما عَنِتُّم گفته‌اند بطانة و وليجه بمعنى خصيص وصف كسى است كه ديگرى را بر اسرار خود مطلع ميگرداند و اينكه استعاره است از «بطانة الثوب» كه متصل ببدن است.

در آيه حق تعالى بمؤمنين خطاب نموده كه فرا نگيريد «بطانة» يعنى دوست خالص كه از غير خودتان باشد يعنى بغير از مؤمنين دوستى نگيريد و اسرار خود را باو نگوئيد و وثوق بغير مؤمنين نداشته باشيد.

ابو امامه از رسول صلّى اللّه عليه و آله روايت كرده كه مراد باين طائفه خوارجند.

و در شأن نزول آيه گفته‌اند بروايت إبن عباس جماعتى از اهل ايمان با منافقين طرح مصادقه و مخالطه انداخته بودند حق تعالى آنها را منع نمود و فرمود محبت باطنى با آنها در دل خود راه ندهيد.

صفحه : ۲۳۵

«لا يَألُونَكُم خَبالًا» خبال بفتح باء بمعنى فساد است و انسان ديوانه را خبال گويند زيرا كه عقل او فاسد گرديده «و رجل مخبّل الرأى» يعنى فاسد الرأى «وَدُّوا ما عَنِتُّم» آيه در سبب و علت نهى از دوستى آنها بمؤمنين يادآورى ميكند كه اينها چنينند كه ضرر و مشتق شما را دوست ميدارند.

در مجمع البيان گفته خدا مؤمنين را نهى فرموده از دوستى و مخالطه با كفار از ترس فتنه برانگيختن آنها با مؤمنين و گفت «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» يعنى اى كسانيكه ايمان آورده‌ايد «لا تَتَّخِذُوا بِطانَةً مِن دُونِكُم» يعنى كافرين را دوستان و خواص خودتان بغير مؤمنين نگيريد به اينكه كه اسرار خودتان را نزد آنها فاش كنيد و قوله «مِن دُونِكُم» يعنى بغير اهل ملت خودتان پس از آن حق تعالى علت نهى- از مواصلت با آنها را بيان نموده «لا يَألُونَكُم خَبالًا» يعنى آنها در آنچه مؤدى بفساد شما ميگردد كوتاهى نميكنند و وا نميگذارند جديت و كوشش خود را در ضرر شما، زجاج گفته در ضرر شما چيزى باقى نميگذارند (يعنى جديت خود را در ضرر شما بكار ميبرند) و گفته اصل خبال ذهاب شيئى است و قوله «وَدُّوا ما عَنِتُّم» يعنى آرزوى آنها ادخال مشقت است بر شما و بقولى آرزوى آنها گمراهى و ضلالت شما است از دينتان و بقولى آرزوى آنها اينست كه بر شما مشقت تحميل نمايند.

«قَد بَدَتِ البَغضاءُ مِن أَفواهِهِم» يعنى نشانه عداوت آنها با شما از زبانهاى آنها و دهنها و كلامشان ظاهر است «وَ ما تُخفِي صُدُورُهُم أَكبَرُ» و آنچه در سينه‌هايشان از بغض مخفى كرده‌اند بزرگتر از آن است كه از زبانشان بروز مينمايد «قَد بَيَّنّا لَكُمُ الآياتِ» يعنى براى شما ظاهر گردانيديم دلالتهاى واضحات تا اينكه ولى و دوست خود را از دشمن تميز دهيد «إِن كُنتُم تَعقِلُونَ» اگر تعقل كنيد و بدانيد و دوست و دشمن خود را بشناسيد و بقولى اگر بوده باشيد عقلاء و بدانيد موعظه‌هاى خدا و منافع آنرا و بقولى اگر از عقلاء باشيد خداوند بشما بيان شافى عطاء نموده. [پايان]

صفحه : ۲۳۶

ها أَنتُم أُولاءِ تُحِبُّونَهُم وَ لا يُحِبُّونَكُم وَ تُؤمِنُونَ بِالكِتابِ كُلِّهِ وَ إِذا لَقُوكُم قالُوا آمَنّا وَ إِذا خَلَوا عَضُّوا عَلَيكُمُ الأَنامِلَ مِنَ الغَيظِ «ها أَنتُم» ظاهرا براى تنبيه و آگاهندن مؤمنين است كه فريب منافقين را نخورند و بدانند كه آنها از روى مكر و تدليس با شما اظهار دوستى و رفاقت ميكنند و در واقع دشمن شمايند و شما از روى حقيقت آنان را دوست ميداريد و بتمام كتب پيمبران موسى و عيسى و ابراهيم عليهم السلام ايمان داريد و عمل منافقين چنين است كه وقتى شما را ملاقات كردند گفتند ما ايمان آورده‌ايم لكن وقتى در خلوت ميروند در دلشان بقدرى با شما بغض و عداوت دارند كه انگشتان خود را از غيض بدندانهايشان ميگزند.

قُل مُوتُوا بِغَيظِكُم إِنَّ اللّهَ عَلِيمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ خطاب برسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه بگو باين منافقين بميريد در اثر غيظ و حسدى كه با مؤمنين و اهل اسلام داريد و هر قدر شما دشمنى خود را مخفى داريد خداى تعالى عالم است بآنچه در سينه‌هايتان

از بغض و حسد انگاشته‌اید و «مُوتُوا» در واقع نفرین و دعای بد است در باره منافقین و در معنی خدا شما را بکشد و مرده باشید و بین مسلمانان فساد نکنید.

إِن تَمسَسكُم حَسَنَةٌ تَسُؤهُم وَ إِن تُصِبكُم سَيِّئَةٌ يَفرَحُوا بِها الخ آیه مؤمنین را مطلع میگرداند که از جمله خباثت نفس منافقین و دشمنان اسلام با مؤمنین اینکه است که اینان چنینند که هرگاه نیکی و نصرتی و غنیمتی بشما رسید از آن ضدیت و دشمنی که با شما دارند ناراحت میگردند و خواهان ضرر شما میباشند و وقتی ضرری و آفتی یا شکستی بشما اصابت نمود خوشحال میگردند و اگر شما مؤمنین بر جفای کفار صبر کنید و تقوی را شعار خود گردانید و از مخالطه و دوستی با اعداء دین بپرهیزید کید آنها بشما ضرر نخواهد رسانید زیرا که خدا یار و یاور شما است و باعمال و افعال و نیّات شما آگاهست و علم او بر تمام اعمال و افعال شما احاطه دارد و هیچ چیزی بر او پنهان نیست.

صفحه : ۲۳۷

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۲۱ تا ۱۲۹]

اشاره

وَ إِذ غَدَوتَ مِن أَهلِكَ تُبَوِّئُ المُؤمِنِينَ مَقاعِدَ لِلقِتالِ وَ اللّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۱۲۱) إِذ هَمَّت طائِفَتانِ مِنكُم أَن تَفشَلا وَ اللّهُ وَلِيُّهُما وَ عَلَى اللّهِ فَليَتَوَكَّلِ المُؤمِنُونَ (۱۲۲) وَ لَقَد نَصَرَكُمُ اللّهُ بِبَدرٍ وَ أَنتُم أَذِلَّةٌ فَاتَّقُوا اللّهَ لَعَلَّكُم تَشكُرُونَ (۱۲۳) إِذ تَقُولُ لِلمُؤمِنِينَ أَ لَن يَكفِيَكُم أَن يُمِدَّكُم رَبُّكُم بِثَلاثَةِ آلافٍ مِنَ المَلائِكَةِ مُنزَلِينَ (۱۲۴) بَلى إِن تَصبِرُوا وَ تَتَّقُوا وَ يَأتُوكُم مِن فَورِهِم هذا يُمدِدكُم رَبُّكُم بِخَمسَةِ آلافٍ مِنَ المَلائِكَةِ مُسَوِّمِينَ (۱۲۵)

وَ ما جَعَلَهُ اللّهُ إِلاّ بُشرى لَكُم وَ لِتَطمَئِنَّ قُلُوبُكُم بِهِ وَ مَا النَّصرُ إِلاّ مِن عِندِ اللّهِ العَزِيزِ الحَكِيمِ (۱۲۶) لِيَقطَعَ طَرَفاً مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَو يَكبِتَهُم فَيَنقَلِبُوا خائِبِينَ (۱۲۷) لَيسَ لَكَ مِنَ الأَمرِ شَيءٌ أَو يَتُوبَ عَلَيهِم أَو يُعَذِّبَهُم فَإِنَّهُم ظالِمُونَ (۱۲۸) وَ لِلّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ يَغفِرُ لِمَن يَشاءُ وَ يُعَذِّبُ مَن يَشاءُ وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۲۹)

صفحه : ۲۳۸

[ترجمه]

(یاد کن ای رسول) وقتی که تو در صبحگاه برای صف آرائی جنک از منزل بیرون آمدی و مهیّا میگردی برای مؤمنین جاهای ایستادن برای جنگ را و خدا (بحال شما) شنوا و عالم است [۱۲۱]

یادآور وقتی را که دو طائفه‌ئی از مؤمنین (در جنگ) ترسناک و بد دل شدند که برگردند بمدینه در حالیکه خدا ولی و دوست آنها است و باید بر خدا توکل کنند توکل کنندگان [۱۲۲]

و همانا بحقیقت خدا شما را در جنگ بدر یاری کرد (و نصرت داد) در حالیکه شما ضعیف بودید پس ای اهل ایمان از خدا بترسید شاید از شکر گذاران باشید [۱۲۳]

وقتی بمؤمنین میگفتی آیا برای شما کافی نیست پروردگار که هزار ملائکه برای یاری شما بزمین نازل گردانید [۱۲۴]

«بَلى إِن تَصبِرُوا الخ» یعنی مدد نماید خدا شما را اگر صبر کنید و بپرهیزید از مخالفت پیغمبر صلّى اللّه علیه و آله و سلّم و بیایند

بطرف شما دشمنان بیدرنگ مدد کند خدا شما را به پنج هزار ملائکه نشان کننده‌گان اسبهای خود را [۱۲۵]

و خدا اینکه ملائکه را قرار نداد مگر برای اینکه برای شما مژده باشد و برای اینکه البته قلبهای (شما مؤمنین) مطمئن گردد بملائکه و یاری و مددکاری نیست مگر از جانب خدای غالب درستکار [۱۲۶]

و خدا چنین کرد تا اینکه دشمنان شما را بر طرف نماید و آنان را بکوبد و آنها برگردند در حالیکه ناامید باشند [۱۲۷]

ای رسول بدست تو امری نیست که کسی را توبه دهی یا اینکه آنها را عذاب کنی همانا آنها ستمکارانند [۱۲۸]

ملک خدا و مخصوص باو است آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است هر کسی را خواهد میآمرزد و هر که را خواهد عذاب میکند و خدا آمرزنده و مهربان است [۱۲۹]

.

صفحه : ۲۳۹

(توضیح آیات)

وَ إِذ غَدَوتَ مِن أَهلِكَ تُبَوِّئُ المُؤمِنِينَ مَقاعِدَ لِلقِتالِ وَ اللّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ «غَدَوت» از ماده غدوّ بمعنی بیرون رفتن در صبحگاهان است «التبؤة» بمعنی آماده کردن مکان برای غیر و یا ساکن گردیدن غیر در مکان است.

از راغب اصفهانی نقل شده که گفته «اهل الرجل» کسانی میباشند که با آن رجل وجه جامع داشته باشند و آن وجه جامع یا نسب است و یا خانه و یا غیر اینکه دو از قبیل دین و شهر و صنعت- و گفته میشود «اهل الرجل» و مراد از آن زوجه او است یا کسانیکه در خانه او میباشند مانند زن و فرزند و خادم و غیر اینها و همچنین اطلاق میشود بر جمیع کسانیکه با شخص دارای نسبتند مانند اقوام و خویشان و در محاورات گفته میشود اهل فلان شهر و مراد کسانی هستند که در آن شهر اقامت نموده و آنرا وطن خود اختیار کرده‌اند و گفته میشود اهل فلان دین و مراد پیروان آن دین میباشند و نیز گفته میشود اهل فلان صنعت و مراد مستقلین و استادان آن صنعت میباشند و ظاهرا چنانچه بعضی گفته‌اند مقصود از اهل رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله بستگان آن حضرتند و معنی آیه اینست که وقتی از بستگان و خویشاوندانت خارج شدی و اینکه بعضی اختصاص بیکنفر داده‌اند درست بنظر نمیآید زیرا اگر چنین باشد باید کلمه‌ئی در تقدیر گرفت و گفته شود «خرجت من بیت اهلك» ولی در کلام قرینه‌ئی بر اینکه تقدیر نیست.

ترجمه آیه شده و واضح است و محتاج بتوضیح نیست.

خلاصه چنین گفته‌اند نظم آیات بما چنین مینماید که نظر بربط آیه با آیات بالا که حق تعالی فرمود اگر شما صبر کنید و متقی باشید کید کافرین بشما ضرر نمیرساند و زیان نمیزند بلکه خداوند بشما نصرت میدهد و فیروزی بخشد همان طوری که روز بدر شما را یاری کرد و اگر از فرمان رسول صلّی اللّه علیه و آله مخالفت کنید

صفحه : ۲۴۰

چنان میشود که روز احد واقع گردید آنوقتیکه در بامداد رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بیامد تا آخر.

آری چنانچه از خود آیات بعد مفهوم میشود که شکست خوردن مؤمنین در جنگ احد آزمایشی بود بلکه میتوان گفت که نسبت بمؤمنین مجازاتی بود که آنها در امر جهاد بعضی بر خلاف فرمان رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اظهار رأی مینمودند در صورتی که بایست بدون رأی اندیشی در مقابل رأی و فرمان رسول [ص] بگویند سمعا و طاعة نه اینکه هر یک رأی در میان آرند و حضرت را مردد گردانند.

بين مفسـرين در اينكه روز كه چه روزى بود اختلاف است، حسن بصـرى گفته روز بـدر بوده، مقاتل گفته روز احزاب بوده و اكثر مفسرين گفته‌اند روز احد بوده و اينكه قول صحيح‌تر است زيرا كه هم با آيات مناسب‌تر است و هم با اخبار.

در ترجمه تفسير الميزان چنين مينويسـد كه از امـام صادق عليه السّلام روايت شـده كه فرموده علت وقوع جنگ احـد اينكه بود كه چون قريش پس از دادن هفتاد كشـته و هفتاد اسـير از جنگ بدر بمكه مراجعت كردند، ابو سـفيان جمعيت قريش را مخاطب ساخته گفت مگذاريـد زنان بر كشـته‌هاى بـدر گريه كنند زيرا اشك چشم حزن را از بين ميبرد دشـمنى نسـبت با محمّد [ص] را از قلبهاى آنان زايل ميكنـد و اينكه ممنوعيت تا پايان جنگ احد باقى بود و پس از اينكه جنگ بود كه اجازه گريه و ندبه را بزنان خود دادند در هر صورت طائفه قريش بعزم جنگ با پيغمبر صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم با سه هزار سوار و دو هزار پياده از مكه خارج شدنـد و زنان خويش را بهمراه آوردند.

چون اينكه خبر به پيغمبر صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم رسـيد اصحاب خود را جمع نمود آنان را تحريص و ترغيب بر جهاد فرمود در اينكه بين عبـد اللّه بن ابىّ بن سـلول بپيغمبر صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم پيشـنهاد خارج نشدن از مدينه را كرد و گفت بهتر است در شهر مانده در كوچه‌هاى تنگ آن با دشمن بجنگيم در اينكه صورت ناچار مردان ضعيف و زنان

صفحه : ۲۴۱

و بنـدگان و كنيزان نيز در دهـانه كوچه‌هـا و از پشت‌بامهـا بجنـك خواهنـد پرداخت و تا كنون سابقه نـدارد كه ما داخل حصارها و درون خانه‌هـاى خود باشـيم و دشـمن بر مـا پيروز شود و اتفاقـا هر وقت بعزم جنـك از خانه‌هـاى خود خـارج شـده و از شـهر بيرون رفته‌ايم دشمن بر ما پيروز شده و شكست خورده‌ايم.

سپس سـعد بن معاذ و چند نفرى از قبيله اوس برخواسته گفتند يا رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله تا كنون كسى از عرب قدرت اينكه در ما طمع كند نداشته در صورتى كه ما مردمى مشـرك و بت پرست بوديم چگونه در اينكه موقع كه تو در ميان ما ميباشـى قدرت طمع كردن در ما را دارند، نه حتما بايد از شـهر خارج شده با دشـمن بجنگيم اگر از ما كسـى شـهيد شد شـربت شـهادت را نوشيده است و اگر هم كسى نجات يافت بافتخار جهاد در راه خدا نائل شده است.

پيغمبر صـلّى اللّه عليه و آله اينكه پيشـنهاد را پذيرفت و با يكنفر از صحابه خويش براى مهيّا كردن ميدان جنك از شهر خارج شد و در همين مورد است كه خـدا ميفرمايـد «وَ إِذ غَـدَوتَ مِن أَهلِكَ الايـهٔ» ولى عبد اللّه بن ابىّ بن سـلول از همراهى با پيغمبر صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم خود دارى نمود و جماعتى از طائفه خزرج نيز از او متابعت كردند.

قريش باحـد رسـيدند و پيغمبر صـلّى اللّه عليه و آله اصـحاب خود را كه هفتصد تن بودند مهياى جنـك كرد و عبد اللّه بن جبير را با پنجاه تيرانـداز مأمور نگهبانى درّه‌ئى نمود كه ميترسـيد دشـمن در آنجا كمين كرده و از پشت سـر لشـكر اسـلام را مورد حمله قرار دهند، و بعبد اللّه جبير فرمود شما در هر صورت از نگهبانى دره غفلت نكنيد و لو اينكه ما دشمن را تا مكه مجبور بعقب نشينى كنيم و اگر هم دشـمن ما را منهزم نمود و ما را تا مـدينه مجبور بعقب نشـينى نمود باز هم شـما از مراكز خود دور نشده دست از نگهبانى دره بر نداريد.

از آنطرف هم ابو سـفيان خالـد بن وليد را با دويست سوار مأمور مراقبت آن دره كرد، و گفت شـما در آنجا كمين كنيد و وقتى كه جنك مغلوبه شد و دو لشگر بهم ريختند از دره خارج شويد و از پشت سر لشگر اسلام را مورد حمله

صفحه : ۲۴۲

قرار دهيد.

پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله لشگر خود را مهیای جنک کرد، پرچم را بدست علی [ع] داد انصار حمله خود را بدشمن شروع کرده آنان را شکست سختی دادند، دشمن‌ها از برابر لشگر اسلام فرار کردند و سربازان رشید اسلام آنها را تعقیب مینمودند.

خالد بن ولید که شکست قریش را قطعی دید خواست از راه دره خارج شده از پشت سر لشگر اسلام را مورد حمله قرار دهد ولی تیراندازان عبد اللّه جبیر آنها را مجبور بعقب نشینی کردند.

در اینموقع یاران عبد اللّه متوجه میدان جنگ شده و میدیدند که سربازان فاتح اسلام دشمن را شکست داده از غنائم بهره‌مند میشوند.

جریان را بعبد اللّه جبیر تذکر دادند و اضافه کردند که اگر ما در اینجا بمانیم از غنائم بی بهره خواهیم ماند عبد اللّه بآنها گفت از خدا بترسید مگر دستور پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله را نشنیدید که فرمود در هر صورت از دره جدا نشوید و کمال مراقبت را در حفظ دره بنمائید.

تیراندازان سخن او را گوش ندادند یکی بعد از دیگری مراکز خود را رها نموده برای گرفتن غنیمت از دره دور شدند، فقط عبد اللّه جبیر با دوازده نفر آنجا ماندند.

درگیر و دار جنگ علی [ع] پرچم‌دار قریش را که طلحهٔ بن ابی طلحه عبدی از طائفه بنی عبد الدار بود کشت بلا فاصله پرچم را ابو سعید بن ابی طلحه بدست گرفت علی علیه السّلام او را هم کشت، برای سومین بار پرچم را مسافع بن ابی طلحه برداشت علی [ع] او را هم بدرک و اصل گردانید و بالاخره تا نه مرتبه اینکه عمل تکرار و هر دفعه هم علی [ع] بردارنده پرچم را که همه از بنی عبد الدار بودند بقتل میرسانید تا اینکه در آخر کار یکی از بندگان سیاه چهره بنی عبد الدار بنام صواب پرچم را بلند کرد علی علیه السّلام دست راست او را قطع کرد او هم بلافاصله

صفحه : ۲۴۳

پرچم را بدست چپ گرفت دست چپش را نیز علی [ع] با ضربه برنده‌ئی قطع فرمود صواب که دو دست خود را از دست داده بود پرچم را با بازوهای خود بسینه چسبانده متوجه ابو سفیان شد و باو گفت آیا وظیفه خود را نسبت ببنی عبد الدار بانجام رسانیدم و پس از آنکه گفتارش را با ابو سفیان رساند علی علیه السّلام باو رسیده و با ضربه شمشیری که بسرش نواخت او را بدرک واصل گردانید.

برای دهمین بار پرچم فرو افتاد ولی غمره دختر علقمه کنانیه آنرا بلند کرد از آنطرف هم خالد بن ولید که اصحاب عبد اللّه بن جبیر را متفرق دید حمله خود را بدره شروع کرد در اینکه حمله بود که بقیه یاران عبد اللّه فراری شدند و فقط عده کمی باقی ماند که آنان را هم خالد بن ولید در مدخل دره بشهادت رسانید و چون اینکه مانع را از سر راه برداشتند از دره خارج شده و از پشت سر لشگر اسلام را مورد حمله قرار دادند.

لشگر شکست خورده قریش همینکه پرچم خود را برافراشته دیدند بمیدان جنک برگشته و در پناه آن حمله خود را بلشکر اسلام شروع کردند حمله بقدری سخت بود که لشگر اسلام بسختی منهزم و از هر طرف فرار کرده رو بکوهها نمودند.

و چون پیغمبر فرار اصحاب خود را مشاهده فرمود کلاه خود را از سر برداشته و همی فرمود بسوی من آئید که من رسول خدایم بکجا فرار میکنید آیا از خدا و رسول فرار میکنید.

در اینکه موقع هند دختر عتبه در میان لشگر قریش فعالیت فوق العاده‌ئی را شروع کرده بود و در میان سپاه ایستاده و اگر سربازی را میدید که از میدان جنگ فرار میکند سرمه دانی را با میلش بطرف او برده و باو میگفت ای زن بهتر است که با اینکه سرمه دان چشمان خود را سرمه کنی و باین ترتیب احساسات و غیرت سربازان فراری را تحریک نموده دوباره او را بجنک مسلمین

برمیگرداند حمزهٔ بن عبد المطلب که در سپاه پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بود حملات سختی بقریش مینمود لشگر از مقابل او فرار نموده حتی یکنفر هم در مقابلش باقی نمیماند

صفحه : ۲۴۴

هند که مراقب اینکه جریانات بود با دادن وعده و نویدهائی بغلام جبیر بن مطعم که وحشی نام داشت او را مأمور کشتن یکی از سه نفر (پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم، علی علیه السّلام حمزه [ع]) نمود وحشی گفت اما کشتن پیغمبر که از عهده من خارج است، و اما علی را دیدم که بسیار متوجه و مراقب خود میباشد بنا بر اینکه باو هم نمیتوانم طمعی داشته باشم ولی نسبت بحمزه کمین کرده و او را میدیدم که بسختی لشگر دشمن را متلاشی میسازد.

در همین بین گذارش بمن افتاد و همینکه از کنار من گذشت بجوئی رسید که آب کناره‌های آنرا نا مرتب و دارای چین و شکن کرده بود در اثر برخورد با همین چین و شکن‌ها و فرو رفتگی‌ها بود که حمزه بدون اینکه متوجه باشد بزمین خورد و من از اینکه موقعیت استفاده کرده بلافاصله اسلحه خود را کشیدم و او را هدف قرار دادم ضربه من درست بلگن خاصره او اصابت کرد و بقدری شدید بود که خاصره او را شکافته و از زیر سینه‌اش خارج شد همین ضربه بود که حمزه را از پای درآورده و او را بزمین زد خود را باو رسانده و شکمش را پاره کردم جگر او را بیرون آورده برای هند بردم و باو گفتم اینکه جگر حمزه است- هند آنرا از من گرفته و بدهانش گذارد و شروع بجویدن کرد ولی خداوند آنرا در دهانش سخت و مانند استخوان نمود و هند آنرا از دهان خارج کرده و بطرفی پرتاب کرد و پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود خداوند فرشته‌ئی را مأمور کرد تا آنرا برداشته بجای خود باز گرداند.

راوی گفت هند بسوی حمزه آمد او را مثله کرد گوشها و دست و پا و بعض اعضای دیگر او را برید.

لشگر اسلام بسختی شکست خوردند و همه فرار کردند کسی جز ابو دجانه سماک پسر خرسه و علی [ع] در رکاب پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باقی نماند هر حمله‌ئی که از جانب دشمن بسوی پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میشد علی [ع] آنرا دفع مینمود تا اینکه شمشیر علی شکست پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم شمشیر خود را که موسوم بذو الفقار بود بعلی

صفحه : ۲۴۵

داد سر انجام پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بسوی ناحیه احد جایگزین شد و در آنجا سنگر گرفت و علی [ع] با کمال رشادت میجنگید تا آنکه بنا بنقل علی بن ابراهیم در تفسیر خود هفتاد زخم بسر و صورت و بدن و شکم و پاهای آنحضرت وارد آمد و در همین موقع بود که جبرئیل نازل شد و عرضه داشت ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اینکه است معنی مواسات پیغمبر فرمود او از من و من از اویم جبرئیل اضافه کرد و گفت من هم از شما دوتایم و امام صادق [ع] میفرماید که پیغمبر [ص] جبرئیل را بین زمین و آسمان بروی کرسی از طلا مشاهده نمود که میگوید

«لا سیف الا ذو الفقار و لا فتی الا علی»

. [پایان] إِذ هَمَّت طائِفَتانِ مِنکُم أَن تَفشَلا وَ اللّهُ وَلِیُّهُما وَ عَلَی اللّهِ فَلیَتَوَکَّلِ المُؤمِنُونَ آیه برسولش خبر میدهد که یاد کن وقتی را که دو طائفه از شما مؤمنین «أَن تَفشَلا» بد دلی کردند و شاید قصد بازگشتن نمودند و بعضی گفته‌اند که مقصود باین «هَمَّت» عزم است، بعضی گفته‌اند مراد از اینکه «هَمَّت» خطور بقلب است و اینکه معنی چنانچه بسیاری از مفسرین گفته‌اند اولی‌تر است بدو جهت یکی از خود آیه که فرموده «وَ اللّهُ وَلِیُّهُما» تا آخر و دیگر عزم بر فرار از گناهان بزرگ است و آیه شفقت و رحمت نسبت بمؤمنین اظهار میدارد.

مفسرین گفته‌اند اینکه دو گروه یکی بنی سلمه بودند از خزرج و دیگری از بنو حارثه از اوس.

و گفته‌اند رسول [ص] وقتی بجنگ احد رفت هزار مرد با او بودند و بروایت دیگر نهصد و پنجاه نفر بودند.

بروایتی چون لشگر رسول [ص] بجائی رسیدند که آنرا شواز گویند عبد اللّه بن ابیّ بن سلول برگشت با سیصد مرد و گفت چه مهم است ما را که بدست خویش خود را علف شمشیر قریش کنیم ابو جابر سلمی از عقب او میرفت و میگفت ای عبد اللّه از خدا بترس رسول خدا و مسلمین را رها میکنی و می‌روی اینکه دو گروه قصد رفتن کردند بروند توفیق خدا آنها را دریافت و نرفتند اینکه بود

صفحه : ۲۴۶

که خداوند اینکه همه نعمت بآنها عطاء فرمود که خود را یاور و مدد کار آنان خواند و امر بتوکل فرمود که ای مؤمنین بایستی بر خدا اتکاء و توکل نمائید.

خلاصه چنانچه گذشت پس از آنکه دو لشگر کفر و اسلام در مقابل هم ایستادند و رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم لواء مهاجرین و انصار را بدست علی [ع] داد و حضرت شجاعان مشرکین را بدوزخ رسانید و علم داران آنها را از پا درآورد لوای آنها نگونسار گردید و مشرکین شکست خورده فرار کردند اهل اسلام در غنیمت افتادند.

تیراندازان که گماشته دهنه کوه احد بودند با اینکه پیغمبر سفارش نموده بود که ما خواه غالب یا مغلوب گردیم شما اینکه موضع را رها ننمائید.

آنان وقتی دیدند اصحاب مشغول غنائم گردیده‌اند بر امید تاراج غنائم رو بلشکرگاه آوردند هر چند عبد اللّه جبیر که رئیس آنها بود در منع مبالغه نمود و از تأکید حضرت رسول [ص] آنان را آگاهانید بجائی نرسید و گفته‌اند جمعی اندک که عدد آنها بده نمیکشید با وی توقف کردند و باقی بسخن امیر خود التفات ننموده متوجه اخذ غنیمت شدند.

و خالد بن ولید و عکرمهٔ بن ابی جهل با جمعی که در پشت کوه پنهان شده بودند چون رخنه کوه را از محافظان خالی دیدند و لشگر اسلام را مشغول غنیمت دیدند بیکباره بر سر عبد اللّه جبیر ریختند و او و یارانش را شهید کردند و از عقب لشگر اسلام برآمدند و صف آنها را از هم پاشیده و فتح منعکس گردید و خبر فتح کفار و بگریختگان رسید بازگشتند و اهل ایمان و مرکز توحید را در میان گرفتند و هفتاد مرد از ایشان را کشتند.

و گفته‌اند در آنحال لشگر اسلام سه قسمت شدند، قسمتی بهزیمت بحوالی مدینه رفتند و بشهر درآمدند و قسمتی دیگر سراسیمه و حیران گرد میدان میگشتند و برخی بسعادت شهادت فائز گردیدند و هیچکس با رسول خدا نماند مگر امیر المؤمنین [ع] و ابو دجانه انصاری و سهل بن حنیف و آخر ابو دجانه انصاری و سهل بن حنیف نیز فرار نمودند و همین امیر المؤمنین بماند.

صفحه : ۲۴۷

از روضهٔ الاحباب نقل میکنند که گفته روز احد چون مؤمنین رو بهزیمت گذاشتند و حضرت رسول [ص] را تنها گذاشتند و آنحضرت خشمناک گردید و با امیر المؤمنین [ع] نگریست که در پهلوی او ایستاده بود و فرمود

« یا علی مالک لم تفرّ مع النّاس»

یا علی چرا بدیگران ملحق نشدی گفت یا رسول اللّه [ص]

«انّ لی بک اسوهٔ»

بدرستی مرا بتو اقتداء است تو مقتدای منی چگونه از تو جدا شوم.

در منهج گفته بروایتی چهار کس از کفار قریش با یکدیگر معاهده کردند که رسول خدا را بقتل رسانند إبن شهاب و إبن قمیسه و

إبن حمید و إبن عتبهٔ بن وقاص پس در محلی که اشرار غلبه کردند و ابرار مغلوب شده بگوشه‌ئی افتاده بودند و حضرت رسول [ص] با امیر المؤمنین [ع] و سهل و ابو دجانه ایستاده بودند و امیر المؤمنین [ع] مشغول جنک بود آنسنگدلان سخت دل میدان آرزو را بر مراد خود یافتند دست جرأت از آستین وقاحت برآوردند و سنگها حواله آن معدن جواهر رسالت و جلالت کردند إبن قمیسه سنگی چند حواله آن حضرت کرد یکی از آن بر آینه پیشانی نورانی آنحضرت که محراب قلوب جهان صدق و صفا و طاق ابروی دلجوی آنکعبه حلم و وفاء بود آمد و بغایت مجروح گشت چنانچه خون روان گشت و قطرات بر محاسن مبارک او فرود میآمد و حضرت آنرا با ردای اطهر پاک مینمود و نمیگذاشت بر زمین بچکد و میفرمود اگر قطره‌ئی خون بر زمین افتد همانا عذاب از آسمان بر اهل زمین نازل گردد و إبن سهل سنگی بر بازوی مبارکش فرود آورد و آنرا مجروح گردانید و إبن وقاص سنگی بر لب و دندان مبارکش زد بطوری که لب لطیفش بشکافت و از اثر آن دندان رباعیه وی از طرف پائین شکسته شد و یکی از آن گوهرهای شب چراغ از درج یاقوتی بیرون افتاد و در اینکه محل که آنحضرت را رسیده بود إبن قمیسه شمشیر حواله آنحضرت کرد سید عالم از شمشیر او احتراز نمود در مغاکی افتاد رخسار تابان او از نظر ابرار و اشرار پنهان گشت روز روشن بر دیده دوستان چون شب تاریک

صفحه : ۲۴۸

گردید- و چشم روزگار از مشاهده آثار چشم زخم اغیار خیره شد إبن قمیسه ملعون گمان کرد که خورشید شرع مبین بعین حامیه فناء غروب کرد و ماه اوج کمال بمغرب فوت و زوال متواری شد قوم خود را مژده داد که کار محمّد صلّی اللّه علیه و آله را ساختم و دل از مهر او پرداختم شیطان از زبان او فرا گرفت و آواز برآورد که «الا-قد قتل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم» بدانید که محمّد کشته شد آواز ابلیس بمدینه رسید و بیک لحظه اینکه خبر جان سوز انتشار یافت اهل شرک از اینکه خبر جان سوز شادمان گردیدند بگرفتن غنیمت مشغول شدند سیّد عالم پس از زمانی از مغاک بیرون آمد و بجانب شعب توجه نمود دید برخی از اصحاب ببالای کوه ملتجی شده‌اند کلاه خود را از سر مبارک برداشت و بایشان آواز داد و فرمود که

«الیّ انا رسول اللّه اینکه تفرون عن اللّه و عن رسوله»

بجانب من بشتابید چون صدای حضرت را شنیدند یک و دو بسوی حضرت میشتافتند تا سی نفر دور حضرت جمع شدند و امیر المؤمنین علیه السّلام نیز از کشتن کفار که بر رسول خدا حمله کرده بودند فارغ شده بود متوجه پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله شد و بیکبار بر کفار هجوم کردند و در اندک فرصتی دمار از روزگار کفار برآوردند و همه آنها منهزم گردیده بمکه شتافتند تا آنجا که گفته فتح و نصرتی که در آن روز از رسول [ص] و اصحاب واقع گردید برای ثبات قدم و رسوخ مقام امیر المؤمنین [ع] و جان‌بازی او در خدمت حضرت رسالت [ص] بود.

و حافظ ابو محمّد عبد العزیز جنابذی در کتاب معالم العترهٔ النبویهٔ روایت کرده مرفوعا بمقبس بن محمّد و او از پدر خود که گفت شنیدم از امیر المؤمنین علیه السّلام که گفت روز احد شانزده ضربت بمن رسیده بود که در چهار ضربت آن بزمین افتاده بودم پس مردی نیکورو و خوشبو نزد من آمد و انگشت مرا بگرفت و برخیزانید و گفت متوجه حرب شو که تو در طاعت خدا و رسول اوئی و خدا و رسول از تو خشنودند رفتم نزد رسول [ص] و قضیه را بعرض مبارک رسانیدم حضرت فرمود یا علی آنمرد را نمیشناسی گفتم یا رسول اللّه او را نمیشناسم لکن

صفحه : ۲۴۹

بصورت او را مشابه دحیه کلبی یافتم فرمود یا علی خدا چشم تو را روشن گرداند مژده باد تو را که آنکس که دست تو را گرفت و

برخیزانید و بحرب دشمنان تو را ترغیب نمود جبرئیل بود پس من باین مژده قوه تمام یافتم و بهر دو دست دشمنان خدا را میکشتم و شرّ او را از رسول خدا دفع میکردم تا آنکه سرهای دلاوران و سرداران را بر خاک مذلت انداختم و چون کفار دیدند سرداران لشکر ایشان بر دست امیر المؤمنین [ع] کشته شدند هیچ کس را جرئت نشد که در مقابل آنحضرت آید بالضروره فرار بر فرار دادند و بمکه مراجعت کردند و پیغمبر [ص] با اصحاب ظفر پیکر متوجه مدینه شدند که ناگاه حضرت فاطمه علیها سلام از دور نمایان شد و سبب بیرون آمدنش از مدینه آن صدائی بود که از ناحیه مشرکین بلند گردید که محمّد کشته شد چون نزدیک رسید روی پدر بزرگوارش را خون آلوده دید بگریه افتاد فورا آب حاضر کرد و روی اطهر آن حضرت را شست و بروایتی امیر المؤمنین [ع] آب را در سپر خود میکرد و بر سر و روی آنحضرت میریخت و فاطمه [ع] دست میمالید. [پایان] لَقَد نَصَرَکُمُ اللّهُ بِبَدرٍ وَ أَنتُم أَذِلَّةٌ بدر موضعی است ما بین مکه و مدینه و گفته‌اند آنرا بدرش نامیده‌اند بمناسبت اینکه صاحب آن بقعه بدر بن کلده بوده اینکه بود که آنرا بدر نامیدند خدای تعالی مؤمنین را یادآوری میکند بداستان جنک بدر که در آن وقتی که عدد شما کم بود و عدد دشمن بسیار و با اینکه عدد کمی که داشتی خداوند شما را نصرت داد پس متقی و پرهیزگار گردید شاید شکر گذار شوید.

از إبن عباس روایت شده که در روز بدر از مهاجرین هفتاد و هفت مرد بودند و از انصار دویست و سی و شش که مجموع آن سیصد و سیزده تن بودند و از مشرکین قریب بهزار نفر و یکصد اسب در میان آنها بود و در میان مسلمانان هیچ کس اسب نداشت مگر مقداد بن اسود و دیگران پیاده بودند و سه شتر در میان ایشان بود و از اکثر کتب نقل شده که در روز بدر در مشرکین نهصد و پنجاه مرد

صفحه : ۲۵۰

جنگی بودند و هفتصد شتر در میان داشتند و بیشتر آنها با سلاح بودند و لشکر اسلام سیصد و سیزده نفر و بقولی سیصد و پنج نفر و اکثر ایشان صلاح نداشتند.

فَاتَّقُوا اللّهَ لَعَلَّکُم تَشکُرُونَ خطاب بمؤمنین است که ای مؤمنین حکم خدا را نگاه دارید و از مخالفت رسول بپرهیزید شاید شکر گذار گردید.

إِذ تَقُولُ لِلمُؤمِنِینَ أَ لَن یَکفِیَکُم أَن یُمِدَّکُم رَبُّکُم بِثَلاثَةِ آلافٍ مِنَ المَلائِکَةِ مُنزَلِینَ چنانچه ظاهر است مقصود از «أَذِلَّةٌ» در آیه بالا نه ذلت مقابل قوّت است چگونه میتوان مؤمنین را ضعیف و ناتوان بشمار آورد در صورتی که وجود رسول [ص] و امیر [ع] در میان آنها بوده قوله تعالی «وَ لِلّهِ العِزَّةُ وَ لِرَسُولِهِ وَ لِلمُؤمِنِینَ» سوره منافقین آیه ۲۱، بلکه ذلت در اینجا را میتوان بمعنی قلّت عدد گرفت- و رسول بآنان اطمینان بدهد که اگر عدد شما کم باشد خداوند سه هزار ملائکه را برای یاری شما بزمین نازل میگرداند.

بَلی إِن تَصبِرُوا وَ تَتَّقُوا وَ یَأتُوکُم مِن فَورِهِم هذا یُمدِدکُم رَبُّکُم بِخَمسَةِ آلافٍ مِنَ المَلائِکَةِ مُسَوِّمِینَ آری خداوند فرشتگان را در بدر بیاری شما فرستاد، از اینکه آیه که ظاهرا راجع بجنگ بدر است دو نکته میتوان استفاده نمود، یکی امتنان نسبت بمؤمنین که در روز بدر که عدد شما کم بود و چنانچه گفته‌اند اول جهادی بود که در مدینه با قریش واقع گردید حق تعالی ملائکه را بیاری شما فرستاد که قلبتان مطمئن بایمان گردد و در اوامر رسول [ص] و جهاد در راه خدا با اطمینان خاطر با کفار بجنگید و از کثرت عدد آنان و قلت خودتان ضعف و بد دلی بخود راه ندهند.

و دیگر فقرات آیه مشعر بر اینکه است که پس از نمودار شدن چنین امر که فرشتگان با اینکه وظیفه آنها جنک با بشر نیست و برای اطمینان و قوت

صفحه : ۲۵۱

ایمان مؤمنین مأمور شدند که در میدان مبارزه داخل گردند با اینکه حال در جنگ احد هم در امر رسول [ص] اختلاف کردند که بعضی گفتند در خود مدینه با دشمن مبارزه کنند و بعضی گفتند باید بیرون رویم در خارج مبارزه با دشمن کنیم شاید اگر آنان متفقا برأی شخص رسول [ص] تن میدادند و از خود رأی اندیشی نمینمودند برای آنها بهتر بود و باضافه چنانچه جمله «أن تَفشَلا» مشعر بر اینکه است، و گفته‌اند بعضی در استقامت در امر جهاد بد دل شدند بطوریکه میخواستند از جنگ برگردند.

شاید اینکه دو چیز چنین ایجاب نمود که شما در مورد آزمایش واقع گردید و در جنگ احد شکست خورید با اینحال اگر از امتحان خالص بیرون آمدید و از مخالفت امر رسول [ص] احتراز نمودید و کفار بر شما ریختند خدا شما را مدد میدهد به پنج هزار ملائکه نشان دار و ظاهرا اینکه آیه که خداوند وعده داده بمؤمنین که اگر صبر کنید و با تقوی باشید خداوند شما را به پنج هزار ملائکه نشان دار مدد میدهد راجع بجنگ احد باشد اگر چه بعضی گفته‌اند که در آیه هیچ قرینه‌ئی بر اینکه حمل نیست و دلیلی بر آن نداریم و اما در جنگ احزاب و حنین اگر چه بشهادت آیاتی از قبیل قوله تعالی «إِذ جاءَتكُم جُنُودٌ فَأَرسَلنا عَلَيهِم رِيحاً وَ جُنُوداً لَم تَرَوها» احزاب آیه ۹۱، ملائکه‌ئی برای یاری مؤمنین نازل شده است.

لکن چنانچه از آیه «بَلی إِن تَصبِرُوا وَ تَتَّقُوا» استفاده میشود در صورتی اینکه طور آنها را یاری میکنیم که با صبر و تقوی باشند و از اطلاق آیه چنین برمیآید که ظفر و فیروزی را معلق گردانیده بر صبر و تقوی که مؤمنین در اثر اینکه دو صفت حمیده همیشه مظفر و فیروزمندند مصداق کاملش مورد جهاد و نبرد با اعداء ظاهر میگردد و شامل تمامی جنگها میشود و میتوان شاهد گرفت بر اینکه اطلاق و عموم آیه را در آیه بعد:

وَ ما جَعَلَهُ اللّهُ إِلّا بُشری لَكُم وَ لِتَطمَئِنَّ قُلُوبُكُم بِهِ

صفحه : ۲۵۲

مرجع ضمیر «جَعَلَهُ اللّهُ» امداد کردن ملائکه است و مشعر بر اینکه است که ملائکه‌ئی برای یاری مؤمنین در موقع جنگها نزول میکند که اطمینان قلب مؤمنین باشند که وقتی نفرات خود را زیاد دیدند اطمینان قلب پیدا میکنند نه اینکه ملائکه مثل بشر با شمشیر و نیزه جنگ کنند مگر در جنگ بدر که آیات مشعر بر اینکه است که ملائکه بصورت بشر درآمده و با کفار جنگ کردند.

وَ مَا النَّصرُ إِلّا مِن عِندِ اللّهِ العَزِيزِ الحَكِيمِ «ما» نافیه بطور اطلاق خبر میدهد که بایستی بدانند هر کجا ظفر و مظفریتی و غلبه و استیلائی باشد وجود ندارد مگر از جانب خدای غالب درستکار از اطلاق آیه و بقرینه «العَزِيزِ الحَكِيمِ» چنین برمیآید که در هر جائی که غلبه و ظفری پدیدار گردد خواه از طرف مؤمنین باشد یا کفار آنهم بخواست حق تعالی از روی حکمت و مصلحت ظاهر گردیده «العَزِيزِ الحَكِيمِ» همه ضعیف و ناتوان و او غالب و توانا لکن آیه بعد مظفریتیکه از جانب خدا است را اختصاص بمؤمنین میدهد.

لِيَقطَعَ طَرَفاً مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَو يَكبِتَهُم فَيَنقَلِبُوا خائِبِينَ لام در «لِيَقطَعَ» متعلق است بآیه شریفه «وَ لَقَد نَصَرَكُمُ اللّهُ بِبَدرٍ» الكبت بمعنی کوبیدن بذلت و خواری است یعنی خداوند مؤمنین را یاری نمود و آنها را غالب و مظفر گردانید تا اینکه لشگر کفر کوبیده و منهدم و خورد کردند و شکست خورده و نا امید برگردند.

در کشف الاشرار گفته قوله تعالی «وَ لَقَد نَصَرَكُمُ اللّهُ بِبَدرٍ وَ أَنتُم أَذِلَّةٌ الخ» اینکه رقم ذلت که برایشان کشید از روی قلت عدد است و نظر عامه اما از آنجا که نظر خاص است و حقیقت کار است کسی که اللّه وی را یار است او را چون توان گفت که حقیر و خوار است.

پیر طریقت در مناجات گفت خداوندا بشناخت و زندگانیم بنصرت تو شادانیم و بکرامت تو نازانیم بعزّ تو عزیزانیم خداوندا بتو زنده‌ایم هرگز کی میمیریم

صفحه : ۲۵۳

كه بتو شادمـانيم هرگز چون انـدوهگين نئيم كه بتو نازانيم بى تو چون بسـر آريم كه بتو عزيزانيم هرگز چون ذليل شويم تا آنجا كه گفته:

إِذ تَقُولُ لِلمُؤمِنِينَ أَ لَن يَكفِيَكُم اينكه نصـرت دادن بواسـطه ملك، اكرام مؤمنانست و زيادتى نعمت بر ايشان و سـكون دل ايشان كه نظر بعضـى از ايشان از حاشـيه ظاهر بر نگشـته بود پنداشته بودند كه نصرت همه با عدد است اما آنانكه نور يقين در دل ايشان جاى داشت و سرّ ايشان با وعده «اللّه» آرام داشت نظر خاص ايشان آنجا رسـيد كه «وَ مَا النَّصـرُ إِلّا مِن عِندِ اللّهِ» گفته‌اند آنجا كه نصـرت ملكى بود چه حـاجت بمـدد ملكى بود، همـانست كه جـاى ديگر گفت «كَم مِن فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَت فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذنِ اللّهِ» چون باذن اللّه گفت چه باك اگر لشـگر اندك بود و عدد كم ياران ضعيف، ضعيف‌تر از لشگر مرغ نبود و قوى‌تر از اصحاب فيل نبود، هين تا چه رسـد بايشان از آن مرغان» و كهتر و كمتر از پشه نيايـد، و جبّار طبعى قوى‌تر از نمرود نبود ببين تا چون هلاك شـد و بدست پشه‌ئى درمانـد تا بـدانى كه نصـرت و هزيمت همه از خـدا است نواخت و سـياست همه از او است، و كارها همه بيـد او است و بمشـيت او اسـت، همين است كه بـا سـيد اولين و آخرين گفت «لَيسَ لَكَ مِنَ الأَمرِ شَيءٌ» اى سيّد ترا از كـار چيزى نيست، آن همه منم كه خداوندم من بودم و من باشم كارها همه خود گذارم، راه خود نمايم، دل خود گشايم، بكسـى باز نگذارم، و هم از اينكه باب است آنچه گفت «وَ لِلّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ» ملك ملك او است- امر امر او است- حكم حكم او اختيار اختيار او- آنرا كه خواهد خواهد و آنرا كه خواهد خواند و آنرا كه خواهد داند «فمن شاء عذّبه و من شاء قرّبه» «من شاء هداه و من شاء اغواه»- [پايان]

لَيسَ لَكَ مِنَ الأَمرِ شَيءٌ أَو يَتُوبَ عَلَيهِم أَو يُعَذِّبَهُم فَإِنَّهُم ظالِمُونَ از إبن عباس و انس بن مالك و حسن و قتاده و ربيع روايت شده كه در شأن نزول آيه گفته‌اند چون روز احد لب و دندان مبارك حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله بسنگ

صفحه : ۲۵۴

جفاء آزرده شـد و شـهادت حمزه و الم شديد و آلام بسـيار بخاطر مبارك وارد گرديد در خاطر مباركش خطور نمود كه بتير نفرين آنان را بيازارد.

و بقول ديگر چون إبن ابىّ بـا سـيصد منافق از لشـگر برگشـتند و باين جهت آثار تأنى و جبن در بعضـى از اصـحاب پديـدار گرديد حضـرت غمگين شـد خواست بر ايشان نفرين كنـد اينكه آيه نازل گرديـد «لَيسَ لَكَ مِنَ الأَمرِ شَيءٌ الـخ» يعنى اى رسول امر اينكه جماعت از استيصال و اصلاح يا عذاب آنها بدست تو نيست وظيفه تو تبليغ رسالت است.

اگر اينكه روايات صحيح باشد و واقعا بقلب حضرت خطور كرده باشد بآنها نفرين كند شايد چنانچه گفته‌اند حكمت در نهى نفرين علم حق تعالى باين باشـد كه بعضـى از آنها ايمان ميآورنـد يا اولادهايشان در زمان آينـده ايمان خواهند آورد لكن نظر بقوله تعالى كه رسول صـلّى اللّه عليه و آله خود را «برحمة للعالمين» معرفى نموده و توصـيف كرده با اينكه حال خيلى بعيد است كه اصلا بقلب مبـاركى كه مظهر و نماينـده رحمت واسـعه حق تعـالى است خطور كنـد كه بآنهـا نفرين نمايـد و آنـان را بعـذاب استيصالى هلاك گرداند.

ممكن است راجع بـآيه گفته شود كه جمله معـترضه بين واقعه احـد و جنـگ احـد و جنـگ بـدر واقع شـده مشـعر بر اينكه است كه مؤمنين را بياگاهانـد كه تمام امور بـدست قـدرت حق تعالى انجام ميگيرد كه مؤمنين نه در مورد فتح و فيروزى حضـرت را تحسـين كنند و نه در مورد شـكست ايمانشان سست گردد و او را توبيخ كنند بلكه بايستى بدانند كه تمام امور بدست قدرت و حكمت قادر متعال انجام گرفته.

و مفسرین گفته‌انـد اینکه جمله «لَیسَ لَکَ مِنَ الأَمرِ شَیءٌ» جمله معترضه است میان قوله تعالی «أَو یَکبِتَهُم فَیَنقَلِبُوا» و قوله تعالی «أَو یَتُوبَ عَلَیهِم» یعنی خدا شما را نصرت داد بیکی از چهار چیز.

۱- تا شکسته شود رکن دولت ایشان بقتل و اسارت رؤساء آنها.

صفحه : ۲۵۵

۲- یا از شوکت لشگر اسلام بهزیمت روند و از جنگ فرار کنند. ۳- یا آنان را توبه دهد چون مسلمان شوند. ۴- یا آنها را عذاب کنـد وقتی بر کفر خود مصر باشند و خلاصه اینکه آیه خطاب برسولش نموده که امر خلق بـدست خـدا است هر کس را خواهد می‌بخشـد هر کس را خواهـد عـذاب میدهـد هر که را خواهـد موفق بتوبه میگردانـد و ایمـان میآورد و عـذاب آنها را معلق بر عمل خودشان نموده بقوله تعالی «فَإِنَّهُم ظالِمُونَ» اینان چون ستم نموده‌اند مستحق عذابند.

وَ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ آنچه در آسـمانها و آنچه در زمین است همه ملک خـدا و در تحت تصرف او است یعنی آفریننده و تدبیر کننده و خالق و مالک همه علویات و سفلیات او است هر که را خواهد میآمرزد و هر که را خواهد عذاب میکند.

و بایـد دانست که آمرزش و عذاب جزافی نیست از روی حکمت و علم ازلی هر که قابل بخشـش باشد میآمرزد و هر که مستوجب عذاب است عذاب میکند.

یَغفِرُ لِمَن یَشاءُ وَ یُعَذِّبُ مَن یَشاءُ وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ چنانچه در بسیاری از آیات حق تعالی خود را برحمت و آمرزش معرفی مینماید تا اینکه انسان در هیـچ حالی از رحمت حق تعالی ناامیـد نگردد چنانچه در حدیث قدسـی است که رحمت خدای تعالی بر غضبش سبقت دارد تا همیشه امیدوار برحمت باشیم که «لا یَیأَسُ مِن رَوحِ اللّهِ إِلَّا القَومُ الکافِرُونَ» سوره یوسف آیه ۸۷.

صفحه : ۲۵۶

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۳۰ تا ۱۳۹]

اشاره

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَأکُلُوا الرِّبَوا أَضعافاً مُضاعَفَةً وَ اتَّقُوا اللّهَ لَعَلَّکُم تُفلِحُونَ (۱۳۰) وَ اتَّقُوا النّارَ الَّتِی أُعِدَّت لِلکافِرِینَ (۱۳۱) وَ أَطِیعُوا اللّهَ وَ الرَّسُولَ لَعَلَّکُم تُرحَمُونَ (۱۳۲) وَ سارِعُوا إِلی مَغفِرَةٍ مِن رَبِّکُم وَ جَنَّةٍ عَرضُهَا السَّماواتُ وَ الأَرضُ أُعِدَّت لِلمُتَّقِینَ (۱۳۳) الَّذِینَ یُنفِقُونَ فِی السَّرّاءِ وَ الضَّرّاءِ وَ الکاظِمِینَ الغَیظَ وَ العافِینَ عَنِ النّاسِ وَ اللّهُ یُحِبُّ المُحسِنِینَ (۱۳۴)

وَ الَّذِینَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَةً أَو ظَلَمُوا أَنفُسَهُم ذَکَرُوا اللّهَ فَاستَغفَرُوا لِذُنُوبِهِم وَ مَن یَغفِرُ الذُّنُوبَ إِلاَّ اللّهُ وَ لَم یُصِرُّوا عَلی ما فَعَلُوا وَ هُم یَعلَمُونَ (۱۳۵) أُولئِکَ جَزاؤُهُم مَغفِرَةٌ مِن رَبِّهِم وَ جَنّاتٌ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها وَ نِعمَ أَجرُ العامِلِینَ (۱۳۶) قَد خَلَت مِن قَبلِکُم سُنَنٌ فَسِیرُوا فِی الأَرضِ فَانظُروا کَیفَ کانَ عاقِبَةُ المُکَذِّبِینَ (۱۳۷) هذا بَیانٌ لِلنّاسِ وَ هُدیً وَ مَوعِظَةٌ لِلمُتَّقِینَ (۱۳۸) وَ لا تَهِنُوا وَ لا تَحزَنُوا وَ أَنتُمُ الأَعلَونَ إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ (۱۳۹)

صفحه : ۲۵۷

[ترجمه]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید ربا نخورید در حالتی که چند برابر بر منافعتان افزوده شود و از خدا بترسید شاید رستگار گردید [۱۳۰]

و بپرهیزید از آنعذابیکه برای کافرین آماده شده [۱۳۱]

و خدا و رسول را اطاعت کنید شاید که شما مورد ترحم گردید [۱۳۲]

و سرعت کنید بسوی اسباب آمرزش از پروردگارتان و بهشتی که پهنای آن بقدر آسمانها و زمین است و برای پرهیزکاران آماده شده [۱۳۳]

آنکسانیکه در سختی و آسانی مال خود را انفاق میکنند و نیز کسانی که در مورد خشم غیظ خود را فرو مینشانند و از مردم گذشت میکنند و خدا نیکوکاران را دوست میدارد [۱۳۴]

و آنهائی که هرگاه عمل ناشایسته‌ئی کردند یا بنفس خود ستم نمودند خدا را یاد کردند و برای گناهانشان طلب آمرزش نمودند و کیست که گناهان را بیامرزد مگر خدا و بر آنچه خطا کرده‌اند اصرار نکردند (یعنی تکرار نمیکنند) در حالیکه زشتی گناه را میدانند [۱۳۵]

آن گروه پاداش ایشان آمرزش است از پروردگارشان و بهشتهائی که نهرها از زیر درختان آن جریان دارد در حالی که در آن بهشت جاویدانند و چه نیکو است پاداش عمل کنندگان [۱۳۶]

بتحقیق که پیش از شما واقعه‌هائی گذشته پس شما در زمین گردش کنید و بنگرید که چگونه بود سر انجام تکذیب کنندگان [۱۳۷]

اینکه نظر کردن برای مردم دلیلی است روشن و پند و اندرز است و برای پرهیزکاران هدایت است [۱۳۸]

و ای مؤمنین سست نشوید و غمناك نگردید در حالیکه شما علوّ و برتری دارید اگر در ایمان ثابت قدم باشید [۱۳۹]

صفحه : ۲۵۸

(توضیح آیات)

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَأْکُلُوا الرِّبَوا أَضعافاً مُضاعَفَةً خطاب بمؤمنین است که ای کسانیکه ایمان آورده‌اید ربوا نخورید در حالیکه افزوده و چند برابر باشد اضعاف در پول است و مضاعفه در مدت در مجمع البیان گفته ربوا زیادتی بر اصل مال است بتأخیر از مدتیکه تعیین شده و بقولی آن ربوای زمان جاهلیت است. [عطا و مجاهد] و در اضعافا مضاعفهٔ دو قول از مفسرین نقل شده: ۱- زیاد کند ربوا را بتأخیر مدت پس از مدت برای زیادتی ربوا که هرگاه مدت تأخیر رسید بر آن بیفزاید ۲- اموال شما را بر اموال خودش اضافه نماید و در آن داخل کند هر معامله حرامی را برای اینکه مالش زیاد گردد.

و وجه تحریم ربوا آن مصلحتی است که خدای تعالی عالم بر آن است و در آن مصلحت تقریبا وجوهی گفته شده:

۱- برای اینکه ربوا از بیع جدا گردد در سوره بقره «أَحَلَّ اللّهُ البَیعَ وَ حَرَّمَ الرِّبا» ۲- برای او وقت تعیین میکند و اختصاص بآن میدهد برای بدل گرفتن آن و اینکه منافی مکارم اخلاق است که باید قرض داده شود و منتظر باشد وقتی را که مدیون بتواند عوض بدهد بدون زیاده و اینکه چنین از ابی عبد اللّه علیه السّلام روایت شده.

و اینکه در اینجا تحریم ربوا را اعاده نمود با اینکه در سوره بقره ذکر شده برای دو امر است یکی تصریح بنهی پس از اخبار بتحریم وی برای اینست که حرمت آن در منتهی درجه باشد و تأکید نهی در احتراز از آن است و دیگر برای اینکه است که ربوا باضعاف مضاعفه منجر نگردد.

وَ اتَّقُوا اللّهَ لَعَلَّکُم تُفلِحُونَ- وَ اتَّقُوا النّارَ الَّتِی أُعِدَّت لِلکافِرِینَ پرهیز کنید از معصیت آن و بقولی بپرهیزید از عقاب بر معصیت آن

صفحه : ۲۵۹

(لَعَلَّکُم تُفلِحُونَ) تـا اینکه نجـات یابیـد بـآنچه بشـما میرسـد آنچیزی را از ربوا که معـامله گردهایـد و فـائز گردیـد بثواب بهشت (ای مؤمنین) بپرهیزید از آن مالیکه ایجاب میکند داخل گردیدن بآتش را آن آتشی که مهیا و آماده شده برای کافرین.

و اینکـه اختصـاص داده آمـاده شــدن آتش را برای کـافرین برای اینکـه اسـت کـه آتش بالـذات برای کـافرین اسـت و بـالتبع برای گنه‌کاران از مؤمنین مثل قوله تعالی «أُعِدَّت لِلمُتَّقِینَ» و معلوم است غیر متقین از اطفال و مجانین داخل میگردند.

و حسن گفته تخصیص کفار بمعدّ بودن آتش برای آنها مانع نیست از مشارکت غیر آنها با آنها چنانچه تخصیص مرتدین بسیاهی صورت مـانع نیست از مشـارکت غیر آنها از سائر کفار با آنها و مثل آن در قرآن بسیار است و تخصـیص دادن چیزی بـذکر دلالت ندارد بر اینکه آنچه غیر او است بخلاف آنست.

وَ أَطِیعُوا اللّهَ وَ الرَّسُولَ و اطاعت کنید خدا را در آنچه بشـما امر نموده و اطاعت کنید رسول را در آنچه برای شـما مشـروع گردانیده (لَعَلَّکُم تُرحَمُونَ) یعنی اطاعت کنید شاید رحم گردیده شوید و مورد عذاب واقع نگردید.

اگر گفته شود اگر اطاعت رسول همان طاعت خدا باشد وجه تکرار چیست!

گوئیم تکرار برای دو چیز است یکی طاعت رسول است در آنچه میخوانـد با قصـد بطاعت خـدا، و دیگر چنین گفته تا دانسـته شود اینکه کسیکه اطاعت کند رسول را در آنچه او را میخواند پس او مبادرت کرده بسوی امر خدا.

و در وجه اتصال اینکه آیه بآیات قبل دو قول است: یکی اتصال امر بطاعت بنهی از اکل ربوا پس گویا گفته بس اطاعت کنیـد خدا را در آنچه شـما را نهی کرده از اکـل ربوا و غیر آن، دوم آنچه را که محمّـد بن اسـحاق گفته که مقصود معـاقبه و مجازات کسانی است که در روز احد مخالفت کردند رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را در حفظ

صفحه : ۲۶۰

مراکزشان و آنرا محافظت ننمودند و مشغول باخذ غنیمت شدند و اینکه سبب شکست خوردن اصحاب رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گردید. [پایان] خلاصه چنانچه در سوره بقره آیه ۲۷۶ راجع بآیه «الَّذِینَ یَأکُلُونَ الرِّبا لا یَقُومُونَ إِلّا کَما یَقُومُ الَّذِی یَتَخَبَّطُهُ الشَّیطانُ مِنَ المَسِّ» گفته شـده که آدم ربـا خوار را تشبیه نموده بـآدم دیوانه که شـیطان وی را مس نموده و از خرد بیگانه گردیـده اشـاره به اینکه که ربـا خوارگی بـا عقـل و خرد منافـات دارد زیرا مـالیکه میشود از طریق معـامله بیع و شـراء زیاد کرد و مردم را در رفاهیت انداخت چگونکه آدم عاقل برِبا میدهد و راکد میگذارد که اضافه بر اینکه نموّی نکند خود مال نیز ممکن است تلف گردد اینکه است که فرموده «أَحَلَّ اللّهُ البَیعَ وَ حَرَّمَ الرِّبا» چنـانچه هر عـاقلی که قـدری در احکـام شـرع تـدبر کنـد بطور وضوح میدانـد و میفهمد که تمام قوانین شـرع مطهّر اسلام مطابق با عقل و منطق است اگر در جامعه‌ئی معامله ربوا شیوع پیدا کند و معامله بیع و شراء کم گردد باندك زمانی آن جامعه باضـمحلال و نیستی سـقوط مینماید و اهلش فقیر و محتاج میگردد و تمدن جامعه تبدیل بتوحش میگردد.

و حرمت ربوا اتفاقی بین تمام ملت مسـلمین است و نیز عقل شاهد بر آنست و اخبار و احادیث در حرمت آن بسیار است چنانچه در بعضـی از اخبار بقدری گناه ربوا را بزرگ بشـمار آورده که پس از شـرك بخدا ربوا خوارگی را بدتر از زنا و شرب خمر فرموده و هیچ گناهی را بزرگ‌تر از آن نشـمرده و آنرا از گناهان کبیره بلکه اکبر کبائر بحساب آورده و در جلد دوم اینکه تفسـیر تا اندازه‌ئی راجع بآن بیان شده.

وَ سارِعُوا إِلی مَغفِرَةٍ مِن رَبِّکُم وَ جَنَّةٍ عَرضُـهَا السَّماواتُ وَ الأَرضُ در سورهٔ الحدید آیه ۲۱ «عَرضُـها کَعَرضِ السَّماءِ وَ الأَرضِ» فرموده

گاهی عرض را مقابل طول آرنـد و گاهی عرض گوینـد و مقصود سعه و گسترش آن میباشد و عرض بمعنی اول اشاره باین میشود که وقتی عرض بهشت مثل عرض

صفحه : ۲۶۱

آسـمانها و زمین باشد طول آن که غالبا طول هر چیزی زیادتر از عرض آنست در وسعت چه قدر خواهد بود، و اگر معنی دوم باشد کنایه از اینکه میشود که بهشت بقدری وسیع است که ذهن بشری قادر بر احاطه آن نیست.

از مجمع البیان نقل میکننـد که گفته روایت شده که از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سؤال شد اگر بهشت بوسـعت آسـمانها و زمین است جهنم در کجا است پیغمبر [ص] در جواب فرمود منزه است خدا وقتی روز میآید شب در کجا است.

و مفسـرین اینکه روایت را چنین تفسیر کرده‌اند که مراد رسول [ص] اینست که نار معلوم علم الهی است چنانچه شب در موقع پدید آمدن روز نیز متعلق علم الهی است.

اینکه تفسـیر درست بنظر نمیآیـد زیرا که سائـل از مکـان جهنم سؤال کرده و غرض او چنین است که وقـتی بهشت تمـام آسـمانها و زمین را پر نموده دیگر جائی برای جهنم باقی نمیماند.

و شایـد اینکه رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم نظر بقصور فهم سائل که عالمی وسـیع‌تر و عالی‌تر از همین عالم دنیا و وسـعت آن نتوانـد درك کنـد اجمالا خواهـد باو بفهمانـد که عالم آخرت و بهشت و جهنم و لو اینکه جسـمانی است لکن نمیتوان آنرا مقایسـه نمود بعـالم دنیـا زیرا که عالم آخرت فوق عالم دنیا است و محیط بر آنست حتی میتوان گفت که اینکه تشبیهی که در آیه شـده که عرض بهشت مثل عرض آسمانها و زمین است کنایه است به اینکه که وقتی عرض بهشت چنین باشد طول آن چه قدر خواهد بود و مشـعر بر اینست که همین طوری که اینکه عـالم دنیـا بـا ضـیق و تنگی آن روز روشن و هم شب تاریـك در بر دارد عـالم آخرت با وسعت و فراخی آن چگونه گنجایش بهشت و جهنم را نداشته باشد.

آیـا میتوان زمین قیـامت را که بفرموده قرآن خلق اولین و آخرین در صـعید واحـد بـا هم اجتمـاع مینماینـد با زمین دنیا مقایسه نمود هرگز ممکن نیست وقتی عالم آخرت چنین وسیع باشد که گنجایش تمام افراد از جن و انس بلکه

صفحه : ۲۶۲

نظر ببعض احادیث حیوانات را داشـته باشـد ببین چقـدر وسیع است و وجهش همین است که گفته شـده که عالم آخرت فوق عالم دنیـا و محیـط بر آنست و عـالم دنیـا در طول آنست نه در عرض تـا بتوان بـا هم مقایسه نمود زیرا که دنیا در مرتبه نزولی آخر مرتبه انسـانی است بخلاـف عالم آخرت که پس از اسـتکمال او در اینکه مرتبه نازله بمرتبه فوق آن صـعود مینمایـد و آن عالم البته خیلی وسیع است.

أُعِدَّت لِلمُتَّقِینَ چنین بهشت وسـیعی که پهنای آن بقـدر آسـمان و زمین است چه رسـد بطول آن برای پرهیزکاران آماده گردیده و برای متقین مهیا شده.

آیه بافراد بشـر از راه لطف و شـفقت امر میفرماید که مسارعت کنید و پیشـی گیرید بسوی مغفرت و آمرزش از طرف پروردگارتان بچنین بهشت که باین وسیعی است که اینکه بهشت آماده شده برای متقین.

اینکه کلمه «أُعِدَّت» مشعر بر اینکه است که بهشت موعود که بمؤمنین وعده داده حالا هم در جای خود و در سعه علم حضوری حق تعالی و در عالم ما فوق اینکه عالم طبیعت موجود است و چنین است که جهنم که در سوره توبه آیه ۴۹ فرموده «وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَهٌ بِالکافِرِینَ» که دلالت ظاهر دارد بر اینکه در واقع و حقیقت کافرین در همین حیات دنیا در جهنمند.

الَّذِینَ یُنفِقُونَ فِی السَّرّاءِ وَ الضَّرّاءِ یعنی پرهیزکاران کسانی هستند که انفاق میکنند در حالت آسانی و حالت سختی و اینکه اول صفت آنها است.

دوم از صفات متقین «وَ الکاظِمِینَ الغَیظَ» یعنی آنها کسانی میباشند که کظم غیظ میکنند.

گفته‌اند کظم در لغت بمعنی بستن سر مشک است پس از پر شدن آن و بطور استعاره در انسانی که سرشار از حزن و غضب شود و از اظهار آن خودداری میکند استعمال میگردد.

صفحه : ۲۶۳

غیظ عبارت از یک هیجان روحی است که بانسان بعد از آنکه با ناملائمات فراوانی رو برو شد دست میدهد بخلاف غضب که غضب وقتی بانسان دست میدهد که بخواهد انتقام و مجازات کند اینست که نسبت بخدا غضب اللّه میگویند لکن اغتاظ اللّه نمیگویند.

وَ العافِینَ عَنِ النّاسِ وَ اللّهُ یُحِبُّ المُحسِنِینَ آیه اشاره است به اینکه که اینکه اوصاف حسنه‌ایکه از انفاق در همه حال و کظم غیظ و گذشت و عفو از کسیکه بوی ستم نموده که در آیه یادآور شده اینها اوصاف و فضائل اخلاقی است که مؤمنین که قلب و روحشان درگرفته بنور توحید گردیده از سجیّه پاك آنها نمایان میگردد اینکه است که مورد حب حق تعالی و رحمت او میگردند.

و معلوم است که نیکوکاری وقتی با ایمان و تقوی توأم گردید مورد نظر رحمت و حب الهی میگردد لکن کافر اگر کار نیک کند چنین فضیلتی برای او نخواهد بود همین قدر نظر به اینکه که فرموده «هَل جَزاءُ الإِحسانِ إِلَّا الإِحسانُ» پاداش نیکی کاری وی را در همین دنیا که محط نظر او بوده بوی عطاء مینماید و در آخرت نصیبی برای او نخواهد بود.

در اینکه آیه و آیه بعد بعضی از اوصاف متقین را بیان فرموده که دانسته شود و اشخاص با تقوی از غیر آن شناخته گردد و یکی از اوصاف آنها اینکه است که در همه حال انفاق میکنند هم در حال توانگری و هم در حال درویشی.

و اینکه صفت ارجمندی است که کسیکه دارای آن باشد او را سخی مینامند و از جمله فضائلی است که در تعریف عدالت مأخوذ است که فاقد آن در تعداد عادلین داخل نمیباشد اینکه است که در اینجا اول صفات متین و اهل بهشت را سخاوت بشمار آورده.

از ابو هریره روایت شده که رسول صلّی اللّه علیه و آله فرمود آدم سخی بخدا نزدیک

صفحه : ۲۶۴

است و ببهشت نزدیک است و از جهنم دور است و بخیل از خدا دور است و بآتش نزدیک است و نادان سخی دوست‌تر است بسوی خدا از عالم بخیل.

و نیز بروایتی فرموده سخی نزدیک است بخدا و نزدیک است ببهشت و بمردمان و دور است از دوزخ و بخیل دور است از خدا و از مردمان و بدوزخ نزدیک است.

و انس از رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که گفته سخاوت درختی است در بهشت شاخه‌های آن در دنیا است هر کس دست بشاخه‌های آن بزند او را ببهشت برد و بخل درختی است در دوزخ شاخه‌های در زمین است هر که دست بشاخه‌ئی از شاخه‌های آن زند او را بدوزخ برد. [منهج الصادقین] وَ الَّذِینَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَةً أَو ظَلَمُوا أَنفُسَهُم ذَکَرُوا اللّهَ فَاستَغفَرُوا لِذُنُوبِهِم وَ مَن یَغفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللّهُ و از جمله فضیلت متقین که در اینکه آیات تذکر داده اینکه است که هرگاه عمل زشت و قبیحی از آنان سر زند یا باعمال زشتی که کرده و بخود ستم نموده که خود را در معرض غضب پروردگار واقع گردانید چنانچه صفات متقین است خدا را یاد میآورد و اعتراف بگناه خود کرده و از پروردگارش پوزش میطلبد و عفو و بخشش میخواهد زیرا که میداند کسی قدرت

نـدارد که گناهان را بیامرزد مگر خـدا و در اثر توبه بجای سیئات او چنانچه در باره توبه کنندگان از راه شـفقت و رحمت در سوره فرقان آیه ۷۰ فرموده «یُبَدِّلُ اللّه سَیِّئاتِهِم حَسَناتٍ» نیکی گذارد مگر خدای مهربان.

وَ لَم یُصِرُّوا عَلی ما فَعَلُوا وَ هُم یَعلَمُونَ و نیز از جمله صفات متقین که در اینکه آیه یادآوری مینماید اینکه است که متقین چنیند که بر آنچه از عمل زشت کرده‌اند پس از توبه بازگشت بآن نمیکنند زیرا که میدانند اصرار بر اعمال زشت از اشخاص پرهیزکار سزاوار نیست و با صفت تقوی مناقی خواهد بود.

صفحه : ۲۶۵

أُولٰئِکَ جَزاؤُهُم مَغفِرَةٌ مِن رَبِّهِم وَ جَنّاتٌ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها وَ نِعمَ أَجرُ العامِلِینَ (أُولئِکَ) اشاره باشـخاص متقی و پرهیزکـارانست کـه در آیه بالاـ اوصـاف و فضائـل آنهـا را شـرح داده و آنهـا را برحمت و مغفرت از طرف پروردگارشـان امیـدوار گردانیده و بآنان وعده داده که بپاداش اعمال نیکشان مورد لطف و مغفرت پروردگارشان واقع گردیده‌اند و نیز برای آنها بهشتهائی آمـاده کرده که از زیر غرفه‌هـا یـا درختـان آنهـا نهرهـائی جریان دارد و بالاترین نعمتهای بهشتی خلود در آن است که همیشه چنین اشخاصی در بهشتهائی که از فیض رحمت واسعه الهی بروز نموده جاویدان و شادانند و با اینکه تمام نعمتها از حیات دنیوی گرفته و آنچه بانسان از وجود و حیات و طریق فلاح و روزی و اینکه همه نعمتهای جسمانی و روحانی حتی اگر سعادتی و روحانیتی و ایمان خـالص و غیر اینهـا نصـیب وی گردد از خوان احسان او سـر زده اگر تقوی و ایمان و غیر آن چه از نعمتهای دنیوی باشـد یا اخروی حتی هرگـاه موفق بتوبه یـا عمـل صالـح گردد همه بتوفیق و عطای او است با اینحال مغفرت و بهشت که بوی کرامت میکنـد جزاء و پـاداش عمـل خود بنـده بشـمار آورده چنـانچه در آیه فرموده «أُولئِکَ جَزاؤُهُم» و در آخر آیه فرموده «وَ نِعمَ أَجرُ العامِلِینَ» که اینکه نعمتها را اجر عمل بنـده قرار داده و اینکه منتهای تفضل و کرم است نسبت ببنـده ضـعیف که او را خاطر نشان کرده که بداند خواه عمل بد کند یا خوب باختیار خودش کرده اگر جهنم و دار عذاب داشته بدست خود مهیّا نموده «بِما قَدَّمَت أَیدِیهِم» و اگر بهشت و مقامات بلنـد اخروی نصـیب وی گردد آنهم پاداش اعمال خود او است «لَیسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ» و اینکه آیه و آیات دیگر نظیر همین آیه دلالت صریح دارد که انسان در عمل مختار است و اجباری در آن نیست خود او است که میتواند باعمال نیک خود را مورد رحمت قرار دهد و مستحق بهشت گرداند یا باختیار خود پیرو قوای نفسانی و شیطانی گردد و مستحق جهنم و عذاب گردد.

صفحه : ۲۶۶

چگونه عاقـل تصور میکنـد که خـدای مهربـانی که انسان را از روی لطف و کرم آفریـده و اینکه همه نعمتها در دسترس او گـذارده باراده خودش نه باراده عبـد او را مجبور بمعصـیت نمایـد تا اینکه مسـتحق عذاب گردد هرگز چنین نخواهد بود از کتاب درّ المنثور نقـل شـده که در ذیـل آیه شـریفه «وَ الکـاظِمِینَ الغَیـظَ وَ العافِینَ عَنِ النّاسِ الـخ» بیهقی اینکه روایت را در باره علی بن الحسـین علیه السّـلام روایت کرده که یکی از کنیزان آنحضـرت آب بـدست آنحضـرت میریخت تا آماده نماز شود ناگهان ظرف آب از دسـتش افتاد و صورت آنحضرت را زخم کرد حضرت از روی غیظ سر بجانب او بلند کرد، کنیز بلا فاصله گفت خدا میفرماید «وَ الکاظِمِینَ الغَیظَ» حضـرت فرمود غیظ خود را فرو بردم، کنیز گفت «وَ العافِینَ عَنِ النّاسِ» حضـرت فرمود خـدا از تو عفو کنـد کنیزک گفت «وَ اللّه یُحِبُّ المُحسِنِینَ» حضرت فرمود برو که آزادت کردم.

و نیز از کتاب مجالس از عبـد الرحمن غنم الدوسـی نقل شـده که آیه شـریفه «وَ الَّذِینَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَـةً الـخ» در باره بهلول نباش«۱» نازل شده و بهلول کسی بوده که شغل خود را نبش قبور قرار داده بود، تا اینکه در یک موقع قبر دختر یکی از انصار را نبش کرده و آن دختر را از قبر خارج کرده و کفن او را دزدیده و آن دختر بسیار زیبا و سفید اندام بود همینکه چشم بهلول باو افتاد شیطان او را

وسوسه کرد تـا اینکه سـر انجام با دختر مرده عمل زنا انجام داد ولی پس از ارتکاب عمل پشـیمان شـده و بمحضـر پیغمبر صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمد او را راه ندادند او هم ناچار از مردم کناره‌گیری کرد و در یکی از کوههای مدینه مشغول عبادت و گریه شد. و گفته‌انـد که خـدمت رسول گفتند که جوانی درب خانه بسیار گریه میکند او را طلبید وقتی که آمد نزد حضـرت از او سؤال کرد که ای جوان سبب گریه تو چیست گفت چگونه گریه نکنم و مرا گناهانی است که اگر خـدا ببعضـی از آن مرا بگیرد داخل آتشم میگردانـد و نمی‌بینم مگر اینکه گنـاه مرا گرفته و هرگز مرا نمیـآمرزد رسول صـلّی اللّه علیه و آله فرمود آیـا برای خـدا شـریک قرار داده‌ئی گفت «اعوذ

---

(۱) اینکه داستان بهلول نباش بدو طریق با کمی اختلاف تکرار شده

صفحه : ۲۶۷

باللّه ان اشـرک بربی شـیئا» گفت آیا کسـی را کشـته‌ئی که خدا قتل او را حرام کرده گفت نه، رسول گفت خدا گناه تو را میآمرزد اگر چه مثل کوهها باشد، جوان گفت گناه من بزرگتر از کوهها است، نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گفت خدا گناه تو را میآمرزد اگر چه بقـدر تمـام زمین‌هـا و کوههـا و درختهـا و تمـام روی زمین و آنچه از خلایق در او است باشـد گفت گناه من بزرگتر اسـت رسول [ص] گفت میآمرزد تو را اگر چه گناه تو مثل آسـمانها و سـتارگان و عرش و کرسی باشد جوان گفت گناه من بزرگتر است پس نـبی بـاو نظر غضب نمـود و گفت ای جوان وای بر تو گنـاه تو بزرگـتر است یـا پروردگـار تو آنوقت آنجوان برو افتـاد و گفت منزهست پروردگـار من چیست که بزرگـتر از پروردگـار من باشـد او بزرگتر از هر عظیمی است حضـرت فرمود پس گنـاه عظیم را میآمرزد پروردگار عظیم جوان گفت لا و اللّه یا رسول اللّه پس جوان ساکت شد حضرت باو فرمود آیا یکی از گناهانت را بمن خبر میدهی گفت آری:

کـار من هفت سال اینکه بود که قبرها را میشـکافتم و کفن مردگان را بیرون میآوردم تا اینکه دختری از انصار مرد وقتی وی را دفن کردنـد و رفتنـد و شب آمـد من رفتم و قبر را شـکافتم و کفن دختر را بیرون آوردم و او را برهنه روی قبرش انداختم و رفتم شـیطان بمن وسوسه کرد که مگر ندیدی شـکمش را و رکبتش را و سفیدی او را و شیطان هی بمن وسوسه کرد تا اینکه نتوانستم عنان خود را بگیرم و با او جماع کردم و او را بجای خودش گذاشـتم و برگشـتم ناگاه از پشت سرم صدائی شنیدم که گفت وای بر تو از دیّان یوم الـدین روز که من و تو را نگـاه میدارنـد اینکه طور که مرا در جماعت مرده‌گان عریان گردانیـدی و مرا از قبرم بیرون آوردی و کفن مرا بردی و مرا جنب گذاردی تا روز حساب من پس وای بر تو و جوانی تو بر آتش، جوان گفت من گمان نمیکنم دیگر بوی بهشت را بشنوم یا رسول اللّه [ص] پس حضرت فرمود دور شو از من ای فاسق میترسم از

صفحه : ۲۶۸

آتش تو بسوزم چیست بتو نزدیک‌تر از آتش و حضرت اشاره باو میکرد و میگفت او را از من دور کنید.

پس آنجوان رفت در کوههای مدینه و در آنجا بدست و گردن خود غل بسته و ندا میکرد یا رب عبد تو بهلول بین دو دست تو غل بسته یا رب تو ذلت مرا میدانی یا رب من از کرده خود پشیمانم و نزد نبی تو رفتم مرا از خود مطرود کرد و خوف مرا زیاد کرد پس از تو سؤال میکنم باسم تو و جلال تو و عظمت سـلطنت تو اینکه مرا ناامیـد نگردانی و مرا از رحمت خودت دور نگردانی آنجوان تا چهل شب و روز گریه میکرد تا اینکه سباع دور او جمع شدند پس از چهل شب و روز دست بسوی آسمان بلند کرد و گفت خدایا اگر تـوبه مرا قبـول کردی و دعـای مرا اجـابت نمـودی برسول خود الهـام کن و اگر اجـابت نکرده‌ئی آتشـی بفرست مرا بسوزانـد یا

عقوبتی در دنیا که مرا هلاک گرداند و مرا از فضیحه روز قیامت خلاص گرداند پس خدای تعالی اینکه آیه را نازل گردانید «وَ الَّذِینَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَةً» (یعنی زنا) «أَو ظَلَمُوا أَنفُسَهُم» یعنی ارتکاب گناهی که بزرگتر از زنا است (یعنی نبش قبر و غصب کفنها) «ذَکَرُوا اللّه فَاستَغفَرُوا لِذُنُوبِهِم» یقول خافوا للّه فعجّلوا التوبة) یعنی از خدا بترسیدند و در توبه عجله کردند، خدای تعالی گفت ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله عبد من بسوی تو آمد تو او را مطرود کردی کجا برود و از چه کس سؤال کند که او را بیامرزد و کیست که گناه را بیامرزد غیر از من.

پس چون اینکه آیه نازل شد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم رفت بسوی اصحاب و تبسّم مینمود و باصحابش فرمود کیست که محل او را بشناسد معاذ گفت یا رسول اللّه [ص] در فلان موضع است پس حضرت با اصحابش بطرف او رفتند و آن جوان را می‌طلبیدند دیدند بین دو کوه ایستاده و دست خود را بگردنش بسته و صورتش سیاه شده و از شدت گریه مژگانش ریخته و میگوید «سیّدی فما احسنت خلقی و احسنت صورتی فلیت شعری ماذا ترید بی افی النار تحرقنی او فی جوارک

صفحه : ۲۶۹

تسکننی اللهم ان خطیئتی اعظم من السموات السبع و من کرسیک الواسع و عرشک العظیم فلیت شعری تغفر خطیئتی ام تفضحنی بها یوم القیمه) همین طور میگفت و خاک بسر میکرد و میگریست بطوری که وحوش و سباع و طیور در اطرافش جمع شده بودند.

پس رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بنزد او آمد و دستش را از گردنش برداشت و خاک از سر و صورتش پاک کرد و فرمود مژده باد تو را ای جوان تو

«عتیق اللّه»

هستی یعنی آزاد شده‌ئی از آتش آنوقت باصحابش فرمود اینکه طور ذنوب خود را تدارک کنید و مثل اینکه جوان توبه کنید. [نور الثقلین] قَد خَلَت مِن قَبلِکُم سُنَنٌ فَسِیرُوا فِی الأَرضِ فَانظُروا کَیفَ کانَ عاقِبَةُ المُکَذِّبِینَ «قَد خَلَت الخ» یعنی بتحقیق که گذشته است پیش از شما «سنن» یعنی واقعه‌ها از غم و شادی و راحت و محبت و غیره، و سنن جمع سنهٔ است و بمعنی طریقه و رفتار قرار داده شده‌ئی است که بآن اقتداء نمایند و از اینکه است سنهٔ رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله، و بعضی گفته‌اند سنت بمعنی امت است یعنی امتها، و بعضی گفته‌اند سنن بمعنی امثال است یعنی امثال شما قبل از شما گذشته است پس در زمین سیر کنید و ببینید چگونه بوده است سر انجام کار تکذیب کنندگان پیغمبران در آیه مردم را ارشاد مینماید که در زمین سیر کنید و بنظر عبرت آثار گذشته‌گان را بنگرید و آثار عذابی که بر جماعت گنهکاران در اثر کفر و تکذیب پیمبران رسیده ببینید و متنبه گردید.

در بسیاری از آیات امر شده که بروید و خرابی و ویرانی منازل ستمکاران را بنگرید مثل عماراتی که عادیان و کفار دیگر از سنک ساخته و آثار آنمردمان قوی هیکل و زورمند را ببینید که چگونه بیک بادی که از منشأ غضب الهی در اثر کفر و ظلم آنها وزیده ویران گردیده و بخود آئید و پند بگیرید و بدانید که نسبت حق تعالی بتمام موجودات یکسان است هرگاه بلائی و آفاتی و بلیاتی بکسی رسید چه بلاهای دنیوی باشد و چه اخروی «بِما قَدَّمَت أَیدِیهِم» در اثر اعمال

صفحه : ۲۷۰

و افعال خودمان است و چنین است هر لطف و کرامتی که ببنده برسد اگر چه از معدن فضل و رحمت غیر محدود یزدان پاک تفضلا عنایت گردیده لکن رحمت الهی در محل قابل نفوذ میکند نه غیر آن چنانچه دانشمندان گفته‌اند «العطیات علی قدر القابلیات» زیرا که آنچه در عالم واقع میگردد مطابق با حکمت و صلاح دید عالم است انسان بایستی در اثر ایمان و عمل صالح و تقوی خود را در معرض نفحات رحمت الهی قرار دهد چنانچه معصوم [ع] فرموده

«انّ فی ایّام دهرکم نفحات الا فتعرّضوا لها»

علی الدوام از معدن فضل الهی نفحات رحمت میوزد و ما باید خود را در معرض گرفتن آن واقع گردانیم.

گر گدا کاهل بود تقصیر صاحب خانه چیست

هـذا بَیـانٌ لِلنّاسِ وَ هُـدیً وَ مَوعِظَـهٌ لِلمُتَّقِینَ «هـذا» اشـاره بآیات بالا است که اینکه مطالبیکه در اینکه آیات از صـفات متقین بشـمار آورده و تذکر داده شد آنها پنج صفت بود.

۱- انفاق در سختی‌ها و آسانیها. ۲- کظم غیظ در مورد غضب و انتقام.

۳- عفو و درگـذشت از کسـی که بوی سـتم کرده. ۴- یـاد خـدا و توبه و انـابه و طلب آمرزش موقعیکه عمل بـدی از او سـرزد. ۵- اصرار بر گناهان ننمودن.

اینها بیان و طریق هـدایت و ارشاد است برای مردم که هر کس رسـتگاری و سـعادت خواهد بایستی باین مواعظ قرآن متعظ گردد و هدایت یابد لکن متقین و پرهیزکارانند که از مواعظ قرآن پند گرفته و راه هدایت را می‌پیمایند.

وَ لا تَهِنُوا وَ لا تَحزَنُوا وَ أَنتُمُ الأَعلَونَ إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ ظـاهرا چنـانچه گفته‌انـد آیه اشـاره بواقعه جنگ احـد دارد و خطاب بمؤمنین نموده که شـما از شکست خوردن در جنگ احد سست نشوید و محزون نگردید در صورتی که اگر بظاهر در جنگها فتح و فیروزی نصیبتان گردد یا شکست خورید شما در واقع فاتح و فیروزمندید اگر واقعا مؤمن باشید، به «ان» شرطیه» آیه را خاتمه میدهد مشعر بر اینکه در آنجائیکه بظاهر دشمن بر شما غالب گردید در

صفحه : ۲۷۱

اثر نافرمـانی بعضـی از مؤمنین بود که خطـای آنها در مخالفت امر رسول صـلّی اللّه علیه و آله و طلب غنیمت و غیر آن از اموری که مؤمنین با رسول مخالفت نمودنـد که آیه میخواهـد گوشـزد مؤمنین کنـد که شـما از جهت ایمان علوّ و برتری بر تمام عالمیان دارید اگر مؤمن باشـید و آیه دلالت واضح دارد که جماعت مؤمنین از جهت ایمان علوّ و برتری بر تمام افراد بشـر دارند بشرط اینکه واقعا مؤمن باشـند مشعر بر اینکه در صورتی علوّ و برتری دارند که بوظائف ایمان و بحکم خدا و رسول عمل کنند و اگر عمل نکنند علو و برتری ندارند.

مثل مؤمنین اینکه زمان حاضـر که باسم و زبان ادّعای ایمان و اسـلام مینمایند لکن پای عمل که میآید بوظائف ایمان عمل نمینمایند اینکه است که بظاهر کفار که خود را ملت مترقیه مینامنـد بر مسـلمان از جهت عناوین دنیوی پیش افتاده‌انـد و خود را از آنها افضـل میدانند دیگر نمیدانند که مسلمانها و لو اینکه اسلامشان فقط بهمین شهادتین باشد در واقع و حقیقت علو بر تمام کفار دارند.

صفحه : ۲۷۲

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۴۰ تا ۱۴۸]

اشاره

إِن یَمسَسکُم قَرحٌ فَقَد مَسَّ القَومَ قَرحٌ مِثلُهُ وَ تِلکَ الأَیّامُ نُداوِلُها بَینَ النّاسِ وَ لِیَعلَمَ اللّهُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ یَتَّخِذَ مِنکُم شُهَداءَ وَ اللّهُ لا یُحِبُّ الظّالِمِینَ (۱۴۰) وَ لِیُمَحِّصَ اللّهُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ یَمحَقَ الکافِرِینَ (۱۴۱) أَم حَسِبتُم أَن تَدخُلُوا الجَنَّهَ وَ لَمّا یَعلَمِ اللّهُ الَّذِینَ جاهَدُوا مِنکُم وَ

يَعلَمَ الصّابِرِينَ (۱۴۲) وَ لَقَد كُنتُم تَمَنَّونَ المَوتَ مِن قَبلِ أَن تَلقَوهُ فَقَد رَأَيتُمُوهُ وَ أَنتُم تَنظُرُونَ (۱۴۳) وَ ما مُحَمَّدٌ إِلاّ رَسُولٌ قَد خَلَت مِن قَبلِهِ الرُّسُلُ أَ فَإِن ماتَ أَو قُتِلَ انقَلَبتُم عَلى أَعقابِكُم وَ مَن يَنقَلِب عَلى عَقِبَيهِ فَلَن يَضُرَّ اللّهَ شَيئاً وَ سَيَجزِي اللّهُ الشّاكِرِينَ (۱۴۴) وَ ما كانَ لِنَفسٍ أَن تَمُوتَ إِلاّ بِإِذنِ اللّهِ كِتاباً مُؤَجَّلاً وَ مَن يُرِد ثَوابَ الدُّنيا نُؤتِهِ مِنها وَ مَن يُرِد ثَوابَ الآخِرَةِ نُؤتِهِ مِنها وَ سَنَجزِي الشّاكِرِينَ (۱۴۵) وَ كَأَيِّن مِن نَبِيٍّ قاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيرٌ فَما وَهَنُوا لِما أَصابَهُم فِي سَبِيلِ اللّهِ وَ ما ضَعُفُوا وَ مَا استَكانُوا وَ اللّهُ يُحِبُّ الصّابِرِينَ (۱۴۶) وَ ما كانَ قَولَهُم إِلاّ أَن قالُوا رَبَّنَا اغفِر لَنا ذُنُوبَنا وَ إِسرافَنا فِي أَمرِنا وَ ثَبِّت أَقدامَنا وَ انصُرنا عَلَى القَومِ الكافِرِينَ (۱۴۷) فَآتاهُمُ اللّهُ ثَوابَ الدُّنيا وَ حُسنَ ثَوابِ الآخِرَةِ وَ اللّهُ يُحِبُّ المُحسِنِينَ (۱۴۸)

صفحه : ۲۷۳

[ترجمه]

اگر بشما مؤمنين (در جهاد بدر زخمی رسيد همانا بجماعت كافرين نيز جراحتی و آسيبی مثل آن رسيده اينكه روزگار را بين مردم باختلاف ميگردانيم تا اينكه خدا امتحان كند صبر كسانی را كه ايمان آوردند و اينكه از شما مؤمنين گواهانی فرا گيرد و خدا ستمكاران را دوست نميدارد [۱۴۰]

و فائده ديگر از مداوله آنستكه اهل ايمان را از گناهان پاك و پاكيزه گرداند و كافرين را نابود سازد [۱۴۱]

آيا شما مؤمنين گمان كرديد كه در بهشت داخل ميگرديد و حال آنكه ندانسته باشيد صبر كنندگان از شما آنهائيكه در راه خدا جهاد كردند [۱۴۲]

(وَ لَقَد كُنتُم) و همانا شما آرزو ميكرديد مرگ را پيش از اينكه آنرا ملاقات كنيد يعنی بميدان جنگ برسيد وقتی اسباب مرگ را يعنی جهاد را ديديد و شما نگاه ميكرديد بياران خود كه كشته ميشدند [۱۴۳]

و نيست محمّد صلّی اللّه عليه و آله و سلّم مگر پيغمبری كه پيش از او پيمبرانی آمدند آيا وقتی او مرد يا كشته شد شما كه ايمان آورده‌ايد برميگرديد بر عقبهايتان يعنی بر همان كفری كه داشتيد و كسيكه برگردد بخدا ضرر نرساند ابدا و خداوند بزودی شكر كنندگان را پاداش نيكو ميدهد [۱۴۴]

و نبوده باشد نفسی كه بميرد مگر باذن خدا و آنرا وقتی است معين كه در كتاب (يعنی لوح محفوظ) نوشته شده و كسيكه اراده كند منافع دنيا بوی داده ميشود و كسيكه مرادش ثواب آخرت باشد از آخرت بوی عطا ميگردد و بزودی شكر كننده‌گان را پاداش ميدهيم [۱۴۵]

چه بسيار از پيمبرانی كه در ياری او بسياری از پيروانش جنگ كردند پس بسبب آنچه بآنان در جهاد رسيد سستی ننمودند و از جنگ كردن ضعيف نگرديدند و فروتنی در مقابل كفار ننمودند و خدا صابرين را دوست ميدارد [۱۴۶]

و نبود گفتار آن لشگر مگر گفتند ای پروردگار بيامرز ما و گناهان ما را و اسراف ما را در كار خودمان و قدمهای ما را در مقابل كفار ثابت گردان و ما را ياری ده بر قوم ناگرويدگان،

پس خدا ايشان را پاداش داد در دنيا و ديگر بايشان عطاء نمود نيكوئی ثواب آخرت را و خدا نيكوكاران را دوست دارد

.

صفحه : ۲۷۴

(توضيح آيات)

إِن يَمسَسكُم قَرحٌ فَقَد مَسَّ القَومَ قَرحٌ مِثلُهُ وَ تِلكَ الأَيّامُ نُداوِلُها بَينَ النّاسِ قرح بفتح قاف در لغت آثار جراحتى را گويند كه در اثر برخورد با عوامل خارجى پديد آمده باشد- و قرح بضم قاف اثر جراحتى را گويند كه از عوامل درونى پديد شده باشد مانند دمّل و امثال آن.

و چنانچه ظاهر است اينكه آيه و آيه قبل «وَ لا تَهِنُوا وَ لا تَحزَنُوا وَ أَنتُمُ الأَعلَونَ» راجع بجنگ احد است، راغب گفته «و هن» ضعف اخلاقى و يا ضعف جسمى است و مقصود از اينكه ضعف و سستى در دين و جنگ در يارى آن است «حزن» ضد فرح و خوشحالى است و وقتى انسان محزون ميگردد كه چيزيكه مورد تعلق او بوده از دستش گرفته شود يا در معرض تلف باشد.

خلاصه مفسرين گفته‌اند اينكه آيه راجع بجنگ احد است كه مؤمنين در آن جنگ هم خيلى آسيب ديدند و هم بعضى از آنها سست شدند زيرا كه شايد گمان ميكردند كه چون بر حقند هيچوقت در موقع نبرد با دشمنان دين شكست نميخورند و آنهائيكه هنوز در ايمان راسخ نشده بودند چنين گمان ميكردند كه نصرت و فيروزى فقط در فتح و غالب گرديدن در جنگ و نبرد با دشمنان دين است اينكه بود كه وقتى در جنگ احد بظاهر دشمن غالب شد در بعضى از آنها و هن و سستى عارض گرديد ديگر ندانستند كه فتح و مظفريت حقيقى براى كسى ميسّر است كه بر نفس اماره خودش غالب گردد و در دين دارى هر قدر آزمايش گردد ذره‌ئى خدشه‌ئى و گزندى بايمانش وارد نگردد.

اينكه است كه بمؤمنين خطاب نمود كه «وَ لا تَهِنُوا» اى مؤمنين هر گاه در جنگ شكست خورديد و دشمن غالب گرديد سست نشويد و محزون نگرديد و بدانيد كه شما چه در ظاهر در جنگ غالب يا مغلوب گرديد اگر واقعا ايمان آورده‌ايد و ايمان در قلبتان جاى گزين گرديده «أَنتُمُ الأَعلَونَ» شما بر تمام

صفحه : ۲۷۵

افراد بشر علو و برترى داريد.

گفته‌اند در جنگ احد هفتاد و دو نفر از انصار كشته شدند و پنج نفر از مهاجرين: ۱- حمزة بن عبد المطلب ۲- مصعب بن عمير صاحب رايت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ۳- عبد اللّه إبن جحش إبن عمة رسول اللّه [ص] ۴- عثمان بن شماس ۵- سعد مولى عتبة و هفتاد مرد ديگر مجروح گرديدند يكى از ايشان على بن أبى طالب عليه السّلام بود كه گفته‌اند زيادتر از شصت جراحت بر بدن مباركش وارد گرديد و رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم دست بر آن زخمها ميماليد و باذن خدا شفا مى‌يافت و گفته‌اند ضربتى بر چشم قتادة بن نعمان وارد گرديد كه چشمش بيرون افتاد رسول [ص] چشم او را بجاى خودش نهاد چشمش مثل اولش گرديد.

و نيز آيه براى شكيبائى مؤمنين آنان را خاطر نشان ميكند و جنگ بدر را در نظر آنان ميآورد كه اگر شما در جنك احد آيتى ديديد و بعضى از جوانها و مردان جنگى خود را از دست داديد مشركين نيز در جنگ بدر مثل آنرا ديدند در سوره آل عمران آيه ۱۵۹ فرموده «أَ وَ لَمّا أَصابَتكُم مُصِيبَةٌ قَد أَصَبتُم مِثلَيها وَ تِلكَ الأَيّامُ نُداوِلُها بَينَ النّاسِ يعنى اينكه روزها كه مدار زندگانى بر آن است بين مردم ميگردانيم كه روزى بدولت و عشرت بگذرانند و روزى بنكبت و عسرت.

بروايتى روز احد ابو سفيان با جمعى از مشركين بر سر كوه رفتند و گفتند پسر ابى قحافه و پسر ابى خطاب و رسول كجايند عمر گفت اينك رسول خدا و اينك ابو بكر و اينك من چه ميخواهى گفت «يوما بيوم و انّ الايام دول و الحرب سجال» روزى بروزى است روز بدر شما فائق شديد و امروز ما پس برابر باشيم و ايام دست بدست ميگردد و هر وقتى از جماعتى است و جنگ در

گردش است و هر وقت فتح از کسی است رسول صلّی اللّه علیه و آله بعمر فرمود بگو ما و شما برابر نیستیم کشته‌های ما در بهشتند و کشته‌های شما در جهنم پس پیغمبر آواز داد

«اللّه مولینا و لا مولی لکم»

خدا یار و مددکار ما است و شما را هیچ ناصر و معاونی نیست،

صفحه : ۲۷۶

ابو سفیان گفت «اعل هبل» هبل که آن بت بزرگ ما است بلند مرتبه است و ما را یاری دهنده است، حضرت فرمود

«اللّه اعلی و اجل»

حن تعالی بزرگتر و اجلّ‌از همه کس است.

گفته‌اند از قتاده و حسن و ربیع و سدی و إبن اسحق روایت شده که تصریف و تحویل حق تعالی ایام دولت و نکبت را میان مسلمانان و کافران برای تخفیف محنت است بر مسلمانان و تشدید تکلیف بر ایشان در زمان دیگر تا بجهت صبر کردن بر آن بمثوبت جلیله فائز گردند نه آنکه حق تعالی کفار را بر مسلمانها از روی محبت نصرت دهد زیرا که کفار مبغوض و دور از رحمت میباشند و خدای تعالی امور دنیا را منقلب و متداول گردانیده برای اینکه مؤمن مطمئن نگردد بآن و رغبت بآن نکند و حریص نشود در آنچه لذت آن فانی است و سعی کند در در امور آخرت که نعم آن دائمی است و مقیم در آن مسافر است.

و دیگر آنکه اگر همیشه دولت با مؤمنین باشد و نکبت همیشه با کافرین کفار از جهت ترفع و لذائذ و تمتع دنیوی داخل در اسلام میشدند نه بقصد قربت و قصد رحمت و رضای حضرت عزت و مثوبت اینکه بود که حکمت الهی اقتضاء نموده که ایام دول در میان مؤمن و کافر دائر باشد تا ایمان آوردن هیچکس مشوب باغراض نفسانی و دنیوی نگردد بلکه محض قربت و قصد ثواب بوده باشد و خدای تعالی علت تداول را بچند وجه بیان میکند:

۱- وَ لِیَعلَمَ اللّهُ الَّذِینَ آمَنُوا عطف است بر علت محذوفه یعنی «نداولها» برای چنین و چنان و برای اینکه بداند خدا که چه کس ایمان آورده.

و گفته‌اند «وَ لِیَعلَمَ اللّهُ» که بصیغه مضارع آورده در صورتی که چیزی از ازل و ابد بر خدا مخفی نیست و علم او بهمه چیزها احاطه دارد برای اینکه است که علمی که در مکمن غیب است در مرتبه شهود آید و آنهائیکه ایمان آورده‌اند در ایمان ثابت قدم گردند و بقولی «و لیعلم» تا اینکه بداند خدا کسانیکه ثابت

صفحه : ۲۷۷

بر ایمانند و تمیز داده شوند از آنهائی که متزلزل در آنند و گفته‌اند کلام از باب تمثیل است پس گفته ما چنین کردیم شبیه قول کسی است که اراده داشته باشد کسی را امتحان کند که بر ایمان ثابت هست یا نه و گر نه حق تعالی در ازل عالم بود بعلم حضوری شهودی که چه کس در ایمان ثابت است و چه کس متزلزل بلکه میتوان گفت اینکه آزمایشی که برای خود مؤمنین است که هم خودشان ایمان خود را تمیز دهند که از کجا سر رشته گرفته و بکجا منتهی میگردد و هم بر دیگران معلوم گردد و مؤمن واقعی را از غیر آن تمیز دهند.

و بقولی «و لیعلم اولیاء اللّه الّذین آمنوا» میباشد بحذف مضاف و وضع مضاف الیه بجای آن یعنی خداوند چنین کرده برای تفخیم اولیاء اللّه یعنی تا اولیاء اللّه بدانند و بشناسند کسانی را که گرویده‌اند.

وَ یَتَّخِذَ مِنکُم شُهَداءَ جمله عطف بآیه جلو است خدای تعالی روزها را بین مردم متداول گردانیده روزی بنفع کسی و روزی بضرر

کسی تمام میگردد یعنی چنین کردیم که کدام یک از شما در معرکه جهاد جان فدا کرده و ثبات قدم ورزیدید و کدام یک تخلف کردید و تا اینکه شهدای احد را بمقام ارجمند رسانیم.

از نجم الدین نقل میکنند که در کبری گفته «و لا تهنوا یا سائرین الی اللّه فی السیر الی الیه» و محزون نگردید بر آنچه از شما فوت شده از تمتعات دنیویه و کرامات اخرویه «وَ أَنتُمُ الأَعلَونَ» از اهل دنیا و آخرت در مقام و مرتبه نزد پروردگارتان اگر بوده باشید از کسانیکه ایمان آورده‌اند باین اخبار یعنی سائرین الی اللّه اگر در اثناء مجاهدات و انواع بلاء و ابتلاء بشما زخمی رسیده همانا بانبیاء و اولیاء نیز انواع محنها و بلاها و ابتلائات نیز رسیده «ایام نداولها بین السائرین» روزی در نعمت و روزی در نقمت برای اینکه خدا آنها را در مورد امتحان قرار بدهد و آنها را مستعد گرداند برای مقام شهادت- و آن مبتلاها شما را روزی بنعمت و روزی بنقمت در اثناء سیر میگرداند ای صاحبان شهود و

صفحه : ۲۷۸

مشاهده «وَ اللّهُ لا یُحِبُّ الظّالِمِینَ» و خدا دوست نمیدارد کسانی را که استعداد خود را در غیر طلب حق تعالی و سیر بسوی او صرف نمودند.

وَ لِیُمَحِّصَ اللّهُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ یَمحَقَ الکافِرِینَ یعنی هر همّی و غمی که در راه خدا نصیب مؤمنین گردد در طلب حق آن تکفیر گناه آنها و تطهیر قلوبشان و خالص گردیدن روحهای آنها و ثابت گردیدن اسرار آنها میگردد و آنچه بکافرین رسد از نعمت و دولت آن سبب کفر آنان و زیاد کردن طغیانشان و کوری قلبشان و تمرّد نفوسشان و مخط ارواحشان و سحق اسرارشان است پس اهل محبت و معرفت از ابتلاء خالی نمیگردند بکمی مال یا ذلّت یا علت زیرا که مقتضی حکمت چنین است آیا ندیده‌ئی قول رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که فرموده

«اشد البلاء علی الانبیاء ثم اولیاء»

. حکایت شده که عیسی [ع] بکوهی رفت در آنجا عابدی را دید که خدا را عبادت مینمود و نزد او چشمه‌ئی از آب بود برای آشامیدنش و طهارتش، عیسی علیه السّلام بر او سلام کرد پس از رد سلام سؤال کرد که چند وقت است که تو در اینجا میباشی و خدا را عبادت میکنی گفت هشتاد سال است و از خدا حاجتی میخواهم و برآورده نشده تو نبی او هستی برای من سؤال کن عیسی گفت حاجت تو چیست گفت اینکه قلب مرا از معرفت و محبت خودش ساکن گرداند و قبول نشده عیسی [ع] از همان چشمه وضوء گرفت و دو رکعت نماز خواند و حاجت عابد را طلب نمود و رفت و مدتی بعد برگشت دید آنمکان خالی است چشمه آب فرو رفته و بستان خراب شده عیسی [ع] گفت خدایا از تو سؤال کردم باو معرفت و محبت عطاء کنی او را قبض روح کردی بوی وحی رسید ای عیسی مگر نمیدانی که خراب دنیا در معرفت و محبت من است و کسیکه مرا بشناسد و دوست دارد ساکن نمیگردد مگر بسوی من اگر خواهی او را ببینی برو در فلان وادی وقتی عیسی [ع] در آن محل رفت دید آن شخص نشسته و عقلش زائل و متحیر گردیده و چشمش بآسمان دوخته عیسی [ع] صدا زد ای عابد نمی‌شنید او را حرکت داد نفهمید پس خداوند بعیسی وحی نمود ای عیسی بعزت و جلال خودم اگر او را با شمشیر پاره پاره کنند

صفحه : ۲۷۹

نمیفهمد و اقل ذره‌ئی از محبت و معرفت باو عطاء کردیم پس او گوید نظر کن بسوی اهل اللّه و ببین که دنیای آنها خراب است و از بلا خالی نمیباشند پس ای بنده کوشش کن در تصحیح دین شاید بمقام یقین و تمکن برسی زیرا که میراث مجاهده مشاهده است.

چو یوسف کسی در صلاح و تمیز بسی سال باید که گردد عزیز

[تفسیر المیزان] وَ لِیُمَحِّصَ اللّٰهُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ یَمحَقَ الکافِرِینَ تمحیص در لغت بمعنی پاکیزه کردن یک شیئی است از آلودگیهای خارجی و نیز بمعنی اختبار و امتحان است و محق بمعنی نابود کردن تدریجی یک شیئی است آیه عطف بآیه جلو است و شاید در مقام بیان علت و سبب گردانیدن ایّام است بین مردم و ظاهرا در حکمت تداول ایام سه سبب تذکر میدهد:

۱- تا اینکه خداوند کسانی را که ایمان آورده‌اند البته معلوم است که حق تعالی بعلم حضوری خود از ازل و ابد میداند و بتمام امور باعیانها و اشخاصها و آنچه در عالم ممکنات است و از روی حکمت قلم تقدیر بر آن جاری شده آگاهست و همه چیز از اشخاص و افراد و معانی و صور و جواهر و اعراض موجودات نزد او حاضر است در ازل و چیزی از او پنهان نیست تا اینکه پس از وقوع خارجی آن معلوم گردد پس شاید مقصود از «لِیَعلَمَ» که بصیغه مضارع آورده چنین باشد تا اینکه بداند یعنی بلحاظ ظهور آثار خارجی ایمان آنها ظاهر گردد علم خدا که محققا در ازل حقایق اشیاء و نحوه وجود خارجی ممکنات نزد او حاضر بوده معلوم او گردد.

خلاصه شاید آیه اشاره باین باشد که ما ایام را بین مردم میگردانیم گاهی بر ضرر آنها و گاهی بنفع آنها تا اینکه مؤمنین آزمایش گردند که کدام یک در ایمان راسخ و پابرجا میباشند و کدام یک چنین نیستند.

۲- «و یتخذ منکم شهداء» اینکه جمله نیز مربوط به «وَ لِیَعلَمَ اللّٰهُ» است

صفحه : ۲۸۰

یعنی برای اینکه خدا بداند کسانی را که ایمان آورده‌اند و گواهان شما باشند یعنی گواهانی از خود شما مجاهدین بگیرد.

و اینکه آیه «وَ لِیُمَحِّصَ اللّٰهُ الَّذِینَ آمَنُوا» مشعر بر اینکه است که ما چنین کردیم یعنی روزگار را بین مردم گردانیدیم تا اینکه مؤمنین را در اثر گردش ایام از آلودگیهای خارجی پاک گردانیم و کافرین را پس از آزمایش نابود گردانیم أَم حَسِبتُم أَن تَدخُلُوا الجَنَّةَ وَ لَمّا یَعلَمِ اللّٰهُ الَّذِینَ جاهَدُوا مِنکُم وَ یَعلَمَ الصّابِرِینَ آیه مربوط بآیات بالا است و نظر بگمان غلط مؤمنین دارد و خطاب بآنها است که آیا شما چنین گمان کردید که همین قدر که ایمان آوردید و داخل در مؤمنین گردید بدون آزمایش که آیا در دین ثابت قدم میباشید یا وقتی که مورد امتحان میرسد متزلزل میگردید و با اینحال داخل بهشت میگردید پیش از اینکه امتحان شده باشید در صورتی که هنوز پای مجاهده بمیان نیامده که ظاهر گردد کدام یک از شما در علم خدا که چیزی از او پنهان نیست چگونه میباشید اینکه گمان درست نیست، شاید اشاره باین باشد که دیگر بین مؤمنین خلّص که از روی حقیقت داخل در دین شده‌اند و غیر آن فرقی باقی نمیماند، بعضی گمان میکنند که مؤمنین بایستی همیشه در نبرد با دشمن و در کارهای دنیویشان مظفر و منصور باشند دیگر نمیدانند که دنیا دار ابتلاء و آزمایش است مخصوصا مؤمنین بایستی در مورد امتحان واقع گردند تا اینکه بین مؤمن واقعی و بین متظاهر بایمان فرق گذاشته شود و شاید یکی از حکمت تأسیس جنگ با کفار و مشرکین همین باشد که در مورد مجاهده با کفار چگونه معامله میکنند.

وَ یَعلَمَ الصّابِرِینَ مربوط بهمان آیه اول است. و اشکال به اینکه که خدائی که علمش بهمه چیز از گذشته و آینده احاطه دارد همیشه میدانسته که صابرین در جهاد کیانند و غیر اینها کیانند و آزمایش از برای کسی است که از حقیقت امر مطلع نباشد و بامتحان بخواهد بفهمد و نظیر اینکه اشکال در بسیاری از آیات که بصیغه مضارع

صفحه : ۲۸۱

آمده و ظاهرش دلالت دارد که خدا نمیدانسته و آزمایش میکند برای اینکه بداند مثل قوله تعالی در سوره عنکبوت آیه ۳ «فَلَيَعلَمَنَّ اللّه‌الَّذِينَ صَدَقُوا وَ لَيَعلَمَنَّ‌الكاذِبِينَ» و در جلد هشتم اینکه تفسیر تا اندازه‌ئی راجع بآن بحث شده رجوع بآن جا نمائید.

پاسخ چنانچه در جای خود مبرهن گردیده که علم خدا حضوری و محیط بتمام کائنات است و شاید مقصود از امتحان دانستن مؤمنین یا خود انسان باشد که خداوند ایّام را بین مردم متداول نموده یعنی گردانیده تا اینکه ظاهر گردد و تمیز داده شوند صابرین از غیر آنها و علامت ظاهرش در مورد جهاد با کفار پدید میگردد تداول ایّام بین مردم که روزی بنفع کسی و روزی بضرر کسی است از روی حکمت و عدل خداوندی سر رشته گرفته.

چون در ناموس خلقت مقرر گردیده که مردم مدتی بالطبع باشند و باجتماع و با هم زندگانی نمایند احدی نمیتواند بتنهائی امور معاش خود را تأمین نماید و لازمه اجتماع اینکه است که افراد یک جامعه از حیث اخلاق و عادات و عمل و ثروت نزدیک بهم باشند چنانچه در خلقت هم باید نزدیک بهم باشند اختلاف زیاد بین مردم اختلاف بین جامعه پیدا میکند و اگر غیر اینکه باشد تمدنشان مختل میگردد و نتوانند با هم آمیزش کنند اینکه است که باید روزگار بین مردم بگردد و اختلاف اندکی که بین مؤمنین و کافرین پدید میگردد نسبت بمؤمنین رحمت است و نسبت بکافرین عذاب است از حیث آلام و مصیبات مؤمنین بمصیبات و آلام دنیوی بر ثواب آنها و استحکام قلب آنها افزوده میشود و کافرین شاید سبب تخفیف عذاب آنها کردد.

و نیز چون نوعا هیچ انسانی در مدت عمرش از عمل نیکی خالی نیست و بوعید الهی کافرین و معاندین در قیامت مخلد در آتشند اینکه است که بمقتضای عدل الهی بایستی در دنیا که مراد آنها است بپاداش اعمال نیکشان برسند چنانچه فرموده «وَ مَن كانَ يُرِيدُ حَرثَ‌الدُّنيا نُؤتِهِ مِنها وَ ما لَهُ‌فِي الآخِرَةِ مِن نَصِيبٍ» سوره

صفحه : ۲۸۲

شوری آیه ۱۹.

و نیز البته غیر از معصوم هر فردی باقتضای قوای حیوانی لغزشهائی و خلافهائی در مدت عمر از او پدید میگردد و لطف خدا مقتضی اینکه است که مؤمنین واقعی در قیامت مورد رحمت الهی و بهشت که دار کرامت او است در مقام امن و امان قرار گیرند روی اینکه حساب باید در دنیا مبتلا گردند بآفات و بلیاتی که هم کفاره گناه آنها گردد و هم در اثر صبر مشمول رحمت خدا که در باره صابرین فرموده «أُولئِكَ عَلَيهِم صَلَواتٌ‌مِن رَبِّهِم وَ رَحمَةٌ» سوره بقره آیه ۱۵۲ و نیز چون کفار در آخرت که دار بقاء است بعذاب مبتلا میگردند و آسایشی برای آنان نیست کرم وجود الهی مقتضی اینکه است که از زندگانی دنیا قدری تمتع ببرند و نیز دنیا را برای آسایش مؤمنین تأمین گردانند که مؤمنین هم از زندگانی دنیا متمتع گردند و هم در اثر ایمان و تقوی بدرجات عالیه اخروی فائز گردند.

وَ لَقَد كُنتُم تَمَنَّونَ‌المَوتَ مِن قَبلِ أَن تَلقَوهُ‌فَقَد رَأَيتُمُوهُ‌وَ أَنتُم تَنظُرُونَ ظاهرا آیه مربوط بآیه بالا- است که شما گمان کردید که داخل بهشت میشوید پیش از اینکه در مورد آزمایش واقع گردید و پیش از اینکه ظاهر گردد که در مقام جهاد با کفار کدام یک از شما استقامت دارید و کدام یک سستی مینمائید خلاصه مفسرین گفته‌اند خطاب بکسانی است که در جنک بدر حاضر نشده بودند در صورتی که پیش از وقوع آن آرزو میکردند که کاش با رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در جهاد حاضر بودیم و صبر میکردیم (و باحدی الحسنیین) فائز میگردیدیم یا بر اعداء غالب میشدیم یا شهید میشدیم و بمحل کرامت میرسیدیم و چون وقت جنگ احد رسید نزد رسول آمدند و اصرار میکردند که با مجاهدین روانه شوند اینکه بود که حق تعالی بآنان خطاب نموده که شما پیش از آنکه اسباب شهادت را مشاهده کنید تمنّا میکردید «مِن قَبلِ أَن تَلقَوهُ» یعنی اینکه آرزوی شما وقتی بود که اسباب کشته شدن خود را مشاهده نمیکردید «فَقَد رَأَيتُمُوهُ‌وَ أَنتُم تَنظُرُونَ»

صفحه : ۲۸۳

و وقتی که در میدان جنگ دیدید چگونه مجاهدین شهید میگردند و شما میگریختید و گفته‌اند آیه اعتراض بچنین اشخاص نموده که شما قبلا- آرزو میکردید که در جهاد با مؤمنین همراه باشید و از زمره مجاهدین فی اللّه بشمار آئید وقتی پای جنگ و قتل و اسارت بمیان آمد از جنگ گریزان شدید.

وَ ما مُحَمَّدٌ إِلّا رَسُولٌ قَد خَلَت مِن قَبلِهِ الرُّسُلُ أَ فَإِن ماتَ أَو قُتِلَ انقَلَبتُم عَلی أَعقابِکُم آیه مشعر است بر سرزنش مجاهدین و آنهائیکه در جنگ احد وقتی دیدند دشمن غالب گردیدند فرار کردند بعضی گریختند و بمدینه برگشتند و بعضی در کوههای اطراف پنهان گردیدند و رسول را تنها بدست دشمن گذاشتند و همان طوری که گفته شد فقط امیر المؤمنین علیه السّلام با یک نفر دیگر در یاری رسول ماندند پس از آنکه حضرت اشخاصی را که پشت بجنگ کرده و فرار کرده بودند ملامت مینماید آنها زبان بعذر گشوده و گفتند ما چون آواز قتل تو را شنیدیم روزگار ما شوریده شد و از غایت ترس و دهشت بگریختیم اینکه بود که خدای تعالی دفع عذر آنها را کرده و اینکه آیه را فرستاد.

که نیست بنده ستوده من محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مگر رسولی که پیش از او رسولانی گذشته بودند پس اگر حضرت مرد یا کشته گردید شما بپشت خود بر میگردید یعنی مرتد میشوید و دست از جهاد بر میدارید.

خلاصه گویا عذر فرار کنندگان از میدان جنگ که گفتند ما از خبر کشته شدن تو شوریده شدیم و روزگار بر ما سخت گردید و بی تابانه گریختیم از آنان پذیرفته نگردید.

و آیه در مقام سرزنش و توبیخ آنها بر آمده و اشاره به اینکه که اینجا جای آزمایش شما بوده که اگر شما واقعا بخدای محمّد صلّی اللّه علیه و آله ایمان آورده بودید و ایمان در دل شما جایگزین شده بود میدانستید که اسلام دین خدائی است که بتوسط رسولش برای هدایت جن و انس فرستاده شده و بایستی تا قیامت بین مردم

صفحه : ۲۸۴

ابراز فعالیت نماید: علت موجده و علت مبقیه دین اسلام خدا است فقط محمّد صلّی اللّه علیه و آله واسطه در رسانیدن اینکه دین خدائی است و پس از موت یا قتل او قائم بمرسل یعنی قائم بخدا است و باید تا قیامت در زمین باقی بماند برای اینکه بر مردم حجت تمام گردد.

و شاید آیه میخواهد مؤمنین مجاهدین و فرار کنندگان از جبهه جنگ را خاطر نشان کند که شما امتحان و آزمایش خود را در اینکه مبارزه بخوبی دادید تا اینکه برسولش معلوم گردد که شما پس از او با دینش چه خواهید کرد.

آری هر کس اندک تأملی در واقعه جنگ احد بنماید و عمل مجاهدین را تحت مطالعه قرار دهد بخوبی بر وی ظاهر میگردد که همین مهاجرین و انصار بودند که در جنگ احد پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را بدست دشمن تنها گذاشتند و گریختند و بالاخره پس از او دین او را واژگون گردانیدند و بر غیر مراد پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و فرمان الهی در نصب خلیفه بر مراد خود عمل نمودند و در تعیین خلیفه مخالفت کردند نصّ رسول صلّی اللّه علیه و آله را و چه جفاها که بذریه آنسرور و یگانه اولاد او که باتفاق سنّی و شیعه حضرتش مکرر فرموده بود

«فاطمهٔ بضعهٔ منی»

و نیز بدامادش که بنص قرآن در آیه مباهله بمنزله نفس پیغمبر [ص] بشمار آورده حق او را غصب کردند و او را خانه نشین گردانیدند و نگذاردند حق بجای خود قرار گیرد که اگر گذارده بودند حق بجای خود قرار گیرد آنوقت مؤمنین مصداق آن آیه

بالاـ میگردیدنـد که خطـاب بآنهـا نموده و فرموده «أَنتُمُ الأَعلَونَ إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ» و معلوم میشـد که چگونه مؤمنین بر تمـام مردمان جهان علوّ و برتری پیـدا مینمودنـد و چگونه دین اسـلام بر تمام ادیان تفوق و سیادت مینمود لکن چون در همه وقت مردم بایـد در مورد آزمایش واقع گردنـد حکمت الهی چنین مقتضـی گردید که اختلاف بین مسلمانها پدید گردد تا اینکه مؤمن واقعی از غیرش تمیز داده شود «وَ لَن تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّهِ تَبدِیلًا- فلعنهٔ اللّه علی القوم الظالمین»

صفحه : ۲۸۵

وَ مَن یَنقَلِب عَلی عَقِبَیهِ فَلَن یَضُرَّ اللّهَ شَیئاً پس از آنکه در اول آیه تذکر داده که هر گاه شما پس از موت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از دین برگردید بعقب خود یعنی بزمان جاهلیت گمان نکنید که بخدا ضرری وارد گردد.

اشاره به اینکه که «فَلِلّهِ الحُجَّةُ البالِغَةُ» بر خـدا است که حجت را بر خلق تمام گردانـد و رسولانی با معجزه‌ها برای هدایت افراد بشـر بفرسـتد و عـدل الهی مقتضـی اینکه است که انسان را در عمل بتکالیف مختار گرداند وقتی انسانیکه در باره او «ظلوما جهولا» گفته دانسـته و فهمیده زیر بار تکلیف که بنفع خودش تمام میشود نرود و طغیان نموده براه کج برود ضرر بخودش وارد گردانیده خداوند منزه و مبراء است از اینکه محتاج بعمل بنده ضعیف خود باشد.

وَ سَیَجزِی اللّهُ الشّاکِرِینَ بلکه با اینکه ذات احدیت مستغنی است از عمل بنده ضعیف خود از راه فضل و کرم بزودی بشکر کنندگان پاداش نیکو میدهد.

شاید مقصود از شاکرین در اینجا مجاهدین در جبهه جنگ باشد مخصوصا آنهائیکه در جنگ احد پس از غلبه دشمن رسول را تنها نگذاشتند و او را تا نفس آخر و تا جان در بدن داشتند دست از یاری او برنداشتند و مصداق کامل آن علی علیه السّلام بود که تمام کسانی که در آنوقت شاهد قضیه بوده‌اند گفته‌اند وقتی دشمن غالب گردید همه از ترس جنگ گریختند مگر آنحضرت و یک نفر دیگر که او مواظب رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بود و علی بن ابی طـالب [ع] با آن گروه دشـمن جنگ مینمود تا اینکه هفتاد ضربت ببـدن مبارکش وارد گردیـد پس میتوان گفت مصـداق کامل شـکر کننـدگان که حق نعمت اسـلام را مراعات کردند همان حضرت میباشد.

و همـان طوری که گفته شـد شایـد یک حکمت اینکه مؤمنین در جنگ احـد شـکست خوردنـد آزمایش و امتحان بوده که مؤمنین واقعی از غیر آنها تمیز داده شوند و دانسته شود که چه کس در دین داری ثابت قدم و چه کس بر خلاف آنست

صفحه : ۲۸۶

قوله تعـالی «أَ حَسِبَ النّاسُ أَن یُترَکُوا أَن یَقُولُوا آمَنّا وَ هُم لا یُفتَنُونَ وَ لَقَـد فَتَنَّا الَّذِینَ مِن قَبلِهِم فَلَیَعلَمَنَّ اللّهُ الَّذِینَ صَـدَقُوا وَ لَیَعلَمَنَّ الکاذِبِینَ» اول سوره عنکبوت«۱» و نیز قوله تعالی «وَ لِیُبلِیَ المُؤمِنِینَ مِنهُ بَلاءً حَسَـناً»«۲» و غیر اینها از آیات بسیاری که بمؤمنین خاطر نشان میکنند که مواظب باشـند در جائیکه پای امتحان بمیان آمد از بوته امتحان درست بیرون آیند و لغزش پیدا ننمایند و حق نعمت اسـلام و بـاقی نعمتهـای الهی را نگـاه دارنـد و هر نعمتی را بـآن حکمتی که غرض از عطاء آن بوده بمصـرف خود برساننـد تا اینکه نعمتشان زیاد گردد.

و در بعض آیات شکر را مقابل کفر بشمار آورده مثل قوله تعالی «و من شکر فانما یشکر لنفسه و من کفر فان الله غنی عن العالمین».

وَ ما کانَ لِنَفسٍ أَن تَمُوتَ إِلّا بِإِذنِ اللّهِ کِتاباً مُؤَجَّلًا و نیست برای هیـچ نفسـی اینکه بمیرد و از کالبـد بدن جدا گردد مگر باذن خدا و بمشـیت او و آنچه در ازل در عالم قضاء و قدر و در لوح محفوظ مقرر گردیده «لا یَسـتَأخِرُونَ ساعَةً وَ لا یَسـتَقدِمُونَ» سوره نحل آیه ۶۳، سوره یونس آیه ۵۰، سوره اعراف آیه ۳۲. و از آن وقت مقرر ساعتی یعنی آنی نه عقب می‌افتد نه جلو.

خلاصه حق تعالی تحریص و ترغیب نموده مؤمنین را بجهاد که از ترس کشته شدن از جنك فرار منمائید و بدانید اگر اجل موقتی شما رسیده خواه در رختخواب آسایش باشید یا در میدان جنك مرك شما را فرا خواهد گرفت و هر گاه

---

(۱) آیا مردم چنین گمان کردند که آنها را بمجرد اینکه بگویند ایمان آوردیم وا میگذاریم و آنان را آزمایش نمیکنیم و همانا محققا امتحان کردیم آنهائی را که پیش از اینها بودند تا اینکه بداند خدا آنهائیکه (در ایمان) راستگو بودند و بداند آنهائیکه دروغگو بودند.

(۲) و همانا ما مؤمنین را آزمایش میکنیم بابتلاء نیکو.

صفحه : ۲۸۷

اجل موقت شما هنوز نرسیده در جنک باشید و مقابل دشمن شما از کشته شدن محفوظ خواهید ماند.

وَ مَن یُرِد ثَوابَ الدُّنیا نُؤتِهِ مِنها وَ مَن یُرِد ثَوابَ الآخِرَةِ نُؤتِهِ مِنها آیه ارشاد بر اینکه است که مرگ و حیات بدست خود آدمی نیست انسان هر قدر خود را از مرگ حفظ کند و در جای استراحت خود را محفوظ گرداند که مبادا مرگ وی را دریا بد فائده بخش نخواهد بود وقتی مدت سر آمد و اجل رسید خواهد مرد فقط انسانیکه طالب شرافت و فضیلت و سعادت خود میباشد چون در عمل مختار است در اعمال اختیاری میتواند خود را در اثر اعمال نیک بسعادت و مقامات بلند اخروی رساند و میتواند پیرو هوای نفسانی گردد و خود را بدرک نفس پرستی پرتاب نموده و مستحق عذاب و سخط الهی گرداند.

اینکه است که آیه بصدای بلند بمردم اعلام میکند که ای انسان بدان که تو بالاخره بنتیجه اعمال خودت خواهی رسید و بآنچه آن مراد و مقصود تو بوده بتو باز گشت خواهد نمود اگر مقصود و مراد تو از اعمال نیک بدست آوردن منافع دنیوی و رسیدن بحظوظات نفسانی و جبلی باشد البته خدای جلیل که فرموده «أَنِّی لا أُضِیعُ عَمَلَ عامِلٍ مِنکُم مِن ذَکَرٍ أَو أُنثی» سوره عمران آیه ۱۹۳، آنچه مراد تو از عمل بود بتو خواهد رسانید و اگر مقصود تو از عمل نیکی که کرده‌ئی و بوجه خودش واقع گردیده پاداش اخروی باشد همین طوری که در سوره شوری آیه ۱۹ فرموده «مَن کانَ یُرِیدُ حَرثَ الآخِرَةِ نَزِد لَهُ فِی حَرثِهِ وَ مَن کانَ یُرِیدُ حَرثَ الدُّنیا نُؤتِهِ مِنها وَ ما لَهُ فِی الآخِرَةِ مِن نَصِیبٍ» خلاصه کسیکه بعمل خیر خود مرادش آخرت باشد در ثواب او افزائیم و هر کس که مرادش از عمل خیری که کرده پاداش دنیوی باشد از همین دنیا که مراد او بوده پاداش میدهیم و در آخرت برای او از عملش بهره و نصیبی نخواهد بود وَ سَنَجزِی الشّاکِرِینَ و از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده که

«من کانت نیّته طلب الاخرة جعله اللّه

صفحه : ۲۸۸

غناه فی قلبه و جمع له شمله و آتیه الدنیا و هی راغمة، و من کانت نیّته طلب الدنیا جعل اللّه الفقر بین عینیه و شتت علیه شمله و لا یأتیه الا ما کتب له

«۱» و نیز در حدیث مشهور فرموده

«انما الاعمال بالنیات»

«۲» وَ کَأَیِّن مِن نَبِیٍّ قاتَلَ مَعَهُ رِبِّیُّونَ کَثِیرٌ فَما وَهَنُوا لِما أَصابَهُم فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ ما ضَعُفُوا وَ مَا استَکانُوا ظاهرا آیه نیز برای تشویق و ترغیب بامر جهاد برسول و بمؤمنین خبر میدهد که چه بسیار از پیمبران که جنك کردند با کفار و با آن پیغمبر بودند اتباع و پیروان او و بر آنچه بآنها رسید از زخم و جراحت و کشته شدن بدست دشمن آن جماعت در امر جهاد سستی و تنبلی ننمودند و در یاری

دين استقامت و پايدارى مينمودند و از خود ضعف و شكستى نشان ندادند و در مقابل دشمن فروتنى ننمودند.

اشاره به اينكه كه مؤمنين بايستى عمل پيشينيان را سر مشق خود بگيرند و در امر جهاد استقامت و متانت و رشادت نشان دهند.

و در اينكه ربيون بسيار كه با انبياء بودند و با كفار جنك ميكردند چه كسانى بودند بقولى آنها فقهاء و علماء و عباد و زهاد زمانشان بودند و ربيون منسوب بربّ است يعنى آنها منسوب بربّ بودند يعنى منسوب بعلم يا بعبادت پروردگار بودند نظير آن روايتى كه منسوب بامير المؤمنين عليه السّلام است (كه مردم را سه قسمت نموده: ۱- عالم ربانى. ۲- متعلم على سبيل نجاة ۳- همج رعاع

---

(۱) كسيكه نيت او از عمل طلب آخرت باشد خداوند قرار ميدهد غناى او را در قلب او و پراكندگى امورش را جمع ميكند و بر او دنيا ميآيد در حاليكه از آن اعراض داشته، و كسيكه نيت او دنيا باشد يعنى همّ او دنيا و مزخرفات طبيعى باشد خدا قرار ميدهد فقر را بين دو چشم او و امورش را متشتت و پراكنده ميگرداند و از دنيا نمى‌يابد مگر بقدريكه براى او نوشته و تقدير شده است. [.....]

(۲) عمل از حيث خوبى و بدى و نفع اخروى بسته بنيت عامل آنست.

صفحه : ۲۸۹

انباع كل ناعق» كه مقصود از علماى ربانى كسانى ميباشيد كه علومشان از طرف حق تعالى و بافاضه الهى نور معرفت در قلب آنها تابش نموده.

و بقولى ربّيون تابعينند و ربانيون ولاة و حكامند، و بقولى ربيون جماعت بسيارند- و در عين المعانى گفته ربّى نام سپاهى است كه كم‌تر از ده‌هزار نباشند و اينكه قول منسوب بابى جعفر عليه السّلام است.

و نزد بعضى «قاتل» راجع بنبى است يعنى نبى جنك كرد و آنچه بعد از او است جمله حاليه است يعنى چه بسيار پيمبرى كه جنك كردند با كفار در حاليكه با او جماعت بسيار بودند. [منهج] وَ اللّهُ يُحِبُّ الصّابِرِينَ و خدا صابرين را كه در جهاد و يارى دين حق صبر و بردبارى كردند دوست ميدارد «يُحِبُّهُم وَ يُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَى المُؤمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الكافِرِينَ» سوره مائدة آيه ۵۹.

آرى كسى را كه خدا دوست داشت علامت دوستى خدا نسبت ببنده اينست كه او را موفق ميگرداند كه در يارى دين او كوشش بسيار نمايد و از هيچ گزندى از كشته شدن و هر گونه آسيبى كه ممكن است بوى برسد از اسارت و جراحت و غير اينها ملالى بخاطرش نرسد و نيز بنده‌ئى كه خدا را دوست داشت علامتش اينكه است كه در آن حديث فرمود

«التجافى عن دار الغرور و الانابة الى دار الخلود

خلاصه كسى را سزد كه مدّعى دوستى حق تعالى باشد كه دل بدنيا نبدد و مثل كسى ماند كه سر پا مى‌نشيند براى آمادگى كارى كه خود را مهيا و آماده گردانيد براى اطاعت فرمان پروردگارش و هميشه منتظر نفحات رحمت الهى است و روى دلش بسوى او نگران است.

اگر چه مصداق كامل صابرين در مورد جهاد در راه خدا و استقامت در آن پديد ميگردد لكن صبر چه در مورد بلاء و چه مورد حفظ نفس و خوددارى در مورد غلبه قواى شهويه و غضبيه و از فرمان الهى تخطى و تجاوز ننمودن و چه

صفحه : ۲۹۰

در مورد اطاعت اوامر و نواهى شرع هر كدام باشد صبر يكى از فضائل و خصوصيات انسان كامل بشمار ميآيد در سوره زمر آيه ۱۳ فرموده «إِنَّما يُوَفَّى الصّابِرُونَ أَجرَهُم بِغَيرِ حِسابٍ» و در فضيلت صبر همين بس كه در كلام اللّه درود و رحمت و هدايت را براى

صابرین مقرر فرموده «أُولئِكَ عَلَيهِم صَلَواتٌ مِن رَبِّهِم وَ رَحمَةٌ وَ أُولئِكَ هُمُ المُهتَدُونَ» سوره بقره آیه ۱۵۲، و در اخبار آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله بقدری تعریف و تمجید و فضیلت صبر رسیده که اینجا جای بیان آن نمیباشد و در سیر و سلوک در روش اولیاء اللّه تا اندازه‌ئی بیان شده رجوع بآن جا شود.

خلاصه قوله تعالی «وَ اللّهُ يُحِبُّ الصّابِرِينَ» خدا صبر کنندگان را دوست میدارد اگر چه آیه اطلاق دارد و شامل میگردد هر کس را که مؤمن باشد و بدستور خدا و رسول عمل کند یا در ترک گناه و اجتناب از معاصی بردباری نماید و نیز در بلاها و شدائد روزگار تحمل کند و بی‌طاقت نگردد لکن در اینجا بقرینه آیاتی که راجع بمجاهدین رسیده ظاهرا نظر بآنهائی است که در مورد نبرد با دشمن بردبار باشند و از خود سستی و ضعف نشان ندهند و چنین است در آن دو آیه بالا «سَنَجزِي الشّاكِرِينَ» که برای اهمیت تکرار گردیده.

وَ ما كانَ قَولَهُم إِلّا أَن قالُوا رَبَّنَا اغفِر لَنا ذُنُوبَنا وَ إِسرافَنا فِي أَمرِنا وَ ثَبِّت أَقدامَنا وَ انصُرنا عَلَى القَومِ الكافِرِينَ مقول قول ربیّون یعنی آن مردمان صالحی که در یاری دین با پیمبران جنک کردند که آیه برای چنین جماعتی خصوصیاتی و فضائلی برسولش یادآور میشود و آن چند فضیلت است که بعضی از آن در آیه بالا بیان شده.

۱- آنان در جنک آنچه بآنها از سختی اصابت نمود در امر جهاد نه سستی از خود نشان دادند و نه ضعف و زبون پیرامون آنان گردید.

۲- راجع بهمین آیه با آنکه در امر جهاد و از خود گذشته‌گی چنین استقامت داشتند باز خود را در مقابل پروردگارشان با اظهار گناه و شرمندگی طلب آمرزش میکردند و از خدای خود در مقام مناجات جند حاجت می‌طلبیدند

صفحه : ۲۹۱

۱- آمرزش گناه و اتلاف عمر در آنچه در غیر اطاعت اسراف کرده‌اند.

۲- طلب استقامت و پایداری در مقام عبودیت که لرزش قدم در بندگی پیدا ننمائیم ۳- طلب یاری میکردند که میگفتند پروردگارا ما را یاری کن و بر اعداء غالب و مظفر گردان.

فَآتاهُمُ اللّهُ ثَوابَ الدُّنيا وَ حُسنَ ثَوابِ الآخِرَةِ وَ اللّهُ يُحِبُّ المُحسِنِينَ خدای ببرکت دعای آنها و اعمال نیکشان و استغفار و صبر بر جهاد با اعداء دین بآنها «ثَوابَ الدُّنيا» از مظفریت و غلبه و بدست آوردن غنائم «وَ حُسنَ ثَوابِ الآخِرَةِ» عنایت کرده و دیگر بآنها عطاء نمود بپاداش عمل نیکشان مقامات اخروی از مغفرت و نعیم جنت و بالاتر از همه رضوان و رضای منان و کلمه «حُسنَ ثَوابِ الآخِرَةِ» مشعر بر اینکه است که برای چنین مردمانی است بهترین ثواب آخرت که آن رضای حضرت حق و فائز گردیدن بدرجه شهادت باشد و کلمه «إِنَّما» در آیه «إِنَّما يُوَفَّى الصّابِرُونَ» نیز مشعر بر اینکه است که نزد حق تعالی ثواب آخرت و رضای او مهم‌تر و بالاتر است.

خلاصه اینکه آیات گویا بمؤمنین مجاهدین اعلام مینماید که اشخاص بزرک عالم چنین بودند که در دین‌داری و یاری دین و پیمبرانشان اینکه طور استقامت مینمودند و شما مؤمنین که بهترین امم میباشید که در باره شما است «کنتم خیر امۀ أخرجت للناس الخ» بایستی عمل آنها را سر مشق بگیرید و در دین‌داری و جهاد ثابت قدم باشید ترس و سستی و بطالت بخود راه ندهید.

صفحه : ۲۹۲

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۴۹ تا ۱۵۴]

اشاره

یـا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِن تُطِیعُوا الَّذِینَ کَفَرُوا یَرُدُّوکُم عَلی أَعقابِکُم فَتَنقَلِبُوا خاسِرِینَ (۱۴۹) بَلِ اللّهُ مَولاکُم وَ هُوَ خَیرُ النّاصِرِینَ (۱۵۰) سَنُلقِی فِی قُلُوبِ الَّذِینَ کَفَرُوا الرُّعبَ بِما أَشرَکُوا بِاللّهِ ما لَم یُنَزِّل بِهِ سُلطاناً وَ مَأواهُمُ النّارُ وَ بِئسَ مَثوَی الظّالِمِینَ (۱۵۱) وَ لَقَد صَدَقَکُمُ اللّهُ وَعدَهُ إِذ تَحُسُّونَهُم بِإِذنِهِ حَتّی إِذا فَشِلتُم وَ تَنازَعتُم فِی الأَمرِ وَ عَصَیتُم مِن بَعدِ ما أَراکُم ما تُحِبُّونَ مِنکُم مَن یُرِیدُ الدُّنیا وَ مِنکُم مَن یُرِیدُ الآخِرَةَ ثُمَّ صَرَفَکُم عَنهُم لِیَبتَلِیَکُم وَ لَقَد عَفا عَنکُم وَ اللّهُ ذُو فَضلٍ عَلَی المُؤمِنِینَ (۱۵۲) إِذ تُصعِدُونَ وَ لا تَلوُونَ عَلی أَحَدٍ وَ الرَّسُولُ یَدعُوکُم فِی أُخراکُم فَأَثابَکُم غَمًّا بِغَمٍّ لِکَیلا تَحزَنُوا عَلی ما فاتَکُم وَ لا ما أَصابَکُم وَ اللّهُ خَبِیرٌ بِما تَعمَلُونَ (۱۵۳)
ثُمَّ أَنزَلَ عَلَیکُم مِن بَعدِ الغَمِّ أَمَنَةً نُعاساً یَغشی طائِفَةً مِنکُم وَ طائِفَةٌ قَد أَهَمَّتهُم أَنفُسُهُم یَظُنُّونَ بِاللّهِ غَیرَ الحَقِّ ظَنَّ الجاهِلِیَّةِ یَقُولُونَ هَل لَنا مِنَ الأَمرِ مِن شَیءٍ قُل إِنَّ الأَمرَ کُلَّهُ لِلّهِ یُخفُونَ فِی أَنفُسِهِم ما لا یُبدُونَ لَکَ یَقُولُونَ لَو کانَ لَنا مِنَ الأَمرِ شَیءٌ ما قُتِلنا هاهُنا قُل لَو کُنتُم فِی بُیُوتِکُم لَبَرَزَ الَّذِینَ کُتِبَ عَلَیهِمُ القَتلُ إِلی مَضاجِعِهِم وَ لِیَبتَلِیَ اللّهُ ما فِی صُدُورِکُم وَ لِیُمَحِّصَ ما فِی قُلُوبِکُم وَ اللّهُ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ (۱۵۴)

صفحه : ۲۹۳

[ترجمه]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید اگر اطاعت کنید کافرها را شما را بعقبهایتان (زمان جاهلیت) بر میگردانند پس بر میگردید در حالیکه ضرر و خسران برده‌اید [۱۴۹]

بلکه یار و مددکار شما خدا است و او بهترین یاری کنندگان است [۱۵۰]

نرودی ترس و رعب در قلبهای کافرین میاندازیم بسبب اینکه بر خدا شریک آوردند چیزی را که دلیل و حجتی بر اثبات آن نیست و منزلگاه (مشرکین) جهنم است و آتش برای ستمکاران بد منزلگاهی است [۱۵۱]

همانا بحقیقت خدا راست و درست گردانید وعده خود را وقتی که (غلبه خود را بر دشمنان) باذن خدا حس کردید تا وقتی که (در جنک احد) سست گردیدید (و در امر جهاد) با هم نزاع کردید و مخالفت نمودید پس از آنکه بشما نمودیم (از فتح و غلبه) آنچه را که دوست میداشتید بعضی از شما کسی است که مرادش دنیا است و بعضی از شما کسی است که مراد و مقصدش آخرت است پس خدا از پیشرفت و غلبه شما را بازداشت تا اینکه آزموده شوید و همانا شما را عفو کرد و خداوند بر مؤمنین صاحب فضل و احسان است [۱۵۲]

یاد آرید وقتی را که از دشمن میگریختید و از شدت وحشت نظر باحدی نداشتید و رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم شما را برای کمک دیگران میخواند و توجه نکردید تا بپاداش آن غمی بر غم شما افزوده گردید تا اینکه محزون نگردید بر آنچه از شما فوت شده و نه آنچه بشما برسد و خدا بهر چه کنید آگاه خواهد بود [۱۵۳]

سپس بر شما از پس غمتان امنیت فرستاد بطوریکه جماعتی را خواب گرفت و جماعت دیگر از شما در نفسشان آنان را بهم و غم انداخت که باضطراب افتادند و گمان ناروائی بحق بردند مثل گمان زمان جاهلیت و میگفتند آیا ما را پس از اینکه امر جنک چیزی (فرجی هست) ای رسول (ص) بگو تمام امور بدست خدا است در دل خود از تو پنهان میدارند چیزی که ظاهر نمیگردانند میگویند اگر برای ما از فتح و ظفر چیزی بود در اینجا مغلوب نمیگردیدیم بگو اگر در خانه‌های خود و در رختخواب باشید و بر شما کشته شدن نوشته شده بود بشما خواهد رسید و همانا خدا (اینکه

صفحه : ۲۹۴

قتل و غارت را بر شما گماشته) برای اینکه شما را بیازماید و تا اینکه پاك و خالص گرداند آنچه در قلبهای شما است خدا عالم است بآنچه در سینه‌های شما است [۱۵۴]

.

صفحه : ۲۹۵

(توضیح آیات)

یـا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِن تُطِیعُوا الَّذِینَ کَفَرُوا یَرُدُّوکُم عَلی أَعقابِکُم فَتَنقَلِبُوا خاسِرِینَ اینکه چند آیه مربوط بآیات بالا است که راجع بجنگ احد بود که ظاهرا بعضی از مؤمنین از شکست خوردگی در جنگ احد چنانچه در آیات جلو اشاره نموده و هن و سستی از خود نشان میدادند اینکه است که در اینکه آیه خطاب بمؤمنین نموده و آنان را خاطر نشان میکند که ای کسانیکه ایمان آورده‌اید اگر شما اطاعت کفار کنید شما را بر میگردانند بپاشنه‌های خودتان یعنی اگر مطبع آنها شوید و فریب آنها را بخورید بهمان زمان جاهلیت منقلب میگردید در حالیکه خسران و زیان برده‌اید.

شاید اشاره باین باشد که اگر تابع کفار گردید عوض اینکه از اعمالتان از ایمان و اسلام مجاهده با کفار بسعادت و درجات اخروی فائز گردید نتیجه معکوس میبرید و اعمال شما هباءا منثورا گردیده و سقوط مینمائید و بجز خسران و زیانکاری چیزی نصیب شما نخواهد گردید.

بَلِ اللّهُ مَولاکُم وَ هُوَ خَیرُ النّاصِرِینَ «بَل» اضراب است، ای مؤمنین چنین نیست که گمان کرده‌اید که اگر در پناه کفار و مشرکین باشید از خطرات محفوظ میمانید اینکه گمان شما فاسد است فقط موالی و دوست شما خدا است که غالب و قاهر و مستولی بر تمام موجودات است و او بهترین یاری کنندگان است، بهتر بودن خدای تعالی از کافرین ظاهرا بلحاظ عقیده کفار است که از غیر حق تعالی یاری میطلبند، و شاید اشاره باین باشد که اگر بگمان غلط نظر کمك و یاری از کفار داشته باشید خدا چون غالب بر همه چیز است او بهتر یاری کنندگان است.

صفحه : ۲۹۶

سَنُلقِی فِی قُلُوبِ الَّذِینَ کَفَرُوا الرُّعبَ بِما أَشرَکُوا بِاللّهِ ما لَم یُنَزِّل بِهِ سُلطاناً یعنی بزودی می‌اندازیم در قلب کفار ترس را بسبب اینکه شریك قرار دادند برای خدا چیزی را که خدا قرار نداده است بر آن حجت و برهانی که عذر آنها باشد.

از سدی نقل میکنند که چون ابو سفیان و یارانش پس از واقعه احد رو بمکه رفتند در اثناء راه أبو سفیان گفت برگشتن ما خطاء بود چون اینها جماعت اندکی بودند و اگر چه شما مجروح و ناتوان گردیده‌اید لکن اکثر آنها مقتول و مجروح و ناتوان گردیده‌اند ما باید برگردیم و بیکباره بر آنها هجوم آریم و همه آنها را مستأصل کنیم پس عزم بر گشتن نمودند حق تعالی ترس و رعب در دل آنان افکند و نتوانستند مراجعت کنند و پیش از اینکه واقعه خدای تعالی برسولش خبر میدهد و از عزم و اراده آنها رسولش را آگاه میگرداند.

و «بِما أَشرَکُوا الخ» شاید اشاره باین باشد که اینکه ترس و رعبی که در دل مشرکین افتاد برای اینکه بود که آنها برای خدا شریک قرار دادند و پرستش نمودند چیزی را که هیچ قوّت و شوکتی نداشتند که بتابعین خود اطمینان و سکونت نفس بدهند و امیدوار

باشند که در شدائد آنان را یاری کنند و مؤمنین میدانستند همان طوری که آیات مشعر بر آنست که شکست خوردن آنها در بعض موارد از باب آزمایش بوده مثل جنگ احد و غیره نه از جهت حقارت آنها و در همان حال باز مؤمنین اتکاء و پشتبانی و امیدشان بپروردگار عالم بود که غالب و قاهر و مستولی بر همه موجودات است و میدانستند که آنچه بر ایشان در امر جهاد یا غیر آن پیش آید بنفع آنها تمام میشود نه بر ضرر آنها لکن مشرکین چنین مرجع و تکیه‌گاهی نداشتند فقط متکی بنفس خبیث خود بودند اینکه بود که البته لطف حق تعالی مقتضی بر اینکه است که آنان را بیاگاهاند که بدانند و لو اینکه در موردی از روی حکمت غلبه و مظفریتی بر آنها پیش آید آن موقتی است است علوّ و غلبه واقعی با مؤمنین است که مولی و ناصر آنها خدا است و کافرین

صفحه : ۲۹۷

بالاخره زبون و ذلیل خواهند گردید همان طوری که در فتح مکه ظاهر گردید که رسول اسلام بدون جنگ بر اهل مکه غالب گردید و همه حلقه بندگی بگردن انداختند و بنده فرمان بردار او گردیدند.

وَ مَأواهُمُ النّارُ وَ بِئسَ مَثوَی الظّالِمِینَ و دوزخ جای آنها است و بد آرامگاهی است برای کافرین جایگاه و مآل آنها آتش است.

اشاره به اینکه که آنهائیکه بخدا کافر شدند هم در دنیا زیان بردند که از عمرشان بهره نیکو نبردند و سر انجام کارشان بدبختی و سوء عاقبت خواهد کشید و هم در آخرت که سر انجام کار است همیشه معذب خواهند بود.

روایت شده که حق تعالی بطوری ترس در دل کفار انداخت که با اینکه داخل مکه شده بودند میترسیدند که مبادا اصحاب رسول صلّی اللّه علیه و آله بر سر آنها ریزند گویند رسول میفرمود

«نصرت بالرعب مسیرة شهر»

نصرت داده شدم بدخول خوف در دل کفار باندازه سیر در یک ماه.

وَ لَقَد صَدَقَکُمُ اللّهُ وَعدَهُ إِذ تَحُسُّونَهُم بِإِذنِهِ حَتّی إِذا فَشِلتُم وَ تَنازَعتُم فِی الأَمرِ از محمّد بن کعب القرطی نقل میکنند که گفته چون رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از جنگ احد بمدینه بازگشت جماعتی از مجاهدین گفتند اینکه محنت و شکست از کجا بما رسید در صورتی که خدای تعالی بما وعده نصرت و ظفر داده بود بقوله تعالی «بَلی إِن تَصبِرُوا وَ تَتَّقُوا الخ» پروردگار عالمیان بجواب آنان اینکه آیه فرستاد «وَ لَقَد صَدَقَکُمُ اللّهُ وَعدَهُ» گفته‌اند اینکه وعده آن بود که رسول خدا قبلا خواب دیده بود که بر دشمنان ظفر یافته و چون خواب پیمبران وحی است اینکه بود که آنرا وعده نامیده و صدق آن وعده آن بود که فرموده «وَ لَقَد صَدَقَکُمُ اللّهُ وَعدَهُ» و اینکه وعده در اول وهله جنگ احد واقع شد که مسلمانها بر کفار غلبه کردند و در آخر کفار غلبه نمودند و در آیه «إِذ تَحُسُّونَهُم بِإِذنِهِ» یعنی شما سریعا آنان را باذن خدا کشتید و ظفر شما را بود و در بیان علت و سبب غلبه کفار فرموده

صفحه : ۲۹۸

«حَتّی إِذا فَشِلتُم» «حتی» غایت است بمعنی الی، اشاره به اینکه که وعده خدا حق است و شما را ظفر و غلبه بود تا اینکه شما بد دل شدید. [پایان] وَ تَنازَعتُم فِی الأَمرِ وَ عَصَیتُم مِن بَعدِ ما أَراکُم ما تُحِبُّونَ آیه مؤمنین را خاطر نشان میکند که بدانند عمل خودشان بود که آنان را مغلوب کرد و شکست داد و گر نه وعده حق تعالی حق است و بر شما مظفریت بود تا وقتی که بد دل شدید و با یکدیگر مخالفت کردید ظاهرا مخالفت آنها اینکه بود که تیراندازان بطلب غنیمت دره‌ئی را که مأمور بحفظ آن بودند واگذاشتند و در لشگرگاه افتادند و رئیس آنها عبد اللّه بن جبیر هر قدر ممانعت نمود فائده نبخشید کفار وقتی دره را خالی دیدند دره را گرفتند و عبد اللّه را که سالار آنها بود با چند نفر دیگر که مانده بودند کشتند و در مسلمانها در افتادند.

«مِن بَعدِ ما أَراکُم» گفته‌اند «أَراکُم» در موضع اعطاکم است نظیر آنجا است که فرموده «سَأُرِیکُم دارَ الفاسِقِینَ» یعنی ساعطیکم ارض

مصر يعنى بر آنها منت گذاشت در اينكه زمين مصر را بايشان داد در ابتداء روز ظفر و غلبه با مسلمانان بود چون بر خلاف قول پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم در حفظ دره عمل نمودند در آخر روز اوضاع دگرگون كرديد فتح بشكست و شادى مسلمانان بغم و حزن مبدل گرديد.

مِنكُم مَن يُرِيدُ الدُّنيا وَ مِنكُم مَن يُرِيدُ الآخِرَةَ ظاهرا آيه اشاره بآن عده تيرانداز است كه مأمور بحفظ دره بودند بعضى از آنها چون مقصود اصليشان بدست آوردن غنائم بود وقتى ديدند جنك خاتمه پيدا نموده و مسلمانان مشغول غنيمتها گرديده‌اند سفارش رسول صلّى اللّه عليه و آله را در حفظ دره ناديده گرفتند و در ميدان جنگ ريختند و چنانچه گفته شد عبد اللّه جحش كه سالار آنان بود و با چند نفر ديگر كه ماندند كشته شدند و بدرجه شهادت فائز گرديدند.

صفحه : ۲۹۹

ثُمَّ صَرَفَكُم عَنهُم لِيَبتَلِيَكُم شايد مقصود اينكه باشد كه پس از آنكه سستى و نزاع در اول وهله و اختلاف كه بين شما پديد آمد بر خلاف رأى پيغمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سرپيچى شما مسلمين از امر رسول در حفظ دره چنين ايجاب نمود كه اول خداوند شما را از مشركين باز داشت تا شما را آزمايش كند يعنى اينكه اختلافات بين شما پديد گرديد تا امتحان گرديد كه چه كس مؤمن واقعى و ثابت قدم در دين و طالب آخرت است و چه كس منافق و طالب دنيا است.

وَ لَقَد عَفا عَنكُم وَ اللّهُ ذُو فَضلٍ عَلَى المُؤمِنِينَ با اينكه از بوته امتحان خوب بيرون نيامديد خداى تعالى شما را عفو نمود زيرا كه خداوند بر مؤمنين صاحب فضل و كرم است.

آيه مشعر بر اينكه است كه حق تعالى از آن نظر خاصى كه نسبت بمؤمنين دارد ماداميكه ايمان در دل آنها هست و لو اينكه خلافى مرتكب گردند پس از پشيمانى عفو ميفرمايد.

إِذ تُصعِدُونَ وَ لا تَلوُونَ عَلى أَحَدٍ در لغت اصعاد بمعنى رفتن و دور شدن در سطح زمين است بخلاف صعود كه رفتن بطرف بالا است مثل اينكه گفته ميشود «صعد فى السلم» يعنى بنردبان بالا رفت و بعضى گفته‌اند اصعاد بمعنى صعود نيز استعمال ميشود.

و بعضى گفته‌اند ظرف يعنى «اذ» در آيه متعلق بمحذوف است يعنى ياد كنيد و گفته‌اند ميشود جمله در اصل چنين باشد «اذكروا اذ تصعدون» و كلمه «وَ لا تَلوُونَ» بمعنى التفات و ميل است.

از مجمع نقل شده كه گفته جز در كلام منفى استعمال نميگردد خلاصه آيه دلالت دارد بر اينكه وقتى لشكر كفر بر لشكر اسلام غلبه كردند و لشكر اسلام متفرق گرديدند و بطورى از اطراف پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم متفرق گشته و پراكنده شدند «تَلوُونَ» مشتق از «لىّ العنق» است بمعنى رو نگردانيدن و عدم توجه يعنى

صفحه : ۳۰۰

رجوع نميكرديد و التفات بهيچ كس از ياران خود نميكرديد حتى رسول را از غايت خوف و دهشت نمينگريستيد.

وَ الرَّسُولُ يَدعُوكُم فِي أُخراكُم و رسول شما را ميخواند «فِي أُخراكُم» يعنى پيغمبر جماعتى كه در آخر جمعيت فراريان و نزديك بحضرتش بودند ميخواند و ميگفت

«الىّ عباد اللّه فانّى رسول اللّه»

اى بندگان خدا باز گرديد و بمن توجه كنيد من رسول خدايم و بمن توجه ننموديد «فاثابكم غم بغم» فاء «فاصابكم» عطف است بر «صرفكم» چون چنين كرديد خداوند شما را منهزم گردانيد و شما را مكافات كرد.

فَأَثابَكُم غَمًّا بِغَمٍّ در جامع الجوامع طبرسى است «فاصابكم» عطف است بر «صرفكم» يعنى پس خدا شما را مجازات كرد «بغم» وقتى

از او گرديديد يعنى از جنگ فرار كرديد و شما را مبتلا كرد بسبب غمى كه برسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم رسانيديد كه او را مخالفت كرديد- يا غمى كه متصل بود بغمى كه اراجيف گفتند رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله كشته شده و بزخم و قتل و ظفر يافتن مشركين و فوت غنيمت «لِكَيلاـ تَحزَنُوا عَلى ما فاتَكُم» براى اينكه محزون نشويد بر آنچه از غنيمت بشما نرسيده «وَ لاـ ما أَصابَكُم» و نيز محزون نگرديد از شدائد كه در راه خدا بشما رسيده «وَ اللّه‌ُ خَبِيرٌ بِما تَعمَلُونَ» يعنى خدا عالم است باعمال شما. [پايان] در توجيه آيه از مفسرين آراء ديگرى نيز نقل شده لكن ظاهرا بهترين گفتار در توجيه «فَأَثابَكُم غَمًّا بِغَمٍّ» يعنى بشما رسانيد غمى كه در جنگ شكست خورديد در اثر مخالفت رسول [ص] و پس از آن بشما رو آورد غمى كه فوق شكست شما و ظفر مشركين بود و آن نداء اراجيف بود كه گفت «قد قتل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم» كه البته بر مؤمنين اينكه غمى بود بالاى غمى.

و شايد «لِكَيلا تَحزَنُوا عَلى ما فاتَكُم» اشاره باين باشد كه پاداش غم و اندوه شما از آنچه از حزن بر شما گذشت و شما را منصرف گردانيد آنوقتى بود

صفحه : ۳۰۱

كه بنا بر آنچه نقل شده كعب بن مالك پس از آن صداى وحشت انگيز كشته شدن رسول بصداى بلند صدا زد

« يا معشر المسلمين ابشروا هذا رسول اللّه [ص]»

و گفت من دو چشم او را از زير كلاه خود ديدم پس از اينكه صدا جماعتى از اصحاب كه فرار كرده بودند دور حضرتش جمع شدند پس ممكن است گفته شود قوله تعالى «لِكَيلاـ تَحزَنُوا عَلى ما فاتَكُم» چنين مژده سلامتى رسول صلّى اللّه عليه و آله براى مؤمنين فرح انگيز بود كه بر آنچه از آنها گرفته شده از مظفريت و غنائم محزون نگردند «وَ لا ما أَصابَكُم» و نه از زخم و قتل و غير آنها ملول گردند اشاره به اينكه كه وقتى نعمت بزرگى بانسان برسد تمام هموم و غموم او را زايل ميگرداند.

وَ اللّه‌ُ خَبِيرٌ بِما تَعمَلُونَ و خدا عالم است بآنچه شما ميكنيد از خير و شرّ اول شما را بنعمت امتحان ميكند پس از آن در اثر كفران نعمت و وظيفه نشناسى نعمت تبديل ميگردد بنقمت چنانچه در همين جنك احد مصداق كامل آن نمايان گرديده كه اول فتح و غلبه شايانى براى مؤمنين ظاهر گرديد و در اثر كفران نعمت و عصيان رسول صلّى اللّه عليه و آله نعمت تبديل گرديد بنقمت قوله تعالى «لَئِن شَكَرتُم لَأَزِيدَنَّكُم وَ لَئِن كَفَرتُم إِنّ‌َ عَذابِي لَشَدِيدٌ».

ثُمّ‌َ أَنزَل‌َ عَلَيكُم مِن بَعدِ الغَمّ‌ِ أَمَنَةً نُعاساً يعنى پس از غم وقتى كه ايمن گرديدند بر آنها فرو فرستاديم «نعاسا» خوابى سبک كه خواب جماعتى از شما مؤمنين را گرفت معلوم ميشود خواب پس از امنيت دست ميدهد «يَغشى طائِفَةً مِنكُم» كه خواب جماعتى از شما مؤمنين را فرا گرفت آنهائى كه مؤمن حقيقى بودند و گفته‌اند آنان جماعتى از مؤمنين خلّص بودند كه پس از غلبه مشركين دور رسول جمع شدند.

از أبى طلحهٔ نقل شده كه در مصاف بطورى خواب بر ما غلبه كرد كه يكى از ما شمشير از دستش افتاد گرفت باز از دستش افتاد.

صفحه : ۳۰۲

در منهج گفته در روايت صحيح ثابت شده كه اينكه خواب مخصوص بحضرت امير المؤمنين عليه السّلام و حارث بن صمه و سهل بن حنيف و بعضى ديگر از متابعين آنهائى بود كه ايمان كامل داشتند.

عبد اللّه زبير از پدر خود روايت كرده كه گفت من با رسول خدا صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بودم چون خوف و غم ما سخت شد خواب و نعاس بر اصحاب واقع گرديد كه از معتب بن قشير شنيدند كه ميگفت «لو كان لنا من الامر شيئى ما قتلنا هيهنا» پنداشتند كه

اینکه را در خواب می‌بینند و حق تعالی بر سبیل منت و تذکیر نعمت اینکه آیه را فرستاد و فرمود بعد از غم و انـدوه و هم تمام و جراحت و هزیمت امن تمام بر شما نازل کردیم تا بمرتبهٔی که خواب بر شما غلبه کرد و مسلّم است که خواب با راحتی و امنیت پدید میگردد نه با خوف و خشیت. [پایان] وَ طائِفَةٌ قَد أَهَمَّتهُم أَنفُسُهُم در اینکه آیات بدرستی معیار شناسائی مؤمن خالص را نشان میدهد که مؤمنین آنهائی که مطمئن بایمان گردیده‌اند پس از امن که شاید پس از فراق از جنگ بود خواب آنها را گرفت لکن جماعت دیگر از مؤمنین که شاید ضعفاء مؤمنین بودند نه مؤمن حقیقی که آنان را بدو صفت معرفی نموده و با مؤمنین بجنگ احد رفته بودند، اول چون هم آنها منافع نفسانی و حظوظات مادی بوده نه اطاعت رسول [ص] اینکه بود که قلق و اضطراب آنها را مهموم و ناراحت گردانید و مقصودی نداشتند مگر خلاصی نفس خودشان «یَظُنُّونَ بِاللّهِ غَیرَ الحَقِّ ظَنَّ الجاهِلِیَّةِ» دوم از صفات آنها گمان میکردند بخدا گمان غیر الحق مثل گمان اهل جاهلیت از مشرکین که گمان میکردند امر رسالت پیغمبر [ص] باتمام نخواهند رسید و وعد و وعید او غیر واقع است.

یَقُولُونَ هَل لَنا مِنَ الأَمرِ مِن شَیءٍ آیه مقول قول منافقین است یا آنهائیکه ایمانشان کامل نبوده و مردد بودند که در حال غلبه دشمن بمؤمنین میگفتند آیا از اینکه جنگ از ظفر و نصرت

صفحه : ۳۰۳

برای ما چیزی هست یعنی آیات از مظفریت و بدست آوردن غنیمت ما را نصیبی هست «هَل» استفهام انکاری است یعنی چنین نیست که ما منتظر بودیم و اگر میدانستیم که نصرت خواهیم داشت باختیار از مدینه بیرون میآمدیم نه باجبار و اگر بیرون نیامده بودیم کشته نمیشدیم.

قُل إِنَّ الأَمرَ کُلَّهُ لِلّهِ یُخفُونَ فِی أَنفُسِهِم ما لا یُبدُونَ لَکَ یَقُولُونَ لَو کانَ لَنا مِنَ الأَمرِ شَیءٌ ما قُتِلنا هاهُنا قُل لَو کُنتُم فِی بُیُوتِکُم لَبَرَزَ الَّذِینَ کُتِبَ عَلَیهِمُ القَتلُ إِلی مَضاجِعِهِم یعنی ای محمّد [ص] بگو بدرستی که همه کارها باراده خدا است منافقین در قلبشان نهان میسازند آنچه را که آشکار نمیکنند برای تو در خلوت با یکدیگر میگویند اگر ما را از کار خود چیزی بود اینجا کشته نمیشدیم.

خطاب برسول است که باینها بگو امر بدست خدا است برای هر کس آنطوری که در ازل مطابق نظام عالم در لوح محفوظ از روی حکمت مقرر گردیده واقع خواهد شد اگر برای شما قتل نوشته شده شما از منزلگاه خود بیرون میآمدید یا در همان جایگاه خود میماندید دشمن بر شما میتافت و کشته میشدید.

و بعضی از مفسرین گفته از اینکه جواب چند مطلب بر آنان روشن میگردد ۱- کشته شدن کسانیکه از شما در معرکه جنگ کشته شدند دلیل بر اینکه نیست که شما بر حق نمیباشید و نیز بطوریکه شما پنداشته‌اید دلیل بر اینکه نیست که امر غلبه و فیروزی برای شما نمیباشد بلکه قضاء الهی که از آن گریزی نیست بر اینکه جاری شده که اینکه کشته شدگان در اینکه مکان از مرکب حیات ساقط گشته و کشته شوند و اگر شما خود از مکان خود بیرون نیامده بودید آنهائیکه سرنوشتشان کشته شدن است بپای خود بقتلگاه خویش میآمدند بنا بر اینکه گریزی از مرگ که حتی ساعتی هم جلو و عقب نمیافتد نیست.

۲- اینکه سنّت قطعی الهی بر عمومی و همه‌گانی بودن ناموس ابتلاء و امتحان است و ناچار اینکه ناموس در زندگی شما و آنان واقع شدنی بوده و روی اینکه اصل

صفحه : ۳۰۴

بیرون آمدن شما و انجام گرفتن اینکه جنگ خواه و ناخواه شدنی او از امور غیر قابل اجتناب بوده است بنا بر اینکه چاره‌ئی نبود جز اینکه بیرون آئید و اینکه جنگ انجام گیرد تا اینکه کشته شدگان بآنچه باید برسند رسیده و بدرجات خویش نائل گردند و شما نیز

بآنچه بایـد برسـید رسـیده باشـید پس از امتحان و روشن شـدن وضـعتان از نظر طرز تفکر و نیروی ایمان یا شـرک یکی از دو طرف سعادت یا شقاوت برایتان تثبیت گردد. [المیزان]

صفحه : ۳۰۵

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۵۵ تا ۱۶۱]

اشاره

إِنَّ الَّذِینَ تَوَلَّوا مِنکُم یَومَ التَقَی الجَمعانِ إِنَّمَا استَزَلَّهُمُ الشَّیطانُ بِبَعضِ ما کَسَبُوا وَ لَقَد عَفَا اللّهُ عَنهُم إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ حَلِیمٌ (۱۵۵) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَکُونُوا کَالَّذِینَ کَفَرُوا وَ قالُوا لِإِخوانِهِم إِذا ضَرَبُوا فِی الأَرضِ أَو کانُوا غُزًّی لَو کانُوا عِندَنا ما ماتُوا وَ ما قُتِلُوا لِیَجعَلَ اللّهُ ذلِکَ حَسرَةً فِی قُلُوبِهِم وَ اللّهُ یُحیِی وَ یُمِیتُ وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ بَصِیرٌ (۱۵۶) وَ لَئِن قُتِلتُم فِی سَبِیلِ اللّهِ أَو مُتُّم لَمَغفِرَةٌ مِنَ اللّهِ وَ رَحمَةٌ خَیرٌ مِمّا یَجمَعُونَ (۱۵۷) وَ لَئِن مُتُّم أَو قُتِلتُم لَإِلَی اللّهِ تُحشَرُونَ (۱۵۸) فَبِما رَحمَةٍ مِنَ اللّهِ لِنتَ لَهُم وَ لَو کُنتَ فَظًّا غَلِیظَ القَلبِ لَانفَضُّوا مِن حَولِکَ فَاعفُ عَنهُم وَ استَغفِر لَهُم وَ شاوِرهُم فِی الأَمرِ فَإِذا عَزَمتَ فَتَوَکَّل عَلَی اللّهِ إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ المُتَوَکِّلِینَ (۱۵۹)
إِن یَنصُرکُمُ اللّهُ فَلا غالِبَ لَکُم وَ إِن یَخذُلکُم فَمَن ذَا الَّذِی یَنصُرُکُم مِن بَعدِهِ وَ عَلَی اللّهِ فَلیَتَوَکَّلِ المُؤمِنُونَ (۱۶۰) وَ ما کانَ لِنَبِیٍّ أَن یَغُلَّ وَ مَن یَغلُل یَأتِ بِما غَلَّ یَومَ القِیامَةِ ثُمَّ تُوَفّی کُلُّ نَفسٍ ما کَسَبَت وَ هُم لا یُظلَمُونَ (۱۶۱)

صفحه : ۳۰۶

[ترجمه]

همانا آنهائیکه از شـما در روز (جنگ احد) وقتی دو لشـگر (مؤمن و کافر) بجنگ برخورد کردند و از شـما مؤمنین آنهائیکه بجنگ پشت کردند در اثر اعمال بدشان شیطان آنان را لغزانید و خدا آنها را عفو کرد همانا خدا آمرزنده و بردبار است [۱۵۵]
ای کسانیکه ایمان آورده‌اید نبوده باشـید مثل کسانیکه کافر شدند (یعنی منافقین) که آنها برای برادران خود که کشته شده بودند یا در زمین برای تجارت رفته بودند و مردند گفتند اگر نزد ما بودند نمی‌مردند و کشته نمیشدند همانا خدا اینکه آرزوها و گمان باطل را در قلب آنها انـداخته تا اینکه برای آنها حسـرت باشـد و خـدا زنـده میکنـد و میمیرانـد هر کس را که بخواهد نه حذر کردن و نه جنگ کردن و خدا بآنچه میکنید بینا است [۱۵۶]
(ای مؤمنین) اگر مردید یا کشته شدید هر آینه آمرزش و رحمت خدا بهتر است از آنچه جمع میکنید [۱۵۷]
ای مؤمنین اگر مردید یا کشته شدید همانا بسوی خدا محشور میگردید [۱۵۸]
ای رسول بسبب رحمت خدا است که دل تو را نرم کرده اگر سخت دل و غلیظ القلب بودی مردم از اطراف تو پراکنده میشدند پس خلاف آنها را ببخش و برای آنها طلب آمرزش نما و در کار و عمل با آنها مشورت کن و در امریکه تصـمیم گرفتی بر خـدا توکل کن و خدا توکل کنندگان را دوست میدارد [۱۵۹]
ای مؤمنین اگر خدا شما را یاری کند بر شما کسی غالب نمیگردد و اگر خدا شما را مخذول گرداند (یعنی واگذارد) پس از او کی تواند شما را یاری کند و باید مؤمنین بر خدا توکل کنند [۱۵۹]
و نباشـد و نسزد برای هیچ نبی اینکه خیانت کنـد و کسیکه خیانت کنـد در قیامت بجزای عملش خواهـد رسید و بهر کس پاداش

عملش بآنچه کرده داده میشود و بکسی ستم گردیده نمیشود (۱۶۰) و نسزد هیچ پیغمبری را که در غنائم خیانت کند و هر کس خیانت کند در روز قیامت میآورد آنچیزی را که خیانت کرده و هر نفسی پاداش داده میشود بر آنچه عمل نموده و بکسی ستم گردیده نمیشود [۱۶۱]

.

صفحه : ۳۰۷

(توضیح آیات)

إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوا مِنكُم يَومَ التَقَى الجَمعانِ إِنَّمَا استَزَلَّهُمُ الشَّيطانُ بِبَعضِ ما كَسَبُوا اینکه آیه و آیه بعد دنباله همان واقعه جنگ احد است که از ظاهر آیه چنین برمیآید که بعضی از مجاهدین در اثر شکست خوردنشان در جنگ احد حالت یأس و سستی و تأسف بر شهداء و بزرگان قومشان بر آنها حسرتی روی داد و گفته‌اند بیشتر در آن جنگ از انصار کشته شدند و از مهاجرین چهار نفر زیادتر شهید نشدند و منشأ افسردگی آنها اینکه بود که شاید گمان میکردند که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله بدلخواه خود اینکه معرکه جنگ را فراهم آورده.

آیه خبر میدهد و رسولش را آگاه میگرداند که آنها را متذکر گرداند که سبب شکست خوردنشان اینکه بود که وقتی دو لشگر کفر و اسلام بهم ریخته بودند در آنروز بعضی از شما رو از جبهه جنگ گردانیدید چون چنین کردید شیطان بشما دست یافت و شما را لغزانید و اینکه تسلط شیطان برای اینکه بود که از جنگ اعراض نمودید و شاید نظر بقوله تعالی «بِبَعضِ ما كَسَبُوا» که بصیغه ماضی آورده مقصود چنین باشد که در اثر اعمال بدی و گناهانی که قبلا کرده بودید گناه دیگری پیرامونتان گردید و شما از جنگ اعراض کردید و بحرص و طمع غنیمت مخالفت رسول نمودید اینکه بود که شیطان شما را لغزانید و شکست خوردید وَ لَقَد عَفَا اللّهُ عَنهُم إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ و با آن گناهانی که قبلاـ نموده بودید و گناهانی که از قبل اعراض و پشت کردن بجنگ کردند شما را بخشیدیم.

راغب در مفردات گفته «عفا» العفو القصد لتناول الشیئی یقال عفاه و اعتفاه ای قصده متناولا ما عنده و عفت الریح الدار قصدتها متناولهٔ آثارها» شاعر گفته «اخذ البلی آیاتها».

صفحه : ۳۰۸

و «عفت الدار» گویا قصد کرده پوسیدگی و خرابی آنرا و «عفا النبت و الشجر» قصد کرده زیادتی آنرا مثل قول تو که گوئی شروع کرد گیاه در زیادتی «و عفوت عنه» قصد کردم زائل شدن گناه او را در حالیکه صرف نظر کردم از گناهش و در حقیقت مفعول متروک است و عن متعلق بمضمر است «فالعفو» بمعنی تجافی و اعراض کردن یا گذشتن از گناه است قوله تعالی «فَمَن عَفا وَ أَصلَح» «وَ أَن تَعفُوا أَقرَبُ لِلتَّقوى» و نیز قوله تعالی «خُذِ العَفوَ» یعنی چیزیکه قصد آن و تناول آن آسان باشد و قول آنها «اعطی عفوا» پس عفوا مصدر در موضع حال است یعنی داد و حال او حال عافی بود یعنی قاصد گرفتن.

خلاـصه از موارد استعمال آن چنین برمیآید که عفو قصدی است که برای بدست آوردن و میل بچیزی انجام گیرد، بعضی از مفسرین گفته بهمین عنایت است که عفو نسبت بخداوند داده میشود چه آنکه گویا خداوند قصد بنده خود را میگیرد و سپس او را بدون هر گناهی وا میگذارد، و از همین جا ظاهر میگردد که مغفرت که عبارت از پرده پوشی است در عالم اعتبار متفرع بر عفو است چه آنکه گناه قبلاـ گرفته شده از بین میرود و در نتیجه مستور و پنهان میگردد و دیگر نه بر خود گناه کار و نه بر دیگران

نمودار نیست قوله تعالی «وَ اعفُ عَنّا وَ اغفِر لَنا» سوره بقره آیه ۲۸۶. [پایان] و بنا بگفته راغب عفو هم بمعنی گرفتن چیز پوسیده بی ثمر است و هم بمعنی زیادتی و عطا کردن است اینکه است که در آخر آیه فرموده «إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ حَلِیمٌ» خداوند هم مفسده و قذارت گناه را از بنده میگیرد زیرا که حلیم است و هم در عوض چنانچه در سوره فرقان آیه ۷۰ راجع بتوبه کنندگان فرموده «یُبَدِّلُ اللّهُ سَیِّئاتِهِم حَسَناتٍ» یعنی گناه توبه کنندگان از معاصی را تبدیل میگرداند بحسنات که عوض هر گناهی در اثر توبه و پشیمانی حسنه‌ئی نوشته میشود.

با اینکه بعضی از مجاهدین در جنگ احد باغواء شیطان خطاء کردند

صفحه : ۳۰۹

و شاید مقصود همان عده‌ئی باشند که بطمع بدست آوردن غنیمت در حفظ درّه مخالفت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را نمودند و عمل آنها بود که شکست مجاهدین را ایجاب نمود و اینکه گناه بزرگی بود که آنان مرتکب گردیدند با اینکه حال خدای کریم وعده بخشش بآنها میدهد و شاید مقصود همان جماعتی باشند که در موقع غلبه دشمن از جنگ رو گردانیدند که چون خطاکار بودند شیطان آنان را لغزانید و معنی دوم مناسب‌تر است.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَکُونُوا کَالَّذِینَ کَفَرُوا وَ قالُوا لِإِخوانِهِم إِذا ضَرَبُوا فِی الأَرضِ أَو کانُوا غُزًّی لَو کانُوا عِندَنا ما ماتُوا وَ ما قُتِلُوا ترجمه آیه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست. و خلاصه آنکه آنهائیکه بظاهر ایمان آورده بودند و هنوز ایمان در باطن آنان رسوخ ننموده بود پس از جنگ احد و کشته شدن جوانانشان و نیز شاید انجام معرکه جنگ را فقط بدلخواه رسول میدانستند نه بامر خدای تعالی اینکه بود که اظهار تأسف مینمودند و میگفتند اینهائیکه در جنگ کشته شدند اگر از منزلشان بسفر نمیرفتند یا اینکه در جنگ وارد نشده بودند و نزد ما مانده بودند نه میمردند و نه کشته میشدند ..

گویا آیه ایشان را توبیخ و سرزنش مینماید که شمائی که ایمان آورده‌اید بایستی در ایمان راسخ باشید و گفتارتان مثل کافرین و منافقین نباشد که دوستان خود را منع میکردند از جهاد فی سبیل اللّه و آنها را از کشته شدن میترسانیدند لِیَجعَلَ اللّهُ ذلِکَ حَسرَةً فِی قُلُوبِهِم وَ اللّهُ یُحیِی وَ یُمِیتُ و لام «لِیَجعَلَ» لام عاقبت است مثل آیه آل فرعون «لِیَکُونَ لَهُم عَدُوًّا وَ حَزَناً» یعنی آنها آن گفتار را گفتند تا عاقبت امر آنها باین کشد که خدای تعالی آن اعتقاد باطل آنان را در قلب آنها حسرت گرداند و بدانید که خدا زنده میدارد نه حذر کردن و او میمیراند نه جهاد رفتن.

و پاسخ گفتار فاسد آنها همانست که در آیه بالا فرموده «قُل لَو کُنتُم فِی

صفحه : ۳۱۰

بُیُوتِکُم لَبَرَزَ الَّذِینَ کُتِبَ عَلَیهِمُ القَتلُ إِلی مَضاجِعِهِم الخ» اشاره به اینکه که اگر شما واقعا ایمان آورده باشید میدانید که در لوح محفوظ و کتاب آفرینش برای هر کسی مدت و اجلی مقرر گردیده که «لا یَستَأخِرُونَ ساعَةً وَ لا یَستَقدِمُونَ» و برای هر کسی آنچه معین گردیده بآن خواهد رسید «لا تدبیر لحکمه و لا راد لقضائه» وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ بَصِیرٌ گویا فرموده ای کسانیکه تظاهر بایمان میکنید و قلب شما مطئن بایمان نگردیده بدانید که خدای تعالی بآنچه شما از گفتار و اعمال و کردار میکنید بینا است بر او چیزی مخفی نخواهد بود.

وَ لَئِن قُتِلتُم فِی سَبِیلِ اللّهِ أَو مُتُّم لَمَغفِرَةٌ مِنَ اللّهِ وَ رَحمَةٌ خَیرٌ مِمّا یَجمَعُونَ در واقع آیه ارشاد بحکم عقل است که وقتی شما بدلالت ایمانتان دانستید که برای هر کسی وقتی تعیین شده که محققا واقع خواهد گردید عقلتان گواهی میدهد که موقع اجل حتمی اگر در راه خدا بمیرید و در نتیجه مشمول رحمت و مغفرت الهی گردید برای شما بهتر خواهد بود از آنچه جمع‌آوری میکنید وَ لَئِن مُتُّم أَو

قُتِلتُم لَإِلَى اللّهِ تُحشَرُونَ شايد مقصود از «مُتُّم» كه در اينكه دو آيه رديف «قُتِلتُم» انداخته مردن در راه جهاد باشد كه مجاهد فى سبيل اللّه در راهى كه بعزم جهاد ميرود هر گاه بمرگ طبيعى بميرد يا بدست كفار كشته شود هر كدام باشد چون در راه خدا و براى يارى دين حق حركت ميكرده مثل همانهائى است كه در حال نبرد با اعداء كشته ميشوند حشرشان و بازگشتشان بسوى رحمت خدا و مغفرت او است.

و لكن چون «مُتُّم» مطلق است شامل ميگردد هر مؤمنى را كه در ايمان ثابت قدم گرديده و ايمان در قلبش نفوذ نموده خواه در رختخواب منزلش بميرد يا در جنگ يا سفر جهاد هر كجا باشد اينكه فضيلت با او هست يعنى حشرشان و بازگشتشان بسوى رحمت و مغفرت خدا است.

صفحه : ۳۱۱

فَبِما رَحمَةٍ مِنَ اللّهِ لِنتَ لَهُم وَ لَو كُنتَ فَظًّا غَلِيظَ القَلبِ لَانفَضُّوا مِن حَولِكَ «فظ» در لغت بمعنى خشن و قسى القلب (يعنى سخت دل) و فاقد رقّت و رأفت قلب است و «انفضاض» بمعنى پراكندگى است.

پس از سرزنش بمؤمنين آنهائى كه در جنگ احد خلاف امر رسول صلّى اللّه عليه و آله كردند و نيز در مورد غلبه دشمن از جنگ رو گردانيدند و باضافه مجاهدين را سرزنش مينمودند كه چرا اينان داخل جنگ شدند كه كشته شوند.

ظاهرا دل رسول صلّى اللّه عليه و آله از آنها آزرده شده بود گويا آيه بالا در مقام ستايش رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه اى رسول رحمت چون تو مظهر و نماينده رحمت الهى ميباشى همان مظهريت تو كه مظهر و نماينده رحمت الهى ميباشى چنين ايجاب نموده كه با آنهمه خطائى كه از آنها سر زد تو بهمان رحمتى كه از جانب خدا دارا بودى و متصف «برحمة للعالمين» گرديدى از جرم آنها بگذر و آنان را باذن خدا عفو بنما.

و لو اينكه از جاهاى ديگر معلوم و محقق است كه يكى از روش و طريق اثبات پيمبرى آنحضرت [ص] اخلاق حسنه و خلق نيكوى او بوده كه چنانچه گفته‌اند خلق شريفش بسيارى را مجذوب گردانيده و بهمين جهت ايمان آوردند و چنانچه بعضى گفته‌اند حسن معاشرت و مدارا نمودن آنحضرت با دوست و دشمن منحصر در اينكه مورد نبوده و گويا غرض از اينكه آيات براى اينكه است كه روش پيغمبر را امضاء نموده و بگويد اصولا كه پيمبر اكرم [ص] جز بر طبق امر الهى قدم بر نميدارد و روش متين او مورد تصويب و رضاى الهى است. [پايان] خلاصه آيه خطاب برسولش نموده كه تو برحمت خدا و تفضل او است كه چنين صفت ارجمند رحمت بخلق پيدا كرده‌ئى و آنچه از آنها خلاف و خطاء مى‌بينى غمض عين نموده و گذشت ميكنى و مدارا مينمائى زيرا اگر خشن و قسى القلب بودى مردم از اطراف تو فرار ميكردند و در نبرد با دشمنانت در جنگها حاضر نميگرديدند و تنها ميماندى و در اجراى امر رسالت يار و ياورى نداشتى

صفحه : ۳۱۲

فَاعفُ عَنهُم وَ استَغفِر لَهُم وَ شاوِرهُم فِي الأَمرِ ظاهرا آيه براى تأليف قلوب مؤمنين و مشدد گرديدن امور تبليغى و استحكام امر رسالت رسولش را موظف ميگرداند بسه عمل نيكو كه ميتوان گفت آن پى‌ريزى تبليغ و اول وظيفه هر رسولى و مبلّغى است و آن سه عمل.

۱- «فَاعفُ عَنهُم» ظاهرا امر «فَاعفُ» مطلق است كه در همه جا طرف عفو و گذشت را مراعات نما مگر در احكام شرعى كه باجماع مسلم گرديده كه اگر خلافى بشود چه در واجبات و چه در محرمات عفو آن بدست پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نيست و آن بتوبه و تدارك ما فات بخشيده ميشود ظاهرا اذن برسول داده كه در مواردى كه مصداق كاملش در موارد جهاد و اوضاع جنگى كه

بصلاح دید رسول تعیین میگردد اگر چه آنهم رسول باذن خدا عمل میکند قوله تعالی «وَ ما یَنطِقُ عَنِ الهَوی إِن هُوَ إِلّا وَحیٌ یُوحی» سوره نجم آیه ۳ و ۴ شاهد بر اینکه است لکن در امثال اینکه موارد که بظاهر مؤمنین از امر رسول تخلف ورزند و رسول نظر بآن رأفت و رحمتی که مظهر رحمت الهی است از آنها عفو میکند خداوند عمل رسولش را امضاء نموده اینکه بود که رسول صلّی اللّه علیه و آله پس از جنگ احد و آن خلاف کاریهائی که از بعضی بلکه از اکثر مؤمنین نمودار گردید و سبب شکست آنها شد عفو فرمود ۲- «وَ استَغفِر لَهُم» و نیز رسول را مخاطب قرار میدهد که پس از آنکه آنان را عفو کردی و در مقام مؤاخذه برنیامدی برای آنها طلب آمرزش نما چون مخالفت رسول مخالفت خدا است تو در باره آنها از خدا طلب آمرزش نما.

در اینجا نکته دقیقی مندرج است و آن اینست که دانسته شود که آمرزش گناه مخصوص بحق تعالی است رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم همین قدر مأذون گردیده که در مواردی که صلاح میداند وقتی تخلف نمودید از آنها مؤاخذه ننماید و گذشت کند ۳- «وَ شاوِرهُم فِی الأَمرِ» سوم از دستوراتی که راجع بمؤمنین داده شده امر برسولش مینماید که در امور جامعه هر گاه کاری خواسته باشی انجام دهی با اصحاب مشورت نما چنانچه از مواردی مخصوصا در اعمال جنگی چنین استنباط میشود

صفحه : ۳۱۳

که عمل پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله چنین بوده و خدای تعالی اینکه عمل رسول را [ص] مثل همان عفو و طلب آمرزش امضاء نموده و چنانچه گفته شد سجیّه پاک رسول رحمت و طریق معاشرتش با دشمنان چه جای دوستان چنین بوده که در همه جا با خلق بمدارا و حسن خلق رفتار میکرده.

و چون عمل پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سرمشق دیگران است و نیز عفو و طلب و آمرزش او چون اینکه سه عمل تألیف قلوب مؤمنین و رقت و شفقت آنها را نسبت برسول ایجاب مینماید اینکه است که گفتیم خدای تعالی همان رویه رسولش را نسبت بخلق امضاء نموده و گر نه رسول صلّی اللّه علیه و آله که عقل کلّ و اول ما خلق اللّه بشمار میآید چه حاجت داشت که در امور جامعه و صلاح دید از دیگران استمداد جوید تمام اوامر و نواهی الهی از روی حکمت و صلاح خلق انجام گرفته فَإِذا عَزَمتَ فَتَوَکَّل عَلَی اللّهِ إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ المُتَوَکِّلِینَ ای رسول پس از انجام عمل و وسائل کار و و تصمیم بر عمل بر خدا توکل کن زیرا که خدای تعالی متوکلین را دوست میدارد.

اگر چه رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را مخاطب قرار داده که وقتی بر عمل تصمیم گرفتی بر خدا توکل نما لکن امّت را نیز شامل میگردد.

البته معلوم است که توکل و اتکاء بر خدای تعالی فقط بزبان نیست اصلا توکل عمل قلبی است آنهم نه ساختگی بلکه کسی را ممکن است که پس از انجام وظیفه و تصمیم بر عمل حقیقتا نه مجازا توکل بر خدا نماید یعنی توکل وقتی تحقق می‌پذیرد که ایمان بحد یقین رسیده باشد «و لا مؤثر فی الوجود الا اللّه» را نصب العین نموده و بداند اگر چه انسان در اعمال اختیاری خود مختار است لکن ایجاد و اعدام هر چیزی بدست حق تعالی و اراده او تحقق میگیرد، از جنید نقل میکنند که گفته توکل آنست که بکلی بر او اقبال و از هر چه دون او است اعراض کنی.

ثوری گفته توکل آن باشد که تدبیر خود را باو واگذاری تا او و کیل تو

صفحه : ۳۱۴

باشد- دیگری گفته توکل اکتفاء عبد ذلیل است برب جلیل مثل اکتفاء خلیل بجلیل وقتی که نظر نکرد بعنایت جبرئیل علیه السّلام.

بحاتم اصم گفتند حد توکل تو تا کجا است گفت بنای آن بر چهار چیز است:

۱- شناخته‌ام که روزی مقدر من را کسی نخورد از آنم باکی نیست. ۲- دانستم که عمل مرا کسی غیر از من نکند پیوسته بآن مشغولم. ۳- دانستم که مرگ ناگاه میآید استعداد آن میکنم. ۴- دانستم که خدا بمن نگران است کاری نکنم که شرم آور باشد.

خلاصه از مفسرین راجع بتوکل و منشأ و علامت آن روایاتی نقل شده لکن اس‌ّاساس توکل آنست که انسان پس از اقرار بوحدانیت و صفات جلال و جمال خداوندی و علم به اینکه که تمام امور بدست قدرت و مشیت او انجام میگیرد و پس انجام دادن وظائفی که در عملی بر هر کسی مقرر گردیده تمام اتکاء و امید او بر خدای تعالی باشد و خود را مثل مرده بدست غسال بنگرد و فاعل حقیقی فقط او را بداند.

لکن باید دانست که توکل مانع از عمل و کسب و کار نیست زیرا که حکمت الهی بر اینکه جاری گشته که انسان باید در عمل کوشش نماید زیرا که هر فردی نسبت باعمال مرجوعه بخودش یکی از عمّال دستگاه خلقت بشمار میرود اگر کسی دنبال کسب و عمل نرود نسبت بنظام آفرینش تبه‌کاری و عصیان نموده وقتی می‌بینیم تمام ذرّات موجودات هر یک بوظیفه خود مشغول عملی است میدانیم که ناظم عالم اینکه طور عالم را مرتب گردانیده.

آری باید در جامعه هر کسی بوظیفه خود عمل کند لکن در عین حال بایستی در عمل اموری را مراعات نماید یکی در معاملات از حق خود تجاوز نکند و اخذ عدوانی ننماید و دیگر زیادتر از قدر حاجت در دنیا فرو نرود و بجمع مال و عناوین دیگر حریص نگردد و از همه بالاتر که اس‌ّاساس توکل روی پای آن قرار گرفته تمام امید و اتکاء او بمبدء موجودات و خالق عالم باشد نه

صفحه : ۳۱۵

بعمل خود بلکه خود را از عمل مثل بنده‌ئی داند که بامر مولی کار میکند و ببیند موظف بر چه عملی است انجام بدهد.

بعضی از مفسرین گفته «فَإِذا عَزَمتَ فَتَوَكَّل عَلَى اللّهِ» عزم را حقیقتی است و مایه حقیقت آن درستی مراد است و جمع دل مایه آن صلابت است در دین و غیرت بر امر و استقامت وقت و عزم سه قسم است: یکی عزم توبه، دیگر عزم خدمت و دیگر عزم حقیقت و بناء همه بر توکل است، و توکل را اصلی است و شرطی و ثمره‌ئی، اصل آن یقین است و شرط آن ایمان «و هو اشار الیه بقوله تعالی و علی اللّه فتوکلوا ان کنتم مؤمنین» و ثمره آن محبّت حق تعالی است و دلیل آن قوله تعالی است «إِنَّ اللّهَ يُحِبُّ المُتَوَكِّلِينَ».

إِن يَنصُركُمُ اللّهُ فَلا غالِبَ لَكُم وَ إِن يَخذُلكُم فَمَن ذَا الَّذِي يَنصُرُكُم مِن بَعدِهِ وَ عَلَى اللّهِ فَليَتَوَكَّلِ المُؤمِنُونَ یعنی اگر خدا شما را عزیز کند و نصرت دهد چه کس تواند شما را بشکند و خوار گرداند، و اگر بعکس اینکه باشد که خدا بخواهد شما را خوار گرداند چه کس تواند شما را نصرت دهد و یاری کند.

راجع بآیه جلو است که مؤمنین را خاطر نشان میکند که اگر در امور توکل و اتکاء شما بر خدا باشد و خدا بخواهد بشما مظفریت دهد و غنیمت نصیب شما گرداند کسی یا چیزی جلو خواسته او را نتواند بگیرد و اگر بخواهد در جنگها یا غیر آن شکست بخورید و زیان ببرید کسی چنین قدرتی ندارد که شما را یاری کند پس بایستی تمام اعتماد شما در همه جا چه در جنگ و چه در غیر بر کرم او باشد- شاید اینکه آیه نیز مثل آن آیات بالا- نظر بهمان اشخاصی باشد که در جنگ احد بحرص غنیمت دره کوه را که مأمور بحفظ او بودند رها نمودند که گویا بآنان یادآور میشود که آنوقتیکه خدا خواست مؤمنین فتح کنند با آن عده کمی که داشتند و کثرت دشمن بدون مهمات جنگی فاتح گردیدند و آنوقتیکه خواست شکست خورند بپاداش مخالفت خودشان پس از فتح شکست خوردند

صفحه : ۳۱۶

در کشف الاسرار گفته قوله تعالی «إِن يَنصُركُمُ اللّهُ فَلا غالِبَ لَكُم» هر که را قلم نصرت از درگاه عزت بر ناصیه روزگار او

کشیدند- یگانه عالم گشت و قطب مرکز سیادت و نشانه اهل مملکت و قبله آمال خداوندان حیرت.

«وَ إِن يَخذُلكُم فَمَن ذَا الَّذِي يَنصُرُكُم مِن بَعدِهِ» هر که را صفت خذلان از درگاه بی‌نیازی روی نماید. بحکم قهر پرده تجمل از روی کار او بردارند و رقم مهجوری بر حاشیه وقت او نهند و مردود همه عالم گردانند تا از سر مهجوری و درد بازماندگی اینکه نوحه بر خود میکند که:

«بایّ نواحی الارض ابغی وصالکم و انتم ملون مالخوکم قصد»

گفتم که بر اوج برین شد بختم و ز ملک نهاده چون سلیمان تختم

اکنون که بمیزان خرد بر سنجم از نیک دونیان کم آمد رختم

به داود علیه السّلام وحی رسید که « یا داود ان وضعتك فمن ذا الذی یرفعك و ان رفعتك فمن ذا الذی یضعك و ان اعززتک فمن ذا الذی یذلك و ان نصرتک فمن ذا الذی یخذلك و ان خذلتك فمن ذا الذی ینصرک» حدیث نصرت میرود و نصرت لا محاله بر دشمن بود و هیچ دشمن تو را چون هوای نفس نیست- و الیه اشار النبی صلّی اللّه علیه و آله

«اعدی عدوك نفسك بین جنبیك»

چون دشمن قوی تو نفس بود هر آینه جهاد با وی صعب‌تر و بزرگتر بود چنانچه سیّد کائنات گفت

«رجعنا من الجهاد الاصغر الی الجهاد الاکبر»

[پایان] وَ ما كانَ لِنَبِيٍّ أَن يَغُلَّ وَ مَن يَغلُل يَأتِ بِما غَلَّ يَومَ القِيامَةِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفسٍ ما كَسَبَت وَ هُم لا يُظلَمُونَ ترجمه آیه شده و واضح است و محتاج بتوضیح نیست. از عکرمه روایت شده که إبن عباس در شأن نزول آیه گفته روز بدر از بعضی از صحابه گلیمی مفقود گردید منافقین حواله برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کردند خدای تعالی اینکه آیه فرستاد. و جریر از ضحاك از عبد اللّه بن عباس روایت کرده که گفت آیه در جنگ هوازن آمد چون رسول [ص] غنیمت می‌بخشید مردی سوزنی پنهان بر گرفت خدای تعالی اینکه آیه فرستاد

صفحه : ۳۱۷

و اینکه توجیه بر قرائت آنکس درست آید که خواند «ما كانَ لِنَبِيٍّ أَن يُغَلَّ» بضم یا و فتح غین علی الفعل المجهول یعنی نباشد که با هیچ پیغمبر خیانت کنند.

از محمّد بن اسحاق بن یسار است که گفته آیه در باره وحی آمده یعنی هیچ پیغمبری نباشد که در وحی خدا با امت خیانت کند و در آن زیاده و نقصان نماید و توجیهات دیگری نیز از مفسرین نقل شده لکن اینکه معنی اخیر که در اینجا گفته شد بحقیقت نزدیک‌تر مینماید زیرا که شاید منافقین چون بنای آنها بر اینکه بود که مؤمنین را بوسوسه اندازند و آنها گمان کنند که در بعضی از امور مخصوصا راجع بجهاد و مبارزه با کفار رسول صلّی اللّه علیه و آله رأی خود و صلاح دید خود را در حکم خدا دخالت میدهد آیه برای اینکه باشد که مؤمنین را خاطر نشان کنند و بدانند که هیچ رسولی را نرسد که در امر خدا خیانت نماید و رأی خود را در حکم خدا دخالت دهد چگونه ممکن است رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بخدا خیانت کند در صورتی که فرموده «وَ مَن يَغلُل يَأتِ بِما غَلَّ يَومَ القِيامَةِ» هر کس خیانت کند در آنچه کرده باشد روز قیامت بیارند یعنی وی را بمیان آرند در حساب یا جزای آنرا بستانند.

صفحه : ۳۱۸

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۶۲ تا ۱۶۸]

اشاره

أَ فَمَنِ اتَّبَعَ رِضوانَ اللّهِ كَمَن باءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللّهِ وَ مَأواهُ جَهَنَّمُ وَ بِئسَ المَصِيرُ (۱۶۲) هُم دَرَجاتٌ عِندَ اللّهِ وَ اللّهُ بَصِيرٌ بِما يَعمَلُونَ (۱۶۳) لَقَد مَنَّ اللّهُ عَلَى المُؤمِنِينَ إِذ بَعَثَ فِيهِم رَسُولاً مِن أَنفُسِهِم يَتلُوا عَلَيهِم آياتِهِ وَ يُزَكِّيهِم وَ يُعَلِّمُهُمُ الكِتابَ وَ الحِكمَةَ وَ إِن كانُوا مِن قَبلُ لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ (۱۶۴) أَ وَ لَمّا أَصابَتكُم مُصِيبَةٌ قَد أَصَبتُم مِثلَيها قُلتُم أَنّى هذا قُل هُوَ مِن عِندِ أَنفُسِكُم إِنَّ اللّهَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (۱۶۵) وَ ما أَصابَكُم يَومَ التَقَى الجَمعانِ فَبِإِذنِ اللّهِ وَ لِيَعلَمَ المُؤمِنِينَ (۱۶۶)
وَ لِيَعلَمَ الَّذِينَ نافَقُوا وَ قِيلَ لَهُم تَعالَوا قاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّهِ أَوِ ادفَعُوا قالُوا لَو نَعلَمُ قِتالاً لاتَّبَعناكُم هُم لِلكُفرِ يَومَئِذٍ أَقرَبُ مِنهُم لِلإِيمانِ يَقُولُونَ بِأَفواهِهِم ما لَيسَ فِي قُلُوبِهِم وَ اللّهُ أَعلَمُ بِما يَكتُمُونَ (۱۶۷) الَّذِينَ قالُوا لِإِخوانِهِم وَ قَعَدُوا لَو أَطاعُونا ما قُتِلُوا قُل فَادرَؤُا عَن أَنفُسِكُمُ المَوتَ إِن كُنتُم صادِقِينَ (۱۶۸)

صفحه : ۳۱۹

[ترجمه]

آیا کسیکه پیرو خشنودی خدا شد (و تابع حکم رسول گردید) مثل کسی ماند که خود را در معرض سخط خدا در آورده (و چنین کسی) جایگاه وی جهنم است و جهنم بد بازگشتی است [۱۶۲]
(پیروان حق را) درجاتی است نزد خدا و خدا بآنچه میکنید آگاهست [۱۶۳]
همانا بحقیقت خدا بر مؤمنین منت نهاد وقتی که از خودشان بر آنها رسولی مبعوث گردانید که برای آنها آیات خدا را بخواند و نفوس آنها را تزکیه و پاک گرداند و بآنها کتاب (قرآن) و حکمت بیاموزد بدرستی که آنها قبلا در گمراهی هویدا بودند (۱۶۴)
آیا آنگاه که بشما (مؤمنین در جنگ احد) صدمه‌ئی رسید (از شکست) که دو برابر آنرا در جنگ بدر بدشمن وارد گردید خواهید گفت از کجا اینکه صدمه بما رسید بگو ای رسول که اینکه از ناحیه خودتان است همانا خدا بر هر چیزی توانا است [۱۶۵]
و آن صدمه‌ئی که روز تلاقی دو لشگر بشما اصابت کرد آن بخواست خدا بود تا اینکه مؤمنین آزمایش شوند (و مؤمن از منافق تمیز داده شود) [۱۶۶]
و برای اینکه معلوم شود آنهائی که در دین نفاق کردند و بآنان گفته شد بیائید در راه خدا جهاد کنید یا دشمن را دفع کنید گفتند اگر ما بفنون جنگی دانا بودیم تابع شما میشدیم و اینان مردمانی بودند که آن روز بسوی کفر نزدیک‌تر بودند از ایمان و چیزی بزبان میگویند که در قلبهای آنان نیست و خدا داناتر است بآنچه مخفی میدارند (۱۶۷)
آنهائیکه نشستند و بجنگ نرفتند و ببرادرانشان گفتند اگر بجنگ نرفته بودند و اطاعت ما را کرده بودند کشته نشده بودند ای رسول بگو مرگ را از خود باز دارید اگر راست میگوئید [۱۶۸]

صفحه : ۳۲۰

(توضيح آيات)

أ فَمَنِ اتَّبَعَ رِضوانَ اللّهِ كَمَن باءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللّهِ وَ مَأواهُ جَهَنَّمُ وَ بِئسَ المَصِيرُ در شأن نزول آيه گفته‌اند چون رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله امر كرد كه مؤمنين براى جنگ احد بيرون روند جماعتى از منافقين قعود نموده و از امر رسول [ص] تخلف كردند اينكه آيه فرود آمد.

در مجمع البيان در توجيه آيه گفته چون خداى تعالى بيان كرده كه بهر كسى جزاء داده ميشود آنچه را كه از خير يا شرّ كسب كرده در عقب آن بيان نموده كه آنهائيكه كسب خير يا شر كرده‌اند كيانند: پس گفته «أ فَمَنِ اتَّبَعَ رِضوانَ اللّهِ» در توجيه آن چند قول است.

۱- آيا كسيكه متابعت كرد خشنودى خدا را در عمل بطاعت او مثل كسى ماند كه در عمل بمعصيت خود را در معرض سخط خدا در آورده.

[إبن اسحق] ۲- كسيكه تابع خشنودى خدا گرديد در ترك غلول «كَمَن باءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللّهِ» در عمل غلول.

[حسن و ضحاك و مختار طبرى است زيرا كه اينكه آيه شبيه‌تر بآيه بالا است] ۳- آيا كسيكه متابعت كرد خشنودى خدا را در جهاد در راه او مثل كسى ماند كه خود را در معرض سخط خدا قرار داده در فرار از جنگ و دورى از آن و اينكه وجه مطابق آنچيزى است كه در سبب نزول آيه گفتيم [زجاج و جبائى] «وَ مَأواهُ جَهَنَّمُ» يعنى مصير و بازگشت او بجهنم است «وَ بِئسَ المَصِيرُ» يعنى جهنم بد مكان بازگشتى است و آيه استفهام است و مراد تقرير است و فرق بين آن دو فرقه يعنى آن كسيكه متابعت كرد خوشنودى خدا را مثل كسى نيست كه در معرض سخط خدا واقع گرديده «هُم دَرَجاتٌ عِندَ اللّهِ» يعنى آنها صاحب درجاتند نزد خدا پس مؤمنون صاحب درجات بلندند و كافرين صاحب درجات

صفحه : ۳۲۱

خسيسه ميباشند- و در معنى آن دو قول گفته شده يكى آنكه مقصود اختلاف در مرتبه اهل ثواب و عقاب است بآنچه بر اهل ثواب است از نعمت و كرامت و براى اهل عقاب است از عذاب و مهانت و غير ذالك از درجات مجازا و توسعا- دوم آنكه مراد اختلاف مراتب كل از دو فرقه است زيرا كه بهشت را طبقاتى است بعضى فوق بعضى چنانچه در روايت آمده اينكه اهل بهشت همانا مى‌بينند اهل عليين را همان طور كه ستاره در افق آسمان ديده ميشود و براى آتش دركاتى است كه بعضى پائين‌تر از بعضى «وَ اللّهُ بَصِيرٌ بِما يَعمَلُونَ» يعنى عالم است و در اينكه ترغيب است براى مردم در متابعت مرضات الهى و ترسانيدن آنها در آنچه سخط او است و اعلان است به اينكه كه پنهانى عبادت بندگان نزد او واضح است و توثيق به اينكه است كه خداوند ضايع نميگرداند عمل هيچ عمل كننده‌ئى را زيرا كه نزد او چيزى پنهان نيست پس ثواب ميدهد خدا بر طاعت و عقاب ميكند بر معصيت [پايان] هُم دَرَجاتٌ عِندَ اللّهِ كسيكه تابع رضاى الهى گرديد در آنچه بوى امر كرده يا نهى نموده آيا در ترك غلول و سركشى بكسى ماند كه بسخط خدا بازگشته چنين نيست بلكه آنها را درجاتى است نزد خدا.

آيه ارشاد بر اينكه است كه گمان نشود آنهائيكه غلو كردند و از امر خدا و طلب رضاى او سرپيچيدند و خود را در معرض سخط و غضب او واقع گردانيدند و بازگشت آنان بجهنم و دار غضب الهى است آنان مساوى و برابرند با كسانيكه در طلب رضوان و خوشنودى حق تعالى قدم ميزنند و در تمام حالات رضاى او را ميطلبند چگونه ممكن است اينكه دو مساوى باشند طالبين رضاى حق تعالى در محل رفعت و كرامت در درجات بهشتى نزد پروردگار خود معزز و محترمند و در دار عزت و كرامت در محل قدس براى آنها درجه‌ئى است فوق درجه.

درجات جمع درجه است اشاره به اینکه که اهل بهشت همه یکسان نیستند بلکه درجات ایشان متفاوت و مقاماتشان مختلف است منزل هر یک بمناسبت ایمان

صفحه : ۳۲۲

و تقوی و اعمال و نیّاتشان بسیار از هم جدا است هر کسی را محل و مقامی است درخور خود.
و در حدیثی معاذ بن جبل از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله نقل کرده بهشت یکصد درجه دارد و از هر درجه‌ئی تا درجه دیگر بقدر دوری آسمان و زمین است و بهشت اعلا- فردوس است و عرش بر فردوس است و تمام آبهای بهشت از فردوس جریان دارد. [پایان] آنکسی که خیانت نکند و طالب رضوان خدا گردد بهشت جایگاه او است و بوعده حق تعالی که تخلف ندارد در آن جاویدان است و آنکسی که غلو نمود و از حکم خدا و امر او بازگشت او بعینه بازگشت بسخط حق تعالی است و جایگاه همیشگی او جهنم است زیرا که جهنم دار غضب الهی و کیفر گنهکاران است و همان طور که برای بهشت درجاتی در خور بنده‌گان صالح است جهنم را نیز درکاتی است هر درکه‌ئی در خور مردمان کافر و فاسدی میباشد.
بعض مفسرین گفته آنکس که خیانت نکند خشنودی خدا با او است و آنکس که خیانت کند خشم و سخط خدا بر او است و آنکس که امروز سخط خدا بر او است فردا دوزخ جای او است چنانچه گفت «وَ مَأواهُ جَهَنَّمُ وَ بِئسَ المَصِیرُ» و بعضی گفته‌اند که درکات جهنم نیز هفت است درکه اول جای گنهکاران اهل توحید است و گفته‌اند در آن آتش نیست لکن حرارت آتش بآن میرسد (زیرا که آتش بر اهل توحید حرام است) دوم لظی، سوم سقر، چهارم حطمه پنجم جحیم، ششم سعیر، هفتم هاویه. اینکه شش درکه اخیر جای کفار و مشرکین است که در آن جاویدانند.
وَ اللّهُ بَصِیرٌ بِما یَعمَلُونَ برای اینکه خاطر نشان کند و همه بدانند که آنچه هر کس میکند خدای تعالی بآن بینا و آگاهست و برای هر عمل جزا و پاداشی مقرر فرموده «ان خیرا فخیر و ان شرا فشر» و در روز رستاخیز هر کس بپاداش عملش خواهد رسید

صفحه : ۳۲۳

لَقَد مَنَّ اللّهُ عَلَی المُؤمِنِینَ إِذ بَعَثَ فِیهِم رَسُولًا مِن أَنفُسِهِم در لام «لَقَد» قسم مندرج است خدای تعالی فرموده «مَنَّ اللّهُ عَلَی المُؤمِنِینَ» در مفردات راغب گفته «و المنهٔ النعمهٔ الثقیلهٔ» و بر دو وجه گفته شد یکی آنکه نعمت بالفعل باشد مثل اینکه گفته شود «منّ فلان علی فلان» وقتی که نعمت سنگین باشد و بهمین معنی است قوله تعالی «لَقَد مَنَّ اللّهُ عَلَی المُؤمِنِینَ» «وَ لَقَد مَنَنّا عَلی مُوسی وَ هارُونَ» و دیگر اینکه است که بگفتار منت گفته شود و اینکه قبیح است بین مردم مگر در موقع کفران نعمت در قرآن فرموده «لا- تُبطِلُوا صَدَقاتِکُم بِالمَنِّ وَ الأَذی» «إِذ بَعَثَ فِیهِم رَسُولًا مِن أَنفُسِهِم» خدای تعالی مؤمنین را تخصیص داده بنعمت بزرگ خود و آن نعمت وجود رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله است و با اینکه نعمت وجود نبی صلّی اللّه علیه و آله عام است برای عالمیان شاید تخصیص بمؤمنین برای اینکه باشد که مؤمنین بهدایت او ارشاد شدند و انتفاع یافتند اینکه است که نعمت وجود نبی [ص] نسبت بآنها بزرگ‌تر است «مِن أَنفُسِهِم» یعنی رسول را از جنس بشر قرار دادیم برای اینکه افراد بشر بتوانند از او انتفاع برند کلام او را بشنوند و بچشم او را ببینند اگر غیر از اینکه بود از جنس ملک یا جن یا غیر آن رسولی میفرستادیم شما نه او را میدیدید و نه کلام و سخن او را می‌شنیدید و نه از او بهره‌ئی می‌یافتید.
که رسول از جنس بشر ارسال گردیده «یَتلُوا عَلَیهِم آیاتِهِ» و رسول را بسه فضیلت اختصاص داده: ۱- برای شما آیات قرآن را تلاوت میکند و آیاتی که متضمن دستور العمل اعمال روزانه شما است از حلال و حرام و آنچه را که سعادت شما را تأمین مینماید بر شما میخواند. ۲- «وَ یُزَکِّیهِم» یعنی «یصلحهم» شما را از فساد اخلاقی تزکیه و اصلاح میگرداند تا اینکه از خبث اخلاقی طاهر گردید و

قابل اشراق نور معرفت شوید. ۳- «وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتابَ وَ الْحِكْمَةَ» كتاب يعنى قرآن و گفته‌اند كه مقصود از حكمت مواعظ و نصائحى است كه در قرآن است از حلال و حرام.

صفحه : ۳۲۴

وَ إِنْ كانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ اگر مقصود او ضمير «فِيهِم» در آيه اعراب باشند معلوم است كه آنها پيش از اسلام در گمراهى هويدا غوطه‌ور بودند همه مسرف و خونخوار و حسود و متكبر و متصف بتمام صفات نكوهيده حيوانى بودند كه بوئى از انسانيت بمشام جان آنها نرسيده بود و بنعمت اسلام از ضلالت و گمراهى بجاده هدايت رهسپار گرديدند و اگر عام باشد آنهم معلوم است كه هر فردى از بشر پيش از ايمان در گمراهى قدم ميزند و بنور اسلام هدايت مى‌يابد.

أَ وَ لَمّا أَصابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَيْها همزه «أَ وَ لَمّا» همزه استغبار است. و او براى عطف جمله بر جمله قبل است و چون الف استفهام بايد در صدر كلام باشد بر واو عطف مقدم شده.

مفسرين گفته‌اند كه آيه راجع بجنگ احد و جنگ بدر است اول آيه «أَصابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ» يعنى حين اصابتكم القتل و جرح اشاره بجنگ احد است «قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَيْها» در جنگ بدر است زيرا كه در جنگ احد هفتاد نفر از مسلمانان كشته شدند و هفتاد نفر در جنگ بدر از مشركين كشته شدند و هفتاد نفر اسير گرفتند.

«قُلْتُمْ أَنّى هذا» گويا مؤمنين منتظر چنين بليه‌ئى نبودند كه در جنگ شكست بخورند و ميگفتند چگونه اينكه بلاء بما رسيد در صورتى كه ما مسلمانيم و رسول خدا بين ماها است اينكه بود كه پروردگار عالميان در پاسخ آنها فرموده «قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ» اينكه شكستى كه در روز احد بشما وارد گرديد از قبل تقصير خودتان بود.

در توجيه جمله اخير از مفسرين سه وجه نقل شده: ۱- اينكه پيش آمد از نزد خود شما است يعنى نافرمانى شما در حفظ دره كه ترك نموديد و رو بغنيمت آورديد و وعده نصرت مشروط بود بثبات قدم و مطاوعت شما در امر جنگ و عدم ثبات شكست را ايجاب نمود.

صفحه : ۳۲۵

۲- شكست شما ناشى از عدم مطاوعت شما در امر رسول صلّى اللّه عليه و آله و با پيغمبر مخالفت كردنتان در بيرون رفتنتان از مدينه زيرا كه حضرت بشما امر نمود كه در مدينه متحصن گرديد و بيرون نرويد شما گفتيد ما در جاهليت با اينكه مشرك و كافر بوديم چون دشمن متوجه ما ميشد ما از مدينه بيرون ميرفتيم و با آنها جنگ ميكرديم اكنون كه ما مسلمان شديم و خدا تو را بپيغمبرى بما فرستاده چرا بيرون نرويم و بر سر دشمن نتازيم و فرمان رسول را نبرديد و بيرون رفتيد و مغلوب گشتيد. [اينكه قول قتاده و ربيع است] ۳- و بقول ديگر شكست شما براى اينكه بود كه خلاف امر پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كرديد كه در روز بدر بشما گفت كفار را بكشيد و اسير نكنيد و از آنها فدا نگيريد زيرا كه حكم الهى در باره آنها قتل است نه اسير گرفتن و فديه و شما گفتيد ما از ايشان فديه ميگيريم تا منتفع شويم و موجب توسعه رزق ما بشود و اينكه مخالفت چنين شكست را ايجاب نمود.

و اينكه قول از امير المؤمنين و عبيده و سلمان و مروى از امام محمّد باقر [ع] است [پايان] إِنَّ اللّهَ عَلى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ همانا خداوند بر هر چيزى توانا است، اشاره به اينكه كه قدرت حق تعالى عام است البته قادر بود با اينكه در مخالفت امر رسول صلّى اللّه عليه و آله تقصير كرديد شما را فاتح و مظفر گرداند و بر مشركين غالب گرديد لكن حكمت الهى در نظام خلقت مقتضى اينكه است كه هر كسى را بپاداش عملش اعم از خير يا شر هر چه هست برساند آرى و اگر چه رحمت او عام است لكن محل قابل ميخواهد و محروم شدن شما از فتح اينكه بود كه در اينكه مورد خود را از قابليت لطف حق تعالى انداخته و مغلوب گرديده‌ايد.

وَ ما أَصابَكُم يَومَ التَقَى الجَمعانِ فَبِإِذنِ اللّهِ اينكه آيه مربوط بآيه بالا است و مؤمنين را يادآورى مى‌كند روزى را يعنى

صفحه : ۳۲۶

روز جنگ احد را كه دو لشگر يعنى دو گروه مسلمان و كافر كه گروه ابو سفيان بود و اينكه دو سپاه رو برو شدند «فَبِإِذنِ اللّهِ» يعنى بخواست و قضاء و قدر الهى بود كه مشركين غالب گرديدند و گفته‌اند اينكه جمله «فَبِإِذنِ اللّهِ» براى تسليت مؤمنين است كه گويا بآنها ميفرمايد اينكه واقعه شكست شما بقضاء و قدر الهى بود و شما بايد بقضاء و خواسته الهى تن بدهيد و شاكى نباشيد تا اينكه مثاب گرديد «وَ لِيَعلَمَ المُؤمِنِينَ» عطف است بر فعل محذوف و متضمن باذن است و در تقدير «ما اصابكم يوم التقى الجمعان فلتخلية مخالفتكم و ليعلم» يعنى مصيبتى كه در آن روز بشما رسيد براى مخالفت شما بود بامر پيغمبر عليه السّلام و بجهت آنكه مؤمنين را متميز سازد يعنى ايمان ايشان را ظاهر گرداند.

«وَ لِيَعلَمَ الَّذِينَ نافَقُوا» و تا متميّز گرداند نفاق آنان را كه نفاق ورزيدند يعنى نفاق عبد اللّه بن ابىّ و اصحاب او را آشكار سازد، و بنابراين تسميه تميز بعلم از قبيل تسميه شيئى است بلازم يعنى تا علم او سبحانه تعلق گيرد بظهور ايمان مؤمنان و ظهور نفاق منافقان تا آنكه حق تعالى با آنها معامله آنان را كند كه اول ندانسته باشند حقيقت حال آنها را و بعد از آن بر ايشان منكشف و ظاهر گردد. و ملخص معنى آنكه تا اينكه ايمان و نفاق آنها بر عالميان ظاهر گردد و بر همه كس معلوم شود كه در ميان آنها مؤمن كيست و منافق كيانند.

[منهج الصادقين] وَ قِيلَ لَهُم تَعالَوا قاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّهِ أَوِ ادفَعُوا قالُوا لَو نَعلَمُ قِتالًا لَاتَّبَعناكُم اينكه آيه نيز عطف است بر «نافقوا» وقتى مؤمنين بمنافقين گويند بيائيد در راه خدا جهاد كنيد يا از دشمن دفاع نمائيد و داخل در صله آنست و شايد جمله مستأنف باشد وقتى بمنافقين گفته ميشود بيائيد با مشركين جنگ كنيد اگر ايمان داريد در راه رضاى خدا و اگر ايمان نداريد شرّ آنها را از خودتان دفع كنيد براى نفع دنيا كه در اهل و مال شما فساد نكنند.

منافقين در پاسخ مؤمنين گفتند كه اگر ما مراسم و مقدمات جنگ را ميدانستيم

صفحه : ۳۲۷

همانا تابع شما ميگرديديم و در كارزار جنگى داخل ميگرديديم بقولى ميگفتند اگر ميدانستيم كه مقاتله ميان شما و مشركين واقع خواهد گرديد با شما داخل ميگرديديم لكن نظر بقلت شما و كثرت آنها محال بود كه بتوانيد با آنها بجنگيد بلكه تا شما را ببينند فورا دمار از روزگار شما بردارند پيش از آنكه شما دست بجنگ برداريد و نيز اگر دانيم كه در آنجا جنگ واقع خواهد شد با شما ميآئيم لكن گمان نميكنيم كه محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم با اقرباى خود جنگ كند لا بد با آنان صلح مينمايد.

هُم لِلكُفرِ يَومَئِذٍ أَقرَبُ مِنهُم لِلإِيمانِ يَقُولُونَ بِأَفواهِهِم ما لَيسَ فِي قُلُوبِهِم وَ اللّهُ أَعلَمُ بِما يَكتُمُونَ «لام» در «لِلكُفرِ» بمعنى «الى» است يعنى اينكه منافقين بسوى كفر در آن روز نزديكتر بودند تا بايمان زيرا گفتارشان و قولشان شاهد بر اينكه است كه بكفر نزديكترند زيرا كه ظاهرا در وقوع جنگ يا كفار مشكوك نبودند و ميخواستند كه مؤمنين داخل جنگ نشوند يا از جنگ فرار كنند زيرا كه آنها پشتيبان مشركين بودند كه ميخواستند مؤمنين را از وارد شدن بجنگ احتراز دهند اينكه است كه حق تعالى از باطن آنها خبر ميدهد كه اينها بزبانشان چيزى ميگويند كه در باطنشان غير آنست و خدا عالم‌تر است از آنچه از نفاق و دروغ مخفى ميدارند زيرا كه ميدانستند البته جنگ واقع خواهد گرديد و نيز بخوبى مراسم و خصوصيات نبرد با دشمن را هم ميدانستند و با اينكه حال اظهار نادانى و عدم توانائى ميكردند.

الَّذِينَ قالُوا لِإِخوانِهِم وَ قَعَدُوا لَو أَطاعُونا ما قُتِلُوا ظاهرا آيه مقول قول آنهائى است از منافقين كه از جنگ تقاعد نمودند و از بيرون

رفتن با مؤمنین خودداری کردند آنها از روی تأسف بکسان و برادران شهداء احد پس از واقعه جنگ میگفتند «قعدوا» حال است از ضمیر «قالوا» مقدر به (قعد) یعنی منافقین چنین گفتند در حال تأسف اگر در خانه‌های

صفحه : ۳۲۸

خود نشسته بودند و بجنگ نرفته بودند که اگر فرمان ماها را برده بودند و بجنگ نرفته بودند کشته نمیشدند همین طور که ما نرفتیم و کشته نشدیم.

قُل فَادرَؤُا عَن أَنفُسِكُمُ المَوتَ إِن كُنتُم صادِقِينَ ای رسول بآنهائیکه چنین گفتند بگو اگر- راست میگوئید مرگ را از خود دفع کنید و همیشه زنده بمانید. از کشاف نقل میکنند که گفته در آنروز که منافقین چنین گفتند هفتاد نفر از ایشان را مرگ رسید.

و خلاصه اینکه آیه نظیر آیات پیش است که کفار راجع بکسانیکه در جنگ رفته و کشته شده بودند میگفتند اگر بسفر یا در جنگ نرفته بودند و نزد ما مانده بودند کشته نمیشدند و حق تعالی در جواب آنها فرموده «وَ اللّهُ يُحيِي وَ يُمِيتُ» خدا زنده میکند و میمیراند اشاره به اینکه که مرگ و حیات بدست خدا است و برای هر فردی مدتی است که در ازل مقدر گردیده وقتی اجل فرا رسید خواه در جنگ باشد یا در رختخواب استراحت نه آنی عقب میافتد و نه آنی جلو «لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذا جاءَ أَجَلُهُم لا يَستَأخِرُونَ ساعَةً وَ لا يَستَقدِمُونَ» سوره اعراف آیه ۳۲

صفحه : ۳۲۹

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۶۹ تا ۱۷۸]

اشاره

۳۲وَ لا تَحسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّهِ أَمواتاً بَل أَحياءٌ عِندَ رَبِّهِم يُرزَقُونَ (۱۶۹) فَرِحِينَ بِما آتاهُمُ اللّهُ مِن فَضلِهِ وَ يَستَبشِرُونَ بِالَّذِينَ لَم يَلحَقُوا بِهِم مِن خَلفِهِم أَلاّ خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ (۱۷۰) يَستَبشِرُونَ بِنِعمَةٍ مِنَ اللّهِ وَ فَضلٍ وَ أَنَّ اللّهَ لا يُضِيعُ أَجرَ المُؤمِنِينَ (۱۷۱) الَّذِينَ استَجابُوا لِلّهِ وَ الرَّسُولِ مِن بَعدِ ما أَصابَهُمُ القَرحُ لِلَّذِينَ أَحسَنُوا مِنهُم وَ اتَّقَوا أَجرٌ عَظِيمٌ (۱۷۲) الَّذِينَ قالَ لَهُمُ النّاسُ إِنَّ النّاسَ قَد جَمَعُوا لَكُم فَاخشَوهُم فَزادَهُم إِيماناً وَ قالُوا حَسبُنَا اللّهُ وَ نِعمَ الوَكِيلُ (۱۷۳)

فَانقَلَبُوا بِنِعمَةٍ مِنَ اللّهِ وَ فَضلٍ لَم يَمسَسهُم سُوءٌ وَ اتَّبَعُوا رِضوانَ اللّهِ وَ اللّهُ ذُو فَضلٍ عَظِيمٍ (۱۷۴) إِنَّما ذلِكُمُ الشَّيطانُ يُخَوِّفُ أَولِياءَهُ فَلا تَخافُوهُم وَ خافُونِ إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ (۱۷۵) وَ لا يَحزُنكَ الَّذِينَ يُسارِعُونَ فِي الكُفرِ إِنَّهُم لَن يَضُرُّوا اللّهَ شَيئاً يُرِيدُ اللّهُ أَلاّ يَجعَلَ لَهُم حَظًّا فِي الآخِرَةِ وَ لَهُم عَذابٌ عَظِيمٌ (۱۷۶) إِنَّ الَّذِينَ اشتَرَوُا الكُفرَ بِالإِيمانِ لَن يَضُرُّوا اللّهَ شَيئاً وَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ (۱۷۷) وَ لا يَحسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّما نُملِي لَهُم خَيرٌ لِأَنفُسِهِم إِنَّما نُملِي لَهُم لِيَزدادُوا إِثماً وَ لَهُم عَذابٌ مُهِينٌ (۱۷۸)

صفحه : ۳۳۰

[ترجمه]

چنین گمان نکن که آنکسانی که در راه خدا شهید شدند مردگانند بلکه آنها زنده هستند و نزد پروردگارشان روزی داده میشوند [۱۶۹]

در حالتی که آنها بفضل و رحمتی که پروردگارشان بآنها عطاء نموده شادمانند و باشخاصی که پشت آنهایند و هنوز بآنها نپیوسته‌اند شادمانند و یا اینکه شادمانند از اینکه هیچ ترس و حزنی برای آنها نیست [۱۷۰]

و شادی شهداء بنعمت از جانب خدا و فضل او و اینکه خدا اجر مؤمنین را ضایع نمیگرداند [۱۷۱]

آنانکه دعوت خدا و رسول را اجابت کردند پس از آنکه (در جنگ) رنج و الم بآنان اصابت نمود و از آنها آنکسانی که نیکوکار و پرهیزکارند اجر عظیم خواهد بود [۱۷۲]

آنکسانیکه مردم بآنها گفتند جماعتی از مردم برای (قتل شما) جمع شده‌اند پس بترسید از آنها و حذر کنید (تهدید منافقین) بر ایمان مؤمنین افزوده گردید و گفتند خدا ما را کافی است و او خوب وکیلی است [۱۷۳]

پس مؤمنین بنعمت و فضل خدا برگشتند از حمراء الاسد یا بدر صغری و هیچ آسیبی بآنها نرسید و تابع خوشنودی خدا گردیدند و خدا صاحب فضل بزرگ است [۱۷۴]

همانا حقیقهٔ شیطانست که دوستان خود را میترساند پس شما (از مشرکین) نترسید و از من (که خدا هستم) بترسید اگر ایمان دارید [۱۷۵]

ای رسول سرعت کافرین در کفر تو را محزون نگرداند آنهائی که سرعت در کفر میکنند همانا هرگز چیزی بخدا ضرر نمیرسانند خدا اراده نموده که در آخرت بهره‌ئی برای آنها نباشد و برای آنها عذاب عظیم آماده شده [۱۷۶]

بحقیقت آنانکه بخریدند کفر را بایمان یعنی تبدیل کردند ایمان را بکفر هرگز ضرری بخدا نرسانده‌اند و برای آنان است عذاب دردناک [۱۷۷]

نپندارند آنهائیکه کافر شدند که مهلت دادن ما بآنها برای آنها خیر است بلکه ما آنان را مهلت داده‌ایم تا اینکه گناه آنها زیاد گردد و عذاب خوار کننده برای آنها آماده شده است [۱۷۸]

صفحه : ۳۳۱

(توضیح آیات)

وَ لا تَحسَبَنَّ الَّذِینَ قُتِلُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ أَمواتاً بَل أَحیاءٌ عِندَ رَبِّهِم یُرزَقُونَ خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده و شامل مؤمنین نیز میگردد و چنانچه بعضی از مفسرین گفته‌اند ممکن است که خطاب اینکه آیه نیز بدنبال خطاب جمله «فَادرَؤُا عَن أَنفُسِکُمُ المَوتَ إِن کُنتُم صادِقِینَ» باشد.

مراد از موت در آیه شریفه از کار افتادن مراکز شعوری و عدم توانائی بر انجام کار است اینست که هر دو بدنبال احیاء ذکر شده چه آنکه پس از کلمه «أَحیاءٌ» هم ذکر ارتزاق که نوعی کار است شده و هم ذکر فرح و استبشار که از مراکز شعوری انسان چشمه میگیرد بمیان آمده. [پایان] «وَ لا تَحسَبَنَّ» البته مپندارید و گمان نبرید «الَّذِینَ قُتِلُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ» که آنهائیکه در راه خدا کشته شدند «أَمواتاً» آنان مرده‌گانند «بَل أَحیاءٌ» بلکه آنها زندگانند «عِندَ رَبِّهِم» در نزد پروردگارشان روزی داده میشوند و ارتزاق مینمایند «فَرِحِینَ» آنان شادمانانند «بِما آتاهُمُ اللّهُ» بآنچه خدا بآنها عطاء نموده «مِن فَضلِهِ» از فضل خود و بر نعمت آنها افزون کرده.

مفسرین گفته‌اند که آیه در شأن شهداء بدر و احد فرود آمده، شهداء بدر چهارده نفر بودند شش نفر از مهاجرین و باقی از انصار که در راه خدا کشته شدند و بعضی گفته‌اند آیه در شأن شهداء جنگ احد فرود آمده و آنها هفتاد مرد بودند چهار نفر از مهاجرین و باقی از انصار.

مفسرین از عبد اللّه بن عباس و إبن مسعود و جابر روایت کرده‌اند که رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بصحابه فرمود چون برادران

شما روز احد شهید شدند حق تعالی روح آنها را در اجواف مرغان سبز بال جای داد که در هوای بهشت طواف کنند و بر شاخه‌های طوبی آشیانه سازند و از جویبار فردوس آب خورند و از مطعومات بهشت بخورند و بوقت استراحت مقیل ایشان قنادیل زرین است که در سایه

صفحه : ۳۳۲

عرش آویخته و ایشان گویند خداوندا چه کسی خبر دهد یاران و برادران ما را از اینکه نعمت که یافته‌ایم تا رغبت ایشان بجهاد و اجتهاد در آن زیاد گردد حق تعالی برای شناسائی حال آنان اینکه آیه را فرستاد و مؤید اینکه روایت حدیث مشهوری است که از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل شده که در باره جعفر بن أبی طالب که در غزوه احد شهید گردید فرموده

«رأیت له جناحان یفر بهما مع الملائکة فی الجنة

. یعنی جعفر را دیدم که با دو بال با ملائکه در بهشت پرواز میکرد.

اینکه دو حدیث اشاره بعلو درجه شهداء و مقام ارجمند آنها است و دلیل واضحی است برای اثبات بقای انسان پس از مرگ در عالمی که فوق اینکه دنیا و واسطه بین عالم دنیا و عالم قیامت است که آخرین مقام سیر انسان است که آنچه در کمون او بالقوه مخفی بود بفعلیت میرسد و دیگر حالت منتظره‌ئی برای وی باقی نمیماند.

و در محل خود مبرهن گردیده که انسان دارای شئونات و فضائل و کراماتی است که دست قدرت ازلی در کمون خلقت اینکه نوع از خلقت گذارده از عقل و نفس و روح و روان و جسم و برای هر یک از اینکه عطیات درجات و مراتبی است که ممکن است آدمی و هر فردی از بشر در هر یك از اینکه فضائل بدرجات عالی برسد و نیز چنانچه در جای خود ثابت گردیده انسان برای بقاء خلق شده نه برای فناء زیرا محقق گردیده که حقیقت انسان ترکیب شده از روح و بدن است و در هر نشأه از مراتب سیرش بایستی روح با بدن مناسب بآن مرتبه باشد.

سؤال- چون بعیان می‌بینیم انسان وقتی مرد و روح از بدنش مفارقت کرد پس از چند روزی بدن فاسد و مندك گردیده پس از آن روح و نفس که گفته شده بدن غلاف روح است و هر جا نفس و روح هست بایستی با بدن همراه باشد. و از آنطرف بدلیل عقل و نقل ثابت گردیده که انسان پس از مرگ منتقل میگردد بعالم برزخ پس در عالم برزخ وی را چگونه بدنی است که بآن باقی باشد آیا روح در بدن دیگر میرود و اینکه تناسخی است که بطلان آن محقق گردیده.

صفحه : ۳۳۳

پاسخ- چنانچه در جای خود مبرهن گردیده و ببرهان و وجدان می‌یابیم که بدن ما دو طرف و دو جنبه دارد یکی متغیر و متجدد و فانی که آنی بیک حال باقی نمیماند و ثابت گردیده که لا ینقطع اجزاء او میمیرد و از نو زنده میشود و اینکه مطلب برای اهلش محسوس است.

و دیگری ثابت و دائم و اینکه لب‌و حقیقت بدن محسوس است که همیشه با روح همراه است و شاهد بر اینکه مطلب اینکه است که اگر در مدت حیات چندین مرتبه شکل و عوارض بدن تو مثل مقدار و کیفیات وی از طراوت و فرسودگی و چاقی و لاغری تو کم و زیاد شود و تغییر و تبدیل یابد چیزی از بدن تو یعنی بدنی که جزء انسانیت و شخصیت تو است و بآن تشخیص فردی پیدا نموده‌ئی کم و زیاد نمیشود و تو بوجدان می‌یابی که آن بدنیکه محل نفوذ روح تو است پا بر جا و برقرار است، و نیز دیگران با تغییر عوارض بدن ظاهری از تو همان می‌بینند که قبلا دیده بودند با اینکه در علوم جدیده ثابت گردیده که علی الدوام اجزاء بدن در تغییر و تبدیل دائمی است پیر با آن همه تغییر در شکل و قیافه همان جوان است و جوان همان کودك است.

آيا ممكن است يک شيئى وحدانى از يک جهت هم متغير و متجدد باشد و هم ثابت بديهى است كه هرگز ممكن نيست زيرا كه تجدد و حدوث مخالف و نقيض يكدگرند و اجتماع نقيضين در يک محل از محالات عقليه بشمار ميرود.

پس از اينجا بخوبى ميتوان فهميد كه آن بدنى كه جزء انسان و از مشخصات او بشمار ميرود و از اول عمر تا آخر باقى است غير از اينكه بدن محسوس است و آن جوهر است نه عرض و غلاف روح است و اينكه بدن از عوارض خارجيه بشمار ميرود، در كتاب «معاد يا آخرين سير بشر» تا اندازه‌ئى راجع بقالب مثالى و عالم برزخ بحث شده بآن جا رجوع شود.

خلاصه پس از آنكه از طريق وجدان و برهان ثابت گرديده كه انسان پس از مردن يا متنعم است بانواع نعمتها مثل همين آيه كه در باره فضيلت شهداء آمده و غير اينها يا معذب

صفحه : ۳۳۴

است مثل قوله تعالى در آل فرعون «النّارُ يُعرَضُونَ عَلَيها غُدُوًّا وَ عَشِيًّا» و غير آن كه دلالت واضح دارد بر بقاء بدن پس از موت.

و با اينكه نزد دانشمندان محقق گرديده كه نفس انسان مجرد از ماده است و در تعريف انسان گفته‌اند «جسم نامى متحرك بالارادة ناطق» كه معلوم ميشود نفس با بدن كه جزء ماهيت او است هميشه و در هر نشأه‌ئى همراه هست.

خلاصه از اينها كه گفته شد و غير اينها كه فضلاء گفته‌اند و بدليل عقلى و نقلى ثابت گرديده معلوم ميشود كه نه روح و نه بدن انسان پس از مرگ معدوم نميگردد، و نيز سرش اينكه است كه انسان بايستى براى ادراك نعمتهاى جسمانى يا عذابهاى جسمانى داراى بدن باشد و نميتوان گفت داخل بدن ديگرى خارج از خود ميگردد كه بنا بر اينكه تناسخ لازم آيد و بطلان تناسخ نيز بعقل و نقل ثابت گرديده، پس گوئيم در باطن اينكه بدن كثيف بدن لطيفى است كه لب و جوهر و حقيقت اينكه بدن محسوس است كه آنرا قالب مثالى گويند و آن بدن لطيف از شدت لطافت و نورانيت بسرعت ميتواند مخصوصا اگر با روح كامل باشد در اقطار عالم سير كند و ديگر زمان و مكان مانع او نيست زيرا كه او فوق زمان و مكان و در عالم مافوق الطبيعه است.

و شايد مقصود از آن حديث كه فرمود جعفر پس از شهادت با دو بال طيران ميكند همان قالب مثالى باشد، و همين طور كه براى پرندگان بالهاى جسمانى است براى ارواح خصوصا شهداء بالهاى روحانى است كه پس از شهادت بدو بال ايمان و تقوى طيران ميكنند. و نيز آن حديث كه فرموده شهداء در جوف مرغان سبز بال جاى دارند و در هواى بهشت طواف ميكنند تا آخر شايد اشاره بهمين جسم لطيف شهداء باشد كه از شدت لطافت و نورانيت و سعه قوّت ايمانشان جنين قدرت و سعه وجودى داريد زيرا كه اگر بخواهيم حديث را بظاهرش بگذاريم ظاهرا منافى با شرافت نفس انسانى است مخصوصا شهداء كه مقام آنها بالاتر از اينكه است كه در جوف مرغى حبس گردند و بتوسط يک حيوانى آنها سير در اطراف نمايند اينكه توجيهى است كه ممكن است در اينكه روايت بشود

صفحه : ۳۳۵

البته علم آن نزد خدا و اولياء او است.

و ظاهرا اشاره بهمين بدن مثالى و برزخى دارد مثنوى مولوى كه گفته:

روح را توحيد اللّه خوشتر است غير ظاهر دست و پاى ديگر است

دست و پا در خواب بينى و ائتلاف آن حقيقت دان آن مدانش از گزاف

آن توئی که بی بدن داری بدن پس مترس از جسم جان بیرون شدن

روح دارد بی بدن بس کار و بار مرغ باشد در قفس بس بی قرار

باش تا مرغ از قفس آید برون تا ببینی هفت چرخ او را زبون

فَرِحِینَ بِما آتاهُمُ اللّهُ مِن فَضلِهِ تا دو آیه بعد که در مقام تفضلات و کراماتی است که خدای تعالی بشهداء کرامت فرموده در اینکه آیات چند نکته یادآور میگردد:

۱- مپندارید که شهداء مرده گانند بلکه آنها زنده‌اند که نمیمیرند.

۲- «عِندَ رَبِّهِم» شهداء نزد پروردگارشان مثل ملائکه مقربین مقام عندیت دارند ۳- «یُرزَقُونَ» و شهداء علی الدوام از خوان رحمت الهی و نعمتهای غیر متناهی او ارتزاق مینمایند.

۴- «فَرِحِینَ بِما آتاهُمُ اللّهُ مِن فَضلِهِ» شهداء همیشه در ظلّ رحمت و الطاف بی پایان حق تعالی مسرور و خوشحالند و بآنچه بآنها عطاء گردانیده فرحناکند و بالاترین لذت و خوشی آنها در رضای پروردگار آنها است و ابتهاج زیادتر از اینکه تصور ندارند که مورد نظر لطف حق تعالی واقع گردیده‌اند.

۵- وَ یَستَبشِرُونَ بِالَّذِینَ لَم یَلحَقُوا بِهِم مِن خَلفِهِم أَلّا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ الخ.

و شادمانی میکنند بآنهائیکه در پشت آنهایند و هنوز ملحق بآنان نگردیده‌اند.

از آیه میتوان استفاده نمود که عالم برزخ فوق اینکه عالم دنیا و محیط و مستولی بر آنست و ارواح عالی از انبیاء و اولیاء و شهداء بلکه مؤمنین کاملا بر اوضاع اینکه عالم و افراد بشر و وقایعی که در آن واقع خواهد گردید اطلاع کامل

صفحه : ۳۳۶

دارند چنانچه در روایتی رسیده که ارواح شبهای جمعه بکسانشان نزدیک و آنها را موعظه و نصیحت میکنند، و میشود اینکه آیه را شاهد بر آن گرفت و گفته شود ارواح شهداء از شدت سرور و ابتهاجی که از نعم الهی نصیبشان گردیده و خود مسرور و شادمانند نظر ببیت خود میکنند یعنی کسانیکه از اهل آنها هنوز ملحق بآنها نشده‌اند و شاید بآن احاطه و علمی که بآنها عطاء گردیده میدانند که آنها نیز شربت شهادت را خواهند نوشید اینکه است که مسرور و خوشحالند که آنها نیز بچنین مقامی خواهند رسید و با یکدیگر گویند آگاه باشید که آنها نیز مثل ما بمقامی خواهند رسید و در منزل امن و امان قرار میگیرند که دیگر نه خوفی از آینده و نه حزنی از گذشته برای آنها تصور ندارد زیرا که حیات دنیا است که محفوف بآلام و مصائب و بلیات است و چنانچه آیه خبر میدهد شهداء حیاتی دارند که در پیرامون آن مرگی نیست و سرور و ابتهاجی دارند که فناء در عقب ندارد و در ظل عرش رحمت الهی جاویدانند و اینکه منتهای فضل و رحمتی است که شهداء را بآن معزز و محترم گردانیده و اینکه توجیهی که در آیه نمودیم اگر چه گویا در گفتار مفسرین دیده نشده لکن ظاهرا با معنای آیه مناسب است [و اللّه العالم باسرار کلامه] یَستَبشِرُونَ بِنِعمَةٍ مِنَ اللّهِ وَ فَضلٍ وَ أَنَّ اللّهَ لا یُضِیعُ أَجرَ المُؤمِنِینَ اینکه آیه مؤکّد همان آیات بالا است و بیان سرور و ابتهاج شهداء است بنعمتها و تفضلاتیکه پروردگارشان بآنها کرامت نموده و آخر آیه یعنی «وَ أَنَّ اللّهَ لا یُضِیعُ أَجرَ المُؤمِنِینَ» مشعر بر اینکه است که اینکه تفضلات که در باره شهداء گفته شامل مؤمنین نیز میگردد زیرا که فضل و رحمت الهی نسبت ببندگان صالح عام است، آری البته شهداء که جان خود را در راه اطاعت امر خدا و یاری اسلام فدا داده‌اند البته برای آنها مزایا و کرامات زائد مهیّا و استحقاق دارند چنانچه آیه بعد

مؤمنين را اختصاص ميدهد بقوله تعالى:

صفحه : ۳۳۷

الَّذِينَ اسْتَجابُوا لِلّهِ وَ الرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ ما أَصابَهُمُ الْقَرْحُ اينكه آيه در مقام معرفى مؤمنين است كه جلو نام برده شـده و آنها مجاهدين ميباشـند كه پس از آنكه خـدا و رسول را اجـابت كردنـد پس از آنكه جراحتى بآنهـا اصابت نموده لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَ اتَّقَوْا أَجْرٌ عَظِيمٌ «لِلَّذِينَ» خبر مقـدم و مبتـداء مؤخر «أَجْرٌ عَظِيمٌ» است و جمله در محـل رفع خبر است براى «الَّذِينَ اسْتَجابُوا» و «مِنْ بَعْدِ» «مِنْ» بيانيه است نه «من» تبعيضـيه، و ممكن است «من» «تبعيضـيه» باشد نه بيانيه و اشاره باشد بآنهائيكه از مجاهدين باين دو صفت ميباشند يعنى نيكوكـار و بـا تقوى چنين مقاماتى و اجر عظيم براى آنها مهيّا گرديـده نه تمامشان زيرا كه چنانچه معلوم است تمام مجاهـدين در خلوص و تقوى در يك درجه نميباشـند، در حديث رسـيده كه خدمت رسول اكرم صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم عرض شد بعضى از مجاهدين در جهاد نيّتشان خالص نيست براى كسب غنائم و زنهاى اسير بجنگ ميروند حضرت فرمود

«لكل امرء ما نوى»

براى هر كسى است آنچه براى او نيّت نموده يعنى هر كسى آنچه از عمل قصد داشته بآن خواهد رسيد.

و خلاصه اينكه آيه در مقام بيان مدح شـهداء است آنهائيكه پس از آنكه زخم خورده و جراحت ببدنشان رسيده باز مداومت بجهاد مينمايند و آنان نيكوكار و متقى و پرهيزكارند براى آنان است اجر بزرگ.

از بعض عرفـاء است كه پس از بيـان مقام شـهداء چنين گفته كسـى كه حياتش بنفس باشـد مماتش برفتن روح او است از بـدنش و كسيكه حيـاتش بپروردگارش باشـد منفك ميگردد از حيات طبع بسوى حيات اصل و آن زنـدگانى حقيقيه است و وقتى كه كشـته شده بشمشير شريعت حيّ باشد و مرزوق چگونه باشد حال كسى كه كشته باشد بشمشير صدق و حقيقت.

هرگز نميرد آنكه دلش زنده شد بعشق ثبت است بر جريده رحمت دوام ما

صفحه : ۳۳۸

كاشانى گفته كشـته شـدگان در راه خـدا دو صـنفند مقتول بجهاد الاصـغر و بذل نفس براى رضاى خدا چنانچه ظاهر است و مقتول بجهاد اكبر و شكسـتن نفس و كشـتن او بطريق حب و شكسـتن نفس و قمع هوى چنانچه از رسول خـدا صـلّى اللّه عليه و آله روايت شـده كه پس از رجـوع از بعض غزوات و جنگهـا فرمـود از جهـاد اصـغر برگشـتيم بسـوى جهـاد اكـبر، و فرمـود اينكه دو صـنف از مجاهـدين اينهـا مردهگـان نيسـتند بلكه زندهانـد و نزد پروردگارشـان بحيات حقيقيه در حاليكه مجرد و برهنه گرديدهانـد از كثافات طبيعت مقربين ميباشـند نزد حضـرت قـدس روزى ميخورنـد در بهشت معنوى از ارزاق المعنويـة يعنى معـارف و حقـايق و استشـراق الانوار و يرزقون در بهشت صوريه همان طورى كه زندگان روزى ميخورند از هر دو قسم «هم معنويه و هم صوريه» زيرا كه بهشـت را مرا نبى است بعضى معنويه و بعضى صوريه و براى هر يك از آنها درجاتى است بر حسب معارف و علوم و مكاسب و اعمال.

پس معنويه جنـة الـذات و جنـة الصـفات است و تفاضـل درجـات آنهـا باعتبـار درجات معارف آنها است و ترقّى در ملكوت و عالم جبروت و عالم صورت در بهشت افعال و تفاوت درجات آنها باعتبار تفاوت اعمال و تدرج در مراتب عالم ملك من السموات العلى و بهشت جامع تمام اينها است، و آنچه در حديث نسبت بشهداء احد رسيده پس

«طير الخضر»

در حديث اشاره باجرام سـماويه و قناديل مقصود كواكب است يعنى ارواح آنها تعلق دارد بنيرات از اجرام سـماويه نظر بنزاهت آنها

و انهـار بهشت منابع علوم و «مشارعها» یعنی ثمرات آنها از حالات و معارف و انهار و اثمار صوریه بر حسب بهشت معنویه با صوریه آنها زیرا که آنچه در دنیا یافت میگردد از خوردنیها و آشامیدنیها و سایر لذتها از پوشیدنیها و آنچه از آن لذت برده میشود تماما در آخرت و در عالم مثال موجود است و در طبقات سماویه لذیذتر و پاکیزه‌تر موجود است.

«یَستَبشِرُون» و نیز مسرورند بسبب نجات یافتن از عقاب که لازمه نقص

صفحه : ۳۳۹

و تقصیرات و نجات یافتن از حزن بر قوت نعمتهای دنیا زیرا که رسیده‌اند بچیزیکه اشرف و اصفی و الذّ و ابقی است از بهشتهای افعال و فضلی که زائد است بر جنات صفات که برضوان نامیده شده ببهشت رضوان و بهشت ذات آن اجر ایمان آنها است. [پایان] پس لا- بد است سالک راه آخرت را از بذل مال و بدن و روح تا آنکه برای وی انواع فتوح حاصل گردد و طمع را از لطف بی نهایت دوست قطع مکن چه لاف عشق زدی سر بباز و چابک باش. تفسیر روح البیان الَّذِینَ قالَ لَهُمُ النّاسُ إِنَّ النّاسَ قَد جَمَعُوا لَکُم فَاخشَوهُم فَزادَهُم إِیماناً وَ قالُوا حَسبُنَا اللّهُ وَ نِعمَ الوَکِیلُ الخ ترجمه آیات شده و واضح است و محتاج بتوضیح نیست. از جمله فضائل و محسناتیکه نسبت بمجاهدین فی سبیل اللّه شماره نموده باضافه بآنهائیکه گفته شد امور چندی است.

۱- وقتی مردم ظاهرا آنان منافقین بودند که در جنگ احد یا در غزوات دیگر میخواستند مجاهدین مؤمنین را بترسانند بآنان میگفتند عدّه‌ئی که برای محاربه با شما آمده‌اند از قشون ابی سفیان یا غیر آنها عده بسیارند و شما تاب نبرد با آنها را ندارید بترسید و خود را در مهلکه نیندازید و تن بکشته شدن ندهید ۲- «فَزادَهُم» إِیماناً» فضیلت دوم بجای اینکه مؤمنین مجاهدین از وسوسه آن شیاطین انسی رعب و ترسی در آنها ایجاب کند بر ایمان آنها افزوده میگردد و در جای خود بدلیل عقل و نقل مبرهن گردیده که ایمان قابل شدت و ضعف است آری هر قدر ایمان در اثر عبادت و طاعت و مجاهده با نفس بیشتر در قلب نفوذ کند قوت و شدت آن افزونی می‌یابد تا بجائی که مؤمن مثل کوه راسخ میشود و بادهای تند مخالفین آنرا تکان نمیدهد و از جای در نبرد.

۳- در بیان گفتار نیک آنها است که از ما فی الضمیر آنان خبر میدهد که در پاسخ سخنهای ناروای منافقین گفتند «حَسبُنَا اللّهُ وَ نِعمَ الوَکِیل»

صفحه : ۳۴۰

چون مؤمنین منافقین را میشناختند و میدانستند که آنها چون بظاهر اظهار ایمان میکنند و در باطن ایمان ندارند و وقتی مؤمنین مأمور بجهاد شدند آنها نیز بایستی باعتبار اظهارشان با آنها مماشات کنند اینکه بود که آنها را میترسانیدند و مؤمنین بر علیه آنان میگفتند «حَسبُنَا اللّه» خدا ما را کافیست که هم در امور دنیا و هم در موقع رو برو شدن با دشمن ما را یاری نماید «وَ نِعمَ الوَکِیل» و اتکاء و توکل ما بر او است که او خوب وکیلی است که تدبیر امور بدست قدرت او انجام گیرد.

خلاصه مؤمنین در پاسخ سخن منافقین اظهار ایمان و یقین ثابت نمودند و گویا اظهار میدارند که ما بازگشت بپروردگارمان کرده‌ایم و سر فرمان برداری بر اوامر رسولش نهاده‌ایم و حساب ما بر او است و او بخوبی بحساب ما خواهد رسید.

فَانقَلَبُوا بِنِعمَةٍ مِنَ اللّهِ وَ فَضلٍ لَم یَمسَسهُم سُوءٌ وَ اتَّبَعُوا رِضوانَ اللّهِ ۴- از فضائل و خصوصیات مجاهدین سه فضیلت است که در اینکه آیه نسبت بآنها مرعی داشته.

۱- چون مجاهدین از روی خلوص نیت و استقامت در ایمان در عمل جهاد وارد شده بودند فرمود آنان بازگشت نمودند به نعمتی از ثواب و قبول اعمالشان که آنهم نعمتی است از نعمتهای بی‌پایان پروردگار آنها.

۲- «وَ فَضلٍ» یعنی آن بزرگواران از جهاد بازگشت نمودند اضافه بر جزاء و پاداش جان بازی آنها در راه خدا فضل زائدی که در

خـور تفضـلات الهى است دريافته‌انـد و آن قرب بجوار رحمت است و بآنهـا هيـچ بـدى و صـدمه‌ئى نرسـيد ۳- فضـيلتى كه از تمام فضائل بالاتر و شريف‌تر بشمار ميرود اينكه است كه اينها بازگشت كردند در حاليكه پيروى كرده‌اند خوشنودى پروردگارشان را. وَ اللّه ذُو فَضلٍ عَظِيمٍ فضل خدا نسبت بمجاهدين بسيار بزرگ است زيرا كه آنان شرّ مشركين

صفحه : ۳۴۱

را از مؤمنين دفع مينماينـد و نيز ثبات و اسـتقامت بمؤمنين ميدهند مخصوصا نسبت بمجاهدين كه ديگر در يارى دين حق اسـتقامت نمايند تا اينكه تفضـلات عظيم شامل حال آنها گردد كه هم در دنيا مظفر و فيروزمند گردند و بر كفار و مشركين غالب شوند و هم در آخرت مقـام بلنـدى را از درجـات قرب احراز نماينـد إِنَّمـا ذلِكُمُ الشَّيطـانُ يُخَوِّفُ أَولِيـاءَهُ فَلا تَخافُوهُم وَ خافُونِ إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ جمله مسـتأنفه اينكه آيات مربوط بآيه بالا «الَّذِينَ قالَ لَهُمُ النّاسُ الخ» مؤمنين را خاطر نشان ميكند كه اينها شـياطين انسى ميباشند كه دوسـتان خود را ميترسانند و شـما مؤمنين كه دوسـتان شياطين نيستيد از وسوسه اينان نترسيد اگر ايمان و اطمينان بخدا داريد زيرا كه لازمه ايمـان اتكـاء و توكل بر خـدا است و «نون» شـرطيه آيه را خاتمه ميدهـد مشـعر بر اينكه لازمه ايمان بلكه حقيقت ايمان همان تصـديق بعظمت و استيلاء و نفوذ قـدرت خداونـدى است كه بايستى در قلب و روح مؤمن نفوذ نموده و بدانـد و تصديق يقينى پيدا نمايـد كه تمـام قـدرتها در مقابـل قـدرت عـام او نـاچيز است وقـتى شـخص مؤمن بر حسب ايمـانش چنين تصـديق يقينى در قلب و روحش پديد گرديد البته آنوقت است كه تمام اميد و اتكاء او بر خالقش ميباشد و گويد «حَسبُنَا اللّهُ وَ نِعمَ الوَكِيلُ».

وَ لا يَحزُنكَ الَّذِينَ يُسارِعُونَ فِي الكُفرِ إِنَّهُم لَن يَضُرُّوا اللّهَ شَيئاً يُرِيدُ اللّهُ أَلّا يَجعَلَ لَهُم حَظًّا فِي الآخِرَةِ وَ لَهُم عَذابٌ عَظِيمٌ جمله مستأنفه، گويا رسول بسيار دلتنگ و محزون ميگرديد از كفر و شرك كافرين و مشركين چنانچه آيات ديگر نيز مشعر بر همين است و خداونـد براى تسـلى دل رسولش و اينكه باو خاطر نشان كند و او را بياگاهاند كه اينكه مى‌بينى براى كافرين نعمتهاى دنيا است و از بعضـى از تمتعـات دنيوى محظوظنـد تو محزون مباش كه در اثر منابع و منافع دنيوى اينها قوّت و زور پيـدا نموده و بر عليه تو قيام مينماينـد و بتو و بمؤمنين ضـرر ميرساننـد هر قدر دولت و ثروت و تمتعات اينها زياد گردد هرگز چنين قدرتى پيدا نميكنند كه بخدا «يعنى اولياء

صفحه : ۳۴۲

خدا» ضـررى وارد آورند بلكه نعمتها و حظوظ دنيا بآنها داده شد زيرا كه خدا دائم الفضل و قديم الاحسان است و فرموده «لا أُضِيعُ عَمَلَ عامِلٍ مِنكُم مِن ذَكَرٍ أَو أُنثى» براى اينسـتكه خدا اراده كرده در آخرت بهره‌ئى و حظّى براى آنان نباشد اگر اعمال خوبى دارند بهره خود را از همين حيـات دنيوى ببرنـد كه رحمت و نعمتش نسبت بخلق عالم تمام گردد و احـدى از فيض رحمت خـدا بى بهره نگردد و مأيوس نشود.

إِنَّ الَّذِينَ اشتَرَوُا الكُفرَ بِالإِيمانِ لَن يَضُرُّوا اللّهَ شَيئاً وَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ بحقيقت آنانكه بخريدند كفر را بايمان يعنى تبديل كردند ايمان را بكفر هرگز زيان بخدا نرسانند بسبب اشترائشان بلكه ضرر ايشان بخودشان عائد گردد و براى آنان است عذاب دردناك.

وَ لا يَحسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّما نُملِي لَهُم خَيرٌ لِأَنفُسِهِم إِنَّما نُملِي لَهُم لِيَزدادُوا إِثماً وَ لَهُم عَذابٌ مُهِينٌ راجع بهمان آيه جلو است، يعنى نپندارنـد آن كسـانيكه كافرنـد اينكه مهلت ميـدهيم آنهـا را بهتر و خوبى است ايشان را، و بنا بر قرائتى كه سياهى قرآن بآن نيست، خطـاب برسولش نموده كه تو گمـان مبر مهلتى كه بكـافرين داده شـده و از تمتعات دنيا آنان را خورسـند گردانيـده خير و خوب و سعـادت باشـد براى آنهـا بلكه اينكه مهلت براى اينكه است كه خوب بحيات دنيا مطمئن گردنـد و بخوبى خباثت قلب خود را ظاهر گردانند و آنچه از فسق و فجور از دستشان بر ميآيد از ضديت با دوستان خدا و ظلم و ستم باولياء او و فساد در زمين و بستن راه حق

تعالى بر دوستان او و غير اينها فروگذار ننماينـد و وقتى كه آنچه در سريره آنها مخفى بود ظاهر گردانيدند مستحق عذاب ميشوند اينكه است كه فرمود «وَ لَهُم عَذابٌ مُهِينٌ» براى كافرين عـذاب خوار كننـده مهيّا گرديـده يعنى در اثر اعمال بـدشان مستحق عذاب گرديدند.

صفحه : ۳۴۳

[سوره آل‌عمران (۳): آيات ۱۷۹ تا ۱۸۴]

اشاره

ما كانَ اللّهُ لِيَذَرَ المُؤمِنِينَ عَلى ما أَنتُم عَلَيهِ حَتّى يَمِيزَ الخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَ ما كانَ اللّهُ لِيُطلِعَكُم عَلَى الغَيبِ وَ لكِنَّ اللّهَ يَجتَبِى مِن رُسُلِهِ مَن يَشاءُ فَآمِنُوا بِاللّهِ وَ رُسُلِهِ وَ إِن تُؤمِنُوا وَ تَتَّقُوا فَلَكُم أَجرٌ عَظِيمٌ (۱۷۹) وَ لا يَحسَبَنَّ الَّذِينَ يَبخَلُونَ بِما آتاهُمُ اللّهُ مِن فَضلِهِ هُوَ خَيراً لَهُم بَل هُوَ شَرٌّ لَهُم سَيُطَوَّقُونَ ما بَخِلُوا بِهِ يَومَ القِيامَةِ وَ لِلّهِ مِيراثُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ خَبِيرٌ (۱۸۰) لَقَد سَمِعَ اللّهُ قَولَ الَّذِينَ قالُوا إِنَّ اللّهَ فَقِيرٌ وَ نَحنُ أَغنِياءُ سَنَكتُبُ ما قالُوا وَ قَتلَهُمُ الأَنبِياءَ بِغَيرِ حَقٍّ وَ نَقُولُ ذُوقُوا عَذابَ الحَرِيقِ (۱۸۱) ذلِكَ بِما قَدَّمَت أَيدِيكُم وَ أَنَّ اللّهَ لَيسَ بِظَلاّمٍ لِلعَبِيدِ (۱۸۲) الَّذِينَ قالُوا إِنَّ اللّهَ عَهِدَ إِلَينا أَلاّ نُؤمِنَ لِرَسُولٍ حَتّى يَأتِيَنا بِقُربانٍ تَأكُلُهُ النّارُ قُل قَد جاءَكُم رُسُلٌ مِن قَبلِى بِالبَيِّناتِ وَ بِالَّذِى قُلتُم فَلِمَ قَتَلتُمُوهُم إِن كُنتُم صادِقِينَ (۱۸۳)
فَإِن كَذَّبُوكَ فَقَد كُذِّبَ رُسُلٌ مِن قَبلِكَ جاؤُ بِالبَيِّناتِ وَ الزُّبُرِ وَ الكِتابِ المُنِيرِ (۱۸۴)

صفحه : ۳۴۴

[ترجمه]

هرگز خدا مؤمنين را وانگذارد بر آنچه شـما منافقين بر آن هستيد (بلكه آزمايش ميكند) تا اينكه آدم خبيث بد عمل را از آدم پاك و طيّب تميز دهـد و هرگز خـدا شـما را مطلع بر غيب نميگرداند و لكن خدا از بين پيمبران خود هر كس را خواهد بر ميگريند (براى اطلاع بر غيب) پس بخدا و رسولان او ايمان آوريد و اگر ايمان آريد و پرهيزكار گرديد براى شما اجر بزرگى است [۱۷۹]
و چنين گمان نكننـد آنهائيكه بآنچه خـدا از فضل خود بآنان عطا كرده بخل ميورزند و آن عمل خير باشد براى آنها بلكه براى آنها شر است در آنچه بخل ورزيدنـد و آنچه را كه بايـد انفاق كننـد انفاق نكردند در روز قيامت طوق كرده ميشود بگردن آنها آنچه را كه بخل كرده و نداده‌اند و از براى خدا است ميراث اهل آسمانها و اهل زمين و خدا بآنچه ميكنيد آگاهست [۱۸۰]
همانا بحقيقت خدا شـنيد سـخن آنهائى را كه گفتند خدا فقير است و ماها اغنياء و متمول ميباشيم بزودى مقاله فاسد آنان را خواهيم نوشت و ديگر مى‌نويسيم كشتن پدران آنها پيمبران را بناحق و ميگوئيم بچشيد عذاب آتش سوزنده را [۱۸۱]
و اينكه عذاب حريق پشت آن اعمالى است كه بدسـتهاى خود پيش فرسـتاديد و همانا خداوند نسبت ببندگان خود ظالم و سـتمكار نيست [۱۸۲]
آنهـائيكه گفتنـد همانـا خـدا بـا ما عهـد كرده كه بهيـچ پيمبرى ايمان نياوريم مگر اينكه بر ما قربانى بياورد كه آتش آنرا بخورد اى رسول بگو پيش از من رسولانى با معجزه‌ها آمدنـد و بآنچه از معجزه‌ها كه خواستيد آوردند پس براى چه آن پيمبران را كشتيد اگر راست ميگوئيد [۱۸۳]

(ای محمّـد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم) اگر اینکه کفـار تو را تکـذیب کردنـد همانـا پیمبران پیش از تو را که با معجزه‌ها و زبور و کتاب روشن آمدند تکذیب کردند [۱۸۴]

صفحه : ۳۴۵

(توضیح آیات)

ما کانَ اللّهُ لِیَذَرَ المُؤمِنِینَ عَلی ما أَنتُم عَلَیهِ حَتّی یَمِیزَ الخَبِیثَ مِنَ الطَّیِّبِ در توجیه آیه چند وجه از مفسرین نقل شده:

۱- مشـرکین گفتنـد ای محمّـد صـلّی اللّه علیه و آله تو ادعـا میکنی هر کس بمن ایمان آرد از اهل بهشت است و خـدا از او راضـی است و آنکه بمن ایمـان نیاورد از اهل جهنم است و خـدا بر او خشـمناك است اکنون بگو از ما کیست که بتو ایمان دارد و کیست که ایمان نیاورده خدای تعالی اینکه آیه را فرستاد.

۲- رسول [ص] گفت امت مرا در گل بمن وا نمودنـد بر همان صورتهائی که بر آنند همان طوری که بر آدم عرضه نمودند و بر من معلوم کردنـد که کیست که بمن ایمان میآورد و کیست که بمن ایمان ندارد منافقین گفتند عجب است کار محمّد صـلّی اللّه علیه و آله که ادعاء میکنـد آنهائی را که هنوز بـدنیا نیامده‌انـد و در کتم عدمنـد میدانم و منافقین در لشـگر او و پیش روی اویند و نمیداند مؤمن کیست و کافر کدامند چون اینکه خبر بسمع رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله رسید بمنبر تشریف برد و پس از خطبه و حمد و ثنـای الهی فرمود چیست که مردم مرا نمیشناسـند و در علم من طعن میزننـد و اگر از من بپرسـند از امروز تـا روز قیـامت آنها را خبر دهم، عبد اللّه بن حذافهٔ الهی برخواست و گفت یا رسول اللّه [ص] پدر من کیست حضـرت گفت حذافهٔ، عمر بن خطاب برخواست و گفت «رضیت باللّه ربا و بالإسلام دینا و بالقرآن اماما و بک نبیا فاعف عنا عفی اللّه عنک» ما راضی شدیم که خدای تعالی خدای ما است و اسـلام دین ما و قرآن پیشوای ما و تو پیغمبر مائی ما را عفو کن که خـدا تو را عفو کنـد فرمود «فهل انتم منتهون» و از منبر پایین آمـد، عبـد اللّه حذافهٔ چون بمنزل رفت مادرش گفت ای پسـر چرا مرا بر پیغمبر عرضه کردی گفت برای اینکه مردم سـخنانی میگفتنـد خواسـتم تا حقیقت نسب خود را بدانم و اینکه سـخن مردم بر تو راست است یا دروغ چون رسول اینکه گفت دیگر کسـی نتواند چیزی بگوید. [سدی]

صفحه : ۳۴۶

۳- بهترین توجیه در اینکه است که بعضـی از دانشـمندان گفته‌اند اینکه خطاب بمؤمنین است «ما کان اللّه لیذرکم یا معشـر المؤمنین علی مـا انتم علیه من التباس المنافق بالمؤمن و المؤمن بالمنافق حتی یمیز المنافق من المؤمن» یعنی خـدا چنین نیست که شـما مؤمنین که آمیخته بمنافقینیـد را فرو گـذارد و بین شـما و آنها تمیزی قرار ندهـد و خـدا بر آنست که تمیز قرار دهد بین مؤمن و منافق و آن تمیز آنسـت که تکلیـف بجهـاد کنـد و امر نمایـد بتقـویت کردن و نصـرت دادن دین اسـلام تـا اینکه هر کس منـافق است از جهـاد سرپیچی کنـد و هر کس مؤمن است بـا رسول صـلّی اللّه علیه و آله برخیزد و بـا اعـداء دین بجنگـد و اینکه آزمـایش در جنگ احد ظاهر گردید.

بعضـی از مفسـرین در پاسـخ سؤالی که ممکن است بشود و اینکه توهم پیش آیـد که خداونـد میتوانست اینکه متمـایز شـدن پـاک طینتان از بد سرشـتان را از راه دیگری تأمین نماید بدون اینکه مردم را رو بروی یکدیگر با یک سلسله بلاهائی بنام امتحان قرار دهد یعنی در مردم چنین خاصـیتی قرار میـداد که خود آنان و خود مردم هم را شـناخته و باین ترتیب مؤمن و منافق را از هم تمیز دهند و گفته برای همین توهم است که فرموده علم غیب و اطلاع از کنه روحی مردم مخصوص ذات الهی و برگزیدگان از پیمبران او است

كـه بوسـيله وحى آنهـا را بر كنه امـور مطلع ميگردانـد و اينكه اطلاـع بر غيب در عمـوم طبقـات مردم نيست. [پايـان] وَ مـا كـانَ اللّهُ لِيُطلِعَكُم عَلَى الغَيبِ وَ لكِنَّ اللّهَ يَجتَبِي مِن رُسُلِهِ مَن يَشاءُ آيه اشاره باين است كه حكمت الهى در نظام خلقت مقتضـى اينكه است كه شـما را بر غيب مطلع نگردانـد تا اينكه بدانيـد آنچه در قلبهاى مردم است از ايمان يا كفر و لكن خـدا برميگزينـد و اختيار ميكند براى رسالت خود هر كسـى را كه بخواهـد پس او را بر اموريكه غائب از حواسّ شـما است آگاه ميگرداند و او را اختصاص ميدهد بعلم غيب اشاره به اينكه كه از رسولان هر كدام بهتر صلاحيت دارد براى تبليغ و اصلاح خلق او را بعلم غيب اختصاص ميدهد.

صفحه : ۳۴۷

فَآمِنُوا بِاللّهِ وَ رُسُلِهِ وَ إِن تُؤمِنُوا وَ تَتَّقُوا فَلَكُم أَجرٌ عَظِيمٌ خطاب بمؤمنين يا بتمام افراد بشـر است كه بخـدا و رسولان او ايمان آريـد و اگر ايمان آريد و متقى و پرهيزكار باشـيد براى شـما است اجر عظيم نظر ببزرگى حق تعالى اجريكه براى مؤمنين با تقوى وعده داده بسيار بزرگ است.

و از «إِن» شـرطيه در «وَ إِن تُؤمِنُوا» ميتوان استفاده نمود كه اجر عظيم مترتب ميگردد بر ايمان و تقوى و شكى نيست كه خداى متعال دائم الفضل كثير الاحسان است و بـدون ايمان و تقوى قـدرت دارد ببنـده ضـعيف خود اجر بدهد و بوى احسان نمايد لكن حكمت الهى بر اينكه اسـتوار گرديـده كه بنـده از طريق ايمـان و تقوى لاـئق كرامتهـاى بى پايـان گردد و تفاوت پيـدا شود بين بنـده مطيع و عاصـى تـا اينكه عـدل الهى بر تمـام جهانيـان ظـاهر گردد، و نيز انسان در اثر اطاعت و عبادت مرتبه عبوديت و بنـدگى پيـدا كنـد و مسـتعد فيوضـات غير متنـاهى گردد البته فيوضـات غير متنـاهى محل قابل ميخواهـد تا وقتى انسان خود را از حضـيض حيوانيت باوج انسـانيت نرسانـد كه آن منوط بايمـان و تقوى است هرگز لايق كرامتهاى غير متناهى نخواهـد گرديـد اينكه است كه گفته‌انـد ثواب استحقاقى است يعنى ايمان و تقوى اجر عظيم ايجاب مينمايد.

وَ لا يَحسَبَنَّ الَّذِينَ يَبخَلُونَ بِما آتاهُمُ اللّهُ مِن فَضلِهِ هُوَ خَيراً لَهُم بَل هُوَ شَرٌّ لَهُم جمله «لا يَحسَبَنَّ» دو طور توضـيح شده: ۱ ميندارند آنهـائيكه از روى بخـل و دنـائت طبعشـان از آنچه خداونـد از روى فضـل و كرم بآنـان عطـاء نموده از اموال بخل ميورزنـد و گمان ميكننـد انفـاق نكردن و مـال را براى خـود نگـاه داشـتن خـوب است براى آنهـا مشـهور اينكه طـور جمله را معنى كردهانـد، لكن از جماعتى مثل نافع و إبن كثير و كسائى و ابو عمر نقل شـده كه آنها بخطاب ميخواننـد يعنى تو اى محمّـد صـلّى اللّه عليه و آله ميندار كه آنهائيكه بخل ميورزند كه بخل براى آنها بهتر باشد، و بنا بر معنى اول آيه در معنى چنين ميشود كه بايد بخيلان گمان نكنند

صفحه : ۳۴۸

بخل و انفاق نكردن ماليكه خدا بآنها كرامت كرده براى آنها بهتر باشد چنين نيست بلكه بخل ورزيدن براى آنها شرّ است.

سَيُطَوَّقُونَ ما بَخِلُوا بِهِ يَومَ القِيامَةِ از كتاب كافى از علي بن ابراهيم عن ابيه عن إبن ابى عمير از عبد اللّه بن مسـكان از محمّد بن مسلم است كه گفته از ابا عبـد اللّه عليه السّـلام سؤال كردم از قول خداى تعالى «سَيُطَوَّقُونَ ما بَخِلُوا بِهِ يَومَ القِيامَةِ» فرمود اى محمّد احدى نيست از آنهـائيكه نگـاه داشـتند چيزى از زكـات مالشـان را مگر اينكه خـداى تعـالى روز قيامت آنرا قرار ميدهـد اژدهائى كه طوق ميگردد بگردن او و گوشت او را ميـدرد تـا وقتـى كه از حسـاب فـارغ گردد پس از آن گفت همين است قوله تعـالى «سَيُطَوَّقُونَ ما بَخِلُوا بِهِ يَومَ القِيامَةِ» يعنى آنچه را كه از زكوة بخل كرده و نداده‌اند.

و بروايتى يونس از عبد اللّه بن سـنان و او از ابى عبد اللّه عليه السّلام است كه گفت رسول خدا فرمود نيست كسيكه ذره‌ئى از زكوة مالش را منع كند يعنى ندهد نخل خرما باشد يا زراعت يا كرم يعنى مو انگور مگر اينكه خداى تعالى خاك زمينش را از هفت طبقه زمين طوق ميگردانـد بگردنش تـا روز قيـامت و اخبـار و احـاديث بـاين مضـامين بسـيار رسـيده كه گناه مانع زكوة بسيار است و از

گناهان كبيره بشمار ميرود.

وَ لِلّهِ مِيراثُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ خَبِيرٌ مخصوص بخدا و براى او است ميراث آسمانها و زمين- شايد اشاره باين باشد كه مال در دست شما عاريه است و مالك حقيقى آن خدا است و تشبيه بارث براى اينكه باشد كه ماليكه بدست شما است و پس از مرگ شما بازگشت بخدا كه صاحب آنست مينمايد و در اينكه چهار روزه دنيا براى امتحان در تصرف شما گذارده و از شما گرفته خواهد شد و خدا بآنچه شما در مال امانتى او تعالى عمل ميكنيد آگاهست.

صفحه : ۳۴۹

لَقَد سَمِعَ اللّهُ قَولَ الَّذِينَ قالُوا إِنَّ اللّهَ فَقِيرٌ وَ نَحنُ أَغنِياءُ بقرينه جمله بعد «سَنَكتُبُ ما قالُوا وَ قَتلَهُمُ الأَنبِياءَ بِغَيرِ حَقٍّ» ظاهرا اينكه گفتار از يهود است و شايد وقتى شنيدند آيه «مَن ذَا الَّذِي يُقرِضُ اللّهَ قَرضاً حَسَناً الخ» را چنين گمان كرده باشند كه خدا محتاج است كه از بندگان قرض ميطلبد و نيز چون ميديدند كه بعضى از مؤمنين مبتلا بفقر و فاقه‌اند ميگفتند اگر خدا غنى بود بمؤمنين وسعت ميداد پس خدايشان قدرت ندارد مؤمنين را بى‌نياز گرداند و پيمبرش باسم زكوة از متمولين پول ميگيرد و بآنها ميدهد از اينجا معلوم ميشود خدا فقير است و ما غنى و بى‌نياز.

سَنَكتُبُ ما قالُوا وَ قَتلَهُمُ الأَنبِياءَ بِغَيرِ حَقٍّ مقصود از نوشتن نگهدارى و ثابت بودن امر است چنانچه هر چه را بخواهند فراموش نشود مى‌نويسند «سَنَكتُبُ» يعنى آنچه اينها گفتند از سخنان ناهنجارشان در دفتر اعمالشان ضبط و ثبت ميگردانيم.

اينكه گفتار آن بى خردان خواه يهوديان باشد چنانچه آيات نشان ميدهد يا غير آنها هر كه چنين گفته، و نيز كشتن پيمبران بغير حق يعنى بغير حقى كه در نظر آنان كشتن آنها صحيح باشد كه اينكه دو گناهى است بسيار بزرگ، اولى بزرگتر از دومى است زيرا كه فقير بودن خدا ارائه ميدهد عجز او را و عجز منافى با قدرت و اقتدار پروردگار عالم است، و شايد نظر بهمين عجز داشتن خداى تعالى و اينكه از قدرت و استيلاى او نميترسيدند كه انبياء را كه رسولان خدا ميباشند ميكشتند و هيچ باك نداشتند، و گفته‌اند بنى اسرائيليان هفتاد نفر از پيمبران را كشتند اينها عذابشان را ايجاب نمود.

وَ نَقُولُ ذُوقُوا عَذابَ الحَرِيقِ ظاهرا اينكه قول كه فرموده ميگوئيم مقصود اينكه است كه پس از مرگ بآنان گوئيم بچشيد عذاب آتش سوزان را جزاء بگفتار ركيك و عمل قبيحتان.

صفحه : ۳۵۰

ذلِكَ بِما قَدَّمَت أَيدِيكُم وَ أَنَّ اللّهَ لَيسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِيدِ اينكه آتش عذابى است كه خودتان بدست خود ايجاب نموديد و مستحق آن گرديديد و خداى تعالى ظلم كننده ببندگان خود نيست و اينكه «ظلام» را بصيغه مبالغه آورده شايد براى اينكه باشد كه خداى تعالى هيچ نحو ظلم و ستمى نسبت ببنده ضعيف خود روا ندارد و اينكه عذابهاى كذائى كه براى كافرين و گنهكاران مهيا نموده از روى عدل و پاداش اعمال خود آنها است و چون يكى از صفات حقيقى ذات الهى عدل است و لازمه دستگاه سلطنت خداوندى او چنين است در قيامت كه هر چيزى بجاى خود ظهور و بروز مينمايد جهنم كه در دادگاه الهى عبارت از زندان مجازات مجرمين و ناشى از اعمال بد آنها ظهور نموده مهيا گردد و اگر غير از اينكه باشد منافى با عدل و نقض وعيد و خلاف انذار قول رسولان است كه براى هدايت خلق و اتمام حجت بايستى «بَشِيراً وَ نَذِيراً» باشند كه باين وسيله هم مردمان را بترسانند از عذاب و هم آنان را مژده دهند بثواب تا اينكه خوف از عذاب و شوق بثواب محرّك عمل نيك گردد.

خلاصه جهنم و دار عذاب ناشى از عدل است كه هر چيزى بجاى خود قرار گرفته و در قيامت كه هر موجودى بمنتهاى كمال خود ميرسد و بفعليت اخير خود نائل ميگردد اعمال انسان خوب باشد يا بد آنهم بفعليت اخير و سر انجام خود خواهد رسيد و البته غايت

و نتيجه كفر و ظلم جز عـذاب جهنمى چيز ديگرى نخواهـد بود كه روى ميزان عـدل بـايستى كـافر و ظالم بنتيجه اعمال خود برسـند مگر اينكه نظر به اينكه كه فرموده «سـبقت رحمتى غضبى» در محـل قابـل رحمت بر غضب سـبقت گيرد و گنهكـار مورد رحمت و عفو و بخشش واقع گردد.

الَّذِينَ قـالُوا إِنَّ اللّهَ عَهِـدَ إِلَينا أَلّا نُؤمِنَ لِرَسُولٍ حَتّى يَأتِيَنا بِقُربانٍ تَأكُلُهُ النّارُ «الَّذِينَ» بـدل قوله تعالى است در آيه پيش «لَقَـد سَـمِعَ اللّهُ قَولَ الَّذِينَ قالُوا» يعنى آنهائيكه از يهوديان گفتند خدا فقير و ما توانا ميباشـيم باز چنين گفتند كه خدا بما عهد بسته كه ايمان نياوريم برسولى مگر وقتى كه قربانى آورد

صفحه : ۳۵۱

آتش بخورد.

كلبى روايت كرده كه كعب بن اشرف و مالك بن ضيف و حىّ بن اخطب و جماعت ديگر از يهوديان خدمت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم آمدند و گفتند اى محمّد [ص] تو ادعا ميكنى كه من پيمبر و از جانب خدا بپيمبرى فرستاده شده‌ام و كتابى بمن داده و خدا با ما عهد كرده كه بهيچ كسى كه دعوى پيمبرى ميكند ايمان نياوريد مگر وقتى كه قربانى آرد و آتش آنرا بخورد و اگر تو در اينكه ادعا صادقى قربانى بياور و آتش آنرا بخورد تا ما بتو ايمان آريم.

مفسرين گفته‌انـد قربـانى كردن و غنيمت گرفتن بر بنى اسـرائيل حلاـل بود هر گـاه قربانى ميكردنـد علامت قبولى آن اينكه بود كه آتش سـفيدى با صـداى خفيفى آهسـته ميآمـد و آن قربانى ميسوخت- و حكم غنيمت هم چنين بود كه وقتى مقبول نشده بود بحال خود ميماند.

از عطاء نقل ميكنند كه گفته بنى اسـرائيل چون ذبيحه ميكشتند آنچه از گوشت نكوى او بود ميآوردند در جائى كه سقف نداشت و پيمبر وقت ميآمد در آن محل و با خدا مناجات ميكرد و بنى اسـرائيل در بيرون مينگريسـتند كه آتشى ميآمد و آن قربانى را ميگرفت و پيغمبر بسجده ميافتاد.

از سـدى نقل شـده كه گفته خـداى تعالى ببنى اسـرائيل فرمود بهيـچ پيمبرى ايمان نياريـد مگر قربانى بياورد كه آتش آنرا بخورد تا نوبت بعيسـى عليه السّـلام و محمّـد صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم رسـد چون ايشان شـما را دعوت كننـد ايمان آوريد و مطالبه قربانى نكنيد اينكه بود كه حق تعالى گفت باينها بگو:

قُل قَد جاءَكُم رُسُلٌ مِن قَبلِي بِالبَيِّناتِ وَ بِالَّذِي قُلتُم پيش از من پيمبران با معجزات بسيار آمدند كه از جمله معجزات آنها شايد همين بوده و آنچه خواستيـد از معجزات آوردنـد فَلِمَ قَتَلتُمُوهُم إِن كُنتُم صـادِقِينَ اگر شـما بـا معجزاتيكه از آنهـا صـادر شـده ايمان آورده بوديد پس چرا آنها

صفحه : ۳۵۲

را مثل زكريّا و يحيى كشتيد.

و لو اينكه اينكه خطاب سخط آميز بيهوديان عصر رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه آنان پيمبرى نكشتند ولى چون آنها از نژاد بنى اسـرائيل بودنـد و آبـاء و اجـداد آنهـا عملشـان چنين بوده چنـانچه گفته‌انـد هفتـاد پيمـبر را در زمانشـان كشـتند بـا آن همه معجزاتيكه از آنها ظاهر شـده بود و چون شـما در قساوت و پليدى مانند هم ميباشـيد اگر در آن زمان بوديد با آنها در قتل پيمبران و فساد با هم همدست ميشديد و چون راضى بفعل آنها هستيد مانند آنها ميباشيد.

فَإِن كَـذَّبُوكَ فَقَـد كُـذِّبَ رُسُلٌ مِن قَبلِكَ جاؤُا بِالبَيِّناتِ وَ الزُّبُرِ وَ الكِتابِ المُنِيرِ «الزُّبُرِ» جمع زبور است و گفته‌اند آن كتابى است كه

مقصور باشد بر حکم مأخوذ از «زبرت الشیا اذا حبسته» و یا بمعنی زاجر است مأخوذ از «زبرته اذا زجرته» و کتاب در عرف قرآن آنچیزی است که متضمن شرایع و احکام باشد و لذا در همه مواضع قرآن کتاب و حکمت متعاطف واقع شده‌اند.

[منهج الصادقين] ظاهرا مقصود از آیه تسلیت رسول است که پیمبران سلف با آنهمه معجزات آمدند و آباء و اجداد اینها دانسته و فهمیده پس از اتمام حجت آنها را تکذیب نمودند و چه قدر رنجها که از کفار مخصوصا از یهودیها کشیدند پس تکذیب اینان چیز تازه‌ئی نیست.

صفحه : ۳۵۳

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۸۵ تا ۱۹۲]

اشاره

كُلُّ نَفسٍ ذائِقَةُ المَوتِ وَ إِنَّما تُوَفَّونَ أُجُورَكُم يَومَ القِيامَةِ فَمَن زُحزِحَ عَنِ النّارِ وَ أُدخِلَ الجَنَّةَ فَقَد فازَ وَ مَا الحَياةُ الدُّنيا إِلاّ مَتاعُ الغُرُورِ (١٨٥) لَتُبلَوُنَّ فِي أَموالِكُم وَ أَنفُسِكُم وَ لَتَسمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ مِن قَبلِكُم وَ مِنَ الَّذِينَ أَشرَكُوا أَذىً كَثِيراً وَ إِن تَصبِرُوا وَ تَتَّقُوا فَإِنَّ ذلِكَ مِن عَزمِ الأُمُورِ (١٨۶) وَ إِذ أَخَذَ اللّهُ مِيثاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنّاسِ وَ لا تَكتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَراءَ ظُهُورِهِم وَ اشتَرَوا بِهِ ثَمَناً قَلِيلاً فَبِئسَ ما يَشتَرُونَ (١٨٧) لا تَحسَبَنَّ الَّذِينَ يَفرَحُونَ بِما أَتَوا وَ يُحِبُّونَ أَن يُحمَدُوا بِما لَم يَفعَلُوا فَلا تَحسَبَنَّهُم بِمَفازَةٍ مِنَ العَذابِ وَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ (١٨٨) وَ لِلّهِ مُلكُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ اللّهُ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (١٨٩)

إِنَّ فِي خَلقِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ اختِلافِ اللَّيلِ وَ النَّهارِ لَآياتٍ لِأُولِي الأَلبابِ (١٩٠) الَّذِينَ يَذكُرُونَ اللّهَ قِياماً وَ قُعُوداً وَ عَلى جُنُوبِهِم وَ يَتَفَكَّرُونَ فِي خَلقِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ رَبَّنا ما خَلَقتَ هذا باطِلاً سُبحانَكَ فَقِنا عَذابَ النّارِ (١٩١) رَبَّنا إِنَّكَ مَن تُدخِلِ النّارَ فَقَد أَخزَيتَهُ وَ ما لِلظّالِمِينَ مِن أَنصارٍ (١٩٢)

صفحه : ۳۵۴

[ترجمه]

هر نفسی (شربت) مرگ را خواهد چشید و جز اینکه نیست که در قیامت پاداش اعمال شما بالتمام داده میشود و کسیکه از آتش نجات یافت و در بهشت داخل گردید چنین کسی حقیقهٔ فائز گردیده (و بسعادت رسیده) و حیات دنیا نیست مگر متاع فریبنده [۱۸۵]

بخدا قسم که البته شما از قبل مالتان و نفسهایتان آزمایش خواهید شد و از سخنان ناروای آنهائیکه پیش از شما بآنها کتاب عطا شده و نیز از مشرکین اذیت بسیار بشما میرسد و اگر شما صبر کنید و پرهیزگار باشید همانا آن سبب تقویت نفس و قوت اراده است [۱۸۶]

یاد کن وقتی را که خدا میثاق گرفت از آنهائی که بآنها کتاب عطا کرده که همانا البته (آنچه در آنست) برای مردم بیان کنند و پنهان ندارند آنان عهد خدا را پشت سر انداختند (و بآن عمل نکردند) و آیات کتاب را ببول اندک فروختند پس بد معامله‌ئی کردند [۱۸۷]

ای رسول گمان مکن که آنهائیکه خوشحالند بآنچه کردند از پوشیدن نعت تو و دوست دارند که مردم بآنچه از (عمل خیر)

نکرده‌اند ستایش کنند البته گمان مدار که از عذاب نجات یابند و برای آنها عذاب دردناك آماده شده [۱۸۸]

و مخصوص بخداست مملکت آسمانها و زمین و خدا بر هر چیزی توانا است [۱۸۹]

همانا در آفرینش آسمانها و زمین و پشت هم بر آمدن شب و روز آیات و نشانه‌هائی است برای صاحبان عقل [۱۹۰]

آنکسانیکه خدا را نشسته و ایستاده و خوابیده یاد میکنند و در آفرینش آسمانها و زمین فکر میکنند و میگویند ای پروردگار ما اینها را بیهوده نیافریده‌ئی تو از هر عیب و نقصی منزه و مبرائی ما را از عذاب آتش نگه دار [۱۹۱]

ای پروردگار ما کسی را که داخل آتش کنی وی را خوار کرده‌ئی و برای ستمکاران دوست و یاوری نخواهد بود [۱۹۲]

صفحه : ۳۵۵

(توضیح آیات)

کُلُّ نَفسٍ ذائِقَةُ المَوتِ نفس چنانچه اهل لغت گفته‌انـد بر چنـد معنی آمده: ۱- بمعنی تن ۲- جان ۳- حیات ۴- ذات ۵- شیئی ۶- همّت ۷- اراده ۸- انفهٔ و حمیت و ظاهرا نفس در اینجا بمعنی تن انسان است که هر تنی و هر نفری از افراد بشر طعم مرگ را خواهد چشید.

ابو هریره از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که چون خدای تعالی خاك آدم را از زمین برداشت و از آن آدم را آفرید زمین بخدا نالید از آنچه از آن برداشته بود حق تعالی فرمود من هر چه از تو برداشته‌ام بتو دهم و هیچ آدمی نباشد مگر اینکه او را در بقعه‌ئی دفن کنند که خاك او را از آنجا گرفته باشند بیانش قوله تعالی «مِنها خَلَقناکُم وَ فِیها نُعِیدُکُم وَ مِنها نُخرِجُکُم تارَةً أُخری) وَ إِنَّما تُوَفَّونَ أُجُورَکُم یَومَ القِیامَةِ خدای متعال بشر را باین آیات میآگاهانـد و آنان را خاطر نشان میکند که بدانند و ملتفت باشند که حیات دنیا مرگ در عقب دارد و هر کس بپاداش عمل خود خواهد رسید از خیر و شرّ و اینکه آیه و بسیار از آیات دیگر باین مضمون که برای هر عملی اگر خوب باشد پاداش خوب می‌یابد و اگر بد باشد مجازات بد خواهد داشت دلیل واضح است که انسان در عمل مختار است اجباری در کار نیست زیرا که هر دانشمندی حکم میکند که عمل اجباری کننده او نه استحقاق ثواب دارد و نه عقاب اگر ثواب تفضلا عطاء گردد عاصی بهیچ معنائی مستحق عقاب نخواهد گردید با اینکه آیات و اخبار پر است که برای گنهکار دار عذاب مهیا گردیده فَمَن زُحزِحَ عَنِ النّارِ وَ أُدخِلَ الجَنَّةَ فَقَد فازَ یعنی کسیکه در قیامت از آتش دور گردید و نجات یافت و او را داخل بهشت گردانیدند چنین کسی فائز گردیده بفیوضات الهی و در مقام امن و امان در جوار

صفحه : ۳۵۶

رحمت حق تعالی قرار گرفته.

قوله تعالی «وَ بَینَهُما حِجابٌ» یعنی بین اهل بهشت و اهل جهنم حجاب و پرده‌ئی است بنام اعراف و آن محلی است بین جنهٔ و نار [إبن عباس و مجاهد] و جبائی گفته اعراف در شرف آن محل است و بقولی اعراف صراط است وَ عَلَی الأَعرافِ رِجالٌ در اینکه مقصود از رجال کیانند بقولی آنها جماعتی میباشند که حسنات و سیئاتشان مساوی است و سیئاتشان حائل میگردد بین آنان و بهشت و حسناتشان حائل میگردد بین آنها و جهنم و میمانند تا وقتی که خدا بین آنها حکم کند آنچه بخواهد پس از آن آنان را داخل بهشت میگرداند.

[إبن عباس و إبن مسعود] یَعرِفُونَ کُلًّا بِسِیماهُم آیه صریح است در اینکه برای بشر غیر از بهشت و دوزخ مقام دیگری هست و آن اعراف است و آن مقامی است بین بهشت و جهنم.

و آن مکان عالی مرتفعی است بین بهشت و جهنم، مفسرین گفته‌اند در آن مردانی میباشند چنانچه آیه خبر میدهد که جلالت قدر و مقامشان بدرجه‌ئی است که هر کس را بسیما و علاماتی میشناسند و در تفسیر جلد سیزدهم در سوره اعراف آیه ۴۴ در اینکه اعراف چیست و مقصود از حجاب و اهل اعراف کیانند و در قیامت اعراف در چه محل واقع است و گفتار بعضی از مفسرین و بیان بعض احادیثی که از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمه طاهرین علیهم السلام رسیده که علی علیه السّلام و اوصیاء او صلوات اللّه علیهم رجال اعرافند در جلد سیزدهم مخزن العرفان در سوره اعراف آیه ۴۴ اندازه‌ئی بیان شده هر کس خواهد بآن جا رجوع کند از حضرت رسول [ص] روایت کرده‌اند که چون از سکان جهنم سؤال شد که آنان کیانند فرموده برای جهنم درهائی است:

باب اول الهاویه و در آن منافقینند، باب دوم الجحیم و در آن مشرکینند

صفحه : ۳۵۷

باب سوم سقر و در آن صائبونند، باب چهارم لظی در آن جان و ابلیس و مجوسند باب پنجم الحطمه و در آن جای یهودیان است، باب ششم السعیر و در آن جای نصاری است، باب هفتم نار و آن جای موحدین معصیت کاران است که سه روز داخل جهنم میگردند الی آخر روایت.

در تفسیر روح البیان گفته بدان بعد از آتش یعنی دوری از آتش و دخول در بهشت و اجتناب از معاصی و مسارعت بطاعات میسر میگردد و سبب آن فرار از نفس و دخول در مقام قلب حاصل میشود همانا کسیکه در حرم قلب داخل گردید در محل امن و امان قرار گرفته، چنانچه خدای تعالی فرموده «وَ مَن دَخَلَه کانَ آمِناً» و کسیکه سوی حرم قلب واصل گردید حقیقهٔ از انواع الم فارغ گردیده و اینکه بمدت عاجله یعنی بهشت دنیای او است، بعضی عارفین گفته بهشت عاجله آن بهشت معرفت است و اینکه بزرگترین اسباب دخول بهشت کلمه اخلاص و توحید است خدا ما و شما را موفق دارد.

پس بدان که نفسها سه قسمند قسمتی از آن میمیرند و حشری برای بقاء ندارند مثل سایر حیوانات و قسمتی در دنیا میمیرند و در آخرت محشور میگردند مثل نفوس انسان و ملائکه و جن و شیاطین، و قسمی در دنیا میمیرند و در دنیا و آخرت محشور میگردند جمیعا و آن نفوس خواص از انسانی است چنانچه حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده

«المؤمن حیّ فی الدارین»

بنا بر اینکه در دنیا او را موت معنوی است چنانچه رسول [ص] بآن اشاره نموده بقوله مؤمن در دنیا و آخرت زنده است با اینکه در دنیا مرده است و بهمین معنی آنحضرت اشاره نموده که «موتوا قبل ان تموتوا» و آن عبارت است از فناء فی اللّه باللّه للّه- و برای وی است در دنیا حیات معنوی قوله تعالی «أَ وَ مَن کانَ مَیتاً فَأَحیَیناه وَ جَعَلنا لَه نُوراً یَمشِی بِهِ فِی النّاسِ» و آن بقاء است بنور اللّه، پس در قول اول «کل شیء ذائقهٔ الموت» اشاره باین است که هر نفسی مستعد است برای فناء فی اللّه پس لا بد برای او موت است پس کسیکه موتش باسباب باشد حیات او نیز

صفحه : ۳۵۸

بتوسط اسباب است و کسیکه فناء او باللّه باشد بقاء او نیز باللّه است «و انما توفّون اجورکم علی قدر تقواکم و فجورکم» کسیکه دوری جوید از نار طبیعت و خارج گردد از جحیم طبع بر دو قدم شریعت و طریقت در بهشت حقیقت داخل گردد. [پایان] وَ مَا الحَیاةُ الدُّنیا إِلّا مَتاعُ الغُرُورِ و نیست متاع دنیا و نعمتهای آن مگر اینکه انسان را گول میزند و مغرور میگرداند لکن کسیکه بدنیا پشت کند و رو بآخرت نماید و زیادتر از قدر حاجت از دنیا طلب نکند و بایمان و تقوی خود را از عذاب جحیم نجات دهد فائز

گرديده بفيوضات بزرگ از رسيدن بمقامات بهشتى و حشر با اولياء اللّه و نعمتهائى كه نه چشمى ديده و نه گوشى شنيده و نه بخاطرى خطور كرده «اللهمّ ارزقنا» لَتُبلَوُنَّ فِي أَموالِكُم وَ أَنفُسِكُم وَ لَتَسمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ مِن قَبلِكُم وَ مِنَ الَّذِينَ أَشرَكُوا أَذىً كَثِيراً در لام «لَتُبلَوُنَّ» قسم مندرج است كه خداوند قسم ياد ميفرمايد كه البته شما مسلمانها را در مورد امتحان واقع ميسازيم، اشاره به اينكه كه بمجرد اينكه اظهار ايمان نمائيد از شما پذيرفته نميگردد مگر وقتى كه در مورد امتحان واقع گرديد، و در اينكه آيه بيان كرده كه شما بچند چيز آزمايش ميگرديد:

۱- در مالهاى خودتان بكم شدن و تلف گرديدن يا بزكوة دادن و انفاق نمودن و بردبارى شما در موقع خسران مال و نيز راجع بجمع كردن و ذخيره نمودن كه از كجا بدست آريد و در چه محلى مصرف نمائيد.

۲- «وَ أَنفُسِكُم» و نيز شما آزمايش ميشويد در نفسهاى خودتان بصبر در موقع اذيت كفار در جنگ يا در مرض كه صبر و تحمل و بردبارى شما بچه درجه است.

۳- «وَ لَتَسمَعُنَّ» و اينكه سخنان ناهنجار بشنويد از آنهائيكه بآنها كتاب داده شده يعنى يهود و نصارى.

صفحه : ۳۵۹

۴- «وَ مِنَ الَّذِينَ أَشرَكُوا» و نيز از آنهائيكه شرك آوردند «أَذىً كَثِيراً» سخنانى از مشركين ميشنويد كه از گفتار آنان بسيار متأذى و نگران ميگرديد و شايد مقصود از «أَذىً كَثِيراً» چنين باشد كه شما آزمايش ميشويد از تمام اينها كه گفته شد تا معلوم شود كه در ثبوت ايمان و استحكام آن در چه درجه و پايه‌ئى ميباشيد.

مفسرين گفته‌اند مقصود از «الَّذِينَ أَشرَكُوا» كعب بن اشرف و اتباع او ميباشند كه رسول صلّى اللّه عليه و آله و اصحاب را هجو كردند و مشركين را در بد گفتن بمسلمانان تحريص مينمودند و غزل ميگفتند و در آن ذكر زنهاى مسلمانان را ميآوردند و آنها را بانواعى بسيار ايذاء ميكردند تا اينكه خداوند او را بدست بعضى از مسلمانان كشته گردانيد و بدرك رسانيد و چون در جاى ديگر در اينكه تفسير تا اندازه‌ئى شرحش داده شده براى اينكه تكرار نشود از تفصيلش خوددارى نموديم.

و نيز گفته‌اند سبب نزول آيات اينكه بود كه رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نامه‌ئى بفنحاص بن عازورا بدست ابى بكر فرستاد و او را باسلام دعوت نمود و بنماز و زكات ترغيب كرد و گفت اگر او سخن ناملايمى گفت باو جواب نده تا بمن برگردى ابى بكر رفت و نامه را بوى داد چون وى مطالعه كرد گفت مگر خداى شما بما محتاج است كه از ما چيز ميخواهيد ابو بكر گفت ميخواستم شمشير بكشم سفارش رسول صلّى اللّه عليه و آله بنظرم آمد هيچ نگفتم و برگشتم اينكه بود كه خداى تعالى اينكه آيه را فرستاد.

خلاصه اينكه آيه مؤمنين را چنانچه ظاهر است خاطر نشان ميكند كه خداى تعالى شما را بانواع و اقسام بلاها و آفاتيكه از قبل مالتان و جانتان بشما ميرسد و آن اذيتهائى كه از قبل كفار و مشركين از گفتار و ناسزائيها كه نسبت بخودتان و پيمبرتان ميدهند بهمه اينها امتحان ميگرديد.

وَ إِن تَصبِرُوا وَ تَتَّقُوا فَإِنَّ ذلِكَ مِن عَزمِ الأُمُورِ خطاب متوجه بمؤمنين است كه اگر بر اذيتهاى كفار صبر كنيد و از غير

صفحه : ۳۶۰

فرمان خدا و رسول خوددارى نمائيد و عمل بر خلاف نكنيد اينكه از ثبات و استوارى بر دين است، اشاره به اينكه كه از اينكه دو صفت كه ميتوان گفت اسّ صفات حسنه و مايه تمام صفات پسنديده انسانى است كه ممكن نيست كسى بدون اينكه دو فضيلت داراى كمال انسانيت گردد ممكن است آدمى در اثر صبر و متانت و تقوى و خوددارى بر آنچه بر خلاف وظيفه مؤمن كامل است عمل كند چنان روح فضيلت و متانت و استقامت در دين و ثبات بر عمل صالح در آن احداث گردد كه داراى قوّت عزم و اراده

قوی گردد و همین عزم ثابت و اراده قوی است که انسان را بمراتب عالیه میرساند.

وَ إِذ أَخَذَ اللّهُ مِيثاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنّاسِ وَ لا تَكتُمُونَهُ چنانچه مفسرين گفته‌اند و از آيه نيز ميتوان استفاده نمود در مقام مذمت اهل كتاب است كه با اينكه خداوند از اهل كتاب يعنى يهود و نصارى عهد و ميثاق گرفت كه آنچه در تورات و انجيل است از حلال و حرام و اوصاف نبى خاتم صلّى اللّه عليه و آله براى مردم بيان كنند و چيزى از فضائل او را كتمان ننمايند آنان بر عكس خلاف عهد نمودند «فنبذوه وراء ظهورهم» آنها عهد و فرمان خدا را پشت سر انداختند، اشاره به اينكه كه حكم خدا را مخالفت كردند و بدست فراموشى سپردند و ابدا بآن نظر ننمودند.

وَ اشتَرَوا بِهِ ثَمَناً قَلِيلًا فَبِئسَ ما يَشتَرُونَ و با عهد و ميثاق خدا مخالفت كردند و آيات كتاب را معامله كردند و آنرا ببهاى اندك بيمقدار فروختند و آن بد معامله‌ئى بود كه كردند زيرا كه آن معامله ربح نداشت بلكه زيان آور بود.

چنانچه گفته‌اند اينكه عمل عوام و سفله يهوديان بود كه حق را بباطل يعنى بمال بى مقدار دنيا ميفروختند كه چون هر سال از احبار و علمايشان پول ميگرفتند و علمايشان آنها را واميداشتند بر كتمان حق كه مبدأ ضرر برياست آنها بخورد و نيز براى خوش آمدنشان و پول گرفتن از آنها آيات تورات و انجيل را ببهاى

صفحه : ۳۶۱

اندك كه بدست آورند و پنهان ميكردند و عمل آنان چنان ايجاب مينمود كه نعيم جاودانى را بحطام فانى بى مقدار دنيوى تبديل كنند و خود را مورد غضب الهى و سخط او در آورند.

آيه مشعر بر اينكه است كه اظهار حق واجب است و كتمان آن در مورد لزوم جايز نيست و براى علماء لازم است كه احكام و اصول ديانت را بعوام بفهمانند و در موقع شهادت و فتوا كتمان ننمايند.

از ثعلبى نقل شده كه در تفسير خود گفته حسن و عمّار روايت كرده كه حكم بن عتبه از نجم خزاز روايت كرده كه از على بن أبى طالب شنيدم كه فرمود «حق تعالى فرا نگرفت بر اهل جهل كه تعليم گيرند تا اينكه فرا گرفت بر اهل علم كه تعليم دهند و بعد از آن چهل حديث براى من بيان كرد.

و محمّد بن كعب گفته بر عالم حلال نيست كه بر علم خاموش شود و جاهل را كه بر جهل ساكت گردد و بعد از آن در باره عالم اينكه آيه را تلاوت فرمود «وَ إِذ أَخَذَ اللّهُ مِيثاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ الخ» و در باره جاهل اينكه آيه را خواند «فَسئَلُوا أَهلَ الذِّكرِ إِن كُنتُم لا تَعلَمُونَ».

و از قتاده نيز روايت شده كه آيه مذكور براى بيان عهدى است كه خدا از علماء فرا گرفته كه آنچه ميدانند بگويند و پنهان نكنند زيرا كه كتمان آن مؤدى بهلاكت ابدى است پس واجب است بر هر كس كه عالم بكتاب آسمانى است خواه تورات و انجيل خواه قرآن كه احكام و اوامر آنرا بمردمان برساند و اخفاى آن ننمايد تا بعذاب اخروى گرفتار نگردد. [منهج الصادقين] لا تَحسَبَنَّ الَّذِينَ يَفرَحُونَ بِما أَتَوا وَ يُحِبُّونَ أَن يُحمَدُوا بِما لَم يَفعَلُوا آيه ترجمه شده و واضح است و محتاج بتوضيح نيست، و خلاصه اينكه چنانچه مفسرين گفته‌اند آيه در بيان مذمت كسانى است كه خود را ستايش ميكنند بآنچه نكرده‌اند، و نيز آن ميثاقيكه خداى تعالى از آنها گرفته بود كه اوصاف محمّد صلّى اللّه عليه و آله كه در كتابشان آمده بگويند پنهان كردند و دوست دارند كه مسلمانان

صفحه : ۳۶۲

باعمال نكرده آنان را ستايش كنند و آنها را از علماء و دانشمندان بحساب آرند فَلا تَحسَبَنَّهُم بِمَفازَةٍ مِنَ العَذابِ وَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ «لا تَحسَبَنَّ» اول دو طور توجيه شده بعضى گفته‌اند خطاب بخود رسول است كه تو چنين گمان مكن كه آنان خوشحالند بآنچه

کرده‌اند، و بعضی «یحسبن» بیاء غائب خوانده‌اند یعنی خود کافرین که چنین کرده‌اند و بعهد خدا عمل نکردند و دوست دارند ستوده شوند گمان نکنند که از عذاب نجات یافته‌اند چنین نیست که گمان کرده‌اند و برای آنها عذاب دردناک آماده شده و گفته‌اند «تَحسَبَنَّهُم» دوم میشود آنرا تأکید همان معنی اول گرفت «الَّذِینَ یَفرَحُونَ» مفعول اول و «بِمَفازَةٍ مِنَ العَذابِ» مفعول دوم.

وَ لِلّهِ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ اللّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ و برای خدا و ملک او و در تصرف او است مملکت آسمانها و زمین و او بر هر چیزی از ایجاد و اعدام آن توانا است.

بعض از مفسرین گفته قریش از یهود پرسیدند معجزه موسی علیه السّلام چه بود گفتند ید بیضاء و عصا و معجزات دیگر را بمیان آوردند، از معجزه عیسی [ع] سؤال کردند زنده شدن مردگان و شفاء مرضی و باقی معجزات او را گفتند، نزد رسول صلّی اللّه علیه و آله آمدند گفتند ما از معجزات موسی [ع] و عیسی [ع] خبر یافته‌ایم از تو هم معجزه میخواهیم اگر کوه صفا را طلا کنی آنرا علامت یگانگی خدای تو میدانیم و ایمان میآوریم اینکه بود که حق تعالی اینکه آیه را فرستاد إِنَّ فِی خَلقِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ اختِلافِ اللَّیلِ وَ النَّهارِ لَآیاتٍ لِأُولِی الأَلبابِ «لِأُولِی الأَلبابِ» صاحبان عقلی را گویند که خالص شده باشد از اوهام.

ظاهرا چون مشرکین دلیل خواستند برای اثبات وحدانیت و وحدت خدای تعالی اینکه آیه فرود آمد که آنها را خاطر نشان کند که نظر کنند بخلقت و آفرینش آسمانها و زمین و گردش اجزاء عالم و چگونگی در آمدن شب در روز و روز در شب و حرکت دوری و عدم استکاک و ولوغ در هم و بهم پیوستگی موجودات و نظامی

صفحه : ۳۶۳

که در سراسر عالم برقرار است و از وحدت عالم وحدت آفریننده او را بنگرند و نزد شخص عاقل متفکر مخفی نیست که وحدت صنع دلیل بر وحدت صانع است و نیز نظام عالم که هر چیزی در جای خود قرار گرفته و حکمتی که در موجودات و در هر یک از اجزاء عالم در آسمانها و زمین و آنچه بین آنها بنظر میآید تماما شاهد بارزی است بر علم و قدرت و حکمت آفریننده آنها الَّذِینَ یَذکُرُونَ اللّهَ قِیاماً وَ قُعُوداً وَ عَلی جُنُوبِهِم وَ یَتَفَکَّرُونَ فِی خَلقِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ رَبَّنا ما خَلَقتَ هذا باطِلًا ظاهرا آیه در مقام اوصاف و فضیلت صاحبان عقل است که کسانیکه عقلشان خالص گردیده و از شوائب اوهام خالی شده اوصافشان چنین است که در همه حال ایستاده و نشسته و بر پهلو خوابیده خدا را یاد میکنند و در آفرینش و عجائب آفرینش آسمانها و زمین تفکر مینمایند و بزبان حال و قال میگویند ای پروردگار ما اینکه عالم مجلل و اینکه نظام بدیع که در سراسر موجودات سماوی و ارضی پدیدار است بیهوده نیافریده‌ئی بلکه غایت و فائده بزرگی در نظر بوده ممکن است گفته شود مقصود از ذکری که صاحبان عقل در تمام حالات از حال ایستادگی و نشسته‌گی و موقعیکه بپهلو افتاده‌اند دارند و از آن غافل نمیگردند آن ذکر قلبی و سرّی باشد که با فکر همراهست وقتی انسان در باطن خود علی الدوام توجه بمبدء و خدای خود داشته باشد و در تمام حالات متذکر و مشغول یاد او باشد چنین کسی چنین فضیلت و شرافتی برای او پدید آید و توان گفت که در تمام حالات مشغول ذکر است.

سُبحانَکَ فَقِنا عَذابَ النّارِ از صفات «اولی الالباب» یعنی صاحبان عقل اینکه است که در مقام مناجات عرض میکند ای پروردگار ما اینکه عالم را با اینکه نظام که در تمام آن حکمت و مصلحت نمودار است بیهوده خلقت ننموده‌ئی اشاره به اینکه که صاحب عقل و دانش بآن نور قلبش و فهم ذکاوتش که در اثر ذکر و یاد خدا نصیبش شده و قلبش جلاء

صفحه : ۳۶۴

یافته گویا بنور قلبش برای او پدید میگردد که اینکه عالم مجلل و ایجاد بنی آدم بیهوده خلقت نشده بلکه پشت اینکه عالم عالمی است و عقب اینکه پرده اسراری است و انسان با اینکه همه اسرار خلقت که در کالبد او تعبیه شده بمرگ فانی نمیگردد چگونه

ممکن است تصور شود که انسانی که بید قدرت الهی آفریده شده با اینکه همه اسراریکه در کمون او است فانی گردد البته چنین نخواهد بود بلکه سرّ بزرگی در نظر است و باید دار جزائی باشد که هر فردی بنتیجه اعمال خود برسد و اگر غیر از اینکه باشد وجود انسان لغو و بی ثمر خواهد بود و کار لغو از ساحت کبریائی اله عالم خارج است اینکه است که صاحبان عقل علی الدوام بقال و حال خدای خود را میخوانند و نجات از عذاب آتش غضب پروردگارشان را میطلبند.

رَبَّنا إِنَّكَ مَن تُدخِلِ النّارَ فَقَد أَخزَيتَه وَ ما لِلظّالِمِينَ مِن أَنصارٍ مقول قول صاحبان عقل است که در مقام مناجات میگویند ای پروردگار ما کسی را که داخل در آتش کنی او را خوار کرده‌ئی و از نظر رحمت انداخته‌ئی و برای ستمکاران یار و یاوری نیست.

در تفسیر روح البیان راجع باین آیات بیانی دارد که برای توضیح مختصری از آنرا ترجمه مینمائیم:

و «فَقِنا عَذابَ النّارِ» یعنی «من عذاب النار» و آن پاداش کسانی است که آنرا نمیشناسند (یعنی نمیدانند که آسمانها و زمین بیهوده آفریده نشده) و گفته فائده فاء در «فَقِنا» آن علم صاحبان عقل است بچیزی که برای آن آسمانها و زمین آفریده شده و استعاره است و در آن اشاره است بعظمت ذکر خدا و اشاره بسه مرتبه ذکر است: ۱- ذکر بزبان ۲- تفکر بقلب ۳- معرفت بروح زیرا که ذکر بزبان منجر میگردد بذکر قلب و آن تفکر است در قدرت خدا و ذکر قلب منجر میگردد بمقام روح پس باین واسطه حقایق اشیاء را میشناسد و مشاهده میکند حکم الهی را در خلقت خدا و پس از مشاهده میگوید «رَبَّنا

صفحه : ۳۶۵

ما خَلَقتَ هذا باطِلًا» پس سزاوار است که مؤمن در تمام احوال بزبانش ملازم ذکر خدا باشد تا اینکه بقلبش سرایت نماید پس برسد بذکر روح و برای او یقین و معرفت حاصل گردد و از ظلمت جهل خلاص شود و منور گردد بنور معرفت و بعضی گفته‌اند معنی «لا إِلهَ إِلَّا اللّهُ» برای عوام یعنی نیست معبودی مگر خدا، و برای خواص نیست محبوبی و نه مقصودی مگر خدا، و برای اخص خواص نیست موجودی مگر خدا زیرا که چنین کسی در اینکه حالت مستهلك گردیده در بحر شهود پس مشعر بچیزی نیست مگر خدای تعالی و از تفسیر صفی نقل شده که برای توحید چهار مرتبه است و آن تقسیم است بلب و لب اللب و قشر و برای قشر نیز قشر است و مثل زده‌اند برای افهام ضعیفه بجوز در قشر بالا و قشر سفلی زیرا که در آن دو قشر است و یك لب و در آن لب روغن است و آن لب لب است.

پس مرتبه اول از توحید اینکه انسان بزبان بگوید «لا إِلهَ إِلَّا اللّهُ» و قلبش خالی باشد از آن یا منکر باشد مثل منافق. دوم اینکه قلب او تصدیق کند بمعنی مثل عوام مسلمین و آن اعتقاد است، سوم اینکه آنرا مشاهده کند بواسطه نور الهی و آن اینست که ببیند اشیاء را صادرة من الواحد القهّار.

چهارم اینکه نبیند در وجود الّا وجودا واحدا و آن مشاهدة الصدیقین است و آن فناء در توحید است یعنی او از رؤیت نفسش فانی گردیده.

پس اولی موحد است بمجرد زبان و فائده آن حفظ مال و جان او است در دنیا از شمشیر، و الثانی موحد است بمعنی اینکه بقلبش معتقد است بمفهوم لفظ آن و قلبش خالی از کذب است بآنچه اعتقاد کرده و عقد قلب بر آن بسته لکن انشراحی و انقباضی برای او نیست و اینکه حفظ میکند صاحبش را از عذاب آخرت اگر با اینکه حال بمیرد و بواسطه معاصی ضعیف نشده باشد.

و سوم موحدی است باین معنی که مشاهده نمیکند مگر فاعل واحد را وقتی برای او مکشوف گردید که بالحقیقهٔ فاعلی برای او نیست اینطوریکه بر او

صفحه : ۳۶۶

هست زیرا که چنین کسی عقد قلب بسته و بهمین عقد قلبی است که در ضعیف کردن معاصی حیله میکند که آنرا تحلیل کند و آنرا بدعت نامند.

چهارم موحّد است بمعنی آنکه نمی‌بیند غیر از واحد و اینکه غایة القصوی است در توحید.

پس اول مثل پوست اول است در جوز و دوم مثل پوست دوم است در آن و سوم مثل لب آن و چهارم مثل روغنی است که از آن جوز و بادام بیرون میآورند و همین طور که پوست اول جوز فائده‌ئی در آن نیست و تلخ است همین طور توحید بمجرد زبان فائده‌ئی در آن نیست لکن مدتی برای حفظ لب لازم است و همچنین مجرد اعتقاد مفهوم بدون کشف کثیر النفع است نسبت باول که مجرد نطق بلسان باشد و ناقص القدر است نسبت بکشف و المجاهدة که انشراح قلب و باز شدن صدر و اشراق نور حق تعالی در آن پدید گردد و همین است مراد قوله تعالی «أَ فَمَن شَرَحَ اللّهُ صَدرَهُ لِلإِسلامِ فَهُوَ عَلی نُورٍ مِن رَبِّهِ» و نیز قوله تعالی «فَمَن يُرِدِ اللّهُ أَن يَهدِيَهُ يَشرَح صَدرَهُ لِلإِسلامِ» و همان طور که لب نفس است نسبت بقشر زیرا که آن مقصود است لکن باز خالی نیست از شوب نسبت بروغن آن همچنین اینکه توحید خالی نیست از ملاحظه غیر و التفات بکثرت مخلوقات نسبت بکسیکه نبیند مگر واحد حق را. [پایان] بروایتی معصوم فرموده «لا تتفکروا فی اللّه فانکم لا تقدرون قدره» میگوید در ذات خدا تفکر نکنید که شما بقدر او نرسید- و او را بسزای او نشناسید، و مبادی جلال و عظمت او را در نیابید- نه از آنکه جلال او پوشیده است بر خلق بلکه از آنکه بس ظاهر و روشن است، و بصیرت آدمی بس ضعیف و عاجز طاقت دریافت آن ندارد بلکه در آن مدهوش و متحیّر و سرگردان میشود، همچون خفاش که بروز بیرون نیاید از آنکه چشم او ضعیف است، طاقت نور آفتاب ندارد- اینکه خود درجه عوام است، اما بزرگان و صدیقان را قوت اینکه نظر باشد گاه گاه اما بر دوام نه- همچون مردم که در قرص آفتاب یک نظر میتوانند کرد

صفحه : ۳۶۷

اما بیش از یک نظر نه که اگر مداومت کند بیم نابینائی بود، پس اگر خواهد که تفکر کند در عجائب صنع وی میکند که هر چه در وجود است همه نوری است از انوار قدرت و عظمت حق جلّ جلاله، و اگر طاقت دیدن قرص آفتاب بر دوام ندارد، طاقت دیدن شعاع نوری که بر زمین است را دارد و از آن جز روشنائی و دانائی نیفزاید. [تفسیر کشف الاسرار]

صفحه : ۳۶۸

[سوره آل‌عمران (۳): آیات ۱۹۳ تا ۲۰۰]

اشاره

رَبَّنا إِنَّنا سَمِعنا مُنادِياً يُنادِي لِلإِيمانِ أَن آمِنُوا بِرَبِّكُم فَآمَنّا رَبَّنا فَاغفِر لَنا ذُنُوبَنا وَ كَفِّر عَنّا سَيِّئاتِنا وَ تَوَفَّنا مَعَ الأَبرارِ (۱۹۳) رَبَّنا وَ آتِنا ما وَعَدتَنا عَلی رُسُلِكَ وَ لا تُخزِنا يَومَ القِيامَةِ إِنَّكَ لا تُخلِفُ المِيعادَ (۱۹۴) فَاستَجابَ لَهُم رَبُّهُم أَنِّي لا أُضِيعُ عَمَلَ عامِلٍ مِنكُم مِن ذَكَرٍ أَو أُنثی بَعضُكُم مِن بَعضٍ فَالَّذِينَ هاجَرُوا وَ أُخرِجُوا مِن دِيارِهِم وَ أُوذُوا فِي سَبِيلِي وَ قاتَلُوا وَ قُتِلُوا لَأُكَفِّرَنَّ عَنهُم سَيِّئاتِهِم وَ لَأُدخِلَنَّهُم جَنّاتٍ تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ ثَواباً مِن عِندِ اللّهِ وَ اللّهُ عِندَهُ حُسنُ الثَّوابِ (۱۹۵) لا يَغُرَّنَّكَ تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي البِلادِ (۱۹۶) مَتاعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مَأواهُم جَهَنَّمُ وَ بِئسَ المِهادُ (۱۹۷)

لكِنِ الَّذِينَ اتَّقَوا رَبَّهُم لَهُم جَنّاتٌ تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِينَ فِيها نُزُلاً مِن عِندِ اللّهِ وَ ما عِندَ اللّهِ خَيرٌ لِلأَبرارِ (۱۹۸) وَ إِنَّ مِن أَهلِ الكِتابِ لَمَن يُؤمِنُ بِاللّهِ وَ ما أُنزِلَ إِلَيكُم وَ ما أُنزِلَ إِلَيهِم خاشِعِينَ لِلّهِ لا يَشتَرُونَ بِآياتِ اللّهِ ثَمَناً قَلِيلاً أُولئِكَ لَهُم أَجرُهُم عِندَ رَبِّهِم إِنَّ

اللّه سَرِیعُ الحِسابِ (۱۹۹) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اصبِرُوا وَ صابِرُوا وَ رابِطُوا وَ اتَّقُوا اللّهَ لَعَلَّکُم تُفلِحُونَ (۲۰۰)

صفحه : ۳۶۹

[ترجمه]

ای پروردگار ما بدرستیکه شنیدیم ما ندای ندا کننده را که میخواند خلق را بسوی ایمان و ایمان آوردیم ای پروردگار ما پس گناهان ما را بیامرز و بدیهای ما را بپوشان و ما را با نیکوکاران بمیران (یعنی با آنها محشور گردان [۱۹۳]

ای پروردگار ما بما عطاء نما آنچه را که از قبل رسولانت بما وعده داده‌ئی و ما را روز قیامت رسوا مگردان همانا تو خلف وعده نخواهی کرد [۱۹۴]

پس پروردگار آنها دعای آنان را اجابت کرد (و فرمود) من عمل هیچ عمل کننده‌ئی از شما (مؤمنین) را مرد باشد یا زن ضایع نمیگردانم بعضی از شما از بعض دیگرید آنکسانیکه از وطنشان مهاجرت کردند و از شهرشان بیرونشان کردند و در راه رضای من اذیت کشیدند هم کشتند و هم کشته شدند البته گناهان آنها را میپوشانم و البته آنان را داخل میگردانم در بهشتهائی که از زیر (درختها یا غرفه‌های آن) نهرها جریان دارد اینکه پاداشی است از جانب خدا و نزد خدا است ثواب نیکو [۱۹۵]

ای رسول رفت و آمد کسانی از کفار در شهرها تو را نفریبد [۱۹۶]

زندگانی دنیا تمتعی است اندک پس از آن جایگاه آنها جهنم است و آن بد قرارگاهی است [۱۹۷]

لکن کسانی که خدا ترس و پرهیزگار شدند برای آنها بهشتهائی آماده شده که از زیر آن نهرها جریان دارد و جایگاه جاودانی آنها است که از نزد خدا پیش‌کش شده و آنچه نزد خدا است برای نیکوکاران بهتر است [۱۹۸]

و همانا بعضی از اهل کتاب کسی است که بخدا و آنچه بسوی شما (مؤمنین) فرود آمده و آنچه بسوی آنها نازل شده ایمان میآورند در حالیکه خاشع و متواضعند برای خدا و آیات را ببهای اندک نفروشند چنین جماعتی پاداش آنها نزد پروردگار آنها است و خدا حساب بندگان را بسرعت میکشد [۱۹۹]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید صبر کنید بر اطاعت خدا و بالخصوص در جهاد با کفار و آماده باشید برای جهاد در سر حدّها و پرهیزگار باشید شاید رستگار شوید

.

صفحه : ۳۷۰

(توضیح آیات)

رَبَّنا إِنَّنا سَمِعنا مُنادِیاً یُنادِی لِلإِیمانِ أَن آمِنُوا بِرَبِّکُم فَآمَنّا گفته‌اند ایقاع فعل بر مسمع و حذف مسموع بجهت دلالت وصف مسمع است و مسموع در آن مبالغه است و در تنکیر منادی و اطلاق آن و بعد از آن در تقیید آن بایمان تعظیم و تفخیم شأن منادی است زیرا که هیچ منادی ایمان نیست.

و اینکه اینکه منادی کیست اکثر مفسرین گفته‌اند آن محمّد صلّی اللّه علیه و آله است که مردم را بایمان دعوت کرده.

و محمّد بن کعب قرطی و قتاده گفته‌اند آن قرآن است زیرا که بسیاری از افراد بشر رسول را ندیده‌اند لکن قرآن بآنها رسیده.

هر كدام باشند نظر باطلاق آيه بهتر اينكه است كه گفته شود منادى حقيقى ربّ العالمين است كه بزبان رسولان و سفراء خود مردم را بايمان ميخوانند و مناديان مخفى از روحانيين و بشر بقول و عمل و بزبان و دل در ظاهر و در خفاء على الدوام در گوش دل مردم طنين اندازند كه بپروردگار خود ايمان آريد و براى او شريك قرار ندهيد زيرا كه دل محل وديعه الهى است و نيز فطرت بشر بر توحيد است اگر غرض و مرض در او نباشد انسان بفطرت اوليه خود روى دلش بسوى پروردگارش ميباشد و بسوى او نگران است و حرف حق را بدل و جان ميپذيرد.

اينكه است كه آنهائى كه دلشان در اثر دوام ذكر خدا كه وصفشان در آيه پيش گذشته كه آنها در همه حال ايستاده و نشسته و بپهلو خوابيده مشغول ذكر خدايند شايد چنين اشخاصى «باذن واعيه» و آن گوش تصفيه شده و بنور ايمان پر گرديده آن نداى مخفى را ميشنود اينكه است كه دلشان بآب رحمت الهى پر گرديده بزبان و دل گويند «فَآمَنّا» پس گويند:

صفحه : ۳۷۱

رَبَّنا فَاغفِر لَنا ذُنُوبَنا وَ كَفِّر عَنّا سَيِّئاتِنا وَ تَوَفَّنا مَعَ الأَبرارِ در دل و جان و زبان بياد حق تعالى مشغول و در مقام مناجات ميگويند اى پروردگارا ما ايمان آورديم پس گناهان و لغزشهاى ما را عفو كن و ما را بميران با نيكوكاران از صالحين بندگان خود.

رَبَّنا وَ آتِنا ما وَعَدتَنا عَلى رُسُلِكَ وَ لا تُخزِنا يَومَ القِيامَةِ و نيز آيه مقول قول ذاكرين است كه در مقام دعا و طلب حاجت از قاضى الحاجات عرض ميكنند خدايا ما بدل و جان شنيديم مناديان كه در وادى شريعت ما را خواندند «وَ أَنِيبُوا إِلى رَبِّكُم» و بازگشتيم و گردن نهاديم چه ميشود كه از راه لطف بار ديگر ما را بخوانى و اينكه دل مرده ما را زنده كنى كه بما وعده دادهئى «دَعاكُم لِما يُحيِيكُم» و بما عطاء كن آنچه را كه بتوسط رسولان خود بما وعده دادهئى از نعمتهاى دنيوى و اخروى و آن مقامات محموده و بهشتهاى موعود و ما را در قيامت در اثر مخالفت و اعمال زشتمان نزد بندگان صالح خود از انبياء و اولياء و صلحاء مؤمنين خوار مگردان.

إِنَّكَ لا تُخلِفُ المِيعادَ بعضى از مفسرين گفته اينكه كلام مستأنف است يعنى تو خلاف نكن وعدهئى كه بمؤمن دادهئى كه او را ثواب دهى و دعاى او را اجابت نمائى و با اينكه معلوم است هيچ وقت خداى تعالى خلف وعده نخواهد نمود چنين كلامى از اهل تقوى از جهت انقطاع بخدا و تضرّع و شكسته نفسى است بسوى او مثل قوله تعالى «رَبِّ احكُم بِالحَقِّ» با اينكه محققا حكم خدا حق است.

فَاستَجابَ لَهُم رَبُّهُم أَنِّي لا أُضِيعُ عَمَلَ عامِلٍ مِنكُم مِن ذَكَرٍ أَو أُنثى «فَاستَجابَ» متفرع بر دعاء و مناجات اولى الالباب است كه پس از اينكه آنها بزبان حال و قال پروردگار خود را از روى نياز و دعا خواندند بآنها خاطر نشان ميكند كه بدانند وعده خدا حق است كه «اجيب دعوة المضطرين» اجابت ميكنم دعوت هر كس را كه روى دل بمن آرد و اينكه ضايع نميكنم عمل هيچ

صفحه : ۳۷۲

عمل كنندهئى را مرد باشد يا زن.

بَعضُكُم مِن بَعضٍ بعضى از شما از بعض ديگر ميباشند يعنى همه از مرد و زن در انسانيت مشتركيد و مناط صحت ايمان و عمل است زن از مرد پيدا شده و مرد از زن و همه از يك پدر و مادر.

از ضحاك نقل شده كه گفته يعنى هيچ فرقى در طاعت بين مردان و زنان نيست و از روى خلقت يكى ميباشند و از روى اطاعت يكى هستند هر كس اطاعت كند اگر مرد باشد يا اگر زن ثواب يابد و اگر معصيت كند جزاء يابد اگر خدا عفو كند اگر مرد باشد اگر زن در اينجا هيچ فرقى نيست فرق بعلم است و عمل اما علم قوله تعالى «وَ الَّذِينَ أُوتُوا العِلمَ دَرَجاتٍ» و قوله تعالى «هَل يَستَوِى

الَّذِینَ یَعلَمُونَ وَ الَّذِینَ لا یَعلَمُونَ» و اما العمل فقوله تعالی «إِنَّ أَکرَمَکُم عِندَ اللّهِ أَتقاکُم» و قوله تعالی «امّن هو قانت آناء اللیل و اطراف النهار الخ».

و از حضرت رسول علیه السّلام روایت شده که

«النّاس کاسنان المشط»

مردم مثل دندانه‌های شانه‌اند یعنی بهم پیوسته و مساویند سعادت و فیروزمندی در اثر ایمان و تقوی پدید میگردد.

فَالَّذِینَ هاجَرُوا وَ أُخرِجُوا مِن دِیارِهِم وَ أُوذُوا فِی سَبِیلِی وَ قاتَلُوا وَ قُتِلُوا آیه مشعر بر اینکه است که از بین مؤمنین کسانی را از باقی بزیادتی فضل و اجر بر عملشان اختصاص داده و آنها مجاهدین فی سبیل اللّه میباشند.

و میتوان آنان را به پنج دسته قسمت نمود: اول «فَالَّذِینَ هاجَرُوا» آنهائی که باختیار از وطنشان بیاری رسول صلّی اللّه علیه و آله از مکه بمدینه در عقب آن بزرگوار دست از مال و اولاد و وطن مألوف خود برداشتند.

دوم «وَ أُخرِجُوا» و آنها را که مشرکین از وطنشان بیرونشان کردند مثل جعفر عموی رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و بعض دیگر که در اثر ظلم مشرکین از مکه بحبشه رفتند که از ستم کافرین در امان باشند و خود رسول که از ترس مشرکین شبانه

صفحه : ۳۷۳

از مکه فرار کرد.

سوم «و اوذوا فی سبیلی» و آنهائی که در راه اطاعت حق تعالی و حفظ ایمان چه مقدار رنج کشیدند مثل بلال و صهیب که گفته‌اند آنها را بانواع و اقسام اذیت بشتم و ضرب آزار نمودند.

چهارم «وَ قاتَلُوا» و نیز آنهائی که با دشمن جنك کردند و هیچوقت پشت بدشمن نکردند مثل امیر المؤمنین و بعض دیگر چنانچه موافق و مخالف گفته‌اند که حضرتش در جنك احد در یاری دین هفتاد ضربت ببدن مبارکش وارد آمد و از جنگ فرار ننمود.

پنجم «وَ قُتِلُوا» و نیز آنهائی که در یاری اسلام جنگ کردند و کشته شدند مثل حمزه و سایر شهداء.

لَأُکَفِّرَنَّ عَنهُم سَیِّئاتِهِم وَ لَأُدخِلَنَّهُم جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ ظاهرا آیه مهاجرین و مجاهدین فی سبیل اللّه را اختصاص میدهد بمزید عنایت زیرا که در آیه قبل بطور اطلاق فرموده «أَنِّی لا أُضِیعُ عَمَلَ عامِلٍ مِنکُم مِن ذَکَرٍ أَو أُنثی» یعنی خدای تعالی اجر و پاداش هیچ عمل کننده‌ئی را مرد باشد یا زن ضایع و بی ثمر نمیگرداند پس از آن «بفاء تفریع» مهاجرین و مجاهدین را بذکر تخصیص میدهد که آنهائیکه مهاجرت کردند و کشتند و کشته شدند «لَأُکَفِّرَنَّ عَنهُم سَیِّئاتِهِم» تا آخر آیه که آنها بمزایائی از باقی مؤمنین امتیاز یافته‌اند: ۱- همین عملشان کفاره گناهان آنها میشود و لو اینکه توبه نکرده باشند و ظاهرا اینکه فضیلت را اختصاص میدهد بهمان مهاجرین و مجاهدین و باقی مؤمنین را چنین فضیلتی نیست که بایستی از گناهانشان توبه کنند» و دیگر بلام «لَأُکَفِّرَنَّ عَنهُم وَ لَأُدخِلَنَّهُم» که قسم در آن مندرج است و نون تأکید بخشش آنها و دخول آنها را در بهشتهائی که موصوف کرده بنهرهای جاری و آنرا مؤکد گردانیده بقوله تعالی «ثَواباً مِن عِندِ اللّهِ» اشاره به اینکه که اینها ثواب و بخششی است از نزد خدا، اینکه طور بیان چنین ارائه میدهد که پاداشی که بمجاهدین

صفحه : ۳۷۴

عطاء میشود اضافه بر عمل آنها است که ثواب عملشان بجای خود خداوند تفضلا ثوابهای بی اندازه‌ئی نآنها عطاء مینماید و شاهد بر آن قوله تعالی «وَ اللّهُ عِندَهُ حُسنُ الثَّوابِ» که از آیه استفاده میشود که آن بزرگواران «عندیت» دارند نزد خدای تعالی مثل ملائکه مقربین.

و چنانچه ظاهر است تمام اینکه وعده‌ها و تفضلاتیکه نسبت بمجاهدین خاطرنشان میکند برای تشویق آنها است که بدانند بفداکاری و مشقتهای خودشان که بمال و جانشان در راه خدا دادند و بیرق اسلام را بلند کردند چه سعادتی نصیبشان گردید و عمل آنها نزد پروردگارشان چه بسیار ذی قیمت و پاداش بی اندازه برای آنها مهیا گردیده.
لا یَغُرَّنَّکَ تَقَلُّبُ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی البِلادِ مفسرین گفته‌اند که اینکه آیه راجع بمشرکین عرب آمده اصحاب گفتند ای عجب کفار در نعمت و فراهیت و حسن تجارت و لهو و لعب میگذارنند و مسلمانها از گرسنگی مشرف بمرگند اینکه بود که خدای تعالی اینکه آیه را فرستاد و بظاهر خطاب برسول است که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تو را مغرور نگرداند رفتن و آمدن کافرین برای تجارت در شهرها لکن مقصود مؤمنین میباشند که رفت و آمدن مشرکین با یهودیها بنا بر قولی آنها را فریب ندهد و بنا بر ظاهر که خطاب بخود رسول است که با اینکه حق تعالی میدانست که رسول او هیچ نظر بدنیا و اینکه عاریت سرا نداشت که بمال و ریاست و خوشی جسمانی مشرکین و کافرین مغرور گردد یا اینکه اصلا اعتنائی بدنیا و تنعم آن داشته باشد، شاید مقصود ثبات بر آن و تأکید در آنست که مبادا نعمت دنیوی در نظرت بزرگ آید مثل قوله تعالی «وَ لا تُطِعِ الکافِرِینَ» که اینکه طور خطابات برای تأکید و اهمیت مطلب است مَتاعٌ قَلِیلٌ ثُمَّ مَأواهُم جَهَنَّمُ وَ بِئسَ المِهادُ مال و متاع دنیا و آنچه آدمی از نعمتهای دنیوی بدست آرد یک متاع و نعمت اندکی است که نسبت بنعمتهای آخرت چیزی بحساب نمیآید پس از آن

صفحه : ۳۷۵

جایگاه کافرین جهنم و دار عذاب است و آن بد جایگاهی است.
از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله روایت است که فرموده نیست آنچه در دنیا است در جنب آخرت مگر مانند آنکه یکی از شما انگشت خود را در دریا فرو برد بس باید بنگرد که از دریا چه بانگشت او چسبیده و با وجود قلت سریع الزوال است و باسرع زمان زائل میگردد پس کفار هر قدر و هر چند در تحصیل نعم محقر دنیوی تازند عاقبت آنرا دربازند. [پایان] لکِنِ الَّذِینَ اتَّقَوا رَبَّهُم لَهُم جَنّاتٌ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها نُزُلًا مِن عِندِ اللّهِ وَ ما عِندَ اللّهِ خَیرٌ لِلأَبرارِ پس از آنکه رسول صلّی اللّه علیه و آله و مؤمنین را خاطر نشان میکند که متاع نا چیز دنیا که بهره‌ئی بکافرین داده شده شما را فریب ندهد زیرا که آن بهره‌ئی است که سر آمد آنان را بدار عذاب و جهنم میکشاند.
لکن کسانیکه نگاه داشتند فرمان پروردگارشان را و از یاد حق تعالی غفلت ننمودند برای آنها آماده و مهیا گردیده بهشتهائی که از زیر درختها یا غرفه‌ها یا هر دو علی الدوام آب و شیر و عسل چنانچه در جاهای دیگر گفته شده جریان دارد [خالدین فیها] بالاترین نعمت بهشتیان خلود آنها است در بهشت که دار کرامت الهی است چنانچه بالاترین عذاب کفار خلود آنها است در جهنم «نُزُلًا مِن عِندِ اللّهِ» «نُزُلًا» حال است از جنات و عامل در آن طرف و «نزل» آن چیزی را گویند از طعام و شراب و مأکولات که اول ورود مهمان پیش کش او نمایند یعنی بهشت و نعمتهای آن پیش کشی اهل تقوی چنین بهشتهائی و کراماتی از نزد پروردگارشان باشد که آنها را گرامی داشته آیا چه خواهد بود مقام و منزلت آنها و آن نعمت بزرگی که در آن نزد پروردگارشان مقام دارند نمیتوان گفت مگر آنچه را که بمتقین وعده داده در قوله تعالی «إِنَّ المُتَّقِینَ فِی جَنّاتٍ وَ نَهَرٍ فِی مَقعَدِ صِدقٍ عِندَ مَلِیکٍ مُقتَدِرٍ» و قوله تعالی «وَ رِضوانٌ مِنَ اللّهِ أَکبَرُ» همین است الطاف الهی و همین است «عندیت» که بآن اشاره فرموده «و ما عند اللّه

صفحه : ۳۷۶

خیر للابرار.
وَ إِنَّ مِن أَهلِ الکِتابِ لَمَن یُؤمِنُ بِاللّهِ وَ ما أُنزِلَ إِلَیکُم وَ ما أُنزِلَ إِلَیهِم در شأن نزول آیه از جابر و قتاده و إبن عباس روایت شده که

چون نجاشى پادشاه حبشه بود بنام اصحبه كه بمعنى عطيه است و مخفيانه بپيغمبر صلّى اللّه عليه و آله ايمان آورده بود وفات كرد جبرئيل رسول را از فوت او خبردار نمود حضرت صحابه را جمع كرد و فرمود بيائيد تا بر برادر خود كه در غير زمين شما فوت شده نماز گذاريد و بمقبره بقيع آمد حق تعالى حجاب را از پيش روى رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم برداشت تا جنازه او را در حبشه ديد منافقين گفتند محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بر كسيكه او را نديده نماز ميخواند كه از ترسايان حبشه است و هرگز او را نديده.

عطاء گفته آيه در چهل مرد از اهل نجران آمده كه از بنى حارث بن كعب بودند و سى و دو مرد از حبشه و هشت مرد از روم كه ايشان بر دين عيسى عليه السّلام بودند و بمحمد [ص] ايمان آوردند.

إبن جريح و إبن زيد گفتند كه در باره عبد اللّه بن سلام و تابعين او آمده.

مجاهد گفته آيه راجع بمؤمنين اهل كتاب آمده كه در وصف جمله آنها گفته از اهل كتاب كسى هست كه بخدا ايمان آورده و «لَمَن» نكره موصوفه است كه آنكسى كه بخدا و كتاب شما قرآن ايمان آورده و نيز بتورات و انجيل ايمان دارد «خاشِعِينَ لِلّه» در حاليكه متواضعينند نسبت بخدا.

لا يَشتَرُونَ بِآياتِ اللّهِ ثَمَناً قَلِيلًا شايد مقصود چنين باشد كه آيات تورات و انجيل را كه در وصف محمّد [ص] آمده را بپول اندك نميفروشند.

أُولئِكَ لَهُم أَجرُهُم عِندَ رَبِّهِم «أُولئِكَ» اشاره بآن اهل كتابى است كه از يهود و نصارى كه بخدا و بتمام پيمبران و كتابهاى آسمانى ايمان آوردند.

و نظر بعظمت عمل آنان است كه اجرشان «عنديت» و خصوصيت پيدا

صفحه : ۳۷۷

نموده نزد پروردگارشان و آن اجر و پاداشى است كه وعده فرمود «أُولئِكَ يُؤتَونَ أَجرَهُم مَرَّتَين».

إِنَّ اللّهَ سَرِيعُ الحِسابِ همانا خداوند بزودى و بسرعت حساب مؤمنين را خواهد كشيد اشاره به اينكه كه خداى تعالى نظر بلطف و رحمتى كه نسبت بمؤمنين دارد روا نميدارد كه ايشان در دادگاه عدل الهى و پاى ميزان حساب معطل گردند و بسرعت بحساب آنها رسيدگى ميكند تا اينكه زود بثواب و درجات بلند خود نائل گردند- و گفته‌اند كه حق تعالى همه خلايق را در يك موضع جمع ميكند و بيك نداء در آن واحد با همه سخن گويد و هر كسى مخصوص خود را از آن ميفهمد و تخصيص دادن اهل كتاب براى اينست كه آنان مطمئن گردند كه جزاء اعمالشان متوقّر و بسيار خواهد بود تا اينكه از سرزنش اقوامشان دلتنك نگردند و همين طور كه آيه بالا در مذمت آن كسانى از اهل كتاب بود كه آنها حق را كتمان كردند و بپول اندك بى‌مقدار دنيا آيات تورات و انجيل را كه راجع بنبىّ خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بود فروختند، اينكه آيه در مقام فضيلت آنهائى است از اهل كتاب كه برسول اسلام ايمان آوردند و اظهار حق نمودند.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصبِرُوا وَ صابِرُوا وَ رابِطُوا «صبر» حبس نفس است بر مكروه، در آيه بمؤمنين امر بصبر فرموده و آنرا بسه جمله مؤكد گردانيده: اول بطور اطلاق فرموده «اصبِرُوا» اى مؤمنين صبر كنيد يعنى در تمام سختيها و ناراحتيها كه بر خورد مينمائيد خوددارى نمائيد چون بدون صبر و تحمل مشاق هيچ عمل بنتيجه نميرسد، و چنانچه معلوم است مظفريت بدون صبر و بردبارى و ثبات در شدائد و بليات و دوام بر عمل كسى را ميسر نميگردد، در جاى خود مدلل گرديده كه هر جا صبر بطور اطلاق گفته شود منصرف بسه قسم ميگردد: صبر در طاعت، صبر در بليات و مصائب و صبر در ترك معاصى و خوددارى كردن از آنچه در عقل و شرع مذموم و منهى عنه است، و مفسرين

صفحه : ۳۷۸

نظر بجمله «صابِرُوا وَ رابِطُوا» «اصبِرُوا» را حمل بر صبر بر ایمان و بر عبادات کرده‌اند، لکن ظاهرا برای اینکه تخصیص وجهی نیست زیرا که آن دو جمله بعد «صابِرُوا وَ رابِطُوا» میشود مؤکد «اصبِرُوا» باشد یا تخصیص پس از تعمیم باشد «وَ صابِرُوا» بعض مفسرین گفته‌اند مقصود صبر بر جهاد با دشمنان دین است و بعضی تعمیم داده‌اند که آیه امر فرموده بجنگید با دشمنان دین و با دشمنان نفس خودتان از هواهای نفسانی و شیاطین و چون صبر بر مخالفت هوا و میولات نفسانی شدیدتر است اینکه است که به «صابِرُوا» امر بصبر را مؤکد گردانیده زیرا که هم جهاد در دار الحرب با کفار و هم جهاد با نفس از تمام اقسام صبر مهم‌تر است اینکه است که ب «صابِرُوا» امر بصبر را مؤکد گردانیده.

«وَ رابِطُوا» بقولی یعنی ساخته و آماده باشید برای جنك با کفار و گفته‌اند مرابطه آنست که لشگر اسلام در سر حدهای شهر اسلام اسبها و اسلحه‌های خود را آماده بگذارند تا از اذیت کفار جلوگیری نمایند.

و بنا بروایتی انتظار نماز است بعد از نمازی که خوانده یعنی مهیّا و آماده باشد برای نماز بعد.

از جابر روایت کرده‌اند که گفته هر کس یک روز در راه خدا مرابطه کند میان او و دوزخ هفت خندق پدید آید که فراخی هر یک چند برابر آسمان و زمین باشد.

از بعضی از مفسرین است که گفته «اصبِرُوا» امرهای اینکه آیه اطلاق دارد شامل میگردد تمام صبرها را از صبر بر طاعت و صبر بر شدائد و صبر بر ترک معصیت همه را شامل میگردد و مراد از آن صبرهای فردی است بدلیل اینکه آنرا در مقابل صبرهای اجتماعی قرار داده و «صابِرُوا» صبر اجتماعی است و گفته بدیهی است که صبر و تحمل عمومی و همه‌گانی از نظر قدرت و نیرو و اثر بالاتر از صبر و تحمل فردی است و اینکه مطلب محسوس است که فرد بتنهائی و جدائی از اجتماع با فردی که در اجتماع و وابسته بآن است خیلی تفاوت دارد

صفحه : ۳۷۹

چه آنکه در طرف اجتماع و همکاری‌های اجتماعی است که قدرتهای فردی بیکدیگر پیوند شده و نیروی عظیمی بوجود میآورد.

«وَ رابِطُوا» اینکه کلمه از نظر معنی اعم از معنی مصابره است و بطور کلی مراد اینکه است که انسان چه حال آسایش و راحتی و چه در بلاء و سختی لازم است که قدرتهای معنوی خود را روی هم ریخته و کلیه شئون حیاتی خویش را در پرتو یک تعاون و همکاری اجتماعی بسامان برساند.

و چون اینکه همکاری اجتماعی بمنظور نیل بسعادت واقعی دنیا و آخرت است پس از کلمه «رابِطُوا» بلافاصله جمله «وَ اتَّقُوا اللّهَ لَعَلَّكُم تُفلِحُونَ» آورده شده و بدیهی است که یک سعادت واقعی و کامل جز در پرتو همکاری اجتماعی میسّر نیست چه آنکه در غیر اینکه صورت اگر هم سعادتی بدست آید یک سعادت کامل و همه جانبه نخواهد بود. المیزان [پایان] وَ اتَّقُوا اللّهَ لَعَلَّكُم تُفلِحُونَ امر بمؤمنین است که ای کسانیکه ایمان آورده‌اید بترسید از اینکه مخالفت نمائید امر و نهی خدا را شاید که رستگار شوید و خود را از قبایح و آنچه بر خلاف امر خدا است باز دارید و در موقع نزول بلاء و مصیبات خودداری نمائید و گفتار خلاف یا عمل ناروائی در آن زمینه ننمائید و در مشقت طاعات و عبادات کوشش کنید و خود را در مقابل فرمان حق تعالی و مجاهدات از نبرد با دشمنان دین و دشمنان باطن خود یعنی شیطان و نفس امارهٔ بالسوء مجاهده نمائید و خود را محکم ببندید تا اینکه مستعد فیوضات الهی گردانید و قلب و دل شما بنور ایمان و تقوی روشن گردد.

در کشف الاسرار گفته اینکه باز مرهی دیگر است و نواختی دیگر نداء فضیلت و خطاب کرامت و رهی را گواهی دادن بایمان و

طاعت «اصبِرُوا» خطاب با نفس است «صابِرُوا» با دل است «رابِطُوا» با جان است» نفس را گوید بر طاعت و خدمت صبر کن، دل را میگوید بر بلاء و شدت صبر کن، جان را میگوید با

صفحه : ۳۸۰

سوز شوق و درد مهر صبر کن «و اللّه هو الصبور» از اینکه زندان اگر خواهی که چون یوسف برون آئی بدرد دوری یوسف صبوری چون زلیخا کن و گفته‌اند «اصبروا فی اللّه و صابروا باللّه و رابطوا مع اللّه» صبر فی اللّه صبر عابدان است در مقام خدمت بامید ثواب، صبر باللّه صبر عارفان است در مقام حرمت بآرزوی و صال، صبر مع اللّه صبر محبان است در حال مشاهده در وقت تجلی دیده در نظاره نگران و دل در دیده حیران و جان از دست مهر بفقان.

[پایان]

صفحه : ۳۸۱

از خوانندگان گرامی خواهشمندم که علاوه بر اینکه غلطنامه اگر باغلاط دیگری بر خوردید از آنچه در چاپ رخ داده یا از قلم مصحح سر زده پس از مطالعه با نظر عیب پوشی تصحیح فرمائید.

صفحه/ سطر/ غلط/ صحیح ۳/ ۴/ فرشتکار/ فرشتگان ۵/ ۴/ و یعلم و ما یعلم ۸/ ۱۱/ بزیور خود/ بزیور وجود خود ۱۶۵/ ۵/ نکردید/ بنگرید ۱۶۵ / ۱۹/ انظار/ انتظار ۱۶۶ / ۹/ بتغ/ بتیغ ۱۶۹ / ۲۰/ مبتداء/ مبتداء ۱۷۳ / ۱۸/ و زدره‌ئی/ و ذره‌ئی ۲۱۲/ ۱۳/ آنهاییکه/ آنهائیکه ۲۲۲/ ۶/ بنیه/ بیّنه ۲۲۳/ ۸/ اگر/ اگر اهل کتاب ۲۳۲/ ۱۷/ الار/ النار ۲۵۰/ ۲۰/ حهاد/ جهاد ۲۹۵/ ۹/ شویه/ شوید ۲۹۸/ ۱۸/ کرکون/ دگرگون ۲۹۹/ ۲۱/ جز/ اذ جز ۳۶۰/ ۳/ مبدء/ مبادا

جلد چهارم

اشاره

از اول سورهٔ النساء جزو پنجم الی آخر سورهٔ المائدهٔ جزو ششم بقلم:

کمترین خادمه‌ئی از خدام آل رسول (ص) و کوچکترین ذره‌ئی از ذراری بتول (ع) و امه من اماء اللّه تعالی

صفحه : ۲

هدف عالی هستی و روح حقیقت و صداقت در خلال کلمات روح‌افزای الهی نمایان است

سورهٔ النساء

اشاره

مدنیهٔ و هی مائهٔ و خمس و سبعون آیهٔ

[سوره النساء (۴): آیات ۱ تا ۴]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
یا أَیُّهَا النّاسُ اتَّقُوا رَبَّکُمُ الَّذِی خَلَقَکُم مِن نَفسٍ واحِدَهٍ وَ خَلَقَ مِنها زَوجَها وَ بَثَّ مِنهُما رِجالاً کَثِیراً وَ نِساءً وَ اتَّقُوا اللّهَ الَّذِی تَسائَلُونَ بِهِ وَ الأَرحامَ إِنَّ اللّهَ کانَ عَلَیکُم رَقِیباً (۱) وَ آتُوا الیَتامی أَموالَهُم وَ لا تَتَبَدَّلُوا الخَبِیثَ بِالطَّیِّبِ وَ لا تَأکُلُوا أَموالَهُم إِلی أَموالِکُم إِنَّهُ کانَ حُوباً کَبِیراً (۲) وَ إِن خِفتُم أَلّا تُقسِطُوا فِی الیَتامی فَانکِحُوا ما طابَ لَکُم مِنَ النِّساءِ مَثنی وَ ثُلاثَ وَ رُباعَ فَإِن خِفتُم أَلّا تَعدِلُوا فَواحِدَهً أَو ما مَلَکَت أَیمانُکُم ذلِکَ أَدنی أَلّا تَعُولُوا (۳) وَ آتُوا النِّساءَ صَدُقاتِهِنَّ نِحلَهً فَإِن طِبنَ لَکُم عَن شَیءٍ مِنهُ نَفساً فَکُلُوهُ هَنِیئاً مَرِیئاً (۴)

صفحه : ۳

(سورهٔ النساء) مفسرین گفته‌اند سورهٔ النساء تمامش مدنی است، و بقول بعضی در قرآن هر جا (یا أَیُّهَا النّاسُ) ذکر شده در مکه نازل گردیده و هر جا (یا ایها المؤمنون) خطاب نموده در مدینه فرود آمده، و بعضی دیگر گفته تمامش مدنی است مگر دو آیه و آن قوله تعالی (إِنَّ اللّهَ یَأمُرُکُم أَن تُؤَدُّوا الأَماناتِ إِلی أَهلِها) و آیه (یَستَفتُونَکَ فی النساء قُلِ اللّهُ یُفتِیکُم فِی الکَلالَهِ) تا آخر که اینکه دو آیه در مکه نازل گردیده.

و عدد آیاتش صد و هفتاد و هفت است نزد شامیان و صد و هفتاد و شش نزد کوفیان و صد و هفتاد و پنج نزد دیگران، و اختلاف در دو آیه است (تَضِلُّوا السَّبِیلَ) که کوفی است (فَیُعَذِّبُهُم عَذاباً أَلِیماً) که شامی است.

و عدد حروفش سه هزار و هفتصد و چهل و پنج کلمه و شانزده هزار و پانصد و سی حرف است.

و ابو امامه از ابی بن کعب روایت کرده که رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود هر کس سورهٔ النساء را بخواند مثل کسی باشد که بهر وارثی که مستحق میراث شده صدقه داده و او مثل کسی ماند که آزادی از اسیری بخرد و آزاد کند و از شرک بریء گردد و از آنکسانی گردد که در مشیت خدا عفو شده باشد و خداوند از او راضی و خوشنود باشد.

[ترجمه]

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

ای مردم از عذاب پروردگارتان بترسید آنکسیکه شما را از یک تن آفریده و از آن یک تن جفت او را آفریده و از آن دو در زمین مردهای بسیار و زنان بسیار پراکنده گردانیده و بپرهیزید از آن خدائی که بنام او از یکدیگر

صفحه : ۴

حاجت می‌طلبید و از قطع ارحام بپرهیزید همانا خدا همیشه رقیب و نگهبان شما است [۱]

مالهای یتیمان را بآنها بدهید و مالهای حرام را بمالهای حلال پاک خود تبدیل نکنید و مالهای یتیمان را با مالهای خودتان نخورید و چنین عمل گناه بزرگی است [۲]

و اگر میترسید که در مال ایتام بعدل رفتار نکنید پس نکاح کنید آن زنی را که موافق طبع شما است، دو یا سه یا چهار، و اگر بترسید که بعدالت بین آنها رفتار ننمائید، یک زن یا یک کنیز اختیار کنید که اینکه بعدالت نزدیک‌تر است [۳]

و مهر زنان را در کمال رضایت و طیب خاطر بآنها بپردازید و هرگاه از مهر خود چیزی برضایت بشما دادند بگیرید و بخورید که آن بر شما گوارا و حلال خواهد بود [۴]

.

صفحه : ۵

(توضیح آیات)

یا أَیُّهَا النّاسُ اتَّقُوا رَبَّکُمُ خطاب بتمام افراد بشر است و اول وظیفه و حکمی که برای تمام افراد بشر مقرر فرموده تقوی است، و تقوی مأخوذ از وقایه و نگاهداری است و مراتبی دارد و موارد استعمال آن در کلام اللّه بسیار است، و ظاهرا در اینجا چون اینکه سوره مبارکه راجع باحکام و قوانین اجتماعی و تمدّن اسلامی است مردم را دعوت نموده و احکام و دستوراتی برای بشر مقرّر گردانیده از ارث و قانون زناشوئی و مطالب دیگر، اینکه است که میتوان گفت خصوصیت ذکر تقوی در اینجا، و تخصیص به (رَبَّکُمُ) که اشاره بصفت ربوبیت حق تعالی است نکته‌ئی دارد که برهنمائی زندگی و اجتماعی بشر مربوط است و باین وسیله سعادت افراد در پرتو عمل بقانون الهی بدرجه کمال میرسد.

و خلاصه اینکه آیه امر بتمام افراد بشر است بخصوص مؤمنین که نگاه دارید حکم پروردگار خود را و قانون الهی را که پروردگار شما از جهت ربوبیت و پرورش شما بتوسط رسولش ابلاغ کرده و در مرتبه عمل آرید.

بعضی از مفسرین از ابو سعید خدری و او از پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکند که فرمود

(اتقوا اللّه فانّها جامع کلّ خیر)

یعنی تقوی جامع تمام خوبیها است، و نزد اهل تحقیق تقوی اجتناب نمودن از هر چیزی است که جز از خدا باشد، و از بزرگان اهل تحقیق نقل میکند که گفته‌اند: تقوی کل تقوی کسی را سزد که قول او قول خدا باشد و هر گاه قصدی کرد نیّت او خدا باشد و در آن غیر خدا نباشد.

الَّذِی خَلَقَکُم مِن نَفسٍ واحِدَةٍ ظاهرا مقصود اینکه است که تمام افراد بشر از یک مرد و زن خلقت شده‌اند با کثرتیکه بین افراد است و تماما در حقیقت انسانیت یکی و متحد میباشند و از یک اصل و ریشه

صفحه : ۶

پیدایش نموده‌اند و شاهد آن خود آیه است که فرموده (خَلَقَکُم مِن نَفسٍ واحِدَةٍ) زیرا که ضمیر (کم) راجع بتمام افراد است.

وَ خَلَقَ مِنها زَوجَها راغب گفته بهر نر و ماده‌ئی که از طبقه حیوان باشد و با یکدیگر جفت گردند زوج گفته میشود، و معنای وسیع آن القاء قید حیوانیت است، بنابراین بهر دو موجودی که با یکدیگر قرین باشند چه حیوان و چه غیر حیوان زوج گفته میشود، و وسیع‌تر از آن اطلاق زوج است بر هر چیزی که با چیز دیگر که مانند یا ضدّ او است همراه باشد قال اللّه تعالی (فَجَعَلَ مِنهُ الزَّوجَینِ الذَّکَرَ وَ الأُنثی) (وَ زَوجُکَ الجَنَّةَ) و زوجه در مؤنث لغت پستی است. [پایان] در اینکه خدای تعالی حواء را از چه چیز آفریده دو قول است، اکثر مفسرین و مشهور بین آنها اینکه است که پس از آفرینش آدم علیه السّلام حواء را از دنده چپ آدم بیرون آورده لکن بعض اخبار آنرا انکار مینماید.

در تفسیر عیّاشی از عمرو بن ابی المقدام از پدرش روایت کرده (قال سألت ابا جعفر علیه السّلام من ایّ شیء خلق اللّه الحواء) وقتی سائل از حضرت سؤال میکند که خدا حواء را از چه چیز آفرید حضرت فرمود مردم چه میگویند! گفت میگویند خدا حواء را از دنده‌ئی از دنده‌های آدم [ع] خلق کرده فرمود دروغ میگویند آیا خدا عاجز بود که او را از غیر دنده آدم خلقت گرداند، سائل گوید گفتم (جعلت فداک) یا بن رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم پس او را از چه چیز خلق کرده!

فرمود پدرم از پدران خود مرا خبر داد که رسول اللّه [ص] فرمود خدای تعالی مشتی از خاک برداشت و بدست راست با هم

مخلوط گردانید و هر دو دست او یمین است و از آن آدم را خلقت نمود و از زیادتی خاك آدم حواء را آفرید.
و نیز در کتاب علل الشرایع در ضمن حدیث طویلی از زرارهٔ از ابا عبد اللّه علیه السّلام نقل میکند که گفته از ابا عبد اللّه [ع] از خلقت حواء سؤال نمودم که مردم میگویند خدای عز و جل حواء را از دنده چپ آدم آفریده، حضرت فرمود

صفحه : ۷

(سبحان اللّه و تعالی عن ذلک)
آیا خداوند قادر نبود زوجه آدم را از غیر دنده او خلق کند و اینکه کلام شنیعی است که گفته شود، بعضی از اجزاء آدم با بعضی اجزاء دیگرش نکاح کردند تا آخر.
و طنطاوی در تفسیر جواهر گفته بدان که راجع بکیفیت خلقت آدم [ع] و حواء در قرآن دلیل قطعی نیامده مگر بقدری که عقول بشر اقتضاء فهم آنرا دارد و نفوس بتوانند فهم نمایند، و امّا تفصیل آن در کتب سماوی نیست مگر بقدریکه مقدمه باشد برای مطالبی که مربوط بآن است، و علماء از عرب و عجم در تفصیل و بیان آن کوشیده‌اند و جای تعجب است که بحقیقت و کیفیت آن پی نبرده‌اند و باصل حقیقت نرسیده‌اند تا آخر بیانش که توضیح میدهد که آنچه دانشمندان راجع بپیدایش موجودات گفته‌اند اغلب آن مخالف واقع است.
و از بعض مفسرین است که گفته ظاهر جمله (وَ خَلَقَ مِنها زَوجَها) اینکه است که میخواهد بگوید زوج اینکه فرد هم مثل خودش از همین نوع است و اینکه افراد پراکنده هم همه از یک اصل میباشند، بنابراین لفظ (من) نشریه است و اینکه آیه همان معنائی را بیان میکند که در آیات ذیل بیان شده میفرماید (وَ مِن آیاتِهِ أَن خَلَقَ لَکُم مِن أَنفُسِکُم أَزواجاً لِتَسکُنُوا إِلَیها وَ جَعَلَ بَینَکُم مَوَدَّةً وَ رَحمَةً) روم آیه ۲۰ (وَ اللّهُ جَعَلَ لَکُم مِن أَنفُسِکُم أَزواجاً وَ جَعَلَ لَکُم مِن أَزواجِکُم بَنِینَ وَ حَفَدَةً) نحل آیه ۷۴، و نظیر همین آیه است (وَ مِن کُلِّ شَیءٍ خَلَقنا زَوجَینِ) الذاریات آیه ۴۹، پس آنچه از کتب تفسیر ذکر شده که آیه در صدد بیان اینکه مطلب است که جفت اینکه فرد از خودش گرفته شده و اینکه طور که در بعض اخبار است که خداوند زن آدم را از یکی از دنده‌های وی آفریده هیچ شاهدی از خود آیه بر آن نمی‌توان یافت. (المیزان) آری چنانچه گفته شده چون در خود آیه از کیفیت خلقت حواء بیانی نشده و احادیثی که در اینکه خصوص رسیده مختلف است میتوان گفت که همان طوری که در بعض اخبار است خدای تعالی حواء را از بقیّه طینت آدم آفریده

صفحه : ۸

و بنابراین معنی آیه چنین میشود که خدا آدم را آفریده و از زیادتی گل او حواء را آفریده، و اینکه معنی بحقیقت نزدیک‌تر مینماید زیرا که زن و مرد هر دو انسانند و باید از یک ماده آفریده شده باشند.
وَ بَثَّ مِنهُما رِجالًا کَثِیراً وَ نِساءً و از آدم و حواء در زمین مردهای بسیار و زنهای بی‌شماری منتشر گردانید آیه در مقام امتنان بر بشر و اظهار لطف بر اینکه نوع از موجودات و برتری او بر بسیار از انواع برآمده و بیان فرموده که اولا آدم و حواء را از حقیقت وحدانی آفریده بدون آنکه از نوع دیگری گرفته شده باشد و در ثانی تمام افراد اینکه نوع واحد را بدون مدخلیت چیز دیگری و جهت دیگری که بآن ضمیمه گردد منتشر گردانیده و اینکه کمال قدرت خود و جامعیت آدم و منفرد بودن نوع بشر را در کمال میرساند و اینکه افراد بشر مرتبط بهم و هر یک دیگری را در تحصیل کمالات و رفع احتیاجات کمک مینمایند اگر بین افراد بهم پیوسته گی و اتحاد پدید گردد دیگر محتاج بمعاون خارجی نمیباشند.
وَ اتَّقُوا اللّهَ الَّذِی تَسائَلُونَ بِهِ وَ الأَرحامَ چون غرض اصلی از آفرینش انسان اینست که از راه علم و عمل بکمال کامل برسد و

تحصيل كمال بـدون تقوى كه اس‌اساس كمال است براى كسـى ميسّـر نخواهد گرديد اينكه است كه در اينجا ذكر تقوى را مقدّم انـداخته و در اينكه آيه انسـان را خاطر نشان مينمايـد و پس از اظهار كمال قـدرت كه شـما را از يك نفس آفريـدم، شايـد در مقام برآمده كه بايستى بشـر بداند كه هيچ نفسى كامل نميگردد مگر بتقوى يعنى كسيكه طالب كمال جسمانى و روحانى باشد لابد بايد دو عمل را مراعات نمايد: يكى تقوى و ظاهرا مقصود از تقوى در اينجا نگاه داشـتن و مراعات كردن احكام الهى و آن خدائى است كه در موارد مهم باو قسم ياد ميكنيـد يا در گفتگوهاى خود او را شاهـد و گواه گفتار خودتان قرار ميدهيـد و ديگر (وَ الأَرحامِ) كه عطف است بر ضمير مستتر (وَ اتَّقُوا اللّه) يعنى

صفحه : ۹

حكم خـدا را در بـاره ارحـام مراعـات نمائيـد و اينكه آيه نظير همـان آيه چهلم در سـوره نسـاء است كه فرمـوده (وَ اعبُـدُوا اللّهَ وَ لا تُشـرِكُوا بِهِ شَـيئاً وَ بِالوالِدَينِ إِحساناً و تقواى دوم كه از ضمير مستتر (وَ الأَرحامِ) فهميده ميشود تقواى خاص است پس از عام كه در باره ارحام سفارش بيشترى شده.

شايد اشاره باين باشد كه تمدن و جامعه بشرى و تأمين زندگانى جمعى و فردى شما منوط بنيكى نمودن با اقرباء و خويشاوندان شما است و همين طورى كه حق جل‌و علا در باره بنـدگى و نگاهـدارى امر خود بنـدگان را مأمور بتقوى گردانيد در باره ارحام نيز امر بتقوى نمود.

در مجمع البيان در توجيه (وَ الأَرحامِ) گفته همين طورى كه خدا را بعظمت و بزرگى بدهنهاى خودتان ستايش ميكنيد همين طور او را باطـاعت بزرگ شـماريد، و بمعنى ديگر (تَسائَلُونَ بِهِ) يعنى حقوق و حوائج و آنچه بين شـما است از او طلب ميكنيـد، و معنى (وَ الأَرحامِ) يعنى خود را نگاه داريد از اينكه قطع رحم كنيد. [إبن عباس و قتاده و مجاهده و ضـحاك و از ابى جعفر عليه السّـلام) پس بنابراين توجيه (وَ الأَرحامِ) منصوب و عطف است بر اسم اللّه و دلالت بر وجوب صـله رحم دارد و مؤيّـد آن حديث نبوى صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه فرموده (قـال اللّه تعـالى خـدا گفت من رحمـانم و رحم را آفريـدم و آنرا از نـام خودم مشـتق گردانيـدم، كسيكه باو پيوندد من باو پيوندم و هر كس از او ببرد من از او ببرم و نظير آن اخبار بسيارى راجع بصله رحم رسيده.

و اصبغ بن نباته از امير المؤمنين عليه السّلام چنين روايت كرده كه فرموده بحقيقت هر گاه يكى از شماها در آن چيزيكه مى‌پسندد غضب كرد پس بسبب آن داخل در آتش ميگردد پس هر مردى از شما كه بر ذى رحم خود غضب نمود و پس از آن با او مصافحه نمود قرار ميگيرد زيرا كه خويشاونـد وقتى بـا خويشاونـد خود مصـافحه نمود غضب او قرار ميگيرد و بـدرستى كه رحم متعلق بعرش الهى است و نداء ميكند كه اى خدا رحمت خودت را متصل گردان بكسيكه صله رحم

صفحه : ۱۰

ميكنـد و رحمت خودت را قطع كن بكسـيكه قطع رحم ميكنـد. [پايـان] إِنَّ اللّهَ كـانَ عَلَيكُم رَقِيباً آيه بشـر را خاطر نشان ميكنـد كه بدانيد هميشه خداوند رقيب و حافظ اعمال شما است.

وَ آتُوا اليَتـامى أَموالَهُم وَ لا تَتَبَـدَّلُوا الخَبِيثَ بِالطَّيِّبِ يتامى جمع يتيم است و يتيم طفل كودكى را گوينـد كه بى پـدر گرديـده، و آيه باوليـاء ايتـام امر فرموده كه شـمائى كه ولايـت و وصايت در مال يتيم داريـد مالهاى ايتام را بآنها بدهيـد به اينكه طور كه در حاليكه صغير ميباشـند خرج آنها بنمائيـد و پس از رشـد و بلوغ مالشان را بخودشان تسـليم كنيـد و مال يتيم كه بر شـما حرام و خبيث اسـت داخل مالهاى پاك خود منمائيد.

وَ لا تَأكُلُوا أَموالَهُم إِلى أَموالِكُم إِنَّهُ كانَ حُوباً كَبِيراً مقصود از (لا تَأكُلُوا) تصرف عدوانى در مال يتيم است و مقصود اينكه است كه

وقتی مال یتیمی در تصرف شما در آمد بنحوی آنرا نگاه دارید که داخل مال خودتان نگردد زیرا که تصرف ظالمانه در آن گناهی است بزرگ.

وَ إِن خِفتُم أَلّا تُقسِطُوا فِی الیَتامی فَانکِحُوا ما طابَ لَکُم مِنَ النِّساءِ مَثنی وَ ثُلاثَ وَ رُباعَ فَإِن خِفتُم أَلّا تَعدِلُوا فَواحِدَةً أَو ما مَلَکَت أَیمانُکُم ذلِکَ أَدنی أَلّا تَعُولُوا در شأن نزول اینکه آیه در صحیح بخاری از عایشه نقل کرده‌اند که گفته در زمان رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دختر یتیمی تحت تربیت کسی بود و ولایت تصرّف در مال او داشت و میخواست با او ازدواج کند و حق خدمت و مهر او را ندهد و در مال او تصرف تام نماید اینکه آیه (وَ إِن خِفتُم أَلّا تُقسِطُوا فِی الیَتامی) تا آخر نازل گردید اشاره به اینکه که اگر بر نفس خود مطمئن نیستید که بتوانید در باره دختران یتیم مراعات عدالت نمائید و حق آنها را بدهید از نکاح کردن با آنها خودداری کنید و از زنهای دیگر دو تا و سه تا و چهار عدد بگیرید و بین آنها تسویه و

صفحه : ۱۱

عدالت را مراعات نمائید.

در اینکه آیات راجع بسه مطلب که از بزرگترین و عمومترین قوانین جامعه بشری بشمار میرود و تمدّن مدنی و اصلاح بین جمعیات منوط بعدالت و میانه روی بآن است طرح ریزی نموده و بنیکوتر وجهی و بواضح‌تر بیانی در باره اینکه مطالب احکام و قوانینی ترتیب میدهد و مسلمانان را موظف بر اجراء آن میدارد و دانشمندان میدانند که بقدری اینکه سه قانون که یکی قانون زناشوئی و دیگر قانون ارث و سوم راجع بایتام روی میزان حکم عقل و منطق استوار گردیده که اگر نبود مگر همین سه قانون بر حقانیت و کامل بودن دین اسلام کافی بود چه جای قوانین دیگر که هر یک در جای خود استوار است.

اهل دانش اگر بنظر تحقیق بنگرند می‌بینند در همین یک آیه در مال یتیم و در تعدّد زوجات چگونه عدالت را مراعات نموده و بقدری از آیه تأکید بر میآید که حتی در جائیکه انسان بر نفس خود بترسد که مبادا اگر دختر یتیمی را بزنی گرفت و مال او در تصرّف وی است و نتوانست مراعات عدالت نماید و بخواهد در مال او تصرف کند بایستی از اینکه ازدواج خودداری نماید که در خلاف واقع نگردد.

و نیز راجع بتعدّد زوجات باز دستور میدهد که در جائیکه نتوانید بین زنها بعدالت عمل نماید بیکی یا بکنیزی که در تصرف شما است قناعت کنید و اینکه عمل برای شما بهتر است که عیال مند شوید و نتوانید از نفقه آنها برآئید و منجر باین گردد که حق بعضی ضایع گردد.

وَ آتُوا النِّساءَ صَدُقاتِهِنَّ نِحلَةً فَإِن طِبنَ لَکُم عَن شَیءٍ مِنهُ نَفساً فَکُلُوهُ هَنِیئاً مَرِیئاً چون در زمان جاهلیت اعراب متکبر متعصّب مشرک که از مزایای انسانی بهره‌مند نبوده و ستمگری و زور و آدم کشی را کمال خود میدانستند اینکه بود که بر زن که ضعیف‌تر از مرد میپنداشتند و مردها را قوی و نیرومند میدانستند هیچ حقّی برای زن قائل نبودند و هیچ شرائطی در باره زن اجراء نمی‌کردند ظاهرا حتی اگر مهری در ابتداء برای او قرار میدادند آنرا بر خود مباح

صفحه : ۱۲

میدانستند و از ارث پدر و مادر و اقرباء او را محروم میکردند.

و خلاصه در آن زمان بجای علم جهل و بجای حق یک سلسله آزادی باطل سفیهانه حکومت داشت و ظلم و تعدّی سرتاسر عربستان را فرا گرفته بود تا وقتی که نور اسلام فضاء عربستان را فرا گرفت و حق هر ذی حقّی را روی میزان عدل خدائی تعیین نمود (جاءَ الحَقُّ وَ زَهَقَ الباطِلُ).

اینکه است که آیه حکم فرموده و بمردها دستور داده که شما حق ندارید که بتعدّی ظالمانه حقوق زنها را بگیرید مگر زنی که بطیب خاطر خواست چیزی بشوهرش ببخشد و بدهد آنرا بخورید خوردنی خوشگوار و سازگار.

صفحه : ۱۳

[سوره النساء (۴): آیات ۵ تا ۱۰]

اشاره

وَ لا تُؤتُوا السُّفَهاءَ أَموالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللّهُ لَكُم قِياماً وَ ارزُقُوهُم فِيها وَ اكسُوهُم وَ قُولُوا لَهُم قَولاً مَعرُوفاً (۵) وَ ابتَلُوا اليَتامى حَتّى إِذا بَلَغُوا النِّكاحَ فَإِن آنَستُم مِنهُم رُشداً فَادفَعُوا إِلَيهِم أَموالَهُم وَ لا تَأكُلُوها إِسرافاً وَ بِداراً أَن يَكبَرُوا وَ مَن كانَ غَنِيًّا فَليَستَعفِف وَ مَن كانَ فَقِيراً فَليَأكُل بِالمَعرُوفِ فَإِذا دَفَعتُم إِلَيهِم أَموالَهُم فَأَشهِدُوا عَلَيهِم وَ كَفى بِاللّهِ حَسِيباً (۶) لِلرِّجالِ نَصِيبٌ مِمّا تَرَكَ الوالِدانِ وَ الأَقرَبُونَ وَ لِلنِّساءِ نَصِيبٌ مِمّا تَرَكَ الوالِدانِ وَ الأَقرَبُونَ مِمّا قَلَّ مِنهُ أَو كَثُرَ نَصِيباً مَفرُوضاً (۷) وَ إِذا حَضَرَ القِسمَةَ أُولُوا القُربى وَ اليَتامى وَ المَساكِينُ فَارزُقُوهُم مِنهُ وَ قُولُوا لَهُم قَولاً مَعرُوفاً (۸) وَ ليَخشَ الَّذِينَ لَو تَرَكُوا مِن خَلفِهِم ذُرِّيَّةً ضِعافاً خافُوا عَلَيهِم فَليَتَّقُوا اللّهَ وَ ليَقُولُوا قَولاً سَدِيداً (۹)

إِنَّ الَّذِينَ يَأكُلُونَ أَموالَ اليَتامى ظُلماً إِنَّما يَأكُلُونَ فِي بُطُونِهِم ناراً وَ سَيَصلَونَ سَعِيراً (۱۰)

صفحه : ۱۴

[ترجمه]

اموالی را که خدا قوام زندگانی شما را بر آن مقرر داشته بتصرّف سفیهان ندهید و بقدر احتیاج نفقه و لباس بآنها بدهید و بگفتار نیک آنان را خرسند کنید [۵]

و یتیمان را آزمایش کنید تا وقتی که بحدّ رشد و بلوغ و بحد نکاح رسیدند اموالشان را بتصرف آنها بدهید و مالهای آنها را پیش از بلوغ و بزرگ شدن از ترس آنکه بزرگ شوند و مالشان را بگیرند بگزاف نخورید (و از اولیاء) کسیکه غنی است از برداشتن مال یتیم خودداری کند (یعنی برای حق خود چیزی از مال یتیم نگیرد) و کسیکه از اولیاء فقیر است بقدر متعارف چیزی بردارد و بخورد و وقتی مال یتیم را بتصرفش دادید شاهد بگیرید و خدا برای محاسبه خلق کافی است [۶]

برای مردها قسطی است معیّن و برای زنها نیز قسطی است از آنچه پدر و مادر و نزدیکان او باقی گذارده‌اند چه مال کم باشد یا زیاد هر یک را نصیبی است که در حکم خدا تعیین گردیده [۷]

و چون در تقسیم ترکه میّت نزدیکان و یتیمان و فقیران حاضر شدند هر یک را چیزی از آن بدهید و بآنان بسخن نیکو جواب دهید [۸]

و باید اولیاء بترسند از اینکه از پشت مرگ آنها ذریّه ضعیفی باشند و آنها در چنین مجلس تقسیم حاضر شوند و کسی بآنها چیزی ندهد پس باید از خدا بترسید و بآنان بگفتار نیکو جواب دهید (و چند معنی دیگر برای اینکه آیه در مجمع البیان و منهج ذکر نموده [۹]

همانا کسانیکه اموال یتیمان را بظلم و تعدّی میخورند چنین کسانی حقیقهٔ در شکم خود آتش میکنند و بزودی در آیند در آتش

افروخته [۱۰]

صفحه : ۱۵

(توضیح آیات)

وَ لا تُؤتُوا السُّفَهاءَ أَموالَکُم[سخنان مفسرین در معنی آیه] ۱- مقصود از سفهاء زنها و بچه‌ها میباشند.

[إبن عباس و سعید بن جبیر و حسن و ضحاك و ابی مالك و قتاده] و همین معنی را ابو الجارود از ابی جعفر علیه السّلام روایت کرده.

إبن عباس گفته وقتی مرد فهمید زنش و پسرش هر دو سفیهند و مال را تلف میکنند سزاوار نیست که آنها را بر مالش مسلّط گرداند.

۲- مقصود از سفهاء فقط زنانند. [مجاهد و إبن عمر] و از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکنند که فرموده آتش برای سفهاء آفریده شده و سه مرتبه گفت

(و انّ السفهاء النساء)

بعد فرمود بدانید که سفیهان زنانند.

از انس بن مالك روایت شده که گفته زنی سیاه با جرئت در گفتار و با نمك آمد نزد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و گفت پدر و مادرم فدای تو ای رسول اللّه [ص] در باره ما خیر و خوبی بگو بمن رسیده که تو تمام شرها و بدیها را در باره ما میگوئی، پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود در باره شما چه گفته‌ام آن زن گفت ما را سفیهان نامیده‌ئی، رسول [ص] گفت خدا در قرآن شما را سفهاء نامیده آن زن گفت ما را نواقص گفته‌ئی، پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گفت بس است نقصان شما را که در هر ماه پنج روز نمیتوانید نماز بخوانید (یعنی ایّام حیض).

پس از آن رسول صلی اللّه علیه و آله فرمود آیا بس نیست یکی از شما را اینکه وقتی حامله میشود اجر مرابط دارد (مرابط کسی را گویند که در سر حد مسلمانان ایستاده که دشمن وارد نشود) و وقتی که زائید مثل کسی میباشد که در راه خدا کشته شده و چون شیر

صفحه : ۱۶

دهد بهر جرعه برای وی مثل آزاد کردن بنده‌ئی از اولاد اسماعیل میباشد، و چون برای شیر دادن بچه از خواب بیدار شود بهر بیداری برای او است از ثواب مثل آزاد کردن بنده‌ئی از اولاد اسماعیل.

و اینکه ثوابها برای زنهای مؤمنات با خشوع و فروتن و صبر کنندگانست که در خانه خود کفران نمیکنند و نیز تکلیف دشوار بشوهر خود نمیکنند.

انس گفت آن زن سیاه گفت چه بسیار فضیلتی است آنچه گفتی اگر نبود آنچه در عقب او است از شرط.

یعنی کفران زندگی با شوهر و تکلیف ننمودن او را بامر دشوار.

۳- آیه عام است و شامل میگردد هر سفیهی را از صبی یا مجنون یا کسیکه محجور باشد و قریب اینکه قول است آنچه از ابی عبد اللّه علیه السّلام روایت شده که سفیه شارب الخمر است و کسانیکه جاری مجرای او میباشند، و اینکه قول اولی است زیرا که آیه عام است. [مجمع البیان] در کنز العرفان گفته تخصیص دادن سفهاء را بزنها یا اولاد یا یتیمی که مالش در دست ولیّ او باشد عدول

نمودن از ظاهر و خارج گردیدن از حقیقت است و تخصیص عموم بر خلاف اصل است.
و دیگر سفیه در عرف فقهاء کسی را گویند که اموال خود را در غیر اغراض صحیح صرف کند و چنین کسی مستوجب حجر است و هر کسی متّصف بسفاهت باشد داخل آیه است خواه زن باشد یا مرد خواه اولاد بالغ باشد یا غیر بالغ. [پایان] الَّتِی جَعَلَ اللّهُ لَکُم قِیاماً وَ ارزُقُوهُم فِیها وَ اکسُوهُم وَ قُولُوا لَهُم قَولًا مَعرُوفاً آیه ارشاد بر اینکه است که مالیکه خدا بشما عطاء نموده برای تأمین زندگانی دنیوی و أخروی شما او را حفظ نمائید و بدست سفهاء ندهید و زن و اولاد یا کس دیگر اشخاص سفیهی را مسلط بر مال خود نگردانید و آن اندازه‌ئی که بایستی باهل خود انفاق نمائید از خوراك و پوشاك در باره آنها کوتاهی نکنید لکن اصل مال را که قوام زندگانی شما بآن است بسفهاء ندهید و بکلام نیکو

صفحه : ۱۷

آنها را خوشنود نمائید که آزرده نشوند.
وَ ابتَلُوا الیَتامی حَتّی إِذا بَلَغُوا النِّکاحَ فَإِن آنَستُم مِنهُم رُشداً ظاهرا مقصود از ابتلاء در آیه امتحان است، و ایناس بمعنی مشاهده ایست که همراه با الفت و محبّت باشد زیرا که کلمه ایناس از انس گرفته شده و انس با الفت و محبت همراهست، و رشد مقابل غیّ بمعنی کج روی و بیراهه رفتن بسوی فساد است پس رشد راه یافتن بسوی هدفهای زندگی است.
فَادفَعُوا إِلَیهِم أَموالَهُم یعنی وقتی که یتیم بحد رشد رسید مالش را باو بدهید و حدّ رشد یتیم را تعیین کرده بموقع نکاح و آن موقعی است که پسر یا دختر طلب ازدواج میکنند خلاصه آیه پس از نهی که مال خود را بدست سفهاء ندهید در اینکه آیه باولیاء ایتام امر فرموده که آنها را امتحان کنید تا وقتی که در آنها رشد و صلاحیت نگاهداری مال خود را یافتید و غالبا رشد و صلاحیت وقتی ظاهر میگردد که بوقت بلوغ رسیده باشد پس مالشان را بدهید، و علامت در پسر چنانچه در کتب فقهیه تحدید شده یکی از چند چیز است یا احتلام با روئیدن موی خشن در عانه یا پانزده سالگی، و در دختر یا حیض است یا نه سالگی.
ظاهرا آیه اشاره باین است که مناط رشد صلاحیت داشتن آنها است برای حفظ مالشان آنوقت بایستی اولیاء مال یتیم را بوی رد کنند.
در مجمع البیان در توجیه (حَتّی إِذا بَلَغُوا النِّکاحَ) گفته یعنی حتی برسند بحدّی که قدرت بر مواقعه و انزال منی داشته باشند و مقصود از بلوغ احتلام نیست زیرا که بعضی از مردم محتلم نمیشوند یا احتلامشان عقب میافتد و اینکه قول اکثر مفسرین است، و بعض مفسرین کسی است که گفته (اذا کمل عقله) یعنی وقتی که یتیم عقلش کامل گردید و در او رشد یافتید مالش را تسلیمش کنید و اینکه قول اولی است، و بعضی دیگر گفته‌اند که مالش را تسلیمش نکنید مگر وقتی که سنّ او بپانزده سالگی برسد و لو اینکه عاقل باشد، و اصحاب ما (یعنی

صفحه : ۱۸

جماعت امامیه) گفته‌اند حد بلوغ یا کامل شدن پانزده سالگی است یا روئیدن موی خشن است بر عانه. [پایان] چون مسئله فقهی است جای بحث آن کتب فقهیه است.
وَ لا تَأکُلُوها إِسرافاً وَ بِداراً أَن یَکبَرُوا الخ آیه ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست و خلاصه اینکه خدای جلیل باولیاء ایتام حکم الزامی مینماید که باید خیلی مواظب مال ایتام باشید و از خوردن و اسراف کردن مال یتیم خودداری نمائید اگر غنی است که هیچ حقّی بر خود نگیرد و اگر فقیر است بقدر متعارف اجرت بگیرد، شاید مقصود اینکه باشد که بقدر اقل اجرت المثل از مال یتیم بگیرد و پس از آنکه یتیم بحد رشد رسید مالش را تحویل او بدهد و شاهد و گواه بگیرد و خدا برای گواه بودن کافی

است، و جمله اخیر تهدید و اشاره باهمیت مال یتیم است که خدا گواهست که شما نسبت بمال یتیم چگونه عمل میکنید.

لِلرِّجالِ نَصِیبٌ مِمّا تَرَکَ الوالِدانِ وَ الأَقرَبُونَ وَ لِلنِّساءِ نَصِیبٌ مِمّا تَرَکَ الوالِدانِ وَ الأَقرَبُونَ مِمّا قَلَّ مِنهُ أَو کَثُرَ نَصِیباً مَفرُوضاً مفسرین در شأن نزول آیه چنین گفته‌اند اوس بن صامت انصاری فوت شد زنی داشت و سه دختر دو پسر عم او یکی بنام قتاده و دیگری بنام عرفطه، مال او را گرفتند و بزن و دختران او چیزی ندادند و در جاهلیت چنین بود که بزنان و کودکان میراث نمیدادند میگفتند مال را باید بکسی داد که جنگ کند و غنیمت آرد آن زن برخواست و در مسجد نزد رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمد و گفت یا رسول اللّه اوس بن صامت دعوت حق را لبیک گفت یعنی مرد و سه دختر و مرا رها کرد و من زنی هستم و چیزی ندارم و او مال بسیار داشت و پسران عمّ او مال را گرفتند و چیزی بمن و فرزندان او ندادند حضرت آنها را طلبید و اینکه مطلب را بآنها گفت گفتند یا رسول اللّه [ص] آنها که بر اسب نمی‌نشینند و با دشمن جنگ نمیکنند بآنها چیزی باید داد حضرت فرمود بروید تا خدای تعالی

صفحه : ۱۹

چه فرماید اینکه بود که خدای تعالی اینکه آیه را فرستاد که (لِلرِّجالِ نَصِیبٌ مِمّا تَرَکَ الوالِدانِ وَ الأَقرَبُونَ تا آخر.

و مقصود از (الرجال) پسرانند و مقصود از (النساء) دخترانند زیرا که فرموده (مِمّا تَرَکَ الوالِدانِ وَ الأَقرَبُونَ) و مقصود تعیین و نصیب و حظ و بهره است، و (نَصِیبٌ) بر وزن فعیل و بمعنی مفعول است (نَصِیباً مَفرُوضاً) اخفش گفته منصوب بفعل مقدر است یعنی (جعل ذلک نصیبا مفروضا) و تفصیل اینکه آیه را در (یُوصِیکُمُ اللّهُ) بیان کرده.

وَ إِذا حَضَرَ القِسمَةَ أُولُوا القُربی وَ الیَتامی وَ المَساکِینُ فَارزُقُوهُم مِنهُ وَ قُولُوا لَهُم قَولًا مَعرُوفاً چون حق تعالی در آیه پیش بیان نمود کسانی را که ارث میبرند در اینکه آیه بیان میکند حال کسانی را که ارث نمیبرند و در اینکه آیه مردم در دو جهت اختلاف کرده‌اند:

۱- آیه از محکمات است و منسوخ نیست.

[إبن عباس، سعید بن جبیر، حسن، ابراهیم، مجاهد، شعبی، زهری، سدی و از حضرت باقر علیه السّلام روایت شده و بلخی و جبائی و زجاج و اکثر مفسرین و فقهاء اینکه طور گفته‌اند] ۲- آیه بآیات ارث نسخ گردیده [سعید بن مسیّب و ابی مالک و ضحاک] و نیز بین آنهائیکه آیه را از آیات محکمات گرفته‌اند دو قول است:

۱- امر در آن برای وجوب و لزوم است بآنطوریکه ورثه راضی باشند [مجاهد] ۲- دیگر اینکه حکم مستحب است (وَ إِذا حَضَرَ القِسمَةَ أُولُوا القُربی وَ الیَتامی وَ المَساکِینُ) یعنی وقتی اینکه جماعت موقع قسمت میراث حاضر شدند و امیدوار باشند قسمتی بآنها داده شود (فَارزُقُوهُم مِنهُ) یعنی پیش از قسمت کردن ترکه، چیزی بآنها عطاء کنید.

و در اینکه مخاطب بخطاب (فَارزُقُوهُم) کیانند دو قول است یکی مخاطب

صفحه : ۲۰

ورثه‌اند که مأمورند چیزی باینهائیکه در آیه ذکر شده و در میراث سهمی ندارند عطاء کنند. [إبن عباس و إبن زبیر و حسن و سعید بن جبیر] و بقول دیگر مخاطب آن کسی است که آثار مرگ بر او ظاهر شده و میخواهد وصیّت کند پس باو امر شده که وصیت کند برای کسانیکه ارث نمی‌برند و مقداری از مالش را بآنها بدهند. [إبن عباس و سعید بن مسیّب و طبری و اکثر مفسرین] وَ قُولُوا لَهُم قَولًا مَعرُوفاً یعنی بآنهائیکه در آیه بالا گفته با سخن نیکو آنها را راضی کنند نه کلام خشن، در اینجا نیز بین مفسرین اختلاف است، سعید بن جبیر گفته خداوند بولیّ میّت امر کرده در جائیکه ورثه صغیر باشند بآنهائیکه در آیه ذکر شد (از ذوی القربی و ایتام

و مساكين) بگويد اينكه مال يتيمان است و اينها كودكند و شما را در آن حقّى نيست و من مالك نيستم كه مال آنها را بشما بدهم.
و بقول ديگر آيه راجع بوصى است كه او باين جماعت ذوى القربى بكلام نيكو سخن گويد و در باره آنها دعا كند بغنا و ثروت و امثال آن.

و بقول ديگر آيه راجع بموصى است به اينكه كه براى ذوى القربى وصيّت كند و بديگران قول معروف بگويد. [پايان] وَ لْيَخشَ الَّذِينَ لَو تَرَكُوا مِن خَلفِهِم ذُرِّيَّةً ضِعافاً خافُوا عَلَيهِم فَليَتَّقُوا اللّهَ وَ لْيَقُولُوا قَولًا سَدِيداً بعضى از مفسرين در توجيه آيه چنين گفته پس از آنكه خداى تعالى مردم را بقول معروف امر فرموده در عقب آنها را تهديد نموده (وَ لْيَخشَ) يعنى اولياء كسانى ميباشند كه اگر پس از خودشان ذريّه صغارى داشتند بر آنها ميترسيدند پس آنها بايد همين طورى كه نسبت باولاد خودشانند كه پس از آنها مضطر نگردند بايد نسبت باولاد غير نيز همين طور باشند از نيكى و شفقت و رعايت آنها در حفظ تربيتشان و مالشان و اينكه حقّى است واجب بر آنها (فَلْيَتَّقُوا اللّه) يعنى در امر يتامى از خدا بترسند كه در آن اهمال نكنند (وَ لْيَقُولُوا قَولًا سَدِيداً)

صفحه : ۲۱

بگويند مثل آنچه ميگويند براى اولادشان از شفقت و حسن ادب و تعليم با اخلاص إِنَّ الَّذِينَ يَأكُلُونَ أَموالَ اليَتامى ظُلماً إِنَّما يَأكُلُونَ فِي بُطُونِهِم ناراً وَ سَيَصلَونَ سَعِيراً آيه اكيدا خورندگان مال يتيمان را تهديد مينمايد كه آنهائيكه مال ايتام را بدون حق ميخورند همانا حقيقةً آتش در شكمشان ميكنند.

آرى آيه خاطرنشان ميكند كه اگرچه در ظاهر خورنده آن لذّت ميبرد لكن نميداند كه آنچه از مال يتيم خورده در حقيقت هيزم آتش بوده كه در قيامت آتش ميگيرد و شعله‌ور ميشود و چه آتشى كه از غضب خدا افروخته شده و آن همان آتشى است كه فرموده (الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الأَفئِدَةِ).

صفحه : ۲۲

[سوره النساء (۴): آيات ۱۱ تا ۱۲]

اشاره

يُوصِيكُمُ اللّهُ فِي أَولادِكُم لِلذَّكَرِ مِثلُ حَظِّ الأُنثَيَينِ فَإِن كُنَّ نِساءً فَوقَ اثنَتَينِ فَلَهُنَّ ثُلُثا ما تَرَكَ وَ إِن كانَت واحِدَةً فَلَهَا النِّصفُ وَ لِأَبَوَيهِ لِكُلِّ واحِدٍ مِنهُمَا السُّدُسُ مِمّا تَرَكَ إِن كانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِن لَم يَكُن لَهُ وَلَدٌ وَ وَرِثَهُ أَبَواهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِن كانَ لَهُ إِخوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ مِن بَعدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِها أَو دَينٍ آباؤُكُم وَ أَبناؤُكُم لا تَدرُونَ أَيُّهُم أَقرَبُ لَكُم نَفعاً فَرِيضَةً مِنَ اللّهِ إِنَّ اللّهَ كانَ عَلِيماً حَكِيماً (۱۱) وَ لَكُم نِصفُ ما تَرَكَ أَزواجُكُم إِن لَم يَكُن لَهُنَّ وَلَدٌ فَإِن كانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمّا تَرَكنَ مِن بَعدِ وَصِيَّةٍ يُوصِينَ بِها أَو دَينٍ وَ لَهُنَّ الرُّبُعُ مِمّا تَرَكتُم إِن لَم يَكُن لَكُم وَلَدٌ فَإِن كانَ لَكُم وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمّا تَرَكتُم مِن بَعدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِها أَو دَينٍ وَ إِن كانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلالَةً أَوِ امرَأَةٌ وَ لَهُ أَخٌ أَو أُختٌ فَلِكُلِّ واحِدٍ مِنهُمَا السُّدُسُ فَإِن كانُوا أَكثَرَ مِن ذلِكَ فَهُم شُرَكاءُ فِي الثُّلُثِ مِن بَعدِ وَصِيَّةٍ يُوصى بِها أَو دَينٍ غَيرَ مُضَارٍّ وَصِيَّةً مِنَ اللّهِ وَ اللّهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ (۱۲)

صفحه : ۲۳

[ترجمه]

خدا بشما وصیت فرموده نسبت باولادتان که برای پسر از ارث دو برابر حظّ دختر باشد پس اگر اولاد میت دو دختر یا زیادتر باشد فرض همه دو ثلث از ترکه است و اگر دختر یکی باشد برای او نصف ترکه است و برای هر یک از پدر و مادر یک سدس از ترکه است در صورتی که میت را اولاد باشد و اگر او را اولاد نباشد و وارث او ابوین باشند برای مادر ثلث ترکه است و اگر برای میت برادر باشد برای مادر سدس ترکه است و اینکه تقسیم پس از اداء وصیتی است که بآن وصیت شده باشد یا دین پدران شما و اولادان شما و نمیدانید کدام یک پرفائده‌ترند برای شما و اینکه احکام فریضه ایست از جانب خدا زیرا که او عالم و دانا است بمصالح امور و او حکیم و درستکار است [۱۱]

و برای شما مردها است نصف ترکه زنان شما اگر برای آن زن ولدی نباشد و اگر او را اولاد باشد پس برای شما ربع ترکه او است و اینکه ارث پس از وصیت آن زن است و پس از اداء قرض او و برای زنها ربع ترکه شما است اگر برای شما اولاد نباشد و اگر شما را اولاد باشد ثمن ترکه است پس از وصیتی که کرده‌اید یا دین، و اگر مردی بمیرد و وارث او فقط کلاله باشد یا زن باشد و وارث او کلاله و آن میت را برادر مادری باشد یا خواهر مادری برای هر یک از آن برادر و خواهر مادری شش یک مال میباشد و اگر برادر و خواهر مادری وی زیادتر باشند آنها شرکاء در ثلثند پس از وصیتی که بآن وصیت شده یا دین که اداء شود در صورتی که وصیت و دین ضرر بر ورثه نباشد و اینها حکمی است از جانب خدا و او دانا بمصالح امور و بردبار است [۱۲]

. (و ضرر وصیت آنستکه زائد بر ثلث باشد و ضرر دین اینکه است که میت دروغی اقرار بدین کرده باشد).

صفحه : ۲۴

(توضیح آیات)

یُوصِیکُمُ اللّهُ فِی أَولادِکُم لِلذَّکَرِ مِثلُ حَظِّ الأُنثَیَینِ بین مفسرین در شأن نزول آیه اختلاف است:

محمّد بن المنکدر از جابر بن عبد اللّه چنین روایت کرده که گفته مریض شدم و رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ابو بکر بعیادت من آمدند و آنها راه میرفتند که من بیهوش شدم پس پیغمبر [ص] آب خواستند و وضو گرفتند چون آب وضوء او بر من ریخت بهوش آمدم گفتم ای رسول خدا در مال خود چطور رفتار کنم پس حضرت ساکت شد و آیه مواریث نازل گردید.

و بقول دیگر آیه در باره عبد الرحمن برادر حسان شاعر نازل گردید.

[مجمع البیان] (یُوصِیکُمُ اللّهُ) یعنی خدا شما را امر میکند و بر شما واجب میگرداند (فِی أَولادِکُم) یعنی در باره میراث اولاد شما و اینکه اجمال است و تفصیل آن (لِلذَّکَرِ مِثلُ حَظِّ الأُنثَیَینِ) است یعنی بهره ذکور از اولادان شما دو برابر است و اینکه حکم در جائی است که ذکور و اناث با هم باشند و در حال انفراد اگر میت را یک پسر باشد تمام مال را میبرد و هرگاه دو دختر یا زیادتر باشند دو ثلث مال نصیب آنها میگردد و دلیل بر آن قوله تعالی (فَإِن کُنَّ نِساءً فَوقَ اثنَتَینِ) یعنی اگر اولاد همه دختر باشند و اولاد پسر با آنها نباشند (فَوقَ اثنَتَینِ) یعنی زیادتر از دو نفر باشند (فَلَهُنَّ ثُلُثا ما تَرَکَ) پس برای آنها است دو بخش از سه بخش از میراث، و ضمیر در (ثُلُثا) راجع بما ترک میّت است اگر چه ذکر نشده زیرا چون آیه در میراث است معلوم میشود که مقصود ما ترک میّت است و قوله تعالی (لِلذَّکَرِ مِثلُ حَظِّ الأُنثَیَینِ) دلالت دارد بر اینکه حکم دو دختر حکم یک پسر است زیرا که همانطوریکه برای اینکه دو ثلث است با یک بنت همین طور جایز است برای دو بنت ثلثین و چون بیان نمود آنچه را که دلالت

صفحه : ۲۵

دارد بر حکم بنتین عقب او فرموده (فَإِن کُنَّ نِساءً فَوقَ اثنَتَینِ فَلَهُنَّ ثُلُثا ما تَرَکَ) در مجمع گفته اگر باقی مانده‌گان از نساء زیادتر از دو نفر باشند (فَلَهُنَّ ثُلُثا ما تَرَکَ) ظاهرا اینکه کلام اقتضاء دارد که دو دختر مستحق ثلثین نباشند لکن اجماع امّت بر اینکه است که حکم دو دختر حکم همان است که زیادتر باشند و در آیه چند وجه ذکر شده.

۱- در آیه بیان حکم بنتین و مازاد آنها است زیرا که معنی آیه اگر بوده باشند دو بنت و زیادتر برای آنان است (ثُلُثا ما تَرَکَ) مگر اینکه قبلا (فَوقَ اثنَتَینِ) ذکر شده چنانچه از نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده که زن زیادتر از سه روز مسافرت نکند مگر اینکه با شوهر یا از محارم همراه باشد.

۲- ابو العباس مبرد گفته آیه دلیل بر اینکه است که برای بنتین دو دختر دو ثلث است پس بدان که زیادتر از بنتین برای آنها ثلثان است.

۳- اینکه ما به بنتین دو ثلث میدهیم بدلیل اینکه مسمّائی برای آنها فرض نشده و دلیل آن قوله تعالی (یَستَفتُونَکَ فِی النِّساءِ قُلِ اللّهُ یُفتِیکُم فِی الکَلالَةِ) تا آخر، پس همین طوری که برای خواهر نصف تعیین شده برای دختر هم نصف ما ترک تعیین شده، و نیز دلیل بر آن اجماع است بر اینکه که حکم بنتین در استحقاق ثلثین حکم بنات است در استحقاق مگر آنچه از إبن عباس روایت شده که برای بنتین نصف است و اینکه ثلثین فرض حکم ثلاث از بنات است، و از نظام حکایت شده که از إبن عباس روایت کرده که برای بنتین نصف و قیراط است زیرا که برای یک بنت نصف است و برای سه ثلثین وقتی گفت (لِلذَّکَرِ مِثلُ حَظِّ الأُنثَیَینِ) معلوم میشود که برای ذکور ثلثان و برای انثی الثلث معلوم میشود که برای دو دختر دو ثلث است پس سزاوار است که بوده باشد برای بنتین آنچه بین آن دو تا است.

(وَ إِن کانَت واحِدَةً فَلَهَا النِّصفُ) و اگر (مولود یا متروک واحدة) یک بنت باشد برای او نصف ما ترک میّت است.

صفحه : ۲۶

وَ لِأَبَوَیهِ لِکُلِّ واحِدٍ مِنهُمَا السُّدُسُ مِمّا تَرَکَ إِن کانَ لَهُ وَلَدٌ پس از آنکه حکم ارث اولاد را تعیین گردانید شروع نمود بارث والدین که هرگاه میّت را ولد باشد برای هر یک از پدر و مادرش شش یک مال میّت است و فرقی نیست بین اینکه یک ولد باشد یا زیادتر و نیز با او دخترانی باشند یا نباشند در تمام صور برای پدر و مادر با بودن ولد سدس است و اگر یکی باشد باقی مال حق او است و اگر چند نفر اولاد ذکور باشند مال بالسّویه بینشان تقسیم میگردد و اگر ذکور و اناث با هم باشند (لِلذَّکَرِ مِثلُ حَظِّ الأُنثَیَینِ) است و اگر فقط یک بنت باشد برای وی نصف است و برای هر یکی از ابوین سدس و برای هر دو دو سدس است و نزد ائمه ما باقی رد میگردد بدختر و یکی از ابوین یا هر دو بر قدر سهام آنها است بدلالت قوله تعالی (وَ أُولُوا الأَرحامِ بَعضُهُم أَولی بِبَعضٍ فِی کِتابِ اللّهِ) و ثابت گردیده که قرابت والدین و قرابت ولد متساویند زیرا که ولد بنفسه بمیت نزدیک است چنانچه والدین بنفسها نزدیکانند باو و اولاد اولاد قائم مقام ولد صلبی میباشند با پدر و مادر که هر یک از آنها قائم مقام کسی است که بمیّت نزدیک است و در اینکه مسئله بین فقهاء اختلاف است.

فَإِن لَم یَکُن لَهُ وَلَدٌ وَ وَرِثَهُ أَبَواهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ یعنی اگر برای میّت اولاد نباشد و وارث او پدر و مادرش باشند پس برای مادرش ثلث مال میت میباشد.

ظاهر آیه دلالت دارد بر اینکه باقی برای پدر است و اجماع بر اینکه است پس اگر برای میّت زن باشد و زوج داشته باشد نصف ترکه سهم او است و برای مادر ثلث است و باقی برای پدر است و اینکه مذهب إبن عباس و ائمه ما است و کسی که در اینکه مسئله گفته برای مادر ثلث ما بقی مال است خلاف ظاهر گفته و اگر عوض زوج زوجه باشد برای او ربع مال است و برای مادر ثلث و باقی مال پدر است.

صفحه : ۲۷

فَإِن کانَ لَهُ إِخوَةٌ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ یعنی اگر برای میّت برادر و خواهر باشد و پدر، و مادر در اینکه صورت مادر شش یک میبرد و اخوه حاجب میشود از اینکه مادر ثلث ببرد با اینکه اخوه ارث نمیبرد.

و إبن عباس گفته مادر از ثلث بسدس محجوب نمیگردد بکمتر از سه نفر از برادران و خواهران چنانچه آیه چنین اقتضاء میکند و اصحاب ما امامیه میگویند مادر از ثلث بسدس محجوب نمیگردد مگر بدو برادر یا بیک برادر و دو خواهر یا چهار خواهر ابوینی یعنی پدر و مادری یا پدری تنها و اخوه مادری حاجب نمیشوند، و در اینکه مطلب بین فقهاء اختلاف است، و گفته‌اند عرب در بسیاری از کلامشان اثنین را بلفظ جمع آورده، و از سیبویه حکایت شده که گفته (انهم یقولون وضعا رحالهما یریدون رحلی راحلتیهما) و قال تعالی (وَ کُنّا لِحُکمِهِم شاهِدِینَ) یعنی حکم داود و سلیمان. و قتاده گفته اینکه برادر میّت مادر را از ارث محجوب میگرداند با اینکه برادر ارث نمیبرد برای اینکه است که معونه پدر باشد که متکفل نفقه و نکاح اولاد بوده و مادر نفقه دهنده نیست و اینکه کلام دلالت دارد بر اینکه رأی او بر اینکه است که برادر مادری تنها مادر را از ارث محجوب نمیکند برای اینکه بر پدر لازم نمیآید نفقه آنها بدون خلاف. [پایان] مِن بَعدِ وَصِیَّةٍ یُوصِی بِها أَو دَینٍ آباؤُکُم وَ أَبناؤُکُم لا تَدرُونَ أَیُّهُم أَقرَبُ لَکُم نَفعاً فَرِیضَةً مِنَ اللّهِ إِنَّ اللّهَ کانَ عَلِیماً حَکِیماً چون اینکه آیه و آیه بعد ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست و خلاصه اینکه پس از بیان احکام ارث ورثه را یادآوری مینماید که بایستی تقسیم مال میّت پس از انجام وصیّت او و پس از اداء دین او باشد، و در قوله تعالی (لا تَدرُونَ أَیُّهُم أَقرَبُ لَکُم نَفعاً) از مفسرین در توجیه آیه چند قول نقل شده و بهترین وجوه اینکه است که گفته شود که شما نمیدانید کدام یک از ورثه نفع

صفحه : ۲۸

اخرویشان برای شما بیشتر است زیرا که بعض ارحام بعض دیگر را شفاعت میکنند اگر درجه والد بلندتر باشد ولد خود را شفاعت میکند، و نیز ولد والد را شفاعت میکند که درجه او بلند شود (عَلِیماً حَکِیماً) او است دانا بمصالح و مفاسد امور و او است حکیم درستکار که تمام اوامر و نواهی او از روی حکمت و نظام عالم تعیین گردیده.

و بعضی در معنی آیه گفته‌اند شما نمیدانید که کدام یک از شما پیش از دیگری فوت میشوید تا اینکه وارث بمال او منتفع گردد، و باقی فقرات آیه واضح است و ظاهرا در آن اختلافی نیست و از محکمات آیات بشمار میرود.

وَ إِن کانَ رَجُلٌ یُورَثُ کَلالَةً أَوِ امرَأَةٌ وَ لَهُ أَخٌ أَو أُختٌ فَلِکُلِّ واحِدٍ مِنهُمَا السُّدُسُ فَإِن کانُوا أَکثَرَ مِن ذلِکَ فَهُم شُرَکاءُ فِی الثُّلُثِ الخ کلالهٔ خبر کان یعنی اگر رجل موروث منه یا وارث کلاله باشد و کلالهٔ حال است از ضمیر یورث، و کلاله در اصل مصدر است و گفته میشود بر کسی که نه ولد دارد و نه والد و دارای برادر و خواهر باشد و صفت است برای موروث یا وارث.

و از ائمه علیهم السّلام روایت شده که کلاله بر برادر و خواهر اطلاق میگردد و در آیه گفته شده کلاله کسی است که از طرف مادر برادر و خواهر دارد و در آخر سوره کسی است که از طرف مادر و پدر خواهر و برادر دارد یا از طرف پدر فَلِکُلِّ واحِدٍ مِنهُمَا السُّدُسُ فَإِن کانُوا أَکثَرَ مِن ذلِکَ فَهُم شُرَکاءُ فِی الثُّلُثِ در مجمع گفته در معنی کلاله اختلاف است جماعتی از صحابه و تابعین از جمله آنها ابو بکر و عمر و إبن عباس در یکی از دو روایت از او و قتاده و زهری و إبن زید گفته‌اند آن غیر از ولد و والد است، و در روایت دیگر از إبن عباس او غیر از والد است و ضحاک و سدی گفته کلاله اسم میتی است که از آن ارث برده میشود، و از ائمه [ع] روایت شده که کلاله اخوه و اخوات است و آنچه در اینکه آیه ذکر شده اخوه و اخوات میباشند که از قبل مادر باشند، و در آخر

صفحه : ۲۹

سوره کسیکه از طرف اب و ام یا از قبل آباء میباشند (أَوِ امرَأَةٌ) عطف است بر قوله تعالی (وَ إِن کانَ رَجُلٌ) و معنای آیه چنین میشود و اگر مردی (کلاله) باشد یا زنی کلاله باشد از مالش ارث برده میشود بنا بر قول کسیکه گفته خود میّت کلاله نامیده شده و کسیکه گفته وارث را کلاله گویند پس در معنی اگر مردی در حال تکلل ارث برده شده یا زنی تکلل باشد حکمش چنین است و اینکه قول إبن عمر و اهل کوفه است و مؤیّد اینکه قول روایتی است که از جابر نقل شده که گفته من مریض بودم و رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمد گفتم میراث چگونه است و حال آنکه ارث میبرند از من کلاله (یعنی پدر و مادر اولاد ندارم) پس اینکه آیه فرائض نازل گردید و کلاله در نسب کسی است که با میت مساوی باشد در کلاله بودن از اخوه و اخوات و ولد و والد کلاله نمیباشند زیرا که آنها اصل نسبند که نسب میت بآنها منتهی میگردد و غیر از ولد و والد از آنها خارجند همین قدر از جهت ولادت نسب آنها بمیت میرسد، پس بنابراین معنای (الکَلالَهِ) مثل اکلیل که بر سر میگذارند زائد است و اصل نیست امّا ولد و والد دو طرف انسانند از او جدا نمیباشند وقتی مرد دو طرف آنها رفته اینکه است که زائل شدن دو طرف (کلاله) نامیده شده.

و قوله تعالی (وَ لَهُ أَخٌ أَو أُختٌ) یعنی برادر و خواهر امّی که از مادر یکی باشند (فَلِکُلِّ واحِدٍ مِنهُمَا السُّدُسُ فَإِن کانُوا أَکثَرَ مِن ذلِکَ فَهُم شُرَکاءُ فِی الثُّلُثِ) در اینجا ذکر و انثی را مساوی قرار داده که برای هر یک از آنها سدس مال است که آنها در میراث متساوی ارث میبرند و خلافی نیست که برادر و خواهر امّی در میراث متساویانند تا آنجا که فرموده اختلاف در مواریث بین فقهاء بسیار است کسی که بخواهد بمحل خودش یعنی کتب فقهیه مراجعه نماید.

مِن بَعدِ وَصِیَّةٍ یُوصِی بِها أَو دَینٍ یعنی بعد از انفاذ وصیتی که وصیت کرده شده است بآن یا پس از اداء دین اگر داشته.

صفحه : ۳۰

غَیرَ مُضَارٍّ وَصِیَّةً مِنَ اللّهِ وَ اللّهُ عَلِیمٌ حَلِیمٌ یعنی در حالتی که میت زیان آورنده نباشد بر ورثه در وصیت خود و در دین خود، و ضرر در وصیت آنستکه زائد بر ثلث باشد، و ضرر در دین آنستکه اقرار کند میت بقرض خود بکسیکه در ذمّه او چیزی ندارد بقصد ضرر زدن بوارث و دفع او از ارث.

صفحه : ۳۱

[سوره النساء (۴): آیات ۱۳ تا ۱۹]

اشاره

تِلکَ حُدُودُ اللّهِ وَ مَن یُطِعِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ یُدخِلهُ جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها وَ ذلِکَ الفَوزُ العَظِیمُ (۱۳) وَ مَن یَعصِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ یَتَعَدَّ حُدُودَهُ یُدخِلهُ ناراً خالِداً فِیها وَ لَهُ عَذابٌ مُهِینٌ (۱۴) وَ اللاّتِی یَأتِینَ الفاحِشَةَ مِن نِسائِکُم فَاستَشهِدُوا عَلَیهِنَّ أَربَعَةً مِنکُم فَإِن شَهِدُوا فَأَمسِکُوهُنَّ فِی البُیُوتِ حَتّی یَتَوَفّاهُنَّ المَوتُ أَو یَجعَلَ اللّهُ لَهُنَّ سَبِیلاً (۱۵) وَ الَّذانِ یَأتِیانِها مِنکُم فَآذُوهُما فَإِن تابا وَ أَصلَحا فَأَعرِضُوا عَنهُما إِنَّ اللّهَ کانَ تَوّاباً رَحِیماً (۱۶) إِنَّمَا التَّوبَةُ عَلَی اللّهِ لِلَّذِینَ یَعمَلُونَ السُّوءَ بِجَهالَةٍ ثُمَّ یَتُوبُونَ مِن قَرِیبٍ فَأُولئِکَ یَتُوبُ اللّهُ عَلَیهِم وَ کانَ اللّهُ عَلِیماً حَکِیماً (۱۷)

وَ لَیسَتِ التَّوبَةُ لِلَّذِینَ یَعمَلُونَ السَّیِّئاتِ حَتّی إِذا حَضَرَ أَحَدَهُمُ المَوتُ قالَ إِنِّی تُبتُ الآنَ وَ لا الَّذِینَ یَمُوتُونَ وَ هُم کُفّارٌ أُولئِکَ أَعتَدنا

لَهُم عَذاباً أَلِيماً (١٨) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا يَحِلُّ لَكُم أَن تَرِثُوا النِّساءَ كَرهاً وَ لا تَعضُلُوهُنَّ لِتَذهَبُوا بِبَعضِ ما آتَيتُمُوهُنَّ إِلّا أَن يَأتِينَ بِفاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ وَ عاشِرُوهُنَّ بِالمَعرُوفِ فَإِن كَرِهتُمُوهُنَّ فَعَسى أَن تَكرَهُوا شَيئاً وَ يَجعَلَ اللّهُ فِيهِ خَيراً كَثِيراً (١٩)

صفحه : ۳۲

[ترجمه]

آنچه از احکام و اوامر گفته شد از حدود امر خدا است و هر کس امر خدا و رسول او را اطاعت کرد خدا او را داخل میگرداند در بهشتهائی که از زیر اشجار آن نهرها جریان دارد و در آن بهشتها جاویدانند و اینکه است سعادت و فوز بزرگ [۱۳]

و هر کس خدا و رسول او را نافرمانی کند و از حدودی که مقرّر گردانیده تجاوز نماید خدا او را در جهنم داخل میگرداند و در آن جاویدانند و برای او عذاب خوار کننده‌ئی مهیّا است [۱۴]

و از زنهای شما زنانی که عمل فاحشه کنند، پس ای حکام شریعت طلب گواهی کنید از خودتان چهار نفر از مؤمنین اگر آن چهار نفر شهادت دادند پس از آن آنها را در خانه‌ها نگاه دارید تا وقتی که بمیرند یا اینکه خدا بر اینها راهی باز کند [۱۵]

و آن دو مرد و زن که زنا کردند آنان را برنجانید پس اگر توبه کردند و اصلاح نمودند از اذیت آنها اعراض نمائید زیرا که خدا پذیرنده توبه و مهربان است [۱۶]

جز اینکه نیست که خدا توبه کسانی را می‌پذیرد و قبول میکند که از روی نادانی عمل بدی کرده‌اند و سپس بزودی از آن پشیمان گردیده توبه میکنند و خدا دانا و درستکار است [۱۷]

و قبول توبه نیست برای کسانیکه گناهان کردند تا وقتی که مرگ بر یکی از آنها حاضر گردید آنوقت گوید من الآن توبه کردم و نیز توبه‌ئی نیست بر آنهائیکه مردند در حالیکه کافر بودند آن جماعت کسانی میباشند که برای آنها عذاب دردناک آماده شده [۱۸]

ای اهل ایمان برای شما حلال نیست که زنان را بمیراث بگیرید باکراه و بر زنها سخت‌گیری نکنید که قسمتی از مهر آنها را بگیرید مگر وقتی که از آنها فاحشه‌ئی ظاهر شد و در زندگانی با زنها بخوشی و خوبی رفتار کنید و صبر کنید چه بسا چیزی ناپسند شما است در حالیکه خدا در آن خیر بسیار قرار داده [۱۹]

صفحه : ۳۳

(توضیح آیات)

تِلكَ حُدُودُ اللّهِ وَ مَن يُطِعِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ يُدخِلهُ جَنّاتٍ تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِينَ فِيها (تِلکَ) اشاره باحکامی است که در آیات بالا راجع بیتامی و مواریث بیان شده و آنها را حدود خدا نامیده زیرا که احکام شریعت حدودی است که بر مکلفین تعیین گردیده و جایز نیست مکلّفی از آن حدود تجاوز نماید و کسیکه مراعات حدود الهی را نمود و خدا و رسول را اطاعت کرد پاداش عمل چنین کسی بهشتهائی است که از زیر درختهای آن علی الدوام نهرهای آب جریان دارد.

وَ ذلِكَ الفَوزُ العَظِيمُ و اینکه الطاف و کرامات فوز بزرگی است و مخصوص بکسانی است که فرمان خدا و رسولش را اطاعت میکنند.

وَ مَن یَعصِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ یَتَعَدَّ حُدُودَهُ یُدخِلهُ ناراً خالِداً فِیها وَ لَهُ عَذابٌ مُهِینٌ دأب قرآن بر اینکه است که هر جا یا اکثر جاها وقتی ذکری از کرامات و مقامات بلند نیکوکاران برده شود در مقابل یادآور میگردد درجات پست و عذاب ناگوار کسانی را که مخالفت اوامر الهی را نموده‌اند زیرا که نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله را مبشر و نذیر نامیده، و چنانچه در اخبار رسیده بایستی خوف و رجاء در مؤمن مثل دو کفه میزان مساوی باشد هیچکدام بر دیگری زیادتی ننماید.

(حُدُودُ) جمع حدّ است و شامل تمام قوانین اسلام میگردد، و ظاهرا آیه دلالت بر اینکه دارد کسیکه از تمام حدود الهی تعدّی کند و هیچ حدی از حدود الهی را مراعات ننماید و خدا و رسولش را مخالفت کند عذاب چنین کسی مثل عذاب کفار است که در جهنم جاویدانند زیرا کسیکه از تمام حدود از احکام و واجبات و اوامر و نواهی تعدی کند و از امر خدا و رسول سرکشی نماید در ردیف کفار قرار گرفته و عذاب کفار بر او جاری خواهد گردید مگر اینکه قبل از مرگ توبه کند.

صفحه : ۳۴

وَ اللّاتِی یَأتِینَ الفاحِشَةَ مِن نِسائِکُم فَاستَشهِدُوا عَلَیهِنَّ أَربَعَةً مِنکُم فَإِن شَهِدُوا پس از بیان احکام ارث و طبقات ارث برنده‌گان شروع نموده ببیان حکم زن فاحشه و بمردهای مؤمنین دستور فرموده که هرگاه زنی از زنان شما یعنی شوهرداران زنا داد پس ای حکّام شریعت طلب شاهد کنید بر کار آنها پس اگر بشرائط مقرّره شهادت دادند فَأَمسِکُوهُنَّ فِی البُیُوتِ حَتّی یَتَوَفّاهُنَّ المَوتُ أَو یَجعَلَ اللّهُ لَهُنَّ سَبِیلًا پس چنین زنی را در خانه نگاه دارید یعنی او را در خانه حبس کنید تا بمیرد یا خدا راه خلاصی بر وی باز کند که از حبس نجات یابد.

مفسّرین گفته‌اند پس از آنکه اصحاب آخر آیه را شنیدند که خدا راه نجاتی برای چنین زنانی باز کند متوجه شدند که آنراه کدام است حضرت فرمود

(البکر بالبکر جلد مائة و تغریب عام و الشیب بالشیب جلد مائة و الرجم)

یعنی اگر مرد بی‌زن و زن بی‌شوهر زنا کردند باید هر یک را یکصد تازیانه حدّ بزنند و اگر مرد زن‌دار و زن شوهردار زنای محصنه کنند حدّ آنها صد تازیانه و رجم است، و ظاهرا حکم اول که حبس زن زناکار باشد نسخ شده و بجای آن حکم حدّ بر غیر محصنه و رجم بر محصنه بجای آن آمده و حکم اشهاد و استشهاد باقی مانده.

و بعضی فاحشه در آیه را تعمیم داده‌اند که زنا و سحق را شامل گردد و سحق آن عمل رکیکی است که بعضی از زنها با بعض دیگر انجام میدهند، لکن از لفظ فاحشه همان زنا متبادر میگردد و مشهور و معروف بین مفسرین نیز همان زنا مراد است.

در مجمع گفته بعضی از اصحاب ما گفته‌اند کسیکه بر او رجم واجب گردید اول جلد است بعد رجم و باین مطلب حسن و قتاده و جماعتی از فقهاء قائلند، و اکثر اصحاب ما اینکه را بشیخ و شیخه اختصاص میدهند، امّا غیر آنها جز از رجم چیز دیگر بر ایشان نیست، و نزد جمهور مفسّرین حکم اینکه

صفحه : ۳۵

آیه منسوخ است و همین طور از ابی جعفر و ابی عبد اللّه [ع] روایت شده، و بعضی گفته‌اند غیر منسوخ است زیرا که حبس مؤیّد نیست بلکه مستند بغایتی است و بیان غایت شیئی نسخ ذی الغایت نباشد چنانچه اگر گفته میشود (افعلوا کذا الی رأس الشهر) و در اینکه قول نظر است و بین اینکه دو موضع فرق است زیرا که معلق کردن برأس شهر محتاج ببیان صاحب شرع نیست بخلاف آیه که بیان آن وظیفه شرع است وَ الَّذانِ یَأتِیانِها مِنکُم یعنی آن دو نفر که مرتکب فاحشه گردیده‌اند، در اینجا از مفسرین چند قول نقل شده: ۱- (وَ الَّذانِ) یعنی آن مرد و زن. [حسن و عطاء] ۲- بکران از رجال و نساء. [سدی و إبن زید] ۳- دو مرد از زناکار. [مجاهد]

و اینکه قول صحیح نیست زیرا که اگر چنین باشد معنائی برای تثنیه (الَّذانِ) نیست زیرا که وعد و وعید نمیآید مگر بلفظ جمع که (الّذین) باشد یعنی برای هر یک از آنها میباشد یا باید بلفظ واحد آید که بر جنس دلالت میکند اما تثنیه فائده‌ئی در آن نیست، و ابو مسلم گفته مقصود آن دو مردی است که برای فاحشه با هم خلوت کرده باشند و فاحشه در آیه اول یعنی (وَ اللّاتِی یَأْتِینَ الفاحِشَةَ) مساحقه است و در آیه دوم مقصود لواط است و نزد او حکم اثنین ثابت و غیر منسوخ است و اهل عراق بهمین تأویل قائل شده‌اند و نزد آنها در لواط و سحق حدی نیست و اینکه قول بعید است زیرا که آنچه جمهور مفسرین گفته‌اند اینکه است که مقصود از فاحشه در آیه زنا است و اینکه حکم در آیه منسوخ است بحدی که در سوره فرض نموده.

و حسن و مجاهد و قتاده و سدی و ضحاك و غیر اینها و بلخی و جبائی و طبری و بعضی از آنها گفته‌اند که اینکه آیه نسخ شده بآیه جلد و رجم در صورتی که هر دو ثّیبه باشند.

صفحه : ۳۶

فَآذُوهُما فَإِن تابا وَ أَصلَحا فَأَعرِضُوا عَنهُما (فَآذُوهُما) در معنی آن دو قول است:

۱- اذیت کردن آنها را بزبان و کتك زدن بکفش. [إبن عباس] ۲- سرزنش کردن و توهین کردن آنها. [حسن و قتاده] حسن گفته اول اذیت کردن است زیرا که آیه اول اذیّت است پس آن حبس سدی گفته حبس در ثّیبین و اذیّت و رنجانیدن در بکرین (دختر بی‌شوهر و پسر بی‌زن) و بقولی حبس برای زنها است و اذیت برای مردها، و فرّاء گفته آیه اخیر آیه اول نسخ گردیده (فَإِن تابا) اگر توبه کردند (وَ أَصلَحا) و عمل صالح بجا آوردند (فَأَعرِضُوا عَنهُما) دست از آنها بردارید و متعرض آنها نشوید [بیان طبرسی بپایان رسید] إِنَّ اللّهَ کانَ تَوّاباً رَحِیماً (توّاب) صیغه مبالغه است و دلالت دارد بر بسیاری یعنی همانا خداوند بسیار قبول کننده توبه است و بسیار ببندگانش مهربان است.

إِنَّمَا التَّوبَةُ عَلَی اللّهِ لِلَّذِینَ یَعمَلُونَ السُّوءَ بِجَهالَةٍ ثُمَّ یَتُوبُونَ مِن قَرِیبٍ ظاهرا اینکه آیه و آیه بعد مرتبط بآیه بالا میباشد زیرا که آن آیات بتوبه ختم گردیده، و توبه در لغت بمعنی برگشت است و در اینجا مقصود برگشت از مخالفت بموافقت است وقتی نسبت بعبد داده شود، (علی) بمعنی علو و استیلاء است و لام بمعنی نفع است، و توبه نسبت بحق تعالی موفّق گردانیدن بنده است بتوبه و دیگر قبول توبه او وقتی توبه نمود.

بعضی از مفسرین گفته بازگشت بنده بسوی خدا مساوی با دو برگشت خدای تعالی است بسوی بنده زیرا که توبه یك عمل پسندیده‌ئی است که محتاج بنیرو است و نیرو دهنده خدا است که بنده را موفّق میگرداند که از عمل ناپسند برگردد وقتی که موفّق بتوبه گردید محتاج بتطهیر از آلودگی گناهان و آمرزش است که بار دیگر مشمول عنایت و رحمت و آمرزش خدا قرار گیرد، و اینکه

صفحه : ۳۷

دو عنایت و برگشت همان دو توبه‌ئی میباشند که توبه بنده را در میان گرفته‌اند در سوره توبه آیه (۱۱۸) فرموده (ثُمَّ تابَ عَلَیهِم لِیَتُوبُوا) اینکه همان توبه اولی است و نیز توبه دومی در سوره بقره آیه (۱۶۰) فرموده (فَأُولئِكَ أَتُوبُ عَلَیهِم) بنده در میان اینکه دو توبه قرار گرفته. [پایان] و چون خدای جلیل خودش ببندگانش وعده بخشش داده گویا خود را متعهد گردانیده که بنده گنهکار وقتی از جهت نافرمانی و سرپیچی از فرمان پروردگارش پشیمان گردید و روی نیازمندی بدر خانه بی‌نیاز آورد او را بپذیرد و از جرم او گذشت نماید اینکه است که بلفظ (علی) که بمعنی ضرر است و لام (لِلَّذِینَ) که بمعنی نفع است گویا در عهده خود گذارده که توبه عبد را قبول نماید و وفای بعهد لازم است.

لکن از آیه چنین برمیآید که در دو مورد خداوند متعهد قبول توبه عبد گردیده یکی در جائی که عمل رکیک از روی جهالت واقع گردد و دیگر بزودی پشیمان گردد و توبه کند.

و وقتی توبه در چنین موردی واقع گردید نظر بعهدی که خدای تعالی کرده و برخود لازم گردانیده توبه بنده را قبول میکند (بِجَهالَةٍ) در موضع حال است یعنی کسانیکه از روی جهالت عمل بد میکنند. مفسرین جهالت را تعمیم داده‌اند که هر کس عمل بد میکند جاهل و سفیه است یعنی نادان است زیرا آدم سفیه تابع شهوات میگردد و از اطاعت مولی سرپیچی میکند و آدم عاقل و دانا هرگز چنین نمیکند، و نیز گفته‌اند مقصود از (مِن قَرِیبٍ) در آیه قبل از حضور موت است، از إبن عباس نقل میکنند که گفته پیش از اینکه بر او وارد گردد سلطان موت، و نیز گفته‌اند که گناه اعمّ است خواه شرک و کفر باشد و خواه معصیت و ترک اوامر و اتیان بمناهی هر کدام باشد اطلاق آیه شامل آن میگردد و آیه بعد که (وَ لَیسَتِ التَّوبَةُ لِلَّذِینَ یَعمَلُونَ السَّیِّئاتِ حَتّی إِذا حَضَرَ أَحَدَهُمُ المَوتُ الخ)، بیان همین (قَرِیبٍ) است که در آیه بالا گفته شده

صفحه : ۳۸

که مقصود از (قَرِیبٍ) شرف حضور موت است یعنی تا وقتی توبه مورد قبول میگردد که یقین بموت نشده باشد وقتی یقین بموت کرد توبه نتیجه بخش نخواهد بود مثل توبه فرعون وقتی برود نیل غرق گردید و امثال او.

در کتاب فقیه از آخرین خطبه حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل میکند که فرمود هر کس یک سال قبل از مرگش توبه کند خدا توبه او را می‌پذیرد و سپس فرمود یک سال بسیار است هر کس یک ماه قبل از مرگش توبه کند خدا او را میآمرزد سپس فرمود یک ماه نیز بسیار است هر کس یک روز پیش از مرگ هم توبه کند خدا او را میآمرزد سپس فرمود هر کس یک ساعت قبل از موتش توبه کند خدا او را میآمرزد سپس فرمود یک ساعت هم زیاد است هر کس توبه کند و روحش به اینکه جا رسیده باشد و بگلوی خود اشاره فرمود خدا او را میآمرزد.

و جمع بین اخبار همان است که از حضرت صادق علیه السلام روایت شده که وقتی از حضرتش از آیه (وَ لَیسَتِ التَّوبَةُ لِلَّذِینَ یَعمَلُونَ السَّیِّئاتِ) سؤال شد حضرت در پاسخ فرمود توبه در موقعی است که آن عالم را نبیند یعنی وقتی که محتضر عالم برزخ را معاینه نبیند.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا یَحِلُّ لَکُم أَن تَرِثُوا النِّساءَ کَرهاً مفسرین گفته‌اند که از روایات و تواریخ چنین نقل شده که در زمان جاهلیت اعراب نسبت بزنها بی‌رحمانه عمل میکردند از جمله ظلم آنها بزنها اینکه بود که مردی که میمرد جز مادر میّت کسان دیگرش را جزء ترکه میّت بحساب میآوردند و بارث میبردند باین ترتیب که یکی از ورثه پارچه‌ئی بر زن میّت می‌انداخت و او را مالک میشد و اگر زن میل داشت میتوانست بدون مهر با او ازدواج کند و اگر زن بازدواج با او مایل نبود او را حبس میکرد و اگر میخواست میتوانست او را بدیگری تزویج کند و از مهر او استفاده نماید و اگر نمیخواست مانع ازدواج او بدیگری میشد تا موقعی که میمرد و اگر صاحب مال بود از مالش استفاده میکرد، اینکه آیه ظاهرا نهی از همان عادت دیرینه یعنی ارث بردن

صفحه : ۳۹

زنان است، و چنانچه بعضی از مفسرین گفته‌اند آیه از اینکه سنّت زشت منع میکند اینکه است که فرموده (لا یَحِلُّ لَکُم أَن تَرِثُوا النِّساءَ کَرهاً) یعنی آنها را بطریق ارث نگیرید در صورتی که آنها کراهت داشته باشند (کَرهاً) بفتح کاف و ضمّ آن هر دو قرائت شده، و بقولی او را نگاه میداشتند تا بمیرد، و بقولی (لا یَحِلُّ لَکُم) یعنی بر شما جایز نیست آنها را نگاه دارید برای اینکه از آنها با عدم رضایتشان ارث ببرید، و بعضی از مردها بزنش اذیّت مینمود تا اینکه مالش را بدهد وَ لا تَعضُلُوهُنَّ لِتَذهَبُوا بِبَعضِ ما آتَیتُمُوهُنَّ

إِلّا أن يَأْتِينَ بِفاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ شیخ طبرسی در جامع الجوامع در توجيه (إِلّا أن يَأْتِينَ بِفاحِشَةٍ) گفته که مقصود نشوز و بذاء و معصیت و اذیت کردن بزوج و اهل او میباشد یعنی مگر وقتی که بد خلقی و ناسازگاری و مخالفت از طرف زن باشد که در چنین موقعی مردها در طلب خلع و سخت گیری با زنها معذورند (وَ لا تَعْضُلُوهُنَّ إِلّا أن يَأْتِينَ بِفاحِشَةٍ) مگر وقتی که از زن فاحشه‌ئی یعنی عمل زنا صادر گردد تا آنجا که گفته (وَ عاشِرُوهُنَّ بِالمَعرُوفِ) و آن وسعت دادن در نفقه و مدارا نمودن با او در قول و فعل و باقی امور است (فَإِن كَرِهتُمُوهُنَّ) یعنی اگر با او بودن را کاره باشید (او را دوست ندارید) برای کراهت داشتن نفستان از آنها مفارقت و متارکه نکنید زیرا که بسا نفس از چیزی کراهت دارد در صورتی که خدا در آن خیر بسیار گذارده بلکه با او محبّت کنید.

صفحه : ۴۰

[سوره النساء (۴): آيات ۲۰ تا ۲۴]

اشاره

وَ إِن أَرَدتُمُ استِبدالَ زَوجٍ مَكانَ زَوجٍ وَ آتَيتُم إِحداهُنَّ قِنطاراً فَلا تَأخُذُوا مِنهُ شَيئاً أَ تَأخُذُونَهُ بُهتاناً وَ إِثماً مُبِيناً (۲۰) وَ كَيفَ تَأخُذُونَهُ وَ قَد أَفضى بَعضُكُم إِلى بَعضٍ وَ أَخَذنَ مِنكُم مِيثاقاً غَلِيظاً (۲۱) وَ لا تَنكِحُوا ما نَكَحَ آباؤُكُم مِنَ النِّساءِ إِلّا ما قَد سَلَفَ إِنَّهُ كانَ فاحِشَةً وَ مَقتاً وَ ساءَ سَبِيلاً (۲۲) حُرِّمَت عَلَيكُم أُمَّهاتُكُم وَ بَناتُكُم وَ أَخَواتُكُم وَ عَمّاتُكُم وَ خالاتُكُم وَ بَناتُ الأَخِ وَ بَناتُ الأُختِ وَ أُمَّهاتُكُمُ اللاّتِي أَرضَعنَكُم وَ أَخَواتُكُم مِنَ الرَّضاعَةِ وَ أُمَّهاتُ نِسائِكُم وَ رَبائِبُكُمُ اللاّتِي فِي حُجُورِكُم مِن نِسائِكُمُ اللاّتِي دَخَلتُم بِهِنَّ فَإِن لَم تَكُونُوا دَخَلتُم بِهِنَّ فَلا جُناحَ عَلَيكُم وَ حَلائِلُ أَبنائِكُمُ الَّذِينَ مِن أَصلابِكُم وَ أَن تَجمَعُوا بَينَ الأُختَينِ إِلّا ما قَد سَلَفَ إِنَّ اللّهَ كانَ غَفُوراً رَحِيماً (۲۳) وَ المُحصَناتُ مِنَ النِّساءِ إِلاّ ما مَلَكَت أَيمانُكُم كِتابَ اللّهِ عَلَيكُم وَ أُحِلَّ لَكُم ما وَراءَ ذلِكُم أَن تَبتَغُوا بِأَموالِكُم مُحصِنِينَ غَيرَ مُسافِحِينَ فَمَا استَمتَعتُم بِهِ مِنهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَ لا جُناحَ عَلَيكُم فِيما تَراضَيتُم بِهِ مِن بَعدِ الفَرِيضَةِ إِنَّ اللّهَ كانَ عَلِيماً حَكِيماً (۲۴)

صفحه : ۴۱

[ترجمه]

و اگر خواستید زن خود را رها کنید و بجای او زن دیگر بگیرید و مال بسیاری مهر او کرده‌اید چیزی از او پس نگیرید آیا از آن زن بباطل و ستم چیزی میگیرید و آن گناهی است هویدا [۲۰]

و چگونه میگیرید در حالی که بعضی از شما ببعضی از او رسیده است (یعنی مجامعت کرده‌اید) و باضافه زنان از شما میثاق محکم و عهدی استوار گرفته‌اند [۲۱]

و بنکاح در نیاورید آن زنهائی را که پدران شما نکاح کرده‌اند مگر آنچه را که قبلا کرده‌اند (یعنی در زمان جاهلیت) زیرا که آن فاحشه و خصلتی است ناپسند و مبغوض خدا و مؤمنین است و بد راهی است طریق کسیکه او را پسندد [۲۲]

و بر شما حرام شده ازدواج با مادرهایتان و دخترهایتان و خواهرهایتان و مادرانی که شما را شیر داده‌اند و خواهرهای رضاعی شما و نیز (برای شما) حرام شده دخترهائی که در خانه شما تربیت شده از آن زنهائی که با آنها هم بستر شده‌اید و نیز حرام است برای شما زنهای پسران شما که از صلب شما بوجود آمده‌اند و حرام است که جمع کنید بین دو خواهر مگر آنچه گذشته است همانا خدا

بسيار آمرزنده و مهربان است [۲۳]
و نكاح زنان شوهردار براى شما حرام است مگر آنچه از كفار بدستهاى خود بغنيمت گرفته و مالك شده‌ايد و خدا بر شما نوشته است حرام بودن اينكه زنهائى كه ذكر شد پس مخالفت نكنيد و بر شما غير از آنچه گفته شد حلال است تا اينكه بمالهاى خود آنها را بنيكوئى بگيريد و از زنا كننده‌گان نباشيد و از هر زنى كه تمتع برديد مهر او را بدهيد و اينكه عمل فريضه و واجب است و براى شما حرجى نيست در آنچه بصلح و رضايت گرفتيد پس از آنكه رد آن واجب بود همانا خداوند دانا بمصالح و درست كار است [۲۴]

صفحه : ۴۲

(توضيح آيات)

وَ إِن أَرَدتُم‌ُ استِبدال‌َ زَوجٍ مَكان‌َ زَوجٍ وَ آتَيتُم إِحداهُن‌َّ قِنطاراً فَلا تَأخُذُوا مِنه‌ُ شَيئاً أَ تَأخُذُونَه‌ُ بُهتاناً وَ إِثماً مُبِيناً از بعض مفسرين است كه در توجيه آيه گفته مردى اراده كرد زنش را رها كند او را بفاحشه گى نسبت داد تا اينكه مضطر گردد به اينكه كه مهرش را باو برگرداند خداى تعالى اينكه آيه را نازل گردانيد كه اگر شما خواستيد زن خود را تبديل بزن ديگر كنيد و زن ديگرى بجاى او بگيريد و بآنها قنطارى داده باشيد يعنى مهر آنها قنطار باشد (مال زياد را قنطار گويند) نبايد از او بگيريد (أَ تَأخُذُونَه‌ُ) همزه استفهام در مقام انكار است كه آيا شما حق آنها را ميگيريد در حال بهتان كه نسبت ناروا بآنها داده‌ايد و اينكه گناهى است ظاهر و هويدا.
وَ كَيف‌َ تَأخُذُونَه‌ُ وَ قَد أَفضى بَعضُكُم إِلى بَعضٍ وَ أَخَذن‌َ مِنكُم مِيثاقاً غَلِيظاً گفته‌اند مقصود از (مِيثاقاً غَلِيظاً) عقد نكاح است، گويا در مقام سرزنش بچنين مردمانى برآمده كه شما چگونه چنين عمل ميكنيد و حق زوجيت و آن عهد و ميثاق كه در موقع عقد با شما بسته شده را ناديده ميگيريد و حق آنها را ميگيريد (وَ قَد أَفضى) گفته‌اند كه مقصود از (أَفضى) جماع است يا مقدمات جماع يعنى در صورتى كه با آنها جماع كرده‌ايد و هم بستر شده‌ايد، از آيه كمال ممانعت از چنين عملى برميآيد و در اداء حقوق زن تأكيد نموده.
و نيز از آيه چنين برميآيد كه در اندازه و مقدار مهر حدّ معيّنى مقرّر نشده بسته برضايت طرفين است، و گفته‌اند وقتى عمر بالاى منبر از زيادتى مهر منع كرد زنى برخواست و گفت آيا ما را از آنچه خدا براى ما قرار داده و اختيارش را بدست ما نهاده منع ميكنى و اينكه آيه (وَ آتَيتُم إِحداهُن‌َّ قِنطاراً) را خواند عمر خجل گرديد و گفت (كل‌ّ افقه من عمر حتى النساء) و اظهار نفهمى خود نمود و از رأى خود برگشت.

صفحه : ۴۳

وَ لا تَنكِحُوا ما نَكَح‌َ آباؤُكُم مِن‌َ النِّساءِ إِلّا ما قَد سَلَف‌َ در شأن نزول آيه گفته‌اند ابو قبيس كه يكى از صالحين انصار بود پس از فوت او پسر او قبيس بزن پدر گفت بيا زن من باش، زن گفت تو بجاى فرزند منى ندانم اينكه كار جايز است يا نه بايد از رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بپرسم نزد رسول آمدند كه در اينكه باب خدا چه حكم كرده اينكه آيه نازل شد (وَ لا تَنكِحُوا ما نَكَح‌َ آباؤُكُم تا آخر) و گفته‌اند (ما) در (ما نَكَح‌َ) بمعنى من موصوله است يعنى نكاح نكنيد آن كسى را كه پدران شما نكاح كرده‌اند و بلفظ جمع آورده كه شامل ميگردد پدر و پدر پدر و بالاتر را، و ميشود كه (ما) مصدريه باشد و بمعنى جنس كه آزاد و بنده را شامل گردد، و نيز شامل گردد عقد و ملك يمين را، و نيز ميشود نهى شامل گردد آن زنى را كه پس از عقد پدر با او جماع كرده باشند يا نكرده باشند و ظاهرا نهى تمام اقسام را شامل ميگردد.

(إِلّا ما قَد سَلَفَ) یعنی بر آنچه در زمان پیش عمل شده که خدا از آن گذشته و عفو کرده و بر اینکه وجه استثناء منقطع میشود.

إِنَّه کانَ فاحِشَةً وَ مَقتاً وَ ساءَ سَبِیلًا بقول بعضی مقصود از فاحشه زنا است یعنی زن پدر را بزنی گرفتن زنا است و دیگری گفته اینکه عمل منکر و ناپسندی است زیرا که زنا را در جائی آرند که هیچ عقدی و قراردادی در کار نباشد و اینجا چنین نیست و سؤال از اینکه است که عقد چنین زنی جایز است یا نه (وَ مَقتاً) اینکه عمل مبغوض و ناپسند است و اینکه بد راه و طریقی است و خلاف انسانیت است.

حُرِّمَت عَلَیکُم أُمَّهاتُکُم وَ بَناتُکُم وَ أَخَواتُکُم وَ عَمّاتُکُم وَ خالاتُکُم وَ بَناتُ الأَخِ وَ بَناتُ الأُختِ الی آخر آیه چون آیه ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست، خلاصه چنانچه ظاهر است مقصود از (حُرِّمَت) حرمت نکاح و ازدواج است زیرا که حرمت هر چیزی بمناسبت استفاده از آن است مثل اینکه حرمت خمر آشامیدن آنست

صفحه : ۴۴

و نیز حرمت میته خوردن آن است.

و در آیه هفت نوع از زنان را از جهت نسب حکم بحرمت نموده و هفت نوع از جهت سبب.

هفت نوع که از جهت نسب حرامند: ۱- امّهات مادرها و آنچه بالا رود یعنی مادر مادر و مادر پدر از جهت پدر یا مادر. ۲- دخترها و هر چه پائین آید از نواده‌ها. ۳- خواهرها. ۴- دخترهای خواهرها چه خواهرهای ابوینی باشند یا امّی یا ابی که عقد تمام آنها حرام است. ۵- عمّه‌ها آنهم عمّه پدر و مادر هر چه بالا رود. ۶- خاله‌ها آنهم هر چه بالا رود. ۷- دختران برادرها و دختران خواهرها آنهم هر چه پائین آید.

(أُمَّهات) شامل جدّات میشود خواه از قبل پدر باشد یا مادر هر قدر بالا رود. و نیز بنات صلبی باشد یا دختران پسر یا دختران دختر هر قدر پائین آید و نیز اخوات ابوینی باشند یا از قبل اب یا امّ، و عمّه‌ها را نیز شامل میگردد عمّه‌های مادر و عمّه‌های پدر را که تمام اینها از جهت نسب ازدواج با آنها حرام است.

و هفت قسم دیگر از زنهائی که ازدواج با آنها از جهت سبب حرام است ۱- مادرهای رضاعی که شارع مقدّس رضاع را در حرمت بمنزله نسب قرار داده است ۲- خواهر رضاعی چنانچه فرموده (وَ أَخَواتُکُم مِنَ الرَّضاعَةِ) و زوج زن شیر دهنده بجای پدر رضیع میشود و پدرهای او بمنزله جدّ او میشوند و خواهر شوهر او عمّه او میشود و خواهر زن شیر دهنده خاله او میشود و هر اولادی که زن شیردهنده پیش از رضاع و بعد از آن پیدا کند برادران و خواهران او میشوند و مادر مرضعه جدّه او و خواهران او خواه پدری یا مادری او باشند خاله‌های او میشوند بدلیل قول نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که فرموده

(یحرم من الرضاع ما یحرم من النسب)

و در عموم منزله بین علماء خلاف است و قوله تعالی (وَ أُمَّهاتُ نِسائِکُم) شامل میگردد تحریم نکاح مادرهای زوجات و جدّه‌های آنها چه نزدیک و چه دور و همین طوری که از جهت نسب ازدواج با آنها حرام است همین طور از جهت رضاع

صفحه : ۴۵

حرام است.

(وَ رَبائِبُکُمُ اللّاتِی فِی حُجُورِکُم) یعنی دخترهائی که در ضمانت و تربیت شمایند و ولد زن را ولد نامیده زیرا که غالبا در حمایت و تربیت زوج بدون شوهر قرار گرفته و آنرا اینکه طور نامیده ولو اینکه چنین نباشد و اینکه است سبب تحریم دختر زن بر شوهرش، و همچنین حرام است دختر زن بر شوهرش و بنت بنتها دختر دخترش نزدیک باشند یا دور زیرا که اسم ربیبه بر آن صادق میآید قوله

تعالی (مِن نِسائِکُمُ اللّاتِی دَخَلتُم بِهِنَّ) جمله متعلق است به (رَبائِبُکُمُ) یعنی ربیبه‌ئی که از زنهای مدخول بها است بر مرد حرام است و اگر مدخول بها نباشد یعنی جماع واقع نشده باشد (با) در (بِهِنَّ) برای تعدیه است یعنی در بستر داخل شده باشد و آنچه جاری مجرای جماع است از لمس بشهوت که آن نیز جاری مجرای جماع است و مذهب ابی حنیفه و مذهب ما امامیه هم همین است (یعنی در اینکه مورد نیز ربائب) حرام میگردند.

(وَ حَلائِلُ أَبنائِکُمُ) یعنی و حرّم علیکم نکاح ازواج ابنائکم (الَّذِینَ مِن أَصلابِکُم) نه آنکه فقط او را باین نام بخوانید، چنانچه رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم زن پسر خوانده خود زینب بنت جحش را وقتی که از زید مفارقت کرد با او ازدواج نمود (وَ أَن تَجمَعُوا بَینَ الأُختَینِ) یعنی برای شما حرام است جمع بین اختین که دو خواهر را با هم بزنی بگیرید نه در نکاح جایز است و نه در ملک یمین و جمع آنها در مالکیت جایز است (إِلّا ما قَد سَلَفَ) و لکن آنهائی را که قبلا پیش از نهی عمل نموده‌اید مغفور است خدا آنرا بخشیده بدلیل قوله تعالی (إِنَّ اللّهَ کانَ غَفُوراً رَحِیماً) إبن عباس گفته خدا از زنها هفت نفر را از نسب حرام گردانیده و از سبب نیز هفت قسم را حرام گردانیده و اینکه آیه را تلاوت نمود. [طبرسی] وَ المُحصَناتُ مِنَ النِّساءِ إِلّا ما مَلَکَت أَیمانُکُم کِتابَ اللّهِ عَلَیکُم (وَ المُحصَناتُ) عطف است بر (حُرِّمَت) در آیه بالا و نیز بر شما حرام است محصنات یعنی زنهای شوهردار و (إِلّا) استثناء است یعنی مگر آنچه را که

صفحه : ۴۶

در دار کفر بغنیمت از کفار بدست شما آمده که آن برای شما حلال است اگر چه در دار کفر شوهردار بودند (کِتابَ اللّهِ عَلَیکُم) مصدر است و حکم حلیّت را مؤکّد میگرداند که در کتاب خدا اینکه طور نوشته و ثبت گردیده.

وَ أُحِلَّ لَکُم ما وَراءَ ذلِکُم أَن تَبتَغُوا بِأَموالِکُم و جمله (أُحِلَّ لَکُم) عطف است بر فعل مضمر که نصب کتاب اللّه از آنست یعنی حق تعالی نوشته است و بر شما ثابت گردانیده حرمت آنچه را که ذکر شد و برای شما حلال گردانیده آنچه را که غیر از محرماتی است که ذکر شد تا اینکه بمال خودتان طلب کنید مهر زنان آزاد و قیمت کنیزان را (مُحصِنِینَ غَیرَ مُسافِحِینَ) یعنی در حالتی که بآن تزویج و تسرّی که بشما دستور داده عفت خود را نگاه دارید و بزنا و خلاف عفت نیفتید.

(فَمَا استَمتَعتُم بِهِ مِنهُنَّ) یعنی هر چه از زنها استمتاع بردید، مرجع ضمیر (بِهِ) (ما) در (فَمَا استَمتَعتُم) میباشد یعنی آنچه از آن زنها تمتّع میبرید و آن نکاح منقطع است بمهر معیّن در مدت معیّن.

اینکه آیه بمذهب اهل بیت علیهم السّلام دلیل بر متعه زبها است و إبن عباس إبن مسعود و سعید بن جبیر و جماعتی از تابعین چنین گفته‌اند و مذهب امامیّه بر همین است و اینکه طور قرائت شده (فَمَا استَمتَعتُم بِهِ مِنهُنَّ الی اجل مسمّی فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ) یعنی آنزنهائی را که اینکه طور عقد کردید پس مهر آنها را بدهید و بمجرد عقد تمتع دادن مهر آنها واجب میگردد.

وَ لا جُناحَ عَلَیکُم فِیما تَراضَیتُم بِهِ مِن بَعدِ الفَرِیضَةِ بعض مفسرین در معنی آیه گفته (مِن) استیناف است یعنی پس از انقضاء مدت بر شما باکی نیست اگر بخواهید تجدید عقد کنید.

إِنَّ اللّهَ کانَ عَلِیماً حَکِیماً همانا خداوند بمصالح و مفاسد امور عالم دانا و حکیم است و آنچه حکم کند عین صلاح دید و مطابق نظام عالم و تدبیر امور بنی آدم است.

صفحه : ۴۷

در منهج گفته شعبه گفت از حکم پرسیدم که حدیث نکاح متعه چیست، گفت از امیر المؤمنین علیه السّلام شنیدم که گفت (لو لا انّ عمر نهی عن المتعة ما زنی الّا شقیّ)

فرمود اگر عمر از متعه نهی نکرده بود از کسی زنا واقع نمیشد مگر از شقی و بین شیعه و سنّی مشهور است که گویند عمر گفته که (متعتان کانا علی عهد رسول اللّه حلالا انا انهی عنهما و اعاقب علیهما متعهٔ النساء و متعهٔ الحج) و اینکه دلیل واضحی است بر حلیّت متعه زیرا که

(حلال محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حلال الی یوم القیمهٔ و حرام محمّد [ص] حرام الی یوم القیمهٔ)

.

صفحه : ۴۸

[سوره النساء (۴): آيات ۲۵ تا ۳۰]

اشاره

وَ مَن لَم يَستَطِع مِنكُم طَولاً أَن يَنكِحَ المُحصَناتِ المُؤمِناتِ فَمِن ما مَلَكَت أَيمانُكُم مِن فَتَياتِكُمُ المُؤمِناتِ وَ اللّهُ أَعلَمُ بِإِيمانِكُم بَعضُكُم مِن بَعضٍ فَانكِحُوهُنَّ بِإِذنِ أَهلِهِنَّ وَ آتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ بِالمَعرُوفِ مُحصَناتٍ غَيرَ مُسافِحاتٍ وَ لا مُتَّخِذاتِ أَخدانٍ فَإِذا أُحصِنَّ فَإِن أَتَينَ بِفاحِشَةٍ فَعَلَيهِنَّ نِصفُ ما عَلَى المُحصَناتِ مِنَ العَذابِ ذلِكَ لِمَن خَشِيَ العَنَتَ مِنكُم وَ أَن تَصبِرُوا خَيرٌ لَكُم وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۲۵) يُرِيدُ اللّهُ لِيُبَيِّنَ لَكُم وَ يَهدِيَكُم سُنَنَ الَّذِينَ مِن قَبلِكُم وَ يَتُوبَ عَلَيكُم وَ اللّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۲۶) وَ اللّهُ يُرِيدُ أَن يَتُوبَ عَلَيكُم وَ يُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَواتِ أَن تَمِيلُوا مَيلاً عَظِيماً (۲۷) يُرِيدُ اللّهُ أَن يُخَفِّفَ عَنكُم وَ خُلِقَ الإِنسانُ ضَعِيفاً (۲۸) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَأكُلُوا أَموالَكُم بَينَكُم بِالباطِلِ إِلّا أَن تَكُونَ تِجارَةً عَن تَراضٍ مِنكُم وَ لا تَقتُلُوا أَنفُسَكُم إِنَّ اللّهَ كانَ بِكُم رَحِيماً (۲۹)

وَ مَن يَفعَل ذلِكَ عُدواناً وَ ظُلماً فَسَوفَ نُصلِيهِ ناراً وَ كانَ ذلِكَ عَلَى اللّهِ يَسِيراً (۳۰)

صفحه : ۴۹

[ترجمه]

و هر کسی که از شما توانائی ندارد که زنان پارسا و آزاد بگیرد از زنان کنیزان مؤمنه که مالك آن شده‌اید آنرا بزنی اختیار کنید و خدا بمراتب ایمان شما آگاه‌تر است بعضی از شما از بعض دیگر و با کنیزان مؤمنه نکاح کنید باذن اهل آنها یعنی مالك او که مهر آنرا بطور متعارف بدهید در صورتی که آن کنیزان عفیفه باشند نه زناکار و نه آنهائی که بپنهانی دوست و رفیق میگیرند پس وقتی که آنها شوهردار شدند و بعد عمل فاحشه‌گی نمودند باید نصف حدیکه بر زنهای آزاد معین است آنان را مجازات کنید و حکم گرفتن کنیزان برای کسی است که بترسد در زنا واقع میگردد و اگر خودداری کنید (یعنی با کنیزان ازدواج نکنید) برای شما بهتر است و خدا آمرزنده و مهربان است [۲۶]

خدا میخواهد راه سعادت را برای شما بیان نماید و شما را راه‌نمائی کند بسنن کسانیکه پیش از شما بودند و بر شما آسان کند احکام سختی که بر امم سابقه بود یا (شما را) ارشاد کند بمنع از معاصی و بآنچه کفاره گناهان شما باشد و خدا بمصالح شما دانا است و درستکار است در آنچه حکم میکند

و آنانکه پیروی شهوات خود را میکنند میخواهند شما از راه راست میل بباطل کنید میل کردن بزرگ [۲۷]

خدا اراده نموده تکلیف شما را آسان گرداند و انسان ضعیف آفریده شده [۲۸]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید مال یکدیگر را بباطل نخورید مگر اینکه تجارت باشد از روی رضا و رغبت طرفین سودی ببرید و نفسهای خود را نکشید همانا خدا بشما رحیم و مهربان است [۲۹]

و هر کس که از روی عداوت و ظلم قتل نفس نمود بزودی وی را داخل آتش میگردانیم و چنین کاری بر خدا آسان است [۳۰]

.

صفحه : ۵۰

(توضیح آیات)

وَ مَن لَم یَستَطِع مِنکُم طَولًا أَن یَنکِحَ المُحصَناتِ المُؤمِناتِ فَمِن ما مَلَکَت أَیمانُکُم مِن فَتَیاتِکُمُ المُؤمِناتِ (الطول) بمعنی غنا و توانگری است یعنی کسیکه قدرت مالی ندارد که زنهای آزاد بگیرد و مهر و آنچه در شأن زن پارسای شرافت‌مند است از کابین و غیر آن خرج کند از کنیزان مؤمن محصنات بگیرد (محصنات) بفتح صاد اسم مفعول و مشتق از احصان و بمعنی منع است و از حصن و حصین گرفته شده و در اینجا مقصود کنیزان عفیف است که کابین آنها کمتر است اختیار کند و اینکه خطاب بمؤمنین است (مِن فَتَیاتِکُم) یعنی (من امائکم) یعنی از کنیزان مؤمنین نه از مخالفین در دین (وَ اللّهُ أَعلَمُ بِإِیمانِکُم) و خدا عالم‌تر است بایمان شما و فضیلت بعضی از شما بر بعض دیگر.

خلاصه ظاهرا آیه در مقام اینکه است که فضیلت و رجحان در ایمان است نه نسب و حسب و جهات صوری بسا میشود که ایمان امه کنیز بیشتر از زن آزاد با حسب و نسب باشد و نیز بعضی از زنها ایمانشان کامل‌تر از بعضی از مردها باشد پس کمال و فضیلت در ایمان است نه در کمالات صوری پس حق شما چنین است که فضیلت ایمانی را در نظر گیرید و نکاح کنیزان را وقتی مؤمن و پرهیزکار باشند بر خود عار ندانید.

فَانکِحُوهُنَّ بِإِذنِ أَهلِهِنَّ وَ آتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ بِالمَعرُوفِ مُحصَناتٍ غَیرَ مُسافِحاتٍ چند شرط در نکاح کنیز مقرّر گردانیده: ۱- آنها را باذن ولی و صاحبشان بگیرید. ۲- (وَ آتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ) کابین و مهر آنها را بقدر معمول و متعارف بدهید. ۳- از کنیزان عفیف نیکوکار اختیار کنید نه کنیز زناکار بی‌عفت.

۴- از آن کنیزانی نباشند که دوست پنهانی میگیرند چنانچه عادت جاهلیت چنین بوده که مرد زن را از روی هوای نفس دوست میگرفت و با او رفاقت مینمود و زن مردی را بهمین طریق دوست میگرفت و آیه نهی نموده که چنین زنانی

صفحه : ۵۱

و کنیزانی را بزنی نگیرید.

فَإِذا أُحصِنَّ فَإِن أَتَینَ بِفاحِشَةٍ فَعَلَیهِنَّ نِصفُ ما عَلَی المُحصَناتِ مِنَ العَذابِ مقصود از محصنات در اینجا زنهای آزادند و (عذاب) حد زنا است که شرع آنرا مقرّر گردانیده، شافعی از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که فرموده

(اقیموا الحدود علی ما ملکت ایمانکم)

ذلِکَ لِمَن خَشِیَ العَنَتَ مِنکُم یعنی نکاح کنیز برای کسی از شما جایز است که از عزبی بترسد که مبادا در حرام افتد که دین وی تباه گردد یا بترسد که بزنا افتد و مستحق حدّ شود در دنیا و عذاب در آخرت.

وَ أَن تَصبِرُوا خَیرٌ لَکُم وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ یعنی و اگر خودداری کنید از اینکه در حرام افتید و کنیز را بزنی نگیرید برای شما بهتر است و خدا آمرزنده و مهربان است، شاید اشاره باین باشد که گرفتن کنیز و اولاد از او پیدا کردن شایستگی ندارد لکن برای

ضرورت عزوبت از روی تفضّل اذن داده زیرا که او در عمل اضطراری آمرزنده و مهربان است که مؤاخذه نکند.

یُرِیدُ اللّهُ لِیُبَیِّنَ لَکُم وَ یَهدِیَکُم سُنَنَ الَّذِینَ مِن قَبلِکُم وَ یَتُوبَ عَلَیکُم وَ اللّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ خدای تعالی اراده کرده که برای شما بیان کند شرایع دین شما را و آنچه صلاح امر شما است و خیر و فضیلت شما در آن است در امر دنیا و آخرتتان و برای شما ظاهر گرداند و شما را هدایت و راه‌نمائی کند بسنن و طریق نیاکان شما از آن پیمبرانی که پیش از شما بوده‌اند و بآن راه رستگار شدگان از ملّت ابراهیم و اسماعیل و باقی برگزیده گان و آن دین حنیفی که پیشینیان داشتند در تحریم محرمات و عمل نمودن بواجبات (وَ یَتُوبَ عَلَیکُم) و میخواهد شما را از عمل منکرات و آنچه که شما را از فضائل اخلاقی باز میدارد و بمنکرات میکشاند

صفحه : ۵۲

راه‌نمائی گرداند و خدا عالم و دانا است بآنچه صلاح شما در آن است و حکیم و درستکار است.

از رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرموده بر شما باد که زنا نکنید و در آن شش مفسده است سه در دنیا و سه در عقبی. آن سه که در دنیا است: ۱- آبروی را میبرد. ۲- فقیری آورد. ۳- عمر را کوتاه میکند. و آن سه که در عقبی است: ۱- بسخط خدا مبتلا گردد. ۲- مفاسد بد بیند. ۳- در آتش جاوید بماند.

وَ اللّهُ یُرِیدُ أَن یَتُوبَ عَلَیکُم وَ یُرِیدُ الَّذِینَ یَتَّبِعُونَ الشَّهَواتِ أَن تَمِیلُوا مَیلًا عَظِیماً یعنی خدا میخواهد توبه شما را قبول گرداند یا شما را موفق گرداند بتوبه کردن و کسانیکه پیروی آرزوهای نفس خود میکنند بسیار میل دارند و خواهند شما را از راه راست بباطل میل دهند و شما با آنها در پیروی شهوات و استحلال محرمات موافقت نمائید.

و بعضی از مفسرین گفته که شاید اشاره بمجوس یا یهودیان باشد که وقتی آیه تحریم خواهرزاده و برادرزاده نازل گردید اعتراض کردند که چرا نکاح دختر عمّه و دختر خاله حلال است با اینکه عمّه و خاله حرامند و اگر خواهر حرام است چرا خواهرزاده حرام است و خواستند مؤمنین را منحرف گردانند اینکه بود که اینکه آیه نازل شد که خدا میخواهد شما را از کار قبیح باز دارد و پاک گردید قوله تعالی (یُرِیدُ اللّهُ بِکُمُ الیُسرَ وَ لا یُرِیدُ بِکُمُ العُسرَ) و در عین حال از اعمال زشت که ضرر بدین و دنیای شما میرساند خودداری نمائید و در نکاح کنیز و دختر عمّه و خاله مجاز گردید.

یُرِیدُ اللّهُ أَن یُخَفِّفَ عَنکُم وَ خُلِقَ الإِنسانُ ضَعِیفاً خدای جلیل از راه لطف و کرم بتشریع شرایع و سنن خواسته است که باین انسان ضعیف تخفیف بدهد مخصوصا بشریعت اسلام که دین سهله سمحه است

صفحه : ۵۳

و جمع کند بین سعادت جسمانی و روحانی بشر را که بسعادتین فائز گردد و باز تکلیف بر او گران نباشد.

از إبن عباس نقل میکنند که گفته در اینکه سوره هشت آیه است که برای فرزند آدم بهتر است از آنچه آفتاب بر آن بتابد ۱- (یُرِیدُ اللّهُ لِیُبَیِّنَ لَکُم) ۲- (وَ اللّهُ یُرِیدُ أَن یَتُوبَ عَلَیکُم) ۳- (یُرِیدُ اللّهُ أَن یُخَفِّفَ عَنکُم) ۴- (إِن تَجتَنِبُوا کَبائِرَ ما تُنهَونَ عَنهُ) ۵- (إِنَّ اللّهَ لا یَغفِرُ أَن یُشرَکَ بِهِ) ۶- (إِنَّ اللّهَ لا یَظلِمُ مِثقالَ ذَرَّةٍ) ۷- (مَن یَعمَل سُوءاً أَو یَظلِم نَفسَهُ) ۸- (ما یَفعَلُ اللّهُ بِعَذابِکُم).

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَأکُلُوا أَموالَکُم بَینَکُم بِالباطِلِ إِلّا أَن تَکُونَ تِجارَةً عَن تَراضٍ مِنکُم آیه بتمام مؤمنین خطاب نموده که ای کسانیکه بخدا و رسول و معاد ایمان آورده‌اید مال یکدیگر را بر خود مباح ندانید و بناحق مال یکدیگر را نخورید مثل دزدی بتمام اقسامش از فریب دادن یا غشّ در معامله یا ربا یا قمار و کم فروشی و غیر اینها که تمام اقسامش بهر عنوان و اسمی باشد داخل خوردن مال بباطل است و با هم تجارت و معامله صحیح بنمائید بطوریکه از طرفین رضایت و طیب خاطر حاصل گردد تا اینکه دوستی شما برقرار ماند و مال حرام داخل مالتان نگردد که رقابت و دشمنی بینتان پدید آید.

وَ لا تَقتُلُوا أَنفُسَکُم إِنَّ اللّه کانَ بِکُم رَحِیماً چون مؤمنین حقیقهٔ با هم مثال نفس واحده مانند اگر از راه ایمان و توحید با هم دوستی کننـد و در گفتـار و کردار و در ظاهر و باطن در عمل صادقانه با هم رفتار نماینـد و در معاملات و معاشـرات با هم بخوبی و درستی معاشـرت کننـد مخصوصا در معاملات دروغ و خدعه در کار نباشد و تجارت (عَن تَراضٍ مِنکُم) صورت گیرد دشـمنی بینشان پدید نمیگردد و اگر جز اینکه نباشد ممکن است دشمنی بینشان پدید گردد و بسا میشود که در مقام قتل یکدیگر برمیآیند و شاید آیه که

صفحه : ۵۴

فرموده (وَ لا تَقتُلُوا أَنفُسَکُم) مقصود اینکه باشد که چون مؤمنین بمنزله نفس واحده میباشند کشتن بعضی کشتن دیگری است اینکه است که فرموده (المؤمنین کنفس واحـدهٔ) و وقتی چنـانچه فرموده (وَ أَنتُمُ الأَعلَونَ إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ) علوّ و برتری بر خلق جهان پیـدا مینماینـد که بـا هم متّحـد باشـند و آن وقتی ممکن است که بـا تمـام جهات با هم اتّحاد داشـته باشـند و اتحاد و پیوسـتگی در همان معاملات و داد و ستد معلوم میگردد.

و شایـد از (وَ لا تَقتُلُوا أَنفُسَکُم) خود را نکشـید نهی از تهوّر و بی‌بـاکی و داخل گردیـدن در جائیکه عقل و شـرع منع از آن نموده باشـد چنـانچه فرموده (وَ لا تُلقُوا بِأَیـدِیکُم إِلَی التَّهلُکَهِٔ) و ممکن است گفته شود مقصود از هلاکت نفس یک معنی اعمّ اراده شـده باشـد که نه فقـط نفس حیوانی مراد باشـد بلکه نفس ناطقه انسانی را نیز شامل گردد یعنی آن نفسیکه لطیفه ربّانی است که در باره آن پس از خلقت جسـد بقوله تعالی (وَ نَفَختُ فِیهِ مِن رُوحِی) بانسـانی کرامت کرده و او را بتـاج (وَ لَقَد کَرَّمنا بَنِی آدَمَ) برگزیـده بمتـابعت نفس حیوانی و بهوای نفسـانی او را هلاک و فاسـد نگردانیـد، و میتوان آیـات بالا را شاهـد بر اینکه توجیه گرفت زیرا که همان خوردن مال حرام و متابعت شهوات نفس انسانی را میمیراند و نیز آیه بعد هم دلالت بر همین معنی دارد.

وَ مَن یَفعَل ذلِکَ عُدواناً وَ ظُلماً فَسَوفَ نُصلِیهِ ناراً وَ کانَ ذلِکَ عَلَی اللّهِ یَسِیراً و آیه ارائه میدهـد که عـدوان و سـتم بینـدگان خـدا رسانیـدن آتش جهنـم را آمـاده میگردانـد و آن در اثر کشـتن و قتـل نفس انسـانی و در اثر متـابعت کردن هـوا نفس آتش جهنم را ایجاب میگرداند.

صفحه : ۵۵

[سوره النساء (۴): آیات ۳۱ تا ۳۵]

اشاره

إِن تَجتَنِبُوا کَبائِرَ ما تُنهَونَ عَنهُ نُکَفِّر عَنکُم سَیِّئاتِکُم وَ نُدخِلکُم مُدخَلاً کَرِیماً (۳۱) وَ لا تَتَمَنَّوا ما فَضَّلَ اللّهُ بِهِ بَعضَکُم عَلی بَعضٍ لِلرِّجالِ نَصِیبٌ مِمَّا اکتَسَبُوا وَ لِلنِّساءِ نَصِیبٌ مِمَّا اکتَسَبنَ وَ سئَلُوا اللّهَ مِن فَضلِهِ إِنَّ اللّهَ کانَ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیماً (۳۲) وَ لِکُلٍّ جَعَلنا مَوالِیَ مِمّا تَرَکَ الوالِدانِ وَ الأَقرَبُونَ وَ الَّذِینَ عَقَدَت أَیمانُکُم فَآتُوهُم نَصِیبَهُم إِنَّ اللّهَ کانَ عَلی کُلِّ شَیءٍ شَهِیداً (۳۳) الرِّجالُ قَوّامُونَ عَلَی النِّساءِ بِما فَضَّلَ اللّهُ بَعضَهُم عَلی بَعضٍ وَ بِما أَنفَقُوا مِن أَموالِهِم فَالصّالِحاتُ قانِتاتٌ حافِظاتٌ لِلغَیبِ بِما حَفِظَ اللّهُ وَ اللاّتِی تَخافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَ اهجُرُوهُنَّ فِی المَضاجِعِ وَ اضرِبُوهُنَّ فَإِن أَطَعنَکُم فَلا تَبغُوا عَلَیهِنَّ سَبِیلاً إِنَّ اللّهَ کانَ عَلِیًّا کَبِیراً (۳۴) وَ إِن خِفتُم شِقاقَ بَینِهِما فَابعَثُوا حَکَماً مِن أَهلِهِ وَ حَکَماً مِن أَهلِها إِن یُرِیدا إِصلاحاً یُوَفِّقِ اللّهُ بَینَهُما إِنَّ اللّهَ کانَ عَلِیماً خَبِیراً (۳۵)

صفحه : ۵۶

[ترجمه]

اگر از گناهـان بزرگ کـه نهی کرده شده‌ایـد دوری کردیـد مـا از گناهـان دیگر شـما درگـذریم و شـما را بمقـام بلنـد نیکـو داخل میگردانیم [۳۱]
آرزو نکنید آنچه را که خدا بعضی از شما را بر بعض دیگر برتری داده برای مردها بهره‌ئی است از آنچه کسب کرده‌اند و برای زنها نیز بهره‌ئی است از آنچه عمل نموده‌اند و آنچه خواهید از فضل خدا بطلبید همانا خداوند بهر چیزی دانا است [۳۲]
و از برای هر یـک از زنهـا و مردها میراث برنـدگانی قرار دادیم از آنچه پـدر و مادر آنها باقی بگذارنـد و خویشان نزدیک که ارث برنـده میباشـند و با هر کس که عهـد و پیمان حقوقی بسته‌اید حق آنها را اداء کنیـد و نصـیب آنان را بدهید همانا خدا بر هر چیزی گواهست [۳۳]
مردها را بر زنها تسلطی است (زیرا که کارگذار آنها و قائم بامور معاش آنهایند) بسبب آنچه خدا بعضی را بر بعضی برتری داده و برای اینکه مردهـا از مالشـان بزنهـا نفقه میدهنـد پس زنـان شایسـته مطیع و نگهدارنـده حقوق شوهراننـد و در غیـاب شوهران حفظ میکننـد آنچه را که خـدا حفـظ نمـوده- و آن زنـانی که از مخـالفت و تمکین نکردن آنهـا میترسـید در مرتبه اول آنهـا را مـوعظه و نصیحت کنیـد اگر نپذیرفتنـد از آنهـا در رختخواب دوری کنیـد و اگر فائـده نبخشـید آنهـا را بزنیـد پس اگر اطـاعت کردنـد دیگر هیچگونه حق ستم بر آنها ندارید همانا که خداوند بزرگوار و عظیم الشأن است [۳۴]
و اگر بترسـید از اینکه بین زن و شوهر مخالفت و جـدائی افتـد، از طرف کسان زن حکمی و از کسان مرد حکمی برگزینید که اگر آنها اراده اصلاح کنند خدا بین آنها سازگاری می‌اندازد همانا خدا عالم و خبیر است [۳۵]

صفحه : ۵۷

(توضیح آیات)

إِن تَجتَنِبُوا کَبائِرَ ما تُنهَونَ عَنهُ نُکَفِّر عَنکُم سَیِّئاتِکُم وَ نُدخِلکُم مُدخَلًا کَرِیماً ترجمه آیه شده و واضح است، لکن در اینکه مقصود از گناهان کبیره چیست و کبائر چنـد عـدد است بین علماء اختلاف است و چون در آیه بالا نهی از منهیّات شـده در اینکه آیه در مقام برآمـده که اگر از گناهـان بزرگ که نهی شده‌ایـد اجتناب نمائیـد همان خودداری از آنها کفاره گناهان کوچک شـما میشود و در مقام ارجمند شما را داخل میگردانیم.
در اصـل مطلب که اجتنـاب از کبـائر کفاره صـغائر یعنی گناهان کوچک میگردد خلافی نیست اشـکال و خلاف در اینکه است که گناهان کبیره چه گناهی است.
در مجمع گفته در معنی کبیره اختلاف است:
۱- هر گناهی که خـدا وعـده عـذاب در آخرت داده و در دنیا حـدّ بر او واجب کرده آن کبیره است. [سـعید بن جبیر و مجاهد] ۲- تمام گناهانی را که خدای نهی کرده کبیره است [إبن عباس] و مذهب اصـحاب ما است زیرا که آنها گفته‌اند تمام معاصی از جهت قبحشان کبیره است لکن بعضـی بزرگتر از بعض دیگر است و در گناهان صغیره‌ئی نیست و صغیره بودن نسبت بآن گناهی است که از آن بزرگ‌تر است و عقاب آن بیشتر است و اینکه دو قول بهم نزدیکند.
۳- معتزله گفته‌اند صغیره آن گناهی است که عقابش کمتر از ثواب صاحبش باشد پس عقاب لازم بر آن گناه باتفاق بین آنها حبط میگردد و در اینکه آیا مثل آن از ثواب صاحبش حبط میگردد دو قول است ۱- ابو القاسم و قائلین بموازنه گفته‌اند حبط میشود.

۲- ابو على جبائى گفته حبط نميشود بلكه ساقط ميشود كمترش و بيشترش

صفحه : ۵۸

بحال خود باقى ميماند.

و كبيره نزد آنها گناهى است كه عقابش از ثواب صاحبش بزرگتر باشد و گفته‌اند هيچ صغيره‌ئى نيست مگر اينكه جائز است كبيره باشد و در تعريف و شناسانيدن صغائر اغراء بمعصيت است بجهت اينكه وقتى مكلف فهميد ضررى ندارد و دلش خواست بجا مى‌آورد.

و نيز گفته‌اند وقتى شخص از كبائر اجتناب نمود واجب است آمرزش صغائر و مؤاخذه از آن نيكو نيست، و در ظاهر آيه چيزى نيست كه بر اينكه دلالت داشته باشد و معنى آن بنا بر آنچه كلبى از إبن عباس روايت كرده اينكه است (ان تجتنبوا الذنوب التى اوجب اللّه فيها الحدّ) و در آن اسم نار برده شده (نكفّر عنكم ما سوى ذلك) يعنى اگر اجتناب كنيد و دورى نمائيد از هر گناهى كه در آن حدّ و اسم آتش برده شده ما غير آنرا ميپوشانيم از نماز تا نماز ديگر و از جمعه تا جمعه ديگر و از شهر رمضان تا شهر رمضان ديگر در اينكه زمانها يعنى گناهانى كه بين اينها است ميپوشانيم.

و گفته شده كه معنى آن اينست اگر اجتناب كرديد از كبائرى كه نهى شده‌ايد در اينكه سوره از مناكح و اكل مال بباطل و غير آن از اوّل سوره تا اينجا و ترك كرديد در آينده ميپوشانيم آنچه را كه پيش كرده‌ايد، و لذا گفته است إبن مسعود كه هر چه را كه خدا در اوّل سوره نهى نموده تا سى آيه آنها كبيره است، و مؤيد اينكه قول است از قرآن قوله تعالى (قُل لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِن يَنتَهُوا يُغفَر لَهُم ما قَد سَلَفَ) و قوله (وَ لا تَنكِحُوا ما نَكَحَ آباؤُكُم مِنَ النِّساءِ إِلّا ما قَد سَلَفَ).

وَ نُدخِلكُم مُدخَلًا كَرِيماً يعنى (مكانا طيّبا حسنا لا ينقصه شىء) و امّا تفصيل گناهان كبيره موبقه بنا بر آنچه از روايات نقل شده و ما در اينجا جمله‌ئى قانع كننده آنرا يادآورى مينمائيم بروايت عبد العظيم بن عبد اللّه حسنى از ابى جعفر محمّد بن على عن ابيه

صفحه : ۵۹

على بن موسى الرضا عن موسى بن جعفر عليهم السلام كه گفته عمرو بن عبيد بصرى بر ابى عبد اللّه جعفر بن محمّد الصادق [ع] داخل شد چون سلام كرد و نشست و اينكه آيه را خواند (الَّذِينَ يَجتَنِبُونَ كَبائِرَ الإِثمِ وَ الفَواحِشَ) و ساكت گرديد حضرت فرمود چرا ساكت شدى گفت دوست دارم كه كبائر را از كتاب بشناسم گفت آرى اى عمرو ۱-

اكبر كبائر الشرك باللّه لقوله تعالى (إِنَّ اللّهَ لا يَغفِرُ أَن يُشرَكَ بِهِ)

و گفته (مَن يُشرِك بِاللّهِ فَقَد حَرَّمَ اللّهُ عَلَيهِ الجَنَّةَ وَ مَأواهُ النّارُ) ۲-

يأس من روح اللّه لأنّ اللّه يقول (لا يَيأَسُ مِن رَوحِ اللّهِ إِلَّا القَومُ الكافِرُونَ)

۳- پس از آن امن از مكر اللّه زيرا كه فرموده (فَلا يَأمَنُ مَكرَ اللّهِ إِلَّا القَومُ الخاسِرُونَ) ۴- و بعض ديگر عقوق والدين زيرا كه خداى تعالى قرار داده عاق را (جَبّاراً شَقِيًّا) در قوله (وَ بَرًّا بِوالِدَتِي وَ لَم يَجعَلنِي جَبّاراً شَقِيًّا) ۵- و بعضى از آنها قتل النفس التى حرّم اللّه الا بالحق، زيرا كه فرموده (وَ مَن يَقتُل مُؤمِناً مُتَعَمِّداً فَجَزاؤُهُ جَهَنَّمُ خالِداً فِيها) ۶- قذف محصنات زيرا كه فرموده (إِنَّ الَّذِينَ يَرمُونَ المُحصَناتِ الغافِلاتِ المُؤمِناتِ لُعِنُوا فِي الدُّنيا وَ الآخِرَةِ وَ لَهُم عَذابٌ عَظِيمٌ) ۷- اكل مال يتيم از راه ظلم لقوله تعالى (الَّذِينَ يَأكُلُونَ أَموالَ اليَتامى ظُلماً الخ) ۸- فرار از جنگ زيرا كه خدا فرموده (وَ مَن يُوَلِّهِم يَومَئِذٍ دُبُرَهُ إِلّا مُتَحَرِّفاً لِقِتالٍ أَو مُتَحَيِّزاً إِلى فِئَةٍ فَقَد باءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللّهِ وَ مَأواهُ جَهَنَّمُ وَ بِئسَ المَصِيرُ) ۹- خوردن ربا زيرا كه خدا فرموده (الَّذِينَ يَأكُلُونَ الرِّبا لا يَقُومُونَ إِلّا كَما يَقُومُ الَّذِى يَتَخَبَّطُهُ الشَّيطانُ مِنَ المَسِّ) و گفته (فَإِن لَم تَفعَلُوا فَأذَنُوا بِحَربٍ مِنَ اللّهِ وَ رَسُولِهِ) ۱۰- سحر زيرا كه فرموده (وَ لَقَد عَلِمُوا لَمَنِ اشتَراهُ

ما لَهُ فِی الآخِرَةِ مِن خَلاقٍ) ۱۱- زنا زیرا که خدا فرموده (وَ مَن یَفعَل ذلِکَ یَلقَ أَثاماً یُضاعَف لَهُ العَذابُ یَومَ القِیامَةِ وَ یَخلُد فِیهِ مُهاناً) ۱۲- و الیمین الغموس یعنی قمم دروغ زیرا که گفته (إِنَّ الَّذِینَ یَشتَرُونَ بِعَهدِ اللّهِ وَ أَیمانِهِم ثَمَناً قَلِیلًا أُولئِکَ لا خَلاقَ لَهُم فِی الآخِرَةِ الخ) ۱۳- و الغلول قال اللّه تعالی (وَ مَن یَغلُل یَأتِ بِما غَلَّ یَومَ القِیامَةِ) ۱۴- منع الزکوة المفروضة زیرا که فرموده (یَومَ یُحمی عَلَیها فِی نارِ

صفحه : ۶۰

جَهَنَّمَ فَتُکوی بِها جِباهُهُم وَ جُنُوبُهُم وَ ظُهُورُهُم الخ) ۱۵- شهادت زور ۱۶- کتمان شهادت زیرا که فرموده (وَ مَن یَکتُمها فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلبُهُ) ۱۷- شرب خمر زیرا که آن را قرین بت پرستی فرموده ۱۸- ترک نماز عمدا و ترک چیزی از آنچه خدا واجب گردانیده زیرا که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده کسیکه عمدا نماز را ترک کند بری شده از ذمّه خدا و رسولش ۱۹- نقض عهد ۲۰- قطع رحم، زیرا که خدا در باره آنها فرموده (أُولئِکَ لَهُمُ اللَّعنَةُ وَ لَهُم سُوءُ الدّارِ) پس از آن عمرو بیرون رفت و بگریه صدا بلند نمود و میگفت هلاک شد کسیکه برأی خود گفت و در فضل و علم شما نزاع کرد.

و از نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرمود کبائر هفت عدد است: ۱- بزرگتر از همه شرک بخدا ۲- قتل نفس مؤمنة ۳- خوردن ربا ۴- اکل مال یتیم ۵- قذف محصنه ۶- عقوق والدین ۷- فرار از جنگ، پس کسیکه وارد قیامت شد و از اینها مبرّا است میباشد با من در بحبوحه بهشتی که درهایش از طلا است. و سعید بن جبیر روایت کرده که مردی بابن عباس گفت کبائر چند میباشد آیا هفت است گفت بهفتاد نزدیک‌تر است تا بهفت غیر از اینکه با استغفار کبیره‌ئی نیست و با اصرار صغیره‌ئی نیست، و اینکه دو روایت را واحدی در تفسیرش با سندی از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و إبن عباس نقل نموده. [پایان] و در جلد ششم تفسیر مخزن العرفان همین حدیث مشروحا بیان شده.

و میتوان گفت کبیره بودن و صغیره گناه نسبت بعامل او است، معلوم است که گناه عالم با گناه جاهل در صغیره و کبیره بودن مساوی نیستند، و نیز چنین است گناه شخص عاقل که با مخالفت عقلش مرتکب گناه گردد و باین اعتبار صغیره جاهل کبیره عالم و عاقل است. خلاصه باین اعتبار صغیره و کبیره گناه نسبت باشخاص است نه اصل عمل زیرا که عمل بهر یک از نواهی گناه بزرگ است تفاوت در عامل آنست چنانچه ترک اولی‌ئی که از معصومین صادر گردد نسبت بشخص او خیلی بزرگ است اینکه است که گفته‌اند در باره آنها (حسنات الابرار سیّئات

صفحه : ۶۱

المقرّبین).

در تفسیر المیزان از غزالی نقل میکند در احیاء العلوم گفته اجتناب از گناه کبیره اگر از روی قدرت و اراده باشد کفاره گناه صغیره حساب میشود مثل کسی که میتواند بزنی تجاوز کند ولی خودداری میکند و بنگاه و لمس اکتفا مینماید، پس خودداری او در تنویر قلب او مؤثّرتر است از اثر ظلمانی نمودن آنرا در نگاه با جنبی و لمس او اینکه است معنی کفّاره، ولی اگر مردی نداشت یا ناتوان بود یا از عواقب اخروی آن ترسید و نکرد اینکه دیگر کفّاره نمیشود یا آنکس که بخوردن شراب اگر چه حلال باشد میل ندارد، نخوردن شراب مقدمات آنرا از قبیل شنیدن موسیقی کفّاره نمیشود فقط کسی که بشراب و موسیقی هر دو علاقه دارد، گرچه بموسیقی میپردازد ولی با مجاهدات از شراب خودداری میکند اینکه مجاهدت وی تاریکی گناه سماع موسیقی را از وی بردارد اینها احکام آخرت میباشد.

و در جای دیگر گفته هیچ چیز تاریکی دل را که گناهی آورده باشد زائل نمیکند بجز نور ثوابیکه ضدّ آن است و بین دو ضدّ هم

مناسبتی موجود است یعنی باید هر گناهی بثوابی از جنس خود جبران شود همین طور که سفیدی سیاهی را میبرد و گرمی سردی را و اینکه درجه بندی گناهان هم از الطاف خدا است تا بهر صورت هست محو و زائل شود و در اینکه طریقه امید بمحو بیشتر از آنستکه یک نوع طاعت آورده شود گرچه آنهم بالاخره در محو گناه مؤثر است [پایان] وَ لا تَتَمَنَّوا ما فَضَّلَ اللّهُ بِهِ بَعضَکُم عَلی بَعضٍ لِلرِّجالِ نَصِیبٌ مِمَّا اکتَسَبُوا وَ لِلنِّساءِ نَصِیبٌ مِمَّا اکتَسَبنَ الی آخر آیه بعد چون آیات ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست، و خلاصه اینکه خدای جلیل بمؤمنین توصیه فرموده که در آنچه برای شما تعیین شده چه راجع بتقدیرات و خلقت که هر کسی طوری آفریده شده آنهم بانواع و اقسام خلقت از زشتی و زیبائی، زن بودن یا مرد بودن، و نیز راجع بمقرّرات و احکام شرعیه

صفحه : ۶۲

از تقسیم ارث یا باقی احکام که بایست بدانند آنچه را که خداوند نصیب هر کسی قرار داده فضلی است از جانب او و نصیب هر کسی بمناسبت فعل و عمل و سجیّه وی است پس باید هر کسی بر آنچه هست راضی و خوشنود باشد و از خدا طلب فضل و رحمت کند نه اینکه بر دیگری حسد برد یا اینکه بنصیب خود راضی نباشد زیرا که او سبحانه و تعالی بهر چیزی از آنچه نصیب او کرده عالم و بصلاح دید او عارف است او تعیین گردانیده و بخل در مبدء فیّاض نیست.

وَ لِکُلٍّ جَعَلنا مَوالِیَ مِمّا تَرَکَ الوالِدانِ وَ الأَقرَبُونَ ظاهرا آیه اشاره بآیات ارث دارد و توصیه باوامر و احکامی است که در آیات ارث بتفصیل بیان فرموده همین طوری که قبل از اینکه در تفاصیل قوانین ارث وارد گردد بطور قاعده کلّی فرمود (لِلرِّجالِ نَصِیبٌ مِمّا تَرَکَ الوالِدانِ وَ الأَقرَبُونَ) و فرموده (وَ لِکُلٍّ جَعَلنا مَوالِیَ تا آخر) و شاید مقصود از موالی همه آنهائی باشند که در آیات ذکر شده از ابوین و اولاد و غیر آنها از طبقات سه گانه ابوین و اولاد.

وَ الَّذِینَ عَقَدَت أَیمانُکُم یعنی با آنهائیکه عقد و پیمان خصوصی بسته‌اید و مخالفت کرده‌اند نصیبشان را بدهید، و گفته‌اند حکم اینکه آیه بآیه (وَ أُولُوا الأَرحامِ بَعضُهُم أَولی بِبَعضٍ فِی کِتابِ اللّهِ) نسخ گردیده.

و ممکن است گفته شود نظر باستحکام قانون ارث که بسیار مهم و قابل تحقیق است سفارش بیشتری شده که بر کسی تعدّی نشود و به نصیبی که برای او مقرّر گردیده باو برسد، و در مجمع گفته در آیه اقوال دیگری هست که بنا بر بعض آنها آیه منسوخ نشده.

الرِّجالُ قَوّامُونَ عَلَی النِّساءِ بِما فَضَّلَ اللّهُ الخ (قیم) کسی را گویند که مهم کس دیگر را انجام دهد، و قیّام صیغه مبالغه است، و فضل فزونی بعضی است نسبت ببعض دیگر و چون غالبا بالطبع

صفحه : ۶۳

هم در تدبیر و هم در نیرومندی و تحمّل شدائد مردها بر اغلب زنها فزونی دارند و چنانچه دانشمندان گفته‌اند و نیز بتجربه معلوم شده زندگانی زنها احساسی و عاطفی است و بر نازک‌کاری و ظرافت تکیه دارد باین جهات (وَ بِما أَنفَقُوا مِن أَموالِهِم) یعنی و نیز از جهت انفاق مردها بر زنها و مهر و بعض خصوصیات دیگر فرموده (بِما فَضَّلَ اللّهُ) خدای تعالی مردها را در اینکه جهات بر زنها فضیلت داده و باید دانست که اینکه فضیلت و برتری مردها بر زنها از جهت قوّت عقلی و نیروی بدنی بطور کلّی بر کلّی است نه بطور شمول بر تمام افراد زیرا چنانچه معلوم است خیلی از زنهائی بوده و هستند که در تدبیر و عقل بلکه در قوای بدنی بر بعضی از مردها فضیلت دارند.

فَالصّالِحاتُ قانِتاتٌ حافِظاتٌ لِلغَیبِ بِما حَفِظَ اللّهُ الخ پس از بیان فضیلت مردها بر زنها ظاهرا آیه در مقام بیان فضیلت زنها برآمده که فضیلت زنها در چیست و شاید میخواهد خاطر نشان کند که همین طوری که مردها را بر زنها برای آنجهاتی که بعضی از مردها را فضیلت داده بر بعض از زنها همین طور بعضی زنها را نیز بر بعض دیگر آنها فزونی داده و فضیلت زن در اینکه صفاتی است که

بعضـى از آنها در آيه بيان شده: ۱- (صالحات) زنهاى صالح و شايسته ۲- (قانِتـات) قنوت بمعنى اطـاعت و خضوع دائمى است ۳- (حافِظاتٌ لِلغَيبِ) يعنى حفظ ميكنند خودشان و عورتشان را در حال غائب بودن ازواجشان.

وَ اللّاتِي تَخافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَ اهجُرُوهُنَّ فِي المَضاجِعِ نشوز بمعنى سرپيچى از اطاعت شوهر است از روى تكبّر و بـدلالت (تَخافُونَ) ظهـور علائـم و آثـار آنست. و براى جلوگيرى از تمكين نكردن زن از شوهرش خـداى تعـالى بمردهـا بسه عمـل دسـتور ميدهـد كه بترتيب براى علاـج نشوز زن عمـل نماينـد و ظاهرا اينكه حكم ارشادى است نه مولوى كه بطور وجوب و لزوم باشـد كه وقتى علائم ظهور نشوز زن خود را ديد بسه علاج دست بزنند ۱- (فَعِظُوهُنَّ)

صفحه : ۶۴

او را موعظه و نصيحت كنيد ۲- (وَ اهجُرُوهُنَّ فِي المَضاجِعِ) اگر موعظه سودى نبخشيد از بستر او دورى نمائيـد ۳- اگر اينكه دو عمل فائده نبخشيد (وَ اضرِبُوهُنَّ) موقع آن ميرسد كه او را بزنيد.

فَإِن أَطَعنَكُم فَلا تَبغُوا عَلَيهِنَّ سَبِيلًا آيه پس از حكم ارشـادى براى جلـوگيرى از نشوز زن از آن سه عمـل هر يـك پس از ديگرى فرموده پس اگر زن تمكين نمود ديگر هيچ ستم بر او روا نداريد اشاره به اينكه كه قوّت و برومندى شما مردها سبب نشود كه بخود مغرور گرديـد و چنين گمان كنيـد كه سـتم نمودن بر زن كه ضـعيف‌تر از خود ميدانيـد روا است بايست بدانيد خدا بزرگ و غالب است و حقّ مظلوم را از ظالم ميگيرد.

وَ إِن خِفتُم شِقاقَ بَينِهِما فَابعَثُوا حَكَماً مِن أَهلِهِ وَ حَكَماً مِن أَهلِها و هر گاه براى اصـلاح بين زن و شوهر باين اموريكه در آيات بالا تعيين كرد كافى نشـد و ترسـيديد جدائى و دشـمنى بين زن و شوهر از اينكه جهات يا بجهات ديگر توليد گردد در اينكه مورد بايد بين آنهـا داورى شود بـاين طور كه (حَكَماً مِن أَهلِهِ) داورى از كسان مرد (وَ حَكَماً مِن أَهلِها) و داورى از طرف زن و هر يك حكم را تفويض بـاو بنماينـد اگر واقعـا آنها اراده اصـلاح دارنـد خداونـد بين آنها اتفاق و دوستى ايجاد مينمايـد، آيه اشاره باين است كه بدانيد سبب لمّى تمام امور خدا است و اراده و خواست او غالب و حاكم بر امور است بايد تمام امور را باو تفويض كنيد.

صفحه : ۶۵

[سوره النساء (۴): آيات ۳۶ تا ۴۳]

اشاره

وَ اعبُدُوا اللّهَ وَ لا تُشرِكُوا بِهِ شَيئاً وَ بِالوالِدَينِ إِحساناً وَ بِذِي القُربى وَ اليَتامى وَ المَساكِينِ وَ الجارِ ذِي القُربى وَ الجارِ الجُنُبِ وَ الصّاحِبِ بِالجَنبِ وَ ابنِ السَّبِيلِ وَ ما مَلَكَت أَيمانُكُم إِنَّ اللّهَ لا يُحِبُّ مَن كانَ مُختالاً فَخُوراً (۳۶) الَّذِينَ يَبخَلُونَ وَ يَأمُرُونَ النّاسَ بِالبُخلِ وَ يَكتُمُونَ ما آتاهُمُ اللّهُ مِن فَضلِهِ وَ أَعتَدنا لِلكافِرِينَ عَذاباً مُهِيناً (۳۷) وَ الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَموالَهُم رِئاءَ النّاسِ وَ لا يُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ لا بِاليَومِ الآخِرِ وَ مَن يَكُنِ الشَّيطانُ لَهُ قَرِيناً فَساءَ قَرِيناً (۳۸) وَ ما ذا عَلَيهِم لَو آمَنُوا بِاللّهِ وَ اليَومِ الآخِرِ وَ أَنفَقُوا مِمّا رَزَقَهُمُ اللّهُ وَ كانَ اللّهُ بِهِم عَلِيماً (۳۹) إِنَّ اللّهَ لا يَظلِمُ مِثقالَ ذَرَّةٍ وَ إِن تَكُ حَسَنَةً يُضاعِفها وَ يُؤتِ مِن لَدُنهُ أَجراً عَظِيماً (۴۰)

فَكَيفَ إِذا جِئنا مِن كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَ جِئنا بِكَ عَلى هؤُلاءِ شَهِيداً (۴۱) يَومَئِذٍ يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ عَصَوُا الرَّسُولَ لَو تُسَوّى بِهِمُ الأَرضُ وَ لا يَكتُمُونَ اللّهَ حَدِيثاً (۴۲) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَقرَبُوا الصَّلاةَ وَ أَنتُم سُكارى حَتّى تَعلَمُوا ما تَقُولُونَ وَ لا جُنُباً إِلّا عابِرِي سَبِيلٍ حَتّى تَغتَسِلُوا وَ إِن كُنتُم مَرضى أَو عَلى سَفَرٍ أَو جاءَ أَحَدٌ مِنكُم مِنَ الغائِطِ أَو لامَستُمُ النِّساءَ فَلَم تَجِدُوا ماءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيداً طَيِّباً فَامسَحُوا

بِوُجُوهِكُم وَ أَيدِيكُم إِنَّ اللّهَ كانَ عَفُوًّا غَفُوراً (۴۳)

صفحه : ۶۶

[ترجمه]

خدای یگانه را بپرستید و چیزی شریک او قرار ندهید و بپدر و مادر و خویشان و نزدیکان و ایتام و فقیران نیکی کنید و بهمسایه نزدیک یا خویش و بهمسایه دور یا بیگانه و یار و مصاحب و مسافران درگذران و آنهائی را که مالک گردیده‌اید (بهمه اینها احسان و نیکی کنید) همانا خدا دوست نمیدارد کسی را که خرامنده بتکبر و فخر کننده باشد (۳۶)

و خدا دوست نمیدارد آنهائی را که بخیلند و مردم را امر ببخل مینمایند و آنچه خدا از فضلش بآنها عطا کرده مخفی میدارند و ما برای کافرین عذاب خوارکننده مهیّا نموده‌ایم [۳۷]

(و خدا دوست نمیدارد کسانی را) که مالهای خود را بریاء و نشان دادن بمردم انفاق میکنند و ایمان ندارند نه بخدا و نه بروز قیامت و اینان یاران شیطانند و هر کس که شیطان قرین (و همنشین) او باشد او بد رفیقی گرفته است [۳۸]

و برای کافرین چه ضرر داشت اگر بخدا و روز قیامت ایمان میآوردند و از آنچه خدا روزی آنها کرده انفاق میکردند و خدا باعمال آنها دانا است [۳۹]

همانا خدا هم وزن ذره‌ئی بکسی ستم نمیکند و اگر آن مثقال ذرّه عمل نیک باشد ثواب آنرا دو چندان میکند و از جانب خود اجر بزرگ باو میدهد [۴۰]

پس چگونه است حال وقتی که از هر امتی گواهی آریم و ای رسول تو را بر آن جماعت گواهان گواه آوریم [۴۱]

روز قیامت روزی است که آنهائیکه کافر شدند و رسول را مخالفت کردند دوست میدارند که با خاک زمین یکسان گردند و از خدا چیزی پنهان نتوانند کرد [۴۲]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید نزدیک نماز نشوید در حال مستی تا اینکه بدانید چه میگوئید و نیز نزدیک نماز نشوید در حالیکه جنب باشید تا وقتی که غسل کنید مگر در حال مسافرت (و نیافتن آب) و اگر مریض باشید یا قضاء حاجتی دست داده یا با زنان معاشرت کرده باشید و آب برای غسل نیافتید پس تیمم کنید بر خاک پاک و صورت و دستهای خود را مسح کنید همانا خداوند بسیار عفو کننده و بسیار آمرزنده است [۴۳]

.

صفحه : ۶۷

(توضیح آیات)

وَ اعبُدُوا اللّهَ وَ لا تُشرِكُوا بِهِ شَيئاً وَ بِالوالِدَينِ إِحساناً در کشف الاسرار از شیخ انصاری رحمه اللّه نقل میکنند که گفته توحید مسلمانان بیان سه حرف است اثبات صفت بی‌افراط و نفی تشبیه بی‌تعطیل، بر ظاهر برفتن بی‌تخلیط. حقیقت اثبات آنست که هر چه خدا گفت که از خود بر بیان است مصطفی گفت که از حق بر عیان است تصدیق و تسلیم بر آن پیش‌گیری و بر ظاهر آن ببستی و آنرا مثل نزنی و از صنعت بر نگردانی و بخیال گرد آن نگردی که اللّه در علم آید در خیال نیاید و از تفکر در چگونگی آن

بپرهیزی و تکلیف و تأویل در آن مجوئی و از گفتن و شنیدن آن نپیچی، تا آنجا که گفته اینکه است توحید سمعی و شناخت خبری باین توحید ببهشت رسند و از دوزخ برهند. اما توحید دیگر توحید عارفان و حلیّت صدیقان سخن در اینکه توحید نه کار آب و گل است و نه جای زبان و دل است موحّد آید و بزبان چه گوید که حالش خود زبان است، عبارت چون کند از آن توحید که عبارت از آن عین نهان است، اینکه توحید نه از خلق است که آن از حق نشان است از آن است که رستاخیز دل و غایت جان است. [پایان] چون انسان مدنی بالطبع است یعنی باید در اجتماعات زندگانی نماید و زندگانی انفرادی برای کسی میسّر نیست اینست که بایستی یک عاطفه عمومی و یک نحو ارتباطی بین افراد دائر گردد بطوریکه بین جامعه بشری یک نوع وحدت عمومی برقرار گردد چنین وحدتی وقتی ممکن است که انسان در مرتبه اوّل یکتابین و یگانه پرست گردد اوّل بطور شایستگی خدای واحد یکتا را عبادت کند و چیزی را بر او انباز نگیرد و از طریق صله دوستی او مخلوقات او را دوست دارد و با آنها بطور حقیقت پیوند نماید همان طوری که با اهل خود دارد تا اینکه جامعه بشری بوجه نیکو برقرار گردد.

صفحه : ۶۸

اینکه است که فرموده خدا را عبادت کنید و در عبادت برای او شریک نیاورید و پس از آن نظر باهمیّت احسان نیکی کردن بپدر و مادر را بعبادت خدا عطف داده، و اینکه آیه نظیر آنجا است که فرموده (وَ قَضی رَبُّکَ أَلّا تَعبُدُوا إِلّا إِیّاهُ وَ بِالوالِدَینِ إِحساناً).

وَ بِذِی القُربی وَ الیَتامی وَ المَساکِینِ همان طوری که امر بعبادت حق تعالی و نیکی بپدر و مادر شده امر شده که بنزدیکان از خویشاوندان نیز نیکی و احسان کنید چه آنهائیکه در جوار و نزدیک شمایند و چه آنهائیکه دور از شما میباشند، و بقولی مقصود از (الجارِ الجُنُبِ) همسایه‌گانند چه خویش باشند و چه غریبه و چه همسایه نزدیک باشند و چه دور بایستی بآنها احسان و نیکی کنید.

وَ الصّاحِبِ بِالجَنبِ وَ ابنِ السَّبِیلِ وَ ما مَلَکَت أَیمانُکُم (وَ الصّاحِبِ بِالجَنبِ) مصاحب و رفیق و دوست است هم در سفر و هم در حضر یا در عمل و کسب و کار و شریک و معاون است که مراعات آنها را در دوستی و محبّت و رفاقت باید مراقبت نمود (وَ ابنِ السَّبِیلِ) مسافری است که از اهلش و وطنش منقطع گردیده و در غربت واقع گردیده که همراهی و محبّت نسبت بچنین کسی لازم است، و بقولی مقصود از (ابنِ السَّبِیلِ) در اینجا مهمان است که مهمان را باید گرامی داشت (وَ ما مَلَکَت أَیمانُکُم) بنده و اسیرانی میباشند که شما مالک آنها شده‌اید که در مواردی از قرآن در باره آنها سفارش بیشتری شده إِنَّ اللّهَ لا یُحِبُّ مَن کانَ مُختالًا فَخُوراً شاید مقصود از (مختال) آن آدم متکبر خودخواهی باشد که مراعات هیچ حقّی از حقوق الهی و حقوق بندگان خدا را نمیکند که چنین کسی را خدا دوست نمیدارد.

از صحیح مسلم بروایت انس نقل میکنند که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود

(لا یدخل الجنهٔ عبد لا یأمن جاره بوائقه)

بهشت نمیرود بنده‌ئی که همسایه‌اش

صفحه : ۶۹

از شرّ او ایمن نباشد.

در منهج روایت کرده که شخصی نزد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمد و گفت یا رسول اللّه دلم سخت شده و از رقّت و نرمی دور گشته، فرمود برو و با پدر و مادر نیکوئی کن و مسکینان را طعام بده و دست بر سر یتیمان فرود آور و طعامشان ده و از همسایه که خویش تواند یا بیگانه صله و عطاء وا مگیر و ایشان را مرنجان، گفت یا رسول اللّه [ص] حق همسایه بر همسایه چه چیز است فرمود از حقوق او آنست که اگر تو را بخواند اجابت کنی و اگر فقیر باشد او را دستگیری کنی و اگر قرض خواهد بدهی و

اگر باو خيرى رسد او را تهنيت گوئى و اگر باو مصيبتى برسد دل داريش دهى و اگر بميرد بجنازه‌اش حاضر شوى و ديوار بر بالاى ديوار او بلند نسازى تا از او منع باد كند و او را بمنع مطبوخات خود نرنجانى، پس از آن فرمود:

(الجيران ثلاثـة، جار له ثلاثة حقوق حق الجوار و حق القرابة و حق الاسـلام، و جار له حقان حق الجوار و حق القرابة، و جار له حقان حق الجوار و حق الاسلام، و جار له حق واحد حق الجوار و هو المشرك من اهل الكتاب)

. خلاصه معنى حديث اينكه ميشود كه همسايه‌ئى كه هم خويش و هم مسلمان باشد سه حق دارد و آنكه خويش نباشد دو حق دارد و همسايه كافر از اهل كتاب يك حق دارد.

و نيز انس از رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم روايت كرده كه فرموده

(من آذى جاره فقد آذانى و من آذانى فقد آذى اللّه)

يعنى هر كس همسـايه را اذيت كنـد مرا اذيت كرده و هر كس مرا اذيت كرد خـدا را اذيت كرده، پس از آن فرمود جبرئيل هميشـه مرا در باره همسايه توصيه مينمود تا اينكه گمان كردم كه از من باو ميراث ميرسد. [پايان]

صفحه : ۷۰

الَّذِينَ يَبخَلُونَ وَ يَأمُرُونَ النّاسَ بِالبُخلِ وَ يَكتُمُونَ ما آتاهُمُ اللّهُ مِن فَضلِهِ وَ أَعتَدنا لِلكافِرِينَ عَذاباً مُهِيناً آيه ترجمه شده و واضح اسـت و محتاج بتوضيح نيست. و خلاصه اينكه (الَّذِينَ يَبخَلُونَ) بقرينه آيه بالا كه فرموده (إِنَّ اللّهَ لا يُحِبُّ مَن كانَ مُختالًا فَخُوراً) خدا آدم فخركننده بخيل را دوست ندارد ارشاد باين است كه چون حق تعالى جواد مطلق است و يكى از صـفات برجسـته انسانى صفت جود و بخشـش است كه آدم سـخى بوجهى مظهر و نماينده صـفت (الجواد) است اينكه است كه آنكسانيكه بخل ميورزند و حقوقيكه از طرف حق تعالى بر آنها واجب شـده اداء نميكننـد و نيز نسـبت بحقوقى كه بايـد اداء كنند امتناع مينمايند و مانع از انفاق ديگران هم ميشونـد براى آنهائيكه جلو فضل خدا را ميگيرند عذاب خواركننده مهيّا گرديده زيرا چنين كسانى از رحمت خدا خيلى دورند و در مرتبه بعد از رحمت واقع گرديده‌اند.

از إبن عباس روايت شـده كه اسامـة بن حبيب و بحر بن عمرو و رفاعـة بن زيـد از يهود بودنـد از روى نصـيحت بانصار ميگفتند مال خود را باين مرد (يعنى پيغمبر صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم) و ياران او از مهاجرين ندهيـد كه بزودى فرومايه و محتاج خواهيد شد و معلوم نيست كار اينها بكجا خواهـد كشـيد اينكه آيه آمـد كه خـدا دوست نميدارد اينكه جماعت را كه بخل ميورزند و مردم را امر ببخل مينماينـد و اوصاف رسول را كه در توراتيكه بآنها عطاء شده كتمان مينمايند و اوصاف برجسـته او را ميپوشانند و براى كافرين كه شايـد مقصود همـان كفـارى باشـند كه فضائل و مناقب رسول صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم را كه در تورات ثبت است ميپوشانند عذاب خوار كننده‌ئى مهيّا گرديده.

وَ الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَموالَهُم رِئـاءَ النّـاسِ وَ لا يُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ لا بِاليَومِ الآخِرِ آيه را عطف داده بر (الَّذِينَ يَبخَلُونَ) و از سـدى نقل شـده كه آيه در باره منافقين و جماعتى از مشركين مكه نازل گرديده كه آنها در دشمنى با رسول

صفحه : ۷۱

مالهـا انفاق مينمودنـد كه مردم را بسوى خود بكشاننـد و در دشـمنى اسـلام و فساد در دين با هم همـدست شونـد و كافرين كسانى ميباشند كه نه بخدا و نه بروز قيامت ايمان ندارند.

وَ مَن يَكُنِ الشَّيطانُ لَهُ قَرِيناً فَساءَ قَرِيناً شـيطان بد دوست و همدمى است كه در روز قيامت وقتى تير او بهدف رسد و اكثر بنى آدم را بگمراهى بجهنم واصل نموده گويد (يا لَيتَ بَينِي وَ بَينَكَ بُعدَ المَشرِقَينِ فَبِئسَ القَرِينُ).

وَ ما ذا عَلَیهِم لَو آمَنُوا بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ وَ أَنفَقُوا مِمّا رَزَقَهُمُ اللّهُ وَ کانَ اللّهُ بِهِم عَلِیماً چه ضـرورت است بر کفار و مشـرکین اگر بخدا و روز قیامت ایمان آرنـد و از آنچه خـدا بآنها روزی نموده در راه خدا و برای خوشـنودی او انفاق کنند نه برای نشان دادن بمردم یا در دشـمنی و ضـدّیت با اسـلام مال خود را بدهنـد در حالیکه خداونـد باعمال و نیّات آنها عالم است یا اینکه چون خـدا عالم و دانا است میداند که هرگز اینکه کافرین جهود ایمان نخواهند آورد.

إِنَّ اللّهَ لا یَظلِمُ مِثقالَ ذَرَّةٍ وَ إِن تَکُ حَسَنَةً یُضاعِفها وَ یُؤتِ مِن لَدُنهُ أَجراً عَظِیماً بین دانشمندان اختلاف است که «ذره» چیست از إبن عبـاس نقـل شـده که آن مـورچه‌ئی است که کوچـک‌تر از آن مـورچه‌ئی نیست. بقـول دیگر آن ذرّه‌هـای دم خورشـید است که از روزنه‌ای تابیـده و آرای دیگری نیز در معنی ذرّه گفته شـده. و خلاصه اینکه مقصود از ذرّه چیز کوچکی است که کوچک‌تر از آن چیزی نباشد.

و شاید مقصود از اینکه خدای تعالی بمثقال ذرّه‌ئی ببندگان خود ستم روا ندارد اینستکه نه بقدر ذره‌ئی از گناه ناکرده را عذاب کند و نه ذره‌ئی از ثواب عمل خیر را مهمل و بدون پاداش میگذارد اگر عمل خیر با ایمان توأم

صفحه : ۷۲

باشـد (یُضاعِفها) هم در دنیا عوض دهـد و هم مزد بمراتب بزرگتر در آخرت عنایت کنـد و اگر کافر عمل خیری انجام دهد چنانچه وعده فرموده در همین دنیا بوی پاداش نیکی دهد ولی در آخرت او را نصیبی نخواهد بود.

فَکَیفَ إِذا جِئنا مِن کُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِیدٍ وَ جِئنا بِکَ عَلی هؤُلاءِ شَهِیداً (فَکَیفَ) اینکه کلمه تعظیم است بلفظ تعجّب و در ضـمن آن توبیخ منافقین و مشـرکین عرب و یهودیان است که در زمان رسول اللّه میزیسـتند که چگونه است حال آنان در روز رسـتاخیز قیامت که بر هر امّت و جمـاعتی گواهان از پیمبران آنها آریم چنانچه در جاهای دیگر فرموده (لِتَکُونُوا شُهَداءَ عَلَی النّاسِ وَ یَکُونَ الرَّسُولُ عَلَیکُم شَهِیداً) و تو را که پیمبر اینکه امتی میآوریم که بر آن انبیاء گواه باشـی و نیکان را بر نیکی و بـدان را بر بـدی گواهی دهی که اینها چه کردنـد، معلوم است گواهی رسول و پیغمبر صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم در قیامت منحصـر بامّت و جماعت زمان خودش نیسـت بلکه در قیـامت شاهـد و گواه تمـام اعمـال امّت است تـا روز قیـامت آنهـائیکه زیر لوای اسـلام بودنـد و اعمـال خوب و بـد آنهـا بر حضرتش عرضه خواهد گردید.

یَومَئِذٍ یَوَدُّ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ عَصَوُا الرَّسُولَ لَو تُسَوّی بِهِمُ الأَرضُ حمزه و کسائی (تُسَوّی) بفتح و تخفیف سـین باماله خوانده‌اند و مدنی و شامی بفتح و تشدید سین بدون اماله قرائت کرده‌اند.

آیه در مقـام بیـان حال کفار و مخالفین رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم برآمـده که در روز قیامت که هر رسولی گواه امّت خود است چنان امر بر کافرین و تکـذیب کننـدگان رسولان سـخت میگردد که آرزو دارنـد و دوست دارند که با زمین مساوی گردند و اینکه آیه نظیر آنجا است که فرموده (وَ یَقُولُ الکافِرُ یا لَیتَنِی کُنتُ تُراباً) کاش خاک بودم و بچنین روزی گرفتار نشده بودم.

شایـد مقصود از (وَ لا یَکتُمُونَ اللّهَ حَدِیثاً) اینکه باشـد که چگونه قـدرت دارنـد مخصوصا در مقابل گواهان از پیمبران چیزی پنهان گردانند.

صفحه : ۷۳

یـا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لاـ تَقرَبُوا الصَّلاةَ وَ أَنتُم سُکاری حَتّی تَعلَمُوا مـا تَقُولُونَ خطـاب بمؤمنین نموده که ای کسانیکه ایمان آورده‌اید نزدیک نماز نشوید در حالیکه مست باشید، بقولی در حال مستی داخل مساجد نشوید، و نظیر آیه قول معصوم است که گفته بچه‌ها و مجانین را از مسجدها دور کنید، و بقولی مقصود سکر خواب است.

در کشف الاسرار است که:

(یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَقرَبُوا الصَّلاةَ وَ أَنتُم سُکاری) سکر مستی است و مستی بتفاوت است، و مستان مختلفند، یکی از شراب خمر مست است، یکی از شراب غفلت، یکی از حب دنیا، یکی از رعونت نفس و خویشتن دوستی و اینکه از همه صعب‌تر است که خویشتن دوستی مایه گبرکی است و تخم بیگانگی و ستر بی‌دولتی و اصل همه تاریکی‌ها.

اگر صد بار در روزی شهید راه حق گردی هم از گبران یکی باشی چه خود را در میان بینی

تو خود کی مرد آن باشی که دل را بی‌هوا خواهی تو خود کی درد آن داری که تن را بی‌هوان بینی

او که از خمر مست است و از آن ترسان و از بیم عقوبت لرزان و غایت کار او حرقتست در آتش عقوبت، گرش نیامرزد و باشد که خود بیامرزد که گفته است (إِنَّ اللّهَ یَغفِرُ الذُّنُوبَ جَمِیعاً) امّا آنکس که مستی از نخوت نفس است و کبر و خویشتن پرستی کار او بر خطر است، استدراج و مکر و بیم فرقت جاودان [پایان] وَ لا جُنُباً إِلّا عابِرِی سَبِیلٍ حَتَّی تَغتَسِلُوا الخ ترجمه آیه شده و واضح است و محتاج بتوضیح نیست و جای بحث در احکام و خصوصیات آن کتب فقهیه است که اینکه آیات را با احادیث و باقی فوائد اجتهادیه جمع میشود و احکام طهارات از موارد غسل و وضو و تیمم خارج گردد

صفحه : ۷۴

[سوره النساء (۴): آیات ۴۴ تا ۵۰]

اشاره

أَ لَم تَرَ إِلَی الَّذِینَ أُوتُوا نَصِیباً مِنَ الکِتابِ یَشتَرُونَ الضَّلالَةَ وَ یُرِیدُونَ أَن تَضِلُّوا السَّبِیلَ (۴۴) وَ اللّهُ أَعلَمُ بِأَعدائِکُم وَ کَفی بِاللّهِ وَلِیًّا وَ کَفی بِاللّهِ نَصِیراً (۴۵) مِنَ الَّذِینَ هادُوا یُحَرِّفُونَ الکَلِمَ عَن مَواضِعِهِ وَ یَقُولُونَ سَمِعنا وَ عَصَینا وَ اسمَع غَیرَ مُسمَعٍ وَ راعِنا لَیًّا بِأَلسِنَتِهِم وَ طَعناً فِی الدِّینِ وَ لَو أَنَّهُم قالُوا سَمِعنا وَ أَطَعنا وَ اسمَع وَ انظُرنا لَکانَ خَیراً لَهُم وَ أَقوَمَ وَ لکِن لَعَنَهُمُ اللّهُ بِکُفرِهِم فَلا یُؤمِنُونَ إِلاّ قَلِیلاً (۴۶) یا أَیُّهَا الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ آمِنُوا بِما نَزَّلنا مُصَدِّقاً لِما مَعَکُم مِن قَبلِ أَن نَطمِسَ وُجُوهاً فَنَرُدَّها عَلی أَدبارِها أَو نَلعَنَهُم کَما لَعَنّا أَصحابَ السَّبتِ وَ کانَ أَمرُ اللّهِ مَفعُولاً (۴۷) إِنَّ اللّهَ لا یَغفِرُ أَن یُشرَکَ بِهِ وَ یَغفِرُ ما دُونَ ذلِکَ لِمَن یَشاءُ وَ مَن یُشرِک بِاللّهِ فَقَدِ افتَری إِثماً عَظِیماً (۴۸)

أَ لَم تَرَ إِلَی الَّذِینَ یُزَکُّونَ أَنفُسَهُم بَلِ اللّهُ یُزَکِّی مَن یَشاءُ وَ لا یُظلَمُونَ فَتِیلاً (۴۹) انظُر کَیفَ یَفتَرُونَ عَلَی اللّهِ الکَذِبَ وَ کَفی بِهِ إِثماً مُبِیناً (۵۰)

صفحه : ۷۵

[ترجمه]

آیا نمی‌نگری بسوی آنان که از علم تورات بآنها بهره‌ئی داده شده تبدیل میکنند هدایت را بضلالت و میخواهند که شما را گمراه گردانند [۴۴]

و خدا بدشمنان شما عالم‌تر است و دوستی خدا شما را کافی است و بس است برای شما یاری خدا و دوستی او [۴۵]

بعضی از یهودیها کلام خدا را از جای خود تغییر میدهند و میگویند شنیدیم و مخالفت نمودیم، و گفتند بشنو و ناشنوا باش و گفتارشان زبان بازی و تمسخر در دین است و اگر اینها میگفتند شنیدیم و اطاعت کردیم و بشنو و بما نگاه کن همانا برای آنها بهتر و راست‌تر بود لکن خدا بسبب کفرشان بر آنها لعنت کرد پس ایمان نمیآورند مگر کمی از آنها [۴۶]

ای کسانیکه بشما کتاب عطا شده ایمان آرید بآنچه ما نازل کرده‌ایم (قرآن) که تصدیق کننده کتاب شما است پیش از آنکه رویهائی را محو گردانیم و برگردانیم بپشتشان یا آنها را از رحمت خود دور گردانیم همان طوری که اهل شنبه را دور گردانیدیم و میباشد امر (و حکم خدا) واقع گردیده [۴۷]

و محققا خدا نمیآمرزد شرك را و میآمرزد هر گناهی را که غیر از شرك باشد برای هر کس که بخواهد و کسیکه شرك آورد حقیقتا بخدا افتراء زده و آن گناه بزرگی است [۴۸]

ای رسول آیا نمینگری بسوی آنان که خود را میستایند بلکه خدا هر کسی را خواهد تزکیه میکند و بقدر رشته وسط خرمائی ستم گردیده نمیشوند [۴۹]

ببین چگونه بخدا افتراء میزنند و دروغ می‌بندند و همان گناه ظاهر بر آنها کافی خواهد بود [۵۰]

.

صفحه : ۷۶

(توضیح آیات)

أ لَم تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيباً مِنَ الكِتابِ يَشتَرُونَ الضَّلالَةَ وَ يُرِيدُونَ أَن تَضِلُّوا السَّبِيلَ همزه (أ لَم) بمعنی استفهام و در مورد انکار آمده و ظاهرا خطاب برسول است که آیا تو ندیدی یعنی البته می‌بینی و میدانی آنهائی را که نصیبی از کتاب بآنها داده شده که ظاهرا مقصود مذمّت جماعتی از یهود است که بهره‌ئی از تورات برده‌اند و عوض آنکه آنرا سرمایه هدایت و رشد خود گردانند و حیات باقیه برای خودشان و کسان خود قرار دهند آنان بآیات تورات ضلالت و گمراهی را خریدند و مرادشان از آیات تورات گمراه نمودن و در بیراهه رفتن است نه هدایت، و ظاهرا اینکه آیه مربوط بآیات پیش است و در مذمّت یهود که در صدد گمراه کردن مؤمنین از انصار برآمده بودند که عمل اینان چنین است که هدایت را بضلالت و گمراهی میفروشند و آیات تورات را تحریف مینمایند.

بعضی از مفسرین چنین گفته از اینکه آیات معلوم میشود که بعضی از یهود با مؤمنین طرح دوستی می‌انداختند و بخیرخواهی تظاهر مینمودند و در نتیجه ایشان را فریب داده و ببخل و خودداری از انفاق وادار میکردند تا بدین وسیله آنها را از پیش روی و هدایت بازدارند پس در باره آنها نازل شد اینکه آیات [پایان] وَ اللّهُ أَعلَمُ بِأَعدائِكُم وَ كَفى بِاللّهِ وَلِيًّا وَ كَفى بِاللّهِ نَصِيراً اگر چه مفسرین اینکه دو آیه را حمل بر علماء یهود کرده‌اند که عمل بعض آنها چنین است لکن اطلاقش تمام اهل کتاب از یهودیان و نصرانیان و غیر اینها را شامل میگردد بلکه میتوان گفت که شامل منافقین از مسلمین نیز میگردد به اینکه که الف و لام الکتاب جنس باشد که شامل تمام کتابهای آسمانی بشود حتی قرآن مجید که منافقین به آن نیرنگ بازیها تظاهر باسلام میکنند و از راه خود اسلام میخواهند مؤمن با تقوی را فریب دهند و باسم اسلام راه گمراهی و ضلالت

صفحه : ۷۷

را برای آنها باز کننـد و اینکه نیرنگ بازیها منحصـر بزمان رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم نبوده که بسـیار از مردم در هر دینی و مـذهبی که هسـتند شـیّادانی میباشـند که بتوسط همان تقوی و خلوصـی که بعض مؤمنین دارنـد از همان راه آنها را فریب داده و در جاده بدبختی و ضلالت می‌اندازند، چنانچه عمل شیطان نیز همین‌طور است که هر کس را از راه خودش فریبش میدهد.

و آیه بمؤمنین خـاطر نشـان میکنـد که خـدا بدشـمنان شـما از خودتـان عـالم‌تر است مواظب و مراقب حال خود باشـید و در ایمان و اطاعت امر رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم ثابت قدم باشید و اتکاء و امید شما بر پروردگارتان باشد که برای شما دوستی و یاری او کافی است.

مِنَ الَّذِينَ هـادُوا يُحَرِّفُونَ الكَلِمَ عَن مَواضِعِهِ گفته‌انـد (مِن) در (مِنَ الَّذِينَ) بيـانيّه است و بيان جمله قبلی است (الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيباً) يا بيان است برای جمله (بِأَعدائِكُم) و ميشود گفت جمله (مِنَ الَّذِينَ هادُوا) خبر است برای مبتداء محذوف که (يُحَرِّفُونَ الكَلِمَ) صـفت آن است و در معنی چنین میشود که (مِنَ الَّذِينَ هادُوا قوم يُحَرِّفُونَ) و بقول ديگر ممكن است معنی آيه چنين باشـد (مِنَ الَّذِينَ هادُوا من يُحَرِّفُونَ).

آری حق تعالی اینکه قوم یهود را در مواضـعی از تحریف کنندگان کلمات خدا توصیف فرموده و عمل آنان را در تحریف آیات یا بتغییر الفـاظ و یـا جابجا کردن آیات یا دس در سبک عبارات یا باسـقاط بعض از کلمات تورات یا زیاد کردن در آن یا غیر اینها از بیان نمودن و ترجمه کردن جمله‌های آن بیان نموده وَ يَقُولُونَ سَمِعنا وَ عَصَينا یهودیان بطور استهزاء میگفتند کلمات قرآن یا گفتار رسول را شـنیدیم و مطیع نخواهیم گردید، و در جمله دوم (وَ اسمَع غَيرَ مُسمَعٍ) دو قول است یکی بشنو اگر تو گوئی قبول نمیکنم و دیگر بشنو که نشنوی.

صفحه : ۷۸

وَ راعِنا لَيًّا بِأَلسِنَتِهِم وَ طَعناً فِي الدِّينِ گويند اينكه كلمه (راعِنا) بزبان آنها دشنام بوده يا كلمه استهزاء و مرادشان طعنه در دين بوده.

وَ لَو أَنَّهُم قالُوا سَمِعنا وَ أَطَعنا وَ اسمَع وَ انظُرنا لَكانَ خَيراً لَهُم وَ أَقوَمَ وَ لكِن لَعَنَهُمُ اللّهُ بِكُفرِهِم فَلا يُؤمِنُونَ إِلّا قَلِيلًا لعنت بمعنی دوری از رحمـت خـدا است، خـدای تعـالی یهودیـان را در اثر کفرشـان و گفتـار رکیکشـان لعنت کرد یعنی آنـان را از رحمت خـود دور گردانیده و چون از فیض رحمت رحمانی و رحیمی حق تعالی دور گردیدند هرگز ایمان نخواهند آورد مگر اندکی از آنها.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ آمِنُوا بِما نَزَّلنا مُصَدِّقاً لِما مَعَكُم مِن قَبلِ أَن نَطمِسَ وُجُوهاً آيه ترجمه شده و واضح است و محتاج بتوضيح نيست، مفسرين گفته‌اند (طمس وجوه) محو چهره‌هائی است که انسان برای سعادت منتظر آينه اميد خود نموده و بآن رو ميکند ولی نه محوی که موجب نیستی چهره‌هـا و فنـای آنهـا شود و آثار آنرا بکلی ببرد بلکه محوی که موجب برگشت رویها بپشت و قهقرائی شـدن رفتارشان میگردد اینکه است که از روی فطرت خود سـعادت را میجویند ولی در پشـتشان میباشد و بهر سو رو آرند مقصد را پشت‌سر میاندازنـد. [پایـان] و خلاصه اینکه آیه خطـاب بتمـام اهل کتاب از یهودیها و نصـرانیها و مجوسـیها که خود را اهل کتاب میداننـد امر فرموده که (آمِنُوا) ایمان آریـد بقرآنیکه در سـینه محمّـد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم است و گواه دهنـده کتابهای شـما است، اشاره به اینکه که قرآن برخلاف کتابهای شـما نیست بلکه موافق با آنها است و مضامین آن با کتابهای آسـمانی یکسان است پس بچه جهت شما تکذیب میکنید و تکذیب شما در واقع تکذیب تمام کتب سماوی است.

آری انسانی که بایستی علی الدوام رو بحقیقت و سعادت رهسپار گردد تا

صفحه : ۷۹

تا بآن سـعادت حقیقی که مال امر هر دانشـمند عاقلی است برسـد اگر بخدعه نفس و اغواء شـیطانی بیراهه رفت عوض اینکه صـعود

بمدارج انسانيّت نموده و سعادت خويش را بيابد هر چه پيش ميرود نزول بدركات بعد كرده و در چاه مذلّت از رحمت دورتر ميگردد و بلعنت نزديك‌تر ميشود، و گفته‌اند فرق بين (طمس) و (لعن) كه در باره مسخره‌كنندگان از يهود گفته شده اينكه است كه طمس موجب تغيير مسير اشخاص مورد غضب ميشود بدون تغيير دادن خلقت ولى در لعن مانند (أَصحابَ السَّبتِ) تغيير مسيرشان با تغيير خلقت انسانى و تبديل بصورت حيوانى و بوزينه انجام ميگيرد.

إِنَّ اللّهَ لا يَغفِرُ أَن يُشرَكَ بِهِ وَ يَغفِرُ ما دُونَ ذلِكَ لِمَن يَشاءُ الخ اينكه آيه بالاترين راه اميدوارى را براى ماها بازگردانيده كه هرگاه مشيّتش اقتضاء نمود تمام گناهان اهل توحيد را ميبخشد و لو اينكه گنه كار توبه نكرده باشد زيرا كه آمرزش را معلّق بمشيّت كرده با اينكه با توبه بنا بر وعده‌ئيكه شده آمرزش حتمى است و شرطى در وى نيست زيرا كه در جاى ديگر فرموده (وَ مَن يَعمَل سُوءاً أَو يَظلِم نَفسَهُ ثُمَّ يَستَغفِرِ اللّهَ يَجِدِ اللّهَ غَفُوراً رَحِيماً) و باين آيات كلام معتزله و جماعتى از خوارج ردّ ميشود كه گفته‌اند هر كس از اهل گناهان كبيره بغير توبه بميرد مخلّد در جهنّم است و ميگويند ميان ايمان و شرك منزلى نيست و گناه‌كاران را مشرك ميدانند حتّى بعضى از آنها صغائر را نيز شرك ميدانند.

در مجمع البيان گفته از كلبى نقل شده كه اينكه آيه در باره وحشى و ياران او فرود آمده كه پس از آنكه حمزه را شهيد كرد و بمكه آمدند و مزد كشتن حمزه را آزا...كردن او را قرار داده بودند و بوعده وفاء نكردند از عمل خود پشيمان شدند برسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نامه نوشتند، باين مضمون كه ما بر عمل خود پشيمانيم و چيزى مانع اسلام ما نميشود مگر اينكه سخن كه فرمودى (وَ الَّذِينَ لا يَدعُونَ مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ وَ لا يَقتُلُونَ النَّفسَ الَّتِي حَرَّمَ اللّهُ إِلّا بِالحَقِّ وَ لا يَزنُونَ) تا آخر

صفحه : ۸۰

دو آيه، و چون ما باو شرك آورده‌ايم و نفسى كه خداى تعالى حرام گردانيده بود بقتل رسانيديم و زنا كرده‌ايم پس اگر نبود اينكه آيه تابع تو ميشديم، (إِلّا مَن تابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ عَمَلًا صالِحاً) تا آخر دو آيه، رسول دو آيه را براى وحشى و ياران او فرستاد چون آن دو آيه را خواندند نوشتند به پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كه اينكه شرط شديد و تكليف صعبى است ميترسيم كه عمل صالح بجا نياوريم پس از اهل اينكه آيه نباشيم حق تعالى اينكه آيه را فرستاد (إِنَّ اللّهَ لا يَغفِرُ أَن يُشرَكَ بِهِ وَ يَغفِرُ ما دُونَ ذلِكَ لِمَن يَشاءُ) پيمبر اينكه آيه را براى آنها فرستاد، پس فرستادند نزد پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كه ما خوف داريم كه از اهل مشيّت او نباشيم اينكه آيه آمد (قُل يا عِبادِيَ الَّذِينَ أَسرَفُوا عَلى أَنفُسِهِم لا تَقنَطُوا مِن رَحمَةِ اللّهِ إِنَّ اللّهَ يَغفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً) پس پيغمبر [ص] فرستاد آيه را براى آنها، چون اينكه آيه را خواندند ايمان آوردند و نزد پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم آمدند، پيغمبر اسلام آنها را قبول كرد پس بوحشى فرمود خبر ده مرا كه چگونه كشتى حمزه را پس چون خبر داد كه چگونه كشتم پيغمبر [ص] فرمود (ويحك غيّب شخصك عنّى)

اى وحشى خود را از من پنهان كن و از پيش نظر من برو پس از آن وحشى بشام رفت و آنجا ماند تا مرد.

أَ لَم تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُزَكُّونَ أَنفُسَهُم بَلِ اللّهُ يُزَكِّي مَن يَشاءُ وَ لا يُظلَمُونَ فَتِيلًا گفته‌اند اينكه آيه و آيه بعد در باره يهوديها فرود آمده كه خود را تزكيه ميكردند گاهى ميگفتند (نَحنُ أَبناءُ اللّهِ وَ أَحِبّاؤُهُ) و گاهى طفل خود را نزد رسول ميبردند و ميگفتند آيا اينكه طفل گناه دارد ميفرمود نه ميگفتند ما هم مثل اينكه طفل بى‌گناهيم هر گناهى در روز كنيم خدا آنرا در شب ميآمرزد و هر گناهى در شب كنيم در روز ميآمرزد اينكه است كه خداى تعالى برسولش ميفرمايد انظُر كَيفَ يَفتَرُونَ عَلَى اللّهِ الكَذِبَ وَ كَفى بِهِ إِثماً مُبِيناً اى رسول بنگر كه اينكه كافرين ملحدين چگونه بر خدا دروغ مى‌بندند مثل اينكه ميگويند ما پسرهاى خدا و دوستان او ميباشيم و در بزرگى گناه آنها همين افترا و دروغ كافى است.

صفحه : ۸۱

[سوره النساء (۴): آيات ۵۱ تا ۵۸]

اشاره

أَ لَم تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيباً مِنَ الكِتابِ يُؤمِنُونَ بِالجِبتِ وَ الطّاغُوتِ وَ يَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا هؤُلاءِ أَهدى مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلاً (۵۱) أُولئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللّهُ وَ مَن يَلعَنِ اللّهُ فَلَن تَجِدَ لَهُ نَصِيراً (۵۲) أَم لَهُم نَصِيبٌ مِنَ المُلكِ فَإِذاً لا يُؤتُونَ النّاسَ نَقِيراً (۵۳) أَم يَحسُدُونَ النّاسَ عَلى ما آتاهُمُ اللّهُ مِن فَضلِهِ فَقَد آتَينا آلَ إِبراهِيمَ الكِتابَ وَ الحِكمَةَ وَ آتَيناهُم مُلكاً عَظِيماً (۵۴) فَمِنهُم مَن آمَنَ بِهِ وَ مِنهُم مَن صَدَّ عَنهُ وَ كَفى بِجَهَنَّمَ سَعِيراً (۵۵)
إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآياتِنا سَوفَ نُصلِيهِم ناراً كُلَّما نَضِجَت جُلُودُهُم بَدَّلناهُم جُلُوداً غَيرَها لِيَذُوقُوا العَذابَ إِنَّ اللّهَ كانَ عَزِيزاً حَكِيماً (۵۶) وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ سَنُدخِلُهُم جَنّاتٍ تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِينَ فِيها أَبَداً لَهُم فِيها أَزواجٌ مُطَهَّرَةٌ وَ نُدخِلُهُم ظِلاًّ ظَلِيلاً (۵۷) إِنَّ اللّهَ يَأمُرُكُم أَن تُؤَدُّوا الأَماناتِ إِلى أَهلِها وَ إِذا حَكَمتُم بَينَ النّاسِ أَن تَحكُمُوا بِالعَدلِ إِنَّ اللّهَ نِعِمّا يَعِظُكُم بِهِ إِنَّ اللّهَ كانَ سَمِيعاً بَصِيراً (۵۸)

صفحه : ۸۲

[ترجمه]

آيا نمی‌نگری بسوی آنانکه از تورات بهره‌ئی داده شده که آنان بجبت و طاغوت (يعنی دو بت مشركين) ايمان آورده‌اند و بكافرين ميگويند راه شما بهدايت نزديك‌تر است از آنهائيكه ايمان (بخدا و رسول) آورده‌اند [۵۱]
آنها جماعتی ميباشند كه خدا آنان را لعنت كرده و كسی را كه خدا لعنت كند (يعنی از رحمت خود دور كند) برای او ياوری نمييابی هرگز [۵۲]
آيا برای آنها بهره‌ئی است از پادشاهی دنيا و در آنهنگام بمقدار گودی پشت هسته خرما بكسی انفاق نميكنند [۵۳]
آيا حسد ميبرند از آنچه خدا از فضلش عطا نموده (بر هر كس كه خواسته) همانا ما بآل ابراهيم كتاب و حكمت عطا نموديم و بآنها مملكت بزرگ عطا كرديم [۵۴]
پس بعضی از آنها ايمان آورده‌اند و بعضی مانع راه دين گرديدند و برای كيفر عمل آنان جهنم كافی است [۵۵]
محققا آنهائيكه بآيات ما كافر شدند بزودی آنها را در آتش درآوريم و هر وقت پوستهای آنها بسوزد آنرا بپوست ديگر تبديل كنيم تا اينكه عذاب را بچشند همانا خدا غالب و درست كار است [۵۶]
و آنكسانيكه ايمان آوردند و اعمال نيكو نمودند بزودی آنها را در بهشتهائی داخل ميگردانيم كه از زير درختهای آنها نهرها جريان دارد و در آن بهشتها هميشه جاويدانند و در آن بهشتها برای آنها جفتهائی است پاكيزه و آنها را در سايه رحمت خود داخل ميگردانيم [۵۷]
همانا خدا شما را امر ميكند كه امانات را باهلش رد كنيد و وقتی بين مردم حكمی صادر نموديد بعدل حكم كنيد همانا خدا بشما پند نيكو ميدهد و او شنوا و بينا است [۵۸]

.

صفحه : ۸۳

(توضيح آيات)

أ لَم تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيباً مِنَ الكِتابِ يُؤمِنُونَ بِالجِبتِ وَ الطّاغُوتِ ظاهرا و چنانچه بسيارى از مفسرين گفته‌اند راجع بيهوديان است كه بعضى از آنان بجبت و طاغوت كه نام دو بت بزرگ مشركين بوده ايمان آوردند و در معنى جبت و طاغوت چند قول از مفسرين نقل شده:

۱- بقول عكرمه نام دو صنم است كه ميان مشركين معروف بوده و آنرا پرستش ميكردند.

۲- ضحّاك گفته جبت اينجا حيّ بن اخطب و طاغوت كعب بن اشرف است كه هر دو از رؤساء جهودان بودند.

۳- بقولى جبت نام بتها و طاغوت نام سدنه بتان يعنى خدمتكاران و تيمارداران آنهايند.

۴- بقول ديگر جبت نام ساحر و طاغوت نام كاهن. [ابى العاليه] ۵- و بقول ديگر هر چه را خدا حرام كرده آنرا جبت گويند، و از رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نقل ميكنند كه فرموده

(القيافة و الطرق و الطيرة من الجبت)

القيافة:

زجر الطير، و الطرق: الضرب بالحصى و هو ضرب من الكهانة.

و بعضى از مفسرين در شأن نزول آيه چنين گفته كعب بن اشرف پس از واقعه احد با هفتاد سوار از يهوديان بقصد اينكه با مشركين اتحاد كند و در جهاد با رسول اللّه [ص] تدبيرى بكار ببرند بمكه رفت و در خانه ابو سفيان فرود آمد ابو سفيان او را گرامى داشت و او را ترغيب و تحريص نمود و هر يك از يهوديانى كه با وى بودند بمحلّى فرود آورد و بابو سفيان گفت بايستى سى مرد از ما و سى مرد از شما در خانه كعبه برويم و آنجا عهد كنيم و پيمان گيريم كه بقدريكه ميتوانيم در كشتن محمّد [ص] كوشش كنيم و در خود فترتى نيابيم تا ويرا از بين ببريم قريش گفتند شما اهل كتابيد و محمّد اهل كتاب است ما از شما ايمن نيستيم

صفحه : ۸۴

كه شايد ميل شما با او باشد و آمدن شما به اينكه جا مكر باشد اگر خواهيد از شما مطمئن باشيم اينكه بتهاى ما را سجده كنيد و بآن ايمان آريد، آن دو بت را سجده كردند اينكه است كه خداى تعالى برسولش خبر ميدهد كه أ لَم تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيباً مِنَ الكِتابِ يُؤمِنُونَ بِالجِبتِ وَ الطّاغُوتِ اى محمّد [ص] آيا نمى‌بينى اينكه علماء و رؤساء يهوديان را كه به جبت و طاغوت ايمان ميآورند و آنان را سجده ميكنند، پس از آن ابو سفيان بكعب گفت تو مردى از اهل كتاب خدائى و تورات خوانده‌ئى و دانسته‌ئى و ما امّى‌هاى عربيم چون مى‌بينى دين محمّد و كار او بهتر است يا دين ما، راه وى بحق نزديك‌تر است يا راه ما، كعب گفت بگو دين شما و راه شما چيست، ابو سفيان گفت ما جماعتى مهمانداران و مهمان دوستانيم بروز مهمانى شتران فربه ميكشيم و مهمان را گرامى داريم و اسيران را باز خريم و رحم پيونديم و خانه كعبه را عمارت كنيم و گرد آن طواف كنيم و اهل حرم خدا مائيم و بر دين پدران خويش بمانده‌ايم، و محمّد دين پدران خويش بگذاشته و قطع رحم نموده و دين نو آورده و بما گويد پيرو ما گرديد، كعب گفت (انتم و اللّه اهدى سبيلا) قسم بخدا شما بر راست‌تريد از محمّد و دين شما نيكوتر است از دين وى، اينكه است كه خداى تعالى فرموده:

(وَ يَقُولُونَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا) يعنى بابى سفيان و اصحاب او ميگويند (هؤُلاءِ أَهدى مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا سَبِيلًا) شما بر طريق هدايت اولى‌تريد

از محمّد و اصحاب او (أُولئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللّهُ).

آنهائیکه چنین گفتند یعنی کعب و یاران او خدا بر ایشان لعنت کرد (وَ مَن يَلعَنِ اللّهُ فَلَن تَجِدَ لَهُ نَصِيراً) یعنی آنکس را که خدا از رحمت خودش دور گردانید بر او یار و یاوری نمییابی (و هو مخذول فی دعواه مغلوب فی حجّته) و خذلان و پستی یهود در تمام ادیان ظاهر است زیرا که اینان اکثر عنادا بودند با اهل اسلام و آنان کسانی میباشند که بنای کارشان بر اینکه است که حق را کتمان

صفحه : ۸۵

میکنند در صورتی که میدانند.

و وقتی آن عهد و میثاق بین کعب و ابو سفیان محکم گردید و بر اجراء آن وعده گذاشتند کعب بمدینه برگشت و در سرای خود آرام گرفت، رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم محمّد بن مسلم انصاری و ثابت بن معاذ و جماعتی را مخفیانه فرستاد که کعب را بکشند، محمّد بن مسلم گفت دستور میدهی که در نزد او هر چه خواهیم گوئیم یعنی بطور خدعه، رسول [ص] اذن داد آنها رفتند و از رسول خدا مذمّت نمودند و گفتند چه قدر بلا که از دست محمّد کشیدیم و از عمل خود که برای رفع تأمین معاش مینمودیم باز ماندیم چه شود که تو چند دستی خرما بما وام دهی تا از محمّد بگریزیم، کعب خندید و گفت اکنون او را شناختید و دروغ وی را بدانستید، آنگاه گفت اگر شما چیزی از من میخواهید زنان و پسران خود را نزد من بگذارید، محمّد بن مسلم گفت ما شرم داریم و تو مردی با شکوه و وقاری برای تو زشت بود که زنان ما را گرو بگیری و برای ما زشت است نزد عرب که پسران خود را گرو گذاریم. کعب گفت اکنون هر چه خواهید گرو گذارید گفتند شمشیرهای خود را گرو میگذاریم و در روز نتوانیم بیاوریم در شب میآوریم چون شب شد آنها شمشیرها را نزد کعب بردند کعب در غرفه بخلوتگاه نشسته بود و دختر عموی خود را نو بزنی گرفته بود و عروس بود و آن دختر کاهنه بود کهانت میدانست چون برخواست که از غرفه بزیر آید وی گفت زنهار مرو که من بوی خون از تو میشنوم، کعب گفت از من دور شو کیست که بتواند مرا بکشد اینان که آمده‌اند برادر رضاعی من محمّد بن مسلمه و ثابت بن معاذ همسایه و دوست من است اگر خفته باشم مرا بیدار نکنند از آن غرفه بزیر آمد و بوی مسک را که بر عروس با او بود مسلمانان شنیدند گفتند به چه بوی خوبی ما در آرزوی چنین بوئی بودیم نزدیک آی تا حظّی از آن بوی ببریم و دستی بسرت فرود آریم او نزدیک‌تر شد، ایشان در وی آویختند و شمشیر زدند و آن دشمن خدا و رسول را کشتند و رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قبلا بآنها قرار داده بود

صفحه : ۸۶

وقتی او را کشتند تکبیر گویند آنوقت آنها صدا بتکبیر بلند نمودند آنشب جماعتی از اصحاب از مسجد رو بقبرستان میرفتند و حضرت از بقیع رو بمسجد میآمد و منتظر تکبیر بود و اصحاب که با او بودند خبری از آن واقعه نداشتند وقتی حضرت صدای تکبیر شنید تکبیر گفت پس معلوم شد که کعب را کشتند.

چون کعب کشته شد روز بعد حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم امر فرمود که اصحاب اسلحه جنگی پوشیدند و بجنگ یهودیان رفتند و آنها جماعت بسیار بودند از قبیله بنی نضیر و چون جحودیان دانستند آنها را از مدینه بیرون خواهند کرد خانه‌های خود را بدست خود خراب کردند برای اینکه مسلمانان در آن منزل نگیرند و مالهای خود را بباد فنا میدادند و درختهای خرما را میبریدند خلاصه رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آنها را از مدینه بیرون کرد و بشام فرستاد اینکه است قوله تعالی (هُوَ الَّذِي أَخرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن أَهلِ الكِتابِ مِن دِيارِهِم لِأَوَّلِ الحَشرِ الخ) أَم لَهُم نَصِيبٌ مِنَ المُلكِ فَإِذاً لا يُؤتُونَ النّاسَ نَقِيراً گفته‌اند (أَم لَهُم نَصِيبٌ مِنَ المُلكِ) (أم) منقطعه و معادل همزه استفهام نیست که آنرا (أم) متصله مینامند و در تقدیر چنین است (بل لهم نصیب من الملك)

یعنی یهود را از پادشاهی نصیبی نیست که مردم تابع آنها گردند و اگر بفرض از پادشاهی و مال بهره‌مند شوند در آنهنگام بقدر گودی میان هسته خرما بمردم چیزی ندهند و اینکه مبالغه در خسّت آنها است.

أَم يَحسُدُونَ النّاسَ عَلي ما آتاهُمُ اللّهُ مِن فَضلِهِ (أم) اضراب است از اعطاء آنها یعنی نه همین است که آنان چیزی بکسی نمیدهند بلکه حسد بر مردم میبرند و حسد آنها یا با قبیله‌های عرب است یا با پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و اصحاب او بر آنچه خدا از فضل خود بآنها عطا کرده از مقام نبوّت و کتاب و غلبه و مظفریت بر دشمنان دین، یا اشاره و تنقید آنها است بآن صفت خبیثه حسد که در باطن کفار مخصوصا یهودیها تمرکز نموده.

صفحه : ۸۷

فَقَد آتَينا آلَ إِبراهِيمَ الكِتابَ وَ الحِكمَةَ وَ آتَيناهُم مُلكاً عَظِيماً یا حسدشان بر اینکه بوده که خداوند برسولش هم نبوّت داده و هم عزّت و غلبه و هم زیادتر از چهار زن بر او مباح گردانیده.

اینکه است که برای رفع توهّم آنها در کثرت ازدواج و تفضّلات دیگر فرموده چگونه اینها بر پیغمبر [ص] حسد میبرند در صورتی که پیمبران پیش نیز هم دارای نبوّت و سلطنت بودند و هم زنهای متعدد میگرفتند مثل اینکه گفته‌اند داود علیه السّلام یکصد زن داشت و سلیمان علیه السّلام یکهزار زن در حباله او بودند و در تفسیر اهل بیت از امام محمّد باقر علیه السّلام است که مقصود از ناس در آیه محمّد و آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میباشند، و مراد بحاسد حسد آنان بر نبوت رسول و امامت اهل اطهار او [ص] است.

خلاصه برای جلوگیری از سخنهای بیهوده کفار که در مقام مذمت رسول [ص] با هم نجوی میکردند و بگمان فاسد خود میخواستند نقطه ضعفی بر مقام بزرگواری آن عقل کلّ و قطب دائره امکان وارد آرند تذکر میدهد که به پیمبران مراجعه کنید و ببینید که پروردگارشان چه تفضلاتی در باره آنها فرموده، پس اگر حسد میبرید بآنها هم حسد برید چنانچه بآل ابراهیم مثل اسحاق و اسماعیل و پیمبران پس از آنها مثل یعقوب و یوسف و غیر اینها سه مرتبه بزرگ اعطاء کرده:

۱- کتاب مثل تورات و انجیل. ۲- حکمت که بداود علم قضاوت و داوری و فصل خصومات داده. ۳- ملکا عظیما، بسلیمان آن مملکت بزرگ که همین طوری که حضرتش از خدا طلب کرده بوده در روی زمین کسی در سلطنت بپایه او نرسیده و دیگر نخواهد رسید، و نیز بیوسف علیه السّلام پس از بندگی وی را بمقام پادشاهی و سروری رسانید.

فَمِنهُم مَن آمَنَ بِهِ وَ مِنهُم مَن صَدَّ عَنهُ وَ كَفي بِجَهَنَّمَ سَعِيراً بعضی از مفسرین چنانچه ظاهر آیه چنین مینماید گفته‌اند راجع بقوم یهود

صفحه : ۸۸

است که بعضی از یهودیان کسی است که برسول اسلام ایمان آورده و کسی است که اعراض نموده و بنبوّت آن حضرت تصدیق ننموده بلکه راه دیگران را نیز از طریق هدایت بسته گردانیده و آنها را برگردانیدند، و بقولی ضمیر (منهم) راجع بامّت حضرت ابراهیم است یعنی امّت ابراهیم [ع] که بعضی بوی گرویدند و بعضی مثل امّت تو تصدیق او را نکردند و بکیفر عمل آنها آتش سوزان جهنم کافی است.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآياتِنا سَوفَ نُصلِيهِم ناراً كُلَّما نَضِجَت جُلُودُهُم بَدَّلناهُم جُلُوداً غَيرَها لِيَذُوقُوا العَذابَ إِنَّ اللّهَ كانَ عَزِيزاً حَكِيماً گفته‌اند اینکه آیه نیز در باره یهودیان است در بیان محلّ قرار آنها در قیامت و رسیدن آنان بعذاب جاویدان فرموده از عمر بن خطّاب نقل میکنند که گفته از رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم شنیدم که میگفت در ساعتی صد بار پوست آنها را تبدیل میکنند.

حسن گفته هر روز هفتاد بار سوخته شوند یعنی هر باری که سوخته شوند فرمان آید که چنانچه بودی بهمان بازگرد تا دیگر باره

میسوزی پوست تو پیاپی میشود تا عذاب تو نو میشود.

در تفسیر کشف الاسرار چنین گفته که اگر کسی گوید آن پوست نو که میآفریند عاصی نیست چگونه او را عذاب میکنند. پاسخ- همان پوست سوخته را نو میکنند و بازآرند نه پوست دیگری چنانچه قادر است آن پوست که در خاك میریزند همان را نو میکند و باز میآفریند پس نه تبدل در اصل آمده بلکه تغییر در حال آمده، و بنای اینکه قاعده بر اینکه است که «غیر» را در دو معنی استعمال میکنند، بر معنی تضاد و تنافی و بر معنی تغیّر و تبدّل، و معنی تضاد و تنافی آنست که گویند (اللیل غیر النهار و الذکر غیر الانثی و هی تلك الارض بعینها غیر انّها بدّلت جبالها و انهارها و اشجارها) و بعرف و عادت کسی را بینی تندرست، پس او را بینی زار و ضعیف چون از وی

صفحه : ۸۹

پرسی گوید من نه آنم که تو دیدی با آنکه او همان است که متغیر گشته.

[پایان] و نیز در پاسخ اشکالات بالا دو جواب است یکی اینکه گوئیم شکّی نیست که اصل و سلطان بدن روح آدمی است نه جسد زیرا که بدن و قوی و مشاعر جسمانی تماما تحت فرمان روحند از خود اختیاری ندارند که عمل خوب یا بدی انجام دهند، و نیز آنچه ببدن از خارج وارد میگردد مدرك آن روح است نه بدن، پس بنا بر اینکه روح گنهکار مقصّر است نه بدن او و روح حسّاس است نه بدن و عذاب یا نعمتی که ببدن وارد میگردد در واقع بروح وارد گردیده نه ببدن.

و دیگر چنانچه در کتاب معاد و آخرین سیر بشر خاطر نشان کرده‌ایم و گفته‌ایم باید دانست که یکی از اشتباهات بزرگی که انسان را از درك حقیقت دور کرده همانست که گمان میکند نفس در بدن و قائم بوی و بدن در جهانست درست است که آنچه از بدن محسوس است و بقوای حسّاسه ادراك مینمائیم جز جهان و از عوارض خارجی بشمار میرود لکن مقصود اینکه است که اول بقوای باطنی شیئی را ادراك مینمائیم و پس از تصدیق و اراده بر انجام آن عضلات را بحرکت میآوریم، از اینجا معلوم میشود که بدن یکی از شئونات نفس ناطقه انسانی است.

بالاترین دلیل بر اینکه بدن در نفس است نه نفس در بدن اینکه است که در مدت عمر چندین مرتبه شکل و عوارض بدن مثل مقدار و کیفیات بدن کم و زیاد میشود و در تغییر و تبدیل دائمی است و با اینکه حال از بدن واقعی کم و زیاد نمیگردد یعنی بدنیکه جزء انسانیّت و تشخص فردی تو است و بوی تحقق و شخصیت فردی پیدا نموده‌ئی کم و زیاد نمیشود تو خود را همان میدانی که وقتی کودك و وقتی جوان و وقتی پیر گردیده‌ئی، چنانچه علوم امروزه نشان میدهد که انسان در ترکیب و تحلیل دائمی است

صفحه : ۹۰

و گویند در علم فیزیولوژی و علم تشریح و علم طب محسوس کرده‌اند که بدن انسان علی الدوام در تحلیل و ترکیب است یعنی متصل سلولهای بدن او میمیرند و از منافذ بدن بتوسط چرك و عرق و اشك و باقی فضولات از بدن خارج میشوند و بتوسط غذا و هوا از نو سلولهای زنده وارد بدن میگردند و جزء بدن و عوض ما یتحلل میشوند، پس بنا بر اینکه انسان لا ینقطع در تغییر و تبدیل و مرگ و حیات دوره زندگانی خود را میگذرانند، گویند در ظرف چند روز بکلی اجزاء بدن عوض میشود و اجزاء شخص امروز بالتمام غیر از اجزاء چند روز قبل است، و تعجب در اینجا است که با اینحال و تغییرات باز همان شخص اوّلی است، پیر همان جوان و جوان همان کودك است، و اینکه مطلب که انسان در تحلیل و تبدیل دائمی است و اجزاء بدن او علی الدوام در تجدّد و حدوث است اینکه مطلبی است که حکماء و فلاسفه و دانشمندان متّفق برآنند اینکه است که اگر در چند روز غذا باو نرسد که عوض ما

یتحلل باشد میمیرد.

خلاصه مرگ و حیات دو امر وجودی و دو حالت و دو کیفیتی است که هر یک پس از دیگری عارض انسان میگردد و قیامت روز بروز و ظهور کمالات و خصوصیاتی است در نشئات پس از موت ظاهر میگردد و در هیچ عالمی از بین نمیرود قوله تعالی (الَّذِی خَلَقَ الْمَوتَ وَ الحَیاةَ).

میتوان بدن انسان را تشبیه نمود ببذریکه در زمین پاشیده میشود که در زمین میپوسد و از آن اجزاء اصلیه اعمی که در باطن آن است پس از آنکه آب و هوا و حرارت را بخود جذب نمود قوّت میگیرد و آماده میگردد برای دوره دیگری از حیات و ازدیاد مینماید مثل اینکه یک دانه صد دانه یا هفتصد دانه بلکه زیادتر میگردد و سر از خاك بیرون میآورد در حالیکه سبز و خرّم گردیده زنده شدن مرده گان در قیامت نیز همین طور است گمان نکن بشر بمردن فانی میگردد چنین نیست بلکه انسان روحا و جسما در تمام حالات و عوالم سیرش موجود است و فناءپذیر نخواهد بود بمردن عالمش عوض میشود و در روز رستاخیز

صفحه : ۹۱

پس از کمال سیرش و راه نوردی با تمام قوی ظاهری و باطنی و سجل اعمالش بحکم قادر متعال برای محاکمه در محکمه عدل الهی حاضر میگردد و بپاداش اعمال خود خواهد رسید (ان کان خیرا فخیرا و ان کان شرّا فشرّا) همین است سرّ اینکه در قرآن مجید مکررا زنده شدن مرده گان را در قیامت تشبیه نموده بزنده شدن زمین در فصل بهار پس از آنکه در زمستان مرده بود یعنی گیاهی از آن نمودار نبود و باقی مطالب راجع بعالم قیامت در کتاب معاد و آخرین سیر بشر ثبت شده بآن جا رجوع شود.

وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ سَنُدخِلُهُم جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها أَبَداً الخ چون آیه ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست و خلاصه اینکه همین طوری که دأب قرآن بر اینکه است هر جا ذکری از کفار و مشرکین و عذاب آنها شده در مقابل بیانی از نعمتهائی که برای مؤمنین مهیّا گردیده را یادآوری نموده و در اینجا نیز پس از وعید عذاب کفار وعده نعمتهائی که برای ابرار و مؤمنین مهیّا نموده باحسن وجه بیان فرموده زیرا که نبیّ امّی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را (ببشیر و نذیر) موصوف گردانیده.

إِنَّ اللّهَ یَأمُرُکُم أَن تُؤَدُّوا الأَماناتِ إِلی أَهلِها الخ بحقیقت خدا بشما امر میکند که امانات را بسوی اهلشان ادا کنید.

در مجمع گفته در معنی اینکه آیه چند قول است: یکی آیه شامل کسی میگردد که در امانات مؤتمن باشد یعنی او را امین دانسته‌اند، و امانات خدا اوامر و نواهی او است، و امانات عباد در آنچیزی است که بعضی از مردم بعض دیگر را امین میدانند و امانات از مال و غیره نزد آنها میسپارند و اینکه قول از ابی جعفر و ابی عبد اللّه علیه السّلام روایت شده.

بعضی از مفسرین در شأن نزول آیه چنین گفته که عباس بن عبد المطلب عمّ رسول اللّه [ص] صاحب سقایهٔ زمزم بود که از پدرش عبد المطلب بارث بدست

صفحه : ۹۲

او بود، روز فتح مکه رسول خدا بر منبر تشریف برد و در منبر خطبه فتح خواند عباس گفت یا رسول اللّه باید خدمت و کلیدداری کعبه با سقایت زمزم با هم قرار دهی (یعنی کلیدداری کعبه را بمن دهی) رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم عثمان بن طلحه حجبی را طلبید و کلید کعبه را از وی خواست طلحه کلید را از مادرش گرفت و برسول داد چون رسول خدا خواست کلید را بعباس بدهد اینکه آیه نازل گردید (إِنَّ اللّهَ یَأمُرُکُم تا آخر).

و خلاصه اینکه خدای تعالی در اینکه آیه بنده‌گان خود را باداء امانات امر فرموده، در کشف الاسرار چنین گفته امانات از روی

اشارت و بر مذاق اهل طریقت یکی اسلام است در صدر بنده نهاده، دیگر ایمان در فؤاد بنده تعبیه نموده، سوم معرفت در قلب نهاده، چهارم محبّت در سرّ پنهان کرده. و هر یکی از اینکه امانت‌ها خیانتی در آن گنجد از جهت دیو در صدر وسوسه گنجد، در فؤاد شبهت شود از جهت نفس، در قلب زیغ شود از جهت هوا، در سرّ فرشته شود و دیدار فرشته در تعبیه سرّ خیانت است در امانت محبت.

جنید از اینجا گفت چون او را از تعبیه سرّ پرسیدند گفت (سرّ بین اللّه لا یعلمه ملک فیکتبه، و لا شیطان فیفسده، و لا هوی فیمیله) دست دیو بذکر خدا از صدر کوتاه کن که میگوید عزّ جلاله (إِذا مَسَّهُم طائِفٌ مِنَ الشَّیطانِ تَذَکَّرُوا فَإِذا هُم مُبصِرُونَ) دست نفس از فؤاد کوتاه کن بسلاح مجاهدت که میگوید (وَ الَّذِینَ جاهَدُوا فِینا لَنَهدِیَنَّهُم سُبُلَنا) دست هوا از قلب کوتاه کن بتسلیم که گفت (آمَنّا بِهِ کُلٌّ مِن عِندِ رَبِّنا) دست فرشته بغیرت از سرّ کوتاه کن که غیرت شرط دوستی است چنانچه مهر رکن دوستی است، گهی مهر پرده بردارد تا رهی در شادی و رامش آید، گهی غیرت پرده فرو گذارد تا رهی در خواهش آید، گهی مهر در بگشاید تا رهی بعیان بسازد، گهی غیرت در بندد تا رهی در آرزو عیان میزارد، کسی کورا عیان باید، خبر پیشش محال آید، چه سازد با عیان خلوت، کجا دل در خبر آید.

صفحه : ۹۳

[سوره النساء (۴): آیات ۵۹ تا ۶۵]

اشاره

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَطِیعُوا اللّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِی الأَمرِ مِنکُم فَإِن تَنازَعتُم فِی شَیءٍ فَرُدُّوهُ إِلَی اللّهِ وَ الرَّسُولِ إِن کُنتُم تُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ ذلِکَ خَیرٌ وَ أَحسَنُ تَأوِیلاً (۵۹) أَ لَم تَرَ إِلَی الَّذِینَ یَزعُمُونَ أَنَّهُم آمَنُوا بِما أُنزِلَ إِلَیکَ وَ ما أُنزِلَ مِن قَبلِکَ یُرِیدُونَ أَن یَتَحاکَمُوا إِلَی الطّاغُوتِ وَ قَد أُمِرُوا أَن یَکفُرُوا بِهِ وَ یُرِیدُ الشَّیطانُ أَن یُضِلَّهُم ضَلالاً بَعِیداً (۶۰) وَ إِذا قِیلَ لَهُم تَعالَوا إِلی ما أَنزَلَ اللّهُ وَ إِلَی الرَّسُولِ رَأَیتَ المُنافِقِینَ یَصُدُّونَ عَنکَ صُدُوداً (۶۱) فَکَیفَ إِذا أَصابَتهُم مُصِیبَةٌ بِما قَدَّمَت أَیدِیهِم ثُمَّ جاؤُکَ یَحلِفُونَ بِاللّهِ إِن أَرَدنا إِلّا إِحساناً وَ تَوفِیقاً (۶۲) أُولئِکَ الَّذِینَ یَعلَمُ اللّهُ ما فِی قُلُوبِهِم فَأَعرِض عَنهُم وَ عِظهُم وَ قُل لَهُم فِی أَنفُسِهِم قَولاً بَلِیغاً (۶۳)

وَ ما أَرسَلنا مِن رَسُولٍ إِلاّ لِیُطاعَ بِإِذنِ اللّهِ وَ لَو أَنَّهُم إِذ ظَلَمُوا أَنفُسَهُم جاؤُکَ فَاستَغفَرُوا اللّهَ وَ استَغفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللّهَ تَوّاباً رَحِیماً (۶۴) فَلا وَ رَبِّکَ لا یُؤمِنُونَ حَتّی یُحَکِّمُوکَ فِیما شَجَرَ بَینَهُم ثُمَّ لا یَجِدُوا فِی أَنفُسِهِم حَرَجاً مِمّا قَضَیتَ وَ یُسَلِّمُوا تَسلِیماً (۶۵)

صفحه : ۹۴

[ترجمه]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید فرمان خدا و رسول و فرمان داران (از جانب خدا و رسول را اطاعت نمائید) و اگر در امری نزاع نمودید بحکم خدا و رسول باز گردید اگر بخدا و روز قیامت ایمان دارید و اینکه عمل برای شما بهتر است و مآل آن نیکوتر خواهد بود [۵۹]

آیا ندیدی کسانی را که گمان میکنند بآنچه بسوی تو نازل گردیده و آنچه پیش از تو فرود آمده ایمان آورده‌اند و میخواهند طاغوت را حاکم خود گردانند (و در محاکمه باو رجوع نمایند) در حالیکه مأمورند که باو کافر گردند و شیطان میخواهد آنان را

گمراه گرداند بگمراهی دور [۶۰]

وقتی بآنها گفته میشود بیائید بآنچه خدا و رسولش حکم کرده آنگاه منافقین را میبینی که از تو اعراض میکنند [۶۱]

چگونه است حال آنها وقتی که سبب عملی که قبلا کرده‌اند مصیبتی بآنها اصابت نمود آنگاه نزد تو میآیند و بخدا قسم یاد میکنند که ما قصدی جز نیکی و تألیف بین خصمین نداشتیم [۶۲]

اینکه جماعت کسانی میباشند که خدا میداند آنچه را که در قلبهای آنها است پس از آنها اعراض کن و آنان را موعظه نما و بگفتار نیک دلنشین آنها را هدایت گردان [۶۳]

و ما رسولی نفرستادیم مگر اینکه مردم باذن خدا آنها را اطاعت کنند و اگر اینکه منافقین پس از آنکه بمخالفت تو بنفسهای خود ستم نمودند میآمدند نزد تو و از خدا طلب آمرزش مینمودند و تو نیز برای آنها طلب آمرزش میکردی همانا خدا را مییافتند پذیرنده توبه و مهربان [۶۴]

و قسم بپروردگار تو که اینها اهل ایمان نمیشوند مگر وقتی که در خصومتشان تو را حکم قرار دهند پس از آن در خودشان حرجی نمی‌یابند در آنچه حکم کرده‌ئی و از جان و دل تسلیم امر تو باشند [۶۵]

.

صفحه : ۹۵

(توضیح آیات)

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَطِیعُوا اللّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِی الأَمرِ مِنکُم پس از آنکه در آیات بالا خدای جلیل بیان نشر احسان بین طبقات و مذمّت منافقین که در صدد خاموش کردن چراغ هدایت و راه بستن طریق نجات بوده و هستند فارغ گردید باصل مقصود و طریق نجات مؤمنین و استوار گردانیدن جامعه اسلامی پرداخت و برای رفع نزاع در محاکمات و ارجاع هر فرعی باصل خود بمؤمنین امر فرموده که بایستی در هر پیش آمدی چه در اصول دیانت چه در فروع و چه در معاملات و معاشرات با یکدیگر مطیع امر خدا و رسول و صاحبان امر گردید.

و برای وضوح مختصری از بیانات مجمع البیان را ترجمه مینمایم چون در آیه پیش ابتداء کرد بترغیب ولات در رسانیدن حقوق رعیّت و انصاف و مساوات بین برّیهٔ در اینکه آیه ترغیب فرمود رعیّت را بر اطاعت ولات و اقتداء بآنها و رجوع بسوی آنها اینکه است که فرموده (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَطِیعُوا اللّهَ الخ) یعنی باید ملازم گردید بر طاعت خدا در آنچه بشما امر و نهی فرموده و ملازم گردید بر طاعت رسول او و اینکه اطاعت رسول را از اطاعت خدا جدا گردانید با اینکه اطاعت رسول همان اطاعت خدا است مبالغه در بیان و قطع توهّم کسی است که گمان میکند اطاعت رسول در غیر آنچه در قرآن است لازم نیست و نظیر آیه قول او است که گفته کسیکه اطاعت رسول را نمود اطاعت خدا را کرده و آنچه رسول برای شما آورد او را بگیرید و آنچه را نهی کرده از آن خود را بازدارید امتثال اوامر او امتثال اوامر خدا است (وَ ما یَنطِقُ عَنِ الهَوی) یعنی رسول بدلخواه خود حکم نمیکند.

و بقولی معنی (أَطِیعُوا اللّهَ) یعنی خدا را اطاعت کنید در فرائض و واجبات (وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ) رسول را اطاعت کنید در سنن. [کلبی]

صفحه : ۹۶

و قول اول صحیح‌تر است زیرا که طاعت رسول همان طاعت خدا است و امتثال اوامر او همان امتثال اوامر خدا است امّا معرفت به

اينكه كه او رسول خدا است آن معرفت برسالت او است و آن تمام نميشود مگر بعد از معرفت بخدا يعنى شناختن رسول را برسالت متفرع بر معرفت مقام الوهيت است زيرا لطف الهى براى هدايت خلق ارسال رسول را ايجاب مينمايد، و اطاعت رسول واجب است هم در ايّام حياتش و هم بعد از وفاتش زيرا كه متابعت شريعتش براى تمام مكلّفين لازم است و بعلم ضرورى معلوم و ثابت است كه حضرتش تمام مردم حاضر و غائب را خواند تا روز قيامت چنانچه معلوم است كه او رسول بوده براى تمام و جميعشان تا روز قيامت.

قوله (وَ أُولِي الأَمرِ مِنكُم) از مفسرين دو قول نقل شده، يكى از آن دو قول اينكه است كه گفته‌اند مقصود از الوالامر امراء و رؤساء ميباشند.

[ابو هريره و إبن عباس در يكى از روايتين و ميمون بن مهران و سدى] و اينكه قول را جبائى و بلخى و طبرى اختيار كرده‌اند قول دوم الوالامر علمائند.

[إبن عباس در روايت ديگر و مجاهد و حسن و عطا و جماعتى] و بعضى گفته‌اند عند نزاع واجب است رجوع بآنها نه بولات و امّا اصحاب ما (يعنى جماعت اماميه) از حضرت باقر و صادق عليهما السّلام روايت كرده‌اند كه اولو الامر ائمه از آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه خداوند بطور اطلاق اطاعت آنها را واجب گردانيده همين طورى كه طاعت خودش و رسولش را واجب گردانيده و جايز نيست خدا واجب گرداند اطاعت احدى را بطور اطلاق مگر كسيكه عصمتش ثابت شده باشد كه باطنش مثل ظاهرش ميباشد و ايمن باشيم از او غلط و امر بقبيح را، و اينكه فضائل در افراد علماء و امراء و غير آنها محقق نيست و خدا بزرگ‌تر از اينكه است كه امر كند بطاعت كسيكه گناه ميكند يا امر كند بانقياد كسانيكه در قول و فعل مختلفند زيرا كه اطاعت مختلفين در قول و فعل

صفحه : ۹۷

محال است چنانچه محال است جمع كند در آنچه در آن اختلاف كرده‌اند و از آن چيزهائى كه دلالت دارد بر اينكه مطلب اينكه است كه خداى تعالى اطاعت اولوا الامر را مقارن نكرد باطاعت رسولش كما اينكه مقارن نمود طاعت رسولش را بطاعت خودش مگر براى اينكه اولى الامر فوق تمام خلق ميباشند همين طورى كه رسول فوق اولى الامر و فوق سائر خلق است و اينكه صفت ائمه هدى از آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است آنكسانيكه عصمتشان و امامتشان ثابت گرديده و تمام امت متفقند بر علوّ رتبه آنها و عدالتشان.

[پايان] فَإِن تَنازَعتُم فِي شَيءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللّهِ وَ الرَّسُولِ جماعتى از مفسرين در توجيه آيه گفته‌اند وقتى كه در چيزى از امور دينتان نزاعى پيدا نموديد رجوع كنيد بكتاب خدا و سنت نبى [ص] لكن جماعت اماميّه گفته‌اند هرگاه راجع بامور دينى اختلاف پيدا نموديد رجوع به اولى الامر يعنى ائمه معصومين كه پس از فوت رسول قائم مقام اويند بنمائيد زيرا كه رجوع بآنها رجوع برسول است بدلالت امر (أَطِيعُوا الرَّسُولَ) كه متضمن امر اطاعت اولى الامر است، و بدليل عقل و نقل پس از رحلت رسول كسى غير از على بن أبى طالب عليه السّلام مولائى و مولاى جميع مؤمنين لايق اينكه مقام نبوده كه بامر اطيعوا لازم و واجب باشد تمام مؤمنين در اخذ احكام و سنن رجوع باو بنمايند زيرا كه بحكم عقل صريح كسى بايد صاحب امر و منصب خلافت باشد كه در تمام كمالات و مقام عصمت تالى تلو رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم باشد و امر باطاعت رسول متضمن امر باطاعت او باشد و اگر براى ما در اثبات امامت حضرتش و ائمه طاهرين عليهم السلام كه عصمت و مقام بلندشان باجماع ثابت گرديده نبود مگر همين يك آيه ما را كافى بود.

إِن كُنتُم تُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ اليَومِ الآخِرِ ذلِكَ خَيرٌ وَ أَحسَنُ تَأوِيلًا به (إن) شرطيه مطلب را مؤكّد ميگرداند كه اگر شما واقعا بخدا و

برسول ایمان آورده‌اید باید بر خود لازم دانید که در تمام اختلافهای دینی رجوع

صفحه : ۹۸

کنید برسول و صاحبان امر که اگر چنین نکنید و رجوع بغیر کردید معلوم میشود در ایمان ثابت قدم نیستید و رجوع کردن برسول و اولو الامر برای شما خیر و خوبی و دارای حسن عاقبت است.

أَ لَم تَرَ إِلَی الَّذِینَ یَزعُمُونَ أَنَّهُم آمَنُوا بِما أُنزِلَ إِلَیکَ وَ ما أُنزِلَ مِن قَبلِکَ یُرِیدُونَ أَن یَتَحاکَمُوا إِلَی الطّاغُوتِ الخ ظاهر آیه استفهام و تقریع است بر مطالب بالاـ و سرزنش بآنهائی است که دعوی آنرا دارند که ما بآنچه تو گوئی ایمان داریم و نیز اظهار مینمایند که بکتب متقدّمین یعنی تورات و انجیل نیز ایمان داریم با اینکه حال میخواهند محاکمه کنند نزد طاغوت، و در اینکه طاغوت چیست از مفسرین چند قول نقل شده [سخنان مفسرین در توجیه طاغوت] ۱- مراد بتانند و آیه در باره منافقین فرود آمده [حسن بصری و جبائی] ۲- مقصود از طاغوت مردی کاهن است نام او ابو برده و حکایت آن اینکه بود که بین منافقی با یک یهودی خصومتی پدید گردید. یهودی گفت نزد محمّد [ص] برویم، منافق گفت نزد ابو برده کاهن برویم، خدای تعالی اینکه آیه را فرستاد.

[قتاد شعبی و سدی] ۳- مقصود کعب بن اشرف است که منافقی با یک یهودی نزاعی پیدا نمود جهود گفت نزد محمّد رویم که او رشوه نگیرد، منافق گفت نزد کعب بن اشرف رویم کلبی از ابی صالح از إبن عباس نقل میکند که آیه در باره مرد منافق بنام بشر فرود آمد که میان او و یهودی خصومتی بود یهودی گفت نزد محمّد [ص] رویم، منافق گفت نزد کعب بن اشرف رویم یهودی اصرار نمود، نزد محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمدند رسول برای یهودی حکم داد، منافق بیرون آمد و گفت بیا نزد عمر بن خطاب رویم، یهودی گفت سبحان اللّه نزد رسول رفتیم او حکم کرد اکنون گوئی نزد عمر رویم پیش عمر رفتند و قضیه را بعمر گفتند و یهودی گفت اکنون برأی رسول راضی نیست عمر گفت صبر کنید تا من بیرون آیم شمشیر

صفحه : ۹۹

زد و منافق را کشت و گفت اینکه رأی من است بر کسیکه بحکم خدا و پیمبرش راضی نباشد.

و از حضرت صادق و باقر علیهما السلام روایت شده که آیه عموم دارد و شامل میگردد هر حاکمی را که بخلاف حق حکومت کند.

وَ قَد أُمِرُوا أَن یَکفُرُوا بِهِ وَ یُرِیدُ الشَّیطانُ أَن یُضِلَّهُم ضَلالًا بَعِیداً بنا بر اینکه مقصود از طاغوت هر حاکمی باشد که برخلاف حق حکم کند هر کسی که رجوع کند بحکّام ظالم که برخلاف حق حکم میکنند مخالفت امر خدا را کرده و مشمول اینکه امر میگردد زیرا که مأمور بوده که بچنین حکّامی کافر گردد و شیطان آنها را از طریق حق و راه صحیح گمراه گردانیده.

وَ إِذا قِیلَ لَهُم تَعالَوا إِلی ما أَنزَلَ اللّهُ وَ إِلَی الرَّسُولِ رَأَیتَ المُنافِقِینَ یَصُدُّونَ عَنکَ صُدُوداً اگر اینکه آیه را با آیات بالا جمع کنیم میتوان در توجیه آیات گفته شود مقصود از آیه جلو (أَن یَتَحاکَمُوا إِلَی الطّاغُوتِ) همین طوری که در روایت از حضرت صادق و حضرت باقر علیهما السّلام نقل شده بطور عموم مقصود از طاغوت هر حاکمی باشد که بغیر حق حکم کند و نظر بمورد خاصی نداشته و شأن نزول اینکه آیه راجع بآن دو نفری که بینشان نزاعی واقع گردید که آن دو نفر بقول قتاده و إبن جریح مسلمانی با منافقی نزاع نمودند و محتاج بمحاکمه شدند مسلمان رسول را اختیار نمود و منافق طاغوت را.

و خلاصه اینکه آیه برسولش خبر میدهد که وقتی مسلمان بمنافق گوید بیا محاکمه را نزد رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ببریم آن منافق اباء میکند و از حکم حق که رسول در باره آنها کند اعراض مینماید و ظاهرا میخواسته حکم بحق بینشان اجراء نگردد و خواسته محاکمه را ببرند نزد رشوه گیران و بر علیه مسلمان حکم جاری نماید.

صفحه : ۱۰۰

فَكَيفَ إِذا أَصابَتهُم مُصِيبَةٌ بِما قَدَّمَت أَيدِيهِم ثُمَّ جاؤُكَ يَحلِفُونَ بِاللّهِ الخ آيه ظاهرا راجع بآيات جلو است (كيف) بمعنى چگونگى است يعنى چگونه باشد حال منافقين وقتى كه مصيبتى بآنها برسد، مفسرين گفته‌اند مقصود كشته شدن منافق است بدست عمر بپاداش ردّ كردن حكم رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و رجوع كردن او بطاغوت پس از آن كسان او ميآيند بسوى تو و عذرخواهى ميكنند يا ميآيند براى اينكه ديه قتل آن منافق را بگيرند (ثُمَّ جاؤُكَ) عطف است بر (أَصابَتهُم) يا بر (يَصُدُّونَ) يعنى منافقين ميآيند نزد تو و در مقام عذرخواهى گويند (إِن أَرَدنا إِلّا إِحساناً وَ تَوفِيقاً) ما نخواستيم حكم تو را ردّ كنيم بلكه غرض ما نبود مگر نيكى يعنى نخواستيم براى اتمام كار و اجراء شدن حكم مرافعه جدلى در مجلس تو پديد گردد و خواستيم بين متخاصمين اتفاق و ائتلاف پديد گردد.

و بعضى از مفسرين گفته كه ميشود اينكه جمله (إِن أَرَدنا الخ) سخن كسان مقتول باشد كه بطلب خون آمده بودند و گفته ما اراده نكرديم از رفتن نزد عمر مگر اينكه عمر بما احسان نمايد و بين دو خصم را اتفاق دهد. [پايان] أُولئِكَ الَّذِينَ يَعلَمُ اللّهُ ما فِي قُلُوبِهِم فَأَعرِض عَنهُم وَ عِظهُم وَ قُل لَهُم فِي أَنفُسِهِم قَولًا بَلِيغاً پس از بيان آمدن اولياء خون نزد رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم در طلب خون يا براى عذرخواهى كه مقصود ردّ كردن حكم نبوده برسول خبر ميدهد كه خدا ميداند آنچه در قلبهاى آنها است از نفاق و كيد و خدعه، و برسولش سه دستور ميدهد كه در باره آنها اجراء نمايد ۱- تو از آنها اعراض نما يعنى اعتنائى بسخنان آنها نكن. ۲- آنها را موعظه كن زيرا كه وظيفه پيمبران همان ارشاد بسوى حق تعالى است. ۳- ديگر با اينها سخن بليغ بگو شايد مقصود از سخن بليغ سخنان ارزنده است كه در دلهاى آنان مؤثر باشد و آنها را از نفاق بازدارد.

و بعضى از مفسرين گفته‌اند اينكه آيه در باره عبد اللّه بن ابى سلول فرود آمده

صفحه : ۱۰۱

و مقصود از مصيبت مذلّتى بود كه در جنگ بنى المصطلق باو رسيد كه آنرا غزوه مريع ميگويند، و چون سوره منافقين نازل شد بنا بر خشوع و عذرخواهى گذارد و تفصيل آن در جاى ديگر بيان شده، خلاصه آيه پس از بيان حال منافقين و سرزنش و ملامت آنها بر ردّ سخنهاى رسول اكرم [ص] و بيان حكمت در بعثت انبياء و مأمور گردانيدن مردم را بر اينكه مطيع امر آنها گردند اينكه است كه فرموده وَ ما أَرسَلنا مِن رَسُولٍ إِلّا لِيُطاعَ بِإِذنِ اللّهِ ظاهر و معلوم است كه اطاعت رسول اطاعت خدا است رسول آنچه گويد و بمردم امر نمايد گفته او گفته خدا است و ردّ بر او ردّ بر حق تعالى است، اينكه است كه اگر كسى انكار حكمى از احكام قرآن يا حديثى از احاديث معتبر كند چنين كسى مرتدّ و كافر است (بِإِذنِ اللّهِ) يعنى آنكسيكه ببرهان يقينى رسالتش محقق گرديد آنچه گويد باذن خدا گفته چنانچه در شأن رسول اكرم است (وَ ما يَنطِقُ عَنِ الهَوى إِن هُوَ إِلّا وَحيٌ يُوحى) وَ لَو أَنَّهُم إِذ ظَلَمُوا أَنفُسَهُم جاؤُكَ فَاستَغفَرُوا اللّهَ وَ استَغفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللّهَ تَوّاباً رَحِيماً از حسن بصرى روايت شده كه اينكه آيه در باره دوازده مرد يهودى آمد كه با هم بر نفاق با پيغمبر اتفاق كرده بودند خداى تعالى برسولش خبر داد، پس حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم مجلسى تعيين نمود و آنها را حاضر گرديد و فرمود از شما آن دوازده نفر كه اتفاق كرده بوديد اگر برخيزيد و استغفار كنيد من براى شما شفاعت ميكنم هر چند رسول اينكه مطلب را اعاده مينمود هيچكس برنخواست پس حضرت هر يك از آنها را بنام و نسب اسم برد و آنها را ميان مردم رسوا گردانيد آنوقت گفتند يا رسول اللّه براى ما استغفار كن حق تعالى اينكه آيه را فرستاد حضرت فرمود اگر اول استغفار كرده بوديد از شما پذيرفته ميشد لكن چون نكرديد اكنون ديگر شما را بسوى خدا و رسول راهى نيست و از شما قبول

صفحه : ۱۰۲

نمیگردد و امر فرمود آنها را از مجلس بیرون کردند.

فَلا وَ رَبِّکَ لا یُؤمِنُونَ حَتّی یُحَکِّمُوکَ فِیما شَجَرَ بَینَهُم ثُمَّ لا یَجِدُوا فِی أَنفُسِهِم حَرَجاً مِمّا قَضَیتَ وَ یُسَلِّمُوا تَسلِیماً تفسیر قوله تبارک اسمه (شَجَرَ) بمعنی اختلاف است و از تداخله گرفته شده وقتی شاخهایش درهم داخل گردد و در اینجا مقصود اختلاف و مشاجره بین مردم است یعنی قسم بپروردگار تو که اینکه امّت ایمان نیاورده‌اند مگر وقتی که امر بینشان مختلط میگردد رجوع بتو کنند و تو بین آنان حکم کنی، از انوار نقل میکنند که گفته (لاء) اول زائده است و برای تأکید است نه برای قسم و معنی کلام فَوَ رَبِّکَ کقوله (فَوَ رَبِّکَ لَنَسئَلَنَّهُم) و از اینکه قبیل است (لاء) در کریمه (لِئَلّا یَعلَمَ) که برای تأکید و جواب علم است (وَ لا یُؤمِنُونَ) جواب قسم است تا آخر کلامش.

در مجمع گفته (لا) برای ردّ کلام است (فکانّه قیل فلیس الامر کما تزعمون انّهم آمنوا و هم یخالفون حکمک) یعنی گویا حق تعالی فرموده حقیقت ایمان نیست چنانچه گمان میبرید که با وجود مخالفت حکم تو ایمان دارند پس از آن استیناف قسم کرده که بخدا سوگند ایمان نیارند تا آنکه تو را حکم سازند در آنچه با یکدیگر منازعه کنند.

[پایان]

صفحه : ۱۰۳

[سوره النساء (۴): آیات ۶۶ تا ۷۵]

اشاره

وَ لَو أَنّا کَتَبنا عَلَیهِم أَنِ اقتُلُوا أَنفُسَکُم أَوِ اخرُجُوا مِن دِیارِکُم ما فَعَلُوهُ إِلاّ قَلِیلٌ مِنهُم وَ لَو أَنَّهُم فَعَلُوا ما یُوعَظُونَ بِهِ لَکانَ خَیراً لَهُم وَ أَشَدَّ تَثبِیتاً (۶۶) وَ إِذاً لَآتَیناهُم مِن لَدُنّا أَجراً عَظِیماً (۶۷) وَ لَهَدَیناهُم صِراطاً مُستَقِیماً (۶۸) وَ مَن یُطِعِ اللّهَ وَ الرَّسُولَ فَأُولئِکَ مَعَ الَّذِینَ أَنعَمَ اللّهُ عَلَیهِم مِنَ النَّبِیِّینَ وَ الصِّدِّیقِینَ وَ الشُّهَداءِ وَ الصّالِحِینَ وَ حَسُنَ أُولئِکَ رَفِیقاً (۶۹) ذلِکَ الفَضلُ مِنَ اللّهِ وَ کَفی بِاللّهِ عَلِیماً (۷۰)

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا خُذُوا حِذرَکُم فَانفِرُوا ثُباتٍ أَوِ انفِرُوا جَمِیعاً (۷۱) وَ إِنَّ مِنکُم لَمَن لَیُبَطِّئَنَّ فَإِن أَصابَتکُم مُصِیبَةٌ قالَ قَد أَنعَمَ اللّهُ عَلَیَّ إِذ لَم أَکُن مَعَهُم شَهِیداً (۷۲) وَ لَئِن أَصابَکُم فَضلٌ مِنَ اللّهِ لَیَقُولَنَّ کَأَن لَم تَکُن بَینَکُم وَ بَینَهُ مَوَدَّةٌ یا لَیتَنِی کُنتُ مَعَهُم فَأَفُوزَ فَوزاً عَظِیماً (۷۳) فَلیُقاتِل فِی سَبِیلِ اللّهِ الَّذِینَ یَشرُونَ الحَیاةَ الدُّنیا بِالآخِرَةِ وَ مَن یُقاتِل فِی سَبِیلِ اللّهِ فَیُقتَل أَو یَغلِب فَسَوفَ نُؤتِیهِ أَجراً عَظِیماً (۷۴) وَ ما لَکُم لا تُقاتِلُونَ فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ المُستَضعَفِینَ مِنَ الرِّجالِ وَ النِّساءِ وَ الوِلدانِ الَّذِینَ یَقُولُونَ رَبَّنا أَخرِجنا مِن هذِهِ القَریَةِ الظّالِمِ أَهلُها وَ اجعَل لَنا مِن لَدُنکَ وَلِیًّا وَ اجعَل لَنا مِن لَدُنکَ نَصِیراً (۷۵)

صفحه : ۱۰۴

[ترجمه]

اگر ما بر آنها حکم کرده بودیم که خودهایتان را بکشید یا از شهرهای خود بیرون روید عمل نمیکردند مگر کمی از آنها و اگر

آنها بآنچه وعظ و نصیحت کرده شدند عمل میکردند بر ایشان خیر و خوب بود و پایداریشان در دین محکم‌تر بود [۶۶]
و در آنهنگام بپاداش عمل آنها همانا اجر عظیم بآنان کرامت مینمودیم [۶۷]
و هر آینه هدایت میکردیم آنها را براه راست [۶۸]
و هر کس خدا و رسول او را اطاعت کند چنین مردمانی با کسانی میباشند از انبیاء و صدیقین و شهداء و صالحین از آنهائیکه خدا بآنها انعام کرده و ایشان نیکو رفقائی میباشند [۶۹]
اینکه است فضل از جانب خدا و علم خدا برای آنها کافی است [۷۰]
ای کسانیکه ایمان آورده‌اید اسلحه جنگی خود را برگیرید و دسته دسته یا با هم بیرون روید [۷۱]
همانا بعضی از شما منافقین کسانی میباشند که در رفتن درنگ میکنند و هرگاه بشما مصیبتی رسید میگوید خدا بر من انعام کرده که با آن شهداء نبودم [۷۲]
و هرگاه از جانب خدا فضلی بشما برسد گویا هرگز بین شما و او دوستی نبوده که میگوید کاش من با آنها بودم و بفوز عظیم فائز میگردیدم [۷۳]
ای مؤمنین آنهائیکه آخرت را بدنیا فروختند جنگ کنید و کسیکه در راه خدا جنگ کند چه کشته شود یا غالب گردد ما بزودی بوی اجر بزرگ خواهیم داد [۷۴]
چیست شما را که در راه خدا جهاد نمیکنید در صورتی که از مردها و زنها و اطفال مستضعفین میباشند که میگویند پروردگارا ما را از اینکه شهری که اهلش ستمکارند خارج گردان و از جانب خودت برای ما دوستی که متولّی کار ما باشد قرار بده و از جانب خودت برای ما یاری کننده‌ئی بفرست [۷۵]

صفحه : ۱۰۵

(توضیح آیات)

وَ لَو أَنّا کَتَبنا عَلَیهِم أَنِ اقتُلُوا أَنفُسَکُم أَوِ اخرُجُوا مِن دِیارِکُم ما فَعَلُوهُ إِلّا قَلِیلٌ مِنهُم شاید ضمیر (عَلَیهِم) راجع بمسلمین باشد که خدای تعالی برسولش خبر میدهد که اگر ما بر اینکه امّت نوشته بودیم یعنی واجب گردانیده بودیم که خودکشی کنید همان طوری که ببنی اسرائیلیان برای قبولی توبه آنها واجب کردیم، یا بر اینها حکم صادر میکردیم که از شهر خودتان بیرون روید همانطوریکه بر بنی اسرائیل حکم کردیم، اینها عمل نمیکردند مگر عدّه کمی از آنها.
پس جمله (ما فَعَلُوهُ إِلّا قَلِیلٌ مِنهُم) بجای اخبار از جامعه مؤمنین است و ظاهرا استثناء از عموم است و اشاره به اینکه که اگر میخواستیم تکالیف مشکل بر اینها بار کنیم اینکه امّت طاقت نمیآوردند و زیر بار تکلیف نمیرفتند مگر اندکی از مؤمنین واقعی که آنها بقدری ایمان در قلب و روحشان نفوذ نموده که اگر چنین حکمی در باره آنها وارد میکردیم عمل میکردند و البته چنین اشخاصی از مؤمنین خلّص میباشند که از مقامات گذشته و بمرتبه تسلیم رسیده‌اند.
وَ لَو أَنَّهُم فَعَلُوا ما یُوعَظُونَ بِهِ لَکانَ خَیراً لَهُم وَ أَشَدَّ تَثبِیتاً و اگر اینکه امّت چنین باشند که آنچه بآنها بیاموزی و موعظه کنی عمل کنند آن برای آنها بهتر و از حیث استکمال ایمان و نفوذ آن در قلب ثابت و محکم‌تر است قوله تعالی (یُثَبِّتُ اللّهُ الَّذِینَ آمَنُوا بِالقَولِ الثّابِتِ) سوره ابراهیم آیه ۳۲، خدا استوار میگرداند کسانی را که با گفتار ثابت استوار گردیدند البته قول ثابت جز آیات قرآنی و احادیث معصومین نخواهد بود.
وَ إِذاً لَآتَیناهُم مِن لَدُنّا أَجراً عَظِیماً یعنی پس از اینکه مؤمنین بارشاد رسول ارشاد یافتند و ایمان در قلب آنها

صفحه : ۱۰۶

محکم گردیـد نتایـج نیکو عایـدشان خواهد گردید از جمله فوائدی که مترتب میگردد بر عمل آنها اینکه است که از جانب ما برای آنان اجر عظیم و خیر کثیر عایدشان میگردد.

وَ لَهَدَیناهُم صِراطاً مُستَقِیماً نزدیک‌ترین راهها بسوی مقصود راه مستقیم است و راه مستقیم بسوی قرب ایزد متعال همان پیروی از گفتار رسول و عمل بآیات قرآن است و هـدایت یافتن باین راه بهـدایت حق تعالی محقق میگردد، آیه بمؤمنین نویـد میدهد که اگر شما بوعظ و موعظه رسول عمل نمودیـد خـدای تعالی بنزدیک‌ترین راهها شـما را بسوی خودش هدایت مینماید و از راههای کج و معوج شیطانی در امان خدا محفوظ خواهید ماند.

وَ مَن یُطِعِ اللّهَ وَ الرَّسُولَ فَأُولئِکَ مَعَ الَّذِینَ أَنعَمَ اللّهُ عَلَیهِم مِنَ النَّبِیِّینَ وَ الصِّدِّیقِینَ، تا آخر آیه بعـد چون آیات ترجمه شـده و واضـح است محتاج بتوضـیح نیست، و خلاصه برای تحریص و ترغیب در اطاعت و پیروی امر رسول مؤمنین را وعـده میدهد که آنهائی که مطیع امر خـدا و رسول گردنـد حشـر آنها با آنکسانی است که خـدا بآنها انعام و تفضّل نموده و آنها را برگزیده و گرامی داشـته از انبیاء و صـدیقین و شـهداء و صالحین آنهائی که در راه خـدا جان فـدا دادنـد و اینها خوب رفقائی میباشـند و اینکه فضل و بخششـی است از جانب خـدا که در اثر اطاعت نمودن امر خـدا و رسول عاید مؤمن میگردد (وَ کَفی بِاللّهِ عَلِیماً) نظر به اینکه که ایمان و عقد بنده‌گی و اطاعت در قلب است و فقط خدای تعالی (عالم السرّ و الخفیات) است اینکه است که فرموده علم خدا کافی است به اینکه که چه کسـی واقعا مطیع امر خدا و رسول است و چه کس عاصی و جسور، و اینکه فضائل و کرامات کسی را سزد که عقد بنده‌گی بگردن انداخته و در مقابل فرمان الهی رأی اندیشی نمیکند.

صفحه : ۱۰۷

در مجمع البیان گفته ابو البصـیر از ابی عبد اللّه علیه السّـلام روایت کرده که فرموده ای ابا محمّد خدا شما شیعیان را در کتابش ذکر کرده سپس اینکه آیه را تلاوت فرمود (وَ مَن یُطِعِ اللّهَ، الی قوله: وَ حَسُنَ أُولئِکَ رَفِیقاً) پس فرمود نـبی رسول اللّه است و مـا یعنی ائمه صـدیقین و شـهداء هستیم و شـما شـیعیان صـالحین میباشـید پس بصـلاح متصـف شـو همچنـانچه خـدا شـما را نـام گـذارده به (الصّالِحِینَ).

بعضـی از مفسـرین در بیان آن چهار دسـته که عبارت از پیغمبران و صـدیقین و شـهداء و صالحین باشـند گفته (اما پیغمبران کسانی هسـتند که بایشان وحی نازل میشـد و خبر غیب نزد آنها بوده و ما بیش از اینکه از حالشان خبری نـداریم جز آنچه از آثار دعوتشان بجـا مانـده. و امّا (شـهداء) قبلا گذشـته و گفته‌ایم که بگواهان اعمال مردم شـهداء گفته میشود نه بشـهیدان میـدان جنگ فقط. و امّا (صالحین) کسانی هستند که صلاحیت نعمت خدا را دارند.

و امّا (صـدّیقین) آنچه لفظ بر آن دلالت دارد صـیغه مبالغه صـدق است، صـدق در قول و عمل، صدق در عمل اینکه است که عمل مطابق قول باشـد زیرا که عمل نشانه اعتقاد است و کسـیکه در قول خود راسـتگو است از ضـمیر خود خبر میدهـد صدق در قول هم آن است که مطـابق واقع باشـد و چون خود قول هم یـک نوع عمـل است، کسـیکه در عمـل صـادق باشـد فقط از آنچه آنرا راسـت میپندارد و حق میداند خبر میدهد پس در گفتار وی (صدق خبری) (و مخبری) هر دو موجود است پس صدیق کسی است که اصلا دروغ نمیگویـد و نیز کاری جز حق نمیکنـد بـدون پیروی نفس آنچه را که حق میدانـد میگویـد و چیزی جز حق نمی‌بینـد، پس وی حقایق اشیاء را می‌بیند سخن حق میگوید کار حق میکند.

اینکه مراتب چهارگانه مرتب و منظمند، اول پیمبران که بزرگانند سـپس صدّیقین که شاهد حقایق و اعمالند، سوم شهداء که ناظران

اعمالند، چهارم صالحین که آماده عنایات پروردگارند (وَ حَسُنَ أُولئِكَ رَفِيقاً) يعنى (من حيث الرفاقة) و تميز جمله قبل است و گفته‌اند برای همین بصورت جمع نیامده یعنی

صفحه : ۱۰۸

(رفقاء) نگفته و (رفيقا) گفته چنانچه گفته‌اند که معنی اینست که هر یک از آنها رفیقند. [تفسير الميزان] ذلِكَ الفَضلُ مِنَ اللّهِ وَ كَفى بِاللّهِ عَلِيماً (ذلِكَ) اشاره باین است که مؤمن وقتی با اینکه چهار طائفه از اولیاء نزدیک میگردد و رفاقت بینشان پدید میگردد که رشته ایمان بگردن انداخته و مطیع امر رسول گردند و دارای اینکه کرامت را سزد که بچنین انعام و تفضلی از جانب خدا برخوردار گردد و علم خدا کافی است بدرجات ایمان و ارتباط مؤمن با اینکه بزرگان که هر قدر ایمان در قلب مؤمن قوی‌تر و شدیدتر باشد ارتباط با آنها زیادتر میگردد و رفاقت بینشان محکم‌تر میشود.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذرَكُم فَانفِرُوا ثُباتٍ أَوِ انفِرُوا جَمِيعاً (الحذر و الحذر) بمعنى حذر كردن از امر مخوف است (خُذُوا حِذرَكُم) امر بمؤمنين است حذر کنید و نفس خود را از دشمن محفوظ گردانید، و از حضرت باقر عليه السّلام روايت شده كه يعنى (خذوا اسلحتكم) و اسلحه را حذر نامید بمناسبت اینکه اسلحه انسان را از دشمن حفظ میگرداند پس گویا فرموده ای مؤمنین خود را باسلحه حفظ گردانید و بجنگ دشمنان بروید (ثبات) یعنی جماعات متفرقه و دسته دسته جدا جدا (أَوِ انفِرُوا جَمِيعاً) يا تمامتان جميعا یک دفعه بروید و بر دشمن هجوم آرید.

وَ إِنَّ مِنكُم لَمَن لَيُبَطِّئَنَّ فَإِن أَصابَتكُم مُصِيبَةٌ قالَ قَد أَنعَمَ اللّهُ عَلَيَّ إِذ لَم أَكُن مَعَهُم شَهِيداً (لام ليبطئن) لام قسم است يعنى بدرستيكه از شما کسی هست که بخدا قسم یاد کرده که در جهاد سستی کند، و خطاب راجع بقشون حضرت رسول است و مقصود از مبطئون منافقين ميباشند (فَإِن أَصابَتكُم مُصِيبَةٌ الخ) راجع بآنهائى است از منافقين كه بجهاد نرفتند كه اينها وقتى مصيبتى و صدمه‌ئى در جهاد بمؤمنين اصابت مينمود ميگفتند (قَد أَنعَمَ اللّهُ عَلَيَّ إِذ لَم أَكُن مَعَهُم شَهِيداً)

صفحه : ۱۰۹

همانا که اینکه فضل و نعمتی است از حق تعالی بر من که داخل در جنگ نبودم که بمن میرسید آنچه بمؤمنین رسید.

وَ لَئِن أَصابَكُم فَضلٌ مِنَ اللّهِ لَيَقُولَنَّ كَأَن لَم تَكُن بَينَكُم وَ بَينَهُ مَوَدَّةٌ يا لَيتَنِي كُنتُ مَعَهُم فَأَفُوزَ فَوزاً عَظِيماً خلاصه آيه در مقام بيان حال منافقین و مقول قول آنها است که آنها چنین میباشند در مورد جهاد سستی می‌نمایند و با مؤمنین همراهی نمیکنند و هرگاه زخمی و قتلی برای مؤمنین پدید گردید گوید اینکه تفضّلی بود از جانب خدا که من با آنها بجهاد نرفتم که بر من وارد گردد آنچه بر آنها وارد گردید و هرگاه فتحی و غلبه‌ئی برای آنها آید حسرت میخورد که کاش بجنگ رفته بودم و حال بهره عظیمی عاید من میگردید.

فَليُقاتِل فِي سَبِيلِ اللّهِ الَّذِينَ يَشرُونَ الحَياةَ الدُّنيا بِالآخِرَةِ وَ مَن يُقاتِل فِي سَبِيلِ اللّهِ فَيُقتَل أَو يَغلِب فَسَوفَ نُؤتِيهِ أَجراً عَظِيماً (يَشرُونَ) روش حال کفار و مشرکین چنین است که اینان معامله میکنند و حیات دائمی ارجمند آخرت را تبدیل مینمایند بحیات پست بی‌مقدار دنیای فانی و معلوم است در اینکه معامله سود نمیبرند بلکه ضرر و خسران بزرگ عایدشان خواهد گردید.

پس از آن بمجاهدين فى سبيل اللّه وعده ميدهد وعده نيكو كه كسيكه در راه خدا جهاد كرد چنين كسى از زمره زيانكاران خارج گردید خواه در راه خدا کشته شود و شهید گردد یا بر دشمن ظفر یابد و غالب شود، و بکلمه (فَسَوفَ) وعده را نزدیک میگرداند که بزودی بآنها اجر عظیم عنایت مینماید، معلوم است عظمت حق تعالی در وعده (اجر عظیم) انعام و اکرام بی‌نهایت را ایجاب مینماید.

وَ ما لَکُم لا تُقاتِلُونَ فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ المُستَضعَفِینَ مِنَ الرِّجالِ وَ النِّساءِ وَ الوِلدانِ الَّذِینَ یَقُولُونَ رَبَّنا أَخرِجنا مِن هذِهِ القَریَةِ الظّالِمِ أَهلُها الخ خطاب بمؤمنین است که چیست شما را یعنی شما چه عذری و ایرادی در

صفحه : ۱۱۰

جهاد با اعداء دارید با اینکه اسباب موجبه برای جنگ فی سبیل اللّه در طاعت اله و اعلاء کلمه حق مهیّا است، و در توجیه مستضعفین دو طور گفته شده: یکی اینکه (مستضعفین) مجرور و عطف است بر (فِی سَبِیلِ اللّهِ) یعنی چگونه شما جهاد نمیکنید در راه خدا برای خلاص شدن مستضعفین از رجال و نساء و اطفال. دوم منصوب باشد بر معنی (فِی سَبِیلِ اللّهِ) زیرا که (فِی سَبِیلِ اللّهِ) عام است تمام جهات خیر را شامل میگردد و از جمله آنها خلاص مستضعفین از مؤمنین است از دست کفار که آن عظیم‌ترین خیرات است، گفته‌اند مقصود از مستضعفین مؤمنین مکّه بودند و مشرکین راه آنها را از هجرت کردن بمدینه بسته بودند و آنها در فشار و ایذاء مشرکین مکّه بودند اینکه بود که خدا را میخواندند که از دست مشرکین نجات یابند و میگفتند پروردگارا ما را از اینکه محلّ که اهلش ظالم و مشرکند خارج گردان و از جانب خودت برای ما یاری و مددکاری قرار بده که شرّ اعداء را از ما دفع کند.

صفحه : ۱۱۱

[سوره النساء (۴): آیات ۷۶ تا ۸۱]

اشاره

الَّذِینَ آمَنُوا یُقاتِلُونَ فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ الَّذِینَ کَفَرُوا یُقاتِلُونَ فِی سَبِیلِ الطّاغُوتِ فَقاتِلُوا أَولِیاءَ الشَّیطانِ إِنَّ کَیدَ الشَّیطانِ کانَ ضَعِیفاً (۷۶) أَ لَم تَرَ إِلَی الَّذِینَ قِیلَ لَهُم کُفُّوا أَیدِیَکُم وَ أَقِیمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّکاةَ فَلَمّا کُتِبَ عَلَیهِمُ القِتالُ إِذا فَرِیقٌ مِنهُم یَخشَونَ النّاسَ کَخَشیَةِ اللّهِ أَو أَشَدَّ خَشیَةً وَ قالُوا رَبَّنا لِمَ کَتَبتَ عَلَینَا القِتالَ لَو لا أَخَّرتَنا إِلی أَجَلٍ قَرِیبٍ قُل مَتاعُ الدُّنیا قَلِیلٌ وَ الآخِرَةُ خَیرٌ لِمَنِ اتَّقی وَ لا تُظلَمُونَ فَتِیلًا (۷۷) أَینَما تَکُونُوا یُدرِککُمُ المَوتُ وَ لَو کُنتُم فِی بُرُوجٍ مُشَیَّدَةٍ وَ إِن تُصِبهُم حَسَنَةٌ یَقُولُوا هذِهِ مِن عِندِ اللّهِ وَ إِن تُصِبهُم سَیِّئَةٌ یَقُولُوا هذِهِ مِن عِندِکَ قُل کُلٌّ مِن عِندِ اللّهِ فَما لِهؤُلاءِ القَومِ لا یَکادُونَ یَفقَهُونَ حَدِیثاً (۷۸) ما أَصابَکَ مِن حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّهِ وَ ما أَصابَکَ مِن سَیِّئَةٍ فَمِن نَفسِکَ وَ أَرسَلناکَ لِلنّاسِ رَسُولاً وَ کَفی بِاللّهِ شَهِیداً (۷۹) مَن یُطِعِ الرَّسُولَ فَقَد أَطاعَ اللّهَ وَ مَن تَوَلّی فَما أَرسَلناکَ عَلَیهِم حَفِیظاً (۸۰)
وَ یَقُولُونَ طاعَةٌ فَإِذا بَرَزُوا مِن عِندِکَ بَیَّتَ طائِفَةٌ مِنهُم غَیرَ الَّذِی تَقُولُ وَ اللّهُ یَکتُبُ ما یُبَیِّتُونَ فَأَعرِض عَنهُم وَ تَوَکَّل عَلَی اللّهِ وَ کَفی بِاللّهِ وَکِیلًا (۸۱)

صفحه : ۱۱۲

[ترجمه]

آن کسانیکه ایمان آوردند در راه خدا جنگ میکنند و آنهائی که کافر شدند در راه شیطان جنگ میکنند پس ای مؤمنین دوستان شیطان را بکشید بحقیقت کید شیطان سست و ضعیف است [۷۶]

آیا ندیدی کسانی را که بآنها گفته شد از جنگ دست بازدارید و نماز را بپای دارید و زکوهٔ بدهید پس وقتی امر جهاد بر آنها صادر گردید گروهی از آنها میترسند از اینکه با مشرکین جنگ کنند مثل ترسیدن از خدا بلکه شدیدتر و گفتند ای پروردگار ما برای چه بر ما جنگ ثابت کردی چرا تأخیر نینداختی تا اجلیکه بهمه کس نزدیک است بآنها بگو متاع دنیا اندک است و آخرت بهتر است برای کسی که بپرهیزد از نافرمانی خدا و ستم گردیده نخواهد شد بمقدار رشته و هسته خرمائی [۷۷]

دریابد شما را مرگ هر کجا که بوده باشید اگر چه بوده باشید در قصرهای آراسته اگر بمنافقین خیری رسد گویند آن از نزد خدا است و اگر بآنان شرّی اصابت نماید گویند اینکه از نزد تو است (ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بگو تمامش از نزد خدا است و چیست اینکه قوم نادان را که از فهم سخن دورند [۷۸]

آنچه از نیکی بتو رسد از جانب خدا است و هر بدی که بتو رسد از نفس تو است و ما تو را برسالت بسوی مردم فرستادیم (که تبلیغ احکام کنی) و خدا کافی است که بر رسالت تو گواه باشد [۷۹]

کسیکه رسول را اطاعت کند همانا خدا را اطاعت کرده و کسی که اعراض کند ما تو را نگهبان آنها قرار ندادهایم [۸۰]

منافقین گویند ما تو را اطاعت میکنیم وقتی که از نزد تو بیرون رفتند در شب طائفه‌ئی از آنها گفتند غیر از آنچه با تو گفتند و خدا مینویسد آنچه را که در شب تدبیر میکنند پس (ای رسول) از آنها اعراض کن و بر خدا توکّل نما و خدا کافی است که قائم بامور است [۸۱]

.

صفحه : ۱۱۳

(توضیح آیات)

الَّذِینَ آمَنُوا یُقاتِلُونَ فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ الَّذِینَ کَفَرُوا یُقاتِلُونَ فِی سَبِیلِ الطّاغُوتِ از جمله خصوصیات مؤمنین که در اینکه آیه تذکر میدهد اینکه است که مؤمنین در راه خدا جهاد میکنند (سَبِیلِ) را دو طور معنی کرده‌اند یکی جهاد و دیگری طریق بهشت و بهتر اینکه است که گفته شود مؤمنین در طاعت خدا جهاد میکنند که آن طریق بهشت است و ثواب را ایجاب میکند، و کافرین در راه طاغوت جنگ میکنند، بقولی مقصود از طاغوت شیطان است و بقولی کاهن است و بقول دیگر آنچه را که غیر از خدا عبادت شود آن طاغوت است.

فَقاتِلُوا أَولِیاءَ الشَّیطانِ إِنَّ کَیدَ الشَّیطانِ کانَ ضَعِیفاً از اینکه آیه معلوم میشود که مقصود از طاغوت شیطان است و ارشاد بمؤمنین است که شما مؤمنین چون ارتباطتان و تمسکتان بعروه محکم توحید است با قوّت قلب با یاوران شیطان بجنگید و همین طوری که شیطان ضعیف است کید و مکرش نیز ضعیف است و در پایه محکمی قرار نگرفته و بزودی کیدش منحل خواهد گردید و شما ظفر میابید.

أَ لَم تَرَ إِلَی الَّذِینَ قِیلَ لَهُم کُفُّوا أَیدِیَکُم وَ أَقِیمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّکاةَ در شأن نزول آیه از کلبی نقل میکنند که گفته در شأن عبد اللّه بن عوف زهری و مقداد بن أسود کندی و قدامهٔ بن مظعون و سعد بن ابی وقاص نازل شده که چون در مکه آنها از مشرکین رنج میکشیدند گفتند یا رسول اللّه اذن بده که با آنها جنگ کنیم بدرستی که بما اذیّت کردند، حضرت فرمود مرا امر بجنگ ننموده‌اند باید صبر کرد تا وقتش برسد چون رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بمدینه هجرت نمود و از جانب خدا حکم جنگ بدر صادر گردید رسول اللّه [ص] گفت باید جهاد کرد، و آنانکه بدروغ در مکه آرزوی جنگ با کفار را داشتند که باید جهاد کرد بدشان آمد و اظهار کراهت و ضعف نمودند خدای تعالی اینکه آیه را

صفحه : ۱۱۴

فرستاد که بآنهائیکه در مکه گفته شد پیش از نزول آیه جهاد (کُفُّوا أَیدِیَکُم) دست از جنگ بازدارید و بنماز و زکوهٔ اکتفاء کنید. فَلَمّا کُتِبَ عَلَیهِمُ القِتالُ إِذا فَرِیقٌ مِنهُم یَخشَونَ النّاسَ کَخَشیَةِ اللّهِ أَو أَشَدَّ خَشیَةً الخ آیه ترجمه شده و واضح است و محتاج بتوضیح نیست. و خلاصه اینکه آیه سرزنش بآن مؤمنین میباشد که اینها بقدری از کفار میترسند مثل ترسیدنشان از خدا بلکه ترسشان از کفار شدیدتر از ترس خدا است اینکه است که اینها در مقام اعتراض میگویند چرا خدا بر ما حکم جنگ صادر گردانید که مرگ ما نزدیک گردد قوله تعالی (کُتِبَ عَلَیکُمُ القِتالُ وَ هُوَ کُرهٌ لَکُم) گفته‌اند اینکه آیه در باره جماعتی از مؤمنین آمد که هنوز در ایمان راسخ نبودند و ضعیف دل بودند و ایمان آنها کمال و قوّتی نداشت زیرا که ایمان قوی و قوّت دل میخواهد که در چنین موردی که هنوز اسلام خیلی قوی نگردیده و احتمال میرفت که مؤمنین شکست بخورند بعضی از جنگ و جهاد سستی کنند و اینکه دلیل بر نفاقشان نبوده زیرا که طبیعت بشری است که از مرگ میترسد و فرار میکند و معلوم میشود آنهائیکه از جهاد کراهت داشتند مؤمن بودند لکن ایمانشان کمال و فزونی نداشت بر طبیعت بشری غالب گردد که با اطمینان قلب وارد جهاد گردند اینکه بود که سستی مینمودند.

قُل مَتاعُ الدُّنیا قَلِیلٌ وَ الآخِرَةُ خَیرٌ لِمَنِ اتَّقی وَ لا تُظلَمُونَ فَتِیلًا برسول خطاب میرسد که اینکه جماعت را خاطرنشان نما و بگو تمتع بردن از دنیا و زندگانی آن در جنب آخرت بسیار اندک است زیرا که دنیا دار فانی است که بقاء و ثباتی در آن نیست و آخرت دار باقی است که برای اشخاص متقی و پرهیزکار بهتر است و گمان نکنید که خدای مهربان خواهد بشما ستم کند و بقدر رشته در هسته خرما ستم نخواهید شد.

آری آخرت برای مؤمن نیکوکار سرای امن و امان و جوار حضرت ربّانی و نعیم آن دائمی است چگونه توان دار فانی بی‌مقدار که لذائذ و حظوظ خیالی

صفحه : ۱۱۵

آن عین الم و خوشی آن عین غم و راحتی آن با مشقّت توأم گردیده مقایسه کنیم با آخرت که برای پرهیزکاران محلّ امن و امان است و در ظلّ رحمت الهی همیشه شادمانند.

أَینَما تَکُونُوا یُدرِککُمُ المَوتُ وَ لَو کُنتُم فِی بُرُوجٍ مُشَیَّدَةٍ گویند (مُشَیَّدَةٍ) مأخوذ از (شید) است و بمعنی چیز محکم است، باز آیه مؤمنین را یادآور میشود که بدانید وقتی که حکم مرگ وارد گردید هر کجا که باشید اگر چه در قلعه محکم مطوّل که دست کسی بآن نرسد خود را محفوظ گردانید مرگ شما را در می‌یابد اشاره به اینکه که شما چه برای جهاد و جنگ با کفار حاضر گردید یا خود را در محل محفوظ دارید موقع مرگ خواهید مرد و اگر موقعش نرسید در هر جا که باشید ولو در میدان جنگ محفوظ میباشید پس ترس شما از جهاد کردن بی محل است.

وَ إِن تُصِبهُم حَسَنَةٌ یَقُولُوا هذِهِ مِن عِندِ اللّهِ وَ إِن تُصِبهُم سَیِّئَةٌ یَقُولُوا هذِهِ مِن عِندِکَ قُل کُلٌّ مِن عِندِ اللّهِ گفته‌اند مقصود از حسنه نعمت و طاعت است و از بلیه بلاء و معصیت است قال اللّه تعالی (وَ بَلَوناهُم بِالحَسَناتِ وَ السَّیِّئاتِ لَعَلَّهُم یَرجِعُونَ) یعنی اگر بآنها نعمتی برسد از وسعت و آسایش آنرا بخدا نسبت میدهند و اگر بآنها بلیّه‌ئی برسد از مرض و قحطی آنرا بتو نسبت میدهند و میگویند از جهت تو و بشومی تو است چنانچه آیه از قوم موسی [ع] حکایت میکند (وَ إِن تُصِبهُم سَیِّئَةٌ یَطَّیَّرُوا بِمُوسی وَ مَن مَعَهُ) وقتی بلائی بآنها وارد میشد فال بد میزدند بموسی و تابعین او، و نیز از قوم صالح حکایت میکند که وقتی بلیه‌ئی بر آنها وارد میشد میگفتند (اطّیرنا بک و قومک) ما بتو و قوم تو فال بد میزنیم، مفسرین در شأن نزول آیه گفته‌اند جماعتی از یهود و منافقین موقع

جنگ و قحطی و آفاتیکه بآنان میرسید چنین میگفتند که نزول اینکه بلیات از شومی محمّد [صلّی اللّه علیه و آله و سلّم] است و آنچه از نعمت و خوشی برسد از خدا است اینکه بود که خدای تعالی سخن ناروای

صفحه : ۱۱۶

آنها را ردّ میکند که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باینان بگو بلاء و آفات و خوشی و رفاهیت و نعمت تماما از نزد خدا است (اللّهُ یَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن یَشاءُ وَ یَقدِرُ) سوره رعد آیه ۲۶.

معلوم میشود کسانیکه چنین میگفتند آنها مشرک در مقام فعل بودند یعنی گمان میکردند در تدبیر و نظام عالم و در تقدیرات بشود عمل کسی مدخلیت نماید دیگر ندانستند که عالم خلقت بیک نظام معین انجام گرفته و تقدیرات تخلّف ناپذیری از روی حکمت بدست قادر توانا تحقق یافته و کسی را در اصل خلقت و تدبیر امور تصرفی نخواهد بود، آری چنانچه در سوره انفال آیه ۵۵ (ذلِکَ بِأَنَّ اللّهَ لَم یَکُ مُغَیِّراً نِعمَةً أَنعَمَها عَلی قَومٍ حَتّی یُغَیِّرُوا ما بِأَنفُسِهِم) چنین نیست که نعمتی که خدا بقومی عطاء نمود تغییر بدهد مگر اینکه نفسانیات خود را تغییر بدهند که اعمال خودشان ایجاب میکند که نعمت را از آنها سلب نماید فَما لِهؤُلاءِ القَومِ لا یَکادُونَ یَفقَهُونَ حَدِیثاً گویا به (مال) که در مورد تعجب آرند در مقام سرزنش برآمده و اشاره بجماعتی است که خالی از ادراک و شعورند که چیست آنها را که خدا را فیّاض مطلق و دائم الاحسان نمیدانند در صورتی که آنچه بتقدیر عزیز علیم واقع گردد عین خیر و صلاح است.

ما أَصابَکَ مِن حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّهِ وَ ما أَصابَکَ مِن سَیِّئَةٍ فَمِن نَفسِکَ اگرچه از ظاهر آیه چنین بر میآید که خطاب برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است لکن بقرینه آیات دیگر نظیر فرموده حق تعالی (وَ ما أَصابَکُم مِن مُصِیبَةٍ فَبِما کَسَبَت أَیدِیکُم وَ یَعفُوا عَن کَثِیرٍ) و غیر اینها گویا خطاب بعموم افراد بشر نموده که ای بشر بدان هر خیر و نیکی و نعمت که بتو برسد از فضل و کرم الهی بروز و ظهور نموده زیرا که او خیر محض است از خیر جز خیر نیاید و بتو امتحانا و امتنانا تفضل نموده و آنچه از بلاها و مصیبات و ناگواریها بتو رسد از نفس تو است اعمال زشت تو است که بلاء و مصیبات را ایجاب نموده، اشاره به اینکه که تو خودت

صفحه : ۱۱۷

دوستی رسول دوستی خدا و اطاعت رسول اطاعت خدا است از جهت نقص وجودت و اعمال ناپسندت خود را در معرض بلیات واقع گردانیده‌ئی یعنی خودت سبب بلیات خود شده‌ئی.

وَ أَرسَلناکَ لِلنّاسِ رَسُولًا وَ کَفی بِاللّهِ شَهِیداً ای رسول تو بگفتار ناروای کفار آزرده مشو و من تو را برای مردم رسول قرار دادم فقط وظیفه تو تبلیغ رسالت است و تقدیرات امور بدست تو نیست بدست مبدء عالم است (تُعِزُّ مَن تَشاءُ وَ تُذِلُّ مَن تَشاءُ بِیَدِکَ الخَیرُ).

مَن یُطِعِ الرَّسُولَ الی قوله تعالی وَ کَفی بِاللّهِ وَکِیلًا کسیکه پیغمبر را اطاعت کند حقیقتا خدا را اطاعت کرده.

بروایتی پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روزی فرمود

(من احبّنی فقد احبّ اللّه و من اطاعنی فقد اطاع اللّه و من عصانی فقد عصی اللّه)

یعنی دوست داشتن من دوستی خدا است و اطاعت کردن امر من همانا اطاعت خدا است، منافقین گفتند محمّد [ص] نهی از شرک نمیکند مگر برای اینکه او را خدای خود بگیریم همانطوری که نصاری عیسی را بخدائی گرفتند اینکه آیه نازل گردید.

(وَ مَن تَوَلّی) یعنی هر کس از فرمان تو اعراض کند، ما تو را بر آنها نگهبان نفرستادیم، بر تو است تبلیغ و بس.

(وَ یَقُولُونَ) منافقین در حضور تو گویند از ما است فرمان‌برداری تو و چون از نزد تو بیرون روند جماعتی از آنان شب را بروز آورند و با یکدیگر میگویند غیر آنچه تو با ایشان میگوئی و خدا در نامه اعمال آنها آنچه را که در شب تدبیر میکنند از مخالفت

قول تو مينويسد، ای رسول از آنها اعراض نما و بخدا توكّل كن، بس است خدا كه بامور بنده‌گان قائم و برای اينكه كفايت شرّ منافقين نمايد متصرف در احوال آنها باشد و انتقام تو را از آنها بكشد.

صفحه : ۱۱۸

[سوره النساء (۴): آيات ۸۲ تا ۸۹]

اشاره

أَ فَلا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ كانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلافاً كَثِيراً (۸۲) وَ إِذا جاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوِ الْخَوْفِ أَذاعُوا بِهِ وَ لَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَ إِلى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ وَ لَوْ لا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ رَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطانَ إِلاَّ قَلِيلاً (۸۳) فَقاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لا تُكَلَّفُ إِلاَّ نَفْسَكَ وَ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَسَى اللَّهُ أَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ اللَّهُ أَشَدُّ بَأْساً وَ أَشَدُّ تَنْكِيلاً (۸۴) مَنْ يَشْفَعْ شَفاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْها وَ مَنْ يَشْفَعْ شَفاعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْها وَ كانَ اللَّهُ عَلى كُلِّ شَيْءٍ مُقِيتاً (۸۵) وَ إِذا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْها أَوْ رُدُّوها إِنَّ اللَّهَ كانَ عَلى كُلِّ شَيْءٍ حَسِيباً (۸۶)
اللَّهُ لا إِلهَ إِلاَّ هُوَ لَيَجْمَعَنَّكُمْ إِلى يَوْمِ الْقِيامَةِ لا رَيْبَ فِيهِ وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثاً (۸۷) فَما لَكُمْ فِي الْمُنافِقِينَ فِئَتَيْنِ وَ اللَّهُ أَرْكَسَهُمْ بِما كَسَبُوا أَ تُرِيدُونَ أَنْ تَهْدُوا مَنْ أَضَلَّ اللَّهُ وَ مَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلاً (۸۸) وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَما كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَواءً فَلا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ أَوْلِياءَ حَتَّى يُهاجِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَخُذُوهُمْ وَ اقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَ لا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وَلِيًّا وَ لا نَصِيراً (۸۹)

صفحه : ۱۱۹

[ترجمه]

آيا چرا در قرآن تدبّر نميكنيد و اگر از نزد غير خدا بود همانا در آن اختلاف بسيار ميبافتيد [۸۲]

و چون بمنافقين خبری بيايد از امن يا خوف آنرا فاش ميكنند و اگر آنان رد ميكردند برأی رسول و صاحبان حكم هر آينه آنهائيكه صاحب استنباطند از آنها ميدانستند كه بايد حكم را افشاء كرد يا اخفاء نمود و اگر نبود فضل و رحمت خدا بر شما همانا تابع شيطان ميگرديديد مگر اندكی از شما [۸۳]

پس ای رسول در راه خدا جنگ كن و كسی جز خودت تكليف گرديده بر آن نشده و مؤمنين را ترغيب گردان بر جهاد شايد خدا از شما بازدارد شدت كارزار از آنهائی كه كافر شدند به اينكه كه در دل آنها ترس اندازد و خدا در هيبت و صولت (بالاتر) و در عقوبت شديدتر است [۸۴]

كسيكه در امر خيری واسطه گردد بهره‌ئی از ثواب نصيب وی ميگردد و كسيكه در امر شرّی واسطه گردد برای او نصيبی ميباشد از وبال آن و خدا بر هر چيزی توانا و نگهبان و گواه ميباشد [۸۵]

و وقتی كسی بر شما سلام و تحيّتی كرد شما بنيكوتر او را تحيّت گوئيد يا مطابق تحيت او را پاسخ دهيد همانا خدا بر هر چيزی حساب كننده است [۸۶]

خدا است و نيست الهی مگر او همانا البته خدا شما را جمع ميكند (از قبور) بسوی روز قيامت و شكی در آن نيست و كی است از خدا راستگوتر در گفتار [۸۷]

پس چیست شما مؤمنین را که راجع بمنافقین دو فرقه شده‌اید و خدا بکیفر اعمالشان آنها را باز گرداند آیا اراده میکنید آنها را هدایت نمائید کسی را که خدا گمراهش گردانید تو هرگز برای او راه هدایتی نمییابی [۸۸]
دوست داشتند آن بر گشتگان که شما کافر گردید همچنانکه خودشان کافر شدند شما از آنها کسی را دوست خود نگیرید تا وقتی که در راه خدا مهاجرت کنند پس اگر از ایمان اعراض کردند هر کجا آنها را یافتید بگیرید و بکشید و از آنان نه دوستی بگیرید و نه یاوری [۸۹]

.

صفحه : ۱۲۰

(توضیح آیات)

أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ القُرآنَ وَ لَو کانَ مِن عِندِ غَیرِ اللّهِ لَوَجَدُوا فِیهِ اختِلافاً کَثِیراً از جمله دلیل‌هائی که برای اثبات حقّانیت قرآن در اینکه آیه تذکر میدهد عدم اختلاف در آیات قرآنی است و اینکه عدم اختلاف برای کسی ظاهر میگردد که در قرآن تدبّر نماید و آیات را با هم بسنجد اینکه است که بصورت استفهام انکاری اعتراض نموده که چرا در قرآن تدبّر نمیکنید تا اینکه حقانیت قرآن بر شما واضح گردد اگر تدبر میکردید و آیات را با هم مرتبط میگردانیدید میفهمیدید که تمامش بیک نسق و یک اسلوب در کمال فصاحت و بلاغت واقع و میيافتید که چگونه راجع بهر مطلبی و حکمی که بیان نموده در بیانش تعارض و تنافی وجود ندارد، هر سوره‌ئی که ملاحظه میشود غالبا دیده میشود که آیات آخرش مربوط به آیات اوائل او یا نتیجه او است، و نیز راجع بحکایات و داستانهای انبیاء و گذشته‌گان تعارضی در بیان آنها یافت نمیگردد بخلاف داستانهای بشر که حکایت شده که چقدر اختلاف و تناقض گوئی در آن دیده میشود حتی در گفتار حکماء و دانشمندان چه در گفتارشان چه در تألیفاتشان تناقض بسیار دیده میشود مثل اینکه گاهی در جائی مطلبی میگویند و در جای دیگر عکس آن یا ضدّش را میآورند.
اینکه است که یکی از معجزات قرآن عدم اختلاف در آیات و در نظم کلمات و معانی است، اگر قدری در آیات دقّت کنید بخوبی میفهمید که اینکه نحو بیان با اینکه خصوصیاتی که مخصوص بخود او است از عهده بشر خارج است.
در مجمع گفته در اینجا چند قول است: ۱- اگر از نزد غیر بود در آن اختلاف و تناقض میيافتی از جهت حق و باطل [قتاده و إبن عباس] ۲- اختلاف در اخبار از سرائر آنها. [زجاج] ۳- از جهت بلاغت و عدم آن و اینکه قول از ابی علی است.

صفحه : ۱۲۱

۴- تناقض بسیار چه کلام بشر در حینی که بطول انجامید خالی از تناقض در معانی و اختلاف در لفظ نیست و همه‌اش منفی است و کما قال جلّت عظمته (لا یَأتِیهِ الباطِلُ مِن بَینِ یَدَیهِ وَ لا مِن خَلفِهِ). [إبن عباس] وَ إِذا جاءَهُم أَمرٌ مِنَ الأَمنِ أَوِ الخَوفِ أَذاعُوا بِهِ آیه خبر میدهد که وقتی خبری از امن یا صلح یا ظفر یا خوف از جنگ آمد فاش میگردانند، و گفته‌اند که اینکه آیه در شأن منافقی آمد که رسول در پنهانی باو خبر داده بود که روزی بر دشمن ناگاه حمله میآوریم و نمیخواست اینکه سخن فاش شود آن منافق که شنیده بود عمدا فاش گردانید.
وَ لَو رَدُّوهُ إِلَی الرَّسُولِ وَ إِلی أُولِی الأَمرِ مِنهُم لَعَلِمَهُ الَّذِینَ یَستَنبِطُونَهُ مِنهُم در اینکه مقصود از اولی الامر کیانند قبلا گفته شد که بعضی گفته‌اند علمائند و بقولی رؤساء و باجماع امامیه معصومینند که از خطاء و اشتباه محفوظند و صاحبان امرند که حقایق را از قرآن استخراج میکنند چنانچه فرمود همانا آنها میدانند آنچه را که استنباط نموده‌اند.

وَ لَو لا ـ فَضلُ اللّهِ عَلَيكُم وَ رَحمَتُهُ لَاتَّبَعتُمُ الشَّيطانَ إِلّا قَلِيلًا شايـد آيه اشاره باين باشـد كه تمام مردم تابع شـيطانند مگر عـدّه كمى از آنهائيكه از خطاء و سـهو محفوظند و آن قليل همانا معصومينند و آنها كسانى ميباشـند كه پس از پيغمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم مفسّر قرآن و حافظ احكامند.

فَقاتِل فِي سَبِيلِ اللّهِ لا تُكَلَّفُ إِلّا نَفسَكَ وَ حَرِّضِ المُؤمِنِينَ عَسَى اللّهُ أَن يَكُفَّ بَأسَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ اللّهُ أَشَدُّ بَأساً وَ أَشَدُّ تَنكِيلًا بعضـى از مفسـرين گفته (فـاء) در اول آيه جواب آنست كه گفت (وَ مَن يُقاتِل فِي سَبِيـلِ اللّهِ فَيُقتَل أَو يَغلِب فَسَوفَ نُؤتِيهِ أَجراً عَظِيماً) پس معنى چنين ميشود كه اگر اراده دركَ اجر بزرگ دارى پس قتال كن.

و قول ديگر اينكه است كه (فَقاتِل فِي سَبِيلِ اللّهِ) متصل بآن آيه ديگر است (وَ ما لَكُم لا تُقاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللّهِ) پس قتال كن در راه خدا.

صفحه : ۱۲۲

و از كلبى نقل ميكننـد كه گفته سـبب نزول آيه اينكه بود كه بعـد از واقعه احـد رسول خـدا با أبو سـفيان وعـده كرد كه موسم بدر صغرى با هم آيند و جنگ كنند چون وقت ميعاد رسـيد رسول صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم باصحاب گفت بايد داخل جهاد شويم و بوعـده‌ئى كه داده‌ايم عمل كنيم بعضـى اظهار كراهت نمودند و بر آنها دشوار گرديد اينكه بود كه اينكه آيه نازل گرديد اى محمّد [ص] (فَقاتِل فِي سَبِيلِ اللّهِ) تو بيرون رو و جهاد كن اينكه حكم جز بر تو ننهاده‌اند.

چنـانچه مفسـرين گفته‌انـد مقصـود اينكه نيست كه بر ديگران حكم جهـاد نيست بلكه مقصـود اينكه است تو را بعمـل ديگران الزام نميكننـد (لا ـ تُكَلَّفُ إِلّا نَفسَكَ) يعنى بر تو تكليف نشـده مگر عمل خودت از عمل ديگران ضـررى بر تو نيست (وَ حَرِّضِ المُؤمِنِينَ) مؤمنين را ترغيب كن بر جهـاد و از ثواب جهاد و فضـيلت آن براى آنها سـخن گو، اينكه بود كه رسول صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم مؤمنين را از فضـيلت جهـاد خبردار گردانيـد و مكرّر فرمود (جاهِدُوا فِي اللّهِ) و ميفرمود جهـاد درى است از درهـاى بهشت و امثـال اينكه كلمات را تكرار مينمود (عَسَى اللّهُ أَن يَكُفَّ بَأسَ الَّذِينَ كَفَرُوا) الخ يعنى تو را از شرّ قريش محفوظ ميدارد، و مؤمنين را بظفر و نصـرت اميدوار مينمود و آنها را موعظه ميفرمود كه نبايد از دشـمن بترسـيد بايد از خدا بترسيد اگر از خدا بترسيد شرّ دشمن را از شما دفع ميكند و شما را مظفّر و منصور ميگرداند.

مَن يَشـفَع شَـفاعَةً حَسَنَةً يَكُن لَهُ نَصِيبٌ مِنها شفاعت مأخوذ از شفع و ضدّ وتر است وقتى كسى شفيع كسى گرديد جفت او و ثانى او ميگردد، و شفاعت حسنه اينكه است كه كسى شرّ ظالمى را از مؤمن دفع كند لوجه اللّه براى خوشنودى خدا.

و بقولى شـفاعهٔ حسـنه دعوت مسـلم است بسوى ايمان زيرا كه آن بمعنى شـفاعت است بسوى خدا، و در حديثى رسـيده كسـى كه ببرادر مسلم خود در غياب او دعا كند دعاى او اجابت ميشود و ملك باو گويد براى تو است دو مثل آن.

صفحه : ۱۲۳

وَ مَن يَشفَع شَفاعَةً سَيِّئَةً يَكُن لَهُ كِفلٌ مِنها كفل بمعنى نصيب است كسيكه در امر شرّى شفيع كسى و جفت او گردد از آن شرّ چيزى نصيب او و مقارن او ميگردد وَ كانَ اللّهُ عَلى كُلِّ شَيءٍ مُقِيتاً در معنى (مقيت) پنج قول از مفسرين نقل شده:

۱- مقتدر ۲- مقتدر عند اللّه ۳- حفيظ و نگاه‌دار بود ۴- گواه باشد ۵- خبردهنده باشد.

خلاـصه اينكه فرموده خداونـد بر هر چيزى مقتـدر و غـالب است و مطابق اعمال و نيّت شـما پاداش ميدهـد (ان خيرا فخيرا و ان شـرّا فشـرّا) وَ إِذا حُيِّيتُم بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحسَنَ مِنها أَو رُدُّوها إِنَّ اللّهَ كانَ عَلى كُلِّ شَيءٍ حَسِيباً خـداى متعال در اينكه آيه امر فرموده كه هرگاه تحيّت داده شديـد بتحيتى پس تحيّت گوئيد تحيت دهنده را بنيكوتر از تحيت او، و تحيّهٔ اگر چه اطلاق دارد و هر نوع تحيت

و تعارفی را شامل میگردد لکن چنانچه بنای مفسرین بر اینکه است مصداق کاملش سلام است امر در آیه را بوجوب جواب سلام حمل نموده‌اند، و امر دلالت بر وجوب دارد و در آیه قید نشده که جواب سلام مسلمان و مؤمن واجب است پس باطلاق آیه توان گفت ولو کافر سلام کند باید باو رد نمود یا مطابق آن یا زیاده و تخییر بین زیاده و ترک آن است و سلام دعاء بر سلامتی است، اگر گفت (السلام علیکم) سزاوار اینکه است که هر گاه از اهل ایمان باشد در جواب گفته شود (السلام علیکم و رحمهٔ اللّه و برکاته).

از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرموده وقتی یکی از یهود و نصاری بر شما سلام کرد شما در جواب بگوئید و علیکم، و گفته‌اند یهودیها در سلام بر مسلمانها تند میگفتند (السام علیکم) و سام بمعنی مرگ است شما در جواب بگوئید و علیکم یعنی آنچه گفتی بر خودت باد.

در مجمع البیان گفته ابی امامه از مالک بن تیهان روایت کرده که کسیکه

صفحه : ۱۲۴

گفت

(السلام علیکم)

ده حسنه برای او نوشته میشود و کسیکه گفت

(السلام علیکم و رحمهٔ اللّه)

بیست حسنه برای او نوشته میشود و کسیکه گفت

(السلام علیکم و رحمهٔ اللّه و برکاته)

سی حسنه برای او نوشته میشود.

(إِنَّ اللّهَ کانَ عَلی کُلِّ شَیءٍ حَسِیباً) همانا خدا بر هر چیزی میباشد محاسب و حفیظ و تمام اعمال و افعال و نیّات شما را میداند و بر هر عملی اجری و پاداشی مقرر فرموده همین سلام مؤمنین بر یکدیگر از بهترین اعمال نیک بشمار میرود در مجمع البیان در ذیل آیه (وَ إِذا حُیِّیتُم) گفته علی بن ابراهیم در تفسیر خود از صادقین علیهما السلام روایت کرده که مراد از تحیّت در اینکه آیه سلام و غیر او است از نیکیهای دیگر.

و در کافی باسناد خود از سکونی روایت میکند که گفت رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود سلام مستحب است و جواب آن واجب است.

باز در کافی باسناد خود از جرّاح مدائنی روایت میکند که فرمود باید کوچک بر بزرگ و کسیکه راه میرود بر آنکه نشسته و افراد کم بر افراد زیاد سلام کنند.

باز در کافی باسناد خود از عیینه (خ ل) از مصعب از حضرت صادق علیه السّلام نقل میکند که فرموده افراد کم بافراد زیاد ابتداء سلام کنند، شخص سواره بر پیاده، اسب سوار بر خرسواران ابتداء سلام کنند. [المیزان] امثال اینکه روایات بسیار است و فضیلت سلام کننده ولو آنکه سلام کردن مستحب است و جواب آن واجب، عمل مستحب در اینجا فضیلت دارد بر عمل واجب و سزاوار اینکه است که مؤمنین وقتی بهم میرسند پیش‌دستی کنند در سلام که ثواب آن بسیار است و محبت و دوستی بین آنها پدید میگردد.

اللّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ لَیَجمَعَنَّکُم إِلی یَومِ القِیامَةِ لا رَیبَ فِیهِ وَ مَن أَصدَقُ مِنَ اللّهِ حَدِیثاً لام (لَیَجمَعَنَّکُم) لام قسم و (حَدِیثاً) منصوب و تمیز است مثل اینکه گفته میشود کی است نیکوتر از زید (مِن) در لفظ استفهام و در معنی تقریر

صفحه : ۱۲۵

است و (إِلی) بمعنی فی میباشد.

یعنی نیست الهی مگر او قسم بخدا که شما را در قیامت که محقق الوقوع و شکّی در وقوع آن نیست جمع میکند (وَ مَن أَصدَقُ مِنَ اللّهِ حَدِیثاً) و کی است صادق‌تر از خدا از حیث گفتار و (یَومِ القِیامَةِ) روزی است که بامر پروردگار تمام مرده‌گان از قبر بمیعاد پروردگارشان میشتابند و همه در صعید واحد جمع میگردند.

(لَیَجمَعَنَّکُم) جمع نمودن حق تعالی افراد بشر را در قیامت بدو معنی است یکی جمع نمودن اعضاء آدمی را که در خاک پوسیده و متفرق گردیده برمیگرداند آنرا بصورت اول بطوریکه هم خودش خود را میشناسد که از حیث جسمانیت و روحانیت با تمام قوی و مشاعر جسمانی و روحانی همانست که در دنیا زندگانی مینمود و هم دیگران وی را میشناسند. و دیگر تمام افراد بشر از سابقین و لاحقین همه پای میزان حساب در دادگاه عدل الهی با هم اجتماع مینمایند و هر کسی بسزای عمل خود خواهد رسید.

فَما لَکُم فِی المُنافِقِینَ فِئَتَینِ وَ اللّهُ أَرکَسَهُم بِما کَسَبُوا در مجمع البیان گفته کلام را عود داده بذکر منافقین و فرموده (فَما لَکُم) چیست بر شما ای مؤمنین که در امر جماعت منافقین دو فرقه مختلف گردیده‌اید و بعضی از شما آنان را تکفیر میکنید و بعضی تکفیر نمیکنید (وَ اللّهُ أَرکَسَهُم بِما کَسَبُوا) یعنی خدا آنها را بسوی کفار رد کرد زیرا که اظهار کفر نمودند.

[إبن عباس] و بقولی آنها را برای کفرشان هلاک گردانید. [قتاده] (أَ تُرِیدُونَ أَن تَهدُوا) آیا میخواهید حکم کنید بهدایت کسیکه خدا او را گمراه نامیده.

خلاصه آیه اعتراض بآنهائی است که میگفتند کافر نیستند و میخواهند از کشتن آنها دفاع کنید با اینکه خدا بضلالت آنها حکم نموده.

صفحه : ۱۲۶

تا آنجا که گفته (وَ مَن یُضلِلِ اللّهُ فَلَن تَجِدَ لَهُ سَبِیلًا) کسی را که خدا نسبت ضلالت باو داد حکم غیر خدا بهدایت او نفع نمی‌بخشد.

در شأن نزول آیه گفته شده که آیه در باره جماعتی فرود آمده که از مکه بمدینه آمدند و اظهار اسلام نمودند نزد مسلمین پس از آن بمکه رجوع کردند برای اینکه هوای مدینه را وخیم دانستند پس در مکه اظهار شرک کردند و با مال التجاره بیمامه مسافرت نمودند پس مسلمانها اراده کردند با آنها جنگ کنند پس از آن با هم اختلاف کردند بعضی گفتند با آنها جنگ نمیکنیم برای اینکه ایمان آورده‌اند و بعضی دیگر گفتند اینها مشرکند اینکه بود که در باره آنان آیه نازل گردید. [مجاهد و حسن] و همین طور از ابی جعفر علیه السّلام روایت شده.

و بقول دیگر آیه در باره جماعتی وارد شده که در جنگ احد تخلف کردند و گفتند (لَو نَعلَمُ قِتالًا لَاتَّبَعناکُم) پس بین اصحاب رسول اختلاف واقع گردید که جماعتی گفتند آنها را میکشیم و جماعتی گفتند آنها را نمی‌کشیم پس آیه بالا نازل گردید. [بیان طبرسی اجمالا-بپایان رسید] وَدُّوا لَو تَکفُرُونَ کَما کَفَرُوا فَتَکُونُونَ سَواءً فَلا تَتَّخِذُوا مِنهُم أَولِیاءَ یعنی آن برگشته‌گان از دین تمنّی میکنند و دوست میدارند که شما مسلمانان کافر شوید تا با یکدیگر مساوی باشید پس ای مسلمانان شما کسی را از آنها دوست خود نگیرید تا وقتی که ایمان آرند و از مکه بمدینه مهاجرت نمایند در راه رضای خدا یعنی هجرت آنها از اغراض دنیوی خالی باشد پس اگر اعراض کردند آنها را بگیرید و بکشید هر کجا که آنها را یافتید و از آنها نگیرید نه دوستی و نه یاری و نه مددکاری.

صفحه : ۱۲۷

[سوره النساء (۴): آیات ۹۰ تا ۹۳]

اشاره

إِلاَّ الَّذِينَ يَصِلُونَ إِلى قَومٍ بَينَكُم وَ بَينَهُم مِيثاقٌ أَو جاؤُكُم حَصِرَت صُدُورُهُم أَن يُقاتِلُوكُم أَو يُقاتِلُوا قَومَهُم وَ لَو شاءَ اللّهُ لَسَلَّطَهُم عَلَيكُم فَلَقاتَلُوكُم فَإِنِ اعتَزَلُوكُم فَلَم يُقاتِلُوكُم وَ أَلقَوا إِلَيكُمُ السَّلَمَ فَما جَعَلَ اللّهُ لَكُم عَلَيهِم سَبِيلاً (۹۰) سَتَجِدُونَ آخَرِينَ يُرِيدُونَ أَن يَأمَنُوكُم وَ يَأمَنُوا قَومَهُم كُلَّما رُدُّوا إِلَى الفِتنَةِ أُركِسُوا فِيها فَإِن لَم يَعتَزِلُوكُم وَ يُلقُوا إِلَيكُمُ السَّلَمَ وَ يَكُفُّوا أَيدِيَهُم فَخُذُوهُم وَ اقتُلُوهُم حَيثُ ثَقِفتُمُوهُم وَ أُولئِكُم جَعَلنا لَكُم عَلَيهِم سُلطاناً مُبِيناً (۹۱) وَ ما كانَ لِمُؤمِنٍ أَن يَقتُلَ مُؤمِناً إِلاّ خَطَأً وَ مَن قَتَلَ مُؤمِناً خَطَأً فَتَحرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤمِنَةٍ وَ دِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلى أَهلِهِ إِلاّ أَن يَصَّدَّقُوا فَإِن كانَ مِن قَومٍ عَدُوٍّ لَكُم وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَتَحرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤمِنَةٍ وَ إِن كانَ مِن قَومٍ بَينَكُم وَ بَينَهُم مِيثاقٌ فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلى أَهلِهِ وَ تَحرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤمِنَةٍ فَمَن لَم يَجِد فَصِيامُ شَهرَينِ مُتَتابِعَينِ تَوبَةً مِنَ اللّهِ وَ كانَ اللّهُ عَلِيماً حَكِيماً (۹۲) وَ مَن يَقتُل مُؤمِناً مُتَعَمِّداً فَجَزاؤُهُ جَهَنَّمُ خالِداً فِيها وَ غَضِبَ اللّهُ عَلَيهِ وَ لَعَنَهُ وَ أَعَدَّ لَهُ عَذاباً عَظِيماً (۹۳)

صفحه : ۱۲۸

[ترجمه]

اینکه استثناء است (از فَخُذُوهُم وَ اقتُلُوهُم در آیه قبل) مگر آنهائی را که بجماعتی که بین شما و آنها عهد و میثاقی است پناهنده شدند یا پیوندی نمودند بجماعتی که نزد شما آمدند در حالیکه دل تنگ بودند و کراهت داشتند که با شما جنگ کنند یا جنگ کنند با قوم خود از کفار و اگر خدا خواسته بود همانا آنها را بر شما مسلّط کرده بود و با شما جنگ میکردند پس اگر از شما کناره‌گیری کردند و با شما جنگ نکردند و بسوی شما القاء تسلیم نمودند یعنی امان طلبیدند در اینکه صورت) خدا قرار نداده برای شما در کشتن آنها راهی [۹۰]

بزودی جماعت دیگری را میابید که اراده دارند باظهار اسلام از شما ایمن باشند و باظهار کفر از قوم خودشان ایمن گردند و هرگاه رد گردیده شوند بآن فتنه باز گردند پس اگر از جنگ با شما کناره‌گیری نگیرند و از شما امان نطلبند و دست از جنگ با شما بازندارند پس آنها را هر جا که یافتید بگیرید و بکشید و برای شما بر آن گروه حجتی ظاهر قرار داده [۹۱]

و بر مؤمن جایز نیست که عمدا مؤمنی را بکشد مگر بخطاء و هر کس بخطاء مؤمنی را کشت باید بنده مؤمن را آزاد کند و اینکه دیه ایست مسلّم که باید باهل مقتول برسد مگر اینکه اهل مقتول گذشت کند از حق خود پس اگر آن مقتول از جماعتی باشد که دشمن شما میباشند در صورتی که آن مقتول مؤمن بوده پس بر قاتل او واجب است که بنده مؤمنی را آزاد کند و هرگاه بوده باشد آن مقتول از جماعتی که بین آنها و شما مسلمانان عهد و پیمان است بر قاتل واجب است که دیه او را باهلش بدهد و یک بنده مؤمنی را نیز آزاد کند و هرگاه بنده‌ئی نیافت که آزاد کند باید دو ماه پی در پی روزه بگیرد اینکه توبه ایست از حکم خدا و خدا عالم و درستکار است [۹۲]

و کسیکه عمدا مؤمنی را بکشد کیفر او جهنم است و در آن جاویدان است و لعنت و غضب خدا بر او است و برای او عذاب الیم آماده شده [۹۳]

.

صفحه : ۱۲۹

توضیح آیات

إِلَّا الَّذِینَ یَصِلُونَ إِلی قَومٍ بَینَکُم وَ بَینَهُم مِیثاقٌ أَو جاؤُکُم حَصِرَت صُدُورُهُم (إِلَّا) استثناء از آیه بالا (فَخُذُوهُم وَ اقتُلُوهُم) میباشد که راجع بمنافقین بود که آنها از هجرت با رسول برگشتند بمکه که چنین امر فرموده بود که آنها را هر جا یافتید بگیرید و بکشید مگر آنهائیکه (یَصِلُونَ) پیوند و پناه آورده‌اند بگروهیکه بین شما و آنها میثاق و پیمان واقع شده، گفته‌اند مقصود قبیله خزاعه بودند که هر کس بآنها پناه آرد در جوار حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باشد (أَو جاؤُکُم حَصِرَت صُدُورُهُم) اینکه جمله حال است باضمار (قد) یا بیان (جاؤُکُم) (حصر) بمعنی ضیق و انقباض است (أو) عطف بجمله پیش است یعنی یا اینکه جماعت مقاتله نکنید وقتی که نزد شما آمدند در حالیکه تنگ دل و فشرده خاطر باشند از اینکه با شما جنگ کنند (أَو یُقاتِلُوا قَومَهُم) یا با قوم خود جنگ کنند از کفار، و گفته‌اند اینان بنی مدلج بودند که بعد از واقعه احد سراقهٔ بن مالک مدلجی را خدمت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرستادند و پیمان بستند که با پیغمبر [ص] جنگ نکنند و با قریش نیز بهمین طریق عهد کردند.

و از حضرت باقر علیه السّلام روایت شده که مقصود بنی اسلمند که بلال بن عویم اسلمی را نزد رسول [ص] فرستادند و با یکدیگر معاهده کردند که جنگ نکنند و نیز حمایت مشرکین ننمایند، و نزد بعضی بنی اشجعند که بمدینه آمدند و رئیس آنها مسعود بن رخیل بود رسول خدا [ص] آنها را مهمانی کرد و از سبب آمدن آنها پرسید گفتند آمده‌ایم که با هم معاهده کنیم که با یکدیگر جنک نکنیم رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با آنها عهد بست (وَ لَو شاءَ اللّهُ) و اگر خدا میخواست و حکمت او اقتضاء میکرد (لَسَلَّطَهُم عَلَیکُم) همانا آنها را بر شما مسلّط میگردانید یا اینکه ترس از شما را از دل آنان بیرون میبرد و سینه آنها را باز میگردانید و قلبشان را قوّت میداد (فَلَقاتَلُوکُم) و با شما جنک میکردند

صفحه : ۱۳۰

(فَإِنِ اعتَزَلُوکُم) اگر آنها از شما کناره‌گیری کردند (فَلَم یُقاتِلُوکُم) و با شما جنک نکردند و با شما صلح کردند و امان خواستند (فَما جَعَلَ اللّهُ لَکُم عَلَیهِم سَبِیلًا) در اینکه صورت شما را بر آنها راهی نیست که آنها را بکشید یا مال آنها را ببرید. و باتّفاق اینکه آیه بآیه (فَإِذَا انسَلَخَ الأَشهُرُ الحُرُمُ) منسوخ است.

[منهج الصادقین] سَتَجِدُونَ آخَرِینَ یُرِیدُونَ أَن یَأمَنُوکُم وَ یَأمَنُوا قَومَهُم الخ آیه ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست. و خلاصه اینکه گفته‌اند آیه راجع بقوم بنی غطفان یا بنی اسد است که آنان بمدینه آمدند و اظهار اسلام کردند و غرضشان اینکه بود که از شما اهل اسلام ایمن باشند و چون از مدینه برگشتند کافر شدند که از اهل خود ایمن باشند.

کُلَّما رُدُّوا إِلَی الفِتنَهِٔ أُرکِسُوا فِیها گفته‌اند (فتنه) در اینجا بمعنی شرک است چنانچه گفت (وَ الفِتنَهُٔ أَشَدُّ مِنَ القَتلِ) و در وصف آن جماعت فرموده هرگاه بسوی (فتنه) یعنی جنک با اسلام یا در فساد بین مسلمین خوانده شوند (أُرکِسُوا فِیها) از آن فتنه باز گردیده شوند.

فَإِن لَم یَعتَزِلُوکُم وَ یُلقُوا إِلَیکُمُ السَّلَمَ وَ یَکُفُّوا أَیدِیَهُم فَخُذُوهُم وَ اقتُلُوهُم پس اگر اینکه جماعت از جنک با شما کناره نگیرند یعنی دست از جنک با شما مسلمین برندارند پس آنها را هر کجا یافتید بگیرید و بکشید وَ أُولئِکُم جَعَلنا لَکُم عَلَیهِم سُلطاناً مُبِیناً آیه مسلمانها را در کشتن و غارت کردن کفار و منافقین اذن و تسلط داده از حضرت صادق [ع] روایت شده که اینکه آیه در باره عیینهٔ بن حصن فزاری نازل شده که چون در شهر آنها قحطی شد نزد رسول [ص] آمد و با حضرت موادعه نمود که در بطن نخل اقامه

نمايد و آنحضرت متعرض او و قومش نشود و او منافق بود و آن حضرت وى را
(الاحمق المطاع فى قومه)
نام نهاده بود.

صفحه : ۱۳۱

وَ ما كانَ لِمُؤمِنٍ أن يَقتُلَ مُؤمِناً إلّا خَطَأً وَ مَن قَتَلَ مُؤمِناً خَطَأً فَتَحرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤمِنَةٍ وَ دِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إلى أَهلِهِ إلّا أن يَصَّدَّقُوا در (الّا) استثنائيه دو قول است بعضى استثناء منقطع گرفته‌اند نظر به اينكه كه كلام در عدم جواز كشتن مؤمن تمام شد تا قوله تعالى (أن يَقتُلَ مُؤمِناً) بعد فرمود (فان كان القتل خطأ) و بعضى گفته‌اند استثناء متصل است يعنى نبايد مؤمن را عمدا كشت مكر خطاء واقع گردد.
مفسرين گفته‌اند آيه در باره عيّاش بن ابى ربيعه مخزومى وارد گرديده و او پيش از هجرت در مكه نزد رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم آمد و ايمان آورد چون رسول بمدينه آمد نتوانست در مكه بماند در بعض كوهاى مدينه رفت و جاى گرفت و چون خبر اسلام او بمادرش رسيد او جزع و بى‌تابى بسيار نمود و اسلام آوردن او و رفتنش بروى ناگوار گرديد و بپسرانش أبو جهل و حارث كه برادران عياش بودند گفت بخدا كه در هيچ سقفى نروم و هيچ طعامى و شرابى نخورم تا نرويد و او را پيش من نياوريد آنها بر خواستند و با حارث بن زيد در آنجا كه جايش را شناخته بودند رفتند و باو گفتند مادرت سوگند خورده كه در سايه نرود و غذا نخورد و آب ننوشد تا تو را نبيند و با او عهد كردند و سوگند خوردند كه او را نيازارند و در باب دين بر او اكراه نكنند و چون سوگند مادر و عهد آنها را شنيد از كوه بزير آمد و دست بدست آنها داد آنها او را گرفتند و دستهاى او را بستند و هر برادرى وى را صد تازيانه بزد و او را نزد مادرش آوردند و مادرش قسم ياد نمود كه او را از بند رها نكند تا كافر نشود چون كار بر او سخت شد آنچه از او مى‌خواستند گفت او را رها كردند، حارث بن زيد كه با آنها همراه بود او را ملامت كرد و گفت اى عياش اينكه چه كارى بود كه كردى نه بدين پدرانت ماندى و نه در دينى كه رفته بودى اگر اينكه كه رفته بودى حق بود از هدايت برگشتى و اگر باطل بود مدتى در باطل گذرانيدى و امثال چنين سخنان موحش ميگفت عياش گفت و اللّه هر كجا تو را يافتم تا تو را نكشم بر نگردم آنگاه

صفحه : ۱۳۲

برخاست و در مدينه رفت و اسلامش را تازه كرد و در مدينه جاى گرفت پس از آن حارث بن زيد نيز در مدينه آمد و اسلام آورد و آنوقت عيّاش غائب بود و خبر از اسلام آوردن حارث نداشت يك روزى حارث را ديد باو حمله آورد و او را كشت مردم باو گفتند چرا او را كشتى او مسلمانست گفت نميدانستم و پشيمان شد و نزد رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم رفت و حكايت را برسول گفت و قسم خورد كه من اسلام آوردن او را نميدانستم، اينكه بود كه خداى تعالى اينكه آيه را نازل گردانيد در مجمع البيان گفته (وَ إن كانَ مِن قَومٍ بَينَكُم وَ بَينَهُم مِيثاقٌ فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إلى أَهلِهِ وَ تَحرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤمِنَةٍ) يعنى اگر مقتول از قومى باشد كه بين شما و آنها عهد و ميثاقى بوده يعنى عهد و ذمّه‌ئى و از اهل حرب نباشد ديه قتل كه آزاد كردن بنده مؤمنى است قاتل باهلش تسليم كند و اينكه روايت از صادق عليه السلام نقل شده.
و اختلاف در وصف مقتول است كه آيا مؤمن است يا كافر اگر گفته شود كافر بوده قاتلش را لازم آيد كه براى عهدى كه شده ديه او را بدهد.
[إبن عباس، زهرى، شعبى، نخعى، قتاده، إبن زيد) و اگر گفته شود مؤمن بوده براى قاتلش لازم ميآيد كه ديه او را بقومش از مشركين بدهد زيرا كه او اهل ذمّه است.

[حسن و ابراهیم] و اصحاب ما امامیه چنین گفته‌اند که دیه او را بوارث مسلمان او بدهند نه بکفّار و لفظ میثاق ذمّه و عهد را شامل میگردد.

(فَمَن لَم یَجِد) یعنی قدرت بر آزاد کردن رقبه مؤمنه ندارد (فَصِیامُ شَهرَینِ مُتَتابِعَینِ تَوبَةً مِنَ اللّهِ) تا اینکه خدا از او قبول توبه کند زیرا که توبه فعل خدا است و بقولی مراد از توبه در اینجا از جانب خدا تخفیف است زیرا که جایز گردانید برای قاتل عدول از قصاص را بصیام الی آخر.

[پایان]

صفحه : ۱۳۳

وَ مَن یَقتُل مُؤمِناً مُتَعَمِّداً فَجَزاؤُهُ جَهَنَّمُ خالِداً فِیها وَ غَضِبَ اللّهُ عَلَیهِ وَ لَعَنَهُ وَ أَعَدَّ لَهُ عَذاباً عَظِیماً ترجمه آیه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست، خلاصه از اینجا مقام مؤمن معلوم میشود که مؤمن چه قدر نزد خدا ذی قدر و محترم است که همان طوری که کافر و مشرک مخلّد در جهنم و مشمول غضب خدا است کشنده مؤمن از روی عمد و لو اینکه قاتل مؤمن باشد همین حکم را دارد.

صفحه : ۱۳۴

[سوره النساء (۴): آیات ۹۴ تا ۱۰۰]

اشاره

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا ضَرَبتُم فِی سَبِیلِ اللّهِ فَتَبَیَّنُوا وَ لا تَقُولُوا لِمَن أَلقی إِلَیکُمُ السَّلامَ لَستَ مُؤمِناً تَبتَغُونَ عَرَضَ الحَیاةِ الدُّنیا فَعِندَ اللّهِ مَغانِمُ کَثِیرَةٌ کَذلِکَ کُنتُم مِن قَبلُ فَمَنَّ اللّهُ عَلَیکُم فَتَبَیَّنُوا إِنَّ اللّهَ کانَ بِما تَعمَلُونَ خَبِیراً (۹۴) لا یَستَوِی القاعِدُونَ مِنَ المُؤمِنِینَ غَیرُ أُولِی الضَّرَرِ وَ المُجاهِدُونَ فِی سَبِیلِ اللّهِ بِأَموالِهِم وَ أَنفُسِهِم فَضَّلَ اللّهُ المُجاهِدِینَ بِأَموالِهِم وَ أَنفُسِهِم عَلَی القاعِدِینَ دَرَجَةً وَ کُلًّا وَعَدَ اللّهُ الحُسنی وَ فَضَّلَ اللّهُ المُجاهِدِینَ عَلَی القاعِدِینَ أَجراً عَظِیماً (۹۵) دَرَجاتٍ مِنهُ وَ مَغفِرَةً وَ رَحمَةً وَ کانَ اللّهُ غَفُوراً رَحِیماً (۹۶) إِنَّ الَّذِینَ تَوَفّاهُمُ المَلائِکَةُ ظالِمِی أَنفُسِهِم قالُوا فِیمَ کُنتُم قالُوا کُنّا مُستَضعَفِینَ فِی الأَرضِ قالُوا أَ لَم تَکُن أَرضُ اللّهِ واسِعَةً فَتُهاجِرُوا فِیها فَأُولئِکَ مَأواهُم جَهَنَّمُ وَ ساءَت مَصِیراً (۹۷) إِلاَّ المُستَضعَفِینَ مِنَ الرِّجالِ وَ النِّساءِ وَ الوِلدانِ لا یَستَطِیعُونَ حِیلَةً وَ لا یَهتَدُونَ سَبِیلاً (۹۸) فَأُولئِکَ عَسَی اللّهُ أَن یَعفُوَ عَنهُم وَ کانَ اللّهُ عَفُوًّا غَفُوراً (۹۹) وَ مَن یُهاجِر فِی سَبِیلِ اللّهِ یَجِد فِی الأَرضِ مُراغَماً کَثِیراً وَ سَعَةً وَ مَن یَخرُج مِن بَیتِهِ مُهاجِراً إِلَی اللّهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ یُدرِکهُ المَوتُ فَقَد وَقَعَ أَجرُهُ عَلَی اللّهِ وَ کانَ اللّهُ غَفُوراً رَحِیماً (۱۰۰)

صفحه : ۱۳۵

[ترجمه]

ای اهل ایمان وقتی که برای جنگ بیرون رفتید تحقیق کنید و بآنهائیکه اظهار ایمان میکنند نگوئید تو مؤمن نیستی که باین وسیله (با آنها جنگ کنید و غنیمت ببرید) و مال دنیا را بجوئید (بدانید) که نزد خدا غنائم و مال بسیار است حال شما از اول که اسلام آوردید چنین بود پس خدا باستقامت شما باسلام نعمت بزرگ بشما عطا کرده پس بایستی از حال مردم تحقیق کنید (و نفهمیده بکسی نسبت کفر ندهید) همانا خدا بآنچه میکنید آگاه است [۹۴]

هر گز مؤمنانی که هیچ عذری (برای جهاد با کفار ندارند) با مجاهدین که بمال و جانشان در راه خدا جهاد نمودند مساوی نیستند خدا مجاهدین بمال و جان را بر قاعدین فضیلت داده بدرجه‌هائی و هر یک از قاعدین معذور و مجاهدین را وعده نیکو داده و مجاهدین را بر نشسته‌گان برتری داده باجر بزرگ [۹۵]

و درجات از او و آمرزش و رحمت است (برای مجاهدین در راه خدا) و همانا خداوند آمرزنده و مهربان است [۹۶]

حقیقهٔ آنهائی را که ملائکه جان آنها را میگیرند در حالیکه آنان بنفس خود ستمکاران بودند (بترک هجرت با رسول) فرشتگان از آنها پرسش میکنند شما در زمین در چه کاری بودید از امر دین پاسخ گویند ما در زمین از ضعفاء بودیم ملائکه گویند آیا زمین خدا وسیع نبود چرا مهاجرت نکردید پس جایگاه آنها جهنم است و بد بازگشتی است جهنم [۹۷]

مگر آن گروه که واقعا ضعیف و عاجز بودند که چنین ضعفائی را از مردها و زنان و کودکان که راه چاره‌ئی برای هدایت آنها نیست [۹۸]

چنین کسانی نزدیکند بعفو خدا که خدا آنها را معاف گرداند و ببخشد و عفو کند و خدا درگذرنده و آمرزنده است [۹۹]

و کسیکه در راه خدا مهاجرت کند مییابد در زمین جایهای وسیع و فراخی و کسیکه از خانه‌اش بیرون رود در حالتی که بسوی خدا و رسولش هجرت کرده باشد پس مرگ وی را دریابد بحقیقت اجر او نزد خدا ثابت گردیده خدا آمرزنده و مهربان است [۱۰۰]

.

صفحه : ۱۳۶

توضیح آیات

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا ضَرَبتُم فِی سَبِیلِ اللّهِ فَتَبَیَّنُوا مفسرین گفته‌اند اینکه آیه در موقعی نازل گردید که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از جنگ خیبر مراجعت فرموده بود و اسامهٔ بن زید را با جماعتی بیکی از ناحیه‌های فدک از دهات یهودیها فرستاده بود برای اینکه آنها را باسلام دعوت نمایند، مردی بنام مرداس بن نهیک فدکی در یکی از دهات سکونت داشت وقتی فهمید لشگر رسول اللّه [ص] میآیند اهل و عیال و دارائیش را در ناحیه‌ئی از کوه جمع کرد و رو بجمعیت می‌آورد و میگفت (اشهد ان لا اله الّا اللّه و انّ محمدا رسول اللّه) اسامهٔ بن زید از پهلوی او گذشت و با نیزه او را زد و کشت موقعی که در مراجعت بحضور حضرت رسید باو خبر داد حضرت فرمود مردی را کشتی که بوحدانیت خدا و رسالت من شهادت داده اسامه گفت از ترس کشته شدن اینکه کلمه را گفت فرمود تو از دل او پرده برداشتی و گفته زبانش را نپذیرفتی با اینکه در آنچه در نفس خود داشت عالم نبودی، اسامه قسم یاد نمود که دیگر کسی را که بلا اله الّا اللّه و محمّد رسول اللّه شهادت داد نکشد و اینکه بود که از جنگهای امیر المؤمنین علیه السّلام تخلّف مینمود.

در همین باره اینکه آیه (وَ لا تَقُولُوا لِمَن أَلقی إِلَیکُمُ السَّلامَ لَستَ مُؤمِناً تَبتَغُونَ عَرَضَ الحَیاةِ الدُّنیا الخ نازل گردید.

و آرای دیگر نیز از مفسرین در شأن نزول آیه نقل شده بعضی گفته‌اند که همین حکایت راجع بمقداد بن اسود است، بقول دیگر مربوط بابو درداء است، و بقول دیگر راجع به محلم بن جثامه است و بعضی گفته‌اند که داستان بطور ابهام ذکر شده خلاصه آیه اشاره است به اینکه که کسی که شهادتین بزبان جاری کرد جان و مالش محفوظ است، و نهی بمؤمنین است که شما برای غنیمت بدست آوردن

صفحه : ۱۳۷

و متاع ناچيز دنيا كسيكه شهادتين بزبان جارى نمود نبايد بكشيد بلكه تبين و تحقيق كنيد و قتل بنا حق نكنيد و بدانيد كه خدا از نيّت و اعمال شما آگاهست لا يَستَوِى القاعِدُونَ مِنَ المُؤمِنِينَ غَيرُ أُولِي الضَّرَرِ وَ المُجاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللّهِ بِأَموالِهِم وَ أَنفُسِهِم از زيد بن ثابت روايت شده كه چون اينكه آيه نازل شد لفظ (غَيرُ أُولِي الضَّرَرِ) در او نبود إبن امّ مكتوم گفت من خدمت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم رفتم و گفتم يا رسول اللّه حال من چون باشد كه نابينايم و از جهاد عاجزم همان حال آثار وحى بر حضرت رسول [ص] ظاهر شد و گفته در آن وقت ران آنحضرت بر ران من بود بقدرى سنگين كه نزديك بود رانم خورد شود پس از كشف حال فرمود بنويس (غَيرُ أُولِي الضَّرَرِ).

خلاصه آيه براى تشويق مجاهدين فى سبيل اللّه فرموده آن مؤمنينى كه در راه خدا بمالهاى خود و جانهاى خود مجاهده كردند كه مالشان و جانشان را براى يارى دين حق فدا دادند چنين اشخاصى در مقامات و درجات مساوى نيستند با آن مؤمنينى كه بدون عذر و ضرر موجّه قعود نمودند و نشستند و از رفتن بجهاد خوددارى نمودند.

آرى چگونه ميتوان مقايسه نمود مؤمنى را كه بمال و جان كه شدّت محبت اينكه دو چيز نزد همه كس معلوم است در راه خدا و يارى دين بر حق جهاد كند با آنكسانى كه با ادّعاى ايمان بدون عذر موجّه كه عقلاء او را معذور دانند عذر بياورد و از رفتن بجهاد استنكاف نمايد (دَرَجَةً) براى مجاهدين فى سبيل اللّه درجه‌ايست يعنى فضيلت و مقاماتى است كه براى نشسته‌گان از جهاد نيست و ظاهرا مقصود از درجه مقامات بلند اخروى بهشتى و فضائل روحانى است و نيز درجه دنيوى از ظفر و غلبه بر دشمن و بدست آوردن غنيمت و نام نيكو و غير اينها همه را شامل ميگردد.

صفحه : ۱۳۸

وَ كُلًّا وَعَدَ اللّهُ الحُسنى خداى جليل شايد براى اينكه آنهائى از مؤمنين كه با حقيقت ايمان و خلوص نيّت بسيار مايلند كه بتوانند با مجاهدين در ميدان جنگ حاضر گردند لكن عاجزند نخواسته آنها را از رحمت خود نااميد گرداند گويا آنها را تسلّى داده كه براى تمام مؤمنين وعده نيكو است.

وَ فَضَّلَ اللّهُ المُجاهِدِينَ عَلَى القاعِدِينَ أَجراً عَظِيماً عدل و لطف الهى مقتضى است كه مجاهدين را بر قاعدين يعنى آنهائيكه با عذر بجهاد نرفته‌اند فضيلت و برترى دهد زيرا كه در اينكه مورد براى مجاهدين دو عمل بوده يكى ايمان كامل و ديگرى عمل آنهم چه عملى كه جان و مالشان را در مورد خطر قرار دادند كه بايستى بپاداش آن دو عمل تفضلاتى در باره آنها اجراء گردد، لكن مؤمنى كه از قبل عذر موجّه از فضيلت جهاد بازمانده فقط از جهت حسن نيّت و آرزوى جهاد نمودن با مؤمنين كه در دل خود داشته مستحق اجر نيكو ميگردد.

اينكه است كه آيه مؤمنين مجاهدين را خبر ميدهد و خاطرنشان ميگرداند كه شما فضيلت و برترى داريد بر نشسته‌گان از جهاد و لو اينكه بر آنها از جهت ايمان و حسن نيّتشان نيكوئى هست لكن براى شما كه يارى دين اسلام را كرديد برترى بر آنها و پاداش بزرگ است.

دَرَجاتٍ مِنهُ وَ مَغفِرَةً وَ رَحمَةً وَ كانَ اللّهُ غَفُوراً رَحِيماً آيه در مقام فضيلت مجاهدين و تشويق آنها بر جهاد است كه مؤمنين مجاهدين را بر غير آنها فضيلت ميدهد و بچند كرامت آنها را معزز و محترم ميگرداند:

۱- به (دَرَجاتٍ مِنهُ) براى آنها در آخرت مقامات و پايه‌هاى بلندى است گفته‌اند مراد هفتاد درجه است كه ميان هر درجه‌ئى تا درجه ديگر مقدار دويدن اسب تندرو در مدّت هفتاد خريف است اشاره ببلندى هر درجه از درجه ديگر است چنانچه در حديث است كه

(انّ اللّه فضل المجاهدين على القاعدين سبعين درجة)

صفحه : ۱۳۹

بين كلّ درجتين مسيرة سبعين خريفا للفرس الجواد المضمر) ۲- (وَ مَغفِرَةً) مجاهدين مشمول مغفرت و آمرزشند، ظاهرا مقصود اينكه است كه و لو اينكه شخص مجاهد گنهكار هم باشد بهمين جهاد كردن در راه خدا گناهان و خطاهايش عفو ميگردد.

۳- (وَ رَحمَةً) مجاهدين در معرض رحمت حق تعالى قرار گرفته‌اند.

تكرار آيات در فضيلت مجاهدين و درجات بلند آنها براى اهميت امر جهاد است در اول كه اسلام ضعيف بود و دشمنهاى سرسخت كه در صدد خاموش كردن چراغ هدايت بودند اسلام بجان بازى مؤمنين كاملين قوت گرفت و تمام مؤمنين رهين منّت آنهاينـد اگر در اول بروز اسلام جماعتى جان و مالشان را در راه تقويت اسلام فدا نداده بودند چگونه تا حال دين برقرار بود و فعّاليت مينمود بعضى براى رفع تكرار گفته آن فضائلى كه در آيه اول آمده راجع بمجاهدين ميدان مبارزه و نبرد با كفار مقصود است و فضائلى كه در آيه بعد آمده راجع بمجاهدين با نفس است كه اهميت آن زيادتر و زحمت آن نيز بيشتر است چنانچه در حديث است كه حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم پس از جهاد بعضى از غزوات فرموده

(رجعنا من الجهاد الاصغر الى الجهاد الاكبر)

شايد مقصود از جهاد اكبر كه بزرگتر از جهاد بيدن و جان باشد همان جنگيدن و مبارزه با نفس خطاكار باشد إِنَّ الَّذِينَ تَوَفّاهُمُ المَلائِكَةُ ظالِمِي أَنفُسِهِم قالُوا فِيمَ كُنتُم قالُوا كُنّا مُستَضعَفِينَ فِي الأَرضِ الخ مفسرين در شأن نزول آيه گفته‌اند جمعى از مسلمانان كه بظاهر شهادتين گفته بودند چون قيس بن فاكة و قيس بن وليد و امثال اينها با وجود قدرت كه از مكه بمدينه هجرت كنند و نكردند وقتى كه رؤساى قريش بطرف بدر براى جنگ با مسلمين ميآمدند آنها بهمراهى مشركين بحربگاه حاضر گرديدند و بشمشير مسلمانان كشته شدند اينكه آيه در باره آنها آمد كه آنهائيكه ملائكه جان آنها را گرفتند (ظالِمِي أَنفُسِهِم) در حاليكه بنفسهاى خود از هجرت نكردن از مكه بمدينه و داخل شدنشان در حرب قريش اينها در مورد توبيخ و سرزنش

صفحه : ۱۴۰

ملائكه قابض ارواح واقع گرديدند و ملائكه بطور ملامت و تبكيت بآنها گفتند شما در دين خود در چه مرتبه‌ئى بوديد آنان در پاسخ ملائكه گفتند (كُنّا مُستَضعَفِينَ فِي الأَرضِ) ما از ضعفاى اهل مكّه بوديم و بمدينه هجرت ننموديم ملائكه بآنها گفتند (أَ لَم تَكُن أَرضُ اللّهِ واسِعَةً فَتُهاجِرُوا فِيها) مگر زمين خدا وسيع نبود كه شما از شرّ مشركين بجاى ديگرى برويد و با مشركين همراهى نكنيد چنانچه جماعتى بحبشه رفتند.

فَأُولئِكَ مَأواهُم جَهَنَّمُ وَ ساءَت مَصِيراً (فَأُولئِكَ) اشاره بجماعتى است كه براى يارى رسول از مكه بدون عذر موجّه بمدينه هجرت ننمودند و داخل در حرب مشركين گرديدند كه بپاداش عملشان مأوا و جايگاه آنها جهنم است و جهنم بد منزلگاهى است.

از امام محمّد باقر عليه السّلام روايت شده كه آيه مذكوره در باره پنج كس نازل گرديده: ۱- حارث بن زمعة الاسود ۲- أبو العاص ۳- على بن امية بن خلف ۴- قيس بن وليد بن مغيرة ۵- قيس بن الفاكة بن المغيرة كه اينها با رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم هجرت نكردند و چون مشركين ببدر حاضر شدند اينان قلب لشگر اسلام ديدند و گفتند (غَرَّ هؤُلاءِ دِينُهُم) يعنى مسلمانان را دينشان مغرور كرده و همه در بدر كشته شدند و فرشتگان بر پشت و رويشان ميزدند و ميگفتند (ذُوقُوا عَذابَ الحَرِيقِ).

از حضرت رسول [ص] روايت شده كه

(من فرّ بدينه من ارض الى ارض و ان كان شبرا من الارض استوجب الجنة و كان رفيق ابراهيم و محمّد [ص]

كسيكه براى حفظ دينش از زمينى بزمين ديگر فرار كند اگرچه بمقدار يك وجب باشد براى وى بهشت واجب ميگردد و رفيق

ابراهیم و محمّد [ص] میباشد إِلَّا الْمُستَضعَفِینَ مِنَ الرِّجالِ وَ النِّساءِ وَ الوِلدانِ لا یَستَطِیعُونَ حِیلَةً وَ لا یَهتَدُونَ سَبِیلًا الخ استثناء منقطع است یعنی لیکن کسانی که واقعا ضعیف و عاجزند از مردان

صفحه : ۱۴۱

و زنان و کودکان که بر چاره‌سازی استطاعت و توانائی ندارند و راه مدینه را نمیشناسند که هجرت بنمایند بمدینه.

فَأُولئِکَ عَسَی اللّهُ أَن یَعفُوَ عَنهُم وَ کانَ اللّهُ عَفُوًّا غَفُوراً خدای جلیل بمستضعفین از مؤمنین وعده عفو میدهد با اینکه از جهت ضعف و عدم قدرت بر مهاجرت معذور بودند و گناهی نکرده بودند که مورد عفو گردند، شاید مقصود از عفو در اینجا نه از جهت گناهست بلکه مقصود پذیرفتن عذر آنها است بر ترک تکالیفی که بر اقویاء بشر میس بود.

وَ مَن یُهاجِر فِی سَبِیلِ اللّهِ یَجِد فِی الأَرضِ مُراغَماً کَثِیراً وَ سَعَةً ترجمه آیه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست.

راغب گفته (الرغام) بفتح راء، بمعنی خاک نرم است (رغم الف فلان رغما) یعنی بینی او بخاک رسید.

بعضی از مفسرین در معنی آیه چنین گفته هر کس در راه خدا یعنی در جستجوی مرضات الهی برای دارا شدن دین از نظر علم و عمل مهاجرت کند در زمین جاهای بسیاری خواهد یافت که هرگاه در پاره‌ئی از جاها بر اثر یک مانعی نتوانست دین خدا را برپا دارد بجای دیگر هجرت کند و در آنجا براحتی بکوبیدن مانع و دشمنی با آن بپردازد و چون مانع با او بدشمنی و نزاع میپرداخت بدانجا پناهنده میشود چنین شخصی در زمین وسعتی خواهد یافت. [منهج] و از تفسیر قمی نقل شده که از ضریس کناس روایت میکند که گفت بحضرت باقر علیه السّلام گفتم فدایت شوم آن گنهکارانی که میمیرند در حالیکه امامی ندارند و عارف بولایت شما نیستند ولی موحّد و مقرّ بنبوّت حضرت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میباشند چه حالی دارند فرمود آنها در همان گودالها میمانند و بیرون نمیآیند هر کس عمل صالح داشته باشد و عداوت و دشمنی ما از او بروز نکرده باشد روزنه‌ئی بطرف بهشتی که خدا آنرا در سمت مغرب (شاید مقصود بهشت برزخی باشد) خلقت کرده باز میکند آنگاه روح و راحت بهشتی در همان

صفحه : ۱۴۲

گودال بوی میرسد تا روز قیامت که خدا را ملاقات میکند [تفسیر المیزان] و نیز از خصال از حضرت صادق علیه السلام نقل میکند که از جدّش حضرت علی علیه السّلام روایت کرده که فرمود بهشت هشت درب دارد از یک درب انبیاء و صدّیقین وارد میشوند، از یک درب شهداء و صالحین وارد میشوند و از پنج درب دیگر دوستان و شیعیان ما تا آنجا که فرموده از یک درب سایر مسلمانانی که شهادت بلا اله الّا اللّه میدادند و بمقدار ذرّه‌ئی هم در قلبشان دشمنی ما اهل بیت وجود نداشته داخل میشوند.

[پایان]

صفحه : ۱۴۳

[سوره النساء (۴): آیات ۱۰۱ تا ۱۰۶]

اشاره

وَ إِذا ضَرَبتُم فِی الأَرضِ فَلَیسَ عَلَیکُم جُناحٌ أَن تَقصُرُوا مِنَ الصَّلاةِ إِن خِفتُم أَن یَفتِنَکُمُ الَّذِینَ کَفَرُوا إِنَّ الکافِرِینَ کانُوا لَکُم عَدُوًّا مُبِیناً (۱۰۱) وَ إِذا کُنتَ فِیهِم فَأَقَمتَ لَهُمُ الصَّلاةَ فَلتَقُم طائِفَةٌ مِنهُم مَعَکَ وَ لیَأخُذُوا أَسلِحَتَهُم فَإِذا سَجَدُوا فَلیَکُونُوا مِن وَرائِکُم وَ لتَأتِ طائِفَةٌ

أخرى لَم يُصَلّوا فَليُصَلّوا مَعَكَ وَ ليَأخُذُوا حِذرَهُم وَ أَسلِحَتَهُم وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَو تَغفُلُونَ عَن أَسلِحَتِكَم وَ أَمتِعَتِكَم فَيَمِيلُونَ عَلَيكَم مَيلَةً واحِدَةً وَ لا جُناحَ عَلَيكُم إِن كانَ بِكُم أذىً مِن مَطَرٍ أَو كُنتُم مَرضى أَن تَضَعُوا أَسلِحَتَكُم وَ خُذُوا حِذرَكُم إِنَّ اللّه أَعَدَّ لِلكافِرِينَ عَذاباً مُهِيناً (۱۰۲) فَإِذا قَضَيتُمُ الصَّلاةَ فَاذكُرُوا اللّهَ قِياماً وَ قُعُوداً وَ عَلى جُنُوبِكُم فَإِذَا اطمَأنَنتُم فَأَقِيمُوا الصَّلاةَ إِنَّ الصَّلاةَ كانَت عَلَى المُؤمِنِينَ كِتاباً مَوقُوتاً (۱۰۳) وَ لا تَهِنُوا فِي ابتِغاءِ القَومِ إِن تَكُونُوا تَألَمُونَ فَإِنَّهُم يَألَمُونَ كَما تَألَمُونَ وَ تَرجُونَ مِنَ اللّهِ ما لا يَرجُونَ وَ كانَ اللّه عَلِيماً حَكِيماً (۱۰۴) إِنّا أَنزَلنا إِلَيكَ الكِتابَ بِالحَقِّ لِتَحكُمَ بَينَ النّاسِ بِما أَراكَ اللّهُ وَ لا تَكُن لِلخائِنِينَ خَصِيماً (۱۰۵) وَ استَغفِرِ اللّهَ إِنَّ اللّه كانَ غَفُوراً رَحِيماً (۱۰۶)

صفحه : ۱۴۴

[ترجمه]

وقتی مسافرت کنید در زمین بر شما گناهی نیست که از نمازتان کم کنید اگر بترسید که کافرین شما را (بکشند) یا بفتنه اندازند همانا بحقیقت کافرین میباشند بر شما (مؤمنین) دشمن هویدا [۱۰۱]

(ای محمّد) وقتی تو در میان ایشان باشی و خواهی نماز را برپا داری باید یک عده‌ئی برای حذر از دشمن با تو نماز بگذارند و با خود اسلحه داشته باشند و وقتی سجده کردند باید آنهائی که نماز نمیکنند پشت شما باشند و چون یک رکعت تمام شد نماز کرده‌ها بروند بصف لشگر و آن عده دیگر که نماز نخوانده‌اند بیایند و با تو یک رکعت دیگر را بخوانند و باید برای حذر نمون از دشمن اسلحه خود را بردارند کافرین دوست دارند که شما از اسلحه و متاع خودتان غافل گردید پس بیکدفعه بر شما حمله کنند و اسلحه و متاع شما را غارت کنند و هیچ گناهی بر شما نیست اگر بر شما از باران رنجی باشد یا مریض باشید اینکه اسلحه خود را زمین گذارید و سپر خود را بردارید خدا برای کافرین عذاب خوار کننده مهیّا گردانیده [۱۰۲]

وقتی نماز را بپایان رسانیدید پس خدا را یاد کنید در حال ایستاده و نشسته و وقتی بپهلو خوابیده‌اید پس چون از خوف مطمئن گشتید نماز را بپای دارید همانا نماز بر مؤمنین نوشته شده و فرض است [۱۰۳]

و در طلب کافرها سستی نکنید اگر شما از جهاد مجروحید آنها نیز مجروحند و شما از خدا چیزی امیدوار میباشید که آنان امیدوار نیستند خدا دانا و درست کار است [۱۰۴]

بحقیقت ما بر تو قرآن را نازل گردانیدیم بحق تا بین مردم حکم کنی بآنچه خدا تو را آشنا گردانیده و نبوده باشی برای خیانت کنندگان دشمن [۱۰۵]

و از خدا طلب آمرزش کن همانا خدا میباشد آمرزنده مهربان [۱۰۶]

صفحه : ۱۴۵

(توضیح آیات)

وَ إِذا ضَرَبتُم فِي الأَرضِ فَلَيسَ عَلَيكُم جُناحٌ أَن تَقصُرُوا مِنَ الصَّلاةِ الخ آیه ظاهرا امر ارشادی است بمسافرین که وقتی شما در زمین مسافرت کردید گناهی نیست برای شما که از نماز کم کنید.

آیه اطلاق دارد حالت خوف از دشمن و حالت امن هر دو را شامل میگردد لکن جمله دوم (إِن خِفتُم أَن يَفتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا) نظر

به «ان شرطیه» ظاهرا از آیه چنین بر میآید که در جائی کوتاه کردن صلاة جایز است که خوف در کار باشد اینکه است که از مفسرین در توجیه آیه چند قول نقل شده:

۱- هر گاه بترسید از فتنه و فساد آنهائیکه بر نفس شما و دین شما کافر شدند ۲- بترسید از آنهائیکه کافر شدند که در نماز شما را بکشند [إبن عباس] مثل آن قوله تعالی (عَلی خَوفٍ مِن فِرعَونَ وَ مَلَائِهِم أن یَفتِنَهُم) یعنی از فرعون بترس از اینکه آنها را بکشد.

۳- بترسند که آنها را بنوعی از عذاب معذب گردانند.

در مجمع گفته ظاهرا آیه چنین دلالت دارد که قصر جایز نیست مگر در موقع خوف لکن ما ببیان نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم عالم گردیدیم بجواز قصر در موقع امن از ضرر همان طوری که در ضرر جایز است و احتمال میرود که ذکر خوف در آیه (قد خرج مخرج الاعم، و فی الاغلب علیهم فی اسفارهم) یعنی غالبا در سفرها آنها ترس از دشمن داشتند و از دشمنان میترسیدند و مثل آن در قرآن بسیار است [توجیه مفسرین در قصر نماز در سفر] شافعی گفته رخصت است و جبائی نیز همین قول را اختیار کرده.

ابو حنیفه گفته آن عزیمت و واجب است و مذهب اهل بیت نیز همین است زراره و محمّد بن مسلم گفتند ما بابی جعفر علیه السلام گفتیم چه میگوئید در نماز در سفر چگونه و چه مقدار است گفت خدا میگوید (وَ إِذا ضَرَبتُم فِی

صفحه : ۱۴۶

الأَرضِ فَلَیسَ عَلَیکُم جُناحٌ أن تَقصُرُوا مِنَ الصَّلاةِ) پس تقصیر در سفر واجب است مثل اینکه در حضر تمام واجب است گفتم در آیه گفته (فَلَیسَ عَلَیکُم جُناحٌ أن تَقصُرُوا مِنَ الصَّلاةِ) و نگفت (افعَلِ) پس چگونه قصر واجب است همان طوری که تمام واجب است حضرت گفت قال تعالی فی الصفا و المروة (فَمَن حَجَّ البَیتَ أَوِ اعتَمَرَ فَلا جُناحَ عَلَیهِ أن یَطَّوَّفَ بِهِما) آیا نمیبینی اینکه طواف صفا و مروه واجب و فرض است زیرا که خدای تعالی در کتابش ذکر کرده و نبی عمل نموده و همچنین تقصیر نماز در سفر چیزی است که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم عمل میکرد و در قرآن ذکر کرده گفت گفتم پس کسیکه در سفر چهار رکعت نماز کند آیا باید اعاده کند نمازش را یا نه گفت اگر آیه تقصیر و تفسیر آن بر او خوانده شده باید نماز را که چهار رکعت خوانده اعاده کند و اگر بر او قرائت نشده و ندانسته پس اعاده‌ئی بر او نیست و نماز در سفر هر فریضه‌ئی دو رکعت است مگر نماز مغرب که آن سه رکعت است و در آن تقصیر نیست و رسول اللّه در سفر و حضر سه رکعت میخواند.

و اینکه خبر دلالت دارد که فرض مسافر با فرض کسیکه اقامت دارد فرق دارد و طائفه امامیه بر اینکه مطلب اجماع دارند و روایت شده که برای مسافر واجب است دو رکعت بدون قصر و نزد آنها خوف بتنهائی موجب قصر میشود و در آن بین فقهاء خلاف است جماعتی از صحابه و تابعین قائلند که مقصود خدای تعالی در آیه قصر صلاة خوف است از صلاة سفر نه از نماز حاضر زیرا که نماز سفر نزد آنها دو رکعت تمام است بدون قصر و بعضی از صحابه جابر بن عبد اللّه و حذیفه یمان و زید بن ثابت و إبن عباس و ابو هریره و کعب بودند.

و امّا حدّ سفر که در آن قصر واجب میگردد نزد ما امامیه هشت فرسخ است و بقولی سیر کردن سه روز و سه شب و آن مذهب ابی حنیفه و اصحاب او است و بقولی ستّة عشر فرسخا چهل و هشت میل و اینکه مذهب شافعی است، و گفته وجه اتصال آیه بما قبلش اینکه استکه چون امر بجهاد و هجرت رسید حکم صلاة در سفر

صفحه : ۱۴۷

و موقع خوف را ذکر فرموده رحمهً از طرف حق تعالی و تخفیفا برای بنده گانش [پایان] وَ إِذا کُنتَ فِیهِم فَأَقَمتَ لَهُمُ الصَّلاةَ فَلتَقُم طائِفَةٌ مِنهُم مَعَکَ وَ لیَأخُذُوا أَسلِحَتَهُم الخ آیه تا آخرش دستور نماز خوف است و ترجمه شده و واضح است و محتاج بتوضیح

نیست و خلاصه برای وضوح بیشتری گوئیم چنانچه معلوم است حق تعالی برسولش امر فرموده که وقتی تو در نماز خوف امام جماعت میباشی طرز اداء نماز جماعت و بیان حکم آن اینکه است که بایـد جماعتیکه با تواند دو دسته شوند دسته‌ئی از آنها با تو نماز کنند و اسلحه خود را با خود بردارند و جماعتی مقابل دشمن بایستند و نماز گذاران را حراست نمایند.

فَإِذا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا مِن وَرائِكُم پس چون نماز گذاران با تو سجده کنند آن دسته حراست کننده باید پشت سر شما قرار گیرند و از شما و وسائل جنگ پاسبانی کنند.

وَ لتَأتِ طائِفَةٌ أُخرى لَم يُصَلُّوا فَليُصَلُّوا مَعَكَ وَ ليَأخُذُوا حِذرَهُم وَ أَسلِحَتَهُم وقتی نماز دسته اول که با رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نماز خواندند تمام گردید و باید آن دسته دیگر که نماز نخوانده‌اند بیایند و با تو نماز کنند و اینان نیز مثل دسته اول اسلحه خود را بردارند.

در کتاب من لا یحضره الفقیه باسناد خود از عبد الرحمن بن ابی عبد اللّه از حضرت صادق علیه السّلام روایت میکنند که فرمود پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در جنگ ذات الرقاع«۱» با اصحاب نماز کرد و اصحاب را دو دسته نمود یکدسته را در برابر دشمن قرار داد و یک دسته را پشت سر خودش، حضرت تکبیر گفت، اصحاب هم تکبیر گفتند مشغول قرائت شد آنان ساکت بودند، پیغمبر رکوع کرد آنان هم رکوع کردند

---

(۱) جنگی که در سال ششم هجری در نزدیکی نجد با طائفه غطفان و بنی محارب و بنی انمار در جائی بنام ذات الرقاع پیش آمد.

صفحه : ۱۴۸

پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بسجده رفت اصحاب با او سجده کردند رسول اللّه هم قیام را طول داد و اصحاب برای خودشان (بطور فرادی) یک رکعت دیگر خواندند و بیکدیگر سلام گفتند و برخواستند و بطرف دسته دیگر که در برابر دشمن ایستاده بودند رفتند و در برابر دشمن ایستادند و آن دسته آمدند و پشت سر پیغمبر [ص] ایستادند و بهمان ترتیب پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تکبیر گفت آنها هم گفتند هنگام قرائت ساکت بودند و با رکوع پیغمبر رکوع و با سجده او سجده کردند پیغمبر [ص] نشست تشهد خواند و بر آنان سلام کرد آنان پس از سلام برخواستند و یک رکعت برای خودشان (بطور فرادی) خواندند و بیکدیگر سلام کردند خداوند خطاب برسول میفرماید (وَ إِذا كُنتَ فِيهِم فَأَقَمتَ لَهُمُ الصَّلاةَ) الی (كِتاباً مَوقُوتاً) اینست نماز خوف که خدا بپیغمبرش دستور داده.

وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَو تَغفُلُونَ عَن أَسلِحَتِكُم وَ أَمتِعَتِكُم فَيَمِيلُونَ عَلَيكُم مَيلَةً واحِدَةً آیه مؤمنین را یادآوری میکند که ملتفت باشید که کفار در کمین گاهند و دوست میدارند که شما را غافل گیر کنند و منتظرند که از اسلحه جنگی و متاع از رخوت و البسه خالی گردید و تمامشان یک دفعه بشما حمله آورند پس شما باید مواظب باشید در موقع نبرد با دشمن خود را از اسلحه خالی ننمائید.

وَ لا جُناحَ عَلَيكُم إِن كانَ بِكُم أَذىً مِن مَطَرٍ أَو كُنتُم مَرضى أَن تَضَعُوا أَسلِحَتَكُم وَ خُذُوا حِذرَكُم الـخ پس از اینکه مجاهدین را میآگاهاند که باید در هیچ موقعی در طریق جهاد با کفار از اسلحه خالی نباشید لکن در موقع ضرورت مثل موقعیکه در باران باشید و اسلحه شما سنگین گردد و مشقّت آورد یا مریض باشید و نتوانید سنگینی اسلحه را تحمّل نمائید در اینکه دو موقع اذن میدهد که برای شما گناهی نیست یعنی مجازید اسلحه خود را زمین بگذارید لکن بایستی مراقب خود باشید و از دشمن حذر کنید که بر شما هجوم نیاورند همانا خداوند برای

صفحه : ۱۴۹

كافرين عذاب خوار كننده مهيّا گردانيده.

مفسرين در شأن نزول آيه گفته‌اند حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم براى جنگ بغزوه‌ئى رفته بود همينكه بعسفان رسيد ديد مشركين عرب صف كشيده‌اند و اسباب جنگ را مهيّا نموده‌اند حضرت نيز بفرمود تا لشگر اسلام در مقابل صف كشند وقت نماز پيش آمد و سواد لشگر كفار ميان قبله و سپاه مؤمنين حائل بود حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بمؤمنين امر بنماز كرد صحابه اقامه نماز بستند و كفار ركوع و سجود مسلمانان را ميديدند، پس از نماز مسلمين كفار حسرت خوردند كه كاش در بين نماز بر آنان حمله نموده بوديم يكى از آنها گفت اينها نماز ديگرى هم دارند وقتى مشغول شدند بر آنها هجوم آوريد نمازشان را بهم ميزنند و بيك حمله دمار از روزگار آنها برآوريم هنوز وقت نماز عصر نرسيده كه جبرئيل نازل گرديد و ترتيب نماز خوف را تعليم پيغمبر [ص] نمود.

از إبن عباس روايت كرده‌اند كه گفته اينكه آيه (لا جُناحَ عَلَيكُم) تا آخر در باره پيغمبر اكرم [ص] فرود آمده و شأن نزولش اينكه بود كه حضرت بجنگ مخايف و بنى انهار رفته بود در منزلى با مسلمانان فرود آمد و مشركين آنها را مشاهده مينمودند رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم براى قضاى حاجت بيرون رفت و بطورى دور شد كه يك رودخانه بين او و اصحاب فاصله افتاد وقتى از قضاى حاجت فارغ شد رودخانه از شدّت باران پر شده بود رودخانه بين حضرت و اصحاب حائل شد و پيمبر [ص] در پناه درختى نشست مردى بنام الغورث بن حارث المحارى حضرتش را ديد همراهان غورث باو گفتند اينكه محمّد [ص] است كه از اصحاب خود جدا شده است غورث گفت خدا مرا بكشد اگر او را نكشم اينكه بگفت و شمشير بدست گرفت و از كوه فرود آمد پيغمبر تا وقتى كه غورث شمشير كشيد متوجه نگرديد غورث گفت الان چه كسى تو را از چنگال من نجات ميدهد حضرت فرمود (اللّه) آن دشمن خدا فورا برو در افتاد و بزمين غلطيد پيغمبر [ص] برخواست و شمشيرش را گرفت و فرمود غورث الان چه كسى جلو مرا ميگيرد او گفت هيچكس، باو

صفحه : ۱۵۰

گفت الان شهادت به (لا إِلهَ إِلَّا اللّهُ) و بندگى من و پيمبرى من ميدهى گفت نه ولى عهد ميكنم كه هرگز با تو نجنگم و بدشمنانت يارى نكنم شمشيرش را پس داد، غورث گفت بخدا كه تو بهتر از منى فرمود من باين عمل سزاوارترم غورث بنزد ياران خود رفت باو گفتند غورث ما ديديم با شمشير بالاى سرش ايستاده‌ئى چه چيز جلوت را گرفت گفت بخدا شمشير را فرود آوردم كه او را بزنم نميدانم چه كسى شانه‌هايم را بسختى حركت داد كه برو افتادم و شمشير از كفم افتاد و محمّد [ص] پيشى جست و شمشير را گرفت، چيزى نگذشت كه رودخانه آرام گرفت و رسول اللّه نزد اصحاب آمد و حكايت را بيان نمود.

فَإِذا قَضَيتُمُ الصَّلاةَ فَاذكُرُوا اللّهَ قِياماً وَ قُعُوداً وَ عَلى جُنُوبِكُم فَإِذَا اطمَأنَنتُم فَأَقِيمُوا الصَّلاةَ آيه ترجمهٔ شده و واضح است محتاج بتوضيح نيست، بعضى از مفسرين گفته‌اند مقصود اينكه است كه وقتى از نماز خوف فارغ شديد (فَاذكُرُوا اللّهَ قِياماً) يعنى در حال ايستاده كه شمشير ميزنيد و در حال نشسته كه تير مى‌اندازيد و در حاليكه تير خورده‌ايد و بپهلو افتاده‌ايد خدا را ياد كنيد.

و بقول ديگر مقصود اينكه است كه در همه حال ايستاده و نشسته و خوابيده خدا را ياد كنيد، و بقول ديگر در همه حال از خدا بترسيد حتى در حال خوردن و خوابيدن خدا را فراموش ننمائيد.

إِنَّ الصَّلاةَ كانَت عَلَى المُؤمِنِينَ كِتاباً مَوقُوتاً همانا نماز براى مؤمنين نوشته شده و ثبت گرديده و بر آنها ثابت است هم در سفر و هم در حضر در هيچ حالى از مكلف ساقط نميشود حتى در جائى كه رو بروى دشمن باشد.

در كشف الاسرار گفته بدانكه نماز رازى است ميان بنده و خدا كه در اينكه راز هم نياز است و هم ناز امروز نياز است و فردا ناز، امروز رنج است و فردا گنج، امروز بارى گران فردا روح و ريحان، امروز كدو كار و فردا كام و بازار

صفحه : ۱۵۱

امروز رکوع و سجود و فردا وجود و شهود.

و از شرف نماز است که ربّ العالمين صد و دو جايگه در قرآن ذکر آن کرده و آنرا سيزده نام نهاده: صلاة، قنوت، قرآن، تسبيح، کتاب، ذکر، رکوع، سجود، حمد، استغفار، تکبير، حسنات، باقيات.

مصطفى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم گفت

(الصلوة معراج المؤمن)

و گفت

(الصلوة مأدبة اللّه فى الارض)

و علماء سلف گفته‌اند (الصلاة عرش المريدين، و نزهة العارفين، و وسيلة المذنبين، و بستان الزاهدين).

و گفته‌اند نماز گذارنده را هفت کرامت است: هدايت، کفالت، کفايت رحمت، قربت، درجت، مغفرت، و اول قدم شرک بی‌نمازی است که ربّ العزة گفت (ما سَلَکَکُم فِى سَقَرَ قالُوا لَم نَکُ مِنَ المُصَلِّينَ) و صلاة را اسم ايمان نهاد آنجا که گفت (وَ ما کانَ اللّهُ لِيُضِيعَ إِيمانَکُم) يعنى صلاتکم، و بنماز وعده روزى داد آنجا که گفت (وَ أمُر أَهلَکَ بِالصَّلاةِ) الى قوله (نَحنُ نَرزُقُکَ) و عدد نمازهاى فرائض بر وفق اصول شرايع پنج آمد.

مصطفى [ص] اصول شرايع را گفت

(بنى الاسلام على خمس)

و اصول فرائض

(خمس صلوات فى اليوم و الليل)

يعنى چون بنده اينکه پنج نماز را بشرط و وقت خويش بگذارد ربّ العزة وى را ثواب جمله اصول شرايع بدهد.

و هيأت نماز چهار است: قيام، رکوع، سجود، قعود. حکمت در آن اينست که جمله موجودات بر چهار شکلند: بعضى بر هيأت قائمات راستند و آن درختانند، بعضى بر هيأت راکعان سر فرود افکنده و آن ستورانند، بعضى بر هيأت ساجدان رو بخاک نهاده و آن حشراتند: و بعضى بر زمين نشسته بر هيأت قاعدات و آن حشيش و نباتات است. چنانچه ربّ العزة گفته بنده مؤمن در خدمت ما اينکه چهار هيأت بجاى آر: قيام رکوع، سجود و قعود تا ثواب تسبيح همه خلايق بيابى، و اينکه اينکه نمازها بعضى دو رکعت فرمود چون نماز بامداد و بعضى سه رکعت چون نماز شام، و بعضى چهار رکعت چون نماز پيشين و خفتن

صفحه : ۱۵۲

از آنست که بنده دو قسم است: يکى روح، ديگر تن. نماز دو گانه‌ئى يکى شکر روح است و ديگر شکر تن، و در باطن آدمى سه گوهر است عزيز: يکى دل، دوم عقل، سوم ايمان نماز سه گانه شکر اينکه سه خلعت است. و باز ترکيب آدمى از چهار طبع است نماز چهار گانه‌ئى شکر آن چهار طبع است.

تا آنجا که گفته از اينکه لطيف‌تر شنو هر عبادتى که بنده‌گان آرند و هر ذکرى که فرشتگان کنند جمله چون تأمّل کنى در دو رکعت نماز جمع است هم جهاد، هم حج، هم زکوة و هم روزه تا آنجا که گفته در نماز معنى زکوة است، زکوة پاکى مال است و نماز پاکى تن (خُذ مِن أَموالِهِم صَدَقَةً تُطَهِّرُهُم وَ تُزَکِّيهِم بِها) (إِنَّ الحَسَناتِ يُذهِبنَ السَّيِّئاتِ) اينکه پاکى جان است و آن پاکى مال، اينکه از آن تمام‌تر و شريف‌تر است و فى معناه

روى ان رسول اللّه رأى رجلا يقول «اللهم اغفر لى و ما اريك تغفر لى» فقال النبى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ما اسوء ظنك بربّك فقال يا رسول اللّه انى اذنبت فى الجاهلية و الاسلام فقال ما فى الجاهلية فقد محاه الاسلام و ما فى الاسلام تمحوه صلوات الخمس، فانزل اللّه تعالى (وَ أَقِمِ الصَّلاةَ طَرَفَىِ النَّهارِ الاية)

و در نماز معنى حج است حج احرام و احلام است و و نماز را نيز تحريم و تحليل است و در نماز معنى حج تمام‌تر و شرف وى شامل‌تر و اللّه اعلم.

[پايان] وَ لا تَهِنُوا فِى ابتِغاءِ القَومِ إِن تَكُونُوا تَألَمُونَ فَإِنَّهُم يَألَمُونَ كَما تَألَمُونَ الخ ترجمه آيه شده و واضح است محتاج بتوضيح نيست.

و هن بمعنى ضعف و سستى است (الم) در برابر لذّت است جمله (تَرجُونَ) حال براى جمع غائب است.

خلاصه ذات احديث مؤمنين را يادآور ميشود كه در جهاد با كفار تهاون و سستى نكنيد زيرا اگر با خود بينديشيد و تأمّل كنيد ميفهميد كه در مورد نبرد با دشمن شما چه قدر بر كفارى كه در مقابل شما جنگ ميكنند مزيت داريد همين طورى كه شما الم ميكشيد زخم ميخوريد كشته ميگرديد آنها نيز همين‌طور

صفحه : ۱۵۳

چنين آلامى را مى‌بينند.

وَ تَرجُونَ مِنَ اللّهِ ما لا يَرجُونَ وَ كانَ اللّهُ عَلِيماً حَكِيماً و فضيلت شما بر آنها اينكه است كه آن نور ايمان و حقيقت تقوى كه در قلبتان نفوذ كرده چنين ايجاب نموده كه در اعمالتان اميدوار برحمت الهى و فيوضات اخروى اضافه بر شرافت و منافع دنيوى ميباشد و آنان چنين اميدى ندارند فقط براى منافع ناچيز دنيوى از بدست آوردن غنائم و مظفريت خيالى خود را بزحمت ميانداززند و اينكه تفاوت بزرگى است بين شما و آنها و عمده مظفريت مؤمنين از روى ايمان و اميد آنها سر رشته گرفته و گر نه چون در بيشتر جنگهائى كه در اسلام واقع گرديده عدد كافرين بسيار زيادتر از عدد مسلمين بوده و نيز در مهمّات جنگى آنها مجهّزتر بودند با اينحال غالبا شكست ميخوردند و اينكه نبوده مگر از جهت ايمان مؤمنين كه بقوّت ايمان و خلوص شمشير ميزدند.

إِنّا أَنزَلنا إِلَيكَ الكِتابَ بِالحَقِّ لِتَحكُمَ بَينَ النّاسِ بِما أَراكَ اللّهُ وَ لا تَكُن لِلخائِنِينَ خَصِيماً مفسرين در شأن نزول آيه گفته‌اند كلبى از إبن عباس روايت كرده كه گفت اينكه آيه در باره مرد انصارى بنام طعمة بن ابيرق وارد گرديده كه او زره‌ئى از همسايه كه رفاعة بن زيد بود دزديده و آن زره در انبارى بود كه در آن آرد بود آن زره را گرفت و از خانه انصارى بخانه مرد يهودى بنام زيد بن سمير رفت و در راه كه ميرفت آرد از او ميريخت صبح كه طلب درع كردند و نديدند در طلبش برآمدند و بر اثر آرد كه ريخته بود روان شدند تا بخانه إبن سمير وارد شدند آن يهودى را گرفتند و گفتند اينكه زره را تو دزديده‌ئى گفت آنرا طعمة بن ابيرق پيش من بوديعه گذارده و جماعتى از يهوديان بر آن شهادت دادند و باو گفتند زره را بتو نسبت ميدهند او سوگند خورد كه از آن خبر ندارم قوم برخواسته و بشكايت نزد رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم رفتند و گفتند يا رسول اللّه [ص] نبينى رفاعه را كه از خانه او يهودى زره‌ئى دزديد و در خانه يهودى يافته‌اند

صفحه : ۱۵۴

دست از يهودى برداشته و در مردى از ما آويخته است حضرت طعمة بن ابيرق را طلب نمود و آنها را خواست و همه را حاضر كرد و بين آنها محاوره واقع گرديد رسول از حسن ظنّ بمرد مسلمان اتهام بيهودى را گمان كرد خواست با يهودى خصومت كند خداى تعالى اينكه آيه را فرستاد، روايات ديگرى نيز در شأن نزول آيه گفته شده مختصر نموديم.

و خلاصه اینکه خدای تعالی در اینکه آیه برسولش خطاب نموده که ما اینکه کتاب (یعنی قرآن) را بدرستی و راستی بر تو فرستادیم تا تو بین مردم حکم کنی بآنچه خدای تعالی از حقایق و احکام بتو نمودار نموده (وَ لا تَکُن لِلخائِنِینَ خَصِیماً) برای خیانت کننده گان خصومت منما (وَ استَغفِرِ اللّهَ) و از خدا طلب آمرزش کن که او آمرزنده و مهربان است.

اینکه آیه دلیل نیست که رسول صلّی اللّه ع.....ę و آله و سلّم میخواسته حکم بنا حق بنماید زیرا که در محل خود مبرهن گردیده که انبیاء از کبیره و صغیره معصومند.

شاید اینکه آیه و امثال آن که دلالت بر تهدید دارد مثل قوله تعالی (لَئِن أَشرَکتَ لَیَحبَطَنَّ عَمَلُکَ) معلوم است هرگز رسول با آن نفس قدسی برای خدا شرک نمیآورد و اینجا برای پیش گیری از اینکه است که مبادا رسولش مایل بطرف داری آن مرد دزد مسلمان گردد برای اسلامش و گر نه محال است رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حکم بناحق را برای دل خواهی خود یا دیگران جاری گرداند.

صفحه : ۱۵۵

[سوره النساء (۴): آیات ۱۰۷ تا ۱۱۵]

اشاره

وَ لا تُجادِل عَنِ الَّذِینَ یَختانُونَ أَنفُسَهُم إِنَّ اللّهَ لا یُحِبُّ مَن کانَ خَوّاناً أَثِیماً (۱۰۷) یَستَخفُونَ مِنَ النّاسِ وَ لا یَستَخفُونَ مِنَ اللّهِ وَ هُوَ مَعَهُم إِذ یُبَیِّتُونَ ما لا یَرضی مِنَ القَولِ وَ کانَ اللّهُ بِما یَعمَلُونَ مُحِیطاً (۱۰۸) ها أَنتُم هؤُلاءِ جادَلتُم عَنهُم فِی الحَیاةِ الدُّنیا فَمَن یُجادِلُ اللّهَ عَنهُم یَومَ القِیامَةِ أَم مَن یَکُونُ عَلَیهِم وَکِیلاً (۱۰۹) وَ مَن یَعمَل سُوءاً أَو یَظلِم نَفسَهُ ثُمَّ یَستَغفِرِ اللّهَ یَجِدِ اللّهَ غَفُوراً رَحِیماً (۱۱۰) وَ مَن یَکسِب إِثماً فَإِنَّما یَکسِبُهُ عَلی نَفسِهِ وَ کانَ اللّهُ عَلِیماً حَکِیماً (۱۱۱)

وَ مَن یَکسِب خَطِیئَةً أَو إِثماً ثُمَّ یَرمِ بِهِ بَرِیئاً فَقَدِ احتَمَلَ بُهتاناً وَ إِثماً مُبِیناً (۱۱۲) وَ لَو لا فَضلُ اللّهِ عَلَیکَ وَ رَحمَتُهُ لَهَمَّت طائِفَةٌ مِنهُم أَن یُضِلُّوکَ وَ ما یُضِلُّونَ إِلاّ أَنفُسَهُم وَ ما یَضُرُّونَکَ مِن شَیءٍ وَ أَنزَلَ اللّهُ عَلَیکَ الکِتابَ وَ الحِکمَةَ وَ عَلَّمَکَ ما لَم تَکُن تَعلَمُ وَ کانَ فَضلُ اللّهِ عَلَیکَ عَظِیماً (۱۱۳) لا خَیرَ فِی کَثِیرٍ مِن نَجواهُم إِلاّ مَن أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَو مَعرُوفٍ أَو إِصلاحٍ بَینَ النّاسِ وَ مَن یَفعَل ذلِکَ ابتِغاءَ مَرضاتِ اللّهِ فَسَوفَ نُؤتِیهِ أَجراً عَظِیماً (۱۱۴) وَ مَن یُشاقِقِ الرَّسُولَ مِن بَعدِ ما تَبَیَّنَ لَهُ الهُدی وَ یَتَّبِع غَیرَ سَبِیلِ المُؤمِنِینَ نُوَلِّهِ ما تَوَلّی وَ نُصلِهِ جَهَنَّمَ وَ ساءَت مَصِیراً (۱۱۵)

[ترجمه]

صفحه : ۱۵۶

و خصومت مکن از کسانیکه با نفسهای خودشان خیانت میکنند همانا که خدا دوست نمیدارد کسیرا که بوده باشد بسیار خیانت کننده و گنهکار [۱۰۷]

مردم خیانتکار از مردم شرم دارند و از خدا شرم نمیکنند در حالیکه خدا با آنها است در آن وقتی که در شب تدبیر میکنند در آن چیزی که خدا نمی‌پسندد و بآنچه میکنند خدا احاطه دارد [۱۰۸]

آگاه باشید شمائید که در اینکه حیات دنیا از خیانت کاران جدال کرده‌اید پس چه کس میتواند در روز قیامت از طرف آنها با خدا

جدال کند آیا کیست نگهبان آنها (و نگذارد خدا آنها را عذاب کند) [۱۰۹]

و کسیکه عمل بدی انجام دهد (که ضررش بغیر رسد) یا بنفس خود ستم کند پس از آن از خدا طلب آمرزش نماید خدا را آمرزنده و مهربان مییابد [۱۱۰]

کسیکه گناهی مرتکب گردد جز اینکه نیست که بخود زیان رسانیده و میباشد خدا دانا و درست‌کار [۱۱۱]

و هر کس خطائی یا گناهی کند پس بکس بی‌گناهی تهمت زند پس برداشته دروغی مبهوت کننده و گناه هویدائی [۱۱۲]

و اگر نبود فضل خدا و بخشایش او همانا گروهی از کفار همّت بر اینکه میگماشتند که تو را گمراه گردانند و گمراه نمیگردانند مگر نفسهای خود را و بهیچ وجه تو را زیان نتوانند رسانید و خدا بر تو کتاب و حکمت نازل گردانیده و تو را دانا گردانیده بچیزیکه قبلا دانا نبودی و فضل خدا بر تو بسیار بزرگست [۱۱۳]

هیچ خیری در سخنان سرّی آنها نیست مگر کسیکه امر کند در صدقه دادن یا عمل معروف یا اصلاح بین مردم و سخن سرّی گوید و کسیکه برای رضای خدای تعالی نجوی کند بزودی پاداش بزرگ باو عطا کنیم [۱۱۴]

و هر کس با رسول مخالفت کند پس از آنکه راه هدایت بر وی ظاهر گردیده و غیر طریق مؤمنین را پیروی کند او را بهمان راه گمراهی واگذاریم و او را در جهنم در میآوریم و آن بد بازگشتی است [۱۱۵]

.

صفحه : ۱۵۷

توضیح آیات

وَ لا تُجادِل عَنِ الَّذِینَ یَختانُونَ أَنفُسَهُم إِنَّ اللّه لا یُحِبُّ مَن کانَ خَوّاناً أَثِیماً آیه مربوط به آیه جلو است که در شأن نزول آیه گفته شد در اینکه آیه نیز تأکید نموده و برای اهمیت حکم بر رسولش نهی مینماید و نهی را مؤکد میگرداند که برای نفع خائنین و لو آنکه از مسلمانها باشد مجادله منما، آیه خیانت را نسبت بنفس خائن داده، اشاره به اینکه که هر کس خیانت کند بنفس خودش خیانت کرده زیرا که ضرر خیانت باو گشت بخود خائن میکند زیرا که خیانتکار خود را از رحمت حق تعالی محروم گردانیده و خدا کسانی را که بسیار خیانت میکنند دوست نمیدارد زیرا که چنین کسی بسیار گناه‌کار است و (خَوّاناً) را که بصیغه مبالغه آورده یعنی بسیار خیانت‌کار، دلالت ندارد که خیانت نمودن کم را خدا دوست میدارد زیرا که خیانت کم و زیادش هر دو گناه را ایجاب مینماید و از بس خیانت عمل رکیك و قبیحی است کمش هم موجب گناه است و زیاد بحساب مینماید نقل از مجمع البیان است که گفته خطاب اگر چه بظاهر به پیغمبر است لکن مراد تأدیب امت مرحومه است که آنها بجدال و مخاصمه قبل از تحقیق و تبیین وجه حق مبادرت نکنند زیرا که آنحضرت از جمیع معاصی مبراء است و یا آنکه عتاب بآنحضرت است که مبادا قصد مجادله کند برای نفع خصم و تبرئه او از عملی که از او صادر شده و قصدیکه بعد از ظنّ غالب شود از جهت امارات ظاهره چون شهادت شهود و غیر آن مستلزم اثم نیست.

[پایان] یَستَخفُونَ مِنَ النّاسِ وَ لا یَستَخفُونَ مِنَ اللّهِ وَ هُوَ مَعَهُم اینکه آیه نیز مربوط بآیات بالا است و گفته‌اند بنی ظفر کسان طعمه آن مسلمان خائن در شب توطئه کردند که طعمه قسم دروغ بخورد نظر به اینکه که چون او مسلمان اسب رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از او قبول خواهد نمود و گواهی ما را میشنود و بقول یهودی که کافر است التفات نخواهد نمود.

صفحه : ۱۵۸

اینکه بود که حق تعالی اینکه آیه را فرستاد که اینها چنین‌انـد که جماعت بنی ظفر از مردم و رسوائی دزدی میترسـند و خیانت خود را پنهان میگردانند و از خدا نمیترسند در حالی که خدا با آنها است.

إِذ یُبَیِّتُونَ ما لا یَرضی مِنَ القَولِ وَ کانَ اللّهُ بِما یَعمَلُونَ مُحِیطاً یعنی خـدا با آنها است وقتی که در شب مخفیانه با هم قرار داد میکنند که برای طبرئه طعمه چیزی بگوینـد که خـدا راضـی نیست و دیگر نمیداننـد که خـدا بآنچه میکننـد احاطه دارد یعنی علم خـدا بهمه اشیاء محیط است (لا یَعزُبُ عَنهُ مِثقالُ ذَرَّةٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الأَرضِ الخ) سوره سبأ آیه ۳.

ها أَنتُم هؤُلاءِ جادَلتُم عَنهُم فِی الحَیاةِ الدُّنیا فَمَن یُجادِلُ اللّهَ عَنهُم یَومَ القِیامَةِ أَم مَن یَکُونُ عَلَیهِم وَکِیلًا آیه ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضیـح نیست. و خلاصه اینکه ظاهرا اینکه چنـد آیه در اطراف همان داسـتان طعمه و رفاعهٔ و آن مرد یهودی وارد شده که حکـایتش گـذشت و اینکه آیه اخیر باسـتفهام انکـاری اعتراض بکسـان طعمه خیانتکار مینمایـد که ای گروهی که شـما از طرف او مجادله میکنید و میخواهید او را تبرئه نمائید و دزدی را بگردن یهودی بگذارید اینکه مجادله شما اگر بخیال خودتان نافع باشد فقط در حیـات دنیـا نفع دارد پس کیست آنکه خصومت کنـد با خـدا و دفع خیانت کنـد از آنها در قیامت یا آیا کیست که باشـد بر آنها نگهبان که نگذارد خدا آنها را عذاب کند.

وَ مَن یَعمَل سُوءاً أَو یَظلِم نَفسَهُ ثُمَّ یَستَغفِرِ اللّهَ یَجِدِ اللّهَ غَفُوراً رَحِیماً پس از توبیـخ و سـرزنش خیانت‌کاران شایـد نظر به اینکه که گنهکـاران از رحمت و مغفرت حق تعـالی مـأیوس نگردنـد به (مَن) موصوله که عموم دارد گنهکـاران را امیـدوار میگردانـد که هر کس عمل بدی کند یا بنفس خود ظلم نماید پس از آن پشیمان گردد و از خدای تعالی طلب عفو و بخشش کند خدا را آمرزنده و مهربان میابد، و آیه مشعر بر اینکه است که قبول توبه تفضّلی است نسبت

صفحه : ۱۵۹

بکرم الهی نه اینکه عبد مستحق بخشش باشد.

[سـخنان مفسـرین در توجیه آیه] در آیه تردیـد انداخته‌اند بین (مَن یَعمَل سُوءاً أَو یَظلِم نَفسَهُ) بقولی مقصود از عمل سوء آن گناهی است که سـتم بغیر شـده باشد مثل دزدی و خیانت و ظلم و سـتم بمخلوقات و غیر اینها و ظلم بنفس ترک آن اعمالی است که راجع بخود انسان باشد از ترک واجبات یا مرتکب شدن محرمات مثل ترک نماز و روزه و عمل زنا و لواط و غیر اینها.

۲- مقصود از عمـل سوء گناهـان صـغیره است و ظلم بنفس گناهان کبیره است وَ مَن یَکسِب إِثماً فَإِنَّما یَکسِبُهُ عَلی نَفسِهِ وَ کانَ اللّهُ عَلِیماً حَکِیماً اینکه آیه و آیه بعـد ظاهرا در اطراف همان حکایت طعمه و قومش جماعت بنی ظفر فرود آمـده و چون ترجمه شـده و ظاهر است محتاج ببیان نیست.

و خلاصه اینکه آیات مؤمنین را خاطر نشان میکنـد که بداننـد هر کس گناهی مرتکب شود مثل طعمه که زره را دزدیـد ضـررش بر نفس خودش وارد میگردد از رسوائی دنیا و عذاب آخرت و خدا عالم باعمال و درستکار است.

وَ مَن یَکسِب خَطِیئَةً أَو إِثماً الـخ راغب در مفردات گفته اگر کسـی بخواهـد کاری انجام دهد ولی برحسب اتفاق کار دیگری از او سر زند میگویند (اخطأ) یعنی بخطاء رفت و اگر عمل همان طور که خواسته انجام یافته میگویند (اصاب) یعنی بصواب رفت، گاهی هم بکسـی که عمل ناپسـندی انجام داده یا اراده ناپسـندی کرده میگوینـد (اخطأ) و لـذا میگویند (اصاب الخطاء و اخطأ الصواب). و همچنین میگوینـد (اصاب الصواب و اخطأ الخطاء) راغب میگوید خطیئه و سیئه از نظر معنی متفاوت ولی اکثر خطیئه در جائی گفته میشود که عمل انجام شـده مورد قصـد نبوده بلکه قصـد شـخص باعث بوجود آمـدن آن شـده مثل کسـیکه شـکار میزند ولی تیرش بانسان میخورد یا شراب میآشامد و در حال مستی مرتکب جنایت میشود سبب فعل خطائی دو طور

صفحه : ۱۶۰

است یک نوع سببی است که انجام دادن آن ممنوع است مثل شراب خواری و خطاهائی که از اینکه عمل متولد میگردد که اینکه طور خطاء مورد عفو و گذشت نیست و نوع دیگر سببی است که از آن منع نشده مثل تیر زدن بشکار.

[تفسیر المیزان نقل از مفردات راغب] کسیکه خطائی یا گناهی از وی صادر گردد مثل همان طعمه که زره را دزدید و آنرا بگردن یهودی انداخت که در اینکه عمل او بی‌گناه بود و طعمه باو تهمت زد او بار گناه بزرگی را با خود برداشته پس از آن بطور امتنان بپیمبرش خطاب نمود که ای رسول اگر نبود فضل خدا و رحمت او بر تو که تو را بتوسط وحی باین قضیّه خطای طعمه و بی‌گناهی یهودی آگاهانید جماعتی از قوم بنی ظفر همّت بر اینکه گماشته بودند که تو را از حکم بحق بخطاء اندازند (لَهَمَّت طائِفَةٌ) جواب (لَو لا) است که بفضل خدا است که تو را از کار آنها مطلع گردانید و آنان در ضلالت و گمراهی نمی‌اندازند مگر نفسهای خودشان را، اشارهٔ به اینکه که خائنین هر قدر همّت بر اینکه گمارند که تو را بخطاء بیندازند چون دست خدا بالای دستها است خدعه و مکر آنها بازگشت بخودشان میکند و بهیچ وجه نه کم و نه زیاد نتوانند بتو ضرر رسانند یا تو را در اشتباه اندازند.

(وَ أَنزَلَ اللّهُ عَلَیکَ الکِتابَ وَ الحِکمَةَ وَ عَلَّمَکَ ما لَم تَکُن تَعلَمُ وَ کانَ فَضلُ اللّهِ عَلَیکَ عَظِیماً) پس از بیان خیانت کاری طعمه و عالم گردانیدن رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آیه در مقام امتنان برسولش خطاب نموده که ای نبیّ اکرم ما بر تو کتاب قرآن که (لا رَطبٍ وَ لا یابِسٍ إِلّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ) که تفسیر بقرآن شده یعنی تر و خشکی نیست مگر اینکه در کتاب روشن لوح محفوظ ثبت گردیده چنین کتابی بتو کرامت نمودیم و نیز بتو حکمت عطاء نمودیم، شاید مقصود از حکمت همان علم لدنّی باشد یعنی تو را بحقیقت هر چیزی آگاه گردانیدیم و تو را بآنچه قبلا نمیدانستی مطلع و دانا کردیم که در تمام امور حکم بحق نمائی و فضل خدا بر تو خیلی بزرگ است.

صفحه : ۱۶۱

بعضی از مفسرین گفته منّتی است که ربّ العزّهٔ بر مصطفی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مینهد و فضل خود را بر وی اظهار میکند و او را در پرده عصمت میدارد و دست دشمن را از وی کوتاه میکند و بخصایص و فضایل ازلی او را میآراید، و بعلم خصوصیت میستاید که (وَ عَلَّمَکَ ما لَم تَکُن تَعلَمُ) بعضی گفته‌اند که آن علم بخدا و بجلال او است، و علم بعبودیت نفس او، و مقدار حال او و در استحقاق عزّت و کمال او (و یقال علّمتک من مکنون اسراری ما لم تکن تعلم الّا بی) [کشف الاسرار] لا خَیرَ فِی کَثِیرٍ مِن نَجواهُم إِلّا مَن أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَو مَعرُوفٍ أَو إِصلاحٍ بَینَ النّاسِ راغب گفته (ناجیته) یعنی با فلانی سری صحبت کردم و اصل اینکه کلمه اینکه است که کسی با رفیقش در (نجوه) یعنی جای دور یا بلندی (که دیگران نفهمند) صحبت کند.

[پایان] خلاصه مطلب سرّی گفتن را (نجوی) میگویند و دو نفریکه با هم سرّی حرف بزنند مثل اینکه آیه (وَ إِذ هُم نَجوی) سوره اسراء آیه ۵۰ گویند نجوی کرده‌اند، و گفته‌اند اینکه آیه نیز مربوط بآیات بالا است که راجع بطعمه و یهودی بود، و بیان جمله (إِذ یُبَیِّتُونَ ما لا یَرضی مِنَ القَولِ) است زیرا اینکه چند آیه مربوط بهمند لکن شامل مطلق مذاکرات سرّی میشود چنانچه اکثر آیات قرآن چنین است که اگر چه در موارد خاصی وارد شده لکن اطلاقش عموم دارد که حکم کلی را بیان فرموده که خیر و خوبی در نجوی یعنی سخنان سرّی نیست مگر در موارد خاصّی که از آن جمله امر بصدقه و احسان یا سخن معروف پسندیده یا اصلاح بین مردم مقصود باشد که در چنین مواردی خیر است، بعضی از مفسرین گفته استثناء (إِلّا مَن أَمَرَ بِصَدَقَةٍ) استثناء منقطع است و معنایش اینکه است که هر کس امر کند بصدقه و اصلاح و چه و چه در اینگونه موارد خوبی وجود دارد و خدا در اینکه آیه دعوت بخیر را امر نامیده و اینکه از قبیل استعاره است، و نیز اینکه خیری که در گفتگوی سرّی امر بآن شده سه چیز

صفحه : ۱۶۲

بشمار آورده: صدقه یا معروف یا اصلاح بین مردم با اینکه صدقه از افراد معروف است در عین حال جدا ذکر شده، شاید از آنجهت که صدقه از افراد معروف یعنی کار نیک است که طبعا احتیاج بیشتری بنجوی دارد.

[تفسیر المیزان] وَ مَن یَفعَل ذلِکَ ابتِغاءَ مَرضاتِ اللّهِ فَسَوفَ نُؤتِیهِ أَجراً عَظِیماً آیه پس از تفصیل موارد خیر بودن نجوی بطور اجمال در مقام بیان اینکه است که بطور کلی دانسته شود در چه موردی نجوی خیر است و آن در جائی است که غرض رضای الهی باشد و در چه موردی منهی عنه است.

خلاصه نجوی اگر امر بخیر که رضای الهی در آن ملحوظ باشد واقع گردد (فَسَوفَ نُؤتِیهِ أَجراً عَظِیماً) اینکه چنین نجوی خیر است و بزودی بپاداش او اجر عظیم عطاء میشود (وَ مَن یُشاقِقِ الرَّسُولَ الخ) و هرگاه برای مشاقّه با رسول نجوی کنید و غرضتان مخالفت با او و شقاق یعنی تفرقه انداختن بین مؤمنین باشد پس از آنکه راه هدایت برایتان ظاهر گردید و حجت برایتان تمام گردید و از طریق و روش مؤمنین تجاوز نمودید.

نُوَلِّهِ ما تَوَلّی وَ نُصلِهِ جَهَنَّمَ وَ ساءَت مَصِیراً یعنی کسیکه با رسول مشاقّه نمود یعنی مخالفت کند و برخلاف حکم او عمل نماید ما او را بهمان راهی که در اینجا رفته بود در آخرت راه میاندازیم.

شاید اشاره باین باشد که آنهائیکه با رسول مخالفت نمودند و بطریق و روش مؤمنین پیش نرفتند و راه شیطانی را پیش گرفتند ما او را بهمان راه رفته سوق میدهیم و سر انجام او جهنم است و جهنم برای آنها بد باز گشتی است.

صفحه : ۱۶۳

[سوره النساء (۴): آیات ۱۱۶ تا ۱۲۶]

اشاره

إِنَّ اللّهَ لا یَغفِرُ أَن یُشرَکَ بِهِ وَ یَغفِرُ ما دُونَ ذلِکَ لِمَن یَشاءُ وَ مَن یُشرِک بِاللّهِ فَقَد ضَلَّ ضَلالاً بَعِیداً (۱۱۶) إِن یَدعُونَ مِن دُونِهِ إِلاّ إِناثاً وَ إِن یَدعُونَ إِلاّ شَیطاناً مَرِیداً (۱۱۷) لَعَنَهُ اللّهُ وَ قالَ لَأَتَّخِذَنَّ مِن عِبادِکَ نَصِیباً مَفرُوضاً (۱۱۸) وَ لَأُضِلَّنَّهُم وَ لَأُمَنِّیَنَّهُم وَ لَآمُرَنَّهُم فَلَیُبَتِّکُنَّ آذانَ الأَنعامِ وَ لَآمُرَنَّهُم فَلَیُغَیِّرُنَّ خَلقَ اللّهِ وَ مَن یَتَّخِذِ الشَّیطانَ وَلِیًّا مِن دُونِ اللّهِ فَقَد خَسِرَ خُسراناً مُبِیناً (۱۱۹) یَعِدُهُم وَ یُمَنِّیهِم وَ ما یَعِدُهُمُ الشَّیطانُ إِلاّ غُرُوراً (۱۲۰)

أُولئِکَ مَأواهُم جَهَنَّمُ وَ لا یَجِدُونَ عَنها مَحِیصاً (۱۲۱) وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ سَنُدخِلُهُم جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها أَبَداً وَعدَ اللّهِ حَقًّا وَ مَن أَصدَقُ مِنَ اللّهِ قِیلاً (۱۲۲) لَیسَ بِأَمانِیِّکُم وَ لا أَمانِیِّ أَهلِ الکِتابِ مَن یَعمَل سُوءاً یُجزَ بِهِ وَ لا یَجِد لَهُ مِن دُونِ اللّهِ وَلِیًّا وَ لا نَصِیراً (۱۲۳) وَ مَن یَعمَل مِنَ الصّالِحاتِ مِن ذَکَرٍ أَو أُنثی وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَأُولئِکَ یَدخُلُونَ الجَنَّةَ وَ لا یُظلَمُونَ نَقِیراً (۱۲۴) وَ مَن أَحسَنُ دِیناً مِمَّن أَسلَمَ وَجهَهُ لِلّهِ وَ هُوَ مُحسِنٌ وَ اتَّبَعَ مِلَّةَ إِبراهِیمَ حَنِیفاً وَ اتَّخَذَ اللّهُ إِبراهِیمَ خَلِیلاً (۱۲۵)

وَ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ کانَ اللّهُ بِکُلِّ شَیءٍ مُحِیطاً (۱۲۶)

صفحه : ۱۶۴

[ترجمه]

خداوند کسی را که باو شرك آورد نخواهد بخشید و غیر شرك (از گناهان) هر کسی را مشیتش قرار گیرد میبخشد و کسی که بخدا شرك آورد محققا گمراه گردیده (و از طریق سعادت) بمسافت بسیار دور افتاده [۱۱۶]

مشرکین غیر از خدا نمیخوانند مگر بتهای بی‌شعور را یا شیطان سرکش را [۱۱۷]

خدا شیطان را لعنت کرده و شیطان گفت همانا من البته از بندگانت نصیبی میگیرم [۱۱۸]

هر آینه آنها را گمراه میگردانم و آنان را بآرزوی باطل دور میاندازم و امر میکنم آنها را که گوش حیوانات را ببرند که علامت باشد برای بتها) و امر میکنم که خلقت خدا را تغییر دهند و کسیکه بغیر خدا شیطان را دوست خود قرار دهد زیان برده زیان فاحش روشن [۱۱۹]

شیطان (بنی آدم را) وعده میدهد و آنها را بآرزو میاندازد و وعده شیطان نیست مگر فریب [۱۲۰]

اینکه جماعت جایگاه آنها جهنم است و گریز گاهی نخواهند یافت [۱۲۱]

و کسانی که ایمان آوردند و اعمال نیکو کردند بزودی آنان را داخل میگردانیم در بهشتهائی که از زیر درختان آن نهرها جریان دارد و در آن همیشه جاویدانند وعده خدا حق است و کیست که در گفتار صادق‌تر از خدا باشد [۱۲۲]

نیست آرزوی شما و نه آرزوی اهل کتاب کسیکه عمل بدی انجام دهد پاداش داده شود و نمی‌یابد غیر از خدا دوستی و نه یاوری [۱۲۳]

و هر کسی که از مرد یا زن عمل نیکو نماید در حالیکه مؤمن باشد چنین جماعتی داخل بهشت میگردند و بقدر پرده پشت هسته خرمائی بآنها ستم نمیگردد [۱۲۴]

و کیست که از جهت دین نیکوتر باشد از کسیکه اسلام آورد و تسلیم امر حق تعالی گردد و بسوی او رو آورد در حالیکه نیکوکار باشد و تابع ملّت ابراهیم خلیل گردد در حالیکه مایل است بدین اسلام و خدا ابراهیم را دوست خود گرفته [۱۲۵]

مخصوص بخدا و ملك او است آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است و خدا بهر چیزی احاطه دارد [۱۲۶]

.

صفحه : ۱۶۵

توضیح آیات

إِنَّ اللّهَ لا یَغفِرُ أَن یُشرَكَ بِهِ وَ یَغفِرُ ما دُونَ ذلِكَ لِمَن یَشاءُ الخ پس از داستان طعمه و رفاعه و یهودی که در آیات بالا بیان شد اینکه آیه بطور کلی تفضلا گنهکاران را بعفو و کرم خود امیدوار مینماید که اگر مشیّت الهی قرار گرفت خدای تعالی تمام گناهان را میبخشد مگر شرك بخدا زیرا شرك قابل آمرزش نیست، و وعده بخشش برای ما گنهکاران تفضل و بخشش بزرگی است و آیه آمرزش را مقید بتوبه هم ننموده بلکه بطور اطلاق وعده بخشش داده لکن مقید بمشیّت و خواست خود گردانیده و معلوم است خواستن الهی جزافی نیست.

شاید در موردی مشیت الهی اقتضای بخشش میکند که در بنده گنهکار صفات و ملکات خوبی باشد که بآن صفات و ملکات حمیده بشود اعمال بدش جبران گردد یا اعمال بسیار نیکوئی دارد که روی اعمال بدش را میگیرد، یا راجع بمعرفت در مقام توحید مقام بلندی را احراز کرده باشد.

خلاصه چون لطف و کرم الهی نسبت بتمام مخلوقاتش یکسانست نمیشود گفت خداوند بدون سبب زائد بر اصل ایمان گناهان بعضی را بدون توبه می‌بخشد و دیگران را عذاب میکند.

مفسرین در شأن نزول آیه گفته‌اند ضحاك از إبن عباس روایت کرده که از اعراب پیرمردی نزد رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمد و گفت یا رسول اللّه پیرم و در گناه غرق شده‌ام مگر اینکه تا خدا را شناخته‌ام باو شرک نیاورده‌ام و بجز او کسی را دوست نگرفته‌ام و از روی جرأت و بی‌ادبی با خدا معصیت نکرده‌ام و طرفة العینی گمان نبرده‌ام که خدا از من و گرفتن من و عقوبت کردن بمن عاجز است و اعتقاد کرده‌ام که من از خدا نتوانم بگریزم اکنون پشیمانم و توبه میکنم و از خدا آمرزش میطلبم پس حال من نزد خدا چگونه است اینکه بود که

صفحه : ۱۶۶

خدای تعالی اینکه آیه را فرستاد (إِنَّ اللّهَ لا یَغفِرُ أَن یُشرَکَ بِهِ الخ) إِن یَدعُونَ مِن دُونِهِ إِلّا إِناثاً ظاهرا مقصود از اناث بتها میباشند که مشرکین آنها را پرستش میکردند و در اینکه بچه جهت بتها را اناث نامیده از مفسرین چند قول نقل شده:

۱- مشرکین بتهای خود را بنام اناث و زنان نام گذاشتند و آنها چهار بت بزرگ بودند: ازلام و مناة و عزّی و نایله، و اوثان بتهای بی صورت را گویند و اصنام بتهای با صورت را نامند و از عبد اللّه زید است که گفته (إِلّا إِناثاً) یعنی بگمان آنها اناث بودند زیرا که ملائکه را (بنات اللّه) خواندند.

[زجاج و سدی و إبن مالك و إبن زید] ۲- مقصود از اناث موات است که در آن روح نیست مثل شجره و خشبه که مؤنث لفظی است نه معنوی [عبد اللّه بن عباس و قتاده و حسن بصری] و عروه از پدرش روایت کرده که در مصحف عایشه چنین است (الّا اوثانا) جمع وثن، عبد اللّه عباس خوانده (ألا اثناآ) جمع وثن، آنگاه واو را قلب بالف کردند مثل وجه و اوجه، و وجوه، دیگری نیز در توجیه لفظ (إِناثاً) گفته شده که چندان فائده‌ئی در بیان آن نیست.

وَ إِن یَدعُونَ إِلّا شَیطاناً مَرِیداً و اینکه مشرکین عبادت نمیکنند مگر ابلیس را که مردود و خارج از طاعت خدا شده چنانچه گفته میشود (مرد الرجل یمرد مرودا- اذا عنّی و خرج عن الطاعة).

و گفته‌اند (مَرِیدٍ) یک صفتی از صفات شیطان است، و (مَرِیدٍ) کسی را گویند که از هر صفت خیری خالی است، و در اناث معنی تأثّر و انفعال نهفته اینکه است که جنس ماده هر حیوانی را (انثی) گویند. و اینکه در آیه بتها و هر نوع معبودی غیر از خدا را (اناث) نامیده برای اینست که اینها دارای قابلیت و انفعالند و نمیتوانند آنچه را که عبادت کننده گانشان توقع دارند انجام

صفحه : ۱۶۷

دهند قوله تعالی (إِنَّ الَّذِینَ تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ لَن یَخلُقُوا ذُباباً وَ لَوِ اجتَمَعُوا لَهُ وَ إِن یَسلُبهُمُ الذُّبابُ شَیئاً لا یَستَنقِذُوهُ مِنهُ ضَعُفَ الطّالِبُ وَ المَطلُوبُ ما قَدَرُوا اللّهَ حَقَّ قَدرِهِ)«۱» سوره حج آیه ۷۳ و ۷۴، و اینکه معنی دیگری است که برای (إِناثاً) که در آیه است گفته شده غیر از معنی اول که بعضی گفته‌اند مراد از (إِناثاً) در اینکه آیه نام بتهای آنها است که (لات و عزّی و مناة) باشد.

و از بیضاوی نقل شده که گفته (مَرِیدٍ) کسی را گویند که از هر گونه خیری بطور کلّی عاری است، مارد و مرید یعنی کسیکه هیچ رابطه‌ئی با خیر و خوبی نداشته باشد، اصل اینکه ترکیب در باره زمین صاف و بی‌آب و علف بوده (صَرحٌ مُمَرَّدٌ) بمعنی عرصه و ساحت ساده و هموار است، و همچنین غلام امرد یعنی پسری که صورتش مو در نیاورده، و شجره مرداء یعنی درختی که برگهای آن ریخته همه از همین ماده است.

[پایان] لَعَنَهُ اللّهُ وَ قالَ لَأَتَّخِذَنَّ مِن عِبادِکَ نَصِیباً مَفرُوضاً خدای متعال در اینکه آیه دوری شیطان را از رحمت خود اعلام میکند تا اینکه بشر بداند هر کس مطیع شیطان گردد آنهم از رحمت خدا دور است.

و وقتی خدای تعالی باو گفت (وَ إِنَّ عَلَیکَ لَعنَتِی إِلی یَومِ الدِّینِ) شاید شیطان در آن وقت گفته باشد (لَأَتَّخِذَنَّ مِن عِبادِکَ نَصِیباً

مَفرُوضاً) چون مرا از رحمت خود دور گردانيدى من از بنده‌گان تو بهره مقرّر كرده ميگيرم.
از حضرت رسول [ص] روايت ميكند كه در حين تلاوت اينكه آيه فرموده
(من بنى آدم تسعة و تسعون فى النار و واحد فى الجنة)
و در حديث ديگر است كه از آنحضرت پرسيدند كه از هزار كس چند نفر ببهشت خواهند رفت فرمود

---

(۱) آنهائى را كه بغير خدا ميخوانيد هرگز نتوانند مگسى بيافرينند اگر چه تمامشان بيكديگر كمك بنمايند و اگر مگس از آنها چيزى بر بايد از آن نتوانند بگيرند طالب و آنچه را كه از او ميطلبند هر دو ضعيفند قدر خدا را آنطور كه بايد ندانسته‌اند (خدا با قدرت و توانا است) سوره حج آيه ۷۳ و ۷۴)

صفحه : ۱۶۸

از هزار كس نهصد و نود و نه بدوزخ خواهند رفت و يكى ببهشت اصحاب مضطرب و گريان شدند فرمود يكى از ساير امم و باقى از يأجوج و مأجوج.
در تفسير منهج گفته حق تعالى در اينكه آيه اولا برهان آورده بر اينكه شرك در غايت ضلالت است بر سبيل تعليل گفته آنچه را كه مشركين شريك خدا ميگردانند آنان منفعل و غير مختارند و خداى بحق قادر مختار و فاعل غير منفعل است.
و بعد از آن استدلال كرده كه عبادت اوثان عبادت شيطان است و عبادت شيطان فضيع‌ترين ضلالت است بسه وجه:
۱- مريد شيطان يعنى مريدى است منهمك در گمراهى كه مصدر هيچ عمل خير نميشود پس عبادت او پس از هدايت عين ضلالت و گمراهى خواهد بود ۲- او از جهت ضلالت ملعون است اينكه است كه اطاعت او مستجلب ضلالت و لعنت ميباشد.
۳- او در غايت عداوت با بنى آدم و سعى و كوشش وى در هلاك گردانيدن بنده‌گان است و دوستى كردن با چنين كسى كه داراى چنين صفتى است منتهاى گمراهى و ضلالت است چه جاى عبادت او.
[پايان] و نيز مقول قول ابليس است كه در اينكه آيه حكايت ميكند كه پس از آنكه شيطان از بارگاه قدس الهى رانده شد و بلعنت ابدى گرفتار گرديد و شايد پس از مهلت خواستن و اذن او كه بر بنى آدم تسلط داشته باشد گفته (وَ لَأُضِلَّنَّهُم) همانا من آنها را از طريق حق گمراه ميگردانم و بوساوس شيطانى آنها را مغرور ميگردانم كه خدا كريم است هر چه ميخواهى بكن ميآمرزد يا باطل را در نظر آنها جلوه ميدهم كه كار قبيح را خوب پندارند و آنها را از راه حق بباطل بوسيله وسوسه بكمك شهوات نفسانى ميكشانم (وَ لَأُمَنِّيَنَّهُم) و همانا آنها را در اثر زينت دادن دنيا و آرايش آن بآرزو و آمال ميافكنم و بطورى آنها را مشغول بآرايش و متاع دنيا سر گرم ميگردانم كه مبدء و معاد را

صفحه : ۱۶۹

از ياد آنها ببرم (وَ لَآمُرَنَّهُم) و چنان آنها را مطيع و عبد خود گردانم كه آنچه بآنان امر كنم بپذيرند (فَلَيُبَتِّكُنَّ آذانَ الأَنعامِ) چنانچه بامر من گوشهاى چهار پايان را بشكافند، اشاره بعمل مشركين است كه حيوانات را چهار قسم ميكردند «بحيره، سائبه، وسيله، حام» كه نصيبى براى بتهاى خود بگذارند و تفصيل اينكه چهار قسم در سوره مائده گذشت.
وَ لَآمُرَنَّهُم فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلقَ اللّهِ و همانا بتابعين خود امر مينمايم كه در خلقت خدا تصرف كنند و تغيير دهند مثل خصه كردن انسان يا تغيير دادن صورت و دندان، و شايد آيه امرد كردن مرد و تراشيدن ريش يا بشكل ديگر در آوردن اندام را از جهت لباس يا چيزهاى ديگر را نيز شامل گردد.

از حضرت باقر و صادق عليهما السلام روايت شده كه مقصود اينكه است كه دين خدا را تبديل و تغيير دهند قوله تعالى (فِطرَتَ اللّهِ الَّتِي فَطَرَ النّاسَ عَلَيها لا تَبدِيلَ لِخَلقِ اللّهِ ذلِكَ الدِّينُ القَيِّمُ) يعنى دين خدا آن دينى كه خلق بر آن هستند تبديل دهند اينكه قول از إبن عباس و مجاهد و حسن و قتاده و جماعتى نقل شده، و اينكه توجيه بحقيقت نزديك‌تر مينمايد زيرا كه خداى حكيم هر چيزى را بوجه خاصّى كه حكمت در آن مأخوذ بوده تعيين گردانيده و چون دين خدا متناسب فطرت انسانى است تبديل كردن آن بوسوسه شيطانى است كه آدمى را وادار ميگرداند بر اينكه آنرا بميل خود تغيير دهد، و نيز حمل بر اينكه معنى تمام محسنات شرعيه را شامل ميگردد.

از زجاج نقل است كه گفته معنى آيه اينكه است كه مشركين احكام خدا را باغراض خودشان تغيير دادند زيرا چهارپايان را آفريد كه از آنها انتفاع ببرند آنها (بحيره و سائبة) را بر خود حرام گردانيدند (شمس و قمر) را آفريد براى آنكه از آن منتفع گردند آنها از آن عدول كرده آنها را معبود خود قرار دادند.

صفحه : ۱۷۰

وَ مَن يَتَّخِذِ الشَّيطانَ وَلِيًّا مِن دُونِ اللّهِ فَقَد خَسِرَ خُسراناً مُبِيناً و كسيكه شيطان را دوست خود گرفت و تابع وى گردد همانا حقيقة زيان برده و سرمايه عمر گران مايه خود را كه ميتوانست بآن سعادت حقيقى و قرب جوار احدى و مقامات بلند اخروى را براى خود تهيه كند برايگان از دست داده و اينكه خسران و زيان كارى است بس ظاهر و هويدا، (يَعِدُهُم وَ يُمَنِّيهِم) شيطان بتابعينش وعده ميدهد وعده دروغ و باطل را در نظر آنها جلوه ميدهد و ميآرايد تا اينكه آنها را بآرزو اندازد.

وَ ما يَعِدُهُمُ الشَّيطانُ إِلّا غُرُوراً و وعده‌هاى شيطان نيست مگر فريب و گول زدن.

أُولئِكَ مَأواهُم جَهَنَّمُ وَ لا يَجِدُونَ عَنها مَحِيصاً خداى تعالى افراد بشر را يادآورى ميكند كه اينها از دشمنى شيطان با بنى آدم مطّلع كردند و از او و وعده‌هاى او حذر كنند و بدانند كه متابعت شيطان و پيروى او عاقبت وخيمى دارد و نيز بدانند كسيكه تابع شيطان گرديد منزل و جايگاه وى جهنم است و از جهنم گريز گاهى ندارد يعنى در جهنم جاويدانست.

وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ سَنُدخِلُهُم جَنّاتٍ تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ پس از آنكه در آيه بالا در وصف مشركين فرموده آنها نميخوانند يعنى تابع نميگردند مگر اناث يعنى بتها را كه عاجز و ضعيفند و كارى از آنها ساخته نميشود و عبادت نميكنند مگر شيطان سركش را و طريق چگونگى گمراه گردانيدن شيطان بنى آدم را از قول خود شيطان تذكر داده و نتيجه و سر انجام تابعين شيطان را نيز وانمود گردانيده كه مآل و جايگاه آنان جهنم خواهد بود پس در مقابل تابعين شيطان و مآل امر آنها، تابعين حق و سر انجام حال آنها را ببشر خاطر نشان ميكنند كه همان طورى كه مآل ضلالت و گمراهى كه دامن گير تابعين شيطان گرديده و بالاخره آنان را بدار عذاب و جهنم ميكشاند (أُولئِكَ مَأواهُم جَهَنَّمُ) و راه فرار گاهى براى آنها نيست، در مقابل در باره

صفحه : ۱۷۱

مؤمنين و آنهائيكه اعمال صالح كرده‌اند وعده داده كه: بزودى آنها را داخل ميگردانيم در بهشتهائى كه از زير درختهاى آن نهرها جريان دارد.

خالِدِينَ فِيها أَبَداً وَعدَ اللّهِ حَقًّا وَ مَن أَصدَقُ مِنَ اللّهِ قِيلًا همين طورى كه جهنّميان در جهنم راه فرار بر آنها بسته شده و گريز گاهى ندارد بمؤمن صالح وعده خلود در بهشت داده كه دار كرامت الهى است و او را اميدوار و دل خوش ميگرداند.

لَيسَ بِأَمانِيِّكُم وَ لا أَمانِيِّ أَهلِ الكِتابِ مَن يَعمَل سُوءاً يُجزَ بِهِ وَ لا يَجِد لَهُ مِن دُونِ اللّهِ وَلِيًّا وَ لا نَصِيراً اسم ليس محذوف است و در تقدير (ليس الامر باماتيّكم) و جار و مجرور يعنى (باماتيّكم) در جاى خبر (ليس) ميباشد و محلّ او نصب است يعنى چنين نيست كه

امر منطبق بآرزو و خواست شما مؤمنین و نه مطابق آرزوی اهل کتاب باشد بلکه هر کس عمل بدی کرد پاداش داده میشود و گنهکار از غیر خدا نه دوستی مییابد و نه کسی که او را از عذاب نجات دهد.

[سخنان مفسرین در شأن نزول آیه] ۱- یهودیان بمسلمانان گفتند دین ما قدیمتر و پیمبر ما پیش از پیمبر شما است و کتاب ما پیش از کتاب شما است، مسلمانان گفتند ما از شما بهتریم که پیمبر ما بهترین پیمبران و خاتم انبیاء است و شرع ما ناسخ شرایع و کتاب ما ناسخ کتابها است خدای تعالی اینکه آیه فرستاده.

[ضحاک و قتاده] ۲- مشرکین گفتند بعث و نشر و حساب و کتاب و ثواب و عقاب نخواهد بود و بر اعمال ما پاداش نیست.

[مجاهد] ۳- یهودیان گفتند (لَن تَمَسَّنَا النّارُ إِلّا أَیّاماً مَعدُودَةً) دوزخ بما نرسد مگر چند روز اندکی، خدای تعالی اینکه آیه فرستاد و بیان نمود که اینکه کار نه بآرزوی شما است و نه بآرزوی اهل کتاب و بنابراین قول خطاب بمشرکین و کافرین میباشد و بر قول اول خطاب بمسلمانان

صفحه : ۱۷۲

است و اینکه قول اولی‌تر است زیرا که مورد آیه تهدید و وعید و ملامت است و باین معنی بکافرین اولی‌تر است.

[أبو الفتوح] و میتوان توجیه دیگری نیز در آیه نمود چنانچه از بعض مفسرین نقل شده و آن اینکه است که گوئیم از آیات پیش و گفتار مؤمنین که حکایت کرده‌اند چنین برمیآید که مؤمنین منتظر بودند چون ایمان آورده‌اند حق دارند که رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در نزاعها و مشاجرات از آنان طرف‌داری کند و هرگاه بین آنها و کافرین نزاعی واقع گردد بنفع آنها بر علیه دیگران حکم جاری گرداند نظر به اینکه که چون ایمان آورده‌اند بر پیغمبر [صلّی اللّه علیه و آله و سلّم] حقّی دارند و بطوریکه در قرآن خبر میدهد اهل کتاب نیز همین توقّع را از پیمبران خود داشتند و بقدری یهود و نصاری خود را بزرگ میدانستند که میگفتند (نَحنُ أَبناءُ اللّهِ وَ أَحِبّاؤُهُ) سوره مائده آیه ۲۱، و اینکه است که از گفتار آنها نقل فرموده که گفتند (لَیسَ عَلَینا فِی الأُمِّیِّینَ سَبِیلٌ) سوره آل عمران آیه ۶۹.

خلاصه آیه میفرماید جریان امور مطابق آرزوهای شما مؤمنین یا جماعتی از شما و مطابق آرزوهای اهل کتاب نیست بلکه مطلب دائر مدار عمل است اگر عمل خیر باشد زایش خیر است و اگر شرّ باشد نتیجه و پاداشش شرّ است [اللّه العالم باسرار کلامه].

پس آیه استیناف از آیات جلو است و اشاره به اینکه که باسم اینکه مؤمن و داخل در اسلامم بدون عمل کردن بدستورات اسلام از جزاء عمل بد چیزی جلوگیر نمیشود کسیکه عمل بدی انجام دهد مطابق عدل الهی باید پاداش یابد، و میتوان گفت آیه خلاصه آیات بالا و قطع طمع مؤمنین است که گمان نکنند چون ایمان آورده‌اند اعمال بدشان بدون توبه بخشیده میشود و مجازات نمیشوند چنین نیست و آدم گنهکار نمییابد بغیر خدا دوست و یاوری گویا میخواهد گوشزد عاصی بنماید و آنان را امیدوار کند که فقط دوست و یاری کننده در همه حال خدا است در هیچ حالی نباید از کرم او مأیوس گردید زیرا که یأس از

صفحه : ۱۷۳

رحمت خدا کفر است قوله تعالی در سوره یوسف آیه ۸۷ (لا یَیأَسُ مِن رَوحِ اللّهِ إِلَّا القَومُ الکافِرُونَ).

وَ مَن یَعمَل مِنَ الصّالِحاتِ مِن ذَکَرٍ أَو أُنثی وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَأُولئِکَ یَدخُلُونَ الجَنَّةَ وَ لا یُظلَمُونَ نَقِیراً (مَن) در (مِنَ الصّالِحاتِ) تبعیضی است و (مَن) در (وَ مَن یَعمَل) موصوله است و عموم دارد یعنی هر کس که بعضی از اعمال نیکو انجام دهد در حالیکه مؤمن باشد چنین کسی داخل بهشت میگردد اشاره به اینکه که بهشت نام زد مؤمن نیکوکار است کافر و مشرک و لو عملش نیک باشد از بهشت بی نصیب است اینکه است که اینکه آیه و همچنین آیات دیگر ارائه میدهد بدون ایمان هر قدر عمل بنظر صالح باشد عامل

آن مستحق بهشت نمیشود زیرا که کفر اعمال نیک را حبط میکند بلکه حقیقهٔ وقتی عمل را میتوان صالح نامید که با ایمان توأم باشد قوله تعالی (أُولئِکَ الَّذِینَ کَفَرُوا بِآیاتِ رَبِّهِم وَ لِقائِهِ فَحَبِطَت أَعمالُهُم فَلا نُقِیمُ لَهُم یَومَ القِیامَهِٔ وَزناً) سوره کهف آیه ۱۰۵ (وَ مَن أَحسَنُ دِیناً مِمَّن أَسلَمَ وَجهَهُ لِلّهِ وَ هُوَ مُحسِنٌ الخ) چه کسی نیکوتر و محکم‌تر میباشد دین و روش او از آنکسی که وجهش را خالص گرداند برای خدا در حالیکه نیکوکار هم باشد (محسن) یعنی موّحد و نیز تابع گردد ملّت ابراهیم حنیف را و خدا ابراهیم خلیل را بدوستی خودش امتیاز داد و ملّت ابراهیم علیه السّلام همان دین محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است.

خلاصه آیه ارشاد بر اینکه است که چون هر فردی از بشر بفطرت مایل بدینی و روشی است اگر رجوع بعقل خود کند میابد که هیچ دین و روشی نیکوتر نیست از آن دینی که وجهه او یعنی روی او بسوی خدا است و آن دین اسلام است که مطابق ملت ابراهیم خلیل است.

و ملک خدا و در تصرّف او است آنچه در آسمانها و زمین است و علم او بهمه چیزها احاطه دارد.

صفحه : ۱۷۴

[سوره النساء (۴): آیات ۱۲۷ تا ۱۳۴]

اشاره

وَ یَستَفتُونَکَ فِی النِّساءِ قُلِ اللّهُ یُفتِیکُم فِیهِنَّ وَ ما یُتلی عَلَیکُم فِی الکِتابِ فِی یَتامَی النِّساءِ اللاّتِی لا تُؤتُونَهُنَّ ما کُتِبَ لَهُنَّ وَ تَرغَبُونَ أَن تَنکِحُوهُنَّ وَ المُستَضعَفِینَ مِنَ الوِلدانِ وَ أَن تَقُومُوا لِلیَتامی بِالقِسطِ وَ ما تَفعَلُوا مِن خَیرٍ فَإِنَّ اللّهَ کانَ بِهِ عَلِیماً (۱۲۷) وَ إِنِ امرَأَهٌٔ خافَت مِن بَعلِها نُشُوزاً أَو إِعراضاً فَلا جُناحَ عَلَیهِما أَن یُصلِحا بَینَهُما صُلحاً وَ الصُّلحُ خَیرٌ وَ أُحضِرَتِ الأَنفُسُ الشُّحَّ وَ إِن تُحسِنُوا وَ تَتَّقُوا فَإِنَّ اللّهَ کانَ بِما تَعمَلُونَ خَبِیراً (۱۲۸) وَ لَن تَستَطِیعُوا أَن تَعدِلُوا بَینَ النِّساءِ وَ لَو حَرَصتُم فَلا تَمِیلُوا کُلَّ المَیلِ فَتَذَرُوها کَالمُعَلَّقَهِٔ وَ إِن تُصلِحُوا وَ تَتَّقُوا فَإِنَّ اللّهَ کانَ غَفُوراً رَحِیماً (۱۲۹) وَ إِن یَتَفَرَّقا یُغنِ اللّهُ کُلاًّ مِن سَعَتِهِ وَ کانَ اللّهُ واسِعاً حَکِیماً (۱۳۰) وَ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ لَقَد وَصَّینَا الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ مِن قَبلِکُم وَ إِیّاکُم أَنِ اتَّقُوا اللّهَ وَ إِن تَکفُرُوا فَإِنَّ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ کانَ اللّهُ غَنِیًّا حَمِیداً (۱۳۱)

وَ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ کَفی بِاللّهِ وَکِیلاً (۱۳۲) إِن یَشَأ یُذهِبکُم أَیُّهَا النّاسُ وَ یَأتِ بِآخَرِینَ وَ کانَ اللّهُ عَلی ذلِکَ قَدِیراً (۱۳۳) مَن کانَ یُرِیدُ ثَوابَ الدُّنیا فَعِندَ اللّهِ ثَوابُ الدُّنیا وَ الآخِرَهِٔ وَ کانَ اللّهُ سَمِیعاً بَصِیراً (۱۳۴)

صفحه : ۱۷۵

[ترجمه]

ای رسول در باره میراث زنان از تو فتوی میخواهند (ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بگو خدا بیان میکند حکم میراث ایشان را و نیز بیان میکند برای شما آنچه خوانده میشود برای شما در قرآن در باره یتیمان که زنانند، آن زنهائی که بآنها نمیدهید آنچه را که از میراث برای آنها فرض گردیده و رغبت میکنید که آنها را بنکاح خود درآورید، و دیگر قرآن بیان میکند حکم ضعیفان از فرزندان را و اینکه برای انجام مهمات یتیمان در مهر و ارث آنها بعدل و راستی قیام نمائید و آنچه از نیکوئی در باره یتیمان میکنید بحقیقت خدا بآن عالم و دانا است [۱۲۷]

و اگر زنی بترسد که شوهرش با او بد سلوکی یا اعراض کند بر آنها گناهی نیست که با هم اصلاح کنند و صلح بهتر است و نفسها حاضر و مهیّا میباشند برای بخل و اگر نیکی کنند و بپرهیزند همانا خدا بآنچه میکنند آگاهست [۱۲۸]

و هرگز نتوانید بین زنها عدالت نمائید اگرچه بر عدالت کردن حریص باشید پس میل بسیار ببعضی نکنید (و بعضی) دیگر را محروم گردانید و او را معلّق بگذارید و اگر صلح کنید و پرهیزگار باشید همانا خدا آمرزنده و مهربان است [۱۲۹]

و اگر از هم جدا شوند خدا هر یک را از سعه رحمتش بی نیاز میگرداند و خدا وسعت دهنده و درستکار است [۱۳۰]

و برای خدا و ملک او است آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است و حقیقهٔ بآنهائیکه قبل از شما کتاب داده شده و نیز بشما وصیت کردیم که از خدا بترسید و اگر کافر شوید پس بدرستیکه از خدا است آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است و او بی‌نیاز و ستوده است [۱۳۱]

و مخصوص بخدا است آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است و کافی است خدا که کفایت کند امر آنها را [۱۳۲]

ای مردم اگر خدا بخواهد شما را میبرد و جماعت دیگر میآورد و او بر چنین کاری توانا است [۱۳۳]

هر کسیکه اراده کند ثواب و خیر دنیا را پس نزد خدا است ثواب دنیا و آخرت و خداوند شنوا و بینا است [۱۳۴]

.

صفحه : ۱۷۶

توضیح آیات

وَ یَستَفتُونَکَ فِی النِّساءِ قُلِ اللّهُ یُفتِیکُم فِیهِنَّ وَ ما یُتلی عَلَیکُم فِی الکِتابِ فِی یَتامَی النِّساءِ اینکه آیه بازگشت باوائل سوره است که راجع بارث و ازدواج و زنهای یتیم بود، گفته‌اند آیه جواب اعتراض عیینهٔ بن حصین است که بر حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اعتراض نموده بود که چرا هر یک از دختر و خواهر را نصف میراث میدهی و ما میراث نمیدهیم مگر بکسی که جنگ کند و غنیمت بدست آرد، آنوقت اینکه آیه نازل گردید که رسول بگو خدا فتوی میدهد یعنی اینکه طور حکم میکند و اعتراضی بر حکم خدا نیست (اللّهُ یُفتِیکُم) افتاء بمعنی تبیین مبهم است یعنی خدا بیان مینماید (وَ ما یُتلی) عطف است بر (اللّهُ) یعنی حکم خدا راجع بدختران یتیم چنین است، راغب گفته فتیا و فتوی در جواب از احکام مشکله گفته میشود (استفتیته فافتانی بکذا) از فلانی استفتاء کردم او هم چنین فتوی داد.

[پایان] از کلبی نقل میکنند که او از أبو صالح از إبن عباس روایت کرده که او گفته آیه راجع بدختران امّ کجهٔ و میراث آنها از پدرشان آمده و حکایت آن در اول سوره گفته شده، و مفسرین چنین گفته‌اند که عادت عرب در جاهلیت اینکه بود که دختر یتیمی که ولایت او بیکی از آنها تعلّق داشت هرگاه دارای مالی بود و جمالی داشت آن ولیّ او را بزنی میگرفت و مالش را میبرد و اگر جمال نداشت از شوهر کردن او مانع میگردید تا وقتی بمیرد مالش را بردارد، خدای تعالی باین آیه آنها را از اینکه عمل نهی نمود.

اللّاتِی لا تُؤتُونَهُنَّ ما کُتِبَ لَهُنَّ وَ تَرغَبُونَ أَن تَنکِحُوهُنَّ الخ ای رسول از تو طلب فتوی میکنند نسبت بآن زنهائی که ارثی برای آنها نوشته شده و ثابت گردیده نمیدهند و میخواهند با آنها ازدواج کنند.

صفحه : ۱۷۷

در مجمع گفته در قوله (لا تُؤتُونَهُنَّ الی آخر) چند قول است:

۱- (وَ ما یُتلی عَلَیکَم) در ارث زنهای صغیره وارد شده و آن آیات فرائض است که در اول سوره رسیده و اهل جاهلیت به اناث و آنچه بر آنها نوشته شده و نیز بمولود ارث نمیدادند تا وقتی کبیر شود و میگفتند باید بپسران شجاع جنگ کن خود ارث داد، و اینکه قول إبن عباس و سعید بن جبیر و مجاهد است و از ابی جعفر علیه السّلام نیز روایت شده.

۲- مهر زنان خود را و ارث زنان یتیم را نمیدادند و حق تعالی آنها را از اینکه عمل منع کرد بقوله (وَ إن خِفتُم أَلّا تُقسِطُوا فِی الیَتامی فَانکِحُوا ما طابَ لَکُم، تا آخر) و بیان آن در اول سوره گذشت و اینکه قول از عایشه نقل شده و همین قول را ابی علی جبائی اختیار کرده و طبری قول اول را اختیار کرده.

۳- (ما کُتِبَ لَهُنَّ) نکاح است که حق تعالی امر بآن فرموده در قوله (وَ أَنکِحُوا الأَیامی، تا آخر) و اولیاء زنان را از نکاح منع میکردند، و اینکه قول از حسن و قتاده و سدی و ابی مالک و ابراهیم روایت شده.

گفته‌اند در خانه مردی دختری بود در اختیار او و آن دختر مالی داشت و راغب بازدواج او نبود آن مرد او را در منزل حبس نمود بطمع اینکه بمیرد و مال او را ببرد.

سدی گفته جابر بن عبد اللّه انصاری دختر عموی یتیمی داشت که کور و بد شکل بود و از پدرش مالی بوی رسیده بود و جابر رغبت نداشت که او را بزنی بگیرد و او را شوهر نمیداد از ترس اینکه شوهرش مال او را ببرد اینکه بود که از رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سؤال نمود اینکه آیه نازل گردید وَ تَرغَبُونَ أن تَنکِحُوهُنَّ معنی آیه بر قول اول و سوم (وَ تَرغَبُونَ أن تَنکِحُوهُنَّ) یعنی از نکاحهن از ازدواج آنها بی‌رغبت باشید (و لا تؤتونهن نصیبهن من المیراث) و خواهید نصیب آنها را از میراث ندهید که مبادا رغبت کند بگرفتن او را بزنیّت غیر شما پس بآنها ظلم کرده‌اید از دو راه: اول ندادن ارث آنها و منع از نکاح آنها [پایان]

صفحه : ۱۷۸

خلاصه آیه بمؤمنین امر فرموده که راجع بدختران یتیم و پسران یتیم که ضعیفند و قادر بر حفظ مالشان نیستند بقسط و عدل عمل کنید، اشاره به اینکه که ایتامی که در کفالت شما میباشند باید در تربیت آنها و مالشان بخوبی ایستادگی کنید که حق آنها تفریط نشود و بدانید بر آنچه از عمل خیر در باره آنها انجام میدهید خدا عالم و دانا است.

وَ إِن امرَأَةٌ خافَت مِن بَعلِها نُشُوزاً أَو إِعراضاً فَلا جُناحَ عَلَیهِما أَن یُصلِحا بَینَهُما صُلحاً وَ الصُّلحُ خَیرٌ آیه ترجمه شده و واضح است و محتاج بتوضیح نیست، و خلاصه اینکه راجع بحکم نزاع بین زن و شوهر دستور میدهد که در جائیکه زن بترسد که شوهرش از وی اعراض کند (فَلا جُناحَ) یعنی هیچ گناهی نیست که با هم اصلاح کنند و اگر بینشان اصلاح شود بهتر است.

در تفسیر قمی در ذیل آیه بالا گفته اینکه آیه در باره دختر محمّد بن مسلمه که زن رافع بن خدیج بود نازل شد، زن خدیج پیر شده بود شوهرش رافع با زن جوانی ازدواج کرد رافع اینکه زن را بیشتر از دختر محمّد بن مسلمه دوست میداشت دختر محمّد بن مسلمه بشوهرش گفت چرا از من اعراض میکنی و آن زنت را بر من ترجیح میدهی رافع گفت او زن جوانی است و من از او بیشتر خوشم میآید اگر میل داری قرار بگذار که او دو یا سه روز حق داشته باشد و تو یک روز، دختر محمّد بن مسلمه رضایت نداد رافع او را یکبار طلاقش داد و بار دیگر نیز طلاق داد مرتبه سوم دختر محمّد بن مسلمه بشوهرش گفت من راضی نمیشوم مگر اینکه بین من و او بمساوات رفتار کنی خدا فرماید (وَ أُحضِرَتِ الأَنفُسُ الشُّحَّ) دختر محمّد بن مسلم دلش بنصیب خود راضی نشد و بخل بر او غالب گردید و در نتیجه رافع از او اعراض کرد که باین امر رضا بشود یا برای سومین مرتبه او را طلاق دهد اینکه بار دختر محمّد بن مسلمه راضی شد و با شوهرش بهمان ترتیبی که مذاکره شده بود مصالحه کرد

صفحه : ۱۷۹

قوله تعالی (فَلا جُناحَ عَلَيهِما أن يُصلِحا بَينَهُما صُلحاً وَ الصُّلحُ خَيرٌ) وقتی که زن رافع راضی شد و استقرار یافت، رافع نتوانست میانشان بعدالت رفتار کند لذا آیه بعد نازل شد.

وَ لَن تَستَطِيعُوا أن تَعدِلُوا بَينَ النِّساءِ وَ لَو حَرَصتُم فَلا تَمِيلُوا كُلَّ المَيلِ فَتَذَرُوها كَالمُعَلَّقَةِ مراد از معلّقهٔ اینکه است که پیش یک زن بیاید و دیگری را بحال خود گذارد که نه بیوه و نه شوهردار باشد اینکه رویّه در چنین موردی در صورتی که زن اقرار کند و راضی باشد (بدون اکراه) بآنچه شوهر با او مصالحه کرده نه بر مرد و نه بر زن عیبی ندارد ولی در صورتی که زن امتناع کرد مرد میتواند او را طلاق گوید و یا بین هر دو بمساوات رفتار کند و کار دیگری در وسع او نیست در کافی باسناد خود از حلبی روایت میکند که از حضرت صادق علیه السّلام در باره آیه (وَ إِنِ امرَأَةٌ خافَت مِن بَعلِها نُشُوزاً أَو إِعراضاً) سؤال کردم حضرت فرمود مقصود زنی است که با مردی بسر میبرد و آن مرد او را خوش ندارد و باو میگوید من میخواهم تو را طلاق بدهم زن میگوید مکن من خوشم نمیآید که مرا مورد شماتت قرار دهی ولی در باره حق شب من هر طور میخواهی رفتار کن و هر حق دیگری دارم همه را بتو واگذار کردم و مرا بحال خود واگذار اینکه است که خدا میفرماید (فَلا جُناحَ عَلَيهِما أن يُصلِحا) صلح همین است.

(تفسیر المیزان) وَ إِن تُصلِحُوا وَ تَتَّقُوا فَإِنَّ اللّهَ كانَ غَفُوراً رَحِيماً پس از آنکه خاطرنشان میکند که صلح نمودن بین زن و شوهر بهتر است سپس در امر صلح و موافقت کردن تأکید میکند که اگر نیکوکار و متّقی و پرهیزکار باشید همانا خداوند آمرزنده و مهربان است و بآنچه میکنید از موافقت یا مخالفت با همسر خود آگاه است، آیه چنین ارائه میدهد که رضایت خدا در صلح است (وَ لَن تَستَطِيعُوا أن تَعدِلُوا بَينَ النِّساءِ وَ لَو حَرَصتُم فَلا تَمِيلُوا كُلَّ

صفحه : ۱۸۰

(المَيلِ فَتَذَرُوها كَالمُعَلَّقَةِ وَ إِن تُصلِحُوا وَ تَتَّقُوا فَإِنَّ اللّهَ كانَ غَفُوراً رَحِيماً) از تفسیر نورالثقلین بروایت علی بن ابراهیم از پدرش از نوح بن شعیب و محمّد بن الحسن که گفته إبن ابی العوجاء از هشام بن حکم سؤال کرد و گفت آیا خدا حکیم نیست، هشام گفت آری او احکم الحاکمین است گفت بمن خبر بده از قول او که گفته (فَانكِحُوا ما طابَ لَكُم مِنَ النِّساءِ مَثنى وَ ثُلاثَ وَ رُباعَ فَإِن خِفتُم أَلّا تَعدِلُوا فَواحِدَةً) آیا اینکه حکم واجب نیست، هشام گفت آری واجب است، إبن ابی العوجاء گفت بمن خبر بده از قوله تعالی (وَ لَن تَستَطِيعُوا أن تَعدِلُوا بَينَ النِّساءِ آلخ) کدام حکیم اینکه نحو تکلم میکند.

چون هشام نتوانست جواب إبن ابی العوجاء را بدهد بسوی مدینه حرکت کرد و نزد ابی عبد اللّه علیه السلام وارد گردید حضرت فرمود هشام برای چه در اینکه موقع که وقت حج و عمره است آمده‌ئی هشام میگوید جانم فدای تو باد برای امر مهمّی آمده‌ام، إبن ابی العوجاء از من سؤالی کرده نتوانستم جواب گویم حضرت فرمود آن چه بود هشام گفت قضیّه را باو گفتم حضرت فرمود قول خدای تعالی (فَانكِحُوا ما طابَ لَكُم مِنَ النِّساءِ مَثنى وَ ثُلاثَ وَ رُباعَ فَإِن خِفتُم أَلّا تَعدِلُوا فَواحِدَةً) یعنی در نفقه، و اما قوله تعالی (وَ لَن تَستَطِيعُوا أن تَعدِلُوا بَينَ النِّساءِ وَ لَو حَرَصتُم فَلا تَمِيلُوا كُلَّ المَيلِ فَتَذَرُوها كَالمُعَلَّقَةِ) یعنی در مودّت و محبت پس چون هشام با اینکه جواب برگشت و بابن أبو العوجاء خبر داد، گفت قسم بخدا اینکه جواب از خودت نیست.

در مجمع البیان گفته پس از آنکه حق تعالی صلح و نشوز بین زوجین را بیان نمود در عقب آن در آورد که بشما تکلیف نشده آنچه را که قدرت بر آن ندارید (وَ لَن تَستَطِيعُوا أن تَعدِلُوا بَينَ النِّساءِ وَ لَو حَرَصتُم) یعنی هرگز قدرت ندارید که در محبت و مودّت در قلب بین زنها مساوات قرار دهید و لو اینکه حریص باشید بتمام کوشش زیرا که اینکه کار (یعنی القاء محبت در قلب) در عهده شما نیست اینکه است که مکلّف بآن نمیباشید و بر آنچه از عهده شما خارج

صفحه : ۱۸۱

است مؤاخذه نمیشوید (إبن عباس- حسن- قتاده) و بقولی (لَن تَستَطِیعُوا) یعنی قدرت ندارید که در تمام امور از نفقه، کسوه، عطیه، مسکن، صحبت، نیکی، خوش روئی و غیر اینها بینشان مساوات نمائید و مقصود اینکه است که اینکه طور مساوات بین زنها برای شما مشکل است زیرا که میل شما ببعضی از آنها زیادتر است (فَلا تَمِیلُوا کُلَّ المَیلِ) یعنی از آن زنی که بهوای نفسانی مالك نیستید او را دوست دارید از وی بتمام جهات عدول نکنید تا اینکه شما را وادار کند که بر پیشین آنها بر اداء حق واجبی آنها که بر شما است از حق قسمت و نفقه و کسوه و معاشرت بمعروف باز دارد (فَتَذَرُوها کَالمُعَلَّقَةِ) یعنی آنرا که باو میل ندارید واگذارید مثل کسیکه نه صاحب شوهر است و نه زن بیوه بی‌شوهر، إبن عباس و حسن و قتاده و غیر آنها و همین قول از ابی جعفر و ابی عبد اللّه علیهما السلام نقل شده.

[پایان] و خلاصه اینکه آیات مشعر بر اینکه است که تعدد زوجات در صورتی جایز است که مساوات و عدالت بین زنها استوار گردد و کسی که نتواند بین زنها مساوات را مراعات نماید باید بر یک زن قناعت کند در اول سوره فرموده (فَإِن خِفتُم أَلّا تَعدِلُوا فَواحِدَةً) و در اینجا بیان همان آیه است که (وَ لَن تَستَطِیعُوا أَن تَعدِلُوا بَینَ النِّساءِ وَ لَو حَرَصتُم فَلا تَمِیلُوا کُلَّ المَیلِ) بعضی خواسته‌اند از جمع بین آیات چنین استفاده کنند که چون اول عدالت و مساوات بین زنها را واجب گردانیده و مساوات بین آنها بتمام جهات باین میشود که در تمام امور از نفقه و کسوه و دوستی و قسمت و باقی امور حتی در میل نفسانی مراعات عدالت بین زنها بشود و همین‌طور که آیه ارشاد کرده که (لَن تَستَطِیعُوا أَن تَعدِلُوا) بر چنین مساواتی که حتی در میل نفسانی مراعات شود هرگز قدرت ندارید زیرا که میل و محبّت نوعا از تحت اختیار بشر خارج است پس نتیجه اینکه میشود که همین طور که در آیه فرموده (فَواحِدَةً) چون چنین قدرتی ندارید پس نباید کسی زیادتر از یک زن اختیار کند.

صفحه : ۱۸۲

لکن اینکه استظهار از آیات که نتیجه‌اش القاء تعدّد زوجات در اسلام باشد درست نیست زیرا که از اوّل اسلام تا حال بنای متدیّنین حتی ائمه طاهرین علیهم السلام بر جواز تعدّد زوجات بوده و عملا نیز هر یک چنانچه تاریخ نشان میدهد هر یک از آن بزرگواران چند زن داشتند پس بنابراین باید یا گفته شود که مقصود از عدالت بین زنها در باقی حقوق آنها است مثل نفقه و خوش روئی و باقی جهات زناشوئی زیرا خدای تعالی بامری که از تحت اختیار انسان خارج است تکلیف نمیکند (لا یُکَلِّفُ اللّهُ نَفساً إِلّا وُسعَها) و محبت و میل نفسانی نوعا از تحت اختیار بشر خارج است.

یا گفته شود مقصود از عدالت که در آیه امر فرموده (أَن تَعدِلُوا) شامل مساوات میل نفسانی هم بشود لکن غرض عدالت واقعی حقیقی نیست که مرد بهیچ یک میل نفسانیش زیادتر از دیگری نباشد بلکه عدالت تقریبی است یعنی نما است بطوری که با هر یک چنین رفتار کند که گمان کند او را خیلی دوست میدارد.

و اینکه قسم توجیه را میتوان از ذیل آیه که فرموده (فَلا تَمِیلُوا کُلَّ المَیلِ فَتَذَرُوها کَالمُعَلَّقَةِ) استخراج نمود زیرا که باین آیه میتوان بین آیات را جمع نمود که خلاصه‌اش چنین میشود که برای مرد تعدّد زوجات را تجویز میکند در صورتی که بتواند مراعات حقوقی که در شرع مقرّر شده از نفقه و کسوه و منزل و غیر اینها را بدرستی انجام دهد و دیگر عدالت و تساوی بین آنها و لو عدالت تقریبی و عملی باشد بین آنها مراعات نماید و اگر بر اینکه تساوی بر خود قدرتی نمی‌بیند بیک زن اکتفاء نماید.

وَ إِن تُصلِحُوا وَ تَتَّقُوا فَإِنَّ اللّهَ کانَ غَفُوراً رَحِیماً اینکه آیه بازگشت بهمان آیات بالا (وَ إِنِ امرَأَةٌ خافَت مِن بَعلِها نُشُوزاً أَو إِعراضاً) مینماید و بمردان تأکید و ترغیب نموده که اگر در اعراض و ناراحتی باصلاح بپردازید و از نفس پرستی خودداری کنید همانا خدای تعالی

صفحه : ۱۸۳

آمرزنده و مهربان است، شاید اشاره باین که اگر شما در موقع ناراحتی گذشت کنید خدای آمرزنده و مهربان است.

وَ إِن يَتَفَرَّقا يُغنِ اللّه كُلًّا مِن سَعَتِهِ وَ كانَ اللّه واسِعاً حَكِيماً و اگر بین زن و شوهر اصلاح نشد و نتوانستند با هم توافق کنند و از هم جدا شدند خدای تعالی هر یک را از سعه رحمتش بی‌نیاز میگرداند، شاید اشاره باین است که ملک خدا وسیع است و نیز غریزه جنسی بین افراد بشر جاری است وقتی نتوانستند با هم سازش نمایند از هم جدا شوند و هر یک با دیگری آمیزش نماید چنانچه تذکره نویسان در تواریخ نوشته‌اند در زمانهای پیش مخصوصا در اعراب وحشی برای زن هیچ ارزش قائل نبودند و هیچ حقّی از ارث یا حقوق زناشوئی برای زن منظور نداشتند و همیشه زن در شکنجه مردهای ستمگر واقع میگردید و همچنین حقوق ایتام صغیر را مراعات نمیکردند و ارث او را میبردند تا وقتی که خورشید اسلام از پشت افق تاریک عربستان طلوع نمود و حقوق عادلانه بین جامعه و تمدّن انسانی تشریع نمود و برای زن حقوقی قائل گردید از ارث و غیره و زن را در تمام شئونات جامعه مگر در بعض اموری که در خور زن نبوده با مردها تساوی قرار داده، از جمله حقوق زناشوئی که برای شوهر حقوقی تعیین فرمود که بایستی زن کاملا مراعات نماید و در مقابل حقوقی نیز برای زن تشریع فرمود که نسبت بزن باید شوهر مراعات نماید و هرگاه زن و شوهر هر یک مراعات حق دیگر را بکند زندگانی عادلانه‌ئی بین آنها برقرار میگردد و بخوشی و کامیابی بسر میبرند، پیغمبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حق بزرگی بر سر جامعه مخصوصا بر زنها دارد.

اگر در آیه سوم همین سوره نساء تعدد زوجات را برای مردها جایز گردانید میتوان گفت که آنهم مراعات نوع زنها را در نظر گرفته که بعضی از زنهای بیوه بی‌سرپرست نمانند و نیز حکمتهای دیگری هم دارد مثل کثرت نسل بشر و غیر اینها و چون بر زن اینکه عمل ناگوار است در مقابل عدالت و تساوی

صفحه : ۱۸۴

بین زنها را برای مردان واجب گردانیده چنانچه در اول سوره فرموده (فَإِن خِفتُم أَلّا تَعدِلُوا فَواحِدَةً) که در چنین موردی که بترسید نتوانید تساوی بین زوجات قرار دهید بایستی بیک زن اکتفاء کنید و در آیه ۱۲۸ (وَ لَن تَستَطِيعُوا أَن تَعدِلُوا بَينَ النِّساءِ الخ) آیه ارشاد بر اینکه است که چون قدرت ندارید کاملا مراعات عدالت بین زنها نمائید اگرچه حریص بر آن باشید پس تمام میلتان را بیک کدام نیندازید و دیگری را کاملا محروم نمائید که مثل زن بی‌شوهر باشد.

و در مورد نشوز و ناسازگاری بین زن و شوهر ببین چه دستور عادلانه حکیمانه مقرر گردانیده اگر از طرف زن باشد بمرد دستور داده که بهر ترتیبی که هست زن را آرام گرداند در سوره نساء آیه ۳۸ قوله تعالی (وَ اللّاتِي تَخافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَ اهجُرُوهُنَّ الخ) و در آنجائیکه میترسید جدائی بین شما واقع گردد نیز دستور فرموده بقوله تعالی در آیه ۳۹ (وَ إِن خِفتُم شِقاقَ بَينِهِما فَابعَثُوا حَكَماً مِن أَهلِهِ وَ حَكَماً مِن أَهلِها الخ) با اینکه ترتیب اگر باز موافقت بینشان حاصل نگردید در سوره نساء آیه ۱۲۹ فرموده (وَ إِن يَتَفَرَّقا يُغنِ اللّه كُلًّا مِن سَعَتِهِ) در چنین موردی است که اگر از هم جدا شوند خداوند هر یک از زن و شوهر را از دیگری بی نیاز میگرداند گویا پس از انجام اینکه وسائل موقع اینکه میرسد که از هم جدا شوند.

و تکرار اینکه آیه دلالت دارد بر اینکه خدا غنی و حمید است و اشاره بآن جا است که فرموده (يُغنِ اللّه كُلًّا مِن سَعَتِهِ) یعنی خدا متکفل کفایت زوجین است وَ لِلّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ ملک خدا و تحت قیومیت و اقتدار او است آنچه در آسمانها از کرات و آنچه در زمین است و ستارگان و ماه و خورشید و منظومه شمسی و انواع و اقسام ملائکه سماوی و عدد انواع و افراد جمادات و نباتات و حیوانات از موجودات زمینی و غیر اینها که جز حق تعالی عالم بر تمام آنها و کیفیت حدوث و مدت بقاء و عدد انواع و افراد موجودات و خصوصیات آنها کسی مطلع نیست (وَ لا يُحِيطُونَ

صفحه : ۱۸۵

بِشَیءٍ مِن عِلمِهِ إلّا بِما شاءَ) مگر بقدريكه بر بعضى از افراد بر جسته خود بياموزد «سوره بقره آيه ۲۵۶».
وَ لَقَد وَصَّينَا الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ مِن قَبلِكُم وَ إِيّاكُم أَنِ اتَّقُوا اللّهَ آيه اشاره باهميّت تقوى و خوددارى از ترك آنچه خلاف حكم خدا است و چون تقوى يكى از ملكات حميده و صفات پسنديده انسانى است در هر نفسى كه رسوخ نمود و ملكه گرديد صاحبش را از تمام صفات نكوهيده و اوصاف رذيله حيوانيه باز ميدارد تقوى بمعنى حقيقى در هر قلبى رسوخ نمود مثل آب پاك تمام قذارات نفسانى را ميشويد و آنرا پاك ميگرداند و مؤمن متّقى پيرامون هيچ امرى كه خلاف عقل يا شرع باشد نميگردد و كيمياى سعادت را در پرتو تقوى بايد بدست آورد اينكه است كه در آيه فرموده ما بتمام كسانى كه بآنها كتاب عطاء كرديم از يهود و نصارى و نيز بشما مؤمنين توصيه و سفارش ميكنم (أَنِ اتَّقُوا اللّهَ) خود را متصف بتقوى گردانيد.
در مصباح الشريعه از حضرت صادق عليه السلام روايت كرده كه فرموده آنچه را كه توصيه كنندگان از اولين و آخرين بآن توصيه و سفارش كرده‌اند جمع كرده در يك كلمه و آن تقوى است قوله تعالى (وَ لَقَد وَصَّينَا الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ مِن قَبلِكُم وَ إِيّاكُم أَنِ اتَّقُوا اللّهَ) و در آن است كل و جميع عبادات صالحه و بتقوى رسيد آنكه رسيد بدرجات عاليه.
وَ إِن تَكفُرُوا فَإِنَّ لِلّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ وَ كانَ اللّهُ غَنِيًّا حَمِيداً يعنى اگر شما كافر گرديد همانا آنچه در آسمانها و زمين است ملك خدا است و او بى نياز از خلق است، و شايد مقصود ترك وصيّت باشد، و شايد مقصود از كفر در اينجا كفران نعمت باشد كه هر نعمتى را در مورد خود و بوظيفه‌ئى كه بايد در باره آن اجراء گردانيد بغير مورد صرف كنند چون آيات راجع بزناشوئى بود و از جمله نعمتهاى خدا غريزه جنسى و قانون ازدواج است كه بين افراد بشر دائر گرديده و احكامى براى آن تأسيس گردانيده كسيكه اينكه نعمت

صفحه : ۱۸۶

را روى قانون الهى و آن طورى كه وظيفه او است انجام ندهد كفران نعمت كرده و اينكه نيز از اقسام كفر در عمل بشمار ميآيد.
و آيه ارشاد بر اينكه است كه اينكه قوانين و شريعت سهله سمحه كه بتوسط رسول براى نفع و سعادت شما وضع گرديده اگر بدستورات آن عمل كنيد بنفع شما تمام ميگردد و اگر نكنيد بدانيد كه آنچه در آسمانها و زمين است ملك خدا و در تصرف او است و خدا از اعمال شما بى‌نياز است.
إِن يَشَأ يُذهِبكُم أَيُّهَا النّاسُ وَ يَأتِ بِآخَرِينَ وَ كانَ اللّهُ عَلى ذلِكَ قَدِيراً آيه تهديد است و ذات متعال در بيان مالكيت و سعه فيض و عموم قدرت خود بشر را خاطر نشان ميكند كه بدانيد نه طاعت شما باو نفع ميبخشد و نه كفر و عصيان شما باو ضرر ميزند هرگاه حكمت و صلاح خداوندى ايجاب نمايد تمام افراد بشر را ميبرد و فانى ميگرداند چنانچه در موقع طوفان نوح تمام مردم را بآب هلاك گردانيد و افراد ديگرى بوجود آورد و چنين كارى براى او آسان است همين طورى كه بيك اراده كه بلفظ (كن) آمده قوله تعالى (إِنَّما أَمرُهُ إِذا أَرادَ شَيئاً أَن يَقُولَ لَهُ كُن فَيَكُونُ) سوره يس آيه ۸۲ اشاره بسعه نفوذ اراده و حكم او است و گر نه محتاج بلفظى هم نيست آنچه اراده كند فورا موجود ميگردد.
در مجمع البيان گفته (إِن يَشَأ يُذهِبكُم أَيُّهَا النّاسُ وَ يَأتِ بِآخَرِينَ) وقتى اينكه آيه نازل گرديد حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم دست بپشت سلمان زد و گفت اينها قوم اينند يعنى عجمند.
مَن كانَ يُرِيدُ ثَوابَ الدُّنيا فَعِندَ اللّهِ ثَوابُ الدُّنيا وَ الآخِرَةِ وَ كانَ اللّهُ سَمِيعاً بَصِيراً چون در آيه بالا تذكر داد كه شما اگر متّقى و پرهيزكار باشيد يا كافر گرديد خدا مالك آسمانها و زمين است و بى‌نياز از خلق است بطوريكه اگر بخواهد همه شما را ميبرد و

خلق دیگری میآورد، آیه مشعر بر اینکه است که چون انسان در اعمالش طالب نفع است یا بدست آوردن منافع دنیای دنیّ یا بدست

صفحه : ۱۸۷

آوردن نفع آخرت و سرای باقی است هر کدام که باشد دنیا و آخرت و منافع دنیا و آنچه از دنیا می‌طلبید و آرزوی بدست آوردن آنرا دارید یا طالب ثواب آخرتید هر کدام باشد آن بدست خدای تعالی است و از خزینه احسان او بروز و ظهور میکند پس باید رو باو آرید و از او بخواهید زیرا که هر فضیلتی از خزینه احسان او تراوش مینماید در سوره شوری آیه ۱۹ میفرماید (مَن کانَ یُرِیدُ حَرثَ الآخِرَةِ نَزِد لَهُ فِی حَرثِهِ وَ مَن کانَ یُرِیدُ حَرثَ الدُّنیا نُؤتِهِ مِنها وَ ما لَهُ فِی الآخِرَةِ مِن نَصِیبٍ) کسیکه اراده کند زراعت آخرت را ما در زراعت او میافزائیم (یعنی زراعتش را برکت میدهیم و نفعش را زیاد میکنیم و بهر عمل نیک اخروی او را پاداش فراوان میدهیم) و کسیکه مرادش از عمل نفع دنیوی باشد از همان دنیا مرادش را میدهیم لکن در آخرت از عملش نصیبی عاید او نخواهد گردید و خدای تعالی باعمال و افعال و نیات بنده‌گانش بآن حقیقت حقانی بسیطش آگاه است و هم شنوا و هم بینا است، از إبن ابی یعفور روایت میکنند که گفته شنیدم از ابا عبد اللّه علیه السلام که فرمود کسیکه قلبش بدنیا تعلق گرفته تعلق وی بسه خصلت است ۱- همی که فنا پذیر نیست ۲- آرزوئی که درک نمیکند ۳- جاهی که باو نمیرسد.

صفحه : ۱۸۸

[سوره النساء (۴): آیات ۱۳۵ تا ۱۴۱]

اشاره

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُونُوا قَوّامِینَ بِالقِسطِ شُهَداءَ لِلّهِ وَ لَو عَلی أَنفُسِکُم أَوِ الوالِدَینِ وَ الأَقرَبِینَ إِن یَکُن غَنِیًّا أَو فَقِیراً فَاللّهُ أَولی بِهِما فَلا تَتَّبِعُوا الهَوی أَن تَعدِلُوا وَ إِن تَلوُوا أَو تُعرِضُوا فَإِنَّ اللّهَ کانَ بِما تَعمَلُونَ خَبِیراً (۱۳۵) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ الکِتابِ الَّذِی نَزَّلَ عَلی رَسُولِهِ وَ الکِتابِ الَّذِی أَنزَلَ مِن قَبلُ وَ مَن یَکفُر بِاللّهِ وَ مَلائِکَتِهِ وَ کُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ وَ الیَومِ الآخِرِ فَقَد ضَلَّ ضَلالاً بَعِیداً (۱۳۶) إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا ثُمَّ کَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ کَفَرُوا ثُمَّ ازدادُوا کُفراً لَم یَکُنِ اللّهُ لِیَغفِرَ لَهُم وَ لا لِیَهدِیَهُم سَبِیلاً (۱۳۷) بَشِّرِ المُنافِقِینَ بِأَنَّ لَهُم عَذاباً أَلِیماً (۱۳۸) الَّذِینَ یَتَّخِذُونَ الکافِرِینَ أَولِیاءَ مِن دُونِ المُؤمِنِینَ أَ یَبتَغُونَ عِندَهُمُ العِزَّةَ فَإِنَّ العِزَّةَ لِلّهِ جَمِیعاً (۱۳۹)

وَ قَد نَزَّلَ عَلَیکُم فِی الکِتابِ أَن إِذا سَمِعتُم آیاتِ اللّهِ یُکفَرُ بِها وَ یُستَهزَأُ بِها فَلا تَقعُدُوا مَعَهُم حَتّی یَخُوضُوا فِی حَدِیثٍ غَیرِهِ إِنَّکُم إِذاً مِثلُهُم إِنَّ اللّهَ جامِعُ المُنافِقِینَ وَ الکافِرِینَ فِی جَهَنَّمَ جَمِیعاً (۱۴۰) الَّذِینَ یَتَرَبَّصُونَ بِکُم فَإِن کانَ لَکُم فَتحٌ مِنَ اللّهِ قالُوا أَ لَم نَکُن مَعَکُم وَ إِن کانَ لِلکافِرِینَ نَصِیبٌ قالُوا أَ لَم نَستَحوِذ عَلَیکُم وَ نَمنَعکُم مِنَ المُؤمِنِینَ فَاللّهُ یَحکُمُ بَینَکُم یَومَ القِیامَةِ وَ لَن یَجعَلَ اللّهُ لِلکافِرِینَ عَلَی المُؤمِنِینَ سَبِیلاً (۱۴۱)

صفحه : ۱۸۹

[ترجمه]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید ایستادگان بعدل باشید و ایستادگان باشید بر گواهان (حکم خدا) اگر چه بر ضرر خودتان یا پدر و مادرتان یا خویشاوندانتان تمام شود اگر غنی باشند (مشهود علیه) یا فقیر خدا اولی است بآنها پس متابعت هوای نفس نکنید و از

حق عـدول ننمائید و اگر زبانهای خودتان را از گواهی راست بپیچانید یا از ادای شـهادت اعراض کنید خدا بآنچه میکنید آگاهسـت [۱۳۵]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید بخدا و برسول و بکتابیکه بر رسولش نازل گردانیده و بکتابیکه قبلا فرستاده ایمان آرید و ثابت باشید و کسیکه بخدا و بملائکه او و کتب و رسل او و بقیامت کافر گردد حقیقهٔ گمراه گردیده گمراهی بسیار دور [۱۳۶]

همانا کسانیکه ایمان آوردنـد پس از آن کفر ورزیدنـد سـپس ایمان آوردنـد سـپس کفر ورزیدند پس از آن در کفر ازدیاد نمودند خدا آنها را نمیآمرزد و آنها را براه راست هدایت نمیگرداند [۱۳۷]

منافقین را مژده ده که برای آنها عذاب دردناك مهیّا و آماده شد. [۱۳۸]

آن منافقینی که بغیر مؤمنین کافرین را دوستان خود گرفتند آیا نزد کافرین عزّت می‌طلبند همانا که کل عزّت نزد خدا است [۱۳۹]

و بـدرستیکه قرآن اینکه حکم را بر شـما نازل گردانیـد که وقتی شـنیدید که بآیات خـدا کفر آورده شـد و باسـتهزاء گرفته شد (ای مؤمنین) شـما با منافقین ننشـینید تا وقتی که در حکایتی غیر از آن مشـغول گردند و اگر در آنحال با آنها نشـینید در آن هنگام شـما مثل آنان میگردید همانا خداوند کافرین و منافقین را جمع کند و در جهنم اندازد [۱۴۰]

آن کسانی که انتظار میبرند که بر شـما نکبتی واقع شود- پس اگر بر شـما از جانب خدا فتحی بوده باشد منافقین بمؤمنین گفتند آیا ما با شما نبودیم- و اگر برای کافرین بهره‌ئی از غلبه بر مؤمنین بوده باشد منافقین بکافرین گفتند آیا ما بر شما غالب نبودیم و شما را از مؤمنین ممنوع گردانیـدیم که بر شـما غالب گردنـد همانا خداونـد در روز قیامت بین شـما مؤمنین و منافقین حکم میکند و هرگز خدا قرار نمیدهد برای کافرین بر مؤمنین راهی (یعنی حجتی) که آنها را ملزم گرداند [۱۴۱]

صفحه : ۱۹۰

توضیح آیات

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُونُوا قَوّامِینَ بِالقِسطِ شُـهَداءَ لِلّهِ وَ لَو عَلی أَنفُسِـکُم (القسط و الاقساط العـدل یقال اقسط الرجل اقساطا اذا عـدل و اتی بالقسط) یعنی شـیئی را بپای دار در حقیقت عـدالت و قوّام فعّال از قیام است و قوّام کسـی را گوینـد که عادت او قیام داشـتن بر عمل باشد.

آیه خطـاب بمؤمنین است که ای کسانیکه ایمان آورده‌ایـد در عـدالت و قسط پایـدار باشـید و بعـدالت عمل کنیـد (قَوّامِینَ بِالقِسطِ) کسانی هستند که بطور اتم و اکمل در تمام امور بعدل و عدالت عمل مینمایند.

عدالت حقیقی چنانچه در کتب اخلاق تشـریح شده حدّ وسط بین صـفات و اخلاق انسانی است و کسـی ممکن است دارای صـفت عدالت گردد که دارای چهار فضـیلت از صـفات حمیده و اخلاق پسـندیده گردد: حکمت، شـجاعت، عفّت، سـخاوت، و از مجموع اینها ملکه و فضـیلت عدالت حاصل میگردد. حکمت حدّ وسط بین سفاهت«۱» و بلاهت«۲» است. شجاعت حدّ وسط بین جبن«۳» و تهوّر«۴» است. عفّت حدّ وسط بین خمود«۵» و شره«۶» است. سخاوت حدّ وسط بین بخل و اسراف است.

خلاصه عادل حقیقی کسـی را گوینـد که در تمام امور حدّ وسط را انتخاب کند و تشـخیص وسط حقیقی بسیار مشـکل است لکن برای ما مسلمانان معیار و میزان شناختن حد وسط همان احکام الهی است که شارع مقدس اسلام برای ما معیّن کرده چنانچه می‌بینیم برای هر عملی از اعمـال حکمی مقرر فرموده که اگر مـا در تمام امور عمل خود را مطابق همان احکام قرار دهیم اول شـخص عادل روی زمین خواهیم گردید.

و چنانچه ظاهر است آیه ناظر بعمل نمودن و معاشرت نمودن بطور عدالت

---

(۱)- استعمال قوه فكريه در امور بى‌فائده

(۲)- تعطيل قوه فكريه

(۳)- ترسيدن بيجا

(۴)- نترسى در موقع ترس

(۵)- تعطيل قوه طبيعيه

(۶)- شكم پرستى و عياشى

صفحه : ۱۹۱

است كه نتيجه و اثر عدالت واقعى است، كسيكه بعدالت متصف گرديد تمام اعمالش از قول و فعل عادلانه واقع ميگردد.

پس از آنكه حق تعالى يادآورى كرد كه بدانيد دنيا و آخرت ملك خدا و در تصرف قدرت او است امر فرمود كه شما مؤمنين عمل خود را نسبت بديگران بر وجه عدالت قرار دهيد و بر اينكه طور عمل پايدار باشيد (شُهَداءَ لِلّهِ) يعنى گواهان براى خدا باشيد و براى خدا شـهادت دهيد (وَ لَو عَلى أَنفُسِكُم) در موقع شهادت حكم بحق و قسط را مراعات نمائيد و لو اينكه بضرر خودتان تمام شود در تفسير قمى از حضرت صادق عليه السّلام روايت كرده كه فرموده مؤمن بر مؤمن هفت حق دارد و از همه واجب‌تر اينكه است كه حق بگويد و لو آنكه آن بضرر خودش يا پدر و مادرش باشد و براى خاطر آنها از حق رو گردان نشود أَوِ الوالِدَينِ وَ الأَقرَبِينَ إِن يَكُن غَنِيًّا أَو فَقِيراً فَاللّهُ أَولى بِهِما در اينكه آيه در امر شهادت تأكيد بليغ نموده كه شهادت را بعدل و قسط لوجه اللّه بپاى داريد و لو اينكه شهادت يعنى اقرار بحق بر ضرر خودتان يا ضرر پدر و مادرتان باشد اگر اينها غنى باشند شما براى تمتع و فائده بدست آوردن خود شـهادت بناحق ندهيـد و اگر اينها فقير باشـند براى ترحّم و ارفاق بآنان نيز شـهادت برخلاف ندهيد زيرا كه خدا اولى است كه بآنها ترحم نمايد و امور آنها را كفايت كند.

فَلا تَتَّبِعُوا الهَوى أَن تَعدِلُوا پس شـما نبايـد تابع هوى و دل خواهى خود باشـيد و از روى هواى نفسانى شـهادت بناحق بدهيد بگمان اينكه در مورد پدر و مادر مراعات مصلحت و كمك بآنها كرده باشيد بلكه بايد در شهادت در هر موردى كه باشد مراعات عدالت نمائيد و براى خدا و خوشنودى او شهادت دهيد.

وَ إِن تَلوُوا أَو تُعرِضُوا فَإِنَّ اللّهَ كانَ بِما تَعمَلُونَ خَبِيراً آيه تهديد است كه هرگاه زبان خود را در شهادت بحق بگردانيد يعنى

صفحه : ۱۹۲

برخلاف شـهادت دهيد يا از شـهادت دادن بحق اعراض نمائيد. شايد مقصود كتمان شهادت باشد كه دو موردى كه بايد شهادت بر ضرر خود يـا اقربـاى خود بدهيـد اعراض كنيـد بايـد بدانيـد كه خداونـد بآنچه ميكنيـد از شـهادات يا غير آن آگاه است و در مورد مجازات واقع ميگرديد.

يـا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ الكِتابِ الَّذِى نَزَّلَ عَلى رَسُولِهِ وَ الكِتابِ الَّذِى أَنزَلَ مِن قَبلُ [سـخنان مفسـرين در توجيه آيه]

۱- بقـولى خطـاب بآنكسـانى است كـه شـهادتين گفتهانـد و بخـدا و برسـول و معـاد اجمالاـ ايمـان آوردهانـد آيـه امر فرمـوده كه بخصوصـيات معارف الهى و بصفات والاى خداوندى از عموم قدرت و احاطه علميه حق تعالى و خصوصيت و مقام انبياء و كتابهاى آسـمانى مثل تورات و انجيل و غير اينها و خصوصـيات قرآن و اعجاز آن و باقى معارف ايمان حقيقى آريد و بايمان اجمالى قناعت نكنيد كه آن كافى نيست.

۲- خطاب باهل کتاب است که آنان ببعض کتاب و رسولان ایمان آوردند و ببعضی کافر شدند (وَ یَقُولُونَ نُؤمِنُ بِبَعضٍ وَ نَکفُرُ بِبَعضٍ) آیه امر نموده که بخدا و رسول او محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و قرآن و بتمام کتبی که پیش از شما نازل گردیده ایمان آرید ۳- خطاب بمنافقین است که شمائی که بزبان از روی نفاق ایمان آورده‌اید بقلب هم از روی اخلاص ایمان آرید.

وَ مَن یَکفُر بِاللّهِ وَ مَلائِکَتِهِ وَ کُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ وَ الیَومِ الآخِرِ فَقَد ضَلَّ ضَلالًا بَعِیداً و کسیکه بیکی از اینها که در آیه ذکر شد بخدا و پیمبران و کتابهای آسمانی کافر گردید و محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و قرآن و معاد و قیامت را انکار نمود همانا چنین کسی گمراه گردیده و از جاده حق تعالی منحرف شده.

و ممکن است گفته شود خطاب بمؤمنین است که شمائی که ایمان آورده‌اید از قبل تقوی و عمل صالح ایمان را در قلب خود تمرکز دهید که در قلبتان نفوذ

صفحه : ۱۹۳

نماید و مستقرّ گردد تا اینکه نفس امّاره و شیطان شما را بیراهه نبرد و نسبت ببعض مقدّسات دین دچار شک و تردید گردید که هرگاه بیکی از وجود ملائکه یا نسبت ببعض کتب الهی یا ببعضی از پیمبران یا راجع بمعاد شکّی عارض شما گردید از دین خارج گشته و کافر میگردید و در گمراهی بعید واقع میشوید در تفسیر کشف الاسرار در توجیه آیه (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ) گفته ایمان دو قسم است یکی از روی برهان و یکی از روی عیان، برهان اوّل راه استدلال است، عیانی یافت روز وصال است، برهانی استعمال دلائل عقول است، عیانی رسیدن بدرجات وصول است، از روی اشارت گوید ای شما که ایمان برهانی بدست دارید بکوشید تا بایمان عیانی رسید، ایمان عیانی چیست، بچشم اجابت فرا مجیب نگریستن، بچشم انفراد فرا فرد نگرستن بچشم حضور فرا حاضر نگریستن، بدوری از خود نزدیکی حق را نزدیک بودن و بغیبت از خود حضور وی را بکرم حاضر بودن، وی جلّ جلاله نه از قاصدان دور است، نه از مریدان غائب، عزّ جلاله میگوید (وَ نَحنُ أَقرَبُ إِلَیهِ مِن حَبلِ الوَرِیدِ) پیر طریقت گفت خداوندا موجود نفسهای جوانمردانی، حاضر دلهای ذاکرانی از نزدیک نشان میدهند و برتر از آنی و از دورت میپندارند و نزدیکتر از جانی.

گفتم صنما مگر که جانان منی اکنون که همی نگه کنم جان منی

و توجیه اول اگر چه بسیاق آیه نزدیک‌تر مینماید لکن توجیه اخیر بحقیقت مناسب‌تر است، و نیز مؤیّد اینکه توجیه آیه بعد است که فرموده:

إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا ثُمَّ کَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ کَفَرُوا ثُمَّ ازدادُوا کُفراً لَم یَکُنِ اللّهُ لِیَغفِرَ لَهُم وَ لا لِیَهدِیَهُم سَبِیلًا اگر کسانیکه ایمان آورده بودند ایمان در قلبشان تمرکز پیدا نموده بود و از روی حقیقت و دانسته گی ایمان آورده بودند هرگز ایمانشان تبدیل بکفر نمیگردید

صفحه : ۱۹۴

شیخ طبرسی رحمهٔ اللّه علیه در جامع الجوامع در تفسیر آیه بالا گفته است (إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا ثُمَّ کَفَرُوا) آنها یهودند که بموسی [ع] و تورات ایمان آوردند سپس بسبب کفرشان بمحمد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بر کفرشان افزودند (ثُمَّ آمَنُوا) یعنی آنهائی که از نصاری بعیسی [ع] و انجیل ایمان آوردند پس از آن از جهت کفرشان بمحمد [ص] کافر شدند پس از آن بقرآن کافر گردیدند و بر کفرشان افزوده گردید.

و بقولى آيه در باره جماعتى از اهل كتاب نازل شده كه آنها براى بشك انداختن مسلمانها اوّل اظهار ايمان كردند سپس اظهار كفر نمودنـد و مـا در ذيـل آيه قوله تعـالى (آمِنُوا بِالَّذِى أُنزِلَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَجهَ النَّهارِ وَ اكفُرُوا آخِرَه لَعَلَّهُم يَرجِعُونَ) راجع بآيه بيانى كرده‌ايم.

و بقولى آنان منافقين بودند كه اظهار ايمان بمحمد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كردند پس از آن كافر شدند و باز باو ايمان آوردند و بعد كافر گرديدند پس اينها باصرارشان بر كفر بر كفرشان افزوده گرديد تا مردند.

و إبن عبّاس گفته در اينكه آيه داخـل است هر منـافقى كه در عهـد نـبى [ص] بود لَم يَكُنِ اللّهُ لِيَغفِرَ لَهُم وَ لا لِيَهدِيَهُم سَبِيلًا چنين مردمانى را خـدا نميآمرزد و آنها را براه راست هـدايت نميگردانـد در اينكه آيه غفران و هـدايت را كه لطف است به (لام ليغفر) كه براى مبالغه آمده مؤكّد ميگرداند كه شامل متصفين باين صفات نميگردد و آنان از مغفرت و هدايت محرومند.

[پايان] بَشِّرِ المُنافِقِينَ بِأَنَّ لَهُم عَذاباً أَلِيماً اى رسول بمنافقين خبر بده كه براى آنها عذاب دردناك آماده شده.

الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الكافِرِينَ أَولِياءَ مِن دُونِ المُؤمِنِينَ أَ يَبتَغُونَ عِندَهُمُ العِزَّةَ فَإِنَّ العِزَّةَ لِلّهِ جَمِيعاً (عزّة) بمعنى شدّت و صـلابت است و چيز كمياب را نيز عزيز گويند

صفحه : ۱۹۵

براى اينكه بر طالبش دشوار و سخت است.

مژده ده بآن منافقينى كه كافرين را دوسـتان خود گرفتنـد نه مؤمنين را آيا اينكه منافقين از كافرين عزّت مى‌طلبنـد يعنى چنين گمان ميكنند كه بمتابعت آنها ثروت‌مند و عزيز و غالب ميگردند.

همزه (أَ يَبتَغُونَ) اسـتفهام انكـارى است يعنى گمان آنها غلط است بلكه تمام عزت حقيقى مخصوص بخـدا است و مؤمنين از جهت ايمانشان عزت دارند قوله تعالى (وَ لِلّهِ العِزَّةُ وَ لِرَسُولِهِ وَ لِلمُؤمِنِينَ) سوره منافقون آيه ۸.

فى كهوَ قَد نَزَّلَ عَلَيكُم فِي الكِتابِ أَن إِذا سَمِعتُم آياتِ اللّهِ يُكفَرُ بِها وَ يُستَهزَأُ بِها فَلا تَقعُدُوا مَعَهُم حَتّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيرِهِ آيه بمسلمين يادآورى ميكند كه ما قبلا در آيات پيش نازل كرديم كه وقتى شما برخورد بكفار كرديد و شنيديد كه بآيات خدا (قرآن) اسـتهزاء و سـخريه ميكنند با آنها ننشـينيد و بگذريد تا وقتى كه مشغول صـحبت ديگرى شوند و ظاهرا آيه ۶۷ در سوره انعـام اشاره بقوله تعـالى است (وَ إِذا رَأَيتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آياتِنا فَأَعرِض عَنهُم حَتّى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيرِهِ الـخ) سوره انعام در مكه نازل شده و سوره نساء در مدينه فرود آمده.

مفسـرين گفته‌انـد چون منـافقين با يهوديان و كافرين مى‌نشسـتند بقرآن طعن مى‌زنـد و در مسـلمانى مسـلمانان عيب جوئى ميكردند خداى تعالى اينكه آيات را نازل گرداند و آنها را نهى فرمود.

گفته‌اند كه ضحاك از إبن عباس نقل كرده كه گفته تمام محدثان و مبتدعيان تا روز قيامت در اينكه آيه داخلند.

فى كه (إِنَّكُم إِذاً مِثلُهُم) يعنى بـا آنها ننشـينيد كه در گناه مثل آنها ميگرديـد يعنى اگر با آنها بنشـينيد در چنين حاليكه بر مسـلمانان استهزاء ميكنند در آنهنگام شما در خلاف و خطاء مثل آنان ميگرديد.

اذا از عمل الغاء گرديده زيرا كه در ميان مبتدا و خبر واقع شده و گفته‌اند

صفحه : ۱۹۶

در اينجـا جزاء شـرطى محـذوف اسـت و در معنى چنيـن ميشـود (فـان تقعـدوا معهم انكم اذن مثلهم) اگر بـا آنهـا بنشـينيد مثـل آنها ميگرديد، و نظير همين آيه است كه در حديث فرموده

(من تشبّه بقوم فهو منهم)

كسيكه خود را شبيه بقومى كند از آنها محسوب ميگردد، و نيز قوله عليه السّلام

(من احب عمل قوم خيرا كان او شرا كان كمن عمله)

كسيكه دوست دارد عمل قومى را خواه خير و خوب باشد يا شر مانند كسى ماند كه آن عمل را نموده، و نيز قوله عليه السّلام

(من مشى مع ظالم فقد اجرم)

كسيكه با ستمكار مشى و همراهى كند گنهكار گرديده قال اللّه تعالى (وَ لا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النّارُ)فى كه إِنَّ اللّهَ جامِعُ المُنافِقِينَ وَ الكافِرِينَ فِي جَهَنَّمَ جَمِيعاً خداى تعالى منافقين و كافرين را با هم در جهنم جمع خواهد نمود، منافقين آنهايند كه بزبان اظهار ايمان ميكنند و بزبان نيز شهادتين ميگويند لكن در باطن منكرند و در عصر حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم منافقين براى حفظ جان و مالشان و براى بدست آوردن غنيمت حتى با مؤمنين بجهاد ميرفتند كه اگر فتح و مظفريت نصيب مسلمانها شد آنها باسم مسلمانى غنيمت ببرند و هرگاه علامت شكست ظاهر ميشد از جنگ فرار ميكردند و در كفار داخل ميگرديدند اينكه است كه در سوره نساء آيه ۱۴۴ فرموده (إِنَّ المُنافِقِينَ فِي الدَّرْكِ الأَسفَلِ مِنَ النّارِ) الَّذِينَ يَتَرَبَّصُونَ بِكُم فَإِن كانَ لَكُم فَتحٌ مِنَ اللّهِ قالُوا أَ لَم نَكُن مَعَكُم ظاهرا (الَّذِينَ) صفت منافقين است كه چون آنان غالبا باجبار از ترس شمشير مؤمنين يا بطمع اسلام مى‌آوردند و در باطن دشمن اسلام و مؤمنين بودند و انتظار ميكشيدند كه آفات و بليّاتى بمؤمنين و برسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم اصابت نمايد، و گفته‌اند در آيه كلامى محذوف است و در معنى چنين ميشود (الّذين يتربصون بكم ايّها المؤمنون) احد الامرين يا فتح و ظفر و يا (دائِرَةُ السَّوءِ) يعنى اى مؤمنين منافقين انتظار ميكشند يكى از دو چيز را يا فتح و ظفر كه اگر از جانب

صفحه : ۱۹۷

خدا فتح رسيد گويند آيا ما با شما نبوديم.

وَ إِن كانَ لِلكافِرِينَ نَصِيبٌ قالُوا أَ لَم نَستَحوِذ عَلَيكُم وَ نَمنَعكُم مِنَ المُؤمِنِينَ و اگر مظفريت نصيب كافرين گرديد بكافرين ميگويند بجاسوسى ما كه از اسرار آنها بشما خبر ميداديم شما ظفر يافتيد و شما را از آسيب و ضرر مسلمين حفظ نموديم.

فَاللّهُ يَحكُمُ بَينَكُم يَومَ القِيامَةِ وَ لَن يَجعَلَ اللّهُ لِلكافِرِينَ عَلَى المُؤمِنِينَ سَبِيلًا و خدا در قيامت بين شما مؤمنين و كافرين و منافقين حكم ميكند و هر كسى را در خور اعمال و عقايد و افعالش پاداش ميدهد و هرگز خدا قرار نميدهد كه كافرين بر مؤمنين راه يابند يعنى ظفر و غلبه بر مؤمنين پيدا نخواهند نمود، و بعضى از مفسرين گفته سبيل حجت است هرگز خدا كافرين را بر مؤمنين حجت ندهد از حضرت امير المؤمنين عليه السّلام و إبن عباس روايت شده كه گفته‌اند در قيامت كافرين را بر مؤمنين نزد خدا حجتى نباشد تا آنكه نزد خدا حكومت كنند.

صفحه : ۱۹۸

[سوره النساء (۴): آيات ۱۴۲ تا ۱۵۱]

اشاره

إِنَّ المُنافِقِينَ يُخادِعُونَ اللّهَ وَ هُوَ خادِعُهُم وَ إِذا قامُوا إِلَى الصَّلاةِ قامُوا كُسالى يُراؤُنَ النّاسَ وَ لا يَذكُرُونَ اللّهَ إِلاّ قَلِيلًا (۱۴۲) مُذَبذَبِينَ بَينَ ذلِكَ لا إِلى هؤُلاءِ وَ لا إِلى هؤُلاءِ وَ مَن يُضلِلِ اللّهُ فَلَن تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا (۱۴۳) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا الكافِرِينَ أَولِياءَ مِن دُونِ

الْمُؤمِنِينَ أ تُرِيدُونَ أن تَجعَلُوا لِلّهِ عَلَيكُم سُلطاناً مُبِيناً (۱۴۴) إِنَّ الْمُنافِقِينَ فِي الدَّركِ الأَسفَلِ مِنَ النّارِ وَ لَن تَجِدَ لَهُم نَصِيراً (۱۴۵) إِلاَّ الَّذِينَ تابُوا وَ أَصلَحُوا وَ اعتَصَمُوا بِاللّهِ وَ أَخلَصُوا دِينَهُم لِلّهِ فَأُولئِكَ مَعَ الْمُؤمِنِينَ وَ سَوفَ يُؤتِ اللّهُ الْمُؤمِنِينَ أَجراً عَظِيماً (۱۴۶) ما يَفعَلُ اللّهُ بِعَذابِكُم إِن شَكَرتُم وَ آمَنتُم وَ كانَ اللّهُ شاكِراً عَلِيماً (۱۴۷) لا يُحِبُّ اللّهُ الجَهرَ بِالسُّوءِ مِنَ القَولِ إِلاّ مَن ظُلِمَ وَ كانَ اللّهُ سَمِيعاً عَلِيماً (۱۴۸) إِن تُبدُوا خَيراً أَو تُخفُوهُ أَو تَعفُوا عَن سُوءٍ فَإِنَّ اللّهَ كانَ عَفُوًّا قَدِيراً (۱۴۹) إِنَّ الَّذِينَ يَكفُرُونَ بِاللّهِ وَ رُسُلِهِ وَ يُرِيدُونَ أَن يُفَرِّقُوا بَينَ اللّهِ وَ رُسُلِهِ وَ يَقُولُونَ نُؤمِنُ بِبَعضٍ وَ نَكفُرُ بِبَعضٍ وَ يُرِيدُونَ أَن يَتَّخِذُوا بَينَ ذلِكَ سَبِيلاً (۱۵۰) أُولئِكَ هُمُ الكافِرُونَ حَقًّا وَ أَعتَدنا لِلكافِرِينَ عَذاباً مُهِيناً (۱۵۱)

صفحه : ۱۹۹

[ترجمه]

بدرستيكه منافقين مكر ميكنند با دوستان خدا و خدا جزاء دهنده آنها است بر مكر و فريبشان و وقتى برميخيزند براى نماز ميايستند با كسالت براى نشان دادن بمردم نماز ميخوانند و خدا را ياد نميكنند مگر كمى [۱۴۲]

بين مؤمنين و كافرين مرددند نه بسوى مؤمنين يك دل ميروند و نه بسوى كافرين و كسى را كه خدا گمراه گردانيد هرگز تو براى آنها راهى نمييابى [۱۴۳]

اى كسانيكه ايمان آورده‌ايد كافرين را بغير مؤمنين دوستان خود نگيريد آيا اراده داريد كه قرار دهيد از براى خدا بر عذاب خودتان حجتى روشن [۱۴۴]

همانا منافقين در پائين‌تر درجه از آتش ميباشند و هرگز تو براى آنها يارى كننده‌ئى نمييابى [۱۴۵]

مگر آنهائيكه توبه كردند و خود را اصلاح گردانيدند و بخدا تمسّك كردند و دينشان را براى خدا خالص گردانيدند چنين جماعتى با مؤمنين ميباشند و بزودى خدا بمؤمنين اجر بزرگ عطاء مينمايد [۱۴۶]

اگر شكر كرديد و ايمان آورديد خدا شما را عذاب نميكند و او قبول شكر كننده و دانا است [۱۴۷]

خدا دوست نميدارد آشكارا كردن سخن بد را مگر آشكارا كردن كسى كه بر وى ستم شده باشد و همانا خدا شنوا و عالم است [۱۴۸]

اگر نيكى را ظاهر گردانيد يا مخفى كنيد يا از جرم كسى عفو كنيد پس بدرستيكه خدا عفو كننده و توانا است [۱۴۹]

كسانيكه بخدا و پيغمبران او كافر شدند و ميخواهند بين خدا و پيغمبران او جدائى اندازند و ميگويند ببعضى ايمان ميآوريم و ببعضى كافر ميشويم و مرادشان اينست كه بين ايمان و كفر فرا گيرند راهى را [۱۵۰]

چنين مردمانى حقّا و بحقيقت كافرند و براى كافرين عذاب خوار كننده مهيّا كرده‌ايم [۱۵۱]

.

صفحه : ۲۰۰

توضيح آيات

إِنَّ الْمُنافِقِينَ يُخادِعُونَ اللّهَ وَ هُوَ خادِعُهُم از جمله صفات رذيله منافقين اينكه است كه با دوستان خدا خدعه و مكر ميكنند يعنى

معامله خـدعه میکننـد و گفته‌انـد مقصود از خدعه با خدا خدعه با پیغمبر خدا است که چنانچه گفته شد نزد رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم میآیند و برای اینکه جان و مالشان محفوظ ماند شهادتین میگویند و در باطن ایمان ندارند و خدعه با رسول خدعه با خدا است چنانچه در سورهٔ الفتـح آیه ۱۰ فرموده (إِنَّ الَّذِینَ یُبایِعُونَکَ إِنَّما یُبایِعُونَ اللّهَ یَدُ اللهِ فَوقَ أَیـدِیهِم) که تنزیلا دست پیمبرش را بجای دست کبریائی خودش بشمار آورده، در اینجا نیز خدعه با رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را خدعه با خودش نامیده یا اینکه بحذف مضاف است مثل (وَ سئَلِ القَریَةَ) یعنی اهل القریهٔ.

و در قوله تعالی (وَ هُوَ خادِعُهُم) جمله حالیه است منافقین بگمان خودشان با خـدا خدعه میکنند در حالیکه خدا با آنها خدعه میزند، در اینجا در قوله تعالی (وَ هُوَ خادِعُهُم) دو احتمال داده شـده یکی خـدای تعالی با آنها معامله خـدعه کننـدگان میکنـد هم در دنیا و هم در آخرت و بالاخره در دنیا و آخرت نفاق منافقین را ظاهر میگردانـد و عـذاب الیم در آخرت برای آنها مهیّا گردانیـده، و دیگر جزاء خـدعه را خـدعه گفته از بـاب مشـاکلت مثل قوله تعالی (جَزاءُ سَیِّئَةٍ سَیِّئَةٌ) و نیز قوله تعالی (وَ مَکَرُوا وَ مَکَرَ اللّهُ) و بعضـی از مفسـرین گفته‌انـد از آنچه کار خـدا صورت خـدعه دارد اینکه است که آنها را در دنیا واگـذارده که حیات و نعمت دهـد و برسول گفته که احکـام اسـلام را بر آنان جاری فرمایـد با اینکه میدانـد آنها کافرنـد و ایمان نمیآورنـد، و اما خـدعه با آنها در قیامت اینکه است که آنها را واگذارنـد تا بعقب مؤمنین میرونـد و از عقبات میگذرند تا بدر بهشت میرسـند و چون بدر بهشت رسـند زبانه آتش جهنم

صفحه : ۲۰۱

آنها را بخود کشید.

[پایـان] وَ إِذا قامُوا إِلَی الصَّلاةِ قامُوا کُسالی یُراؤُنَ النّاسَ وَ لا یَذکُرُونَ اللّهَ إِلّا قَلِیلًا در اینکه آیه دو صـفت دیگر از اوصاف نکوهیـده کـافرین را یـادآوری مینمایـد یکی آنکه وقتی بنمـاز می‌ایسـتند بطور کسالت و سـستی میایسـتند زیرا که برای اطاعت امر خـدا نماز نمیخوانند بلکه برای نمایش دادن بخلق که ما از مؤمنین میباشیم می‌ایستند.

و دیگر آنکه اینان چنیننـد که یاد خـدا نمیکننـد مگر کمی شاید مقصود از (قَلِیلًا) همین باشد که بعضـی گفته‌اند منافقین وقتی بنماز می‌ایسـتادند فقط تکبیر را بلنـد میگفتند که مردم گمان کنند نماز میخوانند و اگر دلهای منافقین با خدا بود یعنی ایمان بخدا داشـتند البته بسیار یاد خدا را میکردند.

گفته‌انـد کسـی عبـد الکریم بن ابی العوجاء را که دید نماز میخواند باو گفت اینکه عمل مخالف طریق تو است، گفت (عادهٔ البلد و ریاضهٔ الجسد و حمایهٔ الاهل و الولد) یعنی عادت اهل شهر است و ریاضت بدن و حمایت اهل و ولد است.

مُذَبـذَبِینَ بَینَ ذلِکَ لا إِلی هؤُلاءِ وَ لا إِلی هؤُلاءِ در مجمع البیان گفته، میگوینـد (ذبذبته فتذبذب) یعنی یک چیزی را حرکت دادم و بحرکت درآمد، اینکه مثل حرکت دادن چیزی است که بجائی بسته‌گی داشته است.

[پایان] و مذبذب عبارت از چیزی است که بین دو طرف باشد بدون اینکه بیکی بسـته‌گی داشـته باشد و اینکه یکی دیگر از صـفات منافقین است که آنها (مذبـذب) بین ایمان و کفرنـد نه داخل در کفارنـد که از آنها محسوب گردنـد و نه داخل در مؤمنین میباشـند زیرا که آنها فقط بظاهر دعوی اسلام میکنند و در باطن خالی از ایمایند.

وَ مَن یُضلِلِ اللّهُ فَلَن تَجِدَ لَهُ سَبِیلًا و چون منافقین در اثر نفاقشان با رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و مؤمنین خود را از هدایت

صفحه : ۲۰۲

خـدائی محروم گردانیدنـد خدا آنها را از هدایت شدن بطریق اسـلام و راه یافتن بسوی حقیقت توحیدی بی‌نصیب گردانیده و وقتی

کسی را خدا گمراه گردانید پس تو که رسولی برای هدایت یافتن آنها راهی نمییابی، اشاره به اینکه که کسی را که خدا هدایت نکرد تو راهی نداری که او را بطریق اسلام واقعی و توحید حقیقی راه نمائی کنی اینکه است که منافقین بین دو راه ضلالت و گمراهی ماندهاند و اینکه خود عذاب سختی است که آدمی همیشه بین دو امر مهم مردد باشد و بهیچ طرف مطمئن نگردد.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا الکافِرِینَ أَولِیاءَ مِن دُونِ المُؤمِنِینَ آیه خطاب بمؤمنین است که ای کسانیکه ایمان آوردهاید کافرین را بغیر مؤمنین دوستان خود قرار ندهید یعنی اگر واقعا ایمان آوردهاید باید با مؤمنین دوستی بیندازید که دوستان هم باشید و یکدیگر را کمک و یاری کنید أ تُرِیدُونَ أَن تَجعَلُوا لِلّهِ عَلَیکُم سُلطاناً مُبِیناً (سلطان) بمعنی حجّت و دلیل است، همزه استفهام در مقام انکار و سرزنش آمده، شاید آیه بمؤمنین خاطرنشان میکند که اگر با کافرین دوستی انداختید گویا می‌خواهید برای خدا حجّتی بر ضرر خودتان آرید یعنی اگر چنین کنید برای خدا حجّتی بر ضرر خودتان قرار دادهاید که شما را عذاب بفرماید باین دلیل که از کفّار محسوب هستید.

إِنَّ المُنافِقِینَ فِی الدَّرکِ الأَسفَلِ مِنَ النّارِ (درک) بفتح دال و راء و گاهی هم بسکون راء قرائت شده.

راغب گفته (درک) مثل درج پله نردبان است درج باعتبار صعود یعنی بالا رفتن و درک باعتبار نزول پائین آمدن است اینکه است که مقامات بهشت را درجات گفته‌اند و در مورد جهنم درکات گفته میشود و از نظر اینکه در آتش پائین آمدن منظور شده جهنم را (هاوِیَةٌ) از هویٰ بمعنی فرود آمدن نامیده‌اند. [پایان]

صفحه : ۲۰۳

خلاصه آیه در مقام بیان عاقبت و سر انجام اعمال منافقین است که نفاقشان چنان پستی و نزول برای آنان ایجاب نموده که پائین درکات جهنم را منزل و فرودگاه آنها گردانیده.

در کشف الاسرار گفته آورده‌اند که منافقین را بدوزخ فرستند، در درک اول، مالک گوید (یا نار خذیهم) ای آتش آنها را بگیر آتش گوید ولایت ما بر زبان است و بر زبان وی هر چند بمجاز باشد کلمه توحید رانده و راه را بما فرو گرفته، بدرک دوم رسد آتش همین گوید تا برسد بدرک هشتم چون بدرک هشتم رسد آتش گوید ولایت ما بر دل است نه بر زبان، بیار تا از دل چه نشان داری و در دل وی جز نشان شرک و کفر نباشد، آتش دروی گیرد اینکه است که (رَبِّ العِزَّةِ گفت (إِنَّ المُنافِقِینَ فِی الدَّرکِ الأَسفَلِ مِنَ النّارِ).

[پایان] وَ لَن تَجِدَ لَهُم نَصِیراً ای رسول تو هرگز برای آنان نمییابی کسی را که یاور آنها باشد و عذاب را از آنان بردارد.

از عبد اللّه بن عمر نقل میکنند که گفته سه گروهند که در قیامت عذاب آنها سخت‌تر از عذاب دیگران است: ۱- منافقین که در باره آنها است (إِنَّ المُنافِقِینَ فِی الدَّرکِ الأَسفَلِ مِنَ النّارِ) ۲- آنهائیکه بمائده عیسی بن مریم (ع) کافر شدند که در باره آنها گفته (فَإِنِّی أُعَذِّبُهُ عَذاباً لا أُعَذِّبُهُ أَحَداً مِنَ العالَمِینَ) ۳- در باره آل فرعون که فرموده (أَدخِلُوا آلَ فِرعَونَ أَشَدَّ العَذابِ).

و گفته‌اند در منافق سه صفت است که بآن شناخته میشود و لو اینکه نماز کند و روزه بگیرد و ادّعای اسلام کند. ۱- چون سخن گوید دروغ گوید.

۲- چون وعده کند خلاف وعده نماید. ۳- چون او را امین دانند خیانت کند اینها علامت نفاق است و آدم منافق باین صفات از مؤمنین جدا میگردد.

إِلَّا الَّذِینَ تابُوا وَ أَصلَحُوا وَ اعتَصَمُوا بِاللّهِ وَ أَخلَصُوا دِینَهُم لِلّهِ پس از آنکه در آیات بالا وعید سخت بمنافقین داده اینکه آیه از منافقین

صفحه : ۲۰۴

استثناء میکند آنهائی را که متّصف بچند صفت گردند: ۱- توبه و بازگشت کنند از نفاق بسوی ایمان و توبه تنها و لو اینکه گفته شود چنانچه در محلّش بیان شده فقط پشیمانی و عزم بر عدم رجوع بگناه باشد چنانچه از آیه استفاده میشود در مورد منافقین بتنهائی کافی نیست زیرا که نفاق در قلب منافق ریشه دوانده اینکه است که پس از (تابُوا) فرموده (وَ أَصلَحُوا).

دوم از عملی که منافق بایـد انجام دهد اینکه است که قلب و سریره خود را اصلاح کند که ماده نفاق ریشه کن گردد و چون خود منافق بقدرت خود چنین قدرتی ندارد که خود را اصلاح کند فرموده ((وَ اعتَصَمُوا بِاللّهِ) بخدا چنگ بزند و از او یاری بخواهد.

و چنگ زدن بخدا و تمسّک باو باین است که دین را برای او خالص کنـد و بدستور رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و احکام قرآن عمل نمایـد اگر باین سه مطلبی که گفته شد عمل نمود آنوقت از آن مؤمنینی خواهد گردید که در باره آنها است (فَمَن یَکفُر بِالطّاغُوتِ وَ یُؤمِن بِاللّهِ فَقَدِ استَمسَکَ بِالعُروَةِ الوُثقی لا انفِصامَ لَها) آیـة الکرسـی، یعنی کسیکه بطاغوت کافر گردید و بخدا ایمان آورد حقیقةً چنگ زده بریسمان محکمی که گسسته‌گی ندارد.

فَأُولئِکَ مَعَ المُؤمِنِینَ وَ سَوفَ یُؤتِ اللّهُ المُؤمِنِینَ أَجراً عَظِیماً از سیاق آیات بر میآیـد که مقصود از مؤمنین در اینجا مؤمنین خلّص میباشند که در آیات بعضی از صفات آنها را خاطر نشان کرده مثل قوله تعالی در اول سورهٔ المؤمنون که فرموده (قَد أَفلَحَ المُؤمِنُونَ الَّذِینَ هُم فِی صَلاتِهِم خاشِعُونَ الخ) و نیز آیات دیگر که در اوصاف مؤمن واقعی یادآور شده.

خلاصه آیه تـذکر میدهـد که اگر منافقین با همین اوصافی که گفته شـد بازگشت نمودنـد با مؤمنیند و از جمله مؤمنین و داخل در آنهایند و بمؤمنین بزودی پاداش بزرگ داده میشود.

صفحه : ۲۰۵

ما یَفعَلُ اللّهُ بِعَذابِکُم إِن شَکَرتُم وَ آمَنتُم وَ کانَ اللّهُ شاکِراً عَلِیماً از آیه چنین مینماید که خطاب بمنافقین باشد زیرا که آیات پیش در باره آنها فرود آمده و ظاهرا در اینکه آیه اشاره باین است که خدا احتیاجی بشـما و عمل شـما ندارد و نمیخواهد شـما را عذاب کند همان نفاق و کفر شـما است که عـذاب را برای شـما ایجاب مینماید و اگر شـما شـکر نعمتهائی که در دست دارید بنمائید که شاید کنایه از نعمت اسلام است که در دسترس شـما گذارده شده (وَ آمَنتُم) و ایمان واقعی آوردید خدای رئوف مهربان شـکر شـما را قبول میکند.

بعضـی از مفسرین گفته روی خطاب بمؤمنین جریان دارد لکن ظاهرا اینکه معنی بنظر درست نمیآید زیرا که مؤمنین کسانی میباشند که هم ایمان دارند و هم شکر گذارند و اینکه نسبت بآنها بان شرطیه گفته شود اگر شکر کردید و ایمان آوردید خدا شما را عذاب نمیکند تحصـیل حاصل است، بکسی اینکه جمله (إِن شَکَرتُم وَ آمَنتُم) گفته میشود که نه ایمان آورده باشد و نه شکر گذار باشد (و اللّه عالم باسرار کلامه.

لا یُحِبُّ اللّهُ الجَهرَ بِالسُّوءِ مِنَ القَولِ إِلّا مَن ظُلِمَ خدا دوست نمیدارد ظاهر کردن بدی کسی را بزبان یعنی عیب کسی را فاش گرداند مگر کسیکه بر وی ستم شده باشد که بر ظالم نفرین کند یا نزد قاضی و حاکم تظلّم نماید که حقّش را از ظالم بگیرند.

و میتوان گفت در مورد تظلّم حرمت غیبت برداشته میشود زیرا که آیه مطلق است خواه در مورد انتقام از ظـالم باشـد یـا فقـط برای اینکه وقتی مظلوم از ظالم شـکایت و بـد گوئی کرد و لو نزد قاضـی نباشـد قدری دلش تسـلی میاید لکن در صورتی جایز است که دروغ و بهتان در او نباشد، و در روایتی است که شخصی جمعی را ضیافت نمود و طعامی نزد آنها حاضر نکرد آنها هر جا میرسیدند از بیمروتی او شکایت میکردند و مردم ایشان را بر اینکه شکایت عتاب مینمودند اینکه آیه در عذر آن جماعت نازل شد.

صفحه : ۲۰۶

در مجمع البیان در معنی اینکه کلام از مفسرین چند قول نقل کرده:

۱- در مورد یاری خواستن جایز نیست کسی دشنام گوید مگر کسی که بر وی ستم شده باشد برای چنین کسی طوری نیست که تا آنجائیکه دین اجازه داده از جور ظالم یاری بجوید.

[حسن و سدی] و از ابی جعفر علیه السّلام نیز همین طور روایت شده و نظیر او است قوله تعالی (وَ انتَصَرُوا مِن بَعدِ ما ظُلِمُوا).

۲- خدا دوست ندارد بلند نفرین کردن بر کسی را مگر بر آنکسی که ستم شده باشد یعنی در اینکه صورت برای مظلوم جایز است که در باره او دعای بد کند و اینکه قول از إبن عباس روایت شده و نزدیک باین است قول قتاده.

۳- خدا دوست نمیدارد که احدی را مذمّت کنند و شکایت نمایند و ببدی نام او را ببرند مگر اینکه مظلوم باشد که شکایت کردن و اظهار مراد کردن او جایز است و اینکه ظلم او را بر مردمان ظاهر گرداند تا مردم از او حذر کنند و اینکه قول مجاهد است.

[پایان] وَ کانَ اللّهُ سَمِیعاً عَلِیماً خدا میشنود شکایت مظلوم را از ظالم خواه صدا بشکایت ظالم بلند کند یا آهسته بگوید و نیز عالم است بصدق صادق و کذب کاذب چیزی نزد خدا مخفی نیست.

إِن تُبدُوا خَیراً أَو تُخفُوهُ أَو تَعفُوا عَن سُوءٍ فَإِنَّ اللّهَ کانَ عَفُوًّا قَدِیراً اگر شما ظاهر گردانید آنچه بگفتار یا اعمال نیکی که کسی در باره شما کرده از باب تشکّر و اظهار نیکی او یا مخفی دارید و اظهار نکنید یا در باره کسیکه بشما تعدّی کرده عفو و بخشش نمائید یا در مقام انتقام برآئید خدا آمرزنده و توانا است.

ظاهرا آیه ارشاد بر اینکه است که در مورد تظلّم اذن داده که برای استیفاء حق خودتان ظلم ظالم را اظهار کنید لکن در اینکه آیه شاید اشاره باین مینماید

صفحه : ۲۰۷

که برای مؤمنین بهتر اینکه است که هر گاه عمل خیری یا احسانی از برادر مؤمن در باره آنها اجراء گردید هم اظهار کنند و هم از آنها تشکّر نمایند و هر گاه ستمی باو رسید عفو کند و از انتقام کشیدن غمض عین نماید و بداند خداوند هم آمرزنده است و هم قدرت دارد که از طرف مظلوم پاداش ظلم ظالم را بدهد.

إِنَّ الَّذِینَ یَکفُرُونَ بِاللّهِ وَ رُسُلِهِ وَ یُرِیدُونَ أَن یُفَرِّقُوا بَینَ اللّهِ وَ رُسُلِهِ وَ یَقُولُونَ نُؤمِنُ بِبَعضٍ وَ نَکفُرُ بِبَعضٍ وَ یُرِیدُونَ أَن یَتَّخِذُوا بَینَ ذلِکَ سَبِیلًا أُولئِکَ هُمُ الکافِرُونَ حَقًّا وَ أَعتَدنا لِلکافِرِینَ عَذاباً مُهِیناً پس از بیان اوصاف و اعمال و سجیه منافقین در مقام بیان حال اهل کتاب برآمده و بعضی از اوصاف نکوهیده آنان را تذکر میدهد که آنهائیکه از یهود و نصاری بخدا و پیمبران کافر شدند آنان خواستند تفرقه اندازند بین خدا و رسولان او و میگفتند ما ببعضی از پیمبران ایمان داریم و ببعضی انکار مینمائیم مثل اینکه یهودیان بحضرت موسی و انبیاء پیش از او [ع] ایمان داشتند و بحضرت عیسی و پیمبران بعد [ع] کافر میباشند چنین است حال عیسویان که بعیسی و پیمبران پیش از او ایمان آوردند و بحضرت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کافر شدند و اینها بسوی راه ضلالت و گمراهی پیش میروند.

چنین مردمانی که ببعضی از پیمبران ایمان دارند و ببعضی ایمان ندارند اینان محققا کافرند و از زمره مؤمنین خارجند و عذاب سخت خوار کننده برای آنها مهیّا گردیده.

صفحه : ۲۰۸

[سوره النساء (۴): آیات ۱۵۲ تا ۱۵۹]

اشاره

وَ الَّذِینَ آمَنُوا بِاللّهِ وَ رُسُلِهِ وَ لَم یُفَرِّقُوا بَینَ أَحَدٍ مِنهُم أُولئِکَ سَوفَ یُؤتِیهِم أُجُورَهُم وَ کانَ اللّهُ غَفُوراً رَحِیماً (۱۵۲) یَسئَلُکَ أَهلُ الکِتابِ أَن تُنَزِّلَ عَلَیهِم کِتاباً مِنَ السَّماءِ فَقَد سَأَلُوا مُوسی أَکبَرَ مِن ذلِکَ فَقالُوا أَرِنَا اللّهَ جَهرَةً فَأَخَذَتهُمُ الصّاعِقَةُ بِظُلمِهِم ثُمَّ اتَّخَذُوا العِجلَ مِن بَعدِ ما جاءَتهُمُ البَیِّناتُ فَعَفَونا عَن ذلِکَ وَ آتَینا مُوسی سُلطاناً مُبِیناً (۱۵۳) وَ رَفَعنا فَوقَهُمُ الطُّورَ بِمِیثاقِهِم وَ قُلنا لَهُمُ ادخُلُوا البابَ سُجَّداً وَ قُلنا لَهُم لا تَعدُوا فِی السَّبتِ وَ أَخَذنا مِنهُم مِیثاقاً غَلِیظاً (۱۵۴) فَبِما نَقضِهِم مِیثاقَهُم وَ کُفرِهِم بِآیاتِ اللّهِ وَ قَتلِهِمُ الأَنبِیاءَ بِغَیرِ حَقٍّ وَ قَولِهِم قُلُوبُنا غُلفٌ بَل طَبَعَ اللّهُ عَلَیها بِکُفرِهِم فَلا یُؤمِنُونَ إِلاّ قَلِیلاً (۱۵۵) وَ بِکُفرِهِم وَ قَولِهِم عَلی مَریَمَ بُهتاناً عَظِیماً (۱۵۶) وَ قَولِهِم إِنّا قَتَلنَا المَسِیحَ عِیسَی ابنَ مَریَمَ رَسُولَ اللّهِ وَ ما قَتَلُوهُ وَ ما صَلَبُوهُ وَ لکِن شُبِّهَ لَهُم وَ إِنَّ الَّذِینَ اختَلَفُوا فِیهِ لَفِی شَکٍّ مِنهُ ما لَهُم بِهِ مِن عِلمٍ إِلاَّ اتِّباعَ الظَّنِّ وَ ما قَتَلُوهُ یَقِیناً (۱۵۷) بَل رَفَعَهُ اللّهُ إِلَیهِ وَ کانَ اللّهُ عَزِیزاً حَکِیماً (۱۵۸) وَ إِن مِن أَهلِ الکِتابِ إِلاّ لَیُؤمِنَنَّ بِهِ قَبلَ مَوتِهِ وَ یَومَ القِیامَةِ یَکُونُ عَلَیهِم شَهِیداً (۱۵۹)

صفحه : ۲۰۹

[ترجمه]

و کسانیکه ایمان آوردند بخدا و رسولان او و بین احدی از پیمبران را تفرقه نینداختند بزودی خداوند پاداش بآنها عطا میکند و خدا آمرزنده و مهربان است [۱۵۲]

ای رسول اهل کتاب [یهودیان] از تو سؤال میکنند که کتابی از آسمان یکدفعه بر آنها نازل کنی اینان از موسی بزرگتر از اینکه سؤال کردند و گفتند نشان ده خدا را بما بعیان و بسبب ظلمشان صاعقه آنها را گرفت و پس از آنکه معجزات بر آنها آمد گوساله پرست شدند پس ما آنها را عفو کردیم و بموسی سلطنت ظاهر عطا نمودیم [۱۵۳]

و کوه طور را بالای سر آنها برافراشتیم بجهت اینکه قبول میثاق بنمایند و بآنها گفتیم در حال سجده داخل درب گردید و گفتیم بآنها که در روز شنبه تعدّی نکنید و از آنها میثاق محکم گرفتیم [۱۵۴]

پس چون آنها پیمان شکستند و بآیات خدا کافر شدند و انبیاء را بغیر حق کشتند و گفتند قلبهای ما بسته شده آنها را عقوبت کردیم بلکه بسبب کفر آنها خدا بقلب آنها مهر زده اینکه است که از اینها بجز عدّه معدودی ایمان نمیآورند [۱۵۵]

و بسبب کفرشان و قولشان که بر مریم بهتان عظیم زدند آنها را عذاب نمودیم [۱۵۶]

و نیز بگفتار آنها که ما مسیح عیسی بن مریم رسول خدا را کشتیم و او را نکشتند و نه بدار زدند بلکه بر آنها امر مشتبه گردید آنها را عذاب نمودیم و همانا آنهائیکه در آن اختلاف کردند در شکند و برای آنها علمی نیست مگر متابعت گمان و نکشتند عیسی را یقینا [۱۵۷]

بلکه خدا او را بسوی خودش بالا برد و خدا غالب و درست کار است [۱۵۸]

و از اهل کتاب کسی باقی نمیماند مگر اینکه پیش از موت عیسی بن مریم باو ایمان میآورد و او در روز قیامت بر او گواهست [۱۵۹]

.

صفحه : ۲۱۰

توضيح آيات

وَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللّهِ وَ رُسُلِهِ وَ لَم يُفَرِّقُوا بَينَ أَحَدٍ مِنهُم أُولئِكَ سَوفَ يُؤتِيهِم أُجُورَهُم وَ كانَ اللّهُ غَفُوراً رَحِيماً آيه در مقابل عمل كفار كه بين خـدا و رسولانش تفرقه انداختنـد و گفتنـد (نُؤمِنُ بِبَعضٍ وَ نَكفُرُ بِبَعضٍ) و در آيه بالا گفته شد كه اينان يهوديان و نصـرانيان بودنـد، و مؤمنين را كه بتمـام انبياء ايمان آوردهانـد و بين رسولان تفرقه نينداختهانـد سـتايش فرموده و مقول قول آنها است آنجا كه گفت (قُل آمَنّا بِاللّهِ وَ ما أُنزِلَ عَلَينا) و همين طورى كه در باره كافرين گفت (وَ أَعتَدنا لِلكافِرِينَ عَذاباً مُهِيناً) در باره مؤمنين فرموده (أُولئِكَ سَوفَ يُؤتِيهِم أُجُورَهُم الـخ) قوله تعالى در جاى ديگر (فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ فَيُوَفِّيهِم أُجُورَهُم) و باضافه بر پاداش عمل مؤمنين و مزد آنها در آخر آيه بمؤمنين خاطر نشان ميكند كه پروردگار شما (غَفُورٌ) است گناهانتان را ميآمرزد (رَحِيمٌ) است كه شما مورد رحمت الهى واقع گرديدهايد.

يَسئَلُكَ أَهلُ الكِتابِ أَن تُنَزِّلَ عَلَيهِم كِتاباً مِنَ السَّماءِ گفتهانـد كه اينكه سؤال را كعب بن الاشـرف و فنحاص بن عاذورا از حضـرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نقل كردهاند.

ظاهرا چنانچه از آيات ديگر معلوم ميگردد مقصود از اهل كتاب يهوديان و نصرانيانند كه آنها گويا قرآن را كتاب آسمانى و معجزه رسول نميدانسـتند و در هر زمانى مردم از اينكه قبيل اعتراضات بپيمبران مينمودنـد و بانچه در دست رس آنها بوده قانع نبودند و چيز ديگرى ميطلبيدنـد براى اينكه براى انكارشان بهانهئى در دسـتشان باشد اينكه است كه آيه يادآور ميشود كه اى رسول اهل كتاب از تو سؤال ميكننـد كه از آسـمان كتـاب براى آنهـا بيـاورى مثـل اينكه براى موسـى بن عمران الواح تورات يكـدفعه فرود آمـد و گويا اعتراضشان بقرآن

صفحه : ۲۱۱

براى اينكه بود كه قطعه قطعه و آيه آيه نازل گرديده.

و بقولى آنها سؤال كردنـد كه بر اعيان و بزرگان آنها كتابى بيايـد كه امر كنـد بتصـديق رسول صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم، و بقول ديگر سؤال آنهـا اينكه بود كتابى مخصوص بآنها بيايـد و غرض آنها تحكّم و زورگوئى و ايراد گرفتن در معجزات بود نه طلب حق و ظهور حقيقت و گفتهاند كه اگر آنها واقعا براى استرشاد طلب ميكردند خدا بآنها عطاء مينمود.

فَقَد سَأَلُوا مُوسى أَكبَرَ مِن ذلِكَ فَقالُوا أَرِنَا اللّهَ جَهرَةً فَأَخَذَتهُمُ الصّاعِقَةُ بِظُلمِهِم گويا برسول خطاب ميكنـد كه تو از ايرادات اينها محزون مباش زيرا كه بنى اسـرائيل با آن همه معجزاتيكه از حضـرت موسى معاينه نمودند از او بزرگتر از اينها سؤال كردند و گفتند كه خـدا را واضـح و جلىّ بمـا نشان بـده بطوريكه بچشم سر او را مشاهـده نمائيم و بپاداش اينكه خلاف بزرگ و تمنّا كردن محال صائقه آنها را گرفت و هلاك گرديدند و بيان و تفسير اينكه آيات در سوره بقره و جاهاى ديگر شده.

و چنانچه تعداد و شماره شده «۱۶ گناه» از قوله تعالى (أَرِنَا اللّه) تا قوله (أَجراً عَظِيماً) در اينكه آيات از يهوديها يادآور ميشود.

اول- گفتنـد (أَرِنَا اللّهَ جَهرَةً) خـدا را عيانـا بما نشان بـده يا گفتنـد خـدا را آشـكارا بما بنما و در سوره بقره بيانش شـده (فَأَخَذَتهُمُ الصّاعِقَةُ) و آنها را هلاك گردانيد.

دوم- (ثُمَّ اتَّخَذُوا العِجلَ مِن بَعدِ ما جاءَتهُمُ البَيِّناتُ) يعنى پس از معجزات ظاهر هويدا بنى اسـرائيل بگوساله سامرى كه از طلا ساخته بود سـجده كردنـد و عبـادت خـدا را ترك نمودنـد (فَعَفَونا عَن ذلِكَ وَ آتَينا مُوسى سُلطاناً مُبِيناً) و ما آنها را عفو كرديم و بموسـى استيلا و سلطنت و حجت ظاهر عطا نموديم سوم- (وَ رَفَعنا فَوقَهُمُ الطُّورَ بِمِيثاقِهِم) و بپاداش مخالفت كردنشان

صفحه : ۲۱۲

باحکام تورات کوه طور را بالای سر آنان افراشتیم بطوریکه ترسان بودند که کوه برسرشان افتد (بِمِیثاقِهِم) یعنی بمخالفت عهدشان. بروایت إبن عباس کوه طور بقدر پهنای لشگرگاه موسی گسسته شد و بر بالای سر آنها افراشته گردید و بآنها گفتند اگر بتورات ایمان نیاورید و بشرایط آن عمل ننمائید اینکه کوه را بر سر شما فرود می‌آوریم آنها از ترس نصف روی خود را بر زمین گذاردند و بیک چشم کوه را مینگریستند و میگفتند (حنطهٔ) بجای اینکه بآنها گفته شده بود که بگوئید (حِطَّةٌ) یعنی (احطط من خطایا).

چهارم- (وَ قُلنا لَهُمُ ادخُلُوا البابَ سُجَّداً) و بآنها گفتیم داخل در اینکه درب شوید و حال آنکه سجده کنندگان باشید، قتاده گفته آن دری از درهای بیت المقدس بود و گفته‌اند که آن درب بنام اوایلیا یا بنام اریحا بود.

پنجم- (وَ قُلنا لَهُم لا تَعدُوا فِی السَّبتِ) و بآنها گفتیم از حکم شنبه تجاوز نکنید و بآنچه را که برایتان حلال نیست عمل ننمائید و در شنبه هیچ عملی از صید ماهی و غیر آن نکنید و آنها در شنبه مخالفت نمودند و صید ماهی کردند.

ششم- (فَبِما نَقضِهِم مِیثاقَهُم) و در تقدیر است که (فنقضوا میثاقهم ففعلنا بهم ما فعلنا).

(ما) در (ما فعلنا) زائده است و برای تأکید آورده و در معنی (فعاقبناهم بنقضهم میثاقهم) یعنی بسبب نقض عهدشان آنها را عذاب کردیم.

و چون بنی اسرائیل نقض میثاق کردند که عهد کرده بودند پیمبران را نکشند و باحکام تورات عمل کنند و خلاف عهد نمودند ما بآنها کردیم آنچه کردیم و کیفر آنها را در آیات دیگر بیان کرده.

هفتم- (وَ کُفرِهِم بِآیاتِ اللّهِ) از جمله خلاف آنها اینکه بود که بآیات خدا یعنی الواح تورات و آیات قرآن کافر گردیدند.

صفحه : ۲۱۳

هشتم- (وَ قَتلِهِمُ الأَنبِیاءَ بِغَیرِ حَقٍّ) مثل کشتن زکریّا و یحیی و پیمبران دیگر که در قرآن اجمالا بآنها اشاره کرده.

نهم- (وَ قَولِهِم قُلُوبُنا غُلفٌ) (غُلفٌ) جمع (اغلف) است یعنی گفتند بر قلبهای ما پرده و غشاوت است اینکه بود که آنها بپیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میگفتند آنچه تو میگوئی ما نمی‌فهمیم و گویا میخواستند بگویند خدا ما را اینکه طور کرده که دعاوی پیغمبران را نمی‌فهمیم و اینکه عذر آنها باشد در عدم قبول کلام آنها.

دهم- (بَل طَبَعَ اللّهُ عَلَیها بِکُفرِهِم فَلا یُؤمِنُونَ إِلّا قَلِیلًا).

آیه به (بَل) اضراب سخن آنها را ردّ میکند که کفر و جحود آنان و گناهانشان چنین ایجاب کرده که قلبهایشان را از علم و دانش محجوب گردانیده اینکه است که از بنی اسرائیلین ایمان نمی‌آورند مگر کمی از آنها.

یازدهم- (وَ بِکُفرِهِم) عطف است به (بِکُفرِهِم) در آیه پیش عطف خاص بر عام یعنی (بجحودهم بعیسی علیه السّلام).

دوازدهم- (وَ قَولِهِم عَلی مَریَمَ بُهتاناً عَظِیماً) یهودیان بمریم دختر عمران نسبت بزرگی و تهمت عظیمی دادند یعنی او را که معصومه بود متهّم بزنا کردند.

سیزدهم- (وَ قَولِهِم إِنّا قَتَلنَا المَسِیحَ عِیسَی ابنَ مَریَمَ رَسُولَ اللّهِ) گفته‌اند یهودیها ادّعاء کردند که ما مسیح را کشتیم و نصاری آنها را بر اینکه عمل تصدیق نمودند لکن قرآن آنها را تکذیب کرده و فرموده (وَ ما قَتَلُوهُ وَ ما صَلَبُوهُ وَ لکِن شُبِّهَ لَهُم) نه مسیح را کشتند و نه او را بدار زدند و امر بر آنان مشتبه گردید.

[سخنان مفسرین در توجیه آیه] در مجمع البیان گفته در کیفیت تشبیه و چگونگی آن اختلاف است.

۱- از إبن عباس چنین روایت شده که گفته چون خدای تعالی آنهائی را که عیسی و مادرش را سب کردند مسخ کرد (و آنان را

بصورت خوك گردانيد) يهوديها از دعاى وى ترسيدند و يهودا كه رئيس و بزرگ يهوديان بود ترسيد كه

صفحه : ۲۱۴

حضرت عيسى عليه السّلام بر او دعاى بد كند يهوديان را جمع نمود و بر قتل عيسى [ع] اتّفاق كردند و خداى تعالى جبرئيل را براى يارى او فرستاد كه او را اعانت كند و از آنها جلوگيرى نمايد و همين است معنى قوله تعالى (وَ أَيَّدناهُ بِرُوحِ القُدُسِ) پس يهوديها دور عيسى [ع] جمع شدند و قرار دادند از او سؤال كنند حضرت عيسى در جواب فرمود اى جماعت يهود خدا شما را دشمن ميدارد پس يهوديها ريختند دور او كه او را بكشند، جبرئيل او را در خانه‌ئى محفوظ گردانيد و از روزنه‌ئى كه در سقف خانه بود عيسى عليه السّلام را بآسمان برد پس يهوذا كه رئيس يهوديان بود مردى از يارانش بنام ططيانوس را در آن خانه فرستاد كه عيسى را بكشد و چون او داخل خانه شد و عيسى را نديد مشغول تفحص بود كه عيسى را پيدا كند چون طول كشيد گمان كردند كه با او جنگ ميكند پس خداوند شبه عيسى را بر آن انداخت و چون برگشت بسوى جماعت او را كشتند و بدار زدند و بقولى صورت او را شبيه صورت عيسى [ع] گردانيد نه بدن او را و بعضى از قوم گفتند صورت صورت عيسى است و جسد جسد ططيانوس است و بعضى گفتند اگر ططيانوس است پس عيسى كو و اگر عيسى است ططيانوس كجا است و امر بر آنها مشتبه گرديد.

دوم- وهب بن منبّه گفته عيسى با هفت نفر از حواريين در خانه‌ئى بود يهوديها بآنها احاطه نمودند كه عيسى را بكشند وقتى داخل شدند خداوند همه آنها را بشكل عيسى درآورد يهوديان بآنها گفتند ما را سحر كرده‌ايد يا عيسى را بما نشان دهيد يا تمام شما را ميكشيم حضرت عيسى باصحابش گفت كدام يك از شما امروز نفس خود را ببهشت ميفروشد، مردى از آنها بنام سرخس گفت من با آنها بيرون ميروم و گفت منم عيسى و قوم او را گرفتند و بدار زدند و در همان روز خدا عيسى را بالا برد.

[قتاده و مجاهد و إبن اسحاق بر همين قولند] و در عدد حواريين اختلاف كرده‌اند و غير از وهب كسى نگفته كه تمام

صفحه : ۲۱۵

آنها شبيه عيسى گرديد بلكه گفته‌اند يكى از آنها شبيه عيسى گرديد و عيسى از بين آنها بيرون رفت، و طبرى گفته قول وهب اقوى است زيرا اگر يكى از آنها شبيه عيسى شده جا نداشت كه عيسى [ع] بگويد كدام يك از شما نفسش را ببهشت ميفروشد پس از آن او از ميان آنها بيرون شد و وى را كشتند و عيسى بالا رفت زيرا كه عيسى بر آنها مشتبه شده بود و چون يكى از آنها كشته شد باز امر بر آنها مشتبه گرديد و أبو على جبائى گفته رؤساء يهود انسانى را گرفتند و كشتند و او را در محل بلندى بدار زدند و براى احدى ممكن نبود كه نزديك آن محل بشود و گفتند ما عيسى را كشتيم تا عوام آنها گمان كنند كه عيسى كشته شده و آنها بخانه‌ئى كه در آن عيسى بود احاطه نمودند در حالى كه عيسى بالا رفته بود و ترسيدند كه بالا رفتن عيسى ايمان آوردن يهوديان را ايجاب نمايد اينكه بود كه امر را بر آنها مشتبه گردانيدند و آنهائيكه اختلاف كردند غير كسانى بودند كه او را بدار زدند.

و بقولى يكى از حواريّن منافقى سى درهم از يهوديان گرفت كه عيسى را نشان بدهد پس از آن پشيمان شد و ترسيد بطوريكه خود را كشت و او بنام بودس زكريّا بود و بعضى از نصارى ميگويند بودس بشكل عيسى در آمد و او را بدار زدند هر چه گفت من عيسى نيستم كسى هستم كه او را بشما نشان دادم قبول نكردند.

و بقولى مسيح را با ده نفر از اصحابش در خانه‌ئى حبس كردند پس يك يهودى نزد آنها آمد خداوند او را شبيه عيسى گردانيد و عيسى را بآسمان برد و آن مرد يهودى را بجاى عيسى كشتند.

وَ إِنَّ الَّذِينَ اختَلَفُوا فِيهِ لَفِي شَكٍّ مِنهُ گفته‌اند پس از بالا رفتن عيسى [ع] اختلاف بين عوام يهوديان واقع گرديد نه بين علماى آنها زيرا كه آنها دانستند كه عيسى كشته نشده [جبائى] و بقولى جماعتى از يهود گفتند عيسى كشته شد و جماعتى گفتند عيسى كشته

نشده

صفحه : ۲۱۶

ما لَهُم بِهِ مِن عِلمٍ إِلّا اتِّباعَ الظَّنِّ یعنی آنهائیکه گفتند عیسی کشته شده تابع گمانشان گردیدند و گمان کردند کشته شده و اینکه در کشته شدن عیسی شک کردند برای اینکه بود که چون میدانستند عدد کسانی را که در خانه با عیسی هستند و چون داخل خانه شدند یکی از آنها را که ندیدند اینکه بود که در کار عیسی [ع] امر بر آنان مشتبه گردید و کشتند آنکه را که کشتند و اینکه توجیه بر قول کسی است که گفته یهودیان داخل خانه شدند در وقتی که اصحاب هنوز متفرق نشده بودند لکن آنهائیکه وقتی داخل شدند اصحاب متفرق شده بودند اختلافشان در اینکه است که آیا عیسی در آنهائی است که مانده‌اند یا آنهائیکه بیرون رفته‌اند.

حسن در معنی آیه گفته (فاختلفوا فیه) در عیسی اختلاف کردند دفعه‌ئی گفتند او بنده خدا است، دفعه‌ئی گفتند او پسر خدا است، دفعه‌ئی گفتند او خدا است.

وَ ما قَتَلُوهُ یَقِیناً در مرجع (ها) در (قَتَلُوهُ) اختلاف است بقولی عود بظن میکند یعنی بگمان خودشان او را بیقین نکشتند مثل اینکه گفته شود او را بدانسته گی که آن عیسی است نکشتند و در آن تحقیق نکردند.

(إبن عباس) و بقول دیگر مرجع ضمیر (قَتَلُوهُ) عیسی است از باب تأکید خبر نفی کرده است قتل عیسی را.

[پایان] بَل رَفَعَهُ اللّهُ إِلَیهِ وَ کانَ اللّهُ عَزِیزاً حَکِیماً خدای تعالی اینکه حکایت را در سوره آل عمران آورده آنجا که فرموده (إِذ قالَ اللّهُ یا عِیسی إِنِّی مُتَوَفِّیکَ وَ رافِعُکَ إِلَیَّ) سوره ۲ آیه ۲۵.

بعضی از مفسرین گفته در اینکه آیات بصراحت و آشکارا خبر میدهد که یهودیان عیسی را نکشتند و نه بدار زدند بلکه خدای تعالی او را از دست آنها نجات داد و بسوی خودش بالا برد.

صفحه : ۲۱۷

و سیاق آیه ادّعای اهل کتاب را رد میکند یعنی عیسی از دار و کشته شدن نجات یافت وقتی آیه صریحا خبر میدهد که عیسی را نه کشتند و نه بدار زدند و خدا او را بالا برد، معلوم میشود عیسی با همین جسم عنصری بآسمان بالا رفته و آنهائیکه میگویند عیسی را بدار زدند و کشتند و روحش بالا رفته آیه آنها را تکذیب میکند بقوله (وَ ما قَتَلُوهُ وَ ما صَلَبُوهُ) زیرا بالا رفتن روح پس از مردن شرافت مخصوصی نیست و سیاق آیه آبی از اینکه است زیرا که بالا بردن عیسی برای اینکه بوده که از دست یهودیان نجات یابد و او را نکشند.

و اینکه عمل نسبت بعیسی بن مریم که هم ولادتش بطریق غیر عادی انجام گرفته و هم طریق زندگانیش چنانچه گفته‌اند از طریق متعارف خارج بوده و تمام امورش غیر عادی انجام گرفته پس بنابراین اینطور حفظ او و نجات دادنش از دست یهودیان اینکه هم یکی از معجزات او و بطریق غیر عادی انجام گرفته باشد و اصلا مبنای تمام معجزات پیمبران روی اصل خارق العاده واقع گردیده و معجزاتیکه از انبیاء مثل ابراهیم و موسی و مرده زنده کردن عیسی و معجزات دیگران کمتر از بالا بردن عیسی با بدن نیست.

وَ إِن مِن أَهلِ الکِتابِ إِلّا لَیُؤمِنَنَّ بِهِ قَبلَ مَوتِهِ مفسرین گفته‌اند (إِن) در (وَ إِن) نافیه و مبتداء محذوف است و کلام در سیاق نفی واقع شده بر مبتداء محذوف دلالت دارد و معنی آیه اینکه است (و ان احد من اهل الکتاب الا لیؤمننّ به الخ) و ضمیر در (بِهِ) و در (یَکُونُ) راجع بعیسی است، امّا در ضمیر (قَبلَ مَوتِهِ) اختلاف است بعضی گفته‌اند ضمیر (بِهِ) بمبتداء محذوف بر میگردد یعنی (احد) و معنی آیه اینکه میشود که نیست احدی از اهل کتاب مگر اینکه پیش از مرگش بعیسی ایمان میآورد یعنی بهنگام

احتضـارش بر وى حقانيّت و بنـده و رسول بودن او معلوم ميگردد اگرچه اينكه ايمان براى او فائـده بخش نخواهـد بود و عيسـى هم روز قيامت بر همه آنها شاهد است خواه باو ايمان آورده باشند كه بآن منتفع

صفحه : ۲۱۸

گردند يا چنين ايمانى نياورده باشند.

و در مجمع گفته خـداى تعالى خبر داده كه باقى نميمانـد احدى از آنها مگر اينكه باو ايمان ميآورند فقال (وَ إِن مِن أَهلِ الكِتابِ إِلّا لَيُؤمِنَنَّ بِهِ قَبلَ مَوتِهِ) و بين مفسـرين اختلاف است و چند قول نقل شده: يكى از آنها اينكه است كه هر دو ضـمير يعنى ضـمير (بِهِ) و ضمير (مَوتِهِ) راجع بمسيح است- يعنى احدى از اهل كتاب از يهودى و نصرانى باقى نميماند مگر اينكه بمسيح ايمان ميآورند پيش از موت مسيح و آن وقتى است كه خداى تعالى او را بزمين نازل ميگرداند در وقت خروج حضرت مهدى [عج] در آخر الزمان براى كشتن دجّال پس در آن وقت تمام ملّتها ملت واحد ميگردند و آن ملت حنيف اسلام دين ابراهيم است.

[إبن عباس] و ابى مالك و حسن و قتاده و إبن زيد و اينكه در وقتى است كه ايمان براى آنها فائده ندارد.

و طبرى همين قول را اختيار كرده و گفته آيه مخصوص بآن كسانى از آنها است كه در آن زمان ميباشند.

و على بن ابراهيم در تفسيرش گفته كه پدرم از سليمان بن داود منقرى از ابى حمزه ثمالى از شهر بن حوشب براى من حديث كرد كه حجـاج بن يوسف بمن گفت آيه‌ئى از كتـاب اللّه است كه مرا متحير كرده و آن قوله تعـالى (وَ إِن مِن أَهـلِ الكِتابِ إِلّا لَيُؤمِنَنَّ بِهِ قَبلَ مَوتِهِ) و قسم بخـدا كه من هر آينه امر ميكنم يهودى و نصـرانى را گردن بزننـد پس تـا رمق دارد او را مينگرم و نمييينم زبـانش حركت كند تا وقتى كه بچشم ميبينم ميميرد، راوى گويد گفتم (اصلح اللّه الامير) اينكه طور نيست بر آنچه شما تأويل كرديد گفت او چگونه است است، گفتم عيسى بن مريم پيش از قيامت بزمين فرود ميآيـد و ملتى از يهود و نصـرانى يا غير او باقى نميمانـد مگر اينكه پيش از موت عيسى باو ايمان آرند و عيسى پشت سر مهدى [ع] نماز ميخواند حجاج گفت (ويحك) تو از كجا چنين ميگوئى و اينكه

صفحه : ۲۱۹

معنى را از كجـا آورده‌ئى، راوى گويـد گفتم حـديث كرد مرا (البـاقر محمّـد بن على بن الحسين بن على [ع] بن أبى طالب) حجّاج گفت و اللّه اينكه سخن را از سر چشمه زلال گرفته‌ئى.

و أبو القاسم بلخى نيز همين طور گفته و زجاج اينكه توجيه را ضعيف دانسته و گفته از اهل كتاب در آن وقت اندكى ميمانند و آيه اقتضـاء عموم دارد مگر اينكه تمـام نصارى ميگوينـد عيسـى در آخر الزمان از آسـمان فرود ميآيـد و ما باو ايمان ميآوريم تا آنجا كه گفته:

سوم- در معنى آيه گفته شده كه نيست اهل كتابى مگر اينكه بمحمد [ص] قبل موتش ايمان ميآورد (و عكرمه) اينكه وجه را اختيار كرده، و نيز اصحاب مـا (يعنى جماعت) اماميه اينكه قول را اختيار كرده‌انـد و طبرى اينكه قول را ضـعيف شـمرده و گفته اگر اينكه قول صـحيح بود چگونه جايز بود كه پس از مرگشان احكام كفار را بر آنها جارى كنند و اينكه اشكال درست نيست زيرا كه ايمان پس از زمان تكليف بى‌فائـده است لكن اينكه وجه سوم درست نيست از جهت اينكه ذكر نبىّ ما محمّد صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم در آيه نيست و ضـرورت ايجاب نميكنـد كه ضـمير را بمحمـد [ص] برگردانيم و چون آيه راجع بعيسـى [ع] است بايد ضـمير را باو برگردانيم.

وَ يَومَ القِيامَةِ يَكُونُ عَلَيهِم شَهِيداً يعنى در روز قيامت عيسـى عليه السّلام بر آنها شاهد است كه رسالت پروردگارش را بآنها رسانيده

و بر نفس خود اقرار بعبودیت نموده و اینکه آنها را دعوت ننموده که او را اله دانند.

[قتاده و إبن جریح] و بقولی شهادت میدهد بتصدیق کسیکه او را تصدیق کرده و تکذیب آنکه را که او را تکذیب نموده.

[ابی علی جبائی] و اینکه آیه دلالت دارد بر اینکه هر کافری هنگام مرگش ایمان میآورد و لو اینکه ایمان در آنوقت برای او نفع نمیبخشد و غیر مقبول است مثل ایمان

صفحه : ۲۲۰

فرعون در هنگام ناامیدی او از نجات یافتن از غرق و آن وقتی است که تکلیف زائل گردیده و نزدیک باین وجه است آنچه را که امامیه گفته‌اند محتضر از تمام ادیان رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و خلفای او را نزد مردن می‌بینند.

و از علی علیه السلام روایت شده که بحارث همدانی گفت:

یا حار همدان من یمت یرنی من مؤمن او منافق قبلا یعرفه طرفه و اعرفه بعینه و اسمه و ما فعلا

و اگر اینکه روایت صحیح باشد مقصود از رؤیت آنها در آن حال علم بثمره ولایت آنها یا عداوت آنها است بطور یقین یعنی بعلامات نفوسشان آنها را میشناسند چنانچه روایت شده که انسان وقتی که مرگ را معاینه می‌بیند میفهمد که از اهل بهشت است یا از اهل جهنم [کلام طبرسی بپایان رسید]

صفحه : ۲۲۱

[سوره النساء (۴): آیات ۱۶۰ تا ۱۶۶]

اشاره

فَبِظُلمٍ مِنَ الَّذِینَ هادُوا حَرَّمنا عَلَیهِم طَیِّباتٍ أُحِلَّت لَهُم وَ بِصَدِّهِم عَن سَبِیلِ اللّهِ کَثِیراً (۱۶۰) وَ أَخذِهِمُ الرِّبَوا وَ قَد نُهُوا عَنهُ وَ أَکلِهِم أَموالَ النّاسِ بِالباطِلِ وَ أَعتَدنا لِلکافِرِینَ مِنهُم عَذاباً أَلِیماً (۱۶۱) لکِنِ الرّاسِخُونَ فِی العِلمِ مِنهُم وَ المُؤمِنُونَ یُؤمِنُونَ بِما أُنزِلَ إِلَیکَ وَ ما أُنزِلَ مِن قَبلِکَ وَ المُقِیمِینَ الصَّلاةَ وَ المُؤتُونَ الزَّکاةَ وَ المُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ أُولئِکَ سَنُؤتِیهِم أَجراً عَظِیماً (۱۶۲) إِنّا أَوحَینا إِلَیکَ کَما أَوحَینا إِلی نُوحٍ وَ النَّبِیِّینَ مِن بَعدِهِ وَ أَوحَینا إِلی إِبراهِیمَ وَ إِسماعِیلَ وَ إِسحاقَ وَ یَعقُوبَ وَ الأَسباطِ وَ عِیسی وَ أَیُّوبَ وَ یُونُسَ وَ هارُونَ وَ سُلَیمانَ وَ آتَینا داوُدَ زَبُوراً (۱۶۳) وَ رُسُلاً قَد قَصَصناهُم عَلَیکَ مِن قَبلُ وَ رُسُلاً لَم نَقصُصهُم عَلَیکَ وَ کَلَّمَ اللّهُ مُوسی تَکلِیماً (۱۶۴)

رُسُلاً مُبَشِّرِینَ وَ مُنذِرِینَ لِئَلاّ یَکُونَ لِلنّاسِ عَلَی اللّهِ حُجَّةٌ بَعدَ الرُّسُلِ وَ کانَ اللّهُ عَزِیزاً حَکِیماً (۱۶۵) لکِنِ اللّهُ یَشهَدُ بِما أَنزَلَ إِلَیکَ أَنزَلَهُ بِعِلمِهِ وَ المَلائِکَةُ یَشهَدُونَ وَ کَفی بِاللّهِ شَهِیداً (۱۶۶)

صفحه : ۲۲۲

[ترجمه]

پس بسبب ستمی که یهودیان کردند و بسبب اینکه راه خدا را از بسیاری از مردم بستند طیّباتی که بر آنها حلال بود حرام گردانیدیم [۱۶۰]

و بسبب اينكه آنها مال ربا ميگرفتند با اينكه بآنها نهى شده بود و مال مردم را بباطل ميخوردند بر آنها حرام كرديم طيّبات را و ما براى كافرين از آنها عذاب دردناك آماده كرده‌ايم [۱۶۱]

لكن از آنها كسانيكه در علم رسوخ پيدا كرده‌اند و مؤمنين آنهائيكه ايمان آورده‌اند بآنچه بسوى تو نازل گرديده و آنچه پيش از تو نازل شده و آنهائيكه نماز را بپاى ميدارند و زكوة ميدهند و مؤمنين بخدا و روز قيامت بزودى باين جماعت پاداش بزرگ عطا مينمائيم [۱۶۲]

همانا ما بتو وحى كرديم همان طورى كه بسوى نوح و پيمبران بعد از او وحى كرديم و ما وحى نموديم بسوى ابراهيم و اسماعيل و اسحاق و يعقوب و اسباط و عيسى و ايّوب و يونس و هارون و سليمان و بداود زبور عطا نموديم [۱۶۳]

و پيمبرانيكه قبلا حكايت آنها را بر تو گفتيم و پيمبرانيكه داستان آنها را بر تو نگفتيم و خدا با موسى بدون واسطه سخن گفت [۱۶۴]

رسولان را فرستاد بشارت دهندگان و ترسانندگان تا اينكه پس از آمدن رسولان مردم را بر خدا حجتى نباشد و خدا غالب و درستكار است [۱۶۵]

لكن خدا گواهى ميدهد كه آنچه بر تو نازل كرده بعلم او است و ملائكه نيز گواهى ميدهند و كافى است كه خدا گواه باشد بر نبوّت تو [۱۶۶]

.

صفحه : ۲۲۳

توضيح آيات

فَبِظُلمٍ مِنَ‌الَّذِينَ هادُوا حَرَّمنا عَلَيهِم طَيِّباتٍ أُحِلَّت لَهُم اينكه جمله عطف است بآيه يا (فَبِما نَقضِهِم) و يا بدل آنست.

مفسرين گفته‌اند (فَبِظُلمٍ) اشاره است بآن جنايات و خلافهائى كه از يهوديها صادر شده مثل نقض ميثاق و تخلّف از حكم شنبه و بهتان بمريم و امثال اينها كه آيات بالا اشاره بآن نموده و اينكه اعمال آنها باعث شده كه طيّباتى كه قبلا بر آنها حلال بود حرام گردانيديم و ارتكاب محظورات باعث تحريم طيّبات گرديد مثل قوله تعالى (حرّم عليهم كل ذى ظفر).

وَ بِصَدِّهِم عَن سَبِيلِ اللّهِ كَثِيراً ۱۴- از جمله خطاهاى يهوديان اينكه بود كه آنها مردمان بسيارى را از راه خدا گمراه گردانيدند.

وَ أَخذِهِمُ‌الرِّبَوا وَ قَد نُهُوا عَنهُ‌وَ أَكلِهِم أَموالَ‌النّاسِ بِالباطِلِ ۱۵ و ۱۶- از خطاى يهوديان گرفتن ربا بود در صورتى كه بآنها نهى از ربا شده بود كه رشوه و ربا نگيرند، و خوردن آنها اموال مردم را بباطل.

وَ أَعتَدنا لِلكافِرِينَ مِنهُم عَذاباً أَلِيماً اعمال و افعال يهوديها باعث شد كه عذاب اليم براى كافرين آنها آماده گردانيديم.

در كشف الاسرار گفته ارتكاب المحظورات يوجب تحريم المباحات) اگر لطافتى و كرامتى در بنده‌ها بينى از آنست كه ظاهر شريعت را نگاه داشته‌اند و تعظيم آن بجان و دل خواسته تا لا جرم بروح مناجات و لطائف مواصلات رسيده و اگر بعكس آن سياستى و قهرى بينى از آن است كه بچشم انكار در حرم شريعت نگريسته‌اند، و در متابعت نفس امّاره محظورات دين را بكار داشته‌اند. آرى چنين است هر كس كه از ظاهر شريعت دست بدارد جمال حقيقت از وى روى بپوشد

صفحه : ۲۲۴

هر كه امر و نهى را پست دارد چه عجب اگر ايمان و معرفت از دل وى رخت بردارد لكِنِ الرّاسِخُونَ فِي العِلمِ مِنهُم وَ المُؤمِنُونَ

يُؤْمِنُونَ بِما أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَ ما أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ الخ آيه ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضيح نيست، و خلاصه اينكه آيه استثناء و استدراك از اهل كتاب است و (الرّاسِخُونَ) (وَ الْمُؤْمِنُونَ) بر آن عطف شده مبتداء است و (يُؤْمِنُونَ) خبر است، و ميشود گفت استثناء از آيه بالا است كه در مذمّت يهوديان و جنايات و خطاهائى كه از آنها ظاهر گرديد كه اعمال آنها عذاب اليم را براى ايشان ايجاب نموده.

و شايد آيه جواب اهل كتاب باشد كه از رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم سؤال كردند كه بر آنها كتابى از آسمان نازل گرداند و در پاسخ قول آنها است كه فرموده باشد كسانيكه چنين سؤالى از تو ميكنند آنها رسوخ در علم و دانش ننموده‌اند لكن مؤمنين از آنها كه بآنچه بسوى تو و پيمبران نازل شده و آنان متصف بصفاتى ميباشند كه نماز را بپاى ميدارند و زكوة ميدهند و ايمان بخدا و روز قيامت دارند بزودى بآنها اجر عظيم كرامت مينمائيم و آنهائيكه علم در قلبشان رسوخ نموده و آنهائيكه بحقيقت ايمان آورده‌اند آنها ايمان دارند و ميدانند آنچه بر تو نازل گرديده و آنچه بر پيمبران پيش از تو فرود آمده تماما حق و صدق است در كشف الاسرار گفته راسخان در علم ايشانند كه علم شريعت بياموختند و آنكه باخلاص آنرا كار بستند تا علم حقيقت اندر سر بيافتند چنانچه مصطفى گفت

(من عمل بما علم ورثه اللّه علما لم يعلم)

هر كس علم شريعت را كار بند نبود آن علم ضايع كرد و بروى حجت گردد و هر كه مرآن را كار بند بود آن علم ظاهر حجت او گردد و علم حقيقت بعطا بيابد.

طبرسى در جوامع الجامع در تفسير آيه گفته اينكه آيه جواب اهل كتاب است پس از آنكه از رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم سؤال كردند كه از آسمان بر آنها كتابى فرود آورد خداى تعالى باين آيه بر آنها احتجاج نموده به اينكه كه ارسال اينكه رسول مثل

صفحه : ۲۲۵

بيان آيه/ (انا او حينا اليك كما او حينا الى نوح الخ) ارسال پيمبران پيشين از انبياء گذشته است و معجزات بر دست او ظاهر گرديده همين طورى كه بر دست آنها جارى گرديد (وَ آتَيْنا داوُدَ زَبُوراً) زبور جمع زبر است و حمزه بضمّ زا خوانده و آن كتابى است كه بر داود نازل گرديده.

[پايان] از مجمع نقل شده كه گفته در نصب (الْمُقِيمِينَ) اختلاف است، سيبويه و بصريين گفته‌اند بنا بر مدح منصوب است بتقدير (اعنى المقيمين الصلاة) اگر گوئيد (مررت بزيد الكريم) از كنار زيد كريم گذشتم مقصودتان اينكه است كه زيد كريم را از زيد غير كريم تميز دهيد و بشناسانيد در اينكه صورت بايد كريم را جرّ دهيد (كه صفت زيد باشد) ولى اگر مقصودتان مدح و ثنا باشد مختاريد كه نصب دهيد و بگوئيد (مررت بزيد الكريم) گويا گفته‌ايد (اذكر الكريم) و يا رفع دهيد و بگوئيد الكريم بتقدير هو يعنى (هو الكريم) و عده‌ئى گفته‌اند (الْمُقِيمِينَ) عطف بر (هم) در (مِنْهُمْ) است باين معنى (لكن الراسخون فى العلم منهم و من المقيمين الصلاة).

و عده ديگر گفته‌اند (الْمُقِيمِينَ) عطف بر كاف در (مِنْ قَبْلِكَ) است، يعنى (بما انزل من قبلك و من قبل المقيمين) و گفته شده كه (الْمُقِيمِينَ) عطف بر كاف در (إِلَيْكَ) يا كاف در (قَبْلِكَ) است ولى اينكه اقوال اخير بعقيده بصريين جايز نيست زيرا اسم ظاهر را بدون اعاده جار بر ضمير مجرور عطف نميكنند [پايان] إِنَّا أَوْحَيْنا إِلَيْكَ كَما أَوْحَيْنا إِلى نُوحٍ وَ النَّبِيِّينَ مِنْ بَعْدِهِ وَ أَوْحَيْنا إِلى إِبْراهِيمَ وَ إِسْماعِيلَ وَ إِسْحاقَ الخ بعضى از مفسرين گفته اينكه آيه در مقام تعليل جمله (يُؤْمِنُونَ بِما أُنْزِلَ إِلَيْكَ) برآمده و بنابر اينكه حاصل معنى اينكه ميشود كه اينكه عده نام برده شده در آيه بالا- بتو ايمان ميآورند زيرا كه ما چيز تازه‌ئى كه از جهت ادّعاء و جهات مختلف با آنچه با پيغمبران سابق فرق داشته باشد نداده‌ايم بلكه جريان بدون

صفحه : ۲۲۶

هیچ اختلاف بر یک نهج است.

[پایان] خلاصه آیه خطاب برسول است که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ما بتو وحی کردیم همان طوری که بر پیمبران سابق مثل نوح و پیمبرانی که پس از او بودند وحی کردیم.

و وحی بپیمبران یـا بارسـال کلامـی بود بتوسط ملک وحی مثل تکلم کردن جبرئیل و انزال آیات قرآن یا تکلّم کردن خـدا با رسول مثل نداء حق تعالی بموسـی و تکلم کردن با محمّد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم یا با نزال الواح و نوشـته‌های تورات بود بر موسی از إبن عباس روایت میکننـد که او و جماعتی از مفسـرین گفته‌انـد سـبب نزول آیه اینکه بود که چون آیه‌ئی که پیش از اینکه است از قوله تعالی (یَسئَلُکَ أَهلُ الکِتابِ أَن تُنَزِّلَ عَلَیهِم کِتاباً مِنَ السَّماءِ) تا آخر نازل گردید رسول بر یهودیان خواند آنها را خشم گرفت و گفتند (ما أَنزَلَ اللّهُ عَلی بَشَرٍ مِن شَیءٍ) خدا بر هیچ آدمی کتابی نفرستاد خدای تعالی بر ردّ آنها اینکه آیه را فرستاد و گفت ما بر تو وحی کردیم همان طوری که بنوح و پیمبرانیکه پس از نوح بودند وحی فرسـتادیم و خدا در قرآن نوح را در دو جا پهلوی پیغمبر ما نام برده یکی در اینکه آیه و دیگر در قوله تعالی (وَ إِذ أَخَذنا مِنَ النَّبِیِّینَ مِیثاقَهُم وَ مِنکَ وَ مِن نُوحٍ) و گفته‌اند اختصاص نوح از بین پیمـبران بـذکر بچنـد جهت است یکی آنکه پس از آدم میتـوان گفت که او أبـو البشـر بود زیرا که در زمـان نوح تمـام افراد بشـر و حیوانات جز آنهائیکه در کشتی با او بودنـد همه هلاک گردیدند. و دیگر آنکه او اول پیمبرانی بود که صاحب شـرع گردید، و اول کسی بود که کتاب بر او نازل گردید.

و دیگر او شـیخ الانبیاء بود و عمر او درازتر از همه انبیاء گردیـد. و گفته‌انـد معجزه او در بـدنش ظاهر گردید که دو هزار و پانصـد سال عمر کرد و یک دندانش نیفتاد، و بروایتی وقتی مرگش رسـید ملک الموت باو گفت یا شـیخ الانبیاء دنیا را چگونه یافتی گفت چون خـانه‌ئی که دو درب دارد از یک درب در آمـدم و از درب دیگر بیرون میروم، و نیز گفته‌انـد هیـچ پیغمبری در دعوت قومش بقدر

صفحه : ۲۲۷

او مبالغه و کوشش ننموده چنانچه در قرآن حکایهٔ از قول او فرموده (رَبِّ إِنِّی دَعَوتُ قَومِی لَیلًا وَ نَهاراً الخ) و آنچه آنها را در شب و روز در سـرّ و علاـنیه دعوت کرد اجـابت ننمودنـد، قوله تعـالی (وَ قَومَ نُوحٍ مِن قَبلُ إِنَّهُم کانُوا هُم أَظلَمَ وَ أَطغی) و گفته‌انـد بعـد از رسول ما صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم اول کسـی که سـر از قبر بیرون میآورد نوح [ع] است و نیز خـدای تعالی در قوله (إِنَّهُ کانَ عَبداً شَکُوراً) او را ستوده است و در قیامت او را مقام شاکرین میدهد.

(وَ أَوحَینـا إِلی إِبراهِیمَ) و بـابراهیم وحی کردیم و بفرزنـدانش اسـماعیل و اسـحاق و فرزنـد اسـحاق یعقوب و بـا سـباط که فرزنـدان یعقوبند و آنها دوازده سبط بودند از دوازده پسر او بآنها نیز وحی کردیم.

(وَ عِیسـی وَ أَیُّوبَ) که او را از صـابرین توصـیف نموده (وَ یُونُسَ) صـاحب ماهی که بپاداش ترک اولی مـدتی در شـکم ماهی او را حبس گردانید.

(وَ هـارُونَ) برادر موسـی (وَ سُـلَیمانَ) پسـر داود (وَ آتَینـا داوُدَ زَبُوراً) و بـداود زبور عطاء نمودیم و در زبور دو وجه گفته شـده یکی جمـع (زبره) مصـدر بمعنی اسم مفعـول و زبـور بمعنی مزبور مثـل کتـاب بمعنی مکتوب، و بمعنی دیگر زبور جمعی است باختلاـف حرکات اگر چه لفظ در صورت یکی است پس زبور بفتح زاء واحد است و بضم زاء جمع است.

در تفسـیر أبـو الفتـوح گفته در خـبر است که داود [ع] زبـور را گرفت و رو بصـحرا کرد علمـای بنی اسـرائیل در پس او ایسـتادند و

مردمـان در پس علمـاء ایسـتادند و جنّیان از پشت مردم ایسـتادند و مرغان هوا از صـدای خوش داود پر در پر گسترده و بر آنها سایه انداختند.

و در حدیث است که رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در منقبت امیر المؤمنین علیه السّلام در ضمن حدیث طولانی فرموده

(اذا کان یوم القیمهٔ

، خداوند بعلی [ع] قوّهٔی کرامت مینماید مثل قوه جبرئیل

(و من النور)

مثل نور آدم

(و من الجمال)

مثل جمال یوسف

(و من الصوت)

مثل صوت داود

(و هو خطیب اهل الجنهٔ فی الجنهٔ)

صفحه : ۲۲۸

یعنی خدای تعالی علی را در قیامت قوتی دهد مثل قوت جبرئیل و بقدری باو نور دهد که بآدم داد و او را جمالی دهد مانند یوسف و او خطیب اهل بهشت است در بهشت.

[پایان] وَ رُسُلًا قَد قَصَصناهُم عَلَیکَ مِن قَبلُ وَ رُسُلًا لَم نَقصُصهُم عَلَیکَ (ای رسول) ما قبلا در آیات دیگر داستان بعض رسولان را بر تو گفتیم و حکایت رسولانی بر تو نگفتیم و نام آنها را نبردیم.

شاید آیه اشاره باین باشد که اینکه اندازه که گفته شده از سـر گذشت پیمبران برای اهل بصیرت کافی است که حجت بر مردم تمام شده.

وَ کَلَّمَ اللّهُ مُوسـی تَکلِیماً بخلق صوت خدای تعالی در شـجره با موسی تکلم نمود اینکه مراتب وحی او بود، بعض مفسرین گفته اگر تکلم خدا با موسـی در ذروه طـSبود امـا با پیمبر ما در غرفه نور بود که (فَأَوحی إِلی عَبـدِهِ ما أَوحی) و بر آنکلام موسـی تمام بنی اسـرائیل خبر یافتند و بر اینکه وحی هیچ عارف اطلاع نیافت مگر بتعلیم محمدی صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم و تخصیص موسی برای اظهار فضیلت او است.

و تمام انبیاء بعد از موسی [ع] تا عیسی [ع] در احکام تابع تورات بودند و میان تورات و انجیل کتابیکه جامع احکام شرایع باشد نازل نگردیده و زبور که بر داود آمد محض موعظه بود اصلا ذکر احکام در آن نشده بود.

رُسُـلًا مُبَشِّرِینَ وَ مُنذِرِینَ لِئَلّا یَکُونَ لِلنّاسِ عَلَی اللّهِ حُجَّةٌ بَعدَ الرُّسُلِ (رُسُلًا) بدل از رسل اول است (مُبَشِّرِینَ وَ مُنذِرِینَ) حال است برای رسولـان، لـام (لِئَلّا) لـام غرض است یعنی رسولان را فرسـتادم برای اینکه بر مردم حجت تمام گردد زیرا پس از پی‌درپی در آمـدن رسولان با معجزه‌ها و آیات روشن برای اینکه راه و روش سعادت خود را بیابند و مبدء و معاد و سر انجام خود را بفهمند و در طریق مسـتقیم توحید سـلوک نمایند در صورتی که گفتار آن بزرگواران مطابق عقل سلیم و مطابق با فطرت انسانی است اگر باختیار خود دانسته و فهمیده

صفحه : ۲۲۹

در بیراهه تابع نفس بهیمی و شیطان گردیدند حجت بر آنها تمام شده و کسی نتواند بگوید ما ندانستیم و عقل ما بتنهائی وافی نبود و چرا خدای رءوف مهربان برای ما هادی و رهنمائی نفرستاد اگر فرستاده بود ما تابع راه روان و هادیان حق میشدیم و بسعادت کامیاب میگردیدیم.

وَ کانَ اللّهُ عَزِیزاً حَکِیماً و خداوند غالب است و بر آنچه میکند مستولی و درستکار است و از روی حکمت هر پیمبری را بنوعی از وحی و اعجاز هر یک از آنها را در خور اهل زمانشان قرار داد و فرستادن انبیاء و رسل از روی تدبیر و استحکام در امر خلقت و اتمام نعمت است جزاف و بیهوده کاری از ساحت مقدّس پروردگار عالم دور است.

لکِنِ اللّهُ یَشهَدُ بِما أَنزَلَ إِلَیکَ أَنزَلَهُ بِعِلمِهِ وَ المَلائِکَةُ یَشهَدُونَ وَ کَفی بِاللّهِ شَهِیداً گفته‌اند از علمای یهود جماعتی بمجلس حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمدند بآنها فرمود شما بخدا میدانید که من پیغمبر خدایم گفتند ما نمیدانیم و هیچ گواهی در اینکه باب نزد ما نیست اینکه آیه نازل شد که اگر اینان گواهی نمیدهند لکن خدا گواهی میدهد بحقانیت آنچه را که بتو یعنی قرآن را که بسوی تو نازل گردانیده است که معجزه جلیّ است و حقّانیتش هویدا است و نیز ملائکه حامل وحی و غیر آن شاهد و گواهند که قرآن از طرف حق تعالی بر رسولش فرود آمده.

و در بیان (أَنزَلَهُ بِعِلمِهِ) گفته‌اند جمله مستأنفه است و بیان خصوصیت قرآن است و جار و مجرور در محل نصب است یعنی قرآن را نازل گردانید که متلبس بود بعلم خاص او و آن علم بتألیف و ترکیب حروف و آیات آن است بر نظم و اسلوبی که هر شخص بلیغی را عاجز گردانید و یا مقصود نازل کرده بعلم بر آنکسیکه مستعدّ و لایق نبوت است یا نازل کرد بعلم بر آنچه مردم در معاد و معاش خودشان محتاجند پس جار و مجرور بنا بر دو وجه اول حال است از

صفحه : ۲۳۰

فاعل، و بنا بر وجه سوم حال است از مفعول و جمله در حکم تفسیر ما قبل خود است.

[منهج الصادقین] خلاصه آیه در مقام بیان شرافت و بزرگواری قرآن است که دانسته شود قرآن از حاق حقیقت صادر گردیده و فهم معانی و رموزات آن منطوی در علم حق تعالی و از حیطه علم بشر خارج است اینکه است که در متشابهات قرآن فرموده (وَ ما یَعلَمُ تَأوِیلَهُ إِلَّا اللّهُ) سوره آل عمران آیه ۵.

صفحه : ۲۳۱

[سوره النساء (۴): آیات ۱۶۷ تا ۱۷۳]

اشاره

إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ صَدُّوا عَن سَبِیلِ اللّهِ قَد ضَلُّوا ضَلالاً بَعِیداً (۱۶۷) إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ ظَلَمُوا لَم یَکُنِ اللّهُ لِیَغفِرَ لَهُم وَ لا لِیَهدِیَهُم طَرِیقاً (۱۶۸) إِلّا طَرِیقَ جَهَنَّمَ خالِدِینَ فِیها أَبَداً وَ کانَ ذلِکَ عَلَی اللّهِ یَسِیراً (۱۶۹) یا أَیُّهَا النّاسُ قَد جاءَکُمُ الرَّسُولُ بِالحَقِّ مِن رَبِّکُم فَآمِنُوا خَیراً لَکُم وَ إِن تَکفُرُوا فَإِنَّ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ کانَ اللّهُ عَلِیماً حَکِیماً (۱۷۰) یا أَهلَ الکِتابِ لا تَغلُوا فِی دِینِکُم وَ لا تَقُولُوا عَلَی اللّهِ إِلاَّ الحَقَّ إِنَّمَا المَسِیحُ عِیسَی ابنُ مَریَمَ رَسُولُ اللّهِ وَ کَلِمَتُهُ أَلقاها إِلی مَریَمَ وَ رُوحٌ مِنهُ فَآمِنُوا بِاللّهِ وَ رُسُلِهِ وَ لا تَقُولُوا ثَلاثَةٌ انتَهُوا خَیراً لَکُم إِنَّمَا اللّهُ إِلهٌ واحِدٌ سُبحانَهُ أَن یَکُونَ لَهُ وَلَدٌ لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ کَفی بِاللّهِ وَکِیلاً (۱۷۱)

لَن یَستَنکِفَ المَسِیحُ أَن یَکُونَ عَبداً لِلّهِ وَ لا المَلائِکَةُ المُقَرَّبُونَ وَ مَن یَستَنکِف عَن عِبادَتِهِ وَ یَستَکبِر فَسَیَحشُرُهُم إِلَیهِ جَمِیعاً (۱۷۲) فَأَمَّا

الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ فَیُوَفِّیهِم أُجُورَهُم وَ یَزِیدُهُم مِن فَضلِهِ وَ أَمَّا الَّذِینَ استَنکَفُوا وَ استَکبَرُوا فَیُعَذِّبُهُم عَذاباً أَلِیماً وَ لا یَجِدُونَ لَهُم مِن دُونِ اللّهِ وَلِیًّا وَ لا نَصِیراً (۱۷۳)

صفحه : ۲۳۲

[ترجمه]

بدرستی کسانیکه کافر شدند و راه خدا را بر مردم بستند حقیقهٔ گمراه گردیدند بگمراهی دور از سعادت [۱۶۷]

همانا آنهائیکه کافر شدند خدا آنها را نمیآمرزد و آنها را براه راست هدایت نمیکند [۱۶۸]

مگر براه جهنم که همیشه در آن جاویدانند و چنین کاری بر خدا آسانست [۱۶۹]

ای مردم از جانب حق تعالی رسولی بر شما آمد بسخنی درست پس ایمان آورید خیر است برای شما و اگر کافر شدید پس همانا برای خدا است آنچه در آسمانها و آنچه در زمین و خدا عالم و درستکار است [۱۷۰]

ای اهل کتاب در دینتان غلو نکنید و بر خدا است مگوئید مگر حق جز اینکه نیست که مسیح عیسی بن مریم رسول خدا است و کلمه او است که بمریم القاء نموده و روحی است از جانب او پس بخدا و پیمبران او ایمان آرید و نگوئید ثلاثهٔ اگر باز دارید خود را بهتر است برای شما همانا خدا اله یکتا است و منزّه و مبراء است از اینکه برای او اولاد باشد و آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است از آن او است و کافی است که خدا نگهبان باشد [۱۷۱]

هرگز نه مسیح و نه ملائکه مقرّبین از بنده بودن خدا استنکاف ندارند و هر کس از بندگی خدا سرپیچد و تکبّر ورزد بزودی خدا همه را بسوی خودش محشور خواهد کرد [۱۷۲]

پس کسانیکه ایمان آورده و عمل شایسته انجام داده‌اند پاداش آنها را بطور کامل خواهد داد و بیفزاید بر جزاء ایشان از فضل خودش و امّا کسانی که استنکاف کرده‌اند و تکبّر ورزیده‌اند آنان را عذاب الیمی خواهد کرد و بجز خدا یار و یاوری برای خود نخواهند یافت [۱۷۳]

.

صفحه : ۲۳۳

توضیح آیات

إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ صَدُّوا عَن سَبِیلِ اللّهِ قَد ضَلُّوا ضَلالًا بَعِیداً نظر بآیات بالا که در مقام نکوهش و خطاهای یهودیان بود اینجا نیز شاید وصف کسانی است که کافر شدند بنبوت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از یهود و نصاری و رسالت رسول [ص] را انکار نموده‌اند و گفتند اینکه پیمبری نیست که در تورات و انجیل وعده داده شده و باضافه بر کفر خودشان بالقاء شبهه راه خدا و طریق مستقیم دین اسلام و قرآن را بر دیگران بستند چنین کسانی چون حقیقهٔ هم خود گمراه گردیدند که بگفتارشان از راه راست باز ماندند و هم سدّ راه دیگران شدند اینکه است که فرموده اینها در گمراهی بسیار دور از حقیقت واقع گردیده‌اند که باز گردیدنشان براه راست خیلی بعید است که گویا کفر و جحود در باطنشان ریشه دوانیده.

إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ ظَلَمُوا لَم یَکُنِ اللّهُ لِیَغفِرَ لَهُم وَ لا لِیَهدِیَهُم طَرِیقاً ظاهرا آیه مربوط بآیه جلو است و در مقام نکوهش آنها است که

آنهائیکه انکار دین حق یعنی اسلام و قرآن کردند و ستم کردند بر محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بانکار نبوّت او یا بمردمان بمنع ایشان از ایمان.

(وَ ظَلَمُوا) عطف به (کَفَرُوا) است شاید مقصود از (ظَلَمُوا) همان بستن آنها راه حق بر مردم باشد، و میشود مقصود جنایات و خطاهائی باشد که در آیات بالا نسبت بیهودیان داده یا ستم‌هائی که برسول و مؤمنین میکردند و چون اینان هم متصف بکفر و سد نمودن راه هدایت و ظلم و ستم نمودن بر بندگان خدا بودند اینکه خطاهای بزرگ را ایجاب نموده قوله تعالی (خَتَمَ اللّه عَلی قُلُوبِهِم) که بر قلب آنها مهر خورده و از قابلیت هدایت بیفتند اینکه است که فرموده (لَم یَکُنِ اللّه لِیَغفِرَ لَهُم الـخ) لام (لِیَغفِرَ) برای تأکید نفی است که آنهائیکه هم بآیات کافر شدند و هم ستم کردند هیچ وقت خدا آنها را نمیآمرزد و نیز هرگز آنان را

صفحه : ۲۳۴

بطریق هدایت رهبری نمیگرداند.

إِلّا طَرِیقَ جَهَنَّمَ خالِدِینَ فِیها أَبَداً وَ کانَ ذلِکَ عَلَی اللّهِ یَسِیراً گفته‌اند (إِلّا) استثناء متصل است که اول هدایت نشدن آنها را بهیچ راهی نفی میکند سپس سیر کردن طریق جهنّم را اثبات مینماید و چون پیمودن راه جهنّم خود راه و طریق و روشی است که کافرین و ظالمین در زندگانی خود در آن رهسپارند اینکه است که آیه رسول و مؤمنین را آگاه میگردانند که بدانید کافرین و ستمکاران علی الدوام از راه حق منحرف گردیده و سیرشان بسوی جهنم است زیرا که انسان در تمام آنات عمرش چون حدّ یقف ندارد و همیشه با زمان در حرکت است یا رو بکمال و صعود میرود یا رو بخذلان و نزول قدم میزند، اینکه است که در روایتی از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت شده که فرموده

(من ساوی یوماه فهو مغبون و من کان غده شرّا من امسه فهو ملعون)

یعنی هر کس دو روزش مساوی باشد و ترقی معنوی نکرده باشد مغبون است زیرا که سرمایه عمر خود را در بیهوده تلف نموده، و هر کس فردای او بدتر از دیروزش باشد ملعون است چونکه بایستی آدمی علی الدوام رو بکمال رود و برحمت حق تعالی نزدیک گردد و چنین کسی رو بنقص رفته، و وقتی از قابلیت هدایت افتاد و هدایت نگردید البته جایگاه همیشگی او جهنّم است.

یا أَیُّهَا النّاسُ قَد جاءَکُمُ الرَّسُولُ بِالحَقِّ مِن رَبِّکُم فَآمِنُوا خَیراً لَکُم خطاب (یا أَیُّهَا النّاسُ) بتمام افراد بشر است که همانا برای شما مکلفین از جانب پروردگارتان رسول بحق آمد (الف و لام (الرسول) ظاهرا الف و لام عهد است و مقصود همان نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که بحق یعنی بدرستی و حقیقت از طرف حق تعالی برای ارشاد شما فرستاده شده (فَآمِنُوا) امر الزامی است که بایستی حتما ایمان آرید (خَیراً لَکُم) زیرا که خیر و سعادت شما در اینکه است که ایمان آرید.

صفحه : ۲۳۵

وَ إِن تَکفُرُوا فَإِنَّ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ کانَ اللّهُ عَلِیماً حَکِیماً ذیل آیه اشاره است به اینکه که خدا منزّه و مبراء است و محتاج بایمان و اعمال شما نیست خواه کافر گردید یا ایمان آرید ضرر و نفعی بدستگاه الوهیت و عظمت خداوندی او نمیزند زیرا که ملک او و در قبضه اقتدار او است آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است و خداوند هم عالم است بآنچه خیر و صلاح شما در آنست و هم حکیم و درستکار است که مطابق حکمت هر کس لایق نبوّت و رسالت بود از بین بشر برای شما برسالت انتخاب نموده تا اینکه شما رستگار گردید و بکمال انسانیّت برسید.

یا أَهلَ الکِتابِ لا تَغلُوا فِی دِینِکُم وَ لا تَقُولُوا عَلَی اللّهِ إِلَّا الحَقَّ در اینکه آیه خدای تعالی خطاب باهل کتاب از یهودیان و نصرانیان نموده و آنان را از غلوّ کردن در دین نهی فرموده (غلو) بمعنی تجاوز نمودن از حق است اینکه است که آنهائیکه در باره امیر

المؤمنین [ع] چیزی بر خلاف گفتند آنها را غالی میگویند.

و از بعضی مفسرین نقل میکنند که آیه راجع باصناف نصاری آمده و آنان چند صنفند: نسطوریان، یعقوبیان، ملکائیان، مرقوسیان، ترسایان نجران.

یعقوبیان گفتند عیسی خدا است، نسطوریان گفتند عیسی پسر خدا است، مرقوسیان گفتند (ثالِثُ ثَلاثَةٍ) است و اینکه طور کلمات ناسزا برای خدا میگویند در مجمع البیان گفته (یا أَهلَ الکِتابِ) (بقول حسن) خطاب بیهود و نصاری است و گفته نصاری در باره مسیح غلو نمودند و گفتند او پسر خدا است و بعضی گفتند او خدا است و بعضی گفتند او (ثالِثُ ثَلاثَةٍ) است اب و إبن و روح القدس، و یهود غلو کردند و گفتند او ولد زنا است پس غلو لازم قول هر دو فرقه است، و ابی علی و ابی مسلم و جماعتی از مفسرین گفته‌اند غلو مخصوص بنصاری است و (لا تَغلُوا فِی دِینِکُم) یعنی در دینتان افراط نکنید و از حق تجاوز ننمائید (وَ لا تَقُولُوا عَلَی اللّهِ إِلَّا الحَقَّ) یعنی نسبت بخدا بگوئید او جلّ جلاله واحد

صفحه : ۲۳۶

است و برای او نه شریکی است و نه ولد و نه رفیقی و در عیسی نگوئید او پسر خدا یا شبه او است زیرا که آن قول بغیر حق است (إِنَّمَا المَسِیحُ) قبلا معنی مسیح را گفتیم. و بقولی او را مسیح نامیدند برای اینکه در زمین مشی و حرکت مینمود (عِیسَی ابنُ مَریَمَ) بیان قول او است (المَسِیحُ) عیسی بن مریم است نه إبن اللّه چنانچه نصاری گمان کرده‌اند- و نه پسر پدری آن طوری که یهود گمان کرده‌اند (رَسُولُ اللّهِ) خدای تعالی او را بسوی خلق فرستاد نه آن طوری که آن دو فرقه که هر دو بر باطلند (که او را خدا یا پسر خدا گفته‌اند) (وَ کَلِمَتُهُ) یعنی عیسی آفریده شده بکلمهٔ (کن) میباشد [حسن و قتاده] و بقول ابی علی جبائی مردم باو هدایت میگردند همان طوری که بکلام اللّه و وحی او هدایت میگردند (کَلِمَتُهُ) بشارت خدای تعالی است که بزبان ملائکه بمریم مژده داده چنانچه فرموده (إِذ قالَتِ المَلائِکَةُ یا مَریَمُ إِنَّ اللّهَ یُبَشِّرُکِ بِکَلِمَةٍ) و همین است مقصود بقوله (أَلقاها إِلی مَریَمَ) چنانچه گفته میشود (القیت الیک کلمهٔ حسنهٔ) یعنی بمریم گفتم و بقولی در رحم مریم عیسی [ع] را آفریدم.

[جبائی] (وَ رُوحٌ مِنهُ) در آن چند قول است: ۱- او را روح خود نامیده برای اینکه جبرئیل بامر خدا در پیراهن مریم روح دمید و چون بامر حق تعالی بود نسبت بخود داد، و بقولی روح عیسی را برای عظمت و جلالش نسبت بخود داده چنانچه گفته (الصوم لی و انا اجزی به) و من جزاء میدهم بآن تا آنجا که گفته ۲- مردم در دینشان زنده میشوند همان طوری که ارواح بروح زنده میشوند [جبائی] پس معنی (وَ رُوحٌ مِنهُ) او را نبی قرار دادیم که مردم پیرو او گردند و بسنن او اقتداء نمایند و هدایت گردند.

۳- خدا باو حیات داد بدون توسط جماع و نطفه چنانچه عادت اللّه چنین است.

[ابی عبیده]

صفحه : ۲۳۷

۴- (و رحمهٔ منه) قوله تعالی در موضع دیگر (وَ أَیَّدَهُم بِرُوحٍ مِنهُ) یعنی (بِرَحمَةٍ مِنهُ) پس عیسی را قرار داد رحمت بر کسیکه باو ایمان آورده و تابع او گردیده زیرا که او آنها را بسوی رشد هدایت نموده.

۵- معنی (رَوحِ اللّهِ) اینکه است که او را خدا آیهٔ آفریده و تصویر کرده پس از آن او را بسوی مریم ارسال کرد و در قلب مریم داخل گردانید و او را عیسی نامیده.

[ابی العالیه از ابی بن کعب] ۶- مقصود از روح در اینجا جبرئیل است و بنا بر اینکه معطوف است بر ضمیری که در القاها است یعنی جبرئیل القاء کرد بسوی مریم روح من اللّه یعنی خدا القاء کرد بسوی مریم (روح من اللّه) از جانب خودش (فَآمِنُوا بِاللّهِ وَ رُسُلِهِ) خدا

امر فرموده به اينكه كه تصديق كنيد بخدا و پيمبران او و بوحدانيّت او اقرار نمائيد (وَ لا تَقُولُوا ثَلاثَةٌ) و نگوئيد خدايان سه‌اند خطاب بنصارى است كه نگوئيد الهان سه‌اند.

[زجاج] بقولى اينكه توجيه صحيح نيست زيرا كه نصارى سه اله نگفته‌اند لكن ميگويند اله يكى است و سه اقانيم گويند: اب و إبن و روح القدس يعنى نگوئيد (اللّه ثلاثة) اب و إبن و روح القدس و قول آنها را كه تشبيه كرده‌اند بجوهر واحد (ثلاثة اقانيم) مثل اينكه گفته ميشود چراغ يكى است و در آن سه چيز است روغن و فتيله و آتش (يعنى چراغ با اينكه يكى است سه چيز در او است و چنين است شمس كه يكى است لكن جسم است و شعاع و ضوء و اينكه تشبيه غلط است براى اينكه ما نميگوئيم چراغ يكى است بلكه مركب از اشيائى است و همچنين شمس همين طورى كه ميگوئيم عشره واحد است و خانه يكى است با اينكه در آن اشياء بسيار است و اگر گفتند خدا يكى است و اله واحد است وحدت حقيقيه با قول آنها بثلاثه متناقض است و اگر گفتند در واقع مركب از اجزائى است همين طور كه در چراغ و غير آن است با اينكه گفتند خدا يكى است منافى است پس بايد دست از قولشان (ثلاثة) بردارند زيرا كه بين اينكه دو واسطه

صفحه : ۲۳۸

نيست خدا فرموده اگر خود را از اينكه مقاله منع كنيد براى شما (خَيراً لَكُم) بهتر است.

(إِنَّمَا اللّهُ إِلهٌ واحِدٌ) يعنى اينكه طور نيست كه شما گفته‌ايد كه او (ثالث ثلاثه) است زيرا كسيكه براى او ولد و رفيق باشد جايز نيست او را اله و معبود گوئيم و لكن خدا آنكسى است كه او را الوهيت و الهيت باشد و عبادت بر او محقق باشد و آن الهى است واحد كه براى او نه ولد و نه شبيه و نه رفيق و نه شريكى است پس از آن خداى تعالى نفس خود را تنزيه مينمايد (سُبحانَهُ أَن يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ) يعنى منزّه و مبرّا است از آنچه لايق بمقام كبريائى نيست (لَهُ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ) ملكا و ملكا و خلقا و او مالك و متصرف است آنچه را كه در آسمانها و زمين و آنچه بين آنها است و مدبّر آنها است و از جمله مخلوقات عيسى است پس چگونه مملوك و مخلوق پسر ميشود براى مالك و آفريننده خود (وَ كَفى بِاللّهِ وَكِيلًا) و خدا كافى است كه مدبر و مربى و رازق باشد آنچه را كه در آسمانها و زمين است.

و بقولى كافى است كه خدا حافظ اعمال بندگان باشد تا اينكه مطابق اعمالشان پاداش دهد، و اينكه آيه كافى براى تسلى دل رسول و وعيد است براى كسانى كه در باره حق تعالى آنچه را كه سزاوار بآن نيست بگويند و نسبت دهند.

[پايان] لَن يَستَنكِفَ المَسِيحُ أَن يَكُونَ عَبداً لِلّهِ وَ لَا المَلائِكَةُ المُقَرَّبُونَ (لَن) براى نفى ابد است يعنى مسيح استكبار و امتناع نميكند از اينكه بنده خدا باشد و متصف بمقام عبوديت گردد و نيز ملائكه مقربين امتناع ندارند و عار نميدانند از اينكه بنده خدا باشند و جماعتى باين آيه كه ملائكه را بمسيح عطف داده خواسته‌اند استدلال كنند بر اينكه مقام ملائكه بالاتر از بشر است نظر به اينكه كه ملائكه را عطف بمسيح داده و آن عطف عالى است بر دانى و مفسرين در پاسخ گفته‌اند در اينجا نام بردن مسيح و ملائكه براى تفضيل نيست بلكه براى جواب دو گروه است عيسويان كه عيسى را پسر خدا ناميدند و مشركين عرب

صفحه : ۲۳۹

كه ملائكه را دختران خدا گفتند و نظر بعقيده آنها بوده كه ملائكه را در اظهار بندگى بعقيده شما دختران خدا ميباشند عطف بعيسى داده يا اينكه چون عيسى بى‌پدر متولد شده گفتند عيسى پسر خدا است آيه براى ردّ آنها گفته ملائكه نيز بى‌پدر و مادر بوجود آمدند با اينكه حال از بنده بودن استكبار نداشتند در كشف الاسرار گفته سبب نزول آيه (لَن يَستَنكِفَ المَسِيحُ أَن يَكُونَ عَبداً لِلّهِ) اينكه بود كه ترسايان نجران گفتند يا محمّد [ص] چرا هميشه صاحب ما را عيب ميكنى رسول خدا گفت در وى چه

میگویم که آن بد است گفتند میگوئی او بنده خدا است، رسول گفت او را عیب و عار نیست که بنده خدا است در آن حال جبرئیل آمد و اینکه آیه را آورد (لَن یَستَنکِفَ المَسِیحُ أن یَکُونَ عَبداً لِلّهِ وَ لَا المَلائِکَةُ المُقَرَّبُونَ) و گفته‌اند مقصود از ملائکه المقربون حمله عرشند و آنها را ذکر کرده برای اینکه بعضی از کفار آنها را اله گرفته‌اند.

جماعتی که گفته‌اند فرشتگان افضل از انبیاء میباشند باین آیه تمسک کرده‌اند که فرموده (وَ لَا المَلائِکَةُ المُقَرَّبُونَ) و جواب داده شده که اینکه درست نیست زیرا که نام بردن ملائکه برای افضلیت آنها نیست بلکه آیه جواب دو گروه است یکی عیسویان که عیسی را فرزند خدا میدانند و دیگر مشرکین عرب که فرشتگان را خدایان ساخته و عبادت آنها را کردند رب العالمین در رد آنها گفت عیسی ننگ ندارد که بنده خدا باشد ای ترسایان نه او و نه فرشتگان که مقربان و گرامی نزد خدایند در بندگی خدا استنکاف ندارند و بیشترین بشرند که ننک میدانند از بندگی خدا پس معلوم شد که اینجا بر ردّ فریقین است نه بر وجه تفضیل.

و جواب دیگری نیز داده شده که چون عیسویان گفتند عیسی نه چون دیگران آفریده شدگانند که از پدر و مادر بوجود میآیند و عیسی بی‌پدر بوجود آمد پس روا نیست که او را چون دیگران بنده گویند ربّ العزة وانمود که وجود او بی‌پدر عجب‌تر از فرشتگان نیست که بی‌پدر و مادرند و اینکه همه بنده‌گان اویند و از بندگی ننک ندارند.

صفحه : ۲۴۰

جواب سوم آنست که رب العزة خطاب بآنها مطابق اعتقاد آنها کرده که اعتقاد داشتند ملائکه بر بنی آدم افضلند و اینکه مذهب معتزله و کرامیه و خوارج است اما معتقد جمهور اهل حق در اینکه مطلب آنست که انبیاء و مؤمنین بر فرشتگان فضل دارند که آن فضل و کرامت و خصوصیات قربت است که رب العزة با پیغمبران و مؤمنان فرزند آدم کرد و با فرشتگان نکرد که فرشتگان اگر چه بحضرت الهیت نزدیکترند لکن بحجب هیبت و نور عزت محجوبند و پیغمبران و مؤمنان بنور مشاهدت و نسیم انس و ضیاء و کشف و کرامت محبّت مخصوصند و دلیل تخصیص و تفضیل ایشان بر فرشتگان اینکه است که رب العزة بر ایشان ثناء کرد و گفت (یُحِبُّهُم وَ یُحِبُّونَهُ) و در حق ابراهیم خلیل علیه السّلام علی الخصوص گفت (وَ اتَّخَذَ اللّهُ إبراهِیمَ خَلِیلًا) و پیغمبران را گفت (إنّا أَخلَصناهُم بِخالِصَةٍ ذِکرَی الدّارِ وَ إِنَّهُم عِندَنا لَمِنَ المُصطَفَینَ الأَخیارِ) و مؤمنین را گفت (إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ أُولئِکَ هُم خَیرُ البَرِیَّةِ).

تا آنجا که گفته و از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده که گفت

(ما من شیئی اکرم عند اللّه من بنی آدم یوم القیامة)

گفته شد یا رسول (وَ لَا المَلائِکَةُ) آیا ملائکه افضل نیستند! گفت ملائکه مجبولند مثل شمس و قمر یعنی شمس و قمر در حرکاتشان و اقوالشان مسخران و محمولان علیها هستند و ملائکه در معنی مثل کسی مانند که بر طاعت حمل شده باشد زیرا که در آنها موانعی نیست که آنها را از اطاعت باز دارد زیرا که آنان را نفس و شهوت و غضب نیست که امر ببدی و مخالفت نماید و نیز آنها را شیطانی نیست که وسوسه کند و دنیا را در نظرشان زینت دهد و آرزو و آمال بر آنها چیره گردد و ملائکه وقتی طاعت کردند طاعت آنها بمنزله عادت است مثل نفس کشیدن متنفس و پریدن طائر- و آیا طاعت مجاهد و مکابر مساوی است با اینکه همه دشمنان مثل کسیکه در روح و راحت است.

[پایان]

صفحه : ۲۴۱

وَ مَن یَستَنکِف عَن عِبادَتِهِ وَ یَستَکبِر فَسَیَحشُرُهُم إِلَیهِ جَمِیعاً در اینکه آیه بطور عموم تمام کسانی را که از عبادت و بندگی خدا

استكبار كردند و عار دانستند كه زير بار فرمان بروند آگاهانيده به اينكه كه بايست متكبران و جباران بدانند كه تمام بنى آدم را در محشر جمع ميگردانيم.

گويا فرموده همين طورى كه در دنيا شما را از نيستى بوجود آورديم و حيات و مرگ خودتان بدست شما نيست آمدنتان نيز در عرصه قيامت بدست خودتان نخواهد بود آن خداى غالب و قاهر شما را جمع ميكند و در دادگاه الهى در معرض سؤال واقع ميگرديد.

و متكبران و جباران سه فرقه‌اند با تفاوت بين آنها: گروهى بر خداى تعالى تكبر كردند مثل فرعون و نمرود و ابليس و كسانى كه دعوى خدائى داشتند و از بندگى ننگ داشتند و آنهايند كسانى كه در باره آنها فرموده (كَذلِكَ يَطبَعُ اللّهُ عَلى كُلِّ قَلبِ مُتَكَبِّرٍ جَبّارٍ).

و گروهى بر رسول تكبر كردند چون كفار قريش و غير آنها كه گفتند آيا ببشرى همچون خود سر فرود آوريم چرا فرشته نفرستاد (وَ قالُوا لَو لا نُزِّلَ هذَا القُرآنُ عَلى رَجُلٍ مِنَ القَريَتَينِ عَظِيمٍ) [سوره زخرف آيه ۳۰] مثل وليد بن مغيره از اهل مكه يا عروهٔ بن مسعود ثقفى از اهل طائف و جماعت ديگر آنها هستند كه خود را بزرگ ميشمرند و بچشم حقارت ببندگان خدا نگاه ميكنند و خود را بزرگ ميدانند، و بروايتى از رسول خدا صلّى اللّه عليه و آله و سلّم سؤال ميكنند كه كبر چيست گفت آن است كه مطيع حق نگردد و بچشم حقارت بمردم نگرد، و بروايتى چون متواضعى بينيد با وى تواضع كنيد و بر متكبر تكبر كنيد تا حقارت و مذلّت وى ظاهر گردد.

در مجمع گفته (فَسَيَحشُرُهُم) يعنى (فسيبعثهم اليه جميعا) يعنى آنها را در موعدشان (روز قيامت) نزد خودش جمع ميكند و معنى قوله (إِلَيهِ) يعنى موضع آنچنانى كه غير از او كسى مالك تصرف نيست مثل اينكه گفته ميشود

صفحه : ۲۴۲

فلان امر راجع بامير است يعنى كسى جز امير مالك آن نيست و مقصود مكانى نيست كه امير در آن است.

فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ فَيُوَفِّيهِم أُجُورَهُم وَ يَزِيدُهُم مِن فَضلِهِ آيه بمؤمنين وعده ميدهد كه آنهائيكه ايمان آوردند و عمل صالح نمودند خداى تعالى آنچه وعده فرموده بآنها پاداش اعمال نيكشان را ميدهد و از فضل و كرمش بر اجر آنها مى‌افزايد و زياد ميكند چنانچه در جائى بده برابر حسنه و در جاى ديگر الى سبعين ضعفا و در جاى ديگر الى سبعمائهٔ و در جائى (الى اضعاف كثيرهٔ) و چنانچه معلوم است اصل اجر و مزدى كه براى مؤمنين مطيعين وعده داده در واقع تفضل است و بعنوان اجر نظر ببزرگى مقام مؤمن اظهار فرموده اشاره به اينكه كه مؤمن و عملش ذى قدر است و گر نه وظيفه عبد بندگى است اجريكه براى عمل مؤمن وعده داده تفضل صرف است وانگهى فائده عمل نيك مؤمن بنفع خودش تمام ميشود خداى عز و جل مستغنى بذات است نه از عمل نيك فائده‌ئى عايد او ميگردد و نه از عصيان و مخالفت ضررى ميبرد.

وَ أَمَّا الَّذِينَ استَنكَفُوا وَ استَكبَرُوا فَيُعَذِّبُهُم عَذاباً أَلِيماً وَ لا يَجِدُونَ لَهُم مِن دُونِ اللّهِ وَلِيًّا وَ لا نَصِيراً همين طورى كه در مقابل عمل صالح مؤمنين تضاعف اجر و پاداش بآنها وعده فرموده در مقابل استكبار كافرين عذاب سخت مهيا نموده و همين طورى كه اجرى كه در عمل مؤمنين وعده فرموده تفضلى است نه استحقاقى همين طور عذاب اليم كه براى كافرين و كسانيكه استنكاف و كبر ميورزند از اطاعت حق تعالى و عذاب كافرين نه براى تشفى يا انتقام است خداى جليل كه بنده ضعيف خود را از لطف و كرم آفريده از كفر و ايمان بنده خود بى‌نياز است بلكه عذاب اليم را خود كافر و عاصى از دست خود فراهم نموده چنانچه در مواردى از قرآن مجيد اظهار فرموده (بِما قَدَّمَت أَيدِيهِم) اينكه عذابهائى است كه خودشان بدست خودشان و باعمال ركيك و كفر و استكبارشان بمقام كبريائى و رسولان حق تعالى ايجاب نموده‌اند اصلا كافر نجس

صفحه : ۲۴۳

و خبیث است و لایق دار کرامت الهی نیست و چون لایق نیست البته مردود است و چون لایق کرامت نیست در مورد عذاب واقع میگردد و چون دانسته و فهمیده پس از اتمام حجت کفر و جحود ورزیده در مورد غضب الهی واقع گردیده‌اعوذ باللّه من غضب الجبار).

[سوره النساء (۴): آیات ۱۷۴ تا ۱۷۶]

اشاره

یا أَیُّهَا النّاسُ قَد جاءَکُم بُرهانٌ مِن رَبِّکُم وَ أَنزَلنا إِلَیکُم نُوراً مُبِیناً (۱۷۴) فَأَمَّا الَّذِینَ آمَنُوا بِاللّهِ وَ اعتَصَمُوا بِهِ فَسَیُدخِلُهُم فِی رَحمَةٍ مِنهُ وَ فَضلٍ وَ یَهدِیهِم إِلَیهِ صِراطاً مُستَقِیماً (۱۷۵) یَستَفتُونَکَ قُلِ اللّهُ یُفتِیکُم فِی الکَلالَةِ إِنِ امرُؤٌ هَلَکَ لَیسَ لَهُ وَلَدٌ وَ لَهُ أُختٌ فَلَها نِصفُ ما تَرَکَ وَ هُوَ یَرِثُها إِن لَم یَکُن لَها وَلَدٌ فَإِن کانَتَا اثنَتَینِ فَلَهُمَا الثُّلُثانِ مِمّا تَرَکَ وَ إِن کانُوا إِخوَةً رِجالاً وَ نِساءً فَلِلذَّکَرِ مِثلُ حَظِّ الأُنثَیَینِ یُبَیِّنُ اللّهُ لَکُم أَن تَضِلُّوا وَ اللّهُ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ (۱۷۶)

صفحه : ۲۴۴

[ترجمه]

ای مردمان بدرستی برای هدایت شما از جانب پروردگارتان برهانی محکم آمد (رسولی از جانب پروردگار) و با او نوری ظاهر نازل گردانیدیم بسوی شما [۱۷۴]

پس آنانکه بخدا ایمان آوردند و چنگ زدند بکتاب او پس بزودی آنها را در بخشایشی از خود داخل میگرداند و براه راست بسوی او هدایت مینماید [۱۷۵]

ای پیغمبر از تو در باره میراث کلاله (برادر پدری و مادری یا پدری تنها فتوی میخواهند) بگو اگر مردی مرد و او را فرزندی نبود و خواهری دارد او را نصف ترکه است و آن مرد میراث میبرد از خواهر و اگر برای خواهر اولادی نباشد تمام ترکه را برادر میبرد و اگر میت را دو خواهر باشد برای آنها دو ثلث ترکه است و اگر برای میت برادران و خواهران باشند برای ذکور دو برابر اناث است خدا احکام را برای شما بیان میکند تا گمراه نگردید و خدا بهر چیزی دانا است [۱۷۶]

.

صفحه : ۲۴۵

توضیح آیات

یا أَیُّهَا النّاسُ قَد جاءَکُم بُرهانٌ مِن رَبِّکُم وَ أَنزَلنا إِلَیکُم نُوراً مُبِیناً آیه خطاب میکند بافراد بشر که از جانب حق تعالی که پروردگار شما است برهان یعنی شاهد و بیان واضح آمده و نوری ظاهر بسوی شما فرستاده شده که شما را از طریق باطل بسوی حق و حقیقت

رهبرى گرداند.

در مجمع البيان گفته (يا أَيُّهَا النّاسُ) خطاب نموده بتمام مكلفين از ساير ملل آنهائى كه در اينكه سوره قصص آنها را ذكر نموده (قَد جاءَكُم بُرهانٌ مِن رَبِّكُم) يعنى از جانب خدا بر شما حجتى آمد كه آن دليل و برهانى است بر آنچه بآن مأمور گرديده‌ايد و آن برهان محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است يا آنچه با او است از معجزات قاهره تامّه كه او شاهد صدق او است و گفته شده آن قرآن است (وَ أَنزَلنا إِلَيكُم (معه) نُوراً مُبِيناً) كه براى شما بيان ميكند حجت واضحه را و شما را هدايت ميكند بسوى آنچه در آن نجات شما است از عذاب اليم عقاب او و اينكه نور قرآن است.

[مجاهد و قتاده و سدى] [و از ابى عبد اللّه عليه السّلام است كه آن نور ولايت على عليه السّلام است] فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللّهِ وَ اعتَصَمُوا بِهِ آنهائيكه بوحدانيّت خدا ايمان آوردند و ببعث محمّد [ص] اعتراف كردند و تمسك نمودند بنورى كه بر نبىّ خودش نازل گردانيده (فَسَيُدخِلُهُم فِي رَحمَةٍ مِنهُ) يعنى نعمة منه.

[إبن عباس] (وَ فَضلٍ) يعنى آنچه بر آنها از كرامت و تضعيف حسنات منبسط گردانيده و آنچه از نعم بر آنها زياد كرده بر آنچه استحقاق داشتند (وَ يَهدِيهِم إِلَيهِ صِراطاً مُستَقِيماً) و آنها را موفق گردانيده براى رسانيدن بآنها آن فضلى كه اولياء خود را بآن تفضل داده و آنها را محكم گردانيده براى سلوك كردن بر نهج كسيكه بر او انعام كرده از اهل طاعتش و انتفاء آثار آنها تا اينكه (مردم) منتفع گردند

صفحه : ۲۴۶

بهدايت آنها و آشنا گرديدن بسنهٔ آنها و متابعت كردن دين آنها و آن آنصراط مستقيمى است كه خدا آنرا براى بندگان خود پسنديده است.

يَستَفتُونَكَ قُلِ اللّهُ يُفتِيكُم فِي الكَلالَةِ إِنِ امرُؤٌ هَلَكَ لَيسَ لَهُ وَلَدٌ وَ لَهُ أُختٌ فَلَها نِصفُ ما تَرَكَ در شأن نزول آيه مفسرين اختلاف كرده‌اند: در مجمع از جابر بن عبد اللّه روايت كرده كه گفت من مريض شدم در حالى كه نه يا هفت خواهر داشتم پيغمبر بر من وارد شد و بصورتم دميد و من بهوش آمدم و گفتم يا رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم براى خواهرانم دو ثلث وصيت كنم، فرمود نيكى كن، گفتم نصف، گفت نيكى كن، آنگاه بيرون رفت و مرا بحال خود گذارد و باز برگشت و فرمود اى جابر من نمى‌بينم كه تو از اينكه مرض بميرى و خدا در باره سهم خواهرانت آيه‌ئى فرستاده و براى آنان دو ثلث قرار داده، ميگويند جابر ميگفت اينكه آيه در باره من نازل شد.

و قتاده گفته هم صحابه در قسمت كلاله بود اينكه آيه نازل گرديد، جابر گفته اينكه آيه در مدينه نازل شده، و إبن سيرين گفته اينكه آيه در مسيرى نازل گرديد كه رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم با اصحاب بود و اينكه آيه را آيه صيف گفته‌اند، و خداى تعالى دو آيه راجع بكلاله نازل گردانيده يكى از آنها در شتاء و آن آيه‌ئى است كه در اول سوره نازل گردانيده و ديگر در صيف بود و آن همين آيه است، و از عمر بن خطّاب روايت شده كه گفته از رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم سؤال از كلاله كردم فرمود تو را كافى است آيهٔ الصيف.

چون خداى تعالى در اول سوره بعضى از سهام فرائض را بيان كرد سوره را بباقى آن خاتمه داد و گفت (يَستَفتُونَكَ) اى محمّد [ص] در ميراث كلاله از تو فتوى ميخواهند (قُلِ اللّهُ يُفتِيكُم) يعنى براى شما حكم كلاله را بيان ميكند و كلاله اسم است براى برادرها و خواهرها.

[عن الحسن] و از ائمه ما عليهم السلام اينكه طور روايت شده.

صفحه : ۲۴۷

و بقولی آن غیر از والد و ولد است.

[ابی بکر و جماعتی از مفسرین] (إِنِ امرُؤٌ هَلَکَ لَیسَ لَهُ وَلَدٌ) سـدی گفته و برای او ولـد از ذکر و انثی نباشـد و اینکه قول موافق با مـذهب امامیّه است و معنی او اینکه است اگر مردی مرد و برای او نه اولاد باشـد و نه پدر و ما والد را باجماع بآن ضـمیمه نمودیم و برای اینکه لفظ کلالـه خبر ده از آن است زیرا که کلالـه اسم است برای نسبی که محیط بمیت است غیر از آنکه ملصق بآن شـده و پـدر چسبیـده شـده بولـد است چنانچه ولد چسبیده شده بر والد است و برادرها و خواهرها احاطه دارند بمیت (وَ لَهُ أُختٌ) یعنی اگر برای میّت خواهر ابوینی یا پدری تنها و ذکر اولاد مادر در اول سوره گفته شده و برای خواهر نصف ما ترک میت است (وَ هُوَ یَرِثُها إِن لَم یَکُن لَها وَلَدٌ) یعنی اگر خواهر مرده باشـد و برای او اولاد نباشـد و او را برادری باشد پدری و مادری یا برادر پدری تمام مال را برادر ارث میبرد و آن برادر چه از پـدری و مـادری باشـد یا از پـدر تنها مال تمامش مال او است بلاخلاف در صورتی که نه ولد باشـد و نه والد (فَإِن کانَتَا اثنَتَینِ) یعنی اگر خواهر دو نفر باشـند (فَلَهُمَا الثُّلُثانِ مِمّا تَرَکَ) از برای آن دو خواهر دو ثلث است از ترکه برادر یـا خواهرش که مرده (وَ إِن کـانُوا إِخوَةً رِجالًا وَ نِساءً) یعنی هرگاه اخوه رجال و نساء یعنی برادرها و خواهرها جمع باشـند از ابوینی یا از اب (فَلِلذَّکَرِ مِثلُ حَظِّ الأُنثَیَینِ) و در قوله سبحانه (إِنِ امرُؤٌ هَلَکَ لَیسَ لَهُ وَلَدٌ وَ لَهُ أُختٌ فَلَها نِصفُ ما تَرَکَ وَ هُوَ یَرِثُها إِن لَم یَکُن لَها وَلَدٌ) دلالت دارد بر اینکه برادر و خواهر ارث نمیبرند در صورتی که هر کدام دختری داشته باشند زیرا که خدای تعالی در ترکه خواهر و برادر شـرط کرده نبودن ولـد را و ولـد شامل دختر و پسر هر دو میگردد بلاخلاف بین اهل لغت و آن روایتی که گفته اخوات بـا بنـات عصـۀ آن خبر واحـد است و مخـالف نص قرآن است و همین طوری که ما گفتم إبن عباس گفته و از سادات اهل البیت نیز همین طور روایت شده (یُبَیِّنُ اللّهُ لَکُم) خدای تعالی امور ارث بردن شما را معین گردانیده (أَن

صفحه : ۲۴۸

تَضِلُّوا) برای اینکه گمراه نگردیـد یـا اینکه در حکم آن خطـاء نکنیـد، و بقولی خـدای تعالی تمام احکام را بیان فرموده تا اینکه در دین خودتان هدایت یابید.

[ابی مسلم] وَ اللّهُ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ ذیل آیه بیان اینکه است که خـدای سـبحانه عالم است بجمیع آنچه عباد باو محتاج میباشـد از امر معاشـشان و معادشان و بر آنچه حکمت ایجاب میکنـد، و نزول آیه اول سوره متضـمن میراث ولـد و والد است و آیه بعد از آن بیان میراث ازواج و زوجـات و اخـوه و اخـواتیکه از قبـل امّ بـود، و اینکه آیه که سـوره بـآن ختم گردیـد متضـمن میراث اخـوه و اخوات مـادری و پـدری است و برادر و خـواهر پـدری تنهـا در وقـتی که برادر و خـواهر ابوینی نباشـد و متضـمن است قوله تعـالی (وَ أُولُوا الأَرحامِ بَعضُهُم أَولی بِبَعضٍ فِی کِتابِ اللّهِ) و چون نزدیک بودن بمیت سبب استحقاق ارث است پس هر کس نزدیک‌تر بمیت است اولی است بمیراث از آنکه دورتر است و خلاف بین فقهاء در اینکه مسائل و فروع آن راجع بکتب فقهیه است.

[بیان طبرسی بپایان رسید]

صفحه : ۲۴۹

سورة المائدة

اشاره

سورهٔ المائده نزد جماعتی مثل إبن عباس و مجاهد مدنی است و جعفر بن بشر و شعبی گفته‌اند تمامش مدنی است مگر آیه (الْیَومَ أَکمَلتـ‌لَکُم دِینَکُم) که در حجهٔ الوداع فرود آمده وقتی که آنحضرت بر بالای راحله بود.

و عدد آیات آن صد و بیست است در نظر کوفی و صد بیست و سه است نزد بصری و در نظر باقی صد و بیست و دو است و خلاف در سه آیه است (بِالعُقُودِ) (وَ یَعفُوا عَن کَثِیرٍ) کوفی است (فَإِنَّکُم غالِبُونَ) بصری است.

ابی بن کعب از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت کرده که هر کس سوره مائده را قرائت کند حق تعالی بعدد هر یهودی و نصرانی که در دنیا نفس کشیدند ده حسنه میدهد و ده سیئه از وی محو مینماید و ده درجه او را بلند میگرداند مفسرین گفته‌اند نزول سوره در وقتی بود که حضرتش بر بغله شهباء سوار بود در آن حال وحی او را ثقیل ساخت و بطوری او را سنگین گردانید که مرکوب را از رفتن باز داشت و ایستاد و شکم او بزمین نزدیک گردید حضرت بیهوش شد و دست خود را بر سر شیبهٔ بن وهب جحمی گذاشت پس از آنکه بهوش آمد سر مبارك را برداشت و اینکه سوره را بر ما قرائت فرمود و آنچه در اینکه سوره بود بآن عمل نمود و نیز بما امر نمود بآن عمل نمائیم.

و در حدیثی از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده که در خطبه حجهٔ الوداع فرموده سورهٔ المائده آخرین سوره ایست از قرآن که بمن نازل شده حلالش را حلال دانید و حرامش را حرام.

[منهج الصادقین]

صفحه : ۲۵۰

سورهٔ المائدهٔ مدنیهٔ و هی مائهٔ و عشرون آیهٔ کوفی. ثلاث و عشرون آیهٔ بصری، و اثنان و عشرون آیهٔ فی الباقین.

[مجمع]

[سوره المائدة (۵): آیات ۱ تا ۲]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَوفُوا بِالعُقُودِ أُحِلَّت لَکُم بَهِیمَـهُٔ الأَنعامِ إِلاّ ما یُتلی عَلَیکُم غَیرَ مُحِلِّی الصَّیدِ وَ أَنتُم حُرُمٌ إِنَّ اللّهَ یَحکُمُ ما یُرِیدُ (۱) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تُحِلُّوا شَعائِرَ اللّهِ وَ لا الشَّهرَ الحَرامَ وَ لا الهَدیَ وَ لا القَلائِدَ وَ لا آمِّینَ البَیتَ الحَرامَ یَبتَغُونَ فَضلاً مِن رَبِّهِم وَ رِضواناً وَ إِذا حَلَلتُم فَاصطادُوا وَ لا یَجرِمَنَّکُم شَنَآنُ قَومٍ أَن صَدُّوکُم عَنِ المَسجِدِ الحَرامِ أَن تَعتَدُوا وَ تَعاوَنُوا عَلَی البِرِّ وَ التَّقوی وَ لا تَعاوَنُوا عَلَی الإِثمِ وَ العُدوانِ وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ شَدِیدُ العِقابِ (۲)

صفحه : ۲۵۱

[ترجمه]

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
حق تعالی خطاب بتمام مؤمنین نموده ای کسانیکه ایمان آورده‌اید بآنچه با خدا یا با یکدیگر عهد و پیمان بسته‌اید عمل کنید (بدانید حیوانات زبان بسته علفخوار) برای شما حلال گردیده جز آنچه را که بعدا برای شما بیان خواهد شد و جز آن صید را که شما در

حال احرام بحج یا عمره صید کرده باشید همانا خداوند بآنچه خواهد حکم مینماید [۱]
ای کسانیکه ایمان آورده‌اید شعائر خدا را حلال نشمارید (یعنی مناسک حج یا نشانه‌های دین را تغییر ندهید) و نیز ماههای حرام را برای جنگ با کفار حلال ندانید و نه هدی و قلائد را (یعنی متعرض قربانیهای حاجیان نشوید چه آنهائی که علامت قربانی بگردن داشته باشند چه نداشته باشند) و نیز متعرض زوارین بیت الحرام که در طلب خشنودی خدا و فضل او آمده‌اند نشوید و چون از احرام بیرون آمدید صید کنید و باید شما را دشمنی گروهی از قریش که شما را از مسجد الحرام در سال حدیبیه بیرون کردند بر آن ندارد که از آنان انتقام بکشید و در نیکوکاری و تقوی بیکدیگر کمک کنید نه بر ظلم و تعدّی و از گناه و مخالفت امر حق تعالی بپرهیزید (و بدانید) همانا خداوند در مورد غضب سخت انتقام است [۲]

صفحه : ۲۵۲

توضیح آیات

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَوفُوا بِالعُقُودِ (و فی بعهده و اوفی بعهده) بیک معنی آمده، و العقد و العهد بمعنی معقود است، و عقود عهد اللّه است آنچنان عهدی که خدا با بندگانش عهد بسته و آنها را ملزم گردانیده بایمان باو و تحلیل حلال و تحریم حرام او، و بقولی آن قراردادی است از بیع و نکاح و غیر آن که مردم بین هم قرار میگذارند.
آیه خطاب بمؤمنین فرموده که ای کسانیکه ایمان آورده‌اید بعهدهای خود وفا کنید، و چون (العقود) اطلاق دارد میتوان گفت اطلاقش شامل میگردد تمام عهدها و قراردادهائی که بعضی با بعضی دیگر میکنند، مثل عقد شرکت، عقد نکاح، عقد بیع و امثال آنها- یا عقدهائی که با خدا بسته‌اید مثل عقود شرعیه از قبیل نذر و عهد و قسم- و وفاء بعهد یعنی قیام نمودن بر او و (أَوفُوا بِالعُقُودِ) امر است و امر دلالت بر وجوب دارد، پس وفاء کردن بعقدهای شرعیه الزامی از طرف حق است بنا بر قول إبن عباس که گفته مراد عهود خدا است که بر بنده‌گان ایجاب نموده در حلال و حرام و فرائض و حدود.
و برای وضوح اجمالی از بیانات مجمع البیان را ترجمه مینمایم:
(أَوفُوا بِالعُقُودِ) یعنی بالعهود، از إبن عباس و جماعتی از مفسرین در اینکه عهود چیست اختلاف نموده‌اند و چند قول از آنها نقل شده:
۱- مقصود آنعهدهائی است که اهل جاهلیت بعضی با بعض دیگر معاهده میکردند که در موقعی که در مقابل ستم واقع میگردند یکدیگر را یاری کنند و از هم پشتیبانی نمایند و همین است معنی حلف.
[إبن عباس، مجاهد، ضحاک، ربیع بن انس، قتاده، سدی] ۲- عهدهائی که خدای تعالی از بنده‌گانش گرفته به اینکه که ایمان آورند و اطاعت کنند و در آنچه برای آنها حلال کرده یا حرام نموده اطاعت نمایند [إبن عباس]

صفحه : ۲۵۳

و در روایت دیگر از إبن عباس است که گفته تمام عهود همانهائی است که در قرآن حلال کرده یا حرام نموده و آنچه را که واجب گردانیده پس نباید از آنها تعدی کنید و نقض عهد نمائید و اینکه قول را تأیید مینماید قوله تعالی (وَ الَّذِینَ یَنقُضُونَ عَهدَ اللّهِ مِن بَعدِ مِیثاقِهِ- الی قوله: سُوءُ الدّارِ).
۳- مقصود عهودی است که مردم بین هم می‌بندند و شخص بر نفس خودش ثابت میگرداند مثل عقد ایمان و عقد نکاح و عقد عهد و عقد بیع و عقد قسم.

۴- امرى است از جانب خدا باهل كتاب به اينكه كه وفا كنند بآنچه خدا در تورات و انجيل از آنها ميثاق گرفته كه رسول ما را و آنچه از نزد ما آورده تصديق نمايند.

[إبن جريح و ابى صالح] و قوى‌ترين اينكه گفتارها قول إبن عباس است كه گفته مقصود بعقود عقود خدا است آن عقودى كه بر بندگانش در حلال و حرام و حدود واجب گردانيده و داخل است در اينكه قول جميع اقوال ديگر.

[پايان] أُحِلَّت لَكُم بَهِيمَةُ الأَنعامِ إِلّا ما يُتلى عَلَيكُم حيوان چهار پا را بهيمه نامند خواه از حيوانات برى باشد يا بحرى و اصناف آنها از شتر و گاو و ميش و بز كه آنها را ازواج ثمانيه نامند، و بقولى (بَهِيمَةُ الأَنعامِ) آهو و گاو وحشى و نحو آنها را شامل ميگردد. و بعضى گفته‌اند گويا از بهيمهٔ الانعام اراده شده آنحيواناتى را كه مثل انعام و نزديك بآنهايند از جنس بهائم و براى مشابهت بانعام اضافه كرده و اينكه اضافه بيانى است مثل اينكه گويند (خاتم فضهٔ) انگشتر از نقره تعبيه شده يعنى بهيمه از انعام است و تمام اقسام انعام بر شما حلال است مگر آنچه را كه در قرآن از اقسام حليت استثناء كرده و حكم بحرمت نموده مثل قوله تعالى (حُرِّمَت عَلَيكُمُ المَيتَةُ) كه در اينكه آيه ميته از اقسام حليّت خارج گرديده و از اكل آن منع شده.

غَيرَ مُحِلِّي الصَّيدِ وَ أَنتُم حُرُمٌ إِنَّ اللّهَ يَحكُمُ ما يُرِيدُ و نصب غير براى حال آمده و از ضمير در (لَكُم) است يعنى براى شما بهيمهٔ الانعام حلال است در حالى كه صيد را حلال ندانيد در آنحاليكه محرم

صفحه : ۲۵۴

باشيد براى حج يا غير آن همانا خداى تعالى در حليّت و حرمت حكم ميكند آنچه را كه اراده نموده.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تُحِلُّوا شَعائِرَ اللّهِ وَ لَا الشَّهرَ الحَرامَ وَ لَا الهَديَ وَ لَا القَلائِدَ (شَعائِرَ) جمع شعير است و مقصود اعلام حج و اعمال آن است و شعائر اللّه را نام و علم قرار داده براى تمام اعمال حج از طواف و سعى و نسك يعنى مواقف و غير اينها (وَ لَا الشَّهرَ الحَرامَ) يعنى ماههاى حرام را بسبب جنگ حلال نكنيد و ماههاى حرام چهار است: رجب و ذى القعده و ذى الحجهٔ و محرم و (هدى) آن قربانى است كه بيت الحرام ميبرند و قلائد جمع قلاده است، و در آن دو معنى گفته‌اند يكى قلائد بمعنى مقلد است و مقصود آن قربانى‌هائى است كه (مشركين) بگردن آنها قلاده مى‌انداختند، گفته‌اند عادت اهل جاهليت چنين بوده كه هر كس بمكه ميرفت براى حج و عمره چوب سمره بگردن خود مى‌بست تا علامت باشد و كسى متعرض او نشود و چون برميگشت قلاده‌ئى از موى در گردن مى‌كرد براى اينكه علامت باشد براى اينكه از حج ميآيد و كسى قصد اهانت و قتل و غارت او را نكند- معنى ديگر قلائد حج عين قلاده است نه مقلدات يعنى متعرض قلائد نشويد و براى مبالغه آمده.

وَ لَا آمِّينَ البَيتَ الحَرامَ يَبتَغُونَ فَضلًا مِن رَبِّهِم وَ رِضواناً يعنى از پروردگار خود فضل و خوشنودى بجوئيد.

(و لا قاصدين بيت الحرام) مفسرين در معنى اينكه جمله گفته‌اند آمين و حاجين و قاصدين بيت الحرام بيك معنى است- چون در عرب نه ماه پيوسته جنگ و نزاع بين آنان دائر بود و از يكديگر در امان نبودند اينكه بود كه هر كس براى مكه هدى ميبرد و نشانه آن بر خودش يا بر شترش همين قلائد بود كه بآن نشان امنيّت مى‌يافت و كسى قصد وى نميكرد- و چون قانون اسلام ظاهر گرديد ابتداء براى مصلحت مسلمانان

صفحه : ۲۵۵

هم چنين ميكردند در آخر اينكه حكم منسوخ گرديد و اينكه آيه نازل گرديد (فَاقتُلُوا المُشرِكِينَ حَيثُ وَجَدتُمُوهُم) و آيه (فَلا يَقرَبُوا المَسجِدَ الحَرامَ بَعدَ عامِهِم هذا) يعنى اكنون هيچ مشرك و كافر را روا نيست كه حج كند. يا خود را بقلائد و هدى ايمن گرداند.

وَ إِذا حَلَلْتُم فَاصطادُوا وقتی از احرام بیرون آمدید پس صید کنید، امر (فَاصطادُوا) اذن بعد از منع است یعنی پس از محلّ گردیدن، دیگر در صید کردن حرجی نیست و مباح است.

لا یَجرِمَنَّکُم شَنَآنُ قَومٍ أَن صَدُّوکُم عَنِ المَسجِدِ الحَرامِ أَن تَعتَدُوا یعنی بغض و عداوت کفار که راه شما را از مسجد الحرام بستند شما را بر اینکه ندارد که بر آنها تعدّی و ستم کنید و از حدّ و حق خودتان تجاوز نمائید.

مفسرین گفته‌اند مقصود اینکه است که نباید دشمنی آنهائیکه در سال حدیبیه بشما تعدّی کردند و نگذاشتند داخل مکه و طواف بیت شوید باعث شود که شما بآنها تعدّی کنید و حرمت حرم را نگاه ندارید.

وَ تَعاوَنُوا عَلَی البِرِّ وَ التَّقوی وَ لا تَعاوَنُوا عَلَی الإِثمِ وَ العُدوانِ وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ شَدِیدُ العِقابِ خدای تعالی بتمام مکلفین امر فرموده بر معاونت و مظاهرت و یاری کردن و کمک نمودن بیکدیگر بر تقوی و پرهیزگاری (وَ تَعاوَنُوا) عطف بجمله بالا نیست تا اینکه در موضع نصب باشد، بلکه مبتدا و کلام مستأنف است. و تعاونوا از باب مفاعله است و شاید اشاره باین باشد که بایستی تمام مؤمنین دست بدست هم دهند و هر یک دیگری را توصیه نمایند در نیکی نمودن و نیز یکدیگر را توصیه نمایند در برّ و تقوی و پشت بپشت هم گذارند تا اینکه بر کفار غالب گردند و بر تمام عالمیان علوّ و برتری پیدا کنند نه اینکه بکسی تعدّی کنند و از حق خودشان تجاوز نمایند، و یکدیگر را یاری نکنید بر گناه و بر ستمکاری

صفحه : ۲۵۶

که آن انتقام کشیدن است در زمین حرم، و ای مؤمنین حکم خدا را مراعات نمائید و از حق خودتان پا بیرون ننهید و بدانید همانا خدا سخت انتقام است.

[سوره المائدة (۵): آیات ۳ تا ۵]

اشاره

حُرِّمَت عَلَیکُمُ المَیتَةُ وَ الدَّمُ وَ لَحمُ الخِنزِیرِ وَ ما أُهِلَّ لِغَیرِ اللّهِ بِهِ وَ المُنخَنِقَةُ وَ المَوقُوذَةُ وَ المُتَرَدِّیَةُ وَ النَّطِیحَةُ وَ ما أَکَلَ السَّبُعُ إِلاّ ما ذَکَّیتُم وَ ما ذُبِحَ عَلَی النُّصُبِ وَ أَن تَستَقسِمُوا بِالأَزلامِ ذلِکُم فِسقٌ الیَومَ یَئِسَ الَّذِینَ کَفَرُوا مِن دِینِکُم فَلا تَخشَوهُم وَ اخشَونِ الیَومَ أَکمَلتُ لَکُم دِینَکُم وَ أَتمَمتُ عَلَیکُم نِعمَتِی وَ رَضِیتُ لَکُمُ الإِسلامَ دِیناً فَمَنِ اضطُرَّ فِی مَخمَصَةٍ غَیرَ مُتَجانِفٍ لِإِثمٍ فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۳) یَسئَلُونَکَ ما ذا أُحِلَّ لَهُم قُل أُحِلَّ لَکُمُ الطَّیِّباتُ وَ ما عَلَّمتُم مِنَ الجَوارِحِ مُکَلِّبِینَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمّا عَلَّمَکُمُ اللّهُ فَکُلُوا مِمّا أَمسَکنَ عَلَیکُم وَ اذکُرُوا اسمَ اللّهِ عَلَیهِ وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ سَرِیعُ الحِسابِ (۴) الیَومَ أُحِلَّ لَکُمُ الطَّیِّباتُ وَ طَعامُ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ حِلٌّ لَکُم وَ طَعامُکُم حِلٌّ لَهُم وَ المُحصَناتُ مِنَ المُؤمِناتِ وَ المُحصَناتُ مِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ مِن قَبلِکُم إِذا آتَیتُمُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ مُحصِنِینَ غَیرَ مُسافِحِینَ وَ لا مُتَّخِذِی أَخدانٍ وَ مَن یَکفُر بِالإِیمانِ فَقَد حَبِطَ عَمَلُهُ وَ هُوَ فِی الآخِرَةِ مِنَ الخاسِرِینَ (۵)

صفحه : ۲۵۷

[ترجمه]

برای شما حرام گردید گوشت میته و خوک و آن ذبیحه‌ئی که بغیر نام خدا کشته‌اند و نیز برای شما حرام گردیده هر حیوانی که بخفه کردن یا بچوب زدن یا از بلندی افکندن یا بشاخ زدن بهم بمیرند و نیز نیم خورده درندگان مگر آنچه را که دریابید در

حالیکه زنده باشند و شما آنرا ذبح کنید و نیز آن حیوانی را که بنام بتها میکشند و آن حیوانی را که بتیرهای قداح قسمت کنند اینها فسق است امروز (که جمعه است یا عرفه) کافرین از دین شما ناامید شدند پس از آنها نترسید و از من بترسید امروز (که روز غدیر خم است) برای شما کامل گردانیدم دین شما را و نعمت خودم را بر شما تمام گردانیدم و دین اسلام را بر شما اختیار نمودم و کسی که در موقع گرسنگی مضطر گردید و از روی اضطرار در صورتی که بگناهی از آنچه حرام بوده مایل نبود مرتکب چیز حرامی گردید خدای تعالی آمرزنده و مهربان است [۳]

ای رسول از تو سؤال میکنند چه چیز برای آنها حلال گردیده بگو چیزهای پاک و دیگر برای شما حلال است شکار آنچه را که بشکار کننده تعلیم داده‌اید مثل سگ و باز شکاری در حالیکه شما آنها را ادب کرده‌اید و بآنها میآموزید از آن چیزهائی که خدا بشما یاد داده است پس از آنچه آن سگ یا باز شکاری گرفته و برای شما نگاه داشته بخورید و موقع ارسال آن شکار نام خدا را یاد کنید و از خدا بترسید بحقیقت خدا زود حساب کننده است

و طعامی که اهل کتاب بشما میدهند برای شما حلال است و نیز طعامی که شما بآنها میدهید و نیز نکاح زنهای پارسای مؤمنین و نیز زنهای پارسا از آنهائیکه پیش از شما بآنها کتاب عطاء شده برای شما حلال است در صورتی که مهر و حقوق آنها را بدهید در حالتی که برای نکاح عفت و صلاح جوئید نه اینکه مجاهر بزنا باشید و نه فراگیرنده دوستان پنهانی و هر کس بدین اسلام کافر گردید عمل او حبط و باطل میگردد و در آخرت از زیانکاران محسوب خواهد گردید [۵]

.

صفحه : ۲۵۸

توضیح آیات

حُرِّمَت عَلَیکُمُ المَیتَةُ وَ الدَّمُ وَ لَحمُ الخِنزِیرِ وَ ما أُهِلَّ لِغَیرِ اللّهِ آیه در مقام بیان استثناء از قوله تعالی (إِلّا ما یُتلی عَلَیکُم) در آیه اول سوره مکلفین را مخاطب قرار داده به (حُرِّمَت عَلَیکُمُ الخ) یعنی برای شما حرام گردیده شده میته و انتفاع از آن و میته هر حیوانی است که دارای نفس سائله یعنی خون جهنده باشد از حیوانات بری و طیور از آنچه خدای تعالی اکل آنرا حلال نموده خواه اهلی باشد و خواه وحشی که آنها بدون تذکیه بمیرند، و از نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرموده

(میتتان مباحان السمک و الجراد)

یعنی میته ماهی و ملخ مباحند.

گفته‌اند اصل (میته) میوت بوده از مات یموت، و کسی بتشدید نخوانده مگر ابو جعفر مدنی و بعضی از علماء گفتند فرق است بین تخفیف و تشدید، و گفته‌اند میت بتخفیف یاء آنرا گویند که اصلا در او روح نبوده و بعد زائل شده باشد و میّت بتشدید یاء آنرا گویند که قبلا روح داشته و بعد گرفته شده و بعضی از اهل لغت گفته‌اند آنکه صاحب نفس سائله (یعنی خون جهنده) باشد از حیوانات حلال گوشت آنرا میته بتخفیف یاء گویند و انسان مرده را میّت مشدّد خوانند، و رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ملخ و ماهی را میته خوانده و گفت

(میتتان مباحتان الجراد و السمک)

. (وَ الدَّمُ) در شأن نزول آیه گفته‌اند عرب و بعضی دیگر در روده خون میکردند و بر آتش میگذاشتند و میخوردند اینکه بود که اینکه آیه نازل گردید و در آیه دیگر قوله تعالی (أَو دَماً مَسفُوحاً) که خون را توصیف بخون ریخته شده کرده تا اینکه امتیاز داده شود از خونی که پس از ذبح در جگر حیوان یا با گوشت او چسبیده شده باشد.

[أبو الفتوح] در مجمع گفته (اما الطحال) سپرز نزد ما حرام است اگر با گوشت در

صفحه : ۲۵۹

يكجا در يک ديگ پخته شود، از على عليه السّلام و إبن مسعود و اصحاب آنها روايت بر كراهت آنها رسيده نه حرمت، و جماعت اماميّه اجماع بر حرمت كرده‌اند و سائر فقهاء قائلند كه مباح است.

[پايان] (وَ لَحمُ الخِنزِيرِ) سوم از آنچه در اينكه آيه حرمتش را تذكر ميدهد گوشت خوک است كه باجماع مسلمين بتمام اقسامش خوردنش حرام و نجس است فرق نميكند خواه اهلى باشد يا وحشى و هر چه باو تعلق دارد بظاهرش يا بباطنش از پيه و پوست تماما حرام و پليد است.

(وَ ما أُهِلَّ لِغَيرِ اللّهِ بِهِ) (ما) موصوله و در محلّ رفع است و عطف بر جمله اول آيه است يعنى حرّم عليكم و آن هر حيوانى است كه بر كشتن آن نام خدا برده نشود كه يكى از شرائط حلال شدن ذبيحه اينكه است كه كشنده آن نام خدا را ببرد- و بعضى از مفسرين گفته‌اند اگر در حين كشتن فراموش كرد لكن در نيّت داشت مانعى ندارد يعنى ذبيحه حرام نميشود.

و شرط ديگرى كه در صحت ذبح و حيلت ذبيحه گفته‌اند اينكه است كه مسلمان از هر فرقه‌ئى كه باشد اگر بدشمنى با آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم معروف نباشد و ذابح متصدّى ذبح گردد حلال است و اگر كشنده حيوان از هر صنفى از اصناف كفار باشد آن حيوان نجس و حرام ميگردد (وَ ما أُهِلَّ لِغَيرِ اللّهِ بِهِ) يعنى هنگام ذبح نام بتها را بزبان آرند كه تمام اينكه اقسام حرام و خوردنش جايز نيست.

در مجمع البيان گفته آيه دلالت دارد كه ذبيحه هر كسى كه مخالف اسلام است اكلش جايز نيست زيرا كه آنها اسم غير خدا را ياد ميكنند يا شرع موسى را يا عيسى را متحد بخدا يا پسر خدا ميگيرند و امّا آنهائيكه اظهار اسلام ميكنند و مذهبشان تجسم يا تشبيه يا جبر و مخالف ميباشند نزد ما اكل ذبيحه آنها جايز نيست و بين فقهاء خلاف است.

[پايان] (وَ المُنخَنِقَةُ) آن حيوانى است كه خفه كنند إبن عباس گفته مشركين

صفحه : ۲۶۰

گاو و گوسفند را مى‌گرفتند و چنان گلوى او را مى‌فشردند تا خفه شود و بميرد آنوقت ميخوردند لكن ظاهرا آيه اطلاق دارد و بهر نحوى كه بدون ذبح شرعى حيوان حلال گوشت بميرد ميته و نجس و حرام ميگردد.

(وَ المَوقُوذَةُ) حيوانى است كه بچوب و عصاء حيوان را بزنند تا بميرد (وَ المُتَرَدِّيَةُ) آن حيوانى است كه از كوه يا جاى بلند بيفتد و بميرد اينكه قول از إبن عباس و سدى چنين نقل شده: كه اگر گوسفندى يا گاوى در چاهى بيفتد و آنرا نتوان بيرون آورد و بر ذبح كردنش راهى نباشد بهر نحوى كه آنرا بكشند حلال است زيرا كه آن موقع ضرورت است.

(وَ النَّطِيحَةُ) آن حيوانى است كه حيوان ديگر بآن شاخ بزند و بميرد (وَ ما أَكَلَ السَّبُعُ إِلّا ما ذَكَّيتُم) و نيم خورده سبع حرام است مگر اينكه تا زنده است آن را دريابيد و خودتان ذبح نمائيد.

در مجمع البيان گفته اختلاف است كه استثناء بچه برمى‌گردد بقولى بتمام آنچه قبلا ذكر شد برمى‌گردد غير از آنچيزى كه قبول تزكيه نمى‌كند مثل خوک و خون و اينكه قول از على عليه السّلام و إبن عباس نقل شده. و بقولى آن استثناء از تحريم است نه از محرمات زيرا كه ميته و خنزير را تذكيه نيست، پس معنى حرّمت عليكم يعنى بر شما حرام است باقى آنچه ذكر شد مگر آنچه از محللات كه خدا براى شما پس از تذكيه كردن حلال گردانيده.

(وَ ما ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ) و او جمله را عطف داده بجمله بالا يعنى بر شما حرام است آنچه را كه براى بتها ذبح مى‌كنيد و (نصب) آن

بتهائی بوده که مشرکین در زمان جاهلیت عبادت آنها را می‌کردند [مجاهد و إبن جریح و قتاده) و گفته‌اند که آنها سیصد و شصت سنگ بوده که آنرا اوثان می‌نامیدند، و صنم سنگی است که مصوّر باشد بصورت و نقش و هیئت و شکل آدمی.

(وَ أن تَستَقسِمُوا بِالأَزلامِ) آن تیرهائی بود که در جاهلیت در بعضی نوشته بودند (امرنی ربی) و در دیگری نوشته بودند (نهانی ربی) و در بعضی چیزی ننوشته

صفحه : ۲۶۱

بودند وقتی می‌خواستند کاری از تجارت یا مسافرت یا غیر آن انجام دهند آن تیرها را می‌گردانیدند اگر تیری می‌آمد که نوشته بود (امرنی ربی) می‌کردند و اگر (نهانی ربی) می‌آمد نمی‌کردند و اگر ننوشته می‌آمد اعاده می‌کردند و در هم مخلوط می‌کردند و باز درمی‌آوردنـد و غیر اینها گفتار دیگری نیز از مفسـرین نقل شـده- خلاصه بین آنها انواع و اقسام چیزهائی بوده بآن تطیّر می‌زدنـد و بروایتی حضرت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از تمام اقسام تطیّر زدن نهی فرموده و گفته

(من تکهّن و استقسم او تطیّر طیرهٔ ترده عن سفر لم ینظر الی الدرجات العلی یوم القیمهٔ)

یعنی هر کس کهانت کند یا استقسام بازلام کند یا زجر مرغ کند برای سفر کردن در قیامت درجات اعلا را ننگرد.

جمله (ذلِکُم فِسقٌ) یا اشاره بخصوص استقسام است یا اشاره بتمام جملاتی است که در آیه نهی گردیده.

[أبـو الفتـوح] الیَومَ یَئِسَ الَّذِینَ کَفَرُوا مِن دِینِکُم فَلاـ تَخشَوهُم وَ اخشَونِ الیَومَ أَکمَلتُ لَکُم دِینَکُم وَ أَتمَمتُ عَلَیکُم نِعمَتِی وَ رَضِیتُ لَکُمُ الإِسـلامَ دِیناً امروز که دین شـما مؤمنین قوّت گرفته کافرین از اینکه بتواننـد رخنه‌ئی در دین پیـدا کنند و ضـرری بر شـما وارد نمایند ناامید شدند.

آیه ترجمه شده و واضح است و محتاج بتوضیح نیست.

خلاـصه از إبن عباس و سـدی نقل میکننـد که گفته‌انـد روز عرفه از حجـهٔ الوداع بود که اینکه آیه نازل گردیـد زیرا که در آن روز عرب بیشتر اسلام آوردند و بعضی دیگر گفته‌اند آن روز جمعه بود که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم پس از خطبه نگاه کرد دید جماعت بسیاری حاضرند و هیچ مشرک بین آنها نیست همه مسلمانند شاد گردید خدای تعالی اینکه آیه را نازل گرداند و از حضـرت باقر و صادق علیهما السـلام روایت کرده‌اند که اینکه آیه در روز غدیر نازل گردید پس از آنکه رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دست علی علیه السّلام را گرفت و بر منبر برد و امامت آن حضرت را بر قوم عرضه کرد پس از آنکه گفت

(الست اولی بکم من انفسکم)

فرمود

(من کنت مولاه

صفحه : ۲۶۲

فهذا علیّ مولاه اللهم و ال من والاه و عاد من عاداه و انصر من نصره و اخذل من خذله)

یَسئَلُونَکَ ما ذا أُحِلَّ لَهُم قُل أُحِلَّ لَکُمُ الطَّیِّباتُ وَ ما عَلَّمتُم مِنَ الجَوارِحِ مُکَلِّبِینَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمّا عَلَّمَکُمُ اللّهُ (ما ذا) استفهامی است و در محلّ رفع است و در تقدیر (ایّ شیء احلّ لهم) یعنی ای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مؤمنین از تو می‌پرسند که خدا چه چیز را حلال گردانیده در پاسخ آنها بگو خدا طیبات را حلال کرده.

بعضی گفته‌اند مقصود از پاکیزه‌ها طعام لذیذ است و از لذّت تعبیر بطیّب کرده‌اند.

[أبـو القـاسم بلخی] (وَ مـا عَلَّمتُم) گفته‌انـد محـذوفی در کلاـم هست و در معنی (و صـید مـا علمتم من الجـوارح) (واو) عطـف داده

(عَلَّمتُم) را بطیبات یعنی بر شما حلال است صید آنچه را که تعلیم داده باشید از سگ‌ها و آنها را جوارح نامند و مفرد آن جارحه است.

در مجمع گفته جوارح سگها است فقط و اینکه قول إبن عمر و سدی است، و از ائمه ما علیهم السّلام همین طور روایت شده که همان سگهائی می‌باشند که تعلیم داده شده‌اند که خدا صید چنین سگهای تعلیم داده شده را حلال کرده که صید کرده و نزد صاحبشان آرند و آنان را بکشند بدلیل قوله تعالی (فَکُلُوا مِمّا أَمسَکنَ عَلَیکُم) و علی بن ابراهیم در تفسیرش از أبی بکر حضرمی از ابی عبد اللّه علیه السّلام روایت کرده که گفت از صید بزاهٔ و صقور و کلاب نخور مگر آنچه را که از صید کلاب تزکیه شده باشد پس گفتم اگر سگ معلّم آنرا کشته باشد فرمود بخور، قال اللّه (و ما علمتم من الجوارح مکلبین تعلمونهنّ مما علّمکم اللّه) وقتی که اسم خدا بر آن برده شده همان تزکیه او است و آن اینکه است (بسم اللّه و اللّه اکبر، الی آخر کلامه) [پایان] وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ سَرِیعُ الحِسابِ ظاهرا آیه امر نموده بتقوی در نگاه داشتن حکم خدا و تهدید مینماید

صفحه : ۲۶۳

کسانی را که از حکم خدا در حلیّت و حرمت مخالفت نمایند که همانا خدا بسرعت در قیامت بحساب شما رسیدگی خواهد نمود و بپاداش اعمالتان خواهید رسید.

الیَومَ أُحِلَّ لَکُمُ الطَّیِّباتُ وَ طَعامُ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ حِلٌّ لَکُم وَ طَعامُکُم حِلٌّ لَهُم نظر بظاهر آیه که طعام صاحبان کتاب را حکم بحلیّت نموده و طعام اطلاق دارد و شامل میگردد تمام اقسام طعام را اعم از مطبوخی که در آن گوشت باشد یا نباشد اینکه است که بسیاری از مفسرین اهل تسنن و بعضی از امامیّه ظاهرا حکم بحلیّت کرده‌اند.

لکن اینکه رأی مخالف با آن شرطی است که در حلیّت نموده که بایستی موقع ذبح حیوان اسم خدا برده شود و در (ما أُهِلَّ لِغَیرِ اللّهِ) حکم بحرمت کرده و مسلّما اهل کتاب چنین نمی‌کنند و اگر اسم خدا را ببرند با توجهی نیست که ما معتقد بوحدت و تنزیه او می‌باشیم خدائی را که خودشان می‌پرستند نام می‌برند.

و آیه اگر چه اطلاق دارد لکن اخبار بسیار آنرا مقید گردانیده بغذائی که در آن گوشت حیوان نباشد.

در تفسیر عیاشی از هشام بن سالم از ابی عبد اللّه علیه السّلام در قوله تعالی (وَ طَعامُ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ حِلٌّ لَکُم) حضرت فرمود مقصود عدس و حبوب و اشباه ذالک می‌باشد و نظیر اینکه حدیث احادیث دیگری از معصومین علیهم السّلام رسیده که مقصود طعامی است که در آن گوشت حیوانی نباشد بلکه از حبوبات و سبزیجات طبخ شده و گفته‌اند غالبا طعام منصرف بحبوباتی است که از گندم و جو و عدس و غیره ترتیب داده شده باشد پس اطلاق آیه منصرف می‌گردد بغذای غیر حیوانی (وَ طَعامُکُم حِلٌّ لَهُم) شاید مقصود اینکه باشد که چون غذای با شرائطی که گفته حلیّت واقعی دارد بر همه حلال است یا مقصود حلیّت در نظر آنها است که حلال می‌دانند.

صفحه : ۲۶۴

وَ المُحصَناتُ مِنَ المُؤمِناتِ وَ المُحصَناتُ مِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ مِن قَبلِکُم (واو) عطف داده محصنات را بجمله پیش یعنی برای شما مؤمنین حلال گردیده ازدواج کنید با زنهای مؤمنات عفیفه و نیز بر شما حلال گردیده ازدواج کنید با زنهای عفیفه از اهل کتاب آنهائی که قبلا برای آنها کتاب فرستاده شده از یهودیان و نصرانیان.

در مجمع البیان گفته در معنی آیه اختلاف است: ۱- بقولی اهل کتاب فرق نمی‌کند خواه حرّ و آزاد باشند یا اماء و کنیز باشند حربی باشند یا ذمّی.

[مجاهد و حسن و شعبی و غیر آنها] ۲- و بقول دیگر مقصود زنهای آزادند خواه ذمی باشند و خواه حربی ۳- و اصحاب ما یعنی جماعت امامیّه گفته‌اند که جایز نیست عقد دائمی نکاح بر کتابیه لقوله تعالی (وَ لا تَنکِحُوا المُشرِکاتِ حَتّی یُؤمِنَّ) و لقوله تعالی (وَ لا تُمسِکُوا بِعِصَمِ الکَوافِرِ) و آیه را تأویل کرده‌اند به اینکه که مراد به (المُحصَناتُ مِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ) آنهایند از آن زنهائی که ایمان آورده‌اند، و مراد بمحصنات مؤمنات آنهایند که در اصل زائیده شده‌اند بر اسلام، و اینکه حکم برای اینکه است که جماعتی از زنهائی که پس از کفر ایمان آورده بودند دوری می‌کردند اینکه بود که خدای تعالی فرموده حرجی در آن نیست از اینکه جهت حکم آنرا جدا گردانید، و أبو القاسم بلخی نیز قائل بهمین قول است، و گفته‌اند جایز است که آیه مخصوص باشد بنکاح متعه و ملک یمین که آن نزد ما بهر دو وجه وطی آنها جایز است، و بروایت ابو جارود از ابی جعفر علیه السّلام که گفته اینکه آیه بآیه (وَ لا تَنکِحُوا المُشرِکاتِ حَتّی یُؤمِنَّ) و قوله تعالی (وَ لا تُمسِکُوا بِعِصَمِ الکَوافِرِ) منسوخ گردیده.

[پایان] إِذا آتَیتُمُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ مُحصِنِینَ غَیرَ مُسافِحِینَ وَ لا مُتَّخِذِی أَخدانٍ حلال بودن زنهای اهل کتاب را مقیّد گردانیده در جائیکه مهر آنها را بدهید، در معنی محصنین دو قول نقل شده: یکی (عاقدین علیها) یعنی در

صفحه : ۲۶۵

حالی که آنها را عقد کرده باشید و بقول دیگر یعنی در حالی که شما پارسا باشید نه زنا کننده (وَ لا مُتَّخِذِی أَخدانٍ) اخدان جمع خدن است و گویند در عرب رسم بود مردی زنی را بدوستی می‌گرفت یا زنی مردی را و هر یک دیگری را بمنزله نکاح بحساب می‌آوردند و چنین عملی را زنا نمی‌نامیدند اینکه است که از اینکه عمل نهی فرموده.

وَ مَن یَکفُر بِالإِیمانِ فَقَد حَبِطَ عَمَلُهُ وَ هُوَ فِی الآخِرَةِ مِنَ الخاسِرِینَ و کسیکه ایمانش را تبدیل گرداند بکفر یعنی عمل بواجبات و قواعد اسلام نکند همانا اعمالش حبط میگردد یعنی ثواب برای اعمال او نیست و در آخرت از زیان کاران محسوب خواهد گردید.

صفحه : ۲۶۶

[سوره المائدة (۵): آیات ۶ تا ۱۱]

اشاره

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا قُمتُم إِلَی الصَّلاةِ فَاغسِلُوا وُجُوهَکُم وَ أَیدِیَکُم إِلَی المَرافِقِ وَ امسَحُوا بِرُؤُسِکُم وَ أَرجُلَکُم إِلَی الکَعبَینِ وَ إِن کُنتُم جُنُباً فَاطَّهَّرُوا وَ إِن کُنتُم مَرضی أَو عَلی سَفَرٍ أَو جاءَ أَحَدٌ مِنکُم مِنَ الغائِطِ أَو لامَستُمُ النِّساءَ فَلَم تَجِدُوا ماءً فَتَیَمَّمُوا صَعِیداً طَیِّباً فَامسَحُوا بِوُجُوهِکُم وَ أَیدِیکُم مِنهُ ما یُرِیدُ اللّهُ لِیَجعَلَ عَلَیکُم مِن حَرَجٍ وَ لکِن یُرِیدُ لِیُطَهِّرَکُم وَ لِیُتِمَّ نِعمَتَهُ عَلَیکُم لَعَلَّکُم تَشکُرُونَ (۶) وَ اذکُرُوا نِعمَةَ اللّهِ عَلَیکُم وَ مِیثاقَهُ الَّذِی واثَقَکُم بِهِ إِذ قُلتُم سَمِعنا وَ أَطَعنا وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ (۷) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُونُوا قَوّامِینَ لِلّهِ شُهَداءَ بِالقِسطِ وَ لا یَجرِمَنَّکُم شَنَآنُ قَومٍ عَلی أَلاّ تَعدِلُوا اعدِلُوا هُوَ أَقرَبُ لِلتَّقوی وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ خَبِیرٌ بِما تَعمَلُونَ (۸) وَعَدَ اللّهُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَهُم مَغفِرَةٌ وَ أَجرٌ عَظِیمٌ (۹) وَ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا أُولئِکَ أَصحابُ الجَحِیمِ (۱۰) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اذکُرُوا نِعمَتَ اللّهِ عَلَیکُم إِذ هَمَّ قَومٌ أَن یَبسُطُوا إِلَیکُم أَیدِیَهُم فَکَفَّ أَیدِیَهُم عَنکُم وَ اتَّقُوا اللّهَ وَ عَلَی اللّهِ فَلیَتَوَکَّلِ المُؤمِنُونَ (۱۱)

صفحه : ۲۶۷

[ترجمه]

اى كسانيكه ايمان آورده‌ايـد وقتى خواهيـد براى نماز بايستيـد بايـد صورتهاى خود را و دسـتهاى خود را تا مرفق بشوئيد و بسـرهاى خود و پاهـاى خودتـان تا كفين مسـح نمائيـد و اگر جنب باشـيد غسل كنيـد و اگر مريض يا در سـفر باشـيد يا آنكه يكى از شـما را احتياج بمستراح افتـد يا با زنان مجامعت كرده باشـيد و آب نيابيد كه خود را تطهير كنيد در اينكه صورت بايستى بخاك پاك تيمّم كنيـد و بآن خاك صورت و دست خود را مسـح كنيـد و خداونـد حرج و سـختى براى شـما اراده ننموده و لكن اراده نموده شـما را طاهر گرداند و نعمت خود را بر شما تمام كند شايد شما نعمتهاى او را شكر نمائيد [۶]

(خطاب بمؤمنين نموده) ياد كنيد نعمتهاى خدا را كه بر شـما ارزانى داشـته و ياد كنيد عهد او را كه بر شـما استوار گردانيده آنوقتى كه گفتيد شنيديم و اطاعت كرديم و از خدا بترسيد همانا خداوند بآنچه در سينه‌ها مخفى است آگاهست [۷]

اى كسـانى كه ايمـان آورده‌ايـد بايـد براى اطـاعت خـداى تعـالى قيـام كننـده گان بحق باشـيد گواهان براستى و دشـمنى گروهى از مشـركين شـما را بر آن ن...j......كه در بـاره آنهـا بعـدالت رفتار ننمائيـد (و بايـد) در باره آنها بعـدل رفتار كنيـد زيرا كه نزديك‌ترين چيزها بتقوى عدالت است و از خدا بترسيد همانا كه خدا بهر چه ميكنيد آگاه است [۸]

خدا بآنهائى كه ايمان آورده‌اند و اعمال نيكو كرده‌اند وعده داده كه براى آنها است آمرزش و اجر بزرگ [۹]

و آنهائى كه كافر شدند و آيات ما را تكذيب نمودند آن جماعت اهل جهنّم خواهند بود [۱۰]

اى كسانيكه ايمان آورده‌ايد يادآور شويد نعمت خدا را بر شما آنوقتى كه گروهى قصد كردند بر شما دست يابند (و خدا) دستهاى آنها را از شما باز داشت (و اى مؤمنين) از خدا بترسيد پس بايد مؤمنين بر خدا توكل كنند [۱۱]

.

صفحه : ۲۶۸

توضيح آيات

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذا قُمتُم إِلَي الصَّلاةِ فَاغسِلُوا وُجُوهَكُم وَ أَيدِيَكُم إِلَي المَرافِقِ وَ امسَحُوا بِرُؤُسِكُم وَ أَرجُلَكُم إِلَي الكَعبَينِ الخ آيه نظير قوله تعالى است (فَإِذا قَرَأتَ القُرآنَ فَاستَعِذ بِاللّهِ) در اينكه وقتى اراده كرديـد بنماز بايستيـد (فَاغسِلُوا وُجُوهَكُم وَ أَيدِيَكُم) پس صورت و دستهاى خود را بشوئيد، و بين مفسـرين اختلاف است كه آيا هر كس قيام بنماز كند وضوء بر او واجب است يا نه مذهب اماميّه و بيشتر فقهاء و مفسـرين بر اينكه است كه در آيه محذوفى هست و آن اينكه است كه (اذا قمتم الى الصلاة و انتم على حدث فاغسـلوا الخ) و در حدّ شستن صورت گفته‌اند طولا از رستنگاه موى سر است تا آخر زنخ، و عرضا آنچه را فرا گيرد انگشت ابهام و وسـطى و در حدّ شسـتن دست بدلالت آيه از مرفق است تا سـر انگشتان، و خود مرفق در آيه ذكر نشده لكن اكثر فقهاء شستن مرفق را واجب دانسـته‌اند بدلالت احاديثى كه از ائمه عليهم السّلام رسـيده و باجماع مسـلمين در شستن دست كسيكه از مرفق شروع كند وضوى او صـحيح است لكن در مذهب اماميّه واجب دانسته‌اند (وَ امسَحُوا بِرُؤُسِكُم) مقصود كشيدن و مسح كردن بسر است و رأى اصـحاب ما اماميّه اينكه است كه بكمتر چيزى كه بآن اسم مسح صدق ميكند در وجوب مسح كافى است و مذهب شافعى نيز همين است.

(وَ أَرجُلَكُم إِلَي الكَعبَينِ) بجر و نصب لام هر دو خوانده شده، بجر عطف ميشود به (بِرُؤُسِكُم) و بنصب عطف بموضع جار و مجرور ميشود و هر كدام باشد دلالت ميكنند بر مسح نه بر غسل، و حد مسح رجلين را محدود كرده‌اند تا مفصل.

[طبرسی] در كافی از علی بن ابراهيم از پـدرش و محمّـد بن اسـماعيل از فضل بن شاذان جميعا از حمّاد بن عيسـی از حريز از زراره نقل كرده‌اند كه گفت بابی جعفر عليه السّلام

صفحه : ۲۶۹

گفتم (الا تخبرنی) آيا بمن خبر نميدهی كه از كجا دانستی و گفتی مسح ببعض سـر و ببعض پاها است، حضرت خنديد و گفت ای زراره رسول اللّه چنين گفته و قرآن از جانب خدا اينكه چنين نازل شده زيرا كه خدای عز و جل ميگويد (فَاغسِلُوا وُجُوهَكُم) پس ما فهميـديم كه بايـد تمـام صورت شسـته شود پس از آن گفته (وَ أَيـدِيَكُم إِلَی المَرافِقِ) پس از آن بين دو جمله جـدا كرد و گفت (وَ امسَـحُوا بِرُؤُسِـكُم) وقتی گفت بسـرهايتان مسـح كنيـد بدلالت «با» فهميديم كه مقصود مسح ببعض سـر است، پس رجلين را وصـل برأس نمود همان طوری كه يـدين را وصل بوجه كرده و گفت (وَ أَرجُلَكُم إِلَی الكَعبَينِ) فهميـديم كه مسح ببعض پاها است تا آخر روايت.

حـديثی در كـافی از علی بن ابراهيم نقل شـده كه زراره و بكير آن دو نفر از ابی جعفر عليه السّـلام از وضوی حضـرت رسول سؤال كردند حضـرت طشتی يا ظرف كوچكی طلبيد و در آن آب بود بدست راسـتش مشتی بصورتش ريخت و تمام صورتش را شسـت پس مشت ديگر بدست چپ برداشت و دست راسـتش را از مرفق تا سر انگشت‌ها شست پس مشت ديگر بدست راستش برداشت و دست چپ را مثل دست راسـتش تا سـر انگشت شست پس از آن سرش را و دو قدم را بهمان تری دستش مسح كرد و آب ديگری برنـداشت پس از آن گفت داخـل نكنيـد انگشـتان خود را تحت الشـراك پس از آن فرمود انّ اللّه عز و جـل ميگويـد (إِذا قُمتُم إِلَی الصَّلاةِ فَاغسِـلُوا وُجُوهَكُم وَ أَيـدِيَكُم) و جايز نيست كه از صورت چيزی بمانـد كه بآن آب نرسد و امر كرده كه دو دست تا مرفقين شسـته شود و نبايد چيزی از آن خشك بماند، و اگر از سـرش يا چيزی از دو قدمش از كعبين كه ما بين انگشتان او است مسح كرد مجزی است، زراره گفته ما گفتيم كعبان كجا است امام فرمود يعنی مفصل نه اسـتخوان ساق پس ما گفتيم مفصل چيست گفت آن از اسـتخوان ساق است و چون مسـئله وضوء فقهی است و نيز بنای ما بر اختصار است در خصوصـيات و احكام وضوء بايستی رجوع بكتب فقهيه نمود.

صفحه : ۲۷۰

وَ إِن كُنتُم جُنُباً فَاطَّهَّرُوا وَ إِن كُنتُم مَرضـی أَو عَلی سَـفَرٍ أَو جاءَ أَحَدٌ مِنكُم مِنَ الغائِطِ أَو لامَسـتُمُ النِّساءَ فَلَم تَجِدُوا ماءً فَتَيَمَّمُوا صَـعِيداً طَيِّباً آيه ترجمه شده و واضح است و محتاج بتوضيح نيست و خلاصه اينكه خدای متعال از روی فضل و كرم و نظر به اينكه كه شرع اسـلام ملّت حنيف سـهله سـمحه است و حرج و سـختی در آن يافت نميگردد اينكه است كه برای طاهر گرديـدن انسان از حـدث و خبث بطوری كه مشـقتی نيز بر او ايجاب نگردد حكم فرموده در موردی كه مريض باشـيد يا مسافر (أَو جاءَ أَحَدٌ مِنكُم مِنَ الغائِطِ) يا يكی از شـما از زمين گودال آمد و اينكه كنايه از قضاء حاجت است، يا مباشـرت با زنها كرده باشيد و آب نيابيد برای تطهير بخاك پاك تيمّم كنيد و روی خود را و دستهايتان را مسح نمائيد زيرا كه خداوند برای شما مؤمنين حرج و سختی اراده ننموده يعنی غرض از اينكه احكام اينكه نيست كه شما را در مشقّت اندازد غرض خالص و پاك گرديدن شما است كه از تمام كثافات پاك گرديد.

در تفسـير كشف الاسـرار گفته حكمت در اينكه در حال ضرورت طهارت را از خاك قرار داده نه از چيز ديگر برای اينكه است كه رب العالمين آدم را از آب و خاك آفريـد تا آدمی پيوسـته بر آگهی بوده و شـرف خويش در آن بدانـد و شـكر اينكه نعمت بجای آرد و آدم از اينكه جهت بر ابليس شرف يافت كه ابليس از آتش بود و آدم از خاك و خاك بهتر از آتش است كه آتش عيب نما است و خاك عيب‌پوش، هر چه بآتش دهی عيب آنرا بنمايـد، سـيم سـره از ناسـره پديـد آرد، زر مخشوش از خالص پيـدا كنـد، باز

خـاک عیب پوش است هر چه بوی دهی بپوشـد عیب ننمایـد، و نیز آتش سـبب قطع است و خـاک سـبب وصـل، با آتش بریـدن و کشتن است با خاک پیوستن و داشتن است، ابلیس از آتش بود لا جرم بگسست آدم از خاک بود لا جرم پیوست، و نیز طبع آتش تکبر است برتری طبع جوید خاک تواضع است فروتری خواهد، برتری ابلیس را بدان آورد

صفحه : ۲۷۱

که گفت (أَنَا خَیرٌ) فروتری آدم را که گفت (رَبَّنا ظَلَمنا أَنفُسَنا) ابلیس گفت من و گوهر من، آدم گفت: نه من، بلکه خدای من.
حکمتی دیگر که در طهـارت آب و خاک را تخصـیص داده‌انـد- گفته‌انـد هر جا که آتش افتـد زخم آنرا بآب و خاک بنشاننـد، و مؤمن را دو آتش در پیش است یکی آتش شهوت در دنیا دیگر آتش عقوبت در عقبی، رب العالمین آب و خاک را سبب طهارت وی گردانید تا امروز در آتش شهوت بر وی بنشاند و فردا آتش عقوبت.
و نیز در اقسام طهارات پس از قوله (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا قُمتُم إِلَی الصَّلاةِ فَاغسِلُوا وُجُوهَکُم الـخ) بیانی دارد که مختصـری از آنرا در اینجا بیـان مینمائیم چنین گفته طهارت ظاهر سه قسم است: ۱- طهارت از نجاست ۲- طهارت از حدث ۳- طهارت از فضولات تن مثـل نـاخن و موی و غیر آن، و هر یک شـرحی دارد که بجای دیگر گفته شود- و در طهارت باطن سه وظیفه است: ۱- طهارت جوارح از معصـیت، چون غیبت و دروغ و حرام خوردن و خیـانت کردن و در نـامحرم نگریسـتن، چون اینکه طهـارت حاصل گردد بنـده آراسـته فرمان برداری و حرمت داری گردد- و اینکه درجه ایمان پارسایان است- نشان وی آنست که همیشه ذکر حق او را بر زبان است- و ثمره وعده در دل و تازگی منّت در جان. وظیفه دوم طهارت دل است از اخلاق ناپسـندیده چون عجب و حسد و کبر و ریاء و حرص و عداوت و رعونت، عجب آینه دوستی خراب کند. حسد قیمت مردم ناقص کند.
کبر آینه دل تاریک کند. ریاء چشمه طاعت خشک کند.
بنده چون از اینکه آلایشـها طهارت یافت در شـماره متّقیان است، نشان وی آنست که از رخصت بگریزد و در بهشت نیاویزد پیوسته ترسان و لرزان و از دوزخ گریزان بلقمه‌ئی و خرقه‌ئی راضـی جهان و جهانیان را باز گذاشـته و خود را در بوته انـدوه بگداخته ایمان مایه وی و تقوی زاد وی، آخرت مقصد وی با اینکه همه پیوسته بزبان تضرع میزارد و میگوید الهی هر کس بر چیزی و من

صفحه : ۲۷۲

ندانم بر چه‌ام بیمم همه آن که کی پدید آید که من که‌ام- پیوسته در جست و جویم از بی‌قراری در میدان بی‌طاقتی میپویم در میان کارم امّا بوئی نمیبویم مرکب وا ایسـتاد و قـدم بفرسود همراهان برفتند و اینکه بیچاره را جز تحیر نیفزود (قد تحیرت فیک خذ بیدی یـا دلیلا لمن تحیّر فیکا) وظیفه سوم طهارت سـرّ است از هر چه دون حق، یقول اللّه عز و جل (قُلِ اللّهُ ثُمَّ ذَرهُم) اینکه طهارت امروز حلیت ایشان است که فردا جام شراب طهور در دست ایشان است، امروز نور امید در دلشان می‌تابد و فردا نور عیان در جان امروز از شـوق آب جگر در دیـده روان، و فردا آب مشاهـدت در جـوی ملاطفت روان، امروز صـبح شـادی از مطلع آزادی برآمـده، و فردا عنایت در آسـمان معاینت ترقّی گرفته، نشان اینکه طهارت اینکه است که مهر دنیا بشویـد، رسوم انسانیّت محو کند، و حجاب تفرقه بسـوزد تـا دل در روضه انس بنـازد، و جـان در خلـوت عیـان بـا حق پردازد- آن جوان مرد نکو گفت، که آخر روزی از اینکه طبل آوازی برآید، و از آن کریم باشد، قاجان- باجان- محبـ‌رازی، عجب کاری و طرفه بازاری- اینکه است مؤانست من غیر مجانست، چـون هم جنس نیست اینکه انس چیست، چون هم کفوی نیست اینکه مهر چیست، چون تو او را ندیـده‌ئی اینکه بی‌طـاقتی چیست، چون شـراب در عنب است اینکه مستی چیست، چون انتظـار همه محنت است اینکه وجـد چون آتش چیست، چون اینکه طریق همه بلاء است اینکه لذّت چیست.

هر چند بر آتشم نشاند غم تو غمناک شوم گرم نماند غم تو
[پایان) وَ اذکُرُوا نِعمَةَ اللّهِ عَلَیکُم وَ مِیثاقَهُ الَّذِی واثَقَکُم بِهِ إِذ قُلتُم سَمِعنا وَ أَطَعنا وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ در تفسیر علی بن ابراهیم است قوله تعالی (وَ اذکُرُوا نِعمَةَ اللّهِ عَلَیکُم وَ مِیثاقَهُ الَّذِی واثَقَکُم بِهِ) گفته چون رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از مؤمنین بولایهٔ میثاق

صفحه : ۲۷۳

گرفت- گفتند شنیدیم و اطاعت کردیم پس از آن نقض میثاق کردند در مجمع البیان گفته (وَ مِیثاقَهُ الَّذِی واثَقَکُم بِهِ) در آن چند قول است تا آنجا که گفته: دوم مقصود از میثاق آنچیزی است که در حجهٔ الوداع بیان نموده از تحریم المحرمات. و کیفیت طهارت و وجوب ولایت و غیر ذالک [پایان] [ابی جارود از ابی جعفر علیه السّلام] خلاصه ظاهرا خدای متعال مؤمنین را خاطر نشان می‌کند بدو مطلب یکی آن بیعتی که با رسول کردند و دین و کتاب و سنّت و طاعت و امر و نهی و تصدیق بآیات و کلمات صحف و آنچه از احوالات قیامت و حشر و نشر خبر دادند همه را پذیرفتند و گفتند (سَمِعنا وَ أَطَعنا) و دیگر چنانچه از مجاهد نقل شده که گفته (میثاق) آن عهدی است که ربّ العزّه روز میثاق از ذریه آدم گرفت آنوقتیکه از صلب آدم ظاهر گردیدند و همه بربوبیّت او اقرار دادند و گفتند (سمعا و طاعهٔ) و امروز هر بالغی که بر موجب آن اقرار عمل کند و ایمان آرد مؤمن و از اهل سعادت و نجات خواهد بود پس از آن فرموده (وَ اتَّقُوا اللّهَ) اینکه تهدید بر نقض عهد است که از خدا بترسید و بدانید که خدا بآنچه در سینه‌های شما پنهان است عالم است و خلاف عهد و میثاق ننمائید.
یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُونُوا قَوّامِینَ لِلّهِ شُهَداءَ بِالقِسطِ وَ لا یَجرِمَنَّکُم شَنَآنُ قَومٍ عَلی أَلّا تَعدِلُوا اینکه آیه و آیه بعد ترجمه شده و واضح است و خلاصه اینکه خدای متعال در اینکه آیات بمؤمنین اندرز فرموده که مبادا عداوت شما با اهل مکه شما را بر اینکه دارد که در مقام تقاص و انتقام برآئید و بر خلاف عدالت با آنها عمل کنید اعدِلُوا هُوَ أَقرَبُ لِلتَّقوی وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ خَبِیرٌ بِما تَعمَلُونَ چنانچه در محلّ خود بیان شده عدالت عبارت از تعدیل بین قوای حیوانی است. و مراعات حدّ وسط بین قوی و اعتدال قرار دادن بین قوای متضاده، و عدالت فضیلت و ملکه‌ئی است در نفس آدمی که از سه صفت حمیده تحقق می‌یابد

صفحه : ۲۷۴

۱- حکمت، که عبارت از تعدیل بین دو صفت است از صفات عاقله و آن حد وسط بین سفه در طرف نقصان فهم و بله در طرف زیادتی، و مقصود از سفه استعمال قوّه فکریه است در چیزهائی که نباید در آن فکر نمود و حکماء آنرا «جربزه» می‌گویند و تعطیل اینکه قوه یعنی اهمال نمودن و بکار نینداختن قوّه فکریه را در آنچه بایستی در آن اعمال نظر و فکر نمود و مراعات حد وسط و تعدیل بین آنرا حکمت نامند. ۲- شجاعت و آن تعدیل و حد وسط قرار دادن بین تهور در طرف افراط و زیاده‌روی قوّه غضبیه است که برخلاف عقل بر امر هولناکی اقدام نماید، و جبن یعنی ترسیدن بیجا و عدم اعمال قوّه غضب و ترس در غیر مورد خطر هر دو مذموم است و حدّ وسط بین آن دو را شجاعت نامند.
۳- عفّت و آن تعدیل و حدّ وسط قرار دادن بین دو قوّه شهوانی است که عبارت از خمود نفس و خودداری از آنچه قوای طبیعی محتاج بآن است بقدر لزوم و زیاده‌روی در شهوات که آنرا شره نامند و مراعات حدّ وسط بین آنها که برای جذب منافع و بقاء بدن خلفت و حفظ الصحه منوط بآن است آنرا عفت نامند و چون عدالت حدّ وسط بین ظلم و انظلام است که خدای تعالی بمؤمنین امر فرموده که مراعات عدالت نمایند (قَوّامِینَ لِلّهِ) در امر بعدالت و در حدّ وسط قرار دادن در امور مبالغه نموده و آنرا در شرف تقوی

بشمار آورده زيرا كه بدون ملكه عدالت ملكه تقوى ميسّر نخواهد شد.
وَعَدَ اللّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَهُم مَغفِرَةٌ وَ أَجرٌ عَظِيمٌ خداى تعالى بمؤمنين وعده داده كه هرگاه ايمان آرند و عمل صالح كه شايسته مقام بندگى باشد كنند آنان را بيامرزد و اجر و پاداش بزرگ كه در خور كرم و بزرگى او است بوى كرامت نمايد.
فرق است بين وعد و وعيد، وعد خبرى است متضمن نفع موعود يعنى آن فائده‌ئى كه وعده داده شده و مقصود كرامات الهى است كه ببندگان خود وعده داده شده كه در اثر بندگى بايشان عطا كند.

صفحه : ۲۷۵

و وعيد خبرى است متضمن مضرّت و شرّ، و گفته‌اند لفظ وعد و وعيد هرگاه مقيّد باشد بخير يا بشرّ صلاحيت هر دو را دارد لكن اگر مطلق باشد وعد در خير مى‌آيد و وعيد در شرّ.
وَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآياتِنا أُولئِكَ أَصحابُ الجَحِيمِ چنانچه عادت قرآن بر اينكه است كه هر جا نامى از مؤمنين و درجات و فضائل آنها برده شود در مقابل ذكرى از كفار و دركات و عقاب و مجازات آنان يادآور مى‌شود- زيرا كه بايد دانست كه ايمان مؤمن كامل نمى‌گردد مگر وقتى كه هميشه خوف و رجاء مثل دو كفه ترازو در قلب او مقابل باشند و بترغيب و ترهيب و خوف و رجاء در ميزان عدل استوار گردد نه از كرم غير متناهى ايزد متعال مغرور گردد و دست از بندگى و اطاعت بردارد و در معاصى باميد بخشش الهى جرئت كند و نه از سخط و عذاب چنان درمانده شود كه منجر بنا اميدى گردد بلكه باميد فضل و رحمت هميشه اميدوار و از سخط و غضب «شديد العقاب» دائم لرزان باشد و در پرتو اينكه دو صفت و فضيلت متصف بصفت حميده عدالت گردد يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذكُرُوا نِعمَتَ اللّهِ عَلَيكُم إِذ هَمَّ قَومٌ أَن يَبسُطُوا إِلَيكُم أَيدِيَهُم فَكَفَّ أَيدِيَهُم عَنكُم [سخنان مفسرين در توجيه آيه] ۱- اينكه آيه برسول خدا فرود آمد و وى در هفتم غزا بود در بطن نخل كافرين مكر ساختند و اتفاق كردند كه چون محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و ياران او در نماز شوند و سر بسجده نهند ما بر ايشان حمله كنيم كه ايشان نماز دوست دارند و نماز بگذارند در اينكه همّت بودند كه ربّ العالمين جبرئيل را فرستاد بنماز خوف و در اينكه آيت بر ايشان منت نهاد كه دست دشمن از شما كوتاه كردم و شما را از مكر ايشان خبر دادم.
[قتاده] ۲- رسول خدا صلّى اللّه عليه و آله و سلّم در بعضى از سفرها به منزل فرود آمد و ياران همه متفرق گشتند و رسول خدا صلاح كه داشت از خود باز كرد و در درختى درآويخت

صفحه : ۲۷۶

و در سايه آن درخت نشست اعرابى درآمد و شمشير رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم برگرفت و رو برسول [ص] نهاد و گفت «من يمنعك منى» كى است كه تو را از من منع كند، رسول خدا صلّى اللّه عليه و آله و سلّم گفت
«اللّه يمنعك منّى»
خدا تو را از من باز ميدارد، سه بار اينكه سخن گفت پس اعرابى شمشير در نيام كرد و هراسى بر وى افتاد و ياران فراهم آمدند و جبرئيل در اينكه حال اينكه آيت آورد.
[عبد اللّه] ۳- مجاهد و عكرمه و كلبى گفتند سبب فرود اينكه آيت اينكه بود كه قريظه و نضير با رسول خدا عهد داشتند كه قتال نكنند و يكديگر را در ديات يارى دهند و رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ايشان را در دياتشان يارى دهد و آنها رسول را در ديات مسلمانها يارى كند پس دو مرد معاهد بدست مسلمانان كشته شدند اولياى مقتول طلب ديه نمودند رسول خدا برخواست و به يهود بنى نضير وارد شد و أبو بكر و عمر و عثمان و على عليه السّلام و عبد الرحمن عوف با وى بودند در نزد كعب اشرف رفتند و

بنی النضیر آنجا حاضر بودند رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برای دیه دو مرد از ایشان استعانت خواست بنا باقتضاء آن عهدی که در پیش رفته بود ایشان در پذیرفتند و رسول خدا [ص] و یاران را در خانه بنشاندند و خود بخلوت رفتند و مکر ساختند گفتند اگر هرگز بر وی ظفر یابیم امروز وقت آن است کیست که شایسته اینکه کار است عمرو بن حجاش بن کلیب گفت اینکه کار من است و من مرد آنم، آسیاسنگی عظیم بر سر وی فرو گذارم و شما را از او باز رهانم، رفت با جماعتی و اینکه مکر ساخته، رب العالمین جبرئیل را فرستاد و رسول را از مکر ایشان خبر داد، رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برخواست و بیرون رفت و علی [ع] بر جای خود گذاشت بر در آن سرای و خود سوی مدینه رفت پس ایشان نیز بیرون آمدند و از پی رسول برفتند ربّ العالمین در میان اینکه قصه آیت فرستاد آنکه در عقب آیه از بنی اسرائیل خبر داد «وَ لَقَد أَخَذَ اللّهُ مِیثاقَ بَنِی إِسرائِیلَ الخ» [کشف الاسرار]

صفحه : ۲۷۷

[سوره المائدة (۵): آيات ۱۲ تا ۱۶]

اشاره

وَ لَقَد أَخَذَ اللّهُ مِیثاقَ بَنِی إِسرائِیلَ وَ بَعَثنا مِنهُمُ اثنَی عَشَرَ نَقِیباً وَ قالَ اللّهُ إِنِّی مَعَکُم لَئِن أَقَمتُمُ الصَّلاةَ وَ آتَیتُمُ الزَّکاةَ وَ آمَنتُم بِرُسُلِی وَ عَزَّرتُمُوهُم وَ أَقرَضتُمُ اللّهَ قَرضاً حَسَناً لَأُکَفِّرَنَّ عَنکُم سَیِّئاتِکُم وَ لَأُدخِلَنَّکُم جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ فَمَن کَفَرَ بَعدَ ذلِکَ مِنکُم فَقَد ضَلَّ سَواءَ السَّبِیلِ (۱۲) فَبِما نَقضِهِم مِیثاقَهُم لَعَنّاهُم وَ جَعَلنا قُلُوبَهُم قاسِیَةً یُحَرِّفُونَ الکَلِمَ عَن مَواضِعِهِ وَ نَسُوا حَظًّا مِمّا ذُکِّرُوا بِهِ وَ لا تَزالُ تَطَّلِعُ عَلی خائِنَةٍ مِنهُم إِلاّ قَلِیلاً مِنهُم فَاعفُ عَنهُم وَ اصفَح إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ المُحسِنِینَ (۱۳) وَ مِنَ الَّذِینَ قالُوا إِنّا نَصاری أَخَذنا مِیثاقَهُم فَنَسُوا حَظًّا مِمّا ذُکِّرُوا بِهِ فَأَغرَینا بَینَهُمُ العَداوَةَ وَ البَغضاءَ إِلی یَومِ القِیامَةِ وَ سَوفَ یُنَبِّئُهُمُ اللّهُ بِما کانُوا یَصنَعُونَ (۱۴) یا أَهلَ الکِتابِ قَد جاءَکُم رَسُولُنا یُبَیِّنُ لَکُم کَثِیراً مِمّا کُنتُم تُخفُونَ مِنَ الکِتابِ وَ یَعفُوا عَن کَثِیرٍ قَد جاءَکُم مِنَ اللّهِ نُورٌ وَ کِتابٌ مُبِینٌ (۱۵) یَهدِی بِهِ اللّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضوانَهُ سُبُلَ السَّلامِ وَ یُخرِجُهُم مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ بِإِذنِهِ وَ یَهدِیهِم إِلی صِراطٍ مُستَقِیمٍ (۱۶)

صفحه : ۲۷۸

[ترجمه]

و همانا خداوند از بنی اسرائیل عهد گرفت و دوازده نفر بزرگتر از بین آنها برانگیختیم که هر یک رئیس هر سبطی باشند و خدا بآنها گفت من در همه حال با شمایم، اگر شماها نماز را بپای دارید و زکوة بدهید و برسولان من ایمان آرید و آنها را تقویت نمائید و بخدا قرض بدهید قرض نیکو هر آینه گناهان شما را و کارهای بدی که کرده‌اید میپوشانم و همانا شما را داخل میگردانم در بهشتهائی که از زیر درختان آن نهرهائی جریان دارد و کسی که از شما پس از ایمان (آوردن) کافر گردید چنین کسی حقیقةً از راه راست گمراه گردیده [۱۲]

پس بسبب شکستن عهدشان آنان را لعنت کردیم، و قلبهای آنها را سخت گردانیدیم کلمات خدا را از جای خود تحریف نمودند و بهره‌ئی از آنچه پند داده شده بودند بآن ترک کرده- ای رسول تو همیشه بر خیانت کاری آنها مگر کمی از آنان مطلع می‌گردی- پس از آن درگذر و از ایذای آنها روی بگردان- همانا خداوند نیکوکاران را دوست میدارد [۱۳]

و از آنکسانی که گفتند ما نصرانی می‌باشیم پیمان گرفتیم، و آنها نیز بهره‌ئی از آنچه بآنها پند داده بودیم ترک کردند- ما هم

بکیفر عملشان همیشه تـا روز قیـامت بین آنهـا عـداوت و بغض جریـان دادیم و بزودی خـدا آنان را خبر می‌کنـد بآنچه بودنـد عمل می‌کردند [۱۴]
ای اهـل کتاب همانا رسول ما برای شـما آمـد و برایتان بیان می‌کنـد بسـیاری از آنچه را که از کتاب پنهان میداریـد و از بسـیاری از خطاهای شما درمی‌گذرد، و همانا از جانب خدا آمد نور و کتاب ظاهر (یعنی قرآن) [۱۵]
و خـدا بـآن نور می‌نمایـد هر که را که پیروی خوشـنودی او کنـد و راههـای سـلامت از عـذاب را (بوی می‌آموزد) و آنهـا را بیرون میآورد از تاریکی بروشنائی باذن خودش و راه‌نمائی می‌کند آنها را براه راست [۱۶]

.

صفحه : ۲۷۹

توضیح آیات

وَ لَقَـد أَخَـذَ اللّه‌ مِیثاقَ بَنِی إِسـرائِیلَ وَ بَعَثنا مِنهُمُ اثنَی عَشَـرَ نَقِیباً الخ پس از آنکه حق تعالی شـرّ یهود را که در آیه بالا بیان کرده که جماعتی از یهودیان همّت بر آن گماشته بودند که رسول و اصحاب او را بقتل رسانند و خدای تعالی رفع شرّ آنها را از رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و مؤمنین کرد در اینکه آیه در مقـام خبث فطرت یهودیـان برآمـده و بعض حالات آنها را در زمان حضـرت موسی [ع] برای رسولش بیان مینماید.
(وَ لَقَد أَخَذَ اللّه‌ مِیثاقَ بَنِی إِسرائِیلَ) یعنی پس از آنکه خدا از بنی اسرائیل میثاق و عهد گرفت و آنرا بقسم مؤکّد گردانید که عبادت را برای خـدا خـالص گرداننـد و بانبیـاء و آنچه از احکام و شـرایع بر آنها میآورنـد عمل کننـد (وَ بَعَثنا مِنهُمُ اثنَی عَشَرَ نَقِیباً) یعنی ما بموسی امر کردیم که از اسباط دوازده‌گانه بنی اسرائیل دوازده مرد انتخاب نماید.
برای وضـوح مختصـری از بیـان طبرسـی رحمـهٔ اللّه را در اینجـا ترجمه مینمـایم پس از هلاـکت فرعون خـدای تعـالی بمصـریان بنی اسـرائیل امر کرد که برویـد بسوی اریحا از زمین شام و جبابره در آنجا ساکن بودنـد و بآنها گفت قرارگاه شـما را آنجا قرار دادم، و بموسـی امر نمود که از هر سـبطی یک نفر نقیب بگیرد که نگهبان قومش باشـد و عمل کند بآنچه باو امر شده به اینکه که بر جبابره خروج کننـد و بـا آنهـا جنگ کننـد و قائـد در پیش آنها باشـد و از بنی اسـرائیل میثاق گرفت و نقباء را کفیل آنها قرار داد و با آنها حرکت کرد، پس وقتی بزمین آن جبابره نزدیک شدنـد، نقباء در مقام تجسّس برآمدنـد و دیدنـد در آنجا مردمان قویّ بزرگ جثه می‌باشـند پس برگشـتند و بموسـی خبر دادند، و موسی بآنها امر کرد که اینکه امر را مخفی دارید لکن آن نقباء بقومشان خبر دادند مگر کالب بن یوفنا از سبط یهودا و یوشع بن نون از سبط افرائیم بن یوسف و اینکه دو نفر از نقباء بودند

صفحه : ۲۸۰

و بقولی پنـج نفر از نقبـاء اینکه مطلب را مخفی گردانیدنـد و بـاقی فـاش کردنـد، و نقیب کسـی را گوینـد که از حالات قوم تفتیش میکند مثل اینکه عریف کسی را گویند که معرّفی میکند.
(وَ قالَ اللّه‌ إِنِّی مَعَکُم) یعنی من یاور شـما و معین شـمایم و شـما را معزّز و مظفّر میگردانم و دسـتهای دشمن را از شما باز میدارم، و بقولی (و لقـد اخذنا میثاقهم) یعنی از آنان پیمان گرفتیم بایمان و عدل و از بین آنها دوازده رئیس و ملک برگزیدیم که در بین آنها بعـدالت عمـل نماینـد، و لام در (لَئِن أَقَمتُم) موطئه برای قسم است و (لَأُکَفِّرَنَّ) جواب قسم است و تماما شـرط است برای (فَمَن کَفَرَ بَعـدَ ذلِکَ مِنکُم) یعنی بعـد از اخـذ میثـاق (فَقَـد ضَـلَّ) یعنی خطـاء کرده و از راه واضـح گمراه گردیـده و در مـورد مـذمّت واقع

گرديدند.

[جامع الجوامع] فَبِما نَقضِهِم مِيثاقَهُم لَعَنّاهُم وَ جَعَلنا قُلُوبَهُم قاسِيَةً حق تعالى باين آيه رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم را تسليت ميدهد كه اگر جهودان عصر تو عهد و پيمان تو را شكستند جهودان روزگار موسى عليه السّلام اينكه چنين كردند و من آنها را لعنت كردم و از رحمت خود دور گردانيدم و (ما) در (فَبِما) صله است و در آن نفى مأخوذ است يعنى چون نقض ميثاق كردند (لَعَنّاهُم) يعنى نقض عهد آنها لعنت ما را بر خودشان ايجاب نمود و نيز قلبهاى آنها را سخت گردانيديم.

از حسن بصرى است كه گفته مقصود از لعن در آيه همان مسخ است در قوله تعالى (كُونُوا قِرَدَةً خاسِئِينَ) و چون بعضى از قرّاء (قسيّة) قرائت نموده بعوض (قاسِيَةً) ميگوئيم كه (قسيّة و قاسية) دو لغتند بيك معنى مثل عليه و عالية و زكية و زاكية، و از إبن عباس است كه قاسية يعنى دل آنها خشك و غليظ گرديد كه بموعظه نرم نشود.

يُحَرِّفُونَ الكَلِمَ عَن مَواضِعِهِ وَ نَسُوا حَظًّا مِمّا ذُكِّرُوا بِهِ (كلم) جمع كلمة است مثل تمر تمرة و كلام جنس است و در معنى آيه

صفحه : ۲۸۱

دو قول نقل شده يكى در اثر قساوت قلبشان واژگون گرديده و معنى كلام را بد ميكنند و ديگر آنكه كلام را تحريف ميكنند يعنى از معنى خود تغيير ميدهند قوله تعالى (وَ يَقُولُونَ هُوَ مِن عِندِ اللّهِ وَ ما هُوَ مِن عِندِ اللّهِ).

وَ نَسُوا حَظًّا مِمّا ذُكِّرُوا بِهِ يهوديان بسبب نقض ميثاقشان و قساوت قلبشان فراموش كردند نصيب خودشان را از آنچه در كتابشان بآنها امر شده بود از متابعت محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و بپا داشتن حقوق.

وَ لا تَزالُ تَطَّلِعُ عَلى خائِنَةٍ مِنهُم إِلّا قَلِيلًا مِنهُم فَاعفُ عَنهُم وَ اصفَح إِنَّ اللّهَ يُحِبُّ المُحسِنِينَ (خائِنَةٍ) صفت است و موصوف محذوف است يعنى (فرقة خائنة) يا اينكه (خائِنَةٍ) بمعنى خائن است و (ها) را براى مبالغه آورده‌اند، و خلاصه اينكه شايد خداى تعالى ميخواهد بپيمبرش گوش زد نمايد كه خيانت و غدر عادت ديرينه يهوديان است، مگر كمى از آنها كه خيانت نمى‌كنند مثل إبن سلام و اصحاب او كه ايمان آوردند اى محمّد [ص] اگر ايمان آوردند تو از آنها درگذر.

و مفسرين گفته‌اند اطلاق (فَاعفُ عَنهُم وَ اصفَح) بآيه (قاتِلُوا الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِاللّهِ) نسخ گرديده لكن (إِنَّ اللّهَ يُحِبُّ المُحسِنِينَ) كه علت امر بصلح و عفو است از كافرين خيانت كار معلوم ميشود كه آيه نسخ نشده شايد مواردش فرق ميكند وَ مِنَ الَّذِينَ قالُوا إِنّا نَصارى أَخَذنا مِيثاقَهُم فَنَسُوا حَظًّا مِمّا ذُكِّرُوا بِهِ فَأَغرَينا بَينَهُمُ العَداوَةَ وَ البَغضاءَ إِلى يَومِ القِيامَةِ، تا آخر آيه بعد.

چون اينكه آيات ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضيح نيست.

خلاصه اينكه در اينكه آيات خبر ميدهد كه از جماعت نصارى پيمان گرفتيم چنانچه از يهوديان عهد گرفتيم و اينكه گفتند ما نصارى ميباشيم گفته‌اند براى اينكه بود كه خود را بنصران يا ناصره نسبت ميدادند و آن قريه‌ئى بود كه عيسى عليه السّلام در آن بود يا براى اينكه بود كه ميگفتند (نَحنُ أَنصارُ اللّهِ) و آنها نيز مثل

صفحه : ۲۸۲

يهوديان از آنچه در انجيل امر شده بود كه ايمان آورند (بفارقليط) كه محمّد مرسل است صلّى اللّه عليه و آله و سلّم عمل ننمودند اينكه بود كه بشومى عملشان و نقض عهدشان بين خودشان عداوت انداختيم كه آنطورى كه گفته‌اند چند فرقه شدند «نسطوريه» كه ميگويند عيسى پسر خدا است «يعقوبيه» كه ميگويند خدا همان مسيح پسر مريم است است و «ملكائيه» كه ميگويند خدا سه تا است سومى «اللّه» و همه دشمن يكديگرند و قول ديگر اينكه است كه بين يهود و نصارى دشمنى انداختيم در تفسير كشف الاسرار در ذيل آيه گفته قوله تعالى «يا أَهلَ الكِتابِ قَد جاءَكُم رَسُولُنا يُبَيِّنُ لَكُم كَثِيراً. الى آخر» اينكه آيه وصف رسول خدا است و دليل علم

و حلم وی در آن پیدا است

فاظهار ما ابدی دلیل علمه و العفو عما اخفی برهان حلمه
آنچه از اسرار ایشان اظهار کرده دلیل است بر کمال نبوّت و صحت رسالت، و علم بی‌شبهت- و آنچه عفو کرد از آن نفاق که ایشان در دل داشتند و بظاهر خلاف آن مینمودند و رسول خدا [ص] از آن خبر داشت و پرده از روی آن بر نداشت- آن دلیل بر خلق عظیم و حلم کریم وی، و نشان کمال و حلم وی آنست که روزی در مسجد مدینه نشسته بود اعرابی از قبیله بنی سلیم در آمد و در میان جامه وی سوسماری پنهان کرده بود و با رسول خدا سخن درشت گفت، چنانچه اجلاف عرب گویند بی‌محابا، گفت یا محمّد [ص] به لات و عزی که من هرگز کسی از تو دروغ زن‌تر ندیده‌ام نه از مردان و نه از زنان، یا محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بلات و عزّی که در روی زمین بر من کسی از تو دشمن‌تر کسی نیست- عمر موقع خطاب حاضر بود از آن ناسزا که می‌شنید خشم گرفت- برخاست و گفت یا رسول اللّه دستوری ده تا اینکه دشمن خدا و رسول را بتیغ خویش سر بردارم و زمین را از نهاد وی پاک گردانم یا رسول اللّه آرام و سکون در دل عمر کی آید و در تو سخن ناسزا از زبان بیگانه بشنود رسول خدا نرمک فرا عمر گفت یا عمر ساکت باش، و او را یک ساعت بمن واگذار، آنکه روی فرا اعرابی کرد، گفت

صفحه : ۲۸۳
ای جوانمرد اینکه سخن بدین درشتی چرا میگوئی نمیدانی من در آسمان و زمین امینم- و پسندیده جهانیانم و دست مؤمنانم- و تیمار برایشانم مرا زشت مگو که نه خوب بود- اعرابی از آن درشتی لختی را کم کرد، گفت یا محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مرا ملامت مکن بر آنچه گذشت، بلات و عزی که بتو ایمان نیارم تا اینکه سوسمار براستی تو گواهی دهد، رسول خدا در آن سوسمار نگریست سوسمار بتواضع پیش آمد و سرک می‌جنبانید که چه میفرمائی یا محمّد، رسول گفت
« یا ضب من ربّک»
ای سوسمار خدای تو کیست، سوسمار بجواب فصیح جواب داد:
خدای من جبار کائنات است- خالق موجودات است- مقدر احیان و اوقات است دارنده زمین و سماوات است، فرمان و سلطان وی در آسمان و زمین و بحر و فضا و هوا رواست. آنگه گفت
«و من انا یا ضب»
ای سوسمار من کیم که تو را از اینکه پرسنده‌ام، گفت «انت رسول رب العالمین و خاتم النبیین و سیّد الاولین و الاخرین» تو رسول خدائی بجهانیان و خاتم پیمبران سرور و سالار عالمیان، و در قیامت شفیع عاصیان و مایه مفلسان.
اعرابی چون اینکه سخن بشنید در شورید پشت بداد تا رود، رسول خدا گفت ای اعرابی چنانچه آمدی باز میگردی و بدین خورسندی. گفت یا محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نه چنانچه آمدم باز میگردم. بدان خدای که جز وی خدائی نیست که چون درآمدم بر روی زمین در دلم از تو دشمن‌تر کسی نبود و اکنون که باز میگردم بر روی زمین از تو عزیزتر کسی نیست، پس رسول خدا بر وی اسلام عرضه کرد و مهری از اسلام بر دل وی نهاد- آنگه گفت یا اعرابی معیشت تو از چیست گفت بوحدانیّت اللّه و بنبوّت تو یا محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که در بنی سلیم از من درویش‌تر کسی نیست. رسول خدا یاران را گفت دهد وی را شتری تا من او را ضامن باشم بناقه‌ای از ناقه‌های بهشت. عبد الرحمن عوف بر پای خواست و گفت یا رسول اللّه ابی و امی بر من است که وی دهم ماده شترش بده ماهه آبستن.
از یحیی کهتر و از اعرابی مهتر سرخ موی آراسته چون عروسی همی آید خرامان رسول گفت تو شتر خویش صفت کردی تا من

آنرا که ضمان کرده‌ام نیز صفت

صفحه : ۲۸۴

کنم: شتری است اصل آن از مروارید- گردنش از یاقوت سرخ- دو بنا گوش وی از زمرد سبز- پاهایش از انواع جواهر- پالانش از سندس و استبرق- چون بر وی نشستی تو را میبرد تا بکنار حوض من. پس عبد الرحمن شتر بیاورد و بوی داد آنگه مصطفی گفت یا اخا سلیم خدای را عز و جل بر تو فریضه‌هائیست چون نماز و روزه و زکوة و حج. و نخستین چیزی نماز است تا تو را آن چندان بیاموزم که بدان نماز توانی کرد. اعرابی پیش رسول نشست و سوره الحمد و معوّذتین و سوره اخلاص آموخت. رسول بیاران نگریست گفت چه شیرین است ایمان و مسلمانی. چون با هیبت است اینکه دین حنیفی، دین پاک و ملت راست و کیش درست. آنگه اعرابی را بر نشانید و باز گردانیده و گفت نگر تا خدا را بنده باشی و نعمتها را شاکر و بر بلاها صابر و بر مؤمنین مشفق و مهربان قَد جاءَکُم مِنَ اللّهِ نُورٌ وَ کِتابٌ مُبِینٌ اشاره است تا نور توحید از موهبت الهی در دل بنده نتابد بجمال شریعت مصطفی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و در بیان کتاب و سنّت بینا نگردد- از آنکه نور بنور هم توان دید و روشنائی توان یافت- دیده‌ای که رمص«۱» بدعت دارد، نور سنّت کجا بیند، چشم نابینا از روشنائی آب چه بهره دارد.

[پایان] یا أَهلَ الکِتابِ قَد جاءَکُم رَسُولُنا یُبَیِّنُ لَکُم کَثِیراً مِمّا کُنتُم تُخفُونَ مِنَ الکِتابِ خطاب باهل کتاب است که ای جماعت یهود و نصاری رسول ما برای شما آمد که برای شما ظاهر گرداند بسیاری از آنچه را که شما از روی عناد مخفی می‌کنید چون صفات محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که در کتابها بشما خبر داده شده و خدای تعالی در میگذرد از بسیاری از آنچه کرده‌اید و برای شما از جانب خدا آمد (نور) یعنی محمّد [ص] و کتاب روشن یعنی قرآن.

---

(۱) الرمص وسخ ابیض فی مجری الدمع من العین (المنجد)

صفحه : ۲۸۵

یَهدِی بِهِ اللّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضوانَهُ سُبُلَ السَّلامِ یعنی هدایت میکند خدا بآن نور و قرآن کسی را که پیروی کند رضایت خدا را بایمان آوردن و خدا راههای سلامت را باو مینماید که آن طریق قرب بجوار رب العالمین است و موجب سلامتی از جمیع آفات است (وَ یُخرِجُهُم مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ بِإِذنِهِ) و نیز او را از تاریکیهای کفر و جهل بتوفیق و خواست او بسوی راه مستقیم که نزدیک‌ترین راهها است بقرب حق تعالی او را راه‌نمائی مینماید و آن راهی است که هیچ کجی و اعوجاجی در آن یافت نمیگردد.

صفحه : ۲۸۶

[سوره المائدة (۵): آیات ۱۷ تا ۲۶]

اشاره

لَقَد کَفَرَ الَّذِینَ قالُوا إِنَّ اللّهَ هُوَ المَسِیحُ ابنُ مَریَمَ قُل فَمَن یَملِکُ مِنَ اللّهِ شَیئاً إِن أَرادَ أَن یُهلِکَ المَسِیحَ ابنَ مَریَمَ وَ أُمَّهُ وَ مَن فِی الأَرضِ جَمِیعاً وَ لِلّهِ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما بَینَهُما یَخلُقُ ما یَشاءُ وَ اللّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ (۱۷) وَ قالَتِ الیَهُودُ وَ النَّصاری نَحنُ أَبناءُ اللّهِ وَ أَحِبّاؤُهُ قُل فَلِمَ یُعَذِّبُکُم بِذُنُوبِکُم بَل أَنتُم بَشَرٌ مِمَّن خَلَقَ یَغفِرُ لِمَن یَشاءُ وَ یُعَذِّبُ مَن یَشاءُ وَ لِلّهِ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ

ما بَينَهُما وَ إِلَيهِ المَصِيرُ (١٨) يا أَهلَ الكِتابِ قَد جاءَكُم رَسُولُنا يُبَيِّنُ لَكُم عَلي فَترَةٍ مِنَ الرُّسُلِ أَن تَقُولُوا ما جاءَنا مِن بَشِيرٍ وَ لا نَذِيرٍ فَقَد جاءَكُم بَشِيرٌ وَ نَذِيرٌ وَ اللّهُ عَلي كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (١٩) وَ إِذ قالَ مُوسي لِقَومِهِ يا قَومِ اذكُرُوا نِعمَتَ اللّهِ عَلَيكُم إِذ جَعَلَ فِيكُم أَنبِياءَ وَ جَعَلَكُم مُلُوكاً وَ آتاكُم ما لَم يُؤتِ أَحَداً مِنَ العالَمِينَ (٢٠) يا قَومِ ادخُلُوا الأَرضَ المُقَدَّسَةَ الَّتِي كَتَبَ اللّهُ لَكُم وَ لا تَرتَدُّوا عَلي أَدبارِكُم فَتَنقَلِبُوا خاسِرِينَ (٢١)
قالُوا يا مُوسي إِنَّ فِيها قَوماً جَبّارِينَ وَ إِنّا لَن نَدخُلَها حَتّي يَخرُجُوا مِنها فَإِن يَخرُجُوا مِنها فَإِنّا داخِلُونَ (٢٢) قالَ رَجُلانِ مِنَ الَّذِينَ يَخافُونَ أَنعَمَ اللّهُ عَلَيهِمَا ادخُلُوا عَلَيهِمُ البابَ فَإِذا دَخَلتُمُوهُ فَإِنَّكُم غالِبُونَ وَ عَلَي اللّهِ فَتَوَكَّلُوا إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ (٢٣) قالُوا يا مُوسي إِنّا لَن نَدخُلَها أَبَداً ما دامُوا فِيها فَاذهَب أَنتَ وَ رَبُّكَ فَقاتِلا إِنّا هاهُنا قاعِدُونَ (٢٤) قالَ رَبِّ إِنِّي لا أَملِكُ إِلاّ نَفسِي وَ أَخِي فَافرُق بَينَنا وَ بَينَ القَومِ الفاسِقِينَ (٢٥) قالَ فَإِنَّها مُحَرَّمَةٌ عَلَيهِم أَربَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الأَرضِ فَلا تَأسَ عَلَي القَومِ الفاسِقِينَ (٢۶)

صفحه : ٢٨٧

[ترجمه]

حقيقهً كافر شدند آنهائيكه گفتند همانا خدا مسيح پسر مريم است اى محمّد بگو پس كى است بتواند جلوگيرى كند چيزى را اگر خدا بخواهد مسيح إبن مريم و مادرش را و هر كس كه در زمين است هلاك گرداند- و مختص بخدا است پادشاهى آسمانها و زمين و آنچه بين آسمانها و زمين است آنچه ميخواهد ميآفريند و خدا بر هر چيزى توانا است [١٧]
يهود و نصارى گفتند كه ما پسرهاى خدا و دوستان او ميباشيم (اى محمّد) بگو اگر چنين است پس چرا شما را براى گناهانتان عذاب ميكند، بلكه شما بشرى ميباشيد از آنچه خدا آفريده، هركس را بخواهد ميآمرزد و هركس را بخواهد عذاب ميكند و مختص بخدا است سلطنت آسمانها و زمين و آنچه بين آنها است و بازگشت همه بسوى او است [١٨]
اى اهل كتاب رسول ما بر شما آمد در موقعى كه پيمبرى نبود تا اينكه حقايق دين را براى شما بيان نمايد تا شما نگوئيد براى ما رسولى نيامد كه بما مژده دهد يا ما را بترساند، پس همانا آن رسول مژده دهنده و بيم‌دهنده براى شما آمد، و خدا بر هر چيزى توانا است [١٩]
(اى محمّد) ياد كن وقتى را كه موسى بقومش گفت اى جماعت نعمت خدا را يادآور شويد چون بين شما پيمبران قرار داد و شما را سلاطين روى زمين گردانيد و بشما عطا كرد چيزى

صفحه : ٢٨٨

را كه باحدى از عالمان زمانتان عطا ننموده بود [٢٠]
اى قوم من بسر زمين مقدسه آنچنانى كه خدا براى شما نوشته وارد گرديد و بر پشت خود بر نگرديد كه زيان‌كار خواهيد گرديد [٢١]
قوم گفتند اى موسى همانا در آنجا گروه ستمكاران ميباشند و ما هرگز داخل نميگرديم تا وقتى كه آن جماعت از آنجا خارج گردند و اگر از آنجا خارج گردند ما داخل خواهيم شد [٢٢]
دو نفر مرد خدا ترس كه خدا بر آنها انعام كرده بود گفتند اى جماعت در اينكه درب داخل گرديد وقتى كه وارد گرديد، شما از غلبه كننده‌گانيد و بر خدا توكل نمائيد اگر از مؤمنين ميباشيد [٢٣]
جماعت گفتند اى موسى ما هرگز و ابدا ماداميكه اينكه جباران در آنجا ميباشند داخل نميگرديم تو با پروردگارت برو و با آنها

جنگ کنید ما در همین جا خواهیم نشست [۲۴]
موسی [ع] گفت ای پروردگار من، همانا من مالك نیستم مگر بر نفس خودم و برادرم پس بین ما و گنهکاران جدائی انداز [۲۵]
خدا فرمود (چون اینان مخالفت کردند) آن ارض مقدسه حرام است بر آنها چهل سال سرگردان و متحیّر میگردند در زمین تیه پس اندوهناك مباش بر کروه بیرون رفتگان از فرمان [۲۶]

.

صفحه : ۲۸۹

توضیح آیات

لَقَد کَفَرَ الَّذِینَ قالُوا إِنَّ اللّهَ هُوَ المَسِیحُ ابنُ مَریَمَ الخ خلاصه اینکه مفسرین گفته‌اند قائل باین قول جماعت یعقوبیه از عیسویان میباشند که میگفتند خدا مسیح پسر مریم است. و برای ابطال قول آنها برسولش امر فرموده که باینان بگو چگونه شما چنین گمان میکنید مخلوقی که قادر و توانا بر بقاء و حفظ خودش نیست اله عالم باشد در صورتی که از نیستی بهستی آمده و حادث گردیده زیرا که شکّی نیست که زائیده شده از مریم است و وجود مریم پیش از وجود او بوده پس حادث است و هر حادثی مسبوق بعدم است و نیز پس از حدوث مالك حیات و بقاء خود نیست بلکه هم محتاج بعلت محدثه و هم علت مبقیه میباشد و وجود هر مخلوقی بسته باراده خالق او است گویا خدای جلیل خطاب میکند بتمام مسیحیان چه آنهائیکه عیسی [ع] را خدا دانند یا آنهائیکه او را پسر خدا یا ثالث ثلاثه معرفی میکنند به اینکه که رجوع بعقل خود کنید که اگر خدا خواست عیسی پسر مریم و مادرش را هلاك گرداند یا مشیّتش بر اینکه تعلق گیرد که آنچه در زمین است هلاك و نابود گرداند چه کسی میتواند جلو قدرت او را بگیرد زیرا که آسمانها با آن عظمت و زمین با آن سعه و آنچه بین آنها است تماما ملك حق تعالی و در تصرف قدرت او است هر چه را اراده نمود میآفریند و هر چه را خواست اعدام مینماید هیچ مانع و رادعی جلوگیر قدرت و مشیّت و نفوذ حکم او نیست.
واقعا جای تعجب است چگونه انسان عاقل چنین توهّم میکنـد که آنکه از مادر متولد گردیده او خدا یعنی آفریننده کائنات باشد، شاید اینکه میگفتند مسیح پسر مریم خدا است مقصودشان اینکه نبود که آسمان و زمین و عالم را عیسی بن مریم آفریده و از عدم بوجود آورده و شاید نظر به اینکه که میدیدند عیسی کارهای خدائی میکند، مرده زنده میکند، کور مادرزاد را بینا میگرداند

صفحه : ۲۹۰

گمان میکردند از شدّت قرب با خدا متحد گردیده یا نعوذ باللّه خدا در او حلول نموده چنانچه مشرکین نیز گمان میکردند خدای تعالی تدبیر امور عالم را محول بآن چیزهائی که آلهه مینامیدند گردانیده البته هر کدام از اینها باشد خلاف است و آیه پاسخ تمام چنین گفتارهای رکیك را باحسن وجه داده و ارشاد بر اینکه است که همه بدانند که حق تعالی بقدرت تامّه و مشیّت کامله خود هر چه خواهد می‌آفریند و هر چه را خواهد اعدام میگرداند خودش متصرف در تمام امور است کسی را در امر خلقت تصرفی نیست و نظام عالم را واگذار بکسی ننموده وَ قالَتِ الیَهُودُ وَ النَّصاری نَحنُ أَبناءُ اللّهِ وَ أَحِبّاؤُهُ خدای تعالی برسولش خبر میدهد که یهودیان و نصرانیان چنان بخود مغرور شدند که گفتند ما از شدّت نزدیکی و قربمان بخدا پسرهای او و دوستان او هستیم.
از إبن عباس نقل میکنند که گفته سبب نزول آیه اینکه بود که وقتی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آنها را از عذاب خدا ترسانید، گفتند چگونه ما را میترسانی در صورتی که هر قدر زیاد گناه کنیم خدا ما را عقوبت نخواهد نمود زیرا که ما پسران او و دوستان اوئیم.

و از حسن بصری است که گفته اینکه گفتار آنها که ما پسرهای خدا و دوستان اوئیم از باب مبالغه است یعنی بقدری بخدا نزدیکیم همان طوری که پسر بپدر نزدیک است و بقدری خدا بر ما مهربان است که پدر بر فرزند و ما را عقوبت نخواهد نمود.

قُل فَلِمَ یُعَذِّبُکُم بِذُنُوبِکُم بَل أَنتُم بَشَرٌ مِمَّن خَلَقَ یَغفِرُ لِمَن یَشاءُ وَ یُعَذِّبُ مَن یَشاءُ خدای تعالی در پاسخ دعوی آنها برسولش خطاب نموده که باینها بگو اگر چنین می‌باشید یعنی پسرهای خدا و دوستان او میباشید پس چگونه شما را برای گناهانتان عذاب میکند پدر اولادش را هرگز عذاب نمیکند.

صفحه : ۲۹۱

شاید مقصود آن عذابهائی باشد که در زمان حضرت موسی و نیز در زمان حضرت عیسی در اثر نافرمانی و مخالفت نمودن با موسی و عیسی علیهما السلام دامن‌گیر قومشان میشد (بَل) اضراب است یعنی چنین نیست که شما گمان کرده‌اید که امتیازی بین شماها و باقی افراد بشر باشد خدا هر کسی را بخواهد میآمرزد و هر کسی را بخواهد در اثر مخالفت عذاب میکند نسبت خدای عز و جل بتمام افراد بشر مساوی است اگر بیامرزد بفضل و کرم او است و اگر عذاب کند از روی عدل و استحقاق عبد است و مملکت آسمانها و زمین همه ملك او و در قبضه اقتدار او است کسی را در مملکت او تصرفی نیست.

یا أَهلَ الکِتابِ قَد جاءَکُم رَسُولُنا یُبَیِّنُ لَکُم عَلی فَترَةٍ مِنَ الرُّسُلِ اصل کلمه فترة فتور است و بمعنی سستی است اشاره به اینکه که روزگاری پیمبران نیامدند گویا سستی پدید گردید تا وقتی که نبی خاتم آمد زیرا پس از حضرت عیسی [ع] تا مدتی پیمبر مرسل نیامد بقولی مدت بین محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و عیسی بن مریم ششصد سال بود و بقول دیگر پانصد و پنجاه سال فاصله افتاد اینکه است که حق تعالی از راه امتنان بافراد بشر و اهل کتاب تذکر می‌دهد که پس از زمان فترة رسول خودمان را برای شما فرستادیم.

أَن تَقُولُوا ما جاءَنا مِن بَشِیرٍ وَ لا نَذِیرٍ فَقَد جاءَکُم بَشِیرٌ وَ نَذِیرٌ آیه تذکر می‌دهد که ما برای اتمام حجّت و احسان بیشتر رسول خودمان را فرستادیم که قاطع عذر شما باشد و نگوئید بر ما پیمبری نیامد که ما را از عذاب بترساند و بنعمتهای اخروی مژده دهد تا اینکه از روی ترس از عقاب و وعده بثواب عمل نیك نمائیم و از خطاء اجتناب کنیم حال رسول ما آمد و شما را هم مژده بثواب داد و هم تهدید بعذاب نمود و خدا بر هر چیزی توانا است وَ إِذ قالَ مُوسی لِقَومِهِ یا قَومِ اذکُرُوا نِعمَتَ اللّهِ عَلَیکُم خدای تعالی در اینکه آیه برسولش یادآوری میکند بعض نعمتهائی را که ببنی اسرائیلیان کرامت کرده و بیان مینماید آن وقتی را که موسی بقومش

صفحه : ۲۹۲

گفت یاد کنید نعمتهائی را که حق تعالی بشما عنایت نمود، و سه نعمت از نعمتهائی را که بآنها عنایت کرده خاطر نشان مینماید.

(إِذ جَعَلَ فِیکُم أَنبِیاءَ) اول در شما پیمبرانی قرار دادیم.

مفسرین گفته‌اند که پیمبران بنی اسرائیل از سبط «لاوی» بودند و آنها آن هفتاد نفر مردانی بودند که موسی آنها را از بین قوم خود برگزید و با خود بمناجات برد و بصاعقه هلاك گردیدند و پس از آن زنده شدند و بعد از موسی علیه السّلام و هارون پیغام بران بودند.

دوم (وَ جَعَلَکُم مُلُوکاً) یعنی پس از آنکه شما بنده و در تحت اسارت فرعون و قبطیان بودید شما را سلطان قرار دادیم و مملکت مصر را در تصرف شما درآوردیم، و بقولی (مُلُوکاً) یعنی شما را توانگر گردانیدیم تا از یکدیگر بی‌نیاز گردید.

سوم (وَ آتاکُم ما لَم یُؤتِ أَحَداً مِنَ العالَمِینَ) و بشما چیزی عطاء کردیم از شکافته شدن دریاها و هلاکت دشمنانتان و منّ و سلوی و سایه انداختن ابر بر سر شما و غیر اینها که چنین نعمتهائی باحدی عطاء ننموده بودیم.

یـا قَومِ ادخُلُوا الأَـرضَ المُقَدَّسَـةَ الَّتِی کَتَبَ اللّهُ لَکُم وَ لا تَرتَـدُّوا عَلی أَدبارِکُم فَتَنقَلِبُوا خاسِـرِینَ در اینکه مقصود از ارض مقـدسه چه زمینی است بقولی ارض بیت المقدس است. و بقولی فلسـطین و دمشق، و بقولی اردن، و بقول دیگر زمین شام است و بیت المقدس قرارگاه انبیاء و مسکن مؤمنین بود آنهائیکه نامشان در لوح محفوظ نوشته شده که ارض مقدسه برای آنها است.

موسـی علیه السّلام بقومش توصـیه فرمود که ای جماعت در ارض مقـدسه که برای شـما تعیین شـده داخل شویـد (وَ لا تَرتَدُّوا عَلی أَدبارِکُم) یعنی برنگردید از زمینی که مأمور بدخول آن شده‌اید، و بعضی گفته‌اند یعنی رجوع نکنید از فرمان خدا بنافرمانی که اگر برگشتید از زیان‌کاران در دنیا و آخرت خواهید بود

صفحه : ۲۹۳

قالُوا یا مُوسی إِنَّ فِیها قَوماً جَبّارِینَ وَ إِنّا لَن نَدخُلَها حَتّی یَخرُجُوا مِنها فَإِن یَخرُجُوا مِنها فَإِنّا داخِلُونَ گفته‌اند پس از آنکه موسـی علیه السّلام با قومش از دریا بیرون رفتنـد و خـدا امر کرد که برونـد بزمین مقـدسه چون بنهر اردن رسـیدند ترسـیدند از داخل شدن پس موسـی دوازده نفر نقیب بجاسوسـی فرسـتاد چون برگشـتند و بموسی [ع] خبر دادند موسی بآنها گفت اینکه مطلب را پنهان دارید و اظهار نکنیـد زیرا اگر اینان بشـنوند میترسـند و پیش نمیرونـد آنها رفتند و هر یک با تابعین خود گفتند چون بنی اسـرائیل اینکه طور شنیدند که در آنجا مردمان قوی هیکل میباشـند ترسـیدند و گفتند برمیگردیم بمصر، اینکه است که خدای تعالی خبر میدهد که آن جمـاعت گفتنـد ای موسـی مـا هرگز داخـل نمیشویم مگر وقتی که جبّارین از آن محلّ بیرون رونـد وقتی آنها بیرون رفتنـد ما داخل میگردیم.

قـالَ رَجُلانِ مِنَ الَّذِینَ یَخافُونَ أَنعَمَ اللّهُ عَلَیهِمَا ادخُلُوا عَلَیهِمُ البابَ فَإِذا دَخَلتُمُوهُ فَإِنَّکُم غالِبُونَ آن دو نفر که آیه از آنها خبر می‌دهد گوینـد یکی یوشع بن نون بن افرائیم بن یوسف بوده و دیگر کـالب بن یوقنـا دامـاد موسـی بخواهر وی مریم، و بعضـی گفته‌انـد که یوشع از سـبط إبن یـامین بود و کـالب از سـبط یهودا و آن دو مرد آنهـائی بودنـد که از مخالفت نمودن امر خـدا میترسـیدند و آنان کسانی بودنـد که بآنها انعام کرده بود بتوفیق و یقین و آن دو مرد بجماعت گفتند در اینکه شـهر بروید و باک نداشـته باشد زیرا که اینکه جباران چشمهای قوی دارند و دلهای ضعیف و اگر ایمان دارید بر خدا اعتماد کنید و یقین داشته باشید که خدا شما را نصرت می‌دهد زیرا که خدای تعالی بموسی وعده مظفریّت داده و وعده خود را خلاف نخواهد نمود.

صفحه : ۲۹۴

قالُوا یا مُوسی إِنّا لَن نَـدخُلَها أَبَداً ما دامُوا فِیها فَاذهَب أَنتَ وَ رَبُّکَ فَقاتِلا إِنّا هاهُنا قاعِدُونَ جماعت گفتند ای موسـی همانا مادامیکه اینکه جبارین در آنجا میباشند هرگز ما داخل نخواهیم گردید، و بقاء تفریع جمله (فَاذهَب) تا آخر را عطف بجلو داده که ای موسی تو با خدای خودت برو و با آنها جنگ کن ما همینجا می‌نشینیم.

بروایتی در سال حدیبیه که رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با اصحاب برای طواف خانه کعبه رفته بودند و مشرکین مانع گردیدند و نگذاشـتند حضرت رسول [ص] وارد مکه گردد حضـرت فرمود من میروم و هـدی خود را آنجا قربانی کنم و میخواست اصـحاب خود را امتحان کنـد، مقداد اسود گفت و اللّه ما مثل قوم موسـی بتو نمیگوئیم آنچه آنها بپیمبرشان گفتند (فَاذهَب أَنتَ وَ رَبُّکَ) برو تو و پروردگـار تو، بلکه اگر امر کنی ما از طرف راست و چپ و پیش روی تو با دشـمنانت جنگ میکنیم اگر در دریا روی در دریا آئیم اگر بر کوه روی با تو بر کوه میآئیم و اگر ما را بجنگهای سـخت بری با تو میآئیم، صـحابه چون سخنان مقداد را شنیدند گفتند ما نیز چنینیم رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم شاد گردید، و موسی [ع] وقتی دید قوم مخالفت نمودند و از رفتن بارض مقدسه اباء کردند.

قالَ رَبِّ إِنِّي لا أَمْلِكُ إِلَّا نَفْسِي وَ أَخِي فَافْرُقْ بَيْنَنا وَ بَيْنَ الْقَوْمِ الْفاسِقِينَ موسى [ع] در مقام مناجات عرض ميكند اى پروردگار من همانا من بر كسى مالك نيستم مگر بر خود و برادرم بين ما و جماعت فاسقين جدائى انداز.

آيه دليل بر اينكه است كه آنهائيكه چنين گفتند منافق و فاسق بودند، مفسرين گفته‌اند خداى تعالى بموسى عليه السّلام وحى كرد كه اينكه جماعت فاسقند و آيات ما را تصديق نخواهند كرد اگر خواهى همه را هلاك ميگردانم و جماعت ديگرى آورم، موسى [ع] گفت اگر اينها را هلاك گردانى جماعت نادان كه در شهرها ميباشند و از اينكه حال بى‌خبرند گويند موسى جماعتى را از شهر بيرون

صفحه : ۲۹۵

برد و بآنان وعده داد كه شما را بشهر ميبرم و قوم خود را هلاك گردانيد و تو آمرزنده و بخشنده‌ئى اينها را ببخش و هلاك نگردان، بموسى عليه السّلام وحى شد كه بدعاى تو از هلاك كردن آنها گذشتم لكن آنها را معذّب ميگردانم كه تا چهل سال در اينكه بيابان بمانند.

قالَ فَإِنَّها مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ أَرْبَعِينَ سَنَةً يَتِيهُونَ فِي الْأَرْضِ فَلا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفاسِقِينَ پس از آنكه بدعاى موسى [ع] خداى جليل از هلاك گردانيدن آنها گذشت گفت بپاداش عمل آنها آن ارض مقدسه را بر آنان حرام گردانيدم كه تا چهل سال ديگر در آن حيران و سرگردانند و تا چهل سال ديگر نتوانند از آنجا بيرون آيند.

گفته‌اند آن بيابان دوازده فرسخ طول داشت و شش فرسخ عرض و موضع آن تيه ميان فلسطين و ايله مصر بود و آن جماعتى كه مخالفت كردند از صبح براه مى‌افتادند تا شبانگاه و شبانگاه بهمان منزل اول بودند، و بقولى در روز محبوس بودند و شبها راه ميرفتند پس بموسى عليه السّلام ناليدند و موسى دعاء كرد خداوند (من) ترنجبين و (سلوى) مرغ بريان كرده براى آنان فرو فرستاد، و چون آب خواستند موسى [ع] دعا كرد دوازده چشمه از آن سنگ سپيد كه از طور با خود برده بود آب روان گرديد- اينكه است قوله تعالى (قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُناسٍ مَشْرَبَهُمْ) آن جماعتى كه در بيابان تيه مردند ششصد هزار مرد مقاتل بودند از آن جماعت فقط دو نفر نجات يافتند: يوشع بن نون و كالب بن يوقنا. گفته‌اند موسى عليه السّلام يوشع بن نون را بر بنى اسرائيل خليفه گردانيد پس از آنكه مدت چهل سال تمام گرديد يوشع لشكرى فراهم كرد از بنى اسرائيل آنهائيكه معصيت نكرده بودند به اريحا برد و با جبارين جنگ كردند و ربّ العالمين بدست آنها فتح داد و همه را كشتند و مملكت را تصرف نمودند.

و بقولى موسى و هارون عليهما السّلام از تيه بيرون آمدند و فتح اريحا

صفحه : ۲۹۶

و قتل جباران بدست موسى [ع] شد- و دليل بر اينكه قول اجماع علماء است كه قتل عوج بن عناق بدست موسى عليه السّلام شد.

[سوره المائدة (۵): آيات ۲۷ تا ۳۴]

اشاره

وَ اتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنَيْ آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبا قُرْباناً فَتُقُبِّلَ مِنْ أَحَدِهِما وَ لَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْآخَرِ قالَ لَأَقْتُلَنَّكَ قالَ إِنَّما يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ (۲۷) لَئِنْ بَسَطْتَ إِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِي ما أَنَا بِباسِطٍ يَدِيَ إِلَيْكَ لِأَقْتُلَكَ إِنِّي أَخافُ اللَّهَ رَبَّ الْعالَمِينَ (۲۸) إِنِّي أُرِيدُ أَنْ تَبُوءَ بِإِثْمِي وَ إِثْمِكَ فَتَكُونَ مِنْ أَصْحابِ النَّارِ وَ ذلِكَ جَزاءُ الظَّالِمِينَ (۲۹) فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ أَخِيهِ فَقَتَلَهُ فَأَصْبَحَ مِنَ الْخاسِرِينَ (۳۰) فَبَعَثَ اللَّهُ غُراباً

يَبحَثُ فِي الأَرضِ لِيُرِيَهُ كَيفَ يُوارِي سَوأَةَ أَخِيهِ قالَ يا وَيلَتي أَ عَجَزتُ أَن أَكُونَ مِثلَ هذَا الغُرابِ فَأُوارِيَ سَوأَةَ أَخِي فَأَصبَحَ مِنَ النّادِمِينَ (۳۱)

مِن أَجلِ ذلِكَ كَتَبنا عَلي بَنِي إِسرائِيلَ أَنَّهُ مَن قَتَلَ نَفساً بِغَيرِ نَفسٍ أَو فَسادٍ فِي الأَرضِ فَكَأَنَّما قَتَلَ النّاسَ جَمِيعاً وَ مَن أَحياها فَكَأَنَّما أَحيَا النّاسَ جَمِيعاً وَ لَقَد جاءَتهُم رُسُلُنا بِالبَيِّناتِ ثُمَّ إِنَّ كَثِيراً مِنهُم بَعدَ ذلِكَ فِي الأَرضِ لَمُسرِفُونَ (۳۲) إِنَّما جَزاءُ الَّذِينَ يُحارِبُونَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ يَسعَونَ فِي الأَرضِ فَساداً أَن يُقَتَّلُوا أَو يُصَلَّبُوا أَو تُقَطَّعَ أَيدِيهِم وَ أَرجُلُهُم مِن خِلافٍ أَو يُنفَوا مِنَ الأَرضِ ذلِكَ لَهُم خِزيٌ فِي الدُّنيا وَ لَهُم فِي الآخِرَةِ عَذابٌ عَظِيمٌ (۳۳) إِلاَّ الَّذِينَ تابُوا مِن قَبلِ أَن تَقدِرُوا عَلَيهِم فَاعلَمُوا أَنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۳۴)

صفحه : ۲۹۷

[ترجمه]

ای پیمبر بر اهل کتاب داستان دو پسر آدم (هابیل و قابیل) بحق بخوان وقتی که بقربانی تقرب جستند از یکی از آنها (هابیل) قبول گردید و از دیگر (قابیل) قبول نشد (قابیل بهابیل) گفت قسم بخدا که تو را میکشم (هابیل گفت) همانا جز اینکه نیست که خدا اعمال پرهیزکاران را قبول میکند [۲۷]

اگر تو دستت را بسوی من باز کنی برای کشتن من دستم را برای کشتن تو باز نمیکنم همانا من از خدا که پروردگار عالمیان است میترسم [۲۸]

بحقیقت میخواهم گناه کشتن من و مخالفت تو بتو باز گردد پس تو از اهل جهنّم باشی و عذاب آتش پاداش ستمکاران است [۲۹]

پس از آن بر قابیل نفسش غالب گردید و برادرش را کشت و از زیان‌کاران گردید [۳۰]

پس از آن حق تعالی کلاغی مأمور گردانید که زمین را بکند و بقابیل بنماید که چگونه جسد برادرش را بپوشاند (قابیل) گفت ای وای بر من چگونه عاجز بودم که مثل اینکه کلاغ جسد برادرم را بپوشانم پس از آن از جمله پشیمان شدگان گردید [۲۱]

برای همین بود که ما بر بنی اسرائیل حکم نمودیم که همانا کسیکه نفسی را بدون اینکه کسی دیگر را کشته باشد و بدون اینکه در زمین فساد کرده باشد بکشد گویا تمام مردم را کشته و کسیکه یک نفر را احیاء کند مثل اینکه است که تمام مردم را احیاء

صفحه : ۲۹۸

نموده و همانا بحقیقت پیمبران ما با معجزات بر بنی اسرائیل آمدند پس از آن بسیاری از آنان در فساد اسراف نمودند [۳۲]

همانا جزاء آنهائیکه با دوستان خدا و رسول بجنگ برخیزند و در فساد کردن در زمین سعی نمایند آنست که آنها را بکشند یا بدار زننـد یا دستها و پاهای آنها را برخلاف یکدیگر قطع کنند یا آنها را از زمین نفی و تبعید کنند اینکه است خواری و رسوائی و ذلّت دنیای آنها و در آخرت برای آنها عذاب بزرگ آماده شده [۳۳]

مگر آنهائیکه پیش از آنکه بر آنان دست یابید توبه کردند بدانید که خدا آمرزنده و مهربان است [۳۴]

.

صفحه : ۲۹۹

توضیح آیات

اشاره

وَ اتلُ عَلَیهِم نَبَأَ ابنَی آدَمَ بِالحَقِّ إِذ قَرَّبا قُرباناً فَتُقُبِّلَ مِن أَحَدِهِما وَ لَم یُتَقَبَّل مِنَ الآخَرِ خدای جلیل برسولش امر فرموده که داستان دو پسر آدم را بر مردم بحق و درستی بخوان، دو پسر آدم علیه السّلام یکی هابیل و دیگری قابیل بود و آدم را چهل فرزند در بیست بطن آمد و هر بطن پسری و دختری. مگر شیث که مفرد بود و دختری با او نبود. و اول فرزندان او قابیل بود و با او دختری بنام اقلیما. بطن دوم هابیل توأم بالیوذا. و آخر فرزندان او عبد المغیث بود و توأم با امهٔ المغیث بود و پروردگار عالمیان در نسل آدم برکت داد و گفته‌اند حوّا بیست بطن حامله شد هر بطن بپسری و دختری و اولادان او چهل نفر شدند و برای اینکه نسل بشر زیاد شود آدم مأمور گردید که دختر هر بطنی را بپسر بطن دیگر ازدواج نماید و اولادان او زیاد شدند چنانچه گویند آدم علیه السّلام چهل هزار اولاد و اولادان آنها را دید و چون اقلیما که هم بطن قابیل بود بامر خدا برای هابیل تزویج کرد و لیوذا که هم بطن هابیل بود برای قابیل تزویج نمود چون اقلیما بسیار وجیهه و زیبا بود و لیوذا هم بطن هابیل چندان وجیهه و خوش صورت نبود قابیل حسد برد و گفت چرا خواهر مرا بمن نمیدهی آدم [ع] گفت حکم خدا چنین است قابیل قبول ننمود و به آدم گفت اینکه رأی تو است نه حکم خدا.

آدم گفت اکنون هر یک قربانی کنید قربانی هر کس پذیرفته گردید اقلیما مال او باشد- گویند هابیل گوسفندانی داشت و شبانی میکرد و قابیل برزگر بود کشاورزی میکرد- هابیل در میان گوسفندان یک میش نیکو که میان گله معروف بود برای قربانی حاضر کرد و نام آن زریق بود و قابیل دسته‌ئی از حشیش و خوشه‌های بی‌مغز آورد و هر دو بر سر کوه گذاشتند، و آدم رفته بود مکه.

صفحه : ۳۰۰

قابیل در دل داشت خواه قربانی قبول شود یا نشود خواهر خود را بزنی بهابیل نمیدهم- هابیل در دل رضا و تسلیم داشت پس آتشی سفید از آسمان آمد و نخست نزد قربانی هابیل فرود آمد و بدور قربانی هابیل گشت و او را گرفت و خورد و در آن وقت اینکه طور بود که اگر قربانی کسی قبول میشد آتشی باین صفت از آسمان فرود میآمد و اوّل روی بصاحب قربانی مینمود و پس از آن اگر قربانی را میخورد اینکه علامت قبول شدن قربانی بود و اگر نمیخورد علامت ردّ قربانی در اینجا آتش قربانی هابیل را خورد و قربانی قابیل را رها کرد. گفته‌اند آن برّه میشی که هابیل قربانی کرد همان بود که خدا او را در بهشت نگاه داشت و برای قربانی اسماعیل علیه السّلام فرستاد.

و گفته‌اند در اینکه داستان تزویج و ازدواج اولادان آدم از علماء کسی خلاف آنرا نگفته لکن از معاویهٔ بن عمّار روایت کرده‌اند که از حضرت صادق علیه السّلام در اینکه موضوع سؤال شد فرمود: معاذ اللّه که آدم دختر خود را بپسر خود دهد اگر آدم چنین کرده بود روا بود که مصطفی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نیز بکند زیرا که دین هر دو یکی است، امّا پروردگار برای اینکه نسل بشر زیاد شود حوریه‌ئی بصورت انسی بزمین فرستاد و در وی رحم آفرید و به آدم وحی فرستاد که او را بهابیل بدهد و دختری از اولاد جان بصورت انسی درآورد و وحی کرد که او را بقابیل بدهد اینکه بود که قابیل را خشم گرفت و به آدم گفت من پسر بزرگ توأم و هابیل پسر کهین است چرا حوریه را بوی دهی و من باو سزاوارترم، آدم گفت (إِنَّ الفَضلَ بِیَدِ اللّهِ) او را دهد که او خواهد. قابیل گفت اینکه رأی تو بود نه امر خدا، آدم گفت اکنون قربانی کنید قربانی هر کدام قبول گردید حوریه مال او است.

وقتی قربانی هابیل پذیرفته شد و قربانی قابیل مردود گردید قابیل بر برادرش حسد برد با او کینه کرد و آن حسد و کینه را در دل داشت تا روزی که آدم برای زیارت کعبه مکه رفت، وقتی آدم غائب گردید قابیل نزد هابیل رفت

صفحه : ۳۰۱

در حالیکه هابیل گلّه میچرانید- گفت ای هابیل الان تو را میکشم برای اینکه قربانی مرا ردّ کردند و قربانی تو قبول گردید و خواهر من که با جمال است بتو میدهند و خواهر تو که بی‌جمال است بمن میدهند. هابیل گفت (قالَ إِنَّما یَتَقَبَّلُ اللّهُ مِنَ الْمُتَّقِینَ، لَئِن بَسَطتَ إِلَیَّ یَدَکَ لِتَقتُلَنِی ما أَنَا بِباسِطٍ یَدِیَ إِلَیکَ لِأَقتُلَکَ) هابیل در پاسخ قابیل گفت همانا خداونـد اعمال پرهیزگاران را قبول میکند گفته‌اند چون هابیل فهمید قابیل اراده قتل او را دارد اگر چه هابیل قوی‌تر از قابیل بود و میتوانست از خود دفاع کند لکن قلب سلیم و پارسائی او مانع بود که باو دست دراز کند و او را بکشد، لکن بتضرع و نصیحت قابیل برآمد که شاید از اینکه کار قبیح منصرف گردد و گفت از کشتن من چه سودی میبری مگر اینکه خوار و ذلیل گردی.

إِنِّی أَخافُ اللّهَ رَبَّ العالَمِینَ، إِنِّی أُرِیدُ أَن تَبُوءَ بِإِثمِی وَ إِثمِکَ فَتَکُونَ مِن أَصحابِ النّارِ من از پروردگار عالمیان میترسم که دست بسوی تو دراز کنم میخواهم گناه کشتن من و عمل خودت بخودت باز گردد و از یاران جهنّم گردی فَطَوَّعَت لَهُ نَفسُهُ قَتلَ أَخِیهِ فَقَتَلَهُ فَأَصبَحَ مِنَ الخاسِرِینَ چون اینکه آیه و آیه بعد ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست خلاصه آیه خبر میدهد که نفس قابیل بر وی غالب گردید و برادرش را کشت و از زیان‌کاران گردید و گفته‌اند در آن وقت هابیل بیست ساله بود و پس از کشتن او متحیّر ماند که جسد برادرش را چگونه مخفی گرداند وی را بر پشت خویش گرفت و هشتاد روز با خود میگردانید و بروایتی سه روز چنین کرد پس از آن بامر پروردگار عالمیان دو کلاغ با هم چنگ کردند و یکی دیگری را کشت و پس از آن بمنقار و چنگ خود حفره‌ئی کند و جسد کلاغ کشته شده را دفن نمود وقتی قابیل چنین دید گفت ای وای بر من آیا عاجز شدم از اینکه

صفحه : ۳۰۲

بوده باشم مثل اینکه کلاغ پس بدن برادرم را دفن کنم (فَأَصبَحَ مِنَ النّادِمِینَ) پس قابیل از جمله پشیمان شدگان گردید. گویند پشیمانی قابیل نه برای کشتن برادرش بود بلکه برای اینکه بود که چرا چند روزی جسد برادرم را بدوش کشیدم و او را زیر خاک نکردم.

مِن أَجلِ ذلِکَ کَتَبنا عَلی بَنِی إِسرائِیلَ أَنَّهُ مَن قَتَلَ نَفساً بِغَیرِ نَفسٍ أَو فَسادٍ فِی الأَرضِ فَکَأَنَّما قَتَلَ النّاسَ جَمِیعاً

[سخنان مفسرین در توجیه آیه]

۱- إبن عباس گفته کسیکه نبیّ یا امام عادلی را بکشد مثل اینکه است که تمام مردم را کشته باشد زیرا که قوام خلق بپیغمبر باشد یا بامام.

۲- مجاهد گفته کسیکه نفس بی‌گناهی را بکشد در عذاب مثل اینکه است که همه مردم را کشته باشد زیرا همان طوری که کشنده تمام مردم مستحق دوزخ است همین طور کشنده یک نفر بی‌گناه مستوجب جهنّم و عذاب است، بقول دیگر کشنده یک نفر در استحقاق عذاب مثل کسی ماند که همه مردم را کشته باشد نه در اندازه عذاب.

و از مفسرین توجیهات دیگری نقل شده که حاجتی بذکر آن نیست. و بهترین توجیهات همان است که از إبن عباس نقل شد برای اینکه آن نفسی که از جهت عظمت و بزرگی مطابق تمام نفوس بشمار میآید چنین نفس شریفی را اگر کسی بکشد گویا تمام نفوس را کشته بلکه اگر مؤمن بی‌گناهی را بکشد.

و اینکه بنی اسرائیل را اختصاص بذکر گردانیده و لو اینکه اینکه حکم بر همه یکسانست شاید برای اینکه بوده که هم در زمین

فساد میکردند و هم قتل نفس مینمودند و بنا بر آنچه گفته‌اند هفتاد نفر از انبیاء زمانشان را کشتند.
و میتوان گفت چون مؤمنین از جهت اتحادشان در ایمان گویا نفس واحده میباشند چنانچه فرموده (إِنَّمَا الْمُؤمِنُونَ إِخوَةٌ) یک فرد آنها هر گاه بستم و بدون قصاص کشته شود گویا ایذاء او بتمام مؤمنین سرایت مینماید اینکه است که آیه

صفحه : ۳۰۳

میفرماید کسیکه یک نفر (از مؤمنین را) بکشد گویا همه را کشته یعنی بهمه لطمه وارد نموده.
وَ مَن أَحیاها فَکَأَنَّما أَحیَا النّاسَ جَمِیعاً یعنی کسیکه نفسی را زنده کند و چون انسان دارای روح و بدن است زنده کردن او میشود از جهت بدن باشد مثل اینکه کسی را از دست دشمن برهاند یا از غرق یا از خطر دیگر که در شرف آنست او را نجات دهد و زنده کردن روح اینکه است که کسی را از ظلمت کفر بایمان آرد یا طریق هدایت را بر وی بازگرداند مثل اینکه است که تمام مردم را زنده کرده و حیات حقیقی همان حیات ایمان و علم است که زندگی دل است اگر دل یک نفر از افراد بشر زنده شد ممکن است در اثر آن دلهائی زنده گردند. اینکه است سر اینکه در آن حدیث مشهور که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله فرموده
(من سنّ سنّة حسنة فله اجرها و اجر من عمل بها الی یوم القیمة و من سنّ سنّة سیّئة فعلیه و زرها و وزر من عمل بها الی یوم القیمة)
. إِنَّما جَزاءُ الَّذِینَ یُحارِبُونَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ یَسعَونَ فِی الأَرضِ فَساداً أَن یُقَتَّلُوا أَو یُصَلَّبُوا الخ چون اینکه آیات نوشته و ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست خلاصه آیه برای جلوگیری از فساد امر فرموده که آنهائی که در مقام جنگ‌جوئی با دوستان خدا و رسول او میباشند و قاطعان و راهزنان طریقند و راه مردم را از حج و از اعمال دیگر می‌بستند اینکه است که باید کشته شوند و بدار زده شوند یا دست و پای آنها قطع شود.
سدی گفته آیه در باره قومی از اهل کتاب نازل گردیده که آنها با رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله عهد بسته بودند و آن عهد را شکستند و راهزنی پیش رفتند اینکه است که برای جلوگیری از فساد امر فرموده که یا هر کس مثل اینها در مقام محاربه با دوستان خدا و رسول باشند آنان را بگیرید و بکشید یا بدار زنید یا دست و پای

صفحه : ۳۰۴

آنها را بر خلاف یک دیگر قطع کنید و آنها را از زمین براندازید تا ریشه فساد بخشکد- مگر آنهائیکه پیش از آنکه در دست شما افتند و در موقع مجازات واقع گردند توبه کردند که دیگر آنها را مجازات نکنید زیرا که خداوند آمرزنده و مهربان است.

صفحه : ۳۰۵

[سوره المائدة (۵): آیات ۳۵ تا ۴۱]

اشاره

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ وَ ابتَغُوا إِلَیهِ الوَسِیلَةَ وَ جاهِدُوا فِی سَبِیلِهِ لَعَلَّکُم تُفلِحُونَ (۳۵) إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا لَو أَنَّ لَهُم ما فِی الأَرضِ جَمِیعاً وَ مِثلَهُ مَعَهُ لِیَفتَدُوا بِهِ مِن عَذابِ یَومِ القِیامَةِ ما تُقُبِّلَ مِنهُم وَ لَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ (۳۶) یُرِیدُونَ أَن یَخرُجُوا مِنَ النّارِ وَ ما هُم بِخارِجِینَ مِنها وَ لَهُم عَذابٌ مُقِیمٌ (۳۷) وَ السّارِقُ وَ السّارِقَةُ فَاقطَعُوا أَیدِیَهُما جَزاءً بِما کَسَبا نَکالاً مِنَ اللّهِ وَ اللّهُ عَزِیزٌ حَکِیمٌ (۳۸) فَمَن تابَ مِن بَعدِ ظُلمِهِ وَ أَصلَحَ فَإِنَّ اللّهَ یَتُوبُ عَلَیهِ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۳۹)

أ لَم تَعلَم أنّ‌َاللّه‌َ لَه‌ُ مُلك‌ُ السَّماوات‌ِ وَ الأرض‌ِ يُعَذِّب‌ُ مَن يَشاءُ وَ يَغفِرُ لِمَن يَشاءُ وَ اللّه‌ُ عَلي كُل‌ِّ شَي‌ءٍ قَدِيرٌ (۴۰) يا أَيُّهَا الرَّسُول‌ُ لا يَحزُنك‌َ الَّذِين‌َ يُسارِعُون‌َ فِي الكُفرِ مِن‌َ الَّذِين‌َ قالُوا آمَنّا بِأَفواهِهِم وَ لَم تُؤمِن قُلُوبُهُم وَ مِن‌َ الَّذِين‌َ هادُوا سَمّاعُون‌َ لِلكَذِب‌ِ سَمّاعُون‌َ لِقَوم‌ٍ آخَرِين‌َ لَم يَأتُوك‌َ يُحَرِّفُون‌َ الكَلِم‌َ مِن بَعدِ مَواضِعِه‌ِ يَقُولُون‌َ إِن أُوتِيتُم هذا فَخُذُوه‌ُ وَ إِن لَم تُؤتَوه‌ُ فَاحذَرُوا وَ مَن يُرِدِ اللّه‌ُ فِتنَتَه‌ُ فَلَن تَملِك‌َ لَه‌ُ مِن‌َ اللّه‌ِ شَيئاً أُولئِك‌َ الَّذِين‌َ لَم يُرِدِ اللّه‌ُ أَن يُطَهِّرَ قُلُوبَهُم لَهُم فِي الدُّنيا خِزي‌ٌ وَ لَهُم فِي الآخِرَةِ عَذاب‌ٌ عَظِيم‌ٌ (۴۱)

صفحه : ۳۰۶

[ترجمه]

ای اهل ایمان از مخالفت امر خدا بپرهیزید و بسوی خدا وسیله‌ئی بجوئید و در راه او جهاد کنید شاید شما رستگار گردید [۳۵]

همانا کسانی که کافر شدند اگر آنها تمام آنچه در زمین است و مثل آنرا هم با آن دارا باشند و بخواهند از عذاب قیامت فدا بدهند از آنان قبول گردیده نمیشود و عذاب دردناك برای آنان آماده شده [۳۶]

کافرین اراده میکنند از آتش بیرون روند و آنان از بیرون شدگان نمیباشند و عذاب آنها دائم و پایدار است [۳۷]

دست مرد دزد و زن دزد را قطع نمائید پاداش و نکبت آنچیزی است که عمل کردند و اینکه عقوبت از جانب خدا امر شده و خدا غالب و حکیم است [۳۸]

پس از آن هر کس بعد از دزدی توبه کرد و صاحب مال را راضی گردانید همانا خدا توبه او را قبول میکند زیرا که او آمرزنده و مهربان است [۳۹]

آیا ندانستی که برای خدا و ملك او است آسمانها و زمین هر کس را بخواهد عذاب میکند و هر کس را بخواهد میآمرزد و خدا بر هر چیزی توانا است [۴۰]

ای رسول مسارعت کننده‌گان در کفر تو را محزون نگردانند، از آنکسانیکه بزبانشان گفتند ایمان آوردیم و قلبشان ایمان نیاورده و بعضی از یهودیها قول تو را استماع میکنند برای اینکه بتو دروغ بندند و آنرا بشنوانند بقوم دیگر که نزد تو نیامده‌اند و آنان سخن را از جای خودش تحریف میگردانند و میگویند اگر حکم قرآن اینکه طور که ما خواهیم از خدا آمد بپذیرید و گر نه از آن دوری کنید. و هر کس را که خدا بآزمایش و رسوائی انداخت تو هرگز از خدا مالك نتوانی شد چیزی که بآن فتنه را از آنها دفع کنی، آن جماعت کسانی میباشند که خدا اراده ننموده که قلبهای آنها را طاهر گرداند و برای آنها در دنیا خواری و رسوائی است و در آخرت عذاب بزرگ برای آنان آماده شده [۴۱]

.

صفحه : ۳۰۷

(توضیح آیات)

يا أَيُّهَا الَّذِين‌َ آمَنُوا اتَّقُوا اللّه‌َ وَ ابتَغُوا إِلَيه‌ِ الوَسِيلَةَ وَ جاهِدُوا فِي سَبِيلِه‌ِ لَعَلَّكُم تُفلِحُون‌َ خطاب بمؤمنین است که شمائی که ایمان آورده‌اید بپرهیزید از سخط خدا و بسوی قرب او وسیله بجوئید و در راه او با جان و مال خود مجاهده و کوشش نمائید شاید رستگار گردید.

توسّل بمعنى تقرّب است، مثل اينكه گفته ميشود (توسلت الى فلان) يعنى باو نزديكى جستم و گفته‌اند معنى وسيله محبّت است (وَ ابتَغُوا إِلَيهِ الوَسِيلَةَ) يعنى (تحبّبوا الى اللّه) اى شما كه مؤمنانيد كارى بكنيد كه محبوب خدا گرديد و بوى نزديكى جوئيد باخلاص اعمال و اجتناب از محارم و احسان بخلق و از رسول اكرم صلّى اللّه عليه و اله حديث ميكنند كه فرموده از خدا براى من وسيله بخواهيد و آن درجه‌ئى است در بهشت كه باو نميرسد مگر يك عبد و اميدوارم كه من آن عبد باشم. و نيز از على عليه السّلام روايت شده كه فرموده در بهشت دو لؤلؤ ميباشد از زمين بهشت تا باطن عرش يكى سفيد و ديگرى زرد و در هر يكى هفتاد غرفه است آنكه سفيد است وسيله محمّد و آل او عليه السّلام است و آنكه زرد است وسيله ابراهيم خليل عليه السّلام و اهل بيت او است.

انس بن مالك از پيغمبر [ص] روايت كرده كه «وسيله» حجابى است ميان بنده و خدا يعنى رحمت و ثواب او و آن علىّ بن ابى طالب عليه السّلام است وقتى بنده باو توسّل كند حجاب را از ميان بردارند.

[ابو الفتوح] در كشف الاسرار گفته خداى جلّ جلاله گفت «وَ ابتَغُوا إِلَيهِ الوَسِيلَةَ» وسيلت نزديكى است و نزديكى سبب پيوستگى و رستگى است، وسيلت آن وسائط است كه ميان بنده و مولى دوستى را نشانست و سبب اتصال بين آنها عيانست آن چيست كه وسلت و اتصال بآن است. بزرگ داشتن امر و شكوه داشتن

صفحه : ۳۰۸

نهى و شفقت بر خلق و خدمت حق، و كوشيدن در ابواب نوافل و عمارت كردن جان و دل و كوشيدن در نوافل بسه چيز توان: يكى نظر اللّه بياد داشتن. دوم روزگار خود از ضايعى دريغ داشتن- سوم درويشى خويش در موقف عرض بشناختن چون نظر اللّه ياد دارى از متقيانى. چون روزگار خود را از ضايعى دريغ دارى از عابدانى. چون درويشى خويش در موقف عرض بشناسى از خاشعانى.

عمارت دل بسه چيز توان: بشنيدن علم و كم آميختن با خلق و كوتاهى امل، تا در سماع علمى در حلقه فرشتگانى، تا از خلق بركنارى در شماره معصومانى تا با كوتاهى امل باشى از جمله صدّيقانى.

(وَ ابتَغُوا إِلَيهِ الوَسِيلَةَ) ميگويد بخدا نزديكى جوئيد شما كه عابدانيد، بفضائل. شما كه عالمانيد، بدلائل. شما كه عارفانيد، بترك وسائل.

وسيلت عابدان چيست (التّائِبُونَ العابِدُونَ الخ) وسيلت عالمان چيست (أَ وَ لَم يَنظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ) وسيلت عارفان چيست (قُلِ اللّهُ ثُمَّ ذَرهُم) وسيلت عابدان معاملت است. وسيلت عالمان مكاشفت است. وسيلت عارفان معاينت است. وسيلت عابدان راستى است. وسيلت عالمان دوستى است وسيلت عارفان نيستى است.

[پايان] إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَو أَنَّ لَهُم ما فِي الأَرضِ جَمِيعاً وَ مِثلَهُ مَعَهُ لِيَفتَدُوا بِهِ مِن عَذابِ يَومِ القِيامَةِ ما تُقُبِّلَ مِنهُم وَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ در آيه ديگر حكايهٔ از جهنميان است كه (رَبَّنا أَخرِجنا مِنها) و گويا آيه پاسخ خواهش آنها است كه فرضا اگر آنها مالك تمام روى زمين بودند و آنچه در زمين است مثل آن فدا ميدادند از آنان قبول گرديده نميشد زيرا كه براى آنها عذاب دردناك آماده گرديده و آن جهنّمى است كه خودشان (بِما قَدَّمَت أَيدِيهِم) قبلا بدست خودشان پيش فرستادند.

در جاى ديگر نيز حكايهٔ از جهنميان است (رَبَّنا أَخرِجنا مِنها) كه آنان التجاء مينمايند كه پروردگارا ما را از جهنّم بيرون آر و از عقوبت برهان، بعضى گفته‌اند

صفحه : ۳۰۹

كه پس از هزار سال بآنها گفته ميشود (اخسَؤُا فِيها وَ لا تُكَلِّمُونِ) يُرِيدُونَ أَن يَخرُجُوا مِنَ النّارِ وَ ما هُم بِخارِجِينَ مِنها وَ لَهُم عَذابٌ

مُقِيمٌ‌اینکه دو آیه بیان حال کفار است زیرا که اول آیه فرموده (إِنَّ‌الَّذِينَ كَفَرُوا) معلوم میشود خلود در جهنّم مخصوص بکافرین است نه مؤمن و بعض اخبار شاهد بر اینکه است، امّا کسیکه خدا را بوحدت ستایش نمود و در دل معتقد باصول دیانت شد و لو گنهکار باشد چنانچه از احادیث استفاده میشود اگر بشفاعت شافعین یا بعض جهات دیگر مورد عفو حق تعالی واقع نگردید اگر جهنّم برود برای پاک گردیدن روح مجرد او است که از قذارات گناه پاک گردد زیرا مادامی که ایمان در قلب باقی است هنوز لایق فضل و احسان حق تعالی هست، اما کافر چون در اثر کفر جوهر نفسش و لطافت روحش فاسد گردیده دیگر اصلا با اینکه خدا دائم الفضل و کثیر الاحسان است محلّ قبول رحمت و مغفرت در او باقی نمانده بلکه هم سنخ آتش گردیده فرضا اگر اراده خروج کند آتش او را بخود جذب میکند.

وَ السّارِقُ وَ السّارِقَةُ فَاقطَعُوا أَيدِيَهُما جَزاءً بِما كَسَبا نَكالًا مِنَ اللّهِ وَ اللّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ فَمَن تابَ مِن بَعدِ ظُلمِهِ وَ أَصلَحَ فَإِنَّ اللّهَ يَتُوبُ عَلَيهِ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (وَ السّارِقُ وَ السّارِقَةُ) مرفوعند بابتدائیه و خبرش محذوف است گویا گفته شده از جمله چیزی که بر شما حکمش واجب گردیده (السّارِقُ) مرد دزد (وَ السّارِقَةُ) زن دزد، و جایز است خبرش (فَاقطَعُوا أَيدِيَهُما) باشد و دخول فاء در (فَاقطَعُوا) برای جزاء شرط است و در معنی چنین میشود آن مردی که دزدی کرد و آن زنی که دزدی کرد پس دست آن دو را قطع کنید و اینکه مثل آنجا است که گفته (فَقَد صَغَت قُلُوبُكُما) بتثنیه در مضاف الیه اکتفاء کرده از تثنیه بمضاف، و مقصود از یدین دو دست راست مرد و زن دزد است بدلیل قرائت عبد اللّه بن مسعود که آیه را اینکه طور قرائت کرده (و السارقون و السارقات فاقطعوا ایمانهم) و مقداریکه بآن حکم قطع واجب میگردد ربع دینار است از جای حرز

صفحه : ۳۱۰

یعنی اگر از جای محفوظ بدزدد. و شافعی و مالک نیز همین طور گفته‌اند مگر اینکه نزد آنها قطع از بند دست باید بشود. و نزد ما امامیّه باید از اصول اصابع یعنی فقط از بیخ انگشتان بدون انگشت ابهام و کف دست باید قطع کنند و در مرتبه دوم پای چپ را از ساق بدون پاشنه باید قطع کرد که برای نماز بتواند روی پاشنه بایستد و هر گاه پس از آن باز در مرتبه سوم دزدی کرد بایستی او را همیشه در زندان حبس نمایند و اینکه قول از مذهب علی علیه السّلام مشهور است و قوله تعالی (جَزاءً) و همچنین (نَكالًا) هر دو مفعول له فاعل (بِما كَسَبا) است و کسیکه از عمل دزدی پس از ظلمش توبه نمود و امر خود را اصلاح گردانید خداوند توبه او را میپذیرد و عقاب آخرت از وی برداشته میشود (أَ لَم تَعلَم أَنَّ اللّهَ لَهُ مُلكُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ يُعَذِّبُ مَن يَشاءُ وَ يَغفِرُ لِمَن يَشاءُ وَ اللّهُ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ).

[جوامع الجامع طبرسی] يا أَيُّهَا الرَّسُولُ لا يَحزُنكَ الَّذِينَ يُسارِعُونَ فِي الكُفرِ مِنَ الَّذِينَ قالُوا آمَنّا بِأَفواهِهِم وَ لَم تُؤمِن قُلُوبُهُم الخ چون آیه ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست، و خلاصه اینکه خطاب برسول صلّی اللّه علیه و آله مینماید و چند مطلب را خاطر نشان میکند یکی اینکه تو را محزون نگردانند آنهائیکه بزبان گویند ایمان آوردیم و بدل ایمان نیاوردند آنان منافقند اصلا ایمان نیاورده‌اند زیرا که ایمان بدل است نه بزبان تنها و چون ایمان نیاورده‌اند در کفر مسارعت مینمایند و نیز تو را محزون نگرداند عمل یهودیها و نیز از روی لطف و شفقتش نسبت برسولش دو صفت از اوصاف بد آنها را یادآوری مینماید یکی اینکه قول تو را میشنوند برای اینکه بر تو دروغ ببندند، دیگر آنکه اینان جاسوسند که برای جماعتیکه از شما غائبند افسون گری کنند (سَمّاعُونَ لِلكَذِبِ) (هم سماعون) خبر مبتداء محذوف است یعنی آنها سمّاعوند شاید ضمیر (هم) راجع بهر دو دسته باشد: منافقین و یهود، و میشود ضمیر راجع به (الَّذِينَ يُسارِعُونَ) باشد

صفحه : ۳۱۱

یعنی همه آنها کلام تو را میشنوند برای اینکه بتو دروغ بندند و گفته‌اند میشود (سَمّاعُونَ) مبتداء باشد (وَ مِنَ الَّذِینَ) خبر او، یهودیان دروغ شنوان و دروغ پذیرانند از دانشمندان خود که بآنها گویند محمّد صلّی اللّه علیه و آله رسول نیست از آنان میشنوند و سخن آنها را میپذیرند، و نیز از جمله صفات نکوهیده آنان اینکه است که (یُحَرِّفُونَ الکَلِمَ مِن بَعدِ مَواضِعِهِ) کلام خدا را تحریف میکنند و تغییر میدهند تورات را که حد زانی محصن رجم است تبدیل میکنند بچهل تازیانه.

یَقُولُونَ إِن أُوتِیتُم هذا فَخُذُوهُ وَ إِن لَم تُؤتَوهُ فَاحذَرُوا در شأن نزول آیه مفسرین گفته‌اند دو یهود زنی و مردی از بزرگان خیبر زنای محصنه کردند و ثابت شد یهودیان خواستند بآنان حد بزنند نه رجم گفتند نزد اینکه پیمبر عرب برویم اگر بحد حکم کند بگیرید یعنی عمل کنید و اگر برجم حکم کند عمل نکنید و در مذهب آنها حکم زنای محصنه رجم بود حکم حد زنای محصنه نزد حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله هم رجم بود نه حد حضرت رسول [ص] هم حکم برجم نمود قبول نکردند.

و ظاهرا (لام لِلکَذِبِ) لام علت است و مفعول فعل محذوف یعنی کلام تو را میشنوند برای اینکه تحریف کنند و بدلخواه خود تغییر دهند.

وَ مَن یُرِدِ اللّهُ فِتنَتَهُ فَلَن تَملِکَ لَهُ مِنَ اللّهِ شَیئاً أُولئِکَ الَّذِینَ لَم یُرِدِ اللّهُ أَن یُطَهِّرَ قُلُوبَهُم الخ و کسی را که خدا خواهد او را در فتنه و عذاب اندازد و آنچه در باطن او است ظاهر گرداند حتّی تو که پیغمبر رحمتی نمی‌توانی از وی رفع عذاب بنمائی زیرا که زمام اختیار بدست تو نیست خدای تعالی اراده ننمود که قلبهای آنها را پاک گرداند و برای آنان خواری و رسوائی است هم در دنیا و هم در آخرت و در آخرت برای آنها عذاب بزرگ آماده نموده.

صفحه : ۳۱۲

[سوره المائدة (۵): آیات ۴۲ تا ۴۷]

اشاره

سَمّاعُونَ لِلکَذِبِ أَکّالُونَ لِلسُّحتِ فَإِن جاؤُکَ فَاحکُم بَینَهُم أَو أَعرِض عَنهُم وَ إِن تُعرِض عَنهُم فَلَن یَضُرُّوکَ شَیئاً وَ إِن حَکَمتَ فَاحکُم بَینَهُم بِالقِسطِ إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ المُقسِطِینَ (۴۲) وَ کَیفَ یُحَکِّمُونَکَ وَ عِندَهُمُ التَّوراةُ فِیها حُکمُ اللّهِ ثُمَّ یَتَوَلَّونَ مِن بَعدِ ذلِکَ وَ ما أُولئِکَ بِالمُؤمِنِینَ (۴۳) إِنّا أَنزَلنَا التَّوراةَ فِیها هُدیً وَ نُورٌ یَحکُمُ بِهَا النَّبِیُّونَ الَّذِینَ أَسلَمُوا لِلَّذِینَ هادُوا وَ الرَّبّانِیُّونَ وَ الأَحبارُ بِمَا استُحفِظُوا مِن کِتابِ اللّهِ وَ کانُوا عَلَیهِ شُهَداءَ فَلا تَخشَوُا النّاسَ وَ اخشَونِ وَ لا تَشتَرُوا بِآیاتِی ثَمَناً قَلِیلاً وَ مَن لَم یَحکُم بِما أَنزَلَ اللّهُ فَأُولئِکَ هُمُ الکافِرُونَ (۴۴) وَ کَتَبنا عَلَیهِم فِیها أَنَّ النَّفسَ بِالنَّفسِ وَ العَینَ بِالعَینِ وَ الأَنفَ بِالأَنفِ وَ الأُذُنَ بِالأُذُنِ وَ السِّنَّ بِالسِّنِّ وَ الجُرُوحَ قِصاصٌ فَمَن تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ کَفّارَةٌ لَهُ وَ مَن لَم یَحکُم بِما أَنزَلَ اللّهُ فَأُولئِکَ هُمُ الظّالِمُونَ (۴۵) وَ قَفَّینا عَلی آثارِهِم بِعِیسَی ابنِ مَریَمَ مُصَدِّقاً لِما بَینَ یَدَیهِ مِنَ التَّوراةِ وَ آتَیناهُ الإِنجِیلَ فِیهِ هُدیً وَ نُورٌ وَ مُصَدِّقاً لِما بَینَ یَدَیهِ مِنَ التَّوراةِ وَ هُدیً وَ مَوعِظَةً لِلمُتَّقِینَ (۴۶) وَ لیَحکُم أَهلُ الإِنجِیلِ بِما أَنزَلَ اللّهُ فِیهِ وَ مَن لَم یَحکُم بِما أَنزَلَ اللّهُ فَأُولئِکَ هُمُ الفاسِقُونَ (۴۷)

صفحه : ۳۱۳

[ترجمه]

یهودیان شنوندگان سخنانند برای دروغ بستن خورندگان حرامند وقتی آنان نزد تو آمدند بین آنها حکم کن یا از آنها اعراض نما و

اگر تو (ای رسول) از آنـان اعراض كنی يا حكم جاری گردانی زيان بتو نتواننـد رسانيـد و اگر بين آنها حكم كردی بعـدالت حكم نما حقيقةً همانا خداوند عدالت كنندگان را دوست ميدارد [۴۲]

چگونه يهوديان تو را حكم ميسازند در صورتی كه تورات نزد ايشانست و در آن حكم خدا است برجم زانی محصن و پس از آنكه تو موافق تورات حكم كردی برميگردند و نيستند باور دارندگان كتاب خود و نه حكم تو را [۴۳]

همانا ما تورات را فرود آورديم و در آن هدايت و نور است پيمبران بنی اسرائيل آنهائيكه منقاد حكم خدا بودند برای يهوديان حكم كردند و علمای ربانی و زاهدان ايشان بسبب آنچه مأمور بودند بحفظ آن از كتاب خدا برای يهوديان حكم كردند و آنان بر تورات گواهان بودند، پس از مردم نترسيد و از من كه (خدا ميباشم) بترسيد و آيات من را بثمن اندك نفروشيد و كسی كه مطابق آنچه خدا نازل گردانيده حكم نكند چنين مردمانی آنان كافرينند [۴۴]

و در تورات بر بنی اسرائيل حكم كرديم كه يک تن را بقصاص يك تن بكشيد و چشم را مقابل چشم و گوش را مقابل گوش و دنـدان را مقابل دنـدان و هر زخمی مقابل همان زخم قصاص است و كسيكه ببخشـد و قصاص نكند اينكه بخشش (كفاره گناهان عفو كننده است) و كسيكه حكم نكند بآنچه خدا نازل گردانيده چنين جماعتی از ستم كارانند [۴۵]

و از پی آن رسولان عيسی بن مريم را فرستاديم در حالی كه تصديق كننده بود مرا بآنچه پيش از او فرستاده بوديم از كتاب تورات و بعيسی انجيل داديم و در آن هـدايت و روشـنائی بود و انجيل را موافق گردانيـديم با آنچه پيش از آن در تورات هدايت و موعظه بود [۴۶]

و بايستی اهل انجيل حكم كنند بر آنچه خدا نازل گردانيده و كسيكه حكم نكند بر آنچه خدا نازل گردانيده از فاسقين خواهد بود [۴۷]

.

صفحه : ۳۱۴

(توضيح آيات)

سَمّاعُونَ لِلكَذِبِ أَكّالُونَ لِلسُّحتِ سحت دو طور قرائت شده بضم سين و حاء و بسكون حاء، در آيه بالا يكی از اوصاف نكوهيده يهوديها كه خدای تعالی آنها را توصيف نموده اينكه است كه آنها سمّاعون للكذب ميباشند، و در اينكه آيه مبالغه و تأكيد است در زجر آنها يعنی آنان كلام تو را ميشنوند برای اينكه بر تو دروغ ببندنـد (أَكّالُونَ لِلسُّحتِ) و بسيار خورنـدگان مال حرام ميباشند، از نبی صلّی اللّه عليه و اله روايت كرده‌اند كه سحت رشوه در حكم است، و بقولی سحت رشوه در حكم و مهر زنان ناپارسا و كسب حجامت كننده و اجرت كشيدن حيوان نر بر ماده است و ثمن سگ و ثمن خمر و ثمن ميته و مزد فال گرفتن و استعجال در معصيت ميباشد، و از علی و از ابی عبد اللّه عليهما السّلام روايت شده كه سحت انواع بسيار دارد، اما رشوه در حكم كفر است و در اشتقاق سحت چند قول است:

۱- حرام را سحت گفته‌انـد برای اينكه در عقب آن استيصال و بوار است [زجاج] ۲- سحف ناميده شده بعلت اينكه برای اهلش بركتی نيست و بهلاكت استيصال هلاك ميگردند.

[رجائی] ۳- چيزی را سحت ناميده‌انـد برای اينكه آن عمل قبيحی است كه در او عار است مثل ثمن سگ و خمر فعلی هـذا سحت چيزی است كه مروّت انسان را ميبرد.

[خليل] فَإِن جاؤُكَ فَاحكُم بَينَهُم أَو أَعرِض عَنهُم مقصود آنهائی ميباشند كه محاكمه حدّ زنا را نزد رسول آوردند.

[إبن عباس و حسن و مجاهد] و بقولی مراد بنی قریضه و بنی نظیرند وقتی که نزد رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله

صفحه : ۳۱۵

محاکمه آوردند خدای تعالی او را مخیّر گردانید بین اینکه حکم کند یا از آنها اعراض نماید.

[إبن عباس] و الظاهر فی روایات اصحاب ما اینکه تخییر در شرع برای ائمه علیهم السّلام و حکام ثابت است.

[قتاده و عطاء و شعبی و ابراهیم] و بقولی اینکه آیه بقوله تعالی (وَ أن احکُم بَینَهُم بما أَنزَلَ اللّه) نسخ گردیده.

[حسن و عکرمه] وَ إِن تُعرِض عَنهُم فَلَن یَضُرُّوکَ شَیئاً وَ إِن حَکَمتَ فَاحکُم بَینَهُم بِالقِسطِ پس از آنکه رسول صلّی اللّه علیه و آله را مخیر گردانید که میخواهی در محاکمه آنها حکم کن و میخواهی اعراض نما و اگر اعراض کنی بتو چیزی زیان نتوانند رسانید و اگر حکم کردی حکم کن بعدل بآنچه در قرآن و شریعت اسلام است إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ المُقسِطِینَ همانا خدا دوست دارد کسانی را که بعدالت حکم میکنند.

وَ کَیفَ یُحَکِّمُونَکَ وَ عِندَهُمُ التَّوراةُ فِیها حُکمُ اللّهِ ای محمّد [ص] چگونه یهودیها محاکمه را نزد تو میآورند با اینکه تورات که بر موسی [ع] نازل گردیده نزد آنها است و تورات کتابی است حق و در آن احکام حق است و یهودیها میدانند و انکار ندارند، و بقولی مقصود همان حکم رجم است (ثُمَّ یَتَوَلَّونَ مِن بَعدِ ذلِکَ) یعنی پس از آنکه حکم دادی جرئت بر من کرده و حکم را ردّ میکنند و در اینکه بیان برای نبی صلّی اللّه علیه و آله تعجب و برای یهود تقریع است. گویا آیه خطاب بیهودیان نموده که (ایها الیهود) شما که حکم را نزد محمّد صلّی اللّه علیه و آله میآورید با انکار شما نبوّت او و او را تکذیب میکنید و حکمی را ترک میکنید که بوجوب آن مقرّید و میشناسید که آن حکمی است که از نزد من آمده، و قوله (مِن بَعدِ ذلِکَ) اشاره بحکم اللّه است در تورات [عبد اللّه بن کثیر] و بقولی (مِن بَعدِ ذلِکَ) یعنی بعد از حکم کردن تو برجم زیرا که مقصود

صفحه : ۳۱۶

آنها طلب رخصت بود.

[مجمع البیان] إِنّا أَنزَلنَا التَّوراةَ فِیها هُدیً وَ نُورٌ یعنی ما تورات را بر موسی نازل گردانیدیم که در آن هدایت است یعنی حکم رجم که از تو استفسار کردند و باقی احکام دیگر در آن مندرج است و تورات که حقایق را ظاهر گردانیده، بعض مفسرین گفته خدای تعالی میگوید ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله ما تورات را بموسی عطاء کردیم و حکم رجم که یهودیان از تو میپرسند در آن تورات بیان نمودیم و نیز وانمودیم و بیان کردیم که حکم تو در مسئله رجم و غیر آن حق است و تمامی پیمبران از زمان موسی [ع] تا زمان عیسی [ع] همین طور حکم کردند و اینکه در وصف پیمبران فرموده (الَّذِینَ أَسلَمُوا) مقصود مطیع و تسلیم حق بودند آنها است نه اسلام مقابل کفر زیرا که پیمبران در اصل مسلمان بودند و تمام آنها باحکام تورات عمل می‌کردند و اینکه همان تسلیم و انقیاد است که حکایهٔ از ابراهیم خلیل است که گفته (رَبَّنا وَ اجعَلنا مُسلِمَینِ) و نیز در جای دیگر گفته است (أَسلَمتُ لِرَبِّ العالَمِینَ) یعنی تسلیم امر پروردگار عالمیان گردیدم.

لِلَّذِینَ هادُوا وَ الرَّبّانِیُّونَ وَ الأَحبارُ بِمَا استُحفِظُوا مِن کِتابِ اللّهِ وَ کانُوا عَلَیهِ شُهَداءَ جمله متعلق (بانزلنا التوراة) است یعنی ما تورات را فرستادیم برای کسانی که متدین بدین یهودند، یا متعلق است به (یَحکُمُ) یعنی آنهائیکه بتورات حکم میکردند و علماء ربانیین و دانشمندان آنهائی که حافظ کتاب خدا بودند از تحریف و تضییع و گواهانی که احکام تورات را بیان میکردند.

فَلا تَخشَوُا النّاسَ وَ اخشَونِ وَ لا تَشتَرُوا بِآیاتِی ثَمَناً قَلِیلًا ظاهرا خطاب بعلمای یهود است که از بیان احکام الهی و دستورات تورات از مردم نترسید از من که خدا و آفریننده شما هستم بایستی بترسید و احکام تورات را تغییر ندهید ببهای اندک ناپایدار از مال و جاه.

صفحه : ۳۱۷

و بقولی (فَلاٰ تَخشَوُا النّاسَ) خطاب برسول و ائمه حکّام اهل شرع است وَ مَن لَم یَحکُم بِما أَنزَلَ اللّهُ فَأُولئِکَ هُمُ الکافِرُونَ (مِن) موصوله عموم دارد ظاهرا شامل میگردد هر کس را که بغیر (بِما أَنزَلَ اللّهُ) حکم کند یعنی در مورد قضاوت بر خلاف حکم خدا حکم کند چنین جماعتی آنها کافرند.

وَ کَتَبنا عَلَیهِم فِیها أَنَّ النَّفسَ بِالنَّفسِ در تورات نوشتیم یعنی حکم کردیم، برای توضیح مختصری از بیانات مجمع البیان را ترجمه مینمایم چنین گفته:

وقتی کسی کس دیگر را عمدا کشت باید او را بکشند در صورتی که مقابل باشند و قاتل عاقل و ممیز و حرّ باشد و مقتول نیز مسلم و حر یعنی آزاد باشد لکن اگر قاتل حرّ و مسلمان باشد و مقتول کافر یا مملوک باشد در وجوب قصاص بین فقهاء خلاف است و بین ما قصاص واجب نیست و رأی شافعی نیز همین طور است، ضحاک گفته در تورات در نفس و جرح دیه قرار نداده فقط عفو بود یا قصاص (وَ العَینَ بِالعَینِ) تا آخر علماء گفته‌اند هر دو شخصی که بین آنها قصاص در نفس جاری است چشم بچشم، بینی به بینی دندان بدندان هر کدامی مقابل هم قصاص میشود و چنین است اطراف در صورتی که مثل هم باشند در سلامت بودن آن عضو، و هر جا که قصاص در نفس ممتنع گردید در اطراف نیز ممتنع میگردد (وَ الجُرُوحَ قِصاصٌ) اینکه حکم عام است در هر چیزی که قصاص در آن ممکن باشد مثل دو لب و ذکر و انثیین و غیر اینها و جراحات اختصاص دارد بمثل آنها، موضحه بموضحه، هاشمه بهاشمه، مثقله بمثقله مگر مأمومه و جائفه اول آنستکه بمغز کله رسیده باشد و دوم آنست که بشکم رسیده باشد که در اینکه دو جراحت قصاص نیست و همچنین هر جراحتی که خوف تلف در آن باشد که در تمام اینها عرش باید بدهند.

و امّا آنچه که در آن قصاص ممکن نیست مثل کوبیده شدن گوشت یا جدا

صفحه : ۳۱۸

شدن دو استخوان در اینها ارش بمقداریست که تعیین شود (و قِصاصٌ) در آیه مصدر است و مقصود مفعول است (وَ الجُرُوحَ) بعضی ببعضی تقاص میشود و احکام جراحات و تقاص اروش در جنایات بسیار است و جمیع آنها در کتب فقهیه است [پایان] فَمَن تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ کَفّارَةٌ لَهُ وَ مَن لَم یَحکُم بِما أَنزَلَ اللّهُ فَأُولئِکَ هُمُ الظّالِمُونَ پس کسیکه قصاص را صدقه بدهد یعنی عفو کند و قصاص نکند کفاره گناهان او میشود و کسیکه بآنچه خدا نازل کرده حکم نکند از ستمکاران بشمار آید وَ قَفَّینا عَلی آثارِهِم بِعِیسَی ابنِ مَریَمَ مُصَدِّقاً لِما بَینَ یَدَیهِ مِنَ التَّوراةِ الخ چون آیه ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست.

خلاصه آیه در مقام اتمام حجت است که پس از موسی و کتاب تورات در پی او عیسی بن مریم را برسالت فرستادیم و نسبت بعیسی بن مریم چند فضیلت تذکر میدهد: ۱- تصدیق کننده تورات بود یعنی کتابیکه بدست یهودیها موجود بود ۲- باو انجیل عطاء نمودیم که مشتمل بر هدایت و راهنمائی خلق و نور ایمان و ارشاد بشر باشد و نیز آن انجیل تصدیق کننده بود توراتی که جلوتر از آن بود و انجیل راهنما و موعظه بود.

وَ لیَحکُم أَهلُ الإِنجِیلِ بِما أَنزَلَ اللّهُ فِیهِ وَ مَن لَم یَحکُم بِما أَنزَلَ اللّهُ فَأُولئِکَ هُمُ الفاسِقُونَ و باید اهل انجیل یعنی نصاری حکم کنند بآنچه خداوند در آن نازل فرموده از احکام و هر کس حکم بما انزل اللّه نکند همانا آنان فاسقانند یعنی از حکم خدا بیرون رفتگانند یا از ایمان اگر منکر احکام باشند.

صفحه : ۳۱۹

[سوره المائدة (۵): آیات ۴۸ تا ۵۳]

اشاره

وَ أَنزَلنـا إِلَيـكَ الكِتابَ بِالحَقِّ مُصَدِّقاً لِما بَينَ يَدَيهِ مِنَ الكِتابِ وَ مُهَيمِناً عَلَيهِ فَاحكُم بَينَهُم بِما أَنزَلَ اللّهُ وَ لا تَتَّبِع أَهواءَهُم عَمّا جاءَكَ مِنَ الحَقِّ لِكُلٍّ جَعَلنـا مِنكُم شِرعَةً وَ مِنهاجاً وَ لَو شاءَ اللّهُ لَجَعَلَكُم أُمَّةً واحِدَةً وَ لكِن لِيَبلُوَكُم فِي ما آتاكُم فَاستَبِقُوا الخَيراتِ إِلَى اللّهِ مَرجِعُكُم جَمِيعاً فَيُنَبِّئُكُم بِما كُنتُم فِيهِ تَختَلِفُونَ (۴۸) وَ أَنِ احكُم بَينَهُم بِما أَنزَلَ اللّهُ وَ لا تَتَّبِع أَهواءَهُم وَ احذَرهُم أَن يَفتِنُوكَ عَن بَعضِ ما أَنزَلَ اللّهُ إِلَيكَ فَإِن تَوَلَّوا فَاعلَم أَنَّما يُرِيدُ اللّهُ أَن يُصِيبَهُم بِبَعضِ ذُنُوبِهِم وَ إِنَّ كَثِيراً مِنَ النّاسِ لَفاسِقُونَ (۴۹) أَ فَحُكمَ الجاهِلِيَّةِ يَبغُونَ وَ مَن أَحسَنُ مِنَ اللّهِ حُكماً لِقَومٍ يُوقِنُونَ (۵۰) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا اليَهُودَ وَ النَّصارى أَولِياءَ بَعضُهُم أَولِياءُ بَعضٍ وَ مَن يَتَوَلَّهُم مِنكُم فَإِنَّهُ مِنهُم إِنَّ اللّهَ لا يَهدِي القَومَ الظّالِمِينَ (۵۱) فَتَرَى الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَرَضٌ يُسارِعُونَ فِيهِم يَقُولُونَ نَخشى أَن تُصِيبَنا دائِرَةٌ فَعَسَى اللّهُ أَن يَأتِيَ بِالفَتحِ أَو أَمرٍ مِن عِندِهِ فَيُصبِحُوا عَلى ما أَسَرُّوا فِي أَنفُسِهِم نادِمِينَ (۵۲)
وَ يَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا أَ هؤُلاءِ الَّذِينَ أَقسَمُوا بِاللّهِ جَهدَ أَيمانِهِم إِنَّهُم لَمَعَكُم حَبِطَت أَعمالُهُم فَأَصبَحُوا خاسِرِينَ (۵۳)

صفحه : ۳۲۰

[ترجمه]

و قرآن را فرستادیم بسوی تو بدرستی و راستی در حالیکه با کتابهای آسمانی از کتب پیمبران که پیش از آن بوده مطابق است و خود نگهبان آنها است بس بین آنها حکم کن بر آنچه خدا نازل گردانیده و آرزوی آنها را پیروی منما در حالیکه از آنچه از حکم راست بر تو آمده منحرف باشی ما بر هر قومی از شما (مسلمانان) و یهود و نصاری طریقه و نهجی مقرّر گردانیدیم [۵۳] و اگر خدا میخواست همه را امّت واحده قرار میداد و لکن خواست در احکامی که بر شما آورده آزمایش گردید پس بسوی خیرات سبقت گیرید و بازگشت همه شما بسوی خدا است و در روز جزا شما را آگاه میگرداند در آنچه در آن اختلاف می‌کنید [۳۸]
(ای رسول) بین آنها بآنچه خدا نازل گردانیده حکم کن و تابع هواهای آنها مشو و از آنان حذر نما، مبادا تو را بفتنه اندازند یعنی تو را از آنچه بر تو نازل گردانیده بگردانند و هرگاه از حکم خدا رو گردانیدند بدان که خدا اراده کرده که آنها را بکیفر بعضی گناهانشان برساند و همانا بسیاری از مردم فاسقند [۴۹]
آیا اینان در باره حدّ زنا و قصاص حکم جاهلیت را طلب می‌کنند و کیست نیکوتر از خدا که برای قومی حکم کند که یقین دارند [۵۰]
ای کسانی که ایمان آورده‌اید یهود و نصاری را دوستان خود نگیرید، بعضی از آنها دوستان بعضی دیگرند و کسی که از شما مؤمنین آنها را دوست داشت بدرستی او از آنها محسوب خواهد گردید همانا خداوند جماعت ستمکاران را هدایت نمی‌کند [۵۱]
(ای رسول) تو می‌بینی آنان که در قلبشان مرض نفاق است در دوستی یهود میشتابند و گویند ما از آن میترسیم که در گردش روزگار بما ضرری برسد و شاید خدا برای مؤمنین فتحی برساند یا از نزد او حکمی آید پس اینها آنچه از نفاق در باطنشان مخفی کرده‌اند پشیمان گردند [۵۲]
و اهل ایمان گویند آیا اینان آن کسانی میباشند که بغلیظترین سوگند قسم یاد می‌کردند که بحقیقت آنها با شما میباشند اعمال آنان حبط و بی‌اثر گردیده و امروز از زیانکاران گردیدند [۵۴]

صفحه : ۳۲۱

(توضیح آیات)

اشاره

وَ أَنزَلنـا إِلَیکَ الکِتابَ بِالحَقِّ مُصَـدِّقاً لِما بَینَ یَدَیهِ مِنَ الکِتابِ خطاب برسولش نموده که ای محمّـد صـلّی اللّه علیه و آله ما قرآن را بحـق و مطـابق عـدل و درسـتی بسـوی تو نـازل کردیم موافق تورات و انجیـل و زبور و تمـام کتب آسـمانی که جلوتر از قرآن نـازل کرده‌ایم.

(وَ مُهَیمِناً عَلَیهِ) یعنی در حالیکه اینکه قرآن بر تمام کتابهای آسمانی نگهبان است که آنها را از تغییر حفظ میکند و حکم او غالب و مستولی بر همه آنها است، حاکم است محکوم نیست استوار و گواه است (فَاحکُم بَینَهُم بِما أَنزَلَ اللّهُ) یعنی پس حکم کن بین اهل کتاب بآنچه خدا بر تو فرستاده از رجم زانی محصن و تسویه در قصاص.

وَ لا تَتَّبِع أَهواءَهُم عَمّا جاءَکَ مِنَ الحَقِّ مفسـرین گفته‌انـد اینکه آیه نیز در بیان حکم «رجم» آمـده که در آیات بالا بیان شده که ای رسول تو تابع دلخواه آنان مشو در جلد که میخواستند حکم تورات را در رجم زنای محصنه تبدیل بجلد کنند تو پیروی دلخواه آنها را مکن بلکه حکم کن بآنچه بر تو نازل شده است.

لِکُلٍّ جَعَلنـا مِنکُم شِرعَةً وَ مِنهاجاً آیه اشاره است به اینکه که اصل دین یکی است و شـریعتها مختلف است اهل تورات را شـریعتی است و اهل انجیل را شـریعتی و اهل قرآن را شـریعتی شـرعهٔ و شـریعت در لغت آن طریق ظاهری است که بآن طریق بآب میرسـد و شریعت در دین رسیدن بآب حیاتی است جاودانی و نعم همیشگی و آن دسـتوراتی است که از جهت سمع بآن خدای عز و جل را عبادت توان نمود (و منهاج) طریق مستقیم واضح را گویند.

صفحه : ۳۲۲

وَ لَو شاءَ اللّهُ لَجَعَلَکُم أُمَّةً واحِـدَةً اگر مشـیت الهی تعلق گرفته بود همه را بر یک ملّت و یک طریق قرار داده بود و تمام افراد بشـر را بر دین حق و یکتا پرستی جمع‌آوری مینمود در جای دیگر فرموده (وَ لَو شِئنا لَآتَینا کُلَّ نَفسٍ هُداها) لکن چون حکمت و مشیت در صلاح دید بشـر چنین اقتضاء ننموده که همه را بجبر بر دین حق و منهاج مستقیم و شریعت حقه وادار نماید و هر فردی بدون دلخواه خود طریق حق را پیش گیرد و چون اینکه برخلاف حکمت است و حکم ازلی بر مختار بودن عبد است اینکه است که پس از آنکه تمام وسائل هدایت از عقل و شریعت و ارسال رسل و انزال کتب را برای انسان فراهم نمود و بر بشر اتمام حجت کرده و راه هدایت و ضلالت را برای وی باز نموده چنانچه در سوره دهر آیه ۳ فرموده (إِنّا هَدَیناهُ السَّبِیلَ إِمّا شاکِراً وَ إِمّا کَفُوراً) و اعمال او را در کف اختیارش گذارده که بمیل خود هر راهی خواهد برود.

وَ لکِن لِیَبلُوَکُم فِی ما آتاکُم فَاستَبِقُوا الخَیراتِ إِلَی اللّهِ مَرجِعُکُم جَمِیعاً فَیُنَبِّئُکُم بِما کُنتُم فِیهِ تَختَلِفُونَ اشاره به اینکه که راه هـدایت و شقاوت را برای شـما باز نموده برای اینکه شـما را بیازماید در آنچه بشـما از کتاب و سنّت عطاء فرموده که کدام یک بمیل و اختیار تابع دستورات حق تعالی میگردید و کدام یک بمیل خود هواهای نفسانی خود را بر دستورات خدا ترجیح میدهد و گمراه میگردد.

و گویـا خطـاب بافراد بشـر نموده که بر خیرات و کارهای نیکو و اعمال شایسـته سـبقت گیریـد و بدانیـد که مرجع و بازگشت شـما

بسوی خدا است و گمان نکنید آنچه را که در ایّام حیات دنیوی کرده‌اید در کتاب اعمال شما نوشته نشده و محفوظ نگشته و بدانید که همه ثبت است و در روز رستاخیز شما را خبردار مینماید بآنچه در آن اختلاف میگردید.

صفحه : ۳۲۳

وَ أَنِ احکُم بَینَهُم بِما أَنزَلَ اللّهُ وَ لا تَتَّبِع أَهواءَهُم وَ احذَرهُم أَن یَفتِنُوکَ عَن بَعضِ ما أَنزَلَ اللّهُ إِلَیکَ فَإِن تَوَلَّوا فَاعلَم أَنَّما یُرِیدُ اللّهُ أَن یُصِیبَهُم بِبَعضِ ذُنُوبِهِم وَ إِنَّ کَثِیراً مِنَ النّاسِ لَفاسِقُونَ یعنی و نازل کردیم بسوی تو کتاب تا اینکه بین اهل کتاب حکم کنی بآنچه خدا بر تو نازل گردانیده و تابع هوای آنها نشوی و از آنان حذر کن که تو را بفتنه نیندازند.

در شأن نزول آیه گفته‌اند رؤساء یهودیان با هم گفتند تمهیدی کنیم و محمّد صلّی اللّه علیه و آله را در فتنه اندازیم آمدند و گفتند ای محمّد [ص] تو میدانی اگر ما بتو ایمان آریم جماعت بسیاری تابع تو میگردند اکنون ما را دشمنانی است و ما محاکمه را پیش تو میآوریم اگر بنفع ما حکم کنی و بر دشمنانمان غالب گردیم بتو ایمان آریم، حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله رو برگردانید پروردگار عالمیان اینکه آیه را نازل گردانید که ای محمّد میان اهل کتاب مطابق قرآن و شریعت اسلام حکم کن و اگر آنها از حکم تو اعراض کردند بدان که خدا میخواهد برساند بآنها جزاء بعض گناهانشان را (بِبَعضِ ذُنُوبِهِم) گفته‌اند که بعض در اینجا بمعنی کلّ است یعنی هم در دنیا آنها را عقوبت کند و هم در آخرت جزاء دهد، عذاب دنیای آنها جلاء وطن بود که از خانه‌شان آواره شدند و عذاب آخرتشان نیز بجای خود باقی است و بدرستی که بسیاری از مردم فاسقند.

أَ فَحُکمَ الجاهِلِیَّةِ یَبغُونَ وَ مَن أَحسَنُ مِنَ اللّهِ حُکماً لِقَومٍ یُوقِنُونَ شاید آیه اعتراض بیهودیها نموده راجع بتفاضل قصاص و دیه در قتل که آیا اینکه جحودیان حکمی طلب میکنند که خدا نفرموده در صورتی که اینها اهل کتابند چرا اینها که اهل کتابند و کتاب تورات در دست آنها است بطریق اهل جاهلیت که فاقد دین و کتابند عمل میکنند (یَبغُونَ) یعنی از تو که رسولی طمع دارند که بحکم زمان جاهلیت عمل نمائی.

صفحه : ۳۲۴

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا الیَهُودَ وَ النَّصاری أَولِیاءَ بَعضُهُم أَولِیاءُ بَعضٍ خطاب بمؤمنین نموده که ای کسانیکه ایمان آورده‌اید یهود و نصاری را دوستان خود نگیرید در سوره آل عمران آیه ۲۸ فرموده «لا یَتَّخِذِ المُؤمِنُونَ الکافِرِینَ أَولِیاءَ مِن دُونِ المُؤمِنِینَ

[سخنان مفسرین در شأن نزول آیه]

۱- روز بدر چون آن هزیمت و شکستگی بر کافرین روی داد جماعتی از مسلمین با یهودیان که دوستان آنها بودند گفتند ایمان آرید پیش از اینکه روز دیگر مثل روز بدر پیش آید و شما کشته گردید. مالك بن حنیف که از یهودیان بود گفت مغرور نشوید آنها جماعتی از قریش بودند که علم و تدبیر جنگ را نمیدانستند اگر روزی ما را پیش آید می‌بینید که چگونه ما بر شما غالب میگردیم.

عبادة بن صامت خزرجی گفت یا رسول اللّه از اینکه یهودیان مرا دوستانی است فراوان و شوکت و قوّت آنها زیاد است و اسلحه آنان نیز بسیار است اما من از اینها یاری نمیخواهم و دوستان نمیگیرم و موالات آنها را نمیخواهم زیرا که یار و دوست من جز خدا و رسولش نیست. عبد اللّه بن ابی کعب گفت من دوستی با یهودیان و یاری خواستن از آنها را فرو نمیگذارم از دوائر و نوائب میترسم روزگار و حال و دولت گردان است، شاید وقتی ما باینها محتاج گردیم رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله گفت اگر تو حاجت باینها

داری عباده حاجتی باینها ندارد، عبد اللّه منافق گفت من اینکه طور می‌پذیرم و روا دارم پس پروردگار عالمیان اینکه آیه را فرستاد. [عطیهٔ بن سعید عوفی درهری] ۲- نزول آیه پس از واقعه احد بود جماعتی از مسلمانان از مشرکین ترسیدند یکی گفت من نزد یهودیان میروم و از آنان امان میخواهم. دیگری گفت من بزمین شام میروم و از آنها امان و پیمان می‌ستانم اینکه بود که اینکه آیه نازل گردید و گفت «بَعضُهُم أَولِیاءُ بَعضٍ» اینکه یهودیان و ترسایان بعضی دوستان یکدیگرند

صفحه : ۳۲۵

و بر مخالفت مسلمانان با هم دست دادند.

[سدی] وَ مَن یَتَوَلَّهُم مِنکُم فَإِنَّهُ مِنهُم إِنَّ اللّهَ لا یَهدِی القَومَ الظّالِمِینَ آیه اعلان نموده کسیکه دوست آنها گردد در مخالفت خدا و سخط او و عذاب روز قیامت با آنها است یعنی از آنها محسوب میگردد و خدا جماعت ستمکاران را هدایت نخواهد نمود.

فَتَرَی الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِم مَرَضٌ یُسارِعُونَ فِیهِم یَقُولُونَ نَخشی أَن تُصِیبَنا دائِرَةٌ گفته‌اند مقصود از مرض مرض نفاق و شک در دین است و در باره عبد اللّه بن ابی سلول و اصحاب او است که آنها در نفاق مسارعت میکنند و در صحبت یهودیان میشتابند و میگویند از گردش روزگار می‌ترسیم.

فَعَسَی اللّهُ أَن یَأتِیَ بِالفَتحِ أَو أَمرٍ مِن عِندِهِ فَیُصبِحُوا عَلی ما أَسَرُّوا فِی أَنفُسِهِم نادِمِینَ پس شاید خداوند آنچه بپیمبرش وعده داده از فتح مکه یا کار دیگری از نزد او و پس اینکه منافقین و کافرین بر آنچه در باطنشان مخفی کرده بودند از نفان پشیمان گردند. و بعضی از مفسرین گفته آن کاری که از نزد خود سازد سه چیز است ۱- ذلّت و خواری یهودیان ۲- کشف باطن منافقان ۳- هزیمت مشرکان.

وَ یَقُولُ الَّذِینَ آمَنُوا أَ هؤُلاءِ الَّذِینَ أَقسَمُوا بِاللّهِ جَهدَ أَیمانِهِم إِنَّهُم لَمَعَکُم حَبِطَت أَعمالُهُم فَأَصبَحُوا خاسِرِینَ مفسرین گفته‌اند که آیه مقول قول مؤمنین است که پس از فتح مکه گفتند سر منافقین آشکار گردید که اینها بجدیت قسم یاد میکردند که ما با شمائیم و مؤمنیم و یاور شمائیم و خبرهای کافرین را برای شما میآوریم و حال دروغ و نفاقشان ظاهر گردیده و اعمال منافقین حبط گردید یعنی بر اعمال نیکشان نیز اثری مترتب نمیگردد و فانی و زائل میگردد و از زیانکاران محسوب میگردند.

صفحه : ۳۲۶

[سوره المائدة (۵): آیات ۵۴ تا ۶۳]

اشاره

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا مَن یَرتَدَّ مِنکُم عَن دِینِهِ فَسَوفَ یَأتِی اللّهُ بِقَومٍ یُحِبُّهُم وَ یُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَی المُؤمِنِینَ أَعِزَّةٍ عَلَی الکافِرِینَ یُجاهِدُونَ فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ لا یَخافُونَ لَومَةَ لائِمٍ ذلِکَ فَضلُ اللّهِ یُؤتِیهِ مَن یَشاءُ وَ اللّهُ واسِعٌ عَلِیمٌ (۵۴) إِنَّما وَلِیُّکُمُ اللّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا الَّذِینَ یُقِیمُونَ الصَّلاةَ وَ یُؤتُونَ الزَّکاةَ وَ هُم راکِعُونَ (۵۵) وَ مَن یَتَوَلَّ اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزبَ اللّهِ هُمُ الغالِبُونَ (۵۶) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا الَّذِینَ اتَّخَذُوا دِینَکُم هُزُواً وَ لَعِباً مِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ مِن قَبلِکُم وَ الکُفّارَ أَولِیاءَ وَ اتَّقُوا اللّهَ إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ (۵۷) وَ إِذا نادَیتُم إِلَی الصَّلاةِ اتَّخَذُوها هُزُواً وَ لَعِباً ذلِکَ بِأَنَّهُم قَومٌ لا یَعقِلُونَ (۵۸)

قُل یا أَهلَ الکِتابِ هَل تَنقِمُونَ مِنّا إِلاّ أَن آمَنّا بِاللّهِ وَ ما أُنزِلَ إِلَینا وَ ما أُنزِلَ مِن قَبلُ وَ أَنَّ أَکثَرَکُم فاسِقُونَ (۵۹) قُل هَل أُنَبِّئُکُم بِشَرٍّ مِن ذلِکَ مَثُوبَةً عِندَ اللّهِ مَن لَعَنَهُ اللّهُ وَ غَضِبَ عَلَیهِ وَ جَعَلَ مِنهُمُ القِرَدَةَ وَ الخَنازِیرَ وَ عَبَدَ الطّاغُوتَ أُولئِکَ شَرٌّ مَکاناً وَ أَضَلُّ عَن سَواءِ

السَّبِيلِ (۶۰) وَ إِذا جاؤُكُم قالُوا آمَنّا وَ قَد دَخَلُوا بِالكُفرِ وَ هُم قَد خَرَجُوا بِهِ وَ اللّهُ أَعلَمُ بِما كانُوا يَكتُمُونَ (۶۱) وَ تَرى كَثِيراً مِنهُم يُسارِعُونَ فِي الإِثمِ وَ العُدوانِ وَ أَكلِهِمُ السُّحتَ لَبِئسَ ما كانُوا يَعمَلُونَ (۶۲) لَو لا يَنهاهُمُ الرَّبّانِيُّونَ وَ الأَحبارُ عَن قَولِهِمُ الإِثمَ وَ أَكلِهِمُ السُّحتَ لَبِئسَ ما كانُوا يَصنَعُونَ (۶۳)

صفحه : ۳۲۷

[ترجمه]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید از شما هر که از دین حق برگردد بزودی خدا جماعتی را میآورد که آنها را دوست دارد و آنها نیز او را دوست دارند و آنها کسانی میباشند که نسبت بمؤمنین فروتن و نسبت بکافرین مقتدر و غالبند در راه خدا جهاد میکنند و از ملامت ملامت کنندگان باك ندارند اینکه فضل خدا است که بهر کس بخواهد عطاء مینماید و فضل خدا بر خلق خود بسیار است و دانا است (بکسیکه قابل فضل است) [۵۴]

همانا ولی و یاور شما خدا و رسول او است و آنکسانیکه ایمان آورده‌اند آنانکه نماز را برپا میدارند و زکوة میدهند در حالیکه در رکوعند [۵۵]

و هر کس که خدا و رسول او را و آنان که ایمان آورده‌اند دوست دارد همانا که لشگر خدا آنها غالبانند [۵۶]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید دوستان خود نگیرید آنکسانی را که دین شما را باستهزاء و بازی گرفتند از آنکسانیکه پیش از شما (یعنی یهود) بآنها کتاب داده شده، و نیز کافرها را دوستان خود نگیرید و از خدا بترسید اگر مؤمنین میباشید [۵۷]

و چون شما را برای نماز نداء میکنند (اذان میگویند) آن نداء یا نماز را بسخریه و بازی میگیرند و اینکه عمل آنها برای اینکه است که گروهی هستند که تعقل نمیکنند [۵۸]

که از اینکه استهزاء چه عقوبت بآنان خواهد رسید ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله بگو ای اهل کتاب آیا از ما عیب میگیرید مگر اینکه را که بخدا و آنچه بر ما نازل شده است و بآنچه از پیش نازل شده (یعنی تورات و انجیل و سایر

صفحه : ۳۲۸

کتابهای آسمانی) و اینکه بیشتر شما فاسقانید [۵۹]

ای محمّد [ص] بگو آیا خبر دهم بشما ببدتر از آنچه گفتند از حیث جزا که نزد خدا ثابت است کسی را که او را لعنت کرد و بر او غضب نمود و بعض آنها را گردانید بشکل میمون و خوك و بنده طاغوت شیطان (یا گوساله پرستان) آن ملعونها بدترند از حیث بازگشت و از میان راه راست گمراه‌ترند [۶۰]

و چون منافقین یا یهود نزد شما آیند گویند ایمان آوردیم همچون شما در حالیکه بکفر درمیآیند و بکفر بیرون میروند (یعنی کفر با آنها است در وقت داخل شدنشان و در وقت بیرون رفتنشان) و بآنچه پنهان میدارند خدا عالم‌تر است و داناتر است از کفر و نفاق و کینه مسلمانان [۶۱]

و تو می‌بینی بسیاری (از یهود یا منافقین) که در گناه و دشمنی و خوردن مال حرام (مثل رشوه و غیر آن) شتاب میکنند همانا بد عملی است که آنها مرتکب میگردند [۷۲]

چرا علمای ربانی و زاهدان از گرفتن رشوه و دروغگوئی آنانرا نهی نمیکنند هر آینه عمل و صنعت آنان بسیار بد است [۶۳]

.

صفحه : ۳۲۹

(توضیح آیات)

اشاره

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا مَن یَرتَدَّ مِنکُم عَن دِینِهِ یعنی ای گروه مؤمنین هر کسیکه از شما از دینش پس از اظهار ایمان برگردد بسوی کفر برگشت شما از دین بخدا ضرری نمیزند زیرا که دین خدا هیچوقت از یاوران خالی نمیگردد.
فَسَوفَ یَأتِی اللّهُ بِقَومٍ یُحِبُّهُم وَ یُحِبُّونَهُ أَذِلَّهٍ عَلَی المُؤمِنِینَ أَعِزَّهٍ عَلَی الکافِرِینَ یعنی خدا قومی را میآورد باین اوصاف که آنها رحیمانند بر مؤمنین، غلاظ و شدادند بر کافرین، إبن عباس گفته می‌بینی آنها را برای مؤمنین مثل اولادند نسبت بپدر و مثل عبدند نسبت بمولای خود، و آنها در غلظت نسبت بکافرین مثل حیوان درنده هستند نسبت بآنکه پاره کرده‌اند او را.
(یُجاهِدُونَ فِی سَبِیلِ اللّهِ) آنها در راه خدا و برطرف کردن کلمه کفر و اعزاز دین جهاد میکنند (وَ لا یَخافُونَ لَومَهَ لائِمٍ) و بآنچه مأمور گردیده‌اند عمل میکنند و نمیترسند از ملامت ملامت کننده‌ئی.

[سخنان مفسرین در اینکه اوصاف راجع بچه کسانی است]

۱- بقولی آن ابو بکر و اصحاب اویند که آنها با اهل ردّه جنگ کردند [حسن و قتاده و ضحاک] ۲- آنها طائفه انصار میباشند. [السدی] ۳- وقتی اینکه آیه نازل گردید حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله بابی موسی اشعری اشاره کرد و گفت قوم ایننند از اهل یمن و فرمود برای اهل یمن قلبهائی است رقیق و دارای حکمت و ایمان بمان و حکمت بمانیه.
[مجاهد] ۴- از رسول خدا [ص] از اینکه آیه سؤال شد سلمان ایستاده بود دست مبارک بر دوش او گذارد و فرمود «هذا زدوه ثمّ قال و لو کان الدین معلقا بالثریا لتناوله رجال من ابناء فارس».

صفحه : ۳۳۰

۵- عمار و حذیفه و إبن عباس گفته‌اند اینکه جماعت علی علیه السّلام و اصحاب او میباشند وقتی علی [ع] با ناکثین و قاسطین و مارقین جنگ کرد و همین طور روایت شده است از ابی جعفر و ابی عبد اللّه علیهما السّلام و مؤید اینکه قول آنروایت مشهور است که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله در جنگ خیبر فرمود فردا علم را میدهم بدست مردی که خدا و رسولش او را دوست دارند و او هم خدا و رسولش را دوست دارد کرار غیر فرار است تا وقتی که خدا بدست او فتح بدهد.
إِنَّما وَلِیُّکُمُ اللّهُ وَ رَسُولُهُ گویند ولیّ و مولی در لغت بیک معنی است قوله تعالی (اللّهُ وَلِیُّ الَّذِینَ آمَنُوا) و در جای دیگر (ذلِکَ بِأَنَّ اللّهَ مَولَی الَّذِینَ آمَنُوا) و معنی هر دو یکی است.
شیخ طبرسی در تفسیر مجمع گفته «ولی» در آیه «إِنَّما وَلِیُّکُمُ اللّهُ وَ رَسُولُهُ» کسی است که بر خلق ولایت داشته باشد و بامور آنان قیام کند، و واجب الاطاعه باشد، مفهوم آیه اینکه است که کسیکه عهده‌دار مصالح شما است و بتدبیر امور شما میپردازد همانا خداوند و پیغمبر او است که پیغمبر نیز بامر الهی باین کار قیام میکند، و نیز ولی کسانی هستند که ایمان آوردند- پس از آن «آمنوا»

را توصيف كرده و فرموده آنانكه نماز را با شرائطش بجا ميآورند و زكات ميدهند در حاليكه راكعند.

اينكه آيه از روشنترين دلائل بر صحت امامت بلافصل على عليه السّلام است چنانچه گفتيم ولى در اينكه مورد بمعنى اولى بتدبير امور و واجب الاطاعه است چنانچه لغت اينكه را نيز تأييد ميكند، و مراد از «الَّذِينَ آمَنُوا» نيز على است بنا بر اينكه نص بر امامت على عليه السّلام ثابت ميگردد، و جايز نيست كه ولايت بمعنى ولايت دين (قرض) يا محبّت تعبير شود زيرا كه در آغاز آيه (إِنَّما) آمده و آن اختصاص را ميرساند و در صورتى كه بمعنى مذكور باشد در آن اختصاص نخواهد بود زيرا كه خداوند ميفرمايد «وَ الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِناتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِياءُ

صفحه : ۳۳۱

بَعْضٍ» اما اينكه مقصود از «الَّذِينَ آمَنُوا» على عليه السّلام است بنا بر روايتى است كه از طريق عامه و خاصه وارد شده است و آن اينستكه حضرت على [ع] در حال ركوع انگشتر خود را بسائل بخشيد و بلفظ جمع بودن «الَّذِينَ آمَنُوا» با اينكه قول منافاتى ندارد زيرا كه اهل لغت گاهى براى تفخيم و تعظيم مفرد را بصورت جمع بيان ميكنند و اينكه طور بين آنها مشهور است و محتاج بدليل نيست و آنانرا نيست كه بگويند «وَ هُمْ راكِعُونَ» بنا بر عادت آنها بوده نه اينكه حال باشد براى «ايتاء الزكوة» زيرا كه قوله تعالى «يُقِيمُونَ الصَّلاةَ» ركوع در آن داخل هست. و اگر قوله «وَ هُمْ راكِعُونَ» را حال نگيريم بر كسيكه زكوة را عطاء كرده و حمل كنيم بر كسيكه شيمت و عادت او ركوع است تكرار غير مفيد لازم ميآيد و تأويل مفيد اولى است از تأويل بعيدى كه فائده‌ئى در آن نيست و بوجه ديگر كه دلالت دارد بر اينكه ولايت مختص بعلى [ع] است قوله تعالى «إِنَّما وَلِيُّكُمُ اللّهُ» است پس جميع مؤمنين را مخاطب قرار داده و در خطاب نبى [ص] و غير آنرا داخل گردانيد پس از آن گفت «وَ رَسُولُهُ» و نبى را از جمله آنها خارج گردانيده براى اينكه در مضاف لازم ميآيد بسوى ولايت او، ثم قال «وَ الَّذِينَ آمَنُوا» پس ثابت گردانيد آنكسيكه بآيه مخاطب گرديده غير آنكسى است كه ولايت براى او ثابت گرديده و گر نه مضاف بعينه ميگردد مضاف اليه و چگونه ممكن است كه هر يك از مؤمنين اولى باشد بنفس خود. [پايان] فيض كاشانى در تفسير صافى از كافى از حضرت صادق عليه السّلام چنين روايت ميكند كه اينكه آيه «اولى بكم» يعنى سزاوارتر است بشما و بامور شما از نفسهاى شما و مالهاى شما «وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا» يعنى على عليه السّلام و اولاده ائمه عليهم السّلام تا روز قيامت. پس از آن حق تعالى آنها را توصيف فرموده «الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكاةَ وَ هُمْ راكِعُونَ».

امير المؤمنين عليه السّلام در نماز ظهر در ركعت دوم بود در حال ركوع و حله‌ئى در برداشت كه قيمت آن هزار دينار بود و آن حله‌ئى بود كه نجاشى برسول اكرم

صفحه : ۳۳۲

صلّى اللّه عليه و آله هديه داده بود و رسول [ص] بعلى [ع] عطا نموده بود سائل آمد و گفت «السّلام عليك يا ولى اللّه و اولى بالمؤمنين من انفسهم» بمسكين صدقه بده حضرت امير عليه السّلام همان حله را نزد آن فقير انداخت و بانگشت بآن مسكين اشاره كرد كه آنرا بردار پس خداوند اينكه آيه را برسول [ص] نازل گردانيد و اينكه نعمت «ولايت» را تعميم داد بعلى و اولاد او (عليه و عليهم السّلام) كه هر كس از اولادان او بمقام امامت رسيد براى وى چنين نعمتى است مثل او كه آنها در حال ركوع صدقه ميدهند«۱» و سائلى كه از حضرت امير [ع] طلب صدقه نمود از ملائكه بود نه از بشر و نيز آنهائى كه از ائمه چنين سؤالى ميكنند از ملائكه ميباشند و حضرت صادق [ع] فرموده چون آيه «إِنَّما وَلِيُّكُمُ اللّهُ» تا آخر نازل گرديد جماعتى از اصحاب رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله در مسجد مدينه اجتماع نمودند و بعضى از آنها گفت اگر ما باين آيه كافر گرديم بسائر آنها نيز كافر گرديده‌ايم و اگر

بآن ایمان آریم اینکه ذلت است برای ما که علی بن ابی طالب بر ما مسلط گردد پس گفتند ما میدانیم که محمّد [ص] صادق است در آنچه میگوید و لکن ما ولایت را قبول میکنیم و آنچه علی [ع] بما امر کرد قبول نمیکنیم و حضرت صادق علیه السّلام فرمود پس از آن اینکه آیه «یَعرِفُونَ نِعمَتَ اللّهِ ثُمَّ یُنکِرُونَها» یعنی ولایت علی علیه السّلام «وَ أَکثَرُهُمُ الکافِرُونَ» بالولایهٔ نازل گردید.

و نیز از حضرت صادق [ع] استکه از او سؤال شد آیا اطاعت اوصیاء واجب است در پاسخ فرمود آری آنها کسانی میباشند که خدای تعالی در باره آنها فرموده «إِنَّما وَلِیُّکُمُ اللّهُ وَ رَسُولُهُ وَ أُولِی الأَمرِ مِنکُم» و آنها کسانی میباشند که خدا در باره آنها فرموده «إِنَّما وَلِیُّکُمُ اللّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا» تا آخر.

و در احتجاج در حدیثی از امیر المؤمنین علیه السّلام نقل میکند که فرموده

---

(۱) اینکه تعمیم که اینکه نعمت ولایت برای علی و اولاد او [ع] است هر کدام لایق امامت باشند شاید مرحوم فیض (ره) از واو جمع در «یُقِیمُونَ الصَّلاهَ وَ یُؤتُونَ الزَّکاهَ»استنباط کرده زیرا که واو جمع تعمیم دارد.

صفحه : ۳۳۳

منافقین برسول [ص] گفتند آیا بر پروردگار تو پس از آنکه بر ما فرائضی مقرّر گردانید چیز دیگری نیز واجب گردانیده اگر چنین است ما را متذکر گردان تا نفس ما آرام گردد و بدانیم که چیز دیگر باقی نمانده پس خدای تعالی آیه «قُل إِنَّما أَعِظُکُم بِواحِدَهٍ» یعنی ولایهٔ پس اینکه آیه «إِنَّما وَلِیُّکُمُ اللّهُ وَ رَسُولُهُ» تا آخر نازل گردید.

و بین امّت خلافی نیست که در آنروز احدی از امّت در حال رکوع زکوهٔ نداده غیر از یک مرد و اگر اسم آنمرد را در قرآن گفته بود همانا سقط شده بود با آنچه سقط شده.

حضرت باقر علیه السّلام از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله حدیث میکند که در قول خدای تعالی که فرموده «یا أَیُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغ ما أُنزِلَ إِلَیکَ مِن رَبِّکَ» فرموده من برای شما سبب نزول اینکه آیه را بیان میکنم و آن چنین است که مرارا جبرئیل بر من هبوط نمود و مرا امر نمود بسلام پروردگار من و آن سلام اینکه بود که در اینکه مقام پایدار گردم تا اینکه هر سیاه و سفیدی دانا گردیده شود که علی بن أبی طالب صلوات اللّه و سلامه علیه اخی و وصیی و خلیفتی و الامام من بعدی و او ولیّ شما است بعد از خدا و رسول او و خدای تعالی بر من آیه‌ئی نازل گردانید از کتاب خودش و آن «إِنَّما وَلِیُّکُمُ اللّهُ الخ» و علی بن ابی طالب [ع] بپای داشت نماز را و اتی کرد زکوهٔ را و او در حالیکه در رکوع بود و در هر حالی مراد او خدای عز و جل بود.

و در کتاب خصال در احتجاج علی صلوات اللّه علیه بر ابا بکر است که باو فرمود تو را بخدا قسم میدهیم که آیا ولایهٔ از خدا با ولایهٔ رسول او در آیه زکوهٔ خاتم ولایهٔ من بود یا ولایهٔ تو (ابی بکر) گفت آن ولایهٔ برای تو بود نه بر من. و در همان خصال در مناقب امیر المؤمنین علیه السّلام و تعداد آن گفته و اما شصت و پنجم «علی (ع)» گفت من در مسجد نماز میکردم سائلی آمد و من در حال رکوع بودم انگشترم را از انگشتم بیرون کردم و باو دادم پس خدای

صفحه : ۳۳۴

تعالی اینکه آیه «إِنَّما وَلِیُّکُمُ اللّهُ وَ رَسُولُهُ» تا آخر آیه را نازل گردانید.

و قمی از حضرت باقر علیه السّلام چنین روایت کرده که گفت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله بین ما نشسته بود و نزد او جماعتی از یهود بودند و در آنها عبد اللّه سلام حاضر بود و اینکه آیه بر آنحضرت نازل گردید پس رسول اللّه [ص] بیرون رفت بسوی مسجد و سائل باو روی کرد حضرت بسائل فرمود آیا کسی بتو چیزی عطاء کرده گفت آری اینکه کسیکه نماز میخواند و چون رسول اللّه

صلّى اللّه عليه و آله بمسجد آمد ديد آن على امير المؤمنين عليه السّلام است. و اخبار از آنچه عامه و خاصه روايت كرده‌اند كه آيه در باره امير المؤمنين [ع] وارد شده جدا بسيار است. و در مجمع از جمهور مفسرين نقل ميكند كه اينكه آيه در باره امير المؤمنين عليه السّلام وارد شده وقتى كه در حال ركوع انگشتر خود را بسائل صدقه داد و شرح آنرا از إبن عباس و غير آن نقل ميكند. و ممكن است جمع شود بين آنچه در كافى است به اينكه كه آنچه صدقه داده حله بوده و بين آنچه غير او روايت كرده و مشهور بين عامه و خاصه اينكه است كه انگشتر بوده، و شايد دفعه‌ئى حضرت در ركوع حله‌ئى بسائل صدقه داده باشد و دفعه‌ئى انگشتر و آيه پس از دفعه دوم نازل گرديده و در قوله تعالى «يُؤْتُونَ» مشعر بهمين است زيرا كه «واو جمع» متضمن تكرار و تجدد است كما اينكه مشعر بفعل اولاده اوست ايضا. [پايان] از طرف موافق و مخالف بقدرى ولايت على عليه السّلام واضح است كه اكثر علماء اهل تسنن شهادت داده‌اند بر اينكه اينكه آيه در شأن على عليه السّلام فرود آمده كه اگر نبود براى اثبات امامت و ولايت و خلافت بلافصل آن بزرگوار پس از رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله مگر همين آيه ما را كافى بود چه جاى باقى فضائل و مناقب او.

در تفسير كشف الاسرار كه ظاهرا تأليف يكى از دانشمندان سنيها است در ذيل همين آيه «إِنَّما وَلِيُّكُمُ اللّهُ وَ رَسُولُهُ» تا آخر پس از آنكه گفته كه در لغت ولىّ و مولى بيك معنى است، در شأن حضرت امير عليه السّلام فضائلى نوشته

صفحه : ۳۳۵

از جمله آنها اينكه است كه گفته در خبر

«من كنت مولاه فعلىّ مولاه»

يعنى در ولايت دين و آن اجلّ ولايات است.

و نيز چنين گويد ولايت در اينجا بمعنى اتصال است «اللّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا» و «مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا» زيرا كه خداى عزّ و جل مؤمنين را برحمت خودش وصل نموده و او ولى امور آنها است و آنها را برحمت اختصاص داده نه غير آنها را ميگويد مؤمنيند كه مخصوص برحمت خدايند و با خدا پيوند دوستى دارند و خدا كارساز و همدل و يار ايشانست، و همچنين

«من كنت مولاه فعلىّ مولاه»

ميگويد هر كس مرا در دين و اعتقاد و دوستى پيوند است و اينكه شرف و فضل على [ع] را ميباشد.

و از فضائل على عليه السّلام آنروايتى است كه عمران بن حصين روايت كرده كه نبى صلّى اللّه عليه و آله گفت

«ان عليا منى و انا منه و هو ولى كلّ مؤمن بعدى»

و إبن عمر گفته رسول اللّه [ص] بين اصحاب اخوّت انداخت على آمد در حاليكه در دو چشمش اشك بود رسول گفت

«هذا علىّ وليّكم اللهم و ال من والاه و عاد من عاداه»

و على گفت بين اصحاب برادرى انداختى و بين من و احدى برادرى نينداختى، رسول [ص] فرمود

«انت اخى فى الدنيا و الاخرة»

و گفت

«انت منى بمنزلة هارون من موسى الّا انه لا نبى بعدى»

. تا آنجا كه گفته على [ع] رقيب عصمت و نبوت بود، عنصر علم و حكمت و اخلاص و صدق و يقين و توكل و تقوى، و ورع شعار و دثار وى بود، حيدر كرّار بود، صاحب ذو الفقار بود، سيد مهاجر و انصار بود، روز خيبر مصطفى گفت فردا علم را بدست مردى ميدهم كه خدا بدست او فتح دهد

«يحبه اللّه و رسوله و يحبه اللّه و رسوله»

همه شب صحابه باين انديشه بودند كه فردا علم اسلام و رايت نصرت «لا ـ اله الا ـ اللّه» را بكدام صديق خواهد سپرد روز ديگر مصطفى گفت على بن ابى طالب كجا است گفتند يا رسول اللّه چشمانش درد ميكند گفت او را بياوريد زبان مبارك خود را بچشم او ماليد شفاء يافت و رايت نصرت را باو داد، على [ع] گفت يا

صفحه : ۳۳۶

رسول اللّه با آنها جنگ كنم تا اينكه مثل ما شوند يا همه را هلاك كنم رسول صلى اللّه عليه و آله فرمود يا على آهسته باش و با ايشان باندازه ناكسى و بى‌مقدارى آنها جنگ كن نه بر قدر قوت و همت خويش، يا على آنها را بر اسلام بخوان و به آنان بآنچه بر آنها از حق اللّه واجب است خبر ده قسم بخدا اگر نفرى از آنها را خدا بدست تو هدايت گرداند براى تو بهتر است از «حمر النعم» يعنى شتران سرخ مو.

تا آنجا كه گفته از ابى سعيد خراز نقل است كه چون خداى تعالى خواست بنده‌ئى را برگزيند و از ميان بنده‌گان او را ولى خود گرداند اول نواختى كه بر وى نهد آن باشد كه وى را بر ذكر خود دارد تا از كار خود بر كار حق بپردازد و از مهر خود بر مهر حق آيد، چون با ذكر و ياد حق آرام گرفت او را بخود نزديك گرداند، نشان نزديكى حلاوت طاعت بود و كراهت معصيت و عزلت از خلق و لذت خلوت، پس او را در مجلس خلوت بر بساط انس بر كرسى توحيد نشاند آزاد از خلق و شاد بحق و بى‌قرار در عشق، حجابها برداشته و در ميدان فردانيّت فرود آورده و مكاشف جلال و عظمت گشته از خود بيگانه و با حق يگانه از خود برميده و بولى رسيده.

و نيز گفته كه «إِنَّما وَلِيُّكُمُ اللّهُ وَ رَسُولُهُ» از ابى سيد خراز نقل ميكند كه وقتى خداوند خواست دوست دارد بنده‌ئى از بنده‌گان خود را بر او ميگشايد بابى از ذكر وقتى از ذكر لذت برد بر او درب قرب را باز ميگرداند پس از آن او را رفعت ميدهد بمجلس انس، پس از آن او را بر كرسى توحيد مينشاند، پس از آن حجاب را از او برميدارد و جلال و عظمت الهى بر وى مكشوف ميگردد و باقى ميماند «بلاهو» پس در اينكه هنگام عبد ميگردد فانى پس واقع ميگردد در حفظ او سبحانه و از دعاوى نفس برىء ميگردد.
[پايان]

صفحه : ۳۳۷

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَكُم هُزُواً وَ لَعِباً مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ مِن قَبلِكُم وَ الكُفّارَ أَولِياءَ مفسرين در شأن نزول آيه گفته‌اند دو يهودى در جاى خلوتى نشسته بودند بانك نماز شنيدند خنديدند و افسونگرى كردند اينكه بود كه حق تعالى گفت آنهائيكه دين شما را باستهزاء و بازى ميگيرند از آنهائيكه قبلا بآنها كتاب تورات عطاء شده (وَ الكُفّارَ أَولِياءَ) و كافرين كه براى آنها كتابى نيست آنانرا بدوستى نگيريد (وَ اتَّقُوا اللّهَ إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ) اگر واقعا شما ايمان آورده‌ايد از خدا بترسيد.

وَ إِذا نادَيتُم إِلَى الصَّلاةِ اتَّخَذُوها هُزُواً وَ لَعِباً ذلِكَ بِأَنَّهُم قَومٌ لا يَعقِلُونَ بعضى از مفسرين گفته سه قوم بودند كه دين اسلام را بهزو و بازى گرفتند و مسلمانانرا ميرنجانيدند (انا نحن المستهزئين) ۱- مشركين عرب ۲- منافقين ۳- اهل كتاب و جواب مشركين را داده آنجا كه گفته «إِنّا كَفَيناكَ المُستَهزِئِينَ» و در وصف منافقين گفته «وَ إِذا خَلَوا إِلى شَياطِينِهِم قالُوا إِنّا مَعَكُم إِنَّما نَحنُ مُستَهزِؤُنَ» و در وصف اهل كتاب همين آيه «الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَكُم هُزُواً وَ لَعِباً الخ» گفته‌اند وقتى مسلمانها بانك نماز ميگفتند يهوديان از روى استهزاء با هم ميگفتند «قاموا لا قاموا» «صلوا لا صلوا» مى‌گفتند و مى‌خنديدند اينكه بود كه بر ردّ آنها اينكه آيه نازل شد.

و گفته‌اند جماعتى از كافرين نزد رسول خدا صلّى اللّه عليه و آله آمدند و گفتند تو دعوى پيمبرى ميكنى و در دين بدعت آورده‌ئى كه انبياء چنين نكردند اگر در اينكه عمل خيرى بود آنها بآن سزاوارتر بودند از كجا آواز دادن باين ناخوشى يعنى اذانرا

فرا گرفته‌ئى پروردگـار عالميـان در پاسـخ آنها اينكه آيه را فرسـتاد «و من احسن دينا ممن دعا الى اللّه» يعنى كيست نيكوتر از حيث گفتار از كسيكه بخواند مردم را بسوى خدا.

صفحه : ۳۳۸

قُـل يـا أَهـلَ‌الكِتـابِ هَـل تَنقِمُونَ‌مِنّا إِلّا أَن آمَنّا بِاللّهِ وَ ما أُنزِلَ‌إِلَينا وَ ما أُنزِلَ‌مِن قَبلُ‌وَ أَنَ‌أَكثَرَكُم فاسِـقُونَ‌راغب در مفردات گفته نقمت بكسـر قـاف و بفتـح قـاف هر دو بمعنى انكـار و خورده‌گيرى و عقوبت زبانى يا عملى است و در اينكه آيه نقمـهٔ بهمين معنى است قوله تعـالى «وَ ما نَقَمُوا إِلّا أَن أَغناهُمُ‌اللّهُ» «وَ ما نَقَمُوا مِنهُم إِلّا أَن يُؤمِنُوا بِاللّهِ» و نقمـهٔ بمعنى عقوبت است قال اللّه «فَانتَقَمنا مِنهُم فَأَغرَقناهُم فِي اليَمِّ» يعنى آنها را عقوبت نموديم پس در دريا غرقشان كرديم.

[پايـان] خلاـصه آيه در مقام سـرزنش بكفار است كه آيا انكار شـما بر ما از جهت اينكه است كه ما بخـدا و آيات او و آنچه قبلا بر انبياء نازل گردانيده گرويده‌ايم و از ما عيب ميگيريد اينكه بيشتر شماها فاسق هستيد.

قُل هَل أُنَبِّئُكُم بِشَـرٍّ مِن ذلِكَ‌مَثُوبَةً عِنـدَ اللّهِ مَن لَعَنَهُ‌اللّهُ‌الـخ مفسـرين گفته‌اند اينكه دسـتورى است كه خدا بنبى خود داده كه وى كفارى را كه بـدين اسـتهزاء ميكردنـد مؤاخـذه نمايـد و در مقام سـرزنش آنها را يادآور كنـد و بآنان بگويـد شـما ما را عيب جوئى ميكنيـد براى اينكه بخـدا و آنچه بمـا نـازل گرديـده ايمـان آورده‌ايم آيا ميخواهيـد شـما را خبردار كنم بچيزى بـدتر از آنچه نسبت بمؤمنين مى‌پنداريد، گويا كسى گفته باشد بدتر از آن چيست!

پاسـخ- كسـى را كه خدا لعنت كرده باشد و بر او غضب نموده و وى را ميمون و خوك و بنده طاغوت گردانيده (قرده از يهوديانند و خنازير عيسويانند و عبد الطاغوت گوساله پرستانند اينهايند كه از راه حق و حقيقت و راه راست خارج گرديدند.

وَ إِذا جـاؤُكُم قـالُوا آمَنّـا وَ قَـد دَخَلُوا بِـالكُفرِ وَ هُـم قَـد خَرَجُوا بِهِ وَ اللّهُ‌أَعلَمُ‌بِما كانُوا يَكتُمُونَ‌الى آخر الآيات آيات ترجمه شـده و واضح است محتاج بتوضيح نيست، و خلاصه آنكه گفته‌اند اينكه آيات در باره بعضى از يهوديان منافق فرود آمده كه وقتى آنها نزد شما ميآيند ميگويند ما تو را مى‌شناسيم و مقام تو را ميدانيم و ايمان

صفحه : ۳۳۹

آورديم به اينكه كه تو رسول خـدائى اينان بزبان چنين ميگفتند و در دل انكار داشـتند اينها داخل شدند در حال كفر و خارج شدند در حـال كفر يعنى كفر ملازم آنهـا بود دخولاـ و خروجا و مى‌بينى تو كه بسيارى از آنها مردمانى ميباشـند كه در گناه و عـدوان و خوردن مـال حرام مسـارعت ميكننـد چرا علمـاى ربانيين از جماعت يهوديان و علماى روحانيين از جماعت نصارى اينها را از اعمال قبيحشان منع نكردند و آنها در گناه و خوردن مال حرام ماندند (لَبِئسَ‌ما كانُوا يَصنَعُونَ) در مقام توبيخ علماى آنها است كه آنها بد كردند كه نهى از منكر ننمودند.

صفحه : ۳۴۰

[سوره المائدة (۵): آيات ۶۴ تا ۷۱]

اشاره

وَ قالَتِ اليَهُودُ يَدُ اللّهِ مَغلُولَةٌ غُلَّت أَيـدِيهِم وَ لُعِنُوا بِما قالُوا بَل يَداهُ‌مَبسُوطَتانِ‌يُنفِقُ‌كَيفَ‌يَشاءُ وَ لَيَزِيدَنَ‌كَثِيراً مِنهُم ما أُنزِلَ‌إِلَيكَ‌مِن

رَبِّکَ طُغیاناً وَ کُفراً وَ أَلقَینا بَینَهُمُ العَداوَةَ وَ البَغضاءَ إِلی یَومِ القِیامَةِ کُلَّما أَوقَدُوا ناراً لِلحَربِ أَطفَأَهَا اللّهُ وَ یَسعَونَ فِی الأَرضِ فَساداً وَ اللّهُ لا یُحِبُّ المُفسِدِینَ (۶۴) وَ لَو أَنَّ أَهلَ الکِتابِ آمَنُوا وَ اتَّقَوا لَکَفَّرنا عَنهُم سَیِّئاتِهِم وَ لَأَدخَلناهُم جَنّاتِ النَّعِیمِ (۶۵) وَ لَو أَنَّهُم أَقامُوا التَّوراةَ وَ الإِنجِیلَ وَ ما أُنزِلَ إِلَیهِم مِن رَبِّهِم لَأَکَلُوا مِن فَوقِهِم وَ مِن تَحتِ أَرجُلِهِم مِنهُم أُمَّةٌ مُقتَصِدَةٌ وَ کَثِیرٌ مِنهُم ساءَ ما یَعمَلُونَ (۶۶) یا أَیُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغ ما أُنزِلَ إِلَیکَ مِن رَبِّکَ وَ إِن لَم تَفعَل فَما بَلَّغتَ رِسالَتَهُ وَ اللّهُ یَعصِمُکَ مِنَ النّاسِ إِنَّ اللّهَ لا یَهدِی القَومَ الکافِرِینَ (۶۷) قُل یا أَهلَ الکِتابِ لَستُم عَلی شَیءٍ حَتّی تُقِیمُوا التَّوراةَ وَ الإِنجِیلَ وَ ما أُنزِلَ إِلَیکُم مِن رَبِّکُم وَ لَیَزِیدَنَّ کَثِیراً مِنهُم ما أُنزِلَ إِلَیکَ مِن رَبِّکَ طُغیاناً وَ کُفراً فَلا تَأسَ عَلَی القَومِ الکافِرِینَ (۶۸)

إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هادُوا وَ الصّابِئُونَ وَ النَّصاری مَن آمَنَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ وَ عَمِلَ صالِحاً فَلا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ (۶۹) لَقَد أَخَذنا مِیثاقَ بَنِی إِسرائِیلَ وَ أَرسَلنا إِلَیهِم رُسُلاً کُلَّما جاءَهُم رَسُولٌ بِما لا تَهوی أَنفُسُهُم فَرِیقاً کَذَّبُوا وَ فَرِیقاً یَقتُلُونَ (۷۰) وَ حَسِبُوا أَلّا تَکُونَ فِتنَةٌ فَعَمُوا وَ صَمُّوا ثُمَّ تابَ اللّهُ عَلَیهِم ثُمَّ عَمُوا وَ صَمُّوا کَثِیرٌ مِنهُم وَ اللّهُ بَصِیرٌ بِما یَعمَلُونَ (۷۱)

صفحه : ۳۴۱

[ترجمه]

یهود گفتند دست خدا بسته است دستهای آنها بسته باد و بر آنان لعنت باد دو دست خدا (دست قدرت و دست رحمت) او باز است پروردگار تو هر طوری که بخواهد و بهر کس بقدری که صلاح داند انفاق میکند همانا (قرآنی) که بر تو نازل گردیده بر بسیاری از آنها کفر و طغیان افزوده گردانید و تا روز قیامت بین آنها بغض و عداوت انداختیم و هرگاه برای جنگ با مسلمانان آتش بیفروزند خدای تعالی آتش فتنه آنانرا خاموش میگرداند، و اینان کوشش می‌کنند که در زمین فساد کنند و خدا فساد کنندگانرا دوست نمیدارد [۶۴]

و اگر اهل کتاب ایمان آرند و پرهیزگار گردند ما گناهان آنها را میپوشانیم و محققا آنانرا در بهشتهای پر نعمت داخل میگردانیم [۶۵]

و اگر آنها تورات و انجیل و آنچه از جانب پروردگارشان نازل گردیده بپای میداشتند چنان نعمت بر آنها ریزش میکردیم که از بالای سرشان میخوردند و از زیر پاهایشان میخوردند، بعضی از آنها جماعتی معتدل و میانه‌رو میباشند و بسیاری از آنها اعمالشان بد است [۶۶]

ای رسول آنچه از پروردگارت بر تو فرود آمده بمردم برسان و اگر نرسانی رسالت خود را نرسانیده‌ئی و خدا تو را از شر مردم نگاه میدارد، همانا خدا جماعت کافرین را هدایت نمیگرداند [۶۷]

بگو ای اهل کتاب شما از دین چیزی ندارید تا اینکه تورات و انجیل و آنچه از طرف پروردگارتان بر شما نازل گردیده بپای دارید همانا بسیاری از یهود و نصاری آنچه بر تو نازل شده کفر

صفحه : ۳۴۲

و سرکشی آنها را زیاد میکند (و آنها را بر اینکه داشته که آنچه بر تو نازل شده انکار میکنند) و تو بر جماعت کافرین متأسف مباش [۶۸]

همانا کسانیکه ایمان آورده‌اند از یهودیان و ستاره‌پرستان و نصرانیان، کسانیکه بخدا و بروز قیامت ایمان آورده‌اند و عمل صالح نموده‌اند پس هیچ خوفی و ترسی بر آنها نمیباشد و آنها اندوهناک نیستند [۶۹]

حقيقة ما از بنى اسرائيل پيمان گرفتيم و بسوى آنان رسولانى فرستاديم هر گاه رسولى بسوى آنان ميآمد و رسالت او مطابق هواى نفسانى آنها نبود فرقه‌ئى از آنها رسولان را تكذيب ميكردند (مثل عيسى [ع] و محمّد] و فرقه‌ئى را ميكشتند [۷۰]
(مثل يحيى و شعيب) و گمان ميكردند (بچنين عمل) براى آنان بلائى و محنتى نخواهد بود و كور شدند (از ديدن راه حق) و كر شدند (از شنيدن سخن راست) پس از آن خداوند توبه آنانرا قبول نمود، پس از آن باز بسيارى از آنها از ديدن آيات الهى كور و از شنيدن آيات كر شدند و خدا بآنچه عمل ميكنيد بينا است [۷۱]

صفحه : ۳۴۳

(توضيح آيات)

وَ قالَتِ اليَهُودُ يَدُ اللّهِ مَغلُولَةٌ غُلَّت أَيدِيهِم وَ لُعِنُوا بِما قالُوا «غل يد» استعاره از بخل است و بسط اليد استعاره از جود و بخشش است و در استعمالات عرفى هر جا «يد» استعمال شود مقصود جارحه نيست بلكه مقصود جود و سخاوت است و در مقابل آن هر جا «غل» گفته شود استعاره از بخل است مثل اينكه گفته ميشود فلانى دست باز است خيلى انفاق ميكند يعنى دست بسته نيست.
مفسرين گفته‌اند اينكه آيه در باره يهوديان فرود آمده كه جماعتى از يهوديان كه رئيس آنها بنام فنحاص بن عاذورا بود و اصحاب او و خداى تعالى بآنها نعمت فراوان داده بود، چون در اللّه كافر گرديدند و مصطفى صلّى اللّه عليه و آله را دروغگو دانستند و در نعمت خدا كفران ورزيدند قوله تعالى در سوره ابراهيم ع آيه ۳۳ فرموده «أ لَم تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعمَتَ اللّهِ كُفراً» خداى تعالى نعمت را از آنان گرفت و بروزگار قحط و نياز افتادند. اينكه بود كه فنحاص و اصحاب او گفتند «يَدُ اللّهِ مَغلُولَةٌ» دست رازق بسته است و اينكه كنايه از بخل است يعنى بر ما بخل ميورزد آنطور كه پيش روزى ميداد نميدهد و اينكه آيه نظير قوله تعالى در سوره بنى اسرائيل آيه ۳۱ برسولش خطاب نموده «وَ لا تَجعَل يَدَكَ مَغلُولَةً إِلى عُنُقِكَ وَ لا تَبسُطها كُلَّ البَسطِ» يعنى در امساك و انفاق اعتدال را مراعات نما، خداى جليل در پاسخ آنها فرموده «غُلَّت أَيدِيهِم» دست آنها از خيرات و عطيات فرو بسته است «ŞΠلُعِنُوا بِما قالُوا» و شايد مقصود چنين باشد كه در اثر كلام ركيكشان در قيامت دستهاى آنها بسته است «إِذِ الأَغلالُ فِي أَعناقِهِم» اشاره به اينكه كه جزاى كفر اينها اينكه است كه در قيامت غل آتشين بر گردن ايشان نهند و دستهاى آنها را بگردنشان ببندند «وَ لُعِنُوا بِما قالُوا» گفتار ركيك آنان دورى آنها را از رحمت خدا ايجاب ميكند.

صفحه : ۳۴۴

بَل يَداهُ مَبسُوطَتانِ يُنفِقُ كَيفَ يَشاءُ تثنيه «يد» در اينجا براى تأكيد در انكار است و اثبات غايت سخاء و كثرت انفاق زيرا كه يدين ادل بر غايت سخاوت است كه بدو دست عطاء ميكند و قوله «يُنفِقُ كَيفَ يَشاءُ» نيز مؤكّد ميگرداند توصيف سخاء وجود و بخشش را و نيز دليل بر اينكه است كه انفاق نميكند مگر بآنطوريكه صلاح منوط بآن باشد.
وَ لَيَزِيدَنَّ كَثِيراً مِنهُم ما أُنزِلَ إِلَيكَ مِن رَبِّكَ طُغياناً وَ كُفراً در وصف يهوديها است كه بسيارى از آنها در موقع نزول قرآن حسد و جحود و طغيان و كفر آنها را بآيات قرآن زياد ميگرداند.
وَ أَلقَينا بَينَهُمُ العَداوَةَ وَ البَغضاءَ إِلى يَومِ القِيامَةِ شايه آيه اشاره باين دارد كه در اثر ضديّت و طغيان و حسد برسول و بآيات ما بين آنها عداوت و بغض و دشمنى انداختيم كه تا روز قيامت اينكه بغض و دشمنى بين آنها دائر باشد اينكه است كه سخنان آنان مختلف است و قلبهاى آنها متشتت و پراكنده است و بين آنها موافقت پديد نميگردد.
كُلَّما أَوقَدُوا ناراً لِلحَربِ أَطفَأَهَا اللّهُ وَ يَسعَونَ فِي الأَرضِ فَساداً وَ اللّهُ لا يُحِبُّ المُفسِدِينَ هر وقت اينكه يهوديان اراده ميكنند آتش

جنگ را برافروزنـد و با رسول صـلی اللّه علیه و آله جنگ کننـد خـدا آتش جنگ را خاموش میکنـد و آنها را مغلوب و رسولش را ظفر میدهد و هرگز برای آنها مظفریت نخواهد بود.

بعضـی از مفسـرین گفته قبـل از اسـلام یهودیهـا خـود را اشـرف ملـل میدانسـتند و سیادت و تقـدم بر سـایر اقوام را حق مسلّم خود میپنداشـتند و خود را اهل کتاب و سایر اقوام آنروز را امّی و بی‌سواد و وحشـی مینامیدنـد و بدنیای آنروز فخر میفروختند و ربانیین و علمای خود را برخ مردم عالمیان می‌کشـیدند لکن دوران آن سـیادت تو خالی سـر آمـد وقتی آوازه پیغمبری از قریش که بنظر آنها منحطترین اقوامی بود که در برابر علم یهود و دانشمندان سر فرود میآوردند و نیز کتاب وی

صفحه : ۳۴۵

گوش یهودیان را خراش داد مخصوصا وقتی که آنرا کتاب آسـمانی مشتمل بر عالی‌ترین تعلیمات روحی و کامل‌ترین طریق هدایت یافتنـد بیشتر از پیش بـذلت و بی‌ارجی کتاب خویش که سالها برخ عالمیانش میکشـیدند پی برده لا جرم از آن خواب و خیال بیـدار شـده و بخود آمـده در حـالیکه هر لحظه بخشم درونی و کفر و طغیانشـان افزوده میشـد و اینکه خـدای تعالی در اینکه آیه میفرماید آیـاتیکه بتو وارد میشود بر طغیانشـان افزوده میگردد نه اینکه قرآن سـبب ضـلالت آنهـا گردد بلکه چون اصولا جنس یهود حسود و کینه‌ور است نزول قرآن آتش حسد آنها را تیزتر میگرداند و معارف حقه و دعوت صـریحی که در قرآن است سبب شد که حسد و کفر و طغیان آنها زیادتر گردد.

[پایان] وَ لَو أَنَّ أَهلَ‌الکِتابِ آمَنُوا وَ اتَّقَوا لَکَفَّرنا عَنهُم سَیِّئاتِهِم وَ لَأَدخَلناهُم جَنّاتِ‌النَّعِیمِ روی سـخن آیه با تمام اهل کتاب است که اگر اهل کتاب از یهودی و نصـرانی و غیر اینها ایمان میآوردنـد و از گناهان بزرگ کبیره اجتناب مینمودند گناهان کوچک صـغیره آنها را میپوشانیدیم در سوره نساء آیه ۳۵ فرموده «إِن تَجتَنِبُوا کَبائِرَ ما تُنهَونَ عَنهُ نُکَفِّر عَنکُم سَیِّئاتِکُم وَ نُدخِلکُم مُدخَلًا کَرِیماً» و در جای خود مبرهن گردیده و اینکه آیه نیز صریح در اینکه است که اجتناب از کبائر کفاره گناهان صغیره است.

وَ لَو أَنَّهُم أَقامُوا التَّوراةَ وَ الإِنجِیلَ وَ ما أُنزِلَ إِلَیهِم مِن رَبِّهِم لَأَکَلُوا مِن فَوقِهِم وَ مِن تَحتِ أَرجُلِهِم طبرسی رحمهٔ اللّه علیه در توجیه آیه گفته «و لو ان اهـل الکتـاب آمنوا بمحمـد صـلّی اللّه علیه و آله و اتقوا الکفر و الفواحش» یعنی ایمانشـان را با تقوی مقارن مینمودند همانـا مـا سـیئات و گناهـان آنهـا را میپوشانیـدیم و آنهـا را بگناهانشـان مؤاخـذه نمینمودیم و آنها را با مسـلمانها داخل مینمودیم در بهشتهای پر نعمت و اگر اهل کتاب بپای میداشتند احکام و حدود تورات و انجیل را و آنچه در انجیل

صفحه : ۳۴۶

و تورات است از صفات رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و آنچه نازل گردیده بسوی اهل کتاب از سایر کتابهای خدا زیرا که تکلیف آنها چنین بود که بتمام کتب آسـمانی ایمان آوردنـد که گویا تماما بسوی آنها نازل گردیده (و بقولی مقصود قرآن است) اگر اهل کتـاب چنین بودنـد همانا روزی آنها چنین وسیع میشـد که از بالای سـرشان و از زیر پاهایشان روزی میخوردنـد یعنی خـدای تعالی روزی آنها را وسیع میگردانیـد و آنها در آنوقت در حال قحطی بودنـد و مقصود اینکه است اگر اینها ایمان میآوردنـد همانا برکات آسمان و زمین را بآنها افاضه میکردیم یا اشجار و غلات و زرعهای آنها را زیاد میکردیم.

مِنهُم أُمَّةٌ مُقتَصِدَةٌ وَ کَثِیرٌ مِنهُم ساءَ ما یَعمَلُونَ یعنی جمـاعتی از آن اهـل تورات و انجیـل مردمـان میـانه‌رو و مسـلم و برسول ایمـان آوردند و بسیاری از آنها اعمال آنها بد بود و در اینکه آیه معنی تعجب مأخوذ گردیده یعنی چه بسیار عمل آنها رکیک و بد است.

[پایـان] در اینکه آیه و آیه ۹۴ از سوره اعراف آنجـا که فرموده «وَ لَو أَنَّ أَهـلَ‌القُری آمَنُوا وَ اتَّقَوا لَفَتَحنـا عَلَیهِم بَرَکاتٍ مِنَ‌السَّماءِ وَ الأَرضِ وَ لکِن کَذَّبُوا فَأَخَذناهُم بِما کانُوا یَکسِبُونَ».

همین طوری که بعضـی از مفسـرین نیز گفته‌انـد نکته‌ئی بنظر میرسد و آن اینکه است که چون موجودات تماما مرتبط بهم و متصـل بیکدیگرنـد و یک وحدت جمعی بین آنها دائر است حتّی اعمال بشـر در نظام گیتی آثار بخصوص بجا میگذارد مخصوصا عمل هر کسـی نسبت بخودش بلکه نسبت بنظام عالم تأثیراتی دارد اینکه است که هر گاه ایمان و عمل صالح در جماعتی دائر گردید و مدینه فاضـله بوجود آمد چون ایمان و عمل صالح جزء نظام عالم است در آسمانها و زمین تأثیر میکنند و برکات آسمانها و زمین با اهلش فرود میآیـد همین طور کفر و عمـل زشت در فساد عـالم کون تـأثیر مینمایـد و بسا قحطی یـا جنـگ یـا فسادهای دیگری را ایجاب مینماید چنانچه آیات بسیاری مشعر بهمین معنی مثل قوله تعالی در سوره

صفحه : ۳۴۷

روم آیه ۴۰ «ظَهَرَ الفَسادُ فِی البَرِّ وَ البَحرِ بِما کَسَبَت أَیدِی النّاسِ» و امثال اینها یا أَیُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغ ما أُنزِلَ إِلَیکَ مِن رَبِّکَ وَ إِن لَم تَفعَل فَما بَلَّغتَ رِسالَتَهُ وَ اللّهُ یَعصِمُکَ مِنَ النّاسِ إِنَّ اللّهَ لا یَهدِی القَومَ الکافِرِینَ ترجمه آیه شـده و معنی آیه واضـح است و محتاج بتوضـیح نیست و خلاـصه اینکه بطور وضوح دو مطلب از آیه اسـتفاده میشود یکی معلوم میشود دسـتور مهم تـازه‌ئی برسولش ابلاغ میکند که متضمن بر فشار و تهدید است به اینکه که پیغام تازه‌ئی بمؤمنین برساند، و دیگر وعده‌ئی که باو داده که اگر در اجراء آن عمل کند ممکن است خطراتی مواجه او گردد او را حفظ نماید. بعضـی از مفسرین گفته و چون ظاهرا آن حکم تازه بود زیرا اینکه آیه در موقع قوت و غلبه اسـلام فرود آمده دیگر رسول در اجراء احکام الهی خوف و ترسـی نداشت و نیز در هیچ یک از دستورات محذوری از خوف جان یا چیز دیگر در نظر مبارکش نبود که از آن احتراز نماید.

معلوم میشود در اجراء «ما انزل» مطلب مهمتر از جان شـریفش در نظر داشـته و جای تردید نیست که بقدری اینکه حکم حائز اهمیت است که جای دارد رسول صـلّی اللّه علیه و آله از اجراء آن انـدیشه نمایـد و ظاهرا انـدیشه حضـرت از اهل کتاب نبوده بلکه از خود مؤمنین بوده که در اجراء اینکه حکم مؤمنین بنیـاد دین را منهـدم گرداننـد اینکه بود که حضـرت منتظر بود در موقع آرام و منـاسبی حکم (ما أَنزَلَ اللّهُ) را بمردم برساند.

کلینی از ابی صالـح و او از إبن عباس و جابر بن عبـد اللّه روایت کرده که خـدای تعالی بنبی خود صـلّی اللّه علیه و آله امر نمود که علی ع را بخلاـفت نصب گردان و مردم را بخلاـفت او خبر ده پس حضـرت ترسـید از اینکه مردم بگوینـد إبن عمّش را بر مـا خلیفه گردانیـده و اینکه مطلب بر جماعتی از اصـحاب سـخت آیـد، اینکه بود که اینکه آیه نازل گردیـد. پس رسول [ص] روز غـدیر خم دست علی [ع] را گرفت و گفت «من کنت مولاه فعلی مولاه» و آیه «فَما بَلَّغتَ رِسالَتَهُ» را تلاوت نمود یعنی

صفحه : ۳۴۸

اگر اینکه رسـالت را نرسـانی از آنچه تکلیف تو بود از رسالاـت نرسانیـده‌ئی و گویا تو چنین بودی که هرگز رسالت نرسانیـده‌ئی و گویا تو از تمام احکام رسالت غافل گردیده‌ئی «وَ اللّهُ یَعصِمُکَ مِنَ النّاسِ» و اینکه وعده‌ئی است از خدا که تو را از شـرّ مردم نگاه میـدارد بحفظ یعنی خـدا ضامن گردیده که تو را از سوء نگاه دارد پس عذر تو چیست و خدا جماعت کافرین را هدایت نمیگرداند و خـدا اراده نکرده که اینها را متمکن گردانـد از اینکه صـدمه‌ئی بتو برساننـد، و از انس بن مالک نقل شده که وقتی اینکه آیه نازل گردید سر مبارک از قبّه که از ادیم دوخته بودند بیرون کرد و فرمود ای مردم باز گردید که خدا مرا نگاه داشت.

قُل یـا أَهلَ الکِتابِ لَسـتُم عَلی شَیءٍ حَتّی تُقِیمُوا التَّوراةَ وَ الإِنجِیلَ وَ ما أُنزِلَ إِلَیکُم مِن رَبِّکُم آیه ترجمه شـده و واضـح است محتاج بتوضـیح نیست.

ر مجمع البیان در شأن نزول آیه از إبن عباس نقل میکنـد که جماعتی از یهودیان نزد رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله آمدند و گفتند

آیا تو مقرّ نیستی که تورات از نزد خدا فرود آمده فرمود آری گفتند ما بتورات ایمان میآوریم و بغیر آن ایمان نمیآوریم پس اینکه آیه نازل گردید و برسول [ص] امر کرد که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله بیهود خطاب کن و بگو ای اهل کتاب شما بر دین صحیحی نیستید تا اینکه بپای دارید تورات و انجیل و آنچه از پروردگار شما بسوی شما نازل گردیده یعنی تا وقتی که بتورات و انجیل و قرآنیکه بسوی تمام مردم نازل گردیده. و بقولی یعنی تا وقتی که تورات و انجیل را بپای دارید بر آنچه در آن دو تا از بشارت بنبوت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و عمل نمودن بآنچه در آنها ایجاب نموده، و بقولی معنی آیه امر است باقامه تورات و انجیل و آنچه در آنها است و اینکه آیه پیش از تورات و انجیل نازل گردیده.

[جبائی]

صفحه : ۳۴۹

وَ لَیَزِیدَنَّ کَثِیراً مِنهُم ما أُنزِلَ إِلَیکَ مِن رَبِّکَ طُغیاناً وَ کُفراً فَلا تَأسَ عَلَی القَومِ الکافِرِینَ ای رسول محزون مباش و آیه تسلیت میدهد نبی [ص] را یعنی محزون مباش زیرا که دأب و عادت مردم بر اینکه بوده که انبیاء را تکذیب میکردند، و بقولی معنی آیه اینست که بر کفر اینها محزون مباش و نیز از تجاوز نمودن آنها در ظلم زیرا که ضرر آن عائد خودشان میگردد، و بقول دیگر یعنی بر هلاکت آنها و عذاب آنها محزون مباش زیرا که عذاب جزای عمل آنها است.

إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هادُوا وَ الصّابِئُونَ وَ النَّصاری مَن آمَنَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ وَ عَمِلَ صالِحاً فَلا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ آیه ظاهرا مربوط بآیه بالا است که خطاب باهل کتاب بود که شما بر دینی پایدار نیستید مگر وقتی که بتمام کتابهای آسمانی معترف و پایدار باشید و در اینجا تشویق میکند و مژده میدهد کسانی را که ایمان آورده‌اند و یهود و نصاری و صابئون که گویند ستاره پرستانند که بر هیچ پیمبری ایمان نیاورده‌اند که اگر اینها ایمان آرند بخدا و روز قیامت و ایمانشان با عمل صالح توأم گردد دیگر خوفی و حزنی بر آنها نیست و در محلّ امن و امان قرار گرفته‌اند.

سؤال- بدلالت اینکه آیه در نجات یافتن و رفع محذور از عذاب ایمان بخدا و تصدیق بقیامت کافی است و لو اینکه ایمان برسول در کار نباشد چنانچه اهل ادیان ایمان بخدا و قیامت دارند با اینکه حال چگونه ما آنها را کافر و اهل عذاب میدانیم.

پاسخ- اولا- ایمان بخدا و معاد اگر چه بنظر بدوی همان اعتراف بوجود و بوحدت خدای عالمیان است و نیز معاد همان تصدیق بقیامت است لکن بقرینه «مَن آمَنَ» من موصوله عموم دارد شامل میگردد یهود و نصاری و تمام آنهائی که بخدا و یوم آخر ایمان آورده‌اند و از اینجا معلوم میشود که اضافه بر ایمان بخدا و معاد تصدیق به «ما أُنزِلَ إِلَیکَ» نیز داخل در ایمان است یعنی اضافه بر

صفحه : ۳۵۰

بپای داشتن تورات و انجیل تصدیق بقرآن نیز شرط در ایمان است.

و ثانیا چنانچه باستقراء معلوم میشود هر جا در قرآن ذکری از ایمان برده شود منصرف میگردد بایمان بخدا و رسول و معاد که اصول دیانت اسلام است و باضافه عمل صالح را نیز با ایمان بخدا توأم گردانیده و عمل صالح بنظر قرآن منوط بدستورات قرآن است.

لَقَد أَخَذنا مِیثاقَ بَنِی إِسرائِیلَ وَ أَرسَلنا إِلَیهِم رُسُلًا کُلَّما جاءَهُم رَسُولٌ بِما لا تَهوی أَنفُسُهُم الخ ترجمه آیه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست، آیه در مقام توبیخ و سرزنش بنی اسرائیلیان است که هر پیمبری که بر آنها آمد وقتی بر خلاف دلخواه آنان حکم خدا را بیان مینمود جماعتی از آن پیغمبران را تکذیب کردند مثل عیسی ع و محمّد صلّی اللّه علیه و آله و جماعتی از آنها را کشتند مثل زکریا و یحیی و شعیا علیهم السّلام.

وَ حَسِبُوا أَلّا تَكُونَ فِتنَةٌ فَعَمُوا وَ صَمُّوا ثُمَّ تابَ اللّهُ عَلَيهِم الخ اينكه مردمان شرور نسبت برسولان الهى اعمالشان چنين بود پس عمل آنها كرى و كورى دل آنانرا ايجاب نمود و پس از آنكه جماعتى از آنها توبه كردند خدا توبه آنها را پذيرفت، آيه مشعر بر اينكه است كه پس از آنكه توبه نمودند باز بسيارى از آنها همان كورى و كرى خود را ادامه دادند و رسولان را تكذيب كردند و خدا بآنچه عمل ميكنند دانا است و پاداش عملشان را خواهد داد.

صفحه : ۳۵۱

[سوره المائدة (۵): آيات ۷۲ تا ۷۷]

اشاره

لَقَد كَفَرَ الَّذِينَ قالُوا إِنَّ اللّهَ هُوَ المَسِيحُ ابنُ مَريَمَ وَ قالَ المَسِيحُ يا بَنِي إِسرائِيلَ اعبُدُوا اللّهَ رَبِّي وَ رَبَّكُم إِنَّهُ مَن يُشرِك بِاللّهِ فَقَد حَرَّمَ اللّهُ عَلَيهِ الجَنَّةَ وَ مَأواهُ النّارُ وَ ما لِلظّالِمِينَ مِن أَنصارٍ (۷۲) لَقَد كَفَرَ الَّذِينَ قالُوا إِنَّ اللّهَ ثالِثُ ثَلاثَةٍ وَ ما مِن إِلهٍ إِلاّ إِلهٌ واحِدٌ وَ إِن لَم يَنتَهُوا عَمّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنهُم عَذابٌ أَلِيمٌ (۷۳) أَ فَلا يَتُوبُونَ إِلَى اللّهِ وَ يَستَغفِرُونَهُ وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۷۴) مَا المَسِيحُ ابنُ مَريَمَ إِلاّ رَسُولٌ قَد خَلَت مِن قَبلِهِ الرُّسُلُ وَ أُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كانا يَأكُلانِ الطَّعامَ انظُر كَيفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الآياتِ ثُمَّ انظُر أَنّى يُؤفَكُونَ (۷۵) قُل أَ تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ ما لا يَملِكُ لَكُم ضَرًّا وَ لا نَفعاً وَ اللّهُ هُوَ السَّمِيعُ العَلِيمُ (۷۶)
قُل يا أَهلَ الكِتابِ لا تَغلُوا فِي دِينِكُم غَيرَ الحَقِّ وَ لا تَتَّبِعُوا أَهواءَ قَومٍ قَد ضَلُّوا مِن قَبلُ وَ أَضَلُّوا كَثِيراً وَ ضَلُّوا عَن سَواءِ السَّبِيلِ (۷۷)

صفحه : ۳۵۲

[ترجمه]

همانا كافر شدند آنانكه گفتند خدا مسيح پسر مريم است و مسيح گفت اى بنى اسرائيل عبادت كنيد خدا را كه پروردگار من و شما است و هر كسيكه بر خدا شرك آورد محققا خدا بهشت را بر او حرام گردانيده و مأواى او آتش است و نيست براى ظالمين هيچ يارى [۷۲]
همانا كافر شدند آنانكه گفتند خدا سومى از سه خدا است و حال آنكه الهى نيست مگر اله واحد و اگر اينان از آنچه گفته‌اند باز نايستند بآنكسانى از آنها كه كافر شدند عذاب اليم تماس مينمايد [۷۳]
آيا اينان بسوى خدا بازگشت نميكنند و از او طلب آمرزش نمى‌كنند و خدا پذيرنده توبه و مهربان است [۷۴]
نيست مسيح پسر مريم مگر پيمبرى كه پيش از او پيمبرانى گذشته بودند و مادرش راست‌گو و با ايمان بود و هر دو طعام ميخوردند، اى رسول بنگر چگونه براى آنها آيات را بيان مينمائيم، و بنگر كه چگونه برگرديده ميشوند از دريافتن حق [۷۵]
بگو اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله آيا شما بغير خدا پرستش ميكنيد چيزى را كه براى شما نه ضررى مالك است و نه نفعى، و خدا است كه او شنوا و عالم است [۷۶]
بگو اى محمّد [ص] اى اهل كتاب در دينتان بغير حق غلو نكنيد، و تابع هواهاى جماعتى نگرديد كه قبلا گمراه شدند و بسيارى را از راه حق گمراه نمودند و ثابت شدند بر گمراهى خود از راه راست يعنى قرآن

.

صفحه : ۳۵۳

(توضیح آیات)

لَقَد کَفَرَ الَّذِینَ قالُوا إِنَّ اللّهَ هُوَ المَسِیحُ ابنُ مَریَمَ پس از آنکه در آیات بالا یهودیان را از اعمال رکیکشان و حقد و حسدشان نسبت برسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و آیات قرآن و قتل و تکذیب پیمبران سرزنش نموده و آنان را کور و کر بحساب آورده در مقام کفر مسیحیان و شرک آنها رسول خود را یادآوری مینماید که آنها در اثر قول فاسدشان که گفتند مسیح پسر مریم خدا است کافر شدند. مفسرین گفته‌اند گروهی از نصاری که آنها را یعقوبیه می‌نامند قائل بتثلیث شدند سه اقنوم گفتند اینکه طور: اقنوم پدر، اقنوم پسر و اقنوم روح القدس و گویند سه بودند یکی شدند و متحد گردیدند و اینان جماعتی هستند غیر از آنها که گفتند عیسی بن مریم پسر خدا است.

و بعضی گفته‌اند نصاری در اینکه حرف و در کیفیت شرک بخدا و اینکه مسیح دارای جوهر الوهیت است مختلفند طائفه‌ئی گفته‌اند اقنوم مسیح که همان علم است شاخه ایست از اقنوم رب العالمین و آن همان حیات است که منشعب میشود و معنی پدری خدا و پسری مسیح اینکه است که اینکه از آن منشعب گشته است.

طائفه دیگری میگویند آن حقیقتی که تا قبل از مسیح بنام پروردگار نامیده میشد مقارن آمدن مسیح بحقیقت دیگری که همان مسیح است منقلب گردیده.

طائفه دیگری گویند خدا در مسیح حلول کرد. و باید دانست اینکه سه قولیکه در باره مسیح دارند هر سه با آیه شریفه «إِنَّ اللّهَ هُوَ المَسِیحُ ابنُ مَریَمَ» قابل انطباقند، بنا بر اینکه مراد از کسانیکه چنین گفتند تنها قائلین بانقلاب نیستند (یعنی آنهائیکه گفتند عیسی ع بخدا منقلب گردید) بلکه شامل میگردد تمام نصاری را که در باره مسیح غلو کردند، و اینکه مسیح [ع] را بپسری مریم توصیف فرمود خالی از اشعار و دلالت بر جهت کفر آنها نیست زیرا که میفهماند که آنها الوهیت را نسبت بیک انسانی داده‌اند که انسان دیگری او را زائیده

صفحه : ۳۵۴

و هر دو از خاک خلق شده‌اند خاک کجا خدای پاک کجا.

[تفسیر المیزان] وَ قالَ المَسِیحُ یا بَنِی إِسرائِیلَ اعبُدُوا اللّهَ رَبِّی وَ رَبَّکُم إِنَّهُ مَن یُشرِک بِاللّهِ فَقَد حَرَّمَ اللّهُ عَلَیهِ الجَنَّةَ الخ مسیح در مقام اندرز و خیرخواهی برآمده و گفته ای بنی اسرائیل خدائی را عبادت و پرستش کنید که پروردگار من و پروردگار شما است یعنی فقط خدا را بیگانگی و الوهیت بشناسید و در مقام پرستش کسی را با او انباز نگیرید و غرض آنحضرت اینکه بود که من هم مثل شما بشری هستم که از مادر متولد شده‌ام غذا میخورم، راه میروم کسیکه بر خدا شرک آورد یعنی کسی را در ملک یا در تدبیر امور عالم یا در پرستش شریک گرداند بهشت را بر او خدا حرام گردانیده «وَ ما لِلظّالِمِینَ مِن أَنصارٍ» مقصود از ظالمین در اینجا کافرینند قوله تعالی «إِنَّ الشِّرکَ لَظُلمٌ عَظِیمٌ» آری چه ظلمی است عظیم‌تر از اینکه نسبت بمقام کبریائی و وحدت حقانی کسی شرک آورد.

و نیز طنطاوی در تفسیرش در توجیه آیه «قالُوا إِنَّ اللّهَ ثالِثُ ثَلاثَةٍ» گفته یعنی یکی از سه تا میگویند «جوهر واحد ثلاثهٔ اقانیم» اب و إبن و روح قدس و اینکه ثلاثهٔ اله واحد است، مثل اینکه شمس اسم است و شامل میگردد قرص و شعاع و حرارت را و مقصود آنها از اب ذات و بابن کلمه و بروح حیات، و گفته‌اند کلمه آن کلام اللّه است که با جسد مخلوط گردیده مثل مخلوط گردیدن آب با

شیر، و نیز گفته‌اند: اب اله و إبن اله و روح اله و تمام یک خدا است و مفسرین قول دیگری نیز گفته‌اند اینکه مقصود آنها از ثلاثهٔ خدا و مریم و عیسی است و مقصودشان از اله ثلاثهٔ اینکه است که الوهیهٔ مشترک بین آنها و کل واحد از آنها الهند.

[پایان] لَقَد كَفَرَ الَّذِينَ قالُوا إِنَّ اللّهَ ثالِثُ ثَلاثَةٍ وَ ما مِن إِلهٍ إِلّا إِلهٌ واحِدٌ الخ ترجمه آیات شده و معنی آیه واضح است و محتاج بتوضیح نیست.

آیه از جماعت دیگری از نصاری خبر میدهد مثل جماعت یعقوبیه که اقانیم ثلاثه

صفحه : ۳۵۵

قائل گردیدند: اب، إبن، روح القدس. کافر شدند و گفتند خدا سوم سه است و گفته‌اند جمهور از ترسایان از ملکانیان و نسطوریان و یعقوبیان چنین میگفتند و اینکه کلام آنها اصلا عقلائی نیست چگونه میتوان تصور نمود که سه چیز مباین یک چیز شود و با هم متحد گردد کسیکه از مادر متولد گردیده و حادث شده چگونه میشود با خدای قدیم ازلی واجب الوجود یکی گردد، و آیه خبر میدهد که اگر اینها از گفتار رکیکشان بازنایستند بسزای کفرشان عذاب الیم بآنها اصابت خواهد نمود.

و آیه بعد رسول و مؤمنین را خاطر نشان میکند که مسیح پسر مریم رسولی بود که پیش از آن رسولانی آمده بودند گویا در مقام سرزنش مسیحیان است که وقتی دانستند امثال او پیمبرانی از نیستی بهستی آمدند و پس از آن مردند و نیز میدانند که عیسی و مادرش مریم صدیقه است، و زن فعیل و فعال برای مبالغه در راست گوئی است و شاید مقصود از «صدیقه» تصدیق او بوحدت اله عالم باشد و اشاره به اینکه که مریم مادر عیسی موحّد و خدا پرست بود هیچ وقت نسبت الوهیت بخودش و بپسرش نمیداد (كانا يَأكُلانِ الطَّعامَ) اینکه مادر و پسر مثل باقی مردم غذا میخوردند و دو بشری بودند مثل باقی مردم.

انظُر كَيفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الآياتِ ثُمَّ انظُر أَنّى يُؤفَكُونَ خطاب برسولش نموده و گویا بطور تعجب فرموده ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله نظر کن و ببین اینها چه میگویند و ما چگونه آیات را بر آنها واضح میگردانیم رکاکت و شناعت گفتارشان را ببین و باز نظر کن که چگونه برگردانیده میشوند از دریافتن حق و نسبت اولاد و شریک باو میدهند و نیز برسول او دروغ می‌بندد و نسبت فرزندی خدا باو می‌دهند.

قُل أَ تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ ما لا يَملِكُ لَكُم ضَرًّا وَ لا نَفعاً وَ اللّهُ هُوَ السَّمِيعُ العَلِيمُ «أ تَعبُدُونَ» بهمزه استفهامی که در مورد تعجب آرند خطاب برسول نموده که باین عیسویان یا مقصود تمام مشرکین است بگو چگونه شما پرستش و عبادت

صفحه : ۳۵۶

میکنید بغیر خدا چیزی را که نه مالک ضرری است که بشما اصابت نماید و نه مالک نفعی است که بشما برساند، گویا آیه ارشاد بحکم عقل است که میخواهد بفرماید اگر شما عقل و رویه داشتید فقط پرستش مینمودید آن خدائی را که هم شنوا است رازهای نهائی شما را وهم عالم است بحوائج و احتیاجات شما او را عبادت کنید و حاجات خود را از او طلب کنید نه از غیر او.

قُل يا أَهلَ الكِتابِ لا تَغلُوا فِي دِينِكُم غَيرَ الحَقِّ وَ لا تَتَّبِعُوا أَهواءَ قَومٍ آیه ظاهرا خطاب بیهودیان و نصرانیان زمان رسول صلّی اللّه علیه و آله است که شما در دینتان و رویه‌تان غلو و تجاوز از حق نکنید و تابع آباء و هواهای افرادی که پیش از شما بودند نگردید اشاره به اینکه که در دین تقلید از گذشته گان ننمائید رجوع بعقل و براهین نمائید تا اینکه بدانید بسیاری از آنها «قَد ضَلُّوا مِن قَبلُ وَ أَضَلُّوا كَثِيراً وَ ضَلُّوا عَن سَواءِ السَّبِيلِ» یعنی اگر رجوع بفطانت خود کنید می‌فهمید که آنها هم گمراه شدند و هم جماعت بسیاری را گمراه نمودند و از طریق مستقیم توحید گمراه گردیدند.

صفحه : ۳۵۷

[سوره المائدة (۵): آیات ۷۸ تا ۸۸]

اشاره

لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن بَنِي إِسرائِيلَ عَلى لِسانِ داوُدَ وَ عِيسَى ابنِ مَريَمَ ذلِكَ بِما عَصَوا وَ كانُوا يَعتَدُونَ (۷۸) كانُوا لا يَتَناهَونَ عَن مُنكَرٍ فَعَلُوهُ لَبِئسَ ما كانُوا يَفعَلُونَ (۷۹) تَرى كَثِيراً مِنهُم يَتَوَلَّونَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَبِئسَ ما قَدَّمَت لَهُم أَنفُسُهُم أَن سَخِطَ اللّهُ عَلَيهِم وَ فِي العَذابِ هُم خالِدُونَ (۸۰) وَ لَو كانُوا يُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ النَّبِيِّ وَ ما أُنزِلَ إِلَيهِ مَا اتَّخَذُوهُم أَولِياءَ وَ لكِنَّ كَثِيراً مِنهُم فاسِقُونَ (۸۱) لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النّاسِ عَداوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا اليَهُودَ وَ الَّذِينَ أَشرَكُوا وَ لَتَجِدَنَّ أَقرَبَهُم مَوَدَّةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ قالُوا إِنّا نَصارى ذلِكَ بِأَنَّ مِنهُم قِسِّيسِينَ وَ رُهباناً وَ أَنَّهُم لا يَستَكبِرُونَ (۸۲)

وَ إِذا سَمِعُوا ما أُنزِلَ إِلَى الرَّسُولِ تَرى أَعيُنَهُم تَفِيضُ مِنَ الدَّمعِ مِمّا عَرَفُوا مِنَ الحَقِّ يَقُولُونَ رَبَّنا آمَنّا فَاكتُبنا مَعَ الشّاهِدِينَ (۸۳) وَ ما لَنا لا نُؤمِنُ بِاللّهِ وَ ما جاءَنا مِنَ الحَقِّ وَ نَطمَعُ أَن يُدخِلَنا رَبُّنا مَعَ القَومِ الصّالِحِينَ (۸۴) فَأَثابَهُمُ اللّهُ بِما قالُوا جَنّاتٍ تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِينَ فِيها وَ ذلِكَ جَزاءُ المُحسِنِينَ (۸۵) وَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآياتِنا أُولئِكَ أَصحابُ الجَحِيمِ (۸۶) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تُحَرِّمُوا طَيِّباتِ ما أَحَلَّ اللّهُ لَكُم وَ لا تَعتَدُوا إِنَّ اللّهَ لا يُحِبُّ المُعتَدِينَ (۸۷)

وَ كُلُوا مِمّا رَزَقَكُمُ اللّهُ حَلالاً طَيِّباً وَ اتَّقُوا اللّهَ الَّذِي أَنتُم بِهِ مُؤمِنُونَ (۸۸)

صفحه : ۳۵۸

[ترجمه]

کافرین از بنی اسرائیل بزبان داود و عیسی [ع] لعنت گردیده شدند بسبب آنکه نافرمانی کردند و از حدود الهی تجاوز می‌نمودند [۷۸]

و بعضی از آنها بعض دیگر را از عمل زشتشان نهی نمی‌کردند بخدا قسم همانا بد بود آنچه میکردند [۷۹]

بسیاری از آنها را می‌بینی که کافرین را دوست میدارند و هر آینه بد است آنچه نفسهای آنها از سخط خدا که بر خود پیش انداختند و آنان در عذاب جاویدانند [۸۰]

اگر بنی اسرائیلیان بخدا و آنچه بر پیغمبر اسلام نازل شده ایمان داشتند کفار را دوستان خود نمی‌گرفتند و لکن بسیاری از آنها فاسقند [۸۱]

ای رسول هر آینه تو می‌یابی شدیدترین مردم در دشمنی با مؤمنین یهودیانند و آنهائیکه برای خدا شریک قرار دادند و می‌یابی نزدیک‌ترین آنها در دوستی با مؤمنین آنهائی میباشند که گفتند ما نصارائیم و بعضی از آنها دانایان و عابدان صومعه نشینند و آنان از قبول حق تکبر و گردن کشی نمیکنند [۸۲]

و چون آنها میشنوند چیزی که بر پیغمبر نازل شده از سخن راست تو می‌بینی که از چشمهای آنها اشک می‌ریزد و میگویند ای پروردگارا ما ایمان آوردیم پس نام ما را از گواهان صدق بنویس [۸۳]

و چیست ما را که آنچه از خدا و از حق بما آمده ایمان نیاوریم در صورتی که امیدواریم که پروردگار ما را با گروه صالحین که امّت محمّد صلّی اللّه علیه و آله می‌باشند داخل بهشت گرداند [۸۴]

و خدا بپاداش اینکه چنین گفتند آنها را ببهشتهائی رسانید که از زیر درختان آن نهرهائی جریان دارد و در آن جاویدانند- اینکه است پاداش نیکوکاران [۸۵]

و آنهائیکه کافر شدند و آیات ما را تکذیب کردند آن جماعت یاران جهنمند [۸۶]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید آنچه را از طیبات که خدا بر شما حلال گردانیده بر خود حرام نکنید و از حدود الهی تجاوز ننمائید خدا تجاوز کنندگان را دوست نمی‌دارد [۸۷]

و از آنچه خدا بشما روزی داده است بخورید در حالی که حلال و پاکیزه باشد و بترسید از خدائی که شما باو ایمان آورده‌اید [۸۸]

صفحه : ۳۵۹

(توضیح آیات)

لُعِنَ الَّذِینَ کَفَرُوا مِن بَنِی إِسرائِیلَ عَلی لِسانِ داوُدَ وَ عِیسَی ابنِ مَریَمَ ذلِکَ بِما عَصَوا وَ کانُوا یَعتَدُونَ لعنت بمعنی راندن و دور کردن از رحمت خدا است، مفسرین گفته‌اند لعنت بر زبان داود آن بود که اصحاب سبت روز شنبه بمخالفت داود ع ماهی گرفتند داود (ع) گفت «اللهم انّ عبادا قد خالفوا امرک و ترکوا قولک فالعنهم و اجعلهم آیهٔ و مثلا لخلقک» و بدعای داود خدای تعالی آنها را مسخ گردانید و بوزینه گردیدند.

و لعنت بزبان عیسی اینکه بود قومیکه مائده خوردند ایمان نیاوردند عیسی گفت خدایا تو بمن وعده دادی کسیکه بعد از اکل مائده کافر گردید او را عذابی کن که باحدی از عالمیان چنین عذابی نکرده باشی خدایا آنها را لعنت کن همان طوری که اصحاب سبت را لعنت کردی گفته‌اند آنان پنج هزار مرد بودند و زن و کودکی بین آنها نبود و همه خنازیر یعنی خوک گردیدند.

و از عبد اللّه بن مسعود نقل میکنند که گفت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله فرمود چون بنی اسرائیل در معاصی واقع گردیدند و علماء آنها را نهی نمودند و نپذیرفتند پس آنها یعنی علماء در مجالس آنها نشستند و با آنها خوردند و آشامیدند پس خدا قلبهای بعضی از آنها را با بعض دیگر جمع کرد و آنها را بزبان داود و عیسی بن مریم لعنت نمود برای اینکه آنها عصیان کردند، پس از آن حضرت فرمود کلا و قسم بآنکه نفس من بدست او است که اگر امر بمعروف کنی و نهی از منکر نمائی و دست سفیه را بگیری و او را بر حق بداری و الّا یعنی اگر چنین نکنی خدای تعالی دلهای شما را بر یکدیگر زند و شما را لعنت کند چنانچه آنها را لعنت کرد.

صفحه : ۳۶۰

کانُوا لا یَتَناهَونَ عَن مُنکَرٍ فَعَلُوهُ لَبِئسَ ما کانُوا یَفعَلُونَ «یتناهون» از باب تفاعل است مثل اینکه گفته میشود «تقاتلوا و تضاربوا» وقتی بعضی بعضی را بکشند یا یکدیگر را بزنند، در آیه خدای تعالی آنها را مذمّت میکند که اینها یکدیگر را از اعمال بد نهی نمیکردند و از منکرات باز نمیداشتند.

و گفته‌اند اینکه آیا مقصود از منکر در آیه چه چیز است سه قول است ۱- ماهی گرفتن در روز شنبه. ۲- رشوه گرفتن در احکام. ۳- ربا خوردن و اینکه چون میدانستند پیه خوردن حرام است نمیخوردند لکن میفروختند و پولش را مصرف میکردند و نمیدانستند که آنچه عینش حرام باشد پولش نیز حرام است.

تَری کَثِیراً مِنهُم یَتَوَلَّونَ الَّذِینَ کَفَرُوا لَبِئسَ ما قَدَّمَت لَهُم أَنفُسُهُم الخ خطاب برسول است که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله می‌بینی بسیاری از کفار را که بقولی مقصود یهودیانند و بقولی عیسویان و بقولی مراد کعب بن اشرف است که آنها با مشرکین دوستی

می‌اندازند و یکدیگر را بر ضرر تو کمک مینمایند و چه قدر برای آنها بد است آنچه را که برای خود پیش فرستادند از سخط خدا و عذابی که در آن جاویداند.

وَ لَو کانُوا یُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ النَّبِیِّ وَ ما أُنزِلَ إِلَیهِ مَا اتَّخَذُوهُم أَولِیاءَ وَ لکِنَّ کَثِیراً مِنهُم فاسِقُونَ ظاهرا آیه در مقام مذمّت اهل کتاب از یهودیان و نصرانیان است که اصلا اینان بدین خود ایمان ندارند بدلیل اینکه اگر ایمان بنبی و کتاب خود داشتند دشمنان دین خود را دوست نمیگرفتند و با آنها مراوده و دوستی نمیکردند اینکه آیه مشعر بر اینکه است که هر کس پابند دینی شد لازمه ایمان او اینکه است که با دشمنان دین دوستی و رفاقت نیندازد و مؤمن باسلام نیز بایستی چنین باشد که با کفار دوستی و رفاقت نیندازد که اگر چنین کردند بحکم قرآن آنان از فاسقین محسوب میگردند.

صفحه : ۳۶۱

لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النّاسِ عَداوَةً لِلَّذِینَ آمَنُوا الیَهُودَ وَ الَّذِینَ أَشرَکُوا وَ لَتَجِدَنَّ أَقرَبَهُم مَوَدَّةً لِلَّذِینَ آمَنُوا الَّذِینَ قالُوا إِنّا نَصاری ذلِکَ بِأَنَّ مِنهُم قِسِّیسِینَ وَ رُهباناً از سلیمان روایت کرده‌اند که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله اینکه طور قرائت کرده

«ذلک بان منهم صدیقین و رهبانا»

و گفته‌اند سریانیان دانشمندان خویش را کشیش خواننده‌ش و قسیّس تعریب او است و بعضی از اهل عربیت گفته‌اند قسیس از تقسیس گرفته شده و از تتبع علم و طلب آن است «وَ أَنَّهُم لا یَستَکبِرُونَ» یعنی نصاری از ایمان بمحمد صلّی اللّه علیه و آله و قرآن تکبر نمیکنند.

گفته‌اند مقصود از نصاری عموم نصرانیان مراد نیست زیرا که آنان نیز دشمنیشان با مسلمانها کمتر از یهودیان نیست بلکه مقصود نجاشی است.

مفسرین گفته‌اند در ابتداء اسلام موقعیکه رسول [ص] در مکه بود مشرکین با هم مشورت کردند که چگونه مسلمانها را براندازیم گفتند هر یک از ما آنهائی از مسلمانها که در همسایگی ما میباشند اینقدر آنها را زجر میکنیم تا اینکه از اسلام برگردند و چنین کردند و آنهائی که یقین محکم نداشتند برگشتند تا اینکه رسول [ص] باصحاب گفت شما بحبشه هجرت نمائید زیرا که پادشاه حبشه مردی است عادل ظلم نمیکند بسوی او بروید و نجاشی لقب سلطان آنها بود مثل اینکه ملوک عجم و روم را قیصر و کسری مینامیدند و اسم آن پادشاه اصحم بود، پس یازده مرد و چهار زن که یکی عثمان بن عفان و زن او رقیه بنت رسول اللّه [ص] و عبد اللّه بن مسعود و عبد الرحمن عوف و ابو حذیفة بن عتبه و زن وی سهلة بنت سهل بن عمرو و مصعب بن عمیر و ابو سلمة بن عبد الاسد و زن او ام سلمة بنت ابو امیة و عثمان بن مظعون و عامر بن ربیعه و زن وی لیلی بنت ابی خیثمه و حاطب بن عمرو و سهل بن بیضاء اینکه جماعت در کشتی نشستند و بحبشه رفتند و هجرت آنها در ماه رجب سال پنجم از مبعث رسول صلّی اللّه علیه و آله بود و بعد از آن جعفر بن ابی طالب از عقب آنها با جماعتی از مسلمانان بحبشه مهاجرت نمودند و آنان

صفحه : ۳۶۲

از مهاجرین زمین حبشه غیر از زنان و کودکان هشتاد و دو مرد بودند و چون قریش خبردار شدند که مسلمانها بحبشه رفته‌اند عمرو بن عاص را با یکی دیگر نزد نجاشی فرستادند با تحفه‌های نیکو تا اینکه مسلمانها را نزد نجاشی زشت کنند پروردگار عالم کید آنان را بخودشان برگردانید و آنها نا امید و شرمنده بازگشتند پس مسلمانها مدت زیادی در حبشه ماندند.

در مجمع البیان گفته چون عمرو بن عاص و عمارة بر نجاشی وارد گردیدند عمرو بن عاص گفت ایها الملک جماعتی در دین با ما مخالفت کردند و الهان ما را دشنام دادند و آمده‌اند نزد تو آنها را بما برگردان، نجاشی فرستاد جعفر را حاضر گردانید جعفر گفت

ای پادشاه از اینها بپرس آیا ما بنده آنهائیم عمرو گفت نه آزادند گفت سؤال کن آیا از اینها دینی بگردن ما است که از ما مطالبه کنند عمرو گفت نه از ما بر شما دینی نیست، جعفر گفت آیا از شما خونی بر گردن ما است که از ما مطالبه کنید عمرو گفت نه، جعفر گفت پس مقصود آنها چیست که اینکه قدر بما اذیت میکنید که از شهر شما خارج گردیم، ای ملك بین ما پیمبری مبعوث گردیده که ما را امر گردانیده بخلع انداد و ترک استقسام بازلام و ما را امر کرده بنماز و زکوۀ و عدل و احسان و ایتاء ذی القربی و ما را نهی گردانیده از فحشاء و منکر و طغیان. آنوقت نجاشی گفت خدا عیسی ع را بهمین امور مبعوث گردانیده، پس از آن نجاشی گفت آیا از آنچه خدا بر پیمبر شما نازل گردانیده چیزی در حفظ داری جعفر گفت آری و سوره مریم را برای نجاشی قرائت نمود تا رسید بقوله تعالی «وَ هُزِّی إِلَیكِ بِجِذعِ النَّخلَةِ تُساقِط عَلَیكِ رُطَباً جَنِیًّا» نجاشی گفت «و اللّه هو الحق» قسم بخدا که اینکه حق است پس از آن عمرو گفت که اینکه مخالف ما است او را بسوی ما ردّ گردان، آنوقت نجاشی سیلی بصورت عمرو زد و گفت ساکت باش و قسم بخدا اگر او را بذکر بدی یاد کنی البته تو را عقوبت کنم و امر کرد که هدیه آنها را برگردانند و بجعفر و اصحاب او گفت بمانید و مطمئن باشید و امر کرد که غذای آنها را بخوبی تهیه

صفحه : ۳۶۳

نمایند و عمرو برگشت و مسلمانها بخیر و خوبی ماندند تا وقتی که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله از مکه بمدینه مهاجرت کرد و فتح خیبر نمود و جعفر با همراهانش بسوی رسول اللّه [ص] برگشتند رسول اللّه [ص] فرمود نمیدانم بفتح خیبر مسرورتر باشم یا بآمدن جعفر و جعفر آمد با هفتاد مرد از اصحاب رسول اللّه [ص] و شصت و دو نفر از حبشه و هشتاد نفر از اهل شام و در آنها بحیراء راهب بود و رسول اللّه (ص) سوره یس بر او قرائت کرد و راهب وقتی آیات را شنید گریه کرد و ایمان آورد و گفت چقدر اینکه آیات شبیه است بآنچه بر عیسی ع نازل گردیده.

مقاتل و کلبی گفته‌اند آنها چهل مرد بودند سی و دو نفر از حبشه و هشت نفر از اهل شام، عطاء گفته هشتاد مرد بودند چهل نفر از اهل نجران از بنی حرث بن کعب و سی و دو نفر از حبشه و هشت نفر از شام.

[پایان] وَ إِذا سَمِعُوا ما أُنزِلَ إِلَی الرَّسُولِ تَری أَعیُنَهُم تَفِیضُ مِنَ الدَّمعِ مِمّا عَرَفُوا مِنَ الحَقِّ مفسرین گفته‌اند اینکه آیه و آیه بعد در شأن نجاشی نازل گردیده، نجاشی اول نصرانی بود بعد مسلمان شد و قوم او که مسلمان شده بودند از شادی بر آنچه از دین حق شنیده بودند و در انجیل خوانده بودند وقتی دیدند مطابق قرآن است اشك از چشمشان میریخت اینکه بود که اینکه آیه «وَ إِذا سَمِعُوا الخ» در باره آنها نازل گردید.

یَقُولُونَ رَبَّنا آمَنّا فَاکتُبنا مَعَ الشّاهِدِینَ اینان همی گویند پروردگار ما ما ایمان آوردیم ما را در اینکه امّت محمّد [ص] ثبت گردان یعنی ما را با بنده‌گان صالحی که گویند «لا اله الّا اللّه انت» وَ ما لَنا لا نُؤمِنُ بِاللّهِ وَ ما جاءَنا مِنَ الحَقِّ وَ نَطمَعُ أَن یُدخِلَنا رَبُّنا مَعَ القَومِ الصّالِحِینَ گویند وقتی که قوم نجاشی آنهائی که مسلمان شده بودند برگشتند بوطن خود کافرین آنها را ملامت میکردند که چرا از دین آباء خود برگشتید و مسلمان

صفحه : ۳۶۴

شدید گویا آنها در پاسخ گفتند چگونه ما ایمان نیاوریم در حالیکه حق یعنی حقیقت دین محمّد صلّی اللّه علیه و آله بر ما ثابت گردید و دانستیم و فهمیدیم که آن حق است و ما طمع داریم که خدا ما را داخل گرداند در جماعت شایسته‌گان از امّت محمّد [ص] فَأَثابَهُمُ اللّهُ بِما قالُوا جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها وَ ذلِكَ جَزاءُ المُحسِنِینَ «بما قالُوا» یعنی چون آنها گفتند «فَاکتُبنا مَعَ الشّاهِدِینَ» و نیز گفتند «أَن یُدخِلَنا رَبُّنا مَعَ القَومِ الصّالِحِینَ» خدای تعالی دعای آنها را اجابت کرد و آنها را در دار

كرامت و در جوار رحمت خود در بهشتهائيكه از زير غرفه‌ها يا درختهاى آنها على الدوام نهرهائى كه از رحمت الهى سر چشمه گرفته جاويدانند و چنين است پاداش نيكوكاران.

وَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآياتِنا أُولئِكَ أَصحابُ الجَحِيمِ در مقابل ذكر مؤمنين كافرين و مكذبين را يادآورى مى‌كند كه آنهائى كه آيات ما را تكذيب كردند آنان ياران دوزخند. عطف تكذيب آيات بر كفر با اينكه تكذيب نوعى از كفر و مندرج در تحت آنست براى اينكه است كه مقصود بيان حال تكذيب كنندگان و شومى حال آنها است مقابل حال سعادت مندان و فضيلت تصديق كنندگان.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تُحَرِّمُوا طَيِّباتِ ما أَحَلَّ اللّهُ لَكُم وَ لا تَعتَدُوا إِنَّ اللّهَ لا يُحِبُّ المُعتَدِينَ الخ آيه ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضيح نيست.

در شأن نزول آيه گفته‌اند كه روزى حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله وصف قيامت مينمود و از هول آنروز بيان ميفرمود ده نفر از اصحاب كه آنها على عليه السّلام و إبن مسعود و مقداد و أبو ذر و سلمان و سالم مولى ابى حذيفه و عبد اللّه عمر و عثمان بن مظعون و معقل بن مقرن و ابو بكر و آنها در خانه عثمان بن مظعون جمع شدند و بر اينكه اتفاق كردند كه در بقيه عمر روزها روزه بدارند و شبها تا

صفحه : ۳۶۵

صبح قيام نمايند و در رختخواب نروند و گوشت و چربى نخورند و با زنان هم‌بستر نگردند و ترك دنيا كرده گليم پوشنده گرد عالم برآيند.

ابو الفتوح رازى گفته اگر اينكه خبر در باره باقى درست باشد در باره على ع درست نميآيد و لايق باو نيست زيرا كه شأن او بالاتر از اينها است زيرا كه او داراى عصمت بود.

[پايان] آرى كسيكه بتربيت رسول تربيت يافته و بطريقه او قيام نموده چگونه بر خلاف رويه او بروش رهبانيين نصارى عمل ميكند. اينكه خبر بحضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله رسيد بخانه عثمان بن مظعون آمد در آن خانه كسى را نديد زن او ام حكيم بنت اميه بنام حولاء در آنجا بود فرمود آنچه در باره شوهرت و اصحاب او ميگويند راست است، حولاء گفت اگر عثمان تو را خبر داده راست است، حضرت رسول [ص] از آنجا بيرون آمد عثمان وقتى بخانه آمد زنش باو خبر داد كه حضرت رسول [ص] چنين گفت، با اصحاب نزد حضرت آمدند فرمود آنچه از شما ميگويند راست است گفتند آرى يا رسول اللّه [ص] فرمود من مأمور نيستم بر آنچه شما فكر كرده‌ايد نفس شما را بر شما حقّى است روزه بداريد و افطار كنيد و در شب بتهجد قيام نمائيد و بخوابيد من تهجد ميكنم و خواب ميكنم و روزه ميگيرم و افطار ميكنم، گوشت و چربى ميخورم و با زنان خلوت ميكنم اينكه است سنت و طريقه من «و من رغب عن سنتى فليس منى» هر كس از سنت من اعراض كرد او از من نيست، بعد مردم را جمع گردانيد و فرمود چه چيز است قصد اقوامى كه زنها و طعامهاى پاكيزه طيب و خواب و شهوات را بر خود حرام گردانيدند، بدانيد كه من شما را نميفرمايم كه مانند احبار و زهاد و مسيحيان باشيد زيرا كه در دين من ترك گوشت و تحريم زنان نيست و نه اينكه صومعه‌ها فرا گيريد و در آن بنشينيد و با كسى معاشرت ننمائيد- سياحهٔ امت من صوم است و رهبانيتشان جهاد است خدا را عبادت كنيد و شريك نياوريد و حج و عمره نمائيد و زكوة بدهيد و روزه رمضان بگيريد.

[پايان]

صفحه : ۳۶۶

[سوره المائدة (۵): آيات ۸۹ تا ۹۵]

اشاره

لا يُؤاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغوِ فِي أَيمانِكُم وَ لكِن يُؤاخِذُكُم بِما عَقَّدتُمُ الأَيمانَ فَكَفّارَتُهُ إِطعامُ عَشَرَةِ مَساكِينَ مِن أَوسَطِ ما تُطعِمُونَ أَهلِيكُم أَو كِسوَتُهُم أَو تَحرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَن لَم يَجِد فَصِيامُ ثَلاثَةِ أَيّامٍ ذلِكَ كَفّارَةُ أَيمانِكُم إِذا حَلَفتُم وَ احفَظُوا أَيمانَكُم كَذلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُم آياتِهِ لَعَلَّكُم تَشكُرُونَ (۸۹) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الخَمرُ وَ المَيسِرُ وَ الأَنصابُ وَ الأَزلامُ رِجسٌ مِن عَمَلِ الشَّيطانِ فَاجتَنِبُوهُ لَعَلَّكُم تُفلِحُونَ (۹۰) إِنَّما يُرِيدُ الشَّيطانُ أَن يُوقِعَ بَينَكُمُ العَداوَةَ وَ البَغضاءَ فِي الخَمرِ وَ المَيسِرِ وَ يَصُدَّكُم عَن ذِكرِ اللَّهِ وَ عَنِ الصَّلاةِ فَهَل أَنتُم مُنتَهُونَ (۹۱) وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ احذَرُوا فَإِن تَوَلَّيتُم فَاعلَمُوا أَنَّما عَلى رَسُولِنَا البَلاغُ المُبِينُ (۹۲) لَيسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ جُناحٌ فِيما طَعِمُوا إِذا مَا اتَّقَوا وَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ ثُمَّ اتَّقَوا وَ آمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوا وَ أَحسَنُوا وَ اللَّهُ يُحِبُّ المُحسِنِينَ (۹۳)

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَيَبلُوَنَّكُمُ اللَّهُ بِشَيءٍ مِنَ الصَّيدِ تَنالُهُ أَيدِيكُم وَ رِماحُكُم لِيَعلَمَ اللَّهُ مَن يَخافُهُ بِالغَيبِ فَمَنِ اعتَدى بَعدَ ذلِكَ فَلَهُ عَذابٌ أَلِيمٌ (۹۴) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَقتُلُوا الصَّيدَ وَ أَنتُم حُرُمٌ وَ مَن قَتَلَهُ مِنكُم مُتَعَمِّداً فَجَزاءٌ مِثلُ ما قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ يَحكُمُ بِهِ ذَوا عَدلٍ مِنكُم هَدياً بالِغَ الكَعبَةِ أَو كَفّارَةٌ طَعامُ مَساكِينَ أَو عَدلُ ذلِكَ صِياماً لِيَذُوقَ وَبالَ أَمرِهِ عَفَا اللَّهُ عَمّا سَلَفَ وَ مَن عادَ فَيَنتَقِمُ اللَّهُ مِنهُ وَ اللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انتِقامٍ (۹۵)

صفحه : ۳۶۷

[ترجمه]

خدا بقسمهای لغو و بیهوده (که بزبان میآورید) شما را مؤاخذه نمیکند لکن شما را مؤاخذه میکند وقتی که جدا قسم خوردید و بر خلاف آن رفتار کردید و کفاره قسم یا طعام دادن بده نفر فقیر است از حد وسط از آنچه برای اهل خود تهیه میکنید یا جامه‌ئی که ده فقیر را بپوشاند یا آزاد کردن یک بنده و کسیکه بر هیچکدام از اینها استطاعت ندارد باید سه روز روزه بگیرد اینکه است کفاره قسمهای شما هرگاه بر خلاف آن عمل کردید و قسمهای خود را نگاه دارید اینکه طور خدا آیات خود را بر شما بیان میکند شاید شما شکر گذار باشید [۸۹]

ای مؤمنین همانا شراب خوردن و قمار کردن و بت پرستی و تیرهای گرو بندی پلید و از عمل شیطانست (یعنی از وسوسه او است) از آنها اجتناب کنید شاید رستگار گردید [۹۰]

اینکه است که شیطان میخواهد بین شما دشمنی و بغض و خصومت بیفکند و شما را از یاد خدا و نماز بازدارد، آیا شما خود را از اینها باز میدارید [۹۱]

و خدا و رسولش را اطاعت کنید و از مخالفت حذر کنید، و اگر از اطاعت خدا رو بگردانید بدانید که بر رسول ما نیست مگر ابلاغ نمودن براه روشن شدن شما [۹۲]

بر آنکسانی که ایمان آوردند و عمل صالح نمودند گناهی نیست در آنچه میخورند هرگاه از شرک پرهیز کنند و بر تقوی و ایمان ثابت باشند و از محرمات پرهیز نمایند و اعمال نیکو آرند و بر تقوی و ایمان ثابت و مستقر باشند پس ای مؤمنین با تقوی و با ایمان باشید و

صفحه : ۳۶۸

اعمال نیک نمائید و خدا نیکوکارانرا دوست میدارد [۹۳]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید همانا شما را خدا امتحان میکند بچیزی از صید در وقت احرام شما چنان صیدی که دستهای و نیزه‌های شما بآن میرسد برای اینکه خدا بداند کسی را که در غیاب از او میترسد و کسی که پس از اینکه امتحان از حد درگذرد و تعدی کند برای او است عذاب دردناک [۹۴]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید شکاری را نکشید در حالی که محرم باشید بحج یا عمره و هر کسی از شما صیدی را عمدا بکشد مجازات بر او واجب میشود مثل آنچه از چهارپایان کشته که دو نفر عادل از اهل ملّت شما بر آن جزاء حکم کنند در حالی که آن جزاء قربانی باشد هدیه باشد رسنده بکعبه برای کفاره آن یا بر او است طعام دادن فقیران یا برابر آن طعام روزه گرفتن- تا اینکه کشنده صید وبال و سختی کار خود را بالزام کفاره بچشد- خدا از آنچه گذشته است عفو کرد و هر کس بمثل چنین عمل بازگردد خدا از وی انتقام می‌کشد و خدا در حکم خود غالب و انتقام کشنده است از کسی که بر خلاف حکم او عمل کند [۹۵]

.

صفحه : ۳۶۹

(توضیح آیات)

لا یُؤاخِذُکُمُ اللّهُ بِاللَّغوِ فِی أَیمانِکُم وَ لکِن یُؤاخِذُکُم بِما عَقَّدتُمُ الأَیمانَ لغو چیزی را گویند که اثری از آثار عملی بر آن مترتب نگردد و ایمان جمع یمین و بمعنی سوگند است. راغب در مفردات گفته یمینی که بمعنی قسم است استعاره از یمین بمعنی دست است باعتبار کارهائی که شخص معاهد و صاحب سوگند و غیر او انجام میدهند و یمین باین معنی در چند جای قرآن آمده از آن جمله فرموده «أم لَکُم أَیمانٌ عَلَینا بالِغَةٌ إِلی یَومِ القِیامَةِ» و نیز فرموده «وَ أَقسَمُوا بِاللّهِ جَهدَ أَیمانِهِم» و نیز قوله تعالی «لا یُؤاخِذُکُمُ اللّهُ بِاللَّغوِ فِی أَیمانِکُم» [پایان] و «عَقَّدتُم» را اگر با تشدید قاف خوانده شود از تعقید و بمعنی مبالغه در عقد و گره زدن است و لکن «عقدتم» بتخفیف هم قرائت شده و «فی» در «فِی أَیمانِکُم» یا متعلق بجمله «لا یُؤاخِذُکُم» است یا بجمله «بِاللَّغوِ فِی أَیمانِکُم» و اینکه تقابل انداخته بین جمله «بِاللَّغوِ فِی أَیمانِکُم» و جمله «بِما عَقَّدتُمُ الأَیمانَ» مشعر بر اینکه است که مراد بلغو سوگندهای بیهوده است که غرض از آنها عقد و پیمان و معاهده‌ئی نباشد و از روی عادت یا سبب دیگری بر زبان جاری گردد، و سوگند لغو آن قسمهائی است که در حین معاملات یا گفتگوهای متعارفی گاهی بر زبان جاری میگردد مثل اینکه گفته میشود نه و اللّه یا میگوید آری و اللّه.

در شأن نزول آیه گفته‌اند بقولی وقتی آیه «لا تُحَرِّمُوا طَیِّباتِ ما أَحَلَّ اللّهُ لَکُم» نازل گردید، گفتند یا رسول اللّه [ص] ما با آن قسمهائی که قبلا خورده‌ایم چه کنیم اینکه آیه نازل گردید «لا یُؤاخِذُکُمُ اللّهُ بِاللَّغوِ فِی أَیمانِکُم وَ لکِن یُؤاخِذُکُم بِما عَقَّدتُمُ الأَیمانَ».

و بقولی آیه در باره عبد اللّه بن رواحه فرود آمده مهمانی در منزل او آمد زن او غذاء مهمان را عقب انداخت پس عبد اللّه قسم خورد که غذا نخورد زن

صفحه : ۳۷۰

او هم قسم خورد كه تا او غذا نخورد غذا نخورد و مهمان هم قسم خورد كه تا آنها غذا نخورند غذا نخورد آنوقت عبد اللّه بن رواحه غذا خورد و زنش و مهمان نيز غذا خوردند اينكه آيه نازل شد.

در مجمع البيان گفته «لا يُؤاخِذُكُمُ اللّهُ بِاللَّغوِ فِي أَيمانِكُم» نزد اكثر مفسرين و فقهاء در قسم لغو كفاره‌ئى نيست مگر اينكه از إبن ابراهيم نخعى روايت شده كه گفته در آن كفاره هست «وَ لكِن يُؤاخِذُكُم بِما عَقَّدتُمُ الأَيمانَ» اگر «ما» را موصوله قرار داديم معنى چنين ميشود «الذى عقدتم» و اگر «ما» را مصدريه قرار داديم معنى چنين ميشود «يؤاخذكم بعقدكم او بتعقيدكم» يعنى شما را مؤاخذه ميكند بسبب قسم شما و تعبير او اينكه است كه شما را مؤاخذه ميكنند براى تصميم گرفتن بر عملى پس از آن قسم ياد كردن بر آن [عطاء] و بقول ديگر همان عقد قلبى بر عملى و تعمد بر آن كافى است [مجاهد] (فَكَفّارَتُهُ) يعنى كفاره قسمى كه بر آن عقد قلبى بستيد وقتى كه حنث گرديد (يعنى مخالفت كرديد) و در آيه (حنث) را براى وضوحش ذكر نكرده زيرا كه كلام دلالت بر آن دارد و اجماعى است كه كفاره قسم پس از حنث واجب است است «إِطعامُ عَشَرَةِ مَساكِينَ» است و در مقدار دادن بهر فقيرى اختلاف است بمذهب شافعى يك مدّ است و آن دو ثلث يك من است، ابو حنيفه گفته نصف صاع از گندم يا يك صاع جو يا تمر و چنين است باقى كفارات، و اصحاب ما يعنى جماعت اماميّه گفته‌اند كه بهر فقيرى مدّين او مدا، و مد دو رطل و ربع آن است و جايز است كه ده فقير را جمع كند بر اينكه مقدار و بگذارد براى اينكه بخورند و جايز نيست كه بدهد به پنج فقير باندازه خوراك ده نفر و بقاعده تغليب در مساكين فرقى بين ذكور و اناث آنها نيست «مِن أَوسَطِ ما تُطعِمُونَ أَهلِيكُم» در آن دو قول است اول نان و خورش و افضل خورش گوشت است و دانى‌تر نان و نمك است و وسط آن نان و روغن زيت است.

و از إبن عباس است كه گفته اوسط در مقدار آنقدرى است

صفحه : ۳۷۱

كه شخص بر خود و اهل خود از مشكل و آسان تهيه ميكند «أَو كِسوَتُهُم» بقول حسن و مجاهد و طاووس و مذهب شافعى بهر فقيرى يك جامعه، و ابو حنيفه گفته آنچه را كه اسم لباس بر آن صادق آيد.

و آنچه اصحاب ما اماميّه روايت كرده‌اند زير جامه و پيراهن است لكن در موقع ضرورت پيراهن تنها كافى است.

«أَو تَحرِيرُ رَقَبَةٍ» يعنى آزاد كردن بنده كنيز باشد يا غلام خواه سالم باشد يا مريض كوچك باشد يا بزرگ مومن باشد يا كافر زيرا كه لفظ رقبه مطلق است مگر اينكه مؤمن افضل است و اينكه سه قسم از كفاره واجب تخييرى است هر كدام باشد كافى است و جاى توضيح و بيان آن و ادله بر مذهب اول در فقه است.

«فَمَن لَم يَجِد فَصِيامُ ثَلاثَةِ أَيّامٍ» يعنى پس هر كه آن سه را نيابد كفاره آن روزه سه روز است پس صيام مرفوع است به اينكه كه خبر مبتداء است يا «فعليه صيام ثلاثة ايام» و حدّ كسيكه واجد باقى كفارات نيست آنكسى است كه زيادتر از مئونه روز و شب خود و عيالش نداشته باشد و شافعى همينطور گفته و در روزه سه روز واجب است پى در پى باشد.

[ابى و إبن عباس و مجاهد و قتاده و اكثر فقهاء] و در قرائت إبن مسعود و ابىّ «ثلاثة ايام متتابعات» است.

و يمين سه قسم يكى از آنها عقدش طاعت است و حلّش معصيت و در حنث آن كفاره واجب ميگردد بلا خلاف و آن مثل اينكه است كه گفته شود «و اللّه لا شربت خمرا» دوم عقدش معصيت باشد و حلّش طاعت مثل اينكه گفته شود و اللّه نماز نميخوانم و در حنث اينكه قسم نزد ما كفاره‌ئى نيست و باقى فقهاء در اينكه قسم مخالفت كرده‌اند. سوم عقدش مباح باشد و حلّش هم مباح باشد مثل اينكه گفته شود «و اللّه اينكه جامه را نميپوشم» و اينكه قسم بخشش كفاره تعلق ميگيرد بلاخلاف

صفحه : ۳۷۲

ذلِكَ كَفّارَةُ أَيمانِكُم إِذا حَلَفتُم يعنى اينست كفاره قسم‌هاى شما وقتى كه حنث يعنى مخالفت كرديد زيرا كه كفاره بنفس يمين تعلق نميگيرد كفاره او بحنث تعلق ميگيرد.

«وَ احفَظُوا أَيمانَكُم» در معنى آن دو قول است: إبن عباس گفته يعنى «لا تخلفوا» و غير او گفته يعنى «احفظوا ايمانكم عن الحنث» و مخالفت نكنيد و اينكه مختار جبائى است و اينكه قول اقوى است زيرا كه قسم خوردن مباح است مگر در معصيت بلا خلاف و واجب ترك حنث است و در آن دلالت است كه يمين در معصيت منعقد نميگردد زيرا اگر منعقد گردد حفظ آن لازم ميگردد و وقتى منعقد نگرديد كفاره در آن نيست.

كَذلِكَ يُبَيِّنُ اللّهُ لَكُم آياتِهِ لَعَلَّكُم تَشكُرُونَ يعنى همين طورى كه امر كفاره را بيان كرديم جميع آيات و احكام را بيان مى‌نمائيم كه شايد شما بر تنبيه و نعمت او شكر كنيد.

[پايان] يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الخَمرُ وَ المَيسِرُ وَ الأَنصابُ وَ الأَزلامُ رِجسٌ مِن عَمَلِ الشَّيطانِ فَاجتَنِبُوهُ لَعَلَّكُم تُفلِحُونَ خمر عبارت از مايعى است كه شرب آن سكر آورد يعنى مستى آورد و عقل را تيره كند و چنانچه گفته‌اند فرقى نيست بين اينكه از انگور گرفته شود يا از عسل يا جو يا زيت يا خرما يا مويز يا چيز ديگر مناط اثر آنست.

«ميسر» عبارت است از تمام انحاء قمار يعنى آنچه در آن برد و باخت باشد، از إبن عباس است كه گفته «الميسر» قمار است حتّى بازى كردن بچه‌ها بگردو و جوز.

«وَ الأَنصابِ» بتهائى بود كه آنها را عبادت مينمودند و از آنها حاجت مى‌طلبيدند و شفيع خود ميدانستند و براى آنها قربانى ميكردند و در اطراف خانه كعبه نصب كرده بودند.

«و الازلام» يعنى تيرهاى قداح كه بآن تقسيم ميكردند حيوانى را كه كشته

صفحه : ۳۷۳

بودند و جولان ميدادند تيرها را براى قمار بازى.

خلاصه خداى تعالى حرمت خمر را بچند وجه مؤكّد گردانيده: ۱- مقارن گردانيده بعبادت انصاب يعنى بتها و باين اعتبار كمال خبائث و دورى از رحمت خدا را ميرساند اينكه است كه معصوم فرموده «شارب الخمر كعابد الوثن» كسيكه شراب خورد مثل كسى ميماند كه عبادت بت نموده.

۲- عمل مشروب خوار و قمار باز را عمل شيطان قرار داد.

۳- امر باجتناب نموده «فَاجتَنِبُوهُ». ۴- خوددارى از شرب خمر و قمار را موجب رستگارى قرار داده در قوله تعالى «فَاجتَنِبُوهُ لَعَلَّكُم تُفلِحُونَ».

۵- مفاسدى كه بر شرب خمر و قمار و ازلام و باقى مذكورات در آيه را مترتب گردانيده بر مفاسدى از بغض و فساد و دشمنى بين مرتكبين آنها و بالاتر از همه همان بازداشتن از ذكر خدا و نماز كه عمود دين است كه در آخر آيه است و آيه را اتمام نموده بقوله «فَهَل أَنتُم مُنتَهُونَ» اشاره به اينكه كه آيا باينهائى كه گفته شده از اينكه اعمال شنيع باز مى‌ايستيد.

وَ أَطِيعُوا اللّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ احذَرُوا فَإِن تَوَلَّيتُم فَاعلَمُوا أَنَّما عَلى رَسُولِنَا البَلاغُ المُبِينُ پس از بيان كفاره مخالفت قسم و حكم حرمت شرب خمر و عمل قمار و نهى از اينها خداى تعالى امر فرموده كه اطاعت خدا را بنمائيد و رسول را در آنچه امر و نهى مينمايد اطاعت كنيد و حذر كنيد از مخالفت آن، آيه مشعر بر اينكه است كه با اينكه شما در متابعت نمودن رسول صلّى اللّه عليه و آله و مخالفت آن مختاريد و ميتوانيد باختيارى كه خدا در عمل بشما كرامت نموده متابعت كنيد يا مخالفت نمائيد لكن از مخالفت حذر كنيد و از سخط خدا بترسيد و بدانيد مخالفت يا موافقت شما ضرر و نفعى براى رسول ندارد بلكه مخالفت شما بضرر شما

است و متابعت شما بنفع خودتان تمام میشود «فَاعلَمُوا» تا آخر و لو در ظاهر تأکید در طاعت و اجتناب از معصیت است لکن در معنی تهدید است زیرا که وظیفه رسول

صفحه : ۳۷۴

ما جز تبلیغ و ارشاد چیز دیگری نیست.

لَیسَ عَلَی الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ جُناحٌ فِیما طَعِمُوا إِذا مَا اتَّقَوا وَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ ثُمَّ اتَّقَوا وَ آمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوا وَ أَحسَنُوا وَ اللّهُ یُحِبُّ المُحسِنِینَ عده‌ئی از مفسرین در شأن نزول آیه گفته‌اند پس از آنکه آیه در حرمت خمر و قمار نازل گردید بعضی از مؤمنین گفتند وقتی اینکه قدر مفسده در شرب خمر و عمل قمار هست در اعمال قبل از نزول آیه تکلیف ما چیست که بعضی مرتکب اینکه عمل میشدند اینکه بود که اینکه آیه فرود آمد.

و آیه در اوصاف مؤمنین با تقوی و مراتب تقوای آنها است و در اینکه آیه سه مرتبه ایمان و سه مرتبه تقوی یادآور شده و بعضی از مفسرین آیه را اینکه طور توجیه کرده فرموده بر مؤمنین صالحین گناهی نیست یعنی بر آنها حرام نیست در آنچه از اطعمه‌های لذید بخورند وقتی که متقی و پرهیزکار از حرام باشند و بر ایمان ثابت گردند.

«ثُمَّ اتَّقَوا وَ آمَنُوا» یعنی پس از آنکه بر تقوا و عمل صالح ثابت باشند «ثُمَّ اتَّقَوا وَ أَحسَنُوا» تأکید است یعنی وقتی ثابت باشند بر نگاه داشتن خود را بر تقوی و اعمال آنها نیکو باشد و بآنچه خدا تعالی بآنها از طیبات روزی داده با مردم مواسات نمایند- و بقولی «اتقاء اول نگاه داشتن خود است از معاصی عقلیه که اختصاص بمکلف دارد و تقوای دوم بازداشتن خود است از معاصی سمعیه و اتقاء سوم اتقاء از مظالم عباد است یعنی بظلم و فساد تعدی بغیر نکند خدا نیکوکاران را دوست میدارد [جمع الجوامع طبرسی] برای ایضاح معنی تقوی در اینجا چند روایت ترجمه مینمایم:

در بحار از کتاب صفات الشیعه منسوب بشیخ صدوق علیه الرحمه از علی بن عبد العزیز چنین نقل میکند که گفته ابا عبد اللّه ع فرمود ای علی بن عبد العزیز تو بگریه‌های مخالفین مغرور مشو زیرا که تقوی در قلب است.

صفحه : ۳۷۵

و نیز در معانی الاخبار از ابی بصیر روایت کرده که گفت از ابا عبد اللّه ع سؤال کردم قوله تعالی «اتَّقُوا اللّهَ حَقَّ تُقاتِهِ» یعنی چه فرمود اطاعت کنی و عصیان نکنی و یاد کنی و فراموش نکنی و شکر کنی و کفران نکنی.

و در کتاب بحار از عدهٔ الداعی از عبد اللّه بن سنان از ابی عبد اللّه علیه السّلام روایت کرده که فرمود

«ایّما مؤمن اقبل قبل ما یحبّ اللّه اقبل اللّه علیه قبل کل ما یحبّ و من اعتصم باللّه بتقواه عصمه اللّه و من اقبل اللّه علیه و عصمه لم یبال لو سقطت السماء علی الارض فشملهم بلیهٔ کانت فی حرز اللّه بالتقوی من کلّ بلیّهٔ الیس اللّه یقول «ان المتقین فی مقام امین»

. اینکه طوری که از آیات قرآنی و احادیث نبوی صلّی اللّه علیه و آله و معصومین علیهم السّلام استفاده میشود کمال ایمان را منوط بتقوی دانسته و تکرار تقوی در اینکه آیه شرافت و اهمیت آنرا میرساند و باین لحاظ بایستی اول معنی لغوی تقوی دانسته شود سپس مقصود از تقوائی که مکمل ایمانست چیست بیان شود پس از آن در مقام عمل بآن برآئیم.

۱- در معنی اصل تقوی علامه مجلسی رحمه اللّه در بحار در معنی تقوی فرموده شاید مراد بتقوی ترک محرمات و بورع ترک شبهات باشد چنانچه گفته میشود «وقاه اللّه السوء یقیه وقایهٔ» یعنی حفظه، و تقوی اسم او است و تاء بدل از واو است و اصل «و قوی» از وقیت گرفته شده لکن در تصاریف کلام با تا باید گفته شود [پایان] لکن ظاهرا هر جا تقوی اللّه گفته شود مثل آیه «اتَّقُوا اللّهَ حَقَّ تُقاتِهِ» و امثال آن ممکن است آنرا بمعنی حقیقی باقی گذاریم که بمعنی وقایه و نگاهداری است بدون آنکه چیزی مثل ترک

معاصـى يا فعل طاعات بآن اضافه نمائيم يعنى خـدا را نگاهداريـد بـدوام توجه و اقبال باو و چيزى شـما را از توجه باو باز ندارد و از غير او منقطع گرديد ۲- مقصود از تقوى كه مكمّل ايمانست چيست!

گوئيم شكّى نيست كه لازمه اينكه توجه ترك هر چيزى است كه خلاف امر او

صفحه : ۳۷۶

باشـد و نگاهـدارى نفس است از آنچه خلاـف رضـاى او بعمل آيـد و نيز لازمه آن عمل نمودن بطاعات و مخالفت نفس و دوستى دوسـتان خـداى تعالى و بيزارى از دشـمنان او است اينكه است كه در آن روايتى كه از شـيخ صدوق نقل شد امام فرموده «تقوى در قلب است» و نيز شاهد بر اينكه توجيه آن روايتى است كه از بحار از عدة الداعى نقل كرديم كه هر مؤمنى

«اقبل قبل ما يحب‌ الله

الخ» زيرا كه اقبال مقابل ادبار است و معلوم است كه مقصود از رو كردن رو كردن بقلب است و حق رو كردن بقلب اينكه است كه بتمام قوى و مشاعر رو بحق آرد و بآنچه غير او است پشت كند و لازمه اينكه طور اقبال دوستى او است و كسـى كه اينكه طور اقبال بحق تعالى نمود خـدا بسوى او اقبال ميكند و اينكه نظير قوله تعالى است «فَاذكُرُونِى أَذكُركُم» و نيز «يُحِبُّهُم وَ يُحِبُّونَه» اينكه است كه در همين روايت فرموده كسيكه بتقوى چنگ بزند اگر آسمان بزمين افتد و هر آفتيكه بر اهل زمين وارد گردد او را باكى نيست زيرا كه او بسبب تقوى در حرز و امان خدا است نظر بقوله تعالى «إِنَ‌المُتَّقِينَ‌فِى مَقامٍ أَمِينٍ» ۳- عمل بتقوى يعنى واداشتن نفس بر تقوى چگونه است!

گوئيم آرى چون نفس انسـان شـريف و لطيف است و از جهت لطـافت او است كه قابـل تمـام كمالاـت است بهر جهتى كه رو كند صفات آنرا در خود كسب ميكنـد و متخلق باخلاق آن ميگردد از اينكه رو است كه وقتى بذوات خبيثه شـيطانيه يا بشـريه رو نمود و همت بر آن گماشت مسـلم صـفات آنها را در خود ميگنجانـد و متصف بصـفات آنان ميگردد و در ظلمت طبيعت مسـتقر ميگردد و بالنتيجه خوف و حزن و بلاء و گرفته‌گى نفس و روح را ايجاب ميگردانـد و سـرش اينسـتكه هر انـدازه‌ئى از مبدء وجود و وحدت و حقيقت دور گرديد بهمان اندازه در عالم كثرت و تفرقه كه عين عالم فناء و تفرقه است نزديك ميگردد.

و هرگـاه توجه نمود بسوى ذوات شـريفه ملكوتيه و ذوات شـريفه علويه صـفات آنهـا را بخود ميگيرد و متخلق ميگردد باخلاـق آنها اينكه استكه در آن

صفحه : ۳۷۷

حديث مشهور كه معصوم فرمود

«تخلقوا باخلاق الروحانيين»

و از جمله صفات روحانيين اينكه است كه از طاعت خدا تخطّى نميكنند و مطيع امر او ميباشند.

خلاصه اگر انسان بتمام قوى رو بحق آورد و على الدوام در تمام حالات روى نيازمندى بدر خانه بى‌نياز او آورد در جوار قرب رب العـالمين تمركز پيـدا مينمايـد و متخلـق ميگردد باخلاـق اللّه و ممكن است از جمله كسـانى گردد كه در بـاره او گفته‌انـد «العبـودية جوهرة كنهها الربوبيـة» و مصـداق آن حـديثى ميگردد كه گفته شد عبد اللّه بن سـنان در عدة الداعى از ابا عبد اللّه [ع] روايت كرده كه خلاصه‌اش اينكه اسـتكه هر مؤمنى كه اقبال كنـد و رو كنـد بخـدا و عمل كنـد بآنچه خـدا دوست ميدارد تمام موجودات باو رو ميكننـد و او را دوست ميدارند و مطيعش ميگردند و سـرش اينكه است كه چون تمام موجودات مطيع حقند و نيز مرتبه اولياء خدا ما فوق تمام آنها است و همه ما دون او واقعند اينكه است كه همه دوست او ميباشند و هم فرمان بردار اويند. بقول مولوى:

گر با همه‌ئی و بی‌منی بی‌همه‌ئی گر بی‌همه‌ئی و با منی با همه‌ئی

فیض کاشانی از قمی نقل کرده که چون آیه تحریم خمر و میسر و تشدید در حرمت آنها نازل گردید بعضی از مهاجرین و انصار گفتند یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله اصحاب ما کشته شدند در حالیکه شرب خمر میکردند و خدای تعالی آنرا رجس و از عمل شیطان نامیده و تو در خباثت و گناه آن گفتی آنچه گفتی آیا پس از مردنشان اینکه عمل بآنها ضرر میزند.

پس از آن خدای تعالی آیه «لَیسَ عَلَی الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ جُناحٌ فِیما طَعِمُوا الخ» را نازل گردانید و اینکه آیه برای کسی است که مرده یا کشته شده باشد پیش از تحریم خمر و گناه بر کسی است که خمر بیاشامد پس از تحریم آن و در معنی آیه گفته شده «فِیما طَعِمُوا» یعنی بخورد از آنچه بر او حرام نشده «إِذا مَا اتَّقَوا» وقتی که احتراز نموده از هر حرامی «وَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ» و بر ایمان و اعمال صالحات ثابت گردیده «ثُمَّ اتَّقَوا» و پس از وقتی که

صفحه : ۳۷۸

از آنچه بر او حرام شده احتراز نموده مثل خمر «وَ آمَنُوا» و بتحریم و حرمت آن ایمان آورده «ثُمَّ اتَّقَوا» و پس از آنکه مستمر و ثابت گردیده بر اجتناب از معاصی «وَ أَحسَنُوا» یعنی مداومت نموده بر اعمال جمیله و مشغول بآنها گردیده.

فیض گفته «اقول» من میگویم چون برای کلّ ایمان و تقوی درجات و منازلی است چنانچه از معصومین علیهم السّلام وارد شده دور نیست که تکرار آن در آیه اشاره بآن درجات و منازل شده باشد که در کافی از صادق [ع] است که فرموده برای ایمان حالات و درجات و طبقات و منازلی است- بعضی از آن تام در منتهای تمام و بعضی از آن ناقص که نقصانش ظاهر و بیّن است و بعضی رجحانش زائد. و از حضرت باقر ع است که فرموده مؤمنین بر منازلی میباشند بعضی بر یک منزل، بعضی بر دو منزل، بعضی بر سه منزل و بعضی بر چهار منزل و بعضی بر پنج منزل و بعضی بر شش منزل و بعضی بر هفت منزل- و اگر بر صاحب یک منزل دو منزل را تحمیل کنی طاقت نمیآورد، و نیز صاحب دو منزل طاقت تحمیل سه منزل نتواند بکند و حضرت حدیث را کشانید تا اینکه فرمود تمام درجات بر همین منوال است.

و نیز در مصباح الشریعه از آنحضرت [ع] روایت میکند که فرمود تقوی بر سه وجه است: ۱- تقوی فی اللّه و آن ترک الحلال است چه جای شبهه و آن تقوای خاص الخاص است. ۲- تقوی من اللّه و آن ترک الشبهات است چه جای حرام و آن تقوای خاص است. ۳- تقوای از خوف نار و عقاب و آن تقوای عام است. و تقوی مثل آبی است که در نهر جریان دارد و مثل اینکه طبقات ثلاث در معنی تقوی مانند درختهائی است که در اطراف اینکه نهر غرس شده که هر رنگی و جنسی و هر درختی که در اطراف اینکه نهر روئیده شده بقدر جوهر و طبعش و بقدر کثافت و لطافتش از آن نهر بخود آب میکشد پس از آن منافع خلق از آن اشجار و ثمار آن بقدر خود آنها و قیمت آنها است. قال اللّه تعالی «صِنوانٌ وَ غَیرُ صِنوانٍ یُسقی بِماءٍ واحِدٍ وَ نُفَضِّلُ بَعضَها عَلی بَعضٍ فِی الأُکُلِ» پس تقوی برای

صفحه : ۳۷۹

طاعات مثل آب است برای اشجار و مثل طبایع اشجار در رنگ و طعم مانند مقادیر ایمان است پس کسیکه در اعلا درجه باشد در ایمان و اصفی جوهر باشد بروح چنین کسی اتقی است یعنی تقوای او بیشتر است و کسیکه تقوای او بیشتر باشد عبادتش خالص‌تر و طاهرتر است و کسیکه چنین باشد بخدا نزدیک‌تر است و هر عبادتی که بر اساس تقوی گذاشته نشده باشد آن «هَباءً مَنثُوراً» است، قال اللّه تعالی «أَ فَمَن أَسَّسَ بُنیانَهُ عَلی تَقوی مِنَ اللّهِ وَ رِضوانٍ خَیرٌ أَم مَن أَسَّسَ بُنیانَهُ عَلی شَفا جُرُفٍ هارٍ فَانهارَ بِهِ فِی نارِ جَهَنَّمَ».

[کلام امام بپایان رسید] و نیز محقق رحمه اللّه گفته من میگویم در بیان حدیث اینکه اوائل درجات ایمان تصدیقاتی است مشوب بشبهه و شکوک با اختلاف مراتب آن و ممکن است مشوب بشرک باشد چنانچه خدای سبحانه فرموده «وَ ما یُؤمِنُ أَکثَرُهُم بِاللّهِ إِلّا وَ هُم مُشرِکُونَ» و از اینکه مرتبه تعبیر باسلام میشود چنانچه خدای تعالی فرموده «قالَتِ الأَعرابُ آمَنّا قُل لَم تُؤمِنُوا وَ لکِن قُولُوا أَسلَمنا وَ لَمّا یَدخُلِ الإِیمانُ فِی قُلُوبِکُم» و تقوی در مرتبه اول آن تقوای عام است و وسط آن تصدیقاتی است که مشوب بشک و شبهه نیست چنانچه خدای عز و جل فرموده «الَّذِینَ آمَنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ لَم یَرتابُوا» و اکثر اطلاقات ایمان مخصوص بهمین قسم است چنانچه خدای تعالی فرموده «إِنَّمَا المُؤمِنُونَ الَّذِینَ إِذا ذُکِرَ اللّهُ وَجِلَت قُلُوبُهُم وَ إِذا تُلِیَت عَلَیهِم آیاتُهُ زادَتهُم إِیماناً وَ عَلی رَبِّهِم یَتَوَکَّلُونَ» و تقوائی که مقدم بر او است آن تقوای خاص است و اواخر آن تصدیقات همین طور یعنی تصدیقات خاص است با شهود و عیان و محبّت کامل نسبت بخدای عز و جل چنانچه فرموده «یُحِبُّهُم وَ یُحِبُّونَهُ» و از اینکه نوع تقوی گاهی تعبیر میشود باحسان چنانچه در حدیث نبوی صلّی اللّه علیه و آله وارد شده که فرموده

«الاحسان ان تعبد اللّه کانک تراه»

و دیگر از آن تعبیر بایقان شده چنانچه گفته «وَ بِالآخِرَةِ هُم یُوقِنُونَ» و تقوای مقدم بر آن تقوای خاص الخاص است و همانا تقوی را مقدم بر ایمان داشته‌اند برای

صفحه : ۳۸۰

اینکه ایمان بتقوی تحصل و قوی میگردد زیرا که هر قدر تقوی زیاد گردید بحسب آن ایمان زیاد میگردد و اینکه منافات ندارد با مقدم بودن اصل تقوی بر ایمان بلکه زیاد شدن تقوی بحسب ازدیاد ایمان همین طور است زیرا که هر درجه از آنها که مقدم باشد غیر از درجه مؤخّر آن است و آن مثال اینکه است که کسی با چراغی در راه تاریکی ح...ЉØ کند هر قطعه‌ئی که پیش میرود با چراغ که بر او روشن گردید و در آن مشی نمود همین مشی او سبب میگردد برای روشنی دیگر آن و همین طور است ایمان و تقوی.

در کافی از صادق ع است که گفته عمر را آمد که قدامهٔ بن مظعون خمر خورده و بیّنه ثابت شده بود پس از حضرت امیر المؤمنین [ع] سؤال شد حضرت امر بهشتاد جلد نمود قدامه گفت یا امیر المؤمنین [ع] بر من حدی نیست من از اهل اینکه آیه «لَیسَ عَلَی الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ جُناحٌ فِیما طَعِمُوا» میباشم، قدامه گفت علی ع فرمود تو از اهل آنها نیستی طعام اهل آنها برای آنها حلال است آنها کسانی میباشند که نمیخورند و نمیآشامند مگر آنچه را که خدای تعالی برای آنها حلال گردانیده پس از آن علی ع گفت شارب خمر وقتی آشامید و ندانست آنچه میخورد و آنچه میآشامید وی را هشتاد تازیانه بزنید.

محقق کاشانی گفته من میگویم در

قوله ع «الا ما احله اللّه لهم»

تنبیه بر اینکه است که اهل آیه کسانی میباشند که از شبهات احتراز مینمایند بلکه احتراز مینمایند از هر چه آنان را از شهود حق تعالی مانع میگردد، و جناح در آیه در سیاق نفی عموم دارد و ادنی مراتب گناه که استحقاق عقاب آورد شامل میگردد، و سرّ در آن اینستکه شکر نعمتهای خدای تعالی اینکه است که آنرا در طاعت خدای تعالی مصرف نمائی علی وجهها یعنی آنطوریکه باید صرف کنی (پس در آن تدبر نما) و بر آنچه ما محقق کردیم اگر آنچه قمی ذکر کرده در سبب نزول آیه موافق با جماعتی از مفسرین در معنی آیه «انّ الّذین یشربون الخمر» پیش از

صفحه : ۳۸۱

نزول آیه تحریم آن بوده وقتی کسی باین مثابه از ایمان و تقوی و عمل صالح باشد پس برای آن در شرب آن گناهی نیست (یعنی پیش از نزول تحریم) [پایان] یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لَیَبلُوَنَّکُمُ اللّهُ بِشَیءٍ مِنَ الصَّیدِ تَنالُهُ أَیدِیکُم وَ رِماحُکُم لِیَعلَمَ اللّهُ مَن یَخافُهُ بِالغَیبِ آیه ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست.

«بلاء» بمعنی آزمایش است و لام قسم و نون مشدد هر دو برای تأکیدند «بِشَیءٍ مِنَ الصَّیدِ» اشاره باین است که صید کردن در حال احرام و لو بچیز بیمقدار باشد خلاف است «تَنالُهُ أَیدِیکُم» چه صید بآسانی بدست آید مثل جوجه‌های مرغ یا مشکل مثل شکار وحشی که جز بشکار با تیر و نیزه بدست نمیآید و اول آیه ظاهرا مقدم بر بعد است که گویا میفرماید خداوند میخواهد در اینگونه احکام شما را امتحان نماید تا اینکه معلوم شود مطیع چه کسی است و عاصی کدام است «لِیَعلَمَ اللّهُ مَن یَخافُهُ بِالغَیبِ» چون علم حق تعالی ازلی و ابدی است در ازل میدانست مطیع کیست و عاصی کدام است زیرا جهل در ساحت کبریائی او راه ندارد، شاید مقصود از «لِیَعلَمَ اللّهُ» ظهور خرجی است یعنی تا اینکه ظاهر گردد و تمیز داده شود بین مطیع و عاصی.

فَمَنِ اعتَدی بَعدَ ذلِکَ فَلَهُ عَذابٌ أَلِیمٌ خدای تعالی شما را در مورد آزمایش قرار داده پس کسیکه از حکم خدا تجاوز کند و در حال احرام صید کند و از اینکه حدّی که خدای تعالی برای او تعیین نموده تجاوز کند برای چنین کسی عذاب دردناك آماده گردیده.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَقتُلُوا الصَّیدَ وَ أَنتُم حُرُمٌ الخ (حُرُمٌ) بضم (حا و را) جمع حرام و حرام صفت مشبهه است.

در مجمع البیان گفته «رجل حرام و رجل محرم» بیك معنی است کما اینکه «رجل حلال و رجل محل» بیك معنی است «و احرم الرجل» باین معنی است که فلان مرد داخل در شهر حرام شد، و نیز «احرم الرجل» یعنی فلان مرد

صفحه : ۳۸۲

برای حج احرام بست و حرم نیز بمعنی احرام است چنانچه در روایت دارد

«کنت اطیّب النبی لحرمه»

یعنی من رسول اللّه در احرامش خوشبو میکردم و معنای اصل اینکه کلمه منع است و از همین جهت زنان را حرم گویند زیرا که مردان دست اغیار را از آنها منع میکنند و محروم را از اینکه رو محروم میگویند که از روزی محروم شده است مثل یکسر میم و مثل بفتح میم و تا و همچنین شبه و شبه بیك معنی میباشد. و نیز گفته بنا بر گفته زجاج «نعم» در لغت بمعنی شتر و گاو و گوسفند است و در خصوص شتر بتنهائی هم نعم گفته میشود، اما گاو بتنهائی و گوسفند بتنهائی را «نعم» نمیگویند، و نیز گفته فراء چنین گفته که عدل بفتح عین چیزی را گویند که معادل چیزی از غیر جنس خود باشد، و عدل بکسر عین معنی مثل است میگوئی من غلامی عدل (یعنی مثل) غلام تو دارم یا گوسفندی عدل (مثل) گوسفند تو دارم در اینجا عدل را بکسر عین میخوانی چون غلام یا گوسفند تو جنس غلام یا گوسفند او است و امّا اگر بخواهی از جهت قیمت ملاحظه کنی چیزی را بغیر جنس خود مقایسه کنی عدل را بفتح عین میخوانی لکن بصریین اینکه حرف را نپذیرفته و گفته‌اند که عدل و عدل هر دو بمعنی مثل است چه در دو چیز از یك جنس بکار رود، و چه در دو چیز از دو جنس.

و نیز مجمع البیان گفته «وبال» سنگینی نامطلوب هر چیزی را گویند و بهمین معنی است طعام وبیل و ماء وبیل یعنی خوراك و آبی ناگوار و سنگین و غیر قابل هضم، و نیز باین معنی است آیه شریفه «فَأَخَذناهُ أَخذاً وَبِیلًا» یعنی او را بطرز شدید و ناگواری دستگیر کردیم و بهمین اعتبار چوب کرباس شوئی را وبیل گویند اینکه بود گفتار صاحب مجمع البیان بنقل تفسیر المیزان و خلاصه اینکه آیه نهی فرموده که در حال احرام صید نکنید لکن در بعد «أُحِلَّ لَکُم صَیدُ البَحرِ» حرمت را اختصاص داده بصید صحرائی نه صید دریائی، و نیز از قوله تعالی «وَ مَن قَتَلَهُ مِنکُم مُتَعَمِّداً فَجَزاءٌ مِثلُ ما قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ» شاید مقصود اینکه باشد کسیکه از روی عمد و

دانستگی صید بری

صفحه : ۳۸۳

کنـد پـاداش او اینکه است که حیوانی نظیر آنچه کشـته است را از انعـام اهلی در صورتی که دو نفر عادل در تشـخیص مثلیت حکم کنند در حالتی که آن جزء قربانی باشد رسنده بکعبه یعنی ببرند در مکه و آنجا ذبح بنمایند.

در مجمع البیـان گفته که از حسن نقـل شـده که «متعمـدا القتل» یعنی حیوانی را عمـدا بکشـد در حالیکه فراموش کرده باشـد محرم است.

و مجاهد و إبن زید و إبن جریح و ابراهیم گفته‌اند کسیکه عمدا با اینکه بداند در احرام است صید کند برای چنین کسی کفاره‌ئی نیست زیرا که عمـل او بزرگ‌تر است از اینکه بکفاره جبران شود. و إبن عباس و عطاء و زهری گفته‌انـد اگر عمـدا صـید کنـد و لو اینکه بدانـد محرم است جزاء بر او واجب است و اینکه قـول بیشـتر فقهـاء است و کسیکه بخطاء در احرام صـید کنـد جزای او مثل آنست که عمـدا صـید کرده باشد «فجزاء مثل ما قتل من النعم» زجاج گفته جایز است معنی آیه اینکه طور باشد که جزاء اینکه عمل مثل آنچیزی است که کشته (پس جزاء مبتداء و مثل خبر او میشود).

و اختلاف است در اینکه اینکه مماثلت آیا در قیمت است یا در خلقت و بزرگان اهل علم بر آنند که مماثلت در خلقت معتبر است تا آنجا که گفته «یَحکُم بِهِ ذَوا عَدلٍ مِنکُم» إبن عباس گفته مقصود اینکه است که در جزاء صید باید دو مرد صالح که از اهل ملّت و دین شـما باشـند و هر دو فقیه باشـند و هم عادل نظر کنند که شبیه‌ترین اشیاء بآن صید از نعم کدامست پس حکم کنند «هَدیاً بالِغَ الکَعبَهِ» یعنی وقتی که رسیدند بمکه ذبـح کنند و صدقه بدهند، و اصـحاب ما یعنی جماعت امامیّه گفته‌اند اگر محرم بعمره باشد و صید کند جزای او اینکه است که در مکه مقابل کعبه ذبح کند یا نحر کند و اگر محرم بحج باشد باید در منی ذبح یا نحر کند.

«أو کَفّارَهٌ طَعامُ مَساکِینَ» در اینکه جمله دو قول است عطاء گفته که قیمت کننـد مقابل او را از نعم پس آن قیمت را طعام بخرنـد و صدقه بدهند و اینکه قول

صفحه : ۳۸۴

صحیـح است و قتـاده گفته که قیمت کننـد آن صـید کشـته شـده را در حالتی که زنـده بود پس آن قیمت را طعام خریـده و صـدقه بدهند.

«أو عَدلُ ذلِکَ صِیاماً» و در اینکه هم دو قول است: عطاء گفته بقـدر قیمت هر مـدی از طعام یک روزه بگیرد و مـذهب شافعی نیز همین است و بقول دیگر از هر دو مـدی یـک روزه بگیرد و اینکه قول از ائمه ما علیهم السّـلام روایت شـده و مـذهب ابی حنیفه نیز همین است.

و در اینکه سه قسم از کفـارات اختلاف است، بقولی مرتب است و بقولی تخییر است و هر دو قول را اصـحاب ما از ائمه [ع] روایت کرده‌اند. [پایان] لِیَذُوقَ وَبالَ أَمرِهِ عَفَا اللّهُ عَمّا سَلَفَ تا اینکه در آخرت بچشد عقوبت عمل خود را و اگر توبه کند و کفاره بدهد و دیگر متعرض چنین عملی نگردد خدا از آنچه کرده عفو میکند.

وَ مَن عادَ فَیَنتَقِمُ اللّهُ مِنهُ وَ اللّهُ عَزِیزٌ ذُو انتِقامٍ و کسیکه باین عمل حرام عود کند خدا از او انتقام میکشد. آیه مشعر بر اینکه است که بقـدری گنـاه اینکه عمل بزرگ است که جبران‌پـذیر نیست در مرتبه اول بجبران و کفاره و توبه رفع میشود لکن در عود و تکرار بر اینکه عمل خدا انتقام میکشد زیرا که خدا غالب و صاحب انتقام است و اینکه طور بیان بزرگی گناه و خطاء بنده را میرساند.

صفحه : ۳۸۵

[سوره المائدة (۵): آیات ۹۶ تا ۱۰۵]

اشاره

أُحِلَّ لَكُم صَيدُ البَحرِ وَ طَعامُهُ مَتاعاً لَكُم وَ لِلسَّيّارَةِ وَ حُرِّمَ عَلَيكُم صَيدُ البَرِّ ما دُمتُم حُرُماً وَ اتَّقُوا اللّهَ الَّذِي إِلَيهِ تُحشَرُونَ (۹۶) جَعَلَ اللّهُ الكَعبَةَ البَيتَ الحَرامَ قِياماً لِلنّاسِ وَ الشَّهرَ الحَرامَ وَ الهَديَ وَ القَلائِدَ ذلِكَ لِتَعلَمُوا أَنَّ اللّهَ يَعلَمُ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ وَ أَنَّ اللّهَ بِكُلِّ شَيءٍ عَلِيمٌ (۹۷) اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ شَدِيدُ العِقابِ وَ أَنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۹۸) ما عَلَى الرَّسُولِ إِلاَّ البَلاغُ وَ اللّهُ يَعلَمُ ما تُبدُونَ وَ ما تَكتُمُونَ (۹۹) قُل لا يَستَوِي الخَبِيثُ وَ الطَّيِّبُ وَ لَو أَعجَبَكَ كَثرَةُ الخَبِيثِ فَاتَّقُوا اللّهَ يا أُولِي الأَلبابِ لَعَلَّكُم تُفلِحُونَ (۱۰۰)

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَسئَلُوا عَن أَشياءَ إِن تُبدَ لَكُم تَسُؤكُم وَ إِن تَسئَلُوا عَنها حِينَ يُنَزَّلُ القُرآنُ تُبدَ لَكُم عَفَا اللّهُ عَنها وَ اللّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ (۱۰۱) قَد سَأَلَها قَومٌ مِن قَبلِكُم ثُمَّ أَصبَحُوا بِها كافِرِينَ (۱۰۲) ما جَعَلَ اللّهُ مِن بَحِيرَةٍ وَ لا سائِبَةٍ وَ لا وَصِيلَةٍ وَ لا حامٍ وَ لكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفتَرُونَ عَلَى اللّهِ الكَذِبَ وَ أَكثَرُهُم لا يَعقِلُونَ (۱۰۳) وَ إِذا قِيلَ لَهُم تَعالَوا إِلى ما أَنزَلَ اللّهُ وَ إِلَى الرَّسُولِ قالُوا حَسبُنا ما وَجَدنا عَلَيهِ آباءَنا أَ وَ لَو كانَ آباؤُهُم لا يَعلَمُونَ شَيئاً وَ لا يَهتَدُونَ (۱۰۴) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيكُم أَنفُسَكُم لا يَضُرُّكُم مَن ضَلَّ إِذَا اهتَدَيتُم إِلَى اللّهِ مَرجِعُكُم جَمِيعاً فَيُنَبِّئُكُم بِما كُنتُم تَعمَلُونَ (۱۰۵)

صفحه : ۳۸۶

[ترجمه]

برای برخورداری شما و کاروانهای شما صید دریائی و طعام آن حلال گردید و برای شما صید بیابانی حرام گردید مادامیکه محرم هستید و بترسید از آن خدائی که بسوی او محشور میگردید [۹۶]

خدا کعبه را که خانه محترم است برای قوام امور مردمان قرار داد و نیز شهر حرام را قرار داد برای آسایش از جنگ و اعمال حج و هدی و قلائد«۱» قرار داد برای قوام کارها آنچه گفته شد تا اینکه بدانید که خدا بآنچه در آسمانها و زمین است آگاهست، همانا خدا بهر چیزی دانا است [۹۷]

بدانید که خدا سخت انتقام است و اینکه خدا آمرزنده و مهربان است [۹۸]

بر رسول بجز تبلیغ رسالت وظیفه‌ئی نیست و خدا میداند آنچه را پنهان دارید یا آشکار کنید [۹۹]

ای رسول بگو خبیث و طیّب مساوی نمیباشند اگر چه کثرت خبیث و ناپاك تو را بعجب آورد پس ای صاحبان عقل از خدا بترسید شاید رستگار گردید [۱۰۰]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید از چیزهائی پرسش نکنید که اگر بر شما ظاهر گردد بنظرتان بد میآید (و غمناك میگردید) و اگر پرسش آنرا بوقت نزول قرآن واگذارید برای شما ظاهر میگردد و خدا از سؤالات شما عفو کرد و خدا آمرزنده و بردبار است [۱۰۱]

حقیقهً پیش از شما جماعتی (از چیزهائی سؤال کردند) و بآن پرسشها از کافرین گردیدند [۱۰۲]

خدا حرام ننموده هیچ چیز از بحیره و نه سائبه«۲» و نه وسیله«۳» و نه حام«۴» را و لکن آنهائیکه کافر شدند بر خدا دروغ می‌بندند (که حرام بودن آنرا بخدا نسبت میدهند) و بیشترین کافرها فکر و تعقل ندارند [۱۰۳]

و وقتی که بآنها گفتند بیائید بسوی آنچه خدا نازل کرده و نزد رسول برویم گفتند آنچه از پدران یافته‌ایم ما را کافی است اگر چه

پدران آنها نه چیزی میدانستند و نه هدایت یافته بودند [۱۰۴]

ای کسانیکه ایمان

---

(۱) ناقه گوش شکافته

(۲) سائبه: ناقه‌ئی که بچریدن باز گذاشته بودند.

(۳) وصیله: گوسفندی که ببرادر خود پیوسته بود [.....]

(۴) حام: حایت کننده پشت خود را از سواری.

صفحه : ۳۸۷

آورده‌اید بر شما است محافظت نفسهای خودتان وقتی شما هدایت یافتید گمراهی دیگران بشما ضرر نمیرساند بازگشت تمام شما بسوی خدا است پس شما را بآنچه عمل کرده‌اید خبردار مینماید [۱۰۵]

(توضیح آیات)

أُحِلَّ لَکُم صَیدُ البَحرِ وَ طَعامُهُ مَتاعاً لَکُم وَ لِلسَّیّارَةِ وَ حُرِّمَ عَلَیکُم صَیدُ البَرِّ ما دُمتُم حُرُماً مقصود از بحر تمامی آبها است و عرب جویهای آب را نیز بحر میگوید و بهمین معنی آمده قوله تعالی (ظَهَرَ الفَسادُ فِی البَرِّ وَ البَحرِ) و غالبا دریای شور را بحر نامند لکن وقتی بطور اطلاق بحر گفته شد شامل تمام نهرها میگردد، و مقصود از «للسیارة» مسافرینند.

پس از آنکه در آیات بالا خطاب بمؤمنین نمود (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَقتُلُوا الصَّیدَ وَ أَنتُم حُرُمٌ) در اینکه آیه در مقام تفصیل و بیان صیدها که چه صیدی برای محرم حلال است و چه صیدی حرام صید بحری را حکم بحلیت نموده و صیدی بری یعنی بیابانی را حرام گردانیده و بطور اطلاق فرموده «أُحِلَّ لَکُم صَیدُ البَحرِ» و آیه صید کردن اقسام صید بحری را شامل میگردد یعنی تمام اقسام حیوانات بحری را صید کردن در حال احرام مباح و حلال است و خلافی در حلّیتش نیست.

[إبن عباس و إبن عمر و قتاده] «وَ طَعامُهُ مَتاعاً لَکُم وَ لِلسَّیّارَةِ» اختلاف است که مقصود از طعام چیست پس از اتفاق بر اینکه مقصود از طعام حیوانات دریائی است. بعضی از عامه گفته‌اند هر حیوانی است که در دریا مرده و بکنار افتاده و اینکه نزد امامیه درست نیست و از إبن عباس نقل شده که مقصود از طعام دریا ماهی خشک کرده مملوح است و اینکه موافق مذهب اهل بیت است که ماهی دودی غذا میباشد برای حاضر و مسافر

صفحه : ۳۸۸

وَ اتَّقُوا اللّهَ الَّذِی إِلَیهِ تُحشَرُونَ آیه مؤمنین را امر بتقوی نموده که شما مؤمنین باید خود را از مخالفت حکم خدا نگاه دارید و بترسید از آنکسیکه حشر شما و بازگشت شما بسوی او است و پیرامون هوای نفس نگردید و در حال احرام شکار حیوانات بیابانی نکنید و جای بیان حلیّت و حرمت کلّ حیوانات بحری و برّی در کتب فقهیه است.

جَعَلَ اللّهُ الکَعبَةَ البَیتَ الحَرامَ قِیاماً لِلنّاسِ وَ الشَّهرَ الحَرامَ وَ الهَدیَ وَ القَلائِدَ «البَیتَ الحَرامَ» عطف بیان کعبه است «قِیاماً لِلنّاسِ» یعنی معیشت مردم و کسب و عمل امور معاش و دین و دنیای آنها بامر حج و زیارت خانه خدا تأمین میگردد زیرا اجتماع مسلمین از تمام نقاط عالم و اتحاد آنها در یک مکان و اجتماع آنها در یک عمل فوائد بسیاری در بر دارد و ابهت مسلمانها و استقامتشان در اعمال حج و اتفاق آنها در دین داری برخ تمام اهل عالم میزند زیرا در هیچ یک از ادیان چنین عمل اجتماعی که تمام مذاهب مختلفه

پیرو آن دین بـا هم مجتمعـا بیـک نظام و بیـک رویه مخصوص بـدون اختلاف با هم اجتماع کننـد و اعمالشان بـدون مـداخله آراء مختلفه و رأی اندیشی خودشان بیک صورت وحدانی انجام گیرد و بزرگی و حقانیّت دین اسلام را مینمایاند.

و شاید نظر ببزرگی و عظمت کعبه است که آنرا بیت الحرام نامیده «وَ الشَّهرَ الحَرامَ» عطف بکعبه است یعنی چهار ماه حرام که یکی جـدا است یعنی رجب و سه پی در پی است یعنی ذی القعده و ذی الحجه و محرم الحرام که یکی از چهار ماه حرام است که در آن جنگ و قتال ممنوع بوده «وَ الهَدیَ وَ القَلائِدَ» نیز عطف بر کعبه است «و قلائد» شتر قربانی را گویند که بر آن نعل معلق میگرداننـد تا اینکه نشانه هدی باشد».

ذلِکَ لِتَعلَمُوا أَنَّ اللّهَ یَعلَمُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ أَنَّ اللّهَ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ ظاهرا «ذلِکَ» اشاره است بآنچه مـذکور شده از قرارداد کعبه را بیت الحرام و هدی و قلائد و اعمال حج. و شاید مقصود اینکه باشد که بشما اینکه طور دستور داده

صفحه : ۳۸۹

شده که عمل کنید و بدانید که خدا بآنچه در آسـمانها و آنچه در زمین است عالم و دانا است و هر عملی که صـلاح شما در آنست بشـما امر فرمـوده و آنچه فسـاد شـما در آنست نهی فرموده و نیز در اینکه اعمـال که شـما حکمت آنرا نمیدانیـد آزمایشـی است که معلوم شود مطیع کیست و عاصی کدام است.

اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ شَدِیـدُ العِقابِ وَ أَنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ تا آخر آیه بعد اینکه آیات ترجمه شده و واضح است و محتاج بتوضـیح نیست و خلاصه آنکه ظاهرا آیه در مقام تأکید و اهمیت امر حج است که بر تارک آن با اسـتطاعت عذاب سخت را ایجاب مینماید و هر گاه توبه کرد و تـدارک ما فات نمود خـدا آمرزنده و مهربان است و بر رسول ما چیزی نیست مگر تبلیغ رسالت و آنچه را ظاهر گردانید یا پنهان گردانید او دانا و عالم باو است.

قُل لا یَستَوِی الخَبِیثُ وَ الطَّیِّبُ وَ لَو أَعجَبَکَ کَثرَةُ الخَبِیثِ شایـد آیه اشـاره بهمین اعمـال حـج باشـد که اجتماع مسـلمین در فرمان برداری و تسـلیم اوامر حق تعالی گردیـدن بطور خلوص خود یک نوعی از اختیار و آزمایشـی است که معلوم مینماید و تمیز میدهد بین آدم خبیث آنهـائی را که پا بنـد بقوانین و احکام و دسـتورات دین نیسـتند زیرا که آنهائیکه در قلبشان مرض نفاق ریشه دوانیـده اگر چه با جماعت مسـلمانان در مسـجد و جنگها داخل میگردنـد حتّی در مکه موقع حج نیز حاضـر میگردند لکن چشـمشان با آنها است نه قلبشان شایـد چون بصیرت باطنی ندارند در باطن اعتراض مینمایند و اینکه اعمال را کار بی‌معنی و هجو می‌پندارند لکن از ترس مسلمانها و بطمع غنیمت داخل میگردند.

فَاتَّقُوا اللّهَ یا أُولِی الأَلبابِ لَعَلَّکُم تُفلِحُونَ ای کسانیکه صاحب عقل و رویّه میباشـید در تمام اعمال و افعال متقی و پرهیزکار باشـید و از کثرت نفرات و ازدحام مردم و لو اینکه شـما را بعجب آورد فریفته نگردید و بدانید و تمیز دهید بین طیّب و خبیث اشخاص پاک که ایمان و عملشان از روی حقیقت و دانستگی انجام گرفته و لو اینکه عددشان اندک باشد

صفحه : ۳۹۰

چنـانچه غالبـا همین طور است هیـچ طرف مقـایسه نیسـتند بـا مردمان خبیث و لو اینکه عـددشان زیاد باشـد مناط پاکی قلب و طینت آدمی است نه کثرت افراد پس اجتناب نمائید از حرام ای صاحبان عقل تا رستگار شوید.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَسـئَلُوا عَن أَشـیاءَ إِن تُبدَ لَکُم تَسُؤکُم الخ در مجمع البیان گفته «لا تَسـئَلُوا عَن أَشـیاءَ الخ» در نزول آیه اختلاف است بقولی رسول اللّه [ص] خطبه‌ئی انشاء کرد و گفت

«انّ اللّه کتب علیکم الحجّ»

عکاشة بن محصن و بروایتی سراقة بن مالک برخواست و گفت «أ فی کلّ عام» یا رسول اللّه حضرت از آن اعراض نمود تا اینکه دو مرتبه یا سه مرتبه تکرار کرد پس فرمود

«ویحک»

یعنی وای بر تو چه چیز ایمن کرد تو را که بگویم نعم، و قسم بخدا اگر بگویم نعم یعنی همه سال واجب است واجب میگردد و اگر واجب گردید قدرت بر عمل آن ندارید و اگر ترک کردید کافر میشوید

«فاترکونی کما ترکتم»

پس واگذارید مرا از سؤال آنچه را که قدرت بر عمل بآن ندارید همانا کسانی که پیش از شما بودند بکثرت سؤالشان و اختلافشان بر انبیاء هلاک گردیدند پس وقتی بشما امر نمودم بقدر استطاعت بآن عمل کنید و هرگاه از چیزی شما را نهی نمودم از آن اجتناب کنید [علی بن أبی طالب ع و ابی امامه باهلی] وَ إِن تَسئَلُوا عَنها حِینَ یُنَزَّلُ القُرآنُ تُبدَ لَکُم یعنی اگر سؤال کنید وقت نزول قرآن و مقصود شما تعنّت بر محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سؤال هجو نباشد ما جواب آنرا برای شما ظاهر میکنیم پس شما در سؤال تکلف نکنید و بقولی حین نزول قرآن از محمّد صلّی اللّه علیه و آله سؤال کنید از آنچه در امور دین محتاج بآن میباشید.

[پایان] قَد سَأَلَها قَومٌ مِن قَبلِکُم ثُمَّ أَصبَحُوا بِها کافِرِینَ «مِن قَبلِکُم» جار و مجرور متعلق بسئلها است یعنی پیش از شما قومی سؤال کردند. آیه ارشاد بر اینکه است که شما مثل جماعت پیشین نباشید که

صفحه : ۳۹۱

چیزهائی طلبیدند و از طریق همانچه خواستند کافر شدند مثل قوم ثمود که نافه خواستند و قوم موسی [ع] که طلب رؤیت کردند و حواریین عیسی [ع] که خواهش مائده نمودند و پس از آنکه خواهش آنها پذیرفته شد باز ایمان نیاوردند و کافر گردیدند و شما مؤمنین چنین نباشید که سؤالات بیجا بکنید.

و از امیر المؤمنین ع چنین روایت شده که فرموده

«انّ اللّه افترض علیکم فرائض فلا تضیعوها و حدّ لکم حدودا فلا تعتدوها و نهاکم عن اشیاء فلا تنتهکوها و سکت لکم عن اشیاء و لم یدعها نسیانا فلا تتکلفوها»

یعنی حق تعالی برای شما واجباتی را فرض نمود آنرا ضایع نگردانید و حدودی برای شما تعیین نمود پس شما از آن حدود تعدی و تجاوز ننمائید و شما را از چیزهائی نهی کرد هتک آنرا ننمائید و مرتکب آن نشوید و از بعضی از چیزها ساکت شد و بیان ننمود نه اینکه فراموش کرده باشد بلکه مصلحت در بیان آن نبود پس شما بتکلف خود را بدان مدارید یعنی در آن تجسس و تفحص نکنید که تکلیف شما زیاد گردد.

ما جَعَلَ اللّهُ مِن بَحِیرَةٍ وَ لا سائِبَةٍ وَ لا وَصِیلَةٍ وَ لا حامٍ بعضی از مفسرین گفته که اینکه آیه تفسیر آن آیه است که فرموده «وَ جَعَلُوا لِلّهِ مِمّا ذَرَأَ مِنَ الحَرثِ وَ الأَنعامِ الخ» و آن آیه که در عقب آن است در سوره نحل و آنجا که گفته «وَ یَجعَلُونَ لِما لا یَعلَمُونَ نَصِیباً الخ» خلاصه در سنت جاهلیت ماده شتری را بحیره می‌نامیدند که چون پنج بطن می‌زائید و پنجم بچه‌ایکه می‌زائید نر بود گوش آن ماده شتر را می‌شکافتند و او را رها می‌کردند که چرا کند و آب خورد و نشستن بر آن و کشتن و خوردن آنرا حرام می‌دانستند، و معانی دیگری هم گفته‌اند.

در مجمع از إبن عباس نقل کرده که گفته رسم عرب اینکه بود اگر ماده شتری پنج شکم می‌زائید و شکم پنجمش اگر نر بود او را می‌کشتند و از مرد و زن همگی می‌خوردند و اگر ماده بود گوشش را می‌شکافتند و اینکه همان بحیره است و اگر او را

صفحه : ۳۹۲

می‌کشتند مو و کرک آنرا از پوستش نمی‌کندند، و در هنگام کشتن اسم خدا را بر آن نمی‌بردند و در زندگیش بر پشتش سوار نمی‌شدند و خوردن شیر آن و همچنین سایر انتفاعات آنرا بر زنان حرام شمرده و همه انتفاعات ارزنده آنرا مخصوص بمردان میدانستند ولی خوردن گوشت آنرا برای زن و مرد هر دو جایز می‌دانستند.

و نیز از محمّد بن اسحق نقل میکند که گفته: بحیره ماده شتری است که از سائبه تولد یافته. و نیز در مجمع البیان از جامی و علقمه نقل میکند که گفته سائبه عبارت از شترانی بوده که بنذر آنها را از خدمت معاف می‌کردند مثلا نذر می‌کردند اگر مسافرم بسلامت برگردد یا مریضم بهبودی حاصل کند فلان ماده شترم سائبه باشد یعنی مانند بحیره از آن انتفاع نبرم و آنرا از هیچ آب و علفی باز ندارم.

و نیز از إبن مسعود نقل می‌کند که گفته سائبه شترانی بودند که در خشنودی و جلب رضایت بتها و بمنظور تقرب بآنها آزاد می‌شدند و سائبه و هر چیز دیگر که برای بت نذر می‌شد آنرا بخدام بتکده می‌دادند آنها نیز شیر آن شتران و سایر منافع نذورات را بمصرف إبن السبیل و سایر فقراء می‌رسانیدند.

و از محمّد بن اسحاق نقل میکند که گفته سائبه ماده شتری را می‌گفتند که ده شکم پی در پی ماده شتر بیاورد چنین شتری محترم می‌شد دیگر بر پشتش سوار نمی‌شدند و اگر کشته می‌شد کرک و پشمش را از پوستش نمی‌کندند و اگر زنده می‌ماند از شیرش جز مهمانان کسی نمی‌چشید و هر چه بعد از آن میزائید اگر ماده بود گوشش را پاره کرده و همراه مادرش آزادش می‌کردند مادر را سائبه و اینکه بچه را بحیره می‌نامیدند.

اما وصیله در مجمع البیان از زجاج نقل می‌کند که گفته: وصیله از جنس گوسفند است نه شتر رسم مردم جاهلیت چنین بوده که هرگاه گوسفندی برّه ماده می‌زائید آنرا نگه می‌داشتند و اگر نر می‌زائید آنرا برای بتهای خود

صفحه : ۳۹۳

وقف میکردند و هرگاه دوقلو میزائید و یکی از آن دو نر و دیگری ماده بود هر دو را وقف نموده و بره ماده را باین اعتبار که در احترام با توأم خود وصل شده وصیله مینامیدند.

و از إبن مسعود و مقاتل نقل می‌کنند که در معنی وصیله گفته‌اند در عرب چنین رسم بوده که اگر بزی هفت شکم میزائید و هفتمین بز نر بود آنرا در راه خدایان خود می‌کشتند و گوشتش را تنها برای مردها حلال میدانستند و اگر بز ماده بود آنرا مانند سایر بزها در ردیف آنها زنده نگه میداشتند و اگر شکم هفتم دو قلو بود یکی نر و یکی ماده می‌گفتند خواهر با برادر خود در احترام وصلت کرد یعنی آنرا نیز نباید کشت و باید حرمتش را نگه داشت و منافعش را از شیر و غیره اختصاص بمردها داد و باعتبار اینکه وصلت آنرا وصیله می‌نامیدند.

و از محمّد بن اسحاق نقل می‌کند که در معنی وصیله گفته است وصیله گوسفندی را میگفتند که در پنج شکم ده بره ماده بزاید و در بین هیچ بره نری فاصله نشود آنرا وصیله مینامیدند یعنی اینکه گوسفند بین ده نتاج ماده وصل کرده است آنگاه بعد از آن هر چه میزائید آنرا بر زنان حرام میدانستند.

و «حام» را باز در مجمع البیان از إبن عباس و إبن مسعود نقل می‌کند که گفته‌اند حام عبارت از شتر نر است رسم عرب چنین بوده که اگر ماده شتری از صلب و نطفه شتر نری ده شکم بچه میآورد آن شتر را مبارک میشمردند و پشتش را محترم دانسته بر آن بار نمینهادند و سوارش نمیشدند و از هیچ آب و علفی منعش نمی‌کردند. ابی عبیده و زجاج در معنی حام همین وجه را اختیار کرده‌اند و از فراء نقل میکنند که گفته حام شتر فحلی را می‌گفتند که تا دوران بلوغ فرزند زاده خود زنده مانده و بر آن پریده و آبستنش

سازد بچنين شترى ميگفتند «حمى ظهره» يعنى پشتش محترم شد ديگر نبايد بر آن سوار شد.
اينكه بود گفتار در معنى اينكه چهار كلمه: بحيره، سائبه، وصيله، حام از مجمع البيان بنقل تفسير الميزان.

صفحه : ۳۹۴

وَ لكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفتَرُونَ عَلَى اللّهِ الكَذِبَ وَ أَكثَرُهُم لا يَعقِلُونَ آيه برسولش خبر ميدهد كه خدا چنين حكمى ننموده و اينكه مشركين بخدا افتراء ميزنند و شايد اشاره باين باشد كه چون بنظرشان در اينكه چهار قسم از انعام فضيلتى است آنرا نسبت بخدا ميدهند با اينكه بيشتر آنها فكر و رويه ندازند كه بعضى انعام را بر بعض ديگر بدون جهت فضيلت ميدهند و آيه مشعر بر اينكه است كه بعضى از آنها اندكى در كارهايشان فكر و رويه دارند لكن تعصب و حب رياست مانع آنها بود كه بسفراى الهى رجوع كنند و حق و باطل را تشخيص دهند.

وَ إِذا قِيلَ لَهُم تَعالَوا إِلى ما أَنزَلَ اللّهُ وَ إِلَى الرَّسُولِ قالُوا حَسبُنا ما وَجَدنا عَلَيهِ آباءَنا شايد مقصود اينكه باشد كه وقتى بآنها گفته ميشود شايد بعقلاى آنها مؤمنين ميگفتند در اينكه تقسيماتى كه راجع بانعام است بعضى را حلال و بعضى را حرام و بدون دليل بخدا افتراء ميزنيد و حكم خدا ميدانند بيائيد نزد رسول صلّى اللّه عليه و آله و آنچه بسوى او نازل گرديده برويم، تعصب جاهليت آنان را چنان فرا گرفته كه از روى كبر و نخوت مى‌گفتند پدران ما چنين مى‌كردند و عمل آنها براى ما كافى است كه تابع آنها گرديم.

أَ وَ لَو كانَ آباؤُهُم لا يَعلَمُونَ شَيئاً وَ لا يَهتَدُونَ (واو) در و لا يهتدون براى حال است و همزه استفهام دلالت بر انكار دارد و اعتراض بر آنها است كه چگونه آنها بدون فكر و رويه تابع پدران خود گرديده‌اند در حاليكه پدران آنها چيزى نميدانستند و از طريق حق گمراه بودند زيرا آنها نيز تابع رسولان و انبياى الهى نبودند و بقول آنها عمل نمى‌نمودند، و شايد بقياس و محسنات عقل ناقص خودشان بعضى چيزها را حلال و بعضى را حرام مينمودند و نسبت بخدا ميدادند.

صفحه : ۳۹۵

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيكُم أَنفُسَكُم الخ خطاب بمؤمنين است كه بخود بپردازيد و مراقب راه و روش خود باشيد كه مبادا عمل ركيك بى‌معنى جهّال در شما تأثير نمايد و از گمراهى آنها نهراسيد شما كوشش كنيد كه از طريق مستقيم اسلام و دستورات الهى كه بتوسط رسولش بشما ابلاغ گرديده منحرف نگرديد و بدانيد خداى تعالى حاكم بر تمام مردم است و بازگشت تمام شما بسوى او است و تمام شما را بآنچه از اعمال خوب يا بد كرده‌ايد خبردار ميكند.

صفحه : ۳۹۶

[سوره المائدة (۵): آيات ۱۰۶ تا ۱۱۰]

اشاره

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهادَةُ بَينِكُم إِذا حَضَرَ أَحَدَكُمُ المَوتُ حِينَ الوَصِيَّةِ اثنانِ ذَوا عَدلٍ مِنكُم أَو آخَرانِ مِن غَيرِكُم إِن أَنتُم ضَرَبتُم فِي الأَرضِ فَأَصابَتكُم مُصِيبَةُ المَوتِ تَحبِسُونَهُما مِن بَعدِ الصَّلاةِ فَيُقسِمانِ بِاللّهِ إِنِ ارتَبتُم لا نَشتَرِي بِهِ ثَمَناً وَ لَو كانَ ذا قُربى وَ لا نَكتُمُ شَهادَةَ اللّهِ إِنّا إِذاً لَمِنَ الآثِمِينَ (۱۰۶) فَإِن عُثِرَ عَلى أَنَّهُمَا استَحَقّا إِثماً فَآخَرانِ يَقُومانِ مَقامَهُما مِنَ الَّذِينَ استَحَقَّ عَلَيهِمُ الأَولَيانِ فَيُقسِمانِ

بِاللّهِ لَشَهادَتُنا أَحَقُّ مِن شَهادَتِهِما وَ مَا اعتَدَینا إِنّا إِذاً لَمِنَ الظّالِمِینَ (۱۰۷) ذلِکَ أَدنی أَن یَأتُوا بِالشَّهادَةِ عَلی وَجهِها أَو یَخافُوا أَن تُرَدَّ أَیمانٌ بَعدَ أَیمانِهِم وَ اتَّقُوا اللّهَ وَ اسمَعُوا وَ اللّهُ لا یَهدِی القَومَ الفاسِقِینَ (۱۰۸) یَومَ یَجمَعُ اللّهُ الرُّسُلَ فَیَقُولُ ما ذا أُجِبتُم قالُوا لا عِلمَ لَنا إِنَّکَ أَنتَ عَلّامُ الغُیُوبِ (۱۰۹) إِذ قالَ اللّهُ یا عِیسَی ابنَ مَریَمَ اذکُر نِعمَتِی عَلَیکَ وَ عَلی والِدَتِکَ إِذ أَیَّدتُکَ بِرُوحِ القُدُسِ تُکَلِّمُ النّاسَ فِی المَهدِ وَ کَهلاً وَ إِذ عَلَّمتُکَ الکِتابَ وَ الحِکمَةَ وَ التَّوراةَ وَ الإِنجِیلَ وَ إِذ تَخلُقُ مِنَ الطِّینِ کَهَیئَةِ الطَّیرِ بِإِذنِی فَتَنفُخُ فِیها فَتَکُونُ طَیراً بِإِذنِی وَ تُبرِئُ الأَکمَهَ وَ الأَبرَصَ بِإِذنِی وَ إِذ تُخرِجُ المَوتی بِإِذنِی وَ إِذ کَفَفتُ بَنِی إِسرائِیلَ عَنکَ إِذ جِئتَهُم بِالبَیِّناتِ فَقالَ الَّذِینَ کَفَرُوا مِنهُم إِن هذا إِلّا سِحرٌ مُبِینٌ (۱۱۰)

صفحه : ۳۹۷

[ترجمه]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید وقتی که بر یکی از شما علامت مرگ ظاهر گردد هنگام وصیت بایستی دو نفر عادل از مسلمانان باشند یا دو نفر دیگر از غیر شما (یعنی اهل ذمّه) و چون سفر کنید و علامت مرگ بر شما برسد باید دو نفر غیر مسلمان را نگاه دارید و بعد از نماز بخدا قسم یاد کنند اگر در صدق گفتارشان شک دارید و مضمون قسمشان اینکه باشد که ببهای شهادت وصیت را تبدیل نمیکنیم اگر چه بوده باشد میت از نزدیکان و خویشاوندان ما و کتمان نمیکنیم شهادتی را که خدا ما را امر باداء آن نموده که اگر کتمان نمائیم از گنه‌کارانیم [۱۰۶]

پس اگر مطلع گردیدند که آن دو نفر غیر مسلمان شهادت دروغ داده‌اند دو نفر از ورثه میت برخیزند بجای آن دو نفر و بخدا قسم خورند که گواهی ما سزاوارتر است از گواهی آن دو نفر غیر مسلمان و ما در اینکه گواهی تعدی ننموده‌ایم زیرا اگر ما تعدی کنیم از ستمکاران باشیم [۱۰۷]

اینکه طور عمل کردن نزدیک‌تر است بر اینکه شهادت بوجه خودش واقع گردد و اینکه (ورثه) بترسند از قسم پس از قسم (ای مؤمنین) از خدا بترسید و بشنوید و خدا جماعت فاسقین را هدایت نمیگرداند [۱۰۸]

یاد کنید روزی را که خدا جماعت رسولان را جمع می‌کند (در قیامت) و می‌گوید چگونه امتان شما را اجابت کردند پیمبران گویند ما را علمی بر آن نیست همانا توئی عالم بغیبها [۱۰۹]

وقتی که خدا گفت ای عیسی بن مریم یاد کن نعمت مرا بر خودت و مادرت آنوقتیکه تو را بتأیید روح القدس کمک دادم در حالیکه کودک و در گهواره بودی و در حال کودکی با مردم تکلم کردی و وقتی که تو را بکتاب و حکمت و تورات و انجیل تعلیم دادم و وقتی که باذن من پرنده‌ئی ساختی و در وی نفخه دمیدی و باذن من پرنده گردید و آنگاه که کور مادرزاد و آدم برص‌دار را باذن من شفا دادی، و وقتی که مرده‌ها را از قبر زنده بیرون آوردی، و وقتی که دست ستم بنی اسرائیل را از تو کوتاه گردانیدم، و وقتی که بر ایشان آمدی با معجزات، پس آنهائیکه کافر شدند گفتند اینها نیست مگر جادوئی روشن [۱۱۰]

صفحه : ۳۹۸

(توضیح آیات)

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا شَهادَةُ بَینِکُم إِذا حَضَرَ أَحَدَکُمُ المَوتُ حِینَ الوَصِیَّةِ اثنانِ ذَوا عَدلٍ مِنکُم، تا آخر آیه بعد آیات ترجمه شده و

واضح است محتاج بتوضیح نیست و خلاصه‌اش اینست که خطاب بمؤمنین نموده که اگر یکی از شما در سفر احساس کرد که اجلش نزدیک شده و خواست وصیتی کند دو نفر شاهد عادل از اهل ایمان که از آنها باشند گواه بگیرد و اگر بچنین دو نفری از مؤمنین دست نیافت دو نفر دیگر از غیر مؤمنین مثل یهود و نصاری را گواه بگیرد و اگر پس از مرگش وارثین او شهادت آنانرا نپذیرفتند و در باره آنها سوءظن داشتند آنها را نگاه دارند تا پس از نماز آنها بخدا قسم یاد نمایند و آنها اظهار کنند که ما برای مال میت سوگند دروغ نمیخوریم و کتمان شهادت نمی‌کنیم و اگر جز اینکه باشد از گناهکاران باشیم.

در شأن نزول آیه از واقدی و جماعتی از مفسرین چنین نقل میکنند که گفته آیه راجع بسه مرد فرود آمده که بتجارت از مدینه بشام رفتند یکی بنام عدی و دیگری تمیم بن اوس الداری برادر عدی و اینکه دو نفر نصرانی بودند، و یکی دیگر إبن ابی ماریه مولی عمرو بن العاص السهمی که مسلمان بود و از مهاجرین بود. و از حضرت باقر ع روایت شده که نام آن دو نصرانی تمیم بن اوس الداری و برادرش عدی بود و نام آن مسلمان إبن ابی ماریه چون اینکه سه نفر بشام رسیدند آن مسلمان مریض شد نسخه‌ئی بنوشت و متاعی که داشت گردآوری نمود و دربار خود گذارد وقتی مرض او سخت گردید آن دو نصرانی را خواست و بآنها وصیت کرد اینکه متاع را بمدینه ببرید و بوارثان من بدهید و از دنیا رفت آنها بار او را باز کردند و ظرف سیمین زرکوب او را سرقت کردند و وزن آن سیصد درهم بود و بار را ببستند و ندانستند که دربار نسخه هست که در آن نوشته است و بار را بمدینه آوردند و باهل او تسلیم کردند وقتی بار را باز

صفحه : ۳۹۹

کردند نسخه را یافتند دیدند موافق است مگر آن اناء سیمین که در بار نیست از آن دو نفر نصرانی سؤال کردند آیا در تجارت چیزی فروخت گفتند نه گفتند آیا با کسی معاوضه نمود گفتند نه، گفتند در بیماریش خرجی کرد گفتند نه، گفتند اکنون در بار او ظرف سیمینی باید باشد که وزنش سیصد درهم است و بخط خودش نوشته است گفتند ما خبر نداریم بحکومت نزد رسول صلّی اللّه علیه و آله آمدند خدای تعالی اینکه آیه را فرستاد.

[ابو الفتوح] در مجمع البیان در شأن نزول آیه چنین گفته سبب نزول آیه اینکه بود که سه نفر برای تجارت از مدینه بشام رفتند یکی بنام تمیم بن اوس داری و برادر او عدی و آن دو نفر نصرانی بودند- و إبن ابی ماریه مولی عمرو بن العاص سهمی مسلمان بود وقتی ببعضی از راه رسیدند إبن ابی ماریه مسلمان مریض شد و وصیتی نوشت و در بین متاعش مخفی گردانید و بآن دو نفر وصیت کرد و مالش را بآنها سپرد و گفت باهل من برسانید وقتی مرد آنها متاعش را باز کردند و آن دو نفر از مال او آنچه را که آنها را بعجب آورده بود گرفتند و مال را بورثه رسانیدند و وقتی ورثه مال را باز کردند دیدند بعضی از آنچه در آن بوده مفقود است و بوصیت نگاه کردند دیدند تمام در وصیت گفته شده وقتی از آن دو نفر سؤال کردند گفتند ما علم بآن نداریم و بما نسپرد مگر همین را پس حکم را نزد رسول صلّی اللّه علیه و آله بردند آنوقت اینکه آیه نازل گردید.

[واقدی از اسامهٔ بن زید عن ابیه از جماعتی از مفسرین و اینکه قول از ابی جعفر ع روایت شده] و چون بیان مجمع در معنی آیات مفصل است و غرض ما اختصار است برای وضوح اجمالی از آنرا در اینجا ترجمه مینمائیم.

(یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا شَهادَةُ بَینِکُم) در معنی شهادت چند معنی گفته‌اند:

اول- شهادت گواهی شهود است نزد حکام و اینکه قول إبن عباس است.

دوم- شهادت بمعنی حضور است چنانچه گفته میشود شهدت وصیّهٔ فلان

صفحه : ۴۰۰

و قوله تعالی «وَ لْیَشهَد عَذابَهُما طائِفَةٌ» [سعید بن جبیر و إبن زید] سوم- شهادت ایمان قسم بخدای تعالی است اگر ورثه در دو وصی شک کنند و آن قول قائل است در لعان «اشهد باللّه انی لمن الصادقین» و قول اول اولی است و سزاوارتر بآیه است- و صاحب کتاب نظم القرآن گفته شهادت مصدر است بمعنی شهود مثل اینکه گفته میشود رجل عدل و رجلان عدل پس گاهی مضاف حذف میگردد و معنی چنین میشود تدد شهود بین شما دو نفرند. و إبن جنّی گفته جایز است در معنی گفته شود «تقیموا الشهادة بینکم اثنان» و بنا بر اینکه دو قول مضاف از مبتداء حذف شده و بنا بر قول زجاج و ابی علی از خبر حذف شده إِذا حَضَرَ أَحَدَکُمُ المَوتُ حِینَ الوَصِیَّةِ یعنی وقتی اسباب موت از مرض یا غیر آن پدید گردید، زجاج گفته یعنی شهادت در وقت وصیت برای موت است نه اینکه وقت حضور موت است خواه موصی صحیح باشد یا غیر صحیح وقتی مرد بوصیتش عمل میشود «اثنان ذوا عدل منکم» یعنی دو نفر از اهل دین شما «او آخران من غیرکم» یعنی یا دو نفر از غیر اهل دین شما.

[إبن عباس و سعید بن مسیب و سعید بن جبیر و شریح و مجاهد و إبن سیرین و إبن زید و ابراهیم و همین قول از باقر و صادق علیهما السّلام نقل شده] و بنا بر اینکه «او» در «او آخران» برای تفصیل است نه تخییر یعنی یا آخران از غیر خودتان اگر دو شاهد از خودتان نیافتید، و بقولی معنی اینست که دو عادل از عشیره خودتان یا دو نفر از غیر عشیره خودتان. حسن و زهری و عکرمة و اصم گفته‌اند زیرا که عشیره موصی عالم‌تر است بحال او از غیرش و گفته‌اند شهادت کافر جایز نیست نه در سفر و نه در حضر و زجاج همین قول را اختیار کرده و جماعتی گفته‌اند آیه در شهادت اهل ذمّه است و بعد نسخ گردیده تا آنجا که گفته:

إِن أَنتُم ضَرَبتُم فِی الأَرضِ فَأَصابَتکُم مُصِیبَةُ المَوتِ

صفحه : ۴۰۱

یعنی خدا دانست که بعضی از مردم کسی است که مسافرت میکند و در همراهی او اهل کتابند نه مسلمین و وارد میگردند در دهی که غیر از آنها کسی نیست و او را مرگ میرسد و از مسلمانها کسی را نمی‌یابد که گواه بگیرد قوله تعالی «أَو آخَرانِ مِن غَیرِکُم» یعنی اگر مسافرت کردید پس مرگ بشما رسید پس دو عادل از مسلمانها هم در سفر و هم در حضر شاهد بگیرید اگر ممکن باشد و اگر ممکن نباشد در نفر کافر ذمّی مخصوص بسفر شاهد بگیرید وقتی که غیر آنها نباشند، پس از آن گفته:

تَحبِسُونَهُما مِن بَعدِ الصَّلاةِ فَیُقسِمانِ بِاللّهِ إِنِ ارتَبتُم یعنی آن دو نفر شاهد را نگاه دارید تا بعد از نماز عصر که وقت اجتماع مردم است.

[و اینکه قول از ابی جعفر ع و قتاده و سعید بن جبیر و غیر اینها روایت شده] و بقول حسن بعد از نماز ظهر یا نماز عصر، و بقولی بعد از نماز اهل دین آنها، و معنی «تحبسونهما» «تقفونهما» است مثل اینکه گفته میشود «مرّبی فلان علی فرس فحبس علی دابته» یعنی «وقفه» و بقولی آنها را وادار کنید بر قسم خوردن اگر در شهادت آنها شک دارید و خطاب در (تَحبِسُونَهُما) بورثه میت است و ممکن است خطاب بقضات باشد و احتمال دارد که مقصود وصی میت باشد وقتی ورثه در آن دو نفر شاهد شک کنند پس باید مدعی علیها برای آنها بخدا قسم یاد کند که ما برای تحریف شهادت پولی نگرفته‌ایم زیرا که ثمن خریده نمیشود مبیع خریده میشود و بقولی ها در (بِهِ) بسوی قسم باللّه عود میکند، و بقولی یعنی معامله نکردیم (بعرض من الدینار) زیرا کسیکه چیزی را معامله نمود او ثمنش را خریده (و لو کان ذا قربی) و ذکر (ذا قربی) برای اینکه است که مردم بنزدیکان خودشان راغب‌ترند (وَ لا نَکتُمُ شَهادَةَ اللّهِ إِنّا إِذاً لَمِنَ الآثِمِینَ یعنی شهادتی که لازم است ما را اداء آن بامر خدا و اگر کتمان کنیم از گناهکاران محسوب خواهیم گردید. تا آنجا که گفته (فَإِن عُثِرَ) یعنی ظاهر شد و مطلع گردیدید (عَلی أَنَّهُمَا)

صفحه : ۴۰۲

بقول إبن عباس يعنى آن دو شاهد و بقول سعيد بن جبير آن دو وصى (استحقا اثما) يعنى معلوم شد كه آن دو نفر قسم دروغ خوردند و خيانت نمودند و شهادتشان بغير استقامت بود و بقولى مستحق عقوبت گناه گرديدند نظير قوله تعالى «إِنِّي أُرِيدُ أَن تَبُوءَ بِإِثْمِي وَ إِثْمِكَ» يعنى بعقوبت گناه قتل من و عقوبت معاصى تو [جبائى] «فَآخَرانِ يَقُومانِ مَقامَهُما» يعنى بجاى آن دو شاهد كه از غير خودتان بودند «مِنَ الَّذِينَ استَحَقَّ عَلَيهِمُ الأَولَيانِ» يعنى دو نفر ديگر از آنهائيكه اولى‌ترند بميت و لايق ميباشند بجاى آن دو نفر اوّلى بگذارند يا اينكه در معنى دو نفر از اهل ميت را بگذارند بجاى آن دو نفر خائنى كه خيانتشان معلوم گرديده و جايز است كه «اوليان» بدل باشد از قوله «آخران» و جايز است تبديل كردن معرفه را بنكره و معنى اولين آن دو نفرى كه بميت نزديكند و جايز است مقصود آن دو نفرى باشند كه بقسم اولى‌ترند و آنها اولى‌ترند بقسم زيرا كه آن دو وصى ادعا ميكنند كه ميت آن ظرف را قبلا فروخته بوده اينكه است كه قسم منتقل ميگردد بهمان دو وصى اول زيرا كه آنها مدعى ميباشند كه مورث آنها ظرف را فروخته و اينكه مثل آنجا است كه انسان بدينى اقرار بكند و ادعاء كند كه دين را اداء كردم حكمش اينكه ميشود كه بايستى قسم بخورد بر اداء دينش و بقولى يعنى آنهائى از مسلمين كه بشهادت اولى‌ترند [إبن عباس و شريح] «فَيُقسِمانِ بِاللّهِ لَشَهادَتُنا أَحَقُّ مِن شَهادَتِهِما بقولى يعنى شهادت ما و قول ما در وصيت رفيق ما سزاوارتر است بصدق و قبول از شهادت آن دو نفر و بايد بگويند قسم بخدا قسم ما بهتر است از قسم آن دو نفر [إبن عباس] و در اينجا يمين را شهادت ناميده زيرا كه يمين مثل شهادت است نسبت بآنكسى كه قسم ميخورد كه همين است «وَ مَا اعتَدَينا» يعنى ما از حق تجاوز ننموديم در آنچه از حق ما طلب ميكنند و بقولى ما از حق شهادت خودمان تجاوز ننموده‌ايم «إِنّا إِذاً لَمِنَ الظّالِمِينَ» يعنى اگر ما از حق خودمان تجاوز كرده باشيم از جمله ستمكاران محسوب ميگرديم. شيخ طبرسى پس از بيان مفصلّى كه در تفسير اينكه آيه نموده فرموده اينكه آيه با آيه پيش از آن از حيث اعراب و معنى

صفحه : ۴۰۳

و احكام از مشكل‌ترين آيات قرآن بشمار ميرود و نميبابى در هيچ تفسيرى پر فائده‌تر و مختصرتر از آنچه براى تو تلخيص كردم. «ذلِكَ أَدنى» يعنى اينكه قسمها و اقسام يا اينكه حكم نزديك‌تر است «أَن يَأتُوا بِالشَّهادَةِ عَلى وَجهِها» يعنى از حق آن و صدق آن چيزى را كتمان نكنند و نيز چيزى زياد بر آن ننمايند زيرا كه قسم خوردن منع ميكند از امور بسيارى كه مرتدع نميشوند با قسم نخوردن «أَو يَخافُوا أَن تُرَدَّ أَيمانٌ» يعنى يا نزديك‌تر است به اينكه كه بترسند كه قسم برگردد باولياء ميت زيرا آنها ميترسند كه قسم برگردد باولياء ميت و آنها قسم بخورند بر كذب و خيانت آنها و آنها مفتضح گردند و غرامت گردنشان را بگيرد پس بسا ميشود كه قسم دروغ نميخورند براى اينكه شهادت و قسم برگردد بمستحق آن «وَ اتَّقُوا اللّهَ» و از خدا بترسيد از اينكه خيانت كنيد و قسم دروغ بخوريد «وَ اسمَعُوا وَ اللّهُ لا يَهدِى القَومَ الفاسِقِينَ» موعظه خدا را بشنويد و بدانيد خدا بسوى ثواب و بهشتش جماعت فاسقين را هدايت نميكند.

[پايان] يَومَ يَجمَعُ اللّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ ما ذا أُجِبتُم قالُوا لا عِلمَ لَنا إِنَّكَ أَنتَ عَلّامُ الغُيُوبِ ترجمه آيه شده و واضح است محتاج بتوضيح نيست، و خلاصه اينكه از بعض مفسرين است كه گفته اينكه سؤال توبيخ است اينكه است كه رسولان در پاسخ سؤال كه امّت در مقابل دعوتتان چه جواب دادند ميگويند ما علمى بآن نداريم و تمام علوم نزد تو است و تو سوء اجابت آنها را ميدانى و بآنچه دانى آنها را مجازات مينمائى، در انوار گفته «ما ذا» در موضع مصدر است بمعنى «اى اجابة اجبتم» يا بحذف جار يعنى بچه چيزى بشما جواب دادند و بهر معنى سؤال براى شهادت انبياء است بر قوم خودشان و يا براى توبيخ و تخجيل قوم است مثل سؤال «موؤدة» براى توبيخ و سرزنش وائد اينكه است كه پيمبران گفتند براى ما هيچ علمى كه تو ندانى نيست يعنى ما را دانشى نيست مگر اينكه علم تو بر آن محيط است و بهتر از ما ميدانى توئى داناى نهانيها و ميدانى چه

صفحه : ۴۰۴

اجابت کردند بزبان و چه در دل پنهان گردانیدند، و در مجمع گفته در تفسیر اینکه آیه پنج قول است و چون بیان آن مفصل است و بنای ما بر اختصار است و نیز چندان فائده‌ئی در آن نیست اینکه است که از ترجمه آن خودداری مینمائیم.

إِذ قالَ اللّهُ یا عِیسَی ابنَ مَریَمَ اذکُر نِعمَتِی عَلَیکَ وَ عَلی والِدَتِکَ إِذ أَیَّدتُکَ بِرُوحِ القُدُسِ الخ «إِذ قالَ اللّهُ» بدل است از «یوم یجمع» در آیه بالاـ و میشود منصوب باشد باضمار «اذکر» یعنی ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله یاد کن وقتی را که خدای تعالی گفت ای عیسی پسر مریم یاد کن نعمت مرا که بر تو و مادرت افاضه نمودم و مقصود از نعمتی که مفرد آورده جمع است مثل قوله تعالی «وَ إِن تَعُدُّوا نِعمَةَ اللّهِ لا تُحصُوها» یعنی یاد کن تمام نعمتهائی را که بتو و مادرت عطاء نمودیم.

در اینکه آیات چند قسم از نعمتها و تفضلاتی که بعیسی بن مریم تفضل نموده یادآوری مینماید:

اول- از جمله نعمتهائی که باو عنایت نموده اینکه است که او را تأیید گردانیده یعنی او را بجبرئیل که آنرا بروح القدس نامیده تقویت گردانیده، و تأیید بر وزن «تفعیل» مأخوذ از اید، مجاهد گفته «آیدتک» بر وزن «فاعلتک» مفاعله از اید است یعنی تو را اعانت کردم، و روح القدس نام جبرئیل است یعنی عبد اللّه زیرا روح نام او است و روح اسماء اللّه است که اضافه بخود کرده باضافه تشریفیه و تخصیص مثل «بیت اللّه» و «ناقة اللّه» و اضافه فعل بفاعلش.

دوم- قوله تعالی «تُکَلِّمُ النّاسَ فِی المَهدِ وَ کَهلًا» یعنی تو در گهواره بودی و با مردم سخن میگفتی، إبن عباس گفته خدای تعالی عیسی را بسه سالگی بفرستاد و او در قوم خود سی ماه پیغمبری کرد و بعضی از مفسرین گفته‌اند خدای تعالی او را در گهواره عقل تمام داد و پیغمبر گردانید و داستان او در سوره مریم گفته شده.

سوم- «وَ إِذ عَلَّمتُکَ الکِتابَ وَ الحِکمَةَ وَ التَّوراةَ وَ الإِنجِیلَ» یعنی

صفحه : ۴۰۵

یاد کن وقتی که بتو کتاب انجیل آموختم و تو را بکلمات حکمت آشنا گردانیدم چهارم- «وَ إِذ تَخلُقُ مِنَ الطِّینِ کَهَیئَةِ الطَّیرِ بِإِذنِی» و نیز یاد کن از جمله نعمتهای من که تو از گل خلق میکردی مقصود خلق تقدیر است نه خلق احداث زیرا که جسم مرغان که از گل بود از فعل عیسی نبود ایجاد و خلقت خدای تعالی بود اندازه‌گیری صورت مرغی بدست عیسی [ع] انجام گرفت.

پنجم- «فَتَنفُخُ فِیها فَتَکُونُ طَیراً بِإِذنِی» بامر خدا تو بآن گل نفخه‌ئی دمیدی و بقدرت و اراده حق تعالی بنفخه تو آن گل پرنده گردید.

ششم- «وَ تُبرِئُ الأَکمَهَ وَ الأَبرَصَ بِإِذنِی» و نیز از جمله تفضلات بر عیسی بن مریم و برای اثبات رسالت او اینکه بود که بدعای او کور مادرزاد را و نیز آدم برص‌دار را شفا میداد.

هفتم- «وَ إِذ تُخرِجُ المَوتی بِإِذنِی» یاد کن وقتی که بیرون کردی مرده‌گان را اشاره بزنده گردانیدن آنها است و بیرون آمدنشان از قبرها و از لفظ «الموتی» که جمع آورده معلوم میشود که حضرتش باذن خدا مکرر چنین عملی انجام میداد و بیان آن در جاهای دیگر شده و انشاء اللّه در سوره آل عمران نیز میآید.

وَ إِذ کَفَفتُ بَنِی إِسرائِیلَ عَنکَ إِذ جِئتَهُم بِالبَیِّناتِ فَقالَ الَّذِینَ کَفَرُوا مِنهُم إِن هذا إِلّا سِحرٌ مُبِینٌ از آیه معلوم میشود که بنی اسرائیل بنای آزار او را داشتند و خداوند او را از شرّ آنها نگهداری مینمود قوله تعالی در سوره آل عمران در ضمن داستانهای مسیح فرموده «وَ مَکَرُوا وَ مَکَرَ اللّهُ وَ اللّهُ خَیرُ الماکِرِینَ».

مجاهد از عبید بن عمر روایت کرده که در اینکه وقت که خدای تعالی اینکه نعمتها را بر عیسی بن مریم [ع] شماره نمود حضرتش جامه پشمین پوشیده بود و خوراک او گیاه زمین بود و هرگاه چیزی داشت انفاق میکرد و برای فردای خود نمیگذاشت و خانه

نداشت که اندیشه خراب آن داشته باشد و فرزند نداشت که از مرگ او بترسد بهر کجا شب میرسید همانجا میخوابید.

[ابو الفتوح]

صفحه : ۴۰۶

[سوره المائدة (۵): آیات ۱۱۱ تا ۱۲۰]

اشاره

وَ إِذ أَوحَیتُ إِلَی الحَوارِیِّینَ أَن آمِنُوا بِی وَ بِرَسُولِی قالُوا آمَنّا وَ اشهَد بِأَنَّنا مُسلِمُونَ (۱۱۱) إِذ قالَ الحَوارِیُّونَ یا عِیسَی ابنَ مَریَمَ هَل یَستَطِیعُ رَبُّکَ أَن یُنَزِّلَ عَلَینا مائِدَةً مِنَ السَّماءِ قالَ اتَّقُوا اللّهَ إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ (۱۱۲) قالُوا نُرِیدُ أَن نَأکُلَ مِنها وَ تَطمَئِنَّ قُلُوبُنا وَ نَعلَمَ أَن قَد صَدَقتَنا وَ نَکُونَ عَلَیها مِنَ الشّاهِدِینَ (۱۱۳) قالَ عِیسَی ابنُ مَریَمَ اللّهُمَّ رَبَّنا أَنزِل عَلَینا مائِدَةً مِنَ السَّماءِ تَکُونُ لَنا عِیداً لِأَوَّلِنا وَ آخِرِنا وَ آیَةً مِنکَ وَ ارزُقنا وَ أَنتَ خَیرُ الرّازِقِینَ (۱۱۴) قالَ اللّهُ إِنِّی مُنَزِّلُها عَلَیکُم فَمَن یَکفُر بَعدُ مِنکُم فَإِنِّی أُعَذِّبُهُ عَذاباً لا أُعَذِّبُهُ أَحَداً مِنَ العالَمِینَ (۱۱۵)

وَ إِذ قالَ اللّهُ یا عِیسَی ابنَ مَریَمَ أَ أَنتَ قُلتَ لِلنّاسِ اتَّخِذُونِی وَ أُمِّیَ إِلهَینِ مِن دُونِ اللّهِ قالَ سُبحانَکَ ما یَکُونُ لِی أَن أَقُولَ ما لَیسَ لِی بِحَقٍّ إِن کُنتُ قُلتُهُ فَقَد عَلِمتَهُ تَعلَمُ ما فِی نَفسِی وَ لا أَعلَمُ ما فِی نَفسِکَ إِنَّکَ أَنتَ عَلّامُ الغُیُوبِ (۱۱۶) ما قُلتُ لَهُم إِلّا ما أَمَرتَنِی بِهِ أَنِ اعبُدُوا اللّهَ رَبِّی وَ رَبَّکُم وَ کُنتُ عَلَیهِم شَهِیداً ما دُمتُ فِیهِم فَلَمّا تَوَفَّیتَنِی کُنتَ أَنتَ الرَّقِیبَ عَلَیهِم وَ أَنتَ عَلی کُلِّ شَیءٍ شَهِیدٌ (۱۱۷) إِن تُعَذِّبهُم فَإِنَّهُم عِبادُکَ وَ إِن تَغفِر لَهُم فَإِنَّکَ أَنتَ العَزِیزُ الحَکِیمُ (۱۱۸) قالَ اللّهُ هذا یَومُ یَنفَعُ الصّادِقِینَ صِدقُهُم لَهُم جَنّاتٌ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها أَبَداً رَضِیَ اللّهُ عَنهُم وَ رَضُوا عَنهُ ذلِکَ الفَوزُ العَظِیمُ (۱۱۹) لِلّهِ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما فِیهِنَّ وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ (۱۲۰)

صفحه : ۴۰۷

[ترجمه]

ای رسول یاد کن وقتی را که بسوی حواریین وحی کردیم که بمن و برسول من ایمان آرید- گفتند ایمان آوردیم و تو گواه باش که ما تسلیم امر توایم [۱۱۱]

یاد کن وقتی را که حواریین گفتند ای عیسی بن مریم آیا پروردگار تو قدرت دارد که برای ما از آسمان مائده بفرستد، عیسی گفت اگر ایمان آورده‌اید از خدا بترسید [۱۱۲]

حواریین گفتند مراد ما اینکه است که از مائده آسمانی بخوریم و قلب ما مطمئن گردد و بدانیم که تو بما راست گفتی، و بر آن مائده از گواهان بوده باشیم [۱۱۳]

عیسی بن مریم گفت ای خدا ای پروردگار ما بر ما مائده از آسمان نازل گردان تا اینکه برای اولین و آخرین ما عید باشد و از آن آیه و نشانه‌ئی از تو باشد و از آن مائده ما را روزی ده و تو بهترین روزی دهندگانی [۱۱۴]

خدای تعالی فرمود همانا من مائده بر شما نازل میگردانم و کسیکه از شما پس از نزول مائده کافر گردید من وی را عذابی میکنم که احدی از عالمیان را چنین عذابی نکرده باشم [۱۱۵]

ای رسول یاد کن وقتی را که خدای تعالی بعیسی بن مریم میگوید آیا تو بمردم گفتی که من و مادرم را بغیر خدا دو اله بگیرید، عیسی میگوید تو منزهی نشاید و نسزد مرا اینکه بگویم آنچه را که سزاوار نباشم، اگر گفته بودم تو میدانستی تو آنچه در نفس من است میدانی و من آنچه در ذات تو است نمیدانم همانا تو دانای غیبها میباشی [۱۱۶]

بآنها نگفتم مگر آنچه را که بمن امر نموده‌ئی که بگویم پرستش نمائید خدا را

صفحه : ۴۰۸

که پروردگار من و پروردگار شما است و من بر آنها گواه بودم تا وقتی که بین آنها بودم و چون مرا فرا گرفتی تو خود بر آنها نگهبان بودی و تو بر هر چیزی نگهبانی [۱۱۷]

اگر آنها را عذاب کنی همانا آنان بندگان تواند و اگر آنها را بیامرزی تو غالب و درستکاری [۱۱۸]

خدای تعالی میگوید اینکه روز (روز قیامت) روزی است که صادقین از صدق خود بهره‌مند میگردند و برای آنها بهشتهائی آماده شده که از زیر درختهای آن نهرها جریان دارد در حالیکه همیشه در آن جاویدانند خدا از آنها راضی است و آنها نیز از خدا راضی میباشند اینکه است رستگاری بزرگ [۱۱۹]

مملکت آسمانها و زمین و آنچه بین آسمانها و زمین است ملك خدا است و او بر هر چیزی توانا است [۱۲۰]

صفحه : ۴۰۹

(توضیح آیات)

وَ إِذ أَوحَیتُ إِلَی الحَوارِیِّینَ أَن آمِنُوا بِی وَ بِرَسُولِی آیه برسولش خبر میدهد که یاد کن وقتی را که ما بحواریین وحی نمودیم که بمن و رسول من ایمان آرید.

از سیاق آیه معلوم میشود که حواریین یعنی اصحاب عیسی بن مریم قبلا ایمان آورده بودند و از آیه ۴۵ سوره آل عمران «فَلَمّا أَحَسَّ عِیسی مِنهُمُ الکُفرَ قالَ مَن أَنصارِی إِلَی اللّهِ قالَ الحَوارِیُّونَ نَحنُ أَنصارُ اللّهِ آمَنّا بِاللّهِ وَ اشهَد بِأَنّا مُسلِمُونَ» معلوم میشود وقتی عیسی ع احساس کرد بنی اسرائیل که منکر رسالت او بودند و معجزات او را حمل بسحر مینمودند شاید در مقام قتل او هستند اینکه بود که فرمود کیست یاور من باشد در راه خدا.

قالُوا آمَنّا وَ اشهَد بِأَنَّنا مُسلِمُونَ حواریین از سابقین و از طبقه اول از مؤمنین بحضرتش بودند و ظاهرا اینکه دعوت حضرت عیسی ع برای میثاق گرفتن و بیعت کردن بر یاری دین خدا است و اینکه مرتبه بالاتر از اصل ایمان است.

إِذ قالَ الحَوارِیُّونَ یا عِیسَی ابنَ مَریَمَ هَل یَستَطِیعُ رَبُّکَ أَن یُنَزِّلَ عَلَینا مائِدَةً مِنَ السَّماءِ قالَ اتَّقُوا اللّهَ إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ یاد کن وقتی که حواریین بعیسی بن مریم گفتند آیا پروردگار تو قدرت دارد که بر ما مائده‌ئی بفرستد و کسائی که یکی از قاریان هفتگانه است «تستطیع» بتاء قرائت کرده و «ربّک» را هم بفتح با خوانده و بنا بر قرائت کسائی چنین میشود معنی آیا تو قدرت داری از پروردگارت مسئلت نمائی که مائده‌ئی بر ما بفرستد تا اینکه بر ایمان و یقین ما افزوده گردد.

و بنا بر سیاهی قرآن که «یستطیع» باشد بقولی حواریین طلب مائده کردند پیش از آنکه در ایمان مستقر بودند و میخواستند ایمان و یقینشان بخدا

صفحه : ۴۱۰

و صفات او محکم گردد.

بعضی از مفسرین در توجیه آیه گفته مقصود حواریین از سؤالشان که آیا خدا قدرت دارد بر ما مائده‌ئی بفرستد در اصل قدرت حق تعالی نبوده زیرا که شأن آنها اجل از اینکه است که چنین سؤالی کرده باشند بلکه سؤالشان در حکمت و مصلحت بوده و مقصود استطاعت بر حسب حکمت و مصلحت است نه از جهت قدرت، اینکه بود که عیسی بآنها فرمود «اتَّقُوا اللّه» از خدا بترسید و خود را بازدارید از اینکه در خدا و اقتدار او شک کنید و طلب نکنید از آیات خدا چیزی را که وقتی عصیان کردید سبب هلاکت شما گردد.

حواریین در پاسخ گفتند «نُرِیدُ أن نَأکُلَ مِنها وَ تَطمَئِنَّ قُلُوبُنا وَ نَعلَمَ أن قَد صَدَقتَنا» حواریین گفتند میخواهیم از مائده سماوی بخوریم و قلبمان مطمئن بایمان گردد، و طلب کردن حواریین مائده آسمانی را دلیل بر اینکه نمیشود که آنها در قدرت خدا یا در نبوّت عیسی [ع] شک داشتند بلکه چنانچه بعضی گفته‌اند میخواستند ایمانشان بمشاهده عینی باشد نه از سامعین خبر.

و میتوان گفت که سؤال حواریین در طلب مائده نظیر طلب ابراهیم ع بود که حضرتش با آن علوّ مقامش در معرفت از خدای خود طلب میکند که بمن بنما چگونه مرده‌ها را در قیامت زنده میگردانی پس از آن باو خطاب رسید که «أ وَ لَم تُؤمِن قالَ بَلی وَ لکِن لِیَطمَئِنَّ قَلبِی» حواریین نیز میخواستند یقینشان بمرتبه عین برسد اینکه بود که گفتند میخواهیم از گواهان بر توحید و نبوّت تو باشیم، لکن نمیشود تعبیر ابراهیم [ع] را بوجهی توجیه کرد که مطابق تعبیر حواریین گردد زیرا که مقام ابراهیم فوق مقام آنها بوده زیرا اگر سؤال ابراهیم [ع] برای ایمان از راه مشاهده و عیان بوده برای اینکه است که ابراهیم دارای مقام عصمت است لکن چون معلوم نیست که حواریین دارای عصمت بوده باشند اینست که مجبور نیستیم کلامشان را اینکه طور حل کنیم.

در مجمع البیان گفته بین علماء اختلاف است در اینکه آیا مائده نازل شد

صفحه : ۴۱۱

یا نشد و قول صحیح اینکه است که نازل شد لقوله تعالی «إِنِّی مُنَزِّلُها عَلَیکُم» و خلف در وعده الهی نیست. و نیز اخبار و احادیث بسیاری از نبی صلّی اللّه علیه و آله و ائمه علیهم السّلام و تابعین او بر وقوع آن وارد گردیده.

و از إبن عباس نقل شده که عیسی بن مریم ببنی اسرائیل گفت سی روز روزه بگیرید پس از آن هر چه خواهید از خدا سؤال کنید بشما عطا مینماید پس از آنکه آنان سی روز روزه گرفتند وقتی فارغ شدند گفتند ای عیسی اگر ما برای یکی از مردم عملی میکردیم چون فارغ میشدیم ما را طعام میداد و ما سی روز روزه گرفته‌ایم و آمده‌ایم پس تو دعا کن که خدا بر ما مائده‌ئی از آسمان نازل گرداند پس ملائکه بر آنها مائده نازل کردند و با ملائکه هفت قرص نان و هفت ماهی بود که نزد آنها آوردند و آخر آنها خوردند همان طور که اول آنها خوردند و اول و آخر آنها همگی خوردند و از ابی جعفر ع اینکه طور روایت شده [پایان] در عیون الاخبار باسناده الی علی بن الحسن الفضّال عن ابیه چنین نقل میکند که گفته بابی الحسن الرضا گفتم برای چه حواریون را حواریین نامیدند گفت اما مردم آنها را حواریین گفتند چون آنها پاک از اوساخ بودند و لباسشان از چرکی و کثافات شسته شده بود و آن اسمی است مشتق از خبز الحوار، و اما نزد ما آنها حواریون نامیده شدند برای اینکه نفس خود را خالص گردانیده بودند و نیز خالص کننده غیر بودند بوعظ و موعظه از چرکی گناه.

[پایان] قالَ عِیسَی ابنُ مَریَمَ اللّهُمَّ رَبَّنا أَنزِل عَلَینا مائِدَةً مِنَ السَّماءِ تَکُونُ لَنا عِیداً لِأَوَّلِنا وَ آخِرِنا وَ آیَةً مِنکَ الخ عیسی [ع] وقتی خدا را خواند بکلمه «اللهم» که بالاترین نامهای الهی است او را نداء کرد و گفت «ربنا» ای پروردگار ما بر ما فرو فرست مائده‌ئی از آسمان که آن خوان بر ما عیدی باشد که تعظیم آن کنیم و گویند عید بمعنی سروری است که عاید مردم گردد و هر کسی در آن روز تجملات و زینت خود را

صفحه : ۴۱۲

ظاهر میگردانند و دوستان بیکدیگر مبارک باد میگویند «لِأَوَّلِنا وَ آخِرِنا» شاید مقصود از اول و آخر ما همه ماها از اغنیاء ما و فقراء ما که روز سرور و خوشی همه باشد و شاید مقصود زمان ما و از پس ما عید باشد «وَ آیَةً مِنکَ» عطف بر عید است یعنی آن مائده نشانه قدرت تو و صدق نبوّت رسول تو باشد.

و گفت «وَ ارزُقنا» ما را از نعمت خودت روزی بده «وَ أَنتَ خَیرُ الرّازِقِینَ» و تو بهترین روزی دهندگانی.

قالَ اللّهُ إِنِّی مُنَزِّلُها عَلَیکُم فَمَن یَکفُر بَعدُ مِنکُم فَإِنِّی أُعَذِّبُهُ عَذاباً لا أُعَذِّبُهُ أَحَداً مِنَ العالَمِینَ چون عیسی بن مریم [ع] از خدای تعالی بخواهش حواریین مائده طلب کرد جواب رسید، ای عیسی بخواهش تو مائده را میفرستم و کسیکه پس از نزول مائده کافر گردد او را چنین عذابی کنم که باحدی از عالمیان نکرده باشم چه مردمان زمان شما و چه زمانهای دیگر.

و بطوریکه مفسرین گفته‌اند آنهائیکه جحود کردند بمیمون و خنزیر مسخ گردیدند و اینکه عذابی بود که احدی از عالمیان بآن مبتلا نگردیده بود و بقولی آن عذاب استیصال است از إبن عباس نقل شده که گفته آن نوع عذابی خواهد بود که صعب‌تر و شدیدتر از عذاب دوزخ کافرین و منکرین باشد که از قبل مائده عیسی ع بآن معذّب شدند و عذاب منافقین نیز قریب بآن خواهد بود و بقولی آن عذاب همان مسخ شدن آنها بود.

و از ابی الحسن علی بن موسی الرضا ع روایت شده که آنها بخنازیر مسخ گردیدند، و نیز در مجمع البیان گفته در نزول مائده بین علماء اختلاف است. حسن و مجاهد گفته‌اند مائده نازل نشد بلکه چون قوم اینکه شرط را استماع کردند اعراض نمودند و از نزول آن استعفاء کردند و گفتند «لا نریدها و لا حاجة لنا فیها» و نازل نشد. و صحیح اینکه است که مائده نازل شد لقوله تعالی «إِنِّی مُنَزِّلُها عَلَیکُم» زیرا که در خبر او سبحانه خلف جایز نیست. و نیز اخبار

صفحه : ۴۱۳

مستفیض است که از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و از اهل بیت علیهم السّلام و صحابه و تابعین رسیده که نازل شد. و از کعب روایت شده که روز یکشنبه بود که مائده نازل شد و از اینکه جهت است که نصاری یکشنبه را عید میگیرند و چون بیان طبرسی مفصّل بود از بیانش خودداری نمودیم.

[پایان] در منهج گفته در اینکه مائده چه چیز بود آنهم در آن اختلاف است از حضرت رسول [ص] روایت شده که فرمود آن نان و گوشت بوده. و از ابی جعفر ع روایت شده که در آن هفت نان بود و هفت ماهی و مردم از اول تا آخر همگی خوردند و هنوز باقی مانده بود. و میسر روایت کرده که در آن مائده همه چیز بود مگر گوشت و سعید بن جبیر از إبن عباس نقل کرده که همه الوان اطعمه در آن بوده غیر از نان و گوشت. و عطاء گفته غیر از سمک و لحم. و عطیه عوفی گفته در آن ماهی بود که در آن طعم همه الوان طعام را میداد. و عمار و قتاده گفته‌اند در آن میوه‌های بهشتی بود. و قتاده گفته صبح و شام بر آنها مثل مثل من و سلوی که بر بنی اسرائیل نازل میشد بر آنها نیز نازل میگردید.

و از سلمان فارسی روایت شده که حق تعالی دو ابر فرستاد سفره سرخی در میان آن بود و بزمین نزدیک شد تا اینکه نزد حواریین بزمین گذاشت عیسی بگریه افتاد و گفت

«اللهم اجعلنا من الشاکرین»

عیسی [ع] گفت هر کس عمل او بهتر است برخیزد و دستار از روی سفره برچیند شمعون گفت یا روح اللّه تو بآن اولی‌تری عیسی ع وضو ساخت و نماز کرد و گفت «بسم اللّه خیر الرازقین» و مندیل از سر سفره برداشت خوانی ظاهر شد آراسته و در آن ماهی

بریانی که پوست و خار نداشت و روغن از آن میچکید و نزدیک سر آن نمک بود و نزدیک دم آن سرکه و پنج گرده نان بر آن خوان نهاده بود بر یکی زیتون بر دیگری عسل بر دیگری روغن و در چهارم پنیر و بر پنجم قدید. شمعون که خلیفه عیسی بود برخواست و گفت یا روح اللّه اینکه طعام دنیا است یا آخرت عیسی [ع] فرمود هیچکدام طعامی است که حق تعالی بقدرت خود آفریده تا آنجا که گفته در تفسیر

صفحه : ۴۱۴

اهل بیت علیهم السّلام مذکور است که چون مائده بر آنها نازل گردید همه جمع میشدند و از آن میخوردند بزرگان و متمولین آنها میگفتند ما نمیگذاریم سفله در خوردن با ما شریک گردند حق تعالی مائده را از میان آنها برداشت و آنها را خنازیر یعنی میمون و خوک گردانید.

و در ابوار از بعضی صوفیه نقل کرده که مائده اینجا عبارت از معارف است که غذای ارواح است مثل اطعمه که غذای ابدانست، و بنا بر اینکه شاید بنی اسرائیل در حقایق رغبت کرده باشند و در حقایق مستعد نبودند برای وقوف آن و برای اینکه بود که عیسی بآنها گفته باشد اگر تحصیل ایمان کرده‌اید تقوی را شعار خود نمائید تا اینکه بر اطلاع آن متمکن گردید و چون در آن اصرار کردند بطور اقتراح از حق تعالی سؤال کرده و حق تعالی بیان نموده که آن سهل است و لکن در آن خطر و خوف عاقبت است زیرا وقتی سالک مقصد برای او کشف گردید آنچه اعلی و ارفع از مقام او است بر آن تحمل نمیتواند کرد و نتواند بر آن مستقر گردد و اینکه ضلالت بسیاری را ایجاب مینماید چون بیان او مفصل بود و غرض ما اختصار است تا همینجا آنرا خاتمه میدهیم.

[پایان] وَ إِذ قالَ اللّهُ یا عِیسَی ابنَ مَریَمَ أَ أَنتَ قُلتَ لِلنّاسِ اتَّخِذُونِی وَ أُمِّی إِلهَینِ مِن دُونِ اللّهِ قالَ سُبحانَکَ ما یَکُونُ لِی أَن أَقُولَ ما لَیسَ لِی بِحَقٍّ إِن کُنتُ قُلتُهُ فَقَد عَلِمتَهُ گفته‌اند کلمه «اذ» ظرف زمان و متعلق بمحذوفی است که مقام بر آن دلالت دارد و مقصود از آنزمان روز قیامت است بدلیل اینکه در چند آیه بعد فرموده امروز روزی است که راست‌گوئی راستان آنها را سود میدهد و نیز بدلیل اینکه خود عیسی [ع] در جواب خداوند عرض میکند تا میان آنها بودم شاهد و ناظر اعمالشان بودم ولی پس از آنکه مرا فرا گرفتی از عملیات آنان اطلاعی ندارم تو خودت رقیب و ناظر بر آنان بودی.

راغب در معنی کلمه دون گفته بکسی که از انجام کاری قاصر است دون

صفحه : ۴۱۵

گفته میشود و بعضی از علمای ادب گفته‌اند که اینکه لفظ مقلوب از دنو، و ادون و دنی است و اینکه خدای تعالی فرموده «لا تَتَّخِذُوا بِطانَةً مِن دُونِکُم» باین معنی است که دوستی که در دیانت یا بقول بعضی در قرابت بپایه شما نمیرسد انتخاب و اتخاذ نکنید و اینکه فرمود «وَ یَغفِرُ ما دُونَ ذلِکَ» باین معنی است که خدا گناه کمتر از اینکه را می‌بخشد، و بقول بعضی غیر اینکه را و اینکه دو معنی- کمتر- غیر- هر دو با هم متلازمند و بهمین معنی است آیه شریفه «أَ أَنتَ قُلتَ لِلنّاسِ اتَّخِذُونِی وَ أُمِّی إِلهَینِ مِن دُونِ اللّهِ» یعنی غیر خدا، اینکه است کلام راغب در معنی کلمه «دون».

[پایان] طبرسی (ره) در جوامع الجامع گفته وقتی که در روز قیامت خدای تعالی میگوید یا عیسی، مقصود از استفهام تقریع است بر نصاری و استعظام و بزرگی چنین قولی است «قالَ سُبحانَکَ» عیسی گفت تو منزهی از اینکه برای تو شریک باشد برای من سزاوار نبود کلامی که حق من نبود بگویم و من عبدی میباشم مثل آنها همانا عبادت محقق و مخصوص بتو است «تَعلَمُ ما فِی نَفسِی» یعنی تو میدانی معلومات من را و من معلومات تو را نمیدانم، و اینکه عیسی ع گفت «فی نفسک» بطریق مشاکلهٔ سلوک نموده «إِنَّکَ أَنتَ عَلّامُ الغُیُوبِ» تقریر دو جمله با هم است زیرا آنچه نفسها منطوی بر آنست آن از جمله غیبها است و علم احدی منتهی نمیشود بسوی

آنچه خـدای تعالی میدانـد و «ان» در «أَنِ اعبُـدُوا اللّه» مفسـره است و معنی آنست که غیبها در نفسـها منطوی نمیگردد بآنچه خـدای سبحانه عالم باو است «أَنِ اعبُدُوا اللّه» تفسیر و معنی «ما امرتهم الّا بما امرتنی به» است یعنی آنها را امر ننمودم مگر آنچه را که تو مرا بآن امر نموده بودی «وَ کُنتُ عَلَیهِم شَـهِیداً» یعنی «رقیبا» مثل شاهد بر آنکسـیکه برای وی شـهادت میدهد و آنها را از اینکه قول منع میکردم و از چنین عقیـده‌ئی آنهـا را بـاز میداشـتم «فَلَمّـا تَوَفَّیتَنِی کُنتَ أَنتَ الرَّقِیبَ عَلَیهِم» وقـتی من را فرا گرفتـی تو خودت آنهـا را بنصب ادله و فرستادن تو انبیاء را آنها را از چنین

صفحه : ۴۱۶

کلامی منع میکنی «وَ أَنتَ عَلی کُلِّ شَیءٍ شَهِیدٌ» و تو بر هر چیزی گواهی.

«إِن تُعَذِّبهُم فَإِنَّهُم عِبادُکَ» و آنها کسانی میباشند که غرض و مقصد آنها عصیان است و آنهایند که رسولان تو را تکذیب میکنند و آیات تو را انکار مینماینـد «وَ إِن تَغفِر لَهُم فَإِنَّکَ أَنتَ العَزِیزُ» که قدرت داری بر عقاب کردن و ثواب دادن «الحَکِیمُ» آنکسـی اسـت که ثواب نمیدهـد و عقاب نمیکنـد مگر از روی حکمت و درستی و معنی اگر آنها را بیامرزی با کفر آنها مغفرت و بخشـش نسـبت بهر گنهکاری بحکم عقل عمل نیک است و هر اندازه گناه بزرگتر باشد عفو و گذشت از آن نیکوتر است.

[پایان] قالَ اللّهُ هذا یَومُ یَنفَعُ الصّادِقِینَ صِدقُهُم لَهُم جَنّاتٌ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها أَبَداً ظاهرا مقصود از «یوم» روز قیامت است که در آنروز است که راسـتگویان از طریق صـدقشان بهره میبرنـد. صـدق یـک معنای جامعی است که شامل میگردد صـدق و درستی و مطـابق بودن بـا واقع و حقیقت را و نیز مطـابق باشـد بـا اعتقاد بلکه با عمل هرگاه توأم گردد و کسـی را بتمام معنی صادق گویند که گفتارش و اعتقادش مطابق واقع و بر طبق حقیقت قرار گرفته باشد، و شاید مقصود از صادقین در اینجا آن صدق و راستی و اعتقـاد و قائـل شـدن آنهـا بوحـدانیّت حق تعـالی و اقرار بحقـانیّت جمیع انبیـاء علیهم السّـلام است و چنین مردمانی در روز موعود راسـتگو باشند و ایشانرا مژده داده ببهشتهائی که از جمله نعمتهای آن بهشتهای متعدد اینکه است که نهرهائی از زیر درختهای آن یا از زیر غرفه‌های آنها علی الدوام جریان دارد.

رَضِیَ اللّهُ عَنهُم وَ رَضُوا عَنهُ خدای تعالی از آنها خشـنود و راضـی است و آنها نیز از خدای خود راضـی و خشـنودند و رضایت حق تعالی از تمام نعمتهای بهشتی بالاتر و ارجمندتر است.

و از اینجا میتوان استفاده نمود که رضایت او تعالی ایجاب میکند رضایت عبد را

صفحه : ۴۱۷

از پروردگار خودش زیرا که رضایت بنده را عطف داده برضایت خود از او.

اینکه است که در آخر آیه فرموده «ذلِکَ الفَوزُ العَظِیمُ» معلوم است کرامتی بالاـتر از اینکه نیست که خـدای جلیـل از بنـده ضـعیف خود اظهار رضایت نماید، در بعضی از روایات نقل شده که «هر کس از خدا راضی است معلوم میشود خدا هم از وی راضی است» لِلّهِ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما فِیهِنَّ وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ مخصوص بخدا است مملکت آسمانها و زمین و آنچه بین آسمانها و زمین است بقول بعضـی از مفسـرین «و من فیهن» نگفت که دلالت بر ذوی العقول کنـد «ما فیهن» فرمود تا تنبیه باشد و دلالت کند بر اینکه اهـل آسـمانها و زمین همه عـاجز و محتاجنـد بحق تعالی آنها بهیـچ وجه مالک نیسـتند همه بنـده و تحت اراده قـدیم تعالی واقعند و او است که بر هر چیزی توانا است.

جلد پنجم

اشاره

مخزن العرفان در علوم قرآن از سورهٔ الانعام تا آخر سورهٔ الانفال بقلم:
كمترين خادمهٔی از خدّام آل رسول صلى اللّه عليه و آله و سلّم و كوچكترين ذرّه‌ئی از ذراری بتول [ع] و امهٔ من اماء اللّه تعالى

صفحه : ۲

سورهٔ الانعام

اشاره

مكيهٔ غير ست آيات و هى مائهٔ و خمس و ستّون آيهٔ

[سوره الأنعام (۶): آيات ۱ تا ۶]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
الحَمـدُ لِلّهِ الَّذِى خَلَقَ السَّمـاواتِ وَ الأَـرضَ وَ جَعَلَ الظُّلُماتِ وَ النُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِم يَعـدِلُونَ (۱) هُـوَ الَّذِى خَلَقَكُم مِن طِينٍ ثُمَّ قَضى أَجَلاً وَ أَجَلٌ مُسَمًّى عِندَهُ ثُمَّ أَنتُم تَمتَرُونَ (۲) وَ هُوَ اللّهُ فِى السَّماواتِ وَ فِى الأَرضِ يَعلَمُ سِرَّكُم وَ جَهرَكُم وَ يَعلَمُ ما تَكسِبُونَ (۳)
وَ ما تَأتِيهِم مِن آيَةٍ مِن آياتِ رَبِّهِم إِلاّ كانُوا عَنها مُعرِضِينَ (۴)
فَقَد كَذَّبُوا بِالحَقِّ لَمّا جاءَهُم فَسَوفَ يَأتِيهِم أَنباءُ ما كانُوا بِهِ يَستَهزِؤُنَ (۵) أَ لَم يَرَوا كَم أَهلَكنا مِن قَبلِهِم مِن قَرنٍ مَكَّنّاهُم فِى الأَرضِ ما لَم نُمَكِّن لَكُم وَ أَرسَلنَا السَّماءَ عَلَيهِم مِدراراً وَ جَعَلنَا الأَنهارَ تَجرِى مِن تَحتِهِم فَأَهلَكناهُم بِذُنُوبِهِم وَ أَنشَأنا مِن بَعدِهِم قَرناً آخَرِينَ (۶)

صفحه : ۳

سوره انعام در مكه نازل گرديده و مشتمل بر يكصد و شصت و شش آيه است

[ترجمه]

بنام ايزد هستى بخش صاحب رحمت عام و خاص
حمد و ستايش خداى را است كه آسمانها و زمين را آفريده و ظلمت و نور را مقرّر گردانيده پس آنهائيكه كافر شدند از او عدول ميكنند بعبادت غير او يا اينكه با پروردگار خود بتها را برابر ميكنند [۱]
(هُوَ الَّذِى الخ) خدا آن كسى است كه شما را از گل آفريد پس مدتى را مقرر نمود كه چون بسر آيد مرگ برسد، و آن مدت نام برده شده نزد او است (يعنى قيامت) پس شما در مبعوث شدن قيامت شكّ ميآوريد [۲]
و او در آسمانها و زمين معبود بحق است آنچه را مخفى ميداريد و آنچه را ظاهر ميكنيد همه را ميداند و ميداند آنچه را كه عمل و كسب ميكنيد [۳]
و بر كافرين آيتى از آيات پروردگارشان نميآيد مگر اينكه از آن روى گردانند [۴]

همانا بحقيقت هنگامى كه حق (يعنى قرآن) بايشان آمد آنرا تكذيب كردند پس زود باشد كه بر اينها بيايد خبرهاى آنچه بودند بآن استهزاء ميكردند [۵]

آيا اينكه كافرين نديدند (يعنى ندانستند) كه ما چه بسيار از كسانى از قرنهاى پيشين و گروه گذشته‌گان هلاك گردانيديم با اينكه آنها را در زمين با مكنت و بسيارى نعمت جاى داده بوديم بآنچه شما را بآن تمكن نداده‌ايم و بارانهاى پى در پى براى آنها فرستاده بوديم و براى آنها جويهائى قرار داده بوديم كه از زير درختان آنها ميرفت پس آنها را بگناهانشان هلاك كرديم و پس از هلاك آنها گروه ديگر را آفريديم [۶]

صفحه : ۴

(توضيح آيات)

الحَمدُ لِلّه الَّذِي خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ جَعَلَ الظُّلُماتِ وَ النُّورَ از مقاتل نقل ميكنند كه گفته يهوديها برسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ايراد گرفتند و گفتند (من ربك) پروردگار تو كيست اينكه بود كه خداى تعالى اينكه سوره را نازل گردانيد و خود را بحمد و ستايش معرفى فرمود.

چنانچه در جاى ديگر مبرهن گرديده كلمه (حمد) براى آن حقيقتى وضع گرديده كه متصف بتمام صفات جمال و كمال و عظمت و كبريائى باشد مقابل كلمه (سبحان) كه دلالت دارد بر تنزيه و مبرّا بودن از هر نقص و عيبى كه در ممكنات است و در اينكه مبارك سوره كه مفسرين گفته‌اند در مكه نازل شده مگر چند آيه كه گفته شد در مدينه نازل گرديده و مشتمل بر معارف است مگر مقدار كمى كه راجع بفروع است.

و سوره را افتتاح فرموده اول بذكر (الحمد) كه مشتمل بر صفات حقيقيه خداوندى است، پس از آن در مقام آثار و آفرينش آسمانها و زمين برآمده و خود را باينها معرفى فرموده.

يعنى حمد و ثناى جميل مخصوص بآنكسى است كه جامع تمامى صفات كمال و منزّه و مبرّا از تمام نقائص امكانى است و او آنكسى است كه بقدرت كامله خود آسمانها و زمين را از عدم بوجود آورده و در آن تاريكى و روشنائى قرار داده و شايد مقصود از ظلمت طريق شيطانى و مقصود از نور طريق رحمانى است زيرا كه راه شيطانى و نفس پرستى راه ظلمت و تاريكى است كه رونده بسوى آن بالاخره در چاه گمراهى و سرگردانى فرو خواهد رفت و راه حقّانى راه و روش روشنى است كه رونده را بمراد ميرساند و وى را كامياب ميگرداند.

و چون گفته‌اند نور يا بوضع اوّلى يا بوضع ثانوى چيزى را گويند كه بخود ظاهر و ظاهر كننده غير باشد (ظاهر بذاته و مظهر لغيره)

صفحه : ۵

و بهمين لحاظ است كه خداى تعالى خود را بنور ستوده و معرفى فرموده آنجا كه گفته (اللّه نُورُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ) و چون خود حقيقت نور است جاعل و پديد آورنده نور است و بنور فيض وجود او آسمانها و زمين و همه موجودات را از ظلمت عدم بنور وجود ظاهر گردانيده.

و چون موجودات ارضى و سماوى على الدوام در معرض كون و فسادند وجود هر شيئى پيچيده شده بعدم او است اينكه است كه ظلمت كه عبارت از عدم وجود باشد با وجود همراه است هر موجودى در پى او عدمى است شايد باين لحاظ باشد كه در آيه ظلمت را بر نور مقدم انداخته (وَ جَعَلَ الظُّلُماتِ وَ النُّورَ) و بقولى ظلمت و نور شب و روز است، و بقولى جهل و علم يا معصيت و

طاعت یا جهنّم و بهشت، و از بحر الحقائق نقل شده که گفته آسمان دل و زمین نفس حیوانی و صفات سبعی شیطانی است و ظلمات نفوس را از صفات بهیمی پدید گردانیده و نور قلوب را از اوصاف ملکی روحانی و اخلاق ملکی ربّانی ظاهر گردانیده ثُمَّ الَّذِینَ کَفَرُوا بِرَبِّهِم یَعدِلُونَ شاید آیه اعتراض بمشرکین باشد که اینها از روی جهل و بیخردی از آفریننده نور و ظلمت اعراض نموده و رو ببتهائی آورند و آنرا منشأ اثر میدانند و شاید مقصود از (کَفَرُوا) مجوس باشند که مبدء عالم را نور و ظلمت میدانند و از نور تعبیر میکنند بیزدان و آنرا مبدء خیرات مینامند و ظلمت را اهرمن خوانند و آنرا فاعل و مبدء شرور معرفی میکنند نظر به اینکه که یزدان نور محض است و شرّ از او صادر نمیگردد و اهرمن شرّ محض است و مبدء خیر نمیشود و چون مجوس چنین گفتند آیه برای ردّ سخن سخیف آنها خاطر نشان میکند که مبدء و آفریننده ظلمتها و نور یکی است و او خدائی است که آفریننده آسمانها و زمین است و (بِرَبِّهِم یَعدِلُونَ) احتمال اخیر را تأیید مینماید زیرا که عدل بمعنی تعادل قرار دادن چیزی با چیزی است و مشرکین بتها را معادل و هم ترازوی خدا نمیدانستند بلکه بگمان فاسد خودشان آنها را شفعاء خود

صفحه : ۶

قرار میدادند لکن ثنویه نور و ظلمت را بنام یزدان و اهریمن معادل هم میدانستند هُوَ الَّذِی خَلَقَکُم مِن طِینٍ ثُمَّ قَضی أَجَلًا وَ أَجَلٌ مُسَمًّی عِندَهُ ثُمَّ أَنتُم تَمتَرُونَ ذات احدیت در مقام معرفی خود برآمده که پس از آفرینش آسمانها و زمین و تاریکیهای عدم ممکنات و روشن گردانیدن آنها را بنور، وجود شما بنی آدم را یا پدر شما آدم را از گل آفریدم و در عالم قضاء و دفتر آفرینش برای حیات دنیوی شما مدت قرار دادم و آن نزد حق تعالی مدتی است معین و شما با اینکه خلقت و آفریده شدن خودتان که پس از عدم بوجود آمده‌اید باز شک میکنید وَ هُوَ اللّهُ فِی السَّماواتِ وَ فِی الأَرضِ یَعلَمُ سِرَّکُم وَ جَهرَکُم وَ یَعلَمُ ما تَکسِبُونَ وَ ما تَأتِیهِم مِن آیَةٍ مِن آیاتِ رَبِّهِم إِلّا کانُوا عَنها مُعرِضِینَ آیه اشاره بوحدت و شمول قدرت و نفوذ فیض الهی است که در آسمانها و زمین بغیر او خدائی و مدبّری نیست و علم ازلی او بهمه اشیاء احاطه دارد آنچه را مخفی دارید و آنچه را ظاهر گردانید بهمه آنها آگاهست و میداند آنچه میکنید از خیر و شرّ و اینکه کافرین و مشرکین چنینند که آیتی از آیات پروردگارشان نیامد مگر اینکه از آن اعراض کننده‌اند.

در فتوحات گفته (سرکم) اشاره بنسبت باطنی انسان است و (جهرکم) بنسبت ظاهری وی.

از بحر الحقایق است که گفته مقصود از (سرّ) سرّ خلافت انسان است که در او بودیعت گذارده شده، و (جهر) صفات حیوانی و احوال نفسانی است و حقیقت اینکه است که انسان را صورتی است جسمانی و معنی است روحانی، بجسم او از عالم خلق است و بروح از عالم امر. [کاشفی] فَقَد کَذَّبُوا بِالحَقِّ لَمّا جاءَهُم فَسَوفَ یَأتِیهِم أَنباءُ ما کانُوا بِهِ یَستَهزِؤُنَ آیه در مقام تهدید و سرزنش کافرین و مشرکین برسولش خاطرنشان میکند که اینها چنینند وقتی که آیات حقانی قرآن آمد و اینان تکذیب کردند

صفحه : ۷

تکذیب و اعراض آنها ایجاب عذاب مینماید و بزودی می‌یابند جزای آنچه را که بآن استهزاء مینمودند.

أَ لَم یَرَوا کَم أَهلَکنا مِن قَبلِهِم مِن قَرنٍ مَکَّنّاهُم فِی الأَرضِ ما لَم نُمَکِّن لَکُم وَ أَرسَلنَا السَّماءَ عَلَیهِم مِدراراً الخ همزه (أ لَم) استفهام و مقصود تقریع و ملامت بر کافرین است، و (لم) حرف جزم است بدلالت سقوط نون جمع.

و مشرکین مکه را یادآوری مینماید که آیا اینها جماعت پیشینیان را ندیدند یعنی نداستند و خبر آنان باینها نرسیده که چند از آنهائیکه در زمین تمکن داشتند با آن دستگاه عالی و آن قوّت و نیرومندی مثل قوم عاد و ثمود و دیگران از آنهائیکه نعمت بر آنان بسیار بود آسمان بر آنها میباریدپی در پی و نهرها از زیر درختهای آنها جریان داشت و با اینکه همه مال و مکنت و قوت و

نیرومندی در اثر مخالفت ما آنها را هلاک گردانیدیم و مال و مکنت آنها مانع از عذابشان نگردید و پس از آنها جماعت دیگری را آفریدیم، اشاره به اینکه که هرگاه شما مخالفت نمودید مثل پیشینیان هلاک میگردید و جماعت دیگری را بجای شما مینشانیم و چنین کاری بر ما آسان است.

صفحه : ۸

[سوره الأنعام (۶): آیات ۷ تا ۱۶]

اشاره

وَ لَو نَزَّلنا عَلَیکَ کِتاباً فِی قِرطاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَیدِیهِم لَقالَ الَّذِینَ کَفَرُوا إِن هذا إِلاّ سِحرٌ مُبِینٌ (۷) وَ قالُوا لَو لا أُنزِلَ عَلَیهِ مَلَکٌ وَ لَو أَنزَلنا مَلَکاً لَقُضِیَ الأَمرُ ثُمَّ لا یُنظَرُونَ (۸) وَ لَو جَعَلناهُ مَلَکاً لَجَعَلناهُ رَجُلاً وَ لَلَبَسنا عَلَیهِم ما یَلبِسُونَ (۹) وَ لَقَدِ استُهزِئَ بِرُسُلٍ مِن قَبلِکَ فَحاقَ بِالَّذِینَ سَخِرُوا مِنهُم ما کانُوا بِهِ یَستَهزِؤُنَ (۱۰) قُل سِیرُوا فِی الأَرضِ ثُمَّ انظُرُوا کَیفَ کانَ عاقِبَةُ المُکَذِّبِینَ (۱۱)
قُل لِمَن ما فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ قُل لِلّهِ کَتَبَ عَلی نَفسِهِ الرَّحمَةَ لَیَجمَعَنَّکُم إِلی یَومِ القِیامَةِ لا رَیبَ فِیهِ الَّذِینَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم فَهُم لا یُؤمِنُونَ (۱۲) وَ لَهُ ما سَکَنَ فِی اللَّیلِ وَ النَّهارِ وَ هُوَ السَّمِیعُ العَلِیمُ (۱۳) قُل أَ غَیرَ اللّهِ أَتَّخِذُ وَلِیًّا فاطِرِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ هُوَ یُطعِمُ وَ لا یُطعَمُ قُل إِنِّی أُمِرتُ أَن أَکُونَ أَوَّلَ مَن أَسلَمَ وَ لا تَکُونَنَّ مِنَ المُشرِکِینَ (۱۴) قُل إِنِّی أَخافُ إِن عَصَیتُ رَبِّی عَذابَ یَومٍ عَظِیمٍ (۱۵) مَن یُصرَف عَنهُ یَومَئِذٍ فَقَد رَحِمَهُ وَ ذلِکَ الفَوزُ المُبِینُ (۱۶)

صفحه : ۹

[ترجمه]

و اگر ما بر تو کتابی بفرستیم در کاغذی که بدستهای خودشان آنرا لمس کنند باز کافرین گویند نیست اینکه مگر سحری آشکارا [۷]

و گفتند چرا بر او فرشته‌ئی نازل نگردید و اگر ما فرشته‌ئی بفرستیم همانا بر هلاکت آنها حکم کرده شود و پس از نزول فرشته مهلت داده نشوند [۸]

و اگر فرشته‌ئی را برسالت بفرستیم باید او را (بصورت) مردی قرار دهیم و باو بپوشانیم آنچه مردمان میپوشند [۹]

و رسولانی که پیش از تو بودند استهزاء گردیده شدند پس بآنهائیکه سخریه میکردند احاطه کرد آنچه را که بآن استهزاء میکردند [۱۰]

ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم باین کافرین بگو در زمین سیر کنید و ببینید سر انجام تکذیب کنندگان چگونه بود [۱۱]

ای رسول بگو از کیست آنچه در آسمانها و زمین است بگو آنها مخصوص بخدا است، خدا بر خودش رحمت نوشته البته در قیامت شما را با هم جمع میکند و هیچ شکّی در وقوع آن نیست و آنکسانی که نفسهایشان زیان کردند پس آنها ایمان نمیآورند [۱۲]

و برای خدا است آنچه در شب و روز آرامش دارد و او شنوا و دانا است [۱۳]

ای محمّد [ص] باینها بگو آیا غیر از خدا دوستی فرا گیرم (یعنی معبودی) او است پدید آورنده آسمانها و زمین او است که بخلق طعام میدهد و خود از طعام بی‌نیاز است بگو من مأمور گردیده‌ام که اول کسی بوده باشم که اسلام آورده و از مشرکین نبوده باشم

[۱۴]

ای پیمبر [ص] بگو من بحقیقت میترسم از روز بزرگ (یعنی قیامت) از اینکه نافرمانی کنم پروردگار خودم را [۱۵]

هر کس در آن روز بزرگ (قیامت) عذاب از او برداشته شود همانا خدا بر او رحم کرده و اینکه صرف (گردیدن) عذاب یا (افاضه) رحمت رستگاری هویدا است [۱۶]

.

صفحه : ۱۰

(توضیح آیات)

وَ لَو نَزَّلنا عَلَیکَ کِتاباً فِی قِرطاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَیدِیهِم لَقالَ الَّذِینَ کَفَرُوا إِن هذا إِلّا سِحرٌ مُبِینٌ آیه در مقام بیان استکبار و تفرعن کفار برآمده و برسولش خبر میدهد که اینان چنان حسّ انسانیّت را از دست داده‌اند که هر طور آیتی و معجزه‌ئی برای آنها بیاوری از تو قبول نخواهند نمود حتّی اینکه هرگاه کتابیکه در کاغذی نوشته بر تو نازل گردانیم و بدستهای خودشان آن کتاب را بگیرند و لمس نمایند میگویند نیست اینکه مگر سحری آشکارا، پس چون اینها چنینند نباید بگفته پوچ آنها که میگویند (وَ لَن نُؤمِنَ لِرُقِیِّکَ حَتّی تُنَزِّلَ عَلَینا کِتاباً نَقرَؤُهُ) سوره اسری آیه ۹۵، اعتناء نمود.

وَ قالُوا لَو لا أُنزِلَ عَلَیهِ مَلَکٌ وَ لَو أَنزَلنا مَلَکاً لَقُضِیَ الأَمرُ ثُمَّ لا یُنظَرُونَ و نیز از جمله گفتار کیک کفار که در اینجا یادآوری مینماید اینکه است که میگفتند چرا بر محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم ملک نازل نمیگردد با اینکه فرموده بود که آیات بتوسط ملک وحی بر من فرود میآید نظیر آیه (إِنَّهُ لَقَولُ رَسُولٍ کَرِیمٍ، ذِی قُوَّةٍ عِندَ ذِی العَرشِ مَکِینٍ، مُطاعٍ ثَمَّ أَمِینٍ) سوره کورت آیه ۱۹ تا ۲۱، با اینحال میگفتند چرا ملک بر او نازل نمیگردد، شاید مقصودشان اینکه بوده که چرا ملک حامل وحی را ما نمی‌بینیم تا بر یقین ما افزوده گردد، یا چرا بر ما ملک حامل وحی برسالت فرود نمیآید، در پاسخ آنها است (وَ لَو أَنزَلنا مَلَکاً لَقُضِیَ الأَمرُ ثُمَّ لا یُنظَرُونَ) یعنی اگر ما فرشته‌ئی بفرستیم همانا بهلاکت آنها حکم کرده شود و مهلت داده نشوند و آنوقت امر گذشته یعنی موقع هلاکت آنها رسیده و ملک برای قبض روح آنها آید، قوله تعالی (یَومَ یَرَونَ المَلائِکَةَ لا بُشری یَومَئِذٍ لِلمُجرِمِینَ وَ یَقُولُونَ حِجراً مَحجُوراً) سوره فرقان آیه ۲۲.

صفحه : ۱۱

وَ لَو جَعَلناهُ مَلَکاً لَجَعَلناهُ رَجُلًا وَ لَلَبَسنا عَلَیهِم ما یَلبِسُونَ در مفردات گفته (اصل اللبس ستر الشیئی و یقال ذلک فی المعانی یقال لبست علیه امر، قال (وَ لَلَبَسنا عَلَیهِم ما یَلبِسُونَ- و قال وَ لا تَلبِسُوا الحَقَّ بِالباطِلِ) [پایان] اینکه آیه شریفه پاسخ دوم است از ایراد رکیک آنها که اگر ما ملائکه را رسول قرار میدادیم بحکم سنخیت که هر نوعی با همنوع خود بایستی تماس بگیرد ملائکه بایستی ملبّس گردند بلباس آدمی یعنی بصورت و هیکل آدمی تا بتوانید او را بچشم ببینید و با او تماس بگیرید و رسالت او را بفهمید و سخنان او را بگوش بشنوید، یا اینکه باز میگفتند (ما هذا إِلّا بَشَرٌ مِثلُکُم) و امر را بر خودشان و ضعفاء مشتبه میگردانیدند.

آری بهمین جهت بود که چنانچه از خود رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم حدیث میکنند فرموده من جبرئیل ملک وحی را بصورت دحیه کلبی که گویا جوانمرد زیبائی بوده هنگام وحی میدیدم که آیات را بر من قرائت مینمود.

وَ لَقَدِ استُهزِئَ بِرُسُلٍ مِن قَبلِکَ فَحاقَ بِالَّذِینَ سَخِرُوا مِنهُم ما کانُوا بِهِ یَستَهزِؤُنَ گویا برای تسلی خاطر رسولش که از جفای کفار و استهزاء و سخریه آنان دل تنگ میگردید باو خاطر نشان میکند که اگر اینکه جهّال جفاهای بسیار و نسبتهای ناروا و استهزاء و غیر

آن بتو وارد ميگردانند مردمان پيشينيان نيز چنين بودند كه هر رسولى كه بر آنان مبعوث ميگرديد او را مسخره و استهزاء ميكردند بالاخره جزاء استهزاء بآنها داده شد و عذاب آنان را فرا گرفت.

قُل سِيرُوا فِي الأَرضِ ثُمَّ انظُرُوا كَيفَ كانَ عاقِبَةُ المُكَذِّبِينَ خطاب برسولش نموده كه باين مردمان لجوج متكبر كه پيمبرى تو را انكار ميكنند بگو در زمين گردش كنيد و چگونگى حال و علامت عذاب گذشته‌گان را ببينيد كه در اثر تكذيب پيمبران و ايذاء بآنها چگونه عذاب و سخط خداوندى آنان را فرا گرفته، ظاهرا آثار خرابى شهرستان عاد و ثمود

صفحه : ۱۲

و غير آنها در آن زمان باقى مانده بوده چنانچه تا حال هم در داستانها نوشته شده و ضبط گرديده.

قُل لِمَن ما فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ قُل لِلّهِ كَتَبَ عَلى نَفسِهِ الرَّحمَةَ گويا براى اثبات معاد مقدمهٔ سؤالاتى كه در كمون آن جواب نهفته مطرح مينمايد و آن اينكه است كه شايد خطاب برسولش نموده كه مسلميات آنها را مثل اعتراف آنها به اينكه كه خداى تعالى مالك آسمانها و زمين است و ديگر همه را از قبل رحمت آفريده بگير و بر آنها حجت قرار بده زيرا وقتى كه از آنان سؤال نمودى چه كس آسمانها و زمين را آفريده خواهند گفت خدا بگو خدائى كه براى آسايش و وجود شما عالم را مسخر گردانيده او آنكسى است كه فضل و رحمت و افاضه بخلق و ايصال نفع بمستحقين در قضاء حتمى بر خود در حقيقهٔ رحمانيتش ثابت و متمركز گردانيده وقتى اينها قبول كردند بگو آنخدائى را كه شما بوجود او معترفيد بدانيد كه شما را بيهوده و براى حيات چهار روزه دنيوى نيافريده بلكه مقصد بالاترى در نظر گرفته، بگو:

لَيَجمَعَنَّكُم إِلى يَومِ القِيامَةِ لا رَيبَ فِيهِ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم فَهُم لا يُؤمِنُونَ بلام (لَيَجمَعَنَّكُم) كه متضمن قسم است و نون تأكيد و كلمه (لا رَيبَ فِيهِ) كلام را مؤكد گردانيده كه آنخدائيكه آسمانها و زمين را آفريده و رحمت ايصال بمستحق در حقيقت ذات او ثابت است البته شما را معدوم نميگرداند بلكه پس از مرگ در محلّ مناسب بخودتان شما را باقى ميدارد تا روزى، روز رستاخيز كه در آنروز تمام شماها را با هم جمع ميگرداند و هر كسى را بكيفر عمل خود ميرساند و آن روز حتما آمدنى است و شكّ و ريبى در آن نيست و كسانيكه زيان كردند و سرمايه عمر دنيويشان را بيهوده بباد دادند ايمان نميآورند.

آرى ايمانست كه منشأ و مبدء تمام فيوضات و منبع تمام كمالات و سر چشمه احسانات است اگر ايمان در قلب آدمى نفوذ نمود وى را بكارهاى نيكو واميدارد و او را از اعمال بد دور ميگرداند.

صفحه : ۱۳

وَ لَهُ ما سَكَنَ فِي اللَّيلِ وَ النَّهارِ وَ هُوَ السَّمِيعُ العَلِيمُ شب و روز كه از طلوع و غروب خورشيد ظهور و بروز مينمايد بزرگ‌تر آيتى از آيات الهى است و چون نظام عالم طبيعت بسته‌گى بنور دارد و تمام موجودات زمينى از پرتو منظومه شمسى كه بقدرت الهى براى نظام عالم مسخر گرديده‌اند نور افشانى ميكنند و تمام موجودات تحت احاطه و قيوميت اويند اينكه است كه در آخر آيه فرموده (وَ هُوَ السَّمِيعُ العَلِيمُ) بسمع حقّانى ناله مستمندان را ميشنود و باحاطه علمى همه چيزها را ميداند و بهر كسى بقدر احتياجاتش حاجاتش را برميآورد.

قُل أَ غَيرَ اللّهِ أَتَّخِذُ وَلِيًّا فاطِرِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ هُوَ يُطعِمُ وَ لا يُطعَمُ قُل إِنِّي أُمِرتُ أَن أَكُونَ أَوَّلَ مَن أَسلَمَ وَ لا تَكُونَنَّ مِنَ المُشرِكِينَ چون در اوائل پيدايش افراد بشر مثل زمان نوح [ع] بت پرستى بين مردم شايع بود و با اينكه حضرت نوح [ع] بنص قرآن مجيد نهصد و پنجاه سال مردم را بيگانه پرستى دعوت مينمود از وى نپذيرفتند مگر چند نفرى، و شايد يكى از اسباب بت پرستى آنها اينكه بوده كه ميديدند در امور زندگانيشان احتياجات بسيارى دارند از قبيل غذاء و لباس و مسكن و ازدواج و چيزهاى ديگر و

همان طورى كه وسائل در دسترس آنها گذارده شده موانع بسيارى در پى او پديدار است، و نيز شايد بفطرت توحيدشان ميفهميدند كه مدبّرى در كار هست كه در مورد بيچارگى رو باو ميآورند و اميد باو دارند.

شايد بت پرستى از همين جا سر چشمه گرفته چون راهى براى شناسائى مبدء حقيقى نمى‌يافتند بگمان فاسدشان بعضى بتها را بشكل ستارگان كه آنها را مدبّر عالم ميدانستند يا چيزهاى ديگرى را منشأ اثر ميپنداشتند پرستش ميكردند اينكه است كه در اينكه آيات و آيات بسيارى مردم را ارشاد ميكند كه آنكسى را كه شما منشأ اثر ميدانيد آن آفريننده و پديد آورنده آسمانها و زمين است و آن خداى يكتا است و برسولش خطاب نموده كه باينها بگو شما بيراهه

صفحه : ۱۴

ميرويد چگونه شما غير او را ولى و دوست خود ميدانيد در صورتى كه او آسمانها و زمين را آفريده و او است كه بشما طعام ميدهد و خودش بى‌نياز است و باينها خاطر نشان نمايد كه من مأمور گرديده‌ام كه اول كسى باشم از كسانيكه تسليم امر حق تعالى گرديده باشم و از مشركين نبوده باشم.

قُل إِنِّي أَخافُ إِن عَصَيتُ رَبِّي عَذابَ يَومٍ عَظِيمٍ، مَن يُصرَف عَنهُ يَومَئِذٍ فَقَد رَحِمَهُ وَ ذلِكَ الفَوزُ المُبِينُ خطاب ديگر برسولش نموده كه باينها بگو و آنها را يادآورى نما كه من كه رسول و مورد نظر لطف پروردگارم ميترسم كه اگر پروردگار خود را عصيان كنم مبتلا كردم بعذاب بزرگ روز قيامت.

چون مشركين در مقام اينكه بودند كه حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم را بهر قيمتى تمام ميشود در كيش خود درآورند و براى انجام آن حيله‌ها بكار ميبردند شايد مقصود حضرتش چنين بوده كه شما اينكه طمع را از من ببريد كه ممكن باشد بدلخواه شما سخن گويم يا تابع شما گردم.

(مَن يُصرَف عَنهُ) تا آخر شايد نظر برفع توهّم است كه كسى گمان نكند كه اينكه حكم يعنى عصيان عذاب عظيم را فقط براى شخص رسول ايجاب ميكند نه براى همه كس در اينكه آيه خاطرنشان ميكند كه هر كس پيروى گناه نگرديد و عصيان ننمود در روز عظيم قيامت مورد ترحّم الهى واقع ميگردد و اختصاص بشخصى دون شخص ديگر ندارد.

صفحه : ۱۵

[سوره الأنعام (۶): آيات ۱۷ تا ۲۶]

اشاره

وَ إِن يَمسَسكَ اللّهُ بِضُرٍّ فَلا كاشِفَ لَهُ إِلاّ هُوَ وَ إِن يَمسَسكَ بِخَيرٍ فَهُوَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (۱۷) وَ هُوَ القاهِرُ فَوقَ عِبادِهِ وَ هُوَ الحَكِيمُ الخَبِيرُ (۱۸) قُل أَيُّ شَيءٍ أَكبَرُ شَهادَةً قُلِ اللّهُ شَهِيدٌ بَينِي وَ بَينَكُم وَ أُوحِيَ إِلَيَّ هذَا القُرآنُ لِأُنذِرَكُم بِهِ وَ مَن بَلَغَ أَ إِنَّكُم لَتَشهَدُونَ أَنَّ مَعَ اللّهِ آلِهَةً أُخرى قُل لا أَشهَدُ قُل إِنَّما هُوَ إِلهٌ واحِدٌ وَ إِنَّنِي بَرِيءٌ مِمّا تُشرِكُونَ (۱۹) الَّذِينَ آتَيناهُمُ الكِتابَ يَعرِفُونَهُ كَما يَعرِفُونَ أَبناءَهُمُ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم فَهُم لا يُؤمِنُونَ (۲۰) وَ مَن أَظلَمُ مِمَّنِ افتَرى عَلَى اللّهِ كَذِباً أَو كَذَّبَ بِآياتِهِ إِنَّهُ لا يُفلِحُ الظّالِمُونَ (۲۱) وَ يَومَ نَحشُرُهُم جَمِيعاً ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشرَكُوا أَينَ شُرَكاؤُكُمُ الَّذِينَ كُنتُم تَزعُمُونَ (۲۲) ثُمَّ لَم تَكُن فِتنَتُهُم إِلاّ أَن قالُوا وَ اللّهِ رَبِّنا ما كُنّا مُشرِكِينَ (۲۳) انظُر كَيفَ كَذَبُوا عَلى أَنفُسِهِم وَ ضَلَّ عَنهُم ما كانُوا يَفتَرُونَ (۲۴) وَ مِنهُم مَن يَستَمِعُ إِلَيكَ وَ جَعَلنا عَلى قُلُوبِهِم أَكِنَّةً أَن يَفقَهُوهُ وَ فِي آذانِهِم وَقراً وَ إِن يَرَوا كُلَّ آيَةٍ لا يُؤمِنُوا بِها حَتّى إِذا جاؤُكَ يُجادِلُونَكَ يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِن هذا إِلاّ أَساطِيرُ الأَوَّلِينَ

(۲۵) وَ هُم یَنهَونَ عَنهُ وَ یَنأَونَ عَنهُ وَ إِن یُهلِکُونَ إِلّا أَنفُسَهُم وَ ما یَشعُرُونَ (۲۶)

صفحه : ۱۶

[ترجمه]

(ای رسول) اگر خدا بتو سختی برساند احدی نتواند آن را از تو بردارد مگر او و اگر بتو خیری و نفعی برساند پس او بر هر چیزی توانا است [۱۷]

و او اله قاهر و غالب فوق بندگان خود است و او حکیم و درستکار و بینا است [۱۸]

ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم بگو چه گواهی است که بزرگ‌تر باشد از گواهی خدا بگو خدا بین من و شما گواهست و اینکه قرآن بمن وحی گردیده شده تا اینکه شما را باو بترسانم آیا شما گواهی میدهید که با خدای یکتا خدایان دیگر هست، بگو من گواهی نمیدهم بگفتار شما بگو جز اینکه نیست که او خدائی است واحد و همانا من بیزار میباشم از آنچه شما شرک میآورید [۱۹]

آن کسانی که بآنها کتاب عطاء نمودیم میشناسند پیغمبر را همان طوری که پسرهای خود را میشناسند آن کسانیکه بنفسهای خود زیان بردند پس آنها ایمان نمیآورند [۲۰]

و کی است ظالم‌تر از کسیکه بخدا دروغ ببندد و افتراء بزند یا آیات او را تکذیب نماید بحقیقت ستمکاران رستگار نخواهند گردید [۲۱]

یاد کن روز که تمام ستمکاران را محشور میگردانیم پس بآن کسانیکه شرک آوردند میگوئیم آنهائیکه گمان میکردید (شریک) حقّند کجایند [۲۲]

پس از آن برای آنان راه عذری نبود مگر اینکه میگویند قسم بخدا که پروردگار ما است ما از شرک آورندگان نبودیم [۲۳]

ببین چگونه بر نفس خودشان دروغ بستند و از آنان گم شد آنچه را که افتراء میزدند [۲۴]

و بعضی از آنها بسخن تو گوش فرا دارند ولی پرده بر دلهای آنها قرار دادیم که فهم آنرا نتوانند کرد و بر گوشهای آنان سنگینی قرار دادیم و اگر ببینند هر معجزه‌ئی را که از تو میطلبند ایمان نخواهند آورد تا وقتی که نزد تو بیایند با تو مجادله میکنند و آنهائیکه کافر شدند میگویند نیست اینکه آیات مگر افسانه‌های پیشینیان [۲۵]

و ایشان یعنی کفار باز میدارند مردم را از ایمان آوردن برسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم و خودشان هم دور میشوند که حرف او را نشنوند و هلاک نمیکنند مگر خودشان را و نمیدانند [۲۶]

صفحه : ۱۷

(توضیح آیات)

وَ إِن یَمسَسکَ اللّهُ بِضُرٍّ فَلا کاشِفَ لَهُ إِلّا هُوَ وَ إِن یَمسَسکَ بِخَیرٍ فَهُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ همین طوری که حق جلّ و علا در آفرینش یگانه و یکتا است در دفع سختی‌ها نیز یگانه و یکتا است اگر عالمیان و جن و انس متفق گردند که دردی یا فقری بکسی برسانند نمیتوانند و نیز اگر بخواهند نفعی عاید غیر کنند و خدا نخواسته باشد قدرت ندارند، درد و دوا و نعمت و محنت از یک

منبع تراوش می‌نماید

(اگر تیغ عالم بجنبد ز جای

نبرد رگی تا نخواهد خدای) او است قادر توانا که نفع و ضرر هر چیزی بدست قدرت او است.

وَ هُوَ القاهِرُ فَوقَ عِبادِهِ وَ هُوَ الحَکِیمُ الخَبِیرُ او قاهر و مستولی و فوق بندگان است، علم و قدرت و عزت و سلطنت او همه را فرا گرفته، موجودی یافت نمیگردد که از تحت قاهریت او خارج باشد و معنی قهر غلبه و اخذ از فوق است مثل اینکه گفته میشود (اخذتهم قهرا) گرفتم او را بشدت گرفتم بدون رضای او.

منسوب بخواجه عبد اللّه انصاری است که در کشف الاسرار در تفسیر (وَ هُوَ القاهِرُ فَوقَ عِبادِهِ) گفته: شکننده کام‌های بنده‌گانست و بذات و صفات زبر همه رهیگانست، درویشان را دولت دل و زندگانی جانست، نادریافته و نادیده عیانست، یک نفس با حق با دو گیتی ارزان است، یک دیدار از او بصد هزار جان رایگان است، یک طرفة العین انس با او خوشتر از جانست، او که گشته اینکه کار است در میان آتش نازانست، و او که از اینکه کار بی‌خبر است در حبس بشریت زندان است، الهی دیدار تو نزدیک است، لکن کار تابان نزدیکی بس باریک است الهی هر کس بر چیزی و من ندانم که بر چه‌ام بیم همه آن است که کی پدید آید که من که‌ام الهی چون او که بر یاد است بتو شاد است چرا بفریاد است، آنرا

صفحه : ۱۸

که چون تو نگار باشد در بر، چون بانک قیامت آید چه خبر.

[پایان] قُل أَیُّ شَیءٍ أَکبَرُ شَهادَةً قُلِ اللّهُ شَهِیدٌ بَینِی وَ بَینَکُم در مجمع البیان از کلبی نقل کرده که در شأن نزول آیه گفته اهل مکه نزد رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم آمدند و گفتند آیا خدا رسولی غیر از تو نیافت ما احدی را نمی‌بینیم که تصدیق تو را کرده باشد و در آنچه میگوئی تو را تصدیق کند و ما از یهود و نصاری از پیمبری تو سؤال کردیم آنها گمان کردند که در کتابشان از پیغمبری تو ذکری نیست پس بما بنمایان کسی را که شهادت دهد که تو رسول خدائی چنانچه گمان میکنی اینکه بود که خدای تعالی اینکه آیه را نازل گردانید [پایان] که ای محمّد [ص] بگو گواهی کیست که از گواهی خدا بالاتر باشد و بگو خدا میان من و شما شاهد است که من در دعوی نبوّت صادقم و شما در تکذیب من کاذبید.

وَ أُوحِیَ إِلَیَّ هذَا القُرآنُ لِأُنذِرَکُم بِهِ وَ مَن بَلَغَ و باینها بگو گواه من همین قرآن است که شما را بآن بترسانم و نیز غیر از شما از عرب و عجم هر کسی که اینکه قرآن باو رسید او را بترسانم.

(من) عطف است به (کم) در (لِأُنذِرَکُم) یعنی اینکه قرآن بمن وحی گردیده که شما را و هر کسی که اینکه قرآن باو برسد بترسانم، از حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکنند که فرموده ای مردم اینکه قرآن را از من برسانید و لو آیه‌ئی از آن باشد هر کس آیه‌ئی از کتاب اللّه را برساند امر خدا را رسانیده عمل بکنند یا نکنند.

از انس بن مالک نقل شده که چون اینکه آیه نازل گردید حضرت بکسری و قیصر و نجاشی و بهر جبّاری بود نوشت و آنها را بسوی خدا خواند برای اینکه بآنها رسیده باشد و بترسند از نافرمانی.

صفحه : ۱۹

أَ إِنَّکُم لَتَشهَدُونَ أَنَّ مَعَ اللّهِ آلِهَةً أُخری قُل لا أَشهَدُ قُل إِنَّما هُوَ إِلهٌ واحِدٌ وَ إِنَّنِی بَرِیءٌ مِمّا تُشرِکُونَ پس از اینکه همه دلائل توحید که علی الدوام در نظر شما جلوه‌گر است شما توانید گواهی دهید که برای خدا شریکی است بگو من گواهی نمیدهم به اینکه که

شما گواهی میدهید ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم باینها بگو جز اینکه نیست که پروردگار و اله عالم یکی است و من از آنچه شما شریک قرار میدهید بیزارم.

الَّذِینَ آتَیناهُمُ الکِتابَ یَعرِفُونَهُ کَما یَعرِفُونَ أَبناءَهُمُ الَّذِینَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم فَهُم لا یُؤمِنُونَ از اول سوره تا اینجا در مقام اثبات الهیت و وحدت وجود و یگانگی ذات متعال خود او است، و از اینکه آیه ببعد آغاز حکایت اهل کتاب مینماید، از آیات بالا چنین استفاده شده و در تفاسیر آمده که مشرکین علی رغم رسول [ص] میگفتند ما از یهودیها و نصاری از حال تو سؤال نموده‌ایم که در کتاب آنها چیزی در باره تو آمده و آنان انکار نمودند، در اینکه آیه بیان مینماید و اشاره به اینکه که مشرکین دروغ میگویند آنهائیکه کتاب بآنها عطاء کرده‌ایم او را میشناسند همان طوری که پسرهایشان را میشناسند.

و در جای دیگر فرموده (الَّذِینَ یَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِیَّ الأُمِّیَّ الَّذِی یَجِدُونَهُ مَکتُوباً عِندَهُم فِی التَّوراةِ وَ الإِنجِیلِ) از تفسیر قمی است که عمر بن الخطاب بعبد اللّه سلام گفت آیا محمّد [ص] را در کتب خود میشناسید، گفت آری بخدا سوگند او را بهمان صفاتی که خداوند در کتاب آسمانی ما برای ما توصیف نموده وقتی در بین شمایش دیدیم شناختیم همان طوری که یکی از ما بچه خود را وقتی با بچه‌ها ببیند میشناسد، و بآن خدائی که من (إبن سلام) همیشه بذات او سوگند میخورم همانا معرفت من بمحمد بیشتر است از معرفت من بفرزندانم و مشرکین یا اهل کتاب بنفس خود خسران و زیان نمودند که با اینکه طور دانش انکار نموده و ایمان نمیآورند.

صفحه : ۲۰

وَ مَن أَظلَمُ مِمَّنِ افتَری عَلَی اللّهِ کَذِباً أَو کَذَّبَ بِآیاتِهِ إِنَّهُ لا یُفلِحُ الظّالِمُونَ کیست ستمکارتر یعنی کافرتر از آنکسی که بخدا دروغ ببندد و آنان کسانی میباشند که در باره آنها فرموده (وَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَةً قالُوا وَجَدنا عَلَیها آباءَنا وَ اللّهُ أَمَرَنا بِها) یعنی وقتی عمل بدی میکردند میگفتند پدران خود را بر همین عمل یافتیم و خدا ما را باین عمل امر کرده، و نیز آنهائیکه آیات خدا را تکذیب کردند و گفتند اینها (أَساطِیرُ الأَوَّلِینَ) است یعنی افسانه‌ها و داستانهای پیشینیان است یا معجزات پیمبران را حمل بسحر نمودند و تمام اینها ستمکارانند و بدرستیکه ستمکاران رستگار نمیشوند.

وَ یَومَ نَحشُرُهُم جَمِیعاً ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِینَ أَشرَکُوا أَینَ شُرَکاؤُکُمُ الَّذِینَ کُنتُم تَزعُمُونَ (یوم) در اینجا ظرف است و متعلق بعامل مقدر و در معنی (اذکر) یعنی یاد کن مقصود از (یوم) روز قیامت است که خدای تعالی خبر میدهد که همه بدانند در آنروز همه افراد بشر از مؤمن و کافر و صالح و طالح و عابد و عاصی و عالم و جاهل و متقی و فاجر و غنی و فقیر، شاه و گدا و نیز تمام پیمبران با امّتشان چنانچه قرآن خبر میدهد همه با هم در صعید واحد جمع میکنند آنوقت از مصدر جلال خداوندی بمشرکین نداء میرسد شمائی که در دنیا برای من شریک قرار دادید شریکان شما کجایند که امروز که روز بیچارگی شما است بفریادتان برسند گویا میفرماید مگر نبود که شما آنها را پرستش مینمودید بگمان اینکه شفیع شما باشند ثُمَّ لَم تَکُن فِتنَتُهُم إِلّا أَن قالُوا وَ اللّهِ رَبِّنا ما کُنّا مُشرِکِینَ، انظُر کَیفَ کَذَبُوا عَلی أَنفُسِهِم وَ ضَلَّ عَنهُم ما کانُوا یَفتَرُونَ بقولی مقصود از (فتنهٔ) جواب است یعنی مشرکین جوابی ندارند مگر اینکه سوگند یاد میکنند که ما در دنیا مشرک نبودیم، و بقولی کلامی در تقدیر است یعنی نبود سر انجام مفتونی آنها و شیفتگیشان نسبت به بتها مگر اینکه چنین میگفتند.

صفحه : ۲۱

خلاصه شاید از اینکه دو آیه مقصود چنین باشد که مشرکین وقتی در اثر شرکشان خود را در مهلکه بزرگی واقع می‌بینید و فرار گاهی برای خود نمی‌یابند بدروغ گوئی که عادت دیرینه‌شان بوده بگمان فاسدشان خواهند خود را از مهلکه نجات دهند، پس دو

عمل انجام میدهند: یکی اقرار بوحدانیّت پروردگارشان و دیگر انکار شرکشان که گویند قسم بخدا پروردگار ما که ما مشرک نبودیم و حق تعالی برسولش خطاب میکند که ببین مشرکین چه مردمانی میباشند که خود را تکذیب مینمایند و آن بتهائی را که میپرستیدند و بخدا افتراء میزدند که شریک خدا میباشند از نظر آنها مفقود میگردند زیرا که روز قیامت روزی است که حقایق ظاهر میگردد و بر همه عیان میشود که ملك و مملکت مخصوص بپروردگار عالمیان است.

وَ مِنهُم مَن یَستَمِعُ إِلَیكَ وَ جَعَلنا عَلی قُلُوبِهِم أَكِنَّةً أَن یَفقَهُوهُ وَ فِی آذانِهِم وَقراً الخ از کلبی نقل میکنند که در شأن نزول آیه گفته ابو سفیان و ولید و عتبه و شیبه و ابی بن خلف و نضر بن الحارث و حارث بن العامر آمدند و آیات قرآن را شنیدند و استماع نمودند و بیکدیگر گفتند اینکه محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم میخواند چگونه میدانید نضر گفت از جنس آن اساطیر است که من با شما میگویم و او مردی معاند و سخت خصومت بود پیوسته در مملکت عجم مسافرت مینمود و قصّه رستم و اسفندیار و امثال آنها را جمع میکرد و بر عرب میخواند وقتی از وی میپرسیدند که محمّد [ص] چه میگوید میگفت نمیدانم همین قدر میدانم که لب میجنباند ترهاتی میگوید از جنس (اساطیر اولین) ابو سفیان گفت بعضی از آن حق است و بعضی باطل، ابو جهل گفت كلّا همه باطل است اینکه است که آیه فرموده (وَ جَعَلنا عَلی قُلُوبِهِم أَكِنَّةً) (أَكِنَّةً) جمع کنان است مثل (اعنّة) که جمع عنان است یعنی در دل آنها پوشش است و در گوش آنان سنگینی است، گویا فرموده ای رسول دل از ایمان آوردن اینکه کافرین

صفحه : ۲۲

معاندین ببر اینان هر آیتی و معجزه‌ئی ببینند ایمان نخواهند آورد و کار اینها اینکه است که خواهند با تو مجادله کنند و گویند اینها که تو میگوئی همان افسانه‌های پیشینیان است.

وَ هُم یَنهَونَ عَنهُ وَ یَنأَونَ عَنهُ وَ إِن یُهلِكُونَ إِلّا أَنفُسَهُم وَ ما یَشعُرُونَ در توجیه آیه سه قول نقل شده: ۱- بیشتر مفسرین گفته‌اند که مردم را از او و از ایمان باو و استماع کلام او باز میدارند و خودشان نیز از او دوری میجویند.

۲- آیه در باره ابو لهب آمده که در جماعتی حاضر بود و خواستند حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم را اذیت کنند یا طعن زنند او مانع گردید و نظر بخویشی که داشت نگذاشت باو اذیت کنند لکن خود را از او و ایمان باو باز داشت.

۳- آیه در باره ابو طالب آمده که از حضرتش حمایت مینمود و نمیگذارد کسی باو اذیت کند لکن خودش بظاهر ایمان نیاورده بود، وقتی رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم باو گفت ای عمو چرا ایمان نمیآوری گفت میدانم صادقی لکن از ملامت مردم احتراز میکنم و ابیاتی از او نقل شده که دلالت واضح دارد که در باطن ایمان داشته و از خوف مشرکین ظاهر نمینموده.

[ابو الفتوح] در مجمع البیان اینکه قول سوم را با دلیل و برهان باطل گردانیده.

صفحه : ۲۳

[سوره الأنعام (۶): آیات ۲۷ تا ۳۴]

اشاره

وَ لَو تَری إِذ وُقِفُوا عَلَی النّارِ فَقالُوا یا لَیتَنا نُرَدُّ وَ لا نُكَذِّبَ بِآیاتِ رَبِّنا وَ نَكُونَ مِنَ المُؤمِنِینَ (۲۷) بَل بَدا لَهُم ما كانُوا یُخفُونَ مِن قَبلُ وَ لَو رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنهُ وَ إِنَّهُم لَكاذِبُونَ (۲۸) وَ قالُوا إِن هِیَ إِلّا حَیاتُنَا الدُّنیا وَ ما نَحنُ بِمَبعُوثِینَ (۲۹) وَ لَو تَری إِذ وُقِفُوا عَلی رَبِّهِم قالَ أَ لَیسَ هذا بِالحَقِّ قالُوا بَلی وَ رَبِّنا قالَ فَذُوقُوا العَذابَ بِما كُنتُم تَكفُرُونَ (۳۰) قَد خَسِرَ الَّذِینَ كَذَّبُوا بِلِقاءِ اللّهِ حَتّی إِذا جاءَتهُمُ

السّاعَةُ بَغتَةً قالُوا یا حَسرَتَنا عَلی ما فَرَّطنا فِیها وَ هُم یَحمِلُونَ أَوزارَهُم عَلی ظُهُورِهِم أَلا ساءَ ما یَزِرُونَ (۳۱)
وَ مَا الحَیاةُ الدُّنیا إِلاّ لَعِبٌ وَ لَهوٌ وَ لَلدّارُ الآخِرَةُ خَیرٌ لِلَّذِینَ یَتَّقُونَ أَ فَلا تَعقِلُونَ (۳۲) قَد نَعلَمُ إِنَّهُ لَیَحزُنُکَ الَّذِی یَقُولُونَ فَإِنَّهُم لا یُکَذِّبُونَکَ وَ لکِنَّ الظّالِمِینَ بِآیاتِ اللّهِ یَجحَدُونَ (۳۳) وَ لَقَد کُذِّبَت رُسُلٌ مِن قَبلِکَ فَصَبَرُوا عَلی ما کُذِّبُوا وَ أُوذُوا حَتّی أَتاهُم نَصرُنا وَ لا مُبَدِّلَ لِکَلِماتِ اللّهِ وَ لَقَد جاءَکَ مِن نَبَإِ المُرسَلِینَ (۳۴)

صفحه : ۲۴

[ترجمه]

اگر تو (ای رسول) حال آنها را ببینی موقعی که در آتش می‌افتند میگویند ای کاش ما برگردانیده شویم بدنیا و بآیات پروردگارمان تکذیب نکنیم و از مؤمنین بوده باشیم [۲۷]
نچنانست که گویند بلکه برای آنست که بر آنها ظاهر گردیده آنچه را که در دنیا مخفی میداشتند و اگر اینها برگردیده شوند بدنیا همانا عود میکنند بآنچه از آن نهی شده بودند و بحقیقت آنان دروغ گویانند [۲۸]
و گفتند زندگانی نیست مگر همین حیات دنیا و ما مبعوث نخواهیم گردید [۲۹]
و اگر تو حال آنها را به بینی وقتی که برای حساب نزد پروردگارشان بازداشته شوند و بآنها خطاب کردیم آیا اینکه زنده شدن حق نیست گویند آری قسم بپروردگار ما خدا گوید طعم عذاب را بچشید برای اینکه کافر گردیدید [۳۰]
همانا ضرر و خسران بردند آنهائیکه بلقاء پروردگار تکذیب کردند تا اینکه آنان را بغتهٔ بناگهانی فرا گرفت گویند ای وای بر ما و پریشانی ما بر تقصیرمان در دنیا و آن گناهان خود را بپشت خود برمیدارند آگاه باش که آن بد بار گرانی است [۳۱]
و زندگانی دنیا نیست مگر بازیچه و بیهوده و همانا خانه آخرت برای پرهیزکاران بهتر است آیا شما چرا تعقل نمیکنید [۳۲]
ما حقیقهٔ میدانیم که کافرین بگفتارشان تو را محزون میگردانند اینان تو را تکذیب نمیکنند و لکن ستمکاران آیات خدا را تکذیب میکنند [۳۳]
و بحقیقت پیمبران پیش از تو تکذیب گردیده شدند و آنها بر اذیت کافرین صبر کردند تا اینکه برای آنها آمد یاری کردن ما و وعده‌های خدا را تغییر دهنده‌ئی نیست و همانا (ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم) بعض از خبرهای رسولان پیش برای تو آمد [۳۴]

صفحه : ۲۵

(توضیح آیات)

وَ لَو تَری إِذ وُقِفُوا عَلَی النّارِ فَقالُوا یا لَیتَنا نُرَدُّ وَ لا نُکَذِّبَ بِآیاتِ رَبِّنا وَ نَکُونَ مِنَ المُؤمِنِینَ در اینکه آیات وصف حال کفار و مشرکین را مینماید که اینها وقتی در شرف آتش واقع گردند تمنّای بازگشت بدنیا و ایمان آوردن میکنند، شاید موقعی باشد که بر صراط میرسند که آن بالای جهنّم است، و گفته‌اند علی بمعنی فی است مثل قوله تعالی (عَلی مُلکِ سُلَیمانَ) (وَ لَو تَری) جواب (لو) محذوف است و در تقدیر (لرأیت امرا هائلا) و اینکه جواب برای عظمت مطلب و تفخیم حذف شده.
خلاصه وقتی کفار خود را در عذاب معاینه می‌بینند پس از اظهار ندامت و پشیمانی آرزو میکنند که کاش ما را بدنیا برمیگردانیدند

و مـا بآیـات پروردگارمـان تکـذیب نمیکردیم و از مؤمنین و شایسته‌گان بودیم پس از آنکه آنان بعیان عـذاب را میبیننـد و تصـمیم قطعی میگیرنـد که به آیـات پروردگارشـان دروغ نبندنـد خـدای تعـالی که عـالم باسـرار و نهـان است در آیه بعـد آنان را تکـذیب مینمایند.

بَل بَدا لَهُم ما کانُوا یُخفُونَ مِن قَبلُ وَ لَو رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنهُ وَ إِنَّهُم لَکاذِبُونَ در آیه چهار قول است [سـخنان مفسـرین در توجیه آیه] ۱- بر آنها از اعمالشان ظاهر میگردد آنچه را که علماء آنها از کتابشان از جهّال و ضـعفاء مخفی داشـتند آنوقت دشمنی ضعفاء بر علمائشان ظاهر میگردد ۲- از اعمالشان ظاهر میگردد آنچه را که مخفی داشـتند به اینکه که اعضاء و جوارح بر اعمالشان شهادت میدهند ۳- برای تابعین از گمراهان ظاهر میگردد آنچه را که رؤساء آنها از تابعین

صفحه : ۲۶

خود مخفی میکردنـد از امر بعث و نشور یعنی قیـامت زیرا که بـاین آیه متصل است قوله تعالی (إِن هِیَ إِلّا حَیاتُنَا الـدُّنیا) ۴- مقصود ظاهر شدن عقوبت کفرشان است یعنی فضیحت آنها ظاهر میگردد و پرده آبروی آنها پاره میشود خلاصه آیه خبر میدهد که در روز قیامت وقتی پرده از کارها برداشـته شـد و کفار فضـیحت و رسوائی خود را معاینه مینماینـد و اوضاع قیامت و آن عذابهای کذائی را بعیان می‌بیننـد آرزو میکننـد که اگر ما را بـدنیا برمیگردانیدنـد مؤمن پاک میگردیـدیم خـدای تعالی در اینکه آیه سـخن آنها را ردّ میکنـد که من عالمم بحقیقت آنها و خباثت نفس آنان را میـدانم که آنها طوری میباشـند که بفرض اگر بـدنیا بر گردند اینها بهمان حال اولیه‌شان برمیگردنـد همانا اینان دروغگویانند وَ قالُوا إِن هِیَ إِلّا حَیاتُنَا الدُّنیا وَ ما نَحنُ بِمَبعُوثِینَ ظاهرا واو (وَ قالُوا) آیه را مرتبط میگردانـد بآیه بالا، و شایـد مقصود چنین باشد که اینهائیکه آرزو میکنند بازگردیدن بدنیا را کسانی میباشـند که بکلی منکر بعث و زنـده شـدن در قیامت بودنـد و گمان میکردند که (مات فات) کسـی که مرد فانی گردید و دیگر در هیچ نشأه‌ئی وجود پیدا نمیکند چون بر خلاف عادت روزگار است، اینکه است که در اینکه آیات خـدائی که عالم باسـرار است خاطر نشان میکند که چنان غفلت و نفس پرستی در روحیه اینان چیره گردیده و آن حقیقت انسانیه و آن نفس ناطقه که بآن میتوانستند خوب و بد و حق و باطل را از هم تمیز بدهنـد بکلی فاسـد گردیده اینکه است که جهنّم جایگاه همیشه‌گی آنها گردیده و اگر بفرض محال بدنیا باز گردند بهمان اعمال سابقشان عود خواهند نمود.

وَ لَو تَری إِذ وُقِفُوا عَلی رَبِّهِم قـالَ أَ لَیسَ هـذا بِالحَقِّ قالُوا بَلی وَ رَبِّنا قالَ فَذُوقُوا العَـذابَ بِما کُنتُم تَکفُرُونَ یعنی کفار را بر حق تعالی عرضه میکنند و آن موقع حساب است که بایستی

صفحه : ۲۷

تمـام مکلفین در دیوان حکومت عـدل الهی برای حساب حاضـر گردنـد بعضـی از مفسـرین گفته اینکه عرض اکبر است چنانچه در جـای دیگر گفتـه (وَ عُرِضُـوا عَلی رَبِّکَ صَـفًّا) عرض دو قسم است: یکی عرض علی النـار در معرض آتش واقـع گردیـدن، و دیگر عرض (علی الجبـار) قوله تعـالی (وَ عُرِضُوا عَلی رَبِّکَ) (یَومَئِذٍ تُعرَضُونَ لا تَخفی مِنکُم خافِیَةٌ) و عرض بر جبّار اصـعب من العرض علی النـار) زیرا که نـار مأمور است و عملی انجام نمیدهـد مگر باذن پروردگار و صاحب امر خـدای تعالی است، و در بعضـی اخبار روایت شـده که (بنـده در موقف حسـاب نزد پروردگـار میایسـتد و از اعمـال و افعـال وی سؤال میکنـد حتّی اینکه متحیر میگردد و حیاتش منقطع میشود بطوریکه میگویـد پروردگار من اگر مرا بسوی آتش بفرستی آسان‌تر است بر من از حساب تو و بروایت دیگر از نبی صـلی اللّه علیه و آله و سلّم که فرموده روز قیـامت بنـده را در سه موقع در معرض حساب وامیدارنـد، دو موقف آن جـدال و عـذرهائی است که هر کس برای گناهان خود میآورد و موقف سوم آنمحلی است که نامه اعمال بـدست راست یا بدست چپ داده

ميشود و بقولى مقصود از (وُقِفُوا عَلى رَبِّهِم) موقعى است كه پروردگارشان را بطور ضرورت ميشناسند مثل اينكه گفته ميشود، من بر كلام فلانى مطلع گرديدم، و بقولى (وقفوا) يعنى مطّلع ميگردند بر سؤال و توبيخ پروردگارشان و اينكه قول را مؤكّد ميگرداند قوله تعالى (أَ لَيسَ هذا بِالحَقِّ) پس از آن خداى تعالى ميگويد (فَذُوقُوا العَذابَ بِما كُنتُم تَكفُرُونَ) (قال) اول جواب (اذ) ميباشد در (إِذ وُقِفُوا عَلى رَبِّهِم) كه گويند (بلى و ربّهم) و (قال) دوم جواب خدا است كه بآنها ميگويد (فَذُوقُوا العَذابَ بِما كُنتُم تَكفُرُونَ) پس اكنون عذاب را بچشيد بسبب آنچه بوديد كه نميگرويديد بآن.

صفحه : ۲۸

قَد خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقاءِ اللّهِ حَتّى إِذا جاءَتهُمُ السّاعَةُ بَغتَةً آنهائيكه لقاء ثواب خداى تعالى را انكار ميكردند يعنى منكر معاد بودند اينان خسران و زيان بردند و عمر گران بهاى خود را ببازيچه از دست دادند و زنده شدن ثانوى را دروغ پنداشتند و زاد و توشه‌ئى براى مسافرت بچنين روزى كه از قبر بميعاد پروردگارشان خوانده ميشوند برنداشتند و ندانستند كه بايستى براى حساب و جزاء و پاداش اعمال در حضور پروردگارشان ايستادگى نمايند اينان عمر خود را بغفلت گذرانيدند تا اينكه بغتة موقع ساعت قيامت رسيد و بر اينان جز حسرت و ندامت چيزى باقى نمانده آنوقت ميگويند:

قالُوا يا حَسرَتَنا عَلى ما فَرَّطنا فِيها وَ هُم يَحمِلُونَ أَوزارَهُم عَلى ظُهُورِهِم أَلا ساءَ ما يَزِرُونَ گويند اينكه حسرت و ندامت وقتى بكافرين دست ميدهد كه منزلهائى كه در بهشت براى آنها مهيا شده بود بكافرين ارائه ميدهند، از حضرت رسول [ص] روايت شده كه در تفسير اينكه آيه فرموده: اهل جهنّم منزلهاى خود را در بهشت مى‌بينند و حسرت ميخورند و ميگويند وا حسرتا و دريغا كه در دنيا آخرت را بدنيا و ايمان را بكفر فروختيم.

مفسرين گفته‌اند روز قيامت وقتى كافرين از قبرها بيرون ميآيند آن اعمال خبيثشان بصورت سياه بد صورتى در نظرشان ميآيد باو ميگويند تو كيستى ميگويد من عمل خبيث توأم كه تو در دنيا باعمال بدت حامل من بودى يعنى مرا بشهوت و لذّات برداشته بودى امروز هم مرا بردار گويد من طاقت ندارم گويد چاره ندارى بر پشت او در آيد و بار بر او شود اينكه است كه پروردگار عالميان گويد (وَ هُم يَحمِلُونَ أَوزارَهُم عَلى ظُهُورِهِم) و آن بد وزر و وبالى است كه بايد كافرين حمل نمايند.

و حال مؤمن بر عكس آن است كه وقتى از خاك بيرون آيد عمل صالح وى بصورت روحانى خوشبو برابر او ميآيد و ميگويد آيا مرا ميشناسى ميگويد

صفحه : ۲۹

نه امّا شخص روحانى هستى و بسيار خوش صورت و خوشبوئى پس ميگويد من عمل صالح توأم در دنيا تو مركب من بودى امروز من مركب توأم بر من سوار شو و بسوى بهشت رو اينكه است كه رب العالمين فرموده (يَومَ نَحشُرُ المُتَّقِينَ إِلَى الرَّحمنِ وَفداً) يعنى بسوى پروردگار عالميان سواره ميروند.

وَ مَا الحَياةُ الدُّنيا إِلّا لَعِبٌ وَ لَهوٌ وَ لَلدّارُ الآخِرَةُ خَيرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَ فَلا تَعقِلُونَ اينكه دنيا نه پاينده است و نه پسنديده بلكه دار غرور و باطل است و تمام اجزاء آن باطل و فريبنده‌اند و خانه محنت و بلاء است نه خانه آسايش و استواء و كسيكه حقيقت دنيا را شناخت نه بر فقدان آن محزون ميگردد و نه از اقبال او خورسند و آخرت دار بقاء است و بلاء و آفات دنيا سبب راحتى آخرت است و ثواب آن عوض آفات دنيا است و منسوب بخواجه عبد اللّه انصارى است كه از نبى اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نقل ميكند كه فرموده (الّا و انّ اللّه خلق الدنيا دار بلوى، و الاخرة دار عقبى، فجعل بلوى الدنيا لثواب الاخرة سببا، و ثواب الاخرة من بلوى الدنيا عوضا، فاحذروا حلاوة رضاعها لمرارة فطامها «و اهجروا لذيذ عاجلها لكريه آجلها، و لا تسعوا فى عمران دار قد قضى اللّه خرابها، و لا

تواصلوها و قد اراد اللّه منکم اجتنابها، فتکونوا لسخطه متعرضین و لعقوبته مستحقین

الحدیث بطوله» [پایان] خلاصه شاید آیه در جواب منکرین معاد آمده که میگفتند (ما هِیَ إِلّا حَیاتُنَا الدُّنیا) و گفته دنیا چیزی نیست مگر لهو و لعب مثل بازی بچه‌گان که باشیاء ناچیز دلخوش میباشند.

قَد نَعلَمُ إِنَّهُ لَیَحزُنُکَ الَّذِی یَقُولُونَ الخ ترجمه آیه شده و واضح است و محتاج بتوضیح نیست، و خلاصه اینکه آیه برسولش تسلی میدهد که تو از گفتار نکوهیده مشرکین محزون مباش که نسبت سحر و دروغ بتو میدهند اگر خوب بنگری تو را تکذیب نمیکنند لکن ستمکاران بآیات خدا جحود میکنند و تو همان طوری که پیمبران گذشته بر جفای

صفحه : ۳۰

کفار صبر کردند باید صبر کنی تا وقتی ما تو را یاری نمائیم و خبرهای پیمبران پیش را برای تو ذکر نمودیم.

[سوره الأنعام (۶): آیات ۳۵ تا ۴۵]

اشاره

وَ إِن کانَ کَبُرَ عَلَیکَ إِعراضُهُم فَإِنِ استَطَعتَ أَن تَبتَغِیَ نَفَقاً فِی الأَرضِ أَو سُلَّماً فِی السَّماءِ فَتَأتِیَهُم بِآیَةٍ وَ لَو شاءَ اللّهُ لَجَمَعَهُم عَلَی الهُدی فَلا تَکُونَنَّ مِنَ الجاهِلِینَ (۳۵) إِنَّما یَستَجِیبُ الَّذِینَ یَسمَعُونَ وَ المَوتی یَبعَثُهُمُ اللّهُ ثُمَّ إِلَیهِ یُرجَعُونَ (۳۶) وَ قالُوا لَو لا نُزِّلَ عَلَیهِ آیَةٌ مِن رَبِّهِ قُل إِنَّ اللّهَ قادِرٌ عَلی أَن یُنَزِّلَ آیَةً وَ لکِنَّ أَکثَرَهُم لا یَعلَمُونَ (۳۷) وَ ما مِن دَابَّةٍ فِی الأَرضِ وَ لا طائِرٍ یَطِیرُ بِجَناحَیهِ إِلّا أُمَمٌ أَمثالُکُم ما فَرَّطنا فِی الکِتابِ مِن شَیءٍ ثُمَّ إِلی رَبِّهِم یُحشَرُونَ (۳۸) وَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا صُمٌّ وَ بُکمٌ فِی الظُّلُماتِ مَن یَشَأِ اللّهُ یُضلِلهُ وَ مَن یَشَأ یَجعَلهُ عَلی صِراطٍ مُستَقِیمٍ (۳۹)

قُل أَ رَأَیتَکُم إِن أَتاکُم عَذابُ اللّهِ أَو أَتَتکُمُ السّاعَةُ أَ غَیرَ اللّهِ تَدعُونَ إِن کُنتُم صادِقِینَ (۴۰) بَل إِیّاهُ تَدعُونَ فَیَکشِفُ ما تَدعُونَ إِلَیهِ إِن شاءَ وَ تَنسَونَ ما تُشرِکُونَ (۴۱) وَ لَقَد أَرسَلنا إِلی أُمَمٍ مِن قَبلِکَ فَأَخَذناهُم بِالبَأساءِ وَ الضَّرّاءِ لَعَلَّهُم یَتَضَرَّعُونَ (۴۲) فَلَو لا إِذ جاءَهُم بَأسُنا تَضَرَّعُوا وَ لکِن قَسَت قُلُوبُهُم وَ زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیطانُ ما کانُوا یَعمَلُونَ (۴۳) فَلَمّا نَسُوا ما ذُکِّرُوا بِهِ فَتَحنا عَلَیهِم أَبوابَ کُلِّ شَیءٍ حَتّی إِذا فَرِحُوا بِما أُوتُوا أَخَذناهُم بَغتَةً فَإِذا هُم مُبلِسُونَ (۴۴)

فَقُطِعَ دابِرُ القَومِ الَّذِینَ ظَلَمُوا وَ الحَمدُ لِلّهِ رَبِّ العالَمِینَ (۴۵)

صفحه : ۳۱

[ترجمه آیات]

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اگر اعراض کافرین بر تو بزرگ است، اگر قدرت داری در زمین سوراخی طلب کنی یا نردبانی که بآسمان بالا روی و برای آنها آیتی بیابی که آنها را بایمان ناچار گرداند بکن و اگر خدا میخواست آنها را بر هدایت جمع میکرد، پس تو از جاهلین نبوده باش (که ایمان اجباری منافی حکمت است) [۳۵]

تنها کسانیکه گوش شنوا دارند و کلام تو را استماع میکنند اجابت مینمایند و خدا مردگان را بر می‌انگیزاند پس از آن بسوی جزاء و مکافات باز گردانیده شوند [۳۶]

کافرین گفتند چرا بر محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آیتی از جانب خدا نازل نمیگردد بگو همانا خدا قدرت دارد آیتی نازل کند

و لكن بيشتر آنها نميدانند [۳۷]

و در زمين نه جنبنده‌ئى و نه طائرى است كه بدو بال خود طيران كند مگر اينكه همه‌گى طائفه‌هائى هستند امثال شما ما در كتاب آفرينش هيچ چيزى را وا نگذاشته‌ايم پس از آن بسوى پروردگارشان محشور ميشوند [۳۸]

و آنكسانى كه آيات ما را تكذيب كردند در تاريكيها كر و گنگند كسى را كه خدا بخواهد در تاريكيها در گمراهى وا ميگذارد و كسى را كه بخواهد او را بر راه مستقيم قرار ميدهد [۳۹]

بگو آيا چه مى‌بينيد كه اگر عذاب خدا آمد يا ساعت قيامت رسيد آيا غير خدا را ميخوانيد اگر راست ميگوئيد [۴۰]

صفحه : ۳۲

نچنان است بلكه در آن هنگام فقط خدا را ميخوانيد تا اينكه اگر مشيتش قرار گرفت شما را از سختى برهاند و آنچه را كه با خدا شريك گردانيده بوديد فراموش ميكنيد [۴۱]

و ما پيش از تو پيمبرانى بسوى امتهائى فرستاده بوديم و كافرين را ببلاء و مصيبتها مبتلاشان گردانيديم كه شايد بدرگاه خدا گريه و تضرع كنند [۴۲]

وقتى بلاى ما بآنها رسيد تضرع نكردند و لكن قلبهاى آنان سخت گرديده بود و شيطان اعمال آنها را زينت داده [۴۳]

و چون فراموش كردند آنچه را كه بآنها پند داده شده بودند ما براى آنها درهاى هر خيرى را گشوديم تا وقتى كه بآنچه بآنها عطا شده بود خوشحال شدند ناگهان آنها را گرفتيم پس ايشان نا اميد و پشيمان گرديدند [۴۴]

پس قطع گرديده شد دنباله جماعتى از آنهائيكه ستم نمودند و حمد و ستايش مخصوص پروردگار عالميان است [۴۵]

صفحه : ۳۳

(توضيح آيات)

وَ إِن كانَ كَبُرَ عَلَيكَ إِعراضُهُم فَإِنِ استَطَعتَ أَن تَبتَغِيَ نَفَقاً فِي الأَرضِ أَو سُلَّماً فِي السَّماءِ فَتَأتِيَهُم بِآيَةٍ وَ لَو شاءَ اللّهُ لَجَمَعَهُم عَلَي الهُدي چون حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بسيار بر ايمان آوردن كفار حريص بود گويا در اينكه آيات پيمبرش را دل خوش ميگرداند و گويا فرموده اى رسول ما ميدانيم كه تو در امر رسالت چه قدر كوشش و پايدارى مينمائى و آنچه اينكه كافرين و مشركين در باره تو نسبت سحر و كذب و انكار ميدهند از ما پوشيده نيست و تو بقدرى در نجات يافتن و ايمان آوردن آنها كوشش ميكنى كه اگر توانا بودى كه زمين را سوراخ نمائى در قعر زمين روى يا بآسمان بالا روى و آيت و معجزه‌ئى براى آنها بياورى خود را براى هدايت آنان بچنين زحمات ميانداختى لكن بايد بدانى كه اگر خدا ميخواست اينها را بر هدايت شدن جمع مينمود يعنى همه را هدايت ميكرد.

فَلا تَكُونَنَّ مِنَ الجاهِلِينَ بظاهر آيه خطاب برسول است كه تو مثل جهّال و بيخردان كه اطلاع از سرّ قضاء و حقايق ندارند غم بيجا نخور و خود را بتعب نينداز امور عالم بدست قدرت و صلاح ديد ما انجام ميپذيرد.

لكن چنانچه بعضى از مفسرين در توجيه آيه گفته‌اند آيه نظير آيات ديگرى است مثل قوله تعالى (وَ لا تَكُن لِلخائِنِينَ خَصِيماً) (وَ لا تَكُونَنَّ مِنَ المُشرِكِينَ) و غير اينها كه مخاطب شخص رسول نيست بلكه مخاطب هر عاقل و بالغى است از بشر و قضيه از باب شدّت اهتمام بآن بصورت خطاب اداء شده و اينكه از قبيل مثال معروف است كه گفته‌اند (ايّاك اعنى و اسمعى يا جاره) زيرا كه ممكن نيست چنين خطابى بشخص رسول بشود و اينكه توجيه با بيانيكه كرديم بمعنى نزديك‌تر است. [مهدى الهى قمشه‌ئى]

صفحه : ۳۴

إِنَّما يَستَجِيبُ الَّذِينَ يَسمَعُونَ وَ المَوتى يَبعَثُهُمُ اللّهُ ثُمَّ إِلَيهِ يُرجَعُونَ شايد آيه براى رفع طمع رسولش باشد كه تو خود را بزحمت نينداز بهمان اندازه‌ئى كه موظف بر تبليغ ميباشى پا فشارى نما نه زيادتر زيرا كه اينكه كفار گوش شنوا ندارند، گوش دارند ولى نميشنوند چشم دارند و نمى‌بينند زيرا كه پروردگار بر گوش آنها مهر شقاوت نهاده كلام تو را ميشنوند لكن استماع نميكنند و مؤمنين كسانى ميباشند كه كلام تو را استماع ميكنند و بر طبق آن عمل مينمايند و اهل سماع زندگانند و اهل خطاب و جواب ايشانند و باقى مرده گانند (وَ المَوتى يَبعَثُهُمُ اللّهُ) شايد مقصود اينكه باشد چنانچه بعضى گفته‌اند كه در قيامت خداى تعالى آنها را مبعوث ميگرداند و آنان را بسوى دار جزاء بازگشت ميدهد تا اينكه بجزاى اعمال نكوهيده خود برسند.

بقول ديگر كافر مثل ميت است دعوت تو را اجابت نميكند تا آنكه او را در قيامت مبعوث گردانند و او ملجأ گردد بايمان و در آنوقت ايمان بآنها نفع نميدهد.

وَ قالُوا لَو لا نُزِّلَ عَلَيهِ آيَةٌ مِن رَبِّهِ قُل إِنَّ اللّهَ قادِرٌ عَلى أَن يُنَزِّلَ آيَةً وَ لكِنَّ أَكثَرَهُم لا يَعلَمُونَ قريش گفتند چرا خدا بر محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم معجزه‌ئى نميفرستد يا ملكى با او نازل نميگردد كه بر او گواهى دهد، اى رسول بآنها بگو خدا بر هر گونه معجزه‌ئى كه بخواهد بفرستد قدرت دارد لكن شما نميدانيد اگر ملك نازل كند (لَقُضِيَ الأَمرُ ثُمَّ لا يُنظَرُونَ) شايد مقصود چنين باشد كه اگر آنچه شما از معجزات ميطلبيد خدا عطاء كند در صورتى كه ميداند با اينكه حال باز ايمان نخواهيد آورد و ايمان نياوردن شما ايجاب عذاب استيصالى ميكند همين طورى كه در زمان پيمبران پيشين كه خواهش معجزه معيّن مينمودند بشرط ايمان آوردنشان پس از اينكه اتمام حجت ميشد و ايمان نميآوردند عذاب دنيوى را باضافه بر عذاب اخروى بر خود ايجاب

صفحه : ۳۵

مينمودند زيرا كه سنت الهى بر اينكه است كه براى درخواست كنندگان معجزه در صورت ايمان نياوردنشان عذاب بفرستد مثل معجزات نوح و هود و صالح و غير اينها و مؤيد اينكه توجيه قوله تعالى (قُل لَو أَنَّ عِندِي ما تَستَعجِلُونَ بِهِ لَقُضِيَ الأَمرُ بَينِي وَ بَينَكُم) سوره انعام آيه ۵۸، و چون پيمبر شما (رحمةٌ للعالمين است) در زمان او عذاب استيصالى كه همه را از كوچك و بزرگ مقصّر و غير مقصر را فرا گيرد صلاح نيست اينكه است كه از اينكه قبيل معجزاتيكه شما درخواست ميكنيد در قضاى الهى مقرّر نگرديده وَ ما مِن دَابَّةٍ فِي الأَرضِ وَ لا طائِرٍ يَطِيرُ بِجَناحَيهِ إِلّا أُمَمٌ أَمثالُكُم در زمين هيچ جنبنده‌ئى نيست از حيوانات نه آنهائيكه در زمينند و نه پرنده‌گان كه بدو بال پرواز ميكنند مگر اينكه آنها نيز جماعتى هستند مثل شما [سخنان مفسرين در توجيه آيه] ۱- مثل شما مخلوق و مرزوق آفريده شده‌اند.

۲- وجه تشبيه اينكه است كه اينكه حيوانات مثل شما اجناس و انواع و اصناف و اشكال مختلفه دارند و بين آنها توالد و تناسل است و نر و ماده دارند ۳- همين طورى كه در خلقت شما حسن زيبا و كريه منظر هست بين حيوانات نيز اينكه طور اختلافات در حسن و قبح نيز موجود است و اينها دليل است كه براى آنها نيز خالق قادر حكيمى است.

۴- حيوانات مثل شما زنده‌اند و مثل شما ميميرند و مثل شما زنده ميشوند و زنده شدن آنها براى اينكه است كه حق هر ذى حقى را بصاحبش برساند و هيچ مظلومى از حق خود محروم نگردد.

و از رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم حديث ميكند كه فرموده روز قيامت گوسفند شاخ دارى كه بگوسفند بى‌شاخ اذيت كرده ويرا ميآورند كه از وى تقاص كند يعنى بآن گوسفند شاخ‌دار شاخ زند اينكه است عدل الهى.

بروايت ابو هريره در حديث است كه چون روز قيامت بپا شود ميزان عدل الهى را بياويزند

صفحه : ۳۶

و از قبل ربّ العزة منادی نداء کند هر مظلومی که حقی بر ظالم دارد داد خود را بخواهد و قسم بعزت من اگر امروز مثقال ذره‌ئی ظلم ظالمی برود من کرده باشم آنگاه حق تعالی جمله حیوانات را حاضر گرداند تا از یکدیگر عوض ستمی که بر وی شده باشد بخواهد و بین آنها بعدل حکم نماید پس از آن بآنها گوید خاک شوید همه خاک گردند. عطاء گفته اینکه است که کافرین گویند کاش ما خاک بودیم ما فَرَّطنا فِی الکِتابِ مِن شَیءٍ بیشتر مفسرین گفته‌اند مقصود از کتاب لوح محفوظ است یعنی آنچه از ابتداء آفرینش تا انتهاء واقع میشود در لوح محفوظ و دفتر آفرینش ثبت و ضبط است قوله تعالی در سورة الحدید آیه ۲۲ (ما أَصابَ مِن مُصِیبَةٍ فِی الأَرضِ وَ لا فِی أَنفُسِکُم إِلّا فِی کِتابٍ مِن قَبلِ أَن نَبرَأَها إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللّهِ یَسِیرٌ) ثُمَّ إِلی رَبِّهِم یُحشَرُونَ از اینکه آیه چنین استفاده میشود که تمام حیوانات در روز معاد محشور میگردند، از بعضی از مفسرین است که گفته تفکر عمیق در اطوار زندگانی حیوانات و شئون حیاتی آنها با در نظر گرفتن حالات مختلفی که هر نوعی از انواع حیوانات در مسیر زندگانی خود میگیرند ما را بر اینکه نکته واقف میگرداند که حیوانات مثل انسان دارای آراء مختلف فردی و اجتماعی میباشند و چون بیان آن دانشمند خیلی مفصل است از تفصیل آن خودداری مینمائیم.

خلاصه‌اش اینکه است که همان طوری که انسان در طلب غذاء و ازدواج و حفظ اولاد و رفع مضارّ کوشش میکند و چنانچه می‌بینیم بعضی از حیوانات حیله‌هائی در مقاصدشان بکار میبرند که هرگز عقل بشر آنرا درک نمیکند و اعمالیکه از بعضی از حیوانات مثل مورچه، زنبور عسل، موریانه، و امثال اینها بروز میکند عقل بشر متحیّر میگردد و نیز داستان هدهد و خبر دادنش از شهر سبا و غیر اینها شاهد بر اینکه است، اینکه است که قرآن کریم در سوره جاثیه آیه ۴ فرموده (وَ فِی خَلقِکُم وَ ما یَبُثُّ مِن دابَّةٍ آیاتٌ لِقَومٍ یُوقِنُونَ)

صفحه : ۳۷

یعنی در خلقت شما و سایر جنبندگان همانا آیاتی است برای مردمی که یقین میکنند. و اختلافاتیکه در حیوانات دیده میشود بما میفهماند که حیوانات نیز مثل ما احکامی دارند که خیر و شر و عدالت و ظلم را تشخیص میدهند پس میگوئیم نه تنها اینکه اختلافات در زندگانی دنیای آنها تأثیر دارد بلکه در سعادت و شقاوت اخرویش نیز مؤثر است زیرا که ملاک در خوبی و بدی قیامت و حساب و کیفر اعمال عدالت و ظلم است پس چرا همین سخن را در باره حیوانات نگوئیم که حیوانات هم مثل انسان حشری دارد تا آنجا که گفته:

آیا حیوانات مثل انسان حشری دارند یا نه قوله تعالی (ثُمَّ إِلی رَبِّهِم یُحشَرُونَ) (وَ إِذَا الوُحُوشُ حُشِرَت) سوره کورت آیه ۵، بلکه از آیات بسیار دیگر استفاده میشود که نه تنها انسان و حیوانات محشور میگردند بلکه آسمانها و زمین و آفتاب و ماه و ستارگان و جن و سنگها و بتها و باقی شرکائی که مشرکین پرستش مینمودند همه محشور میگردند.

[پایان] آری از آیات قرآن چنین استفاده میشود که در روز معاد تمام موجودات با هم جمع میشوند (یَومَ تُبَدَّلُ الأَرضُ غَیرَ الأَرضِ وَ السَّماواتُ وَ بَرَزُوا لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ) سوره ابراهیم آیه ۴۹، (وَ الأَرضُ جَمِیعاً قَبضَتُهُ یَومَ القِیامَةِ وَ السَّماواتُ مَطوِیّاتٌ بِیَمِینِهِ، وَ جُمِعَ الشَّمسُ وَ القَمَرُ) اگر چه در خصوص غیر انسان و حیوانات بلفظ حشر نیامده لکن میتوان گفت شاید اینکه آیات اشاره بکاملیت و جامعیت قیامت باشد نه حشر برای حساب اعمال که مخصوص بجن و انس است چنانچه فرموده (یَومَ یَجمَعُکُم لِیَومِ الجَمعِ) و نظر بهمان کمال و تمامیت قیامت دارد که در باره او است (وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِیَ الحَیَوانُ لَو کانُوا یَعلَمُونَ) سوره عنکبوت آیه ۶۴، یعنی تمام اجزاء آن صاحب حیاتند حتّی زمین (یَومَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخبارَها) سوره زلزلت، اجزاء بدن آدمی که بر علیه او شهادت

میدهنـد، چگونه چنین نباشـد در صورتی که آخرت غایت و نتیجه دنیا است و نیز بقاعـده (کل شـیء یرجع الی اصـله) و قوله تعالی (کَما بَدَأَکُم تَعُودُونَ) نهایت و انتهای هر شیئی همان بدایت

صفحه : ۳۸

وی است اینکـه است که دنیـا دار تکامـل نامیـده شـده و آخرت دار رسـیدن بکمـال خلاـصه وقـتی آیـات را بـا هم جمـع کنیم از مجموعش چنین اسـتفاده میشود که عالم دنیا چون سـیر اسـتکمالی خود را بانتهاء میرساند هر چیزی از افراد بشـر و جن و حیوانات و نباتات و جمادات اینکه عالم بکمال رسـیده و همه صاحب حیات و سـخنگو میگردند چنانچه آیه خاطر نشان نموده که آخرت عالم حیـات است یعنی آخرت روزی است که هر چیزی بمنتهـای کمـال لایق بخود خواهـد رسـید و بنا بر اینکه توجیه که در قیامت همه اشیاء با هم جمعند حتّی جمادات معلوم میشود که در آن وقت یک نوع وحدت جمعی تشکیل میگردد و همه اشیاء صاحب حیات و سخن گو میگردند دیگر لازم نیست گفته شود حشر حیوانات مثل حشر انسان است که بایستی در موقف حساب و کتاب قیام نماید. و بنا بر اینکه توجیه مقصود از آیه بالا که حیوانات اممی میباشند مثل شما (ثُمَّ إِلی رَبِّهِم یُحشَرُونَ) شاید چنین باشد که همین طوری که برای وجود شما غایتی است که بالاخره بآن خواهید رسید حیوانات را نیز غایت و فائده‌ئی است که بآن خواهند رسید، و مقصود از حشـر جمع شدن همه اشـیاء و حیوانات است در قیامت زیرا که قیامت ما فوق تمام عوالمی است که بشـر در سـیر تکوینی خود از آن گذشـته و بما فوق آن رسـیده و قیامت یک تحولی است بما فوق عالم دنیا و فوق آن است و مسلّم و معلوم است که هر ما فوقی جـامع و حاوی مراتب زیرین خود خواهـد بود، و از جمله موجودات اینکه عالم حیوانانـد شایـد آنان هم تحول نموده و بکمال لایق بخود برسند، و اللّه العالم باسرار کلامه.

وَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنـا صُمٌّ وَ بُکمٌ فِی الظُّلُمـاتِ مَن یَشَأِ اللّهُ یُضـلِلهُ وَ مَن یَشَأ یَجعَلهُ عَلی صِـراطٍ مُسـتَقِیمٍ، تا آخر آیه بعـد چون اینکه آیات ترجمه شده و واضح است دیگر محتاج بتوضیح نیست.

وَ لَقَد أَرسَـلنا إِلی أُمَمٍ مِن قَبلِکَ فَأَخَذناهُم بِالبَأساءِ وَ الضَّرّاءِ لَعَلَّهُم یَتَضَرَّعُونَ (بأساء) سختی و فقر و قحطی و امثال چنین آفتها است و (ضراء) بیماریها

صفحه : ۳۹

و ناروائیها و ناراحتیهای جسمانی را گویند، در اینکه آیه خدای مهربان خبر میدهد که برای تنبیه بشر را مبتلا میگرداند بآفتها و بلاها و مصـیبتها و جنگ و اسارت و غیر اینها که شاید بآن فطرت توحیدی که در روحیه هر بشـری نهفته شده بخود آید و دست تضرع و نیازمندی بسوی بینیاز مطلق برآورد و از شرک بوحدت آیند و از او نجات طلبند.

فَلَو لا إِذ جاءَهُم بَأسُـنا تَضَرَّعُوا وَ لکِن قَسَت قُلُوبُهُم وَ زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیطانُ ما کانُوا یَعمَلُونَ آیه اشاره است به اینکه که بقدری قساوت و سیـاهی دل کـافرین را فرا گرفته که در چنین حـال بیچـارگی و اضـطرار هم قلب تاریک و روح کثیفشان رقت پیـدا نمیکنـد و روی تضـرع و التجاء بمبـدءشان نمیآورنـد و شـیطان آن اعمال بـدشان و اخلاق نکوهیده‌شان را از کبر و نخوت و حسد در نظرشان زینت داده و عملشان را چون در خور شـهواتشانست نیکو مینمایاند بطوریکه آن فطرت توحیدشان را فراموش نموده‌اند فَلَمّا نَسُوا ما ذُکِّرُوا بِهِ فَتَحنا عَلَیهِم أَبوابَ کُلِّ شَیءٍ حَتّی إِذا فَرِحُوا بِما أُوتُوا أَخَذناهُم بَغتَةً فَإِذا هُم مُبلِسُونَ گویا خـدای جلیل خبر میدهد و خاطر نشان میکند که ما همه طور اسـباب هدایت کافرین و مشرکین را فراهم نمودیم شاید از کفر و جحود بآیات ما باز ایستند و رقت قلب پیدا نمایند باضافه از ارسال پیمبران و انزال کتب اسـباب هدایت آنها را فراهم نمودیم حتّی آنها را بسـختی و مضرات از قحطی و امراض و جنگهـا و اسارتهـا گرفتیم و بـا اینحـال چنـان قسـاوت قلب آنها را گرفته که بخود نیامدنـد اشاره به اینکه که اگر در همان حالات

سختى رو بحق نموده و باو التجاء و تضرع مينمودند سختيها را از آنها بر ميداشتيم چون نكردند بعكس ما درهاى نعمتها را براى آنها باز نموديم تا وقتى كه خوشحال گرديدند بگمان اينكه نعمتها براى آنان پايدار است پس ناگهان آنها را بعذاب گرفتيم يعنى عذاب بر

صفحه : ۴۰

آنها نازل كرديم پس آنها از هر خير و خوبى نااميد شدند و حسرت خوردند فَقُطِعَ دابِرُ القَومِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَ الحَمدُ لِلّهِ رَبِّ العالَمِينَ و چنان دنباله كار ستمكاران بريده شد كه اثرى از آنها باقى نماند مثل فرعون و فرعونيان و نيز قوم عاد و ثمود و باقى كافرين ستمكاران و حمد و ستايش مخصوص پروردگار عالميان است بر اهلاك ظالمين و تخليص مردمان از شرّ آنها

صفحه : ۴۱

[سوره الأنعام (۶): آيات ۴۶ تا ۵۲]

اشاره

قُل أَ رَأَيتُم إِن أَخَذَ اللّهُ سَمعَكُم وَ أَبصارَكُم وَ خَتَمَ عَلى قُلُوبِكُم مَن إِلهٌ غَيرُ اللّهِ يَأتِيكُم بِهِ انظُر كَيفَ نُصَرِّفُ الآياتِ ثُمَّ هُم يَصدِفُونَ (۴۶) قُل أَ رَأَيتَكُم إِن أَتاكُم عَذابُ اللّهِ بَغتَةً أَو جَهرَةً هَل يُهلَكُ إِلاَّ القَومُ الظّالِمُونَ (۴۷) وَ ما نُرسِلُ المُرسَلِينَ إِلاّ مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ فَمَن آمَنَ وَ أَصلَحَ فَلا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ (۴۸) وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا يَمَسُّهُمُ العَذابُ بِما كانُوا يَفسُقُونَ (۴۹) قُل لا أَقُولُ لَكُم عِندِى خَزائِنُ اللّهِ وَ لا أَعلَمُ الغَيبَ وَ لا أَقُولُ لَكُم إِنِّى مَلَكٌ إِن أَتَّبِعُ إِلاّ ما يُوحى إِلَيَّ قُل هَل يَستَوِى الأَعمى وَ البَصِيرُ أَ فَلا تَتَفَكَّرُونَ (۵۰)
وَ أَنذِر بِهِ الَّذِينَ يَخافُونَ أَن يُحشَرُوا إِلى رَبِّهِم لَيسَ لَهُم مِن دُونِهِ وَلِيٌّ وَ لا شَفِيعٌ لَعَلَّهُم يَتَّقُونَ (۵۱) وَ لا تَطرُدِ الَّذِينَ يَدعُونَ رَبَّهُم بِالغَداةِ وَ العَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجهَهُ ما عَلَيكَ مِن حِسابِهِم مِن شَيءٍ وَ ما مِن حِسابِكَ عَلَيهِم مِن شَيءٍ فَتَطرُدَهُم فَتَكُونَ مِنَ الظّالِمِينَ (۵۲)

صفحه : ۴۲

[ترجمه]

اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بگو آيا شما چه مى‌بينيد اگر خدا چشمها و گوشهاى شما را گرفت و بقلب شما مهر زد كيست الهى جز او كه آنها را بشما باز دهد بنگر كه ما چگونه آيات را ميگردانيم و آنها هم اعراض ميكنند [۴۶]

بگو چه خواهيد كرد اگر عذاب خدا بغتةً يا آشكارا شما را بگيرد آيا كسى بغير از گروه ستمكاران هلاك خواهند گرديد [۴۷]

و ما پيمبران را نفرستاديم مگر براى اينكه (بخوبان) مژده دهند و (بدان را) بترسانند پس كسيكه ايمان آورد و خود را اصلاح گردانيد نه خوفى است بر او و نه حزنى [۴۸]

و آنكسانى كه بآيات ما تكذيب كردند بآنها عذاب ميرسد بسبب اينكه فاسق بودند [۴۹]

اى رسول بگو من نميگويم بشما كه خزينه‌هاى خدا نزد من است و نه اينكه علم بغيب دارم و بشما نميگويم من فرشته ميباشم من تابع نيستم مگر آنچه را كه بمن وحى گردد بگو آيا كور و بينا مساوى ميباشند آيا چرا فكر نميكنيد [۵۰]

و بقرآن بترسان آنهائى را كه از موقع حضورشان نزد پروردگارشان ميترسند و بغير او نه براى آنها دوستى است و نه شفيعى تا شايد چنين اشخاص پرهيزكار گردند [۵۱]

اى رسول دور نكن از مجلس خود آنكسانى را كه در صبح و شام پروردگار خود را ميخوانند و مرادشان رحمت پروردگار است نه چيزى از حساب آنها بر تو است و نه چيزى از حساب تو بر آنها است پس اگر آنها را طرد كنى از ستمكاران ميگردى [۵۲]

(توضيح آيات)

قُل أَ رَأَيتُم إِن أَخَذَ اللّهُ سَمعَكُم وَ أَبصارَكُم وَ خَتَمَ عَلى قُلُوبِكُم مَن إِلهٌ غَيرُ اللّهِ يَأتِيكُم بِهِ آيه ارشاد بحكم عقل است و مشركين را خاطرنشان ميكند كه شما رجوع بعقل و وجدانتان نمائيد و فكر كنيد اگر خدا گوش و چشم شما را بگيرد و بقلبتان مهر زند و ببندد آيا غير از اللّه كه مبدء آفرينش شماها و همه موجودات است كسى را چنين قدرتى است كه چشم و گوش و قلب شما را باز كند و اينكه بتهائى را كه پرستش ميكنيد كه نه مى‌بينند و نه ميشنوند و نه قلب و عقل دارند چگونه ميتوانند شما را يارى كنند و چشم بينا و گوش شنوا و قلب دانا بشما افاضه نمايند هرگز ممكن نيست.

خلاصه ظاهرا آيه در مقام سرزنش مشركين برآمده كه بتها را شفعاء خود قرار ميدادند و بعقيده باطل گمان ميكردند اينها مقربان الهند و توانند در عالم تصرف كنند و مربى عالمند، آيه ارشاد بر اينكه است كه چون اينها جمادند و فاقد همه كمالاتند چگونه توانند بشما كمالى يا نفعى بدهند حتّى آنهائى كه ذوى العقولند مثل عيسى بن مريم يا عزير يا روح القدس يا ملائكه همه مخلوق خدا و محتاج باويند از خود قدرتى ندارند كه بدون اذن خدا شفيع شما باشند آيا غير از خدا كه تواند مشاعر و قواى شما را باز كند.

انظُر كَيفَ نُصَرِّفُ الآياتِ ثُمَّ هُم يَصدِفُونَ (تصريف) بمعنى گردانيدن است، خطاب برسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه ببين چگونه ما آيات را بطورى ميگردانيم كه نزديك بافق ذهن مردم گردد و با اينكه حال مشركين از آيات ما اعراض ميكنند قُل أَ رَأَيتَكُم إِن أَتاكُم عَذابُ اللّهِ بَغتَةً أَو جَهرَةً هَل يُهلَكُ إِلَّا القَومُ الظّالِمُونَ آيه تهديد است و بكافرين اعلان خطر ميدهد كه پس از آنكه در آيه بالا

خبر داد كه ما آيات را تفصيل داديم و آنان را بامثال و نكاتى بقدر فراخور فهمشان يادآورى كرديم كه دست از شرك بردارند و بدانند كه اينكه بتهائى را كه پرستش ميكنند كارى از آنها ساخته نميگردد و با اينحال از آيات ما اعراض ميكنيد، اى رسول باينها بگو شما در معرض غضب الهى واقع گرديده‌ايد ممكن است بغتهً يعنى دفعهً بدون اطلاع شما يا جهرهً خيلى واضح و جلىّ شما را عذاب بگيرد آيا در موقع نزول عذاب مستحق عذاب كى است، هلاك نميگردند مگر ستمكاران يعنى اينهايند مستحق عذاب نه مؤمنين.

وَ ما نُرسِلُ المُرسَلِينَ إِلّا مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ فَمَن آمَنَ وَ أَصلَحَ فَلا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ، وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا يَمَسُّهُمُ العَذابُ بِما كانُوا يَفسُقُونَ پس از تهديد كافرين بتوسط رسولش بآنها ابلاغ نموده كه آنان در موقع عذاب واقع گرديده‌اند، آنگاه مورد خطاب را عوض مينمايد و خبر ميدهد كه آنهائيكه بتو ايراد ميگيرند و از تو معجزه مى‌طلبند آنان را خاطرنشان نما كه ما پيمبران را نفرستاديم و تكليفى بر آنان بار ننموديم مگر اينكه مؤمنين را ببهشت و دار كرامت الهى مژده و بشارت دهند و كافرين را از عذاب

و سخط الهى بترسانند وظيفه پيمبران جز اينكه نيست و اعجاز و معجزه بدست خدا و صلاح ديد او است كسيكه بدون اينكه ايرادات ايمان آرد و نفس خود را اصلاح گرداند چنين اشخاصى نه براى آنها خوفى است و نه محزون ميباشند يعنى در جايگاه امن و امان قرار گرفته‌اند، امّا آنهائيكه آيات خدا و دعوت پيمبران را تكذيب كردند عذاب بآنها اصابت مينمايد يعنى در مورد عذاب واقع گرديده‌اند قُل لا أَقُولُ لَكُم عِندِى خَزائِنُ اللّهِ وَ لا أَعلَمُ الغَيبَ وَ لا أَقُولُ لَكُم إِنِّى مَلَكٌ إِن أَتَّبِعُ إِلّا ما يُوحى إِلَيَّ آيه تعليم برسولش ميدهد كه در پاسخ گفتار كفار و مشركين كه از تو ايراد ميگيرند و معجزات ميخواهند و ميگويند چرا بر او كنزى داده نشده چرا ملكى با او نميفرستد و امثال مقولات فاسده آنها و آنچه در قوّه تو نيست از

صفحه : ۴۵

تو ميطلبند باينان بگو خزينه‌هاى رحمت خدا نزد من نيست، در سوره حجر آيه ۲۱ (وَ إِن مِن شَيءٍ إِلّا عِندَنا خَزائِنُهُ وَ ما نُنَزِّلُهُ إِلّا بِقَدَرٍ مَعلُومٍ) شايد مقصود از (خَزائِنُ) خدا آن فيض رحمت رحمانى او است كه تمامى عوالم هستى ممكنات را فرا گرفته و اينكه رحمت منبعث از صفات خاصه او است و بقدريكه حكمت رحمانى اقتضاء بنمايد بممكنات افاضه مينمايد و بپيمبران و همچنين بملائكه مقربين از همان رحمت آنچه بخواهد عطاء ميكند بدون اينكه چيزى از آن ناقص گردد، و چنين ادعاء نميكنم كه علم بغيب دارم و من نميگويم ملكم و بر شما فرود آمده‌ام بلكه من نيز مثل شماها بشرى ميباشم و تابع نيستم مگر آنچه را كه خدا بمن وحى فرستد يعنى من نه خزينه‌دار خدايم و نه از آينده خبر دارم و نه از جنس ملائكه‌ام بلكه آدمى ميباشم كه در تمام لوازم بشريت مثل شما هستم فقط فرق من با شما همين است كه مرا برسالت انتخاب نموده و آنچه از طريق وحى بمن بياموزد بشما خبر ميدهم.

قُل هَل يَستَوِى الأَعمى وَ البَصِيرُ أَ فَلا تَتَفَكَّرُونَ همزه (افلا) استفهام براى تقرير است آيا شما چنين گمان ميكنيد آدم كور دل كه هيچ حقيقتى را ادراك نكند مساوى است با كسيكه چشم دلش بينا گرديده و بكنه مطالب واقف ميگردد، چرا شما عقل خود را بكار نمياندازيد تا اينكه حق و باطل را از هم تميز بدهيد.

شايد آيه اشاره باين دارد كه اگر چه پيمبران در بشريت و صفات انسانيت مثل باقى مردمند لكن امتياز آنها بهمان جهات روح قدسى و چشم ملكوتى آنها است ملك وحى را مى‌بينند و استماع وحى ميكنند شما چرا پيمبر را باين اوصاف نميشناسيد كه طلب معجزه ميكنيد.

وَ أَنذِر بِهِ الَّذِينَ يَخافُونَ أَن يُحشَرُوا إِلى رَبِّهِم لَيسَ لَهُم مِن دُونِهِ وَلِيٌّ وَ لا شَفِيعٌ لَعَلَّهُم يَتَّقُونَ برسولش امر مينمايد كه بترسان بقرآن آنكسانى را كه چشم دلشان باز

صفحه : ۴۶

شده و عقلشان گواهى ميدهد كه البته پس از اينكه عالم عالمى است و پشت اينكه پرده اسرارى است و اينها ميترسند از آنروزى كه نزد پروردگارشان حاضر ميگردند و در مورد حساب نزد حاكم عادل در مورد مكالمه واقع ميگردند و بعقل زير كشان دريافته‌اند كه جز پروردگارشان نه دوستى دارند و نه شفيعى و نه يار و ياورى و چنين اشخاصى از راه نمائى تو بهره ميبرند و انذار تو در آنها تأثير ميكند و شايد متقى و پرهيزگار گردند و بكمال عبوديت برسند.

وَ لا تَطرُدِ الَّذِينَ يَدعُونَ رَبَّهُم بِالغَداةِ وَ العَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجهَهُ از عبد اللّه بن مسعود روايت شده كه سبب نزول اينكه آيه اينكه بود كه جماعتى از مشركين قريش بر رسول اللّه گذر نمودند ديدند حضرت نشسته و جماعتى از درويشان مثل صهيب و بلال و خباب بن ارت و سلمان و امثال اينها دور او را گرفته‌اند گفتند اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تو باينها راضى شده‌ئى بغير ما و اينها را عوض ما گرفته‌ئى اينان را از دور خودت دور كن ما را ننگ است با اينها بنشينيم تا ما بيائيم و بتو ايمان بياوريم و سخن آنها از روى

مكر و حيله بود كه رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم اينها را براند و ايمان نياورند و رسول تنها بماند اينكه بود كه خداى تعالى اينكه آيه را فرستاد ما عَلَيكَ مِن حِسابِهِم مِن شَيءٍ وَ ما مِن حِسابِكَ عَلَيهِم مِن شَيءٍ فَتَطرُدَهُم فَتَكُونَ مِنَ الظّالِمِينَ از اينكه آيه معلوم ميشود كه حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از بس علاقه بايمان آوردن مشركين داشت شايد در ذهنش خطور كرده باشد كه موقعى براى آمدن مشركين بگذارد كه آنوقت درويشان و فقراء (صفّه) نباشند و كفار آيات وحى را بشنوند و شايد ايمان بياورند، و آيه خطاب سخط آميز برسولش ميكند كه تو چه حسابى دارى با آنهائيكه در صبح و شام خدا را ميخوانند كه ظاهرا مقصود همان فقرائى مى‌باشند كه پروردگار خود را ميخوانند و فقط مقصود و مرادشان وجه او است و چنانچه گفته‌اند وجه شيئى ذات او است و آن جهتى است كه مواجه باو ميشود

صفحه : ۴۷

و شايد مقصود از (وجهه) در آيه همان توجّه قلب و دل است بسوى حقيقت احدى و موجود سرمدى كه مؤمن كامل از قبل آثار هميشه رو باو دارد و محبت او را در دل خود ميپروراند و على الدوام از منبع فيض غير متناهى او قطره‌هاى آب رحمت ريزش دارد و دل و جان او را رونق ميدهد و در درياى رحمت او چنان غوطه‌ور است كه هر چه مينگرد حق بيند معلوم است چنين اشخاصى و لو در صورت فقر و بيچارگى بنظر آيند سلاطين روى زمينند هر چه بينند حق بينند، حق گويند، حق نگرند اينكه است كه در آيه اشاره بمقام بلند آنها فرموده اگر آنها را از خودت طرد كنى داخل در ستمكاران ميگردى.

راغب در مفردات در لغت (وجه) بيان مفصلّى دارد كه ما براى توضيح آيه (يُرِيدُونَ وَجهَهُ) مختصرى از آنرا در اينجا ترجمه مينمائيم گفته (وجه) در لغت بمعنى عضوى از اعضاء بدن است يعنى صورت و در آيه (فَاغسِلُوا وُجُوهَكُم وَ أَيدِيَكُم) و آيه (وَ تَغشى وُجُوهَهُمُ النّارُ) بهمين معنى است و چون صورت اولين و عمده‌ترين عضوى است كه از انسان بچشم ميخورد بهمين مناسبت قسمت خارجى هر چيزى كه مشرف به بيننده است وجه آن گويند مثلا گفته ميشود وجه النهار يعنى ابتداء روز و تعبير شده است از ذات بوجه در قول خدا كه فرموده (وَ يَبقى وَجهُ رَبِّكَ ذُو الجَلالِ وَ الإِكرامِ) و بعضى گفته‌اند مقصود از وجه در اينكه آيه ذات است، و بعضى گفته‌اند توجّه بسوى خدا است باعمال صالحه چنانچه در آيه (فَأَينَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجهُ اللّهِ) و (كُلُّ شَيءٍ هالِكٌ إِلّا وَجهَهُ) (يُرِيدُونَ وَجهَ اللّهِ) (إِنَّما نُطعِمُكُم لِوَجهِ اللّهِ) بعضى گفته‌اند مراد از همه اينها ذات است و معنى اينكه است كه هر چيزى از بين رفتنى است مگر ذات خدا و چنين است آيات ديگر روايت شده كه اينكه معنى را بابى عبد اللّه ع گفتند پس فرمود سبحان اللّه چه حرف بزرگى است، مراد از اينكه آيات وجهى است كه عبادت و عمل با آنوجه انجام ميگيرد و معنى آيه اولى اينكه است كه هر عملى كه بندگان خدا انجام

صفحه : ۴۸

ميدهند از بين رفتنى است مگر عملى كه در آن خدا منظور باشد و بهمين معنى است آن آيات ديگر.

[پايان] آنچه بنظر صحيح ميآيد اينكه است كه راجع باين قبيل آيات گفته شود همان طورى كه در حديث گفته شده مقصود از (وجه اللّه) آن وجهى است كه بنده در عمل توجه بحق تعالى ميكند و او را وجهه خود و مقصود و غايت عمل خود قرار ميدهد و وجهه عبوديت خود را در آنهنگام مرتبط ميگرداند بوجهه معبوديت حق تعالى، و شايد سرّش اينكه باشد كه عبوديت و معبوديت متضائفانند مثل خالقيت و مخلوقيت و عالميت و معلوميت و قادريت و مقدوريت كه اينها را صفات اضافى محض گويند و اينكه نسبتى است بين حق تعالى و ممكنات، و وجه حق تعالى در اينجا همان نسبتى است كه بين عابد و معبود پديد ميگردد و آن از صفات ذات الاضافهٔ است نه خود ذات يا صفات ذاتيه كه عين ذات است و صحيح نيست كه گفته شود مقصود از قوله تعالى

(یُرِیدُونَ وَجهَ اللّهِ) و نیز قوله تعالی (فَأَینَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجهُ اللّهِ) ذات متعال مراد باشد چگونه توان چنین نسبتی بمقام الوهیت داده شود در صورتی که ذات هیچ چیزی برای چیز دیگر جلوه نمیکند ما هر چه می‌بینیم فقط اشکال و الوان می‌بینیم و رو بهر چه کنیم تنها همان صفات و اشکال و خطوط آنرا می‌توانیم ببینیم نه ذات و جوهر آنرا و از قبل صفات و عوارض تا اندازه‌ئی پی بحقیقت اشیاء میبریم.

وقتی علم ما نسبت باشیاء و ممکنات چنین باشد چه گمان میشود بذاتی که محیط و قیّوم تمام اشیاء است و چگونه میتوانیم ذات خدا را وجهه خود قرار دهیم همین قدر توانیم از قبل آثار و مظاهر صفات نسبت مألوهیت خود را بالوهیت او در نظر گیریم و باین طریق روی نیازمندی بسوی بی‌نیاز مطلق آریم و او را وجهه خود نمائیم، آری همین قدر از قبل آثار میدانیم که حقیقت مطلقی است که آثار علم و قدرت و حکمت او پدیدار است و آن ذات را پرستش میکنیم، و مقصود از (یُرِیدُونَ وَجهَهُ) اینکه است که خواست حق تعالی مراد بنده باشد نه

صفحه : ۴۹

دل خواه خود.

خلاصه ما بایستی در عبادت آن وجهه یعنی آن نسبت الوهیت ذات متعال را بمألوهیت خودمان در نظر گیریم و از قبل آن آنذات مطلق که کنه آن برای ما مجهول است آنرا پرستش نمائیم.

صفحه : ۵۰

[سوره الأنعام (۶): آیات ۵۳ تا ۵۹]

اشاره

وَ کَذلِکَ فَتَنّا بَعضَهُم بِبَعضٍ لِیَقُولُوا أَ هؤُلاءِ مَنَّ اللّهُ عَلَیهِم مِن بَینِنا أَ لَیسَ اللّهُ بِأَعلَمَ بِالشّاکِرِینَ (۵۳) وَ إِذا جاءَکَ الَّذِینَ یُؤمِنُونَ بِآیاتِنا فَقُل سَلامٌ عَلَیکُم کَتَبَ رَبُّکُم عَلی نَفسِهِ الرَّحمَةَ أَنَّهُ مَن عَمِلَ مِنکُم سُوءاً بِجَهالَةٍ ثُمَّ تابَ مِن بَعدِهِ وَ أَصلَحَ فَأَنَّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۵۴) وَ کَذلِکَ نُفَصِّلُ الآیاتِ وَ لِتَستَبِینَ سَبِیلُ المُجرِمِینَ (۵۵) قُل إِنِّی نُهِیتُ أَن أَعبُدَ الَّذِینَ تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ قُل لا أَتَّبِعُ أَهواءَکُم قَد ضَلَلتُ إِذاً وَ ما أَنَا مِنَ المُهتَدِینَ (۵۶) قُل إِنِّی عَلی بَیِّنَةٍ مِن رَبِّی وَ کَذَّبتُم بِهِ ما عِندِی ما تَستَعجِلُونَ بِهِ إِنِ الحُکمُ إِلاّ لِلّهِ یَقُصُّ الحَقَّ وَ هُوَ خَیرُ الفاصِلِینَ (۵۷)

قُل لَو أَنَّ عِندِی ما تَستَعجِلُونَ بِهِ لَقُضِیَ الأَمرُ بَینِی وَ بَینَکُم وَ اللّهُ أَعلَمُ بِالظّالِمِینَ (۵۸) وَ عِندَهُ مَفاتِحُ الغَیبِ لا یَعلَمُها إِلاّ هُوَ وَ یَعلَمُ ما فِی البَرِّ وَ البَحرِ وَ ما تَسقُطُ مِن وَرَقَةٍ إِلاّ یَعلَمُها وَ لا حَبَّةٍ فِی ظُلُماتِ الأَرضِ وَ لا رَطبٍ وَ لا یابِسٍ إِلاّ فِی کِتابٍ مُبِینٍ (۵۹)

صفحه : ۵۱

[ترجمه]

اینکه چنین ما آزمایش کردیم بعضی را ببعضی دیگر تا اینکه میگوئید آیا گروه فقیرانند که خدا بر آنها منت نهاده و از میان ما آنان را برتری داده آیا خدا بشاکرین عالم‌تر نیست [۵۳]

و چون آنهائیکه بآیات ما ایمان دارند نزد تو آیند بآنها بگو درود و سلام بر شما باد پروردگار شما بر خودش رحمت نوشته (یعنی ثابت گردانیده) همانا از شما کسیکه از روی جهالت کار بدی کند و پس از آن توبه کند و کارش را اصلاح نماید خدا آمرزنده و مهربان است [۵۴]

اینکه چنین ما آیات را تفصیل میدهیم تا حق ظاهر گردد و راه گنهکاران روشن شود [۵۵]

ای رسول بگو نهی شده‌ام از اینکه عبادت کنم آنهائی را که شما بغیر خدا میخوانید (یعنی بتها را) بگو من تابع هواهای شما نمیگردم اگر چنین کنم گمراه گردیده‌ام و از هدایت شدگان نمیباشم [۵۶]

بگو من بر حجت ظاهری هستم از پروردگارم و شما از روی جهالت تکذیب میکنید و آنچه بآن عجله میکنید نزد من نیست و حکمی نیست مگر مخصوص بخدا و او حکم میکند بحق و راستی و او بهترین حکم کنندگان است [۵۷]

بگو اگر نزد من بود آنچه را که بآن عجله میکنید همانا بین من و شما کار گذشته بود و خدا بستمکاران عالم‌تر است [۵۸]

و کلیدهای غیب نزد خدا است کسی آنرا نمیداند مگر او و خدا میداند آنچه را که در صحرا و دریا است و برگی از درخت نمیافتد مگر بعلم او و در تاریکیهای زمین دانه‌ئی نیست و نه تری و نه خشکی مگر اینکه در لوح محفوظ و دفتر آفرینش ثبت است [۵۹]

صفحه : ۵۲

(توضیح آیات)

وَ کَذٰلِکَ فَتَنّا بَعضَهُم بِبَعضٍ لِیَقُولُوا أ هؤُلاءِ مَنَّ اللّهُ عَلَیهِم مِن بَینِنا (کَذٰلِکَ فَتَنّا) یعنی همین طوری که پیش از تو غنی را بفقیر و شریف را بوضیع مبتلا کردیم همین طور اینکه رؤساء قریش را بموالی محتاج کردیم تا اینکه شریف بوضیع که پیش از او ایمان آورده بود نگاه کرد تکبر میکند و ایمان نمیآورد (لِیَقُولُوا) لام عاقبت است یعنی اینکه طور کردیم که فقراء صبر کنند و شکر نمایند پس عاقبت کار رؤساء بجائی رسید که گفتند آیا اینکه فقرا هستند که خدا از بین ما منت بر آنها نهاده.

أ لَیسَ اللّهُ بِأَعلَمَ بِالشّاکِرِینَ خدای تعالی برسول خود چنین خبر میدهد که اینکه تفاوت و فاصله‌ئی که بین طبقات قرار میدهد امتحانی است الهی که اشخاص را بآن محک زند و افراد ناسپاس از سپاس گذاران امتیاز یابند.

وَ إِذا جاءَکَ الَّذِینَ یُؤمِنُونَ بِآیاتِنا فَقُل سَلامٌ عَلَیکُم کَتَبَ رَبُّکُم عَلی نَفسِهِ الرَّحمَةَ، تا آخر آیه بعد ترجمه آیات شده و واضح است و محتاج بتوضیح نیست.

خلاصه خدای تعالی در اینکه آیه برسولش امر فرموده که بمؤمنین احترام بگذار و بگو سلام و درود بر شما باد، و شاید سلام اشاره باین باشد که آنها را یادآور نما که شما در مورد لطف و کرم حق تعالی واقع گردیده‌اید و خوف و حزنی بر شما نیست و آنهائیکه بآیات ما ایمان آوردند هرگاه از روی جهالت عمل بدی کرده‌اند پس از آن توبه نمودند و خود را اصلاح کردند خداوند آمرزنده و مهربان است.

صفحه : ۵۳

قُل إِنِّی نُهِیتُ أَن أَعبُدَ الَّذِینَ تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ قُل لا أَتَّبِعُ أَهواءَکُم الخ اینکه آیه و آیات دیگر چنین ارائه میدهد که مشرکین بانواع و اقسام حیله‌گری میخواستند رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را تابع دین خود گردانند و اینکه آیه امر برسول است که تو مسئول آنها را ردّ کن و بگو من از طرف پروردگارم نهی شده‌ام از اینکه پرستش نمایم آنچه را از بتها و هر چه جز خدا است عبادت نمایم و گویا برسولش امر مینماید که دست ردّ بر سینه مشرکین بزن و بگو هرگز من متابعت نمیکنم هواها و دل خواه شما

را كه اگر چنين كنم گمراه گرديده‌ام و هرگز از هدايت يافته شدگان نميباشم و اينكه طرز بيان اشاره بدو مطلب است يكى قطع طمع مشركين كه دست از تمهيد و اميد تابع گرديدن رسول بردارند و بدانند كه هرگز (عقل كل) تابع جهّال و شيطان صفتان نميگردد- و ديگر تعريض بخود مشركين است كه شما گمراه گرديده‌ايد و هدايت نيافته‌ايد قُل إِنِّي عَلى بَيِّنَةٍ مِن رَبِّي وَ كَذَّبتُم بِهِ ما عِندِي ما تَستَعجِلُونَ بِهِ رؤساء قوم و نضر بن حارث از روى لجاجت گفتند (ائتنا بعذاب اللّه ان كنت من الصادقين) اى محمّد اگر تو در اينكه تهديداتى كه بما ميكنى راست ميگوئى آن عذابى كه ما را از آن ميترسانى بياور حضرت مأمور ميگردد كه در پاسخ آنان بگويد آنچه را كه شما بآن عجله ميكنيد در دست من نيست حكمى نيست مگر اينكه مخصوص پروردگار است وقتى موقع آن رسيد شما را فرا خواهد گرفت.

(يَقُصُّ الحَقَّ) حق تعالى سخن راست گويد و حكم بحق نمايد (وَ هُوَ خَيرُ الفاصِلِينَ) و او بهترين جدا كنندگان بين حق و باطل است.

وَ عِندَهُ مَفاتِحُ الغَيبِ لا يَعلَمُها إِلّا هُوَ وَ يَعلَمُ ما فِي البَرِّ وَ البَحرِ الخ آيه مربوط بآيات بالا است كه در ردّ سخنان بى‌مورد و بهانه‌هاى بى‌معنى كه از رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ميگرفتند فرموده (وَ اللّهُ أَعلَمُ بِالظّالِمِينَ) (مفاتح) جمع مفتح بفتح است يعنى مخزن، و بقولى هر چيزى است كه

صفحه : ۵۴

براى يافتن امر غيبى بآن متمسك گردند و استعاره است از مفاتح كه جمع مفتح بكسر ميم است و بمعنى مفتاح يعنى كليد است يعنى كسى عالم بخزينه‌هاى غيب نيست مگر حق تعالى و آنچه از نظر آدميان ناپديد است آنرا غيب گويند و آن آنچيزهائى است كه در علم حضورى حق تعالى كه گذشته و آينده نسبت باحاطه علميه او يكسان است موجود است و چون خارج از زمان ما است يا در زمان ما موجود است لكن هنوز بمرتبه شهود نرسيده آنرا غيب نامند.

و اينكه اموريكه در آيه يادآور شده اول بطور كلى خاطر نشان ميكند كه كليد تمام خزينه‌هاى هستى يعنى خزينه‌هاى رحمت بدست او است و نزد او است (لا يَعلَمُها إِلّا هُوَ) آنچه در ممكن غيب است از آنچه در عالم پهناور وجود هستى موجود است نزد او است و در كتاب مبين ضبط گرديده قوله تعالى در سورة الحديد آيه ۲۲ (ما أَصابَ مِن مُصِيبَةٍ فِي الأَرضِ وَ لا فِي أَنفُسِكُم إِلّا فِي كِتابٍ مِن قَبلِ أَن نَبرَأَها) و نيز آيه (وَ ما يَعزُبُ عَن رَبِّكَ مِن مِثقالِ ذَرَّةٍ فِي الأَرضِ وَ لا فِي السَّماءِ وَ لا أَصغَرَ مِن ذلِكَ وَ لا أَكبَرَ إِلّا فِي كِتابٍ مُبِينٍ) سوره يونس آيه ۶۱ وَ ما تَسقُطُ مِن وَرَقَةٍ إِلّا يَعلَمُها وَ لا حَبَّةٍ فِي ظُلُماتِ الأَرضِ وَ لا رَطبٍ وَ لا يابِسٍ إِلّا فِي كِتابٍ مُبِينٍ بواو تتمه آيه را باوّل آيه عطف داده و از فروعات احكام غيبى بشمار آورده و ميشود گفت خزينه‌هاى غيب خدا مشتمل بر دو نوع است يكى آنهائيكه بعضى از آنها ظاهر است مثل دانه‌هاى زمين و درياها و امثال اينها كه بعضى از آنها ظاهر و هويدا است لكن چه كسى ميتواند آنچه در زمين است از حبوبات و دانه‌ها آنرا شماره كند و نيز آنچه در درياها و بيابانها و صحراها مدفون است كى ميتواند بآنها احاطه نمايد اينكه است كه بطور كلى آيه بما خاطر نشان ميكند كه كليدهاى غيب يعنى آنچه بر شما مخفى و درش بسوى شما بسته است نزد خالق و پديد آورنده او ظاهر و نمايان

صفحه : ۵۵

است و آنچه در عوالم غير متناهى است نزد علام الغيوب ظاهر و بارز است و در لوح آفرينش ثبت گرديده و آنچه را كه حكمت الهى بظهورش اقتضاء نمايد ظاهر ميگرداند.

در كشف الاسرار گفته قوله تعالى (وَ عِندَهُ مَفاتِحُ الغَيبِ) گشاينده دلها او است، نماينده راهها او است، نهنده داغها او است،

افروزنده چراغها او است، يكى را چراغ هدايت افروزد در رحمت گشايد، بساط بقاء گستراند، بر تخت رعايت نشاند، بزيور كرامت بيارايد (يُحِبُّهُم وَ يُحِبُّونَهُ) بازرانده‌گان ازل را داغ شقاوت نهد، درب خذلان گشايد، زخم (لا بشرى) زند، كه (نَسُوا اللّهَ فَنَسِيَهُم) آرى كليد غيب بنزديك او است، و علم غيب خاصيت او است، هر كسيرا سزاى خود دادن و جاى وى ساختن كار او است.

إبن عطاء گفته كليدها نزديك او است چنانچه خود خواهد گشايد، و آنچه خود خواهد نمايد، بر دلها در هدايت گشايد، و آنچه خود خواهد نمايد، بر همّتها درب رعايت، بر زبانها درب روايت، بر جوارح درب طاعت، اهل ولايت را درب كرامت گشايد، اهل مهر را درب قربت گشايد، اهل تمكين را درب جذب گشايد مؤمنان را درب طاعت گشايد، اولياء را درب مكاشفات، انبياء را درب معاينات.

[پايان]

صفحه : ۵۶

[سوره الأنعام (۶): آيات ۶۰ تا ۶۹]

اشاره

وَ هُوَ الَّذِي يَتَوَفّاكُم بِاللَّيلِ وَ يَعلَمُ ما جَرَحتُم بِالنَّهارِ ثُمَّ يَبعَثُكُم فِيهِ لِيُقضي أَجَلٌ مُسَمًّى ثُمَّ إِلَيهِ مَرجِعُكُم ثُمَّ يُنَبِّئُكُم بِما كُنتُم تَعمَلُونَ (۶۰) وَ هُوَ القاهِرُ فَوقَ عِبادِهِ وَ يُرسِلُ عَلَيكُم حَفَظَةً حَتّي إِذا جاءَ أَحَدَكُمُ المَوتُ تَوَفَّتهُ رُسُلُنا وَ هُم لا يُفَرِّطُونَ (۶۱) ثُمَّ رُدُّوا إِلَي اللّهِ مَولاهُمُ الحَقِّ أَلا لَهُ الحُكمُ وَ هُوَ أَسرَعُ الحاسِبِينَ (۶۲) قُل مَن يُنَجِّيكُم مِن ظُلُماتِ البَرِّ وَ البَحرِ تَدعُونَهُ تَضَرُّعاً وَ خُفيَةً لَئِن أَنجانا مِن هذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشّاكِرِينَ (۶۳) قُلِ اللّهُ يُنَجِّيكُم مِنها وَ مِن كُلِّ كَربٍ ثُمَّ أَنتُم تُشرِكُونَ (۶۴)

قُل هُوَ القادِرُ عَلي أَن يَبعَثَ عَلَيكُم عَذاباً مِن فَوقِكُم أَو مِن تَحتِ أَرجُلِكُم أَو يَلبِسَكُم شِيَعاً وَ يُذِيقَ بَعضَكُم بَأسَ بَعضٍ انظُر كَيفَ نُصَرِّفُ الآياتِ لَعَلَّهُم يَفقَهُونَ (۶۵) وَ كَذَّبَ بِهِ قَومُكَ وَ هُوَ الحَقُّ قُل لَستُ عَلَيكُم بِوَكِيلٍ (۶۶) لِكُلِّ نَبَإٍ مُستَقَرٌّ وَ سَوفَ تَعلَمُونَ (۶۷) وَ إِذا رَأَيتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آياتِنا فَأَعرِض عَنهُم حَتّي يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيرِهِ وَ إِمّا يُنسِيَنَّكَ الشَّيطانُ فَلا تَقعُد بَعدَ الذِّكري مَعَ القَومِ الظّالِمِينَ (۶۸) وَ ما عَلَي الَّذِينَ يَتَّقُونَ مِن حِسابِهِم مِن شَيءٍ وَ لكِن ذِكري لَعَلَّهُم يَتَّقُونَ (۶۹)

صفحه : ۵۷

[ترجمه]

و او است خدائى كه روح شما را از تصرف شما ميگيرد و آنچه را كه در روز كرده‌ايد ميداند پس از آن شما را از خواب برمى‌انگيزاند تا وقتى كه آن مدت نام برده شده منقضى گردد پس از آن بازگشت شما بسوى او است پس از آن شما را خبردار ميكند بآنچه كرده‌ايد [۶۰]

و خدا است كه قاهر و مستولى فوق بنده‌گان است و بر شما نگهبان ميفرستد تا وقتى كه يكى از شما را مرگ در رسد رسولان ما او را ميميرانند و آنها در عمل تفريط نميكنند [۶۰]

پس مرده‌گان برگرديده شوند بسوى خدائى كه متولى امور آنها و مولاى آنها است حق براستى آگاه باش كه حكم مخصوص باو است و او سريع‌ترين حساب كننده‌گان است [۶۲]

بگو كی است كه شما را از تاريكيهای بيابان و دريا نجات ميدهد در حالتی كه او را آشكار و پنهان ميخوانيد و در دل خود ميگوئيد اگر ما را نجات دهد البته از شكر كنندگان ميگرديم [۶۳]

بگو خدا است كه شما را از سختيها نجات ميدهد و از هر اندوهی ميرهاند و شما رجوع بشرك ميكنيد [۶۴]

بگو او قدرت دارد كه برای شما عذابی از بالای سر شما و از زير پای شما بفرستد يا در شما اختلاف اندازد و متفرق گرديد يا از بعضی از شما عذاب سختی بشما بچشاند (ای محمّد صلّی اللّه عليه و آله و سلّم) بنگر كه ما چگونه آيات خود را بطرق مختلفه بيان ميكنيم كه شايد اينكه كافرين بفهمند [۶۵]

و قوم تو آنرا يعنی آيات قرآن را تكذيب كردند در صورتی كه آن حق است بگو من نگهبان شما نيستم [۶۶]

برای هر خبری قرار گاهی است و كافرين بزودی ميدانند [۶۷]

ای رسول وقتی ديدی برای خورده‌گيری در آيات ما خوض ميكنند از آنان اعراض كن تا وقتی كه مشغول گفتگوی ديگری شوند و اگر شيطان فراموشت گردانيد پس از آنكه متذكر كلام خدا شدی ديگر با گروه ستمكاران مجالست منما [۶۸]

چيزی نيست برای كسانيكه بپرهيزند از حساب خوض كنندگان لكن بر اشخاص با تقوای است كه آنها را اندرز دهند از خوض كردن (در كلام بيجا) [۶۹]

صفحه : ۵۸

(توضيح آيات)

وَ هُوَ الَّذِی يَتَوَفّاكُم بِاللَّيلِ وَ يَعلَمُ ما جَرَحتُم بِالنَّهارِ ثُمَّ يَبعَثُكُم فِيهِ لِيُقضی أَجَلٌ مُسَمًّی ثُمَّ إِلَيهِ مَرجِعُكُم ثُمَّ يُنَبِّئُكُم بِما كُنتُم تَعمَلُونَ

مقصود از گرفتن روح بشر است در خواب شبها كه خدای تعالی در شب روح شما را ميگيرد يعنی مثل مرده كه هيچ تصرفی در بدنش نميكند انسان در خواب مشاعرش از كار ميافتد قوله تعالی (اللّهُ يَتَوَفَّی الأَنفُسَ حِينَ مَوتِها وَ الَّتِی لَم تَمُت فِی مَنامِها) و بروايت إبن عباس كه گفته رسول اللّه صلّی اللّه عليه و آله و سلّم فرمود

(لكل انسان ملك اذا نام يأخذ نفسه و يردّ اليه فان اذن اللّه فی قبض روحه قبضه و الّا ردّ اليه)

و همين است قوله تعالی (وَ هُوَ الَّذِی يَتَوَفّاكُم بِاللَّيلِ وَ يَعلَمُ ما جَرَحتُم بِالنَّهارِ) (جرح) بمعنی عمل بجوارح بدن است، و (اجتراح) بمعنی اكتساب است و استعمال آن در كار بد زيادتر است و قوله تعالی (يَتَوَفّاكُم) يعنی در شب ميگيرد روح شما را معلوم است كه اختصاص بخواب شب ندارد كه شب را مخصوص بخواب گردانيده خواب روز نيز همين طور است و اينكه اطلاق (توفی) را بر خواب نموده يعنی گرفتن ناميده و بيداری را تشبيه بمبعوث گرديدن كرده در صورتی كه در خواب بدن زنده است شايد اشاره باشد كه حقيقت انسان روح است و آن قوّه درّاكه او است و بدن و توابع آن آلاتند. خلاصه خدا آنكسی است كه بقوّت خلّاقه خود در شب شما را ميخواباند مثل مرده و در روز بيدار ميكند تا آن وقتی كه عمر شما منقضی گردد پس از آن بازگشت بسوی جزاء او است و بآنچه از خوب و بد كرده‌ايد شما را خبردار ميگرداند

صفحه : ۵۹

وَ هُوَ القاهِرُ فَوقَ عِبادِهِ وَ يُرسِلُ عَلَيكُم حَفَظَةً حَتّی إِذا جاءَ أَحَدَكُمُ المَوتُ تَوَفَّتهُ رُسُلُنا وَ هُم لا يُفَرِّطُونَ او است غالب و قاهر و مستولی فوق بندگانش، البته قاهريت و غلبه و استيلاء او نسبت بتمام موجودات مساوی است و اختصاص بعباد در آيه ندارد، و شايد نظر بمزيد لطف و احسان نسبت ببندگان و مطيعان است كه عباد را مخصوص بذكر گردانيده (وَ يُرسِلُ عَلَيكُم حَفَظَةً) اينكه نيز

مشعر بر مزیـد عنایت بر آنها است و آنطوریکه از بعض آیات و احادیث برمیآیـد خدای تعالی برای حفظ انسان از گزند موجودات موذی از میکروبهای داخلی یا شیاطین یا حیوانات موذی یا اقویای بشر که در روش استکمال خود برخورد بانسان مینمایند و چون از انسان قوی‌ترنـد اگر ملائکه‌ئی برای حفـظ او گماشـته نگردد بزودی او را هلاـک میگرداننـد، اینکـه اسـت کـه مربّی و مبـدء عـالم حفظه‌ئی برای حفظ او گماشـته تا موقعی که اجل حتمی او برسـد و بر مرگ او حکم صادر گردد و وقتی مرگ انسان رسـید (تَوَفَّتهُ رُسُلُنا) فرستاده شدگان ما او را میمیرانند (وَ هُم لا یُفَرِّطُونَ) از بعض مفسرین است که گفته اینکه (حفظه) همان کرام الکاتبین‌اند که بر بنـده‌گان موکلند و اعمال آنها را میشـمارند و مینویسـند و بر بندگان آشکار نگردند مگر هنگام مرگ. در خبر است که بنده در آخر عهـد کـه از دنیـا بیرون میشـود دو فرشـته در دیـدار او آینـد اگر بنـده مطیع باشـد گوینـد (جزاک اللّه خیرا) ای بنـده نیکبخت فرمان‌بردار که طاعت کردی و اگر عاصـی باشد گویند (لا جزاک اللّه خیرا) بوی بد و ضرر معصیت تو بما رسید و اینکه وقتی است که چشم محتضر بهوا نگردد و بر هم نخورد.

[پایان] ثُمَّ رُدُّوا إِلَی اللّهِ مَولاهُمُ الحَقِّ أَلا لَهُ الحُکمُ وَ هُوَ أَسرَعُ الحاسِبِینَ آیه بطور اطلاق خاطر نشان میکند که پس از آنکه رسل ما روح بشـر را گرفتنـد روح برمیگردد بسـوی مـولی و صـاحب اختیـار او و در تحت قـاهریت او است آگـاه باشـید و بدانیـد که حکم مخصوص باو است و حساب او از هر حساب

صفحه : ۶۰

کننده‌ئی دقیق‌تر و سریع‌تر خواهد بود.

قُل مَن یُنَجِّیکُم مِن ظُلُماتِ البَرِّ وَ البَحرِ تَدعُونَهُ تَضَرُّعاً وَ خُفیَةً لَئِن أَنجانا مِن هـذِهِ لَنَکُونَنَّ مِنَ الشّاکِرِینَ الی آخر آیه بعـد آیات ترجمه شده و واضح است و محتاج بتوضـیح نیست، و خلاصه اینکه خدای تعالی یادآوری میکند که ای رسول باینها بگو کی است شما را از تاریکیهای بیابان و دریا نجات میدهـد و او را میخوانیـد که اگر نجات یافتیـد از شاکرین باشـید وقتی نجات یافتید فراموش میکنیـد، و در مقام تهدید برسولش امر فرموده که بگو خدای تعالی قدرت دارد که بر شـماها عذابی بفرسـتد از بالای سـر شـما مثل سجّیل که بر اصـحاب فیل باریـد یا از زیر قدم شـما مثل قارون که بزمین فرو رفت یا اینکه دشـمن را بر شـما مسلط گرداند و بشـما سختیهـا برسانـد و بعضـی از بعضـی بترسـید انظُر کَیفَ نُصَرِّفُ الآیاتِ لَعَلَّهُم یَفقَهُونَ ای رسول بنگر چگونه ما آیات را میگردانیم و بطرق مختلفه بیان مینمائیم شاید اینکه کفار بخود آیند و بفهمند و بدانند که او قاهر و مستولی بر آنها است وَ کَذَّبَ بِهِ قَومُکَ وَ هُوَ الحَقُّ برسولش یادآوری مینمایـد که قوم تو تکـذیب کردنـد عـذاب را یا قرآن را و دروغ پنداشـتند با اینکه آن حق است و از مبـدء حقیقت صادر گردیده [سـخنان مفسرین در توجیه مرجع ضمیر «به»] ۱- قرآن است که قرآن را دروغ پنداشـتند و گفتند خود محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ساختگی کرده در صورتی که آن حق و درست است ۲- ضمیر (به) راجع بتصریف آیات است، و شاید مقصود از (قَومُکَ) خویشاونـدان رسول یا اعراب مکه باشـند که اینان تو را در تصـریف آیات تکذیب میکنند و آنچه بآنها وعده و وعید میدهی انکار مینمایند و آرای دیگری در آیه گفته شده

صفحه : ۶۱

شایـد مقصود از آیه اینکه باشـد که قوم تو در دعوی رسالت تو را تکـذیب میکننـد و نسبت کذب بتو میدهند در حالیکه آن حق و صـدق است و گویا خـدای تعالی برسولش دسـتور میدهـد که تو در جواب آنها بگو (قُل لَستُ عَلَیکُم بِوَکِیلٍ) بگو من نگهبان شـما نیسـتم که امر شـما را واگذار بمن کرده باشند تا اینکه شما را از تکذیب بآیات منع نمایم یا اینکه نگهبان اعمال شما نیستم تا اعمال را جزاء دهم لِکُلِّ نَبَإٍ مُستَقَرٌّ وَ سَوفَ تَعلَمُونَ اینکه آیه مربوط بهمان آیه بالا است گویا حضرتش مأمور میگردد در پاسخ مشرکین و

تکذیب آنها بگوید برای هر خبر و حکمی از وعده ثواب یا تهدید بعذاب وعده گاهی و محل مستقری است که بزودی بآن خواهید رسید و میفهمید.

وَ إِذا رَأَيتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فِي آياتِنا فَأَعرِض عَنهُم حَتّي يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيرِهِ خطاب برسولش نموده که هرگاه دیدی اینکه کفار در آیات ما خوض میکنند و در مقام تکذیب و استهزاء برآمده‌اند تو از آنان اعراض نما تا وقتی که از آن بگذرند و مشغول سخن دیگری گردند یعنی در چنین موقعی که اینها در مقام سخریه و استهزاء میباشند تو خود را داخل آنها نگردان وَ إِمّا يُنسِيَنَّكَ الشَّيطانُ فَلا تَقعُد بَعدَ الذِّكري مَعَ القَومِ الظّالِمِينَ اگر چه خطاب بخود رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که اگر شیطان تو را از اینکه حکم بفراموشی انداخت باکی نیست زیرا که ظاهرا حکم اعراض از کفار حکم لزومی نبوده بلکه یک حکم استحبابی یا امر مباحی است که بپیمبرش دستور میدهد که از گفتار رکیک آنها آزرده نگردد، و بعض مفسرین نظر به اینکه که شیطان تسلطی بر حضرتش نداشته که بتواند او را بفراموشی بیندازد آیه را حمل بر مؤمنین کرده که اگر مؤمنین اینکه حکم را باغواء شیطانی فراموش نمودند باکی نیست در موقع دیگری که مشرکین در آیات خوض نمودند از آنها اعراض نمایند

صفحه : ۶۲

وَ ما عَلَي الَّذِينَ يَتَّقُونَ مِن حِسابِهِم مِن شَيءٍ وَ لكِن ذِكري لَعَلَّهُم يَتَّقُونَ ظاهرا امر اعراض از مشرکین در موقع خوض و گفتگوی آنها در آیات را مخصوص برسول [ص] نموده لکن بر مؤمنین نشستن با آنها و مشاهده کردن اعمال بدشان ضرری بآنها نمیزند زیرا که آنها متقی و پرهیزگارند و لکن بر آنها است که کافرین را از اعمال بدشان منع نمایند و بقبح اعمالشان مطلع گردانند.

صفحه : ۶۳

[سوره الأنعام (۶): آیات ۷۰ تا ۷۴]

اشاره

وَ ذَرِ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُم لَعِباً وَ لَهواً وَ غَرَّتهُمُ الحَياةُ الدُّنيا وَ ذَكِّر بِهِ أَن تُبسَلَ نَفسٌ بِما كَسَبَت لَيسَ لَها مِن دُونِ اللّهِ وَلِيٌّ وَ لا شَفِيعٌ وَ إِن تَعدِل كُلَّ عَدلٍ لا يُؤخَذ مِنها أُولئِكَ الَّذِينَ أُبسِلُوا بِما كَسَبُوا لَهُم شَرابٌ مِن حَمِيمٍ وَ عَذابٌ أَلِيمٌ بِما كانُوا يَكفُرُونَ (۷۰) قُل أَ نَدعُوا مِن دُونِ اللّهِ ما لا يَنفَعُنا وَ لا يَضُرُّنا وَ نُرَدُّ عَلي أَعقابِنا بَعدَ إِذ هَدانَا اللّهُ كَالَّذِي استَهوَتهُ الشَّياطِينُ فِي الأَرضِ حَيرانَ لَهُ أَصحابٌ يَدعُونَهُ إِلَي الهُدَي ائتِنا قُل إِنَّ هُدَي اللّهِ هُوَ الهُدي وَ أُمِرنا لِنُسلِمَ لِرَبِّ العالَمِينَ (۷۱) وَ أَن أَقِيمُوا الصَّلاةَ وَ اتَّقُوهُ وَ هُوَ الَّذِي إِلَيهِ تُحشَرُونَ (۷۲) وَ هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ بِالحَقِّ وَ يَومَ يَقُولُ كُن فَيَكُونُ قَولُهُ الحَقُّ وَ لَهُ المُلكُ يَومَ يُنفَخُ فِي الصُّورِ عالِمُ الغَيبِ وَ الشَّهادَةِ وَ هُوَ الحَكِيمُ الخَبِيرُ (۷۳) وَ إِذ قالَ إِبراهِيمُ لِأَبِيهِ آزَرَ أَ تَتَّخِذُ أَصناماً آلِهَةً إِنِّي أَراكَ وَ قَومَكَ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ (۷۴)

صفحه : ۶۴

[ترجمه]

(ای رسول) واگذار و اعراض کن از آنانکه دین خود را بازیچه لهو و لعب گرفتند و زندگی دنیا آنها را مغرور گردانید و آنان را یادآوری کن بقرآن که هر نفسی گرداننده و ضمیمه شده بآنچه عمل کرده و برای آنها بغیر خدا نه دوستی و نه شفاعت کننده‌ئی

است و اگر فدا بدهد هر فدائی باشد از او گرفته نخواهد شد و آنها گرفته شده‌اند بآنچه کسب کرده‌اند برای آنها است آشامیدنی از آب جوشان و عذاب دردناك و اینکه بسبب اینکه است که کافر شدند [۷۰]

بگو آیا ما باید بخوانیم بغیر خدا چیزی را که بما نه نفع میدهد و نه ضرر میرساند و بر عقب خود برگردیده شویم پس از آنکه خداوند ما را هدایت گردانیده در اینکه هنگام ما مانند کسی میگردیم که شیاطین وی را در زمین ربوده باشند و حیران باشد و اینکه شخص را یارانی باشد که او را براه راست بخوانند و بگویند بیا بجانب ما ای رسول بگو هدایت خدا دین خدا است و ما را امر نموده که تسلیم پروردگار عالمیان گردیم [۷۱]

و اینکه نماز را بپای داریم و متقی و پرهیزگار باشیم و خدا آنکسی است که بسوی او محشور میگردید [۷۲]

و او آنکسی است که آسمانها و زمین را بحق و درستی آفریده و روز که میگوید (کن) بوده باش فوری موجود میگردد قول حق تعالی حق است و مخصوص بخدا است پادشاهی روزی که در صور نفخه دمیده میشود و او دانای غیب و آشکار است و او درستکار و بینا است [۷۳]

و یاد کن وقتی را که ابراهیم بپدرش آزر گفت آیا بتها را بخدائی فرا میگیری همانا من تو را و قوم تو را در گمراهی آشکارا می‌بینم [۷۴]

صفحه : ۶۵

(توضیح آیات)

وَ ذَرِ الَّذِینَ اتَّخَذُوا دِینَهُم لَعِباً وَ لَهواً وَ غَرَّتهُمُ الحَیاةُ الدُّنیا وَ ذَکِّر بِهِ أَن تُبسَلَ نَفسٌ بِما کَسَبَت (اتخذ) در قرآن بر پنج قسم آمده: اول- بمعنی قبول چنانچه گفته (وَ إِن تَعدِل کُلَّ عَدلٍ لا یُؤخَذ مِنها) و در آل عمران گفته (وَ أَخَذتُم عَلی ذلِکُم إِصرِی) ای قبلتم علی ذلکم عهدی، و در سوره مائده (إِن أُوتِیتُم هذا فَخُذُوهُ) یعنی فاقبلوه، در سوره توبه (وَ یَأخُذُ الصَّدَقاتِ) و در اعراف (خُذِ العَفوَ) یعنی اقبل الفضل من اموالهم. وجه دوم- اخذ بمعنی حبس است در سوره یوسف (فَخُذ أَحَدَنا مَکانَهُ) یعنی حبس کن. وجه سوم- اخذ بمعنی عذاب آمده در حم المؤمن (فَأَخَذتُهُم فَکَیفَ کانَ عِقابِ) یعنی فعذبتهم، و در سوره هود (وَ کَذلِکَ أَخذُ رَبِّکَ إِذا أَخَذَ القُری). وجه چهارم- اخذ بمعنی قتل است در سوره المؤمن (وَ هَمَّت کُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِم لِیَأخُذُوهُ) یعنی لیقتلوه. وجه پنجم- اخذ بمعنی اسیر نمودن است در سوره توبه (فَاقتُلُوا المُشرِکِینَ حَیثُ وَجَدتُمُوهُم وَ خُذُوهُم) در سوره نساء (فَإِن تَوَلَّوا فَخُذُوهُم).

[کشف الاسرار] راغب گفته (بسل) بمعنی جمع کردن بین دو چیز یا زیادتر است و هم بمعنی منع است و از همین جهت که بمعنی ضمیمه نمودن است بطور استعاره در ترش کردن رو و درهم کشیدن صورت استعمال شده و گفته میشود (هو باسل و مبتسل الوجه) او کج خلق و درهم کشیده رو است، و از جهت اینکه متضمن معنی منع است هر مال حرام و مرتهن را (بسل) گویند و در قرآن فرموده (وَ ذَکِّر بِهِ أَن تُبسَلَ نَفسٌ بِما کَسَبَت) بهمین معنی است و مقصود محروم بودن از ثواب است لکن فرقی که بین کلمه حرام و بسل است اینکه است که حرام هم ممنوع بودن بقهر را شامل میگردد و هم ممنوع بودن بحکم را و لکن بسل ممنوع بودن بقهر است از همین جهت است که خدا فرموده (أُولئِکَ الَّذِینَ أُبسِلُوا بِما

صفحه : ۶۶

کَسَبُوا) بما کسبوا یعنی آنان کسانی میباشند که بجرم گناهشان از ثواب عمل نیکشان هم محروم شده‌اند.

[پایان] و شاید مقصود از (دین) در کلمه (دینهم) آن فطرت توحید باشد که در هر بشری نهفته شده است و مشرکین اینکه دین

فطرى را بـازيچه قرار دادهانـد در مجمع البيـان گفته (ابسـلته بجريرته) يعنى من فلانى را بگناه خودش حواله دادم و كلمه (مسـتبسل) راجع بكسـى است كه تن بقضاء داده نظر به اينكه كه ميدانـد راه ندارد تسـليم شده تا آنجا كه گفته برأى اخفش كلمه تبسل در آيه شريفه بمعنى مجازات است و بعضى گفته‌اند بمعنى گرو گذارده شده است و تمام اينكه معانى بهم نزديك است.

[پايـان] خلاـصه آيه اينكه است كه برسولش دسـتور ميدهـد كه از آن كسـانى كه دين خود را يعنى آئين كـار و عمل خود را لهو و لعب گرفته‌انـد اعراض كن و اعمالشـان را انكار نما و آنان را يادآورى كن كه بهيـچ كسـى نفع و ضـررى نميرسـد مگر آنچه را كه خود انسان كسب نموده لَيسَ لَها مِن دُونِ اللّهِ وَلِيٌّ وَ لا شَفِيعٌ وَ إِن تَعـدِل كُلَّ عَـدلٍ لا يُؤخَذ مِنها نيست براى آن نفس كه دين خود را بازيچه قرار داده بغير از خدا نه دوستى و نه شـفاعت كننده‌ئى كه او را از عذاب قيامت خلاص گرداند و اگر بفرض آن نفس فدا بدهـد هر فـدائى از او گرفته نخواهـد شـد أُولئِكَ الَّذِينَ أُبسِلُوا بِما كَسَبُوا لَهُم شَرابٌ مِن حَمِيمٍ وَ عَذابٌ أَلِيمٌ بِما كانُوا يَكفُرُونَ آن جمـاعت كسانى ميباشـند كه بعـذاب سپرده شده‌انـد بسـبب اعماليكه در دنيا كرده‌انـد و براى آنها است آشاميـدنى از آب جوشان و عـذاب دردنـاك زيرا كه آنهـا كسـانى بودنـد كه بكفر خود ادامه دادنـد قُل أَ نَـدعُوا مِن دُونِ اللّهِ ما لا يَنفَعُنا وَ لا يَضُـرُّنا وَ نُرَدُّ عَلى أَعقابِنا بَعدَ إِذ هَدانَا اللّهُ آيه پاسخ مشركين است كه ميان خود و حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم مساوات ميجستند

صفحه : ۶۷

و ميخواسـتند حضـرتش را در بت پرستى با خود شريك گردانند اينكه است كه خطاب ميرسد اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم باينها بگو آيا مرا ميخوانيد بسوى چيزى يا كسـى غير از خدا كه نه بعبادت و پرستش او نفعى عايد ما ميگردد و نه از عدمش ضررى متوجه مـا ميشود ارشـاد بحكم عقـل است يعنى شـماها كه ادعاء عقل و دانش ميكنيـد چگونه ما را ميخوانيـد بسوى چيزى كه نفع و ضررى از آن نمودار نيست و اينكه روش عقلائى نيست.

كَالَّذِى استَهوَتهُ الشَّياطِينُ فِى الأَرضِ حَيرانَ لَهُ أَصحابٌ يَدعُونَهُ إِلَى الهُدَى ائتِنا افرادى كه غير خدا را ميخوانند تشبيه نموده بآدمى كه در كار خود متحير و سـرگردان باشـد و دوسـتان و ياران او ويرا بخواننـد كه بيا با ما در راه تا بمقصود برسـى و او سـرگردان راه سعادت خود را گم كرده يعنى آن راه سـعادتى كه در پيش در آن قدم ميگذاشـته و آن بهترين راه بسوى سعادت و مستقيم‌ترين راه رسـيدن بهـدف بوده و امثال او كسانى كه از اينكه راه بهدف رسـيده‌اند آنرا ترك كرده و متحير و سـرگردان شـياطين محاصـره‌اش نموده و وى را بسوى هلاـكت ميخواننـد (ائتنا) مؤمنين ميگوينـد بيا بجانب ما و او را بطرف خود دعوت ميكننـد و شـياطين او را منع ميكنند و او در رفتن و برگشتن مترددد گردد اگر بنزد شيطان بماند در ورطه هلاكت افتد و اگر سخن ياران شنود نجات يابد.

مفسـرين گوينـد اينكه مثال كسـى است كه پس از ايمان مرتد گردد كه آن مثال كسـى ماند كه دزدان و غولان او را از بين كاروان بربايـنـد و در راه خطر اندازنـد و رفيقان كاروان او را صدا زنند كه با ما بيا تا از خطر نجات يافته بمقصود برسـى قُل إِنَّ هُدَى اللّهِ هُوَ الهُدى وَ أُمِرنا لِنُسلِمَ لِرَبِّ العالَمِينَ اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم باينها بگو و آنان را خاطر نشان نما كه كسى را كه خدا

صفحه : ۶۸

بـدين اسـلام هـدايت گردانيـد او هـدايت يافته و نيز باين كافرين ملحدين بگو ما مأمور گرديده‌ايم كه تسـليم امر پروردگار عالميان گرديم تا از سرگردانى نجات يابيم.

وَ أَن أَقِيمُوا الصَّلاةَ وَ اتَّقُوهُ وَ هُوَ الَّذِى إِلَيهِ تُحشَرُونَ و او حرف عطف (وَ أَن أَقِيمُوا) را عطف داده به (أُمِرنـا) يـا به (لِنُسـلِمَ) يعنى ما مأمور گرديده‌ايم كه تسـليم امر پروردگار گرديم و نيز نماز را بپاى داريم و نيز بايد بپرهيزيم از مخالفت امر پروردگار و او آنكسـى است كه بسـوى او محشـور ميگرديم يعنى بـازگشت مـا بسوى او است وَ هُوَ الَّذِى خَلَقَ السَّمـاواتِ وَ الأَرضَ بِالحَقِّ وَ يَومَ يَقُولُ كُن

فَيَكُونُ قَولُهُ الحَقُّ الی: وَ هُوَ الحَكِيمُ الخَبِيرُ ذات متعال در اینکه آیات خود را بصفات چندی معرفی نموده:

۱- او آنکسی است که آسمانها و زمین را بحق یعنی بدرستی و بحقیقت ذات خود آفریده، شاید بالحق اشاره باین باشد که آسمانها و زمین را بقول حق و صفت وحدانیّت آفریده بدون مشارکت غیر.

۲- از اوصاف جلال پدید آوردن روز قیامت است که بامر تکوینی (کن) تمام موجوداتیکه در مکمن علم حق تعالی موجودند ظهور و بروز مینمایند و اینکه است قول حق یعنی کلام حق ۳- (وَ لَهُ المُلكُ يَومَ يُنفَخُ فِي الصُّورِ) شاید اشاره بآنوقتی است که همه موجودات اولین و آخرین خود را تحت حکم ازلی او میدانند و آن روزی است ظاهر و بارز قوله تعالی در سوره مؤمن آیه ۱۶ (يَومَ هُم بارِزُونَ لا يَخفى عَلَى اللّهِ مِنهُم شَيءٌ لِمَنِ المُلكُ اليَومَ لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ) که عالم در قبضه اقتدار او است اگر چه همه وقت چنین است لکن در آنوقت یعنی روز قیامت که روز جمع نامیده شده قوله تعالی (يَومَ يَجمَعُكُم لِيَومِ الجَمعِ) سوره تغابن، یعنی در آنروز کسی یافت نمیگردد که مدعی مالکیت باشد همه

صفحه : ۶۹

خاضع و مطیع امر پروردگارند.

۳- (عالِمُ الغَيبِ وَ الشَّهادَةِ) از بزرگترین صفات الهی و از صفات لم یزلی احاطه علمیه او است که عالم غیب یعنی عالمی که فعلا از نظر ما غائب است و عالمی که در شهود ما است یعنی عالم ملك و ملکوت در علم حضوری او مکشوف است ۴- (وَ هُوَ الحَكِيمُ الخَبِيرُ) حکیم و خبیر نیز دو صفت از اوصاف الهی است، حکیم است یعنی حکم او حق است هر چیزی را در موقع خود قرار میدهد (خبیر است) عارف و دانا و بهمه اشیاء و رموز موجودات آگاهست.

(وَ إِذ قالَ إِبراهِيمُ لِأَبِيهِ آزَرَ أَ تَتَّخِذُ أَصناماً آلِهَةً إِنِّي أَراكَ وَ قَومَكَ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ مفسرین گفته‌اند که نام پدر ابراهیم تارخ بوده و نظر به اینکه که نمیشود پیمبری مثل ابراهیم ع از نسل مشرك بعمل آمده باشد آیه را توجیه کرده‌اند که مقصود از (ابیه) در آیه آزر است که عموی ابراهیم بوده چون تحت پرورش او تربیت شده پدر خطاب کرده خلاصه آیه برسولش خبر میدهد که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یاد کن وقتی را که ابراهیم ع بپدرش آزر گفت (أَ تَتَّخِذُ أَصناماً آلِهَةً) همزه استفهامی در مقام سرزنش و انکار آمده و از روی تعجب بپدرش میگوید آیا تو اینکه بتها را خدایان قرار داده‌ئی همانا تو را و قوم تو را از بت پرستان در گمراهی هویدا می‌بینم، ابراهیم [ع] میخواهد بپدرش بفهماند که من بعیان مشاهده میکنم که بت پرستی عمل باطلی است و تو و بت پرستان در گمراهی و کج‌روی ظاهری رهسپار گردیده‌اید و بچاه مذلّت و گمراهی فرو خواهید رفت.

صفحه : ۷۰

[سوره الأنعام (۶): آیات ۷۵ تا ۸۳]

اشاره

وَ كَذلِكَ نُرِي إِبراهِيمَ مَلَكُوتَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ لِيَكُونَ مِنَ المُوقِنِينَ (۷۵) فَلَمّا جَنَّ عَلَيهِ اللَّيلُ رَأى كَوكَباً قالَ هذا رَبِّي فَلَمّا أَفَلَ قالَ لا أُحِبُّ الآفِلِينَ (۷۶) فَلَمّا رَأَى القَمَرَ بازِغاً قالَ هذا رَبِّي فَلَمّا أَفَلَ قالَ لَئِن لَم يَهدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ القَومِ الضّالِّينَ (۷۷) فَلَمّا رَأَى الشَّمسَ بازِغَةً قالَ هذا رَبِّي هذا أَكبَرُ فَلَمّا أَفَلَت قالَ يا قَومِ إِنِّي بَرِيءٌ مِمّا تُشرِكُونَ (۷۸) إِنِّي وَجَّهتُ وَجهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ حَنِيفاً وَ ما أَنَا مِنَ المُشرِكِينَ (۷۹)

وَ حاجَّهُ قَومُهُ قالَ أَ تُحاجُّونِّي فِي اللّهِ وَ قَد هَدانِ وَ لا أَخافُ ما تُشرِكُونَ بِهِ إِلاّ أَن يَشاءَ رَبِّي شَيئاً وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيءٍ عِلماً أَ فَلا تَتَذَكَّرُونَ (٨٠) وَ كَيفَ أَخافُ ما أَشرَكتُم وَ لا تَخافُونَ أَنَّكُم أَشرَكتُم بِاللّهِ ما لَم يُنَزِّل بِهِ عَلَيكُم سُلطاناً فَأَيُّ الفَرِيقَينِ أَحَقُّ بِالأَمنِ إِن كُنتُم تَعلَمُونَ (٨١) الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَم يَلبِسُوا إِيمانَهُم بِظُلمٍ أُولئِكَ لَهُمُ الأَمنُ وَ هُم مُهتَدُونَ (٨٢) وَ تِلكَ حُجَّتُنا آتَيناها إِبراهِيمَ عَلي قَومِهِ نَرفَعُ دَرَجاتٍ مَن نَشاءُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ (٨٣)

صفحه : ٧١

[ترجمه]

و همچنین ما بابراهیم ملکوت آسمانها و زمین را نمایاندیم تا بمقام اهل یقین برسد [۷۵]

پس چون شب تاریک نمودار گردید ابراهیم ستاره درخشنده‌ئی دید گفت آیا اینکه پروردگار من است، چون آن ستاره غروب کرد گفت من غروب کنندگان را دوست نمیدارم [۷۶]

سپس ماه را روشن دید گفت آیا اینکه است پروردگار من وقتی دید آنهم غروب کرد (بقوم) گفت اگر پروردگار من مرا هدایت نکند البته از جماعت ستمکاران میگردم [۷۷]

وقتی عظمت خورشید هویدا گردید گفت آیا همین است پروردگار من اینکه از ستاره و ماه بزرگ‌تر است پس وقتی دید آن نیز غروب نمود گفت ای گروه من بحقیقت من بری میباشم از آنچه شما شرک میآورید [۷۸]

همانا من روی دل خود را متوجه ساختم بسوی آنکسیکه آسمانها و زمین را آفریده در حالیکه میل کنندام بتوحید (که آن دین حنیف است) و من از مشرکین نمیباشم [۷۹]

(و چون) قوم او با او مجادله کردند گفت آیا با من در وحدانیّت خدا جدال میکنید در حالیکه خدا مرا هدایت کرده و من نمیترسم از آنچه شما برای خدا شریک قرار داده‌اید مگر اینکه پروردگار من بر من چیزی (بیمناک) بخواهد علم پروردگار من وسیع است همه چیز را فرا گرفته آیا چرا شما متذکر نمیگردید [۸۰]

چگونه بترسم از آن چیزی که شما برای خدا شریک قرار داده‌اید و شما نمیترسید از اینکه بر خدا شریک قرار داده‌اید چیزی که بر او نه کتابی فرود آمده و نه حجتی است پس کدام یک از ما دو فرقه (خدا پرست موحد و مشرک) سزاوارترند با من اگر میدانستید [۸۱]

آنکسانیکه ایمان آوردند و ایمانشان را بظلم نپوشانیدند چنین جماعتی آنهایند که در امانند و آنها هدایت شده گانند [۸۲]

اینکه بود حجت ما که بابراهیم عطاء کردیم بر قومش و درجات هر کسی را که بخواهیم بلند میگردانیم همانا پروردگار تو درستکار و دانا است [۸۳]

صفحه : ۷۲

(توضیح آیات)

وَ كَذلِكَ نُرِي إِبراهِيمَ مَلَكُوتَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ لِيَكُونَ مِنَ المُوقِنِينَ و همچنانکه ابراهیم را بر ضلالت قومش بینا کردیم همچنین نمودیم بابراهیم ملکوت آسمانها و زمین را یعنی چنان او را بینا گردانیدیم که ملکوت خدا و آنچه از آیات و نشانه‌های

قدرت در کمودن آسمانها و زمین مخفی گردیده بعیان ببیند تا اینکه بمرتبه یقین برسد.

(ملکوت) بمعنی ملک است و (واو و تا) مبالغه است مثل رهبوت از رهبت، و رحموت از رحمت بقولی ملکوتیکه بابراهیم [ع] نمودند اینکه بود که وقتی از مغاره کوه بیرون آمد آسمان را دید، آفتاب، مهتاب، ستارگان، گردش فلك و ملکوت زمین، صحرا، دریاها، کوهها، درختان، چهارپایان و اوضاع عالم را بنظر بصیرت نگریست بیقین دانست که آنانرا آفریننده‌ئی است قادر و توانا که گردش عالم بدست قدرت او انجام گرفته.

از سدی و مجاهد نقل شده که گفته‌اند او را بر صخره کوهی گذاشتند و تمام کائنات از اعلی و ثریا را باو نمودند و مکان خود را نیز در بهشت مشاهده نمود و گفته‌اند اینکه است مقصود از قوله تعالی (وَ آتَیناهُ أَجرَهُ فِی الدُّنیا) یعنی مکان او را در بهشت باو نشان دادیم از إبن عباس که است که گفته ابراهیم [ع] از خدا درخواست نمود تا ملکوت آسمانها و زمین را باو بنمایاند بجبرئیل فرمان رسید که وی را بآسمان برد و او را مشرف بر اعمال بندگان گردانید، کسی را در معصیت دید گفت ای پروردگار چقدر عمل اینکه بنده قبیح است (اللهم اخسف به) گفته‌اند ابراهیم [ع] بر خلق خدا بسیار مشفق و مهربان بود روزی با خود فکر کرد که از من بر بندگان خدا مهربان‌تری نیست پروردگار عالمیان او را

صفحه : ۷۳

بآسمان برد و او را مشرف بر اعمال اهل زمین گردانید چون آنها را بر معصیت دید بر آنان لعنت کرد و هلاکت آنها را خواست.

قیس بن ابی حازم از علی [ع] روایت کرده که گفت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود

(لمّا رای ابراهیم ملکوت السماء و الارض)

مشرف بر مردی گردید که مشغول معصیت بود در باره او نفرین کرد هلاك شد همین طور مرد دیگری را دید که معصیت میکند هلاکت او را درخواست تا دفعه سوم خواست نفرین کند بوی وحی رسید که ای ابراهیم تو مستجاب الدعوه میباشی بر بنده‌گان من نفرین مکن زیرا که آنان از منند و از سه حال خارج نیست: یا توبه میکنند و میبخشم، و یا از نسل آنها مردمانی ظاهر میگردند که زمین را از تسبیح من پر میکنند یا اینکه بهمین حال میمیرند خواستم آنها را عذاب میکنم خواستم آنها را عفو میکنم.

فَلَمّا جَنَّ عَلَیهِ اللَّیلُ رَأی کَوکَباً قالَ هذا رَبِّی فَلَمّا أَفَلَ قالَ لا أُحِبُّ الآفِلِینَ مفسرین گفته‌اند ابراهیم [ع] در زمان نمرود بن کنعان متولد گردید و نمرود اول کسی بود که تاج بر سرش گذارد و مردم را بر عبادت خود دعوت نمود و در همه ممالك جهان ملك داشت، وقتی در خواب دید ستاره‌ئی برآمد و نور آفتاب و ماهتاب را پوشانید، ترسید ساحرین و کاهنین را جمع کرد و از آنها تعبیر خواب را خواست گفتند در همین سال در شهر تو پسری متولد میگردد که زوال و هلاکت ملك تو بدست او است.

نمرود حکم کرد که هر فرزند پسر که در اینکه سال متولد گردد او را بکشند و مردها و زنها را از هم جدا کرد و بر هر دو زن مردی را موکّل نمود که با شوهر خلوت نکنند مگر در حال حیض، و گفته‌اند تمام مردها را بلشکرگاه خود برد و بر آنها موکل میگماشت تا اینکه یك سال گذشت و چون بپدر ابراهیم مطمئن بود روزی او را بشغلی فرستاد او پس از انجام عمل در منزل خود رفت رب العزّة آن ساعت عشقی در وی پدید گردانید در اهل خود نگریست طاقت

صفحه : ۷۴

نیاورد که برگردد با زن خود همبستر شد و بحکم حق تعالی نطفه ابراهیم بسته گردید کاهنان گفتند تخم ابراهیم در مقر خود بسته گردید نزد نمرود رفتند و گفتند نطفه آن فرزندی که از آن میترسیدی بسته شد نمرود ترسید و هر طفل پسری متولد میشد میکشت تا موقع تولد ابراهیم رسید مادرش از شهر بیرون رفت و از مردم گریخت کاشفی گفته غاری در میان کوه نشان داشت در آن غار

ابراهیم متولـد گردیـد و مادرش او را در خرقه‌ئی پیچیـد و همانجا گـذاشت و درب غار را بسـنگ اسـتوار گردانید آزر که از قضـیه حمـل خبر داشت بـاو گفت ای آزر از ترس گماشـتگان نمرود بصـحرا رفتم و پسـری زائیـدم در همان حال مرد در خاك او را دفن کردم و برگشـتم آزر باور کرد و مادرش روز دیگر بغار رفت دیـد ابراهیم انگشـتان خود را میمکـد از یکی شـیر و از دیگری عسـل بیرون میآید خوشدل شد و بشـهر مراجعت نمود ابراهیم چون شـیر تربیت از پسـتان الهی مینوشـید هر روزی بقدری بزرگ میشد که کودك دیگر در سالی چون پانزده ماه شـد با جوانهای پانزده ساله مقابل شـد و از غار بیرون آمـد مادرش بآزر گفت آنروز که خبر مرگ پسـر را بدروغ بتو دادم بجوانی رسـیده و در غایت خوبروئی و نیکوخوئی است وقتی آزر را در غار برد آزر بجمال پسـر خود خوشدل گردید و گفت پسر را بخانه ببرید تا او را نزد نمرود ببرم.

[پایان] وقتی سـخنگو شـد گفت مادر خـدای من کیست گفت منم گفت خـدای تو کیست گفت پدرت گفت خدای پدرم کیسـت گفت نمرود گفت خـدای نمرود کیست گفت سـاکت شو و او را زد وقتی پـدرش آمـد بوی گفت میترسم اینکه کودکی باشـد که کاهنین خبر دادند که خدایان را باطل کند و دین نو آورد، پدرش در سرداب رفت ابراهیم بپدرش همین طور که بمادرش گفته بود بازگو نمود پدرش سیلی بصورت او زد و گفت ساکت باش.

إبن عباس گفته چون هفت ساله شد از پدر و مادرش درخواست نمود که او

صفحه : ۷۵

را از آن سـرداب بیرون آورنـد، او را موقع غروب آفتـاب بود که بیرون آوردنـد، شـتران و اسـبها و گوسـفندان را دیـد، پرسـید اینها چیسـتند گفتند چهارپایانند، ابراهیم [ع] گفت لابدّ برای آنها خداوندی و آفریدگاری است آنگاه گفت (انّ الذی خلقنی و رزقنی و اطعمنی و سقانی لربّی مالی اله غیره).

پس شب درآمـد و مشتری طلوع کرد و بروایتی زهره، وقتی آن کوکـب را دیـد، گفت (هـذا ربّی) اینکه است خدای من، حق تعالی فرموده (فَلَمّـا جَنَّ عَلَیهِ اللَّیلُ رَأی کَوکَباً) یقال (جن علیه اللیل و أجنّه اللیل) مثل اینکه گفته میشود ذهب به و اذهبه (الجن) فعل لازم است یا بهمزه یا بحرف جر متعدی میگردد (الجن) بمعنی ستر است (و الاجنان) یعنی اظلام (و الجنون) پوشـیده شدن عقل را گویند (الجنّة) یعنی بسـتان باغیکه درختان بسـیار دارد و چنین باغی را (الجنّة) نامند نظر به اینکه که درختها زمین را پوشانیده و طفل را در رحم جنین نامند برای اینکه شـکم مادر ستر و پرده او است فَلَمّا أَفَلَ قالَ لا أُحِبُّ الآفِلِینَ وقتی پرده سیاه شب زمین را پوشانید ابراهیم [ع] سـتاره درخشـانی را دیـد که از افق مشـرق پدیـدار گردیـد گفت اینکه است پروردگـار من وقتی سـتاره غروب نمود گفت من غروب کنندگان را دوست نمیدارم سـخنان مفسرین در سبب اینکه ابتداء نسبت الوهیت بستاره و پس از آن بماه و بعد بخورشید داد چه بود:

۱- مقصودش توبیخ و انکار عمل مشـرکین بوده الف استفهام در آن مندرج است یعنی (اهذا ربّی) آیا اینکه پروردگار من است ۲- آن جمـاعت مشـرکین علمای نجوم بودنـد و آنها را مـدبّر عالم میدانسـتند میخواست بآنها بفهمانـد که اینها افول و ذبول دارنـد لائق خدائی نیستند ۳- ابراهیم اول با آنها مساوات و مماشات نمود و خود را با آنها هم عقیده نمایش داد برای اینکه آنها او را با خود هم عقیده بدانند و بحرف او گوش بدهند

صفحه : ۷۶

پس از آن بدلیل افول و ذبول و تغییر و تبدیل بطلان عقیده آنها را در سـتاره پرستی و ماه و خورشید پرستی ثابت گردانید فَلَمّا رَأَی القَمَرَ بازِغاً قالَ هـذا رَبِّی فَلَمّا أَفَلَ قالَ لَئِن لَم یَهـدِنِی رَبِّی لَأَکُونَنَّ مِنَ القَومِ الضّالِّینَ ابراهیم [ع] وقتی دیـد ماه طلوع کرد گفت اینکه

است پروردگار من وقتی ماه غروب کرد گفت اگر هدایت نکرده بود مرا پروردگار من هر آینه بودم من از گروه گمراهان گفته‌اند لام (لئن) لام قسم است و لام (لا کونن) جواب قسم است یعنی اگر پروردگار من مرا بر هدایت ثابت نگرداند من البته از جماعت ستمکاران خواهم بود فَلَمّا رَأَى الشَّمسَ بازِغَةً قالَ هذا رَبِّى هذا أَكبَرُ فَلَمّا أَفَلَت قالَ يا قَومِ إِنِّى بَرِىءٌ مِمّا تُشرِكُونَ وقتی دید صبح خورشید از افق مشرق طلوع کرد گفت آیا اینکه است پروردگار من زیرا اینکه از ماه و زهره بزرگ‌تر است وقتی دید آنهم مانند ماه و ستاره غروب نمود خطاب بقوم خود نموده و گفت من بریء و بیزارم از آنچه شما شریک برای خدا قرار میدهید. معلوم میشود جماعتیکه مورد خطاب ابراهیم ع بودند آنان ستاره یا ماه یا خورشید را پرستش مینموده‌اند و آنها را مدبر عالم میدانسته‌اند اینکه بود ابراهیم [ع] اول با آنها مماشات کرده پس از آن در مقام ارشاد آنها برآمده که چون اینکه موجودات افول دارند قابل پرستش نیستند وقتی ابراهیم از ماه و خورشید و ستاره و همه چیز بیزاری میجوید گویا از وی سؤال میشود که تو چه کسی را میپرستی میگوید:

إِنِّى وَجَّهتُ وَجهِىَ لِلَّذِى فَطَرَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ حَنِيفاً وَ ما أَنَا مِنَ المُشرِكِينَ ابراهیم بقوم خاطر نشان میکند که بدانید من بتمام قوی و مشاعر روی کردم بآنکسیکه آسمانها و زمین را آفریده (حنیفا) صفت ابراهیم [ع] است

صفحه : ۷۷

یعنی (مخلصا لعبادته) و من از مشرکین نمیباشم وَ حاجَّهُ قَومُهُ قالَ أَ تُحاجُّونِّى فِى اللّهِ وَ قَد هَدانِ وَ لا أَخافُ ما تُشرِكُونَ بِهِ الخ ترجمه آیات شده و شرح اینکه محاجّه در سوره بقره گذشته و آیات واضح است و محتاج بتوضیح نیست، و خلاصه اینکه ظاهرا مشرکین موحدین را تهدید میکردند که اگر شما اینهائی را که ما پرستش میکنیم نپرستید از طرف آنها بلائی و عذابی و گزندی بشما خواهد رسید ابراهیم [ع] در پاسخ جماعت میگوید من از آنچه شما شریک برای خدا قرار میدهید نمیترسم، چگونه بترسم از اشیائیکه نابینا و ناتوانند نه می‌بینند و نه میشنوند و هیچ قوت و قدرت ندارند و شما نمیترسید از خدای قادر توانا که شریک برای او قرار میدهید چیزی را که هیچ دلیلی ندارید، اکنون مرا جواب دهید کدام یک از ما و شما سزاوارتر بترس و خوف میباشیم، آن کسانیکه ایمان آوردند و مخلوط نکردند ایمانشانرا به اینکه که برای خدا شریکی قرار بدهند اینها بر ایشان ایمنی هست از عذاب خدا و اینها راه یافته شدگانند.

وَ تِلكَ حُجَّتُنا آتَيناها إِبراهِيمَ عَلى قَومِهِ نَرفَعُ دَرَجاتٍ مَن نَشاءُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ اینکه آیه خبر میدهد که محاجه کردن ابراهیم [ع] با قومش اینکه حجتی بود از طرف ما که ما بابراهیم عطاء نمودیم و او را اینکه طور ارشاد کردیم که بقومش اینکه چنین محاجه نماید.

در کشف الاسرار گفته (و کذلک نری ابراهیم ملکوت السموات و الارض) او را اول ملکوت آسمانها و زمین نمودند، تا از راه استدلال بر وجود صانع دلیل گرفت، در کوکب نگریست گفت (هذا ربّی) یعنی اینکه دلیل بر پروردگار من یعنی پروردگار من (لم یزل و لا یزال) است و اینکه افول دارد (لا أُحِبُّ الآفِلِينَ) افول کنندگان را دوست نمیدارم، پس بآخر جمال حقیقت او را روی نمود،

صفحه : ۷۸

از راه استدلال و برهان بمشاهدت و عیان بازگشت روی از همه بگردانید گفت (فَإِنَّهُم عَدُوٌّ لِى إِلّا رَبَّ العالَمِينَ) و جبرئیل را گفت (اما الیک فلا) اول عالم‌وار شد، آخر عارف درآمد.

واسطی گفته گوید خلق عالم، بدو همی شوند، و عارفان از همی آیند، گفتا اگر کسی گوید که خدا را بدلیل شناسم، تو باو بگو دلیل را بچه شناختی آری در بدایت از دلیل چاره نیست، چنانچه در بدایت راه خلیل بود، چون آن همه دلائل در راه خلیل آمد،

كوكب و قمر و آفتاب بهر دليلى كه ميرسيد در وى همى آويخت كه (هذا ربى) چون از درجه دلائل درگذشت، جمال توحيد بديده عيان بديد گفت (يا قوم انى برىء مما تشركون) يعنى از استدلال بمخلوقات على الخالق، پس دليل بر آن نيست سواى همان كه مهتر دين گفت

(عرفت اللّه باللّه و عرفت ما دون اللّه بنور اللّه)

و بهمين اشاره دارد قوله تعالى (وَ أَشرَقَتِ الأَرضُ بِنُورِ رَبِّها).

[پايان]

صفحه : ٧٩

[سوره الأنعام (۶): آيات ۸۴ تا ۹۱]

اشاره

وَ وَهَبنا لَهُ إِسحاقَ وَ يَعقُوبَ كُلاًّ هَدَينا وَ نُوحاً هَدَينا مِن قَبلُ وَ مِن ذُرِّيَّتِهِ داوُدَ وَ سُلَيمانَ وَ أَيُّوبَ وَ يُوسُفَ وَ مُوسى وَ هارُونَ وَ كَذلِكَ نَجزِي المُحسِنِينَ (۸۴) وَ زَكَرِيّا وَ يَحيى وَ عِيسى وَ إِلياسَ كُلٌّ مِنَ الصّالِحِينَ (۸۵) وَ إِسماعِيلَ وَ اليَسَعَ وَ يُونُسَ وَ لُوطاً وَ كلاًّ فَضَّلنا عَلَى العالَمِينَ (۸۶) وَ مِن آبائِهِم وَ ذُرِّيّاتِهِم وَ إِخوانِهِم وَ اجتَبَيناهُم وَ هَدَيناهُم إِلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ (۸۷) ذلِكَ هُدَى اللّهِ يَهدِي بِهِ مَن يَشاءُ مِن عِبادِهِ وَ لَو أَشرَكُوا لَحَبِطَ عَنهُم ما كانُوا يَعمَلُونَ (۸۸)

أُولئِكَ الَّذِينَ آتَيناهُمُ الكِتابَ وَ الحُكمَ وَ النُّبُوَّةَ فَإِن يَكفُر بِها هؤُلاءِ فَقَد وَكَّلنا بِها قَوماً لَيسُوا بِها بِكافِرِينَ (۸۹) أُولئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللّهُ فَبِهُداهُمُ اقتَدِه قُل لا أَسئَلُكُم عَلَيهِ أَجراً إِن هُوَ إِلاّ ذِكرى لِلعالَمِينَ (۹۰) وَ ما قَدَرُوا اللّهَ حَقَّ قَدرِهِ إِذ قالُوا ما أَنزَلَ اللّهُ عَلى بَشَرٍ مِن شَيءٍ قُل مَن أَنزَلَ الكِتابَ الَّذِي جاءَ بِهِ مُوسى نُوراً وَ هُدىً لِلنّاسِ تَجعَلُونَهُ قَراطِيسَ تُبدُونَها وَ تُخفُونَ كَثِيراً وَ عُلِّمتُم ما لَم تَعلَمُوا أَنتُم وَ لا آباؤُكُم قُلِ اللّهُ ثُمَّ ذَرهُم فِي خَوضِهِم يَلعَبُونَ (۹۱)

صفحه : ٨٠

[ترجمه]

و ما بابراهيم اسحق و يعقوب بخشيديم و هر يك آنها را هدايت كرديم و پيش از اينها نوح را هدايت نموديم و از ذريّه نوح و داود و سليمان و ايوب و يوسف و موسى و هارون را هدايت كرديم (و همچنانچه ابراهيم را پاداش داديم) نيكوكاران را پاداش ميدهيم [۸۴]

و زكريا و يحيى و عيسى و الياس تمام اينها را هدايت كرديم و شايسته و از نكوكارانند [۸۵]

و اسماعيل و اليسع و يونس و لوط را راه نموديم و تمام اينكه پيمبران را بر تمام عالميان فضيلت داديم [۸۶]

و بعضى از پدران آنها را و بعضى از اولادانشان را و بعضى برادرهايشان را برگزيديم و آنها را هدايت گردانيديم بسوى راه مستقيم اينكه دينى كه انبياء متدين بآن بودند [۸۷]

هدايتى است كه خدا بآن هدايت ميكند هر كس از بنده‌گانش را كه بخواهد بآن متدين ميگردند و اگر شرك آوردند همانا اعمال آنها نابود يا آنچه كرده‌اند بى‌اثر ميگردد [۸۸]

اينكه جماعت انبياء كسانى بودنـد كه بآنها كتاب و داورى و نبوّت عطا كرده بوديم پس اگر اينها (مشـركين) بكتاب كافر كردند ما جماعتى را بر آنها ميگماريم كه آنها از كافرين نباشند [۸۹]

و آن جماعت كسانى ميباشـند كه خـدا آنان را هـدايت كرده پس اى رسول تو بهـدايت آنها (از صبر بر ايـذاء كفار) اقتـداء كن اى محمّد (صلّى اللّه عليه و آلـه و سلّم) بكفـار بگـو مـن براى رسالتم اجر و مزدى از شـما مطـالبه نميكنـم آن نيست مگر يـادآورى پروردگار عالميان [۹۰]

خدا را نشـناختند آنطوريكه بايد بشناسـند چون گفتند خدا بر بشـر چيزى نازل نكرده بگو كى بر موسـى كتاب تورات نازل گردانيد كه آن نور و هـدايت بود براى مردم او را در ورقهاى كاغـذ قرار دادند كه آنرا ظاهر ميگردانند و بسـيارى آنرا پنهان ميدارند شـما و پـدران شـما دانـا گرديديـد بچيزى كه قبلا نميدانستيـد اى محمّـد [ص] بگو خـدا و آنان را واگـذار در اباطيل و خرافات خود بازى ميكنند [۹۱]

صفحه : ۸۱

(توضيح آيات)

وَ وَهَبنا لَهُ إِسحاقَ وَ يَعقُوبَ كُلًّا هَدَينا وَ نُوحاً هَدَينا مِن قَبلُ الـخ در چنـد جاى قرآن از اعطاء اولاد بلفظى از (هبه) تعبير نموده قوله تعالى (وَ وَهَبنا لِداوُدَ سُلَيمانَ) و خطاب بمريم [ع] (لِأَهَبَ لَكِ غُلاماً زَكِيًّا) (فَهَب لِي مِن لَدُنكَ وَلِيًّا) (وَ وَهَبنا لَهُ إِسحاقَ وَ يَعقُوبَ) برسولش خبر ميدهد كه بابراهيم اسـحق و يعقوب را بخشـيديم، يعقوب نبيره ابراهيم پسـر اسحق بود و اسحق از ساره متولد گرديده. گفته‌انـد ابراهيم هشت پسـر آورد: اسـحق از ساره پـدر عبرانيان، اسـماعيل از هاجر پدر تازيان، و آن شـش پسـر ديگر از فطورا بنت يقطن الكنعـانيه بوده، و يعقوب پـدر اسـرائيليان (كُلًّا هَدَينا) يعنى هر يـك از اينكه دو نفر را بايمـان و نبوّت راه نمـائى نموديم و نيز گفته نـوح را پيش از ابراهيم و ولـد ابراهيم بايمـان و نبـوّت هـدايت گردانيـديم و ابراهيم قهرمـان توحيـد از پيروان نوح است (و من ذريّته) يعنى از ذريّه نوح داود بن ايشا كشنده جالوت و داستان او معروف است، و سليمان پسر داود از زن (اوريا) زاده بود، و داود و سليمان از سبط يهودا بودند، و ميگويند ايّوب از فرزندان روم بن عيص بن اسـحق بن ابراهيم بود و در زمان خويش سلطان بود و از دختـر ميشـا بن يوسف بن يعقوب ده پسـر داشت و حكـايت وى معروف است. و يوسف پسـر يعقوب بن اسـحق بن ابراهيم بود و از رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نقل كرده‌اند كه در شأن او فرموده

(الكريم بن الكريم بن الكريم بن الكريم)

يوسف بن يعقوب بن اسحق بن ابراهيم.

(و موسى) موسى بن عمران بن يصهر بن تاهث بن لاوى بن يعقوب (و هارون) سنّا بزرگ‌تر از موسى بود.

وَ كَذلِكَ نَجزِي المُحسِنِينَ همين طورى كه ابراهيم را بر ثبات دين و حجت آوردنش بر دشمن پاداش

صفحه : ۸۲

نيكو داديم و فرزنـدان نيكو و درجات بلند و مقام نبوّت بآنان كرامت نموديم با هر نيكوكارى چنين كنيم و هر نيكو عملى را پاداش نيكو دهيم وَ زَكَرِيّا وَ يَحيى وَ عِيسى وَ إِلياسَ كُلٌّ مِنَ الصّالِحِينَ بقولى اليـاس ادريس است لكن بعضـى درست ندانسـته‌اند نظر به اينكه كه در اينكه آيه نسـبت الياس را بنوح ميدهد و او را از فرزندان نوح بشمار آورده و گفته‌اند نوح از فرزندان ادريس بود، نوح بن لعك بن متوسلخ بن ادريس و او را اخنوخ ميگفتند، و اسماعيل پسر ابراهيم. وهب گفته: يسع شاگرد الياس بود.

كعب گفته: يسع خضر است كه معلم موسى بود. يونس بن متى دو نام دارد يونس و ذو النون.

وَ إِسماعِيلَ وَ اليَسَعَ وَ يُونُسَ وَ لُوطاً اسماعيل پسر ابراهيم- و اليسع از وهب نقل ميكنند كه گفته يسع شاگرد الياس بوده. يمان بن رباب گفته: يسع پسر اسحاق است. يونس بن متى وى را دو نام است ذو النون و يونس. از بعضى نقل شده كه الياس و يسع و يونس در يك زمان بودند، و پس از آنها باندك زمانى زكريا و يحيى و عيسى بوجود آمدند و لوط إبن عم ابراهيم بود، و او اول كسى بود كه باو ايمان آورد وَ كُلًّا فَضَّلنا عَلَى العالَمِينَ يعنى اينكه پيمبران را تمامشان را فضيلت و برترى داديم بر تمام اهل عالميان معلوم است فضيلت آن بزرگواران بر اهل زمانشان بعلم و حكمت و نبوّت و اوصاف خجسته بوده نه بجهات جسمانى.

وَ مِن آبائِهِم وَ ذُرِّيّاتِهِم وَ إِخوانِهِم وَ اجتَبَيناهُم وَ هَدَيناهُم إِلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ (من) در (من آبائهم) تبعيضى است يعنى بعضى از پدرانشان آنهائيكه در اينجا نامشان نيامده، و بعضى از فرزندانشان و بعضى از برادران آنها را برگزيديم و آنان را بسوى صراط مستقيم توحيد و اسلام هدايت گردانيديم.

صفحه : ۸۳

ذلِكَ هُدَى اللّهِ يَهدِي بِهِ مَن يَشاءُ مِن عِبادِهِ اينكه است دين خدا و آن روش و طريق مستقيمى است كه پيمبران بر آن بودند كه سر انجام آن قرب بجوار ربّ العالمين خواهد گرديد و خداى جليل بهمين روش پيمبران از بنده‌گانش هر كس را بخواهد بهمان طريق آنها را هدايت و راه نمائى ميكند وَ لَو أَشرَكُوا لَحَبِطَ عَنهُم ما كانُوا يَعمَلُونَ و اگر بفرض اينكه پيمبران شرك آورده بودند همانا آنچه كرده بودند باطل و نيست ميگرديد، بعضى از اينكه آيه خواستند استنباط نمايند كه اگر كسى پس از ايمان مرتد گرديد و پس از آن باز باسلام برگرديد اعمال قبل از ارتدادش باطل گرديده بايستى قضاء كند.

و بعضى اينكه قول را ردّ كرده‌اند و گفته‌اند آيه مجمل است بدليل اينكه در سوره بقره آيه ۲۱۴ فرموده (وَ مَن يَرتَدِد مِنكُم عَن دِينِهِ فَيَمُت وَ هُوَ كافِرٌ فَأُولئِكَ حَبِطَت أَعمالُهُم فِي الدُّنيا وَ الآخِرَةِ) يعنى از شما كسيكه از دينش مرتد گردد پس بميرد در حاليكه كافر باشد چنين كسانى اعمال آنها در دنيا و آخرت باطل گرديده، و از اينكه آيه معلوم ميگردد كسى كه مرتد گردد و توبه كند و باز گردد فقط اعماليكه در حال ارتداد كرده باطل ميگردد نه اعمال قبل از ارتدادش، و بر او است قضاء عملى كه در حال ارتداد كرده.

أُولئِكَ الَّذِينَ آتَيناهُمُ الكِتابَ وَ الحُكمَ وَ النُّبُوَّةَ (اولئك) اشاره بجماعت پيمبران و رهبران است- آنها كسانى هستند كه بآنها كتاب عطاء كرديم و از آسمان عزت و شرافت بآن بزرگواران صحيفه‌هائى مشتمل بر احكامى فرود آورديم مثل صحف ابراهيم- تورات موسى- انجيل عيسى- زبور داود و بآنها علم لدنى و فهم و نبوّت داديم.

فَإِن يَكفُر بِها هؤُلاءِ فَقَد وَكَّلنا بِها قَوماً لَيسُوا بِها بِكافِرِينَ پس اگر اهل مكه برسول كافر شدند و سخن او را نپذيرفتند ما جماعتى را

صفحه : ۸۴

از مهاجرين و انصار برگماشتيم كه آنرا (بدل و جان) بپذيرند و تصديق كنند و ايمان آورند- و اشاره بهمين دارد قوله تعالى در جاى ديگر (وَ أَلزَمَهُم كَلِمَةَ التَّقوى) از مجاهد نقل ميكنند كه گفته اينها عجمند و فرس كه ناديده بدل و جان قبول كردند و بغيب ايمان آوردند و رسول را تصديق كردند- و مصطفى در باره آنها گفته

(لو كان الدين معلقا بالثريا لناله رجال من ابناء فارس)

و از إبن عمر روايت شده كه رسول [ص] فرمود

(للّه عزّ و جل خيرتان من خلقه فى ارضه: قريش خيرة اللّه من العرب- و فارس خيرة اللّه من العجم)

أُولئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللّهُ فَبِهُداهُمُ اقتَدِه كلام را مؤكّد نموده و برسولش خطاب مينمايد كه اينكه پيمبران كسانى بودند كه خداى

تعالی ایشان را برگزیده و هدایت گردانیده ای رسول تو نیز بهدایت آنها (اقتده) یعنی پیروی کن. مفسرین گفته‌اند اینکه آیه دلالت دارد که تو احکام و اعمال آنها را متابعت نما مگر آنهائی را که نسخ گردیده و تغییر داده. و بنا بر اینکه هر چه از احکام پیغمبران قبل که دلیل بر نسخ آن نیامده مراعات آن واجب است.

قُل لا- أَسئَلُکُم عَلَیهِ أَجراً إِن هُوَ إِلّا ذِکری لِلعالَمِینَ خطاب برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که باین کافرین و مشرکین که شاید گمان میکنند تو از آنها برای تبلیغ رسالت و تعلیم قرآن اجر و مزدی میخواهی و غرض تو بدست آوردن مال و شهرت و ریاست و غیر آن باشد تو باینها خاطر نشان نما که من پاداش و اجرتی و مالی از شما نمیخواهم اینکه قرآن و آیاتیکه بشما تذکر میدهم نیست مگر پندار و اندرزی برای اهل عالمیان.

وَ ما قَدَرُوا اللّهَ حَقَّ قَدرِهِ در تفسیر نور الثقلین و در تفسیر علی بن ابراهیم در قوله تعالی (وَ ما قَدَرُوا اللّهَ حَقَّ قَدرِهِ) گفته یعنی (لم یبلغوا من عظمهٔ اللّه ان یصفوه بصفهٔ- اذ قالوا ما أَنزَلَ اللّهُ عَلی بَشَرٍ مِن شَیءٍ) و آنها جماعتی از یهودیان بودند و خدای تعالی

صفحه : ۸۵

سخن آنان را ردّ کرده و فرموده قُل مَن أَنزَلَ الکِتابَ الَّذِی جاءَ بِهِ مُوسی نُوراً وَ هُدیً لِلنّاسِ یعنی ای محمّد بگو چه کس نازل گردانید بر موسی کتابی که برای مردم در آن نور و هدایت بود تَجعَلُونَهُ قَراطِیسَ تُبدُونَها وَ تُخفُونَ کَثِیراً یعنی بعضی از آنرا میخوانید و بسیاری از آنرا مخفی میگردانید که در وصف رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است.

وَ عُلِّمتُم ما لَم تَعلَمُوا أَنتُم وَ لا آباؤُکُم یا خطاب بیهودیان است یا بمسلمین که شما از تعلیمات قرآن علومی را از معارف و احکام و شرایع آموختید که قبلا نه خودتان و نه پدرانتان از آن چیزی میدانستید قُلِ اللّهُ ثُمَّ ذَرهُم فِی خَوضِهِم یَلعَبُونَ ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم پس از اینکه همه نزول آیات معجز نمای قرآنی و تبلیغ و راه نمائی بطریق ارشادشان و اتمام حجت بر کافرین دیگر آنان را واگذار گفته‌اند کلمه (ذرهم) خذلان است میان تهاون و تهدید که کفار را بحال خود واگذار، کسیکه کاری کند که نفعی و خیری در آن نباشد گویند اینکه ببازی و هرزه مشغول است.

بعضی از مفسرین گفته‌اند که (ثُمَّ ذَرهُم فِی خَوضِهِم یَلعَبُونَ) مثل آنجا است که گفته (وَ أَعرِض عَنِ الجاهِلِینَ) و گویند اینکه آیه بآیه جنگ نسخ گردیده

صفحه : ۸۶

[سوره الأنعام (۶): آیات ۹۲ تا ۹۶]

اشاره

وَ هذا کِتابٌ أَنزَلناهُ مُبارَکٌ مُصَدِّقُ الَّذِی بَینَ یَدَیهِ وَ لِتُنذِرَ أُمَّ القُری وَ مَن حَولَها وَ الَّذِینَ یُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ یُؤمِنُونَ بِهِ وَ هُم عَلی صَلاتِهِم یُحافِظُونَ (۹۲) وَ مَن أَظلَمُ مِمَّنِ افتَری عَلَی اللّهِ کَذِباً أَو قالَ أُوحِیَ إِلَیَّ وَ لَم یُوحَ إِلَیهِ شَیءٌ وَ مَن قالَ سَأُنزِلُ مِثلَ ما أَنزَلَ اللّهُ وَ لَو تَری إِذِ الظّالِمُونَ فِی غَمَراتِ المَوتِ وَ المَلائِکَةُ باسِطُوا أَیدِیهِم أَخرِجُوا أَنفُسَکُمُ الیَومَ تُجزَونَ عَذابَ الهُونِ بِما کُنتُم تَقُولُونَ عَلَی اللّهِ غَیرَ الحَقِّ وَ کُنتُم عَن آیاتِهِ تَستَکبِرُونَ (۹۳) وَ لَقَد جِئتُمُونا فُرادی کَما خَلَقناکُم أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ تَرَکتُم ما خَوَّلناکُم وَراءَ ظُهُورِکُم وَ ما نَری مَعَکُم شُفَعاءَکُمُ الَّذِینَ زَعَمتُم أَنَّهُم فِیکُم شُرَکاءُ لَقَد تَقَطَّعَ بَینَکُم وَ ضَلَّ عَنکُم ما کُنتُم تَزعُمُونَ (۹۴) إِنَّ اللّهَ فالِقُ الحَبِّ وَ النَّوی یُخرِجُ الحَیَّ مِنَ المَیِّتِ وَ مُخرِجُ المَیِّتِ مِنَ الحَیِّ ذلِکُمُ اللّهُ فَأَنّی تُؤفَکُونَ (۹۵) فالِقُ الإِصباحِ وَ جَعَلَ اللَّیلَ سَکَناً وَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ

حُسباناً ذلِكَ تَقدِيرُ العَزِيزِ العَلِيمِ (۹۶)

صفحه : ۸۷

[ترجمه]

و اينكه قرآن كتاب مباركى است كه آنرا نازل گردانيديم و تصديق كننده است آنچه را كه پيش از آن از كتابهاى آسمانى آمده– و براى اينكه آنهائى را كه در مكه و اطراف آن بودند بترسانى (يعنى تمام اهل دنيا را) و آن كسانى كه بآخرت ايمان آورده‌اند– باين قرآن ايمان ميآورند– و آنها بر نمازشان محافظت مينمايند [۹۲]

و كى است ستمكارتر از كسيكه بر خدا دروغ بست و گفت من رسول اويم يا گفت بمن وحى شده– و باو چيزى وحى نشده باشد و كى است ظالم‌تر از كسيكه گفت بزودى نازل كنم مثل آنچيزى كه خدا نازل گردانيد– اگر تو ببينى چگونه باشند ستمكاران در سكرات مرگ كه ملائكه عذاب دستهاى خود را پهن كرده‌اند و ميگويند روح خود را بيرون آريد (يا آنرا از عذاب برهانيد) امروز (روز مرگ) پاداش داده ميشويد بعذاب خوار كننده– براى اينكه بر خدا ميگفتيد چيزى كه غير حق بود چنين بوديد كه از آيات خدا گردن كشى ميكرديد [۹۳]

و همانا براى حساب بسوى ما تنها آمديد همين طورى كه اول دفعه شما را آفريديم و آنچه (از مال و اولاد و غيره) بشما عطا كرده بوديم پشت سر انداختيد و با شما شفعاء شما را نمى‌بينيم آنانكه گمان ميكرديد در تربيت شما با خدا شريك ميباشند– و همانا بين شما و آنها قطع گرديد.

و از شما مفقود گرديد آنچه را گمان ميكرديد [۹۴]

حقيقةً خدا شكافنده دانه و هسته است و زنده را از مرده بيرون ميآورد– و مرده را از زنده بيرون ميآورد– اينكه است خدا و يكجا گردانيده ميشويد– خدائى را بكسى نسبت ميدهد كه چنين نيست [۹۵]

شكافنده عمود صبح است از تاريكى شب– و شب را قرار داده براى سكونت شما و خورشيد و ماه را بنظم معين بكار واداشته– و اينكه تقدير خداى غالب و دانا است [۹۶]

صفحه : ۸۸

(توضيح آيات)

وَ هذا كِتابٌ أَنزَلناهُ مُبارَكٌ مُصَدِّقُ الَّذِي بَينَ يَدَيهِ وَ لِتُنذِرَ أُمَّ القُرى وَ مَن حَولَها (هذا) اشاره بقرآن است و در وصف قرآن فرموده اينكه كتابيكه نازل كرديم كتاب مباركى است كه خير آن دائم و نفع آن بسيار و خيرى است مستقر گرديده و بركت در لسان دين آن خير معنوى يا مادى است كه منتهى بمعنوى گردد كه از جمله صفات او اينستكه تصديق كننده كتب پيمبران پيش است يعنى تورات و انجيل، و نيز در آن موعظه و اندرز است و براى مؤمنين رحمت است و براى عاصيان نقمت و تهديد است (وَ لِتُنذِرَ) عامّه قراء (لتنذر) بتاء خطاب قرائت كرده‌اند يعنى اى محمّد اينكه قرآن را نازل گردانيديم تا اينكه تو اهل مكه و اطرافش را بترسانى، و ابو بكر از عاصم كه يكى از قراء است بياء قرائت كرده (لينذر) خوانده يعنى اينكه كتاب سبب انذار است مثل قوله تعالى (هذا بَلاغٌ لِلنّاسِ وَ لِيُنذَرُوا بِهِ) و نيز قوله تعالى (إِنَّما أُنذِرُكُم بِالوَحيِ) و بهمين معنى است قوله تعالى (هذا كِتابُنا يَنطِقُ عَلَيكُم بِالحَقِّ) و مكه را

(ام القرى) ناميده‌انـد براى اينكه عرب اصل شيئى را (امّ) ميگويد و نظر به اينكه كه زمين از زير مكه كشيده شده است اينكه است كه به (امّ القرى) ناميده شـده، يعنى اصـل شـهرها و براى شـرافت آن زمين كعبه را در آنجـا قرار داده و آن مقصـد عالميان است، و بقولى مكه را ام القرى ناميده‌اند براى آنكه اول شهرى بود كه آدم در آنجا فرود آمد.

وَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ يُؤْمِنُونَ بِهِ ظاهرا مرجع ضمير (به) كتاب يعنى قرآن است، د در اينجا دو علامت يا دو صفت نسبت بكسانيكه ايمان بقرآن دارنـد يادآورى ميكنـد يكى كسانيكه بآخرت ايمان دارنـد، بقرآن ايمان ميآورنـد، اينكه جمله متفرع بر اوصافى است

صفحه : ۸۹

كه براى قرآن آورده از جمله آنهائيكه بآخرت ايمان دارند بقرآن ايمان ميآورند.

از اينجا معلوم ميشود كه ايمان بقرآن ناشى از ايمان بآخرت است كسى كه بآخرت ايمان ندارد نميتواند بقرآن ايمان بياورد.

و شايـد سرّش اينكه باشـد كه گوشـزد بشـر نمايـد كه ايمان بآخرت و معاد بايستى از روى دليل عقلى باشد نه دليل سـمعى زيرا كه معرفت بمبـدء و معـاد اصل ايمان است، و دو ركن و دو پايه ايمان ميباشـد و ايمان قطعى بمبـدء و معاد بـدلالت عقل و برهان پـديد ميگردد نه بـدليل نقلى، زيرا اگر بقرآن بخواهيم معرفت بمعاد پيـدا نمائيم و بآن ايمان آوريم و معرفت بمعاد را بقرآن بشناسـيم دور باطل لازم ميآيد زيرا چنانچه گفته شد معرفت و ايمان بمعاد منوط بشناسائى مبدء حكيم قادر توانا است كه چون منزّه از كار عبث و بيهوده است اعتراف ميكنيم كه بايـد بـازگشتى و معـادى در كار باشـد و اگر بـدليل عقلى چنين ايمانى ميسّر نگردد بشـر عاقل بچه جهت زير بار تكليف ميرود و لازمه اينكه ايمان تصـديق بكتابهاى آسـمانى است كه آنچه امر معاد بآن تنظيم ميشود ما را بآن ارشاد نمايـد خلاصه ايمان بآخرت بـدليل عقلى ثابت ميگردد نه باخبار قرآن و لازمه ايمان بآخرت عمل نمودن بوظائف قرآن است، پس دور لازم نميآيـد زيرا كه معاد را بقرآن ثابت نميكنيم بلكه ببرهان و دليل عقلى بر تنزّه حق تعالى از كار عبث ثابت ميكنيم كه اينكه طور تنزيه و حكمت خلقت بشـر لازمه اثبات معاد است گويا خواهـد بفرمايـد پس از آنكه ثابت شد كتاب مبارك و مصدقى كه ما نازل گردانيـديم براى انـذار بشـر كسانيكه بنشأه آخرت ايمان دارنـد باين كتاب ايمان ميآورند (وَ هُم عَلى صَلاتِهِم يُحافِظُونَ) جمله حاليه عطف به (الّـذين) است يعنى و اينكه كسانى كه بآخرت ايمان دارنـد بنمازهاى خودشان محافظت مينمايند و شـرائط ظاهرى و باطنى آنرا مراعات ميكننـد و اختصاص بنماز يكى از جهت اهميت آنست و ديگر اينكه بسيارى از وظائف دينى منوط بنماز است و اگر نماز با شرائط

صفحه : ۹۰

و حضور قلب واقع گردد دل و قلب را جلاء ميدهد.

وَ مَن أَظلَمُ مِمَّنِ افتَرى عَلَى اللّهِ كَذِباً أَو قالَ أُوحِيَ إِلَيَّ وَ لَم يُوحَ إِلَيهِ شَيءٌ افتراء، افتعال است از (فرى) بمعنى قطع يعنى قطع بر خبرى كه حقيقت ندارد، مفسرين در شأن نزول آيه گفته‌اند آيه راجع بمسيلمه كذّاب است و آن مردى سـجّاع و كاهنى بود، بسجع گفتن و الفاظ بهم بافتن عوام را اغواء مينمود و ميگفت بر من وحى ميرسـد و مرا كتابى است، و بكهانت تلبيس ميكرد و ميگفت من علم بغيب دارم، و از آسـمان بمن خبر ميرسـد، و در روايتى روزى دو نفر نزد رسول اللّه صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم فرسـتاد، رسول بآنها گفت شـما باو ايمان داريد گفتند آرى گفت اگر براى اينكه نبود كه رسولان را نكشـند ميفرمودم كه شـما را بكشـند، مسيلمه كذّاب در يمامه بود، و يكى ديگر از كذابين در صنعاء بنام اسود عنسى ادّعاء پيمبرى مينمود.

وَ مَن قالَ سَأُنزِلُ مِثلَ ما أَنزَلَ اللّهُ در شأن نزول آيه گفته‌اند كه عبد اللّه بن سعد بن ابى سرح قرشى از بنى عامر بن لوىّ كاتب رسول

صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بود، و باملاء رسول قرآن را مينوشت و گاه گاهى از آخر آيات وحى كه نامهاى خدا بود كلمه‌ئى بكلمه ديگر تبديل مينمود، مثل اينكه عزيز حكيم را، عليم حكيم مينوشت، عبد اللّه از سكوت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بشك افتاد كه اگر راست ميگويد كه قرآن وحى است چرا تعبير نميفرمايد، و مرتد شد و بمكه برگشت و گفت (سأنزل مثل ما انزل اللّه) من نازل ميكنم مثل آنچه خدا نازل كرده- و نيز در آيه توجيهات ديگر از مفسرين نقل شده.

وَ لَو تَرى إِذِ الظّالِمُونَ فِي غَمَراتِ المَوتِ وَ المَلائِكَةُ باسِطُوا أَيدِيهِم أَخرِجُوا أَنفُسَكُمُ غمر در لغت بمعنى پوشانيدن و پنهان كردن چيزى است بطورى كه هيچ اثرى از آن آشكار نباشد اينكه است كه آب زيادى كه ته آن پديد نباشد- و همچنين

صفحه : ۹۱

جهالت يا شدتى كه اطراف انسان را بگيرد و راه چاره را بر او مسدود گرداند آنرا (غمر) گويند و ظاهرا مقصود از (غمرات الموت) در آيه همين معنى دوم مقصود است كه ميخواهد برسولش خبر دهد كه اگر تو ميديدى حال ستمكاران را يعنى سختى حالشان را- و شايد مقصود از ظالمين در اينكه آيه آن سه نفرى باشند كه در اول آيه خبر ميدهد يكى آنكه بر خدا افتراء ميزند و دروغ مى‌بندد و ديگر آنكس كه گفت بر من وحى نازل ميگردد و باو وحى نشده و ديگر آنكه گفت زود باشد كه نازل كنم مثل آنچه خدا نازل گردانيده است و ملائكه براى گرفتن روح پليد آنها دستهاى خود را باز ميكنند اشاره به اينكه كه بسختى جان آنها را ميگيرند شبيه بكسى كه ميخواهد كار سختى انجام دهد دستش را باز ميكند ملائكه هم ميخواهند بسختى و زجر جان آنان را بگيرند- و گويا ملائكه بآنها نهيب ميزنند كه نفسهاى خود را از بدنتان بيرون كنيد زيرا كه از شدّت علاقه‌ئى كه ببدن دارند بر بيرون كردن نفسشان حاضر نيستند و شايد در آنموقع ستمكاران ملائكه (غلاظ و شداد) را مى‌بينند و بسختى جانشان را بيرون ميكنند اليَومَ تُجزَونَ عَذابَ الهُونِ يعنى امروز كه وقت مردن شما است جزاء داده خواهيد شد بعذاب خوارى كه متضمن شدّت و اهانت است. و (هون) بضم ها يعنى خوارى و بفتح ها بمعنى رفق و آسانى است مثل (يَمشُونَ عَلَى الأَرضِ هَوناً) و از حضرت امام محمّد باقر ع روايت شده كه مراد بعذاب هون تشنگى است در وقت جان كندن آنها بِما كُنتُم تَقُولُونَ عَلَى اللّهِ غَيرَ الحَقِّ وَ كُنتُم عَن آياتِهِ تَستَكبِرُونَ و باين عذاب خوارى پاداش داده ميشويد براى اينكه بر خدا چيز ناروا ميگفتيد و چنين بوديد كه از آيات او گردن كشى ميكرديد.

آرى عذاب موقع مرگ براى كفار نسبت بعذاب پس از آن در عالم برزخ و روز معاد عذاب كوچكى مينمايد قوله تعالى (وَ مِن وَرائِهِم بَرزَخٌ إِلى يَومِ يُبعَثُونَ)

صفحه : ۹۲

شيخ طنطاوى در تفسيرش راجع بآيه (وَ لَو تَرى إِذِ الظّالِمُونَ فِي غَمَراتِ المَوتِ الخ) بيان مفصلّى از بيان ارواح در اروپا و امريكا و انكلزا و ايطاليا نقل ميكند كه خلاصه آنرا در اينجا ترجمه مينمائيم:

چنين گفته خلاصه آنچه در جمعيات نفسيه از ارواح در حال موت نقل شده اينكه است كه گفته‌اند مردم دو قسمند: صالحين و فاسقين- و موت يا فجائى است يا پس از مرض و پيرى و ضعف پديد ميگردد- و مردن فجأه بر نفس سخت است. و گفته‌اند براى روح انسانى دو جسم است: يك جسم لطيف شفّاف- و ديگر جسم ارضى ثقيل- و معنى نزع روح اينكه است كه جسم ارضى را ميگيرند تا اينكه آن جسم لطيف محيط بروح از آن جسم ثقيل خالص گردد- و هر قدر انسان صالح‌تر يا مريض يا پيرتر باشد انفصال آن جسم ثقيل از جسم لطيف آسان‌تر است- و هر قدر انسان ظالم‌تر و فاسق‌تر و محبّت مال و جاه و اولاد در او زيادتر باشد انفصال روح لطيف از جسم ارضى سخت‌تر و مشكل‌تر ميباشد و بزرگتر چيزى كه هنگام نزع سبب سختى جان كندن ميشود شهوات و گناهان است خصوصا براى آنهائى كه بحيات اخروى مقرّ نيستند كه آنها در آن موقع چنان مضطرب ميگردند و در

عذابی واقع میشوند که بی‌طاقت میشوند آن روحی که مادّی و بخیل و ظالم و جاهل و متکبر و بباقی صفات نکوهیده متصف باشد در آنهنگام آلامی حس میکند که بی‌طاقت میگردد و نیز وقتی می‌بیند آنهائی را که مقامشان پست‌تر از او بوده منزلتشان عظیم‌تر و مقامشان بالاتر از آنها است در آنحال عذابی در خود می‌بیند که طاقت نمیآورد- و روح چنین کسی واقع میگردد در محوطّه‌ئی بغلاف ظلمانی و او را محجوب میگرداند و امّا روح پاك صالح برای لطافتش و سبکی و استعدادش هنگام موت بالا میرود بدون اینکه مشتاق بدنیا باشد بلکه فرحناك است که از اینکه بدن ثقیل خلاص میگردد و مشاهده میکند چیزی را که نه چشمی دیده و نه گوشی شنیده و نه بخاطر بشری خطور نموده، زیرا که اینکه کواکب و خورشیدها و ساکنین در

صفحه : ۹۳

آنها و نظام عالم را معاینه مینماید و مطلع میگردد بر جمال و بهاء و انوار بطوریکه بیهوش میگردد و از حسن اینکه منظره سالهائی از خود بی‌خود میگردد و وقتی اجلش آمد منتقل میگردد بعالم شریف و معارف نفسش زیاد میگردد و عالم میگردد معلومی که برای اهل زمین تصور ندارد پس از آن درجات او بالا میرود درجه بدرجه لطیف و لطیف‌تر تا اینکه بمنتها درجه قرب میرسد لکن ارواح میگویند اینکه مرتبه نادر است، و اینکه ارواح عالیه باذن خدا مدبّر عالمند تا آنجا که گفته: تعجب کن چگونه است سخنان ارواح بر دست غیر مسلمانها که مطابق با قرآن و ناطق بآن است، و چگونه ارواح گفته‌اند کسانی که در دنیا فرو رفته و گناهکار و در غفلتند وقت موت نمیدانند چه عمل کرده‌اند و بسا چندین سال در عذابی که طاقت ندارند باقی میمانند و نیز چگونه جانشان بعلاقه‌ئی که بدنیا دارند بکراهت از بدنشان بیرون میآید، و نیز چگونه ارواح عالیه موقع مردن صلحاء میآیند و با آنها ملاطفت و مهربانی میکنند زیرا که در آنوقت دیگر بین آنها حجابی نیست، و نیز چگونه ارواح صالحه بحدیثهای ارواح عالیه تمتع میبرند و از آنها تعلیم میگیرند و بالا میروند، و ببین که چگونه تمام اینها مطابق با نصّ قرآن است- پس قوله تعالی (أَخرِجُوا أَنفُسَکُمُ الیَومَ تُجزَونَ عَذابَ الهُونِ) مطابق همان کلام ارواح است و نیز در سوره دیگر فرموده (إِنَّ الَّذِینَ قالُوا رَبُّنَا اللّهُ ثُمَّ استَقامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَیهِمُ المَلائِکَةُ) یعنی نزد مردن- و نیز ملائکه بمحتضر میگویند (أَلّا تَخافُوا وَ لا تَحزَنُوا الخ) و اینکه همان است که ارواح گفته‌اند- و نیز میگوید (فَأَمّا إِن کانَ مِنَ المُقَرَّبِینَ فَرَوحٌ وَ رَیحانٌ وَ جَنَّةُ نَعِیمٍ) ارواح هم همین طور گفته‌اند- و قوله تعالی (إِنَّ الَّذِینَ لا یَرجُونَ لِقاءَنا وَ رَضُوا بِالحَیاةِ الدُّنیا وَ اطمَأَنُّوا بِها وَ الَّذِینَ هُم عَن آیاتِنا غافِلُونَ أُولئِکَ مَأواهُمُ النّارُ بِما کانُوا یَکسِبُونَ) اینکه نیز عین همانست که ارواح گفته‌اند- و قوله تعالی (أَلا إِنَّ أَولِیاءَ اللّهِ لا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ- الَّذِینَ آمَنُوا وَ کانُوا یَتَّقُونَ- لَهُمُ البُشری فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ فِی الآخِرَةِ) همانست

صفحه : ۹۴

که ارواح گفته‌اند. و در حدیث فرموده

(من احب لقاء اللّه احب اللّه لقائه و من کره لقاء اللّه کره اللّه لقائه)

و نیز در حدیث

(سترون ربّکم)

و در آیه (وُجُوهٌ یَومَئِذٍ ناضِرَةٌ إِلی رَبِّها ناظِرَةٌ) همین طور ارواح گفته‌اند- و گفته (کَلّا إِنَّهُم عَن رَبِّهِم یَومَئِذٍ لَمَحجُوبُونَ) بلکه ارواح میگویند فجار در آنروز از ارواح صالحه محجوبند- و الحاصل آنچه قرآن در امر آخرت ذکر نموده ارواح در عالم بعد از موت خبر داده‌اند- باعتبار اینکه موت اول منازل آخرت است و حساب از همان ساعت مرگ شروع میشود و اینکه از عجب‌ترین عجائب است.

[كلام طنطاوى با كمى اختلاف بپايان رسيد] وَ لَقَد جِئتُمُونا فُرادى كَما خَلَقناكُم أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ تَرَكتُم ما خَوَّلناكُم وَراءَ ظُهُورِكُم وَ ما نَرى مَعَكُم شُفَعاءَكُمُ الَّذِينَ زَعَمتُم أَنَّهُم فِيكُم شُرَكاءُ لَقَد تَقَطَّعَ بَينَكُم وَ ضَلَّ عَنكُم ما كُنتُم تَزعُمُونَ در آخرت يا پس از مرگ بهمين ستمكاران كه در آيه بالا تذكر داده شد و امثال اينها خطاب سخط آميز ميرسد كه اى كافرين ستمكار امروز نزد ما آمديد تنها همين طورى كه اول خلق كرديم شما را كه از همه چيز خالى و برهنه بوديد نه لباسى، نه مالى، نه اولادى، نه رياست، نه جاهى و عنوانى و ناتوان بدنيا آمديد امروز هم كه بسوى ما برگشتيد برهنه، نه علمى، نه عملى، و نه ايمانى، و نه كمالى، و نه چيزى از دنيا از آنچه دل بوى بسته بوديد با خود آورديد همه را وا گذاشتيد و كجايند آن بتها و آنهائى را كه پرستش مينموديد و شفيع خود ميدانستيد چطور شد كه بين شما و آنها قطع گرديد و امروز كه روز بيچارگى شما است بفريادتان نميرسند (فرادى) جمع فرد است مثل (كسالى).

إِنَّ اللّهَ فالِقُ الحَبِّ وَ النَّوى يُخرِجُ الحَيَّ مِنَ المَيِّتِ وَ مُخرِجُ المَيِّتِ مِنَ الحَيِّ ذلِكُمُ اللّهُ فَأَنّى تُؤفَكُونَ الخ (حب) تخم زراعت است و (نوى) تخم اشجار است، در بيان آثار قدرت و حكمت بارى تعالى خاطر نشان ميكند كه خدا آنكسى است كه دانه مرده را

صفحه : ۹۵

ميشكافد و از آن نباتات و گياهان كه داراى روح نباتى ميباشند بيرون مى‌آورد و از نطفه مرده انسان و حيوان را زنده بيرون ميآورد، و واو در (و مخرج) جمله را به (يخرج الحى) عطف داده، و مرده را از زنده بيرون آورده، مثل تخم و نطفه كه از نبات و حيوان و آدمى بيرون ميآورد، و اينكه زنده كننده و ميراننده خدا است كه فقط او است سزاوار بندگى، پس چگونه از او برميگرديد بسوى غير او.

شايد اشاره باين باشد كه عقل خود را بكار اندازيد و با خود فكر كنيد آيا سزاوار است كه از چنين خدائى رو گردان شويد بسوى غير او و بر او دروغ بنديد يعنى بر او شريك آوريد.

و نيز خداى شما آنكسى است كه سياهى شب را مى‌شكافد و صبح روشن ظاهر ميگرداند، و شب را براى آسايش شما قرار داده كه از تعب و زحمت روز استراحت نمائيد، و خورشيد و ماه را قرار داده، و (حُسباناً) يعنى نشانه‌هاى اوقات و آنها را در اطوارهاى مختلف گردش و حركت داده تا ماه و سال و ايّام و ساعات معين گردد و تمام اينها بتقدير عزيز عليم خداى غالب عالم انجام گرفته.

صفحه : ۹۶

[سوره الأنعام (۶): آيات ۹۷ تا ۱۰۵]

اشاره

وَ هُوَ الَّذِى جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهتَدُوا بِها فِى ظُلُماتِ البَرِّ وَ البَحرِ قَد فَصَّلنَا الآياتِ لِقَومٍ يَعلَمُونَ (۹۷) وَ هُوَ الَّذِى أَنشَأَكُم مِن نَفسٍ واحِدَةٍ فَمُستَقَرٌّ وَ مُستَودَعٌ قَد فَصَّلنَا الآياتِ لِقَومٍ يَفقَهُونَ (۹۸) وَ هُوَ الَّذِى أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَخرَجنا بِهِ نَباتَ كُلِّ شَىءٍ فَأَخرَجنا مِنهُ خَضِراً نُخرِجُ مِنهُ حَبًّا مُتَراكِباً وَ مِنَ النَّخلِ مِن طَلعِها قِنوانٌ دانِيَةٌ وَ جَنّاتٍ مِن أَعنابٍ وَ الزَّيتُونَ وَ الرُّمّانَ مُشتَبِهاً وَ غَيرَ مُتَشابِهٍ انظُرُوا إِلى ثَمَرِهِ إِذا أَثمَرَ وَ يَنعِهِ إِنَّ فِى ذلِكُم لَآياتٍ لِقَومٍ يُؤمِنُونَ (۹۹) وَ جَعَلُوا لِلّهِ شُرَكاءَ الجِنَّ وَ خَلَقَهُم وَ خَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَ بَناتٍ بِغَيرِ عِلمٍ سُبحانَهُ وَ تَعالى عَمّا يَصِفُونَ (۱۰۰) بَدِيعُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ أَنّى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَ لَم تَكُن لَهُ صاحِبَةٌ وَ خَلَقَ كُلَّ شَىءٍ وَ هُوَ بِكُلِّ شَىءٍ عَلِيمٌ (۱۰۱)

ذلِکَمُ اللّهُ رَبُّکَم لا إِلهَ إِلّا هُوَ خالِقُ کُلِّ شَیءٍ فَاعبُدُوهُ وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ وَکِیلٌ (۱۰۲) لا تُدرِکُهُ الأَبصارُ وَ هُوَ یُدرِکُ الأَبصارَ وَ هُوَ اللَّطِیفُ الخَبِیرُ (۱۰۳) قَد جاءَکُم بَصائِرُ مِن رَبِّکُم فَمَن أَبصَرَ فَلِنَفسِهِ وَ مَن عَمِیَ فَعَلَیها وَ ما أَنَا عَلَیکُم بِحَفِیظٍ (۱۰۴) وَ کَذلِکَ نُصَرِّفُ الآیاتِ وَ لِیَقُولُوا دَرَستَ وَ لِنُبَیِّنَهُ لِقَومٍ یَعلَمُونَ (۱۰۵)

صفحه : ۹۷

[ترجمه]

و او است خداوندی که برای شما ستاره‌ها را آفرید تا در تاریکی شب و در بیابانها و دریاها راه بیابید- و همانا ما برای اهل بصیرت آیات را مفصل گردانیدیم [۹۷]

و خدا آنکسی است که شما را از یک نفس آفرید- پس شما راست محلّ قرار گاهی از رحم مادر و (مستودت) صلب پدر و ما آیات را تفصیل دادیم برای جماعتی که بفهمند [۹۸]

و او آنکسی است که از آسمان بارانرا نازل گردانیده- و بسبب آب بیرون میآوریم گیاه سبزی که از آن خارج میکنیم دانه‌های بهم پکیده- و از درخت خرما بیرون میآوریم شکوفه و غنچه و خوشه‌های نزدیک بهم (و از آب باران) بیرون میآوریم بوستانهای انگور و درخت زیتون و درخت انار در حالی که بعضی شبیه بیکدیگر و غیر شبیه بهم- نگاه کنید بمیوه درختان وقتی که بیرون آید و بنگرید بزرگ شدن آنها را و رسیدن آنرا- و حقیقهً اینها علاماتی است برای گروهی که ایمان آورند [۹۹]

و مشرکین برای خدا شرکائی از جن قرار دادند- در صورتی که آنان را خدا آفریده و بنادانی برای او پسران و دختران تراشیدند- پروردگار عالم پاک و منزّه و بریء است از آنچه وصف میکنند [۱۰۰]

او است پدید آورنده زمین و آسمان کجا برای او اولاد است- و او را زنی و رفیقی نیست و همه چیز را او آفریده و بهر چیزی دانا است [۱۰۱]

اینکه است پروردگار شما الهی نیست مگر او و او است آفریننده هر چیزی- پس او را پرستش و عبادت نمائید و او نگهبان تمام موجودات است [۱۰۲]

هیچ چشمی او را نبیند و او همه چشمها را ادراک مینماید، و او لطیف و نامرئی و بهمه چیزها آگاهست [۱۰۳]

ای رسول بگو از طرف پروردگار شما بینائی (کتاب آسمانی) آمد، کسیکه بآن بینا گردید برای نفع خود او است و کسیکه کور گردید، بر ضرر او است- و من نگهبان شما نیستم [۱۰۴]

اینکه چنین ما آیات را میگردانیم از طوری بطوری- و همانا کافرین گویند اینها را درس خوانده‌ئی و ما آیات را برای اهل دانش بیان میکنیم [۱۰۵]

صفحه : ۹۸

(توضیح آیات)

وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ النُّجُومَ لِتَهتَدُوا بِها فِی ظُلُماتِ البَرِّ وَ البَحرِ قَد فَصَّلنَا الآیاتِ لِقَومٍ یَعلَمُونَ ترجمه آیات شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست، و خلاصه اینکه آیه مربوط بآیات بالا است و در مقام نظام آفرینش و امتنان بر بنی آدم برآمده و بآنها یادآوری

مینماید که خدا و معبود شما آنکسی است که ستارگان را آفرید تا اینکه در تاریکیهای شب در مسافرتتان گمراه نگردید، و در حدیث است که (نجوم) اهل بیت پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میباشند.

ظاهرا لام (لتهتدوا) تعلیل است یعنی ستارگان را آفریدیم برای راهنمائی شما، شاید مقصود از (قَد فَصَّلنَا الآیاتِ) تفصیل آیات تکوینی و علامات خلقت باشد که هر چیزی را برای غایت و مصلحتّی تعیین گردانیدیم و میشود مقصود همین آیات لفظی قرآنی باشد که آیات را مفصل گردانیدیم برای جماعتی که عالم و دانا می‌باشند یعنی علماء و دانشمندان از آیات بهره میبرند نه جهّال.

الله کهوَ هُوَ الَّذِی أَنشَأَکُم مِن نَفسٍ واحِدَةٍ فَمُستَقَرٌّ وَ مُستَودَعٌ قَد فَصَّلنَا الآیاتِ لِقَومٍ یَفقَهُونَ گفته‌اند کلمه (مستقرّ) هم بفتح قاف قرائت شده و هم بکسر آن، بنا بر اینکه مستقر بفتح قاف قرائت شود اسم مکان و بمعنی محلّ استقرار است، و همچنین مستودع بفتح دال بمعنی مکانی است که در آن ودیعه میگذارند و نظیر اینکه آیه در سوره هود آمده قوله تعالی (وَ ما مِن دَابَّةٍ فِی الأَرضِ إِلّا عَلَی اللّهِ رِزقُها وَ یَعلَمُ مُستَقَرَّها وَ مُستَودَعَها کُلٌّ فِی کِتابٍ مُبِینٍ) و بقرینه آن آیه بنا بر قرائت بفتح قاف معنی چنین میشود (فمنکم من هو فی مستقر، و منکم من هو فی مستودع) و بنا بر قرائت بکسر مستقر اسم فاعل، و مستودع اسم مفعول میشود و در تقدیر چنین است (فمنکم مستقر و منکم مستودع) یعنی بعضی از شما مستقرند و بعضی

صفحه : ۹۹

مستقر نیستند.

و در تفسیر عیاشی ابی بصیر از ابی جعفر ع روایت کرده که گفتم چیست معنی الله که (هُوَ الَّذِی أَنشَأَکُم مِن نَفسٍ واحِدَةٍ الخ) گفت اهل شهر تو یعنی آنجا که در آن هستی چه میگویند گفتم میگویند: مستقر در رحم مادر و مستودع در صلب پدر- حضرت فرمود که دروغ میگویند (مستقر) کسی است که ایمان در قلبش قرار گرفته و ثابت گشته و هیچ وقت ایمان از قلبش زائل نمیگردد، و (مستودع) کسی است که مدتی ایمان در قلبش بودیعه گذارده شده بعد از او گرفته میشود و (زبیر) از آنها بود.

بروایت سعد بن ابی الاصبع که گفته از ابی عبد اللّه ع در حالیکه از او سؤال میشد از (مستقر) و (مستودع) شنیدم که گفت (مستقر) در رحم، و (مستودع) در صلب.

مفسرین راجع بقوله تعالی الله که (وَ هُوَ الَّذِی أَنشَأَکُم مِن نَفسٍ واحِدَةٍ) معانی بسیاری گفته‌اند از آن جمله، مراد از انشأ یعنی ایجاد انسان از نفس واحده اینکه است که تمامی بشر از یک نفس که آن نفس و روح انسانیّت است آفریده شده‌اند و یا گفته‌اند که تمام افراد اینکه نوع دارای یک نفس و یک بدنند باین معنی که ترکیب نفس و بدن در همه افراد یک نوع ترکیب است و آن نوع از ترکیب همانست که از آن بحقیقت انسانیّت تعبیر میکنیم در (کشف الاسرار) گفته آیه از روی اشارت میگوید شما را از آدم آن نفس یگانه آفریدم که در آفریده شدگان کسی را ندادم آن دولت که ویرا دادم- و آن منزلت و رتبت که ویرا نهادم، خود را جلّ جلاله (أَحسَنُ الخالِقِینَ) گفت و آدم را (فِی أَحسَنِ تَقوِیمٍ) گفت، یعنی (اللّه) است نیکوتر آفرینندگان، و آدم است نیکوتر آفریده شدگان ای آدم در خالقیت یگانه منم، و در مخلوقات یگانه توئی، همانست که در بعض اخبار بیارند در صفت خلقت آدم، که ربّ العزة جل جلاله گفت (احببت شیئا فخلقته فردا لفرد).

صفحه : ۱۰۰

وَ هُوَ الَّذِی أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً الخ (هو) اشارت است بذات احدیت (الذی) اشارت است بصفات ربوبیت (انزل) اشارت است بصنع الهیت، خداوندی موجود بذات، موصوف بصفات، معروف بصنایع و آیات، و گفته‌اند (هو) اشارت است فراهست تا شنونده گوش بدان دارد، و جوینده بدان راه یابد نگرونده فرا بیند (الذی) کنایه است از هست، تا شنونده آشنا گردد، و جوینده بینا، و خواهنده

دانا تا آنجا كه گفته (أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً) تا آخر، همه نشانست كه كردگار يكتا است و در خدائى بى‌همتا، و در قدرت بى‌احتيال است، و در قيوميت بى كشتن، حال است، و در ملك ايمن از زوال است، و در ذات و نعت متعال است، ربّ العالمين، بنده‌گان را بر اينكه توحيد بخواند، نبينى كه در آخر آيت ميگويد:

(انظُرُوا) در نگريد تا بدانيد، و بدانيد تا دريابيد، اينجا بنظر ميآيد، جاى ديگر ميگويد (وَ ما يَتَذَكَّرُ إِلّا مَن يُنِيبُ) نظر نكند و نپذيرد و يادگار نشناسد، مگر كسى كه دل با حق راست دارد، و نظر وى پيش چشم خويش دارد، اينكه است اشارت آخر آيت كه گفت (إِنَّ فِي ذلِكُم لَآياتٍ لِقَومٍ يُؤمِنُونَ) بآيات قدرت آنكس راه برد كه بآيت صفت ايمان دارد، وى از (اللّه) شرم دارد كه بر وى نظر دارد كه از نظر وى خبر دارد، و از (اللّه) وى باك دارد كه (اللّه) را بر خود قادر ميداند.

[پايان] وَ جَعَلُوا لِلّهِ شُرَكاءَ الجِنَّ وَ خَلَقَهُم وَ خَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَ بَناتٍ بِغَيرِ عِلمٍ سُبحانَهُ وَ تَعالي عَمّا يَصِفُونَ گفته‌اند، در زمان جاهليت، دين عرب سه دين بود، جماعتى فرشتگان را ميپرستيدند، ميگفتند اينان دختران خدااند اينكه است كه ايشان را پوشيده ميدارد و جماعت ديگر بتها را پرستش مينمودند، و جماعتى از خزاعه ستاره (شعرى) را پرستش مينمودند، و از اهل كتاب يهوديان ميگفتند (عزير إبن اللّه) و مسيحيان ميگفتند (مسيح إبن اللّه).

صفحه : ۱۰۱

و بعضى گفته‌اند مقصود از (شركاء الجن) همان فرشتگانند و نظر به اينكه كه غائب از نظرند آنها را (جن) ناميده.

كلبى گفته: اينكه آيه در شأن زنادقه آمده كه ابليس را شريك اللّه ناميدند و گفتند (اللّه) سبحانه خالق نور و خير و ناس و چهار پايان است، و ابليس خالق شرّ و ظلمت و سباع و مارها و گزندگان است، و ميشود كه ضمير (هم) در (خَلَقَهُم) راجع بكافرين باشد يعنى قرار دادند براى خدائى كه آنها را آفريده و تصوير كرده شريكان، و ميشود كه ضمير راجع بجن باشد. هر كدام باشد، چگونه ميشود مخلوق خدا شريك او باشد در صورتى كه هم آنها و هم جن را او آفريده (وَ خَرَقُوا لَهُ) يعنى (اختلقوا و كذّبوا) اختلاق كردند و دروغ بر خدا بستند.

بَدِيعُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ أَنّي يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَ لَم تَكُن لَهُ صاحِبَةٌ اينكه آيه ببشر خاطر نشان ميكند كه خداى شما آنكسى است كه آسمانهاى با اينكه عظمت و زمين با اينكه سعه و استحكام را ابداع نموده يعنى همه موجودات را از نيستى و عدم بوجود آورده و اولاد داشتن كسى را سزد كه زن داشته باشد و زن داشتن كسى را سزد كه محتاج باشد و احتياج با وجوب وجود و كمال قدرت منافى است و خدا بمحض اراده ازلى عوالم وجود را ابداع نموده و نيز ولد توليد مثل است و بادله توحيد ثابت گرديده كه براى خدا نه شبهى و نه مثلى و نه نظيرى است متفرد است بذات و صفات و از صفات مخلوقين منزه و مبراء است وَ خَلَقَ كُلَّ شَيءٍ وَ هُوَ بِكُلِّ شَيءٍ عَلِيمٌ تعميم پس از تخصيص است، اول آيه خود را معرفى نموده كه ابداع كننده آسمانها و زمين است سپس بطور عموم خاطر نشان ميكند كه او خالق و پديد آورنده هر حادثى است، و همه اشياء فعل او و اختراع او و صنع او است، و ديگر در اينكه آيه يادآورى ميكند كه دانسته شود علم او بتمام اشياء احاطه دارد.

و خلاصه اينكه دو صفت از اوصاف عظمت و جلال خداوندى خود را تذكر

صفحه : ۱۰۲

ميدهد: يكى عموم قدرت، دوم احاطه علميه و ذات ذو الجلال خود را باين دو صفت كماليه ميستايد و معرفى مينمايد و آيات راجع باين دو صفت يعنى عموم خلقت و احاطه علم خدا بسيار است و اگر بخواهيم آياتيكه راجع بعموم خلقت در قرآن كريم است يادآورى كنيم طول ميكشد و براى نمونه سه آيه ذكر ميشود مثل قوله تعالى (وَ خَلَقَ كُلَّ شَيءٍ) (اللّهُ خالِقُ كُلِّ شَيءٍ) (وَ اللّهُ خَلَقَكُم

وَ ما تَعمَلُون) و امثال اینها لا تعدّ و لا تحصی است.

ذٰلِکُمُ اللّهُ رَبُّکُم لا إِلٰهَ إِلّا هُوَ خالِقُ کُلِّ شَیءٍ فَاعبُدُوهُ وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ وَکِیلٌ سخنان مفسرین در توجیه قوله تعالی (خالِقُ کُلِّ شَیءٍ) ۱- در کتاب خصال است که اعمش بجعفر بن محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین نسبت داده که در حدیث طویلی فرموده

افعال عباد مخلوقة خلق التقدیر لا خلق التکوین

(اللّه خالِقُ کُلِّ شَیءٍ) جبر و تفویض نگوئید.

۲- در کشف الاسرار در ذیل اینکه آیه گفته (وَ خَلَقَ کُلَّ شَیءٍ) دلیل است که هر حادثی که در عالم است فعل خدا است و خلق او و اختراع او است، جز وی خالقی و صانعی نه، جز وی محدث و مخترعی نه، بنده‌گان و رهیگان همه آفریدگان وی، افعال و اعمال ایشان، حرفت و صنعت ایشان، حرکات و سکنات ایشان، چه در خیر و چه در شرّ، مخلوق و مصنوع وی، متعلق بقدرت وی، تا آنجا که گفته بلی فعل بنده از روی اکتساب و اضافت منتسب باو است و ثواب و عقاب بسته بآنست، چنانچه حرکت بنده، از یک روی خلق خدا است و از یک روی وصف و کسب بنده، نتوان گفت که جبر محض است، که وعده وی ضروری است و نتوان گفت خلق و اختراع بنده است که بنده از دریافت و دانش اجزاء مکتسبه عاجز است، پس اعتقاد درست و طریق راست آنست که گویند مقدور است بقدرت اللّه از روی خلق و اختراع و بقدرت بنده از روی اکتساب که اللّه آن قدرت را در او آفریده، و وصف بنده کرده پس اینکه قدرت وصف بنده است و خلق خدا نه کسب بنده، و حرکت فعل خدا است و وصف و کسب بنده. [پایان]

صفحه : ۱۰۳

۳- در مجمع البیان پس از توجیه آیه گفته: کسیکه معتقد است که قوله تعالی (وَ خَلَقَ کُلَّ شَیءٍ) دلالت دارد بر خلق افعال عباد، جواب او اینکه است که آنچه از آیه مفهوم میگردد چنین است که مخلوقات را اراده کرده، چنانچه کسیکه گفت هر چیزی را خوردم مأکولات را اراده کرده، و کلّ مخلوقات با آنچه در او است از خلقت عجیب منسوب باو است اضافه بر اینکه حق تعالی نفس خود را از افک عباد و کذب آنها تنزیه نموده پس اگر خودش اینکه افک و کذب را آفریده بود چگونه خود را تنزیه مینمود. [پایان] ۴- بعضی از مفسرین در توجیه آیه و عمومیت خلقت و مسئله جبر و تفویض که معرکه آرای دانشمندان است، پس از توضیحات بسیاری و بیان آیات بیشماری راجع بعمومیت خلقت پروردگار چنین گفته: هر جا که در کلام خدای تعالی بذکر سیئه و گناه و امثال آن برمیخوریم باید بگوئیم اینکه معانی عناوینی هستند غیر حقیقی باین معنی که هیچ انسان گنهکاری خودش و گناهش روی هم مخلوق خدا نیست تنها خودش مخلوق او است، اما گناهش هیچ انتسابی بخدا و خلقت خدا ندارد، و اگر می‌بینیم بین آن گناه و گنهکار رابطه‌ایست که بین آن و غیر آن نیست اینکه برای وضع یا اضافه یا نسبتی است که بین آن و بین عمل مشابه آن برقرار است. و بعبارت دیگر هیچ معصیت و ظلمی نیست مگر آنکه عملی از سنخ آن هست که معصیت و ظلم نیست و اگر آنرا ظلم نامیم و اینکه را نمی‌نامیم برای مخالفتی است که اولی با دستور دین یا با حکم عقل دارد و یا برای فسادی است که در جامعه داشته و یا نقض غرضی از اغراض است و دومی اینکه آثار سوء را ندارد، مثلا- زنا و ازدواج که دو فعل شبیه بهمند هیچگونه اختلافی در اصل و حقیقت و وجود نوعی آن دو نیست و اگر یکی را زشت و مذموم و دیگری را ممدوح میدانیم برای موافقت و مخالفتی است که با شرع الهی و یا سنت اجتماعی و یا مصلحتی از مصالح اجتماع دارند- و اینگونه امور جهاتی و قراردادی و اعتباری هستند که عقل عملی و شعور اجتماعی حکم باعتبار آن میکند و ظرف اعتبار آنها

صفحه : ۱۰۴

همان ظرف اجتماع است و در عالم تکوین و خارج جز آثار آن که ثواب یا عقاب باشد دیده نمیشود.

[پایان] خلاصه رأی آن دانشمند چنانچه صریح بیان او است اینکه است که حسن و قبح اعمال امر اعتباری و قرار دادی در ظرف اجتماع است و بنا بر اینکه رأی هر عملی که جامعه آنرا نیکو بدانند خوب است و هر عملی را که جامعه زشت دانند قبیح است و اینکه رأی دو تالی فاسد ایجاب مینماید یکی بطلان حسن و قبح عقلی که تمام عقلاء عالم معترف بآنند، و دیگر لازم میآید که شارع بدون مصلحت در مأمور به و مفسده در منهیٌ‌عنه امر و نهی صادر نماید بلکه اگر گوئیم تمام احکام عناوینی باشند غیر حقیقی احکام شرع تماما لغو میگردد. اگر مفسده ذاتی در زنا و مصلحت ذاتی در ازدواج نبود چه بر آن میداشت که نهی از زنا و امر بازدواج نماید، مسلّم احکام شارع از اوامر و نواهی تماما معلل بمصلحت ذاتی عمل و مفسده ذاتی بر ترک آنست نه فقط بوجوه و اعتبار است.

آری میتوان گفت در اوامر و نواهی شرع دو حکمت مندرج است یکی حسن ذاتی در مأمور به و قبح ذاتی در منهی عنه، و دیگر اختبار و آزمایش که بین مطیع و عاصی تمیز داده شود و دانسته شود مطیع کیست و عاصی کدام است و شخص مطیع دو فائده عائد او میگردد یکی آن فائده ذاتی که در اوامر مأخوذ است و دیگر اتصاف او بمقام عبدیت، و نیز عاصی دو ضرر نصیب وی میگردد یکی مفسده‌ئی که در منهی عنه مأخوذ است و دیگر استحقاق عقاب بر مخالت مولی و راجع بآیه (وَ خَلَقَ کُلَّ شَیءٍ) که جماعت جبریه که بآن و امثال آن خواسته‌اند ثابت کنند که همه چیز مخلوق خدا است حتّی عمل اختیاری عبد که آنهم فعل خدا است و اراده بنده مدخلیّتی در آن ندارد بلکه هیچ شیئی مؤثر در شیئی دیگر نیست حتّی سوزانیدن آتش و خنکی آب فعل خدا است نه اثر آتش و آب چون مسئله جبر و تفویض از مطالب غامضه و معرکه آراء بین دانشمندان است و هر کسی برأی و سلیقه خود طوری آیات را توجیه نموده و بنا بر اختصار

صفحه : ۱۰۵

است و نیز اینجا جای بحث او نیست همین قدر راجع بآیه بالاـ گوئیم شکّی نیست که هر چیزیکه شیئیت وجود بر آن گفته شود جوهر باشد یا عرض ذات باشد یا فعل مجرد باشد یا مادی تماما اولا و بالذات متعلق اراده حق تعالی گردیده و ثانیا و بالعرض متعلق بموضوع خود آن شیئی است که در وجود وی منطوی است و نیز افعال اختیاری انسان اولّا و بالذات متعلق باراده حق تعالی است زیرا که بدون اراده آنفرد متعال چیزی در عالم موجود نمیگردد، و ثانیا و بالعرض منسوب بخود انسان است یعنی اراده و عمل اختیاری وی در عرض اراده حق تعالی نیست بلکه در طول اراده او است زیرا که اختیار او ناشی از آن قدرتی است که در وجود او گذارده شده- و میشود تفکیک انداخت بین اعمال خوب و بد او باین طور که گفته شود اعمال نیک و حسنات وی ناشی از وجود او است و وجود خیر محض و منسوب بخدا است که خیر محض است و اعمال بد او منسوب بحدود امکانی و مرتبه نازله وجود وی است قوله تعالی (ما أَصابَکَ مِن حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّهِ وَ ما أَصابَکَ مِن سَیِّئَةٍ فَمِن نَفسِکَ) سورة النساء آیه ۸۱.

لاـ تُدرِکُهُ الأَبصارُ وَ هُوَ یُدرِکُ الأَبصارَ وَ هُوَ اللَّطِیفُ الخَبِیرُ آیه ارشاد باین است که گمان نشود که حق تعالی شبیه ببتها و اجسامی میباشد که بشود او را بچشم دید، و از راه رؤیت بمقام کبریائی توان راهی پیدا نمود، او منزّه و مبراء از صفات ممکنات است، اینکه است که بمشرکین خاطر نشان میکند که بدانید خدای شما جسم و جسمانی نیست که بشود از طریق رؤیت او را ادراک نمائید و او سبحانه و تعالی خود شما و آنچه میدانید از ادراک بصری و ادراکات قلبی شما را ادراک میکند.

قَد جاءَکُم بَصائِرُ مِن رَبِّکُم فَمَن أَبصَرَ فَلِنَفسِهِ وَ مَن عَمِیَ فَعَلَیها وَ ما أَنَا عَلَیکُم بِحَفِیظٍ شاید آیه اشاره باین دارد که خدا را بچشم سر نتوان دید لکن از طریق برهان بچشم بصیرت و از راه قلب آثار جمال و جلال او را توان مشاهده نمود

صفحه : ۱۰۶

در مجمع البیان گفته کلمه بصیرت بمعنی بیّنه و دلالتی است که بوسیله آن هر چیزی را آن طوری که هست می‌بینند و بصائر جمع آنست. [پایان] و بقول دیگر کلمه بصیرت بمعنی بینائی است نسبت بچشم سر و گفته‌اند بینائی بهر معنائی که باشد بمعنی ادراک حاسه بصر است، که قوی‌ترین ادراکات جسمانی است.

ظاهرا آیه میخواهد انسان را خاطر نشان کند- که همانا برای شما آمد هدایتهائی که هدایت را از گمراهی تمیز دهید، و حق را از باطل جدا کنید، و هر کس که فکر کند و بفهمد و پیرو حق گردد نفعش عائد خودش میگردد، و کسیکه در آیات قرآن نظر نکند مثل آدم کور آنهم ضررش بخودش برمیگردد و من که رسولم حافظ و نگهبان شما نمیباشم.

وَ كَذٰلِكَ نُصَرِّفُ الآياتِ وَ لِيَقُولُوا دَرَستَ وَ لِنُبَيِّنَهُ لِقَومٍ يَعلَمُونَ یعنی و اینکه چنین ما آیات قرآن را میگردانیم و برای فهم آنها بیان میکنیم با اینحال کافرین گویند (درست) تو درس خوانده‌ئی و تعلیم گرفته و همانا ما آیات خود را واضح میگردانیم برای گروهی که میدانند

صفحه : ۱۰۷

[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۰۶ تا ۱۱۵]

اشاره

اتَّبِع ما أُوحِيَ إِلَيكَ مِن رَبِّكَ لا إِلهَ إِلّا هُوَ وَ أَعرِض عَنِ المُشرِكِينَ (۱۰۶) وَ لَو شاءَ اللّهُ ما أَشرَكُوا وَ ما جَعَلناكَ عَلَيهِم حَفِيظاً وَ ما أَنتَ عَلَيهِم بِوَكِيلٍ (۱۰۷) وَ لا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ فَيَسُبُّوا اللّهَ عَدواً بِغَيرِ عِلمٍ كَذلِكَ زَيَّنّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُم ثُمَّ إِلى رَبِّهِم مَرجِعُهُم فَيُنَبِّئُهُم بِما كانُوا يَعمَلُونَ (۱۰۸) وَ أَقسَمُوا بِاللّهِ جَهدَ أَيمانِهِم لَئِن جاءَتهُم آيَةٌ لَيُؤمِنُنَّ بِها قُل إِنَّمَا الآياتُ عِندَ اللّهِ وَ ما يُشعِرُكُم أَنَّها إِذا جاءَت لا يُؤمِنُونَ (۱۰۹) وَ نُقَلِّبُ أَفئِدَتَهُم وَ أَبصارَهُم كَما لَم يُؤمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ نَذَرُهُم فِي طُغيانِهِم يَعمَهُونَ (۱۱۰)

وَ لَو أَنَّنا نَزَّلنا إِلَيهِمُ المَلائِكَةَ وَ كَلَّمَهُمُ المَوتى وَ حَشَرنا عَلَيهِم كُلَّ شَيءٍ قُبُلًا ما كانُوا لِيُؤمِنُوا إِلّا أَن يَشاءَ اللّهُ وَ لكِنَّ أَكثَرَهُم يَجهَلُونَ (۱۱۱) وَ كَذلِكَ جَعَلنا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَياطِينَ الإِنسِ وَ الجِنِّ يُوحِي بَعضُهُم إِلى بَعضٍ زُخرُفَ القَولِ غُرُوراً وَ لَو شاءَ رَبُّكَ ما فَعَلُوهُ فَذَرهُم وَ ما يَفتَرُونَ (۱۱۲) وَ لِتَصغى إِلَيهِ أَفئِدَةُ الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ وَ لِيَرضَوهُ وَ لِيَقتَرِفُوا ما هُم مُقتَرِفُونَ (۱۱۳) أَ فَغَيرَ اللّهِ أَبتَغِي حَكَماً وَ هُوَ الَّذِي أَنزَلَ إِلَيكُمُ الكِتابَ مُفَصَّلاً وَ الَّذِينَ آتَيناهُمُ الكِتابَ يَعلَمُونَ أَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِن رَبِّكَ بِالحَقِّ فَلا تَكُونَنَّ مِنَ المُمتَرِينَ (۱۱۴) وَ تَمَّت كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدقاً وَ عَدلاً لا مُبَدِّلَ لِكَلِماتِهِ وَ هُوَ السَّمِيعُ العَلِيمُ (۱۱۵)

صفحه : ۱۰۸

[ترجمه]

ای رسول پیروی کن آنچه را که از پروردگارت بتو وحی رسیده نیست الهی مگر او و از مشرکین اعراض نما [۱۰۶]

و اگر خدا میخواست اینان شرک نمیآوردند و ما تو را بر آنها نگهبان قرار ندادیم و تو و کیل آنها نمیباشی [۱۰۷]

و دشنام ندهید ای مؤمنین بآن بتهائی که بغیر خدا میخوانند پس آنها (در عوض) از روی دشمنی و بدون دانش بخدا و مقام کبریائی او ناسزا میگویند همچنان که آراستیم عمل کفار را در نظرشان آراستیم برای هر گروهی عملشان را پس از آن بازگشت

آنها بسوی جزاء از پروردگار آنها است پس آنها را یادآوری مینمائیم بآنچه عمل کرده‌اند [۱۰۸]

و مشرکین با کمال جدیت بخدا قسم یاد نمودند که اگر معجزه‌ئی آمد بر ایشان البته بآن ایمان میآورند بگو آیات نزد خدا است و شما مؤمنین نمیدانید که وقتی آیتی (معجزه‌ئی) آمد ایمان نمیآورند [۱۰۹]

و ما دلها و چشمهای آنها را میگردانیم چنانچه در اول مرتبه نیز ایمان نیاوردند و آنها را بهمان حال طغیان و سرکشی واگذارم که سرگشته روند [۱۱۰]

و اگر ما ملائکه را بر آنها نازل گردانیم و مرده‌ها با آنها سخن گویند و محشور کنیم بر اینها هر چیزی را اینها ایمان نخواهند آورد مگر اینکه خدا بخواهد و لکن بیشتر آنها جهّالند [۱۱۱]

و همچنانکه تو دشمن داری ما قرار دادیم برای هر پیمبری دشمنی از شیطانهای انسی و جنّی که القاء میکند جنّی بانسی سخنان فریبنده گول زننده و اگر پروردگار تو میخواست نمیکردند پس آنها را بر آنچه افتراء میزنند واگذار [۱۱۲]

و تا میل کند بآن کلام مزخرف قلبهائیکه بآخرت ایمان نیاورده‌اند و برای اینکه آنرا بپسندند و بجهت اینکه کسب کنند آنچه را که آنها کسب نموده‌اند از گناه [۱۱۳]

آیا غیر خدا را طلب کنم من که حاکم باشد میان ما

صفحه : ۱۰۹

و او آنکسی است که بسوی شما نازل گردانید کتابی را که تفصیل دهنده است و کسانیکه بآنها کتاب عطاء نمودیم میدانند که (اینکه قرآن) از طرف پروردگار تو بحق و درستی نازل گردیده پس مباش البته از شک‌کنندگان [۱۱۴]

و تمام و کامل شد قرآن یا دین خدا یا حجت خدا بر بندگان در حالیکه صدق است اخبار آن و عدل است احکام آن نیست تغییر دهنده‌ئی برای احکام آن و خدا شنوا است گفتار شما را و دانا است اسرار شما را [۱۱۵]

(توضیح آیات)

اتَّبِع ما أُوحِيَ إِلَيكَ مِن رَبِّكَ (اتباع) بمعنی پیروی کردن و تابع غیر گردیدن است و رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنانچه معلوم است در هیچ وقت تابع کسی نگردید و در دین تابع وحی بود و بدلالت وحی عمل مینمود اینست که حضرتش بامر الهی نه تابع هوای غیر بود و نه تابع هواهای نفسانی خود و چنانچه در معنی وحی گفته‌اند (الوحی هو اشارهٔ خفیهٔ و القاء المعنی فی القلب) و وحی دو قسم است یک قسم القاء رحمانی است که در قلب مبارك رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بدون نزول ملك وحی القاء میگردید و دیگر نزول جبرئیل بظاهر بدن او برای جهت رسالت و برای دستورات احکام که بمردم برساند و آنها را ارشاد نماید.

(لا إِلهَ إِلّا هُوَ) دستور رسالت است که حضرتش موظف گردیده که قول (لا اله الّا هو) را بخلق القاء نماید (وَ أَعرِض عَنِ المُشرِكِينَ) شاید اشاره باین باشد که تو وقتی امر رسالت را انجام دادی دیگر بر تو حرجی نیست خواه بپذیرند یا نپذیرند دیگر خود را بمشمقت نینداز از مشرکین اعراض نما، از إبن عباس روایت شده که اینکه آیه بآیه قتال و جنگ با مشرکین نسخ گردیده و بقولی از آنان دوری کن و مترکه نما.

صفحه : ۱۱۰

در مجمع البیان گفته، اگر خدا میخواست که آنها ترک شرک نمایند (و موحّد گردند) قهرا و اجبارا بترک شرک مضطرشان

ميگردانيد، مگر اينكه بترك شرك مضطرشان نگردانيد زيرا كه اضطرار منافى تكليف است، و آنها را امر نمود كه باختيار ترك شرك نمايند تا اينكه مستحق مدح و ثواب گردند.

و در تفسير اهل بيت ع است كه اگر خدا ميخواست قرار ميداد تمام آنها را معصومين تا اينكه احدى از آنان معصيت نكند و ديگر محتاج ببهشت و جهنّم نبود لكن بآنها امر نمود و نهى كرد و آنچه لازمه استطاعت بود بر انجام تكليف براى آنها آماده نمود تا حجة بر آنها تمام گردد- و بعمل مستحق ثواب و بترك مستحق عقاب گردند.

[پايان] وَ ما جَعَلناكَ عَلَيهِم حَفِيظاً وَ ما أَنتَ عَلَيهِم بِوَكِيلٍ اى رسول ما تو را نگهبان و حافظ اعمال آنها قرار نداديم و نيز تو و كيل آنان نيستى اشاره به اينكه كه ما آنها را با عقل و رويه مختار اعمال خودشان قرار داديم و تو را براى ارشاد و راه نمائى بطريق هدايتشان بر آنها برسالت فرستاديم ديگر چيزى بعهده ما نيست و تو غير از راهنمائى آنها وظيفه ديگرى ندارى نه نگهبان آنهائى و نه بر كشانيدنشان باعمال نيكو و كيل آنانى فقط بر تو است تبليغ و بر ما است حساب اعمال و پاداش آنها.

وَ لا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ فَيَسُبُّوا اللّهَ عَدواً بِغَيرِ عِلمٍ كَذلِكَ زَيَّنّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُم آيه مؤمنين را از دشنام دادن بتهاى مشركين نهى مينمايد زيرا كه آنان هم از روى عداوت و دشمنى و نفهمى و جهالت خداى شما را دشنام ميدهند و همچنان كه اعمال كفار را در نظرشان آراسته گردانيديم عمل هر جماعتى را نزد اهلش زينت داديم و در نظرشان زيبا گردانيديم پس باز گشتشان بسوى جزاى پروردگار آنها است و خدا بآنها خبر ميدهد بآنچه از خير و شرّ عمل ميكردند

صفحه : ۱۱۱

در تفسير على بن ابراهيم از مسعد بن صدقه روايت كرده كه گفت از ابى عبد اللّه ع سؤال شد كه چيست مقصود نبى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كه فرموده (همانا شرك مخفى‌تر است از جاى پاى مورچه در شب تاريك بر سنگ سياه، حضرت گفت مؤمنين معبودان مشركين را سب ميكردند، و مشركين سب ميكردند آنرا كه مؤمنين عبادت ميكنند، و خدا مؤمنين را نهى فرمود كه آلهه مشركين را دشنام ندهيد تا اينكه سبب دشنام دادن مشركين بمعبود مؤمنين نگردد، و چون مؤمنين سبب دشنام دادن گرديدند مشرك شدند (مِن حَيثُ لا يَعلَمُونَ) إبن عباس گفته چون آيه (إِنَّكُم وَ ما تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ) نازل شد مشركين گفتند اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بايد البته خوددارى كنى از سب الهه ما يا اينكه ما هم پروردگار تو را هجو ميكنيم، اينكه آيه نازل شد (وَ لا تَسُبُّوا الَّذِينَ الخ).

و قتاده گفته: مسلمين اصنام كفار را سب ميكردند- خدا آنها را نهى كرد براى اينكه مشركين خدا را سب نكنند زيرا كه مشركين جماعتى هستند جاهل و نادان.

[مجمع البيان] گويا آيه درس اخلاقى بمؤمنين ميدهد و بآنان خاطر نشان ميكند كه بايستى مقدسات دين را محفوظ داريد، و در هر موقعى كه مصاحبه و مجادله با دشمنان دين ميكنيد سخن زشتى نگوئيد كه آنها از باب تلافى بمثل و عصبيت جاهليت براى اينكه از مقدسات خود دفاع كنند بحريم مقدس الهى هتك حرمت نمايند. و از اينكه آيه و از عموم تعليل (كَذلِكَ زَيَّنّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُم) ميتوان استفاده نمود كه نهى از هر كلام زشتى است نسبت بمقدسات دينى هر قومى و نيز در تمام امور دينى بلكه دنيوى در مقام محاجّه و نهى از منكر و امر بمعروف بايستى با سخن نرم و نيكو طرف را ملزم گردانيد كه او جرى نشود و بر انكار او افزوده گردد قوله تعالى (وَ جادِلهُم بِالَّتِي هِيَ أَحسَنُ).

صفحه : ۱۱۲

ثُمَّ إِلى رَبِّهِم مَرجِعُهُم فَيُنَبِّئُهُم بِما كانُوا يَعمَلُونَ اشاره به اينكه كه اى مؤمنين بدانيد بازگشت مشركين بسوى پروردگار آنها است كه

آنها را بآنچه ميكنند آگاه ميگرداند شما آنها را بحال خودشان بگذاريد وَ أَقسَمُوا بِاللّهِ جَهدَ أَيمانِهِم لَئِن جاءَتهُم آيَةٌ لَيُؤمِنُنَّ بِها قُل إِنَّمَا الآياتُ عِندَ اللّهِ كفار و مشركين بجديت تمام بخدا قسم ياد مينمودند و ميگفتند اگر آمد براى ما آيتى يعنى معجزه‌ئى مثل پيمبران پيش ما البته ايمان ميآوريم و برسولش امر فرموده كه باينها بگو آيات نزد خدا است يعنى خداى تعالى بهمه گونه و همه قسم از اقسام معجزات قدرت دارد و همه نزد او است.

وَ ما يُشعِرُكُم أَنَّها إِذا جاءَت لا يُؤمِنُونَ (كم) در ضمير (يشعركم) ميشود مقصود مؤمنين باشند و خطاب بآنها باشد، و ما استفهاميه بر اينكه مؤمنين خواهش كرده باشند كه مسئول كافرين و معجزاتيكه خواستند را بياور شايد ايمان آرند بنا بر اينكه يؤمنون بباء غيبت قرائت شده، و ميشود كه كافرين مقصود باشند و براى همين معنى (يؤمنون) بتاء خطاب قرائت شده يعنى شما كافرين مشعر بر اينكه نيستيد كه چنان قساوت و بدبختى شما را فرا گرفته كه اگر آنچه از معجزات خواسته باشيد رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بياورد بسبب عصبيت جهالت و كبر و منيّت باز ايمان نميآوريد وَ نُقَلِّبُ أَفئِدَتَهُم وَ أَبصارَهُم كَما لَم يُؤمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ نَذَرُهُم فِي طُغيانِهِم يَعمَهُونَ ترجمه آيه شده و واضح است و محتاج بتوجيه نيست.

خلاصه ميشود گفت كه ضمير (أَفئِدَتَهُم وَ أَبصارَهُم) راجع بآن كفارى باشد كه ابتداء انكار رسالت نمودند و شايد آيه ارشاد باين است كه آنهائيكه طلب معجزه ميكنند اگر لايق قبول ايمان بودند در همان وهله اول كه تبليغ بآنها شده بود چون آثار صدق رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم هويدا بود و چون در كتب آسمانى خصوصيات حضرت بنام و نشان مندرج گرديده بود و نيز آيات قرآنى شاهد بر صدق

صفحه : ۱۱۳

مدعاى او است بايستى ايمان آورده باشند و چون آنان در همان اول از روى عناد ايمان نياوردند ميدانستيم كه بعدا هم ايمان نخواهند آورد اينكه بود كه مجازاتا قلبهاى آنها و بصيرتشان را از فطرت اوليه‌اشان كه بر توحيد بود برگردانيديم و آنان را در طغيان و زيان كاريشان واگذارديم چون اينان چنينند هر قدر معجزات ديگر نيز بياوريم ايمان نخواهند آورد.

وَ لَو أَنَّنا نَزَّلنا إِلَيهِمُ المَلائِكَةَ وَ كَلَّمَهُمُ المَوتى اينكه آيه بيان ديگرى است براى آيه (إِنَّمَا الآياتُ عِندَ اللّهِ) كه خداى جلّ و علا از باطن و سريره آنها خبر ميدهد كه اينان دروغ ميگويند كه قسم ميخورند اگر معجزه‌ئى بياورى ما ايمان ميآوريم.

بروايت إبن عباس اينكه آيه در باره جماعتى فرود آمده كه خداى تعالى ميدانست آنها ايمان نميآورند و تا وقت مرگشان مصرّ بكفر ميباشند خلاصه ظاهر آيه در ردّ جماعتى است كه در آيات پيش يادآورى كرده كه ميگفتند ما ايمان نميآوريم مگر اينكه ملائكه بر تو نازل گردند، يا بعضى از مرده‌ها را زنده كنى و بر رسالت تو شهادت بدهند و امثال اينكه ايرادات كه ميخواستند سرپوش خبث باطنى آنها گردد اينكه است كه خداى تعالى در اينكه آيه خاطر نشان ميكنند براى اينكه مؤمنين بدانند چنان قساوت قلب و خبث سريره آنها را گرفته و روح انسانيّت در آنان مرده كه بفرض اگر ملائكه همان طورى كه طلب ميكردند بر آنها نازل ميگرديد و با آنها تكلم ميكردند و برسالت نبى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ملائكه شهادت ميدادند، يا اينكه مرده‌ها زنده ميشدند و با آنها سخن ميگفتند همان طورى كه آنها ميخواستند باز هم ايمان نميآوردند وَ حَشَرنا عَلَيهِم كُلَّ شَيءٍ قُبُلًا ما كانُوا لِيُؤمِنُوا إِلّا أَن يَشاءَ اللّهُ وَ لكِنَّ أَكثَرَهُم يَجهَلُونَ حشر در لغت بمعنى جمع است و در قرآن كنايه از زنده شدن افراد بشر و اجتماعشان با هم است در محشر، و در اينجا اشاره است به اينكه كه اگر ما از هر

صفحه : ۱۱۴

جنسى و نوعى از موجودات جماعت بسيارى را جمع گردانيم و متفقا شهادت دهند برسالت تو با اينكه همه معجزات و علامات اينها

ايمان نخواهند آورد مگر بخواست و مشيت الهى، گفته‌اند اينكه ايمان آنها را معلق بمشيت كرده نظر باين است كه از روى قاعده ترتّب معلول بر علت محال است ايمان بياورند مگر اينكه مشيت الهى اقتضاء جبر كند يعنى خداى تعالى آنها را بجبر از كفر بايمان آرد وَ كَذلِكَ جَعَلنا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَياطِينَ الإِنسِ وَ الجِنِّ يُوحِي بَعضُهُم إِلي بَعضٍ زُخرُفَ القَولِ غُرُوراً وَ لَو شاءَ رَبُّكَ ما فَعَلُوهُ فَذَرهُم وَ ما يَفتَرُونَ همين طورى كه بين تو و دشمنان تو تخليه ننموديم، همين طور بين انبياء پيشينيان و دشمنانشان نيز تخليه ننموديم براى اينكه آزمايش و امتحان گردند و در آن ثبات و صبر و زيادتى ثواب عايدشان شود.

و (شياطين) بدل (عدوّ) است، و (الانس و الجن) هر دو مفعول جعلنا است و (يُوحِي بَعضُهُم إِلي بَعضٍ) يعنى شياطين جنّى بشياطين انسى القاء ميكنند، و بعض جن ببعض جن و بعض انس ببعض ديگر وسوسه ميكنند (زُخرُفَ القَولِ) يعنى سخنشان را ميآرايند و خدعه ميكنند و آنها را بغرور بمعاصى مياندازند، و اگر خدا ميخواست آنها چنين نميكردند يا عود نميكردند يا بعضى ببعض ديگر سخنان مزخرف را وحى نميكردند به اينكه كه جبرا آنها را از اينكه عمل باز ميداشت.

[طبرسى] در كتاب خصال از ابى عبد اللّه [ع] روايت ميكند كه گفته افراد بشر سه جزئند جزئى تحت سايه عرشند در روزى كه سايه‌ئى نيست، و جزئى بر آنان است حساب و كتاب، و جزئى صورت آنها صورت آدميين و قلوب آنها قلوب شياطين است.

وَ لِتَصغي إِلَيهِ أَفئِدَةُ الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ جواب (لتصغى) محذوف است و متعلّق است بقوله تعالى (يوحى) و گفته‌اند معنى آيه اينكه است كه شياطين جنّى و انسى بسخن آراسته القاء ميكنند بكافرين

صفحه : ۱۱۵

و آنها را مغرور ميگرداند و از راه حق باز ميدارند.

وَ لِيَرضَوهُ وَ لِيَقتَرِفُوا ما هُم مُقتَرِفُونَ و براى آنكه بپسندند آنها را براى خود و براى اينكه كسب كنند آنچه كننده‌اند.

و بعضى از مفسرين در توجيه آيه گفته كلمه (اقتراف) بمعنى اكتساب است و ضمير مفرد برميگردد بكلمه (وحى) در آيه قبل، و لام (لتصغى) براى غايت و بيان نتيجه است و جمله عطف داده شده بر كلامى كه در تقدير است و معنى جمله اينكه است كه ما كرديم آنچه را كه بايد بكنيم، و خواستيم آنچه را كه بايد بخواهيم و در عين حال هدفها و نتايجى كه شيطانها ميخواستند از وحيشان بگيرند جلوگيرى ننموديم، و در نتيجه بكنند آن كارهاى زشتى را كه ميخواهند بكنند تا بمنتها درجه شدّت شقاوت كه استعداد دارند برسند، آرى خداوند نه تنها اهل سعادت را در رسيدن بسعادت كمك ميكند بلكه اهل شقاوت را وا ميگذارد تا بكمال شقاوت برسند.

[تفسير الميزان] أَ فَغَيرَ اللّهِ أَبتَغِي حَكَماً وَ هُوَ الَّذِي أَنزَلَ إِلَيكُمُ الكِتابَ مُفَصَّلًا وَ الَّذِينَ آتَيناهُمُ الكِتابَ يَعلَمُونَ أَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِن رَبِّكَ بِالحَقِّ فَلا تَكُونَنَّ مِنَ المُمتَرِينَ در مجمع البيان گفته كه لفظ حكم و حاكم بيك معنى است مگر اينكه حكم در رسانيدن مدح بليغ‌تر است زيرا كه حكم در باره كسى گفته ميشود كه استحقاق حكم كردن را دارد و جز بحق حكم و قضاوت نميكند، بخلاف حاكم كه مطلق است و بآنهائى كه گاهى بباطل قضاوت ميكنند هم اطلاق ميشود [پايان] خدا امر نموده برسولش كه بكفار بگو كه آيا من طلب كنم غير از خدا حكمى را در صورتى كه خدا آنكسى است كه براى شما كتاب يعنى قرآن را بعدل و حقيقت فرود آورده و آنچه شما محتاج باو بوديد راجع بامور معاد و معاش را براى شما مفصلا بيان نموده و اهل كتاب ميدانند كه آن از طرف حق تعالى فرود آمده و نبوده باش تو اى پيغمبر از شك‌كنندگان، خطاب برسول است

صفحه : ۱۱۶

و مراد امّت ميباشد، و بعضى گفته‌اند كه خطاب بسامع است.

وَ تَمَّت کَلِمَةُ رَبِّکَ صِدقاً وَ عَدلًا لا مُبَدِّلَ لِکَلِماتِهِ وَ هُوَ السَّمِیعُ العَلِیمُ شاید مقصود از کلمه در اینجا کلمه تکوین باشد که در آیات بالا اشاره نمود که آنهائیکه ایمان نیاوردند قلبهای آنها را برمیگردانیم و آنان را در طغیانشان باقی میگذاریم بطوریکه نمی‌فهمند و اینکه وعد وعیدی که بآنها داده شده صدق و عدل است و تغییر و تبدیلی در آن راه ندارد و او شنوا است که گفتار رکیک کافرین را میشنود و دانا است که از ظاهر و باطن همه چیز آگاهست

صفحه : ۱۱۷

[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۱۶ تا ۱۲۴]

اشاره

وَ إِن تُطِع أَکثَرَ مَن فِی الأَرضِ یُضِلُّوکَ عَن سَبِیلِ اللّهِ إِن یَتَّبِعُونَ إِلاَّ الظَّنَّ وَ إِن هُم إِلاّ یَخرُصُونَ (۱۱۶) إِنَّ رَبَّکَ هُوَ أَعلَمُ مَن یَضِلُّ عَن سَبِیلِهِ وَ هُوَ أَعلَمُ بِالمُهتَدِینَ (۱۱۷) فَکُلُوا مِمّا ذُکِرَ اسمُ اللّهِ عَلَیهِ إِن کُنتُم بِآیاتِهِ مُؤمِنِینَ (۱۱۸) وَ ما لَکُم أَلاّ تَأکُلُوا مِمّا ذُکِرَ اسمُ اللّهِ عَلَیهِ وَ قَد فَصَّلَ لَکُم ما حَرَّمَ عَلَیکُم إِلاّ مَا اضطُرِرتُم إِلَیهِ وَ إِنَّ کَثِیراً لَیُضِلُّونَ بِأَهوائِهِم بِغَیرِ عِلمٍ إِنَّ رَبَّکَ هُوَ أَعلَمُ بِالمُعتَدِینَ (۱۱۹) وَ ذَرُوا ظاهِرَ الإِثمِ وَ باطِنَهُ إِنَّ الَّذِینَ یَکسِبُونَ الإِثمَ سَیُجزَونَ بِما کانُوا یَقتَرِفُونَ (۱۲۰)
وَ لا تَأکُلُوا مِمّا لَم یُذکَرِ اسمُ اللّهِ عَلَیهِ وَ إِنَّهُ لَفِسقٌ وَ إِنَّ الشَّیاطِینَ لَیُوحُونَ إِلی أَولِیائِهِم لِیُجادِلُوکُم وَ إِن أَطَعتُمُوهُم إِنَّکُم لَمُشرِکُونَ (۱۲۱) أَ وَ مَن کانَ مَیتاً فَأَحیَیناهُ وَ جَعَلنا لَهُ نُوراً یَمشِی بِهِ فِی النّاسِ کَمَن مَثَلُهُ فِی الظُّلُماتِ لَیسَ بِخارِجٍ مِنها کَذلِکَ زُیِّنَ لِلکافِرِینَ ما کانُوا یَعمَلُونَ (۱۲۲) وَ کَذلِکَ جَعَلنا فِی کُلِّ قَریَةٍ أَکابِرَ مُجرِمِیها لِیَمکُرُوا فِیها وَ ما یَمکُرُونَ إِلاّ بِأَنفُسِهِم وَ ما یَشعُرُونَ (۱۲۳) وَ إِذا جاءَتهُم آیَةٌ قالُوا لَن نُؤمِنَ حَتّی نُؤتی مِثلَ ما أُوتِیَ رُسُلُ اللّهِ اللّهُ أَعلَمُ حَیثُ یَجعَلُ رِسالَتَهُ سَیُصِیبُ الَّذِینَ أَجرَمُوا صَغارٌ عِندَ اللّهِ وَ عَذابٌ شَدِیدٌ بِما کانُوا یَمکُرُونَ (۱۲۴)

صفحه : ۱۱۸

[ترجمه]

ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) اگر تو پیروی کنی اکثر اهل زمین را تو را از راه خدا گمراه خواهند گردانید، و اینها پیروی نمیکنند مگر گمان خود را و اینها نیستند مگر گمراهان [۱۰۶]
حقیقهٔ پروردگار تو عالم‌تر است بکسیکه از راه حق گمراه میشود و عالم‌تر است بآنکسی که هدایت یافته [۱۱۷]
و بخورید از آنچه ذکر خدا بر آن برده شده اگر بآیات خدا ایمان آورده‌اید [۱۱۸]
و چیست بر شما که از آنچه اسم خدا بر آن برده شده نمیخورید، در حالیکه حقیقهٔ برای شما بیان کرده‌ایم آنچه را که برای شما حرام است، مگر وقتی که مضطر باو گردید و همانا بسیاری بهواهای نفسشان بدون دانش مردم را گمراه میگردانند و پروردگار تو عالم‌تر است بآنهائیکه از حد خود تجاوز نموده‌اند [۱۱۹]
و گناه آشکار و پنهان را واگذارید، همانا آنکسانیکه مرتکب گناه میشوند بزودی بآنچه کرده‌اند پاداش داده میشوند [۱۲۰]
و نخورید از آنچه اسم خدا بر آن برده نشده زیرا که آن خارج شدن از حکم خدا است و همانا شیاطین بدوستان خودشان القاء میکنند که با شما مؤمنین مجادله و نزاع کنند و اگر پیرو آنها گردید همانا شما هم مشرک خواهید گردید [۱۲۱]

آیا آنکس که (بجهل) مرده بود و ما او را (بعلم) زنده گردانیدیم و برای او نوری قرار دادیم که بآن در مردم حرکت کند، مانند کسی میباشد که در تاریکیها فرو رفته و برای او بیرون آمدن نیست، اینکه چنین برای کافرین زینت داده شده آنچه را که بودند عمل میکنند [۱۲۲]

و همچنین ما در هر ده و قریه‌ئی بزرگان گنهکاری قرار دادیم تا اینکه در آنجا با مردم مگر اندیشند، و آنان مکر اندیشی نمیکنند مگر بنفس خودشان و نمی‌فهمند [۱۲۳]

و وقتی برای آنها آیه‌ئی آمد (کافرین) گفتند ما هرگز ایمان نمیآوریم تا اینکه معجزه‌ئی داده شویم مثل آنچه برسولان خدا داده شده و خدا عالم‌تر است بر اینکه رسالت را در کجا قرار دهد، بزودی بآن کسانیکه مجرم شدند نزد خدا خواری و رسوائی و عذاب شدید است بسبب اینکه (با مؤمنین) مکر میکنند [۱۲۴]

صفحه : ۱۱۹

(توضیح آیات)

وَ إِن تُطِع أَکثَرَ مَن فِی الأَرضِ یُضِلُّوکَ عَن سَبِیلِ اللّهِ إِن یَتَّبِعُونَ إِلّا الظَّنَّ وَ إِن هُم إِلّا یَخرُصُونَ (خرص) بمعنی تخمین است و هر گفتاری که از روی ظنّ و تخمین باشد آنرا خرص گویند چه اینکه مطابق واقع باشد یا مخالف با آن برای اینکه گوینده‌اش از روی علم نگفته و بر ظنّ و تخمین اعتماد نموده و هر کس اینکه طور حرف بزند او را کاذب می‌نامند اگر چه قولش مطابق با واقع باشد که در قوله تعالی (إِذا جاءَکَ المُنافِقُونَ الی قوله: وَ اللّهُ یَشهَدُ إِنَّ المُنافِقِینَ لَکاذِبُونَ) [مفردات راغب] (وَ إِن تُطِع) بمنزله علت است و نهی را میرساند و اینکه خطاب در ظاهر برسول است و مراد امت میباشد، گویا ذات متعال برای اینکه رسولش را آگاه نماید و او را از متابعت کافرین باز دارد باو خاطر نشان میکند که چون بیشتر کسانیکه در زمینند گمراهند اگر تو تابع آنها گردی تو را از راه خدا گمراه میگردانند اینان تابع گمان و ظنّ خودند نه تابع حق قوله تعالی (إِنَّ الظَّنَّ لا یُغنِی مِنَ الحَقِّ شَیئاً) سوره یونس آیه ۳۷، معارف بایستی از روی یقین قطعی که توأم با برهان یقینی است باشد، و از ناحیه خدا اخذ شود نه از روی تخمین و چنانچه بعضی از مفسرین گفته‌اند، سعادتی که رستگاری انسان در داشتن آن و هلاکت ابدی و خسران دائمی در نداشتن آن است امری نیست که قابل تخمین باشد.

آری خدای تعالی در امور مربوطه بسعادت انسان و مقدمات حصول وی پیمبران و اوصیاء آنها و کتابهای آسمانی را فرستاده که مردم را در امور مربوطه بسعادتشان و تحصیل معارفشان از معرفت بمقام کبریائی و معرفت معاد و دار جزاء و طریق عبادت و خدا پرستی بحدس و تخمین و بدلالت عقل ناقصشان

صفحه : ۱۲۰

عمل ننمایند که اگر چنین کنند البته گمراه میگردند.

إِنَّ رَبَّکَ هُوَ أَعلَمُ مَن یَضِلُّ عَن سَبِیلِهِ وَ هُوَ أَعلَمُ بِالمُهتَدِینَ همانا پروردگار تو عالم‌تر است بآنهائیکه از طریق او که آن روش و طریقی است که انسان را بکمال انسانیّت و فضیلت میرساند گمراه میگردند و او بهدایت شدگان عالم‌تر است.

(اعلم) افعل التفضیل است، شاید اشاره باین باشد که شما ظاهر قول و عمل افراد را مینگرید و خبر از ضمایر و سریره آنها ندارید، میشود کسی بظاهر صالح و متّقی بنظر آید و در باطن فاسد و منافق باشد و چنانچه معلوم است چون اکثر مردم چنینند و شما نمیدانید خدا است عالم بضمائر اینکه است علت اینکه نباید تابع ظن و تخمین شوید که البته گمراه خواهید گردید.

فَكَلُوا مِمّا ذُكِرَ اسمُ‌اللّهِ عَلَيهِ إِن كُنتُم بِآياتِهِ مُؤمِنِين، الی آخر آیه بعد ترجمه آیات شده و واضح است و محتاج بتوضیح نیست، خلاصه آیات اینست که یادآوری مینماید آنچه را که در آیات دیگر بیان شده از آنچه را که از اکل حیوانات حرام نموده و آنچه را که از طریق اضطرار مباح گردانیده و نیز نهی فرموده از اکل حیوانی که موقع ذبح اسم خدا بر او ذکر نشده و در آخر آیه مذمّت مینماید آنهائی را که بهواهای نفسانیشان بدون علم عمل نمودند که اینان از طریق راستی و درستی و سعادت گمراه گردیدند اینکه است که اول آیه فرموده (وَ ما لَكُم أَلّا تَأكُلُوا مِمّا ذُكِرَ اسمُ‌اللّهِ عَلَيهِ) (ماء) استفهامیه را در مورد تعجب آرند که چیست بر شما که از حیوانی که اسم خدا بر آن برده شده نمیخورید، نهی در اینکه آیه مقابل آن امری است که در جمله (فَكُلُوا مِمّا ذُكِرَ اسمُ‌اللّهِ) بود وَ لا تَأكُلُوا مِمّا لَم يُذكَرِ اسمُ‌اللّهِ عَلَيهِ وَ إِنَّهُ لَفِسقٌ (وَ لا تَأكُلُوا) در اینکه آیه نهی مولوی است و مؤکّدا نهی نموده از خوردن حیوانی که در موقع ذبح نام خدا بر آن برده نشده و تصریح نموده که خوردن

صفحه : ۱۲۱

فسق است.

وَ إِنَّ الشَّياطِينَ لَيُوحُونَ إِلى أَولِيائِهِم لِيُجادِلُوكُم وَ إِن أَطَعتُمُوهُم إِنَّكُم لَمُشرِكُونَ همانا شیاطین بدوستان خود وسوسه میکنند تا با شما خصومت کنند که هر چه را خودتان میکشید میخورید و آنچه را خدا کشته است میگذارید عکرمه روایت کرده که گروهی از مجوس فارس بمشرکین قریش نوشتند که گمان محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و اصحابش اینکه است که تابع امر خدایند و با اینحال اعتقادشان چنین است که آنچه خودشان ذبح میکنند حلال است و آنچه خدا آنرا کشته باشد (یعنی مرده باشد) حرام است، خدا فرمود شیاطین انسی که مجوسند اینکه معنی را بدوستان خود که کفار قریشند القاء میکنند تا با شما در اینکه مطلب مجادله کنند، و ای مؤمنین اگر شما آنها را در استحلال آنچه حرام است فرمان برید، حقیقهٔ شما مشرک هستید.

[منهج] آیه جواب آنها است که بین اینکه دو قسم گوشت فرق است، آنکه بنام خدا ذبح شده باشد فسق‌آور نیست و آن حیوانی که مرده باشد خوردن آن فسق ایجاب میکند، و شاید علتش چنین باشد که چون حیوانات مانند باقی چیزها مخلوقات خدایند اینکه است که بایستی باذن او و نام او کشته شوند و بدون آن فسق میآورد زیرا که عادت بت پرستان چنین بوده که بنام بتها یا بدون آن حیوانات را میکشتند. و نیز میشود گفت شاید یکی از حکمت ذبح آن شریان خونی است که از گلوی او دفع میشود و گوشت او را از قذارات و میکروبها خارج میگرداند و پاکیزه میشود.

أَ وَ مَن كانَ مَيتاً فَأَحيَيناهُ آیه مؤمن موحد را تشبیه کرده بآدم زنده و کافر را بمرده (أَ وَ مَن كانَ مَيتاً) یعنی ضالا فهدیناه، یعنی پس از ضلالت و موت روحانی وی را بنور ایمان زنده گردانیدیم و حیات نوینی بوی عطاء نمودیم.

مفسرین گفته‌اند، در قرآن موت و میّت بپنج معنی آمده:

صفحه : ۱۲۲

۱- نطفه، در سوره بقره (وَ كُنتُم أَمواتاً فَأَحياكُم) آل عمران (وَ يُخرِجُ المَيِّتَ مِنَ الحَيِّ) و نظیر آن در آیات بسیار است.

دوم- موت بمعنی ضلالت است مثل همین آیه (أَ وَ مَن كانَ مَيتاً) و در سوره النمل (فَإِنَّكَ لا تُسمِعُ المَوتى) سوم- موت بمعنی قحطی و خشکی زمین، در سورهٔ الاعراف گفته (فَسُقناهُ إِلى بَلَدٍ مَيِّتٍ) یعنی زمینی که نباتات از آن روئیده نشود.

چهارم- موت بمعنی زهوق از جهت عقوبت پس از استیفاء رزقش در دنیا چنانچه در قوم موسی اتفاق افتاد قوله تعالی (وَ هُم أُلُوفٌ حَذَرَ المَوتِ، فَقالَ لَهُمُ اللّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحياهُم) پنجم- موت طبیعی باجل معیّن در وقت خود.

چنانچه مفسرین گفته‌اند اینکه مثلی است که خدای تعالی برای مؤمن و کافر زده، زیرا که انسان قبل از اینکه بهدایت الهی موفق

گردد ميّتى ماند كه از نعمت حيات محروم است و حسّ و حركتى ندارد پس از آنكه بهدايت الهى هدايت يافت مانند مرده‌ئى است كه زنده شده باشد و اگر اعمالش مورد رضايت پروردگار قرار گرفت نورى بوى عطا ميگردد كه بآن نور راه سعادت خود را مى‌يابد و بكمال انسانيّت ميرسد.

بر عكس كافر مثل كسى مانند كه در تاريكى فرو رفته و در درياى لجن‌زار طبيعت غوطه‌ور گرديده، و در ظلمت كفر فرو رفته راه نجاتى نمى‌يابد اينكه است كه كافر زندگى و مرگش و دنيا و آخرتش در همه حال در تاريكى بسر ميبرد و در هيچ حالى نجات و سعادتى براى او ميسّر نيست، مگر اينكه توفيق الهى شامل حالش گردد و ايمان آورد قوله تعالى (مَن عَمِلَ صالِحاً مِن ذَكَرٍ أَو أُنثى وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَلَنُحيِيَنَّهُ حَياةً طَيِّبَةً) سورة النحل آيه ۹۷.

خلاصه ظاهرا آيه در مقام وصف آن مؤمن كاملى است كه مراتب ايمان را بپايان رسانيده و زنده شده بحيات روحانى جاودانى و حيات پاكيزه لذت بخش

صفحه : ۱۲۳

نوينى يافته كه در آن مرگ و فناء راه ندارد و بمردن سپرى نميشود، و پس از مرگ در تحت ولايت حق تعالى محفوظ مى‌ماند و در حال حيات و پس از آن على الدوام در سير الى اللّه و صعود بدرجات كمال قدم قدم بالا ميرود.

وَ جَعَلنا لَهُ نُوراً يَمشِي بِهِ فِي النّاسِ كَمَن مَثَلُهُ فِي الظُّلُماتِ لَيسَ بِخارِجٍ مِنها الـخ نور چيزى را گويند كه (ظاهر بذاته و مظهر لغيره) باشد، ايمان وقتى بمرتبه يقين و (عين اليقين) رسيد نورى از آن پديد ميگردد كه بكلى تاريكى جهل را برطرف ميگرداند و انسان بخود و بخداى خود باندازه نور ايمانى كه در قلب او پرتو انداخته عارف ميگردد و طريق سير و روش خود را در راه سعادت ميشناسد، و ديگر در درّه‌هاى اوهام و سنگلاخهاى شبهات زانو نميزند و مانند (جبال راسخات) محكم در طريق بندگى و عبوديت ايستادگى مينمايد و بادهاى مخالف وى را تكان نميدهد و در مقام محبّت بمقام الوهيت داخل آن مؤمنينى ميگردد كه در وصف آنان فرموده (وَ الَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلّهِ) سوره بقره آيه ۱۶۰ اينكه است كه خداى تعالى بهمزه استفهامى كه در مورد انكار آرند گفته آيا چنين مؤمنى كه داراى نور و دانشى است را ميتوان مقايسه نمود با كسيكه در ظلمت و تاريكى كفر فرو رفته و راه خروجى براى او تصور ندارد هرگز چنين نيست بقول آن شاعر:

شب تاريك و بيم موج و گردابى چنين هائل كجا دانند حال ما سبكباران ساحل‌ها

وَ كَذلِكَ جَعَلنا فِي كُلِّ قَريَةٍ أَكابِرَ مُجرِمِيها لِيَمكُرُوا فِيها وَ ما يَمكُرُونَ إِلّا بِأَنفُسِهِم وَ ما يَشعُرُونَ ترجمه آيه شده و واضح است و محتاج بتوضيح نيست، خلاصه آيه خبر ميدهد كه در هر شهرى بزرگان و رؤسائى قرار داديم و چنين كرديم تا اينكه مكر كنند و مكرشان بازگشت بخودشان مينمايد، و مشعر بآن نيستند مفسرين گفته‌اند لام (ليمكروا) لام عاقبت است يعنى نتيجه عمل آنها مكر است و اينكه آيه نظير قوله تعالى است راجع بفرعونيان و موسى كه او را

صفحه : ۱۲۴

گرفتند (لِيَكُونَ لَهُم عَدُوًّا وَ حَزَناً) يعنى عاقبت عمل آنها چنين شد كه موسى دشمن و سبب حزن آنها گرديد.

و نميشود آنرا لام غايت گرفت زيرا كه نسبت مكر بخدا دادن قبيح است و نيز مخالف قوله تعالى است (ما خَلَقتُ الجِنَّ وَ الإِنسَ إِلّا لِيَعبُدُونِ) كه غايت آفرينش جن و انس را عبادت و بندگى قرار داده، و نيز ميتوان گفت كه از آخر آيه همين معنى استفاده ميشود يعنى عاقبت مكرشان صيرورت و باز گرديدن بخودشان را نتيجه ميدهد.

وَ إِذا جاءَتهُم آيَةٌ قالُوا لَن نُؤمِنَ حَتّى نُؤتى مِثلَ ما أُوتِيَ رُسُلُ اللّهِ میشود مرجع ضمیر (هم) در (جاءتهم) همین اکابر در آیه بالا باشد که آنها چنین گفتند- ما هرگز بمحمد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ایمان نمیآوریم مگر وقتی که بما داده شود آنچه را که بپیمبران داده شده از نزول وحی و معجزات و غیره از تبیان نقل میکنند که گفته ولید بن مغیره بحضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گفت اگر نبوّت حق است من از تو سزاوارترم، زیرا که بسن از تو بزرگ‌تر و بمال و عدد از تو بیشترم اینکه بود که خدای تعالی آیه فرستاد.

اللّهُ أَعلَمُ حَيثُ يَجعَلُ رِسالَتَهُ الخ خدا داناتر است رسالت خود را در کجا قرار دهد، شاید اشاره باین باشد که رسالت مقام بسیار بلند ارجمندی است که بمال و اولاد و عشیره و کبر سن و بغیر اینها قرار نمیگیرد بلکه محلّ شایسته و روح قدس مصفّائی خواهد که لایق چنین مقام و مرتبه باشد نه قلب آلوده بجنایات نفسانی و صفات حیوانی و بزودی میرسد بآن کسانیکه مجرم شدند خواری و رسوائی در نزد خدا و عذابی سخت بسبب مکر کردن آنها.

صفحه : ۱۲۵

[سوره الأنعام (۶): آيات ۱۲۵ تا ۱۳۲]

اشاره

فَمَن يُرِدِ اللّهُ أَن يَهدِيَهُ يَشرَح صَدرَهُ لِلإِسلامِ وَ مَن يُرِد أَن يُضِلَّهُ يَجعَل صَدرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً كَأَنَّما يَصَّعَّدُ فِي السَّماءِ كَذلِكَ يَجعَلُ اللّهُ الرِّجسَ عَلَى الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ (۱۲۵) وَ هذا صِراطُ رَبِّكَ مُستَقِيماً قَد فَصَّلنَا الآياتِ لِقَومٍ يَذَّكَّرُونَ (۱۲۶) لَهُم دارُ السَّلامِ عِندَ رَبِّهِم وَ هُوَ وَلِيُّهُم بِما كانُوا يَعمَلُونَ (۱۲۷) وَ يَومَ يَحشُرُهُم جَمِيعاً يا مَعشَرَ الجِنِّ قَدِ استَكثَرتُم مِنَ الإِنسِ وَ قالَ أَولِياؤُهُم مِنَ الإِنسِ رَبَّنَا استَمتَعَ بَعضُنا بِبَعضٍ وَ بَلَغنا أَجَلَنَا الَّذِي أَجَّلتَ لَنا قالَ النّارُ مَثواكُم خالِدِينَ فِيها إِلاّ ما شاءَ اللّهُ إِنَّ رَبَّكَ حَكِيمٌ عَلِيمٌ (۱۲۸) وَ كَذلِكَ نُوَلِّي بَعضَ الظّالِمِينَ بَعضاً بِما كانُوا يَكسِبُونَ (۱۲۹)

يا مَعشَرَ الجِنِّ وَ الإِنسِ أَ لَم يَأتِكُم رُسُلٌ مِنكُم يَقُصُّونَ عَلَيكُم آياتِي وَ يُنذِرُونَكُم لِقاءَ يَومِكُم هذا قالُوا شَهِدنا عَلى أَنفُسِنا وَ غَرَّتهُمُ الحَياةُ الدُّنيا وَ شَهِدُوا عَلى أَنفُسِهِم أَنَّهُم كانُوا كافِرِينَ (۱۳۰) ذلِكَ أَن لَم يَكُن رَبُّكَ مُهلِكَ القُرى بِظُلمٍ وَ أَهلُها غافِلُونَ (۱۳۱) وَ لِكُلٍّ دَرَجاتٌ مِمّا عَمِلُوا وَ ما رَبُّكَ بِغافِلٍ عَمّا يَعمَلُونَ (۱۳۲)

صفحه : ۱۲۶

[ترجمه]

هر کس را که خدا خواست هدایت نماید قلبش را بنور اسلام روشن میگرداند، و هر که را خواهد در گمراهیش وا میگذارد، و قلب او را سخت و تنگ میگرداند بطوریکه گویا میخواهد بآسمان بالا رود- اینکه چنین خدا پلیدی را قرار میدهد بر آنکسانیکه ایمان نمیآورند [۱۲۵]

و اینکه (قرآن و اسلام) راه پروردگار تو است، در حالیکه راست است و کجی ندارد همانا ما آیات را تفصیل دادیم برای جماعتی که پند میگیرند [۱۲۶]

برای چنین اشخاصی (متذکر) نزد پروردگارشان منزلگاه سلامتی مهیا گردیده، و خدا ناصر و متولی امور آنها است، بسبب اعمال (و

طاعات) نيكشان [۱۲۷]

(ياد كن روزى را) كه خدا تمام مكلفين را محشور ميگرداند، و ميگويد اى گروه شياطين همانا شما از آدميان بسيار شديد كه گمراهشان كرديد، و دوستان و پيروان شياطين از آدميان گويند اى پروردگار ما بعضى از ما از بعض ديگر بهره‌مند شدند و برخوردارى يافتند تا رسيديم بوقتى كه براى ما مقرّر كرده بودى (تا مرگ) ما رسيد و يا تا ما محشور شديم، خدا ميفرمايد آتش جهنّم آرامگاه شما است و در آن جاويدانيد، مگر آنچه را كه خدا خواهد، همانا پروردگار تو درست كار و دانا است (باعمال و افعال آنها [۱۲۸]

و همچنين ما بعضى ستمكاران را بر بعضى ديگر ميگماريم بسبب آنچه كسب كردند [۱۲۹]

اى جماعت جن و انس آيا بر شما از جنس خودتان رسولانى نيامد كه آيات ما را براى شما ميخواندند و شما را از ملاقات امروزتان ميترسانيدند، آنها جواب ميدهند كه ما بر گناهان خودمان شهادت ميدهيم، و حيات دنيا آنها را مغرور كرده بود، و بر نفسهاى خود گواهى دادند كه ناگرويده‌گان بودند [۱۳۰]

ارسال رسل براى اينكه است كه پروردگار تو چنين نيست كه ساكنين شهرها را هلاك كند در حاليكه اهل آن بى خبران باشند يعنى بر آنها اتمام حجت نشده باشد،

و براى هر كس از آنچه عمل كرده درجاتى است، و پروردگار تو از آنچه عمل ميكنند غافل نيست [۱۳۲]

صفحه : ۱۲۷

(توضيح آيات)

فَمَن يُرِدِ اللّهُ أن يَهدِيَهُ يَشرَح صَدرَهُ لِلإِسلامِ وَ مَن يُرِد أن يُضِلَّهُ يَجعَل صَدرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً كَأَنَّما يَصَّعَّدُ فِي السَّماءِ (شرح) بمعنى بسط و وسعت دادن است، راغب در مفردات گفته اصل اينكه كلمه بمعنى پهن كردن و باز كردن گوشت و امثال آنست، و شرح صدر بمعنى پهن گرديدن و باز شدن آنست بنور الهى و سكينت يافتن از جهت خدا و روحى است از طرف او و قوله تعالى (رَبِّ اشرَح لِي صَدرِي) (أَ لَم نَشرَح لَكَ صَدرَكَ) (أَ فَمَن شَرَحَ اللّهُ صَدرَهُ) (و شرح المشكل من الكلام بسطه و اظهار نمودن ما يخفى من معانيه) يعنى شرح دادن كلام مشكل پهن كردن و اظهار نمودن آنچيز را كه مخفى است از معانى آن.

[پايان] و چنانچه گفته‌اند شرح صدرى كه در قرآن بمعنى ظرفيت داشتن براى فرا گرفتن علم و عرفان آمده در حقيقت بهمان معنى اصلش استعمال شده، چون سينه را شرح دادن و آنرا پذيراى هر معارفى كه پيش بيايد كردن يك نحو توسعه است و بشهادت اينكه در باره اضلال كه در مقابل شرح صدر است ميفرمايد (يَجعَل صَدرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً) در مجمع البيان گفته در روايت صحيحه است كه چون اينكه آيه نازل گرديد از رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم سؤال شد كه شرح صدر چيست گفت نورى است كه خدا بقلب مؤمن مياندازد و قلبش باز ميگردد و وسيع ميشود، گفتند آيا براى آن علامتى است كه بآن شناخته شود، فرمود آرى (الانابة الى دار الخلود)

يعنى روى نمودن بدار خلود يعنى خانه جاودانى و دورى كردن از خانه غرور يعنى دنياى فانى، و مهيّا گرديدن براى موت پيش از نزول آن.

ظاهرا اينكه آيه مربوط بآيه بالا است و به (فاء) تفريع شرح صدر را متفرع ميگردانند بر جمله (أَ وَ مَن كانَ مَيتاً فَأَحيَيناهُ وَ جَعَلنا لَهُ نُوراً يَمشِي بِهِ

صفحه : ۱۲۸

فِي النّاسِ) و گويا اينكه آيه يعنى شرح صدر و باز شدن سينه بنور ايمان و معرفت را نتيجه همان حيات روحانى بحساب آورده كه پس از آنكه نفس انسانى از جهت فقدان روح ايمان مرده‌ئى ميماند كه از نعمت حيات محروم مانده وى را زنده گردانيده بحيات طيب جاودانى، و از طرف خود نورى باو عطاء نموده كه در تاريكيهاى شبهات باو روشنى بخشد و تاريكى جهل را ميبرد و حقايق بر وى مكشوف گردد آنوقت است كه قلب مطمئن بايمان ميگردد و بنيروى حياتى قوت و شوكتى ميابد كه با جنود اوهام شيطانى و قواى نفسانى و شهوات طبيعى مبارزه و نبرد مينمايد و بقوت ايمان پس از مجاهده بر آنها غالب ميگردد.

خلاصه ظاهرا مقصود از حياتيكه پس از مرگ در آيه جلو تذكر داده حيات روحانيست كه مرگ ندارد، فقدان ندارد و آن همان حياتى است كه ايمان كامل و معرفت و شناسائى مقام الوهيت را بقدر طاقت بشريت نتيجه ميدهد- و آثار آن در تمام مشاعر و قوى ظاهر ميگردد، حق بيند، حق شنود، حق گويد بتمام اعضاء و جوارح در مقام عبوديت قيام مينمايد.

و آنها كسانى ميباشند كه در باره آنها فرموده (أُولئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الإِيمانَ وَ أَيَّدَهُم بِرُوحٍ مِنهُ) سوره مجادله آيه ۲۲.

و اينكه آيه مشعر باين است كه علامت گمراهى همان ضيق صدر مقابل باز شدنش بنور ايمان است كه كسيكه سينه‌اش بنور اسلام باز نشد چنان قلبش زنگ گرفته و تنگ ميشود و قبول اسلام بقدرى بر وى گران ميآيد و سخت ميپندارد مثل كسيكه گويا ميخواهد صعود بآسمان كند.

كَذلِكَ يَجعَلُ اللّهُ الرِّجسَ عَلَى الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ شايد اشاره باين باشد كه علت و سبب رجس و پليدى كفار همان ايمان نياوردن آنها است كه چون ابتداءا بآنفطرت توحيدشان قابل قبول اسلام بودند و چون باختيار قبول ايمان ننمودند، گويا خدا آنانرا گمراه نمود و از قابليت قبول افتادند، و در نتيجه مشرك و كافر گرديدند.

صفحه : ۱۲۹

وَ هذا صِراطُ رَبِّكَ مُستَقِيماً قَد فَصَّلنَا الآياتِ لِقَومٍ يَذَّكَّرُونَ مستقيما حال و منصوب است، آيه دو طور تفسير شده يكى اينكه (هذا) اشاره بقرآن است و يكى اينكه اشاره باسلام است، بقولى (اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) اينكه دين و روش كه تو بر آنى همين است دين پروردگار تو و طريق او است كه بايد در آن سلوك نمود و إبن مسعود گفته كه در اينجا صراط قرآن است، ميگويد اينكه قرآن آن راهى است كه بآن بحق توان رسيد يعنى باو راه رويد و در آن دست زنيد چنانچه در جاى ديگر گفته (وَ اعتَصِمُوا بِحَبلِ اللّهِ) (هُوَ مَولاكُم) در كشف الاسرار گفته (هذا صِراطُ رَبِّكَ مُستَقِيماً) صراط مستقيم، اقامه عبوديت، با تحقق مربوبيت، فرقى است مؤيد بجمع، و جمعى است مقيد بشرع، فرق بى‌جمع جهد معتزليان است، از راه بيفتادند و بمنزل حقيقت نرسيدند، و جمع بى‌فرق طريق إباحتيان است، از شريعت دست بداشتند و حقيقتى كه نيست پنداشته‌اند، گفته‌اند فرق بجاى شريعت است، و جمع بجاى حقيقت، هر شريعت كه از حقيقت خالى است، حرمان است. و هر حقيقت كه از شريعت خالى است، خذلان است. شريعت بيان است و حقيقت عيان. مصطفى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم هم صاحب عيان است و هم صاحب بيان. و تا شريعت و حقيقت در بنده جمع نشود دار السّلام وى را جاى و منزل نشود، رب العالمين ميگويد (لَهُم دارُ السَّلامِ عِندَ رَبِّهِم) بهر حال كه باشند و بهر صفت كه روند، سلام قرين حال ايشان و رفيق روزگارشان است.

[پايان] لَهُم دارُ السَّلامِ عِندَ رَبِّهِم وَ هُوَ وَلِيُّهُم بِما كانُوا يَعمَلُونَ اينكه چند آيه از قوله تعالى (أَ وَ مَن كانَ مَيتاً فَأَحيَيناهُ) تا (بِما كانُوا يَعمَلُونَ) همه مربوط بهم است، و گويا بعضى علت و سبب و بعضى معلول و مسبب است و اشاره بكمال روحانى انسان است.

آيه خاطر نشان ميكند كه انسان پيش از افاضه حيات ايمانى و اشراق نور

صفحه : ۱۳۰

معرفت مرده‌ئی مانـد که از حیـات حقیقی محروم مانـده وقـتی او را بحیـات حقیقی بافـاضه رحمت و نـور حقیقت زنـده گردانیـدیم آنوقت اول علامت چنین حیات حقیقی شـرح صـدر است یعنی بـاز شـدن سـینه او است که بآن هـدایت گردیـده و چشم دلش باز میگردد، و بآن نوریکه فرموده (یقـذفه اللّه فی قلب من یشاء من عباده) جدولهای قلبش باز گردیده- و سینه‌اش برای تسـلیم در برابر اعتقـادات صـحیح و عمـل صالـح وسـعت می‌یابـد، بطوریکه در همه جـا حقیقت را می‌پـذیرد و در هر عمل خیری که بوی پیشـنهاد میشود پیش قدم میگردد، بر عکس کسیکه از حیات حقیقی و نور ایمان و معرفت محروم مانده چنان قلبش گرفته و زنگ معاصی او را فاسـد نموده که نمیتوانـد قبول حق بنمایـد و در ظلمت میرود و نمیفهمـد مرجع ضـمیر (هم) در (لهم) همین اشخاصـی میباشـند که بحیات حقیقی جاودانی زنـده شده‌اند و بنور ایمان و معرفت سراسـر قلبشان روشن گردیده که مآل و سـر انجام کارشان دار سـلامت است (عِندَ رَبِّهِم) و اینان کسانی میباشـند که نزد پروردگارشان مثل ملائکه مقربین بلکه بالاتر از آنها، مقام عندیت دارند و او اسـت دوست و ولی آنها که سر انجام کارشان بسوی او است، و آنها کسانی میباشند که قلبشان بایمان مطمئن گردیده و در (مقعد صدق) نزد پادشـاه مقتـدر تمکن یافته و میتوان گفت که چنین اشخاصـی در همین حیات دنیا از نعمت حیات حقیقی نیز برخوردارنـد- زیرا اگر در همین حیات دنیوی کسی از آن حیات و اشراق نور بهره‌ئی نبرد در آخرت نیز بمرتبه کامل آن نخواهد رسید قوله تعالی (مَن کانَ فِی هـذِهِ أَعمی فَهُوَ فِی الآخِرَةِ أَعمی وَ أَضَلُّ سَبِیلًا) زیرا که دنیا و آخرت دو حالتی است از حالات انسانی، اگر کسـی در همین عالم بـذر معرفت و ایمان حقیقی را در مزرعه قلب و جانش نباشـد چطور ممکن است در عالم آخرت که آخرین سیر کمال انسانی است از حاصلش بهره برد

صفحه : ۱۳۱

وَ یَومَ یَحشُرُهُم جَمِیعاً یا مَعشَرَ الجِنِّ قَدِ استَکثَرتُم مِنَ الإِنسِ وَ قالَ أَولِیاؤُهُم مِنَ الإِنسِ رَبَّنَا استَمتَعَ بَعضُنا بِبَعضٍ (واو) جمله را بآیات جلو عطف داده و بیان اجتماع جن و انس است در روز محشـر که بجماعت جنّیان خطاب میرسد ای جماعت جنّیان شـما بسـیاری از افراد بشـر را گمراه گردانیدیـد آنوقت دوسـتان شـیاطین اعتراف مینماینـد که پروردگـارا بعضـی از مـا از بعض دیگر تمتع بردیم در مجمع البیان گفته در اینکه آیه چند قول گفته شده:

۱- اسـتمتاع جن از انس اینکه است که افراد بشـر جن را پیشوا و رؤساء خود قرار دادنـد، پس تابع آنها گردیدند، و اسـتمتاع انس از جن انتفاع آنها است در دنیا که شیطان دنیا را برای انسان زینت میدهد و میآراید و آنها را بسوی شهواتشان میخوانند.

[اینکه قول زجـاج است که مأخوذ از قول إبن عباس میباشـد] ۲- اسـتمتاع انس از جن اینکه است که وقتی مردی مسـافرت مینمود و در راه سلوکش از جن میترسید میگفت که بسید و بزرگ اینکه وادی پناه میبرم پس حرکت میکرد و نمیترسید و چنین گمان میکرد که در پنـاه جن قرار گرفته و وی را جن پنـاه میدهـد کمـا قـال تعـالی (وَ أَنَّهُ کـانَ رِجالٌ مِنَ الإِنسِ یَعُوذُونَ بِرِجالٍ مِنَ الجِنِّ فَزادُوهُم رَهَقاً) و جنیـان بـاین عمل آنها فریفته میگردیدنـد، و اسـتمتاع جن از انس اینکه است که وقتی جن دیـد انسان باو پناهنـده میشود و معتقدند که از آنها نفع میبرند مسرور و خوشحال میگردند و منتفع میگردند.

[حسن و إبن جریـح و زجـاج و غیر آنها] ۳- مقصود از اسـتمتاع نمودن بعضـی از آنهـا است بعض دیگر را و موافقت کردن بعضـی بعض دیگر را [محمّد بن کعب] و احتمال دارد که استمتاع منحصر برای انس باشد که بعضی افراد بشر از بعض دیگر استمتاع نمایند نه از جن و جن از بشر.

[پایان]

صفحه : ۱۳۲

وَ بَلَغنا أَجَلَنَا الَّذِی أَجَّلت‌َ لَنا قال‌َ النّارُ مَثواکُم خالِدِین‌َ فِیها إِلّا ما شاءَ اللّه‌ُ إِن‌َّ رَبَّک‌َ حَکِیم‌ٌ عَلِیم‌ٌ (بلغنا) مقول قول جماعت انس است که گوینـد مـا چنین بودیم تـا وقتی که اجـل ما رسـید یعنی عمر ما بسـر آمـد (قال) جواب آنها است که چون چنین بودیـد آتش مأوا و جایگاه شـما است که مخلّد در آنید (إِلّا ما شاءَ اللّه‌ُ) جاوید بودن آنها را در جهنّم معلّق بمشیت میگرداند، شاید مقصود چنین باشـد کـه هر کس را خـدا بخواهـد و مشـیتش اقتضـاء نمایـد از تـابعین جن در جهنّم مخلّـد میگردد و هر کس را از اینهـا بخواهـد نجـات می‌بخشـد همانا پروردگار تو درست کار و دانا است که هر کسـی را مطابق عملش پاداش میدهد (جَزاءً وِفاقاً) وَ کَذلِک‌َ نُوَلِّی بَعض‌َ الظّالِمِین‌َ بَعضاً بِما کانُوا یَکسِبُون‌َ یعنی همین طوری که کفار جن و انس را وا میگـذاریم همچنین مسـلط میکنیم بعض ظالمین را بر بعض دیگر بسبب آنچه در دنیا کسب کردند و در اینکه اینکه تسلط در دنیا است یا در آخرت بین مفسـرین اختلاف است یا مَعشَرَ الجِن‌ِّ وَ الإِنس‌ِ أَ لَم یَأتِکُم رُسُل‌ٌ مِنکُم یَقُصُّون‌َ عَلَیکُم آیاتِی وَ یُنذِرُونَکُم لِقاءَ یَومِکُم هذا قالُوا شَهِدنا عَلی أَنفُسِنا وَ غَرَّتهُم‌ُ الحَیاةُ الدُّنیا وَ شَـهِدُوا عَلی أَنفُسِـهِم أَنَّهُم کانُوا کافِرِین‌َ (معشـر) جماعت کامل از قومی را گوینـد که مشـتمل باشد بر اصـناف و طائفه‌هائی، و در اینکه آیه خبر میدهـد که وقـتی در روز محشـر تمـام اصـناف و افراد جن و انس جمع شدنـد از حضـرت عزت خطـاب سـخت آمیز میرسد، که ای جماعت جن و انس آیا بر شـما پیمبرانی نفرسـتادیم که آنها آیات وعد و وعید مرا بر شـما بخوانند و شـما را از اینکه روز خبردار نماینـد و بترساننـد از آمـدن همین روز آنوقت تمـام افراد جن و انس میگوینـد ما بر نفس خودمان شـهادت میـدهیم که پیمبران بـا معجزه‌هـای بسـیار آمدنـد و گفتنـد، و زنـدگانی دنیـا مغرور کرده بود آنهـا را و گویا میگوینـد ما عوض اینکه مطیع آنها گردیم آن بزرگواران را

صفحه : ۱۳۳

بانواع و اقسام بسیار زجر نمودیم و نسبت ناروا بآنها دادیم و آن کفار بر نفس خودشان شهادت میدهند که ما کافر بودیم.

ذلِک‌َ أَن لَم یَکُن رَبُّک‌َ مُهلِک‌َ القُری بِظُلم‌ٍ وَ أَهلُها غافِلُون‌َ (ذلک) اشاره بحکم خدا است و جمله جاری مجرای تعلیل است که گویا ذات الهی خواهـد خود را از ظلم و سـتم ببنـده ضـعیفش تبرئه نمایـد که گمان نشود بوی تعدّی شده، اینکه است که خبر میدهد که هلاکت هر قومی پس از اتمام حجت و اتمام ادلّه و دانسـتگی آنها انجام گرفت، و شایـد مقصود اینکه باشد که ملت هر قومی وقتی که در شرف عذاب واقع میگردیدند پیمبر آنها قبلا بآنها خبر میداد که شاید بترسند و توبه کنند و ایمان آرند.

وَ لِکُل‌ٍّ دَرَجـات‌ٌ مِمّـا عَمِلُوا وَ مـا رَبُّک‌َ بِغافِل‌ٍ عَمّا یَعمَلُون‌َ یعنی از برای هر یک از مکلفین درجه‌ها و مرتبه‌ها است از ثواب یا عقاب باعتبـار آنچیزی که عمل نموده و بمقتضای عـدل که بایستی هر چیزی بجای خود قرار گیرد، نمیشود همه در عرض هم باشـند، البته هر کس ایمانش قوی‌تر و عملش صالح‌تر باشد درجه او بلندتر است. و نیز راجع بعذاب کفار و مشـرکین چون آنها در کفر و شرک تفاوت دارند درکات جهنمی آنها در یک مرتبه نیست که گفته‌اند بهشت درجاتی دارد و جهنّم را نیز درکاتی است

صفحه : ۱۳۴

[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۳۳ تا ۱۴۰]

اشاره

وَ رَبُّک‌َ الغَنِی‌ُّ ذُو الرَّحمَةِ إِن یَشَأ یُذهِبکُم وَ یَستَخلِف مِن بَعدِکُم ما یَشاءُ کَما أَنشَأَکُم مِن ذُرِّیَّةِ قَوم‌ٍ آخَرِین‌َ (۱۳۳) إِن‌َّ ما تُوعَدُون‌َ لَآت‌ٍ

وَ ما أَنتُم بِمُعجِزِينَ (۱۳۴) قُل يا قَومِ اعمَلُوا عَلى مَكانَتِكُم إِنِّي عامِلٌ فَسَوفَ تَعلَمُونَ مَن تَكُونُ لَهُ عاقِبَةُ الدّارِ إِنَّهُ لا يُفلِحُ الظّالِمُونَ (۱۳۵) وَ جَعَلُوا لِلّهِ مِمّا ذَرَأَ مِنَ الحَرثِ وَ الأَنعامِ نَصِيباً فَقالُوا هذا لِلّهِ بِزَعمِهِم وَ هذا لِشُرَكائِنا فَما كانَ لِشُرَكائِهِم فَلا يَصِلُ إِلَى اللّهِ وَ ما كانَ لِلّهِ فَهُوَ يَصِلُ إِلى شُرَكائِهِم ساءَ ما يَحكُمُونَ (۱۳۶) وَ كَذلِكَ زَيَّنَ لِكَثِيرٍ مِنَ المُشرِكِينَ قَتلَ أَولادِهِم شُرَكاؤُهُم لِيُردُوهُم وَ لِيَلبِسُوا عَلَيهِم دِينَهُم وَ لَو شاءَ اللّهُ ما فَعَلُوهُ فَذَرهُم وَ ما يَفتَرُونَ (۱۳۷)

وَ قالُوا هذِهِ أَنعامٌ وَ حَرثٌ حِجرٌ لا يَطعَمُها إِلّا مَن نَشاءُ بِزَعمِهِم وَ أَنعامٌ حُرِّمَت ظُهُورُها وَ أَنعامٌ لا يَذكُرُونَ اسمَ اللّهِ عَلَيهَا افتِراءً عَلَيهِ سَيَجزِيهِم بِما كانُوا يَفتَرُونَ (۱۳۸) وَ قالُوا ما فِي بُطُونِ هذِهِ الأَنعامِ خالِصَةٌ لِذُكُورِنا وَ مُحَرَّمٌ عَلى أَزواجِنا وَ إِن يَكُن مَيتَةً فَهُم فِيهِ شُرَكاءُ سَيَجزِيهِم وَصفَهُم إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ (۱۳۹) قَد خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَولادَهُم سَفَهاً بِغَيرِ عِلمٍ وَ حَرَّمُوا ما رَزَقَهُمُ اللّهُ افتِراءً عَلَى اللّهِ قَد ضَلُّوا وَ ما كانُوا مُهتَدِينَ (۱۴۰)

صفحه : ۱۳۵

[ترجمه]

و پروردگار تو بی‌نیاز و صاحب رحمت است، اگر بخواهد شما را میبرد و پس از شما هر که را خواهد جانشین شما میکند، همین طوری که شما را از جماعت دیگر که پدران شما بودند آفرید [۱۳۳]

همانا آنچه بشما وعده داده‌اند البته خواهد آمد و شما بر قدرت خدا غالب نتوانید شد [۱۳۴]

ای پیغمبر [ص] بگو ای جماعت آنچه بر آن تمکن دارید عمل کنید بحقیقت من هم عمل کننده میباشم و بزودی خواهید دانست که سر انجام نیکو برای کی خواهد بود همانا ستمکاران رستگار نخواهند گردید [۱۳۵]

و آنچه خدا آفریده از کشت زار و چهارپایان بهره‌ئی برای خدا قرار دادند پس بگمانشان گفتند اینکه برای خدا و اینکه برای شرکاء ما، و آنچه برای بتها است بخدا نمیرسد و بگمانشان آنچه برای خدا است آن ببتهای ایشان میرسد و آنها بد حکم (احمقانه) میکردند [۱۳۶]

و همین طور شرکاء بر بسیاری از مشرکین کشتن اولادشان را در نظرشان زینت میدادند و تا پوشیده و مشتبه گردانند بر آنها دینشان را و اگر خدا میخواست آنها چنین نمیکردند، ای رسول [ص] آنها را با آنچه میکنند واگذار [۱۳۷]

و مشرکین گفتند اینکه سهم‌های بتها از چهارپایان و کشت‌ها بر ما حرام است نباید بخورد مگر کسی را که ما بخواهیم و بگمان خودشان پشت اینکه چهارپایان حرام گردیده شده (یعنی سوارشدن و بار بر آنان گذاردن) (افتراء علیه) (و بر اینها یاد خدا را نکنند) برای دروغ بستن بر خدا و بزودی خدا آنها را مجازات میکند برای اینکه بخدا افتراء می‌بندند [۱۳۸]

و گفتند آنچه در شکمهای چهارپایان است بر مردها حلال است و بر زنها حرام و اگر در شکم آنها مرده باشند زنان و مردان در آن شریکند بزودی باین توصیف مجازات خواهند گردید همانا خدا درست کار و دانا است [۱۳۹]

محققا خسران بردند آنکسانیکه کشتند اولادان خود را از روی سفاهت بدون دانش و حرام کردند آنچه را خدا روزی آنها نموده بود در صورتی که اینکه عمل آنها افتراء بر خدا بود، محققا آنها گمراه گردیدند و هدایت یافتگان نبودند [۱۴۰]

صفحه : ۱۳۶

(توضیح آیات)

وَ رَبُّکَ الغَنِیُّ ذُو الرَّحمَةِ إِن یَشَأ یُذهِبکُم وَ یَستَخلِف مِن بَعدِکُم ما یَشاءُ الخ آیه رسولش را مخاطب قرار میدهد که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم پروردگار تو غنی و بی‌نیاز است و بهمین غنای ذاتی او است که ظلم و تعدی بغیر از ساحت کبریائی او خارج است، زیرا ظلم را بکسی میتوان نسبت داد که یا محتاج باشد و بخواهد از اخذ عدوانی رفع احتیاج خود یا اولادان یا خویشاوندان و دوستان خود را بنماید و برای تشفی قلبش که باو ستم شده میخواهد زیادتر از آنچه بوی ستم شده انتقام بکشد یا برای نفعی که منتظر است باو برسد مانع از رسیدن دیگران میشود که باین وسیله نصیب وی گردد، یا از روی شقاوت و قساوت قلبی است که از رنج دیگران خوشحال میگردد و ذات کبریائی احدی از تمام نقائص امکانی منزّه و مبرّا است و بذات خود غنی و بی‌نیاز است (ذو الرحمة) باضافه بر غنای ذاتی صاحب رحمت واسعه و فیض منبسط و رحمت رحمانی است که تمام ممکنات را فرا گرفته.

(إِن یَشَأ یُذهِبکُم الح) بمقتضای اینکه دو صفت: غنای ذاتی و رحمت واسعه قدرت او عام است اختصاص بممکنی دون ممکن دیگر ندارد اینکه است که کافرین را تهدید مینماید اگر اراده کند شما را اعدام مینماید و جماعت دیگری را جای گزین شما میگرداند بر او هیچ زحمت و مشقتی ندارد، همین طوری که شماها از ذریه گذشته‌گانید که آنها را برده و شما جای آنها را گرفته‌اید.

إِنَّ ما تُوعَدُونَ لَآتٍ وَ ما أَنتُم بِمُعجِزِینَ شاید آیه ارشاد بر اینکه است که غنای ذاتی و رحمت واسعه خداوندی او مقتضی است که آنچه بشما وعده داده از عود شما بعالم قیامت و آن نعمتهای اخروی که بمطیعین وعده داده و عذابهائی که برای گنهکاران مهیّا گردانیده آمدنی است و شما کافرین را چنان قوت و قدرتی نیست که او را از وفاء بوعده‌هایش

صفحه : ۱۳۷

عاجز گردانید (هُوَ القاهِرُ فَوقَ عِبادِهِ) قُل یا قَومِ اعمَلُوا عَلی مَکانَتِکُم إِنِّی عامِلٌ فَسَوفَ تَعلَمُونَ مَن تَکُونُ لَهُ عاقِبَةُ الدّارِ إِنَّهُ لا یُفلِحُ الظّالِمُونَ خطاب برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که باین جماعت بگو آنچه توانید از اعمال نکوهیده که تمکن بر آن دارید بکنید، بعضی گفته‌اند مقصود از مکانة طریقه است، و بقول دیگر مکنت و طاقت است، عبد اللّه بن عباس گفته مقصود ناحیه است، جبائی گفته (علی حالتکم) یعنی بر حال خود باشید، و بعضی دیگر گفته‌اند اگر چه صیغه امر است لکن مقصود تهدید است مثل اینکه میگویند هر کاری که خواهی بکن که بطور مبالغه امر میکنند و غرض جدیت در نهی است.

(إِنِّی عامِلٌ) بگو شما ای کافرین آنچه از مخالفت خواهید بکنید من هم آنچه از اطاعت و فرمان برداری است از تبلیغ رسالت بوظیفه خودم عمل میکنم (مَن تَکُونُ لَهُ عاقِبَةُ الدّارِ) بزودی خواهید فهمید خوبی عاقبت نصیب چه کس خواهد گردید، همانا خداوند ستمکاران را رستگار نخواهد نمود.

وَ جَعَلُوا لِلّهِ مِمّا ذَرَأَ مِنَ الحَرثِ وَ الأَنعامِ نَصِیباً فَقالُوا هذا لِلّهِ بِزَعمِهِم وَ هذا لِشُرَکائِنا فَما کانَ لِشُرَکائِهِم فَلا یَصِلُ إِلَی اللّهِ وَ ما کانَ لِلّهِ فَهُوَ یَصِلُ إِلی شُرَکائِهِم ساءَ ما یَحکُمُونَ آیه در مقام حکایت عمل مشرکین است که آنها اعمالشان چنین بوده، (ذرء) بمعنی ایجاد بر وجه اختراع است، و کلمه (حرث) بمعنی زراعت است (زعم) بمعنی گفتاری است که مظنّه دروغ و باطل باشد.

در مفردات گفته (زعم حکایة قول یکون مظنة کذب و لهذا جاء فی القرآن فی کل موضع ذم القائلون) در المنجد گفته (زعم- قال قولا- حقا او باطلا و اکثر ما یقال فیما یشك فیه او یعتقد کذبه، و من عادتهم ان من قال کلاما و کان عندهم کاذبا یقولون فیه زعم فلان) و معنی چنین میشود که زعم بمعنی گفتاری است که مظنه دروغ باشد

صفحه : ۱۳۸

و اینکه (وَ هذا لِشُرَکائِنا) را نسبت بمشرکین داده برای اینکه است که مشرکین چنین بودند که الهان خود را شریك در اموال خود

میدانستند و مقداری از اموال خود را در راه آنها صرف مینمودند.

و بقول بعضـی اینکه آیه بیان (هذا لِلّهِ بِزَعمِهِم) و اینکه جمله اخیر (هذا لِشُرَکائِنا) از باب تفریع تفصیل بر اجمال است که زراعت و درآمد خودشان را قسـمت مینمودند قسـمتی برای خدا و قسمتی برای شرکاء خودشان یعنی بتهایشان و چنین می‌پنداشتند که قسمت بتها بخدا نمیرسد و از خدا ببتها میرسد (ساءَ ما یَحکُمُونَ) آیه مشرکین را مذمت میکند و اشاره بسخافت قول و عقیده‌شان و قسمت کردن بین خدا و بتها و بدتر از آن گمانشان که آنچه برای بتها است بخدا نمیرسد و آنچه برای خدا است ببتها میرسد.

وَ کَذلِکَ زَیَّنَ لِکَثِیرٍ مِنَ المُشرِکِینَ قَتلَ أَولادِهِم شُرَکاؤُهُم إبن عامر (زیّن) را بضم زاء و (قتل) را برفع و (اولادهم) را بنصب خوانده و (شرکائهم) را برفع قرائت کرده.

اینکه طور در نظر مشـرکین کشـتن اولاد را زینت میدادنـد، ظاهرا فاعل زین همان شـرکاءاند یعنی شـیاطین یا خدمه بتخانه، و باغواء شیـاطین چنـان محبت آن الهان دروغی را در دل آنها ریشه دوانـده که حاضـر بودنـد اولادان خود را در راه محبّت آنها برای تقرب یـافتن قربانی کننـد. و بقولی مقصود از قتل اولاد در گور کردن دختران زنـده میباشـد، و اینکه از عادت جاهلیت بوده که دختران را زنده در گور میکردند یا از جهت فقر و عدم هزینه اولاد یا دختر را عار میدانستند لکن معنی اول بقرینه آیه پیش نزدیک‌تر بحقیقت بنظر میآیـد لِیُردُوهُم وَ لِیَلبِسُوا عَلَیهِم دِینَهُم وَ لَو شـاءَ اللّهُ مـا فَعَلُوهُ فَذَرهُم وَ ما یَفتَرُونَ و سـدنه یعنی مسـتحفظین بتخانه یا شـیاطین یا مشـرکین چنین کردنـد تا اینکه آنها را هلاک نماینـد یا باین اعمال دین را بر اینها بپوشاننـد و اگر خـدا میخواست چنین نمیکردنـد، اشاره به اینکه که چون مشرکین مطیع رسولان نشدند

صفحه : ۱۳۹

مبتلا گشتند باغواء شیاطین تا گمراه شدند و هلاک گردیدند وَ قالُوا هذِهِ أَنعامٌ وَ حَرثٌ الی قوله تعالی: سَیَجزِیهِم وَصفَهُم إِنَّهُ حَکِیمٌ عَلِیمٌ شیـخ طنطاوی در اینجا بیانی دارد که برای توضیح اجمالا ترجمه مینمائیم پس از آنکه در مقصد چهارم از بیان کفر مشرکین و شریـک قرار دادن آنها برای خـدا و جهلشان فارغ گردیـده در اینجا شـروع نموده باعمال و احکام فاسـد آنها و پنـج مطلب از اعمال فاسد مشرکین را تذکر میدهد:

۱- وقتی مشـغول میشدند بکشت و کار و شتر و گوسـفند که تعبیر از آنها بانعام میشود اینان نصـیبی برای خدا و نصـیبی برای اصنام قرار میدهنـد (یعنی در همان ابتـداء عمل چنین قصـد میکننـد) و آن نصـیبی که برای خـدا قرار داده‌اند، در مصـرف فقراء و مهمانان خرج مینمایند، و آنکه نصیب اصنام است مصرف حدّام و سدنه اصنام میگردانیدند، و از آنچه نصیب خدا است چیزی کم کنند و بر خـدام و مسـتحفظین بتخـانه انفاق کننـد بعـذر اینکه خـدا محتاج نیست و حافظین بتخانه محتاجنـد و از کم کردن نصـیب خـدا باک نداشتند ۲- سـدنه یعنی خـدّام بتخـانه عملشـان چنین بود که بتها را بکمک شـیاطین چنان در نظر مشـرکین زینت میدادنـد که اولاد خودشان را در راه آنها قربانی کنند ۳- بحیره و سائبه و وصـیله و حامی که در سوره مائده تفسیر شده اینها را بر زنها حرام میدانستند و میگفتنـد فقط مردها بایـد بخورنـد نه زنها و پشت آنها حرام شـده یعنی سوار شدن و بار نهادن بر بحیره و سائبه و وصـیله و حام را جایز نمیدانستند.

۴- عمل مشرکین بر اینکه بود که هنگام ذبح اسم خدا نمیبردند، بلکه بنام بتها ذبح میکردند.

۵- بنای مشرکین بر اینکه بود که آنچه در شکم بحائر و سوائب بود اختصاص بمردها میدادند و میگفتند زنها را از آن نصیبی نیست (وَ إِن یَکُن مَیتَةً فَهُم فِیهِ شُرَکاءُ) یعنی و اگر مرده متولد شد زنها هم شریکند در خوردن آن

صفحه : ۱۴۰

با مردها قَد خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُوا أَولادَهُم سَفَهاً بِغَيرِ عِلمٍ وَ حَرَّمُوا ما رَزَقَهُمُ اللّهُ افتِراءً عَلَى اللّهِ قَد ضَلُّوا وَ ما كانُوا مُهتَدِينَ آيه در مقام مذمت آنها برآمده كه اينكه جماعت مشركين از روى جهالت و سفاهت و بى‌خردى بكشتن اولادشان خسران بردند، و نيز حيواناتى مثل بحيره و سائبه و غير آنها را كه خدا براى آنها حلال نموده و روزى آنان قرار داده بر خود حرام نمودند و افتراء بر خدا زدند كه خدا اينها را حرام گردانيده، و باين اعمال گمراه گرديدند و نيستند راه يافته‌گان بر طريق حق و جاده صواب

صفحه : ۱۴۱

[سوره الأنعام (۶): آيات ۱۴۱ تا ۱۴۵]

اشاره

وَ هُوَ الَّذِي أَنشَأَ جَنّاتٍ مَعرُوشاتٍ وَ غَيرَ مَعرُوشاتٍ وَ النَّخلَ وَ الزَّرعَ مُختَلِفاً أُكُلُهُ وَ الزَّيتُونَ وَ الرُّمّانَ مُتَشابِهاً وَ غَيرَ مُتَشابِهٍ كُلُوا مِن ثَمَرِهِ إِذا أَثمَرَ وَ آتُوا حَقَّهُ يَومَ حَصادِهِ وَ لا تُسرِفُوا إِنَّهُ لا يُحِبُّ المُسرِفِينَ (۱۴۱) وَ مِنَ الأَنعامِ حَمُولَةً وَ فَرشاً كُلُوا مِمّا رَزَقَكُمُ اللّهُ وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيطانِ إِنَّهُ لَكُم عَدُوٌّ مُبِينٌ (۱۴۲) ثَمانِيَةَ أَزواجٍ مِنَ الضَّأنِ اثنَينِ وَ مِنَ المَعزِ اثنَينِ قُل آلذَّكَرَينِ حَرَّمَ أَمِ الأُنثَيَينِ أَمَّا اشتَمَلَت عَلَيهِ أَرحامُ الأُنثَيَينِ نَبِّئُونِي بِعِلمٍ إِن كُنتُم صادِقِينَ (۱۴۳) وَ مِنَ الإِبِلِ اثنَينِ وَ مِنَ البَقَرِ اثنَينِ قُل آلذَّكَرَينِ حَرَّمَ أَمِ الأُنثَيَينِ أَمَّا اشتَمَلَت عَلَيهِ أَرحامُ الأُنثَيَينِ أَم كُنتُم شُهَداءَ إِذ وَصّاكُمُ اللّهُ بِهذا فَمَن أَظلَمُ مِمَّنِ افتَرى عَلَى اللّهِ كَذِباً لِيُضِلَّ النّاسَ بِغَيرِ عِلمٍ إِنَّ اللّهَ لا يَهدِي القَومَ الظّالِمِينَ (۱۴۴) قُل لا أَجِدُ فِي ما أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّماً عَلى طاعِمٍ يَطعَمُهُ إِلّا أَن يَكُونَ مَيتَةً أَو دَماً مَسفُوحاً أَو لَحمَ خِنزِيرٍ فَإِنَّهُ رِجسٌ أَو فِسقاً أُهِلَّ لِغَيرِ اللّهِ بِهِ فَمَنِ اضطُرَّ غَيرَ باغٍ وَ لا عادٍ فَإِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۴۵)

صفحه : ۱۴۲

[ترجمه]

و او آنخدائى است كه بستانهائى آفريده از درخت مو با داربست يا پهن در روى زمين از درختان پيوسته و غير پيوسته و نخل خرما و زراعتها و ميوه‌ها در حاليكه در خوردن (طعم آنها) مختلف است و درخت زيتون و انار بطوريكه بعضى مانند يكديگر و بعضى مانند ديگر نيستند، وقتى كه ميوه داد از ميوه‌هاى هر يك بخوريد و در موقع درو كردن حق فقرا را بدهيد و اسراف نكنيد زيرا كه خدا اسراف كنندگان را دوست نميدارد [۱۴۱]

(و من الانعام) يعنى از چهار پايان ايجاد كرد آنچه بردارنده بار است و آنچه مفروش كنيد براى سر بريدن مثل گوسفند و غيره، بخوريد از آنچه خدا بشما روزى داده و پيروى نكنيد گامهاى شيطان را همانا شيطان بر شما دشمنى است آشكارا [۱۴۲]

هشت جفت آفريد، نر و ماده، از گوسفند دو تا و از بز دو تا، اى رسول بگو آيا خدا نرهاى آنها را حرام كرده يا ماده‌هاى آنها را، يا آنچه در شكم ماده‌هاى آنها است مرا بامر معلوم خبر دهيد اگر از راست گويان ميباشيد كه خدا حرام كرده [۱۴۳]

و از شتر دو تا و از گاو دو تا (نر و ماده) بگو آيا نرهاى آنها را خدا حرام كرده يا ماده‌هاى آنها را يا آنچه در شكم ماده‌ها است، آيا شما مشاهده كنندگان بوديد آن هنگامى كه خدا بحرمت آنها بشما وصيت كرد پس اينكه طور دستور داد، آيا كيست ستمكارتر از آنكسى كه بخدا دروغ ببندد و افتراء بزند تا بدون دانش مردم را گمراه گرداند، همانا خدا جماعت ستمكاران را هدايت نخواهد نمود [۱۴۴]

ای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگو من در آنچه بمن وحی شده نمی‌یابم طعامی که خوردن آن حرام گردیده شده باشد بر خورنده که آنرا بخورد مگر اینکه مردار باشد، یا خون ریخته شده در موقع ذبح سر بریدن حیوانات، یا گوشت خوک بحقیقت خوک نجس یا فسق است، یا گوشت حیوانی که در وقت ذبح نام غیر خدا بر آن برده شده باشد، پس هر کس که مضطر و ناچار شود از گرسنه‌گی بخوردن اینکه محرمات در حالیکه یاغی نباشد (و زیادتر از سد رمق حیات نخورد) همانا پروردگار آمرزنده است (و از او مؤاخذه نکند) و مهربان است (که بیچارگان را رخصت داده) [۱۴۵]

.

صفحه : ۱۴۳

(توضیح آیات)

وَ هُوَ الَّذِی أَنشَأَ جَنّاتٍ مَعرُوشاتٍ وَ غَیرَ مَعرُوشاتٍ وَ النَّخلَ وَ الزَّرعَ مُختَلِفاً أُکُلُه وَ الزَّیتُونَ وَ الرُّمّانَ مُتَشابِهاً وَ غَیرَ مُتَشابِهٍ شجره معروشه آندرختی را نامند که شاخه‌هایش بوسیله داربست بالا رفته باشد و یکی بالای دیگری قرار گرفته باشد، مثل درخت انگور و اینطور درختها را معروشات نامیده زیرا که عرش بمعنی بلندی است و چون داربستها بالا رفته باین اعتبار تاکستانها و باغهای انگور را معروشات نامیده، و جنّات غیر معروشات آن درختهائی را گویند که بر تنه خود استوار باشد (و الزرع) مقصود زمین زراعتی است که حبوبات مثل گندم و جو و عدس و باقی حبوبات دیگر بعمل میآید (مُختَلِفاً أُکُلُه) که طعم و مزه هر یک طوری است غیر دیگری، و نیز درخت زیتون و انار که برای شما آفریده شده بعضی در اکل شبیه بیکدیگرند و بعضی شبیه بهم نیستند، شاید اشاره باین باشد که از کمال قدرت حق تعالی چنین است که در خوراکیها که از یک نوع میباشند مثل انگور و زیتون و امثال اینها با اینکه از یک نوعند و از یک قطعه زمین بیرون آمده در طعم و مزه یک طور نیستند بلکه مختلفند.

کُلُوا مِن ثَمَرِهِ إِذا أَثمَرَ وَ آتُوا حَقَّهُ یَومَ حَصادِهِ وَ لا تُسرِفُوا إِنَّهُ لا یُحِبُّ المُسرِفِینَ امر (کُلُوا) امر مولوی نیست که وجوب از آن استفاده شود یعنی بخورید و برای شما مباح است یعنی شما در خوردن آنها مأذونید.

و در جمله (وَ آتُوا حَقَّهُ یَومَ حَصادِهِ) ظاهرا مرجع ضمیر (حقّه) ثمرات است یعنی بخورید و آن حقی را که خدای تعالی قسمت فقراء قرار داده وقتی که درو کردید بدهید یعنی موقع درو در زراعات و موقع چیدن در انگور بدهید، شاید مقصود زکوة باشد که بگندم و جو و انگور زکوة تعلق میگیرد.

(وَ لا تُسرِفُوا) نهی است که در قسمت فقراء اسراف نکنید که حق آنها را

صفحه : ۱۴۴

در غیر مصرف آنها صرف کنید، و در معنی اینکه جمله شش قول است که در (مجمع البیان) ذکر کرده است یکی از آن شش قول اینکه است که ذکر شد وَ مِنَ الأَنعامِ حَمُولَةً وَ فَرشاً کُلُوا مِمّا رَزَقَکُمُ اللّهُ چهارپایان بزرگ سالان را حمولهٔ نامند نظر به اینکه که قوی شده‌اند و بهتر بار کشی میکنند، و چهار پایان کوچک را فرش گویند، و گفته‌اند تشبیه کردن آنان را بفرش نظر باین است که از کوچکی گویا فرش زمینند یا در وقت سر بریدن گوسفند را روی زمین میخوابانند.

پس از آنکه در آیه جلو امر بخوردن میوه اشجار و حاصل زراعت نموده و آنها را مباح گردانیده راجع بانعام نیز اجازه اکل آنها را داده که چهارپایان مثل گاو و گوسفند و شتر را برای شما حلال نموده و آنانرا روزی شما گردانیده وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّیطانِ إِنَّهُ لَکُم عَدُوٌّ مُبِینٌ آیه بانسان خاطر نشان میکند که حلال خدا را بمتابعت شیطان بر خود حرام نکنید و بجای پای شیطان قدم نگذارید،

یعنی تابع شیطان جنّی و انسی نگردید، همانا شیطان برای شما دشمنی است آشکارا.
ثَمانِيَةَ أَزواجٍ مِنَ الضَّأنِ اثنَينِ وَ مِنَ المَعزِ اثنَينِ قُل آلذَّكَرَينِ حَرَّمَ أَمِ الأُنثَيَينِ أَمَّا اشتَمَلَت عَلَيهِ أَرحامُ الأُنثَيَينِ نَبِّئُونِي بِعِلمٍ إِن كُنتُم صادِقِينَ، الی قوله فَمَن أَظلَمُ پس از آنکه در آیات قبل عقائد رکیک مشرکین را یادآوری نموده که بدون دلیل و مدرک بعضی از حیوانات را بر خود حرام نموده بودند و اجمالا قول آنان را ردّ نموده، ظاهرا در اینکه آیه در مقام تفضیل و سرزنش بآنها برآمده که آیا کدام یک از اینکه چهار پایان بر شما حرام گردیده، آیا از میش دو تا نر و ماده، و از بز دو تا نر و ماده، و از شتر دو تا نر و ماده، و از گاو دو تا نر و ماده، آیا از اینکه هشت عدد انعام کدام یک بر شما حرام گردیده یا آنچه در شکم ماده‌ها است بر شما حرام گردیده، اگر شما بر اینکه حکمی که میکنید مدرکی یا شاهدی

صفحه : ۱۴۵

دارید بیاورید، اشاره به اینکه که شما بر اینکه گفتار و عملیات هیچ دلیل و برهانی ندارید و باغوای شیطانی بعضی چیزها را حلال و بعضی را حرام میگردانید.
فَمَن أَظلَمُ مِمَّنِ افتَرى عَلَى اللّهِ كَذِباً لِيُضِلَّ النّاسَ بِغَيرِ عِلمٍ إِنَّ اللّهَ لا يَهدِي القَومَ الظّالِمِينَ ظلم و ستم گاهی نسبت بمخلوقات است و گاهی بنفس خود انسان است و ستم کردن بمخلوقات از حیث قبح مراتب و اقسامی دارد مثل ستم نمودن بانسان آنهم مؤمن کامل قبیح‌تر از ستم کردن بحیوانات است، لکن دروغ بستن بمبدء عالم و آن وجود حقیقی احدی بمراتب بسیار قبیح‌تر و شنیع‌تر بشمار میرود و نسبت دروغ بخدا دادن و افتراء زدن بآن فرد متعال از بالاترین اقسام ظلم محسوب میگردد آنهم اگر غرض مفتری گمراه کردن مردم باشد نه اینکه اشتباها و بظن تخمین نسبتی، حکمی را بخدا بدهد و غرضش هدایت مردم باشد نه گمراهی آنها اگر چه نسبت حکمی بخدا دادن بدون علم و بدون قرینه مجوّزه جائز نیست لکن فضاحت آنکس که از راه عمد نه خطاء افتراء بخدا میزند و غرضش گمراه کردن مردم است بیشتر است و چنین کسی ظالم‌ترین مردم بشمار میرود و از بس عملش قبیح است از قابلیت هدایت گردیدن می‌افتد، و دیگر هدایت نخواهد گردید.
قُل لا أَجِدُ فِي ما أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّماً عَلى طاعِمٍ يَطعَمُهُ إِلّا أَن يَكُونَ مَيتَةً أَو دَماً مَسفُوحاً أَو لَحمَ خِنزِيرٍ الخ اینجا سه نوع از محرمات است که در اینکه آیه تذکر میدهد بضمیمه حیوانی که بدون اسم خدا در آیات دیگری نیز یادآور شده و از مطلق محرمات در اکل استثناء گردیده لکن چنانچه از اخبار و اجماع مسلمین استفاده میشود محرمات منحصر باینها نیست مثل گوشت سگ و حیوانات درنده و مسکرات و غیر اینها که ظاهرا از تحت استثناء خارج میگردند و باقی بدلالت اخبار و احادیث ثابت گردیده و جای بیان آن کتب فقهیه است.

صفحه : ۱۴۶

در کشف الاسرار گفته قوله تعالی (وَ هُوَ الَّذِي أَنشَأَ جَنّاتٍ مَعرُوشاتٍ الخ) دیده‌ئی باید پاك و از غشاوت غیبت نجات یافته، و از سرمه توحید مددی تمام یافته، تا نظاره اسرار صنایع ربوبیت در عالم خلقت از وی درست آید، و آن آثار رحمت و آیات و رایات قدرت و دلالات و امارات حکمت بیند، در اینکه باغ و بستان و انواع و الوان درختان، تا در هر جزوی از اجزاء مخلوقات و مقدورات، صد هزار صنایع و بدایع بیند نهاده که یکی بیکی نماند، سهلها معطر بحرها معتبر، خاکها منور، باغها مزخرف، گلها ملون، یکی سرخ چون خون دل مشتاقان، یکی لعل چون جان عاشقان، اینکه همه تأثیر یک نظر حق است که هر سال یکبار بزمین نگرد، چون از آن یك نظر اینکه همه عجائب و لطائف پدید آید، و از سیصد و شصت نظر بدل دوستان گوئی چه اثر نماید و چه اعجوبه و چه لطیفه پدید آرد.

(وَ آتُوا حَقَّهُ یَومَ حَصادِهِ) بنده گان را میگوید که حق اینکه نعمت بشناسید و بشکر آن قیام نمائید و با درویشان مواسات کنید تا نعمت بماند و دوستی حق شما را حاصل شود، بداود وحی آمد که یا داود خواهی که بمن نزدیک شوی و تو را بدوست گیرم، رو درویشان را بازجو، شکستگان را بنواز، و بایشان تقرب کن.

(وَ لا تُسرِفُوا إِنَّهُ لا یُحِبُّ المُسرِفِینَ) بر ذوق جوانمردان طریقت اسراف آنست که حظ نفس در آنست گر چه حبه‌ئی یا ذره‌ئی بود، بموسی وحی آمد که ای موسی گر خواهی که همه آن رود که مراد تو بوده حظ نفس خود در باقی کن و مراد خود را فداء مراد ازلی کن، تو بنده‌ئی و بنده را مراد نیست، و حظ خود دیدن سیرت جوانمردان نیست، و از خود بازرستن جز کار صدیقان نیست.

تا با تو توئی ترا بخود ره ندهند چون بی تو شدی ز دیده بیرون ننهند

[پایان]

صفحه : ۱۴۷

[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۴۶ تا ۱۵۱]

اشاره

وَ عَلَی الَّذِینَ هادُوا حَرَّمنا کُلَّ ذِی ظُفُرٍ وَ مِنَ البَقَرِ وَ الغَنَمِ حَرَّمنا عَلَیهِم شُحُومَهُما إِلاّ ما حَمَلَت ظُهُورُهُما أَوِ الحَوایا أَو مَا اختَلَطَ بِعَظمٍ ذلِکَ جَزَیناهُم بِبَغیِهِم وَ إِنّا لَصادِقُونَ (۱۴۶) فَإِن کَذَّبُوکَ فَقُل رَبُّکُم ذُو رَحمَةٍ واسِعَةٍ وَ لا یُرَدُّ بَأسُهُ عَنِ القَومِ المُجرِمِینَ (۱۴۷) سَیَقُولُ الَّذِینَ أَشرَکُوا لَو شاءَ اللّهُ ما أَشرَکنا وَ لا آباؤُنا وَ لا حَرَّمنا مِن شَیءٍ کَذلِکَ کَذَّبَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم حَتّی ذاقُوا بَأسَنا قُل هَل عِندَکُم مِن عِلمٍ فَتُخرِجُوهُ لَنا إِن تَتَّبِعُونَ إِلاَّ الظَّنَّ وَ إِن أَنتُم إِلاّ تَخرُصُونَ (۱۴۸) قُل فَلِلّهِ الحُجَّةُ البالِغَةُ فَلَو شاءَ لَهَداکُم أَجمَعِینَ (۱۴۹) قُل هَلُمَّ شُهَداءَکُمُ الَّذِینَ یَشهَدُونَ أَنَّ اللّهَ حَرَّمَ هذا فَإِن شَهِدُوا فَلا تَشهَد مَعَهُم وَ لا تَتَّبِع أَهواءَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ الَّذِینَ لا یُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ وَ هُم بِرَبِّهِم یَعدِلُونَ (۱۵۰)

قُل تَعالَوا أَتلُ ما حَرَّمَ رَبُّکُم عَلَیکُم أَلاّ تُشرِکُوا بِهِ شَیئاً وَ بِالوالِدَینِ إِحساناً وَ لا تَقتُلُوا أَولادَکُم مِن إِملاقٍ نَحنُ نَرزُقُکُم وَ إِیّاهُم وَ لا تَقرَبُوا الفَواحِشَ ما ظَهَرَ مِنها وَ ما بَطَنَ وَ لا تَقتُلُوا النَّفسَ الَّتِی حَرَّمَ اللّهُ إِلاّ بِالحَقِّ ذلِکُم وَصّاکُم بِهِ لَعَلَّکُم تَعقِلُونَ (۱۵۱)

صفحه : ۱۴۸

[ترجمه]

و بر یهودیها حرام کردیم هر حیوان ناخن‌دار را مثل طیور و غیره و از گاو و گوسفند (و نیز) بر یهودیها حرام کردیم پیه آنها را مگر آنچه در پشت آنها یا باستخوان آنها آمیخته است، بتحریم اینکه چیزها یهودیها را جزا دادیم بسبب ستم کردن آنها و همانا ما راست گویانیم [۱۴۶]

پس اگر یهودیها تو را تکذیب کردند بگو پروردگار شما صاحب رحمت واسعه میباشد و عذاب او از گروه ستمکاران بازداشته نخواهد شد [۱۴۷]

بزودی مشرکین میگویند اگر خدا خواسته بود ما و پدران ما شرک نمیآوردیم و هیچ چیزی را حرام نمیکردیم همچنین که تو را

تکذیب میکنند تکذیب کردند کسانی که پیش از اینها بودند تا اینکه عذاب ما را چشیدند ای رسول بگو آیا (بر آنچه میگوئید) نزد شما علم و دانشی است اگر چنین است برای ما آنرا بیرون آرید اینها تابع گمان خود گردیده‌اند و اینان نیستند مگر دروغگویان [۱۴۸]

ای پیغمبر بگو از برای خدا است حجهٔ بالغه اگر خواسته بود (باجبار) تمام شما را هدایت مینمود [۱۴۹]

بگو گواهان خود را بیاورید که گواهی دهند که خدا اینها را بر شما حرام گردانیده، اگر آنها گواهی دادند تو ای محمّد [ص] با آنها گواهی مده و خواسته‌های آنانرا پیروی منما، آنهائیکه بآیات ما تکذیب کردند و آنهائیکه بآخرت ایمان نیاوردند زیرا که آنها از پروردگارشان بسوی بتها عدول نمودند [۱۵۰]

بگو بیائید برای شما بخوانم آنچه را که پروردگارتان بر شما حرام کرده (آن چند چیز است) ۱- با خدا چیزی شریک نگردانید ۲- پدر و مادر نیکی کنید ۳- از ترس فقیر شدن اولاد خود را نکشید مائیم که شما و آنها را روزی میدهیم ۴- و نزدیک کارهای زشت نروید، آنچه ظاهر است یا مخفی ۵- نفسی را که خدا حرام کرده نکشید مگر بحق اینکه است آنچیزی که بشما توصیه نموده‌ایم شاید شما تعقل کنید [۱۵۱]

.

صفحه : ۱۴۹

(توضیح آیات)

وَ عَلَی الَّذِینَ هادُوا حَرَّمنا کُلَّ ذِی ظُفُرٍ وَ مِنَ البَقَرِ وَ الغَنَمِ حَرَّمنا عَلَیهِم شُحُومَهُما إِلّا ما حَمَلَت ظُهُورُهُما أَوِ الحَوایا أَو مَا اختَلَطَ بِعَظمٍ حق تعالی در اینکه آیه خبر میدهد که بر یهودیها حرام گردانیدیم هر حیوان ناخن‌داری را و گفته‌اند که مقصود از ظفر چنگال است، و جماعتی مثل عبد اللّه بن عباس و سعید بن جبیر و مجاهد و قتاده و سدی گفته‌اند که هر حیوانی که سم وی شکافته نباشد مثل شتر و شتر مرغ و بطّه و مرغابی و غیر آن. و ابو علی جبائی گفته انواع حیوانات از شیر، گرگ، پلنگ، روباه، سگ، گربه و امثال اینها خلاصه هر حیوانی که بچنگال صید میکند تحت اینکه آیه داخل است. ابو القاسم بلخی گفته مقصود هر صاحب حافری است از چهارپایان و هر صاحب مخلبی است از مرغان، و بنا بر اینکه قول اسب و استر و خر داخل میگردند، و گفته در اخبار ما اینکه هر دو مکروه است.

[ابو الفتوح] و نیز فرموده که بر یهودیها حرام نمودیم از گاو و گوسفند آنچه را که در شکم آنها است از پیه مگر آنچه را که در پشت آنها و پهلوی آنها چسبیده (او الحوایا) حوایا یعنی روده‌ها یا آنچه که مشتمل است بر امعاء یعنی چربی که ملصق بروده‌های آنها است یا چسبیده باستخوان آنها است.

در مجمع البیان گفته احتمال دارد کلمه (حوایا) عطف باشد به (ظهورهما) و در تقدیر مرفوع باشد، و احتمال دارد عطف باشد بکلمه (ما) در (ما حملت) و در تقدیر منصوب باشد، و امّا کلمه (ما) که در جمله (مَا اختَلَطَ بِعَظمٍ) است معطوف باشد به (ما) اول، سپس فرموده کلمه (ذلک) در جمله (ذلِکَ جَزَیناهُم) ممکن است در تقدیر منصوب و مفعول دوم (جزیناهم) باشد و معنی کلام (جزیناهم ذلک ببغیهم).

[پایان]

صفحه : ۱۵۰

ذلِکَ جَزَیناهُم بِبَغیِهِم وَ إِنّا لَصادِقُونَ) شاید آیه در علّت حرام کردن (طیبات) است بر یهودیها قوله تعالی در سوره نساء آیه ۱۵۸ (فَبِظُلمٍ مِنَ الَّذِینَ هادُوا حَرَّمنا عَلَیهِم طَیِّباتٍ أُحِلَّت لَهُم وَ بِصَدِّهِم عَن سَبِیلِ اللّهِ کَثِیراً) یعنی بپاداش ظلم و طغیان آنها طیبات را بر آنان حرام گردانیدیم.

فَإِن کَذَّبُوکَ فَقُل رَبُّکُم ذُو رَحمَةٍ واسِعَةٍ وَ لا یُرَدُّ بَأسُهُ عَنِ القَومِ المُجرِمِینَ سَیَقُولُ الَّذِینَ أَشرَکُوا- الی قوله تعالی: وَ إِن أَنتُم إِلّا تَخرُصُونَ ترجمه آیات شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست. خلاصه شاید برای اینکه کفار یهود هم بقبح عملشان مطلع شوند و هم امیدوار برحمت الهی باشند بپیمبرش خطاب نموده که اگر اینکه یهودیها در اینکه خبر که خدا اینکه چیزها را بر آنها حرام نموده تو را دروغ‌گو دانستند، آنها را خاطر نشان نمان که چون شما ستم نمودید طیّبات برایتان حرام گردید لکن با اینحال نباید از رحمت خدا مأیوس باشید، و نیز آیه خبر میدهد که اینکه مشرکین در پاسخ اینکه در آیه بالا- یادآوری میکند که ممنوع شدن یهودیان از طیبات پاداش تکذیب آنها بود میگویند اگر خدا میخواست ما و پدران ما برای خدا شریک نمیآوردیم و حرام نمیکردیم هیچ چیز را بر خودمان و خود را تبرئه مینمودند.

کَذلِکَ کَذَّبَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم الخ اینکه چنین کفار و مشرکین آنهائیکه پیش از اینها بودند رسولان را تکذیب نمودند برای اینکه خود را تبرئه کنند تا اینکه مستحق عذاب گردیدند و عذاب ما بآنها اصابت نمود.

قُل فَلِلّهِ الحُجَّةُ البالِغَةُ فَلَو شاءَ لَهَداکُم أَجمَعِینَ بعض مفسرین گفته میشود گفت (فاء) اولی که بر اسم فللّه آمده تفریع است، و (فاء) دوم که بر سر (لو) در آمده برای تعلیل است و کلام از قبیل قلب حجت بر خصم میباشد، و بعد از آنکه مقتضای حجت خصم را بیان کرده،

صفحه : ۱۵۱

شاید فرموده باشد اینکه حجت بر علیه خودشان نتیجه میدهد و شما از آنجائیکه در معارف الهی جاهل و پیرو ظن و تخمینید نمی‌فهمید زیرا که حجت شما دلالت میکند بر اینکه در مقابل کسیکه شما را بترک شرک و ترک افتراء بخدا دعوت میکند حجتی ندارید و آن حجتی که بخیال خود بر علیه او اقامه نموده‌اید بر علیه خود شما است و حجت خدا است بر شما برای اینکه در اینکه حجت اقرار کرده‌اید که اگر خدا میخواست شما را مجبور بایمان و ترک شرک و تحریم مینمود و چون نکرد شما را باختیارتان باقی گذاشت پس میتواند شما را بترک شرک و تحریم دعوت نماید.

[تفسیر المیزان] آری میتوان گفت که بفاء تفریع (فَلِلّهِ الحُجَّةُ البالِغَةُ) آیه را متفرع گردانیده بر آیه بالا که مشرکین گفتند (لَو شاءَ اللّهُ ما أَشرَکنا) اگر خدا میخواست ما شرک نمیآوردیم، اینکه آیه حجت مشرکین را پاسخ داده که آنها خواستند خود را از شرک و مخالفت تبرئه نمایند و بگو قند خدا خواسته ما کافر و مشرک گردیم بنا بر اینکه ما مقصّر نیستیم.

شاید در پاسخ آنها است که آنچه وظیفه مقام ربوبی حق تعالی بود همین اتمام حجت است بارسال پیمبران و انزال کتب، و پس از آنکه حجت بر شما تمام گردید شما را باختیار خودتان گذارده و اگر با اینحال میخواست شما را هدایت کند بایستی مجبورتان گرداند و اینکه خلاف حکمت و مشیت الهی است قُل هَلُمَّ شُهَداءَکُمُ الَّذِینَ یَشهَدُونَ أَنَّ اللّهَ حَرَّمَ هذا فَإِن شَهِدُوا فَلا تَشهَد مَعَهُم الخ کلمه (هلم) اسم فعل است و در مفرد و تثنیه و جمع بهمین یک شکل استعمال شده است بنا بر مشهور، و معنی (هَلُمَّ شُهَداءَکُمُ) اینکه است که گواهان خود را بیاورید، و (هذا) اشاره بمحرماتی است که مشرکین از پیش خود درست کرده بودند، و خطاب بآنها از باب اینکه است که بدانید از عهده اثبات آن بر نمیآئید و کنایه از عدم تحریم خداوند است یعنی شما چیزهائی را از پیش خود بر خودتان حرام نموده‌اید که خدا نگفته و بر فرض اینکه گواهان دروغی بیاورند تو در

صفحه : ۱۵۲

شهادت با آنها موافقت منما.

وَ لا تَتَّبِع أَهواءَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا عطف تفسیر است یعنی و ای رسول تو تابع هواهای اینکه کافرین و مشرکین که بآیات ما دروغ بستند مشو و نیز پیروی مکن آن کسانی را که بآخرت ایمان ندارند و اینها پروردگار خود برابر میکنند بتهایشان را.

قُل تَعالَوا أَتلُ ما حَرَّمَ رَبُّكُم عَلَيكُم أَلّا تُشرِكُوا بِهِ شَيئاً وَ بِالوالِدَينِ إِحساناً وَ لا تَقتُلُوا أَولادَكُم مِن إِملاقٍ الخ گفته‌اند که کلمه (تعال) مشتق از علوّ است و در جائی آرند که ارائه دهد اینکه مطلب در جای بلندی قرار دارد، و کلمه (اتل) بمعنی قرائت است و کلمه (علیکم) متعلق بکلمه (اتل) یا بکلمه (حرّم) است و اینکه را تنازع در متعلق مینامند.

خلاصه ظاهرا آیه در مقام بیان حکم عمومی است که اختصاص بجماعتی دون جماعتی ندارد و (تعالوا) امر بتمام افراد بشر است اگر چه از ظاهر لفظ (علیکم) چنین بر میآید که خطاب بیهودیان است که بعضی چیزها را بر خود حرام کرده بودند لکن مضامین نهی در اینکه احکام عموم دارد و اینکه منهیّاتی که در اینکه آیه خاطر نشان کرده پنج چیز است ۱- (أَلّا تُشرِكُوا بِهِ شَيئاً) ای یهودیها یا ای افراد بشر چیزی را بر خدا شریک نیاورید.

شرک دو قسم است، شرک جلیّ و شرک خفی، شرک جلی شرک بت پرستان است که غیر خدا را در الوهیت و نظام عالم بوجهی با خدا که آفریننده عالم است شریک کرده بودند. و شرک خفی اینکه است که اگر چه بزبان میگوید همه کارها بدست خدا است لکن در باطن چیزهائی یا اشخاص دیگری را در امور مدخلیت میدهد، و اینکه قسم از شرک در بیشترین مؤمنین موجود است و فقط مؤمن خالص که شیطان بر او تسلطی ندارد از اینکه قسم از شرک مبراء است.

۲- احسان بپدر و مادر که بحرف عطف احسان بوالدین را عطف به

صفحه : ۱۵۳

(أَلّا تُشرِكُوا بِهِ) داده و اینکه اهمیت حکم را میرساند، و در چند جای قرآن کریم احسان بپدر و مادر را تالی توحید و ترک شرک دانسته سوره اسری آیه ۲۴ (وَ قَضى رَبُّكَ أَلّا تَعبُدُوا إِلّا إِيّاهُ وَ بِالوالِدَينِ إِحساناً) سوره لقمان آیه ۱۲ (وَ إِذ قالَ لُقمانُ لِابنِهِ وَ هُوَ يَعِظُهُ يا بُنَيَّ لا تُشرِك بِاللّهِ إِنَّ الشِّركَ لَظُلمٌ عَظِيمٌ وَ وَصَّينَا الإِنسانَ بِوالِدَيهِ، الی قوله تعالی: أَنِ اشكُر لِي وَ لِوالِدَيكَ إِلَيَّ المَصِيرُ) و آیات دیگر.

۳- وَ لا تَقتُلُوا أَولادَكُم مِن إِملاقٍ نَحنُ نَرزُقُكُم وَ إِيّاهُم (املاق) بمعنی افلاس و نداشتن مال است، گفته‌اند چون در زمان جاهلیت کشتن اولاد از ترس هزینه زندگی بین اعراب شایع بوده زیرا که غالبا قحطی و خشک سالی و کم بارانی بین آنها بسیار بود از اینکه جهت اولادهایشان را میکشتند اینکه است که آیه از اینکه عمل شنیع نهی مینماید که ما همین طور که شما را روزی میدهیم اولادهای شما را نیز روزی میدهیم (هر آنکس که دندان دهد نان دهد) ۴- وَ لا تَقرَبُوا الفَواحِشَ ما ظَهَرَ مِنها وَ ما بَطَنَ ظاهرا مقصود از فواحش زنا است گویا اعراب ظاهر نمودن عمل زنا را قبیح میدانستند و مخفی بودن آنرا بد بشمار نمیآوردند، آیه نهی میفرماید که عمل زنا از فواحش و اعمال رکیک است نزدیک باین عمل نشوید، شاید اینکه فرموده نزدیک نشوید مقصود اینکه باشد که حتّی مقدمات آنرا از نظر کردن باجنبی که محرک شهوت گردد یا نزدیک شدن بمحلّ چنین عمل نیز از فواحش است ۵- وَ لا تَقتُلُوا النَّفسَ الَّتِي حَرَّمَ اللّهُ إِلّا بِالحَقِّ پنجم از منهیات در اینکه آیه کشتن نفس محترمه است بناحق یعنی در غیر مورد قصاص یا بدون حکم الهی در مواردی که در قتل نفس مثل موقع جهاد فی سبیل اللّه یا غیر آن تجویز شده.

ذلِكُم وَصّاكُم بِهِ لَعَلَّكُم تَعقِلُونَ اینها اموری است که خدا بزبان رسولش بشما توصیه و سفارش نموده یعنی

صفحه : ۱۵۴

شما را خاطر نشان کرده که رجوع بعقل خود کنید تا اینکه بارشاد عقل خودتان بقبح اینکه اعمال و منهیات پی ببرید.

[سوره الأنعام (۶): آیات ۱۵۲ تا ۱۵۷]

اشاره

وَ لا تَقرَبُوا مالَ الیَتِیمِ إِلّا بِالَّتِی هِیَ أَحسَنُ حَتّی یَبلُغَ أَشُدَّهُ وَ أَوفُوا الکَیلَ وَ المِیزانَ بِالقِسطِ لا نُکَلِّفُ نَفساً إِلّا وُسعَها وَ إِذا قُلتُم فَاعدِلُوا وَ لَو کانَ ذا قُربی وَ بِعَهدِ اللّهِ أَوفُوا ذلِکُم وَصّاکُم بِهِ لَعَلَّکُم تَذَکَّرُونَ (۱۵۲) وَ أَنَّ هذا صِراطِی مُستَقِیماً فَاتَّبِعُوهُ وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِکُم عَن سَبِیلِهِ ذلِکُم وَصّاکُم بِهِ لَعَلَّکُم تَتَّقُونَ (۱۵۳) ثُمَّ آتَینا مُوسَی الکِتابَ تَماماً عَلَی الَّذِی أَحسَنَ وَ تَفصِیلاً لِکُلِّ شَیءٍ وَ هُدیً وَ رَحمَةً لَعَلَّهُم بِلِقاءِ رَبِّهِم یُؤمِنُونَ (۱۵۴) وَ هذا کِتابٌ أَنزَلناهُ مُبارَکٌ فَاتَّبِعُوهُ وَ اتَّقُوا لَعَلَّکُم تُرحَمُونَ (۱۵۵) أَن تَقُولُوا إِنَّما أُنزِلَ الکِتابُ عَلی طائِفَتَینِ مِن قَبلِنا وَ إِن کُنّا عَن دِراسَتِهِم لَغافِلِینَ (۱۵۶)

أَو تَقُولُوا لَو أَنّا أُنزِلَ عَلَینَا الکِتابُ لَکُنّا أَهدی مِنهُم فَقَد جاءَکُم بَیِّنَةٌ مِن رَبِّکُم وَ هُدیً وَ رَحمَةٌ فَمَن أَظلَمُ مِمَّن کَذَّبَ بِآیاتِ اللّهِ وَ صَدَفَ عَنها سَنَجزِی الَّذِینَ یَصدِفُونَ عَن آیاتِنا سُوءَ العَذابِ بِما کانُوا یَصدِفُونَ (۱۵۷)

صفحه : ۱۵۵

[ترجمه]

و نزدیک مال یتیم نشوید مگر بآنطوریکه نیکوتر باشد تا وقتی که بحدّ رشد برسد و کیل و وزن را تمام بدهید ما کسی را تکلیف نمیکنیم مگر بقدر وسع و طاقت او و هر گاه سخنی گفتید بعدالت بگوئید و لو اینکه در باره خویشاوندان خودتان باشد و بعهد خدا وفا کنید اینکه است آنچه شما را خدا بآن وصیت کرد تا شاید شما متذکر گردید [۱۵۲]

و حقیقهٔ اینکه راه من است در حالیکه راست است پس پیرو آن گردید و راههای کج را پیروی نکنید که شما را از طریق حق متفرق گرداند اینکه است سفارش خدا بشما شاید شما پرهیزگار گردید [۱۵۳]

پس بموسی کتاب عطا کردیم برای تمام کردن نعمت بر موسی یا بر ابراهیم و برای تفصیل هر چیزی و هدایت و رحمت شاید آنها بلقاء پروردگارشان ایمان آرند [۱۵۴]

و اینکه (قرآن) کتاب مبارکی است که آنرا نازل گردانیدیم پس پیروی کنید آنرا و بپرهیزید از مخالفت او شاید شما در مورد ترحم الهی واقع گردید [۱۵۵]

بجهت اینکه نگوئید همانا بر دو طائفه پیش از ما یعنی یهود و نصاری کتاب نازل گردید و بدرستیکه بودیم ما از خواندن آن بی‌خبر (یعنی بلغت عربی نیست که بفهمیم) [۱۵۶]

یا بگوئید اگر بر ما کتاب نازل شده بود ما هدایت یافته‌تر از آنها بودیم محققا آمد بر شما از جانب پروردگارتان بیّنه و هدایت و رحمت پس کی است ستمکارتر از آنکسیکه آیات خدا را تکذیب کرد و اعراض نمود از آن یا مردمان را از آن بازداشت و ما بزودی کسانی را که از آیات ما روی گردانیدند مجازات میکنیم بدترین عذاب بسبب اعراض آنها [۱۵۷]

.

صفحه : ۱۵۶

(توضیح آیات)

اشاره

وَ لاـ تَقرَبُوا مالَ الیَتِیمِ إِلّا بِالَّتِی هِیَ أَحسَنُ حَتّی یَبلُغَ أَشُدَّهُ در اینکه آیه بضـمیمه آیات بالا بنه حکم امر فرموده و از محرمات بشـمار آورده: ۱- برای خدا شـریک نیاورید ۲- بپـدر و مادر احسان کنید ۳- از ترس فقر اولاد خود را نکشـید ۴- بکارهای زشت و قبیح نزدیک نگردید ۵- نزدیک مال یتیم نشوید مگر بآنوجهی که نیکوتر باشد برای او.

[سخنان مفسرین در توجیه: الّا بالّتی هی احسن]

۱- نیکوتر اینکه است که مال یتیم را نگاه دارند تا بحدّ رشد برسد و تحویل وی دهند.
۲- مال یتیم را ضایع نگذارند بکار برند و بآن تجارت و زراعت کنند تا زیاد شود.
[مجاهد، ضحاک، سدی] ۳- نفقه و لوازمـات او را از خوراک و پوشـاک و آنچه لازمه معاش یتیم است بطور میانه روی عمل کنند که بیتیم ضـرر وارد نیاید و سرمایه باقی بماند [إبن زید] ۵- (حَتّی یَبلُغَ أَشُدَّهُ) یعنی مال یتیم را بنیکوتر وجهی که ممکن است نگاه داریـد تا وقتی که برشـد برسـد، شایـد مقصود اینکه باشـد که اولیاء مال یتیم را نگاه دارنـد تا وقتی که رشد بدنی و نیروی طبیعی او کامل گردد و هم رشـد عقلی او بطوریکه کاملا بتوانـد حفظ مال خود را بکنـد ۶- قوله تعـالی در سوره نساء آیه ۶ (وَ ابتَلُوا الیَتامی حَتّی إِذا بَلَغُوا النِّکاحَ فَإِن آنَستُم مِنهُم رُشداً فَادفَعُوا إِلَیهِم أَموالَهُم وَ لا تَأکُلُوها إِسرافاً وَ بِداراً أَن یَکبَرُوا) ۷- وَ أَوفُوا الکَیلَ وَ المِیزانَ بِالقِسطِ امر فرموده در وزن و کیل بعـدل عمل نمائیـد در خریـد و فروش اجحاف نکنید، در سوره مطففین فرموده (وَیلٌ لِلمُطَفِّفِینَ) و مطففین آنهائی را معرفی

صفحه : ۱۵۷

نموده که موقع خریدن در کیل و وزن زیاد میگیرند و در موقع فروش بمشتری کم میدهند.
و بقولی (وَ أَوفُوا الکَیلَ وَ المِیزانَ بِالقِسطِ) یعنی پیمانه را از آنچه می‌پیمائیـد پر کنیـد، و آنچه را با ترازو و بکشـیدن میدهید بعدل و مساوات تمام بدهید یعنی کم ندهید و زیاد نستانید.
چون اینکه جمله را شنیدند گفتند یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ما قادر نیستیم که چنان برابر بدهیم که اصلا تفاوت نکند اینکه بود که خداونـد اینکه جمله را نـازل فرمود (لاـ نُکَلِّفُ نَفساً إِلّا وُسعَها) یعنی ما کسـی را تکلیف نمیکنیم مگر آنچه مقـدور او است، یعنی اگر ذره‌ئی در کیل و وزن کم شود بدون عمد و قصد و شما عازم بعدل بوده باشید معفو است، و ذکر اینکه جمله عقب امر آگاهی است بر اینکه ایفاء بعدل بسیار مشکل است.
[پایان] در مجمع البیان گفته (لما کان التعـدیل من اقل القلیل یتعذر بیّن سـبحانه انه لا یلزم الاجتهاد فی التحرز من النقصان) [پایان] و فی الحـدیث در ذیل همین آیه (اوسع ما دون الطاقة) بعض مفسـرین گفته مقصود از عدل و قسط نه عدل واقعی است که حرج لازم آیـد، بلکه مراد اینکه است که برای رفع حرج که انسـان در اینکه گونه موارد بتقریب و تخمین عمـل نمایـد لکن ظاهرا آیه از اینکه

معنی اباء دارد ۸- وَ إِذا قُلتُم فَاعدِلُوا وَ لَو کانَ ذا قُربی از اوامریکه در اینکه آیه نام برده شده اینکه است که در گفتار مراقب باشید که از عدالت تجاوز نکنید و لو اینکه حکم یا شهادت شما در باره خویشاوندان و نزدیکان شما باشد که هرگاه خواستید قضاوت کنید طرفداری از اقرباء خودتان نکنید.

در مجمع البیان گفته آیه با همه کوتاهی و کمی حروفش مشتمل بر دستورات بلیغی در باره اقارب و شهادتها و وصیّتها و فتاوی و احکام و مذاهب و امر بمعروف

صفحه : ۱۵۸

و نهی از منکر است.

۹- وَ بِعَهدِ اللّهِ أَوفُوا راغب در مفردات گفته عهد بمعنی حفظ چیزی و مراعات آنست در حالی بعد از حالی یعنی مورد مراغبت قرار دادن است.

[پایان] و باین معنی عهدهائی را که با مردم کرده و عهدی که با خدا بسته هر دو را شامل میگردد لکن ظاهر آیه عهد را در اینجا نسبت بخدا میدهد یعنی عهدی که با خدا بسته‌اید بلکه در بسیاری از آیات (بعهد اللّه) آمده، و میشود بقرینه آیه (أَوفُوا بِالعَهدِ إِنَّ العَهدَ کانَ مَسؤُلًا) شامل عهدی که با مردم شده نیز بشود زیرا که عهد بستن بعضی با بعض دیگر مشروع است و بازگشت آن بخدا است ذلِکُم وَصّاکُم بِهِ لَعَلَّکُم تَذَکَّرُونَ یعنی اینکه مذکورات در آیه را خدا وصیت کرد بشما تا شاید پند بپذیرید یعنی مأمور به را بجا بیاورید و منهیٌ عنه را ترک نمائید.

وَ أَنَّ هذا صِراطِی مُستَقِیماً فَاتَّبِعُوهُ وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِکُم عَن سَبِیلِهِ و تمام قراء بتشدید نون قرائت نموده‌اند، مگر إبن عامر که او بفتح یاء خوانده و گفته‌اند (وَ أَنَّ هذا صِراطِی) اگر بفتح الف خوانی عطف است بر (أَلّا تُشرِکُوا) یا معنی آن اینکه است (و لأنّ هذا صراطی) و انّ را برای تأکید آورده‌اند.

(فَاتَّبِعُوهُ وَ لا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ) یعنی تابع حالات مختلف نگردید، از اینکه مسعود نقل میکنند که گفته حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خطی کشید و گفت

(هذا سبیل اللّه)

و خطوطی از چپ و راست نیز کشید و گفت اینها راههائی است که بر هر راهی شیطانی است که بسوی خودش میخواند، و اینکه آیه را قرائت نمود.

ذلِکُم وَصّاکُم بِهِ لَعَلَّکُم تَتَّقُونَ (ذلکم) شاید اشاره بهمین احکام نه گانه باشد که در همین آیه بیان گردید

صفحه : ۱۵۹

و از محکمات قرآن بشمار میرود.

در کتاب احتجاج از طبرسی نقل شده باسناد خودش از امام باقر ع در حدیث طویلی در خطبه غدیر و در آن از نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حدیث میکند که فرمود: ای معاشر النّاس همانا خدا مرا امر کرده و نهی نموده، و فرموده امر میکنم تو را و نهی میکنم تو را، و بدان امر و نهی از پروردگار تو است، پس بشنو امر او را و تسلیم شو و او را اطاعت نما و خود را از نهی او باز دار تا ارشاد یابی

(و لا تتفرق السبل عن سبیله)

ای معاشر النّاس من صراط مستقیم بسوی حقّم آنکسیکه شما را امر کرده که مرا متابعت نمائید، امر کرده که پس از من علی ع را

متابعت نمائيد، پس از او از اولاد او از صلب او ائمه عليهم السّلام كه شما را بسوى حق هدايت مينمايند و باو عدول مينمايند.
ثُمَّ آتَينا مُوسَى الكِتابَ تَماماً عَلَى الَّذِى أَحسَنَ وَ تَفصِيلًا لِكُلِّ شَىءٍ وَ هُدىً وَ رَحمَةً لَعَلَّهُم بِلِقاءِ رَبِّهِم يُؤمِنُونَ آيه ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضيح نيست. خلاصه چون اينكه آيه تلو و عقب آن آيات آمده ميشود گفت (اتل) بمعنى (تعالوا) است يعنى اى رسول يا اى مؤمنين بيائيد تا حكايت موسى را براى شما بياورم.
كه پس از اينكه همه كرامتى كه بموسى عطاء نموديم از نجات يافتن از دست فرعون و قبطيان و بنبوّت و رسالت و معجزات بسيار اكنون بوى كتاب تورات كه كتاب تمام و جامع و حاوى تمامى نيكى‌ها است و بيان و تفصيل هر چيزى در آن منطوى است، و آن هدايت و رحمت است، چنين كتاب بموسى عطا شد كه شايد بنى اسرائيليان بملاقات رحمت پروردگارشان ايمان آورند.
وَ هذا كِتابٌ أَنزَلناهُ مُبارَكٌ فَاتَّبِعُوهُ وَ اتَّقُوا لَعَلَّكُم تُرحَمُونَ (هذا) اشاره بقرآن كريم است كه آنان را مبارك ناميده زيرا كه همانا در اوست خصوصيات و تفصيل هر چيزى چنانچه فرموده (وَ لا رَطبٍ وَ لا يابِسٍ إِلّا فِى كِتابٍ مُبِينٍ) كه در قرآن منطوى است، و نيز هدايت و رحمت است براى مؤمنين (فَاتَّبِعُوهُ)

صفحه : ۱۶۰

امر بمؤمنين بلكه بتمام افراد بشر نموده كه تابع قرآن گرديد كه شايد باين وسيله مورد رحمت الهى واقع شويد.
أَن تَقُولُوا إِنَّما أُنزِلَ الكِتابُ عَلى طائِفَتَينِ مِن قَبلِنا وَ إِن كُنّا عَن دِراسَتِهِم لَغافِلِينَ ترجمه آيات شده و واضح است (ان) در (تقولوا) مخففه از مثقله است اينكه است كه لام فارقه ميان مخففه و نافيه در خبر كان (لغافلين) داخل شده مفسرين گفته‌اند (أَن تَقُولُوا) علت (انزلناه) است بحذف مضاف، يعنى (اينكه قرآن مبارك را نازل گردانيديم) براى اينكه شما اى جماعت عرب نگوئيد كتاب فرستاده شده بر دو گروه از پيشينيان ما يعنى يهود و نصارى اگر چه ما از قرائت ايشان غافل بوديم، يعنى نميدانيم كه آنها چه ميخواندند زيرا كه آن بلغت ما نيست، و تخصيص دادن بيهود و نصارى از جهت شهرت آنها است.
يا اينكه ما قرآن را فرستاديم براى اينكه نگويند اگر بر ما كتاب فرستاده ميشد ماها (اهدى) بوديم يعنى هر آينه بهتر از آنها هدايت شدگان بوديم فَقَد جاءَكُم بَيِّنَةٌ مِن رَبِّكُم وَ هُدىً وَ رَحمَةٌ الخ اينكه بود كه از جانب پروردگارتان براى شما بيّنه آمد يعنى قرآن كه آن هدايت و رحمت است و بلغت خود شماها و واضح و جلىّ كه ديگر براى شما عذرى باقى نماند و حجت بر شما تمام گردد.
فَمَن أَظلَمُ مِمَّن كَذَّبَ بِآياتِ اللّهِ و كى است ظالم‌تر از آنكسى كه آيات خدا را تكذيب كرد (وَ صَدَفَ عَنها) و از آن اعراض نمود كه بزودى آنهائيكه اعراض كردند و سبب اعراض ديگران شدند آنان را مجازات ميكنيم بدترين عذاب.

صفحه : ۱۶۱

[سوره الأنعام (۶): آيات ۱۵۸ تا ۱۶۵]

اشاره

هَل يَنظُرُونَ إِلّا أَن تَأتِيَهُمُ المَلائِكَةُ أَو يَأتِيَ رَبُّكَ أَو يَأتِيَ بَعضُ آياتِ رَبِّكَ يَومَ يَأتِي بَعضُ آياتِ رَبِّكَ لا يَنفَعُ نَفساً إِيمانُها لَم تَكُن آمَنَت مِن قَبلُ أَو كَسَبَت فِي إِيمانِها خَيراً قُلِ انتَظِرُوا إِنّا مُنتَظِرُونَ (۱۵۸) إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُم وَ كانُوا شِيَعاً لَستَ مِنهُم فِي شَيءٍ إِنَّما أَمرُهُم إِلَى اللّهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُم بِما كانُوا يَفعَلُونَ (۱۵۹) مَن جاءَ بِالحَسَنَةِ فَلَهُ عَشرُ أَمثالِها وَ مَن جاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلا يُجزى إِلّا مِثلَها وَ هُم لا يُظلَمُونَ (۱۶۰) قُل إِنَّنِي هَدانِي رَبِّي إِلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ دِيناً قِيَماً مِلَّةَ إِبراهِيمَ حَنِيفاً وَ ما كانَ مِنَ المُشرِكِينَ (۱۶۱) قُل إِنَّ صَلاتِي وَ

نُسُکِی وَ مَحیایَ وَ مَماتِی لِلّهِ رَبِّ العالَمِینَ (۱۶۲)

لا شَرِیکَ لَهُ وَ بِذلِکَ أُمِرتُ وَ أَنَا أَوَّلُ المُسلِمِینَ (۱۶۳) قُل أَ غَیرَ اللّهِ أَبغِی رَبًّا وَ هُوَ رَبُّ کُلِّ شَیءٍ وَ لا تَکسِبُ کُلُّ نَفسٍ إِلّا عَلَیها وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزرَ أُخری ثُمَّ إِلی رَبِّکُم مَرجِعُکُم فَیُنَبِّئُکُم بِما کُنتُم فِیهِ تَختَلِفُونَ (۱۶۴) وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَکُم خَلائِفَ الأَرضِ وَ رَفَعَ بَعضَکُم فَوقَ بَعضٍ دَرَجاتٍ لِیَبلُوَکُم فِی ما آتاکُم إِنَّ رَبَّکَ سَرِیعُ العِقابِ وَ إِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِیمٌ (۱۶۵)

صفحه : ۱۶۲

(توضیح آیات)

اشاره

هَل یَنظُرُونَ إِلّا أَن تَأتِیَهُمُ المَلائِکَةُ أَو یَأتِیَ رَبُّکَ أَو یَأتِیَ بَعضُ آیاتِ رَبِّکَ (هل) از حروف استفهام است و اینجا در مورد انکار آمده، و (نظر) در آیه بمعنی انتظار است و ملامت و سرزنش، و اعتراض بکفار نموده که اینکه کافرین آیا چه انتظار میبرند و متوقعند که فرشتگان بر آنان نزول نمایند یا اینکه پروردگار تو بر آنها بیاید در صورتی که با اینکه آیات ظاهر بیّن ایمان نیاوردند آیا دیگر چه انتظاری دارند مگر اینکه ملائکه برای قبض روح آنها بیاید یا امر محالی می‌طلبند مگر ممکن است که پروردگار بر آنان فرود آید گفته‌اند که حمزه و کسائی و خلف (تَأتِیَهُمُ المَلائِکَةُ) را بیاء قرائت نموده‌اند، و باقی قرّاء بتاء خوانده‌اند.

[در توجیه (أَو یَأتِیَ رَبُّکَ) از مفسرین سه قول نقل شده]

۱- آنکه مراد استبعاد است یعنی مگر اینها امر محال میطلبند.

۲- (أَو یَأتِیَ أَمرُ رَبِّکَ و حکمه و عذابه) بحذف مضاف است و واقع گردیدن مضاف الیه مقام او، مثل قوله تعالی (وَ سئَلِ القَریَةَ).

۳- (أَو یَأتِیَ رَبُّکَ) ببعض آیات او، یا بزرگترین آیات او، بحذف مفعول به یَومَ یَأتِی بَعضُ آیاتِ رَبِّکَ لا یَنفَعُ نَفساً إِیمانُها لَم تَکُن آمَنَت مِن قَبلُ أَو کَسَبَت فِی إِیمانِها خَیراً بعض مفسرین گفته مراد بآمدن پروردگار آمدن قیامت است که روز ملاقات جزاء پروردگار است، زیرا آنروز روز انکشاف تمام و جلوه حق و ظهور توحید خدا است، و در آنروز دیگر حجابی بین او و بین مخلوقات نیست، چه شأن قیامت همین است که پرده از روی حقیقت هر چیزی بردارد، همین انکشاف و ظهور بعد از خفاء و حضور بعد از غیبت، مصحح اطلاق آمدن خدا است نه اینکه (العیاذ باللّه) آمدن او مانند آمدن دیگران مستلزم اتصاف بصفات اجسام بوده

صفحه : ۱۶۴

باشد.

[تفسیر المیزان] خلاصه ظاهر آیه مقول قول کافرین و بهانه جوئی آنها است که در آیات دیگر نیز اشاره بآن شده، و شاید مقصود آنها که میگفتند ما ایمان نمیآوریم مگر اینکه یا خدا را بما بنمائی که ما خدا را ببینیم یا ملائکه را بر ما فرود آوری که شاهد قول تو باشند یا بعضی آیات و علائم قیامت که مدّعی آن میباشی بما بنمایانی اگر چنین کردی ما ایمان میآوریم.

و جمله (یَومَ یَأتِی بَعضُ آیاتِ رَبِّکَ الخ) پاسخ ایراد سوّمی آنها است و بطلان دو ایراد اول را که آمدن خدا و ملائکه بر آنها باشد

بوضوحش باقی گذارده زیرا از روی عناد بوده و گر نه هیچ عاقلی چنین انتظاری ندارد.
آیه کفار را خاطر نشان میکند که وقتی آیات پروردگار و علائم مرگ، و قیامت پدید گردید مثل اخباری که داده شد از طلوع شمس از مغرب و خروج یأجوج و مأجوج که از آثار ظهور قیامت بشمار آورده و غیر اینها اگر قبلا ایمان نیاورده باشید دیگر ایمان برای شما نتیجه بخش نخواهد بود زیرا که در حکمت آفرینش هر چیزی و هر عملی موقعی و وقتی معین دارد که اگر در وقتش انجام نگرفت، دیگر اثری بر وی مترتب نخواهد گردید.
قُلِ انتَظِرُوا إِنّا مُنتَظِرُونَ ای رسول باینان بگو شما منتظر چنین وقتی باشید ما هم منتظریم و اینکه وعید و تهدید بکفار است.
إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُم وَ كانُوا شِيَعاً لَستَ مِنهُم فِي شَيءٍ إِنَّما أَمرُهُم إِلَى اللّهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُم بِما كانُوا يَفعَلُونَ (فَرَّقُوا دِينَهُم) به اینکه که در دین تفرقه انداختند و دین را متشتت گردانیدند (شیعا) (احزابا) یعنی حزبهای متفرق گردیدند، و هر فرقه تابع امامی شدند و در حدیث است از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که یهود متفرق گردیدند بهفتاد و یک فرقه تمامشان در هاویه جهنمند، مگر یک فرقه که ناجی میباشند.

صفحه : ۱۶۵

و نصاری بر هفتاد و دو فرقه متفرق گردیدند تمامشان در هاویه‌اند مگر یک فرقه که اهل نجاتند، و امّت من متفرق میشوند بر هفتاد سه فرقه تمامشان در هاویه جهنمند مگر یک فرقه (لَستَ مِنهُم فِي شَيءٍ) یعنی ای رسول تو آنان را واگذار بر تو نیست که از آنها سؤال کنی و از تفرقه آنها بپرسی، و بقولی تو از آنها و اجتماع آنان و مذاهب فاسده آنها دوری کن و امر آنها و حکم بین آنها در اختلاف آنها بسوی خدا است.
[جامع الجوامع طبرسی] (ثُمَّ يُنَبِّئُهُم بِما كانُوا يَفعَلُونَ) یعنی پس خدا آگاه میکند آنها را بآنچه بودند میکردند در دنیا و جزاء آنها را میدهد.
مَن جاءَ بِالحَسَنَةِ فَلَهُ عَشرُ أَمثالِها وَ مَن جاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلا يُجزى إِلّا مِثلَها وَ هُم لا يُظلَمُونَ اینکه آیه کلام مستقل است و ظاهرا مربوط بآیات پیش نیست و در مقام اظهار لطف و رحمت و امتنان بر مؤمنین است و ترجمه آن واضح است.
و وقتی اینکه آیه را با آیات دیگر مثل قوله تعالی در سوره بقره آیه ۲۶۳ (مَثَلُ الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَموالَهُم فِي سَبِيلِ اللّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنبَتَت سَبعَ سَنابِلَ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ وَ اللّهُ يُضاعِفُ لِمَن يَشاءُ وَ اللّهُ واسِعٌ عَلِيمٌ) جمح نمودیم، و نیز با آیات دیگری نظیر همین آیه که در قرآن مجید برای تشویق مؤمنین و عموم فضل او بسیار آمده جمع نمودیم.
از جمع آیات معلوم میشود یکی ده برابر مرتبه اقلّ پاداش عمل نیک مؤمن است که کمتر از او نیست، لکن وقتی عمل نیک را با محسنات عامل مثل خلوص و تقوی و ایمان کامل جمع گردید باضعاف مضاعف پاداش آن زیادتر میگردد.
ببین از جمله حسنات توبه است و در توبه فرموده (فَأُولئِكَ يُبَدِّلُ اللّهُ سَيِّئاتِهِم حَسَناتٍ) سوره فرقان آیه ۷۰، که اضافه بر اینکه گناه عاصی را می‌بخشد سیئات او را تبدیل بحسنات مینماید.

صفحه : ۱۶۶

قُل إِنَّنِي هَدانِي رَبِّي إِلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ دِيناً قِيَماً مِلَّةَ إِبراهِيمَ حَنِيفاً وَ ما كانَ مِنَ المُشرِكِينَ چنانچه بعض مفسرین گفته اینکه آیات آخر سوره مشتمل است بر هدفی که رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در دعوت اینکه سوره داشت، و بآنچه دعوت میکرد عامل نیز بود و نیز مشتمل بر خلاصه دلائلی است که در اینکه سوره بر علیه عقیده شرک اقامه شده است.
[پایان] در اینکه آیه و آیه بعد (قُل إِنَّ صَلاتِي وَ نُسُكِي وَ مَحياىَ وَ مَماتِي لِلّهِ رَبِّ العالَمِينَ) حق تعالی برسولش دستور میدهد که

اینها را یادآور کن که پروردگار من مرا هدایت و راهنمائی نموده بسوی راه و طریقی که سر انجام آن قرب جوار پروردگار عالمیان است و مرا راه نمائی کرده بدین پایدار که ملّت و طریقه ابراهیم ع است و حنیف است، از کافی از امام صادق ع نقل شده که فرموده (حنیفا مسلما) یعنی (خالصا مخلصا) و اینکه فرموده (وَ ما کانَ مِنَ الْمُشرِکِینَ) میخواهد بآنها خاطر نشان کند که بدانند حضرتش از ابتداء وجودش موحد و یکتا پرست و معصوم بوده و هیچ وقت ببت سجده نکرده، و عبادت غیر خدا را ننموده، باز بحضرتش امر فرموده که باینها بگو تمام افعال و اعمال من از نماز و عبادات، بلکه زندگانی من و مرگ من مخصوص بپروردگار عالمیان است، یعنی من در راه بندگی و عبودیت چنان از خود باخته و فانی و قائم باو گردیده‌ام که حیات و ممات و عبادات و اعمال من باعانت او انجام میگیرد و برای او شریکی قرار ندادم (وَ أَنَا أَوَّلُ الْمُسلِمِینَ) شاید اشاره باین باشد که در مرتبه اسلام چنان در مقابل پروردگارم سلّم و تسلیم گردیده‌ام که در مرتبه و درجه اول تسلیم شدگان بامر حق تعالی بشمار میآیم.

قُل أَ غَیرَ اللّهِ أَبغِی رَبًّا وَ هُوَ رَبُّ کُلِّ شَیءٍ ای رسول باینها بگو آیا سزد که در مقابل اینکه همه کراماتی که از طرف پروردگارم بمن افاضه شده پروردگار دیگری اختیار کنم.

صفحه : ۱۶۷

از بعض مفسرین است که گفته اینکه آیه و آیه بعدش مشتمل بر سه حجت است که در حقیقت جامع همه حجتها است که در اینکه سوره بر مسئله توحید اقامه شده و آن حجتها عبارت از آغاز آفرینش، و استدلال بانجام آن، و استدلال بحال انسان که بین آغاز و انجام زندگانی میکند، استدلال از طریق آغاز آفرینش را جمله (أَ غَیرَ اللّهِ أَبغِی رَبًّا وَ هُوَ رَبُّ کُلِّ شَیءٍ) متعرض آنست.

و استدلال از طریق انجام آفرینش و بازگشت آنرا جمله (وَ لا تَکسِبُ کُلُّ نَفسٍ إِلّا عَلَیها) متعرض آنست، یعنی بطور کلی هیچ فردی از بشر کار زشتی انجام نمیدهد مگر آنکه خودش بار آنرا بدوش میکشد نه کس دیگر و استدلال از طریق نشأه دنیا را جمله (وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَکُم خَلائِفَ الأَرضِ الخ) متعرض آنست که حاصلش اینکه میشود اینکه نظامیکه در عالم بین شما دائر است، و خلافت نسل شما در زمین و شئون زندگانی که نسلی پس از نسل دیگر در زمین حکومت میکند و بعضی از شما فوق بعض دیگر قرار گرفته‌اید، بیهوده نیست (لِیَبلُوَکُم فِی ما آتاکُم) اینکه نظام آفرینش و اینکه خلافت شما در زمین و رفعت درجه بعضی از شما بر بعض دیگر اینکه است که شما در عملیاتتان آزمایش گردید و در آن خلافت بحق عمل کنید، عمل جزافی انجام ندهید و آنچه بشما عطاء شده هر چیزی را در موقع خودش قرار دهید.

[پایان] إِنَّ رَبَّکَ سَرِیعُ العِقابِ وَ إِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِیمٌ در اینکه آیه جمع کرده بین عذاب و مجازات، و غفران و رحمت که بدانید پروردگار شما در عین حالیکه سریع العقاب است، غفور و رحیم است، اشاره به اینکه که انسان بایستی بین خوف و رجاء باشد، نه از رحمت مغرور گردد و هر چه خواهد بکند و بامید اینکه خدا غفور و رحیم است و نه از رحمت خدا نا امید باشد و مأیوس گردد زیرا که یکی از گناهان کبیره بشمار آورده‌اند یأس از رحمت خدا است.

صفحه : ۱۶۸

سورة الاعراف

اشاره

مکیّة مأتان و ست آیات حجازی کوفی، و خمس بصری شامی

[سوره الأعراف (۷): آيات ۱ تا ۹]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
المص (۱) كِتابٌ أُنزِلَ إِلَيكَ فَلا يَكُن فِي صَدرِكَ حَرَجٌ مِنهُ لِتُنذِرَ بِهِ وَ ذِكرى لِلمُؤمِنِينَ (۲) اتَّبِعُوا ما أُنزِلَ إِلَيكُم مِن رَبِّكُم وَ لا تَتَّبِعُوا مِن دُونِهِ أَولِياءَ قَلِيلاً ما تَذَكَّرُونَ (۳) وَ كَم مِن قَريَةٍ أَهلَكناها فَجاءَها بَأسُنا بَياتاً أَو هُم قائِلُونَ (۴)
فَما كانَ دَعواهُم إِذ جاءَهُم بَأسُنا إِلاّ أَن قالُوا إِنّا كُنّا ظالِمِينَ (۵) فَلَنَسئَلَنَّ الَّذِينَ أُرسِلَ إِلَيهِم وَ لَنَسئَلَنَّ المُرسَلِينَ (۶) فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيهِم بِعِلمٍ وَ ما كُنّا غائِبِينَ (۷) وَ الوَزنُ يَومَئِذٍ الحَقُّ فَمَن ثَقُلَت مَوازِينُهُ فَأُولئِكَ هُمُ المُفلِحُونَ (۸) وَ مَن خَفَّت مَوازِينُهُ فَأُولئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم بِما كانُوا بِآياتِنا يَظلِمُونَ (۹)

صفحه : ۱۶۹

سورة الاعراف ضحاك و قتاده گفته‌اند اينكه سوره مكى است مگر قوله تعالى (وَ سئَلهُم عَنِ القَريَةِ) تا قوله تعالى (بِما كانُوا يَفسُقُونَ) كه آن مدنى است، و بعضى از مفسرين گفته‌اند همه آيات آن محكم است و در آن هيچ منسوخ نيست، و بعضى گفته‌اند دو آيه از آن منسوخ است يكى (خذ العفو) كه بآيه زكوة نسخ شده و ديگر (اعرض عن الجاهلين) كه بآيه جهاد منسوخ است.
و اينكه سوره دويست و شش آيه است در عدد اهل كوفه و حجاز و دويست و پنج آيه بعدد اهل شام و بصره، و سه هزار و سيصد و بيست و يك كلمه، و چهار هزار و سيصد و ده حرف است.
ابىّ بن كعب گفته كه رسول خدا صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرمود هر كس كه سوره اعراف را بخواند خداى تعالى ميان او و ابليس حجابى پديد ميآورد و روز قيامت آدم ع او را شفاعت ميكند.

[ترجمه]

بنام ايزد هستى بخش صاحب رحمت عام و خاص
اينكه قرآن كتابى است كه بسوى تو فرستاده شد، پس بايد كه در سينه تو حرج و تنگى از تبليغ آن نباشد، براى اينكه بترسانى و مردم را بيم دهى، و تذكرى است براى مؤمنين [۲]
پيروى كنيد آنچه را كه از جانب پروردگارتان بسوى شما فرود آمده و پيروى نكنيد غير از خدا دوستان را (يعنى شياطين را) اندكى پند ميگيريد در متابعت حق [۳]
و چه بسيار از اهل دهى كه آنها را هلاك گردانيديم و عذاب ما بر آنها آمد در شب يا در حاليكه خفته‌گان بودند در نيم روز [۴]
و نبود ادعاى آنها وقتى كه عذاب ما بآنها آمد مگر اينكه گفتند حقيقة ما از ستمكاران بنفس خود بوديم [۵]
و البته از آنهائى سؤال ميكنيم كه پيمبران بسوى آنها فرستاده شده‌اند، و البته از خود پيمبران هم سؤال خواهيم نمود [۶]
و بر آنها حكايت ميكنيم (آنچه بين پيمبران و مردم بوده) بعلم خودمان و

صفحه : ۱۷۰

ما از آنها غائب نبوديم [۷]

و سنجیدن اعمال در روز قیامت حق و محقق است پس کسیکه میزان و سنجش عملش سنگین باشد پس آنگروه رستگارانند [۸] و هر کس میزان عملش سبک باشد پس آنگروه کسانی میباشند که نفسهای آنها خسران و زیان برده بسبب اینکه بآیات ما ستم نمودند [۹]

(توضیح آیات)

اشاره

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص (المص)

سخنان مفسرین در توجیه (المص)

۱- ابو صالح از عبد اللّه بن عباس نقل میکند که گفته اینکه کلمه نامی است از نامهای حق تعالی و بقولی از نامهای قرآن است.
۲- شعبی گفته یعنی (انا اللّه الصادق) من خدای راست گویم.
۳- محمّد بن کعب قرطی گفته (الف) یعنی او اول و آخر است، و (لام) او لطیف است، و (میم) اشاره بنام مجید و ملک، و (صاد) اشاره بصمد و صادق الوعد و صانع مصنوعات، و بقولی اینکه کلمه (المص) بیان آن آیه (أَ لَم نَشرَح لَکَ صَدرَکَ) است یعنی نه اینکه ما دل تو را روشن گردانیدیم، و نیز توجیهات دیگری از مفسرین نقل شده لکن چنانچه گفته شد چون حروف مقطعات اول سوره‌ها از متشابهات قرآن بشمار میرود و علمش نزد حق تعالی است سکوت در آن و واگذاشتن باهلش اولی بنظر میآید فقط میتوان گفت اینکه حروف رمز است بین خدای تعالی و رسولش و کسی بر آن آگاه نیست.
کِتابٌ أُنزِلَ إِلَیکَ فَلا یَکُن فِی صَدرِکَ حَرَجٌ مِنهُ لِتُنذِرَ بِهِ وَ ذِکری لِلمُؤمِنِینَ (کتاب) خبر مبتداء محذوف است یعنی (هذا کتاب) اینکه قرآن یا اینکه سوره کتابی است که از طرف حق تعالی بر تو نازل گردیده و نباید در سینه تو از

صفحه : ۱۷۱

آن حرجی باشد (لِتُنذِرَ بِهِ وَ ذِکری) هر دو غایت و نتیجه کتاب است یعنی اینکه کتابیکه بسوی تو نازل گردیده برای انذار مبطلین و تذکر مؤمنین است.
شاید اشاره باین باشد که اینکه کتابیکه بر تو فرستاده شده نور و رحمت و مشتمل بر حکمت است بایستی تو از آن شرح صدر نمائی و از آیات پروردگار خودت خوش دل و شاد باشی نه اینکه تنگ دل گردی، یا اینکه از انکار مشرکین دل تنگ مباش قوله تعالی (فَلَعَلَّکَ باخِعٌ نَفسَکَ عَلی آثارِهِم إِن لَم یُؤمِنُوا بِهذَا الحَدِیثِ أَسَفاً) و اینکه کتاب بر تو فرستاده شد برای اینکه کافرین و مشرکین را از عذاب و سخط الهی بترسانی و مؤمنین را برحمت خدا و دار کرامت و بهشت موعود تذکر دهی قال اللّه تعالی (وَ ذَکِّر فَإِنَّ الذِّکری تَنفَعُ المُؤمِنِینَ) اتَّبِعُوا ما أُنزِلَ إِلَیکُم مِن رَبِّکُم وَ لا تَتَّبِعُوا مِن دُونِهِ أَولِیاءَ قَلِیلًا ما تَذَکَّرُونَ خطاب متوجه بعموم مسلمین است که باید متابعت کنید آنچه را که از پروردگارتان متوسط رسولش بر شما نازل گردیده و آن کتابی است جامع تمام وظائف و دستور العمل روزانه شما از اصول و فروع، و آن کتابی است که تر و خشکی نیست مگر اینکه در آن بیان شده، گویا اشاره باین است که خود را در قید بندگی و ولایت خدای تعالی در آورید و تابع او گردید و پیروی نکنید بجز از خدا دوستان را یعنی اصنام

يا شياطين را، اندكى از شما پند ميگيريد در متابعت حق.

وَ كَم مِن قَريَةٍ أَهلَكناها فَجاءَها بَأسُنا بَياتاً أَو هُم قائِلُونَ (بيات و تبييت) بمعنى شبيخون زدن است (قائلون) از قيلوله بمعنى خواب نيمروز است.

و چنانچه بعضى از مفسرين گفته‌اند اشاره باين است كه وقتى عذاب آنها را ميگرفت كه با خيال راحت آرميده بودند و هيچ منتظر هلاكت خود نبودند و آيه مشركين را خاطر نشان ميكند كه چه بسيار مردمانى از اهل قريه‌ها بودند كه در اثر اعمال نكوهيده‌شان غافل گير ميشدند و دفعهٔ عذاب آنان را

صفحه : ۱۷۲

ميگرفت كه شايد آنها متذكر گردند و از كفر و شرك بايمان آيند.

فَما كانَ دَعواهُم إِذ جاءَهُم بَأسُنا إِلّا أَن قالُوا إِنّا كُنّا ظالِمِينَ وقتى عذاب بر مشركين ميآمد گويا بآن فطرت اصلى كه بر ايمان نهاده شده و بآن وجدان درونى خود ميفهمند كه چون راه خطاء گرفتند و تابع مصلحين و پيمبران نگرديدند و عوض آنكه تابع گردند از هيچگونه ظلم و ستم نسبت باولياء الهى فرو گذار ننمودند آنوقت ميفهمند كه بخود ستم نمودند و مخالفت آنها بود كه چنين عذابى را براى آنان ايجاب نموده اينكه است كه اقرار ميكنند كه ما مستحق چنين عذابى بوديم.

فَلَنَسئَلَنَّ الَّذِينَ أُرسِلَ إِلَيهِم وَ لَنَسئَلَنَّ المُرسَلِينَ اينكه آيه ارشاد بر اينكه است كه تمام افراد بشر مكلّف بتوحيد و ترك شرك (و كلّ ما جاء به النبى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) ميباشند و وظيفه پيمبران نيز رساندن احكام الهى و جدّيت نمودن در هدايت مردم اصولا و فروعا و نشان دادن طريق هدايت آنها است، و نيز معلوم ميشود كه اينكه تكليف قائم بدو طرف است هم مرسلين يعنى پيمبران و هم كسانيكه پيمبران براى آنها ارسال شده‌اند كه در قيامت هر دو طائفه در مورد سؤال واقع ميگردند.

فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيهِم بِعِلمٍ وَ ما كُنّا غائِبِينَ جمله (فلنقصنّ) عطف بآيه (فلنسئلنّ) ميباشد و در آن قسم مأخوذ است و بقسم و نون تأكيد آيه را مؤكّد گردانيده كه البته از پيمبران و امّت سؤال ميشود. يعنى بعزت خودم كه در قيامت از رسولان و مردم سؤال ميكنيم (بعلم) دو طور تفسير شده: ۱- مقصود از علم عالم است يعنى آنچه بآنها گوئيم از سر عالمى است. ۲- مقصود از علم معلوم است مثل قوله تعالى (وَ لا يُحِيطُونَ بِشَيءٍ مِن عِلمِهِ إِلّا بِما شاءَ).

صفحه : ۱۷۳

وَ الوَزنُ يَومَئِذٍ الحَقُّ فَمَن ثَقُلَت مَوازِينُهُ فَأُولئِكَ هُمُ المُفلِحُونَ وَ مَن خَفَّت مَوازِينُهُ فَأُولئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم بِما كانُوا بِآياتِنا يَظلِمُونَ آياتى در قرآن باين مضمون رسيده كه يكى از مواقف قيامت ميزان اعمال است و ظاهرا مقصود سنجش اعمال است نه خود انسان چنانچه بعضى از مفسرين گفته‌اند قوله تعالى (وَ نَضَعُ المَوازِينَ القِسطَ لِيَومِ القِيامَةِ) الى ان قال (وَ كَفى بِنا حاسِبِينَ) يعنى در روز معاد ترازوهاى عدل را ميگذاريم و ما خود براى رسيدگى (بحساب همه خلايق) كافى ميباشيم، سوره انبياء آيه ۴۸. و نيز قوله تعالى (يَومَئِذٍ يَصدُرُ النّاسُ أَشتاتاً لِيُرَوا أَعمالَهُم فَمَن يَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ خَيراً يَرَهُ وَ مَن يَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ) سوره زلزال آيه ۶ و ۷. خلاصه معنى آيه خبر از روز قيامت ميدهد كه در آنروز مردم پراكنده ميگردند تا اينكه اعمال خود را ببينند و هر كس ذرّه‌ئى عمل نيك كرده مى‌بيند و هر ذرّه‌ئى بد كرده آنرا هم مى‌بيند.

تبيان از إبن عباس نقل ميكند كه گفته درازى عمود ميزان پنجاه هزار سال راهست و كفّتين آن يكى از نور است و يكى از ظلمت، حسنات را در كفّه نور نهند و سيئات را در كفه ظلمت و كفتين همچون آسمان و زمين است.

بعضى از مفسرين گفته اينكه آيات در عين اينكه براى عمل بد و نيك ثقلى و وزنى قائل است در عين حال اينكه سنگينى را

سنگینی اضافی میداند یعنی حسنات باعث ثقل میزان و سیئات باعث خفّت آن است نه اینکه هم حسنات دارای سنگینی باشد و هم سیئات و اینکه دو سنگینی با هم سنجیده شود و هر کدام بیشتر شد بر طبق آن حکم کند اگر حسنات سنگین‌تر بود بنعیم جنّت و اگر سیئات سنگین‌تر بود بدوزخ جزا داده شود.

[پایان] و چنانچه ظاهر است میزان قیامت از قبیل ترازو و قپان نیست تا اینکه تساوی در آن راه داشته باشد بلکه یک معنای معنوی در بر دارد، و شاید میزان کنایه از روح انسانی باشد که در اثر ایمان و تقوی و علم و معرفت بمقام ربوبی و عمل

صفحه : ۱۷۴

صالح و خلوص عظمت پیدا مینماید چنانچه در عرف انسان کامل را با وقار و سنگین گویند و آدم سفیه و بی‌خرد را سبک نامند و باعمال و کردار او اعتمادی نیست اینک برای توضیح مختصری از بیانات طبرسی [رحمهٔ اللّه علیه] را ترجمه مینمایم: چنین گفته (وَ الوَزنُ یَومَئِذٍ الحَقُّ) در آن چند قول است:

۱- اینکه وزن عبارت از عدل است و اینکه در آنروز بر احدی ستم نمیشود.

[مجاهد و ضحاک و بلخی] ۲- خدای تعالی در قیامت میزانی نصب میکند که در آن دو کفه دارد و حسنات و سیئات را بآن وزن میکند.

[إبن عباس و حسن و جبائی] و در کیفیت وزن اختلاف است زیرا چون اعمال اعراضند نه بر آنها اعاده ممکن است و نه وزن دارند و نه قائم بنفسند اینکه است که بقولی صحیفه‌های اعمال را وزن میکنند [عبد اللّه بن عمر و جماعتی] و بقولی علامات حسنات و سیئات در کفتین ظاهر میگردد و مردم می‌بینند آن علامات را [جبائی] و بقولی حسنات بصورت نیکو ظاهر میگردند و سیئات بصورت منکر [إبن عباس] و بقولی نفس مؤمن و نفس کافر وزن میگردد، عبید بن عمیر گفته مردی عظیم الجثه‌ئی آورده میشود پس وزن او بقدر بال پشه‌ئی نیست.

۳- مقصود بوزن ظهور مقدار مؤمن است در بزرگی و مقدار کافر است در ذلّت چنانچه فرموده (فَلا نُقِیمُ لَهُم یَومَ القِیامَةِ وَزناً) پس کسیکه با عمل صالح بیاید وزنش سنگین میشود یعنی قدرش بزرگ میگردد و چنین کسی رستگار گردیده و کسیکه بیاید با عملی که وزنی و قیمتی بر آن نیست چنین کسی خسران و ضرر برده.

[ابی مسلم] و بهترین توجیهات همان قول اول است و بعد از آن قول دوم زیرا که بین عرب مشهور است که گویند سخن فلانی و افعالش موزون است و مقصود آنها اینکه است که گفتار و افعالش بجا و موقع واقع گردیده تا آنجا که گفته بنا بر اینکه معنی که گفته شد قول اول که وزن عبارت از عدل در آخرت باشد رجحان دارد و باعتبار

صفحه : ۱۷۵

اخباریکه در معنی میزان رسیده پس از رجحان قول اول قول دوم بهتر است زیرا که مطابق با اخباری است که در معنی وزن و میزان رسیده.

[پایان] (فَمَن ثَقُلَت مَوازِینُهُ تا آخر) بیان آثاری است که بر سنگین شدن یا سبک شدن وزن مترتب میگردد، وقتی (أَسرَعُ الحاسِبِینَ) روی میزان عدل بنا بر مشهور اعمال افراد بشر را از خوب و بد آن با هم سنجید آنهائیکه برای اعمالشان وزنی و قیمتی است آنها رستگار گردیده و فائز میگردند بفیوضات ربانی و آنهائیکه وزن و قیمتی برای اعمال آنان نیست خسران و زیان برده‌اند و اعمال نیک آنها نیز در اثر تکذیب آیات الهی بی‌ثمر میگردد و همان ظلم و ستم بمقدسات الهی است که خسران و زیان برای آنها ایجاب نموده.

از کتاب احتجاج در حدیث هشام بن حکم از امام صادق ع چنین نقل میکنند که زندیقی از آنحضرت پرسید آیا نه اینکه است که اعمال وزن میشود فرمود نه، عمل جسم نیست که قابل سنجش باشد بلکه صفت کاریستکه عامل انجام میدهد کسی محتاج بسنجیدن است که عدد و سنگینی و سبکی چیزی را نداند و بخواهد با کشیدن یا شمردن علم بمقدار آن حاصل کند برای خداوند چیزی مجهول نیست پرسید پس معنای میزان چیست فرمودند میزان بمعنای عدل است پرسید معنای اینکه خدا فرموده (فَمَن ثَقُلَت مَوازِینُهُ) چیست فرمود معنایش رجحان عمل است.

اینکه روایت بخوبی ثابت میگرداند که میزان قیامت عبارت از عدل است و سنگینی و سبکی اعمال صفاتی است که محرک عمل میگردد.

در تفسیر قمی در ذیل جمله (وَ الوَزنُ یَومَئِذٍ الحَقُّ) از امام ع روایت شده که فرموده مقصود از وزن حق مجازات است.

و در بعضی از روایات از علی ع نقل شده که فرموده منم میزان قیامت که اعمال مردم بمن سنجش میشود.

صفحه : ۱۷۶

[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۰ تا ۱۸]

اشاره

وَ لَقَد مَکَّنّاکُم فِی الأَرضِ وَ جَعَلنا لَکُم فِیها مَعایِشَ قَلِیلاً ما تَشکُرُونَ (۱۰) وَ لَقَد خَلَقناکُم ثُمَّ صَوَّرناکُم ثُمَّ قُلنا لِلمَلائِکَةِ اسجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلّا إِبلِیسَ لَم یَکُن مِنَ السّاجِدِینَ (۱۱) قالَ ما مَنَعَکَ أَلّا تَسجُدَ إِذ أَمَرتُکَ قالَ أَنَا خَیرٌ مِنهُ خَلَقتَنِی مِن نارٍ وَ خَلَقتَهُ مِن طِینٍ (۱۲) قالَ فَاهبِط مِنها فَما یَکُونُ لَکَ أَن تَتَکَبَّرَ فِیها فَاخرُج إِنَّکَ مِنَ الصّاغِرِینَ (۱۳) قالَ أَنظِرنِی إِلی یَومِ یُبعَثُونَ (۱۴)

قالَ إِنَّکَ مِنَ المُنظَرِینَ (۱۵) قالَ فَبِما أَغوَیتَنِی لَأَقعُدَنَّ لَهُم صِراطَکَ المُستَقِیمَ (۱۶) ثُمَّ لَآتِیَنَّهُم مِن بَینِ أَیدِیهِم وَ مِن خَلفِهِم وَ عَن أَیمانِهِم وَ عَن شَمائِلِهِم وَ لا تَجِدُ أَکثَرَهُم شاکِرِینَ (۱۷) قالَ اخرُج مِنها مَذؤُماً مَدحُوراً لَمَن تَبِعَکَ مِنهُم لَأَملَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنکُم أَجمَعِینَ (۱۸)

صفحه : ۱۷۷

[ترجمه]

براستی شما را در زمین جای دادیم و متمکن گردانیدیم که در آن تصرف کنید و در زمین اسباب زندگانی شما را آفریدیم و از شماها کمی شکر گذارند [۱۰]

و بحقیقت شما را آفریدیم پس از آن شما را صورت بندی کردیم پس از آن بملائکه گفتیم بآدم سجده کنید پس ملائکه بآدم سجده کردند مگر ابلیس که از سجده کنندگان نبود [۱۱]

خدای تعالی گفت چه چیز تو را منع کرد از اینکه بآدم سجده کنی وقتی تو را امر نمودم شیطان گفت من از آدم بهترم مرا از آتش آفریدی و آدم را از خاک [۱۲]

خدا گفت (از مقام خودت) هبوط کن و تو را نرسد که در اینجا تکبر نمائی و خارج شو که تو از خوار شدگانی [۱۳]

(شیطان) گفت مرا مهلت بده تا روز که مردم مبعوث میگردند (یعنی تا قیامت) [۱۴]

گفت تو از مهلت داده شدگانی [۱۵]

ابلیس گفت چون مرا اغواء گردانیدی من برای اغواء اولاد آدم در راه مستقیم اطاعت تو می‌نشینم [۱۶]

پس آنها را میآیم از بین دو دستهایشان (یعنی از جلو) و از پشت سر آنها و از طرف راست و از طرف چپشان و تو بیشتر از فرزندان آدم را نمی‌یابی از شکر کنندگان [۱۷]

خدا بابلیس گفت خارج شو در حالیکه تو نکوهیده و رانده شده‌ئی قسم بخدا از بنی آدم کسیکه تو را پیروی نمود همانا جهنّم را از همه شما پر میکنم (یعنی از شیطان و متابعین او) [۱۸]

.

صفحه : ۱۷۸

(توضیح آیات)

وَ لَقَد مَکَّنّاکُم فِی الأَرضِ وَ جَعَلنا لَکُم فِیها مَعایِشَ ذات متعال در مقام بیان امتنان و اظهار تفضلاتی که نسبت ببشر مرعی داشته در اینکه آیه دو نعمت از نعمتهای بی‌اندازه خود را تذکر میدهد: یکی آنکه شما افراد بشر را در زمین متمکن و مستقر گردانیدیم که کارهای روزانه خود را با آرامش انجام دهید و زمین زیر پای شما ثابت و آرام باشد، و دیگر آنکه لوازم زندگانی شما را از خوراک و پوشاک آفریدیم از خوردنیها زیادتر از قدر حاجت، و نیز از پوشاک بانواع و اقسام زینتها آرایش یابید، و از آشامیدنیها بانواع بسیار شما را محظوظ گردانیدیم.

قَلِیلًا ما تَشکُرُونَ با اینکه همه نعمتها بشر (ظَلُوماً جَهُولًا) نعمتهای خدا را نادیده گرفته و شکر ولی نعمت خود را نمیکند در صورتی که اگر شکر گذار باشد بر نعمت او افزوده خواهد گردید چنانچه فرموده (لَئِن شَکَرتُم لَأَزِیدَنَّکُم وَ لَئِن کَفَرتُم إِنَّ عَذابِی لَشَدِیدٌ) و تمام افراد کفران نعمت میکنند مگر کمی از آنها که در مقام شکر گذاری برمیآیند و هر نعمتی را در آنچه رضای حق تعالی است مصرف میکنند وَ لَقَد خَلَقناکُم ثُمَّ صَوَّرناکُم ثُمَّ قُلنا لِلمَلائِکَةِ اسجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلّا إِبلِیسَ لَم یَکُن مِنَ السّاجِدِینَ چنانچه مفسرین شماره کرده‌اند در پانزده آیه داستان ابتداء خلقت انسان و کیفیت صورت بندی آدم [ع] را تذکر داده.

و در اینجا بلام قسم (و لقد) و قد تحقیقی که برای تأکید آورند حکایت را مؤکّد گردانیده و خطاب بعموم افراد بشر نموده و نوع انسان را از بین ممکنات امتیاز داده زیرا اینکه همه آیاتیکه در باره خلقت انسان رسیده در باره هیچ نوعی از موجودات حتّی ملائکه نازل نگردیده و وقتی اینکه آیات را با آیه بالا که

صفحه : ۱۷۹

در مقام امتنان بر بشر بود جمع کردیم چنین میتوان استفاده نمود که نوع انسان بر بسیاری از موجودات برتری دارد.

بعضی از مفسرین گفته اینکه از خطاب عمومی (وَ لَقَد خَلَقناکُم) بخطاب خصوصی (ثُمَّ قُلنا لِلمَلائِکَةِ اسجُدُوا لِآدَمَ) منتقل گردیده برای بیان دو مطلب است یکی سجده ملائکه برای جمیع بنی نوع بشر در حقیقت خضوع برای عالم بشریت بوده و اگر حضرت آدم سجده‌گاه ملائکه واقع گردیده برای خصوصیت شخصیه او نبوده بلکه آدم مظهر و نماینده افراد بشر است، و از اینکه آیات برمیآید که سجده ملائکه بآدم از جهت شخصیتش نبوده بلکه از جهت اینکه او فرد کاملی از بشر بوده و نمونه خلیفهٔ اللّه و نمونه اوصاف الهی در زمین گردیده، و از قوله تعالی حکایهٔ از ابلیس که گفت (فَبِما أَغوَیتَنِی لَأَقعُدَنَّ لَهُم صِراطَکَ المُستَقِیمَ الخ) اینکه معنی برمیآید زیرا در اینکه آیه ذکری از بنی آدم بمیان نیامده بود.

مطلب دوم اینکه خلقت آدم در حقیقت خلقت جمیع بنی نوع بشر است قوله تعالی (وَ بَدَأَ خَلقَ الإِنسانِ مِن طِینٍ ثُمَّ جَعَلَ نَسلَهُ مِن سُلالَةٍ مِن ماءٍ مَهِینٍ) سوره سجده آیه ۶ و ۷. و خلاصه اینکه تمام آیاتیکه در بیان خلقت آدم و مأمور گردیدن ملائکه بسجده آدم و گفتار ابلیس در اغواء بنی آدم رسیده تماما مشعر بر اینکه است که مقصود از آدم تمام بنی نوع بشر است نه یک فرد [پایان] و چون ترجمه اینکه آیات شده و معنی آن واضح است محتاج بتوضیح نیست و ببیان بعضی از الفاظ آن خاتمه میدهیم.

(وَ لَقَد خَلَقناکُم) قال الراغب (الخلق اصله التقدیر المستقیم و یستعمل فی ابداع الشیئی اصلی و لاحتذاء).

[پایان] و اینکه ابداع و احتذاء مخصوص بخدا است اینکه است که فقط خدا را خالق نامند و خلق بمعنی ابداع مخصوص بخدا است لکن بمعنی اندازه‌گیری بطور اعتدال مخصوص بخدا نیست قوله تعالی نسبت بعیسی ع (وَ إِذ تَخلُقُ مِنَ الطِّینِ

صفحه : ۱۸۰

کَهَیئَةِ الطَّیرِ).

(ثُمَّ صَوَّرناکُم) تصویر قرار دادن چیزی است بر هیئت مخصوص، خدا فرموده ما شما را از کتم عدم بعالم وجود آوردیم و اینکه صورت لطیف را بر شما انگاشتیم، بزرگ و بزرگوار است خالقی که با دست توانای قدرت خود در سه تاریکی: ظلمت رحم، ظلمت مشیمهٔ، ظلمت پوست شکم صورت باین لطیفی انگاشته ثُمَّ قُلنا لِلمَلائِکَةِ اسجُدُوا لِآدَمَ الخ (ثمّ) را برای تراخی آرند که پس از مطلبی مطلب دیگری متفرع بر آن گردانند و بنا بر آنچه از بعض مفسرین نقل کردیم که مقصود از آدم نوع بشر است میشود گفت تفریع (بثمّ) پس از خطاب بجمیع افراد بشر مشعر بر اینکه است که سجده ملائکه نه فقط بشخص آدم بوده بلکه نوع بشر مراد است زیرا که آدم نمونه تمام افراد است، و از مفسرین در توجیه آیه چند قول نقل شده ۱- مقصود از خلق و تصویر ما خلق تصویر پدر ما آدم است.

۲- جماعتی مثل إبن عباس و مجاهد و ربیع و قتاده و سدی گفته‌اند معنی آیه اینکه است که ما آدم را خلق کردیم پس از آن شما را در پشت او تصویر کردیم پس از آن گفتیم بملائکه بآدم سجده کنید، بنا بر اینکه معنی آیه مشعر بر اینکه است که سجده ملائکه نه فقط بشخص آدم بتنهائی بوده بلکه ملائکه مأمور گردیدند بآدم و ذرّیه او سجده کنند و تمام ملائکه بامر خدا بآدم سجده کردند مگر ابلیس که تکبر کرد و از سجده امتناع نمود.

قالَ ما مَنَعَکَ أَلّا تَسجُدَ إِذ أَمَرتُکَ قالَ أَنَا خَیرٌ مِنهُ خَلَقتَنِی مِن نارٍ وَ خَلَقتَهُ مِن طِینٍ شیطان سر از اطاعت حق تعالی پیچید و گفت من از آدم بهترم بدلیل اینکه آدم را از خاک تیره و از صلصال کالفخّار آفریدی و مرا از آتش روشن لطیف نورانی خلقت گردانیدی و من بر آدم شرافت دارم و شریف نباید سر اطاعت بخسیس فرود آورد و شیطان در اینجا از دو جهت مغالطه کاری کرده یکی گمان

صفحه : ۱۸۱

کرد که او از آتش خالص آفریده شده و آدم از خاک خالص در صورتی که ظاهرا چنین نیست، عنصر غالب شیطان بنا بر اینکه از جنس جنّ باشد آتش است نه اینکه آتش خالص باشد، و نیز آدم ترکیب شده از عناصر است منتهی عنصر غالب او خاک است و از خاک خالص نیست، و چون انسان از عناصر آفریده شده اینکه است که در او طبایع مختلف دیده میشود ثقل و سنگینی خاک وی را بزمین میکشاند و لطافت نور و هوا او را بامور عالیه روحانیه صعود میدهد، و قوه غضب در انسان از عنصر ناریه او تولید گردیده، و قوه شهویه و طلب غذا و استراحت طلبی ناشی از ثقل و سنگینی عنصر خاک تولید گردیده.

و دیگر شیطان ندانسته که سجده او بامر مولوی است نه بامر آدم که مغالطه و مکابره نموده که من بهتر از آدم میباشم و قیاس او باطل و بی‌مورد گردیده و نیز از کجا شرافت آتش بر خاک معلوم شده در صورتی که در خاک فضائلی است که در آتش نیست

مثل حفظ امانت صورتى كه در آن نقش مى‌بندد تا مدتى محفوظ ميدارد و در آتش هلاكت است طبيعت آتش فانى گردانيدن هر چيزى است كه بآن اصابت نمايد و طبيعت خاك نگاهدارى آنست طنطاوى در تفسير جوهر گفته و بر فرض اينكه تسليم كنيم كه آتش افضل از خاك است از كجا معلوم شده كه فضيلت بماده و بعنصر باشد، آيا چنين نيست كه صورت در فضيلت مدخليت دارد، و همچنين غايت و فاعل، و نيز اخلاق و اعمال و نتايج آن در فضيلت مدخليت دارد و هر مصنوعى مثل تخت لابد از چهار چيز است: عامل و غايت و مادّه و صورت. ماده تخت چوب است و صورتش آنچيزى است كه بر نشستن صلاحيت دارد و فاعلش نجّار و غايتش جلوس بر آنست. پس ببين چگونه خداى تعالى راجع بصورت آدم فرمود (فَإِذا سَوَّيتُهُ وَ نَفَختُ فِيهِ مِن رُوحِي فَقَعُوا لَهُ ساجِدِينَ) و اينكه اشاره بكمال صورت آدم است و قوله تعالى (ما مَنَعَكَ أن تَسجُدَ لِما خَلَقتُ بِيَدَيَّ) اشاره بعنايت فاعل است و بغايت وجود آدم اشاره دارد قوله تعالى (وَ عَلَّمَ آدَمَ الأَسماءَ كُلَّها) آيا اينكه

صفحه : ۱۸۲

غايت فضيلت آدم را نشان نميدهد و برترى او را بر ملائكه الى آخر كلامه پس از آنكه شيطان از امر الهى تمرد كرد و از مقاميكه داشت رانده شد قالَ أَنظِرنِي إِلي يَومِ يُبعَثُونَ قالَ إِنَّكَ مِنَ المُنظَرِينَ شيطان از خدا مهلت ميخواهد و حق تعالى باو مهلت ميدهد، ظاهرا مقصود آن ملعون مهلت خواسته كه تا قيامت بر افراد بشر غالب گردد حتّى پس از مردن در عالم برزخ بر او دست داشته باشد لكن خداى تعالى باو مهلت داده تا وقت معلوم در نزد خود حق تعالى.

قالَ فَبِما أَغوَيتَنِي لَأَقعُدَنَّ لَهُم صِراطَكَ المُستَقِيمَ ثُمَّ لَآتِيَنَّهُم مِن بَينِ أَيدِيهِم وَ مِن خَلفِهِم وَ عَن أَيمانِهِم وَ عَن شَمائِلِهِم وَ لا تَجِدُ أَكثَرَهُم شاكِرِينَ پس از آنكه شيطان مطرود شد و مهلت طلبيد در واقع اذن طلبيد در اغواى بنى آدم گفت چون مرا اغواء گردانيدى يعنى مرا امر بسجده آدم كردى و ترك آن اغواى مرا ايجاب نمود و من در گمراهى واقع گرديدم، و جار و مجرور (فبما) متعلق بفعل محذوف است يعنى بسبب اينكه مرا اغواء گردانيدى قسم ميخورم كه (لَأَقعُدَنَّ لَهُم صِراطَكَ المُستَقِيمَ) يعنى البته متعرض آنها ميشوم و بر طريق راه تو مى‌نشينم و راه تو را مى‌بندم همان طورى كه دشمن يا دزد در راه مينشيند تا مسافرين و كسانيكه عبور ميكنند سر راهشان را بگيرد و هر عملى كه خواهد در باره آنها انجام ميدهد، مالشان را ببرد يا صدمه جانى بآنها وارد ميآورد (ثُمَّ لَآتِيَنَّهُم) وقتى راه آنها را گرفتم مسلّط بر آنها ميگردم و از چهار طرف بآنها وارد ميشوم.

شيخ طبرسى از حضرت باقر [ع] چنين روايت كرده كه فرمود (من بين ايديهم) شيطان از جلو بر انسان وارد ميگردد تا اينكه امر آخرت را بر او سبك گرداند (و انسان را بامر آخرت بى‌اعتنا و سست ميگرداند) (وَ مِن خَلفِهِم) و از پشت وارد ميگردد و او را امر مينمايد بجمع كردن مال و مانع ميگردد از انفاق تا اينكه براى ورثه او بماند (مثل اينكه او را وسوسه ميكند كه اگر انفاق كنى

صفحه : ۱۸۳

هم خودت فقير و محتاج ميگردى و هم اولاد تو بى‌چاره و فقير ميگردند) (وَ عَن أَيمانِهِم) از طرف راست وارد ميگردد و بالقاء شبهه امر دينش را فاسد ميگرداند و ضلالت و شبهه در دين را در نظر او ميآرايد و زينت ميدهد (وَ عَن شَمائِلِهِم) از طرف چپ وارد ميگردد و شهوات را بر قلب او غالب ميگرداند و لذات شهوات را بر او گوارا ميآرايد (وَ لا تَجِدُ أَكثَرَهُم شاكِرِينَ) مقول قول ابليس است كه گفته من چنان بنى آدم را گمراه ميگردانم كه تو نمى‌يابى بيشتر آنها را از شكر كننده‌گان، ظاهرا شيطان چنان خود را در اغواء و فريب دادن انسان قوى و مسلط دانسته كه گمان كرده اكثر بنى آدم را اغواء ميگرداند قوله تعالى (وَ لَقَد صَدَّقَ عَلَيهِم إِبلِيسُ ظَنَّهُ) يعنى ظن ابليس در اينكه اكثر افراد بشر را گمراه ميگرداند در مرتبه عمل رسيد، و بقولى از ملائكه شنيده بود كه خدا چنين گفته (قالَ اخرُج مِنها مَذؤُماً) در حاليكه مذمّت گرديده‌ئى (مَدحُوراً) يعنى رانده شده و دور گرديده از رحمت باشى (لَمَن تَبِعَكَ

مِنهُم) لام در (لمن) موطئه و برای قسم آورده و (لأملأنّ) جواب قسم است، خلاصه ذات احـدیت قسم یاد میفرماید که البته جهنّم را از شیطان و تابعین او پر میکنم.

[جامع الجوامح]

صفحه : ۱۸۴

[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۹ تا ۲۷]

اشاره

وَ یـا آدَمُ اسـکُن أَنتـَ وَ زَوجُـکَ الجَنَّهَ فَکُلاـ مِن حَیثـُ شِـئتُما وَ لا تَقرَبا هـذِهِ الشَّجَرَهَ فَتَکُونا مِنَ الظّالِمِینَ (۱۹) فَوَسوَسَ لَهُمَا الشَّیطانُ لِیُبـدِیَ لَهُمـا ما وُورِیَ عَنهُما مِن سَوآتِهِما وَ قالَ ما نَهاکُما رَبُّکُما عَن هـذِهِ الشَّجَرَهِ إِلاّ أَن تَکُونا مَلَکَینِ أَو تَکُونا مِنَ الخالِـدِینَ (۲۰) وَ قاسَمَهُما إِنِّی لَکُما لَمِنَ النّاصِحِینَ (۲۱) فَدَلاّهُما بِغُرُورٍ فَلَمّا ذاقَا الشَّجَرَهَ بَدَت لَهُما سَوآتُهُما وَ طَفِقا یَخصِـفانِ عَلَیهِما مِن وَرَقِ الجَنَّهِ وَ ناداهُمـا رَبُّهُمـا أَ لَم أَنهَکُمـا عَن تِلکُمَا الشَّجَرَهِ وَ أَقُل لَکُما إِنَّ الشَّیطانَ لَکُما عَـدُوٌّ مُبِینٌ (۲۲) قالاـ رَبَّنا ظَلَمنا أَنفُسَـنا وَ إِن لَم تَغفِر لَنا وَ تَرحَمنا لَنَکُونَنَّ مِنَ الخاسِرِینَ (۲۳)
قالَ اهبِطُوا بَعضُکُم لِبَعضٍ عَدُوٌّ وَ لَکُم فِی الأَرضِ مُستَقَرٌّ وَ مَتاعٌ إِلی حِینٍ (۲۴) قالَ فِیها تَحیَونَ وَ فِیها تَمُوتُونَ وَ مِنها تُخرَجُونَ (۲۵) یا بَنِی آدَمَ قَد أَنزَلنا عَلَیکُم لِباساً یُوارِی سَوآتِکُم وَ رِیشاً وَ لِباسُ التَّقوی ذلِکَ خَیرٌ ذلِکَ مِن آیاتِ اللّهِ لَعَلَّهُم یَـذَّکَّرُونَ (۲۶) یا بَنِی آدَمَ لاـ یَفتِنَنَّکُمُ الشَّیطـانُ کَمـا أَخرَجَ أَبَوَیکُم مِنَ الجَنَّهِ یَنزِعُ عَنهُمـا لِباسَـهُما لِیُرِیَهُمـا سَوآتِهِمـا إِنَّهُ یَراکُم هُوَ وَ قَبِیلُهُ مِن حَیثُ لا تَرَونَهُم إِنّا جَعَلنَا الشَّیاطِینَ أَولِیاءَ لِلَّذِینَ لا یُؤمِنُونَ (۲۷)

صفحه : ۱۸۵

[ترجمه]

و ای آدم خودت و زوجه‌ات در بهشت سـاکن شو و از آنچه خواهیـد (از اطعمه‌هـای) بهشت بخوریـد و باین درخت نزدیک نشوید که اگر بخورید پس بوده باشید از ستمکاران [۱۹]

شیطان آدم و زنش را وسوسه نمود بجهت اینکه ظاهر گردانـد برای آنها آنچه پوشـیده شـده بود از عورت ایشان و گفت پروردگار شما از اینکه درخت شما را نهی ننموده مگر اینکه بوده باشید دو ملک یا در بهشت جاویدان باشید [۲۰]

و برای آنها قسم خورد که من خیرخواه و ناصح شما میباشم [۲۱]

(و بدروغ) آنها را مغرور گردانید و فریب داد پس چون (آدم و حوّاء) از آن شجره چشیدند لباس آنها ریخت و عورتهای آنها ظاهر گردیـد و شـروع کردنـد که از برگهای درخت عورت خود را بپوشانند و ندا کرد آنها را پروردگار آنها آیا من نهی ننمودم شـما را که نزدیک اینکه درخت نشوید و نگفتم بشما که همانا شیطان برای شما دشمنی است هویدا [۲۲]

آدم و حواء گفتند ای پروردگارا ما بخود ستم نمودیم و اگر ما را نیامرزی و بما رحم ننمائی البته باشیم از زیانکاران [۲۳]

خـدا گفت از بهشت فرود آئیـد در حالیکه بعض از شـما با بعض دیگر دشـمنید و در زمین برای شـما قرارگاه و متاعی است تا وقت مرگتان [۲۴]

خدا گفت در زمين زندگانى ميكنيد و در زمين ميميريد و از زمين بيرون ميآئيد [۲۵]
اى اولاد آدم ما لباسى كه عورت شما را بپوشاند و زينت شما باشد براى شما نازل گردانيديم و لباس تقوى آن بهتر است اينكه نازل كردن لباس از آيات خدا (و نشانه‌هاى رحمت اوست) شايد مردم متذكر گردند [۲۶]
اى اولاد آدم شيطان شما را فريب ندهد چنانچه پدر و مادر شما را از بهشت بيرون كرد و جامه‌هاى بهشتى را از آنها كند تا اينكه بنماياند بآنها عورت يكديگرشان را همانا او و قبيله او شما را مى‌بينند از جائيكه شما آنها را نمى‌بينيد بحقيقت ما قرار داديم شياطين را دوستان آنهائيكه ايمان نميآورند [۲۷]

صفحه : ۱۸۶

(توضيح آيات)

وَ يا آدَمُ اسكُن أَنتَ وَ زَوجُكَ الجَنَّةَ فَكُلا مِن حَيثُ شِئتُما وَ لا تَقرَبا هذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونا مِنَ الظّالِمِينَ مخاطب باين خطاب آدم است و حواء را عطف بآدم داده و بآن دو نفر امر ميفرمايد كه از تمام انواع و اقسام مأكولات و نعمتهاى بهشتى بخوريد و باين شجره معهوده نزديك نشويد كه اگر نزديك باين درخت شديد و خورديد از ميوه آن از جمله ظالمين و ستمكاران ميگرديد يعنى بنفس خود ستم كرده‌ايد و ظاهرا امر (فَكُلا) و نهى (وَ لا تَقرَبا) امر و نهى ارشادى و تنزيهى است و ارشاد بر اينكه است كه اگر نزديك شديد و خورديد بخود ستم نموده‌ايد و از بهشت خارج خواهيد گرديد، و ميشود گفت نهى تنزيهى است نه نهى تحريمى تا اينكه گفته شود بمخالفت آن آدم و حوّاء معصيت كردند زيرا كه پيمبران معصومند.
و در اينكه بهشتى كه آدم و حواء در آن ساكن گرديدند چه نوع بهشتى بوده، قمى در تفسير خود گفته كه پدرم براى من حديث كرد از امام صادق ع كه شخصى از آنجناب پرسيد آيا بهشت آدم از باغهاى دنيا بود يا از باغهاى آخرت آنحضرت [ع] در جواب او فرمودند كه از باغهاى دنيا بود و همين ماه و خورشيد كه بما ميتابد بآن بهشت مى‌تابيد و اگر از باغهاى آخرت بود هرگز از آن اخراج نميگرديدند زيرا كه آخرت خانه خلود است.
و از بعض مفسرين است كه گفته مقصود بهشت آخرت است و بقرينه الف و لام (الجنة) كه ظاهرا الف و لام عهد است منصرف ميگردد ببهشت خلد، و اشكال بر اينكه كسيكه داخل بهشت خلد گرديد مخلّد در آن است و بيرون آمدن ندارد پاسخ گفته آنوقتى است كه بپاداش اعمال وارد شده باشد نه ابتداءا، و بقولى آن يكى از باغهاى آخرت است و الف و لام جنس بهشت است نه عهد، اما اينكه بهشت دنيا باشد آنهم با آيه (اهبِطُوا بَعضُكُم لِبَعضٍ عَدُوٌّ)

صفحه : ۱۸۷

تا آخر منافات دارد زيرا كه هبوط بمعنى نزول است، اگر منزل آدم و حواء يكى از باغهاى دنيا بود (هبوط) معنى نداشت بلكه تحصيل حاصل بود (وَ لَكُم فِي الأَرضِ مُستَقَرٌّ وَ مَتاعٌ إِلى حِينٍ) دلالت واضح دارد كه اول در زمين نبودند و بپاداش عملشان مأمور بنزول گرديدند، و از آنطرف هم بعيد است كه گفته شود بهشت خلد بوده زيرا كه بهشت خلد آخر مقامات مؤمن كامل است كه پس از گذشتن از مقامات نصيب وى ميگردد.
لكن در اينجا توجيه ديگرى بنظر ميرسد و آن اينكه است كه شايد بهشت آدم آن بهشتى بوده بين دنيا و آخرت يعنى بهشت ارواح، و اينكه در بعضى از احاديث فرموده بهشت آدم در زمين بوده عالم ارواح نزديك بزمين است، و شايد آن همان بهشتى است كه در كافى از ابى بصير از ابى عبد اللّه ع روايت كرده كه فرموده (ارواح مؤمنين در درختى از درختهاى بهشت از طعام آن ميخورند و از

مشروب آن میآشامند).

و نيز در كافى از على بن الحسين [ع] روايت ميكند كه فرموده

(القبر امّا روضة من رياض الجنة او حفرة من حفر النيران)

يعنى قبر يا باغى است از باغهاى بهشت يا گودالى است از گودالهاى جهنّم، و شايد بهشت آدم همان بهشت برزخى بوده نه بهشت عدن كه آخر مقامات صالحين است.

پس چه ضرر دارد كه گفته شود براى انسان كامل در ابتداء وجودش مقاماتى و درجاتى است اگر حقيقت انسان و مقام روحانى او از عالم (ما فوق الطبيعه) تعبيه نشده بود چگونه در انتهاى امرش مقام و موقعيتى پيدا مينمود و در مقام خود مبرهن گرديده كه عقل و روح مجرد انسانى از مقاماتى تنزل نموده و قادر حكيم براى استكمال چند صباحى او را در اينكه بدن كثيف محبوس گردانيده و پس از آن صعود مينمايد بعالم ارواح.

صدر المتألهين در تفسير سوره بقره راجع بقوله تعالى (اهبِطُوا) بيانى دارد كه خلاصه آن اينكه است كه براى انسان كامل در بدايت امرش مقاماتى و درجاتى

صفحه : ۱۸۸

است، پس بعض مقامات اوّلى انسان را بيان مينمايد و گفته مقام سوم او محل تعلّق روح ببدن است در عالم علوى سمائى و تا آخر بيانش كه مفصّل است و اجمالى از بيانات او را در جزء اول مخزن العرفان در تفسير سوره بقره تذكر دادهايم بآن جا رجوع شود.

فَوَسوَسَ لَهُمَا الشَّيطانُ لِيُبدِيَ لَهُما ما وُورِيَ عَنهُما مِن سَوآتِهِما الخ چون اينكه آيات ترجمه شده و واضح است و محتاج بتوضيح نيست و چنانچه گفته شد در چندين موضع از كلام اللّه تعالى از داستان خلقت آدم و مأمور گرديدن ملائكه بسجده و مخالفت شيطان و مطرود شدنش و مهلت خواستن و تسلط پيدا نمودن بر بنى آدم و اغواى آنها بطور واضح بيان شده و در اينكه تفسير نيز در هر موردى اجمالا بيانى راجع بآن شده در اينجا فقط ببعض نكات آن اشاره ميكنيم:

وسوسه در لغت بمعنى دعوت كردن بامر پستى است بآهستگى و پنهانى و (موارات) پوشانيدن در پس پرده است و (سوءات) جمع سوأة و بمعنى عضوى است كه آدمى از برهنه كردن و اظهار آن شرم ميدارد و (إِلّا أَن تَكُونا مَلَكَينِ) در معنى (الّا كراهة ان تكونا ملكين) يعنى پروردگار شما شما را از اينكه درخت منع نكرد مگر از اينكه جهت كه مبادا فرشته شويد و يا از خالدين گرديد.

و در مجمع البيان از سيّد مرتضى نقل ميكند كه وى احتمال داده كه مراد از جمله (إِلّا أَن تَكُونا مَلَكَينِ) اينكه باشد كه ابليس بآن دو چنين فهمانيد كه مأمور باجتناب از شجره خصوص ملائكه و آنانكه خالد در بهشتند ميباشد نه آدم و حواء و در حقيقت جمله باين ماند كه شخص بديگرى بگويد از چنين چيز نهى نشدى مگر اينكه فلان شخص باشى يعنى فلان شخص از آن چيز نهى شده است نه تو و اگر ابليس باين بيان مطلب را رسانيده براى اينكه بوده كه اينكه طور حرف زدن در تدليس و القاء شبهه و گمراه كردن طرف از هر بيان ديگرى مؤثّرتر است.

اينكه وجهى بود كه سيّد مرتضى طاب ثراه گفته لكن اشكالش اينكه است كه

صفحه : ۱۸۹

با آيه ۱۲۰ سوره طه (فَوَسوَسَ إِلَيهِ الشَّيطانُ قالَ يا آدَمُ هَل أَدُلُّكَ عَلى شَجَرَةِ الخُلدِ وَ مُلكٍ لا يَبلى) نميسازد زيرا كه در آنجا خود ابليس ميگويد، اى آدم آيا راهنمائى كنم تو را بر درخت خلد.

[تفسير الميزان] وَ قاسَمَهُما إِنِّي لَكُما لَمِنَ النّاصِحِينَ شيطان پس از آنكه از مقام بلندى كه داشت رانده شد و مهلت طلبيد اول در

مقام اغواء آدم و حوّاء برآمـد و باقسام و انواع افسونگری از جمله قسم یاد نمود که من ناصح و خیرخواه شـمایم و سـبب اقدام او بر اینکه عمـل اینکه بـود که از جهت آدم و سـجده نکردن بر او رانـده شـد خواست که آدم و حواء و پس از آن ذریّه آنهـا را نیز مثل خودش از رحمت خـدا دور گردانـد و سـجیه نفس پلیـد او وی را بر اینکه عمل سوق میداد چنانچه می‌بینیم در طبیعت هر موجودی است که هر مخلوق غیر خود را جـذب میکنـد تا اینکه مشاکل خود میگرداند، ببین چگونه نباتات عناصـر را بخود جذب میکنند که همشـکل آن گردنـد و همچنین حیوان نباتـات و برگها را میخورد که شـکل او شونـد، و نیز انسان حیوانات را میخورد که بشـکل او درآیند، و نیز آدم شقی حتّی الامکان سعی میکند که مردمان صالح را مثل خود گرداند، زن زناکار میخواهد زنهای نجیب و عفیف را زناکار گرداند.

اینکه است سرّ اینکه پیشوایان و مصـلحین بشر اینکه قدر سفارش و توصیه نموده‌اند که از اشخاص پلید معصیت‌کار دوری نمائید و ترغیب و تأکید کرده‌اند که با علماء و صـلحاء مصاحبت و مجالست نمائید و شاید یکی از وجوه اینکه آیه در سوره النور آیه ۲۶ که فرموده (الْخَبِيثاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَ الطَّيِّباتُ لِلطَّيِّبِينَ) هم همین نکته باشد که آدم خبیث طیّب را بخود جذب میکند و برعکس.

شیطان بانواع و اقسام حیله‌گری و خیرخواهی آدم و حواء را مغرور گردانید تا اینکه از آندرخت منهیّه خوردند بمجرد چشیدن لباس بهشتی از آنها

صفحه : ۱۹۰

بَدَتْ لَهُمـا سَوْآتُهُمـا وَ طَفِقـا يَخْصِـفانِ عَلَيْهِمـا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَ ناداهُما رَبُّهُما أَ لَمْ أَنْهَكُما عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ الـخ وقتی از آنـدرخت بفریب شـیطان چشـیدند (سوآت) جمع سوء و اینجا بمعنی عورت است، معلوم میشود یک دفعه لخت گردیدند و از برگهای بهشت عورت خود را پوشانیدند آنوقت در مورد سـرزنش حق تعالی واقع گردیدند، و اینکه فرمود (وَ ناداهُما) دلالت دارد که باین عمل از مقام قربیکه داشـتند از خدا دور گردیدند زیرا که نداء را برای دور میآورند، و اول که گفت (یا آدم) مشعر بر اینکه است که بقرب الهی آدم نزدیک بود و بمخالفت دور گردید، اینکه بود که از بهشت مطرود شدند و عریان گردیدند.

و لبـاس دو قسم است لبـاس ظاهری که عیوبـات بـدن را میپوشانـد، و لبـاس معنوی که عیوبات باطن انسان را میپوشانـد و آن لباس شرف و فضیلت و تقوی است و همین طوری که بمجرد خلافی لباس ظاهری آدم و حواء از تنشان ریخت بمجرد گناه و مخالفت آن لباس شرف و فضیلت نیز از حقیقت روحانیه بشر ریخته میگردد و در صحرای قیامت لخت و عریان وارد میگردد چنانچه در احادیث رسیده آدمی وارد میگردد در حالیکه لخت و عریان است، و در چند آیه بعد دارد (وَ لِباسُ التَّقْوى ذلِكَ خَيْرٌ).

قالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَ مَتاعٌ إِلى حِينٍ هبوط در لغت بمعنی نزول و سـقوط نمودن از مرتبه عالی است بمکان دانی و گاهی هبوط گویند و مقصود انتقال از مکانی بمکانی است قوله تعالی (اهْبِطُوا مِصـراً) منتقل بمصر گردید اینکه است که بعضـی گفته‌انـد بهشت آدم در دنیـا بوده لکن وقتی اینکه آیه را بـا آیات دیگر مثل (وَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ) جمع کنیم همـان معنی اول متبـادر بـذهن میگردد و آن شایـد مقامی بوده بین دنیا و آخرت یا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنا عَلَيْكُمْ لِباساً يُوارِي سَوْآتِكُمْ وَ رِيشاً خطاب بتمام افراد بشر است از آنهائیکه موجودند و آنهائیکه در علم ازلی

صفحه : ۱۹۱

حق تعالی موجودند و در خارج معدوم و در مقام امتنان بر بشـر است که از جمله نعمتهائیکه پروردگار شـما بشـما عطاء نموده لباس است و در لباس چنـد خاصـیت ملحوظ گردیده: ۱- عورت شـما را میپوشاند. ۲- شـما را از سـرمای زمستان و گرمای تابستان حفظ مینماید. ۳- بلباس تجمّل و زینت می‌یابیـد (و ریشا) عطف است بر (یواری) یعنی علاوه بر اینکه عورت شـما را می‌پوشانـد و باضافه

بر اینکه بلباس زشتی شما پوشیده میگردد آرایش می‌یابید.

وَ لِباسُ التَّقوی ذلِکَ خَیرٌ ذلِکَ مِن آیاتِ اللّهِ لَعَلَّهُم یَذَّکَّرُونَ آیه اشاره باین است که اگر چه لباس ظاهر از نعمتهای خدا است و زینت آدمی است قوله تعالی (قُل مَن حَرَّمَ زِینَهَٔ اللّهِ الَّتِی أَخرَجَ لِعِبادِهِ وَ الطَّیِّباتِ مِنَ الرِّزقِ) لکن لباس تقوی همان لباسی است که ابلیس لعین جدیت نمود که از آدم و حواء کنده شود و بمخالفت امر از آنمقامیکه داشتند تنزّل نمایند آن لباس بهتر است.

از إبن عباس نقل میکنند که گفته لباس تقوی آن عمل صالح است و بعضی از دانشمندان گفته‌اند لباس تقوی طاعت است که عیب آدمی بآن پوشیده میگردد همان طوری که عورت بجامه پوشیده میگردد.

و از بحر الحقایق است که گفته لباس دو قسم است لباس فتوی و آن مفوّض بامر شریعت است و لباس تقوی و آن متعلق بحکم حقیقت است، از لباس فتوی همین بدن بهره است که ستر سوأهٔ او میشود و از لباس تقوی هر یک از دل و روح و سرّ و خفی بهره دارند و هر یک بچیزی پوشیده میگردند، بهره دل از تقوی صدق است در طلب مولی و بدان پوشیده شود شهوات طمع دنیا و ما فیها، و حظّ روح از لباس تقوی محبّت حق است و بدان مستور گردد سوأهٔ تعلق بغیر مولی و نصیب ستر از اینکه لباس نیست مگر شهود انوار الهی و بدان پوشیده میشود رؤیت سوأهٔ ما سوی، و بهره خفیّ از لباس تقوی بقای او است بهویّهٔ حق تعالی و باو پوشیده گردد هویّت خلق و انانیّت.

[منهج الصادقین]

صفحه : ۱۹۲

[سوره الأعراف (۷): آیات ۲۸ تا ۳۶]

اشاره

وَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَهًٔ قالُوا وَجَدنا عَلَیها آباءَنا وَ اللّهُ أَمَرَنا بِها قُل إِنَّ اللّهَ لا یَأمُرُ بِالفَحشاءِ أَ تَقُولُونَ عَلَی اللّهِ ما لا تَعلَمُونَ (۲۸) قُل أَمَرَ رَبِّی بِالقِسطِ وَ أَقِیمُوا وُجُوهَکُم عِندَ کُلِّ مَسجِدٍ وَ ادعُوهُ مُخلِصِینَ لَهُ الدِّینَ کَما بَدَأَکُم تَعُودُونَ (۲۹) فَرِیقاً هَدی وَ فَرِیقاً حَقَّ عَلَیهِمُ الضَّلالَهُٔ إِنَّهُمُ اتَّخَذُوا الشَّیاطِینَ أَولِیاءَ مِن دُونِ اللّهِ وَ یَحسَبُونَ أَنَّهُم مُهتَدُونَ (۳۰) یا بَنِی آدَمَ خُذُوا زِینَتَکُم عِندَ کُلِّ مَسجِدٍ وَ کُلُوا وَ اشرَبُوا وَ لا تُسرِفُوا إِنَّهُ لا یُحِبُّ المُسرِفِینَ (۳۱) قُل مَن حَرَّمَ زِینَهَٔ اللّهِ الَّتِی أَخرَجَ لِعِبادِهِ وَ الطَّیِّباتِ مِنَ الرِّزقِ قُل هِیَ لِلَّذِینَ آمَنُوا فِی الحَیاهِٔ الدُّنیا خالِصَهًٔ یَومَ القِیامَهِٔ کَذلِکَ نُفَصِّلُ الآیاتِ لِقَومٍ یَعلَمُونَ (۳۲)

قُل إِنَّما حَرَّمَ رَبِّیَ الفَواحِشَ ما ظَهَرَ مِنها وَ ما بَطَنَ وَ الإِثمَ وَ البَغیَ بِغَیرِ الحَقِّ وَ أَن تُشرِکُوا بِاللّهِ ما لَم یُنَزِّل بِهِ سُلطاناً وَ أَن تَقُولُوا عَلَی اللّهِ ما لا تَعلَمُونَ (۳۳) وَ لِکُلِّ أُمَّهٍٔ أَجَلٌ فَإِذا جاءَ أَجَلُهُم لا یَستَأخِرُونَ ساعَهًٔ وَ لا یَستَقدِمُونَ (۳۴) یا بَنِی آدَمَ إِمّا یَأتِیَنَّکُم رُسُلٌ مِنکُم یَقُصُّونَ عَلَیکُم آیاتِی فَمَنِ اتَّقی وَ أَصلَحَ فَلا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ (۳۵) وَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ استَکبَرُوا عَنها أُولئِکَ أَصحابُ النّارِ هُم فِیها خالِدُونَ (۳۶)

صفحه : ۱۹۳

[ترجمه]

وقتی که کافرین عمل زشتی کردند گفتند پدران خود را بر همین عمل یافتیم و خدا ما را بر اینکه عمل امر نموده ای رسول بگو

بدرستیکه خداوند بکار قبیح امر نمیکند آیا بر خود چیزی میگوئید که نمیدانید [۲۸]

بگو پروردگار من امر بعدالت نموده و اینکه رویهای خود را بگردانید بسوی قبله نزد هر نمازی و خدا را بخوانید در حالیکه خالص گردانید دین را برای او و همان طوری که اول شما را آفرید باز خواهید گشت [۲۹]

جماعتی را هدایت نمود و جماعتی گمراهی برای آنان محقق گردید همانا آنها شیاطین را بغیر خدا دوستان خود گرفتند و گمان میکنند که آنها هدایت یافته‌اند [۳۰]

ای اولادان آدم بگیرید زینت خود را نزد هر عبادت‌گاهی و بخورید و بیاشامید و اسراف نکنید زیرا که خدا اسراف کننده‌گان را دوست نمیدارد [۳۱]

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگو چه کس حرام کرده زینت خدا را آن زینتی را که برای بنده‌گان خود بیرون آورده و چه کس حرام کرده پاکیزه‌های روزی را بگو آن زینت و طیّبات برای کسانی است که در حیات دنیا ایمان آوردند از روی اخلاص برای آنها است خالص روز رستاخیز اینکه چنین ما آیات خود را برای اهل دانش تفصیل میدهیم [۳۲]

بگو همانا پروردگار من حرام کرده کارهای قبیح را آنچه ظاهر است از آنها و آنچه مخفی است و اینکه گناه و ستمکاری بغیر حق را و اینکه بر خدا شریک آورید چیزی را که نفرستاده بپرستش آن دلیلی و اینکه بر خدا بگوئید چیزی را که نمیدانید [۳۳]

و برای هر امّتی مدتی است وقتی که مدت آنها آمد ساعتی نه عقب میافتد و نه پیش میآید [۲۴]

ای اولاد آدم چون بیایند بر شما پیمبران از جنس شما و آیات من را برای شما بخوانند پس کسیکه پرهیزگار گردید و خود را اصلاح کرد نه خوفی است بر آنها و نه اینکه محزون میباشند [۳۵]

و کسانیکه آیات ما را تکذیب نمودند و از (اطاعت) آن تکبر کردند چنین جماعتی یاران آتشند و در آن جاویدانند همیشه [۳۶]

.

صفحه : ۱۹۴

(توضیح آیات)

اشاره

وَ إِذا فَعَلُوا فاحِشَةً قالُوا وَجَدنا عَلَیها آباءَنا وَ اللّهُ أَمَرَنا بِها پس از داستان آدم و حوّاء که باغوای شیطان از بهشت و دار کرامتیکه داشتند بیرون شدند و گوشزد نمودن بنی آدم که مواظب حال خود باشند و بدانند که ابلیس و تابعین او دشمن بزرگ انسانند و فریب او را نخورند.

در اینکه آیات شروع نموده باعمال مشرکین و برسولش تذکر میدهد که اینها دست خوش شیاطین گردیده و اعمال بدشان را در نظرشان زینت داده و کار نیک میپنداشتند مثل اینکه گفته‌اند زنها و مردهایشان لخت طواف کعبه مینمودند بعذر اینکه ما در جامه‌های خود گناه کرده‌ایم و نباید با آن طواف کعبه کنیم و در اینکه آیه از مشرکین در فحشاء و منکرشان دو عذر ذکر شده یکی اینکه میگفتند ما چون پدران خود را بر اینکه عمل یافتیم ما نیز تابع آنها گردیدیم و ظاهرا گمان آنها اینکه بود که البته عمل آنان از روی مأخذ صحیحی انجام گرفته پس ما تابع آنها میگردیم و در موارد بسیاری از کلام اللّه اینکه عذر را ردّ میکند قوله تعالی (أَ وَ لَو کانَ آباؤُهُم لا یَعقِلُونَ شَیئاً وَ لا یَهتَدُونَ) سوره بقره آیه ۱۶۵ (أَ وَ لَو کانَ آباؤُهُم لا یَعلَمُونَ شَیئاً وَ لا یَهتَدُونَ) سوره

مائده آيه ۱۰۳، و ديگر ميگفتند خدا بما چنين امر كرده و اينكه عذر دوم بازگشت بهمان عذر اول است كه بگمان غلطشان عمل پدرانشان از روى مأخذ صحيح گرفته شده، و شايد قائلين باين قول جبرى بودند كه تمام اعمال را از خوب و بد نسبت بخدا ميدادند قُل إِنَّ اللّهَ لا يَأمُرُ بِالفَحشاءِ أَ تَقُولُونَ عَلَى اللّهِ ما لا تَعلَمُونَ امر برسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه بآنها بگو همانا خدا امر نميكند بفحشاء بلكه امر ميكند بعدل و احسان و كارهاى نيك عقلائى، همزه استفهام در مقام انكار آمده كه چگونه چيزيكه نميدانيد نسبت بخدا ميدهيد.

صفحه : ۱۹۵

قُل أَمَرَ رَبِّى بِالقِسطِ وَ أَقِيمُوا وُجُوهَكُم عِندَ كُلِّ مَسجِدٍ وَ ادعُوهُ مُخلِصِينَ لَهُ الدِّينَ اشاره است به اينكه كه اضافه بر اينكه خدا امر بفحشاء نميكند و بآنچه بحكم عقل و در نظر عقلاء قبيح مينمايد امر نميكند، امر فرموده بقسط و عدالت، و آن صفت ارجمندى است كه جامع تمام محسنات عقلى است از عفّت و شجاعت و حكمت و آنچه از محسنات عقلائى بشمار ميرود مثل سخاوت، بردبارى، عاطفه و گذشت و غير اينها چون خداى تعالى خير محض و كامل است و از روى تفضل و صفت رحمانى عالم را آفريده و بنده‌گان را امر بقسط و عدالت و ميانه روى فرموده كه در تمام اعمال و افعال حدّ وسط را مراعات نمائيد.

و ديگر امر فرموده كه روى خود را بطرف قبله نمائيد نزد هر سجده يا مسجديكه باشد بلكه در هر عبادتى بسوى قبله توجه نمائيد، شايد اشاره باين باشد كه تمام روى زمين را سجده‌گاه شما قرار دادم چنانچه پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرمود (جعلت لى الارض مسجدا و طهورا)

و اينكه خود يكى از تفضلاتى است كه مخصوص باين امّت مرحومه قرار داده كه در هر كجا باشند نماز بخوانند و هر محلى را سجده‌گاه قرار داده نه اينكه مخصوص بيك مسجد معين باشد كه هميشه روى نيازمندى بسوى مبدء بى‌نياز بياورند و در مقابل عظمت او خود را بخاك مذلت اندازند و اظهار ذلت و مسكنت نمايند از سر اخلاص و حقيقت در حاليكه دين را براى او خالص گردانيده و در عبادت با او شريك نياورند و او را بطور خلوص پرستش نمايند كَما بَدَأَكُم تَعُودُونَ شايد ارشاد باين است كه بايست بدانيد تمام امور شما از اصل آفرينش كه از نيستى بهستى آمده‌ايد و امور زندگانى دنيوى شما از بقاء و حيات و روزى و آنچه را كه باو محتاج ميباشيد و عود و سر انجام كار شما بسوى او بازگشت ميكند (مبدء آفرينش شما همان است كه بسوى او بازگشت ميكنيد يعنى علت فاعلى و علت غائى يكى است همين كسيكه علت وجود شما است (غايت) وجودتان هم او است.

صفحه : ۱۹۶

فَرِيقاً هَدى وَ فَرِيقاً حَقَّ عَلَيهِمُ الضَّلالَةُ إِنَّهُمُ اتَّخَذُوا الشَّياطِينَ أَولِياءَ مِن دُونِ اللّهِ وَ يَحسَبُونَ أَنَّهُم مُهتَدُونَ يعنى خدا گروهى را راه نمود و بر گروه ديگر سزاوار گرديد گمراهى آيه اشاره است به اينكه كه آنهائيكه شياطين را دوستان خود گرفتند و از پى آنها رفتند ضلالت و گمراهى بر آنها محقق گرديد و باغواء شيطانى گمان ميكنند از راه يافته‌گان و هدايت شدگانند.

يا بَنِى آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُم عِندَ كُلِّ مَسجِدٍ وَ كُلُوا وَ اشرَبُوا وَ لا تُسرِفُوا إِنَّهُ لا يُحِبُّ المُسرِفِينَ آيه خطاب و متوجه ببنى آدم است و چند حكم نسبت بانسان بيان فرموده ۱- موقع نماز و ورود در مساجد زينت خود را برداريد كه شايد مقصود لباس باشد يعنى خود را بپوشانيد و مثل مشركين در موقع طواف و نماز با عورت مكشوف طواف و نماز نكنيد، و امر (خذوا) دلالت بر وجوب دارد و ستر عورت در نماز و طواف واجب است.

۲- (كُلُوا وَ اشرَبُوا) امر نموده كه بخوريد و بياشاميد، مفسرين از كلبى نقل ميكنند كه در شأن نزول آيه گفته بنى عامر در ايّام حج طعام نميخوردند مگر بمقدار اندكى و نيز از چربى اجتناب مينمودند، مسلمين گفتند ما باين عمل اولى‌تريم اينكه آيه نازل گرديد

كه خوردن و آشاميدن مربوط بحج نيست ۳- (وَ لا تُسرِفُوا) بخوريد و بياشاميد لكن در آن اسراف نكنيد.

[سخنان مفسرين در توجيه آيه]

۱- كلبى گفته معنى اسراف تعدّى نمودن از حلال بحرام است.

۲- مجاهد گفته در خوردن اسراف نكنيد و در لباس تكبّر ننمائيد.

۳- إبن عباس گفته هر چه خواهيد بخوريد و هر چه خواهيد بپوشيد لكن در خوردن و پوشيدن اسراف نباشد، و آراء ديگرى نيز گفته شده لكن مقصود معلوم است.

صفحه : ۱۹۷

گفته‌اند هارون الرشيد طبيب حاذقى داشت نصرانى بنام بختيشوع بعلى واقدى گفت در كتاب شما چيزى از علوم طب هست واقدى گفت آرى حق تعالى تمام طب را در نيم آيه جمع گردانيده و آن قوله تعالى (كُلُوا وَ اشرَبُوا وَ لا تُسرِفُوا) است گفت از پيغمبر شما چيزى راجع باين موضوع ذكر شده گفت آرى تمام طب را در چند كلمه جمع نموده فرموده

(المعدة بيت كلّ داء و الحمية رأس كل دواء و اعط كلّ بدن ما عوّدته)

معده خانه يعنى مخزن تمام دردها است و پرهيز كردن سر تمام دواها است و هر بدنى را بده آنچه باو عادت داده‌ئى. بختيشوع گفت باقى نگذارده كتاب شما و نه پيغمبر شما براى جالينوس هيچ طبّى را.

[مجمع البيان] قُل مَن حَرَّمَ زِينَةَ اللّهِ الَّتِى أَخرَجَ لِعِبادِهِ آيه مربوط بآيه بالا است و به (من استفهامى) كه در مقام انكار آرند در مقام مذمّت و سرزنش كسانى است كه بعضى از زينت و تجملات را بر خود حرام نموده‌اند بگمان اينكه پارسائى و زهد بترك زينت و تجمل است و خود را از نعمتهائى كه حق تعالى براى بندگانش آفريده كه بآن خود را بيارايند و جمال خدا داده خود را اظهار نمايند خود را محروم ميگردانند ديگر نميدانند كه زهد بى‌رغبتى بدنيا است، بقول سعدى عليه الرحمه:

زاهدى در لباس پوشى نيست زاهد پاك باش و اطلس پوش

و مضمون همين شعر در ديوان حضرت امير ع است.

(انما زهد الفتى قصر الامل لا باكل المرّ لا لبس الشمل)

و در روايتى در معنى زهد معصوم فرموده (زهد ترك چيزهائى نيست كه خدا حلال كرده بلكه معنى زهد اينست كه وثوق تو بمال و باقى عناوين زيادتر نباشد بآنچه نزد خدا است).

وَ الطَّيِّباتِ مِنَ الرِّزقِ و ديگر در مقام انكار فرموده چه كسى طعامهاى پاكيزه را كه روزى شما

صفحه : ۱۹۸

و براى قوت و بقاى شما از زمين بيرون آورده مثل حبوبات و حيوانات و فواكه و غير اينها كه اصل تمام اينها براى بشر آفريده شده حرام كرده، و اينكه اعتراض بكسانيست كه بعضى از اقسام حيوانات را مثل (بحيره و سائبه و حوام) را حرام دانسته بودند، و عموم اينكه آيه دلالت دارد كه تمام انواع خوراكيها و مشروبات و انواع تجملات و زينتها براى انسان مباح است مگر آنچه بدليل خارج

گردیده است.

در بعض روايات رسيده كه امام ع فرموده (خدا جميل است و جمال را دوست ميدارد).

عياشى بسند خود از ابى عبد اللّه ع چنين روايت كرده كه وقتى امير المؤمنين ع إبن عباس را نزد خوارج نهروان فرستاد تا آنها را موعظه كند.

إبن عباس بهترين لباس خود را پوشيد و ببهترين عطر خود را معطر نمود و بر افضل مركوبات خود سوار گرديد وقتى نزد خوارج آمد باو گفتند تو بهترين مردمانى چرا لباس جبابره پوشيده‌ئى و بر جنس مركوب آنها سوار شده‌ئى، إبن عباس در پاسخ آنها اينكه آيه را گفت (قُل مَن حَرَّمَ زِينَةَ اللّهِ تا آخر آيه) پس از آن گفت بپوشيد و تجمل كنيد همانا خدا جميل است و جمال را دوست ميدارد لكن از حلال باشد نه از حرام.

قُل هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الحَياةِ الدُّنيا خالِصَةً يَومَ القِيامَةِ كَذلِكَ نُفَصِّلُ الآياتِ لِقَومٍ يَعلَمُونَ (خالصة) منصوب و حال است يعنى تمام لذائذ پاك طيّب مخصوص بمؤمنين است در آخرت و در دنيا با كفار شركت دارند و خالص و بى‌آلايش آن در آخرت نصيب آنها گردد و براى كفار بهره‌ئى نيست.

اينكه آيه چنين ارائه ميدهد كه غرض از آفرينش نباتات و حيوانات و باقى مستلذات دنيوى براى مؤمنين ميباشد بلكه غرض از آفرينش كليّه موجودات عالم انسان كامل است چنانچه در حديث قدسى خطاب برسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نموده (لولاک

صفحه : ۱۹۹

لما خلقت الافلاک)

. آرى كفار و مشركين بمنزله همان حيوانات و نباتات و باقى اشيائند كه براى تعمير دنيا و بطفيل وجود مؤمن كامل و موحّد حقيقى آفريده شده‌اند و در سراى آخرت ارزشى براى وجود آنان نيست اينكه است كه در آخر آيه فرمود اينكه چنين ما آيات را تفصيل ميدهيم و بيان مينمائيم براى آنهائيكه فهم و شعور و دانش دارند.

قُل إِنَّما حَرَّمَ رَبِّيَ الفَواحِشَ ما ظَهَرَ مِنها وَ ما بَطَنَ وَ الإِثمَ وَ البَغيَ بِغَيرِ الحَقِّ الخ پس از آنكه بطور عموم انواع و اقسام زينتها را از لباس فاخر و هر گونه زينتهائى از مسكن و آرامگاه و غير اينها و نيز تمام اطعمه‌هاى لذيذ را براى انسان مباح گردانيده و اذن در تصرف آنها داده پس از آن امورى را از تحت عموم خارج ميگرداند كه گمان نشود انسان باقتضاء شهواتش هر عملى كه خواهد انجام دهد بر وى مباح است و در اينكه آيه خطاب برسولش نموده كه بگو پروردگار من چند عمل را بر شما حرام گردانيده:

۱- تمام اعمال زشت و قبيح مثل زنا و لواط و غير آنرا آنچه ظاهر كنيد و آنچه را مخفى داريد. ۲- (وَ الإِثمَ) عطف بفواحش است يعنى هر عملى كه گناه بشمار آورده شود. ۳- (وَ البَغيَ) يعنى طغيان و تعدى نمودن بدون حق ۴- (وَ أَن تُشرِكُوا بِاللّهِ ما لَم يُنَزِّل بِهِ سُلطاناً) براى خدا شريك نياوريد.

۵- (وَ أَن تَقُولُوا عَلَى اللّهِ ما لا تَعلَمُونَ) و بخدا آنچه را نميدانيد نسبت بدهيد وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذا جاءَ أَجَلُهُم لا يَستَأخِرُونَ ساعَةً وَ لا يَستَقدِمُونَ براى تذكر و ارشاد ببشر است كه بايد بدانيد كه هر گروهى را مدت عمر معينى است كه خواه و ناخواه وقتى موقع آن رسيد نه آنى عقب مى‌افتد و نه آنى جلو مى‌آيد.

صفحه : ۲۰۰

يا بَنِي آدَمَ إِمّا يَأتِيَنَّكُم رُسُلٌ مِنكُم يَقُصُّونَ عَلَيكُم آياتِي فَمَنِ اتَّقى وَ أَصلَحَ فَلا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ خطاب بتمام افراد بشر

نموده كه اى فرزندان آدم چون بيايد براى شما از جنس خودتان پيمبرانى و آيات مرا براى شما بخواند (فَمَنِ اتَّقى) جواب شرط است يعنى وقتى پيمبران آمدند هر كس از شما كه متقى و پرهيزگار و صالح و درست كار شد چنين كسى در محلّ امن و امان قرار گرفته ديگر نه ترس و خوفى براى او است از هر چه ميترسد ايمن ميگردد و نه حزنى و اندوهى براى وى است.

وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا وَ اسْتَكْبَرُوا عَنها أُولئِكَ أَصحابُ النّارِ هُم فِيها خالِدُونَ يعنى و آن كسانيكه تكذيب كردند آيات ما را و سركشى كردند از ايمان آوردن آن گروه اصحاب جهنّم ميباشند و آنها در جهنّم هميشه ميباشند ببقاء ابدى و خلود سرمدى.

صفحه : ۲۰۱

[سوره الأعراف (۷): آيات ۳۷ تا ۴۳]

اشاره

فَمَن أَظلَمُ مِمَّنِ افتَرى عَلَى اللّهِ كَذِباً أَو كَذَّبَ بِآياتِهِ أُولئِكَ يَنالُهُم نَصِيبُهُم مِنَ الكِتابِ حَتّى إِذا جاءَتهُم رُسُلُنا يَتَوَفَّونَهُم قالُوا أَينَ ما كُنتُم تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ قالُوا ضَلُّوا عَنّا وَ شَهِدُوا عَلى أَنفُسِهِم أَنَّهُم كانُوا كافِرِينَ (۳۷) قالَ ادخُلُوا فِي أُمَمٍ قَد خَلَت مِن قَبلِكُم مِنَ الجِنِّ وَ الإِنسِ فِي النّارِ كُلَّما دَخَلَت أُمَّةٌ لَعَنَت أُختَها حَتّى إِذَا ادّارَكُوا فِيها جَمِيعاً قالَت أُخراهُم لِأُولاهُم رَبَّنا هؤُلاءِ أَضَلُّونا فَآتِهِم عَذاباً ضِعفاً مِنَ النّارِ قالَ لِكُلٍّ ضِعفٌ وَ لكِن لا تَعلَمُونَ (۳۸) وَ قالَت أُولاهُم لِأُخراهُم فَما كانَ لَكُم عَلَينا مِن فَضلٍ فَذُوقُوا العَذابَ بِما كُنتُم تَكسِبُونَ (۳۹) إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا وَ استَكبَرُوا عَنها لا تُفَتَّحُ لَهُم أَبوابُ السَّماءِ وَ لا يَدخُلُونَ الجَنَّةَ حَتّى يَلِجَ الجَمَلُ فِي سَمِّ الخِياطِ وَ كَذلِكَ نَجزِي المُجرِمِينَ (۴۰) لَهُم مِن جَهَنَّمَ مِهادٌ وَ مِن فَوقِهِم غَواشٍ وَ كَذلِكَ نَجزِي الظّالِمِينَ (۴۱)

وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لا نُكَلِّفُ نَفساً إِلاّ وُسعَها أُولئِكَ أَصحابُ الجَنَّةِ هُم فِيها خالِدُونَ (۴۲) وَ نَزَعنا ما فِي صُدُورِهِم مِن غِلٍّ تَجرِي مِن تَحتِهِمُ الأَنهارُ وَ قالُوا الحَمدُ لِلّهِ الَّذِي هَدانا لِهذا وَ ما كُنّا لِنَهتَدِيَ لَو لا أَن هَدانَا اللّهُ لَقَد جاءَت رُسُلُ رَبِّنا بِالحَقِّ وَ نُودُوا أَن تِلكُمُ الجَنَّةُ أُورِثتُمُوها بِما كُنتُم تَعمَلُونَ (۴۳)

صفحه : ۲۰۲

[ترجمه]

پس كيست ظالم‌تر از كسيكه بر خدا افتراء زند و دروغ بندد يا آيات او را تكذيب نمايد آن گروه ميرسد بايشان بهره آنها از لوح محفوظ (يعنى رزق و اجل آنها) تا وقتى كه بيايند فرستادگان ما (يعنى ملك و اعوان او) براى قبض روح آنان گويند كجايند آنهائى كه شما بغير خدا ميخوانديد ميگويند آنها از نظر ما گم شدند و بنفسهاى خود شهادت ميدهند كه همانا آنها بودند كافرين [۳۷]

خداى تعالى ميگويد داخل گرديد در جماعتى از جن و انس كه پيش از شما بودند در آتش و هر وقت طائفه‌ئى داخل آتش ميشوند هم دينان خود را لعنت ميكنند تا اينكه آتش دوزخ همه را فرا گيرد جماعت آخرين در باره جماعت اولين ميگويند اى پروردگار ما اينهايند كه ما را گمراه كردند آنها را در برابر (از آتش) عذاب گردان خدا در جواب آنها گويد براى تمام شما دو برابر (عذاب) است و لكن شما نميدانيد [۳۸]

اولين آنها بآخرين آنها گويند پس نيست شما را بر ما فضيلتى براى تخفيف عذاب پس عذاب را بچشيد بسبب آنچه كسب نموديد

[۳۹]

براستی آنکسانیکه آیات ما را تکذیب کردند و از آن استکبار نمودند برای آنها درهای آسمان گشوده نمیشود و داخل بهشت نمیگردند تا اینکه شتر در سوراخ سوزن درآید و اینکه چنین ما گنهکاران را پاداش میدهیم [۴۰]

و برای آنها است در جهنّم بسترهای گسترده و در بالای آنها سرا پرده (آتش) است و چنین پاداش میدهیم ستمکاران را [۴۱]

و آن کسانی که ایمان آوردند و اعمال نیکو نمودند ما هیچ نفسی را تکلیف نمیکنیم مگر بقدر کمتر از طاقت او آنها یاران بهشتند و در آن جاویدانند [۴۲]

و بیرون بریم آنچه در سینه آنها است از غلّ و غش طبیعت و در آن (بهشت) نهرها از زیر درختان جریان دارد و میگویند حمد و ستایش مخصوص بآن خدائی است که ما را راه نمائی کرد باین مقام و اگر نبود که هدایت کرد ما را نبودیم ما از راه یافته گان همانا محققا رسولان پروردگار ما آمدند بر ما و مهتدی شدیم (آنگاه بر اهل بهشت)

صفحه : ۲۰۳

نداء شود که اینست آن بهشتی که بشما بارث رسید بسبب اعمالیکه بودید عمل میکردید [۴۳]

(توضیح آیات)

فَمَن أَظلَمُ مِمَّنِ افتَری عَلَی اللّهِ کَذِباً أَو کَذَّبَ بِآیاتِهِ أُولئِکَ یَنالُهُم نَصِیبُهُم مِنَ الکِتابِ آیه متفرع بر آیه بالا است و به (من استفهامیه) که در مقام انکار آورند اعتراض بکفار و مشرکین نموده و کسانیکه از روی کبر و عناد بآیات خدا افتراء میزنند و دروغ می‌بندند و بخدا نسبت فرزند یا شریک میدهند آنان را نیز مورد سرزنش قرار داده و بآنها خاطر نشان میکند، و چنانچه در آیه بالا گفته شد بنی نوع انسان را مخاطب قرار داده که ما بتوسط پیمبران آنچه صلاح و کمال و سعادت دنیا و آخرت شما را ایجاب مینمود بشما ابلاغ گردانیدیم، و در آیات خود پاداش اعمال خوب و بد شما را نیز بطور وضوح بیان نمودیم با اینکه حال آیا کی است که ستمکارتر باشد از کسیکه دانسته از روی کبر و عناد بر خدا افتراء زند و دروغ بندد و آیات خدا را تکذیب کند و اینکه جماعت کسانی میباشند که بآنها میرسد در دنیا آنچه در کتاب تکوینی که شاید مقصود لوح محفوظ و دفتر آفرینش باشد از تقدیرات و آنچه در حیات دنیایشان از نعمتها و حیات و مال و ثروت و ریاست برای آنان مقدر گردیده و تعیین شده بآنها میرسد حَتّی إِذا جاءَتهُم رُسُلُنا یَتَوَفَّونَهُم الخ پس از آنکه از آنچه در دنیا نصیبشان شده بود حظ کامل از آن میبرند تا موقعیکه ملائکه قابض ارواح برای گرفتن روح آنها آمدند و آن طوری که در بعضی از آیات بیان شده ملائکه با شدّت و سختی جان کفار را میگیرند وقتی آنان بجزع افتادند ملائکه بآنها سرزنش مینمایند و گویند کجایند آن بتهائی

صفحه : ۲۰۴

که بغیر از خدا میخواندید بیایند و بفریاد شما برسند کفار گویند ما آنها را گم کرده‌ایم و خودشان بر نفسشان و بر کفرشان گواهی میدهند، از جواب آنها که شریکان را گم کردیم معلوم میشود که اصلا آنها بآنچه قبلا ادعاء مینمودند و قبله خود در پرستش قرار داده بودند ایمان نداشتند زیرا اگر ایمان در قلب نفوذ کند فراموش نخواهد گردید.

قالَ ادخُلُوا فِی أُمَمٍ قَد خَلَت مِن قَبلِکُم مِنَ الجِنِّ وَ الإِنسِ فِی النّارِ الخ چون آیه ترجمه شده و واضح است و محتاج بتوضیح نیست اینکه است که آیه را بوضوح خود باقی گذاشتیم.

و خلاصه آیه خبر میدهد از بعض حالات پس مرگ کفار و مشرکین که بآنها گفته میشود شما با امتهائیکه پیش از شما مرده‌اند و

بـدین و آئین شـما بوده‌انـد از جنّ و انس داخـل آتش شویـد وقتی که هر جماعتی از آنها با هم سـنخ خودش وارد عـذاب میگردند بیکدیگر ناسزا میگویند تا وقتی همه با هم جمع میگردند.

شایـد اول آیه راجع بعـالم برزخ باشـد که پس از قبض روحشـان در برهوت وارد میگردنـد وقـتی همـدینان خودشـان را در عـذاب می‌بیننـد بآنهـا لعنت میکننـد که اگر شـما کـافر و مشـرک نبودیـد ما هم اینکه طور گرفتار عـذاب نمی‌شـدیم (حتّی اذا ادارکوا فیها جمیعـا) شایـد حـال آخرت آنهـا باشـد که تمام کفار و معانـدین در جهنّم با هم جمع میگردنـد از رؤساء و تابعین آنوقت آخریها از پیشینیان آنها بخدا شکایت میکنند که اینها ما را گمراه کردند تا آخر آیه ۳۹.

إِنَّ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ اسْتَکْبَرُوا عَنها لا تُفَتَّحُ لَهُم أَبوابُ السَّماءِ وَ لا یَدخُلُونَ الجَنَّهَ آیه در مقام پستی درجه اشقیاء و مقام نازل آنها برآمده که آنهائیکه از روی اسـتکبار آیات ما را تکذیب نمودند برای اینان دربهای آسمان باز نمیشود و داخل بهشت هم نمیگردند تا اینکه شتر داخل سوراخ سوزن بشود، یعنی همچنانکه

صفحه : ۲۰۵

دخول جمل در سوراخ سوزن محال است دخول آنها هم در بهشت محال است.

بعضی از مفسرین از اینکه آیه استنباط کرده که بهشت در آسمان است و جهنّم در زمین لکن اینکه قول با اینکه موقع صور اسرافیل آسـمانها و زمین همه منـدک میگردد و لقـوله تعـالی که در وصـف قیـامت در سـوره ابراهیم آیه ۴۹ فرموده (یَومَ تُبَدَّلُ الأَرضُ غَیرَ الأَرضِ وَ السَّماواتُ) منافات دارد.

و شایـد مقصود از سـماء همان معنی لغوی آن مراد باشـد که آنهائی که بآیات اسـتکبار کردند روح آنها از مرتبه دانی طبیعت بعالم فوقانی صـعود نمیکند و داخل در بهشت که دار کرامت الهی است نمیگردند بلکه در جحیم طبیعت با هم سـنخهای خودشان همیشه معذّب خواهند بود.

حَتّی یَلِجَ الجَمَلُ فِی سَمِّ الخِیاطِ وَ کَذلِکَ نَجزِی المُجرِمِینَ تشبیه لطیفی است و اشاره به اینکه که همین طور که شتر ممکن نیسـت در سوراخ سوزن داخل گردد همین طور آنهائیکه آیات خـدا و رسالت پیمبران را از روی کبر و عناد تکذیب نمودند ممکن نیسـت داخل بهشت گردند.

شاید آیه نظر باین دارد که گمان نشود محروم گردیدن کفار و مشرکین از بهشت در باره آنها ستم است و گفته شود چه ضرر دارد خـدائی که دائم الفضل و قـدیم الاحسان است آنها را ببخشـد و وارد بهشت گرداند، آیه از اینکه اعتراض پیش بینی کرده که همان طوری که در نظـام آفرینش و در قضـاء الهی امور عـالم را دو قسم گردانیـده ممکن و محـال و آنچه متعلق قـدرت میگردد آنچیزی است که (فی حـدّ ذاته) ممکن باشـد یعنی قابلیت وجود و گرفتن فیض الهی هنوز در آنان باقی مانـده باشـد و باین مثال بما میرساند که منکرین باختیـار خود طوری خود را از لیـاقت رسـیدن ببهشت و دار رحمت انداختهانـد که جوهر نفسـشان را فاسـد گردانیـده‌اند دیگر بهشت بر آنهـا حرام میگردد و رحمت و فیض الهی در محلّ قابل نفوذ مینمایـد وقتی از باب عـدم امکان داخل بهشت نشـدند جایگاه آنان بالاخره جهنّم خواهد گردید و بستر و خوابگاهی از آتش برای آنها مهیّا

صفحه : ۲۰۶

گردیـده و در بالای سر آنها نیز سـرا پرده‌ئی از آتش زده شده، اشاره به اینکه که آتش بآنها احاطه دارد و البته اینکه همان آتش و عذابی است که بدست خود در دنیا برای خود تهیه نموده‌اند.

وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لا نُکَلِّفُ نَفساً إِلّا وُسعَها أُولئِکَ أَصحابُ الجَنَّهِ هُم فِیها خالِدُونَ الی آخر آیه بعد همان طوری که

عادت قرآن است پس از بیان حال کفار و ذلت و پستی و عدم امکان دخول آنها در دار رحمت الهی، شروع نموده ببیان حال و مآل مؤمنین و کسانیکه در دنیا اعمال نیکو نمودند، و در دو آیه نسبت بآنها چند کرامت را تذکر میدهد:

۱- لا نُكَلِّفُ نَفساً إِلّا وُسعَها هیچ نفسی و کسی را تکلیف نمیکنیم مگر بقدر ما دون طاقتش و اگر اعمال صالحات را که بالف و لام جنس است و برای استغراق میآورند بظاهرش باقی گذاریم عموم از آن استفاده میشود یعنی چنین فهمیده میشود که کسی از اهل بهشت نمیشود مگر اینکه تمام اعمال نیک شایسته را عمل نماید و چنین استیعابی از عهده اکثر مومنین خارج است و لازمه آن عدم دخول مؤمنین است ببهشت، اینکه است که اعمال صالحات را مقیّد گردانیده به وسع، و در حدیث است

(الوسع ما دون الطاقهٔ)

پس معنی آیه چنین میشود که آن کسانیکه ایمان آورده‌اند و بقدر وسع که ما دون طاقت است اعمال نیکو نموده‌اند چنین مردمانی اهل بهشتند و در آن جاویدانند.

۲- وَ نَزَعنا ما فِي صُدُورِهِم مِن غِلٍّ از جمله تفضلاتی که بمؤمنین و صالحین کرامت نموده اینکه است که قلب و دلشان را از بغض و کینه و حسد و باقی امراض نفسانیه که میتوان گفت اینکه از بالاترین نعمتهائی است که بانسان کرامت شده خالی میگردانند، و چنانچه معلوم است بهشت جای پاکان است قلب و دل پاک که از قذارات نفسانیه و طبیعیه

صفحه : ۲۰۷

حیوانیه پاک گردیده و مصفّا و پاکیزه شده و از هواجس نفسانیه وارسته گردیده محلّ جلوه نور رحمانی و فیوضات رحمتهای یزدانی میگردد.

وَ قالُوا الحَمدُ لِلّهِ الَّذِي هَدانا لِهذا وَ ما كُنّا لِنَهتَدِيَ لَو لا أَن هَدانَا اللّهُ ۳- زبان اهل بهشت را گویا میگردانند بحمد و ستایش پروردگارشان و بفقر خود و تضلّاتی که در باره آنها شده شکرگزاری مینمایند و اظهار میکنند که ما از خود هیچ نداریم و فقیر الی اللّه میباشیم و اگر لطف و کرم او نبود ما هدایت نیافته بودیم و اهل بهشت گویند همانا رسولان پروردگار ما آمدند بحق و حقیقت و آنچه سعادت بشر منوط بآن بود رسانیدند و پس از آن بآنها نداء میشود ای اهل بهشت اینکه همان بهشتی است که بشما وعده داده شده بود و شما آنرا بارث بردید بپاداش اعمال نیکی که در دنیا نمودید.

صفحه : ۲۰۸

[سوره الأعراف (۷): آیات ۴۴ تا ۵۱]

اشاره

وَ نادى أَصحابُ الجَنَّةِ أَصحابَ النّارِ أَن قَد وَجَدنا ما وَعَدَنا رَبُّنا حَقًّا فَهَل وَجَدتُم ما وَعَدَ رَبُّكُم حَقًّا قالُوا نَعَم فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَينَهُم أَن لَعنَةُ اللّهِ عَلَى الظّالِمِينَ (۴۴) الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللّهِ وَ يَبغُونَها عِوَجاً وَ هُم بِالآخِرَةِ كافِرُونَ (۴۵) وَ بَينَهُما حِجابٌ وَ عَلَى الأَعرافِ رِجالٌ يَعرِفُونَ كُلاًّ بِسِيماهُم وَ نادَوا أَصحابَ الجَنَّةِ أَن سَلامٌ عَلَيكُم لَم يَدخُلُوها وَ هُم يَطمَعُونَ (۴۶) وَ إِذا صُرِفَت أَبصارُهُم تِلقاءَ أَصحابِ النّارِ قالُوا رَبَّنا لا تَجعَلنا مَعَ القَومِ الظّالِمِينَ (۴۷) وَ نادى أَصحابُ الأَعرافِ رِجالاً يَعرِفُونَهُم بِسِيماهُم قالُوا ما أَغنى عَنكُم جَمعُكُم وَ ما كُنتُم تَستَكبِرُونَ (۴۸)

أَ هؤُلاءِ الَّذِينَ أَقسَمتُم لا يَنالُهُمُ اللّهُ بِرَحمَةٍ ادخُلُوا الجَنَّةَ لا خَوفٌ عَلَيكُم وَ لا أَنتُم تَحزَنُونَ (۴۹) وَ نادى أَصحابُ النّارِ أَصحابَ الجَنَّةِ

أن أَفِيضُوا عَلَينا مِنَ المـاءِ أو مِمّا رَزَقَكُمُ اللّه قالُوا إِنّ اللّه حَرَّمَهُما عَلَى الكافِرِينَ (۵۰) الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُم لَهواً وَ لَعِباً وَ غَرَّتهُمُ الحَياةُ الدُّنيا فَاليَومَ نَنساهُم كَما نَسُوا لِقاءَ يَومِهِم هذا وَ ما كانُوا بِآياتِنا يَجحَدُونَ (۵۱)

صفحه : ۲۰۹

[ترجمه]

بهشتیان دوزخیان را آواز دهند (و گویند) همانا آنچه را که پروردگار ما بما وعده داده بود حق یافتیم آیا شما هم آنچه را که پروردگارتان وعده داده بود حق یافتید آنان گویند آری، پس بین آنها منادی نداء میکند که لعنت خدا است بر ستمکاران [۴۴]

آنهائیکه مردم را از راه خدا بازمیداشتند و بالقاء شبهات طلب راه کج مینمودند و آنها بآخرت هم کافر بودند [۴۵]

و میان بهشت و جهنّم یا میان اهل آن حجاب و پرده است، و بر اعراف مردانی میباشند که همه را بعلاماتشان میشناسند و باصحاب بهشت نداء میکنند که درود و سلامتی بر شما باد وقتی که اهل اعراف داخل بهشت نشده‌اند در حالیکه طمع دارند داخل شوند [۴۶]

وقتی که چشمهای آنها گردیده شود بسوی اهل آتش گویند ای پروردگار ما قرار مده ما را با جماعت ستمکاران [۴۷]

و اهل اعراف آواز میکنند مردانی را که آنها را بعلاماتشان میشناسند و گویند شما را بی‌نیاز ننمود آنچه را جمع نمودید و نه آنچه را که بآن سرکشی میکردید [۴۸]

آیا اهل بهشت آنانند که شما در دنیا قسم میخوردید که خدا آنها را برحمت خود نمیرساند، داخل بهشت گردید نه خوفی است برای شما و نه اینکه شما محزون میشوید [۴۹]

و اهل جهنّم اهل بهشت را صدا میکنند که بما افاضه کنید چیزی از آن آب (بهشتی) یا آنچه را که خدا روزی شما کرده بر ما فرو ریزید اهل بهشت گویند خدا آب و نعمتهای بهشت را بر کافرین حرام گردانیده [۵۰]

آنکسانیکه دین خود را لهو و بازیچه گرفتند و حیات دنیا آنان را مغرور گردانیده ما آنها را فراموش میکنیم همان طوری که آنها ملاقات امروز را فراموش کردند و آیات ما را انکار مینمودند [۵۱]

.

صفحه : ۲۱۰

(توضیح آیات)

اشاره

وَ نادى أَصحابُ الجَنَّةِ أَصحابَ النّارِ أَن قَد وَجَدنا ما وَعَدَنا رَبُّنا حَقًّا فَهَل وَجَدتُم ما وَعَدَ رَبُّكُم حَقًّا (نادی) مشعر بر اینکه است که اهل بهشت از اهل جهنّم و آتش بسیار دورند زیرا که نداء را در جائی آورند که کسی را از فاصله دوری صدا زنند.

و البته بایستی همین طور باشد زیرا که مقام اهل بهشت و اصحاب یمین جایگاه علّیین و مقام مرتفع مؤمنین است، و مقام جهنمیان سجّین و نازل‌ترین درکات دوزخیان است و فاصله بین اینکه دو مرتبه هم بحسب معنی و حقیقت و معنویت زیاد است و هم باعتبار

بعد مکانی بسیار است.

لکن چون اهل بهشت استیلاء و احاطه بتمام مراتب زیرین خود دارند و لو از جهت مقام و مرتبه بالاتر از اهل جهنّم میباشند اینکه است که شاید نظر بآنها دارند و مطلع بر حالات آنان نیز هستند و آنها را بصدای بلند که کاشف از شهامت و بزرگواری است صدا میزنند و بآنها اعلان میکنند و گویند که آنچه پروردگار ما قبلا بما وعده داده بود حق و درست یافتیم آیا شما نیز وعده‌های پروردگار خودتان را درست و حق یافتید.

قالُوا نَعَم فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَینَهُم أن لَعنَةُ اللّهِ عَلَی الظّالِمِینَ الَّذِینَ یَصُدُّونَ عَن سَبِیلِ اللّهِ وَ یَبغُونَها عِوَجاً وَ هُم بِالآخِرَةِ کافِرُونَ پس از آنکه اهل بهشت و اهل جهنّم هر دو بصدق وعده‌های حق تعالی شهادت دادند آنوقت از طرف حق تعالی اعلان میشود بطوریکه تمام اهل محشر از اولین و آخرین میشنوند و مؤذّن بصدای بلند نداء میکند که لعنت خدا یعنی دوری از رحمت خدا برای ستمکاران است، و در مقام معرفی ستمکاران که چه کسانی خواهند بود فرموده ستمکاران کسانی هستند که راه خدا را بستند و مردم را براه کج و معوج سوق دادند، و نیز ستمکاران کسانی میباشند که آخرت

صفحه : ۲۱۱

و قیامت را انکار مینمودند.

سؤال- چنانچه ظاهر است اکثر آیات قرآن آنهائیکه راجع بقیامت و حالات پس از اینکه عالم دنیا واقع میگردد آنرا بلفظ ماضی آورده در صورتی که هنوز واقع نگردیده و بایستی بصیغه استقبال آمده باشد.

در پاسخ گفته‌اند چون امر قیامت (محقق الوقوع است) اینکه است که گویا حالا هم واقع است، البته اینکه توجیه بسیار وجیه و درست است لکن بهتر اینکه است که گفته شود شکّی نیست که علم حق تعالی محیط بتمام اشیاء است و آنچه باید در عوالم ممکنات واقع گردد در دفتر آفرینش و لوح محفوظ ثبت و ضبط گردیده، در سورة الحدید است در آیه ۲۲ قوله تعالی (ما أَصابَ مِن مُصِیبَةٍ فِی الأَرضِ وَ لا فِی أَنفُسِکُم إِلّا فِی کِتابٍ مِن قَبلِ أَن نَبرَأَها).

نظر باین آیه و آیات دیگر معلوم میشود که آنچه در عوالم ممکنات از گذشته و آینده موجود شده یا میشود در احاطه علمیه حق تعالی با هم موجودند و ما چون زمانی و مکانی هستیم یعنی وجودمان محفوف بزمان و مکان است اینکه است که آنچه با زمان وجودمان تطبیق میگردد عالم بآن میگردیم و آنچه مقارن با زمان وجودمان نیست آنرا گذشته یا آینده میدانیم لکن آنکسیکه محیط بر زمان و زمانیات و مکان و مکانیات است گذشته و آینده نسبت باو معنی ندارد.

وَ بَینَهُما حِجابٌ وَ عَلَی الأَعرافِ رِجالٌ یَعرِفُونَ کُلًّا بِسِیماهُم (اعراف) جمع (عرف) است و مکان عالی و مرتفی است (وَ بَینَهُما حِجابٌ) مفسرین گفته‌اند بین اهل بهشت و جهنّم پرده‌ئی است و بر اعراف که مکان عالی و مرتفعی است مردانی میباشند که جلالت قدر و مقامشان بدرجه‌ئی است که هر کسی را بسیما و علاماتی میشناسند و گویند مقصود از (بَینَهُما) بهشت و جهنّم است، میتوان اینکه حجاب را تشبیه کرد بر مثال قوله تعالی که در سورة الحدید راجع بمنافقین فرموده (فَضُرِبَ بَینَهُم بِسُورٍ لَهُ بابٌ باطِنُهُ فِیهِ الرَّحمَةُ وَ ظاهِرُهُ

صفحه : ۲۱۲

مِن قِبَلِهِ العَذابُ

در اینکه مقصود از حجاب چیست و اهل اعراف کیانند و اعراف در قیامت در چه محلّی واقع است اختلاف بین مفسرین بسیار است لکن ما برای اختصار اکتفاء مینمائیم ببعض احادیثی که راجع باعراف رسیده است.

در اصول كافى كلينى [ره] بسند متصل روايت كرده كه گفت شنيدم از ابا عبد اللّه ع كه گفت (إبن الكواء) آمد نزد امير المؤمنين ع و از حضرتش از اينكه آيه (وَ عَلَى الْأَعرافِ رِجالٌ يَعرِفُونَ كُلًّا بِسِيماهُم) سؤال كرد در جواب فرمود (نحن على الاعراف) يعنى مائيم بر اعراف (نحن نعرف انصارنا بسيماهم) مائيم كه ياران خود را بعلاماتشان ميشناسيم و مائيم بر اعراف كه خداى تعالى ميشناساند ما را روز قيامت بر صراط پس داخل بهشت نميگردد مگر كسيكه ما را شناخته و ما او را بشناسيم، و داخل آتش نميگردد مگر كسيكه ما را انكار كند يعنى ما را نشناسد و ما او را نشناسيم، اگر خداى تعالى ميخواست همانا مردم او را ميشناختند لكن ما را قرار داد درهاى او و راه او و آن وجهى كه از او عطاء گرديده و كسيكه از معرفت ما عدول كند يا كسى را بر ما تفضّل دهد همانا از صراط لغزش ميكند الخ.

در مجمع البيان در معنى اعراف گفته اعراف مكانهاى مرتفع است (از عرف الفرس) يعنى يال اسب و از اينكه جهت مكاكل خروس را (عرف الديك) ميگويند بسبب اينكه ظاهر بودنش معروف‌تر است از آنچه در پائين است.

و كنايه ميباشد از مقام بلند اهل اعراف (رِجالٌ يَعرِفُونَ كُلًّا بِسِيماهُم) بقولى آنها جماعتى ميباشند كه درجه آنها بلند است مثل انبياء و شهداء و خوبان مؤمنين، و از على ع روايت است كه فرموده مائيم بر اعراف كه ياران خود را بعلاماتشان ميشناسيم.

و در حديث است از نبى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كه فرموده (يا على گويا مى‌بينم تو را در قيامت كه بدست تو عصائى است از عوسج قومى را بسوى بهشت ميرانى و قومى را

صفحه : ۲۱۳

بسوى آتش).

[پايان] در تفسير صافى از عياشى و از سلمان روايت كرده كه گفت بيشتر از ده مرتبه حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرمود اى على تو و اوصياء بعد از تو در (اعراف) بين بهشت و جهنّم ميباشيد و داخل بهشت نميگردد مگر كسيكه شما را شناخته و شما هم او را شناخته باشيد و داخل جهنّم نميگردد مگر كسيكه منكر شما باشد و شما هم او را انكار نمائيد.

و ثعلبى در تفسير خود بسندهاى خودش روايت كرده كه (اعراف) جاى بلندى است بر صراط و مردانيكه در اعراف ميباشند (حمزة بن عبد المطلب و عباس و على بن أبى طالب [ع] و جعفر طيّار ذو الجناحين كه ايشان دوستان خود را از دشمنانشان مى‌شناسند الى آخر كلامش.

و قمى از حضرت صادق ع روايت كرده كه گفته‌اند حساب هر امّتى با امام زمان او است و ائمه دوستان و دشمنان خود را بسيماى آنها ميشناسند و همين است قول خداى تعالى (وَ عَلَى الْأَعرافِ رِجالٌ يَعرِفُونَ كُلًّا بِسِيماهُم) و نامه اعمال اولياء خود را بدست راستشان ميدهند و آنها را ببهشت ميفرستند و نامه اعمال دشمنان خود را بدست چپشان ميدهند و آنها را بسوى جهنّم ميفرستند و در بصائر و قمّى از حضرت باقر ع روايت ميكنند كه چون از حضرتش از اهل اعراف سؤال شد گفت آنهائى ميباشند كه سيّئات و حسناتشان مساوى است و اگر آنها داخل آتش شوند پاداش گناهانشان است و اگر در بهشت داخل گردند برحمت خدا است.

و مرحوم فيض كاشانى در تفسير صافى گفته جهت اينكه در اخبار بسيار رجال اعراف را حمل بر ائمّه عليهم السّلام كرده‌اند اينكه است كه اگر اعراف مشتق از معرفت باشد انبياء و اوصياء آنها عارف بخدا و معروف نزد خدا ميباشند و خدا را بمردم ميشناسانند و اگر بمعنى (عرف) يعنى مكان عالى مرتفع باشد آنها از شدّت معرفتشان و فرط بصيرتشان گويا در مكان عالى مرتفع ميباشند كه

صفحه : ۲۱۴

بسائر مردم نظر ميكنند و درجات آنها و دركاتشان را مى‌بينند و از شدت معرفتى كه بآنها دارند بين سعداء و اشقياء تميز ميدهند و

بآنها نظر میکنند در حالیکه هنوز در همین دنیا میباشند.
[پایان] و نیز در کافی از علی [ع] روایت کرده که بسلمان فرموده
(معرفتی بالنورانیهٔ معرفهٔ اللّه)
یعنی شناختن مرا بنورانیّت همان شناختن خدا است، و شاید مقصود اینکه باشد که معرفت امام از جهت ملکوتیت و مقام عبودیت آن عین معرفت خدا است زیرا که در وجود ولیّ دو جهت است جهت بشریت و جهت ملکوتیت، و ولیّ از جهت ملکوتیت وجود او مستهلك است در وجود حق تعالی و در خود استقلالی نمینگرد و کسیکه نبی یا امام را از اینکه جهت بنگرد خدا را بوجه شناخته نه بکنه و حقیقت اینکه است که در همان حدیث بالا فرمودند (مائیم وجه اللّه و مائیم باب اللّه) و خدا شناخته نمیشود مگر از طریق معرفت ما.

[اعتراض]

همان طوری که برای ما ممکن نیست معرفت خدا ابتداءا از جهت قصور عقل ما همین طور برای ما ممکن نیست شناختن نبی و وصی از جهت ملکوتیت آنها زیرا که عقل ما قاصر است از فهم جهت ملکوتیت آنها و اگر برای ما ممکن بود شناسائی آنها بنحو ملکوتیت ممکن بود که خدا را بدون واسطه آنها بشناسیم و دیگر برای شناختن خدا محتاج بغیر نبودیم.

[پاسخ]

آری همین طور است شناختن آن بزرگواران از جهت ملکوتیت و نورانیّت کار آسانی نیست اینکه است که اکثر مردم از شناختن آنها عاجزند بلکه مقام آنها را انکار مینمایند مگر اینکه از راه محبّت بآنها و متابعت آنها نورانیتی و صفتی در قلب ماها پدید میگردد که بآن بخدا عارف میگردیم.
و چون برای حق تعالی جهت بشریت نیست و در شناختن هر چیزی سنخیت لازم است اینکه است که ماها در معرفت حق تعالی محتاج بواسطه‌ئی میباشیم که

صفحه : ۲۱۵

دارای دو جهت باشد یکی بشریت که سنخ ما است و دیگر جهت ملکوتیت تا اینکه از جهت بشریت برای ما ممکن باشد ملاقات آنها و محبّت و ولایت آنها و از جهت ملکوتیت آنها تحصیل معرفت بحق تعالی بنمائیم و تمام روایت اول و شرح آن در (اربعین الهاشمیهٔ) در حدیث ۱۶ ثبت شده هر کس خواهد بآن جا رجوع نماید.
وَ نادَوا أَصحابَ الجَنَّةِ أَن سَلامٌ عَلَيكُم لَم يَدخُلُوها وَ هُم يَطمَعُونَ الی قوله تعالی: وَ ما كُنتُم تَستَكبِرُونَ چون ترجمه آیات شده و واضح است و محتاج بتوضیح نیست اینکه است که از تفصیل آن خودداری مینمائیم.
و خلاصه آیات اینکه (و نادوا) در هر دو آیه ظاهرا و بقول اکثر مفسرین راجع باهل اعراف است آنها در همان محلّ کرامت خود که میباشند ندائی و نظری باهل بهشت میکنند و آنها را در مقامات ارجمند بهشتی مینگرند و بآنها سلام که اشاره بسلامتی آنها است میکنند و میگویند شما داخل بهشت نشدید مگر اینکه طمع داشتید.
و بقولی اینکه نداء از گنهکاران امّت پیمبران است.

طبرسى از حضرت صادق روايت كرده كه فرمود (الاعراف كثبان) بين بهشت و دوزخ است كه هر پيمبرى و هر خليفه پيغمبرى با گنهكاران اهل زمانش در آنجا جمعند مثل اينكه هر صاحب قشونى با ضعفاء لشگريان خود جمع ميگردد وقتى نيكوكاران ببهشت سبقت ميگيرند آن خليفه بگنهكاران امّت ميگويد نظر كنيد و ببينيد چگونه برادران مؤمن شما بر شما سبقت گرفتند پس گنهكاران باهل بهشت سلام ميكنند و اينكه است قوله تعالى (سَلامٌ عَلَيكُم) و آن گنهكاران داخل بهشت نشده‌اند در حاليكه طمع دارند كه بشفاعت نبى و امام داخل بهشت گردند، و همين گنهكاران وقتى باهل جهنّم نظر ميكنند (قالُوا رَبَّنا لا تَجعَلنا مَعَ القَومِ الظّالِمِينَ) گويند پروردگار ما را با جماعت

صفحه : ۲۱۶

ستمكاران قرار مده.

و نيز اصحاب اعراف مردمانى را بسيما و علاماتشان ميشناسند، و از حضرت صادق [ع] روايت شده كه اينكه نداء از انبياء و خلفاء آنها است كه رجالى را از اهل جهنّم مى‌بينند و آنان رؤساء كفارند و بآنها ميگويند نه جمعيت شما و نه استكبارتان شما را بى‌نياز ننمود يعنى آنچه را كه در دنيا بآن فخر و مباهات مى‌نموديد امروز براى شما سودى نبخشيد.

أ هؤُلاءِ الَّذِينَ أَقسَمتُم لا يَنالُهُمُ اللّهُ بِرَحمَةٍ ادخُلُوا الجَنَّةَ لا خَوفٌ عَلَيكُم وَ لا أَنتُم تَحزَنُونَ (اهؤلاء) اشاره بفقراء مؤمنين است كه داخل بهشت شده‌اند، و ضمير جمع در (اقسمتم) راجع بكفار است كه اهل اعراف بآنها سرزنش نمودند و آنان كسانى بودند كه در دنيا قسم ياد مينمودند كه خدا رحمتش را بمؤمنين نميرساند و داخل بهشت نميشوند پس اصحاب اعراب بمؤمنين ميگويند يا خداوند بآنها ميفرمايد داخل بهشت گرديد و در مكان امن و امان قرار گرفته‌ايد كه ديگر نه خوفى از آينده و نه حزنى از گذشته براى شما باقى نخواهد بود.

وَ نادى أَصحابُ النّارِ أَصحابَ الجَنَّةِ أَن أَفِيضُوا عَلَينا مِنَ الماءِ أَو مِمّا رَزَقَكُمُ اللّهُ قالُوا إِنَّ اللّهَ حَرَّمَهُما عَلَى الكافِرِينَ آيه پس از بيان سخنانى كه بين اهل اعراف با بهشتيان و جهنميان شده و نيز سخنان بهشتيان با جهنميان مطرح گرديده و شرح داده در مقام التجاء و التماس كردن جهنميان ببهشتيان برآمده كه اهل آتش و عذاب با استغاثه از اهل بهشت درخواست آب ميكنند و از روى بيچارگى نداء ميكنند و گويا ميگويند اى كسانيكه در اثر اعمال نيكتان مورد رحمت و الطاف پروردگارتان خورسند گرديده‌ايد قدرى از آبهاى خوشگوار خود از آنچه از نعمتها كه خدا روزى شما قرار داده بما افاضه نمائيد اهل بهشت در پاسخ آنها گويند خداى تعالى آب خوشگوار كه از سر چشمه فيض رحمت او جريان دارد و نعمتهاى

صفحه : ۲۱۷

طيبه كه روزى اهل ايمان نموده بر شما حرام گردانيده.

اينكه آيه نظير قوله تعالى است كه در سوره حديد آيه ۱۳ حكايهٔ از منافقين فرموده كه وقتى خود را در تاريكى و ظلمت بينند از مؤمنين كه صاحب نورند درخواست نور مينمايند و گويند (انظُرُونا نَقتَبِس مِن نُورِكُم قِيلَ ارجِعُوا وَراءَكُم فَالتَمِسُوا نُوراً فَضُرِبَ بَينَهُم بِسُورٍ لَهُ بابٌ باطِنُهُ فِيهِ الرَّحمَةُ وَ ظاهِرُهُ مِن قِبَلِهِ العَذابُ الخ) خلاصه آيه خبر ميدهد كه منافقين و كافرين در روز معاد هم در تاريكى و ظلمتى كه از قبل نفاق سراسر قلبشان را گرفته و آنان را از نور معرفت بى‌بهره گردانيده فرو رفته‌اند و هم از جهت كفرشان كه قلب و روحشان را از آب خوشگوار لذت بخش ايمان خورسند نگرديده و تشنگى و عطش بر آنها غالب ميگردد و تشنه ميباشند و اينست كه بمؤمنين كه صاحب نور و نهرها و چشمه‌هائى هستند كه از الطاف الهى بروز كرده پناه ميآورند و التماس ميكنند و از آنها نور و آب طلب مينمايند.

الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُم لَهواً وَ لَعِباً وَ غَرَّتهُمُ الحَياةُ الدُّنيا فَاليَومَ نَنساهُم كَما نَسُوا لِقاءَ يَومِهِم هذا وَ ما كانُوا بِآياتِنا يَجحَدُونَ آيه علت و سبب منع آنها را شرح ميدهد كه دانسته شود كه بازماندن كفار از نعمتهاى اخروى نه از جهت بخل و منع است بلكه عمل دنيوى آنان عذاب اخروى را ايجاب گردانيده و علت و سبب حرام شدن آبهاى بهشتى و نعمتهاى آنرا مترتب ميگرداند بر اعمال آنها كه همان طورى كه آنها دين خود را لهو و لعب گرفتند و زندگى دنيا آنان را مغرور گردانيد و از ياد خداى تعالى غافل گرديدند ما امروز با آنها معامله فراموشى ميكنيم يعنى آنها را بخودشان واميگذاريم همان طورى كه آنها ديدن امروز را فراموش كردند (جَزاءً وِفاقاً) و نيز چون آنها آيات ما را انكار كردند ما هم همان معامله را با آنان ميكنيم و آنان را از رحمت و نعمتهاى بهشتى طرد مينمائيم.

صفحه : ۲۱۸

[سوره الأعراف (۷): آيات ۵۲ تا ۵۸]

اشاره

وَ لَقَد جِئناهُم بِكِتابٍ فَصَّلناهُ عَلى عِلمٍ هُدىً وَ رَحمَةً لِقَومٍ يُؤمِنُونَ (۵۲) هَل يَنظُرُونَ إِلاّ تَأوِيلَهُ يَومَ يَأتِي تَأوِيلُهُ يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ مِن قَبلُ قَد جاءَت رُسُلُ رَبِّنا بِالحَقِّ فَهَل لَنا مِن شُفَعاءَ فَيَشفَعُوا لَنا أَو نُرَدُّ فَنَعمَلَ غَيرَ الَّذِي كُنّا نَعمَلُ قَد خَسِرُوا أَنفُسَهُم وَ ضَلَّ عَنهُم ما كانُوا يَفتَرُونَ (۵۳) إِنَّ رَبَّكُمُ اللّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ فِي سِتَّةِ أَيّامٍ ثُمَّ استَوى عَلَى العَرشِ يُغشِي اللَّيلَ النَّهارَ يَطلُبُهُ حَثِيثاً وَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ وَ النُّجُومَ مُسَخَّراتٍ بِأَمرِهِ أَلا لَهُ الخَلقُ وَ الأَمرُ تَبارَكَ اللّهُ رَبُّ العالَمِينَ (۵۴) ادعُوا رَبَّكُم تَضَرُّعاً وَ خُفيَةً إِنَّهُ لا يُحِبُّ المُعتَدِينَ (۵۵) وَ لا تُفسِدُوا فِي الأَرضِ بَعدَ إِصلاحِها وَ ادعُوهُ خَوفاً وَ طَمَعاً إِنَّ رَحمَتَ اللّهِ قَرِيبٌ مِنَ المُحسِنِينَ (۵۶)

وَ هُوَ الَّذِي يُرسِلُ الرِّياحَ بُشراً بَينَ يَدَي رَحمَتِهِ حَتّى إِذا أَقَلَّت سَحاباً ثِقالاً سُقناهُ لِبَلَدٍ مَيِّتٍ فَأَنزَلنا بِهِ الماءَ فَأَخرَجنا بِهِ مِن كُلِّ الثَّمَراتِ كَذلِكَ نُخرِجُ المَوتى لَعَلَّكُم تَذَكَّرُونَ (۵۷) وَ البَلَدُ الطَّيِّبُ يَخرُجُ نَباتُهُ بِإِذنِ رَبِّهِ وَ الَّذِي خَبُثَ لا يَخرُجُ إِلاّ نَكِداً كَذلِكَ نُصَرِّفُ الآياتِ لِقَومٍ يَشكُرُونَ (۵۸)

صفحه : ۲۱۹

[ترجمه]

براستى بر آنها كتاب آورديم كه آنرا بر اساس علم تفصيل داديم در حاليكه راه نماينده و هدايت و رحمت است براى جماعتى كه ايمان آوردند [۵۲]

آيا كافرين انتظار ميكشند مگر تأويل كتاب را روز كه تأويل آن ميآيد آن كسانيكه قبلا آنرا فراموش كرده‌اند ميگويند رسولان پروردگار ما آمدند بحق و درستى پس آيا براى ما شفعائى هست كه ما را شفاعت كنند يا اينكه برگرديده شويم بدنيا پس عمل كنيم غير از آنچه عمل ميكرديم، همانا كافرين بر نفسهاى خود زيان و خسران وارد نمودند و از آنها نابود گرديد آنچه را كه بآن بر خدا افتراء ميزدند [۵۳]

همانا پروردگار شما آنكسى است كه آسمانها و زمين را در شش روز آفريده پس از آن اراده او مستولى شد بر آفرينش عرش، پوشانيده ميگرداند شب روز را و شب روز را طلب ميكند بشتاب (يعنى بسرعت شب تمام ميشود و روز ميشود و بالعكس و خورشيد

و ماه و ستارگان تماما مسخر امر او میباشند آگاه باشید که برای او است عالم خلق و عالم امر بزرگ و بزرگوار است پروردگار عالمیان [۵۴]

پروردگار خود را بخوانید از روی زاری و پنهانی همانا او گردن کشان را دوست نمیدارد [۵۵]

و در زمین فساد نکنید بعد از اصلاح آن و خدا را بخوانید از روی ترس و امید همانا رحمت خدا نزدیک است بنیکوکاران [۵۶]

و خدا آنکسی است که باد را از پیشگاه رحمت خود میفرستد در حالیکه مژده دهنده رحمت او است (بباران) تا چون بادها ابرهای سنگین را بردارند تا اینکه سیراب گردانند زمین‌های مرده را پس نازل گردانیم آب باران را پس بآب بیرون آریم هر نوع میوه‌ها اینکه چنین ما مرده‌ها را بیرون آریم شاید شما متذکر گردید [۵۷]

و از زمین پاکیزه باذن پروردگارش نباتات بیرون میآید و از زمین ناپاک بیرون نمیآید مگر اندکی اینکه طور ما آیات را میگردانیم برای جماعتی که شکر و سپاس گذارند [۵۸]

صفحه : ۲۲۰

(توضیح آیات)

وَ لَقَد جِئناهُم بِکِتابٍ فَصَّلناهُ عَلی عِلمٍ هُدیً وَ رَحمَةً لِقَومٍ یُؤمِنُونَ اینکه آیه و آیه بعد در مقام بیان حال و گذارش اعمال کفار است و سر انجام کار آنها را شرح میدهد.

همانا بتوسط پیمبران برای آنها کتابی فرستادیم و از روی دانش خود و آنچه بکار آنان آید از مواعظ و عقاید و اعمال بنیکوترین وجهی بیان کردیم که آن هدایت و رحمت است برای جماعت گروندگان، و اختصاص بمؤمنین شاید از جهت اینکه باشد که فقط مؤمنین از آن بهره‌مند میگردند.

هَل یَنظُرُونَ إِلّا تَأوِیلَهُ یَومَ یَأتِی تَأوِیلُهُ یَقُولُ الَّذِینَ نَسُوهُ مِن قَبلُ الخ (هل) استفهام انکاری است یعنی اینکه کفار انتظار نمیبرند مگر عاقبت کتاب را و ایمان نمیآورند مگر وقتی که بعین الیقین بوعده‌های قرآن و وعید آن و مجازات منکر آنرا در قیامت مشاهده نمایند آنوقت است که کافرین آنهائیکه وعده‌های خدا را فراموش کرده بودند یعنی ندیده انگاشتند میگویند قبلا در دنیا رسولان حق برای ارشاد ما بحق و درستی آمدند و ما از آنها نپذیرفتیم آیا برای ما شفعائی هست که ما را شفاعت کنند یا میشود ما را بدنیا برگردانند تا تدارک ما فات نموده و غیر از آنکه در دنیا اعمال شرّ و فساد مینمودیم اعمال خیری انجام دهیم.

بیان حال مشرکین است که زیان و خسران بردند و نفسهای خود را فاسد گردانیدند و آن معبوداتی را که اتّکاء بر آنان داشتند بامید اینکه شفعاء آنها باشند مفقود نمودند و بتهائی را که بخدا افتراء میزدند و آنها را در امر خلقت یا در ترتیب نظام عالم شریک او میدانستند چون یک وهم و تخیلی بیش نبود و در قیامت چون حقایق ظاهر میگردد اینکه است که مشرکین در آنوقت آنچه را بوهم و خیال فاسد مؤثّر در امر خلقت میدانستند در نظرشان مفقود میگردد

صفحه : ۲۲۱

و انکار مینمایند.

إِنَّ رَبَّکُمُ اللّهُ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ فِی سِتَّةِ أَیّامٍ ثُمَّ استَوی عَلَی العَرشِ الخ اینکه آیه و آیه بعد متصل و مربوط بآیات بالا است و ببشر تذکر میدهد که بایستی چشم دل باز کنند و نظر نمایند و آیات پروردگار خود را از خلقت آسمانها و زمین و چگونگی نظام خلقت و ترتیب آفرینش اینکه جهان مجلل و اینکه نظام بدیع را بنظر تدبّر بنگرند و بدانند که پروردگارشان آن

كسـى است كه آسـمانهاى با اينكه عظمت از كرات و سـتارگان و منظومه شمسـى و زمين پهناور گيتى را بدون معاون و شريك در مقـدار شـش روز آفريـده، تفصـيل آن شـش روز كه خـداى تعالى آسـمان و زمين را در طول آن مدت آفريده در تفسـير سوره حم سجده تا اندازه‌ئى بيان شده، پس از آن عالم با عرش سـلطنت و استيلاء الهى مرتب گرديده و حكم حق تعالى بر همه اشـياء مستولى شده و عالم بيك نظام حيرت بخشـى بحركت آمده و هر شـيئى بوظيفه‌ئى كه مبدء و ناظم عالم مقرّر گردانيده انجام وظيفه ميدهد و آنى از خـدمت مرجوعه بخود سـستى نميكنـد شب بشـتاب روشـنائى روز را ميپوشانـد، خورشـيد و مـاه و سـتارگان تماما مسـخر امر پروردگارنـد، عـالم امر شايـد عـالم مجردات مراد باشـد و عـالم خلق عـالم ماديات همه مخصوص باو است بزرگ و بزرگوار اسـت پروردگار تمام عالميان در تفسير صافى از كافى روايت كرده كه حضـرت صادق ع فرموده در معنى (اسـتَوى عَلَى العَرشِ) (اسـتوى على كلّ شـىء) چيزى باو نزديك‌تر از چيز ديگر نيست يعنى تمام اشـياء نسبت باو مساوى ميباشـند، و در روايت ديگر (اسـتوى فى كـلّ شـىء) چيزى باو نزديك‌تر از چيزى نيست، دور نيست از او دورى و نزديك‌تر نيست باو نزديكى (اسـتوى فى كلّ شـىء) و در احتجاج از امير المؤمنين ع روايت كرده كه فرموده (استوى على العرش) يعنى (استوى تدبيره و علا امره).

صفحه : ۲۲۲

پس از آن فيض كاشانى [ره] در توجيه آيه گفته من ميگويم گاهى از عرش اراده ميشود جسميكه محيط است بتمام اجسام و گاهى جسـمى اراده ميشود كه محيط است بر آنچه روى زمين است يعنى عالم جسمانى بتمامه، و گاهى مقصود از عرش جسم محيط است با آنچه در او است از اجسام اينكه عالم و آنچه بين او و بين خـداى تعالى است از ارواحيكه قوام اجسام باو است يعنى تمام عوالم از عالم ملك و ملكوت و جبروت و تمام ما سوى اللّه، و گاهى مقصود از عرش علم خـدا است آن علمى كه انبياء و حجـج الهى مطّلع بر آن ميگردند، و در روايات اشاره بتمام اينها شده الى آخر.

[پايان] خلاصه قوله تعالى (ثُمَّ اسـتَوى عَلَى العَرشِ) كنايه از استيلاء و سلطنت او است بر تمام عوالم ملك و ملكوت و قيام موجودات بسته بتـدبير امر او است بطوريكه كوچك و بزرگى در عالم ممكنات از قلم تـدبيرش خارج نيست قوله تعالى در سوره يونس آيه ۳ پس از ذكر (استَوى عَلَى العَرشِ) فرموده (يُدَبِّرُ الأَمرَ) يُغشِى اللَّيلَ النَّهارَ يَطلُبُه حَثِيثاً وَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ وَ النُّجُومَ مُسَخَّراتٍ بِأَمرِهِ پس از بيـان خلقت آسـمانها و زمين و اشاره باستيلاء تخت سـلطنت و اقتـدار او بر تمام عوالم امكانى در مقام بيان ترتيب و تـدبير نظام عالم برآمـده و از جمله شب و روز را تـذكر ميدهـد كه شب شـتابان در پى روز است و بامر حق تعالى روز را ميپوشاند و شـمس و قمر و تمام ستارگان را مسخر گردانيده.

أَلا لَهُ الخَلقُ وَ الأَمرُ تَبارَكَ اللّهُ رَبُّ العالَمِينَ در آخر آيه تمام امور و اوضاع عالم آفرينش را نسبت بخود ميدهد كه بايستى بدانيد و آگاه باشـيد كه عالم خلق و امر هر دو مخصوص باو است، خلق بمعنى انـدازه‌گيرى است و مصداق كاملش عالم ماديات و طبيعيات است كه تركيب شـده و از اجزاء مواد و عناصـر تحقق پـذيرد و معلوم است كه هر مركّبى تركيب كننده‌ئى لازم دارد اينكه است كه اختراع تمام ماديات و اندازه‌گيرى هر موجود مادى بدست قدرت قادر حكيم انجام گرفته.

صفحه : ۲۲۳

(لَهُ الخَلقُ وَ الأَمرُ) اشاره به اينكه كه پس از اندازه‌گيرى موجودات از عالم خلق تمام امور خلقت مخصوص باو است كسـى در تدبير امور و نظام عالم مدخليتى نخواهد داشت او است آفريننده كائنات و تدبير امور هم بدست او است و متكفل امور عالم هم او است.

و شايد چنانچه بعضـى گفته‌اند مقصود از عالم خلق عالم ماديات باشد و از عالم امر عالم ارواح و عقول و مجردات اراده شده باشـد و بقرينه مقابل هم انداختن (الحق) و (الامر) بحرف عطف و آخر آيه (تَبارَكَ اللّهُ رَبُّ العالَمِينَ) معنى دوم ظاهرتر مينمايد.

ادعُوا رَبَّكَم تَضَرُّعاً وَ خُفيَةً إنَّه لا يُحِبُ‌ المُعتَدِين، الى قوله تعالى إنّ‌َ رَحمَت‌َ اللّهِ قَرِيب‌ٌ مِن‌َ المُحسِنِين‌َ تضرّع از ضراعت و بمعنى اظهار ضعف و ذلت است، خفيهٔ بمعنى پنهانى و مخفى داشتن است، پس از اينكه آثار جلال و عظمت و استيلاء و سلطنت و مالكيت خود را در آيات بالا تـذكر داده بما يادآورى مينمايد كه در همه حال در شدّت و رخاء، در حال نعمت و صـحت، در حال بلاء و نقمت، در هيـچ حالى مبـدء و مآل خود را فراموش نكنيـد و با حال تضـرع و فروتنى خفيـهٔ در پنهانى در دلتان پروردگار خود را بخوانيـد و بسوى او تضـرع نمائيـد همانا خـدا پروردگار مردمان سـركش متكبر را دوست نميدارد، و نيز در زمين پس از اصـلاح و آرامش آن فساد و طغيان نكنيـد و على الدوام از روى خوف از عذاب و طمع ثواب او را بخوانيد و بايستى بدانيد كه رحمت خدا نزديك اسـت بنيكوكاران، اشاره به اينكه كه هر كس اميدوار برحمت حق تعالى باشد بايستى نيكوكار گردد.

وَ هُوَ الَّذِي يُرسِ‌لُ الرِّياح‌َ بُشراً بَين‌َ يَدَى رَحمَتِهِ حَتّى إذا أَقَلَّت سَ‌حاباً ثِقالًا سُ‌قناه‌ُ لِبَلَدٍ مَيِّتٍ، الى قوله تعالى: لَعَلَّكُم تَـذَكَّرُون‌َ (و هو) ميشود عطف باشـد (بربّكم) در آيه بالاـ يعنى بخوانيـد پروردگـار خود را و او آنكسـى است كه بادهاى چهارگانه را پيش از آمـدن باران ميفرستد

صفحه : ۲۲۴

كه مژده باشد بآمدن باران پيش از آمدنش تا چون آن بادها ابرهاى سـنگين را برداشـتند ميرانيم آنرا براى شهر مرده در زمستان پس فرو ميفرستيم باران را از آن ابر پس بيرون ميآوريم بسبب آن آب هر نوع ميوه‌ئى.

گفته‌انـد بادهاى چهارگانه عبارت است از باد صـبا آبرا از زمين بر ميانگيزانـد و باد شـمال همه را جمع ميكنـد، و باد جنوب ابرها را باريدن قطرات در آورد و باد و بور بعد از باريدن ابرها را متفرق ميگرداند، بزرگ و بزرگوار است مدبّر و ناظم عالم.

كَذلِك‌َ نُخرِج‌ُ المَوتى لَعَلَّكُم تَـذَكَّرُون‌َ در بسيارى از آيات زنـده گردانيدن مرده‌گان را در قيامت تشبيه ميكند بزنده شدن زمين در فصل بهار پس از مردن و بى‌ثمر گرديدن آن در فصل زمستان و در جاهاى ديگر باندازه‌ئى وجه تشبيه بيان شده و در اينجا يادآورى ميشود كه شايـد مقصود از اينكه تشبيه دو جهت باشـد ۱- همين طورى كه زمين در زمسـتان بحقيقت ارضـى بودن خود باقى اسـت آثـار وجـودى وى از روئيـدن نباتـات فاقـد ميگردد لكـن عينش بـاقى است، انسـان نيز بمردن حقيقت انسـانيتش بـاقى است از آثـار وجوديش فاقد گرديده و در قيامت زنده ميگردد يعنى آثارش از مشاعر و قواى جسمانى و نتيجه اعمالش تماما ظاهر ميگردد پس از آنكه بمردن مخفى گرديده بود نه اينكه بكلى معدوم گرديده و خلقت تازه‌ئى نمايد.

۲- همين طورى كه بذريكه در زمين ريخته ميگردد زمين آنرا مثل رحم مادر كه نطفه را در خود پرورش ميدهد حبوبات را پرورش ميدهـد تـا اينكه آن جوهر ماده‌ئى كه لب آن است پرورش يافته چون باد بهارى بر آن ميوزد دانه پرورش يافته در رحم زمين بفشار زمين را ميشـكافد و سبز و خرّم بيرون ميآيـد، انسان نيز پس از مردن در عالم برزخ منزل ميانه دنيا و آخرت خود را بپايان ميرسانـد و بصور اسـرافيلى حيات نوينى پيـدا مينمايد و در صـبح قيامت بنداء رحمانى سـر از قبر بيرون ميكند و نداء حق را لبّيك گويان بميعاد پروردگار خود ميشتابد.

صفحه : ۲۲۵

تشبيه مؤمن بزمين پاك و كافر بزمين نكد و روايت امام حسن (ع) وَ البَلَدُ الطَّيِّب‌ُ يَخرُج‌ُ نَباتُه‌ُ بِإِذن‌ِ رَبِّهِ وَ الَّذِى خَبُث‌َ لا يَخرُج‌ُ إِلّا نَكِداً كَذلِك‌َ نُصَ‌رِّف‌ُ الآيـات‌ِ لِقَومٍ يَشـكُرُون‌َ ظـاهرا آيه متعلق بآيه بالا است كه تشبيه كرده مؤمن را بزمين پاك كه از هر كثافتى خالى و پـاك باشـد و كافر را تشبيه گردانيـده بزمين خبيث شوره زار كه پر از كثافات و قـذارات است و همين طورى كه زمين طيّب نباتات پـاكيزه از آن بيرون ميآيـد مؤمن پـاك در قيـامت از زمين برزخ بـارض قيـامت منتقل ميگردد با نور ايمان و يقين و اعمال شايسـته و

ملکات پسندیده و کافر از زمین خارج میگردد با تیره‌گی و سیاه روئی که نه صفات خوبی از او نمایان میگردد نه اعمال صحیحی و ثمره وجود او نیست (إِلّا نَکِداً) مگر تیره بختی و ذلّت و پستی اینکه چنین خدای تعالی آیات را تفصیل میدهد برای جماعتی که شکر گذارند.

از إبن عباس و مجاهد و حسن روایت شده که اینکه مثلی است که حق تعالی در باره مؤمن و کافر آورده دل مؤمن را تشبیه کرده بزمین پاکیزه و دل کافر را بزمین شوره زار وقتی باران موعظه از ابرهای رب الارباب بر دل مؤمن میبارد انواع طاعات و عبادات بر جوارح او ظاهر گردد و چون کافر استماع آن کند زمین دلش تخم نصیحت قبول نمیکند و از او صفتی که بکار آید نمایان نمیگردد [پایان] بروایتی روزی ابو محمّد حسن بن علی بن ابی طالب علیهم السّلام نزد معاویه رفت معاویه بقصد اینکه حضرت را ملزم گرداند گفت ای حسن خدا فرمود (لا رَطبٍ وَ لا یابِسٍ إِلّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ) هیچ‌تر و خشکی نیست مگر اینکه مندرج در کتاب است یعنی قرآن ریش من و تو را کجا در قرآن فرمود که من کوسج و تو ریش انبوه داری، امام ع در پاسخ او همین آیه را قرائت نمود (وَ البَلَدُ الطَّیِّبُ یَخرُجُ نَباتُهُ بِإِذنِ رَبِّهِ) اشاره بریش من است (وَ الَّذِی خَبُثَ لا یَخرُجُ إِلّا نَکِداً) مثال ریش تو است معاویه نزد حاضرین منفعل و خجالت‌مند گردید.

صفحه : ۲۲۶

[سوره الأعراف (۷): آیات ۵۹ تا ۶۹]

اشاره

لَقَد أَرسَلنا نُوحاً إِلی قَومِهِ فَقالَ یا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ ما لَکُم مِن إِلهٍ غَیرُهُ إِنِّی أَخافُ عَلَیکُم عَذابَ یَومٍ عَظِیمٍ (۵۹) قالَ المَلَأُ مِن قَومِهِ إِنّا لَنَراکَ فِی ضَلالٍ مُبِینٍ (۶۰) قالَ یا قَومِ لَیسَ بِی ضَلالَةٌ وَ لکِنِّی رَسُولٌ مِن رَبِّ العالَمِینَ (۶۱) أُبَلِّغُکُم رِسالاتِ رَبِّی وَ أَنصَحُ لَکُم وَ أَعلَمُ مِنَ اللّهِ ما لا تَعلَمُونَ (۶۲) أَ وَ عَجِبتُم أَن جاءَکُم ذِکرٌ مِن رَبِّکُم عَلی رَجُلٍ مِنکُم لِیُنذِرَکُم وَ لِتَتَّقُوا وَ لَعَلَّکُم تُرحَمُونَ (۶۳)

فَکَذَّبُوهُ فَأَنجَیناهُ وَ الَّذِینَ مَعَهُ فِی الفُلکِ وَ أَغرَقنَا الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا إِنَّهُم کانُوا قَوماً عَمِینَ (۶۴) وَ إِلی عادٍ أَخاهُم هُوداً قالَ یا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ ما لَکُم مِن إِلهٍ غَیرُهُ أَ فَلا تَتَّقُونَ (۶۵) قالَ المَلَأُ الَّذِینَ کَفَرُوا مِن قَومِهِ إِنّا لَنَراکَ فِی سَفاهَةٍ وَ إِنّا لَنَظُنُّکَ مِنَ الکاذِبِینَ (۶۶)

قالَ یا قَومِ لَیسَ بِی سَفاهَةٌ وَ لکِنِّی رَسُولٌ مِن رَبِّ العالَمِینَ (۶۷) أُبَلِّغُکُم رِسالاتِ رَبِّی وَ أَنَا لَکُم ناصِحٌ أَمِینٌ (۶۸)

أَ وَ عَجِبتُم أَن جاءَکُم ذِکرٌ مِن رَبِّکُم عَلی رَجُلٍ مِنکُم لِیُنذِرَکُم وَ اذکُرُوا إِذ جَعَلَکُم خُلَفاءَ مِن بَعدِ قَومِ نُوحٍ وَ زادَکُم فِی الخَلقِ بَصطَةً فَاذکُرُوا آلاءَ اللّهِ لَعَلَّکُم تُفلِحُونَ (۶۹)

صفحه : ۲۲۷

[ترجمه]

همانا ما نوح را بسوی قومش فرستادیم پس گفت ای قوم من خدا را عبادت کنید نیست برای شما الهی غیر او همانا من بر شما میترسم عذاب روز بزرگ را [۵۹]

گفتند بزرگان از قومش ما تو را می‌بینیم در گمراهی آشکارا [۶۰]

نوح گفت ای قوم من در من هیچ گمراهی نیست و لکن من رسولم از جانب پروردگار عالمیان [۶۱]

پیغامهای پروردگار خود را بشما میرسانم و شما را نصیحت میکنم و از جانب خدا میدانم آنچه را که شما نمیدانید [۶۲]
آیا شما تعجب میکنید از اینکه بیاید بشما پندی از پروردگار شما بر زبان مردی که از جنس شما است تا اینکه شما را بترساند و برای اینکه پرهیزگار گردید شاید شما رجم گردیده شوید [۶۳]
پس قوم نوح را تکذیب کردند پس ما نوح و آنهائی را که با او بودند در کشتی نجات دادیم و غرق کردیم آنهائی را که بآیات ما تکذیب کردند همانا قوم نوح گروهی کور دل بودند که آیات ما را دروغ پنداشتند [۶۴]
و بسوی قوم عاد برادر آنها را فرستادیم گفت ای قوم من خدا را پرستش نمائید نیست برای شما غیر از او هیچ خدائی آیا از عذاب خدا نمیترسید [۶۵]
گفتند گروهی از بزرگان قوم او که کافر بودند ما تو را سفیه و بی‌خرد می‌بینیم همانا ما گمان میکنیم تو از دروغ گویانی [۶۶]
هود گفت ای قوم من در من سفاهتی نیست و لکن من رسول از جانب پروردگار عالمیانم [۶۷]
پیغامهای پروردگارم را بشما میرسانم و من برای شما نیک خواه امین میباشم [۶۸]
آیا شما عجب دارید از اینکه پندی بیاید از جانب پروردگار شما بر مردی از شما تا اینکه شما را بترساند و یاد کنید نعمت الهی را چون شما را پس از نوح جانشین زمین گردانیده و بشما در خلقت اقامت و قدرت داده پس یاد کنید نعمتهای خدا را شاید رستگار گردید [۶۹]
.

صفحه : ۲۲۸

(توضیح آیات)

لَقَد أَرسَلنا نُوحاً إِلي قَومِهِ فَقالَ يا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ ما لَكُم مِن إِلهٍ غَيرُهُ إِنِّي أَخافُ عَلَيكُم عَذابَ يَومٍ عَظِيمٍ لام (لقد) لام قسم است و اینکه لام را همیشه با (قد) میآورند و جواب قسم محذوف است و در جائی آورند که مخاطب استماعی نموده و منتظر مطلبی است یعنی حقیقهٔ ما نوح را بسوی قومش فرستادیم، گفته‌اند که نوح پسر مالک بن مثوشلخ بن ادریس بود پنجاه ساله بود که بسوی جماعتی که اکثر آنان از اولاد قابیل و بت پرست بودند برسالت مبعوث گردید و از روی شفقت و مهربانی آنها را اضافه بخود نمود و گفت ای قوم من خدای واحد احد را پرستش نمائید جز او الهی نیست در عبادت کسی را با او شریک نگردانید من بر شما از عذاب روز عظیم میترسم، شاید مقصود از (یوم عظیم) قیامت باشد یا طوفان.
در کتب تاریخ تذکره نویسان گفته‌اند نوح پس از ادریس اول پیمبری بود که خدای تعالی بفرزندان قابیل و تابعین آنها از اولاد شیث فرستاد و در منهج از إبن عباس نقل میکند که گفته اولاد آدم بعضی در جبل منزل داشتند و بعضی در سهل مردان کوهستانی نیکو رو و زیبا صورت بودند و زنانشان زشت صورت، و مردمان سهل بر عکس آنها بودند مردهای آنها زشت و زنهایشان زیبا و خوش صورت بودند، ابلیس بصورت غلامی آمد نزد یکی از مردمان سهل و گفت من میخواهم تو را خدمت کنم او قبول کرد شیطان مدتی شبانی کرد و گوسفندان را میچرانید روزی نی ساخت و مردم که هرگز صدای نی نشنیده بودند دور او جمع میشدند اینکه خبر بگوش اهل جبل رسید در روز که عید اهل سهل بود و همه از شهر بیرون آمده بودند و زنان خود را آراسته و در نظر مردها جلوه‌گری مینمودند و بعضی از اهل جبل بنظاره‌گی داخل در آنها شدند وقتی آن زنها را با آن جمال دیدند شیفته آنها گردیدند و قوم خود را خبر دادند

صفحه : ۲۲۹

جماعت دیگری از آنها آمدنـد و بهم مخلوط گردیدند و زنها بآنها مایل گردیدند و فاحشه و زنا بین آنان شـیوع پیدا نمود و نوح ع هزار و پنجـاه سـال در بین آنهـا اقـامت کرد و آنـان را دعوت مینمود و از عقوبات الهی میترسانیـد آنها هیـچ متأثّر نمیشدنـد بلکه بر طغیانشان افزوده میگردید.

[پایـان] قالَ المَلَأُ مِن قَومِهِ إِنّا لَنَراکَ فِی ضَلالٍ مُبِینٍ (ملاء) بزرگان و رؤساء جماعتی را گوینـد و مقصود برؤیت در (لنریک) رؤیت قلب است یعنی ما علم داریم ای نوح که تو در گمراهی هویدائی میباشی که ما را از پرستش چندین خدا نهی میکنی و بعبادت یک خدا دعوت مینمائی و بقولی مقصود رؤیت بصر است یعنی از قبیل اعمال و افعالت می‌بینیم ای نوح که تو در گمراهی هستی.

قـالَ یـا قَومِ لَیسَ بِی ضَلالَهٌ وَ لکِنِّی رَسُولٌ مِن رَبِّ العالَمِینَ الی دو آیه بعـد نوح ع در پاسخ بقوم خود که او را نسبت بضـلالت و گمراهی میدادند گفت در من ضـلالت نیست (و لکنّی رسول من رب العالمین) من در گمراهی نیستم و لکن من رسول پروردگارم و میرسانم بشما پیغامهای پروردگارم را و نصیحت میکنم شما را و موظّفم که آنچه بمن وحی شده در اوقات پی در پی بشما برسانم و از خدا میدانم چیزهائی را از شدت غضبش بر دشمنانش آنچه را که شما نمیدانید.

(أ وَ عَجِبتُم) همزه انکـاری است (واو) عـاطفه است و معطـوف علیه محـذوف است گویـا گفته آیـا شـما تکـذیب میکنیـد و عجیب میدانید اینکه ذکری و موعظه‌ئی بزبان مردی از شما از طرف پروردگارتان بیاید تا اینکه شما را بترساند از سخط او و شما در اثر آن متقی و پرهیزگار شوید شما باین وسیله مورد ترحم او واقع گردید.

فَکَذَّبُوهُ فَأَنجَیناهُ وَ الَّذِینَ مَعَهُ فِی الفُلکِ وَ أَغرَقنَا الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا پس از آنکه ارشاد و انذار چندین ساله نوح ع در گوش سـنگین آن جماعت

صفحه : ۲۳۰

کوچک‌ترین تأثیری ننمود و بانواع و اقسام گوناگون بحضرت اذیت روا داشتند و نسبت سحر و دیوانگی بآن بزرگوار میدادند و نیز اذیتهای دیگر از قبیل فحش و ناسـزا حتّی گاهی چنانچه گفته‌اند در جواب نصیحت او سنگ باو میزدند و او را مجروح میگردانیدند و داسـتان او را در چندین موضع از قرآن مجید مثل سوره هود و طه و قصـص و جاهای دیگر تا اندازه‌ئی شرح داده‌ایم، وقتی نوح از ایمـان آوردن قوم مأیوس گردیـد و آنها مخالفت را بانتها رسانیدنـد اینکه است که خـدا خبر میدهـد که ما او را و آنهائیکه با او در کشتی بودنـد نجـات دادیم و کسـانیکه آیات ما را تکـذیب کردنـد و دروغ انگاشـتند همه را غرق گردانیـدیم گفته‌انـد کسانیکه در کشتی با نوح بودند بقول اسحاق سه پسرش بنام سام و حام و یافث و زنان آنها بودند و شش نفر دیگر که در آنمدت نهصد و پنجاه سال باو ایمان آورده بودند، و کلبی گفته هشتاد نفر بودند چهل مرد و چهل زن بعضی از مفسرین دیگر گفته‌اند در کشتی هفتاد نفر بودند.

[تفسیر ابو الفتوح رازی] إِنَّهُم کانُوا قَوماً عَمِینَ (قَوماً عَمِینَ) وصف و موصوف است، عمین جمع عمی و بر وزن خشن است و صفت مشبّهه از ماده (عمی یعمی) و گفته‌اند (عمی) کسی را گویند که بصیرت نداشته باشد، و (اعمی) کسی است که چشم ندارد.

وَ إِلی عادٍ أَخاهُم هُوداً قالَ یا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ الخ ببرادر نسبی و نوعی و عرفی و رضاعی حقیقهٔ بهمه اطلاق برادر میکنند و باهل یک شهر یا اهل یک ملّت یا رفیق و غیر آن استعارهٔ نیز اطلاق برادر میکنند و در اینجا برادر نسبی مراد میباشد.

گفتگوهـائیکه بین هود ع و قومش واقع گردیـده و در اینکه آیـات شـرح میدهـد شبیه همانهائی است که بین نوح ع و قومش شـرح داده شده فقط تفاوت در یک کلمه است که در داستان نوح ع داشت (فَقالَ یا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ) و در

صفحه : ۲۳۱

اینجا (قالَ یا قَومِ اعبُدُوا اللّه) قال بـدون فاء آمده و در نکته آن از (زمخشـری) نقل میکنند که در توجیه اینکه تفاوت گفته در اینجا سؤالی در تقـدیر است یعنی وقتی فرمود (وَ إِلی عادٍ أَخاهُم هُوداً) هود را بسوی قوم عاد فرسـتادیم، گویا کسـی پرسـیده باشـد که از کلام نوح ع با خبر شـدیم بفرما هود بقوم خود چه گفت در جواب فرمود (قالَ یا قَومِ اعبُدُوا اللّه) وَ اذکُرُوا إِذ جَعَلَکُم خُلَفاءَ مِن بَعدِ قَومِ نُوحٍ وَ زادَکُم فِی الخَلقِ بَصطَهً الـخ هود ع جماعت عاد را یادآوری میکند و میفرماید یاد کنید نعمتهای خدا را وقتی که شـما را پس از قـوم نوح [ع] جانشـینان آنهـا قرار داده و در خلقت و آفرینش شـما افزوده گردانیـد یعنی بلنـدی قـامت و قـدرت بشـما داد و (بصطهٔ) یعنی طول قامت، کلبی گفته قامت بلندترین آنها صد ذراع بوده و کوتاه‌ترین آنها شصت ذراع قامت داشت، از حضرت باقر [ع] روایت شـده که درازی هر یـک از آنهـا بقـدر نخل خرمائی بود و آنها در قوّت بازو چنان بودنـد که نزدیک کوه میآمدنـد و از دماغه و پیش آمدگی کوه بقوّت سـنگی میگرفتند، و بعض دیگر گفته بلندی قامت آنها بقدر یکدست بلند کردن از پیشـینیان بیشتر بوده.

خلاـصه هود [ع] پس از آنکه نعمتهـای خـدا را یـادآوری بآنهـا میکنـد میگویـد فَاذکُرُوا آلاءَ اللّهِ لَعَلَّکُم تُفلِحُونَ پس ای جمـاعت نعمتهای خدا را بیاد آورید و بشکرانه نعمتهای او اطاعت امر حق تعالی نمائید و ایمان آورید شاید در اثر تذکر شما رستگار گردید.

صفحه : ۲۳۲

[سوره الأعراف (۷): آیات ۷۰ تا ۷۹]

اشاره

قالُوا أَ جِئتَنا لِنَعبُدَ اللّهَ وَحدَهُ وَ نَذَرَ ما کانَ یَعبُدُ آباؤُنا فَأتِنا بِما تَعِدُنا إِن کُنتَ مِنَ الصّادِقِینَ (۷۰) قالَ قَد وَقَعَ عَلَیکُم مِن رَبِّکُم رِجسٌ وَ غَضَبٌ أَ تُجادِلُونَنِی فِی أَسماءٍ سَمَّیتُمُوها أَنتُم وَ آباؤُکُم ما نَزَّلَ اللّهُ بِها مِن سُلطانٍ فَانتَظِرُوا إِنِّی مَعَکُم مِنَ المُنتَظِرِینَ (۷۱) فَأَنجَیناهُ وَ الَّذِینَ مَعَهُ بِرَحمَهٍ مِنّا وَ قَطَعنا دابِرَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ ما کانُوا مُؤمِنِینَ (۷۲) وَ إِلی ثَمُودَ أَخاهُم صالِحاً قالَ یا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ ما لَکُم مِن إِلهٍ غَیرُهُ قَد جاءَتکُم بَیِّنَهٌ مِن رَبِّکُم هذِهِ ناقَهُ اللّهِ لَکُم آیَهً فَذَرُوها تَأکُل فِی أَرضِ اللّهِ وَ لا تَمَسُّوها بِسُوءٍ فَیَأخُذَکُم عَذابٌ أَلِیمٌ (۷۳) وَ اذکُرُوا إِذ جَعَلَکُم خُلَفاءَ مِن بَعدِ عادٍ وَ بَوَّأَکُم فِی الأَرضِ تَتَّخِذُونَ مِن سُهُولِها قُصُوراً وَ تَنحِتُونَ الجِبالَ بُیُوتاً فَاذکُرُوا آلاءَ اللّهِ وَ لا تَعثَوا فِی الأَرضِ مُفسِدِینَ (۷۴)

قالَ المَلَأُ الَّذِینَ استَکبَرُوا مِن قَومِهِ لِلَّذِینَ استُضعِفُوا لِمَن آمَنَ مِنهُم أَ تَعلَمُونَ أَنَّ صالِحاً مُرسَلٌ مِن رَبِّهِ قالُوا إِنّا بِما أُرسِلَ بِهِ مُؤمِنُونَ (۷۵) قالَ الَّذِینَ استَکبَرُوا إِنّا بِالَّذِی آمَنتُم بِهِ کافِرُونَ (۷۶) فَعَقَرُوا النّاقَهَ وَ عَتَوا عَن أَمرِ رَبِّهِم وَ قالُوا یا صالِحُ ائتِنا بِما تَعِدُنا إِن کُنتَ مِنَ المُرسَلِینَ (۷۷) فَأَخَذَتهُمُ الرَّجفَهُ فَأَصبَحُوا فِی دارِهِم جاثِمِینَ (۷۸) فَتَوَلّی عَنهُم وَ قالَ یا قَومِ لَقَد أَبلَغتُکُم رِسالَهَ رَبِّی وَ نَصَحتُ لَکُم وَ لکِن لا تُحِبُّونَ النّاصِحِینَ (۷۹)

صفحه : ۲۳۳

[ترجمه]

عادیـان بهود ع گفتنـد آیا آمـدهئی بما برای اینکه ما پرسـتش کنیم خـدا را بتنهائی و واگـذاریم آن بت‌ها را که پـدران ما پرسـتش

میکردند پس بیاور (از عذاب) آنچه که بما وعده میدهی اگر راستگویان میباشی [۷۰]

هود گفت همانا بر شما از طرف پروردگارتان عذابی لرزاننده و غضب واقع گردید آیا با من مجادله میکنید در اسمهای بی‌معنائی که شما و پدرانتان نام گذارده‌اید که خدا بجواز عبادت آنها هیچ حجت و برهانی نازل نکرده پس منتظر عذاب باشید براستی من هم با شما از منتظرینم [۷۱]

پس ما هود و آنکسانیکه با او بودند ببخشایشی از خودمان نجات دادیم و قطع کردیم دنباله آن کسانی را که آیات ما را تکذیب نمودند و از گرویدگان بوحدانیّت ما نبودند [۷۲]

و بسوی قوم ثمود صالح [ع] برادر نسبی آنها را فرستادیم گفت ای قوم من خدا را پرستش نمائید برای شما هیچ معبودی جز او نیست بحقیقت آمده از جانب پروردگار شما معجزه واضحی اینکه شتر خدا است که برای شما معجزه و آیت است بگذارید که در زمین خدا آب و گیاه بخورد و هیچ اذیتی باو نرسانید که عذاب دردناک شما را فرا میگیرد [۷۳]

و یاد کنید نعمت خدا را که شما را پس از قوم عاد جانشین آنها قرار داد و شما را در زمین حجر جای داد از زمین نرم آن قصرها و از کوهها خانه میتراشید پس یاد کنید نعمتهای خدا را و در زمین تباهی نکنید در حالیکه فساد کننده باشید [۷۴]

آن گروهی از اشراف که تکبر کردند بضعفاء از آنکسانیکه از آنها ایمان آورده بودند گفتند آیا شما میدانید که صالح از طرف پروردگارش فرستاده شده گفتند همانا بآنچه فرستاده شده

صفحه : ۲۳۴

ایمان آورده‌ایم [۷۵]

گفتند آنهائیکه تکبر کردند بدرستیکه ما بآنکسی که ایمان آورده‌اید کافریم [۷۶]

و ناقه صالح را پی کردند و کشتند و از اطاعت امر پروردگارشان سرکشی کردند و گفتند ای صالح برای ما بیاور آنچه را که بما وعده داده‌ئی از عذاب اگر میباشی از فرستاده شدگان [۷۷]

پس زلزله آنان را فرا گرفت تا اینکه تمام گشتند در خانه‌های خود مرده‌گان [۷۸]

پس صالح از آنها روی گردانید و گفت ای قوم من براستی من رسالت پروردگار خودم را بشما رسانیدم و باندرز و نصیحت شما اقدام نمودم لکن شما نصیحت کنندگان را دوست نمیدارید [۷۹]

.

صفحه : ۲۳۵

(توضیح آیات)

قالُوا أَ جِئتَنا لِنَعبُدَ اللّهَ وَحدَهُ وَ نَذَرَ ما کانَ یَعبُدُ آباؤُنا فَأتِنا بِما تَعِدُنا إِن کُنتَ مِنَ الصّادِقِینَ قوم عاد در پاسخ هود پیمبر گفتند آیا تو آمده‌ئی ما را برای اینکه خدا را بتنهائی پرستش نمائیم و آنچه را که پدران ما عبادت میکردند واگذاریم پس بیاور آنچه را که بما وعده میدهی اگر تو از راستگویانی و ما را از عذاب روز عظیم میترسانی، و ظاهرا چون بهیچ وجه باور نمیکردند که هود در ادعای رسالت و وعده عذاب بآنها صادق باشد از روی سخریه چنین میگفتند زیرا بگمان غلطشان از مخالفت هود هیچ آسیبی بآنها نخواهد رسید.

(قالَ قَد وَقَعَ عَلَیکُم مِن رَبِّکُم رِجسٌ وَ غَضَبٌ رجس و رجز بمعنی عذاب است، چون چنین گفتند هود گفت همانا که ثابت و واقع

گردید از جانب پروردگارتان عذابی لرزاننده و غضبی محقق گردید و اینکه (وقع) را بصیغه ماضی آورده برای اینکه امر محقق الوقوع کالواقع است یعنی عذابی که ناشی از غضب پروردگار شما است بر شما نزدیک گردید.

أَ تُجادِلُونَنِی فِی أَسماءٍ سَمَّیتُمُوها أَنتُم وَ آباؤُکُم ما نَزَّلَ اللّهُ بِها مِن سُلطانٍ فَانتَظِرُوا إِنِّی مَعَکُم مِنَ المُنتَظِرِینَ هود خواست جماعت را آگاه گرداند که اینهائی را که شما بنام بت معبود خودتان قرار داده‌اید اسم بلا مسمّائی است که هیچگونه معبودیت و لایق الهیت نمیباشند فقط یک اسمی است که خودتان بر آنها نهاده‌اید و خدای تعالی هیچ دلیلی بر جواز عبادت آنها نازل نفرموده، گویا فرموده چون شما اینکه قدر نفهم و بی‌خرد میباشید و منتظر عذابید منتظر و آماده عذاب باشید من هم با شما منتظرم یعنی حتما بر شما عذاب خواهد رسید

صفحه : ۲۳۶

فَأَنجَیناهُ وَ الَّذِینَ مَعَهُ بِرَحمَةٍ مِنّا وَ قَطَعنا دابِرَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ ما کانُوا مُؤمِنِینَ از بعض مفسرین است که گفته اینکه رحمت را نکره آورده بدون اضافه بیاء متکلم که نگفته (برحمتی) برای اینست که دلالت کند بر رحمت خاصی که مخصوص بمؤمنین است و همانا فیروزی و مظفریت شما بر دشمنانست چنانچه فرموده (إِنّا لَنَنصُرُ رُسُلَنا وَ الَّذِینَ آمَنُوا فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ یَومَ یَقُومُ الأَشهادُ) سوره مؤمن آیه ۵۴، و نیز گفته (قطع دابر) در آیه کنایه از هلاکت و قطع نسل آنها است.

[پایان] خلاصه اینکه آیه اخبار باین است که چون قوم عاد مخالفت را بانتهاء رسانیدند بر آنها عذاب نازل گردید و چون در جلد دوازدهم همین تفسیر در سوره هود تا اندازه‌ئی شرح حال عادیان و کیفیت عذاب آنان داده شده تکرار نمیکنیم.

وَ إِلی ثَمُودَ أَخاهُم صالِحاً قالَ یا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ ما لَکُم مِن إِلهٍ غَیرُهُ پس از بیان داستان قوم نوح [ع] و قوم هود [ع] در مقام بیان داستان قوم صالح [ع] یعنی ثمودیان برآمده و برسولش خبر میدهد که صالح را بقوم ثمود برسالت فرستادیم و او نیز مثل باقی پیمبران پیش از او مردم را بیکتاپرستی امر میفرمود، گویا آیات خاطر نشان میکند مردم را که بدانند تمام پیمبران راجع بوحدت اله عالم و صفات جلال و جمال خداوندی و امر قیامت متفق القول بوده و مردم را بپرستش خدای واحد و یکتا پرستی امر مینمودند و هیچ نفری از آنها بر خلاف دیگری سخن نگفته و اتفاق آنها دلیل بر حقانیّت آنها است که همه ایشان از نزد اله و مبدء عالم ارسال شده بودند، و نیز دلیل بر اینکه است که تمام افراد بشر در هر زمانی که باشند مأمورند بر پرستش اله عالم و احدی در ترک آن معذور نیست.

تذکره‌نویسان در کتب تواریخ نوشته‌اند که ثمودیان قبیله دیگر از عرب بودند که نسب آنها بثمود بن آدم بن سام بن نوح [ع] میرسد و محلّ آنها موضعی

صفحه : ۲۳۷

بود که آنرا حجر میگفتند ما بین ولایت شام و حجاز و آنان بت‌پرست بودند و (ثمود) مشتق از ثمد است بمعنی آب قلیل زیرا که در آن موضع آب اندک بود و چون آن قبیله طاغی شدند خدای تعالی برادر آنها صالح را برسالت بر آنها فرستاد و صالح برادر نسبی آنها بود و صالح به پنج پشت بثمود میرسید و او پسر عبید بن اسعین ماسح بن عبید بن حاور بن ثمود بود وقتی برسالت بر آنها مبعوث گردید گفت ای قوم من خدا را بوحدانیّت بپرستید هیچ معبودی که مستحق پرستش باشد جز او نیست آن جماعت از جهت مال داری و نیرومندی جسمانی که داشتند دعوت صالح را نپذیرفتند و گفتند اگر راست میگوئی معجزه‌ئی بیاور صالح گفت چه میخواهید گفتند فردا روز عید ما است با ما بصحرا بیا و ما بتهای خود را آرایش و جلوه خواهیم داد تو از خدای خود چیزی بخواه ما نیز از خدایان خود چیزی میخواهیم هر کدام باجابت رسید دیگران بایست مطیع آن گردند روز بعد بیرون رفتند بت‌پرستان از

بتهایشان آنچه طلبیدند اثری نبخشید خجالت زده شده سر بزیر انداختند جندع بن عمرو که یکی از بزرگان آنها بود بسنگی که در صحرا افتاده بود و آنرا کائیه میگفتند اشاره نمود و گفت ای صالح از اینکه سنگ برای ما شتری بیرون آور که مثل شتر بختی و ماده و پر مو و آبستن باشد صالح گفت اگر خدای من بقدرت کامله خود از اینکه سنگ شتری بیرون آورد بهمین اوصاف که شما گفتید چه خواهید کرد گفتند بپرستش او اقدام مینمائیم و سوگند یاد نمودند که تخلف نکنند و او را بواحدانیّت بپرستند، صالح دور رکعت نماز خواند و از حضرت عزّت طلب اینکه معجزه نمود که ناگاه سنگ شکافته شده و ناقه آبستن بهمان اوصافی که خواسته بودند از سنگ بیرون آمد و در همان حال بچه‌ئی مانند خود زائید و مردم مشغول نظاره‌گی و مبهوت بودند، جندب فورا ایمان آورد و باقی اشراف قوم از روی استکبار ایمان نیاوردند و پس از ظهور اینکه معجزه صالح ع گفت قَد جاءَتکُم بَیِّنَةٌ مِن رَبِّکُم هذِهِ ناقَةُ اللّهِ لَکُم آیَةً فَذَرُوها تَأکُل فِی أَرضِ اللّهِ

صفحه : ۲۳۸

وَ لا تَمَسُّوها بِسُوءٍ فَیَأخُذَکُم عَذابٌ أَلِیمٌ خلاصه پس از آنکه شتر ماده آبستنی بدعای صالح ع از کوه بیرون آمد صالح گفت ای جماعت بیّنه یعنی معجزه از جانب پروردگار شما آمده و اشاره به اینکه که بر شما اتمام حجت گردید اگر با چنین معجزه‌ئی ایمان نیاورید در مورد غضب پروردگار واقع میگردید و بر شما عذاب نازل میگردد و اینکه ناقه خدا است، اختصاص داد بخدا با اینکه همه چیزها از خدا است اینکه اضافه تخصصی و تشریفی است زیرا که اینکه شتر بدون امر طبیعی پدید گردیده، و گفت بگذارید اینکه ناقه در زمین خدا چرا کند و مبادا ببدی تماس باو نمائید که اگر چنین کردید عذاب سخت بشما اصابت مینماید.

گویا حضرت صالح ع میدانسته که اینکه مردم نادان نمیگذارند آن حیوان در زمین بماند و از آب کمی که داشتند بخورد اینکه بود که بآن جماعت خاطر نشان میکند که اگر دست ظلمی باین ناقه خدائی وارد نمودید عذاب شما را خواهد گرفت.

وَ اذکُرُوا إِذ جَعَلَکُم خُلَفاءَ مِن بَعدِ عادٍ وَ بَوَّأَکُم فِی الأَرضِ تَتَّخِذُونَ مِن سُهُولِها قُصُوراً وَ تَنحِتُونَ الجِبالَ بُیُوتاً الخ صالح [ع] در مقام اندرز جماعت را بنعمتهای خدا یادآوری مینماید که شما نعمتهای خدا را یادآور گردید که پس از هلاک گردانیدن جماعت عاد شما را جانشین آنها گردانیده و از زمین نرم هموار قصرها میسازید و چنان قوّت و نیروئی بشما عنایت کرده که از کوه خانه بنا میکنید نعمتهای خدا را یاد کنید و بشکرانه آن ایمان آرید و در زمین فساد نکنید.

قالَ المَلَأُ الَّذِینَ استَکبَرُوا مِن قَومِهِ لِلَّذِینَ استُضعِفُوا لِمَن آمَنَ مِنهُم أَ تَعلَمُونَ أَنَّ صالِحاً مُرسَلٌ مِن رَبِّهِ الخ چون آیات ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست، خلاصه اینکه دو آیه نقل قول کسانیست که باین معجزه بزرگی که از صالح ع مشاهده کردند

صفحه : ۲۳۹

باز استکبار نموده و بآنهائیکه ایمان آورده بودند سرزنش مینمودند که شما میدانید صالح راست میگوید و پیمبر است و مؤمنین اظهار میکردند که ما برسالت او اطمینان داریم و ایمان آورده‌ایم آن مستکبرین گفتند ما بآنچه شما ایمان آورده‌اید کافر هستیم.

فَعَقَرُوا النّاقَةَ وَ عَتَوا عَن أَمرِ رَبِّهِم وَ قالُوا یا صالِحُ ائتِنا بِما تَعِدُنا إِن کُنتَ مِنَ المُرسَلِینَ پس آن قوم ناقه را پی کردند و او را کشتند و اگر چه قاتل ناقه آن طوری که گفته‌اند قدّار بن سالف بوده لکن چون همه آنها راضی بودند عذاب همه را گرفت چنانچه در جاهای دیگر بیان شده که راضی بعمل قومی مثل فاعل آنست چه آن عمل گناه باشد یا ثواب.

(فَأَخَذَتهُمُ الرَّجفَةُ الخ) عذاب آنها صیحه آسمانی بود که از هیبت آن زمین بلرزه آمده و همه هلاک گردیدند و صالح ع از آنها رو گردانیده و گفت من رسالت پروردگارم را بشما رسانیدم و شما را نصیحت کردم و لکن شما ناصحین را دوست نمیدارید.

بعضی از مفسرین گفته راجع بعذاب قوم صالح که در آیات بسیار تذکر داده و در هر جائی باسمی آنرا نامیده و آنرا در اینجا

(رجفهٔ) گفته، و در سوره هود در آیه هفتادم آنرا صیحه نامیده، و در سوره حم سجده در آیه شانزدهم آنرا بصاعقه نام آوری کرده قوله تعالی (فَأَخَذَتهُم صاعِقَةُ العَذابِ الهُونِ) و اینکه طور بیان برای اینکه است که نوعا صاعقه‌های آسمانی بدون صیحه و صدای هولناکی و نیز بدون رجفه و زلزله نیست چون معمولا اینگونه صاعقه‌ها باعث اهتزاز جوّ میشود و اهتزاز جوّ وقتی بزمین میرسد باعث لرزیدن زمین شده و ایجاد زلزله میکند، و ممکن است گفته شود وجه تسمیه صاعقه به رجفه اینکه باشد که صاعقه باعث تکان خوردن دلها و لرزیدن اندام آدمی است [پایان]

صفحه : ۲۴۰

[سوره الأعراف (۷): آیات ۸۰ تا ۸۷]

اشاره

وَ لُوطاً إِذ قالَ لِقَومِهِ أَ تَأتُونَ الفاحِشَةَ ما سَبَقَكُم بِها مِن أَحَدٍ مِنَ العالَمِينَ (۸۰) إِنَّكُم لَتَأتُونَ الرِّجالَ شَهوَةً مِن دُونِ النِّساءِ بَل أَنتُم قَومٌ مُسرِفُونَ (۸۱) وَ ما كانَ جَوابَ قَومِهِ إِلاّ أَن قالُوا أَخرِجُوهُم مِن قَريَتِكُم إِنَّهُم أُناسٌ يَتَطَهَّرُونَ (۸۲) فَأَنجَيناهُ وَ أَهلَهُ إِلاَّ امرَأَتَهُ كانَت مِنَ الغابِرِينَ (۸۳) وَ أَمطَرنا عَلَيهِم مَطَراً فَانظُر كَيفَ كانَ عاقِبَةُ المُجرِمِينَ (۸۴)
وَ إِلى مَديَنَ أَخاهُم شُعَيباً قالَ يا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ ما لَكُم مِن إِلهٍ غَيرُهُ قَد جاءَتكُم بَيِّنَةٌ مِن رَبِّكُم فَأَوفُوا الكَيلَ وَ المِيزانَ وَ لا تَبخَسُوا النّاسَ أَشياءَهُم وَ لا تُفسِدُوا فِي الأَرضِ بَعدَ إِصلاحِها ذلِكُم خَيرٌ لَكُم إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ (۸۵) وَ لا تَقعُدُوا بِكُلِّ صِراطٍ تُوعِدُونَ وَ تَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللّهِ مَن آمَنَ بِهِ وَ تَبغُونَها عِوَجاً وَ اذكُرُوا إِذ كُنتُم قَلِيلاً فَكَثَّرَكُم وَ انظُرُوا كَيفَ كانَ عاقِبَةُ المُفسِدِينَ (۸۶) وَ إِن كانَ طائِفَةٌ مِنكُم آمَنُوا بِالَّذِي أُرسِلتُ بِهِ وَ طائِفَةٌ لَم يُؤمِنُوا فَاصبِرُوا حَتّى يَحكُمَ اللّهُ بَينَنا وَ هُوَ خَيرُ الحاكِمِينَ (۸۷)

صفحه : ۲۴۱

[ترجمه]

و یاد کن ای محمّد [ص] لوط را چون گفت بقوم خودش آیا شما کار زشتی بجا میآورید که پیشی نگرفته بر شما احدی از عالمیان [۸۰]

بدرستیکه میآیید بمردان بشهوت بغیر زنان بلکه هستید شما گروه اسراف کنندگان [۸۱]

و آن جماعت جوابی نداشتند مگر اینکه گفتند آنها را از ده خود بیرون کنید زیرا که اینها مردمانی میباشند که پاکیزگی میطلبند [۸۲]

پس لوط و اهلش را از عذاب نجات دادیم مگر زن او را که از باقی ماندگان در عذاب بود [۸۳]

و بر آنها بارانیدیم بارانی از سنگ پس بنگر که چگونه بود عاقبت گنهکاران [۸۴]

و بسوی جماعت مدین فرستادیم برادر آنها شعیب را گفت ای قوم من خدا را پرستش کنید برای شما الهی جز او نیست بدرستیکه آمد بر شما معجزه‌ئی از جانب پروردگار شما پس پیمانه و ترازو را تمام دهید و اشیاء مردم را ناقص ندهید و در زمین فساد نکنید بعد از اصلاح آن و اینکه کار برای شما بهتر است اگر بوده باشید شما مؤمنین [۸۵]

و ننشینید بهر راهی که بترسانید مردم را و بازدارید از راه خدا کسی را که باو ایمان آورده و میجوئید در راه خدا کجی را یعنی

طلب ابطال آن میکنید و یاد کنید آنوقتی را که شما اندک بودید پس شما را زیاد نمود و ببینید که چگونه بود عاقبت فساد کنندگان [۸۶]

و اگر چه میباشید جماعتی از شما که ایمان آورده‌اید بآن چیزی که من فرستاده شده‌ام بآن و جماعتی ایمان نیاوردند پس صبر کنید تا اینکه خدا بین ما حکم کند و او بهترین حکم‌کنندگان است [۸۷]

.

صفحه : ۲۴۲

(توضیح آیات)

وَ لُوطاً إِذ قالَ لِقَومِهِ أَ تَأتُونَ الفاحِشَةَ ما سَبَقَكُم بِها مِن أَحَدٍ مِنَ العالَمِينَ إِنَّكُم لَتَأتُونَ الرِّجالَ شَهوَةً، الی آخر آیه بعد چون ترجمه آیات شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست، و نیز در بسیاری از آیات داستان اینکه پیمبران و کیفیت دعوتشان و مخالفت قومشان را شرح داده‌ایم تکرار نشود.

اینجا همین قدر خاطر نشان میکنیم که چون قوم لوط [ع] باضافه بر شرکشان که مشرک بودند مشغول فاحشه لواط گردیدند و اینکه عمل رکیک در میان آنان دائر گردید و چنانچه آیه خبر میدهد اختراع اینکه عمل قبیح که زنها را بگذارند و غریزه جنسی خود را در مردها انجام دهند از قوم لوط سر زد و معلّم آنها باین کار شیطان شد اینکه بود که حضرت لوط آنها را ملامت و سرزنش میکند که احدی از موجودات حتّی حیوانات چنین عملی نمی‌کنند و شما جماعت اسراف کنندگان هستید یعنی کسانی هستید که از غریزه فطرتتان تجاوز نموده و راه اسراف را پیش گرفته‌اید.

و آن جماعت جوابی نداشتند بدهند مگر اینکه گفتند بایستی لوط و آنهائی که باو ایمان آورده‌اند را از ده و شهری که در آن میباشند بیرون کنید و گویند آن جماعت هیچ وقری و شرافتی برای لوط ع در نظر نداشتند و آنرا شهر گرد و بیگانه میدانستند اینکه بود که فقط گفتند باید او را از شهر خودمان بیرون کنیم اینها میخواهند خود را پاکیزه قلمداد کنند و اظهار فضل نمایند.

فَأَنجَيناهُ وَ أَهلَهُ إِلَّا امرَأَتَهُ كانَت مِنَ الغابِرِينَ وقتی طغیان آنان بانتهاء رسید آنطوری که در آیات تذکر میدهد در مورد غضب و سخط الهی واقع گردیدند و بر آنها عذاب نازل شد و آیه خبر میدهد که ما لوط و اولادهای او را با مؤمنین نجات دادیم مگر زن لوط که از نجات یافته‌گان اهلش استثناء نموده که او از هلاک شدگان بوده.

صفحه : ۲۴۳

وَ أَمطَرنا عَلَيهِم مَطَراً فَانظُر كَيفَ كانَ عاقِبَةُ المُجرِمِينَ باران را مطر نامند، و تشبیه عذاب قوم لوط بمطر اشاره است به اینکه که عذاب قوم لوط مثل باران بر آنها سنگ ریزه باریدن گرفت، و اینکه (مطرا) را نکره آورده برای اینکه است که آن باران عذاب بوده نه باران رحمت.

و خطاب بپیمبرش نموده که ای رسول نظر کن، و شاید مقصود مؤمنین باشند یا هر خواننده قرآن که از اینکه داستانها چشم دل باز کنید و ببینید که عاقبت کافرین چگونه بوده.

وَ إِلی مَديَنَ أَخاهُم شُعَيباً قالَ يا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ ما لَكُم مِن إِلهٍ غَيرُهُ قَد جاءَتكُم بَيِّنَةٌ مِن رَبِّكُم در معنی (و ارسلنا الی مدین) است یعنی فرستادیم بسوی اولاد مدین بن ابراهیم خلیل اللّه ع برادر آنها شعیب را و اهل آن اصحاب ایکه بودند، و بقولی شعیب برای دو محلّ برسالت مبعوث گردید یکبار بمدین و بار دیگر باصحاب ایکه، و شعیب برادر نسبی آنها بود، و بقولی او شعیب بن نویب بود،

و بقول ديگر او شعيب بن ثوبة بن مدين بن ابراهيم بوده، و بقول ديگر او شعيب بن مكيل بن يشجر بن مدين بن ابراهيم بوده و نام او بسريانى ثروب بوده و شعيب را از فصاحت و شيرينى كلام خطيب الانبياء مى‌ناميدند، و در حديث است كه شعيب نابينا گرديد و از بس گريه كرد از خوف خدا، و او بجماعتى مبعوث گرديد و گويند جماعتى (ايكه) كافر بودند و صفت بدى كه بين آنها شايع بود كم فروشى بود كه دو سنگ ميزان تهيه نموده بودند در خريدن بسنگ زياد ميگرفتند و در فروش بسنگ كم ميفروختند اينكه بود كه شعيب با حجت و بيّنه يعنى معجزه روشن آمد براى آنها كه آنان از اينكه امر قبيح و تعدى دست بردارند و بآنها گفت اى قوم پس از آنكه براى شما بفرستادن رسول با معجزه‌اش حجت تمام گرديد دست از اينكه عمل بد برداريد، و معجزه او كه بيّنه ناميده چه بوده در قرآن بيان نشده، شايد مقصود از بيّنه وجود خود شعيب باشد با

صفحه : ۲۴۴

همان عصاى موسى ع باشد چونكه آن عصا از شعيب بموسى رسيد.

فَأَوفُوا الكَيلَ وَ المِيزانَ وَ لا تَبخَسُوا النّاسَ أَشياءَهُم وَ لا تُفسِدُوا فِي الأَرضِ بَعدَ إِصلاحِها پس از آنكه حضرت شعيب [ع] مثل باقى پيمبران اول مردم را بيكتا پرستى دعوت ميكند و آنها را ارشاد مينمايد به اينكه كه شما بغير از خداى تعالى الهى و پناهگاهى نداريد بآنها امر ميكند كه كيل و ميزان را تمام بدهيد و حقوق مردم را ضايع نكنيد و در زمين پس از اصلاح آن فساد ننمائيد.

بعضى از مفسرين چنين گفته گر چه افساد در زمين بحسب اطلاق شامل گناهان مربوط بحقوق اللّه نيز ميشود، و لكن از جمله ما قبل و ما بعد جمله مورد بحث چنين برميآيد كه مقصود از فساد خصوص آن گناهانى است كه باعث سلب امنيّت در اموال و اعراض و نفوس اجتماع ميشود مثل راه زنى و غارت‌گرى و تجاوزهاى ناموسى و قتل و امثال آن.

[پايان] ذلِكُم خَيرٌ لَكُم إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ شعيب ع آنها را ارشاد بعقلشان مينمايد كه اگر شما كيل و وزن را تمام بدهيد و وضع جامعه را بهم نزنيد براى اصلاح امر جامعه شما بهتر است زيرا كه زندگانى جامعه شما وقتى تأمين ميگردد و قابل دوام است كه هر يك دست كرد خود را در مقابل دست كرد ديگرى مبادله كند و دست خيانت بهم نوع خود دراز نكند و در عمل يكديگر تأمين پيدا نمائيد تا اينكه جامعه شما روى ميزان صحيح استوار گردد قوله تعالى (وَ زِنُوا بِالقِسطاسِ المُستَقِيمِ) شايد اشاره بهمين باشد كه در معاملات و معاشرات بميزان راستى و درستى با هم رفتار كنيد و در عمل براه كج و معوج نرويد.

وَ لا تَقعُدُوا بِكُلِّ صِراطٍ تُوعِدُونَ وَ تَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللّهِ مَن آمَنَ بِهِ وَ تَبغُونَها عِوَجاً الخ سوم از اندرزهاى شعيب [ع] بمردم اينكه بود كه آنها را منع ميكرد از

صفحه : ۲۴۵

عمل شنيع آنها كه سر راه مردم مى‌نشستند و مردم را از ايمان آوردن بشعيب ع منع ميكردند شعيب از اينكه عمل آنان را نهى مينمود كه راه خدا را نبنديد مؤمنين را بكج روى دعوت منمائيد.

و نيز شعيب [ع] در مقام نصيحت آنها را يادآورى كرد كه نعمتهاى خدا را متذكر گرديد و ياد كنيد آنوقتى را كه شما اندك بوديد و خداى تعالى عدد شما را زياد كرد، و نيز بآنها يادآورى مينمايد عذابهاى گذشتگان را كه فكر خود را بكار اندازيد و ببينيد كه چگونه شد حال كسانيكه پيش از شما بودند كه اعمالشان عذاب براى آنان ايجاب نمود.

وَ إِن كانَ طائِفَةٌ مِنكُم آمَنُوا بِالَّذِي أُرسِلتُ بِهِ وَ طائِفَةٌ لَم يُؤمِنُوا فَاصبِرُوا حَتّى يَحكُمَ اللّهُ بَينَنا وَ هُوَ خَيرُ الحاكِمِينَ گويا چون مؤمنين در شكنجه و عذاب كافرين بودند بشعيب شكايت مينمودند كه كافرين بما اذيت ميكنند كه چرا ايمان آورديد اينكه بود كه شعيب آنها را امر بصبر و شكيبائى ميكند كه شما صبر كنيد و تحمل نمائيد سختى‌ها و آزار آنها را تا وقتى كه خداى قادر حكيم بين ما

یعنی من و شما مؤمنین و آن کافرین حکم بعدل نماید، اشاره به اینکه که لازمه ایمان خالص دو چیز است یکی صبر بر سرزنشها و اذیتهای مخالفین که بر خلاف رویه آنها مؤمنین عمل میکنند، و دیگر وثوق و اطمینان به اینکه که خدای تعالی حاکم عادل و بهترین حکم کنندگان است.

صفحه : ۲۴۶

[سوره الأعراف (۷): آیات ۸۸ تا ۹۵]

اشاره

قالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّكَ يا شُعَيْبُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَكَ مِنْ قَرْيَتِنا أَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنا قالَ أَ وَ لَوْ كُنّا كارِهِينَ (۸۸) قَدِ افْتَرَيْنا عَلَى اللّهِ كَذِباً إِنْ عُدْنا فِي مِلَّتِكُمْ بَعْدَ إِذْ نَجّانَا اللّهُ مِنْها وَ ما يَكُونُ لَنا أَنْ نَعُودَ فِيها إِلاّ أَنْ يَشاءَ اللّهُ رَبُّنا وَسِعَ رَبُّنا كُلَّ شَيْءٍ عِلْماً عَلَى اللّهِ تَوَكَّلْنا رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنا وَ بَيْنَ قَوْمِنا بِالْحَقِّ وَ أَنْتَ خَيْرُ الْفاتِحِينَ (۸۹) وَ قالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَئِنِ اتَّبَعْتُمْ شُعَيْباً إِنَّكُمْ إِذاً لَخاسِرُونَ (۹۰) فَأَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَأَصْبَحُوا فِي دارِهِمْ جاثِمِينَ (۹۱) الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْباً كَأَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْباً كانُوا هُمُ الْخاسِرِينَ (۹۲)
فَتَوَلّى عَنْهُمْ وَ قالَ يا قَوْمِ لَقَدْ أَبْلَغْتُكُمْ رِسالاتِ رَبِّي وَ نَصَحْتُ لَكُمْ فَكَيْفَ آسى عَلى قَوْمٍ كافِرِينَ (۹۳) وَ ما أَرْسَلْنا فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ إِلاّ أَخَذْنا أَهْلَها بِالْبَأْساءِ وَ الضَّرّاءِ لَعَلَّهُمْ يَضَّرَّعُونَ (۹۴) ثُمَّ بَدَّلْنا مَكانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ حَتّى عَفَوْا وَ قالُوا قَدْ مَسَّ آباءَنَا الضَّرّاءُ وَ السَّرّاءُ فَأَخَذْناهُمْ بَغْتَةً وَ هُمْ لا يَشْعُرُونَ (۹۵)

صفحه : ۲۴۷

[ترجمه]

بزرگان از قوم شعیب گردن‌کشی کردند و گفتند همانا البته ای شعیب تو را با آنهائیکه بتو ایمان آورده‌اند از شهر خودمان بیرون کنیم یا اینکه باید البته بکیش ما برگردید شعیب گفت برگردیم و لو آنکه ما ناخواهان باشیم [۸۸]
اگر باز گردیم بملت شما پس از آنکه خدا ما را از ملّت شما نجات داد براستی ما بر خدا دروغ بسته‌ایم و بر خدا افتراء زده‌ایم و بر ما نیست که بملّت شما برگردیم مگر خدا پروردگار ما بخواهد علم خدا همه چیز را فرا گرفته و بر خدا است توکل و اعتماد ما، پروردگار ما حکم کن بین ما و بین قوم ما بحق و راستی و تو بهترین حکم کنندگانی [۸۹]
و جماعتیکه از اشراف قوم آنهائیکه کافر بودند بجماعت دیگر گفتند اگر شما تابع شعیب گردید همانا شما از زیان کاران باشید [۹۰]
پس آنها را زلزله گرفت و در خانه خود گشتند برو افتاده‌گان (یعنی مرده‌های آنها برو در افتاده بودند) [۹۱]
آنهائیکه شعیب را تکذیب کردند چنان هلاک گردیدند که گویا هرگز در آن شهر نبوده‌اند و آنهائیکه بشعیب نسبت دروغ دادند جماعت زیان کاران بودند [۹۲]
پس از آن شعیب از آن جماعت اعراض نمود و گفت ای قوم من بدرستی رسالت پروردگارم را بشما رسانیدم و شما را اندرز و نصیحت کردم پس چگونه بر جماعت کافرین متأسف گردم [۹۳]

و ما در هیچ شهری پیمبری نفرستادیم مگر اینکه اهل آنرا بسختی و بیماری گرفتیم شاید آنان تضرع و زاری کنند [۹۴]
پس از آن بجای بدی نیکی را جای گزین گردانیدیم تا اینکه مال و رجال آنها زیاد شد و گفتند براستی بپدران ما سختی و ضررها رسید پس آنها را بغتهٔ گرفتیم در حالیکه آنها نمیفهمیدند [۹۵]

صفحه : ۲۴۸

(توضیح آیات)

قالَ الْمَلَأُ الَّذِینَ اسْتَکْبَرُوا مِن قَومِهِ لَنُخرِجَنَّکَ یا شُعَیبُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا مَعَکَ مِن قَریَتِنا أَو لَتَعُودُنَّ فِی مِلَّتِنا پس از آنکه شعیب ع جماعت مدین و ایکه را بوحدت اله عالم ارشاد گردانید و بترک کم فروشی و فساد در زمین بآنها اصرار نمود و ببلیغ‌ترین سخنانی آنها را ارشاد بصلاح گردانید جماعتی از آنکسانیکه استکبار کردند و نخواستند بسخنان او وقری بگذارند او را تهدید نمودند و بلام قسم و نون تأکید ثقیله (لنخرجنّک) مؤکّدا قسم یاد نمودند و گفتند ای شعیب یا تو را با آنهائیکه بتو ایمان آورده‌اند از شهر بیرون میکنیم یا بملّت ما برگردید گویا میگفتند یا بملّت ما عود کن یا از شهر ما بیرون رو.
سؤال- مگر شعیب قبلا مشرک بوده که میگفتند بملّت ما عود کن پاسخ- معلوم میشود آنها قبلا پیش از تبلیغ گمان میکردند شعیب نیز مثل آنها کافر یا بت پرست میباشد که میگفتند عود کن بملّت ما، یا مقصود عود مؤمنین با او مراد آنها بوده چگونه ممکن است مشرك بمرتبه رسالت برسد هرگز ممکن نیست.
قالَ أَ وَ لَو کُنّا کارِهِینَ شعیب گفت اگر چه ما از دین و رویه شما کاره باشیم میخواهید ما را بجبر و قهر در دین خود وارد کنید.
(اولو) الف استفهام و (واو) حرف عطف و (لو) حرف شرط است یعنی ما و مؤمنین هرگز برغبت و میل بدین شما نخواهیم آمد مگر اینکه جبرا ما را بدین خود کشانید چگونه ما باختیار بدین شما در آئیم اگر چنین کنیم همانا بر خدا دروغ بسته‌ایم، آیا ما بدین شما درآییم پس از آنکه خدای تعالی ما را نجات داده و ما را باز داشته از اینکه بر خدا دروغ بندیم.

صفحه : ۲۴۹

شاید مقصود از دروغ بستن آنها بخدا حلال دانستن کم فروشی یا شریك بر خدا قرار دادن آنها یا نسبتهای دیگری بوده که بخدا میدادند که شعیب بفرماید اگر ما بملّت شما بیائیم ما نیز مثل شما بخدا دروغ بسته‌ایم.
وَ ما یَکُونُ لَنا أَن نَعُودَ فِیها إِلّا أَن یَشاءَ اللّهُ الخ شعیب نیز در پاسخ آن جماعت گفت ما را نسزد که بملّت شما درآییم مگر خدا بخواهد، شاید مقصود شعیب اینکه بوده که مؤمنین از آنهائیکه خدای تعالی آنها را موفق گردانیده و از کفر و ملیّت شما نجات داده هرگز بکفر برنمیگردند مگر اینکه در اثر کفران نعمت خودشان و استیلاء شما خدا بخواهد آنها گمراه گردند علم خدا بهمه چیزها احاطه دارد.
رَبَّنَا افتَح بَینَنا وَ بَینَ قَومِنا بِالحَقِّ وَ أَنتَ خَیرُ الفاتِحِینَ پس از آنکه قوم شعیب او را تهدید نمودند که اگر خودت و مؤمنین بکیش ما برنگردید شما را از شهر خودمان بیرون میکنیم، و شاید شعیب وقتی چنین گفت که از ایمان آوردن آنها مأیوس گردیده بود و نیز ممکن است ترسیده باشد که مبادا آنهائیکه ایمان آورده‌اند باجبار برگردند بدین آنها اینکه بود که در مقام مناجات و راز و نیاز بمبدء خود از خدا فتح می‌طلبد و ظاهرا عذاب قوم را نطلبید لکن فتح و فیروزی او و مؤمنین عذاب را ایجاب نموده، اینکه بود که شعیب در مقام مناجات با خدا برآمد و عرض کرد ای پروردگار ما حکم بفرما میان ما و میان قوم ما براستی (فتح) بمعنی حکم است و فتّاح بمعنی قاضی است و تو بهترین حکم کنندگانی. إبن عبّاس گفته معنی فتح در اینکه آیه را نمیدانستم تا آنکه دیدم

دختر سيف بن ذی يزن بشوهر خود گفت (تعال افاتحک بالقاضی ای احاکمك اليه) بيا تا برويم نزد قاضی، و اهل عمّان قاضی را فتّاح می‌نامند.

[منهج الصادقين] وَ قالَ المَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن قَومِهِ لَئِنِ اتَّبَعتُم شُعَيباً إِنَّكُم إِذاً لَخاسِرُونَ جماعت باضافه بر اينکه خودشان ايمان نميآوردند و سر راه مردم را هم

صفحه : ۲۵۰

ميگرفتند و راه خدا را می‌بستند تابعين او را نيز سرزنش مينمودند که اگر شما تابع شعيب شويد و دنبال او از شهر بيرون گرديد در خسران و زيان کاری واقع گرديده‌ايد.

فَأَخَذَتهُمُ الرَّجفَةُ فَأَصبَحُوا فِي دارِهِم جاثِمِينَ پس از آنکه آن جماعت هتّاکی و ظلم و تعدّی را بشعيب [ع] و مؤمنين باو بانتهاء رسانيدند مورد غضب پروردگار واقع گرديدند و عذاب آنها مانند عذاب قوم صالح [ع] زلزله بود و بيان کيفيت آن در جاهای ديگر شده.

و بروايتی جبرئيل ع فريادی زد و زلزله در شهر آنها افتاد و همه بلرزه افتاده و بعضی بزلزله و بعضی بصيحه هلاك گرديدند و گشتند همه در خانه‌های خود برو افتاده و از پا در آمده.

الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيباً كَأَن لَم يَغنَوا فِيهَا الَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيباً كانُوا هُمُ الخاسِرِينَ در کيفيت عذاب آنها از إبن عباس روايت شده که عذاب قوم شعيب اينکه طور بود که خدای تعالی دری از درهای جهنّم را گشود حرارت جهنّم بآنها اصابت نمود پس ابری فرستاد که باد خنکی وزيد همه در آن محلّ زير سايه ابر جمع شدند چون تمام جمع شدند آتش باريد و همه هلاك گرديدند.

فَتَوَلّى عَنهُم وَ قالَ يا قَومِ لَقَد أَبلَغتُكُم رِسالاتِ رَبِّي وَ نَصَحتُ لَكُم الخ وقتی شعيب [ع] آثار عذاب را مشاهده نمود گفت ای جماعت من رسالت پروردگارم را بشما رسانيدم و بقدر کافی شما را اندرز و نصيحت نمودم چون وظيفه خود را انجام دادم و شما نپذيرفتيد ديگر چگونه متأسف و غمناك گردم برای جماعت کافرين.

وَ ما أَرسَلنا فِي قَريَةٍ مِن نَبِيٍّ إِلّا أَخَذنا أَهلَها بِالبَأساءِ وَ الضَّرّاءِ لَعَلَّهُم يَضَّرَّعُونَ اينکه آيه و آيه بعد در مقام بيان اظهار لطف و اتمام حجت برای اهل هر محلی برآمده و اشاره است به اينکه که بانواع و اقسام بسياری مردم را ارشاد بحق نموديم و راه صلاحشان را بآنها نمايانديم، اولا پيمبر برای اصلاح روحيه ايشان

صفحه : ۲۵۱

بر آنها فرستاديم و وقتی راه مخالفت گرفتند برای تنبيه آنان را بسختی‌ها و امراض مبتلا کرديم که شايد باين وسيله آنها متذکر گردند و رو بحق آرند و تضرع و زاری کنند پس سختی و بلاء آنها را تبديل کرديم بنعمت و خوشی تا اينکه زياد شد دولت و نفرات آنها و چون آنها نعمتهای خدا را ناديده گرفتند و گفتند پدرهای ما نيز بچنين سختيها و خوشی‌ها گرفتار شده بودند و راه فساد را گرفتند ما بغتةً و يك دفعه آنان را بعذاب گرفتيم در حاليکه آنها مترصد عذاب نبودند و آثار عذابی برای آنها ظاهر نشده بود.

صفحه : ۲۵۲

[سوره الأعراف (۷): آيات ۹۶ تا ۱۰۸]

اشاره

وَ لَو أَنَّ أَهلَ القُرى آمَنُوا وَ اتَّقَوا لَفَتَحنا عَلَيهِم بَرَكاتٍ مِنَ السَّماءِ وَ الأَرضِ وَ لكِن كَذَّبُوا فَأَخَذناهُم بِما كانُوا يَكسِبُونَ (۹۶) أَ فَأَمِنَ أَهلُ القُرى أَن يَأتِيَهُم بَأسُنا بَياتاً وَ هُم نائِمُونَ (۹۷) أَ وَ أَمِنَ أَهلُ القُرى أَن يَأتِيَهُم بَأسُنا ضُحًى وَ هُم يَلعَبُونَ (۹۸) أَ فَأَمِنُوا مَكرَ اللّهِ فَلا يَأمَنُ مَكرَ اللّهِ إِلاَّ القَومُ الخاسِرُونَ (۹۹) أَ وَ لَم يَهدِ لِلَّذِينَ يَرِثُونَ الأَرضَ مِن بَعدِ أَهلِها أَن لَو نَشاءُ أَصَبناهُم بِذُنُوبِهِم وَ نَطبَعُ عَلى قُلُوبِهِم فَهُم لا يَسمَعُونَ (۱۰۰)

تِلكَ القُرى نَقُصُّ عَلَيكَ مِن أَنبائِها وَ لَقَد جاءَتهُم رُسُلُهُم بِالبَيِّناتِ فَما كانُوا لِيُؤمِنُوا بِما كَذَّبُوا مِن قَبلُ كَذلِكَ يَطبَعُ اللّهُ عَلى قُلُوبِ الكافِرِينَ (۱۰۱) وَ ما وَجَدنا لِأَكثَرِهِم مِن عَهدٍ وَ إِن وَجَدنا أَكثَرَهُم لَفاسِقِينَ (۱۰۲) ثُمَّ بَعَثنا مِن بَعدِهِم مُوسى بِآياتِنا إِلى فِرعَونَ وَ مَلائِهِ فَظَلَمُوا بِها فَانظُر كَيفَ كانَ عاقِبَةُ المُفسِدِينَ (۱۰۳) وَ قالَ مُوسى يا فِرعَونُ إِنِّي رَسُولٌ مِن رَبِّ العالَمِينَ (۱۰۴) حَقِيقٌ عَلى أَن لا أَقُولَ عَلَى اللّهِ إِلاَّ الحَقَّ قَد جِئتُكُم بِبَيِّنَةٍ مِن رَبِّكُم فَأَرسِل مَعِيَ بَنِي إِسرائِيلَ (۱۰۵)

قالَ إِن كُنتَ جِئتَ بِآيَةٍ فَأتِ بِها إِن كُنتَ مِنَ الصّادِقِينَ (۱۰۶) فَأَلقى عَصاهُ فَإِذا هِيَ ثُعبانٌ مُبِينٌ (۱۰۷) وَ نَزَعَ يَدَهُ فَإِذا هِيَ بَيضاءُ لِلنّاظِرِينَ (۱۰۸)

صفحه : ۲۵۳

[ترجمه]

و اگر اهل شهرها ايمان آوردند و پرهيزگار گرديدند همانا بر آنها ميگشاديم بركات آسمان و زمين را و لكن چون تكذيب كردند پس ما آنها را بعذاب استيصال گرفتيم بسبب آنچه ميكردند [۹۶]

آيا اهل شهرها ايمنند از اينكه عذاب ما بيايد بر آنها ناگهان شبانگاه در حاليكه آنها خواب هستند [۹۷]

آيا اهل شهرها ايمن هستند از اينكه عذاب ما بيايد بر آنها قبل از ظهر در حاليكه مشغول بازى ميباشند [۹۸]

آيا اينها ايمن هستند از اينكه خدا ناگهان آنها را بگيرد و از مكر خدا (يعنى عذاب خدا) ايمن نميشوند مگر گروه زيانكاران [۹۹]

آيا راه ننمود آن كسانى را كه زمين را از اهلش ميراث گرفتند اينكه شأن ما چنين است كه اگر بخواهيم بايشان برسانيم جزاى گناهشان را و مهر زنيم بر قلب آنها پس كلام حق را نميشنوند [۱۰۰]

آن شهرى كه بر تو بعض خبرهاى آنرا خوانده‌ايم بر آنان پيمبرانى آمدند با معجزات پس نبودند كه ايمان آورند بآنچه تكذيب ميكردند پيش از آمدن پيغمبران چنانچه مهر زديم بر دلهاى كافران [۱۰۱]

و نيافتيم ما بيشتر امتهاى گذشته را كه بر عهد استوار باشند و بدرستى يافتيم بيشتر آنها را كه شكنندگان عهدند [۱۰۲]

و پس از پيمبران موسى را مبعوث گردانيديم با معجزاتى بسوى فرعون و اكابر قوم او پس بآن معجزات ستم نمودند (اى رسول) بنگر كه چگونه بود عاقبت فساد كنندگان [۱۰۳]

و موسى گفت اى فرعون همانا من رسولم از جانب پروردگار عالميان [۱۰۴]

سزاوار است اينكه نگويم بر خدا مگر حق حقيقة من از جانب پروردگار شما آمده‌ام با معجزاتى پس بنى اسرائيل را با من بفرست [۱۰۵]

فرعون گفت اگر با معجزه آمده‌ئى آنرا بياور اگر از راستگويانى [۱۰۶]

موسى عصا را انداخت ناگاه آن عصا اژدهائى شد ظاهر و هويدا [۱۰۷]

و دست در جیب خود درآورد ناگاه در نظر بینندگان روشنائی شدیدی هویدا گردید [۱۰۸]

.

صفحه : ۲۵۴

(توضیح آیات)

وَ لَو أَنَ‌ّ أَهلَ‌ القُری آمَنُوا وَ اتَّقَوا لَفَتَحنا عَلَیهِم بَرَکات‌ٍ مِن‌َ السَّماءِ وَ الأَرض‌ِ پس از بیان داستان چند نفر از انبیاء مثل هود، لوط، شعیب، صالح و کیفیت عذاب استیصالی که در اثر کفر و شرك و مخالفت پیمبران و ایذاء بآنها که بقوم و اهل قریه آنان اصابت نموده بود و منجر بهلاکت آنها گردید آیه اشاره باین مینماید که کفر و شرك آنها بود که عذاب و هلاکت آنها را ایجاب نمود یعنی علت عذاب آنها همان عمل بد آنها بود نه اینکه خدا خواسته باشد بدون اینکه خودشان سبب گردند بنده‌گانشان را عذاب نماید زیرا که او تعالی و تقدس برحمت رحمانیه خود و بدست قدرت بشر را آفریده لکن وقتی علّت موجبه آمد معلول که عذاب و هلاکت باشد از پی او خواهد آمد زیرا که سنت خدا بر اینکه استوار گردیده که بر هر عمل نیکی پاداش و ثوابی و بر هر عمل بدی کیفر و مجازاتی مترتب گردانیده (وَ لَن تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّهِ تَبدِیلًا) سوره احزاب آیه ۶۲ و آیه بالا ارشاد بر اینکه است که همان طوری که شرك و کفر و فسق و فساد در زمین ضررهای ناگوار از تنگی معیشت و بلاها و سختی‌ها و هلاکت را ایجاب مینماید در مقابل آن ایمان و تقوی و عمل صالح بعکس است که مفتوح گردیدن برکات از آسمان و زمین را ایجاب مینماید، گویا آیه ارشاد بر اینکه است که چون خدای تعالی عالم را از ماه و خورشید و ستارگان و زمین و غیر اینها را برای نفع انسان مسخر گردانیده و معلوم است انسان وقتی شریف است که دارای ایمان و تقوی باشد یعنی علت غائی تسخیر عوالم، انسان کامل است چنانچه در حدیث قدسی خطاب برسولش نموده

(لولاک لما خلقت الافلاک)

اگر برای تو نبود ما افلاك و آسمانها را خلقت نمی‌نمودیم.

اینکه است که گویا علت برکات آسمان و زمین را متفرع گردانیده بر ایمان و تقوی و همان طوری که علت تسخیر آنها انسان و مؤمن کامل است علت

صفحه : ۲۵۵

برکاتیکه از آنها ناشی میگردد نیز همان مؤمن کامل است.

وَ لکِن کَذَّبُوا فَأَخَذناهُم بِما کانُوا یَکسِبُون‌َ ارشاد باین است که امم پیشینیان چون ایمان نیاوردند و پیمبران را تکذیب کردند ما بعملشان آنها را گرفتیم یعنی همین طوری که اعمال نیك علت و سبب برکات میشود که از آسمان باران ببارد و زمین منافع خود را از حبوبات و نباتات و میوه‌جات بیرون آرد کفر و تکذیب پیمبران و سفراء الهی برکات و منافع آسمان و زمین را باز میدارد.

آری تمام موجودات قشون حقند (وَ ما یَعلَم‌ُ جُنُودَ رَبِّک‌َ إِلّا هُوَ) سوره مدثر آیه ۳۴، و همه زیر فرمان او و دوست دوستان خدا و دشمن دشمنان او میباشند اگر از حق تعالی اشاره‌ئی برسد هر یک بنوبه خود دمار از روزگار کافرین و دشمنان او برمیآورند.

و نیز اجزاء عالم همه متصل بهم و هر یک در دیگری تأثیر و تأثر مینماید زیرا که همه رو بیك مقصد شتابانند و از جمله اجزاء مهمّ عالم کون و فساد مخصوصا عالم طبیعت وجود بشر است که هر پدیده‌ئی که از او بروز و ظهور کند در عالم سرایت میکند اینکه است که عکس العمل او ظهور و بروز میکند حتی در آسمانها اگر اهل دهی یا شهری ایمان و تقوی در بینشان شایع گردید عکس

العمل آن باز شدن درهاى بركات آسمانها و زمين را نتيجه ميدهد و اگر بعكس رو بفساد روند عكس العمل آنان بصورت عذاب، زلزله، آتش فشانى، قحطى، بلاهاى گوناگون گرديده و بازگشت بخودشان مينمايد (وَ أَنَّ اللّهَ لَيسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِيدِ) سوره آل عمران آيه ۱۷۸، اينكه قاعده در اجتماعيات بشرى نيز همين تأثير را دارد اگر امتى از قانون اجتماعى انحراف پيدا نمايد آن جامعه بزودى رو بانحلال و فساد و اضمحلال خواهد رفت و بالاخره بنيستى و فناء منجر خواهد گرديد.

صفحه : ۲۵۶

أَ فَأَمِنَ أَهلُ القُرى أَن يَأتِيَهُم بَأسُنا بَياتاً وَ هُم نائِمُونَ، تا: وَ هُم يَلعَبُونَ كلمه بيات و تبييت بمعنى شبيخون زدن بر دشمن و شبانه بر دشمن تاختن است و اينكه آيه و آيه بعد اشاره است بآن عذابهائى كه بر كفار و مشركين وارد گشته و گويا در مقام تهديد اهل مكه و ديگران را خاطر نشان ميكند بعذابهاى امم پيشينيان كه وقتى آثار عذاب آنها را ديدند و شنيدند چگونه ايمن ميگردند كه امثال چنان عذابهائى بآنها اصابت نكند در صورتى كه كفار در تمام اوقات شب وقتى كه در خواب استراحتند يا قبل از ظهر وقتى كه مشغول كار و كسبند در همه حال در شرف بلاء و آفات ميباشند.

أَ فَأَمِنُوا مَكرَ اللّهِ فَلا يَأمَنُ مَكرَ اللّهِ إِلَّا القَومُ الخاسِرُونَ مكر بمعنى اينكه است كه شخص ديگرى را غافل گير گردانند آيا كفار ايمنند از اينكه در حال غفلت بعذاب الهى گرفتار شوند در صورتى كه نبايد احدى از عذاب خدا ايمن باشد مگر كسانيكه خسران و زيان بردند.

آيه مشعر بر اينكه است كه احدى از عذاب خدا يعنى از عذاب ناگهانى نسزد كه ايمن گردد، انسان و لو هر قدر وارسته باشد بايستى هميشه بين خوف و رجاء باشد نه از عذاب خدا ايمن شود و نه از رحمت او مأيوس زيرا كه ايمن گرديدن از عذاب خدا سجيه كسانى است كه عمر خود را بغفلت گذرانيده و باميد اينكه خدا كريم است در پى هواهاى نفسانى ميروند و اينكه كافرين چگونه راهنما و هدايت نشدند آيا نديدند همانطورى كه امم پيشينيان كه زمين را پس از جماعت هلاك شدگان بارث برده بودند در اثر مخالفت هلاك گرديدند اگر بخواهيم همان عذابهائى كه بآنها اصابت نموده در باره اينان هم اجراء ميگردانيم.

تِلكَ القُرى نَقُصُّ عَلَيكَ مِن أَنبائِها وَ لَقَد جاءَتهُم رُسُلُهُم بِالبَيِّناتِ الخ تِلكَ القُرى) مبتداء و خبر (نَقُصُّ عَلَيكَ مِن أَنبائِها) حال، و ميشود (القرى) صفت (تلك) باشد و (نقص) خبر او يعنى اى رسول بر تو خوانديم

صفحه : ۲۵۷

حكايتهاى قرن پيشينيان را تا اينكه قومت را خبردار گردانى از عذابهائى كه دامن گير آنها شده تا اينكه بترسند و حذر كنند و مثل آنان اصرار بر كفر و عناد نورزند زيرا كه مشمولين عذاب كسانى بودند كه بعد از ارسال پيمبران باز بر همان حال سابق از كفر و عناد باقى ماندند و مستمر بر تكذيب بودند (لام) در (ليؤمنوا) تأكيد در نفى است يعنى اينان هرگز ايمان نميآوردند بآنچه تكذيب مينمودند پيش از آمدن رسولان.

كَذلِكَ يَطبَعُ اللّهُ عَلى قُلُوبِ الكافِرِينَ آيه اشاره است به اينكه كه چون آنها چنين بودند خداوند بر قلوب كافرين مهر زد، آرى اينكه چنين مهرى است كه انسان بدست اختيار خود درست كرده و خدا بقلب او ميزند، و گويا در علت و سبب آن مهرى كه بقلب كافرين زده فرموده:

وَ ما وَجَدنا لِأَكثَرِهِم مِن عَهدٍ وَ إِن وَجَدنا أَكثَرَهُم لَفاسِقِينَ مرجع ضمير (هم) شايد همان امم گذشته‌گان و مبتلايان بعذاب مراد باشد و مقصود از عهد ميشود عهد با رسولان زمانشان باشد و ميشود عهد در روز (أَ لَستُ بِرَبِّكُم قالُوا بَلى) مراد باشد و بنا بر اينكه معنى تمام مشركين و كافرين را شامل ميگردد.

ثُمَّ بَعَثنا مِن بَعدِهِم مُوسی بِآیاتِنا إِلی فِرعَونَ وَ مَلَائِهِ فَظَلَمُوا بِها فَانظُر کَیفَ کانَ عاقِبَهُ المُفسِدِینَ مرجع ضـمیر (بها) (آیاتنا) است که معنی آیه چنین شود که پس از ارسـال پیمبران اولو العزم پیش یعنی نوح و ابراهیم و پیمبران دیگر مـا موسـی را بـا آیـات و معجزات برسالت بسوی فرعون و اشـراف قومش فرسـتادیم و آنان بآیات ما ستم نمودند و در آیه ظلم را بجای کفر بحساب آورده قوله تعالی (إِنَّ الشِّرکَ لَظُلمٌ عَظِیمٌ) چه ظلمی است بالاتر از کفر و شرک.

و گویند فرعون اسم پادشاه مصر نبود و لقب او بود مانند خدیو که مصری‌ها

صفحه : ۲۵۸

پادشاهان خود را باین لقب میخواندند و مثل اینکه رومیان پادشاهان خود را قیصـر و ایرانیان کسـری و چینی‌ها فغفور منامیدند و در قرآن اسم فرعون موسی را ذکر ننموده و گویند اهل کتاب او را قابوس گویند، و وهب گفته نام او ولید بن مصعب بوده.

وَ قـالَ مُوسـی یـا فِرعَونُ إِنِّی رَسُولٌ مِن رَبِّ العـالَمِینَ، حَقِیقٌ عَلی أَن لا أَقُولَ عَلَی اللّهِ إِلَّا الحَقَّ قَد جِئتُکُم بِبَیِّنَهٍ مِن رَبِّکُم الـخ چون داسـتان حضرت موسی [ع] از ابتداء پیدایشش تا انتهاء کارش و معجزاتش بسیار مهم و بالاترین وقایع و اموری بود که در عالم بروز و ظهـور نمود اینکه است که در چنـدین سوره از سوره‌هـای کلاـم اللّه نـام برده شـده و نیز معجزاتش بسـیار مهم و در موقعی ظـاهر گردیده که ضروری و بموقع واقع گردیده و چون در جاهای دیگر قدری شرح داده شده در اینجا شرحش لازم نیست.

خلاـصه پس از آنکه موسی بـا مشقّاتی خود و برادرش نزد فرعون آمدنـد موسـی گفت ای فرعون من از نزد پروردگـار عالمیان با معجزه آمده‌ام و محققا بدان که نمیگویم بر خدا مگر حق و بنی اسرائیلانرا با من بفرست.

قالَ إِن کُنتَ جِئتَ بِآیَهٍ فَأتِ بِها إِن کُنتَ مِنَ الصّادِقِینَ فرعون گفت ای موسی اگر راست میگوئی و معجزه داری بیاور.

فَأَلقی عَصاهُ فَإِذا هِیَ ثُعبانٌ مُبِینٌ وَ نَزَعَ یَدَهُ فَإِذا هِیَ بَیضاءُ لِلنّاظِرِینَ موسی آن دو معجزه‌ئی که ابتداء از ید بیضاء و عصا باو عطا شده بود آنرا ارائه داد.

عصا را انـداخت ناگاه اژدهای بسیار بزرگی شـد و اینکه منافات ندارد با آنجا که در وصف عصا فرموده (فَلَمّا رَآها تَهتَزُّ کَأَنَّها جَانٌّ وَلّی مُدبِراً) جان بمعنی مار کوچک است شایـد در کوه طور کوچک نمودار گردید که موسـی نترسد و در مقابل فرعون مار عظیم گردید که بلکه فرعون و تابعینش حذر کنند.

صفحه : ۲۵۹

[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۰۹ تا ۱۲۶]

اشاره

قالَ المَلَأُ مِن قَومِ فِرعَونَ إِنَّ هذا لَساحِرٌ عَلِیمٌ (۱۰۹) یُرِیدُ أَن یُخرِجَکُم مِن أَرضِکُم فَما ذا تَأمُرُونَ (۱۱۰) قالُوا أَرجِه وَ أَخاهُ وَ أَرسِل فِی المَدائِنِ حاشِرِینَ (۱۱۱) یَأتُوکَ بِکُلِّ ساحِرٍ عَلِیمٍ (۱۱۲) وَ جاءَ السَّحَرَهُ فِرعَونَ قالُوا إِنَّ لَنا لَأَجراً إِن کُنّا نَحنُ الغالِبِینَ (۱۱۳)

قـالَ نَعَم وَ إِنَّکُم لَمِنَ المُقَرَّبِینَ (۱۱۴) قالُوا یا مُوسـی إِمّا أَن تُلقِیَ وَ إِمّا أَن نَکُونَ نَحنُ المُلقِینَ (۱۱۵) قالَ أَلقُوا فَلَمّا أَلقَوا سَحَرُوا أَعیُنَ النّاسِ وَ استَرهَبُوهُم وَ جاؤُ بِسِحرٍ عَظِیمٍ (۱۱۶) وَ أَوحَینا إِلی مُوسی أَن أَلقِ عَصاکَ فَإِذا هِیَ تَلقَفُ ما یَأفِکُونَ (۱۱۷) فَوَقَعَ الحَقُّ وَ بَطَلَ ما کانُوا یَعمَلُونَ (۱۱۸)

فَغُلِبُوا هُنالِکَ وَ انقَلَبُوا صاغِرِینَ (۱۱۹) وَ أُلقِیَ السَّحَرَهُ ساجِدِینَ (۱۲۰) قالُوا آمَنّا بِرَبِّ العالَمِینَ (۱۲۱) رَبِّ مُوسی وَ هارُونَ (۱۲۲) قالَ

فِرعَونُ آمَنتُم بِهِ قَبلَ أَن آذَنَ لَكُم إِنَّ هذا لَمَكرٌ مَكَرتُمُوهُ فِي المَدِينَةِ لِتُخرِجُوا مِنها أَهلَها فَسَوفَ تَعلَمُونَ (۱۲۳) لَأُقَطِّعَنَّ أَيدِيَكُم وَ أَرجُلَكُم مِن خِلافٍ ثُمَّ لَأُصَلِّبَنَّكُم أَجمَعِينَ (۱۲۴) قالُوا إِنّا إِلى رَبِّنا مُنقَلِبُونَ (۱۲۵) وَ ما تَنقِمُ مِنّا إِلّا أَن آمَنّا بِآياتِ رَبِّنا لَمّا جاءَتنا رَبَّنا أَفرِغ عَلَينا صَبراً وَ تَوَفَّنا مُسلِمِينَ (۱۲۶)

صفحه : ۲۶۰

[ترجمه]

اشراف قوم فرعون گفتند موسی ساحری است دانا [۱۰۹]

میخواهد شما را از زمینتان خارج گرداند اکنون دستور شما چیست [۱۱۰]

گفتند امر موسی و برادرش را تأخیر انداز و در شهرها جماعتی را بفرست که نزد تو ساحرها را جمع کنند [۱۱۱]

و بیاورند نزد تو هر ساحر دانائی را [۱۱۲]

و ساحرها (چون) نزد فرعون آمدند گفتند برای ما اجری است اگر غالب گردیم [۱۱۳]

فرعون گفت آری و حقیقهً نزد من از مقربان خواهید بود [۱۱۴]

ساحرها گفتند ای موسی تو اول عصای خود را میاندازی یا ما بوده باشیم اندازنده سحر خود [۱۱۵]

موسی گفت اول شما بیندازید، پس چون ساحرها آلات سحر خود را انداختند چشمهای مردم را سحر کردند و آنها را ترسانیدند و سحر بزرگی آوردند [۱۱۶]

و ما بموسی وحی کردیم که عصای خود را بینداز پس آن عصا فرو میبرد آنچه را که ساحرها تزویر کرده بودند [۱۱۷]

پس حق اقع گردید و آنچه را که (سحره) عمل کرده بودند باطل گردید [۱۱۸]

و در آنجا ساحرها مغلوب گردیدند و برگشتند در حالیکه خوار شدگان بودند [۱۱۹]

و ساحرین برو افتادند در حالیکه سجده کننده‌گان بودند [۱۲۰]

گفتند ایمان آوردیم بپروردگار عالمیان [۱۲۱]

پروردگار موسی و هارون [۱۲۲]

فرعون بساحرها گفت ایمان آوردید بموسی پیش از آنکه بشما اذن بدهم همانا اینکه مکری است که در شهر ساخته‌اید تا اینکه اهلش را از شهر خارج گردانید و بزودی خواهید دانست [۱۲۳]

البته دستها و پاهای شما را بر خلاف یکدیگر قطع میکنم پس از آن شما را تمامتان را بدار میزنم [۱۲۴]

ساحرین گفتند ما بسوی پروردگارمان گروندگانیم [۱۲۵]

و چرا از ما انتقام بکشی مگر اینکه ما بآیات پروردگار خود ایمان آورده‌ایم چون آمد بر ما پروردگا ما (یعنی بر ما حق ظاهر گردید) ما ایمان آوردیم و ای پروردگار ما بر ما بریز صبر و شکیبائی و ما را بمیران در حالیکه از تسلیم شدگان باشیم [۱۲۶]

.

صفحه : ۲۶۱

(توضیح آیات)

قالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ إِنَّ هذا لَساحِرٌ عَلِيمٌ يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ فَما ذا تَأْمُرُونَ، تا سه آیه بعد ترجمه آیات شده و واضح است و محتاج توضیح نیست، چنانچه گفته شد داستان موسی ع و فرعون در آیات مکرر آمده و در سوره شعراء شرح آن تا اندازه‌ئی بیان شده تکرار نشود.

خلاصه مفسرین در حالات فرعون و داستان آمدن موسی و هارون نزد او چنین گفته‌اند که فرعون از جماعت قبطیان بود و چهار صد سال عمر کرد و در اخبار آمده که در اینکه مدت هیچ ضرری و آفتی و مرضی بوی اصابت ننمود حتّی هیچ کثافتی مثل اخلاط سینه و بینی از وی دیده نمیشد و بیشتر طعام و خوراك او مویز بود که ثقل نداشته باشد و دعوی خدائی مینمود و مردم او را پرستش مینمودند.

موسی و هارون چون بامر خدا مأمور بر هدایت وی گردیدند مدتی بر در سرای او اقامت نمودند و چون با لباس خشن و بهیئت درویشی بر در بارگاه او زیست مینمودند کسی را جرئت آن نبود که بفرعون خبر بدهد.

بروایتی موسی [ع] با لباس پشمین و طنابی بکمر خود بسته بود و نعلینی در پا و عصائی بدست گرفته درب خانه فرعون نشسته بود تا یکروز مردی که برای فرعون مسخره‌گی مینمود بچنین لباسی بر فرعون وارد گردید و بطور مسخره‌گی گفت دو نفر گدا بر درب سلطان ایستاده و میگویند ما پیمبر و از جانب خدا برای هدایت فرعون آمده‌ایم، فرعون تعجب کرد و گفت چه میگوئی گفت مدتی است که اینها بر در بارگاه هستند و چنین ادعاء میکنند که ما پیمبریم و حال که من آمدم بمن گفتند که اینکه خبر را برسانم فرعون چون اینکه سخن را شنید بر خود بلرزید و گفت اینها را بیاورید ببینم چه میگویند

صفحه : ۲۶۲

وقتی موسی و هارون [ع] نزد فرعون آمدند فرعون رو بموسی کرد و گفت تو کیستی گفت من رسولم از جانب پروردگار عالمیان و گفتگوئی بین موسی و فرعون بمیان آمد و بیان آنرا در جاهای دیگر تا اندازه‌ئی نموده‌ایم.

خلاصه فرعون گفت بچه دلیل و بیّنه دعوی پیمبری میکنی وقتی موسی ع دو معجزه خود را ارائه داد جماعت اطرافیان فرعون گفتند اینکه ساحر دانائی است میخواهد شما را از مملکت خودتان خارج گرداند بفرست در اطراف ساحرین ماهر را جمع آوری کن که با او معارضه کنند.

و چون ظاهرا در هر زمانی معجزه پیمبر آنزمان بایستی از قبل هنر و صنعت اهل آنزمان باشد تا اینکه اهل خبره باشند و معجزه که عمل خدائی است و خارق العاده بشمار میرود از عمل دست کرد بشر امتیاز داشته باشد چنانچه در زمان موسی [ع] علم سحر بین مردم شیوع داشت و ساحرین ماهر در آنوقت بسیار بودند، و در زمان عیسی بن مریم [ع] علم طبّ بدرجه کمال رسیده بود از قبل افلاطون الهی و غیر او، و در زمان سیّد ما نبیّ خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ادبیات بین اعراب مخصوصا اعراب مکه رواج داشت که چه قصیده‌ها و داستانها و اشعار و غیر اینها گفته بودند و هفت قصیده برجسته آنرا بر دیوار خانه کعبه نصب کرده بودند که آنرا (سبعه معلقه) می‌نامیدند و آن اشعار چاپ شده و شرح نموده‌اند و چون قرآن نازل شد خجل شدند و ضبط نمودند.

اینکه بود که معجزه موسی در اول مرتبه عصا و ید بیضاء شد و در معرض نمایش آورد، و معجزه عیسی مرده زنده کردن و از گل پرنده ساختن و بآن نفخه دمیدن ظاهر گردید و اسم آن پرنده را بعربی (خفّاش) و بفارسی شب کور مینامند و خداوند فرق بسیار بین آن و سایر طیور قرار داده من جمله اینکه آنرا طائر ولود مینامند، و عمده معجزه باقیه رسول خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از سنخ کلام و قرآن گردیده که اعراب با آن فصاحت و بلاغتی که داشتند در مقام تحدی نتوانستند مثل آیه‌ئی از قرآن بیاورند اگر میتوانستند با آن ضدّیت و کبر و نخوتی که

صفحه : ۲۶۳

داشتند البته میآوردند حتّی بجنگ و خون ریزی و اسارت و جزیه راضی شدند و نتوانستند بآوردن یک سوره کوچک یا یک آیه با قرآن معارضه کنند و خود را از اینکه زحمات برهانند و اگر کرده بودند مسلّم بجهانیان اعلان مینمودند و خبر آن فاش گردیده بود.

قالُوا یا مُوسی إِمّا أَن تُلقِیَ وَ إِمّا أَن نَکُونَ نَحنُ المُلقِینَ قالَ أَلقُوا وقتی فرعون عمل سحر خود را بمرتبه کمال رسانید و در مقام معارضه با موسی تمام ساحرین گفتند ای موسی تو اول عمل خود را نمایش میدهی یا ما سحر خود را ظاهر گردانیم موسی [ع] گفت شما اول بیندازید.

فَلَمّا أَلقَوا سَحَرُوا أَعیُنَ النّاسِ وَ استَرهَبُوهُم وَ جاؤُا بِسِحرٍ عَظِیمٍ در اینکه آیه حق تعالی دو مطلب خاطر نشان نموده یکی سحر سحره فرعون در چشم مردم تأثیر نمود، و در جای دیگر فرموده (و یخیّل) در تخیل آنها تأثیر نموده اشاره به اینکه که عمل سحر واقعیت و حقیقت خارجی ندارد چیز موهومی در خیال مردم در میآورد اینکه بود که سحر در مردم ایجاب ترس نمود زیرا که ترس از قوه خیال ناشی میگردد و بروز مینماید، و دیگر اینکه سحر آنها را بسحر بزرگ بشمار آورده اشاره به اینکه که سحر آنها خیلی کامل بود.

وَ أَوحَینا إِلی مُوسی أَن أَلقِ عَصاکَ فَإِذا هِیَ تَلقَفُ ما یَأفِکُونَ وقتی ساحرین عمل خود را بتمام قوی و جدیت انجام دادند بموسی [ع] خطاب میرسد عصا را بینداز وقتی موسی عصا را انداخت همان طوری که در آیات دیگر آمده عصا اژدهائی میگردد و میبلعد و فرو میبرد آنچه را که ساحرین بدروغ بدون واقعیت بمردم نمایاندند، و گفته‌اند که اژدها دهن باز کرد و بمردم حمله نمود و رو بفرعون کرد که فریاد مردم بلند شد و فرعون بموسی قسم داده بحق آنکسی که از قبل او رسالت داری بگیر او را موسی دهن اژدها را میگیرد و عصا بحال اول برمیگردد.

صفحه : ۲۶۴

فَوَقَعَ الحَقُّ وَ بَطَلَ ما کانُوا یَعمَلُونَ آری وقتی حق آمد (زَهَقَ الباطِلُ) چگونه باطل در مقابل حق تواند ایستادگی کند زیرا که حق مقابل و ضدّ باطل است اینکه بود که معجزه عصاء که حق و واقع بود ظاهر گردید و تمام اسباب عمل باطل ساحرین را نابود گردانید که هیچ اثری از آن باقی نگذارد.

وَ أُلقِیَ السَّحَرَةُ ساجِدِینَ قالُوا آمَنّا بِرَبِّ العالَمِینَ رَبِّ مُوسی وَ هارُونَ (وَ أُلقِیَ) را ماضی بصیغه مجهول آورده گویا سحره وقتی چنین دیدند از هیبت آن اژدها بزمین افتاده شدند در حالیکه سجده کنان بودند، هیبت اژدها از یکطرف، القاء نور عظمت الهی از طرف بالا چنان آنانرا از خود بی‌خود نمود که فرعون و مملکت او را زیر پا گذاشتند.

آری وقتی نور ایمان از افق قلب طلوع نمود تاریکی جهل و کبر و خود خواهی و خود پسندی و تمام مفاسد اخلاقی که در اثر تاریکی کفر در قلب نفوذ نموده را بالمرّه محو میگرداند اینکه بود که وقتی ساحرین فهمیدند و بعین الیقین آثار قدرت و عظمت الهی را مشاهده نمودند بی‌اختیار بسجده افتاده و دیگر هیبت فرعون جلوگیر آنها نشد و گفتند (آمَنّا بِرَبِّ العالَمِینَ) و از سر خلوص اظهار نمودند که ما بپروردگار موسی و هارون ایمان آوردیم، شاید تخصیص آنها بپروردگار موسی و هارون پس از اظهارشان بپروردگار عالمین برای رفع توهم حاضرین بوده که گمان نکنند مقصود آنها فرعون میباشد و از ترس مغلوب شدن چنین اظهار کرده باشند که در شکنجه فرعون واقع نشوند.

قالَ فِرعَونُ آمَنتُم بِهِ قَبلَ أَن آذَنَ لَکُم إِنَّ هذا لَمَکرٌ مَکَرتُمُوهُ فِی المَدِینَةِ لِتُخرِجُوا مِنها أَهلَها فَسَوفَ تَعلَمُونَ وقتی فرعون چنین خود را رسوا و مغلوب دید و ترسید که اهلش ایمان آورند در مقام تهدید برآمد، شاید اول خواست آنها را باشتباه اندازد و چنین وانمود کرده که عمل موسی آنهم از اقسام سحر بشمار می‌رود و اینکه تمهیدی است

صفحه : ۲۶۵

که چنین وانمود کرده که عمل موسی آنهم از اقسام سحر بشمار میرود و اینکه شما ساحرین در همین شهر مصر با موسی مخفیانه تدبیر نموده‌اید و با هم همدست شده‌اید که اهل اینکه مملکت را از شهرشان خارج گردانید و جانشین آنها شوید و چون پیش از اینکه بشما اذن بدهم ایمان آوردید دستها و پاهای شما را بر خلاف هم میبرم یعنی اول دست راست و پای چپ شما را میبرم و سپس دست چپ و پای راستتان را میبرم و بعد شما را بدار میزنم.

قالُوا إِنّا إِلی رَبِّنا مُنقَلِبُونَ الخ ساحرین چون ایمان در قلبشان رسوخ نموده (مثل جبال راسخات) از تهدیدات فرعون هیچ اندیشه ننمودند گفتند ما بسوی پروردگارمان بازگشت کنندگانیم و ای فرعون برای چه از ما انتقام میکشی مگر برای اینکه بآیات پروردگار خودمان ایمان آورده‌ایم.

رَبَّنا أَفرِغ عَلَینا صَبراً وَ تَوَفَّنا مُسلِمِینَ ساحرین چنان ایمان در قلب آنها نفوذ نمود که از اینکه تهدیدات سخت فرعون هیچ اندیشه ننمودند و در مقام مناجات از پروردگارشان صبر و شکیبائی طلبیدند و اینکه با اسلام و تسلیم بمیرند.

کسیکه ایمان سجیّه او گردید و در عمل ثابت قدم شد بایستی چنین باشد چنانچه شهدای راه حق تعالی در مقام شکنجه و بلاء نه بفکر جانشان بودند و نه مال و نه اولاد آنچه داشتند در راه خدا فداء میدادند و هیچ باک نداشتند.

صفحه : ۲۶۶

[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۲۷ تا ۱۳۶]

اشاره

وَ قالَ المَلَأُ مِن قَومِ فِرعَونَ أَ تَذَرُ مُوسی وَ قَومَهُ لِیُفسِدُوا فِی الأَرضِ وَ یَذَرَکَ وَ آلِهَتَکَ قالَ سَنُقَتِّلُ أَبناءَهُم وَ نَستَحیِی نِساءَهُم وَ إِنّا فَوقَهُم قاهِرُونَ (۱۲۷) قالَ مُوسی لِقَومِهِ استَعِینُوا بِاللّهِ وَ اصبِرُوا إِنَّ الأَرضَ لِلّهِ یُورِثُها مَن یَشاءُ مِن عِبادِهِ وَ العاقِبَةُ لِلمُتَّقِینَ (۱۲۸) قالُوا أُوذِینا مِن قَبلِ أَن تَأتِیَنا وَ مِن بَعدِ ما جِئتَنا قالَ عَسی رَبُّکُم أَن یُهلِکَ عَدُوَّکُم وَ یَستَخلِفَکُم فِی الأَرضِ فَیَنظُرَ کَیفَ تَعمَلُونَ (۱۲۹) وَ لَقَد أَخَذنا آلَ فِرعَونَ بِالسِّنِینَ وَ نَقصٍ مِنَ الثَّمَراتِ لَعَلَّهُم یَذَّکَّرُونَ (۱۳۰) فَإِذا جاءَتهُمُ الحَسَنَةُ قالُوا لَنا هذِهِ وَ إِن تُصِبهُم سَیِّئَةٌ یَطَّیَّرُوا بِمُوسی وَ مَن مَعَهُ أَلا إِنَّما طائِرُهُم عِندَ اللّهِ وَ لکِنَّ أَکثَرَهُم لا یَعلَمُونَ (۱۳۱)

وَ قالُوا مَهما تَأتِنا بِهِ مِن آیَةٍ لِتَسحَرَنا بِها فَما نَحنُ لَکَ بِمُؤمِنِینَ (۱۳۲) فَأَرسَلنا عَلَیهِمُ الطُّوفانَ وَ الجَرادَ وَ القُمَّلَ وَ الضَّفادِعَ وَ الدَّمَ آیاتٍ مُفَصَّلاتٍ فَاستَکبَرُوا وَ کانُوا قَوماً مُجرِمِینَ (۱۳۳) وَ لَمّا وَقَعَ عَلَیهِمُ الرِّجزُ قالُوا یا مُوسَی ادعُ لَنا رَبَّکَ بِما عَهِدَ عِندَکَ لَئِن کَشَفتَ عَنَّا الرِّجزَ لَنُؤمِنَنَّ لَکَ وَ لَنُرسِلَنَّ مَعَکَ بَنِی إِسرائِیلَ (۱۳۴) فَلَمّا کَشَفنا عَنهُمُ الرِّجزَ إِلی أَجَلٍ هُم بالِغُوهُ إِذا هُم یَنکُثُونَ (۱۳۵) فَانتَقَمنا مِنهُم فَأَغرَقناهُم فِی الیَمِّ بِأَنَّهُم کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ کانُوا عَنها غافِلِینَ (۱۳۶)

صفحه : ۲۶۷

[ترجمه]

جماعتی از بزرگان قوم فرعون بوی گفتند آیا میگذاری موسی و قومش را تا در زمین فساد کنند و واگذارد موسی تو را و خدایان

تو را فرعون گفت بزودى پسرهاى آنها را ميكشم و زنهاى آنها را زنده ميگذارم و همانا من فوق آنها و مسلط بر آنها ميباشيم [۲۲۷]
موسى بقومش گفت از خدا طلب يارى بجوئيد و صبر كنيد زيرا كه زمين ملك خدا است بارث ميدهد بهر كس كه بخواهد از بندگانش و عاقب نيكو مخصوص پرهيزكاران است [۱۲۸]
قوم موسى گفتند ما پيش از اينكه تو بيائى در شكنجه و اذيت بوديم و بعد از آنكه بر ما آمدى در شكنجه و اذيّت ميباشيم موسى گفت اميدوار باشيد كه پروردگار شما دشمن شما را هلاك گرداند و شما را در زمين جانشين قرار دهد پس ببيند كه چگونه عمل خواهيد نمود [۱۲۹]
و حقيقة ما فرعونيان را گرفتيم بقحطى و خشك‌سالى و نقص ميوه‌جات شايد آنها متذكر گردند [۱۳۰]
پس وقتى كه براى آنها امر نيكى ميآمد ميگفتند براى ما است اينكه ارزانى و وقتى امر ناگوارى پيش ميآمد بموسى و آنهائيكه با او بودند فال بد ميزدند آگاه باش جز اينكه نيست كه فال بد آنها نزد خدا است (كه پاداش عمل آنها است) و لكن بيشتر آنها نميدانند [۱۳۱]
فرعونيان بموسى گفتند هر چه تو آيتى بر ما بياورى كه ما را بآن سحر كنى ما بتو ايمان نخواهيم آورد [۱۳۲]
پس بر آنان فرستاديم طوفان و ملخ و شپش و وزغ و خون در حالتى كه اينها آيات قدرت ما بود آشكارا پس استكبار كردند و آنها جماعت گنهكاران بودند [۱۳۳]
و چون بلائى بر آنها واقع ميگرديد ميگفتند اى موسى بخوان پروردگارت را بآنچه عهد كرده است با تو كه اگر اينكه بلاء را از ما رفع گردانى البته ما بتو ايمان آوريم و بنى اسرائيل را با تو ميفرستيم [۱۳۴]
پس چون بلاء را از آنها برميداشتيم تا مدتى كه آنها رسنده باشند بآن مدت ناگاه نقض عهد كردند و برگشتند [۱۳۵]
پس ما از آنها انتقام كشيديم و آنها را در دريا غرق گردانيديم بسبب آنكه آنها آيات ما را تكذيب كردند و بودند از پاداش آن غافل [۱۳۶]

صفحه : ۲۶۸

(توضيح آيات)

وَ قالَ المَلَأُ مِن قَومِ فِرعَونَ أَ تَذَرُ مُوسى وَ قَومَهُ لِيُفسِدُوا فِي الأَرضِ وَ يَذَرَكَ وَ آلِهَتَكَ قالَ سَنُقَتِّلُ أَبناءَهُم وَ نَستَحيِي نِساءَهُم وَ إِنّا فَوقَهُم قاهِرُونَ وقتى جماعت فرعونيان و قبطيان ديدند مغلوب گرديدند و معجزه موسى فوق تدبير آنان گرديد و ساحرين نتوانستند با حجت خدائى معارضه كنند، و شايد قوم موسى ع بنى اسرائيلين زياد شده بودند و بموسى ايمان آوردند فرعونيان ترسيدند و بفرعون پيش نهاد كردند كه اگر متعرض موسى و قومش نشوى عدد آنها زياد ميگردد و در زمين مصر فساد ميكنند آنوقت مردم دور او را ميگيرند و تو را و خدايان تو را واميگذارند و بايستى علاج آنها را بكنى.
از بعضى از مفسرين است كه گفته آنچه از آيات ديگر برميآيد فرعون خود را پروردگار زمين ميدانسته، در سوره نازعات آيه ۲۴ مقول قول او است (أَنَا رَبُّكُمُ الأَعلى) در جاى ديگر (ما عَلِمتُ لَكُم مِن إِلهٍ غَيرِي) غير از خودم معبود ديگرى براى شما سراغ ندارم، از اينكه آيات معلوم ميشود كه براى خودش معبود ديگرى نگرفته بود، و ممكن است جمع بين اينكه دو آيه با (وَ يَذَرَكَ وَ آلِهَتَكَ) كه قوم فرعون باو ميگفتند مقصود آنها از آلهة كواكب يا خورشيد و موجودات آسمانى بوده، و شايد فرعون معتقد بآنها بوده و خود را خداى زمين ميدانسته نه خداى تمام عالم.
[پايان] خلاصه فرعون از آن كبر و غرورى كه داشت در پاسخ آنها گفت بزودى پسران آنها را ميكشم و زنهاى آنان را زنده

میگذارم و من غالب و قاهر بر آنها میباشم، آری فرعون بسلطنت و استیلای بی‌اصل خود مغرور گردید و آن ملعون ندانست که (یَدُ اللّهِ فَوقَ أَیدِیهِم) دست قدرت الهی بالای دست آنها است

صفحه : ۲۶۹

قالَ مُوسی لِقَومِهِ استَعِینُوا بِاللّهِ وَ اصبِرُوا إِنَّ الأَرضَ لِلّهِ یُورِثُها مَن یَشاءُ مِن عِبادِهِ وَ العاقِبَةُ لِلمُتَّقِینَ وقتی بنی اسرائیلیان سخن فرعون را شنیدند ترسیدند موسی آنها را امر بصبر نمود و گفت از خدا طلب یاری کنید و آنها را امیدوار نمود و گفت زمین ملک خدا است و در تحت قبضه او است و هر کس را بخواهد وارث زمین میگرداند و عاقبت نیکو نصیب پرهیزکاران است.

قالُوا أُوذِینا مِن قَبلِ أَن تَأتِینا وَ مِن بَعدِ ما جِئتَنا قالَ عَسی رَبُّکُم الخ ترجمه آیه شده گویا بنی اسرائیل قبلا امیدوار بودند که برای آنها فرجی برسد و از تحت شکنجه فرعون و قبطیان نجات پیدا کنند وقتی موسی با معجزه بمصر آمد و ایمان آوردند همیشه منتظر بودند که موسی غالب گردد و تخت و تاج فرعون را بباد فناء بدهد وقتی تهدیدات فرعون را شنیدند و عمل پیش را میدانستند که پسران آنها را میکشت و دختران را زنده میگذاشت گویا از نجاتشان از دست فرعون ناامید گردیدند و بموسی اینکه طور شکایت میکردند که پیش از اینکه تو بیائی ما در عذاب فرعون بودیم حالا هم که تو آمده‌ئی همین طور میباشیم، اینکه بود که موسی وعده نزدیک بآنها داد که مطمئن باشید پروردگار شما بزودی دشمن شما را هلاک خواهد نمود و شما را جانشین آنها میگرداند و شما منتظر فرجتان باشید پس مینگرد که شما چگونه عمل میکنید یعنی آیا شکر میکنید یا کفران نعمت مینمائید.

وَ لَقَد أَخَذنا آلَ فِرعَونَ بِالسِّنِینَ وَ نَقصٍ مِنَ الثَّمَراتِ لَعَلَّهُم یَذَّکَّرُونَ (لقد) را برای تأکید و تقریب ماضی میآورند و در آن قسم مندرج است و (سنین) جمع سنهٔ و کنایه از قحطی است یعنی آل فرعون را بقحطی و خشک سالی و کمی میوه‌جات گرفتیم که شاید آنها یادآور شوند که اینکه بلاء در اثر تکذیب موسی و کفر و معاصی آنها است، و شاید از راه بیچارگی رو بحق تعالی آرند و توبه کنند لکن بقدری کفر و کبر و لجاجت صفحه قلب آنان را تاریک

صفحه : ۲۷۰

گردانیده بود که در عوض تذکر قلبشان فاسدتر گردیده و بر ضدّیتشان افزوده شده بود که بآمدن موسی فال بد میزدند.

فَإِذا جاءَتهُمُ الحَسَنَةُ قالُوا لَنا هذِهِ وَ إِن تُصِبهُم سَیِّئَةٌ یَطَّیَّرُوا بِمُوسی وَ مَن مَعَهُ قبطیان یعنی اهل فرعون وقتی نعمت و فراخی بآنها میرسید نسبت باقبال خود میدادند وقتی بلاء و آفتی بآنان اصابت مینمود بموسی و مؤمنین نسبت میدادند و فال بد میزدند و میگفتند از شومی موسی است که در شهر ما اینکه طور پیش آمدها میشود دیگر نمیدانستند اینکه عذابهائی است که از اثر اعمال بد خودشان است که دامن گیرشان شده.

أَلا إِنَّما طائِرُهُم عِندَ اللّهِ وَ لکِنَّ أَکثَرَهُم لا یَعلَمُونَ شاید مقصود از آیه چنین باشد یعنی آگاه باشید جز اینکه نیست که بهره‌ئی که اینها از شرّ و شانس بد دارند از عذابهائی است که برای آنها آماده شده و ذخیره گردیده که بآن خواهند رسید نزد خدا است لکن بیشترین آنها نمیدانند، معلوم میشود بعضی از آنها میدانستند که قحطی و عذابهای دیگر که بآنها اصابت مینماید از شومی خود آنها است لکن اظهار نمی‌نمودند.

وَ قالُوا مَهما تَأتِنا بِهِ مِن آیَةٍ لِتَسحَرَنا بِها فَما نَحنُ لَکَ بِمُؤمِنِینَ فرعونیان بموسی گفتند که هر چه بیاوری از معجزه برای اینکه ما را سحر کنی بآن معجزه ما بتو ایمان نخواهیم آورد غرضشان اینکه بود که موسی طمع از ایمان آنها ببرد و آنها را رها کند.

فَأَرسَلنا عَلَیهِمُ الطُّوفانَ وَ الجَرادَ وَ القُمَّلَ وَ الضَّفادِعَ وَ الدَّمَ آیاتٍ مُفَصَّلاتٍ فَاستَکبَرُوا وَ کانُوا قَوماً مُجرِمِینَ (راغب) گفته کلمه طوفان بمعنی هر حادثه‌ئی است که بانسان احاطه کند. و در مجمع البحرین است که طوفان بمعنی سیلی است که زمین را در خود غرق

كند و اصل آن از ماده طوفه است بمعنى طواف و دور زدن است.

در تفسير ميزان گفته كلمه (قمّل) بضم قاف و تشديد ميم بگفته بعضى

صفحه : ۲۷۱

بمعنى ميمونهاى درشت هيكل و بقول بعضى بمعنى مگسهاى ريز است، و بفتح قاف و سكون ميم بمعنى شپش معروف است (جراد و ضـفدع و دم) بترتيب بمعناى ملخ و قورباغه و خون است، كلمه (مفصّلات) تفصيل بمعنى جدا جدا كردن اجزاء يك شيئى متصل است كـه لازمه آن تمـايز هر چيزى است از اجزاء ديگر و بـاين معنى از (آيـات مفصّلات) چنين اسـتفاده ميشـود كه معجزاتيكه از موسى ع براى قوم فرعون ظاهر ميشد يكجا و يكدفعه نبوده و هر يك جدا از ديگرى در موقعش واقع ميگرديد و اينكه خود دليل بر اينكه است كه اينها آياتى بوده الهى زيرا اگر يك دفعه واقع ميگرديـد ممكن بود خيال كننـد اينكه يك امرى است اتفاقى و جزافى و ربطى بموسى و دعاى او ندارد.

و آيه بعـد شاهـد بر اينكه است كه مفصّلات بهمين معنائى است كه گفته شـد زيرا از آيه بعـد اسـتفاده ميشود كه هر كدام از اينكه آيات را موسى ع خبر ميداد و وقتى مبتلا ميگرديدند دست بدامن موسى ميزدند كه دعا كند عذاب از آنها رفع شود و با موسى [ع] عهـد مى‌بسـتند كه اگر اينكه بلاء از آنها رفع گردد ايمان ميآورنـد و دست از بنى اسـرائيل برداشـته و آنها را باو بسپارند ولى وقتى بدعاى موسى عذاب از آنها برداشته ميشد عهد خود را ميشكستند.

فَلَمّا كَشَفنا عَنهُمُ الرِّجزَ إِلى أَجَلٍ هُم بالِغُوهُ إِذا هُم يَنكُثُونَ (نكث) بمعنى عهـد شكسـتن است و جمله (إِلى أَجَلٍ هُم بالِغُوهُ) متعلق بجمله (كشـفنا) است و از اينكه دو جمله برميآيـد عهـدهائى كه بين موسـى و قـوم فرعون ميگـذشت مؤجـل و تـا مـدّت معينى ادامه داشت نه دائمى زيرا كه اگر موسـى [ع] ميگفت خداوند اينكه عذاب را از شما برميدارد بشرطى كه ايمان آوريد و بنى اسرائيل را با من روانه كنيـد و بآن اضافه نمينمود كه اگر تا فلان مـدت ايمان نياورديـد و بعهـد خود وفاء نكرديـد عـذاب مرتفع نخواهـد گرديد عـذاب دائمى ميگرديـد، و همچنين اگر بنى اسـرائيل با وى عهد مى‌بسـتند آنها نيز عهد خود را محدود بمدت معيّن ميكردند، اينكه است كه آيه ميفرمايد پس از آنكه عذاب

صفحه : ۲۷۲

برداشـته ميشد آنها عهدى كه با موسـى [ع] بسته بودند ميشكستند. [پايان] فَانتَقَمنا مِنهُم فَأَغرَقناهُم فِي اليَمِّ بِأَنَّهُم كَذَّبُوا بِآياتِنا وَ كانُوا عَنها غافِلِينَ وقتى بـا اينكه همه آيات نه گانه بر فرعون و فرعونيان حجت تمام گرديـد و ظلم و سـتم را بانتهاء رسانيدنـد ما از آنان انتقام كشـيديم و آنان را در درياى رود نيل غرق گردانيـديم بسـبب آنكه آيات ما را تكـذيب نمودند و از آنان عذاب يا آيات ما و معجزات موسـى [ع] غافل بودند بروايتى موسـى پس از اينكه غالب بر سحره گرديد بيست سال بين بنى اسرائيل در مصر اقامت نمود و آيـات مبيّنات مفصّلات را بر فرعونيان كه پس از هر معجزه‌ئى كه از موسـى ميديدنـد ظاهر ميگردانيـد و بين آيات يعنى معجزه‌ها جـدائى ميانـداخت براى اينكه آنان را امتحان نمايـد و ببينـد كه آنها بآن عهـدى كه با موسـى بسـته بودنـد كه ايمان آرنـد پايـدارى ميكننـد يا نكث عهـد مينماينـد (ما) در (بما عهـد عنـدك) در آيه بالا مصـدريه است يعنى بعهد نبوّت و يا متعلق است بقوله (ادعُ لَنا رَبَّكَ) يعنى بخوان براى ما پروردگارت را بحقّ عهـدى كه با تو بسـته، يا باء قسم است يعنى بحق پروردگارت و آن عهدى كه با تو بسته است اگر اينكه بلاء را از ما رفع كنى البته بتو ايمان ميآوريم و بنى اسرائيل را با تو ميفرستيم (إِذا هُم يَنكُثُونَ) جواب (لمّا) است يعنى وقتى آن عذاب از آنها برداشته ميشد آنها عهدشان را ميشكستند (فَانتَقَمنا مِنهُم فَأَغرَقناهُم فِي اليَمِّ) چون آنها چنين كردند ما از آنها انتقام كشيديم و در دريا غرقشان كرديم.

صفحه : ۲۷۳

[سوره الأعراف (۷): آيات ۱۳۷ تا ۱۴۳]

اشاره

وَ أَورَثنَا القَومَ الَّذِينَ کانُوا يُستَضعَفُونَ مَشارِقَ الأَرضِ وَ مَغارِبَهَا الَّتِي بارَکنا فِيها وَ تَمَّت کَلِمَتُ رَبِّکَ الحُسنى عَلى بَنِي إِسرائِيلَ بِما صَبَرُوا وَ دَمَّرنا ما کانَ يَصنَعُ فِرعَونُ وَ قَومُهُ وَ ما کانُوا يَعرِشُونَ (۱۳۷) وَ جاوَزنا بِبَنِي إِسرائِيلَ البَحرَ فَأَتَوا عَلى قَومٍ يَعکُفُونَ عَلى أَصنامٍ لَهُم قالُوا يا مُوسَى اجعَل لَنا إِلهاً کَما لَهُم آلِهَةٌ قالَ إِنَّکُم قَومٌ تَجهَلُونَ (۱۳۸) إِنَّ هؤُلاءِ مُتَبَّرٌ ما هُم فِيهِ وَ باطِلٌ ما کانُوا يَعمَلُونَ (۱۳۹) قالَ أَ غَيرَ اللّهِ أَبغِيکُم إِلهاً وَ هُوَ فَضَّلَکُم عَلَى العالَمِينَ (۱۴۰) وَ إِذ أَنجَيناکُم مِن آلِ فِرعَونَ يَسُومُونَکُم سُوءَ العَذابِ يُقَتِّلُونَ أَبناءَکُم وَ يَستَحيُونَ نِساءَکُم وَ فِي ذلِکُم بَلاءٌ مِن رَبِّکُم عَظِيمٌ (۱۴۱)
وَ واعَدنا مُوسى ثَلاثِينَ لَيلَةً وَ أَتمَمناها بِعَشرٍ فَتَمَّ مِيقاتُ رَبِّهِ أَربَعِينَ لَيلَةً وَ قالَ مُوسى لِأَخِيهِ هارُونَ اخلُفنِي فِي قَومِي وَ أَصلِح وَ لا تَتَّبِع سَبِيلَ المُفسِدِينَ (۱۴۲) وَ لَمّا جاءَ مُوسى لِمِيقاتِنا وَ کَلَّمَهُ رَبُّهُ قالَ رَبِّ أَرِنِي أَنظُر إِلَيکَ قالَ لَن تَرانِي وَ لکِنِ انظُر إِلَى الجَبَلِ فَإِنِ استَقَرَّ مَکانَهُ فَسَوفَ تَرانِي فَلَمّا تَجَلّى رَبُّهُ لِلجَبَلِ جَعَلَهُ دَکًّا وَ خَرَّ مُوسى صَعِقاً فَلَمّا أَفاقَ قالَ سُبحانَکَ تُبتُ إِلَيکَ وَ أَنَا أَوَّلُ المُؤمِنِينَ (۱۴۳)

صفحه : ۲۷۴

[ترجمه]

و آنهائى را كه فرعونيان ضعيف ميدانستند وارث مشرقها و مغربهاى زمين قرار داديم آن زمينى را كه در آن بركت داديم و كلمه نيكوى پروردگار تو بر بنى اسرائيل تمام گرديد براى اينكه صبر كردند و خراب و نابود گردانيديم آنچه را كه فرعون و قومش ساخته بودند و آن عرشهائى را كه بنا نهاده بودند [۱۳۷]
و بنى اسرائيل را از دريا گذرانيديم پس بجماعتى رسيدند كه براى آنها بتهائى بود كه بر پرستش آنها مقيم بودند قوم گفتند اى موسى براى ماها الهى قرار بده چنانچه براى اينها الهانى است موسى گفت همانا شما جماعتى ميباشيد كه جهل ميورزيد [۱۳۸]
اينهائى كه اينكه جماعت ميپرستند فانى و ناچيزند و آنچه اينها ميكنند باطل است [۱۳۹]
موسى بجماعت گفت آيا غير از خدا براى شما طلب كنم معبودى در حالى كه او شما را بر عالميان فضيلت داده [۱۴۰]
ياد كنيد وقتى را كه پدران شما را از آل فرعون رهانيديم كه بشما ميچشانيدند سختى عذاب را پسرانتان را ميكشتند و زنهاى شما را زنده ميگذاشتند و در اينكه رهائى شما نعمت بزرگى بود بر شما از طرف پروردگارتان [۱۴۱]
و بموسى براى دادن كتاب سى شبانه روز وعده داديم و آنرا بده روز ديگر تمام گردانيديم پس چون تمام شد وقتى را كه خدا مقرّر كرده بود بچهل شبانه روز و موسى ببرادرش هارون گفت در قوم من جانشين من باش و اصلاح كن و متابعت مكن راه فساد كننده گان را [۱۴۲]
و چون موسى بميقاتگاه ما آمد و پروردگارش با او سخن گفت موسى (بزبان قومش) گفت پروردگار من خود را بمن بنما تا بسوى تو نظر كنم (جواب رسيد) اى موسى هرگز مرا نخواهى ديد باين كوه نگاه كن اگر كوه بجاى خود ماند بزودى مرا مى‌بينى چون پروردگار او بر كوه تجلّى كرد كوه مندك گرديد و موسى افتاد و غش كرد چون بهوش آمد گفت تو منزّهى و من از گفته خود

پشیمانم و بسوی تو توبه نمودم و من اول کسی میباشم که ایمان دارم [۱۴۳]

.

صفحه : ۲۷۵

(توضیح آیات)

اشاره

وَ نادی أَصحابُ الجَنَّةِ أَصحابَ النّارِ أن قَد وَجَدنا ما وَعَدَنا رَبُّنا حَقًّا فَهَل وَجَدتُم ما وَعَدَ رَبُّکُم حَقًّا (نادی) مشعر بر اینکه است که اهل بهشت از اهل جهنّم و آتش بسیار دورند زیرا که نداء را در جائی آورند که کسی را از فاصله دوری صدا زنند.

و البته بایستی همین طور باشد زیرا که مقام اهل بهشت و اصحاب یمین جایگاه علّیین و مقام مرتفع مؤمنین است، و مقام جهنمیان سجّین و نازل‌ترین درکات دوزخیان است و فاصله بین اینکه دو مرتبه هم بحسب معنی و حقیقت و معنویت زیاد است و هم باعتبار بعد مکانی بسیار است.

لکن چون اهل بهشت استیلاء و احاطه بتمام مراتب زیرین خود دارند و لو از جهت مقام و مرتبه بالاتر از اهل جهنّم میباشند اینکه است که شاید نظر بآنها دارند و مطلع بر حالات آنان نیز هستند و آنها را بصدای بلند که کاشف از شهامت و بزرگواری است صدا میزنند و بآنها اعلان میکنند و گویند که آنچه پروردگار ما قبلاً بما وعده داده بود حق و درست یافتیم آیا شما نیز وعده‌های پروردگار خودتان را درست و حق یافتید.

قالُوا نَعَم فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَینَهُم أن لَعنَةُ اللّهِ عَلَی الظّالِمِینَ، الَّذِینَ یَصُدُّونَ عَن سَبِیلِ اللّهِ وَ یَبغُونَها عِوَجاً وَ هُم بِالآخِرَةِ کافِرُونَ پس از آنکه اهل بهشت و اهل جهنّم هر دو بصدق وعده‌های حق تعالی شهادت دادند آنوقت از طرف حق تعالی اعلان میشود بطوریکه تمام اهل محشر از اولین و آخرین میشنوند و مؤذّن بصدای بلند نداء میکند که لعنت خدا یعنی دوری از رحمت خدا برای ستمکاران است، و در مقام معرفی ستمکاران که چه کسانی خواهند بود فرموده ستمکاران کسانی هستند که راه خدا را بستند و مردم را براه کج و معوج سوق دادند، و نیز ستمکاران کسانی میباشند که آخرت

صفحه : ۲۱۱

و قیامت را انکار مینمودند.

سؤال- چنانچه ظاهر است اکثر آیات قرآن آنهائیکه راجع بقیامت و حالات پس از اینکه عالم دنیا واقع میگردد آنرا بلفظ ماضی آورده در صورتی که هنوز واقع نگردیده و بایستی بصیغه استقبال آمده باشد.

در پاسخ گفته‌اند چون امر قیامت (محقق الوقوع است) اینکه است که گویا حالاً هم واقع است، البته اینکه توجیه بسیار وجیه و درست است لکن بهتر اینکه است که گفته شود شکّی نیست که علم حق تعالی محیط بتمام اشیاء است و آنچه باید در عوالم ممکنات واقع گردد در دفتر آفرینش و لوح محفوظ ثبت و ضبط گردیده، در سورهٔ الحدید است در آیه ۲۲ قوله تعالی (ما أَصابَ مِن مُصِیبَةٍ فِی الأَرضِ وَ لا فِی أَنفُسِکُم إِلّا فِی کِتابٍ مِن قَبلِ أَن نَبرَأَها).

نظر باین آیه و آیات دیگر معلوم میشود که آنچه در عوالم ممکنات از گذشته و آینده موجود شده یا میشود در احاطه علمیه حق

تعالی با هم موجودند و ما چون زمانی و مکانی هستیم یعنی وجودمان محفوف بزمان و مکان است اینکه است که آنچه با زمان وجودمان تطبیق میگردد عالم بآن میگردیم و آنچه مقارن با زمان وجودمان نیست آنرا گذشته یا آینده میدانیم لکن آنکسیکه محیط بر زمان و زمانیات و مکان و مکانیات است گذشته و آینده نسبت باو معنی ندارد.

وَ بَینَهُما حِجابٌ وَ عَلَی الأَعرافِ رِجالٌ یَعرِفُونَ کُلًّا بِسِیماهُم (اعراف) جمع (عرف) است و مکان عالی و مرتفی است (وَ بَینَهُما حِجابٌ) مفسرین گفته‌اند بین اهل بهشت و جهنّم پرده‌ئی است و بر اعراف که مکان عالی و مرتفعی است مردانی میباشند که جلالت قدر و مقامشان بدرجه‌ئی است که هر کسی را بسیما و علاماتی میشناسند و گویند مقصود از (بَینَهُما) بهشت و جهنّم است، میتوان اینکه حجاب را تشبیه کرد بر مثال قوله تعالی که در سورهٔ الحدید راجع بمنافقین فرموده (فَضُرِبَ بَینَهُم بِسُورٍ لَهُ بابٌ باطِنُهُ فِیهِ الرَّحمَةُ وَ ظاهِرُهُ

صفحه : ۲۱۲

مِن قِبَلِهِ العَذابُ.

در اینکه مقصود از حجاب چیست و اهل اعراف کیانند و اعراف در قیامت در چه محلّی واقع است اختلاف بین مفسرین بسیار است لکن ما برای اختصار اکتفاء مینمائیم ببعض احادیثی که راجع باعراف رسیده است.

در اصول کافی کلینی [ره] بسند متصل روایت کرده که گفت شنیدم از ابا عبد اللّه ع که گفت (إبن الکواء) آمد نزد امیر المؤمنین ع و از حضرتش از اینکه آیه (وَ عَلَی الأَعرافِ رِجالٌ یَعرِفُونَ کُلًّا بِسِیماهُم) سؤال کرد در جواب فرمود (نحن علی الاعراف) یعنی مائیم بر اعراف (نحن نعرف انصارنا بسیماهم) مائیم که یاران خود را بعلاماتشان میشناسیم و مائیم بر اعراف که خدای تعالی میشناساند ما را روز قیامت بر صراط پس داخل بهشت نمیگردد مگر کسیکه ما را شناخته و ما او را بشناسیم، و داخل آتش نمیگردد مگر کسیکه ما را انکار کند یعنی ما را نشناسد و ما او را نشناسیم، اگر خدای تعالی میخواست همانا مردم او را میشناختند لکن ما را قرار داد درهای او و راه او و آن وجهی که از او عطاء گردیده و کسیکه از معرفت ما عدول کند یا کسی را بر ما تفضّل دهد همانا از صراط لغزش میکند الخ.

در مجمع البیان در معنی اعراف گفته اعراف مکانهای مرتفع است (از عرف الفرس) یعنی یال اسب و از اینکه جهت مکاکل خروس را (عرف الدیک) میگویند بسبب اینکه ظاهر بودنش معروف‌تر است از آنچه در پائین است.

و کنایه میباشد از مقام بلند اهل اعراف (رِجالٌ یَعرِفُونَ کُلًّا بِسِیماهُم) بقولی آنها جماعتی میباشند که درجه آنها بلند است مثل انبیاء و شهداء و خوبان مؤمنین، و از علی ع روایت است که فرموده مائیم بر اعراف که یاران خود را بعلاماتشان میشناسیم.

و در حدیث است از نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که فرموده (یا علی گویا می‌بینم تو را در قیامت که بدست تو عصائی است از عوسج قومی را بسوی بهشت میرانی و قومی را

صفحه : ۲۱۳

بسوی آتش).

[پایان] در تفسیر صافی از عیاشی و از سلمان روایت کرده که گفت بیشتر از ده مرتبه حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود ای علی تو و اوصیاء بعد از تو در (اعراف) بین بهشت و جهنّم میباشید و داخل بهشت نمیگردد مگر کسیکه شما را شناخته و شما هم او را شناخته باشید و داخل جهنّم نمیگردد مگر کسیکه منکر شما باشد و شما هم او را انکار نمائید.

و ثعلبی در تفسیر خود بسندهای خودش روایت کرده که (اعراف) جای بلندی است بر صراط و مردانیکه در اعراف میباشند (حمزهٔ

بن عبد المطلب و عباس و علی بن أبی طالب [ع] و جعفر طیّار ذو الجناحین که ایشان دوستان خود را از دشمنانشان می‌شناسند الی آخر کلامش.

و قمی از حضرت صادق ع روایت کرده که گفته‌اند حساب هر امّتی با امام زمان او است و ائمه دوستان و دشمنان خود را بسیمای آنها میشناسند و همین است قول خدای تعالی (وَ عَلَی الأَعرافِ رِجالٌ یَعرِفُونَ کُلًّا بِسِیماهُم) و نامه اعمال اولیاء خود را بدست راستشان میدهند و آنها را ببهشت میفرستند و نامه اعمال دشمنان خود را بدست چپشان میدهند و آنها را بسوی جهنّم میفرستند و در بصائر و قمّی از حضرت باقر ع روایت میکنند که چون از حضرتش از اهل اعراف سؤال شد گفت آنهائی میباشند که سیّئات و حسناتشان مساوی است و اگر آنها داخل آتش شوند پاداش گناهانشان است و اگر در بهشت داخل گردند برحمت خدا است.

و مرحوم فیض کاشانی در تفسیر صافی گفته جهت اینکه در اخبار بسیار رجال اعراف را حمل بر ائمّه علیهم السّلام کرده‌اند اینکه است که اگر اعراف مشتق از معرفت باشد انبیاء و اوصیاء آنها عارف بخدا و معروف نزد خدا میباشند و خدا را بمردم میشناسانند و اگر بمعنی (عرف) یعنی مکان عالی مرتفع باشد آنها از شدّت معرفتشان و فرط بصیرتشان گویا در مکان عالی مرتفع میباشند که

صفحه : ۲۱۴

بسائر مردم نظر میکنند و درجات آنها و درکاتشان را می‌بینند و از شدت معرفتی که بآنها دارند بین سعداء و اشقیاء تمیز میدهند و بآنها نظر میکنند در حالیکه هنوز در همین دنیا میباشند.

[پایان] و نیز در کافی از علی [ع] روایت کرده که بسلمان فرموده

(معرفتی بالنورانیهٔ معرفهٔ اللّه)

یعنی شناختن مرا بنورانیّت همان شناختن خدا است، و شاید مقصود اینکه باشد که معرفت امام از جهت ملکوتیت و مقام عبودیت آن عین معرفت خدا است زیرا که در وجود ولیّ دو جهت است جهت بشریت و جهت ملکوتیت، و ولیّ از جهت ملکوتیت وجود او مستهلک است در وجود حق تعالی و در خود استقلالی نمینگرد و کسیکه نبی یا امام را از اینکه جهت بنگرد خدا را بوجه شناخته نه بکنه و حقیقت اینکه است که در همان حدیث بالا فرمودند (مائیم وجه اللّه و مائیم باب اللّه) و خدا شناخته نمیشود مگر از طریق معرفت ما.

[داستان میقات رفتن موسی ع]

مفسرین گفته‌اند موسی [ع] ببنی اسرائیل وعده داده بود که خدای تعالی دشمن شما را هلاک میگرداند و از نزد خود کتابی عطاء میکند که بیان میکند آنچه را که محتاج باو میباشید، وقتی فرعون هلاک گردید موسی از پروردگارش درخواست کتاب نمود و باو امر شد که سی روز روزه بگیرد و آن ماه ذی القعده بود و ده روز بوی اضافه نمود و در آن مدت ده روز تورات را نازل گردانید و نیز با او تکلّم نمود و میقات موسی باین چهل روز خاتمه پیدا کرد وَ قالَ مُوسی لِأَخِیهِ هارُونَ اخلُفنِی فِی قَومِی موسی ع در موقع بیرون رفتن بمیقات پروردگارش برادرش هارون را بجای خود گذارد و در باره قوم سفارش نمود و گفت (وَ أَصلِح وَ لا تَتَّبِع سَبِیلَ المُفسِدِینَ)

صفحه : ۲۷۸

وَ لَمّا جاءَ مُوسی لِمِیقاتِنا وَ کَلَّمَهُ رَبُّهُ قالَ رَبِّ أَرِنِی أَنظُر إِلَیکَ قالَ لَن تَرانِی (لِمِیقاتِنا) یعنی وقتی که معیّن گردیده و محدود شده، و

(لام) (لميقاتنا) لام اختصاص است گويا فرموده آمدن تو در وقت معيّن تعيين گرديده، وقتى موسى در آنوقت آمد (وَ كَلَّمَهُ رَبُّهُ) بدون واسطه ملك پروردگارش با او تكلّم نمود يعنى حق تعالى كلمات را در اجرام انشاء گردانيده همان طورى كه كلمات بخط در لوحها نوشته ميشود زيرا كه كلام عرض است و لابدّ بايستى قائم بمحلّى باشد، و روايت شده كه وقتى حق تعالى با موسى تكلم كرد او از تمام جهات صدا ميشنيد آنوقت موسى گفت (رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ) مفعول ثانى محذوف است يعنى (ارنى نفسك) تا بتو نظر كنم يعنى مرا متمكّن گردان به اينكه كه بر من تجلّى كنى تا تو را بعيان ببينم.

جمهور مفسرين را رأى بر اينكه است كه حضرت موسى [ع] بخواهش بنى اسرائيل طلب رؤيت نمود آنوقتيكه گفتند ما بتو ايمان نميآوريم (حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً) تا وقتى كه خدا را آشكارا ببينيم، اينكه بود كه وقتى آنها بخواهش رؤيت بر جفه هلاك گرديدند موسى در مقام مناجات گفت (أَ تُهْلِكُنا بِما فَعَلَ السُّفَهاءُ مِنّا) سوره اعراف آيه ۱۵۴، و موسى چنين سؤال محالى ننمود مگر پس از اينكه آنها را از اينكه خواهش محال عقلى توبيخ و سرزنش نمود و آنها لجاجت و جديّت نمودند و موسى چنين خواهشى نمود تا جواب بيايد و آنها بشنوند و بدانند كه رؤيت حق تعالى محال است و قوله تعالى (لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصارُ) نفى رؤيت ميكند در آينده يعنى ديدن بچشم در حال و آينده در همه وقت محال است زيرا كه ديدن با صفات او منافى است.

وَ لكِنِ انْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ و لكن نظر كن باين كوهى كه در مقابل تو است كه چگونه ميشود حال آن وقتى كه بر او تجلّى نمودم (فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكانَهُ فَسَوْفَ تَرانِي) و امكان رؤيت خود را معلّق نموده بامر محال يعنى مستقر بودن كوه در موقع تجلى كه ببين چگونه

صفحه : ۲۷۹

كوه مندك و از هم متلاشى ميگردد گويا حق تعالى خواسته بر او محقق گرداند كه چگونه كوه با اينكه عظمت بيك تجلى و ظهور حق تعالى پايدار نميماند و از مندك گرديدن كوه بدان كه رؤيت حق تعالى محال است.

فَلَمّا تَجَلّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَ خَرَّ مُوسى صَعِقاً فَلَمّا أَفاقَ قالَ سُبْحانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَ أَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ وقتى حق تعالى بر كوه تجلّى كرد موسى از آن دهشتى كه عارض او گرديد غش نمود، و بقولى مرد وقتى بهوش آمد گفت تو منزّهى و من از طلب رؤيتى كه كردم توبه نمودم از اينكه چنين خواهش كردم.

و براى آيه توجيه ديگرى نيز شده و آن اينكه است كه گفته‌اند مقصود از قوله تعالى (أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ) يعنى خودت را بمن بشناسان شناسائى واضح جلى به اينكه كه بر من ظاهر گردانى بعضى از نشانه‌هاى آخرت را آن آياتيكه خلق را مضطر ميگردانى بسوى معرفت خودت و نظر كنم بسوى تو و بشناسم تو را بمعرفت ضروريه بطوريكه گويا بتو نظر ميكنم چنانكه در حديث آمده (سترون ربكم كما ترون القمر ليلة البدر)

يعنى بزودى پروردگار خود را ميشناسيد مثل ديدن شماها ماه را وقتى كه تلألؤ پيدا نمود و بدر تمام گرديد وقتى موسى اينكه طور خواهش كرد جواب رسيد (لن ترانى) يعنى هرگز تو چنين قدرتى ندارى و تحمل نميآورى و لكن نگاه كن باين كوه و من وارد ميگردانم بر او آيتى از آيات خود را اگر كوه تاب تحمّل آورد و بمكانش مستقر ماند تو هم طاقت ميآورى (فَلَمّا تَجَلّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ) يعنى چون آيتى از آيات پروردگارت بر كوه تجلى كرد كوه را مندك گردانيد و موسى غش كرد وقتى بهوش آمد تنزيه كرد پروردگارش را و توبه نمود و گفت من اول كسى ميباشم كه بعظمت و جلال تو ايمان آوردم [جامع الجوامع طبرسى] آن توجيه اول كه از اكثر مفسرين نقل شده اگر چه موافق ظاهر آيه بلكه صريح آن است لكن بحكم عقل بسيار بعيد است، چگونه ميشود پيمبر

صفحه : ۲۸۰

اولوالعزمی مثل حضرت موسی ع با آن همه معجزاتیکه بدست مبارکش ظاهر گردیده و خدا با او تکلم نمود در عقل نظری بپایه‌ئی نرسیده باشد که بیقین قطعی بداند که دیدن خدا بچشم عبارت از اینکه خواهد بود که جهاز بینائی بکار افتد و از چشم مبصر صورتی بشکل و رنگ آن برداشته شود و در ذهن رسم گردد هر قدر فرض کنیم قوّه بینائی قوی گردد بهر نحوی که فرض شود جارحه دیدن و دیده شدن متعلق بچشم و شیئی جسمانی است نه شیئی که منزه از جسم و جسمانی است بلکه منزه و مبرّا از تمام صفات ممکنات است در صورتی که از آیات صریح برمیآید که خدای تعالی جسم و جسمانی نیست اینکه است که دیدن خدا بچشم نه در دنیا و نه در آخرت برای احدی میسّر نخواهد بود، و عذر به اینکه که موسی ع بخواهش قوم چنین سؤالی نمود برای اینکه بآنها بفهماند که خدای تعالی دیدنی نیست رفع محذور نمیکند بلکه شاید خواهش کنند که ما میخواهیم خدای تعالی بصورت بشری گردد و بیاید میان ما آیا جائز میشود که رسول چنین خواهش کند ابدا حاشا و کلا.

پس بنا بر اینکه اگر چه ظاهر آیه چنین مینماید که موسی [ع] خواهش رؤیت بچشم کرد لکن دلیل عقل قرینه میشود بر تخصیص آیه بمعنائی که در خور سؤال موسی و جواب او باشد.

و بعضی از مفسرین غیر از آن توجیهی که از طبرسی نقل کردیم که بعضی از آیات آخرت را بر من بنما تا علم ضروری پیدا نمایم طور دیگری آیه را توجیه کرده، از آن جمله گفته مقصود از رؤیت قطعی‌ترین و واضح‌ترین مراتب علم است.

و در تفسیر المیزان در مقام بیان اینکه نحو از علم که بالاترین مراتب علم است بیان جذابی دارد که برای وضوح اجمالی از آنرا در اینجا ترجمه مینمایم چنین گفته خواهید گفت معنای رؤیت خدا در آیه چیست و همچنین در (وُجُوهٌ یَوْمَئِذٍ ناضِرَةٌ إِلی رَبِّها ناظِرَةٌ) در سوره قیامت آیه ۲۲ و ۲۳ و آیه

صفحه : ۲۸۱

(ما کَذَبَ الْفُؤادُ ما رَأی) در سوره نجم آیه ۱۱ و آیه (مَن کانَ یَرجُوا لِقاءَ اللّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللّهِ لَآتٍ) در سوره عنکبوت آیه ۴ و آیه (أَ وَ لَم یَکفِ بِرَبِّکَ أَنَّه عَلی کُلِّ شَیءٍ شَهِیدٌ أَلا إِنَّهُم فِی مِریَةٍ مِن لِقاءِ رَبِّهِم أَلا إِنَّه بِکُلِّ شَیءٍ مُحِیطٌ) در سوره حم سجده آیه ۵۳ و ۵۴، و در آیه (فَمَن کانَ یَرجُوا لِقاءَ رَبِّهِ فَلیَعمَل عَمَلًا صالِحاً وَ لا یُشرِک بِعِبادَةِ رَبِّهِ أَحَداً) در سوره کهف آیه ۱۱۰، و نیز آیات دیگر بسیاری که رؤیت خدا و لقاء او را اثبات میکند چیست.

و آیا شما بین اینکه آیات و آیاتیکه صریحا امکان را نفی میکند مانند جمله (لن ترانی) از آیه مورد بحث و همچنین مانند آیه (لا تُدرِکُه الأَبصارُ وَ هُوَ یُدرِکُ الأَبصارَ) در سوره انعام آیه ۱۰۳، و امثال آن چگونه جمع میکنید و بچه بیانی منافات بین اینکه دو دسته از آیات را برطرف میسازید.

جواب اینکه سؤال را هم دیگران داده‌اند و گفته‌اند مقصود از اینکه رؤیت قطعی‌ترین و روشن‌ترین مراتب علم است و تعبیر از آن برؤیت برای مبالغه در روشنی و قطعیت آنست چیزیکه هست باید دانست که حقیقت اینکه علم که آنرا علم ضروری میدانیم چیست.

در پاسخ اینکه سؤال بیان خوبی داده لکن چون بیان آن دانشمند خیلی مفصل است و غرض ما اختصار است لذا خلاصه آنرا تذکر میدهیم ما هر علم ضروری را رؤیت نمیگوئیم بسیار چیزهائی است که ما ببداهت میدانیم مثل علم ما که یک مثلا نصف عدد دو است یا دو نصف عدد چهار است و نیز چیزهائی بعلم ضروری میدانیم مثل اینکه میدانیم پیمبرانی بنام ابراهیم و عیسی بن مریم علیهما السّلام و غیر اینها آمده‌اند، و نیز میدانیم شهرهائی بنام لندن یا سیکاکو و امریکا و امثال اینها وجود دارند لکن با اینکه علم ضروری دیدن بر آن صدق نمیکند نمیشود گفت من آنها را دیدم مگر وقتی که بچشم دیده شود و نیز بر هیچ تصدیق نظری عقلی اطلاق رؤیت نمیتوان نمود.

در میان معلومات یک نحو معلومی است که اطلاق رؤیت بر آن میتوان

صفحه : ۲۸۲

نمود و آن معلومات بعلم حضوری ما است و آن علم حضوری وجدانی بخودمان و بمعلومات و بامور نفسانی خودمان از دوستی و دشمنی و باقی اوصافیکه در خودمان بوجدان حاضر نزد ما است و از اینگونه معلومات تعبیر برؤیت شایع است اینکه است که هر جا خدای تعالی تعبیر برؤیت کرده در همانجا خصوصیاتی ذکر نموده که می‌فهمیم مراد از دیدن خدا همین قسم از علمی است که ما آنرا رؤیت می‌نامیم مثل آیه (أَ وَ لَم یَکفِ بِرَبِّک أَنَّه عَلی کُلِّ شَیءٍ شَهِیدٌ أَلا إِنَّهُم فِی مِریَةٍ مِن لِقاءِ رَبِّهِم أَلا إِنَّه بِکُلِّ شَیءٍ مُحِیطٌ) که یکی از آیاتی است که رؤیت را اثبات مینماید و نخست پیش از اثبات رؤیت ثابت نموده که خدا بر هر چیزی حاضر و شاهد است و حضورش بچیزی معین و بمکانی مخصوص اختصاص نداشته بلکه نزد هر چیزی شاهد و حاضر و بر هر چیزی محیط است بطوریکه اگر بفرض محال کسی بتواند او را ببیند میتواند او را در وجدان خودش و در نفس خود و در ظاهر هر چیزی و در باطن آن ببیند، اینکه است که دیدن خدا و لقاء او نه دیدن بچشم و ملاقات بجسم است که جز با رو برو شدن حسی و جسمانی و متعین بودن مکان و زمان دو طرف صورت نمیگیرد.

آیه شریفه (ما کَذَبَ الفُؤادُ ما رَأی) نیز باین معنا اشعار دارد زیرا که نسبت دیدن را بفؤاد میدهد که بدون تردید مخصوص نفس انسانیّت است که بآن از حیوانات امتیاز دارد.

نظیر آیه فوق آیه شریفه (کَلّا بَل رانَ عَلی قُلُوبِهِم ما کانُوا یَکسِبُونَ) در سوره مطففین آیه ۱۵ که دلالت دارد که آن مانعی که بین مردم و خدا حائل شده همان تیره‌گی گناهانی است که مرتکب شده‌اند اینکه تیره‌گیها است که روی دل و جانهای آنان را گرفته و نمیگذارد بمشاهده پروردگار خود تشرف یابند پس معلوم میشود اگر گناهان نباشد جانها خدا را می‌بینند نه چشمها.

تا آنجا که گفته بطوریکه از کلام مجید استفاده میشود اینکه علم که از آن برؤیت و لقاء تعبیر شده تنها برای صالحین از بندگانش میباشد آنهم در روز

صفحه : ۲۸۳

قیامت دست میدهد چنانچه فرموده (وُجُوهٌ یَومَئِذٍ ناضِرَةٌ إِلی رَبِّها ناظِرَةٌ) در سوره قیامت آیه ۲۲ و ۲۳.

تا آنجا که برمیگردد بتفسیر آیه و گفته بنا بر آنچه گذشت موسی ع در جمله (رَبِّ أَرِنِی) از پروردگارش درخواست نمود که علم ضروری بمقام پروردگار بوی کرامت نماید پس از آنکه بعلم نظری و پی بردن بآیات او شناسائی موجودات را بوی ارزانی داشته، و نیز پس از آنکه او را برسالت و تکلم با او از طریق سمع برگزیده بود خواست از طریق رؤیت که همان علم ضروری است باو علم پیدا کند.

و قهرا وقتی مسئله رؤیت بهمان معنائیکه گفته شد در چند جای قرآن برای روز قیامت اثبات شده معلوم میشود نفی ابدی آن در (لَن تَرانِی) راجع بدنیا خواهد بود باین معنی که انسان مادامیکه در دنیا در قید حیات دنیوی است و بحکم اجبار سرگرم اراده جسم و تن است هرگز بچنین تشرفی مشرف نخواهد گردید تا وقتی که بطور کلّی و بتمام معنی از بدن و توابع آن منقطع گردد یعنی بمیرد و تو ای موسی هرگز توانائی دیدن من و علم ضروری بمن نداری تا بمیری و بملاقات من آئی.

تا آنجا که گفته مؤیّد اینکه نفی رؤیت بازگشت بنفی طاقت میکند جمله (وَ لکِنِ انظُر) است که در آن نشان دادن خود را بموسی تشبیه کرده بنشان دادن خود را بکوه و فرموده نشان دادن خودم را بتو بعینه مثل نشان دادن خودم است بکوه اگر بظهور من کوه توانست بجای خود قرار گیرد تو نیز میتوانی تجلی پروردگارت را تحمل کنی، و بجمله (انظر) معلوم میشود که تجلی پروردگار

محال نيست بدليل اينكه بكوه تجلى كرد بلكه غرض نشان دادن و فهمانيدن بموسى است كه اگر براى تو تجلى كنم طاقت نمى‌آورى و اجزايت مثل كوه مندك ميگردد تا آخر بيانش كه مفصل است.

اينكه توجيه بنظر بسيار وجيه و درست مى‌آيد لكن اينكه علم وجدانى را

صفحه : ۲۸۴

بمقام الوهيت و كبريائى يكسره نسبت بتمام افراد بشر حتّى پيمبران اولو العزم در دنيا بطور كليت محال و منحصر بآخرت دانسته بطورى كه علوم و معرفت آنها در دنيا فقط بعقل نظرى باشد كه لازمه ايمان هر مؤمنى است كه بعلم نظرى و لو بمرتبه ضعيف آن باشد بايستى از راه دليل خدا را بشناسد زيرا كه ايمان تقليدى فائده ندارد و لو اينكه بين علم نظرى چنانچه از اخبار برمى‌آيد از جهت شدّت و ضعف تفاوت بسيار است اينكه است كه گوئيم اينكه نسبت ظاهرا منافى مقام آن بزرگوارانست.

درست است كه علم وجدانى حضورى بمعنى كاملش و غايت انكشافش حتّى براى پيمبران منحصر بآخرت است لكن مسلّم كه آن بزرگواران بآن روح قدسى كه دارند در همين حيات دنيوى نيز حظّى و بهره‌ئى و مرتبه‌ئى از آن علم وجدانى از قبل آثار دارا ميباشند نه اينكه بكلّى فاقد آن باشند پيمبران بهمان علم وجدانى بود كه ملك وحى را ميشناختند و بهمين علم وجدانى بود كه موسى [ع] وقتى خدا با او تكلم مينمود صداى خدا را ميشناخت بلكه ميتوان گفت براى مؤمن صالح ممكن است از قبل صفاى نفس و قوّت ايمانش بهره ضعيفى از آن علم وجدانى در دنيا نصيب او گردد.

آرى شايد چنين بوده وقتى موسى ع در كوه مشغول مناجات بود چنان شوق و اشتياق ملاقات حق تعالى وى را فرا گرفت كه عنان طاقت از دستش بيرون رفت و بى‌تابانه آن علم وجدانى بآن درجه كمال آن كه در دنيا براى احدى ميسّر نيست از پروردگار خود طلبيد اينكه بود كه بدست ردّ (لن ترانى) و بتجلى نمودن بر كوه و مندك گرديدن كوه علانيه باو فهمانيده كه تو در دنيا طاقت آن درجه را ندارى اگر بآنمرتبه بر تو تجلى كنم مثل اينكه كوه اجزاء وجودت مندك خواهد گرديد.

و شاهد بر اينكه گفته شد قوله تعالى در سوره النجم كه بعضى از آياتش راجع بمعراج حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و رسيدن حضرتش بمقام (قابَ قَوسَينِ أَو أَدنى) كه فرموده (فَأَوحى إِلى عَبدِهِ ما أَوحى- ما كَذَبَ الفُؤادُ ما رَأى) كه مسلّم مقصود

صفحه : ۲۸۵

از فؤاد قلب رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است و رؤيت را بقلب رسول نسبت داده نه بچشم سر يعنى قلب رسول ديد آنچه ديد.

و نيز در روايت معتبرى است كه وقتى حضرت امير ع مشغول خطابه و موعظه بود ذعلب نامى عرض ميكند يا على آيا تو خداى خود را ديده‌ئى حضرت فرمود چگونه عبادت ميكنم خدائى را كه نديده باشم پس از آنكه آنشخص سؤال ميكند او را چگونه ديده‌ئى فرمود چشمها او را بمشاهده عيان نمى‌بينند لكن قلبها او را بحقيقت ايمان مى‌بينند يعنى گمان مكن كه مقصودم از ديدن بچشم سر باشد مقصودم از ديدن او است بحقيقت ايمانم كه محلّ او قلب من است و غير اينها آيات و اخبار بسيارى است كه مرتبه ضعيفى از آن نحو رؤيت را در دنيا براى انبياء و اولياء ميسّر نشان ميدهد، و اللّه العالم باسرار كلامه.

و بايد در اينجا دو مطلب را خاطر نشان نمود:

يكى اينكه همين طورى كه گفته شد رؤيت بچشم بهر نحويكه فرض شود نسبت بحق تعالى و غير واقع خواهد بود هم در دنيا و هم در آخرت.

ديگر آنكه بايد دانست كه رؤيت بقلب و علم حضورى وجدانى بمقام كبريائى كه گفته شد كمالش در آخرت نصيب انبياء و اولياء و مقربين تحقق پذيرد ممكن است پرتوى از آن نصيب صلحاى مؤمنين نيز گردد، چنانچه در حديث مشهور فرموده

(من عرف نفسه فقد عرف ربّه، اعرفکم بنفسه اعرفکم بربّه)

که شناختن پروردگار را موکول گردانیده بشناختن نفس خود هر قدر انسان نحوه وجود خود را از جهت مخلوقیت و مألوهیت بهتر ادراک نمود بحکم متضاعفین خالقیت و الوهیت الهش را بهتر میشناسد و ادراک مینماید و بالاتر از اینکه رتبه‌ئی برای ممکنات تصور ندارد.

آری چون هر ممکنی بقدر صفای قلب و قوّت و کمال وجودش تواند از جهت وجود و کمالات خود خالقش را بشناسد اینکه است که تفاوت بین درجات آدمیان بسیار است و معرفت افراد بشر نسبت بمقام کبریائی نیز بسیار تفاوت دارد

صفحه : ۲۸۶

لکن اینکه را هم باید دانست که اینکه معرفت فقط معرفت وجدانی و علم حضوری نسبت بصفات ذات الاضافه الهی است نه صفات حقیقی که عین ذات او است آنهم نه از آنجهتی که عین ذات او است بلکه از جهت نسبت او بفعل و آثار یعنی مخلوقات که آثار رحمت او میباشند بطوریکه در اثر مؤثّر را بنگرد و در فعل فاعل را ببیند نه علم بکنه ذات او جل‌ّو علا زیرا که او محیط است و تمام موجودات از ملائکه مقرّبین و انبیاء مرسلین و عقول و نفوس هر چه هست تحت احاطه و قیومیت اویند و علم بهر شیئی که بوده باشد بدون احاطه باو صورت نمیگیرد و چگونه ممکن است محیط محاط گردد هرگز ممکن نیست بقول آن شاعر:

بکنه ذاتش خرد برد پی اگر رسد خس بقعر دریا

خلاصه شاید (لن ترانی) نفی رؤیت از موسی ع بلحاظ نفی رؤیت ذات ذو الجلال باشد یعنی ادراک کنه ذات و احاطه بحقیقت مطلقه احدی مراد او بوده که برای هیچ ممکنی میسّر نخواهد بود نه در دنیا و نه در آخرت و موسی از شدّت شوق عنان طاقت از دستش رفته و خواسته علم ضروری وجدانی بحقیقت پیدا کند پس از آنکه علم وجدانی بصفات و آثار برای او حاصل بوده اینکه بود که دست ردّ بسینه او زده شد و چنانچه آیه بعد خبر میدهد موسی [ع] در مورد سرزنش واقع گردید اشاره به اینکه که زیادتر از حدّ خودت طلب علم اکتناهی و انکشاف تام و ادراک حقیقت ذات نمودی.

صفحه : ۲۸۷

[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۴۴ تا ۱۴۹]

اشاره

قالَ یا مُوسی إِنِّی اصطَفَیتُکَ عَلَی النّاسِ بِرِسالاتِی وَ بِکَلامِی فَخُذ ما آتَیتُکَ وَ کُن مِنَ الشّاکِرِینَ (۱۴۴) وَ کَتَبنا لَهُ فِی الأَلواحِ مِن کُلِّ شَیءٍ مَوعِظَةً وَ تَفصِیلاً لِکُلِّ شَیءٍ فَخُذها بِقُوَّةٍ وَ أمُر قَومَکَ یَأخُذُوا بِأَحسَنِها سَأُرِیکُم دارَ الفاسِقِینَ (۱۴۵) سَأَصرِفُ عَن آیاتِیَ الَّذِینَ یَتَکَبَّرُونَ فِی الأَرضِ بِغَیرِ الحَقِّ وَ إِن یَرَوا کُلَّ آیَةٍ لا یُؤمِنُوا بِها وَ إِن یَرَوا سَبِیلَ الرُّشدِ لا یَتَّخِذُوهُ سَبِیلاً وَ إِن یَرَوا سَبِیلَ الغَیِّ یَتَّخِذُوهُ سَبِیلاً ذلِکَ بِأَنَّهُم کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ کانُوا عَنها غافِلِینَ (۱۴۶) وَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ لِقاءِ الآخِرَةِ حَبِطَت أَعمالُهُم هَل یُجزَونَ إِلّا ما کانُوا یَعمَلُونَ (۱۴۷) وَ اتَّخَذَ قَومُ مُوسی مِن بَعدِهِ مِن حُلِیِّهِم عِجلاً جَسَداً لَهُ خُوارٌ أَ لَم یَرَوا أَنَّهُ لا یُکَلِّمُهُم وَ لا یَهدِیهِم سَبِیلاً اتَّخَذُوهُ وَ کانُوا ظالِمِینَ (۱۴۸)

وَ لَمّا سُقِطَ فِی أَیدِیهِم وَ رَأَوا أَنَّهُم قَد ضَلُّوا قالُوا لَئِن لَم یَرحَمنا رَبُّنا وَ یَغفِر لَنا لَنَکُونَنَّ مِنَ الخاسِرِینَ (۱۴۹)

صفحه : ۲۸۸

[ترجمه]

از حق تعالی خطاب شد ای موسی همانا من تو را برگزیدم بر مردم برسالات خودم و تو را اختصاص دادم بسخن گفتن من با تو پس آنچه بتو عطا کردم بگیر و بوده باش از شکر کنندگان [۱۴۴]

و ما در الواح برای موسی نوشتیم از هر چیزی موعظه و تفصیلی پس الواح را بگیر بحد تمام و قوم خودت را امر نما که بگیرند نیکوتر آنرا بزودی منزل فاسقین را بشما نشان خواهیم داد [۱۴۵]

و بزودی از آیات خود برمیگردانم آنهائی را که در زمین بغیر حق تکبر نمودند و اگر ببینند هر آیهئی بآن ایمان نمیآورند و اگر ببینند راه راست آنرا راه خود نگیرند و ببیند راه گمراهی را راه خود میگیرند، صرف آیات از ایشان بسبب اینکه است که آنها بآیات ما تکذیب کردند و از آن بیخبر بودند [۱۴۶]

و آنهائیکه دروغ پنداشتند آیات ما را و ملاقات آخرت را (انکار) نمودند اعمال نیک آنها باطل و تباه گردید آیا پاداش داده میشوند مگر بآنچه بودند که عمل میکردند

و قوم موسی پس از رفتن او بکوه طور گرفتند از زیورهای آنها و سامری از آن گوسالهئی ساخت (بدنی بیروح) و او را صدائی بود آیا اینکه جماعت ندیدند که گوساله با آنها سخن نمیگوید و آنها را براه راست هدایت نمیگرداند با اینکه حال پی آن گوساله را گرفتند و آنها جماعت ستمکاران بودند [۱۴۸]

و چون پشیمان شدند و دانستند که گمراه گردیدهاند گفتند اگر پروردگار ما بما رحم نکند و ما را نیامرزد همانا ما از زیانکاران خواهیم گردید [۱۴۹]

.

صفحه : ۲۸۹

(توضیح آیات)

قالَ یا مُوسی إِنِّی اصطَفَیتُکَ عَلَی النّاسِ بِرِسالاتِی وَ بِکَلامِی فَخُذ ما آتَیتُکَ وَ کُن مِنَ الشّاکِرِینَ ظاهرا پس از آنکه موسی ع طلب رؤیت کرد و (لن ترانی) جواب شنید خدای تعالی در مقام امتنان و آنهمه تفضلاتیکه در باره او فرموده بوی خطاب نمود که ای موسی من تو را از بین خلق برگزیدم و انتخاب نمودم بدو امر بسیار بزرگ یکی آنکه تو را رسول خود قرار دادم (برسالاتی) یعنی قوانین و احکام و آنچه مردم بآن محتاج هستند از امور معاش و معادشان که بتوسط تو بر مردم رسانیدم، و دیگر آنکه تو را اختصاص دادم بکلام خودم که بدون ملک وحی با تو سخن گفتم پس بگیر آنچه را که بتو دادم از امر و نهی که در تورات است و از شکر کنندگان بوده باش. گویا ذات احدیت در مقام توبیخ میخواهد بموسی بفرماید چیزیکه حق تو نیست یعنی رؤیت و دیدن من در دنیا و لو رؤیت و انکشاف تمام بقلب باشد از من طلب مکن و بشکرانه نعمتها و بخششهای من قیام نما.

وَ کَتَبنا لَهُ فِی الأَلواحِ مِن کُلِّ شَیءٍ مَوعِظَةً وَ تَفصِیلًا لِکُلِّ شَیءٍ فَخُذها بِقُوَّةٍ ترجمه آیات شده و واضح است و محتاج بتوضیح نیست، و خلاصه آنکه آیات بیان معجزاتی است که حق تعالی بموسی بن عمران عطاء فرموده و باو اختصاص داده یکی کلام است که

بدون واسطه ملك وحی با او تکلم نمود و دیگر الواح تورات است.

سؤال- وقتی خدای تعالی با موسی سخن میگفت از کجا موسی یقین میکرد که اینکه سخن خدا است که در درخت یا کوه ایجاد صوت میکند و آیا سخن گفتن خدا بهمین الفاظ معمولی بین مردم بود که بدلالت لفظیه وضعیه ببین خودشان دائر است یا بنحو دیگری مطالب را بموسی میفهمانید.

شیخ طنطاوی در تفسیرش در توجیه قوله تعالی (وَ کَلَّمَهُ رَبُّهُ) گفته که

صفحه : ۲۹۰

خدا با موسی ع سخن گفت بدون واسطه همین طوری که با ملائکه تکلم میکند و کلام خدا مثل کلام مردم نیست و از جهت مخصوص صادر نمیشود وقتی موسی ع کلام خدا را آن کلامیکه بحرف و صوت و صدا نبوده شنید مشتاق گردید برؤیت حق تعالی و گفت (رَبِّ أَرِنِی أَنظُر إِلَیكَ) یعنی مرا تمكّن بده که تو را ببینم یا بر من تجلی کن که بسوی تو نظر کنم (قال لن ترانی) مرا هرگز بچشمیکه فانی است نخواهی دید الی آخر بیانش که مفصّل است.

و در تفسیر المیزان گفته مقصود از کلامیکه در آیه است آن خطاباتی است که بدون واسطه فرشته بموسی ع نمود، و بعبارت دیگر آن چیزی است که مکنون غیبی برای او کشف شده نه کلام معمولی که در میان آدمیان دائر است زیرا کلامیکه در میان ما دائر است عبارت از قرار داد و تعهدی است که در بین خود جعل کرده‌ایم و بنا گذاشته‌ایم فلان صوت معین اختصاص بفلان معنی داشته باشد و هر وقت آن صدا از گوینده‌ئی سر زند ذهن شنونده فورا منتقل بآن معنی میشود، و پر واضح است که از کلام باین معنی لازم میآید که متکلم دارای جسم باشد و خدای تعالی منزّه از جسم است از طرفی هم صرف ایجاد صوت در درخت یا در مکان دیگر دلالت نمیکند بر اینکه معانی اصوات مقصود خدای سبحان است بلکه برای اینکه فهم چیز دیگر باید ضمیمه شود تا دلالت کند که مقصود همین معانی اصوات است.

[پایان] اینکه توجیهات مخالف صریح قوله تعالی است که در باره موسی ع فرموده (وَ کَلَّمَهُ رَبُّهُ) و اینکه فضیلت را اختصاص بآنحضرت داده زیرا کلام بوضع اولی حقیقت است در همین الفاظ و لغات معمولی که بین مردم با اختلاف لغاتشان دائر و معمول است و هر جا آن الفاظ گفته شود منصرف میگردد بهمان معنای موضوع له او، و بنا بر گفتار طنطاوی که کلام خدا را حمل نموده بمعنائی که بتوسط صوت و صدا و الفاظ نباشد.

و نیز توجیه (المیزان) که آن نیز کلام خدا را حمل کرده بر غیر معنی

صفحه : ۲۹۱

حقیقی آن و گفته آن مکنون غیبی است که بر موسی [ع] کشف شد نه کلام معمولی که در بین آدمیان دائر است.

اینکه نحو توجیه بنظر درست نمیآید زیرا که صرف کلام از معنای حقیقی بغیر آن بدون قرینه صارفه جایز نیست و در اینجا چنین قرینه‌ئی در کار نیست چه مانعی دارد که گفته شود همان طوری که گفته‌اند خدای تعالی ایجاد صوت کند در درخت یا کوه یا غیر آن و موسی اینکه را از گوشه معین نشنود بلکه از اطراف بشنود و بهمان الفاظی باشد که در آنوقت بین مردم معمول بوده و موسی ع و کسانیکه در میقات با او بودند شنیده باشند.

آری برای اینکه موسی [ع] تمیز بدهد و بعین الیقین بداند که اینکه صوت و صدا کلام خدا است باید گفته شود بایستی ارتباطی و رمزی بین رسول و مرسل باشد و شاید اینکه همان روح قدسی است که اختصاص بپیمبران و رسولان و امامان [ع] دارد که هم وحی و القاء قلبی را میشناسند و تمیز میدهند که آن القاء رحمانی است نه القاء نفسانی و شیطانی، و نیز ملك وحی را میشناسند

اينكه است كه انبياء كسانى بودند و خصوصيات زائدى در آنها بود كه بهمان جهت برسالت و پيمبرى انتخاب گرديده شدند.
قوله تعالى (وَ كَتَبنا لَهُ فِي الأَلواحِ مِن كُلِّ شَيءٍ مَوعِظَةً وَ تَفصِيلًا لِكُلِّ شَيءٍ الخ) [سخنان مفسرين در توجيه لوحها هم از حيث جوهر و هم از حيث عدد] از حيث عدد بقولى هفت لوح بوده و بقول ديگر ده لوح، و بعضى گفته‌اند دو لوح بوده.
و جنس و حقيقت آن از زمرّد تعبيه شده و بقولى از زبرجد خضراء و ياقوت حمراء، و بقول ديگر از چوب بوده و از آسمان فرود آمده و (من كل شيئى) در محلّ نصب است و مفعول (كتبنا) است و (موعظة) بدل (كتبنا) است، يعنى در آن الواح هر چه را بنى اسرائيل محتاج بآن بودند نوشتيم از مواعظ و تفصيل احكام از حلال و حرام و ذكر بهشت و جهنّم و غير اينها (فَخُذها بِقُوَّةٍ)

صفحه : ۲۹۲

يعنى بگير آنرا بجديّت و كوشش كن با عزيمتى كه عمل (أُولُوا العَزمِ مِنَ الرُّسُلِ) است و بزودى بشما نشان ميدهيم منزلها و مكانهاى فاسقين را آنهائيكه پيمبران را تكذيب كردند تا اينكه خرابى آنها را ببينيد.
[پايان] وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا وَ لِقاءِ الآخِرَةِ حَبِطَت أَعمالُهُم الخ كسانيكه آيات خدا و ملاقات آخرت را تكذيب نمودند اعمال آنها باطل و عاطل است، و گفته‌اند معنى احباط اينكه است كه عمل آنها بر آن وجهى كه بر آن ثوابى مترتب گردد واقع نميشود.
خلاصه شايد آيه اشاره باين باشد كه بدون تصديق بآيات خدا و فرا آمدن قيامت از كافر هيچ عملى و لو بنظر نيك نمايد بوجه خودش واقع نگرديده و پاداشى براى آن نخواهد بود زيرا كه شرط اوّلى صحت عمل منوط بايمان بخدا و آيات او و بمعاد است و عملى كه بدون آن واقع گردد اصلا عمل نيست.
وَ اتَّخَذَ قَومُ مُوسى مِن بَعدِهِ مِن حُلِيِّهِم عِجلًا جَسَداً لَهُ خُوارٌ أَ لَم يَرَوا أَنَّهُ لا يُكَلِّمُهُم وَ لا يَهدِيهِم سَبِيلًا [داستان گوساله پرستى بنى اسرائيل] مفسرين و اهل تاريخ گفته‌اند كه پس از آنكه موسى ع بميقات پروردگارش رفت و بر خلاف وعده‌ئيكه داده بود كه پس از سى شب كتاب تورات را ميگيرم و براى شما ميآورم و همان طورى كه در قرآن مجيد فرموده ده شب ديگر بر آن اضافه نمود بنى اسرائيل بشكّ افتادند كه چطور شد كه موسى از وعده خود تخلف نمود و چون سامرى منافق بود و در ظاهر بزهد مردم را فريب داده بود بنى اسرائيل زينت و طلا- آلا-تيكه بعنوان عاريه پيش از غرق شدن فرعونيان از آنها گرفته بودند نزد سامرى امانت گذاشته بودند سامرى وقت را غنيمت شمرد و چون زرگر ماهرى بود طلاها را بصورت گوساله‌ئى ساخت و باستادى و ماهرى تمهيد نمود و مخارق گلوى او را چنين ترتيب داد كه وقتى از زير شكم باد داخل ميگرديد از دهن وى آوازى و صدائى خارج ميشد مثل صداى گاو.

صفحه : ۲۹۳

و بعضى ديگر گفته‌اند كه وقتى جبرئيل براى هلاكت فرعون آمد چون سامرى فهميد جبرئيل است كه سوار ماديان شده براى اينكه اسب فرعون را در دريا بكشد و او غرق گردد قدرى خاك از زير سم ماديان جبرئيل برداشت و در دهن گوساله گذاشت و در اثر آنخاك گويا حياتى در گوساله پديد گرديد و صدائى از وى ظاهر ميشد، و اينكه قول صريح قوله تعالى است در سوره طه آيه ۶۹ (قالَ فَما خَطبُكَ يا سامِرِيُّ قالَ بَصُرتُ بِما لَم يَبصُرُوا بِهِ فَقَبَضتُ قَبضَةً مِن أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذتُها وَ كَذلِكَ سَوَّلَت لِي نَفسِي الخ) و در اينكه آيه حق تعالى در مقام سرزنش بنى اسرائيل برآمده يعنى آنهائى كه بيك صدائى فريفته شدند و گفتند (هذا إِلهُكُم وَ إِلهُ مُوسى) سوره طه آيه ۹۰ (أَ لَم يَرَوا أَنَّهُ لا- يُكَلِّمُهُم) يعنى آيا آنها نديدند كه آن گوساله نه سخن ميگويد و نه آنان را بطريق سعادتشان رهبرى مينمايد (اتَّخَذُوهُ وَ كانُوا ظالِمِينَ) و آنها جماعت ستمكار بودند كه هم بخود ستم نمودند كه از طريق هدايت منحرف گرديدند و هم برسولشان كه پس از اينكه همه اظهار معجزات و زحمات و مشقاتى كه براى سعادت آنها متحمل گرديد

بیک صدائی تمام آنها را تا دیده انگاشتند و پیرو سامری شدند.

وَ لَمّا سُقِطَ فِي أَيدِيهِم وَ رَأَوا أَنَّهُم قَد ضَلُّوا قالُوا لَئِن لَم يَرحَمنا رَبُّنا وَ يَغفِر لَنا لَنَكُونَنَّ مِنَ الخاسِرِينَ گفته‌اند (سُقِطَ فِي أَيدِيهِم) در عرف کنایه و مبالغه در پشیمانی است چنانچه در مثل وقتی بما ضرری واقع گردید بطور مبالغه گوئیم فلان چیز از دست ما رفته، بنی اسرائیل وقتی فهمیدند که فریب خورده‌اند و گمراه شده‌اند پشیمان گردیده و در مقام توبه و استغاثه گفتند اگر خدا ما را نیامرزد و رحم نکند البته از جماعت زیان کاران می‌باشیم.

صفحه : ۲۹۴

[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۵۰ تا ۱۵۵]

اشاره

وَ لَمّا رَجَعَ مُوسى إِلى قَومِهِ غَضبانَ أَسِفاً قالَ بِئسَما خَلَفتُمُونِي مِن بَعدِي أَ عَجِلتُم أَمرَ رَبِّكُم وَ أَلقَى الأَلواحَ وَ أَخَذَ بِرَأسِ أَخِيهِ يَجُرُّهُ إِلَيهِ قالَ ابنَ أُمَّ إِنَّ القَومَ استَضعَفُونِي وَ كادُوا يَقتُلُونَنِي فَلا تُشمِت بِيَ الأَعداءَ وَ لا تَجعَلنِي مَعَ القَومِ الظّالِمِينَ (۱۵۰) قالَ رَبِّ اغفِر لِي وَ لِأَخِي وَ أَدخِلنا فِي رَحمَتِكَ وَ أَنتَ أَرحَمُ الرّاحِمِينَ (۱۵۱) إِنَّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا العِجلَ سَيَنالُهُم غَضَبٌ مِن رَبِّهِم وَ ذِلَّةٌ فِي الحَياةِ الدُّنيا وَ كَذلِكَ نَجزِي المُفتَرِينَ (۱۵۲) وَ الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئاتِ ثُمَّ تابُوا مِن بَعدِها وَ آمَنُوا إِنَّ رَبَّكَ مِن بَعدِها لَغَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۵۳) وَ لَمّا سَكَتَ عَن مُوسَى الغَضَبُ أَخَذَ الأَلواحَ وَ فِي نُسخَتِها هُدىً وَ رَحمَةٌ لِلَّذِينَ هُم لِرَبِّهِم يَرهَبُونَ (۱۵۴)

وَ اختارَ مُوسى قَومَهُ سَبعِينَ رَجُلاً لِمِيقاتِنا فَلَمّا أَخَذَتهُمُ الرَّجفَةُ قالَ رَبِّ لَو شِئتَ أَهلَكتَهُم مِن قَبلُ وَ إِيّايَ أَ تُهلِكُنا بِما فَعَلَ السُّفَهاءُ مِنّا إِن هِيَ إِلاّ فِتنَتُكَ تُضِلُّ بِها مَن تَشاءُ وَ تَهدِي مَن تَشاءُ أَنتَ وَلِيُّنا فَاغفِر لَنا وَ ارحَمنا وَ أَنتَ خَيرُ الغافِرِينَ (۱۵۵)

صفحه : ۲۹۵

[ترجمه]

و چون موسی بسوی قوم خود برگشت در حالیکه غضبناک و متأسّف بود بقومش گفت شما بعد از من بد خلیفه و جانشینانی از من بودید آیا عجله و شتاب زدگی کردید امر پروردگار خود را و الواح را انداخت و سر برادر خود (هارون) را گرفت و بسوی خود کشید (هارون) گفت ای پسر مادر من همانا اینکه جماعت من را ضعیف دانستند و نزدیک بود مرا بکشند پس دشمنها را بر من شاد مگردان و مرا قرار مده با جماعت ستمکاران [۱۰۵]

موسی گفت ای پروردگار من مرا و برادر مرا بیامرز و ما را داخل گردان در رحمت خودت و تو رحم کننده‌ترین رحم کنندگانی [۱۵۱]

بدرستیکه آنهائیکه گوساله را گرفتند بخدائی بزودی میرسد بآنها غضب پروردگارشان و ذلّت در حیات دنیا و اینکه چنین پاداش میدهیم افتراء زنندگان را [۱۵۲]

و آنهائیکه اعمال بد نمودند و پس از آن توبه کردند و ایمان آوردند همانا پروردگار تو پس (از توبه و ایمان) آمرزنده و مهربان است [۱۵۳]

و چون غضب موسی سکونت پیدا نمود الواح را برداشت و در نسخه آن هدایت و رحمت بود برای کسانیکه از هیبت پروردگارشان

ترسناك بودند و میترسیدند [۱۵۴]

و موسی از بین قوم خود هفتاد نفر را انتخاب نمود برای وعده‌گاه ما پس چون صاعقه آنها را گرفت گفت موسی ای پروردگار من اگر میخواستی قبلا من و آنها را هلاك میگردانیدی آیا ما را هلاك میگردانی بآنچه سفهای از ما کرده‌اند نیست اینکه رجفه مگر آزمایش تو که بآن گمراه میگردانی هر کسی را که بخواهی و هدایت میکنی هر کسی را که بخواهی تو ولیّ و دوست مائی پس ما را بیامرز و بما رحم کن و تو بهترین آمرزندگانی [۱۵۵]

.

صفحه : ۲۹۶

(توضیح آیات)

وَ لَمّا رَجَعَ مُوسی إِلی قَومِهِ غَضبانَ أَسِفاً قالَ بِئسَما خَلَفتُمُونِی مِن بَعدِی أَ عَجِلتُم أَمرَ رَبِّکُم ترجمه آیات در صفحه پیش شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست.

و خلاصه وقتی موسی [ع] از میقات‌گاه برگشت با الواح تورات و گفته‌اند که جلوتر خدای تعالی حکایت گوساله سامری را باو خبر داده بود وقتی مشاهده کرد عصبانی شد.

(اسف) صفت مشبهه از اسف است و بمعنی شدّت غضب و اندوه است موسی [ع] بطور توبیخ و سرزنش بقومش گفت شما بد خلیفه و جانشین از بعد از من بودید آیا در امر پروردگارتان در فرستادن تورات عجله نمودید.

وَ أَلقَی الأَلواحَ وَ أَخَذَ بِرَأسِ أَخِیهِ یَجُرُّهُ إِلَیهِ الخ اینکه طوری که آیه بصراحت خبر میدهد موسی از شدّت غضب با اینکه ظاهرا میدانست که هارون در انجام خلافت کوتاهی نکرده وقتی قوم را چنین می‌بیند که گوساله پرست شده‌اند موسی سر برادر خود را میگیرد و بسوی خود میکشد و هارون شاید برای اینکه غضب برادرش پائین آید میگوید ای پسر مادر من و اینکه نام مادرش را میبرد برای رقّت قلب موسی بوده و گفت اینکه مردم مرا ضعیف بشمار آوردند و آنچه از اینکه عمل بد آنها یعنی گوساله پرستی ممانعت نمودم نپذیرفتند و نزدیک بود که مرا بکشند پس تو مرا بشماتت دشمنها مبتلا نگردان و نیز مرا از جماعت ستمکاران بحساب نیاور.

و نظر به اینکه که اینکه طور عمل موسی با برادرش که هر دو معصوم بودند مخالف مقام عصمت آنها است، بعضی آیه را طور دیگر توجیه کرده‌اند و گفته‌اند غرض موسی اینکه نبود که ببرادرش صدمه بزند یا اینکه او را مقصّر بداند بلکه از شدت غضب الواح را می‌اندازد و مثل آدمی که غضب بر او مستولی میگردد خود را میزند

صفحه : ۲۹۷

برادرش را بخود میکشد و مویش را میگیرد اینکه است که بعد از آنکه غضبش قدری تسکین پیدا میکند در باره خود و برادر دعا میکند و میگوید (قالَ رَبِّ اغفِر لِی وَ لِأَخِی الخ) یعنی ای پروردگار من مرا و برادرم را بیامرز و ما را در رحمت خودت داخل گردان و تو (ارحم الراحمینی).

و شاید مقصود موسی از اینکه عمل چنین بوده که بر گوساله پرستان شدّت غضب خود را بنمایاند در صورتی که میدانسته که هارون تقصیری نداشته و آنها را بترساند و بفهمند که عمل خلافی انجام داده‌اند و توبه کنند و نمیتوان گفت که موسی [ع] در اینکه طور عمل با برادرش گناهی مرتکب گردیده زیرا که غیظ و غضب او (فی اللّه) بوده نه از روی هوای نفسانی برای شرك

گوساله پرستان اينكه طور بغضب آمده كه عنان طاقت از كف اختيار او ربوده گرديده.

وَ لَمّا سَكَتَ عَن مُوسَي الغَضَبُ أَخَذَ الأَلواحَ وَ فِي نُسخَتِها هُديً وَ رَحمَةٌ لِلَّذِينَ هُم لِرَبِّهِم يَرهَبُونَ (سكت) بمعنى سكونت و مقصود آرام گرديدن فوران آتش غضب موسى است يعنى وقتى كه غضب موسى [ع] آرام گرفت الواحيكه از شدت غضب بزمين انداخته بود برداشت در حاليكه در آن الواح هدايت و رحمت بود براى بنى اسرائيل و ديگران آنكسانيكه از پروردگارشان بترسند.

وَ اختارَ مُوسي قَومَهُ سَبعِينَ رَجُلًا لِمِيقاتِنا فَلَمّا أَخَذَتهُمُ الرَّجفَةُ الخ مفسرين گفته‌اند موسى ع از قومش هفتاد مرد را براى ميقات گاه پروردگارش انتخاب نمود و آنها را بطور سيناء برد وقتى كه موسى [ع] نزديك بكوه رسيد از ابر عمودى بر او واقع گرديد بطوريكه تمام كوه را فرا گرفت موسى نزديك شد و داخل در آن ابر گرديد و آن هفتاد نفر نيز داخل گرديدند و همه‌شان بسجده افتادند و كلام خدا را از اطراف شنيدند پس از آن ابر برطرف گرديد و آن هفتاد نفر همراهان موسى طلب رؤيت كردند و موسى [ع] انكار نمود اينكه بود كه آنها گفتند (لَن نُؤمِنَ لَكَ حَتّي نَرَي اللّهَ جَهرَةً) آنوقت

صفحه : ۲۹۸

موسى [ع] گفت (رَبِّ أَرِنِي أَنظُر إِلَيكَ) اى پروردگار من خود را بمن بنما تا اينكه بتو نظر كنم و جواب رسيد (لَن تَرانِي) هرگز مرا بچشم سر نخواهى ديد و بسبب اينكه خواهش صاعقه‌ئى رسيد چون قوم را صاعقه هلاك گردانيد موسى گفت پروردگار من اگر ميخواستى آنها و مرا قبلا هلاك ميكردى (أَ تُهلِكُنا بِما فَعَلَ السُّفَهاءُ مِنّا) آيا ما را هلاك ميگردانى بفعل سفهاى ما كه از تو طلب رؤيت كردند در حاليكه آنها از روى جهالت و سفاهت چنين طلب كردند و اينكه نبود مگر آزمايش و ابتلاء تو آنوقتى كه با من تكلم كردى و كلام تو را شنيدند گمان كردند بگمان فاسد كه ميتوان تو را رؤيت نمود و چنين خواهشى نمودند تا اينكه بآزمايش افتادند و گمراه گرديدند بآنچه جهّال و بى‌خردان كه در معرفت تو ثابت قدم نميباشند و باين آزمايش هدايت ميگردند كسانيكه بتو عالمند و اينكه آزمايش را قرار داده‌ئى سبب گمراهى و هدايت، گمراهى براى جهّال و هدايت براى مؤمنين زيرا كه محنت وقتى سبب گمراهى و هدايت گرديد گويا هم سبب گمراهى است و هم سبب هدايت است (أَنتَ وَلِيُّنا فَاغفِر لَنا وَ ارحَمنا وَ أَنتَ خَيرُ الغافِرِينَ) [مجمع الجمامع طبرسى]

صفحه : ۲۹۹

[سوره الأعراف (۷): آيات ۱۵۶ تا ۱۶۰]

اشاره

وَ اكتُب لَنا فِي هذِهِ الدُّنيا حَسَنَةً وَ فِي الآخِرَةِ إِنّا هُدنا إِلَيكَ قالَ عَذابِي أُصِيبُ بِهِ مَن أَشاءُ وَ رَحمَتِي وَسِعَت كُلَّ شَيءٍ فَسَأَكتُبُها لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَ يُؤتُونَ الزَّكاةَ وَ الَّذِينَ هُم بِآياتِنا يُؤمِنُونَ (۱۵۶) الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكتُوباً عِندَهُم فِي التَّوراةِ وَ الإِنجِيلِ يَأمُرُهُم بِالمَعرُوفِ وَ يَنهاهُم عَنِ المُنكَرِ وَ يُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّباتِ وَ يُحَرِّمُ عَلَيهِمُ الخَبائِثَ وَ يَضَعُ عَنهُم إِصرَهُم وَ الأَغلالَ الَّتِي كانَت عَلَيهِم فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَ عَزَّرُوهُ وَ نَصَرُوهُ وَ اتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ أُولئِكَ هُمُ المُفلِحُونَ (۱۵۷) قُل يا أَيُّهَا النّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللّهِ إِلَيكُم جَمِيعاً الَّذِي لَهُ مُلكُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ لا إِلهَ إِلاّ هُوَ يُحيِي وَ يُمِيتُ فَآمِنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ النَّبِيِّ الأُمِّيِّ الَّذِي يُؤمِنُ بِاللّهِ وَ كَلِماتِهِ وَ اتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُم تَهتَدُونَ (۱۵۸) وَ مِن قَومِ مُوسي أُمَّةٌ يَهدُونَ بِالحَقِّ وَ بِهِ يَعدِلُونَ (۱۵۹) وَ قَطَّعناهُمُ اثنَتَي عَشرَةَ أَسباطاً أُمَماً وَ أَوحَينا إِلي مُوسي إِذِ استَسقاهُ قَومُهُ أَنِ اضرِب بِعَصاكَ الحَجَرَ فَانبَجَسَت مِنهُ اثنَتا عَشرَةَ عَيناً قَد عَلِمَ كُلُّ أُناسٍ مَشرَبَهُم وَ ظَلَّلنا عَلَيهِمُ الغَمامَ وَ أَنزَلنا

عَلَيهِمُ المَنَّ وَ السَّلوي كُلُوا مِن طَيِّباتِ ما رَزَقناكُم وَ ما ظَلَمُونا وَ لكِن كانُوا أَنفُسَهُم يَظلِمُونَ (۱۶۰)

صفحه : ۳۰۰

[ترجمه]

(موسی در مقام مناجات عرض میکند) خدایا برای ما بنویس در اینکه دنیا و در آخرت نیکی و حسنه همانا ما بسوی تو باز گشتیم (در پاسخ) خدای تعالی گفت عذابم را میرسانم بهر کس که بخواهم و رحمت من همه چیزها را فرا گرفته و بزودی ثابت و محقق میگردانم رحمت خود را برای کسانیکه متقی و پرهیزکارند و زکوة میدهند و آنکسانیکه بآیات ما ایمان میآورند [۱۵۶]
و آنها آنکسانی میباشند که متابعت میکنند رسول نبیّ امّی را آنکسی که نام و نسب او را میدانند که نوشته شده نزد آنها در تورات و انجیل که آنها را امر بمعروف و نهی از منکر میکنند و طیبات را بر آنها حلال میگرداند و هر پلیدی را نجس و حرام میشمارد و از آنها برمیدارد احکام پر رنج و مشقت را که مثل غل بر آنها بسته شده بود پس آنکسانیکه باو ایمان آوردند و او را تعظیم و احترام کردند و یاری نمودند او را و متابعت کردند نور آنچنانی که با او نازل گردید (یعنی قرآن) چنین جماعتی آنان رستگارانند [۱۵۷]
(ای محمّد) بگو ای مردم همانا بحقیقت من رسول خدا میباشم که بسوی تمام شما فرستاده شده‌ام آنخدائی که برای او است مملکت آسمانها و زمین و نیست الهی مگر او زنده میکند و میمیراند پس بخدا و رسولش ایمان آرید که او نبی امّی است که بخدا و کلمات او ایمان آورده و تابع او گردیده شاید شما هدایت یابید [۱۵۸]
و بعضی از امّت موسی جماعتی میباشند که مردم را بحق هدایت مینمایند و براستی و عدل در میان خلق حکم میکنند [۱۵۹]
و قوم موسی را بدوازده سبط منشعب گردانیدیم و چون بنی اسرائیل آب خواستند بموسی وحی کردیم عصای خود را بر آن سنگ مخصوص بزن چون عصا را بر آن سنگ زد دوازده چشمه آب از آن سنگ جوشش نمود و هر یک از اسباط بتعلیم الهی چشمه آب خود را دانستند و ابر را برای آنان سایبان قرار دادیم و برای خوراک آنها ترنجبین و مرغ بریان کرده نازل گردانیدیم و گفتیم بخورید از پاکیزه‌های آنچه روزی شما کردیم و بر ما ستم نکنید در ذخیره کردن منّ و سلوی و بودند که بر نفس خود ستم نمودند در آن نافرمانی [۱۶۰]

.

صفحه : ۳۰۱

(توضیح آیات)

وَ اكتُب لَنا فِي هٰذِهِ الدُّنيا حَسَنَةً وَ فِي الآخِرَةِ إِنّا هُدنا إِلَيكَ موسی ع در مقام مناجات عرض میکند خدایا بنویس یعنی در لوح محفوظ و در دفتر آفرینش ثبت گردان برای ما هم در دنیا و هم در آخرت نیکی و حسنه شاید مقصودش از (لنا) خود و برادرش و امّت او باشند، بدرستیکه ما رجوع نمودیم بسبب توبه خودمان بسوی تو (هود) بمعنی رجوع است.
قالَ عَذابِي أُصِيبُ بِهِ مَن أَشاءُ وَ رَحمَتِي وَسِعَت كُلَّ شَيءٍ آیه اشاره بدو قسم رحمت، رحمت رحمانی و رحمت رحیمی دارد، برحمت رحمانی آن رحمت عامّی است که شمول دارد و باو است که میآفریند و روزی میدهد و گناهان را می‌بخشد، و رحمت رحیمی اختصاص بمؤمنین با تقوی دارد که بوظائف عبودیت قیام مینمایند که اینکه رحمت در دنیا و آخرت شامل آنها میگردد.

در پاسخ مسئول موسی از حق تعالی خطاب میرسد که عذاب گنهکاران بدست من است هر کسی را بخواهم عذاب میکنم و هر کسی را خواهم میبخشم و رحمت من وسیع است همه اشیاء را فرا گرفته.

اینکه آیه راه امیدواری برای ما گنهکاران باز میکند و چنین ارائه میدهد که رحمت من بتمام موجودات احاطه دارد و شامل همه هست و عذاب گنهکاران باقتضاء عدل است و خطاهای آنها عذاب را ایجاب میکند و با اینکه حال که خودشان عذاب را بدست خود فراهم نموده‌اند باز واقع شدن عذاب بر آنها بسته بمشیت الهی است هر کسی را که بمقتضای حکمت میخواهد میبخشد و عفو میکند و هر کسی را خواهد آنهم بمقتضای عدل عذاب میکند.

فَسَأَكْتُبُها لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكاةَ وَ الَّذِينَ هُم بِآياتِنا يُؤمِنُونَ بیان کسانی است که رحمت واسعه الهی آنها را فرا گرفته و آنان

صفحه : ۳۰۲

بعلاماتی شناخته میشوند: ۱- آنها کسانی میباشند که متّقی و پرهیزکارند.

۲- زکوة مالشان را میدهند. ۳- و نیز مشمولین رحمت کسانی میباشند که بآیات تکوینی و تشریعی ما ایمان دارند.

الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكتُوباً عِندَهُم فِي التَّوراةِ وَ الإِنجِيلِ الخ ترجمه آیه شده و واضح است.

(الّذین) در اول آیه عموم دارد و شامل یهود و نصاری و غیر آنها میشود و اینکه صفت دیگری است برای متقین که آنها پیرو رسول امّی میباشند، اشاره به اینکه که آن رحمت خاص نصیب کسانی میگردد که تابع گردند آن رسولی را که بچند جهت او را میشناسند:

۱- آنکه آن رسول امّی است که وصف او در تورات و انجیل شده و آنها نام و صفات او را که در تورات و انجیل معرفی شده میشناسند.

۲- از خصوصیات او اینست که او امر بمعروف و نهی از منکر میکند.

۳- از خصوصیات او اینست که چیزهای پاک و طیّب را حلال میکند و خبائث یعنی آنچه ناپاک و سبب قذارات روح و بدن انسان است نهی مینماید ۴- سختیها و غلهای تکالیف را از آنها برمیدارد و آنها را در مشقّت و زحمت نمیاندازد و عمل را آسان میگرداند.

برای دانشمندان مخفی نیست که بزرگترین چیزیکه دین حنیف اسلام را و حجیّت آنرا اثبات مینماید دو چیز است: یکی وحدت و مقام کبریائی و صفات جلال و جمال خداوندی است که مطابق دلیل و برهان بأحسن وجه بیان میکند و مبدء عالم را بقدر توانائی ذهن بشر معرّفی مینماید.

و دیگر قانون محمدی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که با شمول و تمامیتش کوچک و بزرگی نیست مگر اینکه از آنچه بشر در عمل محتاج باو است مطابق منطق

صفحه : ۳۰۳

و حکمت بأحسن وجه بیان نموده بطوریکه دیگر راه عذری برای کسی باقی نگذاشته فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَ عَزَّرُوهُ وَ نَصَرُوهُ وَ اتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ أُولئِكَ هُمُ المُفلِحُونَ پس از توصیف رسول امّی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در بیان مقام فضیلت مؤمنینی برآمده که آنها باو ایمان آوردند و او را احترام نمودند و یاری کردند و متابعت کردند آن نوریکه با او نازل گردیده یعنی قرآن که هم شاهد صدق او بود و هم کتاب قانونی، چنین کسانی آنهایند که رستگار گردیده‌اند، ضمیر (هم) در آیه مفید تأکید است یعنی محققا و مؤکّدا چنین اشخاصی رستگارانند.

و بعضی نظر باخبار اهل بیت علیهم السّلام نور را حمل نموده‌اند بر علی بن ابی طالب ع و گفته‌اند که اینکه اوصاف مثل (عزّروه و نصروه) و نوریکه با او است مقصود علی [ع] است که ابتداء او رسول را تعظیم و توقیر نمود و او را یاری کرد و آن نوری است که همیشه در حیات رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با او بود و پس از او خلیفه و جانشینی او را بعهده گرفت، و بصیغه ماضی و جمع آوردن (عزّروه و نصروه) منافات با اینکه توجیه ندارد زیرا در اینجا ماضی بمعنی مستقبل است و یک نفری او میشود در حکم جماعت باشد.

قُل یا أَیُّهَا النّاسُ إِنِّی رَسُولُ اللّهِ إِلَیکُم جَمِیعاً الَّذِی لَهُ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ الخ ترجمه آیه شده و واضح است و خلاصه اینکه خداوند امر نموده بپیمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که بگو ای مردم من از طرف حق تعالی رسولی میباشم که بسوی شما فرستاده شده‌ام (جمیعا) اشاره است به اینکه که مخصوص بجماعتی یا طائفه‌ئی یا ملّتی رسالت ندارم مثل اعراب یا ملّت یهود یا نصاری که بآنان در آیه بالا یادآوری شده که اینکه آن رسولی است که در تورات و انجیل نوشته شده بلکه برای تمام افراد بشر رسول میباشم و رسالت من از طرف کسی است که مالک تمام عالم ملک و ملکوت است و آن خدائی است که متفرد است در الوهیت و حیات و ممات بدست قدرت او انجام میگیرد پس باید ایمان آرید بآن رسول امّی که

صفحه : ۳۰۴

بخدا و کلمات او ایمان دارد و بایستی تابع او گردید شاید باین وسیله هدایت یابید وَ مِن قَومِ مُوسی أُمَّةٌ یَهدُونَ بِالحَقِّ وَ بِهِ یَعدِلُونَ پس از آنکه داستان و گذارش کار موسی ع و هلاکت فرعون و تابعین او و نجات بنی اسرائیل و حکایت میقات و انزال تورات و غیر اینها را بتفصیل برای رسولش توضیح داده، در اینکه آیات گزارش و کیفیت کار بنی اسرائیل را بیان میفرماید.

اول در مقام تعریف و ستایش بعضی از جماعت بنی اسرائیلیان برآمده و دو فضیلت نسبت بآنها بشمار آورده: یکی آنها کسانی بودند که مردم را بحق هدایت مینمودند، و دیگر آنکه بحق حکم میکردند، و اختلاف است که اینکه امّت چه کسانی بودند و سه قول در آنست که در مجمع البیان مفصلا نقل کرده بآن جا رجوع نمائید.

وَ قَطَّعناهُمُ اثنَتَی عَشرَةَ أَسباطاً أُمَماً وَ أَوحَینا إِلی مُوسی إِذِ استَسقاهُ قَومُهُ أَنِ اضرِب بِعَصاکَ الحَجَرَ (سبط) در لغت پسر زاده و دختر زاده را گویند و سبط باصطلاح آنها بمنزله قبیله نزد عرب است.

خلاصه بنی اسرائیل چنانچه تعیین شده دوازده فرقه بودند وقتی بنی اسرائیل از موسی ع طلب آب نمودند بموسی [ع] وحی شد که عصای خود را بسنگ بزن فَانبَجَسَت مِنهُ اثنَتا عَشرَةَ عَیناً الخ (انبجست) از انبجاس است، و انبجاس بیرون آمدن آب جاری است بکمی و انفجار بیرون آمدن آب است بکثرت، و آب اول از سنگ کم بیرون میآمد پس زیاد میشد تا میرسید بکثرت پس از اینکه جهت در اینکه آیه انبجاس مذکور شده و در سوره بقره انفجار مذکور گردیده.

[مجمع البیان] و از آن دوازده چشمه منفجر میگردید بعدد اسباط بنی اسرائیل و هر چشمه‌ئی از آن مخصوص بیک سبطی از آنها بود، و نیز از جمله تفضلاتی که

صفحه : ۳۰۵

خاطر نشان میکند که ببنی اسرائیل عطاء نمودیم وقتی که در تیه بودند و ابر را قرار دادیم که بر سر آنها سایه اندازد که از تابش آفتاب صدمه نخورند و برای آنها ترنجبین و مرغ بریان کرده نازل گردانیدیم و بیان آن در سوره بقره گذشته (کلوا) امر است ببنی اسرائیل امر شده که از چیزهای پاکیزه بخورید و فرموده ما بآنها ستم ننمودیم لکن خودشان بخودشان ستم نمودند.

صفحه : ۳۰۶

[سوره الأعراف (۷): آيات ۱۶۱ تا ۱۶۸]

اشاره

وَ إِذ قِيلَ لَهُمُ اسكُنُوا هـذِهِ القَريَةَ وَ كُلُوا مِنها حَيثُ شِئتُم وَ قُولُوا حِطَّةٌ وَ ادخُلُوا البابَ سُجَّداً نَغفِر لَكُم خَطِيئاتِكُم سَنَزِيدُ المُحسِنِينَ (۱۶۱) فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنهُم قَولاً غَيرَ الَّذِي قِيلَ لَهُم فَأَرسَلنا عَلَيهِم رِجزاً مِنَ السَّماءِ بِما كانُوا يَظلِمُونَ (۱۶۲) وَ سئَلهُم عَنِ القَريَةِ الَّتِي كانَت حاضِرَةَ البَحرِ إِذ يَعدُونَ فِي السَّبتِ إِذ تَأتِيهِم حِيتانُهُم يَومَ سَبتِهِم شُرَّعاً وَ يَومَ لا يَسبِتُونَ لا تَأتِيهِم كَذلِكَ نَبلُوهُم بِما كانُوا يَفسُقُونَ (۱۶۳) وَ إِذ قالَت أُمَّةٌ مِنهُم لِمَ تَعِظُونَ قَوماً اللّهُ مُهلِكُهُم أَو مُعَذِّبُهُم عَذاباً شَدِيداً قالُوا مَعذِرَةً إِلى رَبِّكُم وَ لَعَلَّهُم يَتَّقُونَ (۱۶۴) فَلَمّا نَسُوا ما ذُكِّرُوا بِهِ أَنجَينَا الَّذِينَ يَنهَونَ عَنِ السُّوءِ وَ أَخَذنَا الَّذِينَ ظَلَمُوا بِعَذابٍ بَئِيسٍ بِما كانُوا يَفسُقُونَ (۱۶۵)
فَلَمّا عَتَوا عَن ما نُهُوا عَنهُ قُلنا لَهُم كُونُوا قِرَدَةً خاسِئِينَ (۱۶۶) وَ إِذ تَأَذَّنَ رَبُّكَ لَيَبعَثَنَّ عَلَيهِم إِلى يَومِ القِيامَةِ مَن يَسُومُهُم سُوءَ العَذابِ إِنَّ رَبَّكَ لَسَرِيعُ العِقابِ وَ إِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۶۷) وَ قَطَّعناهُم فِي الأَرضِ أُمَماً مِنهُمُ الصّالِحُونَ وَ مِنهُم دُونَ ذلِكَ وَ بَلَوناهُم بِالحَسَناتِ وَ السَّيِّئاتِ لَعَلَّهُم يَرجِعُونَ (۱۶۸)

صفحه : ۳۰۷

[ترجمه]

ای محمّد یاد کن وقتی که ببنی اسرائیل گفته شد در اینکه ده ساکن گردید و از میوه و حبوبات آن بخورید از هر جا که بخواهید و بگوئید (حطّة) و در اینکه درب در حال سجده داخل گردید تا گناهان شما را بیامرزیم و بزودی بر نیکوکاران میافزائیم [۱۶۱]

و آن کسانیکه از آنان ستم نمودند تبدیل گردانیدند سخنی غیر از آنچه بآنها گفته شده بود پس از آسمان عذابی بر آنها فرستادیم بسبب ظلمشان [۱۶۲]

ای رسول از آنها سؤال کن از آن دهی که در ساحل دریا بود چون از فرمان خدا در حکم شنبه تعدی کردند وقتی که در روز شنبه ماهیان میآمدند ظاهر شده بر روی آب و در روزهای دیگر نمیآمدند اینکه چنین ما آنها را آزمایش کردیم بسبب اینکه آنان از فرمان بیرون میرفتند [۱۶۳]

و وقتی جماعتی از آنها گفتند برای چه موعظه میکنید جماعتی را که خدا آنها را هلاک میکند یا آنها را عذاب میکند در آخرت عذاب سخت، ناصحان گفتند پند ما معذرت خواستن ما است بسوی پروردگار شما و شاید آنها ترک نافرمانی کنند [۱۶۴]

پس چون فراموش کردند آنچه را که بآنها یادآوری شده بود ما نجات دادیم آنهائی را که از ماهی گرفتن نهی میکردند و آنهائی را که ستم کردند گرفتیم ببدترین عذاب برای اینکه از فرمان برداری خارج بودند

پس آنهنگامی که سرکشی کردند از آنچه نهی شده بودند ما بآنها گفتیم بشکل بوزینه بگردید در حالیکه دور شده و ناامید از رحمت باشید [۱۶۶]

یاد کن ای محمّد وقتی که پروردگار اعلان کرد که بر یهودیان برانگیزاند کسی را که بآنها عذاب سختی بچشاند تا روز قیامت، همانا پروردگار تو بسرعت عقاب میکند و او آمرزنده و مهربانست [۱۶۷]

و جماعت بنی اسرائیل را در زمین پراکنده گردانیدیم بعضی از آنها صالح و نیکوکار بودند و بعضی دون آنها و پست‌تر از آنها

بودند و آنها را بخوبیها و بدیها آزمودیم که شاید آنها برگردند [۱۶۸]

صفحه : ۳۰۸

(توضیح آیات)

اشاره

وَ إِذ قِیلَ لَهُمُ اسکُنُوا هذِهِ القَریَةَ وَ کُلُوا مِنها حَیثُ شِئتُم وَ قُولُوا حِطَّةٌ وَ ادخُلُوا البابَ سُجَّداً الخ از جمله تفضلاتیکه خداوند در باره بنی اسرائیلیان فرموده اینکه بود که آنها را مأمور گردانید که داخل در قریه شوید و از نعمتهای آن هر چه خواهید بخورید و هنگام داخل شدن در قریه بگوئید (حطّة) و در اینکه مقصود از قریه کجا است و نیز (حطّة) یعنی چه خلاف است، راجع به (قریه) اکثر مفسرین گفته‌اند مقصود بیت المقدس است بدلیل قوله تعالی در سوره مائده آیه ۲۴ (یا قَومِ ادخُلُوا الأَرضَ المُقَدَّسَةَ الَّتِی کَتَبَ اللّهُ لَکُم).

و در اینکه مقصود از (حطّة) چیست و نیز آیا سجده‌ئی که مأمور شدند چه نحو سجده‌ئی بوده نیز خلاف است، راجع به (حطّة) از مفسرین دو قول نقل شده: بقولی (حطة) کلمه توبه است باین معنی که (اللهم حطّ عنا خطایانا) خدایا گناهان را از ما فرو نه، و بقولی مقصود تلفظ بلفظ (حطة) است إبن عباس گفته مقصود کلمه (لا اله الّا اللّه) است و اما راجع بسجده بعضی گفته‌اند که سجده متعارف است و بعضی گفته‌اند که انحناء است از روی تواضع

[تأویل عرفانی]

بعضی از عرفاء در توجیه آیه گفته‌اند خطاب است که ای رونـدگان بسوی حقیقت در مقامات و منازل خلوص داخل گردید و ای سیرکنندگان در مراتب و تطورات نفس بقدم صدق و یقین در عالم علم و عمل داخل گردید و از نیکوترین غذاهای علمی و روزیهای معنوی بخورید و از باب انسانیّت که آن حقیقت انسان و انسان معنوی است بهره برداری نمائید و ممکن نیست داخل گردیدن در عالم قدس الهی مگر بولوج و دخول از دربی که در داخل آن رحمت است و ظاهر آن عذاب.

صفحه : ۳۰۹

فَبَدَّلَ الَّذِینَ ظَلَمُوا مِنهُم قَولًا غَیرَ الَّذِی قِیلَ لَهُم فَأَرسَلنا عَلَیهِم رِجزاً مِنَ السَّماءِ بِما کانُوا یَظلِمُونَ ظاهرا مقصود از (رجز) عذاب است نه پلیدی.

ترجمه آیه شده، خلاصه توجیه آن، آن طوری که مفسرین گفته‌اند وقتی بنی اسرائیلیان در آنچه مأمور گردیدند از توبه و استغفار یا تلفظ نمودن بکلمه (حطّة) و از روی جهل و بی‌خردی اینکه کلمه را باستهزاء گرفتند و گفتند (حنطة فیها شعیر) یعنی گندمی که در او جو باشد، و باین عمل فاسق گردیدند و عذاب بر آنها نازل گردید و در سوره بقره راجع بهمین آیه بیانی شده بآن جا رجوع شود بیان اینکه آیات بما یادآور میشود که نباید مؤمن در آنچه باو امر شده از پیش خود و بسلیقه خودش اظهار نظر نماید و آیات الهی را بنظر خود طور دیگری تفسیر و تأویل نماید زیرا که وظیفه عبد بندگی و اطاعت مولی است بنده را با اظهار نظر چکار است.

وَ سئَلهُم عَنِ القَريَةِ الَّتِي كانَت حاضِرَةَ البَحرِ إِذ يَعدُونَ فِي السَّبتِ الخ خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که از یهودیها سؤال کن و ظاهرا اینکه سؤال از باب تقریع و توبیخ و سرزنش بآنها است که شما جماعت یهود از ابتداء بناء کارتان بر مخالفت و کفر و تجاوز نمودن از حدود امر خدا بوده که پس از آنکه نهی شده بودید از صید ماهی در روز شنبه و اینکه اشتغال نمائید بعبادت و طاعت و روز شنبه را محترم دارید.

(یعدون) مأخوذ از تعدّی است و در اینجا بمعنی تعدی از حدودی است که بر بنی اسرائیل مقرّر شده بود که در روز شنبه صید ماهی نکنند.

(حاضِرَةَ البَحرِ) یعنی نزدیک دریا بود و بروایت إبن عباس نام آن قریه (ایله) بوده که میان (مدین) و (طور) بر ساحل بحر (طبریّه) واقع شده بود و بعضی طور دیگر گفته‌اند.

(شرّعا) جمع شارع است یعنی ماهیانی که بر روی آب ظاهر میگردند

صفحه : ۳۱۰

و آشکار میشوند.

وَ يَومَ لا يَسبِتُونَ گفته‌اند که یهودیها مأمور شدند در روز شنبه صید ماهی نکنند ماهیان بغریزه خدا دادشان روزهای دیگر ته آب میرفتند و روز شنبه چون مطمئن بودند روی آب میآمدند یهودیها در معرض امتحان واقع گردیدند وقتی چنین دیدند طمعشان غالب گردید و در روز شنبه که مأمور بودند صید ماهی نکنند مخالفت نموده مشغول شدند بصید ماهی و نهی صریح را مخالفت نمودند.

گفته‌اند که جماعت ایله چون دیدند ماهیان روز شنبه در آب میآیند و از صید کردن آنها نهی دارند باغواء شیطان تمهیدی بکار بستند و رأی آنها بر اینکه قرار گرفت که بر لب دریا حوضهائی حفر نمایند و اطراف آن چوبهائی ترتیب دهند و در روز شنبه که ماهیان روی آب میآیند آنها را در آن حوضها برانند و جلو آنها مجاری آب را ببندند و در روز یکشنبه بروند و آنها را صید کنند، و بقولی روز شنبه قلّاب در دریا می‌انداختند و ماهیان در آن می‌ماندند و روز یکشنبه آنها را صید میکردند.

كَذلِكَ نَبلُوهُم بِما كانُوا يَفسُقُونَ اشاره به اینکه که اینها چون فاسق بودند در موقع امتحان واقع گردیدند تا اینکه فسقشان پدید گردد.

وَ إِذ قالَت أُمَّةٌ مِنهُم لِمَ تَعِظُونَ قَوماً اللّهُ مُهلِكُهُم أَو مُعَذِّبُهُم عَذاباً شَدِيداً الخ گویا آیه خبر میدهد که بین فاسقین بنی اسرائیل جماعت مصلحین بودند که بآنها موعظه میکردند که مخالفت امر رسول را نکنید که در معرض عذاب واقع میگردید، جماعت دیگر از آن مؤمنین چون از هدایت یافتن فاسقین مأیوس بودند بآنها میگفتند برای چه شما جماعتی را که خدا هلاک کننده آنها است یا آنها را عذاب خواهد نمود موعظه میکنید یعنی بر اینکه موعظه اثری و فائده‌ئی مترتب نخواهد گردید و موعظه نمودن شما بی‌اثر است آنها در پاسخ

صفحه : ۳۱۱

میگفتند موعظه ما برای دو چیز است یکی (مَعذِرَةً إِلى رَبِّكُم) یعنی عذر ما باشد نزد پروردگار شما که ما بوظیفه خود عمل نموده‌ایم، و دیگر آنکه شاید اینها پرهیزگار گردند و دست از عصیان بردارند.

فَلَمّا نَسُوا ما ذُكِّرُوا بِهِ أَنجَينَا الَّذِينَ يَنهَونَ عَنِ السُّوءِ الخ وقتی موعظه ناصحین بفاسقین تأثیر ننمود آنهائی را که نهی از منکر میکردند نجات دادیم و آنهائیکه ستم نمودند یعنی مخالفت کردند بعذاب سخت گرفتیم بسبب اینکه از فرمان خارج شدند.

از اینکه آیه میتوان استفاده نمود که بر هر مؤمنی امر بمعروف و نهی از منکر لازم است و لو در جائی که امید اثر نداشته باشد.

لكن بـدلالت قوله تعالى (وَ لَعَلَّهُم يَتَّقُونَ) ميتوان گفت در جائى امر بمعروف واجب است كه اندك اميد باثر باشد و گر نه آنجائيكه به يقين دانسته شود كه موعظه بهيـچ وجه اثر بر آن مترتّب نيست اصـلا نهى از آن عقلائـى نيست زيرا كه بعضـى چنـان در گرداب غفلت فرو رفته‌انـد كه اصـلا از قابليت هـدايت شـدن افتاده‌اند و آنان مثل حيوانات نه چشم بينا دارند و نه گوش شـنوا (بَل هُم أَضَلُّ سَبِيلًا).

در مجمع البيان گفته- حال فرقه سوم ذكر نشده يعنى آنهائيكه نه صيد ماهى ميكردند و نه صيد كنندگان را نهى ميكردند كه آيا از نجـات يافته‌گان بودنـد يا از هلاك شـدگان، و از إبن عباس روايت شـده كه گفته در باره آن سه قول است: اول- اينكه هر دو فرقه نجات يافتند و فرقه سوم هلاك گرديدند.

(اينكه قول از سـدى است) دوم- هر دو فرقه هلاك شدند و نجات يافتند فرقه نهى كنندگان و اينكه قول إبن زيد است و همين قول نيز از ابى عبد اللّه ع روايت شده.

سـوم- در بـاره آن فرقه سـوم توقـف است، و از عكرمه روايت شـده كه گفت بر إبن عبـاس وارد شـدم و قرآن مقـابلش بود و گريه ميكرد و اينكه آيه را ميخواند و گفت دانستيم كه خدا هلاك كرد آنهائى را كه ماهى گرفتند و نجات داد آنهائى را

صفحه : ۳۱۲

كه نهى ميكردنـد نميـدانيم چه كرد با آنهائيكه نهى نميكردنـد و ماهى هم نميگرفتنـد و اينكه است حال ما- و قول بتوقّف را جبائى اختيـار كرده [پايـان] فَلَمّـا عَتَوا عَن مـا نُهُوا عَنهُ‌قُلنـا لَهُم كُونُوا قِرَدَةً خاسِـئِينَ خلاـصه اينكه حق تعالى برسولش خبر ميدهـد كه چون جماعت اسـرائيليان از امر پروردگار و آنچه نهى شده بودند از اينكه در روز شـنبه صـيد ماهى نكنند سركشـى و طغيان نمودند مورد غضب واقع گرديدنـد و بآنها گفتيم بگرديد (قردة) يعنى مـ...řș و آنها را بصورت ميمون درآورديم در حاليكه از رحمت خـدا دور شدگان بودند و گفته‌اند آنهائيكه بصورت ميمون گرديدند سه روز بيشتر زنده نماندند و تمامشان مردند.

وَ إِذ تَـأَذَّنَ رَبُّكَ لَيَبعَثَنَّ عَلَيهِم إِلى يَومِ القِيامَـةِ مَن يَسُومُهُم سُوءَ العَـذابِ إِنَّ رَبَّكَ لَسَـرِيعُ العِقـابِ وَ إِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ (تـأذّن) از بـاب (تفعّل) است چون وعد و ايعاد و بمعنى عزم است زيرا كسـى كه بر عملى تصـميم گرفت گويا بنفس خود اعلان نموده و آن جارى مجراى قسم است اينكه است كه جواب آن كه (لَيَبعَثَنَّ) است لاـم قسم داخـل گرديـده خلاـصه در اينكه آيه خـداى تعـالى قسم ياد نموده كه برانگيزاند و مسلط گرداند بر يهوديان تا روز قيامت كسانى را كه بآنها بچشانند عذاب سخت مثل قتل و اسارت و غير اينها چنانچه بر آنها بخت نصـر بابلى را مسلّط گردانيـد كه چه قـدر از آنها را كشت و چه قـدر اسـير گرفت و پس از آن ملوك فرس از آنهـا جزيـه گرفتنـد و هيـچ وقت آنهـا مستقل در مملكت نبودنـد، و از ابى جعفر ع روايت شـده كه مقصـود از (مَن يَسُـومُهُم) امّت مرحومه و حضـرت رسول صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم است و اينكه آيه دليل است بر اينكه براى ملّت يهود هيچ وقت دولت و عزت مستقل نيست.

وَ قَطَّعناهُم فِي الأَرضِ أُمَماً مِنهُمُ الصّالِحُونَ وَ مِنهُم دُونَ ذلِكَ الخ و از جمله كيفر اعمال يهوديان اينكه است كه خدا اينها را امتهائى گردانيد

صفحه : ۳۱۳

بعضـى صالـح و بعضـى غير صالح و در زمين متفرق گرديدند چنانچه تا حال هم چنين است كه در ولايات متفرق هسـتند شـهرى و ولايتى نيست كه عـده‌ئى از يهوديها در آن نباشـند و ماليات كه بمعنى جزيه است بايستى بـدولت آن مملكت بدهند و اينهم دليل بر ذلّت آنها است.

صفحه : ۳۱۴

[سوره الأعراف (۷): آیات ۱۶۹ تا ۱۷۶]

اشاره

فَخَلَفَ مِن بَعدِهِم خَلفٌ وَرِثُوا الكِتابَ يَأخُذُونَ عَرَضَ هذَا الأَدنى وَ يَقُولُونَ سَيُغفَرُ لَنا وَ إِن يَأتِهِم عَرَضٌ مِثلُهُ يَأخُذُوهُ أَ لَم يُؤخَذ عَلَيهِم مِيثاقُ الكِتابِ أَن لا يَقُولُوا عَلَى اللّهِ إِلاَّ الحَقَّ وَ دَرَسُوا ما فِيهِ وَ الدّارُ الآخِرَةُ خَيرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ أَ فَلا تَعقِلُونَ (۱۶۹) وَ الَّذِينَ يُمَسِّكُونَ بِالكِتابِ وَ أَقامُوا الصَّلاةَ إِنّا لا نُضِيعُ أَجرَ المُصلِحِينَ (۱۷۰) وَ إِذ نَتَقنَا الجَبَلَ فَوقَهُم كَأَنَّهُ ظُلَّةٌ وَ ظَنُّوا أَنَّهُ واقِعٌ بِهِم خُذُوا ما آتَيناكُم بِقُوَّةٍ وَ اذكُرُوا ما فِيهِ لَعَلَّكُم تَتَّقُونَ (۱۷۱) وَ إِذ أَخَذَ رَبُّكَ مِن بَنِي آدَمَ مِن ظُهُورِهِم ذُرِّيَّتَهُم وَ أَشهَدَهُم عَلى أَنفُسِهِم أَ لَستُ بِرَبِّكُم قالُوا بَلى شَهِدنا أَن تَقُولُوا يَومَ القِيامَةِ إِنّا كُنّا عَن هذا غافِلِينَ (۱۷۲) أَو تَقُولُوا إِنَّما أَشرَكَ آباؤُنا مِن قَبلُ وَ كُنّا ذُرِّيَّةً مِن بَعدِهِم أَ فَتُهلِكُنا بِما فَعَلَ المُبطِلُونَ (۱۷۳)
وَ كَذلِكَ نُفَصِّلُ الآياتِ وَ لَعَلَّهُم يَرجِعُونَ (۱۷۴) وَ اتلُ عَلَيهِم نَبَأَ الَّذِي آتَيناهُ آياتِنا فَانسَلَخَ مِنها فَأَتبَعَهُ الشَّيطانُ فَكانَ مِنَ الغاوِينَ (۱۷۵) وَ لَو شِئنا لَرَفَعناهُ بِها وَ لكِنَّهُ أَخلَدَ إِلَى الأَرضِ وَ اتَّبَعَ هَواهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الكَلبِ إِن تَحمِل عَلَيهِ يَلهَث أَو تَترُكهُ يَلهَث ذلِكَ مَثَلُ القَومِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا فَاقصُصِ القَصَصَ لَعَلَّهُم يَتَفَكَّرُونَ (۱۷۶)

صفحه : ۳۱۵

[ترجمه]

پس از آن اولاد آنها از پی آنها جانشین گردیدند و تورات را بارث بردند و آنرا بیاموختند که بگیرند متاع پست دنیا را و میگویند بزودی ما آمرزیده میشویم و هرگاه برای آنها متاع دیگری مثل آن بیاید آنرا هم میگیرند آیا پیمان کتاب بر آنها گرفته نشده بر اینکه نگویند بر خدا مگر سخن حق و خوانده‌اند آنچه در تورات است و خانه آخرت بهتر است از دنیا برای کسانیکه از حرام و دروغ بستن بر خدا احتراز نمایند آیا چرا شما تعقل نمیکنید [۱۶۹]
و آن کسانیکه بکتاب تمسک کردند (یعنی قرآن) و نماز را بپای داشتند همانا ما ضایع نمیگردانیم اجر اصلاح کنندگان را [۱۷۰]
و یاد کن ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وقتی را که برای یهود برکندیم کوه را بالای سر بنی اسرائیلیان بطوریکه گویا کوه سایه‌بان بود بالای سر آنها و گمان میکردند که کوه بر آنها می‌افتد ای بنی اسرائیل بگیرید بقوّت آنچه را بشما عطاء نمودیم (بجد تمام) و یاد کنید آنچه را که در او است شاید شما پرهیزگار گردید [۱۷۱]
و یاد کن ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وقتی را که پروردگار تو از ظهور بنی آدم گرفت ذریّه آنها را و خود آنها را بر نفس خودشان گواه گرفت و گفت آیا من نیستم پروردگار شما گفتند آری گواهی میدهیم ما و روز قیامت میگوئید همانا ما از اینکه گواهی غافل بودیم [۱۷۲]
یا میگوئید جز اینکه نبود که پیش از ما پدران ما مشرک بودند و ما ذریّه آنها بودیم تابع گردیدیم آیا ما را بعمل خطاکاران هلاک میگردانی [۱۷۳]
و اینکه چنین ما آیات را تفصیل میدهیم که شاید آنها از شرک برگردند [۱۷۴]

ای رسول برای کـافرین بخوان خبر آنکسیکه بـاو آیـات خودمان را عطا کردیم پس از آن آیتها بیرون آمـد و تابع شـیطان شـد و از گمراهان گردید [۱۷۵]
و اگر خواسته بودیم بهمین آیات او را رفعت میـدادیم لکن او میل کرد بسوی زمین و تابع هوای خود گردیـد و مثال او مثال سـگ است که اگر بر او حمله کنی زبـان بیرون میآورد و اگر وی را رها کنی باز زبان بیرون میآورد اینکه مثل جماعتی است که بآیات ما تکذیب کردند بر آنها حکایتهای آنها را بخوان شاید آنان بفکر افتند [۱۷۶]

.

صفحه : ۳۱۶

(توضیح آیات)

اشاره

فَخَلَفَ مِن بَعدِهِم خَلفٌ وَرِثُوا الکِتابَ یَأخُذُونَ عَرَضَ هذَا الأَدنی (خلف) بفتح لام جانشـینان صالح را گویند، و (خلف) بسکون لام جانشـینان فاسـد را نامنـد پس از امّت موسـی وارثین و اعقـاب آنهـا اولاـدان و اولاد آنها کسانی بودنـد که تورات را بارث بردنـد و تورات در دست جانشـینان سوء و بـد آنها ماند آنها تورات را میخواندند و تدریس میکردند و عمل باحکام آن نمیکردند و مقصود آنها بـدست آوردن متاع و منافع اینکه دنیای دنی بود، و قوله تعالی (هذَا الأَدنی) اشاره بتحقیر و بی‌اعتباری اینکه عالم طبیعت اسـت اگر ادنی را بمعنی دنـائت و پستی بگیریـم و یـا بمعنی دنوّ و نزدیکی اسـت که اینکه عـالم نزدیـک‌تر بمـا است، و (یَأخُذُوهُ) یعنی غرضـشان از اینکه قرائت تورات تحریف آیات و بـدست آوردن عملی بوده که از مردم رشوه بگیرند و چنین کاری برای آنها آسان گردد.
وَ یَقُولُونَ سَیُغفَرُ لَنا وَ إِن یَأتِهِم عَرَضٌ مِثلُهُ یَأخُذُوهُ یعنی علماء یهود چنین عمل میکردند و میگفتند خدا ما را میآمرزد و از اینکه عمل ما را مؤاخذه نمیکند و هرگاه از اینکه قبیل منافع دیگری از متاع و منافع دنیا بدست آنها آید میگیرند.
أَ لَم یُؤخَذ عَلَیهِم مِیثاقُ الکِتابِ أَن لا یَقُولُوا عَلَی اللّهِ إِلّا الحَقَّ وَ دَرَسُوا ما فِیهِ آیه در مقام سـرزنش آنها است که آیا خـدای تعالی از اینها در تورات عهـد و میثاق نگرفته که نگوینـد بر خدا مگر حق و آیات تورات را تکذیب ننمایند و نگویند و نخوانند مگر آنچه را که نازل گردیده و نسبت ندهند مگر آنچه را که در آن نوشته شده.
وَ الدّارُ الآخِرَةُ خَیرٌ لِلَّذِینَ یَتَّقُونَ أَ فَلا تَعقِلُونَ اینکه آیه و آیه بعد چون ترجمه شده و واضح است دیگر محتاج بتوضیح نیست

صفحه : ۳۱۷

وَ إِذ نَتَقنَا الجَبَلَ فَوقَهُم کَأَنَّهُ ظُلَّةٌ وَ ظَنُّوا أَنَّهُ واقِعٌ بِهِم خُذُوا ما آتَیناکُم بِقُوَّةٍ وَ اذکُرُوا ما فِیهِ لَعَلَّکُم تَتَّقُونَ در اینکه آیه خبر میدهـد که چون اسـرائیلیان بر احکـام تورات اقبال نمیکردنـد خـدای تعالی برای تهدیـد آنها اضافه بر اینکه آنان را در (تیه) سـرگردان گردانید بامر او کوه از زمین کنده شد و در بالای سـر آنها قرار گرفت مثل سایبان و گفته‌اند که یک فرسخ در یک فرسخ عرض کوه بوده و تمـام آنهـائی را که در (تیه) بودنـد فرا گرفته بوده و کوه بالـای سر آنها با آنها حرکت میکرد و بطوری بآنها نزدیک بود که گمان میکردند بر آنها واقع میگردد و آنها را هلاک میگرداند و وقتی بکوه نظر میکردند بسجده میافتادند (خُذُوا ما آتَیناکُم بِقُوَّةٍ) بآنها امر

کردیم یا گفته شد آنچه بشما از آیات و احکام تورات رسیده بقوّت بگیرید یعنی با عزم و اراده قوّی بگیرید و متذکر دستورات آن باشید و بر طبق آن عمل نمائید شاید باین وسیله متّقی و پرهیزگار گردید وَ إِذ أَخَذَ رَبُّکَ مِن بَنِی آدَمَ مِن ظُهُورِهِم ذُرِّیَّتَهُم وَ أَشهَدَهُم عَلی أَنفُسِهِم أَ لَستُ بِرَبِّکُم قالُوا بَلی برای توضیح آیه اجمالی از توجیه مجمع البیان را ترجمه مینمایم:

گفته است علماء شیعه و سنّی در معنی اینکه آیه و در بیان اخراج و اشهاد وجوهی گفته‌اند:

۱- خدای تعالی ذریّه آدم را از صلبش بیرون آورد مثل هیئت (ذرّ) و آنها را بر آدم عرضه نمود و گفت من از ذریّه تو میثاق میگیرم که مرا عبادت کنند و بر من شریک قرار ندهند پس از آن گفت (أ لَستُ بِرَبِّکُم قالُوا بَلی شَهِدنا انّک ربّنا) پس بملائکه گفت شاهد باشید ملائکه گفتند ما شاهد شدیم و گفته شده که خدای تعالی در آنها عقل و فهمی قرار داده که خطاب او را بشنوند و بفهمند پس از آن آنها را برگردانید بصلب آدم تا وقتی که از صلب آدم خارج گردند و هر کس داخل در اسلام گردید بر فطرت اوّلی باقی مانده و کسیکه کافر

صفحه : ۳۱۸

شد از فطرت اوّلیش خارج گردیده و اینکه قول جماعتی از مفسرین است و برای اثبات آن تمسک بروایاتی کرده‌اند که بعضی مرفوعه و بعضی موقوفه است و اهل تحقیق اینکه تأویل را ردّ نموده‌اند به اینکه که قرآن بخلاف آن شهادت میدهد زیرا که گفته (وَ إِذ أَخَذَ رَبُّکَ مِن بَنِی آدَمَ) و نگفته (من آدم) و گفته (من ظهورهم) و نگفته (من ظهره) و گفته (ذرّیتهم) و نگفته (ذریّته) پس از آن خبر داده به اینکه که چنین کردیم که نگویند ما از چنین مطلبی غافل بودیم یا اینکه معتذر شوند بشرک پدرانشان و اینکه پیرو آنها بودند و اینکه در جائی است که مشرکین آباء داشته باشند و شامل اولاد صلبی آدم نمیشود.

و نیز اینکه ذرّیه‌ئی که از صلب آدم بیرون آوردند یکی از دو حال بیرون نیست یا آنها را خدا عقلاء گردانیده یا نه، اگر دارای عقل نباشند صحیح نیست که معرفت بتوحید پیدا نمایند و اینکه خطاب الهی را بفهمند و اگر در آن حال عاقل شده بودند واجب است که متذکر باشند و صحیح نیست که فراموش کنند زیرا که اخذ میثاق حجت نیست مگر اینکه متذکر باشند پس لازم است که عهد و میثاق را متذکر باشیم و بجهت اینکه معقول نیست که جمعی از عقلاء و دانشمندان فراموش کنند چیزی را که شناخته و تمیز داده‌اند بطوری که احدی از آنها یادآور نشود اگر چه بین آنها طول زمان واقع شده باشد، آیا نمی‌بینی که اهل بهشت بسیاری از احوال دنیا را میدانند و میگویند باهل جهنم (قَد وَجَدنا ما وَعَدَنا رَبُّنا حَقًّا) و اگر جایز باشد فراموش شود با اینکه کثرت جایز است که خدا خلق را تکلیف کرده باشد در زمان گذشته پس از آن عود بدهد آنها را برای اینکه بآنها ثواب بدهد یا عقاب کند و اینکه مطلب بقول تناسخیه بازگشت میکند.

تا آنجا که گفته دوم- مراد اینکه است که خدای تعالی بنی آدم را از اصلاب پدرانشان خارج گردانید بسوی ارحام امّهاتشان و درجه بدرجه بآنها تغییراتی داده از علقه و مضغه تا اینکه آنها را (بشرا سویّا) کامل گردانیده و بآنها آثار

صفحه : ۳۱۹

صنع خود را نمایانیده و آنها را بدلائل معرفت متمکن گردانیده تا اینکه گویا او را مشاهده مینمودند آنوقت بآنها گفت (أ لَستُ بِرَبِّکُم قالُوا بَلی) و بنا بر اینکه معنی چنین میشود که بنی آدم را شاهد میگیرد بر خودشان بدلالت عقلشان که خلقتشان دلالت دارد بر توحید و قرار داده در آنها از عجائب خلقتشان و ترکیب بدنشان پس گویا او تعالی بمنزله شاهد گیرنده آنها است بر نفسهای آنها و نظیر اینکه آیه قوله تعالی است که (فَقالَ لَها وَ لِلأَرضِ ائتِیا طَوعاً أَو کَرهاً قالَتا أَتَینا طائِعِینَ) اگر چه نه از او تعالی قولی است و نه از آنها جوابی است و مثل او است قوله تعالی (شاهِدِینَ عَلی أَنفُسِهِم بِالکُفرِ) و معلوم است که کفار اعتراف بکفر نکردند لکن از

آنها ظاهر گردید ظهوری که دفع آن ممکن نبود برای آنها پس گویا اعتراف کردند الی آخر کلامه.

[پایان] اکثر مفسرین آیه را حمل باستعاره و معنای مجازی کرده‌اند لکن مادامی که ممکن باشد حمل نمودن لفظ را بر معنی حقیقی بدون قرینه مجوزه صحیح نیست صرف گردانیدن لفظ را از معنی حقیقی بمعنی مجازی، چه مانعی دارد که گفته شود مخاطب بخطاب (الست بربّکم) و نیز مقام پیمان و عهد بستن حق تعالی با انبیاء آنجا که فرموده (وَ إِذ أَخَذنا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثاقَهُم الخ) سوره احزاب آیه ۷، و نیز میثاق گرفتن از اهل کتاب آنجا که گفته (وَ إِذ أَخَذَ اللّهُ مِيثاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ) سوره آل عمران آیه ۱۸۴، اینکه موارد مقام اوّلی بشر است در مرتبه ابداع یعنی در مرتبه روحانیّت که حقیقت انسانیّت وی است و شالوده وجود و فعلیت او است پیش از ظهورش در عالم طبیعت که در آن مرتبه موقعیت آنرا داشت که خداوند او را مورد مکالمه قرار دهد و پس از آنکه بخطاب (أَ لَستُ بِرَبِّكُم) و پاسخ آنها که (بلی شهدنا) با آنها عهد و پیمان بسته که خلاف نکنند و بوظیفه بندگی عمل نمایند و نقض عهد ننمایند لکن عالم طبیعت و تعلق و اشتغال بعالم طبیعی آنها را از مقام اوّلی پرتاب نموده و عهد پروردگار خود را فراموش نموده‌اند.

صفحه : ۳۲۰

و وقتی انسان میتواند باین حقیقت اعتراف کند که بداند انسان با وحدت شخصیه‌ئی که دارد جامع تمامی مراتب وجود است و چکیده جمیع عوالم است و وی را در هر عالمی مقام و منزلی است: باعتبار عقلش در عالم عقول محلّی دارد و باعتبار روح الهیش در مرتبه روحانیین مقامی دارد، و باعتبار نفس مجردش در عالم عقول راهی دارد، و باعتبار طبیعت و جسمانیتش در عالم طبع و نفس حیوانی واقع گردیده و اول مرتبه پیدایش و حقیقت انسان و نحوه وجود با تمام خصوصیات او همان است که در مرتبه ابداع مقام وی است در احاطه علم حضوری حق تعالی و انکشاف وجود او نزد خدای جلّ و علا و در آن مرتبه است که از مصدر جلال خداوندی بآنها خطاب میرسد (الست بربّکم) و بلا تأمّل بزبان نیازمندی (بلی) جواب میدهند آری تو پروردگار و آفریننده ما هستی و قوله تعالی در سورهٔ الحدید آیه ۲۲ (ما أَصابَ مِن مُصِيبَةٍ فِي الأَرضِ وَ لا فِي أَنفُسِكُم إِلّا فِي كِتابٍ مِن قَبلِ أَن نَبرَأَها) آیه مشعر بر اینکه است که آنچه در عالم بتدریج ظاهر میگردد قبلا در دفتر آفرینش که تعبیر از آن بلوح محفوظ شده ضبط و ثبت است وقتی امورات نفسانی انسان همین طوری که آیه خبر میدهد در کتاب تکوینی ضبط شده البته حقیقت او هم با تمام خصوصیات در کتاب آفاقی نزد علّام الغیوب ظاهر و در احاطه علمیه او حاضر است.

پس از آن در مرتبه ایجاد و آفرینش او در مجاری عالم که عالم اول ظهور وی است در عقل کلّ چنانچه در خبر صحیح رسیده که در عقل سرهائی است بعدد انفس خلایق و در آن پرده‌ئی افتاده و اسم آدمی بر آن ثبت گردیده وقتی او متولّد گردید و بحد رشد رسید پرده عقب میرود و صاحب آن مرتبط بآن میگردد و عقل اول موجودی است که در مرتبه ابداع از حق تعالی صادر گردیده چنانچه در اصول کافی احادیث بسیاری در ثبوت آن از ائمه معصومین علیهم السّلام رسیده.

و نیز در مرتبه نزول مرتبط میگردد بنفس کلی که در محلّ خود مبرهن

صفحه : ۳۲۱

گردیده که نفس از حیث ذات مجرد از ماده است لکن در عمل محتاج به آلات جسمانی است و نیز در بین مراتبی را طی میکند تا برسد بمرتبه هیولی که در مرتبه نزول آخرین مرتبه خلقت است و در هر یک از مراتب وی را خصوصیاتی و آثاری است که مترتب بر او میگردد اینکه است که در شأن انسان کامل گفته‌اند (دو سر حلقه هستی، بحقیقت بهم تو پیوستی) خلاصه وقتی انسان در قوس نزول بآخرین مرتبه هیولی که فقط قوّه صرف است رسید اگر موفّق گردید و در قوس صعود درجه بدرجه بالا رفت و در عالم

طبیعت عکوف ننمود مرتبط میگردد باصل اوّلی خود یعنی عقل آنوقت بگوش جانش و بفطرت توحیدش نداء پروردگار خود را میشنود و بزبان دلش لبّیک گویان میگردد.

لکن اگر در مرتبه طبیعت عکوف نمود و زنجیر شهوات و آرزو و آمال طبیعی بدست و پای وی پیچید و نگذارد که بسوی مقام اوّلی خود قدمی بالا رود آنوقت است که عهد پروردگار خود را فراموش میکند و در قیامت که در مؤاخذه واقع میگردد، قوله تعالی (أن تَقُولُوا یَومَ القِیامَةِ إنّا کُنّا عَن هـذا غافِلِینَ أو تَقُولُوا إنَّما أَشرَکَ آباؤُنا مِن قَبلُ) در قیامت مشرک و کافر عذر میآورند که ما از اینکه معاهده غافل بودیم یا میگویند چون پدران ما مشرک بودند ما تابع آنها گردیدیم (أ فَتُهلِکُنا بِما فَعَلَ المُبطِلُونَ).

و معلوم است که غفلت را در جائی میآورند که کسی مطلبی را دانسته باشد و بعدا باشتغال بامور دیگر از آن غافل گردیده باشد.

خلاصه گوئیم هر فردی از بشر با وحدت شخصیه‌ئی که دارد وی را روئی است بمبدء و آله عالم و روئی است بنفس و طبیعت خود و بآن وجه حقّانی است که موقعیت مکالمه با مبدء خود را پیدا مینماید و آن همان مقام روحانیّت او است که در قوس نزول بعالم طبیعت مقام خود را فراموش میکند و از آن غفلت مینماید.

صفحه : ۳۲۲

و بعضی از دانشمندان مفسرین معاصرین پس از بیانات بسیار و توجیهات زیاد در توجیه آیه بآیاتی تمسّک نموده و فرموده مثل قوله تعالی (إِنَّما أَمرُهُ إِذا أَرادَ شَیئاً أَن یَقُولَ لَهُ کُن فَیَکُونُ) سوره یس آیه ۸۲ (وَ ما أَمرُنا إِلّا واحِدَةٌ کَلَمحٍ بِالبَصَرِ) سورهٔ القمر آیه ۵۰، و نظائر اینکه آیات و چنین اثبات کرده که اینکه وجود تدریجی که برای موجودات است و از آن جمله برای انسان است امری است از ناحیه خدا که با کلمه (کن) بدون تدریج بلکه دفعهٔ افاضه میشود و اینکه وجود دارای دو وجه است یکی آن وجهی که بطرف دنیا دارد و دیگر آن وجهی که بطرف خدای سبحان دارد اینکه است که بتدریج از قوّه بفعل و از عدم بوجود در میآید، نخست بطور ناقص ظاهر گشته و سپس بطور دائم تکامل میکند تا آنجا که از اینکه نشأه رخت بربسته و بسوی خدای خود برگردد و همین وجود نسبت بآن وجهی که نسبت بخدای سبحان دارد امری است غیر تدریجی بطوریکه هر چه دارد در همان مرحله ظهورش دارا است و هیچ قوّه‌ئی که بطرف فعلیتش سوقش دهد در آن نیست و اینکه دو وجه هر چند دو وجه برای شیئی واحد هستند لکن احکامشان مختلف است و تصور آن محتاج بداشتن قریحه نازک بین است.

تا آنکه گفته در تفسیر عیّاشی و خصائص سیّد رضی از اصبغ بن نباته از علی بن ابی طالب ع روایت شده که وقتی إبن کوّاء نزد حضرت آمد و عرض کرد یا امیر المؤمنین آیا خدای تعالی پیش از موسی با کسی از اولاد آدم تکلم کرده حضرت فرمود خداوند با جمیع مخلوقات خود تکلم کرده خوب آنها و بد آنها و همه جواب او را دادند، إبن کواء مقصود حضرت را نفهمید و گفت چطور یا امیر المؤمنین حضرت فرمود مگر کتاب خدا را نخوانده‌ئی که بپیغمبر خود میفرماید (وَ إِذ أَخَذَ رَبُّکَ مِن بَنِی آدَمَ مِن ظُهُورِهِم ذُرِّیَّتَهُم وَ أَشهَدَهُم عَلی أَنفُسِهِم أَ لَستُ بِرَبِّکُم قالُوا بَلی) اگر اینکه آیه را خوانده‌ئی باید بدانی که خداوند کلام خود را بجمیع افراد بنی آدم شنوانیده

صفحه : ۳۲۳

و آنها هم جواب او را داده‌اند، ای إبن کواء جمله اول (قالُوا بَلی) جواب بنی آدم است خداوند ببنی آدم فرمود آیا نیستم من پروردگار شما که معبودی جز من نیست و منم رحمن و رحیم پس اقرار نمودند باطاعت و ربوبیت، و رسل و انبیاء و اوصیاء انبیاء را از دیگران جدا کرده و بشر را باطاعتشان مأمور گردانیده [پایان] و اینکه گفته‌اند که اگر ما از چنین عالمی گذر نموده بودیم و آنوقت با عقل و شعور بودیم که مأمور مکالمه حق تعالی واقع شده بودیم البته بایستی در اینکه عالم حاضر نیز و لو گاهی یا بعضی

از افراد بشر بیادشان بیاید، و نیز اینکه در چه وقت بوده.

در پاسخ گوئیم سؤال از وقت در اینجا موضوع نـدارد زیرا در عالم روحانیین و مجردات تقـدّم و تأخر زمانی و مکانی تصوّر نـدارد تمام زمانها در آن مرتبه مثل آن واحـد است و تمام مکانها نقطه واحـده مینمایـد و کسیکه بوجدان خود رجوع کند اگر دارای قلب مصفائی باشد در همین عالم طبیعی بگوش دل نداء (أَ لَستُ بِرَبِّكُم) را میشنود و بزبان دل (بلی) میگوید.

و اینکه گوئید بکلی فراموش کرده قبول نداریم چگونه فراموش کرده در صورتی که اگر از وی پرسـش شود که چه کس آسمان و زمین را خلق نموده بدون تأمل میگوید خدا و همان فطرتی که فرموده (فِطرَتَ اللّهِ الَّتِي فَطَرَ النّاسَ عَلَيها) ناشی از همان نداء رحمانی است که در کالبد انسان نفوذ نموده منتهی الامر اشـتغال بامور مادی پرده روی دانش وی کشـیده و او را غافل گردانیده اینکه است که خدای تعالی خبر میدهد که در قیامت غفلت را عذر خود قرار میدهند.

أَن تَقُولُوا يَومَ القِيامَةِ إِنّا كُنّا عَن هذا غافِلِينَ، أَو تَقُولُوا إِنَّما أَشرَكَ آباؤُنا مِن قَبلُ الخ و در اربعین هاشـمیه در شـرح حدیث بیست و چهارم راجع بروایتی که در عالم ذر رسیده و نیز در جلد دوم اینکه تفسیر در ذیل آیه ۲۷ سوره بقره راجع

صفحه : ۳۲۴

بآیه (أَ لَستُ بِرَبِّكُم قالُوا بَلی شَهِدنا) مختصر بیانی کردیم بآن جا مراجعه کنید.

وَ اتلُ عَلَيهِم نَبَأَ الَّذِي آتَيناهُ آياتِنا فَانسَلَخَ مِنها فَأَتبَعَهُ الشَّيطانُ فَكانَ مِنَ الغاوِينَ خطاب برسول اکرم صـلی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که بر بنی اسـرائیل بخوان خبر آنکسـی که باو آیات خود را عطاء نمودیم پس بیرون آمد از آن آیات چنانکه مار از پوسـتش بیرون میآید پس لاحق شد باو شیطان و او را پیروی خود کرد پس گشت آن داننده آیات از گمراهان.

[داستان بلعام بن باعورا]

مفسـرین گفته‌انـد که او یکی از علماء بنی اسـرائیل بوده و باو علمی از کتاب داده شـده بود، و بقولی او از اهل کنعان بوده (فَانسَلَخَ مِنها) یعنی و بآن علمی که بآیات داشت و مسـتجاب الـدعوهٔ شـده بود از آن علم بیرون آمـد و آن علم را پشت سـر انـداخت و تابع شیطان گردید و داخل گمراهان شد.

از إبن عباس و محمّد بن اسـحق و سدی چنین نقل میکنند که چون موسی با جباران قصد جنگ نمود و بزمین کنعان که از بلاد شام بود فرود آمـد بلعام بن باعورا مردی مسـتجاب الـدعوه بود باو گفتند تو میدانی که موسـی مردی غیور و شدید است و لشـگر بسـیار دارد و اکنون بجنگ ما آمده و مردان ما را میکشد و زنان ما را اسـیر میکند و تو مرد مسـتجاب الدعوه‌ئی و اسم اعظم نزد تو است و پسـر عمّ مائی دعا کن خدا شرّ او را از ما دفع گرداند او گفت موسـی پیغمبر خدا است بفرمان خدا است و بفرمان خدا میآید و مدد او فرشـتگانند من چگونه دعا کنم، آن جماعت الحاح و التماس بسـیار کردند گفت من باید از خدا دسـتور بخواهم و او بطریقی که داشت با خدا مناجات کرد جوابی نشـنید جماعت گفتند اگر خدا نمیخواست تو را نهی مینمود و اینکه قدر تملق و چاپلوسـی کردند که او را فریب دادنـد، بلعم برخواست و بر خری سوار شـد و در کوهی رفت که مشـرف بر قوم موسـی باشـد و خر او بالا نمیرفت او بقدری او را زد که خر بزبان آمد که میخواهی بر پیغمبر خدا نفرین کنی چون مصرّ بر عمل خود بود خدا او را

صفحه : ۳۲۵

رهـا کرد وقتی خواست بقوم خود دعـاء کنـد و بموسـی نفرین زبانش گشت بقومش نفرین کرد و بموسـی دعاء نمود، وقتی قوم باو

اعتراض نمودنـد كه چرا چنين كردی گفت من نخواسـتم چنين كنم بزبـانم چنين جاری گرديـد و زبانش از دهنش بيرون افتاد، بلعم گفت حالا كه دين و دنيا از دست من رفت چكنم حيله‌ئی بكار بريد گفتند چه حيله كنيم گفت زنان را بيارائيد و بلشكرگاه موسی روانه كنيـد اگر يـك نفر از لشـگريان موسـی زنـا كنـد آنهـا نصـرت و ظفر نمييابنـد چنين كردنـد زن زيبای صاحب جمالی را وارد لشـگرگاه موسـی كردند يكی از بزرگان بنی اسـرائيل بنام زمری إبن سـلوم پسـر سـبط شـمعون بن يعقوب بود او را ديد از جمال او تعجب نمود از او طلب كرد او قبول نمود دست او را گرفت و بخيمه خود برد و بـا او زنـا كرد و نيز زنـا در ميان آنان واقع گرديـد و در اثر اينكه عمل طاعون در ميان آنها افتاد و بسياری از آنها را هلاك گردانيد.

شيـخ طبرسـی [ره] از حضـرت باقر ع روايت كرده كه فرمود اصل در اينكه آيه بلعم است و خداوند او را مثل آورده برای هر كسـی كه هوای خود را برگزينند بر هدايت خدا از اهل قبله.

(وَ لَو شِئنا لَرَفَعناهُ) يعنی اگر ما ميخواستيم همانا او را بلنـد ميگردانيديم بسوی منزلهای ابرار باين آيات يعنی آياتيكه باو عطاء نموده بوديم (وَ لكِنَّهُ أَخلَدَ إِلَی الأَرضِ) يعنی لكن او ميل و رغبت كرد بدنيا، و اينكه رفعت و بلندی را معلّق گردانيده بمشيت خدا نه عمل خودش كه مستحق بآن باشد زيرا كه بلند شدن از قبل آيات لازمه او مشيّت خدا است و مقصود آنچيزی است كه مشيّت تابع آنست و گويا گفته شـده اگر مشيّت لازم ميآورد كه او را بلنـد گردانيم او را بلنـد ميگردانيـديم آيا نمی‌بينی قوله تعالی (وَ لكِنَّهُ أَخلَدَ إِلَی الأَرضِ) يعنی لكن او خودش ميل بدنيا نمود و دنيا را برگزيد.

(فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الكَلبِ) صـفت چنين كسـی مثال سگ است در بـدترين احوالش (إِن تَحمِل عَلَيهِ يَلهَث أَو تَترُكهُ يَلهَث) اگر بر او حمله كنی زبان

صفحه : ۳۲۶

بيرون ميآورد و اگر او را واگذاری باز زبان بيرون ميآورد.

ذلِكَ مَثَلُ القَومِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا فَاقصُصِ القَصَصَ لَعَلَّهُم يَتَفَكَّرُونَ اينكه مثل را برای جماعتی آورده از يهود كه آنهائيكه بسيره چنين كسـی مثل بلعم باعورا عمل ميكننـد حذر كنند و بدانند كه تو از جهت وحی ميدانی و حجّت را بر آنها تمام ميكنی شايد آنها بفكر افتند.

[پايان]

صفحه : ۳۲۷

[سوره الأعراف (۷): آيات ۱۷۷ تا ۱۸۷]

اشاره

ساءَ مَثَلًا القَومُ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا وَ أَنفُسَهُم كانُوا يَظلِمُونَ (۱۷۷) مَن يَهدِ اللّهُ فَهُوَ المُهتَدِی وَ مَن يُضلِل فَأُولئِكَ هُمُ الخاسِرُونَ (۱۷۸) وَ لَقَـد ذَرَأنـا لِجَهَنَّمَ كَثِيراً مِنَ الجِنِّ وَ الإِنسِ لَهُم قُلُوبٌ لا يَفقَهُونَ بِها وَ لَهُم أَعيُنٌ لا يُبصِرُونَ بِها وَ لَهُم آذانٌ لا يَسمَعُونَ بِها أُولئِكَ كَالأَنعامِ بَل هُم أَضَلُّ أُولئِكَ هُمُ الغافِلُونَ (۱۷۹) وَ لِلّهِ الأَسماءُ الحُسنی فَادعُوهُ بِها وَ ذَرُوا الَّذِينَ يُلحِدُونَ فِی أَسمائِهِ سَيُجزَونَ ما كانُوا يَعمَلُونَ (۱۸۰) وَ مِمَّن خَلَقنا أُمَّةٌ يَهدُونَ بِالحَقِّ وَ بِهِ يَعدِلُونَ (۱۸۱)

وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا سَنَستَدرِجُهُم مِن حَيثُ لا يَعلَمُونَ (۱۸۲) وَ أُملِی لَهُم إِنَّ كَيدِی مَتِينٌ (۱۸۳) أَ وَ لَم يَتَفَكَّرُوا ما بِصاحِبِهِم مِن جِنَّةٍ

إِن هُوَ إِلّا نَذِيرٌ مُبِينٌ (۱۸۴) أَ وَ لَم يَنظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما خَلَقَ اللّهُ مِن شَيءٍ وَ أَن عَسي أَن يَكُونَ قَدِ اقتَرَبَ أَجَلُهُم فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعدَهُ يُؤمِنُونَ (۱۸۵) مَن يُضلِلِ اللّهُ فَلا هادِيَ لَهُ وَ يَذَرُهُم فِي طُغيانِهِم يَعمَهُونَ (۱۸۶)

يَسئَلُونَكَ عَنِ السّاعَةِ أَيّانَ مُرساها قُل إِنَّما عِلمُها عِندَ رَبِّي لا يُجَلِّيها لِوَقتِها إِلّا هُوَ ثَقُلَت فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ لا تَأتِيكُم إِلّا بَغتَةً يَسئَلُونَكَ كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنها قُل إِنَّما عِلمُها عِندَ اللّهِ وَ لكِنَّ أَكثَرَ النّاسِ لا يَعلَمُونَ (۱۸۷)

صفحه : ۳۲۸

[ترجمه]

مثل بد نکوهیده‌ئی است مثل جماعتی که (بعناد) آیات ما را تکذیب نمودند و آنها بخود ستم میکنند [۱۷۷]

کسی را که خدا هدایت گردانید او هدایت یافته است و کسی را که گمراه گردانید چنین جماعتی آنان زیان کارانند [۱۷۸]

و بدرستیکه آفریدم برای جهنّم بسیاری از جن و انس را برای آنان دلهائی است که بآن ادراک نمیکنند و چشمهائی است که بآن نمی‌بینند و گوشهائی است که بآن نمیشنوند چنین مردمانی مثل چهارپایان بلکه پست‌تر و بدتر از آنها میباشند و چنین گروهی آنهایند که غافل شدند [۱۷۹]

و برای خدا است نامهای نیکو پس خدا را بآن نامهای نیکو بخوانید و واگذارید متابعت آنها را که میل میکنند بکجی در نامهای او بزودی جزا داده میشوند بآنچه عمل میکردند [۱۸۰]

و از جمله کسانیکه ما آفریده‌ایم جماعتی هستند که راه‌نمائی میکنند مردمان را بحق و بحق و بعدالت رفتار میکنند [۱۸۱]

و آنکسانیکه آیات ما را تکذیب کردند بزودی آنها را درجه درجه بعذاب نزدیک کنیم از جائیکه نمیدانند [۱۸۲]

و (روزی چند) بآنها مهلت میدهیم همانا کید من محکم است [۱۸۳]

آیا اینها (مشرکین) فکر نمیکنند (که در رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم) دیوانگی نیست و نیست او مگر بیم دهنده آشکارا [۱۸۴]

آیا اینها در ملکوت آسمانها و زمین نظر نمیکنند و نیز هر شیئی را که خدا آفریده نمینگرند و اینکه شاید اجل آنها نزدیک باشد و پس از آن بکدام سخن بعد از قرآن ایمان می‌آورند [۱۸۵]

کسی را که خدا گمراه کرد او را هدایت کننده‌ئی نیست و آنها را وامیگذارد در سرکشی و طغیانشان [۱۸۶]

ای رسول [ص] از تو از ساعت قیامت سؤال میکنند که چه وقت فرا خواهد رسید بگو همانا علم آن نزد پروردگار من است وقت آنرا ظاهر نمیکند مگر خدا (امر قیامت) سنگین است در آسمانها و زمین نمیآید بشما مگر ناگهان از تو میپرسند بطوریکه گویا تو آگاهی بگو جز اینکه نیست که علم آن نزد خدا است و لکن بیشتر مردم نمیدانند [۱۸۷]

.

صفحه : ۳۲۹

(توضیح آیات)

ساءَ مَثَلًا القَومُ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا وَ أَنفُسَهُم كانُوا يَظلِمُونَ پس از داستان بلعم باعورا که با اینکه آیاتی چنانچه گفته‌اند بوی عطاء

شـده بود و مستجاب الدعوه بوده و اسم اعظم را میدانسته با اینحال فریب شیطان را خورده و از مرتبه خودش بیرون رفت و از قوله تعالی (ساءَ مَثَلًا القَومُ الَّذِینَ) معلوم میشود که اینکه مثال کسانی است که آیات خدا را تکذیب کردند و تکذیب آنان بخودشان بازگشت مینماید و بخودشان ستم نمودند.

مَن یَهدِ اللّهُ فَهُوَ المُهتَدِی وَ مَن یُضلِل فَأُولئِکَ هُمُ الخاسِرُونَ آیه ارشاد باین است که صرف راه یافتن بچیزی نافع نیست وقتی راه یافتن فائده دارد که با هدایت خدا توأم گردد و هم چنین صرف راه یابی بضلالت گمراهی نمیآورد مگر وقتی که خدا گمراه گرداند.

خلاصه اینکه مجرد پیدا نمودن راه هدایت یا ضلالت، هدایت یا ضلالت تحقق نمی‌یابد مگر اینکه خدای تعالی هدایت کند یا گمراه گرداند.

البته هدایت کردن حق تعالی یا گمراه کردن که هر دو را بخودش نسبت میدهد بی‌جهت نمیشود نسبت لطف خداوندی بتمام مخلوقاتش یکسان است، وقتی انسان چنانچه در آیه بالا تذکر داده باختیار خودش کفر را بر ایمان ترجیح میدهد و آیات خدا را تکذیب مینماید از قابلیت هدایت می‌افتد وقتی هدایت نشد گمراه میگردد، قوله تعالی (فَأُولئِکَ هُمُ الخاسِرُونَ) در آیه مشعر بهمین است که اینها بدست خود سرمایه عمر خود را تلف کرده‌اند و زیان برده‌اند وَ لَقَد ذَرَأنا لِجَهَنَّمَ کَثِیراً مِنَ الجِنِّ وَ الإِنسِ لَهُم قُلُوبٌ لا یَفقَهُونَ بِها وَ لَهُم أَعیُنٌ لا یُبصِرُونَ بِها وَ لَهُم آذانٌ لا یَسمَعُونَ بِها آیه خوب توضیح میدهد کسانی را که هدایت نشده‌گان کیانند اینها کسانی میباشند که قلب دارند و فهم و تعقّل ندارند، چشم دارند لکن نظر در آیات

صفحه : ۳۳۰

خدا نمیکنند، گوش دارند لکن در مقام استماع کلمات حقّانی نیستند.

أُولئِکَ کَالأَنعامِ بَل هُم أَضَلُّ أُولئِکَ هُمُ الغافِلُونَ چنین کسانی را تشبیه میکند بچهارپایان زیرا که اندامشان اندام آدمی است و اخلاقشان اخلاق حیوانی است و مثل حیوانات، ادراک حقایق را نمیکنند (بَل هُم أَضَلُّ) بلکه بدتر از حیواناتند زیرا که خداوند بحیوانات عقل و قوّه فکر نداده و انسان (ظَلُوماً جَهُولًا) است که آن نعمت بزرگی که از عقل و شعور و ادراک بوی داده بکار نمی‌اندازد و او ستمکار بخودش و جاهل بآنست و بوظیفه خود عمل نمیکند، و نیز حیوانات بوظیفه‌ئی که برای آنها تعیین شده عمل میکنند و از خدمت مرجوعه بخودشان سستی نمیکنند و انسان بوظیفه خود عمل نمیکند و اینها غافلند و بفکر عاقبت کارشان نیستند.

وَ لِلّهِ الأَسماءُ الحُسنی فَادعُوهُ بِها گویا مورد خطاب مؤمنینند که بآنها تذکر میدهد که بدانند برای خدا اسمهای نیکو است و بایستی او را بهمان نامهائی که خودش بتوسط پیمبرش بر شما اعلان نموده بهمان اسمها خدا را بخوانید.

اسماء الحسنی آن طوری که رسیده و ضبط گردیده نود و نه اسم است و تمام آنها دلالت دارد بر اوصاف جلال و جمال خداوندی و آنها سه قسم است:

یک قسم صفات ذاتیه‌ئی است که اضافه بفعل ندارد مثل احد و واحد و قدم ذاتی و زمانی و غناء و حیّ و امثال اینها که نسبت بمخلوقات ندارد.

دوم- صفات ذاتی ذو اضافه است مثل عالم و قادر و بارئ و رازق و مصوّر و امثال اینها مثل اینکه عالم اضافه بمعلوم دارد، قادر اضافه بمقدور دارد و چنین است باقی صفات.

سوم- صفات اضافی است مثل عالمیت، قادریت، رازقیت که در اینها نسبت بین عالم و معلوم و قادر و مقدور ملاحظه شده.

صفحه : ۳۳۱

وَ ذَرُوا الَّذِينَ يُلحِدُونَ فِي أَسمائِهِ سَيُجزَونَ ما كانُوا يَعمَلُونَ شايد مقصود اينكه باشد كه واگذاريد آنهائى را كه تعدّى نمودند و بتهاى خود را باين نامها ميخوانند يا حق تعالى را وصف ميكنند بچيزى كه در خور جلال و عظمت او نيست و بر خداى تعالى نامهائى ميگذارند بچيزيكه جايز نيست.

در كتاب توحيد روايت كرده بسند خود از حضرت رضا ع از پدران بزرگوارش از على ع كه فرموده براى خدا نود و نه اسم است هر كس خدا را بآنها بخواند دعايش مستجاب ميگردد و هر كس آنها را شماره نمايد داخل بهشت ميگردد.

و بهمين مضمون اخبار ديگرى نيز رسيده، و در كتاب (اربعين هاشميه) و نيز در آخر كتاب (سير و سلوك) در روش اولياء اللّه راجع باسماء الحسنى و بعضى از خصوصيات و آثار آنها بيانى كرده‌ايم مراجعه بآن جا بشود.

خلاصه اينكه اسماء اللّه توقيفى است بايد اكتفاء شود بهمان اسمائيكه بتوسط رسولان بما رسيده ما را حقّى نيست كه از پيش خود و بسليقه خودمان نامى براى خداى تعالى وضع كنيم و او را با آن نامها بخوانيم.

وَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا سَنَستَدرِجُهُم مِن حَيثُ لا يَعلَمُونَ استدراج بمعنى پائين آمدن از درجه بعد از درجه است يعنى آنهائيكه آيات ما را تكذيب كردند درجه بدرجه آنها را نزول ميدهيم بطوريكه نمى‌فهمند تا بجهنّم سقوط نمايند (وَ أُملِي لَهُم) عطف است بر (سَنَستَدرِجُهُم) و كلمه املاء بمعنى مهلت دادن است (إِنَّ كَيدِي مَتِينٌ) شايد مقصود از كيد اينكه باشد كه با آنها چنين عمل ميكنيم يعنى بآنها مهلت ميدهم كه گمان كنند بآنها احسان نموده‌ايم و در حقيقت خذلان آنها است.

أَ وَ لَم يَتَفَكَّرُوا ما بِصاحِبِهِم مِن جِنَّةٍ إِن هُوَ إِلّا نَذِيرٌ مُبِينٌ الى دو آيه بعد آيات ترجمه شده و واضح است و محتاج بتوضيح نيست لذا از بيان آن خوددارى نموديم.

صفحه : ٣٣٢

يَسئَلُونَكَ عَنِ السّاعَةِ أَيّانَ مُرساها قُل إِنَّما عِلمُها عِندَ رَبِّي لا يُجَلِّيها لِوَقتِها إِلّا هُوَ گفته‌اند (السّاعَةِ) از نامهاى غالبه است مثل اينكه ستاره ثريّا را (النجم) گويند و يكى از نامهاى قيامت كه در چند موضع قرآن يادآورى شده (السّاعَةِ) ميباشد يعنى قيامت بغتة ميآيد، و شايد مقصود اينكه است كه طول قيامت نزد خدا مثل ساعتى از ساعات دنيا است، خطاب برسول اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم نموده كه از تو از وقوع قيامت سؤال ميكنند (أَيّانَ) بمعنى (متى) است يعنى در چه وقت قيامت واقع ميگردد اى رسول در پاسخ آن ملحدين بگو كه علمش نزد خدا است ظاهر نميكند وقت آنرا براى احدى و بر پا نميكند آنرا مگر خدا.

ثَقُلَت فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ لا تَأتِيكُم إِلّا بَغتَةً آيه اشاره بدو مطلب مينمايد يكى علم بوقوع قيامت منحصر بخدا است و نه ملك مقرّب و نه رسول مرسل كسى بوقت قيامت مطلع نيست.

و ديگر نظر باهميت امر قيامت دارد كه فرموده امر قيامت سنگين است در آسمانها و زمين يعنى بر اهل آسمانها و اهل زمين امر قيامت بزرگ مينمايد و همه منتظر آنند و احدى مطّلع بر وقوع آن نيست غفلتا بامر خالق متعال ظاهر ميگردد و اى رسول از تو سؤال ميكنند گويا تو از آن آگاهى و تو بآنها بگو علمش نزد خدا است و لكن بيشتر مردم نميدانند و گمان ميكنند ميشود غير از خدا كسى بچنين امر مهمّى اطلاع داشته باشد.

صفحه : ٣٣٣

[سوره الأعراف (۷): آيات ۱۸۸ تا ۱۹۵]

اشاره

قُل لا أَملِكُ لِنَفسِی نَفعاً وَ لا ضَرًّا إِلاّ ما شاءَ اللّهُ وَ لَو کُنتُ أَعلَمُ الغَیبَ لاستَکثَرتُ مِنَ الخَیرِ وَ ما مَسَّنِیَ السُّوءُ إِن أَنَا إِلاّ نَذِیرٌ وَ بَشِیرٌ لِقَومٍ یُؤمِنُونَ (۱۸۸) هُوَ الَّذِی خَلَقَکُم مِن نَفسٍ واحِدَةٍ وَ جَعَلَ مِنها زَوجَها لِیَسکُنَ إِلَیها فَلَمّا تَغَشّاها حَمَلَت حَملاً خَفِیفاً فَمَرَّت بِهِ فَلَمّا أَثقَلَت دَعَوَا اللّهَ رَبَّهُما لَئِن آتَیتَنا صالِحاً لَنَکُونَنَّ مِنَ الشّاکِرِینَ (۱۸۹) فَلَمّا آتاهُما صالِحاً جَعَلا لَهُ شُرَکاءَ فِیما آتاهُما فَتَعالَی اللّهُ عَمّا یُشرِکُونَ (۱۹۰) أَ یُشرِکُونَ ما لا یَخلُقُ شَیئاً وَ هُم یُخلَقُونَ (۱۹۱) وَ لا یَستَطِیعُونَ لَهُم نَصراً وَ لا أَنفُسَهُم یَنصُرُونَ (۱۹۲)

وَ إِن تَدعُوهُم إِلَی الهُدی لا یَتَّبِعُوکُم سَواءٌ عَلَیکُم أَ دَعَوتُمُوهُم أَم أَنتُم صامِتُونَ (۱۹۳) إِنَّ الَّذِینَ تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ عِبادٌ أَمثالُکُم فَادعُوهُم فَلیَستَجِیبُوا لَکُم إِن کُنتُم صادِقِینَ (۱۹۴) أَ لَهُم أَرجُلٌ یَمشُونَ بِها أَم لَهُم أَیدٍ یَبطِشُونَ بِها أَم لَهُم أَعیُنٌ یُبصِرُونَ بِها أَم لَهُم آذانٌ یَسمَعُونَ بِها قُلِ ادعُوا شُرَکاءَکُم ثُمَّ کِیدُونِ فَلا تُنظِرُونِ (۱۹۵)

صفحه : ۳۳۴

[ترجمه]

ای رسول باین کافرین بگو من مالک نفس خود نیستم (نه نفعی بخود رسانم و نه ضرری از خود دفع نمایم) مگر آنچه را که خدا خواهد و اگر من علم بغیب داشتم همانا برای خود نفع زیاد میکردم و بمن امر ناگواری اصابت نمینمود نیستم من مگر بیم دهنده و مژده دهنده برای جماعتی که ایمان میآورند [۱۸۸]

خدا آنکسی است که شما را از یک تن آفریده و از آن جفت او را آفرید تا با او انس و آرام گیرد و چون با او نزدیکی نمود (حواء) حامله گردید حمل سبک پس بمرور سنگین گردید وقتی (آدم و حواء) پروردگار خود را خواندند که اگر بما اولاد صالح عطاء کردی همانا ما البته از شکر گذاران میباشیم [۱۸۹]

و چون بآنها اولاد صالح دادیم آنها را برای خدا شرکاء قرار دادند پس خدا بزرگ است و منزه است از آنچه برای او شریک قرار میدهند [۱۹۰]

آیا برای خدا شریک قرار میدهند چیزی را که نمیآفریند و خودش هم آفریده شده [۱۹۱]

و توانا نیستند بر اینکه آنها را یاری کنند و نتوانند خودشان را یاری کنند [۱۹۲]

و اگر آنها را براه هدایت بخوانید متابعت شما را نمیکنند برای شما (مؤمنین) مساوی است چه آنها را بخوانید یا ساکت باشید متابعت نخواهند نمود [۱۹۳]

همانا (ای مشرکین) آنکسانی را که بغیر خدا می‌پرستید آنان بندگانی میباشند امثال شما (در اینکه محتاج و فقیر الی اللّه‌اند) و اگر شما راست میگوئید در مشکلات آنها را بخوانید پس شما را اجابت کنند [۱۹۴]

آیا برای اینکه بتها پائی است که بآن راه روند یا برای ایشان دستی است که بآن فرا گیرند و کاری انجام دهند یا برای آنها چشمی است که بآن ببینند یا گوشی است که بآن بشنوند ای رسول بآنها بگو شرکاء خود را بخوانید و آنچه خواهید با من کید کنید (تا مرا مغلوب گردانید) و مرا مهلت ندهید [۱۹۵]

صفحه : ۳۳۵

(توضیح آیات)

كه كه‌قُل لا أَملِكُ لِنَفسِي نَفعاً وَ لا ضَرًّا إِلّا ما شاءَ اللّهُ وَ لَو كُنتُ أَعلَمُ الغَيبَ لَاستَكثَرتُ مِنَ الخَيرِ وَ ما مَسَّنِيَ السُّوءُ الخ خطاب برسول اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم است كه باينهائيكه از وقوع قيامت از تو سؤال ميكنند كه قيامت در چه زمانى واقع خواهد گرديد در پاسخ آنها بگو علم آن نزد خدا است و من عالم بغيب نيستم.

و بقولى سؤال آنها فقط راجع بوقت وقوع قيامت نبود بلكه مقصودشان اينكه بود كه اگر تو علم بغيب دارى راجع بنرخ اجناس كه چه وقت ارزان ميشود و چه موقعى گران ميگردد بما خبر بده تا ما در تجارت نفع ببريم، موقع ارزانى بخريم و موقع گرانى بفروشيم اينكه بود كه خداوند باو امر ميكند كه باينها بگو من مالك نيستم براى نفس خودم هيچ نفعى و ضررى را مگر آنچه را خدا بخواهد بدليل اينكه اگر مالك بودم براى نفس خود ضرر و نفعش را، هميشه نفع خود را مى‌طلبيدم و ضرر از خود رفع ميكردم و بمن بدى نميرسيد، و نيز اگر عالم بغيب بودم هميشه خير و خوبى براى خود فراهم مينمودم و هيچ وقت بدى و شرّى بمن اصابت نمينمود (إِنَّما أَنَا بَشَرٌ مِثلُكُم) و من نيستم مگر يك فردى از بشر مثل شما وظيفه من اينكه است كه شما را از عذاب خدا كه در اثر مخالفت بشما اصابت خواهد نمود بترسانم و مژده بدهم بآنهائيكه ايمان آوردند بآن بهشتهاى موعود و آن مقامات بلندى كه براى آنها تهيه شده، اينكه آيه بمردم خاطر نشان ميكند كه علم بغيب منحصر بخدا است و هرگاه پيمبران خبر از گذشته و آينده بدهند بتوسط وحى و الهام است نه از قبل نفس خودشان و شايد چنانچه بعضى گفته‌اند سببش اينكه است كه ممكن محدود بحدّى است كه از مرتبه خود تجاوز نميكند و علومش بآنقدرى است كه در سجيّه و حدود وجودش تعيين شده يعنى بقدرى است كه در استعداد وى گذارده شده،

صفحه : ۳۳۶

اينكه است كه هيچ ممكنى از حدّ خود تجاوز نميكند و علم بغيب اينكه است كه انسان آنچه خارج از حدّ ذاتش ميباشد بآن ظفر يابد و اينكه ممكن نيست و حق تعالى كه عالم الغيب و الشهاده است براى اينكه است كه محدود بحدّى نيست كه نتواند از حد خود تجاوز نمايد.

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُم مِن نَفسٍ واحِدَةٍ وَ جَعَلَ مِنها زَوجَها لِيَسكُنَ إِلَيها فَلَمّا تَغَشّاها حَمَلَت حَملًا خَفِيفاً فَمَرَّت بِهِ الخ ترجمه آيه شده و خلاصه آن چنين مينمايد كه مقصود از نفس واحده كه تمام افراد بشر از او آفريده شده‌اند آدم ابو البشر است، و مقصود از زوجش (حوّاء) است كه براى زوجيّت آدم و سكونت او خلقت گرديده و وقتى آدم با حواء هم بستر گرديد حواء حمل پيدا نمود اوّل حملش سبك بود و پس از مدتى كه طفل در شكم او بزرگ شد سنگين گرديد آنوقت پروردگار خود را خواندند و دعاء كردند كه اگر بما اولاد صالح عطا كنى يعنى اولادى كه صلاحيت داشته باشد براى زندگى و نيكوكار باشد، بلام تأكيد كه متضمّن قسم است و نون ثقيله كلام را مؤكّد ميگردانند كه ما از شكر گذاران ميگرديم.

فَلَمّا آتاهُما صالِحاً جَعَلا لَهُ شُرَكاءَ فِيما آتاهُما فَتَعالَى اللّهُ عَمّا يُشرِكُونَ لابد بايستى اينكه آيه را توجيه نمود زيرا كه ظاهرش با مقام حضرت آدم كه هم پيغمبر و هم معصوم و هم خليفه خدا در زمين بود منافات دارد كه شريك براى خدا قرار دهد اينكه است كه مفسرين آيه را توجيه نموده‌اند و چند وجه در آيه گفته شده و چون اگر بخواهيم آراء همه مفسرين را بيان كنيم طولانى ميشود آنچه بنظر صحيح‌تر مينمايد بآن اشاره مينمائيم:

در جوامع الجامع طبرسى فرموده (فلمّا آتيهما ما طلباه من الولد الصالح السوى جعلا له شركاء) چونكه حواء در شكمش يك پسر و يك دختر بود فاعل (جعلا) آن دو اولاد ميشود و آن دو اولاد هم اولاد پيدا ميكنند، يعنى قرار دادند آن دو اولاد براى خدا شركاء (على حذف المضاف) و قرار دادن مضاف اليه

صفحه : ۳۳۷

را بجای مضاف، و بر اینکه توجیه دلالت دارد قوله تعالی (فَتَعالَی اللّه عَمّا یُشرِکُونَ) زیرا که ضمیر در (یشرکون) چنین میشود که اولادان آدم و حواء در نام گذاری اولادانشان برای خدا شریک قرار دادند زیرا که نام آنها را عبد العزّی و عبد مناف و عبد یغوث و امثال اینها نامیدند (و اینها نام بتها بود) و نام بتها را بجای نام خدا گذاردند که بایستی (عبد اللّه و عبد الرحمن) گذارده باشند وجه دیگر خطاب بقریش است که آنها آل (قصی) اند و اینکه فرموده (خَلَقَکُم مِن نَفسٍ واحِدَةٍ) مقصود (قصی) است و مقصود از جنس او زوجش میباشد که آن نیز عربی و قریشی بود که وقتی آنها از خدا اولاد صالح طلب نمودند و بآنها عطاء گردید برای خدا شرکاء قرار دادند به اینکه که چهار اولاد پسر بآنها عطاء گردید آنها را بعبد مناف و بعبد العزی و عبد قصی و عبد الدار (که اینها نام بتها بود) گذاردند.

أ یُشرِکُونَ ما لا یَخلُقُ شَیئاً وَ هُم یُخلَقُونَ یعنی آیا شریک خدا میکنند چیزی را که نمیآفریند هیچ چیز را و حال آنکه خود آنها مخلوق خدا هستند و آنهائی را که شریک خدا قرار میدهند عاجزتر از خودشانند نه قدرت دارند بر یاری کردن خودشان و نه عبیدشان که حوادث را از آنها رفع کنند و هرگاه از آنها چیزی طلب کنند آنها را اجابت نمیکنند.

[پایان] و در توجیه آیه بالا چند قول دیگر نیز از مفسرین نقل شده از جمله آنکه گفته‌اند آیه در مقام بیان حال ابوین از نوع بشر است و فرزندانشان و برای بیان حال نوعی است نه افراد بخصوص زیرا که تمام افرادیکه میآیند و میروند اینها مولود پدر و مادری میباشند قوله تعالی (یا أَیُّهَا النّاسُ إِنّا خَلَقناکُم مِن ذَکَرٍ وَ أُنثی وَ جَعَلناکُم شُعُوباً وَ قَبائِلَ) ای مردم شما را از نر و ماده آفریدیم و بین شما نژادها و قبیله‌های مختلف قرار دادیم و چون غالبا حال پدر و مادر نظر بمحبّت و شفقتی که باولادهایشان دارند طبعا چنین میباشند که باراده یا

صفحه : ۳۳۸

بدون اراده بآن فطرت توحیدشان منقطع بخدا و متوجه باز میگردند و از خدا اولاد شایسته می‌طلبند و زبان حالشان چنین است که اگر اولاد صالح مطابق میل و دلخواهشان عطاء کردی از شکر گذاران خواهیم بود وقتی خدای تعالی دعای آنان را مستجاب نمود و فرزند صالحی بآنها عطاء نمود همین پدر و مادر در حفظ و حراست اینکه اولاد بهر چیزی تمسک نموده و بهر دست آویزی ملتجی میگردند و بهر پناهگاهی رو آورده و آن عهدی که با خدا بسته‌اند که از شاکرین باشند فراموش میکنند.

و مؤیّد اینکه توجیه آیه زیر است که فرموده (فَتَعالَی اللّه عَمّا یُشرِکُونَ) زیرا که اگر مقصود از (زوج و نفس) در صدر آیه دو نفر معیّن از افراد بشر مثل آدم و حواء بود باید فرموده باشد (عمّا اشرکا) یا بفرماید (عن شرکهما) یعنی خدا بزرگتر است از آنچه برای او آن دو نفر شریک گرفتند و چون ضمیر (یشرکون) را جمع آورده معلوم میشود که مربوط بسر گذشت آدم و حواء نیست زیرا که نمیشود نسبت شرک بآدم و حواء داد چنانچه در باره آدم فرموده (ثُمَّ اجتَباهُ رَبُّهُ فَتابَ عَلَیهِ وَ هَدی) یعنی خداوند پس از اکل شجره منهیه و توبه آدم فرموده آدم را برگزید و توبه او را قبول نمود و او را هدایت گردانید.

و احتمال دیگری نیز در آیه داده شده که گفته شود شاید مقصود از نفس و روح آدم و حواء باشند باین بیان که مقصود از اینکه فرموده برای خدا شرکاء گرفتند مراد اینکه نیست که در عبودیت یا در خلقت اولادشان شریک برای خدا قرار دادند بلکه مقصود چنین باشد که سرگرم تربیت اولادشان گردیدند و در تربیت او متمسک باسباب شدند و همین معنی با خلوصی که در بعضی از اوقات با پروردگار خود داشتند آنها را باز داشت.

و چون نمیشود بهیچ وجه ضلالت و پرستیدن غیر خدا را نسبت بآدم داد اینکه است که بایستی آیه را توجیه بیکی از آن توجیهاتی که مفسرین کرده‌اند نمود و ظاهرا توجیه اخیر مناسب‌تر بنظر میآید که بگوئیم شرک آنها در مقام

صفحه : ۳۳۹

عمل بوده نه در عبادت که آنها در محبّت بمقام ابوینی و توجّه بغیر خدا قدری سرگرم اولاد شدند و از توجّهشان کاسته گردید، خلاصه چنین میشود که پس از آنکه خداوند بآنها اولاد عطاء نمود در خلوص دل و توجه و دوام ذکر حق تعالی مشرک شدند یعنی در اینکه مرتبه اولادشان را شریک خدا قرار دادند و در اینکه مرتبه مشرک گردیدند، لکن باین توجیه اشکالاتی وارد میآید که اگر بخواهیم تذکر دهیم بیان طولانی میشود و بهتر اینکه است که بگوئیم چون آیه از متشابهات قرآن بشمار میرود در باره آن سکوت نمودن و علم بآنرا محوّل گردانیدن بخدا و راسخین فی العلم اولی است.

إِنَّ الَّذِينَ تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ عِبادٌ أَمثالُكُم فَادعُوهُم فَلْيَستَجِيبُوا لَكُم إِن كُنتُم صادِقِينَ بقرینه (الّذین) که موصول و عمومیت از آن استفاده میشود، معلوم میشود که مقصود از (عباد) معنائی است عام که شامل جمادات نیز میشود زیرا که بیشتر آلهه مشرکین از جمادات مثل سنگ و شاید طلا و نقره و امثال اینها تعبیه شده بود و شاید مقصود از عباد در اینجا مطلق مخلوقات مراد باشد.

و در اینکه آیه مشرکین را یادآوری مینماید که همان طوری که شما ضعیف و مضطرّ هستید و از روی اضطرار رو ببتها میآورید و بآنها ملتجی میگردید و از آنها حاجت میطلبید آنها نیز مخلوق و محتاجند و برای امتحان آنان را بخوانید اگر بشما جواب دادند شما در ادعای خودتان که آنها را صاحب مقام و منزلتی میدانید راست گویانید.

أَ لَهُم أَرجُلٌ يَمشُونَ بِها أَم لَهُم أَيدٍ يَبطِشُونَ بِها أَم لَهُم أَعيُنٌ يُبصِرُونَ بِها أَم لَهُم آذانٌ يَسمَعُونَ بِها الخ آیه در مقام ارشاد مشرکین را خاطر نشان میکند که شمائی که ادعای عقل دارید رجوع بدانش و ذکاوت خود نمائید که اینکه بتهائی را که پرستش مینمائید چه فضیلت و برتری بر شما دارند که بنده‌وار در مقابل آنها خضوع مینمائید آیا

صفحه : ۳۴۰

اعضاء بدنی از دست و پا و چشم و گوش دارند.

و ای مشرکین شما شرکاء خود را بطلبید و با آنان همدست شده هر گونه کید و مکری که میتوانید در باره من بکنید و مرا بهیچ وجه مهلت ندهید، اشاره به اینکه که شما خودتان و بتهائیکه پرستش میکنید در مقابل پروردگار من که یار و یاور من است عاجز و ناتوانید.

صفحه : ۳۴۱

[سوره الأعراف (۷): آيات ۱۹۶ تا ۲۰۶]

اشاره

إِنَّ وَلِيِّيَ اللّهُ الَّذِي نَزَّلَ الكِتابَ وَ هُوَ يَتَوَلَّى الصّالِحِينَ (۱۹۶) وَ الَّذِينَ تَدعُونَ مِن دُونِهِ لا يَستَطِيعُونَ نَصرَكُم وَ لا أَنفُسَهُم يَنصُرُونَ (۱۹۷) وَ إِن تَدعُوهُم إِلَى الهُدى لا يَسمَعُوا وَ تَراهُم يَنظُرُونَ إِلَيكَ وَ هُم لا يُبصِرُونَ (۱۹۸) خُذِ العَفوَ وَ أمُر بِالعُرفِ وَ أَعرِض عَنِ الجاهِلِينَ (۱۹۹) وَ إِمّا يَنزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيطانِ نَزغٌ فَاستَعِذ بِاللّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۲۰۰)

إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوا إِذا مَسَّهُم طائِفٌ مِنَ الشَّيطانِ تَذَكَّرُوا فَإِذا هُم مُبصِرُونَ (۲۰۱) وَ إِخوانُهُم يَمُدُّونَهُم فِي الغَيِّ ثُمَّ لا يُقصِرُونَ (۲۰۲) وَ إِذا لَم تَأتِهِم بِآيَةٍ قالُوا لَو لا اجتَبَيتَها قُل إِنَّما أَتَّبِعُ ما يُوحى إِلَيَّ مِن رَبِّي هذا بَصائِرُ مِن رَبِّكُم وَ هُدىً وَ رَحمَةٌ لِقَومٍ يُؤمِنُونَ (۲۰۳) وَ إِذا

قُرِئَ القُرآنُ فَاستَمِعُوا لَهُ وَ أَنصِتُوا لَعَلَّكُم تُرحَمُونَ (۲۰۴) وَ اذكُر رَبَّكَ فِي نَفسِكَ تَضَرُّعاً وَ خِيفَةً وَ دُونَ الجَهرِ مِنَ القَولِ بِالغُدُوِّ وَ الآصالِ وَ لا تَكُن مِنَ الغافِلِينَ (۲۰۵)
إِنَّ الَّذِينَ عِندَ رَبِّكَ لا يَستَكبِرُونَ عَن عِبادَتِهِ وَ يُسَبِّحُونَهُ وَ لَهُ يَسجُدُونَ (۲۰۶)

صفحه : ۳۴۲

[ترجمه]

دوست و یاور من خدائی است که قرآن را فرستاده و او یار و یاور نیکوکاران است [۱۹۶]
و آنهائی را که مشرکین بغیر خدا میخوانند اینان هیچ قدرتی بر یاری شما ندارند و خودشان را هم نتوانند یاری کنند [۱۹۷]
ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) اگر آنها را بسوی هدایت بخوانی استماع نمیکنند و تو آنها را می‌بینی که بسوی تو نظر میکند در حالیکه نمی‌بینند [۱۹۸]
ای رسول از امّت عفو (و گذشت کن) و امر بمعروف نما و از جهّال اعراض و دوری نما [۱۹۹]
و هرگاه از شیطان وسوسه و جنبشی در تو پدید آید پس بخدا پناه ببر زیرا که او شنوا و دانا است [۲۰۰]
همانا اشخاص با تقوی وقتی که جماعتی از شیاطین بآنها وسوسه نمودند یاد میکنند خدا را و در همان وقت صاحب بصیرت و بینائی میگردند [۲۰۱]
و برادران کفار که شیاطینند آنها را در گمراهی میکشانند و از اضلال آنها باز نمی‌ایستند [۲۰۲]
و وقتی تو آیه‌ئی از قرآن برای آنها نیاوردی میگویند چرا بر هم نبافتی و برنگیزیدی از پیش خود بگو جز اینکه نیست که من تابع آنچیزی میباشم که بسوی من از طرف پروردگار من وحی برسد اینکه قرآن بینائی است از طرف پروردگار شما و هدایت و رحمت است برای جماعتی که ایمان آورده‌اند [۲۰۳]
وقتی قرآن خوانده میشود ساکت گردید و استماع کنید شاید مورد رحم الهی واقع گردید [۲۰۴]
ای رسول یاد کن پروردگار خود را در دل خودت در حال تضرع و ترس و صدا را پائین‌تر از بلند خواندن در صبح و شام آور و نبوده باش از غافلین [۲۰۵]
همانا آنکسانیکه نزد پروردگار تواند یعنی ملائکه از عبادت و بندگی او تکبر ندارند و او را ستایش میکنند و برای او سجده میکنند .

صفحه : ۳۴۳

(توضیح آیات)

إِنَّ وَلِيِّيَ اللّهُ الَّذِي نَزَّلَ الكِتابَ وَ هُوَ يَتَوَلَّى الصّالِحِينَ الی دو آیه بعد چون ترجمه آیات شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست، خلاصه اینکه دو آیه و دو آیه بعد مربوط بآیه بالا است که در مقام الزام بمشرکین خطاب نموده که شما هر نوع مکر و خدعه‌ئی که خواهید در باره من بکنید و چیزی فروگذار ننمائید زیرا که ولیّ و دوست من خدا است آنکسانیکه بر من کتاب یعنی قرآن را فرو فرستاده، اشاره به اینکه که من رسول و فرستاده خدایم و کفایت کار من بدست قدرت او است و خدا دوستدار و کفایت کننده

بندگان صالح و شایسته خود است و اینهائی را که بغیر خدا میخوانید اینکه قدر عاجز و ناتوانند که نه خود را توانند یاری کنند و نه شما را کمک نمایند.

وَ إِن تَدعُوهُم إِلَی الهُدی لا یَسمَعُوا وَ تَراهُم یَنظُرُونَ إِلَیکَ وَ هُم لا یُبصِرُونَ یعنی ای مؤمنین اگر کفار را بسوی هدایت (دین اسلام) بخوانید نشنوند و میشود آیه خطاب باشد بمشرکین که اگر بتها را براه راست بخوانید نشنوند زیرا که مانند جمادند (و تریهم) یعنی ای محمّد [ص] تو می‌بینی که کفار بسوی تو نگاه میکنند در حالی که آنها تو را نمی‌بینند بدیده بصیرت و بحقیقت تو بینا نیستند.

خُذِ العَفوَ وَ أمُر بِالعُرفِ وَ أَعرِض عَنِ الجاهِلِینَ در اینکه آیه خطاب برسولش کرده و گویا باو فرموده ای رسول رحمت که متّصف گردیده‌ئی (برحمهٔ للعالمین) در گذر از آنچه مردم نسبت بتو بی‌ادبی و جفاء میکنند و از آنها تقاص نکن و از آنچه می‌بینی ندیده بگیر و آنچه آسان‌تر است بآنان امر نما چنانچه در حدیث دارد

(یسّروا و لا تعسّروا)

در اینجا حق تعالی امر بتسامح نموده، شاید مقصود از (خذ العفو) نسبت بعمل مردم

صفحه : ۳۴۴

بخود رسول باشد که از گفتار ناشایسته یا نسبتهای ناروا که بتو میدهند در گذر و از آنها تقاص نکن (و أمر بالعرف) شاید نسبت بعمل مردم در جامعه باشد که آنچه در عرف جمیل و معروف است از اخلاق حمیده و اوصاف پسندیده بآنها امر نما و آنها را بر آنچه خوب‌تر و پسندیده‌تر است وادار گردان و از جهّال و مردمانی بی‌خرد اعراض نما یعنی با سفهاء عمل نکن مطابق سفاهت و نفهمی آنها.

اینکه آیه جامع مکارم اخلاق است میفرماید که فراگیر آسانی را در کار مردمان و از ایشان مجو کاری که شاقّ باشد و صفت عفو را پیشه گیر و از سر گنهکاران در گذر یا فراگیر زیادی مال اغنیاء را بقدری که بر آنها آسان باشد و صدقه بده، و بنا بر اینکه معنی شاید آیه پیش از وجوب زکوهٔ بوده، و دیگران را بنیکوئی امر کن در گفتار و افعال.

و گفته‌اند عرف فضیلتی است که عقل بپسندد و شرع قبول کند و از جهال و دیگران یعنی با نادانان ستیزگی نکن.

و از ابو حمزه بغدادی است که گفته نفس جاهل‌ترین جاهلان است سزاوار است که از آن اعراض کنی، در کشاف گفته که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از معنی اینکه آیه از جبرئیل [ع] سؤال نمود جبرئیل گفت پروردگار تو میگوید پیوند کن با کسیکه از تو ببرد و عطاء کن بکسی که تو را محروم سازد و عفو کن از کسی که بر تو ستم کند و اصول مکارم اخلاق همین است.

[نقل بمعنی از تفسیر کاشفی] وَ إِمّا یَنزَغَنَّکَ مِنَ الشَّیطانِ نَزغٌ فَاستَعِذ بِاللّهِ إِنَّهُ سَمِیعٌ عَلِیمٌ خطاب برسول [ص] که هرگاه شیطان بر خلاف آنچه امر شده‌ئی در قلب تو وسوسه نمود تو بخدا پناه ببر.

راغب در مفردات گفته (نزغ) داخل شدن در کاری است برای فاسد گردانیدن آن قوله تعالی (مِن بَعدِ أَن نَزَغَ الشَّیطانُ بَینِی وَ بَینَ إِخوَتِی) یعنی بعد از آنکه شیطان بین من و برادرانم را بهم زد.

صفحه : ۳۴۵

و بقول دیگر (نزغ) بمعنی تکان دادن و از جای کندن و وادار کردن است و بمعنی وسوسه شیطان هم آمده لکن همان معنی دوم با آیه بالا که فرمود از جهّال اعراض کن مناسب‌تر مینماید زیرا که غالبا تماس گرفتن با مردم و مشاهده اعمال جاهلانه آنها قوّه غضب را بحرکت میآورد اینکه است که در اینکه آیه بظاهر برسولش و در حقیقت بمؤمنین امر فرموده زیرا که رسول صلّی اللّه علیه و آله

و سلّم معصوم و صاحب نفس قدسی بوده وانگهی در بعضی احادیث دارد که فرموده شیطان من مطیع عقل من است و در موقع غضب که در آن حال شیطان وقت بدستش میآید شما بخدا پناه ببرید و از جهّال دوری کنید.

إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوا إِذا مَسَّهُم طائِفٌ مِنَ الشَّيطانِ تَذَكَّرُوا فَإِذا هُم مُبصِرُونَ (طائف) بمعنی دور زدن است، آیه در مقام بیان سجیه اشخاص با تقوی است که از اوصاف حمیده آنها چنین است که در مورد غضب یا غیر آن وقتی که شیاطین باطراف قلب آنها هجوم آوردند و دل انسان را مثل لقمه‌ئی در دهن گرفتند (تَذَكَّرُوا) یعنی یاد خدا کنند چون اینکه اشخاص بنا بر عادتشان که همیشه یا غالب اوقات توجه بحق داشتند در چنین موقعی نیز بمبدءشان از شرّ شیطان پناه میبرند و ملتجی باو میگردند آنوقت بحکم (جاءَ الحَقُّ وَ زَهَقَ الباطِلُ) دیگر محلّی برای شیطان و وسوسه او باقی نمیماند و ظلمت و تاریکی که از قبل وسوسه شیطانی عارض نفس شده بود بنور تذکر مرتفع میگردد و قلب را جلا میدهد وَ إِخوانُهُم يَمُدُّونَهُم فِي الغَيِّ ثُمَّ لا يُقصِرُونَ شاید مقصود از (اخوانهم) برادران شیطان باشند از بشر و آنها همان شیاطین باشند که فرموده (إِنَّ المُبَذِّرِينَ كانُوا إِخوانَ الشَّياطِينِ) سوره بنی اسرائیل آیه ۲۹، یعنی اسراف کنندگان برادران شیاطینند و آنها در سرکشی و طغیان کمک کار شیطانند.

و آیه اشاره است به اینکه که اهل تقوی چنینند که وقتی شیاطین در باطن آنها هجوم میآورند بیاد حق تعالی می‌افتند و بتذکّر آنها را ردّ میکنند لکن

صفحه : ۳۴۶

غیر آنها موقع هجوم شیاطین برادران شیطان صفت آنان در طغیان و سرکشی با آنها کمک مینمایند.

وَ إِذا لَم تَأتِهِم بِآيَةٍ قالُوا لَو لا اجتَبَيتَها قُل إِنَّما أَتَّبِعُ ما يُوحى إِلَيَّ مِن رَبِّي الخ (اجتباء) افتعال است از جبایة و بمعنی جمع‌آوری کردن است.

شاید معنی آیه اینکه باشد که وقتی آیه‌ئی از نزولش تأخیر میافتاد مشرکین در مقام سخریه میگفتند چرا نرفتی و کلماتی را بباقی و جمع نمائی از پیش خود ای رسول باینان بگو همانا من تابع وحیم و منتظرم که چه وقت دستوری از طرف پروردگارم که برای بینائی شما از طرف پروردگار شما فرستاده میشود بشما تذکر دهم و اینکه قرآن هدایت و رحمت است برای جماعتی که ایمان آورده‌اند وَ إِذا قُرِئَ القُرآنُ فَاستَمِعُوا لَهُ وَ أَنصِتُوا لَعَلَّكُم تُرحَمُونَ در اینکه آیه خدای تعالی امر فرموده وقتی که قرآن خوانده میشود ساکت باشید و گوش بدهید.

مفسرین در شأن نزول آیه چند وجه گفته‌اند: از جمله آنها اینکه است که اینکه حکم در نماز جماعت است که مأموم باید سکوت نماید و استماع کند آیات قرآن را که امام میخواند، و آراء دیگری نیز گفته شده لکن مورد هر چه باشد حکم عام است که هر جا و در هر موردی که قرآن خوانده میشود بایستی بحکم اینکه آیه سکوت کرد و استماع نمود که از اینکه راه شاید برحمت الهی نائل گردید.

وَ اذكُر رَبَّكَ فِي نَفسِكَ تَضَرُّعاً وَ خِيفَةً وَ دُونَ الجَهرِ مِنَ القَولِ بِالغُدُوِّ وَ الآصالِ در اینجا خطاب برسولش نموده و شاید مقصود دستور باشد که بایستی خدا را یاد کنی در باطن و دل خود در حال تضرع (تضرّع) از ضراعت است و بمعنای تملق و توأم با خضوع و خشوع است، و (خیفة) یک نوع مخصوصی است از ترسیدن که با ساحت مقدّس پروردگار مناسبت داشته باشد، و اینکه ذکر را بدو صفت توصیف نموده (تضرّع) و (خیفة) اشاره بخوف و رجاء است، هم

صفحه : ۳۴۷

بتضرّع و امید برحمت رو کنید و هم از عظمت و جلال و بزرگواری و غضب او بر خود بلرزید و در واقع ترس بمعنی معمولی در

اینجا معنی نـدارد زیرا که خوف سبب فرار است و خـدای تعالی بوسـیله ذکر و دعا میخواهـد بنـدگانش را نزدیک بخود نماید بهتر اینکه است که گفته شود مقصود از (خیفهٔ) خشیت است که در حال تضرع عظمت و استیلاء او چنان در قلب تو غالب گردد که نظر برحمانیت او نزدیک گردی و نظر بقهّاریت او عقب روی و همین است معنی خوف و رجاء.

و خلاصه اینکه خـدای متعال برسولش امر فرموده که در قلب و پنهانی و آهسـته نه اینکه صـدا بلند کنی اینکه چنین پروردگار خود را یاد کن در حال تضرع و خشوع و خضوع در صبح و شام یعنی بایستی همیشه بیاد خدا مداومت نمائی و نبوده باش از غافلین.

إِنَّ الَّذِینَ عِنْدَ رَبِّکَ لا یَسـتَکبِرُونَ عَن عِبادَتِهِ وَ یُسَبِّحُونَهُ وَ لَهُ یَسجُدُونَ اکثر مفسرین گفته‌اند مقصود از کسانیکه نزد پروردگار تواند ملائکه‌انـد و اینکه سه صـفت عـدم اسـتکبار از عبـادت و تسبیـح دائمی و سـجده از اوصاف ملائکه بشـمار میرود و گویا بانسان امر فرموده که در اینکه چند خصلت خود را شبیه بملائکه نماید.

لکن چنانچه بعضـی از مفسرین بقرینه آیه بالا (وَ اذکُر رَبَّکَ فِی نَفسِکَ تَضَرُّعاً وَ خِیفَةً) گفته مقصود اینکه میشود کسیکه در ذکر و یاد خـدا در آیات شب و روز در صـبح و شام یعنی در همه اوقات خفیـهٔ در دل بـذکری که توأم باشـد با تضـرع و خشـیت از جلال خـدائی چنین کسـی مثـل ملائکه مقرّبین مقـام عنـدیت پیـدا مینمایـد بلکه مقـامش بالاتر از آنها میگردد زیرا که ملائکه چنانچه در محلّش مبرهن گردیده خدمت گذار انسان کاملند.

صفحه : ۳۴۸

سورهٔ الانفال

اشاره

مدنیّهٔ و هی ستّ و سبعون آیهٔ

[سوره الأنفال (۸): آیات ۱ تا ۸]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

یَسئَلُونَکَ عَنِ الأَنفالِ قُلِ الأَنفالُ لِلّهِ وَ الرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَصلِحُوا ذاتَ بَینِکُم وَ أَطِیعُوا اللّهَ وَ رَسُولَهُ إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ (۱) إِنَّمَا المُؤمِنُونَ الَّذِینَ إِذا ذُکِرَ اللّهُ وَجِلَت قُلُوبُهُم وَ إِذا تُلِیَت عَلَیهِم آیاتُهُ زادَتهُم إِیماناً وَ عَلی رَبِّهِم یَتَوَکَّلُونَ (۲) الَّذِینَ یُقِیمُونَ الصَّلاةَ وَ مِمّا رَزَقناهُم یُنفِقُونَ (۳) أُولئِکَ هُمُ المُؤمِنُونَ حَقًّا لَهُم دَرَجاتٌ عِندَ رَبِّهِم وَ مَغفِرَةٌ وَ رِزقٌ کَرِیمٌ (۴)

کَما أَخرَجَکَ رَبُّکَ مِن بَیتِکَ بِالحَقِّ وَ إِنَّ فَرِیقاً مِنَ المُؤمِنِینَ لَکارِهُونَ (۵) یُجادِلُونَکَ فِی الحَقِّ بَعدَ ما تَبَیَّنَ کَأَنَّما یُساقُونَ إِلَی المَوتِ وَ هُم یَنظُرُونَ (۶) وَ إِذ یَعِدُکُمُ اللّهُ إِحدَی الطّائِفَتَینِ أَنَّها لَکُم وَ تَوَدُّونَ أَنَّ غَیرَ ذاتِ الشَّوکَةِ تَکُونُ لَکُم وَ یُرِیدُ اللّهُ أَن یُحِقَّ الحَقَّ بِکَلِماتِهِ وَ یَقطَعَ دابِرَ الکافِرِینَ (۷) لِیُحِقَّ الحَقَّ وَ یُبطِلَ الباطِلَ وَ لَو کَرِهَ المُجرِمُونَ (۸)

صفحه : ۳۴۹

سورهٔ الانفال بقول قتاده اینکه سوره مـدنی است یعنی در مدینه فرود آمده، و مجاهد و عبد اللّه بن عباس گفته‌اند اینکه اول سوره‌ئی بود که در مدینه نازل گردیده، و بروایت دیگر از عبد اللّه نقل شده که گفته سوره مدنی است مگر هفت آیه که در مکه فرود آمده

و اول آن (وَ إِذ یَمکُرُ بِکَ الَّذِینَ کَفَرُوا) است تا هفت آیه و اینکه سوره هفتاد و پنج آیه است در عدد کوفیان و هفتاد و هفت بعدد شامی و هفتاد و شش بعدد حجازی و بصری، و هزار و دویست و سی یک کلمه است و پنج هزار و دویست و نود و چهار حرف است.

و ابیّ بن کعب از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که فرمود هر کس سوره انفال و برائة را بخواند من در قیامت شفیع و گواه او باشم که او از نفاق بیزار است و او را بعدد هر منافق و منافقه‌ئی که در دار دنیا بوده‌اند ده حسنه بدهند و ده سیّئه محو کنند و او را ده درجه بلند کنند و مادامیکه در دنیا زنده است عرش و حاملان عرش بر او صلوات بفرستند.

[ترجمه]

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

ای رسول از تو از حکم غنیمتها سؤال میکنند بگو غنیمتها مخصوص بخدا و پیغمبر او است پس از خدا بترسید و بین خودتان اصلاح کنید و امر خدا و رسول او را اطاعت نمائید اگر از مؤمنین میباشید [۱]

جز اینکه نیست که مؤمنین کامل کسانی میباشند که چون خدا یاد کرده شود دلها آنها بترسد و وقتی که آیات او بر آنها خوانده شود ایمانشان زیاد میگردد و اتّکاء و توکل آنها بر پروردگار آنها است [۲]

(و نیز مؤمنین) چنینند که نماز را بپای میدارند و از آنچه بآنها روزی داده‌ایم انفاق میکنند [۳]

اینهایند مؤمنین درست و راست و برای آنها نزد پروردگارشان درجاتی است و مغفرت و روزی بزرگوار [۴]

همچنانکه پروردگارت تو را از خانه‌ات بحق و درستی بیرون کرد و بدرستی که

صفحه : ۳۵۰

جماعتی از مؤمنین کراهت داشتند [۵]

و با تو در حق مجادله میکنند پس از آنکه حق بر آنها ظاهر گردیده گویا آنان رانده میشوند بسوی مرگ و آنها مینگرند [۶]

و یاد کنید وقتی را که خدای تعالی بشما وعده داد یکی از دو طائفه را (یعنی کاروان یا لشگر قریش) و شما دوست داشتید که غیر صاحب شوکت برای شما باشد (یعنی کاروان) و خداوند اراده کرده محقّق گرداند حق را بکلماتش و قطع کند و از بیخ برکند بنیاد کافران را [۷]

تا ثابت گرداند حق را و باطل گرداند باطل را و اگر چه گنهکاران کراهت دارند [۸]

.

صفحه : ۳۵۱

(توضیح آیات)

اشاره

یَسئَلُونَکَ عَنِ الأَنفالِ قُلِ الأَنفالُ لِلّهِ وَ الرَّسُولِ (الانفال) جمع نفل و بمعنی زیادتی است و نافله را برای همین معنی گفته‌اند زیرا که

نافله زیادی بر فریضه است.
آیه خطاب برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که از تو از انفال سؤال میکنند که انفال یعنی غنیمت دار الحرب مال کی است بگو انفال مخصوص بخدا و رسول [ص] است، و بعضی از مفسرین گفته‌اند (عَنِ الأَنفالِ) (عن) بمعنی (من) است یعنی بعض انفال مفسرین در شأن نزول آیه از إبن عباس نقل میکنند که گفته سبب نزول آیه اینکه بود که رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در غزوه بدر گفت هر کس بفلان جا رود از نفل بسیار باشد و هر کس کسی را بکشد او را چندین غنیمت باشد و هر کس اسیری بیاورد چندین مال باشد، وقتی جنگ درگیر شد جوانان شتافتند و پیران و مردمان معروف با رسول در زیر علم بایستادند چون خدای تعالی بمسلمانان فتح داد و فاتح گردیدند جوانها آمدند نزد رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و آنچه رسول [ص] گفته بود مطالبه نمودند، پیران و بزرگان گفتند ما برای اینکه نشتافتیم که با رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باشیم و علم را نگاه داریم که آسیبی باو نرسد نه اینکه از جنگ عاجز بودیم ما خدمت رسول [ص] را مراعات نمودیم که مشرکین مبادا بر او حمله کنند و ما مدد شما بودیم و خدمت ما کمتر از خدمت شما نبود، مردی از انصاریان بنام (ابو الیسر) برخواست و گفت یا رسول اللّه گفتی هر کس مردی را بکشد او را چندین غنیمت باشد و هر که اسیری بیاورد او را چندین باشد، من هفتاد مرد را کشته‌ام و هفتاد اسیر آورده‌ام، سعد معاذ گفت یا رسول اللّه [ص] ما نخواستیم تو را تنها رها کنیم، رسول توقف کرد و مردم در گفتگو افتادند اینکه بود که اینکه آیه (يَسئَلُونَكَ عَنِ الأَنفالِ) نازل شد، بعضی گفته‌اند (عن) زائده و صله است و عبد اللّه بن مسعود اینکه طور قرائت کرده (یسئلونک الانفال)

صفحه : ۳۵۲

[سخنان مفسرین در توجیه انفال]

۱- بقول جماعتی مقصود غنیمتهای جنگ بدر است که اصحاب سؤال نمودند آن غنیمتها مال کیست اینکه آیه نازل گردید که مال خدا و رسول است [عبد اللّه عباس و عکرمه و مجاهد و ضحاك و قتاده] ۲- مقصود از انفال سرایا است که رسول سریّتی را یعنی جماعتی را بجائی فرستاد آمدند و غنیمتی آوردند اصحاب سؤال کردند اینکه غنیمت مال کی است اینکه آیه فرود آمد.
[إبن زید علی بن صالح بن حی] ۳- انفال آنچیزی است که از مشرکین بدون جنگ بدست مسلمانها میافتاد از بنده و اسبی و ذره‌ئی و کلاه خودی و مانند اینها.
[عطا] و مجاهد گفته که خمس است زیرا که مهاجرین گفتند خمس مال کی است خدای تعالی گفت مال خدا و پیغمبر او است.
در جامع الجوامع طبرسی از حضرت صادق ع روایت کرده که انفال چند چیز است: ۱- هر زمین خرابی که آنرا مستحقی و اهلی نباشد و اگر باشد همگی بمیرند. ۲- هر زمینی که بدون جنگ اهلش بدهند و آنرا فیء گویند ۳- سر کوهها و رودها و بیشه‌ها و زمینهای موات که در آن زراعت نکرده باشند و آنرا صاحبی نباشد. ۴- اقطاع پادشاهان که بغصب نگرفته باشند.
۵- میراث کسی که او را وارثی نبوده باشد. ۶- آجام و بطون اودیه تمام اینها مال خدا و رسول او (و لمن قام مقامه).
[پایان] و نیز مفسرین از صادقین علیهما السّلام روایت میکنند که فرموده‌اند تمام اینهائیکه گفته شد مال خدا و رسول او است و بعد از آن هر کس که قائم مقام او باشد که هر طوری که بخواهد صرف در مصالح مؤمنین نماید و هیچکس از رعیت را حقّی بر او نیست.
فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَصلِحُوا ذاتَ بَينِكُم وَ أَطِيعُوا اللّهَ وَ رَسُولَهُ إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ از اینکه آیه میتوان استفاده نمود چنانچه بعضی گفته‌اند که

بین مجاهدین

صفحه : ۳۵۳

در امر غنائم دار الحرب نزاع واقع شده بود اینکه است که آیه امر مینماید بتقوی که از خدا بترسید و بین خودتان اصلاح کنید و نزاع آنها راجع بانفال یعنی غنیمت دار الحرب بوده نه غنائم غزوه بدر یا فیئی که مخصوص بخدا و رسول است و در اینجا بین مفسرین گفتگوهای بسیار است و غرض ما اختصار است.

خلاصه آیه امر مینماید بتقوی و اطاعت خدای تعالی و رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ایمان واقعی را مترتب بر اطاعت خدا و رسول میگرداند یعنی اگر ایمان دارید مطیع امر خدا و رسول گردید و با هم نزاع و تخاصم ننمائید.

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذا ذُكِرَ اللّهُ وَجِلَت قُلُوبُهُم وَ إِذا تُلِيَت عَلَيهِم آياتُهُ زادَتهُم إِيماناً وَ عَلى رَبِّهِم يَتَوَكَّلُونَ در اینکه آیه و آیه بعد مؤمنین را بفضائل و صفاتی توصیف مینماید که اینکه اوصاف تحقق نمیپذیرد مگر در مؤمن کامل الایمان.

۱- از صفات برجسته شخص مؤمن اینکه است که وقتی یاد خدا کردند قلبهای آنها میترسد و از عظمت و جلال خداوندی لرزان میگردند که مبادا بر خلاف حکم او کاری انجام دهند و البته چنین کسی همیشه مراقب و مواظب کار خود است که گناهی از او صادر نگردد مگر وقتی که نفس امّاره و شیطان بر او غالب شوند ۲- وقتی آیات خدا یعنی آیات قرآن بر آنان خوانده میشود چون قلبشان در گرفته بنور توحید است بر ایمانشان افزوده میگردد و محکم‌تر میشود قلبشان.

۳- و نیز از صفات مؤمنین اینکه است که بر خدا توکّل و اتکاء دارند آری لازمه ایمان حقیقی همین است وقتی ایمان بمرتبه یقین و اطمینان قلبی رسید و واقعا انسان بمرتبه (علم الیقین) یا (عین الیقین) رسید و دانست که همه امور بدست خلّاق عالم است و او مربّی و ناظم و مصلح و تنظیم کننده امور است و آنچه واقع شده و میشود همه در لوح محفوظ و دفتر آفرینش ضبط و ثبت است و همه امور مطابق حکمت و صلاح دید است و لو آنکه حکمت بعضی از چیزها

صفحه : ۳۵۴

برای او مخفی باشد قطعا توکّل بر خدا مینماید لکن عیب کار در اینجا است که ما امور عالم را یک چشمه مینگریم فقط دلخواه خودمان و آنچه را برای خودمان خیر و خوب میدانیم همان را می‌طلبیم نه بمصلحت خودمان اطلاع داریم و نه نظام عالم را در نظر میگیریم فقط از روی ندانسته‌گی چیزهائی را طالبیم که باضافه بر اینکه خلاف نظام عالم است بر ضرر خودمان تمام میشود و نمیدانیم که موجودات مثل حلقه‌های زنجیر یا تار و پود یکپارچه مرتبط بهم و متصل بیکدیگر است.

خلاصه یکی از صفات برجسته مؤمن اینکه است که در تمام امور اتکاء و توکل آن بر خدا است و باید دانست که توکل بر خدا منافی با کسب و عمل نیست، انسان عاقل باید دنبال کسب و عمل برود و متّکی بخدا باشد نه بر اسباب ظاهریه دنیویه الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلاةَ وَ مِمّا رَزَقناهُم يُنفِقُونَ دو صفت دیگر از اوصاف مؤمنین که در اینجا تذکر میدهد اینکه است که نماز را بپای میدارند و از آنچه بآنها روزی داده‌ایم انفاق میکنند اگر چه آنچه را که خدا نصیب انسان کرده اعم است و شامل میگردد هر چه را که خدای متعال بانسان عطاء نموده از مال و علم و ریاست و شهرت که انفاق آنها اینکه است که در راه خدا بمستحقین بذل و بخشش کند، لکن ظاهرا در اینجا بقرینه صلاة شاید مقصود زکوة باشد که پس از ایمان دو رکن اعمال که یکی صلاة و دیگری زکوة است را بیان فرموده.

أُولئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُم دَرَجاتٌ عِندَ رَبِّهِم وَ مَغفِرَةٌ وَ رِزقٌ كَرِيمٌ اینکه جماعتی که متصف باین پنج صفت میباشند اینهایند مؤمنین حقیقی و برای آنها است درجاتی نزد پروردگارشان و برای مؤمنینی که متّصف باین صفات باشند چهار فضیلت و پاداش

نیکو مهیّا گردانیده.

۱- اینها را مؤمن حقیقی نامیده، از اینجا معلوم میشود که غیر از اینها مؤمن هستند لکن حقیقت ایمان در قلب و جانشان نفوذ ننموده یعنی مؤمن

صفحه : ۳۵۵

کامل نیستند.

۲- برای آنها نزد پروردگارشان درجات و مقاماتی است که برای دیگران نیست و اینکه بالاترین فضیلت از فضائل انسانی بشمار میرود.

۳- اینها مشمول مغفرت و آمرزشند از طرف پروردگارشان که بآن مغفرت صفحه قلبشان را از هر قذاراتی پاک گردانیده.

۴- برای اینکه بزرگواران روزی با شرافت و بزرگی که در خور مقام آنها و کرم پروردگار است مهیّا گردیده و معلوم است که رزقی را که خدای جلیل بزرگ بشمارد نه فقط روزی طبیعی دنیوی است بلکه روزی معنوی روحانی و حقیقی است نظیر رزقی که راجع بشهداء است که در باره آنها است قوله تعالی که در سوره آل عمران آیه ۱۶۹ در باره شهداء فرموده (وَ لا تَحسَبَنَّ الَّذِینَ قُتِلُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ أَمواتاً بَل أَحیاءٌ عِندَ رَبِّهِم یُرزَقُونَ).

کَما أَخرَجَکَ رَبُّکَ مِن بَیتِکَ بِالحَقِّ وَ إِنَّ فَرِیقاً مِنَ المُؤمِنِینَ لَکارِهُونَ مفسرین گفته‌اند که جار و مجرور یعنی (کما) یا در محلّ رفع است بر اینکه خبر مبتداء محذوف باشد و در معنی چنین میشود که (هذه الحال کحال اخراجک للحرب) یعنی حال مسلمانها در کراهت داشتن آنها از جنگ مثل حال آنان است در کراهت ایشان از خروج تو برای جنگ و یا منصوب المحلّ است بر اینکه صفت مصدر فعل مقدّر است در (الأَنفالُ لِلّهِ وَ الرَّسُولِ) یعنی انفال ثابت و مستقر است برای خدا و رسول ثباتی که مثل ثبات اخراج پروردگار تو است تو را یعنی امر کردن خدا تو را که از خانه‌ات که مدینه است بیرون آئی.

خلاصه شاید آیه در مقام اینکه باشد که همین طوری که خداوند تو را بحق و از روی حکمت از خانه‌ات یعنی مدینه بیرون کرد و فریقی از مؤمنین کاره بودند، همین طور برای جنگ بدر جماعتی از مؤمنین کراهت دارند.

و داستان جنگ بدر چنانچه بعضی از مفسرین گفته‌اند اینکه است با کمی اختلاف (بدر) اسم چاهی بود، و در حدیث ابی حمزه ثمالی است که (بدر) مردی بوده

صفحه : ۳۵۶

از طائفه جهینه و چاه ملک او بوده، و آن چاه باسم او نامیده شده [مجمع البیان] و (بدر) بین مکه و مدینه است و قریش برای تجارت بشام رفته بودند و با متاع بسیار از شام برگشته بودند، چون نزدیک (بدر) رسیدند جبرئیل ع آمد و پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را خبر داد و پیغمبر [ص] بمؤمنین قضیّه را بازگو فرمود پس جمعی با اسلحه و بی‌اسلحه از مدینه بیرون آمدند [خلاصه از منهج] و داستان جنگ بدر چنانچه بعضی مفسرین با کمی اختلاف گفته‌اند اینکه است که بروایت ابی حمزه ثمالی و علی بن ابراهیم و جمهور مفسرین چنین نقل کرده‌اند که کاروان قریش با متاع بسیار از شام برگشته بودند و ابو سفیان با بعضی از صنادید قریش چون عمرو عاص و عمرو بن هشام و مخزون بن نوفل سرداری آن قافله میکردند و اهل کاروان غیر از اینها چهل سوار بودند چون نزدیک (بدر) رسیدند جبرئیل حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را خبر داد و حضرت اینکه واقعه را بمؤمنین اظهار نمود آنها نظر بسیاری مال قریش و قلّت عددشان مایل شدند سر راه کاروان بگیرند اینکه بود که جماعت بسیاری با اسلحه و بدون اسلحه باین قصد از مدینه بیرون آمدند و چون اینکه خبر بابی سفیان رسید که پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با اصحاب از مدینه

بیرون آمدند ضمضم غفاری را بمکه فرستاد و از قریش مدد خواست ضمضم وارد مکّه گردید و بآنها خبر داد و گفت در اینکه کار تهاون و سستی نکنید که مالها در معرض تلف است و شیطان بصورت سراقهٔ بن جعثم بمکه آمد و نداء داد و گفت نترسید امروز هیچ کس شما را مغلوب نتواند کرد من یار و مددکار شمایم اهل مکه چون شنیدند حمیّت جاهلیت آنها بحرکت آمد و در مکه اعلان کردند هر کس باز ایستد و نرود از خانه‌اش او را بیرون کنند و مالش را بغارت ببرند.

وقتی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در وادی زفران نزول فرمود بوحی از آمدن لشگر قریش مطلع گردید و جبرئیل باو گفت که حق تعالی فرموده که یکی از اینکه دو طائفه که کفار و کاروانند تو را خواهد بود هر کدام را خواهی اختیار کن، از مدارک نقل شده که حضرت باصحاب فرمود شما کاروان را بهتر میخواهید یا

عیر یعنی کفار قریش را، بعضی گفتند چون ما وسائل جنگ نداریم کاروان برای ما بهتر است، رسول متغیّر گردید بزرگان مهاجر و انصار جنگ با قریش را اختیار کردند و هر یک برخواستند و گفتند ما کمال اطاعت و انقیاد تو را داریم مقداد بن عمر برخواست و گفت یا رسول اللّه ما تابع و محکوم توایم هر حکمی فرمائی اجراء میکنیم ما مثل بنی اسرائیل نیستیم که بپیمبرشان گفتند (فَاذهَب أَنتَ وَ رَبُّکَ) برو با پروردگارت، بار دیگر حضرت با آنها مشورت نمود باز همین طور گفتند و بعضی از آنها گفتند بخدا قسم اگر امر فرمائی بآتش برویم میرویم خلاصه وقتی حضرت فهمید آنها مصمّم بر جهاد با قریشند فرمود

(سیروا علی اسم اللّه و برکته)

برویـد بیاد خدا و مژده میدهم شما را که خدا بمن وعده داده که یکی از کاروان و قشون برای شما است در قشون قریش ابو جهل بود با جماعتی و در کاروان ابو سفیان بود با تابعین خود، و رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میدانست که اگر قریش کشته شوند تمام مال آنها و کاروان نصیب مسلمانها میگردد و آنهائی که مایل بکاروان بودند نمیدانستند که اگر آنها رو بکاروان روند قریش در عقب درآیند و کاروان برود و مسلمانها را در میان گیرند، و خدای تعالی از کراهت آنها خبر میدهد.

یُجادِلُونَکَ فِی الحَقِّ بَعدَ ما تَبَیَّنَ کَأَنَّما یُساقُونَ إِلَی المَوتِ وَ هُم یَنظُرُونَ الی قوله تعالی: تَکُونُ لَکُم چون ترجمه آیات شده و نیز واضح است محتاج بتوضیح نیست.

و خلاصه آیات اینکه است که خدای متعال خبر میدهد که جماعتی از مؤمنین از رفتن تو بجنگ بدر و طرف شدن با قشون مشرکین قریش کراهت داشتند و با تو مجادله میکنند در حق یعنی در اختیار حق که جهاد است و کراهت آنها بقدری است که گویا آنان را بسوی مرگ میکشانند و کراهت مؤمنین پس از آنکه حق بر آنها واضح گردیده برای قلّت عددشان و کمی مهمّات جنگی بوده زیرا که تمام لشگریان اسلام سیصد و پنج نفر بودند هفتاد شتر و دو اسب و شش

زره و هفت شمشیر داشتند، و نیز هر کسی از مرگ و کشته شدن هراسان است و راحت میطلبد، و لشگر قریش نهصد و پنجاه مرد بودند و عادهٔ سیصد و پنج نفر بدون وسائل جنگی در مقابل نهصد و پنجاه نفر مقاومت نتوانند نمود اینکه بود علّت کراهت مؤمنین از رفتن بجنگ بدر.

وَ یُرِیدُ اللّهُ أَن یُحِقَّ الحَقَّ بِکَلِماتِهِ وَ یَقطَعَ دابِرَ الکافِرِینَ، لِیُحِقَّ الحَقَّ وَ یُبطِلَ الباطِلَ وَ لَو کَرِهَ المُجرِمُونَ (وَ یُرِیدُ اللّهُ) در موضع حال است مشعر بر اینکه مؤمنین برای قلّت عددشان و کمی بضاعتشان از رفتن بجنگ بدر کاره بودند در حالیکه خدا میخواست حق و حقیقت اسلام را بکلمات خود محقق و ثابت گرداند و دنباله کافرین را قطع کند تا اینکه آنچه حق است یعنی دین اسلام محقق

گردد یعنی بر تمام جهانیان حقانیّت اسلام که دین حق است ظاهر و هویدا گردد و بدانند که دست دیگری است روی دستها قوله تعالی در سورهٔ الصافات آیه ۱۷۳ (وَ لَقَد سَبَقَت کَلِمَتُنا لِعِبادِنَا المُرسَلِینَ إِنَّهُم لَهُمُ المَنصُورُونَ وَ إِنَّ جُندَنا لَهُمُ الغالِبُونَ) و قوله تعالی (یُرِیدُونَ لِیُطفِؤُا نُورَ اللّهِ بِأَفواهِهِم وَ اللّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَ لَو کَرِهَ الکافِرُونَ) سورهٔ الصف آیه ۸ و ظاهرا لام (لیحق) لام علّت است و ظاهرا متعلق است به (یعدکم اللّه) که آنچه خدای تعالی بمؤمنین وعده داده که آن فتح و فیروزی است محقق و ثابت گرداند و باطل یعنی اهل باطل که مشرکین و کافرینند باطل گرداند تا اینکه حجت بر خلق تمام گردد.

صفحه : ۳۵۹

[سوره الأنفال (۸): آیات ۹ تا ۱۷]

اشاره

إِذ تَستَغِیثُونَ رَبَّکُم فَاستَجابَ لَکُم أَنِّی مُمِدُّکُم بِأَلفٍ مِنَ المَلائِکَةِ مُردِفِینَ (۹) وَ ما جَعَلَهُ اللّهُ إِلاّ بُشری وَ لِتَطمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُکُم وَ مَا النَّصرُ إِلاّ مِن عِندِ اللّهِ إِنَّ اللّهَ عَزِیزٌ حَکِیمٌ (۱۰) إِذ یُغَشِّیکُمُ النُّعاسَ أَمَنَةً مِنهُ وَ یُنَزِّلُ عَلَیکُم مِنَ السَّماءِ ماءً لِیُطَهِّرَکُم بِهِ وَ یُذهِبَ عَنکُم رِجزَ الشَّیطانِ وَ لِیَربِطَ عَلی قُلُوبِکُم وَ یُثَبِّتَ بِهِ الأَقدامَ (۱۱) إِذ یُوحِی رَبُّکَ إِلَی المَلائِکَةِ أَنِّی مَعَکُم فَثَبِّتُوا الَّذِینَ آمَنُوا سَأُلقِی فِی قُلُوبِ الَّذِینَ کَفَرُوا الرُّعبَ فَاضرِبُوا فَوقَ الأَعناقِ وَ اضرِبُوا مِنهُم کُلَّ بَنانٍ (۱۲) ذلِکَ بِأَنَّهُم شَاقُّوا اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ مَن یُشاقِقِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ فَإِنَّ اللّهَ شَدِیدُ العِقابِ (۱۳)
ذلِکُم فَذُوقُوهُ وَ أَنَّ لِلکافِرِینَ عَذابَ النّارِ (۱۴) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا لَقِیتُمُ الَّذِینَ کَفَرُوا زَحفاً فَلا تُوَلُّوهُمُ الأَدبارَ (۱۵) وَ مَن یُوَلِّهِم یَومَئِذٍ دُبُرَهُ إِلاّ مُتَحَرِّفاً لِقِتالٍ أَو مُتَحَیِّزاً إِلی فِئَةٍ فَقَد باءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللّهِ وَ مَأواهُ جَهَنَّمُ وَ بِئسَ المَصِیرُ (۱۶) فَلَم تَقتُلُوهُم وَ لکِنَّ اللّهَ قَتَلَهُم وَ ما رَمَیتَ إِذ رَمَیتَ وَ لکِنَّ اللّهَ رَمی وَ لِیُبلِیَ المُؤمِنِینَ مِنهُ بَلاءً حَسَناً إِنَّ اللّهَ سَمِیعٌ عَلِیمٌ (۱۷)

صفحه : ۳۶۰

[ترجمه]

یاد کنید وقتی را که شما طلب یاری و فریادرسی از پروردگارتان کردید پس اجابت کرد برای شما به اینکه که همانا من مدد کننده شمایم بهزار نفر فرشتگان که از پی هم درآیند [۹]

و خدا نگردانید اینکه امداد را مگر برای مژدگانی تا اینکه قلبهای شما آرام گیرد و یاری و مظفریت نیست مگر از نزد پروردگار بحقیقت خدا غالب و درستکار است [۱۰]

و یاد کنید وقتی را که پینه‌گی یعنی خواب سبک انداخت برای ایمنی حاصل از نزد او و بر شما از آسمان آب را نازل گردانید تا اینکه شما را پاک گرداند و وسوسه شیطان را از شما ببرد و بر قلبهای شما امیدواری پیوند کند و بآن باران قدمهای شما را محکم گرداند (در زمین ریگ آمیز) [۱۱]

ای محمّد یاد کن وقتی را که پروردگار تو بسوی ملائکه وحی کرد که همانا من با شمایم پس استوار گردانید کسانیکه ایمان آورده‌اند بزودی میاندازیم در قلبهای کسانیکه کافر شدند ترس و رعب پس ای ملائکه کافرین را بزنید (بشمشیرها) بر بالای گردنهایشان و هر انگشتی از آنها را قطع کنید [۱۲]

و اینکه مجازات برای اینکه است که آنان با خدا و رسول او مخالفت نمودند و هر کس که خدا و رسولش را مخالفت نماید بدرستی که خدا سخت عقوبت کننده است [۱۳]

اینکه است عقوبت شما ای کافران بچشید و حقیقهٔ برای کافرین عذاب آتش است [۱۴]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید وقتی که ملاقات کردید آنهائی را که کافرند در حالیکه انبوه و درهم پیوسته باشند پشت خود را بر آنها نگردانید (یعنی از جنگ فرار نکنید)

مگر کسی که از طرفی بطرف دیگر (برای جهاد) رو کند یا پناه گیرنده بسوی گروهی (از مسلمانان) باشد اگر بدون یکی از اینکه دو جهت پشت بجنگ کند حقیقتا بازگشته بخشم بزرگی از خدا و جایگاه او جهنّم است و جهنّم بد بازگشتی است [۱۶]

و شما مؤمنین کفار را نکشتید و لکن خدا آنها را کشته ای رسول تو آن مشت خاک را بر روی کفار نیفکندی و تیر نینداختی وقتی که تیر انداختی و لکن خدا تیر انداخت و برای اینکه بیازماید مؤمنین را از آن آزمایش نیکو (یعنی تا خدا عطا کند

صفحه : ۳۶۱

مؤمنین را از نزد خود عطائی نیکو و نصرت دهد آنها را بر دشمن و بدست آوردن غنیمتها) و همانا خدا شنوا و دانا است [۱۷]

(توضیح آیات)

.

إِذ تَستَغِيثُونَ رَبَّكُم فَاستَجابَ لَكُم أَنِّي مُمِدُّكُم بِأَلفٍ مِنَ المَلائِكَةِ مُردِفِينَ وقتی که مؤمنین با مشرکین مقابل گردیدند و جنگ حتمی شد مؤمنین دیدند مشرکین هزار نفرند و آنها سیصد و سیزده نفر خوف و ترس بر آنها غالب گردید اینکه بود مقول قول آنها که خدا خبر میدهد که استغاثه نمودند و دعاء کردند که خدایا ما را کمك بده، و چنانچه گفته‌اند خود رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نیز مضطرب گردید و التجاء بحق تعالی نمود و از او درخواست کمک نمود و دعای آنها بهدف اجابت رسید و حق تعالی آنها را مدد داد بهزار نفر از ملائکه که از پی هم درآمدند.

و بروایتی روز بدر جبرئیل با پانصد ملك و میکائیل با پانصد ملك فرود آمدند، جبرئیل بمیمنه میرفت و میکائیل بمیسره همه با جامه‌های سفید و عمامه‌های سفید با مشرکین جنگ کردند و آنها را مغلوب گردانیدند و در هیچ زمانی ملائکه مأمور بجنگ آدمیان نبودند.

وَ ما جَعَلَهُ اللّهُ إِلّا بُشرى وَ لِتَطمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُكُم وَ مَا النَّصرُ إِلّا مِن عِندِ اللّهِ إِنَّ اللّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ چون حکمت بر اینکه استوار گردیده که بایستی جنگ و جهاد بین خود افراد بشر باشد جنگ کردن ملائکه با آدمیان که او را نشناسند خلاف حکمت و عدالت است اینکه است که آیه خبر میدهد که ملائکه برای قتال نیامده بودند بلکه چون عده مسلمانها کم بود برای اطمینان قلب آنها که عددشان را بسیار ببینند آمدند که آنها بقوت قلب با کفار بجنگند و قلبشان مطمئن گردد که لطف حق تعالی با آنها است، اگر ملائکه مأمور بهلاکت کفار و مشرکین بودند بقول بعضی

صفحه : ۳۶۲

یك ملك برای هلاکت همه آنها کافی بود محتاج بهزار نفر نبود چنانچه گفته‌اند جبرئیل هفت شهر لوط را از زمین کند و در هوا بالا برد بطوریکه صدای مرغان آنها را اهل آسمان شنیدند و بزمین سرنگون گردانید.

إِذ يُغَشِّيكُمُ النُّعاسَ أَمَنَةً مِنهُ وَ يُنَزِّلُ عَلَيكُم مِنَ السَّماءِ ماءً لِيُطَهِّرَكُم بِهِ وَ يُذهِبَ عَنكُم رِجزَ الشَّيطانِ وَ لِيَربِطَ عَلى قُلُوبِكُم وَ يُثَبِّتَ بِهِ

الأقدام ظاهرا وقتی مسلمانها اطمينان بفتح و مظفريت پيدا نمودند پس از خستگی خواب سبكی آنها را گرفت و چون كفار جلو آب را گرفته بودند و آنها از كمی آب در مضيقه بودند باران بر آنها نازل گرديد كه خوردند و اسبها را آب دادند و خودشان و لباسهايشان را طاهر گردانيدند.

و چنانچه مفسرين گفته‌اند در آنوقتی كه مؤمنين اينكه طور در سختی بودند از يكطرف كثرت دشمن و از طرف ديگر تشنگی و كمی آب شيطان در قلب آنها وسوسه نمود كه مبادا ما بر حق نباشيم كه باين هلاكت مبتلا گرديديم.

اينكه است كه آيه خبر ميدهد كه ما بر آنها آب را از آسمان نازل گردانيديم و در آن چند حكمت مندرج بود: يكی برای اينكه آنها از قذارات و نجاسات پاك گردند و ديگر خلجان و وسوسه‌های شيطانی از قلب آنها برود، و ديگر قلبهای شما محكم گردد و قدمهای شما در رملها بواسطه باران فرو نرود و در جهاد فی سبيل اللّه محكم و ثابت گردد.

إِذ يُوحِي رَبُّكَ إِلَى المَلائِكَةِ أَنِّي مَعَكُم فَثَبِّتُوا الَّذِينَ آمَنُوا سَأُلقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعبَ ياد كن ای محمّد صلّی اللّه عليه و آله و سلّم وقتی را كه پروردگار تو بسوی ملائكه وحی كرد كه من با شمايم، شايد مقصود چنين باشد كه در كمك مؤمنين من با شمايم در اينكه قلبهای آنها را محكم و ثابت گردانيد و ترس و رعب را از دل آنها زائل گردانيد و من در دل كفار رعب و ترس می‌اندازم.

صفحه : ۳۶۳

فَاضرِبُوا فَوقَ الأَعناقِ وَ اضرِبُوا مِنهُم كُلَّ بَنانٍ اگر چه ظاهر آيه چنين مينمايد و بعضی از مفسرين نيز همين طور گفته‌اند كه امر بملائكه شده كه گردنها و انگشتان كفار را بزنيد لكن بقرينه آيه بالا كه فرموده (وَ ما جَعَلَهُ اللّهُ إِلّا بُشری الخ) ما قرار نداديم ملائكه را مگر برای مژده بمؤمنين و برای اطمينان قلب آنها و مظفريّت و ياری نيست مگر از خدا باين قرينه ميتوان در توجيه آيه گفته شود كه امر (فَاضرِبُوا فَوقَ الأَعناقِ، تا آخر آيه) امر بمؤمنين است كه وقتی ترس از دل شما بيرون رفت و قلب شما مطمئن گرديد گردنها و انگشتان مشركين را بزنيد.

ذلِكَ بِأَنَّهُم شَاقُّوا اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ مَن يُشاقِقِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ فَإِنَّ اللّهَ شَدِيدُ العِقابِ (ذلك) اشاره است بضرب فوق الاعناق يا بامر باين نحو ضربت يعنی اينكه كشتن بسبب آنستكه اينها مخالفت و دشمنی نمودند با خدا و پيمبر او پس مستحق چنين عذاب گرديدند (شاقّوا اللّه) شقاق با پيغمبر معلوم است كه مشركين مخصوصا قريش چه ضدّيتها و جفاها كه بحضرتش وارد نمودند، امّا شقاق با خدا راجع بدين خدا است يعنی اسلام كه در سدد خاموش كردن چراغ هدايت بودند و خدا سخت انتقام است.

ذلِكُم فَذُوقُوهُ وَ أَنَّ لِلكافِرِينَ عَذابَ النّارِ (ذلكم) خطاب بكفار است يعنی امر عقوبت شما اينكه است ای كافران پس بچشيد آنرا در اينكه دنيا و از برای كافرين است در آخرت آتش دوزخ.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحفاً فَلا تُوَلُّوهُمُ الأَدبارَ اينكه آيه و آيه بعد چون قبلا ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضيح نيست، خلاصه‌اش اينكه است كه حقّ جليل خطاب بمؤمنين نموده كه وقتی شما جماعت انبوه كفار را ديدند نترسيد و پشت بدشمن نكنيد و از شماها كسيكه پشت بدشمن بكند بدون آنكه بخواهد برای جنگ باين طرف و آن طرف رود و آنرا باصطلاح (كرّ و فرّ) گويند، يا در جماعت مسلمانان داخل گردد و در

صفحه : ۳۶۴

حمايت آنها باشد، خلاصه غرضش صلاح ديد جنگ باشد نه اينكه بخواهد از جنگ فرار كند برای چنين كسی گناهی نيست لكن اگر غير از اينكه باشد خود را در معرض سخط و غضب خدا قرار داده و جايگاه او جهنّم است و جهنّم بد بازگشتی است.

فَلَم تَقتُلُوهُم وَ لكِنَّ اللّهَ قَتَلَهُم وَ ما رَمَيتَ إِذ رَمَيتَ وَ لكِنَّ اللّهَ رَمى وَ لِيُبلِيَ المُؤمِنِينَ مِنهُ بَلاءً حَسَناً إِنَّ اللّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ظاهرا آيه راجع بجنگ بدر است كه عدد مؤمنين اندك و بدون اسلحه كامل و اسباب مجهّز بودند كه گفته‌اند تمامشان دو اسب و هفتاد شتر داشتند و اغلبشان زره هم نداشتند، و مشركين با وسائل مجهّز و عدد بسيار، رو برو شدن اينكه دو دسته با هم عادهٔ فيروزى براى عدّه قليل با عدم وسائل محال بنظر ميآمد، خداى جليل براى تنبيه مؤمنين كه مبادا بعمل خود مغرور گردند و بدانند كه اينها بزور و قوّت بازوى خود جنگ نكردند بلكه در واقع باراده حق تعالى براى يارى دين خود كه ملائكه را كمك فرستاده او كافرين را كشت و نيز اى رسول تو سنگ ريزه را بصورت كفار نپاشيدى بلكه خدا پاشيد گويند وقتى كه جنگ درگير شد رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بارشاد جبرئيل ع بعلى [ع] فرموده كه قبضه ريگى از وادى بمن بده و چون داد حضرت رسول [ص] ريگ را گرفت و بصورت مشركين پاشيد و گفت (شاهدت الوجوه) يعنى قبيح باد روى شما، پس از مشركى در آنان ريختند و كشتند و مال آنها را غارت كردند و چندين اسير گرفتند.

وقتى جنگ خاتمه پيدا نمود مؤمنين افتخار ميكردند و بعضى ميگفتند من چقدر كشتم و اسير كردم اينكه بود كه اينكه آيه فرود آمد كه شما بقوّت و قدرت خود فاتح نشديد بلكه فتح و فيروزى از جانب خدا بود كه ملائكه را براى اطمينان قلب شما فرستاد و در قلب شما اطمينان القاء كردند و خدا در قلوب مشركين رعب و ترس انداخت.

صفحه : ۳۶۵

و نيز رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بقوّت جسمانى ريگ بصورت مشركين نپاشيد چگونه ممكن بود روى قانون طبيعت يك مشت ريگ بصورت هزار نفر اصابت نمايد بلكه هم كشتن شما و هم رسانيدن ريگ بصورت كفار از تحت اختيار طبيعى شما و رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم خارج بود فقط بقدرت خلّاقه و قوّت و قدرت الهى شما فاتح گرديديد اينكه آيه و نظير آن از آيات مشعر بر اينكه است كه آنچه انسان كار نيك كند و لو آنكه ظاهرا صادر از او است لكن در واقع بحول و قوّه خالق متعال انجام ميگيرد زيرا فاعل خيرات خدا است كه خير محض است و تمام شرور و فسادهائى كه در عالم واقع ميگردد ناشى از حدود و جهات امكانى ممكن است زيرا كه ممكن محدود بحدّ عدمى است و چنانچه در محلّش مبرهن گرديده وجود خير است و شرّ امر عدمى است يا عدم و ملكه است اينكه است كه در سوره نساء آيه ۸۱ قال اللّه تعالى (ما أَصابَكَ مِن حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّهِ وَ ما أَصابَكَ مِن سَيِّئَةٍ فَمِن نَفسِكَ) آنچه بتو ميرسد از نيكى پس از خدا است و آنچه ميرسد بتو از بدى از نفس تو است، و نيز در حديث نبوى [ص] است

(من وجد خيرا فليحمد اللّه و من وجد غير ذلك فلا يلومنّ الّا نفسه)

.

صفحه : ۳۶۶

[سوره الأنفال (۸): آيات ۱۸ تا ۲۷]

اشاره

ذلِكُم وَ أَنَّ اللّهَ مُوهِنُ كَيدِ الكافِرِينَ (۱۸) إِن تَستَفتِحُوا فَقَد جاءَكُمُ الفَتحُ وَ إِن تَنتَهُوا فَهُوَ خَيرٌ لَكُم وَ إِن تَعُودُوا نَعُد وَ لَن تُغنِيَ عَنكُم فِئَتُكُم شَيئاً وَ لَو كَثُرَت وَ أَنَّ اللّهَ مَعَ المُؤمِنِينَ (۱۹) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ لا تَوَلَّوا عَنهُ وَ أَنتُم تَسمَعُونَ (۲۰) وَ لا

تَکُونُوا کَالَّذِینَ قالُوا سَمِعنا وَ هُم لا یَسمَعُونَ (۲۱) إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِندَ اللّهِ الصُّمُّ البُکمُ الَّذِینَ لا یَعقِلُونَ (۲۲)
وَ لَو عَلِمَ اللّهُ فِیهِم خَیراً لَأَسمَعَهُم وَ لَو أَسمَعَهُم لَتَوَلَّوا وَ هُم مُعرِضُونَ (۲۳) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا استَجِیبُوا لِلّهِ وَ لِلرَّسُولِ إِذا دَعاکُم لِما
یُحیِیکُم وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ یَحُولُ بَینَ المَرءِ وَ قَلبِهِ وَ أَنَّهُ إِلَیهِ تُحشَرُونَ (۲۴) وَ اتَّقُوا فِتنَةً لا تُصِیبَنَّ الَّذِینَ ظَلَمُوا مِنکُم خَاصَّةً وَ اعلَمُوا أَنَّ
اللّهَ شَدِیدُ العِقابِ (۲۵) وَ اذکُرُوا إِذ أَنتُم قَلِیلٌ مُستَضعَفُونَ فِی الأَرضِ تَخافُونَ أَن یَتَخَطَّفَکُمُ النّاسُ فَآواکُم وَ أَیَّدَکُم بِنَصرِهِ وَ رَزَقَکُم
مِنَ الطَّیِّباتِ لَعَلَّکُم تَشکُرُونَ (۲۶) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَخُونُوا اللّهَ وَ الرَّسُولَ وَ تَخُونُوا أَماناتِکُم وَ أَنتُم تَعلَمُونَ (۲۷)

صفحه : ۳۶۷

[ترجمه]

اشاره بآیه جلو است (یعنی اینکه است بلای نیکو) و همانا خدا سست کننده کید کافرین است [۱۸]

خطاب بکافرین مکه است (بطور تحکم فرموده) اگر شما طلب فتح کردید فتح برای شما آمد و اگر باز ایستید ای کافرین برای شما بهتر خواهد بود و اگر بازگردید بمحاربه با مسلمانها ما باز گردیم بیاری آنها (و بر علیه شما) و هرگز گروه شما شما را از بلاء بینیاز نمیگردانند و لو آنکه جماعت آنها زیاد باشند و همانا خدا با مؤمنین است [۱۹]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید اطاعت کنید خدا و رسول او را و از او برنگردید در حالیکه شما (آیات قرآن را) میشنوید [۲۰]

و نبوده باشید مانند کسانیکه گفتند شنیدیم در حالیکه آنان نمیشنوند [۲۱]

و براستی بدترین جنبدگان نزد خدا کران و گنگانند (یعنی کرند از شنیدن کلام حق و گنگند از گفتن آن) آن کسانیکه تعقل نمیکنند [۲۲]

و اگر خدا در آنها خیری میدانست آنان را میشنوانید و اگر میشنوانید از کفر برمیگشتند در حالیکه اعراض کنندگان بودند [۲۳]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید اجابت کنید خدا و رسول او را وقتی که خواند شما را بچیزیکه زنده میکند شما را و بدانید که خدا حائل میگردد بین مرد و قلب او و بدانید که بسوی او محشور میگردید [۲۴]

و بترسید از فتنه‌ئی که البته نمیرسد مگر بخصوص کسانی از شما که ستم نموده‌اند و بدانید که خدا سخت عقوبت کننده است [۲۵]

و یاد کنید وقتی را که شما در زمین مکه اندک و بی چاره بودید و میترسیدید که مردم شما را بربایند و خدا شما را (در مدینه) جای داد و مؤیّدتان گردانید بیاری خودش و بشا از چیزهای پاکیزه روزی داد شاید شکر گذار باشید [۲۶]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید با خدا و رسول او خیانت نکنید بافشاء اسرار و خیانت نکنید بامانات خودتان در حالیکه شما بدی خیانت را میدانید [۲۷]

.

صفحه : ۳۶۸

(توضیح آیات)

اشاره

ذٰلِكُم وَ أَنَّ اللّهَ مُوهِنُ كَيدِ الكافِرِينَ (ذٰلِكُم) اشاره ببلاء نيكو يعنى فتح و فيروزى مؤمنين، و در محلّ رفع است بر خبريّت يعنى غرض همين بوده (وَ أَنَّ اللّهَ مُوهِنُ) عطف است بر مبتداء محذوف يعنى خدا باطل كننده كيد كافرين است.

إِن تَستَفتِحُوا فَقَد جاءَكُمُ الفَتحُ وَ إِن تَنتَهُوا فَهُوَ خَيرٌ لَكُم وَ إِن تَعُودُوا نَعُد وَ لَن تُغنِيَ عَنكُم فِئَتُكُم شَيئاً وَ لَو كَثُرَت وَ أَنَّ اللّهَ مَعَ المُؤمِنِينَ خطاب باهل مكه است بطور تحكم و خطاب براى اينكه بآنها شده كه وقتى ميخواستند براى جنگ با رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم حركت كنند بپرده كعبه چنگ زدند و گفتند (اللهمّ انصر من الجندين اهدى الفئتين و اكرم الحزبين) و بروايتى روز بدر ابو جهل گفت (اللهم انصر احب الفئتين اليك) يعنى خدايا يارى كن هر كدام كه از اينكه دو دسته نزد تو محبوب‌ترند.

و بقولى (إِن تَستَفتِحُوا) خطاب بمؤمنين است (وَ إِن تَنتَهُوا) خطاب بكفار است يعنى اگر كافرين از عداوت با رسول اللّه باز ايستند آن براى شما بهتر است و اگر آنها نيز بمحاربه عود كنند ما نيز بيارى كردن شما مؤمنين عود ميكنيم.

و بقرائتى (وَ أَنَّ اللّهَ مَعَ المُؤمِنِينَ) بفتح همزه قرائت شده، و بقرائتى بكسر خوانده شده، و قرائت بكسر اولى است و مؤيّد آن قرائت عبد اللّه است (وَ أَنَّ اللّهَ مَعَ المُؤمِنِينَ).

[جامع الجوامع طبرسى] يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ لا تَوَلَّوا عَنهُ وَ أَنتُم تَسمَعُونَ خطاب بمؤمنين است كه اى كسانيكه ايمان آورده‌ايد خدا و رسول او را اطاعت كنيد و از او اعراض و پشت نكنيد در حاليكه شما كلام او را ميشنويد، اشاره به اينكه كه خداى تعالى بشما تفضّلا گوش شنوا عطا كرده كه شما آيات قرآن را

صفحه : ۳۶۹

بگوش سر بشنويد و بگوش دل استماع نمائيد و حقّانيّت آنرا بفهميد.

وَ لا تَكُونُوا كَالَّذِينَ قالُوا سَمِعنا وَ هُم لا يَسمَعُونَ يعنى شما نبوده باشيد مثل آنهائيكه گفتند شنيديم در حاليكه نميشنوند كفار البته بگوش سر آيات قرآن و دعوت رسول را ميشنيدند و لكن چون در آن تعقل نمى‌كردند كه حقانيت آن را بفهمند گويا اصلا نمى‌شنيدند و گوش دلشان كر شده كه آيات در آن نفوذ نمينمود اگر بگوش دل ميشنيدند تصديق ميكردند إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِندَ اللّهِ الصُّمُّ البُكمُ الَّذِينَ لا يَعقِلُونَ الى قوله تعالى:

وَ هُم مُعرِضُونَ همانا بدترين جنبندگان در زمين كران و گنگانند چنين جنبندگان كفارند. كرند كه آيات حقانى را استماع نميكنند و از گفتن حق گنگند كه سخن حق بر زبان جارى نميگردانند و اعتراف نمينمايند و آنها كسانى ميباشند كه تعقّل نميكنند و عقلشان را كه بايستى تميز دهد بين حق و باطل در اثر فرو رفتن در شهوات نفسانى از دست داده‌اند.

از تبيان در شأن نزول آيه نقل شده كه مقصود جماعت بنى عبد الدار هستند كه ميگفتند (نحن صم بكم عمّا جاءنا محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) كه از آنها كسى جز دو كس مصعب بن عمير و إبن حرمله ايمان نياوردند، و از ابى جعفر ع نيز همين طور روايت شده و اگر خدا ميدانست در آنها خيرى هست آنان را شنوا ميگردانيد و اگر آنها را شنوا ميگردانيد همانا پشت ميكردند در حاليكه از قبول حق اعراض كننده بودند.

و بعضى گفته‌اند مشركين قريش برسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم گفتند تو قصىّ بن كلاب را كه مرده است و مرد راست‌گوئى بود زنده كن و در باره تو شهادت دهد تا ما قبول كنيم اينكه است كه خداى تعالى فرموده اگر قصىّ بن كلاب را زنده كنيم و كلام او را بشما بشنوانيم باز شما ايمان نمياوريد.

اينكه آيه بما ميفهماند كه لطف حق تعالى نسبت بهمه افراد بشر يكسانست و

صفحه : ۳۷۰

آنهائيكه قبول حق نميكنند نه اينكه است كه از طرف حق تعالى منع لطف شده و خدا آنها را گمراه نموده باشد و گوش شنوا و چشم بينا بآنها نداده باشد چنين نيست بلكه آنچه از طرف فيّاض مطلق بايستى براى اتمام حجت ببشر عنايت كند با حسن وجه عطاء نموده لكن اكثر افراد بشر با چشم بينا و گوش شنوا از روى هواهاى نفسانى و كبر و نخوتى كه در خود تعبيه كرده‌اند نفس خبيث آنها اجازه نميدهد كه ترك هواى نفسانى كنند و كبر و نخوت را از خود دور كنند و زير بار فرمان حق بروند، اگر انسان واقعا از ابتداء عقل نداشت كه بتواند تميز بدهد بين حق و باطل اصلا تكليف كردن باو لغو بود ديگر چه رسد بمجازات او بر اعراض از حق.

خلاصه اينكه آيه اشاره باين است كه كفار و مشركين چنان در منجلاب طبيعت فرو رفته‌اند كه خود را از استعداد كمال محروم گردانيده‌اند اينكه است كه فرموده اگر خدا ميدانست كه در آنها خيرى هست يعنى استعداد قبول حق در آنها باقى است كلمه حق را بآنها ميشنوانيد لكن چون از قابليت افتاده‌اند اگر هم بآنها بشنواند باز اعراض ميكنند.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا استَجِيبُوا لِلّهِ وَ لِلرَّسُولِ إِذا دَعاكُم لِما يُحيِيكُم خطاب بمؤمنين است كه اى كسانيكه ايمان آورده‌ايد اجابت كنيد خدا و رسول او را وقتى كه شما را ميخواند براى اينكه زنده كند شما را بحيات طيّب پاكيزه، از حضرت باقر ع روايت شده كه (لِما يُحيِيكُم) يعنى خود را زنده بداريد بولايت على بن أبى طالب [ع].

آرى حيات حقيقى حيات ايمان و توحيد است نظر به اينكه كه ايمان و توحيد حقيقى بدون شائبه شرك بدون ولايت على [ع] تحقق نمى‌پذيرد زيرا كه ايمان منوط باجابت رسول است و اجابت رسول و اطاعت او ايجاب ميكند اطاعت الوالامر كه خلفاى آن بزرگوار ميباشند چنانچه در حديث مشهور فرموده

(من شهر علمم و علىّ درب آنشهر است)

و كسيكه طالب علم است بايد از در ولايت على عليه

صفحه : ۳۷۱

السّلام داخل گردد.

خلاصه فرق است بين حيات حيوانى و حيات انسانى، انسان در اينكه حيات دنيوى با حيوانات شركت دارد و اينكه حيات را خداى تعالى لهو و لعب ناميده، قوله تعالى (وَ ما هذِهِ الحَياةُ الدُّنيا إِلّا لَهوٌ وَ لَعِبٌ وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِيَ الحَيَوانُ لَو كانُوا يَعلَمُونَ) سوره عنكبوت آيه ۶۴، و براى انسان حيات ديگرى است كه بآن از حيوانات امتياز پيدا مينمايد و آن حيات حقيقى روحى است و انسان بآن نميرسد مگر بنور ايمان و حقيقت عبوديت قوله تعالى در شأن چنين كسانى فرموده (أُولئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الإِيمانَ وَ أَيَّدَهُم بِرُوحٍ مِنهُ) سوره مجادله و در سوره انعام آيه ۱۲۲ (أَ وَ مَن كانَ مَيتاً فَأَحيَيناهُ وَ جَعَلنا لَهُ نُوراً يَمشِي بِهِ فِي النّاسِ كَمَن مَثَلُهُ فِي الظُّلُماتِ لَيسَ بِخارِجٍ مِنها).

در اينكه آيات چنانچه مشاهده ميشود حيات حقيقى و نور معنوى كه قلب مرده آدمى بآن زنده ميشود و بآن حيات پاكيزه لذّت بخش جاودانى نصيب بشر ميگردد چنين حياتى در اثر نور ايمان و تقوى پديد ميگردد و مقام عبوديت حاصل نميگردد مگر باجابت كردن و متابعت نمودن امر رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم.

-۱

[سخنان مفسرين در توجيه آيه]

۱- (إذا دَعـاكُم لِما يُحيِيكَم) يعنى وقتى كه شـما را خوانـد براى جهاد نظر بمورد آيه كه در ضـمن آيات جهاد آمـده قوله تعالى در باره شهداء (بَل أَحياءٌ عِندَ رَبِّهِم).

۲- (اذا دعـاكم الى الايمان) وقتى شـما را خوانـد براى اينكه ايمان آوريـد زيرا كه ايمان حيات قلب است و كفر موت آن است قوله تعالى (إِنَّكَ لا تُسمِعُ المَوتى) ۳- وقتى كه شـما را براى استماع قرآن و علم دين خوانـد كه حيـات دل است قوله تعـالى (مَن عَمِلَ صالِحاً مِن ذَكَرٍ أَو أُنثى وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَلَنُحيِيَنَّه حَياةً طَيِّبَةً) ۴- وقتى كه شـما را براى بهشت خوانـد زيرا كه در آن حيات دائمى و لذّت حقيقى است.

صفحه : ۳۷۲

لكن چون آيه اطلاق دارد همان مقام ايمان كامل و توحيـد حقيقى است كه حيات دل و جان آدمى است و جامع تمام احتمالاتيكه داده شـده ميشود زيرا كه حيـات حقيقى جاودانى همان حيات دل است كه در اثر معرفت و محبّت بمقام الوهيت دل و جان آدمى را زنده ميدارد بقول شاعر:

آدمى ديده است و باقى پوست است ديد آن باشد كه ديد دوست است

وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ يَحُولُ بَينَ المَرءِ وَ قَلبِهِ وَ أَنَّهُ إِلَيهِ تُحشَرُونَ اى مؤمنين بدانيـد كه خـدا حائـل ميگردد بين انسـان و قلبش و اينكه شـما بسوى او محشور ميگرديـد، اينكه آيه نظير بسـيارى از آيـات ديگر مثـال است و منتهى قرب حق تعـالى را ببنـده ميرسانـد مثل (نَحنُ أَقرَبُ إِلَيهِ مِن حَبلِ الوَرِيدِ) (هُوَ مَعَكُم أَينَ ما كُنتُم) و اشاره است به اينكه كه خداى تعالى بر مكنونات قلب و سريره شما مطّلع است زيرا كه علم ازلى او بر تمام اشياء احاطه دارد گمان نكنيد كه چيزى بر علم حضورى و احاطه قيوميت او مخفى گردد.

وَ اتَّقُوا فِتنَةً لا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنكُم خاصَّةً وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ شَدِيدُ العِقابِ ظاهرا آيه براى ارشاد مؤمنين است كه شـماهائى كه مرتكب گناه و فساد نميشويد آسوده ننشـينيد بگمان اينكه ما چون مطيع خداى تعالى و رسول او صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم ميباشيم از هر فتنه و عـذابى كه بـديگران ميرسـد در امـانيم، چنين نيست وقتى كه آتش عـذاب نـازل گردد بقول عوام‌تر و خشـك را بـا هم ميگيرد و بايست بدانيد كه خدا (شديد العقاب) است.

بـايست مؤمنين همين طورى كه مراقب حال خود ميباشـند كه گناهى مرتكب نگردنـد كه عـذاب را ايجاب كنـد، همين طور مراقب حال ديگران باشـند و بامر بمعروف و نهى از منكر كه دو قسم از واجبات فروعنـد بشـدّت بقدر امكان مراقبت نمايند تا فتنه و عذابى واقع نگردد، از إبن عباس نقل ميكنند كه گفته چون اينكه آيه (وَ اتَّقُوا فِتنَةً) نازل گرديد نبى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم گفت

(من ظلم عليّا مقعدى هذا بعد وفاتى فكانّما جحد نبوّتى و نبوة الانبياء قبلى)

يعنى رسول [ص] پس

صفحه : ۳۷۳

از نزول اينكه آيه گفت كسيكه بعلى ستم كنـد در نشستن بجاى من پس از وفات من گويا نبوّت من و تمام پيمبران پيش از من را انكار نموده.

وَ اذكُرُوا إِذ أَنتُم قَلِيلٌ مُستَضعَفُونَ فِي الأَرضِ تَخافُونَ أَن يَتَخَطَّفَكُمُ النّاسُ فَآواكُم وَ أَيَّدَكُم بِنَصرِهِ وَ رَزَقَكُم مِنَ الطَّيِّباتِ لَعَلَّكُم تَشكُرُونَ آيه بمؤمنين تذكر ميدهد كه در نظر آريد آنوقتيكه شما ضعيف بوديد يعنى عدد شما كم بود و از مشركين ميترسيديد كه شما را بربايند و خـداى تعالى شـما را در محلّ امن يعنى مـدينه جاى داد و شـما را يارى كرد تا اينكه مظفّر و منصور گرديديد و از

پاکیزه‌های طعامها و نعمتهای دیگر شما را روزی داد شاید شکر گذار باشید و بوظائف خود عمل نمائید.
يـا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لاـ تَخُونُوا اللّهَ وَ الرَّسُولَ وَ تَخُونُوا أَمانـاتِكُم وَ أَنتُم تَعلَمُونَ در شأن نزول آيه از جابر بن عبد اللّه انصاری نقل میکننـد که گفته سبب نزول آیه اینکه بود که جبرئیل نزد رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمـد و گفت ابو سفیان در فلان محلّ فرود آمده با جماعتی از مشرکین و شما بتهیه جنگ مشغول شوید و اینکه خبر را پوشیده دارید یکی از منافقین اطلاع پیدا نمود و ابو سفیان را مطّلع گردانید، و از زهری نقل شده که اینکه آیه در باره (ابو لبابه) نازل گردید و سببش اینکه بود که رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یهودیهای بنی قریظه را بیست و یک روز محاصره نمود آنها ملجأ شده طلب صلح نمودند بآنچه بنی نضیر کرده بودند حضرت فرمود صلح نکنم مگر اینکه بر حکم سعد بن معاذ باشید آنها گفتند ابو لبابه را نزد ما بفرست تا با وی مشورت کنیم و چون ابو لبابه با آنها مربوط بود یهودیها با او مشورت کردند و باو گفتند رسول گفته در حکم سعد بن معاذ باشید ما اطاعت او را بکنیم یا نه ابو لبابه بانگشت اشاره بحلق خود کرد یعنی همه شما را خواهد کشت ابو لبابه گفته هنوز قدم برنداشته بودم که فهمیدم خیانت کرده‌ام و پشیمان و مضطرب گردیدم نزد پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمدم اینکه آیه نازل گردید، راوی خبر گفته ابو لبابه آمد و خود را بر ستون مسجد بست و قسم خورد که غذا و آب نخورد تا اینکه بمیرد یا خدا او را

صفحه : ۳۷۴

ببخشد یک هفته آب نیاشامید و غذا نخورد تا ضعف کرد خدای تعالی توبه او را پذیرفت، وقتی بوی گفتند خدا توبه تو را قبول نمود گفت خود را باز نکنم تا رسول مرا باز کند وقتی رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم او را باز نمود گفت قبولی تماميّت توبه من اینست که بروم آنجائیکه اینکه گناه از من صادر شده و اینکه تمام مال خودم را در راه خدا بدهم، حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود ثلث مال خود را صدقه بده تا کفّاره گناهان تو بشود.
[مهنج]

صفحه : ۳۷۵

[سوره الأنفال (۸): آيات ۲۸ تا ۳۶]

اشاره

وَ اعلَمُوا أَنَّما أَموالُكُم وَ أَولادُكُم فِتنَةٌ وَ أَنَ‌اللّهَ عِندَهُ أَجرٌ عَظِيمٌ (۲۸) يـا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللّهَ يَجعَل لَكُم فُرقاناً وَ يُكَفِّر عَنكُم سَيِّئاتِكُم وَ يَغفِر لَكُم وَ اللّهُ ذُو الفَضلِ العَظِيمِ (۲۹) وَ إِذ يَمكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثبِتُوكَ أَو يَقتُلُوكَ أَو يُخرِجُوكَ وَ يَمكُرُونَ وَ يَمكُرُ اللّهُ وَ اللّهُ خَيرُ الماكِرِينَ (۳۰) وَ إِذا تُتلى عَلَيهِم آياتُنا قالُوا قَد سَمِعنا لَو نَشاءُ لَقُلنا مِثلَ هـذا إِن هذا إِلاّ أَساطِيرُ الأَوَّلِينَ (۳۱) وَ إِذ قالُوا اللّهُمَّ إِن كانَ هذا هُوَ الحَقَّ مِن عِندِكَ فَأَمطِر عَلَينا حِجارَةً مِنَ السَّماءِ أَوِ ائتِنا بِعَذابٍ أَلِيمٍ (۳۲)
وَ ما كانَ اللّهُ لِيُعَذِّبَهُم وَ أَنتَ فِيهِم وَ ما كانَ اللّهُ مُعَذِّبَهُم وَ هُم يَستَغفِرُونَ (۳۳) وَ ما لَهُم أَلاّ يُعَذِّبَهُمُ اللّهُ وَ هُم يَصُدُّونَ عَنِ المَسجِدِ الحَرامِ وَ ما كانُوا أَولِياءَهُ إِن أَولِياؤُهُ إِلاَّ المُتَّقُونَ وَ لكِنَّ أَكثَرَهُم لا يَعلَمُونَ (۳۴) وَ ما كانَ صَلاتُهُم عِندَ البَيتِ إِلاّ مُكاءً وَ تَصدِيَةً فَذُوقُوا العَذابَ بِما كُنتُم تَكفُرُونَ (۳۵) إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنفِقُونَ أَموالَهُم لِيَصُدُّوا عَن سَبِيلِ اللّهِ فَسَيُنفِقُونَها ثُمَّ تَكُونُ عَلَيهِم حَسرَةً ثُمَّ يُغلَبُونَ وَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلى جَهَنَّمَ يُحشَرُونَ (۳۶)

صفحه : ۳۷۶

[ترجمه]

و بدانید که مالهای شما و اولادانتان فتنه و آزمایشند و همانا نزد خدا است اجر بزرگ [۲۸]
ای کسانیکه ایمان آورده‌اید اگر خدا را نگاه دارید برای شما قرار میدهد فرقان (یعنی قوّه‌ئی که حق را از باطل جدا کند) و گناهان شما را میپوشاند و شما را میآمرزد و خدا صاحب فضل بزرگ است [۲۹]
ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یاد کن وقتی را که آنان که کافر بودند در باره تو مکر نمودند که تو را حبس کنند یا بکشند یا تو را از مکه بیرون کنند و آنها مکر کردند (و بپاداش مکر آنها) خدا با آنها مکر کرد و خدا بهترین مکر کنندگان است [۳۰]
و وقتی آیات بر آنها خوانده شود کافرین گفتند همانا ما اینکه کلام را شنیدیم و اگر ما بخواهیم مثل همین را میگوئیم نیست اینکه مگر افسانه پیشینیان [۳۱]
و یاد کن وقتی را که گفتند خدایا اگر بوده باشد اینکه قرآن حق و از نزد تو از آسمان بر ما سنگ بباران یا برای ما بیاور عذاب و شکنجه ناگوار [۳۲]
و چنین نیست که خدا آنها را عذاب کند در حالیکه تو بین آنها میباشی و نیست که خدا آنها را عذاب کند در حالیکه آنان طلب آمرزش میکنند [۳۳]
و چیست آنها را که خدا آنها را عذاب نکند و حال اینکه آنها رسول و مؤمنین را باز میدارند از مسجد الحرام و اینها نبودند متولّیان مسجد و سزاوار تولیت مسجد نیستند مگر پرهیزگاران و لکن بیشترین (کفار) نمیدانند [۳۴]
و نماز آنها نزد مسجد الحرام نبود مگر صفیر و دست بهم زدن پس ای کافرین بچشید عذاب را بسبب آنچه بودید که کفر میورزیدید [۳۵]
بحقیقت آنهائیکه کافر شدند مالهای خود را انفاق میکنند برای اینکه مردم را از راه خدا باز دارند و آنها انفاق میکنند و انفاق آنها سبب نصرت میگردد پس از آن مغلوب میگردند و آنهائیکه کافر شدند بسوی جهنّم محشور میگردند [۳۶]
.

صفحه : ۳۷۷

(توضیح آیات)

وَ اعلَمُوا أَنَّما أَموالُکُم وَ أَولادُکُم فِتنَةٌ وَ أَنَّ اللّهَ عِندَهُ أَجرٌ عَظِیمٌ آیه خطاب بمؤمنین نموده و ارشاد باین است که مال و اولاد شما آزمایشند خود را نباید پا بند آنها کنید و در دوستی با آنها مرتکب خیانت برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گردید ظاهرا آیه مربوط بهمان آیه بالا است که ابو لبابه در محبّت مال و اولاد که در دست یهودیان بنی قریظه بودند چنین خیانتی برای او ببار آورد، و آیه بشر را میآگاهاند که مال و اولاد بدبختی شما را ایجاب مینماید نه سعادت شما را باید بدانید که اجر عظیم و سعادت و فیروزی نزد خدا است رو باو آرید و در اطاعت و بندگی او و فرمان رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خود را مستحق اجر عظیم گردانید.
یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللّهَ یَجعَل لَکُم فُرقاناً وَ یُکَفِّر عَنکُم سَیِّئاتِکُم وَ یَغفِر لَکُم وَ اللّهُ ذُو الفَضلِ العَظِیمِ پس از آنکه آیه بالا

انسان را متنبه میگرداند که مال و اولادی را که اینکه طور دل بآن بسته‌اید برای شما فتنه و آزمایشند که شما آزمایش شوید که آیا محبّت آنها را ترجیح میدهید بر حکم خدای تعالی و رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یا چنین نیستید و اجر و پاداش بزرگ در اطاعت امر خدا نصیب شما خواهد گردید، در اینکه آیه ارشاد باین است که اجر عظیم در اثر تقوی و ترس از خدا و خودداری از مخالفت امر رسول صلّی اللّه علیه و آله میسّر میگردد و فرقان بشما عطاء میگردد، شاید مقصود از فرقان چنین باشد که در اثر تقوی هدایتی و نور دانشی در قلب شما پرتو میافکند که بآن بین حق و باطل را تمیز میدهید و آن لطفی است که شما را از تاریکی جهل بروشنائی دانش رهبری مینماید و بطریق سعادت خود رهسپار میگردید، و نیز تقوی گناهان یعنی آنچه موجب سیئه و گناه میشود از شما زائل میگرداند، و نیز خدا شما را میآمرزد زیرا که او صاحب فضل بزرگ است کثیر الخیر و قدیم الاحسان است.

صفحه : ۳۷۸

وَ إِذ یَمکُرُ بِکَ الَّذِینَ کَفَرُوا لِیُثبِتُوکَ أَو یَقتُلُوکَ أَو یُخرِجُوکَ وَ یَمکُرُونَ وَ یَمکُرُ اللّهُ وَ اللّهُ خَیرُ الماکِرِینَ مفسرین از إبن عباس و جماعتی از مفسرین چنین نقل میکننـد که چون انصار ایمان آوردند قریش ترسیدند و اکابر و رؤساء آنها در دار الندوه جمع شدند که در کار محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با هم مشورت کنند و آنها جماعت بسیاری بودند و گویند اینکه عمل در وقتی بود که اصحاب رسول [ص] بمدینه هجرت نموده بودند و غیر از علی [ع] و ابو بکر کسی در خدمت آن حضرت نبود.

خلاصه جماعت قریش در باره رسول با هم مشورت مینمودند ابلیس بصورت پیرمردی بر آنها وارد گردید گفتند تو کیستی گفت مردی از اهل نجد میباشم و تجربه بسیار کرده‌ام خواستم با شما حاضر شوم و آنچه صلاح شما است ارشادتان نمایم، و ابو البختری ابتداء بسخن آمد و گفت باید او را در خانه محبوس گردانید و درب خانه را محکم بست و از روزنه‌ئی آب و غذا باو رسانید، ابلیس اینکه رأی را نپسندید و گفت یاران او بمدینه رفته‌اند و در مدینه تابعین بسیار دارد و نیز بنی هاشم هستند با شما جنگ میکنند و او را از حبس بیرون میآورند همه گفتند ای شیخ راست گفتی اینکه رأی پسند نیست، پس هشام بن عمرو گفت رأی من اینکه است که او را بر شتری نشانید و از شهر بیرون کنید ابلیس گفت بد رأیی است محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مردی است که هر جا رود بخلق نیکو و فصاحت و بلاغت در گفتار و شیرین زبانی او مردم شیفته او میگردند وقتی یارانش زیاد شدند با شما جنگ میکنند و دمار از روزگار شما برمیآورند، پس ابو جهل گفت رأی من اینکه است که از هر قبیله‌ئی از قریش یک نفر را بطلبیم تا باتفاق او را بکشند و بنی هاشم نمیتوانند با تمام قبائل جنگ کنند ابلیس اینکه رأی را پسندید و بقولی خود شیطان اینکه طور رأی داد.

پس از آن ابو جهل از هر قبیله‌ئی از قریش کسی را طلبید و مقرّر شد که در شب معهود حضرت را بکشند، جبرئیل بحضرت خبر داد و گفت حق تعالی

صفحه : ۳۷۹

فرموده تو باید امشب از شهر بیرون روی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم علی ع را طلبید و گفت من مأمورم که امشب از اینکه شهر بیرون روم تو امشب در رختخواب من بخواب و لباس من را در بر کن و از آنجا با ابو بکر از میان آنها بیرون رفت و چشمش بجماعت افتاد و آیه (إِنّا جَعَلنا فِی أَعناقِهِم أَغلالًا) تا آخر را قرائت نمود و مشتی خاک بصورت آنها پاشید و بیرون رفت و در غار پنهان گردید و مشرکین بگمان اینکه در خانه خود خوابیده اطراف خانه را گرفتند تا نزدیک صبح با تیغهای کشیده یک دفعه بخانه او ریختند علی ع برخواست و گفت برای چه کار آمده‌اید گفتند محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کجا است علی [ع] گفت من نگهبان او نبودم، قریش بیرون رفتند و گفتند از شهر گریخته و همانا او بود که خاک بر سر ما ریخت و رفت، پس در پی

او رفتند و همه جا رفتند تا درب غار رسیدند خدای تعالی بعنکبوت الهام کرد که درب غار تار بدمد وقتی نسج عنکبوت را دیدند گفتند کسی در اینکه غار نرفته بلکه از اینجا یا بزمین فرو رفته یا بآسمان بالا رفته و حضرت پس از سه روز از غار بیرون آمد و بسوی مدینه روان گردید و خداوند در شأن حضرت امیر ع آیه (وَ مِنَ النّاسِ مَن یَشرِی نَفسَه ابتِغاءَ مَرضاتِ اللّهِ) را نازل فرمود. اینکه بود شرح آیه (وَ إِذ یَمکُرُ بِکَ الَّذِینَ کَفَرُوا الخ).

ای محمّد [ص] یاد کن وقتی را که کفار بتو مکر کردند یعنی رأی اندیشی کردند که یا تو را در جائی حبس نمایند و تو را ببندند بطوریکه حرکت نتوانی بکنی یا تو را با شمشیر بکشند یا تو را از مکه بیرون کنند و آنها با تو اینکه طور مکر کردند و بسزای مکرشان رسیدند و عملی که میخواستند در باره تو انجام دهند بازگشت بخودشان نمود و بپای خود در جنگ بدر حاضر شدند و بشمشیر مؤمنین کشته شدند و بدرک واصل گردیدند (جَزاءً وِفاقاً) (وَ اللّهُ خَیرُ الماکِرِینَ) و خدا بهترین جزاء دهندگان مکر کنندگان است که مکر هر مکر کننده‌ئی را بصاحبش برمیگرداند چنانچه فرموده (وَ لا یَحِیقُ المَکرُ السَّیِّئُ إِلّا بِأَهلِهِ) سوره فاطر آیه ۴۱.

صفحه : ۳۸۰

وَ إِذا تُتلی عَلَیهِم آیاتُنا قالُوا قَد سَمِعنا لَو نَشاءُ لَقُلنا مِثلَ هذا إِن هذا إِلّا أَساطِیرُ الأَوَّلِینَ گفته‌اند که نضر بن حارث برای تجارت بشهر فارس رفته بود و داستان رستم و اسفندیار و غیر آنها را از ملوک عجم خریده و بعربی ترجمه نموده و بمکه آورده بود و گفت افسانه شیرینی آورده‌ام که از افسانه‌های محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم شیرین‌تر و بهتر است اینکه بود که حق تعالی برسولش خبر میدهد که وقتی خوانده میشود بر اینها آیات قرآن چنین گفتند ما شنیدیم و اگر بخواهیم مثل اینکه را میگوئیم نیست اینکه قرآن مگر افسانه‌های پیشینیان.

و چنانچه گفته‌اند یک نفر که نضر بن حارث بود که پس از آنکه افسانه‌های قدیم را از عجم آورده بود چنین گفت لکن چون باقی مشرکین تصدیق او را کردند گویا همه آنها گفتند اینکه بود که بضمیر جمع (قالوا) و غیره نسبت بآنها داده.

و اگر اینها چنین قدرتی داشتند که مثل قرآن را بیاورند البته آورده بودند در صورتی که قرآن اعلان کرده که بگو ای محمّد [ص] اگر جن و انس جمع شوند و بخواهند که مثل اینکه قرآن بیاورند نمی‌توانند اگر چه بعضی ببعض دیگر کمک بنمایند.

وَ إِذ قالُوا اللّهُمَّ إِن کانَ هذا هُوَ الحَقَّ مِن عِندِکَ فَأَمطِر عَلَینا حِجارَةً مِنَ السَّماءِ أَوِ ائتِنا بِعَذابٍ أَلِیمٍ مفسرین گفته‌اند که آیه مقول قول همان نضر بن حارث است که در مقام دعاء گفته خدایا اگر قرآن حق است و از نزد تو است بباران بر ما سنگ از آسمان یا بفرست بر ما عذاب دردناک یعنی همان طوری که بر اصحاب فیل سنگ باراندی یا بعذاب دیگر ما را هلاک گردان، و مقصودش به (ان) شرطیه که کلام را معلّق بر آن گردانیده اینکه بود که حق نیست که اگر حق باشد باید بر ما عذاب نازل شود مثل امّت پیمبران گذشته و وقتی عذاب بر ما نازل نشده ما در انکار او مستحق

صفحه : ۳۸۱

عذاب نیستیم.

در تفسیر ابو الفتوح رازی از عثمان بن مطعون چنین نقل میکند که بنضر بن حارث گفت از خدا بترس محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حق میگوید گفت من هم حق میگویم گفت محمّد [ص] میگوید (لا اله الّا اللّه) گفت من نیز میگویم (لا اله الّا اللّه) و لکن میگویم (هؤلاء بنات اللّه) یعنی بتها دخترهای خدایند، و (الحق) منصوب است بخبر مقدر بمعنی (عمّا قال اللّه تعالی) آن کافر گفت بار خدایا اگر اینکه کلام از نزد تو است از آسمان بر ما سنگ بباران ابو عبیده گفته در رحمت مطر گویند و در عذاب امطر.

[پایان] وَ ما کانَ اللّهُ لِیُعَذِّبَهُم وَ أَنتَ فِیهِم وَ ما کانَ اللّهُ مُعَذِّبَهُم وَ هُم یَستَغفِرُونَ لام (لِیُعَذِّبَهُم) لام تأکید در نفی است و پاسخ قول آن کافر است یعنی و نیست خدای تعالی که عذاب کند آنها را بعذاب استیصالی آن طوری که بر امم پیشینیان وارد میشده و حال آنکه تو که پیمبر رحمتی در میان آنها باشی زیرا که حضرتش (رحمهٔ للعالمین) بود پس اگر آن طور عذابی که بر پیشینیان وارد میشد بر اینها نیز وارد میگشت گنهکار و بی‌گناه و اطفال و حیوانات یک قوم همه با هم هلاک میگردیدند و اینکه خلاف رحمت بود فقط برای دفع فساد خدای تعالی جنگ و جهاد را مقرّر گردانید که فقط آنهائیکه حاضر بر فساد و جلوگیر رشد باقی مردم هستند و در مقام خاموش کردن چراغ اسلام حاضر شده‌اند برای کشته شدن منافی با رحمت نیست اینکه است که آیه خبر میدهد که چون تو در میان مشرکین و کفار میباشی ما عذاب عمومی نمیفرستیم و نیز آنهائیکه طلب آمرزش میکنند خدا آنها را در اینکه حال عذاب نمیکند.

وَ ما لَهُم أَلّا یُعَذِّبَهُمُ اللّهُ وَ هُم یَصُدُّونَ عَنِ المَسجِدِ الحَرامِ وَ ما کانُوا أَولِیاءَهُ إِن أَولِیاؤُهُ إِلَّا المُتَّقُونَ آیه ارشاد است بعلت عذاب مشرکین که اینها خود را در معرض عذاب قرار داده‌اند چیست آنها را که مستحق عذاب نباشند و خدا آنها را عذاب نکند در حالیکه

صفحه : ۳۸۲

آنها راه مؤمنین و رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را بستند از ورود بمسجد الحرام در صورتی که متولّی مسجد الحرام نبودند و نیستند سزاوار تولیت مسجد الحرام مگر پرهیزکاران از شرک، و شاید مقصود سال حدیبیّه باشد که رسول [ص] با مؤمنین رفتند برای زیارت خانه کعبه و مشرکین نگذاردند داخل مسجد الحرام شوند.

وَ لکِنَّ أَکثَرَهُم لا یَعلَمُونَ استدراک از دانش است که چون بیشترین مردم علم و دانش ندارند و نمیتوانند حق و باطل را از هم جدا کنند، اینجا نیز نمی‌فهمند که آنکس که لایق تولیت مسجد الحرام است فقط متقین و پرهیزکارانند.

وَ ما کانَ صَلاتُهُم عِندَ البَیتِ إِلّا مُکاءً وَ تَصدِیَةً در اینکه آیه در مقام بیان حال و عمل مشرکین برآمده که گمان مکن که اعمال آنان از روی خلوص است اگر بینی که نزد کعبه نماز میخوانند بدان که عمل آنها نیست جز (مکاء) یعنی صفیر زدن و (تصدیهٔ) یعنی دست بر دست کوبیدن (مکاء) مأخوذ از (مکا یمکو) است بمعنی صفر یصفر، و (تصدیهٔ) مأخوذ از تصفیق بمعنی دست بر هم زدن است.

بقولی عادت بعضی از کفار اینکه بوده که مردان و زنان برهنه طواف میکردند و صفیر میزدند و دست بر هم میکوفتند، و بقول دیگر وقتی که حضرت رسول [ص] نماز میخواند عبد الدار برای اینکه حضرت غلط بخواند چنین میکرد [منهج] فَذُوقُوا العَذابَ بِما کُنتُم تَکفُرُونَ چون عمل مشرکین و کفار چنین بوده مستحق عذاب گردیدند و بآنها گفته شد بپاداش کفر و عملتان عذاب را بچشید.

إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا یُنفِقُونَ أَموالَهُم لِیَصُدُّوا عَن سَبِیلِ اللّهِ فَسَیُنفِقُونَها ثُمَّ تَکُونُ عَلَیهِم حَسرَةً ثُمَّ یُغلَبُونَ آیه بالا- راجع بنماز و اعمال مشرکین بود که نماز و طواف آنها مکاء و تصدیه است و اینکه آیه راجع بانفاقات آنها است که مال خود را انفاق میکنند

صفحه : ۳۸۳

لکن برای اینکه است که راه خدا را بسوی مردم ببندند، و شاید گمان میکنند عمل خوبی انجام میدهند ولی دیگر نمیدانند که همین اعمال و انفاقشان برای آنان حسرت و ندامت را ایجاب مینماید.

گویند آیه در باره جماعتی از بزرگان اهل مکه وارد شده که پس از خروج کفار قریش از مکّه برای جنگ بدر دوازده نفر از آنها

مثل ابو جهل بن هشام و عتبه و شيبه و باقى آنها قرار دادند كه هر يك يك روز لشگر را غذا دهند و هر يك از آنها روزى دو شتر يا سه شتر ميكشتند و آنها را تحريص بجنگ ميكردند اينكه بود كه اينكه آيه در باره آنها نازل گرديد كه انفاق آنها جز حسرت و ندامت براى آنها فائده‌ئى نبخشيد و بالاخره در روز بدر يا در جنگ احد مغلوب گرديدند.

وَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلى جَهَنَّمَ يُحشَرُونَ بيان حال كفار است كه اعمال و انفاقات آنها در دنيا جز حسرت و پشيمانى چيزى عايدشان نگردد و در آخرت هم مآل و سر انجام آنها بجهنّم ميكشد، حشر بمعنى جمع شدن است، شايد مقصود اينكه باشد كه در قيامت تمام كفار و مشركين در جهنّم با هم جمع ميشوند.

صفحه : ۳۸۴

[سوره الأنفال (۸): آيات ۳۷ تا ۴۴]

اشاره

لِيَمِيزَ اللّهُ الخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَ يَجعَلَ الخَبِيثَ بَعضَهُ عَلى بَعضٍ فَيَركُمَهُ جَمِيعاً فَيَجعَلَهُ فِى جَهَنَّمَ أُولئِكَ هُمُ الخاسِرُونَ (۳۷) قُل لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِن يَنتَهُوا يُغفَر لَهُم ما قَد سَلَفَ وَ إِن يَعُودُوا فَقَد مَضَت سُنَّتُ الأَوَّلِينَ (۳۸) وَ قاتِلُوهُم حَتّى لا تَكُونَ فِتنَةٌ وَ يَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلّهِ فَإِنِ انتَهَوا فَإِنَّ اللّهَ بِما يَعمَلُونَ بَصِيرٌ (۳۹) وَ إِن تَوَلَّوا فَاعلَمُوا أَنَّ اللّهَ مَولاكُم نِعمَ المَولى وَ نِعمَ النَّصِيرُ (۴۰) وَ اعلَمُوا أَنَّما غَنِمتُم مِن شَيءٍ فَأَنَّ لِلّهِ خُمُسَهُ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِى القُربى وَ اليَتامى وَ المَساكِينِ وَ ابنِ السَّبِيلِ إِن كُنتُم آمَنتُم بِاللّهِ وَ ما أَنزَلنا عَلى عَبدِنا يَومَ الفُرقانِ يَومَ التَقَى الجَمعانِ وَ اللّهُ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (۴۱)

إِذ أَنتُم بِالعُدوَةِ الدُّنيا وَ هُم بِالعُدوَةِ القُصوى وَ الرَّكبُ أَسفَلَ مِنكُم وَ لَو تَواعَدتُم لَاختَلَفتُم فِى المِيعادِ وَ لكِن لِيَقضِيَ اللّهُ أَمراً كانَ مَفعُولاً لِيَهلِكَ مَن هَلَكَ عَن بَيِّنَةٍ وَ يَحيى مَن حَيَّ عَن بَيِّنَةٍ وَ إِنَّ اللّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ (۴۲) إِذ يُرِيكَهُمُ اللّهُ فِى مَنامِكَ قَلِيلاً وَ لَو أَراكَهُم كَثِيراً لَفَشِلتُم وَ لَتَنازَعتُم فِى الأَمرِ وَ لكِنَّ اللّهَ سَلَّمَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ (۴۳) وَ إِذ يُرِيكُمُوهُم إِذِ التَقَيتُم فِى أَعيُنِكُم قَلِيلاً وَ يُقَلِّلُكُم فِى أَعيُنِهِم لِيَقضِيَ اللّهُ أَمراً كانَ مَفعُولاً وَ إِلَى اللّهِ تُرجَعُ الأُمُورُ (۴۴)

صفحه : ۳۸۵

[ترجمه]

تا خدا جدا كند پليد را از پاكيزه و قرار دهد بعض پليد را بر بعض ديگر پس تمام را بر هم افكند و در جهنّم در آورد زيان كاران را [۳۷]

اى رسول بكسانيكه كافر شدند بگو اگر باز ايستند از آنچه گذشته آمرزيده شوند و اگر باز گردند بدشمنى و جنگ همانا گذشته است طريقه عذاب پيشينيان [۳۸]

اى مؤمنين با كفار جنگ كنيد تا وقتى كه يافت نشود فتنه (شرك) و بوده باشد همه دين مخصوص براى خدا و اگر (مؤمنين) باز ايستند بحقيقت خدا بآنچه عمل ميكنيد بينا است [۳۹]

و اگر كافرين اعراض كنند بدانيد كه خدا ياور شما است و او خوب مولائى و خوب يارى كننده‌ئى است [۴۰]

و بدانيد آنچه غنيمت گرفتيد پنج يك آن مخصوص بخدا و رسول او و خويشان پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و يتيمان و

بيچارگان و راه گذران است اگر بوده باشيد كه بخدا ايمان آورده باشيد و ايمان آورده باشيد بر آنچه نازل گردانيديم بر بنده ما (يعنى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) روز فرقان روزى كه دو گروه بهم رسيدند و خدا بر هر چيزى توانا است [۴۱]

ياد كنيد وقتى را كه شما در وادى نزديك‌تر بمدينه بوديد و كفار در وادى دورتر از مدينه و سواران كاروان زيرتر از شما بودند و اگر وعده ميكرديد در وعده خلاف ميكرديد و لكن خدا جمع كرد بين شما و آنها در بدر تا خدا حكم كند امرى را كه مقرّر گرديده (يعنى در علم او گذشته) تا اينكه هلاك شود هر كه هلاك ميشود با بيّنه و زنده بماند هر كس زنده ميماند با بيّنه و همانا خدا شنوا و دانا است [۴۲]

اى رسول ياد كن وقتى را كه خدا لشگر كفار را در خواب بتو كم نمايا ند اگر آنها را بسيار نشان ميداد شما بد دل ميشديد و در امر جنگ نزاع ميكرديد لكن خدا بسلامت داشت شما را زيرا كه او بآنچه در سينه‌ها است بينا است [۴۳]

و ياد كنيد وقتى را كه شما با كفار ملاقات كرديد آنها را در چشمهاى شما اندك نماياند و شما را نيز در چشمهاى آنها اندك نماياند تا اينكه خدا حكم كند كارى را كه در علم او واقع گرديده و بازگشت تمام امور بدست خدا است [۴۴]

.

صفحه : ۳۸۶

(توضيح آيات)

لِيَمِيزَ اللّهُ الخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَ يَجعَلَ الخَبِيثَ بَعضَهُ عَلي بَعضٍ فَيَركُمَهُ جَمِيعاً فَيَجعَلَهُ فِي جَهَنَّمَ أُولئِكَ هُمُ الخاسِرُونَ آيه مربوط بآيات بالا است (لِيَمِيزَ اللّهُ) ميشود متعلق باشد به (يُغلَبُونَ) در آيه پيش يعنى مغلوب شدن كافرين براى اينكه است كه خبيث يعنى كافرين از طيّب يعنى مؤمنين جدا گردند، و ميشود متعلق باشد به (يُحشَرُونَ) يعنى كفار را بدوزخ برند تا امتياز بين مؤمن و كافر داده شود.

خلاصه آيه خبر ميدهد كه در روز معاد كافرين از مؤمنين جدا ميگردند و چون كفار از خباثت و اشياء پليد ميباشند و اعتنائى بآنها نيست آنها را در جهنّم مى‌افكنند، و گويا آيه كفار را تشبيه ميكند بفضولات و خاكروبه‌ها كه در موقع تميز دادن اشياء نفيس كثافات را جمع ميكنند و در هم ريخته ميگردانند و در منجلاب يا آتشكده‌ها ميريزند تا اينكه اشياء پاكيزه قيمتى از كثافات پاك گردد و طيّب و پاك در جاى خود قرار گيرد و كثافات نيز در جاى خود ريخته شود و بين اينها امتياز پيدا گردد، و اينكه طور تشبيه ارشاد بدو مطلب است:

يكى منتهى درجه پستى و خسّت كافرين را بما نشان ميدهد كه در قيامت كه هر چيزى بحقيقت خود ظاهر ميگردد خبث باطن كافرين نيز ظاهر ميگردد و معلوم ميشود كه اينها در منتهى درجه پستى و بى‌مقدارى چنينند كه مثل كثافات آنها را درهم ميريزند و در گودال جهنّم مى‌افكنند.

و ديگر بدلالت قوله تعالى (أُولئِكَ هُمُ الخاسِرُونَ) ارشاد باين است كه فرو رفتن كافرين در گرداب نفس پرستى و هواهاى نفسانى زيان كارى و خسران آنها را ايجاب نموده تا اينكه عمر گران بهاى خود را در غفلت و كفر و معاصى گذرانيدند و سرمايه خود را كه بآن ميتوانستند فضيلت و شرافت و قرب جوار الهى را تهيه نمايند برايگان از دست دادند و اينكه عذاب جحيم و خارى و خفّت

صفحه : ۳۸۷

را از قبل خودشان و بدست خودشان آماده نمودند نه اينكه اينها اينكه طور آفريده شده باشند لطف خدا نسبت بتمام افراد بشر يكسان است در اصل آفرينش هر فردى لايق همه طور كمالى و فضيلتى هست لكن افرادى كه قدر خود را نشناختند و بنفس پرستى

خود را بـدرک (أَسـفَلَ سافِلِینَ) طبیعت پرتاب نموده‌اند البته عاقبت کارشان همین است خدای عادل مهربان ظلم و خاری را بکسـی روا نمیدارد.

قُل لِلَّذِینَ کَفَرُوا إِن یَنتَهُوا یُغفَر لَهُم ما قَد سَلَفَ وَ إِن یَعُودُوا فَقَد مَضَت سُنَّتُ الأَوَّلِینَ اینکه آیه همان بیان آیه بالا را تأیید میکند و اشاره باین است که کافرین و لو اینکه سالهائی از عمر خود را در کفر و هتّاکی گذرانیـده لطف خدا چنین است که اگر وقتی بخود آیند و از باطل و کفر بحق باز گردند و توبه کنند خدای جلیل توبه آنان را می‌پذیرد و گناهانی که در پیش کرده‌اند می‌بخشد لکن اگر عود کننـد و بکفر باقی ماننـد همان روش پیشـینیان که نسبت بپیمبرانشان عمل میکردنـد و بالاخره مستأصل شدند بر آنان واقع میگردد زیرا که دست خدا بالای دستها است.

وَ قاتِلُوهُم حَتّی لا تَکُونَ فِتنَةٌ وَ یَکُونَ الدِّینُ کُلُّهُ لِلّهِ فَإِنِ انتَهَوا فَإِنَّ اللّهَ بِما یَعمَلُونَ بَصِیرٌ یعنی ای مؤمنین با کفار جنگ کنید تا وقتی که ریشه کفر را بکنیـد و فتنه شـرک را از زمین برداریـد و دین برای خـدا خـالص گردد و اهـل حق و اهل باطل بر دین حق اجتماع نمایند و اگر کفار از کفر باز ایستند محققا خدا بآنچه میکنند بینا است.

وَ إِن تَوَلَّوا فَاعلَمُوا أَنَّ اللّهَ مَولاکُم نِعمَ المَولی وَ نِعمَ النَّصِیرُ اینکه آیه بمؤمنین مژده میدهـد که اگر اینکه کفار از حق و دین اسـلام اعراض نمودند بدانید که خدا دوست شما و یاور شما است و خوب دوست و یاوری است برای شما.

صفحه : ۳۸۸

وَ اعلَمُوا أَنَّما غَنِمتُم مِن شَیءٍ فَأَنَّ لِلّهِ خُمُسَهُ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِی القُربی وَ الیَتامی وَ المَساکِینِ وَ ابنِ السَّبِیلِ الخ طبرسی در مجمع در لغت غنیمـت گفته غنیمت آن چیزی است که از امـوال حرب یعنی جنـگ از کفـار گرفته میشـود و آن از جـانب خـدا برای مسـلمین هبه است، و فیء آن مالی است که گرفته میشود بـدون جنگ و آن قول عطاء و مذهب شافعی و سـفیان است و از ائمه ما علیهم السّـلام همین طور روایت شده، و بقولی غنیمت و فیء یکی است.

تـا آنجـا که گفته خـدای تعـالی حکم غنیمـهٔ را بیـان نموده و خطـاب بمسـلمین است وَ اعلَمُوا أَنَّما غَنِمتُم مِن شَیءٍ فَأَنَّ لِلّهِ خُمُسَهُ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِی القُربی علماء در کیفت قسمت خمس و مستحقین آن اختلاف نموده‌اند و چند رأی از آنها نقل شده:

۱- رأی اصـحاب مـا یعنی (جماعت امامیّه) بر اینکه است که خمس بشـش قسـمت بایـد تقسـیم گردد. سـهمی برای خـدای تعالی و سهمی برای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و اینکه دو سهم با سهم ذوی القربی برای امامی است که قائم مقام رسول [ص] است و سـهمی برای یتیمـان آل محمّـد [ص] و سـهمی برای فقیران آنهـا، و سـهمی برای إبن السبیل آنها و کسـی را غیر از اینها از خمس سهمی نیسـت زیرا چـون صـدقه کـه از اوسـاخ مـال اسـت برای اینهـا نیست و بر آنهـا حرام است عـوض آن خمس برای اینهـا مقرّر گردیـده، و همین قول را طبری از علیّ بن الحسین و محمّـد بن علی الباقر علیهم السّـلام روایت کرده، و از ابی العالیه و ربیع روایت شـده که گفته‌اند خمس منقسم میگردد بشـش سـهم مگر اینکه سـهم اللّه مخصوص کعبه است و باقی همین طوری که خدا گفته و اینکه قسم باقتضاء ظاهر کتاب (یعنی قرآن) است.

دوم از اقـوال اینکه است که خمس قسـمت بر پنـج سـهم میگردد و اینکه سـهم خـدا و رسول یکی است و بر کراع و سـلاح صـرف میگردد و اینکه قول از إبن عباس

صفحه : ۳۸۹

و ابراهیم و قتاده و عطا نقل شده.

قول سوم بر چهار سـهم قسـمت میگردد سـهمی برای ذوی القربی رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و سه سهم دیگر بر همانهائی که

بعد از آن ذکر شده برای مسلمین و اینکه مذهب شافعی است.

قول چهارم خمس قسمت بسه قسم میگردد سهمی برای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و آن بموتش ساقط گردیده زیرا که گمان میکنند انبیاء لا- یورّث و سهمی برای ذوی القربی و آن ساقط شده زیرا که ابا بکر و عمر سهم ذوی القربی را نمیدادند و احدی از صحابه بر آنها انکار ننموده و اینکه مذهب ابی حنیفه و اهل عراق است و بعضی گفته‌اند که اگر ذوی القربی فقیر باشند برای آنها سهمی است.

تا آنجا که گفته اختلاف است در ذوی القربی بقولی آنها بنی هاشم هستند از اولاد عبد المطلب زیرا که هاشم عقب نداشت مگر از عبد المطلب.

[إبن عباس و مجاهد] و همین است رأی اصحاب ما (یعنی جماعت امامیّه) و بقولی آنها بنی هاشم بن عبد مناف و بنو مطلب بن عبد مناف میباشند و اینکه مذهب شافعی است و اینکه قول را جبیر بن مطعم از نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت کرده.

و اصحاب ما گفته‌اند که خمس واجب میشود بر هر فائده‌ئی که انسان از مکاسب و ربح تجارت بدست آورد و نیز واجب است در کنزها و معدنها و غوص و غیر اینها از آنچه در کتب فقه ذکر شده. و ممکن است بهمین آیه استدلال شود زیرا که در عرف لغت غنم و غنیمت بر تمام اینها اطلاق میشود و ما برمیگردیم بتأویل آیه:

قوله تعالی (فَأَنَّ لِلّهِ خُمُسَهُ) برای تیمّن و تبرّک کلام را بنام خدا افتتاح کرده بجهت اینکه همه چیزها مخصوص بخدا است و مقصود از آن جهاتی است که مقرّب بسوی خدا است (و للرّسول) گفته‌اند برای نبیّ صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سهمی است از پنج سهم که در مؤنه خودش خرج کند و زیادی آنرا صرف کند در کراع و سلاح

صفحه : ۳۹۰

و مصالح (وَ لِذِی القُربی) بعضی از سنّی‌ها گفته‌اند که اینکه دو سهم یعنی سهم رسول و ذی القربی ساقط شد بموت رسول بنا بر آنچه گفته شد، و شافعی گفته سهم رسول باید در مرکوبات از قبیل خیل و کراع فی سبیل اللّه مصرف گردد و سهم ذی القربی برای بنی هاشم و بنی المطلب است و مستحق آنند باسم و نسب و غنی و فقیر آنها مشترکند، و از حسن و قتاده روایت شده که سهم خدا و سهم رسول و سهم ذوی القربی راجع بامام قائمی است بعد از رسول که بر خودش و عیالش و مصالح مسلمین انفاق نماید و اینکه قول مثل مذهب ما امامیّه است.

[پایان] إِن کُنتُم آمَنتُم بِاللّهِ وَ ما أَنزَلنا عَلی عَبدِنا یَومَ الفُرقانِ یَومَ التَقَی الجَمعانِ وَ اللّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ (ماء) موصوله بمعنی (الذی) و روز فرقان روز (بدر) است و آن روز جمعه هفدهم ماه رمضان سال دوم از هجرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم واقع گردیده و بعضی گفته‌اند که نوزدهم ماه رمضان بوده و اینکه قول از حضرت صادق ع روایت شده.

خطاب بمؤمنین نموده که اگر شما بخدا و آنچه روز فرقان یعنی روز بدر بر بنده خود محمّد [ص] فرود آوردیم ایمان دارید و آن روزی بود که آن دو گروه مؤمنین و مشرکین در محلی که بدر نامند متلاقی و برای جنگ رو برو شدند و خدا بر هر چیزی قادر است، اشاره به اینکه که با اینکه شما عددتان کم بود و کافرین بسیار بودند خداوند شما را بر آنها غالب گردانید.

إِذ أَنتُم بِالعُدوَةِ الدُّنیا وَ هُم بِالعُدوَةِ القُصوی وَ الرَّکبُ أَسفَلَ مِنکُم کنار وادی را (عدوة) نامند، و دنیا تأنیث ادنی است، و قصوی تأنیث اقصی، و اسفل افعل التفضیل است.

خدای تعالی برسولش و بمؤمنین تذکر میدهد که یاد کنید آنوقتی را که شما در کنار وادی بودید که بمدینه نزدیک‌تر بود و مشرکین بکنار دیگر وادی که از مدینه دورتر بود.

صفحه : ۳۹۱

وَ الرَّكبُ أَسفَلَ مِنكُم و سواران و كاروان ابو سفيان بساحل دريا نزديك‌تر از شما بودند رسول باعلاى وادى فرود آمده بود و مشركين بپائين وادى بودند.

وَ لَو تَواعَدتُم لَاختَلَفتُم فِي المِيعادِ وَ لكِن لِيَقضِيَ اللّهُ أَمراً كانَ مَفعُولًا يعنى اگر شما مؤمنين با مشركين هم وعده شده بوديد براى اجتماع در (بدر) همانا در ميعاد خود اختلاف ميكرديد لكن خداى تعالى نخواست چنين وعده‌ئى با هم كرده باشيد تا اينكه آنچه در ازل تقدير كرده واقع گردد يعنى تقدير الهى بر اينكه جارى گرديد تا اينكه مشركين بدست شما كشته شوند در روز بدر لِيَهلِكَ مَن هَلَكَ عَن بَيِّنَةٍ وَ يَحيى مَن حَيَّ عَن بَيِّنَةٍ وَ إِنَّ اللّهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ ظاهرا لام (ليهلك) لام غرض است و شايد مقصود اينكه باشد كه مؤمنين را در جنگ بدر غالب گردانيديم با قلّت عددشان و فقدان اسلحه‌شان و مشركين را خار گردانيديم تا اينكه معجزه رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ظاهر گردد و بر مشركين و كفار اتمام حجّت شود و اينكه آنهائيكه هلاك ميگردند از روى بيّنه هلاك گردند و نيز آنهائيكه زنده ميمانند آنها هم از روى بيّنه باشد.

موت و حيات دو قسم است موت جسمانى و موت روحانى از قبل معجزه بعضى زنده ميشوند بحيات روحانى و بعضى هلاك ميگردند هم بمرگ جسمانى و هم بمرگ روحانى، مشركين در جنگ بدر نه فقط كشته شدند بموت جسمانى بلكه مردند بمرگ روحانى و جسمانى هر دو.

إِذ يُرِيكَهُمُ اللّهُ فِي مَنامِكَ قَلِيلًا وَ لَو أَراكَهُم كَثِيراً لَفَشِلتُم وَ لَتَنازَعتُم فِي الأَمرِ وَ لكِنَّ اللّهَ سَلَّمَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ آيه برسولش خبر ميدهد كه ياد كن وقتى را كه در خواب اندك بتو نشان داديم عدد مشركين را كه در جنگ بدر حاضر شدند، ظاهرا (منامك) يعنى در خواب بتو عدد آنها را كم نشان داديم و اگر همين طورى كه بودند بتو نشان ميداديم مؤمنين بد دل ميشدند و در امر نبرد با آنها با يكديگر نزاع مينمودند

صفحه : ۳۹۲

يكدسته مى‌گفتند فرار كنيم، يكدسته مى‌گفتند جنگ كنيم و لكن خدا خواست شما سالم بمانيد از بد دلى زيرا كه او عالم است بآنچه در سينه‌ها پنهان است.

وَ إِذ يُرِيكُمُوهُم إِذِ التَقَيتُم فِي أَعيُنِكُم قَلِيلًا وَ يُقَلِّلُكُم فِي أَعيُنِهِم لِيَقضِيَ اللّهُ أَمراً كانَ مَفعُولًا وَ إِلَى اللّهِ تُرجَعُ الأُمُورُ آيه ارشاد بر اينكه است كه چون اراده حق تعالى بر اينكه قرار گرفته بود كه مؤمنين را بر مشركين غالب گرداند همين مشركين را در نظر مؤمنين اندك نمايانـد و هم مؤمنين را در نظر مشركين كم نشان داد براى حكمتى كه منظور بود عدد مشركين در نظر مؤمنين كم نمودند كه خوف و ترس بر آنها غالب نگردد و از روى قوّت قلب با آنها بجنگند، و مؤمنين را در نظر مشركين اندك نمايانـد كه آنها جدّيت در امر جنگ ننمايند و اسلحه زياد نكنند چنانچه گفته‌اند كه بعضى از مشركين وقتى عدد مؤمنين بنظرشان خيلى اندك آمد گفتند ما محتاج باسلحه نيستيم همين طور آنها را اسير ميكنيم و ميبريم و خدا چنين كرد تا اينكه آنچه تقدير كرده بود كه مؤمنين بر مشركين غالب گرداند واقع شود و بسوى خدا است بازگشت تمام امور.

صفحه : ۳۹۳

[سوره الأنفال (۸): آيات ۴۵ تا ۵۴]

اشاره

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذا لَقِيتُم فِئَةً فَاثبُتُوا وَ اذكُرُوا اللّهَ كَثِيراً لَعَلَّكُم تُفلِحُونَ (۴۵) وَ أَطِيعُوا اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ لا تَنازَعُوا فَتَفشَلُوا وَ تَذهَبَ رِيحُكُم وَ اصبِرُوا إِنَّ اللّهَ مَعَ الصّابِرِينَ (۴۶) وَ لا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِن دِيارِهِم بَطَراً وَ رِئاءَ النّاسِ وَ يَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللّهِ وَ اللّهُ بِما يَعمَلُونَ مُحِيطٌ (۴۷) وَ إِذ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيطانُ أَعمالَهُم وَ قالَ لا غالِبَ لَكُمُ اليَومَ مِنَ النّاسِ وَ إِنِّي جارٌ لَكُم فَلَمّا تَراءَتِ الفِئَتانِ نَكَصَ عَلى عَقِبَيهِ وَ قالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنكُم إِنِّي أَرى ما لا تَرَونَ إِنِّي أَخافُ اللّهَ وَ اللّهُ شَدِيدُ العِقابِ (۴۸) إِذ يَقُولُ المُنافِقُونَ وَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَرَضٌ غَرَّ هؤُلاءِ دِينُهُم وَ مَن يَتَوَكَّل عَلَى اللّهِ فَإِنَّ اللّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۴۹)

وَ لَو تَرى إِذ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا المَلائِكَةُ يَضرِبُونَ وُجُوهَهُم وَ أَدبارَهُم وَ ذُوقُوا عَذابَ الحَرِيقِ (۵۰) ذلِكَ بِما قَدَّمَت أَيدِيكُم وَ أَنَّ اللّهَ لَيسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِيدِ (۵۱) كَدَأبِ آلِ فِرعَونَ وَ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم كَفَرُوا بِآياتِ اللّهِ فَأَخَذَهُمُ اللّهُ بِذُنُوبِهِم إِنَّ اللّهَ قَوِيٌّ شَدِيدُ العِقابِ (۵۲) ذلِكَ بِأَنَّ اللّهَ لَم يَكُ مُغَيِّراً نِعمَةً أَنعَمَها عَلى قَومٍ حَتّى يُغَيِّرُوا ما بِأَنفُسِهِم وَ أَنَّ اللّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۵۳) كَدَأبِ آلِ فِرعَونَ وَ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم كَذَّبُوا بِآياتِ رَبِّهِم فَأَهلَكناهُم بِذُنُوبِهِم وَ أَغرَقنا آلَ فِرعَونَ وَ كُلٌّ كانُوا ظالِمِينَ (۵۴)

صفحه : ۳۹۴

[ترجمه]

اى كسانيكه ايمان آورديد وقتى شما گروهى را ملاقات كرديد ثابت باشيد و خدا را ياد كنيد شايد شما رستگار شويد [۴۵]

و اطاعت كنيد خدا و رسول او را و با هم نزاع نكنيد كه بد دل شويد و شكيبائى شما بر باد رود و صبر كنيد همانا خدا با صابرين است [۴۶]

و مانند كسانى نباشيد كه از ديار خود خارج شدند از روى سركشى و نشان دادن بمردم و باز ميدارند مردم را از راه خدا و خدا بآنچه آنها عمل ميكنند احاطه دارد [۴۷]

و ياد كنيد وقتى را كه شيطان عمل آنها را آراسته گردانيد و گفت امروز هيچ غلبه كننده‌ئى براى شما نيست و من پناه دهنده شما هستم پس وقتى كه هر دو لشگر هم را ديدند شيطان بر عقب خودش برگشت و گفت من از شما بيزارم و من مى‌بينم چيزى را كه شما نمى‌بينيد من از خدا ميترسم و خدا سخت انتقام است [۴۸]

و ياد كنيد وقتى را كه منافقين و آنهائيكه در قلبهايشان مرض است ميگويند مؤمنين را دينشان فريفته است و كسيكه بر خدا توكل نمايد همانا خدا غالب و درستكار است [۴۹]

و اگر ميديدى (اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) حال كفار را وقتى كه ملائكه قبض روحشان ميكنند ميزنند بر رويها و پشتهاى آنها و ميگويند بچشيد عذاب آتش را [۵۰]

اينكه عذاب براى آنچيزى است كه دستهاى شما پيش انداخته بود و خدا ظلم كننده ببندگان خود نيست [۵۱]

مثل عادت آل فرعون و آنهائى كه پيش از آنها بودند كه بآيات خدا كافر شدند و خدا آنها را بسبب گناهشان هلاك گردانيد زيرا كه خدا با قدرت و سخت انتقام كشنده است [۵۲]

و هلاكت آنها براى اينكه است كه خدا تغيير دهنده نعمتى نبود كه بر جماعتى انعام كرده تا وقتى كه تغيير بدهند آنچه در نفسهاى آنها است [۵۳]

كه آيات پروردگارشان را تكذيب كردند ما آنها را بسبب گناهشان هلاك گردانيديم و آل فرعون را غرق گردانيديم و تمامشان ستمكاران بودند [۵۴]

.

صفحه : ۳۹۵

(توضیح آیات)

یـا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا لَقِیتُم فِئَهً فَاثبُتُوا وَ اذکُرُوا اللّهَ کَثِیراً لَعَلَّکُم تُفلِحُونَ اینکه آیه و آیه بعـدش (وَ أَطِیعُوا اللّهَ وَ رَسُولَهُ) تا آخر آیه قبلا ترجمه شده و واضح است و محتاج بتوضیح نیست.

و خلاـصه اینکه خطاب بمؤمنین است که وقتی شـما برخورد نمودیـد بگروه کفاریکه با شـما قصـد جنگ دارنـد فرار نکنیـد و ثابت باشـید و خدا را بسـیار یاد کنید شاید که شما ظفر یابید، میشود مقصود از ذکر خدا در اینکه مورد تکبیر باشد که موقع نبرد و جنگ با دشـمن تکبیر بگوئیـد تا اینکه خـدا بشـما قوّت دهد یا ارشاد بر اینکه است که در هیچ موقعی و لو در چنین وقتی که با دشـمن رو برو میشوید خدا را فراموش نکنید و از او یاری بخواهید شاید رستگار گردید.

و خـدا و رسولش را اطاعت کنیـد و در امر جهاد با هم نزاع نکنیـد که بد دل شوید و قوّت و اسـتقامت و پایداری شـما در امر جهاد سست گردد و اسـتحکام ایمانتان متزلزل گردد و زحمت شـما بر باد رود و در امر جهاد صبر کنیـد و بردبار باشـید و بدانید که همانا خدا با صابرین است.

وَ لا تَکُونُوا کَالَّذِینَ خَرَجُوا مِن دِیارِهِم بَطَراً وَ رِئاءَ النّاسِ الـخ مفسـرین گفته‌اند آیه اشاره بگروهی است که از مکه بحمایت کاروان از روی سرکشـی و نمایانـدن بمردم خـارج گردیدنـد و راه خـدا را ببسـتند و خـدا بـآنچه میکننـد احـاطه دارد (وَ لاـ تَکُونُوا) خطاب بمؤمنین است که شـما مثل آنها نباشـید، بطوریکه گفته‌اند چون سپاه از مکه حرکت کرد و رسیدند به جحفه رسول ابو سفیان بآنها رسـید و گفت برگردیـد بمکّه مـا کـاروان را بسـلامت آوردیم مردم عزم رجوع نمودنـد ابو جهل گفت ما ببـدر میرویم که در آنجا اسـباب تعیّش خود را فراهم کنیم از اسباب لهو و لعب و شرب مسکرات و شتر بکشیم و طعام دهیم تا اینکه عرب بزرگی و ثروت ما را بدانند وقتی ببدر آمدند بجای مهمانی

صفحه : ۳۹۶

و کشـتن شتر خود را بکشـتن دادند و بجای خمر کأس مرگ چشیدند و بجای عزّت ذلّت و خواری دیدند، غرض اینکه شما مؤمنین با نیّت پاک بدون آلایش برای دفاع از دشمن بیرون روید و مثل آنان نباشید.

وَ إِذ زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیطانُ أَعمالَهُم وَ قالَ لا غالِبَ لَکُمُ الیَومَ مِنَ النّاسِ وَ إِنِّی جارٌ لَکُم اینکه آیه تـذکر میدهـد که یاد کنید روزی را که شیطان اعمال مشـرکین را در نظرشان زینت داد و گفت امروز یعنی روز جنگ بدر کسـی بر شـما غلبه نخواهد نمود و من پناهنده و کمک کار شما میباشم.

مفسرین از إبن عباس و محمّد بن اسحاق و سدی و کلبی چنین نقل میکنند که گفته‌اند چون قریش خواستند از مکه بیرون آیند بیاد آنها آمـد که میان آنها و بنی بکر بن عبـد مناف بن کنانه جنگی بود گفتنـد مبادا اینان متعرض ما گردند ما باید دو دسـته شویم و با دو گروه جنگ کنیم و توقف کردند که در آن اندیشه نمایند ابلیس با لشـکر آمد بصورت سـراقهٔ بن مالک بن جعشم کنانی و او از جمله اشـراف و رؤساء کنانه بود و بقریش گفت (لا غالب لکم الیوم) امروز کسـی بر شـما غالب نخواهـد شـد و من پناه دهنده شـما هستم یعنی کمک کار شما میباشم و شیطان با لشگر مشرکین بود تا وقتی که جنگ بر پا شد و فرشتگان از آسمان فرود آمدند.

فَلَمّا تَراءَتِ الفِئَتانِ نَکَصَ عَلی عَقِبَیهِ وَ قالَ إِنِّی بَرِیءٌ مِنکُم إِنِّی أَری ما لا تَرَونَ إِنِّی أَخافُ اللّهَ وَ اللّهُ شَدِیدُ العِقابِ شیطان وقتی چنین

دید بگریخت و گفت من از شما بیزارم من از خدا میترسم زیرا که او شدید العقاب است.

از کلبی نقل میکننـد که گفته شیطان دست در دست حارث بن هشام گذارده بود و در صف مشرکین بصورت سراقهٔ ایستاده بود وقتی فرشتگان را دید بگریخت و رو بفرار گذارد حارث گفت ای سراقه کجا میروی آیا در اینکه حال ما را رها میکنی گفت آنچه من می‌بینم شما نمی‌بینید وقتی مشرکین شکست

صفحه : ۳۹۷

خوردند و بمکه برگشتند گفتند سبب شکست ما سراقه بود چون اینکه خبر بسراقه رسید قسم یاد نمود که من اصلا از رفتن شما بجنگ خبر نداشتم گفتند مگر نه تو در چنین روزی آمدی و ما را فریب دادی و گفتی من با شمایم مؤکّدا قسم خورد که از آنچه شما میگوئید من اصلا خبر ندارم پس چون جماعتی از آنها اسلام آوردند فهمیدند که آن ابلیس بوده.

راجع باین آیه دو قول از مفسرین نقل شده: یکی مقصود از قول شیطان که (لا غالِبَ لَکُمُ الیَومَ الخ) وسوسه او در قلبهای مشرکین و تهییج آنها برای جنگ با مسلمانها بوده و وقتی که آثار فتح در مؤمنین دید (نَکَصَ عَلی عَقِبَیهِ) بعقب برگشت و از آنها بیزاری جست و گفت (إِنِّی بَرِیءٌ مِنکُم).

و دیگر بقول مشهور همان طوری که گفته شد شیطان بصورت سراقهٔ بن مالک مجسّم گردیده و وقتی که دو لشگر مقابل شدند و ملائکه را دید بکمک مؤمنین آمده‌اند فرار نمود، و مؤیّد اینکه قول بعضی روایات است که از حضرت باقر و صادق علیهما السّلام نقل شده، و نیز آیه در همین معنی ظهور دارد و هیچ مانعی در آن نیست زیرا که شیاطین مثل جنّیان جسم لطیفند مثل دود آتش که بهمه شکل میتوانند خود را نشان دهند (و اللّه العالم) إِذ یَقُولُ المُنافِقُونَ وَ الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِم مَرَضٌ غَرَّ هؤُلاءِ دِینُهُم وَ مَن یَتَوَکَّل عَلَی اللّهِ فَإِنَّ اللّهَ عَزِیزٌ حَکِیمٌ عامل در (اذ) میشود ابتداء باشد و (ذلک) در تقدیر باشد و میشود (اذکر) باشد یعنی یاد کن ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم.

و در شأن نزول آیه گفته‌اند جماعتی از منافقین در موقع هجرت رسول [ص] بمدینه هجرت ننمودند زیرا که ایمان در دل آنها نفوذ ننموده بود و بمرض نفاق گرفتار بودند اینکه بود که ببهانه اینکه خویشان ما را رها نمیکنند که با رسول هجرت کنیم از هجرت اباء نمودند و آنان قومی از قریش بودند چون قیس بن ولید و مغیره و علی بن امیّهٔ بن خلف و عاص بن منیهٔ بن حجاج و چند نفر دیگر

صفحه : ۳۹۸

و وقتی لشگر قریش برای جنگ ببدر آمدند اینکه جماعت منافقین با آنها بودند وقتی دیدند لشگر اسلام اندکند و لشگر قریش زیادند گفتند محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مؤمنین را مغرور کرده که با اینکه جماعت کثیر رو برو میشوند و یکدفعه داخل در لشگر قریش شدند و مرتد گردیدند اینکه است که آیه مقول قول آنها است که گفتند (غَرَّ هؤُلاءِ دِینُهُم وَ مَن یَتَوَکَّل عَلَی اللّهِ) گویا جواب آنها است که کسی که بر خدا توکّل کند همانا خدا غالب و درستکار است.

وَ لَو تَری إِذ یَتَوَفَّی الَّذِینَ کَفَرُوا المَلائِکَةُ یَضرِبُونَ وُجُوهَهُم وَ أَدبارَهُم وَ ذُوقُوا عَذابَ الحَرِیقِ اگر چه آیه اطلاق دارد و تمام کفار را شامل میگردد که تمام کافرین در حال مردن چنینند که ملائکه با گرزی آتشین برو و پشت آنها میزنند و میگویند بچشید عذاب سوزان را لکن چون در اینکه مورد است میشود که مصداق کامل چنین عذابی همین منافقینند که در روز بدر با مشرکین همدست گردیدند قوله تعالی (إِنَّ المُنافِقِینَ فِی الدَّرکِ الأَسفَلِ مِنَ النّارِ).

ذلِکَ بِما قَدَّمَت أَیدِیکُم وَ أَنَّ اللّهَ لَیسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ (ذلک) اشاره باین نوع عذابی است که بر کفار وارد میگردد که گمان نشود خدای کریم بکافرین ستم نموده و آنان را بچنین عذابی گرفتار کرده کافرین خودشان بدست خود قبلا- در حیات دنیا چنین

عذابهائى براى خود فراهم نمودند و اينكه آيه و امثال آن دلالت واضح دارد كه انسان باختيار خود عمل خوب يا بد را انجام ميدهد و جبرى و ستمى در كار نيست.

كَدَأبِ آلِ فِرعَونَ وَ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم كَفَرُوا بِآياتِ اللّهِ فَأَخَذَهُمُ اللّهُ بِذُنُوبِهِم إِنَّ اللّهَ قَوِيٌّ شَدِيدُ العِقابِ آيه در مقام بيان حال كفار است كه در هر زمانى عادت كفار اينكه طور بوده و عادت اينكه مشركين و كافرين زمان تو نيز مثل عادت پيشينيان مانند آل فرعون و آنهائيكه پيش از او بودند مثل قوم عاد و ثمود و غير اينها است كه آيات خدا

صفحه : ۳۹۹

را تكذيب ميكردند و كافر ميشدند و آنها را خدا بسبب گناهانشان ميگرفت و ببدترين عذاب آنها را مجازات مينمود زيرا كه او قوىّ و سخت انتقام است.

و ظاهرا آيه براى تسلّى دل رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه گمان مكن فقط امّت تو چنينند كه تو را و آيات خدا را تكذيب مينمايند اكثر مردم هر زمانى چنين بوده‌اند.

ذلِكَ بِأَنَّ اللّهَ لَم يَكُ مُغَيِّراً نِعمَةً أَنعَمَها عَلى قَومٍ حَتّى يُغَيِّرُوا ما بِأَنفُسِهِم وَ أَنَّ اللّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (ذلك) اشاره بآيات بالا است كه آن عذابها كه بامم پيشينيان رسيد و اينهائى كه بقوم تو رسيده همان كفر و تكذيب و تفرعن آنها بود كه عذاب را براى آنان ايجاب نمود زيرا كه كرم و عظمت الهى بالاتر از اينكه است كه انعاميكه بمخلوقات خود عطا نموده بدون جهت از آنها بگيرد مگر اينكه نفس خود را كه ابتداء لايق تفضّلات الهى بود تغيير دهند و از استعداد قبول نعمت بيندازند (العطيّات بقدر القابليات) اگر چه آيه اطلاق دارد و دلالت دارد بر اينكه هر نعمتى كه از جماعتى گرفته شود سببش تغيير دادن نفوس افراد آن جامعه است زيرا كه (ذلك) را براى دور آرند چنانچه (ذاك) را براى نزديك، لكن در اينجا شايد نظر باهل مكّه باشد از قبيل تعليل بامر عام و تطبيق بر مورد خاص و اشاره به اينكه كه خداى تعالى مشركين مكه را بگناهشان گرفت زيرا كه اينان هم نعمتهاى ظاهرى داشتند از مأكولات و مشروبات و هم نعمت باطنى كه چنين رسولى بين آنها ظاهر گرديد و كفران نعمت نمودند اينكه بود كه در روز بدر چندين نفر آنها بدم شمشير مسلمانها كشته شدند و مالهاى آنها بغنيمت بدست مسلمانها افتاد.

كَدَأبِ آلِ فِرعَونَ وَ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم كَذَّبُوا بِآياتِ رَبِّهِم فَأَهلَكناهُم بِذُنُوبِهِم الخ شايد مقصود اينكه باشد كه عمل مشركين مكه شبيه بود به آل فرعون و آنهائيكه پيش از آنها بودند كه آيات پروردگارشان را تكذيب نمودند و قدر نعمت

صفحه : ۴۰۰

رسالت آنها را ندانستند اينكه بود كه آنها را بعذاب استيصالى پروردگارشان هلاك گردانيد و فرعون و فرعونيان را برود نيل غرق گردانيد زيرا كه رسول اولوالعزمى مثل موسى بن عمران ع بر آنها فرستاده شد و اطاعت ننمودند و تمام آنها ستمكار بودند مثل قوم تو كه از تو قدردانى ننمودند و اطاعت نكردند بلكه از هيچ اذيّتى نسبت بتو كه رسول رحمتى خوددارى ننمودند اينكه بود كه در مورد عذاب از قتل و غارت واقع گرديدند.

صفحه : ۴۰۱

[سوره الأنفال (۸): آيات ۵۵ تا ۶۶]

اشاره

إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِندَ اللّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُم لا يُؤمِنُونَ (۵۵) الَّذِينَ عاهَدتَ مِنهُم ثُمَّ يَنقُضُونَ عَهدَهُم فِي كُلِّ مَرَّةٍ وَ هُم لا يَتَّقُونَ (۵۶) فَإِمّا تَثقَفَنَّهُم فِي الحَربِ فَشَرِّد بِهِم مَن خَلفَهُم لَعَلَّهُم يَذَّكَّرُونَ (۵۷) وَ إِمّا تَخافَنَّ مِن قَومٍ خِيانَةً فَانبِذ إِلَيهِم عَلي سَواءٍ إِنَّ اللّهَ لا يُحِبُّ الخائِنِينَ (۵۸) وَ لا يَحسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَبَقُوا إِنَّهُم لا يُعجِزُونَ (۵۹)

وَ أَعِدُّوا لَهُم مَا استَطَعتُم مِن قُوَّةٍ وَ مِن رِباطِ الخَيلِ تُرهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللّهِ وَ عَدُوَّكُم وَ آخَرِينَ مِن دُونِهِم لا تَعلَمُونَهُمُ اللّهُ يَعلَمُهُم وَ ما تُنفِقُوا مِن شَيءٍ فِي سَبِيلِ اللّهِ يُوَفَّ إِلَيكُم وَ أَنتُم لا تُظلَمُونَ (۶۰) وَ إِن جَنَحُوا لِلسَّلمِ فَاجنَح لَها وَ تَوَكَّل عَلَي اللّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ العَلِيمُ (۶۱) وَ إِن يُرِيدُوا أَن يَخدَعُوكَ فَإِنَّ حَسبَكَ اللّهُ هُوَ الَّذِي أَيَّدَكَ بِنَصرِهِ وَ بِالمُؤمِنِينَ (۶۲) وَ أَلَّفَ بَينَ قُلُوبِهِم لَو أَنفَقتَ ما فِي الأَرضِ جَمِيعاً ما أَلَّفتَ بَينَ قُلُوبِهِم وَ لكِنَّ اللّهَ أَلَّفَ بَينَهُم إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۶۳) يا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسبُكَ اللّهُ وَ مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ المُؤمِنِينَ (۶۴)

يا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ المُؤمِنِينَ عَلَي القِتالِ إِن يَكُن مِنكُم عِشرُونَ صابِرُونَ يَغلِبُوا مِائَتَينِ وَ إِن يَكُن مِنكُم مِائَةٌ يَغلِبُوا أَلفاً مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُم قَومٌ لا يَفقَهُونَ (۶۵) الآنَ خَفَّفَ اللّهُ عَنكُم وَ عَلِمَ أَنَّ فِيكُم ضَعفاً فَإِن يَكُن مِنكُم مِائَةٌ صابِرَةٌ يَغلِبُوا مِائَتَينِ وَ إِن يَكُن مِنكُم أَلفٌ يَغلِبُوا أَلفَينِ بِإِذنِ اللّهِ وَ اللّهُ مَعَ الصّابِرِينَ (۶۶)

صفحه : ۴۰۲

[ترجمه]

همانا بدترین جنبندگان نزد خدا آنهایند که کافر شدند پس آنها ایمان نمی‌آورند [۵۵]

آن کسانی از آنها که پیمان بستند پس از آن پیمانشان را در هر مرتبه شکستند و آنان پرهیز نمیکنند [۵۶]

پس هرگاه آنها را در جنگ یافتی پس متفرق بساز بسبب قتل آنها آنان را که از پشت آنها برسند شاید که آنها متذکر گردند [۵۷]

و اگر بترسی از گروهی که با تو عهد کرده‌اند نقض کنند آن عهد را پس بیفکن بسوی آنها عهدشان را یعنی بآنها اعلام کن که من عهد شما را باطل کردم بر عدل و طریق اقتصاد زیرا که خدا خیانتکاران را دوست نمیدارد [۵۸]

و باید گمان نکنند آنهائیکه کافر شدند که بر ما سبقت گرفته‌اند زیرا که آنها عاجز کننده ما نیستند [۵۹]

و برای آنها آماده گردانید آنچه را توانید از قوّت و از اسب‌های بسته برای جنگ که باینها دشمن خدا و دشمن خودتان را بترسانید و دیگران از غیر اینها را که شما علم بآنها ندارید و خدا عالم بآنها است و چیزی در راه خدا انفاق نمیکنید مگر اینکه تمام و کمال جزاء آن بشما داده میشود و شما ستم گردیده نمیشوید [۶۰]

و اگر (کفار) بصلح میل کنند با آنها صلح کن و بر خدا توکّل نما همانا که او شنوا و دانا است [۶۱]

و اگر بخواهند با تو خدعه کنند حقیقةً خدا کافی است تو را او آنکسی است که تو را مؤیّد گردانید بیاری خودش و بمؤمنین [۶۲]

و بین قلبهای آنها را الفت داد اگر تو آنچه در زمین است تمام آنرا انفاق مینمودی الفت نمی‌انداختی بین قلبهای آنها و لکن خدا الفت انداخت بین آنها همانا او غالب و درستکار است [۶۳]

ای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کافی است تو را خدا و آنان که پیروی کردند تو را از

صفحه : ۴۰۳

مؤمنین [۶۴]

ای نبیّ (ص) مؤمنین را تحریض کن بر جنگ اگر از شما ده نفر از صبر کننده‌گان باشند غالب میگردند بر دویست نفر و اگر صد

نفر باشند غالب میگردند بر هزار نفر از آنکسانیکه کافر شدند بسبب آنکه آنها جماعتی میباشند که نمی‌فهمند [۶۵]
اکنون خدا بر شما سبک گردانید و دانست اینکه در شما سستی است پس اگر از شما صد نفر صبر کننده باشند غالب میگردند بر دویست نفر و اگر از شما هزار نفر باشند غالب میگردند بر دو هزار نفر باذن خدا و خدا با صبر کننده‌گان است باعانت آنها [۶۶]
.

صفحه : ۴۰۴

(توضیح آیات)

إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِندَ اللّهِ الَّذِینَ کَفَرُوا فَهُم لا یُؤمِنُونَ همانا بدترین جنبندگان نزد خدا کافرینند پس اینان ایمان نخواهند آورد، ظاهرا آیه اشاره بآن مشرکین و کفاری دارد که آنها آن حقیقت و روح انسانیّت خود را فاسد گردانیده‌اند که دیگر نام آدمیت از آنان سلب گردیده و داخل در دواب و جنبندگان زمین بشمار میآیند و چون مثل جنبندگان عقل و رویّه ندارند که امید باشد شاید وقتی متنبّه گردند و ایمان آورند اینکه است که هیچ وقت ایمان نخواهند آورد.
الَّذِینَ عاهَدتَ مِنهُم ثُمَّ یَنقُضُونَ عَهدَهُم فِی کُلِّ مَرَّةٍ وَ هُم لا یَتَّقُونَ (الّذین) بدل است از (الَّذِینَ کَفَرُوا) بدل بعض از کلّ یعنی آنهائیکه از بدترین دابّه‌های زمین بشمار میروند آنهائی میباشند از کافرین که اینها در هر مرتبه عهد بستند و عهد خود را شکستند، مفسرین گفته‌اند اینها بنی قریظه بودند که با رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم عهد بستند که دشمنان او را یاری و کمک ننمایند و چند دفعه عهد خود را شکستند یک دفعه در جنگ بدر که بمشرکین کمک کردند و بآنها اسلحه دادند بعد آمدند نزد رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و گفتند ما فراموش کرده بودیم که با تو عهد بسته‌ایم، دو مرتبه عهد بستند و در جنگ خندق با ابو سفیان اتفاق نمودند و چون اینها تقوی ندارند و از نقض عهد خودداری نمیکنند اینها بدترین کفارند فَإِمّا تَثقَفَنَّهُم فِی الحَربِ فَشَرِّد بِهِم مَن خَلفَهُم لَعَلَّهُم یَذَّکَّرُونَ دستور داده و امر برسول نموده که اینکه کفاری که اینکه طور نقض عهد میکنند و از اینکه خلاف پرهیز ندارند در جنگ هر جا آنان را یافتی (فشرّد بهم) پس رمیده گردان و متفرق ساز آنها را بسبب قتل و زخم آنان را که از پس ایشان فرا برسند از دشمنان شما شاید که آنها متذکر شوند عاقبت وخیم نقض عهد را

صفحه : ۴۰۵

وَ إِمّا تَخافَنَّ مِن قَومٍ خِیانَةً فَانبِذ إِلَیهِم عَلی سَواءٍ إِنَّ اللّهَ لا یُحِبُّ الخائِنِینَ وَ لا یَحسَبَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا سَبَقُوا إِنَّهُم لا یُعجِزُونَ و نیز برسول امر فرموده که هرگاه بعلامات دریابی جماعتی را که خیانت کارند و نقض عهد میکنند تو عهد آنها را بخودشان بیفکن یعنی عهدی که با آنها بسته‌ئی بشکن همان طوری که آنان عهد تو را میشکنند همانا خدا خیانت کاران را دوست نمیدارد.
اگر چه (لا یُحِبُّ الخائِنِینَ) در مورد منافقین آمده که نقض عهد نمودند لکن آیه اطلاق دارد و اشاره به اینکه که هیچ خیانت کاری را اعم از همان کسانی که با رسول عهد خصوصی بستند (مثل بنی قریظه) و امثال آنها را شامل میگردد و اعلام بر اینکه است که خدا خیانت کاران را دوست نمیدارد و خیانت کار هر کس و در هر موردی باشد خدا او را دوست نمیدارد و کفار چه در اینکه مورد و چه در موارد دیگر عهدی که با رسول یا با مؤمنین بستند خیانت مینمایند، و ای رسول البته گمان مکن آنهائیکه کافر شدند بر تو پیشی گرفتند و حقیقهٔ بدان که کافرین نتوانند ما را از عذاب یا فتح دادن مؤمنین عاجز گردانند بلکه دست خدا بالای دستها است و «حفص» که سیاهی قرآن بقرائت او است (لا یُعجِزُونَ) بیاء غیبت خوانده یعنی کافرین گمان نکنند که ما از غلبه دادن رسولمان یا از عذاب کردن آنها عاجزیم.

وَ أَعِدُّوا لَهُم مَا استَطَعتُم مِن قُوَّةٍ وَ مِن رِباطِ الخَيلِ تُرهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللّهِ وَ عَدُوَّكُم وَ آخَرِينَ مِن دُونِهِم لا تَعلَمُونَهُمُ اللّهُ يَعلَمُهُم وَ ما تُنفِقُوا مِن شَيءٍ فِي سَبِيلِ اللّهِ يُوَفَّ إِلَيكُم وَ أَنتُم لا تُظلَمُونَ ترجمه آیه شده واضح است و محتاج بتوضیح نیست، خلاصه آیه خطاب بمؤمنین نموده که ای مؤمنین برای نقض عهد کنندگان یا آنهائیکه از جنگ (بدر) فرار کردند آنچه بتوانید از هر چه قوّت و توانائی داشته باشید از مهمات جنگی آماده کنید، و از رسول روایت شده که در بالای منبر فرمود

(الا انّ

صفحه : ۴۰۶

القوّة الرمی)

یعنی آگاه باشید که تیرانداختن قوّت است، و نیز از اسبهای بسته شده و برای جنگ در راه آمده شده که باین اسباب جنگی بترسانید دشمن خدا و دشمن خود را یعنی کفار مکه را و با اسب و اسلحه کفار دیگر را نیز بترسانید یعنی یهودیهای بنی قریظه را یا اهل فرس یا جمیع دشمنان دین یا منافقین که شما آنها را نمی‌شناسید و خدا آنها را میداند.

و مفسرین گفته‌اند مقصود یهودیان بنی قریظه‌اند و یا فرس یا تمام دشمنان که از جمله منافقین میباشند که با مسلمانها نماز میخواندند و شهادتین میگفتند لکن در باطن ایمان نداشتند بلکه دشمن اسلام بودند.

پس از آن بمؤمنین نوید میدهد که گمان نکنید آنچه در راه خدا و جنگ با دشمن انفاق نموده‌اید هدر رفته و عوض ندارد خدای تعالی جزای کامل بشما عطاء مینماید و شما ستم گردیده نخواهید شد.

وَ إِن جَنَحُوا لِلسَّلمِ فَاجنَح لَها وَ تَوَكَّل عَلَى اللّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ العَلِيمُ جناح بمعنی میل است و به لام و الی متعدّی میگردد و ضمیر لها برای سلّم است یعنی مسالمۀ و مصالحه، در مجمع گفته الجنوح میل است و بال طائر را جناح گفتند برای اینکه میل میکند بیک طرف خودش.

[پایان] آیه برسولش امر فرموده اگر کافرین و مشرکین خواستند با شما صلح کنند و استسلام یعنی سلامتی طلبند تو با آنها صلح کن و از شرّ آنها که مبادا مثل باقی کفار نقض عهد نمایند مترس و بر خدا توکّل نما همانا که او شنوا است گفتگوی شما را میشنود و بتمام امور دانا است.

وَ إِن يُرِيدُوا أَن يَخدَعُوكَ فَإِنَّ حَسبَكَ اللّهُ هُوَ الَّذِي أَيَّدَكَ بِنَصرِهِ وَ بِالمُؤمِنِينَ، وَ أَلَّفَ بَينَ قُلُوبِهِم لَو أَنفَقتَ ما فِي الأَرضِ جَمِيعاً ما أَلَّفتَ بَينَ قُلُوبِهِم وَ لكِنَّ اللّهَ أَلَّفَ بَينَهُم إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ آیات واضح است و محتاج بتوضیح نیست و اشاره بدو مطلب است: یکی اینکه ای رسول اگر کفار خواستند با تو خدعه کنند و بتو ضرر برسانند بدان

صفحه : ۴۰۷

که خدا یاور و معین تو است و او آنکس است که تو را تأیید کرد بیاری خودش و بمؤمنین.

و دیگر از جمله الطافیکه برسولش ابلاغ مینماید اینکه است که در مقام امتنان فرموده خدای تو آنکسی است که بین قلبهای مؤمنین الفت انداخت و تو ای نبیّ گرامی اگر آنچه در روی زمین بود فدا میدادی چنین قدرتی را نداشتی که بین دلهای مؤمنین الفت و مهربانی اندازی خدا آنکسی است که آنها را با هم مهربان گردانید پس از آنکه بعضی از آنها با بعض دیگر قبلا دشمن بودند.

گفته‌اند مقصود جماعت اوس و خزرجند که بین آنها صد و بیست سال دشمنی بود و در صدد قتل یکدیگر بودند و خدای تعالی ببرکت اسلام بین آنها الفت انداخت و با هم دوست صمیمی گردیدند.

يا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسبُكَ اللّهُ وَ مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ المُؤمِنِينَ (من) موصوله در محلّ نصب است بنا بر اینکه مفعول معه باشد یا مجرور و عطف

بر کاف خطاب است یا مرفوع و عطف بر اسم (اللّه) است.
بنا بر نصب معنی چنین میشود کفایت میکند تو را خدا با کسانی از مؤمنین که تابع تو گردیدند، و بنا بر جر و عطف باسم (اللّه) معنی اینکه میشود که کافی است تو را (اللّه) و مؤمنین.
و از تفسیر اهل بیت روایت شده که مقصود از اینکه آیه امیر المؤمنین ع است یعنی مراد از (من) موصوله در (من اتّبعک) امیر المؤمنین [ع] است یا أَیُّهَا النَّبِیُّ حَرِّضِ المُؤمِنِینَ عَلَی القِتالِ إِن یَکُن مِنکُم عِشرُونَ صابِرُونَ یَغلِبُوا مِائَتَینِ وَ إِن یَکُن مِنکُم مِائَةٌ یَغلِبُوا أَلفاً مِنَ الَّذِینَ کَفَرُوا الخ خطاب برسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که ای پیمبر مؤمنین را تحریص کن بجهاد فی سبیل اللّه و گویا برای اطمینان قلب مؤمنین است که بدانند اگر بقوّت ایمان داخل در جهاد گردند هر نفر از آنها بر ده نفر از کافرین و مشرکین غالب میگردند اینکه است که فرموده اگر شما مؤمنین صد نفر باشید بر هزار نفر آنها غالب

صفحه : ۴۰۸

میگردید زیرا که آنان جماعتی میباشند که علم و فهم ندارند و چون شما مؤمنین بایمان قلبتان قویّ گردیده با آنها مقاومت مینمائید، و گویا آیه خطاب بمؤمنین است که عدّه کفار هر قدر زیاد باشند شما نباید بترسید و از جنگ فرار کنید بایستی در نبرد با دشمن ایستادگی نمائید و لو اینکه ده برابر شما باشند.
الآنَ خَفَّفَ اللّهُ عَنکُم وَ عَلِمَ أَنَّ فِیکُم ضَعفاً فَإِن یَکُن مِنکُم مِائَةٌ صابِرَةٌ یَغلِبُوا مِائَتَینِ وَ إِن یَکُن مِنکُم أَلفٌ یَغلِبُوا أَلفَینِ بِإِذنِ اللّهِ وَ اللّهُ مَعَ الصّابِرِینَ مفسرین گفته‌اند وقتی آیه اول نازل گردید که بایستی هر نفری از مؤمنین با ده نفر از کفار و مشرکین در جنگ مقاومت نمایند اینکه مطلب بر بسیاری از مؤمنین مخصوصا آنهائیکه تازه ایمان آورده بودند سنگین نموده و گمان کردند چنین قوّت و شوکتی برای آنها نیست اینکه بود که آیه اول نسخ گردید و اینکه آیه نازل شد که چون خدا دانست که در شما مؤمنین اشخاص ضعیف میباشند و اینکه حکم که هر نفری با ده نفر مقاومت نماید سنگین نمود نسخ نمود و بر شما تخفیف داد به اینکه که اگر شما هزار نفر باشید بر دو هزار نفر از کفار غالب میگردید یعنی هرگاه کفار دو برابر شما باشند و شما مقاومت نمائید باذن خدا و یاری او بر آنها غالب میگردید (وَ اللّهُ مَعَ الصّابِرِینَ) و خدا یار و مددکار صبر کنندگان است.

صفحه : ۴۰۹

[سوره الأنفال (۸): آیات ۶۷ تا ۷۵]

اشاره

ما کانَ لِنَبِیٍّ أَن یَکُونَ لَهُ أَسری حَتّی یُثخِنَ فِی الأَرضِ تُرِیدُونَ عَرَضَ الدُّنیا وَ اللّهُ یُرِیدُ الآخِرَةَ وَ اللّهُ عَزِیزٌ حَکِیمٌ (۶۷) لَو لا کِتابٌ مِنَ اللّهِ سَبَقَ لَمَسَّکُم فِیما أَخَذتُم عَذابٌ عَظِیمٌ (۶۸) فَکُلُوا مِمّا غَنِمتُم حَلالاً طَیِّباً وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۶۹) یا أَیُّهَا النَّبِیُّ قُل لِمَن فِی أَیدِیکُم مِنَ الأَسری إِن یَعلَمِ اللّهُ فِی قُلُوبِکُم خَیراً یُؤتِکُم خَیراً مِمّا أُخِذَ مِنکُم وَ یَغفِر لَکُم وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۷۰) وَ إِن یُرِیدُوا خِیانَتَکَ فَقَد خانُوا اللّهَ مِن قَبلُ فَأَمکَنَ مِنهُم وَ اللّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ (۷۱)
إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ هاجَرُوا وَ جاهَدُوا بِأَموالِهِم وَ أَنفُسِهِم فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ الَّذِینَ آوَوا وَ نَصَرُوا أُولئِکَ بَعضُهُم أَولِیاءُ بَعضٍ وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ لَم یُهاجِرُوا ما لَکُم مِن وَلایَتِهِم مِن شَیءٍ حَتّی یُهاجِرُوا وَ إِنِ استَنصَرُوکُم فِی الدِّینِ فَعَلَیکُمُ النَّصرُ إِلاّ عَلی قَومٍ بَینَکُم وَ بَینَهُم مِیثاقٌ وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ بَصِیرٌ (۷۲) وَ الَّذِینَ کَفَرُوا بَعضُهُم أَولِیاءُ بَعضٍ إِلاّ تَفعَلُوهُ تَکُن فِتنَةٌ فِی الأَرضِ وَ فَسادٌ کَبِیرٌ (۷۳) وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ

هاجَرُوا وَ جاهَدُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ الَّذِینَ آوَوا وَ نَصَرُوا أُولئِکَ هُمُ المُؤمِنُونَ حَقًّا لَهُم مَغفِرَةٌ وَ رِزقٌ کَرِیمٌ (۷۴) وَ الَّذِینَ آمَنُوا مِن بَعدُ وَ هاجَرُوا وَ جاهَدُوا مَعَکُم فَأُولئِکَ مِنکُم وَ أُولُوا الأَرحامِ بَعضُهُم أَولی بِبَعضٍ فِی کِتابِ اللّهِ إِنَّ اللّهَ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ (۷۵)

صفحه : ۴۱۰

[ترجمه]

نسزد برای هیچ پیمبری که برای او اسیرانی باشد (که از آنان فدا گیرد) تا وقتی که آنها را در زمین بسیار بکشد اراده دارید شما متاع دنیا را و خدا ثواب آخرت را برای شما میخواهد و خدا غالب و درستکار است [۶۷]

اگر نبود حکم خدا که سبقت گرفته هر آینه در آنچه فدا گرفتید بشما میرسید عذاب دردناک [۶۸]

پس از آنچه غنیمت گرفته‌اید بخورید حلال و پاکیزه و از خدا بترسید بدرستیکه خدا آمرزنده و مهربانست [۶۹]

ای پیغمبر بآن اسیرانی که در دستهای شمایند بگو اگر بداند خدا که در قلبهای شما خوبی و نیکی است بشما عطاء میکند بهتر از آنچه از شما گرفته شده و شما را میآمرزد و خدا آمرزنده و مهربان است [۷۰]

و اگر اراده دارند با تو خیانت کنند حقیقهٔ از پیش با خدا خیانت کرده‌اند پس تو را بر آنها مسلّط گردانید و خدا دانا و درستکار است [۷۱]

همانا آنکسانیکه ایمان آوردند و هجرت نمودند و بمال و جانشان در راه خدا جهاد نمودند و آنهائیکه جای دادند (یعنی انصار) و یاری کردند اینکه جماعت بعضی از آنها دوستان بعض دیگرند و آنهائیکه ایمان آوردند و هجرت نکردند برای شما از دوستی آنها چیزی نیست تا وقتی که هجرت کنند و اگر از شما طلب یاری کنند در کار دین پس بر شما واجب است یاری کردن آنها مگر بر جماعتی که بین شما و بین آنها عهد میباشد و خدا بآنچه میکنید بینا است [۷۲]

و کسانی که کافر شدند بعض آنها دوستان بعض دیگرند در تعاون اگر نکنید آنچه مذکور شد از تعاون حاصل میشود در زمین فتنه و فساد بزرگ [۷۳]

آنکسانیکه ایمان آوردند و هجرت نمودند و در راه خدا جهاد کردند و آن کسانیکه بعد از ایمان جای دادند بمؤمنین یعنی انصار و یاری کردند پیغمبر [ص] را اینکه گروه ایشانند مؤمنین راستی و درستی و برای آنها است آمرزش و روزی نیکو [۷۴]

و آنهائی که بعد ایمان آوردند و مهاجرت کردند و با شما جهاد نمودند با کفار آن جماعت هم از شمایند و صاحبان خویشی‌ها بعضی از ایشان سزاوارترند ببعض دیگر یعنی در ارث بردن بدرستی که خدا بهر چیزی دانا است [۷۵]

.

صفحه : ۴۱۱

(توضیح آیات)

ما کانَ لِنَبِیٍّ أَن یَکُونَ لَهُ أَسری حَتّی یُثخِنَ فِی الأَرضِ تُرِیدُونَ عَرَضَ الدُّنیا وَ اللّهُ یُرِیدُ الآخِرَةَ وَ اللّهُ عَزِیزٌ حَکِیمٌ یعنی سزاوار نیست برای هیچ پیمبری که اسیرانی که در تحت اختیار او میباشند از آنها فدا بگیرد و اصحاب او و مرادشان حطام دنیا باشد مگر اینکه بسیار بکشد کافرین را تا اینکه کافرین ذلیل گردند و عدّه آنان کم شود و اسلام عزیز و مستولی گردد.

اثخان مأخوذ از (اثخنه المرض) است وقتی مرض سخت گردد و اصل آن ثخانه بمعنی ثقل و سنگینی است، شاید آیه اشاره باین باشد که نباید بکافرین ترحّم نمود و لو اینکه خویشان پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم باشند.

مفسرین گفته‌اند در جنگ بدر هفتاد نفر اسیر گرفتند از جمله آنها عباس پسر عبد المطلب و عقیل پسر ابی طالب بود حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم در باره آنها با بزرگان صحابه مشورت نمود، و بقول بعضی غرض حضرت امتحان اصحاب بود که استحکامشان در ایمان و خلوصشان در عمل چه قدر است.

ابو بکر گفت یا رسول اللّه [ص] اینکه اسیران قوم تو و خویشان تو هستند حکم کن هر یک بقدر استطاعت خود فداء بدهند که شاید آنها روزی هدایت گردند و فدائی که میگیری کمک باصحاب باشد، عمر گفت اینها ائمه کفرند و تو را از منزل خودت بیرون کردند بر اینها رحم نکن و بفرما تا همه را گردن بزنند و بحمد اللّه خدا تو را از مال اینها بی‌نیاز گردانیده عقیل را بدست علی بده و عباس را بدست حمزه و آن چند نفر که خویشان منند آنان را بدست من بده تا آنها را بکشم، و از گروه انصار سعد بن معاذ گفت اشاره فرما تا آنها را در حفیره‌ئی جمع کنند و آتش بزنند و همه را بسوزانند حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود خدای تعالی بعض دلها را نرم کرده که از شیر نرم‌تر است و بعضی را سخت گردانیده

صفحه : ۴۱۲

که از سنگ سخت‌تر است.

پس از آن باصحاب فرمود کار اینها یکی از سه قسم خارج نیست یا اسلام بیاورند یا آنها را بکشند یا فداء بدهند.

لَو لا کِتابٌ مِنَ اللّهِ سَبَقَ لَمَسَّکُم فِیما أَخَذتُم عَذابٌ عَظِیمٌ ظاهرا آیه در مقام توبیخ و تهدید بمؤمنین است که آنها بدون اذن صریح از حق تعالی طمع در فدیه کردند که از اسیران کفار فدیه بگیرند و رهایشان کنند که اگر نبود در قضاء سابق و حکم ازلی که بدون نهی صریح مؤاخذه نکند همانا برای آنچه مؤمنین از کفار گرفتند از فدیه عذاب بآنها اصابت مینمود گفته‌اند پس از اینکه عتاب و نهی صریح از تصرّف در فدیه که گرفته بودند خودداری نمودند اینکه بود که اینکه آیه نازل گردید فَکُلُوا مِمّا غَنِمتُم حَلالًا طَیِّباً وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ خطاب بمؤمنین است که از آنچه فدیه گرفتید غنیمت است بخورید یعنی تصرّف کنید و برای شما حلال و پاکیزه است و بترسید از مخالفت خدا بعد از اینکه و همانا خدا آمرزنده گناهان شما است و بشما مؤمنین مهربان است.

یا أَیُّهَا النَّبِیُّ قُل لِمَن فِی أَیدِیکُم مِنَ الأَسری إِن یَعلَمِ اللّهُ فِی قُلُوبِکُم خَیراً یُؤتِکُم خَیراً مِمّا أُخِذَ مِنکُم وَ یَغفِر لَکُم وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ وَ إِن یُرِیدُوا خِیانَتَکَ فَقَد خانُوا اللّهَ مِن قَبلُ فَأَمکَنَ مِنهُم وَ اللّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ اینکه دو آیه چون ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست و خلاصه اینکه خطاب برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که باین اسیرانی که در دست مؤمنینند بگو خدا از قلب و نیّت شما آگاهست اگر خدا بداند که در قلب شما خیر است یعنی راغب بایمان و یکتا پرستی میباشید و قصد افساد و ضدّیت با مسلمین ندارید و ایمان آوردید بشما بهتر از آنچه از شما گرفته شده خواهد داد و بعلاوه گناهان گذشته شما را میآمرزد زیرا که او آمرزنده گنهکاران است و بمؤمنین مهربان است و ای رسول اگر اینکه جماعت اسیران بخواهند بتو خیانت کنند چنانچه

صفحه : ۴۱۳

قبلا با خدا خیانت کردند و خدا تو را تمکّن داد تا اینکه در جنگ بدر اسیر تو شدند پس از اینکه نیز تو را تمکّن میدهد که بر آنها غالب گردی.

إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ هاجَرُوا وَ جاهَدُوا بِأَموالِهِم وَ أَنفُسِهِم فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ الَّذِینَ آوَوا وَ نَصَرُوا پس از بیان حکم اسیران بدر و الطافیکه در باره آنها شده هرگاه ایمان بیاورند، در مقام بیان اصناف مؤمنین برآمده که فرق است بین مؤمنینی که بمال و جانشان در راه خدا

مجاهـده نمودند از مهاجرين كه بيارى رسول صـلّى اللّه عليه و آله از مكّه بمدينه هجرت نمودند و انصار كه مؤمنين مهاجرين را در مـدينه جاى دادنـد كه اينكه جماعت مؤمنين بعضـى دوسـتان و وارث بعضـى ديگرنـد و در دوستى و كمك نمودن بدين خدا با هم اتفاق دارند.

أُولئِكَ بَعضُهُم أَولِياءُ بَعضٍ اينكه جماعت مؤمنين بعضـى دوسـتان بعض ديگرنـد در ميراث، از على بن ابراهيم قمّى نقل ميكنند كه گفته وقتى رسول صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم از مكّه بمـدينه هجرت كرد بين مهاجرين و انصار عقد اخوّت و برادرى قرار داد و هر كدام از آنها كه ميمردند مال او را برادر دينى او ميبرد نه وارث او و پس از جنگ بدر چون آيه رسـيد كه (النَّبِيُّ أَولى بِالمُؤمِنِينَ مِن أَنفُسِهِم وَ أَزواجُهُ أُمَّهاتُهُم وَ أُولُوا الأَرحامِ بَعضُهُم أَولى بِبَعضٍ فِى كِتابِ اللّهِ الخ) آيه اخوّت نسخ گرديد.

و در مجمع البيـان گفته كه مؤمنين بسـبب مواخـاهٔ يعنى برادرى كه بـا هم بسته بودنـد از هم ارث ميبردنـد تـا وقتى كه بآيه (وَ أُولُوا الأَرحـامِ) نسـخ گرديـد [صـافى] وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَم يُهـاجِرُوا مـا لَكُم مِن وَلايَتِهِم مِن شَـىءٍ حَتّى يُهاجِرُوا اينكه حكم ولايت كه بين مهاجرين و انصار بسته شـده كه از يكديگر ارث ببرند مخصوص بآنها است و آنكسانيكه ايمان آوردند و با رسول صـلى اللّه عليه و آله و سلّم مهاجرت نكردند ولايت با مؤمنين ندارند يعنى از هم ارث نميبرند مگر وقتى كه مهاجرت كنند.

صفحه : ۴۱۴

وَ إِنِ استَنصَرُوكُم فِى الـدِّينِ فَعَلَيكُمُ النَّصرُ إِلّا عَلى قَومٍ بَينَكُم وَ بَينَهُم مِيثاقٌ وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ بَصِيرٌ لكن همين مؤمنانى كه مهاجرت نكردنـد اگر راجع بـدين از شـما كمك خواسـتند آنها را كمك كنيـد مثل اينكه با كفّار در امر دين جنگ داشته باشـند يا در فشار كفار باشند آنهم در صورتى ميتوانيد آنها را يارى كنيد كه با كفار پيمانى نبسته باشيد كه در اينكه صورت ديگر جايز نيست عهد و پيمان خود را بشكنيد و خدا باعمال و نيّت شما بينا است.

وَ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعضُهُم أَولِيـاءُ بَعضٍ إِلّا تَفعَلُوهُ تَكُن فِتنَةٌ فِى الأَرضِ وَ فَسادٌ كَبِيرٌ در اينكه آيه خـداى تعالى مسـلمين را نهى نموده از دوستى بـا كفـار و يـارى آنهـا اگر چه اقارب باشـند و اينكه واگذارنـد دوستى بعض از آنها را نسبت ببعض ديگر (إِلّا تَفعَلُوهُ) يعنى مأمور گرديده‌ايد از پيوسـتگى با مؤمنين و دوستى بعضى از مؤمنين نسبت ببعض ديگر حتّى در ارث بردن مؤمنين از يكديگر تفضّلا براى نسبت اسـلام است و نسبت قرابت و علقه بين خودتان و بين كفار را قطع نكنيد كه اگر چنين كنيد و نسبت خود را از آنها قطع كنيد در فتنه و مفسده بزرگ واقع ميگرديد زيرا ماداميكه مسلمين يد واحد نباشـند يعنى با هم متّحد نباشند مشركين غالب ميگردند و بر اهل اسلام تجرّى ميكنند و مسلمين را بسوى كفر ميكشانند.

[جامع الجوامع طبرسـى] وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ هاجَرُوا وَ جاهَدُوا فِى سَبِيلِ اللّهِ وَ الَّذِينَ آوَوا وَ نَصَرُوا أُولئِكَ هُمُ المُؤمِنُونَ حَقًّا لَهُم مَغفِرَةٌ وَ رِزقٌ كَرِيمٌ آيه برميگردد ببيـان فضائـل و منـاقب مهـاجرين و انصـار كه اينهاينـد مـؤمنين بحق و راسـتى يعنى اينهـا حقيقت ايمـان را دريافتنـد و در اجر و ثواب بزرگ نسـبت باينها تـذكّر ميدهد يكى مغفرت اشاره به اينكه كه آمرزش الهى چنان دل آنها را از غلّ و غش طبيعت پاك ميگردانـد كه آينه مانند نور معرفت و خلوص در آن تظاهر مينمايد. و ديگر رزق كريم، رزق كريم رزق روحانى است شايد مقصود

صفحه : ۴۱۵

چنين باشـد كه بپاداش اعمالشان على الدّوام از طرف حق تعالى نفحات رحمانيه بقلب آنها ميوزد و دل و جان آنها را رونق ميدهد و از ترشّحات فيض سبحانى روح پاك آنها شاداب ميگردد.

وَ الَّذِينَ آمَنُوا مِن بَعدُ وَ هاجَرُوا وَ جاهَدُوا مَعَكُم فَأُولئِكَ مِنكُم وَ أُولُوا الأَرحامِ بَعضُهُم أَولى بِبَعضٍ فِى كِتابِ اللّهِ إِنَّ اللّهَ بِكُلِّ شَـىءٍ

عَلِیمٌ ترجمه آیه شده و واضح است محتاج بتوضیح نیست مگر راجع به (أَولُوا الأرحامِ) چون بعض آیات بالا مشعر بر اینکه بود که کسانی از مؤمنین که با هم عقد اخوت و برادری خوانده‌اند از هم ارث میبرند، گویا اینکه آیه پاسخ آن است که برادر ایمانی ارث نمیبرد و ارث مخصوص بارحام است و بعضی از اقارب در ارث بردن از یکدیگر سزاوارترند و اینکه اولویّت تعیینی است همان طوری که در کتاب خدا یعنی قرآن یا لوح محفوظ تعیین گردیده یعنی مراتب وارث‌ها از طبقه اول و دوم و سوم که در کتابهای فقه مفصّل بیان شده.

از اول سورهٔ الانعام الی آخر سورهٔ الانفال بپایان رسید بقلم کمترین خادمه‌ئی از خدام آل رسول (ص) و کوچکترین ذره‌ئی از ذراری بتول و امهٔ من اماء اللّه در روز چهارشنبه ششم محرم الحرام ۱۳۹۴ هجری قمری مطابق با ۱۳۵۲ شمسی الحمد للّه اولا و آخرا و ظاهرا و باطنا و صلّی اللّه علی سیّدنا محمّد و آله الطیبین الطاهرین و لعنهٔ اللّه علی اعدائهم اجمعین

جلد ششم

اشاره

صفحه : ۲

مخزن العرفان در علوم القرآن از سورهٔ التوبهٔ جزو دهم تا آخر سورهٔ یوسف جزو سیزدهم بقلم:

کمترین خادمه‌ئی از خدام آل رسول (ص) و کوچکترنی ذره‌ئی از ذراری بتول (ع) و امهٔ من اماء اللّه تعالی

سورهٔ التوبهٔ

اشاره

مدنیهٔ و هی مائهٔ و تسع و عشرون آیهٔ

[سوره التوبهٔ (۹): آیات ۱ تا ۸]

اشاره

بَراءَةٌ مِنَ اللّهِ وَ رَسُولِهِ إِلَی الَّذِینَ عاهَدتُم مِنَ المُشرِکِینَ (۱) فَسِیحُوا فِی الأَرضِ أَربَعَةَ أَشهُرٍ وَ اعلَمُوا أَنَّکُم غَیرُ مُعجِزِی اللّهِ وَ أَنَّ اللّهَ مُخزِی الکافِرِینَ (۲) وَ أَذانٌ مِنَ اللّهِ وَ رَسُولِهِ إِلَی النّاسِ یَومَ الحَجِّ الأَکبَرِ أَنَّ اللّهَ بَرِیءٌ مِنَ المُشرِکِینَ وَ رَسُولُهُ فَإِن تُبتُم فَهُوَ خَیرٌ لَکُم وَ إِن تَوَلَّیتُم فَاعلَمُوا أَنَّکُم غَیرُ مُعجِزِی اللّهِ وَ بَشِّرِ الَّذِینَ کَفَرُوا بِعَذابٍ أَلِیمٍ (۳) إِلاَّ الَّذِینَ عاهَدتُم مِنَ المُشرِکِینَ ثُمَّ لَم یَنقُصُوکُم شَیئاً وَ لَم یُظاهِرُوا عَلَیکُم أَحَداً فَأَتِمُّوا إِلَیهِم عَهدَهُم إِلی مُدَّتِهِم إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ المُتَّقِینَ (۴) فَإِذَا انسَلَخَ الأَشهُرُ الحُرُمُ فَاقتُلُوا المُشرِکِینَ حَیثُ وَجَدتُمُوهُم وَ خُذُوهُم وَ احصُرُوهُم وَ اقعُدُوا لَهُم کُلَّ مَرصَدٍ فَإِن تابُوا وَ أَقامُوا الصَّلاةَ وَ آتَوُا الزَّکاةَ فَخَلُّوا سَبِیلَهُم إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۵)

وَ إِن أَحَدٌ مِنَ المُشرِکِینَ استَجارَکَ فَأَجِرهُ حَتّی یَسمَعَ کَلامَ اللّهِ ثُمَّ أَبلِغهُ مَأمَنَهُ ذلِکَ بِأَنَّهُم قَومٌ لا یَعلَمُونَ (۶) کَیفَ یَکُونُ لِلمُشرِکِینَ عَهدٌ عِندَ اللّهِ وَ عِندَ رَسُولِهِ إِلاَّ الَّذِینَ عاهَدتُم عِندَ المَسجِدِ الحَرامِ فَمَا استَقامُوا لَکُم فَاستَقِیمُوا لَهُم إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ المُتَّقِینَ (۷) کَیفَ وَ إِن یَظهَرُوا عَلَیکُم لا یَرقُبُوا فِیکُم إِلاًّ وَ لا ذِمَّةً یُرضُونَکُم بِأَفواهِهِم وَ تَأبی قُلُوبُهُم وَ أَکثَرُهُم فاسِقُونَ (۸)

صفحه : ۳

اينكه سوره را سوره برائهٔ و سوره توبه ناميده‌اند و اسمهای ديگری هم دارد و بعدد كوفی صد و بيست و نه آيه است، و بعدد بصری و مدنی صد و سی آيه، قتاده و مجاهد و عثمان گفته‌اند: اينكه آخر سوره‌ئی است كه در مدينه نازل گرديده، و كلمات آن بيست و چهار هزار و نود و هفت است و حروفش ده هزار و يكصد و هشتاد و هفت ميباشد.

[ترجمه آيات]

از خدا و رسول او بيزاری است از آن مشركين كه شما با آنها پيمان بستيد

پس (خطاب بمشركين نموده كه) چهار ماه در زمين سير كنيد و بدانيد شما عاجز كننده خدا نيستيد و نيز بدانيد خدا و رسوا كننده كافرين است (۲)

و از خدا و رسولش بسوی مردم روز حج بزرگ اعلامی است كه خدای تعالی از مشركين بریء و بيزار است، پس اگر شما توبه كرديد آن برای شما خير و خوبی است و اگر اعراض كرديد بدانيد كه شما خدا را عاجز نتوانيد نمود، و بآنهائيكه كافر شدند مژده بده بعذاب اليم (۳)

مگر آنكسانی از مشركين كه شما با آنها معاهده كرديد و آنان نقض عهد

صفحه : ۴

نكردند (يعنی بعهدشان وفا كردند) و چيزی از عهدشان كم ننمودند و بر عليه و ضرر شما احدی را پشتيبان نگرفتند، پس عهدی را كه با آنها بسته‌ايد تا آن مدت معين تمام كنيد همانا خدا متقين را دوست ميدارد (۴)

و وقتی ماههای حرام بپايان رسيد، هر جا مشركين را يافتيد بكشيد و آنان را بگيريد و ببنديد و در هر ممری و رصدی بنشينيد كه آنها را بگيريد) پس اگر توبه كردند و نماز را بپای داشتند و زكوهٔ دادند از آنها دست برداريد همانا خداوند آمرزنده و مهربان است (۵)

و اگر يكی از مشركين از تو امان خواست باو ايمنی بده تا اينكه كلام خدا را بشنود پس از آن اگر ايمان نياورد او را بمنزلش برسان اينكه طور امان و اذن برای اينكه است كه اينها جماعتی ميباشند كه دانش ندارند (۶)

چگونه برای مشركين نزد خدا و رسولش پيمانی است مگر آنهائيكه نزد مسجد الحرام عهد بستند، ماداميكه آنان بعهد خود استقامت نمودند شما هم برای آنها استقامت نمائيد زيرا كه خدا پرهيزكاران را دوست ميدارد (۷)

چگونه مشركين بر عهد خود باشند در حاليكه اگر بر شما ظفر يافتند بر شما نگاه ندارند نه حق قرابت و نه وفای بعهد را، بزبانهای خود شما را خشنود مينمايند و قلبهای آنها اباء و امتناع دارد، و بيشتر آنها از دائره فرمان برداری بيرونند و اندكی آنان برای بدنام نشدن از نقض عهد احتراز مينمايند

.

صفحه : ۵

(توضيح آيات)

بَراءَةٌ مِنَ اللّهِ وَ رَسُولِهِ إِلَی الَّذِینَ عاهَدتُم مِنَ المُشرِکِینَ فَسِیحُوا فِی الأَرضِ أَربَعَةَ أَشهُرٍ وَ اعلَمُوا أَنَّکُم غَیرُ مُعجِزِی اللّهِ الخ (برائة) خبر مبتدای محذوف و (من) برای ابتدای غایت و (الی) برای انتهاء است، یعنی برائهٔ و بیزاری از خدا و رسولش نسبت بآن مشرکین میباشد که شما با آنها عهد بستید، و ممکن است (برائة) مبتداء باشد و اگر چه نکره است لکن بصفت خودش تخصیص داده شده، و خبرش (إِلَی الَّذِینَ عاهَدتُم) و اینکه مثل اینست که گفته شود (رجل من قریش فی الدار) و مقصود اینکه است که خدا و رسولش بری و بیزارند از آن عهدی که شما با مشرکین بستید.

پس از آن خطاب بمشرکین فرموده که در زمین چهار ماه سیر کنید که در اینکه چهار ماه مهلت دارید و ایمن میباشید، و در ابتداء و انتهای اینکه چهار ماه اختلاف است و در آن سه قول نقل شده:

اول- ابتدای آن از یوم نحر یعنی عید قربان بود، و آخر آن دهم ربیع الاخر، و اینکه قول مجاهد و محمّد بن کعب است و همین قول از حضرت ابی عبد اللّه ع روایت شده.

دوم- ابتداء مهلت آنها از اول شوال بود تا آخر محرم زیرا که اینکه آیه در شوال نازل گردیده، و اینکه قول إبن عباس و زهری است.

سوم- ابتدای اینکه چهار ماه روز نحر بوده که در آن سال روز نحر بیستم ذی القعده بود و انتهای آن بیستم ربیع الاول زیرا که در آن سال حج در آن وقت بوده پس از آن در سال بعد در ذی الحجه قرار گرفت. (مجمع البیان) و باجماع مفسرین وقتی سوره برائت نازل گردید حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم اول آنرا بابو بکر داد که بر مشرکین بخواند، پس از آن وی گرفت و بعلی ع داد، و در تفصیلش اختلاف است. (طبرسی)

صفحه : ۶

و بعضی از مفسرین گفته در سنه نهم بعد از هجرت که حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم خواست طواف کند فرمود مشرکین نیز برای طواف حاضر میشوند و چون برهنه طواف میکنند، من خوشم نمیآید، ابو بکر را طلبید و چهل آیه از اول سوره برائهٔ بوی داد و او را بر چهل مرد امیر نمود و گفت در موسم حج بر آنها بخوان چون او رفت جبرئیل آمد و گفت تو بوظیفه خود عمل نمیکنی مگر اینکه خودت یا مردیکه از خودت باشد اینکه آیات را بر مشرکین بخوانید حضرت رسول (ص) امیر المؤمنین (ع) را طلبید و تمام سوره را باو داد و فرمود برو و بر اهل موسم بخوان و ابو بکر را خبر بده اگر خواهد با تو بیاید و اگر خواهد برگردد، امیر المؤمنین ع بر ناقه غضباء رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سوار شد و رفت و ابو بکر را در ذو الحلیفه ملاقات نمود و آیات را از او گرفت و گفت رسول اللّه (ص) تمام آیات را بمن داده و فرموده بر مشرکین بخوانم و عهد آنها را بیندازم ابو بکر گفت مرا چه امر فرمود علی (ع) گفت تو خواهی با من بیا و خواهی برگرد ابو بکر برگشت و آمد نزد حضرت رسول (ص) و گفت مرا امر نمودی بچیزیکه گردنها بسوی آن کشیده شد و وقتی بعض راه را طی نمودم مرا عزل نمودی، رسول [ص] فرمود من چنین نکردم بامر خدا بود که جبرئیل بر من فرود آمد و گفت خدا فرموده آیات را یا باید خودت ببری یا کسیکه از تو باشد اینکه بود که من علی [ع] فرستادم که او از من است، و گفته‌اند امیر المؤمنین ع در روز نحر در محلی ایستاد و خطبه‌ئی خواند و پس از آنکه خدا را حمد و ثناء نمود مردم را خبردار گردانید از نقض عهد آنها و اینکه سوره برائهٔ را بر آنها خواند و فرمود عهد شما شکسته گردید هر کس با رسول اللّه [ص] عهد بسته تا چهار ماه او را مهلت است اگر ایمان آوردند که هیچ و الّا بقتل و اسیری گرفتار خواهد گردید و آنان که بعهد وفاء نکردند دیگر مهلتی بر آنها نخواهد بود باید برهنه طواف نکنند و گرد خانه کعبه نگردند، مشرکین گفتند ما از عهد تو و پسر عم تو بیزاریم کار ما با شمشیر و نیزه است.

صفحه : ۷

وَ أذانٌ مِنَ اللّهِ وَ رَسُولِهِ إِلَی النّاسِ یَومَ الحَجِّ الأَکبَرِ أَنَّ اللّهَ بَرِیءٌ مِنَ المُشرِکِینَ وَ رَسُولُهُ (و اذان) عطف است بر (بَراءَةٌ مِنَ اللّهِ وَ رَسُولِهِ) و اذان بمعنی اعلام است، بعضی از مفسرین گفته در اینجا تکرار نیست بلکه برائة و ابلاغ بمشرکین است که خدا از مشرکین بیزاری جسته بدلیل قوله (إِلَی الَّذِینَ عاهَدتُم مِنَ المُشرِکِینَ) و اعلام دوم خطاب بسوی مردم است که همه بدانند خدا از مشرکین بیزاری جسته و عهد آنها را شکسته و پس از اشهر حرم بایستی مؤمنین با آنها بجنگند و آنها را هر جا یافتند بکشند، و حجه الوداع سال بعد آن بود نه در آن سال (یوم الحج الاکبر) در آن سه قول است:

اول- اینکه روز عرفه است، و اینکه قول از عمر و سعید بن المسیب و عطاء و طاوس و مجاهد و همین قول از علی ع روایت شده، و از پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نیز همین طور روایت شده، و عطاء گفته حج اکبر اینکه است که در آن وقوف بعرفات باشد، و حج اصغر اینکه است که در آن وقوف نباشد و آنکه در آن وقوف بعرفات نیست عمره است.

دوم- حج اکبر روز نحر است، یعنی روز عید که در آن قربانی میکنند و اینکه قول از إبن عباس و علی ع و سعید بن جبیر و چند نفر دیگر نقل شده، و همین قول از ابی عبد اللّه [ع] نیز روایت شده، و حسن گفته اینکه حج اکبرش نامیدند برای اینکه بود که مسلمین و مشرکین با هم حج کردند.

سوم- جمیع ایّام حج است، و اینکه قول از مجاهد و سفیان نقل شده، یعنی تمام ایّام حج در آن سال، حج اکبر است مثل اینکه میگویند (یوم الجمل) و یوم (صفین) و مقصودشان تمام آن زمان است زیرا که معلوم است هر یک از اینکه جنگ ادامه داشت و در روزهای بسیار طول کشید.

[مجمع البیان]

صفحه : ۸

فَإِن تُبتُم فَهُوَ خَیرٌ لَکُم وَ إِن تَوَلَّیتُم فَاعلَمُوا أَنَّکُم غَیرُ مُعجِزِی اللّهِ وَ بَشِّرِ الَّذِینَ کَفَرُوا بِعَذابٍ أَلِیمٍ شما مشرکین اگر از شرک بایمان باز آئید برای شما بهتر است اشاره به اینکه که از قتل و غارت و اسارت در امانید در دنیا و هم در آخرت اجر و پاداش بزرگی نصیب شما خواهد شد و اگر اعراض نمودید بدانید که شما نتوانید خدا را عاجز گردانید و عذاب را از خود رفع کنید دست خدا بالای دستها است ای رسول بآنهائی که کافر شدند خبر بده بعذاب دردناک، بشارت اینجا از باب تحکم است که باز ای عبادت بتها برای شما عذاب سخت تهیه شده.

إِلَّا الَّذِینَ عاهَدتُم مِنَ المُشرِکِینَ ثُمَّ لَم یَنقُصُوکُم شَیئاً وَ لَم یُظاهِرُوا عَلَیکُم أَحَداً فَأَتِمُّوا إِلَیهِم عَهدَهُم إِلی مُدَّتِهِم إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ المُتَّقِینَ (إِلَّا) استثناء است (سخنان مفسرین در اینکه اینکه استثناء از کیست و مقصود از مستثناء آن کیانند) ۱- زجاج گفته استثناء از برائت است یعنی خدا و رسولش از تمام مشرکین بیزارند مگر آنهائیکه بعهد خود وفاء نمودند و نقض عهد نکردند و بر علیه مسلمانها با کفار همدست نشدند.

۲- فراء گفته استثنای منقطع است و مراد جماعتی میباشند از بنی کنانه و بنی ضمر که تا آخر مدت آنها نه ماه مانده بود که خدای تعالی فرمود آنها را تا آخر مدتشان مهلت بده و بعد از چهار ماه هم از آنها مؤاخذه مکن، و بنا بر اینکه قول استثناء راجع میگردد بقوله تعالی (فَسِیحُوا فِی الأَرضِ أَربَعَةَ أَشهُرٍ).

۳- مجاهد گفته جماعتی از خزاعه و مدلج بودند.

۴- إبن عباس گفته مقصود هر کسی است که میان او و رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم عهدی بوده پیش از نزول اینکه سوره و آنان جماعتی بودند که مخالفت رسول اللّه [ص] را ننمودند و معاونت دشمنان مسلمین را نیز نکردند و نیز گروهی از اهل ذمه

ميباشند كه رسول با آنها عهد هدنه بسته بود و با آنها صلح كرده بود وقتى

صفحه : ۹

رسول [ص] بتبوك ميرفت در راه جماعت بسيارى مثل اهل هجر و اهل بحرين و اهل ايله و آنها جماعتى از يهوديان بودند و حضرت براى آنها صلح نامه نوشتند و آنها در ذمه گرفتند و جزيه بر آنها قرار دادند و آنها بر عهد خود ثابت ماندند تا حضرت از دنيا رحلت نمود.

۵- قتاده گفته آنها مردانى بودند كه در سال حديبيه با رسول عهد بسته بودند و بمدت انقضاء عهد آنها چهار ماه مانده بود.

خلاصه مقصود اينكه است كه آنهائيكه از كافرين و مشركين نقض عهد نكردند و بر عليه شما با دشمنانتان همدست نشدند شما هم عهد آنها را نگاه داريد تا مدت آنها يعنى تا انقضاى مدت دست از آنها برداريد و متعرض آنها نشويد زيرا كه خدا پرهيزكاران را دوست ميدارد.

فَإِذَا انسَلَخَ الأَشهُرُ الحُرُمُ فَاقتُلُوا المُشرِكِينَ حَيثُ وَجَدتُمُوهُم وَ خُذُوهُم وَ احصُرُوهُم وَ اقعُدُوا لَهُم كُلَّ مَرصَدٍ چون آيات واضح است و ترجمه‌اش نيز شده محتاج بتوضيح نيست، در اينكه آيه اكيدا امر فرموده كه پس از ماههاى حرام كه در آنها جنگ و جهاد ممنوع است در باقى اوقات هر جا و هر موقعى و هر زمانى كه مشركين را يافتيد آنها را بكشيد، آيه چنين در كشتن مشركين تأكيد كرده كه مشعر بر اينست كه هر جا آنها را يافتيد و لو اينكه در حرم باشد آنها را بگيريد و نگاه داريد و در هر راهى و رصدگاهى بنشينيد و نگذاريد آنها فرار كنند.

فَإِن تابُوا وَ أَقامُوا الصَّلاةَ وَ آتَوُا الزَّكاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُم إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ اى مؤمنين بايستى اينكه طود مراقب مشركين باشيد اگر توبه نمودند و نماز كردند و زكوة دادند راه آنها را باز نمائيد و آنان را رها كنيد همانا خداوند پذيرنده توبه و مهربان است.

(وَ أَقامُوا الصَّلاةَ وَ آتَوُا الزَّكاةَ) عصف به (تابوا) است، معلوم ميشود بمجرد اداء شهادتين بدون اداء نماز و زكوة توبه قبول نميشود و ظاهرا نظر بهمين

صفحه : ۱۰

آيه است كه گفته‌اند تارك الصلوة واجب القتل است لكن چون بناى رسول اللّه صلى اللّه عليه و آله و سلّم بر اينكه بوده كه هر كافرى كه در حضورش شهادتين ميگفته حكم باسلامش مينموده بدون اينكه معلّق نمايد بنماز و زكوة زيرا كه نماز و زكوة از فروع دين محسوب ميشود نه از اصول.

و شايد در اينجا كه نماز و زكوة را عطف بتوبه داده براى اينكه است كه معلوم شود آنها واقعا توبه نموده‌اند آرى ترك نماز و زكوة كه از فروع دين ميباشند اگر از روى انكار باشد حكم بكفر منكرش ميشود و همچنين است تمام ضروريات اسلام كه منكرش مرتد و واجب القتل است لكن اگر از روى انكار نباشد بلكه از روى جهالت يا تن پرورى باشد ظاهرا تاركش را كافر و مرتد و واجب القتل ندانند بلكه او را فاسق و گنهكار گويند، و گفته‌اند حد تارك نماز عمدا قتل است در دفعه سوم و تعزير است در دفعه اول و دوم.

وَ إِن أَحَدٌ مِنَ المُشرِكِينَ استَجارَكَ فَأَجِرهُ حَتّى يَسمَعَ كَلامَ اللّهِ ثُمَّ أَبلِغهُ مَأمَنَهُ آيه ارشاد بر اينكه است كه پيش از اتمام حجت و تنبه مشركين و كافرين قتل و غارت آنها جايز نيست زيرا كه غرض از ارسال انبياء و انزال كتب براى راه نمائى خلق است بطريق هدايتشان اينكه است كه وظيفه انبياء در وهله اول اظهار معجزه و اثبات حقانيّت خودشان است.

در اينكه آيه امر برسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم شده كه اگر يكى از مشركين بتو پناه جويد براى اينكه كلام خدا را بشنود

پناهش بده و پس از آن او را برگردان بجای خودش، شاید اشاره باین باشد که بمجرد اینکه آیات را شنید اگر ایمان نیاورد متعرض قتل او نشوید شاید در آن تأمل کند و حقانیّت قرآن بر او ظاهر گردد و از روی دانستگی و فهمیدگی ایمان آورد.
ذلِکَ بِأَنَّهُم قَومٌ لا یَعلَمُونَ مؤید همین توجیه است که جماعت مشرکین کسانی میباشند یا در آنها کسانی هستند که دانش ندارند و از روی ندانستگی ایمان نمیآورند وقتی فهمیدند

صفحه : ۱۱

و از روی کبر و نخوت ایمان نیاوردند واجب القتلند.
کَیفَ یَکُونُ لِلمُشرِکِینَ عَهدٌ عِندَ اللّهِ وَ عِندَ رَسُولِهِ إِلَّا الَّذِینَ عاهَدتُم عِندَ المَسجِدِ الحَرامِ کیف سؤال از حال است و در موضع استفهام منفی آمده مشرکین را چگونه عهدی است نزد خدا و نزد رسول او یعنی آنها را عهدی نیست مثل اینکه در گفتگوهای عرفی یکی بدیگری گوید چگونه اینکه مطلب احتمال دارد یعنی احتمال ندارد و ممکن نیست، مسجد محلّ سجود و مسجد الحرام که در مکه است چگونه برای مشرکین عهدی است نزد خدا و رسول او یعنی برای آنان عهدی نیست (الّا) استثناء است یعنی مگر آن مشرکین که با شما نزد مسجد الحرام عهد بستند.
فَمَا استَقامُوا لَکُم فَاستَقِیمُوا لَهُم إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ المُتَّقِینَ آنهائیکه از مشرکین عهد بستند اگر بر عهد خود استقامت نمودند مثل بنی کنانه و بنی ضمرهٔ شما نیز استقامت نمائید یعنی بعهدی که با رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بسته‌اند استقامت و پایدار باشید و متعرض آنها نشوید همانا خدا پرهیزکاران را دوست میدارد.
کَیفَ وَ إِن یَظهَرُوا عَلَیکُم لا یَرقُبُوا فِیکُم إِلًّا وَ لا ذِمَّةً یُرضُونَکُم بِأَفواهِهِم وَ تَأبی قُلُوبُهُم وَ أَکثَرُهُم فاسِقُونَ جمله‌ئی در آیه حذف است و در معنی چگونه برای مشرکین عهدی است در حالیکه اینها در باره شما مؤمنین هیچ حقّی را مراعات ننمایند نه حق سوگند و نه حق خویشی و نه وفاء بعهد (إِلًّا وَ لا ذِمَّةً) یعنی اینها چنین میباشند که در باره شما نه حق قرابت را حفظ کنند و نه حق عهدی که نموده‌اند مراعات مینمایند در باطن چنینند لکن شما را بزبانشان راضی میکنند در حالیکه قلبشان اباء دارد و بیشتر آنها فاسقند و ظاهرا مقصود از اینکه جماعت منافقینند.

صفحه : ۱۲

[سوره التوبهٔ (۹): آیات ۹ تا ۱۹]

اشاره

اشتَرَوا بِآیاتِ اللّهِ ثَمَناً قَلِیلاً فَصَدُّوا عَن سَبِیلِهِ إِنَّهُم ساءَ ما کانُوا یَعمَلُونَ (۹) لا یَرقُبُونَ فِی مُؤمِنٍ إِلاًّ وَ لا ذِمَّةً وَ أُولئِکَ هُمُ المُعتَدُونَ (۱۰) فَإِن تابُوا وَ أَقامُوا الصَّلاةَ وَ آتَوُا الزَّکاةَ فَإِخوانُکُم فِی الدِّینِ وَ نُفَصِّلُ الآیاتِ لِقَومٍ یَعلَمُونَ (۱۱) وَ إِن نَکَثُوا أَیمانَهُم مِن بَعدِ عَهدِهِم وَ طَعَنُوا فِی دِینِکُم فَقاتِلُوا أَئِمَّةَ الکُفرِ إِنَّهُم لا أَیمانَ لَهُم لَعَلَّهُم یَنتَهُونَ (۱۲) أَ لا تُقاتِلُونَ قَوماً نَکَثُوا أَیمانَهُم وَ هَمُّوا بِإِخراجِ الرَّسُولِ وَ هُم بَدَؤُکُم أَوَّلَ مَرَّةٍ أَ تَخشَونَهُم فَاللّهُ أَحَقُّ أَن تَخشَوهُ إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ (۱۳)
قاتِلُوهُم یُعَذِّبهُمُ اللّهُ بِأَیدِیکُم وَ یُخزِهِم وَ یَنصُرکُم عَلَیهِم وَ یَشفِ صُدُورَ قَومٍ مُؤمِنِینَ (۱۴) وَ یُذهِب غَیظَ قُلُوبِهِم وَ یَتُوبُ اللّهُ عَلی مَن یَشاءُ وَ اللّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ (۱۵) أَم حَسِبتُم أَن تُترَکُوا وَ لَمّا یَعلَمِ اللّهُ الَّذِینَ جاهَدُوا مِنکُم وَ لَم یَتَّخِذُوا مِن دُونِ اللّهِ وَ لا رَسُولِهِ وَ لا المُؤمِنِینَ وَلِیجَةً وَ اللّهُ خَبِیرٌ بِما تَعمَلُونَ (۱۶) ما کانَ لِلمُشرِکِینَ أَن یَعمُرُوا مَساجِدَ اللّهِ شاهِدِینَ عَلی أَنفُسِهِم بِالکُفرِ أُولئِکَ حَبِطَت

أعمالُهُم وَ فِی النّارِ هُم خالِدُونَ (۱۷) إِنَّما یَعمُرُ مَساجِدَ اللّهِ مَن آمَنَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ وَ أَقامَ الصَّلاةَ وَ آتَی الزَّکاةَ وَ لَم یَخشَ إِلاَّ اللّهَ فَعَسی أُولئِکَ أَن یَکُونُوا مِنَ المُهتَدِینَ (۱۸)

أَ جَعَلتُم سِقایَةَ الحاجِّ وَ عِمارَةَ المَسجِدِ الحَرامِ کَمَن آمَنَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ وَ جاهَدَ فِی سَبِیلِ اللّهِ لا یَستَوُونَ عِندَ اللّهِ وَ اللّهُ لا یَهدِی القَومَ الظّالِمِینَ (۱۹)

صفحه : ۱۳

[ترجمه آیات]

آیات خدا را ببهای اندک معامله کردند پس راه بسوی او را بستند و براستی آنچه را که آنها عمل مینمودند بد بود [۹]

در باره هیچ مؤمنین مراعات نمیکنند نه قسم و نه عهد را و آن گروه تجاوز کنندگانند [۱۰]

پس اگر (آنان) توبه کردند و نماز را بپای داشتند و زکوة دادند پس آنها برادرهای دینی شما هستند و ما آیات را تفصیل میدهیم برای جماعتی که میدانند [۱۱]

و اگر (مشرکین) نقض پیمان نمودند پس از آنکه عهد بسته بودند و در دین شما طعنه زدند شما پیشوایان کفر را بکشید زیرا که برای آنها قسمی نیست شاید اینها باز ایستند [۱۲]

آیا چرا جنگ نمیکنید با گروهی که بشکستند پیمانها که با شما بسته بودند و قصد بیرون کردن رسول را نمودند در حالیکه آنها اول (پیمان را شکستند) آیا شما از آنها میترسید پس خدا سزاوارتر است برای اینکه از او بترسید اگر با ایمان میباشید [۱۳]

آنها را بکشید خدا آنها را بدستهای شما عذاب کند و آنها را رسوا سازد و شما را بر آنها مظفر گرداند و قلبهای جماعت مؤمنین را شفا بخشد [۱۴]

و غیظ قلبهای آنها را ببرد و خدا بپذیرد توبه هر کس را که بخواهد و خدا داناتر و درستکارتر است [۱۵]

آیا شما گمان کردید که شما را وامیگذارند و حال آنکه ببیند خدا کسانی را از شما که مجاهده میکنند و فرا نمی گیرند بغیر خدا و رسول او و مؤمنین دوست نهانی و خدا دانا است

صفحه : ۱۴

بآنچه عمل میکنند [۱۶]

برای مشرکین سزاوار نبود اینکه مساجد خدا را تعمیر کنند در حالیکه گواهان باشند بر نفسهای خودشان بکفر اینها جماعتی هستند که اعمالشان حبط گردیده و در آتش جاویدانند [۱۷]

جز اینکه نیست که تعمیر مساجد خدا میکنند کسانی که بخدا ایمان آورده‌اند و بروز قیامت (هم ایمان آورده‌اند) و نماز را بپای میدارند و زکوة میدهند و نمیترسند مگر از خدا پس آن گروه شاید از هدایت یافته‌شده‌گان باشند [۱۸]

آیا شما قرار دادید آب دادن حاجیان را و عمارت کردن مسجد الحرام را مثل کسیکه بخدا و روز قیامت ایمان آورده و جهاد در راه خدا کرده اینها نزد خدا مساوی نمیباشند و خدا جماعت ستمکاران را هدایت نمیکند [۱۹]

.

صفحه : ۱۵

(توضیح آیات)

اشاره

اشتَرَوا بِآیاتِ اللّهِ ثَمَناً قَلِیلًا فَصَدُّوا عَن سَبِیلِهِ إِنَّهُم ساءَ ما کانُوا یَعمَلُونَ اینکه آیه و آیه بعدش تفسیر و بیان حال فاسقین در آیه قبل است که در مقام بیان صفات و اعمال رکیک آنها است که عملشان چنین بوده آیات خدا را ببهاء اندک میفروختند.

مفسرین گفته‌اند آیه در باره ابو سفیان فرود آمده که کفار را طعام میداد و میگفت بمحمد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ایمان نیاورید، و نیز گفته‌اند بزرگان قریش را طعام میداد و بمؤمنین طعام نمیداد.

از إبن عباس نقل میکنند که گفته مقصود اهل طائفند که بر آنها کمک فرستادند که با پیغمبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم جنگ کنند.

جبائی گفته آنان یهودیانند که عهد رسول [ص] ببهای اندک که از قریش میگرفتند شکستند و مردم را از راه خدا یعنی اسلام باز داشتند.

ماء (ما کانوا) نکره موصوفه است و در محلّ نصب و تمیز آمده یعنی بد عملی بوده که فاسقین میکردند.

لا یَرقُبُونَ فِی مُؤمِنٍ إِلًّا وَ لا ذِمَّةً ظاهرا مرجع ضمیر (یرقبون) همان اشخاص فاسقی هستند که در آیات بالا شرح حال آنها را گفته که آیات خدا را ببهای اندک یعنی متاع ناقابل دنیا معاوضه نمودند و اینکه فاسقین که یا یهودیان باشند یا مشرکین که عهد رسول را نقض نمودند اینها راجع بمؤمنین و در باره آنها مراعات هیچ حقّی را ننمودند نه حق قرابت را نگاه داشتند و نه رعایت حق الهی و نه عهدی که در ذمه خود گرفته بودند، اینکه تفصیل آیه بالا و بیان کار آنها است.

وَ أُولئِکَ هُمُ المُعتَدُونَ و آن جماعت فاسقین که عمل اینها چنین بود که آیات خدا را ببهای ناچیز

صفحه : ۱۶

دنیوی فروختند در کفر و فسق از حد گذشتند یعنی در کفر و فسق زیادروی کردند فَإِن تابُوا وَ أَقامُوا الصَّلاةَ وَ آتَوُا الزَّکاةَ فَإِخوانُکُم فِی الدِّینِ وَ نُفَصِّلُ الآیاتِ لِقَومٍ یَعلَمُونَ پس اگر مشرکین یا یهودیان که در فسق تعدی نمودند توبه کنند و از اعمال رکیکشان دست بردارند و نماز را بپای دارند و زکوة مالشان را بدهند آنها برادران ایمانی شما میشوند و تفصیل میدهیم آیات را برای آنها که علم دارند.

وَ إِن نَکَثُوا أَیمانَهُم مِن بَعدِ عَهدِهِم وَ طَعَنُوا فِی دِینِکُم و اگر اینکه کفار یا اینکه فساق عهدی که با رسول بسته بودند شکستند (نکث) بمعنی وا تابیدن غزل است قوله تعالی (وَ لا تَکُونُوا کَالَّتِی نَقَضَت غَزلَها مِن بَعدِ قُوَّةٍ أَنکاثاً) یعنی شما مثل آن زنی نباشید که ریسمان می‌تابید و پس از آن تاب ریسمان را باز میکرد و اینها چنین میباشند که عهد و قسم و پیمان خود را میشکنند و اگر اینکه فاسقین در دین شما طعنه زدند و عیب‌جوئی نمودند فَقاتِلُوا أَئِمَّةَ الکُفرِ إِنَّهُم لا أَیمانَ لَهُم لَعَلَّهُم یَنتَهُونَ بفاء تفریع اینکه جمله را متفرع میگرداند بر جمله بالا و بمؤمنین امر مینماید که با پیشوایان کفر اینهائیکه نقض عهد کردند جنگ کنید زیرا که پس از نقض عهد دیگر برای آنها قسم و معاهده‌ئی نیست شما با آنها مبارزه و جهاد کنید شاید آنها از شرک یا طعنه زدن در دین شما باز ایستند.

آیه مشعر بر اینکه است که مقصود از جنگ و جهاد با کفار فساد در زمین و خونریزی و علوّ و برتری بر غیر نیست، بلکه مقصود بازداشتن اشرار و فساق و کسانی است که مقصودشان فساد در زمین و خاموش گردانیدن نور هدایت است اینکه است که در آیه

فرموده با آنها جنگ کنید و آنها را بکشید شاید کفار از شرک و طعنه‌زدن در دین باز ایستند و دست از اذیت شما بردارند.

مفسرین از إبن عباس نقل میکنند که گفته مقصود از ائمه کفر ابو سفیان حرب و حارث بن هشام و سهل بن عمر و عکرمة بن ابی جهل و دیگران از رؤساء

صفحه : ۱۷

قریش بودند که عهد رسول را شکستند و اینها بودند که در بیرون کردن رسول همت نمودند.

مجاهد گفته اهل روم و پارس بودند، حذیفة بن یمان گفته اهل اینکه آیه هنوز نیستند مقصودش زمان خودش بوده و بعد از اینکه خواهند آمد وقتی آمدند با آنها جنگ کنید.

أَ لا تُقاتِلُونَ قَوماً نَكَثُوا أَيمانَهُم وَ هَمُّوا بِإِخراجِ الرَّسُولِ وَ هُم بَدَؤُكُم أَوَّلَ مَرَّةٍ همزه استفهام انکاری با (لاء) نافیه برای ایجاب است و بمعنی (هلا) میشود یعنی آیا چرا جنگ نمیکنید، و در اینجا مقصود مبالغه در قتال و جنگ با اشرار است یعنی آیا چرا شما جنگ نمی‌کنید با آنهائیکه نقض عهد نمودند و عزم کردند بر بیرون کردن رسول از مدینه و نیز اینها کسانی میباشند که اول شروع بجنگ یا نقض عهد نمودند.

أَ تَخشَونَهُم فَاللّهُ أَحَقُّ أَن تَخشَوهُ إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ ای مؤمنین آیا شما از کفار و کسانیکه نکث عهد نمودند و اهتمام و کوشش نمودند در بیرون کردن رسول [ص] از مدینه و اول کسی بودند که با شما جنگ کردند یا نقض عهد نمودند میترسید در صورتی که خدا سزاوارتر است از اینکه از او بترسید اگر واقعا مؤمن باشید و ایمان در قلب شما نفوذ نموده باشد میدانید که (هو القاهر فوق عباده) دست خدا بالای دستها است.

قاتِلُوهُم يُعَذِّبهُمُ اللّهُ بِأَيدِيكُم وَ يُخزِهِم وَ يَنصُركُم عَلَيهِم وَ يَشفِ صُدُورَ قَومٍ مُؤمِنِينَ، وَ يُذهِب غَيظَ قُلُوبِهِم خطاب بمؤمنین است که ای مؤمنین با اینها جنگ کنید خدا اینها را بدست شما عذاب میکند یعنی بدست شما کشته میگردند و نیز بدست شما آنها را بقتل و اسارت ذلیل میگرداند و شما را یاری میکند و بر آنها غالب میگرداند و قلبهای مؤمنین را شفاء میدهد و از غیظ بآنها خالی میکند یعنی پس از انتقام

صفحه : ۱۸

کشیدن از دشمن دل آنها آرام میگردد و اینکه خود یکی از پیش گوئیهای قرآن است که بمؤمنین وعده داده که شما جنگ کنید مظفر و کامیاب خواهید گردید اینکه آیه نظیر قوله تعالی است که موقع مبارزه نمودن موسی با سحره بموسی خطاب میکند (أَلقِ عَصاكَ) عصا را بینداز و نترس تو غالبی.

وَ يَتُوبُ اللّهُ عَلى مَن يَشاءُ وَ اللّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ و خدا می‌پذیرد توبه هر کس را که بخواهد، شاید مقصود آنهائی باشند که او اول یکقدری از رفتن بجنگ تأنی و سستی نمودند و خدا دانا و درستکار است أَم حَسِبتُم أَن تُترَكُوا وَ لَمّا يَعلَمِ اللّهُ الَّذِينَ جاهَدُوا مِنكُم وَ لَم يَتَّخِذُوا مِن دُونِ اللّهِ وَ لا رَسُولِهِ وَ لَا المُؤمِنِينَ وَلِيجَةً وَ اللّهُ خَبِيرٌ بِما تَعمَلُونَ (ام) حرف عطف است و برای عطف به استفهام میآورند و (ام حسبتم) معطوف است بر (الا تقاتلون) یعنی آیا گمان کردید که واگذارده میشوید بدون اینکه مکلف بجهاد شوید، و حال آنکه ظاهر نشده است حال شما بلکه شما در مورد امتحان واقع میگردید تا اینکه تمیز داده شود بین کسانیکه از شما اظهار ایمان کرده‌اند و خالصند در ایمان و آنها اشخاصی می‌باشند که در راه خدا و لوجه اللّه با کفار جهاد میکنند و غیر از خدا و رسول و مؤمنین دوستی نمی گیرند.

بعضی از مفسرین برای توضیح آیه چنین گفته: حاصل آیه اینکه است که دنیا دار امتحان و ابتلاء است و نفوس آدمیان قابل خیر و

شرّ و سعادت و شقاوت است و در ابتداء وجودش ساذج و مبهم است و مراتب قرب و بعد بدل میگردد بازاء ایمان خالص بخدا و آیات او و صفای ایمان ظاهر نمیگردد مگر بامتحان و امتحان در موقع عمل ظاهر میگردد تا اینکه بامتحان تمیز داده شود بین طیب و خبیث و آنکه دارای ایمان خالص است و آنکه چنین نیست بلکه مجرد ادعاء است.

اینکه است که لازم است مدعیانیکه ادعاء میکنند که نفسها و اموالشان را

صفحه : ۱۹

معامله کرده‌اند ببهشت در مورد ابتلاء واقع گردند بمثل جهاد تا اینکه صادق از کاذب تمیز داده شود و اینکه روابط محبّت وصله خود را از دشمنان خدا قطع نمایند پس بر مؤمنین است که امر جهاد را امتثال نمایند و در آن مسارعت کنند و سبقت گیرند تا اینکه صفاء جوهرشان و حقیقت ایمانشان ظاهر گردد و بآن بر پروردگارشان احتجاج نمایند در روز که نجاتی در آن نیست مگر بحجت حق.

پس قوله تعالی (أَم حَسِبتُم أَن تُترَكُوا) یعنی آیا شما گمان کردید که واگذارده میشوید بر حالیکه بر آن بودید (از شرک و کفر) در صورتی که حقیقهٔ صدق ایمان شما هنوز ظاهر نگردیده.

(وَ لَمّا یَعلَمِ اللّهُ الخ) یعنی هنوز در خارج ظاهر نگردیده نه جهاد شما و نه دوری جستن از غیر خدا و رسول او (وَ لَا المُؤمِنِینَ وَلِیجَةً) [یعنی برای مؤمنین سزاوار نیست دوست پنهانی گرفتن] پس وقتی که اشیاء تحقق پیدا نماید خدا آنرا میداند الخ.

[تفسیر المیزان] در جای خود ثابت گردیده که علم حق تعالی بتمام اشیاء گذشته و آینده و حاضر یکسان است یعنی علم او تعالی حضوری است نه حصولی و در اینجا و امثال اینکه موارد چنین نیست که خدا نمیدانسته و پس از وقوع عالم گردیده، در مجمع گفته معنی (و لما یعلم اللّه) اینکه است که هنوز ظاهر نگردیده آنچه حق تعالی در ازل عالم بآن است.

ابو الفتوح رازی در توجیه آیه (وَ لَمّا یَعلَمِ اللّهُ) گفته علم را بجای معلوم گذارده برای اینکه (لما) فعلی را نفی میکند که طمع در وقوعش باشد و در معنی چنین میشود (ام حسبتم ان تترکوا و لما تجاهدوا).

و گفته معنی اینکه است که خدای تعالی با شما معامله آنهائی را کرده که باختبار و امتحان استفسار احوال غیری را کنند که ندانند تا اینکه بدانند.

و وجه دیگر گفته‌اند علم در اینجا بمعنی رؤیت است چنانچه در بسیاری از جاها علم بمعنی رؤیت آمده و بنا بر اینکه معنی آیه چنین میشود (و لما یری اللّه

صفحه : ۲۰

المجاهدین منکم و الّذین لم یتخذوا من دون اللّه) و بهر حال تا شیئی مرئی و موجود نباشد خدای تعالی او را نبیند و خودش گفت اینکه وجهی ملیح است [پایان] و بنا بر آنچه دانشمندان علم خدا را حضوری دانسته‌اند توجیه اول و سوم از سه وجهی که گفته علم را بمعنی معلوم گیریم یا بمعنی رؤیت هیچکدام مناسب علم حضوری نیست.

لکن توجیه دوم که گفته‌اند معنی اینکه است که خدا با شما معامله کسانی را کرد که باختبار و امتحان احوال غیر را معلوم میکنند تا اینکه آن چیزی را که نمیدانند بدانند اینکه معنی بحقیقت نزدیک‌تر است.

[و اللّه العالم] وَ اللّهُ خَبِیرٌ بِما تَعمَلُونَ خدا خبیر است یعنی خبردار است بآنچه شما بعدا عمل میکنید، مشعر بر اینکه است که چیزی بر او مخفی نیست لکن با شما معامله کسی را میکند که خبردار نیست و میخواهد بفهمد.

ما کانَ لِلمُشرِکِینَ أَن یَعمُرُوا مَساجِدَ اللّهِ شاهِدِینَ عَلی أَنفُسِهِم بِالکُفرِ أُولئِکَ حَبِطَت أَعمالُهُم وَ فِی النّارِ هُم خالِدُونَ تا مِنَ المُهتَدِینَ

ترجمه آیات شده و محتاج بتوضیح نیست واضح است که مشرکین را منع میکند از تعمیر کردن مسجدها و در مقام توبیخ و سرزنش آنها برآمده که در صورتی که خودشان با آن کفریکه در باطن خود اندوخته‌اند میدانند چگونه متصدی تعمیر مساجد که مخصوص بموحدین است بر میآیند، تعمیر مساجد مخصوص بکسی است که بخدا و روز قیامت مؤمن باشد و نماز را بپا دارد و زکوة بدهد و نترسد مگر از خدا (فَعَسى أُولئِكَ أَن يَكُونُوا مِنَ المُهتَدِينَ) پس شاید اینها رستگاران باشند.

أَ جَعَلتُم سِقايَةَ الحاجِّ وَ عِمارَةَ المَسجِدِ الحَرامِ كَمَن آمَنَ بِاللّهِ وَ اليَومِ الآخِرِ وَ جاهَدَ فِي سَبِيلِ اللّهِ لا يَستَوُونَ عِندَ اللّهِ وَ اللّهُ لا يَهدِي القَومَ الظّالِمِينَ

[در شأن نزول آيه از مفسرين چند وجه نقل شده]

صفحه : ۲۱

در تبصره گفته که عباس بن عبد المطلب و طلحهٔ بن شیبه در مقام مفاخرت برآمدند و بامیر المؤمنین ع سخنانی میگفتند طلحه میگفت من صاحب خانه‌ام یعنی کعبه و کلید آن بدست من است پس من از شما افضلم، عباس میگفت من حاج را آب میدهم، امیر المؤمنین ع فرمود من نمیدانم چه میگوئید اینکه افتخار شما بر من وجهی ندارد من بخدا و رسول ایمان آورده‌ام و تصدیق بروز قیامت کرده‌ام دیگر گفت جهاد در راه خدا از همه فاضل‌تر است، عمر گفت نزاع نکنید من از رسول سؤال میکنم کدام افضل است اینکه بود که اینکه آیه نازل گردید که آب دادن اهل حاج و تعمیر مسجد الحرام مثل کسی نیست و مساوی نیست با کسی که بخدا ایمان آورده و در راه خدا جهاد کند.

صفحه : ۲۲

[سوره التوبة (۹): آیات ۲۰ تا ۲۸]

اشاره

الَّذِينَ آمَنُوا وَ هاجَرُوا وَ جاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللّهِ بِأَموالِهِم وَ أَنفُسِهِم أَعظَمُ دَرَجَةً عِندَ اللّهِ وَ أُولئِكَ هُمُ الفائِزُونَ (۲۰) يُبَشِّرُهُم رَبُّهُم بِرَحمَةٍ مِنهُ وَ رِضوانٍ وَ جَنّاتٍ لَهُم فِيها نَعِيمٌ مُقِيمٌ (۲۱) خالِدِينَ فِيها أَبَداً إِنَّ اللّهَ عِندَهُ أَجرٌ عَظِيمٌ (۲۲) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا آباءَكُم وَ إِخوانَكُم أَولِياءَ إِنِ استَحَبُّوا الكُفرَ عَلَى الإِيمانِ وَ مَن يَتَوَلَّهُم مِنكُم فَأُولئِكَ هُمُ الظّالِمُونَ (۲۳) قُل إِن كانَ آباؤُكُم وَ أَبناؤُكُم وَ إِخوانُكُم وَ أَزواجُكُم وَ عَشِيرَتُكُم وَ أَموالٌ اقتَرَفتُمُوها وَ تِجارَةٌ تَخشَونَ كَسادَها وَ مَساكِنُ تَرضَونَها أَحَبَّ إِلَيكُم مِنَ اللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ جِهادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتّى يَأتِيَ اللّهُ بِأَمرِهِ وَ اللّهُ لا يَهدِي القَومَ الفاسِقِينَ (۲۴)

لَقَد نَصَرَكُمُ اللّهُ فِي مَواطِنَ كَثِيرَةٍ وَ يَومَ حُنَينٍ إِذ أَعجَبَتكُم كَثرَتُكُم فَلَم تُغنِ عَنكُم شَيئاً وَ ضاقَت عَلَيكُمُ الأَرضُ بِما رَحُبَت ثُمَّ وَلَّيتُم مُدبِرِينَ (۲۵) ثُمَّ أَنزَلَ اللّهُ سَكِينَتَهُ عَلى رَسُولِهِ وَ عَلَى المُؤمِنِينَ وَ أَنزَلَ جُنُوداً لَم تَرَوها وَ عَذَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ ذلِكَ جَزاءُ الكافِرِينَ (۲۶) ثُمَّ يَتُوبُ اللّهُ مِن بَعدِ ذلِكَ عَلى مَن يَشاءُ وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۲۷) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا المُشرِكُونَ نَجَسٌ فَلا يَقرَبُوا المَسجِدَ الحَرامَ بَعدَ عامِهِم هذا وَ إِن خِفتُم عَيلَةً فَسَوفَ يُغنِيكُمُ اللّهُ مِن فَضلِهِ إِن شاءَ إِنَّ اللّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۲۸)

صفحه : ۲۳

[ترجمه آيات]

آنکسانيکه ايمان آوردند و (از وطنشان) هجرت کردند و در راه خدا بمالها و نفسهاي خود جهاد نمودند درجه آنها نزد خدا عظيم‌تر است و آن جماعت ظفر يافته‌گانند در دنيا و آخرت [۲۰]
پروردگارشان مژده ميدهد بآنها برحمتي از خود و خوشنودي و بهشتهائي که براي آنها مهيا گرديده از براي آنها در آن باغها نعمتي است دائمي [۲۱]
در آن بهشتها هميشه جاويدانند و همانا نزد خدا است اجر بزرگ [۲۲]
اي کسانيکه ايمان آورده‌ايد پدرها و برادرهاي خود را دوستان نگيريد اگر اينها کفر را بر ايمان ترجيح ميدهند و کسيکه از شما آنها را دوست دارد پس آنها ستمکارانند [۲۳]
اي پيغمبر بگو اگر هست پدرهاي شما و پسرهاي شما و برادرهاي شما و زنهاي شما و عشيره شما و مالهائي را که جمع کرده‌ايد و تجارتيکه ميترسيد از کساد آن و منزلهائي که مي‌پسنديد محبوب‌تر است نزد شما از خدا و رسول او و جهاد در راه او پس منتظر باشيد تا بياورد خدا عقابش را و خدا هدايت نميکند جماعت فاسقين را [۲۴]
همانا حقيقةً خدا شما را در جاهاي بسياري ياري نمود و در جنگ (حنين) وقتي کثرت لشگر شما را بعجب آورد پس دفع نکرد آن کثرت شما چيزي را از صولت دشمن و زمين با فراخي آن بر شما تنگ گرديد پس پشت بر دشمن نموده و فرار کرديد [۲۵]
پس از آن خدا سکينت و اطمينان را بر رسولش و بر مؤمنين نازل گردانيد و فرود آورد قشوني را که شما آنها را نميديديد و عذاب نمود آنها را که کافر شدند و اينکه است پاداش کافرين [۲۶]
پس از آن خداوند قبول توبه ميکند از هر کس که ميخواهد و خدا آمرزنده و مهربان است [۲۷]
اي کسانيکه ايمان

صفحه : ۲۴

آورده‌ايد جز اينکه نيست که مشرکين نجس ميباشند و نبايد پس از اينکه سال نزديک بمسجد الحرام بشوند و اگر از نيامدن آنها ميترسيد فقير شويد پس زود باشد که خدا از فضل و کرم خودش شما را بي‌نياز گرداند همانا که خدا دانا و درستکار است [۲۸]

(توضيح آيات)

اشاره

الَّذِينَ آمَنُوا وَ هاجَرُوا وَ جاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللّهِ بِأَموالِهِم وَ أَنفُسِهِم آيه تتمه آيه بالا است که چنانچه در صفحه پيش گفته شد مشاجره و نزاع افتاد بين عباس عموي پيغمبر صلّي اللّه عليه و آله و سلّم و طلحه که هر يک ادعاي افضليت ميکردند حضرت امير ع آنها را نزد رسول اکرم [ص] برد باينکه آيه نازل گرديد که آنهائيکه ايمان آوردند و از وطنشان هجرت نمودند و بمال و نفسهايشان مجاهده نمودند أَعظَمُ دَرَجَةً عِندَ اللّهِ وَ أُولئِکَ هُمُ الفائِزُونَ (اعظم) افعل التفضيل است و مشعر بر اينکه است که اگر اينکه دو عمل که کليد دار خانه کعبه و آب دادن حاج باشد في نفسه فضيلت دارد لکن اولا فضيلت عمل متفرع بر ايمان است و ثانيا نميتوان اينکه

دو عمل را مقابل نمود با ایمان بخدا و مجاهده نمودن بمال و جان در راه خدا و برای یاری پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم زیرا که عظمت و مقام مجاهدین نزد خدا بسیار بزرگ است و کسیکه ایمان نیاورده هیچ فضیلتی برای او و عمل وی نیست بطوریکه غیر از اینها هر قدر عمل فی نفسه خوب بشمار رود در مقابل ایمان و جهاد در راه خدا چیزی نمیباشد و اینهائیکه چنین میباشند فائز گردیدند بفیوضات الهی، و جماعت الهیه و بعضی از اهل تسنن گفته‌اند مقصود از اینکه آیه علی ع است زیرا که مصداق کامل آن همان شخص بزرگوار است که در ایمان و عمل بر همه سبقت داشت و نیز در عمل

صفحه : ۲۵

و جهاد پیش دستی مینمود و در عمل اول کسی از مردها بود که با حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم نماز خواند و اول کسی بود که در رختخواب رسول [ص] خوابید و برای محافظت وجود مبارك حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم جانش را در معرض خطر قرار داد پس چگونه میتوان عمل او را با عمل دیگری مقایسه نمود تا اینکه گفته شود عمل او بزرگتر است اصلا اعمال دیگر در مقابل آن ناچیز است.

یُبَشِّرُهُم رَبُّهُم بِرَحمَةٍ مِنهُ وَ رِضوانٍ وَ جَنّاتٍ لَهُم فِیها نَعِیمٌ مُقِیمٌ در مقابل اعمال مؤمنین و مهاجرین و مجاهدین بمال و نفس نظر به اینکه که باید جزاء و پاداش مقابل عمل باشد، اول ایمان، دوم هجرت، سوم مجاهده در راه خدا بمال و نفسهایشان سه نوع پاداش برای آنها تذکر میدهد:

اول (برحمة منه) که مشمول رحمت خدا میباشند. دوم (رضوان) که خوشنودی خدا است و از هر فضیلتی بالاتر است. سوم- بهشتها (جنات) جمع جنة است یعنی نه یک بهشت بلکه بهشتهائی برای آنها آماده شده که جایگاه همیشه‌گی آنها است و در آن اقامت دارند و کلام را مؤکّد فرموده به:

خالِدِینَ فِیها أَبَداً إِنَّ اللّهَ عِندَهُ أَجرٌ عَظِیمٌ که اینکه اشخاص مخلّد در آن بهشتها میباشند بدرستیکه نزد خدا است بر اعمال بندگان جزای عظیم.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا آباءَکُم وَ إِخوانَکُم أَولِیاءَ إِنِ استَحَبُّوا الکُفرَ عَلَی الإِیمانِ وَ مَن یَتَوَلَّهُم مِنکُم فَأُولئِکَ هُمُ الظّالِمُونَ یعنی ای کسانیکه ایمان آورده‌اید نگیرید پدران و برادران خود را دوست خودتان اگر آنها ترجیح میدهند کفر را بر ایمان و هر کس از شما مؤمنین که آنها را دوست بگیرد پس آنها ظالم و ستمکار هستند، و در آیه بعد نهی را مؤکد گردانیده بقوله تعالی:

قُل إِن کانَ آباؤُکُم وَ أَبناؤُکُم وَ إِخوانُکُم وَ أَزواجُکُم وَ عَشِیرَتُکُم الخ خطاب برسول فرموده که بگو اگر پدران شما و پسران شما و برادران

صفحه : ۲۶

شما و زنهای شما و عشیره‌های شما و مالهائی که جمع کرده‌اید و تجارتیکه از کساد آن میترسید و منزلهائی را که دوست میدارید نزد شما محبوب‌تر باشد از خدا و رسول او و جهاد در راه خدا پس منتظر باشید تا اینکه خدا بیاورد حکمش را در باره شما و خدا هدایت نمیکند فاسقین را.

مفسرین گفته‌اند قبل از فتح مکه وقتی مؤمنین مأمور بهجرت شدند و خواستند مهاجرت نمایند بعضی را زنش باو میچسبید که ما را چگونه رها میکنی، بعضی را پدر و مادر و اولادان مانع میشدند و آنها را از هجرت جلوگیری میکردند و آن مؤمنین برای آنها هجرت را ترک مینمودند اینکه بود که حق تعالی در اینکه آیه آنان را توبیخ مینماید که امر دین مقدم بر نسب است و وقتی بدلالت آیه بالا قطع قرابت و الدین در آنجائیکه کفر را دوست‌تر دارند از ایمان جایز باشد در مورد غیر آنها قطع قرابت بطریق اولی واجب

است و در مورد دوستی خدا و رسولش باید قطع تعلق از آنها نمود زیرا که دین مقدم بر نسب است.
در حدیث است که احدی از شما طعم ایمان را نمی‌چشد مگر وقتی که دوستی او فی اللّه و بغض او فی اللّه باشد، و بعضی (عشیرتکم) را (عشیراتکم) بلفظ جمع قرائت نموده، و دیگری بر او اشکال کرده به اینکه که عرب (عشیره) را اگر خواست جمع ببندد (عشائر) میگوید نه (عشیرات) [مجمع البیان] فَتَرَبَّصُوا حَتّی یَأتِیَ اللّهُ بِأَمرِهِ حسن گفته آن وعید است بعقوبت نزدیک و اینکه آیه تکلیف شدیدی است برای مؤمن که بایستی از پدرها و اولادها و عشیره‌ها و تمام حظوظ دنیا برای دین مجرد بشود، اللهم وفقنا لما یوافق رضاک حتّی نحب فیک الابعدین و نبغض فیک الاقربین.
[طبرسی] لَقَد نَصَرَکُمُ اللّهُ فِی مَواطِنَ کَثِیرَةٍ وَ یَومَ حُنَینٍ تا آخر قبلا آیه ترجمه شده و برای فهم آن قدری محتاج بتوضیح است در داستان جنگ حنین باختلاف نقل کرده‌اند و ما در اینجا مختصرتر آنرا

صفحه : ۲۷

از جامع الجوامع طبرسی ترجمه مینمائیم.
مواطن حرب مقامات و موارد و محلّ آن است، و (حنین) وادی است بین مکه و طائف که در آن موضع حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با لشگر هوازن و ثقیف جنگ نمودند و لشگر اسلام در آنوقت دوازده هزار بودند، ده هزار نفر آنها در فتح مکه حاضر شدند و با آنها از طلقاء دو هزار نفر ضمیمه گردید، و لشگر هوازن و ثقیف چهار هزار نفر بودند وقتی دو لشگر یکدیگر را مشاهده نمودند مردی از مسلمانها از کثرت قشون مؤمنین تعجب کرد، گفته‌اند که او ابو بکر بود و گفت هرگز آنها بر ما غالب نخواهند گردید و حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از اینکه سخن بدش آمد قوله تعالی:
إِذ أَعجَبَتکُم کَثرَتُکُم فَلَم تُغنِ عَنکُم شَیئاً یعنی شما مسلمانان از کثرت خودتان تعجب نمودید و ندانستید که کثرت نفرات شما از شما بدی را دفع نمیکند، پس جنگ شدیدی واقع گردید و مسلمانها کلمه اعجابشان را درک نمودند (یعنی دانستند که کثرت عدد آنها را بی‌نیاز نگردانید) و مغلوب گردیدند و رو بفرار گذاردند و رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در مرکز خود باقی ماند و علی ع با علم و با دشمن جنگ میکرد، و عباس بن عبد المطلب از طرف راست دهنه قاطر رسول اللّه [ص] را گرفته بود و ابو سفیان بن حرث بن عبد المطلب از طرف چپ، و نه نفر از بنی هاشم و دهم آنها ایمن بن ام ایمن بود که در آن جنگ کشته شد، رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بعباس چون صدای بلندی داشت فرمود قشون را صدا کن، عباس بصدای بلند گفت ای جماعت مهاجرین و انصار ای اهل بیعت شجره ای اهل سورة البقره بکجا فرار کردید اینکه رسول خدا است عباس ندا را مکرر کرد آنها میگفتند لبیک لبیک و ملائکه با آنها نازل گردید پس رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نظر بکشته‌های مسلمین کرد و جلو لشگر آمد و گفت من پیمبرم دروغ نیست من پسر عبد المطلبم و از جانب خدا نصرت و مظفریت برای او آمد و هوازن مغلوب گردیدند و رو بفرار گذاردند.

صفحه : ۲۸

وَ ضاقَت عَلَیکُمُ الأَرضُ بِما رَحُبَت ثُمَّ وَلَّیتُم مُدبِرِینَ (بما رحبت) ماء، مصدریه است و (باء) بمعنی (مع) است یعنی (مع رحبها) و جار و مجرور در موضع حال است یعنی قشون رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از شدت ترس زمین با فراخی آن گویا بر آنان تنگ گردید نمیدانستند بکجا فرار کنند و پشت کردند و رفتند پس از آن خدای تعالی رحمت و سکینت را بر پیمبرش و بر مؤمنین آنهائیکه با او بودند نازل گردانید.
وَ عَذَّبَ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ ذلِکَ جَزاءُ الکافِرِینَ و عذاب کرد آنهائی را که کافر بودند بقتل و اسارت زنها و اولادهایشان و گرفتن

مالشان (ثم يتوب اللّه) يعنى بعد از آن مردمانى از آنها اسلام آوردند و خداى تعالى توبه آنها را قبول نمود، و گفته‌اند در آن روز شش هزار نفر اسير شدند و از شتر و گوسفند بقدرى مسلمانها از آنها بغنيمت گرفتند كه بشمار نميآيد [پايان] يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشرِكُونَ نَجَسٌ فَلا يَقرَبُوا المَسجِدَ الحَرامَ بَعدَ عامِهِم هذا نجس مصدر است و عرب هر اسمى را كه بمصدر وصف كند براى مبالغه است مثل اينكه گفته ميشود صوم و عدل و فطر و رضاء، يعنى عادل و صائم و مفطر و مرضى و نيز وقتى چيزى را بمصدر وصف كنند واحد و تثنيه و جمع و مذكر و مؤنث آن بيك لفظ گفته ميشود مثل اينكه گفته ميشود: رجل نجس بفتح جيم، و رجال نجس، و امرأة نجس بفتح جيم، و چنين است باقى مشتقات آن، و هر چيز پليد را نجس گويند مثل اينكه گفته ميشود: رجل نجس و امرأة نجس و قوم نجس.

و چون از محبّت و دوستى با مشركين نهى رسيد و امر شد بمنع كردن آنها را از دخول در مسجد الحرام، شايد آيه در مقام علت نهى برآمده كه دورى شما از آنها براى اينكه است كه آنها نجس العين ميباشند چه نجاستى تصور ميشود و چه

صفحه : ۲۹

قذارتى را ميتوان مقابل نمود كه مثل شرك بخدا و كفر و عدم ايمان بمقام كبريائى باشد و گويند مقصود از عام سال نهم هجرت است كه پس از نزول سوره برائة بود كه بر آنها بتوسط على ع خوانده شد.

[سخنان مفسرين در توجيه آيه]

اختلاف است در نجاست عينى كافر، جماعتى از فقهاء گفته‌اند كافر نجس العين است و دليل آنها ظاهر آيه است، و بروايت إبن عباس عين آنها نجس است مثل سگها و خنازير، و از امام صادق ع چنين روايت شده كسيكه با كافرى مصافحه كند و دستش تر باشد بايد دستش را تطهير كند و اگر دستش خشك باشد بديوار بمالد، و از حسن كه يكى از مفسرين سنيها است نيز همين طور نقل شده و ظاهرا در مذهب اماميّه اجماعى است كه مشرك و كافر نجسند و در آيه منع ميكند از داخل گرديدن آنها در مسجد الحرام كه پس از سال نهم هجرت مشركين داخل مسجد الحرام نشوند و حج ننمايند.

وَ إِن خِفتُم عَيلَةً فَسَوفَ يُغنِيكُمُ اللّهُ مِن فَضلِهِ إِن شاءَ إِنَّ اللّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ خطاب بمؤمنين نموده كه اگر شما از منع آنها در دخول مسجد الحرام از تنگ دستى و فقر ميترسيد زيرا كه در آمدن آنها ارزاق زياد ميشود و در نيامدنشان كم ميشود خداوند بزودى هر كس از شما را كه بخواهد روزى او را وسيع ميكند و شما را از فضل خودش از آنها بى‌نياز ميگرداند همانا خداى شما دانا و درستكار است بهر كس آنچه را كه شايسته آن است عطاء ميكند.

صفحه : ۳۰

[سوره التوبة (۹): آيات ۲۹ تا ۳۵]

اشاره

قاتِلُوا الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ لا بِاليَومِ الآخِرِ وَ لا يُحَرِّمُونَ ما حَرَّمَ اللّهُ وَ رَسُولُهُ وَ لا يَدِينُونَ دِينَ الحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتابَ حَتّى يُعطُوا الجِزيَةَ عَن يَدٍ وَ هُم صاغِرُونَ (۲۹) وَ قالَتِ اليَهُودُ عُزَيرٌ ابنُ اللّهِ وَ قالَتِ النَّصارى المَسِيحُ ابنُ اللّهِ ذلِكَ قَولُهُم بِأَفواهِهِم يُضاهِؤُنَ

قَولُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن قَبلُ قاتَلَهُمُ اللّهُ أَنّى يُؤفَكُونَ (۳۰) اتَّخَذُوا أَحبارَهُم وَ رُهبانَهُم أَرباباً مِن دُونِ اللّهِ وَ المَسِيحَ ابنَ مَريَمَ وَ ما أُمِرُوا إِلاّ لِيَعبُدُوا إِلهاً واحِداً لا إِلهَ إِلاّ هُوَ سُبحانَهُ عَمّا يُشرِكُونَ (۳۱) يُرِيدُونَ أَن يُطفِؤُا نُورَ اللّهِ بِأَفواهِهِم وَ يَأبَى اللّهُ إِلاّ أَن يُتِمَّ نُورَهُ وَ لَو كَرِهَ الكافِرُونَ (۳۲) هُوَ الَّذِي أَرسَلَ رَسُولَهُ بِالهُدى وَ دِينِ الحَقِّ لِيُظهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ لَو كَرِهَ المُشرِكُونَ (۳۳)

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيراً مِنَ الأَحبارِ وَ الرُّهبانِ لَيَأكُلُونَ أَموالَ النّاسِ بِالباطِلِ وَ يَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللّهِ وَ الَّذِينَ يَكنِزُونَ الذَّهَبَ وَ الفِضَّةَ وَ لا يُنفِقُونَها فِي سَبِيلِ اللّهِ فَبَشِّرهُم بِعَذابٍ أَلِيمٍ (۳۴) يَومَ يُحمى عَلَيها فِي نارِ جَهَنَّمَ فَتُكوى بِها جِباهُهُم وَ جُنُوبُهُم وَ ظُهُورُهُم هذا ما كَنَزتُم لِأَنفُسِكُم فَذُوقُوا ما كُنتُم تَكنِزُونَ (۳۵)

صفحه : ۳۱

[ترجمه]

جنگ كنيد با آنكسانی كه بخدا ايمان نمی‌آورند و نه بروز قيامت و حرام نميدانند آنچه را كه خدا و رسولش حرام كرده‌اند و نمی‌پذيرند دين حق را (و آنها) از كسانی هستند كه بآنها كتاب عطاء شده تا وقتی كه از دست خودشان جزيه بدهند در حاليكه آنان خوار شدگانند [۲۹]

يهوديها گفتند عزير پسر خدا است و نصاری گفتند مسيح پسر خدا است اينكه قول آنها است بدهنهايشان مشابه ميسازند سخن خود را بسخن كسانيكه پيش از ايشان كافر شدند خدا آنها را بكشد چگونه بر گردانيده ميشوند از حق بباطل [۳۰]

علماء و رهبانان را بغير خدا بربوبيت گرفتند و همچنين مسيح پسر مريم را و امر نشده‌اند مگر اينكه عبادت نمايند خدای واحد را نيست الهی مگر او منزه و مبراء است خدا از آنچه برای او شريك ميآورند [۳۱]

اراده ميكنند كه نور خدا را بدهنهايشان خاموش كنند و خدا اباء دارد مگر اينكه نور خود را تمام نمايد و لو اينكه كافرها كراهت دارند [۳۲]

خدا آنكسی است كه محمّد [صلی اللّه عليه و آله و سلّم] را فرستاد بهدايت يعنی بقرآن و دين حق كه اسلام است تا ظاهر و غالب گرداند اسلام را بر تمام دين‌ها و اگر چه مشركين كراهت داشته باشند [۳۳]

ای كسانيكه ايمان آورده‌ايد همانا بسياری از علماء و رهبانان مالهای مردم را بباطل ميخورند و راه خدا را می‌بندند و كسانی كه طلا و نقره را دفينه ميكنند و در راه خدا انفاق نمی‌نمايند مژده بده آنها را بعذاب دردناك [۳۴]

در روز كه گرم ميكنند آنرا در آتش جهنّم و پيشانی و پهلو و پشت او را داغ ميكنند و ملائكه بآنها گويند اينكه همانست كه برای خودتان ذخيره نموده بوديد پس بچشيد عذاب آنچه را كه اندوخته كرده بوديد [۳۵]

صفحه : ۳۲

(توضيح آيات)

قاتِلُوا الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ لا بِاليَومِ الآخِرِ وَ لا يُحَرِّمُونَ ما حَرَّمَ اللّهُ وَ رَسُولُهُ وَ لا يَدِينُونَ دِينَ الحَقِّ در اينكه آيه خدای تعالی بمؤمنين امر بقتال فرموده با آنهائيكه ايمان بخدا ندارند و نه بروز قيامت معترفند و نيز حرام نميدانند آنچه را كه خدا حرام نموده و متدين بدين حق نيستند و مقصود از اينها اهل كتاب از يهوديان و نصرانيانند مجاهد گفته پس از نزول اينكه آيه رسول صلّی اللّه

علیه و آله و سلّم داخل در جهاد تبوک شد، کلبی گفته بجنگ بنی قریظه و بنی النظیر روانه گردید و آنها با حضرت صلح کردند و آن اول جزیه‌ئی بود که اسلام از یهودیها گرفت و اول ذلتی بود که بر آنان وارد گردید.

و اینکه در آیه یهودیان و نصرانیان را توصیف نموده که بخدا و روز قیامت ایمان ندارند برای اینستکه آنها بزبان خدا میگویند لکن معرفت بخدا ندارند، یهودیها بتشبیه قائلند و نصرانیها بتثلیث، وقتی اینکه دو دسته از اهل دیانات راجع بتوحید اینکه طور کج باشند باقی فرق کفار حالشان معلوم است و ظاهر است که جز دین اسلام و مؤمنین دینی نیست که ایمان بخدا و روز قیامت بدرستی و حقیقت داشته باشد، و نیز برای خدا فرزند قائلند با اینکه نسبت فرزند بهر معنائی که باشد بر خدا روا نیست اینکه است که اینها بخدا یعنی بتوحید ایمان ندارند و نیز بقیامت اگر چه بزبان میگویند لکن بباطن و از روی دلیل معتقد نیستند بدلیل اینکه اگر معتقد بمعاد بودند در مقام جستن دین حق برمیآمدند مِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ حَتّی یُعطُوا الجِزیَةَ عَن یَدٍ وَ هُم صاغِرُونَ یعنی از اهل کتاب آنهائیکه بآنها کتاب عطاء شده مثل یهود و نصاری و او (وَ هُم صاغِرُونَ) حالیه است یعنی با آنها جنگ کنید تا جزیه بدهند در حالی که ذلیل باشند زیرا که آنها از ترس جانشان راضی میشوند که بمسلمانها جزیه

صفحه : ۳۳

بدهند و ظاهرا از سه دسته اهل دیانات جزیه میگرفتند: یهود و نصاری و مجوس که آنها با اینکه پیمبرشان و کتابشان معلوم نیست با اینکه حال از اهل دیانات محسوب گردیده‌اند و از آنها جزیه میگرفتند.

وَ قالَتِ الیَهُودُ عُزَیرٌ ابنُ اللّهِ خدای تعالی سخنان شنیع یهود و نصاری را بیان میکند که یهود عزیر را پسر خدا گفته‌اند و نصاری مسیح را پسر خدا دانسته‌اند و آیه دلیل بر اینکه است که اهل دیانات باید کشته شوند و یا جزیه بدهند بدلیل اینکه معروفین از اهل دیانات یهودیان و نصرانیانند و اینها بخدا و بتوحید که اس اساس ایمان است ایمان ندارند زیرا که توحید با ولد داشتن منافات دارد و یهودیها عزیر را إبن اللّه گفته‌اند و نصاری مسیح را إبن اللّه گویند و سخنان اینها شبیه بسخنان کسانی است که قبلا کافر شدند خدا آنها را لعنت کند چگونه دروغ بر خدا می‌بندند و چون اینها کافر شدند اینکه است که کفرشان قتل آنها را ایجاب نمود.

در مجمع البیان گفته (قالَتِ الیَهُودُ عُزَیرٌ ابنُ اللّهِ) از إبن عباس است که قائل باین قول جماعتی از آنها بودند که نزد نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمدند بعضی از آنها سلام بن مشکم و نعمان بن اوفی و شاس بن قیس و مالک بن الضنیف اینها گفتند عزیر پسر خدا است، و بقولی جماعتی از یهودیها در زمان پیش اینکه طور میگفتند و بعد آنان منقرض گردیدند، و عزیر کسی بود که تورات را از حفظ قرائت مینمود و جبرئیل باو تعلیم نموده بود اینکه بود که گفتند (عُزَیرٌ ابنُ اللّهِ) و خدای تعالی اینکه قول را بتمامشان نسبت داد لکن امروز یهودیها چنین نمیگویند مثل اینکه گفته میشود خوارج قائلند که اطفال مشرکین معذبند در صورتی که همه آنها نمیگویند بلکه فقط ازارقه از آنها چنین میگویند، و دلیل بر اینکه جماعتی از آنها قائل باین قول بودند اینکه است وقتی اینکه آیه را شنیدند با شدت حرصشان بر تکذیب رسول انکار ننمودند.

صفحه : ۳۴

وَ قالَتِ النَّصاری المَسِیحُ ابنُ اللّهِ ذلِکَ قَولُهُم بِأَفواهِهِم یعنی اینها چیزی بزبان گفتند که نه کتابی بر آن آمده و نه بر آن حجت و برهانی است و نه صحیح است، و بقولی اینها قولشان موافق با قلبشان نیست و اینکه سخن زور و بی‌معنی است که (بر آن برهانی ندارند) قوله تعالی (یَقُولُونَ بِأَفواهِهِم ما لَیسَ فِی قُلُوبِهِم).

یُضاهِؤُنَ قَولَ الَّذِینَ کَفَرُوا مِن قَبلُ قاتَلَهُمُ اللّهُ أَنّی یُؤفَکُونَ (یُضاهِؤُنَ) یعنی (یشابهون) از إبن عباس و موافقت کرده او را حسن، (قَولَ الَّذِینَ کَفَرُوا) یعنی [قول نصاری] شبیه قول کسانی است که (لات و عزی و مناة الثالثة الاخری) را عبادت میکنند. [إبن عباس و

مجاهـد و فراء] و بقولی قول آنهـا شبیه آنهـائی است که ملائکه را عبـادت میکننـد و گوینـد اینهـا بنات اللّه‌انـد (مِن قَبلُ) یعنی قول نصاری شبیه قول یهودیان پیش است پس نصاری گفتنـد (المَسِیحُ ابنُ اللّهِ) همان طوری که قبلا یهود میگفتند (عُزَیرٌ ابنُ اللّهِ) است (قاتَلَهُمُ اللّهُ) یعنی خدا آنها را لعنت کند، إبن عباس.

از إبن انبـازی نقـل شـده که گفته (اصل المقاتله) از قتل است وقتی بخـدا نسـبت داده شود بمعنی لعنت است زیرا کسـی را که خـدا لعنت کند بمنزله کسـی است که کشته شده باشد (أَنّی یُؤفَکُونَ) چگونه از حق برگشته‌اند و دروغ باو می‌بندند و گفته داعی آنها بر اینکه نسبت چیست.

(اتَّخَذُوا أَحبـارَهُم) یعنی علمـائهم (وَ رُهبـانَهُم) یعنی عبـادهم (أَرباباً مِن دُونِ اللّهِ) از ابی جعفر ع و ابی عبـد اللّه ع روایت شـده که گفته‌انـد [و اللّه اینهـا روزه نمیگیرنـد و نمـاز نمیخواننـد لکن برای خود حلاـل را حرام کردنـد و حرام را حلاـل نمودنـد و اینها تابع رهبانیین گردیدند (و عبدوهم من حیث لا یشعرون) از روی نفهمی آنها را عبادت نمودند].

از ثعلبی نقل میکننـد که او بسـند خود عن عـدی بن حاتم روایت کرده که گفته آمـدم نزد رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم و در گردن من صلیبی از طلا بود بمن گفت ای عدی اینکه

صفحه : ۳۵

بت که در گردن خودت میباشـد بینـداز، عـدی گفت من آنرا انـداختم پس از آن حضـرت از سورهٔ البرائهٔ اینکه آیه را قرائت نمود (اتَّخَذُوا أَحبارَهُم وَ رُهبانَهُم أَرباباً مِن دُونِ اللّهِ الـخ) عـدی بن حاتم گفته من گفتم ما آنان را پرسـتش نمیکنیم فرمود آیا نیست که حرام کرده‌انـد آنچه را که خدا حلال کرده و شـما آنرا حرام میدانید و حلال کرده‌اند آنچه را خدا حرام گردانیده و شـما آنرا حلال میدانید عدی گفته گفتم آری فرمود اینکه است عبادت آنها.

(وَ المَسِیحَ ابنَ مَریَمَ) یعنی بغیر خـدا مسیح را اله گرفتند (وَ ما أُمِرُوا إِلّا لِیَعبُدُوا إِلهاً واحِداً) یعنی معبود واحد (لا إِلهَ إِلّا هُوَ) مسـتحق عبادت نیست غیر او و عبادت محقق نمیگردد مگر برای او (سُبحانَهُ) تنزیه او است (عَمّا یُشرِکُونَ) یعنی او منزه است از آنچه شرک میآورند و منزه و مبراء است از آنچه باو نسبت میدهند و از آنچه لایق مقام قدس او نیست.

[پایـان] یُرِیـدُونَ أَن یُطفِؤُا نُورَ اللّهِ بِأَفواهِهِم وَ یَأبَی اللّهُ إِلّا أَن یُتِمَّ نُورَهُ وَ لَو کَرِهَ الکافِرُونَ جمـاعت کفـار و مشـرکین باین الفاظ و سخنان رکیك که از دهنشان بیرون میآید مراد و مقصودشان اینکه است که نور خدا را خاموش کنند.

بقولی مقصود از نور خـدا در اینجـا دین اسـلام است، و بقولی قرآنست، و بقولی کلمه توحیـد است و بمناسـبت آیه بالا که در مقام مذمت یهود و نصاری بود که توحید خدا را منکر بودند اینکه قول مناسب‌تر مینماید.

و در مجمع البیـان گفته بیـان اینکه کلاـم عجیب است و با اینکه حال متضـمن کوچکی آنها و ضـعف کیـد آنان است زیرا که دهن تأثیر نمیکند مگر در نور ضعیف مثل نور چراغ نه نور عظیم.

هُوَ الَّذِی أَرسَلَ رَسُولَهُ بِالهُدی وَ دِینِ الحَقِّ لِیُظهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ وَ لَو کَرِهَ المُشرِکُونَ او است خدائی که رسولش یعنی محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را فرستاد با اسباب هدایت

صفحه : ۳۶

از قرآن و قـوانین محکـم و ثـابت و معجزات ظـاهره و دیـن حـق یعنی دینی که بر حـق و مشـتمل بر حقـایق و از عین حقیقت صـادر گردیـده تـا اینکه چنین دین محکم و پاینـده را بر تمـام ادیـان عـالم غـالب گردانـد و بر کـل آنهـا مظفر و منصـور گردد و لو اینکه مشـرکین کاره باشـند یعنی بر خلاف میل آنها که اراده دارنـد بـدهنهای ناچیز خود نور خدا را خاموش گردانند، نور خدا یعنی دین

اسلام غالب بر همه ادیان است.

[سخنان مفسرین در توجیه آیه] إبن عباس در تفسیر آیه گفته حق تعالی محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را بر تمام شرایع مطلع گردانید.

۲- اکثر مفسرین گفته‌اند که [ها] در (لِيُظْهِرَهُ) راجع بدین حق است ابو هریره و ضحاک گفته‌اند معنی آیه اینست: تا اینکه دین حق را بر تمام دینها برتری بدهد و اینکه وقتی است که عیسی ع از آسمان فرود آید، سدی گفته اینکه وقت خروج مهدی [عج] است که همه دینها یکی شود و هیچکس نماند که اسلام نیاورد یا بطوع و رغبت یا بکره و اجبار یا بگردن او جزیه نهند و در اخبار موافق و مخالف چنین آمده، و اینکه قول از حضرت باقر [ع] و صادق [ع] و جمله اهل بیت علیهم السّلام روایت شده.

کلبی گفته هنوز تأویل آیه پدید نشده و قیامت بر پا نگردد تا پدید نشود [یعنی تا دین اسلام عالم را فرا نگیرد قیامت برپا نخواهد گردید].

مقداد اسود از رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکند که فرموده بر پشت زمین باقی نمیماند خانه‌ئی مگر اینکه کلمه اسلام در آن داخل میگردد

(اما بعز عزیز او بذل ذلیل)

یعنی یا خدا آنها را بتوفیق قبول اسلام عزیز گرداند که بطوع و رغبت ایمان آورند و اهل آن شوند و بآن عزیز گردند یا آنها را ذلیل میگرداند تا حق را بعنف گردن نهند.

[ابو الفتوح رازی] اخبار و احادیث از طرق شیعه و سنی راجع بظهور مهدی عجل اللّه تعالی فرجه

صفحه : ۳۷

و نزول عیسی ع از آسمان لا تعد و لا تحصی وارد گردیده، و حدیث

(یملأ الارض قسطا و عدلا بعد ما ملئت ظلما و جورا)

را میتوان گفت از متواترات است و آن در آخر الزمان خواهد بود.

و اینکه مطلب باضافه بر متواترات احادیث روی قاعده تکامل که بوجدان مشاهده میکنیم هر چیزی را که در عالم آفریده شده غایت و فایده‌ئی دارد و تا سیر استکمالی او بمنتهی نرسد تحول پیدا نمیکند البته برای زمین ما هم غایت و فایده‌ئی است که بایستی بکمال لایق بخود برسد و معلوم است که فائده زمین و اهل زمین اینست که کلمه توحید و اسلام سرتاسر آنرا فرا بگیرد و اینکه هنوز واقع نگردیده و نظر به اینکه که (وَ لَن تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّهِ تَبدِيلًا) سوره احزاب آیه ۶۲، بایستی بغایت برسد و بعد منحل گردد بعالم قیامت و آن همان موقع ظهور مهدی عجل اللّه تعالی فرجه است.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيراً مِنَ الأَحبارِ وَ الرُّهبانِ لَيَأكُلُونَ أَموالَ النّاسِ بِالباطِلِ وَ يَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللّهِ اینکه آیه توضیح آیه بالا است و بیان عمل احبار و رهبانیین است که عمل اینها چنین است که بدون حق مالهای مردم را میگیرند، و شاید مقصود اینکه باشد که آنها در احکام و شرایع مغالطه میکنند و رشوه میگیرند و در عمل تدلیس مینمایند و باطل را بصورت حق بر عوام جلوه میدهند و اینان از راه تدلیس که باطل را بصورت حق جلوه میدهند راه خدا را می‌بندند و مردم را گمراه میگردانند و نمیگذارند که اسلام بیاورند.

وَ الَّذِينَ يَكنِزُونَ الذَّهَبَ وَ الفِضَّةَ وَ لا يُنفِقُونَها فِي سَبِيلِ اللّهِ فَبَشِّرهُم بِعَذابٍ أَلِيمٍ شاید آیه اشاره باشد بهمان رهبانیین که اوصاف آنها را بیان نموده اگر چه ظاهر آیه اختصاص بآنها ندارد زیرا که (الَّذِينَ) از موصولات است و عموم دارد شامل میگردد هر کسی را که طلا و نقره را کنز کند و انفاق ننماید و ظاهرا

صفحه : ۳۸

مقصود از ترک انفاق منع زکوة است زیرا که در حدیث رسیده کسیکه زکوة مالش را اداء کند آیه شامل او نمیگردد اگر چه مالش زیاد باشد و آنرا دفینه کند در مجمع از نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل میکند که وقتی اینکه آیه نازل گردید گفت (تبا للذهب تبا للفضة)

و سه مرتبه مکرر نمود و اینکه مطلب بر اصحاب مشکل آمد عمر سؤال کرد ما چه مالی را بگیریم حضرت فرمود [زبان ذاکر و قلب شاکر و زوجه مؤمنه که شما را در دین کمک نماید] و نیز از امیر المؤمنین ع است که آنچه زیادتر از چهار هزار است آن کنز است خواه زکوة آنرا داده باشد یا زکوة نداده باشد.

و از امالی نقل شده که چون اینکه آیه نازل گردید رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گفت هر مالی که زکوة آن داده شده باشد آن کنز نیست اگر چه تحت هفت طبقه زمین باشد و هر مالیکه زکوة آن داده نشده باشد آن کنز است اگر چه روی زمین باشد یَومَ یُحمی عَلَیها فِی نارِ جَهَنَّمَ فَتُکوی بِها جِباهُهُم وَ جُنُوبُهُم وَ ظُهُورُهُم هذا ما کَنَزتُم لِأَنفُسِکُم فَذُوقُوا ما کُنتُم تَکنِزُونَ یعنی بشارت بده گنج کنندگان را بعذاب در روز که بر آن گنجها در دوزخ آتش برافروزند پس بآن دینار و درهم سوزان پیشانی‌ها و پهلوها و پشتهای آنها داغ کرده شود و بآنها گفته میشود اینست که برای خودتان گنج کرده بودید پس بچشید وبال آنچه را که ذخیره میکردید.

و از خود آیه معلوم میشود که آن مالیکه زکاتش داده نشده باشد و بدون مصرف جمع شده باشد چنین مالی است که در قیامت (یُحمی عَلَیها) در دنیا خوش بنظر میآید و در قیامت که هر چیزی بحقیقت جوهری خود ظاهر میگردد بصورت آتش شدید میگردد و بپیشانی و پهلو و پشت صاحبش داغ میزنند اینکه حقیقت طلا و نقره است اینکه است که در آیه کنز را مقید نموده بعدم انفاق و مناط همان مالی است که جمع شده و زکاتش داده نشده باشد.

صفحه : ۳۹

[سوره التوبة (۹): آیات ۳۶ تا ۴۰]

اشاره

إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِندَ اللّهِ اثنا عَشَرَ شَهراً فِی کِتابِ اللّهِ یَومَ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ مِنها أَربَعَةٌ حُرُمٌ ذلِکَ الدِّینُ القَیِّمُ فَلا تَظلِمُوا فِیهِنَّ أَنفُسَکُم وَ قاتِلُوا المُشرِکِینَ کَافَّةً کَما یُقاتِلُونَکُم کَافَّةً وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ مَعَ المُتَّقِینَ (۳۶) إِنَّمَا النَّسِیءُ زِیادَةٌ فِی الکُفرِ یُضَلُّ بِهِ الَّذِینَ کَفَرُوا یُحِلُّونَهُ عاماً وَ یُحَرِّمُونَهُ عاماً لِیُواطِؤُا عِدَّةَ ما حَرَّمَ اللّهُ فَیُحِلُّوا ما حَرَّمَ اللّهُ زُیِّنَ لَهُم سُوءُ أَعمالِهِم وَ اللّهُ لا یَهدِی القَومَ الکافِرِینَ (۳۷) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا ما لَکُم إِذا قِیلَ لَکُمُ انفِرُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ اثّاقَلتُم إِلَی الأَرضِ أَ رَضِیتُم بِالحَیاةِ الدُّنیا مِنَ الآخِرَةِ فَما مَتاعُ الحَیاةِ الدُّنیا فِی الآخِرَةِ إِلاّ قَلِیلٌ (۳۸) إِلاّ تَنفِرُوا یُعَذِّبکُم عَذاباً أَلِیماً وَ یَستَبدِل قَوماً غَیرَکُم وَ لا تَضُرُّوهُ شَیئاً وَ اللّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ (۳۹) إِلاّ تَنصُرُوهُ فَقَد نَصَرَهُ اللّهُ إِذ أَخرَجَهُ الَّذِینَ کَفَرُوا ثانِیَ اثنَینِ إِذ هُما فِی الغارِ إِذ یَقُولُ لِصاحِبِهِ لا تَحزَن إِنَّ اللّهَ مَعَنا فَأَنزَلَ اللّهُ سَکِینَتَهُ عَلَیهِ وَ أَیَّدَهُ بِجُنُودٍ لَم تَرَوها وَ جَعَلَ کَلِمَةَ الَّذِینَ کَفَرُوا السُّفلی وَ کَلِمَةُ اللّهِ هِیَ العُلیا وَ اللّهُ عَزِیزٌ حَکِیمٌ (۴۰)

صفحه : ۴۰

[ترجمه]

همانا عدد ماهها نزد خدا دوازده ماهست در کتاب خدا در روز که آسمانها و زمین را آفرید از آنها است چهار ماه حرام اینکه است حساب استوار پس در اینکه ماهها بنفس خود ستم نکنید با تمام مشرکین جنگ کنید همین طوری که آنها با تمام شما جنگ میکنند و بدانید حقیقهٔ خدا با پرهیزکاران است [۳۶]

همانا تأخیر انداختن حرمت ماهی بماه دیگر زیاد کردن کفر است بر کفر آنهائیکه کافر شدند باین کار گردانیده میشوند در گمراهی زیاد بر زیاد از ماههای حرام یک ماه را در سالی حلال میکنند و در سال دیگر همان ماه را حرام تا مطابق سازند با آن عدد چهار ماه را که خدا حرام کرده پس حلال میکنند آنچه را خدا حرام کرده برای آنان سوء عملشان آراسته گردیده و خدا قوم کافرین را هدایت نمیگرداند [۳۷]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید چیست شما را که وقتی بشما گفته میشود در راه خدا جهاد کنید بر زمین سنگین میشوید آیا بحیاهٔ دنیا راضی شدید عوض از آخرت پس نیست متاع دنیا نسبت بآخرت مگر اندک [۳۸]

اگر در راه خدا جهاد نکنید (خدا) شما را عذاب میکند عذاب دردناك و تبدیل میکند شما را بطائفه دیگر که فرمان ببرند و ضرری بر او وارد نمیگردد و خدا بر هر چیزی توانا است [۳۹]

اگر شما او را [پیمبرش را] یاری نکنید همانا خدا او را یاری نمود وقتی که کفار او را (از مکه) بیرون کردند دومی از دو تا [ابو بکر] که آن دو تا در غار بودند وقتی که (رسول) بهمراهش میگفت محزون مباش خدا با ما است پس خداوند سکینه و اطمینان را بر رسولش نازل گردانید و او را مؤید گردانید بقشونی که شما آنرا ندیدید و قرار داد کلمه کسانیکه کافر شدند ناچیز و در زیر و کلمه خدا بلند و اعلی است و خدا غالب و درستکار است [۴۰]

صفحه : ۴۱

(توضیح آیات)

إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِندَ اللّهِ اثنا عَشَرَ شَهراً فِی کِتابِ اللّهِ یَومَ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ مِنها أَربَعَةٌ حُرُمٌ اشاره به اینکه که در کتاب تکوینی در ابتداء خلقت اجسام عالم مطابق حکمت و علم بصلاح ماههای سال دوازده عدد تنظیم شده و چهار عدد آنها ماه حرام است که در آن جنگ و قتال حرام است و اینکه چهار ماه سه عدد آنها ذی القعده و ذی الحجه و محرم است که اینکه سه ماه دنبال هم میباشند و ماه رجب که از ماههای حرام است جدا افتاده.

ذلِکَ الدِّینُ القَیِّمُ فَلا تَظلِمُوا فِیهِنَّ أَنفُسَکُم وَ قاتِلُوا المُشرِکِینَ کَافَّةً کَما یُقاتِلُونَکُم کَافَّةً اینکه حسابی است پاینده و خطاب بمؤمنین است که بنفسهای خود ستم نکنید به اینکه که هتك حرمت ماههای حرام کنید و مرتکب حرام گردید و پس از تمام شدن چهار ماه حرام با تمام مشرکین جنگ کنید همان طوری که آنها در مقام قتال با تمام شماها میباشند، و قمی از حضرت باقر ع روایت کرده که (کَافَّةً) یعنی جمیعا.

وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ مَعَ المُتَّقِینَ بشارت برای مؤمنین با تقوی است فرموده بدانید که خدا با متقین است یعنی همانا خدا با اشخاص با تقوی است که گویا خدای تعالی برای مؤمنین با تقوی ضمانت نموده که شما اگر متقی و صالح باشید نصرت و مظفریت نصیب شما خواهد گردید زیرا که خدا یاور و مدد دهنده شما است.

إِنَّمَا النَّسِیءُ زِیادَةٌ فِی الکُفرِ یُضَلُّ بِهِ الَّذِینَ کَفَرُوا عمل مشرکین و کافرین چنین بوده که ماههای حرام را عقب می‌انداختند بماههای

دیگر که جنگ در آن جایز بود و البته غرض آنها تغییر دادن حکم خدا

صفحه : ۴۲

بوده اینکه است که فرموده اینکه عملشان زیادتی در کفر آنها است و باین عمل گمراه میگردند آنهائیکه کافر شدند و تغییر آنها چنین است:

يُحِلُّونَه عاماً وَ يُحَرِّمُونَه عاماً لِيُواطِؤُا عِدَّةَ ما حَرَّمَ اللّه يعنى قرار ميدهند ماه حرام را حلال در يک سال اگر محتاج بجنگ نشوند و ميگويند اينكه ماه بعوض آن ماه و آن ماه حلال را حرام ميگيرند در سال بعد كه عدد ماههاى حرام مطابق چهار عدد باشد.

در تفسير كاشفى گفته چون طبيعت اهل جاهليت بقتل و غارت عادت داشت و در ماههاى حرام جنگ نميكردند و از اينكه سه ماه متصل بهم جنگ حرام بود تنگ آمدند و گفتند ما سه ماه پى در پى بدون تاراج و غنيمت تحمل نداريم قلمس كنانى در موسم حج در موقف آمد و ايستاد و خطبه‌ئى خواند و گفت اى جماعت عرب خداى شما در اينكه سال محرم را حلال گردانيده و حرمت آنرا تأخير انداخته بماه صفر مردم قول او را قبول كردند، باز سال ديگر ندا داد كه خداى تعالى محرم را حرام گردانيد و صفر را حلال كرد و گاهى در اثناى محاربات حرام را نو ميكرد و حرمت او را تأخير ميانداخت بماهى بعد از آن و آنرا حلال ميكرد و در هر سالى چهار ماه را حرام ميدانستند لكن بماههاى حرام اختصاص نميدادند همين عدد را اختيار ميكردند و اينكه عمل را نسيئى مينامیدند اينكه است كه فرموده

(انما النسيئى زيادة فى الكفر)

همانا تأخير ماهى بماه ديگر افزونى است در كفر زيرا كه تحليل ما حرم اللّه و تحريم ما حلل اللّه كفرى ديگر مزيد بر كفرشان گرديد.

[پايان] زُيِّنَ لَهُم سُوءُ أَعمالِهِم وَ اللّهُ لا يَهدِى القَومَ الكافِرِينَ آن كافرين بدى اعمالشان در نظرشان آراسته گرديد و قبح اعمالشان را نيكو گمان كردند و خدا جماعت كافرين را هدايت نميكند.

هدايت نكردنشان شايد براى اينكه باشد كه كافرين اعمال بدشان در نظرشان نيكو جلوه ميكند و كفر در حاق قلبشان جاى گزين گرديده و ملكه نفسانى آنها

صفحه : ۴۳

شده اينكه است كه ديگر قابل هدايت نميباشند و چون ديگر استعداد ايمان ندارند خداى تعالى آنها را هدايت نميكند.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ما لَكُم إِذا قِيلَ لَكُمُ انفِرُوا فِى سَبِيلِ اللّهِ اثّاقَلتُم إِلَى الأَرضِ الخ در شأن نزول آيه گفته‌اند اينكه آيه راجع بجنگ تبوک است در سنه عشر پس از باز گشت مسلمانها از طائف رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم آنها را طلبيد و گفت براى جهاد با كفار بيرون رويد در آنموقع قحطى و شدت گرما و راه دور با كثرت عدد كفار توأم گرديده بود اينكه بود كه اينكه امر بر مؤمنين دشوار آمد و تهاون و سستى كردند، و گويند رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم سفرى نكرده بود كه دورتر و شديدتر از اينكه سفر باشد آنوقت اينكه آيه نازل گرديد.

(اثّاقَلتُم) در اصل (تثاقلتم) بوده [تا] را در [ثا] ادغام كردند چون قريب المخرج بودند پس الف وصل در ابتدايش در آوردند تا ممكن باشد ابتداء بآن.

(ما لَكُم) [بما] استفهامى عتاب مينمايد و مؤمنين را توبيخ ميكند كه اى مؤمنين چيست شما را كه وقتى بشما گفته شد بيرون رويد و در راه خدا جهاد نمائيد شما تهاون و سستى مينمائيد و بزمين دل بسته‌ايد و حيات دنياى دنى خود را برميگزينيد بر حيات آخرت

یعنی دنیای پست فانی را گرفته‌اید و آخرت باقی را رها کرده‌اید در صورتی که حیات دنیا نسبت بحیات جاودانی نیست مگر چیزی اندک.

إِلّا تَنفِرُوا یُعَذِّبکُم عَذاباً أَلِیماً وَ یَستَبدِل قَوماً غَیرَکُم وَ لا تَضُرُّوهُ شَیئاً وَ اللّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ در اینکه آیه تهدید سخت نموده بآنهائیکه در امر جهاد تهاون و تکاسل نمودند که اگر برای جهاد بیرون نروید خدای تعالی شما را عذاب میکند عذاب سخت و پس از هلاکت شما جماعت دیگری را بجای شما جای گزین میگرداند و چیزی

صفحه : ۴۴

باو ضرر نمیرساند و خدا بر هر چیزی توانا است، و در مرجع ضمیر (لا تَضُرُّوهُ) دو قول است: بقولی (الله) است، و بقولی (رسول) است یعنی برسول ضرری نمیرسانید و (یستبدل و یعذبکم) جزاء شرط است یعنی اگر بیرون نروید برای جهاد چنین میشود که هم شما را عذاب میکند و هم تبدیل میشوید بجماعت دیگری زیرا که خداوند بر همه چیز توانا است.

إِلّا تَنصُرُوهُ فَقَد نَصَرَهُ اللّهُ إِذ أَخرَجَهُ الَّذِینَ کَفَرُوا ثانِیَ اثنَینِ إِذ هُما فِی الغارِ إِذ یَقُولُ لِصاحِبِهِ لا تَحزَن إِنَّ اللّهَ مَعَنا ظاهرا خطاب بهمان جماعتی است که از امر جهاد تهاون نمودند یعنی اگر شما یاری رسول ما را نکنید بزودی خدای تعالی او را یاری میکند همان طوری که او را یاری نمود آنوقتیکه کفار مکه او را بیرون کردند و با او نبود مگر یک مردی در غار و آن غار کوهی بود در طرف راست مکه و دوری آن از مکه یک ساعت راه است و او برفیق خود ابو بکر میگفت محزون مباش همانا خدا با ما است، در تفسیر صافی از کافی از حضرت باقر ع روایت میکند که حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم در غار رو بابو بکر نمود و فرمود مطمئن باش خدا با ما است در حالیکه ترس ابو بکر را فرا گرفته بود و چون حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اضطراب او را دید گفت میخواهی ببینی مجالس اصحاب خودم را از انصار که دور هم نشسته‌اند و حدیث میکنند و ببینی جعفر و اصحابش را که در دریا سیر میکنند گفت آری حضرت دست بصورت او مالید آنوقت ابو بکر نظر کرد باصحاب و دید دور هم نشسته و حدیث میکنند و جعفر در دریا سیر میکند در آنوقت در دل ابو بکر گذشت که او ساحر است (فَأَنزَلَ اللّهُ سَکِینَتَهُ عَلَیهِ) در کافی از حضرت رضا ع اینکه طور قرائت نموده (علی رسوله) و حضرت فرمود ما اینکه طور قرائت میکنیم و اینکه چنین نازل گردیده، و نیز عیاشی از حضرت باقر ع روایت کرده که فرمود آنهائیکه بر ما دلیل میآورند بقوله تعالی (ثانِیَ اثنَینِ إِذ هُما فِی الغارِ) بر اینها آیه حجتی نیست قسم بخدا قال اللّه تعالی (فَأَنزَلَ اللّهُ سَکِینَتَهُ عَلی رَسُولِهِ) گفت آیا نمی‌بینی

صفحه : ۴۵

که سکینه بر رسول نازل گردیده، و در جوامع، قراء نسبت بصادق [ع] داده‌اند که فرموده (وَ أَیَّدَهُ بِجُنُودٍ لَم تَرَوها) یعنی ملائکه.

[پایان] وَ جَعَلَ کَلِمَةَ الَّذِینَ کَفَرُوا السُّفلی وَ کَلِمَةُ اللّهِ هِیَ العُلیا شاید (کلمه) کنایه باشد از شأن و منزلت یعنی خدای تعالی قرار داد دین و آئین کفار را در پائین‌تر از فرومایگان و دین حق و کلمه توحید را در بالاترین مراتب قرار داد و دین و شرع که آن کلمه علیا است همیشه بلند بوده و همیشه بلند خواهد بود، از إبن عباس نقل شده که کلمۀ کفار کفر است و شرک و کلمۀ خدای تعالی ایمان است و گفتن (لا اله الا الله).

وَ اللّهُ عَزِیزٌ حَکِیمٌ خدا غالب و درستکار است و البته پیمبرش را یاری میکند محتاج بیاری کردن دیگری نیست و معلوم است که از روی حکمت پیمبرش را ارشاد نمود که از شر کفار در غار پنهان گردد.

مفسرین گفته‌اند چون رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در غار رفت و نام آن [غار ثور] بود کبوتری آمد و درب غار خانه گذارد وقتی سراقۀ بن مالک آنجا رسید و او در پی گرفتن رسول بود و مردی از طائفه خزاعه بنام ابو کرز با آنها بود و او جای پای پیغمبر

صلّى اللّه عليه و آله و سلّم را ميديد و بدنبال آن ميرفت تا رسيد بدرب غار پس گفت اينكه جاى قدم محمّد [ص] است قسم بخدا كه مثل جاى قدمى است كه در مقام ابراهيم عليه السلام است و گفت اينكه جاى پاى ابى قحافه يا پسر او است و گفت از اينجا تجاوز نكرده‌اند يا بآسمان بالا رفته‌اند يا بزمين فرو شده‌اند.

و نيز خداوند بعنكبوت الهام نمود كه فورا آنجا تار دميد اينكه بود كه وقتى كفار چنين ديدند يقين كردند كه حضرت در غار نرفته گفته تا اينجا جاى قدم او است از اينجا يا بآسمان رفته يا بزمين فرو شده زيرا كه تار عنكبوت و خانه كبوتر شهادت ميدهد كه در غار نرفته است.

صفحه : ۴۶

[سوره التوبة (۹): آيات ۴۱ تا ۴۸]

اشاره

انفِرُوا خِفافاً وَ ثِقالاً وَ جاهِدُوا بِأَموالِكُم وَ أَنفُسِكُم فِي سَبِيلِ اللّهِ ذلِكُم خَيرٌ لَكُم إِن كُنتُم تَعلَمُونَ (۴۱) لَو كانَ عَرَضاً قَرِيباً وَ سَفَراً قاصِداً لاتَّبَعُوكَ وَ لكِن بَعُدَت عَلَيهِمُ الشُّقَّةُ وَ سَيَحلِفُونَ بِاللّهِ لَوِ استَطَعنا لَخَرَجنا مَعَكُم يُهلِكُونَ أَنفُسَهُم وَ اللّهُ يَعلَمُ إِنَّهُم لَكاذِبُونَ (۴۲) عَفَا اللّهُ عَنكَ لِمَ أَذِنتَ لَهُم حَتّى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَ تَعلَمَ الكاذِبِينَ (۴۳) لا يَستَأذِنُكَ الَّذِينَ يُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ اليَومِ الآخِرِ أَن يُجاهِدُوا بِأَموالِهِم وَ أَنفُسِهِم وَ اللّهُ عَلِيمٌ بِالمُتَّقِينَ (۴۴) إِنَّما يَستَأذِنُكَ الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ اليَومِ الآخِرِ وَ ارتابَت قُلُوبُهُم فَهُم فِي رَيبِهِم يَتَرَدَّدُونَ (۴۵)

وَ لَو أَرادُوا الخُرُوجَ لَأَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً وَ لكِن كَرِهَ اللّهُ انبِعاثَهُم فَثَبَّطَهُم وَ قِيلَ اقعُدُوا مَعَ القاعِدِينَ (۴۶) لَو خَرَجُوا فِيكُم ما زادُوكُم إِلاّ خَبالاً وَ لَأَوضَعُوا خِلالَكُم يَبغُونَكُمُ الفِتنَةَ وَ فِيكُم سَمّاعُونَ لَهُم وَ اللّهُ عَلِيمٌ بِالظّالِمِينَ (۴۷) لَقَدِ ابتَغَوُا الفِتنَةَ مِن قَبلُ وَ قَلَّبُوا لَكَ الأُمُورَ حَتّى جاءَ الحَقُّ وَ ظَهَرَ أَمرُ اللّهِ وَ هُم كارِهُونَ (۴۸)

صفحه : ۴۷

[ترجمه]

براى جنگ با كفار سبك باران و مجهزانه بيرون رويد و در راه خدا بمال و جانتان مجاهده كنيد و اينكه عمل براى شما خير است اگر بوده باشيد كه بدانيد [۴۱]

اگر خواسته دنيوى و سفرى ميانه و نزديك بود همانا تو را بطمع مال پيروى ميكردند و لكن بر اينها دور است مسافتى كه بايد بمشقت طى كنند، بزودى بخدا قسم ياد ميكنند كه اگر استطاعت داشتيم با شما بيرون ميآمديم اينان نفسهاى خود را هلاك ميكنند و خدا ميداند كه اينها دروغگويانند [۴۲]

خدا تو را عفو نمود براى چه باينها اذن دادى اگر اذن نميدادى تا بر تو ظاهر گردد آنهائيكه راست گفتند و دانا گردى بآنهائيكه دروغگويانند [۴۳]

از تو طلب رخصت نميكنند كسانيكه بخدا و روز قيامت ايمان آورده‌اند در اينكه با مالهايشان و نفسهايشان جهاد كنند و خدا بپرهيزكاران دانا است [۴۴]

جز اینکه نیست که از تو طلب اذن میکنند کسانیکه بخدا و روز آخرت ایمان ندارند، و قلبهای آنها در شک افتاده پس آنان در شک خود سرگردانند

و اگر آنان اراده کرده بودند که برای جهاد بیرون روند همانا اسباب سفر را آماده کرده بودند لکن خدا از موفق گردانیدن آنها و برانگیختن آنها کراهت داشت پس آنها را بازداشت و گفته شد بنشینید با نشسته گان [۴۶]

اگر اینکه منافقین با شما مؤمنین بیرون می‌آمدند برای شما زیاد نمیکردند جز تباهی و بدی و عذر و همانا بین شما مخالفت می‌انداختند و برای شما فتنه می‌جستند و در بین شما برای آنها جاسوسانند و خدا بستمکاران دانا است [۴۷]

همانا محققا منافقین پیش از اینکه در طلب فتنه بودند که امر را بر تو بگردانند تا اینکه حق آمد و امر خدا ظاهر گردید در حالی که آنها کراهت داشتند [۴۸]

.

صفحه : ۴۸

(توضیح آیات)

اشاره

انفِرُوا خِفافاً وَ ثِقالًا وَ جاهِدُوا بِأَموالِکُم وَ أَنفُسِکُم فِی سَبِیلِ اللّهِ ذلِکُم خَیرٌ لَکُم إِن کُنتُم تَعلَمُونَ

[سخنان مفسرین در توجیه آیه]

۱- اول آیه‌ئی بود از سوره برائة که بر رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرود آمد [ابو الضحی] ۲- (خِفافاً وَ ثِقالًا) پیر باشید یا جوان، یعنی اگر پیر باشید یا جوان باید بروید.

[مجاهد و عکرمه و بعض دیگر از مفسرین] ۳- خفافا من المال، اگر توانگرید یا درویش باید بیرون بروید [ابو صالح] ۴- ثقال، آنهائیکه مشغول بصنعت باشند یا بیکار. [إبن زید] ۵- سواره باشید یا پیاده، و آراء دیگری نیز در معنی (خِفافاً وَ ثِقالًا) گفته‌اند و از مفسرین نقل کرده‌اند که در بیان آن چندان فائده‌ئی بنظر نمیآید.

خلاصه از آیه چنین برمیآید که در امر جهاد مخصوصا جنگ تبوک که برای سختی آن عذر میآورند تأکید بیشتری شده که بهر حالی هستید باید بروید و در راه خدا بمال و جانتان جهاد نمائید و اگر شما مؤمنین آن فوائدیکه در جهاد نصیب شما میشود میدانستید در امر جنگ تبوک تهاون و سستی نمی‌نمودید.

لَو کانَ عَرَضاً قَرِیباً وَ سَفَراً قاصِداً لَاتَّبَعُوکَ وَ لکِن بَعُدَت عَلَیهِمُ الشُّقَّةُ اسم کان محذوف است یعنی (لو کان ما دعوتهم الیه عرضا قریبا) اگر اینکه آنها را بآن دعوت میکنی یعنی جهادی که بآنها امر میکنی اگر غنیمتی نزدیک بود (قاصدا) در اینجا بمعنی ذو قصد است یعنی اگر سفری بود میانه که نه خیلی دور بود و نه نزدیک همانا متابعت تو را مینمودند لکن چون اینکه راهی که آنها را امر بآن میکنی راهی است دور یعنی تبوک و بمشقت و سختی باید طی نمود اینکه است که سستی مینمایند.

از عیاشی نقل میکنند که از حضرت صادق ع روایت میکند که فرموده

صفحه : ۴۹

است خدا میدانست که اگر غنیمتی بود نزدیک و سفری متوسط عمل میکردند وَ سَیَحلِفُونَ بِاللّهِ لَوِ استَطَعنا لَخَرَجنا مَعَکُم اینکه یکی از پیش گوئیهای قرآن بشمار میرود که برسولش خبر میدهد که آنهائیکه در امر جهاد تبوک تهاون و سستی نمودند وقتی شما از جنگ برگشتید در مقام عذرخواهی برمیآیند و قسم بخدا یاد میکنند که اگر ما استطاعت داشتیم با شما بیرون میآمدیم برای جهاد.

یُهلِکُونَ أَنفُسَهُم وَ اللّهُ یَعلَمُ إِنَّهُم لَکاذِبُونَ در کتاب توحید صدوق از حضرت صادق ع روایت شده که گفت خدا قول آنها را تکذیب نموده که گفتند ما اگر استطاعت داشتیم با شما بیرون میآمدیم آنها دروغ گفتند که ما استطاعت برای خروج نداشتیم استطاعت داشتند عَفَا اللّهُ عَنکَ لِمَ أَذِنتَ لَهُم حَتّی یَتَبَیَّنَ لَکَ الَّذِینَ صَدَقُوا وَ تَعلَمَ الکاذِبِینَ قمی از حضرت باقر ع روایت کرده تا اینکه بشناسی اهل غدر و آنهائی که بدون عذر نشستند.

در تفسیر صافی از جوامع نقل میکند که گفته اینکه معاتبه که خدای تعالی رسولش را عتاب میکند معاتبه لطیفی است که قبل از عتاب ابتداء بعفو میکند و جایز است عتاب از خدا در چیزیکه غیر آن بهتر است یعنی اگر اذن نداده بودی قبل از تبین آن اولی بود نه اینکه گناه کردی خصوصا نسبت بانبیاء و اینکه طور نیست که از جنایت باشد حاشا سید الانبیاء از اینکه جنایت باو نسبت داده بشود.

در عیون اخبار الرضا ع در جواب سؤال مأمون از عصمت انبیاء که فرمود اینکه از آن چیزهائی است که نازل شده از قبیل (ایاک اعنی و اسمعنی یا جارة) خدا خطاب بپیمبرش نموده و مرادش امّت او بودند، و مثال فارسی آن اینکه است که میگویند (بدر میزنم دیوار تو بشنو).

صفحه : ۵۰

لا یَستَأذِنُکَ الَّذِینَ یُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ أن یُجاهِدُوا بِأَموالِهِم وَ أَنفُسِهِم وَ اللّهُ عَلِیمٌ بِالمُتَّقِینَ اینکه آیه معیار و تمیز دادن بین مؤمن را از غیر مؤمن اینکه طور بیان مینماید که آنکسیکه واقعا و حقیقهً بخدا و روز قیامت ایمان دارد علامت چنین ایمانی اینکه است که در امر جهاد بلکه در هر امر خیری سبقت میگیرد و بمجرد اینکه فرمان جهان صادر گردید با مال و جان خود در راه خدا جهاد میکند و از تو طلب اذن نمیکند زیرا که مؤمن خود را موظف میداند که مطیع امر مولی باشد و خدا عالم و دانا است بکسانیکه متقی و پرهیزکارند.

إِنَّما یَستَأذِنُکَ الَّذِینَ لا یُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ وَ ارتابَت قُلُوبُهُم فَهُم فِی رَیبِهِم یَتَرَدَّدُونَ خدای تعالی برسولش خبر میدهد و سبب لمی اذن خواهان را اینکه طور تذکر میدهد که آنهائیکه از تو در قعود و نرفتن بجنگ اذن می‌طلبند آنان کسانی میباشند که بخدا و قیامت ایمان ندارند و در قلبشان شک است و در شکشان مترددند یعنی ایمان در قلبشان تمرکز ننموده گاهی مایل بایمان و گاهی مایل بکفرند وَ لَو أَرادُوا الخُرُوجَ لَأَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً وَ لکِن کَرِهَ اللّهُ انبِعاثَهُم فَثَبَّطَهُم وَ قِیلَ اقعُدُوا مَعَ القاعِدِینَ اگر اینکه منافقین میخواستند با مؤمنین برای جهاد بیرون روند البته زاد و توشه سفر را مهیا مینمودند و لکن خدا حرکت آنها را کراهت داشت و نخواست با مؤمنین در جنگ همراهی نمایند اینکه بود که خوف را بر آنها غالب گردانید و آنها را از حرکت بازداشت و بآنان گفته شد بنشینید با نشسته گان یعنی زنها و بچه‌ها و مریضها و اینکه اشاره بکمال پستی آنها است.

لَو خَرَجُوا فِیکُم ما زادُوکُم إِلّا خَبالًا وَ لَأَوضَعُوا خِلالَکُم یَبغُونَکُمُ الفِتنَةَ وَ فِیکُم سَمّاعُونَ لَهُم وَ اللّهُ عَلِیمٌ بِالظّالِمِینَ آیه توقع دخل است که گفته نشود خدا خودش خواسته بود که آن جماعت

صفحه : ۵۱

از آن فیض عظمی یعنی جهاد باز شوند زیرا که آیه صریح در اینکه است که خدا کراهت داشت یعنی نمیخواست که آنها حرکت کنند و البته وقتی خدا نمیخواست چگونه بر آنها قدرت حرکت بود، آیه پیش بینی نموده و فرموده اگر اینکه منافقین با شما مؤمنین خارج میشدند و داخل جنگ میگردیدند بر شما افزوده نمیگردید مگر تباهی و بدی یعنی چون اینها در دل دشمن اسلام بودند اگر داخل جنگ میشدند مکراندیشی مینمودند و بین شما تفرقه میانداختند و بنای سخن چینی و جاسوسی میگذاردند و فساد مینمودند تا اینکه بین شما فتنه و فساد واقع گردد و بین شما (سماعون لهم) جماعتی هستند که جاسوسی میکنند برای منافقین و رموز جنگی شما را بدشمنانتان میرسانند تا اینکه بین شما فتنه اندازند و جمعیت شما را تبدیل بتفرقه نمایند برای اینکه باین وسیله دشمن بر شما غالب گردد و شما شکست بخورید و خدا عالم و دانا است و ستمکاران را میشناسد.

لَقَدِ ابتَغَوُا الفِتنَةَ مِن قَبلُ وَ قَلَّبُوا لَکَ الأُمُورَ حَتّی جاءَ الحَقُّ وَ ظَهَرَ أَمرُ اللّهِ وَ هُم کارِهُونَ خدای تعالی رسولش را متذکر میگرداند که اینکه منافقین همانهائی میباشند که قبلا در صدد فتنه و فساد بودند و بمکر و تدلیس کارهای تو را دگرگون میکردند و مسلمانها را متفرق میگردانیدند مثل اینکه در جنگ احد از جنگ فرار کردند و در جنگ خندق گفتند (یا اهل یثرب لا مقام لکم) و نیز در جاهای دیگر در ابطال کار تو حیله‌ها نمودند تا وقتی که حق آمد یعنی نصرت الهی و تأیید ربانی شامل حال تو گردید و ظاهر و غالب شد امر خدائی و اعلاء کلمهٔ حق بر اهل عالم ظاهر گردید و حال آنکه اینکه منافقین کاره بودند و نمیخواستند که مؤمنین غالب شوند.

صفحه : ۵۲

[سوره التوبهٔ (۹): آیات ۴۹ تا ۵۵]

اشاره

وَ مِنهُم مَن یَقُولُ ائذَن لِی وَ لا تَفتِنِّی أَلا فِی الفِتنَةِ سَقَطُوا وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَةٌ بِالکافِرِینَ (۴۹) إِن تُصِبکَ حَسَنَةٌ تَسُؤهُم وَ إِن تُصِبکَ مُصِیبَةٌ یَقُولُوا قَد أَخَذنا أَمرَنا مِن قَبلُ وَ یَتَوَلَّوا وَ هُم فَرِحُونَ (۵۰) قُل لَن یُصِیبَنا إِلاّ ما کَتَبَ اللّهُ لَنا هُوَ مَولانا وَ عَلَی اللّهِ فَلیَتَوَکَّلِ المُؤمِنُونَ (۵۱) قُل هَل تَرَبَّصُونَ بِنا إِلاّ إِحدَی الحُسنَیَینِ وَ نَحنُ نَتَرَبَّصُ بِکُم أَن یُصِیبَکُمُ اللّهُ بِعَذابٍ مِن عِندِهِ أَو بِأَیدِینا فَتَرَبَّصُوا إِنّا مَعَکُم مُتَرَبِّصُونَ (۵۲) قُل أَنفِقُوا طَوعاً أَو کَرهاً لَن یُتَقَبَّلَ مِنکُم إِنَّکُم کُنتُم قَوماً فاسِقِینَ (۵۳)

وَ ما مَنَعَهُم أَن تُقبَلَ مِنهُم نَفَقاتُهُم إِلاّ أَنَّهُم کَفَرُوا بِاللّهِ وَ بِرَسُولِهِ وَ لا یَأتُونَ الصَّلاةَ إِلاّ وَ هُم کُسالی وَ لا یُنفِقُونَ إِلاّ وَ هُم کارِهُونَ (۵۴) فَلا تُعجِبکَ أَموالُهُم وَ لا أَولادُهُم إِنَّما یُرِیدُ اللّهُ لِیُعَذِّبَهُم بِها فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ تَزهَقَ أَنفُسُهُم وَ هُم کافِرُونَ (۵۵)

صفحه : ۵۳

[ترجمه]

و از منافقین کسی باشد که (برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) گوید بمن اذن بده که نیایم بجهاد و مرا در فتنه مینداز آگاه باش که در فتنه افتاده‌اند و همانا جهنّم بکافرین احاطه دارد [۴۹]

اگر برسد بتو نیکوئی بدشان میآید و اگر برسد بتو مصیبتی میگویند ما در کار خود پیش‌بینی کرده بودیم و اعراض میکنند در حالی

که شادمانند [۵۰]

(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بگو هرگز بما نمیرسد مگر آنچه را که خدا برای ما نوشته است خدا یار و سازنده کار ما است و باید مؤمنین بر خدا توکل نمایند [۵۱]

آیا شما انتظار می‌برید که بما یکی از دو نیکی برسد و ما منتظریم که بشما از نزد خدا عذابی برسد یا بدست ما پس انتظار ببرید ما هم با شما از انتظار برندگانیم [۵۲]

باینها بگو انفاق کنید از روی میل یا از روی کراهت هرگز از شما قبول نخواهد شد زیرا که شما گروه فاسقینید [۵۳]

و چیزی مانع نگردیده از قبولی انفاقات آنها مگر اینکه آنان بخدا و برسولش کافر شدند و بنماز جماعت نمیآیند مگر در حالیکه کسل میباشند و انفاق نمیکنند مگر اینکه کراهت دارند [۵۴]

پس تو را بعجب نیاورد مال آنها و نه اولاد آنها همانا خدا اراده نموده که آنانرا بمال و اولاد در دنیا عذاب کند و روحشان از بدنشان بیرون رود در حالیکه کافرند [۵۵]

.

صفحه : ۵۴

(توضیح آیات)

اشاره

وَ مِنهُم مَن یَقُولُ ائذَن لِی وَ لا تَفتِنِّی أَلا فِی الفِتنَةِ سَقَطُوا مقول قول بعض منافقین است و شاید مقصود همانهائی بودند که از جنگ تبوک سرپیچی نمودند و آن منافقین میخواستند نفاق خود را بپوشانند اینکه بود که نزد پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمدید، گفته‌اند مقصود (جد بن قیس است) که رسول [ص] باو فرمود بیا بجنگ رومیها گفت من مردی هستم مشتاق زنها میترسم دخترهای آنها را ببینم و بفتنه افتم، و شاید مقصودشان اینکه بود ما را در گناه ترک امر خود مینداز تا اینکه مخالفت امر تو عذاب بر ما ایجاب نماید، آگاه باشید که اینها در فتنه سقوط نموده و واقع گردیده‌اند زیرا که نفاق آنها ظاهر گردیده یا در فتنه و آزمایش تخلف از جنگ واقع گردیده‌اند.

وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَةٌ بِالکافِرِینَ شاید آیه اشاره باین باشد خواه باینها امر بجهاد با کفار بشود یا نشود و خواه بظاهر از ترس شمشیر مؤمنین تابع بشوند یا نشوند اینها در فتنه واقع گردیده‌اند و جهنّم در باطن اینها بحقیقت افروخته شده و واقع در آنند و لو اینکه در صورت نمایان نیست لکن آثار جهنّم در آنها نمایان است بطوریکه گویا در وسط آن قرار گرفته‌اند.

إِن تُصِبکَ حَسَنَةٌ تَسُؤهُم وَ إِن تُصِبکَ مُصِیبَةٌ یَقُولُوا قَد أَخَذنا أَمرَنا مِن قَبلُ وَ یَتَوَلَّوا وَ هُم فَرِحُونَ خدای تعالی باین آیات خباثت نفس منافقین را برسولش تذکر میدهد که اینکه جماعت چنینند هرگاه بتو حسنه‌ئی برسد بدشان میآید، ظاهرا مقصود از حسنه فتح و غنیمت و مظفریت است و اگر بتو مصیبتی برسد از غلبه کفار و غارت گویند ما کار خود را پیش‌بینی کرده بودیم که داخل فتنه نشدیم و شادی‌کنان برمیگردند بخانه‌های خودشان.

صفحه : ۵۵

قُل لَن يُصِيبَنا إِلّا ما كَتَبَ اللّهُ لَنا هُوَ مَولانا ای محمّد باین منافقين که منتظرند بتو و مؤمنين آسيبی برسد بگو هرگز بما از فتح و فيروزی يا سختی و دشواری نخواهد رسيد مگر آنچه را که خدا در لوح محفوظ و دفتر آفرينش در ازل نوشته و ثبت گردانيده (لا تبديل لسنهٔ اللّه) اشاره به اينکه که خواست شما در ضرر و نفع ما تغييری در تقديرات ازلی حق تعالی نميدهد و آنچه برای ما از روی حکمت و علم بصلاح خواسته و نوشته تغييرپذير نخواهد بود او است صاحب و مولای ما آنچه بر ما مقرّر گردانيده بجان و دل می‌پذيريم.

وَ عَلَى اللّهِ فَلْيَتَوَكَّلِ المُؤمِنُونَ و مؤمنين باقتضای ايمانشان بايستی اتکاء و اميدشان بخدا باشد نه بر مظفريت و غلبه بر اعداء و بدانند که آنچه خداوند بر آنها نوشته و در عالم قضاء مقرّر گردانيده خواه غلبه و مظفريت باشد يا مغلوبيت تماما بنفع و صلاح آنها تمام ميشود و نيز آنچه موافق ميل و خواهش نفسانی آنها باشد يا نباشد خواه موافق ميل منافقين باشد يا نباشد وظيفه شخص مؤمن که ايمان در قلبش نفوذ نموده چنين است.

قُل هَل تَرَبَّصُونَ بِنا إِلّا إِحدَى الحُسنَيَينِ وَ نَحنُ نَتَرَبَّصُ بِكُم أَن يُصِيبَكُمُ اللّهُ بِعَذابٍ مِن عِندِهِ أَو بِأَيدِينا فَتَرَبَّصُوا إِنّا مَعَكُم مُتَرَبِّصُونَ (تربص) انتظار چيزی را گويند چه متاعی باشد که انتظار گرانی يا ارزانی آنرا داشته باشند يا امری که در انتظار زوال يا حصول آن باشند.

باين منافقين بگو که آيا انتظار ميبريد برای ما مگر يکی از دو نيکی را شايد مقصود از (حسنيين) يا کشته شدن در راه خدا و فوز ببهشت باشد يا فتح و غلبه و فيروزی و بدست آوردن غنيمت، و ما نيز منتظريم که يا عذاب بر شما نازل گردد يعنی عذاب استيصالی آن طوری که برای امتهای پيشينيان وارد گرديده و يا بدست مؤمنين کشته گرديد.

صفحه : ۵۶

در تفسير صافی از نهج البلاغه و در کافی از امير المؤمنين ع روايت ميکند که فرموده مرد مؤمن مبراء از خيانت است و انتظار ميبرد يکی از دو امر نيک را يا داعی خدا را يعنی مرگ را پس آخرت برای او بهتر است و يا رزق خدا را پس او صاحب عيال و مال ميشود و با او است دين او و حسب او.

و در کافی از حضرت باقر ع (الا احدی الحسنيين) يا موت است در طاعت خدا يا ادراک ظهور امام و ما هم انتظار ميکشيم يا آنچه در آن از شدت است اينکه بآنها از نزد خدا عذاب برسد گفت آن مسخ است يا بدست ما و آن قتل است.

[پايان] قُل أَنفِقُوا طَوعاً أَو كَرهاً لَن يُتَقَبَّلَ مِنكُم إِنَّكُم كُنتُم قَوماً فاسِقِينَ ای رسول صلّی اللّه عليه و آله و سلّم باينها بگو شما هر چه انفاق کنيد خواه از روی رغبت و ميل نفسانی باشد يا از روی کره و بی‌رغبتی انجام گيرد هرگز از شما قبول نخواهد گرديد زيرا که شما منافقيد و البته منافق فاسق است.

آری اگر عمل از روی ايمان و تقوی صادر گردد برای صاحبش اجر جزيل مهيا ميگردد و اگر از روی نفاق و عدم خلوص واقع گردد هر قدر هم زياد باشد ذره‌ئی نتيجه بخش نخواهد گرديد قولی تعالی (إِنَّما يَتَقَبَّلُ اللّهُ مِنَ المُتَّقِينَ) شاهد بر اينکه است.

وَ ما مَنَعَهُم أَن تُقبَلَ مِنهُم نَفَقاتُهُم إِلّا أَنَّهُم كَفَرُوا بِاللّهِ وَ بِرَسُولِهِ وَ لا يَأتُونَ الصَّلاةَ إِلّا وَ هُم كُسالى وَ لا يُنفِقُونَ إِلّا وَ هُم كارِهُونَ در اينکه آيه سبب لمی عدم قبول اعمال منافقين را تذکر ميدهد و بيان ميکند آنچه را که سبب عدم قبولی اعمال آنها و انفاقات آنها است، اس اساس آن کفر و عدم ايمان است که کفر بخدا و برسول اعمال را هر قدر هم نيک بنظر آيد حبط ميکند و همين کفر منافقين بوده که آنها از ترس شمشير مؤمنين اظهار ايمان مينمودند و در نماز جماعت حاضر ميگرديدند در حاليکه کسل بودند زيرا که ايمان در قلب آنان جای گزين نشده بود و نيز از روی کراهت و دشواری

صفحه : ۵۷

انفاق مینمودند زیرا که امید بوعده‌هائی که بپاداش انفاق کننده داده معتقد نبودند در کافی از حضرت صادق ع چنین روایت کرده (که با ایمان هیچ عملی ضرر نمیرساند و با کفر هیچ عملی نفع ندارد آیا نمی‌بینی اینکه خدای تعالی گفته (و ما منعهم ان تقبل منهم نفقاتهم الّا انهم کفروا باللّه و برسوله صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) و عیاشی نیز همین معنی را گفته، [تفسیر صافی] فَلا تُعجِبکَ أَموالُهُم وَ لا أَولادُهُم إِنَّما یُرِیدُ اللّهُ لِیُعَذِّبَهُم بِها فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ تَزهَقَ أَنفُسُهُم وَ هُم کافِرُونَ

[سخنان مفسرین در توجیه آیه]

۱- در آیه تقدیم و تأخیر است (فلا تعجبک اموالهم و لا اولادهم فی الحیاة الدنیا انما یرید اللّه لیعذبهم بها فی الآخرة).
[إبن عباس و قتاده] ۲- تعذیب آنها در دنیا بسبب مال و اولاد از جهت سختی تکلیف آنها است در امر بزکوة و اداء کردن آن و کشته شدن اولادشان در جنگ [حسن و بلخی] ۳- عذاب آنها از جهت حفظ اولاد و اموال و شدائدی که از قبل آنها وارد میگردد یا محروم شدن منفعت بردن از آنها. [إبن زید] ۴- عذاب آنها در دنیا از جهت اسیر شدن اولاد و بغنیمت بردن مال آنها است. [جبائی] ۵- عذاب بجمع کردن مال و حفظ و بخل آن و اولاد و حب آن و حزن بر تلف و موت آن و مفارقت از اینها.
[خلاصه از مجمع البیان]

صفحه : ۵۸

[سوره التوبة (۹): آیات ۵۶ تا ۶۳]

اشاره

وَ یَحلِفُونَ بِاللّهِ إِنَّهُم لَمِنکُم وَ ما هُم مِنکُم وَ لکِنَّهُم قَومٌ یَفرَقُونَ (۵۶) لَو یَجِدُونَ مَلجَأً أَو مَغاراتٍ أَو مُدَّخَلاً لَوَلَّوا إِلَیهِ وَ هُم یَجمَحُونَ (۵۷) وَ مِنهُم مَن یَلمِزُکَ فِی الصَّدَقاتِ فَإِن أُعطُوا مِنها رَضُوا وَ إِن لَم یُعطَوا مِنها إِذا هُم یَسخَطُونَ (۵۸) وَ لَو أَنَّهُم رَضُوا ما آتاهُمُ اللّهُ وَ رَسُولُهُ وَ قالُوا حَسبُنَا اللّهُ سَیُؤتِینَا اللّهُ مِن فَضلِهِ وَ رَسُولُهُ إِنّا إِلَی اللّهِ راغِبُونَ (۵۹) إِنَّمَا الصَّدَقاتُ لِلفُقَراءِ وَ المَساکِینِ وَ العامِلِینَ عَلَیها وَ المُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُم وَ فِی الرِّقابِ وَ الغارِمِینَ وَ فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ ابنِ السَّبِیلِ فَرِیضَةً مِنَ اللّهِ وَ اللّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ (۶۰)
وَ مِنهُمُ الَّذِینَ یُؤذُونَ النَّبِیَّ وَ یَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ قُل أُذُنُ خَیرٍ لَکُم یُؤمِنُ بِاللّهِ وَ یُؤمِنُ لِلمُؤمِنِینَ وَ رَحمَةٌ لِلَّذِینَ آمَنُوا مِنکُم وَ الَّذِینَ یُؤذُونَ رَسُولَ اللّهِ لَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ (۶۱) یَحلِفُونَ بِاللّهِ لَکُم لِیُرضُوکُم وَ اللّهُ وَ رَسُولُهُ أَحَقُّ أَن یُرضُوهُ إِن کانُوا مُؤمِنِینَ (۶۲) أَ لَم یَعلَمُوا أَنَّهُ مَن یُحادِدِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ فَأَنَّ لَهُ نارَ جَهَنَّمَ خالِداً فِیها ذلِکَ الخِزیُ العَظِیمُ (۶۳)

صفحه : ۵۹

[ترجمه]

و بخدا سوگند میخورند که ایشان از جمله شما مسلمانان میباشند و آنها از شما نیستند و لکن آنان گروهی هستند که از شما میترسند [۵۶]

اگر پناهگاهی یا غاری در کوه یا سوراخی که در آن پنهان شوند بیابند از شما اعراض میکنند و بسوی آن میشتابند [۵۷]
و بعضی از آنان کسی است که در تقسیم صدقات از تو عیب‌جوئی میکند اگر بآنها داده شود خوشنود میگردند و اگر بآنها عطا نشد خشم گیرند [۵۸]
اگر آنها بآنچه خدا و رسولش بآنها داده راضی میشدند و میگفتند خدا برای ما کافی است و خدا بزودی از فضل خود و رسولش بما عطاء مینماید همانا ما بسوی خدا رغبت کنندگانیم [۵۹]
جز اینکه نیست که صدقات (زکوة) مخصوص بفقراء و مساکین و عمل کنندگان بر آن است و برای آنهائیکه قلبهای آنها باسلام الفت بگیرد و برای آزاد کردن غلامان و برای وام دادن مفلس و انفاق در راه خدا و مسافرین بی‌مال، برای اینها فرض است از جانب خدا و خدا عالم و درستکار است [۶۰]
و از منافقین کسانی هستند که پیمبر را اذیت میکنند و گویند او گوشی است (یعنی خوش شنوا است) بگو خوش شنوائی برای شما خیر است گفتار خدا را تصدیق میکند و گفتار مؤمنین را تصدیق مینماید و برای کسانیکه از شما بظاهر ایمان آورده‌اند رحمت است و آنهائیکه رسول خدا را میرنجانند برای آنان است عذاب دردناك [۶۱]
برای شما بخدا قسم میخورند که شما را راضی کنند اگر مؤمن باشند خدا و رسولش سزاوارترند که آنها را راضی کنند [۶۲]
آیا نمیدانند کسیکه با خدا و رسول او خلاف کند در آتش جهنّم جاویدانست و اینکه است رسوائی بزرگ [۶۳]
.

صفحه : ۶۰

(توضیح آیات)

وَ یَحلِفُونَ بِاللّهِ إِنَّهُم لَمِنکُم وَ ما هُم مِنکُم وَ لکِنَّهُم قَومٌ یَفرَقُونَ لَو یَجِدُونَ مَلجَأً أَو مَغاراتٍ أَو مُدَّخَلًا لَوَلَّوا إِلَیهِ وَ هُم یَجمَحُونَ (ملجأ) محملی است که در موقع ترس و فرار از دشمن بآن متوسل میشوند و مغارات جمع مغاره و آن نام اطاق مانندی است در کوه از باب افتعال و راهی است که در کوه داخل میگردند.
معنی اینکه دو آیه واضح است و محتاج بتوضیح نیست خلاصه در مقام شرح حال منافقین برآمده که اینها قسم یاد میکنند که ما از شمائیم در صورتی که دروغ میگویند و از شما مؤمنین نیستند لکن اینها جماعتی هستند که از ترس کشته شدن و اسیر گردیدن اظهار اسلام کرده‌اند و اگر پناهگاهی یا غاری یا سوراخی در زمین پیدا میکردند از شما اعراض کرده و بسرعت از شما فرار میکردند و اینان گمان میکنند بقسم دروغشان میتوانند نفاق خود را مخفی دارند دیگر نمیدانند که (علام الغیوب) از باطن آنان آگاهست و رسولش را بنفاق آنها مطلع میگرداند.
وَ مِنهُم مَن یَلمِزُكَ فِی الصَّدَقاتِ فَإِن أُعطُوا مِنها رَضُوا وَ إِن لَم یُعطَوا مِنها إِذا هُم یَسخَطُونَ و نیز از جمله اوصاق نکوهیده منافقین اینکه است که ای رسول تو را در قسمت کردن صدقات تعیيب میکنند و اگر تو از صدقات موافق میلشان بدهی از تو راضی میگردند و اگر بآنها مطابق دل خواهشان ندهی بسخط میآیند و از تو عیب‌جوئی میکنند.
در شأن نزول آیه گفته‌اند که اینکه آیه در باره حرقوجین زهیر که سرکرده خوارج نهروان بود در وقت قسمت کردن غنیمت هوازن در روز حنین نازل گردید که چون رسول برای تألیف قلوب بعض مسلمانان قسمتی وافر از غنائم بآنها داد

صفحه : ۶۱

با طلای خالص که امیر المؤمنین ع از یمن فرستاده بود حضرت تمام آنها را بچهار نفر از اشراف عرب داد حرقوجین گفت (اعدل یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) حضرت در پاسخ او فرمود وای بر تو اگر من بعدل عمل نکنم چه کسی بعدل رفتار میکند عمر گفت اذن بده گردنش را بزنم، حضرت فرمود او را رها کن، او بعد از اینکه یارانی پیدا میکند که نماز و روزه زیاد دارند و از دین خارج میشوند آنچنان که تیر از کمان خارج میگردد، اینکه بود که آنها را مارقین لقب دادند و گفت ای علی تو با اینکه قوم جنگ خواهی کرد.

جواب (لو) محذوف و در تقدیر است یعنی و اگر اینکه منافقین راضی میشدند بآنچه بآنها دادی و میگفتند ما را بس است خدا برای آنها بهتر بود.

سَیُؤتِینَا اللّهُ مِن فَضلِهِ وَ رَسُولُهُ إِنّا إِلَی اللّهِ راغِبُونَ شاید مقصود چنین باشد که بایستی منافقین چنین گویند ما راغبیم بسوی خدا و رسولش که از غنیمت دیگر بما عطا فرمایند آنچه ما را کفایت نماید و از فضل و کرمش ما را بی‌نیاز گرداند.

إِنَّمَا الصَّدَقاتُ لِلفُقَراءِ وَ المَساکِینِ وَ العامِلِینَ عَلَیها وَ المُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُم وَ فِی الرِّقابِ وَ الغارِمِینَ الخ باجماع امامیّه مقصود از صدقات در اینجا زکوة است نه مطلق صدقات یعنی زکوة مخصوص باین عدد است:

اول و دوم- فقیر و مسکین، در کافی عیاشی از حضرت صادق ع روایت میکند که فرمود فقیر آنکسی است که سؤال نمیکند، و مسکین

(اجهد منه و البائس اجهدهم)

و در مجمع از حضرت باقر ع فقیر آن شخص عفیفی است که سؤال نمیکند و مسکین آنست که سؤال میکند، وقتی از صادق پس از آنکه از حضرتش سؤال شد (من هم) آنها کیانند فرمود فقیر کسانی میباشند که سؤال نمیکنند و بر عهده آنها است مؤنات عیالشان، و دلیل بر اینکه فقراء کسانی میباشند که سؤال نمیکنند قوله تعالی در سوره بقره (لِلفُقَراءِ الَّذِینَ أُحصِرُوا

صفحه : ۶۲

فِی سَبِیلِ اللّهِ لا یَستَطِیعُونَ ضَرباً فِی الأَرضِ یَحسَبُهُمُ الجاهِلُ أَغنِیاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعرِفُهُم بِسِیماهُم لا یَسئَلُونَ النّاسَ إِلحافاً).

و مساکین اهل الزمانة یعنی اهل آفت از کوران و شلها و آنهائیکه مبتلا بجذام میباشند و تمام اصناف مبتلاها بانواع مرضها و زمین گیران از مردها و زنها و کودکان.

[تفسیر صافی] سوم (وَ العامِلِینَ عَلَیها) آنهایند که صدقات را میگیرند و بمستحقین میدهند چهارم (وَ المُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُم) اشراف عربند که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قسمتی از زکوة بآنها میداد برای تألیف قلب آنها بر اینکه ایمان آورند و آن وقتی بود که عده مسلمین کم بود.

پنجم- (وَ فِی الرِّقابِ) مکاتبونند که خواهند از قید بندگی آزاد گردند در وقتی که در شدت باشند از مال زکوة آنها را بخرند و آزاد شوند.

ششم- (وَ الغارِمِینَ) و آنها قرض دارانند که دینشان نه در راه معصیت بوده و نه اسراف.

هفتم- (وَ فِی سَبِیلِ اللّهِ) و آن جهاد است و آنچه صلاح مسلمانها بر آنست هشتم- (وَ ابنِ السَّبِیلِ) و آن مسافری است که در سفر مالش تمام شده و محتاج است اگر چه در وطن خودش مال دار و غنی باشد.

(فریضة) مصدر مؤکّد است بقوله تعالی (إِنَّمَا الصَّدَقاتُ لِلفُقَراءِ) یعنی خدای تعالی صدقات را برای اینها واجب گردانیده و همانا در چهار عدد اخیر از (لام) به (فی) عدول نموده تا اینکه دلالت کند بر اینکه اینها سزاوارترند از (چهار عدد اول) که صدقات در مورد اینها گذارده شود، زیرا که (فی) را برای وعاء آورند و اینکه آیه را در اثناء ذکر منافقین آورده برای اینکه دلالت کند که اصناف

صدقات همین جماعتند و منافقین از مستحقین زکوة نمیباشند.

[جامع الجوامع طبرسی]

صفحه : ۶۳

وَ مِنهُمُ الَّذِینَ یُؤذُونَ النَّبِیَّ وَ یَقُولُونَ هُوَ أُذُنٌ قُل أُذُنُ خَیرٍ لَکُم یُؤمِنُ بِاللّهِ وَ یُؤمِنُ لِلمُؤمِنِینَ و نیز در وصف منافقین است که بعضی از آنها رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را میرنجانند مثل آنهائیکه در آیه بالا گفته (وَ مِنهُم مَن یَلمِزُکَ فِی الصَّدَقاتِ) که برسولش خبر میدهد که همین طوری که بعضی از منافقین از تو عیب‌جوئی میکنند در تقسیم صدقات همین طور تو را میرنجانند و گویند او گوشی است یعنی هر کس هر چه بگوید قبول میکند.

از مفسرین در توجیه آیه دو طور نقل شده: بقولی جماعت منافقین در غیبت رسول اللّه ناسزا گفتند یکی گفت اگر بگوش او برسد ما در فتنه می‌افتیم گفتند ما اکنون هر چه خواهیم میگوئیم بعد میرویم پیش او و انکار میکنیم و عذرخواهی مینمائیم او از ما راضی میشود زیرا که او گوشی است.

بقول دیگر مردی از منافقین بنام نفیل بن حارث او مردی بود سیاه، مویها سربالا، سرخ چشم، بد صورت و آن کسی بود که گویند رسول در باره او فرمود اگر کسی بخواهد بشیطان نظر کند بنوفل بن الحارث نظر کند، و او حکایت رسول میکرد باو گفتند اگر رسول بشنود تو را ملامت میکند گفت او (اذن سامعه) است او مردی است شنونده و زود قبول میکند اگر قبول نکرد قسم یاد میکنم.

قُل أُذُنُ خَیرٍ لَکُم یُؤمِنُ بِاللّهِ وَ یُؤمِنُ لِلمُؤمِنِینَ وَ رَحمَةٌ لِلَّذِینَ آمَنُوا مِنکُم وَ الَّذِینَ یُؤذُونَ رَسُولَ اللّهِ لَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باین منافقین بگو گوشی بودن و زود باور کردن برای شما خیر است، و در بیان خیریت آن سه فائده تذکر میدهد: ۱- بخدا ایمان آورد شاید مقصود اینکه باشد که آنچه بتوسط جبرئیل یا بالهام بر او القاء گردد قبول میکند. ۲- قول مؤمنین را قبول میکند و از آنها می‌پذیرد. ۳- برای مؤمنین رحمت است که کلام آنها را ردّ نمیکند و اعمال و افعال و گفتار آنها

صفحه : ۶۴

را حمل بر صحت میکند آن منافقین غرضشان عیب‌جوئی و مذمّت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بود حق تعالی چنین صفتی را نیکو بشمار آورده و آنهائیکه باین کلمات ناهنجار رسول خدا [ص] را میرنجانند برای آنها عذاب دردناک مهیا گردیده.

یَحلِفُونَ بِاللّهِ لَکُم لِیُرضُوکُم وَ اللّهُ وَ رَسُولُهُ أَحَقُّ أَن یُرضُوهُ إِن کانُوا مُؤمِنِینَ از قمی نقل شده که منافقین نزد جماعت مؤمنین قسم یاد میکردند که ما از شمائیم تا اینکه مؤمنین را راضی کنند آیه در مقام اینکه است که خدا و رسولش سزاوارترند که از شما راضی گردند اگر شما مؤمن باشید یعنی اگر واقعا شما ایمان آورده‌اید بایستی رضایت خدا و رسولش را تأمین نمائید و آن وقتی است که واقعا و حقیقتا ایمان آورده باشید.

أَ لَم یَعلَمُوا أَنَّهُ مَن یُحادِدِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ الخ آیا اینکه منافقین نمیدانند که هر کس محاده و ضدّیت نماید با خدا و رسول او محققا برای او است آتش جهنّم و در آن جاویدانست اینکه است رسوائی بزرگ

صفحه : ۶۵

[سوره التوبة (۹): آیات ۶۴ تا ۷۰]

اشاره

یَحذَرُ المُنافِقُونَ أَن تُنَزَّلَ عَلَیهِم سُورَةٌ تُنَبِّئُهُم بِما فِی قُلُوبِهِم قُلِ استَهزِؤُا إِنَّ اللّهَ مُخرِجٌ ما تَحذَرُونَ (۶۴) وَ لَئِن سَأَلتَهُم لَیَقُولُنَّ إِنَّما کُنّا نَخُوضُ وَ نَلعَبُ قُل أَ بِاللّهِ وَ آیاتِهِ وَ رَسُولِهِ کُنتُم تَستَهزِؤُنَ (۶۵) لا تَعتَذِرُوا قَد کَفَرتُم بَعدَ إِیمانِکُم إِن نَعفُ عَن طائِفَةٍ مِنکُم نُعَذِّب طائِفَةً بِأَنَّهُم کانُوا مُجرِمِینَ (۶۶) المُنافِقُونَ وَ المُنافِقاتُ بَعضُهُم مِن بَعضٍ یَأمُرُونَ بِالمُنکَرِ وَ یَنهَونَ عَنِ المَعرُوفِ وَ یَقبِضُونَ أَیدِیَهُم نَسُوا اللّهَ فَنَسِیَهُم إِنَّ المُنافِقِینَ هُمُ الفاسِقُونَ (۶۷) وَعَدَ اللّهُ المُنافِقِینَ وَ المُنافِقاتِ وَ الکُفّارَ نارَ جَهَنَّمَ خالِدِینَ فِیها هِیَ حَسبُهُم وَ لَعَنَهُمُ اللّهُ وَ لَهُم عَذابٌ مُقِیمٌ (۶۸)
کَالَّذِینَ مِن قَبلِکُم کانُوا أَشَدَّ مِنکُم قُوَّةً وَ أَکثَرَ أَموالاً وَ أَولاداً فَاستَمتَعُوا بِخَلاقِهِم فَاستَمتَعتُم بِخَلاقِکُم کَمَا استَمتَعَ الَّذِینَ مِن قَبلِکُم بِخَلاقِهِم وَ خُضتُم کَالَّذِی خاضُوا أُولئِکَ حَبِطَت أَعمالُهُم فِی الدُّنیا وَ الآخِرَةِ وَ أُولئِکَ هُمُ الخاسِرُونَ (۶۹) أَ لَم یَأتِهِم نَبَأُ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم قَومِ نُوحٍ وَ عادٍ وَ ثَمُودَ وَ قَومِ إِبراهِیمَ وَ أَصحابِ مَدیَنَ وَ المُؤتَفِکاتِ أَتَتهُم رُسُلُهُم بِالبَیِّناتِ فَما کانَ اللّهُ لِیَظلِمَهُم وَ لکِن کانُوا أَنفُسَهُم یَظلِمُونَ (۷۰)

صفحه : ۶۶

[ترجمه]

منافقین حذر میکنند از اینکه سوره‌ئی بر علیه آنها فرود آید و آنها را آگاه نماید بر آنچه در قلبهای آنان است ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگو استهزاء کنید همانا خدا ظاهر کننده آنچیزی است که از آن حذر مینمائید [۶۴]

ای محمّد [ص] اگر تو از منافقین سؤال کنی میگویند ما در گفتار خوض و بازی میکردیم بگو آیا بخدا و آیات او و برسولش استهزاء میکنید [۶۵]

عذرخواهی مینمایند (بگو) همانا شما کافر شدید پس از اظهار ایمانتان اگر جماعتی از شما را عفو کنیم طائفه دیگر از شما را عذاب میکنیم بسبب اینکه از گناهکاران میباشید [۶۶]

مردهای منافق و زنهای منافقه بعضی از بعض دیگرند (یعنی مشابه یکدیگرند) بعمل بد امر میکنند و از عمل خوب نهی مینمایند و دستهای خود را فرو می‌بندند (یعنی از خیرات و صدقات هم میگذارند) خدا را فراموش کردند خدا هم آنها را فراموش کرد همانا منافقین آنان بیرون رفتگان از ایمانند [۶۷]

خداوند بمردهای منافق و زنهای منافقه بآتش جهنّم وعده داده در حالیکه در آن جاویدند و همین آتش آنها را کافی است و خدا آنها را از رحمت خود دور کرده و برای آنها است عذاب

مثل کسانیکه پیش از شما بودند که آنان از حیث قوت و کثرت و مال و اولاد قوی‌تر از شما بودند و از نصیب خود بهره گرفتند شما هم چنانچه آنهائی که پیش از شما بودند از نصیب خود بهره بردند و شما خوض نمودید همچنانچه آنها خوض نمودند و اعمال آنگروه در دنیا و آخرت نابود گردیده و ایشانند زیان برده‌گان [۶۹]

آیا بر آنها خبر بزرگ قوم نوح و عاد و ثمود و قوم ابراهیم و اصحاب مدین و مؤتفکات که رسولان با معجزات بر آنان آمدند و چنین نبود که خدا بر آنها ستم کرده باشد (یعنی بدون تقصیر آنها را هلاک کرده باشد) بلکه خود آنها بخود ستم نمودند [۷۰]

.

صفحه : ۶۷

(توضيح آيات)

يَحذَرُ المُنافِقُونَ أَن تُنَزَّلَ عَلَيهِم سُورَةٌ تُنَبِّئُهُم بِما فِي قُلُوبِهِم قُلِ استَهزِؤُا إِنَّ اللّه مُخرِجٌ ما تَحذَرُونَ از جمله صفات نكوهيده منافقين باضافه از آنچه در آيات بالا- تذكر داده اينكه است كه اينها ميترسيدند آيه‌ئى در باره آنان فرود آيد و مؤمنين را خبردار كند، و بعضى گفته‌اند مرجع ضمير (عليهم و تنبئهم) هر دو مؤمنينند، و بقول ديگر مرجع هر دو منافقين است اگر منافقين باشد معنى آيه چنين ميشود كه منافقين ميترسند كه بر ضرر آنان سوره‌ئى نازل گردد و آنها را خبردار كند از آنچه در باره آنها است، و اگر مرجع مؤمنين باشد اينكه طور ميشود كه سوره‌ئى نازل گردد و مؤمنين از شومى قلب منافقين خبردار شوند.

وَ لَئِن سَأَلتَهُم لَيَقُولُنَّ إِنَّما كُنّا نَخُوضُ وَ نَلعَبُ قُل أَ بِاللّهِ وَ آياتِهِ وَ رَسُولِهِ كُنتُم تَستَهزِؤُنَ اگر از اينها سؤال كنى گويند ما با هم خوض ميكرديم يعنى بازى مينموديم، و گفته‌اند جماعتى از منافقين در جنگ تبوك گفتند اينكه مرد يعنى پيمبر اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم گمان ميكند كه قصرهاى شام و قلعه‌هاى آنرا فتح ميكند (هيهات هيهات) يعنى اينكه مطلب بسيار دور است، خداوند پيمبر خودش را بر گفتار آنان مطلع گردانيد، و رسول فرمود قافله را نگاه داشتند و آن جماعت را كه چنين گفته بودند حاضر گردانيد و بآنها گفت شما چنين و چنان گفتيد آنها گفتند يا نبى اللّه (انا نخوض و نلعب و حلفوا على ذلك) آنها قسم خوردند و گفتند ما با هم شوخى ميكرديم، اينكه است كه برسولش خبر ميدهد بآن حقد و حسد و ضدّيت و دشمنى با تو و مؤمنين كه در دل خود پنهان داشته‌اند و خبردار شوى كه اينها ايمان ندارند و بدروغ از ترس شمشير مؤمنين يا بطمع غنيمت اظهار اسلام ميكنند.

صفحه : ۶۸

اى رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم باينان بگو آنچه خواهيد استهزاء و سخريه كنيد خدا بيرون ميآورد يعنى بتوسط وحى ظاهر ميگرداند آنچه را از ضدّيت و نفاق و دشمنى كه با رسول [ص] و مؤمنين مخفى داشته‌ايد و از ظاهر گرديدن آن حذر ميكنيد.

و گفته‌اند اينكه آيات در باره دوازده نفر از منافقين نازل گرديد كه در عقبه توقف كرده بودند كه برسول اذيت كنند و با هم گفتند اگر فهميد گوئيم با هم شوخى ميكرديم و اگر نفهميد كار خود را انجام ميدهيم اينكه بود كه اينكه آيه نازل گرديد:

لا تَعتَذِرُوا قَد كَفَرتُم بَعدَ إِيمانِكُم إِن نَعفُ عَن طائِفَةٍ مِنكُم نُعَذِّب طائِفَةً بِأَنَّهُم كانُوا مُجرِمِينَ حق تعالى بپيمبرش دستور ميدهد كه باينها بگو عذرخواهى نكنيد شما كافر شديد، شايد مقصود اينكه باشد كه كفريكه در باطن شما مخفى بود و بدروغ اظهار ايمان ميكرديد ظاهر گرديد اگر ما جماعتى از شما را ببخشيم در صورتى كه توبه كنيد و شايد آنها در مقام اذيت كردن رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نبودند و بفريب ديگران چنين كرده بودند، جماعت ديگر را عذاب خواهيم نمود و شايد آنها منافقينى بودند كه در دل كينه رسول و مؤمنين را پنهان داشتند و منتظر فرصت بودند و آنهائى بودند كه برسول و مؤمنين و قرآن استهزاء مينمودند و اينها جماعت گنهكاران بودند كه علاوه بر نفاق مرتكب چنين عمل نكوهيده‌ئى ميگرديدند.

المُنافِقُونَ وَ المُنافِقاتُ بَعضُهُم مِن بَعضٍ يَأمُرُونَ بِالمُنكَرِ وَ يَنهَونَ عَنِ المَعرُوفِ وَ يَقبِضُونَ أَيدِيَهُم نَسُوا اللّهَ فَنَسِيَهُم، الى قوله تعالى: عَذابٌ مُقِيمٌ ترجمه اينكه دو آيه شده و واضح است و محتاج بتوضيح نيست.

خلاصه پس از آنكه در آيات بالا- بعضى از صفات و اعمال منافقين را بيان كرده در اينكه دو آيه در مقام بيان حالات و صفات اجتماعى آنها برآمده كه زنها و مردهاى آنها جميعا باين صفات شناخته ميگردند، آنها امر بمنكر و نهى از

صفحه : ۶۹

معروف میکنند و نیز آنها چنینند که دستهای آنها از انفاق یا اعمال نیک دیگر بسته است و بدترین صفات نکوهیده آنها اینکه است که چون خدا را فراموش کرده‌اند خدا با آنها عمل فراموشی نموده یعنی آنها را بحال خود واگذارد که در طغیان بمانند و هدایت نشوند.

كَالَّذِينَ مِن قَبلِكُم كانُوا أَشَدَّ مِنكُم قُوَّةً وَ أَكثَرَ أَموالًا وَ أَولاداً فَاستَمتَعُوا بِخَلاقِهِم فَاستَمتَعتُم بِخَلاقِكُم كَمَا استَمتَعَ الَّذِينَ مِن قَبلِكُم بِخَلاقِهِم الخ اینکه آیه منافقین زمان رسول [ص] را تشبیه میگرداند بمنافقین امم پیشینیان و بآنها تذکر میدهد که بنای کار شما مثل آنهائی است که پیش از شما بودند و با اینکه آنها از جهت مال و اولاد و قوت جسمانی از شما قوی‌تر بودند مثل قوم عاد و ثمود چند روزی از نصیب خود تمتع بردند چنانچه شما کافرین نیز از عمر خود بهره‌برداری میکنید و از آرزوهای خود تمتع میبرید و آنها در اثر مخالفت اعمالشان حبط گردیده و تباه شده و آن گروه از زیان کاران گردیدند گویا خطاب بکافرین نموده که ای گروه کافرین و منافقین شما نیز چنینید که خدای تعالی بشما مال و اولاد و قوت جسمانی عطاء نموده و مجال و فرصت نیز داده و شما آنرا در هواهای نفسانی مصرف مینمائید و از آنها تمتع جسمانی میبرید و همان طوری که اعمال آن کافرین حبط گردیده و از عمر خود زیان بردند شما نیز چنین خواهید شد اعمالتان تباه گردیده و از عمر خود زیان و خسران خواهید برد.

أَ لَم يَأتِهِم نَبَأُ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم قَومِ نُوحٍ وَ عادٍ وَ ثَمُودَ وَ قَومِ إِبراهِيمَ وَ أَصحابِ مَديَنَ وَ المُؤتَفِكاتِ اینکه آیه متفرع بر آیه بالا است و در بیان مقام حال کفاریستکه از امم پیمبران بودند مثل قوم نوح ع که بطوفان غرق شدند و قوم عاد که بباد صرصر هلاک گردیدند و قوم ثمود که گرفتار صیحه آسمانی شدند و قوم ابراهیم که بانواع عذاب مبتلا گردیدند بنیش پشه زهر آلوده هلاک شدند و اصحاب مدین قوم شعیب که بآتش (یوم الظلة) مستأصل شدند و (مؤتفکات) قوم لوط بودند

صفحه : ۷۰

و بر آنان سنگ ریزه بارید و شهرستانشان سرنگون گردید.

أَتَتهُم رُسُلُهُم بِالبَيِّناتِ فَما كانَ اللّهُ لِيَظلِمَهُم وَ لكِن كانُوا أَنفُسَهُم يَظلِمُونَ آیه در مقام اینکه است که گمان نشود خدای رحمان بر اینها ستم نموده و آنان را هلاک گردانیده بلکه خدای تعالی بر آنها پیمبرانی فرستاده با حجتهای روشن و بر آنها اتمام حجت نموده پس از آنکه حجت بر آنها تمام گردید و آنها دانسته و فهمیده ایمان نیاوردند بلکه بانواع و اقسام اذیتها آن برگزیدگان را رنجانیدند اینکه بود که خودشان بدست خود عذاب را برای خود مهیا گردانیدند

صفحه : ۷۱

[سوره التوبة (۹): آیات ۷۱ تا ۷۸]

اشاره

وَ المُؤمِنُونَ وَ المُؤمِناتُ بَعضُهُم أَولِياءُ بَعضٍ يَأمُرُونَ بِالمَعرُوفِ وَ يَنهَونَ عَنِ المُنكَرِ وَ يُقِيمُونَ الصَّلاةَ وَ يُؤتُونَ الزَّكاةَ وَ يُطِيعُونَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ أُولئِكَ سَيَرحَمُهُمُ اللّهُ إِنَّ اللّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (۷۱) وَعَدَ اللّهُ المُؤمِنِينَ وَ المُؤمِناتِ جَنّاتٍ تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِينَ فِيها وَ مَساكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنّاتِ عَدنٍ وَ رِضوانٌ مِنَ اللّهِ أَكبَرُ ذلِكَ هُوَ الفَوزُ العَظِيمُ (۷۲) يا أَيُّهَا النَّبِيُّ جاهِدِ الكُفّارَ وَ المُنافِقِينَ وَ اغلُظ عَلَيهِم وَ مَأواهُم جَهَنَّمُ وَ بِئسَ المَصِيرُ (۷۳) يَحلِفُونَ بِاللّهِ ما قالُوا وَ لَقَد قالُوا كَلِمَةَ الكُفرِ وَ كَفَرُوا بَعدَ إِسلامِهِم وَ هَمُّوا بِما لَم يَنالُوا وَ ما نَقَمُوا إِلاّ أَن أَغناهُمُ اللّهُ وَ رَسُولُهُ مِن فَضلِهِ فَإِن يَتُوبُوا يَكُ خَيراً لَهُم وَ إِن يَتَوَلَّوا يُعَذِّبهُمُ اللّهُ عَذاباً أَلِيماً فِي الدُّنيا وَ الآخِرَةِ وَ ما لَهُم فِي

الأرض مِن وَلِيٍّ وَ لا نَصِيرٍ (۷۴) وَ مِنهُم مَن عاهَدَ اللّهَ لَئِن آتانا مِن فَضلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَ لَنَكُونَنَّ مِنَ الصّالِحِينَ (۷۵)
فَلَمّا آتاهُم مِن فَضلِهِ بَخِلُوا بِهِ وَ تَوَلَّوا وَ هُم مُعرِضُونَ (۷۶) فَأَعقَبَهُم نِفاقاً فِي قُلُوبِهِم إِلي يَومِ يَلقَونَهُ بِما أَخلَفُوا اللّهَ ما وَعَدُوهُ وَ بِما كانُوا
يَكذِبُونَ (۷۷) أَ لَم يَعلَمُوا أَنَّ اللّهَ يَعلَمُ سِرَّهُم وَ نَجواهُم وَ أَنَّ اللّهَ عَلّامُ الغُيُوبِ (۷۸)

صفحه : ۷۲

[ترجمه]

مردهاى مؤمن و زنهاى مؤمنه بعضى از آنها دوستان يكديگرند كه امر بمعروف ميكنند و نهى از منكر مينمايند و نماز را بپاى ميدارند و زكوة ميدهند و خدا و پيمبرش را فرمان بردارى ميكنند اينها جماعتى ميباشند كه بزودى مشمول رحمت خدا ميگردند همانا خداوند غالب و درستكار است [۷۱]

خدا بمردهاى مؤمن و زنهاى مؤمنه وعده داده بهشتهائى كه از زير درختهاى آن نهرها جريان دارد و در آن جاويدانند و نيز بآنها وعده داده منزلهاى پاكيزه‌ئى در بهشتهاى پاينده و هميشه گى و خوشنودى خدا بالاتر است از آن نعمتها و اينكه است فيروزى بزرگ [۷۲]

اى پيمبر با كفار و منافقين جهاد كن و بر آنها سخت‌گيرى كن و جايگاه آنان جهنّم است و بد بازگشتى است [۷۳]

بخدا قسم ياد ميكنند كه حرف كفر بزبان نياورده‌اند و همانا كلمه كفر را گفتند و پس از اظهار اسلام خود كافر شدند و قصد كردند بر آنچه نيافتند و كينه ننمودند با رسول و مؤمنان مگر اينكه بى‌نياز گردانيد آنها را خدا و رسولش از فضل خودش و اگر اينها توبه كنند براى آنها خير است و اگر رو بگردانند از توبه خدا آنان را عذاب ميكند عذاب دردناك در دنيا و در آخرت و نيست در روى زمين براى آنها دوستى و نه ياورى [۷۴]

و بعضى از منافقين كسى است كه با خدا عهد ميكند اگر بما مالى عطاء نمود از فضل خودش همانا البته صدقه ميدهيم و البته ميگرديم از نيكوكاران [۷۵]

پس چون بآنها عطاء نمود بخل ورزيدند و رو گردانيدند و اينها از فرمان خدا اعراض كنندگانند [۷۶]

پس در پى نفاق بخل در قلب آنها درآمد تا وقتى كه كيفر آنچه را كه با خدا عهد كرده بودند و مخالفت نمودند ملاقات نمايند و آنها دروغگويان بودند [۷۷]

آيا (منافقين) نميدانند كه همانا خداوند ميداند نهانى و نجوى آنها را و اينكه خدا داناى بغيب‌ها ميباشد [۷۸]

صفحه : ۷۳

(توضيح آيات)

وَ المُؤمِنُونَ وَ المُؤمِناتُ بَعضُهُم أَولِياءُ بَعضٍ يَأمُرُونَ بِالمَعرُوفِ وَ يَنهَونَ عَنِ المُنكَرِ وَ يُقِيمُونَ الصَّلاةَ وَ يُؤتُونَ الزَّكاةَ وَ يُطِيعُونَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ پس از بيان سجيه منافقين و تنقيد و مذمّت از اعمال شوم آنان و بدى عاقبتشان در مقابل آن چنانچه عادت قرآن بر اينكه است كه هر جا ذكرى از كفار و اشقياء و خسران و مآل كارشان بجهنّم و دار عذاب ذكرى شود از مؤمنين و مآل امر آنها و آنچه از بهشت و دار كرامت بآنها وعده داده شده تذكر ميدهد تا اينكه انسان هميشه بين خوف و رجاء باشد.

در اینکه آیه شش فضیلت نیکو که از اعمال حسنه مؤمنین بشمار میرود تذکر میدهد: ۱- بعضی از مؤمنین دوست داران بعض دیگرند، البته ایمانیکه در قلب آنها نفوذ نموده دوستی واقعی بین افراد مؤمنین ایجاب مینماید زیرا که ایمان بخدا جاذبه‌ئی است در قلب مؤمنین که هر یک را بسوی دیگری از آنها میکشاند و ارتباط کامل بین آنها استوار میگردد اینکه است که همه مؤمنین با هم دوست صمیمی میباشند و همین دوستی آنها است که هر یک دیگری را امر بمعروف و نهی از منکر مینماید و اینکه دو صفت دیگری است از سجیه خوب آنها چهارم و پنجم از اعمال نیک مؤمنین اینکه است که نماز را بپای میدارند و زکوهٔ مال خود را میدهند، صلاهٔ و زکوهٔ پس از ایمان دور کنند و بمنزله دو ستونند که ایمان بدون اینکه دو رکن پایدار نخواهد گردید.

ششم- مؤمنین کسانی میباشند که خدا و رسولش را مطیع و فرمانبردارند در مقابل حکم رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که حکم او همان حکم خدا است از خود هیچ اراده‌ئی ندارند چون و چرا در فرمان برداری آنها نیست.

أُولئِکَ سَیَرحَمُهُمُ اللّهُ إِنَّ اللّهَ عَزِیزٌ حَکِیمٌ اینکه جماعت مؤمنین را که باین صفات برجسته موصوفند بزودی خدا آنها

صفحه : ۷۴

را رحم مینماید یعنی در معرض رحمت الهی واقعند و فیوضات پی در پی شامل حال آنها خواهد گردید در مقابل منافقین که در وصف آنها فرموده (نَسُوا اللّهَ فَنَسِیَهُم) زیرا که حق تعالی (عزیز است) غالب و ارجمند (حکیم است) درستکار که مبراء از ظلم و تعدی است هر چیزی را از روی حکمت بجای خود میگذارد.

وَعَدَ اللّهُ المُؤمِنِینَ وَ المُؤمِناتِ جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها وَ مَساکِنَ طَیِّبَةً فِی جَنّاتِ عَدنٍ (عدن) مصدر و بمعنی خلود و اقامت است.

در مجمع البیان از نبی اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در معنی عدن چنین حدیث میکند که فرموده (عدن دار اللّه) عدن دار خدا است که نه چشمی او را دیده و نه بخاطر بشری خطور نموده در آن ساکن نمیگردند مگر سه دسته: نبیین و صدیقین و شهداء خدای تعالی فرموده (طوبی لمن دخلک).

خدای تعالی بمردهای مؤمن و زنهای مؤمنه وعده داده بهشتهائی را که نهرها از زیر درختهای آن جریان دارد، شاید مقصود از نهرها آن انهار چهار- گانه‌ئی باشد که در سوره محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم توضیح فرموده: نهری از شیر، نهری از عسل، نهری از آب، نهری از شراب. شرابی که مست کننده و زایل کننده عقل نیست بلکه روح و روان انسان را جلاء میدهد و اینکه نهرهای مصفا از زیر اشجار بهشتی علی الدوام جریان دارد و منازل پاکیزه در بهشتهای عدن که محلّ اقامتگاه آنها است برای مؤمنین آماده شده زیرا که عالم آخرت مثل عالم دنیا محدود نیست که هر مؤمنی مکانش محدود باشد بیک بهشت بلکه عالم آخرت مثل قلب مؤمن وسیع است برای او بهشتهائی است که اقامتگاه او است.

وَ رِضوانٌ مِنَ اللّهِ أَکبَرُ ظاهرا آیه در مقام اینکه است که تذکر دهد به اینکه که آن بهشت‌های کذائی با آنهمه تشریفات آن نسبت برضوان خدا کوچک مینماید، و اینکه (رضوان) را نکره آورده شاید اشاره باین باشد که رضایت حق تعالی که ناشی از عبودیتی

صفحه : ۷۵

است که متضمن حبّ اللّه باشد قوله تعالی در سوره بقره آیه ۶۰ (وَ الَّذِینَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلّهِ) و عبادت او نه بطمع بهشت و نه خوف از آتش است و بالاترین سعادت محبّت و آرزوی او اینکه است که رضای محبوب خود را جلب کند نه رضای نفس خود را اینکه است که در آخر آیه فرموده:

ذلِکَ هُوَ الفَوزُ العَظِیمُ گویا علت غائی و مآل آرزوی مؤمنین واقعی را تذکر میدهد (ذلک) اشاره باین است که همین رضوان و

خوشنودی خدا مراد واقعی آنها است و همين است فوز عظيم و بهشت عدن از آثار آن بروز و ظهور نموده، آری اگر بفرض بهشت عدن از رضای الهی ناشی نگرديده بود چه سعادتی برای بشر تأمين ميگرديد بلكه بهشت نعمت نبود بلكه نقمت بود.

يـا أَيُّهَـا النَّبِيُّ جاهِـدِ الكُفّارَ وَ المُنافِقِينَ وَ اغلُظ عَلَيهِم وَ مَأواهُم جَهَنَّمُ وَ بِئسَ المَصِـيرُ، يَحلِفُونَ بِاللّهِ ما قالُوا وَ لَقَـد قالُوا كَلِمَـةَ الكُفرِ وَ كَفَرُوا بَعدَ إِسلامِهِم، الی قوله تعالی: وَ لا نَصِيرٍ ترجمه آيات قبلا شده و واضح است و محتاج بتوضيح نيست، و خلاصه اينكه خطاب برسولش نموده كه ای نبی صـلّی اللّه عليه و آله و سلّم با كفار و منافقين مجاهده كن، جهاد يك معنی جامعی است كه با كفار بقتل و اسـارت تحقق ميگيرد و بـا مؤمنين چون بظاهر ايمان آورده بودنـد و قتل آنها ممنوع بود بحجت و الزام بمقرّرات اسـلامی صورت می‌پذيرد.

طبرسـی از حضـرت صادق ع روايت كرده كه فرموده آيا شـنيده‌ئی كه رسول اللّه صـلّی اللّه عليه و آله و سـلّم منافقی را كشـته باشد بلكه جهـاد بـا آنها باين است كه با آنها مراوده نكنيـد و آنها را دوست نگيريـد و با غلظت با آنها عمل كنيـد، و حسن گفته جهاد با منافقين اقامه حدود است بر آنها.

[پايان] و عمل و سـجيه منافقين چنين بوده كه آنچه گفته‌انـد از كلمه كفر قسم ياد ميكنند كه نگفته‌ايم و اينهائيكه چنين كردند كافر شدند پس از آنكه بظاهر

صفحه : ۷۶

ايمان آورده بودند و اينها قصد داشـتند بر آنچه نيافتند و شايد اراده داشتند پيمبر صلّی اللّه عليه و آله و سلّم و اصحاب او را از مدينه خارج گرداننـد لكن بمراد خود نائل نگرديدنـد و كينه آنها با مؤمنين نبود مگر برای اينكه خـدا از بركت پيغمبر [ص] اهل مـدينه را بی‌نياز گردانيـد و اگر منافقين توبه كننـد و چنين اعمال نكوهيـده‌ئی انجام ندهنـد برای آنها بهتر است و اگر اعراض كننـد در دنيا و آخرت عذاب اليم بآنها اصابت خواهد نمود و اگر مبتلا بعذاب گرديدند برای آنها يار و مددكاری نيست.

وَ مِنهُم مَن عاهَدَ اللّهَ لَئِن آتانا مِن فَضلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَ لَنَكُونَنَّ مِنَ الصّالِحِينَ مفسـرين گفته‌اند اينكه آيه و آيه بعد (فَلَمّا آتاهُم مِن فَضلِهِ الخ) در باره ثعلبه فرود آمده.

گفته‌انـد رسول صـلّی اللّه عليه و آله و سـلّم آيه را بر صـحابه خواند يكی از خويشان ثعلبه آيه را شـنيد و نزد او آمد و او را خبر داد ثعلبه آمـد نزد رسول [ص] و صدقه را آورد رسول [ص] از او قبول ننمود بنا بگريه و فغان گذارد فائده نبخشـيد پس از آن حضـرت رسول صـلّی اللّه عليه و آله و سـلّم از دنيـا رحلت نمود ثعلبه مـال را نزد ابو بكر برد آنهم گفت چون رسول قبول ننمود من هم قبول نميكنم در عهد عمر نزد او برد آنهم قبول ننمود در زمان عثمان ثعلبه از دنيا رفت.

در مجمع گفته اينكه آيه در باره ثعلبـة بن حاطب نازل گرديـده و او از انصار بود و برسول گفت خدا را بخوان كه بمن مالی روزی نمايد حضـرت باو فرمود ای ثعلبه مال اندك كه شـكر آنرا اداء كنی بهتر است از بسـياری كه طاقت آنرا نداشـته باشـی (أما لك فی رسول اللّه اسوة حسـنة) قسم بآن كسی كه جانم بدست او است اگر اراده كنم كوهها برای من طلا و نقره ميگردند و ثعلبه بعد از آن بـاز آمـد و گفت يا رسول اللّه [ص] دعاء كن خـدا بمن مال روزی گردانـد و قسم بآنكسـيكه تو را بحق فرسـتاده اگر خـدا بمن مال عطاء كند من هر ذی حقی را حقش را اداء ميكنم حضرت گفت خدايا بثعلبه مال عطاء نما پس از آن ثعلبه غنمی گرفت

صفحه : ۷۷

و آن نمو نمود مثل اينكه كرم نمو ميكنـد بطوريكه جای گوسـفندان او در مـدينه تنگ گرديـد آنها را برد در بيابان و مشـغول بآنها گرديـد بطوريكه از جمعه و جماعت بازگرديد و حضـرت رسول صـلّی اللّه عليه و آله و سـلّم نزد او فرسـتاد كه صدقه بدهد او بخل

ورزيد و اباء كرد و گفت نيست اينكه مگر خواهر جزيه رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم باو گفت

(يا ويح ثعلبه يا ويح ثعلبه)

پس از آن اينكه آيات نازل گرديد.

[پايان] فَلَمّا آتاهُم مِن فَضلِهِ بَخِلُوا بِهِ وَ تَوَلَّوا وَ هُم مُعرِضُونَ فَأَعقَبَهُم نِفاقاً فِي قُلُوبِهِم إِلى يَومِ يَلقَونَهُ بِما أَخلَفُوا اللّهَ ما وَعَدُوهُ وَ بِما كانُوا يَكذِبُونَ وقتى بآنها مال عطاء كرد بخل ورزيدند، آيه خبر ميدهد وقتى از فضل خدا مال بآنها عطاء گرديد بخل ورزيدند، در مجمع گفته (اعقبه و اورثه و اداه نظائر) و گاهى اعقبه بمعنى جازه استعمال شده.

[پايان] و ضمير در (اعقبهم) يا راجع ببخل است يا بعملى كه از بخل ناشى ميگردد و مقصود از قوله تعالى (يوم يلقونه) ميشود (يوم جزائه) باشد يعنى روز كه جزاء بخل را معاينه مينمايند و آن روز قيامت است، و بقولى ميشود كه مرجع ضمير (اللّه تعالى) باشد يعنى روز كه خدا را ملاقات ميكند يا روز مرگ مراد باشد خلاصه معنى آيه اينكه آنهائيكه بخل ورزيدند و زكوة ندادند پس از عهدشان و خلف عهد نمودند همين عملشان نفاق آنها را ايجاب نموده و پاداش عملشان را در قيامت خواهند ديد بسبب اينكه دروغ گفتند.

أَ لَم يَعلَمُوا أَنَّ اللّهَ يَعلَمُ سِرَّهُم وَ نَجواهُم وَ أَنَّ اللّهَ عَلّامُ الغُيُوبِ يعنى آيا اينكه منافقين نميدانند كه خدا ميداند آنچه را كه در قلبشان مخفى ميگردانند و آنچه را كه با يكديگر نجوى ميكنند و آيا ندانستند كه خدا داناى بجميع غيب‌ها ميباشد، و همزه (الم يعلموا) استفهام توبيخى است و معنى آن اينكه ميشود كه واجب است بر آنها آنچه را كه گفته شد بدانند.

صفحه : ۷۸

[سوره التوبة (۹): آيات ۷۹ تا ۸۵]

اشاره

الَّذِينَ يَلمِزُونَ المُطَّوِّعِينَ مِنَ المُؤمِنِينَ فِي الصَّدَقاتِ وَ الَّذِينَ لا يَجِدُونَ إِلّا جُهدَهُم فَيَسخَرُونَ مِنهُم سَخِرَ اللّهُ مِنهُم وَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ (۷۹) استَغفِر لَهُم أَو لا تَستَغفِر لَهُم إِن تَستَغفِر لَهُم سَبعِينَ مَرَّةً فَلَن يَغفِرَ اللّهُ لَهُم ذلِكَ بِأَنَّهُم كَفَرُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ اللّهُ لا يَهدِي القَومَ الفاسِقِينَ (۸۰) فَرِحَ المُخَلَّفُونَ بِمَقعَدِهِم خِلافَ رَسُولِ اللّهِ وَ كَرِهُوا أَن يُجاهِدُوا بِأَموالِهِم وَ أَنفُسِهِم فِي سَبِيلِ اللّهِ وَ قالُوا لا تَنفِرُوا فِي الحَرِّ قُل نارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا لَو كانُوا يَفقَهُونَ (۸۱) فَليَضحَكُوا قَلِيلاً وَ ليَبكُوا كَثِيراً جَزاءً بِما كانُوا يَكسِبُونَ (۸۲) فَإِن رَجَعَكَ اللّهُ إِلى طائِفَةٍ مِنهُم فَاستَأذَنُوكَ لِلخُرُوجِ فَقُل لَن تَخرُجُوا مَعِيَ أَبَداً وَ لَن تُقاتِلُوا مَعِيَ عَدُوًّا إِنَّكُم رَضِيتُم بِالقُعُودِ أَوَّلَ مَرَّةٍ فَاقعُدُوا مَعَ الخالِفِينَ (۸۳)

وَ لا تُصَلِّ عَلى أَحَدٍ مِنهُم ماتَ أَبَداً وَ لا تَقُم عَلى قَبرِهِ إِنَّهُم كَفَرُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ ماتُوا وَ هُم فاسِقُونَ (۸۴) وَ لا تُعجِبكَ أَموالُهُم وَ أَولادُهُم إِنَّما يُرِيدُ اللّهُ أَن يُعَذِّبَهُم بِها فِي الدُّنيا وَ تَزهَقَ أَنفُسُهُم وَ هُم كافِرُونَ (۸۵)

صفحه : ۷۹

[ترجمه]

آن كسانيكه مذمت ميكنند مؤمنين را كه بسيار صدقه ميدهند و نيز مذمت ميكنند كسانى را كه نمى‌يابند چيزى مگر بقدر قوه خود

و منافقين اينها را مسخره ميكنند خدا جزاء مسخره آنها را ميدهد و براى آنها است عذاب دردناك [۷۹]

اى محمّد تو براى آنها طلب آمرزش كنى يا نكنى مساوى است اگر هفتاد مرتبه هم طلب آمرزش كنى خدا هرگز آنها را نميآمرزد زيرا كه اينها بخدا و رسولش كافر شدند و خدا جماعت فاسقين را هدايت نخواهد نمود [۸۰]

بازماندگان از جهاد شاد شدند به اينكه كه بر خلاف رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نشستند و كراهت داشتند كه بمال و جانشان در راه خدا مجاهده نمايند و بمؤمنين گفتند در گرما بيرون نرويد بآنها بگو حرارت آتش جهنّم زيادتر است اگر باشند كه بدانند [۸۱]

پس بايستى كم بخندند و بسيار گريه كنند بپاداش اعماليكه كسب نموده‌اند [۸۲]

پس اگر برگرداند خدا تو را و تو برگردى بسوى جماعتى از آنها كه متخلف بودند پس اذن بخواهند از تو براى بيرون آمدن بغزوه ديگر بگو هرگز با من بيرون نميآئيد و هرگز با من با دشمن جهاد نميكنيد همانا شما در اول مرتبه راضى شديد كه بنشينيد با بازماندگان پس اينكه مرتبه هم با مخالفين بنشينيد [۸۳]

و هرگاه يكى از منافقين مرد بر او ابدا نماز نخوان و بر قبر وى نايست زيرا كه آنها بخدا و رسولش كافر شدند و مردند در حاليكه فاسقند [۸۴]

و بايد بعجب درنياورد تو را مال آنها و نه اولادشان جز اينكه نيست كه خدا ميخواهد اينها را در دنيا عذاب كند و جانشان بيرون آيد در حاليكه كافرند [۸۵]

.

صفحه : ۸۰

(توضيح آيات)

الَّذِينَ يَلمِزُونَ المُطَّوِّعِينَ مِنَ المُؤمِنِينَ فِي الصَّدَقاتِ وَ الَّذِينَ لا يَجِدُونَ إِلّا جُهدَهُم فَيَسخَرُونَ مِنهُم بمناسبت آيه بالا كه منافقين با خدا عهد ميكنند كه اگر مال دار شديم صدقه ميدهيم و انفاق مينمائيم و نميدهند شايد آيه در مقام مذمّت آنهائى باشد از منافقين كه خبث نفس آنان چنين است كه اضافه بر اينكه خودشان صدقه نميدهند مؤمنين را در صدقه و انفاقشان عيب‌جوئى ميكنند گويا در نظر خبيثشان چنين مينمايد كه انفاق مال عقلائى نيست مخصوصا براى آنهائيكه بزحمت مالى بدست ميآورند آنها را مسخره ميكنند و آنها چون چشم بصيرت ندارند كه حقايق را بفهمند منفقين فى اللّه را جزء آدمهاى ولخرج و سفيه ميدانستند اينكه بود كه آنها را مسخره ميكردند.

سَخِرَ اللّهُ مِنهُم وَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ چون توهين مؤمن از جهت ايمانش توهين بخدا است زيرا كه ايمان همان رابطه و عروه محكمى است كه بين مؤمن و خداى تعالى استوار گرديده اينست كه دشمنى با او از جهت ايمانش و عمل و عبوديتش دشمنى با خدا است و نظر بقوله تعالى در سوره [عم] (جَزاءً وِفاقاً) آنهائيكه مؤمنين را مسخره ميكنند خدا جزاء مسخره آنها را ميدهد و عذاب اليم براى آنها آماده گرديده.

استَغفِر لَهُم أَو لا تَستَغفِر لَهُم إِن تَستَغفِر لَهُم سَبعِينَ مَرَّةً فَلَن يَغفِرَ اللّهُ لَهُم ذلِكَ بِأَنَّهُم كَفَرُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ ظاهرا عدد سبعين نزد عرب براى كثرت است و تأكيد در عمل و (استغفر) در صورت امر است و مقصود مبالغه در بى‌فائده بودن است يعنى تو اى رسول خواهى طلب آمرزش كن براى اينكه منافقين كه مؤمنين را در انفاقاتشان مسخره ميكنند يا مطلق منافقين را هفتاد مرتبه يا طلب آمرزش براى آنها نكنى هر كدام باشد

صفحه : ۸۱

مساوی است پس به (لن) که برای نفی تأبید است کلام را مؤکّد گردانید یعنی خدای تعالی هرگز آنها را نمیآمرزد و اینکه عدم آمرزش برای اینکه است که اینها بخدا و رسول او کافر گردیدند.

وَ اللّه لا یَهدِی القَومَ الفاسِقِینَ آیه اشاره بدو صفت از صفات نکوهیده منافقین نموده که اینکه دو صفت عدم آمرزش آنها را ایجاب نموده یکی کفر باطنی آنان و دیگر فسقشان که هر یک خود یک علت مستقلند برای عدم آمرزش.

و شاید چنانچه بعضی از مفسرین گفته‌اند مقصود از استغفار طلب ایمان بعضی از اینها باشد نه استغفار برای گناهانشان زیرا که جایز نیست استغفار برای کسیکه از ایمانش مأیوس باشند بدلیل قوله تعالی (ما کانَ لِلنَّبِیِّ وَ الَّذِینَ آمَنُوا أن یَستَغفِرُوا لِلمُشرِکِینَ وَ لَو کانُوا أُولِی قُربی مِن بَعدِ ما تَبَیَّنَ لَهُم أَنَّهُم أَصحابُ الجَحِیمِ) سوره توبه آیه ۱۱۴.

فَرِحَ المُخَلَّفُونَ بِمَقعَدِهِم خِلافَ رَسُولِ اللّهِ وَ کَرِهُوا أن یُجاهِدُوا بِأَموالِهِم وَ أَنفُسِهِم فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ قالُوا لا تَنفِرُوا فِی الحَرِّ قُل نارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا لَو کانُوا یَفقَهُونَ مفسرین گفته‌اند آیه راجع بآن جماعتی است که برای جنگ تبوک رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را مخالفت نمودند و از جنگ تقاعد کردند و نشستند بر خلاف حکم رسول و خوشحال بودند و کراهت داشتند که بمال و جانشان در راه خدا مجاهده نمایند و بمؤمنین هم که عازم رفتن بودند گفتند چون هوا بغایت گرم است بجنگ نروید ای رسول باین منافقین بگو آتش جهنّم حرارتش شدیدتر است اگر میفهمیدید آتش جهنّم از چند جهت شدیدتر و سوزاننده‌تر از آتش دنیا و حرارت آن است: ۱- چون آتش دنیا برای رفع احتیاجات بشر و تأمین معاش او است حرارتش و سوزندگیش محدود بحدی است که نافع باشد لکن آتش جهنّم نه برای نفع بشر است بلکه مجازات است و محدود بحدی نیست.

۲- آتش دنیا از روی رحمت است و بقدر رفع احتیاج مقرّر گردیده لکن

صفحه : ۸۲

آتش جهنّم از غضب الهی شعله‌ور گردیده و شدتش خیلی زیاد است.

۳- همانطوریکه نعمتهای بهشتی برای اهلش محدود بحدی نیست نقمتها و بلاهای جهنمی نیز محدود بحدی نیست بلکه میتوان گفت آتش جهنّم اصل آتش و حقیقت آتش و جوهر آتش دنیا است و آتشهای دنیا فرع و نمونه او است همین طوری که نعمتهای دنیا و لذائذ آن نسبت بنعمتهای اخروی فرع است و آن اصل اینکه عرض است و آن جوهر و اینکه فانی و آن باقی آتشهای دنیا فرع آتش جهنّم است و نسبت بآن ناچیز مینماید.

فَلیَضحَکُوا قَلِیلًا وَ لیَبکُوا کَثِیراً جَزاءً بِما کانُوا یَکسِبُونَ اشاره به اینکه که اگر اینها میدانستند که شدت آتش جهنّم چقدر است کم میخندیدند و بسیار گریه میکردند بپاداش اعمال بدی که کسب کردند عوض فرح آنها بمخالفت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که در آیه بالا گفته شد سزاوار است که بسیار بگریند و کم بخندند.

فَإِن رَجَعَکَ اللّهُ إِلی طائِفَةٍ مِنهُم فَاستَأذَنُوکَ لِلخُرُوجِ فَقُل لَن تَخرُجُوا مَعِیَ أَبَداً وَ لَن تُقاتِلُوا مَعِیَ عَدُوًّا الخ خطاب برسول [ص] و باو خبر میدهد که وقتی تو از جهاد برگشتی جماعتی از منافقین ظاهرا همانهائی مقصود است که از جنگ تبوک تهاون نمودند و اطاعت امر رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را نکردند آنها نزد تو میآیند و از تو اذن میخواهند که برای جهاد دیگر غیر از جنگ تبوک که تخلف ورزیدند بیرون روند، و گفته‌اند آنها دوازده نفر از اهل مدینه بودند اینست که دستور میرسد که وقتی آنان طلب اذن کردند تو بآنها بگو هرگز و ابدا با من برای جنگ بیرون نمیروید و با دشمنی مقاتله نمیکنید شما کسانی میباشید که در اول مرتبه یعنی جنگ تبوک راضی شدید که بنشینید و برای جنگ حرکت ننمائید حال هم با خالفین بنشینید (خالفین) آنهائی میباشند

که از جهاد معافند مثل زنان و کودکان و مریضان و کوران و شلان و امثال اینها.

صفحه : ۸۳

آری جهاد کردن با مال و جان کار مردمان مرد است و مبارزان میدان نبرد کار هر بی‌سر و پائی نیست و همین ردّ منافقان و اذن ندادن بآنها و اسقاط گردانیدن آنها را از دیوان مجاهدین فی سبیل اللّه بالاترین مجازات بوده اگر میدانستند.

وَ لا تُصَلِّ عَلی أَحَدٍ مِنهُم ماتَ أَبَداً وَ لا تَقُم عَلی قَبرِهِ إِنَّهُم کَفَرُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ ماتُوا وَ هُم فاسِقُونَ مات صفت احد است و بلفظ ماضی آورده و در معنی استقبال است بتقدیر کون یعنی هستی و وجود زیرا که کائن لا- محاله موجود است و (انهم کفروا) علت نهی است و دأب حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اینکه بود که وقتی منافقین میمردند نماز بر آنها میخواند و احکام اسلام را بر آنها جاری مینمود و ساعتی سر قبر آنها میماند و بآنها دعا میکرد تا اینکه نهی رسید چنین نکن زیرا که اینها بخدا کافرند و بنفاق مردند.

[طبرسی] در مجمع گفته بروایتی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بر عبد اللّه بن ابی نماز خواند و پیراهن خود را بجای کفن بر او پوشانید، و إبن عباس و جابر و قتاده گفته‌اند اینکه عمل رسول [ص] پیش از نهی بود، و بقولی حضرت خواست بر او نماز بخواند جبرئیل او را عقب کشید و اینکه آیه (وَ لا- تُصَلِّ عَلی أَحَدٍ مِنهُم الخ) را بر او خواند [انس و حسن] و بروایتی یکی برسول گفت چگونه پیراهن خود را کفن او نمودی در صورتی که او کافر بوده فرمود پیراهن من او را چیزی از خدا بی‌نیاز نمیگرداند من چنین کردم تا اینکه جماعت بسیاری ایمان آرند و چنین هم شد.

[پایان] وَ لا تُعجِبکَ أَموالُهُم وَ أَولادُهُم إِنَّما یُرِیدُ اللّهُ أَن یُعَذِّبَهُم بِها فِی الدُّنیا وَ تَزهَقَ أَنفُسُهُم وَ هُم کافِرُونَ خطاب برسول نموده و مراد امّت او میباشند که کثرت مالها و اولادهای منافقین تو را بعجب در نیاورد اشاره به اینکه که گمان مکن که مال زیاد و اولاد سعادت

صفحه : ۸۴

و فضیلت برای آنها تأمین میکنند خدا خواسته بهمین مال و اولاد آنها را در دنیا عذاب کند زیرا که مال زیاد و اولاد بسیار جز زحمت و مرارت در حفظ آن و نگاهداری و خرج مال با حبّ آن و گرفتن زکوة با اکراهشان و تربیت اولاد و تخلف نمودن آنها و تلف شدن بعضی از آنها و فتنه بودن و آزمایش شدن بمال و اولاد معلوم است قوله تعالی (وَ اعلَمُوا أَنَّما أَموالُکُم وَ أَولادُکُم فِتنَةٌ وَ أَنَّ اللّهَ عِندَهُ أَجرٌ عَظِیمٌ) سوره انفال آیه ۲۸، اینکه است که فرموده خدا خواسته منافقین را بکثرت مال و اولاد در دنیا عذاب کند و نفس آنها گرفته شود در حالیکه کافر باشند.

صفحه : ۸۵

[سوره التوبة (۹): آیات ۸۶ تا ۹۴]

اشاره

وَ إِذا أُنزِلَت سُورَةٌ أَن آمِنُوا بِاللّهِ وَ جاهِدُوا مَعَ رَسُولِهِ استَأذَنَکَ أُولُوا الطَّولِ مِنهُم وَ قالُوا ذَرنا نَکُن مَعَ القاعِدِینَ (۸۶) رَضُوا بِأَن یَکُونُوا مَعَ الخَوالِفِ وَ طُبِعَ عَلی قُلُوبِهِم فَهُم لا- یَفقَهُونَ (۸۷) لکِنِ الرَّسُولُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا مَعَهُ جاهَدُوا بِأَموالِهِم وَ أَنفُسِهِم وَ أُولئِکَ لَهُمُ

الخَیراتُ وَ أُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ (۸۸) أَعَدَّ اللّهُ لَهُم جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها ذلِکَ الفَوزُ العَظِیمُ (۸۹) وَ جاءَ المُعَذِّرُونَ مِنَ الأَعرابِ لِیُؤذَنَ لَهُم وَ قَعَدَ الَّذِینَ کَذَبُوا اللّهَ وَ رَسُولَهُ سَیُصِیبُ الَّذِینَ کَفَرُوا مِنهُم عَذابٌ أَلِیمٌ (۹۰)

لَیسَ عَلَی الضُّعَفاءِ وَ لا عَلَی المَرضی وَ لا عَلَی الَّذِینَ لا یَجِدُونَ ما یُنفِقُونَ حَرَجٌ إِذا نَصَحُوا لِلّهِ وَ رَسُولِهِ ما عَلَی المُحسِنِینَ مِن سَبِیلٍ وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۹۱) وَ لا عَلَی الَّذِینَ إِذا ما أَتَوکَ لِتَحمِلَهُم قُلتَ لا أَجِدُ ما أَحمِلُکُم عَلَیهِ تَوَلَّوا وَ أَعیُنُهُم تَفِیضُ مِنَ الدَّمعِ حَزَناً أَلّا یَجِدُوا ما یُنفِقُونَ (۹۲) إِنَّمَا السَّبِیلُ عَلَی الَّذِینَ یَستَأذِنُونَکَ وَ هُم أَغنِیاءُ رَضُوا بِأَن یَکُونُوا مَعَ الخَوالِفِ وَ طَبَعَ اللّهُ عَلی قُلُوبِهِم فَهُم لا یَعلَمُونَ (۹۳) یَعتَذِرُونَ إِلَیکُم إِذا رَجَعتُم إِلَیهِم قُل لا تَعتَذِرُوا لَن نُؤمِنَ لَکُم قَد نَبَّأَنَا اللّهُ مِن أَخبارِکُم وَ سَیَرَی اللّهُ عَمَلَکُم وَ رَسُولُهُ ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلی عالِمِ الغَیبِ وَ الشَّهادَةِ فَیُنَبِّئُکُم بِما کُنتُم تَعمَلُونَ (۹۴)

صفحه : ۸۶

[ترجمه]

وقتی که سوره‌ئی نازل گردید در اینکه بخدا ایمان آورید و با پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بجهاد بروید صاحبان ثروت از تو طلب اذن میکنند و گفتند ما را بگذار که با نشسته‌گان باشیم [۸۶]

و راضی شدند که با نشسته‌گان باشند و بر قلبهای آنها مهر خورده شده پس آنها نمی‌فهمند [۸۷]

لکن رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و آنکسانیکه با او ایمان آورده‌اند جهاد کردند بمالهای خودشان و نفسهای خودشان و برای آن جماعت است خوبیها و آنان رستگارانند [۸۸]

خدا برای آنان بهشتهائی آماده گردانیده که از زیر اشجار آنها نهرها جریان دارد و در آن جاویدانند اینکه است رستگاری بزرگ [۸۹]

عذر خواهان از اعراب آمدند نزد رسول [ص] تا رخصت داده شوند و آنانکه دروغ گفتند با خدا و با رسول خدا در ادعاء ایمان یعنی منافقین و بزودی از جهاد بنشستند بر آنهائیکه کافر شدند از اعراب میرسد عذابی دردناک [۹۰]

نه بر ضعفاء و نه بر مریضان و نه بر آنهائیکه مالی ندارند که انفاق کنند گناهی نیست چون نیکخواهی نمایند و فرمان خدا و رسولش را ببرند و بر نیکوکاران که ناصحند هیچ عتابی و ملامتی نیست و خدا آمرزنده و مهربان است [۹۱]

و نیز (گناهی نیست) بر آنکسانی که وقتی آمدند آنها را سوار کنی گفتی مرکوبی نمییابم که شما را سوار کنم بازگشتند و از حزن اشک از چشمهای آنها جاری میگردید برای اینکه نمی‌یابند چیزی که انفاق کنند [۹۲]

جز اینکه نیست که (عتاب) بر آنهائیست که از تو رخصت می‌طلبند در صورتی که آنان توانگرانند راضی شدند به اینکه که بوده باشند (با زنان و اطفال و مریضان) و خدا بقلب آنها مهر زده اینکه است که آنها نمیدانند [۹۳]

وقتی شما برگشتید نزد شما عذرخواهی میکنند بگو عذر نیاورید هرگز عذر شما را باور نخواهیم

صفحه : ۸۷

کرد همانا خدا بما خبر داده از اخبار شما و بزودی خدا و رسولش عمل شما را می‌بینند پس شما برگشته میشوید بسوی کسی که دانای بغیب و شهادت است پس شما را خبردار میکند بآنچه عمل نموده‌اید [۹۴]

(توضیح آیات)

.

وَ إِذا أُنزِلَت سُورَةٌ أَن آمِنُوا بِاللّهِ وَ جاهِدُوا مَعَ رَسُولِهِ استَأذَنَکَ أُولُوا الطَّولِ مِنهُم وَ قالُوا ذَرنا نَکُن مَعَ القاعِدِینَ ظاهرا اينكه آيه نيز در وصف منافقين است كه منافقين باين اوصاف شناخته ميگردند از جمله صفات آنها اينست كه وقتى سوره‌ئى بر تو نازل گردد كه در آن دو امر باشد يكى امر بايمان بخدا و ديگر امر بجهاد با رسول، و اينكه امر بجهاد با رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم را عطف داده بايمان بخدا مشعر بر اينكه است كه لازمه ايمان بخدا جهاد با رسول است وقتى كه امر بجهاد نمايد، از اينجا معلوم ميشود كه مرجع ضمير (منهم) منافقين ميباشند كه آنها در حاليكه از جهت مال و قواى بدنى تمكن بر جهاد با رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم داشتند وقتى حضرتش امر بجهاد مينمود ميآمدند نزد او و طلب اذن ميكردند و ميگفتند بگذار ما از نشسته‌گان باشيم مثل ذوى الاعذار، اگر اينان ايمان بخدا داشتند البته مطيع امر رسول ميگرديدند.

رَضُوا بِأَن يَکُونُوا مَعَ الخَوالِفِ وَ طُبِعَ عَلى قُلُوبِهِم فَهُم لا يَفقَهُونَ از پستى طبيعتشان راضى شدند كه باخوالف يعنى با عاجزان و زنها و اطفال باشند و بقلبشان مهر خورده يعنى مال و عناوين دنيوى قلب آنها را بسته گردانيده و نميدانند كه جهاد با رسول [ص] متضمن چه فوائدى است.

لکِنِ الرَّسُولُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ جاهَدُوا بِأَموالِهِم وَ أَنفُسِهِم وَ أُولئِکَ لَهُمُ الخَيراتُ وَ أُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ ترجمه آيه شده و چون واضح است محتاج بتوضيح نيست خلاصه آيه در

صفحه : ۸۸

مقام فضائل و مناقب كسانى است از مؤمنين كه با مال و جانشان در راه خدا مجاهده نمودند كه اينها خيرات و خوبيها را دريافتند و آنهايند رستگاران، سياق آيه دلالت بر اينكه دارد كه در آنموقع خيريت و رستگارى منحصر بآنهائى بوده كه بجان و مال در راه خدا انفاق مينمودند و با رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بجهاد ميرفتند.

أَعَدَّ اللّهُ لَهُم جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِينَ فِيها ذلِکَ الفَوزُ العَظِيمُ آيه بيان تفضلاتى است كه براى مجاهده كنندگان بمال و جانشان در راه خدا مهيا گردانيده كه خداى تعالى براى اينكه اشخاص بهشتهائى آماده نموده با چنين اوصاف و دو فضيلت براى آنها تذكر ميدهد: يكى بهشتهائى با نهرهاى جارى، و ديگر خلود در بهشت كه دار كرامت الهى است كه بالاترين نعمتها بشمار ميرود، و (فوز عظيم) ظاهرا اشاره بهمين خلود در بهشت است.

وَ جاءَ المُعَذِّرُونَ مِنَ الأَعرابِ لِيُؤذَنَ لَهُم وَ قَعَدَ الَّذِينَ كَذَبُوا اللّهَ وَ رَسُولَهُ سَيُصِيبُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنهُم عَذابٌ أَلِيمٌ بطوريكه مفسرين آيه را توجيه كرده‌اند اينكه است كه گفته‌اند آيه در بيان دو دسته از اعراب است كه در موقع واقعه جنگ تبوك جماعتى از اعراب باديه نشينان نزد رسول آمدند و عذرخواهى نمودند كه اگر ما بجنگ برويم بنى طى اهالى و گوسفندان ما را غارت ميكنند و اينكه عذرها را ميآوردند براى اينكه رخصت طلبند در تخلف از جنگ، و اكثر مفسرين گفته‌اند كه عذر اينها براى فرار از جنگ بود، و إبن عباس گفته آنها چند نفرى بودند از بنى غفار كه عذرشان صحيح بوده و اينكه قول بحقيقت نزديكتر مينمايد زيرا سياق آيه كه (وَ قَعَدَ الَّذِينَ كَذَبُوا اللّهَ) را عطف داده به (وَ جاءَ المُعَذِّرُونَ) چنين مينمايد كه معذرون اهل عذر بودند مثل اينكه نفقه نداشتند يا اسلحه جنگ براى آنها ميسر نبود و مذمت نموده آنهائى را كه بدون عذر موجه نشستند كه اينهايند كه با خدا و رسول دروغ گفتند و آنهائيكه كافر شدند بزودى بآنها عذاب اليم اصابت مينمايد.

صفحه : ۸۹

لَيسَ عَلَى الضُّعَفاءِ وَ لا عَلَى المَرضى وَ لا عَلَى الَّذِينَ لا يَجِدُونَ ما يُنفِقُونَ حَرَجٌ إِذا نَصَحُوا لِلّهِ وَ رَسُولِهِ الخ در اينجا تكليف جهاد از

چند جماعت برداشته شده:

۱- ضعفاء، ۲- مريضان و بيماران، ۳- كسانيكه از جهت فقر مالى ندارند كه نفقه كنند و اسباب راه از اسلحه و مركوب و آنچه لازمه سفر است مهيا نمايند بر اينكه سه دسته حرجى نيست يعنى گناهى نيست كه از جنگ تقاعد كنند و بجهاد نروند وقتى كه نيك خواه و فرمان بردار خدا و رسول باشند و بر نيكوكاران كه بفرمان رسول باشند هيچ راه عتابى بر آنان نيست يعنى اينكه جماعتى كه ذكر شد اينها معذورند، و ذكر محسنين اشاره باين است كه اينها در سلك نيكوكاران بشمار ميروند زيرا كه خداى تعالى آمرزنده و مهربانست.

وَ لا عَلَى الَّذِينَ إِذا ما أَتَوكَ لِتَحمِلَهُم قُلتَ لا أَجِدُ ما أَحمِلُكُم عَلَيهِ تَوَلَّوا وَ أَعيُنُهُم تَفِيضُ مِنَ الدَّمعِ حَزَناً أَلّا يَجِدُوا ما يُنفِقُونَ اينكه آيه عطف بآيه بالا است (لَيسَ عَلَى الضُّعَفاءِ الخ) كه آنها از جهاد معافند و اينها نيز كه حاضرند براى رفتن بجهاد و مركوب نبود كه سوار شوند نيز معافند و عتاب بر آنهائى است از اغنياء كه بتمام جهات تمكن دارند كه بجنگ حاضر شوند و دوست داشتند كه با صاحبان اعذار بنشينند و بجهاد نروند.

چون اينكه آيه و آيه بعد ترجمه شده و واضح است محتاج بتوضيح نيست اينكه است كه از توضيح آن خوددارى نموديم.

خلاصه آيات اينكه است كه علامت شخص مؤمن و منافق را توضيح دهد كه آنهائيكه تخلفشان از جهاد از روى عذر صحيح بوده آنها معافند و ملامتى بر آنها نيست لكن آنهائيكه چنين نبودند و تخلف ورزيدند و دوست داشتند با خوالف بنشينند آنها كسانى بودند كه بقلبشان مهر خورده و بسته شده و نميدانند.

يَعتَذِرُونَ إِلَيكُم إِذا رَجَعتُم إِلَيهِم قُل لا تَعتَذِرُوا لَن نُؤمِنَ لَكُم قَد نَبَّأَنَا اللّهُ مِن أَخبارِكُم

صفحه : ۹۰

جماعتى از كسانى كه از جنگ رفتن با رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تخلف نمودند پس از خاتمه جنگ ميآمدند و عذرخواهى ميكردند و بگمان خودشان عذر آنان پذيرفته ميگردد از حق تعالى خطاب رسيده كه اى محمّد [ص] باين منافقين بگو عذر غير موجه نياوريد كار شما و صفات شما و عمل شما را خداى تعالى بمن خبر داده وَ سَيَرَى اللّهُ عَمَلَكُم وَ رَسُولُهُ ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلى عالِمِ الغَيبِ وَ الشَّهادَةِ فَيُنَبِّئُكُم بِما كُنتُم تَعمَلُونَ از إبن عباس نقل ميكنند كه گفته اينكه آيه و همه آيات بعد در باره جند بن قيس و معتب بن قشير و اصحاب آنها از اهل نفاق كه هشتاد نفر بودند فرود آمده كه پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از جنگ تبوك برگشت باصحاب فرمود با اينها مجالست و مكالمه نكنيد آنها نزد رسول [ص] آمدند و بدروغ عذرخواهى نمودند اينكه بود كه اينكه آيه نازل گرديد.

صفحه : ۹۱

[سوره التوبهٔ (۹): آيات ۹۵ تا ۱۰۱]

اشاره

سَيَحلِفُونَ بِاللّهِ لَكُم إِذَا انقَلَبتُم إِلَيهِم لِتُعرِضُوا عَنهُم فَأَعرِضُوا عَنهُم إِنَّهُم رِجسٌ وَ مَأواهُم جَهَنَّمُ جَزاءً بِما كانُوا يَكسِبُونَ (۹۵) يَحلِفُونَ لَكُم لِتَرضَوا عَنهُم فَإِن تَرضَوا عَنهُم فَإِنَّ اللّهَ لا يَرضى عَنِ القَومِ الفاسِقِينَ (۹۶) الأَعرابُ أَشَدُّ كُفراً وَ نِفاقاً وَ أَجدَرُ أَلّا يَعلَمُوا حُدُودَ ما أَنزَلَ اللّهُ عَلى رَسُولِهِ وَ اللّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۹۷) وَ مِنَ الأَعرابِ مَن يَتَّخِذُ ما يُنفِقُ مَغرَماً وَ يَتَرَبَّصُ بِكُمُ الدَّوائِرَ عَلَيهِم دائِرَةُ السَّوءِ وَ اللّهُ

سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۹۸) وَ مِنَ الأَعرابِ مَن يُؤمِنُ بِاللّهِ وَ اليَومِ الآخِرِ وَ يَتَّخِذُ ما يُنفِقُ قُرُباتٍ عِندَ اللّهِ وَ صَلَواتِ الرَّسُولِ أَلا إِنَّها قُربَةٌ لَهُم سَيُدخِلُهُمُ اللّهُ فِي رَحمَتِهِ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۹۹)

وَ السّابِقُونَ الأَوَّلُونَ مِنَ المُهاجِرِينَ وَ الأَنصارِ وَ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُم بِإِحسانٍ رَضِيَ اللّهُ عَنهُم وَ رَضُوا عَنهُ وَ أَعَدَّ لَهُم جَنّاتٍ تَجرِي تَحتَهَا الأَنهارُ خالِدِينَ فِيها أَبَداً ذلِكَ الفَوزُ العَظِيمُ (۱۰۰) وَ مِمَّن حَولَكُم مِنَ الأَعرابِ مُنافِقُونَ وَ مِن أَهلِ المَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفاقِ لا تَعلَمُهُم نَحنُ نَعلَمُهُم سَنُعَذِّبُهُم مَرَّتَينِ ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلى عَذابٍ عَظِيمٍ (۱۰۱)

صفحه : ۹۲

[ترجمه]

بزودی منافقین بخدا برای شما مؤمنین قسم میخورند که چون باز گردید از سفر بسوی مدینه تا از عتاب بر آنها روی بگردانید (یعنی بر آنهائیکه بجهاد نیامدند عتاب نکنید) و شما مؤمنین از آنها اعراض کنید همانا آنان رجس و پلیدند و جایگاه آنها جهنّم است برای پاداش آنچه بودند عمل میکردند [۹۵]

برای شما قسم یاد میکنند برای اینکه شما از آنها راضی گردید و اگر شما از آنها راضی گردید پس حقیقهٔ خدا از جماعت فاسقین راضی نمیباشد [۹۶]

اعراب (بادیه نشینان) در کفر و نفاق از دیگران سخت‌تر و بجهل و نادانی (از دیگران) سزاوارترند زیرا عالم نمیباشند بحدود آنچه که خدا بر رسولش نازل گردانیده و خدا دانا است باحوال آنها و حکیم است در امهال آنها [۹۷]

و بعضی از اعراب بادیه کسی است که آنچه انفاق میکند (در راه جهاد) بر خود ضرر می‌پندارد و منتظر است که بشما مؤمنین عواقب ناگوار و دائره سوء برسد و خدا شنوا و دانا است [۹۸]

و بعضی از اعراب کسی است که بخدا و قیامت ایمان آورده و آنچه در راه خدا انفاق میکنند فرا میگیرد برای نزدیکی بخدا و دعاء رسول آگاه باش همانا عمل آنها نزدیکی بخدا است بزودی خدا داخل میگرداند آنها را در رحمت خودش زیرا که خداوند آمرزنده و مهربان است [۹۹]

و سبقت گیرندگان در صدر اسلام از مهاجرین و انصار و آنهائیکه متابعت آنها را نمودند بایمان و طاعت خدا از آنها راضی است و آنها نیز از خدا راضی میباشند و خدا برای آنان آماده کرده است بهشتهائیکه نهرها از زیر اشجار آن جریان دارد و در آن جاویدانند ابدا اینکه است رستگاری بزرگ [۱۰۰]

و بعضی از اعرابیکه در اطراف مدینه هستند و نیز از اهل مدینه کسانی هستند که ماهر در نفاقند شما آنها را نمیشناسید ما بآنها دانا میباشیم بزودی آنها را دو مرتبه عذاب میکنیم پس از آن برگردانیده میشوند بسوی عذاب بزرگ یعنی جهنّم [۱۰۱]

.

صفحه : ۹۳

(توضیح آیات)

سَيَحلِفُونَ بِاللّهِ لَكُم إِذَا انقَلَبتُم إِلَيهِم لِتُعرِضُوا عَنهُم فَأَعرِضُوا عَنهُم إِنَّهُم رِجسٌ وَ مَأواهُم جَهَنَّمُ جَزاءً بِما كانُوا يَكسِبُونَ اینکه آیه

بمؤمنین خبر میدهد که وقتی شما از جهاد برگشتید منافقین بخدا برای شما قسم میخورند بجهت اینکه اعراض نمائید از ملامت بآنها که چرا بجهاد نیامدند شما ای مؤمنین از آنها اعراض کنید همانا آنها پلیدند و جایگاه آنها جهنّم است بپاداش آنچه عمل کرده‌اند از نفاق و مخالفت امر رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم.

قمی چنین روایت کرده وقتی حضرت رسول [ص] از جنگ تبوک برگشت اصحاب متعرض منافقین میشدند و آنها را اذیت مینمودند و منافقین قسم میخوردند که ما بر حقیم و منافق نیستیم تا اینکه متعرض آنها نشوند اینکه بود که اینکه آیه نازل گردید.

یَحلِفُونَ لَکُم لِتَرضَوا عَنهُم فَإِن تَرضَوا عَنهُم فَإِنَّ اللّهَ لا یَرضی عَنِ القَومِ الفاسِقِینَ یعنی قسم میخورند برای شما برای اینکه راضی شوید از آنها پس اگر شما راضی شوید از آنها رضایت شما مؤمنین برای منافقین نفع نمی‌بخشد وقتی مشمول سخط الهی باشند، در مجمع از نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است کسیکه طلب کند رضایت خدا را بسخط مردم خدا از او راضی و مردم هم از او راضی‌تر میگردند و کسیکه طلب کند رضای مردم را بسخط حق تعالی خدا بر او سخط میکند و سخط مردم هم بر او زیادتر میگردد، و نیز گفته اینکه آیه نازل شده در جد بن قیس و معتب بن قشیر و اصحاب آن دو از منافقین و آنها هشتاد نفر مرد بودند و چون رسول [ص] از جنگ تبوک بمدینه آمد گفت با آنها مجالست و تکلم نکنید. [پایان] الأَعرابُ أَشَدُّ کُفراً وَ نِفاقاً وَ أَجدَرُ أَلّا یَعلَمُوا حُدُودَ ما أَنزَلَ اللّهُ عَلی رَسُولِهِ وَ اللّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ اعراب جمع عرب است و عرب جنس است و مفرد آن عربی است با یاء

صفحه : ۹۴

نسبت، در مفردات گفته (العرب ولد اسماعیل و الاعراب جمعه فی الاصل و صار ذلک اسما لسکان البادیة الخ).

در اینکه آیه خدای تعالی سکان بادیه را معرفی نموده به اینکه که اینان از حیث کفر و نفاق شدیدتر و سخت‌تر از غیر آنها میباشند زیرا که آنها در بیابان و بادیه تربیت شده‌اند از جامعه بشر دورند و از علماء و دانشمندان استفاده نمی‌نمایند و نیز سزاوارترند از سایر مردم که ندانند حدود آیات و قوانین اسلام را و خدا عالم است باحوال آنها و حکیم است در امهال آنها.

وَ مِنَ الأَعرابِ مَن یَتَّخِذُ ما یُنفِقُ مَغرَماً وَ یَتَرَبَّصُ بِکُمُ الدَّوائِرَ عَلَیهِم دائِرَةُ السَّوءِ وَ اللّهُ سَمِیعٌ عَلِیمٌ وَ مِنَ الأَعرابِ مَن یُؤمِنُ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ الخ خدای جلیل در اینکه دو آیه اعراب بادیه نشین را دو قسمت نموده و هر یک را بصفاتی معرفی مینماید:

دسته‌ئی از آنها منافقند که اگر انفاق نمودند انفاق خود را غبن و غرامتی میپندارند و منتظرند که بشما مؤمنین گردشهای روزگار آسیبی برساند و خدا شنوا و دانا است.

و دسته دیگر از اعراب کسانی میباشند که بخدا و روز قیامت ایمان آورده‌اند و آنچه انفاق میکنند قصدشان قرب بحق تعالی و دعای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که در حدیث دارد هر کس صدقه میداد رسول [ص] در باره او طلب رحمت و دعاء میفرمود.

آگاه باشید که صدقات آنها سبب نزدیکی برحمت حق تعالی است و بزودی و محققا آنها را داخل میگرداند در رحمت خود همانا خداوند آمرزنده و مهربانست از اینکه آیه و آیات دیگر معلوم میشود که اصل در عمل و خیر و شرّ بودن آن منوط بقصد و نیّت عامل است عملی که با ایمان و نیّت خالص توأم گردید ارزش واقعی پیدا میکند و قرب بجوار احدی را ایجاب مینماید لکن عملی که خالی از ایمان واقعی و خلوص نیّت باشد چنین عملی اگر بعد از رحمت نیاورد قرب هم نخواهد آورد

صفحه : ۹۵

وَ السّابِقُونَ الأَوَّلُونَ مِنَ المُهاجِرِینَ وَ الأَنصارِ وَ الَّذِینَ اتَّبَعُوهُم بِإِحسانٍ رَضِیَ اللّهُ عَنهُم وَ رَضُوا عَنهُ ترجمه آیه شده است (و السابقون) سبقت گیرندگان بایمان و طاعاتند و آنها را بسبقت گرفتن مدح نموده برای اینکه غیر آنها تابع آنها گردیده‌اند و آنها

متبوع و غیرشان تابع آنهایند پس آنها امام و خواننده بخیرند و چنین است کسیکه بامر خیری سبقت گیرد (من المهاجرین) آنهائیکه از مکه بمدینه و بحبشه هجرت نمودند (و الانصار) آنهائیکه از اهل مدینه سبقت گرفتند باسلام و آنهائیکه در اعمال خیر تابع آنها گردیدند آنها کسانی میباشند که خدای تعالی از آنها راضی و آنها نیز از خدا راضی میباشند.

وَ أَعَدَّ لَهُم جَنّاتٍ تَجرِی تَحتَهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها أَبَداً ذلِکَ الفَوزُ العَظِیمُ و برای اینکه سه دسته از مهاجرین و انصار آنهائیکه سبقت گرفتند باسلام و تابعین آنها خدا آماده کرده است بهشتهائی که تحت اشجار آن انهار جریان دارد و بالاتر از همه آنان در آن بهشتها جاویدانند و همین است رستگاری و فضیلت بزرگ وَ مِمَّن حَولَکُم مِنَ الأَعرابِ مُنافِقُونَ وَ مِن أَهلِ المَدِینَهِٔ مَرَدُوا عَلَی النِّفاقِ لا تَعلَمُهُم نَحنُ نَعلَمُهُم سَنُعَذِّبُهُم مَرَّتَینِ ثُمَّ یُرَدُّونَ إِلی عَذابٍ عَظِیمٍ و از اعراب اطراف مدینه و از اهل مدینه جماعتی منافقین میباشند (مردوا) عطف است بر (ممن حولکم) و جمله فعلیه صفت موصوف محذوف است یعنی از اهل شهر شما جماعتی میباشند که اقامت دارند و در نفاق ماهر گردیده‌اند و بطوری نفاق خود را مخفی میدارند که تو با اینکه فطانت و فراست آنها را نمی‌شناسی ما میدانیم که بر اسرار مطلعیم و بزودی دو مرتبه آنان را عذاب خواهیم نمود، شاید دو مرتبه یکی رسوائی آنها در دنیا و ظاهر گردیدن نفاق آنها باشد و دیگر شاید گرفتاری آنها در جنگ یا عذاب قبر باشد پس مردود میشوند بعذاب بزرگ که جهنّم میباشد.

صفحه : ۹۶

[سوره التوبهٔ (۹): آیات ۱۰۲ تا ۱۰۹]

اشاره

وَ آخَرُونَ اعتَرَفُوا بِذُنُوبِهِم خَلَطُوا عَمَلاً صالِحاً وَ آخَرَ سَیِّئاً عَسَی اللّهُ أَن یَتُوبَ عَلَیهِم إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۱۰۲) خُذ مِن أَموالِهِم صَدَقَهًٔ تُطَهِّرُهُم وَ تُزَکِّیهِم بِها وَ صَلِّ عَلَیهِم إِنَّ صَلاتَکَ سَکَنٌ لَهُم وَ اللّهُ سَمِیعٌ عَلِیمٌ (۱۰۳) أَ لَم یَعلَمُوا أَنَّ اللّهَ هُوَ یَقبَلُ التَّوبَهَٔ عَن عِبادِهِ وَ یَأخُذُ الصَّدَقاتِ وَ أَنَّ اللّهَ هُوَ التَّوّابُ الرَّحِیمُ (۱۰۴) وَ قُلِ اعمَلُوا فَسَیَرَی اللّهُ عَمَلَکُم وَ رَسُولُهُ وَ المُؤمِنُونَ وَ سَتُرَدُّونَ إِلی عالِمِ الغَیبِ وَ الشَّهادَهِٔ فَیُنَبِّئُکُم بِما کُنتُم تَعمَلُونَ (۱۰۵) وَ آخَرُونَ مُرجَونَ لِأَمرِ اللّهِ إِمّا یُعَذِّبُهُم وَ إِمّا یَتُوبُ عَلَیهِم وَ اللّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ (۱۰۶)

وَ الَّذِینَ اتَّخَذُوا مَسجِداً ضِراراً وَ کُفراً وَ تَفرِیقاً بَینَ المُؤمِنِینَ وَ إِرصاداً لِمَن حارَبَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ مِن قَبلُ وَ لَیَحلِفُنَّ إِن أَرَدنا إِلاَّ الحُسنی وَ اللّهُ یَشهَدُ إِنَّهُم لَکاذِبُونَ (۱۰۷) لا تَقُم فِیهِ أَبَداً لَمَسجِدٌ أُسِّسَ عَلَی التَّقوی مِن أَوَّلِ یَومٍ أَحَقُّ أَن تَقُومَ فِیهِ فِیهِ رِجالٌ یُحِبُّونَ أَن یَتَطَهَّرُوا وَ اللّهُ یُحِبُّ المُطَّهِّرِینَ (۱۰۸) أَ فَمَن أَسَّسَ بُنیانَهُ عَلی تَقوی مِنَ اللّهِ وَ رِضوانٍ خَیرٌ أَم مَن أَسَّسَ بُنیانَهُ عَلی شَفا جُرُفٍ هارٍ فَانهارَ بِهِ فِی نارِ جَهَنَّمَ وَ اللّهُ لا یَهدِی القَومَ الظّالِمِینَ (۱۰۹)

صفحه : ۹۷

[ترجمه]

و قوم دیگر غیر از منافقین بگناه خودشان اعتراف نمودند و عمل صالح و عمل بد را بهم آمیخته گردانیدند شاید خدا توبه آنها را بپذیرد همانا خدا آمرزنده و مهربان است [۱۰۲]

بگیر از مالهای آنها زکوهٔ تا پاک گردانی آنها را از گناه و حب مال و بآن صدقه حسنات آنها را زیاد گردانی و برای آنها دعاء بکن همانا که دعاء تو آرامش است بر آنها و خدا شنوا و دانا است [۱۰۳]

آیا نمیدانند که خدا قبول میکند توبه بندگانش را و صدقات را از آنها میگیرد و اینکه خدا او است بسیار پذیرنده توبه و مهربان است بر توبه کنندگان [۱۰۴]

و بگو ای رسول عمل کنید بزودی خدا و رسولش و مؤمنین عمل شما را می‌بینند و بزودی برگردانیده میشوید بسوی عالم بغیب و پنهان و عالم بآشکارا پس شما را خبر میدهد بآنچه بودید عمل میکردید [۱۰۵]

و دیگران از متخلفین موقوفانند بامر خدا یا آنها را عذاب میکند و یا توبه آنها را می‌پذیرد و خدا دانا و درستکار است [۱۰۶]

و آن کسانیکه مسجدی بنا کردند برای ضرر رسانیدن بمؤمنین و تقویت کفر و جدائی بین مؤمنین و انتظار میبرند کسی را که با خدا و رسولش در پیش جنگ میکردند و همانا آنها قسم یاد میکنند که ما اراده نکردیم مگر خوبی را خدا گواهی میدهد که براستی اینها دروغگویانند [۱۰۷]

نایست برای نماز در آن مسجد ابدا هر آینه مسجدی که از اول تأسیس شده بر تقوی سزاوارتر است که در آن بایستی و در آن مردهائی میباشند که دوست میدارند اینکه پاک گردند و خدا پاکان را دوست میدارد [۱۰۸]

آیا کسیکه بنا نهاد بنیاد کارش را بر پرهیزکاری از خدا و خوشنودی او بهتر است یا کسیکه بنا نهاد بنیاد کارش را بر گذرگاه سیلی زیر خالی شده و شکست خورده و فرود آید در آتش جهنّم و خدا هدایت نمیکند جماعت ستمکاران را [۱۰۹]

.

صفحه : ۹۸

(توضیح آیات)

وَ آخَرُونَ اعتَرَفُوا بِذُنُوبِهِم خَلَطُوا عَمَلًا صالِحاً وَ آخَرَ سَيِّئاً عَسَى اللّهُ أَن يَتُوبَ عَلَيهِم إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ در مجمع از حضرت باقر ع روایت میکنند که آیه در باره ابی لبابهٔ بن عبد المنذر نازل گردیده و قصه آن در تفسیر (لا تَخُونُوا اللّهَ وَ الرَّسُولَ) از سوره انفال سبقت گرفته، و در کافی و عیاشی از حضرت باقر ع روایت میکند که اینها جماعتی بودند که با ایمانشان گناه میکردند و مؤمنین اینها را عیب‌جوئی میکردند و از اینها کراهت داشتند و اینهایند کسانی که (عَسَى اللّهُ أَن يَتُوبَ عَلَيهِم) و عیاشی نیز از حضرت باقر [ع] روایت کرده که (عسی من اللّه) واجب است و فرموده اینکه آیه در باره شیعیان گنهکار ما است، و در روایت دیگر جماعتی گناهی کردند مثل حمزه و جعفر طیار پس از آن توبه کردند پس از آن گفت (و من قتل مؤمنا) کسیکه مؤمنی را کشت موفق بتوبه نمیگردد مگر اینکه خدا طمع عباد و امید او را قطع نمیکند و گفته (عسی) از خدا واجب است.

[پایان] خُذ مِن أَموالِهِم صَدَقَةً تُطَهِّرُهُم وَ تُزَكِّيهِم بِها وَ صَلِّ عَلَيهِم إِنَّ صَلاتَكَ سَكَنٌ لَهُم وَ اللّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ قمی گفته اینکه آیه وقتی نازل گردیده که ابو لبابه تمام مالش را عرضه نمود برای اینکه صدقه بدهد اینکه بود که برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم امر شد که مالش را بگیر و صدقه بده و آنها را پاک گردان (وَ تُزَكِّيهِم) مبالغه در پاکی است و زکوهٔ بده و بر آنها ترحم کن زیرا که دعاء و ترحم تو سکونت است برای آنها و خدا شنوا و دانا است.

تطهیر زائل گردانیدن کثافات و قذارات است برای پاک گردیدن و مستعد شدن برای نشو و نمو و ظهور آثار او، و تزکیه برای رشد چیزی و نمو آن است مثل پاک گردانیدن درخت از فضولات برای رشد و نمو آن، بعضی از

صفحه : ۹۹

مفسرین گفته جمع بین تطهیر و تزکیه در آیه تعبیر لطیفی است.

گويند آيه متضمن حكم زكاة مال است كه از اركان شريعت و ملّت بشمار ميآيد و اخبار بسيار شاهد بر اينكه است كه از طرف ائمه طاهرين عليهم السّلام و غير آنها رسيده.

أَ لَم يَعلَمُوا أَنَّ اللّهَ هُوَ يَقبَلُ التَّوبَةَ عَن عِبادِهِ وَ يَأخُذُ الصَّدَقاتِ وَ أَنَّ اللّهَ هُوَ التَّوّابُ الرَّحِيمُ همزه (أَ لَم يَعلَمُوا) استفهام انكارى است، آيا نميدانند يعنى بايستى بدانند و مقصود تشويق و ترغيب است بر دو امر مهم يكى توبه كه انسان هر اندازه‌ئى كه خود را گنهكار بداند نبايد از كرم حق تعالى مأيوس باشد و بايد بداند كه خداى رحيم قبول ميكند توبه كسى را كه روى نيازمندى و التجاء بدر خانه كرم او آورده و از او پوزش طلبد و اظهار گناه خود و شرمندگى خود را نمايد او را رد نخواهد نمود و توبه او را مى‌پذيرد و قبول مينمايد، لكن بايد دانست توبه البته قبول ميشود لكن شرائطى هم دارد كه اينجا جاى بيان آن نيست.

و ديگر آيه ترغيب و تحريص بر انفاق مال و صدقات نموده و مشعر بر اينكه است كه بقدرى عمل انفاق مهم و مطلوب است كه خداوند خودش صدقات را ميگيرد بروايتى

(الصدقة تقع فى يده تعالى قبل ان تصل الى يد السائل)

يعنى اول خدا صدقه را ميگيرد پيش از آنكه بدست سائل برسد، و صدقات اطلاق دارد و شامل ميگردد صدقات واجب را مثل زكوة و غيره و صدقات مستحب را لكن چون آيه بالا را حمل بر زكوة نموده‌اند اينكه است كه ميتوان گفت مصداق كامل صدقات همان زكوة است لكن شامل باقى صدقات نيز ميشود.

وَ قُلِ اعمَلُوا فَسَيَرَى اللّهُ عَمَلَكُم وَ رَسُولُهُ وَ المُؤمِنُونَ وَ سَتُرَدُّونَ إِلى عالِمِ الغَيبِ وَ الشَّهادَةِ فَيُنَبِّئُكُم بِما كُنتُم تَعمَلُونَ ظاهرا آيه در مقام تهديد منافقين برسولش خطاب مينمايد كه باين مردم بگو هر چه ميخواهيد از اعمال خوب يا بد بكنيد و گمان نكنيد كسى مطلع

صفحه : ۱۰۰

بر اعمال شما نيست بزودى خدا و رسول و مؤمنين اعمال شما را مى‌بينند، رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم را عطف بخدا داده و مؤمنين را عطف برسول، بقولى مقصود از ديدن خدا و رسول و مؤمنين قيامت است و بقولى در همين عالم دنيا و اكثر مفسرين گفته‌اند مقصود رؤيت در همين عالم است، و از سياق آيه نيز همين معنى استفاده ميشود كه خداى تعالى براى تهديد مشركين و منافقين بآنها تذكر ميدهد كه شما گمان نكنيد اعمال شما پوشيده است و كسى بر آن مطلع نيست خدا و رسولش و مؤمنين اعمال شما را مى‌بينند علم خدا باشياء احاطه دارد رسولش هم از طريق وحى آگاه ميگردد و مقصود از مؤمنين نميشود غير معصوم باشد زيرا كه مؤمنين را عطف برسول داده مثل قوله تعالى (إِنَّما وَلِيُّكُمُ اللّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا) و نيز قوله تعالى (أَطِيعُوا اللّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الأَمرِ مِنكُم) كه باجماع اماميّه مقصود از (آمنوا) على ع و (اولو الامر) امام هر وقتى است و در اخبار است كه هر شب دوشنبه و پنجشنبه اعمال امت را بر پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و بر ائمه عليهم السّلام عرض ميكنند، و بزودى بمرگ باز گرديده ميشويد بسوى خدائى كه داناى نهان و آشكار است و بآنچه كرده‌ايد شما را آگاه ميگرداند، و از كافى و عياشى از حضرت باقر ع روايت ميكنند كه پس از ذكر اينكه آيه فرمود

(المؤمنون هم الائمة عليهم السّلام)

. وَ آخَرُونَ مُرجَونَ لِأَمرِ اللّهِ إِمّا يُعَذِّبُهُم وَ إِمّا يَتُوبُ عَلَيهِم وَ اللّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ظاهرا (و آخرون) عطف بآيه بالا است (وَ آخَرُونَ اعتَرَفُوا الخ) راجع بقبولى توبه آنها است كه بكلمه (عسى) وعده داده بود و در اينكه آيه وعده حتمى نداده بلكه معلّق بمشيت گردانيده يعنى گروهى ديگر هستند كه پس از آنهايند و مفسرين گفته‌اند اينكه جماعت (مرجويند) و آنها سه كس بودند كه در باره آنها است (وَ عَلَى الثَّلاثَةِ الَّذِينَ خُلِّفُوا) و آنها كسانى بودند كه از جنگ تبوك تخلف نمودند لكن از منافقين نبودند بلكه از رفتن بجهاد تهاون و تنبلى كردند و پس از اينكه خلاف كه كرده بودند مثل ابو لبابه و يارانش مبالغه در توبه نكرده

صفحه : ۱۰۱

بودند اينكه بود كه حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرمود آنها را برانند و با آنها سخن نگويند زنان آنها آمدند نزد پيمبر كه از خانه آنها بيرون رويم فرمود نه اما متاركه كنيد و با آنها هم بستر نشويد و آنها با حزن و اندوه و پشيمانى پنجاه روز گذرانيدند تا وقتى كه در باره آنان آيه (وَ عَلَى الثَّلاثَةِ) نازل گرديد كه سبب اميدوارى آنها گرديد.

وَ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسجِداً ضِراراً وَ كُفراً وَ تَفرِيقاً بَينَ المُؤمِنِينَ وَ إِرصاداً لِمَن حارَبَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ الخ در تفسير صافى بروايت بنى عمرو بن عوف گفته چون مسجد قبا بنا شد و رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم در آن نماز خواند برادران او بنو غنم بن عوف حسد بردند و گفتند ما مسجدى بنا ميكنيم و در آن نماز ميخوانيم و بجماعت محمّد [ص] حاضر نميشويم و مسجدى پهلوى مسجد قبا بنا كردند و نزد رسول آمدند و گفتند ما مسجدى بنا كرده‌ايم بيا در آن نماز بخوان و حضرت عازم سفر تبوك بود فرمود بر سر سفرم و وقتى حضرت از سفر تبوك برگشت اينكه آيه نازل شد در شأن آن مسجد پس مسجد را خراب كردند و سوزانيدند و بجاى آن كناسه و جاى فضولات قرار دادند زيرا كه آيه خبر ميدهد كه براى ضرر زدن بمسجد قباء بود و سبب كفر و تفريق كردن بين مؤمنين آنهائيكه در مسجد قباء بود و سبب كفر و تفريق بين مؤمنين و آماده‌گى براى كسانى كه با خدا و رسولش محاربه كردند و اينها قسم ياد ميكنند كه ما اراده نكرده‌ايم مگر نيكى را و خدا شهادت ميدهد كه آنها دروغگويانند.

[پايان] لا تَقُم فِيهِ أَبَداً لَمَسجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقوى مِن أَوَّلِ يَومٍ أَحَقُّ أَن تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجالٌ يُحِبُّونَ أَن يَتَطَهَّرُوا وَ اللّهُ يُحِبُّ المُطَّهِّرِينَ امر برسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نموده كه هيچ وقت (لا تقم) نايست يعنى نماز نخوان گويند در (لمسجد) قسم مندرج است يعنى قسم بخدا هر آينه مسجدى كه بر تقوى تأسيس و بنا نهاده شده (من اول يوم) يعنى از اول بناى آن بر تقوى

صفحه : ۱۰۲

گذارده شده و گويند آن مسجد (قبا) بود كه رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بنا نهاد و در آن نماز خواند ايامى كه در آن محلّ بود، و بقولى مقصود مسجد رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است در مدينه (من اول يوم) يعنى از پيدايش آن سزاوارتر است كه در آن مسجد بايستى و نماز بخوانى زيرا كه در آن مردهائى ميباشند كه دوست دارند طاهر گردند.

بروايتى حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم باصحاب مسجد قبا فرمود كه خداى تعالى بر شما ثنا فرستاد يعنى شما را ستايش نموده شما چه عمل ميكنيد در طهر و پاكى خودتان گفتند ما مخرج غايط را ميشوئيم با آب حضرت فرمود خدا راجع بشما آيه فرستاده (وَ اللّهُ يُحِبُّ المُطَّهِّرِينَ) يعنى متطهرين، و محبّت بنده نسبت بخدا اينكه است كه او را ترجيح بدهد بر خودش و در جلب محبّت خدا بخودش حريص باشد و محبّت خدا نسبت بآنها اينكه است كه از آنها رضايت دارد و بآنها احسان ميكند همان طورى كه محب بمحبوبش محبّت ميكند.

[طبرسى] أَ فَمَن أَسَّسَ بُنيانَهُ عَلى تَقوى مِنَ اللّهِ وَ رِضوانٍ خَيرٌ أَم مَن أَسَّسَ بُنيانَهُ عَلى شَفا جُرُفٍ هارٍ فَانهارَ بِهِ فِي نارِ جَهَنَّمَ وَ اللّهُ لا يَهدِي القَومَ الظّالِمِينَ اسس دو طور قرائت شده بنصب همزه يعنى فعل معلوم و رفع آن يعنى فعل مجهول (اسس و اسس) و بعضى (اسس بنيانه) بطور اضافه قرائت نموده‌اند لكن شاذ است يعنى كسيكه اساس دينش را بنا گذاشت بر قاعده محكمى كه آن حق (تقوى اللّه و رضوان او است) آن بهتر است يا كسيكه اساس دين خود را بر قاعده‌ئى گذاشت كه ضعيف و ناچيز و روى پايه محكمى قرار نگرفته.

(شفا) يعنى طرف و (جرف) يعنى جانب و (هار) يعنى مشرف بر سقوط پس معنى چنين ميشود كه آيا آن كس كه اساس بناى خود را نهاد بر كنار رودخانه كه زيرش بمرور سيلاب خالى شده و ظاهرش برپا ايستاده پس بيفتاد بناى او با بنا كننده در جهنّم و مقصود

از اینکه مثال اینکه است که کسیکه بنای کارش را بر تقوی و رضای الهی قرار داد چنین کسی بنای کار خود را در جا و زمین محکمی

صفحه : ۱۰۳

قرار داده که دست تطاول زمان نتواند بآن خللی برساند و بنای کار چنین کسی هرگز مساوی نیست با کار کسیکه بنای کارش را بر فساد و طغیان و باطل قرار داده و آن مثل عمارتی مانـد که در جائی بنا نهند و در زمینی که استحکام ندارد و بزودی سیل بنیاد کن بنای آنرا تباه میگرداند.

صفحه : ۱۰۴

[سوره التوبهٔ (۹): آیات ۱۱۰ تا ۱۱۶]

اشاره

لا يَزالُ بُنيانُهُمُ الَّذِي بَنَوا رِيبَةً فِي قُلُوبِهِم إِلّا أَن تَقَطَّعَ قُلُوبُهُم وَ اللّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۱۱۰) إِنَّ اللّهَ اشتَرى مِنَ المُؤمِنِينَ أَنفُسَهُم وَ أَموالَهُم بِأَنَّ لَهُمُ الجَنَّةَ يُقاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللّهِ فَيَقتُلُونَ وَ يُقتَلُونَ وَعداً عَلَيهِ حَقًّا فِي التَّوراةِ وَ الإِنجِيلِ وَ القُرآنِ وَ مَن أَوفى بِعَهدِهِ مِنَ اللّهِ فَاستَبشِرُوا بِبَيعِكُمُ الَّذِي بايَعتُم بِهِ وَ ذلِكَ هُوَ الفَوزُ العَظِيمُ (۱۱۱) التّائِبُونَ العابِدُونَ الحامِدُونَ السّائِحُونَ الرّاكِعُونَ السّاجِدُونَ الآمِرُونَ بِالمَعرُوفِ وَ النّاهُونَ عَنِ المُنكَرِ وَ الحافِظُونَ لِحُدُودِ اللّهِ وَ بَشِّرِ المُؤمِنِينَ (۱۱۲) ما كانَ لِلنَّبِيِّ وَ الَّذِينَ آمَنُوا أَن يَستَغفِرُوا لِلمُشرِكِينَ وَ لَو كانُوا أُولِي قُربى مِن بَعدِ ما تَبَيَّنَ لَهُم أَنَّهُم أَصحابُ الجَحِيمِ (۱۱۳) وَ ما كانَ استِغفارُ إِبراهِيمَ لِأَبِيهِ إِلّا عَن مَوعِدَةٍ وَعَدَها إِيّاهُ فَلَمّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلّهِ تَبَرَّأَ مِنهُ إِنَّ إِبراهِيمَ لَأَوّاهٌ حَلِيمٌ (۱۱۴)
وَ ما كانَ اللّهُ لِيُضِلَّ قَوماً بَعدَ إِذ هَداهُم حَتّى يُبَيِّنَ لَهُم ما يَتَّقُونَ إِنَّ اللّهَ بِكُلِّ شَيءٍ عَلِيمٌ (۱۱۵) إِنَّ اللّهَ لَهُ مُلكُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ يُحيِي وَ يُمِيتُ وَ ما لَكُم مِن دُونِ اللّهِ مِن وَلِيٍّ وَ لا نَصِيرٍ (۱۱۶)

صفحه : ۱۰۵

[ترجمه]

همیشه بنائی که منافقین بنا نهادند در قلبهای آنها سبب شک و نفان است مگر اینکه بمردن پاره پاره گردد قلبهای آنها و خدا دانا و درستکار است [۱۱۰]
همانا خدا نفسهای مؤمنین و مال ایشان را خریده بآنکه ایشان را بهشت بدهد که در راه خدا جنگ میکنند و کشته میگردند اینکه وعده‌ئی است حق در تورات و انجیل و قرآن و کیست وفا کننده‌تر بعهد خود از خدا (ای مؤمنین) شاد باشید بمعامله خودتان آن معامله‌ئیکه با خدا نمودید و اینکه است رستگاری بزرگ [۱۱۱]
توبه کنندگان عبادت کنندگان حمد کنندگان روزه داران رکوع کنندگان سجده کنندگان امر کنندگان باعمال نیکو و نهی کنندگان از اعمال زشت و حفظ کنندگان احکام خدا را و ای رسول بمؤمنین مژده بده [۱۱۲]
سزاوار نیست برای نبی و کسانیکه ایمان آورده‌اند اینکه برای مشرکین طلب آمرزش نمایند اگر چه از نزدیکان آنها باشند پس از

آنکه برای آنها ظاهر گردید که آنان از اهل جهنّم میباشند [۱۱۳]

و نبود طلب آمرزش نمودن ابراهیم برای پدرش مگر بواسطه وعده‌ئی که باو داده بود و چون برای ابراهیم پدیدار گردید که پدرش (عمویش) دشمن خدا است از او بیزاری جست همانا ابراهیم بسیار آه کشنده و بسیار بردبار بود [۱۱۴]

و خدا چنین نیست که گمراه گرداند جماعتی را پس از هدایت یافتن آنها تا وقتی که بر آنها ظاهر گرداند آنچه را بایستی از آن پرهیز نمایند براستی خداوند بهر چیزی دانا است [۱۱۵]

همانا مخصوص بخدا است مملکت آسمانها و زمین زنده میکند و میمیراند و برای شما (مؤمنین) بغیر خدا نه دوستی است و نه یاوری [۱۱۶]

.

صفحه : ۱۰۶

(توضیح آیات)

لا یَزالُ بُنیانُهُمُ الَّذِی بَنَوا رِیبَهً فِی قُلُوبِهِم إِلّا أَن تَقَطَّعَ قُلُوبُهُم وَ اللّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ در آیات بالا بنیان و اساس کار مؤمنین و منافقین را از هم جدا نموده چنانچه در باره مقام و منزلت مؤمنین فرموده (أَ فَمَن أَسَّسَ بُنیانَهُ عَلی تَقوی مِنَ اللّهِ وَ رِضوانٍ خَیرٌ الخ) بنای کار مؤمنین بر تقوی و خوشنودی خدا نهاده شده و ایمان در قلب آنها نفوذ نموده، و در باره منافقین قوله تعالی (أَ فَمَن أَسَّسَ بُنیانَهُ عَلی شَفا جُرُفٍ هارٍ الخ) اشاره به اینکه که آیا اینکه دو دسته با هم مساویند هرگز چنین خواهد بود بنای کار منافقین بر شک و ریبه و نفاق بنا گردیده و بقدری اینکه اوصاف نکوهیده در قلبها و نفوس خبیثشان فرو رفته و صفت و خلق و ملکه نفسانی آنان گردیده که از قلبشان بیرون نمیرود مگر اینکه قلبشان را قطعه قطعه کنند و خدا عالم است بآنچه از حقد و حسد در باطن خود پنهان نموده‌اند و حکیم است که بین مؤمنین و منافقین بحق و درستی حکم میکند.

إِنَّ اللّهَ اشتَری مِنَ المُؤمِنِینَ أَنفُسَهُم وَ أَموالَهُم بِأَنَّ لَهُمُ الجَنَّهَ الخ در اینکه آیه تحریص و ترغیب میکند مؤمنین را بر جهاد فی سبیل اللّه و با مجاهدین معامله میکند و خود را خریدار و مؤمنین را فروشنده و جان و مال آنها را مبیع و ثمن را بهشت معرفی مینماید و تورات و انجیل و قرآن را شاهد قرار میدهد و فرموده کیست که وفا کننده‌تر باشد از خدا بعهد خود و مؤمنین بایستی باین معامله خود شاد باشند، البته اینکه مثالی است برای تشویق مؤمنین و گر نه جان و مال و آنچه هست ملک خدا و در تصرف او است نزد عبد عاریتی است (العبد و ما فی یده کان لمولاه) ممکن فقیر محض است و بنفسه (لیس) است و بخدا (ایس) است و در آخر آیه اینکه معامله را فوز عظیم بشمار میآورد و اینکه طور ملاطفت از طرف حق جلیل نسبت ببنده ضعیف عین کرم و لطف خداوندی او است

صفحه : ۱۰۷

با اینکه خود (مالک الملک و الملکوت) است التّائِبُونَ العابِدُونَ الحامِدُونَ السّائِحُونَ الرّاکِعُونَ السّاجِدُونَ الآمِرُونَ بِالمَعرُوفِ وَ النّاهُونَ عَنِ المُنکَرِ وَ الحافِظُونَ لِحُدُودِ اللّهِ وَ بَشِّرِ المُؤمِنِینَ در اینکه آیه نه صفت و عمل از صفات و اعمال نیک مؤمنین را تذکر میدهد و در آخر آیه فرموده (و بشر المؤمنین) یعنی ای رسول مؤمنی که متصف باین صفات باشد او را بشارت و مژده بده.

چون آیه بالا راجع بمجاهدین فی سبیل اللّه و معامله حق تعالی با آنها بود که برای آنها بهشت را ضمانت نموده، در اینکه آیه شاید نظر به اینکه که مؤمنینی که از جهاد معافند مأیوس نگردند آنها را امیدوار نموده که کسانیکه باین اعمالیکه گفته شده بدرستی

عمل نمايند آنها را ببهشت مژده بده.
و چون ترجمه آيه شده و واضح است ديگر محتاج بتوضيح نيست مگر در (السائحون) كه تفسير بروزه‌داران شده در صورتى كه سائح سير كننده را گويند، ميشود سائح را بقرينه باقى فقرات آيه استعارهٔ حمل بروزه‌داران نموده‌اند و گويند در حديثى حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرموده
(سياحة امتى الصيام)
و نيز گفته‌اند بروايتى فرداى قيامت هر كسى را در بهشت جاى معين دهند مگر روزه‌داران را كه باو گويند تو در بهشت بگرد و سياحت كن.
ما كانَ لِلنَّبِيِّ وَ الَّذِينَ آمَنُوا أَن يَستَغفِرُوا لِلمُشرِكِينَ وَ لَو كانُوا أُولِي قُربي يعنى براى نبى و مؤمنين سزاوار نيست كه براى مشركين كه با خدا اله ديگر را شريك ميگردانند و آنهائيكه موحد نيستند و مقر بالهيهٔ نيستند طلب آمرزش كنند و لو اينكه نزديكترين مردم باشند بآنها (مِن بَعدِ ما تَبَيَّنَ لَهُم أَنَّهُم أَصحابُ الجَحِيمِ) يعنى پس از آنكه ظاهر گرديد براى مؤمنين كه اينها كافرند و مخلّد در جهنمند، در تفسير حسن گفته مسلمانها برسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم گفتند آيا طلب آمرزش ميكنى براى پدران ما كه در زمان جاهليت مرده‌اند اينكه بود كه اينكه آيه نازل گرديد.

صفحه : ۱۰۸

وَ ما كانَ استِغفارُ إِبراهِيمَ لِأَبِيهِ إِلّا عَن مَوعِدَةٍ وَعَدَها إِيّاهُ الخ از بعضى از مفسرين است كه در توجيه آيه چنين گفته تارهٔ بنده‌ئى فرض ميكند كه خدا دشمن او است و سبب آن از ناحيه عبد و سوء عمل او است و نسبت بچنين كسى كه كفرش از روى استكبار نباشد بلكه از روى بيچارگى باشد نظر بسعه رحمت الهى جائز است كه براى او طلب استغفار و رحمت بشود.
و تارهٔ فرض ميكنيم عبدى را كه دشمن خدا و محاربا له مستكبرا مستوليا كه از روى تكبر و استيلاى خود مثل آنهائى از مشركين كه از روى جحود و تكبر دانسته و فهميده زير بار قبول حق نميرفتند نسبت بچنين كسى عقل صريح حكم ميكند كه مسئلت و شفاعت نسبت بآنها نفع نمى‌بخشد مگر اينكه خودشان برگردند و توبه و استغفار كنند و خود را از استكبار و عناد خالى گردانند و لباس ذلت و مسكنت در بر كنند زيرا كسيكه از قبول حق و طلب آمرزش اباء دارد طلب آمرزش براى او بى‌معنى است.
[پايان] و استغفار ابراهيم ع براى پدرش كه گويند چون نميشود رسول از نسل كافر و مشرك بعمل آيد آزر پدر ابراهيم نبود يا جد مادرى يا عموى او بود چون در تربيت او بزرگ شده بود باو پدر خطاب مينمود، و چنانچه آيه خبر ميدهد ابراهيم ع بآزر وعده داده آنجا كه مقول قول او است قوله تعالى (سَأَستَغفِرُ لَكَ رَبِّي) سوره مريم آيه ۴۸، بآزر گفت اى پدر من بزودى طلب آمرزش ميكنم براى تو لكن وقتى براى او ظاهر گرديد كه آزر دشمن خدا است از وى تبرى و بيزارى جست.
إِنَّ إِبراهِيمَ لَأَوّاهٌ حَلِيمٌ دو صفت حميده در اينجا نسبت بابراهيم تذكر ميدهد يكى آنكه ابراهيم (لأوّاه) يعنى بسيار آه ميكشيد كنايه از رقت قلب و مهربانى او نسبت ببندگان خدا كه بچشم دل ميديد چگونه اينان در آتش شرك ميسوزند، ديگر با اينكه رقت قلب بسيار حليم و بردبار بود.

صفحه : ۱۰۹

وَ ما كانَ اللّهُ لِيُضِلَّ قَوماً بَعدَ إِذ هَداهُم حَتّى يُبَيِّنَ لَهُم ما يَتَّقُونَ إِنَّ اللّهَ بِكُلِّ شَيءٍ عَلِيمٌ آيه ارشاد بر اينكه است كه خداى تعالى قومى را كه هدايت كرده و اسباب هدايت آنها را بلسان پيمبرش براى آنان ظاهر گردانيده هرگز گمراه نميگرداند تا وقتى كه براى آنها ظاهر گردد آنچه را كه بايستى از احكام و سنن عمل كنند و مخالفت ورزيدند آنوقت خودشان سبب گمراهى خود شده‌اند و خدا

بهمه چیز دانا است.

إِنَّ اللّهَ لَهُ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ یُحیِی وَ یُمِیتُ وَ ما لَکُم مِن دُونِ اللّهِ مِن وَلِیٍّ وَ لا نَصِیرٍ شاید آیه ارشاد بر اینکه باشد که مؤمنین بایستی بدانند و متذکر گردند که مملکت آسمانها و زمین و آنچه هست ملک خدا و در تصرف او است او زنده میکند مرده‌ها را و میمیراند موجودات زنده را و برای شما مؤمنین غیر از خدا نه دوستی است و نه یار و یاوری دارید پس در مقام اطاعت و بندگی ثابت قدم باشید و مطیع امر رسولش شوید و اوامر و نواهی او را بدرستی اتیان نمائید.

صفحه : ۱۱۰

[سوره التوبة (۹): آیات ۱۱۷ تا ۱۲۱]

اشاره

لَقَد تابَ اللّهُ عَلَی النَّبِیِّ وَ المُهاجِرِینَ وَ الأَنصارِ الَّذِینَ اتَّبَعُوهُ فِی ساعَةِ العُسرَةِ مِن بَعدِ ما کادَ یَزِیغُ قُلُوبُ فَرِیقٍ مِنهُم ثُمَّ تابَ عَلَیهِم إِنَّهُ بِهِم رَؤُفٌ رَحِیمٌ (۱۱۷) وَ عَلَی الثَّلاثَةِ الَّذِینَ خُلِّفُوا حَتّی إِذا ضاقَت عَلَیهِمُ الأَرضُ بِما رَحُبَت وَ ضاقَت عَلَیهِم أَنفُسُهُم وَ ظَنُّوا أَن لا مَلجَأَ مِنَ اللّهِ إِلاّ إِلَیهِ ثُمَّ تابَ عَلَیهِم لِیَتُوبُوا إِنَّ اللّهَ هُوَ التَّوّابُ الرَّحِیمُ (۱۱۸) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ وَ کُونُوا مَعَ الصّادِقِینَ (۱۱۹) ما کانَ لِأَهلِ المَدِینَةِ وَ مَن حَولَهُم مِنَ الأَعرابِ أَن یَتَخَلَّفُوا عَن رَسُولِ اللّهِ وَ لا یَرغَبُوا بِأَنفُسِهِم عَن نَفسِهِ ذلِکَ بِأَنَّهُم لا یُصِیبُهُم ظَمَأٌ وَ لا نَصَبٌ وَ لا مَخمَصَةٌ فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ لا یَطَؤُنَ مَوطِئاً یَغِیظُ الکُفّارَ وَ لا یَنالُونَ مِن عَدُوٍّ نَیلاً إِلاّ کُتِبَ لَهُم بِهِ عَمَلٌ صالِحٌ إِنَّ اللّهَ لا یُضِیعُ أَجرَ المُحسِنِینَ (۱۲۰) وَ لا یُنفِقُونَ نَفَقَةً صَغِیرَةً وَ لا کَبِیرَةً وَ لا یَقطَعُونَ وادِیاً إِلاّ کُتِبَ لَهُم لِیَجزِیَهُمُ اللّهُ أَحسَنَ ما کانُوا یَعمَلُونَ (۱۲۱)

صفحه : ۱۱۱

[ترجمه]

همانا خداوند قبول توبه نمود از پیمبرش و مهاجرین و انصار که پیروی کردند از پیغمبر در زمان عسرت و تنگدستی در جنگ تبوک بعد از اینکه نزدیک بود دلهای جماعتی از آنها بلغزد پس خدا درگذشت از آنها زیرا که خدا بآنها رءوف و مهربان است [۱۱۷]

و خدا پذیرفت توبه آن سه کس را که از جنگ تخلف کردند تا وقتی که زمین با آن وسعت بر آنها تنگ گردید و نیز قلبشان بر آنها تنگ گردید و دانستند ملجأ و پناهگاهی از غضب خدا نیست مگر بسوی خدا پس توفیق توبه داد خدا بآنها تا توبه نمودند بدرستیکه خدا بسیار قبول توبه کننده و مهربان است [۱۱۸]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید از عذاب خدا بترسید و بوده باشید با راستگویان [۱۱۹]

سزاوار نیست برای اهل مدینه و آنهائیکه در اطراف مدینه از بادیه نشینان که از حکم رسول خدا تخلف نمایند و نسزد که آنان بر نفس خود از پیغمبر رغبت کنند اینکه وجوب متابعت و ترک مخالفت برای اینکه است که بآنها نمیرسد تشنه گی و نه سختی و نه گرسنه گی در راه خدا و هیچ محلی را که کفار را بغضب میآورد طی نکنند و از دشمن بآنها هیچ آفتی نمیرسد مگر اینکه برای آنها عمل صالح نوشته میشود همانا خدا ضایع نمیگرداند اجر نیکوکاران را [۱۲۰]

و انفاق نمیکنند نفقه‌ئی کوچک باشد یا بزرگ و هیچ وادی را قطع نکنند مگر اینکه نوشته میشود تا خدا پاداش دهد بآنها به بهتر از

آنچه عمل نموده‌اند [۱۲۱]

.

صفحه : ۱۱۲

(توضیح آیات)

اشاره

لَقَد تابَ اللّهُ عَلَی النَّبِیِّ وَ المُهاجِرِینَ وَ الأَنصارِ الَّذِینَ اتَّبَعُوهُ فِی ساعَةِ العُسرَةِ مِن بَعدِ ما کادَ یَزِیغُ قُلُوبُ فَرِیقٍ مِنهُم الخ

[سخنان مفسرین در توجیه آیه]

(زیغ) میل قلب است از حق بباطل قوله تعالی (فَلَمّا زاغُوا أَزاغَ اللّهُ قُلُوبَهُم) توجیه طبرسی در مجمع البیان (لقد تاب اللّه) بلام قسم خدای تعالی قسم یاد نموده که توبه و طاعات آنها را قبول کند، و ابتداء باسم نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده برای اینکه مفتاح کلام و تحیت رسول [ص] باشد و برای اینکه او سبب قبولی توبه مهاجرین و انصار است و گر نه چیزی نبوده که سبب توبه نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گردد و از علی بن موسی الرضا ع روایت شده که او آیه را اینکه طور قرائت نموده (لقد تاب اللّه بالنبی) یعنی بسبب نبی خدا از آنها قبول توبه نموده آنهائیکه در جنگ (تبوک) تابع او گردیدند در زمان سختی و صعوبت، جابر گفته در آن جنگ مجاهدین واقع گردیده بودند در سختی زاد و توشه و سختی مرکوب و کم بودن آب، و مقصود از ساعت عسرة وقت سختی است زیرا که ساعت بر هر زمانی واقع میشود، عمر بن خطاب گفته وقتی که گرما و عطش شدید بما اصابت نمود بدعای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از آسمان باران آمد و آرام گردید قلبهای آنها پس از آنکه از جهاد تنگ شده بود و میخواستند که بدون امر رسول [ص] از جنگ منصرف گردند تا اینکه امر جهاد تمام گردید (ثم تاب علیهم) پس خدای تعالی توبه آنها را قبول نمود زیرا که انصراف آنها از ایمان نبود بلکه از مشقت سفر بود (إِنَّهُ بِهِم رَؤُفٌ رَحِیمٌ) خداوند زحمت و سختی عمل آنها را برحمت خود جبران نمود.

[پایان] وَ عَلَی الثَّلاثَةِ الَّذِینَ خُلِّفُوا بروایت عیاشی از حضرت صادق ع که گفته آن سه نفر کعب بن مالک

صفحه : ۱۱۳

و مرارة بن ربیع و هلال بن امیه بودند که اینکه سه نفر از قبول شدن توبه عقب افتادند، در آیه ۱۰۶ (وَ آخَرُونَ مُرجَونَ لِأَمرِ اللّهِ إِمّا یُعَذِّبُهُم وَ إِمّا یَتُوبُ عَلَیهِم) حسن و قتاده گفته‌اند: معنی آیه اینکه است که از غزوه تبوک تخلف کردند اما بقرائت اهل بیت علیهم السّلام (خالفوا) است و گفته‌اند اگر (خلفوا) بود عتاب متوجه آنها نمیشد و لکن آنها مخالفت کردند نه اینکه واگذارده شدند یعنی آن ثلاثه بواسطه سختی و مشقت بغزوه تبوک نرفتند.

حَتّی إِذا ضاقَت عَلَیهِمُ الأَرضُ بِما رَحُبَت ماء مصدریه یعنی برحبها مرجع ضمیر (علیهم) (الثلاثة) نه مجاهدین تبوک.

در مجمع البیان گفته (کعب بن مالک و مرارة بن ربیع و هلال بن امیه برای جنگ تبوک نرفتند و نرفتن آنها از روی نفاق نبود

سستی نمودند پس از آن پشيمان شدند، وقتی پيمبر اكرم صلّی اللّه عليه و آله و سلّم بمدينه آمد چون خدمتش آمدند حضرت با آنها تكلم نكرد و بمسلمانان امر فرمود كه احدی با آنها حرف نزند و تمام مردم حتّی كودكان از آنان دوری كردند، زنهای آن سه نفر نزد رسول [ص] آمدند و گفتند يا رسول اللّه ما هم از آنها دوری كنيم، پيغمبر صلّی اللّه عليه و آله و سلّم فرمود نه لكن با شما مقاربت نكنند، اينكه بود كه مدينه بر آن سه نفر تنگ شد و آنها در كوهها رفتند و زنهاشان برای آنها غذا ميآوردند ولی با آنها حرف نميزدند و آن سه نفر با هم گفتند مردم از ما دوری كردند و هيچ كس با ما حرف نميزند پس چرا ما از هم دوری نكنيم پس از آن هر يک بيک طرف متفرق شدند، و تا پنجاه روز بهمين حال ماندند و بسوی خدا توبه و تضرع مينمودند پس از آن خدا توبه آنها را قبول نمود و اينكه آيه (وَ عَلَى الثَّلاثَةِ) تا (تواب رحيم) نازل گرديد (إِذا ضاقَت عَلَيهِمُ الأَرضُ بِما رَحُبَت) يعنی زمين با وسعتش بر آنها تنگ گرديد و اينكه صفت كسی است كه خيلی پشيمان شده باشد و برای خودش هيچ راهی نمی‌يابد زيرا كه رسول صلّی اللّه عليه و آله و سلّم بمردم امر فرموده بود كه كسی با اينكه سه نفر مجالست نكند و حرف نزند.

صفحه : ۱۱۴

و يا اينكه توبه مردم قبول شده بود و توبه اينها قبول نشده بود، برای رد توبه آنها نبود زيرا كه اينان مأمور بتوبه بودند، و جايز نيست در حكمت در توبه كسيكه توبه ميكند در وقت توبه، لكن خدای تعالی اراده كرده قبولی توبه اينكه سه نفر را بتأخير بيندازد برای اصلاح حالشان و حال غيرشان و برای اينكه ديگر اينكه طور توانی نكنند (وَ ضاقَت عَلَيهِم أَنفُسُهُم) مبالغه در غم و غصه و سينه تنگی آنها (وَ ظَنُّوا أَن لا مَلجَأَ مِنَ اللّهِ إِلّا إِلَيهِ) يعنی يقين كردند كه از خدا پناهی نيست مگر بسوی او، و اينكه خدا كسی را از عذاب نجات نميدهد مگر اينكه توبه كند (ثُمَّ تابَ عَلَيهِم لِيَتُوبُوا) يعنی برای آنها توبه كردن را آسان گردانيد تا اينكه توبه كردند، يا اينكه بحالت اول خودشان قبل از معصيت برگشتند، و گفته‌اند خدا توبه اينكه سه نفر را قبول نمود و اينكه آيه را نازل فرمود تا اينكه توبه كنندگان از مؤمنين بدانند كه خدا قبول توبه ميكند، و حسن گفته بخدا قسم اينكه سه نفر كسی را نكشته بودند، و مال كسی را نبرده بودند، و قطع رحم نكرده بودند، لكن مسلمانان بسرعت با رسول [ص] بطرف تبوك حركت كردند اينكه سه نفر تخلف نمودند، يكی برای ملكش ديگری برای عيالش، ديگری برای راحت طلبی.

(أَنَّ اللّهَ هُوَ التَّوّابُ الرَّحِيمُ) خداوند بسيار قبول كننده توبه و مهربان است.

[بيان مجمع البيان بپايان رسيد] يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ وَ كُونُوا مَعَ الصّادِقِينَ اينكه آيه خطاب بمؤمنين نموده كه ای كسانيكه ايمان آورده‌ايد خدا را نگاهداريد يعنی از مخالفت خدا خودداری نمائيد و بوده باشيد با راستگويان.

در كافی از حضرت باقر ع است كه فرموده

(ايّانا عنی)

يعنی مقصود از (صادقين) مائيم، و از حضرت رضا ع است كه (الصادقين) ائمه عليهم السّلام ميباشند و آنها بطاعتشان صديقونند.

و در مجمع از حضرت باقر [ع] روايت نموده كه فرموده

(مع آل محمّد [ص])

صفحه : ۱۱۵

و قمی گفته صادقون ائمه عليهم السلامند، و در اكمال از امير المؤمنين ع روايت ميكند كه در ايّام خلافت عثمان در جماعت مهاجرين و انصار گفت از شما سؤال ميكنم بحق خدا آيا ميدانيد چون اينكه آيه نازل گرديد سلمان گفت اينكه آيه عام است يا خاص حضرت رسول صلّی اللّه عليه و آله و سلّم گفت امّا مأمورون عامة المؤمنين مأمور بآن گرديدند، اما صادقون آنها خاصند

(لاخى على بن ابى طالب [ع] و اوصيائى)

بعد او تا روز قيامت (وقتى حضرت امير ع چنين گفت) همه گفتند (اللهم نعم) يعنى همه تصديق نمودند، و در مجمع از صادق [ع] است كه او (من الصادقين) قرائت نموده.

[تفسير صافى] البته هر عاقلى ميداند آنكسيكه مؤمن با تقوى مأمور ميگردد كه با او باشد بايد مرتبه او فوق او باشد كه با او بودن بر ايمان و تقواى او مزيد گردد و نيست مگر معصوم [ع] و باجماع مسلمين بعد از پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم غير از ائمه معصومين عليهم السّلام كه جماعت اماميّه آن بزرگواران و صديقه كبرى را معصوم ميدانند معصومى وجود نداشته پس باين لحاظ علاوه بر نصوص بدلالت عقل ثابت ميگردد كه صادقين ائمه معصومينند.

ما كانَ لِأَهلِ المَدِينَةِ وَ مَن حَولَهُم مِنَ الأَعرابِ أَن يَتَخَلَّفُوا عَن رَسُولِ اللّهِ وَ لا يَرغَبُوا بِأَنفُسِهِم عَن نَفسِهِ الخ (ما) بظاهر نفى است لكن در معنى نهى است و آيه باهل مدينه تهديد مينمايد كه براى شما و آنهائيكه در اطراف مدينه ميباشند روا نيست از حكم رسول تخلف نمايند و نه اينكه هواى نفسانى خود را ترجيح دهند بر نفس رسول و بايد بدانند كه در متابعت او بآنها نميرسد در سفر تشنه‌گى و نه رنجى و تعبى و نه گرسنه‌گى در راه خدا و طى نميكنند مكانى از امكنه را كه كافران را بخشم آورد و از دشمنى صدمه‌ئى بآنها اصابت نميكند از قتل و اسارت و غارت مگر اينكه براى آنها عمل صالح نوشته ميشود همانا خداى جليل ضايع نميكند اجر نيكوكاران را.

صفحه : ۱۱۶

وَ لا يُنفِقُونَ نَفَقَةً صَغِيرَةً وَ لا كَبِيرَةً وَ لا يَقطَعُونَ وادِياً إِلّا كُتِبَ لَهُم لِيَجزِيَهُمُ اللّهُ أَحسَنَ ما كانُوا يَعمَلُونَ آيه عطف بآيه بالا است و در مقام تأكيد و تشويق مجاهدين فى سبيل اللّه و اجر و پاداش عمل نيك آنها برآمده كه آنهائيكه بمال و جانشان مجاهده ميكنند هرگاه در اينكه عمل انفاق كنند خواه كوچك باشد يا بزرگ و نيز مجاهدين براى جهاد بيابان و وادى را طى نميكنند مگر اينكه نوشته و ثبت ميگردد، ظاهرا لام (ليجزيهم) لام غايت است يعنى كوچك و بزرگ عمل آنها در راه جهاد نوشته ميشود و براى اينكه خداى تعالى بآنها پاداش دهد نيكوتر از آنچه عمل نموده‌اند.

صفحه : ۱۱۷

[سوره التوبة (۹): آيات ۱۲۲ تا ۱۲۹]

اشاره

وَ ما كانَ المُؤمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً فَلَو لا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرقَةٍ مِنهُم طائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لِيُنذِرُوا قَومَهُم إِذا رَجَعُوا إِلَيهِم لَعَلَّهُم يَحذَرُونَ (۱۲۲) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُم مِنَ الكُفّارِ وَ لِيَجِدُوا فِيكُم غِلظَةً وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ مَعَ المُتَّقِينَ (۱۲۳) وَ إِذا ما أُنزِلَت سُورَةٌ فَمِنهُم مَن يَقُولُ أَيُّكُم زادَتهُ هذِهِ إِيماناً فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزادَتهُم إِيماناً وَ هُم يَستَبشِرُونَ (۱۲۴) وَ أَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَرَضٌ فَزادَتهُم رِجساً إِلَى رِجسِهِم وَ ماتُوا وَ هُم كافِرُونَ (۱۲۵) أَ وَ لا يَرَونَ أَنَّهُم يُفتَنُونَ فِي كُلِّ عامٍ مَرَّةً أَو مَرَّتَينِ ثُمَّ لا يَتُوبُونَ وَ لا هُم يَذَّكَّرُونَ (۱۲۶)

وَ إِذا ما أُنزِلَت سُورَةٌ نَظَرَ بَعضُهُم إِلى بَعضٍ هَل يَراكُم مِن أَحَدٍ ثُمَّ انصَرَفُوا صَرَفَ اللّهُ قُلُوبَهُم بِأَنَّهُم قَومٌ لا يَفقَهُونَ (۱۲۷) لَقَد جاءَكُم رَسُولٌ مِن أَنفُسِكُم عَزِيزٌ عَلَيهِ ما عَنِتُّم حَرِيصٌ عَلَيكُم بِالمُؤمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ (۱۲۸) فَإِن تَوَلَّوا فَقُل حَسبِيَ اللّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ عَلَيهِ تَوَكَّلتُ

وَ هُوَ رَبُّ العَرشِ العَظِيمِ (۱۲۹)

صفحه : ۱۱۸

[ترجمه]

و نسزد مؤمنین را که تمامشان برای جهاد بیرون رونـد پس چرا از هر طائفه‌ئی جمعی برای جنگ و گروهی برای آموختن علم مهیا نباشند که در دین فهم و دانش پیدا نمایند تا اینکه بترسانند جماعتی را که از جنگ برمیگردند شاید (از اعمال بد) حذر نمایند [۱۲۲]

ای کسانیکه ایمان آورده‌اید جنگ کنید با آنهائیکه نزدیک شما میباشند و باید که بیابند کفار در شما درشتی و غلظهٔ و بدانید که خدا با پرهیزکاران است [۱۲۳]

و وقتی سوره‌ئی فرستاده شود بعضی از منافقین میگویند کدام یک از شما بر ایمانش افزوده گردید و امّا آنهائیکه ایمان آورده‌اند ایمانشان زیاد میگردد و آنها شادمانند [۱۲۴]

و امّا آنهائیکه قلبهای آنها مریض است زائد میگردد بر آنها پلیدی فوق پلیدی و میمیرند در حالیکه کافرند [۱۲۵]

آیا نمی‌بینند که براستی هر سالی یک مرتبه یا دو مرتبه مبتلا میگردند پس (با اینکه حال) توبه نمیکنند و نه اینکه پند میگیرند [۱۲۶]

و هر گاه سوره‌ئی فرود آید بعضی (از منافقین) بر بعض دیگر نظر میکنند که آیا یکی از مؤمنین شما را می‌بینند اگر خواهید از مجلس بیرون روید و اگر نبیند بیرون میروند خدا قلبهای آنان را بگرداند به اینکه که آنها جماعتی میباشند که نمیفهمند [۱۲۷]

همانا رسولی بر شما آمد که از جنس شما (بشر است) و کفر و گمراهی شما بر او ناگوار است حریص است بر گرویدگان از شما رءوف و مهربان است [۱۲۸]

ای رسول اگر کفار از تو اعراض کردند (و ایمان نیاوردند) پس بگو خدا کافی است مرا نیست الهی مگر او بر او توکل کردم و او پروردگار عرش بزرگ است [۱۲۹]

.

صفحه : ۱۱۹

(توضیح آیات)

وَ ما كانَ المُؤمِنُونَ لِيَنفِرُوا كَافَّةً فَلَو لا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرقَةٍ مِنهُم طائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ بعضی از مفسرین از إبن عباس روایت میکند که گفته پس از جنگ تبوک و تخلف منافقین از جنگ و توبیخات و سرزنشهائی که در آیات راجع بآنها رسیده بود مؤمنین گفتند هر وقت جنگی رو میدهد برای جهاد بیرون میرویم خواه رسول خود برود یا نرود و لشگر فرستد و چون رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برای جنگ لشگری را نام زد نمود تمام مؤمنین بیرون رفتند و رسول را تنها گذاشتند اینکه بود که حق تعالی اینکه آیه را نازل گردانید که روا نیست تمام مؤمنین برای جنگ بیرون روند بلکه باید از هر قبیله‌ئی گروهی بیرون روند و جمعی بمانند تا اینکه طلب دانش کنند در دین، و ظاهرا مقصود از فقه همین احکام عبادات نیست بلکه یک معنی اعمی است که شامل میگردد علومی را

که راجع بـدین است از اصول اعتقـادات و تحصـیل معـارف و سـنن و احکـام عبـادات و غیر اینها آنچه منسوب بـدین است و جامع تمامی آنها است اگر چه در عرف متشرعین فقه اختصاص بعلم فروع و احکام پیدا نموده.

وَ لِيُنذِرُوا قَومَهُم إِذا رَجَعُوا إِلَيهِم لَعَلَّهُم يَحذَرُونَ و جماعتیکه نزد رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مانده‌اند و دانش طلبیدند آنهائی را که از جنـگ برمیگردنـد انـذار نماینـد یعنی آنچه از فقه و علوم دانـا گردیدنـد ببـاقی بیاموزنـد و آنهـا را از مخالفت احکام خـدا بترسانند شاید انذارشان در آنها تأثیر کند و از اعمال بد یا ترک اوامر خدا حذر کنند و بترسند.

از کلبی روایت میکنند که گفته آیه در باره بنی اسد وارد گردید و آن در وقتی بود که قحطی شدید بآنها اصابت نموده بود آنها از تنگی معیشت با اهل بیت خود بمدینه آمدند و گفتند ما آمده‌ایم برای اینکه از رسول تعلیم بگیریم

صفحه : ۱۲۰

آنوقت جمعیت مـدینه زیـاد شـد نرخهـا بالاـ رفت و راههـا را کـثیف و متنجس گردانیدنـد حق تعـالی اینکه آیه را فرسـتاد که از هر قبیله‌ئی برای تحصـیل گروهی بیرون رونـد و پس از آنکه علم فقه را آموختنـد بنـاحیه خود توجه نماینـد و دیگران را تعلیم دهنـد تا همه آنها از معاصی حذر کنند و اوامر و نواهی را امتثال نمایند.

[منهـج] يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُم مِنَ الكُفّارِ وَ لِيَجِدُوا فِيكُم غِلظَةً وَ اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ مَعَ المُتَّقِينَ از زجاج نقل میکننـد که گفته (غلظهٔ) سه طور قرائت شده فتح و ضم و کسر و کسر فصیح‌تر است.

آیه خطـاب بمؤمنین نموده که با کفاریکه نزدیک شـمایند مقاتله و جنگ کنیـد مثل خویشان و همسایگان و بطور شـدت و غلظهٔ با آنها بجنگیـد، شاید تأکید برای آنست که مراعات نزدیکی آنها را نکنید چه از خویشان و دوسـتان باشـند یا غیر آنها و بایستی بطور حتم و یقین بدانید که خدا با اشـخاص متقی ...پرهیزکـار است ایکه در سورهٔ الحدیـد نزدیکی خود را بقوله تعالی (هُوَ مَعَكُم أَينَ ما كُنتُم) بطور عموم نسبت بتمام افراد بشر ابلاغ نموده و اینجا اختصاص بمؤمنین داده معلوم میشود که مقصود از معیت در اینجا تفوق و غلبه مؤمنین است بر کفـار چنـانچه فرموده (وَ أَنتُمُ الأَعلَونَ إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ) سوره آل عمران آیه ۱۳۳ و غلبه مؤمنین بر کفار همانا ناشـی از ایمانی است که در قلب و جان آنها نفوذ نموده زیرا که ایمان رشـته‌ئی است کشـیده شـده از حق بخلق هر کس بآن چنگ زد همیشه در حفظ و امان قرار گرفته و گسستگی برای او نیست.

وَ إِذا ما أُنزِلَت سُورَةٌ فَمِنهُم مَن يَقُولُ أَيُّكُم زادَتهُ هـذِهِ إِيماناً فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَزادَتهُم إِيماناً وَ هُم يَستَبشِرُونَ آیه علامتی قرار میـدهد بین مؤمنین و منافقین که مؤمن از منافق شناخته شود، منافقین چنین بودند که وقتی آیه‌ئی نازل میگردید بهم از روی سخریه

صفحه : ۱۲۱

میگفتنـد کـدام یـک از شـما بـاین آیه ایمانتـان زیاد شـد و اینکه یکی از علائم نفاق و دشـمنی آنها بود لکن آنهائیکه ایمان آورده بودند نزول آیات بر ایمانشان می‌افزود و آنها خوشحال و بشاش میشدند.

لکن آنهائیکه در قلبهایشان مرض نفاق و کفر ریشه دوانیـده و مزمن شـده نزول آیات بر رجس و پلیـدی آنان می‌افزود مرضـی فوق مرضی رجسی فوق رجسی تمام قلبشان را فرا میگیرد و آنها میمیرند در حالیکه کافرند.

أَ وَ لا يَرَونَ أَنَّهُم يُفتَنُونَ فِي كُلِّ عامٍ مَرَّةً أَو مَرَّتَينِ ثُمَّ لا يَتُوبُونَ وَ لا هُم يَذَّكَّرُونَ آیه ارائه میدهد که هر بلائی و مصیبتی و مرضی که انسـان در ایّام حیـاتش مبتلا میگردد برای تنبه و آزمایش او است و برای اینکه است که بخود بیایـد و بفهمـد که خودش قـدرت بر هیچ چیزی ندارد حیات و ممات و صـحت و مرض و آنچه بروی عارض میگردد از خوشی و ناخوشی از تحت اختیار او خارج است بـا اینکه حـال منافقین چنان زنگ کفر و نفاق قلبهای آنها را سـیاه و تاریک گردانیـده که نمیفهمنـد که در اثر کفر و نفاق است که

سالی یک مرتبه یا دو مرتبه در فتنه جنگ یا مصیبات دیگر در آزمایش واقع گردیده‌اند و فقط آنکسیکه قدرت بر رفع گرفتاری آنها دارد خدا است و از نفاق و ضدّیت با مؤمنین بسوی موافقت بازآیند.

وَ إِذا ما أُنزِلَت سُورَةٌ نَظَرَ بَعضُهُم إِلی بَعضٍ هَل یَراکُم مِن أَحَدٍ ثُمَّ انصَرَفُوا صَرَفَ اللّهُ قُلُوبَهُم بِأَنَّهُم قَومٌ لا یَفقَهُونَ آیه برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خبر میدهد که منافقین چنینند که وقتی سوره‌ئی یا آیه‌ئی نازل میگردد آن سیه بختان از آن غیظ و غرضی که با رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دارند حاضر بشنیدن آیات نیستند بگوشه چشم بعضی ببعض دیگر نظر میکند که آیا از مؤمنین کسی حاضر هست یا نیست و اگر از شما مؤمنین کسی حاضر نباشد که آنها را ببیند از مجلس خارج میگردند و میروند که آیه را نشنوند و در اثر عملشان خدا قلب آنها را برمیگرداند (جزاء وفاقا) انصراف و رو گردانیدن از آیات چنین ایجاب میکند که قلب آنها واژگون گردد و اینکه عمل در اثر جهل و

صفحه : ۱۲۲

نفهمی آنها پدید گردیده.

آری قلبیکه لطیفه ربانی و خزینه فیوضات حقانی است در اثر غلبه قوای شهوانی و غضبانی از حقیقت اولیه خودش که بایستی آینه مانند حقایق امور در وی پرتو افکند و محلّ تردد ملائکه گردد و حقیقت را دریابد منصرف گردیده و محل جولانگاه شیاطین میگردد و از حق و حقیقت اعراض مینماید.

لَقَد جاءَکُم رَسُولٌ مِن أَنفُسِکُم عَزِیزٌ عَلَیهِ ما عَنِتُّم حَرِیصٌ عَلَیکُم بِالمُؤمِنِینَ رَؤُفٌ رَحِیمٌ آیه در مقام امتنان بر بشر است که بر شما رسولی آمد که از جنس خود شما بشر است (ما عنتم) ما، مصدریه است یعنی بر او ناگوار است کفر شما و حریص است بر ایمان شما و رءوف و رحیم است بمؤمنین.

فَإِن تَوَلَّوا فَقُل حَسبِیَ اللّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ عَلَیهِ تَوَکَّلتُ وَ هُوَ رَبُّ العَرشِ العَظِیمِ مفسرین گفته‌اند اینکه آخر آیه‌ئی است که فرود آمده و نیز گفته‌اند سوره برائهٔ آخر سوره‌ئی است از کلام اللّه و بنا بر اینکه قرآن مجید باین مبارك آیه خاتمه پیدا نموده و چون ترجمه آیه شده و واضح است دیگر محتاج بتوضیح نیست و بروایتی خواندن اینکه آیه بعد از هر نمازی فضیلت بسیار دارد.

صفحه : ۱۲۳

سورهٔ یونس [ع]

اشاره

مکیهٔ و هی مائهٔ و تسع آیات

[سوره یونس (۱۰): آیات ۱ تا ۶]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

الر تِلکَ آیاتُ الکِتابِ الحَکِیمِ (۱) أَ کانَ لِلنّاسِ عَجَباً أَن أَوحَینا إِلی رَجُلٍ مِنهُم أَن أَنذِرِ النّاسَ وَ بَشِّرِ الَّذِینَ آمَنُوا أَنَّ لَهُم قَدَمَ صِدقٍ عِندَ رَبِّهِم قالَ الکافِرُونَ إِنَّ هذا لَساحِرٌ مُبِینٌ (۲) إِنَّ رَبَّکُمُ اللّهُ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ فِی سِتَّةِ أَیّامٍ ثُمَّ استَوی عَلَی العَرشِ یُدَبِّرُ

الأمرَ ما مِن شَفِيعٍ إِلّا مِن بَعدِ إِذنِهِ ذلِكُمُ اللّهُ رَبُّكُم فَاعبُدُوهُ أَ فَلا تَذَكَّرُونَ (۳) إِلَيهِ مَرجِعُكُم جَمِيعاً وَعدَ اللّهِ حَقًّا إِنَّهُ يَبدَؤُا الخَلقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ لِيَجزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ بِالقِسطِ وَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُم شَرابٌ مِن حَمِيمٍ وَ عَذابٌ أَلِيمٌ بِما كانُوا يَكفُرُونَ (۴) هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمسَ ضِياءً وَ القَمَرَ نُوراً وَ قَدَّرَهُ مَنازِلَ لِتَعلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَ الحِسابَ ما خَلَقَ اللّهُ ذلِكَ إِلّا بِالحَقِّ يُفَصِّلُ الآياتِ لِقَومٍ يَعلَمُونَ (۵) إِنَّ فِي اختِلافِ اللَّيلِ وَ النَّهارِ وَ ما خَلَقَ اللّهُ فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ لَآياتٍ لِقَومٍ يَتَّقُونَ (۶)

صفحه : ۱۲۴

کسی بقدر استعدادش از فیض رحمت خدا کامیاب میگردد زیرا که بخل در مبدء فیاض نیست.

وَ إِن تَوَلَّوا فَإِنِّي أَخافُ عَلَيكُم عَذابَ يَومٍ كَبِيرٍ خطاب (تولوا) بکفار و مشرکین است که اگر از حق تعالی اعراض کنید و از کفر و شرکتان طلب آمرزش نکنید و رو باو نیاورید پس میترسم بر شما از عذاب یوم کبیر.

بقول بعضی از مفسرین مقصود از عذاب روز کبیر جنگ بدر است و بقول دیگر قحطی است لکن شاید مقصود بقرینه (یوم کبیر) که روز عذاب را متصف بکبیر نموده عذاب قیامت باشد زیرا که تمام عذابهای دنیوی نسبت بعذاب اخروی کوچک مینماید.

إِلَى اللّهِ مَرجِعُكُم وَ هُوَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ بازگشت شما بسوی او است (الیه الرجعی و الیه المنتهی) سر انجام امور و پاداش اعمال نیکوکاران و کیفر و عذاب بدکاران همه بدست قدرت او انجام میگیرد که هر ذی فضلی را بحسب استعدادش بوی تفضل مینماید و گنهکار ناسپاس را بکیفر اعمالش میرساند زیرا که او بر هر چیزی توانا است.

أَلا إِنَّهُم يَثنُونَ صُدُورَهُم لِيَستَخفُوا مِنهُ أَلا حِينَ يَستَغشُونَ ثِيابَهُم يَعلَمُ ما يُسِرُّونَ وَ ما يُعلِنُونَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ آیه خطاب برسولش نموده و باو از حال مشرکین خبر میدهد که اینان جنینند که مؤکدا دلهای خود را بر عداوت تو جمع میگیرند زیرا کسیکه بر چیزی اقبال کند بقلبش اقبال میکند و کسیکه اعراض کند آن نیز بقلبش اعراض کرده و کفار چون از حق تعالی اعراض کرده‌اند سینه‌های خود را بر عداوت رسولش جمع میگیرند چنین میکنند تا اینکه عداوت خود را بپوشانند آگاه باشید که آنان خود را بلباس میپوشانند چنانچه گفته‌اند وقتی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آیه‌ئی میخوانده مشرکین لباس بسر خود میکشیدند که صدای حضرتش را

صفحه : ۱۲۵

(توضیح آیات)

الر تِلكَ آياتُ الكِتابِ الحَكِيمِ در جاهای دیگر گفته شد که حروف مقطعه از متشابهات قرآن بشمار میرود و عملش نزد خدا است اینکه است که سکوت از آن و محول گردانیدن علم آنرا براسخین اولی است لکن بعضی در توجیه آن گفته‌اند آنها نامهای سوره‌اند یا نامهای قرآن است، و اکثر مفسرین گفته‌اند (الر) بمعنی [انا اللّه الرحمن] یا [انا اللّه اری] است و بعضی گفته‌اند قسم است یعنی سوگند میخورم بآلاء خود بر تو در ازل و لطف من، و (تلك) تا آخر آیه جواب قسم است (الحکیم) صفت کتاب است، الف و لام (الکتاب) میشود جنس باشد که شامل شود تمام کتابهای آسمانی را از تورات و انجیل و زبور و قرآن و غیر آنها، و شاید مقصود الف و لام عهد باشد که خدای جلیل بعظمت خود قسم یاد نموده که اینکه سوره از قرآن از آیات کتب الهیه است که پیش از اینکه فرود آمده از طرف حکیم و اینکه آیات مشتمل بر حکمت است و از نزد حکیم مطلق نازل گردیده.

(تلك) اشاره بمطلب بزرگ و دور است و دلالت دارد بر عظمت و ارتفاع و علوّ مقام قرآن و مقصود از آیات اجزاء و کلمات و حروف قرآن است و آیت بمعنی نشانه است و مقصود از (کتاب حکیم) قرآن است و حکیم بر وزن فعیل بمعنی محکم و ثابت

است یعنی قرآن کتـابی است محکم و ثـابت و دست تحریف و تغییر از دامن آن کوتـاه است قوله تعـالی در سوره الحجر آیه ۹ (إِنّا نَحنُ نَزَّلنَا الذِّکرَ وَ إِنّا لَهُ لَحافِظُونَ) و بقولی مقصود از کتاب حکیم لوح محفوظ است و آیات قرآن از آیات او است نظر بقوله تعالی (بَل هُوَ قُرآنٌ مَجِیدٌ فِی لَوحٍ مَحفُوظٍ) سوره بروج آیه ۲۲، و قوله (إِنَّهُ لَقُرآنٌ کَرِیمٌ فِی کِتابٍ مَکنُونٍ) سوره واقعه آیه ۷۸.

أَ کانَ لِلنّاسِ عَجَباً أَن أَوحَینا إِلی رَجُلٍ مِنهُم أَن أَنذِرِ النّاسَ

صفحه : ۱۲۶

(همزه) استفهام انکاری است راجع بتعجب آنها و شنوندگان سخن آنها است و در شأن نزول آیه گفته‌انـد اینکه آیه در باره کفار مکه فرود آمـده و در مقـام رد آنها است که اینکه تعجب آنها در غیر محلّ واقع گردیـده زیرا که آنها جسم رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم را میدیدنـد که او مردی است از آنها و مثل آنها است لکن آن گوهر گران بهائی که در حقیقت روحیه آن بزرگوار بود مشاهده نمیکردند زیرا که چشم حقیقت بین نداشتند.

و شاید تعجب و انکار نمودن آنها از اینکه جهت بوده که در صورتی که بتهائی را پرسـتش مینمودند که میدانستند که آنها گوش و چشم ندارند و جمادند و نیز قوه دراکه در آنها مفقود است با اینکه حال آنها را شفعاء خود قرار میدادند و چنین گمان میکردند که بپرسـتش آنهـا قرب بحق تعـالی پیـدا مینماینـد و آن کسـی را که آثـار صـدق و امـانت و حقیقت از او پدیـدار بود و معجزاتی از او مشاهـده مینمودنـد در دعوی وحی و اظهار اینکه اینکه آیاتی است که از طریق وحی بر من فرود آمده تعجب میکردند و انکار آنها نبـود مگر از روی حقـد و حسـد و منیّت کـه گویـا بر خـود عـار میدانسـتند کـه مطیع کسـی گردنـد که در صـورت جسـمیت مثل خودشانست.

وَ بَشِّرِ الَّذِینَ آمَنُوا أَنَّ لَهُم قَدَمَ صِدقٍ عِندَ رَبِّهِم قالَ الکافِرُونَ إِنَّ هذا لَساحِرٌ مُبِینٌ و ای رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم مژده و بشارت بده بکسانیکه ایمان آوردند که همانا برای آنها قدم صدق و راستی است نزد پروردگارشان.

از کافی نقل میکنند که بدو واسطه از ابی عبد اللّه ع روایت کرده که فرموده (و بشر الّذین آمنوا ان لهم قدم صدق) صدق او رسول است، و طبرسـی در مجمع گفته که گفته شده است (قدم صدق) شـفاعت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است از برای اهل ایمان و اینکه معنی از ابی سعید خدری است، و همین طور از ابی عبد اللّه ع روایت شده.

[پایان]

صفحه : ۱۲۷

مؤمن وقتی متصف میگردد بصـفت صـدق که ایمـان در قلبش نفوذ نموده و آثار ایمان در ظاهرش از اطاعت و عبادت پروردگارش هویـدا گردد امّـا ایمـان صوری که نفوذ در قلب ننموده و لو اینکه بزبـان اظهـار میکنـد و ببـدن نیز عبـاداتی مثل نماز و روزه و باقی عبادات عمل می‌نماید آیه شامل چنین کسـی نمیگردد در آخر سوره قمر در وصف متصـفین بتقوی فرموده (إِنَّ المُتَّقِینَ فِی جَنّاتٍ وَ نَهَرٍ فِی مَقعَدِ صِدقٍ عِندَ مَلِیکٍ مُقتَدِرٍ) آری کسـی متصف بقـدم صـدق گردیـده که نمونه‌ئی از آثار اوصاف کمال الهی در آینه وجودش نمایان و در اینکه مقام تمکن و استقامت یافته یعنی در جایگاه صـدق و راستی نزد سـلطان مقتـدر قرار گرفته و آن کسـی خواهـد بـود کـه در معرفت و محبّت بمقـام تمکن رسـیده و ظـاهرش مرآت بـاطن و بـاطنش مرآت صـفات الهی و اوصـاف ربـوبی گردیـده و حقیقت و معنی بنـدگی را در خود مشاهده مینماید و معنی حقیقی تقوی همین است چنین مؤمن کاملی مانند کوه راسـخ ثـابت و پـا بر جـا است که بادهـای مخالف هر قـدر قوی باشـد وی را ذره‌ئی تکان نخواهـد داد و معلوم است که چنین مؤمن کاملی بسیار کمیاب است.

و کفار چون میدیدند معجزات را مثل آیات قرآن که از عهده آنها خارج بود که آیه‌ئی مثل آنرا بیاورند و نیز اعمال و افعال معجز نمای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را مشاهده مینمودند و نمیخواستند قبول کنند که اینها معجزه است برای اثبات نبوّت و رسالت او اینکه بود که معجزات را حمل بر سحر مینمودند و میگفتند اینکه ساحری است آشکارا.

إِنَّ رَبَّكُمُ اللّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ فِي سِتَّةِ أَيّامٍ ثُمَّ استَوي عَلَي العَرشِ يُدَبِّرُ الأَمرَ چون در آیه بالا در مقام بیان اینکه بود که کافرین تعجب میکردند در اینکه بمردی که مثل خودشانست وحی نازل گردد و قرآن از جانب خدا باشد آیه برای رفع تعجب آنان و استبعاد آنها اشاره بدو مطلب مینماید: اول پروردگار شما آنکسی است که آسمانها و زمین را در مقدار شش روز آفریده پس از آن بر عرش

صفحه : ۱۲۸

مستولی گردید آنخدائی که خالق آسمانها و زمین است و تمام موجودات تحت عرش اقتدار و عظمت اویند و تدبیر امور عالم نیز بدست قدرت او انجام میگیرد او میداند که رسالت خود را در کجا قرار دهد و چه کسی را مخصوص بوحی گرداند و اینکه تعجب شما بی‌مورد است.

دوم- ما مِن شَفِيعٍ إِلّا مِن بَعدِ إِذنِهِ ذلِكُمُ اللّهُ رَبُّكُم فَاعبُدُوهُ ای مشرکین که عبادت بتها را میکنید بامید اینکه شفیع شما باشند و در اثر پرستش آنها شما را بمقام قرب برسانند بایست بدانید که شفیعی نیست مگر باذن خدا یعنی تدبیر امور عالم بدست او است و کسی بدون امر و اجازه او کاری از او ساخته نمیگردد و آن کسی که همه امور بدست او است و کسی را حق تصرف در مملکت او نیست آن خدا است که پروردگار شما است فقط او را عبادت بنمائید و از جانب او حاجات خود را بخواهید.

أَ فَلا تَذَكَّرُونَ همزه (افلا) برای تعجب است و شاید اشاره باین باشد که شما تعجب میکنید که بمردی مثل خودتان وحی نازل گردد در صورتی که تعجب در اینکه است که شما غیر پروردگار خود را پرستش مینمائید و آنرا منشأ اثر میدانید و از غیر خدا حاجت می‌طلبید چرا متذکر نمیشوید و رجوع بفطرت اولیه خود نمی‌نمائید تا اینکه بدانید تمام امور بدست قدرت او انجام میگیرد و اذن شفاعت نیز بدست او است و نیز بدانید که:

إِلَيهِ مَرجِعُكُم جَمِيعاً وَعدَ اللّهِ حَقًّا آیه پس از توبیخ و سرزنش بآنها خبر میدهد و مردم را متذکر میگرداند که چرا متذکر نمیگردید، تذکر را در جائی میآورند که از مطلب دانسته شخص غافل باشد، و تفکر را در جائی میآورند که مجهولی را بخواهد معلوم کند و در اینجا بقرینه آیه بالا (أَ فَلا تَذَكَّرُونَ) بهمزه استفهام انکاری تنبیه بر اینکه است که شمائی که بفطرت توحیدتان رو بخدا دارید متذکر باشید که بازگشت تمام

صفحه : ۱۲۹

شما بسوی او است و اینکه وعده خدا است و آن وعده ایست حق و حقیقت که تخلف پذیر نخواهد بود.

إِنَّهُ يَبدَؤُا الخَلقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ لِيَجزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ بِالقِسطِ همانا که او است ابداء کننده، ابداء بمعنی ایجاد از عدم است شما را از عدم و نیستی بوجود آورده و پس از مرگ و نیستی جسمتان باز برمیگرداند شما را بحالت اول، اشاره به اینکه که گمان نشود انسان بمردن فانی میگردد بلکه عود و بازگشت مینمائید بهمان مبدئی که شما را از نیستی بهستی آورده معاد و بازگشت شما نیز بدست قدرت او است هو الاول و الاخر و الظاهر و الباطن و اليه المصير.

و لام (لیجزی) که در مورد علت میآورند اشاره باین است که گمان نشود ابداء و معاد شما بیهوده باشد بلکه پس از حیات دنیا شما را در سرای دیگر برمیگرداند تا اینکه پاداش و جزاء نیکو دهد بعدل کسانی را که ایمان آوردند و اعمال شایسته نمودند.

وَ الَّذِینَ کَفَرُوا لَهُم شَرابٌ مِن حَمِیمٍ وَ عَذابٌ أَلِیمٌ بِما کانُوا یَکفُرُونَ (حمیم) بر وزن فعیل آبی را گویند که میجوشد شدیدا (و الّذین) عطف است (بیجزی) یعنی شما را عود میدهد تا اینکه آنهائیکه کافر شدند مجازات نماید بآشامانیدن از آب حمیم جهنّم و عذاب دردناك و همان کفر آنها است که عذاب الیم و شراب حمیم را ایجاب نموده زیرا که مجازات از روی عدل و قسط انجام میگیرد (وَ أَنَّ اللّهَ لَیسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ) آل عمران ۱۷۸- انفال ۵۳- حج ۱۰ آری در دادگاه الهی ظلم و جوری نیست هر کس بفراخور اعمال و اخلاق و رویه‌ئی که داشته مقامی و منزلتی برای او مهیا است.

هُوَ الَّذِی جَعَلَ الشَّمسَ ضِیاءً وَ القَمَرَ نُوراً وَ قَدَّرَهُ مَنازِلَ لِتَعلَمُوا عَدَدَ السِّنِینَ وَ الحِسابَ ما خَلَقَ اللّهُ ذلِکَ إِلّا بِالحَقِّ بقولی ضیاء میشود مصدر باشد از ضاء یضوء ضیاء و ضوءا مثل عاذ یعوذ عیاذا و عوذا، و بقولی میشود (ضیاء) جمع ضوء باشد مثل سیاط جمع سوط

صفحه : ۱۳۰

و در هر دو صورت مضاف در تقدیر است و در معنی (جعل الشمس ذات ضیاء و القمر ذا نور).

(وَ قَدَّرَهُ مَنازِلَ) یعنی قرار دادیم برای قمر در مسیرش منازلی که در هر شبی در منزلی است از منازل و چنین کردیم تا شما عدد سال و حساب را بدانید.

آیه ارشاد مینماید بتوحید حق تعالی و ربوبیت و علم و تدبیر او در نظام که خدای تعالی شمس و قمر و باقی اوضاع شمسی را بیك نظام و ترتیب معجز نمائی مرتب گردانیده و اینها آفریده نشده‌اند مگر بحق و از روی حکمت و اینکه طور آیات خلقت را تفصیل داده برای جماعتی که آثار ربوبیت را بچشم دل مشاهده نمایند و بدانند و آگاه باشند.

إِنَّ فِی اختِلافِ اللَّیلِ وَ النَّهارِ وَ ما خَلَقَ اللّهُ فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ لَآیاتٍ لِقَومٍ یَتَّقُونَ در مجمع گفته اختلاف رفتن هر یك از دو شیئی است در جهتی غیر از جهت دیگر و اختلاف شب و روز رفتن یکی از آنها است در جهت ضیاء و روشنی و دیگر در جهت ظلام و تاریکی.

[پایان] در تفسیر المیزان گفته اختلاف شب و روز از جهت وارد گردیدن آنها است عقب یکدیگر در زمین در اکثر بقاع مسکونه و شب و روز در اعتدال ربیعی متساویند و در مناطق شمالیه هر روزی بر روز دیگر زیاد میگردد تا برسد باول صیف زمستان پس شروع میکند در نقیصه تا میرسد باعتدال خریفی بهار و اول خریف شب و روز متساوی میگردند تا آنجا که گفته آیه مشتمل است بر حجت تامه بر توحید در ربوبیت او زیرا که اختلاف شب و روز و آنچه در آسمانها و زمین آفریده دلیل است بر نظام عالم که متقن گردانیده تدبیر امور موجودات ارضیه و سماویه را مخصوصا عالم انسانی و وحدت نظام و ارتباط موجودات بنیکوتر از آنچه بشود تصور نمود کاشف بر اینکه است که مربی آن واحد است که هر چیزی را تربیت مینماید و از آن جمله وجود انسانی است پس نیست پروردگاری مگر او و در ربوبیت او شریکی نیست، بیان آن مفصل است مختصر نمودیم.

[پایان]

صفحه : ۱۳۱

[سوره یونس (۱۰): آیات ۷ تا ۱۴]

اشاره

إِنَّ الَّذِینَ لا یَرجُونَ لِقاءَنا وَ رَضُوا بِالحَیاةِ الدُّنیا وَ اطمَأَنُّوا بِها وَ الَّذِینَ هُم عَن آیاتِنا غافِلُونَ (۷) أُولئِکَ مَأواهُمُ النّارُ بِما کانُوا یَکسِبُونَ

(۸) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ يَهدِيهِم رَبُّهُم بِإِيمانِهِم تَجرِي مِن تَحتِهِمُ الأَنهارُ فِي جَنّاتِ النَّعِيمِ (۹) دَعواهُم فِيها سُبحانَكَ اللّهُمَّ وَ تَحِيَّتُهُم فِيها سَلامٌ وَ آخِرُ دَعواهُم أَنِ الحَمدُ لِلّهِ رَبِّ العالَمِينَ (۱۰) وَ لَو يُعَجِّلُ اللّهُ لِلنّاسِ الشَّرَّ استِعجالَهُم بِالخَيرِ لَقُضِيَ إِلَيهِم أَجَلُهُم فَنَذَرُ الَّذِينَ لا يَرجُونَ لِقاءَنا فِي طُغيانِهِم يَعمَهُونَ (۱۱)

وَ إِذا مَسَّ الإِنسانَ الضُّرُّ دَعانا لِجَنبِهِ أَو قاعِداً أَو قائِماً فَلَمّا كَشَفنا عَنهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَن لَم يَدعُنا إِلى ضُرٍّ مَسَّهُ كَذلِكَ زُيِّنَ لِلمُسرِفِينَ ما كانُوا يَعمَلُونَ (۱۲) وَ لَقَد أَهلَكنَا القُرُونَ مِن قَبلِكُم لَمّا ظَلَمُوا وَ جاءَتهُم رُسُلُهُم بِالبَيِّناتِ وَ ما كانُوا لِيُؤمِنُوا كَذلِكَ نَجزِي القَومَ المُجرِمِينَ (۱۳) ثُمَّ جَعَلناكُم خَلائِفَ فِي الأَرضِ مِن بَعدِهِم لِنَنظُرَ كَيفَ تَعمَلُونَ (۱۴)

صفحه : ۱۳۲

[ترجمه]

همانا کسانیکه بملاقات دار کرامت ما امیدوار نیستند و بحیات دنیا راضـی هسـتند و بآن مطمئن گردیدند و آنهائیکه از نشانه‌های ما غافلند [۷]

آن گروه جایگاه آنها دوزخ است بسبب اعمالیکه میکردند [۸]

بحقیقت آنهـائی که بخـدا ایمـان آوردنـد و اعمال نیکو کردنـد پروردگارشان بسـبب ایمانشان آنها را رهبری مینمایـد (ببهشتی) که نهرها از زیر درختهای آن جریان دارد و آنان در بهشتهای پر نعمت میباشند [۹]

خوانـدن آنهـا در بهشت اینکه است که گوینـد خـدایا تو منزه و مبراء از هر عیب و نقص میباشـی و تحیت آنها بیکـدیگر در بهشـت سلام است و آخر دعاء آنها اینکه است، حمد و ستایش مخصوص خدای عالمیان است [۱۰]

و اگر خـدا تعجیل کنـد برای مردم باجابت نفرین آنها بیکـدیگر مثل عجله داشـتن مردم باجابت شدن دعاء خیرشان آنها بسوی اجل رانده میشدند پس کسانی را که بآخرت ایمان ندارند وامیگذاریم در طغیانشان حیران روند و در گمراهیشان سرگردان [۱۱]

وقتی بانسان ضـرری اصابت نماید ما را در حال خوابیده بپهلو یا نشسته یا ایستاده میخواند و چون سختی را از وی برداشتیم میرود (و غافـل میگردد) مثل اینکه هرگز ما را نخوانـده بود برای آن سـختی که باو رسـیده بود اینکه چنین اعمال اسـراف کننـدگان نزد آنها زینت داده شده [۱۲]

و بحقیقت اهل قریه‌هائی را که پیش از شما بودند ما هلاک گردانیدیم چون آنها ستم نمودند در حالیکه رسولان با معجزه‌ها بر آنها آمده بودند که ایمان بیاورند اینکه طور ما جماعت گنهکاران را مجازات مینمائیم [۱۳]

پس از هلاکت آنها شما را در زمین خلیفه گردانیدیم تا اینکه بنگریم چگونه عمل میکنید [۱۴]

صفحه : ۱۳۳

(توضیح آیات)

إِنَّ الَّذِينَ لا يَرجُونَ لِقاءَنا وَ رَضُوا بِالحَياةِ الدُّنيا وَ اطمَأَنُّوا بِها وَ الَّذِينَ هُم عَن آياتِنا غافِلُونَ ظاهرا آیه در مقام حال کسانی است که بمعاد و بازگشت بسوی پروردگار ایمان ندارند و حشر و نشر و حساب و عقاب را انکار مینمایند که از جمله اوصاف نکوهیده آنان چنین است که بحیات فانی دنیا راضـی شدند و بآن مطمئن گردیدند و چشم امید از آن مقاماتیکه برای مؤمنین مهیا گردیده از قرب

جوار احدی و نعمتهای بهشتی پوشیده‌اند و پشت پا زدند آنها کسانی میباشند که از آیات ما غافلند، بعضی آیات را تفسیر بقرآن کرده‌اند و بعضی بر محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم لکن آیات بطور اطلاق عموم دار تمام آیات تکوینی و تشریعی را شامل میگردد خلاصه آیه در مقام اینکه است که آنهائیکه امید برحمت خدای تعالی و دار آخرت ندارند و بزندگانی دنیا از مال و جاه و اولاد و ریاست و باقی عناوین دنیوی دل بسته‌اند همین علاقه بدنیا و اطمینان بحیات فانی آنان را از آیات الهی باز گردانیده و آب گل آلوده دنیا چشم و گوش آنها را پر کرده آنان چشم دارند لکن نمی‌بینند گوش دارند و نمیشنوند (إِن هُم إِلّا کَالأَنعامِ بَل هُم أَضَلُّ سَبِیلًا) سوره فرقان آیه ۴۶ و همین محبّت دنیا است که غفلت آنها را ایجاب نموده و از آیات خدا غافل گردیده‌اند.

أُولئِکَ مَأواهُمُ النّارُ بِما کانُوا یَکسِبُونَ (اولئک) اشاره بهمان کسانی است که امید برحمت خدا ندارند و تمام همشان همین حظوظات طبیعی است مأوی و جایگاه آنان آتش است و اینکه محلّ عذاب را خودشان برای خود مهیا نموده‌اند و بمحبّت دنیا خود را باسفل سافلین دوزخ پرت نموده‌اند (جزاء وفاقا).

إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ یَهدِیهِم رَبُّهُم بِإِیمانِهِم الخ همانا کسانیکه ایمان آوردند و عمل شایسته نمودند پروردگارشان بسبب

صفحه : ۱۳۴

ایمانشان آنها را رهبری مینماید ببهشتهای پر نعمت که نهرهائی از زیر درختهای آن روان است.

باء (بایمانهم) ظاهرا باء سببیت است یعنی ایمانشان چنین مقامات عالی را برای آنان ایجاب مینماید و بقرینه آیه قبل مؤمنین کسانی میباشند که بلقاء و قرب جوار احدیت امیدوارند و همان امیدواری آنها است که وسائل و مدارج است بسوی صراط مستقیم که منتهی میگردد بجوار رب العالمین، قوله تعالی در سوره نجم آیه ۴۳ (وَ أَنَّ إِلی رَبِّکَ المُنتَهی) و اینکه هدایتی است که از ایمان پدید میگردد و درجات بهشتی و جریان نهرها ناشی از ولایت الهیه است که در باره ابرار و نیکوکاران است و در سوره انسان آیه ۵ فرموده (إِنَّ الأَبرارَ یَشرَبُونَ مِن کَأسٍ کانَ مِزاجُها کافُوراً) و در سوره مطففین آیه ۲۲ (إِنَّ الأَبرارَ لَفِی نَعِیمٍ عَلَی الأَرائِکِ یَنظُرُونَ- تَعرِفُ فِی وُجُوهِهِم نَضرَةَ النَّعِیمِ- یُسقَونَ مِن رَحِیقٍ مَختُومٍ خِتامُهُ مِسکٌ وَ فِی ذلِکَ فَلیَتَنافَسِ المُتَنافِسُونَ- وَ مِزاجُهُ مِن تَسنِیمٍ- عَیناً یَشرَبُ بِهَا المُقَرَّبُونَ).

دَعواهُم فِیها سُبحانَکَ اللّهُمَّ وَ تَحِیَّتُهُم فِیها سَلامٌ وَ آخِرُ دَعواهُم أَنِ الحَمدُ لِلّهِ رَبِّ العالَمِینَ از جمله شئون و خصوصیاتی که برای هدایت یافته‌گان بلقاء پروردگارشان در اینکه آیه تذکر میدهد اینکه است که در آن بهشتها که دار کرامت الهی است چون محبّت حق تعالی در قلب و جانشان ریشه دوانیده علی الدوام بتسبیح و حمد پروردگارشان مشغولند و چون در آنجا مثل دنیا موانعی در کار نیست که آنها را از یاد حق تعالی باز دارد همیشه از روی شعف و میل قلبی نه برای پاداش او را بپاکی یاد میکنند و آخر خواندن آنها ستایش او است باوصاف جمال و جلال و آیه مشعر بر اینکه است که نعمتهای جسمانی بهشتی امیدواران بلقاء پروردگار را بخود مشغول نگردانیده بلکه بالاترین حظوظ روحانی و جسمانی آنها توجه بمبدء و حمد و ستایش او است، و قوله تعالی (وَ تَحِیَّتُهُم فِیها سَلامٌ) شاید مقصود

صفحه : ۱۳۵

چنین باشد که وقتی چنین اشخاص بیکدیگر میرسند تحیت و تعارفشان بهم مژده سلامتی روحانی آنها است که یکدیگر را باین نحو ستایش مینمایند، یا تحیت خدا بآنها سلام است چنانچه در آیات دیگر است.

وَ لَو یُعَجِّلُ اللّهُ لِلنّاسِ الشَّرَّ استِعجالَهُم بِالخَیرِ لَقُضِیَ إِلَیهِم أَجَلُهُم فَنَذَرُ الَّذِینَ لا یَرجُونَ لِقاءَنا فِی طُغیانِهِم یَعمَهُونَ پس از آنکه در

آيات بالا خـداى متعال مردم را باصول ديانت از توحيد و معاد و طريق سـعادتشان و وجه خذلانشان بطريق ارشاد عقل فطرى آنها را رهنمائى مينمايـد و بآنها خبر ميدهـد كه آنهائيكه از آيات ما غافلنـد جايگاه آنان عـذاب است در مجمع البيان گفته اگر خـدا عجله ميكرد اجابت دعاء آنها را بشر مثل عجله نمودن دعاء آنها را بخير همانا هلاك ميشدند و لكن خدا در هلاكت آنها عجله ميكرد در عقاب كه مستحق ميشدنـد بنافرمانى همچنانچه براى آنها خير دنيا را عجله ميكند و بسا دعاء خير آنها را زمانى كه مصلحت اقتضاء كنـد اجابت ميكنـد اگر چنين ميكرد آنها تمام نيست ميشدنـد پس آنهائى را كه اميـد بلقاء ما ندارنـد و از بعث و حساب نميترسـند واميگذاريم كه در كفرشان و عدولشان از حق بباطل متحير باشند.

[پايـان] اينكه آيه اشـاره بـاين است كه مهلت آنها و عجله نكردن ما در عـذاب آن طورى كه كفار در امور طبيعى مثل جمع آوردن مال و عناوين ديگر عجله ميكنند قولى تعالى (خُلِقَ الإِنسانُ مِن عَجَلٍ) كه طبيعت بشـر در شـتاب زدگى است ما بر خلاف مقتضـيات طبيعت آنهـا عمل نموديم زيرا اگر ميخواستيم در مجازات آنها عجله كنيم بايـد اجل آنها را نزديك كنيم كه بعـذاب موعود برسـند لكن آنهائيكه اميدوار بلقاء ما نميباشند آنانرا واگذاشتيم كه در طغيانشان سرگردان باشند.

صفحه : ١٣۶

وَ إِذا مَسَ‌ّ الإِنسانَ الضُّرُّ دَعانا لِجَنبِهِ أَو قاعِداً أَو قائِماً فَلَمّا كَشَفنا عَنهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَن لَم يَدعُنا إِلي ضُرٍّ مَسَّهُ آيه اشاره بخباثت نوع انسانى است و شايـد مقصود از (الانسان) همان كسانى باشـند كه اميدوار بلقاء رحمت حق تعالى نيسـتند كه از اوصاف نكوهيده آنها چنين است كه وقتى سختى و امر ناگوارى بآنان اصابت نمود بمقتضى فطرتشان كه بر توحيد است در همه حال خوابيده و نشسته و ايستاده خدا را ميخوانند و از او رفع سـختى را مى‌طلبند و وقتى سـختى كه شايد مقصود مرض باشد ما از او برداشتيم و اگر مبتلا بمرض بود او را شـفا داديم يـا آفـات و بليـات ديگرى بود از او برداشتيم اينكه انسـان (ظلومـا جهولاـ) چنـان نعمت صـحت از مرض را فراموش ميكند كه گويا هيچ وقت نه مبتلا بوده و نه از ما رفع سختى طلبيده و رفع كرديم.

كَذلِكَ زُيِّنَ لِلمُسرِفِينَ ما كانُوا يَعمَلُونَ ماء (در ما كانوا) مصدريه است يعنى همچنين زينت داده شده است براى مسـرفين اعمالشان، و شايـد مقصود اينكه باشـد كه شـيطان عمل زيانكاران را كه از حد خود تجاوز نموده‌اند در نظرشان آراسـته ميگرداند يعنى باغواى شيطان چنان فريفته شده‌انـد كه كارهاى بـدشان را خوب نمايش ميدهند و آنچه عمل قبيح ميكنند خوب ميپندارند قوله تعالى (وَ هُم يَحسَبُونَ أَنَّهُم يُحسِنُونَ صُنعاً) آيـه ارشـاد بمؤمنين اسـت كه مـواظب حـال خـود باشـند كه در حـال نعمت و رحمت و رهـائى از محذورات شـكر گذار باشند و در حال آفات و بليات صابر و راضى باشند يعنى بايستى در همه حال چشم دلشان بسوى رحمت حق تعالى باشد كه اميد لقاء او را دارند و در هيچ حالى غافل نگردند.

وَ لَقَـد أَهلَكنَا القُرُونَ مِن قَبلِكُم لَمّا ظَلَمُوا وَ جـاءَتهُم رُسُـلُهُم بِالبَيِّنـاتِ وَ ما كانُوا لِيُؤمِنُوا از إبن عباس نقل شـده كه قرن هشـتاد سال است، آيه اخبار است به اينكه كه

صفحه : ١٣٧

عـذابى كه باهـل قرنهـاى پيشـين مثـل قوم عاد و ثمود و فرعونيان وارد گرديـد در اثر اينكه بود كه آنان بخود سـتم نمودنـد زيرا كه پيمبران و سـفراء الهى آمدنـد با آن همه معجزات كه از پيمبران مشاهـده نمودند آنان چنين نبودند كه پيغام آوران را تصديق نموده ايمان آرند بلكه تكذيب كرده و بآنها زجر مينمودند.

كَذلِكَ نَجزِي القَومَ المُجرِمِينَ و اينكه چنين ما مجازات مينمائيم جماعت گنهكاران را، اشاره به اينكه كه همان طورى كه پيشـينيان را در اثر ظلم و سـتمشان كه آيـات خـدا را تكـذيب نمودنـد و معجزات پيمـبران را حمـل بسـحر كردنـد بعـذاب گرفتيم همين طور

مجازات میکنیم جماعت گنهکاران را زیرا عمل ستمکاران است که هلاکتشان را ایجاب مینمایـد چون بمقتضای عدل الهی بایستی مجازات مطابق عمل باشد وقتی سبب عذاب که ظلم و تعدی باشد پدید گردید هلاکت نیز عقب آن میرسد، و شاید مقصود تهدید کفار و مشرکین اهل مکه باشد.

ثُمَّ جَعَلناکُم خَلائِفَ فِی الأَرضِ مِن بَعدِهِم لِنَنظُرَ کَیفَ تَعمَلُونَ ظاهرا (کم) در (جعلناکم) خطاب بجماعتی است که محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بر آنها مبعوث گردیده که بآنها خاطر نشان میکند که شما را در زمین خلیفه‌ها و جانشین گذشته گان از آنهائیکه بعذاب هلاک گردیدند قرار دادیم تا اینکه ببینیم عمل شما چگونه است از خیر و شرّ و مطابق عملتان شما را جزاء و پاداش دهیم.

گوینـد (کیف) معمول (تعملون) است یعنی (تعملون) در کیف عمل نموده زیرا که اسـتفهام حاجب است که ما قبل در او عمل کند و معنی آیه چنین میشود تا اینکه نظر کنیم چگونگی عمل کردن شما را.

در مجمع گفته ذکر (لننظر) برای اینکه است که دلالت کنـد بر اینکه معامله حق تعالی با بنده گان چون معامله مخبری است که عالم بشیئی نباشـد تا اینکه او را مجازات دهـد بر وفق آنچه ظاهر شود از او نه بر آنچه در علم ازلی دانسـته اینکه طور میکنـد برای اینکه عدل ظاهر گردد و اطلاق نظر بر معنی حقیقی بر

صفحه : ۱۳۸

حق تعـالی روا نیسـت زیرا که نظر یـا بمعنی تفکر است که صـدور آن از قلب است و یـا بمعنی عین است یعنی گردانیـدن حـدقه و نسبت هیچکـدام از اینکه دو معنی بر خـدا روا نیست چه نظر برای طلب رؤیت باشـد یـا غیر اینکه الفاظ بر حق تعالی اطلاق نمیشود مگر بطور مجاز و اتساع و مقصود لازم آن است خلاصه بیان طبرسی بپایان رسید.

صفحه : ۱۳۹

[سوره یونس (۱۰): آیات ۱۵ تا ۲۱]

اشاره

وَ إِذا تُتلی عَلَیهِم آیاتُنا بَیِّناتٍ قالَ الَّذِینَ لا یَرجُونَ لِقاءَنَا ائتِ بِقُرآنٍ غَیرِ هـذا أَو بَدِّلهُ قُل ما یَکُونُ لِی أَن أُبَدِّلَهُ مِن تِلقاءِ نَفسِی إِن أَتَّبِعُ إِلاّ ما یُوحی إِلَیَّ إِنِّی أَخافُ إِن عَصَیتُ رَبِّی عَذابَ یَومٍ عَظِیمٍ (۱۵) قُل لَو شاءَ اللّهُ ما تَلَوتُهُ عَلَیکُم وَ لا أَدراکُم بِهِ فَقَد لَبِثتُ فِیکُم عُمُراً مِن قَبلِهِ أَ فَلا تَعقِلُونَ (۱۶) فَمَن أَظلَمُ مِمَّنِ افتَری عَلَی اللّهِ کَذِباً أَو کَذَّبَ بِآیاتِهِ إِنَّهُ لا یُفلِحُ المُجرِمُونَ (۱۷) وَ یَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ ما لا یَضُرُّهُم وَ لا یَنفَعُهُم وَ یَقُولُونَ هؤُلاءِ شُفَعاؤُنا عِندَ اللّهِ قُل أَ تُنَبِّئُونَ اللّهَ بِما لا یَعلَمُ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الأَرضِ سُبحانَهُ وَ تَعالی عَمّا یُشرِکُونَ (۱۸) وَ ما کانَ النّاسُ إِلاّ أُمَّةً واحِدَةً فَاختَلَفُوا وَ لَو لا کَلِمَةٌ سَبَقَت مِن رَبِّکَ لَقُضِیَ بَینَهُم فِیما فِیهِ یَختَلِفُونَ (۱۹)

وَ یَقُولُونَ لَو لا أُنزِلَ عَلَیهِ آیَةٌ مِن رَبِّهِ فَقُل إِنَّمَا الغَیبُ لِلّهِ فَانتَظِرُوا إِنِّی مَعَکُم مِنَ المُنتَظِرِینَ (۲۰) وَ إِذا أَذَقنَا النّاسَ رَحمَةً مِن بَعدِ ضَرّاءَ مَسَّتهُم إِذا لَهُم مَکرٌ فِی آیاتِنا قُلِ اللّهُ أَسرَعُ مَکراً إِنَّ رُسُلَنا یَکتُبُونَ ما تَمکُرُونَ (۲۱)

صفحه : ۱۴۰

[ترجمه]

چون بر مشـركين آيات ما خوانـده شود (قرآن) در حاليكه واضـح و روشن است آنهائيكه اميد بملاقات ما ندارند گفتند براى ما غير از اينكه قرآن بيـاور يـا اينكه قرآن را بغير آن تبـديل گردان اى رسول بآنها بگو مرا نرسـد كه از پيش خود آنرا تبـديل نمايم پيروى نميكنم مگر آنچه را كه بمن وحى گردد همانا من اگر نافرمانى كنم پروردگارم را از عذاب روز بزرگ ميترسم [۱۵]

بگو اگر خـدا نميخواست من قرآن را بر شـما تلاوت نميكردم و خدا شـما را بقرآن دانا نميگردانيد من قبلا پيش از نزول قرآن زمان طولانى بين شما مكث كرده‌ام آيا چرا شما تعقل نميكنيد [۱۶]

كى است ظالم‌تر از كسيكه بر خدا افتراء زند يا آيات خدا را تكذيب كند بدرستيكه گنهكاران رستگار نميگردند [۱۷]

(مشـركين) بغير خدا پرستش ميكنند چيزى را كه نه بآنها ضرر ميزند و نه نفع مى‌بخشد و ميگويند اينكه بتها نزد خدا شفعاء مايند اى رسول بآنها بگو آيا خدا را خبردار ميكنيد بچيزيكه در آسـمانها و زمين علم بآن ندارد (يعنى نيست) منزه و بلند مرتبه‌تر است خداى تعالى از آنچه براى او شريک قرار ميدهند [۱۸]

و مردم يـک طـائفه بيش نبودنـد پس اختلاـف كردنـد (يعنى فرقـه فرقه) شدنـد و اگر نبـود كلمه (يعنى آن حكم ازلى) كه از طرف پروردگار تو سبقت گرفته همانا بين آنها در آنچه اختلاف ميكردند حكم ميشد [۱۹]

كفار ميگويند چرا بر رسول از نزد پروردگارش معجزه‌ئى نازل نگرديد در پاسخ بگو همانا داناى غيب خدا است شما منتظر (عذاب) باشيد من هم منتظر (مظفريت) ميباشم [۲۰]

و چون مردمـان را رحمتى بچشانيم پس از محنتى كه بآنها رسـيده در آن هنگام براى آنان مكرى است كه در آيات ما ميكننـد بگو سياست الهى سريع‌تر است همانا رسل ما آنچه مكر ميكنيد مينويسند [۲۱]

صفحه : ۱۴۱

(توضيح آيات)

وَ إِذا تُتلى عَلَيهِم آياتُنـا بَيِّناتٍ قالَ الَّذِينَ لا يَرجُونَ لِقاءَنَا ائتِ بِقُرآنٍ غَيرِ هـذا أَو بَـدِّلهُ نصب (بينات) براى حال است، آيه از خباثت و لجـاجت مشـركين و كافرين خبر ميدهـد كه اينها وقتى آيات ما يعنى آيات معجزه نماى قرآن را در حاليكه واضـح و روشن است و معجزه بودنش براى آنهـا معلوم است براى آنهـا خوانـده ميشود آنهـائيكه اميـد بلقاء رحمت ما و دار جزاء ندارنـد چون نتواننـد ايراد ديگرى بقرآن وارد بياورند زيرا كه ميدانستند آيات قرآن از مرتبه فهم آنها خارج است آنها برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ميگفتند قرآن ديگرى بياور يا آنرا تبديل كن بقرآن ديگر.

شايـد از باب توبيـخ و سرزنش ميخواسـتند بگوينـد تو كه ميتوانى اينكه آيات را از پيش خود بگوئى قرآن ديگرى نظير اينكه قرآن بياور يا آيات آنرا تبـديل نما بآيات ديگر، و بقولى آنها كه چنين ميگفتند مشـركين و بت پرسـتان بودند كه آنها اعمال ناشايسـته‌ئى داشتند مخالف آيات و غرض آنها اينكه بود كه اگر آيات ديگرى بياورى كه مخالف عمليات ما نباشد ما ايمان ميآوريم.

قُـل مـا يَكُونُ لِي أَن أُبَدِّلَهُ مِن تِلقاءِ نَفسِـي إِن أَتَّبِعُ إِلّا ما يُوحى إِلَيَّ إِنِّي أَخافُ إِن عَصَـيتُ رَبِّي عَـذابَ يَومٍ عَظِيمٍ آيه در مقام پاسـخ گفتار مشـركين و كفار خطاب برسول خود نموده كه باينها بگو من چنين قـدرتى نـدارم كه بدلخواه خود قرآن بياورم يا اينكه اينكه آيات را بآيات ديگرى تبديل نمايم يا بدلخواه شما آياتى از خود انشاء نمايم كه مطابق رويه و عمل شما باشد من رسول پروردگارم و مطيع امر اويم هر طـورى كه مأمور گردم و بطريـق وحى آيـاتى بر من فرود آورد بشـما تـذكر ميـدهم من بيش از اينكه وظيفه‌ئى ندارم و چگونه توانم مخالفت امر حق تعالى را بنمايم در

صفحه : ۱۴۲

حالیکه از عذاب روز بزرگ قیامت ترسناکم.

آری حضـرتش اوضاع بزرگ قیامت را بقلب شاید معاینه و مشاهده مینمود اینکه بود که با آن مقام عظمت از طریق بندگی با اینکه در بـاره او فرمـوده (وَ مـا یَنطِقُ عَنِ الهَوی إِن هُوَ إِلّا وَحیٌ یُوحی) سوره و النجم آیه ۳ و ۴، بـا اینکه حـال نظر ببزرگی مطلب که از پیش خود بدون وحی آیه‌ئی انشاء نماید اظهار خوف مینماید.

ظاهرا آیه ارشاد بدو مطلب است یکی میخواهد بآن ملحدین تذکر دهد که شما گمان نکنید قرآن را من ساختگی کرده‌ام و از پیش خود آورده و بخـدا نسـبت میدهم من چنین قدرتی ندارم، و دیگر شاید در مقام تهدید کافرین حضـرتش میخواهد بآنها بفهماند که در قیامت عذاب شخص گنهکار در آنروز بسیار عظیم و ناگوار است قدری بخود آئید و پیرامون چنین سخنان نگردید.

قُل لَو شاءَ اللّهُ ما تَلَوتُهُ عَلَیکُم وَ لا أَدراکُم بِهِ فَقَد لَبِثتُ فِیکُم عُمُراً مِن قَبلِهِ أَ فَلا تَعقِلُونَ آیه ارشاد بحکم عقل است و خلاصه مطلب چنین است که شـما رجوع بعقل و دانش خودتان کنیـد و میدانیـد من سالهائی قبل از بعثت نزد شـما بودم و مرا بخوبی میشـناختید با خـود فکر کنیـد آیـا اینکه آیـات کـار من است و از عهـده من بر میآیـد که چنین آیـاتی از خود انشـاء نمـایم هرگز چنین نیست آیا نمیدانیـد کـه اگر خـدا میخـواست من اینکه آیـات را بر شـما تلاوت نمیکردم و نیز خـدا شـما را دانـا بفهم قرآن نمیگردانیـد (أَ فَلا تَعقِلُونَ) باستفهام انکاری بمشرکین اعتراض مینماید که چرا تعقل نمیکنید و بدون فکر و تدبر بدلخواه خود ایراد میگیرید فَمَن أَظلَمُ مِمَّنِ افتَری عَلَی اللّهِ کَذِباً أَو کَذَّبَ بِآیاتِهِ إِنَّهُ لا یُفلِحُ المُجرِمُونَ آیه تأکید آیه بالا است و شاید اشاره باین باشد که اگر شـما رجوع بعقلتان کنیـد چنین نسبت ناروائی را بمن نمیدهیـد که من چنین باشم که از پیش خود آیات قرآن را ساختگی کرده باشم و نسبت بخدا دهم کی است ظالم‌تر و ستمکارتر

صفحه : ۱۴۳

از کسیکه بخدا دروغ ببندد یا آیات خدا را تکذیب نماید همانا محققا گنهکاران رستگار نمیگردند.

وَ یَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ ما لا یَضُرُّهُم وَ لا یَنفَعُهُم وَ یَقُولُونَ هؤُلاءِ شُفَعاؤُنا عِندَ اللّهِ پس از نقل سـخنان رکیک مشرکین در بیان عمل آنان فرموده که آنها عبادت میکننـد بغیر خدا آنچه را که نه در پرسـتش نمودن آنها نفعی بحالشان دارد و نه در عبادت نکردن آنها ضرری عایدشان میگردد و چنانچه در جای دیگر گفته شد وقتی از آنها سؤال میشد برای چه اینها را پرستش مینمائید میگفتند چون ما چنان لیاقتی نـداریم که مستقیما راهی بسوی خـدا پیـدا نمائیم اینها شـفیع ما میباشـند نزد خدا زیرا که اینها نزد خدا مقام و منزلتی دارند ما هم بعبادت اینها بخدا نزدیک میگردیم عقیده سخیف آنها چنین بود با اینکه هیچ دلیلی بر اثبات مدعای خود نداشتند.

قُل أَ تُنَبِّئُونَ اللّهَ بِمـا لاـ یَعلَمُ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الأَرضِ سُبحانَهُ وَ تَعالی عَمّا یُشرِکُونَ ترجمه تحت اللفظی آیه اینکه است که ای رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بطور تحکم و سرزنش باین مشرکین بگو آیا خدا را بچیزی که در آسمانها و زمین علم بآن ندارد خبردار میکنید منزه و بلند مرتبه‌تر است از آنچه بر او شریک قرار میدهید چون نمیشود حتّی بطور تحکم و سرزنش بمشرکین نسبت بی‌علمی بخـدا داد زیرا آنچه در آسـمانها و زمین و آنچه در سینه‌های مردم است خواه حقیقت و واقع باشد و خواه موهوم و خیال هر چه باشد خدا عالم بر او است اینکه است که در توجیه آیه ممکن است گفته شود شاید مقصود از عدم علم خدای تعالی به اله مشرکین نفی موضوع علم باشد زیرا که علم بامر وجودی تعلق میگیرد نه بامر عدمی و شریک خدا ممتنع الوجود است و در اینجا نفی علم از خود بلحاظ نفی موضوع است یعنی چون در هیچ عالمی شریکی برای خدا نیست اینکه است که

صفحه : ۱۴۴

علم باو نـدارد اگر در الوهیت یا در تـدبیر امور عالم که مشرکین نسبت بموضوع بتهایشان میدهنـد بگمان اینکه اینها تمثال مدبرین عالمنـد و بـاین لحـاظ بتهـائی میساختنـد شبیه آنهـا و در مهماتشان از آنها که جمادی بیش نبودنـد حاجت میطلبیدنـد امکانی تصور داشت خدا عالم بآن بود.

وَ ما كانَ النّاسُ إِلّا أُمَّةً واحِدَةً فَاختَلَفُوا خـدای تعالی در اینکه آیه خبر میدهـد که اول تمام مردم بر یک ملّت بودنـد یعنی بر فطرت توحیـد قوله تعالی در سوره روم آیه ۲۹ (فِطرَتَ اللّهِ الَّتِی فَطَرَ النّاسَ عَلَيها) و مضـمون حدیث نبوی صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم اینکه است که فرموده

(کل مولود یولد علی الفطرهٔ فابواه یهودانه و ینصرانه و یمجسانه)

گوینـد از زمان آدم تا وقتی که قابیل هابیل را کشت مردم بر یک طریقه بوده یا بعـد از طوفان نوح ع مردم چنین بودند و بعد از آن بین مردم اختلاف پدید گردید بعضی کافر شدند و بعضی بر ایمان باقی ماندند، از إبن عباس روایت شده که بین آدم و نوح علیهما السّلام ده قرن فاصله بوده و بین آنها اختلاف واقع نشـد تا بعد از طوفان نوح که مردم فرقه فرقه گردیدند و هر یک دینی و رویه‌ئی اختیـار نمودنـد، و بقولی مقصود اتحـاد آنهـا است در عـالم ذر که همه بیـک منوال بودنـد و نظر بهمین معنی دارد عارف رومی که گفته:

متحد بودیم و یک گوهر همه بی‌سر و بی‌پا بدیم آن سر همه

یک گوهر بودیم همچون آفتاب بی کره بودیم و صافی همچو آب

اشاره باتحاد روح و نشاه ذر است.

وَ لَو لا كَلِمَةٌ سَبَقَت مِن رَبِّكَ لَقُضِيَ بَينَهُم فِيما فِيهِ يَختَلِفُونَ در حدیث قدسی فرموده

(سبقت رحمتی غضبی)

یعنی رحمت من بر غضبم پیشـی گرفته، شایـد در اینجا اشاره باین باشـد که اگر نبود آن حکم سابق که گنهکاران را در دنیا مهلت بـدهیم و پاداش اعمال آنها را بقیامت انـدازیم همانا در همین دنیا در آنچه اختلاف کرده‌انـد بین آنها حکم میکردیم و هر کسـی را بپاداش

صفحه : ۱۴۵

اعمالش میرسانیـدیم تا اینکه اختلاف از بین آنان برطرف گردد لکن حکمت الهی شایـد نظر بنظام عالم باشد که باید مردم در رأی و سـلیقه و عمل مختلف باشـند آنها را بحال خود گذاریم که در سـرای دیگر روی میزان عدل بین آنها حکم صادر گردد وَ يَقُولُونَ لَو لا أُنزِلَ عَلَيهِ آيَةٌ مِن رَبِّهِ فَقُل إِنَّمَا الغَيبُ لِلّهِ فَانتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُم مِنَ المُنتَظِرِينَ مقول قول کافرین و مشـرکین است که آنها از روی تحکم و جزاف گوئی میگفتند چرا معجزه یا علامتی یا آیه‌ئی غیر از اینکه آیات و اعجاز دیگر بر محمّد صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم نـازل نگردیـد شایـد مقصودشان اینکه بوده چرا معجزه‌ئی که ما را ملجأ گردانـد بر او نازل نگردیـده پس برسولش امر میفرمایـد که باینها بگو من عالم بغیب و حکمت الهی نیستم غیب مخصوص بخدا است شما انتظار ببرید شاید آیتی بیاید که شما را ملجأ نماید و من هم همین طور با شما منتظرم.

وَ إِذا أَذَقنَا النّاسَ رَحمَةً مِن بَعدِ ضَرّاءَ مَسَّتهُم إِذا لَهُم مَكرٌ فِي آياتِنا قُلِ اللّهُ أَسرَعُ مَكراً إِنَّ رُسُلَنا يَكتُبُونَ ما تَمكُرُونَ خدای متعال در اینکه آیه از حـال کفار خبر میدهـد (النّاس) عموم دارد لکن بقرینه (إِذا لَهُم مَكرٌ فِي آياتِنا) مخصوص بکفار است یعنی کفار چنینند

که پس از آنکه سختی‌هائی از قحطی و تنگی و فقر و مرض بآنها اصابت نموده رحمتی یعنی نعمتی بآنها چشانیدیم که از غم برهند (إِذا لَهُم مَكرٌ فِي آياتِنا) اذا، فجائيه است و جواب (اذا) ى اول است که پس از جمله فعليه میآيد زيرا که (اذا) اول ظرف است و ظرف عامل ميخواهد و عامل در او جواب او است و بايد عامل يا فعل باشد يا چيزيكه مأخوذ از فعل است.

(ابو الفتوح) شايد مقصود اينكه باشد که پس از اينكه همه نعمتيكه بآنها عطاء نموديم آنها در آيات ما مكر نمودند و به پيمبر ما طعنه زدند و ايرادات بی‌مورد گرفتند ای محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بآنها بگو خدا سريع‌تر جزاء مكر شما را ميدهد زيرا كه رسولان يعنى كرام الكاتبين تمام اعمال و گفتار شما را مينويسند و در قيامت بشما

صفحه : ۱۴۶

ارائه ميدهند از مقاتل نقل شده که مكر آنها اينكه بود که وقتى باران ميآمد ميگفتند (سقينا بنو كذا) فلان ستاره ما را آب داد و نسبت بستاره ميدادند.

[سوره يونس (۱۰): آيات ۲۲ تا ۲۷]

اشاره

هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُم فِي البَرِّ وَ البَحرِ حَتّى إِذا كُنتُم فِي الفُلكِ وَ جَرَينَ بِهِم بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَ فَرِحُوا بِها جاءَتها رِيحٌ عاصِفٌ وَ جاءَهُمُ المَوجُ مِن كُلِّ مَكانٍ وَ ظَنُّوا أَنَّهُم أُحِيطَ بِهِم دَعَوُا اللّهَ مُخلِصِينَ لَهُ الدِّينَ لَئِن أَنجَيتَنا مِن هذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشّاكِرِينَ (۲۲) فَلَمّا أَنجاهُم إِذا هُم يَبغُونَ فِي الأَرضِ بِغَيرِ الحَقِّ يا أَيُّهَا النّاسُ إِنَّما بَغيُكُم عَلى أَنفُسِكُم مَتاعَ الحَياةِ الدُّنيا ثُمَّ إِلَينا مَرجِعُكُم فَنُنَبِّئُكُم بِما كُنتُم تَعمَلُونَ (۲۳) إِنَّما مَثَلُ الحَياةِ الدُّنيا كَماءٍ أَنزَلناهُ مِنَ السَّماءِ فَاختَلَطَ بِهِ نَباتُ الأَرضِ مِمّا يَأكُلُ النّاسُ وَ الأَنعامُ حَتّى إِذا أَخَذَتِ الأَرضُ زُخرُفَها وَ ازَّيَّنَت وَ ظَنَّ أَهلُها أَنَّهُم قادِرُونَ عَلَيها أَتاها أَمرُنا لَيلاً أَو نَهاراً فَجَعَلناها حَصِيداً كَأَن لَم تَغنَ بِالأَمسِ كَذلِكَ نُفَصِّلُ الآياتِ لِقَومٍ يَتَفَكَّرُونَ (۲۴) وَ اللّهُ يَدعُوا إِلى دارِ السَّلامِ وَ يَهدِي مَن يَشاءُ إِلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ (۲۵) لِلَّذِينَ أَحسَنُوا الحُسنى وَ زِيادَةٌ وَ لا يَرهَقُ وُجُوهَهُم قَتَرٌ وَ لا ذِلَّةٌ أُولئِكَ أَصحابُ الجَنَّةِ هُم فِيها خالِدُونَ (۲۶)

وَ الَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئاتِ جَزاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثلِها وَ تَرهَقُهُم ذِلَّةٌ ما لَهُم مِنَ اللّهِ مِن عاصِمٍ كَأَنَّما أُغشِيَت وُجُوهُهُم قِطَعاً مِنَ اللَّيلِ مُظلِماً أُولئِكَ أَصحابُ النّارِ هُم فِيها خالِدُونَ (۲۷)

صفحه : ۱۴۷

[ترجمه]

خدا آنكسى است که شما را در بيابان و دريا سير ميدهد تا چون شما در كشتى ميباشيد و كشتى بباد پاكيزه (يعنى باد ملايم) در دريا جريان دارد و بآن خوشحالند باد تندى ميوزد و از هر طرف موج دريا بآنها احاطه ميكند و گمان ميكنند که بلاء آنها را فرو گرفته است آنوقت خدا را ميخوانند در حاليكه در دين خالص گرديده‌اند و ميگويند اگر ما را از اينكه ورطه و خطر نجات دادى ما البته ميباشيم از شكر كنندگان [۲۲]

پس از آنكه آنها را نجات داديم در اينكه هنگام در زمين بدون حق طغيان ميكنند اى افراد بشر بدانيد كه ضرر طغيان شما عايد خودتان ميگردد يک تمتعى از دنيا ميبريد پس از آن بازگشت شما بسوى ما است پس شما را بآنچه كرده‌ايد خبردار ميكنيم [۲۳]

همانا مثل حیات دنیا مانند آبی است که از آسمان فرود آید و با نباتات زمین مخلوط گردد و انواع مختلف زمین از آنچه انسان و چهار پایان تغذیه کنند بروید تا اینکه زمین از خرمی و سبزی زینت یابد و اهل آن بگمان خود را قادر و متصرف در آن پندارند تا اینکه شب یا روز فرمان ما میرسد پس گردانیدیم آن مزروعات را شبیه درو شده که گویا دیروز هیچ نبوده اینکه چنین ما آیات را تفصیل میدهیم برای جماعتیکه تفکر میکنند (۲۴)

و خدا شما را میخواند بسر منزل سعادت و هر کسی را که بخواهد هدایت مینماید بسوی راه مستقیم [۲۵]

برای کسانی که

صفحه : ۱۴۸

نیکوئی کردند نیکوئی است با زیادتر و هرگز بر رخسارشان گرد خجلت و ذلت ننشیند اینهایند یاران بهشت و در آن جاویدانند [۲۶]

و آنهائیکه مرتکب اعمال بد شدند پاداش اعمال بد بمثل آن است و بخاری و ذلت میافتند نیست آنها را از عذاب خدا هیچ نگاهدارنده‌ئی و گویا قطعه‌ئی از شب تاریک روهای آنها را پوشانیده آنها یاران آتشند و در آن جاویدانند [۲۷]

.

صفحه : ۱۴۹

(توضیح آیات)

هُوَ الَّذِی یُسَیِّرُکُم فِی البَرِّ وَ البَحرِ حَتّی إِذا کُنتُم فِی الفُلکِ وَ جَرَینَ بِهِم بِرِیحٍ طَیِّبَةٍ وَ فَرِحُوا بِها جاءَتها رِیحٌ عاصِفٌ وَ جاءَهُمُ المَوجُ مِن کُلِّ مَکانٍ وَ ظَنُّوا أَنَّهُم أُحِیطَ بِهِم آیه در مقام تفضلاتی است که ببشر کرامت نموده و نظر بناسپاسی جماعت کافرین بآنها تذکر میدهد و یادآوری مینماید که خدا و آله عالم آنکسی است که تمام امور بدست قدرت او اجراء میگردد و او آنکسی است که شما را در برّ و بحر در بیابانها بتوسط اسب و قاطر و خر یا ماشین و طیاره و دریاها بتوسط کشتی سیر میدهد و ناسپاسی شما چنین است که وقتی باد ملایم وزید بآن مطمئن و دل شاد شدید، در (و جرین بهم) تا آخر آیه از خطاب بغیب آمده، یعنی اول بطور خطاب است بحاضرین که شاید مقصود کفار مکه بودند که از (یسیرکم) استفاده میشود بغیبت آمده چنانچه از ضمیر (بهم) معلوم میشود که گویا آیه تذکری است برای حاضرین با حکایت حال آنها که شما مردم چنینید که هرگاه پس از آرامش کشتی و فرحتان (جاءتها) جواب اذا است باد تندی بوزد و از هر طرفی موجی بحرکت آید و گمان کنند بلاء بآنان احاطه نموده.

دَعَوُا اللّهَ مُخلِصِینَ لَهُ الدِّینَ لَئِن أَنجَیتَنا مِن هذِهِ لَنَکُونَنَّ مِنَ الشّاکِرِینَ خلاصه آیه حال عموم افراد بشر را حکایت میکند که اکثر مردم چنینند که وقتی بلائی و آفتی بآنها اصابت مینماید و از همه جا مأیوس میگردند آنوقت بآن فطرت توحیدی که در روح و حقیقت آنها گذارده شده خدا را بطور خلوص میخوانند و دین را برای او خالص میگردانند و میگویند اگر حق تعالی ما را از اینکه ورطه نجات داد (بنون ثقیله) و لام تأکید گویند میباشیم البته از شاکرین فَلَمّا أَنجاهُم إِذا هُم یَبغُونَ فِی الأَرضِ بِغَیرِ الحَقِّ تتمه حکایت حال کافرین و مشرکین است که اینها وقتی از آفات و غرق نجات

صفحه : ۱۵۰

یافتند گرفتاری خود را فراموش میکنند و بدون حق در زمین فساد و طغیان مینمایند.

يا أَيُّهَا النّاسُ إِنَّما بَغْيُكُم عَلى أَنفُسِكُم مَتاعَ الحَياةِ الدُّنيا ثُمَّ إِلَينا مَرجِعُكُم فَنُنَبِّئُكُم بِما كُنتُم تَعمَلُونَ گفته‌اند (مَتاعَ الحَياةِ الدُّنيا) دو طور قرائت شده، حفص از عاصم كه يكى از قراء است بفتح عين (متاع) قرائت نموده و در معنى (تتمتعون) متاع الحيوة الدنيا و غير او برفع قرائت كرده و آن خبر مبتداء محذوف ميشود خلاصه در اينكه آيه حق تعالى از راه لطف بعموم افراد بشر خطاب نموده و بآنها تذكر ميدهد كه بدانيد هر اندازه در زمين طغيان و سركشى بنمائيد براى استفاده متاع چند روزه بى‌مقدار دنيا است و بالاخره بازگشت بسوى ما مينمائيد شايد اشاره است به اينكه كه در قيامت در دادگاه الهى پاى ميزان حساب حاضر ميگرديد و شما را آگاه مينمائيم بآنچه عمل نموده‌ايد.

إِنَّما مَثَلُ الحَياةِ الدُّنيا كَماءٍ أَنزَلناهُ مِنَ السَّماءِ فَاختَلَطَ بِهِ نَباتُ الأَرضِ الخ معنى آيه واضح است و ترجمه هم شده و تفصيل همان آيات بالا است و در مقام توضيح قوله تعالى (مَتاعَ الحَياةِ الدُّنيا) است كه زندگانى دنيا را يك متاع اندك ناچيز زود گذرى بحساب آورده و تشبيه نموده بآبى كه از آسمان بريزد بر نباتات و گياهها تا اينكه زمين سبز و خرّم گردد و زينت يابد و بمحصولات آراسته گرديد و مردم و چهارپايان از نباتات بخورند و اهل آن يعنى مالكين گمان ميكنند كه (قادرين عليها) كه موقع درو منافعى عايد آنها ميگردد (أَتاها أَمرُنا لَيلًا أَو نَهاراً) ناگاه در شبى يا روزى امر ما يعنى حكم ما بر نابودى آن جارى ميگردد (فَجَعَلناها حَصِيداً) ما آنرا چنان تباه ميگردانيم مثل زراعت درو شده و فانى گرديده بطوريكه گويا در روز پيش اصلا نبوده.

كَذلِكَ نُفَصِّلُ الآياتِ لِقَومٍ يَتَفَكَّرُونَ اينكه چنين ما آيات را بيان ميكنيم و تفصيل ميدهيم براى جماعتى كه قوه

صفحه : ۱۵۱

فكرشان را بكار بيندازند و در زندگانى دنيا فكر كنند تا اينكه متذكر گردند كه زندگانى دنيا در حد ذاتش هيچ ارزشى ندارد و چنانچه مشاهده ميشود على الدوام در تغيير و تبديل است حياتش محفوف بمرگ، سلامتيش پيوند بمرض، خوشى خيالى آن عين غم و گرفتارى على الدوام مرگ در پى او است، بايد دانست كه حيات دنيوى بشر براى سعادت اخروى است و انسان عاقل در اينكه دنياى فانى زود گذر حيات باقى و حظوظات دائمى را تحصيل مينمايد.

وَ اللّهُ يَدعُوا إِلى دارِ السَّلامِ وَ يَهدِي مَن يَشاءُ إِلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ پس از آنكه ذات متعال حيات دنيا را تشبيه نموده بآب باران و آثار آن و در تفسير كاشفى اقوال و اشعارى در وجه مشابهت حيات دنيا بآب باران نقل شده بندگانش را دعوت مينمايد بدار السّلام يعنى منزل سلامتى، بهشت موعود را دار السّلام نامند براى اينكه اهل آن از هر آفتى و بلائى و از مرگ و فناء و مرض و امثال آن محفوظند.

گويند فرق است بين دعاء و نداء مخصوص است بلفظ و دعاء اعم است از لفظ و اشاره و غير آن، و ديگر نداء مخصوص است بجهر يعنى صداى بلند، لكن دعاء اينكه طور نيست آهسته باشد يا بلند بلكه درخواست بدل باشد يا بزبان و دعاى خداى تعالى دو قسم است تكوينى و تشريعى، تكوينى آن ايجاد چيزى است كه براى چيز ديگرى اراده كرده كه گويا ميخواند او را بسوى چيزى كه اراده كرده قوله تعالى (يَومَ يَدعُوكُم فَتَستَجِيبُونَ بِحَمدِهِ) سوره اسرى آيه ۵۲ يعنى شما را براى حيات اخروى ميخواند (فتستجيبون بقبولها).

و تشريعى و آن تكليف مردم است بآنچه از دين اراده دارد بلسان آياته و دعاء از عبد طلب رحمت و عنايت است بسوى خودش به اينكه كه قرار دهد خود را در مقام عبوديت و مملوكيت اينكه است كه در حقيقت دعاء عبادت است زيرا كه عبد خود را در مقام مملوكيت و اتصال بمولى و ذلت قرار داده. [تفسير الميزان] و شايد بهمين نظر اشاره دارد قوله تعالى (إِنَّ الَّذِينَ يَستَكبِرُونَ عَن عِبادَتِي

صفحه : ۱۵۲

سَیَدخُلُونَ جَهَنَّمَ داخِرِینَ) و قوله تعالی (قُل ما یَعبَؤُا بِکُم رَبِّی لَو لا دُعاؤُکُم) سوره فرقان آیه ۷۷.

راغب گفته اصل در معنی سلام عاری بودن از آفات ظاهره و باطنه است و در تمام مشتقاتش بهمین معنی برمیگردد، و سلامت و امن در معنی بهم نزدیکند مثل رضاع و رضاعه، و ظاهر اینکه است که سلام و امن یکی است و فرق بین آن دو اینکه است که در معنی سلام امن مأخوذ است و امن آن سلامتی است که اضافه شده بچیزی که از آن سالم ماند مثل اینکه گفته میشود هو فی سلام یعنی سلامت است و او از فلان چیز در امان است.

لِلَّذِینَ أَحسَنُوا الحُسنی وَ زِیادَةٌ وَ لا یَرهَقُ وُجُوهَهُم قَتَرٌ وَ لا ذِلَّةٌ أُولئِکَ أَصحابُ الجَنَّةِ هُم فِیها خالِدُونَ (الحسنی) مؤنث احسن است و ظاهرا مقصود ثواب بهتر است و شاید مقصود از زیاده زیادتری از استحقاق است یعنی کسانیکه عمل نیک کردند بر اجر آنها تفضلا میافزائیم چنانچه در سوره انعام آیه ۱۶۰ فرموده (مَن جاءَ بِالحَسَنَةِ فَلَهُ عَشرُ أَمثالِها) کسیکه عمل نیکی نموده ده برابر باو اجر میدهیم و گویا آن زیادتی را حق برای عامل بشمار آورده در قوله تعالی (فَلَهُم أَجرُهُم عِندَ رَبِّهِم).

(رهق) بفتحتین بمعنی فرو رفتن بقهر و غلبه است و (قتر) بمعنی گرد و غبار یا چیزی است شبیه دود که صورت انسان را فرو میگیرد رویش سیاه میشود یعنی در قیامت پاداش نیکوکاران را زیادتر عملشان میدهیم و رویهای آنها سیاه و گرفته نمیشود و آنها اهل بهشت و در بهشت جاویدانند، آیه در مقابل آیه بعد است که در وصف گنهکاران فرموده.

وَ الَّذِینَ کَسَبُوا السَّیِّئاتِ جَزاءُ سَیِّئَةٍ بِمِثلِها وَ تَرهَقُهُم ذِلَّةٌ ما لَهُم مِنَ اللّهِ مِن عاصِمٍ کَأَنَّما أُغشِیَت وُجُوهُهُم قِطَعاً مِنَ اللَّیلِ مُظلِماً در مقابل نیکوکاران گنهکاران را در قیامت وارد میگردانند با اوصافی چند

صفحه : ۱۵۳

۱- پاداش و جزاء داده میشوند بمثل اعمال بدی که کرده‌اند نه زیادتر و نه کمتر زیرا که پاداش آنها از روی عدل الهی است و بقدر عمل آنها جزاء داده میشوند (جزاء وفاقا) ۲- آنها را خواری و رسوائی فرا میگیرد. ۳- هیچ کس نتواند از آنها رفع عذاب کند. ۴- گویا صورتهای آنها را پاره‌ئی از شب تاریک فرا گرفته.

اشاره به اینکه بتهائی را که پرستش میکردند بگمان اینکه شفیع آنها باشند پناه دهنده از عذاب آنها نیستند آنان اهل آتشند و آتش منزلگاه آنها است و در آن جاویدانند.

صفحه : ۱۵۴

[سوره یونس (۱۰): آیات ۲۸ تا ۴۰]

اشاره

وَ یَومَ نَحشُرُهُم جَمِیعاً ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِینَ أَشرَکُوا مَکانَکُم أَنتُم وَ شُرَکاؤُکُم فَزَیَّلنا بَینَهُم وَ قالَ شُرَکاؤُهُم ما کُنتُم إِیّانا تَعبُدُونَ (۲۸) فَکَفی بِاللّهِ شَهِیداً بَینَنا وَ بَینَکُم إِن کُنّا عَن عِبادَتِکُم لَغافِلِینَ (۲۹) هُنالِکَ تَبلُوا کُلُّ نَفسٍ ما أَسلَفَت وَ رُدُّوا إِلَی اللّهِ مَولاهُمُ الحَقِّ وَ ضَلَّ عَنهُم ما کانُوا یَفتَرُونَ (۳۰) قُل مَن یَرزُقُکُم مِنَ السَّماءِ وَ الأَرضِ أَمَّن یَملِکُ السَّمعَ وَ الأَبصارَ وَ مَن یُخرِجُ الحَیَّ مِنَ المَیِّتِ وَ یُخرِجُ المَیِّتَ مِنَ الحَیِّ وَ مَن یُدَبِّرُ الأَمرَ فَسَیَقُولُونَ اللّهُ فَقُل أَ فَلا تَتَّقُونَ (۳۱) فَذلِکُمُ اللّهُ رَبُّکُمُ الحَقُّ فَما ذا بَعدَ الحَقِّ إِلَّا الضَّلالُ فَأَنّی تُصرَفُونَ (۳۲) کَذلِکَ حَقَّت کَلِمَةُ رَبِّکَ عَلَی الَّذِینَ فَسَقُوا أَنَّهُم لا یُؤمِنُونَ (۳۳) قُل هَل مِن شُرَکائِکُم مَن یَبدَؤُا الخَلقَ ثُمَّ یُعِیدُهُ قُلِ اللّهُ یَبدَؤُا الخَلقَ

ثُمَّ یُعِیدُهُ فَأَنّی تُؤفَکُونَ (۳۴) قُل هَل مِن شُرَکائِکُم مَن یَهدِی إِلَی الحَقِّ قُلِ اللّهُ یَهدِی لِلحَقِّ أَ فَمَن یَهدِی إِلَی الحَقِّ أَحَقُّ أَن یُتَّبَعَ أَمَّن لا یَهِدِّی إِلّا أَن یُهدی فَما لَکُم کَیفَ تَحکُمُونَ (۳۵) وَ ما یَتَّبِعُ أَکثَرُهُم إِلّا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لا یُغنِی مِنَ الحَقِّ شَیئاً إِنَّ اللّهَ عَلِیمٌ بِما یَفعَلُونَ (۳۶) وَ ما کانَ هذَا القُرآنُ أَن یُفتَری مِن دُونِ اللّهِ وَ لکِن تَصدِیقَ الَّذِی بَینَ یَدَیهِ وَ تَفصِیلَ الکِتابِ لا رَیبَ فِیهِ مِن رَبِّ العالَمِینَ (۳۷) أَم یَقُولُونَ افتَراهُ قُل فَأتُوا بِسُورَةٍ مِثلِهِ وَ ادعُوا مَنِ استَطَعتُم مِن دُونِ اللّهِ إِن کُنتُم صادِقِینَ (۳۸) بَل کَذَّبُوا بِما لَم یُحِیطُوا بِعِلمِهِ وَ لَمّا یَأتِهِم تَأوِیلُهُ کَذلِکَ کَذَّبَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم فَانظُر کَیفَ کانَ عاقِبَةُ الظّالِمِینَ (۳۹) وَ مِنهُم مَن یُؤمِنُ بِهِ وَ مِنهُم مَن لا یُؤمِنُ بِهِ وَ رَبُّکَ أَعلَمُ بِالمُفسِدِینَ (۴۰)

صفحه : ۱۵۵

[ترجمه آیات]

[ترجمه]

و متذکر شو یا بترسید روزی را که محشور کنیم جمیع خلائق را پس میگوئیم بآنهائیکه شرک آوردند که شما با شرکاء خود در مکان خود باشید سپس میانشان جدائی افکنیم و شرکاء آنها گویند شما ما را پرستش ننمودید [۲۸]

و خدا کافی است که بین ما و شما گواه باشد که همانا ما از عبادت شما از غافلین بودیم [۲۹]

در آن مقام هر نفسی می‌یابد جزای آنچه را که پیش فرستاده و بسوی ثواب و عقاب حق تعالی که مولای آنها است بازگردیده شوند و از آنها گم گردد آنچه را که افتراء میزدند از شفاعت بتها [۳۰]

بگو کی است که شما را از آسمان و زمین روزی میدهد آیا کی است که مالک گوش و چشم است و کی است که زنده را از مرده بیرون میآورد و مرده را از زنده خارج میگرداند و کی است که مدبر امور عالم است (پس از اینکه سؤالات) مشرکین میگویند خدا است بآنها بگو آیا چرا نمی‌ترسید از عذاب چنین خدا [۳۱]

پس اینکه است خدا پروردگار شما و ثابت است پس بعد از حق و حقیقت چیست مگر گمراهی پس بکجا گردانیده میشوید [۳۲]

اینکه چنین کلمه پروردگار تو محقق گردید بر آنکسانیکه فاسق گردیدند که همانا آنها ایمان نخواهند آورد [۳۳]

(ای رسول

صفحه : ۱۵۶

بمشرکین) بگو آیا از شرکاء شما کسی هست که خلق را بیافریند و پس از مردن او را باز گرداند پس از راه راست کجا گردانیده میشوید [۳۴]

بگو از شرکاء شما کسی هست که شما را بسوی حق هدایت نماید بگو خدا است که راه نماینده بحق است آیا کسیکه راه نماینده بسوی حق است سزاوارتر است متابعت کرده شود یا آنکه راه نیابد مگر اینکه هدایت گردد پس چیست شما را و چگونه حکم میکنید [۳۵]

و بیشتر آنها متابعت نمیکنند مگر ظن و گمان را و همانا ظن و گمان بی‌نیاز نمیگرداند کسی را از علم بحقیقت که خدا بآنچه میکنند دانا است [۳۶]

و اینکه قرآن چنین نیست که بر خدا دروغ بافته شده باشد و لکن تصدیق است آنچیزی را که بین دو دست او است و تفصیل کتابی است که در آن شکی نیست که از جانب پروردگار عالمیان است [۳۷]

بلکه میگوینـد بخـدا دروغ بسـته‌ئی بگو سوره‌ئی مثل قرآن بیاوریـد و بغیر خـدا بطلبیـد هر کسـیرا که قدرت دارید اگر شـما راسـت میگوئید (که اینکه قرآن افتراء و بافته گی است)

بلکه تکـذیب کردنـد بچیزیکه علم آنها بدانش آن احاطه ندارد و تأویل و تفسـیر آن هنوز بر ایشان نیامده همچنین آنهائیکه پیش از اینها بودند (کتابهای آسمانی را) تکذیب نمودند نظر کن و ببین چگونه بود عاقبت ستمکاران [۳۹]

و از اینها کسی است که بقرآن ایمان میآورد و کسی است که ایمان نمیآورد و پروردگار تو عالم‌تر است بفساد کنندگان

.

صفحه : ۱۵۷

(توضیح آیات)

وَ یَومَ نَحشُرُهُم جَمِیعاً ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِینَ أَشرَکُوا مَکانَکُم أَنتُم وَ شُرَکاؤُکُم فَزَیَّلنا بَینَهُم در اینکه آیه حق تعـالی خبر میدهـد و میکند حکایت حال مشـرکین را در قیامت با شرکائی که بجای اله و مبدء عالم پرستش مینمودند و گمان میکردند که آنها شفعاء و یاوران آنهایند.

اینکه است که فرموده حـال مشـرکین چنین است روز قیـامت که تمام افراد بشـر را از مؤمن و مشـرك و کافر در آنروز موعود با هم جمع میکنیم و بین مشرکین و شرکاء آنها جدائی میاندازیم و گوئیم هر کدام در جای خود بمانید آنوقت شرکاء یعنی آنچه را که از بت یـا غیر بت در عبـادت شـریک خـدا قرار داده بودنـد میگوینـد شـما مـا را پرسـتش نمیکردیـد بلکه هوای نفس خود را پرسـتش مینمودیـد قوله تعـالی (أَ فَرَأَیتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلهَهُ هَواهُ) فَکَفی بِاللّهِ شَهِیداً بَینَنا وَ بَینَکُم إِن کُنّا عَن عِبادَتِکُم لَغافِلِینَ از ینابیع نقل میکنند که گفته پس از انکار بتها که اینها ما را عبادت نکردند بلکه هوای نفس خود را پرسـتش نمودند مشرکین ببتهای خود میگویند شما مـا را بعبـادت خودتان وادار نمودیـد، بتها گوینـد (فَکَفی بِاللّهِ شَهِیداً بَینَنا وَ بَینَکُم) اینکه حکایت مشـرکین و معبودان آنها است که گویند کافی است برای ما که خدا گواهست بین ما و شما که ما از عبادت شما غافل بودیم و غفلت آنها یا برای عدم شعور مثل بتها یا از جهت عدم التفات بآنها مثل ملائکه یا مسیح است.

هُنالِکَ تَبلُوا کُلُّ نَفسٍ ما أَسلَفَت وَ رُدُّوا إِلَی اللّهِ مَولاهُمُ الحَقِّ وَ ضَلَّ عَنهُم ما کانُوا یَفتَرُونَ (تبلو) مأخوذ از (بلوی) است و در یکی از قرائات بدو (تا) خوانده شده مأخوذ از تلاوت، و (هنالک) اشاره بموقف روز حشر است که حقایق مکشوف

صفحه : ۱۵۸

میگردد و آنرو بلوی است که بر هر کسـی آنچه در دنیـا کرده از خوب یـا بـد بروی کشف میگردد و حقیقت اعمـال بعیان مشاهـده میشود و آن دعاوی و ارتباطات و ریاست و مرؤسیت که از موهومات و خیالات در دنیا بین اسـباب و مسببات بنظر میآید تماما قطع میگردد (وَ رُدُّوا إِلَی اللّهِ) و تمام مردم وارد میشونـد بثواب و عقاب حق تعالی و حقیقت امر ظاهر میگردد که مولائی نیست مگر او و تمـام آلهه که مشـرکین دل بآن بسته بودنـد و تمام دعاوی و علقه‌های طبیعی بین موجودات باطل میگردد آنوقت بر مؤمن و کافر و مشـرک ظـاهر میگردد که مولائی و دوستی و صاحب اختیاری نیست مگر حق تعالی و ولایت کلیه الهیه ظهور مینمایـد و اینکه برای غیر او تعالی نیست مگر فقر که همه فقیر الی اللّهانـد (هُنالِکَ الوَلایَةُ لِلّهِ الحَقِّ) سوره کهف آیه ۴۴ و قوله تعالی در سوره مؤمن آیه ۱۶۱ (لِمَنِ المُلکُ الیَومَ لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ) آنوقت است که از مشـرکین مفقود میگردد آنچه افتراء میزدنـد و بتهـا را در تـدبیر عـالم شریک خدا قرار میدادند.

قُـل مَن يَرزُقُكَم مِنَ السَّمـاءِ وَ الأَرضِ أَمَّن يَملِكُ السَّمعَ وَ الأَبصارَ وَ مَن يُخرِجُ الحَيَّ مِنَ المَيِّتِ وَ يُخرِجُ المَيِّتَ مِنَ الحَيِّ وَ مَن يُدَبِّرُ الأَمرَ گوينـد (مـن) براى بيـان است بر حـذف مضـاف يعنى كى است كه شـما را روزى ميدهـد، خطـاب برسـولش نمـوده كه بـاين مشـركين و ملحـدين بگو كى است كه از آسـمان بتوسـط بـاران و از زمين بروئيـدن گياه‌هـا كه بامر تكوينى و اراده او است شـما را روزى ميدهد آيا كى است كه مالك گوش و چشم باشد و كى است كه زنده را از مرده و مرده را از زنده بيرون ميآورد.

زنـده از مرده شايـد مقصود از مرده مواد مثـل نطفه و دانه و عناصـر باشـد كه انسـان و حيوان را از آن بيرون ميـآورد و از حبوبات و هسته درخت و مزروعات را بيرون ميآورد و تدبير عالم بدست كيست.

فَسَيَقُولُونَ اللّهُ فَقُل أَ فَلا تَتَّقُونَ خداى متعال طريق جدل را تعليم رسولش ميكند كه در مقام مجادله مشركين

صفحه : ۱۵۹

را ملزم كن و باينها بگو اينكه امور بـدست كى است وقتى اينكه طور از آنها سؤال نمودى نتوانند چيزى بگويند زيرا كه ميدانند بتها جمادنـد قـدرت بر آفرينش ندارنـد مگر اينكـه بزودى ميگوينـد خـدا چنيـن كرده وقتـى آنهـا را ملزم گردانيـدى و اقرار نمودنـد كه آفريننـده‌ئى جز خـدا نيست آنوقت بآنها بگو وقتى شـما ميدانيد كه خالق عالم خدا است چرا از مخالفت امر او خوددارى نمى‌نمائيد آيا از سخط او نمى‌ترسيد.

از كه فَذلِكُمُ اللّهُ رَبُّكُمُ الحَقُّ فَما ذا بَعدَ الحَقِّ إِلَّا الضَّلالُ فَأَنّى تُصرَفُونَ آيه مربوط بآيه بالا است و اشاره باين است كه آن صفاتى كه گفته شـد كه از آسـمان و زمين شـما را روزى ميدهد و زنده را از مرده و مرده را از زنده بيرون ميآورد او پروردگار شـما است و او حق است، حق را مقابل باطل آرنـد اينكه است كه به (ما) استفهاميه كه در مورد انكار آرند فرموده پس چيست بعد از حق كه عين حقيقت است مگر گمراهى آشكار اى مشركين شما بكجا برميگرديد يعنى از حق رو بباطل ميرويد.

كَذلِكَ حَقَّت كَلِمَةُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا أَنَّهُم لا يُؤمِنُونَ همان طورى كه مشركين از حق اعراض نموده و رو بباطل رفتند محقق و ثـابت شـد كلمه قضاى پروردگار تو بر كسانيكه فاسق گرديدنـد كه آنها ايمان نميآورنـد از آيه چنين اسـتفاده ميشود كه علت عـدم ايمان مشركين و كافرين فسق و اعراض آنها از حق تعالى بوده كه چون چنين بودند و خود را از قابليت ايمان انداختند اينكه بود كه كلمه پروردگـار محقق گرديـد، شايـد مراد از كلمه حكم پروردگـار باشـد بر كفر اينهـا زيرا كه كفر و ايمان مثل باقى امور بدسـت پروردگـار عالميـان است و بقضـاء و تقـدير او جـارى ميگردد لكن ايمان محلّ قابل ميخواهـد و آن اينكه است كه انسان خود را در مورد نفحات رحمانيّت حق تعالى واقع گردانـد تا ايمان در قلبش نفوذ نمايـد وقتى از حق اعراض نمود ديگر قلبش محلّ قبول ايمان نيست وقتى ايمان در قلبش نفوذ ننمود البته كافر ميگردد و كلمه عذاب

صفحه : ۱۶۰

در باره او محقق ميگردد.

قُـل هَـل مِن شُـرَكائِكُم مَن يَبـدَؤُا الخَلقَ ثُمَّ يُعِيـدُهُ قُـلِ اللّهُ يَبـدَؤُا الخَلقَ ثُمَّ يُعِيـدُهُ فَأَنّى تُؤفَكُونَ اى رسول باين مشـركين بگو از اينكه بتهائى را كه پرستش ميكنيد آيا كسى هست كه خلق را بيافريند و پس از مردن آنها را زنده گرداند وقتى چنين كسى نيست چگونه دروغ مى‌بنديـد و نسبت الوهيت بغير خدا ميدهيد، اشاره به اينكه كه اله و مبدء عالم آنكسـى است كه هم ميآفريند و هم ميميراند و هم باز در سـراى ديگر زنده ميكند بايستى چنين خدائى را پرسـتش نمائيد و بسوى او بازگشت كنيد قُل هَل مِن شُرَكائِكُم مَن يَهدِي إِلَى الحَقِّ قُلِ اللّهُ يَهـدِي لِلحَقِّ الى قوله تعـالى فَما لَكُم كَيفَ تَحكُمُونَ اينكه آيات ارشاد بحكم عقل است كه برسولش امر فرموده كه باين مشـركين كه براى حق تعالى در عبادت شـريك قرار ميدهنـد بگو شـما رجوع بعقل و دانش خودتان بكنيد و تفحص نمائيد

که آیا در بین بتهائیکه پرستش میکنید غیر از خدا کسی هست که شما را بسوی حق راه نمائی کند و شاید مقصود از حق در اینجا حقیقت و حاق واقع باشد که آن غیر از خدا کسی نیست او حق است و جز او فی حد ذاته همه باطل و باو موجودند اینکه است که گفته‌اند (ممکن فی نفسه لیس و باو ایس).

وقتی چنین سؤالی از آنها کردی البته در پاسخ گویند هدایت کننده خدا است او است راه نماینده بسوی حق و حقیقت آنوقت باینها بگو بدلیل عقل آیا کسیکه بسوی حق راهنمائی میکند احق است یعنی سزاوارتر است که تابع او گردید یا کسیکه بخود راه نیابد و بنفس خود هدایت نشود مگر اینکه او را راه بنمایند و اینکه حال شریف‌ترین شرکاء شما است مثل ملائکه و مسیح و عزیر وقتی ذوی العقول محتاج بهدایت خدا باشند جمادات مثل بتها بطریق اولی اینکه است که جز خدا احدی سزاوار پرستش نیست.

صفحه : ۱۶۱

آری اگر هدایت و ارشاد او نباشد که بتوسط سفراء و رسولان خود مردم را براه مستقیم توحید راهنمائی نمایند همه در ضلالت و گمراهی سرگردان میگردند در صورتی که خود رسولان نیز در هدایت شدن محتاج بحقند چیست بر شما و شما چگونه حکم میکنید که مخلوق را با خدا در تدبیر عالم شریک میگردانید وَ ما یَتَّبِعُ أَکثَرُهُم إِلّا ظَنًّا إِنَّ الظَّنَّ لا یُغنِی مِنَ الحَقِّ شَیئاً اینکه آیه اعتراض بمشرکین و سرزنش بآنها است که چون اینها در اعمالشان راه حقیقت و یقین را پیدا ننمودند و بیشتر آنها تابع ظن و گمان خود شدند یعنی عقل خدا داده خود را بکار نینداختند فقط تابع وهم و خیال خود گردیدند و از عمل پیشینیان خود پیروی کردند اینکه است که در اشتباه افتادند و موهومات را بجای معقولات گذاردند و دیگر ندانستند که در حقایق بایستی عقل که رسول باطن و رئیس مشاعر و قوای باطن است آنرا جلو انداخت و بچراغ شرع طریق سعادت را پیدا نمود و باین طریق پیش رفت تا اینکه مظفر و کامیاب گردید و بدانند که ظن و گمان کسی را از حق و قرب جوار او که در اثر علم و معرفت بمقام الوهیت پدید میگردد بی‌نیاز نمیگردانند (إِنَّ اللّهَ عَلِیمٌ بِما یَفعَلُونَ) اشاره است به اینکه که خدای تعالی از ظاهر و باطن و آنچه عمل میکنید آگاهست چیزی از علم او پوشیده نیست.

وَ ما کانَ هذَا القُرآنُ أَن یُفتَری مِن دُونِ اللّهِ وَ لکِن تَصدِیقَ الَّذِی بَینَ یَدَیهِ وَ تَفصِیلَ الکِتابِ لا رَیبَ فِیهِ مِن رَبِّ العالَمِینَ اینکه آیه اشاره است به اینکه که شأن و عظمت قرآن بالاتر از گفتار ناروای مشرکین و کافرین است که گمان میکردند یا میگفتند چنانچه در آیاتی بآن اشاره نموده که اینکه قرآن ساخته شده خود محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و بخدا نسبت میدهد آیه برای رفع اشتباه آنها بدو مطلب سخن آنان را ردّ میکند یکی اینکه قرآن تصدیق میکند و گواهی میدهد بر صحت آنچه پیش از شما از کتابهای آسمانی مثل تورات و انجیل نازل شده و نزد شما حاضر است که آنها حق است و از نزد

صفحه : ۱۶۲

پروردگار عالمیان فرود آمده، و دیگر اینکه بیان میکند معانی مجملات قرآن را و بیان میکند دلیل آنچه را که محتاجید بآن در امر دینتان، و شکّ نیست در اینکه قرآن از جانب خدا نازل شده است و اینکه معجزه است و احدی قدرت ندارد که مثل یک سوره کوچک آنرا بیاورد.

و بقولی مقصود از (بین یدیه) یعنی بیان میکند آنچه را جلو شما است از حشر و بعث و اوضاع قیامت و غیر اینها لکن توجیه اول بنظر نزدیکتر مینماید.

أَم یَقُولُونَ افتَراهُ قُل فَأتُوا بِسُورَةٍ مِثلِهِ وَ ادعُوا مَنِ استَطَعتُم مِن دُونِ اللّهِ إِن کُنتُم صادِقِینَ گویند (أَم یَقُولُونَ) میم صله است و همزه استفهام انکاری است یعنی آیا اینکه کافرین میگویند که تو بر خدا افتراء زده‌ئی و قرآن را نسبت بخدا میدهی در صورتی که

خودت ساخته‌ئی نه چنین است ای رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باینها بگو اگر میگوئید من افتراء بخدا میزنم و اینکه قرآن را از پیش خود آورده‌ام شما اعراب که در کمال فصاحت و بلاغت سخن میگوئید سوره‌ئی مثل اینکه قرآن از خود بیاورید و هر کس را میتوانید غیر از خدا با خود کمک گردانید اگر راست گوئید که اینکه قرآن را خود ساخته و پرداخته‌ام، و امثال اینکه آیه که در مقام تحدی بقرآن آورده بسیار است یکجا فرموده مثل اینکه قرآن را بیاورید و اگر جن و انس با هم کمک کنند نتوانند مثل آنرا بیاورند، در جای دیگر مثل ده سوره از اینکه قرآن بیاورید، در اینجا مثل سوره‌ئی از آنرا بیاورید اگر آنها یک سوره کوچکی مثل قرآن را آورده بودند حجت قرآن باطل میگردید و نتوانستند معارضه با قرآن کنند اینکه بود که بجنگ و خون ریزی و اسارت حاضر گردیدند.

خلاصه اینکه آیات دلیل ظاهر و بارزی است برای اثبات اینکه قرآن کلام خدا است نه کلام بشر و معجزه باقیه رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است چنانچه می‌بینیم با اینکه همه دشمنان دین اسلام که همه در صدد ابطال دین حق بودند کسی نتوانسته

صفحه : ۱۶۳

مثل کوچک‌تر سوره‌ئی از قرآن را بیاورد.

بَل کَذَّبُوا بِما لَم یُحِیطُوا بِعِلمِهِ وَ لَمّا یَأتِهِم تَأوِیلُهُ کَذلِکَ کَذَّبَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم فَانظُر کَیفَ کانَ عاقِبَةُ الظّالِمِینَ (بل) اضراب است یعنی اینکه کفار در تکذیب قرآن مسارعت نمودند پس از فهم و تأویل آن و از روی عناد و تعصب جاهلیت نظر نکردند در آیات قرآن تا اینکه بعضی از رموز و اسرار و معانی مندرجه در آنرا بنگرند و بفهمند که چنین آیاتی با اینکه فصاحت و بلاغت و رموز و اسرار و اخبارات گذشته و آینده و جامعیت که در شأن او است (وَ لا رَطبٍ وَ لا یابِسٍ إِلّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ) چگونه ممکن است چنین کتابی که اهلش میدانند که جامع علوم اولین و آخرین است از عهده یک بشر درس نخوانده و استاد ندیده بروز کند و انکار اینکه ملحدین نبود مگر از روی کبر و عناد، ای رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مردمان پیش از اینها هم راجع بمعجزات پیمبران همین طور بودند که بدون نظر و تدبر در آیات الهی انکار مینمودند و ببین چگونه بود عاقبت ستمکاران که در اثر همین انکار بعذابهای آسمانی مبتلا گردیدند ظاهرا در اینکه آیه در مقام مذمت منکرین قرآن است که چون اینها در تفسیر و تأویل آیات تدبر ننمودند اینکه بود که انکار کردند.

وَ مِنهُم مَن یُؤمِنُ بِهِ وَ مِنهُم مَن لا یُؤمِنُ بِهِ وَ رَبُّکَ أَعلَمُ بِالمُفسِدِینَ یعنی و از تکذیب کنندگان کسانی میباشند که در قلب خود تصدیق میکنند و میدانند که قرآن حق است لکن از روی عناد اظهار نمیکنند نظیر آیه (وَ جَحَدُوا بِها وَ استَیقَنَتها أَنفُسُهُم ظُلماً وَ عُلُوًّا) و از آنان کسانی باشند که از فرط جهل و نادانی تصدیق قلبی هم ندارند، و پروردگار تو بتباه‌کاران داناتر است، و بقول دیگر از قوم تو بعضی بعد از اینکه ایمان میآورند و توبه میکنند و بعضی ایمان نمیآورند و بحالت کفر میمیرند. خلاصه معنی اول چنین میشود که بعضی از قوم تو معاندند و بعضی شاکر، و خلاصه معنی دوم اینست که خدا اینها را هلاک نمیگرداند چون میداند بعد ایمان میآورند و خدا بفساد کنندگان داناتر است.

صفحه : ۱۶۴

[سوره یونس (۱۰): آیات ۴۱ تا ۵۳]

اشاره

وَ إِن كَذَّبُوكَ فَقُل لِي عَمَلِي وَ لَكُم عَمَلُكُم أَنتُم بَرِيئُونَ مِمّا أَعمَلُ وَ أَنَا بَرِيءٌ مِمّا تَعمَلُونَ (۴۱) وَ مِنهُم مَن يَستَمِعُونَ إِلَيكَ أَ فَأَنتَ تُسمِعُ الصُّمَّ وَ لَو كانُوا لا يَعقِلُونَ (۴۲) وَ مِنهُم مَن يَنظُرُ إِلَيكَ أَ فَأَنتَ تَهدِي العُميَ وَ لَو كانُوا لا يُبصِرُونَ (۴۳) إِنَّ اللّهَ لا يَظلِمُ النّاسَ شَيئاً وَ لكِنَّ النّاسَ أَنفُسَهُم يَظلِمُونَ (۴۴) وَ يَومَ يَحشُرُهُم كَأَن لَم يَلبَثُوا إِلّا ساعَةً مِنَ النَّهارِ يَتَعارَفُونَ بَينَهُم قَد خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقاءِ اللّهِ وَ ما كانُوا مُهتَدِينَ (۴۵)

وَ إِمّا نُرِيَنَّكَ بَعضَ الَّذِي نَعِدُهُم أَو نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِلَينا مَرجِعُهُم ثُمَّ اللّهُ شَهِيدٌ عَلى ما يَفعَلُونَ (۴۶) وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ فَإِذا جاءَ رَسُولُهُم قُضِيَ بَينَهُم بِالقِسطِ وَ هُم لا يُظلَمُونَ (۴۷) وَ يَقُولُونَ مَتى هذَا الوَعدُ إِن كُنتُم صادِقِينَ (۴۸) قُل لا أَملِكُ لِنَفسِي ضَرًّا وَ لا نَفعاً إِلّا ما شاءَ اللّهُ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ إِذا جاءَ أَجَلُهُم فَلا يَستَأخِرُونَ ساعَةً وَ لا يَستَقدِمُونَ (۴۹) قُل أَ رَأَيتُم إِن أَتاكُم عَذابُهُ بَياتاً أَو نَهاراً ما ذا يَستَعجِلُ مِنهُ المُجرِمُونَ (۵۰)

أَ ثُمَّ إِذا ما وَقَعَ آمَنتُم بِهِ آلآنَ وَ قَد كُنتُم بِهِ تَستَعجِلُونَ (۵۱) ثُمَّ قِيلَ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذابَ الخُلدِ هَل تُجزَونَ إِلّا بِما كُنتُم تَكسِبُونَ (۵۲) وَ يَستَنبِئُونَكَ أَ حَقٌّ هُوَ قُل إِي وَ رَبِّي إِنَّهُ لَحَقٌّ وَ ما أَنتُم بِمُعجِزِينَ (۵۳)

صفحه : ۱۶۵

[ترجمه]

و اگر کافرین تو را تکذیب کردند پس بگو برای من است عمل من و برای شما است عمل شما (هر کسی بنتیجه کردار خود خواهد رسید) شما از اعمال من بری میباشید من هم از کردار شما بیزارم [۴۱]

و بعضی از اینها بسوی تو استماع میکنند آیا تو آدم کر را که تعقل نمیکند توانی چیزی باو بشنوانی [۴۲]

و بعضی از آنها بسوی تو نظر میکنند آیا آدم کور را که هیچ بصیرت ندارد توانی هدایت کنی [۴۳]

همانا خدا بمردم اندک ستمی نمیکند و لکن مردم بخودشان ظلم میکنند [۴۴]

و یاد کن روز که خدا همه را بعرصه قیامت جمع میکند گویا آنان مکث (در دنیا و در قبر) ننمودند مگر ساعتی از روز و همدیگر را میشناسند حقیقهٔ زیان بردند کسانیکه بلقاء ثواب و عقاب پروردگارشان تکذیب نمودند و از هدایت شدگان نبودند [۴۵]

و اگر بنمائیم تو را بعضی آنچه را که از عذاب بآنها وعده دادهایم یا تو را قبل از ورود عذاب آنها بمیرانیم پس بازگشت آنها بسوی ما است و پس از آن خدا بر آنچه میکنند گواهست [۴۶]

و برای هر امتی رسولی است پس وقتی که بر آنها رسول آمد بین آنها حکم گردیده میشود بعدل و بر هیچ کس ستم نخواهد شد [۴۷]

و میگویند چه وقت است اینکه عذاب که وعده میدهید اگر شما راست گویانید [۴۸]

بگو من مالک نیستم برای خودم نه ضرری و نه نفعی را مگر آنچه را خدا خواسته برای هر امتی مدتی است معین پس چون برسد اجل نه ساعتی عقب میافتد و نه جلوتر از آن [۴۹]

بگو باینها خبر دهید مرا اگر برای شما در شب یا روز عذاب رسد پشیمان میشوید چرا گنهکاران در عذاب عجله مینمایند [۵۰]

آیا بعد از شتاب بفرا رسیدن عذاب چون واقع شود ایمان میآورید [۵۱]

پس از آن بآنهائیکه ستم نمودهاند گفته میشود که عذاب دائمی را بچشید آیا جزاء داده شدهاید مگر بر آنچه کسب و عمل نمودهاید [۵۲]

ای رسول کافرین از تو سؤال میکنند آیا اینکه قرآن بر حق است بگو آری قسم بپروردگار من که حق است و شما از عاجز

کنندگان نمیباشید [۵۳]

.

صفحه : ۱۶۶

(توضیح آیات)

وَ إِن کَذَّبُوکَ فَقُل لِی عَمَلِی وَ لَکُم عَمَلُکُم أَنتُم بَرِیئُونَ مِمّا أَعمَلُ وَ أَنَا بَرِیءٌ مِمّا تَعمَلُونَ معنی آیه ظاهر است محتاج بتوضیح نیست، لکن از آیه چنین برمیآید که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم هر قدر در ایمان آوردن کافرین و مشرکین جدیت مینمود آنها بر انکارشان میافزودند و او را تکذیب مینمودند اینکه بود که گویا از ایمان آوردن آنها مأیوس گردید آنوقت باو امر شد که بآنها چنین بگو که اگر من دروغ میگویم و بخدا افتراء میزنم پاداش عمل من بر من است شما باعمال من مجازات نمیشوید و برای شما است وزر و مجازات عمل شما و شما از اعمال من بری و بیزارید من نیز از آنچه شما میکنید بیزارم.

بقول بعضی از مفسرین اینکه آیه بآیه جهاد نسخ گردیده زیرا که از آیه حکم رها کردن و متعرض آنها نگردیدن برمیآید نظیر (قُل یا أَیُّهَا الکافِرُونَ الخ) و بقول دیگر منسوخ نیست و مقصود وعید و تهدید است مثل آنجا که فرموده (اعمَلُوا عَلی مَکانَتِکُم).

وَ مِنهُم مَن یَستَمِعُونَ إِلَیکَ أَ فَأَنتَ تُسمِعُ الصُّمَّ وَ لَو کانُوا لا یَعقِلُونَ همزه استفهام (أ فانت) استفهام انکاری است یعنی بعضی از اینکه مشرکین کلام تو را استماع میکنند لکن چون اینها در کلام تو تعقل نمیکنند بلکه از روی عناد و کبر چنانند که گویا هیچ چیزی نشنیده‌اند اینها مانند کرانند آیا تو توانا میباشی که کران را بشنوانی اشاره به اینکه که چون اینها چنینند که تدبر در آیات قرآن نمیکنند اینکه است که گوش قلبشان کر شده و مثل آدم کر میمانند که آنچه گوش فرا دهد سخن غیر را بشنود توانا نیست لکن اگر عقل داشته باشد بنگاه کردن در دهان متکلم قدری درک میکند.

صفحه : ۱۶۷

وَ مِنهُم مَن یَنظُرُ إِلَیکَ أَ فَأَنتَ تَهدِی العُمیَ وَ لَو کانُوا لا یُبصِرُونَ اینکه آیه نظیر آیه بالا است و توبیخ کفار است که اینها چنان کبر و عناد و حسد در وجودشان رسوخ نموده که چشم و گوش قلبشان که بآن حقایق را باید ببینند و معانی و مندرجات قرآن را استماع نمایند از دست داده‌اند و مفقود گردانیده‌اند اینکه است که نه تبلیغ تو در گوش سنگین آنها اثری میگذارد و نه آیات خدا را بچشم بصیرت توانند بینند.

إِنَّ اللّهَ لا یَظلِمُ النّاسَ شَیئاً وَ لکِنَّ النّاسَ أَنفُسَهُم یَظلِمُونَ آیه صریحا گفتار اشاعره را که انسان را مسلوب الاختیار میدانند و گویند کفر و ایمان و سایر اعمال تمام بدست خدا است و بنده هیچ اختیار ندارد بکلی رد میکند که چنین نیست و ارشاد باین است که خدا بکسی ستم نمیکند و (شیئا) را بنکره آورده که دلالت کند که نه اندك و نه بسیار ستم نمیکند که گوش و چشم کسی را بگیرد و او را در چاه شقاوت بیندازد لطف و کرم پروردگار نسبت بتمام افراد بشر مساوی است لکن همانا مردم یعنی کفار و مشرکین و عاصین بخودشان ستم میکنند که چشم و گوش خدا داده خود را که بایستی باین دو نعمت بزرگی بارشاد عقلشان و بپیروی انبیاء باز گردانند و طریق سعادت و خوشبختی خود را بیابند در اثر متابعت نفس و شیطان کور و کر کرده‌اند و خود را بچاه بدبختی و شقاوت پرتاب گردانیده‌اند.

وَ یَومَ یَحشُرُهُم کَأَن لَم یَلبَثُوا إِلّا ساعَةً مِنَ النَّهارِ یَتَعارَفُونَ بَینَهُم (یحشرهم) دو طور قرائت شده تمام قراء بنون خوانده‌اند و حفص که یکی از قراء است و سیاهی قرآن بقرائت او میباشد (یحشرهم) بیاء خوانده است.

و آيه خبر ميدهد از حال آنها كه آنها بر حالى ميباشند كه گويا در دنيا مكث نكردند مگر ساعتى از روز، و در مرجع (لم يلبثوا) سه وجه از مفسرين نقل شده: يكى جمله صفت يوم است يعنى صفت آنها بر اينكه است، دوم صفت مصدر محذوف است يعنى حشر آنها شبيه بكسى است كه مكث و بقاء او در دنيا

صفحه : ۱۶۸

چنين باشد كه مكث ننموده مگر ساعتى از روز. سوم جمله حال است از ضمير در (يحشرهم) يعنى آنها بر چنين حالى ميباشند كه گمان ميكنند نماندند در دنيا مگر ساعتى و (يتعارفون) و همديگر را ميشناسند.

و اينكه مطلب ظاهر و هويدا است كه حيات دنيوى نسبت بحيات اخروى دائمى آن مينمايد، آرى چگونه توان فانى را با باقى مقايسه نمود.

قَد خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقاءِ اللّهِ وَ ما كانُوا مُهتَدِينَ همانا زيان و خسران بردند كسانيكه بلقاء جزاء خدا تكذيب كردند يعنى آنهائيكه رجوع و بازگشت خود را بسوى رحمت خدا و حيات اخروى انكار نمودند آنان زيان برده‌گانند كه سرمايه عمر خود را كه بآن ميتوانستند بمقامات عاليه فايز گردند برايگان از دست دادند و در قيامت جز حسرت و ندامت و عذاب چيزى عايدشان نخواهد گرديد.

وَ إِمّا نُرِيَنَّكَ بَعضَ الَّذِى نَعِدُهُم أَو نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِلَينا مَرجِعُهُم ثُمَّ اللّهُ شَهِيدٌ عَلى ما يَفعَلُونَ آيه اخبار بغيب است كه برسولش خبر ميدهد كه بعضى از آن عذابى كه بكافرين وعده داده‌ايم در اينكه دنيا بآنها ميچشانيم يا در زمان حيات تو كه عذاب آنها را مى‌بينى يا پس از موت تو كه در دنيا نيستى و در قيامت كه بازگشت آنها است خواهى ديد و خدا گواهست بر آنچه كفار و مشركين عمل ميكنند. گويند (فَإِلَينا مَرجِعُهُم) جواب (لنوفينك) است و جواب (اما نرينك) محذوف است گويا گفته ما يا بتو نشان ميدهيم بعض عذابهائى كه بآنها وعده داده‌ايم يا قبل از ورود عذاب آنها تو را ميميرانيم و در آخرت بتو نشان ميدهيم وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ رَسُولٌ فَإِذا جاءَ رَسُولُهُم قُضِيَ بَينَهُم بِالقِسطِ وَ هُم لا يُظلَمُونَ و براى هر قوم و ملتى رسولى فرستاديم و وقتى رسول آنها آمد بين آنها بعدل حكم گرديده شد و آنها در اثر مخالفت گرفتار عذاب گرديده و هلاك گشتند و رسول نجات يافت و هيچكدام از رسول و جماعت كافرين ستم بر آنها وارد نگرديد

صفحه : ۱۶۹

هر كدام بپاداش عمل خود رسيدند يعنى وقتى رسول آمد و اتمام حجت گرديد آنوقت حكم بعدل در باره آنها جارى گرديد.

وَ يَقُولُونَ مَتى هذَا الوَعدُ إِن كُنتُم صادِقِينَ، قُل لا أَملِكُ لِنَفسِي ضَرًّا وَ لا نَفعاً إِلّا ما شاءَ اللّهُ الخ آيه مقول قول كافرين است كه از روى استهزاء برسول ميگفتند اينكه وعده‌ايكه بما داده‌ئى يا مقصود آنها وعده قيامت بوده يا وعده عذاب دنيوى و ظاهرا همان عذاب دنيا مقصود است چه زمانى اينكه وعده فرا ميرسد اگر شما راست ميگوئيد و اگر قيامتى هست وقت آنرا بما نشان بدهيد،

نظير اينكه آيه در كلام اللّه بسيار است كه سؤال ميكردند اينكه وعده‌هائيكه بما ميدهى از عذاب دنيا يا آخرت كى خواهد بود.

خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه بگو من مالك نيستم از براى خودم نه ضررى و نه نفعى را مگر آنچه را كه خدا خواسته باشد، اشاره به اينكه كه من وقتى نسبت بخودم هيچ اختيارى ندارم كه جلب نفع كنم يا دفع ضرر از خود نمايم چگونه در عذاب شما عجله كنم و براى هر امتى از ورود عذاب وقتى است معين كه در قضاى الهى تعيين گرديده نه ساعتى از آن وقت معين عقب مى‌افتد و نه جلو.

قُل أَ رَأَيتُم إِن أَتاكُم عَذابُهُ بَياتاً أَو نَهاراً ما ذا يَستَعجِلُ مِنهُ المُجرِمُونَ جمله استفهاميه (ما ذا يَستَعجِلُ) متعلق است به (أ رأيتم) و در

معنى (اخبرونى) است يعنى اى محمّـد صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم باين كافرين كه در ورود عـذاب عجله ميكنند بگو خبر دهيد مرا كه اگر عذاب شما را بگيرد در شب كه خوابيد يا در روز كه مشغول كار هستيد و بغتهٔ عذاب شما را فرا گرفت و وقت آنرا نميدانيد چه چيز را گنهكاران عجله ميكنند يعنى عذاب شب يا عذاب روز را آيا آنها منتظر ضرر خودند كه عجله در عذاب ميكنند.

أَ ثُمَّ إِذا ما وَقَعَ آمَنتُم بِهِ آلآنَ وَ قَد كُنتُم بِهِ تَستَعجِلُونَ همزه استفهام انكارى است يعنى آيا وقتى كه واقع شد بر شما آن عذاب مقدار

صفحه : ۱۷۰

ايمـان بخـدا ميآوريـد يـا بقرآن ايمـان ميآوريـد پس گفته ميشود بشـما كه الآـن ايمان ميآوريـد كه بيچاره شده‌ايـد و حال آنكه قبلا تكذيب ميكرديد و از روى استـهزاء ميگفتيد (متى هذا الوعد) و خلاصه يعنى بزودى ايمان ميآوريد بعذاب و در آن حال ايمان شـما فائده ندارد مثل ايمان فرعون در حاليكه ميخواست غرق شود و باو گفته شد (الآن و قد عصيت قبل).

ثُمَّ قِيلَ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذابَ الخُلدِ هَل تُجزَونَ إِلّا بِما كُنتُم تَكسِبُونَ ثم دلالت بر تراخى دارد، شايد مقصود چنين باشد كه پس از آنكه سـتمكاران بعذاب دنيوى از قحطى و جنگ و قتل و اسارت خلاص گرديدند نوبت بعذاب اخروى ميرسد بآنان گفته ميشود شايـد گوينده ملائكه عذاب باشـند كه بآنها گويند عذاب خلد يعنى عذاب دائمى جهنّم را بچشـيد آيا پاداش و مجازات داده ميشود مگر بـآنچه در دنيا عمل كرديـد، اشاره به اينكه كه خداونـد بكسـى ظلم نميكنـد آنچه كفار و سـتمكاران از عـذاب دنيوى از قتل و غارت و عـذابهاى أخروى ديگر بآنان برسـد پاداش عمل خودشانست (بما قـدمت ايـديهم) آن عـذابهائى است كه بـدست خودشان پيش فرستادند.

وَ يَستَنبِئُونَكَ أَ حَقٌّ هُوَ قُل إِي وَ رَبِّي إِنَّهُ لَحَقٌّ وَ ما أَنتُم بِمُعجِزِينَ در شأن نزول آيه گفته‌اند يكى از بزرگان يهود وقتى دعوت پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم را شـنيد آمـد نزد آنحضـرت و گفت اينكه دعوت جدى است يا بهزل و اينكه كلام كه ميخوانى براستى است يا ببازى پس از آن خداوند اينكه آيه را نازل گردانيد.

يعنى اى محمّـد [ص] در بـاب قرآن از تو طلب خبر ميكننـد و اينكه آيـا ادعاء نبوّت تو حق است يا نه، بگو آرى بحق پروردگار من كه حقيقـهٔ دعوت من يا قرآن يا معاد يا عـذاب موعود حق و عين حقيقت و راست و درست است و شـما نيستيد عاجز كنندگان خدا يعنى اگر خواهد عذابى بفرستد يا حكمى جارى گرداند شما نتوانيد جلو قدرت خدا را بگيريد زيرا كه در قدرت او عجز راه ندارد.

صفحه : ۱۷۱

[سوره يونس (۱۰): آيات ۵۴ تا ۶۱]

اشاره

وَ لَو أَنَّ لِكُلِّ نَفسٍ ظَلَمَت ما فِي الأَرضِ لافتَدَت بِهِ وَ أَسَرُّوا النَّدامَةَ لَمّا رَأَوُا العَذابَ وَ قُضِيَ بَينَهُم بِالقِسطِ وَ هُم لا يُظلَمُونَ (۵۴) أَلا إِنَّ لِلّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ أَلا إِنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ وَ لكِنَّ أَكثَرَهُم لا يَعلَمُونَ (۵۵) هُوَ يُحيِي وَ يُمِيتُ وَ إِلَيهِ تُرجَعُونَ (۵۶) يا أَيُّهَا النّاسُ قَد جاءَتكُم مَوعِظَةٌ مِن رَبِّكُم وَ شِفاءٌ لِما فِي الصُّدُورِ وَ هُدىً وَ رَحمَةٌ لِلمُؤمِنِينَ (۵۷) قُل بِفَضلِ اللّهِ وَ بِرَحمَتِهِ فَبِذلِكَ فَليَفرَحُوا هُوَ خَيرٌ مِمّا يَجمَعُونَ (۵۸)

قُل أَ رَأَيتُم ما أَنزَلَ اللّهُ لَكُم مِن رِزقٍ فَجَعَلتُم مِنهُ حَراماً وَ حَلالاً قُل آللّهُ أَذِنَ لَكُم أَم عَلَى اللّهِ تَفتَرُونَ (۵۹) وَ ما ظَنُّ الَّذِينَ يَفتَرُونَ عَلَى اللّهِ الكَذِبَ يَومَ القِيامَةِ إِنَّ اللّهَ لَذُو فَضلٍ عَلَى النّاسِ وَ لكِنَّ أَكثَرَهُم لا يَشكُرُونَ (۶۰) وَ ما تَكُونُ فِي شَأنٍ وَ ما تَتلُوا مِنهُ مِن قُرآنٍ وَ لا

تَعمَلُونَ مِن عَمَلٍ إِلاّ کُنّا عَلَیکُم شُهُوداً إِذ تُفِیضُونَ فِیهِ وَ ما یَعزُبُ عَن رَبِّکَ مِن مِثقالِ ذَرَّةٍ فِی الأَرضِ وَ لا فِی السَّماءِ وَ لا أَصغَرَ مِن ذلِکَ وَ لا أَکبَرَ إِلاّ فِی کِتابٍ مُبِینٍ (۶۱)

صفحه : ۱۷۲

[ترجمه]

اگر هر کسی که ستم کرده تمام آنچه در روی زمین است فداء میدهد که از عذاب خلاص شود و پشیمانی خود را پنهان میدارند وقتی که عذاب را مشاهده نمودند و در باره آنها حکم عدل جاری میگردد و در کیفر عملشان هیچ ستمی بآنها نشود [۵۴]

آگاه باش همانا مخصوص بخدا است آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است آگاه باش همانا وعده خدا حق است و لکن بیشتر کفار ظالمین نمیدانند [۵۵]

او است (خدا) که زنده میکند و میمیراند و بازگشت شما بسوی او است [۵۶]

ای مردم عالم از جانب پروردگار شما (کتابی) آمد که موعظه و شفاء امراض قلب شما است و هدایت و رحمت است برای مؤمنین [۵۷]

ای رسول (بمؤمنین) بگو شما باید بفضل و رحمت خدا شادمان باشید و فضل خدا برای شما بهتر است از آنچه کفار از متاع دنیا جمع میکنند [۵۸]

(بمشرکین) بگو مرا خبر دهید که آن رزقی که خدا برای شما نازل گردانید شما بعضی از آنرا حرام کرده‌اید و بعضی را حلال آیا خدا بشما اینکه طور اذن داده یا بخدا دروغ می‌بندند [۵۹]

و چیست گمان کسانیکه بر خدا دروغ می‌بندند در قیامت همانا خدا بر مردم صاحب تفضل است و لکن بیشتر مردم شکر گذار نمیباشند [۶۰]

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تو نباشی در هیچ کاری و نخوانی از قرآن هیچ آیه‌ئی و ای مردم شما عملی نمیکنید مگر اینکه ما بر شما گواه یا نگهبان میباشیم وقتی که در آن کار وارد میگردید و از علم او پنهان نیست مقدار ذره‌ئی از آنچه در زمین و در آسمانها است نه کوچک‌تر از ذره و نه بزرگتر مگر اینکه در کتاب روشن (یعنی لوح محفوظ) ثبت است [۶۱]

.

صفحه : ۱۷۳

(توضیح آیات)

اشاره

وَ لَو أَنَّ لِکُلِّ نَفسٍ ظَلَمَت ما فِی الأَرضِ لَافتَدَت بِهِ وَ أَسَرُّوا النَّدامَةَ لَمّا رَأَوُا العَذابَ وَ قُضِیَ بَینَهُم بِالقِسطِ وَ هُم لا یُظلَمُونَ آیه اخبار و ارشاد است بکسانیکه بنفس خود ستم نموده و در موقع فرصت تابع دین حق و عمل صالح نشدند و تابع نفس و شیطان شده‌اند و از طریق حق منحرف گردیده موقعی که عذاب می‌بینند (وَ أَسَرُّوا النَّدامَةَ) و در دل پنهان گردانند پشیمانی خودشان را و اگر آنچه در

زمين است و بفرض در دست رس آنها باشد حاضرند فداء دهند تا از عذاب برهند و از آنها قبول گرديده نخواهد شد و بين آنها بعدل حكم ميشود و (هم) حال است يعنى عذاب بر آنها وارد ميگردد در حاليكه بآنها ظلم گرديده نميشود يعنى عذابى كه بر آنها وارد ميشود پاداش عمل آنها است كه بدست خود فراهم نموده‌اند.

عن الصادق ع (انما اسروا الندامة و هم فى النار)

. [مجمع] أَلا إِنَّ لِلّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ أَلا إِنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ وَ لكِنَّ أَكثَرَهُم لا يَعلَمُونَ آيه تذكر ميدهد كه همانا بايد بدانند كه آنچه در آسمانها است از كرات و ستارگان و منظومه شمسى و انواع ملائكه و روحانيين و باقى موجوداتى كه علم آن نزد خدا است و آنچه در زمين است از جمادات و نباتات و حيوانات و انسان و جن و آنچه بين آسمانها و زمين است تماما ملك خدا و تحت تصرف و قدرت او است و قوام موجودات بسته بقيوميت او است وقتى بعلم اليقين دانستيد كه همه تحت اراده اويند آگاه باشيد كه وعده او حق است خلف وعده نميكند آنچه بمؤمنين وعده داده از درجات بهشتى و آنچه بكافرين وعيد و تهديد كرده از دركات جهنمى تماما واقع است و تخلف پذير نخواهد بود و لكن بيشتر مردم نميدانند ندانستن آنها يا از جهت قصور عقل و بيخردى آنها است يا از جهت غفلت و مغرور گرديدن بنفس خود يا جهات ديگرى است.

صفحه : ۱۷۴

هُوَ يُحيِي وَ يُمِيتُ وَ إِلَيهِ تُرجَعُونَ آيه شايد اشاره باين باشد كه اگر اينها بعلم اليقين ميدانستند و متذكر بودند كه خدا آنكسى است كه زنده ميكند و ميميراند يعنى جان ميدهد و جان ميگيرد و بازگشت آنها بسوى او است اگر چنين دانشى داشتند ميدانستند كه وعده خدا حق است و هر كسى را بپاداش عملش ميرساند (ان خيرا فخيرا و ان شرا فشرا) و علامت چنين دانشى تسليم گرديدن باوامر و نواهى است چگونه ممكن است كسيكه داراى ايمان كامل گرديد مرتكب معاصى گردد و هيچ باك از مخالفت فرمان حق تعالى نداشته باشد يا اهانت باوامر مولى نمايد و بوظيفه خود عمل ننمايد هرگز ممكن نيست.

يا أَيُّهَا النّاسُ قَد جاءَتكُم مَوعِظَةٌ مِن رَبِّكُم وَ شِفاءٌ لِما فِي الصُّدُورِ وَ هُدىً وَ رَحمَةٌ لِلمُؤمِنِينَ در مفردات در لغت (وعظ) گفته (الوعظ زجر مقترن بتخويف قال الخليل هو التذكير بالخير فيما يرق له القلب و العظة و الموعظة الاسم، قال تعالى (يَعِظُكُم لَعَلَّكُم تَذَكَّرُونَ، قُل إِنَّما أَعِظُكُم، ذلِكُم تُوعَظُونَ)«۱».

[پايان] و (هدى) دلالت بر مطلوب است بطور لطف و رحمت و راه نمائى بخير ذات متعال در اينكه آيه چند فضيلت از قرآن را تذكر ميدهد:

اول- موعظه و تحريص و ترغيب است بمحاسن افعال و بازداشتن نفوس است از قبايح اعمال و اخلاق نكوهيده و سوق دادن باستحكام عقايد نظرى از روى دليل عقل و تحصيل ايمان كامل.

دوم- قرآن شفاء است براى امراض قلبى از شك و ريب و شبهات وهميه

---

(۱) وعظ و موعظه مقارن با تخويف است يعنى بازميدارد انسان را از آنچه موجب ضرر او ميگردد و خليل گفته وعظ تذكر دادن بامر خير است در آنچه قلب بآن رقت پيدا كند، عظة و موعظة هر دو اسم است، خداى تعالى فرموده (شما را موعظه ميكند شايد متذكر گرديد).

صفحه : ۱۷۵

شيطانيه چنانچه گفته‌اند قرآن موعظه نفوس است و شفاء صدور و هدايت ارواح و رحمت اسرار يا موعظه است براى عوام و شفاء

است برای خواص و برای همه رحمت است.

سوم- رحمت است که از منشأ صفت رحمانیّت و رحمت خاص حق تعالی نزول نموده که عام است و تمام موجودات را فرا گرفته هر کس بقرآن تمسک نماید مشمول رحمت عام و خاص خدای تعالی میگردد و رحمت خاص آن رحمتی است که مخصوص بمؤمنین گردانیده و کسیکه تمسک بقرآن ننماید از رحمت خاص ایزدی محروم میماند.

قُل بِفَضلِ اللّهِ وَ بِرَحمَتِهِ فَبِذلِکَ فَلیَفرَحُوا هُوَ خَیرٌ مِمّا یَجمَعُونَ

[سخنان مفسرین در توجیه آیه]

۱- شادی کنید بفضل خدا که قرآن است و برحمت او که دین اسلام است ۲- فضل قرآن و رحمت آنکه ما را از اهل آن گردانیده، یا فضل قرآن است و رحمت حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم، یا فضل توفیق است و رحمت عصمت.

۳- در حقایق سلمی گفته فضل معرفتست و رحمت توفیق دریافت آن.

۴- در عین المعانی گفته فضل نعم ظاهره است و رحمت نعم باطنه، یا فضل دخول جنان و رحمت نجات از نیران، یا فضل کشف غطاء و رحمت کمال قرب بحضرت مولی.

۵- صاحب کشف الاسرار گفته خدای تعالی اشاره فرموده که ای بنده بر فضل من و رحمت من اعتماد نما نه بر طاعت و خدمت خود که اعتمادی نیست مگر بر فضل من و آسایشی نیست مگر برحمت من هر کسرا سرمایه‌ایست و سرمایه مؤمنین فضل من و هر کسیرا خزانه‌ایست و خزانه مؤمنین رحمت من.

۶- از حضرت امام محمّد باقر ع نقل شده که فرموده مقصود بفضل حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و برحمت اقرار بولایت سیّد اولیاء علی مرتضی ع است روایت را کلبی نیز از ابی صالح از إبن عباس روایت کرده الخ. [منهج الصادقین]

صفحه : ۱۷۶

لکن ممکن است در توجیه آیه گفته شود چون فضل و رحمت خدای تعالی نسبت بمؤمنین عام است تمام توجیهاتی که از مفسرین نقل شده و غیر آنرا شامل میگردد و تخصیص ببعضی دون بعضی تخصیص بلا مخصص است زیرا که ایمان جامع تمام نعمتهای ظاهری و باطنی است و بهر کس توفیق ایمان عطاء شده همه نعمتی بوی عطاء نموده.

فَبِذلِکَ فَلیَفرَحُوا هُوَ خَیرٌ مِمّا یَجمَعُونَ یعنی باین فضل و رحمت الهی بایستی مؤمنین شاد باشند که اینکه نعمت اسلام و ایمان بهتر است از آنچه جمع نموده‌اند از متاع دنیا و بر آن دل بسته‌اند، گویند (بفضل اللّه و برحمته) متعلق بفعل محذوف است که اسم اشاره (فبذلک) متعلق باو است و معنی آیه چنین میشود (بفضل اللّه و رحمته فلیفرحوا بذلک فلیفرحوا) و فائده تکرار تأکید و بیان بعد از اجمال است.

قُل أَ رَأَیتُم ما أَنزَلَ اللّهُ لَکُم مِن رِزقٍ فَجَعَلتُم مِنهُ حَراماً وَ حَلالًا ظاهرا آیه در مقام سرزنش آنهائی است که بدون دانش و علم و بدون حکم حق تعالی بعضی از حیوانات را حرام گفتند مثل بحیره و سائبه و وصیله و امثال آن، و بعضی را حلال و از پیش خود تقسیم دیگری نیز نمودید و بعضی را بر جماعتی حرام دانستند و بر جماعتی حلال در سوره انعام آیه ۱۴۰ (وَ قالُوا ما فِی بُطُونِ هذِهِ الأَنعامِ خالِصَةٌ لِذُکُورِنا وَ مُحَرَّمٌ عَلی أَزواجِنا).

قُل آللّهُ أَذِنَ لَکُم أَم عَلَی اللّهِ تَفتَرُونَ ای رسول اکرم [ص] باینها بگو آیا خدا بشما چنین دستور داده که بعضی از آن چیزهائی که از سماء قدرت و کرم برای روزی شما نازل گردانیده‌ایم حلال دانید و بعض از آنرا حرام گردانید یا بر خدا افتراء میزنید و دروغ

می‌بندید و نسبت بخدا میدهید، اشاره به اینکه که بدون وحی که بتوسط سفرای الهی رسیده کسی مأذون نیست که از پیش خود حکمی صادر نماید.

صفحه : ۱۷۷

وَ ما ظَنُّ الَّذِينَ يَفتَرُونَ عَلَى اللّهِ الكَذِبَ يَومَ القِيامَةِ إِنَّ اللّهَ لَذُو فَضلٍ عَلَى النّاسِ وَ لكِنَّ أَكثَرَهُم لا يَشكُرُونَ اینکه آیه تفریع بر آیه جلو است که افتراء بخدا میزنند و گویند آیه جلو که بصورت استفهام آمده در مقام تهدید است که آیا خدا بشما چنین اذن داده و بچه وسیله‌ئی چنین نسبتی بخدا میدهید که حلال خدا را حرام گردانید آیا بخدا افتراء میزنید و چیست گمان کسانیکه بخدا افتراء میزننـد در روز قیامت و عذابی که بر آنها وارد میگردد که حلال خدا را حرام میگردانند همانا خداوند بر مردم صاحب فضل و کرم است که طیبات را روزی آنها قرار داده و بیشتر مردم از نعمتهای خدا قدردانی نمیکننـد و شکرگزار نمیباشند بلکه کفران نعمت میکنند خلاصه آیه تهدید میکند کسانی را که از حکم خدا تجاوز مینمایند و بسلیقه خود چیزهائی را نسبت بخدا میدهند.

وَ ما تَكُونُ فِي شَأنٍ وَ ما تَتلُوا مِنهُ مِن قُرآنٍ وَ لا تَعمَلُونَ مِن عَمَلٍ إِلّا كُنّا عَلَيكُم شُهُوداً إِذ تُفِيضُونَ فِيهِ یعنی و نمی‌باشی تو در کاری و نمیخوانی از قرآن آیه‌ئی و مردم عمل نمیکنند هیچ کاری مگر اینکه ما شاهد بر آن هستیم وقتی که وارد آن کار میشوند.

از انوار نقل میکننـد که گفته ضـمیر (منه) راجع بشأن است زیرا که بزرگترین شأن رسول تلاوت قرآن است و (من) در (من قرآن) تبعیضـی یـا زائـده است و برای تأکیـد است و یـا ضـمیر (منه) راجع بقرآن است و اضـمار آن قبل از ذکر برای تفخیم یا راجع بخـدا است.

وَ ما يَعزُبُ عَن رَبِّكَ مِن مِثقالِ ذَرَّةٍ فِي الأَرضِ وَ لا فِي السَّماءِ وَ لا أَصغَرَ مِن ذلِكَ وَ لا أَكبَرَ إِلّا فِي كِتابٍ مُبِينٍ آیه کلام مستأنف است و توضیح و تقریر آیات بالا است که اینکه کافرین و مشرکین باید بدانند و آگاه باشند که هیچ چیزی و لو بقدر ذره‌ئی باشد از علم خدا پنهان نیست، مورچه‌های کوچک را ذره گویند و ذرّات هوا را نیز ذرّه

صفحه : ۱۷۸

گویند، ارشاد بر اینکه است که هیچ کوچک و بزرگی در عالم یافت نمیگردد مگر اینکه نزد حق تعالی ظاهر و شیئی بر او پوشیده نخواهد بود و خدای تعالی بر تمام افعال و اعمال و گفتار و کردار شما آگاهست دروغ بر خدا نبندید و بدلخواه خود سخن نگوئید و بدون دستور او که بتوسط رسول بر شما ابلاغ میشود عملی انجام ندهید.

صفحه : ۱۷۹

[سوره يونس (۱۰): آيات ۶۲ تا ۷۳]

اشاره

أَلا إِنَّ أَولِياءَ اللّهِ لا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ (۶۲) الَّذِينَ آمَنُوا وَ كانُوا يَتَّقُونَ (۶۳) لَهُمُ البُشرى فِي الحَياةِ الدُّنيا وَ فِي الآخِرَةِ لا تَبدِيلَ لِكَلِماتِ اللّهِ ذلِكَ هُوَ الفَوزُ العَظِيمُ (۶۴) وَ لا يَحزُنكَ قَولُهُم إِنَّ العِزَّةَ لِلّهِ جَمِيعاً هُوَ السَّمِيعُ العَلِيمُ (۶۵) أَلا إِنَّ لِلّهِ مَن فِي السَّماواتِ وَ مَن فِي الأَرضِ وَ ما يَتَّبِعُ الَّذِينَ يَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ شُرَكاءَ إِن يَتَّبِعُونَ إِلّا الظَّنَّ وَ إِن هُم إِلّا يَخرُصُونَ (۶۶)
هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيلَ لِتَسكُنُوا فِيهِ وَ النَّهارَ مُبصِراً إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَومٍ يَسمَعُونَ (۶۷) قالُوا اتَّخَذَ اللّهُ وَلَداً سُبحانَهُ هُوَ الغَنِيُّ لَهُ ما

فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ إِن عِندَكُم مِن سُلطانٍ بِهذا أَ تَقُولُونَ عَلَى اللّهِ ما لا تَعلَمُونَ (۶۸) قُل إِنَّ الَّذِينَ يَفتَرُونَ عَلَى اللّهِ الكَذِبَ لا يُفلِحُونَ (۶۹) مَتاعٌ فِي الدُّنيا ثُمَّ إِلَينا مَرجِعُهُم ثُمَّ نُذِيقُهُمُ العَذابَ الشَّدِيدَ بِما كانُوا يَكفُرُونَ (۷۰) وَ اتلُ عَلَيهِم نَبَأَ نُوحٍ إِذ قالَ لِقَومِهِ يا قَومِ إِن كانَ كَبُرَ عَلَيكُم مَقامِي وَ تَذكِيرِي بِآياتِ اللّهِ فَعَلَى اللّهِ تَوَكَّلتُ فَأَجمِعُوا أَمرَكُم وَ شُرَكاءَكُم ثُمَّ لا يَكُن أَمرُكُم عَلَيكُم غُمَّةً ثُمَّ اقضُوا إِلَيَّ وَ لا تُنظِرُونِ (۷۱)

فَإِن تَوَلَّيتُم فَما سَأَلتُكُم مِن أَجرٍ إِن أَجرِيَ إِلاّ عَلَى اللّهِ وَ أُمِرتُ أَن أَكُونَ مِنَ المُسلِمِينَ (۷۲) فَكَذَّبُوهُ فَنَجَّيناهُ وَ مَن مَعَهُ فِي الفُلكِ وَ جَعَلناهُم خَلائِفَ وَ أَغرَقنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا فَانظُر كَيفَ كانَ عاقِبَةُ المُنذَرِينَ (۷۳)

صفحه : ۱۸۰

[ترجمه]

آگاه باش همانا نيست براى دوستان خدا نه ترسى و نيستند آنان محزون [۶۲]

آنها كسانى ميباشند كه ايمان آوردند و اهل تقوى و پرهيزكارند [۶۳]

مر آنها را از (خدا) بشارت است هم در حيات دنيا و هم در آخرت و تغيير و تبديلى در كلمات الهى نيست و همين است رستگارى بزرگ (نسبت باهل ايمان) [۶۴]

و سخن (ركيك كافرين) تو را محزون نگرداند همانا عزت تماما مخصوص بخدا است و او است شنوا و دانا [۶۵]

آگاه باش كه حقيقةً مخصوص بخدا است آنچه در آسمانها و آنچه در زمين است و آن كسانيكه بغير خدا تابع شركائى گرديدند آنان تابع نگرديدند مگر گمان خود را و نميباشند آنان مگر دروغگويان [۶۶]

خدا آنكسى است كه براى شما شب را قرار داد تا اينكه در آن بياراميد و استراحت نمائيد و روز را براى بينائى شما (مقرّر گردانيد) و همانا در اينكه آيات نشانه‌هائى است براى جماعتى كه گوش شنوا دارند [۶۷]

مشركين گفتند خدا اولاد گرفته خدا منزه و مبراء است و او است بى‌نياز و غنى مطلق ملك او است آنچه در آسمانها و آنچه در زمين است نزد شما بر اينكه ادعاء هيچ حجتى نيست آيا نسبت بخدا ميدهيد چيزى را كه علم بآن نداريد [۶۸]

اى محمّد [صلّى اللّه عليه و آله و سلّم] بگو همانا آنهائى كه بخدا افتراء ميزنند و دروغ مى‌بندند رستگار نخواهند گرديد [۶۹]

و تمتعى در دنيا ميبرند پس از آن بسوى ما است بازگشت آنها پس از آن عذاب سخت بآنها ميچشانيم بسبب اينكه كافر گرديدند [۷۰]

و بخوان بر قومت خبر نوح [ع] را و ياد كن وقتى كه بقومش گفت اى قوم اگر قيام من بر شما بزرگ گشته و پند دادن من بشما بعلامات روشن بر وحدانيّت خدا گران ميآيد

صفحه : ۱۸۱

من در رفع كيد شما بر خدا توكل نمودم پس شما هم گرد آوريد كار خود را و بخوانيد شركاء خود را و نباشد كار شما بر شما پوشيده پس در باره من هر انديشه باطلى كه داريد اجراء كنيد و مرا مهلت ندهيد [۷۱]

پس اگر اعراض كرديد من از شما اجر و مزدى طلب نكردم نيست اجر من مگر بر خدا و مأمور گرديده‌ام اينكه بوده باشم از تسليم شدگان [۷۲]

پس از آنكه آن جماعت نوح را تكذيب نمودند ما او را و هر كس كه با او در كشتى بود نجات داديم و آنها را قرار داديم جانشين

هلاك شوندگان و آنهائيكه بآيات ما تكذيب نمودند غرق گردانيديم پس نظر كن كه عاقبت انذار شدگان بكجا كشيد [۷۳]

.

صفحه : ۱۸۲

(توضيح آيات)

اشاره

أَلا إِنَّ أَولِياءَ اللّهِ لا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ آگاه باش همانا بر دوستان خدا ترسى و خوفى نيست و آنها محزون نميباشند، اگر چه آيه اطلاق دارد و شامل دنيا و آخرت ميگردد لكن نظر ببعض آيات كه پيمبران در بعض موارد اظهار خوف ميكردند مثل قول زكريا ع كه گفت (إِنِّي خِفتُ المَوالِيَ مِن وَرائِي) و نيز آيه راجع بموسى ع (فَأَوجَسَ فِي نَفسِهِ خِيفَةً، فَفَرَرتُ مِنكُم لَمّا خِفتُكُم) بنا بر اينكه آيات كه صريح در اينكه است كه در پيمبران نيز در دنيا خوف بوده بايستى آيه را حمل بقيامت نمود كه اوليائند كه در قيامت هيچ خوفى و ترسى براى آنها نيست و در محلّ امن و امان قرار گرفته‌اند شيخ طنطاوى در تفسير جواهر در ذيل آيه (أَلا إِنَّ أَولِياءَ اللّهِ) بيان مفصل بسيار جالبى دارد و ما براى اختصار از تفصيل آن خوددارى مينمائيم و مختصرى از آنرا براى وضوح در اينجا ترجمه ميكنيم.

پس از بيان طولانى در آخر بياناتش گفته: بدان كه اولياء و انبياء و علماء و اكابر و حكماء جميعا و تمامشان ميترسند و محزونند لكن خوف و حزن نزد آنها جزئى است نه كلى زيرا كه آنها معتقدند كه نهايت هر چيزى او خدا است كه او آفريننده است و امور را بسوى او تفويض ميكنند، و ايضا وقتى عبد در عمل جد و جهد نمود و هر چه بر او واجب بود بآن عمل كرد پس آنچه بر او تقدير شده و واقع گرديد حزن چنين كسى نسبت بحزن جهّال آنهائيكه نظرشان قاصر است اندك است.

اينكه چنين است حال عامه بطور اجمال، لكن حال خواص اينكه است كه بنده وقتى در معرفت خداى غرق گرديد بطوريكه در آن لحظه بقلبش غير از خدا چيزى خطور ننمايد پس در اينكه ساعت براى وى ولايت تامه حاصل گرديده و صاحب چنين ولايت نه از چيزى ميترسد و نه بسبب چيزى محزون ميگردد،

صفحه : ۱۸۳

چگونه در چنين حالى تعقل ميكند در صورتى كه خوف و حزن حاصل نميگردد مگر پس از شعور بچيزى، و كسيكه در نور جلال اللّه غرق گرديده در آنچه غير خدا است غافل است پس محال است اينكه براى او خوف و حزنى باشد و اينكه است درجه عاليه، و مردم در هر وقتى مشاهده ميكنند كسى را كه در حال استغراق بمعشوقش مال و اولادش را فراموش ميكند و نيز كسى را كه مستغرق الهم است در كارى و تماما حالشان همين طور است و چنين حالى مخصوص ببعضى اوقات است دائمى نيست و كلّ اينكه حالاتى كه گفتيم در دنيا است امّا احوال مردم در آخرت اولياء و انبياء آنها كسانى ميباشند كه براى آنها خوفى نيست و آنها محزون نميباشند.

از ابراهيم خواص نقل شده كه در بيابانى بود با يك نفر از مريدان و اتفاقا در شبى براى وى يك قوه قوى و كشف تام ظهور نمود در جاى خود نشسته بود و سبعى نزديك او آمد مريد از ترس جانش سر درخت رفت و شيخ هيچ از سبع نترسيد وقتى صبح شد از

اینکه حالت بر گشت و در شب دیگر یک بعوضه بدست او اذیت مینمود شیخ از آن بعوضه اظهار جزع نمود مرید گفت چگونه توان اینکه حال را بحال شب گذشته نسبت داد شیخ گفت آن شبی که تحمل سبع نمودم بقوت وارد غیبی بود و چون اینکه حال زائل گردید من ضعیف‌ترین خلق خدایم، و اینکه حکایت خواه صحیح باشد یا نباشد اینکه رمز است بحال تمام مردم که اگر وارد گردد بر آنها واردی و هم آنها را فرا گیرد و آن وارد او را مشغول گرداند و بسا میشود در جنگ دست مرد قطع میگردد و ادراک الم نمیکند و در اینجا در محبت خدا گاهی شعور محب زائل میشود و مشاهده جمال بر نفس غالب میگردد.

[بیان طنطاوی بپایان رسید] و اگر چه (ولی) بچند معنی آمده لکن در اینجا بقرینه موقع مقصود از اولیاء که جمع ولی است بمعنی دوستان خدا است، و (الا) اشاره بعظمت آنها است و در اینکه آیه و آیات بعد آنها را بصفاتی معرفی مینماید که اولیاء خدا

صفحه : ۱۸۴

باین صفات شناخته شوند.

۱- (لا خَوفٌ عَلَیهِم) برای آنها خوف و ترسی نیست زیرا که دوست داران خدا که مطیع و منقاد امر اویند بجز از خدا از هیچ چیز باك ندارند زیرا که خوف ناشی از ورود امر مکروهست و اینها چون همه چیز را از خدا میدانند اینکه است که هر چه از او رسید در نظر آنها مطلوب است نه مکروه و لو آنکه در نظر ناملایم آید.

۲- (وَ لا هُم یَحزَنُونَ) دوستان خدا همیشه بنعمتهای او و اشراق نور معرفت که در قلبشان طلوع نموده شادانند و بر مزخرفات دنیا دل نبسته‌اند تا اینکه از فقدان آن محزون باشند.

سعید بن جبیر از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل میکند که از حضرتش پرسیدند اولیاء خدا کیانند گفت آنها چنینند که وقتی مردم آنها را ببینند خدا را یاد کنند و راوی خبر گفته از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم شنیدم که میگفت برای خدا بنده‌گانی است که نه پیمبرند و نه امامند و در قیامت پیمبران و شهیدان بر مقام اینها غبطه میخورند گفتند اینها کیانند و عمل آنها چیست بگو تا ما ایشان را دوست داریم فرمود آنان جماعتی میباشند که برای خدا با هم دوستی میکنند بدون اینکه بین آنها قرابتی باشد و اللّه رویهای آنها نورانی و بر منبرهای نور باشند چون مردم ترسند آنها نترسند و چون مردم اندوهگین باشند آنها محزون نباشند [ابو الفتوح] شیخ بهائی رحمهٔ اللّه علیه در اربعین خود بسند متصل الی الشیخ الصدوق ثقهٔ الاسلام محمّد بن بابویه القمی عن الحسین بن احمد بن ادریس عن ابیه عن احمد بن محمّد بن خالد عن محمّد بن علی الکوفی عن محمّد بن سنان عن عیسی الجریزی عن الامام جعفر بن محمّد الصادق عن ابیه محمّد الباقر عن ابیه زین العابدین عن ابیه سید الشهداء عن ابیه امیر المؤمنین علیهم السّلام حدیثی نقل میکند که ما در اینجا برای وضوح آنرا ترجمه میکنیم:

رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود کسیکه خدا را شناخت و او را بزرگ دانست نگاه

صفحه : ۱۸۵

میدارد دهنش را از کلام و شکمش را از طعام و نفسش را بزحمت می‌اندازد بروزه و نماز، اصحاب گفتند یا رسول اللّه آباء و امهات ما فدای تو آیا اینهایند اولیاء اللّه حضرت فرمود اولیاء اللّه سکوت میکنند و سکوت آنها فکر است و تکلم میکنند و کلام آنها ذکر است و نظر میکنند و نظر آنها عبرت است و سخن میگویند و سخن آنها حکمت است و بین مردم راه میروند و مشی آنها بین مردم برکت است و آنان چنینند که اگر نبود مدتهائی که برای آنها نوشته شده ارواح آنها در اجسادشان قرار نمیگرفت خوفا من العذاب و شوقا الی الثواب.

[پایان] از بحر الحقایق نقل میکنند که گفته مراد از اولیاء کسانی میباشند که دشمن نفس خودند. و نیز از کشف الاسرار است که

در وصف اولیاء چنین گفته اولیاء عنوان شریعتند و برهان حقیقت ظاهرشان باحکام شرع آراسته و باطن ایشان بانوار فقر پیراسته.
مثنوی در وصف اولیاء اللّه گفته:

رخش ز میدان ازل تاخته گوی بچوگان ابد باخته

معتکفان حرم کبریاء شسته دل از صورت کبر و ریاء

راه نوردان شکسته قدم رازکشایان فرو بسته دم

سوم از صفات اولیاء ایمان است و معلوم است که مقصود از ایمانیکه از صفات اولیاء بشمار آورده ایمان کامل است که در قلب و جان مؤمن نفوذ نموده و هر یک از اعضاء بدن را بکاریکه بر آن مأمور گردیده وامیدارد.
چهارم از اوصاف اولیاء خدا تقوی است و چنانچه در جای خود مبرهن گردیده تقوی مراتب عدیده دارد مرتبه آخر تقوی اینکه است که همیشه دل و جان متقی بسوی حق تعالی نگران باشد و در هیچ حالی از ذکر او غافل نگردد بروایتی از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم پرسیدند ولی خدا کیست حضرت بر کتف علی ع دست گذاشت و فرمود
(هذا ولی اللّه)
دوست خدا اینکه است شما با او دوستی کنید و لو اینکه کشنده پدر و برادران شما باشد.

صفحه : ۱۸۶

لَهُمُ البُشری فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ فِی الآخِرَةِ لا تَبدِیلَ لِکَلِماتِ اللّهِ ذلِکَ هُوَ الفَوزُ العَظِیمُ از خصوصیات و مقام بلند اولیاء که یکی از علامتهای آنها بشمار میرود اینکه است که در دنیا و آخرت برای آنها مژده‌گانی و بشارتی است، و در اینکه مقصود از مژده‌گانی در حیات دنیا برای آنها است چیست چند قول است.

[سخنان مفسرین در توجیه آیه]

۱- همان بشاراتی است که در قرآن در باره مؤمنین رسیده مثل قوله تعالی در سوره یونس آیه ۲ (وَ بَشِّرِ الَّذِینَ آمَنُوا أَنَّ لَهُم قَدَمَ صِدقٍ عِندَ رَبِّهِم) و قوله تعالی (یُبَشِّرُهُم رَبُّهُم بِرَحمَةٍ مِنهُ).
[زجاج] ۲- رؤیای صادقه است که مؤمن خودش بیند یا برای او بینند و آنرا مبشرات گویند و روایتی از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بهمین معنی نقل میکنند.
۳- بشارت ملائکه است در وقت مردن که ملائکه بمحتضر گویند (أَلّا تَخافُوا وَ لا تَحزَنُوا وَ أَبشِرُوا بِالجَنَّةِ الَّتِی کُنتُم تُوعَدُونَ).
[قتاده و زهری و ضحاک و جبائی] و در تبیان گفته بشری آنست که مؤمن پیش از مرگ جای خود را در بهشت ببیند.
[منهج] و ممکن است در توجیه آیه گفته شود اینکه اوصافیکه مفسرین گفته‌اند کم و بیشی برای هر مؤمن هست و از آیه میتوان چنین استظهار نمود که برای اولیاء مزیت زائدی است که برای غیر آنها نیست و آن اشراقات نوری و لوایحی است از نفحات رحمانی که در قلب آنها اشراق میگردد، بمفاد حدیث مشهور که فرموده
(ان فی ایام دهرکم نفحات الّا فتعرضوا لها)

و بسبب آن اشراقات بر ایمان و یقین آنها افزوده میشود و مژده‌ئی از اینکه بالاتر نمیشود که ولی و مؤمن کامل گاهی قلب و جانش بتابش نور معرفت روشن گردد (ذلِکَ هُوَ الفَوزُ العَظِیمُ)

صفحه : ۱۸۷

وَ لا یَحزُنکَ قَولُهُم إِنَّ العِزَّةَ لِلّهِ جَمِیعاً هُوَ السَّمِیعُ العَلِیمُ ظاهرا آیه متعلق بآیه بالا است که برسولش خبر میدهد که تو از گفتار ناروای کافرین محزون و آزرده مباش و بدان که همانا تمام عزت و غلبه مخصوص بخدا است چنانچه در سوره فاطر آیه ۱۱ فرموده (مَن کانَ یُرِیدُ العِزَّةَ فَلِلّهِ العِزَّةُ جَمِیعاً) و در سوره منافقون آیه ۸ فرموده (وَ لِلّهِ العِزَّةُ وَ لِرَسُولِهِ وَ لِلمُؤمِنِینَ) عزت مخصوص بخدا است و برای رسول و مؤمنین از طرف حق تعالی عزت است از جهت ایمانشان بخدا.

أَلا إِنَّ لِلّهِ مَن فِی السَّماواتِ وَ مَن فِی الأَرضِ وَ ما یَتَّبِعُ الَّذِینَ یَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ شُرَکاءَ إِن یَتَّبِعُونَ إِلّا الظَّنَّ وَ إِن هُم إِلّا یَخرُصُونَ (من) موصوله عموم دارد و شامل میگردد عقلاء و غیر عقلاء را، آیه در مقام بیان مالکیت و سلطنت ذات متعال است مردم را متنبه میگرداند و بآنان خطاب میکند که بدانید و متذکر باشید آنچه در آسمانها است از اوضاع شمسی و کرات و ستارگان و ملائکه بتمام انواع و اقسام آنها و آنچه در زمین است از انواع موجودات جمادات و نباتات و حیوانات و غیر اینها همه ملک خدا و در تصرف او است و شریکی و وزیری و معاونی برای او نیست و آنهائی که از غیر خدا شرکائی قرار میدهند اینان تابع ظن و گمان بیهوده گردیده‌اند و اینان دروغگویانند.

هُوَ الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ اللَّیلَ لِتَسکُنُوا فِیهِ وَ النَّهارَ مُبصِراً إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَومٍ یَسمَعُونَ پس از آنکه بعض اوصاف اولیاء اللّه را در آیه بالا بیان فرموده تفضلاتی که نسبت بافراد بشر نموده را تذکر میدهد که خدای شما که مالک آسمانها و زمین است شب را برای استراحت شما قرار داده که از زحمت روزانه آسایش پیدا نمائید و روز را روشن قرار داد که مشغول کسب و عمل گردید.

صفحه : ۱۸۸

قالُوا اتَّخَذَ اللّهُ وَلَداً سُبحانَهُ هُوَ الغَنِیُّ لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ الی قوله تعالی: لا یُفلِحُونَ مشرکین گفتند خدا اولاد گرفته خدا منزه و مبراء است و غنی و بی‌نیاز است مملکت آسمانها و آنچه در زمین است ملک او است و اینکه مشرکین بر اینکه گفتار ناروا که نسبت بذات احدیت میدهند هیچ دلیل و حجتی ندارند، و باستفهام توبیخی خطاب بمشرکین فرموده که (أَ تَقُولُونَ الخ) یعنی آیا بزبان چیزی میگوئید که علم بآن ندارید، و ای رسول اکرم [ص] باینها تذکر بده که آنهائیکه بخدا افتراء میزنند و نسبت ولد باو میدهند رستگار نخواهند گردید.

مَتاعٌ فِی الدُّنیا ثُمَّ إِلَینا مَرجِعُهُم ثُمَّ نُذِیقُهُمُ العَذابَ الشَّدِیدَ بِما کانُوا یَکفُرُونَ اینها یعنی مشرکین و کسانیکه نسبت ولد بخدا میدهند یک تمتع اندکی از حیات دنیا میبرند و بازگشت و مرجع آنها بسوی ما است که در قیامت بازاء اعمالشان بآنها عذاب شدید جحیم را میچشانیم زیرا که کفر و شرکشان چنین عذابی را برای آنها ایجاب نموده نه اینکه ما بخواهیم آنانرا بعذاب گرفتار نمائیم وَ اتلُ عَلَیهِم نَبَأَ نُوحٍ إِذ قالَ لِقَومِهِ یا قَومِ إِن کانَ کَبُرَ عَلَیکُم مَقامِی وَ تَذکِیرِی بِآیاتِ اللّهِ فَعَلَی اللّهِ تَوَکَّلتُ الخ داستان حضرت نوح ع در قرآن مکرر ذکر شده و تکرار آن از جهت اهمیت آنست و بعض خصوصیاتی که در هر موردی در آن منطوی است و در اینجا پس از بیان قدرت و سرزنش بر کسانیکه برای خدا در امر خلقت شریک قرار دادند اجمالی از داستان نوح [ع] و اشاره بجنایتها و آزاری ه جماعت مشرکین بحضرتش وارد نمودند بیان فرموده و نیز تذکر میدهد بچگونگی پاداش آنها و اینکه همان عمل آنان بود که طوفان را ایجاب نمود و همه را هلاک گردانید اینکه است که بپیمبر گرامیش صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خبر میدهد که ای رسول [ص] برای اینکه مردم تلاوت نما خبر با اهمیت نوح [ع] را (تلاوت) بمعنی تتابع است که در قرائت حروف را مرتبط بهم گردانند،

و (نبأ) بمعنی خبر با اهمیت است یعنی

صفحه : ۱۸۹

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برای اینکه مردم تلاوت نما و حکایت کن داستان نوح را که پس از آنکه اذیت باو را بجائی رسانیدند که آنطوریکه مفسرین گفته‌اند کمر قتل او را بستند بقومش گفت ای گروه اگر مقام یعنی مکث من و گفتار من از خواندن آیات خدا بر شما ناگوار است پس من بر خدا توکل کردم (فَأَجمِعُوا أَمرَكُم) یعنی عزم کنید بر کار خودتان با شرکاء خودتان و اتفاق کنید بر یک کار و آنچه اراده دارید در باره من از قتل و طرد و اذیت و آنچه میتوانید در باره من اجراء گردانید و اینکه تهدید آنها است بصورت امر.

نص قرآن کریم خبر میدهد که نوح ع نهصد و پنجاه سال در تبلیغ رسالت کوشش نمود و همین طوری که در سوره نوح [ع] مقول قول او است که در مقام مناجات عرض میکند خدایا چقدر آنان را بحق ارشاد نمودم در شب و روز آهسته و بلند بهر طوری که ممکن بود رسالت خود را تبلیغ نمودم و اینها نپذیرفتند، در اینجا تذکر میدهد که وقتی کوشش او بمنتهی درجه رسید فرموده اتکاء و توکل من بر خدا است آنچه خواهید در باره من اجراء نمائید.

فَإِن تَوَلَّيتُم فَما سَأَلتُكُم مِن أَجرٍ إِن أَجرِيَ إِلّا عَلَى اللّهِ وَ أُمِرتُ أَن أَكُونَ مِنَ المُسلِمِينَ باز نوح [ع] بآنها تذکر میدهد که گمان نکنید که من برای ارشاد و هدایتم از شما چیزی طلب میکنم من رسول پروردگارم پاداش من بر او است و من از طرف او مأمور گردیده‌ام که از حمله تسلیم شدگان باشم.

فَكَذَّبُوهُ فَنَجَّيناهُ وَ مَن مَعَهُ فِي الفُلكِ وَ جَعَلناهُم خَلائِفَ وَ أَغرَقنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا وقتی از طرف حق تعالی بر مردم حجت تمام گردید و آنها در مقام قتل حضرت نوح ع برآمدند و دیگر امید بر هدایت آنها باقی نماند دریای غضب الهی بتلاطم آمده و آن طوفان عظیم پدیدار گردید (وَ جَعَلناهُم خَلائِفَ) آنهائیکه در کشتی بودند نجات یافتند و باقی اهل زمین تمام هلاک گردیدند.

صفحه : ۱۹۰

از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که فرموده

(مثل اهل بیتی کسفینة نوح من رکبها نجی و من تخلّف عنها غرق)

و نیز در جواب سائل که گفت اهل بیت شما کیانند فرمود: علی و فاطمه و حسن و حسین و نه نفر از اولاد حسین علیهم السّلام میباشند و زنهای پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که در اینکه حدیث فرمود مثل اهل بیت من مثل کشتی نوح است هر کس داخل آن گردید نجات یافت و هر کس تخلف کرد هلاک شد یعنی چنگ بولایت آنها نزند و تابع آنها نگردد در دریای خودسری و نفس پرستی هلاک خواهد گردید در اینکه حدیث داخل اهل بیت نمیباشند.

فَانظُر كَيفَ كانَ عاقِبَةُ المُنذَرِينَ ای پیمبر گرامی نظر کن یعنی بدیده عبرت ببین چگونه بود عاقبت منذرین یعنی قوم نوح که بهلاکت ابدی گرفتار گردیدند.

صفحه : ۱۹۱

[سوره یونس (۱۰): آیات ۷۴ تا ۸۶]

اشاره

ثُمَّ بَعَثنا مِن بَعدِهِ رُسُلًا إِلي قَومِهِم فَجاؤُهُم بِالبَيِّناتِ فَما كانُوا لِيُؤمِنُوا بِما كَذَّبُوا بِهِ مِن قَبلُ كَذلِكَ نَطبَعُ عَلي قُلُوبِ المُعتَدِينَ (۷۴) ثُمَّ بَعَثنا مِن بَعدِهِم مُوسي وَ هارُونَ إِلي فِرعَونَ وَ مَلائِهِ بِآياتِنا فَاستَكبَرُوا وَ كانُوا قَوماً مُجرِمِينَ (۷۵) فَلَمّا جاءَهُمُ الحَقُّ مِن عِندِنا قالُوا إِنَّ هذا لَسِحرٌ مُبِينٌ (۷۶) قالَ مُوسي أَ تَقُولُونَ لِلحَقِّ لَمّا جاءَكُم أَ سِحرٌ هذا وَ لا يُفلِحُ السّاحِرُونَ (۷۷) قالُوا أَ جِئتَنا لِتَلفِتَنا عَمّا وَجَدنا عَلَيهِ آباءَنا وَ تَكُونَ لَكُمَا الكِبرِياءُ فِي الأَرضِ وَ ما نَحنُ لَكُما بِمُؤمِنِينَ (۷۸)

وَ قالَ فِرعَونُ ائتُونِي بِكُلِّ ساحِرٍ عَلِيمٍ (۷۹) فَلَمّا جاءَ السَّحَرَةُ قالَ لَهُم مُوسي أَلقُوا ما أَنتُم مُلقُونَ (۸۰) فَلَمّا أَلقَوا قالَ مُوسي ما جِئتُم بِهِ السِّحرُ إِنَّ اللّهَ سَيُبطِلُهُ إِنَّ اللّهَ لا يُصلِحُ عَمَلَ المُفسِدِينَ (۸۱) وَ يُحِقُّ اللّهُ الحَقَّ بِكَلِماتِهِ وَ لَو كَرِهَ المُجرِمُونَ (۸۲) فَما آمَنَ لِمُوسي إِلّا ذُرِّيَّةٌ مِن قَومِهِ عَلي خَوفٍ مِن فِرعَونَ وَ مَلائِهِم أَن يَفتِنَهُم وَ إِنَّ فِرعَونَ لَعالٍ فِي الأَرضِ وَ إِنَّهُ لَمِنَ المُسرِفِينَ (۸۳)

وَ قالَ مُوسي يا قَومِ إِن كُنتُم آمَنتُم بِاللّهِ فَعَلَيهِ تَوَكَّلُوا إِن كُنتُم مُسلِمِينَ (۸۴) فَقالُوا عَلَي اللّهِ تَوَكَّلنا رَبَّنا لا تَجعَلنا فِتنَةً لِلقَومِ الظّالِمِينَ (۸۵) وَ نَجِّنا بِرَحمَتِكَ مِنَ القَومِ الكافِرِينَ (۸۶)

صفحه : ۱۹۲

[ترجمه]

پس از نوح ما رسولانی بسوی قوم آنها مبعوث گردانیدیم و امتهای آن رسولان چنین نبودند که بآن پیمبران ایمان آورند زیرا که بسیاری از آنها پیشتر پیغمبران را تکذیب کرده بودند اینکه چنین ما بر قلبهای سرکشان مهر میزنیم [۷۴]

پس از آن موسی و هارون را بسوی فرعون و اشراف قومش مبعوث گردانیدیم با معجزاتی و آنها استکبار نمودند زیرا که آنان جماعت گنهکاران بودند [۷۵]

و چون سخن حق از نزد ما آمد گفتند همانا اینکه سحری است ظاهر [۷۶]

موسی بآنها گفت آیا سخن درست و معجزه که بر شما آمده سحر است آیا اینکه بر شما نمودم سحر است در صورتی که ساحر رستگار نخواهد گردید [۷۷]

قوم فرعون بموسی گفتند آیا تو آمده‌ئی که ما را بگردانی از آنچه پدران ما بر آن بودند و برای تو و هارون در زمین مصر ریاست و بزرگی باشد و ما تصدیق کننده شما نمیباشیم [۷۸]

فرعون گفت هر ساحر دانائی را نزد من بیاورید [۷۹]

وقتی ساحرها آمدند موسی بآنها گفت آنچه را از سحر اندازنده‌اید بیندازید [۸۰]

پس چون ساحرها طنابها را و عصاها را انداختند موسی بآنها گفت آنچه شما از سحر آورده‌اید همانا خدا بزودی آنرا باطل میگرداند زیرا که خدا عمل مفسدین را اصلاح نمیگرداند [۸۱]

و خدا حق را بکلمات خودش محقق و ثابت میگرداند اگر چه گنهکاران راضی نباشند [۸۲]

و بموسی ایمان نیاوردند مگر جوانهائی از قوم خود موسی (یعنی بنی اسرائیل) آنهم با ترس آنها از فرعون و گروه خودشان از بنی اسرائیل که آنها را بفتنه و عذاب بیندازند، و همانا فرعون در زمین علوّ نمود و (درستکاری) اسراف مینمود [۸۳]

موسی گفت ای قوم اگر بخدا ایمان آورده‌اید بر او توکل کنید اگر بوده باشید تسلیم شدگان [۸۴]

مؤمنین گفتند بر خدا توکل نمودیم پس از آن گفتند ای پروردگار ما ما را دست خوش و فتنه جماعت ستمکاران قرار مده [۸۵]

و ما را بمهربانی و بخشایش خودت از گروه کافرین خلاصی ده [۸۶]

.

صفحه : ۱۹۳

(توضیح آیات)

ثُمَّ بَعَثنا مِن بَعدِهِ رُسُلًا إِلی قَومِهِم فَجاؤُهُم بِالبَیِّناتِ فَما کانُوا لِیُؤمِنُوا بِما کَذَّبُوا بِهِ مِن قَبلُ خدای تعالی برسولش خبر میدهد که پس از نوح [ع] پیمبرانی فرستادیم بسوی قوم آنها هر پیمبری را برای جماعتی فرستادیم هود را بقوم عاد و صالح را بقوم ثمود و ابراهیم را باهل بابل و شعیب را باصحاب ایکه و اهل مدین، و هر یک از اینکه رسولان با معجزات و بیناتی واضح که مصدق مدعای آنها باشد آمدند بر قومشان و هیچ یک از اینکه امم بپیمبران ایمان نیاوردند بآنچه پیشینیان بآن تکذیب کرده بودند یعنی لاحقین مثل سابقین آنها کفر ورزیدند و ایمان نیاوردند.

کَذلِکَ نَطبَعُ عَلی قُلُوبِ المُعتَدِینَ اینکه چنین که ما مهر بر قلوب امم گذشته‌گان نهاده بودیم همین طور مهر بر دل بعدیهای آنان نیز میگذاریم، از اینکه آیه توهم نشود که ابتداء و در ازل خدای متعال بدل کافرین مهر زده و قلب آنها را بسته گردانیده اینکه است که نور ایمان در دل و جان آنها نفوذ نمیکند وقتی خدا در ازل دل آنها را بسته گردانیده چگونه توانند ایمان آورند پس تقصیر آنها چیست! شاید آیه اشاره باین باشد که چون خداوند در ازل میدانسته که اینها از روی اختیار و پس از فهمیدگی ایمان نمیآورند فرموده ما بر قلب آنها مهر میزنیم و دل آنها را پس از جحود و انکار حق بسته میگردانیم که انکار و عناد آنها با اهل حق و سفراء الهی چنین ایجاب نمود که ما دل آنها را از اشراق نور معرفت ببندیم چنانچه از آیه بعد اینکه مطلب واضح میشود که فرموده:

صفحه : ۱۹۴

ثُمَّ بَعَثنا مِن بَعدِهِم مُوسی وَ هارُونَ إِلی فِرعَونَ وَ مَلَائِهِ بِآیاتِنا فَاستَکبَرُوا وَ کانُوا قَوماً مُجرِمِینَ پس از آن پیمبران موسی پسر عمران و برادر او هارون را با معجزات بسیار فرستادیم بسوی فرعون پسر ولید بن مصعب یا قابوس که پادشاه آن زمان بود و اشراف قوم فرعون چون موسی ع با معجزه‌های بسیار بر فرعون مبعوث گردید و آنها تکبر و گردن کشی کردند پس از آنکه حقانیّت موسی و هارون بر آنها ثابت گردیده بود انکار نمودند و آنها جماعت گنهکاران بودند.

فَلَمّا جاءَهُمُ الحَقُّ مِن عِندِنا قالُوا إِنَّ هذا لَسِحرٌ مُبِینٌ پس چون بر جماعت فرعون و فرعونیان سخن حق آمد گفتند اینکه سحر آشکار است، اشاره به اینکه که پس از آنکه بر آنها حقیقت و حقانیّت موسی معلوم شد که از جانب حق تعالی است و ثابت و محقق گردید گفتند اینکه سحری است هویدا قالَ مُوسی أَ تَقُولُونَ لِلحَقِّ لَمّا جاءَکُم أَ سِحرٌ هذا وَ لا یُفلِحُ السّاحِرُونَ همزه استفهام انکاری است و مقول قول موسی است که بآن جماعت فرعونیان گفته آیا شما پس از آنکه حق برایتان ثابت گردیده میگوئید آیا اینکه سحر است و آنها را ارشاد بعقلشان نموده که شما بعقلتان رجوع کنید و بدانید که هیچوقت ساحر رستگار نخواهد گردید زیرا که عمل سحر باطل است و باطل در مقابل حق عرض اندام نخواهد نمود.

قالُوا أَ جِئتَنا لِتَلفِتَنا عَمّا وَجَدنا عَلَیهِ آباءَنا وَ تَکُونَ لَکُمَا الکِبرِیاءُ فِی الأَرضِ وَ ما نَحنُ لَکُما بِمُؤمِنِینَ الخ فرعونیان بموسی گفتند آیا تو آمده‌ئی که ما را از دین آباء و اجدادمان بیرون ببری و شما دو نفر بر ما بزرگی و کبریائی و سیادت نمائید و ما بشما ایمان نخواهیم آورد.

شاید جماعت فرعونیان چون فراعنه مصر را میدیدند که مردم را ببندگی میگرفتند و دعوی الوهیت مینمودند اینکه بود که گمان میکردند موسی و هارون نیز چنین ادعائی

صفحه : ۱۹۵

دارند و میخواهند بر آنها ریاست نمایند اینکه بود که گفتند ما بشما ایمان نداریم و چون در آن زمان ساحرین زیاد بودند کار عصا و ید بیضاء را حمل بسحر نمودند و فرعون گفت در اطراف عالم ساحرین را جمع‌آوری نمائید وقتی ساحرین آمدند در مقام معارضه موسی ع بآنها گفت آنچه را که از سحر آماده کرده‌اید بیندازید وقتی سحره آن ریسمانها و عصاها و آنچه را که بتخیل مردمیکه حاضر بودند عجیب مینمود انداختند موسی بآنان گفت آنچه را که شما از روی سحر بنظر آورده‌اید همانا خدا بزودی آنرا باطل میگرداند.

إِنَّ اللّهَ لا یُصلِحُ عَمَلَ المُفسِدِینَ بدرستیکه خداوند عمل تباهکاران را اصلاح نمیگرداند معلوم است کسانی که از کثرت معاصی خود را از قابلیت اصلاح شدن انداخته‌اند دیگر آنان هر چه بکنند رو بفساد میروند نه باصلاح زیرا چنین کسانی قلب خود را کدر نموده و نفس بهیمی بر آنها غالب گردیده اینکه است که آنچه از آنها بروز مینماید فساد است نه اصلاح.

وَ یُحِقُّ اللّهُ الحَقَّ بِکَلِماتِهِ وَ لَو کَرِهَ المُجرِمُونَ (کلمات) خدا اعم است از افعال و ایجاد ممکنات و خلقت آنها قوله تعالی (قُل لَو کانَ البَحرُ مِداداً لِکَلِماتِ رَبِّی) سوره کهف آیه ۱۰۹، و گفتار او که بطور وحی یا بطور دیگر از اوامر و نواهی و دستوراتی که بملائکه و رسولان خود ابلاغ فرموده و احکام و وعد و وعید که بتوسط آنها بمردم اعلام کرده از کلمات تدوینی و تشریعی زیرا که حق مقابل باطل است و میتوان گفت که خداوند جمع کرده بین نفی و اثبات که اعمال فساد کاران باطل است و گفتار حق تعالی محقق و ثابت گویا فرموده (لیحق اللّه الحق و یبطل الباطل) (و لو کره المبطلون) اگر چه برای تباهکاران چنین مطلبی ناگوار است که مایلند کلمات باطل خود را بجای حق بنشانند.

صفحه : ۱۹۶

فَما آمَنَ لِمُوسی إِلّا ذُرِّیَّةٌ مِن قَومِهِ عَلی خَوفٍ مِن فِرعَونَ وَ مَلَائِهِم الخ در ابتداء دعوت موسی ع ایمان نیاوردند باو مگر اولادانی از اولادان قومش یعنی بنی اسرائیل با ترس از فرعون و ترس از پدرانشان و خویشانشان و ترس آنها از اقتدار و استیلاء و کثرت قشون او بود زیرا که در آنوقت فرعون در زمین علوّ و سرکشی بسیار کرده بود و آنها ذراری یعقوب ع بودند یعنی نبیره‌ها و اولادان اولادان آنها که بنی اسرائیلشان مینامیدند و گویند بنی اسرائیلیان در آنوقت سیصد هزار نفر بودند که با اینکه از فرعون و فرعونیان میترسیدند که آنها را اذیت کنند آنها بموسی ایمان آوردند و گویند وقتی یعقوب [ع] با اولادان داخل مصر گردیدند هفتاد و دو نفر بودند، و راجع به اینکه که مقصود از ذریه چه کسانی بودند از مفسرین در اینکه مورد گفتار دیگری نقل شده لکن اینکه معنائی که گفته شد ظاهرتر و متبادر بذهن است.

وَ قالَ مُوسی یا قَومِ إِن کُنتُم آمَنتُم بِاللّهِ فَعَلَیهِ تَوَکَّلُوا إِن کُنتُم مُسلِمِینَ الخ حاصل آنکه پس از اینکه بنی اسرائیلیان ایمان آوردند با اینکه از فرعون و پدران خود میترسیدند موسی بآنها گفت ای جماعت اگر شما واقعا بخدا ایمان آورده‌اید (فعلیه توکلوا) علی را در مورد استیلاء و علوّ می‌آورند، شاید اشاره باین است که لازمه ایمان بخدا ایمان بعلو و استیلاء و قاهریت او است وقتی شما چنین دانستید که حق تعالی غالب و قاهر است نباید از فرعون یا غیر او بترسید بلکه بایستی اتکاء و اعتماد شما بخدا باشد اگر شما از تسلیم شدگان باشید، گویا فرموده بدانید که خدا شما را یاری مینماید و دشمن شما را هلاک میگرداند پس از سخن موسی که بر خدا توکل کنید بنی اسرائیلیان و مؤمنین آنهائیکه با او بودند گفتند ما توکل بخدا نمودیم پس دعاء کردند گفتند ای پروردگار ما ما را لگدکوب قوم ظالمین قرار مده، ما را برحمت خودت از گروه ناگرویدگان نجات بده.

اینکه آیات تذکر و اندرز است برای مؤمنین که بدانند اگر توکل و اتکاء

صفحه : ۱۹۷

و اعتماد آنها بخدا باشد و از سر ایمان تسلیم باوامر و نواهی حق تعالی گردند خدای تعالی در همه حال آنها را یاری و کمک میکند و بر همه اهل عالم سیادت و برتری پیدا مینماید همان طوری که بما خبر داده (وَ أَنتُمُ الأَعلَونَ إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ) سوره آل عمران آیه ۱۳۳، البته وعده خدا صدق است معلوم میشود زبونی ما و سیادت دیگران در اثر اینکه است که آن شرطی که در آیه قید نموده (إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ) در ما فقط شاید اسمی باقی مانده و حقیقت ندارد.

صفحه : ۱۹۸

[سوره یونس (۱۰): آیات ۸۷ تا ۹۴]

اشاره

وَ أَوحَینا إِلی مُوسی وَ أَخِیهِ أَن تَبَوَّءا لِقَومِکُما بِمِصرَ بُیُوتاً وَ اجعَلُوا بُیُوتَکُم قِبلَةً وَ أَقِیمُوا الصَّلاةَ وَ بَشِّرِ المُؤمِنِینَ (۸۷) وَ قالَ مُوسی رَبَّنا إِنَّکَ آتَیتَ فِرعَونَ وَ مَلَأَهُ زِینَةً وَ أَموالاً فِی الحَیاةِ الدُّنیا رَبَّنا لِیُضِلُّوا عَن سَبِیلِکَ رَبَّنَا اطمِس عَلی أَموالِهِم وَ اشدُد عَلی قُلُوبِهِم فَلا یُؤمِنُوا حَتّی یَرَوُا العَذابَ الأَلِیمَ (۸۸) قالَ قَد أُجِیبَت دَعوَتُکُما فَاستَقِیما وَ لا تَتَّبِعانِّ سَبِیلَ الَّذِینَ لا یَعلَمُونَ (۸۹) وَ جاوَزنا بِبَنِی إِسرائِیلَ البَحرَ فَأَتبَعَهُم فِرعَونُ وَ جُنُودُهُ بَغیاً وَ عَدواً حَتّی إِذا أَدرَکَهُ الغَرَقُ قالَ آمَنتُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلاَّ الَّذِی آمَنَت بِهِ بَنُوا إِسرائِیلَ وَ أَنَا مِنَ المُسلِمِینَ (۹۰) آلآنَ وَ قَد عَصَیتَ قَبلُ وَ کُنتَ مِنَ المُفسِدِینَ (۹۱)
فَالیَومَ نُنَجِّیکَ بِبَدَنِکَ لِتَکُونَ لِمَن خَلفَکَ آیَةً وَ إِنَّ کَثِیراً مِنَ النّاسِ عَن آیاتِنا لَغافِلُونَ (۹۲) وَ لَقَد بَوَّأنا بَنِی إِسرائِیلَ مُبَوَّأَ صِدقٍ وَ رَزَقناهُم مِنَ الطَّیِّباتِ فَمَا اختَلَفُوا حَتّی جاءَهُمُ العِلمُ إِنَّ رَبَّکَ یَقضِی بَینَهُم یَومَ القِیامَةِ فِیما کانُوا فِیهِ یَختَلِفُونَ (۹۳) فَإِن کُنتَ فِی شَکٍّ مِمّا أَنزَلنا إِلَیکَ فَسئَلِ الَّذِینَ یَقرَؤُنَ الکِتابَ مِن قَبلِکَ لَقَد جاءَکَ الحَقُّ مِن رَبِّکَ فَلا تَکُونَنَّ مِنَ المُمتَرِینَ (۹۴)

صفحه : ۱۹۹

[ترجمه]

ما بموسی و برادرش وحی نمودیم که شما برای پیروانتان بمصر منزل بگیرید و خانه‌های خود را مسجد قرار دهید و نماز را بپای دارید و بمؤمنین مژده دهید [۸۷]
و موسی گفت ای پروردگار ما همانا تو بفرعون و تابعین او در حیات دنیا مال و زینت عطاء نمودی تا اینکه مردم را از راه تو گمراه گردانند ای پروردگار ما اموال آنها را نابود گردان و دلهایشان را سخت نما پس ایمان نمیآورند تا اینکه عذاب دردناک را ببینند [۸۸]
خدای تعالی فرمود همانا دعای شما اجابت گردید پس شما (در ارشاد بحق) استقامت نمائید و البته پیروی ننمائید راه کسانی را که علم و دانش ندارند [۸۹]
و ما بنی اسرائیل را از دریا گذرانیدیم و فرعون و سپاهیانش بظلم و تعدی در عقب بنی اسرائیل آمدند تا وقتی که فرعون خواست برود نیل غرق شود گفت ایمان آوردم که نیست خدائی مگر آنکسی که بنی اسرائیل باو ایمان آوردند و من از جمله تسلیم

شدگانم [۹۰]

جبرئیل باو گفت الآن که موقع هلاکت رسیده ایمان میآوری در حالیکه تو پیش از اینکه نافرمانی کردی و از جمله گمراه کنندگان بودی [۹۱]

و امروز بدن تو را نجات میدهیم یعنی آنرا از آب بیرون میاندازیم تا اینکه برای کسانیکه پس از تو میآیند آیت و نشانه باشی و بتو عبرت گیرند و همانا بیشتر مردم از آیات و نشانه‌های قدرت ما غافلند [۹۲]

و ما بنی اسرائیل را بجای صدق و صفا مسکن دادیم و روزی آنها را از طیبات قرار دادیم و آنان در امر دین خدا و با آمدن رسول خاتم [ص] اختلاف نکردند تا وقتی که بر آنها علم تورات آمد بحقیقت پروردگار تو در روز قیامت بین آنها حکم میکند در آنچه در آن اختلاف نمودند [۹۳]

ای رسول اگر تو در آنچه بر تو نازل کرده‌ایم در شک‌ّ میباشی سؤال کن از آنکسانیکه کتاب پیشینیان را قرائت کرده‌اند محققا از طرف پروردگارت خبر راست و درست آمد که تو از شک‌ّ کننده‌گان نبوده باشی [۹۴]

(اینکه خطاب ظاهرا بپیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است لکن مقصود امت میباشند).

صفحه : ۲۰۰

(توضیح آیات)

وَ أَوحَینا إِلی مُوسی وَ أَخِیهِ أَن تَبَوَّءا لِقَومِکُما بِمِصرَ بُیُوتاً وَ اجعَلُوا بُیُوتَکُم قِبلَةً وَ أَقِیمُوا الصَّلاةَ وَ بَشِّرِ المُؤمِنِینَ خدای تعالی برای پیمبرش حکایت میکند که ما بموسی و برادرش هارون (علیهما السّلام) وحی کردیم که در مصر خانه بسازند برای قومشان (بوأت المنزل و بوأته) یعنی برای خود و قوم خود در مصر منزل بگیرند که بآنها امر میشود منزل بگیرند و منزلهای خودتان را مسجد قرار دهید، از بعضی از مفسرین نقل شده که گفته‌اند چون بنی اسرائیل قبلا مأمور بودند که فقط در مسجد نماز بخوانند وقتی فرعون بر آنها مسلط گردید مسجدهای آنها را خراب نمود اکنون رخصت یافتند که در خانه‌های خود نماز بخوانند و در خانه‌ها مسجد قرار بدهند.

[اینکه قول إبن عباس است] و از بسیاری از مفسرین است که مأمور شدند در خانه رو بکعبه نماز کنند.

و بعضی از مفسرین مثل سعید بن جبیر و بسیار دیگر گفته‌اند (وَ اجعَلُوا بُیُوتَکُم قِبلَةً) یعنی خانه‌های خود را مقابل هم قرار دهید و مواظب نماز خود باشید (و بشر المؤمنین) ظاهرا امر بموسی ع است که بآنهائیکه ایمان آورده‌اند مژده بده و میتوان گفت اینکه امر بپیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که ای رسول بمؤمنین مژده و بشارت بده.

از بعض عرفاء است که گفته آیه اشاره باین است که سالکین الی اللّه سزاوار نیست که در عالم نفس سفلیه منزل بگیرند بلکه باید در مصر عالم روحانیه مقامات عالی برای خود مهیا نمایند (و لیقیموا الصلوة) یعنی در مقامات روحانیه در عالم بسوی نزدیکیها و عالم موصلات ربانیه منزل بگیرند زیرا که سیر ممکنات متناهی و ذوق آنها منقطع است، اما سیر بسوی واجب و چشیدن لذات آن در دنیا و آخرت دائمی و لذت جان است و ذوق رجال بانواع کرامات مقابل نیست با محبّت اهل

صفحه : ۲۰۱

لقاء عند اللّه و اگر تألم باشد آن الم نیست و اگر تألم باشد برای اهل ذوق آن است که می‌بینند مراتب اهل فناء را که فوق آنها میباشند و امّا کسیکه باقی باشد در وصل دیگر برای او تألم نیست.

[پایان] وَ قالَ مُوسی رَبَّنا إِنَّکَ آتَیتَ فِرعَونَ وَ مَلَأَهُ زِینَهً وَ أَموالًا فِی الحَیاهِ الدُّنیا رَبَّنا لِیُضِلُّوا عَن سَبِیلِکَ الخ موسی در مقام مناجات عرض میکند خدایا تو بفرعون و گروهان او بقدری زینت و اسباب تجمل و مال و لباسهای فاخر و منزلهای عالی عطاء نمودی تا اینکه از راه تو مردم را گمراه کردند، لام (لیضلوا) میشود بمعنی غرض باشد و میشود بمعنی غایت و در اینجا اگر بمعنی غرض باشد معنی آیه چنین میشود که زینت دنیا باینها دادی برای اینکه گمراه گردند، و اینکه وجه اگر چه چنانچه اشاعره خواسته‌اند باین آیه جبر را اثبات نمایند لکن در ردّ قول آنها میتوان گفت وقتی آنها باختیار از روی کبر و عناد مخالفت رسول خدای تعالی را کردند مجازاتا زینت دنیا را برای آنان زیاد میکند تا اینکه در آخرت ببدترین عذاب گرفتار گردند بنا بر اینکه معنی باز جبر نیست بلکه کبر آنها است که باعث عذاب آنها میگردد چنانچه نظائرش در کلام اللّه بسیار است.

لکن بهتر اینکه است که همان طوری که بسیاری از مفسرین آیه را توجیه نموده‌اند گفته شود لام (لیضلوا) لام غایت است چنانچه نظائر آن هم در قرآن و هم در گفتار عرفی بسیار است مثل اینکه گفته میشود (جئتک لتکرمنی) آمدم نزد تو که مرا گرامی داری.

رَبَّنَا اطمِس عَلی أَموالِهِم وَ اشدُد عَلی قُلُوبِهِم فَلا یُؤمِنُوا حَتّی یَرَوُا العَذابَ الأَلِیمَ وقتی فرعونیان بموسی و بنی اسرائیل ظلم و اذیت را بمنتهی درجه رسانیدند موسی ع در باره آنها نفرین نمود و گفت خدایا (اطمس) طمن بردن اثر چیزی را گویند و کاریز آب که انباشته شود آنرا (مطموس) نامند و در اینجا برای مبالغه گوید چنان مال و زینت را مسخ گردان که دیگر اثری بر آن مترتب نشود

صفحه : ۲۰۲

و قلب آنها را سد و سخت گردان و اینان ایمان نمیآورند تا وقتی که ببینند عذاب الیم را و آن موقعی است که در رود نیل غرق میگردند.

قالَ قَد أُجِیبَت دَعوَتُکُما فَاستَقِیما وَ لا تَتَّبِعانِّ سَبِیلَ الَّذِینَ لا یَعلَمُونَ دعای موسی و هارون [ع] بهدف اجابت رسید و بموسی خطاب شد ای موسی دعای تو و برادرت را اجابت نمودیم و شما دو نفر ثابت باشید بر آنچه مأمورید از دعوت مردم بایمان و پیروی نکنید طریقه آن کسانی را که ایمان ندارند و تعجیل در عذاب آنها نکنید که هر کاری مرهون بوقت مقدر او است، و در حدیث است از حضرت صادق ع که بعد از چهل سال نفرین اینکه دو پیغمبر مستجاب گردید وَ جاوَزنا بِبَنِی إِسرائِیلَ البَحرَ فَأَتبَعَهُم فِرعَونُ وَ جُنُودُهُ بَغیاً وَ عَدواً در اینکه آیه خدای تعالی خبر میدهد بچگونگی نجات موسی و بنی اسرائیل و هلاک گردانیدن فرعون و تابعین که بنی اسرائیل را از دریا بسلامت گذرانیدیم و چون آنها بسلامت گذر نمودند فرعون و قشون او بگمان اینکه میتوانند مثل بنی اسرائیل از دریا بگذرند آنها در عقب بنی اسرائیل وارد دریا گردیدند.

تاریخ نویسان راجع بداستان قبطیان و بنی اسرائیلیان حکایات مختلفی نقل کرده‌اند از جمله آنها اینکه گویند موسی [ع] ببنی اسرائیلیان گفت زر و زیور قبطیان را از آنان عاریه نمائید و پس از آنکه از آنها گرفتند در همان شب از شهر بیرون رفتند و خداوند آن شب را دراز گردانید و خواب را بر قبطیان غالب گردانید تا موسی بنی اسرائیل را در همان شب بیرون برد و آنها ششصد و بیست هزار مرد بودند و گویند هفتاد ساله و بیست ساله در عدد آنها نبود، و نیز گفته‌اند هیچ خانه‌ئی از خانه‌های قبطیان نبود مگر اینکه یک بچه یا دو بچه از آنها مرده بود و آنها مشغول به عزداری و دفن بچه‌ها شدند اینکه بود آنروزی که شبش بنی اسرائیلیان از شهر بیرون رفتند قبطیان خبر دار نشدند روز بعد فهمیدند موسی و بنی اسرائیلیان از شهر رفته‌اند بفرعون خبر دادند فرعون در غضب شد همگی لشگر خود را جمع نمود و با سیصد و دو هزار لشگر در پی آنها روان

صفحه : ۲۰۳

شدند، از محمّد بن کعب نقل شده که شعار فرعون اینکه بود که جامه سیاه میپوشید و لشگر او همه با جامه سیاه و اسبهای سیاه از

عقب موسی و بنی اسرائیل روان شدند آنوقت موسی [ع] با بنی اسرائیل نزدیک دریای قلزم رسیده بودند وقتی بنی اسرائیل لشگر فرعون را دیدند که هر یک بر اسب تازی نشسته و کلاه خودی بر سر نهاده و حربه‌ئی بدست دارند متوحش گردیدند و گفتند ای موسی چه چاره کنیم از جلو دریا و از عقب لشگر بیشمار اگر جلو رویم غرق خواهیم گردید و اگر از عقب برگردیم یا توقف نمائیم کشته خواهیم گردید موسی [ع] گفت (كَلّا إِنَّ مَعِي رَبِّي سَيَهدِينِ) سوره شعراء آیه ۶۲، آنوقت خداوند بموسی وحی نمود که عصا را بدریا بزن وقتی موسی عصا را بدریا زد دوازده راه خشک در دریا بعدد اسباط بنی اسرائیل پدید گردید هر سبطی براهی عبور نمودند وقتی میرفتند با خود گفتند خبر از عموزاده‌های خود نداریم خداوند فرمان داد تا آبهای دریا طاق طاق گردید که آنها یکدیگر را مشاهده بنمایند.

چون لشگر فرعون بلب دریا رسیدند فرعون وقتی اینکه طور دید ترسید و فهمید که آن از آیات خدا است لشگر گفتند ما نیز بدریا رویم فرعون جرئت ننمود پیش برود چنین گفته‌اند که جبرئیل بر مادیانی نشسته در پیش اسب فرعون راند اسب فرعون سرکشی کرد و هر قدر فرعون جلو اسب را گرفت فائده نبخشید و در عقب مادیان در دریا رفت همه بیکبار در عقب او داخل دریا شدند بحکم حق تعالی آبها سر بهم آورد و تمام غرق گردیدند.

و بعضی از مفسرین گفته‌اند روزی جبرئیل بصورت مردی بدیوان مظالم فرعون آمد و گفت من از راه دور آمده‌ام و مسئله‌ئی خواهم از تو استفتاء کنم و صورت فتوا را بفرعون داد فرعون مطالعه نمود مضمون آن چنین بود که حکم امیر چیست در باره بنده‌ئی که در میان مال و نعمت مولای خود نشو و نما نموده و از سائر ممالیک ممتاز گردیده پس از آن کفران نعمت نموده و ادعای سلطنت و آقائی نماید و فرمان مولای خود را نبرد فرعون بدست خود زیر استفتاء نوشت که یقول ابو العباس ولید بن مصعب پاداش بنده‌ئی که بر سید خودش خروج

صفحه : ۲۰۴

کند و بنعمت او کفران ورزد اینکه است که در دریا غرق گردد جبرئیل آن خط را گرفت و از منزل او بیرون رفت.

حَتّي إِذا أَدرَكَهُ الغَرَقُ قالَ آمَنتُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلّا الَّذِي آمَنَت بِهِ بَنُو إِسرائِيلَ وَ أَنَا مِنَ المُسلِمِينَ، آلآنَ وَ قَد عَصَيتَ قَبلُ وَ كُنتَ مِنَ المُفسِدِينَ وقتی فرعون بدریا غرق گردید و نزدیک بهلاکت رسید کلمه توحید بر زبان جاری گردانید و گفت ایمان آوردم بآنکسی که بنی اسرائیل بوی ایمان آوردند خطاب سخط آمیز رسید الآن که موقع هلاکت تو است ایمان میآوری و قبلا نافرمان و از مفسدین و تباه‌کاران بودی.

علی بن ابراهیم بن هاشم بسند خود از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین نقل میکند که گفته از حین غرق شدن فرعون هر وقت جبرئیل نزد رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میآمد اندوهگین و غمناک بود اینکه طور بود تا وقتی که اینکه آیه را بر پیمبر آورد مسرور و خندان بود حضرت از سبب خوشحالی او پرسید گفت وقتی فرعون غرق گردید و گفت (آمَنتُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلّا الَّذِي آمَنَت بِهِ بَنُو إِسرائِيلَ) من پاره گل سیاه بدهن او زدم و گفتم (آلآنَ وَ قَد عَصَيتَ قَبلُ وَ كُنتَ مِنَ المُفسِدِينَ) و پس از آن خائف گردیدم که مبادا مرضی الهی نبوده باشد و رحمت الهی او را دریافته باشد و پیوسته در اینکه اندوه بودم تا آنکه مأمور گردیدم که برسانم بتو آنچه را که بفرعون گفته بودم. [منهج] فَاليَومَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ لِمَن خَلفَكَ آيَةً وَ إِنَّ كَثِيراً مِنَ النّاسِ عَن آياتِنا لَغافِلُونَ ظاهرا خطاب بفرعون حین غرق شدنش میرسد و گویا فرموده که ایمان تو امروز و الان دیگر فائده بخش نیست زیرا که روح تو فاسد گردیده دیگر ایمان در آن نفوذ نمیکند موقع مجازات رسیده لکن بدن تو را نجات میدهیم یعنی بدن تو را نگاه داریم تا اینکه برای دیگران درس عبرت باشی همانا بسیاری از مردم از آیات ما غافلند.

صفحه : ۲۰۵

وَ لَقَد بَوَّأنا بَنِی إِسرائِیلَ مُبَوَّأَ صِدقٍ وَ رَزَقناهُم مِنَ الطَّیِّباتِ فَمَا اختَلَفُوا حَتّی جاءَهُمُ العِلمُ الـخ مقصود از جای صدق بیت المقدس و سایر ولایات شام و یا مصر و یا زمین اردن و فلسطین که زمین بیت المقدس بود میباشد.

در مقام امتنان بر بنی اسرائیل بپیمبرش خبر میدهد که پس از غرق گردیدن فرعون و تابعین او ما منزل و جائی که لایق و شایسته راستی و صدق باشد نظر بوعده‌ای که بآنها داده شده بود عطاء نمودیم و اطعمه‌های پاکیزه بآنان روزی دادیم و آنها با هم در امر دین اختلاف نداشتند تا وقتی که بتورات عالم گردیدند و در تأویل و تفسیر آن اختلاف کردند و احکام تورات را تحریف و تغییر دادند و شعبه شعبه شدند.

و بقول بعضی مقصود از (جاءَهُمُ العِلمُ) آنوقتی بود که بصفات احمدی [ص] و اوصاف محمدی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم واقف شدند و بتغییر و تحریف تورات مشغول گردیدند و بقول دیگر مقصود از علم قرآنست که چون عالم بقرآن گردیدند بعضی مؤمن و بعضی کافر شدند و خداوند در روز قیامت بین آنها حکم مینماید.

فَإِن کُنتَ فِی شَکٍّ مِمّا أَنزَلنا إِلَیکَ فَسئَلِ الَّذِینَ یَقرَؤُنَ الکِتابَ مِن قَبلِکَ لَقَد جاءَکَ الحَقُّ مِن رَبِّکَ فَلا تَکُونَنَّ مِنَ المُمتَرِینَ خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و مقصود امت میباشند که هرگاه از آنچه از داستانها و حکایات پیمبران گذشته که بر تو نازل کرده‌ایم در شک میباشید سؤال کنید از کسانیکه کتاب را قرائت میکنند و مطالعه مینمایند و مقصود از کتاب شاید تورات و انجیل و باقی کتب آسمانی باشد که پیش از تو نازل گردیده، و شاید مقصود از کتاب کتب تواریخ و قصص انبیاء و غیر آنها باشد تا اینکه همانا دانسته شود که آنچه را که بر آنها میخوانی آن از جانب پروردگار تو آمده و تماما صدق و حق است و خلافی در آن نیست.

صفحه : ۲۰۶

[سوره يونس (١٠): آيات ٩٥ تا ١٠٣]

اشاره

وَ لا تَکُونَنَّ مِنَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِ اللّهِ فَتَکُونَ مِنَ الخاسِرِینَ (۹۵) إِنَّ الَّذِینَ حَقَّت عَلَیهِم کَلِمَتُ رَبِّکَ لا یُؤمِنُونَ (۹۶) وَ لَو جاءَتهُم کُلُّ آیَةٍ حَتّی یَرَوُا العَذابَ الأَلِیمَ (۹۷) فَلَو لا کانَت قَریَةٌ آمَنَت فَنَفَعَها إِیمانُها إِلاّ قَومَ یُونُسَ لَمّا آمَنُوا کَشَفنا عَنهُم عَذابَ الخِزیِ فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ مَتَّعناهُم إِلی حِینٍ (۹۸) وَ لَو شاءَ رَبُّکَ لَآمَنَ مَن فِی الأَرضِ کُلُّهُم جَمِیعاً أَ فَأَنتَ تُکرِهُ النّاسَ حَتّی یَکُونُوا مُؤمِنِینَ (۹۹) وَ ما کانَ لِنَفسٍ أَن تُؤمِنَ إِلاّ بِإِذنِ اللّهِ وَ یَجعَلُ الرِّجسَ عَلَی الَّذِینَ لا یَعقِلُونَ (۱۰۰) قُلِ انظُرُوا ما ذا فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما تُغنِی الآیاتُ وَ النُّذُرُ عَن قَومٍ لا یُؤمِنُونَ (۱۰۱) فَهَل یَنتَظِرُونَ إِلاّ مِثلَ أَیّامِ الَّذِینَ خَلَوا مِن قَبلِهِم قُل فَانتَظِرُوا إِنِّی مَعَکُم مِنَ المُنتَظِرِینَ (۱۰۲) ثُمَّ نُنَجِّی رُسُلَنا وَ الَّذِینَ آمَنُوا کَذلِکَ حَقًّا عَلَینا نُنجِ المُؤمِنِینَ (۱۰۳)

صفحه : ۲۰۷

[ترجمه]

نبوده باش از آن کسانیکه بآیات خدا تکذیب میکردند پس بوده باشی از زیانکاران [۹۵]

همانا آنهائیکه قول پروردگار تو بر آنها محقق گردیده ایمان نمیآورند [۹۶]

اگر چه هر معجزه‌ئی بر آنها بیاید تا وقتی که عذاب دردناك را ببینند [۹۷]

چرا نبودند هر قریه‌ئی که پیش از نزول عذاب ایمان آوردند و ایمانشان بآنها نفع دهد مگر قوم یونس که وقتی ایمان آوردند عذاب ذلت و خواری دنیا را از آنها برداشتیم و تا زمانی آنان را متمتع گردانیدیم [۹۸]

اگر پروردگار تو خواسته بود هر که در زمین است تمام آنها ایمان میآوردند آیا تو مردم را اکراه میکنی تا اینکه مؤمن گردند [۹۹]

و برای کسی نمیباشد اینکه ایمان آورد مگر باذن خدا و رجس و پلیدی را قرار میدهد بر آنکسانیکه تعقل نمیکنند [۱۰۰]

(ای محمّـد صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بگو نظر کنیـد در آسـمانها و زمین که چه چیزها است از آثار قـدرت خدا و دیدن آیات و انذار پیمبران عذاب خدا را دفع نمیگرداند از جماعتی که ایمان نمیآورند [۱۰۱]

آیا شـما کفار منتظرید مگر مثل روزهای (عذابی) که بر پیشینیان گذشته بر شما برسد بگو شما منتظر چنین روزی باشید بحقیقت من هم با شما از منتظرین میباشم [۱۰۲]

پس ما نجات میدهیم پیغمبران و آنکسانی را که ایمان آوردند اینکه چنین نجات دادن مؤمنین بر ما حق است [۱۰۳]

.

صفحه : ۲۰۸

(توضیح آیات)

وَ لا تَکُونَنَّ مِنَ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِ اللّهِ فَتَکُونَ مِنَ الخاسِرِینَ (وَ لا تَکُونَنَّ) عطف است به (فَلا تَکُونَنَّ مِنَ المُمتَرِینَ) در آیه قبل و اشاره باین است که بقـدری حجیت قرآن ظاهر و هویـدا است که اصـلا در معرض شكّ و ریبی واقع نخواهد گردید و با اینکه خدا میـدانست که رسولش هیچوقت تکـذیب آیات خـدا را نمیکنـد و نخواهـد کرد و محتاج باین نیست که آنچه بر او نازل گردیـده از علماء یهود و نصاری بپرسـید و ببیند که مطابق است با تورات و انجیل و باقی کتب آسـمانی و اینکه فرموده تو از ممترین نباش و در اینکه آیه بالا بنهی صـریح که مؤکـد گردانیـده بنون تأکیـد ثقیلهٔ که تو از آنکسان که آیات ما را تکـذیب کردنـد نبوده باش برای تثبیت و تأکیـد و مؤکّـد گردانیـدن آیـات الهی است که برسولش خطـاب فرموده که مبـادا تو از آنکسـانی باشـی که آیات خـدا را تکذیب نمودند که اگر چنین باشی از زیانکاران و کسانی که عمر خود را بیهوده تلف نموده‌اند میباشی.

و ظـاهرا آیـات اگر چه خطـاب برسول است لکن مقصود امت میباشـند و از باب مثال معروف است که گوینـد (بـدر میزنم دیوار تو بشنو).

إِنَّ الَّذِینَ حَقَّت عَلَیهِم کَلِمَتُ رَبِّكَ لا یُؤمِنُونَ ظاهرا نـتیجه آیـات جلو است و علت نهی است و نظر بنظم آیه و سـیاق آیـات چنین میشود که ای رسول تو از جمله تکـذیب کننـده‌گان آیات الهی مباش زیرا که آنان ایمان نمیآورند و آنها از زیانکاران میباشـند زیرا که کلمه عذاب بر آنها محقق گردیده و هر آیه و معجزه‌ئی که بر آنها بیاید ایمان نخواهند آورد تا وقتی که عذاب را معاینه بینند.

صفحه : ۲۰۹

فَلَو لا کانَت قَریَةٌ آمَنَت فَنَفَعَها إِیمانُها إِلّا قَومَ یُونُسَ لَمّا آمَنُوا کَشَفنا عَنهُم عَذابَ الخِزیِ فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ مَتَّعناهُم إِلی حِینٍ چرا اهل دهی از دهها نبودنـد (که قبل از نزول عـذاب) ایمـان آرنـد مگر قوم یونس که هنگام نزول عـذاب ایمان آوردنـد و از آنها عـذاب رسوائی را برداشتیم و در حیات دنیا آنها را متمتع گردانیدیم تا هنگام رسیدن اجل آنها.

داستان حضرت یونس ع آنطوریکه در تواریخ نوشته‌اند و مفسرین نقل کرده‌اند چنین است:
بعضی از مفسرین از سعید بن جبیر و سدی و غیر اینها روایت کرده‌اند که حق تعالی یونس را باهل نینوا از زمین موصل فرستاد او آنان را مدتی بیکتا پرستی دعوت نمود تبلیغ او را نپذیرفتند و او را رنجانیدند و ایمان نیاوردند یونس شکایت آنها را بخدا کرد گفت الهی قوم مرا تکذیب کردند (فانزل علیهم نقمتک) بوی خطاب رسید بآنها خبر بده که اگر از امروز تا سه روز دیگر و بروایتی تا چهل روز دیگر ایمان نیاوردید بر آنها عذاب میفرستم لکن قول اول صحیح‌تر و مشهورتر است یعنی وعده عذاب تا سه روز.
یونس [ع] اینرا گفت و از بین مردم بیرون رفت و در شکاف کوهی پنهان گردید چون روز سوم که موقع عذاب رسیده بود حق تعالی بمالك دوزخ امر نمود که بمقدار شعیری از سموم دوزخ باین جماعت بفرست آنوقت سموم دوزخ بشکل ابر سیاه یا دود غلیظ و شراره آتش گرد شهر نینوا را گرفت چون قوم یونس بامداد برخواستند علامت عذاب را مشاهده کردند ترسیدند و لرزیدند و دانستند که یونس [ع] راست گفته روی بسلطان خود نمودند او مردی عاقل بود فرمود یونس را بطلبید اگر در میان ما است بدانید که اینکه عذاب نیست و اگر بیرون رفته یقین دانید که عذاب است و جماعت هر چه تفحص کردند یونس را نیافتند سلطان گفت اگر یونس رفته آنخدائی که شما را بسوی او دعوت مینمود باقی است و دانا و شنوا است و غرض ما اینکه بود که او را پیدا کنید

و ایمان آرید اکنون که رفته بیائید تا همه بصحرا رویم و بعجز و شکستگی و تضرع و زاری بدر خانه او توجه کنیم شاید بر ما رحم کند سلطان پلاس پوشید و با سر و پای برهنه و رعایا بهمین صورت روی بصحرا نمودند.
علی بن ابراهیم بن هاشم از پدر خود از إبن ابی عمیر از جمیل روایت کرده که ابو عبد اللّه [ع] فرمود چون قوم اطاعت نکردند و ایمان نیاوردند یونس خواست در باره آنها دعا کند مردی عابد در آنشهر بود بنام ملیخا گفت در حق آنها نفرین کن و عالمی که او را روبیل میگفتند او را منع میکرد و گفت در باره آنها نفرین مکن زیرا که خدای تعالی هلاکت بنده‌گان را خوش ندارد.
خلاصه یونس [ع] نفرین کرد وقتی عذاب نازل شد روبیل گفت ای مردم همه روی بصحرا نهید کودکان را از مادران جدا کنید و چهارپایان را از بچه‌هایشان جدا کنید و بناله و گریه مشغول گردید آنوقت همه بیکدفعه با نیّت‌های خالص صدا بلند کردند و گفتند (نؤمن بما جاء به یونس) و از اول ذی الحجه تا دهم محرم مردم بهمین طور مینالیدند و در اینکه چهل روز دست از ناله و فنان برنداشتند و بزبان حال میگفتند:

چاره ما ساز که بی‌یاوریم گر تو برانی بکه رو آوریم

پیش تو گر بی‌سر و پا آمدیم هم بامید تو خدا آمدیم
پادشاه رو بخاك گذارد و گفت خدایا ما میخواستیم یونس را وسیله سازیم اکنون او بشآمت گناه از بین ما بیرون رفته ما بدرگاه تو گرویدیم خدایا برحمت واسعه خودت و بقدر و جاه یونس که بدرگاه تو دارد اینکه عذاب را از ما دفع کن جماعتی میگفتند پروردگارا یونس بما میگفت بنده‌گان را بخرید و آزاد کنید ما بندگان توئیم ما را بکرم عام خودت آزاد گردان، بعض دیگر میگفتند یونس ع بما میگفت هر کس بشما ستم نمود از آن درگذرید ما بگناه بسیار بر خود ستم نمودیم ما را عفو کن، بعض دیگر میگفتند پروردگارا تو گفته‌ئی سائل را رد نکنید و محروم نگردانید ما سائلان بی‌چیز رو بدر خانه تو آورده‌ایم ما را

صفحه : ۲۱۱

محروم مگردان.

ما تهی دستان برآوردیم دستی بر دعا نقد فیضی نه بر اینکه دست گنه‌کاران ما

از عبد اللّه بن مسعود روایت شده که صدق نیّت و خلوص آنان را بر اینکه داشت که هر مظالمی و حقی که بر یکدیگر داشتند ردّ کردند تا آنکه مردی سنگی را که از مال غیر در خانه زیر بنای خود نهاده بود خانه را منهدم گردانید و آنرا کند و بصاحبش ردّ نمود.

از صالح روایت شده که از علماء پیر مردی بنام روبیل در میان آنها بود آنها را امر کرد که همه ایمان آورده و خدا را باین کلمات بخوانید (یا حی یا قیوم یا حی حین لا حی یا حی محیی الموتی و یا حی لا اله الّا انت) تا عذاب از شما دفع شود آنها خدا را باین کلمات خواندند عذاب برحمت تبدیل گردید و هرگاه کسانیکه عمر خود را صرف کفر کرده باشند باین کلمات بزرگوار دعا کنند بلا شبهه مستجاب گردد و حاجات او برآورده شود.

خلاصه روز چهلم که دهم محرم بود اثر مناجات دلسوز آنها ظهور نمود و برات نجات از دیوان رحمت نوشته شد و ظلمت ابر مرتفع گردید ابر مرحمت بر سر ایشان گسترده گردیده، یونس ع از آن رخنه کوه که متواری گردیده رو بنینوا نمود میخواست که از حال قوم خود خبردار گردد وقتی نزدیک شهر گردید شبانی را دید از شهر بیرون میآمد پرسید که اهل شهر چگونه بودند گفت بسلامت بودند پس وقتی که از حکایت اهل شهر مطلع گردید متأثر و ناراحت گردید و با خود گفت من آنها را بنزول عذاب ترسانیدم و عذاب تبدیل برحمت گردید اگر من در شهر بروم مرا تکذیب میکنند رو بصحرا نهاد بکنار دریا رسید و در کشتی نشست کشتی در آنجا بسیار بود همه کشتی‌ها رفت و آن کشتی که یونس در آن بود نرفت گویند پیر مردی بود گفت بنده گریخته‌ئی در میان ما هست یونس [ع] گفت آن بنده گریخته منم اگر خواهید بسلامت بروید مرا بدریا اندازید گفتند در تو اثر بنده گریخته نمی‌بینم تو سیمای صالحان داری

صفحه : ۲۱۲

چند دفعه قرعه زدند بنام یونس درآمد او را گرفتند که بدریا افکنند بماهی خطاب رسید که بنده مرا دریاب و چند روز شکم تو زندان او خواهد کرد او طعمه تو نیست، نون که نام ماهی است از ته دریا آمد دم کشتی و دهن باز نمود و یونس را فرو برد و یونس در شکم ماهی سه ماه محبوس گردید و خدای تعالی شکم آن ماهی را مثل بلور گردانید و آن ماهی او را در دریا گردانید و عجائب دریاها را مشاهده مینمود و تسبیح اهل دریا را شنید او نیز موافقت کرد و گفت (لا إِلهَ إِلّا أَنتَ سُبحانَکَ إِنِّی کُنتُ مِنَ الظّالِمِینَ) و گفته‌اند او چهل شبانه روز در شکم ماهی ماند وقتی مدت حبس یونس تمام شد ماهی مأمور گردید او را بصحرا اندازد قوله تعالی (فَنَبَذناهُ بِالعَراءِ وَ هُوَ سَقِیمٌ) چون در بیابان بود بامر حق تعالی فورا درخت کدوئی روئیده شد و یونس در سایه آندرخت از تابش آفتاب محفوظ ماند و از شیر بز کوهی تغذیه مینمود الی آخر که داستان یونس مفصل است در جاهای دیگر باقی حکایت آن بیان شده.

وَ لَو شاءَ رَبُّکَ لَآمَنَ مَن فِی الأَرضِ کُلُّهُم جَمِیعاً أَ فَأَنتَ تُکرِهُ النّاسَ حَتّی یَکُونُوا مُؤمِنِینَ پس از بیان داستان قوم یونس ع که آنها پس از ظهور عذاب ایمان آوردند و نجات یافتند و اگر خواست خدا و مشیت او تعلق گرفته بود تمام اهل زمین ایمان میآوردند، شاید اشاره باین باشد که چون اجبار در کار نیست و بسیاری از مردم باختیار خود را از قابلیت انداخته‌اند و خدا نخواسته که بجبر آنها را مؤمن گرداند پس آیا تو (خطاب برسول است) چنین قدرتی داری که آنها را مؤمن گردانی هرگز چنین قدرتی نداری.

وَ ما كانَ لِنَفسٍ أَن تُؤمِنَ إِلّا بِإِذنِ اللّهِ يعنى براى احدى نيست كه ايمان بياورد مگر باراده و تقدير خدا، آيه اشاره به اينكه كه و لو انسان در اعمال خود مختار است باختيار خود ايمان ميآورد يا كفر ميورزد لكن چون ايمان عمل قلبى است نه عمل جوارحى و هر قلبى قابل

صفحه : ۲۱۳

اشراق نور ايمان نيست بايد نور ايمان از مبدء فياض بقلب مؤمن افاضه گردد و قلب او را جذب نمايد اينكه است كه افاضه نور ايمان و جلب آن بدست خود انسان نيست.

آرى چنانچه آيه ارشاد مينمايد بقوله تعالى (وَ يَجعَلُ الرِّجسَ عَلَى الَّذِينَ لا يَعقِلُونَ) ما را آگاه ميگرداند كه ايمان آوردن باذن خدا است لكن مقدمه و مهيا گرديدن نفس بقبول ايمان منوط بتعقل و تدبر است كه آن امر اختيارى است و آنكسانى كه در نظام عالم و تدبير امور فكر نميكنند آنها از نعمت ايمان محروم ميمانند و مشمول غضب الهى ميگردند.

قُلِ انظُرُوا ما ذا فِى السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما تُغنِى الآياتُ وَ النُّذُرُ عَن قَومٍ لا يُؤمِنُونَ اينكه آيه مربوط بآيه بالا است كه هيچ نفسى ايمان نميآورد مگر باذن خدا امر برسولش ميكند كه آنهائيكه براى كسب ايمان و يقين از تو آيات طلب ميكنند بآنان بگو شما نظر در آسمانها كنيد و بدايع قدرت را بنگريد تا شما را راهنمائى كند بر كمال صنع و حكمت پروردگار عالم، و آيه ارشاد باين است كه اگر حكمتى كه در آسمانها و زمين و نظام عالم هست شما را بر وجود قادر متعال ارشاد ننمود و از نظام عالم پى بمدبر آن نبرديد آيات و معجزات پيمبران نيز شما را بى‌نياز نميگرداند يعنى شما بايد عقل و فكر خود را بكار بيندازيد تا اينكه ايمان و يقين در قلب شما نفوذ نمايد و گر نه معجزات بتنهائى مكفى نخواهد بود چنانچه معجزات پيمبران تأثير در قلوب مرده بشر نمى‌نمود.

فَهَل يَنتَظِرُونَ إِلّا مِثلَ أَيّامِ الَّذِينَ خَلَوا مِن قَبلِهِم قُل فَانتَظِرُوا إِنِّى مَعَكُم مِنَ المُنتَظِرِينَ يعنى آيا اينكه مشركين منتظرند مگر مثل روزهاى عذاب آنكسانيكه پيش از اينكه گذشته‌اند مشركين مثل قوم عاد و ثمود و غيره اى محمّد بگو صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كه انتظار بكشيد عذاب را كه بر شما نازل خواهد شد بدرستيكه من هم

صفحه : ۲۱۴

با شما از منتظرين هستم.

اينكه آيه متفرع بر آيه بالا است قوله تعالى (وَ ما تُغنِى الآياتُ وَ النُّذُرُ عَن قَومٍ لا يُؤمِنُونَ) اشاره به اينكه كه وقتى آيات الهى و انذار رسولان بكافرين تأثير ننمود و آنان را بى‌نياز نگردانيد و بهمان انكار و جهود خود ماندند اى رسول بآنها بگو منتظر عذاب گرديد و من هم با شما از منتظرين ميباشم.

ثُمَّ نُنَجِّى رُسُلَنا وَ الَّذِينَ آمَنُوا كَذلِكَ حَقًّا عَلَينا نُنجِ المُؤمِنِينَ بعضى آيه را اينكه طور توجيه كرده‌اند كه پس از آنكه در اثر انكار و استكبار كافرين عذاب استيصالى آنان را فرا گرفت ما پيمبران خودمان و مؤمنينى را كه با او بودند نجات داديم و كفار هلاك گرديدند اينكه چنين بر ما محقق و ثابت است كه مؤمنين را از عذاب نجات دهيم.

حقا مفعول مطلق است كه بجاى فعل محذوف قرار گرفته، الف و لام (المؤمنين) شايد عهد باشد و (كذلك) اشاره باشد به اينكه كه همينطوريكه امتهاى پيشين در اثر مخالفت هلاك گرديدند و مؤمنين را نجات داديم همين طور مؤمنين اينكه امّت را نيز با تو اى رسول [ص] نجات ميدهيم و كافرين هلاك ميگردند.

صفحه : ۲۱۵

[سوره یونس (۱۰): آیات ۱۰۴ تا ۱۰۹]

اشاره

قُل یا أَیُّهَا النّاسُ إِن کُنتُم فِی شَکٍّ مِن دِینِی فَلا أَعبُدُ الَّذِینَ تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ وَ لکِن أَعبُدُ اللّهَ الَّذِی یَتَوَفّاکُم وَ أُمِرتُ أَن أَکُونَ مِنَ المُؤمِنِینَ (۱۰۴) وَ أَن أَقِم وَجهَکَ لِلدِّینِ حَنِیفاً وَ لا تَکُونَنَّ مِنَ المُشرِکِینَ (۱۰۵) وَ لا تَدعُ مِن دُونِ اللّهِ ما لا یَنفَعُکَ وَ لا یَضُرُّکَ فَإِن فَعَلتَ فَإِنَّکَ إِذاً مِنَ الظّالِمِینَ (۱۰۶) وَ إِن یَمسَسکَ اللّهُ بِضُرٍّ فَلا کاشِفَ لَهُ إِلاّ هُوَ وَ إِن یُرِدکَ بِخَیرٍ فَلا رَادَّ لِفَضلِهِ یُصِیبُ بِهِ مَن یَشاءُ مِن عِبادِهِ وَ هُوَ الغَفُورُ الرَّحِیمُ (۱۰۷) قُل یا أَیُّهَا النّاسُ قَد جاءَکُمُ الحَقُّ مِن رَبِّکُم فَمَنِ اهتَدی فَإِنَّما یَهتَدِی لِنَفسِهِ وَ مَن ضَلَّ فَإِنَّما یَضِلُّ عَلَیها وَ ما أَنَا عَلَیکُم بِوَکِیلٍ (۱۰۸)

وَ اتَّبِع ما یُوحی إِلَیکَ وَ اصبِر حَتّی یَحکُمَ اللّهُ وَ هُوَ خَیرُ الحاکِمِینَ (۱۰۹)

صفحه : ۲۱۶

[ترجمه]

(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بگو ای مردم (اهل مکه) اگر شما در صحت دین من در شکید من پرستش نمیکنم آنچه را که شما بغیر خدا عبادت میکنید و لکن پرستش میکنم آن کسی را که شما را میمیراند و مأمور شده‌ام که از گرونده‌گان بوده باشم [۱۰۴]

و بمن امر شده (اقم وجهک) یعنی استقامت نمایم و رو کنم بدین حنیف و اینکه نبوده باشم البته از شرک آورنده‌گان [۱۰۵]

و نیز بمن امر شده که عبادت نکنم چیزی را که نه عبادت آن نفع می‌بخشد و نه ترک آن ضرر میرساند (ای رسول) اگر چنین کردی همانا میباشی از ستمکاران [۱۰۶]

اگر خدا بتو دردی یا شدتی برساند هیچ برطرف کننده‌ئی نیست مگر خدا و اگر خدا بخواهد برای تو صحت و غناء هیچ ردّ کننده از فضل او نخواهد بود فضل خود را بهر کس از بنده‌گانش بخواهد میرساند و او است آمرزنده و مهربان [۱۰۷]

ای محمّد [ص] بگو ای مردم حقیقهً بشما آمد حق (یعنی قرآن یا پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) از جانب پروردگار شما همانا کسیکه هدایت یافت نفع آن عاید خودش میگردد و کسیکه گمراه گردید جز اینکه نیست که ضررش بر خود او است و من نیستم نگهبان شما [۱۰۸]

ای رسول پیروی کن آنچه را که بتو وحی کرده شده و بر ایذاء مشرکین صبر نما تا اینکه خدا حکم کند و او بهترین حکم کننده‌گان است [۱۰۹]

.

صفحه : ۲۱۷

(توضیح آیات)

قُل یا أَیُّهَا النّاسُ إِن کُنتُم فِی شَکٍّ مِن دِینِی فَلا أَعبُدُ الَّذِینَ تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ وَ لکِن أَعبُدُ اللّهَ الَّذِی یَتَوَفّاکُم وَ أُمِرتُ أَن أَکُونَ مِنَ

الْمُؤْمِنِینَ خطاب بنبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که بگو ای اهل مکه اگر شما در دین من شکّ دارید و غرض شما اینکه است که من دست از معبودم بردارم و تابع شما گردم هرگز من چنین عملی نخواهم نمود و عبادت نمیکنم آنچه را که شما بغیر خدا پرستش مینمائید، شاید مقصود قطع طمع مشرکین باشد که گمان نکنید که در پرستش بتها با شما شرکت نمایم و دست از معبود خود بردارم.

دین قانون الهی و سنت و طریقی است که برای رسیدن بسعادت بشر و کسب فضائل انسانیّت و طریق عبودیت و طاعت باید بین مردم استوار گردد در اینکه آیه برسول دستور میرسد که بگو طریق و عمل من همان سنت الهی است که مأمور گردیده‌ام خودم عبادت نکنم آنچه را که شما از غیر خدا عبادت میکنید و بشما هم تذکر دهم که دین حق همین است و من پرستش میکنم خدائی را که شما را میمیراند و نیز مأمور گردیده‌ام که بوده باشم از گروندگان.

وَ أَنْ أَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً وَ لا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (واو) «و ان اقم» آیه را عطف داده بر موضع (و امرت) یعنی مأمور گردیده‌ام که از مؤمنین باشم و نیز بپای دارم یعنی استقامت نمایم و رو آورم بدین در حالیکه مایل باشم باو، و شاید مقصود از دین حنیف دین اسلام باشد یا ملّت ابراهیم خلیل ع و هرگز نبوده باشم از کسانیکه برای خدا شریک قرار دادند.

وَ لا تَدْعُ مِنْ دُونِ اللَّهِ ما لا يَنْفَعُكَ وَ لا يَضُرُّكَ فَإِنْ فَعَلْتَ فَإِنَّكَ إِذاً مِنَ الظَّالِمِينَ (و لا تدع) نهی است و بعد از نهی در آیه قبل که (و لا تکونن) در مقام بیان علت نهی اول است که در آیه بالا نهی نموده که از مشرکین مباش

صفحه : ۲۱۸

و در اینکه آیه ارشاد باین است که اگر پرستش کنی چیزی را که نه عبادت آن بتو نفع می‌بخشد و نه ترک آن بتو ضرر میرساند همانا تو از ستمکاران میگردی وَ إِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلا كاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَ إِنْ يُرِدْكَ بِخَيْرٍ فَلا رَادَّ لِفَضْلِهِ جمله حالیه و در مقام بیان آیات بالا است که پرستش مکن و نخوان چیزی را از آنچه مشرکین غیر از خدا میخوانند و از آن طلب حاجت میکنند که نه از پرستش آن نفعی است و نه از ترکش ضرری است در حالیکه اگر برساند خدا بتو سختی کاشفی برای آن نیست که قدرت بر دفع آن داشته باشد مگر خود خدای تعالی و هرگاه اراده کند نفعی عاید تو گردد کسی را چنین قدرتی نیست که جلو فضل و کرم او را بگیرد فضل و کرمش بهر کس از بندگانش که مشیتش اقتضاء نماید میرسد و همانا او است آمرزنده و مهربان.

قُلْ يا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جاءَكُمُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنِ اهْتَدى فَإِنَّما يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَ مَنْ ضَلَّ فَإِنَّما يَضِلُّ عَلَيْها وَ ما أَنَا عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ خطاب برسولش نموده که بگو ای مردمان آمد شما را حق از پروردگارتان مقصود از (حق) قرآن و دین اسلام است یا خود پیغمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و معجزات آنحضرت کسیکه از شما دعوت حقانی را پذیرفت و راه هدایت را پیدا نمود و در آن رهسپار گردید همانا بحقیقت نفعش عاید خودش خواهد گردید و کسیکه دعوت حقه را نپذیرفت و گمراه گردید ضرر گمراهی بر خود او است و ای رسول بآنان بگو که من وکیل شما نیستم یعنی فقط وظیفه من تبلیغ رسالت است و نگهبان شما از ضرر هلاکتتان نمیباشم.

وَ اتَّبِعْ ما يُوحى إِلَيْكَ وَ اصْبِرْ حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ وَ هُوَ خَيْرُ الْحاكِمِينَ در اینکه آیه حضرتش مأمور بدو امر میگردد: یکی اینکه تابع وحی باش آنچه بتو وحی میرسد بآن عمل نما، و دیگر (و اصبر) بر جفاء و ایذاء کفار و مشرکین و آن نسبتهای ناروا که بتو میدهند صبر کن تا وقتی که حکم کند خدا در باره آنها و او بهترین حکم کنندگان است.

صفحه : ۲۱۹

سورهٔ هود ع

اشاره

مكيّة و هى مائة و ثلاث و عشرون آيهٔ

[سوره هود (۱۱): آيات ۱ تا ۵]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
الر كِتابٌ أُحكِمَت آياتُهُ ثُمَّ فُصِّلَت مِن لَدُن حَكِيمٍ خَبِيرٍ (۱) أَلّا تَعبُدُوا إِلاَّ اللّهَ إِنَّنِي لَكُم مِنهُ نَذِيرٌ وَ بَشِيرٌ (۲) وَ أَنِ استَغفِرُوا رَبَّكُم ثُمَّ تُوبُوا إِلَيهِ يُمَتِّعكُم مَتاعاً حَسَناً إِلي أَجَلٍ مُسَمًّى وَ يُؤتِ كُلَّ ذِي فَضلٍ فَضلَهُ وَ إِن تَوَلَّوا فَإِنِّي أَخافُ عَلَيكُم عَذابَ يَومٍ كَبِيرٍ (۳) إِلَي اللّهِ مَرجِعُكُم وَ هُوَ عَلي كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (۴)
أَلا إِنَّهُم يَثنُونَ صُدُورَهُم لِيَستَخفُوا مِنهُ أَلا حِينَ يَستَغشُونَ ثِيابَهُم يَعلَمُ ما يُسِرُّونَ وَ ما يُعلِنُونَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ (۵)

صفحه : ۲۲۰

اينكه سوره در مكه نازل گرديده، و قتاده گفته (اقم الصلوة طرفى النهار) در مدينه نازل شده و صد و بيست و دو آيه است بعدد مدنيان و صد و بيست و سه آيه بعدد كوفيان و صد و بيست يك بعدد بصريان و هزار و نهصد و پانزده كلمه و هفت هزار و پانصد و شصت و هفت حرف است.

از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم روايت شده كه فرموده

(شيّبتنى سورهٔ هود)

سوره هود مرا پير نمود.

[ترجمه]

بنام ايزد هستى بخش صاحب رحمت عام و خاص

اينكه كتابى است كه آيات آن محكم و متقن گرديده پس آيات يا سوره‌هاى آن از هم جدا شده و از جانب حكيم آگاه (آمده) [۱]

اينكه پرستش ننمائيد مگر خدا را و همانا من بيم دهنده از عذاب و مژده دهنده شمايم (بر ثواب) [۲]

و اينكه از پروردگار خودتان طلب آمرزش كنيد و بسوى او بازگرديد تا اينكه شما را متمتع و بهره‌مند گرداند بمتاع نيكو تا مدت معين و تا عطاء كند خدا هر صاحب فضلى را جزاى فضلش را و اگر اعراض كنيد و برگرديد من ميترسم بر شما از عذاب روز بزرگ (قيامت) [۳]

بسوى خدا است بازگشت شما و او بر هر چيزى توانا است [۴]

آگاه باش كه (كافرين) سينه‌هاى خود را (بر عداوت جمع ميگيرند تا اينكه از رسول) مخفى دارند آگاه باشيد وقتى كه جامه‌هاى خود را بسر دركشند خدا ميداند آنچه را پنهان گردانيده‌ايد و آنچه را آشكار كنند همانا او دانا است بآنچه در سينه‌ها است [۵]

.

صفحه : ۲۲۱

(توضیح آیات)

[سخنان مفسرین در توجیه الر]

بقولی حروف مقطعه سرّ اللّه است و تکلم در او نباید نمود و بعضی گفته‌اند (الر) یعنی (انا اللّه اری) منم خدائی که طاعت مطیعان و معصیت عاصیان را می‌بینم و هر کسی را مطابق عمل آن جزاء خواهم داد، بنا بر اینکه کلمه مشتمل بر وعد و وعید است و بقول دیگر حروف مقطعه اسم سوره است، و بقول دیگر نـام قرآن است و در معنی چنین است که اینکه کتـابی است که آیات آن محکم و ثابت گردیده، و از إبن عباس روایت شده یعنی آیات آن منسوخ نگردد.

کِتابٌ أُحکِمَت آیاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَت مِن لَدُن حَکِیمٍ خَبِیرٍ کتاب خبر مبتداء محذوف است و (احکمت) صفت آنست یعنی اینکه قرآن کتابی است که آیات آن محکم و استوار گردیده بحجتهای روشن که هیچ اختلافی نه در نظم و نه در اسلوب و نه در الفاظ و نه در معانی آن پدید نگردیده و بهیچ وجه خلل و نقصی در آن راه ندارد.

و ممکن است مشتق از حکم بضم باشد بمعنی صار حکیما یعنی محکم است و احکام آن ثابت و نسخ بردار نیست و تا قیامت باقی خواهد ماند و آیاتیکه راجع باحکام و دستور العمل مؤمنین است جدا جدا هر یک در مورد خاصی که محتاج بآن بودند از جانب حکیم خبیر فرود آمده حکیم و خبیر صفت بعد از صفت است یعنی اینکه کتابیکه آیات آن محکم و ثابت و پایدار است از جانب آنکسی فرود آمده که هم حکیم علی الاطلاق است و هم خبیر و دانا است بآنچه صلاح خلق و نظام موجودات منوط بآن است.

أَلّا تَعبُدُوا إِلَّا اللّهَ إِنَّنِی لَکُم مِنهُ نَذِیرٌ وَ بَشِیرٌ (أَلّا تَعبُدُوا) در موضع نصب است و در تقدیر (فصلت آیاته لان لا تعبدوا) بیان و علت انزال قرآن و تفصیل آن است یعنی اینکه کتابی که آیات

صفحه : ۲۲۲

آن محکم و متقن و از نزد خدای حکیم خبیر نازل گردیده برای اینکه است که شما افراد بشر پرستش نکنید مگر خدای واحد احد را و در عبادت کسی را با او شریک نگردانید و همانا من که رسول و فرستاده شده از جانب اویم برای نفع شما آمده‌ام که میترسانم و بیم دهنده‌ام بعقوبت شرك و طغیان و مژده دهنده‌ام بپاداش آن و نعمتهای بهشت برای کسیکه خدای یکتا را عبادت کند و رو باو آورد وَ أَنِ استَغفِرُوا رَبَّکُم ثُمَّ تُوبُوا إِلَیهِ (واو) «و ان» جمله را بجمله بالاـ عطف داد، یعنی و نیز انزال و احکام قرآن برای اینکه است که از پروردگار خود آمرزش طلبید تا از گناهان گذشته‌تان پاك گردید سپس (توبوا الی الله) رجوع کنید بسوی او بعمل نمودن بطاعات.

و اعتراض به اینکه که (استغفروا و توبوا) یک معنی دارد و بدلیل ثمّ که حرف عطف است باید دو معنی مراد باشد مدفوع است به اینکه که شاید مقصود از استغفار آمرزش طلبیدن از گناهان گذشته است و مقصود از (توبوا) که آن نیز طلب عفو است، رجوع نمودن بسوی حق تعالی بقبول توبه است و از او توفیق طلبیدن بر عزم بر اطاعت در آینده زیرا که (توبوا) بر اینکه معنی نیز آمده و جوابهای دیگری نیز برای جمع آن داده شده.

یُمَتِّعکُم مَتاعاً حَسَناً إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی (یُمَتِّعکُم) چون جواب امر (توبوا) است اینکه است که مجزوم گردیده و معنی چنین میشود که

شما استغفار کنید و بسوی پروردگارتان بازگشت نمائید تا اینکه خدا شما را بهره‌مند گرداند و متمتع شوید ببهره نیکو و تا آن مدتی که برای شما در تقدیر الهی تعیین گردیده کامیاب باشید.

در اینکه مقصود از اینکه تمتع و بهره برداری نیکو از عمر چیست بقولی یعنی اگر شما توبه و استغفار کنید عمر شما دراز میگردد و مردم از شما نفع میبرند، بقول دیگر همیشه از امنیّت و صحت و وسعت روزی بهره‌مند میگردید

صفحه : ۲۲۳

تا مدت اجل حتمی، و بقول دیگر مقصود از (اجل مسمی) یعنی بعذاب استیصالی که بر امم پیشینیان وارد گشته گرفتار نمیشوید.

و بعضی از دانشمندان گفته‌اند (متاع نیکو) رضا است بر آنچه از نعمت در دست او است و صبر بر آنچه از محنت بوی روی نماید، و از لطائف قشیری نقل میکنند که گفته مقصود از (متاع نیکو) اینکه است که حاجت مردم بدست او گذارده میشود.

و بهتر همان توجیهی است که از دانشمندان نقل شده زیرا اگر مقصود از متاع نیکو که خدای جلیل بتوبه کنندگان وعده داده که تا آخر عمرشان از آن بهره‌مند میگردند جهات طبیعی از صحت و مال و باقی جهات طبیعی مثل شهرت و امثال آن باشد معلوم است که بطور کلی نسبت بمؤمنین با تقوی صادق نیست زیرا بعیان می‌بینیم که بسیاری از اشخاص مؤمن با تقوی گرفتار فقر بلکه مرض هستند و در شکنجه ظالمین گرفتارند پس از اینجا معلوم میشود که شاید مقصود از بهره نیکو که بتوبه کنندگان عنایت میگردد بهره روحانی است نه جسمانی زیرا در حدیث فرموده

(الدنیا سجن المؤمن و جنة الکافر)

آری کسی از عمر و حیات متمتع و بهره‌مند میگردد که در اثر تزکیه نفس و رجوع بحق تعالی دارای قلب مصفی گردیده و از غش و غل طبیعت راحت شده و یکجهته و یکدله رو بحقیقت آورده و از گناهان و خطاهای خود شرمنده و در دل و زبان از او پوزش می‌طلبد البته چنین کسی کاملا از حیات دنیوی خود بهره‌مند است و علی الدوام در مورد نفحات رحمانی واقع گردیده و دل و جان او از الطاف او بهره میگیرد و بلاها و مصیبات دنیا کمتر او را فشار میدهند زیرا چنین کسی بمرتبه رضا رسیده و همش متاع و حظوظات دنیوی نیست که از اقبالش خورسند و از ادبارش دلتنگ گردد.

وَ یُؤتِ کُلَّ ذِی فَضلٍ فَضلَه چون خدای تعالی (دائم الفضل و کثیر الاحسان) است هر کس رو باو آورد و بتوبه و انابه خود را در معرض رحمت و مغفرت الهی قرار دهد چنین

صفحه : ۲۲۴

کسی بقدر استعدادش از فیض رحمت خدا کامیاب میگردد زیرا که بخل در مبدء فیاض نیست.

وَ إِن تَوَلَّوا فَإِنِّی أَخافُ عَلَیکُم عَذابَ یَومٍ کَبِیرٍ خطاب (تولوا) بکفار و مشرکین است که اگر از حق تعالی اعراض کنید و از کفر و شرکتان طلب آمرزش نکنید و رو باو نیاورید پس میترسم بر شما از عذاب یوم کبیر.

بقول بعضی از مفسرین مقصود از عذاب روز کبیر جنگ بدر است و بقول دیگر قحطی است لکن شاید مقصود بقرینه (یوم کبیر) که روز عذاب را متصف بکبیر نموده عذاب قیامت باشد زیرا که تمام عذابهای دنیوی نسبت بعذاب اخروی کوچک مینماید.

إِلَی اللّهِ مَرجِعُکُم وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ بازگشت شما بسوی او است (الیه الرجعی و الیه المنتهی) سر انجام امور و پاداش اعمال نیکوکاران و کیفر و عذاب بدکاران همه بدست قدرت او انجام میگیرد که هر ذی فضلی را بحسب استعدادش بوی تفضل مینماید و گنهکار ناسپاس را بکیفر اعمالش میرساند زیرا که او بر هر چیزی توانا است.

أَلا إِنَّهُم یَثنُونَ صُدُورَهُم لِیَستَخفُوا مِنهُ أَلا حِینَ یَستَغشُونَ ثِیابَهُم یَعلَمُ ما یُسِرُّونَ وَ ما یُعلِنُونَ، إِنَّهُ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ آیه خطاب

برسولش نموده و باو از حال مشرکین خبر میدهد که اینان جنینند که مؤکّدا دلهای خود را بر عداوت تو جمع میگیرند زیرا کسیکه بر چیزی اقبال کند بقلبش اقبال میکند و کسیکه اعراض کند آن نیز بقلبش اعراض کرده و کفار چون از حق تعالی اعراض کرده‌اند سینه‌های خود را بر عداوت رسولش جمع میگیرند چنین میکنند تا اینکه عداوت خود را بپوشانند آگاه باشید که آنان خود را بلباس میپوشانند چنانچه گفته‌اند وقتی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آیه‌ئی میخوانده مشرکین لباس بسر خود میکشیدند که صدای حضرتش را

صفحه : ۲۲۵

نشنوند لکن بایـد اینها آگاه باشند که در حینی که لباس بخود می‌پیچند خدا عالم است بآنچه پنهان میدارند و آنچه را که ظاهر میکنند زیرا که او عالم است بآنچه در سینه‌ها است از ایمان و کفر و صلاح و فساد که مخفی گردانیده‌اند.

صفحه : ۲۲۶

[سوره هود (۱۱): آیات ۶ تا ۱۴]

اشاره

وَ ما مِن دَابَّةٍ فِی الأَرضِ إِلاّ عَلَی اللّهِ رِزقُها وَ یَعلَمُ مُستَقَرَّها وَ مُستَودَعَها کُلٌّ فِی کِتابٍ مُبِینٍ (۶) وَ هُوَ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ فِی سِتَّةِ أَیّامٍ وَ کانَ عَرشُهُ عَلَی الماءِ لِیَبلُوَکُم أَیُّکُم أَحسَنُ عَمَلاً وَ لَئِن قُلتَ إِنَّکُم مَبعُوثُونَ مِن بَعدِ المَوتِ لَیَقُولَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا إِن هذا إِلاّ سِحرٌ مُبِینٌ (۷) وَ لَئِن أَخَّرنا عَنهُمُ العَذابَ إِلی أُمَّةٍ مَعدُودَةٍ لَیَقُولُنَّ ما یَحبِسُهُ أَلا یَومَ یَأتِیهِم لَیسَ مَصرُوفاً عَنهُم وَ حاقَ بِهِم ما کانُوا بِهِ یَستَهزِؤُنَ (۸) وَ لَئِن أَذَقنَا الإِنسانَ مِنّا رَحمَةً ثُمَّ نَزَعناها مِنهُ إِنَّهُ لَیَؤُسٌ کَفُورٌ (۹) وَ لَئِن أَذَقناهُ نَعماءَ بَعدَ ضَرّاءَ مَسَّتهُ لَیَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّیِّئاتُ عَنِّی إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ (۱۰)
إِلاَّ الَّذِینَ صَبَرُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ أُولئِکَ لَهُم مَغفِرَةٌ وَ أَجرٌ کَبِیرٌ (۱۱) فَلَعَلَّکَ تارِکٌ بَعضَ ما یُوحی إِلَیکَ وَ ضائِقٌ بِهِ صَدرُکَ أَن یَقُولُوا لَو لا أُنزِلَ عَلَیهِ کَنزٌ أَو جاءَ مَعَهُ مَلَکٌ إِنَّما أَنتَ نَذِیرٌ وَ اللّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ وَکِیلٌ (۱۲) أَم یَقُولُونَ افتَراهُ قُل فَأتُوا بِعَشرِ سُوَرٍ مِثلِهِ مُفتَرَیاتٍ وَ ادعُوا مَنِ استَطَعتُم مِن دُونِ اللّهِ إِن کُنتُم صادِقِینَ (۱۳) فَإِلَّم یَستَجِیبُوا لَکُم فَاعلَمُوا أَنَّما أُنزِلَ بِعِلمِ اللّهِ وَ أَن لا إِلهَ إِلاّ هُوَ فَهَل أَنتُم مُسلِمُونَ (۱۴)

صفحه : ۲۲۷

[ترجمه]

جنبده‌ئی در زمین نیست مگر اینکه روزی او بر خدا است و میداند قرارگاه و جایگاهش را همه در کتاب روشن (لوح محفوظ) ثبت گردیده [۶]
خدا آنکسی است که آسمانها و زمین را در شش روز آفریده در حالیکه عرش او بر آب بود تا بیازماید که کدام یک از شما عملش نیکوتر است و اگر باین (کافرین) بگوئی که شما پس از مرگ مبعوث میگردید آنهائیکه کافر شدند گویند همانا نیست (اینکه قرآن) مگر سحری ظاهر [۷]

و اگر عذاب را از آنها عقب اندازیم تا وقت معین آنها البته میگویند چه چیز موجب تأخیر عذاب گردید آگاه باشید روز که عذاب بر آنها بیاید بازداشته شده از آنها نیست و آنها را فرا میگیرد آنچه را که بآن استهزاء مینمودند [۸]

و اگر ما بانسان رحمتی بچشانیم پس از آن آنرا از او بگیریم همانا او مأیوس و ناسپاس میگردد [۹]

و هرگاه باو نعمتهائی بچشانیم پس از سختیها که باو رسیده بود البته میگوید که بدیها از من برفت و همانا او مسرور گشته و مباهات میکند [۱۰]

مگر کسانیکه صبر کردند و اعمال نیکو نمودند برای چنین اشخاص است آمرزش و اجر بزرگ [۱۱]

(ای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) مبادا تو ترک کنی بعضی از آنچه را که بسوی تو وحی میکنیم و سینه تو تنگ شود از آنچه (کافرین) میگویند که چرا بر او گنجی نازل نشد یا با او ملکی نیامد همانا تو بیم دهنده (و تهدید کننده‌ئی) و خدا بر هر چیزی نگهبان است [۱۲]

آیا (کافرین) میگویند (اینکه قرآن را بر خدا) افتراء زده‌ئی و از جانب او نیست باینان بگو شما ده سوره بهم ببافید و بغیر خدا بقدری که استطاعت دارید کمک و استعانت بجوئید اگر شما راست میگوئید [۱۳]

و اگر کافرین (بشما مؤمنین) جواب ندادند پس بدانید که اینکه قرآن بعلم خدا فرود آمده و خدائی نیست مگر او پس از اینکه آیا شما تسلیم میگردید [۱۴]

.

صفحه : ۲۲۸

(توضیح آیات)

اشاره

وَ ما مِن دَابَّةٍ فِی الأَرضِ إِلّا عَلَی اللّهِ رِزقُها وَ یَعلَمُ مُستَقَرَّها وَ مُستَودَعَها دابّه زنده‌ئی است که شأنیّت حرکت دارد یعنی هر جنبنده‌ئی که در روی زمین حرکت میکند آنرا (دابهٔ) میگویند (دبّ و درج اذا مشی مشیا خفیفا) و در لغت عرب مخصوص بفرس یعنی اسب است.

آیه اشاره بعموم قدرت و احاطه فیض رحمت رحمانی خود نموده که جنبنده‌ئی در زمین نیست مگر اینکه بر خدا است روزی او، و اگر (علی) بمعنی خودش باشد چنین میشود که روزی هر مخلوقی بعهده خالق و آفریننده او است و چون خدا خالق تمام جنبنده‌ها است البته روزی آنها بر او است، و بعضی گفته‌اند (علی) بمعنی (من) است یعنی از خدا است روزی او، و نیز خدای تعالی میداند مأوی و جایگاه او را و نیز میداند (مستودعها) بقول مجاهد مقصود از (مستودعها) اصلاب آباء و ارحام امهات است که گویا حیوانات در اینکه منزل بودیعه گذاشته شده‌اند، و بقول إبن عباس و ربیع (مستقر) منزل و قرارگاه حیوانات است در ایام حیات و (مستودع) قبر است که میت در آنجا بودیعه گذاشته میشود تا قیامت.

کُلٌّ فِی کِتابٍ مُبِینٍ مقدار روزی هر جنبنده‌ئی از اول آفرینش او تا وقت هلاکت و انتهای عمر او هر یک بقدر صلاح دید ازلی و اراده سرمدی در کتاب که شاید مقصود کتاب تکوینی و دفتر آفرینش باشد یا لوح محفوظ ثبت گردیده، و شاید اشاره بعلم حضوری و احاطه علمیه او تعالی باشد که علم او بوجود آنها و قرارگاهشان و اندازه معاششان و تمام لوازم حیاتشان احاطه دارد و

چیزی از احاطه علمیه او خارج نیست.

وَ هُوَ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ فِی سِتَّةِ أَیّامٍ آیه اخبار است که خدای جلیل از ترتیب آفرینش عالم مادیات خبر میدهد

صفحه : ۲۲۹

که آسمانها و زمین را در مدت شش روز آفریدم چون پیش از خلقت آسمانها و زمین شب و روزی نبود که شش روز تعبیر گردد، شاید مقصود اینکه است که انشاء آنها بمقدار شش روز از روزهای دنیا بوده، و شاید مقصود از یوم روزهای ربوبی باشد که بمقدار هزار سال از ایام دنیا بشمار آورده (وَ إِنَّ یَوماً عِندَ رَبِّکَ کَأَلفِ سَنَةٍ مِمّا تَعُدُّونَ) سوره حج آیه ۴۶، و اگر چه حق تعالی بقدرت تامه خود توانا بود که تمام عالم را بیک چشم بهم زدن بلکه اسرع از آن ابداع و انشاء نماید لکن حکمت و علم بصلاح چنین ایجاب نموده که عالم مادیات و طبیعات را بتدریج بیافریند چنانچه امور طبیعیات نیز بتدریج واقع میگردد.

وَ کانَ عَرشُهُ عَلَی الماءِ در مجمع گفته اینکه آیه دلیل بر اینکه است که عرش و آب قبل از خلقت آسمانها موجود بودند و آب بدون موضع و قرارگاه بقدرت خدا قائم بوده بلکه خدا بکمال قدرت آنرا نگاه میداشته و اینکه از بزرگترین دلیل است برای اهل انکار. [پایان] لِیَبلُوَکُم أَیُّکُم أَحسَنُ عَمَلًا ظاهرا لام (لیبلوکم) لام علت است که ما چنین کردیم تا شما افراد بشر را بیازمائیم که کدام یک از شما در عمل نیکوتر است.

اینکه آیه نظیر آیه دوم سوره ملک است (خَلَقَ المَوتَ وَ الحَیاةَ لِیَبلُوَکُم أَیُّکُم أَحسَنُ عَمَلًا) و چنانچه معلوم است موت و حیات و زندگانی هر موجود طبیعی منوط بموجودات جسمانی از آسمانها و زمین و آب و باقی عناصر است.

و در اینجا نکته‌ئی بنظر میرسد که ممکن است گفته شود از لام (لیبلوکم) که مفید علت است معلوم میشود که آفرینش آسمانها و زمین برای وجود انسان و آزمایش او است چنانچه راجع بزمین فرموده (هُوَ الَّذِی خَلَقَ لَکُم ما فِی الأَرضِ جَمِیعاً) سوره بقره آیه ۲۷، همین طوری که اینکه آیه صریح در اینکه است که خلقت زمین و آنچه در آنست برای نفع بشر است گفته آفرینش آسمانها و آنچه در او است

صفحه : ۲۳۰

برای انتفاع بشر است، و میتوان گفت که لام (لیبلوکم) لام علت نباشد بلکه لام غایت باشد که نتیجه آسمانها و زمین اینکه است که شما آزمایش شوید، و از آیه چنین استفاده نمود که غرض اصلی از ایجاد بشر اشخاصی است که پس از آزمایش از بوته امتحان خالص بیرون آیند و باقی افراد بطفیل وجود آنها آفریده شده‌اند وَ لَئِن قُلتَ إِنَّکُم مَبعُوثُونَ مِن بَعدِ المَوتِ لَیَقُولَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا إِن هذا إِلّا سِحرٌ مُبِینٌ خطاب برسول اکرم است که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اگر تو باین کافرین بگوئی شما پس از موت مبعوث خواهید گردید یعنی در عالم آخرت ثانیا زنده خواهید شد و بپاداش اعمالتان خواهید رسید میگویند نیست اینکه قول مگر سحری ظاهر سحر بمعنی تمویه است یعنی میخواهی باین سخنان ما را فریب بدهی و بترسانی و بتو ایمان آوریم.

وَ لَئِن أَخَّرنا عَنهُمُ العَذابَ إِلی أُمَّةٍ مَعدُودَةٍ لَیَقُولُنَّ ما یَحبِسُهُ أَلا یَومَ یَأتِیهِم لَیسَ مَصرُوفاً عَنهُم

[سخنان مفسرین در توجیه «امة معدودة» مأخوذ از مجمع البیان]

۱- اگر ما از اینکه جماعت عذاب استیصال را (عذابی که امم پیشینیان را میگرفته) عقب اندازیم تا وقت معین و اجل مسمی، و امة بمعنی حین است قوله تعالی (وَ ادَّکَرَ بَعدَ أُمَّةٍ). [إبن عباس و مجاهد] ۲- بقولی امة یعنی بسوی جماعتیکه متعاقب یکدیگرند و در

کفر اصرار میکنند و در زمین آنها مؤمن یافت نشود چنانچه قوم نوح ع چنین بودند.
[علی بن عیسی] ۳- بقول دیگر (الی امهٔ) یعنی بعد از جماعتی که بآنها تکلیف میکنیم و نافرمانی میکنند پس حکمت اقتضاء مینماید که آنها را هلاک کنیم و قیامت را برانگیزیم. [جبائی] ۴- و بقولی مقصود از امهٔ معدودهٔ اصحاب حضرت مهدی عجل اللّه تعالی فرجه

صفحه : ۲۳۱

میباشند که در آخر الزمان است و آنها سیصد و سیزده مردند مثل عدّه اصحاب بدر که اینها در یک ساعت جمع میگردند. [ابی جعفر و ابی عبد اللّه علیهما السّلام] [پایان] قوله تعالی اگر عذاب کفار را عقب اندازیم تا آن مدت معلوم همانا بطور استهزاء و سخریه میگویند چه چیز بازداشت نزول و وقوع عذاب را آگاه باش روز که عذاب آنها را بگیرد دافعی از آن نیست و نازل میشود بر آنها آنچه که بآن استهزاء میکردند.
وَ لَئِن أَذَقنَا الإِنسانَ مِنّا رَحمَةً ثُمَّ نَزَعناها مِنهُ إِنَّهُ لَيَؤُسٌ كَفُورٌ آیه اشاره بناسپاسی انسان نموده که انسان (ظلوم کفور) حال و سجیه او چنین است که وقتی بعضی از رحمت و نعمتهائی که بوی کرامت نموده بودیم و پس از آن بمقتضای حکمت از وی گرفته میشود گویا تمام نعمتهائیکه در دست رس او هست فراموش کرده و مأیوس میگردد و انسان بسیار ناسپاس است و کفران نعمت مینماید یعنی صفت آدمی چنین است.
(کفور) در اینجا میشود بمعنی کفران نعمت و ناسپاسی از باقی نعمتهائی باشد که در دست رس او گذارده شده و میشود که بقرینه (یؤوس) بمعنی کفر اصطلاحی باشد چنانکه در سوره یوسف آیه ۸۷ فرموده (إِنَّهُ لا يَيأَسُ مِن رَوحِ اللّهِ إِلَّا القَومُ الكافِرُونَ).
وَ لَئِن أَذَقناهُ نَعماءَ بَعدَ ضَرّاءَ مَسَّتهُ لَيَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّيِّئاتُ عَنِّي إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ و هر گاه بانسان بچشانیم نعمتهائی از صحت پس از مرض و سختی که بوی اصابت نموده بود همانا مغرور میگردد و بجای آنکه شکر نعمت نماید میگوید سختیهای من رفت و ناراحتیهای من بپایان رسید و در آن بسیار شادمانست و مباهات و فخر میکند بطوریکه از شکر منعم باز میگردد.
از بعض مفسرین است که لفظ اذاقه و مسّ در آیه تنبیه بر اینکه است که

صفحه : ۲۳۲

آنچه آدمی از نعم و نقم مییابد مثال آنچیزی است که در قیامت خواهد یافت و مشعر بر اینکه است که او باندک چیزی در کفر و بطر واقع میگردد زیرا که ذوق: ادراک طعم است، و مس: مبدء وصول. خلاصه انسان بمحض اینکه غمی بوی برسد کفران میکند و بمجرد اینکه نعمتی بیابد فخر و مباهات مینماید.
إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ أُولئِكَ لَهُم مَغفِرَةٌ وَ أَجرٌ كَبِيرٌ ظاهرا استثناء در (إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا) استثناء متصل است زیرا که (الانسان) در آیه بالا- جنس است و محلی بالف و لام گردیده و مفید استغراق است یعنی جنس انسان اینکه طور است که وقتی نعمتی از وی گرفته میشود مأیوس میگردد و کفران نعمت مینماید مگر (مؤمن با تقوی) و آنها کسانی میباشند که در هنگام بلاء شکیبائی نموده و شکرگزاری میکنند و اعمال شایسته مینمایند و برای چنین مردمان صالحی مغفرت و آمرزش و پاداش بزرگی است.
و بعضی (إِلَّا الَّذِينَ) را استثناء منقطع گرفته‌اند از آیه بالاتر یعنی (لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا) و بنا بر اینکه معنی آیه در مقام اینکه است که صفات مؤمنین بر خلاف کافرین است و آنها چنینند که هر گاه نعمتی بآنها رسد شکرگزاری میکنند و وقتی نعمت از آنها گرفته شود صبر و شکیبائی مینمایند و کفار بر خلاف ایننند وقتی نعمتی بآنها رسید خود را مستحق آن میدانند و وقتی گرفته میشود مأیوس

گرديده و كفران مينمايند.

فَلَعَلَّكَ تارِكٌ بَعضَ ما يُوحى إِلَيكَ وَ ضائِقٌ بِهِ صَدرُكَ أَن يَقُولُوا لَو لا أُنزِلَ عَلَيهِ كَنزٌ أَو جاءَ مَعَهُ مَلَكٌ در شأن نزول آيه مفسرين گفته‌اند مشركين عرب از روى عناد و تعصب بحضرت طعنه ميزدند و بآيات قرآن استهزاء مينمودند و ميگفتند تو اگر پيمبرى چرا خداى تعالى بتو گنجى عطا ننموده و يا با تو ملكى نفرستاده تا شاهد گفتار تو باشد رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از گفتار ركيك آنها دلتنگ ميگرديد اينكه بود كه

صفحه : ۲۳۳

براى تسلى دل مباركش اينكه آيه نازل گرديد كه شايد تو از گفتار اينكه كافرين كه گويند چرا خدا با تو گنجى يا ملكى نفرستاده دل تنگ گردى و بعضى از آنچه بتو وحى رسيده ترك نمائى و بمردم نرسانى.

إِنَّما أَنتَ نَذِيرٌ وَ اللّهُ عَلى كُلِّ شَيءٍ وَكِيلٌ اشاره به اينكه كه اى رسول تو براى انذار و تهديد افراد بشر فرستاده شده‌ئى وقتى وظيفه تبليغ خود را انجام دادى و از عهده تكليف برآمدى بر تو باكى نيست از گفتار ركيك كفار و مشركين آزرده مشو. شعر:

در شب مهتاب مه را بر سماك از سگان و وع وع ايشان چه باك

و آنچه بتو وحى ميرسد بمردم برسان وظيفه تو همين است اگر نرسانى رسالت خود را بدرستى انجام نداده‌ئى و خدا بر هر چيزى و كيل و نگهبان است تو اعتنائى بسخنان نارواى آنها نكن كار خود بخدا واگذار و در امر رسالت پافشارى نما كه در همه حال تو را يارى ميكند.

أَم يَقُولُونَ افتَراهُ قُل فَأتُوا بِعَشرِ سُوَرٍ مِثلِهِ مُفتَرَياتٍ وَ ادعُوا مَنِ استَطَعتُم مِن دُونِ اللّهِ إِن كُنتُم صادِقِينَ مرجع ضمير (يقولون) كفار ميباشند و ام منقطعه است و بمعنى (بل) آمده يعنى بلكه كفار و مشركين عرب ميگويند كه اينكه قرآن ساخته شده و بهم بافته‌گى خود رسول است و بخدا افتراء ميزند و باو نسبت ميدهد اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم باينها بگو اگر چنين گمان ميكنيد كه نسبت بخدا دروغ مى‌بندم شما هم مثل من عرب هستيد بلكه از فصحاء و ادباء ميباشيد و اطلاعتان بر حكايات گذشته‌گان زيادتر از من است ده سوره مثل اينكه قرآن در فصاحت و بلاغت بهم ببافيد و از غير خدا هر كس را خواهيد كمك بگيريد اگر راست ميگوئيد كه من اينكه قرآن را از پيش خود گفته‌ام و در سوره بقره و سوره يونس كه گويند پيش از سوره هود نازل گرديده فرموده اگر گوئيد كه قرآن از جانب خدا نيست مثل يك سوره آنرا بياوريد در اينجا فرموده مثل ده سوره آنرا بياوريد و نتوانستند بياورند

صفحه : ۲۳۴

و اينكه از بالاترين معجزه بشمار ميرود كه با اينكه قرآن از جنس كلام و عربى است و منكرين در مرتبه اول اعراب و اهل لسان بودند و از فصحاء آن زمان بشمار ميرفتند و با آن ضدّيت و دشمنى كه با رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم داشتند اگر قدرت داشتند بهر قيمتيكه تمام ميشد معارضه با قرآن ميكردند و اگر كرده بودند خبرش فاش ميگرديد بلكه بجهانيان اعلام مينمودند و حجيت قرآن را باطل ميگردانيدند و اينكه برهان و دليلى است واضح براى اثبات حقانيّت قرآن چنانچه آيه بهمين مطلب اشاره دارد.

فَإِلَّم يَستَجِيبُوا لَكُم فَاعلَمُوا أَنَّما أُنزِلَ بِعِلمِ اللّهِ وَ أَن لا إِلهَ إِلّا هُوَ اگر اينكه منكرين اجابت شما را نمودند ضمير جمع در (لكم) خطاب برسول است و اشاره بعظمت شأن آن بزرگوار، و شايد چنانچه بعضى گفته‌اند مقصود رسول و مؤمنين باشد كه آنها نيز براى يارى دين بقرآن تحدى مينمودند فاء (فاعلموا) تفريع است يعنى پس از آنكه نتوانستند مثل ده سوره آنرا بياورند بدانيد كه نزول اينكه آيات بعلم خدا است، از اينكه نسبت آيات را بعلم خدا داده ميتوان استفاده نمود كه مقصود اينست كه گمان نشود قرآن از

ملائکه و روحانیین یا بشر بر حضرتش فرود آمده بلکه از حاق حقیقت علم ازلی الهی در اینکه عالم نزول نموده و منطوی است بر آنچه صلاح بشر است در حیات دنیای آنها و برای آخرتشان سودمند است و باید بدانید که اله و کسیکه مستحق پرستش باشد نیست مگر او فَهَل أَنتُم مُسلِمُونَ (انتم) شاید خطاب بمشرکین باشد که پس از آنکه شما با جدیتی که در خاموش کردن چراغ هدایت (قرآن) دارید و عاجز ماندید که حتّی ده سوره مثل آنرا بیاورید آیا در اینکه صورت تسلیم میگردید و بحقانیّت قرآن اعتراف مینمائید یا باز دست از لجاجت و انکار برنمیدارید.

صفحه : ۲۳۵

[سوره هود (۱۱): آیات ۱۵ تا ۲۲]

اشاره

مَن کانَ یُرِیدُ الحَیاةَ الدُّنیا وَ زِینَتَها نُوَفِّ إِلَیهِم أَعمالَهُم فِیها وَ هُم فِیها لا یُبخَسُونَ (۱۵) أُولئِکَ الَّذِینَ لَیسَ لَهُم فِی الآخِرَةِ إِلاَّ النّارُ وَ حَبِطَ ما صَنَعُوا فِیها وَ باطِلٌ ما کانُوا یَعمَلُونَ (۱۶) أَ فَمَن کانَ عَلی بَیِّنَةٍ مِن رَبِّهِ وَ یَتلُوهُ شاهِدٌ مِنهُ وَ مِن قَبلِهِ کِتابُ مُوسی إِماماً وَ رَحمَةً أُولئِکَ یُؤمِنُونَ بِهِ وَ مَن یَکفُر بِهِ مِنَ الأَحزابِ فَالنّارُ مَوعِدُهُ فَلا تَکُ فِی مِریَةٍ مِنهُ إِنَّهُ الحَقُّ مِن رَبِّکَ وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یُؤمِنُونَ (۱۷) وَ مَن أَظلَمُ مِمَّنِ افتَری عَلَی اللّهِ کَذِباً أُولئِکَ یُعرَضُونَ عَلی رَبِّهِم وَ یَقُولُ الأَشهادُ هؤُلاءِ الَّذِینَ کَذَبُوا عَلی رَبِّهِم أَلا لَعنَةُ اللّهِ عَلَی الظّالِمِینَ (۱۸) الَّذِینَ یَصُدُّونَ عَن سَبِیلِ اللّهِ وَ یَبغُونَها عِوَجاً وَ هُم بِالآخِرَةِ هُم کافِرُونَ (۱۹)
أُولئِکَ لَم یَکُونُوا مُعجِزِینَ فِی الأَرضِ وَ ما کانَ لَهُم مِن دُونِ اللّهِ مِن أَولِیاءَ یُضاعَفُ لَهُمُ العَذابُ ما کانُوا یَستَطِیعُونَ السَّمعَ وَ ما کانُوا یُبصِرُونَ (۲۰) أُولئِکَ الَّذِینَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم وَ ضَلَّ عَنهُم ما کانُوا یَفتَرُونَ (۲۱) لا جَرَمَ أَنَّهُم فِی الآخِرَةِ هُمُ الأَخسَرُونَ (۲۲)

صفحه : ۲۳۶

[ترجمه]

هر کس مراد و مطلب او حیات دنیا و زینت آن باشد پاداش سعی و کوشش اعمال او را در همین دنیا (که مرادش بوده) میدهیم و در اینکه دنیا چیزی از مزد عملشان کم نخواهد شد [۱۵]

و آن جماعت کسانی خواهند بود که در آخرت بهره‌ئی برای آنها نیست مگر آتش جهنّم و آنچه را که در دنیا کرده‌اند حبط میگردد و آنچه عمل کرده‌اند باطل میشود [۱۶]

آیا هر که را باشد از پروردگار خود برهانی و از پی برهان او گواهی از خدا درآید (یعنی قرآن) و پیش از آن کتاب موسی (یعنی تورات) در حالیکه آن تورات پیشوا و رحمت بود، آن گروه که بر بینه بودند از پروردگارشان بقرآن میگروند، و هر کس از ملتهای مختلفه که بقرآن کافر گردد پس آتش دوزخ وعده‌گاه او است و تو از اینکه موعدها در شک مباش و از اینکه قرآن از جانب پروردگار تو است و آن حق است و لکن بیشتر مردم ایمان نمیآورند [۱۷]

و کی است رستگارتر از کسی که بر خدا دروغ بندد آنان کسانی میباشند که بر پروردگارشان عرضه میگردند و گواهان میگویند اینها کسانی بودند که بر پروردگارشان دروغ بستند [۱۸]

آنان که مردمان را از راه خدا بازمیدارند و آنرا براه کج توصیف میکنند و آنها بآخرت کافرند [۱۹]

آنها عاجز كنندگان خدا در زمين نميباشند و از غير خدا براى آنان دوستانى نيست و عذاب آنها دو چندان است و اينها قدرت بر شنيدن آيات خدا ندارند و نتوانند كه ببينند [۲۰]
آنان كسانى ميباشند كه در حق خود زيان برده‌اند و از آنها گم شد آنچه را كه بودند افتراء ميزدند [۲۱]
شكى نيست كه اينها در آخرت نيز از زيانكارانند [۲۲]

.

صفحه : ۲۳۷

(توضيح آيات)

اشاره

مَن كانَ يُرِيدُ الحَياةَ الدُّنيا وَ زِينَتَها نُوَفِّ إِلَيهِم أَعمالَهُم فِيها وَ هُم فِيها لا يُبخَسُونَ ظاهرا (من) موصوله عموم دارد چنانچه از زاد المسير نقل شده و شامل ميگردد هر كسى را كه عمل خيرى بنمايد و مرادش حظوظات و زينتها و تجملات دنيوى باشد خواه مؤمن باشد يا كافر يا منافق و عملش خالص براى خدا و آخرت نباشد يا از روى رياء و سمعه يا براى منافع دنيوى و بدست آوردن مشتهيات نفسانى و ارضاء قواى شهوى يا غضبى يا غير اينها عمل نيكى مثل عبادات كه از روى رياء و خود نمائى انجام دهد يا انفاق مال يا وعظ و موعظه يا غير اينها كه غرض او شهرت باشد يا منافع دنيوى نه رضاى الهى آنچه باشد در اينكه آيه و آيات ديگر مثل قوله تعالى در سوره شورى آيه ۱۹ (مَن كانَ يُرِيدُ حَرثَ الآخِرَةِ نَزِد لَهُ فِي حَرثِهِ وَ مَن كانَ يُرِيدُ حَرثَ الدُّنيا نُؤتِهِ مِنها وَ ما لَهُ فِي الآخِرَةِ مِن نَصِيبٍ) گوش‌زد بشر مينمايد كه هر عمل نيكى كه خلوص در آن نباشد و غرض منافع دنيا باشد از همين دنيا كه مراد و مقصودش بوده تمام و كمال عوض باو عطاء مينمائيم و از طالبين حظوظ دنيا چيزى كم نميكنيم.
و بسيارى از مفسرين گفته‌اند مقصود از (من كان) كافرين يا منافقينند كه برياء عمل خوبى را انجام ميدهند مثل اينكه منافقين در نماز جماعت حاضر ميگردند كه بنمايند ما داخل در مؤمنينيم و در واقع ايمان ندارند يا كافر كه كار نيكى مثل كمك بفقراء و انفاق مال يا دست‌گيرى بضعفاء يا غير اينها ميكند لكن چون شرط قبول شدن اعمال نيك ايمان و خلوص است و اينها ايمان ندارند و خداوند وعده فرموده كه عمل هيچ عمل كننده‌ئى را خواه زن باشد يا مرد ضايع نگرداند اينكه است كه نتيجه و فائده عمل نيكشان در همين دنيا كه مراد و مطلبشان بوده عايدشان خواهد گرديد.

صفحه : ۲۳۸

و نيز گفته‌اند اگر در اينكه عالم بفائده عمل نيكشان نرسند در آخرت اگر كافر يا منافق باشند بقدر عمل نيكشان در عذاب آنها تخفيف ميدهند.
و معنى اول اگر چه بدو جهت نزديك‌تر بواقع مينمايد يكى از جهت لفظ كه (من) موصوله عموم دارد و شامل ميگردد هر كسى را كه چنين باشد يعنى مقصودش از عمل فائده دنيا و تزيين آن باشد و تخصيص بكافر يا منافق يا رياء كار ندارد و ديگر نظر بمناط حكم كه بمقتضاى حكمت الهى بايستى هر كسى را بنتيجه كارش و فائده‌ئى كه در عمل در نظر داشته برساند تا آنكه نعمت را بر او تمام كرده باشد حتّى مؤمنى كه براى فائده دنيوى كار نيكى انجام دهد لطف الهى مقتضى اينكه است كه او را بآن فائده‌ئى كه

مرادش بوده برساند، لکن نظر بآیه بعد که فرموده:
أُولئِکَ الَّذِینَ لَیسَ لَهُم فِی الآخِرَةِ إِلَّا النّارُ وَ حَبِطَ ما صَنَعُوا فِیها وَ باطِلٌ ما کانُوا یَعمَلُونَ اکثر مفسرین عموم (من) موصوله را تخصیص دادهاند بکفار و منافقین زیرا که ظاهرا (اولئک) اشاره بجماعتی است که مراد و مقصدشان فقط حیات دنیا است و عقیده بآخرت ندارند و آنها کفار و منافقینند و آنهایند که در آخرت برای آنها نیست مگر آتش جهنّم و اعمالشان باطل و بیاثر میگردد و مؤمنین چنین نیستند، و اللّه العالم.
أَ فَمَن کانَ عَلی بَیِّنَةٍ مِن رَبِّهِ وَ یَتلُوهُ شاهِدٌ مِنهُ وَ مِن قَبلِهِ کِتابُ مُوسی إِماماً وَ رَحمَةً استفهام (افمن) تقریری است که آیا آنکسیکه بر بینه و برهانی باشد از پروردگارش که مثبت مدعای او باشد و با شاهدی است از حق تعالی که تالی او است، شاید مقصود از شاهد قرآن باشد و تلو او که گواه او است و بصحت آن گواهی میدهد مثل کسی ماند که زینت دنیا طلبد و عملش بر وجه خلوص نباشد و بعضی گفتهاند صاحب بیّنه مؤمنین اهل کتابند یا هر مؤمن مخلص

صفحه : ۲۳۹

و شاهد پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است، و بقولی صاحب بیّنه پیغمبر [ص] است و گواه او جبرئیل یا ملکی که حافظ او بوده یا علی مرتضی ع یا صورت آن حضرت که هر کس بدیده انصاف در او نگریستی انوار حق تعالی و آثار صدق در بشره مبارک او مشاهده

مینمود (ای صبح سعادت ز جبین تو هویدا آن حسن چه حسن است تبارک و تعالی)
و بعضی گفتهاند بیّنه قرآن است (و یتلوه) بمعنی (یقرؤه) میباشد و شاهد جبرئیل است.
و در زاد المسیر گفته انجیل تابع قرآن است بتصدیق و بشارت اگر چه قبل از او نازل شده است (و من قبله) یعنی پیش از انجیل یا قرآن تابع او بوده و کتاب موسی یعنی تورات زیرا که همانا او در تصدیق نبیّ امی و بشارت بوجود او تابع است یعنی موافق قرآن است (اماما) در حالیکه تورات اهل دین را پیشوا بوده. (کاشفی) بروایت متواتر از مخالف و موافق رسیده که مقصود از بینه رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و شاهد امیر المؤمنین ع، و ثعلبی که پیشوای اصحاب حدیث است در تفسیرش بسند خود از کلبی از عبد اللّه بن عباس و نیز حبیب بن یاسر از زاذان روایت کرده که امیر المؤمنین ع فرمود بحق آنخدائیکه در زیر زمین دانه را بشکافد و در رحم صورت نگارد که اگر برای من وساده یعنی بالشی نهند و مرا بر آن نشانند حکم میکنم میان اهل تورات بتورات و میان اهل انجیل بانجیل و میان اهل زبور بزبور و میان اهل قرآن بقرآن و هیچ فردی از قریش نیست الّا اینکه میدانم آیهئی را که در باره او نازل شده که دلالت دارد بر اینکه او بهشتی است یا دوزخی، مردی برخواست و گفت آیه کدام است یا امیر المؤمنین فرمود آیه (أَ فَمَن کانَ عَلی بَیِّنَةٍ مِن رَبِّهِ وَ یَتلُوهُ شاهِدٌ مِنهُ) بیّنه از پروردگار رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که او بر حجتی است روشن که از نزد خدا است (و شاهد منه) منم که از اویم و تابع او، و غیر اینها از روایات بسیار که مقصود از (یَتلُوهُ شاهِدٌ مِنهُ) علی ع است.
[ابو الفتوح رازی و منهج الصادقین]

صفحه : ۲۴۰

أُولئِکَ یُؤمِنُونَ بِهِ وَ مَن یَکفُر بِهِ مِنَ الأَحزابِ فَالنّارُ مَوعِدُهُ (اولئک) اشاره است به (أَ فَمَن کانَ عَلی بَیِّنَةٍ) یعنی آیا کسیکه بر بیّنه و بصیرت باشد از پروردگار خودش و تلو آن شاهدی از خود او باشد که بر صدق او گواهی دهد مثل کسی ماند که بدون بصیرت و

دانش و بدون بینه باشد و کسیکه شاهد بر گفتارش نباشد یعنی اینکه دو مساوی نیستند.

و بقولی در معنی آیا کسیکه بر بینه و بصیرت باشد از پروردگارش مثل کسی ماند که مرادش حیات دنیا و زینت آن باشد و ایمان نیاورده باشد و کسیکه بمحمد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و قرآن از مشرکین عرب و فرق کفار مثل یهود و نصاری و غیره کافر گردد مسیر و مستقر و وعده‌گاه او آتش است.

[مجمع البیان] فَلا تَکُ فِی مِرْیَةٍ مِنْهُ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّکَ وَ لکِنَّ أَکْثَرَ النّاسِ لا یُؤْمِنُونَ اگر چه خطاب (فلا تک) برسول است لکن مقصود مؤمنین میباشند که مبادا از گفتار کافرین و ایرادات آنها شکّی عارضتان گردد زیرا که شأن رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اجل از اینکه است که شک عارض او گردد، و بقولی در معنی (ایها الانسان یا ایها السامع) در شک نباش از آنچه نازل میگردد زیرا که آن حق است و از طرف پروردگار تو است لکن بیشتر مردم نمیدانند، و شاید مقصود اینکه باشد که بیشتر مردم چنین فهم و علمی ندارند که حق و باطل را از هم جدا کنند.

وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَری عَلَی اللّهِ کَذِباً أُولئِکَ یُعْرَضُونَ عَلی رَبِّهِمْ وَ یَقُولُ الْأَشْهادُ هؤُلاءِ الَّذِینَ کَذَبُوا عَلی رَبِّهِمْ شاید آیه در مقام تهدید و سرزنش کسانی میباشد که آیات قرآن و رسالت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را انکار نمودند یا آنکسانی که بخدا دروغ بسته باشند مثل اینکه نسبت فرزند بخدا بدهند که چنین افرادی ستمکارترین مردمند که هم بخود ستم نموده‌اند که خود را از رحمت الهی دور گردانیده‌اند و هم بانبیاء و اینان کسانی میباشند که نزد پروردگارشان در موقع حساب در معرض سؤال واقع میگردند و شهود آنها از ملائکه و کرام الکاتبین یا انبیاء بقولی یا شهداء هر زمان از

صفحه : ۲۴۱

امامها [ع] یا اعضاء و جوارح بدن او که اینها بر علیه او شهادت میدهند و گویند اینها کسانی میباشند که در دنیا بخدا افتراء بستند و حجتهای خدا را انکار نمودند أَلا لَعْنَةُ اللّهِ عَلَی الظّالِمِینَ ظاهرا (الا) خطاب بخود رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که تو از کفر و انکار منکرین و ایرادات بی‌مورد آنان آزرده خاطر مشو و آگاه باش که ستمکاران و آنهائیکه بخدا افتراء میزنند از رحمت خدا دورند.

الَّذِینَ یَصُدُّونَ عَنْ سَبِیلِ اللّهِ وَ یَبْغُونَها عِوَجاً وَ هُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ کافِرُونَ آیه ظالمینی که از رحمت خدا دورند معرفی مینماید که آنها کسانی میباشند که راه خدا را می‌بندند و مردم را در بیراهه براه کج سوق میدهند (و هم) واو، حالیه است یعنی اینها مردم را از راه راست و راه حقیقت که سر انجام آن قرب جوار رب العالمین است بیراهه میکشانند در حالی که بقیامت کافرند یعنی عالم آخرت را انکار مینمایند و میگویند بعث و حشر و سؤال و جوابی نیست أُولئِکَ لَمْ یَکُونُوا مُعْجِزِینَ فِی الْأَرْضِ وَ ما کانَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللّهِ مِنْ أَوْلِیاءَ (اولئک) اشاره است به (الَّذِینَ یَصُدُّونَ) یعنی آن گروه کافرین نیستند عاجز کنندگان خدا از عذابشان و اینان چنین قدرتی ندارند که خدا را در زمین عاجز نمایند و دوستی ندارند که عذاب خدا را از آنها دفع نماید.

شاید (فی الارض) اشاره باین باشد که اگر خدا بخواهد اینها را در همین زمین دنیا عذاب نماید اینها قدرتی ندارند که بتوانند جلو عذاب را بگیرند.

یُضاعَفُ لَهُمُ الْعَذابُ ما کانُوا یَسْتَطِیعُونَ السَّمْعَ وَ ما کانُوا یُبْصِرُونَ (یضاعف) استیضاف است یعنی عذاب مشرکین دو برابر است.

[سخنان مفسرین در توجیه آیه]

۱- عذاب آنها منحصر بکفرشان نیست بلکه بر کفر و سائر معصیتها عذاب میشوند چنانچه در آیه دیگر فرموده (زِدْناهُمْ عَذاباً فَوْقَ

العَذابَ بِما کانُوا یُفسِدُونَ﴾ ۲- یعنی هر وقت یک قسم عذاب تمام شد قسم دیگری بآنها دائما عذاب میکنند

صفحه : ۲۴۲

و همیشه بقدر استحقاقشان آنها عذاب میشوند.

۳- عذاب بر رؤساء آنها مضاعف میگردد برای کفرشان و ظلمشان بخودشان و برای دعوت کردن تابعین خود را بگمراهی و اینکه عذاب بدو جهت است یکی گمراهی خودشان و دیگر مانع گردیدن اتباعشان را از دین. [مجمع البیان] و شاید مقصود اینکه باشد که عذاب اینها در آخرت شدیدتر از باقی کفار است که بخدا افتراء نمیزدند و همین کفرشان بانکار الوهیت یا رسالت یا غیر اینها است سبب عذاب آنها است و از اوصاف آنهائیکه بخدا افتراء میزنند اینکه است که نمیتوانند کلام حقانی را بشنوند و نه اینکه آیات حق را ببینند.

أُولئِکَ الَّذِینَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم وَ ضَلَّ عَنهُم ما کانُوا یَفتَرُونَ اینکه جماعت کسانی میباشند که بنفسهای خود زیان رسانیدند و آن چیزی از بت‌ها که شریک الوهیت میدانستند یا آنچه که نسبت اولاد بودن آنرا بخدا میدادند از نظرشان مفقود گردید و جز خسران و عذاب مضاعف برای آنها چیزی باقی نماند.

لا جَرَمَ أَنَّهُم فِی الآخِرَةِ هُمُ الأَخسَرُونَ شکی نیست که چنین جماعتی در منتهی درجه خسران و زیان‌کارترین زیان‌کاران خواهند بود که نفس شریف خود را ببهای بیمقدار دنیا و خیالات فاسد بی‌مغز فروختند و در عوض نگرفتند مگر عذاب جحیم و دوری از رحمت رحمانی را

صفحه : ۲۴۳

[سوره هود (۱۱): آیات ۲۳ تا ۳۱]

اشاره

إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ وَ أَخبَتُوا إِلی رَبِّهِم أُولئِکَ أَصحابُ الجَنَّةِ هُم فِیها خالِدُونَ (۲۳) مَثَلُ الفَرِیقَینِ کَالأَعمی وَ الأَصَمِّ وَ البَصِیرِ وَ السَّمِیعِ هَل یَستَوِیانِ مَثَلاً أَ فَلا تَذَکَّرُونَ (۲۴) وَ لَقَد أَرسَلنا نُوحاً إِلی قَومِهِ إِنِّی لَکُم نَذِیرٌ مُبِینٌ (۲۵) أَن لا تَعبُدُوا إِلاَّ اللّهَ إِنِّی أَخافُ عَلَیکُم عَذابَ یَومٍ أَلِیمٍ (۲۶) فَقالَ المَلَأُ الَّذِینَ کَفَرُوا مِن قَومِهِ ما نَراکَ إِلاّ بَشَراً مِثلَنا وَ ما نَراکَ اتَّبَعَکَ إِلاَّ الَّذِینَ هُم أَراذِلُنا بادِیَ الرَّأیِ وَ ما نَری لَکُم عَلَینا مِن فَضلٍ بَل نَظُنُّکُم کاذِبِینَ (۲۷)

قالَ یا قَومِ أَ رَأَیتُم إِن کُنتُ عَلی بَیِّنَةٍ مِن رَبِّی وَ آتانِی رَحمَةً مِن عِندِهِ فَعُمِّیَت عَلَیکُم أَ نُلزِمُکُمُوها وَ أَنتُم لَها کارِهُونَ (۲۸) وَ یا قَومِ لا أَسئَلُکُم عَلَیهِ مالاً إِن أَجرِیَ إِلاّ عَلَی اللّهِ وَ ما أَنَا بِطارِدِ الَّذِینَ آمَنُوا إِنَّهُم مُلاقُوا رَبِّهِم وَ لکِنِّی أَراکُم قَوماً تَجهَلُونَ (۲۹) وَ یا قَومِ مَن یَنصُرُنِی مِنَ اللّهِ إِن طَرَدتُهُم أَ فَلا تَذَکَّرُونَ (۳۰) وَ لا أَقُولُ لَکُم عِندِی خَزائِنُ اللّهِ وَ لا أَعلَمُ الغَیبَ وَ لا أَقُولُ إِنِّی مَلَکٌ وَ لا أَقُولُ لِلَّذِینَ تَزدَرِی أَعیُنُکُم لَن یُؤتِیَهُمُ اللّهُ خَیراً اللّهُ أَعلَمُ بِما فِی أَنفُسِهِم إِنِّی إِذاً لَمِنَ الظّالِمِینَ (۳۱)

صفحه : ۲۴۴

[ترجمه]

همانا آن کسانیکه ایمان آوردند و عمل شایسته نمودند و بدرگاه خدای خود خاضع و خاشع گردیدند آنها اهل بهشتند و در بهشت جاویدانند [۲۳]

مثل اینکه دو فرقه (کافر و مؤمن) بآدم کور و کر و بینا و شنوا ماند آیا اینکه دو فرقه با هم مساوی میباشند و مثل یکدیگرند آیا چرا شما متذکر نمیگردید [۲۴]

همانا ما نوح را بسوی قومش فرستادیم (و بقومش) گفت بحقیقت من برای شما بیم‌دهنده ظاهری میباشم [۲۵]

گویم پرستش نکنید مگر خدا را من بر شما از عذاب روز دردناک میترسم [۲۶]

آن جماعتی از قومش که کافر بودند گفتند ما تو را نمی‌بینیم مگر بشری مثل ما و تابعین تو را نمی‌بینیم مگر مردمان پست کم فهم و برای شما بر ما افزونی نمی‌بینیم بلکه گمان میکنیم شما از دروغگویانید [۲۷]

(نوح گفت) ای جماعت خبر دهید مرا اگر من بر حجتی از پروردگارم باشم و از نزد خودش بمن رحمتی داده باشد و بر شما پوشیده گردیده آیا من شما را ملزم میگردانم در حالیکه شما کراهت داشته باشید [۲۸]

ای جماعت من از شما مالی و اجرتی سؤال نمیکنم اجر من نیست مگر بر خدا و من کسانیکه ایمان آورده‌اند از خود طرد کننده نمیباشم زیرا که آنها ملاقات کننده جزای پروردگار خودشانند لکن من شما را می‌بینم جماعتی جاهل و نادان [۲۹]

ای قوم کی است که مرا یاری کند از عذاب خدا اگر آنها را طرد کنم آیا چرا شما متذکر نمیگردید [۳۰]

نوح گفت بشما نمیگویم خزینه‌های خدا نزد من است و نمیگویم عالم بغیبم و نمیگویم مر آنها را که چشمهای شما آنها را بخواری مینگرد خدا بآنها خیری نخواهد داد خدا داناتر است از آنچه در قلبهای آنها است اگر من حکم باسلام آنها نکنم همانا که از ستمکاران باشم [۳۱]

.

صفحه : ۲۴۵

(توضیح آیات)

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ وَ أَخبَتُوا إِلي رَبِّهِم أُولئِكَ أَصحابُ الجَنَّةِ هُم فِيها خالِدُونَ پس از توبیخ و تهدید کافرین و مشرکین و آنهائیکه بخدا افتراء میزنند و نسبت اولاد بمقام کبریائی احدی میدهند که عذاب آنها مضاعف است و در قیامت زیان کارترین زیان کارانند.

در اینکه آیه در مقابل آنها بکسانیکه ایمان آورده‌اند و بر طبق ایمانشان اعمال شایسته نموده‌اند (و اخبتوا) اخبات بمعنی خضوع و خشوع است و بالام استعمال شده مثل اینکه گفته میشود (اخبت للّه) برای خدا خاضع گردید و در آیه با الی آمده (وَ أَخبَتُوا إِلي رَبِّهِم) و آن متضمن اطمینان است یعنی بذکر پروردگارشان آرام گرفتند، و بقولی برای او تواضع نمودند، و بقول دیگر از ما سوی اللّه منقطع گردیدند و خود را باو بستند و از غیر بریدند (اولئک) اشاره بچنین مؤمنینی است که دارای چنین اوصافی باشند، ایمان کامل که با عمل شایسته که لایق پیشگاه مقام احدیت باشد و آن عملی است که با خضوع و آرامش و اطمینان قلبی بذکر پروردگار توأم گردیده اینهایند یاران بهشت و در آن جاویدانند گویا بهشت که دار کرامت الهی است نام زد آنها گردیده.

مَثَلُ الفَرِيقَينِ كَالأَعمي وَ الأَصَمِّ وَ البَصِيرِ وَ السَّمِيعِ هَل يَستَوِيانِ مَثَلًا مثل اینکه فرقه کافر ملحد که بخدای تعالی افتراء میزند و آن مؤمن صالحی که بذکر و یاد پروردگارش قلبش آرام گرفته مثل دو نفر ماند که یکی کور و کر باشد و دیگری بینا و شنوا آیا اینکه دو نفر با هم مساوی و مثل هم مانند هرگز چنین نخواهد بود.

أ فَلا تَذَكَّرُونَ استفهام برای تقريع و توبيخ است که آيا چگونه متذکر نميگرديد

صفحه : ۲۴۶

و فکر نميکنيد که کسيکه چشم دلش روشن گرديده و آيات تکوينی و تشريعی را مينگرد و نيز گوش قلبش باز گرديده و بگوش باطن آيات قرآن را استماع مينمايد مثل کسی نخواهد بود که مثل مردگان نه چيزی ببيند و نه چيزی بشنود از بحر الحقايق نقل ميکنند که گفته اعمی آنست که حق را باطل و باطل را حق بيند، و اصم کسی است که باطل را حق و حق را باطل شنود و بآن عمل کند، و بصير کسی است که ديده بصيرتش بکحل (بی يبصر) جلا يافته و سميع کسی است که گوش همتش بگشواره (بی يسمع) آراسته گشته هر که بخدا بيند جز از خدا نبيند و هر که بخدا شنود جز از خدا نشنود. [پايان] اشاره بآن حديث قدسی مشهور است که فرموده:

(ما تقرب الی عبدی بشيئی احب الیّ مما افترضته عليه و لا يزال العبد يتقرب الی بالنوافل حتّی احبّه فاذا احببته کنت سمعه الذی يسمع به و بصره الذی يبصر به و لسانه الذی ينطق به و يده الذی يبطش بها ان دعانی اجبته و ان سألنی اعطيته)

«۱».

وَ لَقَد أَرسَلنا نُوحاً إِلي قَومِهِ إِنِّي لَكُم نَذِيرٌ مُبِينٌ پس از وعده بمؤمنين بدرجات بهشتی و وعيد بکافرين بدرکات جهنمی برسولش خبر ميدهد که ما نوح [ع] را (که از پيمبران اولو العزم بود) برسالت بسوی قومش فرستاديم، و گويند در اينجا کلامی حذف گرديده در تقدير است (قال لهم إِنِّي لَكُم نَذِيرٌ مُبِينٌ) نوح ع گفت ای جماعت من برای نفع و هدايت

---

(۱) بنده من نزديک نميگردد بمن بچيزی که دوست‌تر باشد بسوی من از آنچه بر او واجب گردانيده‌ام و عبد هميشه بسبب نوافل نزديکی ميجويد بسوی من تا اينکه او را دوست ميدارم پس وقتی که او را دوست داشتم من ميگردم گوش او گوشيکه باو ميشنود و ميگردم چشم او چشميکه باو می‌بيند و ميگردم زبان او زبانی که بآن سخن ميگويد و ميگردم دست او آن دستی که بآن ميگيرد اگر مرا خواند او را اجابت مينمايم و اگر از من سؤال کرد باو عطا مينمايم.

صفحه : ۲۴۷

شما فرستاده شده‌ام و بيم دهنده ظاهری هستم که شما را از غضب و سخط خدا و عذاب آخرت بترسانم.

أَن لا تَعبُدُوا إِلَّا اللّهَ إِنِّي أَخافُ عَلَيكُم عَذابَ يَومٍ أَلِيمٍ اول کلام نوح اينکه بود که گفت ای قوم پرستش نکنيد مگر خدا را اگر غير او را پرستش نمائيد من بر شما ميترسم از عذاب روز سخت يعنی قيامت که عذاب آن دردناک است.

چنانچه از آيات بسيار که در شرح حال پيمبران حکايت مينمايد معلوم ميشود که تمام انبياء و مرسلين اول سخن آنها با مردم همين بوده که خدای واحد احد را بپرستيد و در عبادت خدا غير را شريک نگردانيد و در ثانی از قيامت و عذاب روز رستاخيز آنها را ميترسانيدند.

و شايد تکرار آن در قرآن برای اينکه باشد که دانسته شود تمام پيمبران راجع بمبدء و عبادت معبود واحد و صفات جلال و جمال او و نيز راجع بمعاد و زنده شدن در قيامت و حشر و نشر و حساب و کتاب متفق الکلمه بوده‌اند احدی از آنها بر خلاف ديگری سخن نگفته زيرا که تمام آنها از سر چشمه علم ازلی تراوش نموده و روح قدسی آن بزرگواران مرتبط بعالم (ما فوق الطبيعه) گرديده.

فَقالَ المَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن قَومِهِ ما نَراكَ إِلّا بَشَراً مِثلَنا وقتی نوح [ع] گفت من از جانب خدا برسالت آمده‌ام برای اينکه پرستش

ننمائيد مگر خدا را و آنان را از عذاب قيامت تهديد نمود جماعت كافرين و اشراف و بزرگان از قومش گفتند ما تو را نمى‌بينيم مگر يك بشرى مانند ما تو چه امتيازى بر ما دارى كه ما پيرو تو گرديم.

آرى آنان جسمى ميديدند مثل خودشان غذا ميخورد، خواب ميرود، ازدواج ميكند و در تمام اوصاف بشريت با آنها مساوى است اينكه بود كه ميگفتند تو چه امتيازى بر ما دارى كه بر ما حكومت نمائى و ما مطيع تو گرديم آنان جسمى ميديدند و از درك حقيقت آنها غافل و بى‌خبر بودند.

صفحه : ۲۴۸

مثنوى مولوى چه خوب گفته:

همسرى با انبياء برداشتند اولياء را همچو خود پنداشتند

گفت اينك ما بشر ايشان بشر ما و ايشان بسته خوابيم و خور

اينكه ندانستند ايشان از عما در ميان فرقى بود بى‌منتها

هر دو كان زنبور خوردند از محل‌ّزين يكى شد زهر و زان ديگر عسل

هر دو كان آهو گيا خوردند و آب زان يكى شد خون و ديگر مشك ناب

آن دوتى خوردند از يك آب خور آن يكى خالى و آن ديگر شكر

صد هزاران همچنين اشياء بين فرقشان هفتاد ساله راه بين

وَ ما نَراكَ اتَّبَعَكَ إِلَّا الَّذِينَ هُم أَراذِلُنا بادِيَ الرَّأيِ وَ ما نَرى لَكُم عَلَينا مِن فَضلٍ بَل نَظُنُّكُم كاذِبِينَ چون اشراف قوم گمان ميكردند كه بايد رسول خدا ملك باشد تا اينكه بشود بر انسان حكومت نمايد اينكه بود كه بنوح ع ميگفتند تو لايق رسالت بر ما نيستى و نمى‌بينيم كه كسى جز اراذل پيروى تو كرده باشد.

(اراذل) جمع ارذل است مثل (اكبر) و بغلبه استعمال مانند اسم شده يعنى خسيس و فرومايه (و بادى الرأى) كه بدون فكر و رويه تابع تو گرديده‌اند لكن ما كه صاحب فضل و رأى صحيح ميباشيم و مى‌بينيم كه تو بر ما فضيلتى ندارى كه لايق اينكه باشى كه ما مطيع تو گرديم بلكه ما گمان ميكنيم كه شماها از دروغگويان هستيد.

قالَ يا قَومِ أَ رَأَيتُم إِن كُنتُ عَلى بَيِّنَةٍ مِن رَبِّي وَ آتانِي رَحمَةً مِن عِندِهِ فَعُمِّيَت عَلَيكُم نوح در پاسخ گفت اى گروه خبر دهيد مرا اگر من بر حجتى هويدا باشم كه شاهد مدعاى من باشد و خدا بمن از جانب خودش رحمتى و بخشايشى كه نبوت است عنايت كرده باشد پس بر شما آن حجت پوشيده بماند، حفص (فعميت) بضم عين و تشديد ميم خوانده يعنى آن حجت بر شما پوشيده شده و شما آنرا نشناسيد

صفحه : ۲۴۹

أَ نُلزِمُکُمُوها وَ أَنتُم لَها کارِهُونَ واو (و انتم) حالیه است یعنی آیا روا است که ما شما را ملزم گردانیم بر قبول حالیکه شما کاره باشید و ملزم گردانیدن بر قبول منافی با تکلیف است.

و بوجه دیگر آیا جایز است که ما شما را ملزم گردانیم بر قبول یا اینکه توانیم شما را مظطر گردانیم لکن بر ما بیشتر از استدلال و ایضاح چیزی نیست ما پیمبران نتوانیم کسی را باضطرار بقبول ملزم گردانیم اینکه کار خدا است و بر هر دو معنی استفهام (ا نلزمکموها) تقریری است و بمعنی جحد و انکار است یعنی چنین نیست که ما در شما قبول بگنجانیم زیرا که وظیفه ما فقط تبلیغ است و وظیفه شما قبول.

وَ یا قَومِ لا أَسئَلُکُم عَلَیهِ مالًا إِن أَجرِیَ إِلّا عَلَی اللّهِ اکثر پیمبرانیکه از آنها در آیات حکایت میکند برای اینستکه مردم گمان نکنند که غرض آن بزرگواران بدست آوردن مال است که میخواهند باسم پیمبری مردم را بفریبند و مال و ثروتی بدست آورند میگفتند ای مردم ما از شما برای رسالتمان مالی طلب نمیکنم پاداش ما نیست مگر بر خدا یعنی ما فرستاده او هستیم و کفایت کار ما بر او است.

وَ ما أَنَا بِطارِدِ الَّذِینَ آمَنُوا إِنَّهُم مُلاقُوا رَبِّهِم وَ لکِنِّی أَراکُم قَوماً تَجهَلُونَ گویا کفار برای بهانه‌جوئی بحضرت نوح ع میگفتند اینکه مردمان اراذل و اوباشی که دور تو را گرفته‌اند و ما را عار میآید که با اینها بنشینیم اینان را از خود دور کن تا ما بتو ایمان آوریم، نوح ع در جواب آنها گفته من نیستم طرد کننده آن کسانیکه ایمان آورده‌اند بدرستی که آنها ملاقات کننده رحمت خدا میباشند و شما که مؤمنین را از اراذل و مردمان بی‌خرد میدانید جماعتی میباشید جاهل و نادان که همین صورت می‌بینید و از باطن و حقیقت بی‌خبر هستید.

صفحه : ۲۵۰

وَ یا قَومِ مَن یَنصُرُنِی مِنَ اللّهِ إِن طَرَدتُهُم أَ فَلا تَذَکَّرُونَ نوح [ع] بقوم خود گفت اگر من مؤمنین را از خود دور کنم و مورد خصومت الهی و غضب او گردم کی است که بتواند مرا یاری کند و از عذاب رهائی بدهد آیا چرا شما جهّال متذکر نمیگردید که مؤمنین در مورد رحمت خدا میباشند وَ لا أَقُولُ لَکُم عِندِی خَزائِنُ اللّهِ وَ لا أَعلَمُ الغَیبَ وَ لا أَقُولُ إِنِّی مَلَکٌ الخ باز نوح در موقع تبلیغ فرموده من ادعائی ندارم نمیگویم خزینه‌های خدا نزد من است و نمیگویم من عالم بغیب میباشم و نمیگویم من فرشته‌ام تا اینکه شما بگوئید تو نیز بشری هستی مثل ما و نمیگویم آنهائیکه بنظر شما از اراذل و اوباش میباشند هرگز خدا بآنها خیری عطاء نمیکند خدا عالم‌تر است بآنچه در نفسهای آنها است و اگر من چنین نسبتی بمؤمنین بدهم از جمله ستمکاران خواهم بود.

صفحه : ۲۵۱

[سوره هود (۱۱): آیات ۳۲ تا ۴۳]

اشاره

قالُوا یا نُوحُ قَد جادَلتَنا فَأَکثَرتَ جِدالَنا فَأتِنا بِما تَعِدُنا إِن کُنتَ مِنَ الصّادِقِینَ (۳۲) قالَ إِنَّما یَأتِیکُم بِهِ اللّهُ إِن شاءَ وَ ما أَنتُم بِمُعجِزِینَ (۳۳) وَ لا یَنفَعُکُم نُصحِی إِن أَرَدتُ أَن أَنصَحَ لَکُم إِن کانَ اللّهُ یُرِیدُ أَن یُغوِیَکُم هُوَ رَبُّکُم وَ إِلَیهِ تُرجَعُونَ (۳۴) أَم یَقُولُونَ افتَراهُ قُل إِنِ افتَرَیتُهُ فَعَلَیَّ إِجرامِی وَ أَنَا بَرِیءٌ مِمّا تُجرِمُونَ (۳۵) وَ أُوحِیَ إِلی نُوحٍ أَنَّهُ لَن یُؤمِنَ مِن قَومِکَ إِلّا مَن قَد آمَنَ فَلا تَبتَئِس بِما کانُوا

يَفعَلُونَ (۳۶)

وَ اصنَعِ الفُلكَ بِأَعيُنِنا وَ وَحيِنا وَ لا تُخاطِبنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا إِنَّهُم مُغرَقُونَ (۳۷) وَ يَصنَعُ الفُلكَ وَ كُلَّما مَرَّ عَلَيهِ مَلَأٌ مِن قَومِهِ سَخِرُوا مِنهُ قالَ إِن تَسخَرُوا مِنّا فَإِنّا نَسخَرُ مِنكُم كَما تَسخَرُونَ (۳۸) فَسَوفَ تَعلَمُونَ مَن يَأتِيهِ عَذابٌ يُخزِيهِ وَ يَحِلُّ عَلَيهِ عَذابٌ مُقِيمٌ (۳۹) حَتّى إِذا جاءَ أَمرُنا وَ فارَ التَّنُّورُ قُلنَا احمِل فِيها مِن كُلٍّ زَوجَينِ اثنَينِ وَ أَهلَكَ إِلّا مَن سَبَقَ عَلَيهِ القَولُ وَ مَن آمَنَ وَ ما آمَنَ مَعَهُ إِلّا قَلِيلٌ (۴۰) وَ قالَ اركَبُوا فِيها بِسمِ اللّهِ مَجراها وَ مُرساها إِنَّ رَبِّي لَغَفُورٌ رَحِيمٌ (۴۱)

وَ هِيَ تَجرِي بِهِم فِي مَوجٍ كَالجِبالِ وَ نادى نُوحٌ ابنَهُ وَ كانَ فِي مَعزِلٍ يا بُنَيَّ اركَب مَعَنا وَ لا تَكُن مَعَ الكافِرِينَ (۴۲) قالَ سَآوِي إِلى جَبَلٍ يَعصِمُنِي مِنَ الماءِ قالَ لا عاصِمَ اليَومَ مِن أَمرِ اللّهِ إِلّا مَن رَحِمَ وَ حالَ بَينَهُمَا المَوجُ فَكانَ مِنَ المُغرَقِينَ (۴۳)

صفحه : ۲۵۲

[ترجمه]

جماعت کافرین گفتند ای نوح همانا با ما جدال و نزاع کردی و مجادله را از حد گذرانیدی و آنچه از عذاب بما وعده داده‌ئی بیاور اگر راست گویانی [۳۲]

نوح گفت وعده‌ایکه بشما داده‌ام اگر خدا خواهد البته بشما خواهد رسید شما عاجز کننده‌گان خدا از ارسال عذاب نمیباشید [۳۳]

و نصیحت من وقتی اراده کنم نصح شما را نفع نمیبخشد وقتی خدا بخواهد شما را عذاب کند خدا پروردگار شما است و بسوی او باز گشت میکنید [۳۴]

بلکه میگویند نوح از پیش خود وحی را بر من می‌بندد، ای نوح بگو اگر من بر خدا دروغ بستم بر ضرر من است جرم من و از گناه شما که نسبت بمن افتراء میدهید بریء میباشم [۳۵]

و بسوی نوح وحی گردید که هرگز از قوم تو ایمان نمیآورند مگر آنهائی که ایمان آورده‌اند و تو بر آنچه اینها میکنند محزون مباش [۳۶]

و بنگاه داشته ما و وحی ما کشتی بساز و از ما نسبت بآنهائیکه ستم نموده‌اند درخواست مکن همانا آنان غرق شدگانند [۳۷]

و نوح کشتی میساخت و هر وقت جماعتی از قومش بر او گذر میکردند او را مسخره مینمودند نوح گفت اگر شما ما را مسخره میکنید ما نیز شما را مسخره میکنیم همان طوری که شما ما را مسخره مینمائید [۳۸]

و بزودی خواهید دانست آن کسی را که باو عذابی بیاید که وی را رسوا گرداند و باو در آخرت عذاب دائمی فرود آید [۳۹]

و بزودی خواهید دانست آنوقتیکه امر ما بعذاب آنها آمد و آب از تنور بجوشید ما بنوح گفتیم که از هر جنسی از حیوانات دو تا یکی نر و یکی ماده سوار کن و نیز کسان خود را هم در کشتی سوار کن مگر کسی را که تقدیر ما بر هلاکت آن پیشی گرفته است

صفحه : ۲۵۳

(مقصود پسر و زن نوح است که از اهل نوح استثناء فرموده) و نیز در کشتی سوار کن آنهائی را که ایمان آورده‌اند، و باو ایمان نیاورده بودند مگر اندکی از مردمان [۴۰]

و نوح بمردم گفت در کشتی سوار شوید رفتن و ایستادن کشتی بنام خدا است بحقیقت که پروردگار من آمرزنده و مهربان است، و کشتی آنها را می‌برد در موجهائی که از بزرگی مثل کوهها مینمود [۴۱]

در آن حال نوح پسرش را نـداء داد در حالیکه از کشتی دور بود و گفت ای پسر من بیا با ما در کشتی سوار شو و با کافرین مباش (۴۲)

پسرش گفت من بالای کوه میروم که مرا از غرق شـدن نجات دهـد نوح گفت ای پسر امروز از امر خدا نگاه دارنده‌ئی نیست مگر کسی را که خدا رحم کند در اینکه حال موج بین نوح و پسرش حائل گردید (و پسر نوح) از غرق شدگان گردید [۴۳]

.

صفحه : ۲۵۴

(توضیح آیات)

قالُوا یا نُوحُ قَد جادَلتَنا فَأَکثَرتَ جِدالَنا فَأتِنا بِما تَعِدُنا إِن کُنتَ مِنَ الصّادِقِینَ چنانچه در سوره نوح فرموده نوح بخدا از قومش شکایت میکنـد که چقـدر در امر تبلیغ جـدیت و پـا فشـاری نموده‌ام شب گفتم، روز گفتم، آهسـته و پنهـان، ظاهر و آشـکارا آنها را دعوت نمودم و سـخن من بآنـان سود نبخشـید و اینکه آیه اشـاره بهمـانست که از بس نوح (ع) با آنها مجادله مینمود که شایـد آن کافرین ملحـد ایمان بیاورنـد ایمان نیاوردند و در مقام اعتراض برآمدند که ای نوح تو با ما زیاد جدال و اعتراض مینمائی و گفتار خود را از حد گذرانیدی ما ایمان نخواهیم آورد آن عذابی را که بما وعده داده‌ئی بیاور اگر از راستگویان میباشی.

قالَ إِنَّما یَأتِیکُم بِهِ اللّهُ إِن شاءَ وَ ما أَنتُم بِمُعجِزِینَ نوح ع در پاسخ اعتراض کافرین گفت همانا آن عـذابی که بشـما وعـده داده‌ام هر وقت خـدا بخواهد و اراده‌اش بوقوع آن تعلق گیرد میآورد بدست من نیست گویا فرموده اعمال شـما عذاب ایجاب مینماید و عذاب بشـما خواهد رسـید لکن وقت آن بسـته بمشیت الهی است و من میخواهم بشما از روی خیر خواهی تذکر دهم که دست از لجاجت برداریـد و ایمان بیاورید و گر نه زود یا دیر مورد عذاب خواهید گردید و شـما چنین قدرتی ندارید که جلو عذاب خدا را بگیرید و او را عاجز گردانید و عذاب بشما اصابت ننماید.

وَ لا یَنفَعُکُم نُصحِی إِن أَرَدتُ أَن أَنصَحَ لَکُم إِن کانَ اللّهُ یُرِیدُ أَن یُغوِیَکُم هُوَ رَبُّکُم وَ إِلَیهِ تُرجَعُونَ باز نوح میگویـد اگر من اراده کنم شـما را نصیحت کنم نصیحت من در شـما سودمنـد نیست اگر خـدا اراده کند شـما را اغواء گرداند او است پروردگار شـما و بازگشت شما بسوی او است.

صفحه : ۲۵۵

[سؤال] اولا اگر نصیحت پیمبران سودمند نیست فائده بعثت آنها چیست که اولیاء خدا بیایند بین مردمان فاسق ستمکار و اینکه قدر از آنهـا سـتم بکشـند و نصیحتشان سودی ندهـد و اصـلا اینکه کـار لغو است و کـار لغو از ساحت قـدس الهی خارج است و اصـلا تکلیف نمودن بآنهائیکه در علم ازلی حق تعالی گذشته که اینها قابل هدایت نمیباشند بیهوده و عقلائی نیست.

و ثانیـا اگر اغواء گردیـدن و هـدایت شـدن بسته بمشـیت الهی است چنانچه در اینکه آیه و در جاهای دیگر گفته (یُضِلُّ مَن یَشاءُ وَ یَهدِی مَن یَشاءُ) تقصیر بنده ضعیف ناتوان که نمیتواند جلو خواست خدا را بگیرد چیست و وقتی چنین باشد عذاب بنده عاصی ظلم است زیرا که خدا خواسته او را اغواء بنماید گمراه گردیدن یا هدایت یافتن بدست خود بنده نیست.

[پاسخ سؤالات] ۱- فائـده بعثت پیمبران و غرض اصـلی آن کسانی خواهنـد بود که قابل ارشاد و هدایت میباشـند و نسبت بدیگران اتمام حجت است و همین طور از آیه استفاده میتوان نمود زیرا که نوح فرموده نصیحت من در شـما که تمام دل شما کفر پوشانیده فائده بخش نخواهد بود و غرض او همان جماعت کافرین از قوم او بودند.

۲- قوله تعالی (إِن کانَ اللّه یُرِیدُ أَن یُغوِیَکُم) وقتی که خدا دانست که کافر بقدری بر کفر اصرار دارد و از روی لجاجت پس از آنکه حق برایش ثابت و معلوم گردیده ایمان نمیآورد اینکه است که راهش را باز میکند و او را مجبور بر ایمان نمیگرداند زیرا که مجبور گردانیدن بر عمل منافی با اختیار است و چون در اینکه مورد او را هدایت ننموده همانا او اغواء خواهد گردید لکن اگر باختیار در راه هدایت وارد گردد او را ارشاد مینماید و چون در عالم بدون اراده حق تعالی چیزی ممکن نیست واقع گردد اینکه است که نسبت اغواء و هدایت را بخودش میدهد ۳- عذاب بر عاصی از اقسام ظلم بشمار نمیآید زیرا خودش باختیار عذاب

صفحه : ۲۵۶

را برای خود فراهم نموده و عذاب دنیا و آتش جهنّم را بدست خود افروخته چنانچه فرموده (ذلِکَ بِما قَدَّمَت أَیدِیکُم وَ أَنَّ اللّهَ لَیسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ) سوره آل عمران آیه ۱۷۸ أَم یَقُولُونَ افتَراهُ قُل إِنِ افتَرَیتُهُ فَعَلَیَّ إِجرامِی وَ أَنَا بَرِیءٌ مِمّا تُجرِمُونَ بلکه میگویند تو افتراء زده‌ئی بر خدا و دروغ می‌بندی، در اینکه مقصود از گوینده اینکه قول کی است و افتراء زدن نسبت بکی است از إبن عباس نقل شده که آنها همان گروه قوم نوح بودند که میگفتند سخنان نوح نوعی از دروغ و افتراء است که بخدا نسبت میدهد.

و مقاتل گفته گوینده‌گان قریش بودند که برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین نسبت میدادند و میگفتند اینکه آیات را خود ساخته و نسبت بخدا میدهد و آیه دستور میدهد که وقتی کافرین چنین گفتند تو در پاسخ آنها بگو اگر من دروغ بر خدا بسته‌ام جرم آن بر خود من است و من از آنچه میگوئید بیزارم و بنا بر اینکه قول اینکه جمله معترضه میشود.

وَ أُوحِیَ إِلی نُوحٍ أَنَّهُ لَن یُؤمِنَ مِن قَومِکَ إِلّا مَن قَد آمَنَ فَلا تَبتَئِس بِما کانُوا یَفعَلُونَ خدای تعالی بنوح وحی میکند و او را متذکر میگرداند که ای نوح بدان همانا که اینکه کافرین چنان قلبشان فاسد گشته که هرگز ایمان نخواهند آورد مگر آنهائیکه ایمان آورده‌اند (فلا تبتئس) از باب افتعال است و از بؤس مأخوذ گردیده یعنی بر تکذیب آنها اندوهگین مباش.

وَ اصنَعِ الفُلکَ بِأَعیُنِنا وَ وَحیِنا وَ لا تُخاطِبنِی فِی الَّذِینَ ظَلَمُوا إِنَّهُم مُغرَقُونَ وقتی نوح از هدایت قوم ناامید گردید و فرمان الهی بر عذاب آنها صادر گردید خطاب میرسد بنوح که بنگاه داشت ما و وحی ما کشتی بساز و درخواست مکن از من در باره آنکه ظلم کردند بدرستیکه آنها محکوم بغرق شدن هستند.

و شاید مقصود اینکه باشد که از ستمکاران شفاعت کسی را نکن که از غرق نجات یابد زیرا که اینها از غرق شدگانند.

صفحه : ۲۵۷

وَ یَصنَعُ الفُلکَ وَ کُلَّما مَرَّ عَلَیهِ مَلَأٌ مِن قَومِهِ سَخِرُوا مِنهُ قالَ إِن تَسخَرُوا مِنّا فَإِنّا نَسخَرُ مِنکُم کَما تَسخَرُونَ نوح پس از آنکه بساختن کشتی مأمور گردید و مشغول کار شد از قوم هر کسی که بر او گذر مینمود طوری او را مسخره مینمود و نوح در پاسخ آنها میگفت اگر شما ما را مسخره مینمائید همانا ما نیز شما را مسخره میکنیم.

فَسَوفَ تَعلَمُونَ مَن یَأتِیهِ عَذابٌ یُخزِیهِ وَ یَحِلُّ عَلَیهِ عَذابٌ مُقِیمٌ بزودی میدانید کسی را که عذابی بر او بیاید که وی را در دنیا بغرق شدن و در آخرت بعذاب دائمی رسوا گرداند.

داستان طوفان نوح را اکثر مفسرین با کمی اختلاف نقل نموده‌اند چنانچه قرآن خبر میدهد نوح در بین قومش نهصد و پنجاه سال زندگانی نمود و مردم را بیکتا پرستی دعوت میکرد وقتی مردم دعوت او را نپذیرفتند و از هدایت یافتن آنان مأیوس گردید در باره آنها نفرین نمود.

مفسرین گفته‌اند که خدای تعالی بنوح امر نمود که درختی غرس نماید و گویند آن درخت ساج بود وقتی آندرخت بزرگ شود و سطبر گردید آنرا قطع کن و از آن کشتی بساز و گویند از وقتی که درخت ساج را غرس نمود تا موقع قطع آن بیست سال طول

کشید پس از آنکه نوح از چوب ساج بامر خدا مشغول کار کشتی ساختن گردید هر کس بر او گذر میکرد باو استهزاء مینمود یکی میگفت نوح برای زمستانش خانه میسازد، دیگری میگفت ببینید چگونه اینکه مرد دیوانه است در زمین خشگ که دریائی نیست کشتی میسازد، دیگری میگفت ای نوح پس از آنکه پیمبر بودی نجار شدی از اینکه نوع مزخرفات باو میگفتند تا وقتی که ساخت کشتی بپایان رسید.

از عبد اللّه إبن عباس نقل میکنند که گفت در عرض دو سال ساخت کشتی طول کشید و طول آن سیصد ذرع و عرضش پنجاه ذرع و ارتفاع آن سی ذرع بود و از چوب ساج ساخت و دارای سه طبقه بود زیرین جای وحوش و سباع و هوام و در

صفحه : ۲۵۸

طبقه میان جای دواب و چهارپایان و بهائم و در طبقه بالاـ خودش و مؤمنین منزل داشتند و با آنها مقداری از غذای خوردنی و آشامیدنی بود.

گویند وقتی طوفان پدید آمد و آب عالم را بگرفت مردم سر بکوهها نهادند آب بالا آمد تا سر کوهها رسید زنی بچه‌ئی داشت که او را خیلی دوست میداشت کودک را گرفت و بالای کوه رفت وقتی آب بسینه او رسید طفل را بسر خود گذارد آب از سر او گذشت و خود با بچه‌اش غرق گردیدند رسول فرموده اگر میشد بکسی رحم نمود باید بآن زن و بچه رحم نمود.

از إبن عباس روایت شده که روزی حواریین بعیسی ع گفتند ما کسی را میخواهیم که سفینه نوح را دیده و بما خبر بدهد عیسی آنان را در پشته خاکی برد و قبضه‌ئی از خاك گرفت و گفت اینکه قبر کعب بن حام بن نوح است پس از آن عصا بر آن زد و گفت (قم باذن اللّه) مردی از آنجا برخاست و از سرش خاك میریخت و موی سر او سفید بود عیسی گفت مگر تو جوان نبودی گفت آری لکن چون صدای تو بگوش من رسید که گفتی (قم باذن اللّه) گمان کردم قیامت بر پا شده از هول پیر شدم و اینکه است قوله تعالی (یَوماً یَجعَلُ‌الوِلدانَ شِیباً) عیسی گفت داستان سفینه نوح را برای ما بگو گفت طولش هزار و دویست گز و عرضش ششصد گز و سه طبقه داشت و در یک طبقه جای دواب و وحوش بود در یك طبقه طیور منزل داشتند و در یك طبقه آدمیان را جای داد و چون سرگین چهارپایان زیاد شد و آدمیان متأذی گردیدند خداوند تعالی از پیل یك جفت خوك آفرید تمام سرگین‌ها را بلعیدند و چون مردم از موش رنج میکشیدند خدای تعالی فرمود بینی شیر را بمال از آن دو گربه بیرون آمد و موشها را خوردند پس از آن حواریین گفتند باو بگو با ما در شهر بیاید عیسی گفت چگونه در شهر بیاید کسیکه در زمین دیگر روزی ندارد پس از آن گفت (عد باذن اللّه) یعنی باذن خدا بحالت اول برگردد.

صفحه : ۲۵۹

حَتّی إِذا جاءَ أَمرُنا وَ فارَ التَّنُّورُ قُلنَا احمِل فِیها مِن کُلٍّ زَوجَینِ اثنَینِ آیه اخبار است که وقتی امر الهی بر طوفان جاری گردید و از تنور آب بیرون آمد از هر نوعی از انواع یک جفت نر و ماده با خود در کشتی ببر.

[سخنان مفسرین در توجیه (و فار النور)] ۱- وقتی از روی زمین آب بالا آمد و عرب روی زمین را تنور گفته.

[إبن عباس] ۳- جماعتی مثل عکرمه و زهری و إبن عیینه از حضرت علی بن ابی طالب ع روایت کرده‌اند که فرموده (التنور ای طلع الفجر)

یعنی وقتی که صبح برآمد و تنور عبارت از صبح است.

۳- حسن بصری و دیگران گفته‌اند مقصود تنور نان پزی است و آن تنور حواء بود و از سنگ ساخته شده بمیراث بنوح رسیده و خدای تعالی بنوح فرمود هر وقت دیدی آب از تنور جوشید تو و قومت در کشتی بنشینید وقتی زن نوح دید آب از تنور برآمد بنوح

خبر داد.

[مجاهد] د در جای تنور نیز اختلاف است: مجاهد گفته در سواد کوفه بود، مقاتل گفته تنور آدم بود در شام بجائیکه آنرا عین الور نامند، عبد اللّه عباس گفته آن تنور در زمین هند بود.

[ابو الفتوح رازی] وَ أَهلَكَ إِلّا مَن سَبَقَ عَلَيهِ القَولُ وَ مَن آمَنَ وَ ما آمَنَ مَعَهُ إِلّا قَلِيلٌ (الا) استثناء از اهل است یعنی خودت و اهلت داخل کشتی بشو مگر کسیکه حکم عذاب بر او سبقت گرفته و گویند مقصود زن نوح بنام واعله و پسر او بنام کنعان بودند که اگر چه بظاهر آنها اهل بودند لکن در باطل نا اهل و از کافرین بشمار میرفتند (و ما آمن) عطف است بر جمله (و من آمن) و در محل نصب است یعنی خودت و اهل خودت و آنهائیکه ایمان آورده‌اند و ایمان نیاورده بودند با او مگر قلیلی.

صفحه : ۲۶۰

[سخنان مفسرین در تعداد مؤمنینی که با نوح در کشتی نشستند] ۱- اکثر مفسرین گفته‌اند آنها هشتاد نفر بودند.

۲- هفتاد و دو نفر مرد با زنهایشان و پسرهایشان و بقولی آنها هفتاد و هشت نفر بودند و جسد آدم ع را حمل نمودند.

[مقاتل] ۳- إبن اسحاق گفته آنها ده نفر بودند و بقولی هشت نفر [إبن جریح و قتاده] و اینکه قول از ابی عبد اللّه [ع] نقل شده، و بقول اعمش آنها هفت نفر بودند.

و سه نفر پسران او: سام و حام و یافث، و از بعض مفسرین است که گفته نوح خودش و پسرانش و مؤمنین داخل کشی شدند نوح گفت با زنهایتان نزدیکی نکنید حام مخالفت کرد نوح در باره او نفرین نمود و گفت (اللهم غيّر نطفته) خدا نطفه او را در رحم زنش سیاه گردانید فرزندی که از او بوجود آمد سیاه بود از اینکه جهت او را ابو السودان گفتند و عرب و روم و فارس و اصناف عجم اولاد سام پسر دیگر نوحند و ترک و چین و صقالبه و یأجوج و مأجوج اولادان یافث پسر دیگر نوحند.

و از إبن عباس نقل میکنند که گفته اول چیزیکه با نوح در کشتی آمد مورچه خورد بود و آخر آنها خر بود وقتی که دراز گوش خواست در کشتی رود ابلیس دنبال او آویخت هر قدر خواستند او را در کشتی برند امتناع نمود وقتی نوح نگاه کرد دید شیطان باو آویخته گفت بیرون رو (یا عدوّ اللّه) شیطان جزع و زاری نمود نوح او را در پشت کشتی نشانید.

و نیز روایت کرده‌اند که مار و کژدم آمدند که ما را در کشتی ببر نوح گفت شما بمردم ضرر میزنید گفتند ما با تو عهد کردیم که هر کس نام تو را ببرد باو ضرر نرسانیم اینکه است که هر کس از مار و کژدم بترسد و اینکه آیه را بخواند (سَلامٌ عَلى نُوحٍ فِي العالَمِينَ إِنّا كَذلِكَ نَجزِي المُحسِنِينَ إِنَّهُ مِن عِبادِنَا المُؤمِنِينَ) ضرر باو نرسانند.

صفحه : ۲۶۱

وَ قالَ اركَبُوا فِيها بِسمِ اللّهِ مَجراها وَ مُرساها إِنَّ رَبِّي لَغَفُورٌ رَحِيمٌ وقتی آب از زمین جوشیدن گرفت و از آسمان فرود آمدن آغاز کرد بنوح خطاب رسید که با اهل خود و مؤمنین و از هر نوعی از حیوانات یک جفت در کشتی سوار شوید.

وقتی نوح آنها را نزد کشتی آورد و گویند سرپوشی که ترتیب داده بر بالای کشتی کشید و نیز گفته‌اند که چهل شبانه روز آب از زمین جوشیدن داشت و از آسمان باران میریخت نوح گفت در کشتی سوار شوید در حالیکه بگوئید (بسم اللّه) یعنی در وقت راندن کشتی و هنگام نگاهداشتن نام خدا ببرید و از او طلب یاری و استعانت بجوئید و بروایتی وقتی میخواستند کشتی برود میگفتند (بسم اللّه) و وقتی میخواستند بایستد باز (بسم اللّه) میگفتند نوح بآنها اینکه طور تعلیم نمود و گفت همانا پروردگار من پذیرنده توبه و مهربانست.

وَ هِيَ تَجرِي بِهِم فِي مَوجٍ كَالجِبالِ وَ نادى نُوحٌ ابنَهُ وَ كانَ فِي مَعزِلٍ يا بُنَيَّ اركَب مَعَنا وَ لا تَكُن مَعَ الكافِرِينَ کشتی سیر میکرد و آنها

را در موجها ميبرد و آب روى هم ميرخت و از عظمت و كثرت ماننـد كوهى متراكم نمودار ميگرديـد در آن حـال نوح پسـر خود كنعان را ديـد در حالى كه دور از كشتى ايسـتاده بود از شـدت محبّت پـدرى و چنانچه گويند اظهار ايمان كرده بود لكن منافق بود نوح او را نداء كرد كه اى پسر بيا با ما در كشتى سوار شو و با كافرين مباش كه غرق خواهى گرديد پسر ناخلف گفت:
قالَ سَآوِي إِلى جَبَلٍ يَعصِمُنِي مِنَ‌الماءِ قالَ لا عاصِمَ‌اليَومَ مِن أَمرِ اللّهِ إِلّا مَن رَحِمَ پسـرش گفت ميروم بر سر كوه تا آب بمن اصابت ننمايـد نوح گفت اى پسـر امروز نگاهدارنـده‌ئى نيست كه بتوانـد جلو امر خـدا يعنى غضب خدا را بگيرد مگر كسـى را كه خودش رحم كند.

صفحه : ۲۶۲

وَ حالَ بَينَهُمَا المَوجُ فَكانَ مِنَ‌المُغرَقِينَ در اينكه گفتگو بودند كه آب بين پدر و پسـر موج زد و كنعان پسر نوح غرق گرديد، معلوم است كه وقتى آب تمـام روى زمين را فرا گرفت جـان دارى در زمين بـاقى نمانـد و همه هلاـك گرديدنـد مگر آنهائيكه در كشتى نوح بودند.
مثنوى مولوى در اينكه موضوع اشعارى سروده:

همچو كنعان كاشنا ميكرد او كه نخواهم كشتى نوح عدو

هى بيا در كشتى بابا نشين تا نگردى غرق طوفان اى مهين

گفت نى من آشنا آموختم من بجز شمع تو شمع افروختم

هين مكن كين موج طوفان بلاست دست و پاى آشنا امروز لا است

باد قهرست و بلاى شمع كش جز كه شمع حق نمى‌يابد خمش

گفت مى‌رفتم بر آن كوه بلند عاصمست آن كه مرا از هر گزند

هين مكن كه كوه كاهست اينكه زمان جز حبيب خويش را ندهد امان

گفت من كى پند تو بشنوده‌ام كه طمع كردى كه من زين دوده‌ام

خوش نيامد گفت تو هرگز مرا من برى‌ام از تو در هر دو سرا

اينكه دم سرد تو در گوشم نرفت خاصه اكنون كه شدم دانا و زفت

گفت بابا چه زیان دارد اگر بشنوی یکبار تو پند پدر

همچنین میگفت او پند لطیف همچنان میگفت او دفع عنیف

نی پدر از نصح کنعان سیر شد نی دمی در گوش آن ادبیر شد

اندرین گفتن بدند و موج نیز بر سر کنعان زد او شد ریز ریز

از خسرو دهلوی است که در اینکه موضوع گفته:

ز دریای شهادت چون نهنگ لا برآرد سر تیمم فرض گردد نوح را در وقت طوفانش

در تفسیر روح البیان در توجیه آیه از صاحب نصوص چنین نقل میکند که گفته: مقصود از (دریای شهادت) قول مؤمنین است که گویند (اشهد)

صفحه : ۲۶۳

و (چون نهنگ لا- برآرد سر) آن ارتفاع (لا) است، و مقصود از تیمم دو ضربت است یکی (الّا) و دیگر ضربت (اللّه) و مقصود از (نوح) زبانست و از (فم) کشتی و طوفان که تلفظ میکند (بان لا اله الّا اللّه) و وقتی مؤمن گفت (اشهد ان لا اله الّا اللّه) (لا) سرش را از دریای شهادت بلند میکند و بر زبان طوفان واقع میگردد پس بر او واجب میگردد دو ضربت و وقتی اینکه دو ضربت یعنی (الّا اللّه) واقع کردید نجات یابد لکن اگر دو ضربت را نزد و کافر شد و ساعتی توقف نمود در بحر طوفان غرق خواهد گردید.

[پایان]

صفحه : ۲۶۴

[سوره هود (۱۱): آیات ۴۴ تا ۴۹]

اشاره

وَ قِیلَ یا أَرضُ ابلَعِی ماءَکِ وَ یا سَماءُ أَقلِعِی وَ غِیضَ الماءُ وَ قُضِیَ الأَمرُ وَ استَوَت عَلَی الجُودِیِّ وَ قِیلَ بُعداً لِلقَومِ الظّالِمِینَ (۴۴) وَ نادی نُوحٌ رَبَّهُ فَقالَ رَبِّ إِنَّ ابنِی مِن أَهلِی وَ إِنَّ وَعدَکَ الحَقُّ وَ أَنتَ أَحکَمُ الحاکِمِینَ (۴۵) قالَ یا نُوحُ إِنَّهُ لَیسَ مِن أَهلِکَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَیرُ صالِحٍ فَلا تَسئَلنِ ما لَیسَ لَکَ بِهِ عِلمٌ إِنِّی أَعِظُکَ أَن تَکُونَ مِنَ الجاهِلِینَ (۴۶) قالَ رَبِّ إِنِّی أَعُوذُ بِکَ أَن أَسئَلَکَ ما لَیسَ لِی بِهِ عِلمٌ وَ إِلاّ تَغفِر لِی وَ تَرحَمنِی أَکُن مِنَ الخاسِرِینَ (۴۷) قِیلَ یا نُوحُ اهبِط بِسَلامٍ مِنّا وَ بَرَکاتٍ عَلَیکَ وَ عَلی أُمَمٍ مِمَّن مَعَکَ وَ أُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُم ثُمَّ یَمَسُّهُم مِنّا عَذابٌ أَلِیمٌ (۴۸)

تِلکَ مِن أَنباءِ الغَیبِ نُوحِیها إِلَیکَ ما کُنتَ تَعلَمُها أَنتَ وَ لا قَومُکَ مِن قَبلِ هذا فَاصبِر إِنَّ العاقِبَةَ لِلمُتَّقِینَ (۴۹)

صفحه : ۲۶۵

[ترجمه]

و گفته شد ای زمین آب خود را فرو بر ای آسمان آبی را که فرو گذارده‌ئی باز گیر و شدت آب فرو نشست و حکم قهر الهی انجام یافت و کشتی (نوح) بر کوه جودی قرار گرفت و گفته شد هلاکت باد بر جماعت ستمکاران [۴۴]

و نوح پروردگار خود را خواند و گفت ای پروردگار من پسرم از اهل من است و همانا وعده تو حق است و تو حکم کننده‌ترین حکم کنندگانی [۴۵]

خدا (در پاسخ نوح) فرمود ای نوح پسر تو از اهل تو نبود زیرا که او دارای عمل ناشایسته بود و از من مپرس چیزی را که بآن علم نداری و همانا من تو را موعظه میکنم (و منع میکنم) از اینکه از جاهلین بوده باشی [۴۶]

نوح گفت پروردگار من بتو پناه میگیرم از اینکه از تو چیزی سؤال کنم که بآن علم ندارم اگر تو مرا نیامرزی و رحم نکنی از زیانکاران میباشم [۴۷]

خطاب شد ای نوح بسلامتی از ما فرود آی و برکات بر تو و جماعتیکه با تو میباشند و امتهائیکه بزودی آنها را از حیات دنیا متمتع و بهره‌مند میگردانیم سپس از جانب ما بآنها عذاب دردناك برسد [۴۸]

اینکه حکایت از خبرهای غیب است که از طریق وحی بتو رسانیدیم و قبلا نه تو و نه قوم تو نبودند که آنرا بدانید (ای رسول بر اذیت و ستمکاری کفار) صبر نما و بدان که عاقبت نیکو مخصوص بپرهیزکاران است [۴۹]

.

صفحه : ۲۶۶

(توضیح آیات)

وَ قِیلَ یا أَرضُ ابلَعِی ماءَكِ وَ یا سَماءُ أَقلِعِی وَ غِیضَ الماءُ پس از آنکه آب تمام روی زمین را گرفت از مصدر جلال احدیت بزمین خطاب میرسد ای زمین (ابلعی) آب خود را فرو بر و ای آسمان (اقلعی) نگاه دار باران خود را.

و آیه اخبار است از نداء کردن بزمین و آسمان مثل نداء کردن بعقلاء و اینکه طور بیان دلالت دارد بر کمال اقتدار و عزّت و کمال انقیاد و مطیع بودن اینکه اجرام ثقیله در امر تکوینی بدون امتناع مثل اینکه گویا اینها عقلاء میباشند صاحب تمیز و گویا میشناسند جلال و عظمت الهی را و منقاد و مطیع گردیده و بفوریت امتثال امر مینمایند (بلع) عبارت از نشف و (اقلاع) بمعنی امساك و نگاه داشتن (و غیض الماء) و باین نداء آب از زمین کم گردید.

(وَ قُضِیَ الأَمرُ) مقصود آنکسیکه در ازل حکم کرد بر هلاکت کافرین و اشرار و تقدیر نمود در عالم قضاء بغرق گردیدن آنها همانا واقع گردید، اشاره به اینکه که آنچه خدای تعالی در ازل در عالم قضاء تقدیر کرده بطور حتم و یقین واقع خواهد شد (لا رادّ لقضائه و لا مانع من نفوذ حکمه) چون وعده الهی در هلاکت کافرین منجز گردید.

وَ استَوَت عَلَی الجُودِیِّ وَ قِیلَ بُعداً لِلقَومِ الظّالِمِینَ کشتی بر کوه جودی مستقر گردید و آن کوهی است در موصل یا شام و (بعدا) نصب بعدا بر مصدریت است گفته میشود بعدا (اذا بعد بعیدا) بطوری که امید برگشتن نباشد، و اشاره ببعد بسیار دور است که هلاکت و اضمحلال ظالمین است یعنی گفته شد بقوم نوح دور گردید از رحمت و مغفرت ای جماعت ستمکاران.

صفحه : ۲۶۷

در مجمع گفته اینکه آیه از حیث فصاحت و عجائب بلاغت بدرجه و بقدری از کلام بشر دور است که کلام بشر نه مقارن او است و نه نزدیک بآن و در وجه دوری آن چند وجه است ۱- فرموده بعض از کلماتش (خرج مخرج الامر) یعنی مثل کسی ماند که امر کند بشخص عاقل و اینکه طور امر نمودن ادل دلیل است بر افتقار موجودات و مطیع بودن آنها.
۲- بعضی از خصوصیات آن حسن تقابل معنی و ترکیب الفاظ و مجسم نمودن حال واقعه. ۳- دیگر حسن بیان در ترکیب کردن الفاظ. ۴- دیگر ایجاز یعنی اختصار بدون اخلال در بیان الی غیر ذلک از وجوه اعجاز که متدبرین و آنهائیکه عارف بکلام عرب میباشند میدانند.

بروایتی کفار قریش خواستند با قرآن معارضه کنند چهل روز از خوردن نان و گوشت و خمر خودداری نمودند که باین وسیله بتوانند آیه‌ئی مثل قرآن بیاورند وقتی خواستند بر عمل اقدام نمایند باین آیه رسیدند (یا أَرضُ ابلَعِی تا آخر) آنگاه بعضی ببعض دیگر گفتند اینکه بکلام بشر شباهت ندارد و آنچه کرده بودند واگذاشتند و متفرق گردیدند.

[پایان] وَ نادی نُوحٌ رَبَّهُ فَقالَ رَبِّ إِنَّ ابنِی مِن أَهلِی وَ إِنَّ وَعدَکَ الحَقُّ وَ أَنتَ أَحکَمُ الحاکِمِینَ پس از آنکه کار طوفان بپایان رسید و کفار و اشقیاء همه غرق گردیدند که از جمله آنها کنعان پسر نوح بود که از جمله هلاکشدگان گردید و چون قبلا خدای تعالی باو وعده داده بود که خودش و اهلش و مؤمنین را نجات دهد وقتی نوح دید پسر صلبیش غرق گردید در مقام پرسش برآمد نه اینکه خواسته باشد بخدا اعتراض نماید شاید میخواسته حکمت آنرا بداند اینکه بود که در مقام مناجات با پروردگارش گفت ای پروردگار من پسر من از اهل من بود و وعده تو حق است که بمن وعده دادی که اهلم را نجات دهی پس چه حکمت جلوگیر شد که پسر من هلاک گردید تو حکم کننده‌ترین تمام حکم کنندگانی.

صفحه : ۲۶۸

قالَ یا نُوحُ إِنَّهُ لَیسَ مِن أَهلِکَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَیرُ صالِحٍ نوح پس از مناجات و سؤال از حکمت غرق گردیدن کنعان با امید نجات او نظر بوعده‌ئی که قبلا باو داده شده بود که اهلش نجات می‌یابند گویا از مصدر جلال احدی جواب سخط آمیز بنوح میرسد که او از آن اهلیکه من وعده نجات آنها را بتو دادم نبود او بر غیر دین و ملّت تو بود زیرا که عملش غیر صالح بود تعلیل در آیه که او از اهل تو نبود زیرا چون عملش غیر صالح بود از اهل تو بشمار نمیرفت، ارشاد بر اینکه است که قرابت و اهل بودن واقعی در دین است نه در نسب و دلیل بر اینکه در دین با تو نبود اینکه است که فرموده عمل او غیر صالح بود زیرا که دین از عمل صالح جدا نمیگردد.
فَلا تَسئَلنِ ما لَیسَ لَکَ بِهِ عِلمٌ إِنِّی أَعِظُکَ أَن تَکُونَ مِنَ الجاهِلِینَ (فلا تسئلن) بکسر نون و با (یا) متکلم هر دو قرائت شده یعنی از من سؤال مکن آنچه را که بآن علم نداری و کنه آنرا نمیدانی یعنی حکمت آنرا نمیدانی و ذکر سؤال دلیل بر اینکه است که نداء نوح پیش از غرق شدن کنعان بوده و خدای تعالی چنین اظهار مینماید که سؤال از چیزی که کنه و حقیقت آنرا نمیدانی جهل است پس از آن نوح را موعظه فرموده که دیگر چنین سؤال و امثال آنرا نکن زیرا که آن از عمل مردمان نادان است.
[طبرسی] قالَ رَبِّ إِنِّی أَعُوذُ بِکَ أَن أَسئَلَکَ ما لَیسَ لِی بِهِ عِلمٌ وَ إِلّا تَغفِر لِی وَ تَرحَمنِی أَکُن مِنَ الخاسِرِینَ وقتی نوح دید مورد خطاب و عتاب گردید بنای استغاثه گذاشت و بطور خضوع و تذلل طلب عفو میکند و اظهار مینماید که از روی ندانسته‌گی از تو سؤال نمودم و اگر مرا نیامرزی و ترحم ننمائی از زیان کاران میگردم.
قِیلَ یا نُوحُ اهبِط بِسَلامٍ مِنّا وَ بَرَکاتٍ عَلَیکَ وَ عَلی أُمَمٍ مِمَّن مَعَکَ پس از آنکه کار طوفان بپایان رسید بنوح گفته شد، گوینده که بود بقولی ملک بود که از جانب خدا بنوح تحیت گفت که از شر کفار و ایذاء آنها خلاص

صفحه : ۲۶۹

گرديدى و خودت و اهلت و مؤمنين از غرق نجات يافتيد و بسلامت بخشكى هبوط نمودى، و بقولى اينكه سلام كه اشاره بسلامتى است و تحيت از خود حق تعالى بود و بقرينه آيات بالا- و سؤال و جوابيكه بين نوح و پروردگارش حكايت شده ميتوان گفت قول دوم بواقع نزديك‌تر است كه از مصدر جلال احديت بنوح چنين تحيت شده باشد.

خلاصه بنوح خطاب ميرسد از دريا و طوفان از كشتى بخشكى خودت و جماعتى از مؤمنين كه با تو هستند بسلامت و بركاتيكه بر تو و امت تو است فرود آى و (من) در (ممن معك) تبيين است و بركات جمع بركت است يعنى خير بر تو و امّت تو ثابت است.

وَ أُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُم ثُمَّ يَمَسُّهُم مِنّا عَذابٌ أَلِيمٌ و نيز خير و بركت بر گروهى از فرزندانى كه از پس اينها ميآيند كه ما آنها را در دنيا متمتع و برخوردار ميگردانيم پس از آن بآنها ميچشانيم عذاب اليم را بواسطه نافرمانى آنها.

مفسرين گفته‌اند اينكه سلام و تحيت شامل كسانى است كه در كشتى با نوح بودند و فرزندان آنها از مؤمنين تا قيامت كه همه مؤمنين مشمول سلام و تحيت ميباشند و نيز عذاب شامل ميگردد كافرين را و اولادان آنها را كه كافرند تا روز قيامت.

تِلكَ مِن أَنباءِ الغَيبِ نُوحِيها إِلَيكَ ما كُنتَ تَعلَمُها أَنتَ وَ لا قَومُكَ مِن قَبلِ هذا تلك از اسماء اشاره و ظاهرا اشاره بهمين قصص و داستان و آياتى است كه در حكايت طوفان نوح بيان شده و اينها مطالبى بود كه بطور وحى بسوى تو فرستاديم و اينكه اخبار را نميدانستى تو و نميدانستند قوم تو تا اينكه تو را مطلع گردانيديم.

فَاصبِر إِنَّ العاقِبَةَ لِلمُتَّقِينَ شايد تنبيه باين باشد كه خداى تعالى خواسته تو را بداستان انبياء و مردمان زمان پيش آگاه گرداند كه ببينى در هر زمانى چه مردمان اشرارى بوده‌اند

صفحه : ۲۷۰

و پيمبران را چقدر اذيت مينمودند و آن بزرگواران جفاهائى را كه بآنها وارد مينمودند تحمل ميكردند تو نيز اى رسول بر آزار آن كفار صبر و بردبارى نما و بدان كه عاقبت نيكو براى متقين و پرهيزكاران است همچنانيكه خوبى براى حضرت نوح و مؤمنين شد.

صفحه : ۲۷۱

[سوره هود (۱۱): آيات ۵۰ تا ۶۰]

اشاره

وَ إِلى عادٍ أَخاهُم هُوداً قالَ يا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ ما لَكُم مِن إِلهٍ غَيرُهُ إِن أَنتُم إِلّا مُفتَرُونَ (۵۰) يا قَومِ لا أَسئَلُكُم عَلَيهِ أَجراً إِن أَجرِيَ إِلّا عَلَى الَّذِي فَطَرَنِي أَ فَلا تَعقِلُونَ (۵۱) وَ يا قَومِ استَغفِرُوا رَبَّكُم ثُمَّ تُوبُوا إِلَيهِ يُرسِلِ السَّماءَ عَلَيكُم مِدراراً وَ يَزِدكُم قُوَّةً إِلى قُوَّتِكُم وَ لا تَتَوَلَّوا مُجرِمِينَ (۵۲) قالُوا يا هُودُ ما جِئتَنا بِبَيِّنَةٍ وَ ما نَحنُ بِتارِكِي آلِهَتِنا عَن قَولِكَ وَ ما نَحنُ لَكَ بِمُؤمِنِينَ (۵۳) إِن نَقُولُ إِلّا اعتَراكَ بَعضُ آلِهَتِنا بِسُوءٍ قالَ إِنِّي أُشهِدُ اللّهَ وَ اشهَدُوا أَنِّي بَرِيءٌ مِمّا تُشرِكُونَ (۵۴)

مِن دُونِهِ فَكِيدُونِي جَمِيعاً ثُمَّ لا تُنظِرُونِ (۵۵) إِنِّي تَوَكَّلتُ عَلَى اللّهِ رَبِّي وَ رَبِّكُم ما مِن دَابَّةٍ إِلّا هُوَ آخِذٌ بِناصِيَتِها إِنَّ رَبِّي عَلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ (۵۶) فَإِن تَوَلَّوا فَقَد أَبلَغتُكُم ما أُرسِلتُ بِهِ إِلَيكُم وَ يَستَخلِفُ رَبِّي قَوماً غَيرَكُم وَ لا تَضُرُّونَهُ شَيئاً إِنَّ رَبِّي عَلى كُلِّ شَيءٍ حَفِيظٌ (۵۷) وَ لَمّا جاءَ أَمرُنا نَجَّينا هُوداً وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحمَةٍ مِنّا وَ نَجَّيناهُم مِن عَذابٍ غَلِيظٍ (۵۸) وَ تِلكَ عادٌ جَحَدُوا بِآياتِ رَبِّهِم وَ عَصَوا رُسُلَهُ وَ اتَّبَعُوا أَمرَ كُلِّ جَبّارٍ عَنِيدٍ (۵۹)

وَ أُتبِعُوا فِي هذِهِ الدُّنيا لَعنَةً وَ يَومَ القِيامَةِ أَلا إِنَّ عاداً كَفَرُوا رَبَّهُم أَلا بُعداً لِعادٍ قَومِ هُودٍ (۶۰)

صفحه : ۲۷۲

[ترجمه]

و بسوی جماعت عاد هود برادر آنها را فرستادیم گفت ای قوم من خدا را عبادت کنید برای شما غیر از او خدائی نیست و شما (در عبادت بتها) نیستید مگر دروغ گویان [۵۰]

ای جماعت من از شما اجر و مزدی نمیطلبم نیست پاداش من مگر بر آنکسیکه مرا آفریده آیا چرا تعقل نمیکنید [۵۱]

ای قوم من از پروردگارتان طلب آمرزش نمائید و بسوی او بازگشت کنید تا از آسمان بر زراعت شما باران پیوسته بفرستد و بر قوّت شما بیفزاید و اعراض نکنید در حالیکه گنهکار باشید [۵۲]

گفتند ای هود تو برای ما معجزه‌ئی نیاوردی و ما از قول تو الهان خودمان را ترک نمیکنیم و ما بتو ایمان نداریم [۵۳]

و ما نمیگوئیم در باره تو مگر اینکه بعضی از خدایان ما تو را آسیب رسانیده‌اند هود گفت من خدا را شاهد میگیرم و شما هم شهادت دهید که همانا من بریء میباشم از آنچه را که شما (برای خدا) بغیر او شریک میآورید [۵۴]

و آنچه کید دارید بدون مهلت در باره من تمام کنید [۵۵]

زیرا که توکل و اعتماد من بر خدا است که پروردگار من و پروردگار شما است جنبنده‌ئی نیست مگر اینکه موی پیشانی او بدست قدرت او است همانا پروردگار من براه راست خواهد بود [۵۶]

پس اگر شما از حق رو بگردانید من بر آنچه فرستاده شده‌ام شما را تبلیغ نمودم و پروردگار من بجای شما جماعتی را غیر از شما قرار میدهد و هیچگونه بخدا ضرری نمیرساند زیرا که پروردگار من بر هر چیزی نگهبانست [۵۷]

و چون امر ما (بر عذاب) آمد هود و آنهائیکه با او بودند برحمت خودمان نجات دادیم و آنان را از عذاب سخت رهانیدیم [۵۸]

و قبیله عاد بآیات پروردگارشان جحود و انکار کردند و رسولان را مخالفت نمودند و تابع گردیدند هر جبّار سرکشی را [۵۹]

و آنها در اینکه دنیا و در روز قیامت گرفتار لعنت گردیدند آگاه باش که قبیله عاد کافر شدند پروردگارشان را آگاه باش که قبیله عاد قوم هود از رحمت خدا دورند [۶۰]

صفحه : ۲۷۳

(توضیح آیات)

وَ إِلی عادٍ أَخاهُم هُوداً قالَ یا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ ما لَکُم مِن إِلهٍ غَیرُهُ إِن أَنتُم إِلّا مُفتَرُونَ قوله تعالی (وَ إِلی عادٍ) در تقدیر (و ارسلنا الی عاد) و عطف است بر (ارسلنا الی نوح) و (الی) متعلق بفعل محذوف است و هود اسم است و منصوب بفعل محذوف و هود ع از قبیله عاد بود مثل اینکه حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از قبیله قریش بشمار میرفت، و از (اخاهم) برادر نسبی قوم مقصود است نه برادر دینی.

هود (ع) وقتی بپیمبری مبعوث گردید همین طوری که دأب و روش تمام پیمبران بوده اول مردم را بیکتا پرستی دعوت مینمودند و گوش‌زد بشر میکردند که اله و خالق و پرورش دهنده شما همان خدای واحد احد است و اینکه شما بتها و غیر آنها را اله و مؤثر در عالم میدانید جز افتراء و دروغ بستن بر آنها چیز دیگری نیست.

خدای تعالی هود را برسالت بعادیان فرستاد و مسکن آنها میان شام و یمن جائی بود که آنرا احقاف مینامیدند و اهل آنجا دارای باغ و بستان و زراعت و اشجار فراوان بودند و چون آنها با هود ع مخالفت نمودند آنچه داشتند بباد فناء رفت.

یا قَومِ لا أَسئَلُکُم عَلَیهِ أَجراً إِن أَجرِیَ إِلّا عَلَی الَّذِی فَطَرَنِی خـدای تعالی در اینکه آیه نقل قول هود را مینمایـد که بقومش گفت ای جماعت من بر رسالتم از شـما مزدی و اجری طلب نمی‌نمایم پاداش من نیست مگر بر آنکسـی که مرا آفریـده (فطر) بمعنی شـکافتن است قوله تعالی (إِذَا السَّماءُ انفَطَرَت) و نیز قوله تعالی (هَل تَری مِن فُطُورٍ) یعنی آسـمان شـکافته گردید و بیان آن در سوره (انفطار) گذشت که گویا خدای تعالی عدم را میشکافد و از عدم موجودات

صفحه : ۲۷۴

را بیرون میآورد.

خلاصه هود برای اینکه عادیان توهّم نکننـد که هود ببهانه رسالت و پیمبری میخواهـد از طرف آنها ثروت و مالی بـدست آرد اینکه بود که مثل بعضـی از پیمبران دیگر که اول برای رفع چنین گمانی میگفتنـد ما از شـما اجر و مزدی نمیخواهیم پاداش ما بر آنکسـی است که ما را آفریده و مأمور گردیده‌ایم که شما را از کجروی بطریق راست خدا پرستی تبلیغ نمائیم.

أَ فَلا تَعقِلُونَ چرا شـما عقل خـدا داده خود را بکار نمی‌اندازیـد و فکر کنیـد و تعقل نمائیـد تا اینکه بارشاد عقلتان بفهمیـد که اینکه بتهائیکه شما پرستش میکنید آنها لایق پرستش نمیباشند.

چنانچه دانشمندان گفته‌اند قوّه عقل و فکر بزرگترین فیض سبحانی و منبع قدرتهای بیکران خدائی است و آن منشأ الهامات و مصدر فیوضـات ربّانی است و اولیـاء از راه عقـل و تفکر داخـل عوالم علوی شده‌انـد و تفکر عمیق و مدیـد در تشـکلات و تظاهرات عالم آفاقی و انفسـی نموده‌اند و امور را بعقل زیرک خود زیر و رو کرده تا اینکه آغاز و انجام موجودات را بقدر طاقت بشـریت بوجدان پاک خود شناخته و علی الدوام رو بکمال انسانیّت بالا میروند، اینکه است که گفته‌اند (تفکر ساعهٔ خیر من عبادهٔ ستین سنهٔ).

وَ یـا قَومِ استَغفِرُوا رَبَّکُم ثُمَّ تُوبُوا إِلَیهِ یُرسِلِ السَّماءَ عَلَیکُم مِدراراً وَ یَزِدکُم قُوَّةً إِلی قُوَّتِکُم وَ لا تَتَوَلَّوا مُجرِمِینَ (یرسل) در محلّ جزم است در جواب امر (توبوا) و کسره او برای التقاء ساکنین است (مدرارا) بر وزن مفعال مأخوذ از درّ است.

ظاهرا چون آن جماعت دارای اشـجار و زراعت و قوی هیکل بودند هود خواسته آنها را تشویق نماید بتوبه و اسـتغفار و ایمان اینکه است که گفته ای جماعت از پروردگارتان طلب آمرزش نمائید و از شرک بوحدت باز آئید و خدای یکتا را

صفحه : ۲۷۵

بپرستیـد که اگر چنین کردیـد آسـمان برای شـما پی در پی میبارد و حاصل شـما زیاد میگردد و مقصود از آسـمان ابر است زیرا که عرب طرف بالا را سـماء میگویـد و نیز اگر توبه کنیـد و بازگشت بخدا نمائید بر قوّتتان افزوده میگردد و از حق تعالی اعراض نکنید در حالیکه گناهکار باشید.

شایـد هود میخواهـد بعادیان بفهماند و آنان را متذکر گرداند که تمام موجودات قشون حق تعالی و زیر فرمان اویند با دوسـتان خدا دوست و با دشـمنان او دشـمنند و منتظر فرماننـد اگر شـما رو بخدا آرید و از گناهان گذشـته توبه کنید همه موجودات دوست شـما میگردند پس منافع و سعه مال و قوّت جسـمانی شما افزوده خواهد گردید، قوله تعالی در سوره اعراف آیه ۹۴ (وَ لَو أَنَّ أَهلَ القُری آمَنُوا وَ اتَّقَوا لَفَتَحنا عَلَیهِم بَرَکاتٍ مِنَ السَّماءِ وَ الأَرضِ وَ لکِن کَذَّبُوا فَأَخَذناهُم بِما کانُوا یَکسِبُونَ).

قـالُوا یـا هُودُ ما جِئتَنا بِبَیِّنَةٍ وَ ما نَحنُ بِتارِکِی آلِهَتِنا عَن قَولِکَ وَ ما نَحنُ لَکَ بِمُؤمِنِینَ اینکه آیه مقول قول عادیان است که در پاسخ هود ع که آنان را نصیحت مینمود که خـدای یکتا را پرسـتش نمائید تا بر قوت شـما بیفزاید گفتند ای هود ما پیرو تو نمیگردیم بدو

جهت يكى براى اثبات پيمبرى خودت ببينه يعنى معجزه و دليل نياورده‌ئى و نيستيم ما ترك كننـدگان عبادت خـدايان خود و نيستيم ما گرويـدگان بآنچه تو ميگوئى، شايـد ميخواسـتند بگوينـد سـخن تو اينكه قدر نزد ما اهميت ندارد كه بحرف تو ما خدايان خود را واگذاريم و تابع تو گرديم.

إِن نَقُولُ إِلَّا اعتَراكَ بَعضُ آلِهَتِنا بِسُوءٍ قالَ إِنِّي أُشهِدُ اللّهَ وَ اشهَدُوا أَنِّي بَرِيءٌ مِمّا تُشرِكُونَ مِن دُونِهِ (ان) نافيه است يعنى قوم هود ع باو گفتنـد ما در باره تو نميگوئيم مگر اينكه تو بخـدايان ما بـد گفته‌ئى بعضـى از خـدايان ما بتو ضـرر رسانيده‌انـد يعنى تو را ديوانه نموده‌اند.

صفحه : ۲۷۶

شايـد مقصـود آنهـا اينكه بـوده اينكه تـو ادعـاء پيمـبرى ميكنى از روى جنون و ديوانگى است و در اثر نسـبت بـدى كه بخـدايان ما داده‌ئى عقلت زائل گرديده هود ع در پاسخ آنها گفت من خدا را گواه ميگيرم و نيز شـما را شاهد ميآورم كه من از آنچه شـما براى خدا شريك قرار ميدهيد بيزارم.

فَكِيـدُونِي جَمِيعاً ثُمَّ لا تُنظِرُونِ هود گويا بجماعت عاديان ميگويد آنچه ميخواهيد در باره من كيد و مكر خود را بكار بيندازيد و مرا مهلت ندهيـد و همه دست بدست هم بدهيد و در ضـرر و ايذاء بمن هيچ فرو گذار نكنيد اگر چه بظاهر امر است لكن در معنى نهى و تهديـد است مثل قوله تعالى (اعمَلُوا ما شِئتُم) و انظار در (لا تنظرون) بمعنى امهال است يعنى مرا مهلت ندهيد و هر چه از دسـتتان بر ميآيـد در باره من اجراء كنيد إِنِّي تَوَكَّلتُ عَلَى اللّهِ رَبِّي وَ رَبِّكُم ما مِن دَابَّةٍ إِلّا هُوَ آخِذٌ بِناصِيَتِها (ناصـيهٔ) موى پيشانى است، همانا اتكـاء و اميـد من بر خـدا است كه او پروردگـار من و پروردگـار شـما است كه جنبنـده‌ئى نيست مگر اينكه خـدا موى پيشـانى او را گرفته.

اشـاره بقـاهريت و قـدرت و استيلاء او است بر تمـام اشـياء و حيوانـات يعنى هر ذى حياتى مقهور قهر او و تحت فرمان او است (هُوَ القاهِرُ فَوقَ عِبادِهِ) اينكه آيه جواب مقاله فاسد كافرين است كه هود خدا را بر صدق گفتار خود گواه ميگيرد.

از بعض مفسـرين نقل شده كه گفته اينكه هود يك تنه در مقابل جباران و اهل بطش و سـطوت و شوكت و قوّت كه بخون او تشـنه بودنـد اينكه همه مبالغه نموده كه جمع شويـد و در هلاكت من اتفاق كنيـد و مرا مهلت ندهيد در صورتى كه عادهٔ هر طور ضـررى كه ميخواسـتند در باره او اجراء كننـد ميتوانسـتند و با اينحال انـدك صـدمه و ضـررى نتوانسـتند باو بزننـد اينكه از جمله معجزات او بشمار ميآيد [منهج]

صفحه : ۲۷۷

إِنَّ رَبِّي عَلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ (صِراطٍ مُستَقِيمٍ) چون راه مسـتقيم نزديـكترين راه است بسوى مقصود اينكه است كه هود بقوم خود خبر ميدهد كه پروردگار من بر راه مستقيم است و ظاهرا مقصود هود چنين بوده كه هر كس خواهد نزديك بجوار قرب الهى گردد بـايستى از راه توحيـد و آن راهى كه بارشاد رسولان و پيمبران راه نمائى ميكننـد پيش برود تا بقرب الهى نائل گردد نه از طريق بت پرستى و شرك كه بعد و دورى ميافزايد.

از بحر الحقايق نقل ميكننـد كه گفته (صـراط مسـتقيم) آن راهى است كه بحق تعالى منتهى گردد نه بغير او چنانچه گفته (وَ أَنَّ إِلى رَبِّكَ المُنتَهى).

فَإِن تَوَلَّوا فَقَد أَبلَغتُكُم ما أُرسِلتُ بِهِ إِلَيكُم هود ع پس از آنكه در تبليغ رسـالت وظيفه خود را بـدرستى انجام داد بجماعت عاديان گفت همانا من بر آنچه مأمور گرديدم و بر آن فرستاده شده بودم بدرستى بشما رسانيدم.

وَ يَستَخلِفُ رَبِّي قَوماً غَيرَكُم وَ لا تَضُرُّونَهُ شَيئاً إِنَّ رَبِّي عَلي كُلِّ شَيءٍ حَفِيظٌ از انوار نقل کرده‌اند که گفته جمله (یستخلف) استیناف است بوعید که حق تعالی شما را هلاک میگرداند و جماعت دیگری بجای شما میگذارد و شما هرگز باو نتوانید ضرر برسانید، شاید مقصود هود اینکه بوده که قدرت ندارید بمن یا بدین خدا ضرری رسانید اعمال بدتان بخودتان بازگشت خواهد نمود زیرا که پروردگار من بر همه چیز نگهبان است افعال و اعمال همه را بخوبی میداند و مطابق آن مجازات مینماید.

وَ لَمّا جاءَ أَمرُنا نَجَّينا هُوداً وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحمَةٍ مِنّا وَ نَجَّيناهُم مِن عَذابٍ غَلِيظٍ اینکه آیه خبر میدهد که هنگامیکه حکم عذاب برای عادیان صادر گردید هود [ع] و مؤمنینی که با او بودند برحمت خودمان نجات دادیم و آنها را از عذاب

صفحه : ۲۷۸

سخت رهائی دادیم.

و طبرسی گفته (عذاب غلیظ) آن سمومی بود که در بینی آنها وارد میشد و از دبر آنان خارج میگردید و عضوهای آنها را پاره پاره مینمود، و بقولی مقصود از (نجینای) دوم نجات هود و مؤمنین است از عذاب آخرت.

[پایان] وَ تِلكَ عادٌ جَحَدُوا بِآياتِ رَبِّهِم وَ عَصَوا رُسُلَهُ وَ اتَّبَعُوا أَمرَ كُلِّ جَبّارٍ عَنِيدٍ (تلک) اشاره بآثار آنها و قبور آنها است پس از آن کلام را استیناف نمود و در وصف عاد فرموده آنها جحود و انکار نمودند آیات پروردگارشان را و با رسولان مخالفت نمودند (رسل) جمع رسول است و مخالفت کردن یک رسول مخالفت نمودن با تمام رسولان است و تابع گردیدند امر جبّار عنیدی را یعنی تابع امر رؤساء گردیدند که آنها را بمخالفت و تکذیب نمودن پیمبران وادار میکردند وَ أُتبِعُوا فِي هذِهِ الدُّنيا لَعنَةً وَ يَومَ القِيامَةِ أَلا إِنَّ عاداً كَفَرُوا رَبَّهُم أَلا بُعداً لِعادٍ قَومِ هُودٍ (و اتبعوا) عطف بآیه بالا (و تلک عاد) در مقام مذمّت آنها است و اشاره به اینکه که عمل خودشان که با پیمبران مخالفت نمودند و تابع اشرار و رؤسای خود گردیدند لعنت در دنیا و آخرت برای خود ایجاب نمودند، ای رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آگاه باش که عادیان چون بپروردگار خود کافر گردیدند خود را در منتهای دوری از رحمت خدا و عذاب دائمی واقع گردانیده‌اند، و در تقدیر (بربهم) است و حرف جرّ حذف گردیده و تکرار (الا) اشاره بشدت و منتهای دوری آنها است از رحمت و گویند اینکه دعاء بر ضرر است و هلاکت آنها دلیل بر اینکه است که آنها مستوجب عذابی بودند که بآنها وارد گردید و قطع گردیدن امر آنها و حث بر دیگران که بدانند مخالفت با رسولان چه سوء خاتمه‌ئی در بر دارد.

صفحه : ۲۷۹

[سوره هود (۱۱): آیات ۶۱ تا ۶۸]

اشاره

وَ إِلي ثَمُودَ أَخاهُم صالِحاً قالَ يا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ ما لَكُم مِن إِلهٍ غَيرُهُ هُوَ أَنشَأَكُم مِنَ الأَرضِ وَ استَعمَرَكُم فِيها فَاستَغفِرُوهُ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيهِ إِنَّ رَبِّي قَرِيبٌ مُجِيبٌ (۶۱) قالُوا يا صالِحُ قَد كُنتَ فِينا مَرجُوًّا قَبلَ هذا أَ تَنهانا أَن نَعبُدَ ما يَعبُدُ آباؤُنا وَ إِنَّنا لَفِي شَكٍّ مِمّا تَدعُونا إِلَيهِ مُرِيبٍ (۶۲) قالَ يا قَومِ أَ رَأَيتُم إِن كُنتُ عَلي بَيِّنَةٍ مِن رَبِّي وَ آتانِي مِنهُ رَحمَةً فَمَن يَنصُرُنِي مِنَ اللّهِ إِن عَصَيتُهُ فَما تَزِيدُونَنِي غَيرَ تَخسِيرٍ (۶۳) وَ يا قَومِ هذِهِ ناقَةُ اللّهِ لَكُم آيَةً فَذَرُوها تَأكُل فِي أَرضِ اللّهِ وَ لا تَمَسُّوها بِسُوءٍ فَيَأخُذَكُم عَذابٌ قَرِيبٌ (۶۴) فَعَقَرُوها فَقالَ تَمَتَّعُوا فِي دارِكُم ثَلاثَةَ أَيّامٍ ذلِكَ وَعدٌ غَيرُ مَكذُوبٍ (۶۵)

فَلَمّا جاءَ أَمرُنا نَجَّينا صالِحاً وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحمَةٍ مِنّا وَ مِن خِزيِ يَومِئِذٍ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ القَوِيُّ العَزِيزُ (۶۶) وَ أَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيحَةُ

فَأَصبَحُوا فِی دِیارِهِم جاثِمِینَ (۶۷) کَأَن لَم یَغنَوا فِیها أَلا إِنَّ ثَمُودَ کَفَرُوا رَبَّهُم أَلا بُعداً لِثَمُودَ (۶۸)

صفحه : ۲۸۰

[ترجمه]

و بسوی قبیله ثمود برادر آنها صالح را فرستادیم گفت ای قوم خدا را عبادت کنید شما را الهی غیر او نیست او شما را از زمین پدید آورده و در زمین زندگانی داده پس از او طلب آمرزش کنید و بسوی او بازگشت نمائید همانا پروردگار من نزدیک است و اجابت کننده دعوات [۶۱]

گفتند ای صالح تو قبلا در ما سبب امیدواری ما بودی آیا ما را نهی میکنی از آنچه پدران ما پرستش مینمودند براستی ما از آنچه تو ما را بسوی او میخوانی در شک و ریب (و تهمت) میباشیم [۶۲]

صالح گفت اگر من با حجتی از طرف پروردگارم باشم و بمن رحمتی عطاء کرده باشد (یعنی رسالت) و من نافرمانی کنم پس زیاد نمیکنید شما بر من مگر زیان کاری [۶۳]

ای جماعت اینکه شتر خدا است که برای شما آیت و معجزه است بگذارید در زمین خدا چرا کند و باو ضرری نرسانید (که اگر باو ضرر رسانیدید) بزودی عذاب شما را فرا میگیرد [۶۴]

شتر را پی کردند و کشتند صالح گفت تا سه روز دیگر شما در خانه‌های خود تمتع ببرید اینکه وعده‌ئی است که دروغ نیست [۶۵]

چون امر ما آمد صالح و مؤمنانی که با او بودند برحمت خودمان از خواری آنروز نجات دادیم همانا پروردگار تو توانا و غالب است [۶۶]

و آنها را که ستم کردند صیحه آسمانی آنها را فرا گرفت و در خانه‌های خود صبح کردند در حالیکه مردگان بودند [۶۷]

گویا در آن خانه‌ها نبودند آگاه باش قوم ثمود بپروردگارشان کافر شدند آگاه باش که از رحمت خدا دوری است برای قوم ثمود [۶۸]

.

صفحه : ۲۸۱

(توضیح آیات)

وَ إِلی ثَمُودَ أَخاهُم صالِحاً قالَ یا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ ما لَکُم مِن إِلهٍ غَیرُهُ هُوَ أَنشَأَکُم مِنَ الأَرضِ پس از حکایت هود ع و جماعت عاد و هلاکت آنها در اثر کفرشان شروع مینماید بداستان صالح [ع] و قوم ثمود.

یعنی ما بسوی ثمود برادر آنها صالح [ع] را فرستادیم برادر نسبی نه برادر دینی و صالح [ع] از اهل همان ثمودیان بود همان طوری که هود نیز از اهل عادیان بود و همان طوری که پیمبران در اول بعثت مردم را بیکتا پرستی دعوت مینمودند و از شرک آنان را منع میکردند صالح ع نیز گفت ای قوم من خدا را عبادت و پرستش نمائید برای شما اله و خالقی غیر از او نیست او است که شما را از زمین آفریده گفت از زمین آفریده برای اینکه آدم ابو البشر [ع] از خاک سرشته شده بود یا نظر به اینکه که عنصر غالب انسان خاک است.

وَ استَعمَرَکُم فِیها فَاستَغفِرُوهُ ثُمَّ تُوبُوا إِلَیهِ إِنَّ رَبِّی قَرِیبٌ مُجِیبٌ [سخنان مفسرین در توجیه آیه] ۱- بقولی (استَعمَرَکُم) من العمر، مثل اینکه گفته شود (عمر الرجل یعمر عمرا) بفتح عین و سکون میم یعنی زندگی کرد زمان طولانی، و مثل اینکه گفته میشود (و استعمره اللّه) یعنی ابقاه اللّه، خدا عمر آنها را طولانی گردانید و چون باب استفعال برای تعدیه است معنی آیه چنین میشود که خدا شما را در زمین عمر زیاد و بقاء طولانی داد که گویند عمر هر یک از ثمودیان سیصد سال تا هزار سال میکشیده.

۲- بقول دیگر شاید مقصود از (استعمرکم) عمارت باشد یعنی آباد کردن که بعضی گفته‌اند (استعمرکم) دلالت دارد بر وجوب عمارت کردن در زمین یعنی امر کرد شما را بر عمارت کردن در زمین اینکه است که کاشفی در معنی (استعمرکم)

صفحه : ۲۸۲

گفته شما را قدرت داد بر عمارت زمین تا منزلهای مجلل منزّه ساختید و بحفر انهار و غرس اشجار اشتغال نمودید.

[پایان] چون اینکه قدر پروردگار شما در باره شما احسان کرده شما از گناهان خود پشیمان گردید و طلب عفو و بخشش از مقام کبریائی او بنمائید یعنی ایمان بیاورید تا گناهان شما بخشوده شود و رو باو آرید تا از کرمش شما را بپذیرد زیرا که او نزدیک است و دعای خوانندگان را میشنود و هر جا مطابق مصلحت باشد اجابت مینماید گویند شهر ثمود در وادی قرای میان مدینه و شام بوده و شهر عاد در یمن و هود در یمن آنها را دعوت مینمود.

قالُوا یا صالِحُ قَد کُنتَ فِینا مَرجُوًّا قَبلَ هذا أَ تَنهانا أَن نَعبُدَ ما یَعبُدُ آباؤُنا وَ إِنَّنا لَفِی شَکٍّ مِمّا تَدعُونا إِلَیهِ مُرِیبٍ گویند چون صالح در میان قوم ثمود بود و او را بدرستی و پاک دامنی و صداقت بین خود میشناختند چنانچه هر پیمبری از بین جماعتیکه او را بخوبی میشناختند و او را دانا و خیر خواه و امین میدانستند انتخاب میشد برای اینکه او را بخوبی بشناسند و نسبت بوی گمان بد نبرند با اینحال چون دعوت پیمبران بر خلاف عادت و رویه قومشان بود زیر بار نمیرفتند و نسبت ناروا بآن بزرگواران میدادند.

آیه (یا صالِحُ الخ) مقول قول ثمودیان است که پس از آنکه صالح آنها را بیکتا پرستی دعوت مینماید گفتند ای صالح [ع] ما قبلا بتو امیدوار بودیم که کارهای مشکل ما را اصلاح نمائی (أ تنهینا) بهمزه استفهام که در موقع تعجب آرند گفتند آیا تو ما را نهی مینمائی از پرستش آنچه را که آباء ما پرستش مینمودند و همانا ما در شک هستیم از آنچه تو میخوانی ما را بسوی آن شکّی در تهمت افکنده.

قالَ یا قَومِ أَ رَأَیتُم إِن کُنتُ عَلی بَیِّنَةٍ مِن رَبِّی وَ آتانِی مِنهُ رَحمَةً فَمَن یَنصُرُنِی مِنَ اللّهِ إِن عَصَیتُهُ فَما تَزِیدُونَنِی غَیرَ تَخسِیرٍ صالح [ع] در پاسخ ثمودیان گفت ای قوم من خبر دهید مرا که اگر بوده

صفحه : ۲۸۳

باشم من از طرف پروردگارم بر بینه و حجت و معجزه‌ئی و خدا مرا از نزد خود پیمبری داده باشد.

یعنی اگر من با مقام نبوّت و معجزه‌ئی که بدست من داده امر خدا را در وظیفه‌ئی که باید انجام دهم و شما را براه حق هدایت نمایم عصیان بنمایم و مخالفت کنم کی است که بتواند مرا یاری کند و از عذاب خدا نجات بدهد و بر من نمیافزائید شما مگر خسران و زیان کاری، بقولی مقصود صالح اینکه بوده که اگر بوظیفه‌ئی که از طرف پروردگارم دارم عمل نکنم و عذر شما را بپذیرم که بدین آبائتان باشید من مانند کسی میگردم که یکباره زیان کند پس از آن زیانش بر زیانش بیفزاید بطور مبالغه و یا اینکه شما زیاد نمیکنید مرا غیر از بینائی بزیان کاری خودتان.

وَ یا قَومِ هذِهِ ناقَةُ اللّهِ لَکُم آیَةً فَذَرُوها تَأکُل فِی أَرضِ اللّهِ وَ لا تَمَسُّوها بِسُوءٍ فَیَأخُذَکُم عَذابٌ قَرِیبٌ پس از آنکه قوم ثمود از صالح ع معجزه خواستند و گفتند بایستی از اینکه کوه ناقه‌ئی یعنی شتر ماده آبستنی با اینکه خصوصیات و با چنین شکلی بیرون بیاوری و

بدعای صالح [ع] ناقه‌ئی آبستن همان طوری که خواسته بودند از کوه بیرون آمد و وضع حمل نمود و بچه‌ئی آورد تفصیل آن در سوره اعراف است صالح گفت ای قوم من اینکه ناقه خدا است، و اینکه نسبت ناقه را بخدا میدهد با اینکه تمام شترها و تمام موجودات مال خدا و در تحت قیومیت و اقتدار اویند برای اینکه است که آن شتری بود که بدون اسباب عادی از کوه بیرون آمد و معجزه صالح [ع] بود.

خلاصه صالح در مقام اندرز و خیرخواهی گفت ای قوم من اینکه ناقه خدا است بگذارید در زمین خدا بخورد و چرا کند و باو سوء و ضرری نرسانید که اگر چنین کردید بزودی عذاب شما را فرا میگیرد.

صفحه : ۲۸۴

فَعَقَرُوها فَقالَ تَمَتَّعُوا فِي دارِكُم ثَلاثَةَ أَيّامٍ ذلِكَ وَعدٌ غَيرُ مَكذُوبٍ با اینکه صالح بقوم ثمود گفته بود که بناقه اذیت نرسانید که مبتلا بعذاب خواهید گردید ناقه را پی کردند (فعقروها) گویند عقر بمعنی قطع برگ است گفته‌اند اهل ثمود آبی داشتند برای معاششان صالح ع امر نمود که چشمه آب روزی برای ناقه باشد و در عوض شیر بدهد و روزی برای اهل قریه و بیان آن در سوره اعراف و سوره قمر شده است، آنها ناقه را کشتند گفته‌اند وقتی ناقه را کشتند بچه او بالای کوه رفت و سه نعره کشید وقتی خبر بصالح رسید بآنها گفت شما تا سه روز دیگر در منزلهای خود متمتع میگردید یعنی زندگی میکنید و از حیات بهره میبرید یعنی بیش از سه روز بیشتر زنده نمیمانید، بعضی گفته‌اند که مقصود از دار محل سکونت آنها است و بقولی دار حیات دنیا مراد است و اینکه وعده‌ئی است که دروغ نیست یعنی اینکه قضاء حتمی و محقق الوقوع است.

فَلَمّا جاءَ أَمرُنا نَجَّينا صالِحاً وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحمَةٍ مِنّا وَ مِن خِزيِ يَومِئِذٍ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ القَوِيُّ العَزِيزُ (یومئذ) دو طور قرائت شده جماعتی (یومئذ) بفتح میم خواندند و باقی قراء بکسر میم قرائت نموده‌اند.

خدای تعالی برسولش خبر میدهد که چون امر ما آمد صالح و مؤمنینی که با او بودند برحمت خود از عذاب و رسوائی نجات دادیم ای رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم همانا پروردگار تو قوی و غالب است.

وَ أَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيحَةُ فَأَصبَحُوا فِي دِيارِهِم جاثِمِينَ اهل ثمود پس از سه روز بصیحه آسمانی هلاک گردیدند.

کاشفی از زاد المسیر در داستان صیحه چنین نقل کرده که در آن سه روز که وعده حیات داشتند در خانه‌های خود ساکن شده قبرها کندند و منتظر عذاب بودند چون روز چهارم آفتاب طالع شد و عذاب نیامد از منازل بیرون آمده یکدیگر را میخواندند و استهزاء میکردند که ناگاه جبرئیل بصورت اصلی خویش پایش

صفحه : ۲۸۵

نمودار شدن جبرئیل برای ثمودیان و صیحه آسمانی بر زمین و سر بر آسمان پرهای خود را از مشرق تا مغرب پاهای وی زرد و بالهایش سبز و دندانهای سفید و برّاق پیشانی با جلا و نورانی و رخساری برافروخته و موی سر وی سرخ برنگ مرجان ظاهر شد و افق را بپوشید و قوم ثمود آن حال را مشاهده نمودند و روی بمساکن نموده بقبرها درآمدند جبرئیل نعره زد که (موتوا علیکم لعنهٔ اللّه) بیکبار همه بمردند و زلزله در خانه‌ها افتاده سقف‌ها بر ایشان فرود آمد.

كَأَن لَم يَغنَوا فِيها أَلا إِنَّ ثَمُودَ كَفَرُوا رَبَّهُم أَلا بُعداً لِثَمُودَ ثمودیان چنان با خاک یکسان گشتند که گویا هرگز نبوده‌اند، و ظاهرا خطاب برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که آگاه باش که اهل ثمود بپروردگارشان کافر گردیدند آگاه باشید که بعد و دوری است از رحمت خدا برای ثمود (الّا) دوم شاید تأکید اول باشد و شاید اول خطاب برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و دوم بمؤمنین یا اول اشاره بکفر آنها است که عذاب آنها را ایجاب نموده و دوم خبر از دوری و محرومیت آنها است در قیامت از

رحمت و مغفرت الهی.

صفحه : ۲۸۶

[سوره هود (۱۱): آیات ۶۹ تا ۸۰]

اشاره

وَ لَقَد جاءَت رُسُلُنا إِبراهِيمَ بِالبُشرى قالُوا سَلاماً قالَ سَلامٌ فَما لَبِثَ أَن جاءَ بِعِجلٍ حَنِيذٍ (۶۹) فَلَمّا رَأى أَيدِيَهُم لا تَصِلُ إِلَيهِ نَكِرَهُم وَ أَوجَسَ مِنهُم خِيفَةً قالُوا لا تَخَف إِنّا أُرسِلنا إِلى قَومِ لُوطٍ (۷۰) وَ امرَأَتُهُ قائِمَةٌ فَضَحِكَت فَبَشَّرناها بِإِسحاقَ وَ مِن وَراءِ إِسحاقَ يَعقُوبَ (۷۱) قالَت يا وَيلَتى أَ أَلِدُ وَ أَنَا عَجُوزٌ وَ هذا بَعلِي شَيخاً إِنَّ هذا لَشَيءٌ عَجِيبٌ (۷۲) قالُوا أَ تَعجَبِينَ مِن أَمرِ اللّهِ رَحمَتُ اللّهِ وَ بَرَكاتُهُ عَلَيكُم أَهلَ البَيتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ (۷۳)
فَلَمّا ذَهَبَ عَن إِبراهِيمَ الرَّوعُ وَ جاءَتهُ البُشرى يُجادِلُنا فِي قَومِ لُوطٍ (۷۴) إِنَّ إِبراهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوّاهٌ مُنِيبٌ (۷۵) يا إِبراهِيمُ أَعرِض عَن هذا إِنَّهُ قَد جاءَ أَمرُ رَبِّكَ وَ إِنَّهُم آتِيهِم عَذابٌ غَيرُ مَردُودٍ (۷۶) وَ لَمّا جاءَت رُسُلُنا لُوطاً سِيءَ بِهِم وَ ضاقَ بِهِم ذَرعاً وَ قالَ هذا يَومٌ عَصِيبٌ (۷۷) وَ جاءَهُ قَومُهُ يُهرَعُونَ إِلَيهِ وَ مِن قَبلُ كانُوا يَعمَلُونَ السَّيِّئاتِ قالَ يا قَومِ هؤُلاءِ بَناتِي هُنَّ أَطهَرُ لَكُم فَاتَّقُوا اللّهَ وَ لا تُخزُونِ فِي ضَيفِي أَ لَيسَ مِنكُم رَجُلٌ رَشِيدٌ (۷۸)
قالُوا لَقَد عَلِمتَ ما لَنا فِي بَناتِكَ مِن حَقٍّ وَ إِنَّكَ لَتَعلَمُ ما نُرِيدُ (۷۹) قالَ لَو أَنَّ لِي بِكُم قُوَّةً أَو آوِي إِلى رُكنٍ شَدِيدٍ (۸۰)

صفحه : ۲۸۷

[ترجمه]

چون فرشتگان برای مژده بسوی ابراهیم آمدند گفتند بر تو سلام و سلامتی است، ابراهیم در پاسخ گفت سلام بر شما است پس ابراهیم بدون درنگ گوساله‌ئی کباب کرده نزد آنها آورد [۶۹]
وقتی دید دست بسوی آن دراز ننمودند متوحش گردید و در نفس خود از آنها ترسید ملائکه گفتند نترس ما بسوی قوم لوط فرستاده شده‌ایم [۷۰]
و زن ابراهیم ایستاده بود پس بخندید رسولان او را باسحاق مژده دادند و بعد از اسحق بیعقوب [۷۱]
ساره زن ابراهیم گفت ای عجبا من اولاد میآورم در حالیکه پیره زنم و شوهرم شیخ و پیر است و همانا اینکه امر عجیبی است [۷۲]
ملائکه گفتند آیا از امر خدا تعجب میکنی در صورتی که رحمت خدا و برکات او بر شما اهل بیت است حقیقهٔ او ستوده و بزرگوار است [۷۳]
وقتی از دل ابراهیم ترس زائل گردید و بشارت فرزند را شنید راجع بقوم لوط و در نجات آنها با فرشتگان گفتگو کرد [۷۴]
زیرا که ابراهیم بسیار بردبار و آه کشنده و رجوع کننده بخدا بود [۷۵]
ملائکه گفتند ای ابراهیم از اینکه درخواست بگذر زیرا که امر پروردگار تو بر عذاب آنها آمده و محققا بر آنها عذابی میآید که ردّ شدنی نیست [۷۶]
و چون رسولان ما نزد لوط آمدند لوط بآمدنشان دل تنگ و اندوهگین گردید و گفت بر من اینکه روز سختی است [۷۷]

و جماعت بشتاب بسوی لوط هجوم آوردند، و آنان کسانی بودند که قبلا آن اعمال قبیح را میکردند، لوط گفت ای گروه من اینها دختران منند و آنها برای شما از مردها پاکیزه‌ترند و از خدا بترسید و مرا نزد مهمانهایم رسوا نکنید یا شرمنده نسازید آیا بین شما مرد رشیدی نیست [۷۸]

قوم او گفتند همانا تو میدانی که ما را در دختران تو حقی نیست و تو میدانی ما چه میخواهیم و چه اراده داریم [۷۹]

لوط گفت ای کاش مرا بر منع شما اقتداری بود یا از شرّ شما بسوی رکن محکمی پناه میبردم [۸۰]

.

صفحه : ۲۸۸

(توضيح آيات)

وَ لَقَد جاءَت رُسُلُنا إِبراهِيمَ بِالبُشري قالُوا سَلاماً قالَ سَلامٌ فَما لَبِثَ أَن جاءَ بِعِجلٍ حَنِيذٍ واو (و لقد) آيه را عطف بآيه پيش داده، و لام تأكيد (لقد) براى نزديك گردانيدن ماضى است بحال يعنى پس از هلاكت قوم هود [ع] و قوم صالح [ع] در زمان ابراهيم رسولان ما با بشارت نزد ابراهيم [ع] آمدند (رسل) جمع رسول است، بعضى گفته‌اند آنها جبرئيل و ميكائيل و اسرافيل بودند، بقول ديگر جبرئيل با دو فرشته ديگر براى مژده دادن ابراهيم [ع] بفرزند از ساره آمده بودند و چون ابراهيم ع از ساره فرزند نداشت و ساره عقيم و نازا بود و كنيزى داشت بنام هاجر او را بابراهيم بخشوده بود ابراهيم [ع] با او خلوت كرد هاجر باسماعيل حامله شد و اسماعيل از او متولد گرديد ساره وقتى چنين ديد ناراحت شد ابراهيم مأمور گرديد كه هاجر را با اسماعيل ببرد در زمين مكه و آنوقت زمين مكه بيابان لم يزرع و بى آب و گياه بود وقتى ابراهيم برگشت شايد بپاداش احسانيكه ساره در باره ابراهيم [ع] كرده بود كه كنيزش را باو بخشوده خداوند بحكم اينكه (هَل جَزاءُ الإِحسانِ إِلَّا الإِحسانُ) در پيرى و فرسودگى خواست باو اولادى كرامت نمايد و دل او خوش گردد اينكه بود كه فرشتگان براى مژده دادن ساره را باسحاق و عذاب قوم لوط بصورت مردان خوش صورت نزد ابراهيم آمدند و بر ابراهيم سلام كردند كه دلالت بر سلامتى دارد و ابراهيم ع گفت سلام بر شما باد و چون اول نشناخت آنها را كه ملائكه‌اند و چنانچه عادت و سجيّه ابراهيم [ع] مهمان نوازى بود فورا گوساله‌ئى بريان كرده نزد آنها آورد فَلَمّا رَأى أَيدِيَهُم لا تَصِلُ إِلَيهِ نَكِرَهُم وَ أَوجَسَ مِنهُم خِيفَةً قالُوا لا تَخَف إِنّا أُرسِلنا إِلي قَومِ لُوطٍ وقتى ابراهيم [ع] ديد فرشتگان كه بصورت مردانى نمودارند دست دراز

صفحه : ۲۸۹

نميكنند كه غذا بخورند بنا بر قولى فهميد كه اينها بشر نيستند و چون مأموريت آنان را نميدانست اينكه بود كه ترسيد وقتى فرشتگان فهميدند ابراهيم از آنها ترسيد خود را معرفى نمودند و گفتند اى ابراهيم [ع] نترس ما براى عذاب قوم لوط فرستاده شده‌ايم.

وَ امرَأَتُهُ قائِمَةٌ فَضَحِكَت فَبَشَّرناها بِإِسحاقَ وَ مِن وَراءِ إِسحاقَ يَعقُوبَ وقتى فرشتگان خود را بابراهيم شناساندند ساره ايستاده بود پس خنديد در اينكه خنده ساره براى چه بوده چند قول از مفسرين نقل شده.

۱- خنده او از روى فرح بود چون ديد ترس ابراهيم (ع) از فرشتگان برطرف گرديد.

۲- از هلاكت اهل فساد و طغيان كه ملائكه گفتند ما براى عذاب قوم لوط گماشته شده‌ايم مسرور گرديد و خنديد.

۳- خنده او از روى تعجب بود كه چگونه ابراهيم با آن قوت و مرتبه رسالت از چند نفر ناشناس ترسيد و با اينكه خدم و حشم بسيار

داشت.

۴- از عکرمه نقل میکننـد که گفته (ضـحکت) بمعنی حاضت است و از او است (ضـحک الشـجر اذا سال صـمغها) یعنی در آنحال سـاره فـورا حـائض گردیـد (پایـان) و همیـن معنی چهـارم بحقیقت نزدیـک‌تر است زیرا که زن پیر عقیم نـازا حیض ببینـد از تعجب خنده‌آور است.

خلاصه ملائکه ساره را بشارت میدهنـد باسـحاق و از پشت او یعقوب، مفسـرین گفته‌انـد تخصـیص دادن مژده فرزنـد را بساره برای اینکه بوده که زنها علاقه‌شان باولاد زیادتر است خصوصا پس از آنکه ابراهیم [ع] از هاجر که کنیز خود ساره بود پسری آورده مثل اسماعیل [ع] و آن رقابت طبیعی او بهیجان آمده در اینکه موقع جای داشت که بساره مژده اولاد داده شود.

صفحه : ۲۹۰

قالَت یا وَیلَتی أ أَلِدُ وَ أَنَا عَجُوزٌ وَ هـذا بَعلِی شَـیخاً إِنَّ هذا لَشَیءٌ عَجِیبٌ گفته‌اند الف در (یا ویلتی) بدل از یاء اضافه است یعنی ای وای بر من مثـل یـا عجبا و یا لهفا، و شـیخا منصوب و حال است و عامل در آن معتی اشاره است مقول قول ساره زن ابراهیم ع اسـت که وقتی که فرسـتادگان مژده فرزنـد بوی دادنـد گفت ای وای بر من چگونه زایش میکنم که پیر زن عقیم میباشم و اینکه شوهر من ابراهیم ع پیر مرد است و چنین کاری بسیار عجیب مینماید.

گوینـد در آنوقت سـاره نود یـا نود یـا نود و نه سـال از عمرش گذشـته بود و ابراهیم ع صـد و بیست یـا صـد و دوازده سـال از عمر شریفش گذشـته، و بقول دیگر سـاره در آنوقت هفتـاد و هشت سـال داشت و ابراهیم صـد سال و تعجب ساره برای اینکه بود که بر خلاف عادت است که زن عقیم هشتاد ساله یا نود ساله اولاد آورد نه اینکه از قدرت خدا تعجب کرده باشد.

قـالُوا أ تَعجَبِینَ مِن أَمرِ اللّهِ رَحمَتـُ اللّهِ وَ بَرَکاتُهُ عَلَیکُم أَهلَ البَیتِ پس از اینکه ساره اظهار تعجب کرد ملائکه بهمزه تعجب که برای جحـد و انکار آورنـد تعجب ساره را ردّ کردند و گفتند آیا از امر خدا و حکم او تعجب میکنی در حالیکه رحمت خدا و برکات او بر شـما اهل بیت است ساره علاوه بر اینکه زوجه ابراهیم بود دختر عمّ او نیز بوده و از قرائن آیات میتوان اسـتفاده نمود که از زنهای فاضـله آن زمان بشمار میرفته و از اینجا معلوم میشود که آن رحمت و برکاتیکه شامل او گردید و از اهل بیت ابراهیم شمرده شده نه فقط برای اینکه بود که زن ابراهیم بود بلکه برای قومیت و فضیلت او است که مورد رحمت و برکات حق تعالی گردید.

إِنَّهُ حَمِیدٌ مَجِیدٌ دو اسم از اسـماء الحسنی است (حمید) بر وزن فعیل بمعنی مفعول است بعضی گفته‌اند بمعنی فاعل است یعنی حمد گردیده شده و (مجید) یعنی کریم.

[ابو الفتوح]

صفحه : ۲۹۱

فَلَمّـا ذَهَبَ عَن إِبراهِیمَ الرَّوعُ وَ جـاءَتهُ البُشـری یُجادِلُنـا فِی قَومِ لُوطٍ گفته‌انـد (یجادلنا) یـا جواب (لمّـا) است که برای حکـایت حال مضارع واقع شـده یا در سیاق جواب بمعنی ماضـی است مثل جواب (لو) و یا دلیل جواب محـذوفست مثل (اجترء علی خطابنا) (ای شرع فی جدالنا) و یا متعلق است بجواب و قائم مقام او مثل (اخذ و اقبل یُجادِلُنا فِی قَومِ لُوطٍ) [منهج] پس از آنکه ترس از فرشـتگان از ابراهیم برطرف گردید و مژده فرزند اسحق نام و از پس او یعقوب بوی داده شد راجع بعذاب قوم لوط با فرشـتگان مجادله نمود، ظـاهرا مقصود از مجـادله در اینجـا نزاع و انکـار نیست زیرا که شأن پیمبری اولو العزم مثل ابراهیم خلیل الرحمان نیست که در حکم خـدا جدال و انکار نمایـد بلکه با ملائکه مباحثه مینمود و مقصود سؤال از خود لوط و کسانش و مؤمنینی بود که با او بودند که حال آنها در موقع فرود عـذاب چگونه میشود زیرا که آنها در میان قومنـد اگر عذاب آیـد البته آنها را فرا میگیرد ملائکه گفتند ما آنها را

از بين جماعت بيرون خواهيم آورد و شايد غرض ابراهيم ع تبين و توضيح حال قوم لوط بوده که آيا عذاب آنها قضای حتمی است تبديل برحمت نخواهد گرديد يا تبديل برحمت ميشود.

إِنَّ إِبراهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوّاهٌ مُنِيبٌ از جمله محسنات ابراهيم ع چنين بود که بسيار حليم و بردبار و مهمان نواز بود و بحال فقراء و بينوايان مهربان و بسوء حال و بدبختی عاصيان متأسف و بسيار برای حرمان و ابتلاء آنان بعذاب از سوز دل آه ميکشيد، از اينجا معلوم ميشود که مجادله او با ملائکه از روی شفقت ببندگان خدا بوده باميد اينکه شايد تيز مثل قوم يونس توبه کنند و عذابشان بخشوده شود.

يا إِبراهِيمُ أَعرِض عَن هذا إِنَّهُ قَد جاءَ أَمرُ رَبِّکَ وَ إِنَّهُم آتِيهِم عَذابٌ غَيرُ مَردُودٍ مقول قول فرشتگانست که ای ابراهيم از اينکه سؤال خودداری نما همانا

صفحه : ۲۹۲

امر پروردگارت بر عذاب آنان صادر گرديده و محققا عذاب آنها را ميگيرد و ردّ شدنی نخواهد بود.

وَ لَمّا جاءَت رُسُلُنا لُوطاً سِيءَ بِهِم وَ ضاقَ بِهِم ذَرعاً وَ قالَ هذا يَومٌ عَصِيبٌ (ذرع) بمعنی صدر يعنی سينه است و نصبش برای تميز است و کنايه است از شدت انقباض لوط وقتی که فرشتگان آمدند و چون آنها بصورت بشر و با روهای خوش و جوانهای زيبا با لباسهای عالی بخانه او آمدند و اول لوط نفهميد ملکند از بی‌باکی قوم انديشه نمود که مبادا متعرض آنها گردند و گويند جماعت با او شرط نموده بودند که اشخاص غريب بخانه خود نبرد اينکه بود که گفت (هذا يوم عصيب) اينکه روز بر من سخت است.

وَ جاءَهُ قَومُهُ يُهرَعُونَ إِلَيهِ وَ مِن قَبلُ کانُوا يَعمَلُونَ السَّيِّئاتِ جماعت فجار وقتی ملائکه را که برای عذاب آنها آمده بودند بصورت جوانان وجيه ديدند گمان کردند بشرند و بخانه لوط هجوم آوردند زيرا که آنها عملهای بد از لواط و کبوتر بازی و صفير زدن و امثال چنين عملهای ناشايسته مينمودند اينکه بود که بلوط گفتند مهمانهای را از خانه خود بيرون کن بگمان اينکه با آنها لواط کنند و گويند لوط آنها را بپنهانی بخانه خود برد لکن زنش بقوم خبر داد که چنين جوانهای امردی بخانه ما آمده‌اند.

قالَ يا قَومِ هؤُلاءِ بَناتِي هُنَّ أَطهَرُ لَکُم فَاتَّقُوا اللّهَ وَ لا تُخزُونِ فِي ضَيفِي لوط از روی ناچاری که مبادا متعرض مهمانهای او گردند گفت ای قوم من اينها دختران منند و اينها طاهر و پاکيزه‌اند برای شما از خدا بترسيد و مرا نزد مهمانهايم رسوا و شرمنده نکنيد لوط دو دختر بيش نداشت يکی بنام (زعورا) و ديگری بنام (رثيا) و چون ديد قوم بخانه او هجوم آوردند برای اينکه نزد مهمانها شرمنده نگردد راضی شد که دو دختر خود را بدو نفر بزرگ و مهتر آنها تزويج کند در صورتی که قبلا دختران او را ميخواستند بگيرند و چون فاسق بودند قبول نکرده بود.

صفحه : ۲۹۳

و بعضی از مفسرين گفته‌اند مقصود لوط از (بناتی) دخترهای مؤمنين امتش بودند که چون هر پيمبری بمنزله پدر امّت است دخترهای امّت را نسبت بخود داده أَ لَيسَ مِنکُم رَجُلٌ رَشِيدٌ آيا بين شما جماعت (بی‌حميت) مرد رشيد با تعصب و غيرت‌مند يافت نميگردد که شما را از چنين اعمال ناشايسته منع نمايد.

قالُوا لَقَد عَلِمتَ ما لَنا فِي بَناتِکَ مِن حَقٍّ وَ إِنَّکَ لَتَعلَمُ ما نُرِيدُ جماعت فجار گفتند ای لوط تو بخوبی ميدانی که ما حاجتی بدخترهای تو نداريم و همانا البته ميدانی که ما چه اراده‌ئی داريم يعنی مقصود ما آن مردان و جوانان خوش صورتی ميباشد که در خانه تو آمده‌اند و ميخواهيم آنها را بدست ماها بدهی که آن عمل قبيح را بآنها انجام دهيم.

قالَ لَو أَنَّ لِي بِکُم قُوَّةً أَو آوِي إِلی رُکنٍ شَدِيدٍ لوط مستأصل شد و گفت کاشکی بر دفع شما قوتی داشتم و گفته‌اند جواب لو

محذوف است یعنی اگر مرا در نفس خود قوتی بود همانا شرّ شما را دفع میکردم یا پناه میگرفتم بر کن محکم یعنی عشیره و قبیله‌ئی که مرا از شرّ شما محفوظ دارند.

گویند لوط درب خانه را محکم بسته بود فسّاق دیوار را شکافتند و خواستند وارد خانه او گردند اینکه بود که مضطرب گردید وقتی ملائکه اضطراب او را دیدند گفتند نترس ما رسولان پروردگاریم و برای عذاب اینکه قوم مأمور گردیده‌ایم.

در منهج از احادیث صحیح نقل میکند که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده

(رحم اللّه اخی لوطا کان یأوی الی رکن شدید)

یعنی لوط بخدا پناه گرفت و خدا او را یاری کرد زیرا که ملجأ درماندگان و پناه عاجزان جز درگاه او نیست [پایان]

صفحه : ۲۹۴

[سوره هود (۱۱): آیات ۸۱ تا ۹۰]

اشاره

قالُوا یا لُوطُ إِنّا رُسُلُ رَبِّکَ لَن یَصِلُوا إِلَیکَ فَأَسرِ بِأَهلِکَ بِقِطعٍ مِنَ اللَّیلِ وَ لا یَلتَفِت مِنکُم أَحَدٌ إِلاَّ امرَأَتَکَ إِنَّهُ مُصِیبُها ما أَصابَهُم إِنَّ مَوعِدَهُمُ الصُّبحُ أَ لَیسَ الصُّبحُ بِقَرِیبٍ (۸۱) فَلَمّا جاءَ أَمرُنا جَعَلنا عالِیَها سافِلَها وَ أَمطَرنا عَلَیها حِجارَةً مِن سِجِّیلٍ مَنضُودٍ (۸۲) مُسَوَّمَةً عِندَ رَبِّکَ وَ ما هِیَ مِنَ الظّالِمِینَ بِبَعِیدٍ (۸۳) وَ إِلی مَدیَنَ أَخاهُم شُعَیباً قالَ یا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ ما لَکُم مِن إِلهٍ غَیرُهُ وَ لا تَنقُصُوا المِکیالَ وَ المِیزانَ إِنِّی أَراکُم بِخَیرٍ وَ إِنِّی أَخافُ عَلَیکُم عَذابَ یَومٍ مُحِیطٍ (۸۴) وَ یا قَومِ أَوفُوا المِکیالَ وَ المِیزانَ بِالقِسطِ وَ لا تَبخَسُوا النّاسَ أَشیاءَهُم وَ لا تَعثَوا فِی الأَرضِ مُفسِدِینَ (۸۵)

بَقِیَّتُ اللّهِ خَیرٌ لَکُم إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ وَ ما أَنَا عَلَیکُم بِحَفِیظٍ (۸۶) قالُوا یا شُعَیبُ أَ صَلاتُکَ تَأمُرُکَ أَن نَترُکَ ما یَعبُدُ آباؤُنا أَو أَن نَفعَلَ فِی أَموالِنا ما نَشؤُا إِنَّکَ لَأَنتَ الحَلِیمُ الرَّشِیدُ (۸۷) قالَ یا قَومِ أَ رَأَیتُم إِن کُنتُ عَلی بَیِّنَةٍ مِن رَبِّی وَ رَزَقَنِی مِنهُ رِزقاً حَسَناً وَ ما أُرِیدُ أَن أُخالِفَکُم إِلی ما أَنهاکُم عَنهُ إِن أُرِیدُ إِلاَّ الإِصلاحَ مَا استَطَعتُ وَ ما تَوفِیقِی إِلاّ بِاللّهِ عَلَیهِ تَوَکَّلتُ وَ إِلَیهِ أُنِیبُ (۸۸) وَ یا قَومِ لا یَجرِمَنَّکُم شِقاقِی أَن یُصِیبَکُم مِثلُ ما أَصابَ قَومَ نُوحٍ أَو قَومَ هُودٍ أَو قَومَ صالِحٍ وَ ما قَومُ لُوطٍ مِنکُم بِبَعِیدٍ (۸۹) وَ استَغفِرُوا رَبَّکُم ثُمَّ تُوبُوا إِلَیهِ إِنَّ رَبِّی رَحِیمٌ وَدُودٌ (۹۰)

صفحه : ۲۹۵

[ترجمه]

ملائکه گفتند ای لوط ما فرستادگان پروردگار توایم اینکه کفار نخواهند بتو رسید در پاره‌ئی از شب کسان خود را بیرون ببر و احدی از شما پشت سر خود را ننگرد مگر زن تو که میرسد باو آنچه بآنها (از عذاب) رسید و وعده عذاب صبح است آیا صبح نزدیک نیست [۸۱]

چون امر قهر ما بعذاب آمد بالای شهر را از پی ویران گردانیدیم (یعنی شهر را سرنگون و وارونه کردیم) و بر شهر آنها سنگهائی از گل پخته شده در پی بارانیدیم [۸۲]

نزد پروردگارت نشان دار بود و چنین عذابی از ستمکاران دور نیست [۸۳]

و بسوی مدین برادر آنها شعیب را فرستادیم گفت ای گروه من خدا را عبادت کنید برای شما خدائی جز او نیست و از کیل و میزان کم نکنید من شما را توانگر می‌بینم (یعنی محتاج نیستید) و بر شما میترسم از روزی که عذاب بشما احاطه نماید و شما را فرا گیرد [۸۴]

ای قوم من در کیل و وزن مراعات عدل نمائید و اجناس مردم را تباه نکنید و در زمین حرکت نکنید در حالیکه فساد کننده باشید [۸۵]

نفعیکه از راه حلال خدا بشما میرساند بهتر است اگر قول مرا باور دارید و من بر شما نگهبان نیستم [۸۶]

گفتند ای شعیب آیا نماز تو بتو امر نموده که ما آنچه را که پدران ما پرستش مینمودند ترک کنیم یا آنکه در مالهای خود آنچه میخواهیم عمل نکنیم همانا تو بردبار و رشیدی [۸۷]

شعیب گفت ای جماعت مرا خبر دهید اگر از طرف پروردگارم حجتی باشد و مرا از نزد خود روزی نیکو (یعنی نبوّت یا مال حلال بی‌خیانت) داده باشد روا باشد که مخالفت امر او را نمایم و نمیخواهم با شما مخالفت کنم بر آنچه شما را بآن نهی میکنم و مراد من نیست مگر اصلاح شما

صفحه : ۲۹۶

آن اندازه‌ئی که توانائی دارم و مرا توفیقی نیست مگر بخدا و بر او است اتکاء و امید من و بسوی او بازگشت میکنم [۸۸]

ای قوم من ستیزه کاری من شما را بر اینکه ندارد که بشما برسد مثل آنچه را که بقوم نوح یا قوم هود یا قوم صالح رسید و زمان قوم لوط از شما دور نیست (یعنی در زمان و مکان بشما نزدیکند) [۸۹]

و از پروردگار خود طلب آمرزش کنید و بسوی او بازگشت نمائید همانا پروردگار من بخشنده و دوست توبه کننده‌گان است [۹۰]

.

صفحه : ۲۹۷

(توضیح آیات)

قالُوا یا لُوطُ إِنّا رُسُلُ رَبِّکَ لَن یَصِلُوا إِلَیکَ فَأَسرِ بِأَهلِکَ بِقِطعٍ مِنَ اللَّیلِ ملائکه وقتی اضطراب لوط را مشاهده نمودند و با اینکه بصورت مردان امردی بر او نمودار شده بودند گفتند ای لوط نترس ما بشر نیستیم ما فرشته و رسولان پروردگار تو میباشیم و برای عذاب کردن اینکه جماعت آمده‌ایم هرگز دست آنها بتو نمیرسد وقتی لوط فهمید که آنها ملائکه‌اند درب خانه را باز نمود اشقیاء آمدند در خانه لوط و خواستند ملائکه را بگیرند گویند جبرئیل پر خود را بصورت آنها زد کور شدند و بیرون رفتند و بدیگران گفتند که مهمانهای لوط ساحرند ما را سحر کردند حذر کنید.

پس از آن فرشتگان بلوط گفتند خودت با اهل خود در پاره‌ئی از شب بیرون روید (فَأَسرِ بِأَهلِکَ) دو طور قرائت شده (بهمزه قطع و بهمزه وصل) یعنی ببر اهل خودت را (بقطع) در یک قسمت از شب یعنی نصف شب.

وَ لا یَلتَفِت مِنکُم أَحَدٌ یعنی باید که واپس نگردد از شما احدی.

إِلَّا امرَأَتَکَ إِنَّهُ مُصِیبُها ما أَصابَهُم إِنَّ مَوعِدَهُمُ الصُّبحُ (إِلَّا امرَأَتَکَ) دو طور قرائت شده برفع (تا) و بنصب آن یعنی ببر اهل خودت را مگر زنت را که نبر بدرستیکه میرسد باو آنچه میرسد بقومت یعنی هلاک میشود با آنها چون کافره است، و روایت شده که لوط سؤال کرد که موقع هلاکت قوم چه وقت است ملائکه گفتند صبح لوط چون از آنها بسیار دل تنگ بود گفت میخواهم زود از آنها

نجات يابم ملائكه گفتند (أَ لَيسَ الصُّبحُ بِقَرِيبٍ) آيا صبح نزديك نيست.

صفحه : ۲۹۸

فَلَمّا جاءَ أَمرُنا جَعَلنا عالِيَها سافِلَها وَ أَمطَرنا عَلَيها حِجارَةً مِن سِجِّيلٍ مَنضُودٍ مُسَوَّمَةً عِندَ رَبِّكَ وَ ما هِيَ مِنَ الظّالِمِينَ بِبَعِيدٍ حق تعالى خبر ميدهد وقتى امر بعذاب قوم لوط صادر گرديد قرار داديم بالاى آنرا زير و زير آنرا بالا، گويند جبرئيل جناح خود را زير زمين كرد و بلند نمود بطوريكه صداى مرغان را اهل آسمان مى‌شنيدند و بطورى بالا برد كه نزديك بآسمان رسيد و برگردانيد و باضافه سنگهائى از گل پخته نشان كرده شده بر شهر آنان ريزش كرد و آن سنگهاى عذاب دور از ستمكاران نيست يعنى هر ظالمى بالاخره مبتلا بعذاب خواهد گرديد و اينكه تهديد و وعيد است براى كفار.

[طبرسى] وَ إِلى مَديَنَ أَخاهُم شُعَيباً قالَ يا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ ما لَكُم مِن إِلهٍ غَيرُهُ وَ لا تَنقُصُوا المِكيالَ وَ المِيزانَ (وَ إِلى مَديَنَ) عطف بآيه بالاـ است در معنى (و لقد ارسلنا الى مدين) گفته‌اند مدين نام قبيله‌ئى است و بقولى مدين إبن ابراهيم برادر آنها بود در نسب و شعيب إبن يرون إبن نوبت إبن مدين إبن ابراهيم است.

پس از داستان چند نفر از پيمبران يعنى نوح و هود و صالح و لوط عليهم السّلام در مقام بيان شرح كيفيت تبليغ شعيب ع برآمده و در شرح حال او فرموده شعيب (ع) برادر آنها ظاهرا برادر نسبى قوم بوده نه برادر دينى آنها كه او نيز مثل باقى پيمبران اول بعثت در مدين مردم را بيكتا پرستى دعوت نمود و گفت خدا را عبادت كنيد و براى شما الهى جز او نيست و در كيل و وزن كم نكنيد.

إِنِّي أَراكُم بِخَيرٍ وَ إِنِّي أَخافُ عَلَيكُم عَذابَ يَومٍ مُحِيطٍ الخ شعيب در مقام خيرخواهى بقوم خود ميگويد من مى‌بينم شما صاحب مال و ثروتيد هيچ محتاج نيستيد كه بخواهيد بكم فروشى و خيانت بمردم مالى بدست آريد اى قوم كم فروشى نكنيد كيل و وزن را تمام بدهيد و من بر شما ميترسم

صفحه : ۲۹۹

از عذاب روز محيط يعنى روز كه بر شما احاطه پيدا ميكند عذاب و شما هيچ راه مفر و گريزگاهى نداريد يا روز كه همه با هم جمعيد يعنى روز قيامت.

بَقِيَّتُ اللّهِ خَيرٌ لَكُم إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ وَ ما أَنَا عَلَيكُم بِحَفِيظٍ يعنى اگر شما كم فروشى نكنيد و بهمان اندازه‌ئى كه از معامله حلال بدست شما ميآيد قناعت نمائيد بهتر است براى شما تا اينكه بكم فروشى منافع شما زيادتر گردد اگر ايمان داريد يعنى اگر خدا را رازق ميدانيد آنچه از حلال براى شما ميماند آن نافع‌تر خواهد بود و من نگهبان شما نيستم كه بتوانم شما را از عذاب حفظ نمايم.

و بعضى از مفسرين گفته‌اند كه شعيب مأمور بجهاد نبود اينكه بود كه گفت همين قدر موظفم كه شما را بآنچه خير شما است تبليغ نمايم و من نگهبان شما نيستم.

قالُوا يا شُعَيبُ أَ صَلاتُكَ تَأمُرُكَ أَن نَترُكَ ما يَعبُدُ آباؤُنا أَو أَن نَفعَلَ فِي أَموالِنا ما نَشؤُا إِنَّكَ لَأَنتَ الحَلِيمُ الرَّشِيدُ از كمال الدين از حضرت باقر ع نقل كرده‌اند كه فرموده اول كلامى كه حضرت قائم [ع] وقت ظهور ناطق بآن ميگردد همين آيه است (بَقِيَّتُ اللّهِ خَيرٌ لَكُم إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ) بعد ميفرمايد

(انا بقيةُ اللّه و حجته و خليفته عليكم)

و بر آن حضرت سلام نميكند سلام كننده‌ئى مگر اينكه ميگويد

(السّلام عليك يا بقيةُ اللّه فى ارضه)

آن جماعت در پاسخ نصايح شعيب (ع) بطور استهزاء و سخريه گفتند اى شعيب آيا نماز تو بتو امر كرده كه ما بايد آنچه پدران ما

پرستش مینمودنـد آنرا واگذاریم و پرسـتش ننمائیم (او ان) عطف است بر (ما) موصوفه در (ما یعبد) یا اینکه نمازت تو را امر نموده که ما آنچه میخواهیم در مالهای خود تصـرف ننمائیم همانا تو شخصـی هستی حلیم یعنی بردبار و رشید و بگمان خود طریق هدایت را یافته‌ئی شایـد از روی سـخریه بشـعیب چنین نسبت میدادند یعنی تو بگمان خود طریق رشد را پیدا نموده‌ئی در صورتی که چنین نیست و ما تو را شخص بردبار

صفحه : ۳۰۰

رشیدی نمی‌بینیم.
قالَ یا قَومِ أَ رَأَیتُم إِن کُنتُ عَلی بَیِّنَةٍ مِن رَبِّی وَ رَزَقَنِی مِنهُ رِزقاً حَسَناً مقول قول شعیب است در پاسخ گفتار آن جماعت و انکار آنها بر ترک بت پرستی و کم‌فروشـی بهمزه استفهام انکاری گفته ای جماعت من خبر دهید مرا که اگر من از طرف پروردگارم شاهد و بینه و حجتی بر صـدق گفتارم داشـته باشم و روزی نیکو و کرامتی از نبوّت و رسالت و مال و جاه و حکمت و علم بمن عطاء نموده روا باشد که امر خدا را اطاعت نکنم، و بقول خود آنها که گفتند تو (حلیم و رشـیدی) معلوم میشود شـعیب ع از کرامتهای جسمانی باضافه از آن مراتب باطنی صاحب قوّت و قدرت و استیلاء و جاه و جلال نیز بوده، و ظاهرا حضرتش همین نعمتها را بینه و حجت بر آنهـا برای اثبـات نبوتش بشـمار میآورد و گفته آیـا با اینکه همه نعمتهائیکه بمن عطاء شـده آیا روا است که من در وحی او خیانت کنم.
وَ ما أُرِیدُ أَن أُخالِفَکُم إِلی ما أَنهاکُم عَنهُ إِن أُرِیدُ إِلَّا الإِصلاحَ مَا استَطَعتُ وَ ما تَوفِیقِی إِلّا بِاللّهِ و من اراده ندارم که شما را نهی کنم از چیزی و خودم مرتکب آن گردم مقصود و مراد من نیست مگر اصـلاح و ارشاد بسوی سعادت و فضیلت شما یعنی من موظفم که آنچه صـلاح و رستگاری شما در آن است آنرا بقدریکه استطاعت دارم بشما بگویم و شما را ارشاد نمایم و من در مراعات حقوق و انجام دادن وظیفه نبوت و ارشاد یافتن شما بشایسته‌گی موفق نمیگردم مگر بلطف و یاری حق تعالی.
از بعض مفسرین است که در آنجا شعیب ع در جواب کفار سه مطلب را خواسته بآنها تذکر دهد که در امر بمعروف و نهی از منکر سه مطلب را بایـد مراعات نمود اهم و اعلای آن (حق اللّه) است که نعمتهای خـدا را تذکر میدهد دوم حق نفس خود که واعظ غیر متعظ نباشد آنچه امر میکند بدیگران اول خودش انجام دهد بعد بدیگران امر کند سوم (حقوق النّاس) است که از روی دانسـتگی و فهمیده گی بدیگران امر کند یا نهی نماید.

صفحه : ۳۰۱

عَلَیهِ تَوَکَّلتُ وَ إِلَیهِ أُنِیبُ شعیب [ع] پس از ارشـاد و نصایـح جمـاعت گفته اتکـاء و اعتماد من بر پروردگار من است و بازگشت من بسوی او است یعنی مبدء و پیدایش من از او است و نیز بازگشت من بسوی او است و میخواهد بآنها تذکر بدهد که شـما باید چنین باشـید که اولا اتکاء و امیـد شـما بپروردگارتان باشـد و روی امیـدتان نیز بسوی او باشد و تصدیق بمعاد بنمائید که اگر چنین باشـید دیگر پیرامون شـهوات نمیگردیـد و پرسـتش را مخصوص بپروردگـار عـالم میگردانیـد و به کم فروشـی بنوع خود ظلم و تعـدی روا نمیدارید.
وَ یا قَومِ لا یَجرِمَنَّکُم شِقاقِی أَن یُصِیبَکُم مِثلُ ما أَصابَ قَومَ نُوحٍ أَو قَومَ هُودٍ أَو قَومَ صالِحٍ وَ ما قَومُ لُوطٍ مِنکُم بِبَعِیدٍ شـعیب در مقام تهدید و انذار قوم خود برآمده که ستیزگی من با شـما وادارتان نکند که مخالفت نمائید و برسد بشـما مثل آنچه از عذاب بقوم نوح و قوم هود و قوم صالح رسید و داستان لوط و عذاب قوم او از شما دور نیست یا مقصود اینکه است که زمان او از شما دور نیست.
وَ استَغفِرُوا رَبَّکُم ثُمَّ تُوبُوا إِلَیهِ إِنَّ رَبِّی رَحِیمٌ وَدُودٌ باز شـعیب در مقام نصیحت و اندرز میگوید ای جماعت از پروردگار خود طلب

آمرزش کنید و بازگشت باو نمائید همانا پروردگار من مهربان و دوست بندگان خودش میباشد.

صفحه : ۳۰۲

[سوره هود (۱۱): آیات ۹۱ تا ۱۰۵]

اشاره

قالُوا یا شُعَیبُ ما نَفقَهُ کَثِیراً مِمّا تَقُولُ وَ إِنّا لَنَراکَ فِینا ضَعِیفاً وَ لَو لا رَهطُکَ لَرَجَمناکَ وَ ما أَنتَ عَلَینا بِعَزِیزٍ (۹۱) قالَ یا قَومِ أَ رَهطِی أَعَزُّ عَلَیکُم مِنَ اللّهِ وَ اتَّخَذتُمُوهُ وَراءَکُم ظِهرِیًّا إِنَّ رَبِّی بِما تَعمَلُونَ مُحِیطٌ (۹۲) وَ یا قَومِ اعمَلُوا عَلی مَکانَتِکُم إِنِّی عامِلٌ سَوفَ تَعلَمُونَ مَن یَأتِیهِ عَذابٌ یُخزِیهِ وَ مَن هُوَ کاذِبٌ وَ ارتَقِبُوا إِنِّی مَعَکُم رَقِیبٌ (۹۳) وَ لَمّا جاءَ أَمرُنا نَجَّینا شُعَیباً وَ الَّذِینَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحمَةٍ مِنّا وَ أَخَذَتِ الَّذِینَ ظَلَمُوا الصَّیحَةُ فَأَصبَحُوا فِی دِیارِهِم جاثِمِینَ (۹۴) کَأَن لَم یَغنَوا فِیها أَلا بُعداً لِمَدیَنَ کَما بَعِدَت ثَمُودُ (۹۵)

وَ لَقَد أَرسَلنا مُوسی بِآیاتِنا وَ سُلطانٍ مُبِینٍ (۹۶) إِلی فِرعَونَ وَ مَلَائِهِ فَاتَّبَعُوا أَمرَ فِرعَونَ وَ ما أَمرُ فِرعَونَ بِرَشِیدٍ (۹۷) یَقدُمُ قَومَهُ یَومَ القِیامَةِ فَأَورَدَهُمُ النّارَ وَ بِئسَ الوِردُ المَورُودُ (۹۸) وَ أُتبِعُوا فِی هذِهِ لَعنَةً وَ یَومَ القِیامَةِ بِئسَ الرِّفدُ المَرفُودُ (۹۹) ذلِکَ مِن أَنباءِ القُری نَقُصُّهُ عَلَیکَ مِنها قائِمٌ وَ حَصِیدٌ (۱۰۰)

وَ ما ظَلَمناهُم وَ لکِن ظَلَمُوا أَنفُسَهُم فَما أَغنَت عَنهُم آلِهَتُهُمُ الَّتِی یَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ مِن شَیءٍ لَمّا جاءَ أَمرُ رَبِّکَ وَ ما زادُوهُم غَیرَ تَتبِیبٍ (۱۰۱) وَ کَذلِکَ أَخذُ رَبِّکَ إِذا أَخَذَ القُری وَ هِیَ ظالِمَةٌ إِنَّ أَخذَهُ أَلِیمٌ شَدِیدٌ (۱۰۲) إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً لِمَن خافَ عَذابَ الآخِرَةِ ذلِکَ یَومٌ مَجمُوعٌ لَهُ النّاسُ وَ ذلِکَ یَومٌ مَشهُودٌ (۱۰۳) وَ ما نُؤَخِّرُهُ إِلّا لِأَجَلٍ مَعدُودٍ (۱۰۴) یَومَ یَأتِ لا تَکَلَّمُ نَفسٌ إِلّا بِإِذنِهِ فَمِنهُم شَقِیٌّ وَ سَعِیدٌ (۱۰۵)

صفحه : ۳۰۳

[ترجمه]

قوم او گفتند ای شعیب ما بسیاری از آنچه را که تو میگوئی نمی‌فهمیم و بدرستیکه ما تو را در بین خود ضعیف می‌بینیم و اگر بملاحظه طائفه تو نبود سنگسارت میکردیم و تو نزد ما ارجمند نمیباشی [۹۱]

شعیب گفت ای قوم من آیا طائفه من نزد شما عزیزترند از خدا که او را پشت سر انداختید همانا پروردگار من بآنچه میکنید احاطه دارد [۹۲]

ای قوم من بکنید هر کاریکه میخواهید و من نیز عمل کننده‌ام بزودی خواهید دانست کی است که وی را عذابی میآید که او را خوار و رسوا گرداند و بزودی میفهمید دروغگو کیست و منتظر باشید بدرستیکه من هم با شما در انتظارم [۹۳]

و چون عذاب ما آمد شعیب و مؤمنینی که با او بودند برحمت خودمان نجات دادیم و صیحه آسمانی کسانی را که ستم نمودند گرفت پس گشتند همه در مکانهای خود مرده‌گان [۹۴]

آنان چنان هلاک گردیدند که گویا هرگز نبوده‌اند آگاه باش که اهل مدین (از رحمت خدا) دور شدند همان طوری که اهل ثمود دور شدند [۹۵]

و بتحقیق که موسی را با آیات و نشانه‌های قدرت خودمان و معجزات ظاهر فرستادیم [۹۶]

بسوی فرعون و اشراف قوم او پس پیروی کردند فرمان فرعون را و در امر فرعون هیچ رشد و هدایتی نبود [۹۷]
فرعون در قیامت تابعین خود را بآتش میکشاند و بد ورودگاهی است که وارد میگردند [۹۸]
و فرعونیان در اینکه دنیا لعنتی بر خود باقی گذاشتند و بد عطائی است که در قیامت برای آنان آماده شده [۹۹]
و اینهائیکه گفته شد

صفحه : ۳۰۴

از خبرهای دهها و شهرهائی است که بر تو حکایت کردیم که بعضی از آن شهرها هنوز باقی میباشد و بعضی تباه گردیده [۱۰۰]
و ما بآنها ستم ننمودیم بلکه آنها خودشان بنفس خود ستم نمودند و آن آلهه‌ئیکه بغیر خدا میخواندند کفایت عذاب از آنها ننمودند وقتی که امر پروردگار تو آمد و بر آنان زیاد ننمود مگر هلاکت را [۱۰۱]
اینکه چنین است گرفتن پروردگار تو وقتی که اهل قریه‌ها را بگیرد در حالیکه آنها ستمکار باشند همانا گرفتن پروردگار دشوار و دردآور است [۱۰۲]
و در اینهائیکه گفته شد هر آینه آیت و نشانه است برای کسیکه از عذاب آخرت بترسد روز قیامت روزی است که همه مردم در آن جمع کرده میشوند (و جزای اعمال خود را) مشاهده مینمایند [۱۰۳]
و ما آنروز مشهود را عقب نمیاندازیم مگر برای مدت شمرده شده [۱۰۴]
روز که بیاید قیامت کسی تکلم نمیکند مگر باذن خدا و بعضی از اهل محشر شقی و گنهکارند و بعضی سعید و سعادتمندند [۱۰۵]
.

صفحه : ۳۰۵

(توضیح آیات)

قالُوا یا شُعَیبُ ما نَفقَهُ کَثِیراً مِمّا تَقُولُ وَ إِنّا لَنَراکَ فِینا ضَعِیفاً وَ لَو لا رَهطُکَ لَرَجَمناکَ وَ ما أَنتَ عَلَینا بِعَزِیزٍ پس از آنکه شعیب در تبلیغ و اندرز آن جماعت مبالغه نمود آنها یا از روی عناد و ضدّیت یا برای اینکه گوش بسخنان شعیب نمیدادند که بفهمند چه میگوید یا واقعا اینکه قدر از فطرت اصلیه‌شان که بر توحید است دور افتاده بودند و در لجن‌زار طبیعت و موهوم پرستی فرو رفته بودند که سخنان شعیب را که با آنها در مقام نصیحت میگفت خدای یکتا را بپرستید ادراک نمی‌نمودند با اینکه پیغمبر ما صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده که شعیب خطیب انبیاء بوده، اینکه بود که میگفتند ما بسیاری از گفتار تو را نمیفهمیم و همانا ما در باره تو بد بین میباشیم و تو در نظر ما ضعیف و بی‌مقداری اگر برای قوم و عشیره تو نبود هر آینه تو را سنگسار مینمودیم زیرا که تو در نظر ما عزت و شرافتی نداری.
مراعات نمودن عشیره و قومیت او میشود برای اینکه بوده که آنها مردمان متمول و شاید از رؤساء و زور داران بوده‌اند که از آنها میترسیدند اذیتی بشعیب وارد نمایند یا برای اینکه بوده که در دین و بت پرستی و اعمال ناشایسته از کم فروشی و غیر آن موافق آنها بوده‌اند.
قالَ یا قَومِ أَ رَهطِی أَعَزُّ عَلَیکُم مِنَ اللّهِ وَ اتَّخَذتُمُوهُ وَراءَکُم ظِهرِیًّا إِنَّ رَبِّی بِما تَعمَلُونَ مُحِیطٌ شعیب بهمزه استفهام که در مورد تعجب میآورند در پاسخ آنها میگوید ای قوم من آیا عشیره من نزد شما عزیزترند از خدا میخواهد بآنان تذکر دهد که خدا آنکسی است که حیات و ممات و روزی و جان شما بید قدرت او است چگونه شما از روی نفهمی عشیره و کسان مرا از خدا عزیزتر میدانید.

اشاره به اینکه که نسبت من بخدا و پروردگار جهانیان زیادتر از عشیره و قوم

صفحه : ۳۰۶

من است زیرا که من رسول و فرستاده او میباشم برای اینکه شما را هدایت نمایم عشیره مرا مورد نظر خود گرفتید و امر خدا را پشت سر انداختید و همانا باید بدانید که پروردگار من بر تمام اعمال و اقوال و گفتار و کردار شما محیط است یعنی شما و اعمال شما تحت احاطه و قیومیت او است (وَ ما یَعزُبُ عَن رَبِّکَ مِن مِثقالِ ذَرَّةٍ فِی الأَرضِ وَ لا فِی السَّماءِ) سوره یونس آیه ۶۲، و در سوره سبأ آیه ۳ نظیر اینکه آیه هست.

وَ یا قَومِ اعمَلُوا عَلی مَکانَتِکُم إِنِّی عامِلٌ سَوفَ تَعلَمُونَ مَن یَأتِیهِ عَذابٌ یُخزِیهِ مقول قول شعیب [ع] است که پس از آنکه وظیفه خود را انجام داد و کلام او در گوش سنگین اهل مدین فرو نرفت و بنای اذیت و انکار نسبت باو گذاشتند در مقام تهدید و اعراض از آنها برآمده و گفت ای جماعت من شما بر حالت و هیئت خود آنچه خواهید از اعمال زشت عمل کنید همانا من نیز بوظیفه خود عمل میکنم بزودی میدانید (مَن یَأتِیهِ عَذابٌ یُخزِیهِ) من موصوله یعنی کیست که بر او عذابی میآید که او را رسوا و هلاک میگرداند (وَ مَن هُوَ کاذِبٌ) (من) دوم عطف بر (من) اول است یعنی وقتی عذاب آمد آنوقت شما رسوا میگردید و میفهمید چه کسی دروغگو بود (وَ ارتَقِبُوا إِنِّی مَعَکُم رَقِیبٌ) انتظار بکشید تا موقع عذاب شما بیاید من هم با شما منتظرم.

(رقیب) بر وزن فعیل بمعنی راقب است چون رحیم، یا بمعنی مراقب چون عشیر یا بمعنی مرتقب چون رفیع، از امام رضا ع روایت شده

(ما احسن الصبر و انتظار الفرج اما سمعت قول العبد الصالح (و ارتقبوا انی معکم رقیب)

. [منهج الصادقین].

وَ لَمّا جاءَ أَمرُنا نَجَّینا شُعَیباً وَ الَّذِینَ آمَنُوا مَعَهُ بِرَحمَةٍ مِنّا وَ أَخَذَتِ الَّذِینَ ظَلَمُوا الصَّیحَةُ فَأَصبَحُوا فِی دِیارِهِم جاثِمِینَ وقتی امر ما بر عذاب آنها وارد گردید شعیب ع و مؤمنینی که با او بودند برحمت خودمان از عذاب نجات دادیم یعنی آنهائیکه بتوفیق و کرم ما سعادت

صفحه : ۳۰۷

ایمان یافته بودند نجات یافتند و آنهائیکه بنفس خود ستم نموده بودند و مطیع رسول حق تعالی نگردیدند آنان را صیحه آسمانی گرفت و در منزلهای خود همگی مردند (کَأَن لَم یَغنَوا فِیها) چنان آنان نابود و مضمحلّ گردیدند که گویا هرگز اقامت ننموده بودند.

أَلا بُعداً لِمَدیَنَ کَما بَعِدَت ثَمُودُ آگاه باشید که دوری از رحمت خدا برای اهل مدین است همان طوری که برای ثمود دوری بود از رحمت خدا، و شاید چون اهل ثمود و مدین هر دو بصیحه هلاک گردیدند از اینکه جهت بین آنها در بعد از رحمت خدا جمع نموده.

و باید دانست که اعمال و انکار خود کفار و مشرکین چنین عذابها و هلاکت و دوری از رحمت خدا را ایجاب نموده نه اینکه خدای رحمن که از روی رحمت و کرم انسان را آفریده و اینکه همه نعمتها در دست رس او گذاشته خواسته باشد بمخلوقات ضعیف خود عذاب نماید اینها باختیار خود را در مورد عذاب دنیوی و اخروی قرار دادند.

وَ لَقَد أَرسَلنا مُوسی بِآیاتِنا وَ سُلطانٍ مُبِینٍ در بسیاری از آیات داستان حضرت موسی ع و فرعون و کرده‌های او آمده لکن در هر جائی خصوصیات و مزایائی در آن تضمین شده در اینجا چون حکایات و داستان چند نفر از انبیاء برده شده و زمان حضرت موسی

ع پس از آنها بوده اینکه است که از آن نیز یادآور شده و با خصوصیات دیگری که در او است.

حق تعالی در اینکه آیه خبر میدهد که ما موسی [ع] را با آیات که گویند (با) در اینجا بمعنی (مع) است یعنی موسی را مع آیات و معجزات و سلطنت و استیلائی که بسیار معجزات او ظاهر و هویدا بود فرستادیم، از زجاج نقل میکنند که گفته سلطان مشتق از سلیط است و سلیط بمعنی روغن زیت است که از آن چراغ می‌افروزند و چون مردم بروشنائی حجت خدا هدایت یافتند از اینکه جهت او را

صفحه : ۳۰۸

سلطان نامیده.

إِلى فِرعَونَ وَ مَلَائِهِ فَاتَّبَعُوا أَمرَ فِرعَونَ وَ ما أَمرُ فِرعَونَ بِرَشِيدٍ موسی را بسوی فرعون و گروه اشراف قوم او فرستادیم و آنها تابع امر فرعون گردیدند (امر) را دو طور تفسیر کرده‌اند میشود مقصود از امر فرعون قول و کلام او باشد که بجماعت امر مینمود با موسی مخالفت نمائید، و بقول دیگر در اینجا (امر) بمعنی فعل است که آنها تابع اعمال سوء فرعون گردیدند زیرا که در نظر آنها فرعون شخص با اقتداری مینمود و گمان میکردند فرعون چنین قدرتی دارد که بتواند آنها را از عذاب نجات بدهد دیگر ندانستند که در متابعت فرعون رشد و سعادتی برای آنها تأمین نخواهد گردید.

یقدم قومه یوم القیمهٔ فاوردهم النار و بئس الورد المورود همین طوری که فرعونیان در دنیا تابع او گردیدند در قیامت نیز فرعون پیش قدم آنها است و آنها را در جهنّم وارد میگرداند و بد ورود و فرودگاهی است برای آنها (فاوردهم) را بصیغه ماضی آورده با اینکه هنوز قیامت واقع نگردیده چنانچه بسیاری از آیات که راجع بعذاب کفار و جهنّم و نعمتهای بهشتی که بمؤمنین وعده داده همین طور است که بصیغه ماضی که دلالت بر گذشته دارد آورده و مفسرین گفته‌اند چون امر قیامت محقق الوقوع است گویا واقع است و اهل عربیت هر محقق الوقوعی را بلفظ ماضی استعمال میکنند.

آری همین طوری که در بعضی از آیات تصریح فرموده جهنّم و بهشت الان واقع است مثل قوله تعالی (وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالكافِرِينَ) و نیز از آیات دیگر معلوم میشود که آنچه واقع شده و میشود تماما در علم حضوری حق تعالی و عالم قضاء و لوح محفوظ ثابت است اگر ثابت نبود چگونه پیمبران خبر میدادند مخصوصا از حکایت معراج رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که در اخبار رسیده که امّت من در قیامت چنین و چنانند معلوم میشود که در معراج عالم قیامت را که در جای خودش ثابت است بحضرتش ارائه دادند.

صفحه : ۳۰۹

وَ أُتبِعُوا فِي هذِهِ لَعنَةً وَ يَومَ القِيامَةِ بِئسَ الرِّفدُ المَرفُودُ آیه اشاره ببدبختی و خذلان آنها دارد که گروهان فرعون که تابع او گردیدند بد عطیه‌ئی است که برای خود اندوخته گردانیدند، و از إبن عباس نقل میکنند که گفته (الرِّفدُ المَرفُودُ) آن لعنت پس از لعنت است یعنی فرعونیان لعنت دنیا و پس از آن لعنت آخرت را برای خود مهیا گردانیدند.

ذلِكَ مِن أَنباءِ القُرى نَقُصُّهُ عَلَيكَ مِنها قائِمٌ وَ حَصِيدٌ (ذلک) از اسماء اشاره است یعنی اینکه خبر از اخبار قریه‌های هلاک شده است قصه آنرا بر تو میخوانیم بعضی از آن قریه‌ها بر پا است و برخی از آن مفقود است مثل زراعت درو کرده شده یعنی اینکه داستانهائی که بعضی از آنها را در اینکه آیات بر تو ای رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قصه خوانی نمودیم و عذابهائی که بر امم پیشینیان در اثر مخالفت دامن‌گیر آنها گردید و ویران گردیدن منزلهای آنان بعضی آثار خرابی آنها بر پا است و بعضی دیگر مفقود گردیده و اثری از آنها پدیدار نیست.

وَ ما ظَلَمناهُم وَ لكِن ظَلَمُوا أَنفُسَهُم فَما أَغنَت عَنهُم آلِهَتُهُمُ الَّتِي يَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ مِن شَيءٍ لَمّا جاءَ أَمرُ رَبِّكَ وَ ما زادُوهُم غَيرَ تَتبِيبٍ خداى جليل پس از داستان پيمبران و عذابهائى كه بر قوم و عشيره آنها وارد گرديده بپيمبرش اظهار مينمايد كه بايد خودت و امت بدانيد كه ما بر آنها ستم ننموديم لكن خودشان بر خود ظلم نمودند زيرا همان طورى كه گفته شد عمل آنها و تكذيبشان عذاب را ايجاب نمود يعنى خود بدست خود عذاب بر خود مهيا نمودند و خدايان آنها كه آنها را ميخواندند بغير از خدا و چشم اميد بآنها داشتند موقعيكه عذاب آنان را فرا گرفت آنان را بى‌نياز ننمودند يعنى وقتى كه حكم عذاب آنها صادر گرديد الهان آنها قدرت نداشتند عذاب را از آنها دفع نمايند و بر آنها زياد نكردند مگر هلاكت را.

وَ كَذلِكَ أَخذُ رَبِّكَ إِذا أَخَذَ القُرى وَ هِيَ ظالِمَةٌ إِنَّ أَخذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ چنين بود گرفتن پروردگار تو وقتى كه عذاب فرا گرفت اهل دهها و قريه‌ها

صفحه : ۳۱۰

را، واو (و هى) حاليه است يعنى مشمول عذاب گرديدن آنان در حال و موقعى واقع گرديد كه آنها ستمكار بودند كه در آن حال عذاب آنها را فرا گرفت و همانا گرفتن پروردگار تو دردناك و شديد است، البته معلوم است عذابى كه از روى سخط و غضب پروردگار بروز نمايد بسيار سخت و ناگوار خواهد بود (نعوذ باللّه من سخط الجبار).

إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً لِمَن خافَ عَذابَ الآخِرَةِ ذلِكَ يَومٌ مَجمُوعٌ لَهُ النّاسُ وَ ذلِكَ يَومٌ مَشهُودٌ (ذلك) اشاره بعذاب دنيوى است، آيت بمعنى نشانه و علامت است يعنى همانا در اينكه عذابهائى كه بپاداش اعمال كفار آنان را فرا گرفت نشانه و علامت و نمونه است از عذاب قيامت براى كسانيكه از عذاب آخرت ترسناكند.

آيه دو صفت آخرت را در اينجا معرفى مينمايد: اول (يوم مجموع) مجموع اسم مفعول است يعنى آخرت روزى است كه مردم جمع گرديده ميشوند اكثر مفسرين گفته‌اند آخرت روزى است كه تمام افراد بشر را با هم در صعيد واحد جمع ميگردانند.

و از ظاهر بيان بعضى از مفسرين چنين برميآيد كه مقصود از (مجموع) مجموع اعمال و افعال مردمان و مخلوط بودن و ممزوج گرديدن اول با آخر و آخر با اول و مخلوط بودن كل ببعض و بعض بكل و آن حساب اعمال آنها است از جهت ايمان و كفر و طاعت و معصيت و بالجمله از حيث سعادت و شقاوت.

و همانا واضح است كه يك عمل از يك انسان ارتضاع ميشود از كلّ اعمال سابق آن و مرتبط بحالات باطنه او است، و نيز جميع اعمال آينده او مرتبط بحالات قلبيه او است و نيز عمل يك نفر نسبت بكسانيكه با اويند از افراد نوع او از حيث تأثير و تأثر مدخليت دارد، و همچنين اعمال اولين نسبت بآخرين و آخرين نسبت باولين همه جمع ميشود.

[پايان] بوجه ديگر ممكن است گفته شود مجموع چنانچه از ظاهرش چنين

صفحه : ۳۱۱

مينمايد صفت روز است و شايد مقصود اينكه باشد كه روز آخرت روزى است كه جامع و حاوى تمام روزهاى عمر انسانى است كه انسان در آن روز آنچه خالق متعال در او بالقوه گذارده بود بالفعل گرديده زيرا وقتى انسان مراتب سير خود را باتمام رسانيد و جامع مراتب وجود لائق بخودش گرديد بايستى عالم او نيز عالم تام و تمام باشد يعنى فعليات و كمالات تمام عوالم ما دون كه از او گذشته و فعلياتى كه از هر يك از آنها بدست آورده در وى مندرج گردد اينكه است كه آنچه ديده و شنيده و در خود اندوخته نموده تماما نزد او حاضر ميگردد آنوقت است كه ميگويد اى واى بر من اينكه چه كتابى است كه (لا يُغادِرُ صَغِيرَةً وَ لا كَبِيرَةً إِلّا أَحصاها) خلاصه بدليل قوله تعالى كه در سوره تغابن آيه ۹ در وصف روز قيامت فرموده (يَومَ يَجمَعُكُم لِيَومِ الجَمعِ) يعنى آن روزى

که شما را جمع میکند برای روز جمع که جمع را صفت یوم قرار داده.

و میتوان گفت عالم قیامت بمناسبت جامعیت انسان عالم تام و تمامی است و جامع عوالمی است که روحانیّت بر جسمانیّت آن غلبه دارد اینکه است که در کلام مجید فرموده (وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِیَ الحَیَوانُ لَو کانُوا یَعلَمُونَ) و بمناسبت اینکه آخر مرتبه کمال انسانی است آنرا آخرت نامیده.

و اینکه مشهودش خوانده (وَ ذلِکَ یَومٌ مَشهُودٌ) شاید بمناسبت اینکه باشد که در آنروز تمامی پرده‌ها و حجاب‌ها برداشته میشود و هر فردی را تمام خلایق مشاهده مینمایند و باطنها ظاهر میگردد اینکه است که در وصف آنروز فرموده (وَ شاهِدٍ وَ مَشهُودٍ) دیگر پرده و حجابی نیست هر کسی در آنروز هم شاهد است که همه چیز بر او مکشوف میگردد و هم مشهود خلق میگردد.

در کتاب معاد و آخرین سیر بشر راجع باین موضوع اندازه‌ئی توضیح داده شد بآن جا رجوع داده شود.

وَ ما نُؤَخِّرُهُ إِلّا لِأَجَلٍ مَعدُودٍ یَومَ یَأتِ لا تَکَلَّمُ نَفسٌ إِلّا بِإِذنِهِ فَمِنهُم شَقِیٌّ وَ سَعِیدٌ یعنی ما آنروز را از روی حکمت و مصلحت عقب می‌اندازیم تا وقت شمرده

صفحه : ۳۱۲

شده که محدود و معین است، و نیز در وصف روز آخرت است که آنروز بروز جمع و روز مشهود معرفی فرموده روزی که بیاید آنروز که هیچ نفسی یعنی نفری تکلم نمیکند مگر باذن حق تعالی، اینکه آیه نظیر آنجا است که گفته (هذا یَومُ لا یَنطِقُونَ وَ لا یُؤذَنُ لَهُم فَیَعتَذِرُونَ) و بعضی از مردم در آن روز شقی و گنهکارند و بعضی سعید و سعادتمندند.

خلاصه در آیه سه طور میتوان توجیه نمود.

۱- آنطوریکه اکثر مفسرین تفسیر نموده‌اند مقصود از قوله تعالی (یَومٌ مَجمُوعٌ لَهُ النّاسُ) روزی است که خداوند تمام افراد بشر را در صعید واحد با هم جمع میگرداند و میتوان اینکه قول را تأیید گرداند بقوله تعالی در سوره واقعه در آیه ۴۹ فرموده (قُل إِنَّ الأَوَّلِینَ وَ الآخِرِینَ لَمَجمُوعُونَ إِلی مِیقاتِ یَومٍ مَعلُومٍ) که دلالت صریح دارد بر اینکه تمام افراد بشر در آن روز معین با هم جمعند

۲- مقصود از (یَومٌ مَجمُوعٌ لَهُ النّاسُ) آنطوریکه از بعضی از مفسرین نقل شده مجموع اعمال و افعال و حالات افراد بشر باشد نسبت بخودشان از حالات جسمانی آنها و آنچه مربوط بروحیه آنها است و آنچه نسبت بدیگران دارند که در روز قیامت همه با هم جمع میگردد و کلمه (مجموع) که اسم مفعول است و ظاهرا صفت یوم است مشعر بر اینکه معنی است.

۳- شاید مقصود از (یوم مجموع) که ظاهرا مجموع صفت روز است اشاره باین باشد که روز آخرت روزی است که جامع و حاوی و نتیجه تمام ایام حیات انسانی است یعنی روز قیامت روزی است که آنچه خدای متعال در ابتداء خلقت در انسان بالقوه نهاده در آن روز بفعلیت و نتیجه میرسد و مؤید اینکه توجیه قوله تعالی است که در وصف آن روز در سوره تغابن آیه ۹ فرموده (یَومَ یَجمَعُکُم لِیَومِ الجَمعِ) یعنی روز که خدا مردم را جمع میگرداند برای روز جمع که نام آن روز را یوم جمع گذارده، و نیز در سوره المعارج آیه ۴ (تَعرُجُ المَلائِکَةُ وَ الرُّوحُ إِلَیهِ فِی یَومٍ کانَ مِقدارُهُ خَمسِینَ أَلفَ سَنَةٍ) چنانچه یکی از توجیهاتی که مفسرین گفته‌اند

صفحه : ۳۱۳

مقصود اینکه است که از اول پیدایش دنیا تا قیامت پنجاه هزار سال است و بنا بر اینکه معنی اینکه طور میشود که روز قیامت مجموعه‌ایست از تمام حیات دنیوی انسانی (و اللّه العالم باسرار کلامه).

[سوره هود (۱۱): آیات ۱۰۶ تا ۱۱۳]

اشاره

فَأَمَّا الَّذِینَ شَقُوا فَفِی النّارِ لَهُم فِیها زَفِیرٌ وَ شَهِیقٌ (۱۰۶) خالِدِینَ فِیها ما دامَتِ السَّماواتُ وَ الأَرضُ إِلّا ما شاءَ رَبُّکَ إِنَّ رَبَّکَ فَعّالٌ لِما یُرِیدُ (۱۰۷) وَ أَمَّا الَّذِینَ سُعِدُوا فَفِی الجَنَّةِ خالِدِینَ فِیها ما دامَتِ السَّماواتُ وَ الأَرضُ إِلّا ما شاءَ رَبُّکَ عَطاءً غَیرَ مَجذُوذٍ (۱۰۸) فَلا تَکُ فِی مِریَةٍ مِمّا یَعبُدُ هؤُلاءِ ما یَعبُدُونَ إِلّا کَما یَعبُدُ آباؤُهُم مِن قَبلُ وَ إِنّا لَمُوَفُّوهُم نَصِیبَهُم غَیرَ مَنقُوصٍ (۱۰۹) وَ لَقَد آتَینا مُوسَی الکِتابَ فَاختُلِفَ فِیهِ وَ لَو لا کَلِمَةٌ سَبَقَت مِن رَبِّکَ لَقُضِیَ بَینَهُم وَ إِنَّهُم لَفِی شَکٍّ مِنهُ مُرِیبٍ (۱۱۰)
وَ إِنَّ کُلاًّ لَمّا لَیُوَفِّیَنَّهُم رَبُّکَ أَعمالَهُم إِنَّهُ بِما یَعمَلُونَ خَبِیرٌ (۱۱۱) فَاستَقِم کَما أُمِرتَ وَ مَن تابَ مَعَکَ وَ لا تَطغَوا إِنَّهُ بِما تَعمَلُونَ بَصِیرٌ (۱۱۲) وَ لا تَرکَنُوا إِلَی الَّذِینَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّکُمُ النّارُ وَ ما لَکُم مِن دُونِ اللّهِ مِن أَولِیاءَ ثُمَّ لا تُنصَرُونَ (۱۱۳)

صفحه : ۳۱۴

[ترجمه]

آنانکه بدبخت شدند در آتش دوزخند فریاد سخت و ناله زار میزنند [۱۰۶]
در حالیکه مادامیکه آسمان و زمین بر پا است در جهنّم جاویدانند مگر آنچه خدای تو خواهد از زیاد کردن عذاب آنها یا تبدیل گردانیدن بعذاب دیگر حقیقهٔ پروردگار کننده هر عملی است که بخواهد [۱۰۷]
اما کسانیکه سعادتمند گردیدند مادامیکه آسمان و زمین بر پا است در بهشت جاویدند مگر آنچه را پروردگار تو خواهد از زیاد کردن نعمت یا تبدیل آن که عطایش غیر محدود و غیر منقطع است [۱۰۸]
پس ای رسول تو در آنچه اینکه مشرکین پرستش میکنند در شک مباش که گمراهی است و اینها پرستش نمیکنند مگر آنچه را که از پیش پدران آنها پرستش مینمودند و همانا ما آنچه سهم آنان از عذاب است کاسته نمیگردانیم (یعنی حق آنها را بالتمام میدهیم) [۱۰۹]
و ما بموسی کتاب عطا نمودیم (بنی اسرائیل) در آن اختلاف کردند و اگر نبود کلمه‌ئی که از طرف پروردگار تو پیشی گرفته بود همانا بین آنها حکم کرده شده بود و آنها (از نبوّت تو یا از قرآن) در شکند و تهمت میزنند [۱۱۰]
و بدرستی که پروردگار تو البته جزای اعمال اختلاف کننده‌گان را بطور وافی خواهد داد و خدا بآنچه میکنند دانا است [۱۱۱]
ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بر آنچه مأموری استقامت نما و باید استقامت نمایند آنهائیکه از کفر برگشته و با تو ایمان آورده‌اند و از فرمان خدا سرکشی ننمایند همانا او بآنچه میکنید بینا است [۱۱۲]
و باید مؤمنین اندک میلی نکنند بسوی کسانی که بخود و غیر خودشان ستم کردند پس بشما آتش جهنّم اصابت نماید و برای شما بغیر خدا دوستانی نیست که عذاب را از شما باز دارد پس شما یاری گردیده نمیشوید [۱۱۳]
.

صفحه : ۳۱۵

(توضیح آیات)

اشاره

فَأَمَّا الَّذِینَ شَقُوا فَفِی النّارِ لَهُم فِیها زَفِیرٌ وَ شَهِیقٌ پس از بیان اجتماع مردم در روز جمع در مقام بیان حال و گذارش آنها است که بعضی از آنها شقی و بدبخت و مبتلا بعذاب جحیم‌اند و بعضی سعادت‌مند و نیکبخت میباشند، اشقیاء در آتش فریاد میکشند (زفیر) مأخوذ از زفر و بمعنی شدت است و گویند شهیق صدائی است که از اندرون بیرون میآید با کشش نفس و صدای جهنمیان را تشبیه نموده بصدای حمار که در وصف آن است که (إِنَّ أَنکَرَ الأَصواتِ لَصَوتُ الحَمِیرِ) بعضی گفته‌اند (زفیر) تشبیه بصدای اول خر است و شهیق بآخر صدای او است.

کاشفی از حقایق سلمی و او از شقیق بلخی نقل نموده که گفته علامت سعادت پنج چیز است: ۱- نرمی دل ۲- بسیاری گریه ۳- نفرت از دنیا ۴- کوتاهی امل ۵- شرمناکی. و نشانه شقاوت هم پنج است: ۱- سختی دل ۲- خشکی چشم ۳- رغبت بدنیا ۴- طول امل ۵- بی‌حیائی. شیخ ابو سعید خراز گفته حق سبحانه و تعالی در اینکه سوره دو کار عظیم بیان کرده: یکی سیاست جباری و سطوت قهّاری که دمار از روزگار کفار برآورده، و دیگر حکم ازلی که بسعادت و شقاوت خلق شرف نفاذ یافته، و حضرت رسالت پناه از هیبت آن خبر و سطوت اینکه حکم فرموده

(شیّبتنی سورهٔ هود)

.

آن یکی را از ازل لوح سعادت برکنار وین یکی را تا ابد داغ شقاوت بر جبین

عدل او میراند او را سوی اصحاب الشمال فضل او میخواند اینکه را سوی اصحاب یمین

[پایان] خالِدِینَ فِیها ما دامَتِ السَّماواتُ وَ الأَرضُ اشقیاء در جهنّم جاویدانند مادامیکه آسمان و زمین برپا است مگر آنچه خدای تو خواهد از تبدیل عذاب آتش بعذاب زمهریر.

صفحه : ۳۱۶

اگر گفته شود در صورتی که در قیامت آسمان و زمین تبدیل گردیده چگونه خلود اهل جهنّم و اهل بهشت را ببقاء آسمان و زمین منوط گردانیده.

[سخنان مفسرین در توجیه آیه]

۱- اینکه تمثیل و مثلی است بین اعراب که وقتی دوام چیزی را خواستند بیان کنند میگویند تا آسمان و زمین بر پا است، و نیز در عرف در مورد مبالغه بر دوام گویند مادامیکه آسمان و زمین برپا است اینکه طور است.

راغب در مفردات گفته [الخلود تبرّی الشیئی من اعتراض الفساد و بقائه علی الحالهٔ التی هو علیها و کلّ ما یتباطأ عنه التغییر و الفساد تصفه العرب بالخلود کقولهم للاثاقی خوالد و ذلک لطول مکثها لا لدوام بقائها یقال خلد یخلد خلودا قال تعالی (لَعَلَّکُم تَخلُدُونَ)«۱».

[پایان] ۲- در آخرت نیز زمین و آسمان میباشد زیرا هر چه بالای تو است آسمان تو است و آنچه تحت تو است زمین تو است.

۳- عالم آخرت نیز زمین و آسمان دارد بدلیل قوله تعالی (یَومَ تُبَدَّلُ الأَرضُ غَیرَ الأَرضِ وَ السَّماواتُ وَ بَرَزُوا لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ) سوره

ابراهیم ۴۸، که همین زمین و آسمان دنیا تبدیل میگردد بزمین و آسمان آخرت و همین طوری که انسان در آخرت فانی نمیگردد عالم او نیز فناء پذیر نمیباشد.

و نیز قوله تعالی در مقول قول بهشتیان (وَ قالُوا الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی صَدَقَنا وَعدَهُ وَ أَورَثَنَا الأَرضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الجَنَّةِ حَیثُ نَشاءُ فَنِعمَ أَجرُ العامِلِینَ) سوره زمر آیه ۷۴

---

(۱) خلود بمعنی مبرّا بودن چیزی است از عارض شدن فساد بر او و باقی ماندن او بر همان حالیکه برای او بوده و هر چیزیکه دور است از او تغییر و فساد توصیف میکند عرب آنرا بخلود مثل قول آنها که سه پایه‌ها را خوالد گویند (الاثاقی) جمع ثقیه است بضم همزه و آن سنگی است که دیگ را بر آن میگذارند و سنگ و دیگ را اثقیان نامند، و اینکه خالد گفته‌اند برای اینکه است که مکث آن طولانی است نه برای او است قوله تعالی (شاید شما مخلّد گردید) زمر آیه ۷۴

صفحه : ۳۱۷

إِلّا ما شاءَ رَبُّکَ إِنَّ رَبَّکَ فَعّالٌ لِما یُرِیدُ طبرسی در اینجا بیانی دارد که برای وضوح اجمالی از آنرا ترجمه مینمائیم گفته (الا) ظاهرا استثناء از خلود از عذاب نار و از خلود در نعیم بهشت است برای اینکه اهل آتش فقط بآتش معذب نمیگردند بلکه بانواع عذاب معذب میگردند بلکه بعضی از عذابهای آنها غلیظتر است و آن سخط خدا و اهانت بآنها است و همچنین برای اهل بهشت غیر از نعمتهای بهشتی انواع نعمتها است و بعضی از نعمتها بزرگتر است و آن (رضوان اللّه) و اکرام او است و اینکه است مقصود از استثناء.

و بقولی مقصود از استثناء خلود اشقیاء بجهت آنستکه از اشقیاء کسانی میباشند که اهل توحید و ایمانند و برای ایصال ثواب که مستحق آن بودند از جهنّم داخل بهشت میگرداند، و (ما) بمعنی (من) است یعنی هر کس را که خدا بخواهد، و نیز مقصود از استثناء از (سعداء) عدم خلود آنها است در بهشت و معنی (خالِدِینَ فِیها إِلّا ما شاءَ رَبُّکَ) آن وقتی است که آنها را داخل جهنّم میکنند پیش از آنکه آنها را داخل بهشت گرداند قوله تعالی (لابِثِینَ فِیها أَحقاباً) و قتاده گفته پروردگار برای ما بیان نموده که مردم برای گناهشان قسمتی از آتش بآنها میرسد پس از آن بتفضل الهی داخل بهشت میگردند و آنها کسانی میباشند که وعید آتش در آنان نفوذ میکند و بشفاعت شافعین از جحیم خارج میگردند.

[پایان] و از مفسرین توجیهات دیگری در آیه (إِلّا ما شاءَ رَبُّکَ) نقل شده لکن همان طوری که ذات متعال در باره خودش برسولش خبر میدهد که (إِنَّ رَبَّکَ فَعّالٌ لِما یُرِیدُ) همانا پروردگار تو آنچه اراده کند کننده است (لا راد لقضائه و لا تبدیل لحکمه) آنچه مشیتش بر آن تعلق گرفته خواهد نمود چه مانعی دارد که گفته شود اگر چه قسم یاد نموده که کفار در جهنّم جاویدانند لکن مسلما عذاب همه یکطور نیست شاید راجع بدرجات عذاب آنها و نیز نعمتهای سعداء تفاوت

صفحه : ۳۱۸

بسیار است و استثناء راجع بمراتب و درجات سعداء و درکات اشقیاء است.

و شاید معنی آیه چنین باشد که اشقیاء در جهنّم مدت بسیاری معذبند مگر اینکه خدا بخواهد عذاب را از آنها کم کند یا بردارد که استثناء از خلود در جهنّم نباشد بلکه از عذاب بعضی از آنها باشد نه همه آنها زیرا که بین آنها تفاوت بسیار است و نیز نسبت بسعداء که در بهشت جاویدانند لکن آن اندازه‌ئی که خواهد نسبت بدرجات آنها نعمت میدهد اینکه است که فرموده:

وَ أَمَّا الَّذِینَ سُعِدُوا فَفِی الجَنَّةِ خالِدِینَ فِیها ما دامَتِ السَّماواتُ وَ الأَرضُ إِلّا ما شاءَ رَبُّکَ عَطاءً غَیرَ مَجذُوذٍ و امّا خوشبختان پس در

بهشتند در حالیکه جاویدانند مگر آنچه بخواهد پروردگار تو چه (عَطاءً غَیرَ مَجذُوذٍ) یعنی عطاء آنها بقدریکه خدا بخواهد غیر منقطع است لکن کم و زیاد آن بسته بمشیت الهی است بهر کس خواهد هر چه خواهد میدهد.

خلاصه دو طور میتوان آیه را توجیه نمود: اول گفته شود که استثناء راجع بخلود باشد چنانچه متبادر بذهن میشود و اشقیاء را تعمیم دهیم که هم شامل کفار و مشرکین بشود و هم مؤمنینی که اهل توحیدند از عصات که تمام اینها در جهنّم معذبند الّا اینکه اهل توحید در جهنّم و عذاب مخلّد نیستند چنانچه در احادیث بسیار است که گنهکاران در جهنّم میروند لکن نجات مییابند و نسبت بنعمتهای بهشتی نیز راجع بدرجات آنها است که درجات هر یک بسته بمشیت الهی است بر هر کس بخواهد زیاد میکند.

دوم- استثناء از نار باشد و مقصود چنین باشد که کفار و مشرکین در جهنّم مخلدند مگر اینکه عذاب آنها بسته بمشیت الهی است که اگر بخواهد نسبت ببعضی عذاب را برمیدارد یا تخفیف میدهد، و اللّه العالم باسرار کلامه.

صفحه : ۳۱۹

فَلا تَکُ فِی مِریَةٍ مِمّا یَعبُدُ هؤُلاءِ ما یَعبُدُونَ إِلّا کَما یَعبُدُ آباؤُهُم مِن قَبلُ وَ إِنّا لَمُوَفُّوهُم نَصِیبَهُم غَیرَ مَنقُوصٍ پس از آنکه در آیه بالا بیان حال اشقیاء و سعداء را نمود خطاب برسول است و مقصود امّت او می‌باشند که در شک مباش از آنچه مشرکین پرستش مینمایند اینها از روی جهالت و بیخردی تابع آباء خود گردیده‌اند و اینها عبادت نمیکنند مگر بآنوجهی که آباء آنها عبادت میکردند بدون اینکه در پرستش مأخذ دیگری داشته باشند کور کورانه تابع پیشینیان خود گردیده‌اند و تو متأسف مباش ما آنچه نصیب آنها است از عذاب بتمام و کمال بآنها میدهیم و چیزی از آن کم نمیکنیم وَ لَقَد آتَینا مُوسَی الکِتابَ فَاختُلِفَ فِیهِ شاید برای تشفی دل رسولش باشد که پس از بیان حال و اعمال کفار و مشرکین و اینکه آنها بهمان رویه آباء خود باقی میباشند و وعد و وعید تو در دل سنگین آنان تأثیر نمیکند از اینکه جهت غمگین و متأسف مباش در همه زمانها مردم همین طور بوده‌اند و با اینکه ما بموسی کتاب تورات عطاء نمودیم (با آن همه معجزات) آنها در کتاب اختلاف کردند.

وَ لَو لا کَلِمَةٌ سَبَقَت مِن رَبِّکَ لَقُضِیَ بَینَهُم و اگر نبود آن کلمه یعنی آن حکمی که از پروردگار تو سبقت گرفته بر مهلت کفار و آزمایش آنها که عذاب و مجازات آنها را عقب اندازیم همانا در همین عالم نیز کلمه عذاب بر آنها جاری میگردید (وَ إِنَّهُم لَفِی شَکٍّ مِنهُ مُرِیبٍ) یعنی کفار همیشه در شک و گمانند گمانی در تهمت انداز.

از بعض مفسرین است که در توجیه آیه گفته (الارابة) القاء شک است در قلب و اینکه شک را بمریب توصیف نموده از قبیل قول او است (ظِلًّا ظَلِیلًا) و (حِجاباً مَستُوراً) (وَ حِجراً مَحجُوراً) و فائده آن تأکید معنی شک است.

وَ إِنَّ کُلًّا لَمّا لَیُوَفِّیَنَّهُم رَبُّکَ أَعمالَهُم إِنَّهُ بِما یَعمَلُونَ خَبِیرٌ (ان) مخففه از مثقله است، و حفص که یکی از قراء است مثقله (انّ)

صفحه : ۳۲۰

خوانده (و لمّا) گویند در اصل لمن ما بوده در هم ادغام شده و نون قلب بمیم گردیده، و ما بمعنی (الّذین) است و کسائی (لما) را مخففه خوانده و لام آن برای قسم است و تنوین (کلّا) عوض مضاف الیه است و (ما) زائده است و آیه در تقدیر چنین میشود (و ان کلهم و اللّه لیوفینهم) یعنی بحقیقت از اینهائی که اختلاف کردند یا غیراینها قسم بخدا که تمام آنها را پاداش اعمالشان را بالتمام پروردگار تو میدهد (ان خیرا فخیر و ان شرا فشر) زیرا که او بآنچه میکنند آگاهست.

فَاستَقِم کَما أُمِرتَ وَ مَن تابَ مَعَکَ وَ لا تَطغَوا إِنَّهُ بِما تَعمَلُونَ بَصِیرٌ پس از بیان اینکه امت موسی در تورات اختلاف کردند و آنها بر قوانین و دستورات تورات عمل ننمودند و در شک افتادند بپیمبر اکرمش امر میفرماید که (فاستقم) تو باید بآنچه مأمور میگردی استقامت و پایداری نمائی (و من) عطف است به (فاستقم) یعنی تو بر آنچه مأموری استقامت نما و نیز کسانیکه با تو توبه کرده‌اند

یعنی آنهائیکه ایمان آورده‌اند و از کفر و شرك بازگشت بایمان نموده‌اند آنها نیز باید در دین استقامت نمایند و طغیان نکنید همانا خدای تعالی بآنچه عمل میکنید بینا است.

از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکنند که فرموده

(شیّبتنی سورة هود)

وقتی از حضرتش سؤال میشود ذکر انبیاء و عذابهائی که بر قومش وارد شده تو را اینکه قدر ناراحت گردانید فرمود نه بلکه آیه (فَاستَقِم کَما أُمِرت‌).

بعضی گفته‌اند که حقیقهٔ استقامت وفاء نمودن بتمام حقوق است و ملازم بودن بر صراط مستقیم یعنی در تمام حرکات و سکنات و گفتار افکار و غیر اینها مشی و حرکات بطور اعتدال و حد وسط واقع گردد.

در تفسیر روح البیان از بحر العلوم نقل میکند که استقامت بر تمام حدود خدا بآن طوری که امر نموده بر آن استقامت نمائید گویا از عهده بشر خارج است اینکه است که رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده

(شیبتنی سورة هود)

و هرگز بر اینکه استقامت

صفحه : ۳۲۱

طاقت نمیآورد مگر کسیکه مؤیّد گردیده بمشاهدات نوریه قویّه و آثار صادقه و ثابت گردیدن بر آن.

تا آنجا که گفته شیخ شهیر مالهدائی در نفائس المجالس گفته استقامت میسر نمیگردد مگر بایفاء حق هر مرتبه‌ئی از شریعت، و طریقت و حقیقت، رعایت حق شریعت عدالت در احکام است و استقامت در مرتبه طبیعت برعایت شریعت است، در هر مرتبه نفس برعایت طریقت است، و در مرتبه روح برعایت معرفت است، و در مرتبه سرّ برعایت معرفت و حقیقت است و مراعات اینکه امور در غایت صعوبت است اینکه است که رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده

(شیّبتنی سورة هود)

و کمال انسانی بتکمیل اینکه مراتب است نه باظهار خوارق، و حکایت شده که بشیخ ابی سعید گفتند فلانی روی آب راه میرود گفت ماهی و ضفدع نیز روی آب راه میروند و باو گفتند فلانی در هوا پرواز میکند گفت طیور نیز همین طورند گفتند فلانی در آن واحد بشرق و غرب عالم میرود گفت شیطان هم چنین است باو گفتند کمال نزد تو چیست گفت اینکه است که در ظاهر با خلق باشد و در باطن با حق، و بدان که جبلی نفوس اعوجاج از طریق استقامت است مگر کسیکه اختصاص یابد بعنایت ازلی و جذبه الهیه، جامی گفته:

سالکان بی‌کشش دوست بجائی نرسند سالها گر چه در اینکه راه تك و پوی کنند

[پایان] وَ لا تَرکَنُوا إِلَی الَّذِینَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّکُمُ النّارُ وَ ما لَکُم مِن دُونِ اللّهِ مِن أَولِیاءَ ثُمَّ لا تُنصَرُونَ پس از امر باستقامت و پایداری رسول بر آنچه مأمور گردیده و نیز مؤمنین که بدست او توبه نموده‌اند که آنها نیز بایستی باوامر الهی و نواهی عمل نمایند و بر قوانین شرع مطهر بطور شایستگی پای داری و استقامت نمایند بمؤمنین نهی فرموده که بر آنکسانی که ظالم و ستمکارند اعتماد ننمائید تا آنکه آتش بشما مس نماید شاید (فَتَمَسَّکُمُ النّارُ) اشاره باین باشد که شما وقتی با آنها تماس نمائید تماس گرفتن با آنان تماس با آتش را ایجاب مینماید و وقتی آتش بشما اصابت نمود غیر از خدا کسی نیست شما را یاری کند و از آتش نجات یابید.

صفحه : ۳۲۲

[سوره هود (۱۱): آيات ۱۱۴ تا ۱۲۳]

اشاره

وَ أَقِمِ الصَّلاةَ طَرَفَيِ النَّهارِ وَ زُلَفاً مِنَ اللَّيلِ إِنَّ الحَسَناتِ يُذهِبنَ السَّيِّئاتِ ذلِكَ ذِكرى لِلذّاكِرِينَ (۱۱۴) وَ اصبِر فَإِنَّ اللّهَ لا يُضِيعُ أَجرَ المُحسِنِينَ (۱۱۵) فَلَو لا كانَ مِنَ القُرُونِ مِن قَبلِكُم أُولُوا بَقِيَّةٍ يَنهَونَ عَنِ الفَسادِ فِي الأَرضِ إِلاّ قَلِيلاً مِمَّن أَنجَينا مِنهُم وَ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا ما أُترِفُوا فِيهِ وَ كانُوا مُجرِمِينَ (۱۱۶) وَ ما كانَ رَبُّكَ لِيُهلِكَ القُرى بِظُلمٍ وَ أَهلُها مُصلِحُونَ (۱۱۷) وَ لَو شاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النّاسَ أُمَّةً واحِدَةً وَ لا يَزالُونَ مُختَلِفِينَ (۱۱۸)

إِلاّ مَن رَحِمَ رَبُّكَ وَ لِذلِكَ خَلَقَهُم وَ تَمَّت كَلِمَةُ رَبِّكَ لَأَملَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الجِنَّةِ وَ النّاسِ أَجمَعِينَ (۱۱۹) وَ كُلاًّ نَقُصُّ عَلَيكَ مِن أَنباءِ الرُّسُلِ ما نُثَبِّتُ بِهِ فُؤادَكَ وَ جاءَكَ فِي هذِهِ الحَقُّ وَ مَوعِظَةٌ وَ ذِكرى لِلمُؤمِنِينَ (۱۲۰) وَ قُل لِلَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ اعمَلُوا عَلى مَكانَتِكُم إِنّا عامِلُونَ (۱۲۱) وَ انتَظِرُوا إِنّا مُنتَظِرُونَ (۱۲۲) وَ لِلّهِ غَيبُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ إِلَيهِ يُرجَعُ الأَمرُ كُلُّهُ فَاعبُدهُ وَ تَوَكَّل عَلَيهِ وَ ما رَبُّكَ بِغافِلٍ عَمّا تَعمَلُونَ (۱۲۳)

صفحه : ۳۲۳

[ترجمه]

(ای رسول) در دو طرف روز نماز را بپای دار و در اول شب همانا نيکوئيها بديها را ميبرد و اينکه تذکر و اندرزی است برای پند گيرندگان [۱۱۴]

و صبر کن بحقيقت خدا پاداش نيکوکاران را ضايع نميگرداند [۱۱۵]

پس چرا در قرنهای پيشين از شما کسانی نبودند که صاحب خرد باشند که از فساد نمودن در زمين نهی نمايند (که ما آنها را هلاک ننمائيم) مگر کمی از آنها را که نجات داديم و آنهائيکه ستمکار بودند پيروی کردند چيزی را که بآن متنعم بودند و آنان جماعت گنهکاران (و کافر بپروردگار بودند) [۱۱۶]

و پروردگار تو چنين نبود که بظلم و ستم اهل دهی يا شهری را هلاک گرداند در حاليکه اهلش صالح باشند [۱۱۷]

و اگر پروردگار تو ميخواست مردم را بر يک ملّت قرار ميداد، و آنها هميشه در اختلافند [۱۱۸]

مگر کسی را که پروردگار تو رحم کرده و برای همين تمکين و اختيار آنها را آفريده و کلمه پروردگارت تمام شد که البته جهنّم را از جن و انس همه آنها را پر ميگردانيم [۱۱۹]

و هر چه از خبر رسولان بر تو ميخوانيم آنچيزی است که بآن قلب تو را ثابت ميگردانيم و در اينکه سوره بتو حق آمده يعنی آنچه راست و درست است و برای مؤمنين پندی و يادبودی است [۱۲۰]

ای رسول (ص) بآنهائيکه ايمان نياورده‌اند بگو بر حالتی که بر آن متمکن هستيد عمل کنيد همانا ما نيز عمل کنندگانيم [۱۲۱]

و انتظار کشيد ما هم منتظريم [۱۲۲]

و ملک خدا و مخصوص بخدا است آنچه در آسمانها و زمين غائب است و بازگشت تمام امور و کلّ آن بسوی او است پس او را عبادت و پرستش کن و باو توکل نما (يعنی باو اعتماد و اتکاء کن) و پروردگار تو غافل و ساهی و بی‌خبر نيست از آنچه عمل

میکنند (یعنی او عالم باعمال و رفتار و کردار آنها است [۱۲۳]

.

صفحه : ۳۲۴

(توضیح آیات)

وَ أَقِمِ الصَّلاةَ طَرَفَیِ النَّهارِ وَ زُلَفاً مِنَ اللَّیلِ طبرسی در اینجا بیانی دارد برای توضیح مختصری از آنرا ترجمه مینمایم:
و (زلف) گفته شده که اول ساعات شب است (طرفی النهار) نماز صبح و مغرب است (و زلفا من اللیل) نماز عشاء است و آن ساعاتی است که نزدیک بآخر روز است (من ازلفه) (و صلاة الغدوة) نماز صبح است (و صلاة العشیة) نماز مغرب است (و صلاة الزلف) نماز عشاء، و اینکه بیان ظهر و عصر نشده برای اینکه است که (طرفی النهار) شامل ظهر و عصر میگردد زیرا که آن دو طرف اخیر نهار و پس از زوال است قوله تعالی (أَقِمِ الصَّلاةَ لِدُلُوکِ الشَّمسِ إِلی غَسَقِ اللَّیلِ) و دلوک زوال ظهر است، و بعضی (زلفا) بدو ضمه قرائت نموده‌اند إِنَّ الحَسَناتِ یُذهِبنَ السَّیِّئاتِ بقولی نمازهای پنجگانه حسناتی است که سیئات را میبرد یعنی پاک میگرداند و از علی ع روایت میکنند که نبی اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده امیدوارترین آیه‌ئی که در قرآن است همین آیه است (ذلِکَ ذِکری لِلذّاکِرِینَ) (ذلک) یا اشاره است بامر باستقامت و بپا داشتن نماز یا اشاره باین قسمت آخر است که حسنات سیئات را میبرد، و در اینها موعظه است برای آنهائیکه میپذیرند (وَ اصبِر) امر است که صبر کن بر امتثال آنچه مأمور گردیده‌ئی و بازدار خود را از آنچه بآن نهی شده‌ای (فَإِنَّ اللّهَ لا یُضِیعُ أَجرَ المُحسِنِینَ) اینکه آیات مشتمل است بر استقامت و بپای داشتن نماز و خودداری نمودن از آنچه نهی شده و رکون و اعتماد بظلمه ننمودن و غیر اینها از طاعات.
[پایان] فَلَو لا کانَ مِنَ القُرُونِ مِن قَبلِکُم أُولُوا بَقِیَّةٍ یَنهَونَ عَنِ الفَسادِ فِی الأَرضِ الخ (لولا) بمعنی (هلا) و در مقام توبیخ و سرزنش است یعنی چرا در قرنها و زمانهای پیشین از شما مثل زمان هود و لوط و صالح و غیر اینها از آنهائیکه بعذاب

صفحه : ۳۲۵

هلاک گردیدند صاحبان عقل و تدبیر نبودند که مردم را از فساد در زمین و طغیان نهی کنند (الّا قلیلا) استثناء از نفی است یعنی از اینکه کسان نبودند مگر کمی مثل انبیاء و عده اندکی از مؤمنین از آنکسانیکه آنها را از اهل فساد یا از عذاب نجات دادیم و ستمکاران پیروی کردند آنچیزی را که متنعم بودند در آن یعنی متابعت دلخواه خود کرده بودند.
وَ ما کانَ رَبُّکَ لِیُهلِکَ القُری بِظُلمٍ وَ أَهلُها مُصلِحُونَ یعنی دأب و سنّت پروردگار تو ای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بر اینکه جاری نشده که اهل شهرها و جماعتی را هلاک گرداند و عذاب استیصالی بر آنها فرود آورد در حالیکه اهل آن مصلح و خیّر باشند، اشاره به اینکه که چگونه ممکن است خدای عادل مهربان بر اشخاص بی گناه عذاب بفرستد زیرا که آن ظلم است و ستم نمودن منافی با عدل است و ساحت قدس الهی منزه و مبراء از اینکه نسبتها است.
وَ لَو شاءَ رَبُّکَ لَجَعَلَ النّاسَ أُمَّةً واحِدَةً وَ لا یَزالُونَ مُختَلِفِینَ، إِلّا مَن رَحِمَ رَبُّکَ وَ لِذلِکَ خَلَقَهُم یعنی اگر مشیت و خواست الهی تعلق گرفته بود که تمام افراد بشر امت واحده باشند و همه متفق بر یک دین و ملّت گردند البته قدرت داشت که آنها را باجبار با هم متفق بدین حق گرداند لکن چون اجبار منافی با تکلیف است تکلیف باید از روی اختیار انجام گیرد تا اینکه بر اطاعت مستحق ثواب و بر مخالفت مستوجب عقاب گردند اینکه است که هر فردی برویه خود دینی و آئینی برای خود اختیار میکند و همیشه با هم اختلاف دارند بعضی بر حق و بعضی بر باطلند مگر کسیرا که پروردگار تو باو رحم کرده باشد و او را ارشاد بحق نماید.

و چون نسبت لطف حق از جهت آفرینش بهمه موجودات و افراد بشر یکسانست و ترجیح بلاـ مرجح قبیح است اینکه است که آنکسانیکه مورد ترحم الهی واقع میگردند باید برای خصوصیتی باشد که از باقی امتیاز پیدا نموده‌اند و شاید مقصود کسانی باشند که عقل خدا داده خود را بکار انداخته‌اند و عمل

صفحه : ۳۲۶

و رویه آنها با تدبیر و از روی نظر و فکر انجام گرفته که چنین کسانی در مورد رحمت الهی واقع میگردند و خدای تعالی آنها را موفق میگرداند و بطریق صحیح بسوی حق هدایتشان مینماید (وَ لِذلِکَ خَلَقَهُم) یعنی از روی حکمت و نظام آفرینش آنها اینکه طور آفریده شده‌اند یعنی باختلاف خلقت شده‌اند هر کسی را رأیی و سلیقه‌ئی و روش و عملی است (ذلک) اشاره بهمان کلام اول است یعنی برای اینکه اختیار و تمکن داشته باشند آنها را امّت واحده قرار ندادیم تا اینکه محق از مبطل امتیاز پیدا نماید.
چنانچه بعیان می‌بینیم دو نفر پیدا نمیشوند که در رأی و سلیقه و طرز عمل در گفتار و کردار و رفتار مثل هم باشند، و شاید یکی از اسرار اختلاف افراد بشر از جهت اختلاف طبایع باشد و راجع بشالوده خلقت آنها که در نظام احسن اینکه طور مقرّر گردیده و منشأ آن تضادی است که بین عناصر واقع است هر مزاجی که باعتدال عناصر که مواد بدن انسان بآن تشکیل میابد نزدیک‌تر باشد برای قبول روح مصفّا آماده‌تر است اینکه است که گفته‌اند روح سالم در بدن سالم است.
لکن گمان نشود که طرز ساختمان بدن، انسان را از اختیار بیرون برد که گفته شود آنکسیکه شالوده خلقتش معتدل نباشد اینکه البته مفسد میگردد و صاحب رأی صحیح و سلیقه نیکو نمیگردد و اینکه منافی با اختیار است.
اینکه طور نیست درست است کسیکه دارای مزاج معتدل نباشد مایل بفساد میگردد لکن چنین نیست که اختیار از دست انسان بیرون رود چون آدم مفسد باختیار فساد میکند اینست که در مورد مجازات واقع میگردد و اصلا مناط تکلیف همین است و استحقاق از روی همین مبنا است اگر قبول حق برای همه آسان بود و همه افراد بشر با میل و رغبت ترک هواهای نفسانی میکردند و قبول حق مینمودند لایق اینکه همه کرامات نمیگردیدند، ببین ملائکه چقدر عبادت میکنند و سر سوزنی مخالفت نمینمایند و بر عبادتشان پاداشی معلوم نیست امّا انسان

صفحه : ۳۲۷

وقتی با خود مجاهده نمود و بر خلاف میول نفسانی مطیع امر مولی گردید باندک عمل نیکی چه پاداشهای بزرگی برای وی مهیا گردیده.
وَ تَمَّت کَلِمَهُ رَبِّکَ لَأَملَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الجِنَّهِ وَ النّاسِ أَجمَعِینَ یعنی تمام شد کلمهٔ پروردگار تو، گویند در (لام) (لأملأن) قسم مأخوذ است یعنی قسم بپروردگار تو که همانا جهنّم را از جنّ و انس پر میگردانم.
وَ کُلًّا نَقُصُّ عَلَیکَ مِن أَنباءِ الرُّسُلِ ما نُثَبِّتُ بِهِ فُؤادَکَ وَ جاءَکَ فِی هذِهِ الحَقُّ وَ مَوعِظَهٌ وَ ذِکری لِلمُؤمِنِینَ یعنی تمام خبرهای پیغمبران که بر تو خواندیم بجههٔ آنستکه ثابت گردانیم بآن قلب تو را و در اینکه سوره بر تو حق و راست آمده (وَ کُلًّا نَقُصُّ عَلَیکَ) (کلّا) بر معنی مفعول است یعنی و تمام قصص که بر تو حکایت نموده‌ایم و ما همه داستان پیمبران را بر تو میخوانیم، و (من) در (من انباء) تبیین است و برای بیان است (ما نُثَبِّتُ بِهِ فُؤادَکَ) بیان (کلا) است یا بدل آن یعنی حکایت آنها را بر تو خواندیم تا اینکه قلب تو را مطمئن و ثابت گردانیم بحجت و دلالت یا اینکه قلب تو آرام گردد و یقین تو بیفزاید و بر ادای رسالت ثابت قدم باشی و آنچه بر تو در اینکه سوره از قصص پیمبران و حال اشقیاء و عذاب آنها و فیروزمندی سعداء و نیکی حالشان بر تو خوانده شد تماما حق و ثابت و محقق است خلافی در آنها نیست و نیز قصص انبیاء و آنچه در اینکه سوره است موعظه و پند است برای مؤمنین و

تسلی است برای تو که بروش آنها از چگونگی تبلیغ و سلوك با كفار و صبر بر ايذاء آنها پيروى نمائى، و نيز براى اينكه ياد بودى باشد براى مؤمنين كه بدانند كسانيكه با پيمبران مخالفت نمودند چگونه بعذاب عظيم گرفتار گرديدند.

وَ قُل لِلَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ اعمَلُوا عَلى مَكانَتِكُم إِنّا عامِلُونَ آيه در مقام تهديد كفار برسولش خطاب نموده كه بآنكسانيكه ايمان نياورده‌اند بگو كه عمل كنيد بر حالتى كه بر آن متمكن هستيد ما نيز عمل كننده‌گانيم بر همان حالى كه داريم (وَ انتَظِرُوا إِنّا مُنتَظِرُونَ) و انتظار بريد

صفحه : ۳۲۸

ما نيز انتظار ميبريم تا اينكه موقع پاداش عمل شما برسد، گويا اينكه خطاب در موقعى صادر گرديده كه رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از ايمان آوردن كفار تقريبا مأيوس شده بود.

وَ لِلّهِ غَيبُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ إِلَيهِ يُرجَعُ الأَمرُ كُلُّهُ الخ مخصوص بخدا است علم بآنچه در آسمانها و زمين از شما غائب است يعنى حقايق و آنچه در عالم واقع ميگردد علم آن نزد خدا است و بازگشت تمام امور نيز بسوى او است و اى رسول (صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) تو خدا را عبادت كن و بر او توكل و اعتماد نما و پروردگار تو از آنچه ميكنيد غافل نيست.

صفحه : ۳۲۹

سورهٔ يوسف ع

اشاره

مكية و هى مائة و احدى عشرة آية بالاجماع

[سوره يوسف (۱۲): آيات ۱ تا ۹]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ

الر تِلكَ آياتُ الكِتابِ المُبِينِ (۱) إِنّا أَنزَلناهُ قُرآناً عَرَبِيًّا لَعَلَّكُم تَعقِلُونَ (۲) نَحنُ نَقُصُّ عَلَيكَ أَحسَنَ القَصَصِ بِما أَوحَينا إِلَيكَ هذَا القُرآنَ وَ إِن كُنتَ مِن قَبلِهِ لَمِنَ الغافِلِينَ (۳) إِذ قالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يا أَبَتِ إِنِّي رَأَيتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوكَباً وَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ رَأَيتُهُم لِي ساجِدِينَ (۴)

قالَ يا بُنَيَّ لا تَقصُص رُؤياكَ عَلى إِخوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيداً إِنَّ الشَّيطانَ لِلإِنسانِ عَدُوٌّ مُبِينٌ (۵) وَ كَذلِكَ يَجتَبِيكَ رَبُّكَ وَ يُعَلِّمُكَ مِن تَأوِيلِ الأَحادِيثِ وَ يُتِمُّ نِعمَتَهُ عَلَيكَ وَ عَلى آلِ يَعقُوبَ كَما أَتَمَّها عَلى أَبَوَيكَ مِن قَبلُ إِبراهِيمَ وَ إِسحاقَ إِنَّ رَبَّكَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۶) لَقَد كانَ فِي يُوسُفَ وَ إِخوَتِهِ آياتٌ لِلسّائِلِينَ (۷) إِذ قالُوا لَيُوسُفُ وَ أَخُوهُ أَحَبُّ إِلى أَبِينا مِنّا وَ نَحنُ عُصبَةٌ إِنَّ أَبانا لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ (۸) اقتُلُوا يُوسُفَ أَوِ اطرَحُوهُ أَرضاً يَخلُ لَكُم وَجهُ أَبِيكُم وَ تَكُونُوا مِن بَعدِهِ قَوماً صالِحِينَ (۹)

صفحه : ۳۳۰

سوره يوسف ع مكّى است در مكه فرود آمده و عدد آيات او يكصد و يازده آيه است و هزار و هفتصد و سى و شش كلمه و هفت

هزار و صد و شصت و شش حرف است.

[ترجمه]

بنام ايزد هستى بخش صاحب رحمت عام و خاص

اينكه آيات كتابى است واضح و هويدا [۱]

همانا ما قرآن را بعربى فصيح فرستاديم كه شايد شما تعقل نمائيد [۲]

ما بسبب آنچه وحى كرديم بسوى تو در اينكه قرآن بهترين قصص را بر تو حكايت ميكنيم و اگر چه تو پيش از اينكه از غافلان بآن (حكايت) بودى [۳]

ياد كن وقتى را كه يوسف بپدرش گفت اى پدر همانا من ديدم يازده ستاره و خورشيد و ماه بمن سجده ميكردند [۴]

پدرش گفت اى پسرك من خوابت را براى برادرانت حكايت منما كه با تو مكر كنند و حيله‌ئى نمايند بدرستيكه شيطان براى انسان دشمنى است آشكارا [۵]

و اينكه چنين پروردگارت تو را برگزيند و بتو علم تعبير خوابها بياموزد و نعمت خود را بر تو و بر آل يعقوب تمام كند همان طورى كه قبلا نعمت خود را بر پدران تو ابراهيم و اسحق تمام كرد زيرا كه پروردگار تو دانا و حكيم است [۶]

بتحقيق كه در يوسف و برادرانش نشانه‌هائى بود براى سؤال كنندگان [۷]

وقتى كه برادرانش گفتند يوسف و برادرش نزد پدر ما دوست‌ترند از ما در صورتى كه ما توانا ميباشيم همانا پدر ما در گمراهى هويدائى ميباشد [۸]

يوسف را بكشيد و بيندازيدش در زمينى تا اينكه روى پدر شما از غير شما خالى باشد و پس از آن شما از جماعت شايستگان بوده باشيد [۹]

.

صفحه : ۳۳۱

(توضيح آيات)

الر تِلْكَ آيـاتُ الْكِتـابِ الْمُبِينِ چنـانچه در جاهـاى ديگر گفته شـده حروف مقطعـات رمز است بين خـداى تعـالى و رسـولش و از متشابهات قرآن بشـمار ميرود و علم او نزد خـدا است اينكه است كه محوّل گردانيـدن علم آنرا بخدا و راسـخين فى العلم كه گويند (كلٌّ من عند اللّه) و در آن تصرف ننمودن اولى بنظر ميآيد.

و بعضى از مفسرين گفته‌اند (الف) دلالت بر اللّه دارد، و (لام) بر لطيف و (راء) بر رءوف.

(تلك) يعنى اينكه آيـات بزرگوار آيات كتاب روشن است، شايـد مقصود از كتاب مبين لوح محفوظ يا دفتر آفرينش و عالم قضاء باشـد كه امرش ظاهر است يا اينكه امرش در اعجاز پديـد است كه از نزد خـداى تعالى فرود آمـده نه از گفته‌هاى غير در شأن نزول سوره گفته‌اند علماء يهود ببعضى از اعراب گفتند از محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم سؤال كنيد كه سبب انتقال آل يعقوب از شام بمصـر چه بوده اينكه سوره نـازل گرديـد إِنّـا أَنْزَلْنـاهُ قُرْآناً عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (قرآنا عربيا) حال است براى ضـمير (انزلناه) يعنى اگر قرآن عجمى بود و بلغت عرب فرود نيامده بود امر بر شـما عربها مشتبه ميگرديد، شايد گمان ميكرديد كه داستان يوسف ع را بشرى

باو آموخته و چنین کردیم که شاید شما عربها بخوانید و در حکایت عجیب آن تعقل و تدبر نمائید.

نَحنُ نَقُصُّ عَلَیکَ أَحسَنَ القَصَصِ بِما أَوحَینا إِلَیکَ هـذَا القُرآنَ وَ إِن کُنتَ مِن قَبلِهِ لَمِنَ الغافِلِینَ قصص مصدر و بمعنی مقصوص است و بر وزن نقص و حسب است و بنا بر اینکه معنی آیه چنین میشود که ای رسول ما تو را بسبب وحی اختصاص دادیم بانزال نمودن اینکه سوره بر تو که مشتمل بر بدیع‌ترین اسلوب و نیکوترین بیان

صفحه : ۳۳۲

و عجیب‌ترین حکایات است زیرا که متضمن نکات بسیار و حکمتهای فراوان است اگر چه تو قبلا متوجه بآن نبودی، اشاره به اینکه که داستان یوسف ع از راه وحی بتو رسیده و بآن دانا شده‌ئی نه اینکه از جای دیگر پیدا نموده ناشی از بعض مفسرین است که گفته اینکه داستان یوسف را (احسن القصص) نامیده برای اینست که جامع مطالب بسیار و منطوی بر اسرار و نکاتی است که در باقی سوره‌ها ذکر نشده از ذکر انبیاء و صلحاء و ملائکه و شیاطین و جن و انس و انعام و طیور و سیر و سلوك و آداب ممالیك و طریق تجار و ذکر عقلاء و سفهاء و اختلاف حالات آدمی و مکر زنان و حیاء آنان و توحید و فقه و علم تعبیر خواب و آداب سیاست و حسن معاشرت و تدبیر معاش و چون جامع چنین صفات نیکو است اینکه است که آنرا بنیکوتر حکایات معرفی نموده.

[پایان] و شاید داستان یوسف را اضافه بر فضیلتهائی که گفته شد چون تمام سرگذشت یوسف [ع] را از کودکی او تا آخر مقام سلطنتش بیان کرده و آن مقام گذشت و لطفش را نسبت ببرادرها که او را از پدر و برادرش جدا نمودند و در چاه انداختند و آنرا ببهای اندك فروختند و اضافه بر اینکه از جرم آنها چشم میپوشد بآنها فرمود (لا تثریب علیکم الیوم) و چقدر در باره آنها انعام نموده و در منزل خود جای داده و نیز اعجاز او از علم تعبیر رؤیا و عصمت و عفت او که زندانی شدن سالها را ایجاب نموده و باقی فضائل و محسنات اخلاقی و جسمانی آن بزرگوار تماما را بطور ترتیب و وضوح در اینکه مبارك سوره بیان فرموده اینکه است که جای دارد که اینکه داستان را (باحسن القصص) توصیف نماید.

إِذ قالَ یُوسُفُ لِأَبِیهِ یا أَبَتِ إِنِّی رَأَیتُ أَحَدَ عَشَرَ کَوکَباً وَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ رَأَیتُهُم لِی ساجِدِینَ (إِذ قالَ یُوسُفُ) بدل (احسن القصص) است بدل اشتمال (یا ابت) تاء تأنیث است و بکسر تاء و فتح آن هر دو قرائت شده و کسره عوض از مضاف الیه است

صفحه : ۳۳۳

و کسیکه فتحه داده الف را از ابتا حذف نموده.

از إبن عباس نقل شده که یوسف در شب قدر دید یازده ستاره و شمس و قمر از آسمان فرود آمدند و باو سجده نمودند شمس و قمر پدر و مادر او بودند و یازده ستاره برادرهای او، و بقولی شمس پدر او و قمر خاله او بود زیرا که مادر او راحیل فوت شده بود.

رؤیا از مبشراتی است که خدای تعالی اولیاء و انبیاء را پیش از القاء وحی ببعض وقایع مطلع میگردانید تا توطئه بر مهیّا گردیدن و فرا گرفتن وحی در آینده باشد اینکه است که گفته‌اند اول مبادی وحی نسبت باهل عنایت رؤیای صادقه است و در بعض روایات است که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اول چیزیکه از مبادی وحی بر او ظاهر گردید رؤیای صادقه بود که در مدت شش ماه از جهت رؤیا بعضی از حقایق بر حضرتش مکشوف میگردید اینکه است که گفته‌اند رؤیای صادقه یك جزء از چهل و شش جزء نبوّت است و برای مؤمنین بعضی از اینکه قبیل رؤیاها هست و آنرا مبشرات گفته‌اند قوله تعالی (أَلا إِنَّ أَولِیاءَ اللّهِ لا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ لَهُمُ البُشری فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ فِی الآخِرَةِ) و در حدیث فرموده (رؤیای صادقه یك جزء از اجزاء نبوّت است.

و چنانچه دانشمندان گفته‌اند رؤیا دو قسم است: رؤیای صادقه و رؤیای کاذبه شیخ طنطاوی در تفسیرش نقلا از فارابی رؤیاء را دو قسم نموده: رؤیای صادقه و رؤیای کاذبه، و رؤیای کاذبه را هفت قسم شماره نموده و چون بیانش طولانی است اگر بخواهیم

بتفصیل گفتار او را ترجمه نمائیم سخن طولانی میگردد و بنای ما بر اختصار است لکن برای وضوح مختصری از آنرا در اینجا بیان مینمائیم چنین گفته بدان رؤیاء اقسامی دارد: اول خوابی است که از غلبه خون ناشی میگردد و آن از غذاهای گرم مرطوبی و غذاهای چرب و حلوا که مهیج طبیعت است پدید میگردد و از آن بخارات حارّه رطب در دماغ تولید میشود و مرض صداع عظیم و فترت حواس را ایجاب مینماید و گاهی زیاد میگردد و در

صفحه : ۳۳۴

چشم قرمزی پدید میشود و همچنین آثار دیگری از آن نمودار میگردد و نیز وجع حلق و مرض ذات الجنب و ورم کبد و طحال تولید میگردد و خوابهای او از قبیل خون دماغ و حجامت و لعاب و امثال اینها است.

قسم دوم از خوابهای کاذبه ناشی از غلبه صفراء است که نتیجه غذاهای خشک است مثل عسل و گوشت کبش هرگاه در آن زیاد روی شود صفراء تولید میگردد و حرارت بر طبیعت غلبه میکند و بخارات صفراوی از جوف بدماغ صعود مینماید و صداع یعنی درد سر و شقیقه و کم خوابی و حرارت لمس و زردی رنک صورت و چشم و امثال اینها را ایجاب مینماید و خوابهای او از قبیل آتش و شمس محرقه و صاعقه و جنک و امثال اینها است.

قسم سوم رؤیائی است که ناشی از بلغم است از زیادتی غذای بارد و مرطوبی پدید میگردد و بخار رطب از آن تولید میشود و فترت در چشم و سستی مفاصل و زیادتی آب دهن و لزوجت آن و بی‌اشتهائی در اول روز و قلّت عطش و ضعف معده و سفیدی بول و کسالت و فراموشی را ایجاب مینماید و خوابهای او از قبیل باران و برف و نهر و بیابان و امثال اینها است.

قسم چهارم رؤیائی که نتیجه غلبه سودا است که آن از زیادتی غذاهای سوداوی مثل عدس، دخن، گوشت گاو، بادنجان و مرض سوداوی از اینها پدید میگردد از قبیل سستی بدن و شدت عطش و کم خوابی و گاهی مرض سوداوی غلبه پیدا میکند و جذام و جرب و خارش و فلج و سکته و خون دماغ و درد سر و مالیخولیا و امثال اینها را ایجاب مینماید و خوابهای او از قبیل چیزهای مهول و ترسناک و خیالات و ظلمت و چیزهای سیاه و سوزنده است و از هر چیزی فرار میکند و اموات را می‌بیند.

قسم پنجم قوه متخیله در دماغ مشغول میگردد بآنچه از راه حواس در ذهن او وارد شده و صور آنها مخزون گردیده و از خصوصیات اینکه قوه عجیب اینکه است که آن صور را ترکیب و تحلیل مینماید و بشکل مناسب آنها بتخیل میآورد

صفحه : ۳۳۵

مثل اینکه بتخیل او انسان بی‌سری را زنده میبیند.

قسم ششم از عمل قوه متخیله اینکه است که آنچه بر نفس از میول شهوانی غالب گردد مثل شهوت طعام و ازدواج اینکه قوه چیزهای عجیب از میول شهوانی در خواب اختراع مینماید و نزد نائم خوراکی و آشامیدنی و یاران و آنچه را خواهان بوده نزد او مینمایاند و حکایت میکند و تخیل میکند.

قسم هفتم هرگاه قوه غضبیه بر نفس غالب گردید متخیله آلات قتال و جنگ از قبیل شمشیر و تیر و نیزه بوی مینمایاند که دشمن را دفع نماید.

قسم هشتم رؤیائی است که در حال سلامتی بدن و سالم و ساکت بودن قوی و اعتدال بین اخلاط مثل خون و بلغم و سوداء و اینکه نه شهوت بهیمیه و نه غضبیه هیچ یک غالب نباشد و نیز معده از طعام پر نباشد در چنین موقعی بسا میشود که بر وی از عالم عقل وارداتی وارد میگردد و غالبا اینکه معانی در نفس مرتسم میگردد و معقول را بصورت محسوس مینمایاند.

تا آنجا که گفته (ایها الزکی) اینکه خلاصه آن چیزی است که فارابی در علم نفس و علم طب راجع باین موضوع (خواب) آورده.

[پایان] آری موضوع رؤیای صادقه بما میفهماند که تمام امور از گذشته و آینده و حال همه در عالم مافوق الطبیعه و در لوح محفوظ و دفتر آفرینش و در احاطه علم حضوری حق تعالی قبل از ظهورش در عالم طبیعت باعیانها و اشخاصها بدون کم و زیاد موجودند اگر موجود نبودند چگونه انسان ولو ندرتا ببعض آنها در رؤیاء مطلع میگردید چنانچه در اینکه سوره خواب یوسف (ع) و خواب پادشاه مصر بما اینکه مطلب را کاملا میفهماند زیرا که اینها آنچه واقع و موجود بوده بصورت مناسب دیدند و لو اینکه در مدتهای بعد اثرش ظاهر گردید و با اینکه خدای تعالی انسان را جامع و حاوی و نماینده عالم وجود گردانیده با اینکه حال درهای شناسائی غیب را بروی بشر بسته و اینکه نیست مگر لطفی و رحمتی از طرف او زیرا اگر انسان آنچه در ازل برای او مقرّر شده از سعه یا ضیق مال

صفحه : ۳۳۶

و نیز از سعادت و فضیلت یا خسران و زیان یا بموقع مرگ خود و عزیزان خود مطلع میگردید ببین چه حالی داشت دیگر نه دنبال کار و عمل میرفت و نه در مقام تحصیل کمال و جاه بود و نه فضیلت و سعادتی برای خود تحصیل مینمود واقعا اگر انسان خبر از تقدیرات و واقعات داشت امور عالم طبیعت بلکه عالم انسانی فلج میگردید.

قالَ یا بُنَیَّ لا تَقصُص رُؤیاکَ عَلی إِخوَتِکَ فَیَکِیدُوا لَکَ کَیداً إِنَّ الشَّیطانَ لِلإِنسانِ عَدُوٌّ مُبِینٌ معلوم میشود حضرت یعقوب (ع) یا بفراست یا بعلم نبوّت تمام وقایع و آنچه پیش آمدنی است بر یوسف از اینکه خواب پیش بینی نمود و دانست آنچه را که در قضاء الهی بر او نوشته شده از ستم برادرها و شاید زندانی شدن یوسف و بالاخره رسیدنش بمقام کرامت و نبوّت و سلطنت و تفوق و استیلاء او بر برادرها و خاضع گردیدن آنان نزد او و معجزه او در تعبیر رؤیاء اینکه بود که از روی شفقت و آن شدت مهر و محبتی که نسبت بیوسف داشت گوید ای پسرک من خوابت را برای برادرهایت مگو که با تو حسد میورزند و کید میکنند زیرا که شیطان برای انسان دشمنی است آشکارا.

وَ کَذلِکَ یَجتَبِیکَ رَبُّکَ وَ یُعَلِّمُکَ مِن تَأوِیلِ الأَحادِیثِ وَ یُتِمُّ نِعمَتَهُ عَلَیکَ وَ عَلی آلِ یَعقُوبَ کَما أَتَمَّها عَلی أَبَوَیکَ مِن قَبلُ إِبراهِیمَ وَ إِسحاقَ إِنَّ رَبَّکَ عَلِیمٌ حَکِیمٌ و اینکه چنین پروردگارت بر می‌گزیند تو را و تو را بتعبیر خوابها مطلع میگرداند و نعمت خود را بر تو و آل یعقوب تمام میکند چنانچه بر آباء تو ابراهیم و اسحاق تمام کرده زیرا که عالم و دانا است بمصالح و در تمام امور و آنچه تقدیر نموده از روی درستی و حکمت تعیین گردانیده.

در اینجا شاید سؤالی پیش آید که اولا چنانچه از اینکه آیات میتوان استفاده نمود یعقوب (ع) و لو اجمالا میدانست که پسرانش از روی حسد در مقام ایذاء

صفحه : ۳۳۷

یوسفند و بالاخره او را از پدر جدا میکنند و مثل اینکه خودش بآنها آموخت که بگویند (اکله الذئب) او را گرگ خورده و ظاهرا عاقبت کار او و جلالت قدرش را نیز میدانست و با اینحال اینکه قدر جزع و فزع و گریه بحدّی که چشمانت سفید گردد یعنی چه.

و ثانیا نه اینکه پیمبران بلکه هر انسان کامل بایستی چنان محبّت حق تعالی در قلبش رسوخ نماید که دیگر محلّی برای محبّت غیر باقی نماند حضرت یعقوب ع با اینکه یازده پسر رشید که هر یک قویّ و نیرومند بودند نزد خود داشت برای یک پسر در مدت متمادی اینکه طور خود باخته گردد تا بالاخره در مقام مناجات با خدا گوید (انما اشکو بثی و حزنی الی اللّه) حزن و غم خود را با خدا شکایت میکنم ظاهرا اینها منافی با مقام نبوّت است.

[در پاسخ گوئیم] آری مقام نبوّت و ولایت بالاتر از اینکه است که دل نبی بغیر خدا تعلق داشته باشد لکن اولا احدی مطلع بر اسرار

انبياء نيست زيرا كه نبى صاحب ولايت مطلقه است و ولايت كلى او را از هر خطاء و اشتباهى باز ميدارد.
و ثانيا آن اندازه‌ئى كه بتوانيم مقام آن بزرگواران را بشناسيم اينكه است كه معرفت حق تعالى چنان در اعماق قلبشان فرو رفته كه محلى براى غير باقى نگذارده هر چه بينند آنرا بحق بينند بحق گويند بحق شنوند و بحق عمل كنند و چون موجودات هر يك در مرتبه خود مظهر و نماينده اوصاف الهى ميباشند اينكه است كه گوئيم شايد محبّت مفرط يعقوب نسبت بيوسف نه از جهت جمال صورى او و نه از جهت فرزندى او و نه از جهت كمالات نفسانى و طبيعى او بوده بلكه ميتوان گفت چون يوسف مظهر و نماينده بعضى از اوصاف جمال و جلال الهى از حسن معنوى و جمال حقيقى كه يعقوب در جمال و كمال يوسف مشاهده مينمود و در او آينه مانند بعض از اوصاف الهى را مينگريست اينكه بود كه شيفته

صفحه : ۳۳۸

او شده و بى او آرام نداشت«۱» اگر فقط جمال صورى يوسف يا محبّت طبيعى او را اينكه طور شيفته گردانيده برادرها نيز هم جمال او را ميديدند و هم چون برادر بودند تا اندازه‌ئى محبّت طبيعى بينشان بوده چطور اينكه طور بى‌رحمانه با او عمل نمودند اگر آنها نيز بچشم يعقوب او را ميديدند او را از جانشان بيشتر دوست ميداشتند و هرگز اينكه طور ظلم و اذيت نسبت باو روا نميداشتند.
لَقَد كانَ فِي يُوسُفَ وَ إِخوَتِهِ آياتٌ لِلسّائِلِينَ آيه ارشاد بر اينكه است كه داستان يوسف و برادران او مشتمل بر آيات الهيه و تفضلات او و اينكه او است كه هر يك از بندگان خود را كه لايق باشند او را بمقام عزّت ميرساند و او را بر اريكه جلال باوج جمال عروج ميدهد.
مفسرين در شأن نزول آيه گفته‌اند يهوديها از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از حكايت يوسف ع سؤال كردند اينكه آيه نازل شد و حضرت داستان يوسف را همان طورى كه در تورات بود براى آنها بيان فرمود آنها تعجب نمودند.
و بقول ديگر اينها آياتى است براى كسيكه سؤال بكند و كسيكه سؤال نكند، و از جمله آيات يوسف [ع] حسن و جمال او بود كه خداى تعالى او را از حسن و جمال بهره داد و او را باين فضيلت تخصيص داده و بهره‌مند گردانيده حتّى اينكه گفته‌اند خداى تعالى ميان آدميان حسن را سه قسمت نموده دو ثلث آنرا بيوسف داده و يك ثلث بهمه جهانيان.
بروايت ابو سعيد خدرى از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه فرموده در شب

---

(۱) شاهد بر اينكه مطلب آنستكه حديثى رسيده كه مضمونش اينكه است: يكى از سبطين [ع] در حال كودكى آمد نزد جدّش پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و عرض كرد يا رسول اللّه مرا دوست داريد، پدرم را دوست داريد، مادرم را دوست داريد، برادرم را دوست داريد! پيغمبر [ص] در جواب هر يك فرمودند بلى، سپس عرض كرد شما فرموديد دو دوستى در يك دل نميگنجد اينها كه چند دوستى شد، پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرمود (بنيّ حبّكم يرجع الى حبّ اللّه) .

صفحه : ۳۳۹

معراج چون مرا بآسمان بردند يوسف را ديدم بجبرئيل گفتم اينكه كيست گفت يوسف است گفتند يا رسول اللّه او را چگونه ديدى فرمود مثل ماه شب چهارده و گفته‌اند يوسف را بقدرى نور بود كه در شب تاريك نورش تابش مينمود و نيز در اوصاف جمال و تناسب اعضاء گفته‌اند كه سفيد رنگ، نيكو رو، جعد مو، فراخ چشم، سطبر شانه و صاعد، ميان باريك و تيز بين و خرد دندان، بر طرف راست روى او خال سياه داشت، و در ميان دو چشم او علامت سفيدى بود كه پنداشتى ماه تابان است وقتى ميخنديد نور از دندانهايش ميتابيد.

[ابو الفتوح] إِذ قالُوا لَيُوسُفُ وَ أَخُوهُ أَحَبُّ إِلى أَبِينا مِنّا عامل در (اذ) فعل مضمر است مثل اذكر، و شايد عامل (اذ) (كان) در آيه بالا (لقد كان يوسف) باشد بنا بر اينكه كان تامه باشد و بمعنى (حصل) مراد باشد، لام (ليوسف) لام ابتداء است.

يعنى اى محمّد ياد كن دقتى را كه برادران يوسف گفتند همانا يوسف و برادرش إبن يامين نزد پدر ما دوست‌ترند از ما، و شايد در اينجا قسم در تقدير باشد كه گفته باشند قسم بخدا كه پدر ما يوسف و برادرش را از ما بيشتر دوست ميدارد وَ نَحنُ عُصبَةٌ إِنَّ أَبانا لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ در حاليكه ما جماعت توانا و نيرومند ميباشيم و پدر ما در خطاء رفته كه يوسف و برادرش كه كودك و ضعيف ميباشند بر ما اقوياء ترجيح داده.

آرى آنها خورد سالى و ناتوانائى يوسف را ميديدند و قوت جسمانى خود را مينگريستند و خبر از گوهر ذات و روح الهى نداشتند كه بفهمند پدرشان حقيقت او را مينگرد و در صورت او نور خدا را مشاهده مينمايد اينكه است كه دل باخته او گرديده.

برادران يوسف يازده نفر بودند يكى إبن يامين كه برادر ابوينى او بود و ده نفر ديگر برادر پدرى او و شش نفر از آنها كه پسران خاله او نيز بودند

صفحه : ۳۴۰

و مادر آنها لياى دختر ليان دختر خاله يعقوب بود و آنها بنام يهودا، روبيل، شمعون، لاوى. ريالون، يسجر. و چهار پسر ديگر از دو سر به نام يكى زلقه و ديگرى بلهه و ذان و جادوانشر. وقتى لياى فوت شد يعقوب با خواهر او راجيل ازدواج نمود و يوسف و إبن يامين از او متولد گرديدند.

اقتُلُوا يُوسُفَ أَوِ اطرَحُوهُ أَرضاً يَخلُ لَكُم وَجهُ أَبِيكُم وَ تَكُونُوا مِن بَعدِهِ قَوماً صالِحِينَ بالاخره برادرها بر خواب يوسف مطلع گرديدند و بر او حسد بردند و شايد گمان كردند كه ممكن است يوسف بر ما استيلاء و تسلط يابد و بايد او را بكشيد يا در بيابانى او را طرح كنيد كه روى پدر شما براى شما خالى گردد و پس از آنكه چنين كرديد توبه كنيد و از جماعت شايسته‌گان گرديد.

صفحه : ۳۴۱

[سوره يوسف (۱۲): آيات ۱۰ تا ۲۰]

اشاره

قالَ قائِلٌ مِنهُم لا تَقتُلُوا يُوسُفَ وَ أَلقُوهُ فِي غَيابَتِ الجُبِّ يَلتَقِطهُ بَعضُ السَّيّارَةِ إِن كُنتُم فاعِلِينَ (۱۰) قالُوا يا أَبانا ما لَكَ لا تَأمَنّا عَلى يُوسُفَ وَ إِنّا لَهُ لَناصِحُونَ (۱۱) أَرسِلهُ مَعَنا غَداً يَرتَع وَ يَلعَب وَ إِنّا لَهُ لَحافِظُونَ (۱۲) قالَ إِنِّي لَيَحزُنُنِي أَن تَذهَبُوا بِهِ وَ أَخافُ أَن يَأكُلَهُ الذِّئبُ وَ أَنتُم عَنهُ غافِلُونَ (۱۳) قالُوا لَئِن أَكَلَهُ الذِّئبُ وَ نَحنُ عُصبَةٌ إِنّا إِذاً لَخاسِرُونَ (۱۴)

فَلَمّا ذَهَبُوا بِهِ وَ أَجمَعُوا أَن يَجعَلُوهُ فِي غَيابَتِ الجُبِّ وَ أَوحَينا إِلَيهِ لَتُنَبِّئَنَّهُم بِأَمرِهِم هذا وَ هُم لا يَشعُرُونَ (۱۵) وَ جاؤُ أَباهُم عِشاءً يَبكُونَ (۱۶) قالُوا يا أَبانا إِنّا ذَهَبنا نَستَبِقُ وَ تَرَكنا يُوسُفَ عِندَ مَتاعِنا فَأَكَلَهُ الذِّئبُ وَ ما أَنتَ بِمُؤمِنٍ لَنا وَ لَو كُنّا صادِقِينَ (۱۷) وَ جاؤُ عَلى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ قالَ بَل سَوَّلَت لَكُم أَنفُسُكُم أَمراً فَصَبرٌ جَمِيلٌ وَ اللّهُ المُستَعانُ عَلى ما تَصِفُونَ (۱۸) وَ جاءَت سَيّارَةٌ فَأَرسَلُوا وارِدَهُم فَأَدلى دَلوَهُ قالَ يا بُشرى هذا غُلامٌ وَ أَسَرُّوهُ بِضاعَةً وَ اللّهُ عَلِيمٌ بِما يَعمَلُونَ (۱۹)

وَ شَرَوهُ بِثَمَنٍ بَخسٍ دَراهِمَ مَعدُودَةٍ وَ كانُوا فِيهِ مِنَ الزّاهِدِينَ (۲۰)

صفحه : ۳۴۲

[ترجمه]

گوینده‌ئی از برادران گفت یوسف را نکشید اگر خواهید کاری کنید او را (بر سر راه کاروانان) در چاهی اندازید که بعضی از کاروانان او را بیابد و ببرد [۱۰]

گفتند ای پدر ما چیست تو را که ما را بر یوسف امین نمیدانی در صورتی که ما برادران بر او ناصح و مهربان میباشیم [۱۱]

فردا او را با ما بفرست که (در صحرا) بگردد و بازی کند و البته ما حافظ و نگهبان او میباشیم [۱۲]

یعقوب [ع] گفت من محزون میشوم که او را ببرید و میترسم (از او غافل گردید) و او را گرگ بخورد [۱۳]

برادرها گفتند چگونه ممکن است او را گرگ بخورد در حالیکه ما مردمان شجاع و نیرومند میباشیم (و اگر گرگ او را بخورد) ما از زیانکاران خواهیم بود [۱۴]

چون برادرها یوسف را بردند و تصمیم گرفتند که او را در ته چاه بیندازند ما بسوی یوسف وحی نمودیم که همانا وقتی میآید که تو آنها را بکار بدشان خبردار مینمائی در حالیکه آنان مشعر بآن نمیباشند [۱۵]

برادرها هنگام شام گریه کنان برگشتند [۱۶]

و گفتند ای پدر ما چون ما برای مسابقه رفتیم (و یوسف را) بر سر متاع خود گذاردیم او را گرگ خورد و تو تصدیق گفتار ما را نمیکنی اگر چه ما راستگویانیم [۱۷]

و پیراهن یوسف را بخون دروغ آلوده نمودند (و نزد پدر آوردند) یعقوب گفت بلکه اینکه عمل زشت را نفس شما در نظرتان جلوه داده (و من) صبر میکنم صبر نیکو و از خدا طلب یاری میجویم بر آنچه شما وصف میکنید [۱۸]

و کاروان آمد و کسی را فرستادند و دلو را در چاه کردند (و آنکه دلو را در چاه کرده) گفت بشما مژده میدهم که در اینجا پسری است و او را پنهان گردانیدند که سرمایه خود قرار دهند و خدا بآنچه عمل میکنند آگاهست [۱۹]

و برادرهای یوسف او را ببهاء اندک بی‌مقدار فروختند و نسبت بیوسف اظهار بی‌رغبتی نمودند [۲۰]

.

صفحه : ۳۴۳

(توضیح آیات)

قالَ قائِلٌ مِنهُم لا تَقتُلُوا يُوسُفَ وَ أَلقُوهُ فِي غَيابَتِ الجُبِّ يَلتَقِطهُ بَعضُ السَّيّارَةِ إِن كُنتُم فاعِلِينَ پس از آنکه برادرهای یوسف تصمیم گرفتند که او را یا بکشند یا بجائی روانه کنند یکی از آنها که گویند یهودا بود که از همه در سن و در جودت فهم بهتر بوده، و بقولی روبیل و بروایت علی بن ابراهیم لاوی بوده گفت یوسف را نکشید و او را در قعر چاهی بیفکنید که بعضی از گذرندگان او را بیابند و او را بمحلّ دیگر ببرند و بالاخره رأی همه آنها بر همین قرار گرفت.

و در اینکه آن چه چاهی بوده بقول قتاده آن چاه در بیت المقدس بوده و بروایت وهب در زمین اردن و بروایت کعب میان مدین و مصر و برأی مقاتل بر سر سه فرسخی از منزل یعقوب ع واقع گردیده.

ابو حمزه ثمالی از امام زین العابدین ع چنین روایت کرده که عادت یعقوب اینکه بود که هر روز گوسفندی میکشت و بفقراء

تصدق مینمود و خود و عیال خود نیز میخوردند اتفاقا شب جمعه سائل مؤمن روزه داری از در خانه او گذر نمود و طعامی خواست اهل یعقوب با اینکه طعام نزد آنها بود باو ندادند آن فقیر چون مأیوس برگشت و از شدت گرسنگی گریه کرد و صبر نمود و حمد الهی بجای آورد و روز دیگر روزه گرفت از اینکه جهت خدای تعالی او را بفراق یوسف مبتلا گردانید.

[منهج] قالُوا یا أَبانا ما لَکَ لا تَأْمَنّا عَلی یُوسُفَ وَ إِنّا لَهُ لَناصِحُونَ أَرسِلهُ مَعَنا غَداً یَرتَع وَ یَلعَب وَ إِنّا لَهُ لَحافِظُونَ پس از آنکه رأی برادرها بر اینکه استوار گردید که یوسف را ببرند و در چاهی بیندازند و با هم مشورت نمودند که چگونه بپدرشان بگویند و یوسف عزیزش را از وی بگیرند و چون میدانستند پدرشان بآنها اطمینان ندارد اینکه بود

صفحه : ۳۴۴

که آمدند نزد او و از روی شفقت بولدی گفتند ای پدر چه سبب دارد که نسبت بیوسف بما اطمینان نداری در صورتی که ما خیرخواه و ناصح او میباشیم او را فردا با ما بفرست که تفریح و گردش کند گویا مقصودشان اینکه بوده که اگر از ما برادرها میترسی ما ناصح و خیرخواه او میباشیم و اگر از آفت دیگری میترسی (و انّا له لحافظون) بنون ثقیله و لام تأکید و جمله اسمیه کلام خود را مؤکّد گردانیده‌اند که ما چون اقویا هستیم او را حفظ مینمائیم.

قالَ إِنِّی لَیَحزُنُنِی أَن تَذهَبُوا بِهِ وَ أَخافُ أَن یَأْکُلَهُ الذِّئبُ وَ أَنتُم عَنهُ غافِلُونَ از اینکه آیه چنین برمیآید که حضرت یعقوب کید برادرها را نسبت بیوسف میدانسته و نخواسته بروی خود بیاورد و صریحا بگوید مطمئن بر شما نیستم اینکه بود که باشاره بآنها میفهماند که از بردن شما یوسف را من محزون میگردم زیرا که بشما مطمئن نیستم و میترسم گرگ او را بخورد و شما مواظبت او را ننمائید برای اینکه باو علاقه ندارید.

قالُوا لَئِن أَکَلَهُ الذِّئبُ وَ نَحنُ عُصبَهٌ إِنّا إِذاً لَخاسِرُونَ گویا آنها خسران و زیانکاری خود را بزبان خود اظهار مینمایند که اگر ما او را رها کنیم و مراقب او نباشیم که مبادا گرگ او را بخورد و گرگ او را بخورد همانا ما از جماعت زیانکاران میباشیم چگونه ممکن است چنین امری واقع گردد با اینکه ما ده نفر از اقویاء و نیرومندانیم، پسران یعقوب باین طور مکر و تدلیس نمودند تا اینکه خواهی نخواهی پدرشان را برای بردن یوسف ع حاضر گردانیدند.

فَلَمّا ذَهَبُوا بِهِ وَ أَجمَعُوا أَن یَجعَلُوهُ فِی غَیابَتِ الجُبِّ جواب (لمّا) از آیه محذوف است یعنی (فعلوا به ما فعلوا) کردند باو آنچه کردند، قال الراغب (و اجمعت کذا اکثر ما یقال فیما یکون جمیعا یتوصل الیه بالفکرهٔ نحو فاجمعوا امرکم و شرکائکم الی ان قال و یقال اجمع المسلمون علی کذا اجتمعت آراؤهم علیه.

[پایان]

صفحه : ۳۴۵

و در مجمع البیان گفته اجمعوا یعنی تمامشان تصمیم گرفتند که یوسف را در قعر چاه بیندازند زیرا کسیکه بخواند یک خواننده‌ئی را بسوی چیزی گفته نمیشود انّه اجمع علیه پس گویا (اجمعوا) از اجتماع دواعی اخذ گردیده [پایان] آیه از حکایت کیفیت بردن یوسف را برای اینکه او را در چاه بیندازند و زجری که در بین راه و هنگام القاء در چاه بر او وارد نمودند ساکت است ظاهرا بوضوح آن گذارده یا از بس مطلب دل خراش و تعجب‌آور است که بی‌رحمانه یک طفل معصوم بی‌گناه پیمبرزاده را بدون جهت و فائده‌ئی که از آن عاید برادرها بشود او را از پدر بگیرند و ببرند و در چاه اندازند بسیار عجیب است.

خلاصه داستان بردن یوسف و بچاه انداختن او را آن طوری که مفسرین با کم و بیشی که در بیان آنها هست چنین گفته‌اند پس از آنکه بهر ترتیبی بود یعقوب را پسرانش برای بردن یوسف حاضر گردانیدند یعقوب [ع] همان شب از مفارقت یوسف ناله‌ها نمود و

خوابش نبرد صبح حاضر برفتن شدند سر یوسف را شانه نمود، بآن عطر زد، لباسهای خوب باو پوشانید و پیراهن جدّش ابراهیم را تعویذ او نموده بگردن او بست و در زنبیلی برای او دو قرص نان و قدری زیتون و مقداری شیر و آب نهاده بشمعون سپرد و گفت ممکن است یوسف در بین راه گرسنه و تشنه شود بر تشنگی و گرسنگی طاقت ندارد یوسف خیلی شاد و مسرور شده پدرش را وداع نمود، یعقوب یوسف را در سینه خود فشرده گریه نمود و بفرزندان خود گفت مرا مذمّت نکنید من در اینکه پسر آثار جدم ابراهیم و پدرم اسحق را مینگرم و بجدائیش طاقت ندارم، یعقوب بخیال یک روز فراق اینکه طور نگران بود غافل از اینکه سالها بفراقش مبتلا خواهد گردید برادرها در نهایت احترام او را برداشته از نزد پدر غائب گردیدند همینکه از معموره دور شدند عداوت خود را بیوسف آشکار کردند و او را بزمین زدند و شروع باذیت نمودند، یوسف بهر یک از برادران پناه میبرد آنهم او را میزد و اذیت مینمود

صفحه : ۳۴۶

یوسف دید در صدد قتل او هستند شروع بگریه نمود پدر خود را میخواند و میگفت ای پدر بیا ببین پسرهایت چه بلائی بسر یوسف آورده و در نهایت شدت گریه کرد هیچیک از برادران باو رحم ننمودند (روئیل) او را بزمین زد خواست او را بکشد یوسف گفت ای برادر مرا مکش روئیل گفت فرزند راحیل بیننده خواب توئی بگو خورشید و ماه و ستارگان تو را حفظ کنند یوسف یهودا را صدا زد رحم بدل یهودا افتاد گفت ای برادران با من چنین عهدی نکرده بودید عهد ما اینکه بود که یوسف را بچاه اندازیم یا خودش هلاک میگردد یا عابرین او را میبرند و از شرّ او خلاص میشویم آنها را اینکه طور راضی نمود و روئیل را از کشتن یوسف منصرف گردانید یوسف را بسر چاهی آوردند طنابی بکمرش بستند و او را بچاه انداختند یوسف دست خود را بدیوار چاه گرفته گریه مینمود هر قدر گریه و زاری نمود برادران گوش ندادند دستهای او را از کنار چاه رد نموده او را بچاه انداختند قبل از رسیدن به ته چاه طناب را بریدند تا یکسره به ته چاه بیفتد و هلاک گردد ته چاه آب بود یوسف بطرفی رفته در کنار آب روی تخته سنگی قرار گرفت اینکه است که خدای تعالی که در اینکه آیه (فَلَمّا ذَهَبُوا بِهِ) تا آخر داستان انداختن یوسف را در چاه خبر میدهد.

که چون برادران یوسف را بردند سر چاهی رسیدند همه برادران برای انداختن یوسف را به ته چاه جمع شدند وقتی یوسف به ته چاه رسید آنوقت باو وحی فرستادیم (لَتُنَبِّئَنَّهُم بِأَمرِهِم هذا وَ هُم لا يَشعُرُونَ) ضمیر مخاطب راجع بیوسف است، در زمان کودکی بوی وحی شد همان طوری که بموسی و عیسی وحی شد، و بنون ثقیله و لام که متضمن قسم است فرموده البته برادرانت را خبردار میکنی بآنچه در باره تو کردند و آنها مشعر نیستند.

و شاید اینکه وحی متضمن بشارت باشد بعاقبت امر او و خلاصی او از چاه و تفوق و استیلاء او بر برادرها و اینکه آنها مشعر نیستند که تو یوسفی زیرا که جلالت شأن تو آنها را مبهوت گردانیده، خلاصه خدای جلیل در ته چاه یوسف را از

صفحه : ۳۴۷

از طریق لطف مطمئن و دل خوش میگرداند که تو از اینکه چاه بتخت سلطنتی خواهی رسید و برادرانت مثل بنده خائن جانی در حضور تو بسجده ذلت و مسکنت می‌افتند (إِنَّ مَعَ العُسرِ يُسراً) اینکه است که بوی وحی رسید ای یوسف تو از اینکه بلاء خلاص خواهی شد و پس از نجات برادران بسوی تو آیند و تو آنها را از اینکه ظلمی که بتو کرده‌اند خبردار خواهی نمود و آنان تو را نشناسند.

[توضیح] موقع انداختن یوسف را در چاه ده برادرش حاضر بودند فقط برادر ابوینی او إبن یامین با آنها نبود هنگام عصر یهودا سر چاه آمد صدا زد ای یوسف زنده‌ئی یا مرده‌ئی یوسف گفت تو کیستی گفت یهودا احوالت چطور است، یوسف گفت چگونه باشد

حـال شخصـی که از پـدرش جـدا افتاده و برادرانش بر او سـتم کرده و از وطنش آواره نموده ته چاه گرسن و غمگین مانـده نه مثل زنـدگان روی زمین است و نه مثـل مردگـان در زیر زمین بعـد یوسف بشـدت گریه کرد و یهودا هم گریه نمود بعـد از آن یوسـف گفت ای یهودا هر میتی را وصـیتی است وصـیّت من با تو اینکه است که هر وقت بجوانی نظر کردی جوانی مرا در نظر آری، هر جا یتیمی یا غریبی دیـدی غریبی مرا بیاد آور، ظلمی را که برادرانم بمن کردنـد بپدرم خبر مده، یهودا بشدت گریه کرد برادرها صدای گریه او را شـنیدند آمدنـد او را مـذمّت نمودند و سـنگی روی چاه انداختند یوسف در آنوقت دوازده ساله بود سه روز در چاه ماند یهودا مخفیـانه برای او غـذا میآورد بعـد برادران بزغاله‌ئی را کشـتند و پیراهن یوسف که از بـدنش کنـده بودنـد چنـد جای آنرا پاره نمودند و بخون بزغاله آغشته گردانیده شبانه گریان نزد پدر آمدند.

[مأخوذ از تفسیر کشف الحقایق] وَ جاؤُوا أَباهُم عِشاءً یَبکُونَ قالُوا یا أَبانا إِنّا ذَهَبنا نَستَبِقُ وَ تَرَکنا یُوسُفَ عِندَ مَتاعِنا فَأَکَلَهُ الذِّئبُ وَ ما أَنتَ بِمُؤمِنٍ لَنا وَ لَو کُنّا صادِقِینَ خلاصه پسران یعقوب موقع عشاء که یا مقصود آخر روز بوده یا اول مغرب

صفحه : ۳۴۸

یا موقع نماز عشاء برمیگردنـد و نزد پـدر میآینـد در حالیکه گریه میکردنـد گریه دروغی تا اینکه امر را بر پدرشان مشتبه گردانند و پدرشان آنها را در گفتارشان که یوسف را گرگ خورده تصدیق نماید.

و گفتند ای پدر ما یوسف را نزد اثاثیه خود گذاردیم و در دویدن از یکدیگر سبقت میگرفتیم و از یوسف غافل گردیدیم گرگ او را پـاره نمود و اگر چه ما از راسـتگویانیم لکن تو از شـدّت محبتی که بیوسف داری ما را تصـدیق نمینمائی راغب در مفردات گفته (اصل السبق التقدم فی السیر نحو (و السابقات سبقا) و الاستباق التسابق قال (انّا ذهبنا نستبق) (و استبقا الباب).

[پایان] اصل سـبق بمعنی پیشی گرفتن در حرکت است مثل قوله تعالی (فَالسّابِقاتِ سَبقاً) و استباق بر وزن افتعال بمعنی سبقت گرفتن هر یک بر دیگری است خلاصه آنها پس از آن عمل فجیع که کردنـد برگشـتند نزد پدر و پیراهن یوسف را که بخون بزغاله خونین کرده بودند با آه و ناله دروغی نزد یعقوب هجرت کشیده آوردند.

وَ جاؤُوا عَلی قَمِیصِهِ بِدَمٍ کَذِبٍ (الکذب) بالفتح و الکسر مصدر و بمعنی اسم فاعل است و برای مبالغه در اینجا استعمال شده.

قالَ بَل سَوَّلَت لَکُم أَنفُسُکُم أَمراً فَصَبرٌ جَمِیلٌ وَ اللّهُ المُستَعانُ عَلی ما تَصِفُونَ یعقوب گفت چنین نیست که شما میگوئید بلکه نفسهای شما آراسته گردانیده و مطلب بزرگی را در نظرهای شما آسان گردانیده (تسویل) مأخوذ از سؤال است و بمعنی استرخا یعنی مطلب بزرگی که هلاکت یوسف باشد را در نظر شما آسان و کوچک گردانیده و کار من صبر نیکو است و از خدا یاری میخواهم.

گفته‌انـد پس از اینکه واقعه یعقوب آرام نـداشت شـبانه روز گریه میکرد و بروایتی هر صـبح یعقوب از خانه بیرون میآمـد و بصـحرا میرفت و در حوالی کنعان میگشت و میگفت ای پسر من ای فرزند دل بند من و

(یا قرّة عینی)

ای نور

صفحه : ۳۴۹

چشم رمد دیده من

(و یا ثمرة فؤادی)

ای میوه دل پر داغ من

(یا فلذة کبدی)

ای پاره جگر خون شده من

(بایّ بئر طرحوک)

آیا تو را در کدام چاه انداختند

(بای سیف قتلوک)

بکدام شمشیر تو را هلاك گردانیدند

(بایّ بحر غرقوک)

بکدام دریا تو را غرق گردانیدند

(و فی ایّ ارض دفنوک)

بکدام بقعه از زمین تو را دفن نمودند سرگشته در وادی میگشت و آب حسرت از دیده میبارید و بسوزیکه آتش در افلاك زده مینالید جبرئیل رسید و باو گفت

(ابکیت الملائکهٔ ببکائک)

بگریه تو فرشتگان گریانند و مقدسان ملاء اعلا را بناله آورده‌ئی یعقوب گفت:

جان غم فرسوده دارم چون ننالم آه آه درد آلوده دارم چون نگریم زار زار

بروایتی تا سه روز جبرئیل در چاه مونس یوسف بود و او را تسلی میداد و باو امر بصبر مینمود و باو مژده‌ها میداد چون خواست از وی جدا شود یوسف از وحشت و بیکسی خود بنالید جبرئیل گفت ای یوسف اینکه دعا را بخوان تا از چاه نجات یابی

(یا صریخ المستصرخین یا غوث المستغیثین یا مفرج کرب المکروبین قد تری مکانی و تعرف حالی و لا یخفی علیک شیئی من امری)

[منهج الصادقین] وَ جاءَت سَیّارَةٌ فَأَرسَلُوا وارِدَهُم فَأَدلی دَلوَهُ گفته‌اند که یوسف تا سه روز در قعر چاه ماند روز چهارم کاروانی از مصر نزد چاه آمدند و آنها جماعتی بودند که از مدین بمصر میرفتند و آب‌کش خود را نزد چاه فرستادند و گویند (وارد آنها) یعنی آنکسی که برای آب کشی مهیا بود و وی بنام مالك بن زعر خزاعی و از اهل مدین بود بسر چاه آمد و دلو را در چاه فرو برد بیوسف وحی رسید که در دلو بنشین که اینکه دلو برای تو در چاه آمده، بقولی مالك در کشیدن و سنگینی دلو حیران ماند بچاه نگریست آنماه را در دلو مشاهده نمود اینکه بود که گفت:

صفحه : ۳۵۰

قالَ یا بُشری هذا غُلامٌ وَ أَسَرُّوهُ بِضاعَةً وَ اللّهُ عَلِیمٌ بِما یَعمَلُونَ بقولی بشری نام صاحب مالك بوده که گفته ای بشری در بیرون آوردن بار سنگین مرا کمک کن و مالك و آن جماعت یوسف را پنهان داشتند که متاع تجارتی آنها باشد، و بقولی ضمیر (اسروه) راجع ببرادران یوسف است که آنها امر او را پنهان داشتند و گفتند اینکه غلام ما است که از ما گریخته او را بخرید (وَ اللّهُ عَلِیمٌ بِما یَعمَلُونَ) و خدا دانا است بآنچه آنها نسبت ببرادر خود میکنند وَ شَرَوهُ بِثَمَنٍ بَخسٍ دَراهِمَ مَعدُودَةٍ وَ کانُوا فِیهِ مِنَ الزّاهِدِینَ برادران یوسف بثمن اندك ناچیز او را فروختند و بطوری وانمودند که اینکه غلام ما است لکن گریز پا است، و شاید گفته‌اند که جسور و نافرمان هم هست از بعضی از روایات نقل میکنند که روزی یوسف صورت خود را در آینه دید و از جمال خود تعجب نمود و با خود گفت اگر من بنده بودم بهای من بی حد و اندازه بود اینکه بود که خدای تعالی باو نمایاند و چنین شد که او را بثمن بخس معدود فروختند.

گويند چون برادران يوسف بنام غلامى يوسف را فروختند گفتند اينكه غلام گريز پا است او را در غل و زنجير ببنديد كه فرار نكند اينكه بود كه او را بغل و زنجير بستند و بر شترى نشانيدند و غلام سياهى را موكّل او گردانيدند در بين راه چشمش بقبر مادرش كه در مقابر آل اسحق بود افتاد خود را از بالاى شتر بزمين انداخت و بر سر قبر مادر بناى گريه و ناله گذارد و بمادر درد دل ميكرد كه چه جفاها كشيدم آن غلام سياه كه موكل او بود وقتى ديد يوسف روى شتر نيست و سر قبرى نشسته گمان كرد ميخواهد فرار كند او را گرفت و بصورت يوسف سيلى زد و صورت او خون آلوده گرديد و گفت ميخواستى فرار كنى خواجه‌گانت راست گفتند كه تو گريز پائى يوسف چيزى نگفت و قطرات اشك از چشمانش سرازير گرديد در اينكه حال هوا تيره و تار گرديد و رعد و برق وزيدن گرفت گفتند چه شد ما در اينكه روز گناهى نكرده بوديم غلام گفت از شومى عمل

صفحه : ۳۵۱

من چنين شد و من باين غلام عبرانى سيلى زدم و او آهى از دل بركشيد در آن حال اينكه طور شد مالك بغلام گفت اى بيعقل چگونه با غل و زنجير ميتوانست فرار كند مالك گفت اى غلام چرا از شتر بزير آمده بودى يوسف گفت من سر ستيز و پاى گريز ندارم بقبر مادرم رسيدم بى‌اختيار شدم، خلاصه وقتى فهميدند اينكه بلا از جهت ستمى بود كه بيوسف وارد نمودند مالك و غلام و باقى كاروانان دور او را گرفتند كه ببخش و دعاء كن كه عذاب رفع شود يوسف دعاء كرد هوا آرام شد.

صفحه : ۳۵۲

[سوره يوسف (۱۲): آيات ۲۱ تا ۲۹]

اشاره

وَ قالَ الَّذِي اشتَراهُ مِن مِصرَ لامرَأَتِهِ أَكرِمِي مَثواهُ عَسي أَن يَنفَعَنا أَو نَتَّخِذَهُ وَلَداً وَ كَذلِكَ مَكَّنّا لِيُوسُفَ فِي الأَرضِ وَ لِنُعَلِّمَهُ مِن تَأوِيلِ الأَحادِيثِ وَ اللّهُ غالِبٌ عَلي أَمرِهِ وَ لكِنَّ أَكثَرَ النّاسِ لا يَعلَمُونَ (۲۱) وَ لَمّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيناهُ حُكماً وَ عِلماً وَ كَذلِكَ نَجزِي المُحسِنِينَ (۲۲) وَ راوَدَتهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيتِها عَن نَفسِهِ وَ غَلَّقَتِ الأَبوابَ وَ قالَت هَيتَ لَكَ قالَ مَعاذَ اللّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحسَنَ مَثوايَ إِنَّهُ لا يُفلِحُ الظّالِمُونَ (۲۳) وَ لَقَد هَمَّت بِهِ وَ هَمَّ بِها لَو لا أَن رَأي بُرهانَ رَبِّهِ كَذلِكَ لِنَصرِفَ عَنهُ السُّوءَ وَ الفَحشاءَ إِنَّهُ مِن عِبادِنَا المُخلَصِينَ (۲۴) وَ استَبَقَا البابَ وَ قَدَّت قَمِيصَهُ مِن دُبُرٍ وَ أَلفَيا سَيِّدَها لَدَي البابِ قالَت ما جَزاءُ مَن أَرادَ بِأَهلِكَ سُوءاً إِلاّ أَن يُسجَنَ أَو عَذابٌ أَلِيمٌ (۲۵)
قالَ هِيَ راوَدَتنِي عَن نَفسِي وَ شَهِدَ شاهِدٌ مِن أَهلِها إِن كانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِن قُبُلٍ فَصَدَقَت وَ هُوَ مِنَ الكاذِبِينَ (۲۶) وَ إِن كانَ قَمِيصُهُ قُدَّ مِن دُبُرٍ فَكَذَبَت وَ هُوَ مِنَ الصّادِقِينَ (۲۷) فَلَمّا رَأي قَمِيصَهُ قُدَّ مِن دُبُرٍ قالَ إِنَّهُ مِن كَيدِكُنَّ إِنَّ كَيدَكُنَّ عَظِيمٌ (۲۸) يُوسُفُ أَعرِض عَن هذا وَ استَغفِرِي لِذَنبِكِ إِنَّكِ كُنتِ مِنَ الخاطِئِينَ (۲۹)

صفحه : ۳۵۳

[ترجمه]

و آن كسيكه در مصر يوسف را خريد بزنش گفت مقام او را گرامى دار شايد بما نفع بخشد يا او را فرزند بگيريم و اينكه طور ما يوسف را در زمين تمكن داديم و براى اينكه بوى علم تعبير خواب بياموزيم و خدا بر امر خود غالب است و لكن بيشتر مردم

نميدانند [۲۱]

و چون يوسف بحدّ رشد و كمال رسيد باو حكمت و علم عطاء نموديم و اينكه چنين پاداش ميدهيم نيكوكاران را [۲۲]

و درخواست يوسف را آنزنى كه او در خانه او بود و درها را بست و باو گفت مهيا شو من براى تو آماده‌ام يوسف گفت من بخدا پناه ميبرم او پروردگار من است نيكو منزلى براى من مهيّا نموده حقيقةً او ستمكاران را رستگار نميگرداند [۲۳]

و همانا (زليخا زن عزيز مصر) بيوسف ميل كرد و يوسف نيز بوى ميل كرده بود اگر يوسف نديده بود برهان پروردگارش را همچنين ثبات داديم يوسف را تا از او سوء و فحشاء را بگردانيم او از بندگان خالص ما است [۲۴]

يوسف و زليخا بدرب خانه شتافتند و پيراهن يوسف از پشت بدريد و در آن حال شوهر آنزن را دم درب يافتند زليخا گفت چيست پاداش كسى كه بخواهد با اهل تو عمل سوئى بنمايد مگر اينكه او را زندان كنى يا او را مجازات سخت نمائى [۲۵]

يوسف گفت اينكه زن خودش با من قصد مراوده نمود و در آنجا شاهدى از اهل خود آنها شهادت داد و گفت اگر پيراهن يوسف از جلو دريده شده زليخا راست ميگويد و يوسف از دروغگويانست [۲۶]

و اگر پيراهنش از عقب دريده شده يوسف راست ميگويد و زليخا از دروغگويانست [۲۷]

وقتى شوهر زن ديد پيراهن يوسف از عقب دريده بزنش گفت همانا اينكه از كيد و مكر شما زنها است و همانا كيد شما زنها بزرگ است [۲۸]

يوسف از اينكه قضيه اعراض نما و بزن گفت براى گناه خود طلب آمرزش كن زيرا كه تو از خطا كنندگانى [۲۹]

صفحه : ۳۵۴

(توضيح آيات)

وَ قالَ الَّذِي اشْتَراهُ مِنْ مِصْرَ لِامْرَأَتِهِ أَكْرِمِي مَثْواهُ عَسى أَنْ يَنْفَعَنا أَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَداً پس از آنكه مالك يوسف را خريد و بمصر آورد گويند آنوقت پادشاه مصر ديان بن وليد عميلقى بود و او از اولاد عملاق بن لاوى بن سام بن نوح بود، و بقول بعضى او بيوسف ايمان آورد و پس از او پادشاهى بقابوس بن مصعب افتاد كه فرعون زمان موسى بود يوسف او را بايمان دعوت كرد او نپذيرفت و زمام امور مملكت خود را بدست قطغير يا اطفير مصرى داده بود و قطمير نظر ببزرگى مقامش نزد سلطان و منزلتش او را عزيز ميناميدند.

خلاصه مالك وقتى نزديك بمصر رسيد بيوسف امر كرد كه خود را شستشو كند و لباسهاى فاخر باو پوشانيد و داخل مصر گرديد اهل مصر بديدن جمال يوسف متحير ماندند مردم دسته دسته بر سر او جمع شدند مالك روزى را براى فروش يوسف تعيين نمود آن روز ازدحام غريبى شد (راعيل) زن عزيز مصر كه بنام (زليخا) مشهور بود يوسف را ديد و باو محبّت پيدا كرد و در زبان عرب بوزير فرعون مصر عزيز ميگفتند.

در كتب تاريخ گفته‌اند هنگاميكه يوسف را براى فروش عرضه دادند قيمت او بحدّى رسيد كه بوزن او دفعه‌ئى نقره، دفعه‌ئى طلا، دفعه‌ئى مرواريد ميدادند باين قيمت گزاف عزيز مصر يوسف را خريد و در منزل خود صاحب اختيار نمود و چون عزيز مصر اولاد نداشت او را پسر خود ناميد و در خانه خود برد اينكه است كه در آيه فرموده آنكسيكه يوسف را خريد بخانه خود برد و بزنش سفارش نمود كه او را در منزل نيكوئى جاى ده و گرامى دار شايد نفع ببخشد ما را يا او را بجاى فرزند بگيريم.

صفحه : ۳۵۵

وَ كَذلِكَ مَكَّنّا لِيُوسُفَ فِي الأَرضِ وَ لِنُعَلِّمَهُ مِن تَأوِيلِ الأَحادِيثِ اينكه چنين ما يوسف را در زمين تمكن داديم و او را از چاه نجات داديم (و لنعلمه) عطف بر مضمر است و در تقدير (ليتصرف فيها) از بعض مفسرين است كه اينكه تمكن براى دو نتيجه است يكى او را تمكن داديم تا اينكه عدل را بپاى دارد و امور مردم را تدبير نمايد و ديگر آنكه معانى كتابهاى خدا و احكام آنرا بداند و نيز بداند تعبير خوابهائى را كه امور آينده را مينماياند تا اينكه مستعد گردد و بتدبير امور مشغول شود و باصلاح آن اقدام نمايد پيش از رسيدن وقت آن.

وَ اللّهُ غالِبٌ عَلى أَمرِهِ وَ لكِنَّ أَكثَرَ النّاسِ لا يَعلَمُونَ برادران يوسف خواستند او را نابود و ناچيز گردانند و او را ببهاى ناچيز فروختند و خدا خواست يوسف را بر سرير عزت بنشاند و حكم خدا و امر او غالب بر هر امرى است كه اراده نموده لكن اكثر مردم نميدانند.

وَ لَمّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيناهُ حُكماً وَ عِلماً وَ كَذلِكَ نَجزِي المُحسِنِينَ وقتى يوسف برشد رسيد كه گويند اول آن هيجده سالگى است باو دو فضيلت بزرگ عطاء شد يكى حكمت، و شايد مقصود از حكم در اينجا قوت عقل نظرى و عقل عملى باشد زيرا كه كمال انسان در قوت اينكه دو فضيلت است كه يوسف در اينكه جهت بحدّ كمال رسيده، و شايد مقصود تعبير رؤياء باشد كه اينكه فضيلت را از خصوصيات او بشمار آورده و همين طورى كه بيوسف علم و حكمت عطاء نموديم همين طور نيكوكاران را جزاء و پاداش نيكو ميدهيم.

وَ راوَدَتهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيتِها عَن نَفسِهِ وَ غَلَّقَتِ الأَبوابَ وَ قالَت هَيتَ لَكَ (مراوده) از راد يرود مشتق گرديده و بمعنى رفتن و آمدن براى چيزى يعنى زليخا زن عزيز با يوسف از روى مكر بسيار رفت و آمد ميكرد كه او را بفريبد و از او تمتع ببرد.

از إبن عباس روايت ميكنند كه از جمله مراوده زليخا اينكه بود كه بيوسف

صفحه : ۳۵۶

ميگفت چه موى نيكوئى دارى يوسف ميگفت اول چيزيكه در خاك پراكنده ميشود و ميريزد مو است، ميگفت اى يوسف چه صورت قشنگى دارى يوسف ميگفت (احسن الخالقين) آنرا در رحم مادر نقش بسته، ميگفت اى يوسف حسن روى تو مرا لاغر گردانيده يوسف ميگفت شيطان تو را بر اينكه داشته، ميگفت اى يوسف عشق تو آتش در دل من زده اينكه آتش را بلطفت فرو نشان يوسف ميگفت اگر آبى بر آتش تو زنم بآتش جهنّم سوخته شوم گفت برخيز و باندرون آنخانه برو كه بسيار تشنه‌ام و غرضش اينكه بود كه وقتى برود از پس او برود و مرادش را حاصل نمايد يوسف گفت كسى در خانه رود كه صاحب خانه باشد من مملوكم و مالك چيزى نيستم گفت اى يوسف در آنجا بستر عزيز افراشته در آنجا در آى و مراد مرا حاصل كن گفت چگونه خود را مستحق دوزخ گردانم و منزل خود را در بهشت از دست بدهم، گفت اى يوسف با من در آى در اينكه پرده كسى را راه نيست يوسف گفت خداى من بر همه اسرار و خفيات مطلع است چگونه از او پوشيده ميشود زليخا گفت دست بر دل من نه تا اطمينان يابم گفت عزيز بآن اولى‌تر است گفت من عزيز را شربتى دهم تا بميرد و من زن تو شوم يوسف گفت چگونه از عذاب و عقاب دوزخ خلاص يابى.

از سدى و اسحق روايت شده كه مراوده زليخا بيوسف اينكه بود كه خود را مى‌آراست و بر وى عرضه مينمود و وى را بخود دعوت ميكرد گاهى ترغيب و گاهى ترهيب و ميگفت اى يوسف بحسن و جمال من نمينگرى يوسف ميگفت چگونه بچيزى نگرم كه عنقريب در خاك پوسيده شود، گفت مشاهده مويهاى مجعّد من نميكنى گفت چه فائده كه با خاك آميخته خواهد شد چون نزد يوسف مى‌نشست يوسف روى از او برميگردانيد چون از تداوير مراوده عاجز شد در حيله ديگرى شروع نمود خانه‌ئى بساخت و در و ديوار و زير و بالاى آنرا آينه نصب نمود و صورت خود و يوسف را در آن نقش كرد كه هر دو با هم معانقه مينمودند چون تمام شد از يوسف خواهش كرد كه در اندرون آنخانه در آى

صفحه : ۳۵۷

و ببین هرگز مثل آنرا دیده‌ئی یوسف بالتماس او چون در آنخانه در آمد زلیخا در عقب او روان شد (وَ غَلَّقَتِ الأَبوابَ) و دربها را محکم بست و آن هفت خانه توی هم بود و در هر یک دری داشت زلیخا دربها را بست (وَ قالَت هَیتَ لَکَ) و گفت پیش من آی و بشتاب که من برای توام، اینکه کلمه اسم فعل است و برای تبیین آرند چون لام (سقیا لک) چون یوسف اینکه کلمه بشنید گفت (معاذ اللّه) بخدا پناه میگیرم (انّه ربی احسن مثوای) زیرا که پروردگار من منزل مرا نیکو قرار داده نزدیک بارگاه قدس و مرا منزلت عالی و درجه رفیع داده چگونه در حق او عاصی شوم و باین عمل قبیح اقدام نمایم و یا اینکه عزیز تربیت کننده من است چگونه حق او را رعایت ننمایم و دست خیانت بناموس او دراز کنم و همانا خداوند ستمکاران را رستگار نمیگرداند.

[منهج الصادقین] وَ لَقَد هَمَّت بِهِ وَ هَمَّ بِها لَو لا أَن رَأی بُرهانَ رَبِّهِ همانا زلیخا بیوسف میل نمود و یوسف میل بزلیخا کرده بود اگر یوسف برهان پروردگارش را ندیده بود.

سؤال- اهتمام یوسف بزلیخا چنانچه از آیه استفاده میگردد ظاهر آن با مقام عصمت منافات دارد زیرا که مقام عصمت آنطوریکه جماعت امامیّه قائلند مانع از هر خلافی است حتّی اینکه میل و اراده بامر قبیح منافی با مقام عصمت است صدوق [ره] در عیون الاخبار روایت میکند که مأمون از امام رضا ع همین مطلب را سؤال میکند امام ع در پاسخ آیه را اینکه طور قرائت میکند (لقد همت به و لو لا ان رأی برهان ربّه لهمّ بها) و لقد

حدثنی ابی عن ابیه الصادق ع انه قال (همت بان تفعل و همّ بان لا یفعل فقال المأمون للّه درک یا ابا الحسن)

بنا بر اینکه روایت معنی آیه چنین میشود اگر نبود که یوسف دید برهان پروردگارش را همانا میل کرده بود بزلیخا.

یعنی اگر نبود مقام عصمت الهی و لمعه نبوّت یوسفی که حائل شد میان یوسف و سبب خشم الهی و نیز اگر نبود وی را مرتبه کشف حقایق که لازمه مقام

صفحه : ۳۵۸

نبوّت است یوسف باعتبار مقام بشریت با اینکه همه وسائل و اسبابیکه مهیج شهوات انسانی است از وفور غریزه شهوت جوانی و جمال و آراسته‌گی زلیخا و چنین عاشق دل باخته ملکه مصر و در مقام و منزلت سلطنتی با اینکه تشریفات و گسترد‌گی رختخواب حریر و دیباج بدون ترس و هراس در منزل امن و امان عادهٔ محال است انسان بتواند خودداری کند و میل نکند لکن چون یوسف (رأی) دید رؤیت یوسف البته رؤیت دل و درک حضور و رؤیت مقام عظمت و کبریائی بوده و کسی که چنین باشد چگونه ممکن است عمل قبیحی اراده نماید چنانچه در بعضی از تفاسیر گفته شده مقصود از رؤیت رؤیت قلب و درک حضور است نه جهات دیگر خلاصه با اینکه همه اسباب قوی چیزی نفس او را نگاه نداشت مگر اصل توحید و ایمان بلکه محبّت الهی که وجودش را پر کرده و قلبش را از غیر حق تعالی اشغال نموده و برای غیر محلی باقی نگذارده بود، و مؤید اینکه توجیه آخر آیه است که فرموده:

کَذلِکَ لِنَصرِفَ عَنهُ السُّوءَ وَ الفَحشاءَ إِنَّهُ مِن عِبادِنَا المُخلَصِینَ اشاره به اینکه که اینکه چنین ما نمودیم باو برهان را برای اینکه از او بدی و فحشاء را برگردانیم زیرا که او از بنده‌گان خالص ما بود، آیه خبر میدهد چون یوسف از بنده‌گان خالص ما بود همین خلوص و مقام عصمت او بود که از فحشاء و کار قبیح بلکه از اراده نمودن بآن او را باز داشتیم نه اینکه اراده کرده باشد و برهانی از خارج دیده باشد چنانچه بعضی از مفسرین گفته‌اند که جبرئیل بانگ بر او زد یا صورت یعقوب را دید یا چیز دیگری مانع او گردیده تمام اینها اشتباهست.

بعضی از مفسرین گفته اشعری مذهبان در باره یوسف سخنانی گفته‌اند که نه قلم را یاری تحریر و نه زبان را قوّه تقریر است با اینکه

خداوند در همین سوره بعصمت او شهادت میدهد زیرا که یوسف بنده صبور متقی پرهیزکار بود و خدای تعالی او را برای عبودیت خود خالص گردانیده و بوی علم و حکمت عطاء

صفحه : ۳۵۹

نموده و او را از محسنین بشمار آورده با اینکه اوصاف چگونه ممکن است مایل بامر قبیح گردد یا چنانچه بعضی گفته‌اند کار قبیحی را اراده کند هرگز چنین نخواهد بود، قول صحیح همانست که دانشمندان از مفسرین گفته‌اند که برهان پروردگار نور عصمت الهی و لمعه نبوّت یوسفی بود که حائل گردید میان یوسف و خشم خداوندی و یوسف بقوت نبوّت و فتوت خود را نگاه داشت.

وَ استَبَقَا البابَ وَ قَدَّت قَمِیصَهُ مِن دُبُرٍ وَ أَلفَیا سَیِّدَها لَدَی البابِ قالَت ما جَزاءُ مَن أَرادَ بِأَهلِکَ سُوءاً إِلّا أَن یُسجَنَ أَو عَذابٌ أَلِیمٌ یوسف پیشی گرفت بسوی درب برای فرار، حرف جر که (الی) باشد حذف شده زیرا که (استبقا) بمعنی ابتداء است یوسف خواست از دست زلیخا فرار کند رو بگریز نهاد و زلیخا از عقب او روان شد و پشت پیراهن او را گرفت پشت پیراهن یوسف پاره شد.

از کعب الاحبار روایت میکنند که یوسف بهر دری که میرسید قفل آن درب باز میشد تا اینکه بدرب آخر رسیدند در آنجا عزیز مصر را پشت درب یافتند چون عزیز یوسف و زلیخا را مضطرب دید دانست که چیزی در بین آنها است که هر دو آشفته‌اند زلیخا پیشی گرفت و خواست خود را تبرئه کند بعزیز گفت چیست پاداش کسیکه خواهد باهل تو عمل بد کند مگر اینکه او را زندان کنی یا او را در مورد شکنجه و عذاب دردناک در آوری.

قالَ هِیَ راوَدَتنِی عَن نَفسِی وَ شَهِدَ شاهِدٌ مِن أَهلِها إِن کانَ قَمِیصُهُ قُدَّ مِن قُبُلٍ الخ یوسف گفت او از نفس من درخواست نمود و من امتناع نمودم در آنهنگام کسی از وابستگان زلیخا حاضر و او شخصی با فراست بود شهادت داد و گفت اگر گریبان پیراهن یوسف از جلو دریده بدانید که زلیخا راست میگوید و یوسف از دروغگویان است و اگر پیراهنش از عقب دریده یوسف راست میگوید و زلیخا از دروغگویان است.

و در اینکه شهادت دهنده چه کسی بود چند قول است:

صفحه : ۳۶۰

بقولی مرد حکیم دانشمندی با عزیز دم درب نشسته بودند او اینکه طور شهادت داد، و بقولی پسر عموی خود زلیخا بود، و بقول دیگر که از طریق اهل بیت و بعضی از اهل تسنن رسیده بچه‌ئی بود در گهواره و از کسان خود زلیخا بود که بزبان آمد و اینکه طور شهادت داد.

فَلَمّا رَأی قَمِیصَهُ قُدَّ مِن دُبُرٍ قالَ إِنَّهُ مِن کَیدِکُنَّ إِنَّ کَیدَکُنَّ عَظِیمٌ وقتی عزیز مصر دید پیراهن یوسف از عقب دریده فهمید که زلیخا خطاء کار است گفت اینکه از کید شما زنها است زیرا که کید شما زنها بزرگ است.

بعضی از مفسرین گفته‌اند که کید زنها از کید شیطان بزرگ‌تر است زیرا که کید زنان زود در دل می‌نشیند و تأثیر میکند، و از بعض علماء نقل شده که گفته ترس من از زنان زیادتر از ترس من است از شیطان زیرا که خداوند کید شیطان را آنجا که فرموده (إِنَّ کَیدَ الشَّیطانِ کانَ ضَعِیفاً) ضعیف شمرده و کید زن را بزرگ بشمار آورده آنجا که فرموده (إِنَّ کَیدَکُنَّ عَظِیمٌ) همانا کید زنها بزرگ است.

یُوسُفُ أَعرِض عَن هذا وَ استَغفِرِی لِذَنبِکِ إِنَّکِ کُنتِ مِنَ الخاطِئِینَ وقتی عزیز زن خود را خطاء کار یافت رو بیوسف نمود و گفت ای یوسف تو از اینکه قضیه اعراض نما، و رو بزلیخا کرد و گفت و (استَغفِرِی لِذَنبِکِ) طلب آمرزش کن برای گناهت بدرستیکه تو

از خطاء کاران هستی.

صفحه : ۳۶۱

[سوره يوسف (۱۲): آيات ۳۰ تا ۳۵]

اشاره

وَ قالَ نِسوَةٌ فِی المَدِینَةِ امرَأَتُ العَزِیزِ تُراوِدُ فَتاها عَن نَفسِهِ قَد شَغَفَها حُبًّا إِنّا لَنَراها فِی ضَلالٍ مُبِینٍ (۳۰) فَلَمّا سَمِعَت بِمَکرِهِنَّ أَرسَلَت إِلَیهِنَّ وَ أَعتَدَت لَهُنَّ مُتَّکَأً وَ آتَت کُلَّ واحِدَةٍ مِنهُنَّ سِکِّیناً وَ قالَتِ اخرُج عَلَیهِنَّ فَلَمّا رَأَینَهُ أَکبَرنَهُ وَ قَطَّعنَ أَیدِیَهُنَّ وَ قُلنَ حاشَ لِلّهِ ما هذا بَشَراً إِن هذا إِلّا مَلَکٌ کَرِیمٌ (۳۱) قالَت فَذلِکُنَّ الَّذِی لُمتُنَّنِی فِیهِ وَ لَقَد راوَدتُهُ عَن نَفسِهِ فَاستَعصَمَ وَ لَئِن لَم یَفعَل ما آمُرُهُ لَیُسجَنَنَّ وَ لَیَکُوناً مِنَ الصّاغِرِینَ (۳۲) قالَ رَبِّ السِّجنُ أَحَبُّ إِلَیَّ مِمّا یَدعُونَنِی إِلَیهِ وَ إِلّا تَصرِف عَنِّی کَیدَهُنَّ أَصبُ إِلَیهِنَّ وَ أَکُن مِنَ الجاهِلِینَ (۳۳) فَاستَجابَ لَهُ رَبُّهُ فَصَرَفَ عَنهُ کَیدَهُنَّ إِنَّهُ هُوَ السَّمِیعُ العَلِیمُ (۳۴)
ثُمَّ بَدا لَهُم مِن بَعدِ ما رَأَوُا الآیاتِ لَیَسجُنُنَّهُ حَتّی حِینٍ (۳۵)

صفحه : ۳۶۲

[ترجمه]

زنان مصر در مقام ملامت زليخا برآمدند و گفتند زن عزيز شيفته غلام خود شده حب يوسف در اعماق دل او فرو رفته و ما او را در گمراهى آشكار مى‌بينيم [۳۰]
وقتى زليخا ملامت آنها را شنيد آنها را دعوت نمود و مجلسى آراسته گردانيد و براى آنها بالش و متكائى بگسترد و بدست هر يك از آنان كاردى داد (براى اينكه نارنج يا ترنجى پاره كنند) و بيوسف گفت بر اينكه زنان بيرون آى وقتى زنان مصر او را ديدند (زبان بتكبير گشودند) و بجاى ترنج دستهاى خود را بريدند و گفتند حاش للّه اينكه پسر بشر نيست بلكه نيست اينكه مگر فرشته بزرگوارى [۳۱]
زليخا وقتى ديد زنها اينكه طور از خود بى‌خود شدند و شيفته يوسف گرديدند گفت اينكه همان است كه شما مرا ملامت ميكرديد و من خودم با او مراوده نمودم و از نفس او تقاضا نمودم و او عفت ورزيد و اگر آنچه باو امر مينمايم نكند البته او را بزندان مى‌اندازم و هر آينه او از خار شدگان خواهد گرديد [۳۲]
يوسف (در مقام مناجات) گفت پروردگار من زندان دوست‌تر است نزد من از آنچه اينها مرا بسوى آن ميخوانند و اگر تو كيد و مكر اينكه زنان را از من نگردانى بآنها ميل مينمايم و از جاهلين ميگردم [۳۳]
و پروردگارش دعاى او را اجابت كرد و مكر آنها را از او بگردانيد زيرا كه او شنوا و دانا است [۳۴]
پس از آنكه بر آنها پاك دامنى يوسف ظاهر گرديد رأى آنها بر اينكه قرار گرفت كه تا مدتى يوسف را زندانى كنند [۳۵]

.

صفحه : ۳۶۳

(توضیح آیات)

وَ قالَ نِسوَةٌ فِی المَدِینَةِ امرَأَتُ العَزِیزِ تُراوِدُ فَتاها عَن نَفسِهِ قَد شَغَفَها حُبًّا پس از آنکه خبر مراوده زلیخا با یوسف و عشق او بین مردم شهر مصر شایع گردید زنهای رؤساء در اجتماعاتشان زبان بمذمت زلیخا باز نموده که زن عزیز با غلام خودش مراوده پیدا نموده و عاشق و بی‌قرار او گردیده و چنان محبت غلام در باطن قلب او فرو رفته که بی‌قرار شده (شغاف قلب) بمعنی باطن دل است یعنی محبّت یوسف در باطن قلب او داخل شده.

در مفردات گفته (شغفها حبّا) ای اصاب شغاف قلبها ای باطنه. [پایان] گویند زلیخا در محبّت یوسف چنین بود که هر چه غیر او بود فراموش کرده بود بطوریکه نمی‌شنید مگر ذکر او و نمیشناخت جز حسن او و نظر نمیکرد باحدی غیر از او و از شدت عشق او شبها خواب نمیرفت مگر اندکی و غذا نمیخورد مگر بقدر سد رمق و نفس نمیکشید مگر بذکر او و هر چیزی را یوسف نام مینهاد و وقتی خون میگرفت قطرات خون او که بزمین میچکید یوسف یوسف نوشته بود وقتی سر بلند میکرد ستارگان را بنگرد میدید اسم یوسف بر ستارگان نوشته شده و همیشه عاشق و آله و در محبّت یوسف متحیر و سرگشته بود اینکه بود که زنهای مصر در مقام مذمّت زلیخا گفتند عشق یوسف در باطن قلبش فرو رفته.

إِنّا لَنَراها فِی ضَلالٍ مُبِینٍ و همانا ما زلیخا را می‌بینیم که در گمراهی هویدا واقع است نظر به اینکه که شأن و مقام او بالاتر از اینکه است که چنین ملکه مصر با غلام و زر خرید خود عشق بازی نماید و شاید میگفتند زن عزیز باین عمل خود و شوهرش را مفتضح و بی‌آبرو میگرداند.

صفحه : ۳۶۴

فَلَمّا سَمِعَت بِمَکرِهِنَّ أَرسَلَت إِلَیهِنَّ وَ أَعتَدَت لَهُنَّ مُتَّکَأً وَ آتَت کُلَّ واحِدَةٍ مِنهُنَّ سِکِّیناً وَ قالَتِ اخرُج عَلَیهِنَّ وقتی زلیخا مکر آنها را که در خفای او را مذمّت و سرزنش مینمودند شنید آنان را دعوت نمود و مجلسی آراسته گردانید از بالش و متکاء، و شاید مقصود از متکاء آن کرسی سلطنتی باشد که مخصوص بسلاطین و وزراء آن زمان بوده و انواع و اقسام خوراکیها و میوه جات را مهیا گردانید و برای هر نفری از مدعوین کاردی در دست رس آنها گذارد و وقتی مجلس مهیا گردید و بانوان رؤساء آمدند در حینی که مشغول پاره کردن فاکهه یا گوشت شدند گفت ای یوسف بر اینکه بانوان بیرون آی و چون یوسف بنده بود از اطاعت کردن چاره نداشت از روی ناچاری بیرون آمد.

فَلَمّا رَأَینَهُ أَکبَرنَهُ وَ قَطَّعنَ أَیدِیَهُنَّ وَ قُلنَ حاشَ لِلّهِ ما هذا بَشَراً إِن هذا إِلّا مَلَکٌ کَرِیمٌ

بقول شاعر (ز خلوتخانه آن گنج نهفته برون آمد چو گلزار شکفته)

وقتی بانوان او را دیدند جمالش در نظر آنها بزرگ نمودار گردید بطوری که از خود بی‌خود شدند و محو جمال او گردیدند و شیفته دیدار او شده خود را فراموش کردند و عوض اینکه گوشت یا ترنج را ببرند دستهای خود را بریدند و از شدت بهت هیچ نفهمیدند که دست خود را میبرند و گفتند (حاش للّه) اصل آن حاشا است الف برای تخفیف حذف شده و خدا را تکبیر نمودند و جمال و جلال یوسف ع بقدری در نظرشان بزرگ جلوه نمود که گفتند حاشا که اینکه بشر باشد بلکه اینکه ملک بزرگواری است بصورت انسانی جلوه نموده.

قالَت فَذلِکُنَّ الَّذِی لُمتُنَّنِی فِیهِ وَ لَقَد راوَدتُهُ عَن نَفسِهِ فَاستَعصَمَ وَ لَئِن لَم یَفعَل ما آمُرُهُ لَیُسجَنَنَّ وَ لَیَکُوناً مِنَ الصّاغِرِینَ وقتی زلیخا چنین حالی از بانوان مصری دید خود را در عشق یوسف ذیحق دانست بآنها اعتراض نمود و گفت اینکه آنست که من در عشق او

خود باخته شده‌ام

صفحه : ۳۶۵

و با او مراوده نموده و تمتع از او ميخواستم و شما مرا در غياب مذمّت نموديد و نسبت گمراهى و كج روى بمن داديد و او عصمت خود را نگاه داشت و خواهش مرا نپذيرفت و همانا اگر آنچه باو امر ميكنم نكند و با لام تأكيد و نون ثقيله كلام خود را مؤكّد ميگرداند كه البته او را بزندان مى‌اندازم تا اينكه از خوارشدگان باشد.

شيخ طنطاوى در تفسير جواهر راجع بآيه بيانى دارد كه براى وضوح اجمالى از آنرا در اينجا ترجمه مينمايم:

بدان اينكه قصه را ذكر نكرده براى اينكه جمال يوسف را بشناسى يا فقط بفهمى زنان مصر دستهاى خود را بريدند كلّا نه چنين است بلكه اينكه آيات نشانه‌ئى است ببيان اعلا ـ و درجات ابهى و انسان را مايل ميگرداند بسوى پند گرفتن و موعظه است براى كسب علم و اخلاق، همانا جمال محبوب است و مردم وقتى از جمال غافل گرديدند جهّالند همانا جمال صورت و وجاهت دختران و بچه پسران را عموم مردم و خواص آنرا ميشناسند و جمال رجال و نساء معروف و مشهور است و آن بين عامه و خاصه ظاهر است. و لكن در اينجا جمالى است اجل و حسنى است اعلا و بهجتى است ارقى و او جمال هذه الدنيا و بهجت آن بلكه جمال خدا آن جماليكه تجلى كرده در وجود آسمانها و زمين و اينكه جمالى است كه از جهّال محجوب گرديده و از آن بزرگان حكماء و خواص آنها بهره ميبرند كه از اينكه جمال بديع هميشه در دنيا در بهجت و سرورند و وقتى زنها از صورت يوسف عقلشان مستور گرديد و دستهاى خود را بريدند در حاليكه يوسف مخلوقى است در عالم چه چيز است گمان تو نسبت بكسيكه رموز عالم را بفهمد و بر بعضى از اسرار و عجائب آن مطلع گردد و آنها كسانى ميباشند كه چيزى مى‌بينند (كه جاى دارد از شدت بهت) گردنهاى خود را قطع نمايند زيرا كه (مرتبه) دون آن اولو الالباب را متحير ميگرداند آيا چنين كسانى حق دارند كه عمر خود را صرف نمايند در عجائب عالم

صفحه : ۳۶۶

و ثروت و مال خود را صرف كنند براى اينكه از آن تمتع ببرند و راحت خود را بذل كنند در درس آن، آنهايند كه براستى و صدق خالص گرديده شده‌اند، آنهايند كه بحقيقت و از روى صدق عاشق حقند، آنها كسانى ميباشند كه بجمال حقيقى نظر ميكنند، آنان كسانى هستند كه بوصال فائز گرديده‌اند، آنهايند رجال، آنها كسانى ميباشند كه بكثرت فكر و عمل قلب خود را قطع كرده‌اند و بدن خود را بصدمه انداخته‌اند و چنين كسانى در محبّت اكتفاء نكرده‌اند ببريدن دستهايشان زيرا كه اينكه محبّت دانى و ناچيز است و كجا توان مقايسه نمود دانى را بعالى. [پايان] قالَ رَبِّ السِّجنُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِمّا يَدعُونَنِي إِلَيهِ وَ إِلّا تَصرِف عَنِّي كَيدَهُنَّ أَصبُ إِلَيهِنَّ وَ أَكُن مِنَ الجاهِلِينَ يوسف وقتى سخن زليخا را شنيد در مقام مناجات گفت پروردگارا زندان دوست‌تر است براى من از آنچه اينكه زنها مرا بآن ميخوانند و اگر كيد و مكر آنان را از من نگردانى ممكن است بآن مايل گردم و در جماعت جهّال داخل شوم يوسف بآن حقيقت روحانى خود ميدانست كه زندان يك صدمه جسمانى است كه ببدن لطيفش وارد ميآيد لكن آن عمل قبيح زنا اگر واقع شود روحش را لكه‌دار ميگرداند و بآن درجه عصمت و نبوّت او لطمه ميزند اينكه بود كه زندان را ترجيح داد و اظهار مينمايد كه آن نزد من محبوب‌تر است از آنچه اينها مرا بآن ميخوانند.

مفسرين بدلالت ضمير (يدعوننى) و ضمير (كيدهنّ) كه هر دو دلالت بر جمع دارد گفته‌اند پس از آن خواتين مصر كه در آن مجلس حاضر بودند با آنكه هر يك شيفته جمال يوسف گشته دور او را گرفتند و هر يك با كمال عشوه‌گرى كه مخصوص بعضى از زنها است و ميخواستند او را بفريبند زبان بملامت و سرزنش او گشودند و گفتند اى يوسف چرا از جوانى و طراوتى كه بر دل

خانم عزيز مصر حكومت ميكند استفاده نميكنى اينكه زندگى با شكوه، اينكه كاخ مجلل

صفحه : ۳۶۷

اينكه خانم عاشق كه مجذوب و فانى در تو گشته ديگر چه ميخواهى آيا سزاوار است كه خانم عزيز مصر در عشق تو بسوزد و وعده وصل بوى ندهى اينكه همه وسائل خوشبختى كه براى تو مهيا است براى احدى نيست.

و ما متفقا صلاح تو را در اينكه ميدانيم كه دست از اينكه خشكى بى‌مورد بردارى و آنچه دلخواه خانم است انجام دهى تا در زندگى كامياب گردى و اگر خواستى دست از اينكه خشكى برندارى بخشم خانم عزيز مصر گرفتار ميشوى و سر انجام بزندان و ذلت گرفتار ميگردى.

در كتابى بنام پرتوى از جمال انسانيّت گفته: خانمهاى دست بريده بطبيعت حال مطالبى از اينكه قبيل براى نرم كردن يوسف گفتند، اما فرزند يعقوب چشمان با حياء و حق بينش را فرو هشته و در اعمال دل خود فرو رفته و بسخنان فريبنده گرم بانوان كه با لحن عاشقانه و با ناز و عشوه مخصوص اداء ميشود گوش ميدهد اما دل نميدهد و نميتواند دل بدهد زيرا دل خود را در جاى ديگر گرو گذاشته در همين لحظه كه گوشش بگفته خانمها است مرغ دلش در محيط لا مكان و صوامع ملكوت و عالم صفا و نور در پرواز است و از قلب پاك و روح ملكوتى خود آهنگ دل‌نوازى را ميشنود و از كنگره عرش صفيرى بگوش دلش ميرسد آن آهنگ و صفير تمام دلش را تصرف كرده.

بانوان دل باخته و دنيادار سرگرم دل برى و عشوه‌گرى و سخنان فريبنده و عاشقانه‌اند اما متوجه نيستند كه در داخل وجود فرزند يعقوب دستگاه گيرنده‌ئى هست كه آهنگهائى را از آن سوى اينكه عالم و از پشت پرده طبيعت ميگيرد و اساسا دل يوسف اينجا نيست كه سخنان آنان در آن نفوذ كند.

هرگز حديث حاضر و غائب شنيده‌ئى من در ميان جمع و دلم جاى ديگر است

بانوان مصر عاشق و دل باخته يوسف هستند امّا نميدانند و نتوانند بدانند كه اينكه جوان كنعانى هم عاشق است و عشق او از عشق آنان بسى سوزنده‌تر و جاذبه معشوق وى بسيار قوى‌تر است و در همين حال كه آنان سخنان فريبنده

صفحه : ۳۶۸

ميگويند او در حال جذبه است و جان و عقلش بسوى ديگرى مجذوب گشته و آهنگ غيبى و ملكوتى قلب و روانش را سخت مشغول كرده است.

يوسفا حقيقت انسانيّت و گوهر ذات بشريت شايسته آنست كه هميشه از نور حقيقت و حقيقت نور مشعشع و برافروخته باشد و پليديهاى عالم پست مادّه هيچگاه او را آلوده نگرداند عزيزا دل آگاه و جان پاك تو كه از نور نبوّت و الهامات غيبى پرتو گرفته و ميگيرد و در اعماق چاه از آن برخوردار بوده است بسى عزيزتر و ارجمندتر از آنست كه بسخنان پوچ و آلوده كننده اينكه بانوان غافل و سرمست توجه كند استقلال روح و صفاى دل و عزت نفس و نور ايمان گرانبهاترين سرمايه‌ئى است كه جهان بشريت ميتواند داشته باشد و اكنون تو از اينكه سرمايه پر ارزش بقدر كافى بهره‌مند ميباشى اينكه دنياى كثيف و آلوده و اينكه آب و رنگ زود گذر و بى‌ارزش و اينكه جهان گذران را بگذار براى اهلش براى آنانكه از آگاهى دل و صفاى باطن و لذت ايمان بى‌خبرند. [پايان] از حقايق سلمى نقل ميكنند كه گفته حق سبحانه باين آيه مدعيان محبت خود را سرزنش ميكند كه مخلوقى در رويت مخلوقى باين مرتبه ميرسد كه احساس الم قطع يد نميكند شما در شهود پرتو جمال خالق بايد از هيچ بلاء و عناء متألم نشويد. [بيت]

گر با تو دمى دست در آغوش توان كرد بيداد تو سهل است فراموش توان كرد
[پايان] در تفسير كاشفى از صاحب وسيط كه او بسند خود از جابر انصارى چنين نقل ميكند كه حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرمود جبرئيل فرود آمد و گفت خدا تو را سلام ميرساند و ميگويد حبيب من حسن روى يوسف را از نور كرسى آفريدم و حسن تو را از نور عرش گرفتم (و ما خلقت خلقا احسن منك) يوسف را جمال بود و آنحضرت را كمال، در شهود جمال يوسفى فقط دستها بريده شد و در شهود كمال محمدى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم زنّارها قطع گرديد. [بيت]

صفحه : ۳۶۹

از حسن روى يوسف دست بريده سهل است در پاى دلبر ما سرها بريده باشد
از عايشه نقل ميكنند كه در وصف حضرت رسالت پناه [ص] گفته [شعر]

زنان مصر بهنگام جلوه يوسف ز روى بيخودى از دست خويش ببريدند

مقرّر است كه دل پاره پاره ميكردند اگر جمال تو اى نور ديده ميديدند
فَاستَجابَ لَهُ رَبُّهُ فَصَرَفَ عَنهُ كَيدَهُنَّ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ العَلِيمُ وقتى يوسف از روى حقيقت و خلوص نيّت با قلب پاك و بى‌آلايش با خداى خود مناجات نمود و درخواست كرد كه شرّ زنها را از او بگرداند و اظهار نمود كه من شكنجه زندان را بيشتر دوست ميدارم از آنچه مرا بآن دعوت مينمايند و اگر تو كيد آنان را از من نگردانى همانا بمقتضاى طبيعت بشرى با اينكه وسائل مادّى ممكن است ميل كنم بسوى آنها آنوقت بوده باشم از جهّال و تباه روزگاران اينكه است كه خداى تعالى در اينكه آيه خبر ميدهد كه پروردگارش مدعو او را اجابت نمود و كيد زنها را از او گردانيد زيرا كه او شنوا است و صدائى و ندائى از او مخفى نيست و عالم و دانا است بر آنچه صلاح امور است.
ثُمَّ بَدا لَهُم مِن بَعدِ ما رَأَوُا الآياتِ لَيَسجُنُنَّهُ حَتّى حِينٍ فاعل در (بدا لهم) مضمر است و مفسر آن (ليسجننه) يعنى پس از آنكه بر آنها كه شايد مقصود عزيز مصر و بزرگان مملكت باشد برائت يوسف و خدعه زليخا بدلالت دريده شدن پيراهن يوسف از عقب و اظهار خود زليخا در حضور خواتين مصرى ثابت گرديد و شيوع پيدا نمود رأى آنها بر اينكه قرار گرفت كه يك مدت كوتاهى يوسف عزيز را زندانى كنند و اينكه رأى ظاهرا اول از ناحيه زليخا صادر شده كه بلكه يوسف زجر زندان بكشد و بر اينكه عمل قبيح حاضر گردد، و شايد عزيز مصر با اينكه بدرستى براى او برائت يوسف معلوم شده بود خواست براى حفظ آبرو كه مردم يوسف را خائن بدانند و نيز اينكه حرف از دهن مردم بيفتد كه زن عزيز عاشق غلام خود شده رأى آنها بر اينكه قرار گرفت كه چند صباحى يوسف را زندانى كنند اينكه بود كه عزيز مصر امر كرد يوسف را بزندان ببرند

صفحه : ۳۷۰

[سوره يوسف (۱۲): آيات ۳۶ تا ۴۲]

اشاره

وَ دَخَلَ مَعَهُ السِّجنَ فَتَیانِ قالَ أَحَدُهُما إِنِّی أَرانِی أَعصِرُ خَمراً وَ قالَ الآخَرُ إِنِّی أَرانِی أَحمِلُ فَوقَ رَأسِی خُبزاً تَأکُلُ الطَّیرُ مِنهُ نَبِّئنا بِتَأوِیلِهِ إِنّا نَراکَ مِنَ المُحسِنِینَ (۳۶) قالَ لا یَأتِیکُما طَعامٌ تُرزَقانِهِ إِلّا نَبَّأتُکُما بِتَأوِیلِهِ قَبلَ أَن یَأتِیَکُما ذلِکُما مِمّا عَلَّمَنِی رَبِّی إِنِّی تَرَکتُ مِلَّةَ قَومٍ لا یُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ هُم بِالآخِرَةِ هُم کافِرُونَ (۳۷) وَ اتَّبَعتُ مِلَّةَ آبائِی إِبراهِیمَ وَ إِسحاقَ وَ یَعقُوبَ ما کانَ لَنا أَن نُشرِکَ بِاللّهِ مِن شَیءٍ ذلِکَ مِن فَضلِ اللّهِ عَلَینا وَ عَلَی النّاسِ وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یَشکُرُونَ (۳۸) یا صاحِبَیِ السِّجنِ أَ أَربابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَیرٌ أَمِ اللّهُ الواحِدُ القَهّارُ (۳۹) ما تَعبُدُونَ مِن دُونِهِ إِلّا أَسماءً سَمَّیتُمُوها أَنتُم وَ آباؤُکُم ما أَنزَلَ اللّهُ بِها مِن سُلطانٍ إِنِ الحُکمُ إِلّا لِلّهِ أَمَرَ أَلّا تَعبُدُوا إِلّا إِیّاهُ ذلِکَ الدِّینُ القَیِّمُ وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یَعلَمُونَ (۴۰)

یا صاحِبَیِ السِّجنِ أَمّا أَحَدُکُما فَیَسقِی رَبَّهُ خَمراً وَ أَمَّا الآخَرُ فَیُصلَبُ فَتَأکُلُ الطَّیرُ مِن رَأسِهِ قُضِیَ الأَمرُ الَّذِی فِیهِ تَستَفتِیانِ (۴۱) وَ قالَ لِلَّذِی ظَنَّ أَنَّهُ ناجٍ مِنهُمَا اذکُرنِی عِندَ رَبِّکَ فَأَنساهُ الشَّیطانُ ذِکرَ رَبِّهِ فَلَبِثَ فِی السِّجنِ بِضعَ سِنِینَ (۴۲)

صفحه : ۳۷۱

[ترجمه]

و با یوسف دو غلام پادشاه داخل زندان گردیدند یکی از آنها گفت من در خواب دیدم خمر میفشردم و آن دیگری گفت من در خواب دیدم طبق نانی روی سرم بود و مرغان هوا آنرا بمنقار میربودند ما را بتعبیر آن آگاه گردان همانا ما تو را از نیکوکاران می‌بینیم [۳۶]

یوسف گفت شما را خبردار میکنم بتأویل رؤیایتان پیش از اینکه طعام شما را بیاورند و پیش از اینکه تعبیر آن بر شما بیاید (و بآن آگاه گردید) و اینکه از آن چیزهائی است که پروردگار من بمن آموخته همانا من ترک کردم دین قومی را که بخدا ایمان ندارند و بآخرت نیز کافرند [۳۷]

و تابع گردیدم ملت آباء خودم را ابراهیم و اسحق و یعقوب و نشاید ما را اینکه برای خدا چیزی را شریک قرار بدهیم و اینکه توحید از فضل خدا است بر ما و بر مردم و لکن بیشتر افراد بشر شکر گذار نیستند [۳۸]

ای دو رفیق زندانی من آیا خدایان متفرق بهتر است یا خدای واحد قهّار [۳۹]

پرستش نمیکنید شماها مگر اسمهائی را که شما و پدرهایتان نام‌گذاری کرده‌اید آن بتها را و فرو نفرستاده خدا بپرستش آنها هیچ حجتی و حکم بعبادت نیست مگر برای خدا، امر فرموده که عبادت نکنید مگر او را اینکه است دین و آئین محکم راست و لکن بیشتر مردم نمیدانند [۴۰]

ای دو رفیق زندانی من یکی از شما که ساقی شراب شاه بوده برمیگردد بمنصب خود و آن دیگر او را بدار میزنند و مرغان هوا مغز سر او را میبرند و در قضاء الهی گذشته آنچه را که از آن سؤال نمودید [۴۱]

یوسف بآن یکنفری که گمان میکرد نجات می‌یابد گفت وقتی نزد پادشاه رسیدی مرا بیاد آور وقتی بیرون رفت شیطان یاد یوسف را از نظر او برد و بسلطان تذکر نداد و یوسف چند سال در زندان ماند [۴۲]

.

صفحه : ۳۷۲

(توضیح آیات)

وَ دَخَلَ مَعَهُ السِّجنَ فَتَیانِ قالَ أَحَدُهُما إِنِّی أَرانِی أَعصِرُ خَمراً وَ قالَ الآخَرُ إِنِّی أَرانِی أَحمِلُ فَوقَ رَأسِی خُبزاً تَأکُلُ الطَّیرُ مِنهُ نَبِّئنا بِتَأوِیلِهِ إِنّا نَراکَ مِنَ المُحسِنِینَ بعضـی از مفسـرین گفته‌اند پس از آنکه بانوان مصـری سـخن زلیخا را شنیدند که با یوسف مراوده نموده و یوسف امتناع کرده و مراد او را برنیاورده و او را ملامت کردنـد و دیدند آنچه یوسف را نصـیحت کردند که رام شود فائده نبخشـید بزلیخا گفتند صـلاح در اینکه است که چند روزی او را بزندان افکنی تا سـختی زندان را ببیند و حاضـر شود اینکه بود که زلیخا نزد عزیز آمـد و گفت اینکه غلام کنعانی مرا رسوا نموده و مردم نسـبتهای بـد بما میدهند خوب است چند روزی او را بزندان افکنی که مردم بدانند او خطا کار است و عزیز نزد شاه رفت و درخواست نمود که یوسف را بزندان افکند.

و دو نفر از غلامـان شاه یکی ساقی او بنام یونا یا منو و دیگری طبّاخ بنام حجله یا مجلب بود اینکه دو نفر باتهام اینکه خواسـتند زهر خورد سلطان بدهند زندانشان کردند.

مفسـرین گفته‌انـد چون یوسف در زنـدان بـا زنـدانیان محبّت مینمود از حـال آنـان پرسـش میکرد و بعیـادت بیمـاران آنهـا میرفت و میگفت دل تنگ نباشـید صبر کنیـد خـدا شـما را بزودی فرج میدهـد آنها از زیبائی و خلق نیکوی او خوشـحال بودنـد باو گفتند ای جوان تو کیستی که اینکه قدر نیکی گفت من یوسف إبن یعقوب صفی اللّه بن اسحق ذبیح اللّه بن ابراهیم خلیل اللّه، زندانبان گفت ای پیمبر زاده (و اللّه) اگر میتوانسـتم تو را رها مینمودم اکنون در خـدمت آنچه بتوانم میکنم و زنـدانیان همه روز نزد او میآمدند و با او اظهار محبّت میکردند و او آنها را موعظه و اندرز مینمود.

صفحه : ۳۷۳

یوسف بآنها گفت ای یاران در محبّت بمن افراط نکنیـد هر کس بمن محبت ورزید از او محنت دیدم، عمه‌ام مرا دوست میداشت و میخواست مرا نزد خود نگاه دارد کمربندی که از ابراهیم ع بوی میراث رسیده بود بکمر من بست در حالیکه خواب بودم و مرا برای اینکه یـک سـال نزد او بمـانم مرا متهم بـدزدی گردانیـد زیرا که در عرف اینهـا پاداش دزدی چنین بود، و پـدرم مرا دوست داشـت بمحنت برادران افتادم و مرا بچاه انداختند، و زلیخا مرا دوست داشت بزندانم انداخت.

خلاـصه آن طوری که مفسـرین گفته‌انـد زنـدانیان بـا او رفاقت نموده و هر روز میآمدنـد و خوابهای خود را برای وی نقل مینمودند شبی آن دو نفر ساقی و طباخ هر یک خوابی دیدنـد آمدنـد نزد یوسف یا راستی خواب دیـده بودنـد یا دروغ میگفتند، بقولی ساقی راست گفته بود و طباخ دروغ گفت.

آیه خبر میدهد که یکی از آنها گفت من یدم خمر میفشـردم و دیگری گفت من دیدم بالای سرم طبق نان است و مرغان می‌ربودند ای یوسف مـا را بتعبیر آن خبردار نما زیرا که ما تو را از نیکوکاران می‌بینیم یوسف [ع] گفت قالَ لا یَأتِیکُما طَعامٌ تُرزَقانِهِ إِلّا نَبَّأتُکُما بِتَأوِیلِهِ قَبلَ أَن یَأتِیَکُما ذلِکُما مِمّا عَلَّمَنِی رَبِّی بقولی مرجع ضـمیر (تأویله) ممکن است طعام باشـد و مقصود چنین بوده که مقام او را بشناسـند و نصایـح او را بپذیرنـد، و شایـد مرجع ضـمیر چنانچه از آیه متبادر میشود تعبیر خواب آنها باشد که بزودی خواب شـما را تعبیر میکنم.

یوسف چون نخواست اول تعبیر خواب آنهـا را قبل از آنکه بوظیفه خود که تبلیغ بیگانه پرستیـدن و توحیـد است برای آنها بیان کند اینکه بود که اول بآنهـا وعـده میدهـد که من پیش از آنکه موقع غـذای شـما برسـد تعبیر خوابتـان را بشـما خبر میـدهم و اینکه تعبیر خواب از آن چیزهائی است که پروردگار من بمن تعلیم گردانیده و مرا عالم بتعبیر رؤیا کرده و شما را خبردار میکنم.

صفحه : ۳۷۴

إِنِّي تَرَكتـُ مِلَّةَ قَومٍ لا يُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ هُم بِالآخِرَةِ هُم كـافِرُونَ اشاره به اينكه كه چون من مشـرك نبودم كه بغير خـداى واحـد احد كسـى را يا چيزى را با خـدا شـريك گردانم بلكه موحـد بودم و نيز بمعاد و سـراى آخرت ايمان داشـتم چون چنين بودم يعنى ايمان بخدا و روز جزاء داشتم خداوند تفضلا بمن علم تعبير خواب عنايت فرموده و مرا بر اسرارى مطلع گردانيده.

وَ اتَّبَعتـُ مِلَّةَ آبائِي إِبراهِيمَ وَ إِسحاقَ وَ يَعقُوبَ ما كانَ لَنا أَن نُشرِكَ بِاللّهِ مِن شَيءٍ ذلِكَ مِن فَضلِ اللّهِ عَلَينا و چون اينكه نحو از علوم لدنى خارج از علوم عادى است كه بكسب و تدريس و آزمودن بدست آيد يوسف ميخواهد زندانيان را بمنشأ علم خود آگاه نمايد و نيز معجزه خود را اظهـار كنـد كه چون من عبـادت بت نكردم و تـابع ملت آباء كرام خود ابراهيم و اسـحق و يعقوب كه اينها يكتا پرست و موحّـد بودنـد گرديـدم خداونـد بمن تفضـل نموده و مرا بچيزهائى آگاه گردانيـده كه ديگران چون عبادت بت نمودنـد از علوم بى‌نصيب گرديدند و اينكه ما را موفق گردانيده كه براى خدا شريك قرار نداديم اينكه نيز بتفضل و فضل او بود كه ما را حفظ نموده وَ عَلَى النّاسِ وَ لكِنَّ أَكثَرَ النّاسِ لا يَشكُرُونَ ممكن است در توجيه آيه گفته شود اينكه فرموده (ما كانَ لَنا أَن نُشرِكَ بِاللّهِ مِن شَيءٍ ذلِكَ مِن فَضلِ اللّهِ عَلَينا وَ عَلَى النّاسِ) نه اينكه مقصود چنين باشد كه ما را مجبور گردانيده بر اينكه بر خدا شريك قرار ندهيم بلكه مقصود اينكه است كه مـا را موفق گردانيـده بر يكتـا پرستى و توحيـد خـداى تعالى و اينكه اظهار نعمت و لطف الهى است كه خواسته زندانيان را حاضر كند كه گوش بنصايح او بدهند و بپذيرند.

و نيز قوله تعـالى (وَ عَلَى النّاسِ) شايـد مقصود اينكه باشـد كه فضـل خـداى تعـالى بر تمـام افراد بشـر اينكه است كه همه را بفطرت توحيد كه فرموده (فِطرَتَ اللّهِ الَّتِي فَطَرَ النّاسَ عَلَيها) آفريده و اينكه فضل و رحمتى است بر تمام مردم و بعضى

صفحه : ۳۷۵

آن فطرت خدا داده‌ئى خود را بمتابعت آباء و اجداد خود پوشيده‌ايد.

در مفردات گفته (فِطرَتَ اللّهِ الَّتِي فَطَرَ النّاسَ عَلَيها) فاشارة منه تعالى الى ما فطر اى ابدع و ركز فى النّاس من معرفته تعالى و فطرة اللّه هى مـا ركز فيه من قوته على معرفـة الايمـان و هو المشار اليه بقوله (وَ لَئِن سَأَلتَهُم مَن خَلَقَهُم لَيَقُولُنَّ اللّهُ). [پايان] يا صاحِبَيِ السِّجنِ أَ أَربابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيرٌ أَمِ اللّهُ الواحِدُ القَهّارُ يوسف [ع] پيش از اينكه تعبير رؤيـاء آن دو نفر زنـدانيان را بنمايـد شـروع بتبليغ نموده و گفت اى دو رفيق زندانى من آيا خدايان متفرق كه شماها پرستش ميكنيد بهتر است يا خداى واحد قهار.

گفته‌اند مقصود از (ارباب متفرقون) تمامى بتها و معبودانى بودند كه مشـركين آنها را مربّى عالم و مدبر كون ميدانسـتند از خورشيد و آتش و ملائكه و كواكب و غير اينها از صـنمهائى كه مشركين آنها را ميساختند و قبله‌گاه خود قرار ميدادند و براى هر بتى از اينها فضـيلت مخصوصـى قائل بودند و او را منشأ اثر ميدانسـتند اينكه است كه فرموده آيا اينهائيكه اشياء متفرق پراكنده‌اند كه هر يك را باعتبارى اله و مدبر كون ميدانيد بهترند يا خداى واحد قهار.

اينجا ظاهرا حضـرت يوسف [ع] خواسته ارشاد بعقل نمايد كه شـما رجوع بعقل خودتان بنمائيد كه بحكم عقل اشـياء متفرق كه هر يك در وجود و بقاء محتاج باشـياء ديگرى است و بخودى خود نه وجودى براى آنها متصور است و نه بقائى توانند داشت آيا چنين اربابى كه بگمان شما قابل پرستشند بهترند يا خداى واحد كه بهيچ وجه تعدد نه در ذات او و نه در صفات حقيقه او و نه در الوهيت او تصور ندارد و نيز مسـتغنى از غير است و قهار است كه قاهر و غالب بر تمام ممكنات است (وَ هُوَ القاهِرُ فَوقَ عِبادِهِ) تمام ممكنات در مقابل قهاريت او ناچيزند (كُلُّ شَيءٍ هالِكٌ إِلّا وَجهَهُ) آيا چنين خدائى را بايستى پرسـتش نمود يا موجوداتيكه سرتاسـر پا محتاج بغيرند و ابدا قابل پرستش نميباشند و مقهور

صفحه : ۳۷۶

قهر پديد آورنده خودشانند.

چنانچه بعضـی از مفسـرين گفته‌انـد چون مشـركين معتقـد بودنـد كه خدای تعالی اجل و بلندتر از آن است كه عقل ما و فهم ما باو احـاطه نمايـد اينكه است كه برای مـا ممكن نيست بـاو توجه نمـائيم و بعبوديت باو تقرب جوئيم و در حضور او خاضع گرديم اينكه است كه ببعض مخلوقـات شـريفه كه در نظر آنهـا در نظـام عـالم مؤثر ميباشـند توجه ميكنيم و آنهـا را عبـادت ميكنيم و شـفيع خود ميگردانيم كه بواسـطه آنها باو تقرب جوئيم. [پايان] آری مسـلما هيـچ عاقلی بتها و صـنمها را و نيز آنچه مخلوق است آفريننده عالم قرار نميدهـد بلكه گمان ميكننـد راهی برای شـناسائی خالق و موجد عالم ندارند كه توجه باو نمود و روی دل باو آرند و باو عرض حاجت نمايند و ندانسـته‌اند چنانچه فرموده (هُوَ مَعَكُم أَينَ ما كُنتُم) و قوله تعالی در سوره بقره آيه ۱۰۹ (فَأَينَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجهُ اللّهِ) و امثال اينكه آيات دلالت دارد كه هر كسـی بفطرت خدا داد خود راه مخصوص بشـناسائی مبدء خود دارد اگر توجه باو نمايد عرض حاجت او را ميشنود و بحكم (ادعُونِی أَستَجِب لَكُم) اگر اقتضاء كند حاجت او را روا مينمايد.

ما تَعبُدُونَ مِن دُونِهِ إِلّا أَسماءً سَمَّيتُمُوها أَنتُم وَ آباؤُكُم ما أَنزَلَ اللّهُ بِها مِن سُلطانٍ إِنِ الحُكمُ إِلّا لِلّهِ برای رفع توهّم مشركين كه بتهائی كه ميپرستيدنـد برای اينها مقام و منزلتی نزد خـدا تصور مينمودنـد و گمان ميكردنـد كه هر يک از خدايانشان مربّی قسـمتی از عالم ميباشـند حضـرت يوسف ميخواهـد بآنها بفهماند كه شـما مشـركين در اشـتباهيد زيرا كه عبادت نميكنيد مگر اسم بی‌مسـمائی را كه خداوند باينها هيچ سـلطنتی نداده و كسـی را در مملكت با خود شـريك نگردانيده و اينكه گوئيد اله آسمان يا اله زمين يا اله درياها يـا اله آب و بـاد و غير اينها تماما يك لفظی بی‌معنی و بی‌حقيقت است خـدا با اينها حجت و دليلی قرار نـداده كه بتوانيـد برای اينان سلطنتی قائل گرديد (إِنِ الحُكمُ إِلّا لِلّهِ) نيست حكمی و نه

صفحه : ۳۷۷

سلطنتی و نه غالبيت و قاهريتی مگر اينكه مخصوص بخدا است.

أَمَرَ أَلّا تَعبُدُوا إِلّا إِيّاهُ ذلِكَ الدِّينُ القَيِّمُ آيه متفرع بر مطالب جلو است كه چون برای غير خـدا از بتها و آنچه را كه باسم بر آن اله نهاده‌ايـد دليلی نداريـد و برای اينهـا سـلطنتی نيست اينكه است كه مبـدء عالم امر نموده و حكم كرده كه عبادت و پرسـتش منمائيد مگر او را و همين است دين پاينـده و اسـتوار كه در عبادت و پرسـتش كسـی را با او شـريك نگردانيد وَ لكِنَّ أَكثَرَ النّاسِ لا يَعلَمُونَ شايـد اشـاره باين باشـد كه چون اكثر مردم فهمشان از محسوسات بالاتر نميرود و مايل بمحسوساتنـد اينكه است كه آن فطرت خـدا دادشان را كه بر توحيـد اسـتوار گرديـده و بفطرت مايل بحقنـد و گمان ميكننـد راهی باو ندارند يا او را مانند جسـمی شايد تصور ميكنند اينكه است كه بتی برای خود درست كرده و در حاجتهايشان باو روی ميآورند كه نزد خدا شفيع آنها گردند.

در اصول كافی بسـند متصل از هشام بن حكم روايت ميكنـد كه او از ابا عبـد اللّه ع از اسـماء اللّه و اشـتقاق آن سؤال ميكند كه اللّه مشـتق از چيست حضرت فرموده ای هشام (اللّه) مشتق از اله و الاله يقتضی مألوها و اسم غير مسمی است كسيكه اسم را عبادت كند غير از مسـمی (فقـد كفر) او كافر است و چيزی را عبادت ننموده و كسـيكه اسم و معنی را عبادت كنـد او نيز كافر است زيرا كه دو چيز را عبـادت نموده و كسـيكه معنی را عبادت كنـد دون اسم اينكه توحيـد است، آيا ای هشام فهميـدی، هشام گويـد (زدنی) امام فرموده برای خدا نود و نه اسم است و كلّ آنها غير از اويند و اگر اسم مسـمّی باشد هر يك از اينها الهند لكن (اللّه) را معنائی اسـت كه اينكه اسـماء بر او دلالـت دارنـد و تمـام اينهـا غير او ميباشـند ای هشـام (الخبز) اسم است برای مـأكول، و (مـاء) اسم است برای مشـروب، و (ثوب) اسم است برای ملبوس، و نار اسم است برای محرق الی آخر [پايان] در معنی اينكه حـديث دو وجه تفسـير شده: علامه مجلسی [ره] در مرآت العقول

صفحه : ۳۷۸

گفته مراد امام ع اینکه است کسیکه عبادت کند لفظ را غیر از معنی او کافر است و صاحب وافی گفته مقصود اینکه است که عبادت نکنید لفظ یا مفهوم لفظ را بلکه عبادت کنید مسمی را یعنی آنچیزی را که مقصود از لفظ است او را عبادت کنید.

و در حدیث رابع از احادیث اربعین هاشمیه راجع بمعنی اینکه حدیث و مقصود از آن تا اندازه‌ئی بحث نموده‌ایم.

و خلاصه آن اینکه است در اسماء اللّه که مشتقاتند سه چیز ملحوظ است یکی الفاظ مثل لفظ (اللّه) و دیگر معنی ذهنی و مفهوم آن که تصور میشود یعنی معبود بحق، و دیگر آن مسمی و مصداق حقیقی آن که لفظ و مفهوم ذهنی آن معنائی است که دال بر آن و مرآت آن است.

شاید مقصود حدیث اینکه باشد کسیکه فقط لفظ (اللّه) یا باقی اسماء اللّه را یا مفاهیم ذهنی آنها را بدون فهم و شناسائی مسمّی و حقیقت عبادت کند او کافر است زیرا که مفهوم ذهنی خود را عبادت نموده نه حقیقت را و کسیکه لفظ و مفهوم آنرا مرآت خارج قرار دهد و بگفتن لفظ (اللّه) توجه بمعبود بحق نماید چنین کسی مؤمن است.

مثلا از جمله اسماء اللّه که مشتقاتند (الواحد) است کسیکه عبادت کند معنی (الواحد) را باعتبار صفت واحدیت یعنی فقط اینکه حیثیت را ملاحظه نماید اینکه کافر است و چیزی را عبادت نکرده زیرا که فقط مفهوم ذهنی خود را عبادت نموده و واحد باعتبار مفهوم ذهنی صفت زائد بر ذات است لکن باعتبار مصداق عین ذات او تعالی است و چنین است باقی اسماء اللّه زیرا که در ذات حق تعالی حیثیات زائد بر ذات نیست لکن کسیکه ملاحظه نکند ذات را باعتبار حیثیتی از حیثیات و مفهومی از مفاهیم بلکه عبادت کند مسمّی و مصداق خارجی حقیقی را باعتبار واقع گردیدن اسماء اللّه بر آن و اسماء را مرآت جلال و جمال الهی قرار دهد چنین کسی مؤمن حقیقی و موحد است.

صفحه : ۳۷۹

یا صاحِبَیِ السِّجنِ أَمّا أَحَدُکُما فَیَسقِی رَبَّهُ خَمراً وَ أَمَّا الآخَرُ فَیُصلَبُ فَتَأکُلُ الطَّیرُ مِن رَأسِهِ حضرت یوسف پس از تبلیغ زندانیان شروع مینماید بتأویل رؤیای آن دو نفر که یکی از شما مقصود آن کسی است که ساقی ملك بود و اینکه طوری که گویند گفته بود در خواب دیدم سه خوشه انگور میفشردم باو گفت تو تا سه روز دیگر بر سر کار خود میروی و بآن دیگر که طباخ بود گفت تا سه روز دیگر تو را از زندان بیرون میبرند و بدار میزنند و مرغان هوا مغز سر تو را میخورند.

از عبد اللّه بن مسعود نقل میکنند که گفته چون زندانیان اینکه را شنیدند پشیمان شدند و گفتند ما خواب ندیدیم خواستیم تو را امتحان کنیم اینکه بود که یوسف گفت:

قُضِیَ الأَمرُ الَّذِی فِیهِ تَستَفتِیانِ آنچه شما سؤال و جواب شنیدید حکم او و تقدیر آن در قضای الهی گذشته و تخلف‌پذیر نخواهد بود. پس از سه روز مستخدمین آمدند و آن دو نفر را از زندان بیرون بردند وَ قالَ لِلَّذِی ظَنَّ أَنَّهُ ناجٍ مِنهُمَا اذکُرنِی عِندَ رَبِّكَ فَأَنساهُ الشَّیطانُ ذِکرَ رَبِّهِ فَلَبِثَ فِی السِّجنِ بِضعَ سِنِینَ یوسف موقع بیرون بردن آن یك نفر ساقی که دانست نجات می‌یابد گفت نزد سلطان میروی مرا بیاد سلطان بیاور، شیطان کلام یوسف و سفارش او را از یاد ساقی برد و یوسف مدت هفت سال یا کمتر یا زیادتر (بضع سنین) بین سه سال و نه سال است، از کلی نقل شده دوازده سال یوسف در زندان ماند اگر چه آیه مشعر باین است که چون یوسف از مخلوق استعانت خواست و برای پیمبران روا نیست که بغیر خدا از کسی طلب یاری کنند عمل او چنین ایجاب نمود که شیطان یاد یوسف را از ذهن آن ساقی ببرد.

و در معالم التنزیل از حسن بصری نقل میکند که گفته روزی جبرئیل بزندان آمد یوسف او را شناخت و گفت یا اخ المرسلین چیست که می‌بینم تو را

صفحه : ۳۸۰

که در منزل گنهکاران آمده‌ئی جبرئیل گفت یا طاهر الطاهرین حضرت ربّ العالمین تو را سلام میرساند و میگوید شرم نداری که آدمی را سبب خلاصی خود میدانی و باو استشفاع میکنی بعزّت و جلالم که تو را چند سال در زندان میگذارم یوسف گفت آیا در اینکه حال از من راضی هست یا نه جبرئیل گفت آری از تو خوشنود است یوسف گفت اکنون که او راضی است از هیچ چیزی باك ندارم [کاشفی]

پس جزای آنکه دید او را معین ماند یوسف حبس در بضع سنین
[مثنوی] لکن نمیشود اینکه را علت و سبب مدت ماندن یوسف در زندان گرفت زیرا که ظاهرا آیه اخبار است بر اینکه یوسف مدتی در زندان ماند و نمیشود گفت ماندن یوسف در زندان پاداش سفارش او بساقی باشد زیرا که اینکه خلافی بلکه ترک اولی نیز نبود تا اینکه مستحق مجازات گردد حکمت چنین بوده و ظاهرا مقدمه رسیدن او بمقام سلطنت باشد، و اللّه العالم باسرار کلامه.

صفحه : ۳۸۱

[سوره یوسف (۱۲): آیات ۴۳ تا ۵۳]

اشاره

وَ قالَ المَلِکُ إِنِّی أَری سَبعَ بَقَراتٍ سِمانٍ یَأکُلُهُنَّ سَبعٌ عِجافٌ وَ سَبعَ سُنبُلاتٍ خُضرٍ وَ أُخَرَ یابِساتٍ یا أَیُّهَا المَلَأُ أَفتُونِی فِی رُءیایَ إِن کُنتُم لِلرُّءیا تَعبُرُونَ (۴۳) قالُوا أَضغاثُ أَحلامٍ وَ ما نَحنُ بِتَأوِیلِ الأَحلامِ بِعالِمِینَ (۴۴) وَ قالَ الَّذِی نَجا مِنهُما وَ ادَّکَرَ بَعدَ أُمَّةٍ أَنَا أُنَبِّئُکُم بِتَأوِیلِهِ فَأَرسِلُونِ (۴۵) یُوسُفُ أَیُّهَا الصِّدِّیقُ أَفتِنا فِی سَبعِ بَقَراتٍ سِمانٍ یَأکُلُهُنَّ سَبعٌ عِجافٌ وَ سَبعِ سُنبُلاتٍ خُضرٍ وَ أُخَرَ یابِساتٍ لَعَلِّی أَرجِعُ إِلَی النّاسِ لَعَلَّهُم یَعلَمُونَ (۴۶) قالَ تَزرَعُونَ سَبعَ سِنِینَ دَأَباً فَما حَصَدتُم فَذَرُوهُ فِی سُنبُلِهِ إِلاّ قَلِیلاً مِمّا تَأکُلُونَ (۴۷)
ثُمَّ یَأتِی مِن بَعدِ ذلِکَ سَبعٌ شِدادٌ یَأکُلنَ ما قَدَّمتُم لَهُنَّ إِلاّ قَلِیلاً مِمّا تُحصِنُونَ (۴۸) ثُمَّ یَأتِی مِن بَعدِ ذلِکَ عامٌ فِیهِ یُغاثُ النّاسُ وَ فِیهِ یَعصِرُونَ (۴۹) وَ قالَ المَلِکُ ائتُونِی بِهِ فَلَمّا جاءَهُ الرَّسُولُ قالَ ارجِع إِلی رَبِّکَ فَسئَلهُ ما بالُ النِّسوَةِ اللاّتِی قَطَّعنَ أَیدِیَهُنَّ إِنَّ رَبِّی بِکَیدِهِنَّ عَلِیمٌ (۵۰) قالَ ما خَطبُکُنَّ إِذ راوَدتُنَّ یُوسُفَ عَن نَفسِهِ قُلنَ حاشَ لِلّهِ ما عَلِمنا عَلَیهِ مِن سُوءٍ قالَتِ امرَأَةُ العَزِیزِ الآنَ حَصحَصَ الحَقُّ أَنَا راوَدتُهُ عَن نَفسِهِ وَ إِنَّهُ لَمِنَ الصّادِقِینَ (۵۱) ذلِکَ لِیَعلَمَ أَنِّی لَم أَخُنهُ بِالغَیبِ وَ أَنَّ اللّهَ لا یَهدِی کَیدَ الخائِنِینَ (۵۲)
وَ ما أُبَرِّئُ نَفسِی إِنَّ النَّفسَ لَأَمّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلاّ ما رَحِمَ رَبِّی إِنَّ رَبِّی غَفُورٌ رَحِیمٌ (۵۳)

صفحه : ۳۸۲

[ترجمه]

و پادشاه گفت من در خواب دیدم هفت گاو فربه که هفت گاو لاغر آن گاوهای فربه را خوردند و هفت خوشه سبز و هفت خوشه خشك (که خوشه‌های خشك خوشه‌های سبز را نابود میکردند) ای جماعت مرا از تعبیر خوابم آگاه نمائید اگر تعبیر خواب میدانید [۴۳]

آن جماعت گفتند اینکه از خوابهای بیهوده است و ما بتعبیر چنین خوابهائی دانا نیستیم [۴۴]

و از آن دو نفر زندانی آنکسیکه نجات یافته بود پس از مدتی (سفارش یوسف را) بیاد آورد و گفت من شما را خبردار میکنم بتعبیر اینکه خواب مرا بفرستید (نزد یوسف تا از او تعبیر بخواهم) [۴۵]

ای یوسف ای کسیکه راست گوئی برای ما بیان نما هفت گاو فربه که هفت گاو لاغر آنها را میخوردند و هفت خوشه سبز و هفت خوشه خشک شاید من برگردم بسوی مردم و آنها بتعبیر خواب دانا گردند [۴۶]

یوسف گفت هفت سال زراعت میکنید بعادت خود پس آنچه درو کردید در خوشه خود بگذارید (و محفوظ دارید) مگر کمی از آنرا که میخورید [۴۷]

پس از آن هفت سال سخت میآید که آنچه را در انبارها دارید میخورید مگر کمی از آنرا که نگاه میدارید برای بذر [۴۸]

پس میآید بعد از گذشتن سالهای سختی سالی که فریاد رسیده میشود مردمان و در آن سال میوه‌جات فراوان شود [۴۹]

و پادشاه گفت او را نزد من بیاورید وقتی رسول آمد نزد یوسف یوسف گفت برگرد بسوی ملک و بگو چه بود حال آن زنهائی که دستهای خود را بریدند همانا پروردگار من بکید و مکر آنان دانا است [۵۰]

پادشاه بزنان مصری گفت چه بود حال شما وقتی که کام از یوسف میجستید زنهای مصر گفتند (حاش للّه) ما از او هیچ عمل بدی ندیدیم (در آن هنگام) زن عزیز مصر گفت الاـن حقیقت آشکار گردید من با او از نفس او مراوده نمودم و هر آینه او از جمله راستگویان

صفحه : ۳۸۳

است [۵۱]

یوسف گفت خواستم عزیز مصر بداند که در غیاب او خیانت ننمودم و خداوند هدایت نمیکند کید کنندگان را [۵۲]

یوسف گفت نمیخواهم خود را تبرئه کنم زیرا که نفس امر کننده ببدی است مگر کسی را که پروردگار من رحم کرده باشد همانا پروردگار من آمرزنده و مهربان است [۵۳]

(توضیح آیات)

.

وَ قالَ المَلِکُ إِنِّی أری سَبعَ بَقَراتٍ سِمانٍ یَأکُلُهُنَّ سَبعٌ عِجافٌ وَ سَبعَ سُنبُلاتٍ خُضرٍ وَ أُخَرَ یابِساتٍ سمان جمع سمین و عجاف جمع عجفاء و بمعنی مهزول و لاغر، در مجمع البیان گفته (لا یجمع اقل علی فعال الّا هذا) و قیاس در جمعش العجف بضم عین و سکون جیم است کالحمراء و الخضراء و البیضاء علی حمر و خضر و بیض [پایان] بطوریکه مفسرین گفته‌اند وقتی که مدت محنت یوسف بپایان رسید و در حکمت الهی مقرّر شده بود از زندان نجات یابد ملک ریّان خوابی دید و گفت دیدم هفت گاو فربه که از جوی خشکی بیرون آمدند و هفت گاو لاغر آن گاو فربه را میخوردند و بخوردن آنها هیچ شکمهای آنها زیاد نمیشد و دیدم هفت خوشه سبزتر و تازه که دانه‌های آن منعقد شده بود و هفت خوشه دیگر خشک که موقع درو آنها رسیده و آن خوشه‌های خشک بر آن خوشه‌های سبز نارس پیچیده و آن خوشه‌های خشک خوشه‌های تر را در خود پوشانیدند.

و اینکه آیه اینکه قسمت دوم را ذکر نفرموده شاید بوضوح واگذارده بقرینه آن هفت گاو لاغر که گاوهای فربه را نابود مینمودند آن هفت خوشه خشک خوشه‌های سبز را در زیر خود میگرفتند.

یا أَیُّهَا المَلَأُ أَفتُونِی فِی رُءیایَ إِن کُنتُم لِلرُّءیا تَعبُرُونَ ملک ریّان پس از رؤیای خود بآن جماعت که شاید رؤساء و بزرگان مملکت

صفحه : ۳۸۴

خود بودند ميگويد اى جماعت دانشمندان من خوابى ديده‌ام رؤياى مرا تعبير نمائيد اگر شما بتعبير خواب عالم هستيد.

در مفردات گفته اصل عبر بمعنى تجاوز از حالى بحالى است و عبور اختصاص دارد بتجاوز و گذشتن از آب بشناورى يا كشتى يا غير آن، تا آنجا كه گفته (و التعبير) مختص بتعبير الرؤيا (و هو العابر من ظاهرها الى باطنها نحو: ان كنتم للرؤيا تعبرون).

[پايان] يعنى تعبير اينكه است كه رؤياء را از ظاهرش بباطنش عبور دهد.

قالُوا أَضغاثُ أَحلامٍ وَ ما نَحنُ بِتَأوِيلِ الأَحلامِ بِعالِمِينَ آن جماعت وقتى عاجز ماندند از تعبير گفتند اينها خوابهاى شوريده است و ما باين خوابها عالم نيستيم ملك ريّان متحير گرديد چون ظاهرا بفراست ميدانست كه اينكه از خوابهاى شوريده نبوده زيرا كه بطوريكه تجربه شده خوابهائى كه از اضغاث و احلام بشمار ميرود غالبا آن خوابهاى پراكنده و صور مختلفه درهم ريخته از تخيلات و غير مضبوط است و رؤياى صادقه بيشتر آنخوابهاى مضبوط واضح جلى است كه نزد بيننده آن چنان واضح است كه گويا ببيدارى ديده و در ذهن او مستقر است.

و اينكه از آيه چنين برميآيد كه پادشاه از آن جماعت قومش در تعبير خوابش استعانت ميجويد فهميده ميشود كه اينكه از خوابهاى پريشان نبوده است اينكه است كه در تعبير آن حديث ميكند.

وَ قالَ الَّذِي نَجا مِنهُما وَ ادَّكَرَ بَعدَ أُمَّةٍ أَنَا أُنَبِّئُكُم بِتَأوِيلِهِ فَأَرسِلُونِ (امّة) بمعنى جماعت است و در اينجا مقصود از جماعت مدتى از زمان است يعنى ساقى ملك كه آن يكى از آن دو نفر رفيق زندانيان يوسف بودند و آن كسى بود كه يوسف از او استعانت جست كه او را بياد ملك بياورد و شيطان از ياد او ببرد آن شخص وقتى سلطان را در تعبير خوابش متحير ديد يوسف بيادش آمد و گفت من شما را بتعبير خواب خبردار ميكنم مرا بزندان بفرستيد چون بزندان رفت گفت

صفحه : ۳۸۵

يُوسُفُ أَيُّهَا الصِّدِّيقُ أَفتِنا فِي سَبعِ بَقَراتٍ سِمانٍ يَأكُلُهُنَّ سَبعٌ عِجافٌ وَ سَبعِ سُنبُلاتٍ خُضرٍ وَ أُخَرَ يابِساتٍ لَعَلِّي أَرجِعُ إِلَى النّاسِ لَعَلَّهُم يَعلَمُونَ ساقى بزندان رفت و تعبير خواب شاه را سؤال نمود و گفت اى يوسف اى راستگو ما را خبردار نما از تعبير خواب سلطان كه هفت گاو لاغر هفت گاو فربه را خوردند و هفت خوشه خشك و هفت خوشه سبز الى آخر.

قالَ تَزرَعُونَ سَبعَ سِنِينَ دَأَباً فَما حَصَدتُم فَذَرُوهُ فِي سُنبُلِهِ إِلّا قَلِيلًا مِمّا تَأكُلُونَ، ثُمَّ يَأتِي مِن بَعدِ ذلِكَ سَبعٌ شِدادٌ يَأكُلنَ ما قَدَّمتُم لَهُنَّ إِلّا قَلِيلًا مِمّا تُحصِنُونَ يوسف گفت هفت گاو سمين فربه و نيز هفت خوشه سبز و تازه عبارت از هفت سال پر نعمت و بركت ميباشد و هفت سال نعمت فراوان ميگردد و هفت گاو لاغر و هفت خوشه خشك عبارت از هفت سال قحطى و خشك سالى است پس در آن سالهاى فراوانى و بركت طبق معمول زراعت كنيد و گندمها را چيده و همان طور با خوشه نگهدارى كنيد مگر آنقدريكه احتياج داريد از خوشه بيرون آوريد و مصرف نمائيد و ما بقى آنرا همان طور در سنبل بگذاريد تا فاسد نگردد (زيرا اگر حبوبات را پاك كنيد و بگذاريد فاسد ميگردد) و پس از گذشتن هفت سال فراوانى هفت سال شدت و قحطى ميرسد و آن حبوبات جمع شده را بقدر سدّ رمق بخوريد مگر مقدار كمى كه براى تخم و بذر نگاه داريد.

ثُمَّ يَأتِي مِن بَعدِ ذلِكَ عامٌ فِيهِ يُغاثُ النّاسُ وَ فِيهِ يَعصِرُونَ پس از آن سالى ميآيد كه خداى تعالى بفرياد مردم ميرسد و ميشود (يغاث) مشتق از غيث باشد نه از غوث يعنى بر آنها باران ميبارد و در آن سال بفشرند آنچه فشردنى است مثل انگور و زيتون و امثال اينها و اينكه كنايه از زيادتى نعمتها و فاكهه و حبوبات است كه پس از سختى فراوانى است، و بقولى مقصود از (يعصرون) دوشيدن شير است از پستان گاوها و گوسفندان (إِنَّ مَعَ العُسرِ يُسراً) فضل و احسان الهى چنين است كه پس از هر سختى راحتى است و پس

از

صفحه : ۳۸۶

هر مصيبت و بلائی آسايشی است وقتی يوسف تعبير خواب را بيان نمود ساقی سلطان بازگشت و تعبير را برای شاه گفت، گفته‌اند وقتی ساقی نزد سلطان رسيد جماعتی از وزراء و اركان دولت جمع بودند در آن مجلس عام ساقی گفته‌های يوسف را باز گفت سلطان تعبير را پسنديد و گفت اينكه شخص دانشمند حكيم عاقل را نزد من آريد.

وَ قالَ المَلِكُ ائتُونِي بِهِ فَلَمّا جاءَهُ الرَّسُولُ قالَ ارجِع إِلي رَبِّكَ فَسئَلهُ ما بالُ النِّسوَةِ اللّاتِي قَطَّعنَ أَيدِيَهُنَّ إِنَّ رَبِّي بِكَيدِهِنَّ عَلِيمٌ پادشاه گفت او را نزد من بياوريد وقتی رسول نزد يوسف آمد كه پادشاه تو را بحضور طلبيده يوسف امتناع نمود و خواست اول بی گناهی خود را ثابت كند بعد از زندان خارج گردد.

اينكه بود كه برسول گفت برگرد بسوی مولای خود و بگو چه بود حال آن زنهائی كه دستهای خود را بريدند و ادب نگاه داشت و نخواست اسم زليخا را بياورد كه مبادا بعزيز مصر توهين شود و خواست بشهادت زنهای ديگر كه شاهد قضيه بودند بی گناهی خود را ثابت كند و خدا را شاهد گرفت كه بكيد و مكر آنها گواهست.

قالَ ما خَطبُكُنَّ إِذ راوَدتُنَّ يُوسُفَ عَن نَفسِهِ قُلنَ حاشَ لِلّهِ ما عَلِمنا عَلَيهِ مِن سُوءٍ سلطان پس از اينكه خبر بفرمود تا زنان را كه در آن مجلس مهمان زليخا بودند جمع نمود زليخا را نيز آوردند ملك بزنها گفت وقتی كه يوسف را بطرف خودتان دعوت كرديد حال شما چگونه بود آيا از طرف يوسف بشما ميل و رغبتی بود و خيانتی از او ديده شد زنان بعفّت و عصمت حضرت يوسف [ع] اقرار نموده گفتند خداوند از هر عيب منزه است (حاش للّه) ما در يوسف هيچ خيانت و گناهی نديديم زليخا نيز حاضر بود و چون ديد زنها شهادت بر پاكی يوسف دادند زليخا زن عزيز مصر نيز اعتراف نمود.

صفحه : ۳۸۷

قالَتِ امرَأَةُ العَزِيزِ الآنَ حَصحَصَ الحَقُّ أَنَا راوَدتُهُ عَن نَفسِهِ وَ إِنَّهُ لَمِنَ الصّادِقِينَ زن عزيز گفت الآن حق در مركز خود قرار گرفت من با او مراوده نمودم و از او كام دل خواستم و همانا يوسف از هر عمل قبيحی مبراء است و او از راستگويان است.

ذلِكَ لِيَعلَمَ أَنِّي لَم أَخُنهُ بِالغَيبِ وَ أَنَّ اللّهَ لا يَهدِي كَيدَ الخائِنِينَ ملك ريان بيوسف خبر داد كه زنها بپاكی تو و گناه خودشان اعتراف نمودند يوسف گفت اينكه درخواست من برای اينكه بود كه عزيز مصر بداند كه من در غياب او باو خيانت ننمودم و حرمت تربيت او را نگاه داشتم همانا خداوند هدايت نميكند كيد و مكر خيانت كننده گان را.

وَ ما أُبَرِّئُ نَفسِي إِنَّ النَّفسَ لَأَمّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلّا ما رَحِمَ رَبِّي إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ ظاهرا در اينجا يوسف خواسته در مقام شكر گذاری اظهار كوچكی و حقارت نفس خود و كرم و بخشش پروردگار خود را بنمايد اينكه است كه اظهار ميكند كه من نميخواهم خود را ستايش نمايم بپاكی و بگويم من دارای چنين نفس پاكی بودم كه خود را از خيانت و عمل ناشايسته باز داشتم زيرا كه نفس آدمی وادار كننده ببدی است مگر كسی را كه خدا باو ترحم نمايد و او را از گناه باز دارد زيرا كه او آمرزنده خطيئات و مهربان است.

آری تمام خيرات و خوبيها از طرف حق تعالی است و نيز هر نعمت و احسانی از خوان كرم و از چشمه فيض بی‌پايان او تراوش نموده ممكن فی حدّ ذات خود (ليس) است و باو (ايس) است.

از اينجا تا اندازه‌ئی از آن مقام بلند حضرت يوسف و آن مرتبه قدس و درجه نبوت و اتكاء و توكل و بردباری او ظاهر ميگردد، ببين چه نفس قدسی ميخواهد كه پس از اينكه مدتی در زندان مبتلا بوده حال كه راه فرجی برای او پيش آمده و سلطان وقت او را برای تعبير خوابش خواسته آيا اگر يوسف دارای چنين نفس مطمئنه‌ئی نبود و از مردمان عادی بود آيا ممكن بود تعبير

صفحه : ۳۸۸

خواب را برای ساقی بگوید یا اینکه میگفت مرا از زندان بیرون ببرید تا خودم نزد سلطان تعبیر خواب بگویم زیرا چه مانعی داشت ساقی تعبیر خواب را برای ملک بگوید و باز یوسف در زندان بماند.

و نیز در مرتبه ثانی که در طلبش آمدند باز از بیرون رفتن از زندان اباء نمود و خواست بی‌گناهی و عفت خود را ثابت گرداند در صورتی که ممکن بود بلکه احتمال قوی داشت که زنهائی که در مجلس زلیخا دست خود را بریدند برای خوش آمدن زلیخا اقرار بپاک دامنی یوسف نکنند و خود زلیخا نیز عجیب مینماید که در مقابل پادشاه بی‌عفّتی خود و خیانت بشوهرش عزیز مصر را اظهار نماید و اگر اینان اعتراف بگناهشان نمیکردند یوسف در زندان میماند و ظاهرا یوسف باکی نداشت اگر چه مدت دیگر نیز در زندان بماند.

آری اینکه چنین حکایات و قصص پیمبران درس عبرت بما میآموزد برای اینکه بدانیم که سنّت الهی بر اینکه جاری شده که کسی بمرتبه و مقامی نمیرسد مگر پس از اینکه در بوته امتحان واقع گردد منتهی الامر آزمایش هر فردی بقدر استعداد و تحمل وی است البته آزمایش اشخاص بزرگ بقدر بزرگی و قوّت عزم و درجه استعداد آنها است اگر کسی قدری در حکایت پیمبران و اشخاص برجسته سیر کند درجه هر کسی را بقدر آزمایش و درجه صبر و متانت نفس آنها تا اندازه‌ئی میتواند تشخیص دهد قوله تعالی (تِلکَ الرُّسُلُ فَضَّلنا بَعضَهُم عَلی بَعضٍ) سوره بقره آیه ۲۵۴.

صفحه : ۳۸۹

[سوره یوسف (۱۲): آیات ۵۴ تا ۶۴]

اشاره

وَ قالَ المَلِکُ ائتُونِی بِهِ أَستَخلِصهُ لِنَفسِی فَلَمّا کَلَّمَهُ قالَ إِنَّکَ الیَومَ لَدَینا مَکِینٌ أَمِینٌ (۵۴) قالَ اجعَلنِی عَلی خَزائِنِ الأَرضِ إِنِّی حَفِیظٌ عَلِیمٌ (۵۵) وَ کَذلِکَ مَکَّنّا لِیُوسُفَ فِی الأَرضِ یَتَبَوَّأُ مِنها حَیثُ یَشاءُ نُصِیبُ بِرَحمَتِنا مَن نَشاءُ وَ لا نُضِیعُ أَجرَ المُحسِنِینَ (۵۶) وَ لَأَجرُ الآخِرَةِ خَیرٌ لِلَّذِینَ آمَنُوا وَ کانُوا یَتَّقُونَ (۵۷) وَ جاءَ إِخوَةُ یُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَیهِ فَعَرَفَهُم وَ هُم لَهُ مُنکِرُونَ (۵۸)

وَ لَمّا جَهَّزَهُم بِجَهازِهِم قالَ ائتُونِی بِأَخٍ لَکُم مِن أَبِیکُم أَ لا تَرَونَ أَنِّی أُوفِی الکَیلَ وَ أَنَا خَیرُ المُنزِلِینَ (۵۹) فَإِن لَم تَأتُونِی بِهِ فَلا کَیلَ لَکُم عِندِی وَ لا تَقرَبُونِ (۶۰) قالُوا سَنُراوِدُ عَنهُ أَباهُ وَ إِنّا لَفاعِلُونَ (۶۱) وَ قالَ لِفِتیانِهِ اجعَلُوا بِضاعَتَهُم فِی رِحالِهِم لَعَلَّهُم یَعرِفُونَها إِذَا انقَلَبُوا إِلی أَهلِهِم لَعَلَّهُم یَرجِعُونَ (۶۲) فَلَمّا رَجَعُوا إِلی أَبِیهِم قالُوا یا أَبانا مُنِعَ مِنَّا الکَیلُ فَأَرسِل مَعَنا أَخانا نَکتَل وَ إِنّا لَهُ لَحافِظُونَ (۶۳) قالَ هَل آمَنُکُم عَلَیهِ إِلاّ کَما أَمِنتُکُم عَلی أَخِیهِ مِن قَبلُ فَاللّهُ خَیرٌ حافِظاً وَ هُوَ أَرحَمُ الرّاحِمِینَ (۶۴)

صفحه : ۳۹۰

[ترجمه]

و پادشاه گفت یوسف را بیاورید که او را از خاصان خود گردانم پس چون یوسف را آوردند با او تکلم کرد گفت ای یوسف امروز تو نزد ما با جاه و منزلت و امین خواهی بود [۵۴]

یوسف گفت خزینه‌های زمین را بدست من قرار بده همانا که من نگاهدارنده دارائی هستم و بطریق مصرف آن دانا میباشم [۵۵]
و همچنین که شاه را بر او مهربان کردیم ما یوسف را در زمین مصـر تمکن دادیم که در هر جا بخواهـد فرمان فرما باشـد همین طور میرسانیم برحمت خود کسیرا که بخواهیم و پاداش نیکوکاران را ضایع نمیگردانیم [۵۶]
و هر آینه اجر آخرت بهتر است برای آنهائیکه ایمان آوردند و بودند که پرهیز میکردند [۵۷]
و برادرهای یوسف آمدند بمصر و بر یوسف داخل گردیدند و یوسف آنها را شناخت و آنها یوسف را نشناختند [۵۸]
و چون غلّه آنهـا را داد (پس از سؤال از برادرش و جواب آنهـا) گفت آن برادر ابی خود را نزد من آریـد آیا نمی‌بینیـد که من کیل شما را تمام دادم و بهترین میزبان شما بودم [۵۹]
و اگر او را نیاورید دیگر برای شما نزد من غلّه‌ئی نیست و نزدیک من نیائید [۶۰]
گفتند بزودی پدرش را راضی میکنیم و او را میآوریم [۶۱]
یوسف بغلامانش گفت متاع آنها را دربار آنها بگذارید وقتی بسوی اهلشان رفتند متاع خود را بشناسند و شاید باز برگردند [۶۲]
و چون برادرها بسوی پدرشان برگشتند گفتند ای پدر ما از ما غله را منع کرد برادر ما را با ما بفرست تا اینکه پادشاه غله بما بدهد و همانا ما حافظ و نگهبان او میباشیم [۶۳]
یعقوب گفت آیا بر شما مطمئن گردم همانطوری که قبلا بر برادر او بشما مطمئن شدم و خدا بهترین حفظ کنندگان است و او رحم کننده‌ترین رحم کنندگان است [۶۴]

.

صفحه : ۳۹۱

(توضیح آیات)

لا ـ کهوَ قـالَ المَلِکُ ائتُونِی بِهِ أَستَخلِصهُ لِنَفسِی وقتی امانت و درسـتکاری یوسف برای سـلطان معلوم شـد گفت بروید و یوسف را بیاورید تا اینکه او را مخصوص بخود و مباشر امور سلطنتی گردانم.
گویند پادشاه امر کرد لباسـهای فاخر و اسـبهای مزیّن حاضر نمودند و امر کرد وزراء و امراء بزندان بروند و با جلال او را نزد بارگاه آورنـد وقتی که یوسف آمـد سـلام کرد و سـلطان را تحیت گفت ملـک او را احترام نمود و در کنـار خود نشانیـد وقتی با او سـخن گفت یوسـف بـا زبـان عربی جـواب داد گفت اینکه چه زبـانی است یوسف گفت اینکه زبـان عموی من اسـماعیل است پس از آن بزبان عبرانی با او تکلم نمود شاه پرسید اینکه چه زبانی است یوسف گفت اینکه زبان پدران من است از وهب نقل میکنند که گفته سلطان هفتاد زبان میدانست بهر زبانی که با یوسف سخن میگفت او بهمان زبان باو جواب میداد، گویند یوسف در آنوقت سی ساله بود ملـک در حـال یوسف نگریست و حـداثت و غریزه علم او را مشاهـده نمود و از روی تعجب بوزراء گفت اینکه همان است که خـواب مرا تعبیر نمـود و گفت ای یوسـف میخـواهم از زبـان خـودت خواب مرا تعبیر کنی یوسف گفت اول خواب تو را بتفصـیل بگویم که چه دیدی و چگونه دیدی سـلطان گفت بگو گفت ای ملک تو هفت گاو سفید روشن رو و فربه‌ئی دیدی که رود نیل را شکـافته و بیرون آمدنـد پستانها پر از شـیر و تو در آنهـا نظر میکردی ناگاه دیـدی آب نیل بزمین فرو رفت و از میان گل هفت گاو لاغر بیرون آمدنـد خاکی رنگ شـکمها بپشـتشان چسبیـده پسـتانهای آنها بی‌شـیر هر یک دندانها و پنجه‌هائی داشـتند مثل سـگان و خرطومهائی داشـتند مثل سـباع و آن گاوهای لاغر با آن گاوهای فربه ور آمیختند و آنها را دریدند و اسـتخوانهایشان را شکسـتند و مغز استخوانهای آنها را مکیدند و تو تعجب میکردی پس هفت خوشه سبز تازه از زمین برآمد

صفحه : ۳۹۲

و هفت دیگر سیاه و خشك بعد از آن بادی وزیدن گرفت و خوشه‌های سیاه را بر آن خوشه‌های سبز زد و آتش از آن بیرون آمد و آن خوشه‌های سبز را سوزانید خواب تو اینکه بود سلطان گفت (و اللّه) چنین بود و اینکه تو گفتی از خواب من عجیب‌تر است گویا اینکه دفعه واقعه را تو دیده‌ئی و همه را درست گفتی و من بعضی از آنرا فراموش کرده بودم اکنون بخاطرم آمد.

و تعبیر آنها را همانطوریکه گفته شد بیان نمود ملك گفت ای صدیق روزگار و ای درست کردار در اینکه کار رأی تو چه اقتضاء میکند تا بر آن عمل کنیم یوسف گفت صلاح اینکه است که بفرمائی هر گندم و جو که در مملکت تو هست جمع کنی و آنچه در خزینه داری خرج زراعت کنی و چند برابر آن عائد تو خواهد گردید و چون موقع درو میرسد بفرمائی درو کنند و با خوشه در انبار بگذارند تا از آفت محفوظ ماند و دانه آن برای آدمیان باشد و کاه آن برای حیوانات و در اینکه هفت سال فراوانی آنچه عاید شود یك پنجم آنرا برای قوت آن سال مصرف نمائی و باقی را برای سالهای قحطی ذخیره کنی و مردم از اطراف عالم میآیند و از تو طعام میخواهند و آنچه ذخیره کرده‌ئی آنچه خواهی بفروش و خزینه تو پر از زر و پول گردد. [منهج الصادقین]لا که فَلَمّا کَلَّمَهُ قالَ إِنَّكَ الیَومَ لَدَینا مَکِینٌ أَمِینٌ پس از آنکه ملك ریان علم و جلال و بزرگواری یوسف در نظرش بزرگ آمد و گفته بود یوسف را بیاورید که او را از خواص خود گردانم وقتی حضورا و بفراست و نیز از گفتار او جلالت قدر او را بهتر شناخت گفت ای یوسف تو امروز نزد ما صاحب جاه و منزلت میباشی آنچه رأی تو است راجع بصلاح دید مملکت بکن زیرا که تو امین هستی.

قالَ اجعَلنِی عَلی خَزائِنِ الأَرضِ إِنِّی حَفِیظٌ عَلِیمٌ وقتی یوسف دید سلطان باو تمکن داد و او را در امور سلطنتی امین گردانید گفت خزائن زمین یعنی خزینه‌های مصر را بمن بسپار زیرا که من حفیظم که

صفحه : ۳۹۳

ثروت مملکت را حفظ میکنم و هم علیمم که مصرف آنرا بطور صلاح دید مصرف مینمایم.

و معلوم است که مقصود یوسف از اینکه خواهش سلطنت و مقام دنیوی نبوده بلکه مقصودش چنین بوده که در اینکه چند ساله فراوانی حبوبات را در خزینه جمع‌آوری نماید که در سالهای قحطی مردم از بی‌قوتی تلف نشوند.

وَ کَذلِكَ مَکَّنّا!! لِیُوسُفَ فِی الأَرضِ یَتَبَوَّأُ مِنها حَیثُ یَشاءُ گویا آیه تذکر میدهد که همانا اینکه چنین ما یوسف را در زمین تمکن و قدرت و استیلاء دادیم پس از آنکه وی را در چند موقع در مورد آزمایش قرار دادیم و او را مبتلا گردانیدیم دفعه‌ئی بکید برادران که او را بچاه انداختند و بپول اندك بی‌مقدار وی را فروختند، و بار دیگر بمکر زلیخا او را بزندان مبتلا گردانیدیم و در تمام حالات صابر و راضی بود و کلامی یا عملی که خلاف رضای خدای تعالی باشد از او صادر نگردید.

خلاصه عکس العمل چنین است که برادران خواستند او را ذلیل و نابود گردانند و زلیخا برای اینکه یوسف اطاعت امر او را ننمود بزندانش انداخت خدای غالب قاهر چنان قوّت و قدرتی باو عنایت نمود که برادرها بلکه همه از اهل مصر و شهرهای اطراف در موقع قحطی طوق بندگی بگردن انداخته و در مقابل او اظهار ذلت و مسکنت نمودند.

نُصِیبُ بِرَحمَتِنا مَن نَشاءُ وَ لا نُضِیعُ أَجرَ المُحسِنِینَ آیه بنیکوکاران وعده میدهد و اول رحمت خود را معلّق بر مشیت میگرداند که هر کس را بخواهیم مشمول رحمت خود میگردانیم و آخر آیه (وَ لا نُضِیعُ أَجرَ المُحسِنِینَ) مشعر بر اینکه است که نیکوکارانند که مشمول رحمت میگردند وَ لَأَجرُ الآخِرَةِ خَیرٌ لِلَّذِینَ آمَنُوا وَ کانُوا یَتَّقُونَ جمله حالیه (وَ کانُوا یَتَّقُونَ) اشاره باین است که کسانیکه ایمان آورده‌اند در حالیکه متقی و پرهیزکارند اجر آخرت و مقامات اخروی برای آنها نیکوتر

صفحه : ۳۹۴

است از منافع دنیا.

از اینکه آیه میتوان چنین استفاده نمود که اگر چه رحمت حق تعالی عام است و هر یک از نیکوکاران بقدر حصّه خود از آن نصیبی عایدشان میگردد لکن بین مشمولین رحمت ایزدی مراتبی است که هر نیکوکاری را بمناسبت نیکوکاری نصیبی از رحمت عاید وی خواهد گردید و مؤمنین اگر چه در آخرت مشمول رحمتند از جهت ایمانشان لکن اجر آخرت و رحمت خاص الهی نصیب مؤمنی است که با تقوی باشد، بعضی از مفسرین بقرینه جمله حالیه (وَ کانُوا یَتَّقُونَ) اجر آخرت را اختصاص داده‌اند بمؤمن با تقوی لکن ظاهرا اینکه درست نیست نمیشود گفت که مؤمن و لو عاصی باشد بالمره از اجر آخرت بی‌نصیب است در صورتی که اول آیه رحمت خود را معلّق بر مشیت نموده، آری البته اجر کامل و رحمت وافر نصیب کسی میگردد که ایمانش با تقوی توأم گردیده باشد.

مفسرین گفته‌اند پس از آنکه پادشاه زمام مملکت را بعهده یوسف ع واگذارد امر کرد تخت و تاج برای او مهیّا نمودند و انگشتر خود را بیوسف داد یوسف گفت با تخت و انگشتر پایه سلطنت تو را آباد مینمایم امّا تاج لباس ما نیست پادشاه گفت برای کرامت و فضیلت باید آنرا بر سر گذاری یوسف بر تخت سلطنتی نشست و امراء و وزراء و اعیان مملکت همه مطیع او گردیدند و عزیز مصر را معزول گردانید پس از مدتی شوهر زلیخا مرد پادشاه بیوسف امر کرد که زلیخا را بگیرد همینکه با او ملاقات کرد دید باکره است یوسف گفت ای زلیخا چه بود که مرا بآن عمل دعوت میکردی زلیخا گفت ای یوسف مرا معذور دار من زن جوانی بودم و شوهرم آثار مردی نداشت غریزه جوانی مرا بچنین عملی وادار نمود گویند یوسف از زلیخا دارای دو اولاد بنام (افرایم) و (مینا) گردید، یوسف درب خزینه را باز کرد و مشغول زراعت گردید تا وقتی که سالهای قحطی پیش آمد، برادران یوسف از پدرشان اذن گرفتند و برای تهیه غذا بمصر نزد یوسف رفتند.

صفحه : ۳۹۵

وَ جاءَ إِخوَةُ یُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَیهِ فَعَرَفَهُم وَ هُم لَهُ مُنکِرُونَ برادران یوسف بمصر آمدند و بحضور یوسف رسیدند یوسف آنها را شناخت و آنها یوسف را نشناختند.

مفسرین گفته‌اند برادران یوسف پس از رسیدن در گوشه و محلیکه مراجعین میایستادند توقف نمودند و چون مدتهائی بود که از یوسف جدا شده بودند و او را در لباس سلطنتی در منتهای جلال و شکوه دیدند او را نشناختند زیرا که یوسف بالمرّه از نظر آنان محو شده بود یوسف آنها را بحضور طلبید بزبان عبری با آنها صحبت کرد و گفت شما چه کسانید و کار و شغل شما چیست و برای چه در اینجا آمده‌اید من در باره شما بدگمان شده‌ام گفتند ما جماعتی از اهل شام میباشیم خودمان حشم داریم قحطی بما رسیده برای تحصیل طعام آمده‌ایم یوسف گفت بلکه جاسوس میباشید میخواهید از اوضاع داخلی مملکت مطلع گردید گفتند از اینکه تهمت بخدای تعالی پناه میبریم ما همه فرزندان یک پدر هستیم پدر ما پیر مرد و پیمبری است از پیمبران خدا اسمش یعقوب است یوسف گفت چند برادر هستید گفتند دوازده برادر بودیم یکی هلاک شده گفت اینجا چند نفر هستند گفتند ده نفر، یوسف گفت برادر یازدهمین شما کو گفتند نزد پدر ما است و بجای آن برادرش که فوت شده باعث تسلی پدرمان است یوسف گفت بر صدق سخن شما چه کسی شهادت میدهد گفتند ای پادشاه ما غریب هستیم کسی در اینجا ما را نمیشناسد گفت یکی از شما نزد من گرو بمانید بقیه بروید و آن برادر دیگر را نزد من آرید تا صدق گفتار شما معلوم گردد، پسران یعقوب بناچاری قبول نمودند و قرعه زدند بنام شمعون درآمد او را نزد یوسف گذاردند و رفتند وَ لَمّا جَهَّزَهُم بِجَهازِهِم قالَ ائتُونِی بِأَخٍ لَکُم مِن أَبِیکُم أ لا تَرَونَ أَنِّی أُوفِی الکَیلَ وَ أَنَا خَیرُ المُنزِلِینَ الخ قال فی المجمع جهاز البیت متاعه و جهّزت فلانا هیأت جهاز سفره و منه جهاز المرئة. و قال

الراغب الجهاز ما يعدّ من متاع و غيره و التجهيز حمل

صفحه : ۳۹۶

ذلك او بعثه پس جهاز بمعنى آماده كردن اسباب سفر آنها است.

چون يوسف كيل هر يك از برادران را تمام!! داد سفارش نمود كه آن برادر پدرى و مادرى خودمان را بياوريد آيا نمى‌بينيد كه من كيل را تمام بشما ميدهم و من بهترين مهمان داران ميباشم و اگر آن برادر خود (إبن يامين) را نياوريد ديگر كيل براى شما نيست يعنى ديگر بشما گندم نميدهم و نزديك من نيائيد يعنى بمصر نيائيد.

قالُوا سَنُراوِدُ عَنهُ أَباهُ وَ إِنّا لَفاعِلُونَ گفتند در آوردن او و گرفتن او از پدرش حيله ميكنيم و ويرا نزد شما ميآوريم وَ قالَ لِفِتيانِهِ اجعَلُوا بِضاعَتَهُم فِي رِحالِهِم لَعَلَّهُم يَعرِفُونَها إِذَا انقَلَبُوا إِلى أَهلِهِم لَعَلَّهُم يَرجِعُونَ يوسف براى اينكه حتما برادرها برگردند و إبن يامين برادر ابوينى او را بياورند بمديران و غلامانى كه حافظ غلّه بودند گفت متاعيكه اينها براى خريد غله آورده‌اند مخفيانه دربار آنها بگذاريد شايد باين واسطه (فضل و بخشش ما را بدانند) و بزودى برگردند و إبن يامين را بياورند.

فَلَمّا رَجَعُوا إِلى أَبِيهِم قالُوا يا أَبانا مُنِعَ مِنَّا الكَيلُ فَأَرسِل مَعَنا أَخانا نَكتَل وَ إِنّا لَهُ لَحافِظُونَ پسران يعقوب برگشتند و براى پدرشان حكايت را نقل كردند و گفتند اى پدر اگر إبن يامين را با ما نفرستى سلطان ما را از خود ميراند و بما كيل نميدهد برادرمان را با ما بفرست تا كيل ما را زياد كند و همانا ما بجديت از او محافظت ميكنيم و نميگذاريم صدمه و مشقتى بر او وارد گردد.

قالَ هَل آمَنُكُم عَلَيهِ إِلّا كَما أَمِنتُكُم عَلى أَخِيهِ مِن قَبلُ فَاللّهُ خَيرٌ حافِظاً وَ هُوَ أَرحَمُ الرّاحِمِينَ يعقوب گفت آيا من بشما اطمينان پيدا كنم همانطوريكه پيش از اينكه بر برادر او (يوسف) اطمينان نمودم همانا خدا بهترين حفظ كنندگان است و او رحم كننده‌ترين رحم كنندگان است.

صفحه : ۳۹۷

[سوره يوسف (۱۲): آيات ۶۵ تا ۷۶]

اشاره

وَ لَمّا فَتَحُوا مَتاعَهُم وَجَدُوا بِضاعَتَهُم رُدَّت إِلَيهِم قالُوا يا أَبانا ما نَبغِي هذِهِ بِضاعَتُنا رُدَّت إِلَينا وَ نَمِيرُ أَهلَنا وَ نَحفَظُ أَخانا وَ نَزدادُ كَيلَ بَعِيرٍ ذلِكَ كَيلٌ يَسِيرٌ (۶۵) قالَ لَن أُرسِلَهُ مَعَكُم حَتّى تُؤتُونِ مَوثِقاً مِنَ اللّهِ لَتَأتُنَّنِي بِهِ إِلاّ أَن يُحاطَ بِكُم فَلَمّا آتَوهُ مَوثِقَهُم قالَ اللّهُ عَلى ما نَقُولُ وَكِيلٌ (۶۶) وَ قالَ يا بَنِيَّ لا تَدخُلُوا مِن بابٍ واحِدٍ وَ ادخُلُوا مِن أَبوابٍ مُتَفَرِّقَةٍ وَ ما أُغنِي عَنكُم مِنَ اللّهِ مِن شَيءٍ إِنِ الحُكمُ إِلاّ لِلّهِ عَلَيهِ تَوَكَّلتُ وَ عَلَيهِ فَليَتَوَكَّلِ المُتَوَكِّلُونَ (۶۷) وَ لَمّا دَخَلُوا مِن حَيثُ أَمَرَهُم أَبُوهُم ما كانَ يُغنِي عَنهُم مِنَ اللّهِ مِن شَيءٍ إِلاّ حاجَةً فِي نَفسِ يَعقُوبَ قَضاها وَ إِنَّهُ لَذُو عِلمٍ لِما عَلَّمناهُ وَ لكِنَّ أَكثَرَ النّاسِ لا يَعلَمُونَ (۶۸) وَ لَمّا دَخَلُوا عَلى يُوسُفَ آوى إِلَيهِ أَخاهُ قالَ إِنِّي أَنَا أَخُوكَ فَلا تَبتَئِس بِما كانُوا يَعمَلُونَ (۶۹)

فَلَمّا جَهَّزَهُم بِجَهازِهِم جَعَلَ السِّقايَةَ فِي رَحلِ أَخِيهِ ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ أَيَّتُهَا العِيرُ إِنَّكُم لَسارِقُونَ (۷۰) قالُوا وَ أَقبَلُوا عَلَيهِم ما ذا تَفقِدُونَ (۷۱) قالُوا نَفقِدُ صُواعَ المَلِكِ وَ لِمَن جاءَ بِهِ حِملُ بَعِيرٍ وَ أَنَا بِهِ زَعِيمٌ (۷۲) قالُوا تَاللّهِ لَقَد عَلِمتُم ما جِئنا لِنُفسِدَ فِي الأَرضِ وَ ما كُنّا سارِقِينَ (۷۳) قالُوا فَما جَزاؤُهُ إِن كُنتُم كاذِبِينَ (۷۴)

قالُوا جَزاؤُهُ مَن وُجِدَ فِي رَحلِهِ فَهُوَ جَزاؤُهُ كَذلِكَ نَجزِي الظّالِمِينَ (۷۵) فَبَدَأَ بِأَوعِيَتِهِم قَبلَ وِعاءِ أَخِيهِ ثُمَّ استَخرَجَها مِن وِعاءِ أَخِيهِ

كَذلِكَ كِدنا لِيُوسُفَ ما كانَ لِيَأْخُذَ أَخاهُ فِي دِينِ المَلِكِ إِلاّ أَن يَشاءَ اللّهُ نَرفَعُ دَرَجاتٍ مَن نَشاءُ وَ فَوقَ كُلِّ ذِي عِلمٍ عَلِيمٌ (۷۶)

صفحه : ۳۹۸

[ترجمه]

برادرهای یوسف وقتی بار خود را باز نمودند و متاع خود را که بازگشته بود بآنها دیدند گفتند ای پدر دیگر چه میخواهیم اینکه متاع ما است که بما برگشته و گندم برای اهل خود میآوریم و برادرمان را حفظ میکنیم و یک بار شتر (از غله) زیاد میکنیم و اینکه کیل کم است و از ما حاکم مضایقه نمیکند [۶۵]

یعقوب گفت هرگز من او را نمیفرستم مگر اینکه پیمان ببندید!! باسم خدا که او را برگردانید مگر بلائی بر شما نازل گردد چون یعقوب از آنها پیمان گرفت گفت خدا بر آنچه میگوئیم گواهست [۶۶]

و گفت ای پسرهای من از یک دروازه مصر داخل نشوید از دربهای متفرق وارد گردید و من از شما چیزی از قضاء الهی دفع نمیکنم هیچ حکمی نیست مگر آنچه را خدا بخواهد بر او توکل نمودم و باید بر او توکل کنند توکل کنندگان [۶۷]

و چون برادران یوسف آنطوریکه پدرشان امر کرده بود وارد مصر گردیدند چیزی نبود که از تقدیرات خدا از آنها دفع کند مگر حاجتی که در نفس یعقوب بود از شفقت بر اولاد که او را ظاهر گردانید و آنها را بآن امر نمود زیرا که یعقوب صاحب علم و دانش بود بآن دانشی که از طریق وحی باو آموخته بودیم و لکن بیشتر مردم نمیدانند که ت!! دفع قضاء نمیکند [۶۸]

چون برادرها بر یوسف وارد شدند

صفحه : ۳۹۹

برادرش إبن یامین را نزد خود جای داد و بوی گفت من برادر توام و بآنچه برادرها کردند محزون مباش [۶۹]

و چون بار قافله آنها را مهیا نمودا!! بامر یوسف پیمانه را دربار برادر او گذاردند پس چون از شهر بیرون رفتند ندا کننده‌ئی گفت ای صاحبان قافله شما دزدید [۷۰]

رو کردند و گفتند چه چیزی مفقود شده [۷۱]

گفتند پیمانه سلطان و هر کس بیاورد یک بار شتر برای وی ضمانت میکنیم [۷۲]

برادران یوسف گفتند بخدا قسم همانا شما میدانید ما نیامدیم که در زمین فساد کنیم و ما از دزدان نبودا!! یم [۷۳]

گفتند پاداش شما چیست اگر از دروغگویان باشید [۷۴]

گفتند پاداش کسی که پیمانه را دربار او بیابید اینکه طور ما دزدان را جزاء میدهیم (یعنی دزد را غلام صاحب مال میکنیم) [۷۵]

اول ببار برادرها شروع کردند پیش از بار إبن یامین پس از آن از بار برادرش پیمانه را بیرون آوردند اینکه طور ما اینکه کید را بیوسف آموختیم زیرا که در دین پادشاه جایز نبود برادرش را نگاه دارد (و در آن مملکت جزای دزد را زدن و عذاب میدانستند نه استرقاق) مگر بخواست خدا (که برادران یوسف بگویند جزای دزد استرقاق است) بلند میکنیم درجات هر کس را که بخواهیم و بالای دست هر دانائی داناتری هست که درجه او بلندتر است [۷۶]

.

صفحه : ۴۰۰

(توضیح آیات)

وَ لَمّا فَتَحُوا مَتاعَهُم وَجَدُوا بِضاعَتَهُم رُدَّت إِلَيهِم قالُوا يا أَبانا ما نَبغِي هذِهِ بِضاعَتُنا رُدَّت إِلَينا وقتی پسرهای یعقوب بکنعان برگشتند و بارهای خود را باز نمودند دیدند متاعیکه برای خریداری غلّه بمصر برده بودند بسوی آنها برگردانیده شده از روی تعجب گفتند ای پدر ما (ما نبغی) چه چیز از احسان ملک زیاده بر اینکه می‌طلبیم که غله بما فروخته و متاع ما را بما با غله برگردانیده ما بایستی بسبب احسانیکه بما نموده اطاعت او را بنمائیم و بسوی او برگردیم که برای اهل و عیالمان طعام بیاوریم.

وَ نَحفَظُ أَخانا وَ نَزدادُ کَيلَ بَعِيرٍ و حفظ میکنیم برادرمان را و کیل شتری زیاده بر اینکه کیل بستانیم زیرا اینکه گرفته‌ایم برای معاش ما کافی نیست.

ظاهرا چون برادران یوسف عزیز مصر را که برادرشان بود بسیار شخص بزرگواری یافتند و احسان او را در باره خودشان بدون حدّ انتظار دیدند و شخصیت او در نظرشان بزرگ آمد اینکه بود که جدیت میکردند که هر چه بشود زودتر إبن یامین را با خود ببرند گفتند ای پدر إبن یامین را با ما بفرست ما هم او را محافظت میکنیم و هم کیل غله‌ئی برای او زیادتر میگیریم.

قالَ لَن أُرسِلَهُ مَعَكُم حَتّى تُؤتُونِ مَوثِقاً مِنَ اللّهِ لَتَأتُنَّنِي بِهِ إِلّا أَن يُحاطَ بِكُم فَلَمّا آتَوهُ مَوثِقَهُم قالَ اللّهُ عَلى ما نَقُولُ وَكِيلٌ یعقوب گفت هرگز إبن یامین را با شما نمی‌فرستم مگر اینکه پیمان محکمی ببندید، شاید مقصودش چنین بوده که قسم بخدا بخورید که او را بدرستی محافظت نموده و بمن برگردانید مگر اینکه یک بلیّه و آفتی بشما برسد پس از آنکه پیمان محکم از آنها گرفت گفت خدا بر آنچه ما میگوئیم شاهد و وکیل ما است

صفحه : ۴۰۱

وَ قالَ يا بَنِيَّ لا تَدخُلُوا مِن بابٍ واحِدٍ وَ ادخُلُوا مِن أَبوابٍ مُتَفَرِّقَةٍ یعقوب بپسرهایش امر مینماید که از یک دروازه داخل نگردید بلکه از درهای متفرق وارد شوید و بقولی مقصود از باب واحد طرق مختلفه مراد است و اکثر مفسرین گفته‌اند مقصود یعقوب عدم اصابت چشم بد بوده زیرا که آنان پسرهای یک پدر بودند و تمامشان بلند قد و شجاع و نیرومند و بتمام جهات از باقی امتیاز داشتند و باضافه مردم فهمیده بودند که اینها مورد نظر سلطان واقع گردیده‌اند باین جهات ممکن است در مورد حسد رؤساء و دیگران واقع گردند و چنانچه در علم روان شناسی گفته‌اند چشمی که از روی حسد کسی را بنگرد تأثیر بد در آن ایجاب مینماید.

شیخ طنطاوی در تفسیرش از کتاب اشارات إبن سینا نقل میکند که گفته نفس را بواسطه چشم و غیر آن آثاری است که در خارج تأثیر میکند و اینکه آثار یا ضار است یعنی ضرر میرساند!! یا نافعه است که نفع میرساند و عمل چشم و اصابت آن که مأخوذ از (عان یعین) است از همین آثار است.

و خود طنطاوی گفته ای انسان زکی اگر تو بدانی آنچه را که پیشینیان و علمای عصر حاضر راجع باین مطلب گفته و تدوین کرده‌اند در امریکا و در اروپا در علوم نفسیه از آثار مغناطیسیه در تنویم و غیر آن بدهشت میافتی و بقلت علم انسان عالم میگردی.

و امروز در زمین مردمی هستند که مریض را بیک لمس یا بدفعاتی شفاء میدهند و اینکه علم بتمرین و دروس بسیار تحصیل میشود و مردمانی در بعضی از زمین مشهور باین علم میباشند مثل اینکه مردی کسی را بخواب مغناطیسیه میخواباند و در خواب بوی القاء میکند تقوی و صلاح و حب تدریس و ترک شرب خمر و دود و احسان نمودن!! بمردم و ترک غضب و قتل یا کشتن فلانی در وقت و ساعت معین و وقتی آن منوّم بیدار میشود چیزی از آنچه بوی القاء شده نمیداند لکن مستعدّ میگردد برای آثاریکه بوی تلقین شده و آنچه گفته در همان وقت

صفحه : ۴۰۲

معین و همان ساعت میکند و نمیداند از کجا اینکه آثار در وی نفوذ نموده و اینکه علمی است از علوم عصر حاضر.

و همین طور بعضی از پیشینیان نیز گفته‌اند و از اینجا معلوم میشود که در نفس انسان قوه‌ئی پیچیده شده که بسبب علم و تحصیل و جدیت و ریاضت گاهی اموری از وی ظاهر میگردد و گاهی بطبع بدون کسب و عمل پدیدار میشود و چشم از آنچیزهائی است که بدون درس و تعلیم اثر میکند مثل کسیکه امروز در أوبا بوسطاء الطبیعه نامیده شده یعنی در آنجا مردمانی هستند و در وقت حاضر قدرت دارند بمخاطبه ارواح وقتی بآن قوّه مغناطیسی بر آنها القاء میکنند (یعنی ارواح را تحت استیلاء خود درمیآورند و با آنها مصاحبه میکنند و بعضی دیگر قدرت دارند که ارواح را بچشم خود ببینند و آنها را (الوسیط المبصر) مینامند.

و همچنین در اینجا مردمانی هستند که نظرشان شرّ است یعنی آنان مجبولند باین قوه بر شرّ مثل اینکه انبیاء مجبولند بر خیر و شیاطین مجبور بر شرّند.

و وقتی روایت مسلم را که از إبن عباس نقل میکند که او گفته نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده

(العین حق و لو کان شیئی سابق القدر لسبقته العین)

یعنی اگر چیزی بود که بر قدر سبقت گیرد چشم بد بآن سبقت میگرفت.

و وقتی شنیدی قول رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را که بگو

(اللهم انّی اعوذ بکلمات اللّه التامات من کلّ شیطان و هامّة و من کلّ عین لامّة)

بدان که حضرت علاج نیافته بر اینکه بلائی که از نفوس صادر میگردد مگر بالتجاء بخالق نفوس [پایان] وَ ما أُغنِی عَنکُم مِنَ اللّهِ مِن شَیءٍ إِنِ الحُکمُ إِلّا لِلّهِ عَلَیهِ تَوَکَّلتُ وَ عَلَیهِ فَلیَتَوَکَّلِ المُتَوَکِّلُونَ شاید مقصود حضرت یعقوب [ع] از اینکه توصیه که از یک درب وارد نشوید خواه همان اصابت نظر بد باشد یا جهات دیگر که بعضی گفته‌اند هر چه باشد میخواهد بآنها تذکر دهد که من باین عملی که بشما دستور میدهم شما را از خدا

صفحه : ۴۰۳

بی‌نیاز نمیکنم حکم حکم خدا است در عالم چیزی واقع نخواهد گردید مگر بخواست خدا نیست حکمی مگر بامر او و اتکاء و توکل من بر او است و باید بر او توکل نمایند توکل کنندگان یعنی وقتی خواست ایزدی بر امری تعلق گرفت چیزی جلو تقدیر او را نخواهد گرفت.

وَ لَمّا دَخَلُوا مِن حَیثُ أَمَرَهُم أَبُوهُم ما کانَ یُغنِی عَنهُم مِنَ اللّهِ مِن شَیءٍ إِلّا حاجَةً فِی نَفسِ یَعقُوبَ قَضاها وَ إِنَّهُ لَذُو عِلمٍ لِما عَلَّمناهُ وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یَعلَمُونَ چون پسران یعقوب همان طوری که پدرشان امر نموده بود از درهای متفرق داخل مصر گردیدند امر او و عمل آنان جلوگیری از تقدیرات الهی ننمود زیرا با وارد شدن آنها متفرقا متهم بسرقت صواع ملك گردیدند و إبن یامین بتهمت دزدی گرفته شد و حزن یعقوب بگرفتن إبن یامین زیادتر گردید (الّا) در قوله تعالی (الّا حاجة فی نفس یعقوب) استثناء منقطع است یعنی شفقت یعقوب و محبّت او نسبت باولادان خود که خود را از چشم بد حفظ نمایند اینکه توجیه را ایجاب نمود (انه لذو علم) زیرا که یعقوب عالم بود بعلم لدنی که از جانب حق تعالی بتوسط وحی یا فراست باو تعلیم شده بود و لکن بیشتر مردم نمیدانند که تدبیر انسان رفع تقدیر الهی را نمیکند.

وَ لَمّا دَخَلُوا عَلی یُوسُفَ آوی إِلَیهِ أَخاهُ قالَ إِنِّی أَنَا أَخُوكَ فَلا تَبتَئِس بِما کانُوا یَعمَلُونَ گویند وقتی برادران یوسف وارد شدند یوسف سؤال کرد اینها کیانند گفتند ما کنعانیانیم که امر فرمودی برادرمان را بیاوریم و ما جدیت کردیم و با پدرمان عهد و پیمان بستیم که او را برگردانیم یوسف گفت بسیار خوب کردید و بآنها اذن جلوس داد و امر کرد شش خوان طعام آراسته گردانند و هر

دو نفر برادری سر یک سفره طعام بخورند و بابن یامین گفت اسم تو چیست گفت إبن یامین گفت بچه مناسبت تو را اینکه نام نهادند گفت چون إبن یامین مصیبت زده را گویند

صفحه : ۴۰۴

و من در طفولیت مادرم راحیل فوت شد باین جهت مرا اینکه نام نهادند، وقتی هر دو برادر سر یک سفره نشستند إبن یامین تنها ماند بنای گریه گذارد بقدری گریه کرد که بیهوش گردید یوسف او را نزد خود طلبید و گفت چرا اینکه قدر گریه کردی گفت چون امر کردی هر دو برادر اعیانی باهم سر یک سفره غذاء بخورند یادم آمد که من هم برادر اعیانی داشتم و مفقود گردید اگر او بود من هم برادر داشتم یوسف گفت میخواهی من بجای برادر تو باشم بیا با من غذا بخور إبن یامین گفت کیست که برادری مثل تو داشته باشد لکن برادر من پسر یعقوب و راحیل بود وقتی در پس پرده مشغول غذا خوردن شدند چون یوسف نقاب بر صورت انداخته بود برای غذا خوردن دست دراز کرد چشم إبن یامین بدست یوسف افتاد باز بنای گریه گذارد یوسف گفت چرا گریه میکنی گفت دست تو چقدر شبیه بدست برادر من یوسف است نمیتوانم از گریه خودداری کنم اینکه بود که یوسف گفت (انا اخوك).

یوسف نقاب از چهره برداشت و گفت من برادر توام و از آنچه برادرها بما کردند محزون مباش چشم إبن یامین که بصورت یوسف افتاد دست بگردن او انداخت و آندو بقدری از شوق گریستند که از هوش برفتند إبن یامین گفت ای برادر من از تو جدا نمیشوم یوسف گفت چون اینها با پدرشان پیمان بسته‌اند و قسم خورده‌اند که تو را بازگردانند باید تمهیدی بزنیم تا بشود تو را نگاه دارم إبن یامین گفت مختاری هر چه خواهی بکن.

فَلَمّا جَهَّزَهُم بِجَهازِهِم جَعَلَ السِّقايَةَ فِي رَحلِ أَخِيهِ ثُمَّ أَذَّنَ مُؤَذِّنٌ أَيَّتُهَا العِيرُ إِنَّكُم لَسارِقُونَ پس از آن یوسف امر کرد جهاز کیل برادرانش را ببندند و گفت مخفیانه سقایه ملك را که گویند مشربه‌ئی بوده از زر یا نقره یا زبرجد مرصع بجواهر و آن آب خوری سلطان بود که در قحطی برای کیل آماده گذارده بود آنرا دربار إبن یامین بگذارند و چون قانون یعقوب در آنوقت چنین بود که سارق

صفحه : ۴۰۵

را استرقاق میکردند وقتی برادران یوسف بار خود را بستند و اذن خروج گرفتند و عازم رفتن گردیدند و از شهر بیرون رفتند مؤذن صدا زد و گفت ای کاروانیان همانا شما دزدانید و یوسف دروغ نگفت که مخل بعصمتش باشد مقصودش اینکه بود که چون شما یوسف را دزدیدید اینکه است که شما دزدانید.

از بعضی از مفسرین است که یوسف اینکه عمل را بحکم خدا کرد، و شاید حکمتش اینکه بوده که محنت یعقوب بانتهاء رسد و چون عادة اللّه بر اینکه جاری است که وقتی محنت بانتهاء رسد فرج و انبساط رو میآورد. [پایان] قالُوا وَ أَقبَلُوا عَلَيهِم ما ذا تَفقِدُونَ قالُوا نَفقِدُ صُواعَ المَلِكِ وَ لِمَن!! جاءَ بِهِ حِملُ بَعِيرٍ وَ أَنَا بِهِ زَعِيمٌ الخ برادران یوسف وقتی که نداء را شنیدند رو کردند بغلامان سلطان و گفتند چه چیز مفقود کرده‌اید گفتند پیمانه ملك گم شده و هر کس بیاورد من یکبار شتر ضامن میگردم بوی انعام بدهم.

!! قالُوا تَاللّهِ لَقَد عَلِمتُم ما جِئنا لِنُفسِدَ فِي الأَرضِ وَ ما كُنّا سارِقِينَ برادران یوسف گفتند قسم بخدا همانا شما میدانید که ما نیامده‌ایم که در زمین فساد کنیم و ما سارق نیستیم.

قالُوا فَما جَزاؤُهُ إِن كُنتُم كاذِبِينَ غلامان یوسف گفتند پس چیست جزای دزد اگر شما دروغگویان باشید برادران یوسف گفتند جزای کسیکه صواع دربار او پیدا شود اینست که استرقاق شود ما اینطور جزاء میدهیم دزد را یعنی باسترقاق.

فَبَدَأَ بِأَوعِيَتِهِم قَبلَ وِعاءِ أَخِيهِ ثُمَّ اسْتَخرَجَها مِن وِعاءِ أَخِيهِ و خزینه داران بـامر یوسف برای رفع تهمت شـروع نمودنـد ببـاز کردن بارهای برادران پس از آن پیمانه را در بار برادر ابوینی یوسف إبن یامین یافتند و بیرون آورا!! ند.

صفحه : ۴۰۶

كَذلِكَ كِدنا لِيُوسُفَ و گویند چون در بنی اسـرائیل سـنتشان چنین بوده که سارق را استرقاق میکردند اینکه بود که گفتند هر کس صواع یعنی پیمانه نزد او پیدا شود باید او را مجازات نمود که دزدان را مجازات میکنیم یعنی باید او را استرقاق نمود.

و اینکه چنین ما (کـدنا لیوسف) اینکه کیـد عظیم را بیوسف آموختیم و بسوی او وحی نمودیم (ما كانَ لِيَأخُذَ أَخاهُ فِي دِينِ المَلِكِ) گوینـد اینکه جمله تفسیر کیـد و بیـان آنست زیرا که در دین ملك مصـر و حکم او در باره سارق اینکه بود که او را بزننـد و تعزیر نمایند مثل زنانه اینکه او را استرقاق نمایند (إِلّا أَن يَشاءَ اللّهُ) یعنی یوسف برادرش إبن یامین را نگرفت مگر بمشیت خدا و اذن او.

نَرفَعُ دَرَجاتٍ مَن نَشاءُ وَ فَوقَ كُلِّ ذِي عِلمٍ عَلِيمٌ یعنی هر کسی را خواستیم در علم درجات او را بلند مینمائیم عالمی نیست مگر اینکه فوق او عالم‌تری هست تا اینکه منتهی گردد علوم بسوی خـدای تعالی که بـذاته عالم است و اختصاص بمعلومی دون معلومی نـدارد تا اینکه علمش بآن انتهاء یابد.

در تأویلات نجمیه گفته (نرفع درجات من نشاء من عبادنا) به اینکه که بوی علم صـعود عطاء کنیم و او را از حضـیض بشریت بسوی ذروه عبودیت بتوفیق ربوبیت بالا ببریم (وَ فَوقَ كُلِّ ذِي عِلمٍ) که باو علم صـعود عطاء نمائیم (علیم) بجذبه‌ئی از محلّ صعود او که از علم مخلوق صـعود کنـد بمصـعدی که صـعود نمیشود بسوی او مگر بعلم قـدیم و آن (سـیر فی اللّه و بـاللّه و الی اللّه) است و اینکه صواعی است که اوعیه انسانی وسعت آنرا ندارد. [تفسیر روح البیان]

صفحه : ۴۰۷

[سوره يوسف (۱۲): آيات ۷۷ تا ۸۶]

اشاره

قالُوا إِن يَسرِق فَقَد سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِن قَبلُ فَأَسَرَّها يُوسُفُ فِي نَفسِهِ وَ لَم يُبدِها لَهُم قالَ أَنتُم شَرٌّ مَكاناً وَ اللّهُ أَعلَمُ بِما تَصِفُونَ (۷۷) قالُوا يا أَيُّهَا العَزِيزُ إِنَّ لَهُ أَباً شَيخاً كَبِيراً فَخُذ أَحَدَنا مَكانَهُ إِنّا نَراكَ مِنَ المُحسِنِينَ (۷۸) قالَ مَعاذَ اللّهِ أَن نَأخُذَ إِلّا مَن وَجَدنا مَتاعَنا عِندَهُ إِنّا إِذاً لَظالِمُونَ (۷۹) فَلَمَّا استَيأَسُوا مِنهُ خَلَصُوا نَجِيًّا قالَ كَبِيرُهُم أَ لَم تَعلَمُوا أَنَّ أَباكُم قَد أَخَذَ عَلَيكُم مَوثِقاً مِنَ اللّهِ وَ مِن قَبلُ ما فَرَّطتُم فِي يُوسُفَ فَلَن أَبرَحَ الأَرضَ حَتّى يَأذَنَ لِي أَبِي أَو يَحكُمَ اللّهُ لِي وَ هُوَ خَيرُ الحاكِمِينَ (۸۰) ارجِعُوا إِلى أَبِيكُم فَقُولُوا يا أَبانا إِنَّ ابنَكَ سَرَقَ وَ ما شَهِدنا إِلّا بِما عَلِمنا وَ ما كُنّا لِلغَيبِ حافِظِينَ (۸۱)

وَ سئَلِ القَريَةَ الَّتِي كُنّا فِيها وَ العِيرَ الَّتِي أَقبَلنا فِيها وَ إِنّا لَصادِقُونَ (۸۲) قالَ بَل سَوَّلَت لَكُم أَنفُسُكُم أَمراً فَصَبرٌ جَمِيلٌ عَسَى اللّهُ أَن يَأتِيَنِي بِهِم جَمِيعاً إِنَّهُ هُوَ العَلِيمُ الحَكِيمُ (۸۳) وَ تَوَلّى عَنهُم وَ قالَ يا أَسَفى عَلى يُوسُفَ وَ ابيَضَّت عَيناهُ مِنَ الحُزنِ فَهُوَ كَظِيمٌ (۸۴) قالُوا تَاللّهِ تَفتَؤُا تَذكُرُ يُوسُفَ حَتّى تَكُونَ حَرَضاً أَو تَكُونَ مِنَ الهالِكِينَ (۸۵) قالَ إِنَّما أَشكُوا بَثِّي وَ حُزنِي إِلَى اللّهِ وَ أَعلَمُ مِنَ اللّهِ ما لا تَعلَمُونَ (۸۶)

صفحه : ۴۰۸

[ترجمه]

برادران یوسف گفتند اگر إبن یامین دزدی کرد برادرش یوسف نیز قبلا دزدی کرده بود یوسف سخن آنها را شنید و در دل خود مخفی گردانید و اظهار ننمود و گفت شما شرورترین مردم زمین میباشید و خدا داناتر است بآنچه (نسبت بیوسف) وصف میکنید [۷۷]

گفتند ای عزیز همانا پدر او پیر مرد بزرگ سالی است و عظیم القدر است یکی از ما را بجای او بگیر و او را رها کن [۷۸]

یوسف گفت (معاذ اللّه) بخدا پناه میبرم از اینکه کسی را بگیرم غیر از آنکه متاع خود را نزد او یافتم اگر چنین کنم از ستمکاران میباشم [۷۹]

و چون آنها از رها شدن إبن یامین مأیوس شدند در خلوتی رفتند و بزرگ آنها گفت آیا نمیدانید که پدر شما بنام خدا از شما پیمان گرفته و قبلا آنچه بیوسف تفریط نمودید و من هرگز از مصر جدا نمیشوم تا وقتی که پدرم اذن بدهد یا خدا نسبت بمن حکم نماید و او بهترین حکم کنندگان است [۸۰]

برگردید بسوی پدرتان و بگوئید پسر تو دزدی کرد و ما شهادت نمیدهیم مگر بآنچه عالم گردیده‌ایم و ما نگاهدارندگان باطن امر نمیباشیم (یعنی بظاهر اینکه طور دیدیم که پیمانه را از بار او بیرون آوردند و خبر نداریم که خودش برداشته یا دیگری دربار او گذارده)

سؤال کن از اهل دهی که ما در آن بودیم و از آن قافله‌ئی که ما در آن بودیم همانا حقیقهٔ ما راستگویانیم [۸۲]

یعقوب گفت بلکه آراسته شده برای شما نفسهای شما و گر نه ملك چه میدانست جزای سارق (استرقاق است) و بر من است صبر نیکو شاید خدا هر سه پسر نزد من آورد همانا او دانا و درستکار است [۸۳]

پس از آنها روی گردانید در حالیکه پر از خشم بود و گفت وا اسفا بر فراق یوسف و دو چشمش از حزن سفید گردید [۸۴]

پسران گفتند تو بقدری یاد یوسف میکنی که مریض شوی یا هلاك گردی [۸۵]

یعقوب گفت حزن و غم خود را با خدا میگویم و از خدا چیزی میدانم که شما نمیدانید [۸۶]

صفحه : ۴۰۹

(توضیح آیات)

اشاره

قالُوا إِن یَسرِق فَقَد سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِن قَبلُ فَأَسَرَّها یُوسُفُ فِی نَفسِهِ وَ لَم یُبدِها لَهُم برادران یوسف پس از آنکه پیمانه ملك از میان بار إبن یامین بیرون آمد گفتند اگر إبن یامین دزدی کرد برادرش یوسف نیز قبلا دزدی کرده بود یوسف سخن آنها را شنیده و در دل خود مخفی گردانید و بروی خود نیاورد.

قالَ أَنتُم شَرٌّ مَکاناً وَ اللّهُ أَعلَمُ بِما تَصِفُونَ یوسف گفت شما از حیث منزلت و فساد دزدی شرورترید و بقرینه (و لم یبدها لهم) معلوم میشود که یوسف نظر بآن جفاهائیکه نسبت باو کرده بودند در دل خود چنین گفت نه بزبان و گفت خدا عالم‌تر است بآنچه وصف میکنید.

[سخنان مفسرین در چگونگی نسبت دزدی که بیوسف دادند]

۱- پدر و مادر او بت پرست بود بتی داشت یوسف بت او را دزدید و شکست اینکه بود که نسبت دزدی باو دادند.
۲- عادتش اینکه بود که بعضی از طعامها را مخفی مینمود که بفقراء و سائلین بدهد از اینکه جهت نسبت دزدی بوی دادند.
۳- مشهور و معروفست که وقتی راحیل مادر یوسف فوت گردید یوسف را بودیعه نزد عمه‌اش گذاردند وقتی یعقوب خواست او را بگیرد و او شش ساله بود از شدت علاقه‌ئی که بوی داشت کمربندی که از اسحق پدرش باو ارث رسیده بود در حال خواب بکمر یوسف بست که باین وسیله او را استرقاق بنماید.

در بعضی از تفاسیر است که وقتی دزدی برادران ظاهر گردید یوسف گفت مگر من اول نگفتم که شما بدزد و جاسوس شباهت دارید حالا فراست مرا دیدید بعد از آن ناظر خود را صدا زد و گفت اینکه جام را (که گویا بکهانت درست کرده بودند) بیاورید و اعمال اینها را سؤال کنید ناظر ناخن خود را بجام زد جام صدا کرد گفت جام میگوید اینکه دزدی اول عمل اینها نبود بلکه قبل از اینکه

صفحه : ۴۱۰

جوان آزادی را دزدیدند و فروختند یوسف گفت بگو دیگر چه عملی انجام دادند ناظر باز ناخن بجام زد گفت میگوید ای عزیز اینها که میگویند برادر ما را گرگ خورده و هلاک گردیده دروغ میگویند برادرشان در غربت بسلامت است و زمانی نمیگذرد که ظاهر میگردد و بآنها عملی را که انجام داده‌اند خبر میدهد یوسف گفت باز سؤال کن ناظر ناخن بر جام زد جام صدا کرد گفت ای عزیز جام میگوید دروغگوتر از اینها در روی زمین نیست بپدر خود دروغ گفتند و از آن دروغ توبه نکردند خدای تعالی آنها را نبخشیده یوسف گفت باز سؤال کن جام صدا کرد و گفت ای عزیز جام میگوید هر مصیبتی که بپدر آنها روی داده است سبب اعمال بد اینها بوده هیچوقت پدرشان از آنها شاد نشده است برادران یوسف دیدند جام آنها را رسوا خواهد نمود و اعمالشان را بیان خواهد کرد از سر بپای یوسف بوسه زدند و گفتند تو را بخدا قسم میدهیم از اینکه سؤال نکن.

یوسف بناظر امر کرد ساکت باشد پس از آن یوسف ببرادرانش گفت شما بروید و إبن یامین بجزای عملش اینجا بماند آنها گفتند ای عزیز پدر ما پیر مردی است باو وعده کرده‌ایم باید او را ببریم هر چه اصرار کردند یوسف راضی نشد روئیل غضبناک گردیده و ببرادرش گفت مصر چند بازار دارد گفت ده عدد گفت شما بازارها را نگاهدارید من یک تنه در مقابل قشون شاه میجنگم یا اینکه شما در مقابل پادشاه بایستید من بازارها را نگاه میدارم بعد از آن گفت ای عزیز برادرمان را بما بده و الّا اینجا فریادی میکنم که زنان حامله در مصر تماما بار بیندازند، اینکه سخن را گفت و موهای تنش سر از جامه بیرون کردند یوسف میشا بچه خودش آنجا بود اشاره نمود که دستش را ببدن روئیل بزند تا غضبش ساکت گردد (در موقع غضب اولاد یعقوب وقتی دست یکی از آنها ببدنش میخورد غضبش ساکت میگردید) میشا بی‌خبر دست خود را بروئیل زد غضب وی ساکت شد روئیل گفت یقینا از اولادان یعقوب یکی در اینجا هست بعد رو برو

صفحه : ۴۱۱

سؤال و جواب شد یوسف بنگهداری إبن یامین اصرار نمود روئیل غضب نمود یوسف بپا ایستاد و گوشهای روئیل را گرفت و او را بزمین زد و گفت شما جماعت عبری قوی‌تر از خود را نمیشناسید همینکه چنین قوتی از یوسف دیدند همه ذلیل شدند و در باره إبن یامین تضرع و زاری نمودند. [پایان] قالُوا یا أَیُّهَا العَزِیزُ إِنَّ لَه أَباً شَیخاً کَبِیراً فَخُذ أَحَدَنا مَکانَه إِنّا نَراک مِنَ المُحسِنِینَ برادران یوسف

هر قـدر از او درخواست نمودنـد که إبن یامین را رها کنـد فائـده نبخشـید گفتنـد ای عزیز پدر او پیر مرد عظیم القدری است و از ما پیمـان گرفته که إبن یـامین را باو برگردانیم و یکی از ما را بجای او بگیر و او را رها کن همانا ما می‌بینیم که تو از نیکوکارانی و در باره ما نیکی را تمام نما و إبن یامین را رها کن.

قالَ مَعاذَ اللّهِ أَن نَأخُذَ إِلّا مَن وَجَدنا مَتاعَنا عِندَهُ إِنّا إِذاً لَظالِمُونَ یوسف گفت بخدا پناه میبرم از اینکه ظلم عدوانی نمائیم که بجای او کس دیگری را نگـاه داریم و اگر مـا چنین کنیم که کس بی‌گنـاه را بجـای گنهکار بگیریم همانا ما از سـتمکاران محسوب خواهیم گردید قوله تعالی (لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزرَ أُخری) بار گناه کسی بگردن کس دیگری گذارده نمیشود.

فَلَمّا استَیأَسُوا مِنهُ خَلَصُوا نَجِیًّا قالَ کَبِیرُهُم أَ لَم تَعلَمُوا أَنَّ أَباکُم قَد أَخَذَ عَلَیکُم مَوثِقاً مِنَ اللّهِ خلاصه وقتی آنها از رها شدن إبن یامین مـأیوس شدنـد در محلی بـا هم خلوت کردنـد و بزرگ آنها که در سن بزرگ‌تر بوده روئیل یا بزرگ آنها در خرد و عقل که یهودا بوده، و از علی بن ابراهیم است که گفته آن لاوی بوده گفت آیا نمیدانیـد که پـدر شـما با شـما عهـد و پیمان بسـته و قسم بخدا یاد نمودهایـد که إبن یـامین را برگردانیـد (وَ مِن قَبـلُ مـا فَرَّطتُم فِی یُوسُفَ) و میدانیـد که قبلاـ راجع بیوسف تفریط نمودیـد (ما) در (ما فرطتم) یا زائده یا مصدریه است.

صفحه : ۴۱۲

فَلَن أَبرَحَ الأَرضَ حَتّی یَأذَنَ لِی أَبِی أَو یَحکُمَ اللّهُ لِی وَ هُوَ خَیرُ الحاکِمِینَ آن برادر بزرگتر گفت من هرگز از زمین مصـر نمیروم تا اینکه پدرم بمن اذن بدهد یا خدا نسبت بمن حکمی جاری گرداند زیرا که او بهترین حکم کنندگان است.

ارجِعُوا إِلی أَبِیکُم فَقُولُوا یـا أَبانـا إِنَّ ابنَکَ سَرَقَ وَ مـا شَـهِدنا إِلّا بِما عَلِمنا وَ ما کُنّا لِلغَیبِ حافِظِینَ برادر بزرگتر گفت شـما برگردید بسوی پـدرتان و بگوئیـد پسـر تو دزدی کرد و مـا شـهادت نـدادیم مگر آنچه را مشاهـده کردیم که پیمـانه ملـک را از بار او بیرون آوردند اما خبر از واقع مطلب نداریم که خودش پیمانه را دزدیده و در بار خود گذارده یا کس دیگری گذارده و باو تهمت زدند.

وَ سئَلِ القَریَةَ الَّتِی کُنّا فِیها وَ العِیرَ الَّتِی أَقبَلنا فِیها وَ إِنّا لَصادِقُونَ پسـران یعقوب بپـدرشان گفتند اگر باور نداری از آن قریه‌ئی که در آن بودیم یعنی شـهر مصر و کاروانی که ما در آن کاروان بودیم سؤال کن تا حقیقت مطلب بر تو معلوم گردد که ما راستگویانیم و اینکه امر واقع گردیده.

قـالَ بَل سَوَّلَت لَکُم أَنفُسُـکُم أَمراً فَصَبرٌ جَمِیلٌ عَسَـی اللّهُ أَن یَأتِیَنِی بِهِم جَمِیعاً إِنَّهُ هُوَ العَلِیمُ الحَکِیمُ از آیه میتوان چنین اسـتفاده نمود که یعقوب حرف آنهـا را باور ننموده و گفت بلکه نفس شـما اینکه مکر را آراسـته گردانیـده و برای من است صبر نیکو پس از آن بآن علم لـدنی و الهام ملکوتی ملهم گردیـد که چون غم و انـدوه بمنتها رسـید بزودی فرج میرسـد و نیز چون البته میدانست که إبن یـامین آدمی نیست که بشود گفت دزدی کرده فهمیـد در اینجـا سـری است و اینکه خـدعه‌ئی بوده که شاه خواسـته باین وسـیله إبن یـامین را نگـاه دارد نه اینکه واقعا إبن یامین دزدی کرده باشـد و نیز میـدانست اینکه جزاء دزد استرقاق است قانون کنعانیان است نه مصریان اینکه بود که یعقوب امید داشت که خدا همه آنها را برای او بیاورد همانا که او

صفحه : ۴۱۳

است عالم بحقیقت امور و حکیم است که تمام امور بدست قدرت او از روی حکمت و مصلحت واقع میگردد.

وَ تَوَلّی عَنهُم وَ قالَ یا أَسَفی عَلی یُوسُفَ وَ ابیَضَّت عَیناهُ مِنَ الحُزنِ فَهُوَ کَظِیمٌ در مفردات در لغت غیظ گفته (الغیظ اشد غضب و هو الحرارة التی یجـدها الانسـان من فوران دم قلبه، قـال (قـل موتوا بغیظکم) (لیغیـظ بهم الکفار) و قـد دعا اللّه النّاس الی امساک النفس عنـد اغتراء الغیـظ قـال (و الکـاظمین الغیظ) و اذا وصف اللّه سـبحانه به فانّه یراد به الانتقام قال (و انهم لنا لغائظون) ای داعون بفعلهم

الى الانتقام منهم، و التغيظ هو اظهار الغيظ و قد يكون ذلك مع صوت مسموع كما قال (سمعوا لها تغيظا و زفيرا)«۱» [پايان] يعقوب وقتی اينكه خبر را شنيد از فرزندانش رو گردانيد و گفت وای بر اندوه و حزن من بر يوسف و از شدت حزن و غم دو چشم او سفيد گرديد و بقولی مشرف بر عمی شد نه اينكه بالمره كور شده باشد.

از كشاف نقل شده كه حضرت رسول صلّی اللّه عليه و آله و سلّم از جبرئيل سؤال نمود كه شدت حزن يعقوب بر فراق يوسف بچه درجه بود گفت برابر هفتاد مادر فرزند مرده حضرت فرمود مزد او بازاء اينكه غم چه بود جبرئيل گفت اجر صد شهيد.

[پايان]

---

(۱) غيظ شدت غضب است و آن حرارتی است كه از فوران و شدت خون قلب پديد ميگردد قوله تعالی بگو بكفار بغيظ خود بميريد، و نيز در جای ديگر (لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفّارَ)من من قال (وَ الكاظِمِينَ الغَيظَ) و وقتی كه خدای تعالی را اينكه طور وصف نمايند بآن انتقام را اراده نموده‌اند چنانچه فرمود (وَ إِنَّهُم لَنا لَغائِظُون) يعنی داعی آنها از اينكه غيظشان انتقام كشيدن از آنها است، و تغيظ اظهار آن است بانتقام كشيدن و گاهی غيظ با صدا ظاهر ميگردد مثل اينكه در وصف آتش جهنّم فرموده (سَمِعُوا لَها تَغَيُّظاً وَ زَفِيراً) كه جهنميان صدای غيظ و زفير جهنّم را ميشنوند.

صفحه : ۴۱۴

گويند يعقوب از وقت مفارقت يوسف تا وقت وصال او چشمش از گريه خشك نشده و پشت مباركش خم گرديده و از اولادش اعراض نمود در حاليكه دلش از غيظ پر بود.

بروايتی حضرت رسول در فراق ابراهيم فرزندش بسيار گريه مينمود و فرمود قلب محزون ميگردد و چشم گريان ميشود و چيزی نميگوييم كه پروردگار خود را بسخط آورم.

قالُوا تَاللّهِ تَفتَؤُا تَذكُرُ يُوسُفَ حَتّی تَكُونَ حَرَضاً أَو تَكُونَ مِنَ الهالِكِينَ (تفتؤا) بمعنی (لا تفتؤ) است و لا در تقدير است و حرف نفی حذف شده برای اينكه مشتبه باثبات نشود زيرا اگر اثبات بود لابد بايد با لام و نون باشد و معنی (لا تفتؤ) (لا تزال) است و حرض بمعنی مرض مشرف بر هلاكت است بيعقوب گفتند قسم بخدا كه هميشه چنينی تا اينكه مريض شوی و مشرف بر هلاكت گردی.

قالَ إِنَّما أَشكُوا بَثِّي وَ حُزنِي إِلَی اللّهِ يعقوب گفت همانا من حزن و غم خود را بخدا شكايت ميكنم.

وقتی يعقوب پسرهايش يا غير آنها او را سرزنش نمودند و گفتند بخدا قسم تو هميشه در حزن يوسف ميباشی تا اينكه يا بيمار شوی يا از غم و غصه هلاك گردی يعقوب در پاسخ آنها گفت من از غم دلم بخدای خود شكايت ميكنم گويا فرموده من بشما شكايت نميكنم و كاری با شما ندارم و روی بخدا آرم و حزن و غم خود را با او شكايت ميكنم و اظهار درد دل خود را با او مينمايم و التجاء و تضرع من بسوی او است.

راز گويم بخلق خوار شوم با تو گويم بزرگوار شوم

[اعتراض]

اگر گفته شود چگونه يعقوب با اينكه جلوتر گفته بود (فصبر جميل) پس از آن گفته (يا اسفا علی يوسف) و گفت (إِنَّما أَشكُوا بَثِّي وَ حُزنِي إِلَی اللّهِ)

صفحه : ۴۱۵

و چگونه صبر با شکوی جمع میشود.

در پاسخ گفته شده اینکه نیست مگر شکایت از نفس بسوی خالق آن و اینکه طور شکایت جایز است آیا نمی‌بینی ایّوب گفت (أَنِّی مَسَّنِیَ الضُّرُّ وَ أَنتَ أَرحَمُ الرّاحِمِینَ) و با اینکه شکوای او پروردگارش در باره او فرموده (إِنّا وَجَدناهُ صابِراً نِعمَ العَبدُ) و یعقوب ع از خدا شکایت نموده بسوی او و گریه او از او بسوی او است اینکه است که بر اینکه شکایت نزد او معذور است زیرا که معنی حقیقی صبر حبس نفس است و منع او از شکوای بغیر خدای تعالی و اتکاء باو نه بغیر او و تحمل نمودن ابتلاء و بلاء از جهت صدور او از قضاء و قدر او، زیرا که محب همیشه دلش بسوی محبوب است و صبر بر دوری او ندارد اینکه است که همیشه رو باو میآورد و عرض حال و افتقار بسوی حضرت او مینماید و لسان عشق تضرع و حکایت است چنانچه عارف گفته:

بشنو از نی چون حکایت میکند از جدائیها شکایت میکند

یعنی شکایت عارف واقف در صورت شکوی حکایت حال خود و تضرع و افتقار او است بسوی حبیبش، و از انس نقل شده روایتی که نسبت بنبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میدهد که فرموده مردی بیعقوب گفت چه چیز چشم تو را برد و کمرت را منحنی گردانید گفت گریه بر یوسف چشم مرا برد و حزن برادرش إبن یامین کمرم را منحنی گردانید جبرئیل آمد و باو گفت بغیر خدا شکایت میکنی یعقوب گفت (إِنَّما أَشکُوا بَثِّی وَ حُزنِی إِلَی اللّهِ) جبرئیل گفت خدا عالم‌تر است از تو بآنچه گفتی پس از آنکه جبرئیل رفت یعقوب داخل خانه خود شد و گفت (ای پروردگار آیا رحم میکنی بشیخ کبیری که چشم او رفته و کمر او خمیده برگردان بمن ریحان و گل مرا که یک دفعه او را اشمام کنم پس از آن هر چه خواهی بکن پس از آن جبرئیل آمد و گفت ای یعقوب همانا خدای تعالی بتو سلام میرساند و میفرماید مژده باد تو را که اگر یوسف و برادرش مرده بودند برای تو زنده‌شان میکردم تا اینکه چشم تو روشن گردد. [پایان]

صفحه : ۴۱۶

وَ أَعلَمُ مِنَ اللّهِ ما لا تَعلَمُونَ یعقوب میگوید امیدوارم که خدا بمن رحم کند و مرا ناامید نگرداند با اینکه گفته من از طریق وحی از خدا میدانم چیزیکه شما نمیدانید از اینکه یوسف زنده است. [روح البیان] آری شاید یکی از حکمتهائی که حق تعالی اولیاء خود یا مؤمنین را مبتلا میگرداند همین باشد که آنها در موقع بلاء و مصیبات بیش از پیش روی تضرع و التجاء بسوی او و گردانند و از (قاضی الحاجات) رفع بلاء بطلبند و از اینکه راه باو بیشتر توجه نموده بقرب او و جوار رحمت او نزدیک‌تر گردند و در اثر بلاها و مصیبات نفس حیوانی ضعیف میگردد و نسبت بانسان کامل هر قدر نفس حیوانی ضعیف‌تر گردید روح انسانی او قوی‌تر و محلّی‌تر میگردد و بر کمال و معرفت او افزوده میشود.

صفحه : ۴۱۷

[سوره یوسف (۱۲): آیات ۸۷ تا ۹۸]

اشاره

یـا بَنِیَّ اذهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِن یُوسُفَ وَ أَخِیهِ وَ لاـ تَیأَسُوا مِن رَوحِ اللّهِ إِنَّهُ لا یَیأَسُ مِن رَوحِ اللّهِ إِلاّ القَومُ الکافِرُونَ (۸۷) فَلَمّا دَخَلُوا عَلَیهِ قـالُوا یـا أَیُّهَا العَزِیزُ مَسَّنـا وَ أَهلَنَا الضُّرُّ وَ جِئنا بِبِضاعَةٍ مُزجاةٍ فَأَوفِ لَنَا الکَیلَ وَ تَصَدَّق عَلَینا إِنَّ اللّهَ یَجزِی المُتَصَدِّقِینَ (۸۸) قالَ هَل عَلِمتُم مـا فَعَلتُم بِیُوسُفَ وَ أَخِیهِ إِذ أَنتُم جاهِلُونَ (۸۹) قالُوا أَ إِنَّکَ لَأَنتَ یُوسُفُ قالَ أَنَا یُوسُفُ وَ هـذا أَخِی قَد مَنَّ اللّهُ عَلَینا إِنَّهُ مَن یَتَّقِ وَ یَصبِر فَإِنَّ اللّهَ لا یُضِیعُ أَجرَ المُحسِنِینَ (۹۰) قالُوا تَاللّهِ لَقَد آثَرَکَ اللّهُ عَلَینا وَ إِن کُنّا لَخاطِئِینَ (۹۱)

قـالَ لاـ تَثرِیبَ عَلَیکُمُ الیَومَ یَغفِرُ اللّهُ لَکُم وَ هُوَ أَرحَمُ الرّاحِمِینَ (۹۲) اذهَبُوا بِقَمِیصِی هـذا فَأَلقُوهُ عَلی وَجهِ أَبِی یَأتِ بَصِیراً وَ أتُونِی بِأَهلِکُم أَجمَعِینَ (۹۳) وَ لَمّا فَصَلَتِ العِیرُ قالَ أَبُوهُم إِنِّی لَأَجِدُ رِیحَ یُوسُفَ لَو لا أَن تُفَنِّدُونِ (۹۴) قالُوا تَاللّهِ إِنَّکَ لَفِی ضَلالِکَ القَدِیمِ (۹۵) فَلَمّا أَن جاءَ البَشِیرُ أَلقاهُ عَلی وَجهِهِ فَارتَدَّ بَصِیراً قالَ أَ لَم أَقُل لَکُم إِنِّی أَعلَمُ مِنَ اللّهِ ما لا تَعلَمُونَ (۹۶)

قالُوا یا أَبانَا استَغفِر لَنا ذُنُوبَنا إِنّا کُنّا خاطِئِینَ (۹۷) قالَ سَوفَ أَستَغفِرُ لَکُم رَبِّی إِنَّهُ هُوَ الغَفُورُ الرَّحِیمُ (۹۸)

صفحه : ۴۱۸

[ترجمه]

یعقوب گفت ای پسرهای من بروید و از یوسف و برادرش تجسس نمائید و از رحمت خدا مأیوس نباشید زیرا که از رحمت خدا مأیوس نمیگردند مگر جماعت کافرین [۸۷]

پس چون برادران یوسف وارد شدند بر او گفتند ای عزیز مصر بما و اهل ما سختی رسیده (از قحطی و فقر) و متاعی ناچیز و بی‌مقدار نزد تو آورده‌ایم پس کیل وافی بما بده و بما تصدّق نما همانا خداوند پاداش میدهد صدقه دهندگان را [۸۸]

یوسف گفت آیا میدانید از روی جهل و نادانی با یوسف و برادر او چه کردید [۸۹]

برادرهای او گفتند آیا همانا توئی یوسف گفت آری من یوسفم و اینکه برادر من است بتحقیق که خداوند بر ما منت نهاده هر که از خدا بترسد و صبر کند همانا خدا ضایع نکند مزد نیکوکاران را [۹۰]

گفتند قسم بخدا که خداوند تو را بر ما برگزیده بدرستی همانا که ما هستیم گنهکاران [۹۱]

یوسف در جواب آنها گفت امروز هیچ سرزنش نیست بر شما خدا گناهان شما را میآمرزد و او بخشنده‌ترین رحم کننده‌گان است [۹۲]

اینکه پیراهن مرا ببرید و بصورت پدرم بیندازید بینا میگردد و بیائید شما بسوی من با اهل خودتان جمیعا [۹۳]

و چون کاروان از مصر حرکت کرد پدر آنها گفت بدرستیکه من می‌یابم بوی یوسف را اگر مرا تخطئه نکنید [۹۴]

گفتند قسم بخدا که تو در همان حیرت سابق میباشی [۹۵]

و چون بشیر آمد و پیراهن یوسف را بر صورت یعقوب انداخت بینائی او برگشت گفت آیا بشما نگفتم که من از جانب خدا چیزی میدانم که شما نمیدانید [۹۶]

پسران یعقوب نزد پدر آمدند و گفتند ای پدر ما طلب آمرزش کن از خدا گناه ما را بدرستیکه ما گناهکارانیم [۹۷]

یعقوب گفت بزودی از پروردگار خودم برای شما طلب آمرزش میکنم بدرستیکه او است آمرزنده و مهربان [۹۸]

.

صفحه : ۴۱۹

(توضیح آیات)

یـا بَنِیَّ اذهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِن یُوسُفَ وَ أَخِیهِ وَ لا تَیأَسُوا مِن رَوحِ اللّهِ إِنَّهُ لا یَیأَسُ مِن رَوحِ اللّهِ إِلَّا القَومُ الکافِرُونَ یعقوب پس از آنکه از طریق وحی یا فراست بحیات یوسف مطمئن گردید بپسرهایش گفت بروید و از یوسف و برادرش تجسس نمائید و از رحمت خدا مأیوس نباشید زیرا که از روح و رحمت خدا مأیوس نمیگردند مگر کافرین که معرفت بمقام الوهیت و فضل و کرم او ندارند.

و در مجمع البیان گفته (التحسس بحاء طلب نمودن چیزی است بحاسه یعنی از راه حواس و تجسس بجیم نظیر او است و در حدیث (لا تحسسوا و لا تجسسوا)

هر دو آمـده، و بقولی معنی هر دو یکی است و نسق یکی از آن دو قسم راجع باختلاف در لفظ است مثل قول شاعر (متی ادن منه ینأ عنّی و یبعد) و بقولی التجسس بجیم بحث از عورات (و از اسرار) مردم است و بحاء استماع نمودن خبرهای مردم است.

و از إبن عباس از فرق بین آن دو قسم سؤال شد گفت از هم دور نیستند تحسس فی خیر و تجسس فی شر. [پایان] بروایتی یعقوب بیوسف نامه‌ئی نوشت باین مضمون از یعقوب اسرائیل اللّه إبن اسحق بملک مصر بدان ای ملک که ما اهل بیتی هستیم که همیشه بلاء موکل ما میباشد جدّم ابراهیم را دست و پا بسته در آتش نمرود انداختند حق تعالی او را نجات داد، کارد بر حلق اسحق نهادند خـدای تعالی فداء برای او فرستاد مرا پسری بود که از همه فرزندانم او را بیشتر دوست میداشتم فرزندان من او را بصحراء بردند و پیراهن خون آلوده او را آوردنـد و گفتنـد گرگ او را خورد و من در فراق او بقـدری گریستم که چشمم سفید شده و او را برادر اعیانی بود که من بوی تسلّی داشتم او را بدزدی گرفته و نزد خود نگاه داشته‌ئی ما از آن

صفحه : ۴۲۰

خانـدان نیستیم که از مـا دزدی صـادر شود اگر اینکه فرزنـد مرا رهـا نمودی که هیـچ و گر نه بر تو دعـائی میکنم که اثر آن بفرزند هفتمین تو برسد و السّلام.

و قـدری از پشم و روغن و کشک و امثال اینها ترتیب داده با نامه فرزندان را بطرف مصـر فرسـتاد. [کاشـفی] فَلَمّا دَخَلُوا عَلَیهِ قالُوا یا أَیُّهَا العَزِیزُ مَسَّنا وَ أَهلَنَا الضُّرُّ گویند برادرها وارد مصـر گردیدند و با برادری که آنجا بود ملاقات کردند و باتفاق رو ببارگاه یوسف آوردند و چون داخل شدند گفتند ای عزیز بما و اهل ما سختی و بینوائی و گرسنه‌گی رو آورده.

وَ جِئنا بِبِضاعَةٍ مُزجاةٍ فَأَوفِ لَنَا الکَیلَ وَ تَصَدَّق عَلَینا إِنَّ اللّهَ یَجزِی المُتَصَدِّقِینَ (مزجاة) یعنی اندک و بی‌اعتبار و مشتق از (جاز) است بمعنی سوق و دفع و از او است قوله تعالی (تزجی سحابا) و آن چیزی را گوینـد که از شـدت قلّت و رذالت اگر بکسـی دهنـد قبول نمیکند.

از إبن عباس نقل میکنند که گفته چند درهم مغشوش بود که کسی او را قبول نمینمود و بعضی چیزهای دیگر بی‌مقدار.

خلاصه برادران یوسف چون داخل مصـر شدنـد خود را بپیشگاه حضور عزیز رسانیدنـد و اول اظهار فقر و گرسنه‌گی و بیچاره‌گی نمودند و اظهار داشتند که ما آمده‌ایم با متاع ناچیز ناقابل، از گفتار آنها معلوم میشود که قحطی حیوانات و زراعات و دارائی آنها را بباد داده و دیگر چیز قابلی که در مقابل کیل حبوبات بیاورنـد در ملک آنها نبوده اینکه بود که اظهار سختی و بیچاره‌گی نمودند و گفتند بما کیل عطاء کن و بر ما تصدق نما همانا خداوند بصدقه دهندگان پاداش خیر میدهد.

مقصود آنهـا چنین بوده که از راه فضـل و احسـان بمـا نظر نکن بلکه بطور صـدقه و احسان عطاء کن نه بازاء آنچه آورده‌ایم، ظاهرا چون یوسف دید برادرانش اینطور اظهار کوچکی و بیچارگی میکنند گریه گلوی او را گرفت

صفحه : ۴۲۱

و گفت آیا دانستید چه کردید بیوسف و برادرش آنوقت که جاهل بودید، و شاید مقصود از اینکه گفتند (تَصَدَّق عَلَینا) چهار مطلب بوده: عطاء نمودن کیل و دیگر اظهار فقر و دیگر عذرخواهی از (بضاعهٔ مزجاهٔ) یعنی متاع ناچیز و دیگر رها کردن إبن یامین. غرض عمده از حکایات و قصص قرآنی اندرز و نصیحت و طریق عبادات و التجاء بمقام ربوبی است، طالب قرب حق تعالی بایستی از عمل برادران یوسف پند بگیرد که آنان با بعضی امتعه آمدند نزد یوسف و پس از آنکه متاع خود را ناچیز گرفتند بنا باظهار عجز و افتقار و تضرع گذاردند و افتقار خود را وسیله جلب نظر سلطان قرار دادند، انسان نیز بایستی در مقابل حق تعالی عباداتی بکند لکن آنرا چیزی نگیرد و اظهار فقر و ذلّت و مسکنت بنماید تا مورد الطاف الهی گردد. از یزید بسطامی نقل شده که گفته:

چهار چیز آورده‌ام شاها که در گنج تو نیست نیستی و حاجت و عجز و نیاز و افتقار

و چنانچه گفته‌اند پس از آن پسران یعقوب نامه پدرشان را که بعزیز مصر نوشته بود گوشه تخت یوسف گذارند یوسف نامه را گرفت و بوسید وقتی چشمش بخط پدرش افتاد نتوانست شکیبائی نماید و گفت قالَ هَل عَلِمتُم ما فَعَلتُم بِیُوسُفَ وَ أَخِیهِ إِذ أَنتُم جاهِلُونَ یوسف گفت آیا دانستید که با یوسف و برادرش چه کردید، استفهام برای تنبّه و تذکر است وقتی که جاهل و نادان بودید، عمل آنها که نسبت بیوسف کردند معلوم است و نسبت بابن یامین گویند او را خوار و بیمقدار گردانیدند بطوریکه در مقابل آنها جرئت تکلم نداشت، ببین فتوت و جوا!! مردی بچه درجه‌ئی است که بجای اینکه در مقام پاداش عمل آنها برآید و آنان را مجازات کند در عوض گویا در مقام شفقت و نصیحت آنها است که شما عمل خود را که نسبت بیوسف و برادرش کردید در نظر آرید، پدر را زجر دادید، در مقام قتل برادرتان برآمدید، او را در چاه انداختید پس از آن بپول کمی وی را فروختید

صفحه : ۴۲۲

و برادرش إبن یامین را زجر دادید چنین کردید وقتی که جاهل و نادان بودید و قبح عاق پدر و قطع رحم را ندانستید و تابع هوای نفس شدید (إِذ أَنتُم جاهِلُونَ) گویا بآنها چگونگی عذرخواهی را تعلیم میکند که آنها در پیشگاه عظمت الهی برای اینکه گناه بزرگ توبه کنند و بگویند ما از روی جوانی و نادانی فریب نفس و شیطان را خوردیم و چنین کردیم.

قالُوا أَ إِنَّکَ لَأَنتَ یُوسُفُ قالَ أَنَا یُوسُفُ وَ هذا أَخِی قَد مَنَّ اللّهُ عَلَینا إِنَّهُ مَن یَتَّقِ وَ یَصبِر فَإِنَّ اللّهَ لا یُضِیعُ أَجرَ المُحسِنِینَ لام (لانت) لام ابتدائی (انت) مبتداء یوسف خبر آن و جمله خبر بعد از خبر ظاهرا استفهام (ء انّک) در مقام تعجب است که از روی تعجب گفتند آیا تو یوسفی در پاسخ گفت آری من یوسفم (و هذا) اشاره بابن یامین کرده که اینکه برادر من است همانا خداوند بر ما منّت گذارد و کسیکه متصف بدو صفت گردد تقوی و صبر خداوند اجر نیکوکاران را ضایع نمیگرداند، گویند یوسف تاج از سرش برداشت و نقاب از صورتش باز کرد و تبسم نمود دندانهای مثل مرواریدش ظاهر گردید، وقتی چشم برادرها بصورت یوسف افتاد چون چنین حسن و جمالی در آنوقت منحصر باو بود او را شناختند.

و ظاهرا اشاره بدو صفت برجسته خودش بوده که هم از عمل زنا خودداری نمود تا آنکه منجر بزندان گردید و دیگر در بلیات صابر بود و در همه حال بظاهر و باطن چنانچه از اعمالش ظاهر است شکر گذار بود که خواسته ببرادرهایش برساند که خداوند در اثر اینکه دو صفت اجر نیکو یکی علم بتعبیر رؤیا و دیگر سلطنت و تفوق بر شما و سایرین بمن عطاء نمود البته هر کس چنین باشد اجر و پاداش او باطل نمیگردد.

قالُوا تَاللّهِ لَقَد آثَرَکَ اللّهُ عَلَینا وَ إِن کُنّا لَخاطِئِینَ پسران یعقوب وقتی یوسف را شناختند بطور شرمندگی و پشیمانی گفتند قسم بخدا که تو را بکمال صوری و کمال معنوی از علم و حلم و تقوی و صبر خدا

صفحه : ۴۲۳

بر ما برگزیده است، اشاره به اینکه که ما خواستیم تو را ذلیل و نابود گردانیم (یَدُ اللّهِ فَوقَ أَیدِیهِم) خدا خواست که امروز تو با اینکه جلال و کمال شاهانه بنشینی و ما مانند عبد ذلیل در مقابل تو اظهار ذلّت و مسکنت بنمائیم تا اینکه بما رحم کنی و ما را از فقر و گرسنگی نجات دهی و اینکه فضل خدا است که (تُعِزُّ مَن تَشاءُ وَ تُذِلُّ مَن تَشاءُ) و تو ببزرگی خودت با ما عمل بنما بدرستیکه ما گناهکارانیم قالَ لا تَثرِیبَ عَلَیکُمُ الیَومَ یَغفِرُ اللّهُ لَکُم وَ هُوَ أَرحَمُ الرّاحِمِینَ وقتی برادران یوسف اظهار ذلت و گناهکاری خود را نمودند یوسف گفت امروز سرزنشی برای شما نیست و چون اقرار بگناه و پشیمانی خود نمودید خدا گناه شما را میآمرزد، یوسف بآنها وعده مغفرت میدهد و میگوید خدا گناه شما را میآمرزد زیرا که او رحم کننده‌ترین رحم کنندگانست.

ببین مقام و رتبه انبیاء که در مقام بندگی چگونه خود را ناچیز میدانند یوسف اصلا اظهار نمیکند که شما در باره من چه خطاء بزرگی کردید که مرا در چاه انداختید و پس از آن مرا فروختید و امروز من باید از شما انتقام بکشم اصلا پای خود را در میان نمیآورد که من شما را یا مجازات میکنم یا عفو مینمایم در صورتی که در آنوقت قدرت داشت به اینکه که هر گونه عملی که بخواهد در باره آنها اجراء نماید و حق هم داشته، ما بایستی عمل اولیاء خدا را پیش روی خود نمائیم و پا پشت پای آنان بگذاریم و پیش برویم، یوسف گفت شما گناهکارید به اینکه که خلاف امر حق تعالی که نهی از ظلم نموده کرده‌اید و حال که اظهار پشیمانی و اقرار بگناه خود مینمائید خدا ارحم الراحمین است شما را میبخشد نمیگوید من شما را می‌بخشم میگوید خدا شما را میآمرزد و رحم میکند.

از إبن عباس روایت شده که در فتح مکه رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حلقه درب خانه کعبه را بدست گرفت و بمردمیکه از ترس سپاه اهل اسلام پناه بخانه کعبه برده بودند فرمود

(الحمد للّه الذی صدق وعده و نصر عبده و حزم الاحزاب وحده)

خطاب نمود ای اهل مکه مرا رنجانیدید و مرا تکذیب نمودید و از وطنم آواره

صفحه : ۴۲۴

نمودید آیا امروز گمان شما بمن چیست و گمان شما آنست که با شما چه خواهم کرد گفتند گمان خیر بتو داریم که کریمی و پسر کریمی و امروز قدرت داری ما را مستأصل گردانی و حیات ما را قطع کنی امّا اعتماد بکرم عمیم و خلق عظیم تو داریم حضرت فرمود من امروز با شما همان میکنم که برادرم یوسف صدّیق با برادران خود کرد و گفت (لا تَثرِیبَ عَلَیکُمُ الیَومَ یَغفِرُ اللّهُ لَکُم وَ هُوَ أَرحَمُ الرّاحِمِینَ). [منهج الصادقین] اذهَبُوا بِقَمِیصِی هذا فَأَلقُوهُ عَلی وَجهِ أَبِی یَأتِ بَصِیراً وَ أتُونِی بِأَهلِکُم أَجمَعِینَ یوسف پیراهنی که از ابراهیم خلیل ع موقع انداختن او را بآتش نمرودی جبرئیل باو پوشانیده بود و یعقوب آنرا بگردن یوسف تعویذ نموده بود و بقولی همان پیراهن را جبرئیل در قعر چاه بیوسف پوشانیده گفت اینکه پیراهن من را ببرید و بصورت پدرم بیندازید چشمش روشن میگردد و تمام اهل خودتان را نزد من بیاورید.

گویند یهودا گفت ای یوسف پیراهن خون آلوده تو را من نزد پدرت بردم اینکه پیراهن را بمن حواله بده ببرم شاید فرح و خوشی اینکه پیراهن جبران غم آن پیراهن را بکند یوسف پیراهن را بوی داد و اسباب راه برای پدر و متعلقاتش فراهم گردانید یهودا از مصر با برادران بیرون آمدند و رو بکنعان نمودند.

در مجمع البیان گفته یهودا معطل کاروان نشد و هفت عدد نان بکمر خود بست و سر و پای برهنه رو بکنعان نهاد و فاصله بین مصر و کنعان هشتاد فرسخ بود و بروایت ابو عبد اللّه ده روز راه را یهودا از شدّت شعف و شادی نصف نان خورده و بسرعت تمام خود

را بحوالی کنعان رسانید.

وَ لَمّا فَصَلَتِ الْعِيرُ قالَ أَبُوهُم إِنِّي لَأَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ لَو لا أَن تُفَنِّدُونِ گويند وقتى كاروان از مصر بيرون آمد و بفضاء صحرا رسيد باد صبا بامر الهى بوى پيراهن را بمشام يعقوب رسانيد آنوقت پدر آنها يعقوب بپسرهاى خود

صفحه : ۴۲۵

گفت من بوى يوسف را ميشنوم اگر شما نگوئيد پير شده‌ام و بحدّ خرافت رسيده‌ام.

(تفنّد) مشتق از فند است و بمعنى ضعف رأى استعمال شده و جواب (لولا) در اينجا محذوف است (لصدقتمونى) يعنى اگر شما مرا بضعف عقل نسبت ندهيد مرا تصديق مينمائيد.

قالُوا تَاللّهِ إِنَّكَ لَفِي ضَلالِكَ القَدِيمِ و نبيره‌هاى يعقوب و جماعتى كه حاضر بودند گفتند قسم بخدا بدرستيكه تو هنوز در گمراهى ميباشى گويا در مقام سرزنش و ملامت يعقوب خواسته‌اند بگويند پس از چهل سال كه از مفقود شدن يوسف ميگذرد تو در همان كج روى سابق هنوز در فكر يوسف هستى و فراق يوسف تو را از طريق عقل و دانش بيرون برده و تخيلات بر تو چيره شده و بخيال بوى يوسف بمشام تو ميرسد در كجا است كه تو بوى او را استشمام ميكنى و اينكه نيست مگر خيال خام و واهى كه او و برادرش را بر باقى اولادان خود كه نيرومند و رشيدند ترجيح ميدهى.

فَلَمّا أَن جاءَ البَشِيرُ أَلقاهُ عَلى وَجهِهِ فَارتَدَّ بَصِيراً قالَ أَ لَم أَقُل لَكُم إِنِّي أَعلَمُ مِنَ اللّهِ ما لا تَعلَمُونَ وقتى يهودا خود را بسرعت بپدر رسانيد و پيراهن يوسف را بصورت او انداخت چشمهاى يعقوب كه سفيد شده بود روشن گرديد و بحاضرين گفت آيا من بشما نگفتم كه از طريق الهام چيزى ميدانم كه شما نميدانيد و مقصود او حيات يوسف و پيوستگى ميان او و يوسف بود پس از آن تهيه راه نمودند و تمام پيوسته گان خود را از ذكور و اناث حاضر نمودند و برادران ديگر رسيدند و روى دست و پاى پدر افتادند.

قالُوا يا أَبانَا استَغفِر لَنا ذُنُوبَنا إِنّا كُنّا خاطِئِينَ قالَ سَوفَ أَستَغفِرُ لَكُم رَبِّي إِنَّهُ هُوَ الغَفُورُ الرَّحِيمُ گفتند اى پدر ما طلب آمرزش كن براى ما گناهان ما را همانا كه بوديم از خطاكاران يعقوب گفت بزودى از پروردگار خود براى شما طلب آمرزش ميكنم

صفحه : ۴۲۶

زيرا كه او پذيرنده توبه و مهربان است.

و گويند طلب آمرزش آنها را عقب انداخت تا وقت سحر يا شب جمعه كه مظنه اجابت بيشتر است يا براى اينكه بود كه بداند يوسف آنها را عفو كرده يا نه و صحيح‌تر آنست كه دعاء براى آنها را تأخير انداخت تا بمصر رسيدند شب براى تهجد برخواست و پس از نماز رو بقبله ايستاد و يوسف را پشت سر خود و برادران را در پشت سر يوسف و آن حضرت دعاء كرد و فرزندان او آمين گفتند و حق سبحانه اجابت فرمود.

خلاصه چون يعقوب نزديك مصر رسيد يوسف با ملك ريّان و تمام اشراف مصريان با لشگر آراسته باستقبال پدر بيرون آمدند و يعقوب با فرزندان بر بالاى تلّى آن كوكبه و آراسته گى را تفرج ميكردند و تعجب مينمودند جبرئيل فرود آمد و بيعقوب گفت از اينكه لشگر و تجمل تعجب مينمائى ببالا نگر كه جنود ملك از زمين تا بفلك بفرج آمده‌اند و بشادى تو مبتهج و مسرورند و در اينكه مدت از اندوه تو محزون بودند چون يوسف پدر را ديد از مركب خود پائين آمد و خواست سلام كند جبرئيل گفت بگذار او سلام كند، در روايت است كه يعقوب نيز پياده شد چون چشمش بر جمال يوسف افتاد گفت

(السّلام عليك يا مذهب الاحزان)

و هر دو دست بگردن هم انداخته از شادى ميگريستند شعر:

چه خوش حالی است روی دوست دیدن پس از عمری بیکدیگر رسیدن

شراب خوشدلی را نوش کردن بشادی دست در آغوش کردن

بکام دل زمانی آرمیدن بهم گفتن سخن وز هم شنیدن

ز دلبر حال عجز آغاز کردن ز عاشق دفتر غم باز کردن

[کاشفی]

صفحه : ۴۲۷

[سوره یوسف (۱۲): آیات ۹۹ تا ۱۰۳]

اشاره

فَلَمّا دَخَلُوا عَلی یُوسُفَ آوی إِلَیهِ أَبَوَیهِ وَ قالَ ادخُلُوا مِصرَ إِن شاءَ اللّهُ آمِنِینَ (۹۹) وَ رَفَعَ أَبَوَیهِ عَلَی العَرشِ وَ خَرُّوا لَهُ سُجَّداً وَ قالَ یا أَبَتِ هذا تَأوِیلُ رُءیایَ مِن قَبلُ قَد جَعَلَها رَبِّی حَقًّا وَ قَد أَحسَنَ بِی إِذ أَخرَجَنِی مِنَ السِّجنِ وَ جاءَ بِکُم مِنَ البَدوِ مِن بَعدِ أَن نَزَغَ الشَّیطانُ بَینِی وَ بَینَ إِخوَتِی إِنَّ رَبِّی لَطِیفٌ لِما یَشاءُ إِنَّهُ هُوَ العَلِیمُ الحَکِیمُ (۱۰۰) رَبِّ قَد آتَیتَنِی مِنَ المُلکِ وَ عَلَّمتَنِی مِن تَأوِیلِ الأَحادِیثِ فاطِرَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ أَنتَ وَلِیِّی فِی الدُّنیا وَ الآخِرَةِ تَوَفَّنِی مُسلِماً وَ أَلحِقنِی بِالصّالِحِینَ (۱۰۱) ذلِکَ مِن أَنباءِ الغَیبِ نُوحِیهِ إِلَیکَ وَ ما کُنتَ لَدَیهِم إِذ أَجمَعُوا أَمرَهُم وَ هُم یَمکُرُونَ (۱۰۲) وَ ما أَکثَرُ النّاسِ وَ لَو حَرَصتَ بِمُؤمِنِینَ (۱۰۳)

صفحه : ۴۲۸

[ترجمه]

وقتی بر یوسف وارد شدند پدر و خاله خود را نزد خود جای داد و گفت در شهر مصر داخل گردید اگر خدا خواسته باشد در حالیکه (از قحط و هر آفتی) در امان میباشید [۹۹]

و پدر و مادرش را بر تخت نشانید و همه آنها (برای اینکه نعمت) برو افتادند و (خدا را) سجده کردند در آنحال یوسف گفت ای پدر من اینکه است تعبیر خوابی که سابق دیدم که پروردگار من آنرا ثابت و محقق گردانید و همانا که خدای بمن نیکی کرد چون مرا از زندان نجات داد و شما را از بیابان به اینکه جا آورد پس از آنکه شیطان بین من و برادرانم فساد نمود همانا پروردگار من لطیف است (صاحب لطف و کرم است) بر آنچه مشیتش قرار گیرد و همانا او دانا و درستکار است [۱۰۰]

پروردگار من بمن سلطنت عطاء نمودی و بمن تعبیر خوابها را آموختی ای پدید آورنده آسمانها و زمین (یوسف) در مقام مناجات عرض میکند (خدایا) تو ولیّ نعمت منی در دنیا و آخرت مرا مسلم و تسلیم شده خود بمیران و مرا بشایسته‌گان ملحق گردان [۱۰۱]

ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) اینکه (داستانی بود) از خبرهای پنهان که بسوی تو وحی نمودیم و تو نزد آنها نبودی وقتی

که (برادران یوسف) جمع شدند و در باره یوسف مکر میکردند [۱۰۲]
و بیشترین مردم (ایمان نمیآورند) و لو اینکه جدّیت کنی در ایمان آوردن آنها [۱۰۳]
.

صفحه : ۴۲۹

(توضیح آیات)

فَلَمّا دَخَلُوا عَلی یُوسُفَ آوی إِلَیهِ أَبَوَیهِ وَ قالَ ادخُلُوا مِصرَ إِن شاءَ اللّهُ آمِنِینَ در اینجا کلامی حذف شده و در تقدیر (فلمّا خرج یعقوب و اهله) چون یعقوب و برادران و اولادان آنها بر یوسف وارد شدند یوسف پدر و مادرش را که گویند خاله و زن پدر او بوده نزد خود جای داد و پدر را در کنار خود گرفت و از مادر که خاله او بود پرسش نمود، برادرزادگان را نوازش کرد پس از آن گفت داخل مصر گردید در حال امن و امان و (آمنین) را معلق گردانید بمشیت الهی یعنی اگر خدا خواسته باشد شماها دیگر از هر تعب و رنجی راحت میباشید از إبن عباس نقل شده اینکه امنیّت آنها را معلّق بر مشیت نمود برای اینکه بود که در آن وقت مردم از ملوک مصر خائف بودند و بی‌جواز نمیتوانستند داخل مصر گردند.
وَ رَفَعَ أَبَوَیهِ عَلَی العَرشِ وَ خَرُّوا لَهُ سُجَّداً وَ قالَ یا أَبَتِ هذا تَأوِیلُ رُءیایَ مِن قَبلُ قَد جَعَلَها رَبِّی حَقًّا بروایتی تخت شاهی را در میان میدان بردند و تمام اهل مصر از مرد و زن حاضر بودند وقتی یوسف بر تخت نشست تمام مردها و زنهای اهل مصر بسجده افتادند و وقتی پدر و مادر و برادران یوسف چنین دیدند بموافقت مصریان آنها هم بسجده افتادند یعقوب گفت یوسف اینها کیستند که بتو سجده کردند گفت اینها همه بنده‌گان و پرستاران منند در ایّام قحطی همه را خریده‌ام و امروز برای کرامت دیدار تو آنان را آزاد نمودم.
و بروایت دیگر جبرئیل [ع] اینکه حکایت را برای رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بیان نمود آنحضرت از کرم یوسف تعجب نمود، دفعه دیگر که جبرئیل نزد رسول اکرم [ص] آمد گفت حق تعالی تو را سلام میرساند و میگوید از اینکه تعجب نکن بعزت و جلال خودم فردای قیامت چندان تو را اذن شفاعت دهم که بگوئی
(حسبی

صفحه : ۴۳۰

حسبی)
مرا کافی است. [منهج] و چنانچه بعضی گفته‌اند و باید همین طور هم باشد سجده یعقوب و پسرانش بیوسف سجده شکر برای خدا بوده و کرامت یوسف، و بنظر بعضی سجده تعظیم بوده نه سجده عبادت مثل سجده ملائکه برای آدم.
علی بن ابراهیم از محمّد بن عیسی بن عبید بن یقطین روایت کرده که یحیی بن اکثم از امام محمّد بن علی بن موسی الرضا [ع] مسائلی سؤال نمود که از جمله آنها یکی اینکه بود که گفت یابن رسول اللّه چگونه یعقوب و فرزندانش در صورتی که یعقوب پیغمبر بود و اولاد او همه مؤمن بودند بیوسف سجده کردند حضرت در جواب فرمود سجده یعقوب و اولادان برای یوسف نبود بلکه برای اطاعت خدا و تحیت یوسف بود مانند سجده ملائکه بآدم که برای اطاعت خدا و تحیت آدم بود، و برای نعمت مواصلهٔ یوسف بیعقوب سجده نمودند.
بعضی مفسرین از کتاب نبوت باسناده از محمّد بن ابی عمیر از هشام بن سالم از ابی عبد اللّه ع چنین روایت کرده که وقتی یعقوب

نزدیک بمصر رسید و یوسف با شوکت و کوکبه و عظمت تمام باستقبال پدر بیرون آمد چون پدر را دید قصد کرد پیاده شود امّا نظر بپادشاهی و علوّ مرتبه خود کرد و پیاده نشد چون بر پدرش سلام کرد و همدیگر را ملاقات نمودند جبرئیل نازل شد و گفت خدا میفرماید چه منع کرد تو را از پیاده شدن برای بنده صالح من با آن جلال که تو در آن بودی پهن کن دستت را یوسف چون پهن کرد دستش را از بین انگشتان او نوری خارج گردید یوسف بجبرئیل گفت اینکه نور چه بود جبرئیل گفت اینکه اینستکه از اولاد تو کسی پیغمبر نمیشود بواسطه اینکه برای پدر پیاده نشدی.

[مجمع البیان] وَ قَد أَحسَنَ بِی إِذ أَخرَجَنِی مِنَ السِّجنِ وَ جاءَ بِکُم مِنَ البَدوِ مِن بَعدِ أَن نَزَغَ الشَّیطانُ بَینِی وَ بَینَ إِخوَتِی (البدو) یعنی بادیه که محلّ سکونت یعقوب و اهل بیت او بود نظر بقوله

صفحه : ۴۳۱

تعالی (وَ أَمّا بِنِعمَةِ رَبِّکَ فَحَدِّث) یوسف در مقام شکرگزاری در اول مرتبه ملاقات شروع میکند باظهار نعمتهای الهی که چه‌قدر بمن احسان نموده و در اینکه آیات چند نعمت و مکرمت خدا را تذکر میدهد: اول- رؤیای مرا محقق گردانید خوابی که در چهل سال قبل دیدم بمرتبه عیان ظاهر گردانید.

دوم- بمن نیکوئی کرد وقتی که مرا از زندان بیرون آورد.

سوم- شما را از بادیه بسوی من آورد، گویند یعقوب و اولادان او در بادیه منزل داشتند و در آنجا گوسفندان خود را میچرانیدند و در زمان قحطی گوسفندان آنها از بی‌خوراکی تلف شدند، یوسف در مقام شکر گذاری از جمله نعمتهائیکه تذکر میدهد اینکه است که خداوند آنها را از اینکه سختی نجات داد و شما را از بادیه بسوی من آورد پس از آنکه شیطان بین من و برادرانم بواسطه حسد افساد کرد.

و اینکه یوسف ابتداء کلام خود را نجات از زندان قرار داد نه در بیرون آمدن از چاه شاید دو جهت در نظر داشته یکی در مقام شکر گذاری و اظهار رحمت خدای تعالی بوده و خواسته تفضلات او را اظهار نماید و دیگر برای مراعات و احترام برادرها که اگر میخواست ابتداء کلامش را بیرون آمدن از چاه قرار دهد برادرهای او در مقابل پدرشان خجل و شرمنده میشدند و بآنها توهین میشد إِنَّ رَبِّی لَطِیفٌ لِما یَشاءُ إِنَّهُ هُوَ العَلِیمُ الحَکِیمُ همانا پروردگار من لطیف است در تدبیر امور (یدبر الامور) در تمام شئونات خلقت از روی مآل اندیشی و حکمت تدبیر مینماید و هر چه را بخواهد برفق و مدارا انجام میدهد و لطف او شامل هر کسی میشود که بخواهد و کار او را آسان میگرداند و بلطف و کرم او اینکه نعمت برای ما حاصل گردید که با هم جمع شدیم زیرا که او عالم بمصالح امور و حکیم و درستکار است که هر چیزی را مطابق حکمت بجای خود قرار داده.

در مجمع گفته در کتاب نبوت باسناده از ابی عبد اللّه ع که فرموده یعقوب

صفحه : ۴۳۲

بیوسف گفت ای پسر من بگو برادرهایت چگونه با تو عمل کردند یوسف گفت ای پدر من اینکه پرسش را از من نکن یعقوب گفت تو را قسم میدهم که برای من بگوئی با تو چه کردند یوسف گفت مرا بردند سر چاه و نشانیدند و گفتند پیراهن از تنت بیرون کن من بآنها گفتم شما را قسم میدهم بحق پدرم یعقوب که پیراهن مرا نکنید و عورت مرا ظاهر نگردانید فلانی از پسران تو کارد بلند کرد و بمن گفت بکن آنوقت یعقوب صیحه‌ئی زد و بیهوش گردید وقتی بهوش آمد باز سؤال نمود ای پسر من دیگر با تو چه کردند یوسف گفت ای پدر من از تو مسئلت میکنم بخدای ابراهیم و اسماعیل و اسحاق که مرا از اینکه جواب معاف داری آنوقت یعقوب دیگر سؤال نکرد.

و بروايتى يوسف گفت اى پدر از من سؤال نكن كه برادرها با تو چه كردند سؤال كن كه خدا با تو چه كرد. [پايان] رَبِّ قَد آتَيتَنِي مِنَ المُلكِ وَ عَلَّمتَنِي مِن تَأوِيلِ الأَحادِيثِ فاطِرَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ أَنتَ وَلِيِّي فِي الدُّنيا وَ الآخِرَةِ تَوَفَّنِي مُسلِماً وَ أَلحِقنِي بِالصّالِحِينَ پس از آن يوسف در مقام مناجات و اظهار شكر گذارى از ولىّ نعمت خود برآمده و بشكرانه نعمتهاى الهى اظهار ميكند و ميگويد اى پروردگار من بمن سلطنت عطاء نمودى و بمن تأويل احاديث يعنى علم تعبير خواب عنايت نمودى تو پديد آورنده و آفريننده آسمانها و زمين هستى اى خداى من تو ولىّ و صاحب اختيار منى هم در دنيا و هم در آخرت بميران مرا در حاليكه مسلمان يعنى در حاليكه تسليم باشم و مرا بنيكوكاران ملحق گردان.

در مجمع البيان از ابو حمزه چنين روايت ميكند كه گفته بما رسيده است كه يعقوب صد و چهل و هفت سال زندگى كرد و وقتى در مصر وارد شد بر يوسف صد و سى سال داشت و هفده سال در مصر نزد يوسف ماند، و إبن اسحق گفته يعقوب در مصر بيست و چهار سال ماند پس از آن مرد و در شام او را دفن نمودند، و سعيد بن جبير گفته كه يعقوب را ببيت المقدس انتقال دادند و او را در تابوتى از ساج

صفحه : ۴۳۳

گذاردند و آنروز مصادف شد با روز كه عيصو مرده بود و او با يعقوب با هم بدنيا آمده بودند يعنى دو قلو بودند و آن دو را در يك قبر گذاردند پس از اينكه جهت يهوديان مرده‌هاى خود را ببيت المقدس حمل مينمايند و يعقوب و عيصو با هم بدنيا آمدند يعنى از يك شكم بيرون آمدند و عمر هر كدام ۱۴۷ سال بود و در يك قبر دفن شدند پس از دفن پدر يوسف برگشت بمصر و يعقوب بيوسف وصيت كرده بود كه مرا در بيت المقدس دفن كن و يوسف پس از پدرش بيست و سه سال زندگى نمود و او اول رسولى بود در بنى اسرائيل پس از آن وفات كرد و وصيت نموده بود كه او را نزد قبور آبائش دفن نمايند، و بقولى او را در مصر دفن كردند و موسى استخوان او را بيرون آورد و حمل نمود ببيت المقدس و او را نزد پدرش دفن نمودند. [پايان] بروايتى از ابى عبد اللّه ع نقل شده كه يوسف دوازده ساله بود كه بزندان گرفتار شد، هيجده سال در زندان ماند و پس از آنكه از زندان بيرون آمد هشتاد سال ديگر زندگانى كرد و عمر او صد و ده سال بود.

و بروايتى وقتى يوسف وفات نمود اهل مصر با هم نزاع نمودند و هر يك ميگفتند ما او را در محله خود دفن ميكنيم تا اينكه نزديك بود بنزاع بكشد آنوقت قرار دادند او را در تابوتى گذارند و در رود نيل دفن كنند تا اينكه آب بر او بگذرد و بهر محليكه ميرسد خير و بركت باشد. [منهج] ذلِكَ مِن أَنباءِ الغَيبِ نُوحِيهِ إِلَيكَ وَ ما كُنتَ لَدَيهِم إِذ أَجمَعُوا أَمرَهُم وَ هُم يَمكُرُونَ (ذلك) از اسماء اشاره است و اشاره به اينكه كه اى رسول اكرم [ص] اينكه حكايت يوسف از خبرهاى غيب است كه بتو وحى نموديم (و اينكه حكايت و امثال آن دليل بر اثبات نبوّت تو است) كه بسوى تو از طريق وحى فرستاديم زيرا كه تو در آنوقت نبودى كه برادران يوسف با هم متفق الرأى شدند كه يوسف را در چاه بيندازند.

صفحه : ۴۳۴

وَ ما أَكثَرُ النّاسِ وَ لَو حَرَصتَ بِمُؤمِنِينَ خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است و گويا فرموده با اينكه همه دلائل و براهينى كه براى اثبات رسالت تو ظاهر گردانيديم بيشتر مردم ايمان نمياورند و لو اينكه تو حريص باشى بايمان آوردن آنها و هر قدر هم جديت نمائى فائده بخش نخواهد بود.

صفحه : ۴۳۵

[سوره يوسف (۱۲): آيات ۱۰۴ تا ۱۱۱]

اشاره

وَ ما تَسئَلُهُم عَلَيهِ مِن أَجرٍ إِن هُوَ إِلاّ ذِكرٌ لِلعالَمِينَ (۱۰۴) وَ كَأَيِّن مِن آيَةٍ فِى السَّماواتِ وَ الأَرضِ يَمُرُّونَ عَلَيها وَ هُم عَنها مُعرِضُونَ (۱۰۵) وَ ما يُؤمِنُ أَكثَرُهُم بِاللّهِ إِلاّ وَ هُم مُشرِكُونَ (۱۰۶) أَ فَأَمِنُوا أَن تَأتِيَهُم غاشِيَةٌ مِن عَذابِ اللّهِ أَو تَأتِيَهُمُ السّاعَةُ بَغتَةً وَ هُم لا يَشعُرُونَ (۱۰۷) قُل هذِهِ سَبِيلِى أَدعُوا إِلَى اللّهِ عَلى بَصِيرَةٍ أَنَا وَ مَنِ اتَّبَعَنِى وَ سُبحانَ اللّهِ وَ ما أَنَا مِنَ المُشرِكِينَ (۱۰۸)

وَ ما أَرسَلنا مِن قَبلِكَ إِلاّ رِجالاً نُوحِى إِلَيهِم مِن أَهلِ القُرى أَ فَلَم يَسِيرُوا فِى الأَرضِ فَيَنظُرُوا كَيفَ كانَ عاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم وَ لَدارُ الآخِرَةِ خَيرٌ لِلَّذِينَ اتَّقَوا أَ فَلا تَعقِلُونَ (۱۰۹) حَتّى إِذَا استَيأَسَ الرُّسُلُ وَ ظَنُّوا أَنَّهُم قَد كُذِبُوا جاءَهُم نَصرُنا فَنُجِّىَ مَن نَشاءُ وَ لا يُرَدُّ بَأسُنا عَنِ القَومِ المُجرِمِينَ (۱۱۰) لَقَد كانَ فِى قَصَصِهِم عِبرَةٌ لِأُولِى الأَلبابِ ما كانَ حَدِيثاً يُفتَرى وَ لكِن تَصدِيقَ الَّذِى بَينَ يَدَيهِ وَ تَفصِيلَ كُلِّ شَيءٍ وَ هُدىً وَ رَحمَةً لِقَومٍ يُؤمِنُونَ (۱۱۱)

صفحه : ۴۳۶

[ترجمه]

اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تو بر تبليغ برسالت از اينكه مردم سؤال پاداش نميكنى و نيست اينكه قرآن مگر پندى براى اهل عالم [۱۰۴]

و چه بسيار از آيات و نشانه‌هاى قدرت كه در آسمانها و زمين است كه مردم بر آن عبور ميكنند در حاليكه آنها از آن آيات رو گردانند [۱۰۵]

و اكثر آنها بخدا ايمان نمى‌آورند مگر اينكه مشركند [۱۰۶]

آيا كافرين مطمئنند از اينكه بر آنها عذاب سختى از عذاب خدا فرود آيد يا بغتهٔ قيامت بر پا شود و آنها آمدن آنرا ندانند [۱۰۷]

بگو اى محمّد (ص) اينكه دعوت بتوحيد طريقه من است ميخوانم خلق را بخدا از روى بينائى من ميخوانم و ميخواند بخدا هر كس كه متابعت من را كرده است و خدا منزهست (از آنچه شما باو نسبت ميدهيد) و من از شريك آورنده‌گان براى خدا نميباشم [۱۰۸]

و ما نفرستاديم پيش از تو مگر مردانى را كه بآنها وحى ميكرديم و آنها از اهل شهرها و دهها بودند آيا اينكه كفار در زمين سير ننمودند پس نظر كنند كه چگونه بود عاقبت كسانى از كفار كه پيش از اينان بودند و هر آينه خانه آخرت براى اهل تقوى بهتر است آيا تعقل نميكنند [۱۰۹]

تا آنجا كه رسولان مأيوس شدند و گمان كردند كه تكذيب گرديده شده‌اند (كافرين رسالت آنها را تكذيب كردند) آنها را يارى كرديم پس نجات يافت هر كه را ما خواستيم و ردّ نميشود عذاب ما از جماعت گنهكاران [۱۱۰]

و همانا در داستان انبياء يا در قصّه يوسف عبرت و اندرزى است براى صاحبان عقل داستان يوسف (يا كليه قصص و حكايات قرآن) داستانهائى نى...ə كه بهم بافته شده باشد و ليكن تصديق آنچيزى است كه بين دو دست او است (از كتب آسمانى) و تفصيل هر چيزى است و هدايت و رحمت است براى جماعتى كه ايمان آورند [۱۱۱]

صفحه : ۴۳۷

(توضیح آیات)

وَ ما تَسئَلُهُم عَلَیهِ مِن أَجرٍ إِن هُوَ إِلّا ذِکرٌ لِلعالَمِینَ اشاره بمقام رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که تو با اینکه برای رسالت و تبلیغ اجر و مزدی از آنها طلب نمیکنی، مقصود از ضمیر (تسئلهم) خواه عموم مردم باشد یا مشرکین مکه یعنی با جدیت و کوششی که در ایمان اینان داری هیچ عوضی و منفعتی از قبل آنها منتظر نمیباشی و اینکه شما را بر عمل نمودن بآن میخوانم (یعنی قرآن) آن تذکر و اندرزی است برای عالمیان که اختصاص ببعضی دون بعضی ندارد.

(الّا ذکر) اشاره است به اینکه که من بتعلیمات قرآن شما را متذکر میگردانم بآنچه در فطرت اولیه شما یعنی فطرت توحید گذارده شده و نیز شما را ارشاد مینمایم بآن فطرت اخلاقی خودتان که رجوع بوجدان خود کنید و تعلیمات قرآن را بوجدان خودتان تطبیق نمائید تا اینکه بفهمید تمام آنها مطابق است با فطرت سلیم و با آنچه در باطن خودتان مأخوذ گردیده چیزی بر خلاف فطرت توحید و فطرت اخلاقی نمیگویم میخواهم همانکه در باطن شما مخفی گردیده بمرتبه ظهور و بروز برسد و قوانین و احکام قرآن یک قانون عمومی است که برای تمام افراد بشر سودمند است زیرا که نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برای جنّ و انس تماما رسول بوده نه برای یک دسته خاصّی.

وَ کَأَیِّن مِن آیَةٍ فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ یَمُرُّونَ عَلَیها وَ هُم عَنها مُعرِضُونَ در مقام سرزنش کفار است که اینها چه بسیار (آیهٔ) یعنی علامت و نشانه‌های قدرت و عظمت الهی که در آسمانها از اوضاع سماوی و منظومه شمسی و کرات و سیارات و کواکب پدیدار است و نیز آیات و علائم زمینی از گردش زمین و پدید شدن فصول اربعه زمستان، تابستان، پائیز ربیع و زنده شدن زمین پس از مردن و خشک شدن آن در ایّام شتاء که علی الدوام بر اوضاع و آثار صنع مرور

صفحه : ۴۳۸

میکنند یعنی می‌بینند و اینکه کفار و مشرکین از آن رو گردانند و اصلا فکر نمیکنند که تدبیر عالم بدست کیست چه صانع حکیمی است که بین متشتتات و متفرقات الفت داده و همه را بسوی یک نظام سوق میدهد و وحدت جهانی تشکیل می‌یابد و آنان چنان غافلند که گویا آن فطرت توحیدی که در روحیه آنها گذارده شده ضایع گردانیده‌اند.

وَ ما یُؤمِنُ أَکثَرُهُم بِاللّهِ إِلّا وَ هُم مُشرِکُونَ شاید مقصود مشرکین عرب باشند که بوجود مبدء متعال اقرار داشتند که او آفریننده ما و تمام موجودات است و با اینکه حال بتها را در نظام عالم شریک خدا میدانستند و آنها را عبادت میکردند.

و بقولی مقصود آنهائی میباشند که خدا را تشبیه بخلق مینمایند، و بقول دیگر آنان اهل کتابند که ایمان را با شرک مخلوط کرده‌اند.

أَ فَأَمِنُوا أَن تَأتِیَهُم غاشِیَةٌ مِن عَذابِ اللّهِ أَو تَأتِیَهُمُ السّاعَةُ بَغتَةً وَ هُم لا یَشعُرُونَ در مقام تهدید و توبیخ مشرکین برآمده و گویا فرموده چگونه اینها با ایمان بخدا شرک میآورند و غیر را در عبادت شریک میگردانند و نمیترسند که مبادا غاشیه یعنی فرو گیرنده و نقمت بلا و آفات یکدفعه آنها را فرا گیرد و فریاد رس برای آنها نباشد.

چنانچه در جاهای دیگر گفته شد همان طوری که توحید مراتبی دارد:

توحید در مقام ذات، توحید در مقام صفات، توحید در مقام افعال، توحید در مقام عبادت. در مقابل آن شرک نیز مراتبی دارد: شرک در مقام ذات و انکار وحدت صانع و تعدد مبدء. و شرک در مقام صفات که در صفات مخصوصه حق تعالی دیگری را شریک گرداند مثل اینکه در قدم ذاتی یا در وجوب وجود یا در وحدت حقیقیه و غیر اینها از صفاتی که مخصوص بآن ذات متعال است دیگری را سهیم گرداند، و شرک در مقام افعال که گمان شود در تدبیر عالم دیگری شریک است یا اینکه خداوند تدبیر امور

عالم را محول بديگرى كرده و بيشتر مشركين شركشان

صفحه : ۴۳۹

راجع بهمين قسم بوده يا شرك در عبادت كه رياء و سمعه و ارائه بغير را داخل در عبادت گرداند، از امام محمّد باقر ع روايت شد كه مقصود شرك طاعت است نه شرك عبادت يعنى در معاصى اطاعت شيطان نمايد و شرك در آثار كه در (لا مؤثر فى الوجود الّا اللّه) شرك بياورد يعنى انكار نمايد.

قُل هـٰذِهِ سَبِيلِي أَدعُوا إِلَى اللّهِ عَلى بَصِيرَةٍ أَنَا وَ مَنِ اتَّبَعَنِي وَ سُبحانَ اللّهِ وَ ما أَنَا مِنَ المُشرِكِينَ خطاب برسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه بگو راه و طريقه من اينكه است كه شما را دعوت ميكنم بسوى ايمان و توحيد با حجت و برهان واضح.

(انا) تأكيد ضمير مستتر در (ادعو) است و (من اتبعنى) عطف بر او است يعنى من بسوى خدا مردم را ميخوانم و هر كس هم كه متابعت مرا كرد مردم را بسوى خدا ميخواند و خدا منزه و مبرّا از شريك و نظير و مثل و مانند است و من از مشركين و داخل در زمره آنان نيستم.

وَ ما أَرسَلنا مِن قَبلِكَ إِلّا رِجالًا نُوحِي إِلَيهِم مِن أَهلِ القُرى أَ فَلَم يَسِيرُوا فِي الأَرضِ فَيَنظُرُوا كَيفَ كانَ عاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم خداى متعال از روى فضل و كرم در هر موقعيكه مصلحت ايجاب مينموده از طرف خود رسولى فرستاده كه افراد بشر را از كج روى بطريق مستقيم توحيد ارشاد نمايند و سنّت الهى بر اينكه جارى شده كه از اهل شهرها فردى كه لايق منصب رسالت و نبوّت باشد آنرا انتخاب نمايد نه از باديه و بيابانها و نيز انسان باشد نه ملك زيرا چادر نشين‌ها غالبا افراد بى‌خرد و كم فهمند و يكى از خصوصيات رسول اينكه است كه بايد در قوت عقل نظرى و عقل عملى سر آمد اهل زمانش باشد تا اينكه عقلاء او را برسالت و پيشوائى خلق بشناسند و بايد انسان باشد تا بشود با افراد بشر تماس نمايد و آنها او را بشناسند و قول او را بپذيرند و بايد مرد باشد نه زن چونكه زن نوعا عقلش نصف عقل مرد است. زنى را هجو كردند كه دعوى نبوّت كرد

صفحه : ۴۴۰

اصبحت بيّتنا انثى نطوف بها و لم تزل انبياء اللّه ذكرانا

شعر بالا را در باره سجاح كاهنه كه دعوى نبوّت كرد گفته‌اند و در تفسير كاشفى در ذيل آيه ۱۰۹ (وَ ما أَرسَلنا مِن قَبلِكَ إِلّا رِجالًا) آورده.

أَ فَلَم يَسِيرُوا فِي الأَرضِ فَيَنظُرُوا كَيفَ كانَ عاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم همزه (افلم) همزه استفهام و ظاهرا در مقام توبيخ و سرزنش كفار اهل مكه برآمده كه آيا اينها در زمين و اطراف ولايات سير نميكنند تا اينكه نظر كنند و از حال امم پيشين و عذابى كه از قبل اعمال بدشان و كفرشان آنها را فرا گرفته عبرت گيرند و قدرى بخود آيند كه ممكن است بر ما نيز بغتةً غاشيه‌ئى از عذاب فرا گيرد و ما را هلاك گرداند.

وَ لَدارُ الآخِرَةِ خَيرٌ لِلَّذِينَ اتَّقَوا أَ فَلا تَعقِلُونَ همزه (افلا) همزه استفهام و گويا در مقام پرسش است كه در صورتى كه خانه آخرت براى متقين و پرهيزكاران بهتر است از متابعت نفس و هوى و شيطان چرا فكر نميكنيد تا اينكه بدانيد كه دنيا دار فانى و مشوب بآلام است و آخرت محلّ باقى و پاينده و جاويد است و شخص عاقل هرگز باقى را بر فانى و نعمتهاى پاينده و دائمى را بر لذائذ خيالى ترجيح نخواهد داد.

حَتّى إِذَا استَيأَسَ الرُّسُلُ وَ ظَنُّوا أَنَّهُم قَد كُذِبُوا جاءَهُم نَصرُنا آيه برسولش خبر ميدهد و اشاره به اينكه كه جماعت پيشين چنين بودند

که دعوت پیمبران را قبول نمینمودند مثل قوم عاد و ثمود و فرعونیان و پیمبران دیگر و آنها هر قدر در تبلیغ پافشاری مینمودند کمتر اثری نمیدیدند تا بحدیکه از هدایت آنها مأیوس میشدند و هر قدر آن بزرگواران در تبلیغ و ارشاد بیشتر پافشاری میکردند اهل زمانشان در انکار و جحود بیشتر مبالغه مینمودند تا اینکه مخالفت آنها بحد یأس میرسید و پیمبران از هدایت یافتن کافرین مأیوس مشدند خداوند پیمبران را یاری مینمود و عذاب بر قوم وارد میگردید.

صفحه : ۴۴۱

فَنُجِّيَ مَن نَشاءُ وَ لا يُرَدُّ بَأسُنا عَنِ القَومِ المُجرِمِينَ و نجات داده شد هر کس را که میخواستیم از رسولان و تابعین و کسانی که ایمان آورده بودند و عذاب ما از جماعت گنهکاران ردّ نخواهد شد اشاره به اینکه که عذاب پاداش و لازمه کفر آنها است که دامن‌گیر آنها میشود اینکه است که عمل آنها محفوف بعذاب است و گر نه خدای رءوف مهربان که جهان و جهانیان را از روی کرم و فضل آفریده نمیخواهد بنده ضعیف خود را عذاب نماید لکن همان کفر و اعمال قبیح است که جهنّم و عذاب را ایجاب میکند.

لَقَد كانَ فِي قَصَصِهِم عِبرَةٌ لِأُولِي الأَلبابِ راغب گفته (اصل العير تجاوز من حال الى حال فاما العبور فيختص بتجاوز الماء) تا آنجا که گفته (و الاعتبار و العبرة بالحالة التى يتوصل بها من معرفة المشاهد الى ما ليس بمشاهد قال تعالى (إِنَّ فِي ذلِكَ لَعِبرَةً). [پایان] و ضمیر در (فى قصصهم) یا راجع بانبیاء است که از جمله حکایت یوسف و برادران او است یا مخصوص بیوسف و قصص او است که جمله را مؤکّد میگرداند بلام تأکید و قد تحقیقی که همانا در قصّه یوسف که نظر باهمیت آن او را احسن القصص نامیده عبرت و پندی است که صاحبان عقل و دانش از اینکه حکایت مطالب بسیار و اسراری بدست میآورند ظلم برادرها و صبر یعقوب و یوسف و تقوی و پاکدامنی یوسف و خودداری از خیانت و صبر در زندان و باقی مصائبی که برادرها بیوسف وارد نمودند و دیدند چه عاقبت وخیمی و چه ذلّتی در پی آن پدید گردید عاقل میداند که هر عملی را اثری و پاداشی است و از اعمال بد خودداری مینماید.

ما كانَ حَدِيثاً يُفتَرى وَ لكِن تَصدِيقَ الَّذِي بَينَ يَدَيهِ وَ تَفصِيلَ كُلِّ شَيءٍ وَ هُدىً وَ رَحمَةً لِقَومٍ يُؤمِنُونَ قرآن از اخبار دروغ نیست که رسول بخدا افتراء زده باشد و نسبت بخدا

صفحه : ۴۴۲

بدهد لکن تصدیق کننده باقی کتب آسمانی است و بیان کننده هر چیزی است همان طوری که فرموده (لا رَطبٍ وَ لا يابِسٍ إِلّا فِي كِتابٍ مُبِينٍ) و نیز قرآن هدایت و راه نماینده سالکان بسوی حق و رحمت و بخشش است برای کسانیکه مؤمن موحّد باشند.

اینک جزء دوازدهم از تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن بپایان رسید بقلم کمترین خادمه‌ئی از خدّام ام آل رسول و کوچکترین ذرّه‌ئی از ذراری بتول و امة من اماء اللّه تعالی در روز جمعه پنجم ماه رمضان ۱۳۹۲ هجری قمری مطابق با ۱۳۵۱ شمسی الحمد للّه اولا و آخرا و ظاهرا و باطنا و صلّی اللّه علی سیّدنا محمّد و آله الطیبین الطاهرین و لعنة اللّه علی اعدائهم اجمعین

جلد هفتم

اشاره

مخزن العرفان در علوم قرآن از سورة الرعد الی آخر سورة بنی اسرائیل بقلم:

کمترین خادمه‌ئی از خدام آل رسول (ص) و کوچکترین ذره‌ئی از ذراری بتول (ع) و امة من اماء اللّه تعالی

صفحه : ۲

سورهٔ الرعد

اشاره

مختلف فیها و هی خمس و اربعون آیهٔ بصری و ثلاث کوفیّ عدّ غیر الکوفی لفی خلق جدید، الظلمات و النور

[سوره الرعد (۱۳): آیات ۱ تا ۵]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
المر تِلكَ آياتُ الكِتابِ وَ الَّذِي أُنزِلَ إِلَيكَ مِن رَبِّكَ الحَقُّ وَ لكِنَّ أَكثَرَ النّاسِ لا يُؤمِنُونَ (۱) اللّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّماواتِ بِغَيرِ عَمَدٍ تَرَونَها ثُمَّ استَوى عَلَى العَرشِ وَ سَخَّرَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ كُلٌّ يَجرِي لِأَجَلٍ مُسَمًّى يُدَبِّرُ الأَمرَ يُفَصِّلُ الآياتِ لَعَلَّكُم بِلِقاءِ رَبِّكُم تُوقِنُونَ (۲) وَ هُوَ الَّذِي مَدَّ الأَرضَ وَ جَعَلَ فِيها رَواسِيَ وَ أَنهاراً وَ مِن كُلِّ الثَّمَراتِ جَعَلَ فِيها زَوجَينِ اثنَينِ يُغشِي اللَّيلَ النَّهارَ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَومٍ يَتَفَكَّرُونَ (۳) وَ فِي الأَرضِ قِطَعٌ مُتَجاوِراتٌ وَ جَنّاتٌ مِن أَعنابٍ وَ زَرعٌ وَ نَخِيلٌ صِنوانٌ وَ غَيرُ صِنوانٍ يُسقى بِماءٍ واحِدٍ وَ نُفَضِّلُ بَعضَها عَلى بَعضٍ فِي الأُكُلِ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَومٍ يَعقِلُونَ (۴)
وَ إِن تَعجَب فَعَجَبٌ قَولُهُم أَ إِذا كُنّا تُراباً أَ إِنّا لَفِي خَلقٍ جَدِيدٍ أُولئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِم وَ أُولئِكَ الأَغلالُ فِي أَعناقِهِم وَ أُولئِكَ أَصحابُ النّارِ هُم فِيها خالِدُونَ (۵)

صفحه : ۳

سورهٔ الرعد مکیّه است تمامش از إبن عباس و عطاء و بقول کلبی و مقاتل مکیه است مگر آیه آخر سوره که در باره عبد اللّه بن سلام نازل گردیده و سعید بن جبیر گفته که چگونه اینکه آیه در باره عبد اللّه بن سلام نازل شده در صورتی که سوره تمامش در مکه فرود آمده، و حسن و عکرمه و قتاده گفته‌اند سوره مدنی است مگر دو آیه که در مکّه نازل گردیده (وَ لَو أَنَّ قُرآناً سُيِّرَت بِهِ الجِبالُ) و ما بعد آن عدد آیات آن (۴۷) بعدد شامی (۴۵) بعدد بصری (۴۴) حجازی (۴۳) کوفی، و اختلاف در پنج آیه است (لَفِي خَلقٍ جَدِيدٍ، الظُّلُماتُ وَ النُّورُ، الأَعمى وَ البَصِيرُ، و سُوءُ الحِسابِ) شامی (مِن كُلِّ بابٍ) عراقی، شامی.
(مجمع البیان) بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص اینکه سوره دو قسم است: قسم اول از اول سوره الی قوله (كَذلِكَ يَضرِبُ اللّهُ الأَمثالَ) راجع بعلم طبیعت و علم توحید است. قسم ثانی در اخلاق و ثواب و عقاب از قوله تعالی (لِلَّذِينَ استَجابُوا لِرَبِّهِمُ الحُسنى) تا آخر سوره.

[ترجمه]

اینکه آیات کتاب (آیات قرآن یا آیات سوره) از آن آیاتی است که از طرف پروردگار تو بحق بر تو فرود آمده لکن بیشترین مردم ایمان

صفحه : ۴

نمیآورند (۱)

خدا آنکسی است که آسمانها را بدون ستونی که آنرا ببینند برافراشته و بلند گردانیده پس از آن قصد کرد بآراسته گردانیدن (یا آفریدن) عرش یا مستولی گردانیدن عرش را بر آسمانها و خورشید و ماه را مسخر گردانید هر یک جریان دارند تا مدت معیّن و امر عالم را تدبیر مینماید (بنظام) و آیات را تفصیل میدهد شاید شما بملاقات جزاء از پروردگارتان در قیامت یقین پیدا نمائید (۲)

و خدای تعالی آنکسی است که زمین را پهن کرده و در آن کوهها افراشته و نهرها جاری گردانیده و از هر میوه و ثمرهٔی در آن دو جفت قرار داده شب روز را میپوشاند همانا در اینها آیاتی است برای جماعتی که تفکّر مینمایند (۳)

و در زمین قطعاتی است مجاور و متصل بهم و بوستانهائی است از انگور و قطعه‌ئی است برای زراعت و نخل خرما که بعضی دارای دو شاخه از یک اصل و بعضی نه چنین یعنی هر شاخه اصل جداگانه دارد و همه اینها بیک آب سیر میگردند و ما بعضی از (اشجار را) در میوه برتری میدهیم بر بعض دیگر و در اینکه تفضیل دادن بعضی بر بعض دیگر (با اینکه همه از یک آب سیراب میگردند) آیات و نشانه‌هائی است برای جماعتی که تعقّل میکنند (۴)

و اگر تو تعجب میکنی از ناگرویدن کافرها بس عجیب قول (منکرین معاد است) که گویند آیا وقتی که خاک باشیم ما در آفرینش جدید میباشیم اینها کسانی میباشند که بپروردگار خود کافر گردیدند و اینان در گردنهایشان زنجیر (قهر پروردگار) نهادند و اینها یاران آتشند و در آن جاویدانند (۵)

.

صفحه : ۵

(توضیح آیات)

از بعضی از علمای تفسیر نقل شده که حروف مقطّعات در اوائل بعض سور مختصر کلماتی میباشند که بر صفات الهی دلالت دارند چنانچه در (المر) الف آلاء او است، لام لطف بی‌انتهای او، میم ملک بی‌زوال او، را رأفت و کمال او.

و بقول دیگر بعضی از اینکه حروف دلالت بر اسماء الهی دارند و بعضی بر افعال او (المر) بمعنی (انا اللّه اعلم و اری) منم خدائی که حالات خلق را میدانم و افعال و اقول بنده‌گان را می‌بینم.

تِلکَ آیاتُ الکِتابِ وَ الَّذِی أُنزِلَ إِلَیکَ مِن رَبِّکَ الحَقُّ وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یُؤمِنُونَ تلک مبتداء و آیات الکتاب خبر او، مقصود از آیات یا آیات قرآن است یا آیات سوره (وَ الَّذِی أُنزِلَ) محلّا مجرور و عطف بر کتاب است یعنی اینکه آیات از آیاتی است که فرو فرستاده شد و عطف (وَ الَّذِی) یا عطف صفتی است بر صفت دیگر اگر مقصود از کتاب قرآن باشد یا عطف عامّ بر خاص است اگر مقصود از کتاب سوره باشد، و (الحَقُّ) خبر مبتداء محذوف است یعنی (و هو الحق) اینکه قرآن حق است و از جانب پروردگار تو فرود آمده و لکن بیشترین مردم ایمان نمیآورند، اللّهُ الَّذِی رَفَعَ السَّماواتِ بِغَیرِ عَمَدٍ تَرَونَها (اللّه) مبتداء و (الَّذِی) و ما بعدش خبر مبتداء و ممکن است صفت (اللّه) باشد و (یُدَبِّرُ الأَمرَ) خبر بعد از خبر (تَرَونَها) کلام مستأنف است.

(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ۱- (بِغَیرِ عَمَدٍ تَرَونَها) یعنی شما آنرا بغیر ستون می‌بینید.

(إبن عباس و حسن و قتاده و جبائی و ابی مسلم) إبن عباس گفته زیر آسمان ستونی نیست و بالای آن علاقه‌ئی نیست که

صفحه : ۶

آنرا نگهـدارد، و زجـاج گفته اينكه از بالاـترين دلائـل قـدرت است كه چيزى واضـح‌تر از آن نيست زيرا كه آسـمان محيط است بر زمين و (با اينكه حال بدون ستون استوار است).

۲- (تَرَونَها) صـفت (عمـد) است يعنى آسـمانها را بلنـد گردانيـد بدون سـتونى كه مرئى باشد يعنى ديده شود، و بنابراين معنى چنين ميشود كه آسـمانها سـتون دارد و شـما آنرا نمى‌بينـد، و (عمـد) و سـتون آن قـدرت خـداى تعـالى است و اينكه قول از إبن عباس و مجاهـد روايت شـده (مجمع البيان) ثُمّ‌َاستَوى عَلَى العَرش وَ سَخَّرَ الشَّمس‌َ وَ القَمَرَ كُل‌ٌّيَجرى لِأَجَل‌ٍ مُسَمًّى يُدَبِّرُ الأَمرَ يُفَصِّل‌ُالآيات‌ِ لَعَلَّكُم بِلِقاءِ رَبِّكُم تُوقِنُون‌َ پس از بلند كردن آسـمانها (استَوى عَلَى العَرش‌ِ) بقولى قصد نمود بآفريدن عرش، بقولى عرش بر آسمانها باقتدار و نفوذ حكم مستولى گرديد، بقول ديگر مراد از عرش ملك است يعنى او سبحانه بآن حفظ و تدبير قصد فرموده. (منهج) و شايد مقصود از عرش تخت سلطنتى حق تعالى باشد استعارهٔ از تخت سلاطين كه بمعنى استيلاء و تفوّق بر اهل مملكت است، اينجا اشاره باستيلاء قـدرت و احاطه و رحمت رحمانى او باشـد كه آسـمانها و اهل آسـمانها همگى در محاط رحمت اوينـد و از او فيض وجود و بقاء ميطلبند.

(وَ سَخَّرَ الشَّمس‌َ وَ القَمَرَ الـخ) همگى آنها تحت استيلاء و امر او مسـخر گرديده و بتقدير او باندازه‌ئيكه از روى حكمت و خواسـت ازلى مقرّر گردانيده سير و حركت مينمايند تا آن موقعيكه در قضاء الهى و تدبير ازلى كه تغيير و تبديل‌پذير نيست تعيين گرديده در سير خود ادامه ميدهنـد (يُدَبِّرُ الأَمرَ) تـدبير امور بدست قدرت او است، اشاره به اينكه كه همين طورى كه آفرينش آسـمانها بدسـت قـدرت او انجـام گرفته تـدبير امور خلق نيز بـدست رحمت او انجـام ميگيرد نه در امر خلقت محتـاج بشـريك و معاون است و نه در ترتيب نظام عالم محتاج بكمك كارى است بذات بى‌زوال خود ميآفريند، بعلم و قدرت خود نظام عالم را باحسن

صفحه : ۷

وجه ترتيب ميدهد و شما افراد بشر وقتى اينكه همه آثار قدرت را مى‌بينيد شايد بملاقات جزاء از پروردگارتان يقين پيدا نمائيد.

وَ هُوَ الَّذِى مَدَّ الأَرض‌َ وَ جَعَل‌َ فِيها رَواسِى‌َ وَ أَنهاراً وَ مِن كُل‌ِّ الثَّمَرات‌ِ جَعَل‌َ فِيها زَوجَين‌ِ اثنَين‌ِ (واو) در (وَ هُوَ الَّذِى) آيه را عطف بآيه جلو داده يعنى و خدا و پروردگار شـما آنكسـى است كه بقدرت كامله خود زمين را مثل فرش گسترانيده و در آن كوهها افراشته و نهرهـا جـارى گردانيـده و از كمـال قـدرت او است كه در هر ميوه‌ئى زوج نر و ماده قرار داده يا از حيث رنگ و طعم يا تابسـتانى و زمستانى دو طور قرار داده.

در تفسـير كشف الحقايق از اهل تفسـير چنين نقل ميكنـد كه در ابتداء خلقت دنيا خداوند تعالى از براى شـما در روى زمين از انواع ميوه‌جـات دو جفت قرار داده يعنى از هر ميـوه‌ئى دو درخت و دو بوته قرار داد بعـد زيـاد شـده كـثرت پيـدا كرد، و بعضـى گفته‌اند مقصود از دو جفت ترش و شـيرين و سـفيد و سياه و سـرخ و زرد است، لكن حمـل آيه شـريفه را بچنين معنائى منافى با فصاحت و بلاغت قرآن است بلكه خـداى تعالى در اينكه آيه بحكمت بسـيار دقيق اشاره نموده كه در اينكه ازمنه اهل علم تدريجا بآن حكمت مطلع ميگردنـد و آن حكمت اينكه است كه همان طورى كه در بوجود آمـدن حيوانات دو جفت نر و ماده بايـد باشد همچنين براى متكوّن شـدن ميوه‌جات (چنانچه در علم نبات شناسـى مشـروحا بيان شـده) بايد دو جفت باشد در بعضـى از ميوه‌جات (مانند خرما و شاهدانه) دو جفت جداگانه مشاهده ميشود، در بعضى ديگر داخل همان شكوفه كه ميوه متكوّن ميشود دو جفت موجود است تا بين دو جفت ازدواج صورت نگيرد از آن شـكوفه ميوه متكوّن نميگردد، معنى آيه اينكه است كه خـداى تعـالى براى تكوين ميوه جات دو جفت (نر و ماده) پديد آورده چنانچه حيوانات جفت آفريده شده‌اند نباتات نيز از نر و ماده پديد مى‌آيند. (پايان)

صفحه : ۸

یُغشِی اللَّیلَ النَّهارَ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَومٍ یَتَفَکَّرُونَ از کمال تدبیر و قدرت ایزد متعال چنین است که بشب تاریک روشنائی روز را میپوشاند و همچنین بروز روشن تاریکی شب را محو میگرداند و چون شب و روز ضد یکدیگرند در اینجا اکتفاء باحد ضدین نموده که دلالت بر ضد دیگر هم میکند و در سوره الزمر آیه ۷ (یُکَوِّرُ اللَّیلَ عَلَی النَّهارِ وَ یُکَوِّرُ النَّهارَ عَلَی اللَّیلِ وَ سَخَّرَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ کُلٌّ یَجرِی لِأَجَلٍ مُسَمًّی أَلا هُوَ العَزِیزُ الغَفّارُ).

و خلاصه اینکه سه معنی برای آیه کرده‌اند: ۱- حسن گفته تاریکی شب را بروشنی روز می‌پوشاند. ۲- داخل میکند روز را در شب و شب را در روز به بلندی و کوتاهی و اینکه قول إبن عباس است. ۳- میآورد شب را تا ببرد روشنائی را و ساکن شوند حیوانات و میآورد روشنائی روز را تا مردم بروند دنبال معاش و نظام و بقای زمین و اهل آن منوط بشب و روز است زیرا اگر همیشه شب بود گیاهی از زمین بیرون نمیآمد و حیوانی متولد نمیشد و نیز اگر همیشه روز بود همه از تابش آفتاب هلاک گردیده و امرار حیات برای احدی میسّر نبود، و نیز حکمتهای دیگر که در خلقت و روز منطوی گردیده اینکه است که در آخر آیه فرموده همانا در پوشانیدن شب روشنی روز را آیات و نشانه‌هائی است از کمال قدرت و علم ازلی خداوندی لکن اینکه آیات را دو می‌یابند جماعتی که در نظام عالم تفکّر میکنند.

وَ فِی الأَرضِ قِطَعٌ مُتَجاوِراتٌ وَ جَنّاتٌ مِن أَعنابٍ وَ زَرعٌ وَ نَخِیلٌ صِنوانٌ وَ غَیرُ صِنوانٍ یُسقی بِماءٍ واحِدٍ و دیگر از دلائل قدرت و حکمت الهی چنین است که در زمین قطعاتی مختلف پیوسته بیکدیگر قرار داده که بعضی شایسته زراعت و بعضی شایسته اشجار و بعضی شوره‌زار و پاره‌ئی سنگستان، و نیز از کمال قدرت در زمین بوستانهائی قرار داده از درختهای انگور و نخل خرما (صِنوانٌ وَ غَیرُ صِنوانٍ) را.

صفحه : ۹

سخنان مفسرین در توجیه صنوان و غیر صنوان) ۱- چند درخت از یک ریشه.

۲- چند درخت از چند ریشه. (إبن عباس و مجاهد و قتاده) ۳- صنوان درخت خرما که در اطرافش درختهای دیگر باشد (وَ غَیرُ صِنوانٍ) آنکه نباشد.

۴- (صنو) بمعنی مثل است و (صِنوانٌ) امثال است و باین معنی است قول پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که (عمّ الرجل مثل ابیه)

. (مجمع البیان) وَ نُفَضِّلُ بَعضَها عَلی بَعضٍ فِی الأُکُلِ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَومٍ یَعقِلُونَ اشجار را در شکل و رنگ و بو و لطافت و طعم در تغذیه نمودن بعضی را برتری بر بعض دیگر داده‌ایم و با اتّحاد زمین و آب که اصول و اسباب اشجار و نباتاتند اختلاف آنها نیست مگر از کمال حکمت و قدرت مبدء متعال و در اینها آیاتی است برای کسانیکه تعقّل میکنند و میفهمند که با اینکه تماما از یک آب پرورش نموده و تخصیص پیدا نمودن هر یک از انواع بخصوصیاتی اینکه اقوی دلیل است بر وجود قادر حکیم.

وَ إِن تَعجَب فَعَجَبٌ قَولُهُم أَ إِذا کُنّا تُراباً أَ إِنّا لَفِی خَلقٍ جَدِیدٍ خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اگر تو تعجب میکنی که کافرین چگونه معاد و زنده شدن در روز رستاخیز را انکار میکنند با اینکه اقرار دارند بابتداء خلقت خودشان تعجب تو بجا است پس عجیب‌تر گفتار آنان است که گویند چگونه ما وقتی مردیم و خاک گردیدیم ما در آفرینش جدیدی میباشیم.

أُولئِکَ الَّذِینَ کَفَرُوا بِرَبِّهِم وَ أُولئِکَ الأَغلالُ فِی أَعناقِهِم وَ أُولئِکَ أَصحابُ النّارِ هُم فِیها خالِدُونَ آیه در وصف کسانی است که منکر قیامت و حشر و نشر گردیده‌اند که سبب انکار آنها همان کفر آنها است که چون خدای قادر حکیم را نشناخته‌اند

صفحه : ۱۰

و انکار نفوذ قدرت کرده‌اند و اختلاف موجودات را حمل بر طبیعت بی‌شعور نموده‌اند اینست که ضعف عقل آنها اجازه نمیدهد که تصدیق بمعاد نمایند و کفرشان مثال غل و زنجیری است که گردن آنها را بسته گردانیده و نمیگذارد بمقام الوهیت سر فرود آورند و تصدیق قول سفرای حق تعالی را نمایند و چون چنینند جایگاه آنان جهنم است و در آن جاویدانند زیرا که در اثر کفر روح قدسی خود را تباه گردانیده‌اند اینکه است که جایگاه همیشگی آنان بایستی جهنم باشد.

صفحه : ۱۱

[سوره الرعد (۱۳): آیات ۶ تا ۱۳]

اشاره

وَ یَستَعجِلُونَکَ بِالسَّیِّئَةِ قَبلَ الحَسَنَةِ وَ قَد خَلَت مِن قَبلِهِمُ المَثُلاتُ وَ إِنَّ رَبَّکَ لَذُو مَغفِرَةٍ لِلنّاسِ عَلی ظُلمِهِم وَ إِنَّ رَبَّکَ لَشَدِیدُ العِقابِ (۶) وَ یَقُولُ الَّذِینَ کَفَرُوا لَو لا أُنزِلَ عَلَیهِ آیَةٌ مِن رَبِّهِ إِنَّما أَنتَ مُنذِرٌ وَ لِکُلِّ قَومٍ هادٍ (۷) اللّهُ یَعلَمُ ما تَحمِلُ کُلُّ أُنثی وَ ما تَغِیضُ الأَرحامُ وَ ما تَزدادُ وَ کُلُّ شَیءٍ عِندَهُ بِمِقدارٍ (۸) عالِمُ الغَیبِ وَ الشَّهادَةِ الکَبِیرُ المُتَعالِ (۹) سَواءٌ مِنکُم مَن أَسَرَّ القَولَ وَ مَن جَهَرَ بِهِ وَ مَن هُوَ مُستَخفٍ بِاللَّیلِ وَ سارِبٌ بِالنَّهارِ (۱۰)

لَهُ مُعَقِّباتٌ مِن بَینِ یَدَیهِ وَ مِن خَلفِهِ یَحفَظُونَهُ مِن أَمرِ اللّهِ إِنَّ اللّهَ لا یُغَیِّرُ ما بِقَومٍ حَتّی یُغَیِّرُوا ما بِأَنفُسِهِم وَ إِذا أَرادَ اللّهُ بِقَومٍ سُوءاً فَلا مَرَدَّ لَهُ وَ ما لَهُم مِن دُونِهِ مِن والٍ (۱۱) هُوَ الَّذِی یُرِیکُمُ البَرقَ خَوفاً وَ طَمَعاً وَ یُنشِئُ السَّحابَ الثِّقالَ (۱۲) وَ یُسَبِّحُ الرَّعدُ بِحَمدِهِ وَ المَلائِکَةُ مِن خِیفَتِهِ وَ یُرسِلُ الصَّواعِقَ فَیُصِیبُ بِها مَن یَشاءُ وَ هُم یُجادِلُونَ فِی اللّهِ وَ هُوَ شَدِیدُ المِحالِ (۱۳)

صفحه : ۱۲

[ترجمه]

ای محمّد (کافرین) از تو تعجیل عذاب الهی را میکنند پیش از موقع آن با اینکه در زمانهای گذشته چه عقوبتهائی که بر کفار وارد گردید و همانا پروردگار تو صاحب آمرزش (گناهان) مردم است و نیز سخت انتقام کشنده است (۶)

کافرین گویند چرا بر محمّد نشانه‌ئی از پروردگارش فرستاده نشد همانا تو انذار و تهدید کننده‌ئی و برای هر جماعتی راه نماینده‌ئی است (۷)

خدا دانا است بآنچه حمل میکند هر زنی (یعنی بار برمیدارد) که پسر است یا دختر و آنچه را که در رحمها کم میکند یا زیاد میکند و مقدار هر چیزی نزد او معین است (۸)

او است دانا و عالم بآنچه پنهان و آشکار است و بزرگ و متعالی است (۹)

و نزد او مساوی است کسیکه از شما سخنی را مستور گرداند یا فاش گوید (و نیز مساوی است کسیکه از شما در ظلمت شب عملش را مخفی گرداند یا در روز روشن عملش را فاش گرداند همه اینها نزد او یکسانست (۱۰)

برای او پاسبانهائی گماشته شده از بین دو دست او و از پشت سر او که بامر خدا (اعمال او را حفظ میکنند و همانا خدای تعالی

نعمتی را که بهر طائفه داده تغییر نمیدهد مگر اینکه آن جماعت حالت خود را تغییر بدهند و وقتی خدا اراده سوئی و عذابی بجماعتی نمود بازگشتی برای آن نخواهد بود و بغیر او کسی را نرسد که آنرا دفع نماید (۱۱)

و او آنکسی است که بشما برق را مینماید و شما از آن هم میترسید و هم امید نفع دارید و او است که ابرهای سنگین را ایجاد مینماید (۱۲)

و رعد خدا را تسبیح میکند و بحمد او مشغول است و ملائکه از ترس خدا را تسبیح مینماید و صاعقه‌ها را میفرستد و صاعقه میرسد بهر کس که خدا بخواهد (و با اینکه همه آثار قدرت) کفار با موحدین مجادله میکنند و خدا سخت گیرنده و سخت عقوبت کننده است (۱۳)

.

صفحه : ۱۳

(توضیح آیات)

وَ یَستَعجِلُونَکَ بِالسَّیِّئَةِ قَبلَ الحَسَنَةِ وَ قَد خَلَت مِن قَبلِهِمُ المَثُلاتُ مفسرین گفته‌اند چون کفار آیات تهدید و عذاب را می‌شنیدند از روی استهزاء و سخریّه عجله در عذاب میکردند و چون خدای تعالی عذاب استیصال را که بامم پیشینیان وارد میشده از اینکه امّت مرحومه در دنیا برداشته و اینکه خود حسنه‌ئی است و آنها از روی جهل و ندانسته‌گی میگفتند همان معجزات پیمبران گذشته را بیاور اگر نپذیرفتیم خدا بر ما عذاب بفرستد اینکه است که خدای تعالی برسولش خبر میدهد که اینکه کفار چنینند که اینها پیش از طلب حسنه که تأخیر در عذاب است تعجیل در عذاب میکنند با اینکه در زمانهای پیش عقوباتی بر امثال اینها وارد گردیده (مثلات) بفتح میم و ضمّ آن چون (صدقه و صدقه) بمعنی امثال است آنرا می‌بینند و متنبّه نمیگردند.

وَ إِنَّ رَبَّکَ لَذُو مَغفِرَةٍ لِلنّاسِ عَلی ظُلمِهِم وَ إِنَّ رَبَّکَ لَشَدِیدُ العِقابِ آیه خبر میدهد و برای اینکه در انسان دو صفت خوف و رجاء پدید گردد دو صفت بزرگ خود را ارائه میدهد یکی غفّاریت که در موقع کرم و احسان بتوبه کوههای گناه را میآمرزد، و تأخیر عذاب نیز از صفت غفّاریت او است و در موقع غضب و انتقام (شدید العقاب) است یعنی در قیامت بسختی کافرین را پاداش میدهد، خلاصه رحمت و غفّاریت خود را در دنیا که جای عمل و مهلت است نشان میدهد و برداشتن عذاب را که خود حسنه‌ئی است در دنیا از کافرین برداشته لکن در قیامت که موقع جزاء است بسختی از آنها انتقام خواهد کشید.

وَ یَقُولُ الَّذِینَ کَفَرُوا لَو لا أُنزِلَ عَلَیهِ آیَةٌ مِن رَبِّهِ کفار از روی عناد برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اعتراض مینمودند که چرا بر تو معجزه‌ئی از قبیل معجزات پیمبران سلف مثل معجزات حضرت موسی و عیسی علیهما السلام نیامد تا ما بتو ایمان آوریم، آیه در پاسخ آنها است که ای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم

صفحه : ۱۴

وظیفه تو فقط انذار و تهدید آنها است.

و شاید آیه اشاره باین باشد که اظهار معجزات مثل عصاء و ید بیضاء موسی و مرده زنده کردن عیسی باراده حق تعالی و بمقتضای وقت و زمان بوده که چون در زمان موسی (ع) سحر شیوع داشت و در زمان عیسی علم طب شایع گردیده بود و معجزه هر پیغمبری باید از سنخ هنر اهل زمانش باشد که اهل خبره بفهمند که آن یک عمل خارق العاده‌ئی است که برای اثبات رسالت بدست رسول انجام داده میشد و چون در زمان حضرت نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اعراب در ادبیات قدری پیش رفته بودند اینکه بود

که عمده معجزه آنحضرت از سنخ کلام و آیات قرآن بود چنانچه در چند جای قرآن خبر میدهد که اگر گوئید قرآن از جانب خدا نیست و ساختگی کرده‌ام شما هم عرب هستید مثل اینکه قرآن یا بعضی از آن یا سوره‌ئی از آن بیاورید و معجزه چیزی است که از عهده مردم خارج باشد و آنها با آن ضدیتشان که در مقام خاموش کردن چراغ هدایت بودند نتوانستند حتی مثل یک آیه کوچک آنرا بیاورند.

با اینکه بجهاتی میتوان گفت قرآن در معجزه بودن اتمّ و اقوی است و بر معجزات پیمبران دیگر شرافت و برتری دارد زیرا که اولا نزول قرآن از سنخ کلام است و کلام ارائه میدهد ما فی الضمیر متکلّم را و آن کلامی است مشتمل بر معارف و حکم و از حاق حقیقت صادر گردیده و هم معجزه است و هم قانون و دیگر معجزه باقیه است که تا قیامت بین خلق ابراز فعالیت میکند لکن معجزه پیمبران دیگر منحصر باهل زمان خودشان بوده بدست تابعین آنها چیزی نیست که بتوانند برای اثبات دینشان معجزه‌ئی نشان دهند.

إِنَّما أَنتَ مُنذِرٌ وَ لِکُلِّ قَومٍ هادٍ سخنان مفسرین در توجیه آیه مأخوذ از مجمع البیان ۱- (أَنتَ مُنذِرٌ) یعنی تو ای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ترساننده و هدایت کننده هر قومی میباشی و بر تو انزال آیات نیست. (حسن و ابی الضحی و عکرمه و جبائی)

صفحه : ۱۵

و بنا بر اینکه معنی (أَنتَ) مبتداء و (مُنذِرٌ) خبر او و (هادٍ) عطف بر منذر میشود و فاصله شده است بین (واو) عطف و معطوف علیه بظرف که (لِکُلٍّ) می‌باشد.

۲- منذر محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و هادی خدا.

(إبن عباس و سعید بن جبیر و ضحاك و مجاهد) ۳- ای محمّد (ص) تو ترساننده‌ئی و برای هر قومی هدایت کننده‌ئی است که آنها را هدایت کند و ارشاد نماید.

(إبن زید و قتاده و زجاج و از إبن عباس بروایت دیگر) ۴- مقصود از هادی هر دعوت کننده‌ئی است براه راست و بروایت از إبن عباس است که چون اینکه آیه نازل گردید رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود من ترساننده‌ام و بعد از من علی علیه السّلام هدایت کننده و فرمود یا علی بتو هدایت میگردند هدایت یافته گان.

و نیز حاکم ابو القاسم حسکانی در کتاب شواهد التنزیل بسند خود از ابراهیم حکم بن ظهیر از پدرش از حکم بن جبیر از ابی برده اسلمی چنین روایت کرده که پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برای وضو آب طلبید و علی بن ابی طالب (ع) نزد او بود پس از وضو پیغمبر (ص) دست علی (ع) را گرفت و بر سینه خود گذارد و گفت (إِنَّما أَنتَ مُنذِرٌ) پس از آن دست علی را برگردانید و بسینه خودش گذارد و گفت (وَ لِکُلِّ قَومٍ هادٍ) و بعلی گفت بحقیقت تو بمردم نور دهنده‌ئی و امیر شهرهائی و بر اینکه مطلب شهادت میدهم که تو چنین میباشی و بنا بر اینکه سه قول (هادٍ) مبتداء (وَ لِکُلِّ قَومٍ) خبر او است. (پایان) و فخر رازی که از اجله علمای اهل سنهٔ است در تفسیر کبیر خود گفته وقتی اینکه آیه نزل گردید پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دست بر سینه شریف خود نهاد و فرمود منم نبی منذر و پس از آن دست بر دوش علی (ع) گذارد باو خطاب کرد که (یا علی بعد از من مردم بتو هدایت میگردند، و نیز جماعت بسیاری از اهل سنت

صفحه : ۱۶

همین طور روایت کرده‌اند.

اللّهُ یَعلَمُ ما تَحمِلُ کُلُّ أُنثی وَ ما تَغِیضُ الأَرحامُ وَ ما تَزدادُ وَ کُلُّ شَیءٍ عِندَهُ بِمِقدارٍ در مجمع البیان گفته (ما) در (ما تَحمِلُ وَ ما تَغِیضُ وَ ما تَزدادُ) استفهامیه است و محلا بعفل بعد از او منصوب است، و معنی اینکه است (ایّ شیء تحمل) و جمله متعلق است به

(یَعلَمُ) یعنی خدا میداند آن چیزیکه در شکم هر حامل است از پسر یا دختر، تام یا غیر تام و رنگ او را و صفات او را میداند (وَ ما تَغِیضُ الأَرحامُ) یعنی میداند آنچنان وقتی را که رحمها از مدتی که نه ماهست کم میکند و آنچه را که بر نه ماه زیاد مینماید، اینکه معنی را اکثر مفسرین گفته‌اند و ضحاك نیز چنین گفته. (طبرسی) عالِمُ الغَیبِ وَ الشَّهادَةِ الکَبِیرُ المُتَعالِ او است دانای غیبها و آنچه از نظرها پوشیده است و آنچه ظاهر و هویدا است، یا عالم است بآنچه موجود و آنچه معدوم است، یا عالم است بکل معلومات و مجهولات بشر.

خلاصه علم ازلی الهی محیط بر تمام ممکنات است (لا یَعزُبُ عَنهُ مِثقالُ ذَرَّةٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الأَرضِ) سوره سبأ آیه ۳.

(الکَبِیرُ المُتَعالِ) غالب و قاهر و مستولی پادشاهی که تمام موجودات تحت نفوذ اراده و نفوذ قدرت او مقهور و مطیع امر تکوینی او میباشند.

سَواءٌ مِنکُم مَن أَسَرَّ القَولَ وَ مَن جَهَرَ بِهِ وَ مَن هُوَ مُستَخفٍ بِاللَّیلِ وَ سارِبٌ بِالنَّهارِ نزد خدا یکسانست آنچه را که شما افراد بشر سخن خود را در قلب خود پنهان دارید یا آنکه آشکار گردانید و هر کس عمل خود را بتاریکی شب میپوشاند و هر کس در روز خود را آشکار نماید از گفتار و کردار چه پنهان باشد و چه آشکار هیچ چیزی بر او پوشیده نخواهد بود.

غرض بیان اظهار احاطه علم ازلی است که شما هر قدر بخواهید اسرار خود

صفحه : ۱۷

را پنهان دارید خداوند بهمه چیز در همه حال آگاهست.

لَهُ مُعَقِّباتٌ مِن بَینِ یَدَیهِ وَ مِن خَلفِهِ یَحفَظُونَهُ مِن أَمرِ اللّهِ سخنان مفسرین در توجیه مرجع ضمیر (لَهُ) در آیه از مفسرین در توجیه ضمیر (لَهُ) سه وجه گفته شده:

۱- مرجع ضمیر به (مِن) در اسرّ القول و من جهر به میباشد.

۲- مرجع اسم خدای تعالی در آیه قبل (عالِمُ الغَیبِ وَ الشَّهادَةِ) است.

۳- مرجع پیمبر اکرم است در قوله تعالی در آیه قبل (إِنَّما أَنتَ مُنذِرٌ).

و نیز اختلاف است در اینکه مقصود از (مُعَقِّباتٌ) چیست و در توجیه آن سه قول نقل شده:

۱- مقصود از (مُعَقِّباتٌ) ملائکه شب و روز میباشند که در عقب یکدیگر میآیند و آنها اعمال بندگان را حفظ میکنند.

(حسن و سعید بن جبیر و قتاده و مجاهد و جبائی) و حسن گفته آنها چهار ملائکه هستند که نزد نماز فجر مجتمع میگردند و اینکه است معنی قوله تعالی (إِنَّ قُرآنَ الفَجرِ کانَ مَشهُوداً) و بهین معنی از ائمه ما علیهم السّلام نیز روایت شده.

۲- آنها ملائکه‌ئی میباشند که مردم را از مهالك حفظ میکنند تا بتقدیر منتهی گردد آنوقت او را رها میکنند و همین طور از حضرت امیر علیه السّلام و إبن عباس روایت شده.

۳- مقصود از (مُعَقِّباتٌ) فرمان فرمایان از پادشاهانند که در دنیا از ظلم مردم جلوگیری میکنند. (عکرمه و إبن عباس بروایت دیگر) (مجمع البیان) خلاصه اینکه آیه خبر میدهد که از جانب حق تعالی ملائکه حفظه هستند که از پیش رو و پشت سر بامر خدا انسان را از آفات حفظ میگردانند، و بقولی آنها ملائکه حفظه میباشند که اعمال انسان را حفظ میکنند یا ملائکه‌هائی هستند

صفحه : ۱۸

که او را از جنّیان و هوامّ و گزندگان محفوظ میدارند، و از اطلاق آیه چنین برمی‌آید که شاید مقصود یك معنای عامی باشد که شامل تمام احتمالات و غیر اینها میگردد.

شيخ طنطاوى در تفسير جواهر در تفسير آيه چنين گفته بدان كه آيه اختصاص ندارد بيك چيزى از آن چيزهائى كه خداوند در اينكه عالم آفريده بلكه حافظين انسان انواع بسيارند و براى تو مثل ميآورم بنباتات كه در علم حديث ظاهر گرديده كه نباتات زمين بدون مساعدت غذا را از زمين نميكنند بلكه براى تربيت آنها انواعى از حيوانات صغيره ميباشند بنام (مكروبات) كه عدد آنها بى‌شمار است و اينها حيوانات زنده‌ئى ميباشند كه غذا را براى تغذيه صالح ميگردانند، وقتى حال نبات اينكه طور شد حال انسان چگونه است.

آنچه اطراف ما است خداوند آنرا دو قسم قرار داده ضارّ و نافع و سومى ندارد قوله تعالى (وَ مِن كُلِّ الثَّمَراتِ جَعَلَ فِيها زَوجَينِ اثنَينِ) چيزى نيست از نبات و حيوان و نه سنگ و نه درخت مگر اينكه نسبت بما بر اينكه منوالند و حيوانات دنيه در اجسام ما دو قسمند، قسمى ناميده شده‌اند بمكروبات قرمز و قسمى بمكروبات سفيد، و مكروبات قرمز عددشان چندين مليونند در خون ما كه خون ما قرمز مى‌نمايد و آنها آماده شده‌اند براى اصلاح ما و بقاء حيات ما، و اما مكروبات سفيد كه آنها نيز عددشان بسيار است و آماده شده‌اند براى اينكه در مقابل خطر و دره هلاك معارضه كنند و وقتى بر جسم اقبال ميكنند مكروبات ضاره در تب و غير آن اينكه مكروبات سفيد با آنان ميجنگنند تا آنها را از جسم بيرون كنند و در اينكه نزاع و جنگ هر قدر از آن مكروبات سفيد كشته شوند قشون ديگرى براى مبارزه خلقت ميگردند تا آخر بيان او كه مفصّل است.

(پايان) از اينجا معلوم ميشود كه همان طورى كه در اجسام معقباتى است كه بدن را از مضارّ محفوظ ميدارد، در جان و روح آدمى نيز ملائكه و موجودات شريفى

صفحه : ۱۹

گماشته شده‌اند كه او را از مضارّ محفوظ دارند.

إِنَّ اللّهَ لا يُغَيِّرُ ما بِقَومٍ حَتّى يُغَيِّرُوا ما بِأَنفُسِهِم وَ إِذا أَرادَ اللّهُ بِقَومٍ سُوءاً فَلا مَرَدَّ لَهُ وَ ما لَهُم مِن دُونِهِ مِن والٍ ظاهرا اينكه آيه متفرع بر آيه بالا است كه خداوند از راه لطف و كرم جنودى گماشته كه جسم و روح انسان را حفظ ميكنند و چون جنود از هر چيزى بايد از جنس خود آن شيئى باشد اينكه است كه چنانچه از تفسير طنطاوى نقل شد جنود و لشكريان جسم ما همان مكروبات قرمز و سفيد ميباشند كه جسم را از خطر محفوظ دارند، لكن مستحفظين جان و روح انسانى نيز بايد از جنس روحانيين باشند كه با اضدادشان مثل شياطين و قواى سبعى و شهوى بجنگند و نگذارند آن ارواح موذيه بجان و روح آدمى خلل رسانند.

اينكه است كه اينكه آيه خبر ميدهد كه اينكه ارواح كه بنام ملائكه هستند تا وقتى در اطراف حافظ و نگهبان شما هستند كه شما از حدّ خودتان خارج نگرديده باشيد لكن هر گاه قومى و جماعتى از حدّ خود تجاوز نمودند و بناى بى‌دادگرى گذاشتند ديگر ملائكه عمّال دست از عمل برميدارند آنوقت انسان در مهلكه مى‌افتد و همين طورى كه وقتى ميكروبهاى ضارّه در جسم زياد گرديد ديگر مكروبهاى سفيد تاب مقاومت ندارند و جسم در هلاكت مى‌افتد همين طور وقتى نفس انسان طغيان نمود و نفس ناطقه انسانى از حقيقت اوّلش تغيير يافت ديگر ملائكه عمّاله تاب دفاع ندارند او را رها ميكنند اينكه است كه از اطراف سوء و ضرر وارد ميگردد و چون سنت الهى اينكه طور جارى شده كه چنين قومى ببلاها و آفات مبتلا ميگردند و ديگر براى آنها از جانب خدا نه كمك كارى است و نه نجاتى است.

هُوَ الَّذِي يُرِيكُمُ البَرقَ خَوفاً وَ طَمَعاً وَ يُنشِئُ السَّحابَ الثِّقالَ خداى تعالى در مقام معرّفى خود اظهار قدرت مينمايد كه او آنكسى است كه بشما برق را نشان ميدهد و در آن هم خوف است از صاعقه و هلاك گردانيدن

صفحه : ۲۰

و هم اميد و طمع است بباريدن باران و روئيدن زراعتها و اشجار و فراوانى نعمتها و نيز از ابخره و بخارات ابرهاى سنگين بار انشاء مينمايد.

وَ يُسَبِّحُ الرَّعدُ بِحَمدِهِ وَ المَلائِكَةُ مِن خِيفَتِهِ وَ يُرسِلُ الصَّواعِقَ فَيُصِيبُ بِها مَن يَشاءُ وَ هُم يُجادِلُونَ فِى اللّهِ وَ هُوَ شَدِيدُ المِحالِ در آيات بسيار تصريح نموده كه تمام موجودات تسبيح و ستايش خدا را مينمايند (يُسَبِّحُ لَهُ ما فِى السَّماواتِ وَ الأَرضِ) (أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَن فِى السَّماواتِ وَ الأَرضِ) (وَ الطَّيرُ صَافّاتٍ كُلٌّ قَد عَلِمَ صَلاتَهُ وَ تَسبِيحَهُ) (تُسَبِّحُ لَهُ السَّماواتُ السَّبعُ وَ الأَرضُ وَ مَن فِيهِنَّ) (وَ إِن مِن شَيءٍ إِلّا يُسَبِّحُ بِحَمدِهِ وَ لكِن لا تَفقَهُونَ تَسبِيحَهُم).

در اينكه آيات تذكر ميدهد كه تمام موجودات از جمادات و نباتات و حيوانات خدا را حمد و ستايش ميكنند اگر چه شما افراد بشر تسبيح آنها را نميفهميد، اكثر مفسرين اينكه آيات را حمل كردند بر اينكه مقصود از حمد و تسبيح دلالت وجود آنها است بر وحدانيت و صفات جلال و جمال مبدء آنها لكن با آنجا كه فرموده (لا تَفقَهُونَ تَسبِيحَهُم) اينكه توجيه وفق نميدهد و باضافه حمل آيه بر معنى غير حقيقى در جائى درست است كه نشود آيه را حمل بر معنى حقيقى نمود چه مانعى دارد كه گفته شود هر موجودى باعتبار غريزه و طبيعت خود ذكر مخصوصى در خور خودش دارد و لو اينكه گفته شود خودش علم بذكرش ندارد از روى غريزه كه در طبيعت او نهاده شده آفريننده خود را تسبيح و ستايش مينمايد و احاديثى راجع به اينكه كه هر نوعى از حيوانات ذكر مخصوصى دارند بسيار است و در اينكه تفسير (مخزن العرفان) در تفسير سوره نمل تا اندازه‌ئى راجع بذكر حيوانات شرح داده شده رجوع بآن جا شود.

صفحه : ۲۱

[سوره الرعد (۱۳): آيات ۱۴ تا ۱۸]

اشاره

لَهُ دَعوَةُ الحَقِّ وَ الَّذِينَ يَدعُونَ مِن دُونِهِ لا يَستَجِيبُونَ لَهُم بِشَيءٍ إِلّا كَباسِطِ كَفَّيهِ إِلَى الماءِ لِيَبلُغَ فاهُ وَ ما هُوَ بِبالِغِهِ وَ ما دُعاءُ الكافِرِينَ إِلّا فِى ضَلالٍ (۱۴) وَ لِلّهِ يَسجُدُ مَن فِى السَّماواتِ وَ الأَرضِ طَوعاً وَ كَرهاً وَ ظِلالُهُم بِالغُدُوِّ وَ الآصالِ (۱۵) قُل مَن رَبُّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ قُلِ اللّهُ قُل أَ فَاتَّخَذتُم مِن دُونِهِ أَولِياءَ لا يَملِكُونَ لِأَنفُسِهِم نَفعاً وَ لا ضَرًّا قُل هَل يَستَوِى الأَعمى وَ البَصِيرُ أَم هَل تَستَوِى الظُّلُماتُ وَ النُّورُ أَم جَعَلُوا لِلّهِ شُرَكاءَ خَلَقُوا كَخَلقِهِ فَتَشابَهَ الخَلقُ عَلَيهِم قُلِ اللّهُ خالِقُ كُلِّ شَيءٍ وَ هُوَ الواحِدُ القَهّارُ (۱۶) أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَسالَت أَودِيَةٌ بِقَدَرِها فَاحتَمَلَ السَّيلُ زَبَداً رابِياً وَ مِمّا يُوقِدُونَ عَلَيهِ فِى النّارِ ابتِغاءَ حِليَةٍ أَو مَتاعٍ زَبَدٌ مِثلُهُ كَذلِكَ يَضرِبُ اللّهُ الحَقَّ وَ الباطِلَ فَأَمَّا الزَّبَدُ فَيَذهَبُ جُفاءً وَ أَمّا ما يَنفَعُ النّاسَ فَيَمكُثُ فِى الأَرضِ كَذلِكَ يَضرِبُ اللّهُ الأَمثالَ (۱۷) لِلَّذِينَ استَجابُوا لِرَبِّهِمُ الحُسنى وَ الَّذِينَ لَم يَستَجِيبُوا لَهُ لَو أَنَّ لَهُم ما فِى الأَرضِ جَمِيعاً وَ مِثلَهُ مَعَهُ لافتَدَوا بِهِ أُولئِكَ لَهُم سُوءُ الحِسابِ وَ مَأواهُم جَهَنَّمُ وَ بِئسَ المِهادُ (۱۸)

صفحه : ۲۲

[ترجمه]

از براى خدا است دعوت بحق و آن بتهائى را كه مشركين بغير خدا ميخوانند آنها دعوت كفار را اجابت نميكنند و مراد آنان را

نمیدهند و عمل آنها بکسی مانند که دو دست خود را پهن کرده باشد بسوی آب تا بدهنش برسد و آب بدهن او نمیرسد زیرا که آب قدرت اجابت را ندارد (چنیند بتها) که قدرت بر اجابت مشرکین ندارند اینکه است که خواندن کفار بتها را (بر آنها زیاد نمیکند) مگر گمراهی و طلب بی‌فائده (۱۴)

کسانیکه در آسمانها و زمینند سجده میکنند خدا را برغبت و اشتیاق و یا باجبار و الزام و سایه‌های آنها در صبح و شام خدا را سجده میکنند (۱۵)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگو کی است پروردگار آسمانها و زمین بگو خدا خالق آنها است و باین مشرکین بگو آیا شما بغیر خدا دوستانی گرفتید که بتوانند بخودشان نفعی رسانند یا از خودشان دفع ضرر بنمایند پس چگونه بشما نفع میرسانند یا دفع ضرری از شما میکنند بگو آیا نزد شما آدم کور و بینا یکسانست آیا برای خدا شرکائی قرار داده‌ئید (که آنها چنینند) که آفریدند مثل آفرینش خدا و خلقت خدا و شرکاء بر مشرکین مشتبه شدند ای محمّد (ص) بآنها بگو که خالق و آفریننده تمام موجودات خدا است و او خدای یکتائی است که تمام موجودات مقهور اراده او میباشند (۱۶)

او آب باران را از آسمان فرود می‌آورد و هر رودی بقدر خودش با تقدیر الهی از آن آب فرا گرفته و سیل آب جاری گردید و بر روی سیل کفی بلند شد و بعضی از آنچه در کوره‌ها نهاده آتش می‌افروزند و آنچه بر آتش میگذارند از فلزات چون زر و نقره و مس و آهن و غیر آن برای طلب زینت یا برای آلات (و آن) کفی است مثل آن کف که بر روی آب است اینکه طور خدا حق و باطل را مثال می‌آورد و امّا کف آب میرود و ناچیز میگردد و اما آنچه در زمین بمردم نفع می‌بخشد در زمین میماند اینکه چنین خدا بیان میکند مثالها را (۱۷)

بر آنان کسانیکه سخن پروردگارشان را قبول کردند حالت نیک است و آنهائیکه سخن پروردگارشان را اجابت نکردند اگر بوده باشد آنها را آنچه در زمین است تمامش

صفحه : ۲۳

و مثل او هم باشد و فدا بدهند برای آنان است بدی حساب و جایگاه آنها جهنم است و برای آنان بد جایگاهی است

(توضیح آیات)

.

لَه دَعوَةُ الحَقِّ وَ الَّذِینَ یَدعُونَ مِن دُونِهِ لا یَستَجِیبُونَ لَهُم بِشَیءٍ حق را مقابل باطل میآورند، خدا را حق نامند زیرا که او است حقّ و حقیقت و آنچه غیر او است باطل و زائل است و خواندن بحقیقت مخصوص باو است و خواندن و طلب کردن از غیر او باطل و بی‌ثمر است اینکه است که آنهائی که غیر خدا را میخوانند از بت‌ها آن اصنام اجابت نمیکنند عابدینشان را ابدا زیرا که آنها رو بباطل کرده‌اند (إِنَّ الباطِلَ کانَ زَهُوقاً) اشاره به اینکه که مشرکین که بتها را پرستش میکنند و حاجت از آنان می‌طلبند بگمان اینکه آنها مربّی عالمند و کاری از دستشان ساخته میگردد در اشتباهند، در آیه اعلان می‌نماید که دعوهٔ حق یعنی دعوتی که محقّق و مثمر و ثابت باشد مخصوص بخواندن خدا است که او حق و ثابت و قائم بذات است و باو رو کنید و از او طلب حاجت بنمائید.

إِلّا کَباسِطِ کَفَّیهِ إِلَی الماءِ لِیَبلُغَ فاهُ وَ ما هُوَ بِبالِغِهِ وَ ما دُعاءُ الکافِرِینَ إِلّا فِی ضَلالٍ خواندن مشرکین غیر خدا را تشبیه میگرداند بتشنه‌ئی که از آب دور باشد و دستش را دراز کند بسوی آب که بدهنش برساند و نیست آن آب که بدهن او برسد چونکه آب شعور ندارد و قدرت بر حرکت ببالا مقدوروی نیست، و همین طوری که بطلب کردن آب بدون اینکه در محل آب واقع گردد و دست را در آب فرو برد و از آن کفی بدهنش برساند شخص تشنه سیراب نمیگردد و عطش او رفع نمیشود همین طور خواندن غیر

خدا و طلب حاجت از غیر او کردن عطش طلب را رفع

صفحه : ۲۴

نمیکند زیرا که غیر خدا حاجت برآورنده‌ئی نخواهد بود و همه فقیر و محتاج باو میباشند.

آری طالب قرب الهی و معرفت حقیقی مانند تشنه‌ئی ماند که در طلب برآید و بآب برسد و آب در اطراف او باشد و بتواند دست در آب نماید و گمان کند بمجرّد اینکه آب را بنگرد سیراب میگردد غافل از اینکه تا مشتی از آب را بر ندارد و بدهن خود بریزد و قطراتی بذائقه جانش برسد جگر تشنه او را سیراب نمیگرداند، تشنه معرفت نیز چنین است وقتی از آب زلال معرفت و محبت الهی سیراب میگردد که در دل و جان او محبت سریان نماید، و مشرکین بگمان اینکه بعبادت بتها بقرب الهی واصل میگردند آنها در اشتباهند طالب معرفت و محبت بایستی بطریق سفراء الهی سلوک نماید تا بمقام قرب او برسد اینهایند راه نمایان و واصل کنندگان بمطلوب حقیقی که طالب باید پا پشت پای آنها بگذارد تا بمراد واصل گردد.

اینکه است که در آخر آیه فرموده (وَ ما دُعاءُ الکافِرِینَ إِلّا فِی ضَلالٍ) هر قدر مشرکین بتها و معبودان خود را بخوانند که گشایش و فرجی برای آنها داده شود بر گمراهی آنان افزوده میگردد.

وَ لِلّهِ یَسجُدُ مَن فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ طَوعاً وَ کَرهاً وَ ظِلالُهُم بِالغُدُوِّ وَ الآصالِ تمام موجودات آنهائیکه در آسمانها و آنهائیکه در زمینند باختیار و اضطرار خدا را سجده میکنند.

در مجمع در تفسیر آیه از مفسرین دو قول نقل میکند:

یکی اینکه سجده برای خدا واجب است مگر اینکه مؤمن بمیل و رغبت سجده میکند و کافر کرها از ترس شمشیر سجده میکند.

(حسن و قتاده و إبن زید) و دیگر آنکه آنچه در آسمانها و زمین است همه خاضعند مگر اینکه مؤمن برغبت و میل خضوع میکند و کافر باکراه زیرا که وقتی وارد شد بر او

صفحه : ۲۵

درد و گرفتاری برای او ممکن نیست که از خضوع امتناع نماید (وَ ظِلالُهُم) یعنی بصبح و شام سایه‌های آنان نیز خدا را سجده میکنند.

بقولی مقصود بظل اینست که وقتی شخص سجده میکند سایه او هم سجده میکند، و نزد اهل تحقیق معنی آیه اینکه است که کافر جسمش سجده میکند نه قلبش زیرا که مقصودش از سجده عبادت پروردگارش نیست بلکه از ترس سجده میکند.

و بقولی ظلال همان ظاهرش مقصود است و معنی آن تمایل سایه آنها است از طرفی بطرف دیگر و کوتاه شدن سایه آنها نزد ظهر و بلند بودن سایه آنها در اول روز و مسخّر بودن سایه آنها. (پایان) آری تمام موجودات ارضی و سمائی دانسته و ندانسته مسخر و منقاد و مطیع اوامر تکوینی حقّند و در باطن و حقیقت متواضع و تحت مشیت ازلی الهی واقعند اگر کسی بچشم دل موجودات را بنگرد چگونگی سجده موجودات را حتّی گیاهها و اشجار و باقی موجودات را تا اندازه‌ئی خواهد دریافت.

قُل مَن رَبُّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ آیه متفرّع بر آیات بالا است یعنی باین کافرها بگو کیست مربّی آسمانها و زمین کافرین باعتبار فطرت خود که همه بر فطرت توحید مفطورند و در حقیقت خاضع و ساجدند خواهند گفت خدا پس بآنان بگو آنکسیکه شما بفطرت خود رو باو دارید و سجده تکوینی مینمائید او مربّی و پروردگار آسمانها و زمین است نه بتهای بی‌شعور.

قُلِ اللّهُ قُل أَ فَاتَّخَذتُم مِن دُونِهِ أَولِیاءَ لا یَملِکُونَ لِأَنفُسِهِم نَفعاً وَ لا ضَرًّا وقتی سؤال نمودند کی است پروردگار آسمانها و زمین بگو خدا است و باینها بگو شما چگونه بغیر او دوستانی میگیرید که اینها بقدری ضعیف و ناچیزند که بر نفع و ضرر خودشان نیز قادر

نیستند چه جای اینکه نفع برسانند بدیگران اشاره به اینکه که طلب نمودن و کمک خواستن از عاجز و ناتوان عقلائی نیست

صفحه : ۲۶

قُل هَل یَستَوِی الأَعمی وَ البَصِیرُ أَم هَل تَستَوِی الظُّلُماتُ وَ النُّورُ باز برای تنبه مشرکین برسولش امر میفرماید و به (هَل) استفهامی که برای انکار آرند برسولش امر فرموده آنان را خاطر نشان نما و بآنها بگو شما رجوع بعقل خود نمائید و بین کور و بینا و نیز بین ظلمت و نور مقایسه کنید آیا آدم کور در عمل و قدرت و نیرو مثل آدم بینا است که قدرت و توانائی بر عمل دارد و نیز آیا تاریکیها و نور و روشنی مساویند گویا معبودان مشرکین را تشبیه بآدم کور نموده که راه بجائی ندارد و کاری از وی ساخته نمیشود و نیز ظلمت را که امر عدمی است هرگز با روشنی مقابل نمیتوان بشمار آورد.

أَم جَعَلُوا لِلّهِ شُرَکاءَ خَلَقُوا کَخَلقِهِ فَتَشابَهَ الخَلقُ عَلَیهِم و نیز در توبیخ و سرزنش مشرکین کلام را مؤکد میگرداند، و گویا در قرار دادن مشرکین بتها را شریک خدا حجت و دلیل می‌طلبد که اینهائی را که شرکاء خدا قرار داده‌اید آیا آنها مخلوقاتی دارند که آفریده‌اند مانند آفرینش خدا و چون اینها چنین دیدند که آنها نیز عالمی دارند و مخلوقاتی از آنان پدید گردیده و اینکه مخلوقات شبیه یکدیگرند اینکه است که امر بر آنها مشتبه گردیده و اینها را معبود خود گرفته‌اند لکن وقتی ببینند چنین نیست و هیچ کاری از دست بتها و معبودان آنها ساخته نمیگردد چگونه غیر خدا را پرستش مینمایند و در آنها چه صفتی است که عبادت آنها را ایجاب مینماید.

قُلِ اللّهُ خالِقُ کُلِّ شَیءٍ وَ هُوَ الواحِدُ القَهّارُ ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باین مشرکین بگو خدا است آفریننده هر چیزی و او واحد واحد و یکی و یکتا و یگانه است در آفرینش و قهّار و غالب بر هر چیزی است و در مورد رحمت کثیر الفیض است و در مورد غضب شدید الانتقام است.

أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَسالَت أَودِیَةٌ بِقَدَرِها فَاحتَمَلَ السَّیلُ زَبَداً رابِیاً خدای تعالی در اینکه آیه برای حق و باطل دو مثل میآورد یکی آب و آن زبد و کفی است که روی آب را میگیرد، یعنی از آسمان آب فرود میآورد و روان

صفحه : ۲۷

میشود برودخانه‌ها و هر وادی بقدر گنجایش خود از آب برمیگیرد و برمیدارد سیل کفی را بر روی خود.

خداوند تشبیه کرده حق و اسلام را بآب صافی که برای خلق نافع است و باطل را تشبیه کرده بزبد یعنی کفی که روی آب را میگیرد و باطل و فانی میگردد و بقولی مثال قرآن است که از آسمان نازل گردیده و هر قلبی حظّ خود را از یقین و شک از قرآن برمیدارد، و بنا بر اینکه معنی آب مثل یقین است و شک مثل کف روی آب است. (إبن عباس) وَ مِمّا یُوقِدُونَ عَلَیهِ فِی النّارِ ابتِغاءَ حِلیَةٍ أَو مَتاعٍ زَبَدٌ مِثلُهُ (وَ مِمّا یُوقِدُونَ عَلَیهِ فِی النّارِ) خبر مقدّم بر قوله تعالی (زَبَدٌ مِثلُهُ) و (عَلَیهِ) متعلق است به (یُوقِدُونَ) و ایقاد قرار دادن آتش است زیر چیزی برای اینکه آنرا ذوب نمایند (وَ فِی النّارِ) حال است از ضمیر (عَلَیهِ) یعنی از آن چیزهائی که مردم میگذارند در حالیکه ثابت میگردانند در آتش فلزات است و آن اشیاء سبعه معدنیات است که بآتش ذوب میشود مثل طلا و نقره و حدید و مس و باقی معدنیات (ابتِغاءَ حِلیَةٍ) مفعول له است یعنی برای طلب زینت چنین میکنند (أَو مَتاعٍ) عطف است بر حلیهٔ (و هو ما ینتفع به) و آنچه از آن انتفاع ببرند و از آن ظروف و آلات جنگ و غیره بسازند (زَبَدٌ مِثلُهُ) مثله صفت زبد است یعنی (زَبَدٌ) از آن فلزات ناشی میگردد مثل زبد آب که بر روی آب است از آن فلزات بالا میآید و آن کثافتی است که از آن بالا می‌آید و آن کثافت را خبث الحدید مینامند.

کَذلِکَ یَضرِبُ اللّهُ الحَقَّ وَ الباطِلَ فَأَمَّا الزَّبَدُ فَیَذهَبُ جُفاءً وَ أَمّا ما یَنفَعُ النّاسَ فَیَمکُثُ فِی الأَرضِ اینکه چنین خداوند مثل میآورد بین

حق و باطل پس زبد باطل و متفرق میگردد و از آن انتفاعی پدید نمیگردد، و امّا آنچه بانسان نفع می‌بخشد آن آب صاف است و اعیان از جواهرات و اعیان دیگر که در زمین مکث میکنند و میمانند

صفحه : ۲۸

و مردم از آن منتفع میگردند.

و مؤمن و اعتقاد او مثال آبی مانـد که نباتات از آن منتفع میگردنـد و حیات هر چیزی بآب است و مثل نفع طلا و نقره و باقی اعیانی است که نفع می‌بخشد و کافر مانند همان زبد و کف روی آب است که بزودی فانی میگردد و نیز کافر مثل کثافت و چرکی است که از معدنیات گرفته میشود و از آن انتفاعی بدست نمیآید کاشفی گفته بعضی برآنند که مراد از اینکه آب قرآن است که حیات دل اهل ایمان است و اودیه دلهاینـد که فراخور استعداد خود از آن فیض میگیرنـد و زبد هواجس نفسانی و وساوس شیطانی است. (پایان) و أبو اللیث در تفسیرش باطل را تشبیه بزبد نموده و گفته قلبها بقدر هوای نفسانی باطل بسیاری را در خود میگیرند و همین طوری که سیل هر قذاراتی را جمع میکند همچنین هوی هر باطلی را در خود جمع میکند و همین طوری که زبد وزنی ندارد همین طور باطل ثوابی ندارد و اهل ایمان و یقین در آخرت منتفع میگردند.

در تأویلات نجمیه گفته آب محبت در قلوب نازل میگردد و در اودیه نفوس بقـدر خود سیلان پیدا مینماید و از اخلاق ذمیمه کفی روی آن پدید میگردد و از آسمان ارواح مشاهده انوار جلال و از سماء جبروت ماء تجلّی صفت الوهیت نزول مینماید و سریان پیدا می‌نماید و در اودیه اسرار بقدر خودش سیل صفت وجود مجازی را برمیدارد. (روح البیان) کَذلِکَ یَضرِبُ اللّهُ الأَمثالَ اینکه چنین خداونـد برای مردم مثل می‌آورد در امر دین آنها، قتاده گفته در اینجا سه مثال در یک مثل آورده: ۱- قرآن را تشبیه نموده بآبی که از آسـمان ریزش میکنـد و قلب را تشبیه کرده برودخانه و نهرها کسیکه در قرآن و معانی آن تـدبّر نماید حظّ بزرگی از آن دریافته مثل نهر بزرگ که بسیار آب در خود میگیرد و کسی که بهمین تصدیق فی الجمله بحق اکتفاء نماید چنین کسی حظّ

صفحه : ۲۹

و انتفاع او از قرآن بسیار کم است و آن مثل نهر کوچک ماند. ۲- پس از آن تشبیه نموده خطورات و وساوس شیطانی را بزبد یعنی کف روی آب که بر آب علوّ پیـدا می‌نماید و آن زبد و کف آب از کثافت خاک ته رودخانه است نه عین آب و همین طور است آنچه در قلب واقع می‌گردد از شکوک که ناشی از خود قلب است نه از ذات حق تعالی و همان طوری که زبد باطل می‌رود و آب صاف باقی می‌ماند همچنین شکوک باطل می‌رود و حق باقی میماند و اینکه مثال دوم است.

و مثـال سوم (وَ مِمّـا یُوقِدُونَ عَلَیهِ فِی النّارِ الـخ) و کفر مثل همان چرکی کثافاتی است که از متاع گرفته می‌شود و از آن انتفاع برده نمی‌شود و ایمان مثل آب صاف است که مردم از آن منتفع می‌گردنـد و تمام می‌شود کلام در آخر (یَضرِبُ اللّهُ الأَمثالَ) و (لِلَّذِینَ) تـا آخر جمله مستأنف است. (مجمع البیان) لِلَّذِینَ استَجابُوا لِرَبِّهِمُ الحُسنی وَ الَّذِینَ لَم یَستَجِیبُوا لَهُ لَو أَنَّ لَهُم ما فِی الأَرضِ جَمِیعاً وَ مِثلَهُ مَعَهُ لَافتَدَوا بِهِ أُولئِکَ لَهُم سُوءُ الحِسابِ وَ مَأواهُم جَهَنَّمُ وَ بِئسَ المِهادُ آیه استیناف از آیه بالا است یعنی پس از آنکه بمثال حال کافر و مؤمن را معلوم میـدارد که مؤمن مثال آب پاکی مانـد که در ته رودخانه باقی و ثابت میماند و کافر مثل کف روی آب منجر بفنـاء و نیستی میگردد، پس از برای مـؤمن که اجـابت دعـوت خـدا نموده جزاء نیکو است که بهشت می‌باشـد لکن کـافرین که امر پروردگارشان را اجابت ننمودنـد در قیامت حال آنان چنین خواهد بود که اگر بفرض محال مالک تمام روی زمین و مثل آن باشـند و بخواهنـد فـداء بدهنـد قبول گردیده نمی‌شود و برای آنان است بدی حساب و مأوی و جایگاه آنها جهنم است و بد مأوی و محلی است جهنم.

صفحه : ۳۰

[سوره الرعد (۱۳): آیات ۱۹ تا ۲۹]

اشاره

أ فَمَن يَعلَمُ أَنَّما أُنزِلَ إِلَيکَ مِن رَبِّکَ الحَقُّ کَمَن هُوَ أَعمى إِنَّما يَتَذَكَّرُ أُولُوا الأَلبابِ (۱۹) الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهدِ اللّهِ وَ لا يَنقُضُونَ المِيثاقَ (۲۰) وَ الَّذِينَ يَصِلُونَ ما أَمَرَ اللّهُ بِهِ أَن يُوصَلَ وَ يَخشَونَ رَبَّهُم وَ يَخافُونَ سُوءَ الحِسابِ (۲۱) وَ الَّذِينَ صَبَرُوا ابتِغاءَ وَجهِ رَبِّهِم وَ أَقامُوا الصَّلاةَ وَ أَنفَقُوا مِمّا رَزَقناهُم سِرًّا وَ عَلانِيَةً وَ يَدرَؤُنَ بِالحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ أُولئِکَ لَهُم عُقبَى الدّارِ (۲۲) جَنّاتُ عَدنٍ يَدخُلُونَها وَ مَن صَلَحَ مِن آبائِهِم وَ أَزواجِهِم وَ ذُرِّيّاتِهِم وَ المَلائِكَةُ يَدخُلُونَ عَلَيهِم مِن كُلِّ بابٍ (۲۳)
سَلامٌ عَلَيكُم بِما صَبَرتُم فَنِعمَ عُقبَى الدّارِ (۲۴) وَ الَّذِينَ يَنقُضُونَ عَهدَ اللّهِ مِن بَعدِ مِيثاقِهِ وَ يَقطَعُونَ ما أَمَرَ اللّهُ بِهِ أَن يُوصَلَ وَ يُفسِدُونَ فِي الأَرضِ أُولئِکَ لَهُمُ اللَّعنَةُ وَ لَهُم سُوءُ الدّارِ (۲۵) اللّهُ يَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن يَشاءُ وَ يَقدِرُ وَ فَرِحُوا بِالحَياةِ الدُّنيا وَ مَا الحَياةُ الدُّنيا فِي الآخِرَةِ إِلّا مَتاعٌ (۲۶) وَ يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَو لا أُنزِلَ عَلَيهِ آيَةٌ مِن رَبِّهِ قُل إِنَّ اللّهَ يُضِلُّ مَن يَشاءُ وَ يَهدِي إِلَيهِ مَن أَنابَ (۲۷) الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطمَئِنُّ قُلُوبُهُم بِذِكرِ اللّهِ أَلا بِذِكرِ اللّهِ تَطمَئِنُّ القُلُوبُ (۲۸)
الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ طُوبى لَهُم وَ حُسنُ مَآبٍ (۲۹)

صفحه : ۳۱

[ترجمه]

آیا کسیکه میداند آنچه از پروردگار تو بر تو نازل گردیده حق است مثل کسی میماند که دلش کور است همانا فقط صاحبان عقل پند میگیرند و متذکر میشوند (۱۹)

(و آنها) کسانی میباشند که بعهد خدا وفاء میکنند و عهد و پیمان خود را نمیشکنند (۲۰)

و نیز آنها کسانی هستند که آنچه را خدا امر بپیوند آن کرده پیوند مینمایند و از (هیبت) پروردگار خود خشیت دارند و از سختی عذاب می‌ترسند (۲۱)

(و نیز عاقلان) کسانی می‌باشند که صبر کردند بر جهاد از برای رضای پروردگارشان و نماز را بپای داشتند و بعضی از آنچه بآنها روزی داده‌ایم در سرّ و علانیه انفاق می‌نمایند و گناه و کار بد را بنیکی دفع کردند (۲۲)

اینها که اینکه صفات را دارند در بهشتهای عدن داخل میگردید و کسانیکه صالح باشند از پدران و زنهایشان و اولادانشان داخل میگردند در آن بهشتها و ملائکه از هر دری بر آنها وارد میگردند (۲۳)

و (میگویند) سلام و سلامتی بر شما باد بآنچه صبر کردید پس نیک است عاقبت و منزل آنها (۲۴)

و آنکسانیکه می‌شکنند عهد خدا را پس از محکم کردن آن و آنچه را که خدا امر نمود وصل کنند قطع نمودند و در زمین فساد کردند بر چنین جماعتی است لعنت و برای آنان است سوء عاقبت (۲۵)

خدا روزی هر کسی را که بخواهد پهن میکند و تنک میکند برای هر کس که بخواهد و کافرین بحیات دنیا دل شاد شدند در صورتی که حیات دنیا نسبت بآخرت نیست مگر متاع ناقابلی (۲۶)

و آنهائیکه کافر شدند (مشرکین مکه) میگوید چرا بر محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از جانب پروردگارش آیت (معجزه‌ئی) نازل نگردید (ای محمّد «ص) بگو خدا گمراه می‌گرداند کسی را که بخواهد و بسوی خودش راه‌نمائی میکند کسی را که بسوی او بازگشت نماید (۲۷)

(و آنها) کسانی میباشند که ایمان آوردند و بذکر خدا قلبهایشان مطمئن گردیده آگاه باشید که بیاد خدا قلبها مطمئن می‌گردد (۲۸)

آنکسانی که ایمان آوردند و اعمال نیکو انجام دادند زندگانی خوشی است برای آنها و نیکوئی بازگشت بآخرت (۲۹)

.

صفحه : ۳۲

(توضیح آیات)

أ فَمَن یَعلَمُ أَنَّما أُنزِلَ إِلَیکَ مِن رَبِّکَ الحَقُّ کَمَن هُوَ أَعمی إِنَّما یَتَذَکَّرُ أُولُوا الأَلبابِ همزه (أ فَمَن) استفهام انکاری است یعنی چنین نیست که کسیکه میداند و بچشم بصیرت می‌بیند که قرآن از جانب پروردگار تو بحق و حقیقت بر تو نازل گردیده مساوی باشد با آنکه نمیداند تفاوت بین آن دو مثل تفاوت بین آدم بینا و آدم کور است آیا چنین کسی مثل آدم کوردل نمی‌ماند که حق و باطل را از هم تشخیص نمیدهد و همین طوری که آدم نابینا راهرا از چاه تمیز نمی‌دهد و خود را در مهلکه می‌اندازد چنین است حال آدم جاهل نادان که علم بقرآن ندارد و از آیات معجزنمای آن نمی‌فهمد که آن از جانب حق تعالی و کلام خدائی است و چنین آیاتی از عهده بشر خارج است و همانا صاحبان عقل و دانش میتوانند بین حق و باطل را تمیز دهند و بدانند و عالم گردند که آنچه بر تو فرود میآید از طرف پروردگار تو است ساختگی نیست.

الَّذِینَ یُوفُونَ بِعَهدِ اللّهِ وَ لا یَنقُضُونَ المِیثاقَ (الَّذِینَ) صفت است برای (أُولُوا الأَلبابِ) که صاحبان عقل چنینند که اینان بعهد خدا وفاء میکنند، بقولی مقصود از عهدی که با خدا بسته‌اند همان اعتراف بربوبیّتش است که در ازل در پاسخ قوله تعالی (أ لَستُ بِرَبِّکُم، قالُوا بَلی) گفتند آنوقتی که از حضرت عزّت خطاب رسید آیا من ربّ و پروردگار شما نیستم تمام ارواح بشر گفتند بلی تو پروردگار مائی، و مؤمنین یا صاحبان عقل کسانی میباشند که در دنیا بعهد خدا وفاء میکنند و پیمان را نمیشکنند لکن کفار آن عهد ازلی را میشکنند.

و بقول دیگر مقصود آن عهدی است که در کتاب خود از افراد بشر گرفته که امر خدا را اطاعت کنند و عصیان ننمایند.

و شاید اشاره بآن عهدی باشد که در سوره یس آیه ۶۰ خطاب ببنی آدم نموده

صفحه : ۳۳

که (أَ لَم أَعهَد إِلَیکُم یا بَنِی آدَمَ أَن لا تَعبُدُوا الشَّیطانَ إِنَّهُ لَکُم عَدُوٌّ مُبِینٌ) و آن عهدی است که در ازل از بنی آدم گرفته که مطیع شیطان نگردند و بآنها خاطر نشان میکند که شیطان برای شما دشمنی است آشکار.

در مجمع البیان در توجیه آیه گفته یعنی خدا آنچه را که بسوی آنها وحی کرده و آنها را عقلا و سمعا ملزم گردانیده اداء میکنند، و عهد عقلی آنست که در عقل آنها قرار داده اقتضاء صحیح بر اموری و فاسد بودن اموری مثل اینکه باقتضاء عقل هر فعلی فاعل میخواهد و اینکه هر مصنوعی منتهی میگردد بصانعی که خودش مصنوع دیگری نباشد و الّا منجر میگردد بغیر متناهی یعنی تسلسل لازم میآید و تسلسل باطل است، و نیز در عقل آنها قرار داده که بفهمند از برای اینکه عالم مدبری هست که شبیه مخلوقات نیست.

و عهـد شـرعی آن عهـدی است که پیمبر از مؤمنین گرفت و آنرا بقسم مؤکّـد گردانیـد که فرمانبرداری کنند و نافرمانی ننمایند و از آنچه آنهـا را ملزم گردانیـده از اوامر و نواهی شـریعتش تـا آخر. (پایـان) وَ الَّذِینَ یَصِـلُونَ مـا أَمَرَ اللّهُ بِهِ أَن یُوصَـلَ وَ یَخشَونَ رَبَّهُم وَ یَخافُونَ سُوءَ الحِسابِ و نیز از صـفات آنهائیکه میداننـد یا از صـفات صاحبان عقل چنین است که آنچه را که خدا امر نموده بوصـل کردن او از صله رحم و دوستی مؤمنین و مراعات جمیع حقوق اللّه و حقوق مؤمنین وفاء میکنند و آنها از روز حساب ترسانند.

از جـابر انصـاری چنین روایت شـده که ابی جعفر علیه السّـلام فرمـود پیغمـبر صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم فرمـود که نیکـوئی نمودن بوالـدین وصـله ارحـام حساب قیامت را آسان میگردانـد و بعـد از آن اینکه آیه را تلاوت فرمود، و بقولی مقصود از (یَصِـلُونَ ما أَمَرَ اللّهُ) صله محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و معاونت آنها در جهاد.

وَ الَّذِینَ صَـبَرُوا ابتِغـاءَ وَجهِ رَبِّهِم وَ أَقـامُوا الصَّلاةَ و نیز از صـفات مؤمنین و صاحبـان عقـل چنین است که آنهـا متّصف بصـفت صبر میباشند، و چون در آیه صبر را بچیزی تخصیص نداده (صَبَرُوا) بطور اطلاق شامل

صفحه : ۳۴

تمام اقسام صبر میگردد: صبر در عبادات، صبر بر مصیبات، صبر بر ترک معاصی هر گاه مقصود طلب رضای الهی باشد.

و نیز از صفات برجسته مؤمنین و صاحبان عقل اینکه است که آنها نماز را برپا میدارند یعنی در امر نماز اقامت و پایداری مینمایند و نماز را با اجزاء و شرائط مقرّره با خلوص هر یک را در وقت خود بجا میآورند.

وَ أَنفَقُوا مِمّـا رَزَقنـاهُم سِـرًّا وَ عَلانِیَـةً و دیگر از اوصاف برجسـته مؤمنین و صاحبان عقل اینکه است که از آنچه خداونـد بآنها روزی نموده انفـاق مینماینـد اگر چه روزی شـایع در مـال است لکن چون (ماء) موصوله در (مِمّا) اطلاق دارد میتوان گفت که آنچه را که خـدا از نعمتهـا نصـیب انسان نموده شامل میگردد مثل علم نافع و قوّت بـدن و نیرومنـدی و ریاست و شـهرت که هر یک از آنها که روزی انسان شـده در مورد خودش انفاق نمایـد سرّا و علانیـهٔ، گفته‌اند در واجبات مثل زکوهٔ انفاق علنی بهتر است و در مسـتحبات مخفیانه اولی‌تر است.

دیگر آنکه (وَ یَـدرَؤُنَ بِالحَسَـنَهِٔ السَّیِّئَهَٔ أُولئِکَ لَهُم عُقبَی الـدّارِ) و نیز عمل آنها اینکه است که بـدی را بخوبی دفع و برطرف میکنند چون الف و لام الحسـنهٔ و السیّئهٔ جنس است و هر خوبی و بـدی را شامـل میگردد اگر چه غالبـا سیّئهٔ اطلاق بر گناه میشود چنانچه حدیثی از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل میکنند که بمعاذ بن جبل فرموده

(اذا عملت سیّئهٔ فاعمل بجنبها حسنهٔ)

وقتی عمـل بـدی کردی پهلوی او عمل نیکی بجا آور، لکن اطلاقش شامل میگردد اینکه هر عمل بـدی را دفع میکننـد باعمال نیکو مثـل اینکه کسـی که بـاو بـدی و تعـدّی کرد در عوض بوی نیکی مینمایـد قوله تعـالی (ادفَع بِالَّتِی هِیَ أَحسَنُ) یا اگر خودش نسـبت بکسی تعدّی کرد آنرا در عوض بکارهای خوب جبران مینماید، (أُولئِکَ) خبر موصولات و اشاره است یعنی اینکه جماعتی که باین صفات موصوفند برای آنان است عاقبت نیکو.

صفحه : ۳۵

جَنّاتُ عَـدنٍ یَـدخُلُونَها وَ مَن صَـلَحَ مِن آبائِهِم وَ أَزواجِهِم وَ ذُرِّیّاتِهِم پاداش چنین نیکوکارانی بهشـتهای اقامت است که اقامتگاه آنها است و در آن داخل میگردند.

و برای اتمام نعمت بآن برگزیـده گان وعده میدهد که نه فقط خود تنها وارد بهشـتهای دائمی میگردند بلکه برای روشـنی چشم آنها کسانیکه صلاحیت دارند از آباء و ازواج و اولادهای آنها نیز داخل بهشت میگردند و بقید صلاحیت معلوم میشود که کسانی بحکم

تبعیت بـا آنهـا وارد بهشت میگردنـد که صالـح باشـند و با ایمان و کافر نباشـند زیرا که بهشت برای کافرین حرام است اگر چه مقام آنان بدرجه آن مؤمنین نباشد و اینکه تفضلی است نسبت بآن اشخاصی که متصف بآن صفاتی که در آیه ذکر شد بوده باشند.

وَ المَلائِکَةُ یَدخُلُونَ عَلَیهِم مِن کُلِّ بابٍ، سَلامٌ عَلَیکُم بِما صَبَرتُم فَنِعمَ عُقبَی الدّارِ برای احترام و بزرگواری آن اشخاص از هر دری از درهـای بهشت عـدن که منزلگـاه آنان است ملائکه یعنی جماعتی از ملائکه بر آنها وارد میگردنـد و بآنها تحیت و سـلام میگوینـد، شاید مقصود از سـلام ملائکه مژده بآنها است که شـما مؤمنین در محل امن و امان قرار گرفته و از هر آفت و ناملائمی در سلامتی و امان میباشید و تمام اینکه نعمتها بپاداش صبری است که آن جماعت در دنیا نمودند و آخرت را بدنیا نفروختند.

وَ الَّذِینَ یَنقُضُونَ عَهدَ اللّهِ مِن بَعدِ مِیثاقِهِ وَ یَقطَعُونَ ما أَمَرَ اللّهُ بِهِ أَن یُوصَلَ وَ یُفسِدُونَ فِی الأَرضِ أُولئِکَ لَهُمُ اللَّعنَةُ وَ لَهُم سُوءُ الدّارِ در مقابل آن اشخاصیکه متصف بآن صـفات و اعمال نیکو میباشـند مردمانی که بعکس آنهائیکه بعهـد خـدا وفاء نمینمایند و نقض میثاق میکنند و بپیمانی که بسته شده وفاء نمیکنند و قطع رحم مینمایند و بآنچه مأمور گردیده‌اند بپیوندند می‌برند و باضافه در زمین فساد میکنند اینکه گروه از مردم مشمول لعنت خدا

صفحه : ۳۶

گردیده‌اند و سرای بد برای آنان آماده شده.

اللّهُ یَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن یَشاءُ وَ یَقـدِرُ وَ فَرِحُوا بِالحَیاةِ الـدُّنیا وَ مَا الحَیاةُ الـدُّنیا فِی الآخِرَةِ إِلّا مَتاعٌ خـدا است که پهن میکند و زیاد میکند روزی هر کس را که بخواهـد و تنگ میکنـد روزی هر کس را که بخواهـد، ظاهر و هویـدا است که وسیع کردن روزی و آنچه در عـالم واقع می‌گردد بخـواست ایزدی از روی حکمـت خداونـدی واقع میگردد و کـافرین بوسـعت روزی و زیـادتی مـال و ثروت و عنـاوین دنیوی مسـرور میگردنـد بگمـان اینکه مـال دنیا برای آنها پایـدار است، دیگر ندانسته‌اند که اصـلا حیات دنیا نسبت بحیات آخرت نیست مگر یـک متـاع انـدکی، اشاره به اینکه که انسان عاقل نبایـد از مال و منال و جهات دنیوی خورسـند باشـد یا از تنگی روزی و فقر محزون باشد چند روزه عمر دنیا در مقابل سرای آخرت که دائمی و باقی است ارزشی ندارد. متنبّی گفته:

اشدّ الغمّ عندی فی سرور تیقّن عنه صاحبه انتقلا

وَ یَقُولُ الَّذِینَ کَفَرُوا لَو لا أُنزِلَ عَلَیهِ آیَةٌ مِن رَبِّهِ قُل إِنَّ اللّهَ یُضِلُّ مَن یَشاءُ وَ یَهـدِی إِلَیهِ مَن أَنابَ مقول قول کافرین است که برسول میگفتنـد چرا بر محمّـد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم آیت یعنی معجزه‌ئی مثـل معجزات پیمبران دیگر موسـی (ع) و عیسـی (ع) نـازل نگردیـده آیه خطـاب برسولش مینمایـد که باینها بگو خـدا هر کس را بخواهـد گمراه میگردانـد و کسانی را که بسوی او بازگشـت نموده هدایت مینماید.

آیه ارشاد باین است که آنهائیکه در راه اطاعت نبودنـد و مطیع پیمبران نگردیدنـد خدا آنها را گمراه میگرداند یعنی آنان را هدایت نمیکند وقتی هدایت حق تعالی بآنها نرسـید گمراه میگردند اینکه است که فرموده هدایت میکند بسوی او کسـی را که باو بازگشت نموده یعنی ایمان آورده.

صفحه : ۳۷

(الَّذِینَ آمَنُوا وَ تَطمَئِنُّ قُلُوبُهُم بِذِکرِ اللّهِ أَلا بِذِکرِ اللّهِ تَطمَئِنُّ القُلُوبُ) هـدایت شـدگان کسانی میباشـند که ایمان آورده‌اند و قلبهای آنها بذکر خدا مطمئن گردیده آگاه باشید که فقط بیاد خدا قلبها مطمئن میگردد.

اینکه آیه و آیه بعـد (الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ الخ) آیه بالا را توضیـح مینماید که خداوند هدایت مینماید کسانی را که ایمان

آوردند و در اثر توجّه بمبدءشان قلبهای آنان مطمئن بایمان گردیده و بیاد خدا مأنوس گردیده‌اند.

در مجمع در توضیح ذکر گفته ذکر حاصل شدن معنا است در نفس و گاهی علم را ذکر گویند و نیز قولی را که با آن قول معنی آن حاضر باشد در نفس ذکر نامند و در اینجا خدای تعالی مؤمن را توصیف نموده که مؤمن قلبش مطمئن بذکر خدا گردیده، و در جای دیگر مؤمن را توصیف نموده (إِذا ذُکِرَ اللّٰهُ وَجِلَت قُلُوبُهُم) بجهت اینکه مراد باوّل ذکر ثواب و انعام او است، و مقصود از دوم ذکر عقاب و انتقام او است پس میترسد و قلب او می‌طپد.

الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ طُوبی لَهُم وَ حُسنُ مَآبٍ (الَّذِینَ آمَنُوا) مبتداء و (طُوبی) مصدر از باب طاب مثل: بشری و زلفی یعنی خیر و خوشی برای کسانی است که ایمان آورده و عمل نیکو نموده‌اند.

و در توجیه کلمه (طُوبی) نیز ده قول از مفسرین نقل شده و ما در اینجا فقط قول دهم را نقل میکنیم و خاتمه میدهیم.

(طُوبی) درختی است در بهشت که اصل آن در خانه نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و در خانه هر مؤمنی شاخه‌ئی از آن است، و اینکه قول جماعتی از مفسرین است.

و همین معنی از ابی جعفر علیه السّلام روایت شده و در وصف درخت طوبی فرموده که اگر سواره‌ئی صد سال در سایه آن برود از آن خارج نمیگردد تا آنجا که فرموده بروایت علی بن ابراهیم بسندش از ابی عبد اللّه علیه السّلام که گفته رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فاطمه (سلام اللّه علیها) را بسیار می‌بوسید بعضی از زنهایش اعتراض کردند فرمود وقتی که معراج رفتم و داخل بهشت شدم جبرئیل مرا نزدیک بدرخت طوبی گردانید

صفحه : ۳۸

و بمن سیبی از آن داد و خوردم و آن سیب تبدیل شد بآبی در پشت من پس چون آمدم بزمین با خدیجه نزدیکی نمودم او بفاطمه حامله گردیده پس هر وقت که مشتاق ببهشت میشوم فاطمه را می‌بوسم و بوی درخت طوبی را استشمام میکنم، و ثعلبی بسند خود از إبن عباس چنین روایت میکند که گفته (طُوبی) درختی است در بهشت اصل آن در خانه علی علیه السّلام است و هر شاخه‌ئی از آن در خانه مؤمنی است تا آخر. (پایان)

صفحه : ۳۹

[سوره الرعد (۱۳): آیات ۳۰ تا ۳۵]

اشاره

کَذلِکَ أَرسَلناکَ فِی أُمَّةٍ قَد خَلَت مِن قَبلِها أُمَمٌ لِتَتلُوَا عَلَیهِمُ الَّذِی أَوحَینا إِلَیکَ وَ هُم یَکفُرُونَ بِالرَّحمنِ قُل هُوَ رَبِّی لا إِلهَ إِلاّ هُوَ عَلَیهِ تَوَکَّلتُ وَ إِلَیهِ مَتابِ (۳۰) وَ لَو أَنَّ قُرآناً سُیِّرَت بِهِ الجِبالُ أَو قُطِّعَت بِهِ الأَرضُ أَو کُلِّمَ بِهِ المَوتی بَل لِلّهِ الأَمرُ جَمِیعاً أَ فَلَم یَیأَسِ الَّذِینَ آمَنُوا أَن لَو یَشاءُ اللّهُ لَهَدَی النّاسَ جَمِیعاً وَ لا یَزالُ الَّذِینَ کَفَرُوا تُصِیبُهُم بِما صَنَعُوا قارِعَةٌ أَو تَحُلُّ قَرِیباً مِن دارِهِم حَتّی یَأتِیَ وَعدُ اللّهِ إِنَّ اللّهَ لا یُخلِفُ المِیعادَ (۳۱) وَ لَقَدِ استُهزِئَ بِرُسُلٍ مِن قَبلِکَ فَأَملَیتُ لِلَّذِینَ کَفَرُوا ثُمَّ أَخَذتُهُم فَکَیفَ کانَ عِقابِ (۳۲) أَ فَمَن هُوَ قائِمٌ عَلی کُلِّ نَفسٍ بِما کَسَبَت وَ جَعَلُوا لِلّهِ شُرَکاءَ قُل سَمُّوهُم أَم تُنَبِّئُونَهُ بِما لا یَعلَمُ فِی الأَرضِ أَم بِظاهِرٍ مِنَ القَولِ بَل زُیِّنَ لِلَّذِینَ کَفَرُوا مَکرُهُم وَ صُدُّوا عَنِ السَّبِیلِ وَ مَن یُضلِلِ اللّهُ فَما لَهُ مِن هادٍ (۳۳) لَهُم عَذابٌ فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ لَعَذابُ الآخِرَةِ أَشَقُّ وَ ما لَهُم مِنَ اللّهِ مِن واقٍ (۳۴)

مَثَلُ الجَنَّةِ الَّتِی وُعِدَ المُتَّقُونَ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأنهارُ أُکُلُها دائِمٌ وَ ظِلُّها تِلکَ عُقبَی الَّذِینَ اتَّقَوا وَ عُقبَی الکافِرِینَ النّارُ (۳۵)

صفحه : ۴۰

[ترجمه]

همچنانیکه پیش از تو پیغمبرانی فرستادیم ما تو را بر امّتی فرستادیم که پیش از اینها امّتهائی گذشته بودند تا اینکه بر اینها بخوانی آنچه را که بتو وحی نمودیم در حالی که اینها بخدای رحمن نمی‌گروند بگو که رحمن پروردگار من است نیست الهی مگر او بر او است توکّل و اتّکاء من و بسوی او است بازگشت من (۳۰)

و اگر کتابی بود که کوهها را بحرکت میآورد یا بآن زمین شکافته میگردید یا مردگان را بسخن میآورد اینکه قرآن بود که در نهایت اعجاز و پند است بلکه امر جمیعا راجع بخدا است آیا مؤمنین ندانسته‌اند که اگر خدا میخواست تمام مردم را هدایت مینمود و همیشه کسانیکه کافر شدند میرسد بآنها بسبب کردارشان عذابی کوبنده تا اینکه بیاید وعده خدا یعنی مرگ یا قیامت یا فتح مکه یا تو ای محمّد فرود میآئی بموضع نزدیک از جای آنها یعنی حدیبیه که نزدیک مکه است بدرستیکه خدا خلف وعده نمیکند (۳۱)

و همانا کافرین پیمبرانی را که پیش از تو بودند استهزاء میکردند و ما کافرین را مهلت دادیم پس از آن آنان را گرفتیم بعقوبت پس چگونه بود عقاب ما (۳۲)

آیا کسیکه او نگهبان بر هر کسی است و پاداش دهنده هر کس است بآنچه کرده برابر است با کسیکه چنین نباشد و کافرین برای خدا شرکائی قرار دادند ای محمّد بگو اینکه شرکاء را نام نهید باسماء و اوصافیکه لایق آنها است یعنی خدا را خالق و رازق و قادر میگویند و اطلاق هیچ بر بت‌ها نمیتوان کرد بلکه خبر میدهید شما خدا را بآنچه نمیداند (نفی علم بانتفای معلوم است) در زمین یعنی شریکی برای خود، یا نام میگذارید بت‌ها را بمحض سخن بلکه برای کسانیکه کافر شدند مکرشان آراسته گردیده و بازداشته شده‌اند از راه راست و کسی را که خدا گمراه گردانید برای او هدایت کننده‌ئی نخواهد بود (۳۴)

برای آنها در دنیا عذاب است و عذاب آخرت سخت‌تر است و نیست برای آنها از عذاب خدا نگاه دارنده‌ئ۳۵) …)

مثل بهشتی که خدا بمتّقین وعده داده (چنین است) که نهرها از زیر (غرفه‌ها یا درختهای آن) جریان دارد و مأکولاتش دائمی و سایه آن همیشه بر قرار است اینست عاقبت کسانیکه پرهیزکار گردیدند و عاقبت کافرین آتش است (۳۶)

صفحه : ۴۱

(توضیح آیات)

کَذلِکَ أَرسَلناکَ فِی أُمَّةٍ قَد خَلَت مِن قَبلِها أُمَمٌ لِتَتلُوَا عَلَیهِمُ الَّذِی أَوحَینا إِلَیکَ خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و در مقام اتمام نعمت که در آیه بالا اشاره نموده که هر کس را بخواهد نعمت او را زیاد میکند و بر هر کس بخواهد تنگ میگرداند، بالاترین نعمتهائی که بافراد بشر تفضّل نموده ارسال رسل و انزال کتب آسمانی است عموما و إرسال نبیّ خاتم (ص) و انزال کلام اللّه یعنی قرآن خصوصا که کتاب او است از بالاترین نعمتها بشمار میرود، و در اینکه آیه تذکر میدهد که تو را فرستادیم بجماعتی که پیش از آنها امّتهای دیگری گذشته‌اند چنین کردیم برای اینکه بر آنها بخوانی آنچه را که بسوی تو وحی مینمائیم یعنی قرآن که از گمراهی و ضلالت در جاده مستقیم رهسپار گردند.

وَ هُم يَكفُرُونَ بِالرَّحمنِ قُل هُوَ رَبِّي لا إِلهَ إِلّا هُوَ عَلَيهِ تَوَكَّلتُ وَ إِلَيهِ مَتابِ مفسرين در توجيه آيه چنين گفته‌اند: مقصود مشركين مكه‌اند كه وقتى حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بآنها ميگفت بخداى رحمن سجده كنيد ميگفتند رحمن چيست كه ما باو سجده كنيم، و نيز در شأن نزول آيه گفته‌اند كه در صلح حديبيه حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بامير المؤمنين عليه السّلام فرمود كه بنويس

(بسم اللّه الرّحمن الرّحيم)

سهل بن عمرو و مشركين گفتند ما رحمن را نميشناسيم مگر صاحب يمامه يعنى مسيلمه كذّاب، بنويس (باسمك اللهم) چونكه اهل جاهليت اينطور مى‌نوشتند اينكه بود كه برسول خطاب شد كه بگو او پروردگار من است و اله و معبودى نيست مگر او و بر او است اتّكاء من و بسوى او است بازگشت من.

وَ لَو أَنَّ قُرآناً سُيِّرَت بِهِ الجِبالُ أَو قُطِّعَت بِهِ الأَرضُ أَو كُلِّمَ بِهِ المَوتى بَل لِلّهِ الأَمرُ جَمِيعاً در شأن نزول آيه گفته‌اند جمعى از قريش مثل ابو جهل و عبد اللّه بن ابى اميّه و تابعين آنها در پشت كعبه نشستند و رسول را احضار نمودند و گفتند

صفحه : ۴۲

تو ادّعاء ميكنى كه من رسول خدايم و اينكه قرآن كتاب من كه از نزد خدا فرود آمده اگر ميخواهى تابع تو گرديم باين قرآن خود كوههاى مكه را بردار تا زمين صاف و فراخ گردد و نيز زمين را بشكاف تا چشمه‌ها و جويها روان شوند و ما زراعت كنيم و قصى بن كلاب را كه جدّ تو است يا پدران ما را زنده كن تا ما از آنها بپرسيم آيا حق است آنچه تو ميگوئى يا باطل است است همانا عيسى مرده زنده ميكرد و تو خوارتر نيستى نزد خدا از عيسى تو نيز اينكه نوع معجزات را بما بنما تا بتو ايمان آريم آنوقت اينكه آيه (وَ لَو أَنَّ قُرآناً) تا آخر نازل گرديد و در توجيه آيه از مفسرين دو قول نقل شده:

اول- اگر كتابى در عالم بود كه در موقع خواندن كوهها را بحركت ميآورد و در زمين سير ميداد يا زمين را قطعه قطعه مينمود يا بآن مرده را بصدا ميآورد و تكلّم ميكردند چنين كتابى قرآن بود زيرا كه قرآن افضل از تمام كتابهاى آسمانى بشمار ميرود.

توجيه دوم اعتراض بكفار مكه است و پاسخ آنها در طلب معجزه و اشاره به اينكه كه اينها چنين مردم لجوج متفرعنى ميباشند كه اگر بقرآن كوهها بحركت ميآمد آنطوريكه خواهش اينها بود، و نيز زمين ببركت قرآن شكافته ميشد و چشمه‌هاى آب بيرون مى‌آمد يا بقرآن مرده‌ها بسخن ميآمدند و تو را تصديق مينمودند (جواب شرط بقرينه سؤال محذوفست) اگر اينكه طور هم بود كفار مكه ايمان نمى‌آوردند قوله تعالى (لَو أَنزَلنا هذَا القُرآنَ عَلى جَبَلٍ لَرَأَيتَهُ خاشِعاً مُتَصَدِّعاً مِن خَشيَةِ اللّهِ).

بَل لِلّهِ الأَمرُ جَمِيعاً (بَل) اضراب است از كلمه لو (وَ لَو أَنَّ) ميباشد يعنى چنين نيست كه خداى تعالى بر معجزات ديگر غير از قرآن قادر نباشد تمام امور راجع بعلم و حكمت او است، و شايد مقصود چنين باشد كه چون خداى تعالى ميدانست اينها ايمان نمى‌آورند اينكه بود كه ظهور معجزات ديگر را از آنها بازداشت كه بعذاب دنيوى

صفحه : ۴۳

گرفتار نگردند زيرا اگر آنچه آنها ميخواستند از معجزات بدست رسول جارى ميگرديد و با اينكه حال ايمان نمى‌آوردند در مورد عذاب دنيوى واقع ميگرديدند چنانچه امم گذشته‌گان چنين شدند كه پس از آنكه طلب معجزه ميكردند و مطابق خواهش آنان رسول معجزه ميآورد حمل بسحر ميكردند و منجرّ بهلاكت ميگرديدند مثل قوم عاد و ثمود و باقى كفار.

أَ فَلَم يَيأَسِ الَّذِينَ آمَنُوا أَن لَو يَشاءُ اللّهُ لَهَدَى النّاسَ جَمِيعاً گويند امير المؤمنين عليه السّلام و إبن عباس و غير اينها (أَ فَلَم يَيأَسِ) را به (أ فلم يبيّن) قرائت نموده‌اند و اكثر مفسرين به (أ فلم يعلم) معنى كرده‌اند يعنى آيا كسانيكه ايمان آورده‌اند ندانسته كه اگر خدا

بخواهـد تمـام مردم را از روی جبر هـدایت مینمایـد ولی خـدا نخواسـته، و بنا بر اینکه (یَیأسِ) بمعنی مأیوسـی باشـد معنی آیه چنین میشود آیا مؤمنین مأیوس نشدنـد از ایمان آوردن کفار برای اینکه میدانسـتند اگر خـدا میخواست و مصـلحت بود تمام مردم را بجبر هـدایت مینمود و چون اینکه کار منافی تکلیف است و تکلیف بایـد از روی اختیار باشـد چنین نکرد با اینکه قـدرت داشت بر آنچه کفار از معجزات می‌طلبیدند.

وَ لا یَزالُ الَّذِینَ کَفَرُوا تُصِیبُهُم بِما صَنَعُوا قارِعَهٌ و کسانیکه کافر شدند بپاداش کفر و عنادشان همیشه بآنان عذاب کوبنده از قحطی و قتل و عذابهای دیگر بآنها اصابت مینماید تا اینکه بنیادشان را برکند و اینکه تهدید بکفار است که دست از عناد بردارند.

أو تَحُلُّ قَرِیباً مِن دارِهِم حَتّی یَأتِیَ وَعدُ اللّهِ إِنَّ اللّهَ لا یُخلِفُ المِیعادَ یا اینکه تو ای محمّـد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بزودی فرود آئی بنزدیک منزل آنها، شایـد مقصود اینکه باشـد که نزدیک است تو فتح مکه بنمائی و بر آنها مستولی گردی تا وقتی که وعـده خـدا یعنی امر قیامت بیایـد همانا خـدا خلف وعـده نخواهد نمود و اینکه آیه تسلیت میدهد رسولش را که آنهائی که تو را استهزاء میکنند یا ایرادات بی‌مورد میگیرند تو بر آنان مسلّط خواهی گردید و آنها بپاداش اعمال بدشان

صفحه : ۴۴

خواهند رسید.

وَ لَقَدِ استُهزِئَ بِرُسُلٍ مِن قَبلِکَ فَأَملَیتُ لِلَّذِینَ کَفَرُوا ثُمَّ أَخَذتُهُم فَکَیفَ کانَ عِقابِ اینکه آیه کافرین را تهدیـد میکنـد و بآنها خبر میدهد که آن کافرین زمان پیشین به پیمبران استهزاء مینمودند و ما آنها را مهلت دادیم که باختیار خود آنچه خواهند بکنند پس از آنکه ظلم و تعدّی را بانتهاء رسانیدند آنها را بعذاب گرفتیم اینکه کافرین ببینند عذاب آنها را چگونه بود و حذر کنند.

پس از تهدیـد باسـتهزاء کننـدگان آیه بعـد را سه قسـمت نموده: اول در مقام اعتراض بکفار برآمده در شـرکشان و حجت میطلبد و فرموده أ فَمَن هُوَ قائِمٌ عَلی کُلِّ نَفسٍ بِما کَسَبَت آیـا آنکسیکه بر هر نفسـی قائم و نگهبان او است و بآنچه کسب نموده (عالم باو است) پاداش دهنده او است آیا چنین کسـی در استحقاق عبادت برابر آن کسی است که چنین نباشد، همزه (أ فَمَن) همزه استفهامی در مقام انکار است یعنی چنین نیست که گمان کرده‌انـد (وَ جَعَلُوا لِلّهِ شُرَکاءَ) دوم بچه دلیل بگمان فاسد خودتان برای خدا شـرکاء قرار دادید.

سوم امر الزامی بمشـرکین است (قُل سَمُّوهُم أَم تُنَبِّئُونَهُ بِما لا یَعلَمُ فِی الأَرضِ أَم بِظاهِرٍ مِنَ القَولِ) مفسرین در توجیه آیه چنین گفته‌اند ای محمّـد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باین مشـرکین بگو آن بتها را نام گذاری کنید و ببینید چه نامی در خور آنان است و بنگرید که آنها استحقاق شرکت با خدا در عبادت دارند یا نه، خدای تعالی دارای صفات جلال و جمال و کبریائی و عظمت است و دارای علم و قدرت و حکمت و باقی اوصاف خدائی است و ببینید اینها نیز چنینند و اگر تصوّر کنید اینها الهند بایستی خالق و رازق باشـند آیا اینکه طورند.

(أَم تُنَبِّئُونَهُ) ام استفهام منقطعه است و کلام را از جلو منقطع میگرداند یعنی آیا شما خدا را خبردار میکنید به اینکه که در زمین برای او شریک هست و او نمیداند یا کلام باطل ظاهری میگوئید که آنرا حقیقتی نیست یعنی لفظ فقط

صفحه : ۴۵

است، و بقول دیگر آیا بظاهر کتابیکه خـدا بشـما نازل گردانیده شـما اصـنام را آلهه نامیده‌اید پس ظاهر شد که شـما مشـرکین هیچ دلیلی نه عقلی و نه سـمعی ندارید که الوهیت اصـنام را ایجاب نمایـد بلکه فقـط یـک لفـظ بی‌معنـائی است که از دهنهایتـان ظاهر میگردد و بآن تلفظ مینمائید.

بَلْ زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مَكْرُهُمْ وَ صُدُّوا عَنِ السَّبِيلِ وَ مَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ هادٍ (بَلْ) اضراب است و اشاره به اينكه بر گفتار و صحت عمل مشركين در عبادت آنها اصنام را نه دليل عقلى دارند و نه دليل سمعى بلكه مكر آنها كه از روى تدليس شيطانى سر رشته گرفته عملشان را در نظرشان زينت داده و اضافه بر اينكه خود مشركين از طريق حق تعالى منحرف گرديده‌اند بر ديگران نيز راه حق را بسته‌اند يعنى سدّ راه ديگران شده‌اند و كسى را كه خداوند بپاداش طغيانش گمراه گردانيد زيرا كه قابل هدايت نبود غير از خدا ديگر كسى نيست كه او را هدايت نمايد.

لَهُمْ عَذابٌ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ لَعَذابُ الْآخِرَةِ أَشَقُّ وَ ما لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ واقٍ و براى كافرين هم عذاب دنيا مهيّا است از قتل و اسارت و بلاهاى ديگر و هم عذاب آخرت، شايد مقصود از عذاب دنيا براى آنهائى از كافرين باشد كه راه خدا را بستند و همانا عذاب آخرت هم سخت‌تر و ناگوارتر از عذاب دنيوى است و هم نگاه دارنده‌ئى ندارد كه عذاب را تخفيف دهد يا بردارد زيرا كه آتش جهنم از غضب الهى شعله‌ور گرديده چه كسى تواند از آن جلوگيرى كند.

مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ أُكُلُها دائِمٌ وَ ظِلُّها الخ چنانچه دأب قرآن بر اينكه است كه مبشّر و مژده دهنده بمؤمنين (وَ نَذِيرٌ) يعنى انذار كننده و تهديد دهنده كافرين باشد، اينكه است كه آنچه براى كفار و مشركين و سرزنش آنان و عذابى كه بمجازات عملشان براى آنها مهيّا شده يادآورى مينمايد و در عوض نيز آنچه از ثواب و مقامات بلندى كه براى مؤمنين بپاداش اعمال نيكشان تهيه و آماده شده را تذكر ميدهد.

صفحه : ۴۶

و در اينجا پس از آياتيكه راجع بعذاب كفار و فخامت امرشان تذكر داده بمؤمنين مژده ميدهد بآن بهشتيكه بمتقين وعده داده و سه فضيلت راجع ببهشت پرهيزكاران در اينجا بيان مينمايد:

اول- هميشه نهرهاى روان از زير درختها و غرفه‌هاى بهشت آنها جريان دارد دوم- ميوه‌ها و مأكولات آنها دائمى است گويا آنها از ميوه‌جات و نعمتهاى بهشت سير نميشوند هر چه بخورند اشتهايشان تمام نميشود.

سوم- سايه آن بهشت نيز دائمى است، شايد مقصود اينكه باشد كه آنها هميشه در سايه رحمت الهى مى‌باشند و در گرم شدن محتاج بحرارت خورشيد نمى‌باشند كه متأذّى گردند هميشه در ظلّ رحمت الهى در راحتند نه از سرما زجر ميكشند و نه از گرما عذاب مى‌بينند.

صفحه : ۴۷

[سوره الرعد (۱۳): آيات ۳۶ تا ۴۳]

اشاره

وَ الَّذِينَ آتَيْناهُمُ الْكِتابَ يَفْرَحُونَ بِما أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَ مِنَ الْأَحْزابِ مَنْ يُنْكِرُ بَعْضَهُ قُلْ إِنَّما أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ وَ لا أُشْرِكَ بِهِ إِلَيْهِ أَدْعُوا وَ إِلَيْهِ مَآبِ (۳۶) وَ كَذلِكَ أَنْزَلْناهُ حُكْماً عَرَبِيًّا وَ لَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْواءَهُمْ بَعْدَ ما جاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ ما لَكَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لا واقٍ (۳۷) وَ لَقَدْ أَرْسَلْنا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ وَ جَعَلْنا لَهُمْ أَزْواجاً وَ ذُرِّيَّةً وَ ما كانَ لِرَسُولٍ أَنْ يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ لِكُلِّ أَجَلٍ كِتابٌ (۳۸) يَمْحُوا اللَّهُ ما يَشاءُ وَ يُثْبِتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتابِ (۳۹) وَ إِنْ ما نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِنَّما عَلَيْكَ الْبَلاغُ وَ عَلَيْنَا الْحِسابُ (۴۰)

أَ وَ لَمْ يَرَوْا أَنَّا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْقُصُها مِنْ أَطْرافِها وَ اللَّهُ يَحْكُمُ لا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ وَ هُوَ سَرِيعُ الْحِسابِ (۴۱) وَ قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلِلَّهِ

المَکرُ جَمِیعاً یَعلَمُ ما تَکسِبُ کُلُّ نَفسٍ وَ سَیَعلَمُ الکُفّارُ لِمَن عُقبَی الدّارِ (۴۲) وَ یَقُولُ الَّذِینَ کَفَرُوا لَستَ مُرسَلًا قُل کَفی بِاللّهِ شَهِیداً بَینِی وَ بَینَکُم وَ مَن عِندَهُ عِلمُ الکِتابِ (۴۳)

صفحه : ۴۸

[ترجمه]

و آن کسانی که بآنها کتاب عطاء نمودیم بآنچه بر تو نازل گردیده خوشحال میشوند و برخی از جماعت آنها کسانی میباشند که بعضی از آنرا انکار مینمایند ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بگو همانا من مأمور گردیده‌ام که خدا را عبادت کنم و برای او شریک نیاورم بپرستش خدا دعوت میکنم خلق را و بسوی او است بازگشت من (۳۶)

همچنانکه بر انبیاء قبل کتاب بزبان قومشان فرستادیم قرآن را کتابی محکم بزبان عربی نازل گردانیدیم و اگر تو تابع هواهای آنها گردی پس از آنکه (از جانب خدا) عالم گردیدی نیست تو را از عذاب خدا یاوری و نه نگهدارنده‌ئی (۳۷)

و همانا ما پیش از تو پیمبرانی فرستادیم و برای آنها زنها و اولادهائی قرار دادیم و نباشد برای پیغمبری که معجزه‌ئی بیاورد مگر باذن خدا و برای هر امری وقتی معیّن نوشته شده (۳۸)

محو می‌نماید خدا آنچه را که بخواهد و اثبات میکند آنچه را که بخواهد و نزد او است اصل کتابی که تغییر پذیر نیست (یعنی کتاب قضاء و قدر) (۳۹)

و اگر ما بنمایانیم بتو بعضی از آنچه را که بآنها وعده داده‌ایم یا تو را بمیرانیم بر تو وظیفه تبلیغ کردن است و بر ما است حساب آنها (۴۰)

آیا (اینکه کافرین) ندیدند که امر ما میرسد بزمین کفار مکّه و از اطراف آن میکاهیم یعنی از تصرّف آنها خارج میکنیم و بتصرف مسلمانها می‌دهیم و خدا حکم میکند و هیچ ردّ کننده و عقب اندازه‌ئی نیست بر حکم او و او بسرعت حساب همه خلق را میکشد (۴۱)

و حقیقهٔ کسانیکه پیش از اینها از کفار بودند که مکر کردند با پیغمبرانشان و جزای تمام آن مکرها نزد خدا است میداند آنچه را که هر کسی مکر میکند و بزودی کفار خواهند دانست که عاقبت نیکو برای کی است (۴۲)

(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) کافرین گویند تو رسول مرسل نیستی بگو خدا کافی است که بین من و بین شما گواه باشد و نیز کسانیکه نزد آنها علم کتاب است (کافی میباشند برای گواهی) (۴۳)

.

صفحه : ۴۹

(توضیح آیات)

وَ الَّذِینَ آتَیناهُمُ الکِتابَ یَفرَحُونَ بِما أُنزِلَ إِلَیکَ وَ مِنَ الأَحزابِ مَن یُنکِرُ بَعضَهُ در مجمع البیان گفته مقصود اصحاب رسولند آنهائیکه ایمان آوردند و تصدیق بقرآن نمودند و بنزول آن خوشحال گردیدند (وَ مِنَ الأَحزابِ مَن یُنکِرُ بَعضَهُ) یعنی یهود و نصاری و مجوسند که بعض معانی قرآن و آنچه را که مخالف احکام آنها بود انکار نمودند. (حسن و قتاده و مجاهد) (پایان) و بقول دیگر

در اینکه آیه خدای تعالی برسولش خبر میدهد که اهل کتاب خوشحال میگردند بآنچه بر تو فرود آمده لکن بعضی از حزبهای آنها مثل حی بن اخطب و کنانهٔ بن ربیع و تابعین آنها از یهودیان و سیّد و عاقب و تابعین آنها از نصاری کسانی میباشند که بعضی از آنرا که مخالف رأی آنها است از روی عداوت انکار مینمایند.

مفسرین در شأن نزول آیه گفته‌اند آنکسانیکه از اهل کتاب ایمان آوردند عبد اللّه سلام و کعب و اصحاب آنها بودند و از نصاری آنهائیکه اسلام آوردند هشتاد مرد بودند چهل نفر آنها اهل نجران و سی و دو نفر آنان در زمین حبشه نزدیک بیمن منزل داشتند.

قُل إِنَّما أُمِرتُ أَن أَعبُدَ اللّهَ وَ لا أُشرِکَ بِهِ إِلَیهِ أَدعُوا وَ إِلَیهِ مَآبِ خطاب برسول است که باینهائیکه انکار میکنند بگو من مأمور گردیده‌ام که خدا را عبادت کنم و بر او شریک نیاورم و شما را بسوی او میخوانم و بازگشت من بسوی او است.

شاید آیه اشاره باشد که من بر خلاف دین حق که شما مدعی آنید چیزی نمیگویم من خدای واحد احد را عبادت میکنم و در عبادت کسی را با او شریک نمیگردانم شما هم معتقد هستید که آفریننده جهان و جهانیان خدا است و ما

صفحه : ۵۰

و شما در اینکه جهت متفقیم و من شما را بسوی او میخوانم که رو باو آرید و فقط او را پرستش نمائید.

وَ کَذلِکَ أَنزَلناهُ حُکماً عَرَبِیًّا وَ لَئِنِ اتَّبَعتَ أَهواءَهُم بَعدَ ما جاءَکَ مِنَ العِلمِ ما لَکَ مِنَ اللّهِ مِن وَلِیٍّ وَ لا واقٍ یعنی همچنانیکه نازل کردیم کتابهای آسمانی را بر انبیاء قبل بزبان خودشان، نازل کردیم بر تو کتابی محکم مشتمل بر حکمت بلسان عربی واضح جلی، گویا فرموده ای رسول پس از آنکه تو عالم بحقایق گردیدی و بطلان گفتار کفار و مشرکین را دانستی که سعی و کوشش میکنند و مکر اندیشی مینمایند که خلل در دین تو اندازند و تو را تابع هواهای خود گردانند اگر تو فریب آنها را بخوری و متابعت آنها را نمائی ناصر و معینی نداری که دفع کند عذاب خدا را از تو و نه نگهدارنده‌ئی که تو را از عذاب بازدارد زیرا که تمام موجودات دوست دار دوستان خدایند و دشمن دشمنان او، خطاب بپیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و مراد امّت میباشند یا اینکه چون معلوم است که هیچوقت رسول اکرم (ص) تابع کفار نمیگردید اینکه خطابات شاید برای اینکه است که طمع کفار و مشرکین قطع گردد که میخواستند بهر وسیله‌ئی باشد حضرت را تابع کیش خود نمایند و نیز ایمان مؤمنین محکم‌تر گردد.

مفسرین گفته‌اند چون عبد اللّه بن امیّه و جمعی از مشرکین رسول را سرزنش مینمودند و میگفتند همّت اینکه مرد همیشه مصروف بازدواج و مشغول بزنان است اگر پیمبر بود بایستی امر نبوت و تبلیغ او را از اینکه عمل باز دارد، اینکه آیه نازل شد.

وَ لَقَد أَرسَلنا رُسُلًا مِن قَبلِکَ وَ جَعَلنا لَهُم أَزواجاً وَ ذُرِّیَّةً وَ ما کانَ لِرَسُولٍ أَن یَأتِیَ بِآیَةٍ إِلّا بِإِذنِ اللّهِ لِکُلِّ أَجَلٍ کِتابٌ در اینکه آیه دو مطلب را تذکر میدهد یکی پاسخ مشرکین و اعتراض آنها بر اینکه باید اشتغال برسالت انسان را از تعیّشات نفسانی و مخالطت با زنها

صفحه : ۵۱

باز دار، در ردّ قول آنها فرموده ما قرار دادیم برای پیمبران پیشین زنها و اولادهائی، شاید اشاره باین باشد که پیمبران بدون اذن حق تعالی عملی را انجام نمیدادند چنانچه در باره آنحضرت است (ما یَنطِقُ عَنِ الهَوی) سوره نجم آیه ۳۰، و البته در همین عمل کثرت ازدواج آنها نیز حکمت و مصلحتی مخفی بوده مثل کثرت اولاد و غیر آن که بحکم خدا انجام میدادند.

و دیگر آیه تذکر میدهد که رسول را نمیرسد که معجزه‌ئی از آنچه شما طلب میکنید بیاورد مگر باذن خدا و برای هر چیزی وقتی و مدتی است نوشته شده یعنی تمام امور و مدت هر چیزی در ازل ثبت گردیده مطابق علم ازلی بر نظام عالم (لا مبدّل لکلمات اللّه و لا راد لقضائه).

يَمحُوا اللّه ما يَشاءُ وَ يُثبِت وَ عِندَه أمُّ الكِتابِ (سخنان مفسرين در توجيه آيه يمحو اللّه ما يشاء و يثبت) در مجمع البيان در توجيه آيه هشت قول از مفسرين نقل نموده كه در اينجا خلاصه آنرا ترجمه مينمائيم:

۱- مقصود محو و اثبات راجع باحكام است از ناسخ و منسوخ.

۲- از كتاب حافظين اعمال مباحات و آنچه را جزاء ندارد محو ميكند و آنچه را از طاعات و معاصى پاداش دارد اثبات مينمايد.

۳- از گناه مؤمنين آنچه را بخواهد از روى تفضل عقاب آنها را ساقط ميكند و گناه آنكه را كه اراده كرده عقوبت آنرا از روى عدل اثبات مينمايد.

۴- آيه عام است و شمول دارد از رزق محو ميكند آنچه را بخواهد و از مدت عمر نيز آنچه بخواهد كم يا زياد ميكند و از سعادت و شقاوت نيز چنين است ۵- در مثل تنگ نمودن ارزاق و محنت‌ها و مصيبات آنچه را بخواهد كم ميكند يا زياد مينمايد.

۶- بتوبه جميع گناهان را محو مينمايد و اثبات مينمايد بجاى آن حسنات را ۷- محو ميكند از قرنها مردمى را و اثبات ميكند هر چه را بخواهد از مردم

صفحه : ۵۲

۸- (يَمحُوا اللّه ما يَشاءُ) يعنى ماه را (وَ يُثبِت) يعنى خورشيد را.

و مطابق هر كدام از اينكه آراء آيه‌ئى يا اخبارى نقل نموده و گفته است (أُمُّ الكِتابِ) لوح محفوظ است كه تغيير و تبديل نميكند زيرا كه (كل كائن مكتوب فيه) الخ. (پايان) در تفسير طنطاوى براى توضيح و (لِكُلِّ أَجَلٍ كِتابٌ يَمحُوا اللّه ما يَشاءُ) مثالى آورده كه براى توضيح مختصرى از آنرا در اينجا ترجمه مينمايم:

چنين گفته براى هر پيش آمدنى حكمى است كه جز آن نيكو نيست و از مقترحات و معجزات نيز آنچه نازل گردد پيش از وقت آن صحيح نيست و نه عذاب كه براى ترسانيدن قبل از وقت آن واقع گردد، و نيز نبوّت مثل موسى و عيسى عليهما السلام و محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم در غير زمانى كه مقدر گرديده حاصل نميگردد و چنين است عمرهاى مردم و وقوع اعمال و احوال آنان تماما نوشته شده و ثبت گرديده نه جلو مى‌افتد و به عقب.

و در اينجا دنيا را از شمس و زمين و زراعات را مثل آورده بمدرسه‌ئى كه مرتّب گرديده و كلاسهاى آن منظم شده و براى هر كلاس معلمين تعيين گرديده كه براى هر يك از دانش‌جويان درس مخصوص تعليم نمايند و مدير مدرسه راهها و قوانينى و اوقاتى تعيين كرده براى امتحانات تلامذه اينكه است كه مى‌بينى هر يك از مدرسين پس از عمل تدريس بمنزل خود ميروند و از رفت و آمدن آنها قانون مدرسه تغيير نميكند.

چنين است دنيا كه خداوند در علم قديم خود آنرا مانند يك مدرسه‌ئى ترتيب و تنظيم داده و اينكه نظام (جهان) بمقتضاى حقائق ثابته متعلق علم حق تعالى واقع گرديد و بر همين علم ازلى است كه شمس و قمر و كواكب جريان دارند و نباتات و حيوانات ظاهر ميگردند و موت و حيات متعاقب يكديگرند و ستاره‌ئى ظاهر و ستاره ديگر فانى ميگردد و زراعتى ميرويد و زراعتى درو ميشود، پيمبرى مى‌آيد پيمبر ديگر ميميرد و دينى امتداد ميابد و دينى منسوخ ميگردد و هر

صفحه : ۵۳

كوكبى كه صلاحيت براى بقاء دارد مثل زمين ما گويا آن صحيفه‌ئى است كه در آن نوشته ميشود و محو ميگردد بمقتضاى محو و اثباتى كه نزد ملائكه است و اينها تابع همان منهج اصلى است كه امم و دول و زروع و احكام و نظامات متعاقب يكديگر مثل يونان و رومان و عرب و اروپا و اهل شرق كل اينها محو و اثبات است بمقتضاى نهج مرسوم و چنين است نسخ آيه‌ئى از قرآن و اثبات غير

آن مثل نسخ زرع بزرع و نسخ شب بروز و قومی بقوم دیگر و دینی بدین دیگر (کلّ فی وقته). (پایان) وَ إِن ما نُرِیَنَّکَ بَعضَ الَّذِی نَعِدُهُم أَو نَتَوَفَّیَنَّکَ فَإِنَّما عَلَیکَ البَلاغُ وَ عَلَینَا الحِسابُ ذات متعال شاید برای اطمینان دل رسولش که مبادا در ایمان نیاوردن مشرکین خود حضرتش نیز مقصّر باشد خبر میدهد که خواه بتو بنمایانیم بعض عذاب کافرین را یا تو را پیش از آنکه بنمایانیم بمیرانیم بر تو پس از تبلیغ که وظیفه تو است دیگر چیزی نیست بر تو است تبلیغ رسالت و بر ما است حساب آنها أَ وَ لَم یَرَوا أَنّا نَأتِی الأَرضَ نَنقُصُها مِن أَطرافِها وَ اللّهُ یَحکُمُ لا مُعَقِّبَ لِحُکمِهِ وَ هُوَ سَرِیعُ الحِسابِ نقص بمعنی گرفتن بعض چیزی از تمام آن است و اطراف ارض نواحی آن است و (نَنقُصُها مِن أَطرافِها) اینکه جمله محلا منصوب است بر اینکه حال باشد برای فاعل (نَأتِی).

یعنی آیا کفار نمی‌بینند، شاید مقصود کفار مکه باشد که (أَنّا نَأتِی) ما میآئیم یعنی فرمان ما بر زمین کفار می‌آید و از اطراف آن میکاهیم و از تصرف آنها بیرون می‌بریم و در تصرف مسلمانها در میآوریم.

گویند اینکه آیه راجع بیهودیان است یعنی ما زمین آنها را که در تصرفشان است مثل حصارها و ضیاع و منزل آنها است از آنان میگیریم و در تصرف مسلمانها میدهیم و حکم خدا ثابت و پایدار است رد کننده‌ئی برای حکم او نیست و او

صفحه : ۵۴

بسرعت حساب آنها را میکشد.

بروایت إبن عباس نقصان زمین و خرابی آن بمرگ علماء و خوبان اهلش میباشد. و بروایت دیگر از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت کرده که فرموده

(خذوا العلم قبل ان یذهب)

بگیرید علم را پیش از آنکه از دست شما برود، گفتند چگونه علم میرود در حالیکه قرآن در بین ما است و در دلهای ما است و بفرزندانمان می‌آموزیم حضرت در غضب شد و فرمود خدا علم را باز نمیگیرد بلکه علماء را میگیرد تا آنکه عالمی نمی‌ماند و مردم رجوع بپیشوایان جاهل میکنند و آنها بدون علم فتوی میدهند و گمراه میکردند، و بروایت دیگر

(موت العالم ثلمة فی الدین)

مرگ عالم رخنه‌ئی است در دین. (منهج الصادقین) وَ قَد مَکَرَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم فَلِلّهِ المَکرُ جَمِیعاً یَعلَمُ ما تَکسِبُ کُلُّ نَفسٍ وَ سَیَعلَمُ الکُفّارُ لِمَن عُقبَی الدّارِ شاید آیه برای تسلّی دل رسولش باشد که کفار و مشرکین بانواع و اقسام بسیار بحضرتش مکر مینمودند، گویا فرموده اگر اینها بتو مکر میکنند نسبت به پیمبران گذشته‌گان نیز کفار مکر میکردند (فَلِلّهِ المَکرُ جَمِیعاً) یعنی تمام امور و تدبیرات بدست قدرت او انجام میگیرد، مکر کفار را رد میکند بنصب دلائل، و بعضی گفته‌اند خدا مالك جزا دادن و مکر آنها است.

(راغب گفته) المکر صرف الغیر عما یقصده بحیلة و ذلك ضربان: مکر محمود و ذلك ان یتحری بذلك فکر جمیل. و مکر مذموم و هو ان یتحری به فعل قبیل، الی ان قال: و قال بعضهم من مکر اللّه امهال العبد و تمکینه من اعراض الدنیا، و لذلك

قال امیر المؤمنین علیه السّلام من وسع علیه الدنیا و لم یعلم انه مکر به فهو مخدوع عن عقله

«۱». (پایان)

---

(۱) راغب اصفهانی در معنی مکر گفته مکر گردانیدن عمل کسی است بحیله بغیر آنچه مقصودش بوده یعنی فریب دادن کسی بغیر آنچه میخواسته و آن دو قسم است یک قسم مکری است که نیکو و ممدوح است و آن مکری است که باعث عمل

صفحه : ۵۵

خلاصه چنين نيست كه در اذهان دائر است كه تمام مكرها بد باشد بلكه مكرى است كه منجر بعمل قبيح يا شرّ گردد كه آن مذموم و بد است، لكن مكريكه فائده عقلائى و سبب عمل نيك گردد محمود است يعنى خوب است و از اينكه قبيل است قوله تعالى (وَ اللّه‌ خَيرُ الماكِرِينَ) لكن اكثر مردم مكر را نسبت باعمال بد و ايذاء بمردم استعمال ميكنند و كثرت استعمال معنى لغوى آنرا تغيير نميدهد.

و او ميداند بآنچه هر كسى عمل ميكند و كفار بزودى بپاداش اعمالشان و آنچه را كه كسب كرده‌اند خواهند رسيد از عذاب مثل قتل و قحطى و باقى آفات دنيوى غير از عذاب اخروى كه بآنها خواهد رسيد آنوقت معلومشان ميگردد عاقبت نيكوكاران و بدكاران بچه نحو انجام ميگيرد.

وَ يَقُولُ‌ الَّذِينَ‌ كَفَرُوا لَستَ‌ مُرسَلًا قُل كَفي بِاللّهِ شَهِيداً بَينِي وَ بَينَكُم كافرين بحضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ميگفتند تو پيمبر مرسل نيستى تو در جواب آنان بگو خدا كافى است كه بين من و شما حكم نمايد و شاهد صدق رسالت من باشد شايد مقصود اينكه باشد كه اگر من بدروغ نسبت رسالت خود را بخدا ميدادم در مورد عذاب او واقع ميگرديدم و مرا رسوا مينمود كه مردم در اشتباه نيفتند.

وَ مَن عِندَهُ عِلمُ‌ الكِتابِ (سخنان مفسرين در توجيه آيه) ۱- (وَ مَن عِندَهُ عِلمُ‌ الكِتابِ) مقصود خدا است.

(حسن و ضحاك و سعيد بن جبير)

نيكى بشود، و قسم ديگر مكرى است كه شرّ و قبيح است و آن مكرى است كه منجر بعمل قبيح گردد، و بعضى گفته‌اند از مكر خدا است كه بنده را تمكن و امهال ميدهد كه آنچه ميخواهد از امور دنيا بكند، اينكه است كه امير المؤمنين عليه السّلام فرموده (كسى كه دنيا براى آن وسيع گرديد نميداند كه آن نسبت باو مكر است و او عقلش خدعه گرديده شد).

(پايان)

صفحه : ۵۶

۲- مقصود مؤمنين اهل كتابند از آنان است عبد اللّه بن سلام و سلمان فارسى تميم دارى. (إبن عباس و قتاده و مجاهد و جبائى) و جماعت اول منكر اينكه قول گرديدند زيرا كه سوره مكى است و اينها بعد از هجرت ايمان آوردند.

۳- مقصود امير المؤمنين على بن ابى طالب و ائمه هدى عليهم السلامند.

(ابى جعفر و ابى عبد اللّه عليهما السلام) و بريد بن معاويه از ابى عبد اللّه چنين نقل ميكند كه فرمود آيه ما را قصد فرموده و على عليه السّلام اول ما و افضل ما و بهتر از ما است بعد از نبى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم، و نيز عبد اللّه بن كثير از ابى عبد اللّه (ع) چنين روايت ميكند كه دست بر سينه خود گذارد و فرمود و اللّه تمام علم كتاب نزد ما است، و تأييد ميكند اينكه روايت را اينكه شعبى گفته احدى نيست كه بعد از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم عالم‌تر باشد بكتاب اللّه از على بن أبى طالب عليه السّلام و اولاد او، و عاصم بن ابى نجود از ابى عبد الرحمن سلمى روايت كرده كه گفته نديدم كسى را كه از على بن أبى طالب (ع) در قرآن اقرء باشد، و نيز از عبد اللّه بن مسعود است كه گفته اگر ميدانستم كه احدى از من داناتر است بكتاب خدا ميرفتم نزد او يعنى از او هم ياد ميگرفتم، راوى باو گفت پس على عليه السّلام چه شد، إبن مسعود گفت مگر من نرفتم از على (ع) ياد بگيرم.

و قمى از صادق (ع) روايت ميكند (كه فرمود: و من عنده علم الكتاب، او امير المؤمنين (ع) است) و سؤال شد كه آنكسيكه نزد او علمى است از كتاب عالم‌تر است يا آنكسيكه نزد او است علم كتاب (يعنى عالم بتمام كتاب است) گفت نميباشد آنكسيكه نزد او

علمی از کتـاب است مگر بقـدر آنکه پشه از آب دریـا ببال خود میگیرد، و امیر المؤمنین (ع) فرمود آگاه باشـید که آن علمی که با آدم از آسـمان بزمین هبوط نمود و آنچه بآن انبیاء فضـیلت یافتند نزد خاتم النبیین است و آن در عترت خاتم النبیین صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است.

صفحه : ۵۷

سورهٔ ابراهیم (ع)

اشاره

سورهٔ ابراهیم (ع) مکیـهٔ الّا آیتان، احـدی و خمسون آیـهٔ بصـری، اثنتان کوفی و نسب الی إبن عباس و الحسن و قتاده که سوره مکیه است الّا دو آیه.

[سوره إبراهيم (۱۴): آيات ۱ تا ۸]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
الر كِتابٌ أَنزَلناهُ إِلَيكَ لِتُخرِجَ النّاسَ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَى النُّورِ بِإِذنِ رَبِّهِم إِلى صِراطِ العَزِيزِ الحَمِيدِ (۱) اللّهِ الَّذِي لَهُ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ وَ وَيلٌ لِلكافِرِينَ مِن عَذابٍ شَدِيدٍ (۲) الَّذِينَ يَستَحِبُّونَ الحَياةَ الدُّنيا عَلَى الآخِرَةِ وَ يَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللّهِ وَ يَبغُونَها عِوَجاً أُولئِكَ فِي ضَلالٍ بَعِيدٍ (۳) وَ ما أَرسَلنا مِن رَسُولٍ إِلاّ بِلِسانِ قَومِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُم فَيُضِلُّ اللّهُ مَن يَشاءُ وَ يَهدِي مَن يَشاءُ وَ هُوَ العَزِيزُ الحَكِيمُ (۴)
وَ لَقَد أَرسَلنا مُوسى بِآياتِنا أَن أَخرِج قَومَكَ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَى النُّورِ وَ ذَكِّرهُم بِأَيّامِ اللّهِ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِكُلِّ صَبّارٍ شَكُورٍ (۵) وَ إِذ قالَ مُوسى لِقَومِهِ اذكُرُوا نِعمَةَ اللّهِ عَلَيكُم إِذ أَنجاكُم مِن آلِ فِرعَونَ يَسُومُونَكُم سُوءَ العَذابِ وَ يُذَبِّحُونَ أَبناءَكُم وَ يَستَحيُونَ نِساءَكُم وَ فِي ذلِكُم بَلاءٌ مِن رَبِّكُم عَظِيمٌ (۶) وَ إِذ تَأَذَّنَ رَبُّكُم لَئِن شَكَرتُم لَأَزِيدَنَّكُم وَ لَئِن كَفَرتُم إِنَّ عَذابِي لَشَدِيدٌ (۷) وَ قالَ مُوسى إِن تَكفُرُوا أَنتُم وَ مَن فِي الأَرضِ جَمِيعاً فَإِنَّ اللّهَ لَغَنِيٌّ حَمِيدٌ (۸)

صفحه : ۵۸

سوره ابراهیم بقول إبن عباس و قتاده و حسن در مکه نازل کردیده مگر دو آیه که در جنگ بدر راجع بمشرکین فرود آمده و آن (أَ لَم تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعمَتَ اللّهِ كُفراً، الی قوله: فَبِئسَ القَرارُ).
عدد آیات آن پنجاه و پنج است شامی، چهار حجازی، دو کوفی، یک بصری و اختلاف در هفت آیه است. (مجمع البیان)

[ترجمه]

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
اینکـه قرآن کتـابی اسـت که بر تـو (ای محمّـد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم) فرود آوردیم تـا اینکه مردم را از تـاریکی (کفر) بیرون

آوری بسوی نور ایمان بفرمان پروردگارشان و ارشاد نمائی آنها را بسوی راه خدا غالب ستوده (۱)

آن خدائی که برای او است آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است و وای برای کافرین است از عذاب سخت (۲)

آنکسانیکه دوست میدارند حیات دنیا را و ترجیح میدهند بر آخرت و باز میدارند مردمان را از راه خدا و میطلبند برای راه حق کجی را اینها در گمراهی دور هستند (۳)

و ما رسولی نفرستادیم مگر بزبان ملّتش تا برای آنها (طریق حق را) ظاهر گرداند و خدا وا میگذارد در گمراهی هر کسی را که بخواهد و هدایت مینماید هر کس را که بخواهد و او غالب و درستکار است (۴)

و همانا ما موسی را با آیات خودمان فرستادیم و گفتیم بیرون آور قومت را از تاریکی بسوی نور و آنها را متذکّر گردان بروزهای خدا همانا در اینکه تذکر نشانه‌هائی است برای هر صبر کننده شکر کننده (۵)

یاد کن وقتی را که موسی بقومش گفت یاد کنید نعمت خدا را بر شما وقتی که شما را از قوم فرعون نجات داد که بشما چه عذابهای سختی می‌چشانیدند پسرهای شما را میکشتند و دختران

صفحه : ۵۹

شما را زنده نگاه میداشتند و در آن محنت آزمایشی بود شما را از جانب پروردگارتان (۶)

و یاد کنید ای بنی اسرائیل وقتی را که پروردگار شما اعلام نمود شما را که اگر شکر کنید البته بر نعمت شما میافزایم و اگر کفران نعمت کنید همانا عذاب من سخت است بر ناسپاسان (۷)

موسی بقومش گفت اگر شماها و هر کس که در زمین است کافر گردید خداوند بی‌نیاز است از شکر شما و ستوده است بی‌ستایش خلق (۸)

.

صفحه : ۶۰

(توضیح آیات)

الر کِتابٌ أَنزَلناهُ إِلَیکَ لِتُخرِجَ النّاسَ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ بِإِذنِ رَبِّهِم إِلی صِراطِ العَزِیزِ الحَمِیدِ ظاهرا (کتاب) خبر مبتداء محذوف است یعنی (هذا کتاب) انزال مقابل نزول که غالبا بمعنی فرود آمدن دفعی است، انزال فرود آمدن تدریجی است (صِراطِ العَزِیزِ الحَمِیدِ) بدل از نور است بتکرار عامل.

اینکه قرآن کتابی است که بتدریج و آیه آیه بسوی تو خطاب برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است فرود آوردیم، لام (لِتُخرِجَ) ظاهرا لام غرض است نه لام غایت یعنی غرض و مقصود از انزال قرآن اینکه است که افراد بشر را از ظلمت کفر و شرك و گمراهی و ضلالت خارج گردانی و آنان را ارشاد نمائی بنور هدایت و ایمان.

شاید مقصود از (اذن) در (بِإِذنِ رَبِّهِم) چنین باشد که تو باعتبار جهات بشریت خود چنین قدرتی نداری بسته بمشیّت الهی است که هر کسی را خواهد هدایت مینماید قوله تعالی در سوره قصص آیه ۵۶ (إِنَّكَ لا تَهدِی مَن أَحبَبتَ وَ لکِنَّ اللّهَ یَهدِی مَن یَشاءُ) و نسبت خارج گردیدن ناس را برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از جهت واسطه بودن او است در هدایت کردن بشر و راهنمائی او آنها را بطریق خارج گردیدن از ظلمت کفر بسوی نور ایمان و رهسپار شدن مردم بسوی خدای غالب حمید خلاصه آیه ارشاد است بر اینکه که ای رسول اکرم ما قرآن را بسوی تو فرستادیم و غرض و مقصودمان اینکه است که مردم را ارشاد نمائی و بآنان بفهمانی

که در اثر کفر و شرك در ظلمت و تاریکی قلبشان فرو رفته‌اند و بتعلیمات قرآن قلب و دلشان را روشن گردانی.
دانشمندان در معنی و حقیقت نور گفته‌اند نور (ظاهر بذاته مظهر لغیره) نور چیزی را گویند که بخود ظاهر و ظاهر کننده غیر باشد.
ایمان نور است و کفر ظلمت وقتی بتعلیمات قرآنی نور معرفت در قلبی

صفحه : ۶۱

پدید گردید و باشراق آن جدول‌های قلب را روشن نمود اضافه بر اینکه تاریکی جهل را برطرف میگرداند اخلاق و صفات نکوهیده مثل کبر و نخوت و خودپسندی و باقی اوصاف رذیله که تمام اینها ناشی از جهل و عدم ایمان و معرفت بمقام ربوبی است تبدیل مینماید بصفات و ملکات حمیده انسانی و اینکه ظلمات را بلفظ جمع آورده و نور را بلفظ مفرد در آیه (لِتُخرِجَ النّاسَ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ) شاید سرّش همین باشد که وقتی نور ایمان و معرفت بمقام ربوبی در قلبی پدید گردید تمام رذائل نفسانی که منبعث از جهل است برطرف میگرداند.
اللّهِ الَّذِی لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ وَیلٌ لِلکافِرِینَ مِن عَذابٍ شَدِیدٍ (اللّهِ) عطف بیان است یا بدل برای (الحَمِیدِ) بنا بر مجرور بودن (اللّهِ) که سیاهی قرآن است و اگر مرفوع باشد مبتداء است یعنی خدای عزیز حمید آنکسی است که آنچه در آسمانها و زمین است ملك او و در تصرف او است.
ذات متعال بدلیل (انی) که از اثر پی بمؤثّر بردن است خود را بآثار جلی از آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است یعنی بجهان و جهانیان معرفی مینماید که افراد بشر صفات جلال و جمال احدیت را از قبل آثار بشناسند و بدانند که او است مالك ملك و ملکوت و زمام تمام امور بدست قدرت او است و ویل و عذاب شدید برای کسانی است که بتعلیمات قرآن ارشاد نشدند و قلب و روحشان بنور ایمان روشن نگردیده الَّذِینَ یَستَحِبُّونَ الحَیاةَ الدُّنیا عَلَی الآخِرَةِ وَ یَصُدُّونَ عَن سَبِیلِ اللّهِ وَ یَبغُونَها عِوَجاً أُولئِكَ فِی ضَلالٍ بَعِیدٍ (الَّذِینَ یَستَحِبُّونَ) مبتداء، خبرش (أُولئِكَ) یستحبون از باب استفعال از محبّت است.
آیه در مقام معرفی کافرین در آیه بالا برآمده که آنان کسانی میباشند که حیات دنیا را دوست میدارند و اختیار میکنند آن را بر آخرت و دنیا را بر آخرت ترجیح دادند و راه خدا را می‌بندند بر مردم و طلب میکنند برای راه خدا

صفحه : ۶۲

کجی و عیب را و اینها در گمراهی بسیار دوری افتاده‌اند که راه هدایت را نمییابند وَ ما أَرسَلنا مِن رَسُولٍ إِلّا بِلِسانِ قَومِهِ لِیُبَیِّنَ لَهُم ضمیر در (قَومِهِ) راجع برسول است و ضمیر لهم راجع بقوم است و لام (لِیُبَیِّنَ) ظاهرا لام غایت است که در مقام اتمام نعمت بر بشر تذکر میدهد که ما پیمبری را نفرستادیم مگر بزبان قومش که آنها سخن او را بفهمند و او طریق هدایت را بتواند بزبان خودشان بآنها بفهماند که دیگر برای احدی عذری باقی نماند و البته علت اینکه هر پیمبری بزبان قومش ارسال شده نسبت بپیمبرانی که برای قومی و جماعتی مبعوث گردیده‌اند ظاهر است لکن آن پیمبرانی که بر تمام مردم رسالت داشتند مثل پیمبران اولوا العزم مخصوصا پیغمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که در باره او فرموده (وَ ما أَرسَلناكَ إِلّا کَافَّةً لِلنّاسِ) سوره سبأ آیه ۲۷، چگونه با اینکه آیه تطبیق میگردد.
در پاسخ ممکن است گفته شود چون رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در ابتدای رسالت مأمور گردید که نزدیکان و قوم خود را هدایت نماید قوله تعالی (وَ أَنذِر عَشِیرَتَكَ الأَقرَبِینَ) وقتی عشیره را بزبان خودشان تبلیغ مینمود اگر آنها همان ابتداء هدایت یافته بودند البته بطریق آنها امر رسالت فاش میگردید و مردم از دور و نزدیک در مقام بر میآمدند که سخن پیمبر را بشنوند و طریق هدایت را بیابند و تحصیل لغت عربی بین مردم دائر میگردید و اینکه خود یك طریق هدایت است که مردم در مقام علم و دانش

برآيند اينكه است كه در ابتداء رسالت بايد هر رسولى بزبان قوم و اطرافيانش سخن گويد تا اينكه مطلب او فاش گردد.
و باضافه از جهت بيان كردن پيمبر احكام رسالت را بقوم خود بايستى بزبان آنها باشد نه از جهت رسالت او بر تمام مردم كه البته هر پيمبرى و امامى بتمام لغات عالم بوده و در مواردى كه ضرورت ايجاب مينمود بزبان آنها سخن ميگفت.
فَيُضِلُّ اللّهُ مَن يَشاءُ وَ يَهدِى مَن يَشاءُ وَ هُوَ العَزِيزُ الحَكِيمُ همان طورى كه در جاهاى ديگر اينكه تفسير تذكر داده شده كه اگر چه

صفحه : ۶۳

اينكه آيه و امثال آن بظاهر رأى اشاعر مرا كه قائل بجبرند تأييد مينمايد لكن وقتى اينكه آيه را با آيات ديگرى كه دلالت دارد كه انسان مجازات ميگردد بآنچه كه عمل نموده (فَبِما كَسَبَت أَيدِيكُم) (وَ أَنَّ اللّهَ لَيسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِيدِ) و امثال آن بسيار است جمع ميكنيم چنين ميشود كه خداوند در گمراهى واميگذارد كسى را كه ميداند ايمان نميآورد و هدايت ميكند كسى را كه در طريق هدايت قدم زند زيرا كه او غالب و مستولى است تمام امور را بنحو درستى و حكمت انجام ميدهد جور و منعى در كار حكيم نيست.
وَ لَقَد أَرسَلنا مُوسى بِآياتِنا أَن أَخرِج قَومَكَ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَى النُّورِ وَ ذَكِّرهُم بِأَيّامِ اللّهِ الخ (أن أَخرِج) آن بيان است و بمعنى قول آمده، برسول اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم خبر ميدهد كه ما موسى را با آيات خود از عصاء و يد بيضاء و باقى معجزات بسوى قبطيان ارسال نموديم و باو گفتيم كه قوم خود بنى اسرائيليان را از ظلمتهاى كفر فرعونيان و از گمراهى بيرون بياور بسوى نور ايمان و هدايت و آنان را متذكر گردان بايّام خدا.
(سخنان مفسرين در توجيه: ايّام اللّه) ۱- بموسى امر نموديم كه قومش را متذكر گرداند بآنچه در امم سابقه واقع گرديده از هلاكت كسانى كه هلاك گرديدند براى اينكه از مخالفت بترسند (إبن زيد و بلخى) ۲- بآنها ياد آورى نما نعمتهاى خدا را در باقى ايّام خدا يعنى غير ايام عذاب (إبن عباس و ابى بن كعب و حسن و قتاده و مجاهد) و از ابى عبد اللّه عليه السّلام نيز روايت شده ۳- مقصود از ايام سنّت او و افعال او است از بنده‌گان خود از نعمتها و نقمتها و كنايه آورده ايّام را از نعمت و نقمت براى اينكه ايام ظرف است براى نعمتها و انتقامات و جامع كلّ آنها است. (از ابى مسلم)

صفحه : ۶۴

و اينكه جمع بين آن دو قول است. (مجمع البيان) إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِكُلِّ صَبّارٍ شَكُورٍ اينكه جمله توجيه سوم را تأييد مينمايد زيرا كه انسان مؤمن در حاليكه در نعمت و رفاهيت است شكرگزار است و در حاليكه در بلاء و نقمت است صابر و راضى است.
وَ إِذ قالَ مُوسى لِقَومِهِ اذكُرُوا نِعمَةَ اللّهِ عَلَيكُم إِذ أَنجاكُم مِن آلِ فِرعَونَ يَسُومُونَكُم سُوءَ العَذابِ آيه اگر چه ظاهرا مقول قول حضرت موسى است لكن مناط آيه همه را مستوعب ميگردد، يعنى ياد آور اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم قول موسى (ع) را كه در مقام اندرز و نصيحت قومش را متذكر گردانيد بموقعيكه اسير قبطيان و فرعونيان بودند و چگونگى عذاب آنها را بيادشان آورد كه ياد كنيد وقتى را كه شما در شكنجه فرعون بوديد پسرهاى شما را ميكشتند و زنهاى شما را باقى ميگذاردند و در اينكه بلاى بزرگى بود و حال كه خداوند شما را از بلاى فرعون نجات داده نعمتهاى خدا را بياد آوريد و شكر نمائيد.
وَ إِذ تَأَذَّنَ رَبُّكُم لَئِن شَكَرتُم لَأَزِيدَنَّكُم وَ لَئِن كَفَرتُم إِنَّ عَذابِي لَشَدِيدٌ آيه عطف بآيه بالا است يعنى ياد آور اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم وقتى را كه خدا اعلام نمود، به اينكه كه ياد كنيد اى بنى اسرائيل وقتى را كه خدا خبر داد اگر شما نعمتهاى خدا را شكر گذارى نموديد و اطاعت امر حق را نموديد نعمتها را بر شما زياد ميگرداند و اگر كفران نعمت نموديد و اطاعت فرمان الهى را ننموديد همانا بقطع و يقين بدانيد كه عذاب خدا سخت است.
هر كس شكر نعمت نمايد به اينكه كه هر نعمتى را بآن مصرفيكه براى آن اعطاء شده صرف نمايد، اگر مال است انفاق نمايد اگر

علم يا قوّت بازو يا رياست يا غير اينها است هر نعمتى را در آنچه غرض از عطاى آن است در همان مصرف نمايد چنين كسى شكر آن نعمت را نموده و خداى تعالى بوعده‌ئى كه داده نعمت را زياد

صفحه : ۶۵

ميكند لكن اگر كفران نعمت نمود و در غير وجه خودش مصرف گردانيد علاوه بر اينكه نعمت را از او ميگيرد وى را در مورد مجازات سخت واقع ميگرداند وَ قالَ مُوسى إِن تَكفُرُوا أَنتُم وَ مَن فِي الأَرضِ جَمِيعاً فَإِنَّ اللّهَ لَغَنِيٌّ حَمِيدٌ موسى (ع) بنى اسرائيليان را متنبّه گردانيد و گفت اينكه خداوند شما را از شكنجه فرعونيان نجات داده و اينكه قدر نعمت بشما عطاء نموده گمان نكنيد احتياجى بشما يا بايمان آوردن و عمل نيكو كردن شما داشته باشد او غنىّ بالذات است و بذات و حقيقت سرمديّت خود از همه بى‌نياز است نه ايمان كسى باو نفع مى‌بخشد و نه از كفر كسى ضررى بساحت كبريائى او وارد ميگردد اگر شما و هر كس كه در زمين است كافر گردد او غنى و بى‌نياز از خلق است.

گر جمله كاينات كافر گردند بر دامن كبرياش ننشيند گرد

صفحه : ۶۶

[سوره إبراهيم (۱۴): آيات ۹ تا ۱۷]

اشاره

أَ لَم يَأتِكُم نَبَؤُا الَّذِينَ مِن قَبلِكُم قَومِ نُوحٍ وَ عادٍ وَ ثَمُودَ وَ الَّذِينَ مِن بَعدِهِم لا يَعلَمُهُم إِلاَّ اللّهُ جاءَتهُم رُسُلُهُم بِالبَيِّناتِ فَرَدُّوا أَيدِيَهُم فِي أَفواهِهِم وَ قالُوا إِنّا كَفَرنا بِما أُرسِلتُم بِهِ وَ إِنّا لَفِي شَكٍّ مِمّا تَدعُونَنا إِلَيهِ مُرِيبٍ (۹) قالَت رُسُلُهُم أَ فِي اللّهِ شَكٌّ فاطِرِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ يَدعُوكُم لِيَغفِرَ لَكُم مِن ذُنُوبِكُم وَ يُؤَخِّرَكُم إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى قالُوا إِن أَنتُم إِلاّ بَشَرٌ مِثلُنا تُرِيدُونَ أَن تَصُدُّونا عَمّا كانَ يَعبُدُ آباؤُنا فَأتُونا بِسُلطانٍ مُبِينٍ (۱۰) قالَت لَهُم رُسُلُهُم إِن نَحنُ إِلاّ بَشَرٌ مِثلُكُم وَ لكِنَّ اللّهَ يَمُنُّ عَلى مَن يَشاءُ مِن عِبادِهِ وَ ما كانَ لَنا أَن نَأتِيَكُم بِسُلطانٍ إِلاّ بِإِذنِ اللّهِ وَ عَلَى اللّهِ فَليَتَوَكَّلِ المُؤمِنُونَ (۱۱) وَ ما لَنا أَلاّ نَتَوَكَّلَ عَلَى اللّهِ وَ قَد هَدانا سُبُلَنا وَ لَنَصبِرَنَّ عَلى ما آذَيتُمُونا وَ عَلَى اللّهِ فَليَتَوَكَّلِ المُتَوَكِّلُونَ (۱۲) وَ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِم لَنُخرِجَنَّكُم مِن أَرضِنا أَو لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنا فَأَوحى إِلَيهِم رَبُّهُم لَنُهلِكَنَّ الظّالِمِينَ (۱۳)
وَ لَنُسكِنَنَّكُمُ الأَرضَ مِن بَعدِهِم ذلِكَ لِمَن خافَ مَقامِي وَ خافَ وَعِيدِ (۱۴) وَ استَفتَحُوا وَ خابَ كُلُّ جَبّارٍ عَنِيدٍ (۱۵) مِن وَرائِهِ جَهَنَّمُ وَ يُسقى مِن ماءٍ صَدِيدٍ (۱۶) يَتَجَرَّعُهُ وَ لا يَكادُ يُسِيغُهُ وَ يَأتِيهِ المَوتُ مِن كُلِّ مَكانٍ وَ ما هُوَ بِمَيِّتٍ وَ مِن وَرائِهِ عَذابٌ غَلِيظٌ (۱۷)

صفحه : ۶۷

[ترجمه]

آيا اخبار پيشينيان شما مثل قوم نوح و عاد و ثمود و آنهائيكه بعد از آنها بودند و بجز خدا كسى بر حال آنها مطلع نيست بشما نرسيده كه پيمبران بر آنها آمدند با معجزات روشن و آنها دستهايشان را برگردانيدند در دهن‌هايشان و گفتند ما بآنچه فرستاده

شده‌اید کافریم و حقیقةً ما در شک هستیم از آنچه ما را بسوی آن میخوانید (۹)

پیمبران گفتند آیا در وجود خدا شکی است که او آفریننده آسمانها و زمین است خدا شما را بایمان میخواند تا بعضی گناهان شما را بیامرزد و عذاب شما را عقب بیندازد تا وقت معین (کافرین) در پاسخ گفتند شما نیستید مگر بشری مثل ما میخواهید ما را بازدارید از آنچه پدرهای ما عبادت مینمودند (و اگر راست میگوئید) معجزه و آیات ظاهری برای ما بیاورید (۱۰)

پیمبران گفتند (در ظاهر) ما نیستیم مگر بشری مثل شما و لکن خدا بر هر کس از بندگانش بخواهد منت میگذارد و ما را میسر نیست معجزه بیاوریم مگر باذن خدا و مؤمنین باید بر خدا توکل نمایند (۱۱)

و چیست ما را و چه عذری داریم که بر خدا توکل ننمائیم و همانا او ما را براه راست هدایت نموده و قسم بخدا که البته صبر میکنیم بر آنچه بر ما اذیت میکنید و باید بر خدا توکل کنند توکل کنندگان (۱۲)

کسانیکه کافر شدند برسولان گفتند البته شما را از زمین خودمان بیرون میکنیم یا عود کنید بملت ما پس وحی نمود بسوی رسولان پروردگار آنها که البته ستمکاران را هلاک میکنم (۱۳)

و شما را بعد از آنها در زمین ساکن میگردانم و اینکه فضیلت برای کسی است که از مقام کبریائی حق تعالی ترسناک باشد و بترسد از وعید عذاب من

پیمبران از خدا طلب یاری نمودند و ناامید و بی‌بهره گردید هر جبار سرکشی (۱۵)

و عقب (عذاب دنیا) جهنم است و از عذاب چرک جهنمیان می‌آشامانند (۱۶)

و موت از هر مکانی بر آنها میآید و آنان مرده نیستند و در پس اینکه عذاب عذاب سخت‌تر است و آن خلود در جهنم است (۱۷)
.

صفحه : ۶۸

(توضیح آیات)

أ لَم یَأتِکُم نَبَؤُا الَّذِینَ مِن قَبلِکُم قَومِ نُوحٍ وَ عادٍ وَ ثَمُودَ وَ الَّذِینَ مِن بَعدِهِم لا یَعلَمُهُم إِلَّا اللّهُ جاءَتهُم رُسُلُهُم بِالبَیِّناتِ پس از حکایت موسی (ع) و اندرز او بگروهش، ظاهرا آیه خطاب بقوم نبیّ خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مینماید و بهمزه (أ لَم) که برای تقریر میآورند بآنها خطاب میکند که آیا شما خبردار نشدید یعنی البته خبردار شده‌اید بامم گذشته‌گان مثل قوم نوح که بطوفان هلاک شدند و عادیان که بصیحه آسمانی هلاک گردیدند و ثمودیان که مبتلا بسنگ ریزه شدند و کفاریکه پس از آنها بودند که عدد آنها را جز خدا کسی نمیداند که بر تمام آنها پیمبران ارسال گردیدند با معجزات بیّن و ظاهر.

بمقتضای لطف و کرم خداوندی و اتمام حجت بر خلق چنانچه اینکه آیه خبر میدهد پیمبران بسیاری بر امّتهای بیشماری برای ارشاد خلق پی در پی آمده‌اند و چون زمان خیلی امتداد دارد عدد پیمبران و امم را جز خدا کسی نمیداند بروایت إبن عباس که از کتاب معالم نقل میکند که گفته بین ادیان و ابراهیم گذشته و از اهل آن زمان و پیمبرانشان کسی اطلاعی ندارد.

فَرَدُّوا أَیدِیَهُم فِی أَفواهِهِم وَ قالُوا إِنّا کَفَرنا بِما أُرسِلتُم بِهِ وَ إِنّا لَفِی شَکٍّ مِمّا تَدعُونَنا إِلَیهِ مُرِیبٍ (سخنان مفسرین در توجیه آیه) ۱- رسولان می‌آمدند با معجزه‌ها و حجتهای ظاهر و کفار نمیگذاردند که پیمبران تکلّم بحق نمایند و طریق تکلم را بر آنها سدّ مینمودند، و بنابراین تفسیر دو ضمیر در (أَیدِیَهُم) و (أَفواهِهِم) هر دو راجع برسل است و کنایه از اجبار آنها است بر اینکه تکلم ننمایند و ساکت نمودن آنها را و بازداشتنشان را از تکلم نمودن بحق کنایه آورده به اینکه که بدستهایشان دهنهای آنها را گرفته‌اند

صفحه : ۶۹

و نمیگذارند تکلم نمایند و تأیید میکند اینکه توجیه را قوله تعالی (إِنّا کَفَرنا بِما أُرسِلتُم بِهِ).

۲- وقتی پیمبران با حجتهای ظاهر آمدند و کفار را ارشاد بحق نمودند آنها از غیظ و غضب یا از روی تعجب یا استهزاء دستهایشان را بدهانشان میگذاردند مثل کسیکه خنده بر او غلبه میکند دست بدهان میگیرد.

۳- دستهای خود را بر دهان رسولان میگذاردند که تکلم نکنند.

۴- مقصود بید نعمت است یعنی نعمت پیمبران را که عبارت از مواعظ و حکم و شرایع بوده بدهنهای خود پیمبران ردّ میکردند و آراء دیگری نیز از مفسرین نقل شده لکن قول اخیر که از قتاده و مجاهد نقل شده نزدیک‌تر بواقع می‌نماید.

قالَت رُسُلُهُم أَ فِی اللّهِ شَکٌّ فاطِرِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ یَدعُوکُم لِیَغفِرَ لَکُم مِن ذُنُوبِکُم وَ یُؤَخِّرَکُم إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی وقتی کافرین مانع از گفتار پیمبران میشدند و نمیگذاردند آنها سخن بگویند کافرین را ارشاد بعقلشان می‌نمودند، و بهمزه انکاری آنان را متنبه میگردانیدند و میخواستند بآنها بفهمانند که ما چیزی بر خلاف حکم عقل نمیگوئیم شما رجوع بعقل خودتان بنمائید و بنظر تدبّر خلقت آسمانها و زمین را بنگرید و نظام عالم را تحت بازرسی قرار دهید و ببینید آیا دیگر برای شماها شکی باقی میماند در اینکه اینکه عالم را مدبّری است قادر و حکیم.

آیه ارشاد باین است که در اصل وجود خالق محتاج بدلیل و ارشاد پیمبران نمیباشید زیرا که وجود ممکنات و نظام خلقت بلکه هر یک از اجزاء عالم شهادت میدهند بر وجود آفریننده خود.

و گویا پیمبران آنها را از اصل فطرتشان که بر توحید سرشته شده آگاه میگردانیدند و بآنها تذکر میدادند که خدای شما ما را فرستاده که شما را بخوانیم بسوی خدای واحد احد و در الوهیت و در تدبیر عالم کسی را با او شریک نیاورید

صفحه : ۷۰

و از روی لطف و شفقت شما را میخواند برای اینکه بیامرزد گناهان شما را و پاداش اعمال نکوهیده شما را عقب بیندازد تا وقت معیّن، شاید مقصود پس از مرگ یا عالم قیامت باشد.

و اینکه (مِن) در قوله تعالی (مِن ذُنُوبِکُم) که برای تبعیض هم میآورند در اینجا برای چیست، شاید مقصود (مِن) بیانی باشد نه (مِن) تبعیضی و شاید مقصود از (مِن) تبعیضی چنین باشد که خداوند شما را میخواند که گناهانی را که قابل بخشش است بیامرزد نه گناهانی که قابل بخشش نیست مثل شرک یا ظلم بعباد اللّه و امثال اینها.

قالُوا إِن أَنتُم إِلّا بَشَرٌ مِثلُنا تُرِیدُونَ أَن تَصُدُّونا عَمّا کانَ یَعبُدُ آباؤُنا فَأتُونا بِسُلطانٍ مُبِینٍ عمده ایراد کفار در هر زمانی بپیمبران یکی اینکه بود که میگفتند شما هم بشری میباشید مثل ما غذا میخورید و ازدواج مینمایید در بازار راه میروید چه امتیازی است شما را بر ما که از جانب خدا بر ما رئیس و فرمانفرما باشید و ما تحت اطاعت شما در آئیم و بر ما حکومت نمائید.

و دیگر راجع بمعاد انکار داشتند و تعجب مینمودند و میگفتند چگونه ما وقتی مردیم و خاک گردیدیم در سرای دیگر زنده میشویم و در حکومت الهی واقع میگردیم.

اگر خوب بنگری تمام اشکالاتیکه در هر موردی وارد میآید از روی جهل و بی‌خبری است، در اشکال اول منکرین رسالت جسم رسول را میدیدند و از آن گوهر گران‌بهائی که مبدء عالم در باطن و حقیقت او مخفی گردانیده هیچ خبری نداشتند مثل اینکه شیطان جسم آدم را دید و خبر از روح الهی که در کمون او گذارده شده بود اطلاعی نداشت اینکه بود که چون خود را شریف‌تر از آدم می‌پنداشت از سجده اباء نمود و بلعنت ابدی گرفتار گردید.

و نیز نسبت بانکار معاد چون انسان را همین جسم خاکی میدانستند و از

صفحه : ۷۱

روح جاودانى وى اطلاعى نداشتند اينكه بود كه زنده شدن پس از مرگ را محال ميپنداشتند و پيمبران را در امر معاد سخريه ميكردند و انكار مينمودند و ميگفتند اگر شما راست ميگوئيد و از جانب خدا رسوليد معجزه‌هائى يا حجتهاى ظاهرى بياوريد.
قالَت لَهُم رُسُلُهُم إِن نَحنُ إِلّا بَشَرٌ مِثلُكُم وَ لكِنَّ اللّهَ يَمُنُّ عَلى مَن يَشاءُ مِن عِبادِهِ وَ ما كانَ لَنا أَن نَأتِيَكُم بِسُلطانٍ إِلّا بِإِذنِ اللّهِ الخ پيمبران در پاسخ سخن كفار گفتند همين طورى كه ميگوئيد ما هم مثل شما بشرى مى‌باشيم و از پيش خود و بقدرت خودمان نتوانيم بدلخواه شما معجزه بياوريم مگر باذن خدا يعنى آنچه را كه خدا بخواهد بدست ما جارى ميگرداند و اميد و اتّكاء ما بر خدا است و بايستى بر خدا توكل كنند مؤمنين.
وَ ما لَنا أَلّا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللّهِ وَ قَد هَدانا سُبُلَنا وَ لَنَصبِرَنَّ عَلى ما آذَيتُمُونا الخ رسولان در پاسخ اعتراضات كفار گفتند براى ما چيزى نيست يعنى وقتى ما بوظيفه خود كه مأمور بتبليغ بوديم عمل نموديم و طريق تبليغ را بما فهمانيد و ما ديگر چاره‌ئى نداريم مگر اينكه بر آزار و اذيت شما صبر نمائيم و مجازات شما بر خدا است و بايد بر خدا توكّل كنند توكل كنندگان.
وَ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِم لَنُخرِجَنَّكُم مِن أَرضِنا أَو لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنا كفار در مقام تهديد برسولان گفتند و قسم ياد مينمودند كه البته شما را از شهر خودمان خارج ميگردانيم مگر اينكه شما بر گرديد بملت ما ميدانستند كه آنها حقيقهٔ دين و ملّت آنان را نمى‌پذيرند، شايد مقصودشان اينكه بوده كه شما را مجبور ميگردانيم كه از روى تقيّه با دين ما موافقت نمائيد و انكار ما را ننمائيد فَأَوحى إِلَيهِم رَبُّهُم لَنُهلِكَنَّ الظّالِمِينَ- وَ لَنُسكِنَنَّكُمُ الأَرضَ مِن بَعدِهِم ذلِكَ لِمَن خافَ مَقامِي وَ خافَ وَعِيدِ مرجع ضمير (إِلَيهِم) و (رَبُّهُم) هر دو پيمبرانند يعنى وحى كرد بسوى

صفحه : ۷۲

رسولان پروردگار آنها و به (لام) (لَنُهلِكَنَّ) با نون ثقيله كلام را مؤكّد گردانيده كه ما البته ستمكاران را كه بپيمبران و رسولان ما ستم نمودند آنها را هلاك ميگردانيم و بجاى آنها زمين را در تصرف شما پيمبران قرار ميدهيم، (ذلِكَ) از اسماء اشاره است يعنى اينكه فوز و رستگارى براى كسانى است كه از مقام كبريائى و عظمت الهى ترسان و از وعيد حق تعالى هراسان باشند و مصداق كامل اينكه اشخاص پيمبرانند زيرا كه خوف و خشيت بقدر شناسائى پديد ميگردد اينكه است كه فرموده (إِنَّما يَخشَى اللّهَ مِن عِبادِهِ العُلَماءُ) و پس از آنها مؤمن كامل كه خوف و خشيت هر مؤمنى بقدر يقين وى است.
وَ استَفتَحُوا وَ خابَ كُلُّ جَبّارٍ عَنِيدٍ، مِن وَرائِهِ جَهَنَّمُ وَ يُسقى مِن ماءٍ صَدِيدٍ و چون انبياء پس از نااميد گرديدن از ايمان آوردن كفار از خدا طلب فتح كردند كه از دست ستمكاران نجات يابند كافرين مبتلا بعذاب گرديدند و هر جبّار سركشى نااميد گرديد اينكه عذاب دنياى آنان بود و در پشت آنها يعنى پس از مرگشان يا در قيامت جهنم مأواى آنها است و از آب صديد كه گويند آب صديد چرك و زردآبى است كه از بدن جهنّميان ريزش ميكند بآنها ميخورانند يَتَجَرَّعُهُ وَ لا يَكادُ يُسِيغُهُ آيه در بيان چگونگى آشاميدن آب صديد است كه آشاميدنى جهنميان است و اشاره به اينكه كه اينكه قدر اينكه آب تلخ و بد بو و بد مزه و غليظ است كه جرعه جرعه فرو مى‌برند و بآسانى از گلوى آنها پائين نميرود. و از ابو امامه نقل ميكنند كه از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم روايت كرده كه آن شربتى است كه وقتى جهنمى نزديك روى خود برد گوشت و پوست روى و سرش سوخته ميگردد و چون بخورد امعائش پاره پاره گردد و از زيرش بيرون آيد كقوله تعالى (وَ سُقُوا ماءً حَمِيماً فَقَطَّعَ أَمعاءَهُم). (منهج)

صفحه : ۷۳

وَ يَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكانٍ وَ ما هُوَ بِمَيِّتٍ وَ مِنْ وَرائِهِ عَذابٌ غَلِيظٌ جهنمیان با اینکه از تمام اطراف عذاب بآنها احاطه نموده که هر یک از آنها اقتضاء موت دارد با اینحال اینها نمیمیرند تا از عذاب برهند و نظر بقوله تعالی که در حال جهنمیان فرموده (لا يَمُوتُ فِيها وَ لا يَحْيى) اینان نه زنده و دارای حیات پاکیزه لذت بخشند و نه مرده‌اند که درک عذاب نکنند بلکه بین موت و حیاتند مثل آدم محتضر که بین حیات و مرگ است و با اینکه همه عذابهای ناگوار در عقب آنان عذاب سخت مهیّا گردیده که خلود در جهنم است (نعوذ باللّه من النار).

صفحه : ۷۴

[سوره إبراهيم (۱۴): آيات ۱۸ تا ۲۳]

اشاره

مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمالُهُمْ كَرَمادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عاصِفٍ لا يَقْدِرُونَ مِمّا كَسَبُوا عَلى شَيْءٍ ذلِكَ هُوَ الضَّلالُ الْبَعِيدُ (۱۸) أَ لَمْ تَرَ أَنَّ اللّهَ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ بِالْحَقِّ إِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَ يَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ (۱۹) وَ ما ذلِكَ عَلَى اللّهِ بِعَزِيزٍ (۲۰) وَ بَرَزُوا لِلّهِ جَمِيعاً فَقالَ الضُّعَفاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنّا كُنّا لَكُمْ تَبَعاً فَهَلْ أَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنّا مِنْ عَذابِ اللّهِ مِنْ شَيْءٍ قالُوا لَوْ هَدانَا اللّهُ لَهَدَيْناكُمْ سَواءٌ عَلَيْنا أَ جَزِعْنا أَمْ صَبَرْنا ما لَنا مِنْ مَحِيصٍ (۲۱) وَ قالَ الشَّيْطانُ لَمّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَ وَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَ ما كانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطانٍ إِلاّ أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلا تَلُومُونِي وَ لُومُوا أَنْفُسَكُمْ ما أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَ ما أَنْتُمْ بِمُصْرِخِيَّ إِنِّي كَفَرْتُ بِما أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ إِنَّ الظّالِمِينَ لَهُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ (۲۲)
وَ أُدْخِلَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ جَنّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ خالِدِينَ فِيها بِإِذْنِ رَبِّهِمْ تَحِيَّتُهُمْ فِيها سَلامٌ (۲۳)

صفحه : ۷۵

[ترجمه]

مثل اعمال افرادی که بخدا کافر شدند بخاکستری ماند که در روز وزیدن باد سختی (همه بباد فنا رود) و قدرت ندارند از آنچه کسب نموده‌اند چیزی بهره ببرند و اینکه پندار کفار گمراهی دور است (۱۸)
ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) آیا ندانستی آنرا که خداوند آسمانها و زمین را بحق و حقیقت آفریده و اگر بخواهد ای کفار شما را میبرد و خلق جدیدی می‌آورد (۱۹)
و چنین کاری بر خدای تعالی دشوار نیست (۲۰)
و در قیامت جمیع مردم برای حساب حاضر میشوند و ضعفای کفار پیشوایانشان را که طلب رفعت میکردند بآنان گویند همانا ما در دنیا تابع شما بودیم آیا شما چیزی از عذاب خدا را از ما دفع کننده میباشید متکبرین گویند اگر خدا ما را هدایت نموده بود همانا ما شما را هدایت مینمودیم برای ما یکسان است جزع کنیم یا صبر کنیم برای ما گریزگاهی نیست (۲۱)
پس از آنکه حساب خلق تمام شد شیطان گوید خداوند بشما وعده حق داد و من هم بشما وعده دادم و خلف وعده نمودم و مرا بر شما تسلّطی نبود مگر اینکه شما را خواندم و شما دعوت مرا اجابت نمودید و من را ملامت نکنید بلکه خودتان را ملامت کنید من فریادرس شما نیستم و شما هم فریادرس من نمیباشید همانا من کافر شدم بآنچه مرا با خدا در فرمان برداری شریک میگردانیدید و

براستی که برای ستمکاران عذاب دردناك مهیّا گردیده (۲۲)

و آنهائی را که ایمان آورده بودند و عمل صالح کرده‌اند داخل میگردانند در بهشتهائی که در زیر درختهای آن نهرها جریان دارد و در آن بهشتها باذن پروردگارشان جاویدانند و تحیت ملائکه بر آنها یا تحیت مؤمنین بر یکدیگر در بهشت سلام میباشد (۲۳)

صفحه : ۷۶

(توضیح آیات)

مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِم أَعمالُهُم كَرَمادٍ اشتَدَّت بِهِ الرِّيحُ فِي يَومٍ عاصِفٍ لا يَقدِرُونَ مِمّا كَسَبُوا عَلى شَيءٍ ذلِكَ هُوَ الضَّلالُ البَعِيدُ

(مَثَلُ الَّذِينَ) مبتداء و خبرش محذوف است پس از بیان اوصاف کفار که در آیات شرح داده شده و کیفر اعمال آنان که در اثر انکارشان دامن گیرشان گردیده اعمال خیر آنها را در بی‌ثباتی و بی‌اثری بخاکستری تشبیه میکند که در روز عاصف یعنی روز طوفانی که باد بشدّت میوزد در بین چنین بادی واقع گردد که در اینکه حال کسی را قدرت نیست که اجزاء خاکستر را نگاه دارد و از او نفع ببرد چنین است اعمال کفار اینکه است گمراهی دور از صواب، قوله تعالی در جای دیگر (وَ قَدِمنا إِلى ما عَمِلُوا مِن عَمَلٍ فَجَعَلناهُ هَباءً مَنثُوراً) آری جزاء عمل نیک در آخرت بسته بایمان است زیرا که ایمان عمل قلبی است و قلب رئیس بدن است اگر عمل جوارح از روی ایمان و نیّت صحیح واقع گردد عمل نتیجه بخش خواهد بود، در حدیث مشهور منسوب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که فرموده

(نيّة المؤمن خير من عمله)

و مقصود از نیّت آن چیزی است که در اعمال هدف و منشأ عمل میگردد و آن اصل در عمل است که متصف گردیدن عمل بخوبی و بدی بسته باین است که نیّت و قصد عامل چه بوده اگر هدف اطاعت امر حق تعالی و رضای او باشد و پس از معرفت بمقام الوهیت واقع گردد آن مثال همان شجره طیّبه‌ئی میماند که (أَصلُها ثابِتٌ وَ فَرعُها فِي السَّماءِ) و اگر اعمال از روی ایمان و خلوص واقع نگردد آن بشجره خبیثه‌ئی میماند که ریشه و ثمره‌ئی ندارد و ثباتی برای او نیست زیرا حقّ است که ثابت و پایدار است و غیر او همه باطل و عاطل اینکه است که هر کس از جهت ایمان قلب و روحش را پیوند بحقیقت زند خود و اعمالش ثابت و پاینده است و الّا اعمالش هباءا منثورا است که هیچ ثباتی برای آن تصوّر ندارد.

صفحه : ۷۷

أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ بِالحَقِّ همزه (أَ لَم تَرَ) همزه تقریری است و رؤیت بمعنی علم است خطاب برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و مقصود تذکر امت است که آیا تو ندانستی یعنی البته بعین الیقین بچشم دل می‌بینی که خداوند آسمانها و زمین را بحق و از روی حقیقت و مشتمل بر حکمت و غایت استوار گردانیده و آنچه غیر حق است باطل است یعنی غایت و فائده‌ئی در آن تصوّر ندارد، حق را مقابل باطل میآورند و باطل چیزی را نامند که عبث و هجو و بیهوده و بدون غایت انجام گرفته باشد و در معرض تباه و فناء است و اثری از او باقی نخواهد ماند.

(إِن يَشَأ يُذهِبكُم وَ يَأتِ بِخَلقٍ جَدِيدٍ، وَ ما ذلِكَ عَلَى اللّهِ بِعَزِيزٍ) آیه اشاره بعموم قدرت مینماید که با اینکه خلقت شما شاید مقصود کفار مکه باشد از روی حکمت و استحکام آفریده شده لکن با اینکه حال اگر حکمت و مشیت الهی اقتضاء نماید تمام شما را معدوم میگرداند و بیك اراده وحدانی خلقت جدیدی میآورد و چنین کاری بر قادر متعال دشوار نیست چنانچه در زمان نوح (ع) تمام کفار و مشرکین را بطوفان هلاك گردانید و پس از آن افراد دیگری را بوجود آورد.

وَ بَرَزُوا لِلّهِ جَمِيعاً فَقالَ الضُّعَفاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنّا كُنّا لَكُم تَبَعاً فَهَل أَنتُم مُغنُونَ عَنّا مِن عَذابِ اللّهِ مِن شَيءٍ (مِن) در (مِن عَذابِ اللّهِ) بيانيه است و (مِن) در (مِن شَيءٍ) تبعيضيه است، ظاهرا آيه راجع بقيامت است و (بَرَزُوا) بصيغه ماضى آورده چنانچه غالبا اوضاع قيامت را بصيغه ماضى تذكر ميدهد، و شايد براى اينكه است كه اوضاع قيامت محقق الوقوع است و گويا واقع است البته همه چيز آنچه نسبت بما واقع گرديده و آنچه بعدا واقع ميگردد در احاطه علم حق تعالى واقع است زمان گذشته و آينده نسبت بما است كه زمانى و در ظرف زمان واقعيم و مكان ما را محدود نموده، نه آنكسيكه آفريننده زمان و زمانيات و مكان و مكانيات است و بتمام موجودات

صفحه : ۷۸

احاطه علميه دارد (لا يَعزُبُ عَنهُ مِثقالُ ذَرَّةٍ فِي السَّماواتِ وَ لا فِي الأَرضِ) سوره سبأ آيه ۳.

ذات متعال تذكر ميدهد وقتى كه تمام مردهها پس از اخفاء آنها بمرگ ظاهر ميگردند آنوقت ضعفاء و تابعين كفار و مشركين خود را در عذاب مى‌بينند رو برؤساء و پيشوايان و متبوعان خود نموده و بآنها التجاء مى‌نمايند و درخواست ميكنند كه شمائى كه در دنيا اينكه قدر طلب رفعت و بلند پروازى مينموديد و ما مطيع شما بوديم بگمان اينكه از دست شما كارى برميآيد حال كه ما را فريب داديد و ما مبتلا بعذاب گرديده‌ايم آيا شما بعضى از عذاب ما را دفع مينمائيد.

قالُوا لَو هَدانَا اللّهُ لَهَدَيناكُم سَواءٌ عَلَينا أَ جَزِعنا أَم صَبَرنا ما لَنا مِن مَحِيصٍ (مَحِيصٍ) مشتق از حيص و بمعنى فرارگاه است، رؤساء و مستكبرين در پاسخ ضعفاء و تابعين ميگويند اگر خدا ما را هدايت نموده بود البته ما شما را هدايت كرده بوديم صبر ما و جزع ما مساوى است ما را فرارگاهى نخواهد بود بعضى از مفسرين نظر ببعض اخبار چنين گفته‌اند: وقتى ضعفاء از پيشوايان خود مأيوس ميگردند با هم ميگويند ما ديگر چاره‌ئى نداريم بيائيد با هم جزع كنيم پانصد سال جزع ميكنند فائده‌ئى نمى‌بخشد پس از آن ميگويند بر عذاب صبر كنيم شايد فرج ما برسد باز پانصد سال بر عذاب تحمّل ميكنند باز فائده‌ئى نمى‌بخشد وقتى نااميد شدند گويند جزع ما و صبر ما مساوى است براى ما گريزگاه و راه مفرّى نيست.

وَ قالَ الشَّيطانُ لَمّا قُضِيَ الأَمرُ إِنَّ اللّهَ وَعَدَكُم وَعدَ الحَقِّ وَ وَعَدتُكُم فَأَخلَفتُكُم وَ ما كانَ لِي عَلَيكُم مِن سُلطانٍ إِلّا أَن دَعَوتُكُم فَاستَجَبتُم لِي فَلا تَلُومُونِي وَ لُومُوا أَنفُسَكُم ظاهرا پس از آنكه امر بنى آدم تمام گرديد و حساب خلق كشيده شد و كفار و مشركين مال امرشان بعذاب و جهنم كشيد و شيطان كه قسم ياد نموده بود بعزّت حق تعالى كه همه را گمراه گرداند مگر مخلصين را بمراد خود رسيد و پرده از

صفحه : ۷۹

كارها برداشته شد و آنچه مخفى بود ظاهر گرديد آنوقت ابليس لعين كه شالوده فساد و اغواء است نيز بر انسان ظاهر ميگردد و اهل دوزخ خواهند گناه را بگردن شيطان گذارند ابليس در پاسخ جهنّميان خواهد در آن مقام نيز مكر شيطانيت خود را بكار برد و خود را تبرئه نمايد اينست مقول قول او كه گويد خداى تعالى بشما بتوسط رسولانش وعده‌ئى داد وعده بحق و وعده حق تعالى حق است و عين واقع و تخلّف‌پذير نخواهد بود و من نيز بشما وعده بباطل و خلاف حق دادم و خلف وعده نمودم و شما وعده خدا را كه موافق با حكم عقل خودتان بود قبول ننموديد و وعده مرا چون موافق باميول نفسانى خودتان بود پذيرفتيد و من بر شما سلطنتى نداشتم يعنى قوّت و قدرتى نداشتم كه شما را باجبار بر تكذيب پيمبران و مخالفت امر خداى تعالى وادار نمايم مگر اينكه شما را خواندم و شما دعوت باطل مرا پذيرفتيد و ابليس لعين در اينجا نميگويد من چگونه از اطراف بر شما وارد گرديدم و دنيائى كه جيفه گنديده‌ئى ماند در نظر شما زينت دادم و آنرا بزر و زيور بى‌اصل آن آراسته گردانيده و شما را اغواء گردانيدم و شما دعوت مرا

اجابت نمودید و در اینجا نباید مرا ملامت نمائید بایستی نفس خود را ملامت کنید که نفس خبیث شما مهیّا بود برای پذیرفتن اغواء من و امروز نه من توانم بفریاد شما برسم و شما را از عذاب نجات دهم و نه شما توانید بفریاد من برسید.

بعضی از مفسرین چنین گفته که از اینکه آیات دو مطلب میتوان استفاده نمود یکی آنکه انسان خودش مسئول عمل خود است کسی را بر عمل او سلطنتی نخواهد بود اینکه است که باید نسبت باعمال بدش خود را ملامت کند نه غیر خود را، و دیگر رابطه تابعیت و متبوعیت که در دنیا یک امر وهمیّه خیالی بیش نیست در قیامت قطع میگردد انسان باقی میماند با نتیجه اعمالش: ان کان عمله خیرا فکان جزائه خیرا و ان کان عمله شرا فکان جزائه شرّا.

إِنِّی کَفَرتُ بِما أَشرَکتُمُونِ مِن قَبلُ (سخنان مفسرین در توجیه آیه)

صفحه : ۸۰

۱- شیطان گوید من کافر شدم بآنچه مرا در دنیا با خدا شریک قرار میدادید ۲- بخدا کافر شده بودم پیش از اشراک شما یا کافر شدم بخدا پیش از آنکه شما مرا شریک خدا گیرید در آنوقتیکه از سجده بآدم امتناع نمودم و من امروز از شرک شما بیزارم.

۳- (ما) در (بما) مصدریه است یعنی امروز کافر شدم پیش از شریک گردانیدن مرا در دنیا با خدا و امروز از شما بیزارم.

إِنَّ الظّالِمِینَ لَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ شاید اینکه جمله از تتمه سخن ابلیس باشد که آن ستمکاران که بر خود و بر اهل حق جفاء نمودند و خود را بدرک جهنم سرنگون گردانیدند برای آنها است عذاب الیم، و شاید جمله استیناف باشد و ابتداء کلام الهی باشد که خبر میدهد که ستمکاران که مطیع شیطان گردیدند برای آنان عذاب دردناک آماده شده.

وَ أُدخِلَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها بِإِذنِ رَبِّهِم تَحِیَّتُهُم فِیها سَلامٌ پس از حکایت اهل جهنم و اعتراض ضعفاء آنها بر رؤساء و نیز اعتراض آنها بر ابلیس که گاهی میخواهند گناه را بگردن رؤساء گذارند و گاهی بگردن شیطان و آنها اعتراضات آنها را برمیگردانند همین طور که عادت قرآن بر اینکه است که پس از شرح حال و عذاب اشقیاء، در مقابل راجع بمؤمنین و نعمتهائیکه در آخرت برای آنها مهیّا گردیده از بهشتهای پر نعمت و نهرهای جاری و بالاتر از همه جاوید بودن آنها در بهشت که فوق تمام آنها است و دیگر از بزرگترین نعمتها که باهل بهشت تذکر میدهد سلام و تحیت است که از جانب خدا یا از طرف ملائکه و شاید اهل بهشت بیکدیگر تحیت مینمایند و سلام که مأخوذ از سلامتی است بهم یادآوری میکنند که ما همیشه در دار کرامت الهی بسلامتی از تمام آفات و بلیات در امان میباشیم.

صفحه : ۸۱

[سوره إبراهيم (۱۴): آيات ۲۴ تا ۳۴]

اشاره

أَ لَم تَرَ کَیفَ ضَرَبَ اللّهُ مَثَلاً کَلِمَةً طَیِّبَةً کَشَجَرَةٍ طَیِّبَةٍ أَصلُها ثابِتٌ وَ فَرعُها فِی السَّماءِ (۲۴) تُؤتِی أُکُلَها کُلَّ حِینٍ بِإِذنِ رَبِّها وَ یَضرِبُ اللّهُ الأَمثالَ لِلنّاسِ لَعَلَّهُم یَتَذَکَّرُونَ (۲۵) وَ مَثَلُ کَلِمَةٍ خَبِیثَةٍ کَشَجَرَةٍ خَبِیثَةٍ اجتُثَّت مِن فَوقِ الأَرضِ ما لَها مِن قَرارٍ (۲۶) یُثَبِّتُ اللّهُ الَّذِینَ آمَنُوا بِالقَولِ الثّابِتِ فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ فِی الآخِرَةِ وَ یُضِلُّ اللّهُ الظّالِمِینَ وَ یَفعَلُ اللّهُ ما یَشاءُ (۲۷) أَ لَم تَرَ إِلَی الَّذِینَ بَدَّلُوا نِعمَتَ اللّهِ کُفراً وَ أَحَلُّوا قَومَهُم دارَ البَوارِ (۲۸)

جَهَنَّمَ یَصلَونَها وَ بِئسَ القَرارُ (۲۹) وَ جَعَلُوا لِلّهِ أَنداداً لِیُضِلُّوا عَن سَبِیلِهِ قُل تَمَتَّعُوا فَإِنَّ مَصِیرَکُم إِلَی النّارِ (۳۰) قُل لِعِبادِیَ الَّذِینَ آمَنُوا

يُقِيمُوا الصَّلاةَ وَ يُنفِقُوا مِمّا رَزَقناهُم سِرًّا وَ عَلانِيَةً مِن قَبلِ أَن يَأتِيَ يَومٌ لا بَيعٌ فِيهِ وَ لا خِلالٌ (۳۱) اللّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَخرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَراتِ رِزقاً لَكُم وَ سَخَّرَ لَكُمُ الفُلكَ لِتَجرِيَ فِي البَحرِ بِأَمرِهِ وَ سَخَّرَ لَكُمُ الأَنهارَ (۳۲) وَ سَخَّرَ لَكُمُ الشَّمسَ وَ القَمَرَ دائِبَينِ وَ سَخَّرَ لَكُمُ اللَّيلَ وَ النَّهارَ (۳۳)

وَ آتاكُم مِن كُلِّ ما سَأَلتُمُوهُ وَ إِن تَعُدُّوا نِعمَتَ اللّهِ لا تُحصُوها إِنَّ الإِنسانَ لَظَلُومٌ كَفّارٌ (۳۴)

صفحه : ۸۲

[ترجمه]

آیا ندیدی که خدا چگونه مثل آورده کلمه طیّبه (توحید) را بشجره طیّبه‌ئی که اصل و ریشه او ثابت است در زمین و فرع و شاخه‌های آن در بالا (۲۴)

و آن درخت باذن پروردگارش در هر وقت میوه‌های خوش مزه میدهد و خداوند برای مردم مثلهائی میآورده شاید آنها متذکر گردند (۲۵)

و مثل کلمه خبیثه (کفر) مثل شجره خبیثه (ناپاك) است که ریشه‌اش از زمین کنده شده و بالای زمین افتاده که قرار و ثباتی برای آن نیست (۲۶)

خدا کسانی را که ایمان آورده‌اند ثابت میگرداند بسخنی که ثابت است نزد آنها در حیات دنیا و در آخرت و ستمکاران را در گمراهی میگذارد و آنچه بخواهد میکند (۲۷)

آیا ندیدی کسانی را که نعمتهای خدا را تبدیل بکفر نمودند آنان خودشان و قومشان را بدار هلاکت انداختند (۲۸)

و آن دار جهنم است که در میآیند در آن و بد قرارگاهی است جهنم (۲۹)

(و آنان) برای خدا مانندهائی قرار دادند برای اینکه مردم را از طریق حق تعالی گمراه گردانند ای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگو (مدّت کمی از حیاتتان تمتع ببرید پس بدرستیکه بازگشت شما بسوی آتش است (۳۰)

بگو بندگان من آنکسانیکه ایمان آورده‌اند که نماز را بپای دارند و از آنچه بآنها روزی داده‌ایم پنهان و آشکار انفاق نمایند پیش از آنکه بیاید روزی که نه خرید و فروشی است و نه دوستی (۳۱)

خدا آنکسی است که آسمانها و زمین را آفریده و از آسمان آب را نازل گردانیده و بآب از زمین بیرون میآورد از ثمرات و میوه‌جات که روزی شما باشد و برای شما کشتی را مسخّر گردانیده تا جاری شود در دریا بامر خدا و برای شما نهرها را مسخر گردانیده

و خورشید و ماه را برای شما مسخر گردانید در حالیکه در عمل خود مستمرند و برای شما شب و روز را مسخر گردانیده (۳۳)

و بشما عطاء نمود بعض چیزها که نخواسته بودید از او یا خواسته بودید و نتوانید نعمتهای خدا را احصاء و شماره نمائید بدرستیکه انسان بسیار ستمکار و بسیار ناسپاس است (۳۴)

.

صفحه : ۸۳

(توضیح آیات)

أَ لَم تَرَ كَيفَ ضَرَبَ اللّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصلُها ثابِتٌ وَ فَرعُها فِي السَّماءِ آيا ندانستی چگونه خداوند مثل آورده يعنى تشبيه كرده و اينكه مثل را تفسير نموده و گفته (كَلِمَةً طَيِّبَةً) و آن كلمه بقول إبن عباس توحيد و شهادت به (لا اله الا الله) است و بقول ابى على آن هر كلامى است از طاعات كه خدا امر بآن نموده و آنرا طيّبه ناميده براى آنكه آن پاك و نموّ دهنده خيرات است و براى صاحبش مثل شجره طيّبه‌ئى ماند كه (اصلها ثابت و فرعها فى السماء) يعنى پاك و نموّ دهنده‌ئى است كه ريشه و اصول آن در زمين است و شاخه‌هاى آن بالا ميرود بسوى آسمان و مقصود مبالغه در رفعت است كه ريشه آن در سافل و فرع آن در عالى مگر اينكه از اصل ريشه متوسل بفرع ميگردد يعنى از اصل بالا ميرود تا بفرع و ميوه برسد.

و انس از نبى اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم روايت ميكند كه شجره طيّبه نخل خرما است و بقول إبن عباس آن درختى است در بهشت و از ابى جعفر عليه السّلام روايت شده كه شجره رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است و فرع آن على (ع) و عنصر آن شجره فاطمه (ع) و ثمره آن اولاد فاطمه (ع) است و شاخه‌ها و اوراق آن شيعيان ماينـد پس از آن فرمود هر گاه مردى از شيعيان ما بميرد يك برگى از شجره ميافتد و مولودى از شيعيان ما جاى او را ميگيرد.

و نيز از إبن عباس روايت شده كه گفته جبرئيل بپيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم گفت تو شجره طيّبه‌ئى و على (ع) شاخه او است و فاطمه (ع) برگ او است و حسن و حسين (عليهما السّلام) ميوه آن.

و بقولى مقصود از (كَلِمَةً طَيِّبَةً) ايمان است و (كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ) مؤمن (تُؤتِي أُكُلَها كُلَّ حِينٍ) يعنى در شش ماه الى آخر كلامه. (مجمع البيان)

صفحه : ۸۴

و اشتغال بسخنان مفسرين در اينكه مقصود از شجره طيبه چه درختى است درخت بخصوصى است يا هر درختى و امثال اينكه قال و قيل‌ها انسان از اصل مطلب كه مقصود معارف قرآنى و ارشاد بآيات كلام اللّه باشد باز ميدارد.

قوله تعالى (أَ لَم تَرَ كَيفَ ضَرَبَ اللّهُ مَثَلًا الخ) مفسرين گفته‌اند (كَلِمَةً) بدل اشتمال از (مَثَلًا) است و شجرة صفت بعد از صفت كلمة است يـا كلمـة مفعول اول (ضـرب) است و مؤخّر شـده و مثلا مفعول ثانى او يا خبر مبتـداء محـذوف است و در تقـدير (هى شـجرة) ميباشد و در معنى (ضرب اللّه كلمة طيّبة كشجرة طيبة).

خلاصه ظاهرا مقصود از شجره طيّبه همان كلمه توحيد است كه اصل هر مطلبى و ريشه و لب هر كمالى است و اصل آن در قعر قلب مؤمن ريشه دوانيده و ثابت و استوار است و فرع آن آثارى است از اوصاف حميده و اعمال پسنديده كه از ريشه توحيد كه تمام ارض قلب مؤمن را فرا گرفته سر بدر آورده و بالا رفته و در بلندى و رفعت منزلت بافق آسمان كمال نزديك گرديده.

تُؤتِي أُكُلَها كُلَّ حِينٍ بِإِذنِ رَبِّها آرى شجره توحيد درخت با بركتى است كه ثمره و ميوه آن قطع شـدنى نيست شخص موّحد على الـدوام از ميوه آن ارتزاق مينمايد و محظوظ ميگردد و از راه اعمال دو مرتبه در قلب و دل موّحد فرو ميرود و ميوه تازه‌ئى ببار ميآورد (نُورٌ عَلى نُورٍ) و از اكل ميوه آنـدرخت كه خوراك روحانى وى است و خود موّحد در قعر قلب خود غرس نموده بر قوّت و سعه روحانى او افزوده ميگردد و در هر حالى از نفحات رحمانى فرجى و گشايش تازه‌ئى در خود مى‌يابد.

وَ يَضرِبُ اللّهُ الأَمثالَ لِلنّاسِ لَعَلَّهُم يَتَذَكَّرُونَ براى نزديك شدن مطالب بزرگى كه اكثر نفوس ضعيفه بشر تاب تحمل آنرا ندارند در كلام اللّه مثالهائى آورده كه از آن مثل قدرى مطلب نزديك بذهن گردد.

صفحه : ۸۵

وَ مَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجتُثَّت مِن فَوقِ الأَرضِ ما لَها مِن قَرارٍ شايد مقصود از كلمه خبيثة مقابل كلمه توحيد كلمه كفر و

شرك باشد كه همان طورى كه كلمه توحيد امر ثبوتى واقعى است در مقابل آن كلمه شرك و كفر امر عدمى است زيرا كه ناشى از عدم ايمان و معرفت بمقام الوهيت و وحدت است اينكه است كه شرك را مقابل وحدت و ايمان بمقام الوهيت را تشبيه نموده بدرخت خبيثة كه در زمين ريشه ندوانيده يعنى ثبات و بقائى براى آن تصور ندارد و همان طورى كه سه خصوصيت نسبت بشجره طيبه توحيد بيان شده در مقابل آن سه صفت نسبت بشجره خبيثه شرك و كفر نيز معلوم ميگردد:

يكى اينكه كلمه توحيد را شجره طيّبه ناميده مقابل آن كلمه شرك و كفر را بشجره خبيثه موصوف گردانيده.

و ديگر از اوصاف شجره طيّبه توحيد اينكه است كه اصل آن در قعر قلب موّحد ثابت و ريشه دوانيده و تمام قوى و مشاعر موحد را فرا گرفته و از خود اثرى در آنها نمودار گردانيده، در مقابل شجره كفر اصل و ثباتى براى آن تصوّر ندارد و بزودى خشكيده و فانى ميگردد.

و ديگر از حيث اثر ميوه درخت طيبه توحيد مأكول و على الدوام لذّت بخش جان و روح موّحد است و چون درخت خبيثه كفر ريشه ندارد كه مثمر گردد بالاخره خشگ و بى‌ثمر ميگردد و چيزى از آن عايد كافر و مشرك نخواهد گرديد و (ذلِكَ هُوَ الخُسرانُ المُبِينُ).

يُثَبِّتُ اللّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالقَولِ الثّابِتِ فِي الحَياةِ الدُّنيا وَ فِي الآخِرَةِ اينكه آيه تأييد ميكند همان توجيه بالا را كه گفتيم ظاهرا مقصود از كلمه طيبه كلمه توحيد است.

و همين است قول ثابت كه خداى تعالى در روحيه موحد متمركز گردانيده و مؤمن موّحد را بر همين قول در دنيا و در آخرت ثابت و پايدار ميگرداند و رفعت روحى بوى كرامت مينمايد، خلاصه وقتى شخص موحد بكلمه توحيد تصديق

صفحه : ۸۶

نمود خداى تعالى ايمان را در قلب او ثابت و متمركز ميگرداند و اگر تثبيت خدا نبود ايمان در قلب ثابت نميماند قوله تعالى (إِلَيهِ يَصعَدُ الكَلِمُ الطَّيِّبُ وَ العَمَلُ الصّالِحُ يَرفَعُهُ) سوره فاطر آيه ۱۱.

كاشفى در تفسيرش گفته حق تعالى درخت ايمان را تشبيه كرده بدرختى كه اصل آن در دل مؤمن ثابت است و اعمال او بجانب اعلى علّيين مرتفع و ثواب آن در هر زمان باو واصل ميگردد مثل درخت خرما كه بيخ آن در منبت مستقر است و فرع آن متوجه بجانب علو و در هر وقت نفع آن بخلق رسنده است.

و در حديث نبوى صلى اللّه عليه و آله و سلّم وارد شده كه فرموده: مثل اسلام مثل شجره‌ئى است ثابت كه اصل آن ايمان بخدا است و نمازهاى پنجگانه تنه او است و زكات شاخه‌هاى آن است و روزه ماه رمضان پوست او و خشخوئى برگهاى آن (منهج) وَ يُضِلُّ اللّهُ الظّالِمِينَ وَ يَفعَلُ اللّهُ ما يَشاءُ كسانيكه بحق نگرويدند و ستم نمودند خداوند آنان را در گمراهى وا ميگذارد اگر چه خداى تعالى نسبت گمراهى را بخودش ميدهد كه خدا ستمكاران را در گمراهى واميگذارد لكن خود ستمكاران بقول و عملشان گمراهى را ايجاب نموده يعنى خود را از قابليت هدايت انداخته‌اند و ديگر قابل هدايت نميباشند.

أَ لَم تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعمَتَ اللّهِ كُفراً وَ أَحَلُّوا قَومَهُم دارَ البَوارِ جَهَنَّمَ يَصلَونَها وَ بِئسَ القَرارُ بهمزه تقريرى خطاب برسول اكرم است كه اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم آيا نديدى يعنى البته ديدى آنكسانى را كه نعمت خدا را تبديل بكفر نمودند، شايد مقصود اينكه است كه بجاى شكر گذارى از نعمت اسلام كفران نعمت نموده و كافر گرديدند، بروايتى مردى از امير المؤمنين عليه السّلام از اينكه آيه سؤال نمود حضرت فرمود آنها افجران از قريش يعنى بنو اميّه و بنو مغيره بودند، اما بنو اميه مدتى از حيات تمتع بردند و اما بنو مغيره تمتع آنها تا روز جنگ بدر بود كه خود آنان و تابعين آنها كه كافر شده بودند حلول كردند (بدار البوار) جهنّم عطف بيان است براى دار البوار

صفحه : ۸۷

يعنى درآمدند آنان بجهنم و جهنم بد قرارگاهى است (وَ جَعَلُوا لِلّهِ أَنداداً) يعنى كفار كه نعمت خدا را تبديل بكفر كردند علاوه بر كفر و جحودشان نظراء و امثالى در عبادت قرار دادند (لِيُضِلُّوا عَن سَبِيلِهِ) تا اينكه مردمان را از راه خدا گم نمايند، لام در (لِيُضِلُّوا) لام غرض نيست زيرا كه مشركين عبادت اوثان را بغير خدا ننمودند و غرض آنها هلاك خودشان باشد و كسيكه (لِيُضِلُّوا) را بضمّ ياء قرائت كرده معنى چنين ميشود تا اينكه مردم را از راه خدا گمراه گردانند (قُل تَمَتَّعُوا فَإِنَّ مَصِيرَكُم إِلَى النّارِ) بگو باين كفاريكه وصف كرديم از حيات دنيا تمتع ببريد (تَمَتَّعُوا) بصورت امر است و مراد تهديد است زيرا كه بازگشت شما بسوى آتش است. (مجمع البيان) قُل لِعِبادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلاةَ وَ يُنفِقُوا مِمّا رَزَقناهُم سِرًّا وَ عَلانِيَةً مِن قَبلِ أَن يَأتِيَ يَومٌ لا بَيعٌ فِيهِ وَ لا خِلالٌ پس از بيان حال كسانيكه نعمت خدا را تبديل بكفر نمودند و سوء عاقبت آنها، خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نموده و مؤمنين را معزّز و مكرّم بعبادى گردانيده كه بآنها بگو نماز را بپاى دارند و از آنچه بآنها روزى داده‌ايم انفاق نمايند در پنهانى و آشكارا پيش از آنكه روزى بيايد كه در آن روز نه داد و ستدى است و نه دوستى و رفاقتى.

آيه بدو ركن از اركان ايمان اشاره ميكند: يكى نمازهاى پنجگانه است و ديگرى انفاق كه اطلاق آن شامل ميگردد تمام اقسام انفاقات را از نعمتهائيكه روزى انسان كرده و اجازه داده كه انفاق بهر دو قسم آن بنمايند خواه پنهانى باشد و خواه علنى لكن بعضى از دانشمندان را عقيده بر اينكه است كه در واجبات مثل زكات و امثال آن علنى انفاق نمودن بهتر است براى اينكه متّهم بمنع زكات نگردند.

مفسرين گفته‌اند قوله تعالى (يُقِيمُوا الصَّلاةَ وَ يُنفِقُوا الخ) هر دو مجزومند زيرا كه جواب امر واقع گرديده‌اند و مقول قول محذوف است و دو فعل (يُقِيمُوا

صفحه : ۸۸

و يُنفِقُوا) بر آن دلالت دارند و در معنى (قل اقيموا الصلاة و انفقوا) ميباشد اللّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَخرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَراتِ رِزقاً الخ ذات متعال مقابل قول كفار و مشركين كه براى خدا ندّ و ضدّ قرار داده‌اند خود را معرفى مينمايد كه (اللّه) آنكسى است كه آسمانها و زمين را آفريده و از آسمان آب باران فرود ميآورد و ميوه‌جات را بآب باران از زمين بيرون مى‌آورد كه روزى شما باشد و موجودات را براى شما مسخّر گردانيده كشتى بامر او در درياها جريان دارد و نيز ماه و خورشيد را براى نفع شما افراد بشر مسخّر گردانيده (دائِبَينِ) راغب گفته (الدّأب) ادامة السير دأب فى السير دابا، قال تعالى (وَ سَخَّرَ لَكُمُ الشَّمسَ وَ القَمَرَ دائِبَينِ) و الدأب العادة المستمرة دائما على حالة، قال تعالى (كَدَأبِ آلِ فِرعَونَ) اى كعادتهم التى يستمرون عليها.

(پايان) خلاصه آيه ارشاد بر اينكه است كه همين طورى كه حق تعالى در ذات و صفات حقيقة متفرّد بذات است و مثل و ضدّى و ندّى ندارد در ظهور آثار نيز مستقل در افاضه و آفرينش است و بذات بى‌زوال و اراده ازلى خود مى‌آفريند نشو و ارتقاء ميدهد، جان ميدهد و جان ميگيرد، در امر خلقت و تدبير عالم محتاج بشريك و معاون نخواهد بود.

وَ آتاكُم مِن كُلِّ ما سَأَلتُمُوهُ در مقام اظهار تفضّلاتى است كه نسبت بنوع بشر اجراء گردانيده كه بعض از آنچه سؤال نكرده‌ايد يا بكنيد بشما عطاء كرده چنانچه در مقام امتنان امر فرموده (ادعُونِي أَستَجِب لَكُم).

از اينكه دو آيه و امثال آن ميتوان استفاده نمود كه آنچه انسان از پروردگارش سؤال كند مسئول او را عطاء مينمايد و در اينكه آيات قيدى و شرطى ذكر نشده كه متعلّق بمصلحت باشد يا نباشد يا اينكه چنانچه بعضى گفته‌اند دعائى كه ردّ نميشود

صفحه : ۸۹

آن دعـائی است که بزبـان اسـتعداد باشـد نه فقـط زبان قال، آری ممکن است گفته شود آنچه را که واقعا انسان محتاج باو است هر گاه از مبـدء خود که عالم بحوائج او است طلب کند ردّ نمیشود لکن اگر از روی احتیاج نباشد بلکه از روی هوا و هوس طلب کند آن معلّق بحکمت و مصلحت باشد (أَمَّن یُجِیبُ الْمُضطَرَّ إِذا دَعاهُ وَ یَکشِفُ السُّوءَ) ارشاد بهمین مطلب است.

بقولی نظر بمن تبعیضیه و ماء موصوفه عطاء میکند بعض از آنچه را که محل احتیاج شما است خواه سؤال بکنید یا نکنید.

وَ إِن تَعُدُّوا نِعمَتَ اللّهِ لا تُحصُوها إِنَّ الإِنسانَ لَظَلُومٌ کَفّارٌ آیه در مقـام امتنان ببشـر است و اینکه انسان کفران نعمتهای غیر متناهی الهی را میکند که با اینکه همه نعمتها که احصاء نمیشود از نعمت وجود که از نیستی و عدم بوجود و هستی آمده و روزی و اسـباب پرورش او را پیش از آمـدنش بـدنیا باحسن وجه مهیّا گردانیـده و اعضاء او را معتـدل گردانیـده و از ضـعف صـغر و کودکی وی را بجوانی و نیرومنـدی رسانیده و تمام احتیاجات او را رفع گردانیده و انسان ظلوم و جهول تمام اینها را نادیده انگاشـته و کفران نعمت ولیّ نعمت خود را مینماید.

صفحه : ۹۰

[سوره إبراهيم (۱۴): آيات ۳۵ تا ۴۳]

اشاره

وَ إِذ قالَ إِبراهِیمُ رَبِّ اجعَل هَذَا البَلَدَ آمِناً وَ اجنُبنِی وَ بَنِیَّ أَن نَعبُدَ الأَصنامَ (۳۵) رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضلَلنَ کَثِیراً مِنَ النّاسِ فَمَن تَبِعَنِی فَإِنَّهُ مِنِّی وَ مَن عَصانِی فَإِنَّکَ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۳۶) رَبَّنا إِنِّی أَسکَنتُ مِن ذُرِّیَّتِی بِوادٍ غَیرِ ذِی زَرعٍ عِندَ بَیتِکَ المُحَرَّمِ رَبَّنا لِیُقِیمُوا الصَّلاةَ فَاجعَل أَفئِدَةً مِنَ النّاسِ تَهوِی إِلَیهِم وَ ارزُقهُم مِنَ الثَّمَراتِ لَعَلَّهُم یَشکُرُونَ (۳۷) رَبَّنا إِنَّکَ تَعلَمُ ما نُخفِی وَ ما نُعلِنُ وَ ما یَخفی عَلَی اللّهِ مِن شَیءٍ فِی الأَرضِ وَ لا فِی السَّماءِ (۳۸) الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی وَهَبَ لِی عَلَی الکِبَرِ إِسماعِیلَ وَ إِسحاقَ إِنَّ رَبِّی لَسَمِیعُ الدُّعاءِ (۳۹)

رَبِّ اجعَلنِی مُقِیمَ الصَّلاةِ وَ مِن ذُرِّیَّتِی رَبَّنا وَ تَقَبَّل دُعاءِ (۴۰) رَبَّنَا اغفِر لِی وَ لِوالِدَیَّ وَ لِلمُؤمِنِینَ یَومَ یَقُومُ الحِسابُ (۴۱) وَ لا تَحسَبَنَّ اللّهَ غافِلاً عَمّا یَعمَلُ الظّالِمُونَ إِنَّما یُؤَخِّرُهُم لِیَومٍ تَشخَصُ فِیهِ الأَبصارُ (۴۲) مُهطِعِینَ مُقنِعِی رُؤُسِهِم لا یَرتَدُّ إِلَیهِم طَرفُهُم وَ أَفئِدَتُهُم هَواءٌ (۴۳)

صفحه : ۹۱

[ترجمه]

یاد کن ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وقتی را که ابراهیم گفت ای پروردگار من اینکه شهر را امر امن قرار بده و من و اولاد مرا دور گردان از اینکه بتها را پرستش نمائیم (۳۵)

ای پروردگار من اینکه بتها بسیاری از مردم را گمراه گردانیدند کسیکه تابع من گردید او از من است و کسیکه مرا مخالفت نمود همانا تو آمرزنده و مهربانی (۳۶)

ای پروردگار ما همانا بعض از ذریه خودم را در بیابان لم یزرع نزد بیت الحرام برای بپای داشتن نماز ساکن گردانیـدم پس قرار بده دلهای بعض مردم را مایل بسوی آنها و آنان را روزی بده از میوه‌جات شاید آنها شکرگزار باشند (۳۷)

ای پروردگار ما تو میدانی آنچه را که ما مخفی و پنهان داریم و آنچه را ظاهر و هویدا سازیم و پوشیده نیست بر خدا نه در زمین و نه در آسمان چیزی (۳۸)

حمد و ستایش مخصوص بخدائی است که در سنّ پیری بمن اسماعیل و اسحاق را عطاء نمود همانا پروردگار من شنونده و اجابت کننده دعاء است (۳۹)

پروردگار من قرار بده مرا بپای دارنده نماز و فرزندان مرا نیز مواظب ساز بنماز و اجابت کن دعاء مرا (۴۰)

ای پروردگار ما بیامرز مرا و پدر و مادر من را و جمیع مؤمنین را روز که بر پا میشود حساب خلائق (۴۱)

و نپندار البته خدا را غافل از آنچه ستمکاران میکنند جز اینکه نیست که مجازات آنها را عقب انداخته برای روزی که راست می‌ایستند و خیره میشود چشمها در حالیکه شتابنده‌اند بسوی داعی حق تعالی

و سرهای خود را ببالا بلند میکنند (از شدّت هول) برنمیگردد بسوی آنها چشمهایشان و دلهای آنها خالی بود از فهم و عقل بواسطه دهشت و حیرت

.

صفحه : ۹۲

(توضیح آیات)

وَ إِذ قالَ إِبراهِیمُ رَبِّ اجعَل هَذَا البَلَدَ آمِناً وَ اجنُبنِی وَ بَنِیَّ أَن نَعبُدَ الأَصنامَ (اذکر) در تقدیر است یعنی ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم یاد کن زمانی را که ابراهیم علیه السّلام در مقام مناجات گفت ای پروردگار من قرار بده اینکه بلد را یعنی شهر مکّه را امن و دور کن مرا و فرزندان مرا که من جمله از آنها اسماعیل بود که با خود حضرت ابراهیم (ع) متکفّل بناء کعبه شده بودند و شرح اینکه در تفسیر سوره بقره تا اندازه‌ئی بیان شده از عبادت اصنام، و نظیر اینکه آیه است قوله تعالی (وَ إِذ قالَ إِبراهِیمُ رَبِّ اجعَل هذا بَلَداً آمِناً وَ ارزُق أَهلَهُ مِنَ الثَّمَراتِ مَن آمَنَ مِنهُم بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ) سوره بقره آیه ۱۲۰.

در اینکه آیات حضرتش راجع بشهر مکه دو چیز طلب مینماید: یکی امنیت و دیگر روزی دادن اهلش را از میوه‌جات و البته دعای آن بزرگوار بهدف اجابت رسیده چنانچه معلوم است، و دیگر دعای او نسبت بخود و اولادش که من جمله اسماعیل است که در مناجات عرض میکند خودم و اولادانم را که اسمعیل هم مراد بوده از عبادت بتها دور دار و ظاهرا دعای حضرت پس از اتمام قواعد و بناء بیت الحرام بوده قوله تعالی (وَ إِذ یَرفَعُ إِبراهِیمُ القَواعِدَ مِنَ البَیتِ وَ إِسماعِیلُ رَبَّنا تَقَبَّل مِنّا إِنَّکَ أَنتَ السَّمِیعُ العَلِیمُ رَبَّنا وَ اجعَلنا مُسلِمَینِ لَکَ وَ مِن ذُرِّیَّتِنا أُمَّةً مُسلِمَةً لَکَ الخ) سوره بقره آیه ۱۲۱.

رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضلَلنَ کَثِیراً مِنَ النّاسِ فَمَن تَبِعَنِی فَإِنَّهُ مِنِّی وَ مَن عَصانِی فَإِنَّکَ غَفُورٌ رَحِیمٌ ابراهیم (ع) در مقام مناجات عرض میکند همانا اینکه اصنام بسیاری از مردم را گمراه گردانیدند یعنی سبب گمراهی شدند، در اینجا سبب گمراهی بتها را بجای مسبب که گمراهی بت پرستان باشد آورده پس هر کس از اولادان من یا غیر آنها در خدا پرستی تابع من گردیدند از من است و کسیکه عصیان مرا نمود و مشرک

صفحه : ۹۳

گردید من از او بیزارم و امر او بدست تو است اگر خواهی ببخشی و عفو نمائی زیرا که تو بسیار آمرزنده و مهربانی و چون (من) موصوله عموم دارد شامل فرزندان او و غیر آنها نیز شده.

رَبَّنا إِنِّی أَسکَنتُ مِن ذُرِّیَّتِی بِوادٍ غَیرِ ذِی زَرعٍ عِندَ بَیتِکَ المُحَرَّمِ ابراهیم (ع) عرض کرده که ای پروردگار من (من) تبعیضی بعنی بعض از ذریه خودم را که باتّفاق اسماعیل (ع) پسر هاجر بوده که پس از تولد او ساره زن حضرت چون ظاهرا تا آنوقت اولاد نداشت و گویند هاجر کنیز ساره بوده که بابراهیم بخشیده بود وقتی هاجر اولاد پیدا نمود ساره حسد برد و بابراهیم گفت دلم میخواهد که هاجر و اسماعیل را ببری بجائی که در آنجا آب و گیاهی نباشد ابراهیم (ع) متحیّر گردید وحی بوی رسید که هر چه ساره گوید عمل بکن اینکه بود که ابراهیم سوار شد و هاجر و اسماعیل را برد در وادی مکه که در آنوقت بیابان لم یزرع بود نه آبی داشت و نه گیاهی و محل سکونتی در آن یافت نمیگردید پس از آنکه اسماعیل در همان وادی بزرگ شد بامر خدای تعالی ابراهیم (ع) و اسماعیل (ع) ببناء کعبه مأمور گردیدند و در جلد دوم اینکه تفسیر تا اندازه‌ئی راجع بداستان آنها بیان شده بآن جا رجوع شود.

دعای سوم ابراهیم (ع) که در اینجا تذکر میدهد چنین بوده که ای پروردگار ما بدرستیکه من بعضی از ذریه خودم را در اینکه وادی بی آب و گیاه نزد خانه خودت که بیت الحرام قرار داده‌ئی یا قرار میدهی ساکن گردانیدم تا اینکه نماز را بپای دارند دلهای مردم را بسوی آنها مایل بگردان و آنها را از میوه‌جات و حبوبات روزی بده شاید آنها شکرگزار باشند.

بدعای حضرت ابراهیم (ع) چنانچه در سوره بقره بیان شده باندك وقتی در اثر پای اسماعیل چشمه آب زمزم پدید گردید و اول کبوترها اطراف آب را گرفتند و سپس مسافرین خبردار گردیده و باین ترتیب شهر مکه بپا گردید.

صفحه : ۹۴

رَبَّنا إِنَّکَ تَعلَمُ ما نُخفِی وَ ما نُعلِنُ وَ ما یَخفی عَلَی اللّهِ مِن شَیءٍ فِی الأَرضِ وَ لا فِی السَّماءِ ابراهیم (ع) نیز در مقام مناجات خدا را توصیف مینماید ببزرگ‌ترین صفات جلال احدیت و او را ستایش مینماید بعلم، و به (ما) موصوله که عموم دارد (و بقوله مِن شَیءٍ) که برای استغراق است عرض کرد ای پروردگار ما بآنچه ما تمام افراد بشر یا مقصود مجموع ممکنات است از اعمال و صفات و عقاید که آنرا از انظار خلایق مخفی میگردانیم و آنچه را ظاهر میکنیم و تو بر آن عالمی پیش از ظهور آن و پس از آن و در حال آن و چیزی نه در زمین و نه در آسمان بر تو مخفی نیست یعنی علم تو بتمام موجودات احاطه دارد و همه نزد تو یکسانست.

الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی وَهَبَ لِی عَلَی الکِبَرِ إِسماعِیلَ وَ إِسحاقَ إِنَّ رَبِّی لَسَمِیعُ الدُّعاءِ ابراهیم (ع) پس از دعاء و مناجات با قاضی الحاجات در مقام شکرگزاری و ستایش یزدان پاك برآمده و نظر به اینکه که (أَمّا بِنِعمَةِ رَبِّکَ فَحَدِّث) بزرگترین نعمتهائی را که بآن کرامت نموده اظهار مینماید و گوید حمد و ستایش مخصوص بآنخدائی است که پس از پیری و شکستگی بمن دو پسر که اسماعیل و اسحق باشند کرامت فرموده و همانا پروردگار من دعاء و ستایش را میشنود زیرا که او (سمیع و بصیر) است.

رَبِّ اجعَلنِی مُقِیمَ الصَّلاةِ وَ مِن ذُرِّیَّتِی رَبَّنا وَ تَقَبَّل دُعاءِ ظاهرا اینکه قسمت از دعای ابراهیم پس از اتمام بناء کعبه بوده و اینکه دعای چهارم او که نسبت بخود و ذریه خود از خدا می‌طلبد اینکه است که ما را طوری قرار بده که بپای دارنده نماز باشیم، شاید مقصود حضرتش نه اینکه بوده که فقط خود و ذریه‌اش نماز خوان باشند، بلکه شاید چنانچه از آیه چنین برمیآید مقصود اصلی ابراهیم (ع) اینکه بوده که از طرف خود و ذریه‌اش نماز بپای داشته شود و امر نماز دائر گردد، و در اینکه آیات ابراهیم در دعاهای خود دو اصل بزرگی که جامع تمام کمالات انسانی است از پروردگار خود طلب میکند یکی راجع بایمان (وَ اجنُبنِی

صفحه : ۹۵

وَ بَنِیَّ أَن نَعبُدَ الأَصنامَ) یعنی در مقام توحید و یکتاپرستی کامل گردیم و در عبادت با خدا چیزی را شریك نیاوریم، و دیگر در عمل بپای دارنده نماز و اجراء کننده آن باشیم و کعبه را خانه عبادت قرار دهیم.

رَبَّنَا اغفِر لِی وَ لِوالِدَیَّ دعاء و طلب آمرزش برای خود و پدر و مادر و مؤمنین آخرین دعائی است که در اینجا حکایهٔ از ابراهیم (ع) تذکر میدهد.

در مجمع البیان راجع بتوجیه آیه بیانی دارد که برای وضوح اجمالی از آنرا در اینجا ترجمه می‌نمایم:

اصحاب ما یعنی جماعت امامیه باین آیه استدلال نموده‌اند بر آنچه رأی آنها بر اینکه است که ابوین ابراهیم (ع) کافر نبودند بدلیل اینکه سؤالش اینکه است که روز معاد پدر و مادر مرا و مؤمنین را بیامرز و اگر آنها کافر بودند چنین سؤالی نمی‌نمود زیرا قوله تعالی (فَلَمّا تَبَیَّنَ لَه أَنَّه عَدُوٌّ لِلّهِ تَبَرَّأَ مِنه) پس صحیح است گفته شود آن پدر که کافر بود جدّ مادری او یا عموی او بوده بنا بر اختلاف علماء در آن، و قول کسیکه گفته چون باو وعده داده بود که اسلام بیاورد دعاء کرد پس وقتی که بر کفر مرد ابراهیم (ع) از او بیزاری جست، بنابر روایت حسن و اینکه قول فاسد است زیرا که اینکه دعای ابراهیم (ع) پس از پیری بود و پس از اینکه خدا اسماعیل و اسحق را باو داده بود و در آنوقت دیگر برای او ظاهر شده بود عداوت پدری که کافر بود بخدا اینکه است که برای او جایز نبود که مقصود همان پدر باشد.

وَ لِلمُؤمِنِینَ یَومَ یَقُومُ الحِسابُ و نیز بیامرز مؤمنین را روز که خلق برای حساب قیام مینمایند، و بقولی روز که وقت حساب ظاهر میگردد کما یقال (قامت السوق) (پایان) وَ لا تَحسَبَنَّ اللّهَ غافِلًا عَمّا یَعمَلُ الظّالِمُونَ إِنَّما یُؤَخِّرُهُم لِیَومٍ تَشخَصُ فِیهِ الأَبصارُ آیه تهدید میکند کافرین را و امیدوار میگرداند مؤمنین را که چنین گمان

صفحه : ۹۶

نشود همین طوری که خدای تعالی در دنیا ستمکاران را مهلت داده و اسباب تعیّش دنیا را تا اندازه‌ئی در دسترس آنان گذارده در آخرت نیز همین طور است چنین نیست دنیا جای عمل و مهلت است و آخرت دار حساب و پاداش است و باید دانست که خدا از اعمال ستمکاران غافل نیست پاداش آنها را عقب انداخته برای روزی که چشمها از شدّت هول راست می‌ایستد و نتوانند بر هم گذارند، و بقولی برای اجابت داعی حق تعالی چشمها راست می‌ایستد، و بقول دیگر چشمها باز میماند و نتوانند بر هم گذارند بجهت حیرت و ترس.

مُهطِعِینَ مُقنِعِی رُؤُسِهِم لا یَرتَدُّ إِلَیهِم طَرفُهُم وَ أَفئِدَتُهُم هَواءٌ مهطعین حال است برای ظالمین در آیه بالا در آنروزیکه یعنی روز قیامت که چشمها از شدّت هول راست می‌ایستد در آن روز ستمکاران در حالی میباشند که شتاب کننده‌اند داعی حق را، بعضی از مفسرین گفته‌اند مقصود صور اسرافیل است که آنها می‌شتابند بسوی او در حالیکه سرهای خود را ببالا بلند کرده‌اند و چنان چشمهای آنان باز و خیره مانده که نتوانند زیر پای خود را بنگرند و نیز گفته‌اند (وَ أَفئِدَتُهُم هَواءٌ) یعنی دلهای آنها خالی از فهم است.

خلاصه ظاهرا مقصود از اینکه دو آیه اخیر شدّت هول و وحشت ظالمین یعنی کفار و مشرکین است که در موقع احضارشان در موقف حساب وقتی اوضاع قیامت را مینگرند چنان هول و اضطراب آنان را فرا میگیرد که چشمانشان راست می‌ایستد و سر بسوی آسمان نموده و بسوی داعی حق شتاب میکنند و بطوری از خود غافل میگردند که در شتاب نمودن بی‌اختیارند و دیگر خبر از خود ندارند مثل آدم بهت زده که از خود بی‌خبر میگردد.

صفحه : ۹۷

[سوره إبراهيم (۱۴): آيات ۴۴ تا ۵۲]

اشاره

وَ أَنذِرِ النّاسَ يَومَ يَأتِيهِمُ العَذابُ فَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا رَبَّنا أَخِّرنا إِلي أَجَلٍ قَرِيبٍ نُجِب دَعوَتَكَ وَ نَتَّبِعِ الرُّسُلَ أَ وَ لَم تَكُونُوا أَقسَمتُم مِن قَبلُ ما لَكُم مِن زَوالٍ (۴۴) وَ سَكَنتُم فِي مَساكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنفُسَهُم وَ تَبَيَّنَ لَكُم كَيفَ فَعَلنا بِهِم وَ ضَرَبنا لَكُمُ الأَمثالَ (۴۵) وَ قَد مَكَرُوا مَكرَهُم وَ عِندَ اللّهِ مَكرُهُم وَ إِن كانَ مَكرُهُم لِتَزُولَ مِنهُ الجِبالُ (۴۶) فَلا تَحسَبَنَّ اللّهَ مُخلِفَ وَعدِهِ رُسُلَهُ إِنَّ اللّهَ عَزِيزٌ ذُو انتِقامٍ (۴۷) يَومَ تُبَدَّلُ الأَرضُ غَيرَ الأَرضِ وَ السَّماواتُ وَ بَرَزُوا لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ (۴۸)
وَ تَرَي المُجرِمِينَ يَومَئِذٍ مُقَرَّنِينَ فِي الأَصفادِ (۴۹) سَرابِيلُهُم مِن قَطِرانٍ وَ تَغشي وُجُوهَهُمُ النّارُ (۵۰) لِيَجزِيَ اللّهُ كُلَّ نَفسٍ ما كَسَبَت إِنَّ اللّهَ سَرِيعُ الحِسابِ (۵۱) هذا بَلاغٌ لِلنّاسِ وَ لِيُنذَرُوا بِهِ وَ لِيَعلَمُوا أَنَّما هُوَ إِلهٌ واحِدٌ وَ لِيَذَّكَّرَ أُولُوا الأَلبابِ (۵۲)

صفحه : ۹۸

[ترجمه]

اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم مردم را بترسان از روز كه آنها را عذاب فرا گيرد در آن روز ستمكاران ميگويند اى پروردگار ما عذاب ما را در مدّت كمى عقب انداز تا دعوت تو را اجابت كنيم و رسولان را متابعت نمائيم (در پاسخ آنها گفته ميشود) آيا شما قبلا قسم ياد نميكرديد كه ما را زوال و فنائى نيست (۴۴)
و ساكن گرديديد در مساكن كسانيكه بنفس خود ستم نمودند در حاليكه براى شما ظاهر و روشن گرديده بود چگونگى عذابى كه بر آنان وارد گردانيديم و ما براى شما مثالهائى از (پيشينيان) زديم (۴۵)
و آن ستمكاران مكر كردند و منتهاى مكر خود را بكار بردند و نزد خدا است جزاى مكر آنها اگر چه مكرشان كوهها را متزلزل ميگرداند (۴۶)
هرگز گمان نكن كه خداوند وعده رسولانش را تخلّف ميكند همانا خداى تعالى غالب و صاحب انتقام است (۴۷)
در روزى كه تبديل گردد زمين بغير اينكه زمين و نيز آسمانها مبدّل گردد بآسمان ديگر و ظاهر گردند مردمان از قبرها براى محاسبه خداى واحد قهّار (۴۸)
و در آن روز مى‌بينى گنهكاران را كه بسته شده‌اند در زنجيرها (۴۹)
پيراهنهاى آنها از (قطران) است و آتش فرا ميگيرد روهاى آنها را (۵۰)
تا اينكه هر نفسى بكيفر اعمالش كه در دنيا كسب كرده برسد همانا خداوند بسرعت بحساب همه رسيدگى مينمايد (۵۱)
اينكه تبليغى است براى مردم تا اينكه بترسند و بدانند كه او اله واحد است و تا اينكه پند بگيرند صاحبان عقل (۵۲)

.

صفحه : ۹۹

(توضيح آيات)

اشاره

وَ أَنـذِرِ النّاسَ یَومَ یَأتِیهِمُ العَذابُ فَیَقُولُ الَّذِینَ ظَلَمُوا رَبَّنا أَخِّرنا إِلی أَجَلٍ قَرِیبٍ امر برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که مردم را بترسان و تهدید کن از روز که عذاب آنها را فرا گیرد در آنوقت ستمکاران که بکفر یا بشرك یا بعصیان بنفس خود ستم نمودند یا بمقدسات دین و اسلام ستم نمودند که هتك احترام آنها را کردند و فرمان خدا را اطاعت ننمودند چنین مردمانی وقتی که عذاب را بعین الیقین معاینه دیدند پشیمان میگردند.

و در اینکه آیا مقصود از آنروزیکه عـذاب آنها را میگیرد عـذاب استیصالی دنیوی است مثل جنگ بدر بنا بر اینکه مراد از ناس اهل مکه باشـند، یا عـذابهای آسـمانی دنیوی است یا تلخی جان کندن یا عذاب اخروی است از مفسـرین گفتارهائی نقل شده و هر یک محتمل است.

طبرسـی و کاشفی نظر بآیه (رَبِّ ارجِعُونِ لَعَلِّی أَعمَلُ صالِحاً فِیما تَرَکتُ) سوره مؤمنون آیه ۱۰۱ و سوره انعام آیه ۳۸ آنجا که خدای تعـالی خبر میدهـد (وَ لَو رُدُّوا لَعـادُوا لِما نُهُوا عَنهُ) گفته‌انـد مقصود از (یَومَ یَأتِیهِمُ العَـذابُ) روز قیامت است و مقصود از (أَخِّرنا إِلی أَجَلٍ قَرِیبٍ) اینکه باشـد که از خـدا درخواست میکننـد مـا را برگردان بـدنیا تا (نُجِب دَعوَتَکَ وَ نَتَّبِعِ الرُّسُلَ) و اینکه قول را ترجیح میدهند، و بعضی آیه بعد را (أَ وَ لَم تَکُونُوا الخ) مؤیّد همین معنی گرفته‌اند لکن آیه چنین ظهوری ندارد و با هر دو معنی میسازد.

بلکه توان گفت اگر عـذاب دنیوی یا وقت مردن مراد باشد بقرینه آخر آیه (نُجِب دَعوَتَکَ وَ نَتَّبِعِ الرُّسُلَ) اقرب بواقع بنظر میآید زیرا در قیـامت که هر چیزی بحقیقت ظـاهر میگردد کـافرین میداننـد که دیگر رسول و دعوتی نیست که اینهـا تابع او بگردنـد یا نگردند مگر اینکه گفته شود کافرین بقدری در گودال جهالت فرو

صفحه : ۱۰۰

رفته‌اند که در آن عالم نیز حقیقت برای آنها مخفی است.

أَ وَ لَم تَکُونُوا أَقسَمتُم مِن قَبلُ ما لَکُم مِن زَوالٍ شایـد آیه جواب خواهش ظالمین باشـد که هنگام نزول عـذاب از پروردگارشان تا مـدّت کوتاهی تأخیر عـذاب را میطلبنـد که تدارك ما فات بنمایند در پاسخ آنها بهمزه اسـتفهامی که در مورد انکار آورند در مقام سرزنش و توبیخ آنها فرموده آیا شـما قبلا چنین نبودید که قسم یاد مینمودید و بقوّت و قدرت خود مغرور شده میگفتید هرگز برای ما زوال و فنائی نخواهد بود.

وَ سَکَنتُم فِی مَساکِنِ الَّذِینَ ظَلَمُوا أَنفُسَهُم وَ تَبَیَّنَ لَکُم کَیفَ فَعَلنا بِهِم وَ ضَرَبنا لَکُمُ الأَمثالَ شاید آیه اشاره باین باشد که پس از آنکه حجت بر شـما تمام شد و بر حال و مآل امر ستمکاران از پیشینیان مثل قوم عاد و ثمود و فرعونیان و امثال اینها از کافرین و بر عذاب آنهـا مطّلع گردیدیـد و سـاکن شدیـد در خانه‌های آنها و خود را در مسـکنهای ظلم و سـتمکاری آنها قرار دادیـد اشاره به اینکه که عمل خود را مشابه عمل آنها قرار دادید و بر شـما ظاهر گردید که ما پاداش اعمال و کفر آنها را چگونه دادیم و مثلهائی برای شـما آوردیم از عـذابها و شـکنجه‌هائی که در اثر اعمالشـان پاپیچشان گردیـده بشـما تـذکر دادیم تا اینکه حجّت برای شـما تمام گردد و امروز که روز حسـاب و پـاداش است نتوانیـد عـذری بیاوریـد که نـدانستیم و نفهمیـدیم دیگر گفتن (أَخِّرنـا إِلی أَجَلٍ قَرِیبٍ) سودی ندارد.

وَ قَد مَکَرُوا مَکرَهُم وَ عِندَ اللّهِ مَکرُهُم (سخنان مفسرین در توجیه آیه) ۱- خطاب برسول است که کفار بانبیاء پیش از تو مکر کردند آن انـدازه‌ئیکه برای آنها ممکن بود مکر کننـد همین طوری که بتو مکر کردند و خدا آنها را از مکر کفار نگاه داشت همان طوری که تو را از مکر اینها نگاه میدارد.

۲- مقصود کفار قریشند آنهائیکه در امر رسول تدبیر کردند و حیله نمودند

صفحه : ۱۰۱

و بمؤمنین نیز مکر و خـدعه کردنـد (وَ عِندَ اللّهِ مَکرُهُم) یعنی جزاء مکرشان مضاف حذف شده همان طوری که حذف شده از قوله تعالی (تَرَی الظّالِمِینَ مُشفِقِینَ مِمّا کَسَبُوا وَ هُوَ واقِعٌ بِهِم) یعنی خدا مکر آنها را میداند و پاداش مکرشان بر خودشان واقع گردیده و خـدا آنها را بر مکرشان مجازات مینماید (وَ عِندَ اللّهِ مَکرُهُم الخ) یعنی مکر آنها باطل نمیگرداند حجّتهای قرآن و آن دلائل نبوّتیکه با تو است وَ إِن کانَ مَکرُهُم لِتَزُولَ مِنهُ الجِبالُ یعنی چنین نیست که مکر آنها باطل گردانـد حجّتهای قرآن را و نه آنچه با تو است از دلائل نبوّت زیرا که آنها بـدلیل و برهان ثابت گردیده و مکر آنها زائل نمیگرداند کوه را چگونه زائل میگرداند دینی که ثابت تر از کوه است، و بنـا بر قرائت دیگر اگر چه مکرشـان بمنتهی برسـد دین خـدا را زائـل نمیگردانـد (مجمع البیان) ۴- (لِتَزُولَ مِنهُ الجِبالُ) استعاره است برای احکام شـرایع انبیاء و یا معجزات رسل و یا امر قرآن یا شـریعت حضـرت رسالت یعنی کافرین حیله‌ها انگیختند تا چیزی را که در ثبـات و رسوخ مثل جبال راسـیاتست زائل گرداننـد، و اکثر برآننـد که (إِن) نافیه و (لام) تأکیـد است مثل قوله (وَ ما کانَ اللّهُ لِیُعَذِّبَهُم) یعنی مکر آنها نبود که کوهها را زایل گرداند.

و در بعض تفاسیر از امیر المؤمنین علیه السّلام چنین نقل کرده‌اند که اینکه آیه در داستان نمرود بن کوش بن کنعان است و حکایت آن اینکه طور است که چون نمرود دید ابراهیم خلیل علیه السّـلام از آتش بسلامت بیرون آمد گفت ابراهیم خدائی بزرگ دارد که از اینکه آتش عظیم او را رهانیـد من میخـواهم بآسـمان بروم و او را ببینم اشـراف مملکت گفتنـد آسـمان در منتهی ارتفـاع است و بآسـمان رفتن میسّـر نیست نمرود امر نمود تا مناره‌ئی در مـدّت سه سال ساختنـد و بر آن بالا رفت آسـمان را همان دید که در زمین میدیـد روز دیگر آن منـاره افتـاد و بسـیاری را هلاـک گردانیـد چون چنین دیـد گفت بر آسـمان می‌روم و با خـدای ابراهیم جنگ میکنم، چهار

صفحه : ۱۰۲

کرکس را پرورش داد تـا بسیار قوی گردیدنـد و صـندوقی چهار گوشه ترتیب داد و در آن دو درب یکی فوقانی و دیگری تحتانی قرار داد و در چهـار طرف آن چهـار نیزه نصب گردانیـد و آن چهـار کرکس را چنـد روز گرسـنه نگـاه داشت و چهار مردار بر سر نیزه‌ها گذارد و اطراف صـندوق را بر کرکسان بستند آنها از شدّت گرسنگی میل ببالا کردند و صندوق که در آن نمرود و یک نفر دیگر در آن نشسـته بودنـد بطرف مردارها بالا بردنـد پس از یک شـبانه روز نمرود درب فوقانی را باز نمود آسـمان را همان طوری دیـد که در زمین میدید برفیقش گفت درب تحتانی را بگشا و ببین چه می‌بینی آنگاه نگاه کرد و گفت جز آب چیزی نمی‌بینم پس از یـک شـبانه روز دیگر درب فوقانی را باز نمود باز آسـمان را همان طور دیـد رفیقش درب تحتانی را باز نمود بجز دود و تاریکی چیزی ندیـد نمرود ترسـید و صـدائی شـنید که (ایّها الطاغیه اینکه ترید) ای طاغی کجا میروی از عکرمه نقل شده که برفیقش گفت تیری بینـداز و تیری انداخت تیر خون آلوده برگشت گفت کار آسـمان را تمام کردم، و گفته‌اند آن تیر بر یک ماهی دریائی که در آسـمان بـود اصـابت نمـوده، و بروایت دیگر تیر بمرغی در هـوا خـورد و خـون آلـوده گردیـد، خلاـصه نمرود نیزه‌هـا را بـا مردارها سرنگون گردانیـد و کرکسان بزمین آمدند و در موقع فرود آمدن کرکسان از بالهای آنها صدای مهیبی ظاهر گردید که نزدیک بود کوهها از جای خود کنده شوند اینکه است که خدای تعالی خبر میدهد که مکر نمرود طوری بود که نزدیک گردید کوهها از جای خود کنـده شونـد. (منهـج الصـادقین) فَلا تَحسَبَنَّ اللّهَ مُخلِفَ وَعـدِهِ رُسُـلَهُ إِنَّ اللّهَ عَزِیزٌ ذُو انتِقامٍ در چنـد آیه حق تعالی خود را (ذُو انتِقامٍ) معرّفی نمود و آنرا باسم (العزیز) مقارن گردانیـده قوله تعالی در سوره آل عمران آیه ۴ (وَ اللّهُ عَزِیزٌ ذُو انتِقامٍ) در سوره مائده آیه ۹۵ (أَ لَیسَ اللّهُ بِعَزِیزٍ ذِی انتِقامٍ) و غیر اینها از آیات

صفحه : ۱۰۳

(اعتراض)

انتقام یا برای تشفّی است یا برای تنبیه جاهل یا عقلی است تشفّی راجع بافراد بعضی نسبت ببعض دیگر برای اینکه است که پس از انتقام دل مظلوم خنك شود و از قبل ظلمی که بر او وارد گردیده زجر نکشد و عقلی راجع است بنظام جامعه که جلوگیری از فساد بشود.

و مجازات حق تعالی بنده ضعیف جاهل نادان خود را در قیامت که نه تشفی بحساب میآید زیرا که بزرگ‌تر از آنست که بعذاب نمودن بنده ضعیف خود تشفی پیدا کند و نه راجع است بصلاح جامعه و نه تنبیه است زیرا در آنجا جامعه‌ئی تصور ندارد پس انتقام کشیدن خدا یعنی چه آنهم بخلود در جهنم با آن عذابهای سخت (پاسخ) ظاهرا استعارهٔ مجازات را انتقام نامیده و انتقام حق تعالی در معاد نه برای تشفّی و نه برای صلاح جامعه و نه برای تنبیه است زیرا که انتقام عمل جزائی است مقابل عمل عدوانی و موردش در جائی است که عمل ناروائی از ظلمی بر مظلومی وارد گردد قوله تعالی (فَمَنِ اعتَدی عَلَیکُم فَاعتَدُوا عَلَیهِ بِمِثلِ مَا اعتَدی عَلَیکُم وَ اتَّقُوا اللّه).

و انتقامیکه افراد از یکدیگر میکشند غالبا برای تشفّی است که پس از انتقام کشیدن از عمل ظالم دل مظلوم آرام میگیرد و دیگر در مقام ضدّیت و دشمنی برنمی‌آید و صلاح جامعه منوط بهمین است، امّا مجازات در قیامت شاید یکقسمش برای اینکه است که حق هر مظلومی گرفته شود و بصاحبش برگردد و چون میتوان گفت که تمام کافرین و مشرکین و فساق ظالم و ستمکارند که اعتناء بسخن انبیاء و گفتار اولیاء و کتابهای آسمانی ننمودند و باین اعتبار بآنها ستم وارد نمودند چنانچه در مواردی از قرآن آنها را از ظالمین معرفی نموده و چون اینها ستمکارند بمقتضای عدل الهی که هر چیزی را در جای خود قرار میدهد ستمکاران را بایست بکیفر اعمالشان برساند و اگر غیر از اینکه باشد که در روز جزاء متقی و کافر ظالم

صفحه : ۱۰۴

را یک طور بحساب آورد بعدل عمل ننموده.

اینکه است که کافرین و مشرکین مستحق عذاب میگردند و در مورد عذاب باید واقع گردند تا اینکه بر عالمیان ظاهر گردد که گفتار انبیاء که نسبت کذب و افتراء بآنها میدادند در وعد و وعیدشان حق و صدق بوده چنانچه از اینکه آیه اینکه معنی بخوبی ظاهر میگردد زیرا که آیه شاید ارشاد بهمین مطلب باشد که کسی گمان نکند که چون خدای تعالی خود را بکرم و عفو و بخشش معرفی نموده در قیامت همه را ببخشد و عذاب نکند در اینجا تذکر میدهد که خداوند هرگز وعده‌ئی که بپیمبران و سفراء خود داده که آنها را یاری میکند بر دشمنانشان خلف نخواهد نمود.

و راجع بخلود در جهنم چنانچه بعضی گفته‌اند شاید نسبت بکسانی باشد که چنان در کفر و جحود و نفس پرستی ولوع نموده‌اند که آن لطیفه انسانی روحانی خود را بکلی فاسد گردانیده و خود را بکلی از قبول عفو و بخشش الهی بی‌نصیب گردانیده‌اند لکن دیگران که باین درجه نیستند شاید امید نجاتی برای آنها باقی مانده باشد و رحمت الهی آنان را دریابد و پس از پاك گردیدن قذارات از جهنم نجات یابند و بعض آیات و اخبار اشاره باین مطلب دارد.

یَومَ تُبَدَّلُ الأَرضُ غَیرَ الأَرضِ وَ السَّماواتُ وَ بَرَزُوا لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ (یَومَ) یا بدل است از (یَومَ یَأتِیهِم) یا ظرف زمان است و متعلق است بآیه بالاـ (ذُو انتِقامٍ) و ظاهرا الف و لام (الأَرضُ) الف و لام عهد است یعنی همین زمین معهود که در آن میباشید و همین

آسمانها که بالای سر شما است روز قیامت تبدیل میگردد و طور دیگر بروز و ظهور مینماید، و لام (لِلّهِ) شاید برای ملك باشد نظیر قوله تعالی (لِمَنِ المُلكُ الیَومَ لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ) همان طوری که در آنجا مالکیت را تخصیص میدهد بواحد قهّار در اینجا بروز و ظهور زمین و آسمانها را بحقیقت و واقعیّتشان اختصاص میدهد بحق تعالی، و در توجیه آیه (لِمَنِ المُلكُ) مفسرین گفته‌اند اشاره بوقتی است که بصور اسرافیل ذی حیاتی در عالم باقی نمیماند که

صفحه : ۱۰۵

مدعی مالکیت باشد و اینکه نداء از حق بخود او است که خود متکلم و خود جواب دهنده است.

و شاید موقع صدور آیه بالا آن وقتی باشد که زمین و آسمانها مندك گردیده و از لب و مادّه اثیریه آن زمین و آسمانهائی که در خور عالم قیامت است بپا گردد زیرا که تمام دانشمندان معترفند که در اینکه عالم همه چیزها صورت و قشر است و لب و حقیقت آن در آخرت نمودار میگردد و چنانچه در محل خود مبرهن گردیده عالم قیامت عالم جمع و عالم تام و تمام و عالم اتّحاد و وحدت و عالم حیات و عالم حقیقت است و تمام موجودات در آنجا حی و ناطقاند قوله تعالی (وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِیَ الحَیَوانُ لَو کانُوا یَعلَمُونَ) خلاصه عالم آخرت جامع تمام عوالم امکانی است و عالمیست که روحانیت بر جسمانیت آن غلبه دارد زیرا که در آخرین مرتبه کمال واقع است و در آن عالم آخر هر چیزی ظهور همان بدایت او است (کَما بَدَأَکُم تَعُودُونَ) شیئی وقتی بانتهاء میرسد که باوّل وجودش بپیوندد در مقاله پنجم (کتاب معاد) یا (آخرین سیر بشر) تذکر دادیم که کمال و تمامیت هر چیزی وقتی محقق میگردد که دارای مراتب زیرین گردد یعنی آخرش مرتبط گردد باولش و با وحدت و بساطتش جامع تمام مراتب زیرین گردد و اینکه مطلب در قیامت کبری تحقّق می‌پذیرد.

و همین طوری که انسان در قیامت دارا میگردد تمام کمالاتیکه در راه نوردی و عوالمی که در آن سیر نموده که از هر عالمی که گذشته توشه‌ئی برداشته و جزء حقیقتش گردیده و در عالم قیامت که عالم جمع است با نتائج و آثار آن بروز و ظهور مینماید البته باین مناسبت بایستی در خور او عالم دیگری که از ماده همین عالم باشد ظهور نماید و همین طوری که اصل بدن انسان از ماده اثیریه اینکه طوری که گفته‌اند تکوّن پیدا نموده در قیامت نیز از ماده اصلیه همین بدن دنیوی بدن اخروی بمناسبت همان عالم تشکیل میشود آسمان و زمین عالم قیامت نیز باید چنین باشد زیرا که عالم قیامت آخرین منزل کمال انسانی بشمار میرود اینکه است که باید آن

صفحه : ۱۰۶

نیز عالم کامل باشد.

(سخنان مفسرین در توجیه آیه) ۱- زمین تبدیل بنقره میگردد و آسمان بطلا.

۲- زمین و آسمان پاك میگردد مثل نقره.

۳- زمین جهنم میشود و آسمانها بهشت میگردد.

۴- اوصاف زمین و آسمان تبدیل میگردد و کوهها سیر میکند و دریاها جاری میگردد و در آن کجی یافت نمیگردد.

۵- روز که تبدیل میگردد اینکه زمینی که میشناسید بزمین دیگر غیر از آن و چنین است آسمانها و تبدیل بمعنی تغییر است و تغییر گاهی در ذات است مثل اینکه گوئی تبدیل کردم دراهم را بدنانیر و از آن است قوله تعالی (بَدَّلناهُم جُلُوداً غَیرَها) و گاهی تبدیل در اوصاف است مثل اینکه گوئی حلقه را تبدیل کردم بخاتم الخ. (طبرسی) و نیز راجع بآیه اخبار مختلف نقل شده و معلوم میشود که اختلاف روات ناشی از اختلاف روایات است و شاید منشأ اختلاف روایات بزرگی مطلب و عدم فهم روات باشد که ائمه

معصومین علیهم السلام پاسخ سؤال هر یک از روات را بقدر فهم آنها میدادند که قانع گردند زیرا برای عموم بشر مادامیکه در لباس دنیوی طبیعی می باشند ممکن نیست کیفیت و کمیت اوضاع عالم قیامت را بدرستی بفهمند مگر بطور کلّی اجمالا- بعض نفوس زکیه را میسّر گردد که در قشر لب را بنگرند و در شاهد غائب را ببینند آنهم بطور اجمال آیا طفل مادامیکه در رحم مادر است ممکن است بتواند تصوری از اینکه عالم داشته باشد هرگز ممکن نیست و قوله تعالی در سوره زمر آیه ۶۹ (وَ أَشرَقَتِ الأَرضُ بِنُورِ رَبِّها) و امثال اینکه آیات که اشاره بعظمت عالم قیامت دارد نمیتوان تطبیق کرد بنور شمس یا نقره و طلا و غیره زیرا امر قیامت چنانچه آیات بسیاری اشاره بآن دارد و نبأ عظیم آنرا نامیده نمیتوان بامور اینکه عالم پست دنیّ که از جهت دنائت دنیایش نامیده‌اند تطبیق کرد بلکه ما افراد

صفحه : ۱۰۷

بشر همین قدر که بدلالت عقل فهمیدیم دنیا را آخرتی است و در پشت اینکه پرده اسراری است و غایت و فائده انسان و عالم دنیوی عالم اخروی است و چون عالم قیامت آخرین مرتبه سیر کمال بشر است بایستی در خور مرتبه کمال انسانی عالمی کامل انجام گیرد و مخبر صادق نیز بآنچه سعادت یا شقاوت بشر را در آن نشأه ایجاب مینماید اطّلاع داده و تماما مطابق حکم عقل صحیح است اینکه است که بایستی تصدیق نمود و در تحصیل کمال ایمان و تقوی کوشش کرد.

وَ تَرَی المُجرِمِینَ یَومَئِذٍ مُقَرَّنِینَ فِی الأَصفادِ، سَرابِیلُهُم مِن قَطِرانٍ وَ تَغشی وُجُوهَهُمُ النّارُ خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که تو در آنروز یعنی روز که زمین و آسمانها تبدیل بغیر آن گردید گنهکاران را چنین می‌بینی که بهم پیوسته و جمع گردیده‌اند و بستگی آنها بیکدیگر یا بجهت اتحاد آنها است در شرک و کفر و شاید مقصود چنین باشد که هر یک با شیطانی که قرین او بوده بسته میگردد و پیراهن‌های آنها از قطران است، قطران روغن سیاهی است و آنرا صبغ ابهل نامند و آنرا می‌پزند و بر شتر جرب‌دار می‌مالند و در قیامت یکی از عذابهای مجرمین قطران است و نیز رویهای آنها را آتش فرا میگیرد.

لِیَجزِیَ اللّهُ کُلَّ نَفسٍ ما کَسَبَت إِنَّ اللّهَ سَرِیعُ الحِسابِ گویند آیه متعلق بآیه جلو یا متعلق بفعل محذوف است یعنی خدای تعالی چنین میکند یعنی پاداش میدهد هر کسی را بآنچه کسب نموده زیرا که او بسرعت حساب همه را میکشد حساب بعضی او را از حساب دیگران باز نمیدارد.

هذا بَلاغٌ لِلنّاسِ وَ لِیُنذَرُوا بِهِ وَ لِیَعلَمُوا أَنَّما هُوَ إِلهٌ واحِدٌ وَ لِیَذَّکَّرَ أُولُوا الأَلبابِ معنی آیه واضح است و محتاج ببیان نیست، و اشاره به اینکه که آنچه در اینکه آیات گفته شد کافی است مردم را که متذکر گردند و بترسند و بدانند که خدای آنها یکی است و برای اینکه پند بگیرند و متّعظ شوند صاحبان عقل.

صفحه : ۱۰۸

سورة الحجر

اشاره

سورة الحجر مکیّة و هی تسع و تسعون آیة بالاجماع

[سوره الحجر (۱۵): آیات ۱ تا ۱۵]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
الر تِلكَ آياتُ الكِتابِ وَ قُرآنٍ مُبِينٍ (۱) رُبَما يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَو كانُوا مُسلِمِينَ (۲) ذَرهُم يَأكُلُوا وَ يَتَمَتَّعُوا وَ يُلهِهِمُ الأَمَلُ فَسَوفَ يَعلَمُونَ (۳) وَ ما أَهلَكنا مِن قَريَةٍ إِلّا وَ لَها كِتابٌ مَعلُومٌ (۴)
ما تَسبِقُ مِن أُمَّةٍ أَجَلَها وَ ما يَستَأخِرُونَ (۵) وَ قالُوا يا أَيُّهَا الَّذِي نُزِّلَ عَلَيهِ الذِّكرُ إِنَّكَ لَمَجنُونٌ (۶) لَو ما تَأتِينا بِالمَلائِكَةِ إِن كُنتَ مِنَ الصّادِقِينَ (۷) ما نُنَزِّلُ المَلائِكَةَ إِلّا بِالحَقِّ وَ ما كانُوا إِذاً مُنظَرِينَ (۸) إِنّا نَحنُ نَزَّلنَا الذِّكرَ وَ إِنّا لَهُ لَحافِظُونَ (۹)
وَ لَقَد أَرسَلنا مِن قَبلِكَ فِي شِيَعِ الأَوَّلِينَ (۱۰) وَ ما يَأتِيهِم مِن رَسُولٍ إِلّا كانُوا بِهِ يَستَهزِؤُنَ (۱۱) كَذلِكَ نَسلُكُهُ فِي قُلُوبِ المُجرِمِينَ (۱۲) لا يُؤمِنُونَ بِهِ وَ قَد خَلَت سُنَّةُ الأَوَّلِينَ (۱۳) وَ لَو فَتَحنا عَلَيهِم باباً مِنَ السَّماءِ فَظَلُّوا فِيهِ يَعرُجُونَ (۱۴)
لَقالُوا إِنَّما سُكِّرَت أَبصارُنا بَل نَحنُ قَومٌ مَسحُورُونَ (۱۵)

صفحه : ۱۰۹

سورة الحجر در مکه فرود آمده و قتاده و مجاهد و حسن گفته‌اند تمامش مکی است مگر آیه (وَ لَقَد آتَيناكَ سَبعاً مِنَ المَثانِي وَ القُرآنَ العَظِيمَ) و قوله تعالی (كَما أَنزَلنا عَلَى المُقتَسِمِينَ الَّذِينَ جَعَلُوا القُرآنَ عِضِينَ) و باجماع آیات آن ۹۹ است ابی بن کعب از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت کرده هر کس اینکه سوره را بخواند باو بعدد مهاجرین و انصار و مستهزئین بمحمد (ص) ده حسنه داده شود (مجمع البیان)

[ترجمه آیات]

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
الر- اینکه آیتهای کتاب و قرآن روشن است (۱)
بسا وقتی میآید که کافرین آرزو میکنند که کاش ما مسلمان بودیم (۲)
ای محمّد بگذار اینها را که بخورند و بهره ببرند و بازدارد آنها آرزوهایشان و بزودی خواهند دانست (۳)
و ما اهل هیچ شهری را هلاک نکردیم مگر اینکه برای هلاکت آنها وقت معینی بود
و هیچ گروهی زمان هلاکت خود را پیشی نمیگیرد (۴) و نمیتواند عقب بیندازد (۵)
کافرین گفتند ای کسیکه بر او ذکر (و قرآن) نازل گردیده همانا تو دیوانه‌ئی (۶)
چرا ملائکه را نمیآوری که گواه بر رسالت تو باشند اگر راست میگوئی (۷)
ما ملائکه را نازل نمیگردانیم مگر بحق یا برای وحی آوردن یا برای عذاب و در آن هنگام نمیباشند از مهلت داده شدگان (۸)
همانا ما قرآن را نازل کردیم و ما آنرا نگاه‌بانیم (۹)
و ما در گروههای پیش از تو پیمبرانی فرستادیم (۱۰)
و بر آنها رسولانی نیامد مگر اینکه او را استهزاء مینمودند (۱۱)
همچنانچه سلوک دادیم استهزاء پیمبران را در دلهای مکذبان سلوک میدهیم در دلهای کافرین زمان تو (۱۲)
اینها بقرآن ایمان نمیآورند
و اگر دری از آسمان بر آنها بگشائیم و آنها همه روز بالا روند (۱۴)

گویند چشمهای ما بسته شده بلکه ما گروهی سحر گردیده شدگانیم (۱۵)

.

صفحه : ۱۱۰

(توضیح آیات)

(الر) راجع بحروف مقطّعاتیکه در اول بعضی از سوره‌های قرآن است مفسرین توجیهاتی نموده‌اند: بقولی هر حرفی اشاره باسمی است در اینجا الف اشاره به (الله) و لام اشاره بجبرئیل و را اشاره برسول است، و بقول دیگر تمام آنها رمز است بین خدای تعالی و رسولش و توجیهات دیگری نیز راجع بحروف مقطعه شده لکن بهتر اینکه است گفته شود که چون اینکه حروف از متشابهات قرآن است سکوت در آن و محوّل کردن علم آنرا بخدا چنانچه راجع بمتشابهات فرموده که (وَ ما یَعلَمُ تَأوِیلَهُ إِلَّا اللّهُ) سوره آل عمران آیه ۵، بهتر است.

تِلکَ آیاتُ الکِتابِ وَ قُرآنٍ مُبِینٍ ظاهرا (تِلکَ) اشاره بآیات قرآن است و نکره آوردن قرآن باعتبار فخامت و عظمت او است و میشود مقصود از کتاب قرآن باشد و قرآن عطف تفسیری کتاب است یعنی اینکه آیات کتاب و قرآنی است که روشن و ظاهر کننده و مبیّن حلال و حرام و شرایع و احکام است.

و بعضی از مفسرین احتمال داده‌اند که مقصود از کتاب لوح محفوظ باشد زیرا که قرآن از او و در او است قوله تعالی (إِنَّهُ لَقُرآنٌ کَرِیمٌ فِی کِتابٍ مَکنُونٍ) سوره واقعه آیه ۷۸، و نیز فرموده (بَل هُوَ قُرآنٌ مَجِیدٌ فِی لَوحٍ مَحفُوظٍ) سورهٔ البروج آیه ۲۳. (تفسیر المیزان)

رُبَما یَوَدُّ الَّذِینَ کَفَرُوا لَو کانُوا مُسلِمِینَ بسا وقتی میآید که کافرین آرزو میکنند که کاش ما مسلمان بودیم و اینکه آرزوی آنها شاید موقع موت باشد یا وقت ظهور قیامت که حقایق مکشوف میگردد و درجات بهشتی مؤمنین را می‌بینند آنوقت آرزو میکنند که کاش ما در زمره مسلمانها بودیم.

ذَرهُم یَأکُلُوا وَ یَتَمَتَّعُوا وَ یُلهِهِمُ الأَمَلُ فَسَوفَ یَعلَمُونَ

صفحه : ۱۱۱

خطاب برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که پس از تبلیغ و ارشاد و اتمام حجت کافرین را بخودشان واگذار گویا میفرماید با آنها در امر دین جدال مکن زیرا که تو بوظیفه خود عمل نمودی و اینها دیگر قابل هدایت نیستند تو هم دیگر بآنها اعتناء نکن بگذار مثل حیوانات بخورند و از تمتّعات طبیعی بهره‌مند گردند و آمال و آرزوهای گوناگون که در نفس خود میپرورانند آنها را از هر فضیلت و سعادتی باز دارد و آنان بزودی پس از مرگ خواهند دانست که چگونه آن روح قدسی خود را اسیر قوای شهوانی بهیمی و غضبانی سبعی خود نموده و آنان را بدرک حیوانیت پرتاب گردانیده.

از حضرت امیر علیه السّلام چنین روایت شده که فرموده

(انّ اخوف ما اخاف علیکم اثنان اتّباع الهوی و طول الامل فانّ اتباع الهوی یصدّ عن الحق و طول الامل ینسی الاخرة)

یعنی از دو چیز بیشتر از همه چیز بر شما میترسم یکی تابع گردیدن هوای نفسانی و دیگر آرزوهای دراز زیرا که متابعت هوی راه خدا را می‌بندد و آرزوهای دراز آخرت را از یاد میبرد.

وَ ما أَهلَکنا مِن قَریَةٍ إِلّا وَ لَها کِتابٌ مَعلُومٌ ما تَسبِقُ مِن أُمَّةٍ أَجَلَها وَ ما یَستَأخِرُونَ شاید آیه برای تثبیت و محقق گردانیدن آیه بالا باشد و اشاره به اینکه که چون در عالم قضاء الهی برای هر قریه یا هر کسی مدّت و اجلی است معیّن که (لا یَستَأخِرُونَ ساعَةً وَ لا

یَستَقدِمُونَ) اینکه است که کفاری که از قابلیت هدایت افتاده‌اند در امهال و باقی ماندن عمرشان مغرور میگردند و مشغول لهو و لعب میشوند تا موقع هلاکتشان برسد آنوقت دانا میشوند که عمر خود را بیهوده تلف گردانیده و خسران برده‌اند.

وَ قالُوا یا أَیُّهَا الَّذِی نُزِّلَ عَلَیهِ الذِّکرُ إِنَّکَ لَمَجنُونٌ کفار بطور سخریه و استهزاء خطاب برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مینمودند که ای کسیکه ادّعا میکنی بر تو ذکر یعنی قرآن نازل گردیده همانا تو دیوانه میباشی نسبت دیوانه‌گی بکسیکه در مرتبه عقل کل بلکه خود عقل کلّ بود دیوانه‌گی نسبت

صفحه : ۱۱۲

دهنده را نشان میدهد زیرا که چون ارشاد حضرت و خبر دادن او از قیامت و زنده شدن مرده‌گان در روز حشر امر محالی بنظر آنها مینمود زیرا که آنها انسان را فقط یک جسم دو پا میدیدند و حیات را همین حیات دنیوی میدانستند و نیز لذائذ و حظوظ را در همین اعمال شهوانی میپنداشتند اینکه بود که وقتی رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم در مقام تبلیغ و ارشاد بآنها تذکر میداد که شما عالمی در جلو دارید که البته بآن خواهید رسید و بایستی دست از پیروی کردن آمال و شهوات بردارید تا از آن عالم متمتع گردید و نیز باید خدای یکتا را پرستش نمائید نه بتها را و اینکه طور تذکرات بر فهم آنان گران میآمد اینکه بود که میگفتند اینکه کسیکه دعوی پیمبری میکند و میگوید دست از حظوظات نقدی خود بردارید تا اینکه در عالم دیگر بلذائذ بالاتر برسید چنین کسی دیوانه است.

لَو ما تَأتِینا بِالمَلائِکَةِ إِن کُنتَ مِنَ الصّادِقِینَ یعنی چرا برای ما ملائکه را نمی‌آوری اگر میباشی از راست گویان، اهل ادبیت گفته‌اند ترکیب (لَو) با (ما) مثل ترکیب (ان) است با (لا) (ان لا) و اینکه کلمه برای دو معنی وضع گردیده یکی برای امتناع چیزی نزد وجود غیر آن و دیگر برای تخصیص و اینکه آیه مثل قوله تعالی است (لَو لا أُنزِلَ إِلَیهِ مَلَکٌ فَیَکُونَ مَعَهُ نَذِیراً) سوره فرقان آیه ۸.

ما نُنَزِّلُ المَلائِکَةَ إِلّا بِالحَقِّ وَ ما کانُوا إِذاً مُنظَرِینَ آیه در مقام پاسخ گفتار احمقانه کفار است که به (ما) نافیه و (إِلّا) استثنائیه فرموده نزول ملائکه واقع نمیگردد مگر بحق.

(سخنان مفسرین در توجیه (إِلّا بِالحَقِّ) ۱- ما ملائکه را نازل نمیگردانیم مگر بحق یعنی مرگ که نه پیش می‌افتد و نه عقب و ارواح آنها را قبض میکند. (إبن عباس) ۲- و بقولی ملائکه نازل نگردند مگر بعذاب استیصال اگر ایمان نیاورده باشند. (حسن و مجاهد و جبائی)

صفحه : ۱۱۳

۳- ملائکه نازل نمیگردند در دنیا مگر برسالت. (مجاهد) (مجمع البیان) بقرینه آخر آیه (وَ ما کانُوا إِذاً مُنظَرِینَ) همان قول اول بحقیقت نزدیک‌تر مینماید یعنی وقتی ملائکه بر شما میآیند که دیگر مهلت ندارید کاری انجام دهید و آن هنگام اجل است که ملائکه برای قبض روح نازل میشوند.

إِنّا نَحنُ نَزَّلنَا الذِّکرَ وَ إِنّا لَهُ لَحافِظُونَ مقصود از ذکر قرآن است و در اینجا حق تعالی برای اطمینان دل رسولش خبر میدهد و او را مطمئن میگرداند که ما قرآن را از سماء قدرت نازل گردانیدیم و خود حافظ و نگهبان آن میباشیم و آنرا از تحریف و تغییر دادن دست اجانب حفظ میگردانیم.

از اینکه آیه دو چیز بر ما ظاهر میگردد یکی آنکه قرآنیکه فعلا بدست ما مسلمانها است بالتمام همان قرآنی است که بر محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرود آمده بدون اینکه کلمه‌ئی در آن زیاد شده باشد یا کم، در جهت زیادتی آن اجماع مسلمانها بر اینکه است که کلمه‌ئی در آن زیاد نشده لکن در جهت کمی بعضی از علماء گفته‌اند آیاتیکه در شأن حضرت امیر علیه السلام و باقی

ائمّه علیهم السلام رسیده از قرآن اسقاط کرده‌اند.

لکن اینکه قول ظاهرا درست بنظر نمیآید زیرا که اسقاط کردن بعضی از آیات منافی با حفظ قرآن است که خداوند برسولش وعده داده که ما قرآن را یعنی مجموع آیات را حفظ میکنیم که دست اجانب بدامن قرآن نرسد و از تحریف و کم و زیاد محفوظ ماند.

و باضافه اگر ممکن باشد اسقاط نمودن بعضی از آیات در طرف زیادتی هم ممکن میشود که در قرآن چیزی زیاد کنند و وقتی چنین باشد قرآن از اعجاز می‌افتد دیگر اعتمادی بباقی مانده او باقی نمیماند.

دوم- میتوان اینکه آیه را یکی از معجزات قرآن بشمار آورد زیرا

صفحه : ۱۱۴

همان طوری که فرموده ما قرآن را حفظ میکنیم الان یکهزار و چهار صد سال از عمر قرآن میگذرد با اینکه همه دشمنان اسلام که در مقام خاموش نمودن چراغ هدایتند و اگر اینها میتوانستند و لطمه‌ئی بقرآن وارد مینمودند مراد آنان بمرتبه عمل میرسید و اسلام منحل میگردید زیرا که قوام دین اسلام بقرآن است در صورتی که می‌بینیم در بین هفتاد و سه فرقه مسلمان با کثرت آراء و تطاول زمان قرآن بدون کلمه‌ئی کم یا زیادی محفوظ مانده و اینکه نیست مگر حفظ الهی که آنرا محفوظ گردانیده که تا آخر زمان بین خلق ابراز فعالیت نماید و قانون خدائی بین افراد بشر دائر باشد.

وَ لَقَد أَرسَلنا مِن قَبلِکَ فِی شِیَعِ الأَوَّلِینَ ظاهرا آیه برای تسلّی دل پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که تو گمان مکن که فقط اهل زمان تو چنینند که تو را استهزاء و سخریه میکنند در جماعت پیشینیان نیز مردم چنین بودند که رسولی بر آنها نمیآمد مگر اینکه باو استهزاء میکردند کَذلِکَ نَسلُکُهُ فِی قُلُوبِ المُجرِمِینَ شاید اشاره باین باشد که با اینکه مردم برسولان ایمان نمیآوردند ما برای اتمام حجت و دین حق کتابهای آسمانی را بآنها ارائه میدهیم و مطالب آنرا یا حقانیت آنها را بقلب آنان میگذرانیم که دانسته و فهمیده انکار کنند (لا یُؤمِنُونَ بِهِ) با اینحال کافرین ایمان برسولان نمیآورند.

در مجمع البیان در توجیه آیه دو قول ذکر نموده: یکی آنکه ما قرآن را در قلوب کفّار خطور میدهیم و القاء میگردانیم و بآنها آنرا میفهمانیم با اینکه حال (لا یُؤمِنُونَ) آنها ایمان نمیآورند و مقصود اینکه است که اعراض آنها از قرآن باز نمیدارد ما را از اینکه آنرا در قلبهای آنها داخل گردانیم (تأکیدا للحجة) بر آنها، و قول دیگر آنکه ما استهزاء را در قلوب آنها میگذرانیم تا اینکه بر کفرشان عقوبت باشد و قول اول صحیح است. (پایان)

صفحه : ۱۱۵

وَ لَو فَتَحنا عَلَیهِم باباً مِنَ السَّماءِ فَظَلُّوا فِیهِ یَعرُجُونَ اشاره بلجاجت و جدّیت کفار است در انکار رسولان که اینها چنان در انکار حق مصرّند که اگر فرضا دری از آسمان بر آنها باز گردانیم و همیشه بالا روند بآسمان و پائین آیند و عجائب قدرت را بنگرند باز آنها انکار رسالت میکنند.

لَقالُوا إِنَّما سُکِّرَت أَبصارُنا بَل نَحنُ قَومٌ مَسحُورُونَ هر آینه میگویند چشم ما بسته شده بلکه بالاتر آنکه ما جماعتی هستیم جادو کرده شده، و بروایت إبن عباس که در توجیه آیه گفته مقصود اینکه است که اگر دری از آسمان بروی منکرین باز شود و همیشه نزول و صعود ملائکه را مشاهده نمایند آنها میگویند چشم ما را رسولان سحر کرده‌اند، خلاصه آنکه ظاهرا آیه در مقام ردّ ایراد کافرین و مشرکین است که میگفتند چرا ملائکه بر ما فرود نمیآیند در جواب آنها است که اگر فرضا ملائکه بر آنها هم بیایند و صعود و نزول ملائکه را هم بینند چون چشم حق بین ندارند بر عنادشان افزوده میگردد و گویند اینکه هم سحری است ظاهر نه حقیقت.

صفحه : ۱۱۶

[سوره الحجر (۱۵): آيات ۱۶ تا ۲۷]

اشاره

وَ لَقَد جَعَلنا فِي السَّماءِ بُرُوجاً وَ زَيَّنّاها لِلنّاظِرِينَ (۱۶) وَ حَفِظناها مِن كُلِّ شَيطانٍ رَجِيمٍ (۱۷) إِلاّ مَنِ استَرَقَ السَّمعَ فَأَتبَعَهُ شِهابٌ مُبِينٌ (۱۸) وَ الأَرضَ مَدَدناها وَ أَلقَينا فِيها رَواسِيَ وَ أَنبَتنا فِيها مِن كُلِّ شَيءٍ مَوزُونٍ (۱۹) وَ جَعَلنا لَكُم فِيها مَعايِشَ وَ مَن لَستُم لَهُ بِرازِقِينَ (۲۰)

وَ إِن مِن شَيءٍ إِلاّ عِندَنا خَزائِنُهُ وَ ما نُنَزِّلُهُ إِلاّ بِقَدَرٍ مَعلُومٍ (۲۱) وَ أَرسَلنَا الرِّياحَ لَواقِحَ فَأَنزَلنا مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَسقَيناكُمُوهُ وَ ما أَنتُم لَهُ بِخازِنِينَ (۲۲) وَ إِنّا لَنَحنُ نُحيِي وَ نُمِيتُ وَ نَحنُ الوارِثُونَ (۲۳) وَ لَقَد عَلِمنَا المُستَقدِمِينَ مِنكُم وَ لَقَد عَلِمنَا المُستَأخِرِينَ (۲۴) وَ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَحشُرُهُم إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ (۲۵)

وَ لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ مِن صَلصالٍ مِن حَمَإٍ مَسنُونٍ (۲۶) وَ الجَانَّ خَلَقناهُ مِن قَبلُ مِن نارِ السَّمُومِ (۲۷)

صفحه : ۱۱۷

[ترجمه]

و بحقيقت ما قرار داديم در آسمان برجهائى و آنها را زينت كرديم براى بينندگان (۱۶)

و آنها را از هر شيطان رانده شده محفوظ گردانيديم (۱۷)

مگر كسى از ديوان كه (بر آسمان رود) كه سخنى بگوشش بخورد كه در پى درميآيد وى را تير شهاب ستاره روشن (۱۸)

و زمين را گسترانيديم و انداختيم در آن كوه‌هائى و در آن از هر گياه و نباتى (مطابق حكمت) برويانيديم (۱۹)

و قرار داديم براى شما در زمين اسباب زندگانى شما را و آن كسى را كه شما افراد بشر نيستيد روزى دهندگان او (۲۰)

و چيزى در عالم نيست مگر اينكه خزينه آن نزد ما است و ما آنرا فرو نميفرستيم مگر بقدر معلوم و معين (۲۱)

و ما بادهاى آبستن كننده را فرستاديم و از آسمان باران را نازل گردانيديم پس نوشانيديم شما را از آن آب و نيستيد شما آب را خزينه كنندگان (يعنى چنين قدرتى نداريد كه منبع آبى بياوريد) (۲۲)

و بحقيقت ما زنده ميكنيم و ميميرانيم و مائيم وارث همه خلق (۲۳)

و بدرستى ما ميدانيم پيشينيان شما را و نيز ميدانيم عقب آيندگان را (۲۴)

و همانا پروردگار تو است كه آنها را (در قيامت) محشور ميگرداند و او بدرستى حكيم و دانا است (۲۵)

و بحقيقت ما انسان را از گل خشك شده و لاى بو گرفته سياه آفريديم (۲۶)

و جنّ را پيش‌تر از آتش بى‌دود گدازنده خلقت گردانيديم (۲۷)

.

صفحه : ۱۱۸

(توضیح آیات)

وَ لَقَد جَعَلنا فِی السَّماءِ بُرُوجاً وَ زَیَّنّاها لِلنّاظِرِینَ بروج جمع برج است و بمعنی قصر و منزل عالی است که محل و منزل دوران ماه و خورشید و ستارگان است، پس از بیان ایراد منکرین که چرا ملائکه بر ما فرود نمیآیند و جواب آنها به اینکه که کفار چنان در انکارشان مصرّند که اگر فرضا راه آسمان را بر آنها میگشودیم و ملکوت اعلا را میدیدند باز ایمان نمیآوردند و حمل بسحر مینمودند، در اینکه آیه اشاره بنظام عالم و آثار قدرت و عظمت عالم سماوی نموده که چشم باز کنید و اینکه موجودات مجلّل عالی و اوضاع جهانی را بنگرید و بدلیل (انی) که از اثر پی بمؤثّر بردن است عظمت آفریننده آنرا مشاهده نمائید و ببینید که چگونه در آسمان برجها و قصرهای باشکوه قرار دادیم و آنرا آراسته گردانیدیم (بستاره‌گان) برای نظر کننده‌گان که بهر نظری که بطرف آسمان مینگرند محظوظ گردند و هر گاه کسی بچشم دل نظر کند بنظام آراسته اوضاع جهانی بهر نظری بر علم و معرفت او افزوده خواهد گردید.

وَ حَفِظناها مِن کُلِّ شَیطانٍ رَجِیمٍ، إِلّا مَنِ استَرَقَ السَّمعَ فَأَتبَعَهُ شِهابٌ مُبِینٌ آیه خبر میدهد که ما آسمان را زینت دادیم بآن کاخهای مجلّل که منزلگاه ماه و خورشید و ستارگان است و آنرا محفوظ گردانیدیم از هر شیطان رانده شده (إِلّا مَنِ استَرَقَ السَّمعَ) استثناء است از (مِن کُلِّ شَیطانٍ رَجِیمٍ) یعنی ما بروج را از هر آفتی حفظ نمودیم مگر از هر شیطان رانده شده که بر آسمان رود و سخنی برباید که بشهاب که شعله آتش است یا ستاره روشن درخشنده از پی او درآید و او را براند، و بعضی از مفسرین گفته‌اند که نزد اکثر استثناء منقطع است یعنی لکن هر دیوی که بآسمان رسید سخن ملائکه را برباید شهاب ثاقب بوی رسد و او را بسوزاند.

شیخ طنطاوی در تفسیر جواهر راجع بآیه (إِلّا مَنِ استَرَقَ السَّمعَ) بیانی دارد

صفحه : ۱۱۹

که برای توضیح مختصری از آنرا ترجمه مینمائیم.

بدان که مردم سه قسمند جماعتی از آنها متفکرانند و آنها کسانی میباشند که سرّ وجود را بقدر طاقت بشریت درک مینمایند، و جماعت دیگر جهّالند که از عالم چیزی ادراک نمیکنند مگر آنچه را که بمشاعر حسّی از لذّت اطعمه و ملاذ دنیوی درک نمایند، و جماعتی بین اینکه دسته میباشند و آنان کسانی هستند که بما وراء امور حسّی مطلع گردیده‌اند و آنها بطریق ریاضت سلوک نموده‌اند به اینکه که روزهائی بجوع و خلوت یا طریق دیگر ریاضت کشیده‌اند و طریق آن بسیار است.

و طالبین از اینکه جماعت بانواعشان از دو قسم بیرون نیستند یا مقصودشان حقیقهٔ خلوص نفسشانست، و یا مقصودشان استیلاء بر مردم است برای بدست آوردن شهوات دنیوی، پس اگر مرادشان خلوص نفس و معرفت حقایق باشد آنها بمقدار همّتشان با شرائط مخصوصه بحقایق میرسند، و اگر مرادشان از ذکر و خلوت و ریاضت و استحضار ارواح استیلاء بر خلق و امور فانیه دنیویه باشد و مرادشان گول زدن مردم و علوّ بر آنها باشد که مالی بدست آرند چنین مردمانی نکال اعمالشان را میچشند و از ارواح نمی‌شنوند مگر اکاذیب و بر چنین اشخاصی و بر قدر همّتشان ارواح حاضر میگردند لکن ارواح برزخیّه و بر آنان اوهام و دروغهائی القاء می‌نمایند.

اما آنهائیکه صاحب همم عالیه میباشند که قصدشان ارتقاء نفوسشانست بر آنها ارواح عالیه وارد میگردند و بسوی آنها القاء میگردانند آنچه مناسب همّ آنها است و چنینند تصفیه کنندگان نفوسشان بروزه و آنهائیکه در خلوت می‌نشینند بشروط آن و اینها اگر با عزم صحیح باشند بر نفسشان القاء میگردد چیزیکه نفسشان را بالا ببرد لکن با اینکه حال محتاج بتفکّر و تعقّلند. (پایان) وَ الأَرضَ مَدَدناها وَ أَلقَینا فِیها رَواسِیَ پس از اظهار قدرت و ترتیب نظام خلقت و تزیین آسمانها ببروج و ستارگان در مقام بیان نظام

آفرینش اشاره بخلقت زمین می‌نماید و سه خصوصیت نسبت بزمین

صفحه : ۱۲۰

را یادآوری میکند: اول- اینکه زمین را پهن نمودیم و چنانچه از جاهای دیگر معلوم شده پس از خلقت خورشید زمین از زیر کعبه کشیده شده از اینکه آیه بضمیمه آیات دیگر میتوان استفاده نمود که ابتداء آفرینش زمین باین شکل کنونی نبوده بلکه مانند گوئی مدوّر و متحرکی بوده.

دوم- بقدرت کامله خود پس از آنکه زمین را پهن نمودیم در آن کوههائی افراشتیم که زمین را محکم نگاه دارد (رَواسِیَ) صفت است برای جبال یعنی (وَ أَلقَینا فِیها رَواسِیَ) یعنی در زمین کوههای پا بر جا نهادیم که مانع از حرکت زمین باشد.

وَ أَنبَتنا فِیها مِن کُلِّ شَیءٍ مَوزُونٍ سوم از خصوصیات نام برده شده زمین اینکه است که از هر نباتی از گیاهها و اشجار در زمین رویانیدیم هر چیزی را باندازه و (موزون) قرار دادیم.

شاید مقصود از موزون وزن باشد که برای هر گیاهی که از زمین روئیده میشود یک وزن معیّنی است که در نظام عالم از روی حکمت در ازل تعیین شده بدون کم و زیاد بهمان مقدار معیّن روئیده میشود.

و شاید مقصود از موزون تعادل و توازن بین حبوبات زمینی مراد باشد یعنی اجزاء نباتات را بینشان تعادل و توازن برقرار نمودیم که هر چیزی بحدّ خودش مطابق حکمت روئیده شود که نظام نباتات زمین برقرار باشد.

طنطاوی در تفسیر جواهر گفته اینکه آیه (بدیعهٔ من بدایع القرآن و معجزهٔ من معجزات العلم و حکمهٔ باهرهٔ و عجیبهٔ ظاهرهٔ) کلام اللّه است همانا اینکه تفسیر ظاهر گردانیده نظام اینکه عالم را و واضح نموده وزن و میزان و حساب و حسن نسق که از اخصّ اوصاف اینکه دنیا است و اینکه بیان وجود در کتاب اللّه است و کافی است تو را آنچه را که در سوره (الرحمن) قرائت کرده‌ئی از قوله تعالی (وَ وَضَعَ المِیزانَ أَلّا تَطغَوا فِی المِیزانِ) خدا کواکب را وزن کرده در سیر آنها و در وضع آنها و در حرکات آنها و در ضوء آنها و عناصر را وضع نموده بمقادیر با مناسبت بعضی بعضی دیگر گویا

صفحه : ۱۲۱

آنها صفهائی میباشند منظّم همان طوری که در سوره عنکبوت بزودی می‌بینی.

(پایان) وَ جَعَلنا لَکُم فِیها مَعایِشَ وَ مَن لَستُم لَهُ بِرازِقِینَ و دیگر از خصوصیات زمین اینکه است که معاش و روزی شما افراد بشر را در زمین قرار دادیم (معایش) جمع معیشهٔ است و با اینکه معاش شما در زمین است و حیات و زندگانی شما بسته بمعاش و روزی شما است و زمین هم در تصرف اعمال شما است با اینکه حال شما قدرت ندارید که معاش روزانه خود را از زمین بیرون آورید، و دیگر دانه و گیاهی بقدرت خودتان برویانید در صورتی که نزد خودتان محقّق و ثابت است که همچه قدرتی ندارید با اینکه حال چگونه اذعان و اعتراف بوجود خالق یکتا نمیکنید.

وَ إِن مِن شَیءٍ إِلّا عِندَنا خَزائِنُهُ وَ ما نُنَزِّلُهُ إِلّا بِقَدَرٍ مَعلُومٍ (خزائن) جمع خزینه است و خزینه مکانی است که در آن مال ذخیره میکنند که محفوظ بماند و (قدر) مبلغ و کمیّت شیئی است.

آیه به (إِن) نافیه و (إِلّا) استثنائیه عموم قدرت و سعه فیض و استیلاء و جود خود را بر حقائق اشیاء و اصول ممکنات را ببشر تذکر میدهد، و شاید اشاره باین باشد که ماهیات ممکنات و حقایق کلیه موجودات در خزینه یعنی در سعه علم ما موجود است و هر اندازه‌ئی از افراد آن حقایق کلیّه که حکمت بر وقوع آن اقتضاء نماید از سماء قدرت بارض قابلیت ممکنات تنزّل میدهیم و بر شما ارائه مینمائیم و نزول افراد ممکنات در علم حضوری حق تعالی معلوم و معین است در مجمع البیان گفته (وَ إِن مِن شَیءٍ) یعنی

چیزی نیست که از آسمان فرود آید یا از زمین روئیده شود (إِلّا عِندَنا خَزائِنُه) مگر اینکه ما مالك او و قادر و خزینه‌دار آن میباشیم و (خزائن الله) مقـدورات او است زیرا که او تعـالی قـدرت دارد که از جمیع اجنـاس و انواع کلیه عـالم بیافرینـد آنچه را که بخواهـد و قدرت دارد که از هر جنسی افراد غیر متناهی بیاورد، و بقولی مقصود از آن آبی است که از آن نباتات

صفحه : ۱۲۲

روئیـده میشود و انواع کلیـات آبهـا نزد او مخزون است تـا اینکه نـازل گردانـد آنرا بنبـاتیکه بآب آسـمان روئیـده میگردد. (پایان) وَ أَرسَلنَا الرِّیـاحَ لَواقِحَ فَأَنزَلنا مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَسـقَیناکُمُوهُ وَ ما أَنتُم لَهُ بِخازِنِینَ در مقام بیان اظهار قـدرت و لطف بر بنی آدم است که پس از بیـان خلقت زمین و خصوصـیات آن در مقام بیان باقی تفضـلات خود راجع بباد و آب برآمـده و برای هر یک خصوصـیاتی است یکی از خصوصـیات نوع بـاد (لَواقِحَ) است (لَواقِحَ) بصـیغه لازم بمعنی آبسـتنان میشود یعنی باد را حمل کننـدگان ابرها قرار دادیم و بصیغه متعدّی بمعنی آبستن کنندگان میشود یعنی ابر را آبستن کننده درختها را بمیوه گردانیدیم.

و نیز تفضّل دیگر فرود آمـدن آب باران است که از طرف بالا بر زمین فرود میآیـد تا اینکه شـما و زراعت و حیوانات همگی از آب سیراب گردند و زیادی آب را برای موقع دیگر ذخیره نمودیم (وَ ما أَنتُم لَهُ بِخازِنِینَ) آب را از آسـمان فرود آوردیم و آنرا در چاه و چشمه‌ها و کاریزها ذخیره نمودیم و اگر حفظ الهی نبود چون طبیعت آب مایل بفرو رفتن است تمام آبها بزمین فرو میرفت و در غیر موقع باران شما بی‌آب می‌ماندید و نگاه داشتن آب دلیل ظاهری است بر قدرت و کرم حق تعالی.

وَ إِنّا لَنَحنُ نُحیِی وَ نُمِیتُ وَ نَحنُ الوارِثُونَ پس از ارائـه قـدرت در آفرینش زمیـن و خصوصـیات آن و بـاد و آب که مـایه حیـات موجوداتنـد آیه تذکر میدهد و به (لام) تأکید کلام را مؤکّد میگرداند که آنکسـیکه از روی حکمت اینکه عالم را اینکه طور مرتّب و مزیّن گردانیده البته همانست که حیات می‌بخشد و میمیراند.

و از بعضـی از مفسـرین چنین نقل شده که گفته (احیاء قلوب اولیاء کنیم بانوار لمعات جلال، و اماتت نفوس ایشان را کنیم بسطوات نظرات جلال).

(وَ نَحنُ الوارِثُونَ) یعنی مال و حیات و آنچه بآنها عطا نموده‌ایم بازگشت

صفحه : ۱۲۳

بخودمان مینماید زیرا که او مالك حقیقی است و ممکن آنچه دارد عرضی و ودیعت است که از او پس گرفته خواهد شد.

(و ما المال و الاهلون الّا ودیعهٔ و لا بدّ یوما ان تردّ الودائع)

وَ لَقَد عَلِمنَا المُسـتَقدِمِینَ مِنکُم وَ لَقَد عَلِمنَا المُستَأخِرِینَ، وَ إِنَّ رَبَّکَ هُوَ یَحشُرُهُم إِنَّهُ حَکِیمٌ عَلِیمٌ در اینکه آیه اظهار مینماید که آنچه از افراز بشـر از پیشـینیان و آنچه در عقب میآیند همگی در علم حق تعالی موجودند و اینکه (عَلِمنَا) را بصـیغه ماضی آورده مشعر بر احـاطه علم ازلی او است که تمامـا در علم حضوری موجودنـد و لو آنهـائیکه هنوز بـدنیا نیامده‌انـد و همانـا پروردگـار تو همه را در قیامت محشور میگرداند زیرا که او حکیم و درستکار و بتمام امور عالم است.

وَ لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ مِن صَلصالٍ مِن حَمَإٍ مَسنُونٍ آیه در مقام بیان آفرینش بدن انسان است و تذکر میدهد که انسان را از پست‌ترین مواد و عناصـر آفریـدیم زیرا که صـلصال گل خشـگیده‌ای را گویند که از شدّت خشـگی خورد شود (حَمَإٍ) گل و لجن سـیاه رنگ است (مَسنُونٍ) لجن بو گرفته در ته آب است اینکه است مـاده بـدن انسـان آیـا انسانیکه اولش چنین است و آخرش مردار گندیـده متعفّن میگردد جای دارد که بخود مباهات نماید و کبر ورزد و بر مخالفت اوامر و نواهی آفریننده خود برآید.

وَ الجَانَّ خَلَقناهُ مِن قَبلُ مِن نارِ السَّمُومِ گوینـد جانّ پدر ابلیس است، در خلقت جنّ و ماده او تذکر میدهد که جنّ را از آتش بی‌دود آفریـدیم (نـار سـموم) زبـده آتش است و نظر بهمین داشت که شیطان تکبّر کرد و از سجده بآدم اباء نمود و آفرینش جانّ پیش از آفرینش انسان بوده.

صفحه : ۱۲۴

[سوره الحجر (۱۵): آیات ۲۸ تا ۴۴]

اشاره

وَ إِذ قالَ رَبُّکَ لِلمَلائِکَةِ إِنِّی خالِقٌ بَشَراً مِن صَلصالٍ مِن حَمَإٍ مَسنُونٍ (۲۸) فَإِذا سَوَّیتُهُ وَ نَفَختُ فِیهِ مِن رُوحِی فَقَعُوا لَهُ ساجِدِینَ (۲۹)
فَسَجَدَ المَلائِکَةُ کُلُّهُم أَجمَعُونَ (۳۰) إِلاّ إِبلِیسَ أَبی أَن یَکُونَ مَعَ السّاجِدِینَ (۳۱) قالَ یا إِبلِیسُ ما لَکَ أَلاّ تَکُونَ مَعَ السّاجِدِینَ (۳۲)
قالَ لَم أَکُن لِأَسجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقتَهُ مِن صَلصالٍ مِن حَمَإٍ مَسنُونٍ (۳۳) قالَ فَاخرُج مِنها فَإِنَّکَ رَجِیمٌ (۳۴) وَ إِنَّ عَلَیکَ اللَّعنَةَ إِلی یَومِ الدِّینِ
(۳۵) قالَ رَبِّ فَأَنظِرنِی إِلی یَومِ یُبعَثُونَ (۳۶) قالَ فَإِنَّکَ مِنَ المُنظَرِینَ (۳۷)
إِلی یَومِ الوَقتِ المَعلُومِ (۳۸) قالَ رَبِّ بِما أَغوَیتَنِی لَأُزَیِّنَنَّ لَهُم فِی الأَرضِ وَ لَأُغوِیَنَّهُم أَجمَعِینَ (۳۹) إِلاّ عِبادَکَ مِنهُمُ المُخلَصِینَ (۴۰)
قالَ هذا صِراطٌ عَلَیَّ مُستَقِیمٌ (۴۱) إِنَّ عِبادِی لَیسَ لَکَ عَلَیهِم سُلطانٌ إِلاّ مَنِ اتَّبَعَکَ مِنَ الغاوِینَ (۴۲)
وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوعِدُهُم أَجمَعِینَ (۴۳) لَها سَبعَةُ أَبوابٍ لِکُلِّ بابٍ مِنهُم جُزءٌ مَقسُومٌ (۴۴)

صفحه : ۱۲۵

[ترجمه]

یاد کن وقتی که پروردگار تو بملائکه گفت من آفریننده بشری میباشم که از گل و لای خشک کهنه تعیین شده (۲۸)
پس چون بین اجزاء (آدم) تسویه و تعادل قرار دادم و از روح خود در او نفخه‌ئی دمیدم پس بیفتید برای او بسجده (۲۹)
و تمام ملائکه باو سجده نمودند (۳۰)
مگر ابلیس که از سجده کردن اباء نمود (۳۱)
خدای تعالی فرمود ای ابلیس چه چیز منع کرد تو را از اینکه بوده باشی با سجده کنندگان (۳۲)
شیطان گفت من نمیباشم که سجده کنم ببشری که او را از گل و لای خشک آفریدی (۳۳)
خطاب شد که ای شیطان چون سجده نکردی پس از سجده کنندگان خارج شو که رانده شده‌ئی (۳۴)
و بدرستیکه بر تو است لعنت تا روز قیامت (۳۵)
شیطان گفت پروردگار من مرا مهلت ده تا روز قیامت که مردم مبعوث گردیده میشوند (۳۶)
خدا فرمود تو از مهلت داده شدگانی (۳۷)
تا روز وقت معلوم و معیّن (۳۸)
شیطان گفت پروردگار من بسبب اینکه مرا اغواء گردانیدی هر آینه البته زینت میدهم برای آدمیان در زمین گناهان را و قسم بتو که البته بجدّیت تمام آنها را اغواء و گمراه میگردانم (۳۹)

مگر بنده‌گان پاک و خالص تو را (۴۰)

خدا فرمود همین اخلاص راه مستقیم بسوی من است (۴۱)

بدرستیکه برای تو بر بنده‌گان من سلطنتی نیست مگر کسیکه از گمراهان تابع تو گردیده باشد (۴۲)

و همانا جهنم وعده‌گاه تمام آنها است (۴۳)

و برای جهنم هفت در است برای هر دری جزئی از آن گمراهان قسمت شده‌اند (۴۵)

.

صفحه : ۱۲۶

(توضیح آیات)

وَ إِذ قالَ رَبُّکَ لِلمَلائِکَةِ إِنِّی خالِقٌ بَشَراً مِن صَلصالٍ مِن حَمَإٍ مَسنُونٍ در بسیاری از آیات داستان بدو انسان و مادّه وجود و کیفیت خلقتش را بطور وضوح بیان نموده و در جای خود ثابت و مبرهن گردیده که آفرینش انسان اول پس از ترتیب آسمانها و زمین و ملائکه و جن و انواع موجودات از جمادات و نباتات بوده که گویا اینها مقدّمهٔ برای پیدایش نوع انسان آفریده شده‌اند مخصوصا موالید ثلاث که پس از تکمیل موالید ذات متعال بید قدرت خود آدم ابو البشر را خلعت وجود بخشید و عنصر غالب او را از زبده خاک که شاید مقصود از (حَمَإٍ مَسنُونٍ) جوهر خاک و اجزاء لطیف آن مراد باشد از چنین عنصری وی را آفرید لکن معلوم نیست که حیوانات نیز پیش از انسان آفریده شده‌اند یا بعد از آن ظاهرا در قرآن بآن اشاره‌ئی نشده.

در مجمع البیان گفته اصل آدم از خاک است قوله تعالی (خَلَقَهُ مِن تُرابٍ) پس از آن خاک را گل گردانید قوله تعالی (وَ خَلَقتَهُ مِن طِینٍ) پس از آن گل را واگذارد تا آنکه تغییر نمود و سست شد قوله تعالی (مِن حَمَإٍ مَسنُونٍ) و آنرا واگذارد تا اینکه خشک گردید و همین قوله تعالی (مِن صَلصالٍ) و بین اینکه آیات تناقض نیست زیرا که آن اخبار است از حالات مختلفه اصل خلقت انسان. (پایان) فَإِذا سَوَّیتُهُ وَ نَفَختُ فِیهِ مِن رُوحِی فَقَعُوا لَهُ ساجِدِینَ آیه اشاره بمقام بلند آدم است که خدای جلیل بملائکه خطاب مینماید که من وقتی آدم را از خاک آفریدم و بین اجزاء بدن وی تسویه قرار دادم یعنی بدن او را کامل گردانیدم بطوریکه قابل تعلّق روح باشد و پس از تکمیل جسم او از روح خودم باو نفخه‌ئی دمیدم شما همگی بآدم سجده کنید، اصل نفخ اجرا ریحست در تجویف جسم.

در منهج گفته چون روح اول تعلّق میگیرد ببخار لطیف که منشعب ا

صفحه : ۱۲۷

قلب است و بر او فائض گردد روح حیوانیت پس از آن سریان میکند در تجاویف شرائین و اعماق بدن اینکه است که تعلق آنرا ببدن نفخ نام نهادند. (پایان) و چون حق تعالی منزّه و مبرّا است از صفات ممکنات و در اینکه آیه (وَ نَفَختُ فِیهِ مِن رُوحِی) نسبت روح را بذات مقدّس خودش میدهد اینکه نسبت اضافه تشریفیه است که عظمت روح انسانی را بملائکه بنمایاند و پس از آنکه مقام بلند آدم را شناختند آنانرا امر نماید که (فَقَعُوا لَهُ ساجِدِینَ).

فَسَجَدَ المَلائِکَةُ کُلُّهُم أَجمَعُونَ إِلّا إِبلِیسَ أَبی أَن یَکُونَ مَعَ السّاجِدِینَ چون ملائکه مقام آدم را شناختند از جانب خدای تعالی مأمور گردیدند که او را سجده کنند ملائکه (کُلُّهُم أَجمَعُونَ) کلّ آنها و تمام آنها تأکید کلّ و اجمعون اشاره باستیعاب است که احدی از ملائکه از حکم سجده خارج نیست همه بایستی یک مرتبه بیفتند بسجده که اعلا درجه تواضع است و تمام ملائکه سجده کردند و

امر حق تعالی را اجابت نمودند مگر ابلیس که اباء نمود و تکبر کرد از اینکه با سجده‌کنندگان شرکت نماید.

از اینجا بعضی از (الّای استثنائیه) استشهاد کرده‌اند که ابلیس از جنس ملائکه است لکن نظر بآن آیه که فرموده (کانَ مِنَ الجِنِّ) تصریح مینماید که ابلیس از جنس ملك نبوده بلکه یکی از افراد جنّ بوده و بنا بر اینکه میتوان گفت که استثناء (إِلّا إِبلِیسَ) استثناء متصل نیست بلکه استثناء منقطع است و در جای دیگر از اینکه تفسیر تا اندازه‌ئی راجع باین مطلب توضیح داده شده.

قالَ یا إِبلِیسُ ما لَکَ أَلّا تَکُونَ مَعَ السّاجِدِینَ پس از آنکه خطاب سخط آمیز بشیطان شد که چه چیز تو را بر اینکه داشت که با سجده کننده‌گان شرکت ننمودی و خود را داخل آنها نگردانیدی شیطان لعین در پاسخ از روی کبر و نخوت گفت:

قالَ لَم أَکُن لِأَسجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقتَهُ مِن صَلصالٍ مِن حَمَإٍ مَسنُونٍ

صفحه : ۱۲۸

چون شیطان میدانست که مادّه خلقت او از شعله آتش گرفته شده و مادّه بدن آدم از گل خشگ تهیه گردیده اینکه بود که خود را برتر و افضل از آدم میدانست (لَم) از حروف نافیه است و لام او جداگانه دلالت بر چیزی ندارد و (لن) بمعنی هرگز است، شیطان گفت هرگز سجده نمی‌کنم برای بشری که او را از خسیس‌ترین و نازلترین اشیاء که خاك سیاه ظلمانی باشد آفریده‌ئی، در اینجا شیطان قیاس کرد و بعقل ناقص خود چنین وانمود که چون آتش شریف‌تر از خاك است نباید شریف در مقابل خسیس سر فرود آورد و تواضع نماید.

آری شیطان جسم آدم را میدید و خبر از آن گنجینه‌ئی که دست قدرت ایزدی در باطن و حقیقت روحانی او نهاده بود بی‌خبر بود اینکه بود که خود را افضل از آدم میدید و زیر بار سجده باو نرفت و از مقام خود پرتاب گردید.

قالَ فَاخرُج مِنها فَإِنَّکَ رَجِیمٌ وَ إِنَّ عَلَیکَ اللَّعنَةَ إِلی یَومِ الدِّینِ پس از آنکه شیطان از سجده اباء نمود خطاب میرسد (فَاخرُج مِنها) ضمیر (مِنها) شاید آسمان باشد و میشود که مقام ملائکه یا بهشت یا غیر آن باشد و هر چه باشد شیطان بیك مخالفت امر از مقام خود مطرود شد و لعنت ابدی برای وی ثابت گردید، آیا ما افراد بشر چه حالی خواهیم داشت که شب و روز چندین خطاء و گناه از ما بروز مینماید و هیچ ملتفت نیستیم مگر اینکه کرم و غفّاریت حق تعالی سرپوش خطاهای ما گردد و از کرمش مشمول عفو او گردیم.

قالَ رَبِّ فَأَنظِرنِی إِلی یَومِ یُبعَثُونَ فاء (فَأَنظِرنِی) متعلق بکلام محذوفی است شیطان پس از آنکه از مقام خود مطرود گردید از پروردگارش طلب میکند که مرا از فناء یا مرگ یا حبس یا غیر اینها امان و مهلت ده تا روز قیامت که عمر دنیای بشر بآخر میرسد.

قالَ فَإِنَّکَ مِنَ المُنظَرِینَ إِلی یَومِ الوَقتِ المَعلُومِ پس از آنکه خواهش شیطان اجابت شد بوی خطاب رسید که تو از جمله مهلت داده شدگانی تا وقت معلوم یعنی روزی که قیامت برپا گردد و مرده‌گان

صفحه : ۱۲۹

سر از خاك برآورند.

قالَ رَبِّ بِما أَغوَیتَنِی لَأُزَیِّنَنَّ لَهُم فِی الأَرضِ وَ لَأُغوِیَنَّهُم أَجمَعِینَ (سخنان مفسرین در توجیه آیه مأخوذ از مجمع البیان) ۱- اغواء اول و دوم بمعنی اضلال و گمراهی است یعنی شیطان (به لام تأکید و نون ثقیله کلام را مؤکّد گردانید) و گفت پروردگار من همین طوری که مرا گمراه نمودی من هم تمام بنی آدم را گمراه میگردانیم لکن اینکه توجیه جائز نیست زیرا که خدای سبحان کسی را از دین گمراه نمیگرداند مگر اینکه گفته شود که شیطان معتقد بجبر بوده.

۲- اغواء اول و ثانی بمعنی تخییب باشد یعنی همان طوری که تو مرا ناامید گردانیدی از رحمت خودت من هم اولادان آدم را

نااميد ميكنم البته از رحمت تو به اينكه كه آنها را ميخوانم بنافرمانى تو. (جبائى) ۳- يعنى همان طورى كه مرا از راه بهشت گمراه گردانيدى من هم بنى آدم را گمراه ميكنم البته به اينكه كه ميخوانم آنها را بمعصيت تو.

۴- چون مرا تكليف كردى بسجده بر آدم و از اينكه راه گمراه گرديدم و اينكه تكليف را غوايت ناميده مثل آنجا است كه فرموده فزادتهم رجسا الى رجسهم). (بلخى) (باء) در (بِما أَغوَيتَنِي) باء قسم است. (ابى عبيده) و بقولى (باء) سببيه است يعنى بسبب اينكه گمراه كردى مرا هر آينه البته زينت ميدهم براى اولاد آدم در روى زمين معاصى را و گمراه ميكنم تمام آنها را مگر بندگان مخلص تو را مثل اينكه گفته ميشود (بطاعته لتدخلن الجنة و بمعصيته لتدخلنّ النار) و مفعول (تزيين) محذوف است و در تقدير (لازيّننّ الباطل لهم) يعنى باطل را در نظر اولاد آدم زينت ميدهم تا اينكه در آن واقع گردند. (پايان)

صفحه : ۱۳۰

إِلّا عِبادَكَ مِنهُمُ المُخلَصِينَ (مُخلِصِينَ) بفتح لام و كسر لام هر دو قرائت شده، اگر بكسر لام قرائت شود يعنى آن بندگانى كه خالص كرده‌اند عبادت خود را براى خدا، و اگر بفتح لام خوانده شود يعنى آن بندگانى كه خالص كرده است آنها را خدا به اينكه كه موفّق داشته آنها را بلطف خاص خود، خلاصه اينكه ابليس قسم ياد مينمايد كه تمام افراد بشر را اغواء مينمايم و همه را فريب ميدهم مگر آنكسانيكه اعمالشان از هر گونه غلّ و غش و رياء و سمعه و منافع طبيعى دنيوى و حظوظات نفسانى خالص باشد و غرضشان اطاعت اوامر و انجام وظيفه باشد نه غير آن كه دست من از دامن پاك آنها كوتاه است.

و نيز اگر (المُخلَصِينَ) بفتح لام باشد چنين ميشود كه خداى تعالى قلب و سريره آنها را از هر صفت پليدى پاك گردانيده و محل جولان گاه ملائكه قرار داده و ديگر روزنه‌ئى براى ورود شيطان باز نگذاشته زيرا كه خداوند آنها را براى اشراق نور معرفت خودش خالص گردانيده.

قالَ هذا صِراطٌ عَلَيَّ مُستَقِيمٌ آيه ظاهرا پاسخ سخن ابليس است كه گفته تمام بنى آدم را گمراه ميكنم مگر آنهائى را كه خالص گردانيده‌ئى كه ديگر من دسترس بآنها ندارم و حق تعالى در جواب فرموده همين است راه مستقيم بسوى من، شايد مقصود چنين باشد كه يگانه طريقى كه انسان را ميسّر است از كيد ابليس در امان باشد همان خلوص دل است از غير حق تعالى و همين است راه مستقيمى كه سر انجام آن قرب جوار ربّ العالمين است.

إِنَّ عِبادِي لَيسَ لَكَ عَلَيهِم سُلطانٌ إِلّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الغاوِينَ در پاسخ ابليس فرموده آرى بندگان من يعنى آنهائيكه طوق بنده گى و عبوديت بگردن آويخته و قلب و دلشان از غير من خالى گرديده و هميشه چشم اميدشان بسوى من نگرانست تو اى ابليس چنين قوّتى ندارى كه بر آنها ظفريابى

صفحه : ۱۳۱

و از طريق بندگى من گمراهشان گردانى.

ظاهرا استثناء (إِلّا مَنِ اتَّبَعَكَ) استثناء منقطع است نه متّصل زيرا كه مستثنى منه (عِبادِي) داخل در مستثنى يعنى غاوين نيست زيرا نميشود گفت بعضى از عباد را خارج گردانيده و آنان غاوين ميباشند براى اينكه عبادى قيد كرامت است نسبت بمخلصين.

خلاصه آيه در پاسخ ابليس است كه تو ميتوانى اغواء نمائى غاوين را آنهائى كه در گمراهى هستند لكن همچه قوّت و استيلائى ندارى كه كسانى را كه در طريق هدايت و بندگى قدم ميزنند گمراه گردانى.

وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوعِدُهُم أَجمَعِينَ لَها سَبعَةُ أَبوابٍ لِكُلِّ بابٍ مِنهُم جُزءٌ مَقسُومٌ همانا جهنّم موعدگاه ابليس و تمام گمراهان است يعنى آنهائى كه از راه حق و حقيقت منحرف گرديده‌اند و از براى جهنم هفت درب است و از براى هر دربى جزئى قسمت گرديده شده.

(سخنان مفسرین در توجیه دربهای جهنم) ۱- از حضرت امیر علیه السلام روایت شده که فرموده جهنم هفت درب دارد منطبق بر هم و بعضی فوق بعض دیگر است و یک دست مبارک را بر دست دیگر گذارد و فرمود چنین است و خداوند بهشت را در عرض هم گذارده و بعضی از نیران را فوق بعض دیگر قرار داده پائین همه جهنّم و بالای آن لظی و بالای آن حطمه و بالای آن سقر و بالای آن جحیم و بالای آن سعیر و بالای آن هاویه است.

و در روایت کلبی اسفل آن هاویه و اعلای آن جهنم است، و از إبن عباس است که درب اول جهنم، دوم سعیر، سوم سقر، چهارم جحیم، پنجم لظی، ششم حطمه، هفتم هاویه. و چنانچه می‌بینی روایات راجع بابواب جهنم مختلف رسیده و عکرمه و جبائی گفته‌اند که ابواب نیران مثل منطبق گردیدن دست بر دست دیگر است، و از ضحاک نقل شده که برای آتش هفت درب است بعضی فوق بعضی بالای آن مقام موحّدین اهل معصیت است که بقدر گناهشان و عمرشان در دنیا معذّبند

صفحه : ۱۳۲

و بعد خارج میگردند، درب دوم جای یهودیان است، سوم نصاری، چهارم صابئون، پنجم مجوس، ششم مشرکین عرب، هفتم منافقین و اینکه است قوله تعالی (إِنَّ الْمُنافِقِینَ فِی الدَّرْکِ الْأَسْفَلِ مِنَ النّارِ) و اینکه قول حسن و ابی مسلم است.

(مجمع البیان)

صفحه : ۱۳۳

[سوره الحجر (۱۵): آیات ۴۵ تا ۶۴]

اشاره

إِنَّ الْمُتَّقِینَ فِی جَنّاتٍ وَ عُیُونٍ (۴۵) ادْخُلُوها بِسَلامٍ آمِنِینَ (۴۶) وَ نَزَعْنا ما فِی صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ إِخْواناً عَلی سُرُرٍ مُتَقابِلِینَ (۴۷) لا یَمَسُّهُمْ فِیها نَصَبٌ وَ ما هُمْ مِنْها بِمُخْرَجِینَ (۴۸) نَبِّئْ عِبادِی أَنِّی أَنَا الْغَفُورُ الرَّحِیمُ (۴۹)

وَ أَنَّ عَذابِی هُوَ الْعَذابُ الْأَلِیمُ (۵۰) وَ نَبِّئْهُمْ عَنْ ضَیْفِ إِبْراهِیمَ (۵۱) إِذْ دَخَلُوا عَلَیْهِ فَقالُوا سَلاماً قالَ إِنّا مِنْکُمْ وَجِلُونَ (۵۲) قالُوا لا تَوْجَلْ إِنّا نُبَشِّرُکَ بِغُلامٍ عَلِیمٍ (۵۳) قالَ أَ بَشَّرْتُمُونِی عَلی أَنْ مَسَّنِیَ الْکِبَرُ فَبِمَ تُبَشِّرُونَ (۵۴)

قالُوا بَشَّرْناکَ بِالْحَقِّ فَلا تَکُنْ مِنَ الْقانِطِینَ (۵۵) قالَ وَ مَنْ یَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلاَّ الضّالُّونَ (۵۶) قالَ فَما خَطْبُکُمْ أَیُّهَا الْمُرْسَلُونَ (۵۷) قالُوا إِنّا أُرْسِلْنا إِلی قَوْمٍ مُجْرِمِینَ (۵۸) إِلاّ آلَ لُوطٍ إِنّا لَمُنَجُّوهُمْ أَجْمَعِینَ (۵۹)

إِلاَّ امْرَأَتَهُ قَدَّرْنا إِنَّها لَمِنَ الْغابِرِینَ (۶۰) فَلَمّا جاءَ آلَ لُوطٍ الْمُرْسَلُونَ (۶۱) قالَ إِنَّکُمْ قَوْمٌ مُنْکَرُونَ (۶۲) قالُوا بَلْ جِئْناکَ بِما کانُوا فِیهِ یَمْتَرُونَ (۶۳) وَ أَتَیْناکَ بِالْحَقِّ وَ إِنّا لَصادِقُونَ (۶۴)

صفحه : ۱۳۴

[ترجمه]

بدرستیکه پرهیزکاران در بهشتها و چشمه‌ها و نهرهای جاری خواهند بود (۴۵)

بآنها گفته میشود که داخل بهشت گردید با سلامتی (از هر گونه رنج و تعبی) و سلام و درود بر شما باد در حالیکه در محل امن و

امان قرار گرفته‌اید (۴۶)

و ما از سینه و دلهای آنها هر غلّ و غشّ طبیعت را می‌کنیم و در آیند در بهشت در حالیکه برادر و دوست باشند و بر تختهائی مقابل هم قرار گرفته‌اند (۴۷)

در بهشت بآنها هیچ رنج و تعبی نمیرسد و نیستند آنها از بهشت بیرون شدگان (۴۸)

(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بندگان مرا آگاه گردان (و بآنها مژده بده) که من آمرزنده و مهربانم (۴۹)

و اینکه عذاب من عذاب دردناك است (۵۰)

و آنها را خبردار گردان از مهمانان ابراهیم (۵۱)

وقتی که بر او داخل گردیدند و بر او سلام دادند ابراهیم (ع) گفت حقیقهٔ ما از شما ترسناکیم (۵۲)

ملائکه گفتند نترس همانا ما تو را مژده میدهیم بپسر دانا (۵۳)

ابراهیم گفت آیا مرا بشارت میدهید بعد از آنکه بزرگ سالی و پیری مرا گرفته پس بچه چیز مژده بمن میدهید (۵۴)

ملائکه گفتند تو را بحق و درستی مژده میدهیم و نباید تو از ناامیدان باشی (۵۵)

ابراهیم گفت و کیست که ناامید شود از رحمت پروردگار خود مگر جماعت گمراهان (۵۶)

ابراهیم (ع) از فرشتگان پرستش نمود که چه چیز است کار شما ای فرستاده شدگان (۵۷)

گفتند ما فرستاده شده‌ایم بسوی جماعت گنهکاران (۵۸)

مگر آل لوط که ما تمام آنها را نجات میدهیم (۵۹)

مگر زن او را که ما تقدیر نموده‌ایم که او از جمله هلاك شدگان باشد (۶۰)

پس وقتی که ملائکه آمدند نزد آل لوط (۶۱)

لوط (ع) بملائکه گفت شما قوم ناشناس میباشید (۶۲)

گفتند بیگانه نیستیم بلکه آورده‌ایم قومت را بآنچه در آن شك میکردند یعنی عذاب (۶۳)

و نزد تو آمده‌ایم بحق و بدرستیکه راست گویان میباشیم (۶۴)

صفحه : ۱۳۵

(توضیح آیات)

إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنّاتٍ وَ عُيُونٍ، ادْخُلُوها بِسَلامٍ آمِنِينَ همین طوری که بناء قرآن بر اینکه است که هر جا راجع بکفّار و اشقیاء ذکری از عذاب و نیران و سخط پروردگار را تذکّر دهد در مقابل مؤمنین و نیکوکاران را مژده میدهد بالطاف الهی و مقامات بهشتی و کافرین و تبه‌کاران را میترساند از عذاب جهنّمی زیرا که نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را موصوف گردانیده به (بَشِيراً وَ نَذِيراً).

در اینجا نیز پس از حکایت شیطان و غاوین و دربهای جهنم بپرهیزکاران و نیکوکاران وعده میدهد، و شاید مقصود از متقین که در اینکه آیه تذکر میدهد که برای آنها بهشتها و چشمه‌های جاری دائمی مهیّا است همان مخلصین باشند که در آیه بالا حکایهٔ از قول شیطان نموده که گفته است همه اولادان آدم را گمراه میگردانم مگر آنهائی خالص گردیده‌اند که اینهایند لایق چنین کرامتی که بخطاب عزّت مخاطب گردند که گویا بآنها خطاب شفقت آمیز میرسد که ای کسانی که بمرتبه خلوص رسیده‌اید و دل و جانتان از غلّ و غشّ طبیعت خالی گردیده حال که موقع پاداش اعمال نیك شما رسیده در دار کرامت الهی با سلامتی در محل امن و امان

داخل گرديد و از هر آفت و گزندى محفوظ خواهيد بود.

وَ نَزَعنا ما فِي صُدُورِهِم مِن غِلٍّ إِخواناً عَلى سُرُرٍ مُتَقابِلِينَ (غِلٍّ) بمعنى حقد و حسد است از آنچه برانگيزاند انسان را بضرر رسانيدن بغير و (نصب) تعب و زحمت است.

در آيه از سجيه و خلق نيكوى متّقين خبر ميدهد كه آنان كسانى ميباشند كه ما سينه آنها را از هر غلّ و حسد و آنچه را كه ضرر رسانيدن بغير را ايجاب مينمايد خالى نموديم (إِخواناً) حال است شايد اشاره باين باشد كه اهل بهشت كه از متقين ميباشند در حاليكه در تختهاى مرصّع تكيه زده‌اند برادرانند در

صفحه : ۱۳۶

دوستى و صميميت (متقابلين) رو بروى هم دارند هيچ يك از آنان در عقب ديگرى قرار نگرفته، شايد اينكه هم اشاره باتّحاد و خلوص و پاكى طينت آنها باشد.

لا يَمَسُّهُم فِيها نَصَبٌ وَ ما هُم مِنها بِمُخرَجِينَ دو فضيلت ديگر كه نسبت بمتقين در آيه تذكر ميدهد يكى آنكه براى اهل بهشت ديگر سختى و تعبى نيست تمام نعمتهاى جسمانى و روحانى در دسترس آنان گذارده شده، و ديگر آنكه فوق تمام نعمتها بشمار ميرود اينكه است كه اهل بهشت در دار كرامت الهى جاويدانند ديگر از مرگ و فناء و آفات جسمانى و روحانى در امانند.

نَبِّئ عِبادِي أَنِّي أَنَا الغَفُورُ الرَّحِيمُ وَ أَنَّ عَذابِي هُوَ العَذابُ الأَلِيمُ پس از وعد و وعيدها برسولش خطاب مينمايد كه بندگان مرا متذكر گردان و آنان را خبردار كن كه بدانند همانا حقيقةً من در موقع بخشش نسبت بتوبه‌كنندگان آمرزنده گناهانم و رحيمم يعنى صاحب رحمت و بخشش بى‌پايانم و در مورد عذاب عذاب و شكنجه من نسبت بكافرين و مشركين و تبه روزگاران بسيار سخت و ناگوار است.

آرى عظمت و جلال و كبريائى احديت چنين ايجاب ميكند كه در موقع بخشش و افاضه رحمت كرمش ببندگان لايق بى‌اندازه و نامحدود باشد و در موقع غضب نيز شديد العقاب و سخت انتقام گيرنده ميباشد.

و تأكيد در جمله اسميه (بانّ) و ضمير فصل (انا) و لام در خبر اينها تماما دلالت دارد كه مغفرت و رحمت نسبت باهلش و الم عذاب نسبت بعاصين در منتهى درجه شدّت خواهد بود.

اينكه است كه انسان بايستى هميشه بين خوف و رجاء باشد نه از كرم حق تعالى و بخشش او نااميد باشد و نه بكرمش مغرور گردد و باميد بخشش بى‌باكانه آنچه خواهد بكند زيرا كه آن ناشى از غرور شيطانى است اصلا اگر واقعا كسى اميدوار بكرم و بخشش او باشد خود را در معرض رحمت و كرم خداوندى واقع

صفحه : ۱۳۷

ميگرداند نه اينكه اصلا بدون توجه باعمال خود بدل خواه خود عمل كند و خواهد كرم حق را سرپوش اعمال زشت خود گرداند.

وَ نَبِّئهُم عَن ضَيفِ إِبراهِيمَ إِذ دَخَلُوا عَلَيهِ فَقالُوا سَلاماً قالَ إِنّا مِنكُم وَجِلُونَ (ضَيفِ) مهمان را گويند و بر يكى و زيادتر اطلاق ميشود و بواو آيه را عطف داده بآيه بالا و همان طورى كه در آن آيه هم وعده آمرزش و رحمت بود نسبت بنيكوكاران و توبه كنندگان و هم وعيد و تهديد بود نسبت ببدكاران اينكه آيه نيز از طرف ملائكه هم وعده و مژده داده شده بابراهيم (ع) بپسر دانا و هم وعيد و خبر عذاب داده شده بر قوم لوط (ع).

خلاصه حق تعالى برسولش امر فرموده كه خبر بده مردمان را از داستان ابراهيم (ع) و مهمانهاى او گويند آنها سه فرشته يا هشت نفر يا دوازده نفر بودند باختلاف روايات كه بر ابراهيم عليه السّلام وارد شدند و چون وارد شدند گفتند سلام بر تو و چنانچه در آيات

دیگر تذکر داده ابراهیم (ع) گوشت بریان کرده‌ئی نزد آنها حاضر نمود آنها دست دراز ننمودند بفراست فهمید آنها بشر نیستند و فرشته‌اند از آنان ترسید وقتی دیدند ابراهیم از آنها ترسید گفتند نترس ما آمده‌ایم تو را بشارت دهیم بپسر دانا.

قالُوا لا تَوجَل إِنّا نُبَشِّرُكَ بِغُلامٍ عَلِيمٍ ابراهیم گفت آیا مرا بشارت میدهید بپسر دانا در حالیکه کبر سن مرا فرا گرفته قالُوا بَشَّرناكَ بِالحَقِّ فَلا تَكُن مِنَ القانِطِينَ باء (بِالحَقِّ) برای مصاحبت است، ملائکه گفتند ما تو را بحق و درستی بشارت میدهیم و نباید تو از ناامیدان باشی.

قالَ وَ مَن يَقنَطُ مِن رَحمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضّالُّونَ ابراهیم (ع) در پاسخ فرمود ناامید نمیگردند از رحمت پروردگار خود مگر گمراهان یعنی هرگز من از رحمت پروردگار خود ناامید نمیگردم.

صفحه : ۱۳۸

قالَ فَما خَطبُكُم أَيُّهَا المُرسَلُونَ، قالُوا إِنّا أُرسِلنا إِلي قَومٍ مُجرِمِينَ وقتی حضرت ابراهیم (ع) دید ملائکه چند نفرند شاید بفراست و علم لدنّی فهمید که اینها مأمور بامر بزرگی میباشند اینکه بود که سؤال میکند چیست کار بزرگ شما ای فرستادگان ملائکه گفتند ما فرستاده شده‌ایم برای هلاکت جماعت گنهکاران و مقصود از گنهکاران قوم لوط بودند که آنها بکیفر آن عمل قبیحشان مورد غضب الهی گردیدند و مبتلا بعذاب شدند.

إِلّا آلَ لُوطٍ إِنّا لَمُنَجُّوهُم أَجمَعِينَ، إِلَّا امرَأَتَهُ قَدَّرنا إِنَّها لَمِنَ الغابِرِينَ راجع به (إِلّا) استثنائیه در (إِلّا آلَ لُوطٍ) دو قول است بعضی گفته‌اند استثناء منقطع است اگر مستثنی قوم باشد زیرا که قوم از مجرمین بودند و آل لوط از مجرمین نبودند، و بقول دیگر استثناء متصل است بنا بر اینکه استثناء از ضمیر (مجرمین) باشد یعنی ما فرستاده شده‌ایم بر تمام مجرمین مگر آل لوط که از مجرمین نیستند و تمام آنها را نجات میدهیم (إِلَّا امرَأَتَهُ) استثناء متصل است و مستثنی منه آل لوط است یعنی آل لوط را تماما نجات میدهیم مگر زن او را که چنین تقدیر نموده‌ایم که داخل هلاک شدگان یا از بازمانده‌گان در عذاب باشد فَلَمّا جاءَ آلَ لُوطٍ المُرسَلُونَ، قالَ إِنَّكُم قَومٌ مُنكَرُونَ وقتی ملائکه بر آل لوط وارد شدند، شاید مقصود اینکه باشد که وقتی ملائکه وارد منزل لوط شدند ملائکه را نشناخت و گفت شما جماعت بیگانه میباشد، و شاید ترسید از آنها ضرری باو متوجّه گردد.

قالُوا بَل جِئناكَ بِما كانُوا فِيهِ يَمتَرُونَ، وَ أَتَيناكَ بِالحَقِّ وَ إِنّا لَصادِقُونَ ملائکه گفتند ما بیگانه نیستیم بلکه آورده‌ایم نزد تو بآن عذابی که تو وعده دادی بقومت و آنها در آن شک میکردند و ما بحق و درستی آمده‌ایم و در مأموریتمان صادقیم.

اگر گفته شود چگونه دو رسول مخصوصا رسول اولوا العزم حضرت ابراهیم علیه السّلام ملائکه را نشناختند در صورتی که پیمبران بایستی با ملائکه آشنا باشند نه بیگانه

صفحه : ۱۳۹

و از جهت ملائکه وحی میگیرند.

پاسخ گوئیم آن اندازه‌ئیکه لازم است با ملائکه آشنا باشند ملک حامل وحی است یا ملائکه رحمت و ظاهرا آنها ملائکه‌ئی بودند که حامل عذاب کفار بودند و شاید از اینکه جهت با آنها آشنا نبودند و آنها بیگانه بنظرشان آمدند.

صفحه : ۱۴۰

[سوره الحجر (۱۵): آيات ۶۵ تا ۷۷]

اشاره

فَأَسرِ بِأَهلِكَ بِقِطعٍ مِنَ اللَّيلِ وَ اتَّبِع أَدبارَهُم وَ لا يَلتَفِت مِنكُم أَحَدٌ وَ امضُوا حَيثُ تُؤمَرُونَ (۶۵) وَ قَضَينا إِلَيهِ ذلِكَ الأَمرَ أَنَّ دابِرَ هؤُلاءِ مَقطُوعٌ مُصبِحِينَ (۶۶) وَ جاءَ أَهلُ المَدِينَةِ يَستَبشِرُونَ (۶۷) قالَ إِنَّ هؤُلاءِ ضَيفِي فَلا تَفضَحُونِ (۶۸) وَ اتَّقُوا اللّهَ وَ لا تُخزُونِ (۶۹) قالُوا أَ وَ لَم نَنهَكَ عَنِ العالَمِينَ (۷۰) قالَ هؤُلاءِ بَناتِي إِن كُنتُم فاعِلِينَ (۷۱) لَعَمرُكَ إِنَّهُم لَفِي سَكرَتِهِم يَعمَهُونَ (۷۲) فَأَخَذَتهُمُ الصَّيحَةُ مُشرِقِينَ (۷۳) فَجَعَلنا عالِيَها سافِلَها وَ أَمطَرنا عَلَيهِم حِجارَةً مِن سِجِّيلٍ (۷۴)
إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِلمُتَوَسِّمِينَ (۷۵) وَ إِنَّها لَبِسَبِيلٍ مُقِيمٍ (۷۶) إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً لِلمُؤمِنِينَ (۷۷)

صفحه : ۱۴۱

[ترجمه]

خطاب شد اى لوط بيرون ببر از اينكه شهر اهل خود را در پاره‌ئى از شب گذشته و تو پشت سر آنها روان شو و احدى از شما بپشت سرش التفات نكند و برويد بآن جا كه مأمور گرديده‌ايد (۶۵)
و ما بسوى لوط اينكه چنين امر را حكم نموديم يا وحى كرديم كه اينكه جماعت قوم تو همگى در صبحگاه هلاك ميگردند (۶۶)
و اهل شهر (قبل از هلاكتشان) آمده بودند در خانه لوط و بخيال كامرانى خوشحال بودند (۶۷)
لوط بآن جماعت گفت اينها مهمان منند مرا مفتضح نكنيد (۶۸)
از خدا بترسيد و مرا رسوا نگردانيد (۶۹)
آن جماعت بلوط گفتند آيا ما تو را از حمايت عالميان نهى ننموديم (۷۰)
لوط گفت اينها دختران منند عمل خود را با آنها انجام دهيد (۷۱)
اى محمّد (صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) قسم بجان تو كه آنها مست شهوات بودند و از مستى خود بى‌خبران بودند (۷۲)
در طرف صبح صيحه آسمانى قوم لوط را فرا گرفت (۷۳)
و ما آن شهر را وارونه كرديم و سنگ ريزه از گل خشگ بر آنها كه غائب بودند بارانيديم (۷۴)
و بدرستيكه در اينكه داستان آيات و نشانه‌هائى است براى اشخاص متفطّن (۷۵)
و ويرانه گى محل هلاكت آنها باقى است براى راه‌گذران (۷۶)
و بدرستيكه در باقى ماندن ويرانه آنها هر آينه آيتى است براى مؤمنين (كه متنبّه گردند) (۷۷)
.

صفحه : ۱۴۲

(توضيح آيات)

فَأَسرِ بِأَهلِكَ بِقِطعٍ مِنَ اللَّيلِ وَ اتَّبِع أَدبارَهُم وَ لا يَلتَفِت مِنكُم أَحَدٌ (اسراء) سير در شب است و (سرى) هم بهمين معنى است يعنى از باب افعال و مجرد هر دو استعمال شده است، از طرف حق تعالى امر شد بلوط (ع) كه خودت با اهلت در آخر شب نزديك بصبح بيرون برو و اهلت را جلو انداز و خودت از عقب آنان روان شو تا اينكه مواظب آنها باشى و بايستى احدى از آنها بپشت سر خود

يعنى بطرف شهر نگاه نكند.

و حكمت اينكه دو قيد در آيه كه حضرت لوط عقب اهل خود برود و ديگر كسى از آنها بپشت سر خود رو بشهر نگاه ننمايد، شايد شرط اول براى اينكه بود كه لوط عقب آنها باشد كه مبادا بعضى از آنها در عقب بمانند و عذاب بآنها اصابت نمايد، و قيد دوم كه احدى بپشت سرش نگاه نكند براى اينكه بوده كه آنها طاقت ديدن عذاب را نداشتند و از هول و ترس شايد هلاك ميگرديدند، و شايد كنايه باشد از سرعت سير آنها كه بطورى بايد در سير شتاب نمايد كه حتى بپشت سر خود هم نگاه نكنند كه توقّف را ايجاب نمايد.

وَ امضُوا حَيثُ تُؤمَرُون، وَ قَضَينا إِلَيهِ ذلِكَ الأَمرَ أَنَّ دابِرَ هؤُلاءِ مَقطُوعٌ مُصبِحِينَ و برويد بآن محليكه مأمور گرديده‌ايد (امضُوا) بحيث كه ظرف مبهم است متعدّى گرديده زيرا كه حيث مكان مبهم است و چنين است ضمير (تُؤمَرُونَ) (وَ قَضَينا) بالى متعدى گشته و معنى (و اوحينا اليه ذلك الامر مقضيّا) و امر تفسير شده بقوله تعالى (أَنَّ دابِرَ هؤُلاءِ مَقطُوعٌ) و در اينكه امر را مبهم آورده و تفسير كرده براى عظمت مطلب است.

و بعضى (أَنَّ) را بكسر قرائت نموده‌اند بنا بر اينكه استيناف باشد گويا گوينده گفته (اخبرنا عن ذلك الامر) خبر ده ما را از اينكه امر در جواب گفته شده (أَنَّ دابِرَ هؤُلاءِ) (و دابرهم آخرهم) يعنى آنان (قوم لوط) تا آخر آنها

صفحه : ۱۴۳

متأصل و هلاك ميگردند بطورى كه احدى از آنها باقى نميماند چون داخل صبح شوند. (طبرسى) وَ جاءَ أَهلُ المَدِينَةِ يَستَبشِرُونَ، قالَ إِنَّ هؤُلاءِ ضَيفِي فَلا تَفضَحُونِ اهل سدوم وقتى ديدند جوانانى داخل خانه لوط شدند و آنها را بيگانه پنداشتند و چون بناء عمل قبيح آنان با غريبها بود كه وارد شهر ميشدند ريختند در خانه لوط كه عمل قبيح خود را نسبت بآنها انجام دهند ظاهرا چنانچه از آيه برميآيد لوط مضطرب گشت و بآن جماعت گفت اينها ميهمانان منند مرا نزد مهمانان خود مفتضح نگردانيد و اينكه در وقتى بوده كه هنوز ندانسته بود ملائكه ميباشند وَ اتَّقُوا اللّهَ وَ لا تُخزُونِ، قالُوا أَ وَ لَم نَنهَكَ عَنِ العالَمِينَ (تُخزُونِ) يا مشتق از خزى است بمعنى خوارى يا از خزانت بمعنى حياء لوط در مقام اندرز بجماعت مفسدين گفت اى قوم از خدا بترسيد و مرا نزد مهمانان خوار نكنيد قوم در پاسخ قوم لوط گفتند آيا ما تو را نهى نكرديم و تهديد ننموديم از عالمين يعنى از مردمان و غربائى كه داخل شهر ميشوند كه از عمل قبيحمان نسبت بآنها نهى ننمائى.

قالَ هؤُلاءِ بَناتِي إِن كُنتُم فاعِلِينَ لوط بجماعت گفت اينها دختران من ميباشند اگر شما خواسته باشيد عملى انجام دهيد.

شايد مقصود حضرت لوط دختران و زنان امّت خود بوده زيرا كه پيمبران بمنزله پدرانند براى امّت چنانچه گفته‌اند در حديثى حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرموده (من و على دو پدر ميباشيم براى امّت).

و شايد مقصود لوط (ع) دختران خودش بوده و براى اينكه جماعت متعرض مهمانان او نشوند و عمل لواط را انجام ندهند حاضر شده كه دختران خود را بنكاح بعضى از آنها درآورد.

صفحه : ۱۴۴

لَعَمرُكَ إِنَّهُم لَفِي سَكرَتِهِم يَعمَهُونَ عمر مدت عمارت بدن انسان است بحيات، خداى متعال نظر بعظمت مطلب قسم ياد ميكند بمدّت حيات و عمر رسولش كه از بالاترين قسمها بشمار ميرود كه اينكه جماعت اهل سدوم چنان مست شهوات گرديده بودند كه متردد در كار و متحير و سرگردان بودند.

از إبن عباس چنين نقل شده كه گفته خداوند هيچ كسى را گرامى‌تر از حضرت پيغمبر ما صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نيافريد اينكه

بود که بحیات احدی سوگند یاد ننمود مگر بحیات او.

و بقولی خطاب (لَعَمرُکَ) بلوط است یعنی ملائکه بلوط اینکه طور گفتند یعنی قسم بعمر تو که قوم تو در سرگردانی و گمراهی متحیرند چگونه نصیحت تو را بشنوند. (منهج) فَأَخَذَتهُمُ الصَّیحَةُ مُشرِقِینَ پس از آنکه لوط با اهل خود از سدوم بیرون رفتند چنانچه از آیه استفاده میشود عذاب استیصالی بر آنان وارد گردید، و از آیه چنین برمیآید که عذاب آنها در موقع طلوع آفتاب بوده که صوت هالک مهلک آنان را فرا گرفت و بروایتی نقل شده که جبرئیل بال خود را زیر شهر آنها کرد و آنرا بلند کرد و سرنگون نمود فَجَعَلنا عالِیَها سافِلَها وَ أَمطَرنا عَلَیهِم حِجارَةً مِن سِجِّیلٍ از آیه چنین استفاده میشود که عذاب آنها دو قسم بوده یکی زیر و رو شدن شهرستان و دیگر باریدن حجارة یعنی سنگ ریزه اینکه است که بعضی گفته‌اند زیر و رو شدن شهر عذاب آنهائی بوده که در شهر بودند و سنگ ریزه از گل عذاب آنهائیکه خارج از شهر بودند.

إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِلمُتَوَسِّمِینَ (توسم) بمعنی فراست است یعنی در اینها نشانه‌هائی است برای اهل فراست یعنی آنهائیکه در مسافرت و گذرگاهشان بشهرستان مؤتفکه که قوم لوط منزل

صفحه : ۱۴۵

داشتند میرسند و از آن عبرت میگیرند، و در حدیث است

(اتّقوا فراسة المؤمن فانّه ینظر بنور اللّه)

اینکه است که در آیه بعد میفرماید:

إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً لِلمُؤمِنِینَ در اینکه عذاب استیصالی آیهٔ دلالتی است برای کسانی که ایمان آورده‌اند در تفسیر جواهر طنطاوی راجع بمتوسّمین بیانی دارد که برای توضیح مختصری از آنرا ترجمه مینمایم:

چنین گفته (المتوسّمون هم المتفرّسون) و فراست بکسر فاء اسم است از قول تو که گوئی (تفرّست من فلان الخیر) و فراست آنچیزی است که خدا در قلب بعضی از اولیاء خود واقع میگرداند و بآن از حالات مردم مطّلع میگردند و برای آنان حدس و نظر و تثبت پدید میگردد و یا اینکه از روی تجربه و خلق و معاشرت حاصل میگردد و حالات مردم را میشناسند.

و متوّسم کسی است که نظر میکند در علامت اشیاء و صفات و علامات آنها را مینگرد خدای تعالی در حکایت قوم لوط آنهائیکه زنها را واگذاشتند و تابع فاحشه شدند نسبت برجال فرموده آنها را صیحه گرفت و بالای قریه گردید سافل آن و آن آیتی است برای اهل فراست.

و در اینجا مسلمانها بایستی نظر کنند و فکر نمایند که آیا قرآن برای همین قصّه تنها نازل شده و آیا متفرس در اسلام غیر از اینها نیست وقتی مسلمانی آیه را قرائت میکند از احوال امم محیطه بما و از حالات ما چشم میپوشد و میگوید قوم لوط بعمل فاحشه (لواط) هلاک گردیدند.

اما مسلمان متوسم بفراست عقل مشرق نورانی میگوید که آیا خداوند برای چه قوم لوط را هلاک گردانید و خودش بخود جواب میدهد که آنها برای اخلال نمودن بنظام امّت هلاک شدند زیرا که وقتی زنان را واگذارند و اکتفاء بمردها نمایند نسل بشر کم میگردد و همین است هلاکت که امم ضایع میگردد، و نیز شخص متوسم فکر میکند در قوم هود که آنها هلاک شدند از جهت معاصی مثل

صفحه : ۱۴۶

قطع طریق و اتیان مسکرات و قوم شعیب هلاک شدند بسبب نقص کیل و میزان و نتیجه اینها خرابی مدن آنها است و شخص متوسم

از تمـام اینهـا یـک نتیجه میگیرد و آن اینکه است که هلاـکت مـدن و ضایع شـدن آن برمیگردد بیک چیز که آن اخلال بنظام عالم است و تحت اینکه چیزهای غیر محصور است و معلوم است که عذاب آخرت بعد از عذاب دنیا است.

(پایان)

صفحه : ۱۴۷

[سوره الحجر (۱۵): آیات ۷۸ تا ۹۹]

اشاره

وَ إِن کانَ أَصحابُ الأَیکَةِ لَظالِمِینَ (۷۸) فَانتَقَمنا مِنهُم وَ إِنَّهُما لَبِإِمامٍ مُبِینٍ (۷۹) وَ لَقَد کَذَّبَ أَصحابُ الحِجرِ المُرسَلِینَ (۸۰) وَ آتَیناهُم آیاتِنا فَکانُوا عَنها مُعرِضِینَ (۸۱) وَ کانُوا یَنحِتُونَ مِنَ الجِبالِ بُیُوتاً آمِنِینَ (۸۲)
فَأَخَذَتهُمُ الصَّیحَةُ مُصبِحِینَ (۸۳) فَما أَغنی عَنهُم ما کانُوا یَکسِبُونَ (۸۴) وَ ما خَلَقنَا السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ ما بَینَهُما إِلاّ بِالحَقِّ وَ إِنَّ السّاعَةَ لَآتِیَةٌ فَاصفَحِ الصَّفحَ الجَمِیلَ (۸۵) إِنَّ رَبَّکَ هُوَ الخَلاّقُ العَلِیمُ (۸۶) وَ لَقَد آتَیناکَ سَبعاً مِنَ المَثانِی وَ القُرآنَ العَظِیمَ (۸۷)
لا تَمُدَّنَّ عَینَیکَ إِلی ما مَتَّعنا بِهِ أَزواجاً مِنهُم وَ لا تَحزَن عَلَیهِم وَ اخفِض جَناحَکَ لِلمُؤمِنِینَ (۸۸) وَ قُل إِنِّی أَنَا النَّذِیرُ المُبِینُ (۸۹) کَما أَنزَلنا عَلَی المُقتَسِمِینَ (۹۰) الَّذِینَ جَعَلُوا القُرآنَ عِضِینَ (۹۱) فَوَ رَبِّکَ لَنَسئَلَنَّهُم أَجمَعِینَ (۹۲)
عَمّا کانُوا یَعمَلُونَ (۹۳) فَاصدَع بِما تُؤمَرُ وَ أَعرِض عَنِ المُشرِکِینَ (۹۴) إِنّا کَفَیناکَ المُستَهزِئِینَ (۹۵) الَّذِینَ یَجعَلُونَ مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ فَسَوفَ یَعلَمُونَ (۹۶) وَ لَقَد نَعلَمُ أَنَّکَ یَضِیقُ صَدرُکَ بِما یَقُولُونَ (۹۷)
فَسَبِّح بِحَمدِ رَبِّکَ وَ کُن مِنَ السّاجِدِینَ (۹۸) وَ اعبُد رَبَّکَ حَتّی یَأتِیَکَ الیَقِینُ (۹۹)

صفحه : ۱۴۸

[ترجمه]

همانا اهل (ایکه) ستمکار بودند (۷۸)

و بکیفر عملشان از آنها انتقام کشیدیم و (ویرانی) اینکه دو شهر در طریق روشنی است که همه می‌بینند برای تنبّه ستمکاران (۷۹)

و حقیقهٔ اهل (حجر) هم رسولان را تکذیب نمودند (۸۰)

و آیات خود را بآنها عطاء نمودیم و آنها از آن اعراض کنندگان بودند (۸۱)

و از کوهها (سنگ) می‌تراشیدند و خانه‌ها بنا میکردند و از خرابی آن ایمن بودند (۸۲)

پس از آن در طرف صبح عذاب آسمانی آنان را فرا گرفت (۸۳)

و آنها را از عذابی که کسب کرده بودند اموال و خانه‌های تراشیده از کوهها بی‌نیاز نگردانید (۸۴)

و مـا آسـمانها و زمین و آنچه بین آنهـا است نیافریـدیم مگر بحق و همانـا قیامت محققا آینـده است (ای رسول) تو از اینکه منکرین بنیکوئی در گذر (۸۵)

بحقیقت پروردگار تو بسیار خلق کننده و دانا است (۸۶)

و همانا ای رسول ما هفت آیه از (مثانی یعنی سوره حمد) و نیز (قرآن عظیم) بتو عطاء نمودیم (۸۷)

چشم از اینکه متاع (ناقابل دنیا) که بکافرین دادیم بپوشان و بر آنها محزون مباش و برای مؤمنین تواضع و فروتنی کن (۸۸)

و بآنها بگو من پیمبر بیم دهنده‌ئی از عذاب خدا میباشم که با دلیل روشن بسوی شما آمده‌ام

مثل آن عذابی که بر کسانی که آیات خدا را قسمت کردند نازل گردانیدم (۹۰)

آنانکه قرآن را جزء جزء و پاره کردند (۹۱)

قسم بپروردگار تو که البته از آنها و جمیعشان سؤال میکنیم (۹۲)

از آنچه بودند که عمل میکردند (۹۳)

ای رسول تو آشکارا و بصدای بلند آنچه را مأموری بخلق برسان و از مشرکین اعراض نما (۹۴)

بحقیقت ما شرّ استهزاء کنندگان را (۹۵)

آنهائیکه با خدا خدای دیگری قرار میدهند (رفع میکنیم) و بزودی خواهند دانست (۹۶)

و بدرستی میدانیم که از گفتار آنها سینه تو تنگ میشود (۹۷)

و تو بحمد پروردگار خودت تسبیح کن و بوده باش از سجده کنندگان (۹۸)

و پروردگار خودت را پرستش نما تا وقتی که مرگ تو بیاید (۹۹)

صفحه : ۱۴۹

(توضیح آیات)

اشاره

وَ إِن کـانَ أَصـحابُ الأَیکَهِ لَظالِمِینَ (ایکه) درختان بسیار در هم رفته را گوینـد و قوم شـعیب علیه السـلام را اصـحاب (ایکه) نامند باعتبار اینکه در میان بیشه‌ها و مرغزارها بودند و شعیب علیه السّلام بر اهل (مدین) و اهل (ایکهٔ) مبعوث برسالت گردیده بود و چون اهل مدین او را تکذیب نمودند و ستمکار بودند بصیحه آسمانی هلاک گردیدند و در سوره هود بیان آن شده.

فَانتَقَمنا مِنهُم وَ إِنَّهُما لَبِإِمامٍ مُبِینٍ چون اهل (ایکـهٔ) سـتمکار بودنـد ما از آنها انتقام کشـیدیم و بیان چگونگی عذاب آنها را در سوره شعراء فرموده که آنهـا را عـذاب نمودیم بعـذاب (یَومِ الظُّلَّهِ) که شـرحش در سوره شـعراء گـذشت، و مرجع ضـمیر (إِنَّهُمـا) چنـانچه گفته‌انـد یا شـهر (سـدوم) و (ایکه) است یا (مـدین) و (ایکه) و (امام) اسم راه است و آن دو راه روشن هویدائی بود که مردم از آن گذر مینمودند.

طبرسـی گفته و اصـحاب (ایکه) سوختند بآتشـی که از ابری بر آنها ریخته شد. (قتاده و جماعتی از مفسرین) و معنی آیه اینکه است که چون اصـحاب (ایکه) برسولان سـتم کردنـد و صاحبان درختان بودنـد بعـذاب گرفتار شدنـد و خدا آنها را عقاب نمود بگرما در هفت روز و خـدای تعـالی ابری را ایجـاد کرد و آنان از شـدّت گرما رفتنـد زیر سایه ابر وقتی جمع شدنـد از آن ابر صاعقه‌ئی پـدید گردید و همه آنها را سوزانید اینکه است که از آن عذاب بعذاب (یَومِ الظُّلَّهِ) در آیات نام برده شده.

(مجمع البیان) وَ لَقَـد کَذَّبَ أَصـحابُ الحِجرِ المُرسَـلِینَ حجر وادی است میان مدینه و شام که اهل آن ثمودیان بودند و فرسـتادگان یعنی انبیاء را تکذیب نمودند و آنها قوم صالح نبی (ع) بودند و اینکه (مرسلین)

صفحه : ۱۵۰

فرموده شايد باعتبار اينكه باشد كه تكذيب يك پيمبر بمنزله تكذيب همه پيمبران است زيرا كه همه آنها از جانب يكى (خداى تعالى) فرستاده شده‌اند و كلام و سخن همگى آنها نيز يكى بوده هيچ اختلافى در فرمايشاتشان نبوده.

وَ آتَيناهُم آياتِنا فَكانُوا عَنها مُعرِضِينَ و برسولان آيات و معجزه‌ها عطا نموديم و قوم آنها از آن آيات اعراض مينمودند چون ظاهرا مقصود از اهل حجر قوم صالح پيمبر است و معلوم نيست كه براى صالح كتابى ارسال شده باشد اينكه است كه اكثر مفسرين آيات را حمل بر معجزه نموده‌اند چون معجزه صالح آن ناقه‌ئى بود كه بدعاء حضرتش از كوه بيرون آمد و همان ناقه مشتمل بر چندين معجزه بود يكى خلقت و بزرگى جثّه‌اش غريب مينمود ديگر زائيدن آن موقعيكه از كوه بيرون آمد ديگر زيادتى شير كه در يك روز گويند اهل شهر را بجاى آب شير ميداد و تمام آبى كه مصرف اهل شهر بود ميخورد اينكه است كه آيه خبر ميدهد كه با اينكه امر غريب عجيب كه شترى از كوه بيرون آيد با اينكه همه مزايا و خصوصيات ثموديان از صالح و معجزه او اعراض نمودند يعنى ايمان نياوردند.

وَ كانُوا يَنحِتُونَ مِنَ الجِبالِ بُيُوتاً آمِنِينَ شايد اشاره بقوّت و نيروى آنها دارد كه آنان از بس قوى و بزرگ جثّه بودند از كوه خانه مى‌تراشيدند كه در آن از خرابى و آفات ديگر در امان باشند ولى ندانستند كه استحكام آن مانع از عذاب الهى نخواهد بود.

فَأَخَذَتهُمُ الصَّيحَةُ مُصبِحِينَ فَما أَغنى عَنهُم ما كانُوا يَكسِبُونَ صيحه آسمانى در طرف صبحى آنان را فرا گرفت پس دفع ننمود از آنها عذاب را آنچه كسب نمودند يعنى خانه‌هاى محكم آنها در اثر يك صيحه كه بامر الهى براى هلاكت آنها كشيده شد ويران گرديد و ديگر نه قوّت و نه قدرت و نه عظمت جثّه‌اشان آنها را از عذاب نگاه داشت و نه استحكام منزلشان آنها را حفظ نمود.

صفحه : ۱۵۱

وَ ما خَلَقنَا السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ ما بَينَهُما إِلّا بِالحَقِّ پس از حكايت قوم عاد و ثمود و ابتلاء آنها بعذاب در مقام بيان حكمت خلقت آسمانها و زمين و آنچه بين آنها است بر آمده كه آنها را بحق يعنى از روى حكمت و حقيقت آفريديم آفرينش آنها جزافى نبوده از روى عدل و درستكارى انجام گرفته نه بطور لهو و لعب و بيهوده كارى.

وَ إِنَّ السّاعَةَ لَآتِيَةٌ فَاصفَحِ الصَّفحَ الجَمِيلَ، إِنَّ رَبَّكَ هُوَ الخَلّاقُ العَلِيمُ شايد آيه اشاره باين باشد كه آسمانها و زمين و آنچه بين آنها است براى امر ثابت پاينده يعنى ساعت قيامت آفريديم كه هر عمل كننده‌ئى بپاداش اعمال خود برسد و نظر به اينكه كه كفار و مشركين در قيامت بكيفر اذيّتهائيكه بتو نموده‌اند خواهند رسيد خدا از دشمنان تو انتقام خواهد كشيد تو از آنها اعراض كن و در گذر درگذشتن نيكو و در مقام انتقام بر نيا و همانا پروردگار تو بسيار آفريننده و دانا است بمصالح امور.

(وَ لَقَد آتَيناكَ سَبعاً مِنَ المَثانِي وَ القُرآنَ العَظِيمَ) (سَبعاً مِنَ المَثانِي) تفسير بسوره حمد شده زيرا كه مثانى تثنيه است و در اينجا بمعنى تكرار است و سوره حمد در شبانه روز در نمازها بسيار تكرار ميشود و بعضى از مفسرين را رأى بر اينكه است كه مقصود هفت سوره از اول قرآن است كه آنرا (سبع طوال) گويند، سوره هفتم سوره انفال و توبه است كه اينكه دو سوره در حكم يك سوره است اينكه است كه بين آن دو سوره (بِسمِ اللّهِ) فاصله نشده است و راجع (بسبع مثانى) توجيهات ديگرى نيز شده لكن مشهور و معروف بين مفسرين همان معنى اول است يعنى فاتحة الكتاب زيرا كه در نماز مكرر ميشود و مشتمل بر فصاحت و بلاغت و اعجاز و صفات عظمى و اسماء حسنى الهى است و بنا بر اينكه (مِنَ) در المثانى من بيانيه است نه من تبعيضيه كه بعضى از كلّ مراد باشد (وَ القُرآنَ) عطف به (آتَيناكَ) است.

صفحه : ۱۵۲

لاـ تَمُدَّنَّ عَینَیکَ إِلی ما مَتَّعنا بِهِ أَزواجاً مِنهُم وَ لا تَحزَن عَلَیهِم گویا فرموده چون ما بتو مثانی و قرآن عظیم عطاء نمودیم که تو را از متاع فانی دنیا بی‌نیاز گردانید باز دار خودت را از اینکه مایل کردی بلذّات دنیای دنیّ و نیز بر کافرین محزون مباش که خود را از فضیلت ایمان و یکتاپرستی محروم گردانیده‌اند، و بعضی گفته‌اند که مرجع ضمیر (عَلَیهِم) امّتند یعنی بر فقر و تنگدستی امّت خود محزون مباش.

وَ اخفِض جَناحَکَ لِلمُؤمِنِینَ خفض جناح کنایه از خوش خوئی و تواضع نسبت بمؤمنین است چون کبوتر وقتی میخواهد جوجه‌های خود را جمع کند بالهای خود را پهن میکند و آنها را زیر بال خودش جمع میکند ای رسول تو نیز مؤمنین را زیر بال رحمت خود حفظ گردان و مؤیّد اینکه معنی آیات دیگری است مثل قوله تعالی در سوره آل عمران آیه ۱۵۹ (فَبِما رَحمَةٍ مِنَ اللّهِ لِنتَ لَهُم) و قوله تعالی در وصف رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و (بِالمُؤمِنِینَ رَؤُفٌ رَحِیمٌ).

وَ قُل إِنِّی أَنَا النَّذِیرُ المُبِینُ کَما أَنزَلنا عَلَی المُقتَسِمِینَ الَّذِینَ جَعَلُوا القُرآنَ عِضِینَ برای وضوح آیه مختصری از بیانات شیخ طنطاوی را ترجمه مینمایم، پس از آیه (وَ لَقَد آتَیناکَ سَبعاً مِنَ المَثانِی وَ القُرآنَ العَظِیمَ) تا آخر آیه چنین گفته قبلا دانستی که سبع المثانی سوره فاتحه است (وَ القُرآنَ العَظِیمَ) عطف بر آنست عطف کلّ بر بعض.

خلاصه آیات (انا اعطیناک العلم) (یعنی ای رسول ما بتو علم دادیم) باز دار خود را از اینکه در لذّات دنیا رغبت کنی یا داخل گردی در اهل دنیا چگونه رغبت میکنی بدنیا در صورتی که بتو قرآن عطاء نمودیم که در آن بی‌نیازی است از هر چیزی پس قلب و سرّت را مشغول نکن بالتفات بدنیا و در آن رغبت منما، و روایت شده اینکه رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بچیزی از متاع دنیا نظر نمینمود و التفات بآن

صفحه : ۱۵۳

نداشت و قوله تعالی (وَ لاـ تَحزَن عَلَیهِم) یعنی غم مخور بر آنچه از امور دنیا از تو فوت گردد و نیز محزون مباش بر ایمان نیاوردن کفار.

و بروایت مسلم رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گفت

(انظروا الی ما هو اسفل منکم و لا تنظروا الی ما فوقکم)

یعنی نگاه کنید بآنکه پائین‌تر از شما است و نگاه نکنید بآنکسی که بالاتر از شما است.

عوف بن عبد اللّه عتبه گفته من همیشه با اغنیاء مصاحبت مینمودم و نبود احدی مگر اینکه میدیدم مرکوب او بهتر از من است و لباس او بهتر از لباس من است وقتی اینکه حدیث را شنیدم با فقراء مصاحبت نمودم و راحت گردیدم.

و بدان که اینکه آیه موافق با آن آیه‌ئی است که در اول سوره آمده آنجا که خدا فرموده (ذَرهُم یَأکُلُوا وَ یَتَمَتَّعُوا وَ یُلهِهِمُ الأَمَلُ فَسَوفَ یَعلَمُونَ) در آنجا لذات و مال را حقیر بشمار آورده و در اینجا تصریح مینماید بغض که چشم خود را از لذات و اموال بپوشان.

عجائب فلسفه یونانیه و رومانیه و چگونگی آن و خبر دادن قرآن از آنها و اینکه از عجیب‌ترین معجزات قرآن است.

در اینجا خدا فرموده (لاـ تَمُدَّنَّ عَینَیکَ الخ) و در اول سوره گفته (ذَرهُم یَأکُلُوا وَ یَتَمَتَّعُوا وَ یُلهِهِمُ الأَمَلُ فَسَوفَ یَعلَمُونَ) و در اول سوره کهف نیز گفته (المالُ وَ البَنُونَ زِینَةُ الحَیاةِ الدُّنیا) یعنی اینکه زینت را بقائی نیست و همانا باقیات صالحات بهتر است و در سوره بقره فرموده (وَ بَشِّرِ الصّابِرِینَ) و در بیشترین سوره‌های قرآن اینکه معنی را تذکر میدهد.

الان نظر کن بعلوم امتهای گذشته که پیش از نبوت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بودند مثل یونان و رومان قبل از تاریخ مسیح که اینها متصف بفلسفه بودند و از بین یونان سقراط و افلاطون و ارسطاطالیس از آنها بشمار میرفتند پس از آن امّة رومان از بلاد

رومان فلسفه آنها را گرفتند و خواندند و بعضی در فلسفه نابغه گردیدند مثل شیتسرون و سینکا و مردی از حکمای رومان مردی بود بنام (ایکتائوس) و آن

صفحه : ۱۵۴

در زمان امپراطور (نیرون) بنده بود وقتی آقای او دید او فیلسوف است او را آزاد نمود که فلسفه و حکمت را قرائت نماید و او در زمان (رواقیین) و در سنه ۹۴ میلادی زندگانی مینمود وقتی از امپراطور (قرمطیانوس) امر بخارج گردانیدن فلاسفه از ابطالیه صادر گردید او بشهر یونان هجرت نمود و در همانجا فوت شد و تاریخ وفاتش معلوم نیست و او از مشهورترین رواقیین است و از قرن ثانی تا حال حکم او و محاوراتش بین مردم متداول است و شاگرد او بنام (اریانوس) بوده و آنچه از محاورات او در عالم موجود است چهار مقاله از هشت مقاله اصلیه است و از جمله حکمت او اینست (که روح انسان برای او نسبتی است بنور اله بلکه شراره‌ئی است از آن نور) و اینکه تعبیر مجازی است یعنی روح انسان فیضی است از آن جوهر و اهمّ آنچه در فلسفه است اینست که بحث میکنم از تطهیر گردانیدن اخلاق و صفات ما تا اینکه خود را آزاد گردانیم.

و خلاصه مذهب او بدو کلمه برمیگردد (الصبر علی ما یؤذینا و الصبر علی ما فاتنا) یعنی صبر بر آنچه بما اذیت میکند و صبر بر آنچه از ما فوت گردیده و گفته حریت اینکه است که انسان در افکارش آن طوری که میخواهد متصرف باشد و عمده اینکه مطلب اینکه است که فرق بگذارد بین چیزیکه بقدرت ما تعلق دارد و چیزیکه متعلق بقدرت ما نیست و چیزیکه متعلق بقدرت ما است آن باطن ما و افکار ما و ارادات ما است لکن باقی نسبت بما غیر مقدور است اینکه است که ما باید تحمل کنیم آنچه از اذیتها بر ما وارد میگردد و صبر کنیم بر آنچه از ما فوت میشود، خلاصه بیشتر اشیائیکه از ما خارج است بر ما غیر مقدور است.

و بر ما واجب است که باطن خود را تطهیر نمائیم و در اینکه عمل جدیت کنیم تا اینکه نور الهی که از ما محجوب است حس نمائیم پس از آن برای ما است که برادران خود را از سائر نوع انسانی اعانت و کمک نمائیم زیرا که خدای تعالی پروردگار کلّ آنها است و تماما تحت کلام او و رحمت اوینـد و خلاصه مطلب او صبر نمودن بر اذیت و صبر کردن بر آنچه از او فوت شده و دوستی خدا و دوستی

صفحه : ۱۵۵

بشر است و اینها تمام نمیگردد مگر بتطهیر باطن.

و بعضی از فلسفه آن حکیم را در تفسیرش نقل میکند که پاره‌ئی از آنرا در اینجا ترجمه مینمائیم.

(حکمت اول)

آنچه در طبیعت است یا موقوف بر قدرت ما است یا نیست اما آنچه متعلق بقدرت ما است آن اعتقادات ما و عواطف و آرزوها و مکروهات ما و آنچه از ما صادر میگردد، و آنچه موقوف بقدرت ما نیست آن بدن و مال و منصب و شهرت و خلاصه آنچه از فعل ما خارج است.

(حکمت دوم)

آنچه متعلق بفعل ما است عائق و مانعی برای آن نیست و آنچه متعلق بقدرت ما نیست آن ضعیف و مضطرب و از ما اجنبی است.

(حکمت سوم)

سزاوار است که بتو تذکر دهم که وقتی تو تخیل نمودی در چیزیکه بقدرت تو نیست آن بقدرت تو است یعنی برای تو است تو همیشه محزون و شاکی از خدا و مردم میباشی بخلاف آنچه را که اعتقاد نمودی که آن برای تو است یعنی آن در قدرت تو هست همانا آن برای تو است و آنچه را که اعتقاد نمودی که آن در قدرت تو نیست بدان که آن برای غیر تو است وقتی چنین دانستی آنوقت برای کارهای خود مانعی نمی‌یابی و کاری نمیکنی که کاره باشی و برای خود دشمنی نمی‌یابی و نه چیزی که تو را اذیت کند.

(حکمت چهارم)

اگر خواستی اینکه غایت شریفه را ادراک نمائی بر تو است اجتهاد و عدم توانی و زهد و بی‌رغبتی در بعضی از چیزها و امساك از بعضی و مراقبت نفس خودت زیرا که ممکن نیست برای تو اینکه جمع کنی بین طلب آنچه فی نفسه خیر است و طلب مال و منصب و اگر چنین کنی از تو فوت میگردد هر دو طرف آنچه را که

صفحه : ۱۵۶

قصد کرده‌ئی، اما اگر مال و منصب قصد کرده‌ئی تو خیر حقیقی را طلب ننموده‌ئی زیرا که تو منافع دیگری طلب نموده‌ئی (آنوقت نه خیر حقیقی را یافته‌ئی و نه منافع دیگر را) تا آنجا که گفته:

(حکمت نهم)

اغلب از چیزهائی که افکار انسان را مضطرب میگرداند آن تخیلاتی است که از حوادث دارد نه خود حادثه مثل موت اگر موت شرّ بود سقراط حکیم آنرا از اقسام شر بشمار میآورد و سبب ترس ما از موت نیست مگر تخیّل ما به اینکه که شرّ است نه خود موت، و همچنین اگر ما از نفسمان احساس حزن و قلق نمودیم ملامت مکن مگر نفس خودت را یعنی گمانهای فاسد و کسیکه بر آنچه بر او وارد میشود غیر را ملامت کند آن جاهل و نادانست و کسیکه نفس خود را ملامت کند حکیم است لکن حکیم حقیقی نه خود را ملامت میکند و نه غیر را.

(حکمت دهم)

اگر بزرگ بشماری چیزی را که از تو اجنبی است مثلا- اسب اگر خودش بجمالش عجب آورد جمال از او است اما اگر تو بجمال اسب خود تعجب نمائی و افتخار کنی افتخار کرده‌ئی بچیزی که خارج از تو است و در اینکه موقع حظی برای تو نیست مگر وهم و گمان آری اگر قدرت داری که افکار خودت را بر وفق طبیعت گردانی سزاوار است که بخود ببالی و تعجب کنی از آن زیرا که

آن از تو و برای تو است.

حکیم طنطاوی در اینجا بیست و شش حکمت از استاده سنتلانه طالیائی نقل نموده و ما برای اختصار از بیان تمامش خودداری نمودیم.

پس از آن گفته آنچه از اینکه حکمتهائی که گفتیم بمناسبت قوله تعالی است (وَ لا تَمُدَّنَّ عَینَیکَ إِلی ما مَتَّعنا بِهِ أَزواجاً مِنهُم الخ)«۱» و همچنین آیات دیگر

---

(۱) آیه خطاب برسول است که دو چشم خود را نینداز بآنچه ما متمتع گردانیدیم (کفار را) بزوجهائی از آنها.

صفحه : ۱۵۷

(أَ یَحسَبُونَ أَنَّما نُمِدُّهُم بِهِ مِن مالٍ وَ بَنِینَ نُسارِعُ لَهُم فِی الخَیراتِ بَل لا یَشعُرُونَ)«۱» و نیز قوله تعالی (فَلا تُعجِبکَ أَموالُهُم وَ لا أَولادُهُم إِنَّما یُرِیدُ اللّهُ لِیُعَذِّبَهُم بِها فِی الحَیاةِ الدُّنیا)«۲» تا آخر بیان او که مفصل است.

وَ قُل إِنِّی أَنَا النَّذِیرُ المُبِینُ الخ ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگو همانا من بیم دهنده ظاهری میباشم که شما را میترسانم و تهدید میکنم از مثل آن عذابی که بر قسمت کننده‌گان قرآن فرستادم.

و شاید مقصود از (مقتسمین) که قرآن را پاره پاره نمودند کفاری باشند که قرآن را بچندین وصف نسبت دادند و آنان صنادید مکه بودند که نسبت سحر و شعبده و کهانت و افتراء و اساطیر اولین را بقرآن نسبت دادند و آنها در جنگ بدر کشته شدند.

از (عین المعانی) نقل شده که بعضی از کفار از روی استهزاء و سخریه میگفتند سوره بقره از من و باقی برای شما دیگری میگفت (نمل) را بمن دهید و باقی را نگاه دارید و بعضی دیگر (عنکبوت) را بخود نسبت میدادند.

و گویند مقتسمان دوازده نفر بودند که ولید بن مغیره آنها را در موسم حج بعقبات مکه فرستاد تا با هر قافله از حاج که ملاقات کنند آنها را از صحبت با حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم منع نمایند و توصیف کنند که او ساحر و شاعر و کاهن است و قرآن را اینکه طور وصف نمایند.

و از إبن عباس نقل شده که مقصود از (مقتسمین) یهودیان و نصرانیانند که

---

(۱) آیا (کفار) گمان میکنند اینکه ما مال و اولاد آنها را زیاد کرده‌ایم برای اینکه است که در خوبیهای آنان بیفزائیم اینکه چنین نیست بلکه اینها نمی‌فهمند.

(۲) خطاب برسولست که مال و اولاد آنها تو را بعجب نیاورد خدا اراده نموده که آنها را در همین دنیا عذاب کند.

صفحه : ۱۵۸

آنچه از قرآن موافق دین آنها بوده قبول میکردند و آنچه نبوده رد مینمودند.

(منهج الصادقین) فَوَ رَبِّکَ لَنَسئَلَنَّهُم أَجمَعِینَ، عَمّا کانُوا یَعمَلُونَ خدای جلیل بذات مقدّس خود قسم یاد فرموده و بنون ثقیله و لام تأکید قسم را مؤکّد گردانیده و بضمیر (هم) و کلمه (اجمعین) که شمول و استیعاب را میرساند تمام افراد بشر را تحت سؤال قرار میدهد که از همه افراد سؤال میشود و کسی باقی نمیماند که از تحت حکم سؤال خارج باشد و (بما) موصوله (عَمّا) که شمول و اطلاق دارد و دلالت میکند که تمام اعمال تحت سؤال واقع میگردد یعنی کوچک و بزرگی نیست مگر اینکه از آن پرسش میشود.

فَاصدَع بِما تُؤمَرُ وَ أَعرِض عَنِ المُشرِکِینَ یعنی (فاجهر) امر برسول است که ظاهر گردان آنچه را که بآن مأمور گردیده‌ئی یقال

(صدع بالحجة اذ تكلّم به جهارا) من الصديع و هو الصبح و الاصل بما تؤمر به من الشرايع، و حرف جار و مجرور حذف گرديده و ضمير مفعول (به) نيز حذف گرديده و جايز است كه ما مصدريه باشد. (طبرسى) خلاصه ظاهرا پس از تهديد مشركين و كافرين و امر بحضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كه چشم از متاع ناقابل دنيا كه بكافرين داده شد بپوشان و مؤمنين را زير بال خود بگير يعنى نسبت بآنها رءوف و مهربان باش و بر كفار نيز محزون مباش در اينكه آيه رسول را مأمور گردانيده كه جدّا و جهارا در مقام تبليغ بر بيا و بآنچه مأمور گرديده‌ئى از بيان احكام و شرايع بآنان برسانى برسان و وظيفه تو همين است ديگر گوش بگفتار ركيك آنها نده و از آنها پس از تبليغ اعراض بنما.

إِنّا كَفَيناكَ المُستَهزِئِينَ گفته‌اند مستهزئين پنج نفر بودند: ۱- وليد بن مغيره ۲- عاص بن وائل ۳- اسود بن عبد يغوث ۴- اسود بن عبد المطلب بن عبد مناف ۵- حرث بن قيس و گويند تمام اينها پيش از جنگ بدر مردند بعذابيكه بر هر يك نازل شد.

صفحه : ۱۵۹

الَّذِينَ يَجعَلُونَ مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ فَسَوفَ يَعلَمُونَ برسولش امر فرموده كه از مشركين اعراض نما و ما خود كافى ميباشيم كه استهزاء كنندگان را بپاداش اعمال ركيكشان برسانيم، و مستهزئين آنهائى ميباشند كه با خدا خداى ديگرى قرار داده‌اند و بزودى ميدانند كه مرتكب چه اعمال زشتى گرديده‌اند، و شايد مقصود از (فَسَوفَ يَعلَمُونَ) چنين باشد كه در همين دنيا يا در آخر عمر يا طور ديگر قبح اعمالشان را خواهند فهميد.

وَ لَقَد نَعلَمُ أَنَّكَ يَضِيقُ صَدرُكَ بِما يَقُولُونَ فَسَبِّح بِحَمدِ رَبِّكَ وَ كُن مِنَ السّاجِدِينَ از اينكه آيه و امثال آن معلوم ميشود كه خداى رءوف چه اندازه نظر لطف و مرحمت نسبت بپيمبر اكرمش داشته و او را مينوازد و بوى نويد ميدهد و باو از روى شفقت خبر ميدهد كه ما ميدانيم كه چه قدر سينه تو از گفتار ركيك آنها تنگ ميشود تو اعتناء بآنها نكن و رو از آنان بگردان و توجّه بحق تعالى نما و خداى بزرگ خود را تسبيح نما كه سينه تو باز گردد.

وَ اعبُد رَبَّكَ حَتّى يَأتِيَكَ اليَقِينُ شايد مقصود اينكه باشد كه عبادت و پرستش نما پروردگار خودت را تا وقتى كه مرگ تو برسد يعنى تا وقتى كه پرده از روى كارها برداشته شود و آنهائيكه با خدا خداى ديگرى قرار داده‌اند براى آنها حقيقت ظاهر گردد و بكيفر اعمالشان برسند و چنانچه گفته‌اند مقصود از يقين شايد مردن باشد يا عالم قيامت.

صفحه : ۱۶۰

سورة النحل

اشاره

سورة النحل مائة و ثمان و عشرون آية بلا خلاف، اربعون آية من اوّلها مكية و الباقى من قوله (وَ الَّذِينَ هاجَرُوا فِي اللّهِ مِن بَعدِ ما ظُلِمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُم الى آخر سورة) مدنية. (عن الحسن و قتادة) و قيل مكية كلّها غير ثلاث آيات نزلت فى انصراف النبى صلى اللّه عليه و آله و سلّم من احد (وَ إِن عاقَبتُم فَعاقِبُوا) الى آخر سورة نزلت بين مكّة و مدينة، از إبن عباس و عطاء و الشعبى فى احدى الروايات.

عن إبن عباس بعضها مكّى و بعضها مدنىّ فالمكى من اولها الى قوله (وَ لَكُم عَذابٌ عَظِيمٌ) و المدنى قوله (وَ لا تَشتَرُوا بِعَهدِ اللّهِ ثَمَناً قَلِيلًا) الى قوله (بِأَحسَنِ ما كانُوا يَعمَلُونَ). (مجمع البيان)

ابى بن كعب عن النبى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم (من قرأها لم يحاسبه اللّه بالنعم التى انعمها عليه فى دار الدنيا و اعطى من الاجر

کالذی مات و احسن الوصیهٔ و ان مات فی یوم تلاها او لیلهٔ کان له من الاجر کالذی مات فاحسن الوصیهٔ)

(طبرسی)

صفحه : ۱۶۱

[سوره النحل (۱۶): آیات ۱ تا ۹]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
أَتی أَمرُ اللّهِ فَلا تَستَعجِلُوهُ سُبحانَهُ وَ تَعالی عَمّا یُشرِکُونَ (۱) یُنَزِّلُ المَلائِکَهَ بِالرُّوحِ مِن أَمرِهِ عَلی مَن یَشاءُ مِن عِبادِهِ أَن أَنذِرُوا أَنَّهُ لا إِلهَ إِلّا أَنَا فَاتَّقُونِ (۲) خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ بِالحَقِّ تَعالی عَمّا یُشرِکُونَ (۳) خَلَقَ الإِنسانَ مِن نُطفَهٍ فَإِذا هُوَ خَصِیمٌ مُبِینٌ (۴)
وَ الأَنعامَ خَلَقَها لَکُم فِیها دِفءٌ وَ مَنافِعُ وَ مِنها تَأکُلُونَ (۵) وَ لَکُم فِیها جَمالٌ حِینَ تُرِیحُونَ وَ حِینَ تَسرَحُونَ (۶) وَ تَحمِلُ أَثقالَکُم إِلی بَلَدٍ لَم تَکُونُوا بالِغِیهِ إِلّا بِشِقِّ الأَنفُسِ إِنَّ رَبَّکُم لَرَؤُفٌ رَحِیمٌ (۷) وَ الخَیلَ وَ البِغالَ وَ الحَمِیرَ لِتَرکَبُوها وَ زِینَهً وَ یَخلُقُ ما لا تَعلَمُونَ (۸) وَ عَلَی اللّهِ قَصدُ السَّبِیلِ وَ مِنها جائِرٌ وَ لَو شاءَ لَهَداکُم أَجمَعِینَ (۹)

صفحه : ۱۶۲

بنا بر قولی سوره نحل در مکه نازل گردیده و یکصد و بیست و هشت آیه است و در حدیث است کسیکه اینکه سوره رای قرائت کند خدای تعالی نعمتهائیکه در دنیا باو عطاء نموده حساب نمیکند و اگر در آنروز یا آن شبی که آنرا تلاوت نموده مرد باو اجری عطاء میکند مثل کسیکه مرده است بنیکوتر وصیّت.

[ترجمه]

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

امر خدا (قیامت) آمد (محقق و ثابت است) پس در آمدن آن عجله نکنید منزّه و بزرگوار است (خدای تعالی) از آنچه مشرکین باو نسبت میدهند (۱)

ملائکه با روح فرود میآید بر هر کسی از بندگان خود که بخواهد برای اینکه اعلان کنند به اینکه که نیست الهی (که مستحق پرستش باشد) مگر من پس بترسید از من و غیر مرا نپرستید (۲)

آسمانها و زمین رای بحق و درستی آفریده بزرگتر از آنست که برای او شریک آورید (۳)

انسان رای از نطفه آفریده پس او جدال کننده ظاهری گردید (۴)

و چهارپایان رای خلقت نمود برای شما که از آنها پوشش میابید و منافع دیگر که از آن ببرید و از آنها بخورید (۵)

و در اینکه چهارپایان برای شما جمال و آرایشی است آنوقتیکه از چرا بآرامگاه برمیگردند و آنوقتیکه (در صبحگاه) باز بچراگاه میروند (۶)

و نیز بارهای سنگین شما را حمل میکنند بسوی شهری که شما نمیتوانستید حمل کنید مگر بسختی نفس‌ها حقیقهٔ که پروردگار شما هر آینه رءوف و مهربان است (۷)

و اسب و استر و خر را آفرید تا اینکه هم بر آنها سوار شوید و هم زینت باشند برای شما و بعدا برای شما می‌آفریند چیزی رای که حال نمیدانید (۸)

و بر خدا است که راه راست رای بشما بنمایاند و بعض راهها کج است و اگر خدا بخواهد همه شما و جمیعتان رای هدایت مینماید (۹)

.

صفحه : ۱۶۳

(توضیح آیات)

اشاره

که‌أَتی أَمرُ اللّهِ فَلا تَستَعجِلُوه‌ُ سُبحانَه‌ُ وَ تَعالی عَمّا یُشرِکُون‌َ‌که (أَتی) را بصیغه ماضی آورده، اگر مقصود آمدن قیامت باشد و با اینکه اوضاع قیامت بنظر آینده میآید در بسیاری از آیات بصیغه ماضی که دلالت بر گذشته دارد آورده، و ممکن است در وجه آن دو طور گفته شود یکی چون امر قیامت محقق الوقوع است اینکه است که گویا واقع است، و دیگر بنا بر گفته بعضی از دانشمندان الان نیز اوضاع قیامت در باطن و حقیقت اینکه عالم و در لوح محفوظ و در علم حضوری حق تعالی موجود و از نظر ما غائب است قوله تعالی در سوره توبه آیه ۴۹ (وَ إِن‌َّ جَهَنَّم‌َ لَمُحِیطَةٌ بِالکافِرِین‌َ) اینکه است که صحیح است بصیغه ماضی بیاورند

(سخنان مفسرین راجع بتوجیه آیه)

۱- امر خدا نزدیک شده بعذاب مشرکین آنهائیکه بر کفر و تکذیب ثابتند (حسن و إبن جریح) حسن گفته چون مشرکین برسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم گفتند عذاب خدا را برای ما بیاور در جواب آنها است که امر خدا آینده است و هر آینده‌ئی نزدیک است.

۲- امر خدا احکام و واجبات او است. (ضحاک) ۳- امر خدا روز قیامت است. (جبائی) و بهمین معنی از إبن عباس نیز نقل شده وکه (أَتی) بمعنی (یأتی) است و در اینجا جایز است ماضی بجای فعل مضارع واقع گردد نظر بصدق خبر دهنده بآنچه خبر میدهد که بمنزله واقع گردیده است زیرا خدای تعالی امر قیامت را نزدیک‌تر نشان میدهد از لمح بصر از یک چشم بهم زدن و مثل قوله تعالی (اقتَرَبَتِ السّاعَةُ). (مجمع البیان) میشود (ما) در که (عَمّا) موصوله باشد و میشود مصدریّه، اگر موصوله باشد چنین میشود که خدا منزّه است از آنچه شریک میآورند، و اگر مصدریه باشد

صفحه : ۱۶۴

یعنی خدا منزّهست از اشتراک آنها.

خلاصه آیه بمشرکین و منکرین قیامت و عذاب خبر میدهد که امر خدا در وقوع قیامت یا عذاب کفار آمده عجله در وقوع آن نکنید و محقق الوقوع است شاید اشاره باین باشد که فقط پرده طبیعت که در آن واقعید حائل بین شما و پاداش اعمال شما گردیده

و بجزاى اعمال خود خواهيد رسيد و خداوند منزّه و مبرّا است از آنچه مشركين باو نسبت ميدهند.
يُنَزِّلُ المَلائِكَةَ بِالرُّوحِ مِن أَمرِهِ عَلى مَن يَشاءُ مِن عِبادِهِ يعنى فرود ميفرستد خدا ملائكه را بوحى يا بقرآن بر هر كس كه بخواهد از بندگانش و اينكه قرآن را روح ناميده بواسطه آنستكه قلب مرده بشر را كه بجهل مرده بود زنده ميكند.
أَن أَنذِرُوا أَنَّهُ لا إِلهَ إِلّا أَنَا فَاتَّقُونِ هاء در (أَنَّهُ) ضمير شأن است يعنى بايد بدانيد كه نيست الهى جز من و از من بترسيد و مخالفت منمائيد.
تقوى مأخوذ از وقايه و بمعنى نگاهدارى است، و شايد مقصود چنين باشد كه حقيقت واحد و احد را نصب العين خود نمائيد و در عبادت و پرستش كسى را با او شريك نياوريد سخنان مفسرين در اينكه مراد از روح چيست ۱- اتّفاقى است كه روح يك حقيقت واحد است و آن مايه حيات هر چيزى است كه شعور و اراده از قبل او پديد ميگردد.
۲- در مجمع البيان گفته روح بر ده قسم آمده: ۱- روح حيات انسان بارشاد. ۲- روح رحمت قوله تعالى (فَرَوحٌ وَ رَيحانٌ) ۳- روح نبوت مثل قوله (يُلقِي الرُّوحَ مِن أَمرِهِ عَلى مَن يَشاءُ مِن عِبادِهِ). ۴- روح عيسى روح اللّه زيرا كه بغير بشر يا بغير فحل آفريده شده. ۵- روح جبرئيل. ۶- روح نفخ گفته ميشود آتش را بنفخه خودم زنده كردم. ۷- روح وحى (وَ كَذلِكَ أَوحَينا إِلَيكَ رُوحاً مِن أَمرِنا). ۸- روح ملكى است در آسمان از بزرگترين خلق خدا است

صفحه : ۱۶۵

و در قيامت آن در صفى ميايستد و تمام ملائكه در صف ديگر. ۹- روح، روح انسانى است، إبن عباس گفته كه در انسان روح و نفس است، نفس آنچيزى است كه تميز ميدهد و تكلّم ميكند و روح آنچيزى است كه بواسطه او خورنش كشيدن در خواب و نفس كشيدن بآن است و وقتى كه انسان خوابيد نفسش خارج ميگردد و روحش باقى ميماند و وقتى مرد نفس و روحش هر دو خارج ميگردند. (پايان) و در اول گفته روح ده قسم است و در شماره همين نه چيز را شمرده.
و نظر به اينكه كه در بسيارى از آيات (روح و ملائكه) را بهم عطف داده مثل قوله تعالى (يَومَ يَقُومُ الرُّوحُ وَ المَلائِكَةُ صَفًّا) سوره نبأ آيه ۳۸ (تَعرُجُ المَلائِكَةُ وَ الرُّوحُ) سوره معارج آيه ۴، از اينجا معلوم ميشود كه روح موجود عظيمى است غير از ملائكه و مستقل در وجود زيرا كه روح را مقابل ملائكه قرار داده.
و نيز در پاسخ سؤال از روح فرموده (قُلِ الرُّوحُ مِن أَمرِ رَبِّي) از اينكه آيات ميتوان استفاده نمود كه براى حق تعالى دو عالم است چنانكه فرموده (أَلا لَهُ الخَلقُ وَ الأَمرُ) خلق كه شايد مقصود عالم طبيعت از جسم و جسمانيات باشد و عالم امر يعنى عالم مجرّدات است و در آن انواعى است از موجودات علوى از روح اعظم و عقول و نفوس كه در جاى خود مبرهن گرديده كه آنها مجرد از جسم و جسمانياتند و چون در سوره بنى اسرائيل در ذيل آيه ۸۵ قوله تعالى (وَ يَسئَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِن أَمرِ رَبِّي) راجع به اينكه كه روح چيست تا اندازه‌ئى توجيه مفسرين را نقل نموديم رجوع بآن جا شود.
(خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ بِالحَقِّ تَعالى عَمّا يُشرِكُونَ) خداى متعال در اينكه آيه و آيه بعد بر اثبات الوهيت خود دليل آورده و اشاره به اينكه كه آنكسيكه آسمانها را بدون ستون آفريده و زمين را گسترانيده و بدون وسائل خارجى بحق و درستى آفريد و اجزاء آنها را محكم و متقن و بيك نظام و ترتيب نيكو هر چيزى را بجاى خود قرار داده و اجزاء آسمان و زمين را بطورى مرتبط بهم گردانيده كه گويا همه با هم يك وحدت تشكيل ميدهند و بسوى يك مقصد

صفحه : ۱۶۶

شتابانند و با اينكه هر يك را بكارى واداشته اگر خوب در آنها نظر كنى بچشم دل خواهى ديد كه تمام ذرّات عالم رو بيك

حقیقت دارند و از او روزی و حیات و بقاء می‌طلبند.

خَلَقَ الإِنسانَ مِن نُطفَةٍ فَإِذا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ تمام موجودات از آسمانها و زمین و آنچه بین آسمانها و زمین است از موجودات علوی و سفلی و عوالم ما فوق الطبیعه از عقول و نفوس همه مطیع امر تکوینی حق تعالی و تسلیم فرمان او هستند (جمله ذرّات زمین و آسمان لشگر حقّند پیدا و نهان) از میان تمام موجودات فقط انسان که از منی گندیده متعفّن آفریده شده و در وصف او فرموده (إِنَّهُ كانَ ظَلُوماً جَهُولًا) سوره احزاب آیه ۷۲، و بعضی از افراد جنّ که از آیات دیگر معلوم میشود اینها با سفرای الهی که برای ارشاد و راهنمائی آنها فرستاده شده‌اند در مقام مخاصمه و دشمنی برمیآیند و مطیع امر حق تعالی نمیگردند.

وَ الأَنعامَ خَلَقَها لَكُم فِيها دِفءٌ وَ مَنافِعُ وَ مِنها تَأكُلُونَ واو عاطفه در (وَ الأَنعامَ) عطف است به (خَلَقَ الإِنسانَ) و شاید (لَكُم) متعلّق باشد به (خَلَقَها) یعنی چهارپایان گاو و شتر و گوسفند و غیره را برای نفع شما افراد بشر آفریدیم که هم از گوشت و شیر آنها تغذیه کنید و بخورید و هم از پوست و پشم و کرک آنها پوشش گرم برای خود تهیه نمائید که از سرما محفوظ مانید وَ لَكُم فِيها جَمالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَ حِينَ تَسرَحُونَ جمال یعنی زینت، در مجمع البیان گفته (الاراحة) بازگشتن از مراعی است در وقت شام بسوی منزلشان و مکانیکه در آن استراحت مینمایند، و سروح خروج و بیرون رفتن بسوی مرعی است در صبح که محل چراگاهشان میباشد، گفته میشود (سرحت الماشیة سرحا و سروحا و سرحها اهلها).

خلاصه آیه در مقام بعض از تفضّلاتی است که نسبت ببشر مرعی داشته و بوی تذکر میدهد که در خلقت انعام فوائد بسیاری است هم غذای شما است و هم لباس

صفحه : ۱۶۷

شما و هم اسباب تجمّلات و زینت شما است و دو آیه بعد الی قوله تعالی (ما لا تَعلَمُونَ) راجع ببقیه منافعی است که از انعام استفاده میشود، از جمله آنها بار و امتعه شما را از بلدی ببلد دیگر میبرد مثل شتر و قاطر و خر و امثال اینها که اگر شما میخواستید خودتان ببرید بردن آنها برای شما میسر نبود مگر بمشقت بسیار و خداوند از باب رحمت و رأفت برای اینکه شما بمشقت نیفتید اینکه حیوانات را مسخر شما گردانید که امور شما بآسانی انجام گیرد.

وَ الخَيلَ وَ البِغالَ وَ الحَمِيرَ لِتَركَبُوها وَ زِينَةً وَ يَخلُقُ ما لا تَعلَمُونَ پس از آنکه اقسام مرکوبات را از قبیل اسب و قاطر و خر در آیه تذکر داده و از جمله نعمتهای خود بحساب آورده برای مزید نعمت ببشر وعده میدهد که اضافه بر اینکه مرکوباتیکه در دسترس شما گذاشته شده مرکوبات دیگری یا چیزهای دیگری می‌آفرینیم که حالا شما نمیدانید.

شاید مقصود از (وَ يَخلُقُ ما لا تَعلَمُونَ) آن مرکوباتی باشد که آنوقت در دسترس بشر نبوده بلکه هنوز آفریده نگردیده و شاید همین مرکوباتی باشد که در اینکه زمانها اختراع شده مثل طیّاره و سیّاره و کشتی و غیر اینها، و نظر به اینکه که ما موصوله عموم دارد منحصر بمرکوبات نیست چیزهای دیگری نیز ممکن است در آینده خلقت گردد، و شاید مرکوبات دیگری نیز در آینده اختراع شود که امروز نمیدانیم و اینکه یکی از پیش گوئیهای قرآن است.

(اعتراض)

شاید بعضی از کوته‌نظران بگویند اینکه مرکوبات بدست انسان تهیه شده و از آیهٔ چنین برمیآید که همان طوری که اسب و قاطر و حمیر بخلقت خدائی آفریده شده آن مرکوباتیکه نمیدانید و بعدا خلقت میشود آنهم همین طور باشد نه آنچه بدست بشر اختراع گردیده.

(پاسخ)

همان طوری که خلقت بشر باراده حق تعالی است خود بشر و اسباب کارش نیز

صفحه : ۱۶۸

باراده حق تعالی انجام گرفته قوله تعالی (اللّه خَلَقَکُم وَ ما تَعمَلُونَ) یعنی شما و آنچه شما در آن عمل میکنید مخلوق خدا است او است که چنین خصوصیتی در اشیاء گذارده منتهی الامر بشر آنهم باراده حق تعالی علم بخصوصیت آنها پیدا نموده و اشیاء را با هم بنحو مخصوصی ترکیب نموده و چنین آثاری از آنها نمودار گردیده بشر نه چنین قدرتی دارد که چیزی از مواد اصلیه اینکه مرکوبات که نبوده ایجاد نماید و نه چیزی را معدوم گرداند.

وَ عَلَی اللّهِ قَصدُ السَّبِیلِ وَ مِنها جائِرٌ وَ لَو شاءَ لَهَداکُم أَجمَعِینَ کلمه (عَلَی) را در جائی آورند که الزامی در کار باشد گویا خدای تعالی خود را ملزم گردانیده که بر ما است که راه راست و طریق هدایت را بانزال کتب و ارسال رسل و آنچه مقدمه ارشاد است از تمکّن و قدرت که موصل بحق و طریق اسلام است در دسترس مکلّفین بگذاریم و چنین کردیم و (مِنها جائِرٌ) و با اینکه تمام مقدمات وصول بمقصد و طریق سعادت برای شما فراهم بود بعضی از طریق مستقیم کج روی کردند و اگر خدا میخواست و مشیّت اقتضاء کرده بود همه شما را هدایت مینمودیم لکن مشیّت بر اینکه قرار گرفته که پس از اتمام حجت و وسائل هدایت اگر شما کج روی کردید و باختیار خود رو بباطل رفتید دیگر خدا شما را هدایت ننماید.

صفحه : ۱۶۹

[سوره النحل (۱۶): آیات ۱۰ تا ۱۹]

اشاره

هُوَ الَّذِی أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً لَکُم مِنهُ شَرابٌ وَ مِنهُ شَجَرٌ فِیهِ تُسِیمُونَ (۱۰) یُنبِتُ لَکُم بِهِ الزَّرعَ وَ الزَّیتُونَ وَ النَّخِیلَ وَ الأَعنابَ وَ مِن کُلِّ الثَّمَراتِ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً لِقَومٍ یَتَفَکَّرُونَ (۱۱) وَ سَخَّرَ لَکُمُ اللَّیلَ وَ النَّهارَ وَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ وَ النُّجُومُ مُسَخَّراتٌ بِأَمرِهِ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَومٍ یَعقِلُونَ (۱۲) وَ ما ذَرَأَ لَکُم فِی الأَرضِ مُختَلِفاً أَلوانُهُ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً لِقَومٍ یَذَّکَّرُونَ (۱۳) وَ هُوَ الَّذِی سَخَّرَ البَحرَ لِتَأکُلُوا مِنهُ لَحماً طَرِیًّا وَ تَستَخرِجُوا مِنهُ حِلیَةً تَلبَسُونَها وَ تَرَی الفُلکَ مَواخِرَ فِیهِ وَ لِتَبتَغُوا مِن فَضلِهِ وَ لَعَلَّکُم تَشکُرُونَ (۱۴)

وَ أَلقی فِی الأَرضِ رَواسِیَ أَن تَمِیدَ بِکُم وَ أَنهاراً وَ سُبُلاً لَعَلَّکُم تَهتَدُونَ (۱۵) وَ عَلاماتٍ وَ بِالنَّجمِ هُم یَهتَدُونَ (۱۶) أَ فَمَن یَخلُقُ کَمَن لا یَخلُقُ أَ فَلا تَذَکَّرُونَ (۱۷) وَ إِن تَعُدُّوا نِعمَةَ اللّهِ لا تُحصُوها إِنَّ اللّهَ لَغَفُورٌ رَحِیمٌ (۱۸) وَ اللّهُ یَعلَمُ ما تُسِرُّونَ وَ ما تُعلِنُونَ (۱۹)

صفحه : ۱۷۰

[ترجمه]

خدای تعالی آنکسی است که برای شما از آسمان آب فرود آورد که از آن میآشامید و از او است درخت که از آن درختها

چهارپایانتان را میچرانید (۱۰)

بسبب آب زراعت روئیده میشود و درخت زیتون و نخل خرما و درختهای انگور و از کلّ میوه‌ها (که بآب روئیده میشود) حقیقهً در اینها هر آینه آیت و نشانه‌ئی است برای جماعتی که فکر و تامّل میکنند (۱۱)

و برای نفع شما مسخر گردانید شب و روز و خورشید و ماه را و ستارگان رام شدگانند بامر او و در اینها همانا نشانه‌هائی است برای کسانیکه تعقل میکنند (۱۲)

و مسخر گردانید برای شما آنچه را در زمین خلقت نموده در حالیکه رنگهای آنها مختلف است همانا در اینها آیات و نشانه‌هائی است برای جماعتی که متذکر باشند (۱۳)

و خدا آنکسی است که دریا را مسخر گردانید تا اینکه از آن گوشت تازه لطیف بخورید و زر و زیوری که آنرا میپوشید از آن بیرون آورید و می‌بینی کشتی را رونده و شکافنده آب برای اینکه از فضل او بجوئید و شاید شکرگزار باشید (۱۴)

و در زمین کوههای بلند بنهاد برای اینکه شما را زمین حرکت ندهد و نگرداند (و نیز در زمین) جوی‌ها و راههائی قرار داد شاید شما راه یابید (۱۵)

و برای روندگان در زمین قرار داد علاماتی و بستارگان (نیز) راه بیابند (۱۶)

آیا کسیکه میآفریند مثل کسی میباشد که نمیآفریند آیا چرا متذکر نمیگردید (۱۷)

و اگر نعمتهای خدا را شماره کنید هرگز نتوانید شماره و احصاء نمائید حقیقهً خداوند آمرزنده و مهربان است (۱۸)

و خدا میداند آنچه را که پنهان میکنید و آنچه را ظاهر میگردانید (۱۹)

.

صفحه : ۱۷۱

(توضیح آیات)

هُوَ الَّذِی أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً لَکُم مِنهُ شَرابٌ وَ مِنهُ شَجَرٌ فِیهِ تُسِیمُونَ نزدیک‌ترین نعمتهای الهی که در دسترس انسان گذارده شده نعمت آب است که آنرا سبب حیات هر موجود طبیعی قرار داده اینکه است که در اینکه آیه بعضی از فوائد و آثار آب را تذکر میدهد و بلام (لَکُم) که دلالت بر اختصاص دارد چنین مینماید که خلقت آب برای فوائدی است که انسان از آن بهره‌مند میگردد که از آن بیاشامد و اشجار از آن روئیده شود و حیوانات و چهارپایان از برگ درختان تغذیه کنند و از فاکهه و میوه درختان و باقی فوائدیکه از درختها نصیب انسان میگردد بهره‌مند شوند.

یُنبِتُ لَکُم بِهِ الزَّرعَ وَ الزَّیتُونَ وَ النَّخِیلَ وَ الأَعنابَ وَ مِن کُلِّ الثَّمَراتِ و نیز برای نفع شما بسبب آب زراعت و گیاهها و نباتات از زمین روئیده میشود و درخت زیتون و نخل خرما و درخت انگور و تمام میوه‌جات بآب از زمین روئیده میشود و اختصاص اینکه سه شجره از بین اشجار شاید برای زیادتی منافع آنها است مخصوصا زیتون که آنرا در آیه نور بشجره مبارکه توصیف نموده و فوائد بسیاری در آن مندرج است.

إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَهً لِقَومٍ یَتَفَکَّرُونَ (ذلِکَ) از اسماء اشاره است و ظاهرا اشاره بجمیع مذکورات در آیات بالا است و بشر را متنبّه میگرداند و گویا میفرماید ای انسانیکه ادّعاء عقل و دانش میکنی عقل و فکر خود را بکار بینداز و در اسباب نزول باران که از آسمان برای نفع تو ریزش میکند نظر کن و در تمام جهات و اسباب آن تأمّل نما و ببین چگونگی اوضاع عالم طبیعی را که بیک نظام حیرت بخشی مرتب گردانیده از ابر و باد و دخانات زمین و کیفیت صعود بخارات و تراکم ابرها و غیر اینها که تمام اوضاع

عالم از روی علم و قدرت مدبّر حکیم مرتب گردیده و از روی علم بصلاح در هر

صفحه : ۱۷۲

موقعی بقدر لزوم آب باران را از آسمان یعنی طرف بالا آب را بر زمین فرود می‌آورد قوله تعالی (وَ إِن مِن شَیءٍ إِلّا عِندَنا خَزائِنُهُ وَ ما نُنَزِّلُهُ إِلّا بِقَدَرٍ مَعلُومٍ) سوره حجر آیه ۲۱.

وَ سَخَّرَ لَکُمُ اللَّیلَ وَ النَّهارَ وَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ وَ النُّجُومُ مُسَخَّراتٌ بِأَمرِهِ از روی قاعده طبیعی نزدیک‌ترین نعمتها نسبت بانسان آب است که در دسترس او گذارده شده و چون حیات هر چیزی در زمین بآب است اینکه است که اول نعمتها نعمت آب را تذکر میدهد پس از آن موجودات بالاتر آنهائی را که اصلا نظام عالم طبیعیات از جمادات و نباتات و حیوانات و نوع انسانی مترتب بر آن است تذکر میدهد که بمشیت الهی پس از آفرینش و تنظیم آنها مطابق حکمت ازلی و تدبیر لم یزلی انسان بوجود آمده و بانسان تذکر میدهد که برای نفع تو و آفرینش تو جمله اوضاع سماری از شمس و قمر و کواکب را مسخر گردانیدم که بحرکت اینها شب و روز پدید گردد و تو آرامش پیدا نموده و امرار حیات نمائی و بکمال انسانیت خود برسی.

إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَومٍ یَعقِلُونَ در آیه بالا آیت و نشانه بودن نعمت آب و غیره را تخصیص داده بجماعتی که در امر خلقت تفکّر میکنند و آثار رحمت الهی را در همین آبیکه از آسمان ریزش میکند و فوائدیکه در بر دارد بچشم دل مینگرند و بر ایمان فطریشان اضافه میگردد و در آیه اخیر آیات و نشانه‌های رحمت الهی را اختصاص میدهد بجماعتیکه عقل دارند و عاقل میباشند.

شرافت انسان بعقل است، عقل چراغ هدایت و پیش رو انسان است انسان خردمند در اثر مؤثّر را مینگرد وقتی اینکه عالم مجلّل را نگریست و اینکه نظام خلقت را تحت تدبّر و نظر قرار داد بدون اینکه محتاج بدلیل دیگری باشد عقل وی حکم میکند که اینکه نظام آفرینش تحت اقتدار و تدبیر مدّبر عالم حکیم واقع گردیده خودسرانه نیست، و نیز بعقل درّاکش میفهمد که همان علت موجده

صفحه : ۱۷۳

علت مبقیه وی است و اگر جز اینکه نبود (بهم ریزند قالبها).

وَ ما ذَرَأَ لَکُم فِی الأَرضِ مُختَلِفاً أَلوانُهُ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً لِقَومٍ یَذَّکَّرُونَ ذکر مقابل فراموشی است، مطلبیکه انسان میدانسته و فراموش کرده باو گفته میشود (اذکر) یعنی بیاد آور و متذکر باش، و شاید آیه ذکر را اختصاص میدهد بکسانی که تا اندازه‌ئی اوضاع سماوی و ترتیب سیر طبیعیات را میدانند و شاید بعض از چنین اشخاص اوضاع عالم را مستند بطبیعت و گردش حرکات فلکیات بدانند اینکه است که گویا آیه آنان را متنبه میگرداند که نظام عالم از گردش شب و روز و خورشید و ماه و ستارگان نیز بتقدیر عزیز علیم است نه بتدبیر موجودات بی‌شعور یا با شعور بلکه مسخر بتسخیر غالب قاهر حکیم جلّ شأنه است وَ هُوَ الَّذِی سَخَّرَ البَحرَ لِتَأکُلُوا مِنهُ لَحماً طَرِیًّا و نیز از جمله نعمتهائیکه بانسان تذکر میدهد اینکه است که دریا را مسخر گردانیده و وسائلی در دسترس شما نهاده که از آن گوشت تازه لطیف از انواع و اقسام ماهیان دریائی آن قسم از آنها که حلّیتش در علم فقه تعیین شده بخورید وَ تَستَخرِجُوا مِنهُ حِلیَةً تَلبَسُونَها وَ تَرَی الفُلکَ مَواخِرَ فِیهِ وَ لِتَبتَغُوا مِن فَضلِهِ وَ لَعَلَّکُم تَشکُرُونَ الی قوله: وَ بِالنَّجمِ هُم یَهتَدُونَ و از دریا اسباب زینت مثل مروارید و لؤلؤ و مرجان بیرون میآورید که خود را بآن میآرائید و زینت میدهید و می‌بینی چگونه کشتی دریا را میشکافد و در آن روان میگردد و اینکه از فضل و کرم او است که احسان او را و زیادتی نعم و تفضلاتیکه در باره شما افراد بشر مرعی داشته بدست آورید که شاید شما شکرگزار باشید.

اینکه آیات دلیل واضحی است بر فضیلت انسان زیرا چنانچه در آیات تذکر میدهد تمام موجودات سمائی و جوّی از شمس و قمر و

ستارگان و گردش شب و روز و آب و زمین و اشجار و نباتات و دریاها همگی را برای نفع انسان مسخّر گردانیده برای اینکه انسان در اینها تفکر و تعقّل و تذکر نماید و از اینکه طریق

صفحه : ۱۷۴

بسعادت انسانی خود برسد، از اینجا معلوم میشود که اصلا غایت و فائده عالم مادیات وجود انسانی است که بشر از قبل آثار پی بمؤثّر ببرد و عظمت و جلال خداوندی را نصب العین نماید و آن کسی میباشد که صاحب فکر و رویّه و تعقّل و شکر گذار باشد، و از آیات بعد نیز همین نتیجه بدست میآید مثل افراشتن کوهها که زمین شما را تکان ندهد و نهرها و راهها و باقی علامات (لَعَلَّکُم تَهتَدُونَ) اشاره به اینکه که نتیجه و فائده اینکه اوضاع هدایت یافتن شما افراد بشر است که فضیلت و سعادت خود را بدست آورید و شکر گذار باشید.

أَ فَمَن یَخلُقُ کَمَن لا یَخلُقُ أَ فَلا تَذَکَّرُونَ اعتراض بمشرکین نموده و بهمزه استفهام انکاری آنان را سرزنش مینماید که آیا آنکسی که اینکه جهان مجلل و اینکه دستگاه گیتی را با اینکه نظم حیرت‌بخش مرتب آفریده با اینکه در آیات بالا تذکر داده که همه را برای نفع شما افراد بشر خلقت نموده آیا هیچ عاقلی گمان میکند که او مثل کسی می‌باشد که حتی قدرت بر آفرینش یک مگسی هم ندارد آیا اینکه دو با هم مساوی میباشند هرگز چنین نخواهد بود چگونه شما متذکر نمیگردید، چنانچه در سوره حج آیه ۷۲ فرموده (یا أَیُّهَا النّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَاستَمِعُوا لَهُ إِنَّ الَّذِینَ تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ لَن یَخلُقُوا ذُباباً وَ لَوِ اجتَمَعُوا لَهُ وَ إِن یَسلُبهُمُ الذُّبابُ شَیئاً لا یَستَنقِذُوهُ مِنهُ ضَعُفَ الطّالِبُ وَ المَطلُوبُ).

وَ إِن تَعُدُّوا نِعمَةَ اللّهِ لا تُحصُوها إِنَّ اللّهَ لَغَفُورٌ رَحِیمٌ پس از آنکه ذات متعال بعضی از انواع و اقسام نعمتهائی را که ببشر کرامت کرده تذکر داده در اینکه آیه اخیر اشاره بفضل و کرم و سعه رحمت خود نموده و ببشر تذکر میدهد که گمان مکن که آثار قدرت او محدود باشد بهمین نعمتهائی که در آیات بالا و نیز در آیات دیگر تذکر میدهد زیرا که نعمتهای الهی محدود بحدّی نیست که بشود تحت شماره و عدد برآید قوله تعالی در سوره کهف آیه ۱۰۹ (قُل لَو کانَ البَحرُ مِداداً لِکَلِماتِ رَبِّی لَنَفِدَ البَحرُ قَبلَ أَن تَنفَدَ کَلِماتُ رَبِّی وَ لَو جِئنا

صفحه : ۱۷۵

بِمِثلِهِ مَدَداً) شاید مقصود از کلمات مخلوقات و آثار قدرت او باشد یعنی عدد موجودات و ممکنات بقدری زیاد است که اگر دریاها مرکّب گردد دریاها تمام میشود اگر چه باز مثل دریاها مدد بیاوریم و آثار حق تعالی تمام نمیشود.

آری موجودات از دریای فضل الهی ترشّح نموده‌اند فضل و کرم غیر محدود آثار غیر محدود ایجاب مینماید عفو و رحمت او نیز از دریای کرم او سر چشمه گرفته وَ اللّهُ یَعلَمُ ما تُسِرُّونَ وَ ما تُعلِنُونَ آنچه را مخفی دارید و آنچه را ظاهر گردانید تماما از احاطه علم غیر متناهی او خارج نیست علم او محیط بر هر چیزی است، سوره سبأ آیه ۳ (لا یَعزُبُ عَنهُ مِثقالُ ذَرَّةٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الأَرضِ) و سوره یونس آیه ۶۲ (وَ ما یَعزُبُ عَن رَبِّکَ مِن مِثقالِ ذَرَّةٍ فِی الأَرضِ وَ لا فِی السَّماءِ).

صفحه : ۱۷۶

[سوره النحل (۱۶): آیات ۲۰ تا ۲۹]

اشاره

وَ الَّذِینَ یَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ لا یَخلُقُونَ شَیئاً وَ هُم یُخلَقُونَ (۲۰) أَمواتٌ غَیرُ أَحیاءٍ وَ ما یَشعُرُونَ أَیّانَ یُبعَثُونَ (۲۱) إِلهُکُم إِلهٌ واحِدٌ فَالَّذِینَ لا یُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ قُلُوبُهُم مُنکِرَةٌ وَ هُم مُستَکبِرُونَ (۲۲) لا جَرَمَ أَنَّ اللّهَ یَعلَمُ ما یُسِرُّونَ وَ ما یُعلِنُونَ إِنَّهُ لا یُحِبُّ المُستَکبِرِینَ (۲۳) وَ إِذا قِیلَ لَهُم ما ذا أَنزَلَ رَبُّکُم قالُوا أَساطِیرُ الأَوَّلِینَ (۲۴)
لِیَحمِلُوا أَوزارَهُم کامِلَةً یَومَ القِیامَةِ وَ مِن أَوزارِ الَّذِینَ یُضِلُّونَهُم بِغَیرِ عِلمٍ أَلا ساءَ ما یَزِرُونَ (۲۵) قَد مَکَرَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم فَأَتَی اللّهُ بُنیانَهُم مِنَ القَواعِدِ فَخَرَّ عَلَیهِمُ السَّقفُ مِن فَوقِهِم وَ أَتاهُمُ العَذابُ مِن حَیثُ لا یَشعُرُونَ (۲۶) ثُمَّ یَومَ القِیامَةِ یُخزِیهِم وَ یَقُولُ أَینَ شُرَکائِیَ الَّذِینَ کُنتُم تُشَاقُّونَ فِیهِم قالَ الَّذِینَ أُوتُوا العِلمَ إِنَّ الخِزیَ الیَومَ وَ السُّوءَ عَلَی الکافِرِینَ (۲۷) الَّذِینَ تَتَوَفّاهُمُ المَلائِکَةُ ظالِمِی أَنفُسِهِم فَأَلقَوُا السَّلَمَ ما کُنّا نَعمَلُ مِن سُوءٍ بَلی إِنَّ اللّهَ عَلِیمٌ بِما کُنتُم تَعمَلُونَ (۲۸) فَادخُلُوا أَبوابَ جَهَنَّمَ خالِدِینَ فِیها فَلَبِئسَ مَثوَی المُتَکَبِّرِینَ (۲۹)

صفحه : ۱۷۷

[ترجمه]

و آن بت‌ها را که میخوانید نمی‌آفرینند چیزی را و حال آنکه خود آنها مخلوق خدا میباشند (۲۰)
اینها مرده و عاری از حیاتند و نمی‌فهمند در چه هنگام مبعوث میگردند (۲۱)
خدای شما خدای یکتا است و کسانیکه بآخرت ایمان ندارند قلبهای آنان انکار میکنه در حالیکه (از اطاعت خدا) تکبر میکنند (۲۲)
حقیقهً خدا میداند آنچه را که پنهان میدارند و آنچه را ظاهر مینمایند بدرستیکه خدا متکبران را دوست نمیدارد (۲۳)
وقتی بکافرین گفته شود که چه چیز نازل کرده پروردگار شما (از آیات قرآن) اینان گفتند اینها داستان پیشینان است (۲۴)
نتیجه گفتار اینها اینکه است که در قیامت بایـد حمل کننـد بار گناه خود و کسانی را که بـدون علم و دانش گمراه گردانیدند آگاه باشید که آن بد وزر و وبالی است که بر خود حمل کردند (۲۵)
بحقیقت کسانیکه پیش از اینها (در امر دین) مکر کردنـد پس بیامد فرمان خدا بآن کاخ برافراشـته و بر سـر آنها سـقف خراب شد و آمد عذاب بر آنها از جائیکه نمیدانستند (۲۶)
پس از آن روز قیامت آنها را بعذاب خار و ذلیل میگرداند و خدا میگوید کجایند شریکان من آنهائیکه شما در باره آنها (با مؤمنین) مشاقّه و نزاع مینمودید و کسانیکه بآنها علم عطاء شده میگویند امروز رسوائی و ذلّت برای کافرین است (۲۷)
کسانی را که ملائکه قبض روح میکننـد در حالیکه آنها بخودشان سـتم نمودنـد آنها سـر تسـلیم پیش آرنـد (و گوینـد) ما کار بدی نکردیم جواب شنوند که حقیقهً خداوند عالم است بآنچه شما عمل میکردید (۲۸)
پس داخل گردید بدرکات جهنّم در حالیکه در آن جاویدان خواهید بود و هر آینه جایگاه متکبرین بد جایگاهی است (۲۹)

صفحه : ۱۷۸

(توضیح آیات)

وَ الَّذِینَ یَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ لا یَخلُقُونَ شَیئاً وَ هُم یُخلَقُونَ پس از آیاتیکه بر نعمت و قدرت دلالت دارد اعتراض بمشرکین و وثنیین نموده که شـمائی که غیر خـدا را مؤثّر در نظام عالم میدانیـد و در رفع احتیاجات خودتان دست توسل بـدامن آنان میزنیـد و از آنان

حاجت می‌طلبیـد اینها حتی ذوو العقول از آنهائیکه پرسـتش میکنید خواه ملائکه باشـند و خواه پیغمبر مثل حضـرت عیسـی (ع) باید بدانید که احدی غیر از خدای واحد احد نه قدرت بر ایجاد چیزی دارد و نه بر اعدام آن و نیز مرّبی عالم و پرورش دهنده موجودات فقط ذات یکتای پروردگار جهانیان است و همه موجودات تحت فرمان اوینـد او جلّت عظمته بـذات بی‌زوال خود هم میآفریند و هم روزی میدهـد و هم رفع احتیاجـات مخلوقـات خود را مینمایـد و چنـانچه گفته شـد مخترعین و صـنعت گران علت صوری صـنایع و مخترعـات خود میباشـند نه علت فـاعلی، علت فـاعلی و غـائی موجودات فقـط ذات الهی است که اشـیاء را از نیسـتی بهستی آورد و بقدریکه حکمت اقتضاء کند آنرا باقی میگذارد.

أَمواتٌ غَيرُ أَحياءٍ وَ ما يَشعُرُونَ أَيّانَ يُبعَثُونَ إِلهُكُم إِلهٌ واحِدٌ الی قوله:

لا يُحِبُّ المُستَكبِرِينَ ظاهرا مرجع ضـمیر (یَشـعُرُونَ) اصـنام و بتهایند و مرجع ضـمیر (یُبعَثُونَ) بت پرسـتان و مشـرکین میباشـند و آیه متعلق بـآیه بالاـ است یعنی آنچه را که غیر از خـدا میخوانیـد و طلب حاجت از آنها مینمائیـد اینان مرده گاننـد و از نعمت حیات تهی میباشـند نه نداء شـما را میشـنوند و نه قدرت بر رفع حاجات شـما دارند و اصـلا معبودان شـما فاقد شعورند و علم ندارند که عبادت کنندگانشان در چه زمانی مبعوث میگردند و سر انجام کارشان بکجا خواهد کشید.

و (أَمواتٌ غَيرُ أَحياءٍ) اگر چه ظاهرا شامل بتهائی است که جمادند که اینها

صفحه : ۱۷۹

فاقد حیات میباشـند و از عبادت عبادت‌کنندگانشان اطلاعی ندارند و نمیداننـد سر انجام آنها بکجا خواهد کشید لکن بقرینه (الَّذِينَ) موصول در آیه بالا اطلاقش شامل میگردد آنچه را که مشـرکین بغیر خدا پرسـتش مینمایند از ملائکه و انبیاء مثل حضـرت عیسـی و جنّ و کواکب اینکه است که برای جمع بین اینکه دو آیه چنانچه بعضـی از مفسـرین گفته چون حیات حقیقی منحصـر بـذات باری است و در باقی عرضـی است و در حقیقت همه غیر از خدا مردگانند قوله تعالی (إِنَّكَ مَيِّتٌ وَ إِنَّهُم مَيِّتُونَ) میّت صـفت مشبه است و دوام را میرسانـد و همچنین علم بمبعوث شـدن در قیـامت منحصـر بحق تعالی است اینکه است که میتوان آیه را تعمیم داد که شامل تمام معبودان مشرکین بشود.

إِلهُكُم إِلهٌ واحِدٌ فَالَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ قُلُوبُهُم مُنكِرَةٌ وَ هُم مُستَكبِرُونَ لا جَرَمَ أَنَّ اللّهَ يَعلَمُ ما يُسِرُّونَ وَ ما يُعلِنُونَ الخ پس از اقامه حجت بر بطلان معبودان باطل که اینها نه قادر بر ایجاد شیئی میباشند و نه عالم بعابدین خودند نتیجه چنین میشود که بایستی چشم و دل خود را باز کنیـد و عقل خود را حکم قرار دهید و بدانید که اله و خدای شـما آن حقیقت واحد احد است و آن کسـی است که تمـام موجودات تحت اقتـدار اوینـد و همه را روزی میدهـد و میپرورانـد و در الوهیت و خلقت و ترتیب نظام عالم بهیـچ وجه محتاج بشـریک و معاون نخواهـد بود و آنهائیکه ایمان بقیامت ندارنـد قلبهایشان از طریق حقیقت برگشـته اینکه است که انکار میکننـد در حالیکه استکبار کنندگانند.

گوینـد (لاـ جَرَمَ) کلمه تحقیق است یعنی محققا خـدا میدانـد آنچه را که کافرین پنهان میدارنـد و آنچه را ظاهر مینماینـد و دوسـت نمیدارد آنهائی را که استکبار مینمایند.

وَ إِذا قِيلَ لَهُم ما ذا أَنزَلَ رَبُّكُم قالُوا أَساطِيرُ الأَوَّلِينَ (ما ذا) منصوب است به انزل یعنی (ایّ شـیء انزل ربکم) یا مرفوع است و مبتـداء یعنی (ایّ شیء انزله ربکم).

صفحه : ۱۸۰

ظاهرا آیات در بیان اوصاف منکرین معاد است که از جمله آنها اینکه است که وقتی که از آنان پرسـش شود که پروردگار شما چه

چیز نازل گردانیده در پاسخ گویند اینها داستان پیشینیان است نظر به اینکه که انکار معاد متفرّع بر انکار وحدت اله است اینکه است که مشرکین در اثر معکوس بودن قلبشان هم انکار مبدء واحد میکنند و هم انکار معاد مینمایند و از آیه میتوان چنین استفاده نمود که لازمه اعتراف بمبدء واحد حکیم اعتراف بعالم آخرت است، و شاید اینکه سؤال و جواب بین رؤساء کفار و سفله آنها باشد زیرا که آیه بعد (لِیَحمِلُوا أَوزارَهُم) تا آخر چنین مینماید که تابعین بفریب رؤساء گمراه گردیدند اینکه است که در قیامت رؤساء بایستی حمل نمایند هم وزر گناهان خودشان را و هم بعض گناهان آنهائی را که بدون دانش گمراه گردانیده‌اند.

قَد مَکَرَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم فَأَتَی اللّهُ بُنیانَهُم مِنَ القَواعِدِ فَخَرَّ عَلَیهِمُ السَّقفُ مِن فَوقِهِم ذات متعال کافرین مکه را بحکایت پیشینیان تهدید مینماید و بپیمبرش خبر میدهد که آنهائیکه پیش از اینکه کافرین بودند آنها نیز مکر کردند و در اثر مکرشان فرمان خداوند آمد و اساس خانه‌های آنها را متزلزل گردانید تا اینکه سقف از فوق آنها فرود آمد اشاره به اینکه که مکر کافرین بازگشت بخودشان نمود.

از بعض مفسرین نقل شده که مقصود صرح نمرود است که نمرود در بابل ساخته بود و ارتفاع آن پنج هزار زرع بود و گویند دو فرسخ عرض آن بود و چنین کرده بود که بر آن رصد بالا رود و بر خدای ابراهیم مطلع (ع) گردد و با آن جنگ کند پس از اتمام باد مهیبی از هیبت الهی بوزید و بناء را از بیخ و بنیاد کند.

و از تفسیر ثعلبی نقل شده که سر آن بناء در دریا افتاد و باقی در خانه‌های نمرودیان پراکنده شد و صدای مهیبی از آن پدید گردید که زبان آنها متبلبل گردید یعنی بهم برآمد و سخن آنان مختلف گردید اینکه بود که آن شهر را بابل نامیدند با اینکه (کوتا) نام داشت و محمّد بن جریر طبری گفته قبلا زبان همه

صفحه : ۱۸۱

مردم آنزمان سریانی بوده و چون سقوط صرح واقع گردید زبانها مختلف گردید و هر قومی بزبانی تکلّم نمودند و هیچ یک زبان دیگری را نمی‌دانست و هفتاد و دو زبان مختلف در عالم پدید گردید. (منهج) لکن ظاهرا چنانچه بعضی از مفسرین گفته‌اند سیاق آیه مشعر بر اینکه است و کنایه به اینکه که آنهائیکه مکر کردند خداوند بنیاد مکر آنها را خراب نمود و از ریشه بر آورد و مکر آنها بازگشت بخودشان نمود قواعد اساس کار آنها است و فرود آمدن سقف خراب شدن عمل آنها است و از راهی عذاب آنها را گرفت که مشعر بر آن نبودند و بنابراین معنی (وَ أَتاهُمُ العَذابُ مِن حَیثُ لا یَشعُرُونَ) عطف تفسیری است که تفسیر نموده قوله تعالی را که (فَأَتَی اللّهُ بُنیانَهُم الخ) باشد و مقصود بعذاب عذاب دنیوی است.

ثُمَّ یَومَ القِیامَةِ یُخزِیهِم وَ یَقُولُ أَینَ شُرَکائِیَ الَّذِینَ کُنتُم تُشَاقُّونَ فِیهِم اینکه آیه تأیید میکند معنی دوم را که آیه ضرب المثل باشد که آنهائیکه در مقابل اهل حق مکری بناء کردند خدا بنیاد مکر آنها را از ریشه برمیآورد و بسر خودشان میزند اینکه عذاب دنیوی آنها است پس از آن در قیامت خوار و ذلیل میگردند و خطاب میرسد که کجایند شریکان من که شما با مؤمنین در باره آنها مشاقّه و نزاع میکردید آنوقت کسانیکه بآنها علم و دانش عطاء شده شاید مقصود مؤمنین باشند و نظر به اینکه که (الَّذِینَ) عموم دارد شاید مقصود مؤمنینی باشند که ایمانشان از روی علم و حقیقت انجام گرفته میگویند رسوائی امروز و بدی عذاب بر کافرین است.

الَّذِینَ تَتَوَفّاهُمُ المَلائِکَةُ ظالِمِی أَنفُسِهِم فَأَلقَوُا السَّلَمَ ما کُنّا نَعمَلُ مِن سُوءٍ بَلی إِنَّ اللّهَ عَلِیمٌ بِما کُنتُم تَعمَلُونَ (الَّذِینَ) صفت کافرین است که در جای دیگر فرموده بعضی از ملائکه و خدمه عزرائیل ملک مقرب که او موکل بر قبض ارواح مؤمنین است و اعوان او روح کافرین را میگیرند و آنان کسانی میباشند که بنفس خود ستم نمودند چون

صفحه : ۱۸۲

هنگام مرگ میرسد تسلیم میشوند و گویند ما عمل بدی نکردیم گویا ملائکه در جوابشان میگویند آری عمل بد کردید و خدا عالم است بآنچه قبلا عمل مینمودید.

فَادخُلُوا أَبوابَ جَهَنَّمَ خالِدِینَ فِیها فَلَبِئسَ مَثوَی المُتَکَبِّرِینَ فاء (فَادخُلُوا) متفرّع میگرداند دخول جهنم را بمردن کفار و مشعر بر اینکه است که بمجرد قبض روح آنها را داخل جهنم میگردانند و شاید چنین باشد چنانچه از بعض احادیث برمیآید و در آیه (أَبوابَ) فرموده یعنی دربی از جهنّم در داخل قبر آنها باز میشود تا موقع قیامت که داخل جهنّم میگردند.

صفحه : ۱۸۳

[سوره النحل (۱۶): آیات ۳۰ تا ۳۶]

اشاره

وَ قِیلَ لِلَّذِینَ اتَّقَوا ما ذا أَنزَلَ رَبُّکُم قالُوا خَیراً لِلَّذِینَ أَحسَنُوا فِی هذِهِ الدُّنیا حَسَنَهٌ وَ لَدارُ الآخِرَهِ خَیرٌ وَ لَنِعمَ دارُ المُتَّقِینَ (۳۰) جَنّاتُ عَدنٍ یَدخُلُونَها تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ لَهُم فِیها ما یَشاؤُنَ کَذلِکَ یَجزِی اللّهُ المُتَّقِینَ (۳۱) الَّذِینَ تَتَوَفّاهُمُ المَلائِکَهُ طَیِّبِینَ یَقُولُونَ سَلامٌ عَلَیکُم ادخُلُوا الجَنَّهَ بِما کُنتُم تَعمَلُونَ (۳۲) هَل یَنظُرُونَ إِلّا أَن تَأتِیَهُمُ المَلائِکَهُ أَو یَأتِیَ أَمرُ رَبِّکَ کَذلِکَ فَعَلَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم وَ ما ظَلَمَهُمُ اللّهُ وَ لکِن کانُوا أَنفُسَهُم یَظلِمُونَ (۳۳) فَأَصابَهُم سَیِّئاتُ ما عَمِلُوا وَ حاقَ بِهِم ما کانُوا بِهِ یَستَهزِؤُنَ (۳۴)

وَ قالَ الَّذِینَ أَشرَکُوا لَو شاءَ اللّهُ ما عَبَدنا مِن دُونِهِ مِن شَیءٍ نَحنُ وَ لا آباؤُنا وَ لا حَرَّمنا مِن دُونِهِ مِن شَیءٍ کَذلِکَ فَعَلَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم فَهَل عَلَی الرُّسُلِ إِلَّا البَلاغُ المُبِینُ (۳۵) وَ لَقَد بَعَثنا فِی کُلِّ أُمَّهٍ رَسُولاً أَنِ اعبُدُوا اللّهَ وَ اجتَنِبُوا الطّاغُوتَ فَمِنهُم مَن هَدَی اللّهُ وَ مِنهُم مَن حَقَّت عَلَیهِ الضَّلالَهُ فَسِیرُوا فِی الأَرضِ فَانظُرُوا کَیفَ کانَ عاقِبَهُ المُکَذِّبِینَ (۳۶)

صفحه : ۱۸۴

[ترجمه]

و چون باشخاص با تقوی گفته میشود چیست آنچه را که پروردگار شما نازل گردانیده آنها در پاسخ گفتند آن خیر و خوبی است برای کسانیکه در اینکه دنیا نیکوئی کردند برای آنها مکافات نیکو است و هر آینه خانه آخرت بهتر است و بسیار خوب است جایگاه پرهیزکاران (۳۰)

آنها را بهشتهای ثابت و استواری است که در آن داخل میگردند و از زیر درختهای آن آبها جریان دارد و برای آنها در او است آنچه را که بخواهند اینکه چنین جزاء میدهد خدا پرهیزکاران را (۳۱)

آنکسانیرا که فرشتگان قبض روح آنها را میکنند در حالتی که آنها پاکیزه از شرکند ملائکه بآنها میگویند سلام و سلامتی برای شما است داخل در بهشت گردید بسبب آنچه بودید که عمل مینمودید از اعمال خیر (۳۲)

آیا اینکه کفار منتظرند اینکه ملائکه (غضب) بر آنها بیایند یا حکم پروردگار تو (بر هلاکت آنها برسد) چنین کردند کسانیکه پیش از اینها بودند و خدا بآنها ستم ننمود بلکه خود آنها بنفسهای خود ظلم نمودند (۳۳)

و به پیشینیان اصابت نمود جزای آن بدیها که عمل نمودند و فرا گرفت آنان را آنچه را که بودند بوی استهزاء مینمودند (۳۴)

و آنهائیکه شرک آوردند گفتند اگر خدا میخواست که نه ما و نه پدران ما غیر او را عبادت نمیکردیم و چیزی را حرام نمیکردیم

چنين كردند آنهائيكه پيش از اينها بودند پس آيا براى رسول چيزى هست مگر تبليغ ظاهر (۳۵)

و حقيقةً بر هر امّتى رسولى فرستاديم كه بقوم خود گويد خدا را عبادت كنيد و از طاغوت دورى جوئيد پس بعضى از آنها كسى بود كه هدايت يافت و بعضى از آنها كسى بود كه عذاب بر وى محقق و ثابت گرديد شما در زمين سير نمائيد و بنگريد كه چگونه بود عاقبت تكذيب كننده‌گان (۳۶)

.

صفحه : ۱۸۵

(توضيح آيات)

وَ قِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوا ما ذا أَنزَلَ رَبُّكُم قالُوا خَيراً لِلَّذِينَ أَحسَنُوا فِي هذِهِ الدُّنيا حَسَنَةٌ وَ لَدارُ الآخِرَةِ خَيرٌ وَ لَنِعمَ دارُ المُتَّقِينَ (ما ذا) ما و ذا، مثل يك شيئى است و در معنى (ایّ شىء انزل ربكم) يعنى چه چيز نازل گردانيد پروردگار شما (خيرا) منصوب است بنا بر اينكه جواب ماذا باشد يعنى پروردگار خير نازل نمود قوله (لِلَّذِينَ أَحسَنُوا الخ) جايز است تفسير باشد براى قول او (خَيراً) و جايز است كه ابتداء كلام باشد (وَ لَنِعمَ دارُ المُتَّقِينَ) مخصوص بمدح محذوف است يعنى هر آينه خوب است جايگاه پرهيزكاران.

بيان آيه پس از آنكه خداى سبحان بيان نمود (در آيه ۲۳) سخن كافرين را در آنچه بر پيمبرش نازل گردانيده از پى آن قول مؤمنين را بيان نموده و گفته شد بكسانيكه پرهيزكار گرديدند پروردگار شما چه چيز نازل گردانيده در پاسخ گفتند خدا خير و خوبى نازل گردانيد زيرا كه قرآن تمامش شفاء و هدايت است (لِلَّذِينَ أَحسَنُوا فِي هذِهِ الدُّنيا حَسَنَةٌ) جايز است كه ابتداء كلام باشد از خداى تعالى و در معنى براى نيكوكاران در همين دنيا نيكى است براى مكافات اعمال آنها و آن ثناء و مدح است بر زبانهاى مؤمنين و هدايت و توفيق آنها است بر نيكى كردن (وَ لَدارُ الآخِرَةِ خَيرٌ) يعنى آنچه از ثواب در آخرت بآنها ميرسد بهتر است از آنچه در دنيا بآنها ميرسد و جايز است كه تمام اينها از كلام متّقين باشد و (حسن) و (زجّاج) هر دو وجه را جايز دانند. (مجمع البيان) جَنّاتُ عَدنٍ يَدخُلُونَها تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ لَهُم فِيها ما يَشاؤُنَ كَذلِكَ يَجزِي اللّهُ المُتَّقِينَ

صفحه : ۱۸۶

(جَنّاتُ عَدنٍ) خبر مبتداء محذوف است يعنى (هى جنّات عدن) پس از بيان گفتار مؤمنين با تقوى و تصديق آنها بخير بودن كلام اللّه و عمل نمودن باحكام آن براى چنين اشخاصى آماده شده بهشتهائيكه جاى اقامتگاه آنها است و در آن داخل ميگردند و در اوصاف بهشت متقين همين طورى كه در آيات بسيارى بيان نموده دو نعمت تذكر ميدهد يكى نهرهائى كه على الدوام از زير درختان يا غرفه‌هاى آن جريان دارد و قطع شدنى نيست زيرا كه از سر چشمه فيض و رحمت الهى جريان دارد و ديگر آنچه بخواهند از نعم بى‌پايان رحمانى براى آنان آماده شده اينكه طور خداوند پاداش ميدهد اشخاص با تقوى را.

الَّذِينَ تَتَوَفّاهُمُ المَلائِكَةُ طَيِّبِينَ يَقُولُونَ سَلامٌ عَلَيكُم ادخُلُوا الجَنَّةَ بِما كُنتُم تَعمَلُونَ پس از آنكه حق تعالى در آيه ۲۸ بيان نمود چگونگى حال كفار را در موقع قبض روحشان و تسليم گرديدنشان و انكار نمودن كفرشان و داخل گرديدن آنها در ابواب جهنم، در مقابل اينجا در مقام بيان حال متقين بر آمده كه آن كسانى را كه ملائكه قبض روح آنها را مينمايند در حاليكه آنها از هر خباثتى از خباثات ظاهرى و باطنى مثل شرك و فسق و باقى اوصاف نكوهيده حيوانى طاهر و پاك گرديده‌اند ملائكه بآنها سلام و تحيّت ميگويند و آنها را ارشاد مينمايند ببهشت كه دار كرامت الهى است بپاداش اعمال نيك آنها.

هَل يَنظُرُونَ إِلّا أَن تَأتِيَهُمُ المَلائِكَةُ أَو يَأتِيَ أَمرُ رَبِّكَ كَذلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم (هَل) براى انكار آمده شايد معنى آيه چنين باشد

که آیا اینکه کفار منتظر نیستند که ملائکه بر آنها فرود آیند برای قبض روح آنها یا بیاید امر پروردگار تو بعذاب استیصال و آنها را فرا گیرد همـان طوری که پیشـینیان را در اثر تکـذیب و فسادی که در زمین نمودنـد، مثل قوم عاد و ثمود و فرعونیان در همین عالم عذاب آنها را گرفت باید منتظر چنین عذابی باشند.

صفحه : ۱۸۷

وَ ما ظَلَمَهُمُ اللّهُ وَ لکِن کانُوا أَنفُسَ هُم یَظلِمُون، فَأَصابَهُم سَیِّئاتُ ما عَمِلُوا وَ حاقَ بِهِم ما کانُوا بِهِ یَستَهزِؤُنَ سبب فرو گرفتن عذاب آنها را چه عذاب دنیوی از استیصال و چه عذاب اخروی از نار جحیم هر کدام باشد در اثر اینکه است که خودشان بنفس خودشان ستم نمودند اینکه بود که عذاب آنها را فرا گرفت و خدا بآنها ستم ننمود همان اثر اعمال بد آنها بود که بآنها اصابت نمود و فرو گرفت آنها را آنچه بآن استهزاء مینمودند یعنی استهزاء آنها بازگشت بخودشان نمود.

ظـاهرا آیه اشاره باین است که هر عملی آثاری دارد که خواهی نخواهی عکس العمل آن پدیـدار خواهـد گردیـد در دنیا بمکافات دنیوی و در آخرت بعذاب جهنّم خواهد کشید.

وَ قـالَ الَّذِینَ أَشـرَکُوا لَو شـاءَ اللّهُ مـا عَبَـدنا مِن دُونِهِ مِن شَـیءٍ نَحنُ وَ لاـ آباؤُنـا (لَو شاءَ اللّهُ) که جمله شـرطیه است مفعولش حـذف گردیده برای اینکه جزاء بر آن دلالت دارد یعنی مشـرکین گفتند که اگر خدا میخواست نه ما و نه پدران ما غیر او چیزی را پرستش نمینمودیم و فقط او را عبادت میکردیم.

وَ لا حَرَّمنا مِن دُونِهِ مِن شَیءٍ و نیز اگر مشیّت و خواست او بر اعمال ما نبود از عبادت کردن اوثان و بر خود حرام گردانیدن (بحیره و سـائبه) و غیر اینهـا را مـا نمیکردیم گویـا اینکه مشـرکین که چنین میگفتنـد جبری بودنـد که عمـل خود را از فعـل و ترک مسـتند بمشیت الهی مینمودند که اگر خدا نمیخواست ما نه عبادت غیر او را مینمودیم و نه چیزی را بر خودمان حرام میکردیم.

کَذلِکَ فَعَلَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم فَهَل عَلَی الرُّسُلِ إِلَّا البَلاغُ المُبِینُ برسولش خبر میدهد که دأب مردم چنین است و مردمان پیش از اینکه کفـار عمـل و گفتـار آنهـا همچنین بوده و غرض آنها تبرئه خودشان و رفع تکلیف از خود و محوّل نمودن اعمال خود را بمشیّت و خواست الهی بوده (فَهَل) انکار و اعتراض

صفحه : ۱۸۸

بر آنهـا است که آیـا بر رسـول چیز دیگری است مگر تبلیـغ و ارشـاد نمودن بـآنچه وظیفه او است براه نمـائی نمودن بطریق پرسـتش الهی.

چون مشـرکین میگفتنـد اگر خـدا نمیخواست ما پرسـتش بتها را بکنیم یا چیزی را حرام نکنیم نمیکردیم گویا در جواب آنها فرموده چون رضای خدا در پرستش بتها نیست و همچنین در حرام کردن بعض چیزها اینکه است که برای شما پیغمبر فرستاد که بشما تذکر دهد که طریق سیر و عمل شـما خلاف و خطاء است و حکم خدا و مشیّت او مقتضی ارسال پیمبران گردیده که بر شما اتمام حجّت گردد.

وَ لَقَـد بَعَثنا فِی کُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعبُـدُوا اللّهَ وَ اجتَنِبُوا الطّاغُوتَ فَمِنهُم مَن هَدَی اللّهُ وَ مِنهُم مَن حَقَّت عَلَیهِ الضَّلالَةُ پس از بیان گفتار مشـرکین و تبرئه نمودن خود را از اعمال بـدشان در مقام برآمـده که تـذکر دهد که ما برای اتمام حجت و ارشاد خلق در هر امت و قوم و طائفه‌ئی رسولی فرسـتادیم که خدا را پرسـتش نمایند و از اطاعت و پیروی نمودن طاغوت (که ظاهرا چنانچه مفسرین گفته‌اند مقصود از طاغوت شیطان است) اجتناب نموده و دوری جویند، بعضی از ملل کسانی بودند که در اثر پیروی پیمبران خداوند آنها را هـدایت گردانیـد یعنی آنهـا را بسوی حق و حقیقت راهنمـائی نمود و بسـعادت عظمی رسـیدند و بعضـی مخـالفت نمودنـد و در اثر

مخالفت ضلالت و گمراهی بر آنان محقق گردید.

آیه اشاره است به اینکه که اگر چه هدایت یافتن بخواست خدا انجام میگیرد لکن خدا کسی را هدایت مینماید که از روی اختیار تابع پیمبران گردد و همچنین کسی را گمراه مینماید که باختیار مخالفت ورزیده آنهم نه اینکه خدا کسی را گمراه گرداند وقتی بهدایت رسولان هدایت نگردیدند گمراه خواهند گردید کسیکه بیراهه رفت و براه حق سیر ننمود گمراهی برایش محقق میگردد و چنین کسی ابد الاباد در گمراهی قدم میزند و از طریق سعادت و فیروزمندی دورتر میگردد

صفحه : ۱۸۹

فَسِیرُوا فِی الأَرضِ فَانظُرُوا کَیفَ کانَ عاقِبَةُ المُکَذِّبِینَ امر بکفار نموده که ای مشرکین و کسانیکه از جاده حقیقت گمراه گردیده‌اید در زمین سیر و مسافرت کنید و بنظر عبرت اثر خرابی شهرستانهای متمرّدین را بنگرید و به بینید چگونه بود عاقبت و سر انجام آنهائی که پیمبران را تکذیب نمودند و نسبتهای ناروائی بآنها دادند و از اطاعت امر خدا سرپیچی نمودند.

صفحه : ۱۹۰

[سوره النحل (۱۶): آیات ۳۷ تا ۵۰]

اشاره

إِن تَحرِص عَلی هُداهُم فَإِنَّ اللّهَ لا یَهدِی مَن یُضِلُّ وَ ما لَهُم مِن ناصِرِینَ (۳۷) وَ أَقسَمُوا بِاللّهِ جَهدَ أَیمانِهِم لا یَبعَثُ اللّهُ مَن یَمُوتُ بَلی وَعداً عَلَیهِ حَقًّا وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یَعلَمُونَ (۳۸) لِیُبَیِّنَ لَهُمُ الَّذِی یَختَلِفُونَ فِیهِ وَ لِیَعلَمَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَنَّهُم کانُوا کاذِبِینَ (۳۹) إِنَّما قَولُنا لِشَیءٍ إِذا أَرَدناهُ أَن نَقُولَ لَهُ کُن فَیَکُونُ (۴۰) وَ الَّذِینَ هاجَرُوا فِی اللّهِ مِن بَعدِ ما ظُلِمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُم فِی الدُّنیا حَسَنَةً وَ لَأَجرُ الآخِرَةِ أَکبَرُ لَو کانُوا یَعلَمُونَ (۴۱)

الَّذِینَ صَبَرُوا وَ عَلی رَبِّهِم یَتَوَکَّلُونَ (۴۲) وَ ما أَرسَلنا مِن قَبلِکَ إِلاّ رِجالاً نُوحِی إِلَیهِم فَسئَلُوا أَهلَ الذِّکرِ إِن کُنتُم لا تَعلَمُونَ (۴۳) بِالبَیِّناتِ وَ الزُّبُرِ وَ أَنزَلنا إِلَیکَ الذِّکرَ لِتُبَیِّنَ لِلنّاسِ ما نُزِّلَ إِلَیهِم وَ لَعَلَّهُم یَتَفَکَّرُونَ (۴۴) أَ فَأَمِنَ الَّذِینَ مَکَرُوا السَّیِّئاتِ أَن یَخسِفَ اللّهُ بِهِمُ الأَرضَ أَو یَأتِیَهُمُ العَذابُ مِن حَیثُ لا یَشعُرُونَ (۴۵) أَو یَأخُذَهُم فِی تَقَلُّبِهِم فَما هُم بِمُعجِزِینَ (۴۶)

أَو یَأخُذَهُم عَلی تَخَوُّفٍ فَإِنَّ رَبَّکُم لَرَؤُفٌ رَحِیمٌ (۴۷) أَ وَ لَم یَرَوا إِلی ما خَلَقَ اللّهُ مِن شَیءٍ یَتَفَیَّؤُا ظِلالُهُ عَنِ الیَمِینِ وَ الشَّمائِلِ سُجَّداً لِلّهِ وَ هُم داخِرُونَ (۴۸) وَ لِلّهِ یَسجُدُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ مِن دابَّةٍ وَ المَلائِکَةُ وَ هُم لا یَستَکبِرُونَ (۴۹) یَخافُونَ رَبَّهُم مِن فَوقِهِم وَ یَفعَلُونَ ما یُؤمَرُونَ (۵۰)

صفحه : ۱۹۱

[ترجمه]

(ای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) اگر حرص بزنی بر هدایت یافتن کافرین حقیقهٔ خدا هدایت نمیکند کسی را که گمراه گردید و برای آنها نیست یاری کننده‌ئی (۳۷)

و قسم یاد نمودند بخدا بجدّیت که کسیکه مرد خدا او را مبعوث نمیگرداند برخواهد انگیخت خدا مرده‌ها را و اینکه کار وعده‌ئی

است از خدا که بر خدا است وفا کردن بآن و درست و راست است و لکن بیشتر مردم نمیدانند (۳۸)

تا اینکه بر آنها بیان کند آنچه را که در آن اختلاف مینمودند و برای اینکه کسانیکه کافر شدند بدانند که بحقیقت آنان دروغگویان بودند که میگفتند مرده را زنده نخواهد کرد (۳۹)

حقیقهٔ حکم نافذ ما چنین است که وقتی که وجود چیزی را اراده نمودیم باو گوئیم باش فورا موجود میگردد (۴۰)

کسانیکه در راه خدا هجرت نمودند پس از آنکه ستم دیده شدند ما البته بآنها در دنیا جایگاه نیکو میدهیم و هر آینه اجر آخرت بزرگتر است اگر بودند میدانستند (۴۱)

آنها آنکسانی بودند که صبر کردند و بپروردگارشان توکّل نمودند (۴۲)

و نفرستادیم ما پیغمبری پیش از تو مگر اینکه آنها مردانی بودند از بشر که بسوی آنها وحی مینمودیم و شما از اهل ذکر از آنهائیکه میدانند سؤال کنید اگر نمیدانید (۴۳)

با هر رسولی معجزات و کتابهای نوشته فرستادیم و بسوی تو نازل گردانیدیم ذکر (قرآن) را تا اینکه برای مردم بیان کنی آنچه را که بسوی آنها فرستاده شده و شاید آنها تفکّر نمایند (۴۴)

آنانکه بر کارهای بد خود مکر میاندیشند آیا مطمئنّند که خدا آنها را بزمین فرو نمی‌برد یا بیاید آنها را عذاب از جائی که نمیدانند (۴۵)

یا عذاب آنها را بگیرد در حال حرکت و عمل آنها پس نیستند آنها عاجز کننده خدا (۴۶)

یا آنها را در حال ترس و اضطراب بگیرد بعذاب بحقیقت پروردگار شما رءوف و مهربان است (۴۷)

آیا نظر ننمودند بسوی آنچه خدا آفریده که سایه او میگردد از راست و چپ در حالیکه سجده کننده است خدا را در حالیکه آنها فروتنی کنندگانند (۴۸)

و سجده میکنند برای خدا آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است از جنبندگان و ملائکه و آنها تکبر نمیکنند (۴۹)

میترسند از پروردگارشان که فوق آنها است و بر آنچه مأمور گردیده‌اند عمل میکنند (۵۰)

صفحه : ۱۹۲

(توضیح آیات)

إِن تَحرِص عَلی هُداهُم فَإِنَّ اللّهَ لا یَهدِی مَن یُضِلُّ وَ ما لَهُم مِن ناصِرِینَ آیه ارائه میدهد که رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بسیار در اسلام آوردن کفار و مشرکین جدیّت مینمود و خیلی بر کفر آنها متأسف و محزون بود برای تسلّی دل رسولش صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و قطع امید او را آنها خطاب مینماید که تو بیهوده خود را زحمت نده همین قدر بوظیفه خود که تبلیغ رسالت است عمل نما و بدان که خدا هدایت نمیکند آنکسی را که در اثر اعمال نکوهیده خودش از قابلیت هدایت افتاده و خدا او را بگمراهی واگذارده و کسیکه گمراه گردید برای او یاری کننده‌ئی نخواهد بود معلوم است که فقط یاری کننده خدا است کسیکه (بعروهٔ الوثقی) توحید تمسک نجوید و بطریق ایمان پیوند خود را بمبدأش محکم نگرداند چنین کسی در هیچ وقت نه در دنیا و نه در آخرت یاری کننده‌ئی نخواهد داشت.

وَ أَقسَمُوا بِاللّهِ جَهدَ أَیمانِهِم لا یَبعَثُ اللّهُ مَن یَمُوتُ در مفردات گفته (الجهد) بفتح جیم و ضم آن بمعنی طاقت و مشقت است و بعضی گفته‌اند که بفتح جیم مشقت است و بضمّ جیم وسع است تا اینکه گفته و قوله تعالی (أَقسَمُوا بِاللّهِ جَهدَ أَیمانِهِم) یعنی کفار قسم یاد نمودند و در قسم کوشش نمودند که آنچه در قسم بلیغ‌تر است بیاورند. (پایان) و در مجمع در معنی آیه گفته آنها قسم را

در کوشش بمنتهی رسانیدند (پایان) خلاصه کفار بطور جدیت قسم خوردند که خدا کسی را در قیامت مبعوث نمیگرداند شاید غرضشان اینکه بوده کسیکه بمردن فانی گردید ممکن نیست خلقت جدیدی پیدا نماید.

بَلی وَعداً عَلَیهِ حَقًّا وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یَعلَمُونَ آری وعده ایست که خدا داده وعده او حق است اشاره به اینکه که اینکه چنین نیست که اینها گمان کرده‌اند که کسیکه مرد فانی گردیده و ممکن نیست

صفحه : ۱۹۳

حیات جدیدی پیدا نماید (وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یَعلَمُونَ) شاید مقصود اینکه باشد که بیشترین افراد بشر از مراتب سیر انسانی و بقاء روح وی بی‌خبرند فقط جسم انسان را می‌بینند که بمردن مندک و پراکنده گردیده دیگر خبر از آن حقیقت روح او ندارند که چنانچه در حدیث است که

(خلقتم للبقاء لا للفناء)

حقیقت انسانی قابل بقاء است و حقیقت او آن جنبه روحانی او است و دنیا و آخرت دو حالتی است از حالات انسانی که هر یک پس از دیگری عارض او میگردد و جوهر ذات او در همه حالات باقی است و فناءپذیر نخواهد بود.

لِیُبَیِّنَ لَهُمُ الَّذِی یَختَلِفُونَ فِیهِ وَ لِیَعلَمَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَنَّهُم کانُوا کاذِبِینَ (لِیُبَیِّنَ) متعلق بفعل محذوف است یعنی (یبعثهم لیبیّن) لام (لِیُبَیِّنَ) و لام (لِیَعلَمَ) هر دو بیان علت و سبب مبعوث گردیدن آنها است یعنی خدا آنها را در قیامت زنده میکند برای اینکه برای آنها ظاهر گرداند آنچه را که در امر معاد و باقی معارف و احکام اختلاف مینمودند یعنی در قیامت که حقیقت هر چیزی عیان میگردد واقع و حقیقت را دریابند، و نیز علت دیگر اینکه است که کافرین بدانند که آنان دروغگویانند، ظاهرا در اینجا مقصود اینکه نیست که علت مبعوث گردیدن منحصر در اینکه دو چیز باشد زیرا که البته علل بالاتری در کار است، شاید اشاره ببعض علت مبعوث شدن است نه تمام علل.

إِنَّما قَولُنا لِشَیءٍ إِذا أَرَدناهُ أَن نَقُولَ لَهُ کُن فَیَکُونُ ظاهرا آیه در مقام رفع استبعاد آنها است در چگونگی زنده شدن مردگان در قیامت و سعه و استیلاء امر او، و شاید مقصود از قول (کُن) امر تکوینی و قضاء و حکم ازلی باشد، و بیان اینکه قدرت و اراده حق تعالی چنان در اشیاء نفوذ دارد که بمجرد اراده و امر ایجادی شیئی موجود میگردد و لفظ (کُن) اشاره بسرعت اجابت ماهیات ممکنات است.

خلاصه آیه ارشاد بر اینکه است که همان کسیکه ابتداءا اشیاء را از عدم بوجود آورده در صورتی که هیچ نبوده البته قدرت دارد بر اعاده آنها در صورتی که

صفحه : ۱۹۴

اعاده اهون و آسان‌تر از ابداع خواهد بود زیرا که در اعاده روح انسانی با مواد اصلیه او موجود است در اینکه صورت هیچ جای استبعاد در مبعوث شدن مرده گان نخواهد بود.

وَ الَّذِینَ هاجَرُوا فِی اللّهِ مِن بَعدِ ما ظُلِمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُم فِی الدُّنیا حَسَنَةً وَ لَأَجرُ الآخِرَةِ أَکبَرُ لَو کانُوا یَعلَمُونَ بعضی از مفسرین در شأن نزول آیه گفته‌اند آیه در باره مهاجرین بحبشه نازل گردیده و آنها جماعتی از مؤمنین صدر اسلام بودند که در مکه ایمان آورده بودند و گویا بزرگ آنها جعفر بن ابی طالب پسر عموی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بود و آنها از بس از کفار اهل مکه اذیت کشیدند باذن پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مهاجرت بحبشه نمودند که در پناه نجاشی در امان باشند.

لکن نظر باطلاق آیه شاید مقصود تمام مؤمنین کسانی باشند که از مکه که وطنشان بوده بیاری رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم

مهاجرت بمدينه نمودند.

خلاصه خداى تعالى بمهاجرين وعده داده كه در دنيا جايگاه نيكو (مدينه) بآنها عطاء ميكند كه از شرّ كفّار در امان باشند و بر آنها غالب گردند و مقام آخرتى آنها بالاتر است اگر بدانند (لَو كانُوا يَعلَمُونَ) ضمير (كانُوا) راجع بكفار است و جزاء شرط محذوف است يعنى اگر كفار بدانند.

الَّذِينَ صَبَرُوا وَ عَلى رَبِّهِم يَتَوَكَّلُونَ آنچنان مهاجرانيكه صبر نمودند و بر پروردگارشان توكّل كردند، شايد مقصود چنين باشد كه اينكه فضائلى كه راجع بمهاجرين گفته شد براى آن مهاجرينى خواهد بود كه آنها بر ايذاء كفار صبر نمودند و تمام اتّكاء و اميدشان بخدا بود و غرض ديگرى مثل رياست يا بدست آوردن غنائم يا چيز ديگرى در كار نبوده.

وَ ما أَرسَلنا مِن قَبلِكَ إِلّا رِجالًا نُوحِي إِلَيهِم فَسئَلُوا أَهلَ الذِّكرِ إِن كُنتُم لا تَعلَمُونَ مفسرين در شأن نزول اينكه آيه گفته‌اند كه چون مشركين مكه انكار

صفحه : ۱۹۵

مينمودند كه بشرى برسالت مبعوث گردد اينكه بود كه اينكه آيه بر ردّ آنها نازل گرديد كه رسول بايد از جنس بشر باشد تا بتوانيد او را ببينيد و با او تماس بگيريد و اى رسول ما در امتهاى گذشته نفرستاديم رسولى مگر مردهائى از بشر كه بآنها وحى ميفرستاديم اگر اينكه مشركين نميدانند از اهل ذكر سؤال كنند سخنان مفسرين در اينكه مقصود از اهل ذكر كيانند، مأخوذ از مجمع البيان ۱- آنهائيكه عالمند باخبار امم گذشته‌گان خواه مؤمنين باشند يا كافرين و علم را ذكر ناميد زيرا كه ذكر يافتن علم است و ضدّ سهو است و بمنزله سبب موصل بعلم است اينكه است كه نيكو است موقع علم واقع گردد و منبأ باشد از معنى آن. (رمّانى و زجّاج و ازهرى) ۲- مقصود از اهل ذكر اهل كتابند يعنى اهل تورات و انجيل.

(إبن عباس و مجاهد) (إِن كُنتُم لا تَعلَمُونَ) خطاب بمشركين مكّه است زيرا كه اينها يهود و نصارى را در آنچه از كتبشان خبر ميدادند تصديق مينمودند و از شدّت عداوتشان پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم را تكذيب ميكردند.

۳- مقصود از اهل ذكر اهل قرآنند زيرا كه ذكر قرآن است (إبن زيد) و قريب باين قول روايتى است كه جابر و محمّد بن مسلم از ابى جعفر (ع) نقل ميكنند كه فرموده

(نحن اهل الذكر)

مائيم اهل ذكر. (پايان) بِالبَيِّناتِ وَ الزُّبُرِ وَ أَنزَلنا إِلَيكَ الذِّكرَ لِتُبَيِّنَ لِلنّاسِ ما نُزِّلَ إِلَيهِم وَ لَعَلَّهُم يَتَفَكَّرُونَ (بِالبَيِّناتِ وَ الزُّبُرِ) متعلق است به (أَرسَلنا) و تقدير اينكه ميشود كه نفرستاديم ببيّنات و زبر مگر مردهائى را يعنى مردهائى از پيمبران كه ميآمدند با دليلهاى واضح و كتابهاى نوشته شده و خطاب برسول است كه اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بر تو قرآن را نازل گردانيديم تا اينكه براى مردم بيان نمائى آنچه را كه بسوى آنمردم نازل شده در قرآن از احكام و شرايع و دلائل بر توحيد شايد آنها فكر خود را

صفحه : ۱۹۶

بكار بيندازند و حقائق را دريابند.

شايد يكى از حكمتهائى كه معجزه عمده نبىّ خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم قرآن بود كه از سنخ كلام عرب است همين باشد كه حكايات و معجزات پيمبران گذشته را بمردم تذكر دهد كه هم اخبار بغيب باشد و هم جامع تمام كتابهاى آسمانى و ارائه دادن علوم تمام پيمبران سلف تا معلوم شود كه حضرتش داراى علوم اولين و آخرين بوده أ فَأَمِنَ الَّذِينَ مَكَرُوا السَّيِّئاتِ أَن يَخسِفَ اللّهُ بِهِمُ الأَرضَ أَو يَأتِيَهُمُ العَذابُ مِن حَيثُ لا يَشعُرُونَ الى قوله: لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ (أَ فَأَمِنَ) بهمزه استفهام در مقام تهديد كفار و مشركين

برآمده که آیا آنهائیکه در کار پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مکرهای بدی بکار بردند آیا مطمئنند و نمیترسند که در موقع غضب حق تعالی واقع گردند و زمین آنان را بگیرد همان طوری که قارون را گرفت یا عذاب از جائیکه نمیدانند بآنها اصابت نماید همان طوری که قوم لوط را فرا گرفت یا اینکه در حال آمد و شد یا در سفر یا در حال کسب و عملشان مبتلا بعذاب گردند وقتی که عذاب آنها را گرفت قدرتی ندارند که غالب گردند بر غضب خدا یا اینکه عذاب آنها را فرا گیرد در حال ترس.

فَإِنَّ رَبَّكُم لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ اشاره به اینکه که کفار و مشرکین در معرض همه طور عذاب و سخطی هستند لکن پروردگار شما ای مشرکین نسبت بمخلوقاتش رءوف و مهربان است از راه لطف و کرم شما را مهلت میدهد و عذاب را عقب میاندازد شاید بخود آئید و متنبّه گردید.

أَ وَ لَم يَرَوا إِلي ما خَلَقَ اللّهُ مِن شَيءٍ يَتَفَيَّؤُا ظِلالُهُ عَنِ اليَمِينِ وَ الشَّمائِلِ سُجَّداً لِلّهِ وَ هُم داخِرُونَ مقصود از (يَرَوا) رؤيت حسی است نسبت باجسام جسمانی و گویند (ظل) سایه از صبح تا ظهر است و فیئی از بعد از ظهر تا غروب آفتاب.

بهمزه (أَ وَ لَم) اعتراض بکفار و مشرکین نموده یعنی باید آنها نظر کنند

صفحه : ۱۹۷

و چگونگی سجده کردن سایه اجسام را بنگرند که سایه اجسام ثقیل مثل کوهها و اجسامیکه بگردش خورشید سایه میاندازند سایه آنها از طرف راست و چپ حرکت میکند در حالیکه سجده کننده‌گانند بسجده تکوینی یعنی مسخّر امر او و نماینده قدرت و اقتدار او میباشند در حالیکه متواضع و مطیع و فرمان بردارند شاید آیه در مقام سرزنش بکفار است که تمام موجودات حتی سایه بدن خودتان در حال حرکتتان از راست بچپ بطور انقیاد خدا را سجده میکند و شما از سجده کردن اباء دارید. آری کسیکه بنظر عبرت و چشم بصیرت بموجودات نظر افکند بنور قلبش می‌بیند که تمام موجودات حتی سایه‌ها که همیشه در حرکتند خاضع و ذلیل و منقاد امر حقّند.

وَ لِلّهِ يَسجُدُ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ مِن دابَّةٍ وَ المَلائِكَةُ وَ هُم لا يَستَكبِرُونَ تمام موجودات آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است از موجودات با شعور مثل ملائکه یا موجوداتیکه در ظاهر فاقد عقل و شعورند حتی جمادات همگی خدا را سجده میکنند و آنها استکبار و تکبر نمیکنند.

يَخافُونَ رَبَّهُم مِن فَوقِهِم وَ يَفعَلُونَ ما يُؤمَرُونَ جمله (يَخافُونَ) حال است برای فاعل (يَستَكبِرُونَ) که ملائکه میباشند و ظاهرا سجده در اینجا اعمّ است از سجده معهود که وضع جبهه بزمین باشد یا مطلق انقیاد و تذلل و همچنین خوف اعم است از حالت نفسانی که انقباض نفس و خود باخته‌گی را ایجاب میکند و آن حالت انقیاد و تذلل و انکسار میباشد، و شاید در اینجا مقصود اینکه باشد که تمام موجودات عالی و دانی همه منقاد و مسخر امر اویند و هم از غضب او ترسناکند.

صفحه : ۱۹۸

[سوره النحل (۱۶): آیات ۵۱ تا ۶۳]

اشاره

وَ قالَ اللّهُ لا تَتَّخِذُوا إِلهَينِ اثنَينِ إِنَّما هُوَ إِلهٌ واحِدٌ فَإِيّايَ فَارهَبُونِ (۵۱) وَ لَهُ ما فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ لَهُ الدِّينُ واصِباً أَ فَغَيرَ اللّهِ تَتَّقُونَ (۵۲) وَ ما بِكُم مِن نِعمَةٍ فَمِنَ اللّهِ ثُمَّ إِذا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فَإِلَيهِ تَجئَرُونَ (۵۳) ثُمَّ إِذا كَشَفَ الضُّرَّ عَنكُم إِذا فَرِيقٌ مِنكُم بِرَبِّهِم

یُشرِکُونَ (۵۴) لِیَکفُرُوا بِما آتَیناهُم فَتَمَتَّعُوا فَسَوفَ تَعلَمُونَ (۵۵)
وَ یَجعَلُونَ لِما لا یَعلَمُونَ نَصِیباً مِمّا رَزَقناهُم تَاللّهِ لَتُسئَلُنَّ عَمّا کُنتُم تَفتَرُونَ (۵۶) وَ یَجعَلُونَ لِلّهِ البَناتِ سُبحانَهُ وَ لَهُم ما یَشتَهُونَ (۵۷) وَ إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالأُنثی ظَلَّ وَجهُهُ مُسوَدًّا وَ هُوَ کَظِیمٌ (۵۸) یَتَواری مِنَ القَومِ مِن سُوءِ ما بُشِّرَ بِهِ أَ یُمسِکُهُ عَلی هُونٍ أَم یَدُسُّهُ فِی التُّرابِ أَلا ساءَ ما یَحکُمُونَ (۵۹) لِلَّذِینَ لا یُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ مَثَلُ السَّوءِ وَ لِلّهِ المَثَلُ الأَعلی وَ هُوَ العَزِیزُ الحَکِیمُ (۶۰)
وَ لَو یُؤاخِذُ اللّهُ النّاسَ بِظُلمِهِم ما تَرَکَ عَلَیها مِن دَابَّةٍ وَ لکِن یُؤَخِّرُهُم إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی فَإِذا جاءَ أَجَلُهُم لا یَستَأخِرُونَ ساعَةً وَ لا یَستَقدِمُونَ (۶۱) وَ یَجعَلُونَ لِلّهِ ما یَکرَهُونَ وَ تَصِفُ أَلسِنَتُهُمُ الکَذِبَ أَنَّ لَهُمُ الحُسنی لا جَرَمَ أَنَّ لَهُمُ النّارَ وَ أَنَّهُم مُفرَطُونَ (۶۲) تَاللّهِ لَقَد أَرسَلنا إِلی أُمَمٍ مِن قَبلِکَ فَزَیَّنَ لَهُمُ الشَّیطانُ أَعمالَهُم فَهُوَ وَلِیُّهُمُ الیَومَ وَ لَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ (۶۳)

صفحه : ۱۹۹

ترجمه آیات

(ترجمه)

خدا امر فرموده که دو خدا برای خود نگیرید همین است و جز اینکه اینکه نیست اله و آفریننده یکی است و از من بترسید (۵۱)

و مخصوص باو و ملک او است آنچه در آسمانها و زمین است و برای او است دینی که واجب و لازم است آیا غیر خدا را میپرستید (۵۲)

و آنچه نعمت برای شما است آن از جانب خدا است وقتی که سختی بشما اصابت نمود بسوی خدا تضرع میکند (۵۳)

پس از آن وقتی که سختی را خدا از شما برداشت جماعتی از شما بپروردگارشان شرک می‌آورند (۵۴)

تا اینکه کافر گردند بآنچه بآنها اعطاء نمودیم (باید) از آن (نعمتها) بهره برداری کنید بزودی میدانید (و بنتیجه عملتان خواهید رسید) (۵۵)

و اینکه کافرین قرار میدهند برای چیزهائی که علم ندارند (بتها) قسمتی از آنچه روزی آنها کرده‌ایم همانا قسم بخدا که البته از آنها سؤال میشود از آنچه بودند که افتراء میزدند (۵۶)

و برای خدا دخترها قرار میدهند خدا منزّه و مبراء از اینکه نسبتها است و برای آنان است آنچه را که آرزو دارند (۵۷)

و وقتی بیکی از اینکه کافرین بپیدا نمودن دختر مژده دهند صورت او سیاه میگردد از غم در حالیکه غضبناک است (۵۸)

خود را از بدی آنچه بوی بشارت داده شده پنهان میدارد (اندیشه میکند) که آیا او را بطور خواری نگاه دارم یا او را در خاک کنم آگاه باش بد است آنچه که آنها حکم میکنند (۵۹)

برای کسانیکه بآخرت ایمان ندارند مثالهای بدی است و مخصوص بخدا است مثل اعلا و او است غالب و درستکار (۶۰)

و اگر خدا مردم را بسبب ظلمشان مؤاخذه مینمود باقی نمیگذاشت بر روی زمین جنبنده‌ئی و لکن مؤاخذه آنها را عقب می‌اندازد تا وقت معیّن وقتی مدت آن آمد نه ساعتی باز پس آیند و نه پیشی

صفحه : ۲۰۰

می گیرند (۶۱)

و اینکه کافرین آنچه را که بر خود نمی‌پسندند نسبت بخدا میدهند و بدروغ میگویند که برای آنها پاداش نیکو است محققا برای آنها آتش است و بدرستیکه آنها پیش از همه بدوزخ میشتابند (۶۲)

قسم بخدا که ما رسولانی فرستادیم بسوی کسانیکه پیش از تو بودند و شیطان اعمال آنها را در نظرشان آراسته گردانید پس شیطان دوست آنها است در زمان رسالت تو و برای آنها است عذاب دردناک (۶۳)

صفحه : ۲۰۱

(توضیح آیات)

وَ قالَ اللّهُ لا تَتَّخِذُوا إِلهَینِ اثنَینِ إِنَّما هُوَ إِلهٌ واحِدٌ فَإِیّایَ فَارهَبُونِ (إِلهَینِ اثنَینِ) نفی عدد را مؤکّد میگرداند آیا نمی‌بینی اگر همین قدر گفته شود اللّه اله است و مؤکد نگرداند بواحد وحدت از آن استفاده نمیشود بلکه فقط الهیت از آن معلوم میگردد (فَإِیّایَ فَارهَبُونِ) کلام از غیبت بمتکلم آمده و نگفته (فایاه فارهبون) برای اینکه اینکه طور در ترسانیدن بلیغ‌تر است با اینکه قبلا بلفظ متکلم آمده. (طبرسی) ممکن است در توجیه آیه گفته شود چون مشرکین دو اله قائل بودند یکی را مبدء آفرینش میدانستند و دیگر خدایانی که آنها را آلهه مینامیدند و چنین گمان میکردند که تدبیر عالم محوّل بآنها است و آن بتها را عبادت مینمودند بگمان اینکه اینها نزد حق تعالی مقام و منزلتی دارند و نظام عالم بدست آنها داده شده و آنان را شفعاء و واسطه بین خود و خدا قرار میدادند اینکه بود که وقتی از آنها سؤال میشد برای چه بتها را پرستش میکنید میگفتند (لِیُقَرِّبُونا إِلَی اللّهِ زُلفی) بنا بر اینکه توجیه مقصود از نهی (إِلهَینِ) چنین میشود که خداوند که آفریننده عالم است، بذات بی‌زوال خود می‌آفریند و امور عالم تحت تدبیر خود او است و دیگری در امر عالم دخالتی ندارد پس بایستی از من که خدای منفرد بوجود و تدبیر عالم میباشم بترسید و دیگری نپرستید.

بعبارت دیگر شاید نهی از اتخاذ الهین یکی اله خلق باشد و دیگر اله تدبیر و ارشاد به اینکه که اله متعدّد نیست اله خلق و اله تدبیر یکی است در پرستش و عبادت کسی را با او شریک قرار ندهید و از غضب و سخط حق تعالی اندیشه نمائید وَ لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ لَهُ الدِّینُ واصِباً در مفردات گفته الوصب السقم اللازم و قد وصب فلان فهو وصب و اوصبه کذا فهو یتوصب نحو یتوجع قال تعالی (وَ لَهُم عَذابٌ واصِبٌ) (وَ لَهُ الدِّینُ واصِباً)

صفحه : ۲۰۲

فتوعد لمن اتخذ الهین و تنبیه انّ جزاء من فعل ذلک عذاب لازم شدید الخ).

خلاصه معنی آیه چنین میشود که حق انسان اینکه است که همیشه و در تمام حالات آفریننده آسمان و زمین را اطاعت نماید و بر آنچه امر نموده عصیان نورزد همان طوری که ملائکه را اینکه طور توصیف نموده قوله تعالی در باره آنها است (لا یَعصُونَ اللّهَ ما أَمَرَهُم وَ یَفعَلُونَ ما یُؤمَرُونَ).

أَ فَغَیرَ اللّهِ تَتَّقُونَ آیه پس از اعتراض بر آنهائی که دو خدا برای خود فرا گرفته‌اند بهمزه استفهام که در مقام انکار میآورند آنها را تخطئه میکند که آیا شما بغیر خدای واحد احد توجّه دارید و رو میآورید.

و در آیات امر بتقوی بسیار شده و تقوی مأخوذ از وقایه است چنانچه گفته میشود (وقاه السوء یقیه وقایة) و قوله تعالی (اتَّقُوا اللّهَ حَقَّ تُقاتِهِ) و تقوی اسم وقایه است و تاء در آن بدل از واو است و ممکن است باقی گذاردن تقوی را بمعنی لغوی آن و بنا بر اینکه معنی (اتَّقُوا اللّه) چنین باشد که خدا را حفظ کنید بدوام توجه و اقبال بسوی او و انقطاع از غیر او بطوریکه امور دنیوی شما را از یاد حق تعالی مشغول نگرداند و حمل نمودن تقوی را بر ترک معاصی و محرمات و فعل طاعات از لوازم معنی تقوی است نه عین آن زیرا که لازمه توجه کامل ترک معاصی و فعل طاعات است.

در معانی الاخبار باسناده از ابی بصیر است که گفته از ابا عبد اللّه (ع) سؤال کردم از قول حق تعالی (اتَّقُوا اللّهَ حَقَّ تُقاتِهِ) فرمود اینکه است که اطاعت کند و عصیان نکند و متذکر باشد و فراموش نکند و شکر کند و کفران نکند الخ.

و شاید بهمین معنی حقیقی تقوی اشاره دارد اخباریکه تصریح نموده که تقوی از امور قلبیه است نه از امور بدنیه از جمله آنها روایتی است که در بحار از کتاب صفات الشیعه شیخ صدوق بسند خود از علی بن عبد العزیز نقل میکند که گفته ابا عبد اللّه علیه السّلام فرمود یا علی بن عبد العزیز مغرور نکند تو را گریه آنها

صفحه : ۲۰۳

همانا تقوی در قلب است.

و آیات بعد مثل (وَ ما بِکُم مِن نِعمَةٍ فَمِنَ اللّهِ ثُمَّ إِذا مَسَّکُمُ الضُّرُّ فَإِلَیهِ تَجئَرُونَ) مؤیّد همین معنی است که چون هر نعمتی از او است پس باید رو باو آورید، و (ما) شرطیه باشد یا موصوله متضمن معنی شرط است و در معنی اخبار است به اینکه که آنچه نعمت در دست شما است از صحت یا غناء یا غیر آن از جانب خدا است و وقتی بشما سختی اصابت نمود از مرض یا فقر یا مصیبتی بسوی او تضرّع و زاری میکنید ثُمَّ إِذا کَشَفَ الضُّرَّ عَنکُم إِذا فَرِیقٌ مِنکُم بِرَبِّهِم یُشرِکُونَ (مِنکُم) من تبعیضی، آیه اخبار باین است که بعضی از شما مردم اینطورید که وقتی سختی و مصیبتی بشما وارد گردید رو بخدا میآورید و بتضرع و مسئلت رفع بلاء می‌طلبید و وقتی سختی از شما برطرف گردید عوض اینکه شکر نعمتهای الهی را نمائید بپروردگارتان شریک میآورید، شاید مقصود از شرک در اینجا شرک در مقام افعال باشد یعنی رفع شدن بلا را مستند باسباب دانند و از مسبب الاسباب غافل گردند و شاید مقصود مشرکین باشند که هنگام بیچاره‌گی بآنفطرت توحیدشان رو بخدا آرند و پس از برطرف شدن بلاء باز بشرکشان برگردند لِیَکفُرُوا بِما آتَیناهُم فَتَمَتَّعُوا فَسَوفَ تَعلَمُونَ اینکه آیه تأیید میکند توجیح اول را که در آیه بالا شد که کفر آنها از قبل نعمتی است که بآنها تفضل شده بعضی از نجات یافته‌گان کفران نعمت میکنند یعنی نعمت را از خدا نمیدانند پس بامر تهدیدی فرموده بآنهائیکه بنعمتهای خدا کافر شدند که یک اندک مدتی از حیات دنیا متمتع گردید پس بزودی یا قبل از مرگ یا پس از مرگ کیفر عملتان را خواهید دید.

وَ یَجعَلُونَ لِما لا یَعلَمُونَ نَصِیباً مِمّا رَزَقناهُم تَاللّهِ لَتُسئَلُنَّ عَمّا کُنتُم تَفتَرُونَ ضمیر (وَ یَجعَلُونَ) آیه را عطف داده بآیات بالا از خطاهای کفار و در مقام بیان اعمال رکیک مشرکین برسولش خبر میدهد که اینان از آنچه بآنها روزی داده‌ایم از کشتها و زراعتها و چهارپایان برای بتهایشان قسمتی میگذارند قوله

صفحه : ۲۰۴

تعالی در سوره انعام آیه ۱۲۶ راجع بمشرکین فرموده (وَ جَعَلُوا لِلّهِ مِمّا ذَرَأَ مِنَ الحَرثِ وَ الأَنعامِ نَصِیباً فَقالُوا هذا لِلّهِ بِزَعمِهِم وَ هذا لِشُرَکائِنا الخ) و بقسم (تَاللّهِ) و لام تأکید و نون ثقیله آیه را مؤکّد میگرداند که آنان البته در موقع سؤال واقع میگردند از آنچه افتراء میزنند و بتها را شریک خدا قرار میدهند.

وَ یَجعَلُونَ لِلّهِ البَناتِ سُبحانَهُ وَ لَهُم ما یَشتَهُونَ (وَ یَجعَلُونَ) نیز عطف بآیه بالا است که خبر میدهد که از جمله اعمال رکیک مشرکین نیز چنین است که برای خدا دختران قائل میگردند (سُبحانَهُ) یا برای تنزیه است از نسبت ولد یا برای تعجّب آمده که اینکه نسبت عجیبی است که بخدا میدهند مفسرین گفته‌اند که خزاعه و کنانه میگفتند ملائکه دختران خدا میباشند قوله تعالی (وَ جَعَلُوا المَلائِکَةَ الَّذِینَ هُم عِبادُ الرَّحمنِ إِناثاً) سورة الزخرف آیه ۱۹، و بنو مدلج میگفتند که حق تعالی با جنّ ازدواج نموده و ملائکه متولد شدند قوله تعالی (وَ جَعَلُوا بَینَهُ وَ بَینَ الجِنَّةِ نَسَباً) سورة الصافات آیه ۱۵۸، در اینکه آیه ذات متعال خود را تنزیه میکند و خبر میدهد که

اينان از روى شهوات و ميول نفسانى خود كه چون پسران را شريف و نيرومند ميدانند نسبت بخود ميدهند و دختران را چون پست و حقير ميپندارند نسبت بخدا ميدهند و خداوند منزّه و مبرّا است از اينكه نسبت اولاد باو بدهند.

وَ إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالأُنثى ظَلَّ وَجهُهُ مُسوَدًّا وَ هُوَ كَظِيمٌ الى قوله ما يَحكُمُونَ چون اعراب از روى نفهمى و بى‌خردى دختران را عار مى‌پنداشتند وقتى بآنها مژده دختر ميرسيد از شدّت غضب و عصبيت جاهليت روى او سياه ميگرديد و با خود انديشه مينمود كه چگونه او را از قوم مخفى كنم آيا او را در خاك پنهان گردانم يا با خوارى وى را نگهدارم اينكه است كه خداى تعالى فرموده كه (ساءَ ما يَحكُمُونَ) رأى و حكم آنها بر خلاف روش نيك عقلائى است كه نسبت بدختر اينكه طور حكم ميكنند كه يكجا دختر را نسبت بخدا ميدهند و از طرف

صفحه : ۲۰۵

ديگر آنرا اينكه طور پست و حقير ميدانند.

لِلَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ مَثَلُ السَّوءِ وَ لِلّهِ المَثَلُ الأَعلى وَ هُوَ العَزِيزُ الحَكِيمُ شايد مقصود از مثل صفت باشد يعنى آنهائيكه ايمان بآخرت ندارند اينان متصف باوصاف بدى ميباشند و رأى و انديشه آنان ركيك و غير عقلائى است چنانچه از روى نفهمى نسبت اولاد بخدا ميدهند در حاليكه براى خدا است مثل اعلا از صفات جلال و جمال و غناء ذاتى و الوهيت و وحدت و باقى صفات كماليه وَ لَو يُؤاخِذُ اللّهُ النّاسَ بِظُلمِهِم ما تَرَكَ عَلَيها مِن دَابَّةٍ وَ لكِن يُؤَخِّرُهُم إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى بقرينه ناس در آيه مرجع ضمير (عَلَيها) زمين ميشود يعنى اگر خدا مردم را بسبب ظلمشان در همين عالم مؤاخذه مينمود در زمين جنبنده‌ئى باقى نميگذاشت و همه را هلاكت ميگردانيد، و مقصود از (دَابَّةٍ) يا مطلق است كه تمام جنبنده‌ها از حيوانات و افراد بشر را شامل گردد چنانچه ظاهر آيه چنين مينمايد يا مقصود همان كفارند نظر به اينكه كه اگر دابّة را حمل بر عموم كنيم لازم ميآيد كه نسبت بمؤمنين و حيوانات بيگناه ستم شده باشد و آن منافى با عدل است اينكه است كه مفسرين آيه را دو طور تفسير نموده‌اند بعضى لفظ دابّه را باطلاق باقى گذارده‌اند و بعضى مقيد نموده‌اند بكفار لكن ممكن است در آيه توجيه ديگرى بشود و گفته شود كه شايد مقصود از (دَابَّةٍ) مطلق جنبنده گان (و ما يدبّ على الارض) باشد از حيوانات و افراد بشر و تتمه آيه (وَ لكِن يُؤَخِّرُهُم إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى الخ) پيش بينى شده براى رفع همين محظور كه اگر خداى تعالى براى ظلم كفار تمام افراد بشر از مؤمنين و اطفال و حيوانات را هلاك گرداند ظلم و ستم ايجاب مينمايد و ظلم منافى با عدل است اينكه است كه گويا فرموده براى اينكه بافراد بيگناه ستم وارد نشود ما مؤاخذه را عقب انداختيم.

فَإِذا جاءَ أَجَلُهُم لا يَستَأخِرُونَ ساعَةً وَ لا يَستَقدِمُونَ لكن وقتى آن مدتيكه در عالم قضاء ازلى مقرر گرديده نه ساعتى عقب

صفحه : ۲۰۶

مى‌افتد و نه ساعتى جلو و ظاهرا از ساعتى كه در آيات و احاديث نام برده شده آن ساعت معهود كه شصت دقيقه باشد نيست شايد مقصود از ساعت مثل يك دقيقه يا كمتر باشد.

وَ يَجعَلُونَ لِلّهِ ما يَكرَهُونَ وَ تَصِفُ أَلسِنَتُهُمُ الكَذِبَ أَنَّ لَهُمُ الحُسنى لا جَرَمَ أَنَّ لَهُمُ النّارَ وَ أَنَّهُم مُفرَطُونَ و قرار ميدهند آنچه را كه از آن كراهت دارند مثل دختران براى خدا و با اينكه نسبت زبان آنها وصف دروغ ميكند و چنين اظهار ميكنند كه براى آنها است نيكوئى از درجات بهشتى يا ثواب نيكو زيرا كه ميگفتند (وَ لَئِن رُجِعتُ إِلى رَبِّى إِنَّ لِى عِندَهُ لَلحُسنى) سوره فصّلت آيه ۵۰. يعنى اگر برگردانيده شوم من بسوى پروردگارم پس براى من حالتى نيكو خواهد بود.

تَاللّهِ لَقَد أَرسَلنا إِلى أُمَمٍ مِن قَبلِكَ فَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيطانُ أَعمالَهُم فَهُوَ وَلِيُّهُمُ اليَومَ وَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ در اينكه آيه حق تعالى نظر باهميت ارسال پيمبران و كتابهاى آسمانى بذات خودش قسم ياد مينمايد و رسولش را متذكر ميگرداند كه همين طورى كه تو را بسوى

امّتهائی ارسال نمودیم پیش از تو نیز برای ارشاد و اتمام حجت بر خلق پیمبرانی فرستاده بودیم و شیطان اعمال آنان را در نظرشان جلوه داد و تابع نفس و شیطان گردیدند و (الیَوم) یعنی در زمان تو هم ای رسول اکرم (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) شیطان ولی و دوست آنها است همانطوریکه در زمان سابق بود و عذاب دردناك برای چنین کسانی آماده گردیده، و بعضی گفته‌اند که الف و لام (الیَوم) برای عهد است و روز معهود قیامت است.

صفحه : ۲۰۷

[سوره النحل (۱۶): آیات ۶۴ تا ۷۲]

اشاره

وَ ما أَنزَلنا عَلَيكَ الكِتابَ إِلّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اختَلَفُوا فِيهِ وَ هُدىً وَ رَحمَةً لِقَومٍ يُؤمِنُونَ (۶۴) وَ اللّهُ أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَحيا بِهِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً لِقَومٍ يَسمَعُونَ (۶۵) وَ إِنَّ لَكُم فِي الأَنعامِ لَعِبرَةً نُسقِيكُم مِمّا فِي بُطُونِهِ مِن بَينِ فَرثٍ وَ دَمٍ لَبَناً خالِصاً سائِغاً لِلشّارِبِينَ (۶۶) وَ مِن ثَمَراتِ النَّخِيلِ وَ الأَعنابِ تَتَّخِذُونَ مِنهُ سَكَراً وَ رِزقاً حَسَناً إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً لِقَومٍ يَعقِلُونَ (۶۷) وَ أَوحى رَبُّكَ إِلَى النَّحلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الجِبالِ بُيُوتاً وَ مِنَ الشَّجَرِ وَ مِمّا يَعرِشُونَ (۶۸)

ثُمَّ كُلِي مِن كُلِّ الثَّمَراتِ فَاسلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلاً يَخرُجُ مِن بُطُونِها شَرابٌ مُختَلِفٌ أَلوانُهُ فِيهِ شِفاءٌ لِلنّاسِ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً لِقَومٍ يَتَفَكَّرُونَ (۶۹) وَ اللّهُ خَلَقَكُم ثُمَّ يَتَوَفّاكُم وَ مِنكُم مَن يُرَدُّ إِلى أَرذَلِ العُمُرِ لِكَي لا يَعلَمَ بَعدَ عِلمٍ شَيئاً إِنَّ اللّهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ (۷۰) وَ اللّهُ فَضَّلَ بَعضَكُم عَلى بَعضٍ فِي الرِّزقِ فَمَا الَّذِينَ فُضِّلُوا بِرَادِّي رِزقِهِم عَلى ما مَلَكَت أَيمانُهُم فَهُم فِيهِ سَواءٌ أَ فَبِنِعمَةِ اللّهِ يَجحَدُونَ (۷۱) وَ اللّهُ جَعَلَ لَكُم مِن أَنفُسِكُم أَزواجاً وَ جَعَلَ لَكُم مِن أَزواجِكُم بَنِينَ وَ حَفَدَةً وَ رَزَقَكُم مِنَ الطَّيِّباتِ أَ فَبِالباطِلِ يُؤمِنُونَ وَ بِنِعمَتِ اللّهِ هُم يَكفُرُونَ (۷۲)

صفحه : ۲۰۸

[ترجمه]

ما بر تو (ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) کتاب نازل ننمودیم مگر آنکه برای کافرین ظاهر گردانی آنچه را که در آن اختلاف نمودند (و اینکه قرآن) هدایت و رحمت است برای جماعتیکه ایمان آوردند (۶۴)

و خدا از آسمان آب را فرود آورد و بآب زنده گردانید زمین را پس از اینکه مرده بود حقیقهٔ در اینکه آیت و نشانه‌ئی است برای جماعتیکه گوش شنوا دارند (۶۵)

و آنچه برای نفع شما است در چهارپایان هر آینه عبرتی است از آنچه در بطن آنها است که از بین سرگین و خون شیر خالص بشما می‌نوشانیم که گوارا است برای کسانیکه می‌آشامند (۶۶)

و از میوه‌جات نخل خرما و درخت انگور که از آنها نوشابه‌های شیرین و رزق نیکو میگیرید بحقیقت در آن آیتی است برای کسانیکه تعقّل میکنند (۶۷)

و پروردگار تو بزنبور (عسل) وحی نمود که از کوهها و درختان و سقفها خانه‌ئی بگیر (۶۸)

پس از آن از میوه‌های (شیرین) تغذیه نما و برو در راههای پروردگارت رام شده بیرون میآید از شکم او شیرینیهائی که رنگهای آن

مختلف است و برای مردم در آن شفاء است همانا در آن آیتی است برای جماعتی که تفکّر میکنند (۶۹)
و خدا شما را آفرید پس از آن شما را میمیراند و بعضی از شما را بانحطاط پیری میرساند بطوریکه آنچه دانسته‌اید فراموش میکنید حقیقهٔ خدا عالم و توانا است (۷۰)
و خدا بعضی شما را بر بعضی در روزی برتری داد پس آنکسیکه رزقش افزون گردید بزیردستان و غلامان خود نمیدهد تا آنکه آنها با او مساوی باشند آیا بنعمت خدا انکار میکنید (۷۱)
و خدا قرار داد از نفسهای شما ازواج و از زنهای شما پسرها و نواده‌گان و شما را از طیّبات روزی داد با اینکه حال آیا بباطل ایمان می‌آورند و بنعمت خدا آنها کفران میکنند (۷۲)

صفحه : ۲۰۹

(توضیح آیات)

اشاره

وَ ما أَنزَلنا عَلَیکَ الکِتابَ إِلّا لِتُبَیِّنَ لَهُمُ الَّذِی اختَلَفُوا فِیهِ وَ هُدیً وَ رَحمَهً لِقَومٍ یُؤمِنُونَ بماء نافیه (ما أَنزَلنا) و الّای استثنائیه (إِلّا لِتُبَیِّنَ) منحصر میگرداند غرض از انزال کتاب یعنی (قرآن) را بدو مطلب یکی اینکه برای آنها شاید مقصود از ضمیر (لَهُمُ) مشرکین باشد ظاهر گردانی آنچه را که مشرکین در آن اختلاف نمودند راجع بتوحید و معاد و نبوّت خاتم الانبیاء صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و باقی امور و حقیقت هر مطلبی را بطور وضوح برای افراد بشر بیان نمائی تا اینکه راه و روش درستی و حقیقت را دریابند و در آن سلوک نمایند و دیگر نزول قرآن هدایت و رحمت است برای جماعتی که ایمان میآورند، هدایت است زیرا که قرآن ریسمانی است کشیده شده بسوی پروردگار عالمیان و راه نمائی است بطریق مستقیم که سر انجام آن قرب بجوار ایزد متعال است، و رحمت است که مؤمنین از قبل تعلیمات قرآنی و عمل بآن مشمول رحمت خداوندی میگردند، آیه مشعر بر اینکه است که قرآن نسبت بکفار رهنمای بسوی حق تعالی و اتمام حجت است و نسبت بمؤمنین ایصال بمطلوب است.
وَ اللّهُ أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَحیا بِهِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَهً لِقَومٍ یَسمَعُونَ آیه در مقام تذکر دادن بعضی از نعمتهای الهی است که بالاترین آنها آب است که سبب حیات تمام نباتات و اشجار و گیاهها است و زمین مرده که در فصل زمستان مرده‌ئی میماند که آثار حیاتی نباتی در آن ظاهر نبود بباران آنرا زنده گردانیده و زنده شدن زمین در فصل بهار پس از مردن آن آیت و نشانه ایست برای آنکسانیکه گوش شنوا دارند.
و بقرینه (یَسمَعُونَ) میشود آیه را توجیه نمود و گفته شود شاید

صفحه : ۲۱۰

مقصود از (ماءً) قرآن باشد زیرا که آیه بواو (وَ اللّهُ) عطف داده شده بآیه بالا که راجع باوصاف قرآن بود و مقصود از (فَأَحیا بِهِ الأَرضَ الخ) دل مرده بشر باشد که بآیات قرآنی زنده میگردد بحیات روحانی و (لِقَومٍ یَسمَعُونَ) اشاره باین باشد که قرآن زنده میکند دلهائی را که گوش شنوا دارند و از آیات قرآن متنبّه میگردند و آنرا آیت و نشانه رحمت میدانند.
وَ إِنَّ لَکُم فِی الأَنعامِ لَعِبرَهً نُسقِیکُم مِمّا فِی بُطُونِهِ مِن بَینِ فَرثٍ وَ دَمٍ لَبَناً خالِصاً سائِغاً لِلشّارِبِینَ ضمیر (بُطُونِهِ) که هم مذکر و هم مفرد

است باعتبار لفظ است نه باعتبار معنی زیرا باعتبار معنی چنانچه در آیه دیگر آمده (بُطُونِها) ضمیر مؤنّث خوانده شده و مقصود از انعام شتر و گاو و گوسفند است و (مِن بَینِ) من بیانیه متعلق است به (نُسقِیکُم) یعنی از شیر انعام بشما میآشامانیم.

و از إبن عباس نقل شده که گفته بهیمه چون علفی میخورد در شکم او پخته میشود و در آن سه طبقه پدید میگردد قسمت اول آن فرث است (فضله او) و قسمت اعلای آن خون است و قسمت وسط آن شیر است که از پستان او جاری میگردد و خون در رگهای آن جریان دارد و باقی میماند فرث که از ممرش خارج میشود (مجمع البیان) وَ مِن ثَمَراتِ النَّخِیلِ وَ الأَعنابِ تَتَّخِذُونَ مِنهُ سَکَراً وَ رِزقاً حَسَناً إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً لِقَومٍ یَعقِلُونَ یعنی برای شما عبرت است در آن چیزیکه بیرون میآوریم از میوه درخت خرما و درخت انگور، واو (وَ مِن ثَمَراتِ) آیه را بآیه بالا عطف داده و اشاره بنعمتهای دیگری است از ثمرات اشجار و منافعیکه از آنها عاید بشر میگردد که از جمله آنها نخل خرما و درخت انگور است و تخصیص باین دو شاید از جهت شیرینی و لطافت آنها است و اینها را آیت و نشانه بحساب آورده برای آنهائیکه تعقل میکنند و فکر خود را بکار می‌اندازند که چگونه از بین آب و خاك و باقی

صفحه : ۲۱۱

عناصر از درخت خشگ چنین مأکولات لطیف شیرین زود هضم بیرون میآید و آنها کسانی خواهند بود که از اثر پی بمؤثّر و از نظام عالم پی بمربی آن میبرند و مؤثّر را در اثر مینگرند.

و در خرما و انگور دو فائده تذکر میدهد (سَکَراً) و آن در موقعی است که از آن مسکرات بعمل میآید، و دیگر (رِزقاً حَسَناً) و آن در غیر آن است و اینکه (رِزقاً حَسَناً) عطف به (سَکَراً) داده ارشاد بر اینکه است که از خرما و انگور خمر گرفتن رزق نیکو نیست.

وَ أَوحی رَبُّکَ إِلَی النَّحلِ أَنِ اتَّخِذِی مِنَ الجِبالِ بُیُوتاً وَ مِنَ الشَّجَرِ وَ مِمّا یَعرِشُونَ، الی قوله: یَخرُجُ مِن بُطُونِها

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

۱- خدا بزنبور عسل الهام کرد. (حسن و إبن عباس و مجاهد) ۲- بقولی خدا در غریزه زنبور چیزی قرار داد که از غیر او مخفی است.

۳- ابو عبیده گفته وحی در کلام عرب بر چند وجه آمده: ۱- وحی نبوت.

۲- الهام. ۳- اشاره. ۴- کتاب. ۵- سر گفتن وحی نبوت در قوله تعالی (أَو یُرسِلَ رَسُولًا فَیُوحِیَ بِإِذنِهِ) الهام در قوله تعالی (وَ أَوحی رَبُّکَ إِلَی النَّحلِ) (وَ أَوحَینا إِلی أُمِّ مُوسی) اشارهٔ در قوله تعالی (فَأَوحی إِلَیهِم أَن سَبِّحُوا) مجاهد گفته یعنی بآنها اشاره کرد، و ضحاك گفته نوشته برای آنها.

و سرّ قوله تعالی (یُوحِی بَعضُهُم إِلی بَعضٍ زُخرُفَ القَولِ غُرُوراً) اصل وحی نزد عرب اینکه است که انسان بپنهانی چیزی برفیقش القاء کند، و اما آنچه از إبن عباس روایت شده که وحی نیست مگر قرآن مراد اینکه است که قرآن وحی است و جبرئیل بر محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نازل کرده نه اینکه انکار کرده آنچه را که ما گفتیم و گفته میشود: اوحی له، و اوحی الیه.

حجاج گفته (اوحی لها القرار فاستقرت) یعنی خدا بزنبور عسل الهام کرد که در کوهها و درختها و غیره برای عسل منزل بگیرد و احدی چنین قدرتی

صفحه : ۲۱۲

قدرتی ندارد که مثل زنبور عسل خانه بسازد. (مجمع البیان) و چنانچه بعضی در معنی وحی گفته‌اند وحی اشاره خفیه و الهام القاء

معنی است در قلب قوله تعالی (وَ إِذ أَوحَیتُ إِلَی الحَوارِیِّینَ) (وَ أَوحی رَبُّکَ إِلَی النَّحلِ) و چون وحی و الهام در اصل معنی یکی است اینکه است که وحی و الهام هر یک بجای دیگری استعمال گردیده و عرفا وحی مخصوص بانبیاء و الهام مخصوص باولیاء است و ظاهرا هر دو معنی مخصوص بذوی العقول است لکن وحی نسبت بنحل که در آیه ذکر شده شاید مقصود غریزه‌ئی باشد که خلاق متعال بجای عقل و رویّه انسانی در حیوانات قرار داده و زنبور عسل بهمان غریزه خدا داده خانه مسدّس با آن ظرافت کاریها که هیچ مهندس و نقاشی هر قدر ماهر باشد نتواند کوچکتر آنرا بناء کند آن بغریزه او است نه اینکه بطور الهام باشد، و شاید اینکه آنرا وحی نامیده نظر ببزرگی صنعت او است که چنین عملی از حیوان بآن خوردگی و بی‌مقداری از اسباب عادی خارج است و بکمک ملائکه عمّال واقع گردیده زیرا ظاهرا خود زنبور عسل علم بعلم و عمل خود ندارد، و الهام مخصوص باولیاء است که بسبب ارتباط آنها بعالم روحانیین و علم آنها بعوالم مافوق الطبیعه چنین کرامتی نصیب آنها گردیده، مگر اینکه وحی را تعمیم دهیم و مشترک لفظی بدانیم و در هر موقعی با قرینه استعمال شود چنانچه استعمال آن در قرآن مجید بسیار است یَخرُجُ مِن بُطُونِها شَرابٌ مُختَلِفٌ أَلوانُهُ یعنی از بطن زنبور عسل آشامیدنی بیرون میآید برنگهای مختلف بعضی در شدّت سفیدی و بعضی زرد رنگ و بعضی مایل بسرخی زیرا که نحل الوان مختلف از نباتات و گلها را تناول میکند و آنرا خداوند عسل میگرداند.

فِیهِ شِفاءٌ لِلنّاسِ قتاده گفته که عسل شفاء از دردها است، و روایت شده از عبد اللّه بن مسعود که گفته (علیکم بالشفائین القرآن و العسل) قرآن شفاء باطن است و عسل شفاء ظاهر (وَ نُنَزِّلُ مِنَ القُرآنِ ما هُوَ شِفاءٌ وَ رَحمَةٌ لِلمُؤمِنِینَ) قرآن شفاء از امراض

صفحه : ۲۱۳

روحانی است از شرک و حقد و حسد و باقی اوصاف نکوهیده نفسانی و عسل برای رفع بلغم و بسیاری از امراض طبیعی نافع است.

إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً لِقَومٍ یَتَفَکَّرُونَ آیت و نشانه بودن همین که از حیوان ضعیفی چنین نقشه و نظم بدیع پدید میگردد و اینطور اعمال که نتیجه آن عاید انسان میگردد و از بزرگترین آثار عجیب بشمار میرود نسبت بکسانی است که فکر و تدبّر دارند و در نظر نمودن در آثار مخلوقات بر علم و دانش و ایمان آنها افزوده خواهد گردید.

راغب راجع بوحی بیانی دارد که برای توضیح اجمالی از آنرا ترجمه مینمائیم: الوحی الاشارة السریعة و اشاره سریع گاهی بکلام است بطور رمز یا تعریض یا بصورتیکه ترکیب از حروف نشده یا باشاره ببعض جوارح و بکتابت و حاصل از موارد استعمال آن اینکه است که وحی القاء معنی است بنحویکه مخفی باشد بر کسیکه قصد فهم آنرا نداشته باشد پس الهام القاء معنی است در فهم حیوان از طریق غریزه و همچنین ورود معنی است در نفس از طریق رؤیا یا از طریق وسوسه یا باشاره تمام اینها از اقسام وحی است و در قرآن در تمام اینکه معانی استعمال شده مثل قوله تعالی (وَ أَوحی رَبُّکَ إِلَی النَّحلِ) و قوله (وَ أَوحَینا إِلی أُمِّ مُوسی) سوره قصص، و قوله (إِنَّ الشَّیاطِینَ لَیُوحُونَ إِلی أَولِیائِهِم) سوره انعام، و قوله (فَأَوحی إِلَیهِم أَن سَبِّحُوا بُکرَةً وَ عَشِیًّا) سوره مریم، و از جمله وحی تکلّم الهی است با انبیاء و رسل، قوله تعالی (وَ ما کانَ لِبَشَرٍ أَن یُکَلِّمَهُ اللّهُ إِلّا وَحیاً) سوره شوری و در آداب دینی مقرر گردیده که در غیر نبی اطلاق وحی نکنند (انتهی خلاصة کلامه) وَ اللّهُ خَلَقَکُم ثُمَّ یَتَوَفّاکُم وَ مِنکُم مَن یُرَدُّ إِلی أَرذَلِ العُمُرِ لِکَی لا یَعلَمَ بَعدَ عِلمٍ شَیئاً إِنَّ اللّهَ عَلِیمٌ قَدِیرٌ اینکه آیه اشاره است باستیلاء و قوّت و قاهریت حق تعالی نسبت بافراد بشر که متذکر گردند و بدانند که تمام شراشر وجودشان از حیات و موت و جوانی

صفحه : ۲۱۴

و پیری تحت قیومیت مبدء متعال واقع است شما را آفریده و دگر باره شما را میمیراند و جسم شما را خاک مینماید و بعموم قدرت بعضی از شما در جوانی حیات دنیا را بدرود گوئید و بعضی بپیری میرسید (أَرذَلِ العُمُرِ) ارذل افعل التفضیل از رذل و بمعنی پستی

است یعنی بقدری عمر شما طولانی میگردد که قوّه عقل و شعور رو بانحطاط میگذارد (لِکَیلا یَعلَمَ) لام عاقبت است یعنی سر انجام بجائی میرسد که پس از دانش چیزی نمیداند و قوّه حافظه و فهم او نقصان پیدا مینماید و بعضی گفته‌اند کفّار چنینند لکن مؤمن چنین نیست.

آری بقرینه (کم) در (خَلَقَکُم و یَتَوَفّاکُم و مِنکُم) که تماما خطاب است شاید مقصود مشرکین و کافرین باشند نه مؤمنین زیرا که شخص مؤمن بآن روح ایمانی چنگ زده و بعروهٔ الوثقای توحید متمسک گردیده و آن رشته‌ئی است که گسسته‌گی ندارد و نیز چون مؤمن با تقوی عملش از مشکوهٔ نور ولایت و نبوت اقتباس گردیده و اندازه‌ئی از آن بقلبش اشراق شده و ظاهرا چنانچه در اهلش مشاهده شده اضافه بر اینکه بپیری فانی نمیگردد دائما در ازدیاد است (نُورٌ عَلی نُورٍ) و اگردر پیری بنظر خرف آید برای اینکه است که قوای حسیّه بدنی مثل چشم و گوش او ضعیف گردیده و در اثر آن ارتباطش بدیگران کم شده نه اینکه در عقلش خلل پدید شده باشد.

و حاجی سبزواری (ره) در بعض تألیفاتش در برهان دهم که راجع به بتجرد نفس ناطقه آورده چنین گوید (اگر نفس ناطقه جسم و جسمانی بود بایستی بکلال و ضعف بدن ضعیف شود در صورتی که چنین نیست بلکه بکلال و ضعف بدن و ریاضت دادن آن بر قوّت عاقله افزوده میشود چنانچه فرموده

(موتوا قبل ان تموتوا)

و اگر گفته شود که می‌بینیم در آخر شیخوخیت بکلال بدن در تعقل ضعف پدید میگردد و خرافت هویدا میشود.

پاسخ اینکه است که عقل ضعیف نشده بلکه وجود رابطی‌اش بدیگران ضعیف شده نه وجود نفس

صفحه : ۲۱۵

آن، و دیگر اینکه اینهائیکه نسبت ضعف بعقل میدهند تمیز ندارند و مغالطه میکنند عقل را بمدارک جزئیه یا عقول کامله کلّ را قیاس کنند بعقول جزئیه که جز مشتی خیال و وهم چیزی نیست و در عقل و معقول بالقوّه مانده‌اند و همچنین در طرف قوّت عقل بقوّت تن مغالطه کنند عقل کلّی را بعقل جزئی (عقل جزئی عقل را بد نام کرد) مدارک جزئیه قوّت گرفته عقلش خوانند (العقل ما عبد به الرحمن و اکتسب به الجنان) یعنی (جنّهٔ المعارف و جنهٔ الاعمال) فراست وهمیه کجا و فراست عقلیه نوریه کجا (اتّقوا من فراسهٔ المؤمن فانّه ینظر بنور اللّه) کجا، و نیز اشتغال نفس در آخر عمر بتدبیر بدن و مبالات بآن اوغل و اوفر است و از جهت انجبار ضعف تن و ضعف آلات نیز ضعف ظهور تعقل را ایجاب مینماید اگر چه عقل اجلّ است از تدابیر جزئیه لکن طبعا کشانده میشود.

تا بود باقی بقایای وجود کی شود صاف از کدر جام شهود

تا بود پیوند جان و تن بجای کی شود مقصود کلّ برقع گشای

تا بود قالب غبار چشم جان کی توان دیدن رخ جانان عیان

جناب مولای مؤمنین علی علیه السلام با آن قوّت و زیبندگی (علیّ ممسوس فی نور اللّه) وقت رفتن فرمود

(فزت بربـه الکعبهٔ)

و اینکه فرموده

(لو کشف الغطاء ما ازددت یقینا)

بحسب کمیت انوار یقین است نه باعتبار کیفیت. (پایان) وَ اللّهُ فَضَّلَ بَعضَکُم عَلی بَعضٍ فِی الرِّزقِ فَمَا الَّذِینَ فُضِّلُوا بِرَادِّی رِزقِهِم عَلی ما مَلَکَت أَیمانُهُم فَهُم فِیهِ سَواءٌ أَ فَبِنِعمَهِٔ اللّهِ یَجحَدُونَ ظاهرا آیه اعتراض بمشرکین است که خدا بعضی از شما را از قبل رزق بر بعض دیگر فضیلت داده و آنکسانیکه توانگر و مالک رقاب بعضی عبید گردیدند چنین نیستند که مملوک خود را در مال با خود شریک گردانند، و اینکه آیه نظیر آنجا است که در مقام اعتراض بمشرکین در سوره روم آیه ۳۷ فرموده (ضَرَبَ لَکُم مَثَلًا مِن أَنفُسِکُم هَل لَکُم مِن ما مَلَکَت أَیمانُکُم مِن شُرَکاءَ فِی ما رَزَقناکُم فَأَنتُم فِیهِ سَواءٌ) إبن عباس فرموده نزول آیه در نصارای نجران است که عیسی را شریک

صفحه : ۲۱۶

خدا میدانستند و میگفتند (المَسِیحُ ابنُ اللّهِ). (منهج) خلاصه اینکه آیه ارشاد بعقل است که شما مشرکین رجوع بعقل خود و و رویّه و عمل خود کنید آیا هیچ مولائی عبید خود را در مال یا در جهات دیگر شریک خود میگرداند وقتی عقلاء چنین نمیکنند شما چگونه بعضی از مخلوقات را شریک خدا میگردانید و بنعمتهای خدا جحود مینمائید و در افاضه نعمتهای او عمل دیگری را مدخلیت میدهید.

وَ اللّهُ جَعَلَ لَکُم مِن أَنفُسِکُم أَزواجاً وَ جَعَلَ لَکُم مِن أَزواجِکُم بَنِینَ وَ حَفَدَهًٔ از جمله نعمتهائیکه در آیه ببشر تذکر میدهد اینکه است که خدا از جنس شما ازواج و زوجهائی برای شما قرار داده و از زنها پسران (وَ حَفَدَهًٔ) بعضی مفسرین گفته‌اند مقصود از (حَفَدَهًٔ) نبیره است و بقول بعضی دخترانند زیرا که حافد بمعنی سرعت کننده در خدمت است، و بقول دیگر مقصود خدمه و خدمت کننده گانند و بقول دیگر دامادهای شخصند و همین قول مروی است از ابی عبد اللّه علیه السّلام، و بقول دیگر نه دختری شخص یعنی دختر زنش از شوهر قبلی او.

وَ رَزَقَکُم مِنَ الطَّیِّباتِ أَ فَبِالباطِلِ یُؤمِنُونَ وَ بِنِعمَتِ اللّهِ هُم یَکفُرُونَ (وَ رَزَقَکُم) عطف به (اللّهُ) است و اشاره ببعض دیگر از نعمتهای او است یعنی خدا روزی شما را از طیّبات قرار داده آیا شما مشرکین بباطل ایمان آورده‌اید شاید مقصود از باطل بتها باشند آنها باطلند یعنی منشأ اثر نمیباشند و آنچه شما از آنها می‌طلبید قدرت بر آن ندارند، و بقولی مقصود از باطل شیطان است زیرا که شیطان در مقابل حقّ باطل است، خلاصه آیه اعتراض بمشرکین نموده که از حق و ولیّ نعمت خود گریخته و رو بباطل آورده‌اید و بنعمتهای خدا کفران میورزید.

صفحه : ۲۱۷

[سوره النحل (۱۶): آیات ۷۳ تا ۸۰]

اشاره

وَ یَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ ما لا یَملِکُ لَهُم رِزقاً مِنَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ شَیئاً وَ لا یَستَطِیعُونَ (۷۳) فَلا تَضرِبُوا لِلّهِ الأَمثالَ إِنَّ اللّهَ یَعلَمُ وَ أَنتُم لا تَعلَمُونَ (۷۴) ضَرَبَ اللّهُ مَثَلًا عَبداً مَملُوکاً لا یَقدِرُ عَلی شَیءٍ وَ مَن رَزَقناهُ مِنّا رِزقاً حَسَناً فَهُوَ یُنفِقُ مِنهُ سِرًّا وَ جَهراً هَل یَستَوُونَ الحَمدُ لِلّهِ بَل أَکثَرُهُم لا یَعلَمُونَ (۷۵) وَ ضَرَبَ اللّهُ مَثَلًا رَجُلَینِ أَحَدُهُما أَبکَمُ لا یَقدِرُ عَلی شَیءٍ وَ هُوَ کَلٌّ عَلی مَولاهُ أَینَما یُوَجِّههُ لا یَأتِ بِخَیرٍ هَل یَستَوِی هُوَ وَ مَن یَأمُرُ بِالعَدلِ وَ هُوَ عَلی صِراطٍ مُستَقِیمٍ (۷۶) وَ لِلّهِ غَیبُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما أَمرُ السّاعَهِٔ إِلّا کَلَمحِ البَصَرِ أَو هُوَ أَقرَبُ إِنَّ اللّهَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ (۷۷)

وَ اللّهُ أَخرَجَكُم مِن بُطُونِ أُمَّهاتِكُم لا تَعلَمُونَ شَيئاً وَ جَعَلَ لَكُمُ السَّمعَ وَ الأَبصارَ وَ الأَفئِدَةَ لَعَلَّكُم تَشكُرُونَ (۷۸) أَ لَم يَرَوا إِلَى الطَّيرِ مُسَخَّراتٍ فِي جَوِّ السَّماءِ ما يُمسِكُهُنَّ إِلاَّ اللّهُ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَومٍ يُؤمِنُونَ (۷۹) وَ اللّهُ جَعَلَ لَكُم مِن بُيُوتِكُم سَكَناً وَ جَعَلَ لَكُم مِن جُلُودِ الأَنعامِ بُيُوتاً تَستَخِفُّونَها يَومَ ظَعنِكُم وَ يَومَ إِقامَتِكُم وَ مِن أَصوافِها وَ أَوبارِها وَ أَشعارِها أَثاثاً وَ مَتاعاً إِلى حِينٍ (۸۰)

صفحه : ۲۱۸

[ترجمه]

و می‌پرستند بدون خدا چیزی را که مالك چیزی از روزی آنها از آسمانها و زمین نمیباشند و آنان هیچ قدرت و توانائی ندارند (۷۳)

و برای خدا مثالهائی نیاورید حقیقهٔ خدا میداند و شما نمیدانید (۷۴)

خدا برای شما مثال آورده ببنده مملوکی که قدرت بر چیزی ندارد و کسیکه بوی روزی نیکو دادیم و او در باطن و ظاهر انفاق میکند آیا اینکه دو بنده مساوی میباشند، حمد و ستایش مخصوص بخدا است بلکه بیشتر آنها نمیدانند (۷۵)

و خدا مثل آورده بدو مردی که یکی گنگ باشد و قادر بر چیزی نباشد و او گران است بر خواجه خود هر جا که او را بفرستد نمیآورد خیری آیا چنین مردی مساوی است با آنکسیکه امر میکند بعدل در حالیکه براه راست است (۷۶)

و مخصوص بخدا است دانستن آنچه در آسمانها و زمین مخفی گردیده و نیست امر قیامت مگر بقدر چشم بهم زدن یا آن نزدیك‌تر است محققا خدا بر هر چیزی توانا است (۷۷)

و خدا شما را از شکمهای مادرانتان بیرون آورد در حالیکه هیچ نمیدانستید و برای شما قرار داد گوش و چشم‌ها و قلب شاید شما شکرگزار باشید (۷۸)

آیا نمی‌نگرند آدمیان پرندگان را در میانه آسمان و زمین آنها را نگاه نمیدارد مگر خدا در اینها هر آینه آیت و نشانه‌ئی است برای آنهائیکه ایمان آورده‌اند (۷۹)

و خدا برای شما از خانه‌هایتان آرامگاه قرار داد و از پوست حیوانات برای شما خانه‌هائی (خیمه‌ها) قرار داد که در موقع حرکت و سکون برای شما سبك باشد و نیز از پشم و کرك و موی حیوانات (از گوسفند و شتر و بز) برای شما اثاثیه و اسباب زندگانی و لباس فراهم نمود تا وقت مرگ که شما (در آسایش باشید) (۸۰)

.

صفحه : ۲۱۹

(توضیح آیات)

وَ يَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ ما لا يَملِكُ لَهُم رِزقاً مِنَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ شَيئاً وَ لا يَستَطِيعُونَ اینکه آیه عطف بر موضع جمله بالا است یعنی آنها بنعمت خدا کافر شدند و غیر خدا را عبادت میکنند چیزی را که مالك چیزی نیست، گفته‌اند رزق مصدر و شیئا مفعول آن یعنی مالك نیستند آنها اینکه بکسی روزی بدهند، و بقولی رزق بمعنی مرزوق است و (شَيئاً) بدل او است، و بقولی شیئا مفعول مطلق است و در تقدیر (لا یملك شیئا من الملك و خیر الوجوه اوسطها) و ممکن است گفته شود (من السموات و الارض شیئا) بدل

باشـد از (رزقـا) و آن از قبیـل بـدل کـل از بعض است و اضـراب و ترقی از آن اسـتفاده میشـود و بنـا بر اینکه معنی چنین میشـود (وَ یَعبُدُونَ) عبادت میکنند چیزی را که مالك رزقی برای آنها نیست بلکه در آسـمان و زمین مالك چیزی نمیباشـند. (تفسـیر المیزان) آیه اشاره ببی‌خردی و نفهمی مشـرکین دارد که اینها از روی جهل عبادت میکننـد بتهائی را که نه مالك اسـباب روزی آنها هسـتند که از آسـمان آب نازل گرداننـد و از زمین گیاه برویاننـد و نه قـدرتی دارنـد اینها هم فاقـد ملکنـد و هم فاقـد قدرت یعنی نه مالك آسمان و زمینند و نه قوّت و قدرتی دارند که برای شما کاری انجام دهند.

فَلا تَضرِبُوا لِلّهِ الأَمثالَ إِنَّ اللّهَ یَعلَمُ وَ أَنتُم لا تَعلَمُونَ شاید آیه اشاره باین باشد که برای خدا امثالی از بتها و آنچه را که بغیر خدا مؤثّر میدانیـد قرار ندهید بگمان اینکه آنان در تدبیر عالم و نظام گیتی مدبّر میباشـند و یک مقام و منزلتی برای آنها در نظر گیرید بگمان اینکه قدرت دارند شما را در زندگانی دنیایتان کمك نمایند چنین نیست که گمان کرده‌اید و شما نمیدانید همان طوری که در آیه بعد تذکر میدهد خداوند مملکت خود را بکسی واگذار

صفحه : ۲۲۰

ننموده همانا خدا میداند که ممکن فی حدّ ذات خود لیس است یعنی هیچ است و بعلت ایس است و وجود او بسته باراده و خواست علت او است.

ضَرَبَ اللّهُ مَثَلًا عَبداً مَملُوکاً لا یَقدِرُ عَلی شَیءٍ وَ مَن رَزَقناهُ مِنّا رِزقاً حَسَناً فَهُوَ یُنفِقُ مِنهُ سِرًّا وَ جَهراً هَل یَستَوُونَ میشود اینکه آیه بیان آیه بالا باشـد در قوله تعالی (وَ أَنتُم لا تَعلَمُونَ) خدا میداند که ممکن در ذات خود قطع نظر از علت فاقد همه چیز است مثل عبد که نه مالك خودش میباشد و نه مالك مالش (کَلٌّ عَلی مَولاهُ) آیا توان بنده مملوك را مثال مولی قرار داد و در تصرّف و استیلاء با آقا مساوی گردانید هرگز چنین نیست.

الحَمـدُ لِلّهِ بَل أَکثَرُهُم لا یَعلَمُونَ حمـد و سـتایش و عظمت و اقتدار مخصوص بخدا است و تمام امور بدست قدرت او انجام خواهد گرفت و بیشتر اینکه مشرکین نمیدانند، شاید اشاره باین باشد که بسیار از مردم واجب الوجود را از ممکن الوجود تمیز نمیدهند.

وَ ضَرَبَ اللّهُ مَثَلًا رَجُلَینِ أَحَدُهُما أَبکَمُ لا یَقدِرُ عَلی شَیءٍ وَ هُوَ کَلٌّ عَلی مَولاهُ الی قوله: عَلی صِراطٍ مُستَقِیمٍ آیه توضیح همان آیه بالا است و چون ترجمه آیه شده و معنی آن واضح است و محتاج بتوضیح نیست از بیان آن خودداری نمودیم.

وَ لِلّهِ غَیبُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما أَمرُ السّاعَةِ إِلّا کَلَمحِ البَصَرِ أَو هُوَ أَقرَبُ لام (لِلّهِ) شاید لام تملیک باشد یعنی آنچه در آسمانها و زمین موجود است و از نظر شما پنهان است آن مخصوص بخدا است که ملك او و در تصرف او است و اشاره باشد بعموم علم حق تعالی و اختصاص علم ازلی او بآنچه در آسـمانها و زمین مخفی و از نظرها پنهان است و نیز عموم قدرت او سـبحانه و اینکه مطاوعه ممکنـات چنین است که وقتی اراده نمود قیـامت واقع گردد یـا اراده نمود مرده‌ها زنـده شونـد قیامت واقع نمیگردد مگر بقـدر بر هم گذاردن چشم یا نزدیک‌تر و نزدیک‌تری

صفحه : ۲۲۱

آن اشـاره بسـرعت وقوع مراد الهی است زیرا که چشم بر هم گـذاردن البته در زمـان واقع میگردد و زمـان هر قـدر سـریع باشـد بـاز تـدریجی الحصـول است و اینکه تمـامی اعمـال موجودات طـبیعی در زمـان واقع میگردد برای اینکه است که خود ممکنـات زمـانی میباشـند وقتی خود شیئی محفوف بزمان گردیده البته اعمال آن نیز در زمان و مدت واقع میگردد لکن چون ذات متعال منزّه از زمان و مکان است آنچه اراده کند بمحض اراده ازلی واقع میگردد اصلا میتوان گفته شود اراده و فعل او یکی است إِنَّ اللّهَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ بیان عموم قدرت است که همین طوری که عالم خلقت را بمحض لفظ (کن) که اشاره بسـرعت وقوع امر الهی است که مسلّما

در موقع آفرينش لفظى در كار نبوده موقع وقوع قيامت هم چنين خواهد شد كه بمحض اراده عالم قيامت بر پا ميگردد.
وَ اللّهُ أَخرَجَكُم مِن بُطُونِ أُمَّهاتِكُم لا تَعلَمُونَ شَيئاً وَ جَعَلَ لَكُمُ السَّمعَ وَ الأَبصارَ وَ الأَفئِدَةَ لَعَلَّكُم تَشكُرُونَ آيه مربوط بآيه بالا است آسمانها و زمين ملك او و در تصرف او است يا آنكسيكه عالم است بآنچه در آسمانها و زمين پنهان است او همان است كه شما را از شكم‌هاى مادرهايتان بيرون آورد در حاليكه شما چيزى نميدانستيد، و شايد چنانچه بعضى گفته‌اند نوزاد تا مدّتى نه چشمش مى‌بيند و نه گوشش ميشنود بعد كم كم چشم و گوشش باز ميشود و مى‌بيند و ميشنود و ادراك ميكند خداوند چنين تفضلات و نعمتهائى بشما كرامت نموده كه شايد شكرگزار باشيد.
أَ لَم يَرَوا إِلَى الطَّيرِ مُسَخَّراتٍ فِي جَوِّ السَّماءِ ما يُمسِكُهُنَّ إِلّا اللّهُ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَومٍ يُؤمِنُونَ اينكه آيه و آيه بعد در مقام بيان آثار خلقت از پرنده‌گان گرفته تا انعام يعنى چهارپايان و انسان را متذكر ميگرداند و بهمزه استفهامى كه در مورد توبيخ و سرزنش ميآورند بشر را مى‌آگاهاند كه آيا منكرين و مشركين نظر تدبّر

صفحه : ۲۲۲

نميكنند يعنى چرا نظر عبرت نميكنند بموجودات تا اينكه بچشم عقلشان بنگرند چگونه پرندگان را در هوا مسخّر گردانيده آيا فكر نميكنند چگونه جسم سنگين در هوا پرواز ميكند آيا چه كسى آنان را نگاه ميدارد مگر خدا همانا اينها آيات و نشانه‌هاى قدرت و علم و حكمت الهى است.
وَ اللّهُ جَعَلَ لَكُم مِن بُيُوتِكُم سَكَناً وَ جَعَلَ لَكُم مِن جُلُودِ الأَنعامِ بُيُوتاً الخ در اينكه آيه دو قسم ديگرى از تفضلات خود را ارائه ميدهد يكى خانه‌هائى كه در آن شب و روز سكونت و آرامش پيدا مينمائيد.
در مفردات در لغت بيت گفته (اصل بيت مأواى انسان است در شب زيرا كه گفته ميشود (بات اقام بالليل) مثل اينكه گفته ميشود (ظلّ بالنهار) و گاهى مسكن را بيت مى‌نامند بدون اينكه شب را در آن اعتبار نمايند و جمعش ابيات و بيوت است لكن بيوت بمسكن مخصوص‌تر است از ابيات و ابيات بشعر مخصوص‌تر است تا بمسكن قوله تعالى (فَتِلكَ بُيُوتُهُم خاوِيَةً بِما ظَلَمُوا) (پايان) و ديگر براى اينكه از پوست انعام خانه بسازيد كه هم روزهاى مسافرت شما و روزهاى اقامه شما بكارتان بيايد و ديگر از كرك شتر و از پشم گوسفند و موى بز متاع و لباس و ما يحتاج خود را فراهم نمائيد تا مدّت معيّن و در آسايش باشيد.

صفحه : ۲۲۳

[سوره النحل (۱۶): آيات ۸۱ تا ۹۱]

اشاره

وَ اللّهُ جَعَلَ لَكُم مِمّا خَلَقَ ظِلالاً وَ جَعَلَ لَكُم مِنَ الجِبالِ أَكناناً وَ جَعَلَ لَكُم سَرابِيلَ تَقِيكُمُ الحَرَّ وَ سَرابِيلَ تَقِيكُم بَأسَكُم كَذلِكَ يُتِمُّ نِعمَتَهُ عَلَيكُم لَعَلَّكُم تُسلِمُونَ (۸۱) فَإِن تَوَلَّوا فَإِنَّما عَلَيكَ البَلاغُ المُبِينُ (۸۲) يَعرِفُونَ نِعمَتَ اللّهِ ثُمَّ يُنكِرُونَها وَ أَكثَرُهُمُ الكافِرُونَ (۸۳) وَ يَومَ نَبعَثُ مِن كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيداً ثُمَّ لا يُؤذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَ لا هُم يُستَعتَبُونَ (۸۴) وَ إِذا رَأَى الَّذِينَ ظَلَمُوا العَذابَ فَلا يُخَفَّفُ عَنهُم وَ لا هُم يُنظَرُونَ (۸۵)
وَ إِذا رَأَى الَّذِينَ أَشرَكُوا شُرَكاءَهُم قالُوا رَبَّنا هؤُلاءِ شُرَكاؤُنَا الَّذِينَ كُنّا نَدعُوا مِن دُونِكَ فَأَلقَوا إِلَيهِمُ القَولَ إِنَّكُم لَكاذِبُونَ (۸۶) وَ أَلقَوا إِلَى اللّهِ يَومَئِذٍ السَّلَمَ وَ ضَلَّ عَنهُم ما كانُوا يَفتَرُونَ (۸۷) الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوا عَن سَبِيلِ اللّهِ زِدناهُم عَذاباً فَوقَ العَذابِ بِما كانُوا

يُفسِدُونَ (٨٨) وَ يَومَ نَبعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيداً عَلَيهِم مِن أَنفُسِهِم وَ جِئنا بِكَ شَهِيداً عَلى هؤُلاءِ وَ نَزَّلنا عَلَيكَ الكِتابَ تِبياناً لِكُلِّ شَيءٍ وَ هُدىً وَ رَحمَةً وَ بُشرى لِلمُسلِمِينَ (٨٩) إِنَّ اللّهَ يَأمُرُ بِالعَدلِ وَ الإِحسانِ وَ إِيتاءِ ذِي القُربى وَ يَنهى عَنِ الفَحشاءِ وَ المُنكَرِ وَ البَغيِ يَعِظُكُم لَعَلَّكُم تَذَكَّرُونَ (٩٠)

وَ أَوفُوا بِعَهدِ اللّهِ إِذا عاهَدتُم وَ لا تَنقُضُوا الأَيمانَ بَعدَ تَوكِيدِها وَ قَد جَعَلتُمُ اللّهَ عَلَيكُم كَفِيلاً إِنَّ اللّهَ يَعلَمُ ما تَفعَلُونَ (٩١)

صفحه : ۲۲۴

ترجمه آیات

و خدا برای شما از آنچه آفریده سایه‌بان قرار داده و نیز برای شما از کوهها و مغاره پوشش‌ها و اطاقها قرار داده و برای شما پیراهنهائی قرار داده که از گرما محفوظ مانید و پیراهنهائی (زره) که در نبرد با دشمن شما را محفوظ دارد اینکه چنین خدا نعمت را بر شما تمام گردانیده که شاید تسلیم امر او گردید (۸۱)

ای رسول اگر اینکه کافرین از تو اعراض نمودند وظیفه تو تبلیغ ظاهر است (۸۲)

اینها نعمت خدا را می‌شناسند پس از آن آنرا انکار مینمایند و بیشتر آنها کافرند (۸۳)

(بیاد آور) روزی را که از هر امتی گواهی بر می انگیزانیم و در آن روز بآنهائیکه کافر شدند اذن داده نمیشود (سخن گویند) و از آنها مطالبه نمیشود که رضایت خدا را طلب نمائید یا عذرخواهی کنید و تدارک ما فات نمایند (۸۴)

و چون مشرکین عذاب را ببینند مطالبه تخفیف نمایند آنوقت نه عذاب آنان تخفیف داده میشود و نه آنی مهلت داده شوند (۸۵)

وقتی مشرکین بتها را ببینند گویند پروردگارا اینها هستند که ما آنها را پرستش مینمودیم دون تو و بتها بآنها گویند براستی شما دروغ گویانید (۸۶)

و در آن روز همه تسلیم امر حق تعالی میگردند و از آنها گم میگردد آنچه را که افتراء میزدند (۸۷)

کسانیکه کافر شدند و راه خدا را بستند عذاب آنها را زیاد میکنیم فوق عذاب بسبب آنچه بودند که فساد میکردند (۸۸)

روز که در هر امتی گواهی از نفسهای آنها مبعوث میگردانیم و تو را ای رسول بر اینکه جماعت گواه میآوریم و کتاب را بر تو نازل گردانیدیم (یعنی قرآن) در حالیکه بیان هر چیزی در آن هست و هدایت و رحمت و مژده می‌باشد برای کسانیکه تسلیم گردیدند (۸۹)

صفحه : ۲۲۵

حقیقهً خداوند امر مینماید بعدل و احسان و عطاء و بذل بخویشاوندان و از اعمال زشت و منکر و ستم نهی مینماید و شما را موعظه و اندرز میکند شاید متذکر گردید (۹۰)

و بعهد خود وفا کنید وقتی عهد کردید و سوگند و پیمان خود را پس از مؤکّد کردن آن نشکنید زیرا که خدا را بر خود ناظر و کفیل قرار داده‌اید همانا آنچه میکنید خدا میداند (۹۱)

.

صفحه : ۲۲۶

(توضیح آیات)

وَ اللّهُ جَعَلَ لَکُم مِمّا خَلَقَ ظِلالًا وَ جَعَلَ لَکُم مِنَ الجِبالِ أَکناناً وَ جَعَلَ لَکُم سَرابِیلَ تَقِیکُمُ الحَرَّ وَ سَرابِیلَ تَقِیکُم بَأسَکُم بیان پاره دیگر از نعمتهای خود را ببشر تـذکر میدهد که خدای تعالی برای نفع شـما از آنچه آفریده از اجسام سایه قرار داده اشاره به اینکه که اگر در روز سایه کوهها و اشـجار و دیوارها نبود که شما را از حرارت آفتاب محفوظ دارد حرارت آفتاب بشما اذیت مینمود، و نیز برای نفع شـما در کوههـا اکنـان جمع کن است پوشـش و مغاره‌هـائی قرار داد که در موقع حـاجت در آن ساکن گردیـد و نیز برای شـما (سـرابیل) پیراهنهائی از صوف و کتان و پنبه و غیر آن قرار داد که شما را از گرما نگاه دارد تخصیص بگرما در صورتی که در سرما لباس لازم‌تر است چنانچه مفسرین گفته‌اند شاید از باب اینکه باشد که چون گرما و سرما ضدّ یکدیگرند ذکر یکی از آن دو مکفی از دیگری است یا نظر به اینکه که در عربسـتان گرما شدیدتر از سـرما است اکتفاء بگرما نموده هر چه باشد مهم نیست غرض تذکر نعمتهـا است، و نیز پیراهنهائی از آهن مثل زره برای شـما قرار داد که شـما را در موقع نبرد با دشـمن و جنگ از زخم نیزه و شمشـیر حفظ نماید.

کَذلِکَ یُتِمُّ نِعمَتَهُ عَلَیکُم لَعَلَّکُم تُسلِمُونَ اینکه چنین خداوند نعمت خود را برای شـما بنی آدم تمام نموده که شاید شـما تسـلیم حق گردیـد اگر انسان فکر خود را بکار انـدازد البته میتوانـد بفهمد که ترتیب چنین نظام و تدبیر امور عالم از عهده غیر حق تعالی خارج است و بزبان و وجدان شهادت میدهد که او تعالی متفرد در ایجاد و متفرد در علم بصلاح است و حکیم است که هر چیزی را بجای خود قرار داده.

فَإِن تَوَلَّوا فَإِنَّما عَلَیکَ البَلاغُ المُبِینُ خطاب برسولش نموده و فرموده هر گاه اینکه کافرین ملحدین پس از اینکه

صفحه : ۲۲۷

همه آثار رحمت که بآنها ارائه داده شـده و آنان را متـذکر گردانیـدیم اعراض نمودنـد بر تو حرجی نیست تو از عهـده تکلیف خود برآمده‌ئی بر تو است تبلیغ و بر آنها است قبول.

یَعرِفُونَ نِعمَتَ اللّهِ ثُمَّ یُنکِرُونَها وَ أَکثَرُهُمُ الکافِرُونَ کفر در لغت بمعنی پوشـیدن چیزی است، و علم مقابل جهل است و از آیه میتوان چنین اسـتفاده نمود که کفار و مشـرکین میشناسـند نعمتهای خـدا را و با اینکه چنین معرفتی دارند که تمام نعمتها از خوان کرم الهی بروز نموده بـا اینحـال یا بزبان یا بعمل انکار میکننـد مثل اینکه مشـرکین در حوائجشان ببتها رو می‌آورنـد و نیز کفار عمل غیر را در نعمت مدخلیت میدهند و مستند باسباب میگردانند.

وَ یَومَ نَبعَثُ مِن کُلِّ أُمَّةٍ شَهِیداً ثُمَّ لا یُؤذَنُ لِلَّذِینَ کَفَرُوا وَ لا هُم یُستَعتَبُونَ (یُستَعتَبُونَ) مشتق از عتب است و بمعنی رضا جوئی است و شهیـد بمعنی گواهست و مقصود از یوم قیامت است، آیه خبر میدهد که در روز قیامت از هر امّتی گواهی میآوریم، شاید مقصود از گواه و شاهـد هر قوم و ملّتی پیمبر آنها باشـد، و شایـد مقصود کرام الکاتبین حفظه اعمال باشـد، پس از آنکه آن پیمبر در بین عامه خلق یـا کـاتبین در بـاره کسـی شـهادت داد و راجع بکافرین پیمبر آنها اظهار نمود که من بوظیفه خود عمل نمودم و اینها نپـذیرفتند پس از آن دیگر برای کـافرین عـذری باقی نمی‌مانـد و مأذون نیسـتند به اینکه که عـذرخواهی کننـد و استرضاء جوینـد یا تمنّا کنند بازگشتن بدنیا را که تدارک ما فات نمایند زیرا اتمام حجت بر آنها شده است.

وَ إِذا رَأَی الَّذِینَ ظَلَمُوا العَذابَ فَلا یُخَفَّفُ عَنهُم وَ لا هُم یُنظَرُونَ وقتی سـتمکاران بعین الیقین عـذاب را معاینه نمودنـد و بر عـذاب مشـرف گردیدنـد چون دیگر کار آنها تمام گردیده و آنچه در باطنشان از اسـتعداد کمال بوده بمنتهی رسـیده و دیگر حالت منتظره برای آنان باقی نمانده و بمنتهی درجه شقاوت رسیده‌اند

صفحه : ۲۲۸

اینکه است که منزل آخری آنها دار عذاب است و عذاب آنها دائمی است و تخفیف پذیر نخواهد بود و نیز چون آتش جهنم از غضب الهی شراره کشیده اینکه است که در عذاب جاویدانند و همینطوریکه نعمتهای بهشتی که برای اهلش آماده نموده دائمی است و فناءپذیر نمیباشد مقابل آن عذاب کفّار نیز دائمی خواهد بود.

وَ إِذا رَأَی الَّذِینَ أَشرَکُوا شُرَکاءَهُم قالُوا رَبَّنا هؤُلاءِ شُرَکاؤُنَا الَّذِینَ کُنّا نَدعُوا مِن دُونِکَ فَأَلقَوا إِلَیهِمُ القَولَ إِنَّکُم لَکاذِبُونَ آیه در مقام بیان حال مشرکین برآمده که وقتی در قیامت اینان مشرف بر عذاب شدند و در شدّت اضطراب واقع گردیدند و در آنحال نظر کردند بآنهائی که بگمان فاسد خودشان در تدبیر امور عالم شریک خدا میباشند آنوقت میگویند پروردگار ما اینهایند که ما شرکاء قرار دادیم و از آنها طلب حاجت میکردیم آنوقت شرکاء آنها گویند اینان دروغ میگویند.

در مجمع در معنی آیه چنین دارد که مقصود از (شُرَکاءَهُم) یعنی اصنام و شیاطین که آنها را با خدا در عبادت شریک قرار دادند، و بقولی آنها را شرکاء نامیده برای اینکه مشرکین از زرع و انعام برای آنها بگمان خود نصیبی قرار میدادند مشرکین گویند پروردگار ما اینها شرکاء ما هستند که در الوهیت و عبادت آنها را با تو شریک میگردانیدیم وقتی آنان چنین میگویند خدای تعالی اصنام و سائر آنچه را که شریک قرار داده بودند بزبان در میآورد و بمشرکین گویند شما دروغ میگوئید که ما شما را امر نموده باشیم بعبادت خودمان لکن شما بسوء اختیار خودتان گمراهی را اختیار نمودید. (پایان) وَ أَلقَوا إِلَی اللّهِ یَومَئِذٍ السَّلَمَ وَ ضَلَّ عَنهُم ما کانُوا یَفتَرُونَ معنی آیه ظاهر است که وقتی مشرکین عذاب را معاینه نمودند تسلیم میگردند و آن اصنام یا غیر آنرا که عبادت مینمودند از آنها قطع طمع نموده و تسلیم قضاء و حکم الهی میگردند.

صفحه : ۲۲۹

الَّذِینَ کَفَرُوا وَ صَدُّوا عَن سَبِیلِ اللّهِ زِدناهُم عَذاباً فَوقَ العَذابِ بِما کانُوا یُفسِدُونَ بین کفار در عملیاتشان تفاوت بسیار است چنانچه در کفر نیز تفاوت بین کافرین بسیار است یعنی برای کفر مراتبی است همان طوری که ایمان را نیز مراتی است بعضی از کافرین کفرشان از روی جحود و انکار نیست بلکه از جهل و نادانی اظهار ایمان نمیکنند و بعضی اضافه بر اینکه بقلب و بزبان تصدیق نمیکنند جحود در بی‌ایمانی هم دارند و بعضی دیگر چنینند که اضافه بر اینکه در سدد ایند که راهرا بر مؤمنین ببندند و بانواع و اقسام حیله‌گری فساد می‌نمایند که مردم را از دین خارج گردانند و اینان کسانی میباشند که آیه خبر میدهد که عذاب چنین مردمانی فوق عذاب کفر آنها است که برای اینها عذاب مضاعف میگردد یکی برای کیفر کفرشان و دیگر بازاء بستن راه مسلمانها و فساد کردن آنها در زمین وَ یَومَ نَبعَثُ فِی کُلِّ أُمَّةٍ شَهِیداً عَلَیهِم مِن أَنفُسِهِم وَ جِئنا بِکَ شَهِیداً عَلی هؤُلاءِ ظاهرا (وَ یَومَ) در اینکه آیه عطف بر آیه بالا است که (وَ یَومَ نَبعَثُ مِن کُلِّ أُمَّةٍ شَهِیداً) و بیان آن آیه است که گواهان روز قیامت چه کسانند و اینکه طوری که میشود از آیه استنباط نمود گواهان قیامت دو قسمند یکی از نفسهای خودشانند یعنی از جنس بشرند، و شاید مقصود از (أَنفُسِهِم) اعضاء بدن انسان باشد قوله تعالی در سوره یس (الیَومَ نَختِمُ عَلی أَفواهِهِم وَ تُکَلِّمُنا أَیدِیهِم وَ تَشهَدُ أَرجُلُهُم بِما کانُوا یَکسِبُونَ) و نیز آیات دیگری که دلالت دارد اعضاء بدن انسان بر علیه او شهادت میدهند، و قسم دوم پیمبر هر امّتی در باره امّت خود گواهی میدهد و خطاب خصوصی برسول خود (ص) نموده که تو شاهد و گواه میباشی بر اینکه جماعت شاید مقصود اهل مکه باشند یا تمام امّت.

وَ نَزَّلنا عَلَیکَ الکِتابَ تِبیاناً لِکُلِّ شَیءٍ وَ هُدیً وَ رَحمَةً وَ بُشری لِلمُسلِمِینَ ظاهرا جمله استیناف است که پس از آنکه بعضی از عذابهای مشرکین را در آیات بالا شرح داده برمیگردد بمطالب جلو که راجع ببعض نعمتهای خود بود و بالاترین نعمتهای خود را

بپیمبرش تذکر میدهد که ای رسول اکرم (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم)

صفحه : ۲۳۰

ما بسوی تو قرآن را فرود آوردیم و قرآن (تبیان) است یعنی بیانی است جامع لکلّ شیئی و کتابی است که بیان میکند و ظاهر میگرداند هر چیزی را چنانچه در باره و شأن قرآن فرموده (لا رَطبٍ وَ لا یابِسٍ إِلّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ) که چیزی از ما یحتاج دنیوی و اخروی بشر نیست مگر اینکه تفصیلا یا اجمالا در قرآن بیان نشده باشد، و در اینجا چند فضیلت از فضائل قرآن را تذکر میدهد: یکی اینکه قرآن تبیان است (لِکُلِّ شَیءٍ) عمومیت را میرساند که قرآن مبیّن و ظاهر کننده همه چیز است. دوم قرآن هدایت است یعنی هدایت کننده بطریق مستقیم قرب جوار احدیت است. سوم قرآن رحمت است یعنی از مبدء صفت رحمانیت حق تعالی فرود آمده. چهارم قرآن بشارت میدهد مسلمانها را بسرای نیکوی بهشت که دار کرامت الهی است.

إِنَّ اللّهَ یَأمُرُ بِالعَدلِ وَ الإِحسانِ وَ إِیتاءِ ذِی القُربی عدل چنانچه در علم اخلاق مطرح گردیده صفت نیکوئی است جامع بین عفّت که از اعتدال قوای شهویه بهیمیه در نفس انسانی پدید میگردد و آن حدّ وسط است بین افراط و تفریط در مقتضیات قوای شهویه، و شجاعت که حدّ وسط بین تهوّر و جبن است و آن عبارت است از اعتدال قوّه غضبیه سبعیه، و حکمت که حدّ وسط است بین جربزه و بلاهت. و اینکه آیه اول امر مینماید بعدل و احسان و ایتاء ذی القربی و باقی را عطف بعدل میدهد مشعر بر اینکه است که عدل جامع تمام صفات و فضائل انسانی است و آن حدّ وسط بین تمام صفات و عدم افراط و تفریط در تمام امور است و جامع تمام محسّنات است و باقی مذکورات در آیه توضیح بعضی از مصادیق عدل است زیرا که رویه شخص عادل احسان و انفاق بفقراء است مخصوصا بخویشاوندان خود، و از ابو جعفر (ع) نقل شده که فرموده مقصود قرابت رسول است چنانچه در قرآن فرموده (فَأَنَّ لِلّهِ خُمُسَهُ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِی القُربی) که خمس را برای آنها واجب گردانیده.

صفحه : ۲۳۱

وَ یَنهی عَنِ الفَحشاءِ وَ المُنکَرِ وَ البَغیِ یَعِظُکُم لَعَلَّکُم تَذَکَّرُونَ خدای تعالی امر بعدل و احسان میکند و نهی مینماید از فحشاء، و بعضی از مفسرین گفته‌اند فحشاء یعنی افراط در قوای شهویه مثل زنا و لواط و آنچه از مقتضیات قوای بهیمیه بروز مینماید از فحشاء بشمار میرود که افراط در آن منهی عنه است و ممکن است فحشاء تعمیم داده شود و شامل گردد آنچه را که موجب تحریک قوای شهویه میگردد مثل غناء و انواع و اقسام لهو و لعب حتی اکل و شرب و نوم زیاد از قدر حاجت و آنچه را که موجب فحشاء میگردد همه را شامل گردد.

و نیز نهی میفرماید از منکر شاید مقصود از منکر افراط در قوّه غضبیه باشد مثل کشتن و زدن و فحش دادن و غصب اموال و آنچه از مقتضیات افراط قوه غضبیه بشمار میرود، و شاید مقصود از بغی چنانچه بعضی از مفسرین گفته‌اند افراط در قوّه وهمیّه شیطانیه باشد مثل طلب استیلاء و علوّ و فساد در زمین و کبر و نخوت و مکر و تدلیس و امثال آنها.

وَ أَوفُوا بِعَهدِ اللّهِ إِذا عاهَدتُم وَ لا تَنقُضُوا الأَیمانَ بَعدَ تَوکِیدِها الخ ظاهرا (وَ أَوفُوا) عطف بآیه بالا است (إِنَّ اللّهَ یَأمُرُ بِالعَدلِ تا آخر) که بنابراین معنی آیه چنین میشود خدای تعالی امر میکند بعدالت و امر میکند که وفا کنید بعهد خدا وقتی که معاهده کردید و نیز وقتی قسم یاد نمودید و قسم خود را مؤکّد گردانیدید و خدا را ناظر و کفیل قرار داده‌اید قسم خود را نقض ننمائید زیرا که خدا بتمام اعمال و افعال شما آگاهست و آنچه میکنید از اعمال خوب یا بد بتمام آنها عالم است.

صفحه : ۲۳۲

[سوره النحل (۱۶): آیات ۹۲ تا ۱۰۱]

اشاره

وَ لا تَكُونُوا كَالَّتِي نَقَضَت غَزلَها مِن بَعدِ قُوَّةٍ أَنكاثاً تَتَّخِذُونَ أَيمانَكُم دَخَلًا بَينَكُم أَن تَكُونَ أُمَّةٌ هِيَ أَربى مِن أُمَّةٍ إِنَّما يَبلُوكُمُ اللّهُ بِهِ وَ لَيُبَيِّنَنَّ لَكُم يَومَ القِيامَةِ ما كُنتُم فِيهِ تَختَلِفُونَ (۹۲) وَ لَو شاءَ اللّهُ لَجَعَلَكُم أُمَّةً واحِدَةً وَ لكِن يُضِلُّ مَن يَشاءُ وَ يَهدِي مَن يَشاءُ وَ لَتُسئَلُنَّ عَمّا كُنتُم تَعمَلُونَ (۹۳) وَ لا تَتَّخِذُوا أَيمانَكُم دَخَلًا بَينَكُم فَتَزِلَّ قَدَمٌ بَعدَ ثُبُوتِها وَ تَذُوقُوا السُّوءَ بِما صَدَدتُم عَن سَبِيلِ اللّهِ وَ لَكُم عَذابٌ عَظِيمٌ (۹۴) وَ لا تَشتَرُوا بِعَهدِ اللّهِ ثَمَناً قَلِيلًا إِنَّما عِندَ اللّهِ هُوَ خَيرٌ لَكُم إِن كُنتُم تَعلَمُونَ (۹۵) ما عِندَكُم يَنفَدُ وَ ما عِندَ اللّهِ باقٍ وَ لَنَجزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجرَهُم بِأَحسَنِ ما كانُوا يَعمَلُونَ (۹۶)

مَن عَمِلَ صالِحاً مِن ذَكَرٍ أَو أُنثى وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَلَنُحيِيَنَّهُ حَياةً طَيِّبَةً وَ لَنَجزِيَنَّهُم أَجرَهُم بِأَحسَنِ ما كانُوا يَعمَلُونَ (۹۷) فَإِذا قَرَأتَ القُرآنَ فَاستَعِذ بِاللّهِ مِنَ الشَّيطانِ الرَّجِيمِ (۹۸) إِنَّهُ لَيسَ لَهُ سُلطانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَلى رَبِّهِم يَتَوَكَّلُونَ (۹۹) إِنَّما سُلطانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّونَهُ وَ الَّذِينَ هُم بِهِ مُشرِكُونَ (۱۰۰) وَ إِذا بَدَّلنا آيَةً مَكانَ آيَةٍ وَ اللّهُ أَعلَمُ بِما يُنَزِّلُ قالُوا إِنَّما أَنتَ مُفتَرٍ بَل أَكثَرُهُم لا يَعلَمُونَ (۱۰۱)

صفحه : ۲۳۳

ترجمه

شما (مؤمنین) مثل زنی که رشته خود را پس از تابیدن واتابید نباشید میگیرید عهد و قسمهای خود را برای فریب یکدیگر بسبب اینکه باشید جماعتی در عدد و مال زیادتر از جماعت دیگر محققا خدا شما را بآن آزمایش میکند و البته برای شما در روز قیامت ظاهر میگرداند آنچه را که بودید در آن اختلاف میکردید (۹۲)

و اگر خدا میخواست هر آینه قرار میداد شما را یک ملّت واحده و لکن وامیگذارد در گمراهی هر کسی را که بخواهد و هدایت مینماید هر کسی را که بخواهد و البته از آنچه از نیک و بد کرده‌اید سؤال خواهد شد (۹۳)

و عهد و پیمان خود را برای فریب بکار نبرید تا اینکه قدم شما بلغزد پس از ثابت بودن آن و بچشید بدی عذاب را برای اینکه راه خدا را بستید و برای شما است عذاب بزرگ (۹۴)

و نخرید عهد خدا را بثمن کم یعنی تبدیل نکنید عهد را بپول حقیقهً آنچه نزد خدا است برای شما بهتر است اگر میدانستید (۹۵)

آنچه نزد شما است همه نابود خواهد شد و آنچه نزد خدا است باقی است و هر آینه البته پاداش میدهم بکسانیکه صبر کردند به بهترین عمل آنها که عمل میکردند (۹۶)

کسی که عمل نیکو نمود خواه مرد باشد یا زن در حالیکه ایمان دارد البته ما بچنین کسی حیات میدهیم حیات پاکیزه (بی‌آلایش) و البته بآنها پاداش میدهیم به بهتر از آنچه عمل کرده‌اند (۹۷)

ای رسول وقتی که میخواهی قرآن بخوانی اول بخدا پناه ببر از شرّ شیطان رانده شده (۹۸)

حقیقهً برای شیطان تسلّطی نیست بر آنهائیکه ایمان آوردند و بپروردگارشان توکل نمودند (۹۹)

جز اینکه نیست که تسلط شیطان بر کسانی است که او را دوست خود گرفتند و باغوای او بخدا شرک آوردند (۱۰۰)

وقتی که ما آیه‌ئی را تبدیل نمودیم بآیه دیگر و خدا داناتر است بآنچه نازل میکند کافرین گفتند تو افتراء زده‌ئی بلکه بیشتر آنها نمیدانند (۱۰۱)

صفحه : ۲۳۴

(توضیح آیات)

اشاره

وَ لا تَکُونُوا کَالَّتِی نَقَضَت غَزلَها مِن بَعدِ قُوَّةٍ أَنکاثاً تَتَّخِذُونَ أَیمانَکُم دَخَلًا بَینَکُم الخ آیه مربوط بآیه بالا و عطف بآن است که در آنجا امری بود و نهیی، امر اینکه بود که هر گاه عهدی بستید بعهد خود وفاء نمائید، و نهی اینکه بود که اگر قسم یاد نمودید و خدا را بر قسمهای خود کفیل قرار دادید و سوگند خود را نشکنید در اینکه آیه شکستن عهد را تشبیه فرموده بعمل زنی که رشته محکم تابید و بعد آن رشته را وامی‌تابید و (أَنکاثاً) جمع نکث است و آن غزل از پشم یا کرک است و میشود مفعول دوم نقضت باشد (تَتَّخِذُونَ أَیمانَکُم) حال است از ضمیر (وَ لا تَکُونُوا) یعنی نبوده باشید که مکر و خیانت در میان خود داخل گردانید مثل آن زن که رشته غزلی که تابیده بود واتابید.

و در شأن نزول آیه گفته‌اند زن احمقی از قریش عملش چنین بوده که خودش با کنیزانش از صبح تا ظهر رشته می‌تابید ظهر که میشد بآنها امر مینموده که رشته را وابتابند و کار همیشه‌گی آن زن اینکه طور بود و نام آن زن ربطه بنت عمرو بن کعب بن سعید بن تمیم بن مرّه بود و او را خرقاء مکه مینامیدند (کلبی) و بقولی اینکه مثلی است که خداوند تشبیه گردانیده حال نقض کننده عهد را بچنین کسی.

تَتَّخِذُونَ أَیمانَکُم دَخَلًا بَینَکُم یعنی دغلا و خیانهٔ و مکرا زیرا که آنان چنین بودند که عهد میکردند و قسم میخوردند که بعهدشان وفا کنند و در باطن قصد خیانت داشتند و مردم بعهد آنها اطمینان میکردند زیرا که آنها از روی مکر و خیانت قسم یاد مینمودند أَن تَکُونَ أُمَّةٌ هِیَ أَربی مِن أُمَّةٍ یعنی عهد خود را نقض ننمائید برای عدد جماعتی که زیادترند از جماعتی

صفحه : ۲۳۵

و امّتی که بالاترند از امّتی و در معنی از روی مکر و خدعه نقض نکنید قسمهای خود را برای اینکه مدارا نمائید با جماعتی که عدد آنها زیادتر از آنهائی است که با آنها عهد بسته‌اید و قسم خورده‌اید برای قلّت خودتان و کثرت آنها بلکه بر شما است که وفاء کنید بر آنچه قسم یاد نموده‌اید.

وَ لَیُبَیِّنَنَّ لَکُم یَومَ القِیامَةِ ما کُنتُم فِیهِ تَختَلِفُونَ یعنی در قیامت خداوند جدا میکند بین حق و باطل تا اینکه برای شما ظاهر گرداند حکم آنچه را که در آن اختلاف مینمودید و ظاهر گردد حق از باطل (مجمع البیان) وَ لَو شاءَ اللّهُ لَجَعَلَکُم أُمَّةً واحِدَةً وَ لکِن یُضِلُّ مَن یَشاءُ وَ یَهدِی مَن یَشاءُ جماعت اشاعره برای اثبات مدّعای خود که انسان را در عمل غیر مختار میدانند باین آیه و امثال آن تمسک نموده‌اند زیرا در اینکه آیه تصریح فرموده که اگر مشیّتش قرار گرفته بود همه را بر دین واحد یعنی بر دین توحید قرار میداد و لکن هدایت و ضلالت بدست او است هر کسرا خواست هدایت مینماید و هر کس را بخواهد بگمراهی وامیگذارد.

معلوم و محقق است که تمام امور باراده و خواست خداوندی تحقق میپذیرد حتی هدایت و ضلالت لکن بگمراهی وامیگذارد کسی را که خودش باختیار بطریق کج برود و تابع رسول باطن عقل و رسول ظاهر شرع نگردد که سوء اختیار خودش ضلالت را ایجاب مینماید و چنین کسی از قابلیت هدایت می‌افتد بلکه گوئیم همینکه خدای تعالی او را هدایت نکرد برای اینکه باختیار و دانستگی

خود را از قابليت هدايت انداخته اينكه است كه گمراه خواهد گرديد نه اينكه خدا او را در گمراهى اندازد.
وَ لَتُسئَلُنَّ عَمّا كُنتُم تَعمَلُونَ آخر آيه جلوگيرى ميكنـد از همين توهّم كه كسـى گمان نكند بنده در اعمال خود هيچ اختيار ندارد هر كس را خدا خواست هدايت ميكند و هر كس

صفحه : ۲۳۶

را خواهـد بگمراهى واميگـذارد زيرا كه اگر چنين بود سؤال كردن معنى نداشت اصـلا عقلائى نيست كه خداى رءوف مهربان بنده ضعيف خود را گمراه گرداند بعد او را در مقام سؤال بدارد كه چرا چنين و چنان كرده‌ايد.
وَ لا تَتَّخِذُوا أَيمانَكُم دَخَلًا بَينَكُم فَتَزِلَّ قَدَمٌ بَعدَ ثُبُوتِها الخ آيه بازگشت بآيه بالا است و نهى است كه قسم‌هاى خود را مكر و خدعه قرار ندهيـد بين خودتان و در اينجا نهى را مؤكّد گردانيده كه اگر چنين كرديد قدم شـما ميلغزد پس از ثابت بودن آن، شايد اشاره بـاين باشـد كـه اگر شـما از روى مكر و تـدليس قسـم را دائر گردانيديـد اضـافه بر اينكه در قيـامت در مـورد مؤاخـذه و سـؤال واقع ميگرديد و كار خلافى كرده‌ايد قدم شـما در صراط شريعت و انسانيت ميلغزد پس از آنكه ثابت قدم بوده‌ايد و در اثر آن دو مفسده عايد شـما ميگردد يكى اينكه بدى اعمال خود را ميچشيد بسبب اينكه راه خدا را بسوى خود مى‌بنديد يا سبب ميشود كه باين رويه شوم شما راه ديگران را بسوى خدا بسته گردانيد، و ديگر (وَ لَكُم عَذابٌ عَظِيمٌ) و مفسده ديگر كه مترتب بر عمل شما ميگردد اينكه است كه براى كيفر اينكه عمل براى شما در قيامت عذاب بزرگ مهيّا گرديده.
وَ لا تَشتَرُوا بِعَهدِ اللّهِ ثَمَناً قَلِيلًا إِنَّما عِندَ اللّهِ هُوَ خَيرٌ لَكُم إِن كُنتُم تَعلَمُونَ در مفردات گفته (كلّ ما يحصل عوضا عن شـىء فهو ثمنه) اينكه آيه مؤكّد ميگرداند آيات بالا را كه در نقض عهد و يمين نهى فرموده بود و در اينكه آيه تصـريح ميفرمايد از مخالفت عهد با خـدا و تبـديل نمودن عهـدى كه با خدا بسته‌ايد بثمن اندك بى‌مقدار زيرا كه محققا آنچه نزد خدا است بازاء عمل نمودن بعهد آن براى شما بهتر است اگر شما ميدانستيد.
ما عِنـدَكُم يَنفَدُ وَ ما عِندَ اللّهِ باقٍ در اينكه آيه در مقام بيان علت بهتر بودن آنچه نزد خدا است برآمده و ظاهرا بهتر بودن آنرا از دو جهت بيان مينمايد: يكى آنچه نزد شما است از امور

صفحه : ۲۳۷

طبيعى دنيوى و دل بر آن بسته‌ايد و آنرا خير و سـبب سعادت خود ميدانيد آن فانى ميگردد و براى شما باقى نمى‌ماند زيرا كه اينكه مطلب ظاهر و واضح است كه متاع اندك دنيا و آنچه را افراد بشـر وسيله لذائذ و حظوظ دنيوى خود پنداشته‌اند در معرض فناء و در شرف اضـمحلال است نه مـال بـاقى ميمانـد و نه جوانى و نيرومنـدى و نه حسن و جمـال و نه ريـاست و سـلطنت و نه غير آن، و آيه ارشاد بحكم عقل است كه چيزى كه در معرض فناء و زوال است دل بستن بر آن عقلائى نيست.
(وَ ما عِندَ اللّهِ باقٍ) از پاداش و اجرى كه براى مؤمنين وفاء كنندگان بعهدى كه با رسول بسته‌اند نزد خدا ذخيره و باقى است و آنچه نزد شـما است فـانى است، شايـد اشـاره بـاين باشـد كه عالم دنيا فانى است و عالم آخرت باقى است و آنچه خداونـد بوفا كننـدگان وعـده داده از مقامات اخروى آن باقى و سـرمدى است و فناء پذير نخواهد بود زيرا كه عالم دنيا على الدوام در كون و فساد است و عالم آخرت نزد حق تعالى ثابت و پايدار است.
وَ لَنَجزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجرَهُم بِأَحسَنِ ما كانُوا يَعمَلُونَ بلام تأكيـد و نون ثقيله وعـده را مؤكّـد ميگردانـد كه كسانيكه صبر كردند و نقض عهد با رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ننمودند و نيز بر فقر و تنگدستى يا بر جفاى كفار صبر نمودند و آخرت و سراى باقى را بعالم فانى نفروختنـد البته خـداى متعال بآنها پاداش ميدهـد ببهتر از آنچه عمل ميكردنـد و از واجبات و مسـتحبّات و وفاء بعهـد و

یمین و غیر اینها.
مَن عَمِلَ صالِحاً مِن ذَکَرٍ أَو أُنثی وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَلَنُحیِیَنَّه حَیاةً طَیِّبَةً وَ لَنَجزِیَنَّهُم أَجرَهُم بِأَحسَنِ ما کانُوا یَعمَلُونَ اینکه وعده خدا است، یعنی کسیکه عمل نیکی کند خواه مرد باشد یا زن در حالیکه مؤمن باشد و تصدیق کند بوحدت خدا و مقرّ باشد بصدق انبیاء بپاداش ایمان و اعمال نیک او باو حیاتی بخشوده میشود حیات پاکیزه و بوی جزاء میدهیم بهتر از آنچه عمل نموده.

صفحه : ۲۳۸

(سخنان مفسرین در توجیه حیات طیّب)

۱- حیات طیّب رزق حلال است. (إبن عباس و سعید بن جبیر و عطاء) ۲- قناعت و رضا است بما قسّم اللّه.
(حسن و وهب، و بهمین معنی از نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده) ۳- مقصود از حیات طیب بهشت است. (قتاده و مجاهد و إبن زید) ۴- روزی روز بروز.
۵- حیات طیب در قبر است. (مجمع البیان) شاید مقصود از حیات طیب حیات اخروی و سرای باقی دائمی بهشتی است که آن نصیب کسی میگردد که اوّلا- ایمان در قلبش نفوذ نموده و ثانیا اعمالش مطابق ایمانش بر وجه خلوص و خالی از هر گونه نقص و عیبی واقع گردیده و چون حیات طیّب را مقیّد ننموده بدنیا یا آخرت میتوان از آن چنین استفاده نمود که مقصود از حیات طیب حیات قلبی است که آن روح الحیات است.
آری حیات دنیوی طبیعی حیات مجازی است و انسان علی الدوام بین مرگ و حیات است بلکه میتوان گفت زندگی مرگ تدریجی است بافته‌های بدن علی الدوام در بین موت و حیاتند و حیات حقیقی معنوی حیات دل و قلب و سریره انسانی است قلبیکه مطمئن بایمان گردیده و متصف بتقوی و دارای عمل صالح شد چنین کسی (در مقعد صدق) متمکن گردیده و دارای حیات حقیقی دائمی است، بقول آن شاعر:

هرگز نمیرد آنکه دلش زنده شد بعشق ثبت است در جریده عالم دوام ما
در احادیث رسیده که مؤمنین دارای روح دیگری میباشند و آنرا (روح الایمان) نامیده و کسی که دارای چنین روحی گردیده چون ایمان (عروهٔ الوثقی) و آن ریسمان محکمی است از مؤمن بسوی خدا و بآن نور ایمان قلب روشن و دل مطمئن و آرام میگردد اینکه است که میتوان گفت اگر چه حیات دائمی پاکیزه بتمام معنی حیاتی است که در آخرت نصیب مؤمنین میگردد لکن چنین کسی که

صفحه : ۲۳۹

دارای ایمان کامل و عمل صالح گردید در دنیا نیز و لو اینکه در حال فقر و فاقه و امراض جسمانی باشد روح او باز و قلب وی بنور ایمان روشن است ناملایمات دنیا چندان بوی زحمت نمیدهد زیرا که حبّ الهی و معرفت او بمقام قدس ایزدی او را مشغول نموده، و بقول آن شاعر عارف.

در بلا هم میچشم لذات او مات اویم مات اویم مات او

فَإِذا قَرَأتَ القُرآنَ فَاستَعِذ بِاللّهِ مِنَ الشَّيطانِ الرَّجِيمِ در مفردات گفته (العوذ) التجاء بسوى غير و تعلق باو است گفته ميشود (عاذ فلان بفلان) يعنى فلانى پناه آورد بفلانى، و از او است قوله تعالى (أَعُوذُ بِاللّهِ أَن أَكُونَ مِنَ الجاهِلِينَ) الى آخر.

آيه برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم امر فرموده كه وقتى ميخواهى قرآن بخوانى بگو (اعوذ باللّه من الشيطان الرجيم) يعنى ملتجى و پناه گيرنده شو بسوى خدا از شيطان رانده شده، و بعضى گفته‌اند اگر چه مخاطب رسول است لكن امّت هم مأمور هستند. در منهج گفته اتفاق جماعت اماميه و جمهور اهل سنت بر اينكه است كه استعاذه قبل از قرائت است نه بعد از آن چنانچه بعضى گمان كرده‌اند و مستحب است نه واجب يعنى امر (فَاستَعِذ) امر استحبابى است نه امر وجوبى، و (فَإِذا قَرَأتَ) يعنى وقتى اراده نمودى قرآن را قرائت نمائى مثل قوله تعالى (إِذا قُمتُم إِلَى الصَّلاةِ فَاغسِلُوا) و سنت است كه آهسته خوانده شود.

إِنَّهُ لَيسَ لَهُ سُلطانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَلى رَبِّهِم يَتَوَكَّلُونَ گويا در اينكه آيه بمؤمنين ابلاغ مينمايد كه گمان نكنيد پروردگار شما شيطان را بر بنى آدم مسلط نموده و نميتوانيد از شر او فرار كنيد اينطور نيست آنهائيكه تابع شيطان گرديده‌اند آنان را گمراه ميگردانند لكن كسانيكه بخداى تعالى ايمان آورده‌اند و بپروردگارشان توكل نموده‌اند آنها در پناه حق تعالى از شرّ شيطان محفوظند شيطان بر آنها تسلطى ندارد.

صفحه : ۲۴۰

إِنَّما سُلطانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّونَهُ وَ الَّذِينَ هُم بِهِ مُشرِكُونَ آيه در مقام بيان كسانى است كه شيطان بر آنها تسلّط يافته و سبب تسلط يافتن او بر بنى آدم اينكه است كه شيطان را دوست ميدارند و مطيع او ميگردند و آنها كسانى ميباشند كه شيطان بر آنها مسلط گرديده و بوسوسه آنان را بشرك واميدارد زيرا كه شيطان شالوده كفر و فساد است هر كس دانسته يا ندانسته رو باو آرد و مطيع او گردد او را اغواء ميگرداند و چون شالوده باطل و فساد است هر كس رو بوى آورد و مطيع او گرديد پس تابعين خود را بوسوسه بشرك و كفر ميكشاند (اعوذ باللّه من شرّ الشيطان الرجيم).

وَ إِذا بَدَّلنا آيَةً مَكانَ آيَةٍ وَ اللّهُ أَعلَمُ بِما يُنَزِّلُ الخ مفسرين در شأن نزول آيه گفته‌اند وقتى آيه‌ئى نسخ ميگرديد و تبديل بآيه ديگر ميشد مشركين ميگفتند محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ياران خود را سخريه ميكند روزى حكمى ميآورد و روز ديگر از آن حكم نهى مينمايد اينكه بود كه اينكه آيه فرود آمد كه خدا عالم‌تر است بآنچه از احكام فرو ميفرستد و آنچه را بعدا نهى مينمايد زيرا در موقعى از روى حكمت حكمى يا قانونى تأسيس مينمايد كه حكمت بر دوام آن نيست بلكه آن موقّت و نسبت بزمانى است يا موقعى كه مصلحت در اجراء آن است و در زمان و وقت ديگر چنين مصلحتى در آن نيست اينست كه آن حكم معين را نسخ نموده يا تبديل بحكم ديگر مينمايد.

اينكه جمله (وَ اللّهُ أَعلَمُ بِما يُنَزِّلُ) معترضه است بين (اذا) توقيتيه و جواب آن و جواب (اذا) كه در اول آيه ذكر شده همان اعتراض مشركين است كه (قالُوا إِنَّما أَنتَ مُفتَرٍ بَل أَكثَرُهُم لا يَعلَمُونَ) معنى آيه چنين ميشود وقتى كه مشركين گفتند تو بخدا افتراء ميزنى در اينكه آيه را تبديل مينمائى بآيه ديگر در جواب فرموده چنين نيست كه اينان گمان كرده‌اند بلكه خدا عالم است بآنچه نازل ميگرداند و ميداند كه بايستى چه حكمى و دستورى از اعمال و افعال دائمى باشد يا مصلحت در وقت معين است و در اوقات ديگر چنين مصلحت نيست اينست كه تبديل بحكم ديگرى ميگرداند.

صفحه : ۲۴۱

[سوره النحل (۱۶): آيات ۱۰۲ تا ۱۱۱]

اشاره

قُل نَزَّلَه رُوحُ القُدُس مِن رَبِّكَ بِالحَقِّ لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ هُدىً وَ بُشرى لِلمُسلِمِينَ (۱۰۲) وَ لَقَد نَعلَمُ أَنَّهُم يَقُولُونَ إِنَّما يُعَلِّمُه بَشَرٌ لِسانُ الَّذِي يُلحِدُونَ إِلَيهِ أَعجَمِيٌّ وَ هذا لِسانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ (۱۰۳) إِنَّ الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِآياتِ اللّهِ لا يَهدِيهِمُ اللّهُ وَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ (۱۰۴) إِنَّما يَفتَرِي الكَذِبَ الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِآياتِ اللّهِ وَ أُولئِكَ هُمُ الكاذِبُونَ (۱۰۵) مَن كَفَرَ بِاللّهِ مِن بَعدِ إِيمانِهِ إِلاّ مَن أُكرِه وَ قَلبُه مُطمَئِنٌّ بِالإِيمانِ وَ لكِن مَن شَرَحَ بِالكُفرِ صَدراً فَعَلَيهِم غَضَبٌ مِنَ اللّهِ وَ لَهُم عَذابٌ عَظِيمٌ (۱۰۶)

ذلِكَ بِأَنَّهُمُ استَحَبُّوا الحَياةَ الدُّنيا عَلَى الآخِرَةِ وَ أَنَّ اللّهَ لا يَهدِي القَومَ الكافِرِينَ (۱۰۷) أُولئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللّهُ عَلى قُلُوبِهِم وَ سَمعِهِم وَ أَبصارِهِم وَ أُولئِكَ هُمُ الغافِلُونَ (۱۰۸) لا جَرَمَ أَنَّهُم فِي الآخِرَةِ هُمُ الخاسِرُونَ (۱۰۹) ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هاجَرُوا مِن بَعدِ ما فُتِنُوا ثُمَّ جاهَدُوا وَ صَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِن بَعدِها لَغَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۱۰) يَومَ تَأتِي كُلُّ نَفسٍ تُجادِلُ عَن نَفسِها وَ تُوَفّى كُلُّ نَفسٍ ما عَمِلَت وَ هُم لا يُظلَمُونَ (۱۱۱)

صفحه : ۲۴۲

ترجمه

بگو اينكه آيات را روح القدس از جانب پروردگار تو بحق نازل گردانيده تا اينكه (برايمان) ثابت كردند كسانيكه ايمان آوردند و براى مسلمين هدايت و بشارت باشد (۱۰۲)

و محققا ما ميدانيم كه آنها ميگويند قرآن را بمحمد (صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) مى‌آموزد بشر اعجمى لسان غير فصيح در حاليكه اينكه قرآن زبان عربى ظاهرى است (۱۰۳)

بدرستى كسانيكه بآيات خدا ايمان نميآورند خدا آنها را هدايت نميگرداند و براى آنها است عذاب دردناك (۱۰۴)

حقيقةً جز اينكه نيست كه افتراء و دروغ مى‌بندند آن كسانيكه ايمان بآيات خدا ندارند و آنها جماعت دروغگويانند (۱۱۵)

هر كس كه كافر گردد بخدا پس از ايمانش در معرض غضب الهى باشد مگر كسيكه مكره باشد بر كفر و قلبش مطمئنّ بايمان است و لكن كسيكه سينه‌اش بكفر باز گرديد پس بر ايشانست غضب خدا و براى آنها عذاب بزرگ مهيّا گرديده (۱۱۶)

آن عذاب بزرگ بسبب اينكه است كه اينها حيات دنيا را دوست داشتند (و ترجيح دادند) بر آخرت و خدا هدايت نميگرداند جماعت كافرين را (۱۰۷)

اينان كسانى ميباشند كه خداوند بر قلب و گوش و چشمهاى آنها مهر زده و آنها كسانى ميباشند كه غافل و بى‌خبرند (۱۰۸)

شكّى نيست كه آنها در آخرت از زيان‌كارانند (۱۰۹)

پس همانا پروردگار تو از براى آن كسانيكه از شهر خودشان مهاجرت نمودند پس از آنكه عذاب كشيدند از كفار و پس از آن مجاهده كردند و صبر نمودند بحقيقت پروردگار تو پس از آن آمرزنده و مهربان است (۱۱۰)

ياد كن روز كه هر نفسى ميآيد و با ملائكه مجادله ميكند در خلاصى خود و وافى و تمام داده ميشود بهر كس جزاى كردارش در دنيا و بآنها ظلم نميشود در جزاء دادن

.

صفحه : ۲۴۳

(توضیح آیات)

اشاره

قُل نَزَّلَهُ رُوحُ القُدُسِ مِن رَبِّكَ بِالحَقِّ لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ هُدىً وَ بُشرى لِلمُسلِمِينَ ظاهرا مرجع ضمیر (نَزَّلَهُ) قرآن است و گویند انزال فرود آمدن تدریجی است مقابل نزول که فرود آمدن دفعی است و قرآن بمقتضای حکمت بتدریج فرود آمده بتوسط (روح القدس) و نیز بمقتضای حکمت بعضی از آیات نسخ گردیده، و شاید مقصود از (روح القدس) جبرئیل باشد که در یک آیه او را (بروح الامین) توصیف نموده سوره شعراء آیه ۱۹۰، و در جای دیگر قوله تعالی (مَن كانَ عَدُوًّا لِجِبرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلى قَلبِكَ) سوره بقره آیه ۹۷، چون کافرین ملحدین نسبت افتراء برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دادند و گفتند تو آیه‌ئی میآوری و بعد تبدیل بآیه دیگر مینمائی خطاب میرسد که بآنان بگو اینکه آیات را (روح القدس) یعنی آن روح پاك طاهر خالی از قذارات طبیعی از طرف پروردگار تو بحق و حقیقت، لام (لیثبت) لام غایت است فرود آورده برای اینکه ثابت و محکم گرداند قلبهای آنهائیکه ایمان آورده‌اند و بتوسط آیات قرآنی ایمان در قلب آنها نفوذ نماید و مطمئن بایمان گردند، و (هُدىً وَ بُشرى) عطف است بر محل (لِيُثَبِّتَ) یعنی تثبیتا و هدایة و بشارة، راجع بآیات قرآن یا راجع بنسخ بعض آیات سه فضیلت تذکر میدهد و شاید غرض اینکه است که در حکمت نسخ چنین فضائلی است: یکی ثبوت ایمان که وقتی مؤمنین در آیات قرآن تدبّر نمودند بر ایمانشان افزوده میگردد یا وقتی ناسخ و منسوخ را دیدند و حکمت آنرا فهمیدند قلبشان بایمان ثابت میگردد. فضیلت دوم قرآن هدایت است یعنی بتعلیمات قرآنی طریق درستکاری و رسیدن بکمال انسانی بازمیگردد و مؤمن بخط مستقیم بسر حدّ مقصود خواهد رسید. سوم قرآن تسلیم شدگان بدین حق را بشارت و مژده میدهد بفیوضات رحمانی و قرب بجوار الهی.

صفحه : ۲۴۴

وَ لَقَد نَعلَمُ أَنَّهُم يَقُولُونَ إِنَّما يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِسانُ الَّذِي يُلحِدُونَ إِلَيهِ أَعجَمِيٌّ

(سخنان مفسرین در توجیه آیه مأخوذ از مجمع البیان)

خدای سبحان فرمود همانا ما میدانیم که کفار میگویند قرآن از نزد خدا نیست و بشری او را تعلیم نموده.

۱- إبن عباس گفته مقصود قریش اینکه بود که بلعام باو قرآن را تعلیم نموده و بلعام غلامی بود رومی و نصرانی.

۲- ضحاك گفته مقصود از بشر سلمان فارسی است که قریش گفتند حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قصص را از او تعلیم میگرفت، و مجاهد و قتاده گفتند مقصود قریش از بشر غلامی بود از طائفه حضرمی و رومی بنام یعیس یا عائش که او صاحب کتاب بود و اسلام آورد و مسلمان خوبی شد گفتند حضرت از او تعلیم میگرفت.

۳- عبد اللّه بن مسلم گفته که دو غلام نصرانی بودند در جاهلیت از اهل (عین التمر) که نام یکی یسار و نام دیگر خیر بود و آنان بزبان خودشان کتابی میخواندند و گاهی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بر آنها گذر مینمود قرائت آنها را استماع میفرمود قریش گفتند حضرت قرآن را از اینها تعلیم گرفته اینکه بود که آیه بر ردّ آنها نازل گردید که آن بشری که شما نسبت میدهید که حضرت از او تعلیم گرفته لغت او اعجمی است و لغت اعجمی فصیح نیست. (پایان) وَ هذا لِسانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ و اینکه قرآن عربی است و ظاهر و فصیح است، شاید اشاره باین باشد که اینهائی را که نسبت میدهید رسول خدا از آنها قرآن را تعلیم گرفته آنها اعجمی

بودند و اینکه قرآن عربی فصیح است، و یکی از اعجاز قرآن همان فصاحت و بلاغت است حتی شما که عربید و کلامتان عربی است نتوانید مثل آنرا بیاورید پس چگونه شخص اعجمی چنین آیاتی را میآورد که از عهده بشر خارج است هرگز نتواند مثل آن یا مثل بعضی از آنها را بیاورد.

صفحه : ۲۴۵

إِنَّ الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِآياتِ اللّهِ لا يَهدِيهِمُ اللّهُ وَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ در اینکه آیه تصریح مینماید که سبب اینکه خدای تعالی کافرین را بطریق حق و حقیقت هدایت نمینماید همان است که بآیات خدا ایمان نمیاورند زیرا که ایمان آوردن یا نیاوردن راجع باختیار خودشان است و هدایت یافتن بارشاد الهی است و هدایت نکردن خدا کفر و ضلالت را ایجاب میگرداند چنانچه کفر عذاب الیم را ایجاب مینماید که اینها متفرع بر یکدیگر است، و وقتی اینکه آیه را با آیات دیگر مثل (يُضِلُّ مَن يَشاءُ وَ يَهدِي مَن يَشاءُ) که هدایت و ضلالت را متفرع بر مشیّت نموده جمع نمودیم چنین میشود که آنهائیکه بآیات خدا ایمان نمی‌آورند خدای تعالی آنان را هدایت نمیکند و البته وقتی هدایت نشدند گمراه میگردند.

إِنَّما يَفتَرِي الكَذِبَ الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِآياتِ اللّهِ وَ أُولئِكَ هُمُ الكاذِبُونَ (إِنَّما يَفتَرِي الكَذِبَ الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ) ردّ قول آنها است که میگفتند (إِنَّما أَنتَ مُفتَرٍ) یعنی افتراء کذب سزاوار بکسی است که بخدا ایمان ندارد زیرا که ایمان مانع از کذب است. (طبرسی) ظاهرا اینکه آیات متفرع بر یکدیگر است و شاید مقصود چنین باشد که ایمان نیاوردن کفار و مشرکین بآیات خدا سبب هدایت نشدن آنها است و هدایت نشدن آنها و بکفر باقی ماندنشان باعث میگردد که بآیات خدا افتراء بزنند و نسبت ببشر اعجمی بدهند که رسول خدا از او تعلیم گرفته و بخدا نسبت میدهد و اینها دروغگویانند نه رسول ما (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) که در باره او است قوله تعالی (آمَنَ الرَّسُولُ بِما أُنزِلَ إِلَيهِ مِن رَبِّهِ).

بعضی از مفسرین آیه را چنین توجیه نموده و گفته (إِنَّ الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ تا آخر) یعنی نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بآیات خدا ایمان آورده و بهدایت خدا هدایت یافته و افتراء و دروغ می‌بندند و بخدا نسبت میدهند آنهائیکه بآیات خدا ایمان ندارند و آنها دروغگویانند و مستمر بر دروغگوئی میباشند، امّا مثل نبی (ص)

صفحه : ۲۴۶

که مؤمن است بآیات خدا نه افتراء بخدا می‌بندد و نه تکذیب میکند پس اینکه دو آیه کنایه از اینکه است که نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم هدایت یافته شده بهدایت خدا و مؤمن بآیات او است و چنین کسی نه دروغ میگوید و نه افتراء میزند. (تفسیر المیزان) مَن كَفَرَ بِاللّهِ مِن بَعدِ إِيمانِهِ إِلّا مَن أُكرِهَ وَ قَلبُهُ مُطمَئِنٌّ بِالإِيمانِ در شأن نزول آیه گفته‌اند پس از تعرض حضرت رسول (ص) بآلهه قریش آنان بناء ظلم و ستم بدرویشان صحابه گذاشتند مثل بلال و عمار و پدر او یاسر و مادر او سمیّه و آنها از برگشتن از ایمان انکار مینمودند تا حدّی آنها را شکنجه نمودند تا آنکه آنها را شهید گردانیدند و عمّار از بی‌طاقتی چون مشرف بر هلاک گردید بی‌اختیار کلمه‌ئی که رضا بخش آنها بود بزبان جاری گردانید خبر بحضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دادند که عمّار تابع مشرکین شده و از دین برگشته حضرت فرمود اینطور نیست سر تا قدم عمّار از ایمان پر است ایمان بگوشت و خون عمار آمیخته یعنی چنان ایمان در باطن او متمرکز گردیده که بگفتگو و هرزه گوئی تفاوت نپذیرد عمار گریه کنان نزد حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمد آنحضرت بدست خود اشک از چشم او پاک میکرد و میفرمود اگر بتو باز گردند باکراه تو بهمان کلمه باز گرد آنوقت اینکه آیه نازل گردید قوله تعالی (وَ قَلبُهُ مُطمَئِنٌّ بِالإِيمانِ) اطمینان سکونت و آرامش قلب است و شرح صدر پهن شدن سینه است، در مفردات گفته: اصل شرح پهن کردن گوشت و مثل آنست گفته میشود (شرحت اللحم و شرحته) و از او است شرح

صدر يعنس باز شدن سينه بنور الهى و سكينه قلب از جهت خدا و روح از او قوله تعالى (رَبِّ اشرَح لِي صَدرِي، أ لَم نَشرَح لَكَ صَدرَكَ، أ فَمَن شَرَحَ اللّهُ صَدرَهُ) و شرح مشكل از كلام پهن كردن و اظهار معناى مخفى آنست. (پايان) (مَن كَفَرَ بِاللّهِ) بدل (از كاذبين) است يعنى مفترى آنكسى است كه كافر شود پس از ايمانش و يا آنكه (مَن كَفَرَ) شرط است و دلالت دارد بر جواب او (مَن شَرَحَ) الخ يعنى كسيكه كافر گردد بخدا پس از ايمان مثل إبن صطل

صفحه : ۲۴۷

و طعمه و مقيس و امثال آنان در معرض غضب ربانى واقع گرديده مگر كسيكه مجبور گردد بر افتراء بقرآن يا محمّد (ص) (وَ قَلبُهُ مُطمَئِنٌّ بِالإِيمانِ) اينكه آيه دليل است كه كفر و ايمان بدل تعلق دارد. (منهج الصادقين) وَ لكِن مَن شَرَحَ بِالكُفرِ صَدراً فَعَلَيهِم غَضَبٌ مِنَ اللّهِ وَ لَهُم عَذابٌ عَظِيمٌ آنهائيكه بكفر سينه آنان باز گرديده يعنى هر كس بگشايد بكفر سينه خود را بر آنان است غضب پروردگار و براى آنها عذاب دردناك آماده گرديده ذلِكَ بِأَنَّهُمُ استَحَبُّوا الحَياةَ الدُّنيا عَلَى الآخِرَةِ وَ أَنَّ اللّهَ لا يَهدِي القَومَ الكافِرِينَ الى قوله تعالى: هُمُ الخاسِرُونَ (ذلِكَ) اشاره بآنكسانى است كه كفر در دل و قلب آنها تمركز نموده مقابل مؤمنين كه سينه آنها بايمان گشوده شده و يكى از صفات آنها اينست كه دوست داشتند زندگانى دنيا را و برگزيدند دنيا را بر آخرت و چون كافرين چنينند كه دنيا را بر آخرت ترجيح دادند خداوند آنها را هدايت نمينمايد، و ديگر از اوصاف آنها اينكه است كه آنان كسانى ميباشند كه خدا بر قلبهايشان و گوشهايشان و چشمهايشان مهر زده و محبت دنيا آنها را غافل گردانيده چنين جماعتى حقّا و حقيقة آنهايند زيانكاران كه سرمايه عمر خود را در محبت اينكه عاريت سرا بيهوده از دست دادند و در آخرت سودى عايدشان نميگردد بعلاوه معذّب هم هستند ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هاجَرُوا مِن بَعدِ ما فُتِنُوا ثُمَّ جاهَدُوا وَ صَبَرُوا إِنَّ رَبَّكَ مِن بَعدِها لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ظاهرا آيه مربوط بآيه جلو است و در بيان مقام بلند مؤمنين است آنهائيكه پس از واقع گرديدن بفتنه و شكنجه كفار مهاجرت با رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نمودند و با كفار در يارى اسلام جهاد كردند و بردبارى نمودند مشمول مغفرت خدا و

رحمت او خواهند بود.

يَومَ تَأتِي كُلُّ نَفسٍ تُجادِلُ عَن نَفسِها وَ تُوَفّى كُلُّ نَفسٍ ما عَمِلَت وَ هُم لا يُظلَمُونَ (يَومَ تَأتِي) بيان روز قيامت است كه هر نفسى يعنى هر فردى از بشر

صفحه : ۲۴۸

در دادگاه الهى در موقع حساب ميآيد و با ملائكه مجادله ميكند و احتياج مينمايد بچيزى كه حجتى در او نيست و ميگويند (وَ اللّهِ رَبِّنا ما كُنّا مُشرِكِينَ) و ميگويند (رَبَّنا هؤُلاءِ أَضَلُّونا فَآتِهِم عَذاباً ضِعفاً مِنَ النّارِ) و همه پشيمانند اگر نيكوكار بوده پشيمان است كه چرا بيشتر عمل خوب ننمودم و اگر بد عمل بوده البته پشيمانى و تأسّف او بيشتر است و از گذشته پشيمانند و پاداش هر كس بتمام داده ميشود (ان كان عمله خيرا فجزائه خيرا و ان كان عمله شرّا فجزائه شرّا) و بهيچ نفسى ستم وارد نخواهد گرديد، آرى البته در دادگاه عدل جاى ستم نيست هر كسى بايستى بپاداش اعمال خود برسد.

صفحه : ۲۴۹

[سوره النحل (۱۶): آيات ۱۱۲ تا ۱۱۹]

اشاره

وَ ضَرَبَ اللّهُ مَثَلاً قَرْيَةً كانَتْ آمِنَةً مُطمَئِنَّةً يَأتِيها رِزقُها رَغَداً مِن كُلِّ مَكانٍ فَكَفَرَت بِأَنعُمِ اللّهِ فَأَذاقَهَا اللّهُ لِباسَ الجُوعِ وَ الخَوفِ بِما كانُوا يَصنَعُونَ (۱۱۲) وَ لَقَد جاءَهُم رَسُولٌ مِنهُم فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمُ العَذابُ وَ هُم ظالِمُونَ (۱۱۳) فَكُلُوا مِمّا رَزَقَكُمُ اللّهُ حَلالاً طَيِّباً وَ اشكُرُوا نِعمَتَ اللّهِ إِن كُنتُم إِيّاهُ تَعبُدُونَ (۱۱۴) إِنَّما حَرَّمَ عَلَيكُمُ المَيتَةَ وَ الدَّمَ وَ لَحمَ الخِنزِيرِ وَ ما أُهِلَّ لِغَيرِ اللّهِ بِهِ فَمَنِ اضطُرَّ غَيرَ باغٍ وَ لا عادٍ فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۱۵) وَ لا تَقُولُوا لِما تَصِفُ أَلسِنَتُكُمُ الكَذِبَ هذا حَلالٌ وَ هذا حَرامٌ لِتَفتَرُوا عَلَى اللّهِ الكَذِبَ إِنَّ الَّذِينَ يَفتَرُونَ عَلَى اللّهِ الكَذِبَ لا يُفلِحُونَ (۱۱۶)
مَتاعٌ قَلِيلٌ وَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ (۱۱۷) وَ عَلَى الَّذِينَ هادُوا حَرَّمنا ما قَصَصنا عَلَيكَ مِن قَبلُ وَ ما ظَلَمناهُم وَ لكِن كانُوا أَنفُسَهُم يَظلِمُونَ (۱۱۸) ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّوءَ بِجَهالَةٍ ثُمَّ تابُوا مِن بَعدِ ذلِكَ وَ أَصلَحُوا إِنَّ رَبَّكَ مِن بَعدِها لَغَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۱۹)

صفحه : ۲۵۰

[ترجمه]

خدا مثل میزند باهل دهی که آنها در امان و مطمئن بودند و در همه وقت از هر محل روزی آنها فراوان میرسید پس وقتی که بنعمتهای خدا کافر گشتند خدا بآنان لباس گرسنگی و ترس را چشانید بسبب آنچه عمل مینمودند (۱۱۲)
و رسولی از خودشان برای آنها آمد پس او را تکذیب کردند پس آنها را عذاب گرفت در حالیکه ستمکار بودند (۱۱۳)
پس از آنچه خدا روزی شما کرده حلال و پاکیزه بخورید و نعمتهای خدا را شکر کنید اگر چنین میباشید که او را پرستش مینمائید (۱۱۴)
محققا برای شما حرام کرد میته و خون و گوشت خوك و آنچه را که بغیر نام خدا ذبح شود و کسیکه مضطر گردید بدون اینکه قصد تجاوز داشته باشد و بدون اینکه سیر بخورد بحقیقت خداوند آمرزنده و مهربان است (۱۱۵)
و نباید شما بدروغ چیزی را بخدا نسبت دهید و بگوئید اینکه حلال است و آن حرام است تا اینکه بر خدا دروغ بندید و افتراء بزنید محققا آنهائیکه بخدا افتراء میزنند رستگار نخواهند گردید (۱۱۶)
بهره آنها (از اینکه افتراء) اندك است لکن برای آنها عذاب دردناك ایجاب میکند (۱۱۷)
و بر آنهائیکه یهودی هستند حرام کردیم آنچه را که بر تو پیش از اینکه خواندیم یعنی پیش از نزول اینکه سوره در سوره انعام آنجا که فرموده (وَ عَلَى الَّذِينَ هادُوا حَرَّمنا كُلَّ ذِي ظُفُرٍ) تا آخر آیه، و ما بآنها ستم ننمودیم و لکن آنان بنفس خود ظلم کردند (۱۱۸)
حقیقهٔ پروردگار تو نسبت بکسانیکه از روی جهالت و ندانسته‌گی عمل بد نمودند پس از آن توبه کردند و کار خود را اصلاح کردند همانا پروردگار تو پس از توبه کردن آنها هر آینه آمرزنده و مهربان است (۱۱۹)

.

صفحه : ۲۵۱

(توضیح آیات)

وَ ضَرَبَ اللّهُ مَثَلًا قَريَةً كانَت آمِنَةً مُطمَئِنَّةً يَأتِيها رِزقُها رَغَداً مِن كُلِّ مَكانٍ فَكَفَرَت بِأَنعُمِ اللّهِ خدای تعالی در اینکه آیه مثل آوره باهل دهی که در مقام امن و امان و با اطمینان خاطر روزی آنها فراوان میرسید و محتاج بکوشش و مسافرت در اطراف برای طلب رزق

نبودنـد (مِن كُلِّ مَكانٍ) از هر جا و اطراف آنها نعمت زياد بود و چون بنعمتهای خـدا كافر شدند (فَكَفَرَت بِأَنعُمِ اللّهِ) و كفران نعمت نمودنـد در اثر كفران نعمت كه نه از نعمت قـدردانی كردنـد و نه شـكر ولیّ نعمت خود را بجای آوردنـد اينكه بود كه نعمت آنان تبديل گرديد بنقمت.

فَأَذاقَهَا اللّهُ لِباسَ الجُوعِ وَ الخَوفِ بِما كانُوا يَصنَعُونَ و چون آنها كافر شدنـد بنعمتهای الهی در اثر كفران نعمت خـدای تعالی بآنها لباس گرسـنه‌گی و خوف را پوشانيد، شايد مقصود از (لباس جوع و خوف) اشاره باشد بفرا گرفتن قحطی و استيلاء دشمن كه آفت قحطی و خوف مثل لباس تمام انـدام آنها را پوشانيد و اينكه دو بلاء از آفات بزرگی است كه در اثر كفران و صـرف ننمودن نعمت در آن مصرفيكه برای آن عطاء گرديده بر آنان وارد گرديده.

بقـولی مقصـود از آن قريـه اهـل مكـه اسـت كه خداونـد در اثر كفرشـان هفت سـال آنـان را بگرسـنه‌گی و قحطی معـذّب گردانيد بطوريكه خون و مردار ميخوردنـد و چنان خوفی از مسـلمانها در دل آنها انـداخت كه بر نفس و مال خود ايمن نبودند وَ لَقَد جاءَهُم رَسُولٌ مِنهُم فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمُ العَذابُ وَ هُم ظالِمُونَ ميشود اينكه آيه مفسـر و مبيّن آيه بالا باشد و مقصود از مرجع ضـمير (جاءَهُم) همان كفار مكه باشـند و مقصود از رسول و از ضمير (مِنهُم) حضرت محمّد صلّی اللّه عليه و آله و سلّم باشد كه با اينكه از آنها و از اهل مكه بود او را تكذيب نمودند.

صفحه : ۲۵۲

بنـا بر اينكه توجيه معنی آيه چنين ميشود كه آمـد بر اهـل مكه پيمبری كه از آنهـا بود او را تكـذيب نمودنـد و در اثر كفر آنهـا حق تعالی دو نعمت بزرگ يكی فراوانی نعمت و ديگر امنيت را از آنان گرفت و چون آنها ظالم و ستمكار بودند مبتلا بعذاب گرديدند و اينكه را مثل آورده كه دانسته شود هر كس كفران نعمت خدا را نمايد كه بالاترين نعمتهای او ارسال رسل و انزال كتب آسـمانی است خداوند نعمتهای ظاهری و باطنی را از وی سلب ميگرداند.

فَكُلُوا مِمّا رَزَقَكُمُ اللّهُ حَلالًا طَيِّباً وَ اشكُرُوا نِعمَتَ اللّهِ إِن كُنتُم إِيّاهُ تَعبُدُونَ (فَكُلُوا) ظاهرا امر اسـتحبابی است نه وجوبی كه ببنـدگان خود امر مينمايـد كه از آنچه خـدای تعـالی روزی شـما نموده بخوريـد (حَلالًا طَيِّبـاً) حال است از (فَكُلُوا) ماء موصوله عموم دارد و (من) تبعيضـی است يعنی ای مؤمنين و شايـد متعلق امر كلوا تمام افراد بشـر باشـند بخوريد بعضـی از آنچه خدا روزی شـما كرده در حاليكه آنها را برای شما حلال و پاكيزه قرار داده و شكر نعمتهای خدا را بنمائيد.

از بعض مفسـرين است كه گفته مقصود از حلال و طيب آن مأكولی است كه انسان طبعا مايل آن باشد و طبيعهٔ مكره از آن نباشد و همين است ملاك حليهٔ الشرعيه كه حليهٔ بسبب فطرت تابع آنست زيرا كه دين فطری است برای اينكه خدای سبحان فطرت انسان را مجهز نموده بجهـاز تغـذيه و قرار داده اشـياء ارضـيه را از حيوان و نبات ملايم با قوام بـدن او و ميل ميكنـد بسوی آنها طبع او بـدون نفرت اينكه است كه برای او است كه از آنها بخورد و آن حلال است.

اينكه بيـان و لو اينكه بوجهی صـحيح است لكن ظـاهرا ميـل طبعی را نميشود مناط حقيقت شـرعيه دانست اگر چنين باشـد ديگر امر شارع با كل مباحات و نهی از محرمات معنی نداشت واگذار ميشد بميل خود انسان كه آنچه مطابق ميلش بود تجويز مينمود و آنچه مخالف ميلش بود نهی ميفرمود.

بلكه ميتوان گفت مقصود از طهارت و حليت شرعيه از جهت واقعی مأكولات

صفحه : ۲۵۳

است كه آنچه بر بدن و جهاز تغذيه و قوّت قوی و جهات نفسانی انسان ضرر دارد منع فرموده و آنچه نافع است مباح نموده خيلی از

چیزها است که بعضی از طبائع مایل بآننـد و شایـد نافع هم میداننـد مثل گوشت خوک و امثال آن و با اینکه حال چون شارع ضـرر آنرا میداند نهی فرموده و حرام گردانیده و مؤمنین که مکره از آنند از جهت نهی شارع است و ایمانشان حکم میکند که آنچه شارع نهی فرموده قـذر و مضـرّ است اینکه است که طبعـا نیز از خوردن آن اکراه دارنـد و میتوان گفت که مراد طبع سـلیم است و آنها که بگوشت خوک مایلنـد طبعشان مریض است إِنَّما حَرَّمَ عَلَيكُمُ المَيتَةَ وَ الـدَّمَ وَ لَحمَ الخِنزِيرِ وَ ما أُهِلَّ لِغَيرِ اللّهِ بِهِ بکلمه (إِنَّما) منحصـر گردانیده اکل میته و خون و گوشت خوک را و آنچه را از حیوانات که بنام غیر خدا ذبح نمایند، گویند مشرکین حیوان را بنام لات و عزّی که دو بت بزرگ آنـان بودنـد ذبـح مینمودنـد، آیه اشـاره بـاین است که حیوانی که بنـام غیر خـدا ذبـح شود اکـل آن حرام میگردد.

در اینجا حرمت همین چهار چیز را که عبارت از میته باشـد و میته حیوانی است که بـدون ذبح شـرعی بمیرد و دیگر خوردن خون و سـوم خوردن گوشت خوک که همه چیز خوک نجس و حرام است و اختصـاص بگوشت برای اهمیت آن است در حرمت، چهـارم حیوانی که بنام بتها کشته شده.

بعضی از مفسرین در توجیه آیه چنین گفته: آیه با اختلاف آنچه در لفظ آنست در چهار موضع از قرآن آمده:

در دو سـوره انعـام و نحـل و آن دو مکّی میباشـند و در دو سـوره بقره و مائـده در اول نزول بمـدینه و آخر آن و آن دلالـت دارد بر حصـر محرمـات در همین چهـار چیز: میته، دم، لحم خنزیر و مـا اهـلّ لغیر اللّه لکن برجوع بسـنت ظـاهر میگردد که اینکه چهـار چیز محرمات اصـلیه‌اند که از آنها در قرآن قصد شده و ما سوای اینکه چهار از آنچیزهائی است که نبیّ صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم بامر خدا حرام کرده قوله تعالی (ما آتاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَ ما نَهاكُم عَنهُ فَانتَهُوا) (پایان)

صفحه : ۲۵۴

لکن اینکه بیـان بظـاهرش بنظر درست نمیآیـد که همین چهـار چیز از محرمـات اصـلیه باشـد و در قرآن مقصـود از محرمـات اصـلیه همین‌هـا باشـد و باقی داخل سـنت مگر در قرآن امر باجتناب از مسـکرات ننموده و مگر امر دلالت بر وجوب نـدارد و مگر مخالفت واجب حرام نیست.

فَمَنِ اضـطُرَّ غَيرَ بـاغٍ وَ لا عـادٍ فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ حرمت اینکه چهار چیز در حال اختیار است بـدون اضـطرار لکن کسیکه در اکل یکی از اینها مضـطرّ گردیـد از شـدّت گرسنه‌گی و خوف تلف جان یا باکراه گردانیـدن غیر در اکل اینها بقـدر ضـرورت پس خدا آمرزنـده و مهربان است، و از ائمه علیهم السـلام رسیده (غیر باغ) بر امام مسـلمین (و لا عاد) بعصـیان نمودن راه طریق محققین (فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ) یعنی پس همانا خدا آمرزنده و مهربانست.

وَ لا تَقُولُوا لِما تَصِفُ أَلسِنَتُكُمُ الكَذِبَ هذا حَلالٌ وَ هذا حَرامٌ لِتَفتَرُوا عَلَى اللّهِ الكَذِبَ الی قوله: عَذابٌ أَلِيمٌ ماء (لِما) میشود موصوله باشـد و (الكَذِبَ) منصوب باشـد به (لا تَقُولُوا) و معنی آیه چنین باشـد و چون متصف شـد زبانهای شـما بدروغ نگوئید بهائم را که اینکه حلال است و آن حرام تـا اینکه بر خـدا افتراء و دروغ بنديـد بحل و حرمت در قول شـما که گوئیـد (ما فِي بُطُونِ هـذِهِ الأَنعامِ خالِصَةٌ لِذُكُورِنا وَ مُحَرَّمٌ عَلى أَزواجِنا) و میشود (ما) مصدریه باشد و کذب مفعول (تَصِفُ) یعنی نگوئید (هذا حَلالٌ وَ هذا حَرامٌ) و نگوئیـد آنچه را زبانهای شـما وصف میکنـد و بمجرد وصف زبان چیزی نگوئیـد زیرا کسانیکه بخـدا افتراء می‌بندند هرگز رسـتگار نخواهند گردید.

(مَتاعٌ قَلِيلٌ) خبر مبتداء محذوف است یعنی انتفاع بردن شـما از اعمال زمان جاهلیت منافع اندک است و مجازات شـما بر اینکه منافع قلیل در دنیا (عَذابٌ أَلِيمٌ) عذاب دردناک جحیم آماده شده.

صفحه : ۲۵۵

وَ عَلَى الَّذِينَ هادُوا حَرَّمنا ما قَصَصنا عَلَيكَ مِن قَبلُ وَ ما ظَلَمناهُم وَ لكِن كانُوا أَنفُسَهُم يَظلِمُونَ و بر آنهائيكه بدين يهود درآمدند حرام نموديم آنچه را كه قبلا بر تو حكاية نموديم، شايد مقصود آنست كه در سوره انعام فرموده (وَ عَلَى الَّذِينَ هادُوا حَرَّمنا كُلَّ ذِي ظُفُرٍ الخ) و در اينكه حرمت و منع بآنها ستم ننموديم بلكه خود آنها از جهت كفران نعمت و جحود بانبياء و معاصى مستحق مجازات گرديدند ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّوءَ بِجَهالَةٍ ثُمَّ تابُوا مِن بَعدِ ذلِكَ وَ أَصلَحُوا إِنَّ رَبَّكَ مِن بَعدِها لَغَفُورٌ رَحِيمٌ جهل مقابل علم دو قسم است جهل بقبح عمل و جهل بحرمت، و شايد مقصود از جهل در اينجا جهل بقبح عمل باشد زيرا جهل بحرمت ايجاب عذاب نميكند و ظاهرا گناه ناميده نميشود لكن كسيكه قبح عمل حرام را ندانست و مرتكب گرديد مستحق مجازات است و چنين كسى اگر توبه نمود و خود را صالح گردانيد يعنى اعمال خود را طورى گردانيد كه صلاحيت عفو و رحمت پروردگار تو را داشته باشد مشمول غفران و رحمت الهى خواهد گرديد.

صفحه : ۲۵۶

[سوره النحل (۱۶): آيات ۱۲۰ تا ۱۲۸]

اشاره

إِنَّ إِبراهِيمَ كانَ أُمَّةً قانِتاً لِلّهِ حَنِيفاً وَ لَم يَكُ مِنَ المُشرِكِينَ (۱۲۰) شاكِراً لِأَنعُمِهِ اجتَباهُ وَ هَداهُ إِلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ (۱۲۱) وَ آتَيناهُ فِي الدُّنيا حَسَنَةً وَ إِنَّهُ فِي الآخِرَةِ لَمِنَ الصّالِحِينَ (۱۲۲) ثُمَّ أَوحَينا إِلَيكَ أَنِ اتَّبِع مِلَّةَ إِبراهِيمَ حَنِيفاً وَ ما كانَ مِنَ المُشرِكِينَ (۱۲۳) إِنَّما جُعِلَ السَّبتُ عَلَى الَّذِينَ اختَلَفُوا فِيهِ وَ إِنَّ رَبَّكَ لَيَحكُمُ بَينَهُم يَومَ القِيامَةِ فِيما كانُوا فِيهِ يَختَلِفُونَ (۱۲۴)

ادعُ إِلى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالحِكمَةِ وَ المَوعِظَةِ الحَسَنَةِ وَ جادِلهُم بِالَّتِي هِيَ أَحسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعلَمُ بِمَن ضَلَّ عَن سَبِيلِهِ وَ هُوَ أَعلَمُ بِالمُهتَدِينَ (۱۲۵) وَ إِن عاقَبتُم فَعاقِبُوا بِمِثلِ ما عُوقِبتُم بِهِ وَ لَئِن صَبَرتُم لَهُوَ خَيرٌ لِلصّابِرِينَ (۱۲۶) وَ اصبِر وَ ما صَبرُكَ إِلاّ بِاللّهِ وَ لا تَحزَن عَلَيهِم وَ لا تَكُ فِي ضَيقٍ مِمّا يَمكُرُونَ (۱۲۷) إِنَّ اللّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوا وَ الَّذِينَ هُم مُحسِنُونَ (۱۲۸)

صفحه : ۲۵۷

[ترجمه]

حقيقة ابراهيم (ع) شخص موحّد (جامع كمالات) و فرمان بردار و از اديان باطله دور و مايل بدين حق بود و از مشركين نبود (۱۲۰)

او شاكر نعمتهاى خدا بود و خدا او را بپيمبرى برگزيد و او را هدايت گردانيده براه مستقيم (۱۲۱)

و در دنيا بوى نيكى عطا نموديم و همانا او در آخرت از جمله شايستگان است (۱۲۲)

پس از آن بسوى تو وحى نموديم كه متابعت نما ملّت ابراهيم (ع) را كه شايسته بود و ابراهيم بخدا شريك نياورد (۱۲۳)

جز اينكه نيست كه تعظيم روز شنبه قرار داده شد بر كسانيكه در آن اختلاف نمودند و محققا روز قيامت پروردگار تو در آنچه اختلاف كردند حكم مينمايد (۱۲۴)

اى رسول بخوان مردم را براه پروردگار خودت بحكمت و موعظه نيكو و با (اهل جدل) ببهترين طريق مجادله نما حقيقة پروردگار تو او عالم‌تر است بكسيكه از راه او گمراه گرديد و او داناتر است بآنكه هدايت يافته (۱۲۵)

اگر بشما مسلمانان کسی ستمی نمود شما باید بهمان قدر از وی انتقام بکشید و اگر صبر کنید (و انتقام نکشید) آن برای صابرین بهتر خواهد بود (۱۲۶)

ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) صبر کن و نیست صبر تو مگر بتوفیق و عون خدا و بر آنها محزون مباش و از مکر آنها دلتنگ مشو (۱۲۷)

حقیقهٔ خدا با آنکسانی است که پرهیزکار میباشند و آنکسانیکه نیکوکارند (۱۲۸)

صفحه : ۲۵۸

(توضیح آیات)

إِنَّ إِبراهِیمَ کانَ أُمَّةً قانِتاً لِلّهِ حَنِیفاً وَ لَم یَکُ مِنَ المُشرِکِینَ چند خصلت حمیده و صفت پسندیده بابراهیم علیه السّلام در اینکه آیات نسبت داده یکی آنکه آن بزرگوار را بتنهائی امّت نامیده در صورتی که جماعتی را که در یک رویّه باشند آنها را امت نامند، و شاید اینکه او را امّت نامیده اشاره باشد به اینکه که تمام فضائل و کمالاتیکه متفرقا در بعضی از اشخاص پدید میگردد در وجود مبارکش جمع بوده.

دوم- (قانتا) فرمان بردار و از حکم حق تعالی تعدّی ننموده.

سوم- (حنیفا) همیشه عمر از ادیان باطل رو گردان و بحق مایل بود، در مفردات در لغت (حنف) گفته (الحنف هو میل عن الضلال الی الاستقامهٔ، و الجنف میل عن الاستقامهٔ الی الضلال، و الحنیف هو المائل الی ذلک قال عز و جل (قانِتاً لِلّهِ حَنِیفاً) و قال (حَنِیفاً مُسلِماً) و جمعه (حنفاء) تا آخر آنچه گفته.

چهارم- (وَ لَم یَکُ مِنَ المُشرِکِینَ) بیان حنیف است که آنحضرت نه مایل بشرک بود و نه داخل در مشرکین.

پنجم- شاکِراً لِأَنعُمِهِ اجتَباهُ وَ هَداهُ إِلی صِراطٍ مُستَقِیمٍ و دیگر از اوصاف حسنه ابراهیم علیه السّلام شکر گذارنده نعمتهای الهی بود نعمت کوچک و بزرگی باو نمیرسید مگر اینکه شکر مینمود و نعمتهای خدا را قدردانی میکرد و چون چنین بود حق تعالی او را گرامی داشت و بازاء صفات خجسته او تفضلاتی باو کرامت نمود: یکی (اجتبیه) از بین انبیاء او را برگزید و او را خلیل خود گردانید، و دیگر (هداه) او را هدایت گردانید بطریق مستقیم براهیکه سر انجام آن قرب جوار ربّ العالمین است.

وَ آتَیناهُ فِی الدُّنیا حَسَنَةً وَ إِنَّهُ فِی الآخِرَةِ لَمِنَ الصّالِحِینَ و دیگر از تفضلاتیکه در باره ابراهیم علیه السّلام نمودیم اینکه است که در دنیا

صفحه : ۲۵۹

باو نیکی دادیم، شاید مقصود از حسنه در دنیا اولاد نیک مثل اسحق و اسماعیل باو عطاء نمودیم یا ذکر جمیل او که در تمام زبانها در هر زمانی جاری است و محبت او در دلها متمرکز گردیده یا اینکه نبیّ خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از نسل او بوجود آمده، و نیز در آخرت ابراهیم (ع) از جمله صالحین و شایسته‌گان گردیده.

ثُمَّ أَوحَینا إِلَیکَ أَنِ اتَّبِع مِلَّةَ إِبراهِیمَ حَنِیفاً وَ ما کانَ مِنَ المُشرِکِینَ بعضی از مفسرین گفته که (ثُمَّ) اشاره است بتعظیم منزلت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و اعلام بر اینکه است که بالاترین چیزیکه کرامت بخلیل خدا عطاء نموده اتّباع رسول اللّه بوده.

در مفردات گفته (المِلَّةِ) کالدین و هو اسم لما شرع اللّه تعالی لعباده علی لسان الانبیاء لیتوصّلوا به الی جوار اللّه و الفرق بینهما و بین الدین انّ الملهٔ لا تضاف الّا الی النبی (ع) الذی تسند الیه نحو (فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبراهِیمَ الخ).

یعنی ملت مثل دین است که خـدای تعالی برای بنـدگانش مشـروع گردانیده بزبان انبیاء برای اینکه بآن متوصّل گردند بجوار خدای تعالی و فرق بین دین و ملّت اینکه است که ملت نسبت داده نمیشود مگر بنبی مثل اینکه فرموده متابعت کنید ملهٔ ابراهیم را.

خلاـصه آیه خبر میدهـد که مـا بتو وحی نمودیم که متابعت نما کیش ابراهیم علیه السّـلام را که او حنیف بود یعنی مایل بحق بود و همیشه در راه مستقیم توحید قدم میگذارد و از مشرکین نبود و مردم را دعوت مینمود بیکتا پرستی و خلع ندّ و شریک.

اگر گفته شود پیغمبر ما صلّی اللّه علیه و آله و سلّم افضل از ابراهیم (ع) بود چگونه فاضل باید تابع مفضول گردد.

پاسـخ- چون ابراهیم (ع) سـبقت در زمـان داشت بر پیروی حق اینکه است که در اینکه جهت تابع گردیـدن فاضل بر مفضول مانعی ندارد.

(مجمع البیان)

صفحه : ۲۶۰

گوینـد اینکه جمله (وَ مـا کـانَ مِنَ الْمُشـرِکِینَ) ردّ قول مشـرکین قریش است که میگفتنـد تابع ملت ابراهیم میباشـیم و اعتراض بآنها است که ابراهیم (ع) مشرک نبود.

إِنَّمـا جُعِـلَ السَّبتـهُ عَلَی الَّذِینَ اختَلَفُوا فِیهِ وَ إِنَّ رَبَّکَ لَیَحکُمُ بَینَهُم یَومَ القِیامَـهِٔ فِیمـا کـانُوا فِیهِ یَختَلِفُونَ در معنی آیه مفسـرین گفته‌اند یهودیها چون مراعات حکم شنبه را ننمودند که مأمور شده بودند در شنبه بکاری از امور دنیا اشتغال ننمایند و صید ماهی نکنند آنها مخالفت نمودند اینکه بود که در آن اختلاف نمودند، و بعضـی گفته‌اند معنی آیه اینست که وبال ترک احترام شـنبه که مسخ اسـت برای کسانی گردانیـدیم که در آن اختلاف نمودنـد یکبار صـید میکردند و یکبار حرام میدانسـتند و خطاب برسول صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که پروردگار تو بحق و عدل حکم میکند بین آنچه را که یهودی‌ها در امر شنبه اختلاف نمودند.

ادعُ إِلی سَبِیلِ رَبِّکَ بِالحِکمَـهِٔ وَ المَوعِظَهِٔ الحَسَـنَهِٔ وَ جادِلهُم بِالَّتِی هِیَ أَحسَنُ در آیه سه طریق برای ارشاد خلق و راهنمائی بسوی حق تعالی برسولش دسـتور میفرماید: اول- طریق حکمت و شاید مقصود از حکمت، حکمت نظری باشد که رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم را موظّف میگردانـد که مردم را از راه برهـان و دلیـل عقلشـان براه معرفت و شـناسائی مبـدء متعـال ارشـاد گردانـد تـا اینکه خودشان بعقل خدا دادهشان بحقائق پی ببرند و دیگر شکّ و ریبی پیرامون آنها نگردد.

دوم- از طریق ارشاد موعظه حسنه است و اینکه نسبت بکسانی است که طریق دلیل و برهان را نمیدانند که بایستی رسول (ص) آنها را از راه موعظه و اندرز نیکو بسوی حقیقت راه نمائی نماید، و اینکه موعظه را مقیّد کرده بحسنه شاید مقصود چنین باشد که باید با هر کس بقد و گنجایش فهم و اسـتعدادش و بطرز روش اخلاقی و حالات روانی و سـجیّه او وی را ارشاد بحق نماید، فهم و استعداد همه در قبول نمودن حق یکطور نیست ممکن است یک موعظه بکسی تأثیر کند

صفحه : ۲۶۱

و همان بدیگری تأثیر نکند اینکه است که واعظ باید بطور لیّن و مدارا تکلم نماید و هر کسـی را بطرزی موعظه نماید و اینکه است موعظه حسنه.

سوم- از طریق ارشـاد بحق مجـادله است و اینکه قسم از ارشـاد راجع بکسانی است که نه طریق برهان را میداننـد و نه موعظه حسـنه بآنان تأثیر میکنـد پیمبر صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم مأمور میگردد که با آنها از راه جـدل منازعه کنـد، و یکی از طریق جـدل ظاهرا اینکه است که مسلّمیات طرف را میگیرنـد و بر خـودش حجت قرار میدهنـد و جـدل را مقیّـد گردانیـد (بِالَّتِی هِیَ أَحسَنُ) یعنی ای رسـول اکرم صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم اگر طریـق حکمت و برهـان عقلی و نیز مـوعظه نیکـو بـاین مردم تـأثیر ننمود بطریق جـدل

آنطوریکه نیکوتر باشد با آنها تکلم نما بطوری که آنها را ملزم گردانی.

إِنَّ رَبَّکَ هُوَ أَعلَمُ بِمَن ضَلَّ عَن سَبِیلِهِ وَ هُوَ أَعلَمُ بِالمُهتَدِینَ شاید اشاره باین باشد که اینکه روش و اینکه طور ارشاد وظیفه رسالت تو است است که بایستی حجت بر خلق تمام گردد و هر کس نصیب خود را از طریق هدایت یافتن ببرد و خدا عالم‌تر است هم بهدایت یافته شدگان و هم بآنهائیکه از طریق حق گمراه کردیده‌اند.

وَ إِن عاقَبتُم فَعاقِبُوا بِمِثلِ ما عُوقِبتُم بِهِ وَ لَئِن صَبَرتُم لَهُوَ خَیرٌ لِلصّابِرِینَ در شأن نزول آیه بعضی از مفسرین چنین گفته‌اند که در جنگ احد موقعی که مسلمین شکست خوردند و بسیاری از مؤمنین شهید گردیده از جمله آنها حمزهٔ بن عبد المطلب شهید گردید و بامر هند زن ابو سفیان شکم آنحضرت را کفار پاره نمودند و جگر او را در آوردند و آن ملعونه دندان گرفت و گویند در در دهن پلید او سنگ گردید و نیز کفار بعضی از شهداء مؤمنین را مثله نمودند مؤمنین گفتند اگر ما ظفر یافتیم هفتاد نفر آنها را زنده مثله خواهیم نمود، و بقولی خود حضرت رسول (ص) چنین فرمود که هفتاد نفر آنها را زنده مثله مینمائیم اینکه بود که آیه نازل گردید که هر گاه خواستید انتقام بکشید باید بقدری که بشما تعدّی و ستم شده انتقام بکشید نه زیادتر و از آیه عموم استفاده میشود

صفحه : ۲۶۲

و اختصاص بمورد ندارد و یا اینکه در مورد مجازات مؤمنین مأمور گردیده‌اند که در انتقام تعدّی نشود و باید اختصار نمایند بمثل و اشاره نموده بحسن اخلاقی نظر به اینکه که یکی از صفات برجسته بلکه بالاترین اوصاف حمیده انسانی صبر و عفو است حتی از دشمن اینکه است که در اینکه آیه فرموده اگر صبر کنید و از جفائی که بشما رسید گذشت نمائید و انتقام نکشید برای صابرین بهتر خواهد بود.

وَ اصبِر وَ ما صَبرُکَ إِلّا بِاللّهِ وَ لا تَحزَن عَلَیهِم وَ لا تَکُ فِی ضَیقٍ مِمّا یَمکُرُونَ الخ معلوم میشود حضرتش از واقعه جنگ احد و شهید شدن مؤمنین مخصوصا عمّ بزرگوارش حمزه بسیار محزون و متأسف گردیده که در آیه مأمور بصبر میگردد که بر جفاء کفار و مشرکین بردباری نما و صبر تو نیست مگر بتوفیق خدا و بر شهداء محزون مباش و از آنچه کفار و مشرکین از مکر و خدعه نسبت بتو میکنند دلتنگ مباش زیرا همانا حقیقهٔ لطف و رحمت خدا شامل حال کسانی است که متقی و پرهیزکار گردیده و آنهائیکه نیکوکارانند.

صفحه : ۲۶۳

سوره بنی اسرائیل

اشاره

مکیهٔ و هی مائهٔ و احدی عشر آیهٔ

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۱ تا ۸]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

سُبحانَ الَّذِی أَسری بِعَبدِهِ لَیلاً مِنَ المَسجِدِ الحَرامِ إِلَی المَسجِدِ الأَقصَی الَّذِی بارَکنا حَولَهُ لِنُرِیَهُ مِن آیاتِنا إِنَّهُ هُوَ السَّمِیعُ البَصِیرُ (۱) وَ

آتَینا مُوسَی الکِتابَ وَ جَعَلناهُ هُدیً لِبَنِی إِسرائِیلَ أَلّا تَتَّخِذُوا مِن دُونِی وَکِیلًا (۲) ذُرِّیَّةَ مَن حَمَلنا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ کانَ عَبداً شَکُوراً (۳) وَ قَضَینا إِلی بَنِی إِسرائِیلَ فِی الکِتابِ لَتُفسِدُنَّ فِی الأَرضِ مَرَّتَینِ وَ لَتَعلُنَّ عُلُوًّا کَبِیراً (۴)

فَإِذا جاءَ وَعدُ أُولاهُما بَعَثنا عَلَیکُم عِباداً لَنا أُولِی بَأسٍ شَدِیدٍ فَجاسُوا خِلالَ الدِّیارِ وَ کانَ وَعداً مَفعُولاً (۵) ثُمَّ رَدَدنا لَکُمُ الکَرَّةَ عَلَیهِم وَ أَمدَدناکُم بِأَموالٍ وَ بَنِینَ وَ جَعَلناکُم أَکثَرَ نَفِیراً (۶) إِن أَحسَنتُم أَحسَنتُم لِأَنفُسِکُم وَ إِن أَسَأتُم فَلَها فَإِذا جاءَ وَعدُ الآخِرَةِ لِیَسُوؤُا وُجُوهَکُم وَ لِیَدخُلُوا المَسجِدَ کَما دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ لِیُتَبِّرُوا ما عَلَوا تَتبِیراً (۷) عَسی رَبُّکُم أَن یَرحَمَکُم وَ إِن عُدتُم عُدنا وَ جَعَلنا جَهَنَّمَ لِلکافِرِینَ حَصِیراً (۸)

صفحه : ۲۶۴

سوره بنی اسرائیل مکی است مگر پنج آیه آن (وَ لا تَقتُلُوا النَّفس، وَ لا تَقرَبُوا الزِّنی، أُولئِکَ الَّذِینَ یَدعُون، و أَقِمِ الصَّلاةَ، وَ آتِ ذَا القُربی حَقَّه) که برای حسن اینکه پنج آیه مدنی است و نزد قتاده و إبن عباس همه مکی است مگر هشت آیه (وَ إِن کادُوا لَیَفتِنُونَکَ، الی قوله: وَ قُل رَبِّ أَدخِلنِی مُدخَلَ صِدقٍ) و عدد آیات آن صد و یازده است نزد کوفی، و نزد دیگران صد و ده آیه است و در آیه (لِلأَذقانِ سُجَّداً) اختلاف است. (منهج)

(ترجمه آیات)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

پاک و منزّه خدائی است که در مبارک شبی بنده خود محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را از مسجد الحرام (مکه معظمه) بمسجد بالاتری که اطرافش را برکت داده سیر داد تا اینکه آیات (قدرت) خود را باو بنمایانیم و بحقیقت خداوند شنوا و بینا است (۱)

و بموسی کتاب (تورات) عطاء نمودیم و آن کتاب را سبب هدایت برای بنی اسرائیل قرار دادیم تا اینکه غیر از من کسی را حافظ و نگهبان قرار ندهند (۲)

(بنی اسرائیل) ذرّیه کسانی بودند که آنان را با نوح در کشتی حمل نمودیم همانا نوح بنده‌ئی بود بسیار شکر کننده (۳)

و بسوی بنی اسرائیل در کتاب (آفرینش) چنین حکم نمودیم که البته در زمین دو مرتبه فساد خواهند نمود و هر آینه سرکشی و تسلط و علوّ جابرانه مینمائید (۴)

و وقتی نوبت اول (از فساد کردن شما رسید) بندگان جنگجو و نیرومند سخت را (چون بخت نصر) بر شما مسلط میگردانیم تا آنجا که در داخل خانه‌های شما را جستجو کنند و اینکه وعده حتما واقع خواهد بود (۵)

پس از آن دفعه دیگر شما را بر آنها غالب گردانیدیم و بمال و اولاد شما را مدد دادیم و از حیث جمعیت و نفرات زیادتر قرار دادیم (۶)

اگر نیکی نمودید بنفسهای خودتان نیکی نموده‌اید و

صفحه : ۲۶۵

هر گاه بدی کردید آنهم بازگشت بخودتان مینماید و وعده دوم رسید تا اینکه رویهای شما زشت گردد یعنی آثار غم و اندوه بر بشره شما پدیدار گردد و دچار ستم و فساد گردید و در مسجد (بیت المقدس) داخل گردید همان طوری که اول مرتبه داخل میشدید (و آنان چنین بودند که بهر کس میرسیدند نابود میگردانیدند و بهر کس تسلط می‌یافتند وی را هلاک میکردند (۷)

(و پس از عقوبت دوم) شاید پروردگار شما بشما رحم کند و هر گاه شما بگناه و ستمگری برگردید ما هم بمجازات و عقوبت سوم

برمیگردیم و جهنم را زندان کافرین قرار دادیم (۸)

.

صفحه : ۲۶۶

(توضیح آیات)

سُبحانَ الَّذِی أَسری بِعَبدِهِ لَیلًا مِنَ المَسجِدِ الحَرامِ إِلَی المَسجِدِ الأَقصَی (سُبحانَ) منصوب است بر مصدر بودن و در معنی چنین میشود (اسبّح تسبیحا) و در شأن نزول آیه گفته‌اند آیه راجع بسیر دادن خدا است حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را، حضرتش شبی در مکه نماز مغرب را در مسجد الحرام نمود و در همان شب از مسجد سیر داده شد و نماز صبح را نیز در مسجد الحرام انجام داد باجماع مسلمین حضرت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را شبی از مکه حرکت دادند بسوی شام و از مکه تا شام چهل شب راه بود و از بیت المقدس در همان شب بسوی آسمان صعود نمود و ببیت المعمور و سدرهٔ المنتهی رسید، و بقولی واقعه معراج یک سال قبل از هجرت رسول اللّه (ص) از مکه بمدینه انجام گرفت.

الَّذِی بارَکنا حَولَهُ لِنُرِیَهُ مِن آیاتِنا إِنَّهُ هُوَ السَّمِیعُ البَصِیرُ (بارَکنا حَولَهُ) بیان اوصاف بیت المقدس است که مشتمل و جامع برکات دنیا و آخرت است، برکات دین زیرا که معبد و عبادتگاه انبیاء و محل هبوط وحی بوده، برکات دنیا برای اینکه محل نهرهای جاری و اشجار بسیار مثمر و میوه‌جات بسیار است آیه خبر میدهد که ما رسول خود را بچنین محلّی سیر دادیم تا اینکه باو بنمایانیم آیات بزرگ عجیب عالم خلقت را و او را بسوی آسمان عروج دادیم تا اینکه برسد ببیت المعمور و مقام انبیاء و بسدرهٔ المنتهی که شاید اشاره بمنتهی درجه صعود امکانی است و آیات الهی را مشاهده نماید.

بروایتی چون روز آنشب بیان نمود که شب گذشته مرا به بیت المقدس و از آنجا بآسمان بردند و منازل انبیاء و آیات الهی را مشاهده نمودم قریش او را تکذیب نمودند و حضرت بنشانهائی بر آنان صدق خود را اثبات نمود، از جمله خبر داد بکسیکه در بیت المقدس رفته بود و اوصاف مسجد را بیان کرد و آنشخص تصدیق نمود، و نیز خبر داد بقافله‌هائیکه در راه بودند و شتران آنها

صفحه : ۲۶۷

را شماره نمود و فرمود جلو شتران آنها شتری است اورق و هنگام طلوع فجر قافله وارد میشوند و چنین شتری جلو آنها است و منکرین قبل از طلوع فجر جلو رفتند و حقیقت را همان طوری که از حضرتش شنیده بودند بدون کم و زیاد مشاهده نمودند با اینکه حال قریش ایمان نیاوردند. (طبرسی) برای وضوح اجمالی از توضیحات مجمع البیان را ترجمه مینمایم:

چنین گفته امّا آن محلی را که آنحضرت را بآن جا سیر دادند آن بیت المقدس بود و قرآن ناطق بر آنست و مسلمانی آنرا انکار ننموده و اینکه بعضی گفته‌اند در خواب بوده ظاهر البطلان است زیرا اگر چنین بود معجزه و برهانی نبود و روایات بسیاری در اثبات آن وارد شده و در قضیه معراج و صعود رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بآسمان احادیث بسیاری وارد شده و جماعتی از صحابه مثل إبن عباس، إبن مسعود، انس، جابر بن عبد اللّه انصاری، حذیفه، عایشه، امّ هانی و غیر از اینها از نبیّ صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت نموده‌اند و بعضی زیادتر و بعضی کمتر و کیفیت آنرا نقل نموده‌اند و تمام آنها بچهار وجه تقسیم میگردد:

۱- آنچه را که بتواتر اخبار علم بصحت آنست و قطع و یقین حاصل میگردد ۲- آنچه را که در اخبار راجع بمعراج واقع شده و عقل تجویز میکند و اصول از آن اباء ندارد (یعنی بر خلاف حکم عقل نیست) ما آنرا تجویز میکنیم و بقطع و یقین میدانیم که در بیداری بوده نه در خواب.

۳- آنچه را كه ظاهر آن بـا بعض اصـول مخـالف است (يعنى منـافى بـا بعضـى از قوانين است) مگر اينكه ممكن است تأويـل نمود بطورى كه موافق با حق و دليل عقلى باشد.

۴- آنچه را كه ظاهرش صـحيح نيست و بر وجه صـحيح هم نميتوان تطبيق نمود مگر بطور تعسّف بعيد و در چنين موردى بهتر اينكه است كه قبول نشود.

اما آن قسم اول كه قطعى است اينكه است كه اجمالا ميدانيم (و يقين داريم بسير دادن آنحضرت صلّى اللّه عليه و آله و سلّم)

صفحه : ۲۶۸

و اما دوم يعنى دور زدن او در آسمانها و ديدن انبياء و عرش و سدرة المنتهى و بهشت و جهنم و امثال اينها.

و اما سوم آنطوريكه در روايات رسيده كه طائفه‌ئى را ديدم در بهشت متنعّم و جماعتى در جهنم معذّب بودند پس محمول است بر اينكه صفت آنها را ديده يا نامهاى آنان را شنيده.

و امـا چهارم مثل آنچه روايت شـده كه حضـرتش با خـدا تكلم نمود و خـدا را ديـد و با خـدا بر تختى نشـست و نحو ذلك از آنچه ظاهرش تشبيه را ايجاب مينمايد و خداى تعالى منزّهٔ از چنين نسبتها است و همچنين آنچه روايت شده كه شكمش را شكافتند و آنرا شسـتند در صورتى كه او صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم از هر عيب و نقصى طاهر و مطهّر بود و چگونه ممكن است قلب و اعتقاد بآب طاهر گردد (پايان) آرى اصل وقوع معراج و حركت حضرت از مكه بمسجد اقصى كه تفسير ببيت المقدس شده در قرآن مجيد بآن تصـريح شـده و صـعود او بآسـمان و مشاهـده آيـات الهى و اينكه در بيـدارى بوده نه در خواب باجماع تمام مسـلمين محقق و ثابت گرديده، و اگر اينكه آيه اول سوره (اسراء) را با آيات سوره (و النجم) ضميمه نمائيم از آيه آنجا كه فرموده (وَ هُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعلى، ثُمَّ دَنا فَتَدَلّى، فَكانَ قابَ قَوسَينِ أَو أَدنى) تا آنجا كه فرموده (لَقَد رَأى مِن آياتِ رَبِّهِ الكُبرى) با توجيهاتى كه مفسرين در آنجا نموده‌اند و در جلـد شـشم اينكه تفسير مخزن العرفـان راجع بهمـان آيات سوره (و النجم) توجيهاتى نموده‌ايم و فرق بين علوم حكماء و علوم انبيـاء و نيز راجع بوحى كه مخصوص انبيـاء است و الهـام كه مخصوص باولیـاء است را تـا انـدازه‌ئى بيان نموديم بآن جا رجوع شود مطلب معلوم ميشود.

و در اينجـا گوئيم كه از قوله تعالى (ثُمَّ دَنا فَتَدَلّى فَكانَ قابَ قَوسَينِ أَو أَدنى) توان اسـتفاده نمود كه حضـرتش بقـدرى بجوار قرب احـديت نزديك گرديـد كه ابـديت و ازليت يعنى بتمام عوالم امكانى احاطه نموده و اهل بهشت در بهشت و اهل جهنم را در جهنم بعلم لدنّى ديده و مشاهده نموده باشد زيرا چنانچه در محل

صفحه : ۲۶۹

خود مبرهن گرديده نبىّ خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم مظهر و نماينده صفات جلال و جمال ذو الجلال بوده و شكى نيست كه علم الهى بتمام موجودات گذشـته و آينـده احاطه دارد بلكه نسبت بعلم ازلى حق تعالى گذشـته و آينـده‌ئى تصور ندارد تمام عوالم ممكنات و تمام ازمنه در علم حضورى او آنى مينمايـد و چنين است امكنه نقطه‌ئى مينمايـد بنا بر اينكه چه ضـرر دارد كه گفته شود بدلالت آيات در شب معراج خداوند پرده بشريت را از جلو چشم رسولش برداشته كه تمام موجودات امكانى را از گذشته و آينده در نظر مباركش ارائه داده شده باشد و بهمه احاطه نموده.

آرى آن قسم چهـارميكه طبرسـى طرد كرده و قبول ننمود چون بظـاهر مخـالف تقـديس و تنزيه حق تعـالى است بايستى قبول ننمود مگر اينكه بوجه صحيح حمل نمائيم و آنهم داعى نداريم كه در آيات توجيهى بنمائيم كه موهم تشبيه گردد.

و نيز طبرسـى گفتـه از جملـه اخبـاريكه در حكايـات معراج وارد شـده اينكه است كه روايت شـده نـبى صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم

فرموده (من در مكه بودم و جبرئيل آمـد و گفت اى محمّد (ص) برخيز من برخواسـتم و با او رفتم تا درب خانه و با جبرئيل ميكائيل و اسـرافيل بودند و جبرئيل براق را آورد و او بزرگتر از خر و كوچكتر از قاطر بود، صورتش مثل صورت انسان و دمش مثل دم گاو و يـالش مثـل يال اسب و سـتونهاى بـدنش مثل شتر بود و بر او زينى بود از بهشت و براى آن دو بال بود از دو طرف رانهاى او و هر گام برداشـتن او باندازه منتهاى ديدن چشم او بود، جبرئيل گفت سوار شو من سوار شدم و گذشـتم تا رسـيدم ببيت المقدس تا آنجا كه فرموده چون ببيت المقـدس رسـيدم در آن هنگام ملائكه‌هائى از آسـمان از نزد ربّ العزة با بشارت و كرامت نزول نمودند و من در بيـت المقـدس نمـاز خوانـدم، و در بعض روايـات اسـت كـه ابراهيـم عليـه السّـلام بـا جمعى از انبيـاء مرا بشـارت داد پس از آن آنحضـرت اوصاف موسى (ع) و عيسى (ع) را بيان نمود پس از آن جبرئيل دست مرا گرفت و برد بسوى سنگى و نشانيد مرا بر روى آن سنگ آنوقت بسوى

صفحه : ۲۷۰

آسـمان صعود نمودم و از حسن و جمال مثل آنرا نديده بودم پس بآسمان دنيا صعود نمودم و عجائب و ملكوت آنرا ديدم و ملائكه بر من سـلام نمودنـد پس از آن جبرئيل مرا بسوى آسـمان دوم برد و در آنجا عيسـى بن مريم و يحيى بن زكريّا را ديديم پس از آن مرا بسوى آسـمان سوّم بالاـ برد و در آنجـا يوسف را ديـدم و بسوى آسـمان چهـارم بالاـ برد در آنجا ادريس را ديـدم و از آنجا مرا بآسـمان پنجم بالا برد و در آنجا هارون را ديدم و از آنجا مرا بآسـمان ششم بالا برد و در آنجا خلق كثيرى بودند و در آنها كروبيين را ديدم پس جبرئيل مرا بآسـمان هفتم بالا برد در آنجا ابراهيم (ع) را ديدم پس از آن درجه درجه بالا رفتم تا باعلا علّيين رسيديم و حضـرت آنرا وصف نمود تا آنجا كه گفت خـدا با من تكلّم نمود و من با او تكلم نمودم و بهشت و جهنم و عرش و سـدرة المنتهى را ديدم پس از آن بمكه برگشـتم و صبح كه براى مردم گفتم مرا ابو جهل و مشركين تكذيب نمودند. (مجمع البيان) راجع بكيفيت معراج اخبار بسـيار است لكن نميتوان گفت تمامش معتبر و عين واقع است زيرا كه بسيارى از آنها سـند صـحيح ندارد لكن باجماع مسـلمين اينكه اندازه يقينى است كه حضرتش با همين جسم طبيعى بآسمان صعود نمود و صعود نمودن بدنش از جهت قوّت و غلبه روح شـريف آن بزرگـوار بـوده زيرا كه بـاعتراف تمـام عقلاـء مقـام روحـانى آن بزرگـوار در اعلاـ درجه قـوّت و نورانيت و داراى حكمت و تجرد و استيلاـء بوده و نظر بقوت وجودش داراى اراده و عزم قوى و تفوق و استيلاـء بر مـاده طـبيعى داشـته و بر مـا سوى احاطه نموده و باين لحاظ وقتى باذن حق تعالى در مادّيات نفوذ نمود و عالم طبيعت از جسم و جسمانيات در سيطره وجودش و نفوذ حكمش در آمـده و پـا بر دوش ملاـئكه گـذارده و از كون و مكـان بالاـ رفته تـا آنكه آثار صـنع خالقش را بعيان ببينـد و بمعرفتش افزوده گردد چنانچه در قوله تعالى حكايهٔ از ابراهيم (ع) كه گفته (وَ لكِن لِيَطمَئِنَّ قَلبِى) در بعض تفاسير چنين گفته اگر در زمانهاى پيش كسى منكر اينگونه

صفحه : ۲۷۱

مطـالب ميشـد مثـل عروج بآسـمان براى اينكه بود كه آنرا محـال مى‌پنـداشت لكن در اينكه زمـان حاليه پس از اينكه علماء مادى و فلاسـفه طبيعى ببعضـى از قواى مندرجه در طبيعت پى برده‌اند و از روى همان كشـفياتى نموده‌اند آيا پس از اينكه آثار مجالى براى انكار باقى مى‌مانـد كه در كمون عالم طبيعت قوائى منـدرج است كه خـدا براى اثبات پيمبرى رسول خودش او را مطّلع گردانيـده و بـدون وسائـل مادى بآن قوّه مغناطيسـيه كه در هر فردى مرتبه ضـعيف آن هست، و همچنين قواى ديگرى مثل قوّه جاذبه و امثال آن كه در پيمبرش قوى گردانيـده بطورى كه بتوانـد بانـدازه‌ئى كه مشـيت الهى اقتضـاء نموده در عـالم طبيعت تصـرف نمايـد و از خود خارق العادهٔى نشان دهد و اصول معجزات روى همين مبنا است چيزى

بر خلاف قانون طبیعت نیست.

علماء تفسیر و متکلمین اجماعا گفته‌اند که مراد از لفظ (عبد) در آیه شریفه حضرت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و اجماعا گفته‌اند که اینکه آیه شریفه در باره معراج نازل شده است اگر چه اینکه آیه شریفه سوره اسراء دلالتی برای معراج رسول خدا بآسمانها ندارد امّا اگر آنرا بآیات و النجم منضم کنیم مقصود حاصل میشود در بین ملل اسلامی کسی منکر معراج رسول اکرم (ص) نیست ولی در دو مقام اختلاف کرده‌اند یکی در وقت معراج و دیگر در کیفیت آن، انس بن مالك و حسن بصری گفته‌اند قبل از مبعوث شدن به پیغمبری معراج اتفاق افتاده، اینکه قول بی‌مأخذ است و مقبول نیست، و عایشه گفته قسم بخدای تعالی بدن رسول هیچ وقت از بین ما گم نشد فقط روح مقدس او بآسمان عروج نمود، حسن بصری گفته معراج رسول خدا (ص) در خواب اتفاق افتاده و نیز تمام حالات را در خواب دیده، غیر از اینها تمام اصحاب و اکثر علماء غیر از فلاسفه بمعراج جسمانی قائل شده و گفته‌اند که با همان جسم پاك بآسمان عروج نمود، اما فلاسفه معراج را روحانی گفته‌اند، حاصل اینکه در معراج و حقیقت آن اینکه اختلافات هست، اما در وقوع معراج بین ملل اسلام اختلافی نیست و حکایت معراج را اختصارا

صفحه : ۲۷۲

چنین ذکر کرده‌اند: شبی که معراج اتفاق افتاد صبح آن شب رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حکایت معراج را برای امّ هانی دختر ابو طالب علیه السّلام بیان فرمود گفت دیشب مرا از اینجا ببیت المقدس بردند و از آنجا بآسمان صعود نمودم بعد رسول خدا (ص) خواست از منزل امّ هانی خارج شود امّ هانی لباس او را گرفت و گفت از منزل بیرون نرو رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود چرا گفت میترسم نزد قریش بروی و با آنها صحبت کنی و تو را تکذیب کنند فرمود باکی ندارم بعد خارج شد و بمسجد الحرام رفت و آنجا نشست أبو جهل آمد پهلوی او نشست پرسید یا محمّد (ص) تازه چیزی هست فرمود آری دیشب من بسفر رفتم أبو جهل گفت بکجا رفتی فرمود ببیت المقدس أبو جهل گفت امروز هم به اینکه جا آمدی فرمود آری أبو جهل سخن دیگری نگفت و انکار نکرد خوف نمود که اگر انکار کند رسول خدا هم منکر شده دیگر برای جماعت صحبت نکند گفت اینکه سخنان را که برای من گفتی برای قوم هم میگوئی، فرمود البته میگویم أبو جهل نداء داد ای جماعت قریش اینجا جمع شوید جماعت قریش همه آمده و جمع شدند أبو جهل گفت ای محمّد (ص) حرف بزن تا ببینیم دیشب کجا رفتی فرمود بلی دیشب ببیت المقدس سیر نمودم قریش بشنیدن چنین سخنی گفتند شب رفته دوباره صبح اینجا حاضر شدی فرمود آری جماعت قریش بعضی دست زدند برخی دستهای خود را روی سر گذاردند اغلب خندیدند، از آنها که بدین اسلام وارد شده بودند بعضی مرتد شدند، بین جماعت قریش اشخاصی بودند که بیت المقدس را دیده بودند گفتند وصف مسجد را برای ما بیان کن رسول خدا (ص) بیان کرد جماعت علی رغم تصوّر خود که حضرت ببیت المقدس رفته تصدیق کرده گفتند وصف مسجد را نیکو کردی، کاروان قریش سال یک مرتبه برای تجارت بشام میرفت آنزمان کاروان در شام بود از اینجهت گفتند ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از کاروان بما خبر بده آیا در اثناء راه آنها را دیدی فرمود فلان طائفه در محلی بنام روحا منزل کرده بودند شتری گم کرده جستجو میکردند یک قدح هم آب داشتند بمن عطش غلبه

صفحه : ۲۷۳

کرد آن آب را خوردم از اهل آن کاروان سؤال کنید آیا چنین بوده است در آن قدح آب دیدند یا نه قریش گفتند اینکه علامتی است، بعد فرمود در کاروان فلان طائفه دو نفر فلان و فلان در سر زمن (ذی مر) هر دو بر شتری نشسته بودند شترشان رم کرد آنها را زمین زد دست یکی هم شکست از آنها سؤال کنید آیا چنین بوده است، قریش گفتند از کاروان خودمان بما خبر بده فرمود

کـاروان شـما را در تنعیم دیـدم تعـداد جمـاعت و شتران را بیان کرد و فرمود وقت صـبح در موقع طلوع آفتاب بعقبه میرسـند از همه جلوتر شتری است که دارای پشم سفید و قرمز است و دو جوال دارد در یک طرف چنین چیز و در طرف دیگر فلان چیز است ، گفتنـد اینکه علامـت بزرگی است صـبح رو بعقبه رفتنـد و منتظر کـاروان شدنـد یکی گفت قسم بخـدای تعالی اینکه است آفتاب دیگری گفت قسم بخـدای تعـالی اینـک کـاروان آمـد شتر پشم سـفید و قرمز پیشـاپیش آنهـا است، اینکه علامت را جماعت قریش دیدند و ایمان نیاوردند گفتند سـحر بزرگی است بعد رسول اکرم صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم رفتن بآسمان را بآنها خبر داد بیشتر بر کفر و عنادشـان افزوده شـد و بیشتر دشـمن رسول خـدا (ص) گشـتند (در هر مقام که لفظ فلان بیان شـده از راوی است و الّا رسول خدا صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم همه را بنام بیان فرموده) (تفسیر میر محمّد کریم) وَ آتَینا مُوسَی الکِتابَ وَ جَعَلناهُ هُدیً لِبَنِی إِسرائِیلَ أَلّا تَتَّخِذُوا مِن دُونِی وَکِیلًا آیه در مقـام امتنان بر موسـی (ع) بر آمـده که باو کتابی (یعنی تورات) عطاء نمودیم که بر بنی اسـرائیل حجهٔ و هدایت و ارشاد باشد، بنی اسرائیل اولادان یعقوب بودند و یعقوب نبیره ابراهیم بود، و در آن کتاب آنان را ارشاد نمودیم که بجز خدا اتّکاء و پناه‌گاهی برای خود نگیرند.

ذُرِّیَّهَ مَن حَمَلنا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ کانَ عَبداً شَـکُوراً مفسـرین گفته‌اند مقصود از (مَن حَمَلنا) (سام) است و آن جدّ ابراهیم علیه السّلام بود و ابراهیم جـدّ بنی اسـرائیل است یعنی ای اسـرائیل یاد کنیـد و متذکر گردید وقتی که خدای تعالی آباء و اجداد شـما را از طوفان نوح (ع) نجات داد

صفحه : ۲۷۴

(إِنَّهُ الـخ) ارشاد باین است که نجات یافتن نوح و کسان او در اثر اینکه بود که نوح (ع) بنـده شاکر بود که در همه حالات از اکل و شرب و لبس و قیام و قعود و نشسـته و خوابیده نعمتهای خدا را در نظر آورده و بقلب و زبان و بفعل و عمل شـکر گذاری مینمود، و شایـد آیه اشاره باین باشـد که ای بنی اسـرائیل شـما هم بایستی برویّه او عمل نمائیـد و نعمتهای بزرگ خدا را که از جمله آنها دین اسلام است در نظر آورید و پیرو آن گردید تا اینکه نعمت شما زیاد گردد (لَئِن شَکَرتُم لَأَزِیدَنَّکُم وَ لَئِن کَفَرتُم إِنَّ عَذابِی لَشَدِیدٌ).

وَ قَضَینا إِلی بَنِی إِسرائِیلَ فِی الکِتابِ لَتُفسِدُنَّ فِی الأَرضِ مَرَّتَینِ وَ لَتَعلُنَّ عُلُوًّا کَبِیراً خدای متعال برسولش خبر میدهد که ما در کتاب تورات ببنی اسـرائیل خبر دادیم و اعلام نمودیم که محققا و بـدون شک ذریّه و اولادان شـما در زمین دو مرتبه فساد خواهند نمود و علوّ و سرکشی میکنند و فساد بزرگ در زمین مینمایند بریختن خون انبیاء و اخذ عدوانی، و بقول إبن عباس و إبن مسعود و إبن زید فساد اول آنها کشـتن زکریّا (ع) و فساد دوم قتل یحیی بن زکریا (ع) بود پس از کشـتن زکریا خداونـد بر آنان (شاپور ذو الاکتاف) سلطـانی از ملوک فارس را مسلط گردانیـد، و پس از کشـتن یحیی بر آنان بخت نصـر را مسـلط گردانیـد و آن مردی از بابل بود و اینکه عذابها پاداش سرکشی و علوّ آنها بود که در زمین فساد نمودند.

و بقولی فساد اول آنها کشـتن شـعیای پیغمبر بود و فساد دوم قتل یحیی، و محمّد بن اسـحق گفته مرتبه اول بخت نصـر بر آنها مسلط گردید و در مرتبه دوم ملکی از پادشاهان بابل، و بقول دیگر اول جالوت بر آنها مسـلط گردید و داود جالوت را کشت و دوم بخت نصر.

فَإِذا جاءَ وَعـدُ أُولاهُما بَعَثنا عَلَیکُم عِباداً لَنا أُولِی بَأسٍ شَدِیـدٍ فَجاسُوا خِلالَ الدِّیارِ وَ کانَ وَعداً مَفعُولًا (عِباداً لَنا) یعنی صاحب شوکت و قوّت.

صفحه : ۲۷۵

برای وضوح آیه اجمالی از مجمع البیان را ترجمه مینمایم چنین گفته:

(القصّه) مفسرین در اینکه حکایت دو وعده که در آیه تذکر داده اختلاف شدید نموده‌اند، اولی اینکه است که اول بطور مختصر آنچه مهم‌تر است بیان نمائیم چنین گفته‌اند در مرتبه اول پس از اینکه بنی اسرائیل طغیان نمودند خداوند بر آنان ملک فارس را مسلط گردانید و بقولی بخت نصر بود و بقول دیگر ملکی از ملوک بابل را بر آنها غالب گردانید و بر آنها خروج نمود و آنها را محاصره کرد و بیت المقدس را فتح نمود، و بقولی بخت نصر مالک بابل بعد از سحاریب و از جیش نمرود و حرام زاده بود که برای وی پدری معلوم نیست و بر بیت المقدس غالب گردید مسجد را خراب کرد و تورات را سوزانید و کشته‌ها را در مسجد ریخت و برای خون بهای یحیی هفتاد هزار نفر را کشت و اولادان آنها را اسیر نمود و اموال آنها را با هفتاد هزار نفر اسیر ببابل برد و آنها صد سال در دست او ماندند و مجوس را ببندگی گرفت پس از آن خداوند بر آنها تفضل نمود و بسلطانی از ملوک فارس که عارف بخدا بود امر کرد که آنها را ببیت المقدس برگردانید پس آنها صد سال بر طریق مستقیم و طاعت و عبادت ساکن بودند.

پس از آن بنی اسرائیل در معاصی و فساد عود نمودند پس ملکی از پادشاهان روم بنام انطیاخوس بر آنان مسلط گردید و مسجد بیت المقدس را خراب گردانید و اهلش را اسیر نمود، و حذیفه گفته ملک رومیه‌ئی با آنها جنگ نمود و آنها را اسیر گردانید، و محمّد بن اسحق گفته بنی اسرائیل معصیت خدا را نمودند و در آنان جوانان بودند و خداوند از آنها گذشت کرد و اول چیزیکه بسبب گناهشان بر آنها نازل گردید اینکه بود که بر آنها شعیا بپیمبری مبعوث گردید و او قبل از زکریّا بود و آن کسی بود که بعیسی (ع) و محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بشارت داد و بنی اسرائیل را سلطانی بود و شعیا او را ارشاد مینمود و آن سلطان مریض گردیده و سنحاریب آمد درب بیت المقدس با ششصد هزار رایت پس شعیا دعا کرد و پادشاه شفا یافت و تمام لشگر سنحاریب مردند و از آنان نجات پیدا ننمود

صفحه : ۲۷۶

مگر پنج نفر و سنجاریب فرار کرد و عقب او کسی را فرستادند که او را بگیرد و خداوند امر نمود او را رها کنید که بقومش آنچه بر او گذشته خبر دهد و پس از هفت سال سنحاریب مرد و ملک بنی اسرائیل هلاک گردید و بین بنی اسرائیل اغتشاش گردید بعضی بعضی را میکشتند شعیا آنها را وعظ و خطابه مینمود و آنها قصد کشتن او را نمودند او فرار نمود و داخل درختی گردید درخت را قطع نمودند پس از آن خداوند ارمیا سبط هارون را مبعوث گردانید و او چون آنان را چنین دید از بین آنها بیرون رفت و بخت نصر و لشگریان او وارد بیت المقدس شدند و کردند آنچه کردند پس از آن با اسراء بنی اسرائیل بسوی بابل رفت، و اینکه حکایت دفعه اول بود، و بقولی سبب آن کشتن یحیی بن زکریا بود و او اینکه بود که پادشاه بنی اسرائیل میخواست با دختر زنش ازدواج کند یحیی ممانعت نمود آن زن با یحیی کینه ورزید و سلطان را وادار بر قتل یحیی گردانید و بقولی خون یحیی میجوشید تا وقتی که بخت نصر هفتاد هزار یا هفتاد و دو هزار آنها را کشت آنوقت خون آرام گرفت و همه گفته‌اند که یحیی بن زکریا در فساد دوم کشته شد و مقاتل گفته بین فساد اول و دوم دویست و ده سال طول کشید و بقولی بخت نصر با بنی اسرائیل در مرتبه اول جنگ کرد و در مرتبه ثانی ملوک فارس و روم با آنها جنگ نمودند و آن وقتی بود که یحیی را کشتند پس ملوک فارس صد و هشتاد هزار آنها را کشت و بیت المقدس را خراب نمودند و آن خرابی باقی بود تا وقتی که عمر آنرا بنا نمود، و بقولی در فساد اول جالوت با آنها جنگ نمود و در ثانی بخت نصر (و اللّه اعلم). (پایان) ثُمَّ رَدَدنا لَکُمُ الکَرَّةَ عَلَیهِم وَ أَمدَدناکُم بِأَموالٍ وَ بَنِینَ وَ جَعَلناکُم أَکثَرَ نَفِیراً پس از آنکه در اثر فساد شما بنی اسرائیل بخت نصر را یا ملکی از ملوک بابل را بر شما مسلط گردانیدیم که شما را کشت و اسیر نمود و مالهای شما را غارت کرد شما را بمال و اولاد مدد دادیم و کثرت نفرات شما را بسیار گردانیدیم

صفحه : ۲۷۷

إِن أَحسَنتُم أَحسَنتُم لِأَنفُسِكُم وَ إِن أَسَأتُم فَلَها گويا ذات متعال در اينكه آيه بانسان تذكر ميدهد كه اى افراد بشر بدانيد كار و عمل نيك يا شرّ و بد بازگشت بخود انسان ميكند هر عمل نيكى كه انجام دهد بخودش كرده و نيز عمل بد چنين است، اشاره به اينكه كه بنى اسرائيل چون طغيان نمودند و در زمين فساد كردند همان عكس العمل آنها بود كه بصورت ديگرى بر خودشان وارد گرديد خداى رحمن بر كسى ستم روا ندارد.

فَإِذا جاءَ وَعدُ الآخِرَةِ لِيَسُوؤُا وُجُوهَكُم وَ لِيَدخُلُوا المَسجِدَ كَما دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ لِيُتَبِّرُوا ما عَلَوا تَتبِيراً مفسرين گويند وعده دوم عذاب بنى اسرائيل پس از مدت دويست و ده سال انجام گرفت و گويند آن بعد از كشتن شعياى نبى بود كه آنها فساد نمودند و آن پيمبر را كشتند اينكه بود كه انطياحوس رومى يا غير آن باختلاف آراء بر آنان مسلط گرديد تا اينكه از شدّت غم روهاى بنى اسرائيليان سياه گرديد و آنها داخ بيت المقدس گرديدند همان طورى كه در مرتبه اول بخت نصر داخل بيت المقدس گرديده بود تا اينكه هلاك و اعدام كنند آنچه را كه بر آن غلبه نمايند.

عَسى رَبُّكُم أَن يَرحَمَكُم وَ إِن عُدتُم عُدنا وَ جَعَلنا جَهَنَّمَ لِلكافِرِينَ حَصِيراً شايد پروردگار شما با كثرت گناه و نزول عذاب اگر توبه كرديد باز بشما ترحّم نمايد و عذاب را از شما دفع فرمايد و هر گاه شما بخطاء و طغيان و ظلم ببندگان خدا عود كنيد ما نيز عذاب و سخط را بر شما برميگردانيم و قرار داديم جهنم را براى كافرها زندان.

اگر چه اينكه آيات حكايت بنى اسرائيل است كه در زمان پيشين در اثر طغيان و فساد و ظلم ببندگان خدا بپاداش عملشان دو مرتبه مبتلا بعذاب و شكنجه دنيوى شدند لكن غرض تنبيه و اندرز بتمام افراد بشر است كه هر گاه در زمين فساد كنند و باولياء الهى ستم نمايند مبتلا بعذاب خواهند گرديد و اينكه هر كسى بدست خودش عذاب را براى خود فراهم مينمايد (ما أَصابَكُم مِن مُصِيبَةٍ فَبِما كَسَبَت أَيدِيكُم)

صفحه : ۲۷۸

[سوره الإسراء (۱۷): آيات ۹ تا ۱۷]

اشاره

إِنَّ هذَا القُرآنَ يَهدِي لِلَّتِي هِيَ أَقوَمُ وَ يُبَشِّرُ المُؤمِنِينَ الَّذِينَ يَعمَلُونَ الصّالِحاتِ أَنَّ لَهُم أَجراً كَبِيراً (۹) وَ أَنَّ الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ أَعتَدنا لَهُم عَذاباً أَلِيماً (۱۰) وَ يَدعُ الإِنسانُ بِالشَّرِّ دُعاءَهُ بِالخَيرِ وَ كانَ الإِنسانُ عَجُولاً (۱۱) وَ جَعَلنَا اللَّيلَ وَ النَّهارَ آيَتَينِ فَمَحَونا آيَةَ اللَّيلِ وَ جَعَلنا آيَةَ النَّهارِ مُبصِرَةً لِتَبتَغُوا فَضلاً مِن رَبِّكُم وَ لِتَعلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَ الحِسابَ وَ كُلَّ شَيءٍ فَصَّلناهُ تَفصِيلاً (۱۲) وَ كُلَّ إِنسانٍ أَلزَمناهُ طائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَ نُخرِجُ لَهُ يَومَ القِيامَةِ كِتاباً يَلقاهُ مَنشُوراً (۱۳)

اقرَأ كِتابَكَ كَفى بِنَفسِكَ اليَومَ عَلَيكَ حَسِيباً (۱۴) مَنِ اهتَدى فَإِنَّما يَهتَدِي لِنَفسِهِ وَ مَن ضَلَّ فَإِنَّما يَضِلُّ عَلَيها وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزرَ أُخرى وَ ما كُنّا مُعَذِّبِينَ حَتّى نَبعَثَ رَسُولاً (۱۵) وَ إِذا أَرَدنا أَن نُهلِكَ قَريَةً أَمَرنا مُترَفِيها فَفَسَقُوا فِيها فَحَقَّ عَلَيهَا القَولُ فَدَمَّرناها تَدمِيراً (۱۶) وَ كَم أَهلَكنا مِنَ القُرُونِ مِن بَعدِ نُوحٍ وَ كَفى بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبادِهِ خَبِيراً بَصِيراً (۱۷)

صفحه : ۲۷۹

[ترجمه]

بحقیقت اینکه قرآن هـدایت میکند خلق را بطریقی که ثابت‌تر و پاینده‌تر است و بشارت میدهد مؤمنین و اهل ایمانی را که نیکوکار باشند که برای آنها اجر بزرگ ثابت گردیده (۹)

و آنهائیکه بآخرت ایمان نیاوردند برای آنان عذاب دردناك آماده نموده‌ایم (۱۰)

انسان (از روی نادانی) بر خود شرّ را می‌طلبد همان طوری که خیر و خوبی را می‌طلبد و انسان بسیار شتاب کار است (۱۱)

و ما قرار دادیم شب و روز را دو نشانه (قـدرت) پس نشانه شب را محو نمودیم و قرار دادیم روز را برای بینائی شـما تا اینکه بجوئید فضل و رحمتی از جانب پروردگار خودتان و برای اینکه شـما عـدد سالها و حساب را بدانیـد و هر چیزی را که بآن محتاجیـد از هم جدا نمودیم و بیان کردیم و مفصّل گردانیدیم (۱۲)

و هر انسانی را ملزم گردانیدیم (و نامه اعمالش را) طوق گردنش قرار دادیم و روز قیامت برای او کتابی باز کرده بیرون میآوریم که تمام آنرا (یکدفعه) ملاحظه میکند (۱۳)

و باو میگویند بخوان نامه اعمال خودت را و خودت کافی میباشی که امروز بحساب خود برسی (۱۴)

کسیکه هدایت یافت بنفع و سعادت خود راه یافته و کسیکه (از طریق حق) گمراه گردید آنهم ضـرر (گمراهیش) بر خودش وارد میگردد و هیـچ کس بـار عمل کس دیگر را بـدوش نمیگیرد و ما چنین نیستیم که کسـی را عـذاب کنیم تا وقتی که رسولی مبعوث گردانیم (۱۵)

و وقتی اراده نمودیم اهـل قریهئی را هلاـک گردانیم بمترفین آنهـا امر مینمـائیم (بامر تکوینی) که آنان در زمین فسق و فجور نمائید پس چون امر عذاب بر آنها محقق گردید همه را هلاك گردانیم (۱۶)

و چه بسیار از قریه و دهی که بعـد از نوح آنها را هلاك گردانیـدیم و کافی است پروردگار تو که بگناه بنـدگان خویش دانا و بینا است (۱۷)

.

صفحه : ۲۸۰

(توضیح آیات)

اشاره

إِنَّ هذَا القُرآنَ يَهدِي لِلَّتِي هِيَ أَقوَمُ (أَقوَمُ) افعل التفضیل از قیام است و قیام مقابل قعود و بمعنی ایستادگی و مقاومت نمودن بر عمل است و خدای تعالی اینکه ملت حنیفه را موصوف گردانیده بقیام، در سوره روم آیه ۴۳ فرمود (فَأَقِم وَجهَكَ لِلدِّينِ القَيِّمِ).

و چون دین اسلام بر بـاقی ادیـان (بـا اینکه تمـام ادیان هر یک در مرتبه و موقعیت خود محکم و ثابت بودنـد) از دو جهت مزیت و برتری داشـته اینکه است که آنرا بصـیغه (افعل التفضـیل) ستوده، یکی برتری آن از جهت استحکام قوانین و شرایع و شمول احکام و دسـتورات آنست که جـامع تمـام وظـائف انسـانی از امور دنیوی و اخروی او هر یـك روی میزان عقل و منطق صـحیح قرار گرفته و کوچك‌تر نقطه ضعفی در آن دیده نمیشود و ناتمامی در آن یافت نمیگردد.

و دیگر از جهت بقاء و دوام آن بر تمام ادیان برتری دارد و نسـخ بردار نیست لکن باقی ادیان محـدود و مقیّد بزمان خودشان و پس از آن احکام آن جاری بوده تا وقتی که رسول مرسلی قیام ننموده که بعضی از احکام آنرا نسخ نماید مثل دین و شریعت موسی (ع)

و عیسی (ع) که هر یک در مرتبه خود کامل لکن بمبعوث گردیدن رسول خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بسیاری از احکام آن بمقتضای زمان نسخ گردیده لکن دین اسلام نزد عارفین و دانشمندان و کسانیکه نظر دقیق در آیات قرآنی دارند ظاهر و واضح است که دستورات و احکام آن چنان محکم و استوار و جامع است که تا قیام قیامت نسبت بهر زمانی احکامش جاری و منطبق بر مقتضی زمان فعالیت میکند.

وَ یُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِینَ الَّذِینَ یَعْمَلُونَ الصّالِحاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْراً کَبِیراً قرآن بمؤمنین بشارت و مژده میدهد که بحقیقت برای آنان پاداش بزرگ مهیّا گردیده (الَّذِینَ) موصول با صله‌اش صفت مؤمنین است اشاره به اینکه که

صفحه : ۲۸۱

آن مؤمنینی که ایمانشان توأم با اعمال صالح گردیده برای آنها پاداش بزرگ مهیّا است، معلوم است اجر و پاداش که خدای بزرگ بزرگ میشمارد نظر ببزرگی خودش چقدر عظیم و بزرگ است.

وَ أَنَّ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ أَعْتَدْنا لَهُمْ عَذاباً أَلِیماً و نیز قرآن بشارت میدهد بمؤمنین که برای کفار و دشمنان شما عذاب دردناک مهیا کرده‌ایم و قرآن بمؤمنین دو بشارت میدهد یکی اجر بزرگ برای خودشان و دیگر عذاب برای کفار پس در مقابل مؤمنین منکرین معاد را مطرح نموده زیرا که یک رکن ایمان تصدیق و اذعان بمعاد است و کسیکه از روی حقیقت و دانستگی بمعاد روحانی و جسمانی اعتراف ننماید از کفار محسوب میگردد و لو آنکه بخدای یگانه بزبان اعتراف نماید زیرا کسیکه منکر معاد گردید در واقع منکر مبدء هم گردیده زیرا که منکر معاد در حقیقت منکر علم و قدرت و حکمت الهی است و چنین کسی بمبدء و معاد هر دو کافر گردیده اینکه است که همانطوری که برای مؤمنین اجر بزرگ مهیا است برای کافرین عذاب بزرگ دردناک مهیا گردیده (جَزاءً وِفاقاً).

وَ یَدْعُ الْإِنْسانُ بِالشَّرِّ دُعاءَهُ بِالْخَیْرِ وَ کانَ الْإِنْسانُ عَجُولًا آیه ظاهرا در مقام مذمت نوع انسان است و دعاء بطور مطلق بمعنی طلب است و یکی از اوصاف نکوهیده انسانی را در اینکه آیه تذکر میدهد اینکه است که با اینکه همیشه در طلب خیر و سعادت و کمال پافشاری میکند و طالب آن است چون در کارها و رسیدن بهدف خود عجول است (عجول) صیغه مبالغه و بمعنی شتاب زدگی در کار است چون انسان بسیار در گرفتن خیر که شاید مقصود مال باشد یا مطلق آنچه را که خیر و کمال میپندارد شتاب زدگی میکند و شرّ را بجای خیر می‌طلبد در صورتی که رسیدن بکمال در اینکه عالم طبیعی ممکن نیست برای کسی تحقق یابد مگر پس از مشقت و زحمت که ممکن است بتدریج برای طالب آن پدید گردد.

صفحه : ۲۸۲

و بقولی مقصود از دعاء بمعنی عرفی طلب نمودن از خدا است آنچه را گمان میکند خیر است در صورتی که شاید آنچه میطلبد نسبت بوی شرّ است و چون در طلب خیر عجول است شرّ را خیر میپندارد و بدون فکر و رو به در طلب آن میرود.

وَ جَعَلْنَا اللَّیْلَ وَ النَّهارَ آیَتَیْنِ فَمَحَوْنا آیَةَ اللَّیْلِ وَ جَعَلْنا آیَةَ النَّهارِ مُبْصِرَةً لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّکُمْ وَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِینَ وَ الْحِسابَ وَ کُلَّ شَیْءٍ فَصَّلْناهُ تَفْصِیلًا آیه در مقام تذکر تفضلات و آثار قدرت و رحمتی است که در آفرینش شب و روز پدیدار گردانیده و بعضی از حکمت پیدایش شب و روز را مطرح مینماید ۱- تذکر میدهد که شب و روز دو آیت و دو نشانه از قدرت و علم و حکمت پروردگار را جلوه میدهند. ۲- اشاره به اینکه که عالم خلقت که نشانه بارز و ظاهر آن شب و روز است علی الدوام در معرض محو و فناء میباشند (کُلُّ شَیْءٍ هالِکٌ إِلّا وَجْهَهُ) سوره قصص آیه آخر (کُلُّ مَنْ عَلَیْها فانٍ وَ یَبْقی وَجْهُ رَبِّکَ ذُو الْجَلالِ وَ الْإِکْرامِ) سوره رحمن آیه ۲۶، و حدّ یقف ندارند.

۳- در مقام امتنان بر انسان بر آمده که در اینکه کون و فساد شب و روز تفضّلی است برای بشر که شب و تاریکی را محو نمودیم و روز روشن را جلوه دادیم و در آن فوائد بسیاری نهفته: ۱- شما افراد بشر در روشنائی روز دنبال کسب و عمل بروید تا اینکه از فضل و رحمت پروردگارتان تمتع ببرید و تأمین زندگانی و امرار حیات نمائید.

۲- در پی در آمدن شب و روز، ماه و سال و هفته برای شما تعیین میگردد تا بتوانید کارهای خود را روی حساب بیاورید.

۳- شاید مقصود (از کُلَّ شَیءٍ فَصَّلناهُ تَفصِیلًا) اینکه باشد که بشب و روز زمان و مدت معلوم میگردد و بزمان و مدت اشیاء از هم تمیز داده میشود و بعدد و حساب اشیاء شماره میگردد و هر چیزی در جای خود شناخته میشود.

صفحه : ۲۸۳

وَ کُلَّ إِنسانٍ أَلزَمناهُ طائِرَهُ فِی عُنُقِهِ وَ نُخرِجُ لَهُ یَومَ القِیامَةِ کِتاباً یَلقاهُ مَنشُوراً، اقرَأ کِتابَکَ کَفی بِنَفسِکَ الیَومَ عَلَیکَ حَسِیباً

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

۱- عمل هر انسانی را از خیر و شرّ ملازم وی گردانیدیم (که از وی جدا نمیگردد). (إبن عباس و مجاهد و قتاده) ۲- عمل هر انسانی را مثل طوق در گردنش قرار دادیم و هیچوقت از او جدا نمیشود و بنا بر عادت عرب است که عمل را تشبیه بطائر نموده‌اند مثل اینکه گویند طائر او چنین و چنان شد و مثل قوله تعالی (قالُوا طائِرُکُم مَعَکُم) و قوله (إِنَّما طائِرُهُم عِندَ اللّهِ).

۳- طائره یمنه و شومه (خوبی و برکت او و شرّ و ضرر او). (حسن) ۴- مقصود حظ و نصیب او است از خیر و شرّ.

۵- تخصیص بگردن برای اینستکه گردن محل طوق و زینت است برای نیکوکار و نیز گردن محل غلّ است برای بدکار.

۶- طائر او نامه عمل او است. (ابی عبیده و قتیبی) ۷- برای هر انسانی در نفس خودش برای عملش دلیلی قرار دادیم زیرا که طائر نزد عرب اینکه است که بر امور کائنه استدلال میکند بنا بر اینکه معنی آیه چنین میشود که هر انسانی خودش دلیل بر نفس خود و شاهد بر او است اگر نیکوکار باشد طائرش میمون و اگر بد عمل باشد طائرش مذموم و بد خواهد بود (مجمع البیان) وَ نُخرِجُ لَهُ یَومَ القِیامَةِ کِتاباً یَلقاهُ مَنشُوراً کتاب اعمال که پیچیده شده بگردنش مثل طوق بسته شده در روز قیامت از گردنش باز میشود و نزد وی حاضر میگردد و آنچه انسان در مدت عمر دنیویش عمل نموده و در آن ثابت گردیده و تمامش احصاء و شماره شده و چیزی از آن واگذار نگردیده پس خطاب بوی میرسد که بخوان نامه عملت را.

صفحه : ۲۸۴

اقرَأ کِتابَکَ کَفی بِنَفسِکَ الیَومَ عَلَیکَ حَسِیباً تو امروز کافی میباشی برای اینکه بحساب خود رسیدگی نمائی قوله تعالی حکایهٔ از قول کفار فرموده وقتی نامه عملشان باز میشود گویند یا وَیلَتَنا ما لِهذَا الکِتابِ لا یُغادِرُ صَغِیرَةً وَ لا کَبِیرَةً إِلّا أَحصاها) یعنی وای بر ما عجب نامه عملی است که کوچک و بزرگی نیست مگر نوشته شده، و نیز قوله تعالی (وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً) اعمال گذشته چنان در نظر وی ظاهر و هویدا میگردد که گویا الان مشغول بآن است.

و شاید سرّش اینکه باشد که آنچه انسان در ایّام زندگانی خود عمل میکند و آنچه از محسّنات اعمال و ملکات که از وی بروز و ظهور نموده و آنچه از اعمال و اخلاق نکوهیده که در باطن خود اندوخته گردانیده تماما بدون کم و زیاد برایش ظاهر میگردد حتی کلمه‌ئی که از دهنش خارج گردیده یا نظریکه نموده یا در قلبش چیزی خطور کرده تماما بدون کم و زیاد در دفتر آفرینش و در لوح نفس او موجود است زیرا که هیچ عمل کوچک و بزرگی از خوب و بد معدوم نخواهد گردید، و چون هنگام مرگ آدمی

ميرسد دفتر اعمال و سجلّ احوال او بسته ميگردد و در محل خود نزد علّام الغيوب محفوظ ميماند و در روز قيامت كه آخرين سير انسانى بشمار ميرود بيك صورت وحدانى جمعى نزد وى حاضر ميگردد (آنوقت بوى گفته ميشود (اقرَأ كِتابَكَ الخ) بخوان كتاب خودت را، و اگر انسان از جمله ابرار و نيكوكاران بوده و اوصاف ملكوتى در او غالب گرديده همان طورى كه آيه خبر ميدهد (إِنَّ كِتابَ الأَبرارِ لَفِي عِلِّيِّينَ) داخل در ملاء اعلا ميگردد، و اگر از جمله اشرار و بدبختان باشد و در مدت عمر اوصاف حيوانى بر قلبش چيره گرديده در باره چنين كسى صادق آيد قوله تعالى (كَلّا إِنَّ كِتابَ الفُجّارِ لَفِي سِجِّينٍ).

خلاصه كتاب انسان همان صفحه نفس وى است اگر نفس ناطقه انسانى بصفات عليين آراسته گرديده در روز رستاخيز جايگاه او در محل صدق (عِندَ

صفحه : ۲۸۵

مَلِيكٍ مُقتَدِرٍ) تحقق پذيرد و اگر متصف بصفات سجيين گرديده و خود را بصفات فجار و اشقياء آراسته گردانيده شكى نيست كه چنين كسى داخل در حزب شياطين و مطرودين ميگردد و جايگاه وى دار عذاب و دورى از رحمت حق تعالى است زيرا كه حقيقت و فعليت هر فردى از بشر بشالوده اعمال و ملكات اخلاق او تظاهر مينمايد (لَيسَ لِلإِنسانِ إِلّا ما سَعى).

مَنِ اهتَدى فَإِنَّما يَهتَدِي لِنَفسِهِ وَ مَن ضَلَّ فَإِنَّما يَضِلُّ عَلَيها وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزرَ أُخرى در مفردات گفته كه (الوزر الثقل تشبيها بوزر الجبل و يعبّر بذلك عن الاثم كما يعبر عنه بالثقل قال تعالى (لِيَحمِلُوا أَوزارَهُم كامِلَةً) و كقوله (وَ لَيَحمِلُنَّ أَثقالَهُم وَ أَثقالًا مَعَ أَثقالِهِم).

آيه خبر ميدهد كسيكه هدايت يافت و راه سعادت و رستگارى را دريافت حقيقهٔ فائده هدايت يافتن او عايد نفس خودش ميگردد و بغايت و فائده وجودش و بسعادت عظمى خواهد رسيد، و نيز كسيكه گمراه گرديد آنهم ضرر گمراهيش عائد خودش خواهد گرديد و هر عملى از خير يا شرّ كه از انسان ناشى گردد ملازم و همراه وى است و از او جدا نخواهد شد و وزر و وبال آن عمل هر گاه بد باشد بگردن او بسته شده و در قيامت باز ميگردد و نزد وى حاضر ميشود.

وَ ما كُنّا مُعَذِّبِينَ حَتّى نَبعَثَ رَسُولًا آيه ارشاد بر اينكه است كه بمقتضاى عدل سنت الهى بر اينكه جارى شده كه بدون اتمام حجت بر احدى عذاب روا نميدارد، و نيز از آيه ميتوان استفاده نمود كه در اينجا مقصود از عذاب عذاب دنيوى است نه اخروى مثل عذابهائى كه بر امم پيشينيان مثل قوم عاد و ثمود يا جنگها و خونريزى‌ها كه در همين امت اسلام واقع گرديده كه با ارسال رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و اظهار معجزات دانسته و فهميده تكذيب نمودند و باولياء الهى اذيت وارد كردند، و اكثر مفسرين گفته‌اند عذاب اعمّ از دنيوى يا اخروى ميباشد.

صفحه : ۲۸۶

وَ إِذا أَرَدنا أَن نُهلِكَ قَريَةً أَمَرنا مُترَفِيها فَفَسَقُوا فِيها فَحَقَّ عَلَيهَا القَولُ فَدَمَّرناها تَدمِيراً طبرسى در تأويل اينكه آيه چهار وجه ذكر نموده و در آخر كلامش اختيار نموده وجه اول را كه خلاصه‌اش اينست: كه وقتى ما اراده نموديم اهل قريه‌ئى را هلاك گردانيم پس از قيام حجت بر آنها و ارسال رسل امر ميكنيم (بمترفين) آنها يعنى بمتموّلين و رؤساء آنها بايمان و طاعت تا اينكه بر آنها حجت محقق گردد و پس از آنكه بمعاصى فاسق گرديدند عذاب بر آنها محقق ميگردد و بر آنها وعيد واجب ميشود پس ما آنان را هلاك ميگردانيم، و اينكه رؤساء را تذكر داده براى اينكه است كه غير آنها تابع آنها ميباشند.

(أَمَرنا) سه طور قرائت شده و سياهى قرآن همين است. دوم (آمرنا) يعنى زياد نموديم. سوم (امّرنا) يعنى امارت و سلطنت داديم. و اول بفتح همزه و دوم بمدّ آن، سوم بتشديد ميم. و دليل و شرح اينكه سه قرائت در مجمع البيان داده شده رجوع بآن جا شود.

وَ کَم أَهلَکنا مِنَ‌القُرُونِ مِن بَعدِ نُوحٍ وَ کَفی بِرَبِّکَ بِذُنُوبِ عِبادِهِ خَبِیراً بَصِیراً (کَم) مفعول (أَهلَکنا) (مِن) تبیین (قرون) جمع قرن است و در مدت قرن چهار قول است: ۱- صد و بیست سال. ۲- صد سال. ۳- هشتاد سال ۴- چهل سال. و بروایتی مرفوعه هشتاد و چهل سال رسیده.

یعنی چه بسیار از قرنهای پیشین بعد از نوح مثل قوم عاد و ثمود و قرنهائیکه بین آنها بود و برای شما پدیدار است که در اثر مخالفت آنها را هلاک گردانیدیم و خدا بگناه بندگانش بینا است و در خور گناهانشان جزا میدهد و از او چیزی فوت نمیشود.

صفحه : ۲۸۷

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۱۸ تا ۲۸]

اشاره

مَن کانَ یُرِیدُ العاجِلَةَ عَجَّلنا لَهُ فِیها ما نَشاءُ لِمَن نُرِیدُ ثُمَّ جَعَلنا لَهُ جَهَنَّمَ یَصلاها مَذمُوماً مَدحُوراً (۱۸) وَ مَن أَرادَ الآخِرَةَ وَ سَعی لَها سَعیَها وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَأُولئِکَ کانَ سَعیُهُم مَشکُوراً (۱۹) کُلًّا نُمِدُّ هؤُلاءِ وَ هؤُلاءِ مِن عَطاءِ رَبِّکَ وَ ما کانَ عَطاءُ رَبِّکَ مَحظُوراً (۲۰) انظُر کَیفَ فَضَّلنا بَعضَهُم عَلی بَعضٍ وَ لَلآخِرَةُ أَکبَرُ دَرَجاتٍ وَ أَکبَرُ تَفضِیلاً (۲۱) لا تَجعَل مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ فَتَقعُدَ مَذمُوماً مَخذُولاً (۲۲) وَ قَضی رَبُّکَ أَلّا تَعبُدُوا إِلّا إِیّاهُ وَ بِالوالِدَینِ إِحساناً إِمّا یَبلُغَنَّ عِندَکَ الکِبَرَ أَحَدُهُما أَو کِلاهُما فَلا تَقُل لَهُما أُفٍّ وَ لا تَنهَرهُما وَ قُل لَهُما قَولاً کَرِیماً (۲۳) وَ اخفِض لَهُما جَناحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحمَةِ وَ قُل رَبِّ ارحَمهُما کَما رَبَّیانِی صَغِیراً (۲۴) رَبُّکُم أَعلَمُ بِما فِی نُفُوسِکُم إِن تَکُونُوا صالِحِینَ فَإِنَّهُ کانَ لِلأَوّابِینَ غَفُوراً (۲۵) وَ آتِ ذَا القُربی حَقَّهُ وَ المِسکِینَ وَ ابنَ السَّبِیلِ وَ لا تُبَذِّر تَبذِیراً (۲۶) إِنَّ المُبَذِّرِینَ کانُوا إِخوانَ الشَّیاطِینِ وَ کانَ الشَّیطانُ لِرَبِّهِ کَفُوراً (۲۷)

وَ إِمّا تُعرِضَنَّ عَنهُمُ ابتِغاءَ رَحمَةٍ مِن رَبِّکَ تَرجُوها فَقُل لَهُم قَولاً مَیسُوراً (۲۸)

صفحه : ۲۸۸

[ترجمه]

هر کس دنیا را بخواهد ما از دنیا آن اندازه‌ئیکه بخواهیم بهر کس که ما خواهیم از طالبان دنیا میدهیم پس از آن جهنم را برای او قرار میدهیم که در آید در آن در حالیکه مذمّت شده و مردود باشد (۱۸)

و کسیکه مرادش آخرت باشد و سعی و کوشش بسیار نماید در حالیکه مؤمن باشد چنین اشخاصی سعی و کوشش آنها (مقبول) و مشکور خواهد بود (۱۹)

هر یک (از دنیا طلبان و آخرت طلبان) را مدد خواهیم داد و اینکه از بخشش پروردگار تو است و عطاء پروردگار تو منع گردیده نشده (۲۰)

بنگر ما چگونه تفضیل و برتری دادیم بعضی را بر بعض دیگر و همانا مراتب و درجات آخرت بلندتر و برتری اهل آن بر یکدیگر زیادتر است (۲۱)

با خدا قرار مده خدای دیگر پس بنشینی در حالیکه بنکوهش و خذلان (ابدی) مبتلا خواهی گردید (۲۲)

و پروردگار تو حکم نمود که بندگان پرستش ننمایند مگر او را و بوالدین خود احسان نمایند و وقتی یکی (از پدر و مادر) یا هر دو

آنها نزد تو بپیری برسند کلمه افّ بآنها مگوئید و بانگ بر آنها مزن و جواب درشت بحرف آنها نده و سخن نیکو بایشان بگو (۲۳)
و فرا گیر بر ایشان بال تذلّل و تواضع را یعنی تکبر و بزرگی نکن و بگو پروردگار من بآنها رحم کن همان طوری که مرا در کودکی تربیت نمودند (۲۴)
پروردگار شما عالم‌تر است بآنچه در نفسهای شما است اگر شما صالح و شایسته باشید حقیقهٔ خداوند آمرزنده کسانی است که (بتوبه و تضرّع) بازگشت باو مینمایند (۲۵)
و بخویشان و فقراء و رهگذران بهر یک حقّشان را عطاء نما و در انفاق زیادروی منما (۲۶)
محققا تبذیر و اسراف کنندگان برادران شیاطینند و شیطان بپروردگار خود کافر گردید (۲۷)
و اگر اعراض نمودی از محتاجان بامید رحمت پروردگار خود پس بکلام نیکو و سخن شیرین با آنها حرف بزن و آنان را دل خوش گردان (۲۸)
.

صفحه : ۲۸۹

(توضیح آیات)

مَن کانَ یُرِیدُ العاجِلَهَ عَجَّلنا لَهُ فِیها ما نَشاءُ لِمَن نُرِیدُ (لِمَن نُرِیدُ) بدل (لَهُ) بدل بعض از کلّ است، در اینکه آیه و آیه بعد طالبین دنیا و حظوظ عاجله را از طالبین آخرت جدا مینماید، مقصود از (عاجله) زندگانی طبیعی دنیوی و حظوظ نفسانی است و مقصود از آخرت حظوظ عقلائی و معنوی روحانی اخروی است.
و در اینکه آیات چون انسان را در عمل و اراده مختار قرار داده و همان طوری که در سوره بلد آیه ۱۱ پس از آفرینش انسان و رشد او فرموده (وَ هَدَیناهُ النَّجدَینِ) اشاره به اینکه که انسان پس از آنکه بعقل و رشد رسیده دو راه برای وی باز میگردد راه خیر و شرّ، راه سعادت و شقاوت، راه رسیدن بکمال نفسانی طبیعی و روحانی عقلی اینکه است که باختیار و اراده خود هر کدام را بخواهد چون در سجیه و طبیعت انسانی هر دو جهت گذاشته شده و حق تعالی در اعمال اختیاری وی را آزاد گردانیده و راه رسیدن بآنرا نیز برای او باز گردانیده که خودش بدست خود و بمیلش دانسته و فهمیده هر کدام را بخواهد و بطلبد قادر متعال برای او میسر گرداند و اگر غیر از اینکه بود اختیار معنائی نداشت و نظر بعموم فضل و احسانش سائل و طالبی را ردّ نمیکند چنانچه آیه تذکر میدهد کسیکه مراد و مقصودش از اعمالش نعمتهای طبیعی دنیوی باشد بزودی بمراد و مقصودش میرسد لکن رسیدن بآرزوها را مقیّد بدو قید گردانیده: یکی آن اندازه که بخواهیم و دیگر برای هر کس که بخواهیم نه برای همه طلب‌کنندگان، و بعبارت دیگر یکی مشیت که شاید مقصود از مشیت مصلحت نظام عالم باشد یعنی اگر خواسته او مخالف با حکمت نظام عالم نباشد، و دیگر اراده حق تعالی که و لو اینکه انسان در عمل مختار است لکن هیچ شیئی در عالم بدون اراده حق تعالی انجام نخواهد گرفت اینکه است که وقتی انسان باراده و میل خود کاری را خواست انجام

صفحه : ۲۹۰

بدهد چون اختیار بدستش داده قادر متعال اگر صلاح بداند برای وقوع آن اراده مینماید که واقع گردد.
ثُمَّ جَعَلنا لَهُ جَهَنَّمَ یَصلاها مَذمُوماً مَدحُوراً طالبین دنیا دو دسته‌اند بعضی چنان دنیا و امور طبیعی آنانرا فراگرفته که اصلا منکر مبدء و معاد گردیده‌اند، و دسته دیگر بمبدء و معاد در باطن ایمان دارند لکن چون ایمانشان تحقیقی و از روی بصیرت انجام نگرفته بلکه

تقليـدى و از روى تعصّب دينى و گفته‌هاى غير اظهار ايمان ميكننـد اينان كسانى ميباشـند كه چون در دين بصـيرت و علمى نـدارند اينكه است كه حظوظ دنيوى را عملاـ ترجيـح ميدهنـد بر نعمتهاى اخروى، و آيه خبر ميدهـد كه براى چنين مردمانى جهنم را آماده نموده‌ايم كه درآيند در آن در حاليكه مذمت گرديده شده و رانده شده از رحمتند، ظاهرا مقصود آن دسته اول باشـند زيرا كسيكه فقط همش و مرادش دنيا شـد معلوم ميشود بهيچ وجه دلبسـتگى بعالم ديگرى ندارد و اينكه معنى از كلمه (يُرِيدُ) ظاهر ميگردد قوله تعـالى در سوره شورى آيه ۱۹ (مَن كانَ يُرِيـدُ حَرثَ الآخِرَةِ نَزِد لَهُ فِي حَرثِهِ وَ مَن كانَ يُرِيـدُ حَرثَ الـدُّنيا نُؤتِهِ مِنها وَ ما لَهُ فِي الآخِرَةِ مِن نَصِيبٍ).

لكن كسانيكه ايمان دارنـد و لو اينكه ايمانشان تقليـدى باشـد چنين نيست كه آنان منزل و مأواى هميشه‌گيشان چنانچه از آيه ميتوان اسـتفاده نمود جهنم باشد زيرا كه ايمان تحقيقى و طلب ننمودن دنيا براى همه كس ميسر نيست كسى كه ايمان در قلبش نفوذ نموده چنين قـدرت و نيروى روحى را دارد كه فقط مراد و مطلبش امور اخروى باشد بطورى كه اگر حظوظ دنيوى هم داشـته باشد مقدمه براى فيوضـات اخروى است و شـكى نيست كه ايمـان ضـعيف بـا طلب حظوظ دنيوى جمع ميگردد، از اينجا معلوم ميشود كه آيه از تفصيلش ساكت است آيه ارائه ميدهد كه طالب دنيا از دنيا بهره‌بردارى ميكند و طالب آخرت از آخرت نصيب ميبرد.

صفحه : ۲۹۱

وَ مَن أرادَ الآخِرَةَ وَ سَعى لَهـا سَعيَها وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَأُولئِكَ كانَ سَعيُهُم مَشكُوراً دنيا مأخوذ از دنوّ و نزديكى است و بمعنى پستى هم آمـده و مقصود عالم طبيعت است كه نزديكترين عالم انسانى است كه در آن پيـدايش جسـمانى و طبيعى نموده، و شايـد مقصود از آخرت آخر منزل صـعود و كمـال انسانى باشـد و آن موقعى است كه هر فردى از بشـر بمنتها درجه سـعادت يا شـقاوت خود خواهد رسيد كسيكه مقصود و مرادش سراى باقى اخروى باشد در صورتى كه متصف بدو صفت گرديده يكى ايمان واقعى حقيقى و ديگر سعى و كوشـش در امور اخروى چنين كسـانى كه مراد و مقصودشـان مقامات و فيوضات عالم آخرت و سـراى باقى و كمال انسانى است سعى و كوششان لائق ستايش و هر گونه تعريف و تمجيدى است و تشكر خدا نسبت ببنده تفضلات و قبولى اعمال وى است.

كُلًّا نُمِـدُّ هؤُلاءِ وَ هَؤُلاءِ مِن عَطاءِ رَبِّكَ وَ ما كانَ عَطاءُ رَبِّكَ مَحظُوراً در مفردات گفته (اصل المـدّ الجرّ و منه المـدة للوقت الممتد و مـدة الجرح و مدّ النهر و مدّه نهر آخر و مددت عينى الى كذا قال تعالى (وَ لا تَمُدَّنَّ عَينَيكَ الاية) هر يك از آن دو گروه طالبان دنيا و طالبان آخرت را مدد ميدهيم تا اينكه بمقصود خود نائل گردند و اينكه عطاء و بخشـش لطفى است از طرف پروردگار تو چنانچه در سوره آل عمران آيه ۱۹۳ فرموده (أَنِّي لا أُضِيعُ عَمَلَ عامِلٍ مِنكُم مِن ذَكَرٍ أَو أُنثى) خداى تعالى عمل هيچ عمل كننده‌ئى از مرد و زن را ضايع و بى‌ثمر نميگرداند زيرا عطايا و بخششهاى او را مانع و رادعى نيست و او كثير الفضل و قديم الاحسان است هر كسى را درخور عمـل و اسـتعدادش پاداش ميدهـد و چون طالبين دنيا در عملشان حظوظات دنيوى را مى‌طلبنـد مقابل خواسته‌هايشان انعام و اكرام در باره آنها نموده و از لذائذ نفسانى و طبيعى آنانرا بهره‌مند ميگرداند و در آخرت ديگر براى آنها از رحمت و نعمت نصـيبى نخواهد بود، لكن براى طلّاب آخرت علاوه بر اينكه چنانچه وعده فرموده نعمتها و بخشـشهائى مهيّا و آماده گردانيده كه (نه چشمى ديده و نه گوشى شنيده و نه بخاطر احدى

صفحه : ۲۹۲

خطور نموده) در دنيا نيز چنين اشخاص را وانميگذارد و در همه حال آنها را يارى مينمايد و از لذائذ جسمانى نيز بقدريكه مصلحت آنها در آن باشد آنان را متمتع ميگرداند (و هذا فوز عظيم).

انظُر كَيفَ فَضَّلنا بَعضَهُم عَلى بَعضٍ خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نموده كه بنگر و ببين كه چگونه بعضى از افراد

را بر بعض ديگر فضيلت و برتری داديم، اشاره به اينكه كه تفاوت درجات بستگی بنيت و سعی و كوشش در عمل دارد كسيكه وجهه قلبش بخدا و عالم آخرت كه آخرين مرتبه كمال انسانی است معطوف گرديده (وَ هُوَ مُؤمِنٌ) فضيلت و سعادت اخروی را مقيد بايمان گردانيده كه دانسته شود كه سعی و كوشش در عمل در صورتی مثمر فائده است و درجات عالی را برای انسان ايجاب مينمايد كه با ايمان توأم باشد و مراتب و درجات بسته‌گی بمراتب ايمان دارد كه هر قدر ايمان قوی‌تر و شديدتر باشد درجه مؤمن بالاتر و عمل او نيكوتر ميگردد و درجات اخروی او بالاتر خواهد گرديد.

وَ لَلآخِرَةُ أَكبَرُ دَرَجاتٍ وَ أَكبَرُ تَفضِيلًا اشاره به اينكه كه آن مؤمنی كه برای آخرت سعی و كوشش نموده اگر چه در دنيا نيز مورد الطاف الهی شده و در حقيقت بلند مرتبه و در مقام عالی قرار گرفته و پيوسته در معرض نفحات رحمت الهی كامياب ميگردد لكن چون دنيا جای آزمايش و عمل است و آخرت محلّ پاداش اينكه است كه فرموده آن مؤمنی كه برای آخرت سعی و كوشش ميكند درجات و مقامات آخرتی او بالاتر و فضيلتش زيادتر است.

لا تَجعَل مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ فَتَقعُدَ مَذمُوماً مَخذُولًا اگر چه در ظاهر خطاب برسول است كه با خدا اله و معبود ديگر قرار مده كه هر گاه چنين كنی در موردی واقع ميگردی كه مبتلا بنكوهش و خذلان گرديده‌ئی لكن البته خدای تعالی ميدانسته كه هرگز رسولش با او اله ديگری

صفحه : ۲۹۳

قرار نميدهد و در اينكه صورت امر باو عقلائی نيست كه چنين كاری مكن اينكه است كه ممكن است در توجيه آيه گفته شود كه مقصود امر بامّت او باشد كه پس از اعتراف بوحدت حق تعالی با او معبود ديگری قرار ندهند، و ميشود آيه برای قطع طمع مشركين فرود آمده كه آنان دسيسه‌ها و تزويرهائی مينمودند كه رسول اكرم صلّی اللّه عليه و آله و سلّم را در بت‌پرستی با خود همراه گردانند وقتی آيه برای آنان خوانده شود ديگر طمعشان قطع ميگردد و يقين ميكنند كه هرگز رسول تابع آنها نخواهد گرديد، يا اينكه مراد آنستكه ای شنونده يا ای انسان قرار نده با خدا خدای ديگری، مثل اينكه معمول است كه در اول كتاب مينويسند (اعلم) و مراد هر شخص خواننده است نه شخص مخصوص.

وَ قَضى رَبُّكَ أَلّا تَعبُدُوا إِلّا إِيّاهُ وَ بِالوالِدَينِ إِحساناً إِمّا يَبلُغَنَّ عِندَكَ الكِبَرَ أَحَدُهُما أَو كِلاهُما (إمّا) ان شرطيه و ماء زائده است و مضمون جمله را بنون تأكيد ثقيله مؤكد گردانيده و (أَحَدُهُما) فاعل (يَبلُغَنَّ) و بعضی از قراء (يبلغان) قرائت نموده‌اند.

آيه احسان بپدر و مادر را مقرون با عبادت و پرستش خود گردانيده (وَ قَضى رَبُّكَ) يعنی ای محمّد (صلّی اللّه عليه و آله و سلّم) حكم جزمی قطعی از طرف پروردگار تو چنين صادر شده كه مؤمنين عبادت و پرستش ننمايند مگر او را (و بواو عطف) احسان بوالدين را معطوف بر عبادت خودش گردانيده، اشاره به اينكه كه همان طوری كه عبادت پروردگار كه آفريننده و پرورش دهنده بشر است بحكم عقل و وجدان لازم و محقق است و چون والدين نيز علت اعدادی وجود فرزندند و باضافه مربی جسم او و تربيت او ميباشند بحكم عقل و شرع احسان بآنان واجب است (هَل جَزاءُ الإِحسانِ إِلَّا الإِحسانُ) مخصوصا وقتی كه پدر و مادر بپيری رسيدند و عاجز و ناتوان گرديدند بايستی اولاد احسان در باره آنها را مؤكد گرداند.

صفحه : ۲۹۴

فَلا تَقُل لَهُما أُفٍّ وَ لا تَنهَرهُما وَ قُل لَهُما قَولًا كَرِيماً (أُفٍّ) كلمه‌ئی است كه دلالت بر زجر و انزجار دارد، و (نهر) زجر نمودن بصدا است آيه امر ميفرمايد كه بايد اولاد بوالدين نيكی نمايد خصوصا موقع پيری و ضعف آنها كه در آنموقع بيشتر از اولادشان توقع نيكی دارند و زودتر رنج ميبرند، و نهی ميفرمايد مبادا كلمه ناملائمی بگويد و يا در برابر آنها صدا بلند كند كه آزرده خاطر گردند

بلكه بـايستى بـا ملاطفت و سـخنهاى نيكو و احسـان رضـايت آنهـا را بـدست آورد، در احاديث عاق والـدين يكى از گناهان كبيره بشمار آمده است.

وَ اخفِض لَهُما جَناحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحمَةِ وَ قُل رَبِّ ارحَمهُما كَما رَبَّيانِي صَغِيراً (خفض جناح) كنايه از كمال تواضع و كوچكى در مقابل والـدين است، خـداى جليل از راه فضل و كرم باولاد امر مينمايـد و امر را مؤكـد ميگردانـد كه علاوه بر اينكه بايستى بوالدين احسان نمائى و بقول و عمل آنانرا نرنجانى هر قدر بزرگ منش و متموّل باشى بايد در مقابل آنها كمال تواضع و كوچكى را بنمائى و بطور ملاطفت و شفقت با آنها عمل نمائى نه با خشونت، و نيز اضافه بر اينها بايستى در باره آنها دعاء كنى و بگوئى پروردگار من بپدر و مادر من ترحّم فرما همان طورى كه مرا در كودكى تربيت نمودند.

رَبُّكُم أَعلَمُ بِما فِي نُفُوسِكُم إِن تَكُونُوا صالِحِينَ فَإِنَّهُ كانَ لِلأَوّابِينَ غَفُوراً آيه متفرع بر آيه بالا است و شايـد اشاره باين باشد كه يكى از خصوصـيات صلحاء و مردمان شايسته چنين است كه نسبت بوالدين احسان ميكنند و خداوند عالم‌تر است بصفات باطنى شما اگر شما صالح و متصف بصفت رأفت و رحم و احسان باشيد كمال مهربانى و ملاطفت و احسان بآنها را مراعات مينمائيد و هر گاه آنها بشما تعدّى نمودند غمض عين نموده و بردبارى مينمائيد و در مقام انتقام برنمى‌آئيد.

صفحه : ۲۹۵

وَ آتِ ذَا القُربى حَقَّهُ وَ المِسكِينَ وَ ابنَ السَّبِيلِ وَ لا تُبَذِّر تَبذِيراً (واو) در (وَ آتِ) عطف است بآيه بالا (وَ بِالوالِدَينِ إِحساناً) بالاترين حقـوق در مرتبـه اول حقـوق خـداى تعـالى بر بنـدگانست زيرا كـه او تعـالى علـت حقيقى وجـود اسـت كه اولاـ تصـديق و اعـتراف بوحدانيت او نمائيد و با او خدائى و الهى شـريك نگردانيد و در ثانى عبوديت و پرسـتش خود را منحصـر بآن فرد متعال گردانيد در مرتبه دوم احسان بوالـدين كه رديف عبادت و بنـدگى خود گردانيـده و اينكه طور بيان مبالغه در حكم را ميرسانـد، و نيز آيه بعد از آن مشـعر بر اينكه است كه احسان بپدر و مادر را يكى از صـفات و خصوصـيات و علامات مردمان صالح بشـمار آورده كه مردمان صالح چنينند كه بپدر و مادر نيكى ميكنند.

در مرتبه سوم كه آن نيز چنـد مرتبه دارد: مرتبه اول خويشـان كه بايستى هر كـدام را بجا و درجه خود حقّ آنها را اداء نمود، پس از آن فقراء و مستمندان و إبن سبيل يعنى راهگذران كه در سفر محتاج گردند و لو آنكه در وطن خود غنىّ و ثروت‌مند باشند.

خلاصه مسئله حقوق و درجات آن يكى از مطالب بزرگ و مهمّ قانون شـرع اسـلام است كه اگر كسـى بـدرستى مراعات حقوق را بنمايد دين و دنياى او اصلاح خواهد گرديد و حكم و ترتيب و اندازه آن در علم فقه تعيين گرديده.

وَ لا تُبَذِّر تَبذِيراً (تبـذير) مأخوذ از تفريق و بمعنى پراكنـده كردن است، و شايـد مقصود اينكه باشد كه مال خود را در غير مصـرف عقلائـى و شـرعى پراكنـده مگردان لكن ميتوان حكم را تعميم داد كه مطلق اسـراف مـال را شامـل گردد و شاهـد بر آن قوله تعـالى خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نموده موقعيكه بروايت مشهور پيراهن خود را بسائل ميدهد (وَ لا تَجعَل يَدَكَ مَغلُولَةً إِلى عُنُقِكَ وَ لا تَبسُطها كُلَّ البَسطِ فَتَقعُدَ مَلُوماً مَحسُوراً) و نيز آيات ديگرى كه دلالت دارد بر نهى مطلق اسراف در عمل و لو عمل خير باشد زيرا چون فضيلت روى نقطه وسط اعتدال واقع گرديده

صفحه : ۲۹۶

اينكه است كه هر عمل و كار خيرى كه در حـدّ وسط قرار گرفته باشد آن خير و خوب و قابل تمجيد و سـتايش است لكن عمل هر قـدر نيكو بنظر آيد وقتى از حدّ وسط منحرف گرديد بطرف افراط يا تفريط نيكوئى خود را از دست ميدهد و قبيح ميگردد، ببين در صورتى كه احسـان و انفـاق و مخصوصـا نسـبت بفقراء چقـدر بنظر نيكو مى‌آيـد، بلكه ميتوان گفت كه از بالاـترين صـفات ارجمند

انسان بشمار میآید با اینکه حال از تبذیر و اسراف در آن نهی فرموده.

إِنَّ الْمُبَذِّرِينَ كانُوا إِخوانَ الشَّياطِينِ وَ كانَ الشَّيطانُ لِرَبِّهِ كَفُوراً حکم تبذیر و اسراف را مؤکّد گردانیده که تبذیر کنندگان برادران شیاطینند و عمل شیطان چنین است که بنعمت پروردگار کفران میکند.

شاید اشاره باین باشد که چون مال یکی از نعمتهای الهی است که در مصرفی که برای آی بوی کرامت شده صرف بنماید و کسیکه نعمت الهی را در غیر مصرف صرف بنماید چنین کسی عملش عمل شیطانی است یعنی عملش شبیه بعمل شیطان است هم در صورت و هم در اثر زیرا که آن ملعون در اثر کفران نعمت خود را از آن مقام عالی واژگون گردانید، و تبذیر و اسراف کننده در مال یا در غیر مال نیز چنین است که دیر یا زود نعمت از دستش گرفته خواهد شد.

وَ إِمّا تُعرِضَنَّ عَنهُمُ ابتِغاءَ رَحمَةٍ مِن رَبِّكَ تَرجُوها فَقُل لَهُم قَولًا مَيسُوراً در شأن نزول آیه مفسرین گفته‌اند گاهی فقراء صحابه از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چیزی می‌طلبیدند که حاضر نبود حضرت شرم مینمود که جواب منفی بآنها بدهد و در مقام طلب برمیآمد که از جائی بآنان برساند اینکه بود که اینکه آیه فرود آمد که هر گاه از تو چیزی می‌طلبند تو از آنها اعراض نما و برحمت پروردگار خود امیدوار باش که از جائی بتو برساند و بسخن نیکو با آنها تکلم نما و آنها را امیدوار کن که بزودی خدا کار شما را آسان میگرداند و روزی شما را وسیع میکند.

و بقول دیگر اگر اعراض نمودی از کسانیکه در آیه بالا باعطاء آنها مأمور

صفحه : ۲۹۷

گردیدی و چیزی نداری بآنها بدهی و شرم میکنی آنها را رد کنی بسخن نرم بآنها وعده بده اینکه بود که پس از نزول آیه چون سؤال میکردند و چیزی موجود نبود میفرمود (یرزقنا اللّه و ایّاکم من فضله) یعنی خدا ما و شما را از فضل خودش روزی بدهد.

صفحه : ۲۹۸

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۲۹ تا ۳۸]

اشاره

وَ لا تَجعَل يَدَكَ مَغلُولَةً إِلى عُنُقِكَ وَ لا تَبسُطها كُلَّ البَسطِ فَتَقعُدَ مَلُوماً مَحسُوراً (۲۹) إِنَّ رَبَّكَ يَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن يَشاءُ وَ يَقدِرُ إِنَّهُ كانَ بِعِبادِهِ خَبِيراً بَصِيراً (۳۰) وَ لا تَقتُلُوا أَولادَكُم خَشيَةَ إِملاقٍ نَحنُ نَرزُقُهُم وَ إِيّاكُم إِنَّ قَتلَهُم كانَ خِطأً كَبِيراً (۳۱) وَ لا تَقرَبُوا الزِّنى إِنَّهُ كانَ فاحِشَةً وَ ساءَ سَبِيلًا (۳۲) وَ لا تَقتُلُوا النَّفسَ الَّتِي حَرَّمَ اللّهُ إِلّا بِالحَقِّ وَ مَن قُتِلَ مَظلُوماً فَقَد جَعَلنا لِوَلِيِّهِ سُلطاناً فَلا يُسرِف فِي القَتلِ إِنَّهُ كانَ مَنصُوراً (۳۳)

وَ لا تَقرَبُوا مالَ اليَتِيمِ إِلّا بِالَّتِي هِيَ أَحسَنُ حَتّى يَبلُغَ أَشُدَّهُ وَ أَوفُوا بِالعَهدِ إِنَّ العَهدَ كانَ مَسؤُلًا (۳۴) وَ أَوفُوا الكَيلَ إِذا كِلتُم وَ زِنُوا بِالقِسطاسِ المُستَقِيمِ ذلِكَ خَيرٌ وَ أَحسَنُ تَأوِيلًا (۳۵) وَ لا تَقفُ ما لَيسَ لَكَ بِهِ عِلمٌ إِنَّ السَّمعَ وَ البَصَرَ وَ الفُؤادَ كُلُّ أُولئِكَ كانَ عَنهُ مَسؤُلًا (۳۶) وَ لا تَمشِ فِي الأَرضِ مَرَحاً إِنَّكَ لَن تَخرِقَ الأَرضَ وَ لَن تَبلُغَ الجِبالَ طُولًا (۳۷) كُلُّ ذلِكَ كانَ سَيِّئُهُ عِندَ رَبِّكَ مَكرُوهاً (۳۸)

صفحه : ۲۹۹

[ترجمه]

ای محمّد نه دست خود را بگردن خود بسته انداز (که هیچ انفاق نکنی) و نه چنان باز کن (که بحد اسراف برسد) و بنشینی در حالیکه ملامت شده و برهنه باشی (۲۹)

همانا پروردگار تو روزی هر کس را بخواهد میگشاید و روزی هر کسی را بخواهد تنگ میکند زیرا که او بمصالح بندگانش دانا و بینا است (۳۰)

و از ترس فقر اولاد خود را نکشید ما آنها و شما را روزی میدهیم همانا کشتن آنها خطای بزرگی است (۳۱)

و بزنا نزدیک نگردید زیرا که زنا کار زشت و راهی است ناپسند (۳۲)

و مرتکب نشوید قتل نفسی را که خدا حرام کرده مگر بحق و کسیکه کشته گردد در حالیکه مظلوم باشد ما برای ولیّ او تسلط قرار دادیم و باید ولیّ در قصاص و خونریزی اسراف ننمائید همانا ما ولیّ را استیلاء دادیم (بر قصاص) (۳۳)

و نزدیک مال یتیم نشوید مگر بآن طوری که آن نیکوتر باشد تا موقعیکه یتیم بحد رشد رسد و بعهدی که بسته‌اید وفا کنید زیرا حقیقهٔ (در قیامت) سؤال کرده میشوید (۳۴)

و هر چه را که بکیل وزن میکنید تمام بدهید و بترازوی مستقیم (عدالت) بسنجید چنین کار برای عاقبت شما بهتر و نیکوتر است (۳۵)

و بر آنچه علم بآن نداری ثابت مباش زیرا که گوش و چشم و دل نزد حق تعالی مسئولند (۳۶)

و متکبرانه بر روی زمین راه مرو زیرا که تو نتوانی زمین را بشکافی و هرگز نتوانی ببلندی کوهها برسی

تمام اینها نزد پروردگار تو گناهست و ناپسند (۳۸)

.

صفحه : ۳۰۰

(توضیح آیات)

وَ لا تَجعَل یَدَکَ مَغلُولَهً إِلی عُنُقِکَ وَ لا تَبسُطها کُلَّ البَسطِ فَتَقعُدَ مَلُوماً مَحسُوراً در کتاب کافی از عجلان چنین روایت شده که گفته من نزد ابی عبد اللّه علیه السّلام بودم سائلی آمد و نزد آنحضرت مکیلی بود که در آن خرما بود آنحضرت دستش را از خرما پر کرد و باو داد پس از آن مرد دیگری آمد و سؤال نمود و ایستاد باز حضرت مشتی خرما گرفت و باو داد پس از آن باز شخص دیگری آمد چون خرما طلب نمود آنحضرت فرمود خدا ما و تو را روزی بدهد.

پس از آن فرمود کسی از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چیزی طلب نمینمود مگر اینکه بوی عطاء میکرد زنی پسر خود را خدمت حضرت فرستاد و بوی چنین دستور داد که اگر آنحضرت گفت چیزی نزد من نیست بگو پیراهنت را بمن بده پسر وقتی پیغام مادرش را آورد حضرت پیراهنش را گرفت و نزد او انداخت، و در نسخه دیگر (و اعطاه) یعنی بوی عطاء نمود پس خدای تعالی او را ادب نمود و گفت (وَ لا تَجعَل یَدَکَ مَغلُولَهً إِلی عُنُقِکَ) تا آخر آیه. (تفسیر المیزان) خلاصه آنکه شأن نزول آیه هر چه باشد خداوند رسولش را نهی میفرماید از اسراف و زیادروی در انفاق بطوریکه فقر و بی‌چارگی و احتیاج بیاورد و وقتی که در اسراف نمودن در انفاق نهی داشته باشد در تبذیر و صرف کردن مال در غیر موقع بطریق اولی نهی دارد زیرا که هر دو قسمش مذموم است و حدّ وسطش مطلوب آنهم در انفاق نه در تبذیر و تبذیر و لو دیناری باشد تا مطلوب است و تبذیر کننده بحکم عقل و

شرع از طریق انسانیت مطرود گردیـده بلکه میتوان گفت تبـذیر کننده از زمره عقلاء خارج و در تعداد مجانین بشـمار میرود زیرا که شکی نیست که مال بقدر رفع احتیاج مطلوب است و فاقد آن مثل آدم دست بسـته می‌ماند که هیچ کار و عمل از آنچه صـلاح دین و دنیای وی و دیگران است از دستش

صفحه : ۳۰۱

برنمی‌آید و اگر چه تحصیل علم بهتر از تحصـیل مال است لکن اوّلا تحصیل علم بدون بذل مال بآسانی حاصل نمیگردد و در ثانی چنانچه گفته‌انـد (من لا معاش له لا معاد له) تا راه معاش انسان تأمین نگردد و از دغـدغه طبیعی آرام نباشد نمیتواند نه اصـلاح نفس خود نمایـد و نه کار دیگران را انجام دهـد گویا منسوب بفاضل هنـدی یا فخر رازی است که گفته (چنین بتجربه معلوم شد در آخر حال که قدر مرد بعلم است و قدر علم بمال).

إِنَّ رَبَّكَ يَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن يَشاءُ وَ يَقدِرُ إِنَّهُ كانَ بِعِبادِهِ خَبِيراً بَصِيراً آیه مربوط بآیه بالا است و ارشاد بحکم عقل مینمایـد که چون قبض و بسط امور عالم بـدست مربّی و آفریننـده موجودات است که از روی خیر و مصـلحت برای هر کسـی انـدازه و حـدّی تقـدیر کرده اینکـه است که روزی بعضـی را وسیع میگردانـد زیرا که آن بحـال مخلوقـات خـود بینـا و آگـاه است و نسـبت ببعضـی تنگ میگردانـد آنهم نه از روی بخـل بلکه صـلاح او را در آن می‌بینـد و تو یک مخلوق ضـعیف محتاجی میباشـی البته برای اینکه بخالق خود تأسـی نمـائی و مظهر صـفت جود اله خود گردی بایستی بخل نورزی و بقـدریکه بطرف افراط و تفریط نرود بمسـتحقین انفاق بنمـائی لکن نه بقـدریکه خودت محتـاج شوی اینکه طور عمـل خلاـف عـدل و خلاـف طریق انسـانیت است اینکه است که خـدای رحمان از زیادروی در انفاق نهی فرموده و همین طوری که حفظ جان و ناموس را واجب گردانیـده حفظ مال را نیز واجب نموده و خداوند بحال بندگان خود از فقر و غناء بینا و آگاه است.

وَ لا تَقتُلُوا أَولادَكُم خَشيَةَ إِملاقٍ نَحنُ نَرزُقُهُم وَ إِيّاكُم إِنَّ قَتلَهُم كانَ خِطأً كَبِيراً دوم از منهیات در اینکه آیات کشـتن اولاد است که تخصـیص بـذکر داده و (بواو) عطف بـآیه بالاـ داده و کشـتن اولاـد را خطـاء بزرگ و از گناهـان کبیره بشـمار آورده، و شایـد شأن نزولش عمـل منکر اعراب زمان جاهلیت باشـد که آنها از ترس فقر چنانچه آیه مشـعر بآن است دختران خود را میکشـتند مخصوصـا اعراب

صفحه : ۳۰۲

متکبر اولاد دختر را ننگ میدانسـتند و آن اطفال بی‌گناه را چنانچه گفته‌انـد در حین تولّـد یا بعد گودالی حفر مینمودند و زنده او را در آن گودال انـداخته و خاک روی او میریختنـد که هم از نفقه آن خلاص گردنـد و هم ننگ آنها نباشـند وقتی اینکه آیه را با آیه بالا که متضـمن نهی از اسـراف و تبذیر است جمع کنیم از مجموعش چنین استفاده میتوان نمود که بقدریکه اسراف و تبذیر در مال و صـرف کردن مال را در غیر محل مذموم و خلاف عمل عقلائی است قبض نمودن و تنگ‌گیری در مورد عقلائی نیز بسیار مذموم است زیرا که بخـل و تنگ‌گیری در مورد لزوم از بـدترین اوصاف رذیله و نکوهیـده انسانی بشـمار میرود، و نیز تنگ‌گیری از ترس فقر مخصوصا نسـبت باولاد اضافه بر اینکه خسّت و رذالت نفس را میرسانـد دلالت بر عـدم اعتماد برزّاقیت قادر متعال دارد کسـیکه متفطّن نباشـد که (هر آنکس که دندان دهد نان دهد) چنین کسـی در معرفت بمقام ربوبی ناقص خواهد بود وقتی معلوم شد که دو طرف افراط و تفریط در انفاق مذموم است ثابت میگردد که حدّ وسط که آنرا سخاوت نامند مطلوب خواهد بود.

وَ لا تَقرَبُوا الزِّنى إِنَّهُ كانَ فاحِشَةً وَ ساءَ سَبِيلًا سوم از منهیاتیکه در اینکه آیات تـذکر داده عمل قبیـح زنا است که آنرا فاحشه نامیـده زیرا که زنـا نزد عقلاـء و دانشـمندان علاـوه بر قبـح ذاتی آن یـک عمل منکر و رکیک و زشتی مینمایـد و همین طوری که آیه خبر

ميدهـد فاعل آن بـد راهی را اختيار نموده که از طريق درستی و انسانيت عـدول نموده و بيراهه رفته زيرا چيزيکه سـبب قطع نسب و ابطال ارث و قوميت و بسيار مفاسد ديگر که بر آن مترتب ميگردد همان عمل زنا است.

در مجمع البيان شيخ طبرسی رحمهٔ اللّه عليه از امير المؤمنين عليه السّلام روايت کرده که گفت شنيدم رسول اللّه صلّی اللّه عليه و آله و سلّم فرمود در زنا شش خصلت است سه در دنيا و سه در آخرت، اما سه در دنيا: ۱- نور صورت را ميبرد. ۲- روزی را قطع ميکند. ۳- عمر را کوتاه ميگرداند. و اما آن سه خصلت در آخرت:

صفحه : ۳۰۳

۱- غضب پروردگار. ۲- سختی حساب. ۳- دخول در آتش يا خلود در آن.

(پايـان) وَ لا تَقتُلُوا النَّفسَ الَّتِی حَرَّمَ اللّهُ إِلّا بِالحَقِّ چهـارم از آنچه در اينکه آيـات نهی فرموده قتـل نفس بغير حق است مثل کشـتن مؤمن يا ذمّی يا معاهـد مگر بحق مثل قصاص يا ارتداد يا آنچه در شـرع اسـلام حدّ کشـتن برای آن تعيين شده و قتل بنا حق يکی از گناهان کبيره موبقه بشمار ميرود.

وَ مَن قُتِلَ مَظلُوماً فَقَد جَعَلنا لِوَلِيِّهِ سُلطاناً فَلا يُسرِف فِی القَتلِ إِنَّهُ کانَ مَنصُوراً کسيکه مظلومی را يعنی بـدون حق کشت ولیّ او و وارث او اولاد باشـد يا غير آن بر قاتل تسلّط پيدا مينمايد و حکم دست آنها است اگر بخواهند روی ميزان شـرع مطابق حدودی که تعيين شـده قصـاص ميکنـد و اگر بخواهـد ديه ميگيرد و اگر بخواهـد عفو ميکنـد مختار است و اگر ولیّ مقتول قصاص اختيار نمود نبايد اسراف در آن نمايد يعنی بهمان نحوی که قاتل مقتول را کشته وی را بکشد نه اينکه زجری زيادتر بر وی وارد نمايد.

وَ لا تَقرَبُوا مالَ اليَتِيمِ إِلّا بِالَّتِی هِیَ أَحسَنُ حَتّی يَبلُغَ أَشُدَّهُ پنجم از امور شـرعی که در اينکه آيات تذکر داده بکلمه (لا تَقرَبُوا) بشدت نهی ميکننـد که نزديـک مال يتيم نشويـد مگر بوجه احسن نيکوتر (احسن) افعل التفضـيل است و اهميت حفظ و حراست مال يتيم را ميرساند اينکه است که فرموده نزديک آن نشويد مگر بآنطوريکه نيکوتر باشد يعنی طوری عمل کنيد که هم مال او باقی ماند و هم معاش او تأمين گردد مثل اينکه ولیّ و قيّم مال ايتام را هم حفظ نماينـد و هم بکاری که صـلاح ميدانند بزنند که ربح داشـته باشد و اصل مال تمام نشود تا وقتی که يتيم بحـدّ رشـد و بلوغ برسد آنوقت مال او را بدسـتش بدهند و در سوره نساء آيه ۱۰۱ خوردن مال يتيم را از گناهـان کبيره موبقه بشـمار آورده قوله تعالی (إِنَّ الَّذِينَ يَأکُلُونَ أَموالَ اليَتامی ظُلماً إِنَّما يَأکُلُونَ فِی بُطُونِهِم ناراً وَ سَيَصلَونَ سَعِيراً).

صفحه : ۳۰۴

وَ أَوفُوا بِالعَهدِ إِنَّ العَهدَ کانَ مَسؤُلًا شـشم- شايد مقصود از عهد معنی اعمّ باشد، عهد خدا با بندگان از تکاليفی که برای آنها مقرر گردانيده، يا عهدی که بندگان با خدا می‌بندند از نذر و عهد و قسم، يا عهودی که مؤمنين بين خودشان قرارداد مينمايند که از تمام اينها سؤال ميشود.

از سـلمی نقل ميکننـد که گفته بر جوارح آدمی خـدای تعالی عهـدهائی و آدابی از فرائض بسته که بايـد بآن عمل کنـد و بر دل او آدابی اس از خوف و خشيت و بر روح او است که از مقام قرب دور نشود و کيست که از عهـده اينکه عهد برآيد، و در کتاب کنز گفته اينکه آيه از دو جهت بر وجوب عهـد دلالت دارد يکی از صـيغه امر (أَوفُوا) زيرا که امر برای وجوب است، دوم از عهـد سؤال خواهد شد و از غير واجب سؤال نخواهند کرد پس وفاء بعهد واجب است.

(منهج الصادقين) وَ أَوفُوا الکَيلَ إِذا کِلتُم وَ زِنُوا بِالقِسطاسِ المُستَقِيمِ ذلِکَ خَيرٌ وَ أَحسَنُ تَأوِيلًا هفتم- (القسـطاس) بضم قاف و کسر آن بمعنی ميزان است، و بقولی لفـظ رومی است که معرب شـده، و بقولی عربی است و بمعنی قسط و عـدل آمـده خلاصه در اينکه

آیه امر فرموده که در کیل و میزان بـدرستی عمـل کنیـد و وقتی جنسـی را بکیل و وزن در آوردیـد روی میزان مساوی و مسـتقیم و عدل قرار دهید.

در اینجـا امر فرموده که در معـامله وقتی بکیـل یا وزن درآوردیـد بمیزان مسـتقیم بسـنجید و در سوره مطففین کم فروشان را تهـدید مینماید (وَیلٌ لِلمُطَفِّفِینَ الَّذِینَ إِذَا اکتالُوا عَلَی النّاسِ یَستَوفُونَ وَ إِذا کالُوهُم أَو وَزَنُوهُم یُخسِرُونَ).

وَ لا تَقفُ ما لَیسَ لَکَ بِهِ عِلمٌ (قفو) بمعنی پیروی کردن اثر است و از اینکه مـاده است (قیافه) و در مفردات گفته یعنی حکم نکن بقیافه و گمان یعنی بر آنچه علم نداری ثابت مباش

صفحه : ۳۰۵

و نهی در آیـه (وَ لا تَقفُ) اطلاق دارد و شامـل میگردد تمـام افعـال و اقـوال و اعمـال و اعتقـادات و آنچـه را کـه انسـان در روش زندگانیش با آن سر و کار دارد و باید در مقام عمل در آورد و ترتیب اثر بر او بنماید.

در مجمع البیان چنین گفته (وَ لا تَقفُ ما لَیسَ لَکَ بِهِ عِلمٌ) یعنی نگو شـنیدم و نشنیده باشی و نگو دیدم و ندیده باشی و نگو دانستم و ندانسته باشی.

(إبن عبـاس و قتـاده) و بقـولی وقـتی کسـی از تـو گـذشت در پشت سـر او کلامـی مگـو و غیبت او را مکن. (از حسن) و بقولی آن شهـادت زور است. (محمّـد بن حنفیه) و اصـل اینکه است که آیه عـام است و شامـل میگردد هر قول و فعل یا عزمی که بـدون علم باشد پس گویا خدای سبحان فرموده نگو مگر چیزی را که میدانی جایز است گفته شود و نکن مگر آنچه را میدانی که جایز اسـت بکنی و معتقد مشو مگر آنچه را که میدانی جایز است معتقد باشی. (پایان) خلاصه از آیه استفاده میشود که نباید بدون علم و دانش پیرو کاری گردید بلکه باید تابع علم شوید.

و نیز آیه دلالـت واضـح دارد که در هیـچ مـوردی بظنّ و تخمین نبایـد قنـاعت نمود حـتی در فروع مگر اینکه بـدلیل عقلی فروع در جـائیکه تحصـیل یقین میسر نباشـد از عموم اطلاـق آیه خـارج میگردد زیرا عموم مردم اگر بخواهنـد در تمـام فروع احکام شـرع از مـدارک حکم بـدست بیاورنـد عسر و حرج ایجـاب میکنـد مثل مریضـی که خودش علم طب نـدارد مجبور است که رجوع بطبیب حـاذق نمایـد و لـو بظنّ زیرا که یقین برای او میسر نیست، امـا در غیر فروع یعنی در اعتقادیـات و راجع بـامور دیگر از آنچه بگوش میشـنود از اقوال یا بچشم چیزی میبینـد و بدون علم و دانش بر آن ترتیب اثر میدهد یا چیزی نسبت بکسـی در قلبش خطور میکند تمام اینها تحت اطلاق (لا تَقفُ) باقی است یعنی آیه بطور اطلاق نهی مینماید از عمل کردن

صفحه : ۳۰۶

بدون علم خواه عمل ناشـی از اعمال بدن باشد یا عمل درونی مثل اعتقادات و آنچه بذهن خطور مینماید که بدون علم و یقین نباید آثار علم بر آن بار کنی.

إِنَّ السَّمعَ وَ البَصَرَ وَ الفُؤادَ کُلُّ أُولئِکَ کانَ عَنهُ مَسؤُلًا (أُولئِکَ) اشاره بسـمع و بصـر و فؤاد است و (عَنهُ) در موضع فاعل یعنی از هر یـک از آنهـا سؤال میشود، تخصـیص بعـد از تعمیم است اول آیه (وَ لا تَقفُ) عموم دارد و تمـام قوای مـدرکه انسانی را از چشم و گوش و دل و باقی قوی را شامل میگردد که در مـدرکاتش بـدون علم بایـد اثر بار نکند و ذیل آیه شاید اشاره باشد بعمل شخصـی هر یک از اینکه قوی و مشاعر که موقع حساب و تحت مؤاخـذه واقع میگردند، و ممکن است که آیه دو طور توجیه شود: اول اینکه طور که از انسان راجع باین قوای سه گانه چشم و گوش و دل سؤال میشود که چه دیدید و چه شـنیدید و چه در قلب تصوّر نمودید که مسئول خود انسان باشد که از مدرکات آن سؤال میشود.

دوم بعید نیست که گفته شود از خود اینکه اعضاء سؤال میشود و آنها بایستی اعمال خود را در حضور سلطان عادل ارائه دهند زیرا چنانچه از آیات دیگر مثل قوله تعالی در سوره یس آیه ۵۵ فرموده (الیَومَ نَختِمُ عَلی أَفواهِهِم وَ تُکَلِّمُنا أَیدِیهِم وَ تَشهَدُ أَرجُلُهُم بِما کانُوا یَکسِبُونَ) و نیز بدلالت قوله تعالی که قیامت را دار الحیوان نامیده، سوره عنکبوت آیه ۶۴ (وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِیَ الحَیَوانُ لَو کانُوا یَعلَمُونَ) و بقرینه (أُولئِکَ) و ضمیر (عَنهُ) که برای ذوی العقول میآورند از اینکه آیات چنین مفهوم میگردد که قیامت روزی است که اشیاء بی‌جان، جان میگیرند و آن حیاتیکه در کمون اشیاء مخفی بوده چون در آنوقت بکمال میرسند حیات پیدا میکنند و در موقع سؤال واقع میگردند و زنده میشوند حتی اعضاء بدن آدمی که هر یک مدرکات خود را ارائه دهند.

وَ لا تَمشِ فِی الأَرضِ مَرَحاً إِنَّکَ لَن تَخرِقَ الأَرضَ وَ لَن تَبلُغَ الجِبالَ طُولًا دستور اخلاقی است و اشاره به اینکه که در تمام اعمال و اقوال و حرکات و سکنات

صفحه : ۳۰۷

افراط و تفریط در هیچ عملی مطلوب نیست و خدای تعالی در اینکه آیات بندگان خود را ادب مینماید و طریق وسط و میانه‌روی را بآنها میآموزد و در اینکه آیه نهی نموده از اینکه انسان در زمین متکبرانه و خرامان راه برود و وی را بعجز خود میآگاهانند که تو از اینکه طور راه رفتن نه زمین را توانی بشکافی و نه قدرت داری که بتطاول و سر بلندی خود بکوهها برسی، و اینکه مثل است که خدا زده یعنی ای انسان زمین را بتکبر خود نمی‌شکافی و بتطاول و سرکشی خود بکوهها نمیرسی.

کُلُّ ذلِکَ کانَ سَیِّئُهُ عِندَ رَبِّکَ مَکرُوهاً (کُلُّ ذلِکَ) اشاره بتمام منهیّاتی است که در آیات بالا اشاره بآنها شده که تمام اینها نزد پروردگار تو گناه و نارواست.

صفحه : ۳۰۸

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۳۹ تا ۴۸]

اشاره

ذلِکَ مِمّا أَوحی إِلَیکَ رَبُّکَ مِنَ الحِکمَةِ وَ لا تَجعَل مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ فَتُلقی فِی جَهَنَّمَ مَلُوماً مَدحُوراً (۳۹) أَ فَأَصفاکُم رَبُّکُم بِالبَنِینَ وَ اتَّخَذَ مِنَ المَلائِکَةِ إِناثاً إِنَّکُم لَتَقُولُونَ قَولاً عَظِیماً (۴۰) وَ لَقَد صَرَّفنا فِی هذَا القُرآنِ لِیَذَّکَّرُوا وَ ما یَزِیدُهُم إِلاّ نُفُوراً (۴۱) قُل لَو کانَ مَعَهُ آلِهَةٌ کَما یَقُولُونَ إِذاً لابتَغَوا إِلی ذِی العَرشِ سَبِیلاً (۴۲) سُبحانَهُ وَ تَعالی عَمّا یَقُولُونَ عُلُوًّا کَبِیراً (۴۳)

تُسَبِّحُ لَهُ السَّماواتُ السَّبعُ وَ الأَرضُ وَ مَن فِیهِنَّ وَ إِن مِن شَیءٍ إِلاّ یُسَبِّحُ بِحَمدِهِ وَ لکِن لا تَفقَهُونَ تَسبِیحَهُم إِنَّهُ کانَ حَلِیماً غَفُوراً (۴۴) وَ إِذا قَرَأتَ القُرآنَ جَعَلنا بَینَکَ وَ بَینَ الَّذِینَ لا یُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ حِجاباً مَستُوراً (۴۵) وَ جَعَلنا عَلی قُلُوبِهِم أَکِنَّةً أَن یَفقَهُوهُ وَ فِی آذانِهِم وَقراً وَ إِذا ذَکَرتَ رَبَّکَ فِی القُرآنِ وَحدَهُ وَلَّوا عَلی أَدبارِهِم نُفُوراً (۴۶) نَحنُ أَعلَمُ بِما یَستَمِعُونَ بِهِ إِذ یَستَمِعُونَ إِلَیکَ وَ إِذ هُم نَجوی إِذ یَقُولُ الظّالِمُونَ إِن تَتَّبِعُونَ إِلاّ رَجُلاً مَسحُوراً (۴۷) انظُر کَیفَ ضَرَبُوا لَکَ الأَمثالَ فَضَلُّوا فَلا یَستَطِیعُونَ سَبِیلاً (۴۸)

صفحه : ۳۰۹

[ترجمه]

اينكه است از آنچيزهائيكه از حكمت بسوى تو وحى نمود پروردگار تو و با خدا خداى ديگر قرار مده كه در جهنم انداخته شوى در حاليكه ملامت زده و از رحمت خدا رانده شده باشى (۳۹)

آيا پروردگار شما برگزيد شما را بپسران و از ملائكه براى خود دختران انتخاب نمود حقيقهٔ شما قول و كلام عظيمى ميگوئيد (۴۰)

و محققا ما در اينكه قرآن مكرر بيان نموديم برائت خود را از اولاد براى اينكه متذكر گردند (و با اينكه حال) زياد نكرد (اشقياء را) مگر نفرت و دورى از حق (۴۱)

اى محمّد (ص) بگو اگر با خدا خدايان ديگرى باشد اينكه طورى كه مشركين ميگويند در اينكه صورت طلب ميكردند راهى را براى دفع او (۴۲)

خدا منزه است و برتر است از آنچه باو نسبت ميدهند برترى بزرگى (۴۳)

تسبيح و تقديس ميكند او را آسمانهاى هفت گانه و زمين و آنچه بين آسمانها و زمين است و نيست چيزى مگر اينكه تسبيح ميكند بحمد او و لكن شما تسبيح آنها را نمى‌فهميد بدرستى كه او بردبار و آمرزنده است (۴۴)

اى رسول اكرم هنگاميكه تو قرآن را قرائت ميكنى ما قرار ميدهيم بين تو و بين آنهائيكه بآخرت ايمان نياورده‌اند پرده و حجابى كه مستور است از ديدن آنها (۴۵)

و ما قرار داديم بر قلبهاى كافرين پوششى (كه مانع از فهم حقايق قرآن باشد) و در گوشهاى آنان سنگينى قرار داديم و وقتى پروردگار خود را بوحدت ياد ميكنى نفرت نموده و بپشتهاى خود برميگردند (۴۶)

ما عالم‌تريم بآنچه آنها از قرآن استماع مينمايند زيرا بسوى تو استماع مينمايند در حاليكه با هم نجوى ميكنند در آنهنگام ستمكاران ميگويند شما متابعت نميكنيد مگر مردى را كه سحر كرده شده است (۴۷)

ببين چگونه براى تو مثالهائى زدند پس اينكه (كافرين) گمراه گرديدند و ديگر قدرت بر يافتن راه ندارند (۴۸)

.

صفحه : ۳۱۰

(توضيح آيات)

اشاره

ذٰلِكَ مِمّا أَوحى إِلَيكَ رَبُّكَ مِنَ الحِكمَةِ وَ لا تَجعَل مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ فَتُلقى فِي جَهَنَّمَ مَلُوماً مَدحُوراً ذلك اشاره بآيات بالا است از واجبات و مستحبات و محرمات كه تمام اينها از چيزهائى است كه مشتمل بر حكمت است و از طرف پروردگار بر تو فرود آمده اشاره به اينكه كه گمان نشود تو از پيش خود وضع قوانين نموده‌ئى قانون گذار خدا است و بايستى از طرف حق تعالى وضع گردد و تو از طريق وحى قانون عدل را در بين مردم اجراء ميگردانى.

(وَ لا تَجعَل مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ) در اينكه آيات اينكه آيه دو بار تكرار شده يك دفعه در اول شروع باحكام و ديگر در اينجا كه آخر است، اشاره باين است كه توحيد اصل تمام احكام و قوانين است اينكه است كه در ابتداء و اختتام احكام نهى از شرك فرموده اول نتيجه بد دنيوى شرك را خاطر نشان كرده (فَتَقعُدَ مَذمُوماً مَخذُولًا) و در اينجا عقوبت اخروى را تذكر ميدهد (فتلقى فى جهنم ملوما مخذولا).

يعنى اگر با خداى يكتا خداى ديگرى قرار دادى از مقام خودت ميافتى و در جهنم واقع ميگردى در حالى كه ملامت زده و مردود ميباشى.

أَ فَأَصفاكُم رَبُّكُم بِالبَنِينَ وَ اتَّخَذَ مِنَ المَلائِكَةِ إِناثاً إِنَّكُم لَتَقُولُونَ قَولًا عَظِيماً اينكه آيه تأييد مينمايد توجيهى را كه در آيه بالا گفته شد (وَ لا تَجعَل مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ) كه اگر چه ظاهرا خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است لكن در واقع تهديد مشركين است آنهائى كه با خدا خدايان ديگر قرار دادند چنانچه در اينكه آيه بهمزه انكارى در مقام مذمت و سرزنش كفارى برآمده كه ملائكه را دختران خدا ميناميدند و اينها سخن بزرگى ميگويند كه از روش عقلى خارج است.

صفحه : ۳۱۱

وَ لَقَد صَرَّفنا فِي هذَا القُرآنِ لِيَذَّكَّرُوا وَ ما يَزِيدُهُم إِلّا نُفُوراً در مفردات راجع بمعنى صرف چنين گفته (الصرف) رد چيزى است از حالى بحالى يا تبديل گردانيدن لفظى است بغير معنى خودش يا اينكه گفته شود تبديل مثل تصريف است در تكثير و بيشتر گفته ميشود تصريف گردانيدن شيئى است از حالتى بحالت ديگر و از امرى بامر ديگر (و تصريف الرياح) گردانيدن رياح است از حالى بحالى قال تعالى (وَ صَرَّفنَا الآياتِ) (وَ صَرَّفنا فِيهِ مِنَ الوَعِيدِ) و بهمين معنى است (تصريف الكلام و تصريف الدراهم) (پايان) (صَرَّفنا) آيه اشاره به اينكه كه ما يعنى حق تعالى در آيات قرآن راجع بوحدت اله دلائل بسيار و تنبيهات بى‌شمارى از قصص و حكايات گذشته‌گان و وعده رحمت براى مطيعين و وعيد و تهديد بعذاب نسبت بمشركين و عاصين به بيانات مختلف بيان نموديم تا اينكه كفار اندرز و پند گيرند و عوض اينكه آنان بآيات قرآنى متّعظ گردند ميرمند و فرار ميكنند.

قُل لَو كانَ مَعَهُ آلِهَةٌ كَما يَقُولُونَ إِذاً لَابتَغَوا إِلي ذِي العَرشِ سَبِيلًا خطاب برسولش نموده و آيه ارشاد باين است كه باين مشركين بگو اگر شما گمان ميكنيد با خدا خدايان و آلهه‌ئى باشند رجوع بعقل خودتان نمائيد تا اينكه بحكم عقل يادآور شويد كه آن خدايان نيز بايستى صاحب عرش و مملكت و دستگاه خدائى و داراى مخلوقات بسيار باشند و شمائى كه نسبت بندگى نآن خدايان ميدهيد بايستى در مقام طلب برآئيد كه راهى بسوى عظمت عرش او پيدا نمائيد.

(سخنان مفسرين در توجيه آيه)

۱- (يَقُولُونَ) بجمع غائب، يا (تقولون) خطاب بجمع حاضر نموده كه اگر بگمان شما مشركين با خدا آلهه‌ئى باشد همانا بايستى آنان راهى بسوى قرب صاحب عرش پيدا نموده و نظر بعلم آنها بعلوّ و عظمت او طلب نزديكى باو بنمايند. (مجاهد و قتاده)

صفحه : ۳۱۲

۲- و اكثر مفسرين در معنى آيه گفته‌اند بايستى كه آلهه راهى بسوى صاحب عرش پيدا نمايند كه با او نزاع و جدال كنند زيرا چون الاهان در صفات ذاتى مثل (قوّت و قدرت) متساوى ميباشند بايد با هم بجنگند تا كدام غالب گشته و مملكت مخصوص بخودش گردد و بازگشت اينكه توجيه بدليل تمانع است (مجمع البيان) لكن آن وجه اول نزديك‌تر بواقع مينمايد زيرا كه ظاهرا مشركين آلهه خود را مطابق واجب الوجود مبدء عالم نميدانستند بدليل اينكه وقتى از آنها از چگونگى بتها سؤال ميشد ميگفتند ما اينان را عبادت مينمائيم (لِيُقَرِّبُونا إِلَى اللّهِ زُلفى) براى اينكه بخدا نزديك گرديم زيرا بگمان فاسدشان گمان ميكردند خداوند امور عالم و نظام خلقت را محوّل بآنها گردانيده و آنان مقام و منزلتى نزد خداى تعالى دارند كه عبادت اينها قرب بحق را ايجاب مينمايد اينكه بود كه از آنها استمداد مى‌طلبيدند، و شايد آيه براى رفع توهّم آنها تذكر ميدهد اگر اينها مقامى نزد خداى تعالى داشته باشند

بايستى راهى بسوى قرب او پيدا نمايند و از او استمداد جويند و چون چنين نيستند نبايد باينها توسل و استمداد بجوئيد و باين وجه اينكه دليل ديگرى ميشود غير از دليل تمانع و غير از آيه (لَو كانَ فِيهِما آلِهَةٌ إِلَّا اللّه لَفَسَدَتا) زيرا كه آنها دليل بر بطلان تعدّد واجب الوجود و مبدء عالم ميباشد و اينكه دليل بنا بر اينكه بيانى كه شد دليل بر بطلان آلهه ميشود يعنى دليل بر اينكه ميشود كه موجد عالم همان مربّى و ناظم عالم است همين طورى كه در اصل خلقت محتاج بشريك و معاون در آفرينش و تقدير نيست چنين است در تدبير عالم كه بقدرت ازلى خود ميآفريند و بقوّت و قاهريت و علم بصلاح روزى ميدهد و پرورش دهنده مخلوقاتست كسى را در مملكت و سلطنت او راهى نيست.

سُبحانَه وَ تَعالى عَمّا يَقُولُونَ عُلُوًّا كَبِيراً اينكه آيه تأييد مينمايد توجيهى را كه در آيه بالا شده يعنى مبدء عالم منزّه

صفحه : ۳۱۳

و بلند مرتبه‌تر است از آنكه مشركين باو نسبت ميدهند كه در تدبير و نظام عالم معاون و كمك گرفته باشد و امور عالم را محوّل بغير نمايد به (عُلُوًّا كَبِيراً) كلام را مؤكّد ميگرداند و اشاره به اينكه كه علوّ و عظمت و كبريائى او بقدرى عظيم است كه تمام موجودات خواه ملك باشد يا انسان يا ماه و خورشيد و اوضاع سماوى در مقابل عظمت و اقتدار او هيچ مينمايند چگونه كسى را قدرت باشد كه در مملكت او تصرّف نمايد هرگز چنين نخواهد بود.

تُسَبِّحُ لَهُ السَّماواتُ السَّبعُ وَ الأَرضُ وَ مَن فِيهِنَّ وَ إِن مِن شَيءٍ إِلّا يُسَبِّحُ بِحَمدِهِ در اينكه آيه تصريح فرموده كه تمام موجودات از آسمانهاى هفت گانه و نيز زمين و آنچه در آسمانها و زمين است همگى تسبيح و تمجيد و ستايش مينمايند و بزرگى و عظمت آفريننده و مربّى خود را ميستايند، و بعد كلام را ميگرداند و بطور عموم ببشر تذكر ميدهد كه نيست چيزى مگر اينكه او را از صفات ممكنات تنزيه ميكند و بحمد او را ستايش مينمايد.

اشاره به اينكه كه تمام موجودات از جمادات و نباتات و حيوانات و موجودات عالى و دانى همه و همه خداى تعالى را از صفات و نواقص امكانى تنزيه مينمايند و او را بصفات جلال و جمال ستايش ميكنند.

(سخنان مفسرين در وجه چگونگى حمد و تسبيح موجودات)

۱- معنى تسبيح در اينجا دلالت بر توحيد خدا و عدل او است و اينكه در الهيت براى او شريكى نيست و اينكه طور تسبيح جارى مجراى تسبيح بلفظ است و بسا ميشود كه تسبيح از طريق دلالت قوى‌تر است زيرا كه آن مؤدّى بعلم ميگردد (وَ إِن مِن شَيءٍ إِلّا يُسَبِّحُ بِحَمدِهِ) يعنى نيست شيئى از موجودات مگر اينكه خدا را تسبيح ميكند از جهت آفرينش خود زيرا كه هر موجودى غير از خداى قديم حادث است و حدوث ميكشاند حادث را و ميخواند او را بتعظيم و ستايش قديم زيرا كه حادث محتاج بصانعى است كه از حيث صنع غير مصنوع باشد و صنعت حادث دلالت دارد بر صنعت آن قديم تعالى كه بذاته از كلّ ما سوى بى‌نياز است و بر او

صفحه : ۳۱۴

جايز نيست آنچه كه بر حادث جايز است. (طبرسى) ۲- و بقولى (يُسَبِّحُ بِحَمدِهِ) يعنى نيست چيزى از زنده‌ها مگر اينكه تسبيح و ستايش ميكنند بحمد او. (حسن) ۳- و بقولى ديگر هر شيئى بطور عموم از وحوش و طيور و جمادات خدا را تسبيح و ستايش مينمايند حتى صرير درب و خرير آب يعنى صداى باز شدن درب و جارى شدن آب. (ابراهيم و جماعتى) وَ لكِن لا تَفقَهُونَ

تَسبِيحَهُم يعنى شما كيفيت تسبيح موجودات را نمی‌فهميد زيرا كه در آنها تعقّل نميكنيد تا چگونگى دلالت آنها را بر توحيد بدانيد (إِنَّه كانَ حَلِيماً) يكى از صفات جمال الهى حلم است، خدا حليم است اينكه است كه بشما در مجازات بر كفرتان مهلت داده (غَفُوراً) وقتى توبه نموديد و بازگشت باو كرديد شما را می‌پذيرد. (مجمع البيان) ۴- بعضى از مفسرين چنين گفته تسبيحى را كه در آيه ثابت مينمايد براى تمام اشياء آن تسبيح بمعنى حقيقى است كه در كلامش براى تمام موجودات از آسمانها و زمين و آنچه در آنها است محقق و مكرر گردانيده و در آيات مواردى را تذكر داده كه نميتوان حمل كرد مگر بر حقيقت مثل قوله تعالى (وَ سَخَّرنا مَعَ داوُدَ الجِبالَ يُسَبِّحنَ وَ الطَّيرَ) سوره انبياء آيه ۷۹، و قوله (إِنّا سَخَّرنَا الجِبالَ مَعَهُ يُسَبِّحنَ بِالعَشِيِّ وَ الإِشراقِ) سوره جن آيه ۱۷، و قوله تعالى (يا جِبالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَ الطَّيرَ) سوره سبأ آيه ۱۰، پس معنى ندارد كه حمل شود بر تسبيح بلسان حال.

و از روايات بسيار از طريق شيعه و سنى استفاده ميشود كه هر يك از اشياء را تسبيح خاصى است و از جمله آنها روايتى است كه ريك در كف رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تسبيح گفته. (تفسير الميزان) ممكن است نظر بجمع بين آيات و اخبارى كه در خصوص تسبيح موجودات

صفحه : ۳۱۵

رسيده گفته شود مقصود از تسبيح نمودن موجودات معنائى باشد اعمّ از ترتيب حروف و كلمات و اعمّ از نطق و كلام مسموع و غير آن و آن غير از مطلق دلالت بر صنع آنها است و آن كلام مخصوصى باشد كه هر نوعى از موجودات بحسب خلقت مخصوص بخودشان و بقدر دانششان تسبيح خاصى دارند كه از غريزه و دانش مخصوص بخود مبدء وجودشان را تسبيح و ستايش ميكنند باين طور: آنهائيكه صاحب نطقند بنطق و صداى مخصوص بخودشان و آنهائيكه صدائى از آنان مسموع نيست در علم و غريزه خود رو بمبدء دارند و از او بقاء و روزى می‌طلبند زيرا كه در محل خود ثابت گرديده و اينكه آيات نيز مشعر بر اينكه است كه علم در تمام موجودات سريان دارد مثل وجود اينكه است كه هر موجودى بقدر قوت وجودش صاحب علم و ادراك است و لو اينكه علم بعلم خود نداشته باشد قوله تعالى حكايةً از اعضاء انسان و شهادت آنها بر عليه او (قالُوا أَنطَقَنَا اللّهُ الَّذِي أَنطَقَ كُلَّ شَيءٍ) و ميشود اينكه معنى را از قوله تعالى (لا تَفقَهُونَ تَسبِيحَهُم) استنباط نمود، اشاره به اينكه كه تمام اجزاء عالم تسبيح ميكنند و شما افراد بشر كيفيت تسبيح آنها را نمی‌فهميد (و اللّه العالم باسرار كلامه).

وَ إِذا قَرَأتَ القُرآنَ جَعَلنا بَينَكَ وَ بَينَ الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ حِجاباً مَستُوراً زمانى كه تو ميخوانى اى پيغمبر قرآن را قرار ميدهيم ما ميان تو و آنهائيكه ايمان بآخرت ندارند پرده‌ئى كه از نظرها مستور است كه تو را نبينند چنانكه آنها بر پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم عبور ميكردند و او را نميديدند، و بعضى گفته‌اند اسم مفعول بمعنى اسم فاعل است يعنى حجابى كه ساتر باشد بين تو و آنها.

و شايد مقصود از حجاب محجوبيت باطن آنها باشد از فهم معانى و اسرار مندرجه در قرآن و اشاره به اينكه كه آنهائيكه بآخرت ايمان ندارند در حجاب منيت و خودپسندى واقع گرديده و آن حقيقت انسانيت آنها در پس پرده حجاب قواى حيوانى آنها پوشيده گرديده.

صفحه : ۳۱۶

وَ جَعَلنا عَلى قُلُوبِهِم أَكِنَّةً أَن يَفقَهُوهُ وَ فِي آذانِهِم وَقراً وَ إِذا ذَكَرتَ رَبَّكَ فِي القُرآنِ وَحدَهُ وَلَّوا عَلى أَدبارِهِم نُفُوراً اينكه آيه مؤيّد توجيه دوم است كه در آيه بيان شد كه شايد در مقام بيان حجابى باشد كه بين پيغمبر و آنهائى كه بآخرت ايمان ندارند بر آمده كه آن حجاب پوششى است كه منشأ آن انكار و لجاجت كافرين است كه چون آنان دانسته و فهميده براى استماع قرآن حاضر نگرديدند ما در قلب آنها پوششى قرار داديم كه اسرار و اعجاز آنرا نمی‌فهمند و نيز در گوش آنان سنگينى قرار داديم كه تاب

تحمّل آنرا ندارند اینکه است که تو وقتی پروردگارت را بوحدت و حقیقت یاد میکنی چون قلبشان از کفر پوشیده شده و گوششان را چرکی کلمات ناهنجار سنگین گردانیده و تاب استماع ندارند رو بر میگردانند و نفرت میکنند.

نَحنُ أَعلَمُ بِما يَستَمِعُونَ بِهِ إِذ يَستَمِعُونَ إِلَيكَ وَ إِذ هُم نَجوى إِذ يَقُولُ الظّالِمُونَ إِن تَتَّبِعُونَ إِلّا رَجُلًا مَسحُوراً در اینکه آیه خدای تعالی برسولش خبر میدهد که ما عالم‌تریم بحال کفار و مقالات ناهنجار آنان که آنها چنینند آیاتی میشنوند و آنچه را که از قرآن استماع مینمایند پس از آن با هم نجوی میکنند آنوقت کسانیکه ستمکار میباشند که هم بنفس خود ستم میکنند که خود را بدرك حیوانیت پرتاب نموده و از طریق هدایت و سعادت منحرف گردیده و در سیه چال طبیعت پرتاب شده‌اند و هم نسبت بمقدّسات آیات قرآنی ستم میکنند زیرا در آن تدبّر نمیکنند تا اینکه بفهمند که آن از معدن صدق و حقیقت فرود آمده و عمل باحکام و قوانین آن حقیقت انسانیت آنها را تأمین میگرداند و هم نسبت بنفس قدسی ملکوتی نسبت ناروا میدهند و آن برگزیده الهی را گاهی ساحر و گاهی مسحور یعنی سحر گردیده شده و گاهی مجنون و گاهی شاعر و گاهی کاذبش نامند و از روی جهل و بیخردی یا از روی کبر و خودپسندی با هم یا با کسانیکه تابع اسلام گردیده‌اند میگویند شما متابعت ننموده‌اید مگر مردی که سحرش کرده‌اند یعنی عقلش زائل شده

صفحه : ۳۱۷

انظُر كَيفَ ضَرَبُوا لَكَ الأَمثالَ فَضَلُّوا فَلا يَستَطِيعُونَ سَبِيلًا خطاب برسول اکرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نموده که نظر کن و بنگر چگونه کفار در باره تو مثلهائی زدند و آنچه لایق قدس تو نیست بتو نسبت میدهند از کذب و سحر و امثال آن و سبب آن گمراهی آنها است چون از راه حقیقت منحرف گردیده اینکه است که راه سعادت خود را گم کرده‌اند و دیگر قدرت بر هدایت گردیدن و یافتن راه راست ندارند زیرا که چشم دلشان بسته گردیده و دیگر نه چشم بینا دارند که خودشان راه سعادتشان را پیدا کنند و نه گوش شنوا دارند که بارشاد پیمبران براه سعادت رهسپار گردند.

صفحه : ۳۱۸

[سوره الإسراء (۱۷): آيات ۴۹ تا ۵۸]

اشاره

وَ قالُوا أَ إِذا كُنّا عِظاماً وَ رُفاتاً أَ إِنّا لَمَبعُوثُونَ خَلقاً جَدِيداً (۴۹) قُل كُونُوا حِجارَةً أَو حَدِيداً (۵۰) أَو خَلقاً مِمّا يَكبُرُ فِي صُدُورِكُم فَسَيَقُولُونَ مَن يُعِيدُنا قُلِ الَّذِي فَطَرَكُم أَوَّلَ مَرَّةٍ فَسَيُنغِضُونَ إِلَيكَ رُؤُسَهُم وَ يَقُولُونَ مَتى هُوَ قُل عَسى أَن يَكُونَ قَرِيباً (۵۱) يَومَ يَدعُوكُم فَتَستَجِيبُونَ بِحَمدِهِ وَ تَظُنُّونَ إِن لَبِثتُم إِلّا قَلِيلاً (۵۲) وَ قُل لِعِبادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحسَنُ إِنَّ الشَّيطانَ يَنزَغُ بَينَهُم إِنَّ الشَّيطانَ كانَ لِلإِنسانِ عَدُوًّا مُبِيناً (۵۳)

رَبُّكُم أَعلَمُ بِكُم إِن يَشَأ يَرحَمكُم أَو إِن يَشَأ يُعَذِّبكُم وَ ما أَرسَلناكَ عَلَيهِم وَكِيلًا (۵۴) وَ رَبُّكَ أَعلَمُ بِمَن فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ لَقَد فَضَّلنا بَعضَ النَّبِيِّينَ عَلى بَعضٍ وَ آتَينا داوُدَ زَبُوراً (۵۵) قُلِ ادعُوا الَّذِينَ زَعَمتُم مِن دُونِهِ فَلا يَملِكُونَ كَشفَ الضُّرِّ عَنكُم وَ لا تَحوِيلاً (۵۶) أُولئِكَ الَّذِينَ يَدعُونَ يَبتَغُونَ إِلى رَبِّهِمُ الوَسِيلَةَ أَيُّهُم أَقرَبُ وَ يَرجُونَ رَحمَتَهُ وَ يَخافُونَ عَذابَهُ إِنَّ عَذابَ رَبِّكَ كانَ مَحذُوراً (۵۷) وَ إِن مِن قَريَةٍ إِلاّ نَحنُ مُهلِكُوها قَبلَ يَومِ القِيامَةِ أَو مُعَذِّبُوها عَذاباً شَدِيداً كانَ ذلِكَ فِي الكِتابِ مَسطُوراً (۵۸)

صفحه : ۳۱۹

[ترجمه]

كافرين گفتند آيا وقتى كه ما مرديم و استخوان پوسيده گرديديم دو مرتبه زنده ميشويم و برانگيخته ميگرديم و خلقت جديدى پيدا مينمائيم (۴۹)

(اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) بگو هر گاه بوده باشيد سنگ يا آهن (۵۰)

يا مخلوقى سخت‌تر از آنچه بتوانيد در قلب خود تصوّر نمائيد زنده ميگرديد (اگر گويند چه كسى ما را زنده ميكند) بگو آنكسيكه در اول شما را آفريده (وقتى بآنها چنين گوئى) بزودى سرهاى خود را بسوى تو حركت ميدهند و گويند چه زمانى چنين خواهد شد بگو شايد اينكه واقعه بزودى انجام گيرد (۵۱)

و آن روزى خواهد بود كه شما را ميخوانند و شما امر پروردگارتان را اجابت مينمائيد و گمان ميكنيد كه در دنيا مكث ننموده‌ايد مگر اندكى (۵۲)

(اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) ببندگان من بگو سخنى گوئيد كه آن نيكوتر باشد همانا شيطان (بين شما) دشمنى و نزاع بر ميانگيزاند زيرا كه شيطان هميشه براى انسان دشمنى است آشكارا (۵۳)

و پروردگار شما عالم‌تر است بشما از خود شما اگر بخواهد شما را رحم ميكند و اگر بخواهد شما را عذاب مينمايد و ما تو را بر آنها نفرستاديم نگهبان (۵۴)

و پروردگار تو عالم‌تر است بكسيكه در آسمانها و زمين است و حقيقةً ما بعضى از پيمبران را بر بعضى ديگر فضيلت و برترى داديم و بداود كتاب زبور را عطاء نموديم (۵۵)

بكافرين بگو بغير خدا كسانى را بخوانيد كه گمان ميكنيد كارى از دستشان برميآيد در صورتى كه آنها قدرت ندارند كه سختى را از شما دفع نمايند و نه تغيير حالى بشما بدهند (۵۶)

آنهائى را كه مشركين ميخوانند خودشان بسوى پروردگارشان دست آويزى مى‌طلبند يعنى تقرب ميجويند بخدا بفرمان بردارى او هر كدام كه تقربشان بخدا زيادتر است و اميدوارند برحمت خدا و از او ميترسند همانا عذاب پروردگار ترسيده شده است كه بايستى از آن حذر نمود (۵۷)

و هيچ شهرى و دهى نيست مگر اينكه پيش از روز قيامت هلاك كننده آنيم يا عذاب كننده اهل آنيم و اينكه حكم در لوح محفوظ نوشته شده (۵۸)

صفحه : ۳۲۰

(توضيح آيات)

وَ قالُوا أَ إِذا كُنّا عِظاماً وَ رُفاتاً أَ إِنّا لَمَبعُوثُونَ خَلقاً جَدِيداً عمده ايراد كفار بپيمبران دو چيز بود يكى ميگفتند شماها هم مثل ماها بشريد، غذا ميخوريد، ميخوابيد، ازدواج ميكنيد، در تمام امور طبيعى مثل باقى افراد بشر ميباشيد چطور شد كه شما رسول پروردگار شديد و ميخواهيد بر ما حكومت كنيد و ما را ببندگى بگيريد لكن آن بى‌خردان ندانستند كه برترى انبياء بآن روح قدسى و روان پاك بى‌آلايش آنها بوده كه لايق مقام بلند رسالت گرديده‌اند.

و ديگر آنكه چون انسان را فقط همين جسم دو پا ميديدنـد و از آن روح مجرد انسانى غافل بودند و ميديدند بمردن جسم مندك و پراكنده ميگردد و خاك گشـته و خاك آن جزء اشياء ديگرى ميگردد اينكه بود كه از مقاله پيمبران كه ميگفتند شـما پس از مردن در سـراى ديگرى زنـده ميگرديـد و بپاداش اعمال دنيوى خودتان خواهيد رسـيد تعجب و اسـتبعاد ميكردند كه چگونه چنين خواهد بود و عقل ناقص آنها كه مشوب بوهمشان گرديده بآنان اجازه قبول نميداد لكن اگر آن بى‌خردان قدرى بخود ميآمدند و فكر خود را بكار مى‌انداختنـد و در خود فرو مى‌رفتنـد آنوقت بوجـدان در خود قوّه و حقيقتى غير از جهات مادى طبيعى مى‌يافتند كه از سـنخ اينكه عالم طبيعى نيست و آن قوّه و حقيقتى است در كمون بشرى كه طالب كمال است و على الدوام وى را رو بكمال سوق ميدهد اينكه است كه مى‌بينيم فردى پيـدا نميشود كه بـا سـلامتى قوى و مشاعر طالب كمال نباشـد و رو بكمال نرود، اگر چه اكثر مردم در اينكه كمال حقيقى چيست و از چه راهى بايـد بوى پيوست در اشـتباهند چنانچه مى‌بينيم بعضـى كمال را در مال يا جاه و بعضـى در ريـاست و فرمـان فرمـائى و بعضـى در اطفـاء قواى شـهوانى و امثـال حظوظات طبيعى مادى مى‌پندارنـد لكن مقصود اصـلى رسـيدن بكمالات روحانى است و راه را

صفحه : ۳۲۱

اشـتباه كردهانـد و اينها را كمال وهمى نامند و كمال روحانى را كمال حقيقى گويند آرى آن همان روح جاودانى است كه در بشـر بوديعه گـذارده شـده است و اصـل آن از عالم ما فوق الطبيعه فرود آمـده اينكه است كه باقتضاء ذات خود ميكوشـد كه باصل خود پيوندنـد و چون اينكه روح بشـرى از سـنخ اينكه عـالم كون و فساد نيست بلكه از عالم روحانيات بروز و ظهور نموده و بحكم اينكه (كـلّ شـىء يرجع الى اصلـه) پس از خراب شـدن بـدن بـاقى است و باصل خود رجوع مينمايـد و فناءپـذير نميباشـد و در قيامت كه آخرين مرتبه كمـال انسـانى است بحكم قادر متعال با اجزاء اصـليه كه مادّة المواد بـدن دنيوى او است و در حال حيات و پس از آن در محل خود محفوظ است يا قوّه اثيريّه يا هر چه باشـد مى‌پيونـدد و او همان انسان شخصـى است كه در دنيا زنـدگانى مينمود زيرا بمردن از اجزاء اصـليه وى چيزى كم نگرديـده نفس و روح جاويـدانش با صورت مثالى دنيويش موجود است فناءپـذير نخواهد بود فقـط چيزيكه هست روح بـامر حق تعـالى در روز موعـود بـازگشت ببـدن ميكنـد تـا كيفر اعمـال دنيوى خود را ببينـد يـا بكمالات روحانيش و نتيجه اعمالش برسـد و بايد چنين باشد زيرا بديهى است كه شالوده انسان از روح و بدن تشكيل شده نه بدن تنها بدون روح انسـان است و نه روح تنها بـدون بـدن و در هر نشأه و عالمى كه باشـد روح با بـدن همراه است منتهى الامر در هر عالمى بـدن بمناسبت صفاء و كدورت آن عالم روح ظهور مينمايد اينكه است كه آيه بعد جواب مثبت بكافرين ميدهد و خطاب برسولش نموده كه در پاسخ آنان بگو:

قُل كُونُوا حِجارَةً أَو حَدِيداً أَو خَلقاً مِمّا يَكبُرُ فِى صُدُورِكُم اگر شـما سـنگ يا آهن يا خلقتى بالاتر از هر چه بنظر شـما بزرگ باشـد بوده باشيد مثل آسـمانها و زمين و هر چه باشد از آنچه مبعوث گرديدن آنرا سخت‌تر بدانيد البته مبعوث خواهيد گرديد و چيزى از شما نه كوچك و نه بزرگى فوت نخواهد گرديد زيرا كه كوچك و بزرگ نسبت بقدرت كامله الهى يكسانست

صفحه : ۳۲۲

فَسَيَقُولُونَ مَن يُعِيدُنا قُلِ الَّذِى فَطَرَكُم أَوَّلَ مَرَّةٍ مقول قول منكرين معاد است كه بزودى در پاسخ رسول گويند كى است كه بتواند و چنين قدرتى داشـته باشد كه پس از اضـمحلال جسم ما بتواند ما را بحالت اوّلى برگرداند و زنده گرديم، خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نموده كه بگو همان كسيكه ابتداء شما را آفريده و از نيستى بهستى آورده قدرت دارد شما را برگرداند (وَ هُوَ أَهوَنُ عَلَيهِ) سوره روم آيه ۲۶.

فَسَيُنغِضُونَ إِلَيكَ رُؤُسَهُم وَ يَقُولُونَ مَتي هُوَ قُل عَسي أَن يَكُونَ قَرِيباً راغب گفته (انغاض، حرکت دادن سر است بطرف غیر مثل کسیکه از او تعجب نماید) معلوم میشود کفار زنده شدن پس از مرگ را عملی غریب میدانستند و نمیخواستند باور نمایند اینکه بود که شاید از روی استهزاء میگفتند چه وقت و در چه زمانی قیامت واقع خواهد گردید باینها بگو شاید بزودی واقع گردد زیرا بهر نفسی و هر قدمی انسان بقیامت نزدیک‌تر میگردد اینکه است که در هر ساعتی میتوان گفت قیامت نزدیک گردیده.

يَومَ يَدعُوكُم فَتَستَجِيبُونَ بِحَمدِهِ وَ تَظُنُّونَ إِن لَبِثتُم إِلّا قَلِيلًا وقوع قیامت وقتی است که خدای تعالی مردم را برای حساب بخواند و در آنوقت تمامی افراد بشر از مؤمن و کافر نداء پروردگار را اجابت نموده و خدا را ستایش مینمایند و چنین گمان میکنند که در قبر و عالم برزخ مکث ننموده‌اند مگر مدّت کمی.

و جمله اخیره (وَ تَظُنُّونَ إِن لَبِثتُم إِلّا قَلِيلًا) شاید برای بیان وجه نزدیک بودن قیامت باشد که در آیه بالا تذکر داده که ساعت قیامت نزدیک است و امثال اینکه آیه آیات بسیاری است مثل قوله تعالی در سوره مؤمنون آیه ۱۱۴ (إِن لَبِثتُم إِلّا قَلِيلًا) و در سوره روم آیه ۵۶ (وَ يَومَ تَقُومُ السّاعَةُ يُقسِمُ المُجرِمُونَ ما لَبِثُوا غَيرَ ساعَةٍ) و غیر ذلک از آیات.

و شاید نظر به اینکه که امتداد زمانی مخصوص بهمین عالم طبیعت میباشد چنانچه

صفحه : ۳۲۳

بعضی چنین گمان کرده‌اند و عالم ما فوق عالم دنیا بنا بگفته بعضی یا اصلا امتداد زمانی ندارد زیرا زمان چنانچه در محل خود مبرهن گردیده یک امر اعتباری است که از وقوع متجددات اعتبار میگردد و چون در عالم برزخ تجدّد و استحاله‌ئی برای انسان نیست آدمی بهمین حالیکه مرده است زنده خواهد گردید، دیگر امتداد زمانی معنی ندارد و اگر زمانی هم فرض شود مسلّما مثل زمان حیات دنیوی انسان نخواهد بود اینکه است که ممکن است آیه اینکه طور توجیه شود که وقتی مرده‌ها در صحرای قیامت حاضر میگردند گمان میکنند تازه مرده‌اند و مکثشان در قبر اندک بوده.

وَ قُل لِعِبادِي يَقُولُوا الَّتِي هِيَ أَحسَنُ إِنَّ الشَّيطانَ يَنزَغُ بَينَهُم إِنَّ الشَّيطانَ كانَ لِلإِنسانِ عَدُوًّا مُبِيناً خدای تعالی بپیمبرش امر فرموده که ببندگان من بگو و ظاهرا مقصود مؤمنین باشند و اینکه آنها را ببندگان خود ستوده و مفتخر گردانیده نظر بایمان آنها است که اینها موقعیکه با کفار طرف مصاحبه واقع میگردند آنطوری که نیکوتر باشد با آنها صحبت کنند.

بعضی از مفسرین آیه را تخصیص داده‌اند باصحاب رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و گفته‌اند در اول اسلام معاندین بمؤمنین اذیت مینمودند و نسبت بمقام رسول (ص) کلمات ناروا میگفتند و مؤمنین میخواستند دفاع کنند و از رسول خدا اذن می‌طلبیدند که با آنها مجادله کنند و چون هنوز حکم جهاد نیامده بود آیه نازل شد که بمؤمنین بگو با آنها بهر زبانی که نیکوتر است صحبت کنید که بگفتار رکیک جنگ و نزاع بینشان واقع نگردد و اینکه عمل شیطان است که میخواهد بین شما دشمنی ایجاب نماید زیرا که شیطان نسبت بانسان دشمنی است آشکارا.

فرضا اگر شأن نزول آیه هم چنین باشد مورد مخصص نیست و آیه اطلاق دارد و میتوان گفت که یک دستور العملی است که بکلیه مؤمنین داده شده که در مورد امر بمعروف و نهی از منکر وقتی با کسی طرف شدند بطور ملایمت و خوشروئی

صفحه : ۳۲۴

و کلمات جالب آنها را مایل گردانند و نظیر اینکه آیه قوله تعالی در سوره زمر آیه ۱۹ (فَبَشِّر عِبادِ الَّذِينَ يَستَمِعُونَ القَولَ فَيَتَّبِعُونَ أَحسَنَهُ) و نیز در سوره نحل آیه ۱۲۵ خطاب برسولش نموده (وَ جادِلهُم بِالَّتِي هِيَ أَحسَنُ).

رَبُّكُم أَعلَمُ بِكُم إِن يَشَأ يَرحَمكُم أَو إِن يَشَأ يُعَذِّبكُم وَ ما أَرسَلناكَ عَلَيهِم وَكِيلًا اول آیه راجع بمؤمنین است و ارشاد به اینکه که شما

در مقام ارشاد غیر موظفید که بسخنهای نیکو با آنها مجادله کنید حکم گنهکاران با خدا است هر کس را بخواهد رحم میکند و هر کس را بخواهد عذاب مینماید و آخر آیه (وَ ما أَرسَلناکَ) راجع برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که تو نسبت بمردم وظیفه داری تبلیغ رسالت بنمائی و ما تو را نگهبان بر آنها قرار نداده‌ایم حکم آنها با ما است.

وَ رَبُّکَ أَعلَمُ بِمَن فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ لَقَد فَضَّلنا بَعضَ النَّبِیِّینَ عَلی بَعضٍ وَ آتَینا داوُدَ زَبُوراً آیه مربوط بآیه بالا است و در مقام اینکه خدای تو داناتر است که از اهل آسمانها و زمین چه کسانی قابل رحمتند و چه کسانی مستحق عذابند زیرا که موجودات از حیث رتبه و مقام در عرض هم نیستند حتی پیمبران هر یک مقامی و رتبه‌ئی دارند و بعضی را بر بعض دیگر فضیلت داده‌ایم و بمرتبه‌ئی اختصاص گردانیده‌ایم، ابراهیم علیه السّلام بخلّت خلیل حق تعالی گردیده، موسی علیه السّلام بمکالمه کلیم اللّه اختصاص پیدا نمود، عیسی بن مریم (ع) بروح اللّه ستوده گردیده، محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بحبیب اللّه و خاتمیت متخصص گردیده و بعضی مثل داود (ع) بخلیفة اللّه سر افراز گردیده و بعضی بسلطنت و حشمت و غلبه مظهر و نماینده سلطنت حق تعالی گردیده و نیز بداود (ع) زبور یعنی کتاب آسمانی عطاء گردید از کتاب انوار نقل شده که گفته است تخصیص دادن نام زبور را از بین کتابهای آسمانی برای اینکه است که در زبور است که محمّد (ص) خاتم انبیاء است و امّت او بهترین امم میباشند و صلحاء آنها بر تمام اطراف زمین مسلّط میگردند و همه را تحت تصرف خود درمیآورند.

صفحه : ۳۲۵

قُلِ ادعُوا الَّذِینَ زَعَمتُم مِن دُونِهِ فَلا یَملِکُونَ کَشفَ الضُّرِّ عَنکُم وَ لا تَحوِیلًا خطاب برسولش نموده که بگو باین مشرکین که گمان میکنند کسی یا چیزی غیر از خدا از دست او کاری برمیآید و در موقع حاجت رو باو میآورند که بدانند اینها مخلوقات ضعیفی میباشند و خود محتاجند پس چگونه ممکن است آنکه خود محتاج بغیر است بتواند ضرر را از کسی رفع کند و تغییر حالی بوی بدهد أُولئِکَ الَّذِینَ یَدعُونَ یَبتَغُونَ إِلی رَبِّهِمُ الوَسِیلَةَ أَیُّهُم أَقرَبُ وَ یَرجُونَ رَحمَتَهُ وَ یَخافُونَ عَذابَهُ إِنَّ عَذابَ رَبِّکَ کانَ مَحذُوراً (أُولئِکَ) مبتداء (الَّذِینَ) صفت اولئک (یَدعُونَ) صله، و مرجع ضمیر یدعون، المشرکین (یَبتَغُونَ) خبر اولئک، و باقی ضمائر جمع با آخر آیه راجع باولئک.

(و الوَسِیلَةَ) بمعنی توسل و تقرب تفسیر شده و گاهی بمعنی چیزی که بآن توسل و نزدیکی پدید میگردد استعمال شده، و شاید معنی دوم بسیاق آیه نزدیک‌تر آید بقرینه اینکه عقب قوله تعالی (أَیُّهُم أَقرَبُ) واقع گردیده.

(تفسیر المیزان) آنهائی را که مشرکین میخوانند و معبود خود قرار داده‌اند خود آن معبودان هر کدام نزدیک‌ترند بمنزلت نزد پروردگارشان بطاعت و عبادت دست آویزی بسوی او می‌طلبند و برحمت او امیدوارند و از عذاب او میترسند زیرا که عذاب پروردگار تو حذر گردیده شده چگونه اینکه مشرکین کسانی را پرستش میکنند که خودشان خدا را عبادت میکنند و از عذاب او میترسند.

وَ إِن مِن قَریَةٍ إِلّا نَحنُ مُهلِکُوها قَبلَ یَومِ القِیامَةِ أَو مُعَذِّبُوها عَذاباً شَدِیداً آیه تذکر میدهد که در عالم قریه و دهی نیست مگر اینکه اهلش باقی نمیمانند و همه هلاک شدنی میباشند و ما همه را پیش از روز قیامت هلاک میگردانیم و هلاک شدن آنها یا بمرگ یا بعذاب شدید انجام میگیرد.

شاید مقصود هنگامی باشد که اراده حق تعالی بر مندک گردیدن عالم دنیا

صفحه : ۳۲۶

و خراب شدن آن تعلق گرفته که البته آن قبل از وقوع قیامت واقع خواهد گردید و اشاره به اینکه که گمان نکنید که عالم دنیا باقی

و پایدار است بلکه دنیا زیر و رو خواهد گردید.

کـانَ ذلِکَ فِی الکِتـابِ مَسطُوراً اینکه آیه تأییـد مینمایـد آن توجیهی را که در آیه بالاـ شـد که خرابی عالم دنیا در عالم قیامت در کتاب تکوینی که شاید (لوح محفوظ) یا عالم قضاء الهی یا ام الکتاب و دفتر آفرینش باشد ثبت گردیده.

صفحه : ۳۲۷

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۵۹ تا ۶۷]

اشاره

وَ ما مَنَعَنا أن نُرسِلَ بِالآیاتِ إِلّا أن کَذَّبَ بِهَا الأَوَّلُونَ وَ آتَینا ثَمُودَ النّاقَةَ مُبصِرَةً فَظَلَمُوا بِها وَ ما نُرسِلُ بِالآیاتِ إِلّا تَخوِیفاً (۵۹) وَ إِذ قُلنا لَکَ إِنَّ رَبَّکَ أَحاطَ بِالنّاسِ وَ ما جَعَلنَا الرُّؤیَا الَّتِی أَرَیناکَ إِلّا فِتنَةً لِلنّاسِ وَ الشَّجَرَةَ المَلعُونَةَ فِی القُرآنِ وَ نُخَوِّفُهُم فَما یَزِیدُهُم إِلّا طُغیاناً کَبِیراً (۶۰) وَ إِذ قُلنا لِلمَلائِکَةِ اسجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلاّ إِبلِیسَ قالَ أَ أَسجُدُ لِمَن خَلَقتَ طِیناً (۶۱) قالَ أَ رَأَیتَکَ هـذَا الَّذِی کَرَّمتَ عَلَیَّ لَئِن أَخَّرتَنِ إِلی یَومِ القِیامَةِ لَأَحتَنِکَنَّ ذُرِّیَّتَهُ إِلاّ قَلِیلاً (۶۲) قالَ اذهَب فَمَن تَبِعَکَ مِنهُم فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزاؤُکُم جَزاءً مَوفُوراً (۶۳)

وَ استَفزِز مَنِ استَطَعتَ مِنهُم بِصَوتِکَ وَ أَجلِب عَلَیهِم بِخَیلِکَ وَ رَجِلِکَ وَ شارِکهُم فِی الأَموالِ وَ الأَولادِ وَ عِدهُم وَ ما یَعِدُهُمُ الشَّیطانُ إِلّا غُرُوراً (۶۴) إِنَّ عِبادِی لَیسَ لَکَ عَلَیهِم سُلطانٌ وَ کَفی بِرَبِّکَ وَکِیلاً (۶۵) رَبُّکُمُ الَّذِی یُزجِی لَکُمُ الفُلکَ فِی البَحرِ لِتَبتَغُوا مِن فَضلِهِ إِنَّهُ کانَ بِکُم رَحِیماً (۶۶) وَ إِذا مَسَّکُمُ الضُّرُّ فِی البَحرِ ضَلَّ مَن تَدعُونَ إِلّا إِیّاهُ فَلَمّا نَجّاکُم إِلَی البَرِّ أَعرَضتُم وَ کانَ الإِنسانُ کَفُوراً (۶۷)

صفحه : ۳۲۸

[ترجمه]

و چیزی مانع نگردیـد ما را از اینکه آیاتی بفرستیم مگر اینکه جماعت پیشـینیان آنرا تکـذیب نمودند و بثمود (قوم صالح) ناقه دادیم در حالی که همه بینا بودند و بآن ناقه ستم نمودند (او را کشتند) و ما آیات (معجزات را) نفرستادیم مگر برای ترسانیدن مردم (۵۹)

و یـاد کن وقتی را که برای تو گفتیم بحقیقت پروردگـار تو بمردم احـاطه دارد و مـا قرار نـدادیم آن رؤیائی که بتو نشان دادیم مگر آزمـایش برای مردم و نگردانیـدیم درخت لعنت شـده در قرآن را مگر برای امتحـان و میترسانیم آنها را و زیاد نمیکنـد آنان را مگر طغیان و سرکشی بزرگ (۶۰)

و یاد کن وقتی را که بملائکه گفتیم بآدم سجده کنید پس سجده کردند مگر ابلیس لعین و گفت آیا من سجده کنم بکسی که او را از گل آفریده‌ئی (۶۱)

شیطـان گفت خبر ده مرا که اینکه آدم خـاکی را چرا بر من فضـیلت دادی اگر مرا تـا قیـامت مهلت دهی تمـام ذریه آدم را از جـای میکنم (و مهار مینمایم) مگر کمی از آنها را (۶۲)

حق تعالی گفت برو (رها شو) و کسیکه از آنها تابع تو گردید بحقیقت جهنم پاداش تو و تابعین تو خواهد بود جزای تمام و با دوام (۶۳)

از جـای بکن و بلغزان از آنها هر کسـی را که استیلاء بر آن داری و برانگیزان بر آنها سواران و پیادگان خودت را و مشارکت نما با

آنها در مالهايشان و اولادانشان و بآنان وعده بده و شيطان وعده نميدهد مگر بفريب (۶۴)
حقيقةً تو بر بندگان من سلطنت و تسلّطى ندارى و پروردگار تو كافى است كه نگهبان بندگان خود باشد (۶۵)
پروردگار شما آنكسى است كه براى شما كشتى را در دريا ميراند تا اينكه از فضل او بجوئيد زيرا كه او بشما مهربان است (۶۶)
و وقتى در دريا بشما سختى برسد فراموش ميكنيد آنچه را كه شما ميخوانيد مگر (خدا را) و وقتى شما را نجات داديم و بخشكى رسيديد از حق اعراض ميكنيد و آدمى ناسپاس نعمت خداوند است (۶۷)

.

صفحه : ۳۲۹

(توضيح آيات)

اشاره

وَ ما مَنَعَنا أن نُرسِلَ بِالآياتِ إلّا أن كَذَّبَ بِهَا الأَوَّلُونَ وَ آتَينا ثَمُودَ النّاقَةَ مُبصِرَةً فَظَلَمُوا بِها وَ ما نُرسِلُ بِالآياتِ إلّا تَخوِيفاً گويا آيه در جواب كسانى است از قريش كه برسول خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ايراد ميگرفتند كه چرا تو مثل پيمبران پيش موسى (ع) و عيسى (ع) معجزات آنطورى كه عصا را اژدها ميكردند يا مرده را زنده مينمودند نمیآورى تا ما ايمان آوريم حق تعالى براى رفع ايراد آنها فرموده آنچه را كه سبب عدم چنين معجزات گرديده تكذيب پيشينيان است كه معجزاتيكه بدست انبياء جارى ميشد تكذيب ميكردند چنانچه براى قوم ثمود شتر آبستن از كوه بيرون آورديم در صورتى كه بآن بينا بودند كه چنين عملى از عهده بشرى خارج است با اينكه معجزه ظاهره بناقه ستم نمودند و ناقه را كشتند و ما معجزات را نميفرستيم مگر براى ترسانيدن آنها خلاصه شايد آيه ارشاد بر اينكه است كه چون پيشينيان از پيمبران خود معجزه طلب مينمودند و ميگفتند اگر چنين معجزه‌ئى آوريد ايمان ميآوريم و پس از اظهار معجزه انكار مينمودند و حمل بر سحر ميكردند اينكه بود كه در همين عالم مبتلا بعذاب ميگرديدند و چون مشيّت الهى بر اينكه قرار نگرفته كه اينكه امّت مرحومه را مبتلا بعذاب استيصال گرداند زيرا كه رسول خود را (برحمةً للعالمين) ستوده البته آن اندازه‌ئى كه اثبات نبوت آن بزرگوار منوط بآن بود بقدريكه اتمام حجت شده باشد از افعال و اقوال و حركات آنسرور و قرآن باقيه‌اش و قانون كاملش كه هر يك از اينها در حدّ خود معجزه كاملى بشمار ميرود از او ظاهر و هويدا گرديده لكن معجزه‌ئى كه بخواهش آنها واقع شود و سبب انكار آنها گردد و نزول عذاب را ايجاب نمايد از روى رحمت از آنها منع نموديم و شايد يكى از حكمتهايش چنين بوده كه چون بايد اينكه دين و ملت تا ظهور قيامت باقى باشد و خداى تعالى ميدانست كه از اصلاب كفار اشخاصى موجود ميشوند كه مؤمن

صفحه : ۳۳۰

و متقى بعمل ميآيند و چنين عذاب عالم سوز كه كافرين را هلاك گرداند منافى با حكمت است اينكه بود كه مشيتش مقتضى عذاب استيصالى نگرديده زيرا انكار معجزه ظاهره عذاب را ايجاب مينمود.
وَ إذ قُلنا لَكَ إنَّ رَبَّكَ أَحاطَ بِالنّاسِ (سخنان مفسرين در توجيه آيه مأخوذ از تفسير مجمع البيان) ۱- اى محمّد (ص) يادآور وقتى را كه بتو گفتيم پروردگارت ببشر احاطه دارد يعنى بحالات آنها و بآنچه ميكنند از طاعت و معصيت و آنچه را از ثواب و عقاب

مستحق ميگردنـد و خـدا قادر است بر جزاء آنها زيرا كه همه در قبضه اقتدار اويند و نتوانند از مشيت او خارج گردند. (إبن عباس) ۲- مقصود اينكه است كه او بتمام اشياء عالم است و ميدانـد قصـد آنها در طلب معجزه ايذاء تو است وقتى كه آنچه را خواستند از معجزات نيـاوردى تو را اذيت كننـد و آيه براى وادار نمودن رسول است بر تبليغ و وعـده است براى پيغمبر كه او را از اذيت قومش حفظ كند. (حسن) ۳- خـدا باهل مكه احاطه دارد و تو را بر آنها فاتح ميكند. (مقاتل) ۴- و بقول فرّاء امر خـدا بمردم احاطه دارد و تو را بر آنهـا فاتـح ميگردانـد ۵- معنى آيـه اينكـه خـداى تعـالى قـادر است بر آنچه از معجزات از تـو طلب مينماينـد و عـالم اسـت بمصـلحت آنها و نميكنـد مگر آنچه را صـلاح بدانـد و تو عمل نما بر آنچه از تبليغ بتو امر شـده اگر خـدا آيات مقنحه نازل گرداند لطف و مصـلحت در آن چنين بيند و اگر نازل نگرداند باز از روى لطف و مصـلحت است (جبائى) وَ ما جَعَلنَا الرُّؤيَا الَّتِى أَرَيناكَ إِلّا فِتنَةً لِلنّاسِ وَ الشَّجَرَةَ المَلعُونَةَ فِى القُرآنِ

(سخنان مفسرين در توجيه آيه)

۱- مقصود از رؤيا ديدن بچشم ميباشد و آن همان است كه در اول سوره راجع بسير رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم وقتى كه از مكه بسوى بيت المقدس حركت نمود و چون اينكه قضيه در شب واقع گرديده بود آنرا رؤيا گفته، و فتنه ناميد نظر

صفحه : ۳۳۱

به اينكه كه اصحاب بآن امتحان گرديدند و آنكسـى كه تصديق نمود مستحق ثواب جزيل گشته و كسيكه انكار نمود بعذاب اليم گرفتار گردد.

(إبن عباس و سعيد بن جبير و حسن و قتاده و مجاهـد) ۲- بروايت ديگر از إبن عباس نقل شـده كه مقصود از رؤيا آن خوابى اسـت كه حضـرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم در مدينه ديد كه بزودى داخل مكه ميشود پس قصد مكه نمود و در حديبيه مشركين مانع گرديدنـد و از اينكه قضـيه قوم شك كردنـد و گفتنـد يا رسول اللّه (ص) مگر بما خبر ندادى كه داخل مسـجد الحرام ميگرديم فرمود آيا گفتم همين امسال گفتنـد نه فرمود انشاء اللّه داخل ميگرديم و حضـرت برگشت و اينكه آيه نازل شد و در سال بعد داخل مسجد الحرام گرديدند (لَقَد صَدَقَ اللّهُ رَسُولَهُ الرُّؤيا بِالحَقِّ) و فتنه و امتحان بودنش براى آنستكه در بالا گفته شد.

۳- مقصود از رؤيا اينكه بود كه رسول اكرم صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم در خواب ديـد كه بوزينه‌هائى از منبر او بالا ميروند و پائين ميآيند و حضرت غمناك گرديد و سهل إبن سعيد از پدرش روايت ميكند كه پس از آن هرگز او را خندان نديدند تا از دنيا رحلت نمود، و سـعيد بن يسار نيز چنين روايت كرده، و از ابى جعفر و ابى عبد اللّه عليهما السلام نيز همين طور روايت شده، بنابراين توجيه مقصود از شـجره ملعونهٔ بنى اميه ميباشند كه خداوند در خواب بپيمبرش نشان داد كه آنها غالب ميگردند بر مقام رسولش و ذرّيه او را بقتل ميرسانند. (پايان) و آراء ديگرى نيز از مفسرين نقل شده كه براى اختصار از ذكرش خوددارى نموديم.

وَ نُخَوِّفُهُم فَمـا يَزِيـدُهُم إِلّا طُغيانـاً كَبِيراً ذيـل آيـه راجع بـآيه بالاـ اسـت و اشـاره به اينكه كه معجزات را مـا براى ترسانيـدن كفـار ميفرسـتاديم لكـن چنـانچه امـم پيشـينيان چنيـن بودنـد معجزات زيـاد نميكنـد كـافرين را مگر طغيـان بزرگ يعنى معجزات طغيـان و سركشى آنها را ايجاب مينمايد مثل اينكه وقتى معجزهٔئى ديدند حمل بر سحر و كذب ميكنند و ضديت

صفحه : ۳۳۲

و دشمنيشان نسبت برسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم زيادتر ميگردد.

وَ إِذ قُلنا لِلمَلائِکَهِٔ اسجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلّا إِبلِیسَ قالَ أَ أَسجُدُ لِمَن خَلَقتَ طِیناً چون حکایت آدم و مأمور گردیدن ملائکه به اینکه که بآدم سجده کنند و سجده کردن ملائکه و اباء کردن ابلیس و گفتن او که من اشرف از آدمم در قرآن مکرر آمده لذا در اینجا از توضیح آن خود داری مینمائیم.

قالَ أَ رَأَیتَکَ هذَا الَّذِی کَرَّمتَ عَلَیَّ لَئِن أَخَّرتَنِ إِلی یَومِ القِیامَهِٔ لَأَحتَنِکَنَّ ذُرِّیَّتَهُ إِلّا قَلِیلًا (احتناک) مأخوذ از حنک است و آن بستن دابه است بریسمان یا دهنه و (لَئِن) لام توطئه است و قسم در بر دارد.

خلاصه شیطان قسم بخدا یاد میکند که اگر بمن مهلت دهی و مرا تا قیامت باقی گذاری همانا ذریّه آدم را از راه تو میبندم یعنی ریسمان مکر و حیله را بگردن آنان انداخته و بسوی خود میکشم و همه را گمراه میگردانم مگر کمی از آنها را.

قالَ اذهَب فَمَن تَبِعَکَ مِنهُم فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزاؤُکُم جَزاءً مَوفُوراً از حضرت عزّت بشیطان خطاب میرسد برو هر کس از ذرّیه آدم که تابع تو گردید محققا جهنم پاداش شما است یعنی برای تو و تابعین تو جهنم پاداش تامّ و تمامی است.

وَ استَفزِز مَنِ استَطَعتَ مِنهُم بِصَوتِکَ وَ أَجلِب عَلَیهِم بِخَیلِکَ وَ رَجِلِکَ وَ شارِکهُم فِی الأَموالِ وَ الأَولادِ وَ عِدهُم وَ ما یَعِدُهُمُ الشَّیطانُ إِلّا غُرُوراً (استفزاز) مأخوذ (از عاج و استنهاض) که بمعنی خفّهٔ میباشد یعنی از جا کندن و باضطراب در آوردن.

پس از آنکه ابلیس لعین مهلت میگیرد و قسم یاد میکند که ذرّیه آدم را گمراه گرداند و مأذون میشود بر گمراه گردانیدن کسیکه تابع او گردد، بوی امر میشود امری که در معنی تهدید بر تابعین شیطان است که بر هر کس

صفحه : ۳۳۳

از ذرّیه آدم که قدرت داری بصدای خود آنها را از جای بلغزان یعنی آنها را بسوی فساد دعوت نما.

از مجاهد نقل شده که گفته صوت شیطان غناء است، و زاهدی از إبن عباس نقل میکند هر آوازی که در غیر رضای خدا از دهن بیرون آید از شیطان است و هر داعی که بمعصیت دعوت کند از لشگر ابلیس است.

(وَ أَجلِب) مشتق از جبله و بمعنی صیاح است یعنی آنها را بسواران و پیادگان خود بصدای سخت بخوان، یا از (جلب) است که بمعنی سوق است یعنی بران و برانگیزان بر آنها دیوانی را که معاون تواند از سواره و پیاده که بر آنها مسلّط گردند و آنان را اغواء و وسوسه کنند، در مجمع گفته هر سواره و پیاده از انس و جنّ که در معصیت خدا سعی نماید از خیل و رجل شیطان است و خیل بمعنی خیاله است یعنی سواران اسبان مثل قول نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم

(یا خیل اللّه ارکبی)

(وَ شارِکهُم فِی الأَموالِ) یعنی با آنها در مالهایشان شرکت نما و آنها را بر اینکه دار که از حرام جمع کنند یا برباء بدهند یا در سایر معاصی صرف نمایند (وَ عِدهُم) و آنها را وعده بده بوعده‌های باطل مثل طول امل و عمر و شفاعت بتها یا تأخیر در توبه یا انکار بعث و حشر و بهشت و دوزخ و همه اینها جزء تهدید است در صورت امر (وَ ما یَعِدُهُمُ الشَّیطانُ إِلّا غُرُوراً) و شیطان باینها وعده نمیدهد مگر بفریب. (منهج الصادقین) اینکه آیه و امثال آن از آیات تذکر است که اولاد آدم بدانند که شیطان دشمن بزرگ آنها است و شالوده فساد است و بعناوین بسیار بوسوسه و اغواء آنها کوشش میکند تا مواظب حال خود باشند و فریب آن لعین را نخورند.

إِنَّ عِبادِی لَیسَ لَکَ عَلَیهِم سُلطانٌ وَ کَفی بِرَبِّکَ وَکِیلًا گویا حق تعالی پس از اذن بشیطان و تهدید انسان که خود را از شر شیطان حفظ نماید و بداند که شیطان بتمام جهات استیلاء بر بشر دارد بوی یاد آوری مینماید که سلطنت شیطان بر کسی است که از بندگی و اطاعت خدای تعالی بیرون

صفحه : ۳۳۴

رفته باشد نه کسانیکه طوق بندگی بگردن انداخته و خود را در امان او محفوظ گردانیده‌اند.

اینکه است که شیطان را از تسلّط پیدا نمودن و اغواء گردانیدن بندگان خود مأیوس میگرداند که تو با اینکه خیل و حشمی که داری تسلط و سلطنتی بر بندگان من نداری، اشاره به اینکه که بندگان خدا که در حفظ حق تعالی از شرّ شیطان محفوظند کسانی میباشند که مطیع امر پروردگارند نه مطیع شیطان البته شیطان بر تابعین خود تسلّط دارد نه بر بنده خدا و کافی است پروردگار تو که بندگان خود را از شرّ تو حفظ نماید.

رَبُّکُمُ الَّذِی یُزجِی لَکُمُ الفُلکَ فِی البَحرِ لِتَبتَغُوا مِن فَضلِهِ إِنَّهُ کانَ بِکُم رَحِیماً (کم) در (رَبُّکُم) شاید متعلق بعبادی باشد و شاید تمام مردم مراد باشند که گویا از راه لطف و کرم تذکر میدهد ای بندگان من پروردگار شما برای انتفاع شما کشتی را در دریا میراند تا بجوئید از فضل و رحمت او و منافعی بدست آرید و تأمین معاش بنمائید و سبب آسایش شما باشد، اشاره به اینکه که غرض اصلی از اینکه آیه و امثال آن که در بیان تفضلاتی است که ببشر نموده اینکه است که انسان را یادآوری گرداند که دست از انکار و خودسری بردارد و متذکر نعمتها و رحمت الهی گردد و بشکرانه نعمتهای بی‌پایان او سر عبودیت و بندگی بزیر افکنده و مطیع سفرای الهی گردد.

وَ إِذا مَسَّکُمُ الضُّرُّ فِی البَحرِ ضَلَّ مَن تَدعُونَ إِلّا إِیّاهُ فَلَمّا نَجّاکُم إِلَی البَرِّ أَعرَضتُم وَ کانَ الإِنسانُ کَفُوراً آیه در مقام بیان ناسپاسی انسان برآمده که مشرکین چنینند وقتی در دریا سختی از طوفانی یا غیر آن مشاهده نمودند باعتبار آنفطرت توحیدشان هر چه را که غیر خدا عبادت میکردند و چشم امید باو داشتند همه را فراموش میکنند و در باطن بهمان فطرت توحیدشان رو بحق میآورند و وقتی ما از غرق آنها را نجات دادیم و بخشکی رسیدند از حق تعالی اعراض میکنند و بحالت اولیه خود برمیگردند زیرا که انسان بسیار کفران نعمت میکند و ناسپاس است.

صفحه : ۳۳۵

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۶۸ تا ۷۷]

اشاره

أَ فَأَمِنتُم أَن یَخسِفَ بِکُم جانِبَ البَرِّ أَو یُرسِلَ عَلَیکُم حاصِباً ثُمَّ لا تَجِدُوا لَکُم وَکِیلاً (۶۸) أَم أَمِنتُم أَن یُعِیدَکُم فِیهِ تارَةً أُخری فَیُرسِلَ عَلَیکُم قاصِفاً مِنَ الرِّیحِ فَیُغرِقَکُم بِما کَفَرتُم ثُمَّ لا تَجِدُوا لَکُم عَلَینا بِهِ تَبِیعاً (۶۹) وَ لَقَد کَرَّمنا بَنِی آدَمَ وَ حَمَلناهُم فِی البَرِّ وَ البَحرِ وَ رَزَقناهُم مِنَ الطَّیِّباتِ وَ فَضَّلناهُم عَلی کَثِیرٍ مِمَّن خَلَقنا تَفضِیلاً (۷۰) یَومَ نَدعُوا کُلَّ أُناسٍ بِإِمامِهِم فَمَن أُوتِیَ کِتابَهُ بِیَمِینِهِ فَأُولئِکَ یَقرَؤُنَ کِتابَهُم وَ لا یُظلَمُونَ فَتِیلاً (۷۱) وَ مَن کانَ فِی هذِهِ أَعمی فَهُوَ فِی الآخِرَةِ أَعمی وَ أَضَلُّ سَبِیلاً (۷۲)

وَ إِن کادُوا لَیَفتِنُونَکَ عَنِ الَّذِی أَوحَینا إِلَیکَ لِتَفتَرِیَ عَلَینا غَیرَهُ وَ إِذاً لاتَّخَذُوکَ خَلِیلاً (۷۳) وَ لَو لا أَن ثَبَّتناکَ لَقَد کِدتَ تَرکَنُ إِلَیهِم شَیئاً قَلِیلاً (۷۴) إِذاً لَأَذَقناکَ ضِعفَ الحَیاةِ وَ ضِعفَ المَماتِ ثُمَّ لا تَجِدُ لَکَ عَلَینا نَصِیراً (۷۵) وَ إِن کادُوا لَیَستَفِزُّونَکَ مِنَ الأَرضِ لِیُخرِجُوکَ مِنها وَ إِذاً لا یَلبَثُونَ خِلافَکَ إِلّا قَلِیلاً (۷۶) سُنَّةَ مَن قَد أَرسَلنا قَبلَکَ مِن رُسُلِنا وَ لا تَجِدُ لِسُنَّتِنا تَحوِیلاً (۷۷)

صفحه : ۳۳۶

[ترجمه]

آیا وقتی از دریا بصحرا آمدید ایمن گردیدید از اینکه زمین شما را فرو ببرد یا اینکه خدا بر شما بفرستد بادیکه شما را سنگ ریزان کند و برای خود نگهدارنده‌ئی نیابید

یا ایمن شدید از اینکه بار دیگر خدا شما را بدریا برگرداند و بسبب ناسپاسی و کفر شما تندبادی بفرستد و شما را غرق گرداند و از پس آن بر خود نیابید کسی را که انتقام بکشد از ما (۶۹)

و حقیقهٔ ما بنی آدم را گرامی داشتیم و آنان را در دریا و خشگی حمل نمودیم و از اشیاء پاکیزه وی را روزی دادیم (۷۰)

(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) یاد کن روزی را که هر کسی را میخوانیم بپیشوای او و کسیکه نامه عملش بدست راستش داده شد چنین مردمانی کتاب خود را میخوانند و بقدر فتیله‌ئی بآنان ستم نمیشود (۷۱)

و کسیکه در دنیا کور است چنین کسی در آخرت نیز کور است و در آخرت گمراه‌تر خواهد بود (۷۲)

نزدیک بود کافرین آنچه را بتو وحی فرستادیم بگردانند تا اینکه بر ما ببندی غیر ما را و آنگاه که چنین کنی تو را دوست خود گیرند (۷۳)

و اگر نبود اینکه تو را ثابت گردانیدیم براستی همانا نزدیک بود که بسوی آرزوی آنها میل کنی میل کردنی (۷۴)

آنگاه که میل میکردی بتو دو برابر عذاب در دنیا و دو برابر عذاب در آخرت می‌چشانیدیم و نمی‌یافتی کسی را که از تو دفع عذاب بکند و یاوری نداشتی (۷۵)

همانا اهل مکه یا اهل مدینه خواستند تو را از زمین مکه یا مدینه بیرون کنند و اگر چنین کنند آنها مکث نکنند مگر اندک زمانی (۷۶)

سنّت و رویه کسانی از پیمبران که پیش از تو فرستادیم چنین بوده و نباید تو در سنّت و طریقه ما تغییر و تبدیلی نمائی (۷۷)

.

صفحه : ۳۳۷

(توضیح آیات)

اشاره

أ فَأَمِنتُم أَن يَخسِفَ بِكُم جانِبَ البَرِّ أَو يُرسِلَ عَلَيكُم حاصِباً ثُمَّ لا تَجِدُوا لَكُم وَكِيلًا (أ فَأَمِنتُم) همزه استفهامی برای انکار آمده و فاء عاطفه جمله را عطف میدهد بجمله محذوف یعنی پس از اینکه شما از غرق نجات یافتید و بخشکی رسیدید و از خدا اعراض نمودید آیا دیگر پس از نجات مطمئنید که آسیبی بشما نمیرسد آیا ممکن نیست زمین شما را فرو ببرد یا باد تندی بوزد و بریختن سنگ ریزه بر شما هلاک گردید و دیگر نیابید کسی را که شما را از آفات نگاه دارد و نجات دهد أَم أَمِنتُم أَن يُعِيدَكُم فِيهِ تارَةً أُخرى فَيُرسِلَ عَلَيكُم قاصِفاً مِنَ الرِّيحِ فَيُغرِقَكُم بِما كَفَرتُم ثُمَّ لا تَجِدُوا لَكُم عَلَينا بِهِ تَبِيعاً آیه در مقام تهدید است و آفات را مؤکّد میگرداند و بکافرین باز تذکر میدهد که شمائی که کفران نعمت کردید و پس از نجات یافتن از غرق از حکم خدا اعراض نمودید آیا مطمئنید که دفعه دیگری که در کشتی سوار شدید بر شما باد تندی وزیده شود و کشتی شما را در اثر ناسپاسی بشکند و غرق گردید (بِما كَفَرتُم) ما مصدریه یعنی سبب غرق گردیدن شما کفران شما بود که پس از نجات اول شکر نعمت بجا نیاوردید و اعراض نمودید و چون اینکه عذاب در اثر ناسپاسی شما دامن گیردان گردید کسی را نمی‌یابید که از ما مطالبه کند که چرا اینان را

از عذاب نجات ندادیم.

وَ لَقَد کَرَّمنا بَنِی آدَمَ وَ حَمَلناهُم فِی البَرِّ وَ البَحرِ وَ رَزَقناهُم مِنَ الطَّیِّباتِ ظاهرا اینکه آیه وقتی با آیات پیش جمع شود دلالت دارد که در مقام امتنان ببشر برآمده و مشتمل بر نعمتهای فراوان و مشوب بعتاب و خطاب گردانیده که ما اولاد آدم را گرامی داشتیم هم بجهات صوری از توازن اعضاء و استحکام قوی و تعادل بین مشاعر و آلات و آنچه لازمه وجود و کمال صوری او بود از حسن صورت

صفحه : ۳۳۸

و اندام زیبا و قد رعنا و آنچه کمالات معنوی آن منوط بآن بود از عقل و تدبیر در امور و تمیز بین خوب و بد و ادراک زیبائیها و قدرت بر صنعتگریها و او را بتوسط اسباب مثل کشتی بر دریاها و مثل مرکوبهای فراوان بر گردش در اطراف زمین وی را استیلاء دادیم و از چیزهای نیکو و اطعمه‌های لذیذ او را روزی گردانیدیم وَ فَضَّلناهُم عَلی کَثِیرٍ مِمَّن خَلَقنا تَفضِیلًا و نیز از جمله نعمتهائیکه ببنی آدم کرامت نموده اینکه است که باو تذکر میدهد که بنی آدم را بر بسیاری از مخلوقات خود فضیلت و برتری دادیم.

اعتراض- در اول آیه فرمود (وَ لَقَد کَرَّمنا بَنِی آدَمَ) یعنی ما اولاد آدم را گرامی داشتیم بآن نعمتهائیکه تذکر داده و در ذیل آیه فرموده (وَ فَضَّلناهُم عَلی کَثِیرٍ) و تکریم و تفضیل یک معنی دارد تکرار برای چه!

در مجمع البیان در جواب گفته (کَرَّمنا) خبر دادن از اکرام است نه از تفضیل و برتری و بلفظ تفضیل آورده تا اینکه دلالت بر فضیلت کند، و بقولی تکریم شامل میگردد نعم دنیا را و تفضیل شامل میگردد نعم آخرت را، و بقول دیگر تکریم راجع بنعمتی است که بآن تکلیف صحیح میگردد و تفضیل بآن تکلیفی است که غرض رسیدن بمنازل عالیه میباشد در آخرت. (پایان) فضیلت و کرامت انسان نسبت بباقی موجودات مورد بحث دانشمندان واقع گردیده. بعضی چنین اظهار مینمایند که هدف از آفرینش مجموعه جهان هستی انسان کامل است که انسان کامل از تمام کائنات حتی از ملائکه علویین شریف‌تر است و اصلا مقصود و هدف از آفرینش انسان است.

و بعضی منکر اینکه ادّعا میباشند و میگویند چگونه میتوان چنین ادّعائی نمود با اینکه همه عوالمی از روحانیات و جسمانیات که موجودند بچه دلیلی توان اثبات نمود که انسان از همه آنان برتر و شریف‌تر باشد بلکه بر خلاف آن دلیل داریم از جمله آیاتیکه صریحا دلالت بر نفی افضلیت انسان از ما سوی میکند قوله تعالی در سوره غافر آیه ۵۷ (لَخَلقُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ أَکبَرُ مِن خَلقِ النّاسِ

صفحه : ۳۳۹

وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یَعلَمُونَ).

و در سوره نازعات آیه ۲۷ (أَ أَنتُم أَشَدُّ خَلقاً أَمِ السَّماءُ بَناها) گویند اینکه دو آیه دلالت صریح دارد که خلقت آسمانها و زمین از خلقت انسان با عظمت‌تر است و ظاهرا مراد از عظمت کمیّت و مقدار آنها نیست و نیز مقصود کیفیت خلقت آنها نیست بلکه مقصود از اکبریّت شدّت عظمت موجودیت آنها است.

و آیه (فَتَبارَکَ اللّهُ أَحسَنُ الخالِقِینَ) که در باره خلقت انسان خود را ستوده و تعریف ببهترین خلق کنندگان معرّفی نموده آن هم هیچ دلالتی بر عظمت و افضلیت انسان بر سائر موجودات ندارد همین قدر در مقام بیان شرافت انسان است.

و اینکه آیه (وَ لَقَد کَرَّمنا بَنِی آدَمَ تا آخر) تصریح میکند که بنی آدم را گرامی داشتیم و بر بسیاری از مخلوقات خود فضیلت و برتری دادیم و وی را در دریا و بیابانها سیر دادیم، شاید مقصود از اکثر مخلوقات جمادات و نباتات و حیوانات باشند نه تمام

موجودات از ملائكه و غير آن.

(پاسخ) درست است كه آيات دلالت صريح ندارد كه نوع انسان افضل از تمام موجودات باشد لكن دلالت بر عدم افضليت بطوريكه هيچ فردى از بشر يافت نشود كه برتر و افضل از تمام موجودات باشد چنين دلالتى نيز ندارد زيرا كه آيه اخير (وَ لَقَد كَرَّمنا) در مقام امتنان بر نوع بشر است كه شامل تمام از مؤمن و كافر و متقى و شقىّ ميگردد اينكه است كه آن فضيلت و كرامتى كه تمام افراد را شامل ميگردد فضيلت و برترى آنها است بر حيوانات و گياه‌ها نه بر موجودات عالى چنانچه كافرين و مشركين را پست‌تر از چهارپايان (بَل هُم أَضَلُّ سَبِيلًا) معرفى نموده.

و آن دو آيه اول نيز چنانچه از آيات جلو و عقب آن برميآيد و در جاى خود بيان شده در مقام اعتراض و توهين بكفار است كه بر خود بلندى ادّعا مينمودند نه نسبت بانسان كامل، آرى اينكه آيات نسبت بانسان كه بعنوان خليفة اللّه در زمين ستوده شده ساكت است لكن از آيات ديگر مثل مأمور گرديدن تمام ملائكه كه بآدم سجده كنند و سجده كردن تمام ملائكه بآدم قوله تعالى (فَسَجَدَ

صفحه : ۳۴۰

المَلائِكَةُ كُلُّهُم أَجمَعُونَ) سوره حجر آيه ۳۰ و تعليم گردانيدن حق تعالى اسماء را بآدم در قوله تعالى (فَقالَ أَنبِئُونِي بِأَسماءِ هؤُلاءِ إِن كُنتُم صادِقِينَ) و عجز ملائكه از علم باسماء كه گفتند (سُبحانَكَ لا عِلمَ لَنا إِلّا ما عَلَّمتَنا) و مسجود واقع گرديدن آدم و نيز علم او باسماء دلالت بر افضليت او دارد.

و نيز جامعيت انسان زيرا چنانچه معلوم است از هر عالمى از عوالم نمونه‌ئى در انسان گذارده شده وقتى دو طرف اول و آخر مجموعه عوالم ممكنات را مينگريم مرتبه اول عقل يا روح اعظم كه اوّل ما خلق اللّه بشمار ميرود نمونه‌ئى از آن در انسان مخصوصا انسان كامل موجود است و آخر موجودات يعنى آخر مرتبه از حيث نزول عالم مادّه است كه حكماء آنرا هيولاء ميگويند و بعضى اثير و مادة المواد مينامند از آن نيز نمونه‌ئى در انسان گذارده شده و معلوم است اول و آخر بدون وسط تحقق پذير نميباشد و باين اعتبار انسان نمونه مجموعه هستى است و چنين موجودى را بايستى اشرف موجودات معرفى نمود زيرا موجوداتيكه در وسط عالم وجود قرار گرفته‌اند نميتوان آنها را اشرف و افضل از موجود جامع بحساب آورد لكن اينكه افضليت در باره فردى صادق آيد كه در مرتبه عقل و دانش كامل گرديده و ميتوان گفت آن انسانى است كه عقل نظرى و عقل عملى را بكمال رسانيده و انسان كامل گرديده نه آن فردى كه مثل چهارپايان (بَل هُم أَضَلُّ سَبِيلًا) گرديده و جز خور و خواب و تعيّشات دنيوى چيزى منظور ندارد آنان از حيوانات هم پست‌ترند و راجع بفضيلت انسان بر ملائكه يا ملائكه بر انسان در جاى ديگر از اينكه تفسير تا اندازه‌ئى بيان شده.

براى توضيح مختصرى از گفتار فخر رازى را در اينجا ترجمه مينمايم پس از آيه بالا (وَ لَقَد كَرَّمنا بَنِي آدَمَ الخ) چنين گفته:

بدان كه مقصود از اينكه آيه بيان نعمت بزرگ ديگرى است نسبت بانسان و آن چيزهائى است كه انسان را بر اشياء فضيلت داده و خداوند در اينكه آيه چهار نوع از آنرا بيان نموده:

صفحه : ۳۴۱

نوع اول- بدان كه انسان جوهرى است مركّب از نفس و بدن و نفس انسانى اشرف نفوس است در عالم اسفل و نيز بدن او شريف‌ترين اجسام موجوده در عالم دانى است.

و بيان اينكه فضيلت در نفس انسانيه اينكه است كه نفس انسانيه داراى سه قواى اصليه است و آن اغتذاء و نموّ و توليد مثل، و نفس حيوانيه داراى دو قوّه است حسّ و حركت اختيارى و اينها پنج قوّه ميشود و نفس انسانى مخصوص بقوه ديگرى است و آن قوّه عاقله است كه مدرك حقايق اشياء است كما هى هى و آن قوّه‌ئيست كه در آن نور معرفة اللّه تجلّى مينمايد و در آن اشراق ميگردد

ضوء کبریاء او و آن قوّه‌ئی است که بآن اطلاع پیدا میکند باسرار عالم خلق و عالم امر و احاطه دارد باقسام مخلوقات خدا از ارواح و اجسام کما هی و اینکه قوّه از ترکیب شدن جواهر قدسیه و أرواح مجرده الهیه پدید گردیده و از حیث شرف و فضیلت مناسبتی ندارد بقوای نباتیه و حیوانیه و وقتی اینکه طور است ظاهر است که نفس انسانیه شریف‌ترین نفوس موجوده در اینکه عالم است تا آخر کلامش.

(پایان) یَومَ نَدعُوا کُلَّ أُناسٍ بِإِمامِهِم فَمَن أُوتِیَ کِتابَهُ بِیَمِینِهِ فَأُولئِکَ یَقرَؤُنَ کِتابَهُم وَ لا یُظلَمُونَ فَتِیلًا مقصود از (یَوم) روز قیامت است و متعلق بجمله محذوف (اذکر) یعنی یاد کن چنین روزی را و امام یعنی پیشوا شامل میگردد پیشوایان هدایت را مثل انبیاء قوله تعالی (وَ جَعَلناهُم أَئِمَّةً یَهدُونَ بِأَمرِنا) و پیشوایان ضلالت را که آنها را ائمه کفر نامیده قوله تعالی (فَقاتِلُوا أَئِمَّةَ الکُفرِ).

(سخنان مفسرین در توجیه آیه و در آن چند قول است)

۱- (امامهم) یعنی نبیّهم (مجاهد و قتاده). و بنا بر اینکه معنی روز قیامت منادی نداء میکند بیاورید تابعین ابراهیم (ع) را، بیاورید تابعین موسی (ع) را بیاورید تابعین محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را پس اهل حق و تابعین انبیاء قیام مینمایند و نامه

صفحه : ۳۴۲

اعمالشان را بدست راستشان میگیرند پس از آن نداء میشود بیاورید تابعین شیطان و تابعین رؤساء ضلال را و همین معنی را سعید بن جبیر از إبن عباس روایت نموده و از علی علیه السّلام روایت شده که مقصود از ائمه ائمّه ضلالند و ائمه هدایت و والبی نیز از او نقل میکند که مقصود ائمه در خیر و شرّند.

۲- (امامهم) یعنی کتابهم آن کتابیکه بر آنها نازل گردیده از اوامر خدا و نواهی او و گفته میشود یا اهل القرآن یا اهل تورات. (إبن زید و ضحاک) ۳- معنی آیه خطاب میرسد بچه کس از علمای خود اعتماد مینمودید.

(جبائی و ابو عبیده) و جامع اینکه اقوال آن روایتی است که عامه و خاصه از امام رضا علی بن موسی (ع) باسانید صحیح نقل میکنند که آنحضرت از آباء خود از نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل میکند که فرموده روز قیامت هر کسی را بامام زمانش و کتاب پروردگارش و سنّت پیمبرش میخوانند، و نیز از حضرت صادق (ع) چنین روایت شده که فرموده آیا حمد خدا را نمیکنید وقتی قیامت برپا گردد هر قومی را بولیّ خود میخوانند ما را بسوی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و شما را بسوی ما فزع میکنید پس فرمود شما گمان میکنید بکجا بروید و سه مرتبه فرمود.

۴- خوانده میشوند بکتاب اعمالشان. از إبن عباس در روایت دیگر و حسن و ابی عالیه. (محمّد بن کعب) ۵- خوانده میشوید بامّهاتهم یعنی هر کس بنام مادرش خوانده میشود.

(مجمع البیان) وَ مَن کانَ فِی هذِهِ أَعمی فَهُوَ فِی الآخِرَةِ أَعمی وَ أَضَلُّ سَبِیلًا در توجیه اینکه آیه نیز چند قول از مفسرین نقل شده بعضی کوری قیامت را بمعنی کوری چشم سر گرفته‌اند آنهم بدو وجه تصوّر میتوان نمود یکی آنکه هر کس در دنیا اعمی و مبتلا بکوری چشم دل است که در راه هدایت قدم ننهاده در قیامت کور و بی‌چشم است، دیگر کسیکه در دنیا چشم باطن ندارد که آیات

صفحه : ۳۴۳

تکوینی و تشریعی را بنگرد در قیامت بکوری چشم سر مبتلا میگردد اینکه معنی دوم نزدیک‌تر بواقع مینماید.

و ممکن است گفته شود مقصود از کوری قیامت نه کوری چشم سر است بلکه کوری دل است که هر کس در دنیا چشم دلش کور گردید و در آیات الهی تدبر ننمود در قیامت نیز با اینکه قیامت عالم حیات و ظهور است و هر چیزی بحقیقت خود آشکارا میگردد چنین کسی در آنجا نیز قدرت ندارد که دستگاه عظمت و مقاماتیکه برای مردمان بصیر و بینا آماده شده بنگرد و از مشاهده آن لذت ببرد، و اینکه رأی را تأیید مینماید قوله تعالی (فَإِنَّها لا تَعمَی الأَبصارُ وَ لکِن تَعمَی القُلُوبُ الَّتِی فِی الصُّدُورِ) سوره حج آیه ۴۵ (وَ أَضَلُّ سَبِیلًا) نیز مؤید همین معنی است همین طوری که کور در دنیا راه را گم میکند کوران قیامت گمراه‌ترند زیرا که در دنیا باز امیدی هست که شاید کوران دل وقتی بخود آیند و راه حقیقت را بیابند لکن در آنجا دیگر امیدی نیست.

وَ إِن کادُوا لَیَفتِنُونَکَ عَنِ الَّذِی أَوحَینا إِلَیکَ لِتَفتَرِیَ عَلَینا غَیرَهُ وَ إِذاً لَاتَّخَذُوکَ خَلِیلًا

(سخنان مفسرین در شأن نزول آیه)

۱- روایت است که قریش بحضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گفتند ما نمیگذاریم تو حجر الاسود را مس نمائی مگر وقتی که دست بر بتهای ما بمالی اگر چه بسر انگشت باشد آنحضرت از شدت شوقی که داشت که طواف کعبه نماید در خاطرش گذشت که چه شود اینکه کار را قبول کنم و خدا میداند که من از روی اکراه میکنم نه بمیل آنوقت اینکه آیه فرود آمد. (إبن جبیر) ۲- قریش گفتند از دشنام دادن بخدایان ما دست بردار و عقلای ما را سفیه مگو و اینکه جماعتیکه دور تو هستند از مردمان رذل و پست آنان را دور گردان تا ما با تو مجالست کنیم و کلام تو را بشنویم حضرت برای طمعی که در اسلام آنها داشت در صدد برآمد که چنین کند اینکه آیه آمد.

صفحه : ۳۴۴

عیاشی بسند خود نقل کرده که حضرت رسول تمام بتها را از مسجد الحرام بیرون کرد قریش از او التماس نمودند که بتیکه در مروه است بگذار تا ما منقاد فرمان تو باشیم و استماع قرآن نمائیم حضرت در صدد شد که آن بت را بگذارد اینکه آیه آمد که اینان میخواهند تو را بدوستی بگیرند و از وحی ما باز دارند (منهج الصادقین) وَ لَو لا أَن ثَبَّتناکَ لَقَد کِدتَ تَرکَنُ إِلَیهِم شَیئاً قَلِیلًا حق تعالی از روی لطف بپیمبرش خبر میدهد که اگر نبود فضل ما که تو را در طریق حق ثابت قدم داریم محققا نزدیک بود بسوی آنها که از روی تزویر و مکر میخواهند تو را بسوی خود کشانند اندکی میل بکنی.

إِذاً لَأَذَقناکَ ضِعفَ الحَیاةِ وَ ضِعفَ المَماتِ ثُمَّ لا تَجِدُ لَکَ عَلَینا نَصِیراً در مقام تهدید برسولش فرموده اگر چنین میکردی مبتلا میگشتی و بتو میچشانیدیم دو برابر عذاب در دنیا و دو برابر عذاب در آخرت و دیگر یاوری نداشتی که تو را یاری کند و از عذاب نجات یابی، شاید مقصود اینکه است دو برابر عذاب دیگران که رسول نیستند تو را عذاب مینمودیم.

وَ إِن کادُوا لَیَستَفِزُّونَکَ مِنَ الأَرضِ لِیُخرِجُوکَ مِنها وَ إِذاً لا یَلبَثُونَ خِلافَکَ إِلّا قَلِیلًا خدای تعالی برسولش خبر میدهد که اهل مکه خواستند تا تو را بلغزانند و از زمین مکه بیرونت کنند وقتی چنین کردند و تو را از مکه بیرون کردند آنان در مکه مکث نخواهند نمود مگر زمان کمی.

و همین طور هم واقع گردید پس از مهاجرت حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از مکه بمدینه واقعه جنگ بدر پیش آمد و اکثر آنها کشته شدند.

بقول دیگر از إبن عباس چنین نقل میکنند که یهودیها از اقامه داشتن رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در مدینه حسد بردند و گفتند یا ابا القاسم پیمبران پیش در شام اقامت مینمودند و اگر تو پیغمبری و میخواهی تو را تصدیق نمائیم آنجا برو

صفحه : ۳۴۵

حضرت گمان کرد آنها از روی اندرز و نصیحت میگویند عزم سفر شام نمود و گویند چند منزلی هم بیرون رفت و منتظر بود اصحاب با او جمع گردند آیه آمد که یهود میخواهند تو را از زمین یثرب دور کنند و اگر چنین باشد پس از تو چندانی امان نیابند و معذّب گردند، بنا بر معنی اول آیه مکی است و در مکه فرود آمده و بنا بر معنی دوم آیه مدنی است یعنی در مدینه فرود آمده.

سُنَّةَ مَن قَد أَرسَلنا قَبلَکَ مِن رُسُلِنا وَ لا تَجِدُ لِسُنَّتِنا تَحوِيلًا یعنی اگر کفار تو را از زمینت خارج گردانند پس از رفتن تو آنها را مستأصل میگردانیم مثل سنّت و روش ما نسبت بپیمبران پیش که چنین بوده که پیش از تو نفرستادیم رسولی را که او را خارج کنند مگر اینکه آنها را هلاک گردانیدیم و هرگز تو نمی‌یابی برای طریقه ما گردشی یعنی سنّت ما همیشه یک طور است.

صفحه : ۳۴۶

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۷۸ تا ۸۹]

اشاره

أَقِمِ الصَّلاةَ لِدُلُوکِ الشَّمسِ إِلی غَسَقِ اللَّيلِ وَ قُرآنَ الفَجرِ إِنَّ قُرآنَ الفَجرِ کانَ مَشهُوداً (۷۸) وَ مِنَ اللَّيلِ فَتَهَجَّد بِهِ نافِلَةً لَکَ عَسی أَن يَبعَثَکَ رَبُّکَ مَقاماً مَحمُوداً (۷۹) وَ قُل رَبِّ أَدخِلنِي مُدخَلَ صِدقٍ وَ أَخرِجنِي مُخرَجَ صِدقٍ وَ اجعَل لِي مِن لَدُنکَ سُلطاناً نَصِيراً (۸۰) وَ قُل جاءَ الحَقُّ وَ زَهَقَ الباطِلُ إِنَّ الباطِلَ کانَ زَهُوقاً (۸۱) وَ نُنَزِّلُ مِنَ القُرآنِ ما هُوَ شِفاءٌ وَ رَحمَةٌ لِلمُؤمِنِينَ وَ لا يَزِيدُ الظّالِمِينَ إِلّا خَساراً (۸۲)

وَ إِذا أَنعَمنا عَلَی الإِنسانِ أَعرَضَ وَ نَأی بِجانِبِهِ وَ إِذا مَسَّهُ الشَّرُّ کانَ يَؤُساً (۸۳) قُل کُلٌّ يَعمَلُ عَلی شاکِلَتِهِ فَرَبُّکُم أَعلَمُ بِمَن هُوَ أَهدی سَبِيلاً (۸۴) وَ يَسئَلُونَکَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِن أَمرِ رَبِّي وَ ما أُوتِيتُم مِنَ العِلمِ إِلّا قَلِيلاً (۸۵) وَ لَئِن شِئنا لَنَذهَبَنَّ بِالَّذِي أَوحَينا إِلَيکَ ثُمَّ لا تَجِدُ لَکَ بِهِ عَلَينا وَکِيلاً (۸۶) إِلّا رَحمَةً مِن رَبِّکَ إِنَّ فَضلَهُ کانَ عَلَيکَ کَبِيراً (۸۷)

قُل لَئِنِ اجتَمَعَتِ الإِنسُ وَ الجِنُّ عَلی أَن يَأتُوا بِمِثلِ هذَا القُرآنِ لا يَأتُونَ بِمِثلِهِ وَ لَو کانَ بَعضُهُم لِبَعضٍ ظَهِيراً (۸۸) وَ لَقَد صَرَّفنا لِلنّاسِ فِي هذَا القُرآنِ مِن کُلِّ مَثَلٍ فَأَبی أَکثَرُ النّاسِ إِلّا کُفُوراً (۸۹)

صفحه : ۳۴۷

[ترجمه]

نماز را از زوال شمس تا تاریکی شب بپای دار و نیز نماز فجر را بپای دار همانا نماز فجر مشهود (ملائکه) است (۷۸)

و بعضی از شب را بتهجّد و بنافله‌ایکه برای تو است عمل نما نزدیک است که پروردگار تو برگزیند تو را و مقام محمود بتو عطاء نماید (۷۹)

و بگو ای پروردگار من مرا داخل گردان در راه صدق و درستی (هر کجا که بوده باشم) و مرا بیرون آر بیرون آوردن صدق و درستی (یعنی در همه حال مرا از لغزش حفظ گردان) و از جانب خودت قوّت و شوکتی بمن عطاء نما که یاور من باشد (۸۰)

و بگو حق آمد و ظاهر گردید و باطل را نابود ساخت زیرا که باطل همیشه نابود است (۸۱)

و ما قرآن را فرود آوردیم و در آن شفای (امراض نفسانی) و رحمت است برای مؤمنین و ستمکاران را زیاد نمیکند مگر خسران و زیان کاری (۸۲)

و هر گاه ما بانسان نعمتی عطاء نمودیم از ما اعراض میکند و رو بجانب خود مینماید و هر گاه بیماری و فقر بوی اصابت نمود مأیوس میگردد (۸۳)

ای محمّد بگو هر یك از شما عملش بشکل او است و پروردگار شما عالم‌تر است بآنکه بهتر (براه حق) هدایت یافته (۸۴)

ای رسول از تو از روح سؤال میکنند بگو روح (از عالم امر) پروردگار من است و از علم بشما داده نشده مگر اندکی (۸۵)

و اگر ما بخواهیم البته میبریم آنچه را که بتو وحی نموده‌ایم پس از آن تو نمی‌یابی از برای خود بر ما وکیلی که آنرا استرداد نماید (۸۶)

مگر رحمتی از طرف پروردگار تو حقیقهٔ فضل او نسبت بتو بزرگ است (۸۷)

ای محمّد (ص) بگو اگر انس و جن اجتماع نمایند و بخواهند مثل اینکه قرآن بیاورند هرگز نتوانند مثل آنرا بیاورند و لو آنکه بعضی بر بعض دیگر کمك دهند (۸۸)

بحقیقت ما در اینکه قرآن از هر چیزی مثلی آوردیم و بیشتر مردم اباء نمودند و کافر شدند (۸۹)

.

صفحه : ۳۴۸

(توضیح آیات)

اشاره

أَقِمِ الصَّلاةَ لِدُلُوكِ الشَّمسِ إِلی غَسَقِ اللَّیلِ وَ قُرآنَ الفَجرِ إِنَّ قُرآنَ الفَجرِ کانَ مَشهُوداً در مجمع گفته (الدلوك) بمعنی زوال است و از مبرّد نقل شده که دلوك الشمس از اول زوال ظهر است تا غروب آفتاب و بقولی آن خود غروب است و اصل آن از (دلك) است و (غَسَقِ اللَّیلِ) ظهور تاریکی آن است گفته میشود (غسقت القرحه اذا انفجرت) و ظاهر شد آنچه در او است و در مفردات گفته غسق اللیل شدّت تاریکی شب است.

پس از آیات وعد و وعید خدای تعالی رسولش را مخاطب میسازد و باو امر مینماید و مخاطب نبی است لکن مقصود او و غیر او است از امت و مفسرین در (دلوك) اختلاف نموده‌اند.

۱- مقصود زوال است و اینکه قول إبن عباس است و إبن عمر و جابر و ابی العالیه و حسن و شعبی و عطاء و مجاهد و قتاده، و نمازی که مأمور به است بنا بر اینکه نماز ظهر است، و اینکه قول از ابی جعفر (ع) و ابی عبد اللّه (ع) روایت شده و معنی قوله لدلوك الشمس یعنی نزد دلوك آن.

۲- قومی گفته‌اند (دلوکها غروبها) و اینکه قول نخعی و ضحاك و سدی است، و بنا بر اینکه معنی نمازی که امر شده نماز مغرب است و همین معنی از إبن مسعود و إبن عباس روایت شده، و قول اول اوجه است یعنی بهتر است تا اینکه آیه نمازهای پنجگانه را جامع گردد، دلوك شمس ظهر و عصر، و غسق اللیل مغرب و عشاء، و مراد از (قُرآنَ الفَجرِ) نماز فجر است و آیه شامل پنج نماز شب و روز میشود و اینکه معنای قول حسن و مختار و اقدی است، و غسق اللیل اول ظهور شب است إبن عباس و قتاده، و گفته شده

که غسق اللیل غروب است مجاهد.

و بقولی سیاهی شب و ظلمت او است (جبائی) و بقولی نصف شب است از ابی جعفر

صفحه : ۳۴۹

و ابی عبد اللّه علیهما السّلام.

و جماعتی از اصحاب ما بآیه استدلال کرده‌اند که وقت ظهر موسّع است تا آخر روز زیرا که خدای تعالی بپای داشتن نماز را از دلوک شمس تا غسق اللیل واجب گردانیده و اینکه اقتضاء میکند که ما بین ظهر تا تاریکی شب وقت باشد تا آنجا که گفته:

اقول ممکن است استدلال نمود بآیه باین طور که گفته شود بدرستیکه خدای سبحانه از دلوك شمس که آن زوال است تا غسق اللیل که تاریکی شب است وقت قرار داد برای چهار نماز مگر اینکه ظهر و عصر مشترکند از وقت زوال تا غروب و مغرب و عشاء در وقت مشترکند تا غسق اللیل و نماز فجر را منفرد ذکر نموده قوله تعالی (وَ قُرآنَ الفَجرِ) و در آیه بیان وجوب نمازهای پنجگانه و اوقات آنها است و اینکه توجیه را تأیید مینماید آن روایتی که عیاشی بسند خود عن عبید بن زراره از ابی عبد اللّه (ع) راجع باین آیه نقل میکند که گفته خدای تعالی چهار نماز واجب نمود اول وقت آن زوال شمس تا نصف شب و از آن چهار دو نماز است که اول وقت آن دو نماز زوال است تا غروب مگر اینکه ظهر قبل از عصر است، و از آن چهار نماز دو نماز دیگر است که اول وقت آن دو از غروب است تا نصف شب مگر اینکه مغرب قبل از عشاء است، و سیّد مرتضی علم الهدی قدس اللّه روحه نیز همین طور گفته تا آنجا که گفته (إِنَّ قُرآنَ الفَجرِ کانَ مَشهُوداً) تمام گفته‌اند که معنی آیه اینکه است که نماز فجر را ملائکه شب و ملائکه روز هر دو مشاهده میکنند. (توجیه طبرسی بپایان رسید) وَ مِنَ اللَّیلِ فَتَهَجَّد بِهِ نافِلَةً لَکَ عَسی أَن یَبعَثَکَ رَبُّکَ مَقاماً مَحمُوداً (تهجد) بمعنی بیدار شدن از خواب است برای نماز (نافلهٔ) یعنی آن عبادتی است برای تو زائد بر نمازهای پنجگانه واجب و معنی چنین میشود که تهجد زائد بر نمازهای مکتوبه است و آن فریضه است بر تو و بر دیگران تطوع است یعنی مستحب است، و بقولی تهجد بر تو و بر دیگران نافله است و رسولش را

صفحه : ۳۵۰

مخصوص بخطاب گردانیده تا سائرین اقتداء باو بنمایند (مقاما محمودا) منصوب است برای ظرفیت یعنی تا اینکه پروردگار تو بپای دارد تو را در مقام پسندیده و آن مقامی است که اولین و آخرین آنرا ستایش میکنند و آن مقام شفاعت است. (طبرسی) وَ قُل رَبِّ أَدخِلنِی مُدخَلَ صِدقٍ وَ أَخرِجنِی مُخرَجَ صِدقٍ پس از آنکه برسولش امر میفرماید که در شب نافله بجا آور که بزودی پروردگار تو مقام پسندیده بتو کرامت مینماید و باجماع مفسرین مقصود از مقام محمود مقام شفاعت است که در قیامت لواء حمد بدست میگیرد و در مقام شفاعت امّت برمیآید، در اینکه آیه میفرماید خدای خود را بخوان و بگو که پروردگار من مرا داخل گردان در جایگاه صدق و راستی و درستی و بیرون آور مرا خارج گردانیدن صدق.

شاید مقصود از دخول صدق و خروج صدق دخول در مرتبه نبوت و خروج از آن که بطور صدق و راستی از عهده رسالت برآیم و نیز بتوانم امر رسالت را باتمام رسانم.

و از امام جعفر صادق (ع) چنین روایت شده که رسول اینکه دعا را در وقت دخول در غار نمود که خدایا مرا از غار بیرون آور و باز بمکه برگردان.

وَ اجعَل لِی مِن لَدُنکَ سُلطاناً نَصِیراً و برای من حجتی قرار بده که بآن بتوانم بر کفار و مشرکین غالب گردم و بر آنها اتمام حجت بنمایم.

وَ قُل جاءَ الحَقُّ وَ زَهَقَ الباطِلُ إِنَّ الباطِلَ کانَ زَهُوقاً خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که باین مردم شاید مقصود قریش و اهل مکه باشند بگو حق آمد اشاره به اینکه که قرآن که در آیه بعد تذکر میدهد حق و از طرف حق و حقیقت فرود آمده و باطل که شاید بت‌ها و آنچه را که مشرکین بوهم ناقص خود حق میدانند باطل و نابود گردانید زیرا که باطل در حدّ ذات خود

صفحه : ۳۵۱

نابود است.

آری امر باطل اگر جلوه ضعیفی هم بنماید دوام‌پذیر نخواهد بود برق ناچیزی میزند و بزودی خاموش خواهد گردید هیچ ثبات و قراری برای وی نخواهد بود.

وَ نُنَزِّلُ مِنَ القُرآنِ ما هُوَ شِفاءٌ وَ رَحمَةٌ لِلمُؤمِنِینَ وَ لا یَزِیدُ الظّالِمِینَ إِلّا خَساراً پس از بیان اینکه حق ثابت و مقابل آن باطل ناچیز است در بیان بیان حقانیت قرآن برآمده.

(مِن) بیانیّهٔ (ما) موصوله (هُوَ شِفاءٌ وَ رَحمَةٌ) بیان موصول یعنی از جمله خصوصیات قرآن اینکه است که آن شفاء است از امراض قلبی از کبر و نفاق و باقی امراض قلبی و برای مؤمنین رحمت است که بارشاد قرآن طریق سعادت خود را می‌یابند قرآن پیشرو راه روان بسوی خدا و چراغ هدایت است مظفریت و کامیابی کسی را است که اینکه کتاب مقدس قانونی را در پیش رو نگاه دارد و تمام اعمال و افعال و حرکات و سکنات خود را مطابق دستورات آن قرار دهد قوله تعالی (إِنَّ هذَا القُرآنَ یَهدِی لِلَّتِی هِیَ أَقوَمُ) و خسران و زیان‌کاری برای کسی است که ظلم بنفس خود نموده و اینکه کتاب مقدس را که شفاء هر درد بی‌درمانی است عقب سر انداخته و نادیده انگاشته و بهدایت آن هدایت نگردیده.

وَ إِذا أَنعَمنا عَلَی الإِنسانِ أَعرَضَ وَ نَأی بِجانِبِهِ وَ إِذا مَسَّهُ الشَّرُّ کانَ یَؤُساً اینکه آیه بیان حال مردم عادی است که آنها چنینند که وقتی نعمت را بر آنها زیاد کردیم از حق تعالی اعراض میکنند و رو بهمان نعمتها آورده و مشغول بلذائذ و حظوظات مادّی میگردند و از شکر ولیّ نعمت خود غافل میشوند و وقتی بآنان شرّی اصابت نمود مأیوس میگردند.

خدای تعالی در اینکه آیه عطاء نعمت را بخودش نسبت میدهد لکن شرّ را بخود منسوب نمیگرداند و شاید سرّش چنین باشد که او سبحانه خیر محض و کامل مطلق است و از خیّر جز خیر ناید و شرّ امر عدمی و عدم اضافی است یعنی

صفحه : ۳۵۲

عدم کمال وجود است و آنرا (عدم ملکه) نامند اینکه است که شر در جائی گفته میشود که خیری و کمالی مفقود شده باشد مثل اینکه عمی و کودی در جائی صادق آید که باید چشم و بینائی باشد بسنگ و جماد کور نمیگویند بلکه بانسان یا حیوانی که بینائی او مفقود گردیده کور میگویند، خلاصه دانشمندان گویند شروری که در عالم کون و موجودات واقع میگردد مقابل خیر امر متحقق ثابتی نیست که در خارج ما بازائی داشته باشد همان فقدان کمال را شرّ نامند بعضی از مفسرین از افلاطون نقل میکنند که گفته شرّ امر عدمی است و مثال آورده مثلا کشتن بشمشیر شر است و اینکه شریک امر وجودی نیست زیرا که شر نه در قدرت زننده است و نه در شجاعت او و نه در قوّت دست او و نه در نرمی عضلات مقتول و نه در حدّت و برندگی شمشیر در هیچکدام اینها شر نیست زیرا که تمام اینها کمال و حسن است باقی نمیماند مگر در اعدام گردیدن روح مقتول و بطلان حیات او. (تفسیر المیزان) قُل کُلٌّ یَعمَلُ عَلی شاکِلَتِهِ فَرَبُّکُم أَعلَمُ بِمَن هُوَ أَهدی سَبِیلًا در مفردات گفته (المشاکلهٔ) از شکل مأخوذ گردیده و بمعنی بستن دابّه است و آنچه را که دابّه را بآن می‌بندند (شکال) بکسر میم نامیده شده، (الشاکلهٔ) بمعنی سجیه گفته میشود زیرا که انسان را مقید میگرداند که امور را جاری گرداند بر آنچه مناسب سجیه و اقتضاء آن است.

و در مجمع گفته (الشاكلة) الطريقه و المذهب گفته ميشود (هذا طريق ذو شواكل) يعنى از آن طرق جماعت منشعب ميگردد. (پايان) ظاهرا مقصود از آيه چنين است كه عمل هر كسى ناشى از سجيه وى است و مناسب با صفات و ملكات درونى او است كه هر صفت و خلقى كه در باطن انسان نفوذ پيدا نموده اعمال ظاهرى وى بروز و ظهور همان اوصاف و ملكات باطنى وى خواهد بود و چون قبول ايمان و عدم قبول آن نيز ناشى از همان سجيه باطنى هر كسى است و جز خدا كه (علام الغيوب) است كسى از حقيقت باطنى كس ديگرى

صفحه : ۳۵۳

خبر ندارد اينكه است كه علم بآنرا محول ميگرداند بپروردگار كه او عالم‌تر است بحال و سجيه هر كسى كه بچه اندازه قابل هدايت است زيرا كه نفوس بشرى از حيث لطافت و نورانيت و ظلمت و ثقالت بسيار متفاوت ميباشند، نفوس نورانى به آيات قرآنى و معجزات بزودى هدايت ميگردند و نفوس كدر ظلمانى وقتى آيات بر آنها خوانده ميشود بر ظلمت و ثقالت نفسشان افزوده ميگردد اينكه است كه در آن آيه بالا فرموده قرآن نسبت بمؤمنين شفاء و رحمت است (وَ لا يَزِيدُ الظّالِمِينَ إِلّا خَساراً) و ستمكاران را زياد نميكند مگر خسران و زيان.

وَ يَسئَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِن أَمرِ رَبِّي در شأن نزول آيه جماعتى از مفسرين گفته‌اند يهود براى امتحان آمدند نزد حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و سؤال نمودند كه روح چيست و چنين بنا داشتند كه اگر حضرتش جوابى بگويد او را تكذيب كنند و چون حضرت قصد آنها را ميدانست در جواب گفت روح از امر پروردگار من است و بشما از علم عطاء نشده مگر اندكى، و بقولى يهوديها مسلمانها را تحريك نمودند كه از نبى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از روح سؤال كنيد اگر جواب مثبت داد نبى نيست و اگر علم آنرا محول بخدا نمود نبى است و ظاهرا روح مورد سؤال آنها روح انسانى بوده نه مطلق روح و اقسام آن

(سخنان مفسرين در اطلاقات روح و اسامى آن)

۱- روح قوه‌ايست كه قوام بدن بستگى باو دارد. (إبن عباس و غيره) ۲- روح جبرئيل است زيرا كه او را روح الامين ناميده (حسن و قتاده) ۳- از حضرت امير عليه السّلام روايت شده كه روح ملكى است از ملائكه هفتاد هزار رو دارد بهر روئى هفتاد هزار زبان و بتمام آنها خدا را ستايش مينمايد.

۴- روح عيسى بن مريم است زيرا او را روح اللّه ناميده، ۵- قرآن است، اختلاف علماء در اينكه هويت و ماهيت روح چيست مأخوذ ازمجمع البيان.

۱- (الروح جسم رقيق هوائى متردد فى مخارق الحيوان) روح جسم لطيفى

صفحه : ۳۵۴

است كه در بافته‌هاى مغز حيوان سريان دارد، و اينكه قول اكثر متكلمين است و سيّد مرتضى علم الهدى همين قول را اختيار نموده.

۲- روح جسم هوائى است و بنيه حيوان است و در كل و جزء از اجزاء حيوان سريان دارد و حيات حيوان باو است.

(اينكه قول مختار شيخ مفيد و بلخى و جماعتى از معتزله بغداد است) ۳- بقولى روح معنائى است در قلب و بقول ديگر روح انسان زنده و مكلف است. (اخشيد و نظام) ۴- بعضى از علماء گفته‌اند خدا روح را از شش چيز آفريده: از جوهر، طيب، بقاء، حيات، علم، علوّ و برترى آيا نمى‌بينى مادامیكه در بدن است جسد نورانى است بدو چشمش مى‌بيند و بدو گوشش ميشنود و بدن او طيب

و پاكيزه است و وقتى روح از بدن خارج گرديد بدن پوسيده و فانى ميشود و ببودن روح زنده و بخارج گرديدن روح بدن ميته ميگردد و نيز بتعلق روح بدن عالم است و وقتى روح بيرون رفت چيزى نميداند و روح موجود لطيف علوى است و انسان بروح داراى حيات است بدلالت قوله تعالى كه در صفت شهداء فرموده (بَل أَحياءٌ عِندَ رَبِّهِم يُرزَقُونَ) در حاليكه جسدهايشان در خاك پوسيده.

وَ ما أُوتِيتُم مِنَ‌العِلمِ إِلّا قَلِيلًا بقولى خطاب بنبى و غير او است كه بشما از علم عطاء نشده است مگر كمى يعنى علمى كه نصّى بر آن شده كمى از آن بشما عطاء گرديده و مراد مطلق علم نيست زيرا كه نهايتى براى معلومات خدا نيست و بقولى خطاب بيهود است كه آنها از حضرت از روح سؤال كردند و گفتند خدا تورات را بما عطاء نموده اينكه بود كه در جواب آنها گفت (وَ ما أُوتِيتُم الخ) يعنى علمى كه بشما عطاء شده نسبت بعلم خدا اندك است. (پايان) در اينكه روح مجرد است يا مادى، عرض است يا جوهر بين دانشمندان و علماء قديما و حديثا اختلاف بسيار است.

صفحه : ۳۵۵

آنهائيكه اصلا بمجردى غير از حق تعالى معترف نيستند مثل بعضى از متكلمين از معتزله و غير آنها روح انسانى را يا جسم لطيف ميدانند يا عرض و گويند پس از استكمال بدن روح عارض بدن ميگردد و نسبت بسيار نزديک دارد ببافته‌هاى مغزى و دوامش را بسته بهمان بافته‌ها كه از آن بنيه تعبير ميشود ميدانند و گويند هر گاه آفتى بمغز وارد گرديد روح از بدن مفارقت مينمايد و باقى نميماند بلكه فانى ميگردد و در قيامت ثانيا پس از تشكيل بدن عود مينمايد و حكماء الهيين روح انسانى را جوهر مجرد از ماده ميدانند و معتقدند كه بفناء بدن آن جوهر مجرد فانى نميگردد و در عالم برزخ باقى است تا در قيامت ثانيا بامر ايزد متعال تعلق ببدن ميگيرد براى حساب و كتاب و ادراك لذائذ حسّى علاوه بر روحانى اگر از سعداء باشد و چشيدن عذاب جسمانى اگر از اشقياء باشد و نيز ادلّه بسيارى بر اثبات تجرد روح و بقاء آن در كتب حكمت و فلسفه آورده‌اند كه بيان آن در اينجا مناسب نيست.

لكن از خود آيه كه در جواب از روح فرمود (قُلِ الرُّوحُ مِن أَمرِ رَبِّي) چنانچه در آيه ۵۲ از سوره اعراف دارد (أَلا لَهُ الخَلقُ وَ الأَمرُ) كه مشعر بر اينكه است كه عالم امر غير از عالم خلق است، و شايد مراد از عالم امر عالم ابداع و مجردات باشد و عالم خلق عالم طبايع و ماديات، و در اينجا فرموده روح از امر پروردگار من است يعنى روح لطيفه ربّانى است و از عالم ابداع و مجردات تراوش نموده.

و از جمله ادله بسيارى كه بر تجرد روح آورده‌اند اينكه است كه با اينكه اجزاء بدن چنانچه در جاى خود محقق گرديده على الدوام در كون و فساد است و ساعتى بيک حال باقى نميماند روح انسانى كه از آن تعبير به (من) ميشود در همه حال باقى است مثل اينكه گفته ميشود من همانم كه وقتى كودك و وقتى جوان و وقتى پير شدم با اينكه مسلّما در مدت عمر چندين دفعه اجزاء بدن عوض گرديده لكن در همه حال (من) باقى است و اعماليكه در كودكى نموده در خزينه خيال

صفحه : ۳۵۶

محفوظ است هر وقت بخواهد چيزى را بنظر آورد از لابلاى محفوظات بيرون ميآورد و اينكه بعضى گفته‌اند مجردى غير از خدا نيست زيرا كه از اثبات مجردات مثل عقول و نفوس لازم ميآيد ممكن مثل واجب گردد، جواب داده شده كه بر فرض اشتراك اشتراك در سلوب مانعى ندارد و در حقيقت وجود و وجوب آن كسى با خدا شركت ندارد، همين طورى كه گوئيم خدا جماد نيست، نبات نيست گوئيم انسان هم جماد و نبات نيست و شركت در مادى نبودن روح با مادى نبودن خدا اشتراك در وجود نيست بلكه اشتراك در سلوب است.

وَ لَئِن شِئنا لَنَذهَبَنَّ بِالَّذِی أَوحَینا إِلَیکَ ثُمَّ لا تَجِدُ لَکَ بِهِ عَلَینا وَکِیلًا (لَنَذهَبَنَّ) لام، قسم است یعنی دلالت بر قسم دارد و تقدیر چنین میشود که فو اللّه لا یؤتون بمثله) یعنی اگر ما بخواهیم قرآن را میبریم و از سینه‌ها محو میگردانیم و پس از آنکه محو نمودیم تو دیگر راهی برای استرجاع و بازگشت آن نداری و نمی‌یابی کسی را که از طرف تو از ما طلب استرجاع نماید و مطالبه کند.

إِلّا رَحمَةً مِن رَبِّکَ إِنَّ فَضلَهُ کانَ عَلَیکَ کَبِیراً الّا استثنائیه جمله را استثناء میکند از آیه بالا (لا تَجِدُ لَکَ الخ) یعنی اگر ما قرآن را از سینه تو ببریم بازگشت آن میسر نخواهد بود مگر بفضل و رحمت از جانب پروردگار تو، اشاره به اینکه که قرآن را ما بسوی تو وحی نمودیم و از رحمت ما نزول نموده خودمان هم آنرا نگاه میداریم و حفظ آن بعهده ما است زیرا که فضل و کرم ما بر تو بزرگ است که از راه فضل و کرم قرآن را از آفات نگاه میدارد و آنرا در عالم باقی میگذارد قوله تعالی (نَحنُ نَزَّلنَا الذِّکرَ وَ إِنّا لَهُ لَحافِظُونَ).

قُل لَئِنِ اجتَمَعَتِ الإِنسُ وَ الجِنُّ عَلی أَن یَأتُوا بِمِثلِ هذَا القُرآنِ لا یَأتُونَ بِمِثلِهِ وَ لَو کانَ بَعضُهُم لِبَعضٍ ظَهِیراً در شأن نزول آیه گفته‌اند نضر بن حارث گفت ما میتوانیم مثل اینکه قرآن

صفحه : ۳۵۷

بیاوریم اینکه بود که اینکه آیه فرود آمد.

آیه در مقام تحدی بقرآن است و الف و لام در (الإِنسُ وَ الجِنُّ) الف و لام جنس است و شامل میگردد تمام افراد انس و جن را و اختصاص بزمان و عصر خود حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ندارد زیرا که از آیه چنین استفاده میشود که در هر وقت و زمانی از موقع نزول قرآن تا قیامت اگر تمام افراد جن و تمام افراد بشر پشت بر پشت یک دیگر بگذارند و بهم کمک نمایند هرگز نتوانند مثل اینکه قرآن در فصاحت و بلاغت و اسلوب و جامعیت و اسرار و معانی مندرجه در آن را بیاورند.

و چه معجزه‌ئی است بالاتر از اینکه که تا حال یکهزار و چهار صد سال از نزول قرآن میگذرد و با اینکه دشمنان قرآن چه از اعراب زمان خود حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که با اینکه همه اهل لسان و در کمال فصاحت و بلاغت بودند و چه بعد از آن تا زمان حاضر اگر قرآن معجزه و از جانب حق تعالی نبود با اینکه دشمنان که در صدد خاموش گردانیدن چراغ اینکه کتاب مقدس بودند و بمجرد اینکه اگر مثل آنرا میآوردند و لو آیه‌ئی حجت قرآن باطل میگردید در سوره بقره قوله تعالی (وَ إِن کُنتُم فِی رَیبٍ مِمّا نَزَّلنا عَلی عَبدِنا فَأتُوا بِسُورَةٍ مِن مِثلِهِ وَ ادعُوا شُهَداءَکُم مِن دُونِ اللّهِ إِن کُنتُم صادِقِینَ).

خطاب بکافرین و منکرین قرآن نموده که اگر در شکّید از آنچه ما نازل کرده‌ایم بر بنده خود محمّد (ص) شما هم یک سوره مثل آنرا بیاورید و بغیر از خدا حاضرین خودتان را بخوانید اگر راست میگوئید یعنی اینکه قرآن کلام خدا نیست و محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ساختگی کرده و مسلّم اگر آورده بودند بجهان اعلام میکردند و بما هم خبرش رسیده بود.

وَ لَقَد صَرَّفنا لِلنّاسِ فِی هذَا القُرآنِ مِن کُلِّ مَثَلٍ فَأَبی أَکثَرُ النّاسِ إِلّا کُفُوراً آیه تذکر میدهد که ما برای افراد بشر در اینکه قرآن همه طور مثالهائی آوردیم چه از حکایات و قصص پیشینیان و چه از انواع و اقسام موجودات از گیاهها و حیوانات و چه راجع باوضاع عالم قیامت و از آنچه صلاح انسانی است و آنچه

صفحه : ۳۵۸

بدبختی و شقاوت او را ایجاب مینماید در دنیا و آخرت همه را تصریحا و تلویحا و اشارهً باحسن وجه بیان نمودیم و بیشتر مردم اباء و انکار نمی‌نمودند مگر از روی کفر و نفاق.

قسمتی از آیات سورهٔ الاسراء

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۹۰ تا ۱۰۰]

اشاره

وَ قالُوا لَن نُؤمِنَ لَکَ حَتّی تَفجُرَ لَنا مِنَ الأَرضِ یَنبُوعاً (۹۰) أو تَکُونَ لَکَ جَنَّةٌ مِن نَخِیلٍ وَ عِنَبٍ فَتُفَجِّرَ الأَنهارَ خِلالَها تَفجِیراً (۹۱) أو تُسقِطَ السَّماءَ کَما زَعَمتَ عَلَینا کِسَفاً أو تَأتِیَ بِاللّهِ وَ المَلائِکَةِ قَبِیلاً (۹۲) أو یَکُونَ لَکَ بَیتٌ مِن زُخرُفٍ أو تَرقی فِی السَّماءِ وَ لَن نُؤمِنَ لِرُقِیِّکَ حَتّی تُنَزِّلَ عَلَینا کِتاباً نَقرَؤُهُ قُل سُبحانَ رَبِّی هَل کُنتُ إِلّا بَشَراً رَسُولاً (۹۳) وَ ما مَنَعَ النّاسَ أن یُؤمِنُوا إِذ جاءَهُمُ الهُدی إِلّا أن قالُوا أَ بَعَثَ اللّهُ بَشَراً رَسُولاً (۹۴)

قُل لَو کانَ فِی الأَرضِ مَلائِکَةٌ یَمشُونَ مُطمَئِنِّینَ لَنَزَّلنا عَلَیهِم مِنَ السَّماءِ مَلَکاً رَسُولاً (۹۵) قُل کَفی بِاللّهِ شَهِیداً بَینِی وَ بَینَکُم إِنَّهُ کانَ بِعِبادِهِ خَبِیراً بَصِیراً (۹۶) وَ مَن یَهدِ اللّهُ فَهُوَ المُهتَدِ وَ مَن یُضلِل فَلَن تَجِدَ لَهُم أَولِیاءَ مِن دُونِهِ وَ نَحشُرُهُم یَومَ القِیامَةِ عَلی وُجُوهِهِم عُمیاً وَ بُکماً وَ صُمًّا مَأواهُم جَهَنَّمُ کُلَّما خَبَت زِدناهُم سَعِیراً (۹۷) ذلِکَ جَزاؤُهُم بِأَنَّهُم کَفَرُوا بِآیاتِنا وَ قالُوا أَ إِذا کُنّا عِظاماً وَ رُفاتاً أَ إِنّا لَمَبعُوثُونَ خَلقاً جَدِیداً (۹۸) أَ وَ لَم یَرَوا أَنَّ اللّهَ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ قادِرٌ عَلی أن یَخلُقَ مِثلَهُم وَ جَعَلَ لَهُم أَجَلاً لا رَیبَ فِیهِ فَأَبَی الظّالِمُونَ إِلّا کُفُوراً (۹۹)

قُل لَو أَنتُم تَملِکُونَ خَزائِنَ رَحمَةِ رَبِّی إِذاً لَأَمسَکتُم خَشیَةَ الإِنفاقِ وَ کانَ الإِنسانُ قَتُوراً (۱۰۰)

صفحه : ۳۵۹

(ترجمه آیات)

کفار گفتند ما هرگز بتو ایمان نمیآوریم تا اینکه برای ما از زمین چشمه آبی ظاهر نمائی (۹۰)

یا اینکه برای تو بوستانی باشد از نخلهای خرما و درخت انگور و جویهائی بشدت آب در میان آنها روان گردانی (۹۱)

یا آسمان را بر سر ما همچنانکه گمان کردی پاره پاره بیفکنی یا خدا و ملائکه را نزد ما حاضر آوری (۹۲)

یا برای تو خانه‌ئی باشد از زر و جواهرات یا بر آسمان صعود نمائی و ما هرگز بر بالا رفتن تو ایمان نمیآوریم تا وقتی که بر ما کتابی بیاوری که ما آنرا قرائت نمائیم (ای رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بگو منزّه است پروردگار من آیا نیستم من مگر یک بشری که بسوی شما فرستاده و رسول میباشم (۹۳)

و چیزی مردم را از هدایت باز نداشت وقتی که اسباب هدایت آمد مگر اینکه گفتند آیا خدا بشری را رسول قرار داده (۹۴)

باینها بگو اگر ملائکه (مثل آدمیان) در زمین راه میرفتند و سکونت داشتند ما از آسمان ملکی را فرود میآوردیم که رسول باشد (۹۵)

بگو خدا کافی است که بین من و شما گواه باشد

صفحه : ۳۶۰

زیرا که او ببندگانش دانا و بینا است (۹۶)

و کسی را که خدا هدایت نمود چنین کسی هدایت یافته و کسی را که گمراه نمود هرگز برای او دوستانی غیر از او نمی‌یابی و در

قیامت او را بر روهایشان محشور میگردانیم در حالیکه کور و گنگ و کرنـد و جایگاه آنها جهنم است و هر وقت آتش سـستی پیدا کند بر آنها آتشی سوزان زیاد کنیم (۹۷)

و اینکه پـاداش آنها است بسبب اینکه بآیات ما کافر شدنـد و گفتنـد آیا وقتی که ما اسـتخوان و پوسیـده گردیـدیم هر آینه مبعوث میگردیم و آفرینش جدیدی پیدا مینمائیم (۹۸)

آیا ندیدند همانا آنکسیکه آسمانها و زمین را آفریده قدرت دارد که مثل آنها را خلقت نماید و اجل و مدتی برای آنها قرار داد که شکی در آن نیست و ستمکاران (از معاد) اباء نکردند مگر از راه کفر و عناد (۹۹)

(بکافرین) بگو اگر شما مالك خزینه‌های رحمت پروردگار ما گردید امساك میکنید و بخل میورزید و میترسید فقیر گردید و همانا انسان بخیل است (۱۰۰)

.

صفحه : ۳۶۱

(توضیح آیات)

وَ قـالُوا لَن نُؤمِنَ لَـکَ حَتّی تَفجُرَ لَنـا مِنَ الأَـرضِ یَنبُوعاً، الی قوله تعالی کِتاباً نَقرَؤُهُ در شأن نزول اینکه آیات مفسـرین چنین گفته‌اند بروایت إبن عباس، عتبه و شـیبه پسـران ربیعه و ابو سـفیان و نضـر بن حارث و ابو جهل و امثال آنان از صـنادید قریش در پشت خانه کعبه جمع شدند و گفتند باید محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را احضار نمود تا در آنچه ادعاء میکند با او مباحثه کنیم شخصی را بطلب آنحضـرت فرسـتادند و او بگمان اینکه دلهای آنها نرم شده اجابت نمود و آمد و میان آنها نشست گفتند ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) تو را طلبیدیم تا نوعی کنیم که نزاع از بین ما برداشته شود و اللّه ما در عرب کسی را ندیدیم که با قوم خود اینکه همه درشتی کنـد که تو بـا ما میکنی خـدایان ما را شـتم و عیب میکنی دین ما را و گمان ما را سـفاهت میـدانی و سـنگ تفرقه میان الفت و جمعیت ما می‌انـدازی اگر برای مال است ما تو را غنی میگردانیم که در عرب از تو غنی‌تری نباشـد اگر ریاست میخواهی تو را منصب میدهیم و اگر جنّیان تو را زحمت میرسانند طبیب حاذق میآوریم که تو را معالجه کند.

حضـرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود هیچکدام از اینها نیست که شما میگوئید بلکه حق تعالی مرا بشما فرستاده و کتابی بمن داده که شـما را ببهشت مژده دهم و از دوزخ بترسـانم اگر سـخن مرا قبول کنیـد در دنیـا و آخرت خوشـحال باشـید و اگر قبول نکنیـد من صبر میکنم تا خدا میان من و شـما حکم کند آنها گفتند ای محمّد (ص) میدانی که زمین ما تنگ‌ترین زمینها است و کم آب ترین جایهـا است اگر تو در ادّعـای رسـالت راست میگوئی دعـاء کن که خـدا اینکه کوه‌هـا را از میان بردارد و زمین مکه فراخ شود و چشمه‌های آب روان گرداند آنطوری که در شام و عراق است و پدران ما را زنده گردان از جمله قصیّ بن کلاب را که او

صفحه : ۳۶۲

پیرمرد صادقی بود تا احوال تو را از او بپرسیم اگر او تو را راستگو داند ما همه بتو ایمان میآوریم حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود خـدا مرا باین امر نفرموده بلکه مرا برسالت فرسـتاده و قرآنی بمن داده تا معجزه من باشد اگر در نبوت من شك دارید مثل آنرا بیاورید و چون نمی‌توانید بیاورید البته من پیغمبر خدایم و شـما از روی عناد و استکبار بمن نمیگروید، گفتند از خدا بخواه که بتو بوسـتانی بدهد پر از اشـجار مثل انگور و خرما و سایر میوه‌ها و جویهای آب در میان آن بوسـتان روان گرداند و اگر اینکه را نیز نمیکنی از او بخـواه تـا تـو را بگنجهـای زمین راهنمـائی کنـد و از فقر نجـات یـابی و غنی شوی و اگر اینکه را نیز اقـدام نمیکنی

پاره‌ئی از آسمان را بر ما بیفکن تا هلاک گردیم یا خانه‌ئی از زر برای تو بسازد و تو در آن بنشینی حضرت رسول (ص) فرمود اگر خدا بخواهد تمام اینکه کارها را میکند زیرا که او بر همه چیزها قدرت دارد، و یکی از آنها گفت ما بتو ایمان نمیآوریم تا اینکه خدا و فرشتگان را برای ما بیاوری بعد از آن گفتند ما شنیده‌ایم آنکه در یمامه است بنام رحمان قرآن را بتو میآموزد و ما دست از تو برنمیداریم تا تو را هلاک کنیم یا تو ما را هلاک گردانی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از میان آنها دلتنگ برخواست و بیرون رفت عبد اللّه بن ابی امیّه که پسر عاتکه عمّه حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بود برخواست و با او روان گردید و گفت ای محمّد آنچه اینکه قوم گفتند قبول ننمودی بخدا که من بتو ایمان نمیآورم تا اینکه نردبانی بنهی و بآسمان برآئی و من تو را بنگرم و از آنجا نامه‌ئی بیاوری با جمعی از فرشتگان که بر آن گواهی بدهند و با وجود مشاهده چنین عملی گمان میکنم که باز تو را تصدیق نکنم و باور ننمایم، ابو جهل گفت ای گروه محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم هیچکدام از آنچه را گفتیم و از وی طلب نمودیم قبول ننمود و با اینکه حال از فحش و مذمت الهان ما باز نخواهد ایستاد بخدا که فردا وقتی بیاید و رو بکعبه آورد و مشغول نماز شود و بسجده رود سنگ گران بر سر او زنم تا از جفای او آسوده شویم آنحضرت از سخنان آنها بسیار دلتنگ گردید خداوند اینکه آیات را

صفحه : ۳۶۳

از قوله تعالی (لَن نُؤمِنَ لَکَ) که مقول قول مشرکین عرب است تا قوله (کِتاباً نَقرَؤُه) نازل کردانید. (پایان) قُل سُبحانَ رَبِّی هَل کُنتُ إِلّا بَشَراً رَسُولًا پس از ایرادهای بی‌مورد مشرکین خداوند برسولش خطاب مینماید که بگو منزّه است خدای من و بزرگتر از اینکه است که کسی بتواند بر او تحکّم کند و یا باو تکلیف نماید که چنین و چنان کند خدای سبحان عارف و دانا بمصالح و مفاسد امور جهان و جهانیان است و نظام عالم بدست قدرت او است و پیمبران را برای ارشاد بطریق هدایت و یافتن راه سعادت بشر فرستاده و بهر یک معجزه‌ئی در خور صلاح بشر و موقعیت زمان آنها برای اثبات پیمبری آنها بدستشان داده بشر را نمیرسد که در نظام عالم و حکم پروردگار رأی اندیشی نماید و بدل خواه مردم و آراء کاری انجام دهد و من هم مثل شما بشری میباشم که بمن رسالت عنایت شده که شما را از گمراهی و شرک بشاهراه هدایت و یکتاپرستی رهسپار گردانم مرا چه رسد که بتوانم در

امر خلقت و نظام آفرینش مداخله نمایم و آنچه شما طلب نموده‌اید در صورتی که بعضی از آنها محال عقلی است مثل آمدن خدا با فرشتگان زیرا که خدای تعالی منزّه است از حرکت و سکون که صفت اجسام است و بعضی از آنها محال عادی و منافی با نظام عالم است مثل سقوط آسمان در غیر موقع آن و بعضی خلاف مصلحت شخصی یا نوعی است.

وَ ما مَنَعَ النّاسَ أَن یُؤمِنُوا إِذ جاءَهُمُ الهُدی إِلّا أَن قالُوا أَ بَعَثَ اللّهُ بَشَراً رَسُولًا از آن کبر و نخوتیکه در اکثر افراد بشر نفوذ نموده اعراب نمیخواستند زیر بار یکی که گمان میکردند مثل خودشان است بروند و با اینکه معجزه قرآن بر آنها ثابت بود تا میتوانستند شانه خالی میکردند مخصوصا جماعت اعراب مکه که اینکه خلق خبیث ظاهرا در آنها غالب‌تر مینموده اینکه بود که چون آنان فقط جسم محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را میدیدند که یک بشری است مثل آنها غذا میخورد، ازدواج میکند، در بازار راه میرود و در تمام شئونات بشریت مثل آنها است و خودشان

صفحه : ۳۶۴

را مردمان دانشمند و ثروتمند و شاید عالم و دانا ببعضی علوم مثل ادبیات که مخصوصا اعراب مکه در علم ادبیات ماهر بودند و آن حضرت بظاهر فقیر و تحصیل نکرده و بیسواد مینمود نمیخواستند زیر بار فرمان او بروند اینکه بود که میگفتند چرا خداوند بر ما رسولی نمیفرستد که از جنس ملائکه باشد نه بشری مثل خودمان قُل لَو کانَ فِی الأَرضِ مَلائِکَةٌ یَمشُونَ مُطمَئِنِّینَ لَنَزَّلنا عَلَیهِم مِنَ

السَّماءِ مَلَکاً رَسُولًا خطاب برسول نموده که باین مردمان تهی عقل و دانش بگو اگر در زمین ملائکه سکونت و منزل داشتند بایستی از جنس خودشان رسول برای آنها بفرستم که بتوانند با او تماس بگیرند و کلام او را بفهمند لکن شما که بشرید و دارای جسم کثیف ضخیم میباشید و ملائکه اجسام لطیفند و شما اصلا نتوانید آنها را ببینید و با آنها انس بگیرید چگونه ملائکه را برسالت بر شما بفرستم و چطور شما میتوانید از آنها استفاده نمائید.

و ارسال ملک وحی بر پیمبران اوّلا بمناسبت روح قدسی آنها بود که ارتباط کامل با ملائکه داشتند و افق روحانی آنها نزدیک باقق ملائکه بود لکن عموم مردم چنین روح قدسی را ندارند که بتوانند با ملک تماس بگیرند و کلام او را ادراک نمایند.

و ثانیا نزول ملائکه هنگام وحی بر چشم پیمبران ظاهرا بصورت بشری پدید میگردیده چنانچه مشهور است که رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم جبرئیل (ع) را هنگام وحی بصورت دحیه کلبی مشاهده مینموده و از او استماع قرآن میکرد نه بصورت اصلی، و رسول چون در روحانیت با ملائکه سنخیت داشت او را میشناخت و تمیز میداد شما که چنین روح مصفّائی ندارید چگونه ملک بر شما رسول شود.

قُل کَفی بِاللّهِ شَهِیداً بَینِی وَ بَینَکُم إِنَّه کانَ بِعِبادِهِ خَبِیراً بَصِیراً (شَهِیداً) تمیز است برای فاعل (کَفی) گویا مشرکین برای اثبات پیمبری حضرتش گواه میخواستند آیه در مقام اثبات رسالت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و تهدید

صفحه : ۳۶۵

کافرین خدا را گواه میآورد و برسولش امر میفرماید که بگو خدا کافی است که گواه من باشد در صدق گفتارم و نیز گواه شما است در انکار و تکذیبتان زیرا که او بعمل بندگان خود بینا و دانا است شاید اشاره باین باشد که اگر من در ادّعای رسالت خلاف گویم البته خدا مرا ببدترین عقوبت مجازات خواهد نمود وَ مَن یَهدِ اللّهُ فَهُوَ المُهتَدِ وَ مَن یُضلِل فَلَن تَجِدَ لَهُم أَولِیاءَ مِن دُونِهِ ظاهرا آیه متعلق بآیه بالا است و شاید اشاره باین باشد که کسانیکه طالب هدایت و در مقام پیمودن راه حقیقتند خداوند راه هدایت را برای آنها بازمینماید و بشاهراه هدایت رهسپارشان میگرداند و کسیکه طالب هدایت نگردیده البته گمراه خواهد گردید و پس از گمراهی و اعراض از حق تعالی دوستی بغیر او نمی‌یابد و در گمراهی سرگردان خواهد گردید.

وَ نَحشُرُهُم یَومَ القِیامَةِ عَلی وُجُوهِهِم عُمیاً وَ بُکماً وَ صُمًّا مَأواهُم جَهَنَّمُ کُلَّما خَبَت زِدناهُم سَعِیراً آنهائیکه در دنیا بهدایت انبیاء هدایت نیافته‌اند در قیامت محشور میگردند بروهایشان در حالی که کور و گنگ و کر میباشند.

در روایت از انس بن مالک نقل میکنند که پس از سؤال از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که چگونه بر صورتهایشان راه میروند فرمود همانطور که با پاهایشان راه میرفتند و جایگاه آنان جهنم است و هر گاه زبانه آتش کم شود شعله آنرا زیاد میکنیم.

ذلِکَ جَزاؤُهُم بِأَنَّهُم کَفَرُوا بِآیاتِنا وَ قالُوا أَ إِذا کُنّا عِظاماً وَ رُفاتاً أَ إِنّا لَمَبعُوثُونَ خَلقاً جَدِیداً جهنم و عذاب آن بپاداش عمل آنها است (جَزاءً وِفاقاً) جزاء مطابق و بر وفق عمل است چون کافرین پس از آنکه بر آنان اتمام حجت گردید و دانسته و فهمیده از روی عناد در آیات الهی نظر ننمودند در طلب هدایت بر نیامدند که در گفتار انبیاء اعمال نظر نمایند و عقل خود را بکار بیندازند تا اینکه حق

صفحه : ۳۶۶

بر آنان ظاهر گردد اینکه بود که در امر معاد و بازگشت استبعاد مینمودند و میگفتند چگونه ممکن است که ما پس از آنکه استخوان پوسیده گردیدیم ثانیا زنده شویم و بحالت اول عود نمائیم.

أَ وَ لَم یَرَوا أَنَّ اللّهَ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ قادِرٌ عَلی أَن یَخلُقَ مِثلَهُم وَ جَعَلَ لَهُم أَجَلًا لا رَیبَ فِیهِ فَأَبَی الظّالِمُونَ إِلّا کُفُوراً

اینکه آیه برای رفع استبعاد منکرین آمده که میگفتند چگونه ممکن است پس از اینکه مردیم و خاک گردیدیم دو مرتبه زنده شویم، اشاره بعموم قدرت نموده که آنکسیکه قدرت دارد بر خلقت آسمانها و زمین قدرت دارد بر اینکه مثل شما را بیافریند گمان نشود که اینکه مثلیت بطور تباین بدن ثانوی با بدن اولی باشد اینکه طور نیست زیرا که در مسئله معاد بادلّه عقلیه و نقلیه محقق گردیده که بدن اخروی بعینه همان بدن دنیوی است عالمش عوض شده زیرا که انسان بروح و بدن انسان شخصی است نه بروح تنها.

و اینکه بعضی از مفسرین در توجیه اینکه آیات گفته‌اند مماثلت از جهت مقایسه بدن جدید با بدن اول با قطع نظر از نفس که حافظ وحدت انسان و شخصیت وی است با مثل آن بودن منافات ندارد با اینکه انسان اخروی عین انسان دنیوی باشد نه مثل او زیرا که ملاک وحدت و شخصیت نفس انسان است و آن نزد خدا محفوظ است نه باطل گردیده و نه معدوم شده و وقتی ثانیا ببدنیکه جدیدا خلقت گردیده تعلق گرفت او همان انسان دنیوی است کما اینکه انسان در دنیا واحد شخصی است و بر وحدت شخصیه‌اش باقی است با تغییر بدن بجمیع اجزائش زمانی بعد از زمانی. (تفسیر المیزان) ظاهرا اینکه توجیه بوجهی درست است که اجزاء بدن انسان در مدت حیات دنیوی در تحلیل دائمی است علی الدوام اجزائی میمیرد و اجزائی بجای او میآید لکن قبول نداریم که اجزاء تحلیل شده بکلی معدوم شده باشد بلکه بدلیل قوله تعالی در سوره ق آیه ۵ در پاسخ قول کفار که میگفتند چگونه ممکن است که

صفحه : ۳۶۷

ما وقتی مردیم و خاک گردیدیم ثانیا عود نمائیم و البته مقصود آنها عود بدن شخصی خودشان بوده، برای رفع استبعاد آنها پاسخ در آیه بعد فرموده (قَد عَلِمنا ما تَنقُصُ‌الأَرضُ‌مِنهُم وَ عِندَنا کِتابٌ‌حَفِیظٌ) یعنی ما دانستیم آنچه را از آنها (یعنی از بدن) آنها زمین کم میکند لکن نزد ما است کتابیکه حفظ میکند.

شاید مقصود چنین باشد وقتی انسان مرد و اجزاء بدنش را زمین در خود منحل گردانید فعلیت و حقیقت بدنیکه روحش در ایّام حیاتش باو تعلق داشت فانی نگردیده بطوری که در هیچ نشأه و عالمی باقی نمانده باشد بلکه چون عوالم در طول یکدیگر است اگر چه بدن میّت در ظرف زمان از نظر ما نابود گردیده و اثری از وی باقی نمانده لکن در لوح محفوظ و در احاطه علم حضوری حق تعالی بعینه موجود است و همان است که در عالم قیامت که محیط بعالم دنیا است ظهور و بروز مینماید و بمرگ حقیقت انسان که ترکیب شده از جسم و روح است عوض نمیگردد منتهی الامر جسم در هر عالمی بمناسبت همان عالم طوری ظاهر میگردد و چون عوالم در طول یکدیگر است هر عالم ما فوقی جامع و حاوی عالم مادون خود خواهد بود و گر نه فوقیت معنائی ندارد و عالم دنیا عالم دنیّ و عالم آخرت مافوق آنست اینکه است که متفرقات در عالم دنیا که در زمان متفرقا و متدرجا ظهور و بروز مینمایند مجتمعا در عالم قیامت ظاهر میگردند و وحدت بدن انسان وحدت اتصالی است و اجزاء آن در تحلیل دائمی است که علی الدوام اجزاء زنده بدن میمیرند و اجزاء زنده تازه جای آنها را میگیرند بدون تخلّل عدم و البته اجزاء زنده مثل همان اجزاء مرده‌اند و حافظ شخصیت و وحدت هر فردی نفس ناطقه وی است و انسان مادامیکه در دنیا حیات دارد گمان میکند از اول عمر تا آخر بدن او یک واحد شخصی است و از توارد امثال اکثر مردم خبر ندارند اینکه است که در آیه فرموده (بَل هُم فِی لَبسٍ مِن خَلقٍ جَدِیدٍ) سوره ق آیه ۱۴، لکن چون عالم قیامت مافوق عالم دنیا است و چنانچه گفته شد هر مافوقی دارای مراتب زیرین خود خواهد بود اینکه است که بدن بوحدت شخصیه

صفحه : ۳۶۸

اخروی جامع تمام مراتب زیرین خود یعنی جامع اجزاء پراکنده بدن دنیوی وی است نه بدن مباین.

و خلاصه اینکه انسان با روح و بدن شخصـی خود محشور میگردد و (مِثلَهُم) که در آیه بالا فرموده (قادِرٌ عَلی أن یَخلُقَ مِثلَهُم) و در سوره واقعه آیه ۶۱ و ۶۲ (نَحنُ قَدَّرنا بَینَکُمُ المَوتَ وَ ما نَحنُ بِمَسبُوقِینَ عَلی أن نُبَدِّلَ أَمثالَکُم وَ نُنشِئَکُم فِی ما لا تَعلَمُونَ) و امثال اینکه آیات که بعضـی گمان کرده‌انـد که در قیامت خدای تعالی بدن دیگری بانسان افاضه مینماید مباین با اینکه بدن دنیوی بظاهر بنظر درست نمیآید زیرا که اولا روح هر کسـی با بدن شخصیه‌اش سنخیت دارد و ثانیا در جای خود مدلّل گردیده که هیچ چیزی از موجودات پس از وجود فناءپـذیر نخواهـد بـود اگر ظهورش از عـالمی محو گردد در مـافوق و در لوح محفوظ ثبت است وانگهی مثلیّت در جائی صادق میآید که دو چیز در یک جهت عین هم باشند و در جهتی غیر هم، در اینجا شاید مقصود چنین باشد که بدن اخروی و بدن دنیوی در اصل وجود یکی میباشند و از جهت وحدت اجتماعی و اتّصالی با هم در یک حال تفاوت دارند اجزاء بدن دنیـوی بـا هم وحـدت اتصـالی دارنـد بتـوارد امثـال نه وحـدت شخصـیه و در قیـامت همین اجزاء متفرق در زمـان که در جـای خود محفوظنـد بیک وحـدت عینیه و بیک صورت وحـدانیه شخصـیه بروز و ظهور مینمایند. و شاید مقصود از مماثلت که در آیه فرموده (مِثلَهُم) چنین باشد که وحدت شخصـیه بدن اخروی غیر از وحدت بدن دنیوی خواهد بود از حیث تفرق اجزاء و توارد امثال در دنیا و اجتمـاع و بسـاطت آن در آخرت زیرا چنـانچه محقق گردیـده عالم آخرت عالم بقاء است و جامع ماحصل و غایت و نتیجه اعمال دنیوی انسان است اینکه است که موجودات اخروی هر یک در جای خود ثابت است و فناءپذیر نخواهد بود.

خلاـصه توان گفت که بـدن اخروی بعینه همـان بـدن دنیوی است از جهت اصل وجود و قوی و توان گفت که غیر آنست از جهت وحدت و فعلیت و بساطت قوله تعالی در سوره ق آیه ۱۴ (أَ فَعَیِینا بِالخَلقِ الأَوَّلِ بَل هُم فِی لَبسٍ مِن خَلقٍ

صفحه : ۳۶۹

جَدِیدٍ) همزه استفهامی را در مقـام انکار و جهـد آورنـد یعنی آیا چنین گمان میکننـد که ما از آفرینش اول درمانـده شـده‌ایم و بر آفرینش جدید قدرت نداریم بلکه آنها از خلقت تازه در اشتباهند.

درست است که انسان در تحلیل دائمی است که علی الدوام اجزاء بدن او عوض میگردد و سلولهای بدن میمیرد و سـلولهای تازه‌ئی جای آنرا میگیرد اگر سـلولهای تازه آن مقـداریکه در علم خـدا در نظام تعیین شده نیاید انسان یا حیوان حیات خود را بدرود گوید لکن شـکی نیست که همین بـدن ترکیب شـده از اجزاء متمم انسـانیت است و لو آنکه حقیقت انسان روح درّاکه او است لکن بـدن متمّم شخصـیت او است و امتیـاز انسـان از بـاقی موجودات بهمین جـامعیت وی است زیرا چنانچه محقق گردیـده عالم آخرت بقاء و جـامع ماحصـل و غـایت و نتیجه اعمـال دنیوی انسـان است اینکه است که موجودات اخروی هر یـک در جای خود ثابت و فناپـذیر نخواهـد بود و اگر در قیامت بـدن دنیوی بکلّی معدوم گردد و بدن جدید مثل او بیاید انسانی که ترکیب شده از دو جزء است روح و بـدن بتمام جهات همان بشـخصه مبعوث نگردیـده بلکه روح او با بـدنیکه در دنیا جزء وی نبوده مبعوث گردیده و اینکه قول بنظر خلاـف میآیـد زیرا آنچه از آیـات و اخبار برمیآیـد اینکه است که انسان در قیامت بروح و بـدن مبعوث میگردد حتی بعضـی معاد را جسـمانی فقـط میداننـد و بنا بر اینکه قول که مثل بـدن مبعوث گردد چنین میشود که اصـلا انسان دنیوی نیست که مبعوث گردیـده بلکه انسان جدیدی است و مسلّما اینکه خلافست بلکه تحوّلات انسانی از عالمی بعالم دیگر برای اسـتکمال است که روحا و جسما کامل گردد و از اینکه جهت توان گفت بدن اخروی همان بدن دنیوی است از جهت اجزاء و قوی و مثل آنست نه خود آن از حیث وحـدت و جامعیت و کمال روح انسانی برسـیدن بآن درجات عالی است و اسـتکمال بـدن باجتماع اجزاء متفرق در زمان و وحـدت شخصیه آنست و نیز اگر بدن اخروی همین بدن دنیوی نباشد چگونه باعضاء آدمی امر میگردد که بر علیه خود شهادت دهند که در دنیا چه

صفحه : ۳۷۰

اعمالی انجام داده شد (و اللّه العالم باسرار کلامه) در جلد ششم اینکه تفسیر در سوره ق تا اندازه‌ئی بحث شده بآن جا رجوع شود.

قُل لَو أَنتُم تَملِکُونَ خَزائِنَ رَحمَةِ رَبِّی إِذاً لَأَمسَکتُم خَشیَةَ الإِنفاقِ وَ کانَ الإِنسانُ قَتُوراً در پاسخ قول مشرکین برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خطاب میرسد که بآنها بگو اگر بفرض آنچه خواسته‌اید از بوستانها و نهرها و میوه‌جات و باقی خواسته‌های شما حتی اگر مالک خزینه‌های رحمهٔ پروردگار من بشوید شما از ترس فقر نگاه میدارید و انفاق نخواهید نمود.

شاید اشاره باین باشد که شما از آن خبث باطنیکه جبلّی شما گردیده و آن کبر و عنادی که در حقیقت شما ریشه دوانیده هر قدر هم اظهار معجزه برای شما بشود و هر قدر نعمت شما زیاد گردد آن بخل ذاتی شما نمیگذارد تصدیق نمائید و بحق بگروید و بر همین انکارتان باقی خواهید ماند.

صفحه : ۳۷۱

[سوره الإسراء (۱۷): آیات ۱۰۱ تا ۱۱۱]

اشاره

وَ لَقَد آتَینا مُوسی تِسعَ آیاتٍ بَیِّناتٍ فَسئَل بَنِی إِسرائِیلَ إِذ جاءَهُم فَقالَ لَهُ فِرعَونُ إِنِّی لَأَظُنُّکَ یا مُوسی مَسحُوراً (۱۰۱) قالَ لَقَد عَلِمتَ ما أَنزَلَ هؤُلاءِ إِلاّ رَبُّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ بَصائِرَ وَ إِنِّی لَأَظُنُّکَ یا فِرعَونُ مَثبُوراً (۱۰۲) فَأَرادَ أَن یَستَفِزَّهُم مِنَ الأَرضِ فَأَغرَقناهُ وَ مَن مَعَهُ جَمِیعاً (۱۰۳) وَ قُلنا مِن بَعدِهِ لِبَنِی إِسرائِیلَ اسکُنُوا الأَرضَ فَإِذا جاءَ وَعدُ الآخِرَةِ جِئنا بِکُم لَفِیفاً (۱۰۴) وَ بِالحَقِّ أَنزَلناهُ وَ بِالحَقِّ نَزَلَ وَ ما أَرسَلناکَ إِلاّ مُبَشِّراً وَ نَذِیراً (۱۰۵)

وَ قُرآناً فَرَقناهُ لِتَقرَأَهُ عَلَی النّاسِ عَلی مُکثٍ وَ نَزَّلناهُ تَنزِیلاً (۱۰۶) قُل آمِنُوا بِهِ أَو لا تُؤمِنُوا إِنَّ الَّذِینَ أُوتُوا العِلمَ مِن قَبلِهِ إِذا یُتلی عَلَیهِم یَخِرُّونَ لِلأَذقانِ سُجَّداً (۱۰۷) وَ یَقُولُونَ سُبحانَ رَبِّنا إِن کانَ وَعدُ رَبِّنا لَمَفعُولاً (۱۰۸) وَ یَخِرُّونَ لِلأَذقانِ یَبکُونَ وَ یَزِیدُهُم خُشُوعاً (۱۰۹) قُلِ ادعُوا اللّهَ أَوِ ادعُوا الرَّحمنَ أَیًّا ما تَدعُوا فَلَهُ الأَسماءُ الحُسنی وَ لا تَجهَر بِصَلاتِکَ وَ لا تُخافِت بِها وَ ابتَغِ بَینَ ذلِکَ سَبِیلاً (۱۱۰)

وَ قُلِ الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی لَم یَتَّخِذ وَلَداً وَ لَم یَکُن لَهُ شَرِیکٌ فِی المُلکِ وَ لَم یَکُن لَهُ وَلِیٌّ مِنَ الذُّلِّ وَ کَبِّرهُ تَکبِیراً (۱۱۱)

صفحه : ۳۷۲

[ترجمه]

و بحقیقت ما بموسی نه آیات معجزات ظاهر هویدا عطاء نمودیم (ای رسول) از بنی اسرائیل سؤال کن وقتی را که موسی بر آنها آمد و فرعون بموسی گفت ای موسی گمان میکنم تو را سحر کرده‌اند (۱۰۱)

موسی گفت همانا تو (ای فرعون) میدانی که اینکه معجزات را فرود نیاورده مگر پروردگار آسمانها و زمین و در آن بینائی است و ای فرعون من یقین دارم که تو از هلاک شدگانی (۱۰۲)

پس فرعون اراده کرد که موسی و قومش را از زمین مصر براندازد و ما او را و کسانیکه با او بودند تمامشان را غرق نمودیم (۱۰۳)

و پس از آن ببنی اسرائیل گفتیم در زمین مصر سکونت کنید و وقتی وعده آخرت آمد تمام شما را با هم جمع میکنم (۱۰۴)

و ما قرآن را بحق و درستى نازل نموديم و بحق و راستى فرود آورديم و ما تو را نفرستاديم مگر مژده دهنده و تهديد كننده (۱۰۵)

و ما قرآن را آيه آيه و سوره سوره فرستاديم براى اينكه تو بتأنّى و مكث بر مردم قرائت نمائى و آنرا نازل گردانيديم و فرو فرستاديم (۱۰۶)

بگو شما (كافرين) ايمان بياوريد يا نياوريد همانا كسانيكه پيش از شما بآنها علم عطاء شده وقتى آيات قرآن بر آنان تلاوت ميشود آنها بذقن‌ها يعنى بزنخهايشان مى‌افتند در حاليكه سجده كنندگانند (۱۰۷)

و ميگويند پروردگار ما منزه است و حقيقةً وعده پروردگار ما واقع است (۱۰۸)

و بذقن‌هايشان برو مى‌افتند در حاليكه گريان ميباشند و استماع قرآن فروتنى آنها را زياد ميكند (۱۰۹)

اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بگو خدا را (اللّه) بخوانيد يا رحمان هر كدام بخوانيد خدا را خوانده‌ايد و براى او است اسمهاى نيكو و نماز را نه بسيار بلند بخوان و نه آهسته و بين اينكه دو وسط را اختيار نما (۱۱۰)

و بگو حمد و ستايش مخصوص بآن پروردگارى است كه اولاد نگرفته و در مملكت خود شريك و انبازى ندارد و دوست و رفيقى نگرفته كه او را از ذلّت رهائى دهد و ببزرگترين اوصاف كمال او را ستايش نما (۱۱۱)

.

صفحه : ۳۷۳

(توضيح آيات)

اشاره

وَ لَقَد آتَينا مُوسى تِسعَ آياتٍ بَيِّناتٍ فَسئَل بَنِي إِسرائِيلَ اينكه آيه تذكر ميدهد كه بموسى نه معجزه ظاهر بيّن بخشوديم و برسول امر فرموده كه از بنى اسرائيل سؤال كن.

(سخنان مفسرين در اينكه مقصود از تسع در آيه چه معجزه‌ئى است)

۱- آيات نه گانه: عصا، يد بيضاء، ملخ، شپش، قورباغه، خون، سنگ، دريا، طور، كوهيكه بالاى سر بنى اسرائيل در بيابان تيه افراشته شده.

(إبن عباس) ۲- بقولى آن نه معجزه راجع باحكام بوده بروايتى بعض يهود از حضرت رسول (ص) از احكام سؤال نمودند فرمود خداوند بموسى وحى كرد كه: شريك براى خدا نياوريد، و دزدى نكنيد، زناء ننمائيد، و نفسى را كه خدا حرام نموده نكشيد مگر بحق، و سحر نكنيد، و اكل ربا ننمائيد، و نزد سلطان سبب كشتن كسى نشويد، و نسبت زنا بمحصنات ندهيد، و از جنگ فرار نكنيد، و اى يهوديها شما در روز شنبه تعدى نكنيد، پس آن يهودى دست حضرت را بوسيد و گفت شهادت ميدهم كه تو نبىّ ميباشى. (طبرسى) ۳- بقولى آيات و معجزاتيكه از موسى (ع) ظاهر گرديد زيادتر از نه عدد بود و در اينجا بيان آياتى است كه با دعوت فرعون مقارن بود و آن نه عددى است كه در اينكه آيه تذكر داده: عصا، يد، طوفان، جراد، قمّل، قورباغه، خون، سنون، و نقص ثمرات. و ظاهرا اينها مقصود از آيات تسع است كه مقول موسى است كه بفرعون گفته (لَقَد عَلِمتَ ما أَنزَلَ هؤُلاءِ إِلّا رَبُّ السَّماواتِ

وَ الأَرضِ بَصائِرَ) و امّا غير از اينكه آيات مثل سحر، احياء مقتول ببقره و احياء كسيكه از قومش صاعقه گرفته بود و افراشته شدن كوه بالاى سر بنى اسرائيل و غير اينها تدريجا ظاهر گرديده.

صفحه : ۳۷۴

و در تورات در تعداد تسع آيات دارد: عصا، دم، ضفادع، قمّل، موت بهائم برد يا آتشى كه نباتات و حيوانات را هلاك گردانيد، جراد ملخ، ظلمت، موت كبار افراد بشر و جميع حيوانات. (الميزان) فَقالَ لَهُ فِرعَونُ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يا مُوسى مَسحُوراً پس از اظهار معجزات و تبليغ رسالت موسى (ع) فرعون لعين بموسى (ع) گفته اى موسى من گمان ميكنم تو را سحر كرده‌اند موسى در پاسخ فرعون گويد لَقَد عَلِمتَ ما أَنزَلَ هؤُلاءِ إِلّا رَبُّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ بَصائِرَ وَ إِنِّي لَأَظُنُّكَ يا فِرعَونُ مَثبُوراً در مقابل سخن فرعون كه پس از ظاهر گرديدن معجزات ظاهر بيّن بموسى عليه السّلام نسبت سحر شده ميدهد موسى در پاسخ ميگويد در صورتى كه تو بيقين ميدانى كه اينها را نازل نكرده مگر پروردگار آسمانها و زمين كه در آن بينائى است و ديگر جاى شكّ و شبهه‌ئى باقى نگذاشته با اينكه حال تو مخالفت مينمائى يقين دارم كه تو از هلاك شدگانى.

فَأَرادَ أَن يَستَفِزَّهُم مِنَ الأَرضِ فَأَغرَقناهُ وَ مَن مَعَهُ جَمِيعاً پس از اينكه همه معجزات كه از موسى (ع) ظاهر گرديد و كوچك‌تر اثرى بفرعون و تابعين او ننمود بلكه بر كفر و تفرعن آنان افزوده گرديد و فرعون ديد جلو معجزات موسى را نميتواند بگيرد اينكه طور آيه خبر ميدهد اراده كرد كه موسى و قومش را از زمين مصر براندازد يا بهلاكت و يا بتبعيد و شايد فرعون كمر قتل موسى و بنى اسرائيل را بسته بود و چون ديگر بر او اتمام حجّت شده بود اينكه بود كه خداى تعالى او را و كسانيكه با او بودند تمام آنها را برود نيل غرق گردانيد.

وَ قُلنا مِن بَعدِهِ لِبَنِي إِسرائِيلَ اسكُنُوا الأَرضَ فَإِذا جاءَ وَعدُ الآخِرَةِ جِئنا بِكُم لَفِيفاً پس از آنكه فرعون و تابعين بغرق هلاك گرديدند بنى اسرائيل در زمين

صفحه : ۳۷۵

مصر بامر الهى جاى گزين فرعونيان و در جاى آنان ساكن گرديدند اينكه وعده اول بود كه تفضلا ببنى اسرائيل پس از مشقّاتيكه از قبل فرعون و قبطيان تحمل نمودند عطاء گرديد كه شهر مصر در تصرف آنها در آمد و وعده ديگر وعده آخرت است (لفيف) بمعنى جماعت متفرقه آميخته بهم است مفسرين در توجيه آيه چنين گفته‌اند يعنى در آخرت شما را با آنها با هم بياوريم در حاليكه جماعتى آميخته بهم باشيد و بعد سعداء از اشقياء جدا ميگردند.

وَ بِالحَقِّ أَنزَلناهُ وَ بِالحَقِّ نَزَلَ وَ ما أَرسَلناكَ إِلّا مُبَشِّراً وَ نَذِيراً جار و مجرور در (بِالحَقِّ أَنزَلناهُ) منصوب المحل است يعنى ملتبسا بحق و بحقيقت فرود آمده، و بعضى از مفسرين چنين گفته ما نازل ننموديم قرآن را از آسمان مگر اينكه او را محفوظ گردانيديم بر صدى از ملائكه و برسول نازل ننموديم مگر اينكه آنرا محفوظ گردانيديم از اختلاط و تصرف شياطين و شايد مقصود نفى اعتراء بطلان باشد در اول امر و آخر امر. (منهج الصادقين) وَ قُرآناً فَرَقناهُ لِتَقرَأَهُ عَلَى النّاسِ عَلى مُكثٍ وَ نَزَّلناهُ تَنزِيلًا نزول فرود آمدن دفعى را گويند و تنزيل فرود آوردن تدريجى را نامند چنانچه در جاى ديگر گفته شده بعضى بحضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ايراد ميگرفتند كه چرا قرآن مثل الواح تورات كه يكدفعه براى موسى (ع) فرود آمد براى تو يكدفعه فرود نيامده اينكه آيه ميشود پاسخ آنها باشد كه علت اينكه قرآن را متفرقا نازل گردانيديم اينكه بود كه تو بر مردم بطور مكث و تأنّى بيان نمائى تا اينكه بهتر در ذهن آنها ثابت گردد و هر آيه‌ئى را در موقع خود بتدريج فرود آورديم قُل آمِنُوا بِهِ أَو لا تُؤمِنُوا إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا العِلمَ مِن قَبلِهِ إِذا يُتلى عَلَيهِم يَخِرُّونَ لِلأَذقانِ سُجَّداً شايد مقصود از كسانيكه علم بآنها عطاء گرديده اهل كتاب يعنى تورات باشند و نيز كسانى

میباشند که روح و قلبشان از دنس و کثافات اخلاقی پاك گرديده و نور علم و دانش در روحشان طلوع نموده و مستعدّ و آماده قبول حق

صفحه : ۳۷۶

میباشند که آنان کسانی هستند که وقتی آیات الهی قرآن بر آنها خوانده میشود بزنخهایشان برو می‌افتند و در مقابل عظمت حق تعالی تواضع نموده و سجده کننده‌گانند و ضرر ایمان نیاوردن شما کفار و ملحدين عايد خودتان خواهد گرديد خواه ایمان بیاورید یا نیاورید ضرر و نفعی بقرآن و دین حق وارد نمیآورد وَ يَقُولُونَ سُبحانَ رَبِّنا إِن كانَ وَعدُ رَبِّنا لَمَفعُولًا، وَ يَخِرُّونَ لِلأَذقانِ يَبكُونَ وَ يَزِيدُهُم خُشُوعاً (واو) عاطفه آیه را عطف بآیه بالا داده که نیز از اوصاف صاحبان علم و کسانیکه بقرآن و دین حق ایمان آورده‌اند آنستکه موقعیکه آیات قرآن بر آنها خوانده میشود سجده میکنند و میگویند منزّه است پروردگار ما و البته وعده پروردگار ما واقع گردیده شده است و نیز از اوصاف آنها چنین است که در حال سجده گریه میکنند و آیات قرآن زیاد میکند فروتنی آنها را قُلِ ادعُوا اللّهَ أَوِ ادعُوا الرَّحمنَ أَيًّا ما تَدعُوا فَلَهُ الأَسماءُ الحُسنى در اینکه آیه بپیمبر (ص) امر فرموده که بگو خدا را باسم (اللّه) یا باسم (رحمن) بخوانید هر کدام را بخوانید یکی است و برای او نامهای نیکو است گویند دعاء بمعنی تسمیه و متعدی بدو مفعول است و مفعول اول حذف شده (أَيًّا) برای تخییر است و تنوین در آن عوض مضاف الیه است و (ما) صله آن است یعنی خدا را بهر کدام از (اللّه یا رحمن) که بخواهید نام ببرید جائز است و یک ذات را خوانده‌اید و بعلاوه از اینکه دو اسم برای خدا نام‌های نیکوی دیگری است.

دانشمندان گویند اسماء اللّه سه قسم است: اول اسماء ذات بدون اعتبار اضافه بغیر، دوم اسماء ذات الاضافه، سوم اسماء اضافی.

اسماء ذات بدون اضافه مثل: اللّه، رحمن، واحد، احد، قدیم، حیّ و غیر اینها.

اسماء ذاتی ذات الاضافه مثل: قادر، عالم، رازق، سمیع، بصیر، خالق

صفحه : ۳۷۷

و غیر اینها از صفات ذاتی که اضافه بخلق دارد و اینها را صفات ذاتی ذات الاضافه مینامند مثل اینکه گوئیم خدا قادر است بر ایجاد ممکنات، عالم است بمصالح امور و غیر اینها که اضافه بغیر در آن مأخوذ است.

اما صفات اضافی محض مثل خالقیت و رازقیت و عالمیت و غیر اینها که بین متضائفین است.

فَلَهُ الأَسماءُ الحُسنى و در مجمع گفته بعضی از نامها دلالت دارد بر صفات یا معانی یا افعال حسنه اما اسمائیکه منبعث از صفات ذات است آن قادر، عالم، حیّ، سمیع، بصیر، علیم است. امّا اسمائیکه منبئی از صفات افعال حسنه است مثل خالق، رازق، عدل، محسن، منعم، رحمن، رحیم و امّا آن صفاتی که خبر میدهد از معانی حسنه مثل: صمد که آن بازگشت باعمال بنده‌گانست که باو طلب حوائج میکنند و مثل معبود و مشکور، خداوند در آیه بیان نموده که او شیئی واحد است اگر چه اسماء و صفاتش مختلف باشد و آیه دلالت دارد که اسم غیر مسمّی است و اینکه است که تقدیم اسماء الحسنی قبل از دعاء مستحب است. (پایان) وَ لا تَجهَر بِصَلاتِكَ وَ لا تُخافِت بِها وَ ابتَغِ بَينَ ذلِكَ سَبِيلًا خدای تعالی رسولش را امر فرمود که در نماز مراعات امر وسط بنما نه زیاد بلند بخوان و نه زیاد آهسته حدّ وسط بین آنرا نگاه دار، شاید نظر باین باشد که چون در همه کاری حدّ وسط نیکو است و افراط و تفریط در هیچ امری مطلوب نیست در نماز نیز که بهترین اعمال است بایستی مراعات آن بشود.

وَ قُلِ الحَمدُ لِلّهِ الَّذِي لَم يَتَّخِذ وَلَداً وَ لَم يَكُن لَهُ شَرِيكٌ فِي المُلكِ وَ لَم يَكُن لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذُّلِّ وَ كَبِّرهُ تَكبِيراً خطاب برسول است که بگو حمد و ستایش مخصوص خداوندی است که هیچ اولاد نگرفته چنانچه یهودیها گویند عزیر إبن اللّه است و عیسویان گویند

مسیح إبن اللّه است یا جماعت دیگری مثل مشرکین که ملائکه را دختران خدا

صفحه : ۳۷۸

مینامند و حمد و ستایش مر خدائی را است که در مملکت خود شریک ندارد و برای او دوستی نمیباشد که او را در ایجاد ممکنات یا در تدبیر نظام خلقت معاون خود بگرداند و باراده خود میآفریند و بقدرت و استیلاء خداوندی خود همه را روزی میدهد و بعلم ازلی خود ما یحتاج همه را بقدر صلاح دید خود منظّم و مرتّب میگرداند و از حال هیچ ذرّه‌ئی از ذرّات عالم غافل نیست و حمد و ستایش خدائی را است که منزّه است از اینکه خوار گردد و محتاج بدوست و کمک کار شود ای رسول اکرم او را تکبیر نما و ببزرگی و عظمت او را یاد نما.

اینک از سورهٔ الرعد الی آخر سورهٔ الاسراء از تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن بپایان رسید.

بقلم:

کمترین خادمه‌ئی از خدام آل رسول (ص) و کوچکترین ذره‌ئی از ذراری بتول (ع) در روز جمعه دهم شهر شعبان المعظم ۱۳۹۱ هجری قمری مطابق با روز نهم مهر ماه شمسی ۱۳۵۰ و هو الاول و الاخر و الظاهر و الباطن و هو بکل شیئی علیم

جلد هشتم

مقدمه

بسم اللّه الرحمن الرحیم رسالت پیامبران و نزول کلام الهی برای تربیت انسان و سیر او از دنیای مادیت و حیوانیت به کمال معنوی و مقام والای خلیفه الهی است.

سخن گفتن از پیامبران و رسالت رسل الهی نه از عهده‌ی ما برمی‌آید و نه در آن مقام علمی معنوی هستیم که در اینکه مقدمه از آن سخن گوئیم چه بهتر که قلم را بدست آن کسی دهیم که خود فرزند پیامبر و رسالت پیامبران را بدوش دارد و همچون جد بزرگوارش پیامبر اسلام به تربیت نفوس پرداخته و بشریت را در اینکه دنیای الحادی و شرک متوجه‌ی اسلام نموده و جامعه‌ی ایران را از جهل و جاهلیت شاهنشاهی رهانیده و مملکت را به مملکت رسول اللّه مبدل ساخته و امت مسلمان را همه سربازان حضرت بقیه اللّه الاعظم ارواحنا له الفداء نموده و ملل مسلمان را بجنگ با کفار غربی و ملحدان شرقی فرا خوانده و امت را مسلح بایمان که با دستی قرآن و دست دیگر سلاح بجنگ شیاطین فرستاده و تمامی دعوا را بر سر اسلام قرار داده و مرز دوست و دشمن را فقط و فقط اسلام قرار داده است.

لذا چه کسی سزاوارتر از اینکه عارف وارسته و عالم عامل و عبد صالح خداست که در باره‌ی انبیاء سخن گوید، که میفرماید:

هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْأُمِّیِّینَ رَسُولًا مِنهُم یَتلُوا عَلَیهِم آیاتِهِ وَ یُزَکِّیهِم وَ یُعَلِّمُهُمُ الکِتابَ وَ الحِکمَةَ انگیزه‌ی بعثت را در اینکه آیه‌ی شریفه ذکر میفرماید که خدای تبارک و تعالی است که در بین امیین و بی‌سوادها، کسانی که تربیت و تعلیم الهی نداشته‌اند، رسول فرستاده است تا اینکه آیات خدا را بر آنها قرائت کند و آنها را با قرائت آیات قرآن و تربیت‌هایی که حدود شده است در تعلیمات الهی، آنها را به مردم عرضه کند و تزکیه کند آنها را، تعلیم کند بر آنها کتاب و حکمت را. در اینکه آیه نکات زیادی هست راجع به اهمیت تربیت معلم و تعلم با تعبیر هو الذی او است که اینکه کار را کرده است و مثل یک مطلب با اهمیتی است که میفرماید:

هُوَ الَّذِی بَعَثَ اینکه است که فرستاده است بین مردم و همه‌ی عالم امی، هستند حتی آنهایی که به حسب ظاهر درسهایی خوانده‌اند و به حسب ظاهر درسهایی خوانده‌اند و به حسب ظاهر صنایعی را میدانند و مسائل را اطلاع بر آن دارند. لاکن هم آنها نسبت به آن

تربیتی که از جانب خدا بوسیله‌ی انبیاء به آنها میشود همه امی هستند، همه در ضلال مبین هستند. تنها راه تربیت و تعلیم راهی است که از ناحیه‌ی وحی و مربی همه‌ی عالم رب العالمین، تنها اینکه راهی است که از ناحیه‌ی حق تعالی ارائه میشود و آن تهذیبی است که با تربیت الهی به وسیله‌ی انبیاء، مردم تربیت میشوند و آن علمی است که به وسیله‌ی انبیاء بر بشریت عرضه میشود و آن علمی است که انسان را به کمال مطلوب خودش میرساند» ۱۸/ ۱۰/ ۱۳۵۹ ولی آنچه ما امروز چه در داخل مملکت از سوی غربزدگان یا شرقزدگان و در خارج از مرزها علم‌پرستی‌ها، علم‌دوستی‌ها، علم‌محوری‌ها، علم‌فروشی‌ها ... که همه از مغزهای افراد مشرك و ملحد و منافق تراوش نموده که یا ریشه‌ی دهری‌گری یا هوای نفسانی و غرور حیوانی. و اخیرا هم با تفکر التقاطی رو برو شده‌ایم. در طی چهل سال اخیر روشنفکران غربزده یا شرقزده با استفاده از تفکرات بیگانه و التقاطش با مبانی قرآنی اسلامی، تفکرات التقاطی بوجود آورده که یا بسوی بلوك کاپیتالیسم است یا کمونیسم و اینکه چه بسا از سوی افراد دلسوز برای مذهب بوجود آمده باشد؟؟؟؟ و اخیرا مزدوران روس و روس‌پرستان مزدور با شیادی خاصی خواسته‌اند تضاد میان اسلام و مارکسیسم را از میان برداشته و خواسته‌اند اسلام انقلابی را با سوسیالیسم علمی آشتی دهند؟؟؟؟ اینکه نه از بابت حسن نیت که سوء نیت است و در پشت سر اینکه دسیسه، استعمار کرملین است ...

حال باید با اینکه جریانات انحرافی و گمراه کننده، چگونه برخورد کرد.

آیا بازگشت بقرآن!

آیا بازگشت به امامت!

یا طبق وصیت حضرت رسول اکرم (ص) اطاعت و پیروی کامل از قرآن و عترت میتواند سعادت دنیوی و اخروی‌مان را تضمین نماید.

امام میفرمایند:

«ادعیه لسان قرآن است، ادعیه شارح قرآن هستند» ... مردم را نباید از دعا جدا کرد ... ما نباید بگوییم: که قرآن را ما داریم، دیگر ما به پیغمبر کاری نداریم، جدا از هم نیستند، مطلب همان است و با هم هستند

«لن یفترقا حتی بردا علی الحوض»

افتراقی در کار نیست، ما اگر بخواهیم حساب را جدا کنیم، قرآن علی حده باشد و ائمه علی حده باشند و ادعیه هم علی حده باشند و ادعیه را هم بگوئیم که: ما کاری به ادعیه نداریم ...»

آری امام اینکه سالك الی اللّه و قطب راهیان صراط مستقیم آن گونه که خود رفته و میرود ما را راهنمایی بسوی حق و حقیقت می‌نماید تا از هر گونه التقاطی یا چپ‌گرایی و غرب‌گرایی بر حذر بوده و آن گونه که خدا میخواهد عبد باشیم و عابد. نه از هوای نفس و انانیت در ما اثری باشد نه از مقام‌پرستی و دنیاطلبی.

حال بهتر آن است که نگاهی گذرا به صفات و مشخصات حضرت ختمی مرتبت محمّد بن عبد اللّه (ص) پیامبر اسلام نموده و همانگونه که خدای منان او را اسوه‌ی حسنه قرار داده و شاهد بر امت نموده، خویشتن را بسازیم و از پیامبرمان در ما نشانه‌هایی باشد.

سفینه البحار مجلد ۱ مینویسد:

پیامبر از بس با حیا بود هر کس از او چیزی میخواست باو میداد و حیاء میفرمود محرومش نماید.

سفینه البحار از انس حدیث میکند که:

ده سال خدمت رسول خدا را میکردم هرگز بمن کلمه ناهنجاری نفرمود و بخاطر کاری که کردم نفرمود چرا کردی و بخاطر چیزی که انجام ندادم نفرمود چرا نکردی.

انس گوید:

رسول خدا بظرف شیری افطار میکرد و مقداری هم برای سحرش میگذاشت و گاهی یک خوراک شیر بیشتر نداشت. و گاهی هم نان را در آن میگذاشت و میل میفرمود.

انس گوید:

شبی شیر را برای پیامبر آماده کردم ولی ایشان دیر آمدند. گمان کردم بعضی از یارانش او را دعوت نموده، لذا شیر را خود نوشیدم.

پیامبر پس از ساعتی از شب آمد و چیزی نفرمود. از یکی از یاران پرسیدم: آیا رسول خدا در جایی افطار فرموده بود. گفت: نه.

آن شب را جز خدا کسی نداند چه بر من گذشت از غصه اینکه پیامبر از من شیر را بخواهد و نیابد.

پس رسول خدا آن شب را گرسنه بود و روز را روزه داشت و از من شیر نخواست و تا کنون هم از آن سخنی بمیان نیاورده است.

۱- امام حسن فرمود: پیامبر بسیار بزرگوار و با شخصیت بود.

۲- امام حسن فرمود: پیامبر پیوسته هاله‌ای از خون وجودش را فرا گرفته بود، همواره فکر میکرد، راحت و آسایش برایش وجود نداشت، بی‌ضرورت حرف نمیزد، سکوتش طولانی بود، سخن را بگوشه لب تمام میکرد.

۳- امام حسن فرمود: پیامبر چون غضبناک میگشت هیچ چیز آتش غضبش را فرو نمینشانید تا وقتی که او را در راه حق یاری کنند و هرگز برای خود خشمگین نمیشد و برای خود جوش نمیزد.

۴- امام حسین فرمود: پیامبر اکرم جز در سخنان سودمند دهان فرو میبست و بین مردم الفت ایجاد مینمود و از ایجاد تفرقه پرهیز مینمود.

۵- امام حسین فرمود: پیامبر بزرگ هر قومی را گرامی میداشت.

۶- امام حسین فرمود: بهترین مردم در نزد پیامبر آن کس بود که خیر خواهیش بیشتر بود و کسی نزد او منزلتی بزرگتر داشت که مواساه و یاری و همکاری زیادتر مینمود.

۷- امام حسین فرمود: پیامبر اکرم نمینشست و برنمیخاست مگر با ذکر نام خدای متعال و برای خود جایگاه مخصوصی قرار نمیداد. و دیگران را هم از اینکار نهی میفرمود.

۸- امام حسین فرمود: پیامبر چون به مجلسی وارد میشد هر جا که خالی بود همانجا مینشست و دیگران را هم باین عمل امر مینمود.

۹- امام حسین فرمود: پیامبر چون به مجلسی وارد میشد بهر یک از اهل مجلس بمقدار و در خور حالش توجه میکرد که یک نفر نپندارد که دیگری نزد او برتر و گرامیتر است.

۱۰- امام حسین فرمود: مردم از اخلاق و سعه صدر پیامبر در راحت و فراخی بودند.

۱۱- امام حسین فرمود: پیامبر برای مردم پدری مهربان بود و همگان در نزد او از نظر حقوق در یک درجه قرار داشتند.

۱۲- امام حسین فرمود: مجلس پیامبر مجلس علم و شرم و صبر و امانت بود. در مجلس وی صداها بلند نمیگشت و حرمت کسی هتک و توهینی نمیشد و لغزشهای کسی بر ملا نمیگشت.

۱۳- امام حسین فرمود: در نزد پیامبر بزرگان احترام و توقیر میشدند و کوچکها و خردها مورد رحمت و شفقت قرار میگرفتند و حاجتمندان را بر خود ترجیح میدادند.

۱۴- امام حسین فرمود: پیامبر همواره خوشرو، سهل‌گیر، نرمخو بود.

۱۵- امام حسین فرمود: پیامبر خشونت و تندخویی نداشت، پرخاشجویی و دشنام‌گویی ننمود، عیبجویی و یا مداحی نمیکرد، از آنچه نمیپسندید تغافل میفرمود و در عین حال کسی را مأیوس نمیساخت و دیگران را که بدان مایل بودند ناامید و رانده نمیکرد.

۱۶- امام حسین فرمود: پیامبر از جدا و پرگویی و از کارهای بیهوده، خود را محفوظ میداشت.

۱۷- امام حسین فرمود: چون کسی در مجلسی شروع بسخن گفتن میکرد پیامبر کاملا ساکت شده گوش فرا میدادند تا حرفش بپایان رسد.

۱۸- امام حسین فرمود: پیامبر در برابر غربت سخت شکیبا بود.

۱۹- امام حسین فرمود: پیامبر در برابر سخنان خشن و تند و سؤالهای بی‌رویه مردم تحمل بخرج میداد.

۲۰- امام حسین فرمود: پیامبر هیچگاه اجازه نمیداد کسی او را بسیار ستایش کند.

۲۱- امام حسین فرمود: پیامبر کلام هیچکس را نمیبرید مگر آنکه از حد تجاوز میکرد، در اینکه صورت یا برمی‌خواست، یا او را از ادامه کلام نهی میفرمود.

۲۲- امام حسین فرمود: پیامبر در سکوت یکی از چهار حالت را داشت:

یا حلم، یا حذر، تقدیر، تفکر.

۲۳- انس بن مالک گوید: پیامبر همواره بیماران را عیادت مینمود.

۲۴- انس بن مالک گوید: پیامبر جنازه‌ها را تشییع میکرد و دعوت بندگان را اجابت مینمود.

۲۵- إبن عباس گوید: پیامبر همواره بر خاک مینشست و بر زمین غذا میخورد.

۲۶- انس گوید: پیامبر به کودکانی گذشت و بایشان سلام کرد، و به آنها خوراکی پخش کرد.

۲۷- عایشه گوید: پیامبر چون در خانه بود، جامه‌اش را میدوخت و نعلین خود را پینه میکرد، و کارهایی که یک مرد با اهل خود میکند مینمود.

۲۸- از ابی سعید خدری آمده است که: پیامبر سخت با حیا بود و هیچگاه از او در خواست چیزی نمیشد جز اینکه عطا میفرمود.

۲۹- إبن مسعود گوید: پیامبر فرمود: هیچکس از اصحاب من برای من سخن‌چینی نکند و چیزی را که پشت سرم شنیده بمن نرساند که من دوست دارم با دلی صاف و سینه‌ای سالم از بین شما بروم.

۳۰- امام علی فرمود: پیامبر سخت‌ترین مردم و خوش مجلس‌ترین مردم بود، هر کس با وی معاشرت و آمیزش میکرد و او را میشناخت بوی محبت میورزید.

۳۱- إبن عباس گوید: پیامبر فرمود: من تربیت شده خداوندم و علی ادب شده‌ی من است.

۳۲- إبن عباس گوید: پیامبر فرمود: پروردگارم مرا به سخاوت و نیکی امر کرده، و از بخل و جفاکاری نهی نموده و هیچ چیز نزد خداوند متعال از بخل و بد اخلاقی مبغوضتر نمیباشد.

۳۳- امام علی فرمود: پیامبر دارای صفات زیر بود:

دست و دلبازترین مردم، با جرئت‌ترین و راستگوترین و وفا کننده‌ترین و نرمخوترین مردم بود، از نظر قوم و عشیره کریمتر و برتر بود. هر کس او را زیارت میکرد در برخورد اول هیبتی بزرگ از وی احساس میکرد و چون با وی معاشرت مینمود و اخلاق او را میشناخت باو محبت پیدا میکرد، هرگز پیش از او و بعد از او کسی همانند او ندیده‌ام.

۳۴- انس گوید: پیامبر اکرم اگر سه روز یکی از اصحاب را نمیدید از حالش جویا میشد، اگر میگفتند غایب است برایش دعا میکرد، و اگر نه بدیدنش میشتافت.

۳۵- جابر گوید: نبی اکرم در بیست و یک جنگ شرکت کرد.

صاحب سفینه البحار در مجلد اول مینویسد:

هنگامی که دندان پیامبر اکرم را در جنگ احد شکستند، یارانش از شدت ناراحتی گفتند:

یا رسول اللّه مشرکین را نفرین نمائید.

پیامبر فرمود:

من بسیار لعن کننده فرستاده نشده بلکه خواننده بسوی خداوند و برای رحمت فرستاده شده‌ام. علامه مجلسی در عین الحیوة گوید:

از حضرت علی منقول است که:

رسول خدا نان گندم تناول نفرمود و از نان جو هرگز سه مرتبه متوالی سیر نخورد چون از دنیا رفت زرهش نزد یهودی به چهار درهم مرهون بود هیچ طلا و نقره از او نماند با آنکه عرب مسخر او شده بود و غنیمت‌های عظیم از کفار بدست او آمده بود روزی بود که سیصد هزار درهم و چهار صد هزار درهم قسمت میفرمود شب سائل میآمد سؤال میکرد میفرمود «و اللّه» که نزد آل محمّد امشب یک صاع جو و یک ساع گندم و یک درهم و یک دینار نیست منقول است که بر الاغ بی‌پالان سوار میشدند نعلین خود را بدست مبارک پینه میکردند و بر اطفال سلام میکردند و بر روی زمین با غلامان چیزی تناول مینمودند که بروش بندگان مینشینم و بروش بندگان طعام میخورم کدام بنده از من سزاوارتر است بتواضع و بندگی خدا.

در زمینه‌ی صفات و مشخصات مقام مقدس نبوی ما یادداشتهای بسیاری داشتیم که بیش از اینکه را در اینکه مقدمه صلاح ندیدم امیدوارم در موارد دیگر و بمناسبت‌های مختلف اینکه مبحث را کامل نمائیم.

خداوند همه‌ی ما را پیرو حقیقی رسول اللّه و ولی اللّه قرار داده تا بتوانیم در پرتو رهبری الهی روح اللّه از زمره‌ی سربازان بقیه اللّه قرار گیریم.

و السلام علی عباد اللّه الصالحین و العاقبه للمتقین ۴/ ۴/

۱۳۶۲

صفحه : ۲

سورة الکهف

اشاره

۱۳۶۲مکیة و هی مائة و احدی عشر آیة

[سوره الكهف (۱۸): آيات ۱ تا ۱۲]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ

الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی أَنزَلَ عَلی عَبدِهِ الكِتابَ وَ لَم يَجعَل لَهُ عِوَجاً (۱) قَيِّماً لِيُنذِرَ بَأساً شَدِيداً مِن لَدُنهُ وَ يُبَشِّرَ المُؤمِنِينَ الَّذِينَ يَعمَلُونَ الصّالِحاتِ أَنَّ لَهُم أَجراً حَسَناً (۲) ماكِثِينَ فِيهِ أَبَداً (۳) وَ يُنذِرَ الَّذِينَ قالُوا اتَّخَذَ اللّهُ وَلَداً (۴)

ما لَهُم بِهِ مِن عِلمٍ وَ لا لِآبائِهِم كَبُرَت كَلِمَةً تَخرُجُ مِن أَفواهِهِم إِن يَقُولُونَ إِلّا كَذِباً (۵) فَلَعَلَّكَ باخِعٌ نَفسَكَ عَلی آثارِهِم إِن لَم يُؤمِنُوا بِهذَا الحَدِيثِ أَسَفاً (۶) إِنّا جَعَلنا ما عَلَی الأَرضِ زِينَةً لَها لِنَبلُوَهُم أَيُّهُم أَحسَنُ عَمَلاً (۷) وَ إِنّا لَجاعِلُونَ ما عَلَيها صَعِيداً جُرُزاً (۸) أَم حَسِبتَ أَنَّ أَصحابَ الكَهفِ وَ الرَّقِيمِ كانُوا مِن آياتِنا عَجَباً (۹)

إِذ أَوَی الفِتيَةُ إِلَی الكَهفِ فَقالُوا رَبَّنا آتِنا مِن لَدُنكَ رَحمَةً وَ هَيِّئ لَنا مِن أَمرِنا رَشَداً (۱۰) فَضَرَبنا عَلَی آذانِهِم فِی الكَهفِ سِنِينَ عَدَداً

(۱۱) ثُمَّ بَعَثناهُم لِنَعلَمَ أَیُّ الحِزبَینِ أَحصی لِما لَبِثُوا أَمَداً (۱۲)

صفحه : ۳

سورهٔ الکهف در مکّه نـازل گردیـده مگر آیه وَ اصبِر نَفسَکَ مَعَ الَّذِینَ یَدعُونَ رَبَّهُم که إبن عباس گفته در مـدینه نازل گردیـده و عدد آیات آن صد و یازده است بعدد بصری و صد و ده بعدد کوفی و صد و شش بعدد شامی و صد و پنج نزد حجازی. (منهج)

(ترجمه)

بنام ایزد هستی‌بخش صاحب رحمت عام و خاص

سپاس و ستایش مخصوص آن خدایی است که بر بنده خود محمّد (صلی اللّه علیه و آله و سلّم) اینکه کتاب (قرآن) را نـازل گردانید و در آن هیچ نقص و کجی نگذاشت (۱)

(و قرآن کتابی است) ثابت و استوار نزد پروردگار تا اینکه کفار را بعذاب سخت بترسانـد و مژده بدهـد بمؤمنینی که اعمال نیکو مینمایند به اینکه اجر نیکو برای آنها (آماده) شده (۲)

و در آنجا زندگانی ابدی خواهند داشت (۳)

و تهدید بنماید آنهایی را که گفتند خدا اولاد گرفته (۴)

نه آنان و نه پدرانشان علم بگفتارشان ندارند بزرگ است اینکه کلمه‌ای که از دهنشان بیرون می‌آید و نمیگویند مگر دروغ (۵)

ای محمّد (ص) اگر ایمان نیاورند از شدت حزن نزدیک است خود را هلاک بنمایی (۶)

بـدرستی ما قرار دادیم آنچه در زمین است زینت و آن را آراسته گردانیـدیم برای اهل زمین تا اینکه آنها را بیازمائیم که کدام یک از آنها عملشان نیکوتر است (۷)

و حقیقهٔ ما آنچه زینت زمین است میگردانیم ویران

صفحه : ۴

و بی گیاه (۸)

ای رسول آیا تو گمان میکنی داستان یاران کهف و رقیم از علامت قدرت ما عجیب است نه چنین است (۹)

(ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم) یاد کن آن وقتی که آن جوانان اصحاب کهف) در غار کوه جای گرفتند و گفتند پروردگار ما از جانب خود بر ما رحمت عطاء نما و برای ما وسیله رشد و هدایت کامل مهیّا گردان (۱۰)

و ما بر گوشهای آنها حجاب زدیم و سالهای شمرده شده آنها را در غار خواب نمودیم (۱۱)

پس از آن آنها را برانگیختیم (بیدارشان کردیم) تا اینکه بدانیم کدام یک از آن دو گروه مدت لبث خود را در آن غار بهتر شـماره نموده‌اند (۱۲)

توضیح آیات

الحَمـدُ لِلّهِ الَّذِی أَنزَلَ عَلی عَبـدِهِ الکِتـابَ وَ لَم یَجعَـل لَهُ عِوَجاً قَیِّمـاً (قیّما) منصوب است بفعل مقـدر یعنی (جعله قیّما) او را مسـتقیم گردانید در اینکه آیه مطالبی مندرج گردیده:

اول- ببشر تذکر میدهد و طریق حمد و ستایش خود را از قبل قرآن بوی میآموزد که چگونه بایستی خدای خود را ستایش بنمایی، حمد و ستایش و ثناء را مخصوص بآن خدایی گردانی که از راه لطف و کرم برای هدایت بشر قرآن را بر بنده مقرّب خود فرود آورده.

دوم- اشاره است بعظمت قرآن که انزال قرآن را بلا واسطه بخود نسبت میدهد و خود را بقرآن معرفی مینماید زیرا که در مقام توصیف خود فرمود (اللّه) آن کسی است که بر بنده خود کتاب (قرآن) را نازل گردانیده و بما ارشاد مینماید که از قبل قرآن طریق بندگی و سعادت خود را بیابیم.

سوم- رسول گرامی خود را بمقام عبودیت و بندگی که بالاترین مقامات ممکنات است معرفی نموده و او را ستوده به اینکه بهترین کتابهای آسمانی که متّصف بکلام اللّه است بر او نازل گردانیده.

صفحه : ۵

چهارم- دو صفت از اوصاف بزرگ قرآن را تذکر میدهد: یکی آنکه در آن نقصی و کجی یافت نمیگردد، قرآن ریسمان محکمی است بین او و جهانیان و طریق مستقیمی است بسوی پروردگار عالمیان، و دیگر از اوصاف قرآن اینکه است که آن ثابت و استوار است و از نزد حق تعالی فرود آمده. اشاره به اینکه قرآن کلام الهی است و از معدن صدق و حقیقت از عالم قدس تنزّل نموده و بصورت الفاظ و حروف در اینکه عالم طبیعت ظهور کرده.

لِیُنذِرَ بَأساً شَدِیداً مِن لَدُنهُ وَ یُبَشِّرَ المُؤمِنِینَ الَّذِینَ یَعمَلُونَ الصّالِحاتِ أَنَّ لَهُم أَجراً حَسَناً چون هر موجودی که در اینکه عالم طبیعت ظهور نمود چهار علّت دارد: علت فاعلی، علّت غایی. علت صوری، علّت مادّی. البته قرآن نیز باعتبار وجود ظاهری آن از آن چهار علت خالی نیست. علت مادی و صوری آن همان است که بصورت الفاظ و حروف و جملات بین جلدین قرار گرفته، و علت فاعلی آن ذات ذو الجلال الهی است که متکلّم است و قرآن کلام او است، و علت غایی آن همانست که در آیه تذکر داده و به (لام) غایت خبر میدهد که قرآن را از جانب خود نازل گردانیدیم برای اینکه کافرین و مشرکین را بتهدیدات سخت از عذاب دردناک بترساند، و بمؤمنین بشارت دهد که آن کسانی که عمل نیکو نموده‌اند دو پاداش و فضیلت بزرگ بآنها مژده میدهد: یکی آن کی برای آنان است اجر نیکو و آن دار کرامت الهی است و آن مقامات بلندی است که بنیکوکاران وعده داده شده. و دیگر (ماکِثِینَ فِیهِ أَبَداً) که فضیلت بالاتر از نعمتها و کرامتی که بمؤمنین عطاء میگردد اینکه است که نعمتهای آنها دائمی و همیشگی خواهد بود وَ یُنذِرَ الَّذِینَ قالُوا اتَّخَذَ اللّهُ وَلَداً (الی قوله تعالی) إِلّا کَذِباً و او، در (و ینذر) حرف عطف است آیه را بآیه بالا عطف میدهد که از جمله خصوصیات قرآن اینکه است که تهدید میکند و میترساند آنهایی را که گفتند خداوند اولاد گرفته در حالی که در اینکه نسبت ناروا نه برای خود آنها علمی

صفحه : ۶

و دانشی است و نه برای پدران پیشین آنان و اینکه بزرگتر کلمه دروغ و رکیک نامعقولی است که بدون فکر و رویّه از دهن آنان خارج میگردد و اینکه چنین دروغی است که از فرط بزرگی آن در سوره مریم آیه ۸۹ فرموده تَکادُ السَّماواتُ یَتَفَطَّرنَ مِنهُ وَ تَنشَقُّ الأَرضُ وَ تَخِرُّ الجِبالُ هَدًّا أَن دَعَوا لِلرَّحمنِ وَلَداً.

فَلَعَلَّکَ باخِعٌ نَفسَکَ عَلی آثارِهِم إِن لَم یُؤمِنُوا بِهذَا الحَدِیثِ أَسَفاً خطاب برسولش مینماید که تو از شدّت حزن و اندوه بر کفر آنان و باین کلمه بزرگی که از دهن آنها بیرون میآید چنان محزون و متأسّفی که شاید خودت را از غصّه بکشی و آیه اشاره بجدّیت و استقامت و پایداری رسول است بر تبلیغ امر رسالت، و شاید نظر بعلم حضرتش باشد که اینکه سیه بختان در اثر کفر و نسبت ولد

بخدا دادن خود را در چه مهلکه بزرگی انداخته‌اند و تو از شدّت تأسف بر حال آنها و آن عذاب سختی که برای آنان مهیّا گردیده چنین متأسفی که نزدیک است خود را هلاک گردانی.

إِنّا جَعَلنا ما عَلَی الأَرضِ زِینَةً لَها لِنَبلُوَهُم أَیُّهُم أَحسَنُ عَمَلًا بعضی (ما) را بمعنی من موصوله گرفته‌اند یعنی انبیاء و اولیاء و حکماء و علماء زینت زمینند که زمین بوجود آنها برپا است.

آیه ظاهرا میخواهد برای تسلّی دل رسولش که بداند حکمت و سنت الهی چنین اقتضاء نموده بوی خبر میدهد که ما زمین را زینت و آراسته گردانیدیم و بانواع و اقسام زیبایی‌ها از اشجار و نباتات و حیوانات و دریاها و کوه‌ها و مناظر طبیعی زینت دادیم و بانواع جواهرات آراسته گردانیدیم و چنین کردیم برای اینکه اهلش را بیازمائیم و آنان را در مورد امتحان واقع گردانیم تا دانسته شود که کدام یک عملشان نیکوتر است.

وَ إِنّا لَجاعِلُونَ ما عَلَیها صَعِیداً جُرُزاً (صعید) جایی را گویند که گیاهی در آن نباشد، و (جرز) زمینی است که نباتی از آن روئیده نمیشود.

صفحه : ۷

خلاصه ذات احدیت بشر را متنبّه میگرداند که بدانید زینت و زیبائیها که در زمین مشاهده مینمائید برای اینها حقیقت ثابتی نیست بلکه زمین را اینطور مجلّل و مزیّن گردانیده که افراد بشر را بیازماید که کدام یک بفریب نفس و شیطان آن را ثابت و پایدار می‌پندارد و در طلب آن پافشاری نموده از راه مستقیم منحرف گردیده و پابند حظوظات نفسانی گشته و مبدء و مآل امر خود را فراموش نموده و خود را بدرک اسفل سافلین طبیعت پرتاب گردانیده و چه کسی پیروی عقل و شرع را نموده و قدم پشت قدم اولیاء حق تعالی گذارده و در مورد امتحان حائز مقام بلند گردیده.

أَم حَسِبتَ أَنَّ أَصحابَ الکَهفِ وَ الرَّقِیمِ کانُوا مِن آیاتِنا عَجَباً خطاب برسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که آیا تو چنین گمان میبری که اصحاب کهف و رقیم که سیصد و ده سال در غار زنده و در خواب بودند از آیات عجیب ما بودند بلکه داستان آنان عجیب‌تر از آفرینش و اوضاع شگفت‌آور جهانی نیست (الکهف) مغاره وسیعی است در کوه، و بین مفسرین در معنی (الرقیم) گفتاری است، بقولی آن لوحی است از سنگ که در آن قصّه اصحاب کهف ثبت شده و بر درب غار آویخته گردیده، و بقولی آن نام وادی و محلی است که کهف در آنجا است، و بقولی کهف اسم آن شهری است که اصحاب کهف از آن بیرون رفتند، و اصحاب رقیم آن سه نفری بودند که داخل غار شدند و درب غار بسته گردید و هر یک از آنان دعاء نمودند بآن عملی که برای خدا از روی خلوص انجام داده بودند و درب غار برای آنها باز گردید و نجات یافتند (عجبا) خبر (کانوا) است. (خلاصه از طبرسی)

إِذ أَوَی الفِتیَةُ إِلَی الکَهفِ فَقالُوا رَبَّنا آتِنا مِن لَدُنکَ رَحمَةً وَ هَیِّئ لَنا مِن أَمرِنا رَشَداً وقتی اصحاب کهف از ترس دشمن که میخواست آنها را از یکتاپرستی و دین حق بیرون کند فرار نمودند و داخل مغاره کوه گردیدند آن وقت از روی

صفحه : ۸

خلوص و حقیقت گفتند ای پروردگار ما بما رحمت عنایت نما و از مغفرت و رزق و امن ما را برخوردار گردان و برای ما آنچه رشد و سعادت و فیروزی ما در آن است بآسانی مهیّا گردان.

فَضَرَبنا عَلَی آذانِهِم فِی الکَهفِ سِنِینَ عَدَداً الخ پس از آنکه آن جماعت وارد مغاره کوه شدند بامر حق تعالی پرده بر چشم آنها انداخته شد و آنان در سالهای بسیاری در غار خواب رفتند پس از آن خدا از خواب بیدارشان نمود تا آنکه معلوم شود کدام یک از آن جماعت بهتر میدانند که چند مدت در غار مکث نموده‌اند.

در بیان داستان اصحاب کهف ما در اینجا اقتصار میکنیم بر آنچه در تفسیر میر محمّد کریم از تواریخ استنباط نموده و چنین گفته: توضیح- احوال اصحاب کهف در تواریخ باقوال مختلفه ذکر شده است حاصل آنها باختصار در اینجا ذکر میشود، مدتی بعد از عیسی بن مریم علیه السّلام در مملکت روم (که فعلا بنام ایطالیا مشهور است) دین مسیح علیه السّلام منتشر شد مردم بعبادت خداوند تعالی میل و رغبت کردند و مدتها در عبادت خدا بودند تا اینکه میان آنها پادشاهان فاسق و فاجری بظهور رسید مردم را از عبادت خدای یکتا باز داشته و بلهو و لعب و معصیت وادار نمودند.

از جمله آنها (دقیانوس) نام پادشاه روم و صاحب تاج و تخت گردید، رعیت را ببت‌پرستی و معصیت دعوت نمود چند نفر از بزرگان که اهل ایمان بودند دعوت وی را قبول نکرده و در دین و مذهب خود پایدار ماندند بعد از آن از قهر و غضب دقیانوس خوف کرده مقداری وجه برای مخارج خود برداشته پنهانی از شهر خارج شده هجرت نمودند.

بین راه بچوپانی رسیدند چوپان نیز با آنها همراه شد، سگ چوپان از صاحب خود جدا نشد عقب سر آنها رفت آنها بچوپان گفتند اینکه سگ را برگردان از صدای سگ بمحل اختفای ما پی‌خواهند برد چوپان هر چه سگ را زد و از

صفحه : ۹

و از خود راند آن سگ برنگشت آخر الامر ناچار شده از سگ دست برداشتند و براه رفتن ادامه دادند در آن حوالی بکوهی رسیدند که در آن کوه غار وسیعی بود داخل آن غار شده متحصّن گردیدند، خداوند تعالی بقدرت کامله خود آنها را خوابانید چندین سال در حال خواب بدنهای آنها مانده و از پوسیدن محفوظ نمود (دقیانوس) هلاک شده چندین پادشاه پس از آن بسلطنت رسیدند و از بین رفتند تا اینکه در مملکت روم پادشاه عادل و صالحی صاحب اختیار گردید، در زمان او در باره قیامت و رجعت انسان بین مردم اختلاف شد، آن پادشاه عبادت کرده و از خداوند تعالی برای رفع اختلاف بین مردم و معلوم داشتن حقیقت چاره‌جویی نموده.

اراده و مشیّت الهی بر اینکه شد که برای اینکه پادشاه علامتی ظاهر سازد، پس اصحاب کهف را بیدار نمود و سگ آنها را هم که درب غار خوابیده بود از خواب بیدار نمود، اصحاب کهف بیکدیگر نظر کردند بعد از سلام و صحبت از تغییر حال یکدیگر تعجب کردند. لباسشان ضایع شده، رنگ صورتها تغییر یافته موها و ناخنهایشان بلند شده بود، گفتند مگر ما چقدر خوابیده‌ایم، یکی گفت یک روز، دیگری گفت نیم روز، آن یکی بوضعیّت خود نگریست گفت خداوند تعالی میداند چقدر خوابیده بوده‌ایم.

بعد از آن یک نفر بشهر فرستادند که برای آنها طعامی بیاورد و گفتند دقت کن که طعام پاک و پاکیزه باشد زیرا که در زمان دقیانوس هیچکس از نجاست پرهیز نمیکرد. آنها باعتقاد اینکه دقیانوس پادشاه است برای طعام سفارش کرده و جهت اختفای خودش اصرار بیشتر نمودند.

آن شخص حرکت کرد در نزدیکهای شهر همه چیز را متغیر دید بعد از آن بشهر داخل شده بهر طرف دید بازار و دکان و مردم همه تغییر یافته‌اند و دید مردم کنجکاوانه او را مینگرند ترسید که مبادا او را بشناسند و بدقیانوس خبر بدهند مضطربانه برای خریدن طعام بدکانی رسید پول درآورد و بصاحب دکان داد، دکان‌دار بعد از گرفتن پول بدقّت او را بررسی نمود آن شخص نیز بدقت او

صفحه : ۱۰

تعجب کرد، بعد دکان‌دار پرسید اینکه پول را از کجا آورده‌ای گفت اینکه پول رواج اینکه شهر است دکان‌دار گفت چه می‌گویی اینکه سکّه دقیانوس است و از دقیانوس چند صد سال گذشته است، بشنیدن اینکه خبر مؤمن متحیر ماند.

دکاندار گفت اگر خزینه پیدا نموده‌ای بیا با هم شریک گردیم و آن را قسمت کنیم آن شخص قسم خورد، گفت من خزینه پیدا

نکرده‌ام، دکاندار فهمید سرّی در اینکه کار نهفته است به حکومت خبر داد آن شخص در موقع بردنش نزد حکومت ترسید که مبادا دقیانوس باشد، امّا از علائم تغییر یافتن اعضاء حکومت تعجب نمود او را حضور پادشاه بردند دید پادشاه دقیانوس نیست قلبش قدری آرام شد، بعد پادشاه از او احوال پرسید و باو اطمینان داد که خوف نکند و بر او هیچ ضرری نخواهد بود.

آن شخص احوال را بیان نمود، پادشاه تعجب کرد گفت تو در اینکه شهر خانه و مسکن داشتی گفت بلی عیال و اولاد دارم پادشاه خود برخواست و با او بمنزلش رفتند گفت منزل من در اینکه جایگاه بود امّا اینکه منزل نیست تغییر یافته است از آن منزل پیر مردی بیرون آمد از او احوال‌پرسی کرد گفت بلی پدر بزرگ من بنام (تمليخا) با چند نفر در فلان تاریخ در زمان دقیانوس از اینکه شهر هجرت کرده بعد از آن از آنها علامتی ظاهر نشده است، از آن شخص پرسیدند اسم شما (تمليخا) است گفت بلی.

تمليخا مثل کسی که تازه از خواب بیدار شود از چگونگی با خبر شد از رفقایش پرسیدند گفت در فلان غار هستند و فعلا منتظر من میباشند پادشاه با اعیان و اشراف از شهر خارج شده و گفت باید رفت و آنها را زیارت کرد در بین راه تمليخا گفت اجازه بدهید جلوتر من بروم و آنها را از احوال با خبر سازم اجازه دادند، تمليخا جلوتر رفت و چگونگی را برای رفقای خود نقل نمود، پس همه دانستند که خداوند متعالی آنها را برای مردم علامتی قرار داده و پادشاه با اعیان و اشراف تعجب نمودند، و آنها بعد از آن بپادشاه گفتند که از تو توقع داریم

صفحه : ۱۱

که از ما کنار شوید پادشاه و اطرافیان کنار رفتند آنها مناجات نموده از خداوند تعالی درخواست رجوع بحال اول یعنی مرگ نمودند خداوند تعالی آنها را قبض روح کرد بعد از مدّتی پادشاه از حال آنها مطّلع گردید حکم داد دهانه غار را چیده و مسجدی در آنجا بپا نمودند. (پایان)

[سوره الكهف (۱۸): آيات ۱۳ تا ۲۰]

اشاره

نَحنُ نَقُصُّ عَلَيكَ نَبَأَهُم بِالحَقِّ إِنَّهُم فِتيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِم وَ زِدناهُم هُدىً (۱۳) وَ رَبَطنا عَلى قُلُوبِهِم إِذ قامُوا فَقالُوا رَبُّنا رَبُّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ لَن نَدعُوَا مِن دُونِهِ إِلهاً لَقَد قُلنا إِذاً شَطَطاً (۱۴) هؤُلاءِ قَومُنَا اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ آلِهَةً لَو لا يَأتُونَ عَلَيهِم بِسُلطانٍ بَيِّنٍ فَمَن أَظلَمُ مِمَّنِ افتَرى عَلَى اللّهِ كَذِباً (۱۵) وَ إِذِ اعتَزَلتُمُوهُم وَ ما يَعبُدُونَ إِلاَّ اللّهَ فَأوُوا إِلَى الكَهفِ يَنشُر لَكُم رَبُّكُم مِن رَحمَتِهِ وَ يُهَيِّئ لَكُم مِن أَمرِكُم مِرفَقاً (۱۶) وَ تَرَى الشَّمسَ إِذا طَلَعَت تَتَزاوَرُ عَن كَهفِهِم ذاتَ اليَمِينِ وَ إِذا غَرَبَت تَقرِضُهُم ذاتَ الشِّمالِ وَ هُم فِي فَجوَةٍ مِنهُ ذلِكَ مِن آياتِ اللّهِ مَن يَهدِ اللّهُ فَهُوَ المُهتَدِ وَ مَن يُضلِل فَلَن تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرشِداً (۱۷)

وَ تَحسَبُهُم أَيقاظاً وَ هُم رُقُودٌ وَ نُقَلِّبُهُم ذاتَ اليَمِينِ وَ ذاتَ الشِّمالِ وَ كَلبُهُم باسِطٌ ذِراعَيهِ بِالوَصِيدِ لَوِ اطَّلَعتَ عَلَيهِم لَوَلَّيتَ مِنهُم فِراراً وَ لَمُلِئتَ مِنهُم رُعباً (۱۸) وَ كَذلِكَ بَعَثناهُم لِيَتَسائَلُوا بَينَهُم قالَ قائِلٌ مِنهُم كَم لَبِثتُم قالُوا لَبِثنا يَوماً أَو بَعضَ يَومٍ قالُوا رَبُّكُم أَعلَمُ بِما لَبِثتُم فَابعَثُوا أَحَدَكُم بِوَرِقِكُم هذِهِ إِلَى المَدِينَةِ فَليَنظُر أَيُّها أَزكى طَعاماً فَليَأتِكُم بِرِزقٍ مِنهُ وَ ليَتَلَطَّف وَ لا يُشعِرَنَّ بِكُم أَحَداً (۱۹) إِنَّهُم إِن يَظهَرُوا عَلَيكُم يَرجُمُوكُم أَو يُعِيدُوكُم فِي مِلَّتِهِم وَ لَن تُفلِحُوا إِذاً أَبَداً (۲۰)

صفحه : ۱۲

ترجمه

ای رسول ما بر تو خبر اصحاب کهف را حکایت میکنیم بآنچه واقع و حقیقت است آنها جوانمردانی بودند که بپروردگارشان ایمان آورده بودند و ما بر هدایت آنها افزودیم (۱۳)
و ما علاقه ایمان را در قلب آنها محکم گردانیدیم آن وقتی که نزد (دقیانوس) ایستادند و گفتند پروردگار ما پروردگار آسمانها و زمین است و ما هرگز بغیر از او خدایی را نخواهیم خواند که اگر چنین کنیم بحقیقت راه خطا و تعدّی را پیش گرفته‌ایم (۱۴)
اینکه گروه خویشان ما که بغیر خدای (یکتا) خدایانی گرفتند چرا برای اثبات پرستش او حجت و دلیل روشنی نمی‌آورند و کی است ستمکارتر از آن کسی که بخدا افتراء بزند و دروغ ببندد (۱۵)
وقتی آن جماعت از مشرکین و از آنچه غیر از خدا میپرستیدند جدا گردیدند و عبادت ننمودند مگر خدا را (پس از آن بزرگ آنها گفت) جای گیرید در

صفحه : ۱۳

غار کوه تا اینکه پروردگار شما رحمتش را برای شما پهن گرداند و برای شما مهیّا نماید چیزی را که بآن منتفع گردید (۱۶)
و می‌بینی تو چون آفتاب طلوع کند میل میکند از غار آنها بسمت راست و موقع غروب از طرف چپ آنها دور میزند و آنها در وسط غار در آسایش میباشند و اینکه از آیات خدا است هر کس را که خدا هدایت نمود هدایت یافته و کسی را که گمراه گردانید تو هرگز نمی‌یابی برای او دوستی که راه راست باو بنماید (۱۷)
و تو گمان میکنی آنها بیدارند در حالی که در خوابند و آنها را بپهلوی راست و پهلوی چپ میگردانیم و سگ آنها دو دست خود را بر آستانه غار پهن گردانیده و اگر تو بر آنها مطلع گردی از آنها پشت کرده فرار می‌نمایی و از هیبت آنها هراسان میگردی (۱۸)
و اینکه چنین ما آنها را بیدار نمودیم تا اینکه میان خودشان صحبت و سؤال کنند گوینده‌ای از آنها گفت چه مقدار ما مکث نمودیم گفتند یک روز یا بعض از یک روز گفتند پروردگار شما عالم‌تر است بآنچه شما مکث نموده‌اید پس یکی را با پولتان بسوی شهر بفرستید و دقّت کند هر طعامی که پاکیزه‌تر است بگیرد و بیاورد و باید ملتفت باشد که احدی او را نشناسد (۱۹)
بدرستی اگر اهل شهر مطّلع گردند و بر شما ظفر یابند شما را سنگسار میکنند یا اینکه شما را بملّت خود برمیگردانند و دیگر هرگز رستگار نخواهید شد (۲۰).

صفحه : ۱۴

توضیح آیات

نَحنُ نَقُصُ عَلَيكَ نَبَأَهُم بِالحَقِّ إِنَّهُم فِتيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِم وَ زِدناهُم هُدىً ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم ما داستان اصحاب کهف و شرح حال آنها را برای تو حکایت میکنیم (نبأهم) نبأ خبر با فائده بزرگ است که از او علم حاصل شود قال الراغب (النبأ، خبر ذو فائدة عظيمة يحصل به علم او غلبة ظنّ و لا يقال للخبر فى الاصل نبأ حتّى يتضمن هذه الاشياء الثلاثة). (پایان) و چون حکایت آنها از عجائب و امر غیر عادی بنظر میآید اینکه است که آن را (نبأ) نامیده، و شرح حال و گذارش آنان آن طوری که مطابق واقع و حقیقت است چنین است: آنها جماعتی بودند که از روی حقیقت و درستی بپروردگارشان ایمان آورده بودند و ما بر هدایتشان افزودیم.
وَ رَبَطنا عَلى قُلُوبِهِم إِذ قامُوا فَقالُوا رَبُّنا رَبُّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ لَن نَدعُوَا مِن دُونِهِ إِلهاً لَقَد قُلنا إِذاً شَطَطاً (الی قوله تعالی)على كه

مِرفَقاً چنانچه در شـرح آنها گفته شده (دقیانوس) آن سلطان مشرک جبّار در زمان سلطنتش مؤمنین را میگرفت و بجبر و تهدید آنها را ببت‌پرستی امر مینمود از جمله جمـاعتی را که بنام اصـحاب کهف شـناخته شدنـد حاضـر گردانیـد و بآنان گفت اگر بـدین من و بت‌پرستی نگرویـد شـما را سـنگسار خواهم نمود، و چون ایمان در قلب آنها ریشه دوانـده بود و در یکتاپرستی راسخ گردیده بودند در مقابـل آن سـلطان ظالم ایسـتادگی نمودنـد و گفتنـد پروردگار ما ربّ و پرورش دهنـده آسـمانها و زمین است و ما هرگز بغیر او خدایی نمیخوانیم و اگر غیر از اینکه بگوئیم حقیقهٔ ما حرف دور از حق و صواب گفته‌ایم.

و آنها با آن اسـتقامت و عزمی که داشـتند هیچ اندیشه نکردند و بر اثبات آلهه‌ای که آنها برای خود انتخاب نموده بودند طلب دلیل و حجت نمودند زیرا که هیچ مدّعایی را بدون دلیل ظاهر نتوان قبول نمود، و آنان را بارشاد عقلی

صفحه : ۱۵

متذکر نمودند و گفتند کیست ظالم و سـتمکارتر از کسـی که بر خدا دروغ ببندد و بتهای ناچیزی را شریک خدای آسمانها و زمین گرداند، وقتی نصـیحت آنها سودمند نگردید و دقیانوس گفت یکی از دو کار را بایستی انتخاب نمائید، یا بدین بت‌پرستی درآیید و سالم بمانید یا شـما را سـنگسار خواهیم نمود و گویند آن لعین بآنها چند روز مهلت داد که در کار خود فکر کنند که کدام یک از اینکه دو را انتخاب نماینـد، آری کسـی که ایمان در قلبش رسوخ پیـدا نمود و قلبش مطمئن بایمان گردید اگر بدن او را قطعه قطعه نمایند دست از ایمانش برنمیدارد حکایات قرآن و تمثیلات آن تماما برای تذکّر و اندرز بشـر است و باید بدانند چنانچه خودش در سوره العنکبوت آیه ۲ فرموده أَ حَسِبَ النّاسُ أَن یُترَکُوا أَن یَقُولُوا آمَنّا وَ هُم لا یُفتَنُونَ مـا را متنبّه میگردانـد که بمجرد اینکه اظهار ایمان نمائیـد از شـما پذیرفته نمیشود مگر وقتی که در مورد آزمایش واقع گردید، اینکه بود که اینکه جماعت در مورد امتحان واقع گردیدند.

خلاصه آن جماعت وقتی دیدند چاره‌ای ندارند یا باید تسـلیم دقیانوس گردند و بدین وی درآیند یا در کناری خود را پنهان دارند، آن مردان پاک از خانه و منزل و اهل و عیال دست برداشـتند و از شـهر بیرون رفتند و فکرشان مقصور بر عبادت حق تعالی گردید و در کهف منزل گرفتنـد و چون چنین بودند و از بوته امتحان خالص بیرون آمدند و برحمت خدا امیدوار بودند خداوند رحمت خود را برای آنها پهن گردانید و برای آنها کارشان را آسان ساخت و از کرم خود مسئول آنها را اجابت فرمود.

وَ تَرَی الشَّمسَ إِذا طَلَعَت تَتزاوَرُ عَن کَهفِهِم ذاتَ الیَمِینِ وَ إِذا غَرَبَت تَقرِضُهُم ذاتَ الشِّمالِ وَ هُم فِی فَجوَةٍ مِنهُ ذلِکَ مِن آیاتِ اللّهِ الخ

و از جمله تفضّلات الهی در بـاره آنها اینکه بود که برای اینکه بـدن آنها از تابش آفتاب گـداخته نگردد طوری مقرّر شـده بود که خورشید بر اطراف

صفحه : ۱۶

کهف آنهـا دور میزد، هنگام طلوع از طرف راست کوه طلوع مینمود و وقت غروب از طرف چپ کوه غروب مینمود و ضـرری بآنها وارد نمیآمد زیرا ظاهرا کوه در نقطه قطب واقع بود.

و داستان اصحاب کهف از آیات خدا است که بمردم بفهماند که خداوند تعالی بر نگاه داشتن ارواح مردگان توانا و بر زنده نمودن آنها و اعاده روحشان در سـرای دیگر ببدنشان قادر است و کسـی که پس از اسباب هدایت که در دسترس هر کسی گذارده شده و بانواع و اقسام راهنمایی طریق هدایت را بوی آموخته پس او پیرو امر حق تعالی و مطیع سـفرای الهی گردید چنین کسی بارشاد آنها از ضـلالت و گمراهی نجات یافته و فضیلت و سعادت انسانی را دریافته و بکمال انسانیت فائز گردیده، لکن کسی که از راه حقیقت منحرف گردیـده و دنبـال رهروان بسوی حق تعـالی را نگرفته البته گمراه میگردد و بچـاه خود سـری در لجن‌زار طبیعت فرو خواهد

رفت و دیگر دوستی و فریادرسی نمی‌یابد که او را از چاه بدبختی نجات دهد.

وَ تَحسَبُهُم أَیقاظاً وَ هُم رُقُودٌ وَ نُقَلِّبُهُم ذاتَ الیَمِینِ وَ ذاتَ الشِّمالِ وَ کَلبُهُم باسِطٌ ذِراعَیهِ بِالوَصِیدِ الخ (تحسبهم) خطاب است بهر کسی که آنها را ببیند (ایقاظ) جمع (یقظ) بکسر قاف است یعنی بیدار، زیرا که آنها خوابند و چشمهای آنها باز است کسی که بآنها نظر کند گمان میکند بیدارند، و بقولی بکثرت گردیدن آنها از راست بچپ که بدنشان در خاک نپوسد گمان میشود که بیدارند.

(باسط ذراعیه) حکایت حال ماضی است زیرا که اسم فاعل عمل نمیکند مگر وقتی که بمعنی مضارع باشد و سگ آنها در پیشگاه غار بر آستانه غار دو دست خود را پهن کرده و سر خود را روی دست گذارده و اگر تو بر آنها مطّلع شوی ترس و رعب تو را میگیرد و از آنان روی گردانیده فرار می‌نمایی.

صفحه : ۱۷

وَ کَذلِکَ بَعَثناهُم لِیَتَسائَلُوا بَینَهُم قالَ قائِلٌ مِنهُم کَم لَبِثتُم قالُوا لَبِثنا یَوماً أَو بَعضَ یَومٍ قالُوا رَبُّکُم أَعلَمُ بِما لَبِثتُم (و کذلک) شاید اشاره باین باشد که آنان را بیدار نمودیم پس از خواب سیصد و ده ساله که دانسته شود که خداوند بر زنده کردن مردگان در قیامت قدرت دارد و عجیب بنظرشان نیاید.

خلاصه پس از بیدار شدن از حالاتشان فهمیدند خواب سنگینی رفته‌اند لکن مقدار آن را نمیدانستند، اینکه بود که یکی از آنها سؤال نمود که شما چه مقدار خواب بودید گفتند یک روز یا بعض از یک روز، گویند تملیخا که بزرگ آنها و داناتر بود بفراست فهمید که خیلی خواب رفته‌اند گفت خدا داناتر است که ما چه مقدار خواب بوده‌ایم.

فَابعَثُوا أَحَدَکُم بِوَرِقِکُم هذِهِ إِلَی المَدِینَهِ فَلیَنظُر أَیُّها أَزکی طَعاماً فَلیَأتِکُم بِرِزقٍ مِنهُ (الی قوله تعالی) إِذاً أَبَداً و حکایت آن مشروحا بیان شده و چگونگی اطلاع آنها بر حال و مدت خوابشان هم بر خودشان و هم بر دیگران ظاهر گردید مختصر نمودیم.

صفحه : ۱۸

[سوره الکهف (۱۸): آیات ۲۱ تا ۲۷]

اشاره

وَ کَذلِکَ أَعثَرنا عَلَیهِم لِیَعلَمُوا أَنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ وَ أَنَّ السّاعَهَ لا رَیبَ فِیها إِذ یَتَنازَعُونَ بَینَهُم أَمرَهُم فَقالُوا ابنُوا عَلَیهِم بُنیاناً رَبُّهُم أَعلَمُ بِهِم قالَ الَّذِینَ غَلَبُوا عَلی أَمرِهِم لَنَتَّخِذَنَّ عَلَیهِم مَسجِداً (۲۱) سَیَقُولُونَ ثَلاثَهٌ رابِعُهُم کَلبُهُم وَ یَقُولُونَ خَمسَهٌ سادِسُهُم کَلبُهُم رَجماً بِالغَیبِ وَ یَقُولُونَ سَبعَهٌ وَ ثامِنُهُم کَلبُهُم قُل رَبِّی أَعلَمُ بِعِدَّتِهِم ما یَعلَمُهُم إِلاّ قَلِیلٌ فَلا تُمارِ فِیهِم إِلاّ مِراءً ظاهِراً وَ لا تَستَفتِ فِیهِم مِنهُم أَحَداً (۲۲) وَ لا تَقُولَنَّ لِشَیءٍ إِنِّی فاعِلٌ ذلِکَ غَداً (۲۳) إِلاّ أَن یَشاءَ اللّهُ وَ اذکُر رَبَّکَ إِذا نَسِیتَ وَ قُل عَسی أَن یَهدِیَنِ رَبِّی لِأَقرَبَ مِن هذا رَشَداً (۲۴) وَ لَبِثُوا فِی کَهفِهِم ثَلاثَ مِائَهٍ سِنِینَ وَ ازدادُوا تِسعاً (۲۵)

قُلِ اللّهُ أَعلَمُ بِما لَبِثُوا لَهُ غَیبُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ أَبصِر بِهِ وَ أَسمِع ما لَهُم مِن دُونِهِ مِن وَلِیٍّ وَ لا یُشرِکُ فِی حُکمِهِ أَحَداً (۲۶) وَ اتلُ ما أُوحِیَ إِلَیکَ مِن کِتابِ رَبِّکَ لا مُبَدِّلَ لِکَلِماتِهِ وَ لَن تَجِدَ مِن دُونِهِ مُلتَحَداً (۲۷)

صفحه : ۱۹

(ترجمه)

اینکه چنین ما مردم را بر اصحاب کهف مطّلع گردانیدیم تا اینکه بدانند که وعده خدا حق است و بدرستی در وقوع ساعت قیامت شکّی نیست (و قوم را مطّلع گردانیدیم) وقتی که در کار آنها بینشان نزاع واقع گردید بعضی گفتند باید دور آنها حصاری بناء نمود پروردگار آنها عالم‌تر است بحال آنها و آنان که بر احوالات ایشان عالم‌تر بودند گفتند مسجدی برای آنها بناء کنیم (۲۱)

و بزودی بعضی از آنها میگویند اصحاب کهف سه نفر بودند و چهارمی آنها سگ آنها است و میگویند پنج نفرند و ششمی آنها سگ آنها است و با ندانسته‌گی از غیب سخن میرانند و میگویند هفت نفرند و هشتمی آنها سگ آنها است (ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم) بگو پروردگار من عالم‌تر است بعدد آنها عدد آنها را نمیدانند مگر کمی از مردم پس تو با اهل کتاب جدال مکن مگر بقدری که برای تو ظاهر گردیده و هرگز در اینکه خصوص از احدی از آنها سؤال مکن (۲۲)

(و ای رسول) تو هرگز مگو که فردا چنین کاری را میکنم (۲۳)

مگر اینکه بگویی (ان شاء اللّه) میکنم و یاد کن پروردگارت را زمانی که استثناء را فراموش کردی و بگو امید است که پروردگار من مرا بحقایقی نزدیک از اینکه حکایت ارشاد گرداند (۲۴)

اصحاب کهف در غار سیصد و نه سال ماندند (۲۵)

بگو خدا بمدّت مکثشان در غار عالم‌تر است و او بهمه اسرار غیب دانا و بینا و شنوا است و برای آنها غیر از خدا دوست و نگهبانی نیست و احدی را در (تدبیر خلقت) با خود شریک نمیگرداند (۲۶)

و آنچه از کتاب پروردگارت بتو وحی رسیده تلاوت کن و برای کلمات او تغییر دهنده‌ای نیست و نمی‌یابی تو از غیر او پناهی (۲۷).

صفحه : ۲۰

توضیح آيات

وَ كَذٰلِكَ أَعثَرنا عَلَيهِم لِيَعلَمُوا أَنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ وَ أَنَّ السّاعَةَ لا رَيبَ فِيها اینکه چنین ما اصحاب کهف را خواب کردیم و پس از آن بیدارشان گردانیدیم برای اینکه بعین الیقین و بچشم سر ببینند و باطمینان قلبی و علم حضوری بدانند که وعده خدا حقّ است و ساعت قیامت محقّقا آمدنی است و در آن شکّی راه ندارد.

آری وقتی ممکن باشد که انسان در مدّت سیصد و نه سال زنده بماند و با اینکه بدن طبیعی در محلّی که اطراف آن بسته و کمتر هوای آزاد در آن داخل و خارج میگردد بدون خوردنی و آشامیدنی زنده بماند و حتی لباس او هم نپوسد و بعد بیدار شود آیا دیگر شکّ و شبهه‌ای در معاد و زنده شدن مردگان با جسم و روح باقی می‌ماند که در عالم ما فوق الطبیعه نزد علام الغیوب و در سعه علم حضوری حق تعالی با تمام خصوصیات موجود بوده زنده شوند و حیات جدیدی بآنها افاضه گردد هرگز شکّ و ریبی باقی نمی‌ماند آیا دیگر در امکان یا وقوعش تردیدی است آیا جز قدرت نمایی و تنبّه دیگران چیز دیگری بوده، پس از اینکه همه دلائل بر توحید و اثبات معاد دیگر عذری برای منکرین معاد باقی نمی‌ماند، خداوند اتمام حجت نموده و اگر مبتلا بعذاب گردند بدست خود عذاب را برای خود مهیّا نموده‌اند ذٰلِكَ بِما قَدَّمَت أَيدِيكُم وَ أَنَّ اللّهَ لَيسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِيدِ سوره آل عمران آیه ۱۷۸.

إِذ يَتَنازَعُونَ بَينَهُم أَمرَهُم فَقالُوا ابنُوا عَلَيهِم بُنياناً رَبُّهُم أَعلَمُ بِهِم الخ برای ایضاح آیه خلاصه بیان شیخ طبرسی (ره) را در اینجا ترجمه مینمایم چنین گفته (اذ یتنازعون) متعلق به (اعثرنا) است یعنی آنها را مطّلع گردانیدیم آن وقتی که بین آنها در امر مبعوث گردیدن

در قیامت اختلاف بود، بعض از آن جماعت آن زمان میگفتند معاد روحانی است نه جسمانی، فقط روح

صفحه : ۲۱

انسان در آن وقت زنده است نه جسد او، و بعضی میگفتند جسدها زنده میشوند با ارواح (اینکه بود که خدای تعالی خواست) بخواب و بیداری اصحاب کهف بآنها بنمایاند و ظاهر کند که جسدها مبعوث میگردند زنده و حسّاس همانطوری که قبل از موت چنین بودند. (پایان) و پس از آنکه اصحاب کهف پس از بیدار شدنشان از خواب بگمان بعضی مردند (و مردم از مردنشان مطّلع گردیدند) بعضی گفتند باید حصاری دور آنها کشید که از چشم مردم مستور باشند و آنهایی که غالب بودند یعنی پادشاه مؤمن و گمان میکردند آنها زنده‌اند و شاید دو مرتبه بیدار شوند میگفتند مسجدی آنجا بناء کنید و خداوند عالم‌تر است بحال آنها.

سَیَقُولُونَ ثَلاثَةٌ رابِعُهُم کَلبُهُم وَ یَقُولُونَ خَمسَةٌ سادِسُهُم کَلبُهُم رَجماً بِالغَیبِ الخ مفسرین گفته‌اند بین اصحاب رسول (ص) در عدد اصحاب کهف اختلاف واقع گردید جماعتی گفتند آنها سه نفر بودند چهارمی سگ آنها بود، جماعت دیگر گفتند پنج نفر بودند ششمی آنها سگ آنها بوده (رَجماً بِالغَیبِ) یعنی بگمان و بدون علم چنین گفتند و جماعت دیگر گفتند هفت نفر بودند و هشتمی آنها سگ آنها بود. (قتاده) بقولی اینکه اخبار از خدای تعالی بود به اینکه بزودی در عدد آنها اختلاف واقع میگردد و همین طور هم شد نصارای نجران نزد حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم آمدند و حکایت اصحاب کهف بمیان آمد و یعقوبیه از آنان گفتند سه نفر بودند چهارمی سگ آنها بود و نسطوریه گفتند پنج نفر بودند ششمی سگ آنها بود، مسلمانها گفتند هفت نفر بودند هشتمی سگ آنها بود اینکه بود که خدا بپیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم امر فرمود که:

قُل رَبِّی أَعلَمُ بِعِدَّتِهِم ما یَعلَمُهُم إِلّا قَلِیلٌ بقول عطاء (قلیل من النّاس) یا (قلیل من اهل الکتاب) و إبن عباس گفته است من از آن قلیل میباشم که (عالمم بعدد آنها) آنها هفت نفر بودند

صفحه : ۲۲

و سگ هشتمی آنها است و ظاهرا إبن عباس از جهت نبی صلی اللّه علیه و آله و سلّم عالم بعدد آنها گردیده، ضحاک از إبن عباس نقل میکند که گفته آن هفت نفر بنام (مکشلمینا و تملیخا و قرطونس و نینونس و سارینوس و دریونس یا کشوطینونس و آن چوپان بود) (فَلا تُمارِ فِیهِم) پس مجادله نکن ای پیغمبر در باره آنها (إِلّا مِراءً ظاهِراً) در معنی اینکه جمله چند وجه گفته شده:

اول- مجادله مکن مگر بآنچه برای تو از امر آنها ظاهر گردانیدیم یعنی مجادله نکنند مگر بحجت و اخبار از جانب حق تعالی و آن جدالی است ظاهر (إبن عباس و قتاده و مجاهد) دوم- مقصود اینکه است که با آنها مجادله مکن مگر جدال ظاهر و آن اینکه است که بگویی شما عدد آنها را ثابت میکنید و مخالفت میکنید قول غیر خود را و در خبر احتمال صدق و کذب هر دو میرود پس شما دلیل خود را بیاورید تا اینکه شهادت دهیم بر صدق گفتار شما.

سوم- مقصود از (مراء ظاهرا) اینست که مردم حاضر شوند و شهادت دهند و اگر بر خلاف گفتار آنها بگویی تو را تکذیب میکنند و بر ضعفاء امر را مشتبه میگردانند و چنین مدّعی میکردند که آنها بدرستی میدانند (بر خلاف آنچه تو میدانی) زیرا که داستان اصحاب کهف از غوامض علوم آنها است.

وَ لا تَستَفتِ فِیهِم مِنهُم أَحَداً یعنی از اهل کتاب در باره اصحاب کهف هیچ پرسش مکن از احدی از آنان. (إبن عباس و مجاهد) و خطاب برسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم است و شاید مقصود غیر آن حضرت از اصحابند تا اینکه آنها در اینکه موضوع بیهود مراجعه ننمایند و وثوقشان باخباری باشد که از طرف خدا بپیمبرش رسیده، چون اهل مکّه بقول یهودیها دو سؤال از حضرتش پرسیدند فرمود فردا بیائید تا بشما خبر دهم و نفرمود (انشاء اللّه) پس ده روز کم و بیش وحی نیامد و قریش طعنه میزدند که خدا

محمّد (ص) دشمن گرفته حضرت غمگين

صفحه : ۲۳

گرديد وقتی جبرئيل (ع) آمد فرمود اينكه چند روز چرا نيامدی جبرئيل گفت حكم الهی نبود كه بر تو نازل شوم و اينكه آيات را آورد كه:

وَ لا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فاعِلٌ ذلِكَ غَداً إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللّهُ اگر چه خطاب ظاهرا بشخص رسول (ص) است لكن پيمبرش را متنبّه ميگرداند كه بايد خودت و امّت مؤدّب گرديد بآداب اسلام و متذكر باشيد كه در عالم چيزی بدون مشيّت و خواست الهی تحقّق‌پذير نخواهد بود، البته اينكه مطلب نزد پيغمبر اكرم صلی اللّه عليه و آله و سلّم واضح و جلّی بود و محتاج بامر نبود لكن برای اينكه بمردم و امّت بفهماند كه امری بدون مشيّت الهی تحقق‌پذير نخواهد بود برسولش امر مينمايد كه نگو فردا چنين كاری ميكنم مگر اينكه بگويی (ان شاء اللّه) كه گفتار تو سرمشق آنان باشد و در اينكه عمل پيرو تو گردند، و ظاهرا اينكه امر استحبابی است نه وجوبی.

وَ اذْكُرْ رَبَّكَ إِذا نَسِيتَ وَ قُلْ عَسى أَنْ يَهْدِيَنِ رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هذا رَشَداً ظاهرا اينكه دو آيه مربوط به آيه بالا است و شايد راجع باختلاف اقوال در عدد اصحاب كهف باشد كه اول بپيمبرش امر نموده كه بآنان بگو خدا عالم‌تر است بعدد آنها و بآنها راجع بعدد اصحاب كهف چيزی بر خلاف عقيده آنها مگو و نيز از آنها چيزی مپرس و مگو من فردا بشما خبر ميدهم مگر اينكه محوّل نمايی بمشيت الهی.

و در معنی (وَ اذْكُرْ رَبَّكَ) اقوال زيادی است كه در مجمع البيان مسطور است. يكی از آنها اينست كه اگر (ان شاء اللّه) گفتن را بعد از كلام فراموش كردی هر وقت يادت آمد بگو (ان شاء اللّه) و بر طبق اينكه قول روايتی از ائمه عليهم السلام نقل شده.

و بآنها بگو شايد خدا راه‌نمايی كند مرا از دلائل بر نبوّت چيزی كه بالاتر از قضيه اصحاب كهف باشد.

صفحه : ۲۴

وَ لَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلاثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَ ازْدَادُوا تِسْعاً، قُلِ اللّهُ أَعْلَمُ بِما لَبِثُوا لَهُ غَيْبُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ الخ خدای تعالی برسولش از مدّت مكث آنها در غار خبر ميدهد كه آنان سيصد و نه سال در غار ماندند، و ای محمّد (ص) اگر اهل كتاب با تو در مدت مكث آنها مجادله كردند بگو خدا داناتر است بمدّت مكث آنها زيرا كه اهل نجران گفتند ما سيصد سال را ميدانيم اما به نه سال اضافه علم نداريم اينكه است كه خداوند بپيمبرش امر مينمايد كه بگو خدا عالم‌تر است بمدت مكث آنها و باين مدت خبر داده و او است عالم و دانا بر آنچه در آسمانها و زمين از نظر شما پنهان است.

أَبْصِرْ بِهِ وَ أَسْمِعْ دو صيغه تعجّب يعنی او بهر مبصری بينا و بهر مسموعی شنوا است و همه چيزها نزد او يكسان است و او بتمام اشياء از صغير و كبير احاطه دارد، چگونه ممكن است تصوّر شود كه او بمكث آنها و مدت خواب آنان آگاه نباشد.

ما لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَ لا يُشْرِكُ فِي حُكْمِهِ أَحَداً برای اهل آسمانها و زمين دوستی و ياری كننده‌ای غير از خدا نميباشد يعنی تمام امور راجع باو است هر كه را خواهد عزيز ميگرداند و هر كه را خواهد خوار و ذليل ميكند و در حكم و قضاء و تدبير امور و نظام عالم احدی با او شركت ندارد بقدرت ازلی خود هر چه را خواست ايجاد ميگرداند و هر چه را خواست اعدام ميگرداند و تربيت و نظام عالم نيز بدست او و بتدبير او انجام ميگيرد بروايت مجمع يك نفر يهودی از مدت مكث اصحاب كهف از امير المؤمنين عليه السّلام سؤال نمود حضرت بآنچه در قرآن است (سيصد و نه سال) باو جواب فرمود يهودی گفت در كتاب ما سيصد سال است آن حضرت باو فرمود آن بسال شمسی است و اينكه در قرآن است بسال قمری است.

صفحه : ۲۵

وَ اتلُ ما أُوحِيَ إِلَيكَ مِن كِتابِ رَبِّكَ لا مُبَدِّلَ لِكَلِماتِهِ وَ لَن تَجِدَ مِن دُونِهِ مُلتَحَداً برسولش امر مینماید که آنچه از کتاب پروردگار تو بتو وحی رسیده تغییر و تبدیلی در آن نیست.

شاید مقصود از (کتاب ربّک) لوح محفوظ یا کتاب تکوینی عالم خلقت باشد که تر و خشگی نیست مگر اینکه در کتاب آفاقی محفوظ است و تبدیل‌پذیر نخواهد بود و کلمات الهی همان کلمات ابداعی است و اشاره بکثرت و غیر متناهی بودن آن دارد قوله تعالی در سوره کهف آیه ۱۰۹ لَو كانَ البَحرُ مِداداً لِكَلِماتِ رَبِّي لَنَفِدَ البَحرُ قَبلَ أَن تَنفَدَ كَلِماتُ رَبِّي وَ لَو جِئنا بِمِثلِهِ مَدَداً اگر آب دریاها مداد گردد برای نوشتن کلمات (ابداعی و ایجادی) آب دریاها تمام میگردد پیش از اینکه کلمات پروردگار تو تمام گردد اگر چه باز بمثل آن دریا دریاهایی برای نوشتن بیاوریم.

آری موجودات از دریای فیض غیر متناهی الهی سر چشمه گرفته‌اند همین طوری که فیض او غیر محدود است آثار فیض او نیز غیر متناهی است، و خطاب برسولش نموده که تو هرگز ملجأ و پناهی غیر از پروردگار خود نمی‌یابی پس در تمام امور پناهنده باو باش.

صفحه : ۲۶

[سوره الكهف (۱۸): آيات ۲۸ تا ۳۶]

اشاره

وَ اصبِر نَفسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدعُونَ رَبَّهُم بِالغَداةِ وَ العَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجهَهُ وَ لا تَعدُ عَيناكَ عَنهُم تُرِيدُ زِينَةَ الحَياةِ الدُّنيا وَ لا تُطِع مَن أَغفَلنا قَلبَهُ عَن ذِكرِنا وَ اتَّبَعَ هَواهُ وَ كانَ أَمرُهُ فُرُطاً (۲۸) وَ قُلِ الحَقُّ مِن رَبِّكُم فَمَن شاءَ فَليُؤمِن وَ مَن شاءَ فَليَكفُر إِنّا أَعتَدنا لِلظّالِمِينَ ناراً أَحاطَ بِهِم سُرادِقُها وَ إِن يَستَغِيثُوا يُغاثُوا بِماءٍ كَالمُهلِ يَشوِي الوُجُوهَ بِئسَ الشَّرابُ وَ ساءَت مُرتَفَقاً (۲۹) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ إِنّا لا نُضِيعُ أَجرَ مَن أَحسَنَ عَمَلاً (۳۰) أُولئِكَ لَهُم جَنّاتُ عَدنٍ تَجرِي مِن تَحتِهِمُ الأَنهارُ يُحَلَّونَ فِيها مِن أَساوِرَ مِن ذَهَبٍ وَ يَلبَسُونَ ثِياباً خُضراً مِن سُندُسٍ وَ إِستَبرَقٍ مُتَّكِئِينَ فِيها عَلَى الأَرائِكِ نِعمَ الثَّوابُ وَ حَسُنَت مُرتَفَقاً (۳۱) وَ اضرِب لَهُم مَثَلاً رَجُلَينِ جَعَلنا لِأَحَدِهِما جَنَّتَينِ مِن أَعنابٍ وَ حَفَفناهُما بِنَخلٍ وَ جَعَلنا بَينَهُما زَرعاً (۳۲)

كِلتَا الجَنَّتَينِ آتَت أُكُلَها وَ لَم تَظلِم مِنهُ شَيئاً وَ فَجَّرنا خِلالَهُما نَهَراً (۳۳) وَ كانَ لَهُ ثَمَرٌ فَقالَ لِصاحِبِهِ وَ هُوَ يُحاوِرُهُ أَنَا أَكثَرُ مِنكَ مالاً وَ أَعَزُّ نَفَراً (۳۴) وَ دَخَلَ جَنَّتَهُ وَ هُوَ ظالِمٌ لِنَفسِهِ قالَ ما أَظُنُّ أَن تَبِيدَ هذِهِ أَبَداً (۳۵) وَ ما أَظُنُّ السّاعَةَ قائِمَةً وَ لَئِن رُدِدتُ إِلى رَبِّي لَأَجِدَنَّ خَيراً مِنها مُنقَلَباً (۳۶)

صفحه : ۲۷

(ترجمه)

و نفس خود را شکیبا گردان با کسانی که در صبحگاه و شام پروردگار خود را میخوانند و رضای او را میطلبند و چشمهای خود را از آنها مگردان که اراده کنی زینت حیات دنیا را و مطیع کسی مشو که قلبش را از ذکر ما (خدا) غافل گردانیدیم و مطیع هوای خود گردید و کار خود را تباه و ضایع گردانید (۲۸)

و بگو دين حق همان است كه از طرف پروردگار شما آمده پس هر كس بخواهد ايمان آورد و هر كس خواست كافر گردد بدرستى كه ما مهيّا نموده‌ايم براى ستمكاران آتشى كه سراپرده آن بر آنها احاطه نموده و هر گاه از شدّت عطش آب طلب كنند آبى مانند مس گداخته سوزان يا دردى زيتون بآنان دهند كه صورتهاى آنها را بريان كند و بسوزاند آن بد شربتى است و آنها بد جايگاهى دارند (۲۹)

بدرستى كسانى كه ايمان آوردند و عمل شايسته نمودند هرگز ما ضايع نميگردانيم پاداش كسى را كه عملش نيكو باشد (۳۰)

براى چنين اشخاصى است بهشتهاى دائمى كه از زير درختهاى آنها نهرهاى آب جريان دارد در حالى كه در آن بهشت بزيورها از دست‌بندهاى طلا و لباس فاخر سبز از سندس و استبرق زينت يافته‌اند و بر تختهاى عالى تكيه زده‌اند نيك پاداشى است بهشت و نيكو جايگاهى است (۳۱)

اى محمّد (ص) براى اينها مثل دو مردى بياور كه براى يكى از آن دو نفر دو بوستان از انگور بود و آن را بنخل خرما پوشانيديم و قرار داديم بين آن دو باغ زرعى (۳۲)

آن دو بوستان هميشه بموقع ميوه ميداد و هيچ آفت و نقصانى نداشت و ميان آن دو باغ نهرى روان كرديم (۳۳)

و هميشه ميوه داشت صاحب باغ برفيقش در مقام مجادله برآمد و گفت من مالم از تو بيشتر و كسانم از تو زيادتر و غالب‌ترند (۳۴)

و داخل بوستان گرديد و حال آنكه ظالم بنفس خود بود و بعجب و مفاخرت گفت گمان نميكنم هيچوقت نابود گردد و اينكه بوستان نيست شود (۳۵)

و من گمان نميكنم قيامتى ثابت باشد و اگر من بسوى پروردگارم بازگشت نمودم هر آينه مى‌يابم البته بهتر از اينكه باغها جايگاهى (۳۶)

صفحه : ۲۸

توضيح آيات

وَ اصبِر نَفسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدعُونَ رَبَّهُم بِالغَداةِ وَ العَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجهَهُ مفسرين در شأن نزول آيه چنين گفته‌اند جماعتى از اشراف عرب بحضرت رسول صلى اللّه عليه و آله و سلّم گفتند اينكه پشمينه‌پوشان بى‌مقدار مثل صهيب و عمّار و خباب و سلمان و ابا ذر كه ما از بوى عرق آنان متأذّى ميشويم از مجلس خود دور كن تا ما با تو مجالست كنيم و چون كه ما كه از اشراف و بزرگان عربيم اگر با تو بنشينيم تمام اعراب مايل بصحبت تو ميگردند، حضرت از جهت اهتمام و جديّتى كه در باب اسلام داشت بقلب مباركش شايد خطور نمود كه با اشراف مجالست كند و وقت مخصوصى براى اصحاب تعيين نمايد اينكه بود كه اينكه آيه فرود آمد و بحضرتش امر نمود كه شكيبايى كن با آن كسانى كه در صبح و شام پروردگار خود را ميخوانند شايد مقصود از صبح و شام تمام اوقات شب و روز باشد، و مقصود آنها رضاى حق تعالى است يا اينكه او را ميخوانند و او را ميجويند و وجهه قلبشان بسوى او نگران است.

وَ لا تَعدُ عَيناكَ عَنهُم تُرِيدُ زِينَةَ الحَياةِ الدُّنيا شخص بصير بينا از اينكه آيه و امثال آن بخوبى ميفهمد كه چه اندازه خداوند نسبت بفقراء مؤمنين و اشخاص صالح و كسانى كه معرفت و محبّت الهى در قلب و روحشان نفوذ نموده نظر لطف دارد كه با اينكه ميدانست رسولش چشم بمتاع دنيا و زينت آن ندارد و اگر بظاهر با اهل دنيا مماشات نمايد باميد اينست كه شايد آنها باسلام بگروند و وقتى رؤساء و متموّلين اسلام آوردند باقى تبعيت مينمايند با اينحال پيمبرش را جدا از ارضاء آنها و مطرود گردانيدن فقراء و لو در موقع ورود رؤساء نهى مينمايد و گويا نهى را مؤكّد ميگرداند كه اگر چنين كنى مانند كسى ميمانى كه طالب و مايل بزينت

دنیا و متاع دنیا شده باشد

صفحه : ۲۹

وَ لا تُطِع مَن أَغفَلنا قَلبَهُ عَن ذِكرِنا وَ اتَّبَعَ هَواهُ وَ كانَ أَمرُهُ فُرُطاً رسولش را متنبّه میگرداند و باو تذکّر میدهد که اینکه جماعتی که بتو چنین میگویند که فقراء را از خود دور کنی اینها کسانی میباشند که قلبشان از یاد ما غافل و تابع هواهای نفسانی خود میباشند و روزگار خود را تباه گردانیده‌اند تو فریب گفتار آنان را مخور اینها وجهه قلبشان از حق تعالی گردیده و هواهای نفسانی چنان قلب آنها را فاسد و مضمحلّ گردانیده و سیاه شده که دیگر قابل نفوذ ایمان نمیباشد.

وَ قُلِ الحَقُّ مِن رَبِّكُم فَمَن شاءَ فَليُؤمِن وَ مَن شاءَ فَليَكفُر إِنّا أَعتَدنا لِلظّالِمِينَ ناراً أَحاطَ بِهِم سُرادِقُها برسولش دستور میدهد که در پاسخ کافرین بگو حق یعنی قرآن از طرف پروردگار برای هدایت شما آمده و حجت بر شما تمام شده هر کس خواست باراده و اختیار ایمان میآورد و هر کس خواست کافر میگردد، اشاره به اینکه بگو وظیفه من تبلیغ است وظیفه دیگری ندارم و اینها را متذکّر گردان که من چون رسول بشیر و نذیر میباشم شما را متذکر میگردانم که خداوند برای ستمکاران که مطیع حقّ نگردیدند آتشی آماده کرده که سراپرده آن بکافرین احاطه نموده احاطه آتش را بکافرین تشبیه بسراپرده نموده.

بروایت ابو سعید خدری سرادق نار چهار دیوار است که ضخامت آن بقدر چهل سال راه است و آن بگرد کافرین احاطه مینماید، و إبن عباس گفته سرادق دخان غلیظ دوزخ است. (منهج) از (اعتدنا) در اینکه آیه و نیز از آیات دیگر مثل قوله تعالی وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالكافِرِينَ سوره توبه آیه ۵۹، چنین استفاده میشود که آتش برای کافرین همیشه آماده و مهیّا است و در همین حیات دنیا در معنی و حقیقت نه در ظاهر در جهنّم کفر و اعمال نکوهیده‌شان خودشان آتش گیرانه جهنّم و در آن غوطه‌ورند وَ إِن يَستَغِيثُوا يُغاثُوا بِماءٍ كَالمُهلِ يَشوِي الوُجُوهَ بِئسَ الشَّرابُ وَ ساءَت مُرتَفَقاً

صفحه : ۳۰

وقتی که جهنّمیان تشنه میشوند آب میطلبند آبی نزد آنان میآورند مثل مس گداخته یا از چرم و کثافات که از عرقهای دوزخیان گرفته شده وقتی آن را نزدیک آنها برند از شدّت حرارت و کثافات آن روهای آنها را بریان میکند و بد محل و تکیه‌گاهیست یعنی محلّ قرارگاهی است برای آنها.

از سعید بن جبیر چنین نقل میکنند که گفته وقتی اهل دوزخ گرسنه گردند و از گرسنگی فریاد کنند آنان را از درخت زقوم میوه دهند و وقتی خوردند گوشت و پوست در بدن آنها پخته گردد چنانچه پاره‌های گوشت با عرق بریزد پس از آن تشنه‌گی بر آنها غالب گردد و چند سال از آن فریاد کنند آنان را آبی دهند در غایت حرارت وقتی نزدیک صورت برند گوشت صورتشان در آن بریزد (منهج) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ إِنّا لا نُضِيعُ أَجرَ مَن أَحسَنَ عَمَلًا (إِنّا لا نُضِيعُ) بجای خبر (انّ الّذین) است و در حقیقت سبب بجای مسبّب گذارده شده، و در تقدیر (انّ الّذین آمنوا و عملوا الصالحات سنوفّیهم اجرهم فانّهم محسنون و انّا لا نضیع اجر من احسن عملا). (تفسیر المیزان) بحکم اینکه یکی از شئونات رسول اسلام صلی اللّه علیه و آله و سلّم مژده دهنده بمؤمنین و انذار کننده کافرین و مشرکین است زیرا که حضرتش را بیشتر و نذیر ستوده و ستایش نموده اینکه است که در بسیاری از آیات هر جا وعده عذابی بکافرین شده بعد از آن بشارتی بمؤمنین و متّقین داده و بعکس نیز همین طور هر جا نیکوکاران را بکرامت و تفضل سر افراز نموده کافرین را بعقوبت و مجازاتی توهین گردانیده و چون حق تعالی دائم الفضل و کثیر الاحسان است در اینکه آیه مؤمنین را امیدوار و دلخوش میگرداند که کسی که ایمان آورد و عمل نیکو کرد باید بدانند که ما هرگز پاداش عمل نیک کسی را ضایع نمیگردانیم.

از اينكه آيه ميتوان استفاده نمود كه مؤمن صالح اگر چه گناهانى از وى صادر گردد گناهانش باعث حبط اعمال خوب او نميشود بلكه چنانچه در آيه ديگر

صفحه : ۳۱

اشاره دارد همان ترك كبيره در اثر ايمان گناهان صغيره‌اش بخشوده ميشود.

أُولئِكَ لَهُم جَنّاتُ عَدنٍ تَجرِي مِن تَحتِهِمُ الأَنهارُ، تا آخر آيه پاداش چنين اشخاص بهشتهايى كه جاى اقامت‌گاه آنها است جويها از زير درختان آنها روان است و آنها زينت نموده‌اند به دستبندهاى طلا ـ و لباسهاى مجلل از سندس و استبرق پوشيده و بسرير و تختهاى شاهانه تكيه زده‌اند چه خوب پاداشى و چه نيكو جايگاهى است.

وَ اضرِب لَهُم مَثَلًا رَجُلَينِ جَعَلنا لِأَحَدِهِما جَنَّتَينِ مِن أَعنابٍ وَ حَفَفناهُما بِنَخلٍ وَ جَعَلنا بَينَهُما زَرعاً (الى قوله تعالى) خِلالَهُما نَهَراً خداى تعالى حال مؤمنين و كافرين را تشبيه بدو مردى نموده كه با هم بودند و يكى از آنها را دو بوستانى بود پر از درختهاى انگور پيچيده شده بهم و گرداگرد آن نخل خرما درآورديم و بين آن بوستانها مزرعه‌اى بود، و بروايت إبن عباس آن دو مرد پسران يكى از سلاطين بنى اسرائيل بودند كه مال بسيارى بارث گرفته و بدست آنها آمده بود آن شخص مؤمن از آن دو برادر مال خود را در راه خدا انفاق نمود و آن برادر ديگر بمال خود دو باغ و ضياع تهيه نمود.

(پايان) و بروايت منهج يكى از آن دو برادر يهود نام داشت و مؤمن بود و آن ديگر بنام قطروس يا قطرس و كافر بود و هشت هزار دينار از پدر بآنها بارث رسيد، قطروس همه را باغ و بوستان و ضياع و ملك و مزرعه كرد و يهود برادر مؤمن همه را در راه خدا و اعمال خير انفاق نمود اينكه است كه خداوند در اينكه آيه حال اينكه دو برادر را مثال ميآورد براى اهل دنيا و اهل آخرت. (پايان) آرى حال اهل دنيا مثال آن برادرى مانند كه ببوستان و ملك و زراعت خود مغرور گرديده و خدا و قيامت را فراموش نمود و بآن برادر مؤمن كه مال خود را در راه خير صرف نموده افتخار مينمود كه مال من بيشتر و از حيث اولاد و خدم و حشم من شرافتمندتر از توام.

صفحه : ۳۲

وَ دَخَلَ جَنَّتَهُ وَ هُوَ ظالِمٌ لِنَفسِهِ قالَ ما أَظُنُّ أَن تَبِيدَ هذِهِ أَبَداً آن برادر كافر در بوستان خود داخل شد در حالى كه بنفس خود ستم نموده و چنان دنيا و مال او را مست و ظالم بنفس خود گردانيده كه گمان ميكرد مال و حيات او فناءپذير نخواهد بود اينكه بود كه گفت گمان نميكنم هيچ وقت اينكه باغ فانى گردد.

وَ ما أَظُنُّ السّاعَةَ قائِمَةً و ببرادر مؤمن خود گفت اگر بگمان تو آخرتى باشد و من بسوى پروردگارم برگردم هر آينه مى‌يابم نزد او بهتر از اينكه باغ و بوستانى كه فعلا دارم آن بدبخت گويا آخرت را مقايسه بدنيا مينمود و گمان ميكرد هر كس در دنيا بظاهر عزيز و داراى شرافت و مال است اينكه كس نزد خدا عزيزتر و محترم‌تر خواهد بود، و هر كس در دنيا فقير و بينوا بنظر ميآيد در قيامت نيز چنين است و خدا هر كس را دوست ميدارد عزّت و مال و شرافت بوى ميدهد ولى بيچاره نميدانست كه مطلب بعكس آنست كه تصوّر مينمايد خوشبختى و شرافت‌مندى دنيا و آخرت براى مؤمنين است چنانچه در سوره يونس (ع) آيه ۶۵ فرمود (إِنَّ العِزَّةَ لِلّهِ جَمِيعاً) و در سوره فاطر آيه ۹ فرموده مَن كانَ يُرِيدُ العِزَّةَ فَلِلّهِ العِزَّةُ جَمِيعاً و در سوره منافقين آيه ۷ فرموده (وَ لِلّهِ العِزَّةُ وَ لِرَسُولِهِ وَ لِلمُؤمِنِينَ عزّت حقيقى مخصوص بخداوند تعالى است، كما اينكه همه چيز مخصوص باو تعالى است اوّلا ـ و ثانيا عزت را برسول صلى اللّه عليه و آله و سلّم و بمؤمنين واقعى نه اسمى عطاء فرموده است.

صفحه : ۳۳

[سوره الكهف (۱۸): آيات ۳۷ تا ۴۶]

اشاره

قـالَ لَهُ صـاحِبُهُ وَ هُوَ يُحاوِرُهُ أَ كَفَرتَ بِالَّذِی خَلَقَكَ مِن تُرابٍ ثُمَّ مِن نُطفَةٍ ثُمَّ سَوّاكَ رَجُلاً (۳۷) لكِنَّا هُوَ اللّهُ رَبِّی وَ لا أُشرِكُ بِرَبِّی أَحَداً (۳۸) وَ لَو لا إِذ دَخَلتَ جَنَّتَكَ قُلتَ ما شاءَ اللّهُ لا قُوَّةَ إِلاّ بِاللّهِ إِن تَرَنِ أَنَا أَقَلَّ مِنكَ مالاً وَ وَلَداً (۳۹) فَعَسی رَبِّی أَن يُؤتِيَنِ خَيراً مِن جَنَّتِكَ وَ يُرسِلَ عَلَيها حُسباناً مِنَ السَّماءِ فَتُصبِحَ صَعِيداً زَلَقاً (۴۰) أَو يُصبِحَ ماؤُها غَوراً فَلَن تَستَطِيعَ لَهُ طَلَباً (۴۱)
وَ أُحِيطَ بِثَمَرِهِ فَأَصبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيهِ عَلی ما أَنفَقَ فِيها وَ هِیَ خاوِيَةٌ عَلی عُرُوشِها وَ يَقُولُ يا لَيتَنِی لَم أُشرِك بِرَبِّی أَحَداً (۴۲) وَ لَم تَكُن لَهُ فِئَةٌ يَنصُرُونَهُ مِن دُونِ اللّهِ وَ ما كانَ مُنتَصِراً (۴۳) هُنالِكَ الوَلايَةُ لِلّهِ الحَقِّ هُوَ خَيرٌ ثَواباً وَ خَيرٌ عُقباً (۴۴) وَ اضرِب لَهُم مَثَلَ الحَياةِ الدُّنيا كَماءٍ أَنزَلناهُ مِنَ السَّماءِ فَاختَلَطَ بِهِ نَباتُ الأَرضِ فَأَصبَحَ هَشِيماً تَذرُوهُ الرِّياحُ وَ كانَ اللّهُ عَلی كُلِّ شَیءٍ مُقتَدِراً (۴۵) المالُ وَ البَنُونَ زِينَةُ الحَياةِ الدُّنيا وَ الباقِياتُ الصّالِحاتُ خَيرٌ عِندَ رَبِّكَ ثَواباً وَ خَيرٌ أَمَلاً (۴۶)
«۱»

---

(۱) (لكِنّا) را باید بفتح نون بخوانند چون که اصلش (لكن انا) بوده و اغلب (لكنّا) میخوانند و غلط است.

صفحه : ۳۴

(ترجمه)

رفیق او در حالی که با وی جدال مینمود گفت آیا تو کافر شدی بآنکسی که تو را اول از خاك پس از آن از نطفه آفرید پس از آن تو را مردی راست اندام و آراسته گردانید (۳۷)
لكن من میگویم خدا پروردگار من است و من احدی را شریك پروردگار خود قرار نمیدهم (۳۸)
چرا وقتی که داخل بوستان خود گردیدی نگفتی اینها آن چیزی است که خدا میخواسته و قوّه‌ای نیست مگر بخدا اگر تو می‌بینی مال من و اولادم کمتر از تو است (۳۹)
امیدوارم که پروردگار من بهتر از بوستان تو بمن خیر و مال عطا نماید و بر بوستان تو آتشی از آسمان بفرستد که چون صبح شود بوستانت خاك و فاسد شده باشد (۴۰)
یا در صبحگاهی آب آن فرو برود و تو قادر نباشی که برای آن آب بطلبی (۴۱)
و عذاب بمیوه آن باغ کافر فرا گرفته شد پس داخل صبح گردید در حالی که دست بر دست میزد (و افسوس میخورد) بر آنچه در آن باغ خرج نموده بود و میگفت ای کاش احدی را بپروردگار خود شریك قرار نداده بودم (۴۲)
و برای او گروهی نبود که در دفع عذاب او را یاری کنند و انتقام کشنده‌ای برای او نبود (۴۳)
در آنجا ولایت و حکمرانی مخصوص بخدا است که او از جهت ثواب دادن بهتر و در عاقبت نیکوتر است (۴۴)
ای محمّد (ص) حیات دنیا را برای اینکه کافرین مثل زن بآبی که از آسمان فرود آریم و با گیاه زمین مخلوط گردد و در صبحگاهی همه گیاهها خشك گردیده و بباد آنها پراکنده گردند و خداوند بر هر چیزی مقتدر است (اقتدار کامل دارد) (۴۵)

مال و اولاد زینت حیات دنیا میباشند (لکن) اعمال صالحه که باقی و پایدار است نزد پروردگار تو هم از حیث ثواب و هم از جهت امیدواری بهتر است (۴۶).

صفحه : ۳۵

توضیح آیات

قالَ لَهُ صاحِبُهُ وَ هُوَ یُحاوِرُهُ أَ کَفَرتَ بِالَّذِی خَلَقَکَ مِن تُرابٍ ثُمَّ مِن نُطفَةٍ برادر مؤمن در مقام انکار قول برادر کافر که گمان میکرد عالم دنیا پایدار است بر آمده و بوی تذکّر میدهد و او را یادآوری مینماید باصل خلقتش که تو چیزی نبودی و در عالم نامی از تو برده نمیشد، خدای تعالی در اول سوره دهر انسان را متذکر میگرداند بقوله تعالی هَل أَتی عَلَی الإِنسانِ حِینٌ مِنَ الدَّهرِ لَم یَکُن شَیئاً مَذکُوراً الخ یعنی در روزگار وقتی بود که تو چیزی نبودی.

و پس از نیستی تو را از خاک آفریده زیرا که عنصر غالب انسان خاک است قوله تعالی لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ مِن سُلالَةٍ مِن طِینٍ پس از آن از خاک نطفه متکون گردیده مِن نُطفَةٍ أَمشاجٍ نطفه مرد ممزوج بنطفه زن گردید و با مواد دیگر بقدرت کامله خود بدست مربّی ازل در مدت نه ماه صورت انسان کامل معتدل الاعضاء متوازن القوی خلقت انسان را تمام گردانیده ثُمَّ سَوّاکَ رَجُلًا و وقتی بدنیا آمدی نیز در تربیت تو کوشید تا تو را مردی گردانید مستوی القامهٔ دارای جسم و روح و آنچه لازمه رشد و کمال انسانیت بود بتو عطاء فرمود آیا با اینحال جا دارد که کسی بمبدء و معاد خود کافر گردد.

از آیه چنین برمیآید که آن برادر کافر منکر اله عالم نشده بود بلکه منکر معاد شده و شاید مشرک بوده و چنین گمان میکرده مثل دهریین که عالم را قدیم میدانند عالم را قدیم میدانسته و معتقد بمعاد نبوده اینکه بود که آن برادر مؤمن در مقام اندرز و نصیحت برمیآید و میگوید:

لکِنَّا هُوَ اللّهُ رَبِّی وَ لا أُشرِکُ بِرَبِّی أَحَداً ضمیر غائب (هو) یا اشاره بهویّت مطلقه احدیت است که غائب از انظار است یا ضمیر شأن است و (اللّه) علم و نام اله عالم است آن هویت احدی که بنام اللّه خوانده میشود پروردگار و مربّی من است و من نه در الوهیت و نه در خلقت

صفحه : ۳۶

و نه در تدبیر عالم در هیچ جهت و بهیچ معنایی برای پروردگار خودم شریک و نظیر و مثل و مانندی نمیپذیرم.

وَ لَو لا إِذ دَخَلتَ جَنَّتَکَ قُلتَ ما شاءَ اللّهُ لا قُوَّةَ إِلّا بِاللّهِ إِن تَرَنِ أَنَا أَقَلَّ مِنکَ مالًا وَ وَلَداً باز در مقام اندرز گوید چرا وقتی داخل باغت شدی نعمتها را نسبت بخدا ندادی و بمشیت و قدرت و اقتدار او ندانستی و اظهار ننمودی که همه چیزها از او و بسته بخواست و اراده او انجام میگیرد اگر تو می‌بینی که من مال و اولادم کمتر از تو است.

فَعَسی رَبِّی أَن یُؤتِیَنِ خَیراً مِن جَنَّتِکَ وَ یُرسِلَ عَلَیها حُسباناً مِنَ السَّماءِ فَتُصبِحَ صَعِیداً زَلَقاً برادر مؤمن در پاسخ برادر کافر که باو افتخار مینمود که مال و اولاد و خدم و حشم من زیادتر از تو است چنین گفت شاید پروردگار من در دنیا یا در آخرت یا در هر دو بمن چیزی عطاء کند که بهتر از بوستان تو باشد و بر عکس عقیده تو که گمان میکنی هیچوقت باین باغ و ثروت تو ضرری وارد نمیآید عذابی از آسمان بفرستد و وقتی تو بیایی ببینی تمام باغستان و زراعت تو خشک و سیاه گردیده و زمینی بی‌گیاه شده.

أَو یُصبِحَ ماؤُها غَوراً فَلَن تَستَطِیعَ لَهُ طَلَباً یا صبح کنی و ببینی که آب فرو رفته و هرگز قدرت بر بالا آمدن آب نداری، اینکه آیات تماما برای تنبّه بشر است که بدانند همان طوری که خدای تعالی مبدء کائنات و پدید آورنده موجودات و علت موجوده و علت

فاعلى آنها است علت غايى اشياء و علت مبقيه آنها نيز همان خدا است با اراده ازلى خود ميآفريند و بقدرى كه حكمتش مقتضى بقاء آن است آن را نگاه ميدارد خلاصه وجود و بقاء همه اشياء بدست قدرت ازلى او بستگى دارد.

صفحه : ۳۷

وَ أُحِيطَ بِثَمَرِهِ فَأَصبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيهِ عَلى ما أَنفَقَ فِيها وَ هِيَ خاوِيَةٌ عَلى عُرُوشِها وَ يَقُولُ يا لَيتَنِي لَم أُشرِك بِرَبِّي أَحَداً برادر مشرك كه گويند بنام قطروس بود صبحى آمد در باغ ناگاه ديد سخن برادرش يهود واقع گرديده و گويا آن مؤمن بالهام الهى در اثر قلب پاك و ايمان خالص قبلا ملهم گرديده بود كه بزودى مال برادرش كه بآن افتخار ميكرد و خود را شريف و ثروتمند و وى را فقير و حقير مى‌پنداشت فاسد و تباه خواهد گرديد و ميخواست باو تذكر بدهد كه بدنيا و مال مغرور نشو موجودات عالم طبيعى در معرض فناء و زوالند فقط حقيقت مبدء عالم است كه تغيير و تبديل و فناءپذير نخواهد بود.

خلاصه اينكه آيه در مقام شرح حال آن كافر برآمده كه وقتى آمد و ديد عذابى آمده و تمام ميوه‌جات آن را تباه گردانيده و سقفهاى باغ افتاده و ديوارها بر روى سقفها سقوط نموده آن وقت گفته‌هاى برادرش را بياد آورد و خطاء گفتار خود را معاينه نمود و از پشيمانى و حسرت دست بدست ميزد كه چقدر خرج نمودم و تلف شد و اى كاش حرف برادرم را قبول نموده بودم و براى پروردگار خود شريك قرار نداده بودم.

وَ لَم تَكُن لَهُ فِئَةٌ يَنصُرُونَهُ مِن دُونِ اللّهِ وَ ما كانَ مُنتَصِراً و چون مشرك بود و وجهه قلبش بسوى خدا نبود و اميدوار بغير خدا بود آن وقت كه موقع بلاء و بيچارگيش رسيد ديد گروهى را كه كمك‌كار او بودند كارى از دست آنها برنميآيد و نميتوانند او را كمك و يارى نمايند و خود را نيز عاجز و ناتوان يافت و ديد كه قدرت ندارد از خود رفع ضرر نمايد آن وقت فهميد غير از خدا يار و ياورى نيست.

هُنالِكَ الوَلايَةُ لِلّهِ الحَقِّ هُوَ خَيرٌ ثَواباً وَ خَيرٌ عُقباً (هنالك) اشاره بموقع زوال نعمت و وقت بيچارگى است يا اشاره بقيامت است (الولايه) دو طور قرائت شده بفتح واو و كسر آن اگر (الولاية) بفتح خوانده

صفحه : ۳۸

شود بمعنى يارى است و اگر بكسر خوانده شود بمعنى سلطان و مالك است، و (هنا لك) يعنى در اينكه حال و اينكه مقام يا در قيامت يارى كردن مخصوص بخدا است احدى جز او قدرت بر يارى نمودن ندارد و سلطنت مخصوص باو است، يا معنى چنين ميشود كه مثل اينكه حالت شديد هر مضطرّ و بيچاره‌اى بخدا ايمان ميآورد و رو باو مينمايد يعنى قول آن كافر كه گفت اى كاش من براى خدا شريك قرار نداده بودم كلمه‌اى است كه موقع بيچارگى و ضرورت آن را ايجاب ميكند (الحقّ) اگر برفع خوانده شود صفت ولايت ميشود و اگر بجرّ خوانده شود صفت (للّه) است.

(هُوَ خَيرٌ ثَواباً) براى اولياء خدا است (وَ خَيرٌ عُقباً) يعنى عاقبت طاعت او بهتر است از عاقبت طاعت غير او (عقبا) بضمّ قاف و سكون آن هر دو قرائت شده.

(طبرسى) وَ اضرِب لَهُم مَثَلَ الحَياةِ الدُّنيا كَماءٍ أَنزَلناهُ مِنَ السَّماءِ فَاختَلَطَ بِهِ نَباتُ الأَرضِ فَأَصبَحَ هَشِيماً تَذرُوهُ الرِّياحُ بپيمبرش امر فرموده كه براى اينكه مردمانى كه محبّت دنيا در قلب و روح آنان ريشه دوانده، و شايد چنين گمان كنند كه نعمتهاى دنيا پايدار است، براى آنان مثل بياور و حيات دنيا را تشبيه كن به آبى كه از آسمان بزمين ريزش ميكند و با نباتات و گياه‌هاى زمين مخلوط ميگردد و پس از آنكه نباتات رشد نمايد و سبز و خرم گردد در صبحگاهى آن سبزى و خرّمى و زيبايى كه داشت تغيير نموده و خشكيده بطورى كه باد آنها را پراكنده ميكند و متفرّق ميگردد وَ كانَ اللّهُ عَلى كُلِّ شَيءٍ مُقتَدِراً خداوند بر هر چيزى مقتدر است

تمـام موجودات تحت اقتـدار و استیلای او میباشـند و علم و قـدرت او بر همه چیز احاطه نموده و او فعّال و درّاك مطلق است چون (كلّ شیئی) عموم و اطلاق دارد و شامل همه چیز میشود.

اینكه است كه شاید آیه اشاره باشد كه گمان نشود كه ایجاد و آفرینش چیزی و لو

صفحه : ۳۹

از آنچه بنظر محـال میآیـد از تحت اقتـدار او خـارج است اینكه در نظر كوته‌بینـان ما است كه آفرینش بعض چیزها را بر خـدا محال میدانیم و اگر بشود گفت كه بعض چیزها مثل اجتماع ضدّین و متناقضین بر خدا محال است آن نه از جهت محدودیت عموم قدرت او است بلكه از جهت عدم قابلیت ممكن است بایستی شیئی ممكن الوجود باشد تا بشود متعلق قدرت لم یزلی الهی واقع گردد.

المالُ وَ البَنُونَ زِینَهُٔ الحَیاهِٔ الدُّنیا وَ الباقِیاتُ الصّالِحاتُ خَیرٌ عِندَ رَبِّكَ ثَواباً وَ خَیرٌ أَمَلًا پس از آنكه در آیات بالا تذكر داد كه نعمتهای دنیا در معرض زوال و فناء است و بـدو مثال چگونگی بی‌اعتباری آن را بیان نمود در اینكه آیه گویا امور عالم را دو قسـمت میكند: قسـمتی راجع بتعیّشات و محبوباتی كه بشـر در زندگانی دنیوی خود را سرگرم بآن نموده و در نظرش آنها زیبا مینماید و اسّ اساس آن مـال و اولاـد است و اینكه دو از زینت دنیـا و از عـالم طـبیعت محسـوب میگردد و راجع بحظوظـات جسـمانی وی است و بحكم اینكه (كلّ شـیئی یرجع الی اصله) و عالم طبیعت علی الدوام در كون و فساد است هیچ چیز در آن پایدار نخواهد بود اینكه است كه آنچه در آنست بزودی رو بفناء و زوال خواهد رفت.

و قسـمت دیگر اموری است كه راجع بهویّت نفسانی و كمال روحانی بشـر است و آن ایمان بخـدا و تحصـیل تقوی و اعمال صالحه است و همین طوری كه حقیقت روحانی و نفس ناطقه انسانی فناءپـذیر نخواهـد بود و بازگشت او نیز بعالم بقاء خواهد انجامید زیرا كه اصل آن از عالم بقاء است و در اینكه عالم فانی طبیعت بدست مربّی عالم ظهور نموده همین طور هر كمالی و هر عمل نیكی كه از نفس ناطقه و روح سـرمدی آن ناشـی گردد باقی است و فناءپـذیر نخواهد بود و نزد پروردگارش باقی است و پاداش نیكو بر آن مترتب خواهد گردید.

و اینكه در بسیاری از اخبار چنانچه از معصومین علیهم السلام نقل شده كه مقصود از باقیات الصالحات ذكر (سبحان اللّه و الحمد للّه و لا اله الّا اللّه و اللّه اكبر)

صفحه : ۴۰

یـا غیر آنست از اذكـار، یا مقصود نمازهای پنجگاه یا نافله شب است، یا مقصود محبت اهل بیت رسول اكرم صـلی اللّه علیه و آله و سلّم یـا غیر آنست، میتوان گفت تمامـا از مصادیق اعمال صالحات است كه نزد خـدا باقی است و فناءپـذیر نخواهـد بود و اختصاص ببعضی دون بعضی ندارد، و بقاء اینها از جهت بقاء حقیقت انسان و روح جاودانی او است و اعمال صالحه قائم بآن است.

صفحه : ۴۱

[سوره الكهف (۱۸): آیات ۴۷ تا ۵۴]

اشاره

وَ یَومَ نُسَیِّرُ الجِبالَ وَ تَرَی الأَرضَ بارِزَهًٔ وَ حَشَرناهُم فَلَم نُغادِر مِنهُم أَحَداً (۴۷) وَ عُرِضُوا عَلی رَبِّكَ صَفًّا لَقَد جِئتُمُونا كَما خَلَقناكُم

أَوَّلَ مَرَّةٍ بَل زَعَمتُم أَلَّن نَجعَلَ لَکَم مَوعِداً (۴۸) وَ وُضِعَ الکِتابُ فَتَرَی المُجرِمِینَ مُشفِقِینَ مِمّا فِیهِ وَ یَقُولُونَ یا وَیلَتَنا ما لِهذَا الکِتابِ لا یُغادِرُ صَغِیرَةً وَ لا کَبِیرَةً إِلّا أَحصاها وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً وَ لا یَظلِمُ رَبُّکَ أَحَداً (۴۹) وَ إِذ قُلنا لِلمَلائِکَةِ اسجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلّا إِبلِیسَ کانَ مِنَ الجِنِّ فَفَسَقَ عَن أَمرِ رَبِّهِ أَ فَتَتَّخِذُونَهُ وَ ذُرِّیَّتَهُ أَولِیاءَ مِن دُونِی وَ هُم لَکُم عَدُوٌّ بِئسَ لِلظّالِمِینَ بَدَلاً (۵۰) ما أَشهَدتُهُم خَلقَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ لا خَلقَ أَنفُسِهِم وَ ما کُنتُ مُتَّخِذَ المُضِلِّینَ عَضُداً (۵۱)

وَ یَومَ یَقُولُ نادُوا شُرَکائِیَ الَّذِینَ زَعَمتُم فَدَعَوهُم فَلَم یَستَجِیبُوا لَهُم وَ جَعَلنا بَینَهُم مَوبِقاً (۵۲) وَ رَأَی المُجرِمُونَ النّارَ فَظَنُّوا أَنَّهُم مُواقِعُوها وَ لَم یَجِدُوا عَنها مَصرِفاً (۵۳) وَ لَقَد صَرَّفنا فِی هذَا القُرآنِ لِلنّاسِ مِن کُلِّ مَثَلٍ وَ کانَ الإِنسانُ أَکثَرَ شَیءٍ جَدَلاً (۵۴)

صفحه : ۴۲

(ترجمه)

و یاد کن روزی که ما کوهها را سیر میدهیم و زمین را صاف و ظاهر می‌بینی و همه را در محشر میآوریم و یکی از آنها را باقی نمیگذاریم (۴۷)

و در حساب پروردگار تو همگی عرضه میشوند در حالی که صف‌زدگانند و بآنها گفته میشود حقیقهٔ بازآمدید بر ما همان طوری که اول شما را آفریدیم بلکه شما گمان کردید هرگز وعده‌گاهی برای شما قرار نمیدهیم (۴۸)

و کتاب اعمال خلایق گذارده میشود و تو می‌بینی چگونه گناهکاران از آنچه (در نامه عملشانست) ترسناکند و میگویند ای وای بر ما اینکه چگونه کتابی است که کوچك و بزرگی نیست مگر اینکه شماره شده و آنچه را که عمل کرده‌اند نزدشان حاضر می‌بینند پروردگار تو باحدی ستم نمیکند (۴۹)

و یاد کن وقتی را که ما بملائکه گفتیم بآدم سجده کنید تماما سجده کردند مگر ابلیس که از جنس جن بود و از مخالفت امر پروردگارش فاسق گردید آیا شما کافرین شیطان و ذریه او را بجز من دوستان خود میگیرید در حالی که او دشمن شما است و ستمکاران (که بجای دوست گرفتن خدا شیاطین را دوست خود گرفتند) بد مبادله‌ای نمودند (۵۰)

ما شیاطین را نه در موقع آفرینش آسمانها و زمین و نه وقت خلقت نفسهای آنها حاضر نگردانیدیم و من فراگیرنده گمراه کنندگان و مدد و کمك گیرنده آنها نیستم (۵۱)

یاد کن روزی را که خدا میگوید (ای مشرکین) صدا زنید آن کسانی را که گمان کردید شرکاء منند پس آنها را میخوانند و اجابت آنها را نمیکنند و بین مشرکین و بت‌هایشان جای هلاکتی قرار میدهیم (۵۲)

و گنهکاران آتش را می‌بینند پس یقین کنند که در آن واقع میگردند و از آن فرارگاهی ندارند (۵۳)

و ما در اینکه قرآن هر گونه مثالی برای انسان آوردیم (لکن) انسان بیشتر از هر چیزی با سخن حق جدال و خصومت میکند (۵۴).

صفحه : ۴۳

«توضیح آیات»

وَ یَومَ نُسَیِّرُ الجِبالَ وَ تَرَی الأَرضَ بارِزَةً (یوم) مفعول فعل مقدّر است یعنی یاد کن روزی را که کوهها را از مستقرّ و جایگاه خود میکنیم و آنها را حرکت میدهیم.

راجع بموقع بروز قیامت و کنده شدن کوه‌ها و متفرّق گردیدن آنها در هوا آیاتی در قرآن یادآوری شده قوله تعالی در سوره واقعه آیه ۳ إِذا رُجَّتِ الأَرضُ رَجًّا وَ بُسَّتِ الجِبالُ بَسًّا فَکانَت هَباءً مُنبَثًّا در سوره قارعه آیه ۵ وَ تَکُونُ الجِبالُ کَالعِهنِ المَنفُوشِ در سوره نبأ آیه ۲۰ وَ سُیِّرَتِ الجِبالُ فَکانَت سَراباً از اینکه آیات میتوان استفاده نمود که پس از مندک و منحلّ گردیدن کوه‌ها و عالم دنیا همین زمین ما صاف و کشیده و هموار میگردد و از حالت کنونی تغییر مینماید و تبدیل میگردد به ارض قیامت قوله تعالی یَومَ تُبَدَّلُ الأَرضُ غَیرَ الأَرضِ وَ السَّماواتُ وَ بَرَزُوا لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ سوره ابراهیم آیه ۴۹، و کوه‌ها پس از پراکندگی با زمین صاف میگردد بطوری که دیگر پستی و بلندی و اعوجاجی در آن نمودار نیست و بقدری زمین پهن میگردد که تمامی مردگان از افراد بشر در آن جای گیرند.

وَ حَشَرناهُم فَلَم نُغادِر مِنهُم أَحَداً و تمام مردم از مؤمن و کافر و سعید و شقّی را محشور میگردانیم و در همان زمین صاف و هموار همه را جمع مینمائیم قوله تعالی (یَومَ یَجمَعُکُم لِیَومِ الجَمعِ و احدی از آنها را یعنی از افراد بشر را باقی نمیگذاریم که محشور نگردد.

در تفسیر مجمع البیان بیانی دارد که برای ایضاح مختصری از آن را ترجمه مینمایم. یَومَ نُسَیِّرُ الجِبالَ بقولی متعلق بما قبل است و تقدیر او اینکه است که (و الباقیات الصالحات خیر ثوابا) و بقولی ان ابتداء کلام است و در تقدیر است (اذکر یوم نسیر الجبال) یعنی یاد کن روز قیامت را، و سیر دادن کوه‌ها

صفحه : ۴۴

و کندن آنها است از محل خود خدای تعالی آنها را در آن روز از محلّش میکند و آنها را (هباء منثورا) میگرداند، و بقولی کوه‌ها را در زمین مثل ابر در آسمان پهن میگرداند (کثیبا مهیلا) چنانچه فرموده یَومَ تَرجُفُ الأَرضُ وَ الجِبالُ الخ پس از آن میگرداند آنها را مثل پشم زده شده چنانچه فرموده وَ تَکُونُ الجِبالُ کَالعِهنِ المَنفُوشِ پس از آن میگرداند کوه‌ها را هَباءً مُنبَثًّا چنان که فرموده فَکانَت هَباءً مُنبَثًّا پس از آن میگرداند آنها را مثل سراب چنان که فرموده وَ سُیِّرَتِ الجِبالُ فَکانَت سَراباً وَ تَرَی الأَرضَ بارِزَةً یعنی ظاهرهٔ، در زمین چیزی از کوه یا بناء یا درخت نمودار نیست که آن را از چشمهای مردم بپوشاند، و عطاء گفته یعنی تو می‌بینی باطن زمین را ظاهر که آنچه بر پشت زمین و در باطن آن بوده ظاهر میگردد و در معنی باطن زمین را ظاهر می‌بینی وَ حَشَرناهُم یعنی آنها را از قبرهایشان مبعوث میگردانیم و در موقف حساب جمعشان میکنیم (فَلَم نُغادِر مِنهُم أَحَداً) ما وا نمیگذاریم احدی از آنها را مگر اینکه او را محشور میگردانیم وَ عُرِضُوا عَلی رَبِّکَ صَفًّا یعنی محشورین در آن وقت همه بر خدا عرضه داده میشوند (صفّا) یعنی کل زمرهٔ و امّهٔ صف کشیده میشوند، و بقولی عرضه میگردند صفی بعد از صفی مثل صفهایی که در نماز جماعت بسته میگردد، و بقولی همه در یک صف می‌ایستند بطوری که بعضی از بعض دیگر پوشیده نمیشوند.

(پایان) لَقَد جِئتُمُونا کَما خَلَقناکُم أَوَّلَ مَرَّةٍ بَل زَعَمتُم أَلَّن نَجعَلَ لَکُم مَوعِداً موقعی که افراد بشر در صحرای محشر همگی جمع میگردند در حالی میباشند که برهنه‌اند نه لباس دارند و نه چیزی از تجمّلات دنیا با آنها است مثل همان موقعی که از مادر متولد گردیدند آن وقت خطاب سخت‌آمیز بمنکرین معاد میرسد که شمایی که گمان میکردید هرگز وعده‌گاهی نیست امروز نزد ما آمدید در حالی که عاجز و بیچاره و مضطرّید همان طوری که در اول خلقت ضعیف و محتاج

صفحه : ۴۵

و مالک چیزی نبودید امروز نیز در تحت حکم ما واقعید.

وَ وُضِعَ الکِتابُ فَتَرَی المُجرِمِینَ مُشفِقِینَ مِمّا فِیهِ وَ یَقُولُونَ یا وَیلَتَنا ما لِهذَا الکِتابِ لا یُغادِرُ صَغِیرَةً وَ لا کَبِیرَةً إِلّا أَحصاها پس از آنکه

تمام افراد بشر در آن روز موعود با هم در صعید واحد جمع می‌گردند در آن وقت کار بشر باتمام رسیده و هر کمالی که بالقوّه در او موجود بود بفعلیت میرسد و دیگر حالت منتظره‌ای در او باقی نمی‌ماند اینکه است که آنچه را در مدّت عمر دنیوی خود عمل نموده و آنچه را که از محسنات اخلاقی یا از اوصاف نکوهیده در خود اندوخته گردانیده با نتیجه و آثاری که بر آنها مترتب گردیده در نظر او یک دفعه حاضر میگردد حتی نظری که نموده یا سخنی که از دهنش خارج شده یا آنچه در ذهنش و دلش پنهان گردانیده تماما بیک صورت وحدانی در نظر او جلوه‌گر است.

آری ما کوته‌نظران گمان میکنیم که آنچه میکنیم همان طوری که از نظر ما محو گردیده و از آن اثری پدیدار نیست و در بوته فراموشی سپرده‌ایم در جهان هستی نیز اثری از آن پدیدار نخواهد بود، دیگر ندانسته‌ایم که اینکه گمان فاسدی است و ما در اشتباهیم گویا فراموش نموده‌ایم قوله تعالی را که فرموده در سوره ق آیه ۴ در جواب مشرکین که میگفتند ما پس از آنکه مردیم و خاک گردیدیم چگونه عود میکنیم قَد عَلِمنا ما تَنقُصُ الأَرضُ مِنهُم وَ عِندَنا کِتابٌ حَفِیظٌ در جلد ششم اینکه تفسیر تا اندازه‌ای اینکه آیه را توضیح دادیم تکرار نشود.

اینجا همین قدر اجمالا- می‌گوییم باید دانست که اینکه سعه عالم هستی و اینکه کاخ مجلل جهانی که در آن نشو و نماء مینمائیم یک پرتوی است که از فیض منبسط و رحمت واسعه الهی نمودار گردیده و تمام اجزاء آن مثل حلقه‌های زنجیر یا مثل تار و پود یک پارچه مرتبط بهم و یک وحدت تشکیل میدهند و حدقه چشم عقل و دل ما بقدری کوچک است که اشیاء را همان طوری که در سعه عالم قضاء و لوح محفوظ و در احاطه علم حق تعالی با هم موجودند توانایی دیدن

صفحه : ۴۶

آن را نداریم و ما در اینکه عالم وسیع مانند مورچه‌ای می‌مانیم که روی صفحه نوشته‌ای گذر میکند حدقه چشم او تاب دیدن کلمات و جملات آن را ندارد شاید در گذرگاهش گاهی بسفیدی برسد و سفید بیند و گاهی بسیاهی برسد و گمان کند آنچه بتدریج از سفیدی و سیاهی کاغذ می‌بیند شیئا فشیئا احداث میگردد زیرا که همه را با هم نمیتواند بنگرد و نظر جمعی بآن بنماید و از آن معانی دریابد.

خلاصه آنکه انسان از اول پیدایش آن تا روز حشر خلایق همیشه بدست مربّی ازل در راه کمال و سعادت و یا در طریق خذلان و شقاوت قدم میزند و علی الدوام از قوّه بفعل میآید و روز قیامت روزی است که کار او و مدّت مسافرتش بپایان رسیده و دیگر محلّی برای استکمال او باقی نمانده است آن وقت چون بکمال لائق بخود نائل گردید پرده از پیش چشم او برداشته میشود و قدرت دیدن دفتر آمال و جهاتی که از آن گذشته و فعلا زیر پای او است و او در جهان ما فوق قرار گرفته و در محکمه عدل الهی بایستی گذارش حال و دفتر سفرنامه خود را نزد حاکم عادل ارائه دهد آن وقت خود را می‌بیند که در عالمی است ما فوق تمام عوالمی که از آن گذشته.

ای انسان عاقل آن وقت که البته آمدنی است در نظر خود مجسّم بنما و چنین فرض نما که الان وقت آن رسیده و تمام گفتار و کردار ما را در لوح بسیار روشن و واضحی که لا- یُغادِرُ صَغِیرَةً وَ لا- کَبِیرَةً إِلّا أَحصاها ثبت گردیده و باز نموده‌اند و پیش ما میگذارند و بما میگویند بخوان کتاب خود را، ببین آدم گنهکار وقتی چشمش بکتب اعمال و سجل احوالش افتاد چه حالی بوی دست میدهد، اینست که از روی ترس و حیرت و تعجّب میگوید ای وای بر من اینکه چه کتابی است که هیچ کوچک و بزرگی نیست مگر اینکه در آن ثبت گردیده آن وقت بعلم حضوری تمام اعمال و افعال او از بد و خوب در آن کتابی که بدست کرام الکاتبین نوشته شده ثبت می‌بیند.

صفحه : ۴۷

وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً اينكه آيه خبر ميدهد كه در وقت ظهور قيامت چنان براى انسان اعمال و كردار و صفات و اخلاقيات خود واضح و هويدا ميگردد كه گويا خود را فعلا عامل اعمال خود مى‌نگرد و خود را مشغول بآن مى‌بيند.

وَ لا يَظلِمُ رَبُّكَ أَحَداً اشاره به اينكه گنهكارى كه مبتلا بعذاب ميگردد گمان نكند كه پروردگار تو باو ستم نموده ظلم و ستم در ساحت كبريايى حق تعالى روا نيست انسان در روز موعود و آن وقتى است كه در ما فوق اينكه عالم دنيا قرار گرفته پرده از پيش چشمش برداشته ميشود و ميفهمد و تصديق خواهد نمود كه آتش برافروخته جهنم را خودش در دنيا بدست خود تهيه نموده بود و خداى تعالى روى ميزان عدل كه هر چيزى را بجاى خود قرار ميدهد براى او آماده نموده اينكه است كه آدم گنهكار بايستى در آتش نيران گداخته گردد تا جرم گناهش پاك گردد و شايد اگر قابل باشد رحمت الهى و شفاعت شفعاء شامل حالش گردد و بدار كرامت الهى نائل گردد

چون كه بد كردى ز بد ايمن مباش چون كه تخم است و برويانْد خداش

وَ إِذ قُلنا لِلمَلائِكَةِ اسجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلّا إِبلِيسَ ظاهرا آيه استيناف از آيات بالا است كه متكبرين مجالست با فقراى مؤمنين را عار ميدانستند و برسول اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم ايراد ميگرفتند و حضرتش مأمور گرديد با فقراء مجالست نمايد و آنها را از خود نراند، در اينكه آيه براى تنبّه آنها حكايت ابليس و مخالفتش از امر حق تعالى را بپيمبرش تذكر ميدهد كه وقتى بملائكه گفتيم به آدم سجده كنند همه سجده كردند مگر ابليس.

كانَ مِنَ الجِنِّ فَفَسَقَ عَن أَمرِ رَبِّهِ اينكه آيه تصريح مينمايد كه ابليس از جن بود نه از جنس ملائكه، بفاء سببيت عصيان و فسق ابليس را متفرع نموده بر اينكه او از جن بود يعنى چون از جنس جن بود پروردگارش را مخالفت نمود، از اينجا معلوم ميشود كه ابليس

صفحه : ۴۸

از جنس جن بود نه از جنس ملائكه، ملائكه نه مخالفت ميكنند نه فاسق ميگردند أ فَتَتَّخِذُونَهُ وَ ذُرِّيَّتَهُ أَولِياءَ مِن دُونِي وَ هُم لَكُم عَدُوٌّ همزه (أ فتتّخذونه) براى انكار و تعجب آمده كه خداى رحمن از روى تعجب و انكار ببشر تذكر داده كه چگونه شما او را كه هم فاسق است و هم چنان كه در جاى ديگر گفته دشمن بنى آدم است و در اينجا نيز خاطرنشان ميكند كه دشمن شما است پس چگونه او و ذريّه‌اش را غير از خداى رحمن دوست خود ميگيريد.

بِئسَ لِلظّالِمِينَ بَدَلًا اعتراض بكسانى است كه مطيع شياطين گرديده و بجاى اطاعت پروردگارشان راه شيطانى را پيش گرفته‌اند و اطاعت او را بدل از اطاعت خداى تعالى قرار داده‌اند اينكه است كه آيه بآنها تذكر ميدهد كه اطاعت خدا را تبديل باطاعت شيطان نمودن بد تبديلى است.

ما أَشهَدتُهُم خَلقَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ لا خَلقَ أَنفُسِهِم وَ ما كُنتُ مُتَّخِذَ المُضِلِّينَ عَضُداً شايد در اينكه آيه خواهد بكسانى كه گمان ميكنند كه شياطين علم بغيب دارند و از اوضاع عالم و آنچه واقع ميگردد مطلعند بفهماند كه گمانشان فاسد است چنين نيست كه پنداشته‌اند زيرا كه آنان در موقع آفرينش اوضاع آسمانها نبودند كه از خصوصيات و آنچه متفرع بر آنها است مطلع گردند و نيز عالم بخلقت خودشان نيز نميباشند با اينكه حال چگونه ممكن است بآنچه در غيب آسمانها و زمين است و چگونگى آثارى كه از آنها ناشى ميگردد اطلاع پيدا نمايند و نيستم من گمراه كنندگان يعنى شياطين را معين و كمك خود بگيرم يعنى در خلقت آسمان و زمين و ساير چيزها احتياج بمعين ندارم.

و بقولى ضمير (اشهدتهم) راجع بمشركين عرب است كه موقع آفرينش آسمانها و زمين آنها را حاضر نكردم و نيز در وقت آفرينش

خودشان بعضی را

صفحه : ۴۹

حاضـر نكردم كه خلقت ديگرى را ببينـد پس از كجا دانسـتند كه ملائكه دختران خـدا ميباشـند. (منهـج) وَ يَومَ يَقُولُ نادُوا شُرَكائِيَ الَّذِينَ زَعَمتُم فَدَعَوهُم فَلَم يَستَجِيبُوا لَهُم وَ جَعَلنا بَينَهُم مَوبِقاً اى محمّد (ص) ياد كن روزى را كه ملائكه يا حق تعالى بآنها ندا ميكند كه بخوانيـد كسانى را كه بگمان خود شـريك من قرار داديـد و مشـركين آنان را ميخواننـد و آنها اجابت نميكنند، و قرار داديم بين مشـركين و معبودان آنهـا جـاى هلاـكت يعنى آنها و معبودان آنها از شـياطين و بتهايى كه پرسـتش مينمودنـد همگى با هم در مورد عذاب و سختى واقع ميگردند.

وَ رَأَى المُجرِمُونَ النّارَ فَظَنُّوا أَنَّهُم مُواقِعُوها وَ لَم يَجِدُوا عَنها مَصرِفاً در مقام بيان حال گنهكاران برآمـده كه شايـد مقصود مشـركين باشـند زيرا كه آيه بالا راجع بآنها است كه وقتى مشـركين از مسافت بسيار دور آتش را ببينند يقين كنند و گويا معاينه نمايند كه در آن واقع گرديده‌انـد زيرا كه در عـالم قيـامت بعـد زمـانى و مكانى تحقّق نـدارد اينكه است كه ديـدن آتش و وقوعشان در آن يكى است آن وقت از آتش فرارگاهى و نجاتى براى خود نميابند.

وَ لَقَد صَرَّفنا فِي هذَا القُرآنِ لِلنّاسِ مِن كُلِّ مَثَلٍ وَ كانَ الإِنسانُ أَكثَرَ شَيءٍ جَدَلًا خداى تعالى از راه فضل و كرم و امتنان ببشـر خاطر نشان ميكنـد كه در اينكه قرآن از هر گونه مثلى و از هر گونه داسـتانى كه از او متنبه گردد و بخود آيـد و عقل خود را بكار انـدازد آورديم و نيز از اوضـاع قيـامت و از حـال سـعداء و نيكوكـاران و پـاداش اعمـال نيـك آنها شـمّه‌اى و از حال كفار و سيه بختان نيز انـدازه‌اى كافى بيان نموديم، خلاصه آنچه باعث سـعادت و شـقاوت بشـر ميشود بنيكوتر وجهى و جامع‌ترين بيانى بآنها تذكر داديم لكن آدمى از تمام موجودات جـدل كننـده‌تر است. إبن عباس گفته كه مراد از انسان (نضـر بن حارث) است. و كلبى گفته كه مراد (ابى بن خلف) است. و زجّاج گفته كه مراد مطلق كـافر است بـدليل قوله تعـالى در آيه بعـد از اينكه وَ يُجادِلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالباطِلِ الخ. مجمع البيان

صفحه : ۵۰

[سوره الكهف (۱۸): آيات ۵۵ تا ۶۴]

اشاره

وَ ما مَنَعَ النّاسَ أَن يُؤمِنُوا إِذ جاءَهُمُ الهُدى وَ يَستَغفِرُوا رَبَّهُم إِلّا أَن تَأتِيَهُم سُنَّةُ الأَوَّلِينَ أَو يَأتِيَهُمُ العَذابُ قُبُلًا (۵۵) وَ ما نُرسِلُ المُرسَلِينَ إِلّا مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ وَ يُجادِلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالباطِلِ لِيُدحِضُوا بِهِ الحَقَّ وَ اتَّخَذُوا آياتِي وَ ما أُنذِرُوا هُزُواً (۵۶) وَ مَن أَظلَمُ مِمَّن ذُكِّرَ بِآياتِ رَبِّهِ فَأَعرَضَ عَنها وَ نَسِيَ ما قَدَّمَت يَداهُ إِنّا جَعَلنا عَلى قُلُوبِهِم أَكِنَّةً أَن يَفقَهُوهُ وَ فِي آذانِهِم وَقراً وَ إِن تَدعُهُم إِلَى الهُدى فَلَن يَهتَدُوا إِذاً أَبَداً (۵۷) وَ رَبُّكَ الغَفُورُ ذُو الرَّحمَةِ لَو يُؤاخِذُهُم بِما كَسَبُوا لَعَجَّلَ لَهُمُ العَذابَ بَل لَهُم مَوعِدٌ لَن يَجِدُوا مِن دُونِهِ مَوئِلًا (۵۸) وَ تِلكَ القُرى أَهلَكناهُم لَمّا ظَلَمُوا وَ جَعَلنا لِمَهلِكِهِم مَوعِداً (۵۹)

وَ إِذ قالَ مُوسى لِفَتاهُ لا أَبرَحُ حَتّى أَبلُغَ مَجمَعَ البَحرَينِ أَو أَمضِيَ حُقُباً (۶۰) فَلَمّا بَلَغا مَجمَعَ بَينِهِما نَسِيا حُوتَهُما فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي البَحرِ سَرَباً (۶۱) فَلَمّا جاوَزا قالَ لِفَتاهُ آتِنا غَداءَنا لَقَد لَقِينا مِن سَفَرِنا هذا نَصَباً (۶۲) قالَ أَ رَأَيتَ إِذ أَوَينا إِلَى الصَّخرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الحُوتَ وَ ما أَنسانِيهُ إِلَّا الشَّيطانُ أَن أَذكُرَهُ وَ اتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي البَحرِ عَجَباً (۶۳) قالَ ذلِكَ ما كُنّا نَبغِ فَارتَدّا عَلى آثارِهِما قَصَصاً (۶۴)

صفحه : ۵۱

(ترجمه)

و باز نداشت مردم را از اینکه ایمان آرنـد وقتی که اسباب هـدایت (یعنی قرآن و پیغمبر) بر آنها آمـد و منع ننمود که از پروردگارشان آمرزش بطلبنـد مگر اینکه (مستحق گردنـد) که برای آنها بیایـد سنّت خـدا در باره اولین (یعنی عقوبت پیشینیان) یا اینکه با عذاب رو برو شوند (۵۵)

و ما رسولان را نفرستادیم مگر اینکه مژده دهندگان (برحمت) و تهدید کننده‌گان از عذاب بودند و کافرین بسخنان باطل میخواهند حق را از مقرّ خود زائل گردانند و آیات ما و آنچه را که برای اندرزشان آمد بلهو گرفتند (۵۶)

و کی است ظالم‌تر از آن کسی که انـدرز داده شود بآیات خـدا پس از آن اعراض نمایـد و عاقبت اعمالی را که پیش فرستاده فراموش کند (و چون چنین بودند) ما بر دلهای آنها پوششها انداختیم از اینکه آن را بفهمند و در گوشهای آنان سنگینی قرار دادیم اینکه است که وقتی آنها را برای هدایت میخوانی هرگز و ابدا هدایت نمیگردند (۵۷)

و پروردگار تو آمرزنـده و صاحب رحمت است اگر آنها را بآنچه میکننـد (خواهـد) مؤاخذه کند عذاب را جلو می‌اندازد لکن برای عذاب وقت معیّنی است که هرگز بجز خدا نمییابند پناهی و گریزگاهی (۵۸)

و اهل آنها دهها (که حکایت آن را برای تو گفته‌ایم) چون ستم کردند آنها را هلاک گردانیدیم و قرار دادیم برای جایگاه هلاکت وعده‌گاهی معلوم (۵۹)

و یاد کن وقتی را که موسی برفیقش یوشع گفت همیشه خواهم رفت تا بمحل جمع دو دریا برسم یا میروم هشتاد سال (۶۰)

وقتی آن دو نفر بمجمع البحرین رسیدند (آن ماهی که برای غـذای خود تهیه نموده بودنـد) فراموش کردنـد و ماهی راه خود را در دریا گرفت و رفت (۶۱)

چون از مجمع البحرین گذشتند موسی بجوانمردش گفت غذای ما را بیاور ما از اینکه سفر رنج بردیم (۶۲)

یوشع گفت آیا میدانی که ما وقتی که در آن سنگ منزل گرفتیم آن وقت من ماهی را فراموش کردم و مرا بفراموشی نینداخت مگر شیطان که مرا مشغول ساخت (و نگذارد که بتو بگویم) و ماهی در دریا راه عجیبی را گرفت که هر جا میرفت راه فراخی پدید میگردید (و زمین

صفحه : ۵۲

دریا خشک میشد (۶۳)

موسی گفت آنجا همان است که ما در طلب آنیم پس از آن راهی که آمده بودند برگشتند و در اثر قدمهای خود جستجوی نمودند (۶۴).

توضیح آیات

وَ ما مَنَعَ النّاسَ أَن یُؤمِنُوا إِذ جاءَهُمُ الهُدی وَ یَستَغفِرُوا رَبَّهُم اینکه آیه خبر میدهد که چیزی مانع کافرین نگردید از ایمانشان و طلب آمرزش نمودن آنان از پروردگارشان پس از آنکه اسباب هـدایت از کتابهای آسمانی و هدایت پیمبران برای آنها آمد و حجت بر

آنها تمام گرديد و ديگر عذرى بر آنها باقى نماند.

إِلّا أَن تَأتِيَهُم سُنَّةُ الأَوَّلِينَ اشاره به اينكه گويا اينكه امّت نيز بفطرت خبيثشان نمى‌طلبند مگر همين سنّهٔ جاريهٔ در امم گذشتگان را كه آن عذاب استيصال باشد، چنانچه امم گذشته مثل قوم عاد و ثمود و فرعونيان پس از آنكه پيمبران با آيات و حجّتهاى روشن آمدند و هدايت آنها سودمند نگرديد مستحق عذاب گرديدند، اينكه امّت نيز عملشان همان عذابها را ايجاب مينمايد و لو اينكه مشعر بآن نباشند.

أَو يَأتِيَهُمُ العَذابُ قُبُلًا (او) عطف داده جمله را بما قبل يعنى يا اينكه عذاب مقابل آنها بيايد و آنها را يك دفعه فرا گيرد كه در آن وقت ايمان ديگر فائده‌بخش نخواهد گرديد وَ ما نُرسِلُ المُرسَلِينَ إِلّا مُبَشِّرِينَ وَ مُنذِرِينَ در بسيارى از آيات براى تسلّى دل رسولش از امم گذشتگان خبر ميدهد و گويا باو تذكّر ميدهد كه ما رسول و پيمبرى نفرستاديم مگر براى اينكه مردم را مژده و بشارت دهند بكراماتى كه در اثر ايمان و عمل شايسته نصيب آنها ميگردد و آنان را بترسانند از عذاب سخت كه در اثر كفر و تكذيب و اعمال ناشايسته

صفحه : ۵۳

دامن‌گير آنها خواهد گرديد.

وَ يُجادِلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالباطِلِ لِيُدحِضُوا بِهِ الحَقَّ وَ اتَّخَذُوا آياتِي وَ ما أُنذِرُوا هُزُواً (ليدحضوا) (دحض) بمعنى باطل و (ادحاض) بمعنى ابطال است (الهزؤ) استهزاء و مصدر و بمعنى اسم مفعول است يعنى و مناظره ميكنند كفار بامر باطل براى اينكه باطل كنند حق را و ميگيرند قرآن و قيامت را بمسخرگى.

وَ مَن أَظلَمُ مِمَّن ذُكِّرَ بِآياتِ رَبِّهِ فَأَعرَضَ عَنها وَ نَسِيَ ما قَدَّمَت يَداهُ و كى است ستمكار و ظالم‌تر از كسى كه تذكّر داده شود بآيات پروردگارش و پس از شنيدن و فهميدن از آن اعراض نمايد و اعمال ناشايسته‌اى را كه قبلا نموده بگمان اينكه اثرى بر آنها مترتب نخواهد شد فراموش نمايد.

إِنّا جَعَلنا عَلى قُلُوبِهِم أَكِنَّةً أَن يَفقَهُوهُ وَ فِي آذانِهِم وَقراً وَ إِن تَدعُهُم إِلَى الهُدى فَلَن يَهتَدُوا إِذاً أَبَداً (أَكِنَّةً أَن يَفقَهُوهُ) دو طور معنى شده: بقولى ما بر قلبهاى آنها پوشش قرار داديم براى اينكه كراهت داشتيم از اينكه دريابند آن را. و بقول ديگر ما بر قلبهاى آنها پوشش قرار داديم براى آنكه در نيابند آن را. و بنا بر معنى اول كلمه مضاف در تقدير است يعنى كراهت از اينكه دريابند آن را. و بنا بر معنى دوم (لام) جارّه و (لاء) نافيه در تقدير است كه ميشود (لان لا يفقهوه) و تذكير ضمير و افراد آن تا اينكه آن را نفهمند، و نيز در گوشهاى آنها سنگينى قرار داديم تا نشنوند آيات خدا را، و بيان اينكه آيه همان بيان در آيه خَتَمَ اللّهُ عَلى قُلُوبِهِم تا آخر است كه گذشت.

و البته اينكه آيات منصرف بآن جايى است كه كفار و معاندين دانسته و فهميده و پس از اتمام حجت انكار ميكنند و اعمال خود آنها است كه تاريكى قلب و سنگينى گوش و كورى باطنى آنان را ايجاب مينمايد نه اينكه ابتداء آنها اينكه طور آفريده شده باشند، و چون آنان بدست خود خود را از قابليت هدايت

صفحه : ۵۴

انداختند اينست كه هيچ وقت هدايت نخواهند گرديد.

وَ رَبُّكَ الغَفُورُ ذُو الرَّحمَةِ لَو يُؤاخِذُهُم بِما كَسَبُوا لَعَجَّلَ لَهُمُ العَذابَ بَل لَهُم مَوعِدٌ لَن يَجِدُوا مِن دُونِهِ مَوئِلًا برسولش خبر ميدهد و دو نام بزرگ پروردگارش كه (غفور و رحيم) است بوى تذكر ميدهد و باو اعلان ميكند كه اينكه دو صفت مغفرت و رحمت سبب

تأخير عـذاب كافرين گرديـده يعنى اگر نبود مغفرت و رحمت پروردگار تو در همين عالم و در حيات دنيا براى كافرين بازاء اعمال نكوهيـده‌شان و گفتـار ركيكشـان عـذاب ميفرسـتادم و آنهـا را مهلـت نميـدادم لكـن از روى حكمـت و كرم عـذاب آنـان را عقب انـداختـه‌ام تـا آنچه در بـاطن آنهـا از اوصـاف رذيله پنهان گرديـده نمايان گردد اينكه است كه موعـد معينى براى مجازات آنها مهيّا نموديم.

وَ تِلكَ القُرى أَهلَكناهُم لَمّا ظَلَمُوا وَ جَعَلنا لِمَهلِكِهِم مَوعِداً با اينكه در آيه بالا خبر ميدهد كه ما از روى مغفرت و رحمت در عذاب كـافرين عجله نميكنيم بلكه براى پاداش اعمال آنها وقتى و موعـد معينى قرار داده‌ايم كه ظاهرا موعـد معين قيامت و عـذاب جهنمى است.

در اينكه آيه اشـاره دارد بـآن كفـارى كه قبلاـ برسولش خبر داده مثـل قوم عاد و ثمود و امم ديگر كه در همين عالم آنها را بعـذاب استيصـالى هلاـك گردانيـديم و علت تعجيل عـذاب آنان را ظلم و سـتم معرفى نموده، و از اينجا ميتوان اسـتفاده نمود كه از كفار و مشـركين آنهايى كه بپيمبران سـتم ننمودنـد جز عـدم قبول ايمان خـداى تعالى از روى كرم بآنها مهلت ميدهد كه شايد متنبّه گردند لكن آن قسـمتى از كفار كه به پيمبران و مؤمنين سـتم نمودنـد و اميـدى براى هدايت آنها باقى نمانده ديگر مهلتى براى آنها نيسـت بلكه بزودى از آنها در وقت معين انتقام ميكشـد مثل امم پيمبران پيشـينيان كه در همين عالم مبتلا بعـذاب گرديدنـد و بنياد حياتشان زير و زبر گرديد تا اينكه عبرت ديگران گردند.

صفحه : ۵۵

توضيـح حكايت حضـرت موسـى و خضـر عليهما السـلام چنانچه مفسـرين گفته‌اند موسـى عليه السّلام از خداوند سؤال كرد الهى از بنـدگان خود كه را دوست‌تر دارى خداى تعالى فرمود آنكه مرا بيشتر ياد كند و فراموش ننمايد، موسـى (ع) گفت كدام بنده اسـت كه تابع تو شـده و عمل كننـده احكام تو باشـد، خداى تعالى فرمود شخصـى كه سـخن حق گويد و بحق و عدالت حكم كند و تابع خـواهش نفس نباشـد، موسـى گفت بـار خـدايا از بنـدگان تـو عـالمتر كيست فرمود شخصـى كه هميشه دنبـال علم ميگردد تـا بلكه كلمه‌اى از علم مردمان بر معلومات خود بيفزايد.

موسـى گفت الهى از بندگان خود شخص عالم‌تر از مرا بمن نشان بده بلكه از او مقدارى تحصيل علم كنم، خداى تعالى فرمود بنده عـالمتر از تو خضـر است، موسـى گفت خـداى من او را از كجـا بيـابم خطـاب رسـيد كه در محـل تلاـقى (بحر سـفيد و بحر محيط) نزديك صخره او را پيدا ميكنى و فرمود هر جا كه ماهى را فراموش كرديد (خضر) آنجا خواهد بود.

موسـى عليه السّـلام تدارك سـفر ديد و شاگرد خود را بمصاحبت برداشـته تدارك سفر ديد و براه افتاد چنانچه خداوند تعالى ضمن آيات خبر ميدهد.

و مقصود از ذكر احوال موسـى و خضـر در ضمن آيات كريمه بيان شرافت و اهميّت علم ميباشد تا مردم بدانند شخصى مانند موسى كه كليم اللّه بوده در طلب علم قطع بيابانهـا كرد. و تحمّـل زحمت و مشـقّت مسـافرت نموده تا كلمه‌اى بر معلومات خود بيفزايـد. از نكـات منـدرج در قصـص قرآن نبايـد غفلت نمود، بعضـى از اهل تفسير بسـبب مقام و مرتبه موسـى عليه السّـلام راضـى نشدنـد كه صـاحب اينكه حكـايت موسـى بن عمران باشـد بلكه آن را بموسـى پسـر ميشـا از اولاـد يوسف (ع) كه نبوّت او معلوم نيست نسـبت داده‌انـد ولى از آيه كريمه كه خداوند در سوره يوسف فرموده وَ فَوقَ كُلِّ ذِى عِلمٍ عَلِيمٌ عالم‌تر از عالمى هميشه هست غافل شده‌اند و نسبت حكايت را بموسى بن عمران تعجب ميكنند.

(تفسير مير محمّد كريم)

صفحه : ۵۶

وَ إِذ قـالَ مُوسـی لِفَتـاهُ لا أَبرَحُ حَتّی أَبلُغَ مَجمَعَ البَحرَينِ أَو أَمضِیَ حُقُباً (فتی) يوشع بن نون بود و او را خدا فتی ناميد براى اينكه شاگرد و ملازم و تابع موسى گرديده بود كه از او علم اخذ نمايد و (لا ابرح) بمعنى (لا ازال) است و خبرش محذوف است زيرا كه در سفر بود، يعنى موسى عليه السّلام بشاگرد و مصاحب خود گفت هميشه سير ميكنم تا اينكه برسم (بمجمع البحرين) و آن مكانى بود كه خداى تعالى بموسى وعده داده بود كه در آنجا خضر (ع) را ملاقات ميكند و آنجا محلّ تلاقى دو درياى فارس و روم بود، بحر روم در طرف مغرب و بحر فارس در طرف مشرق واقع گرديده (أَو أَمضِیَ حُقُباً) حقب هشتاد يا هفتاد سال است يعنى سير ميكنم و لو آنكه هشتاد سال در سفر باشم تا وقتى كه خضر را ملاقات نمايم.

فَلَمّا بَلَغا مَجمَعَ بَينِهِما نَسِيا حُوتَهُما فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِی البَحرِ سَرَباً موسى (ع) و يوشع با چند نانى و ماهى بريان كرده‌اى در راه روان شدند تا اينكه رسيدند بجايى كه محلّ جمع دو دريا و (مجمع البحرين) بود، آنجا بر صخره‌اى كه در كنار دريا بود نشستند موسى را خواب گرفت و يوشع وضوء گرفت قطره‌اى از آب وضوى او بماهى بريان كرده چكيد ماهى زنده شد و راه دريا را پيش گرفت و در راه او دريا خشك ميشد، يوشع متحيّر شد و موسى از خواب بيدار گرديد، يوشع حكايت ماهى را فراموش نمود و موسى نيز فراموش نمود سراغ از ماهى بگيرد.

فَلَمّا جاوَزا قالَ لِفَتاهُ آتِنا غَداءَنا لَقَد لَقِينا مِن سَفَرِنا هذا نَصَباً وقتى موسى با يوشع از مجمع البحرين گذشتند و خضر را ملاقات ننمودند موسى عليه السّلام بيوشع گفت غذاى ما را بياور ما از اينكه سفر بسيار زجر كشيديم و بمراد نرسيديم.

صفحه : ۵۷

قالَ أَ رَأَيتَ إِذ أَوَينا إِلَی الصَّخرَةِ فَإِنِّی نَسِيتُ الحُوتَ وَ ما أَنسانِيهُ إِلَّا الشَّيطانُ أَن أَذكُرَهُ وَ اتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِی البَحرِ عَجَباً آن وقت يوشع حكايت ماهى را بياد آورد و گفت آيا ميدانى آن وقتى كه در صخره نشسته بوديم ماهى زنده شد و راه دريا را گرفت و براى عذرخواهى گفت من فراموش نمودم كه حكايت آن را براى تو بگويم و بفراموشى نينداخت مرا مگر شيطان و رفتن ماهى بريان شده بدريا بطور عجيبى مينمود، و گويند عجيب بودن او براى اينكه بود كه هر جا ميرفت راه باز ميشد و خشك ميگرديد.

قالَ ذلِكَ ما كُنّا نَبغِ فَارتَدّا عَلی آثارِهِما قَصَصاً موسى بيوشع گفت اينكه همان بود كه ما دنبال آن ميرفتيم زيرا كه حق تعالى قبلا بموسى (ع) خبر داده بود كه آنجايى كه ماهى زنده ميگردد و راه دريا را پيش ميگيرد خضر (ع) آنجا خواهد بود آن وقت موسى عليه السّلام با يوشع برگشتند بطرف همان صخره و در اثر ماهى كه راه باز كرده بود در پى خضر روان شدند تا اينكه او را دريافتند.

صفحه : ۵۸

[سوره الكهف (۱۸): آيات ۶۵ تا ۷۸]

اشاره

فَوَجَدا عَبداً مِن عِبادِنا آتَيناهُ رَحمَةً مِن عِندِنا وَ عَلَّمناهُ مِن لَدُنّا عِلماً (۶۵) قالَ لَهُ مُوسی هَل أَتَّبِعُكَ عَلی أَن تُعَلِّمَنِ مِمّا عُلِّمتَ رُشداً (۶۶) قالَ إِنَّكَ لَن تَستَطِيعَ مَعِیَ صَبراً (۶۷) وَ كَيفَ تَصبِرُ عَلی ما لَم تُحِط بِهِ خُبراً (۶۸) قالَ سَتَجِدُنِی إِن شاءَ اللّهُ صابِراً وَ لا أَعصِی لَكَ أَمراً (۶۹)

قالَ فَإِنِ اتَّبَعتَنِی فَلا تَسئَلنِی عَن شَیءٍ حَتّی أُحدِثَ لَكَ مِنهُ ذِكراً (۷۰) فَانطَلَقا حَتّی إِذا رَكِبا فِی السَّفِينَةِ خَرَقَها قالَ أَ خَرَقتَها لِتُغرِقَ

أَهلَها لَقَد جِئتَ شَيئاً إِمراً (٧١) قالَ أَ لَم أَقُل إِنَّكَ لَن تَستَطِيعَ مَعِيَ صَبراً (٧٢) قالَ لا تُؤاخِذنِي بِما نَسِيتُ وَ لا تُرهِقنِي مِن أَمرِي عُسراً (٧٣) فَانطَلَقا حَتّى إِذا لَقِيا غُلاماً فَقَتَلَهُ قالَ أَ قَتَلتَ نَفساً زَكِيَّةً بِغَيرِ نَفسٍ لَقَد جِئتَ شَيئاً نُكراً (٧٤)
قالَ أَ لَم أَقُل لَكَ إِنَّكَ لَن تَستَطِيعَ مَعِيَ صَبراً (٧٥) قالَ إِن سَأَلتُكَ عَن شَيءٍ بَعدَها فَلا تُصاحِبنِي قَد بَلَغتَ مِن لَدُنِّي عُذراً (٧٦) فَانطَلَقا حَتّى إِذا أَتَيا أَهلَ قَريَةٍ استَطعَما أَهلَها فَأَبَوا أَن يُضَيِّفُوهُما فَوَجَدا فِيها جِداراً يُرِيدُ أَن يَنقَضَّ فَأَقامَهُ قالَ لَو شِئتَ لاتَّخَذتَ عَلَيهِ أَجراً (٧٧)
قالَ هذا فِراقُ بَينِي وَ بَينِكَ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأوِيلِ ما لَم تَستَطِع عَلَيهِ صَبراً (٧٨)

صفحه : ۵۹

(ترجمه)

(وقتى موسى (ع) با رفيقش برگشتند) بنده‌اى از بنده‌گان ما را يافتند كه از جانب خودمان باو رحمت عطاء نموده بوديم و هم از جانب خود بوى علم آموختيم (۶۵)
موسى باو گفت آيا من تابع تو بگردم كه از آنچه عالم گرديده‌اى از علوم لدنّى خود بمن بياموزى كه منّتى بر رشد من يعنى اصابهٔ خير باشد (۶۶)
گفت هرگز توانايى و صبر آن را ندارى كه با من باشى (۶۷)
چگونه توانى تحمل نمايى بر چيزى كه بر اسرار آن احاطه ندارى (۶۸)
موسى گفت اگر خدا بخواهد بزودى مى‌يابى مرا كه صبر ميكنم و امر تو را عصيان نميكنم (۶۹)
گفت اگر پيرو من شدى از من چيزى سؤال مكن تا وقتى كه بتو جهت آن كار را خبر دهم (۷۰)
پس از آن موسى با آن (بنده صالح) رفتند و در كشتى نشستند آن عالم كشتى را سوراخ نمود موسى گفت كشتى را سوراخ نمودى براى اينكه اهلش غرق گردند تو بر امر شنيعى اقدام نمودى (۷۱)
آن شخص گفت آيا نگفتم كه تو هرگز نتوانى با من صبر كنى (۷۲)
موسى گفت مرا مؤاخذه مكن بر آنچه فراموش كردم و بر من سخت نگير (۷۳)
پس از پياده شدن از كشتى با هم رفتند تا پسرى را ملاقات نمودند آن شخص پسر را كشت موسى گفت آيا ميكشى نفس پاكيزه‌اى را بغير قصاص حقيقهٔ عمل منكرى نمودى (۷۴)
آن شخص گفت آيا نگفتم تو طاقت ندارى با من باشى (۷۵)
موسى گفت اگر بعد از اينكه از تو سؤال نمودم ديگر با من مصاحبت منما و در ترك مصاحبت معذورى (۷۶)
پس با هم رفتند تا بدهى رسيدند و از مردمان آن طلب طعام كردند و اباء داشتند كه آنها را طعام دهند و ديدند ديوارى نزديك است خراب گردد آن شخص ديوار را بپا نمود موسى گفت اگر ميخواستى بر اينكه عمل اجرت ميگرفتى (۷۷)
خضر گفت اينست جدايى بين من و تو و بزودى بتو خبر ميدهم تأويل آنچه را كه قدرت بر صبر بر آن نداشتى (۷۸).

صفحه : ۶۰

توضيح آيات

فَوَجَدا عَبداً مِن عِبادِنا آتَیناهُ رَحمَةً مِن عِندِنا وَ عَلَّمناهُ مِن لَدُنّا عِلماً پس از آنکه موسی علیه السّلام با رفیقش برگشتند بآن جایی که ماهی بریان کرده زنده شده بود و راه دریا را باز نموده بود در آنجا خضر علیه السّلام را ملاقات نمودند.

در اینکه آیه چند فضیلت خضر (ع) را تذکر میدهد: یکی او را عبد مینامد (عبدنا) که اضافه بخود نموده و اشاره بمقام بلند عبودیت او است.

دوم- مشمول رحمت الهی گردیده (من عندنا) اینکه اضافه بخود نموده دلالت دارد بر رحمت خاصّ که شاید نبوت باشد و یا طول عمر بنا بر اینکه خضر هم نبی بوده و هم صاحب عمر طولانی. در منهج گفته بعقیده بعضی هنوز زنده است و راه‌نمای گمشدگان از مؤمنین میباشد و اینکه منافی با (لا نبیّ بعدی) نمیباشد زیرا که مقصود حضرت اینکه است که شریعت من ناسخ جمیع شرایع است و بعد از من هیچ پیمبری مبعوث نمیشود که مردم را بدین خود دعوت نماید و خضر علیه السّلام اگر چه بعد از او زنده مانده است لکن شریعت او منسوخ است. (پایان) سوم- (وَ عَلَّمناهُ مِن لَدُنّا عِلماً) علمی که بخضر (ع) عطاء شده بود علم لدنّی بود یعنی بدون اسباب عادی و تعلیم و تعلّم از غیر ما از جانب خود بوی علم عنایت کردیم و آن علمی بود که مخصوص بحق تعالی است و بهر کس از انبیاء و اولیاء که خواهد عطاء مینماید. از صادق آل محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرمود نزد خضر علمی بود که در تورات نبود موسی (ع) گمان میکرد تمام علوم در تورات مکتوب است.

قالَ لَهُ مُوسی هَل أَتَّبِعُکَ عَلی أَن تُعَلِّمَنِ مِمّا عُلِّمتَ رُشداً وقتی که موسی (ع) خضر علیه السّلام را ملاقات نمود ادب نگاه داشت و بطور سؤال و پرسش از او اجازه مصاحبت و متابعت با وی را درخواست نمود که از آن علم لدنّی که دارد چیزی باو بیاموزد و او را ارشاد نموده و عالم گرداند و اعتراض

صفحه : ۶۱

که بر فرض اینکه خضر نبی بوده باشد، موسی رسول اولوا العزم مقامش بالاتر از نبیّ است چگونه جایز است علم نبی بالاتر از علم رسول باشد، جواب داده شده به اینکه آن علمی که بایستی رسول داناتر از همه باشد آن علم باحکام شریعت و اداء تکلیف است که نسبت بآن موسی (ع) عالم‌تر از خضر بوده، لکن علمی که بخضر عنایت شده آن علم بباطن امور و اصلاح بعضی از مفاسد و اموری بود غیر از ادای تکلیف و ارشاد بطریق عبودیت که در آن وقت مخصوص بموسی (ع) بوده. خلاصه از آیات چنین برمیآید که موسی (ع) در احکام شریعت و تکالیف افضل از خضر بوده و خضر از جهت علوم باطن و اصلاح مفاسد عالم‌تر از موسی بشمار میرفته و با هم منافی نیست.

قالَ إِنَّکَ لَن تَستَطِیعَ مَعِیَ صَبراً، وَ کَیفَ تَصبِرُ عَلی ما لَم تُحِط بِهِ خُبراً ظاهرا آنچه را خضر مأمور گردیده بود بر انجام آن در ظاهر شریعت خلاف مینمود زیرا که موسی (ع) صاحب شریعت بود و خضر صاحب طریقت، موسی مأمور بظاهر احکام بود و خضر مأمور باصلاحات امور باطنی و چون خضر (ع) بفراست دانست که موسی طاقت تحمل آن را ندارد اینکه بود که خضر به (انّ) ثقیله و (لن) که برای نفی ابدی میآورند مؤکدا گفت ای موسی تو هرگز قدرت و طاقت نداری با من باشی یعنی با عملیات من صبر نمایی و چگونه توانی صبر و خودداری نمایی بر چیزی که بظاهر خلاف شریعت مینماید و از حکمت باطن آن که مأمور بر انجام آن میباشم خبری نداری.

قالَ سَتَجِدُنِی إِن شاءَ اللّهُ صابِراً وَ لا أَعصِی لَکَ أَمراً، قالَ فَإِنِ اتَّبَعتَنِی فَلا تَسئَلنِی عَن شَیءٍ حَتّی أُحدِثَ لَکَ مِنهُ ذِکراً موسی (ع) با خضر (ع) قرارداد نمود که تابع او گردد و بر آنچه میکند صبر نماید و هیچ اعتراضی بر او نکند لکن بردباری خود را معلّق بر مشیّت گردانید زیرا میدانست صبر بر آنچه خلاف شریعت مینماید سخت است و گفت اگر خدا خواست تحمل میکنم و در آنچه میکنی تسلیم تو میگردم و مخالفت

صفحه : ۶۲

امر تو را نميكنم خضر (ع) با او شرط نمود كه اگر خواهى با من مصاحبت نمايى بايستى تابع من گردى و از آنچه ميكنم سؤال نكنى تا وقتى كه خودم تو را از اسرار و رموز آن آگاه نمايم.

فَانطَلَقا حَتّى إِذا رَكِبا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَها قالَ أَ خَرَقتَها لِتُغرِقَ أَهلَها لَقَد جِئتَ شَيئاً إِمراً جمله (فانطلقا) متفرّع بر آيه بالا است، موسى (ع) با خضر (ع) روان شدند تا بدريا رسيدند و در كشتى سوار شدند، از ظاهر آيه چنين بر ميآيد كه موسى يوشع رفيق خود را در كشتى نبرده بود خضر بتيرى يا ميخ يا چيز ديگر كشتى را سوراخ نمود بطورى كه ممكن بود آب در آن وارد گردد چون اينكه عمل خلاف شرع مينمود و موسى بر حكمت آن اطلاعى نداشت همان طورى كه خضر از اوّل گفته بود موسى در خود طاقت تحمّل آن را نيافت بخضر اعتراض نمود، لام (لتغرق) براى غايت است و گفت آيا كشتى را سوراخ كردى تا آنكه اهلش را بغرق هلاك گردانى، معلوم است وقتى كشتى سوراخ شد آب داخل كشتى ميشود و مردم غرق ميگردند و اينكه عمل بسيار منكر مينمايد.

قالَ أَ لَم أَقُل إِنَّكَ لَن تَستَطِيعَ مَعِيَ صَبراً خضر عليه السّلام گفت آيا نگفتم كه تو هرگز توانا نميباشى كه با من صبر كنى يعنى بر آنچه ميكنم از آن عمليّاتى كه تو اسرار آنها را نميدانى و مخالف شريعت است صبر و خوددارى نمايى.

قالَ لا تُؤاخِذنِي بِما نَسِيتُ وَ لا تُرهِقنِي مِن أَمرِي عُسراً موسى عليه السّلام در مقام عذرخواهى برآمد و گفت مرا بر آنچه فراموش كردم يا ترك كردم مؤاخذه مفرما و بر من سخت مگير، شايد مقصودش اينكه بوده كه من آنچه را كه بر خلاف ميبينم بى‌طاقت ميشوم و در آن حال معاهده‌اى كه با تو نموده‌ام فراموش ميكنم نبايد بر من سخت‌گيرى كنى.

صفحه : ۶۳

فَانطَلَقا حَتّى إِذا لَقِيا غُلاماً فَقَتَلَهُ قالَ أَ قَتَلتَ نَفساً زَكِيَّةً بِغَيرِ نَفسٍ پس از آن موسى با خضر از كشتى پياده شدند و با هم روان گرديدند تا بجايى رسيدند پسر كوچكى را ديدند خضر بدون تأمل آن طفل را كشت و اينكه آيا بچه وسيله بود با كارد يا خنجر يا سنگ يا طور ديگر او را بقتل رسانيده معلوم نيست و چون اينكه عمل هم خلاف ظاهر اسلام و هم خلاف انصاف بنظر ميآيد موسى (ع) طاقت نياورد و برآشفت و گفت آيا كشتى يك نفس پاكيزه بى‌گناهى را بدون قصاص يعنى بدون اينكه كسى را كشته باشد، و نظر بكلمه (بغير نفس) كه قصاص براى طفل نيست زيرا بر فرض اينكه طفل كسى را كشته باشد بقصاص او را نبايد كشت اينكه است كه بعضى گفته‌اند غلامى را كه خضر كشت شايد صغير نبوده زيرا كه غلام بر پسر جوان گفته ميشود.

لَقَد جِئتَ شَيئاً نُكراً با (لام) تأكيد و (قد) تحقيقى موسى (ع) كلام را مؤكّد ميگرداند كه تو بكار منكر قبيحى عمل نمودى، اشاره به اينكه طفل بى‌گناهى را كشتن بدترين كارهاى قبيح است و قبح اينكه عمل قتل بمراتب بدتر از سوراخ كردن كشتى بنظر ميآيد زيرا اگر چه آن عمل اوّل كه سوراخ كردن كشتى بود عمل منكرى مينمود لكن كشتن بى‌گناهى بدون سبب بدتر از آن است.

قالَ أَ لَم أَقُل لَكَ إِنَّكَ لَن تَستَطِيعَ مَعِيَ صَبراً خضر (ع) همان سخن اوّل را تكرار ميكند و بموسى عتاب مينمايد كه مگر نگفتم كه تو هرگز توانا نيستى كه بر كارهاى من صبر نمايى و بر من اعتراض ننمايى.

قالَ إِن سَأَلتُكَ عَن شَيءٍ بَعدَها فَلا تُصاحِبنِي قَد بَلَغتَ مِن لَدُنِّي عُذراً موسى با خضر شرط كرد كه اگر مرتبه ديگر از عمليات تو سؤال نمودم يعنى بر تو اعتراض كردم مصاحبت با من را ترك نما و در اينكه ترك معذورى زيرا خودم نتوانستم صبر نمايم و بآن شرط اول كه سؤال نكنم و اعتراض ننمايم عمل ننمودم

صفحه : ۶۴

فَانطَلَقا حَتّى إِذا أَتَيا أَهلَ قَريَةٍ استَطعَما أَهلَها فَأَبَوا أَن يُضَيِّفُوهُما فَوَجَدا فِيها جِداراً يُرِيدُ أَن يَنقَضَّ الخ موسى و خضر پس از اينكه شرط و قرار داد كه ديگر موسى از كارهاى خضر سؤال نكند و اگر سؤالى نمود مصاحبتشان قطع گردد با هم روان شدند رسيدند بدهى و چون گرسنه بودند از اهل آن ده طعام طلبيدند و آنها حاضر نشدند بآنان غذايى بدهند و از نبى صلى اللّه عليه و آله و سلّم روايت شده كه فرموده اگر موسى عليه السّلام خوددارى نموده بود و سؤال نميكرد بهزار امر عجيبى از كارهاى خضر دانا ميگرديد و آن قريه‌اى كه وارد شدند انطاكيه بوده، و بقولى اهل ايله و بقول ديگر قريه‌اى بود بر ساحل دريا كه آن را ناصره ميناميدند، و نيز از رسول اللّه صلى اللّه عليه و آله و سلّم است كه اهل آن قريه لئام و پست ترين اهل دهها بودند كه نه غريب را مهمانى ميكردند و نه حق (إبن السبيل) را ميشناختند. (طبرسى) خلاصه وقتى كه موسى و خضر بآن ده رسيدند ديوارى ديدند (يُرِيدُ أَن يَنقَضَّ) بر وزن (ينفعل) كه براى مطاوعه ميآورند، و بقولى بر وزن (افعلّ) مثل احمر. ديدند ديوارى را كه در شرف افتادن است خضر مشغول شد بساختن آن ديوار كه نيفتد باز موسى طاقت نياورد و گفت اگر ميخواستى بر اينكه اجرتى ميگرفتى تا بآن طعام ميگرفتيم و سدّ جوع مينموديم.

قالَ هذا فِراقُ بَينِي وَ بَينِكَ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأوِيلِ ما لَم تَستَطِع عَلَيهِ صَبراً خضر بموسى گفت بنا بر قراردادى كه با من كردى كه اگر باز سؤال كردم مصاحبت را قطع نمائيم بموجب آن شرط اينكه جداييست بين من و تو بايستى از هم جدا گرديم و بزودى خبردار ميكنم تو را بتأويل و بحكمت آنچه را كه توانا نبودى بر آن صبر بنمايى.

صفحه : ۶۵

[سوره الكهف (۱۸): آيات ۷۹ تا ۹۱]

اشاره

أَمَّا السَّفِينَةُ فَكانَت لِمَساكِينَ يَعمَلُونَ فِي البَحرِ فَأَرَدتُ أَن أَعِيبَها وَ كانَ وَراءَهُم مَلِكٌ يَأخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصباً (۷۹) وَ أَمَّا الغُلامُ فَكانَ أَبَواهُ مُؤمِنَينِ فَخَشِينا أَن يُرهِقَهُما طُغياناً وَ كُفراً (۸۰) فَأَرَدنا أَن يُبدِلَهُما رَبُّهُما خَيراً مِنهُ زَكاةً وَ أَقرَبَ رُحماً (۸۱) وَ أَمَّا الجِدارُ فَكانَ لِغُلامَينِ يَتِيمَينِ فِي المَدِينَةِ وَ كانَ تَحتَهُ كَنزٌ لَهُما وَ كانَ أَبُوهُما صالِحاً فَأَرادَ رَبُّكَ أَن يَبلُغا أَشُدَّهُما وَ يَستَخرِجا كَنزَهُما رَحمَةً مِن رَبِّكَ وَ ما فَعَلتُهُ عَن أَمرِي ذلِكَ تَأوِيلُ ما لَم تَسطِع عَلَيهِ صَبراً (۸۲) وَ يَسئَلُونَكَ عَن ذِي القَرنَينِ قُل سَأَتلُوا عَلَيكُم مِنهُ ذِكراً (۸۳)

إِنّا مَكَّنّا لَهُ فِي الأَرضِ وَ آتَيناهُ مِن كُلِّ شَيءٍ سَبَباً (۸۴) فَأَتبَعَ سَبَباً (۸۵) حَتّى إِذا بَلَغَ مَغرِبَ الشَّمسِ وَجَدَها تَغرُبُ فِي عَينٍ حَمِئَةٍ وَ وَجَدَ عِندَها قَوماً قُلنا يا ذَا القَرنَينِ إِمّا أَن تُعَذِّبَ وَ إِمّا أَن تَتَّخِذَ فِيهِم حُسناً (۸۶) قالَ أَمّا مَن ظَلَمَ فَسَوفَ نُعَذِّبُهُ ثُمَّ يُرَدُّ إِلى رَبِّهِ فَيُعَذِّبُهُ عَذاباً نُكراً (۸۷) وَ أَمّا مَن آمَنَ وَ عَمِلَ صالِحاً فَلَهُ جَزاءً الحُسنى وَ سَنَقُولُ لَهُ مِن أَمرِنا يُسراً (۸۸)

ثُمَّ أَتبَعَ سَبَباً (۸۹) حَتّى إِذا بَلَغَ مَطلِعَ الشَّمسِ وَجَدَها تَطلُعُ عَلى قَومٍ لَم نَجعَل لَهُم مِن دُونِها سِتراً (۹۰) كَذلِكَ وَ قَد أَحَطنا بِما لَدَيهِ خُبراً (۹۱)

صفحه : ۶۶

(ترجمه)

خضـر گفت امّا آن کشتی را که سوراخ کردم مال فقرایی بود که در دریا کار میکردنـد و در پیش راه آنها پادشاهی بود که کشتیها را بغصب میگرفت خواستم او را معیوب کنم (که آن را نگیرد) (۷۹)

و امّا آن پسری را که کشتم پدر و مادر او مؤمن بودند ترسیدیم که کفر و طغیان او بآنها برسد (۸۰)

اینکه بود که خواستیم پروردگـار آنهـا عوض بدهـد بآنها اولادی بهتر از او از حیث پاکیزگی اخلاق و صالح‌تر از جهت مهربانی با والدین (۸۱)

و امّا دیواری که (بنا نمودم) مال دو یتیم بود در آن شـهر و در زیر آن گنجی مـدفون گردیـده و پـدر آن دو یتیم مرد صالحی بود و پروردگـار تو اراده کرد که آن دو یتیم بزرگ شونـد و گنجشـان را بیرون آورنـد بخششـی از طرف پروردگـار تو و من بـامر خودم چنین نکردم بلکه بامر خدا کردم و اینکه بود حکمت آن چیزی که تو نتوانستی بر آن صبر بنمایی (۸۲)

(ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم) از تو از ذی القرنین سؤال میکنند بگو بزودی برای شما حکایتی از او بیان میکنم (۸۳)

همانا ما او را در زمین تمکّن دادیم و سبب هر چیزی را باو عطاء نمودیم (۸۴)

و او رشته آن را پیروی نمود (۸۵)

تا وقتی که بمحلّ غروب شـمس رسـید خورشید را یافت که در چشمه آب گرمی فرو میرود و در آنجا جماعتی را یافت و ما گفتیم ای ذی القرنین در باره اینها یا بقهر و غضب یا بلطف و نیکی عمل نما (۸۶)

ذو القرنین گفت کسـی که سـتم نمود بزودی او را عـذاب میکنم و پس از آنکه بسوی پروردگارش برمیگردد بکیفر عملش عـذاب سخت‌تر باو خواهد رسید (۸۷)

و امّا کسی که ایمان آورد و عمل نیکو نمود برای او پاداش نیکو مهیّا گردیده و بزودی برای او می‌گوییم امر آسانی را (۸۸)

پس از آن ذی القرنین با همان وسائل حرکت کرد (۸۹)

تا بمحلّ طلوع شمس رسید و یافت جماعتی را که برای آنها جز تابش آفتاب ستر و پرده‌ای قرار نداده بودیم (۹۰)

اینکه چنین کرد اسکندر و ما بآنچه نزد او بود احاطه داریم و با خبر میباشیم (۹۱).

صفحه : ۶۷

توضیح آیات

اشاره

أَمَّا السَّفِینَهُ فَکانَت لِمَساکِینَ یَعمَلُونَ فِی البَحرِ فَأَرَدتُ أَن أَعِیبَها وَ کانَ وَراءَهُم مَلِکٌ یَأخُذُ کُلَّ سَفِینَهٍ غَصباً پس از سؤال سوّم بنا بر شرطی که شـده بـود که موسـی (ع) بخضـر (ع) گفت اگر مرتبه دیگر سـؤال کردم همراهی بـا من را ترک نمـا خضـر گفت بزودی خبردار میکنم تو را بتأویل و تفسیر آنچه را که طاقت تحمل آن را نیاوردی.

امّـا کشتی که سوراخ کردم مـال فقرایی بود که در دریـا عمـل میکردنـد و از اینکه راه تأمین معاش مینمودنـد و جلو راه آنها پادشاه جـائری بـود که تمـام کشتیهـا را میگرفت (وراء) بمعنی (امـام) مثـل قـوله تعـالی (وَ مِن وَرائِهِم بَرزَخٌ) و (مِن وَرائِهِم جَهَنَّمُ) در سوره جاثیه آیه ۹، و بقولی بمعنی پشت سر است که طریق برگشتن آنها بسوی او است و فعلا آن فقراء از آن خبری ندارند و خضر بالهام خبر داشت اینکه بود که بـامر الهی مـأمور گردیـد که آن کشتی را معیوب گردانـد زیرا که آن پادشـاه کشتیهـای بی‌عیب را غصـب

مينمود وقتى ديد آن كشتى سوراخ است دست از آن برميدارد و متعرّض آن نميگردد.

وَ أَمَّا الْغُلامُ فَكانَ أَبَواهُ مُؤْمِنَيْنِ فَخَشِينا أَنْ يُرْهِقَهُما طُغْياناً وَ كُفْراً خضـر عليه السّلام گفت آن پسر را بامر حق تعالى كشتم براى اينكه پدر و مادر او مؤمن بودند و دانسـتم كه اگر آن پسـر بماند بطغيان و كفرش بپدر و مادر ضرر ميرساند مگر اينكه در طغيان و كفر با او سازگار گردند.

و بقولى خضـر (ع) گفت ترسـيدم آن پسـر پـدر و مـادر خود را وادار بر طغيـان و كفر نمايـد و با آنها طورى عمل نمايـد كه نتوانند منعش نمايند و بر آنان گناه حمل گردد.

(فخشينا) كلام خضر است زيرا كه نسبت ترس و خشيت بر خداى تعالى روا نيست.

صفحه : ۶۸

فَأَرَدْنا أَنْ يُبْدِلَهُما رَبُّهُما خَيْراً مِنْهُ زَكاةً وَ أَقْرَبَ رُحْماً خضـر عليه السّـلام گفت چون بعلم لدنّى دانسـتم كه آن پسـر اگر بماند بسـبب طغيـان و كفرش نسبت بآنهـا طغيـان و كفر ايجـاب مينمايـد اينكه بـود كه اراده كردم او را بكشم تـا اينكه خداونـد بعوض او بـآنها اولادى بدهد كه هم پاك و بى‌آلايش باشد و هم بر پدر و مادر مهربانى كند.

در منهج از إبن عباس روايت ميكند كه خداوند بپدر و مادر آن پسر دخترى داد كه بر پدر و مادر مهربان بود و پيمبرى با او ازدواج نمود و از نسـل او هفتـاد پيغمبر بوجود آمـد. (پايـان) از اينجـا معلوم ميشود كه بازاء هر ناملائمى كه بر شـخص مؤمن نيكوكار وارد ميگردد عوض خيرى يا در دنيا يا در آخرت بلكه هم در دنيا و هم در آخرت تفضلا بوى كرامت مينمايد.

وَ أَمَّا الْجِدارُ فَكانَ لِغُلامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَ كانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُما وَ كانَ أَبُوهُما صالِحاً امّا حكايت ديوار و سرّ او چنين است كه آن ديوار مـال دو بچه يـتيم بود كه گفته‌انـد يكى بنـام احرم و ديگرى بنـام حريم كه آنهـا در همـان قريه‌انـد و زير آن ديوار گنجى مخفى است و نزديك بود ديوار خراب شود و آن گنج ظاهر گردد و مال آن دو بچه يتيم سرقت شود و چون پدر آنان مرد صالحى بنام كاشح بود خواستم ديوار ساخته شود و آن گنج محفوظ بماند.

فَأَرادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغا أَشُدَّهُما وَ يَسْتَخْرِجا كَنزَهُما رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ وَ ما فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي پس خواست پروردگار تو كه آن دو يتيم كبير شوند و گنج خود را بيرون آورند (أَنْ يَبْلُغا أَشُدَّهُما) متعلق باراده ميباشد.

خلاـصه خضـر گفت اى موسـى من اينكه كارهـا را از پيش خود و بميـل خود نكردم، پروردگـار تو از روى رحمت و شـفقت اراده نمود كه اينكه گنج محفوظ بماند

صفحه : ۶۹

تـا وقتى كه آن دو يتيم بحدّ رشـد برسـند و گنجشان را بيرون بياورنـد، از اينجا معلوم ميشود كه مال حلال را خداونـد هميشه حفظ مينمايد تا بصاحبش برساند.

ذلِكَ تَأْوِيلُ ما لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْراً (ذلك) اشاره بهر سه عملى است كه خضـر انجام داد و با اينكه قبلا با موسى شرط نموده بود كه از او سؤال ننمايـد تا اينكه بعـدا اسـرارش را بيان نمايـد با اينكه حال موسـى طاقت نياورد و پس از هر عملى كه بظاهر خلاف شـرع مينمود با او مجادله نمود تا بالاخره جدايى بينشان ايجاب نمود و خضـر در حال جدايى با موسى گفت اينكه هايى كه گفتم تأويل و تفسير آن اعمالى است كه انجام دادم و تو طاقت تحمّل آن را نياوردى.

داستان ذو القرنين

(توضیح) ذو القرنین همان اسکندر إبن فیلقوس است (فیلقوس از اهل ماکیدونیه) مقدونیّه است از سلاطین عظام بوده و بشجاعت معروف است از اینکه جهت بین اعراب بقوچ و شاخ او تشبیه شده و بلقب ذو القرنین یاد شده است.

بی‌خبران از علم و تاریخ در باره لفظ ذو القرنین سخنان خرافی و ترهات گفته‌اند که قابل ذکر نیستند و بین اعراب غیر از اسکندر اشخاص دیگری نیز بلقب ذو القرنین یاد شده‌اند، از جمله از جماعت بنی همدان وجیه الدوله بلقب ذو القرنین یاد شده، در سال چهار صد و چهارده هجری از طرف (الظاهر بامر اللّه) خلیفه فاطمی والی اسکندریّه شد در تاریخ چهار صد و بیست و هشت هجری وفات یافت، همین اسکندر کبیر بنا بخبری که خدای تعالی در قرآن شریف داده مشرق و مغرب زمین را مالك شد، ملك مصر را از جماعت فارس گرفته داریوش (دارای) کبیر را بقتل رسانید و در مملکت مصر کنار دریا شهر اسکندریّه را بناء نهاد شهرهای دیگری بناء کرد از جمله تفلیس پایتخت قفقاز را او بناء نمود.

نقشه شهر اسکندریّه را بدست خویش ترسیم نمود امّا اتمام عمل آن را بمهندس معروف آن زمان بنام (بنوکرانس) محوّل نمود عمر کمی در دنیا کرد

صفحه : ۷۰

ولی فتوحات زیادی نمود هنر و شجاعتش بمقامی رسیده است که قصّه او لایق ذکر در قرآن شریف شده است، ده سال در دنیا سلطنت کرد و بأکثر معموره فاتح شد در تاریخ ۳۳۲ قبل از مسیح و یا ۹۵۴ سال قبل از هجرت بتخت سلطنت جلوس نمود و بعد از فتوحات زیاد در سال ۳۲۳ قبل از مسیح و یا ۹۴۵ سال قبل از هجرت در سن ۳۳ سالگی وفات یافت، جسد او را در اسکندریه دفن نموده‌اند جماعت قریش از یهودیان احوال اسکندر را یاد گرفته بودند و از رسول خدا (ص) سؤال کردند خداوند تعالی ضمن آیات کریمه قصه اسکندر را بیان مینماید.

(تفسیر میر محمّد کریم) وَ یَسئَلُونَکَ عَن ذِی القَرنَینِ قُل سَأَتلُوا عَلَیکُم مِنهُ ذِکراً برای ایضاح بیان شیخ طبرسی را ترجمه مینمایم (عَن ذِی القَرنَینِ) یعنی از خبر او و داستان او نه شخص او، و در باره او اختلاف است.

مجاهد و عبد اللّه عمر گفته‌اند او پیمبر فرستاده شده بود و خدا زمین را بدست او فتح نمود. و بقول دیگر او پادشاه عادلی بود. و از علی بن ابی طالب علیه السّلام روایت شده او بنده صالحی بود که خدا را دوست میداشت و خدا او را دوست میداشت و دوستی خود را بخدا محکم نمود و خداوند هم دوستی او را محکم گردانید.

اسکندر چون قومش را امر نمود بتقوی اللّه با شمشیر بیك طرف سرش زدند پس از آن مدتی که خدا میخواست از آنان غائب گردید باز آمد بسوی قومش و آنها را بایمان بخدا دعوت نمود باز بطرف دیگر سرش زدند، اینکه است معنی دو شاخ او، پس از اینکه بیان حضرت امیر علیه السّلام فرمود (و فیکم مثله) یعنی در شما هم مثل او هست و مقصود خودش بود که با شمشیر بفرق مبارکش زدند.

و در تسمیه اسکندر بذی القرنین گفتار دیگری هم هست یکی اینکه به دو طرف سرش دو گیس بافته بود، دیگر در طرف سرش دو برآمده‌گی داشت که در زیر عمامه‌اش مستور بود، دیگر آنکه بدو قطر زمین از مشرق و مغرب رسید

صفحه : ۷۱

و مستولی گردید، و دیگر اسکندر در خواب دید که بخورشید نزدیك شده و خواب خود را برای قومش گفت اینکه بود که او را ذی القرنین گفتند، و بقول دیگر در حیات او دو قرن از مردم منقرض شدند و او زنده بود، و دیگر از طرف پدر و مادر او از اشراف

بود و اسم او اسکندر بود و شهر اسکندریه را او بناء نمود (مجمع البیان) إِنّا مَکّنّا لَهُ فِی الأرضِ وَ آتَیناهُ مِن کُلِّ شَیءٍ سَبَباً فَأَتبَعَ سَبَباً خدای تعالی برسولش خبر میدهد که حقیقهً ما ذو القرنین را در زمین تمکّن و قدرت دادیم و برای انجام دادن هر یک از مقاصد و عملیّاتش در ملک او سببی قرار دادیم که بمقصودش برسد وقتی اراده کرد بطرف مغرب برود اسباب آن را در کف اختیار او نهادیم و بمقصودش نائل گردید و بمغرب زمین رسید همین طور وقتی اراده طرف مشرق را نمود اسباب رسیدن آن را مهیّا گردانیدیم.

حَتّی إِذا بَلَغَ مَغرِبَ الشَّمسِ وَجَدَها تَغرُبُ فِی عَینٍ حَمِئَةٍ وَ وَجَدَ عِندَها قَوماً (حتّی) دلالت دارد بر فعل مقدّر و در معنی (فسار) یعنی سیر کرد تا اینکه بجای فرو رفتن خورشید رسید و مقصود آخر معموره در طرف مغرب است همین که اسکندر در افریقا کنار دریای محیط در هنگام غروب آفتاب دقّت کرد چنین بنظرش رسید که خورشید داخل چشمه گل‌آلوده‌ای غروب نمود نه اینکه واقعا چنین باشد بلکه بنظر اینطور نمودار میگردید زیرا که برای طلوع و غروب محلّی در زمین نیست بلکه بظاهر گردیدن خورشید در افق مشرق روز پدید میگردد و بپنهان شدن او در طرف مغرب شب تاریک نمودار میگردد و در انتهای مغرب زمین جماعتی از مشرکین را پیدا نمود.

قُلنا یا ذَا القَرنَینِ إِمّا أَن تُعَذِّبَ وَ إِمّا أَن تَتَّخِذَ فِیهِم حُسناً خدای تعالی برسولش خبر میدهد که وقتی که ذو القرنین بطرف مغرب رسید و برخورد بجماعت مشرکین نمود باو گفتم ای ذا القرنین اختیار در کف اقتدار تو نهادم یا اینکه آنان را عذاب و شکنجه نما یا با آنها نیکی نما و آنها را بطریق

صفحه : ۷۲

حق هدایت گردان.

از اینجا میتوان پی برد که ذو القرنین پیمبر بوده که در باره ارشاد مورد خطاب و دستور میگردد، و شاید پیغمبر نبود که بوحی و بتوسط رسول ظاهر مأمور گردد بلکه بطریق الهام بقلبش خطور نموده.

قالَ أَمّا مَن ظَلَمَ فَسَوفَ نُعَذِّبُهُ ثُمَّ یُرَدُّ إِلی رَبِّهِ فَیُعَذِّبُهُ عَذاباً نُکراً ذو القرنین پس از آنکه اختیار در کف اختیار او نهاده شد در پاسخ عرض میکند الهی کسی از اینکه جماعت که بکفر و شرک و مخالفت عمل نمود و ارشاد نیافت در همین زودی او را مجازات مینمایم بقتل و اعدام تا اینکه پس از مرگ برگردد بسوی پروردگارش و او را بعذاب سخت‌تری شکنجه نماید.

وَ أَمّا مَن آمَنَ وَ عَمِلَ صالِحاً فَلَهُ جَزاءً الحُسنی وَ سَنَقُولُ لَهُ مِن أَمرِنا یُسراً در مقابل ستمکاران که بارشاد عقل و دعوت پیمبران مبتلا بپاداش و عذاب دنیا و آخرت میگردند کسانی که ایمان آوردند و عمل نیکو نمودند برای آنها پاداش نیکو آماده شده و بزودی می‌گوییم برای او از طرف خود امر آسانی را، ظاهرا مقصود اینکه است که کسانی که ایمان آوردند و بنایشان بر نیکوکاری است دیگر بر چنین کسی سخت نمیگیریم و کار او را آسان میگردانیم و هر گاه عمل بدی نمود و توبه کرد گذشت میکنیم.

ثُمَّ أَتبَعَ سَبَباً، حَتّی إِذا بَلَغَ مَطلِعَ الشَّمسِ وَجَدَها تَطلُعُ عَلی قَومٍ لَم نَجعَل لَهُم مِن دُونِها سِتراً (مطلع) بفتح لام و کسرها مصدر است، و رسیدن بمحلّ طلوع شمس مراد است.

پس از آنکه ذو القرنین سیر نمود و عملیّات خود را در طرف مغرب زمین و آنچه مأمور بآن گردیده بود انجام داد رو بطرف مشرق آورد و اسباب وصول بمقصد و رسیدن بمشرق یعنی طرف طلوع آفتاب برای او میسر گردید گویند روان گردید تا آنکه بصحرایی رسید از طرف شرقی دید خورشید طلوع میکند

صفحه : ۷۳

بر قوم صحرانشين كه جز آفتاب براى آنان پوششى نبود يعنى لباسى نداشتند و نيز مسكن و جاى آرامگاهى براى آنها نبود و بر روى خاك زندگانى مينمودند و اينكه فرموده ما قرار نداديم بغير آفتاب براى آنان ستر و پوششى اشاره است به اينكه چنين فهم و دانشى بآنها نداديم كه براى خود لباس و منزلى تهيّه نمايند كَذلِكَ وَ قَد أَحَطنا بِما لَدَيهِ خُبراً ظاهرا (كذلك) اشاره باوصاف آن جماعت است (و بماء) موصوله اشاره باحاطه و شمول علم ازلى الهى دارد. و شايد مقصود چنين باشد كه بآنچه ذو القرنين بسير و حركت در مشرق و مغرب زمين بتدريج مطّلع گرديد ما بتمام آنها عالم و بكيفيت و وضعيت آن قبلا باحاطه علمى دانا بوديم.

صفحه : ۷۴

[سوره الكهف (۱۸): آيات ۹۲ تا ۱۰۱]

اشاره

ثُمَّ أَتبَعَ سَبَباً (۹۲) حَتّى إِذا بَلَغَ بَينَ السَّدَّينِ وَجَدَ مِن دُونِهِما قَوماً لا يَكادُونَ يَفقَهُونَ قَولاً (۹۳) قالُوا يا ذَا القَرنَينِ إِنَّ يَأجُوجَ وَ مَأجُوجَ مُفسِدُونَ فِي الأَرضِ فَهَل نَجعَلُ لَكَ خَرجاً عَلى أَن تَجعَلَ بَينَنا وَ بَينَهُم سَدًّا (۹۴) قالَ ما مَكَّنِّي فِيهِ رَبِّي خَيرٌ فَأَعِينُونِي بِقُوَّةٍ أَجعَل بَينَكُم وَ بَينَهُم رَدماً (۹۵) آتُونِي زُبَرَ الحَدِيدِ حَتّى إِذا ساوى بَينَ الصَّدَفَينِ قالَ انفُخُوا حَتّى إِذا جَعَلَهُ ناراً قالَ آتُونِي أُفرِغ عَلَيهِ قِطراً (۹۶) فَمَا اسطاعُوا أَن يَظهَرُوهُ وَ مَا استَطاعُوا لَهُ نَقباً (۹۷) قالَ هذا رَحمَةٌ مِن رَبِّي فَإِذا جاءَ وَعدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكّاءَ وَ كانَ وَعدُ رَبِّي حَقًّا (۹۸) وَ تَرَكنا بَعضَهُم يَومَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعضٍ وَ نُفِخَ فِي الصُّورِ فَجَمَعناهُم جَمعاً (۹۹) وَ عَرَضنا جَهَنَّمَ يَومَئِذٍ لِلكافِرِينَ عَرضاً (۱۰۰) الَّذِينَ كانَت أَعيُنُهُم فِي غِطاءٍ عَن ذِكرِي وَ كانُوا لا يَستَطِيعُونَ سَمعاً (۱۰۱)

صفحه : ۷۵

(ترجمه)

(ذا القرنين) اسباب سفر مهيّا نمود و از طرف مشرق حركت كرد (۹۲)

تا وقتى كه بين دو سدّ رسيد پائين آن دو سدّ جماعتى را ديد كه سخن و كلامى نميفهميدند (۹۳)

گفتند اى ذا القرنين بدرستى كه يأجوج و مأجوج در زمين فساد ميكنند آيا (حاضرى) كه براى تو خرجى فراهم كنيم بر اينكه بين ما و بين آنها سدّى بناء كنى (۹۴)

ذا القرنين گفت آنچه را كه پروردگار من بمن تمكّن داده بهتر است شما بقوّت (و عمل) خودتان مرا كمك نمائيد تا اينكه قرار بدهم بين شما و آنها حائلى (۹۵)

قطعه‌هاى آهن را بياوريد (و بين دو كوه بريزيد) تا وقتى كه با دو كوه مساوى گرديد (آن وقت) گفت در آن نفخه‌اى بدميد تا وقتى كه آهن‌ها مثل آتش گردد و گفت مس گداخته را روى آهن بريزيد (۹۶)

پس آنها ديگر قدرت نداشتند از آن كوه بالا آيند و نه اينكه آن را سوراخ گردانند (۹۷)

ذا القرنين گفت اينكه رحمتى است از پروردگار من و وقتى وعده پروردگار من آمد قرار ميدهد اينكه سدّ را خورد و پراكنده و وعده پروردگار من حقّ است (۹۸)

و در آن روز وا ميگذاريم بعضى از آنها را مضطرب و ممزوج بيكديگر و نفخه صور دميده ميشود پس آنها را جمع ميكنيم با هم

(جمعا) یعنی تماما (۹۹)

و در آن روز (قیامت) جهنّم را بر کافرین عرضه میکنیم (۱۰۰)

آن کافرانی که چشمهای آنها از ذکر من (خدا) در پرده است و آنان چنین هستند که قدرت بر استماع کلام حقّ ندارند (۱۰۱).

صفحه : ۷۶

توضیح آیات

ثُمَّ أَتبَعَ سَبَباً، حَتّی إِذا بَلَغَ بَینَ السَّدَّینِ (سدّ) بمعنی حاجز و مانع است و (سدّین) تثنیه است و مراد آن دو کوه است که اسکندر میان آن دو کوه را سدّ بست. و (ردم) بمعنی سدّ و حاجز است مثل اینکه گفته میشود (ردم فلان موضع کذا یردمه ردما) ذو القرنین از طرف مشرق منصرف گردید و بتوسط اسباب و وسائلی که در اختیار داشت روان گردید تا اینکه رسید بین دو کوهی که یأجوج و مأجوج پشت آن کوه بودند.

وَجَدَ مِن دُونِهِما قَوماً لا یَکادُونَ یَفقَهُونَ قَولًا ذو القرنین در آنجا جماعتی را دید که سخن غیر خودشان را نفهمیدند و نیز احدی کلام آنها را نمی‌فهمید و قوله تعالی که فرموده لا یَکادُونَ الخ یعنی بعض اشیاء از آنها فهمیده میشد لکن بمشقّت اینکه است که خدای تعالی از آنها حکایت میکند که آنها گفته‌اند:

قالُوا یا ذَا القَرنَینِ إِنَّ یَأجُوجَ وَ مَأجُوجَ مُفسِدُونَ فِی الأَرضِ ممکن است گفته شود خدای تعالی زبان آنها را بذو القرنین فهمانده باشد همان طوری که منطق طیر را بسلیمان فهمانید، و بقولی مترجمی داشتند که او بذو القرنین گفت یأجوج و مأجوج در زمین فساد میکنند از پشت کوه میآیند و چهار پایان ما را میکشند و گوشت آنها را میخورند، و بقولی آنها در فصل ربیع بیرون میآیند و گیاهی نه تر و نه خشک باقی نمیگذارند گیاه‌های تر را میخورند و خشکها را با خود میبرند.

و حذیفه گفته که از رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم سؤال نمودم از یأجوج و مأجوج فرمود (آنان سه صنفند صنفی مثال (الارز) گفتم یا رسول اللّه (ص) الارز چیست فرمود درخت بلندی است در شام بنام (الارز) و صنفی از آنها طول و عرضشان

صفحه : ۷۷

مساوی است، و نیز از نبی صلی اللّه علیه و آله و سلّم در وصف آنها روایت شده که احدی از آنها نمی‌میرد مگر اینکه می‌بیند هزار پسر از نسلش که حمل اسلحه جنگی کرده‌اند و بقولی آنها دو صنفند بعضی در بلندی قامت افراط نموده که بسیار بلندند. و بعضی در کوتاهی قامت که بسیار کوتاهند. (طبرسی) فَهَل نَجعَلُ لَکَ خَرجاً عَلی أَن تَجعَلَ بَینَنا وَ بَینَهُم سَدًّا الخ (خرجا) دو طور قرائت شده (خرجا و خراجا) مثل نولا و نوالا، آن جماعت بذو القرنین گفتند آیا حاضر میباشی که ما مئونه و آنچه خرج ساختمان و مزد آن میشود برای تو حاضر کنیم و تو سدّی بین ما و یأجوج و مأجوج بناء کنی که از شرّ آنان در امان باشیم ذو القرنین در پاسخ آنها گفته آنچه را که پروردگار من بمن تمکّن داده از کثرت مال و استعداد و قوّت در عمل بهتر است از آنچه نزد شما است چون (خیر) با تنوین بدون اضافه شمول دارد.

ظاهرا مقصودش چنین بوده که آنچه بمن عطاء شده بهتر از هر چیزی است که نزد شما است و از آنچه برای خراج بذل نمائید و بمن بدهید.

فَأَعِینُونِی بِقُوَّةٍ أَجعَل بَینَکُم وَ بَینَهُم رَدماً، آتُونِی زُبَرَ الحَدِیدِ حَتّی إِذا ساوی بَینَ الصَّدَفَینِ ذو القرنین گوید من محتاج بمال و خرج کشیدن سد نیستم شما بقوّت و صنعت و نیروی مردی خود مرا کمک نمائید تا اینکه بین شما و آنها (ردمی) حاجزی قرار دهم و

بیاوریـد پاره‌های آهن و بعـد مس گداخته و بقدری بین آن دو کوه بریزید تا بین آن دو کوه پر گردد و مساوی با آن دو کوه بشود و در آن آتش بریزید و نفخه بدمید تا آنکه آهن مثل آتش گردد.

اسکندر آهن را ذوب نمود پس از آن امر کرد مس بیاورید روی آهن بریزم و آهن و مس را داخل هم ذوب کرد و باین طور دیوار را محکم گردانیـد و چون آن دیوار بسیار بلنـد و صـاف و املس بود دیگر یـأجوج و مـأجوج نتوانسـتند بالاـ آینـد یـا آن را سوراخ گردانند.

صفحه : ۷۸

قالَ هذا رَحمَةٌ مِن رَبِّی اسـکندر عمل سدّ را از خود سلب نموده و نسبت برحمت خدا میدهد اشاره به اینکه (العبد و ما فی یده کان لمولاه) هر قوّت و قدرت و عمل نیکی که در عالم واقع میگردد از پرتو فیض و رحمت بی‌پایان جواد مطلق ظهور و بروز نموده.

فَإِذا جاءَ وَعدُ رَبِّی جَعَلَه دَکّاءَ وَ کانَ وَعدُ رَبِّی حَقًّا از آنجایی که مشیّت الهی چنین اقتضاء نموده که در اینکه عالم طبیعت هیچ چیز پایـدار نماند و آنچه پدید میگردد و لو آنکه در منتهی درجه اسـتحکام بنظر آید فناءپذیر و غیر ثابت خواهد بود اینکه است که سـدّ اسـکندر با آن محکم کاری و لو مـدّتی باقی میمانـد لکن بالاخره وقتی که آن مـدّت معیّن فرا رسـید بقـدرت الهی آن را منـدک و خورد و متفرّق میگرداند.

وَ تَرَکنا بَعضَهُم یَومَئِذٍ یَمُوجُ فِی بَعضٍ وَ نُفِخَ فِی الصُّورِ فَجَمَعناهُم جَمعاً بسیاری از مفسـرین گفته‌اند که شـکافته شدن سدّ یکی از آثار آخر الزمان و وقوع قیامت است، و بقولی آن سدّ در قیامت شـکافته میگردد و بعضی از موجودات موج در بعض دیگر میزنند و در صور نفخه‌ای دمیده میشود و تمام خلق اوّلین و آخرین در صحرای قیامت جمع میگردند.

و گفته‌انـد ذو القرنین پس از ساختن سـدّ و تسـخیر مردمان آن نواحی در زمین سـیر مینمود و ولایات را مفتوح میگردانیـد و تسـخیر میکرد و اهل آن را بیکتاپرستی دعوت مینمود تا بمحلّی رسـید دید مردمان آنجا همه نیکو سیرت با عدل و داد و همه متّفق الکلمه و با هم متّحد در طریق حق میباشـند و از کید شـیطانی مبرّا هسـتند، و دید درهای منزلهای آنها باز است و قبرهای آنان درب خانه‌های آنها ساخته شـده ذو القرنین تعجب نمود و گفت من در شـرق و غرب عالم گـذر نمودم و هیـچ جماعتی را مثل شـما ندیدم مرا خبر دهیـد چرا قبرهای شـما بر درب خانه‌های شـما ساخته شـده گفتنـد چنین کردیم تا مرگ را فراموش نکنیم گفت چرا خانه‌های شـما درب ندارد گفتند دزد در میان ما نیست، پرسید چرا

صفحه : ۷۹

امیر و حاکم ندارید گفتنـد ما خود امیر نفس خودیم و کاری نمیکنیم که محتاج بحاکم گردیم، گفت چرا در میان شـما درویش و گـدا نیست گفتنـد برای اینست که حقّ هیـچ کسـی را بر خود روا نمیداریم گفت چگونه است که عمر شـما دراز است گفتند برای اینست که بناء کار ما بر اطاعت و طاعت و امتثال حضرت عزّت است پرسـید چرا هرگز نمی‌خندیـد گفتنـد از گناه خود میترسـیم و پیوسته استغفار مینمائیم گفت چرا غمگین نمی‌باشید گفتند زیرا که دل بر بلاء نهاده‌ایم و خود را بر قضاء الهی تسلیم کرده‌ایم گفت پـدران شـما هم بر همین آئین بودنـد گفتنـد اینکه روش از پـدران خـود فرا گرفته‌ایم زیرا که آنهـا بر درویشـان رحم میکردنـد و با محتاجـان مواسـات مینمودنـد و بهر کس که در بـاره آنهـا بـدی میکرد در عـوض نیکی میکردنـد و حفـظ امـانت مینمودنـد و نمـاز میکردنـد و وفاء بعهد مینمودند خلاصه همیشه کار آنها و بناء آنان بر اصـلاح بود. (منهج الصادقین) وَ عَرَضـنا جَهَنَّمَ یَومَئِذٍ لِلکافِرِینَ عَرضاً خدای سبحان خبر میدهد که پس از آنکه صور دمیده شد و مردگان همگی با هم در صحرای قیامت جمع گردیدند آن وقت جهنّم بر کفار عرضه میشود یعنی آنان در معرض دوزخ واقع میگردند و اینکه (عرضنا) را بصیغه ماضی آورده با اینکه قیامت پس از

اینکه عالم واقع میگردد چنانچه بسیاری از اوضاع قیامت را در آیات قرآنی بصیغه ماضی که دلالت بر گذشته دارد آورده بچند وجه میتوان توجیه نمود.

میشود گفت آن طوری که مفسرین گفته‌اند چون امر قیامت محقق الوقوع است گویا همیشه واقع است، و ممکن است گفته شود که چون در قیامت زمانی تصوّر ندارد که گذشته و آینده در آن ملحوظ گردد و زمان مخصوص بعالم دنیا است اینکه است که گویا فعلا واقع است.

و بوجه دیگر گوئیم چون تمام عوالم و تمام موجودات از گذشته و آینده در علم حضوری الهی موجودند و در آن مرتبه تمام ازمنه آنی مینماید و تمام

صفحه : ۸۰

امکنه نقطه‌ای جلوه دارد یعنی در آن مرتبه علمیّه حق تعالی گذشته و آینده یکی است اینکه است که امور قیامت را واقع شده و بصیغه ماضی آورده.

(و اللّه العالم) الَّذِینَ کانَت أَعیُنُهُم فِی غِطاءٍ عَن ذِکرِی وَ کانُوا لا یَستَطِیعُونَ سَمعاً در مقام بیان حال کافرینی که جهنّم بر آنها عرضه میشود بر آمده و آنان را معرّفی مینماید که آنها کسانی میباشند که پرده غفلت چشمهای آنها را از ذکر حق تعالی که شاید مقصود قرآن باشد پوشانیده که در آیات قرآنی نظر نمیکنند تا حقّانیت آن را بچشم دل مشاهده نمایند و نیز آنان قدرت بر استماع و شنیدن آیات وعد و وعید آن ندارند.

و شاید مقصود از (ذکری) نظر و فکر باشد که کافرین کسانی می‌باشند که پرده غفلت و منیّت قلب آنها را پوشانیده و نمیگذارد در آیات تکوینی و تشریعی نظر کنند و بگوش دل آیات الهی را بشنوند و بر طبق آن عمل نمایند و ایمان بیاورند.

صفحه : ۸۱

[سوره الکهف (۱۸): آیات ۱۰۲ تا ۱۱۰]

اشاره

أ فَحَسِبَ الَّذِینَ کَفَرُوا أن یَتَّخِذُوا عِبادِی مِن دُونِی أَولِیاءَ إِنّا أَعتَدنا جَهَنَّمَ لِلکافِرِینَ نُزُلاً (۱۰۲) قُل هَل نُنَبِّئُکُم بِالأَخسَرِینَ أَعمالاً (۱۰۳) الَّذِینَ ضَلَّ سَعیُهُم فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ هُم یَحسَبُونَ أَنَّهُم یُحسِنُونَ صُنعاً (۱۰۴) أُولئِکَ الَّذِینَ کَفَرُوا بِآیاتِ رَبِّهِم وَ لِقائِهِ فَحَبِطَت أَعمالُهُم فَلا نُقِیمُ لَهُم یَومَ القِیامَةِ وَزناً (۱۰۵) ذلِکَ جَزاؤُهُم جَهَنَّمُ بِما کَفَرُوا وَ اتَّخَذُوا آیاتِی وَ رُسُلِی هُزُواً (۱۰۶)

إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ کانَت لَهُم جَنّاتُ الفِردَوسِ نُزُلاً (۱۰۷) خالِدِینَ فِیها لا یَبغُونَ عَنها حِوَلاً (۱۰۸) قُل لَو کانَ البَحرُ مِداداً لِکَلِماتِ رَبِّی لَنَفِدَ البَحرُ قَبلَ أَن تَنفَدَ کَلِماتُ رَبِّی وَ لَو جِئنا بِمِثلِهِ مَدَداً (۱۰۹) قُل إِنَّما أَنَا بَشَرٌ مِثلُکُم یُوحی إِلَیَّ أَنَّما إِلهُکُم إِلهٌ واحِدٌ فَمَن کانَ یَرجُوا لِقاءَ رَبِّهِ فَلیَعمَل عَمَلاً صالِحاً وَ لا یُشرِک بِعِبادَةِ رَبِّهِ أَحَداً (۱۱۰)

صفحه : ۸۲

(ترجمه)

آيا كسانى كه كافر شدند گمان كردند اينكه بنده‌گان من را (مثل عيسى و عزير و ملائكه) بخدايى ميگيرند براى آنها فائده‌اى دارد نه چنين است بدرستى كه ما جهنّم را آماده گردانيديم براى كافرين كه منزلگاه آنها باشد (۱۰۲)

اى محمّد (صلى اللّه عليه و آله و سلّم) بگو آيا ميخواهيد شما را خبردار كنم بعمل زيانكارترين مردم (۱۰۳)

آنها كسانى ميباشند كه سعى و كوشش آنها در حيات دنيا بخطاء رفته در حالى كه گمان ميكنند كه كارهاى نيكى انجام ميدهند (۱۰۴)

آنها كسانى ميباشند كه بآيات پروردگارشان و لقاء او كافر گرديدند و چنين كسانى اعمالشان حبط ميگردد و در روز قيامت براى اعمالشان وزنى و قيمتى نخواهد بود (۱۰۵)

اينكه است كه پاداش آنها جهنّم است بسبب آنكه كافر شدند و آيات و رسولان مرا بهزؤ و مسخره گرفتند (۱۰۶)

بدرستى كسانى كه ايمان آوردند و اعمال نيكو انجام دادند براى آنها بهشت فردوس آماده شده كه محل نزول و منزلگاه آنها است (۱۰۷)

در حالى كه در آن بهشت جاويدانند و طلب نميكنند رفتن از آن بهشتها را بمكان ديگر (۱۰۸)

اى (رسول اكرم ص) بگو اگر دريا مركّب گردد براى (نوشتن) كلمات پروردگار من دريا تمام ميگردد پيش از اينكه كلمات پروردگار من تمام گردد و لو اينكه باز بمثل آن دريا مدد بدهيم (۱۰۹)

بگو اينكه است و جز اينكه نيست كه من بشرى ميباشم مثل شما بسوى من وحى گرديده شده كه اله شما يكى است و كسى كه اميدوار بلقاء پروردگارش باشد بايستى عمل نيكو بنمايد و احدى را بعبادت پروردگارش شريك نياورد (۱۱۰)

صفحه : ۸۳

توضيح آيات

أ فَحَسِبَ الَّذِينَ كَفَرُوا أن يَتَّخِذُوا عِبادِى مِن دُونِى أَولِياءَ إِنّا أَعتَدنا جَهَنَّمَ لِلكافِرِينَ نُزُلًا اينكه آيه و آيات بعد متفرع بر آيات بالا است و بهمزه استفهامى در مقام انكار برآمده كه آنهايى كه توحيد خدا را انكار كردند و بنده‌گان مرا مثل عيسى و عزير و ملائكه را معبودهاى خود گرفتند گمان كردند آن معبودها آنها را يارى ميكنند و عذاب را از آنان دفع مينمايند نه چنين است، بعضى در معنى آيه اينطور گفته‌اند آيا كسانى كه كافر شدند و غير از من خدايانى گرفتند من براى آنها غضب نميكنم و آنان را عقوبت نمى‌نمايم براى اينكه خدايانشان بندگان مقرّب من بودند حاشا نه چنين است بلكه ما براى اينكه كفار و غير آنها از كفار ديگر جهنم را مهيّا گردانيديم.

(نزل) چيزى را گويند كه براى مهمان مهيّا ميكنند و معنى آيه چنين ميشود: ما جهنم را براى كافر مهيا نموده‌ايم همان طورى كه براى مهمان تشريفاتى مهيا مينمايند، و در مقابل آن در جاى ديگر راجع بمؤمنين فرموده فَلَهُم جَنّاتُ المَأوى نُزُلًا قُل هَل نُنَبِّئُكُم بِالأَخسَرِينَ أَعمالًا، الَّذِينَ ضَلَّ سَعيُهُم فِى الحَياةِ الدُّنيا وَ هُم يَحسَبُونَ أَنَّهُم يُحسِنُونَ صُنعاً (الَّذِينَ ضَلَّ سَعيُهُم) صفت است براى (الاخسرين) و ممكن است استيناف باشد و مبتداء (هم) خبر مبتداء محذوف است يعنى آيا خبردار كنم شما را بزيان كارترين مردم آنان كسانى ميباشند كه در اعمالشان بجاى اينكه از آن نفع ببرند خسران ميبرند و گمان ميكنند كار نيكى انجام داده‌اند.

(الّذين) موصوله عموم دارد و شامل ميگردد تمام كسانى را كه برأى و سليقه خود اعمالى ميكنند و بعقل ناقص خود گمان ميكنند عمل نيكى انجام

صفحه : ۸۴

داده‌اند، مصداق كامل اينكه اشخاص آنهايى ميباشند كه يا موجودات پست مثل بتها و سنگها را عبادت ميكنند يا موجودات شريف مثل ملائكه يا عيسى عليه السّلام را بگمان اينكه آنها شفيع آنها باشند يا غير آنها از كسانى كه عمل آنها مطابق دستور الهى و فرموده رسول صلى اللّه عليه و آله و سلّم انجام نگرفته مثل رهبانان و آنهايى كه بر خلاف قانون شرع رياضات و اعمال شاقّه بر خود تحمل مينمايند بگمان اينكه نفس و طبيعت خود را سركوب نموده و راه باطن بر آنها مكشوف ميگردد و ديگر ندانسته‌اند كه روح و بدن مرتبط بيكديگر ميباشند و نسبت نزديك بهم دارند چنانچه حكماء گفته‌اند (روح سالم در بدن سالم است) اگر قواى طبيعى تحليل رفت و بدن ضعيف و عليل گرديد عوض اينكه روح قوى گردد ضعيف و ناتوان ميگردد و قوّت صعود بمبادى عاليه براى او ميسّر نميگردد بلكه قواى شيطانى و تخيّلات وهميّه بر وى چيره ميگردد و هر گاه آدم مرتاضى كه بغير قانون شرع رياضت كشيده خبرى بدهد آن بالقاء شيطانى است نه رحمانى و تمام اينها در اشتباهند و بخدعه نفس و شيطان گرفتار گرديده‌اند زيرا ندانسته‌اند كه آنچه سعادت بشر و خوشبختى او بآن تأمين ميشود در خلال آيات قرآنى مندرج است اگر خواهى روح حقيقت و سعادت دنيا و آخرت بر تو تأمين گردد و خوشبخت‌ترين مردم دنيا باشى اينكه كتاب مقدّس آسمانى (قرآن) را در پيش روى خود بگذار و بروش پيشواى دين قدم پشت قدم آنها بگذار و بدستور و روش آن بزرگواران عمل بنما تا فيروزى و فضيلت نصيب تو گردد.

الَّذِينَ ضَلَّ سَعيُهُم فِي الحَياةِ الدُّنيا وَ هُم يَحسَبُونَ أَنَّهُم يُحسِنُونَ صُنعاً در وصف و عمل زيانكاران است و اشاره به اينكه زيان‌كاران كه سرمايه عمر خودشان را در كارى كه بفرمان عقل و دستور شرع نبوده تلف نموده‌اند آنان در همين حيات دنيا سعى و كوشش آنها گم شده يعنى اعمالشان فانى و مثمر ثمر نخواهد گرديد و آنان باغواء شيطانى و بگمان فاسد خود چنين پندارند كه اعمال خوبى انجام داده‌اند.

صفحه : ۸۵

براى توضيح بيان بعضى از مفسرين را كه در معنى خسران گفته ترجمه مينمايم چنين گويد.

انسان در حيات دنياى خود مرادى ندارد مگر سعى و كوشش براى تحصيل سعادت خود و غير از اينكه وى را همّى و مرادى نيست اگر بر طريق حق رهسپار گرديد و بكمال و حقّ سعادت خود رسيد او رستگار گرديده و اگر در راه خطاء رفت در حالى كه علم بخطاء خود ندارد چنين كس خسران نموده لكن براى وى اميد نجات هست و هر گاه راه سعادت را اشتباه كرد و غير حقّ در نظرش جلوه نمود و در خطاء خود ثابت ماند چنين ميگردد كه هر وقت علائمى و لائحه‌اى از حق تعالى بر او ظاهر ميگردد از آن اعراض مينمايد آن وقت او از آن كسانى مى‌گردد كه خسران و زيانكارى وى زيادتر و اميدى براى سعى و كوشش آن نيست زيرا كه چنين كسى در اعمال خود ضرر و خسرانى برده كه اميدى براى جبران آن باقى نيست و طمعى باقى نمانده كه روزى بسعادت خود برگردد و اينكه است معنى قوله تعالى الَّذِينَ ضَلَّ سَعيُهُم فِي الحَياةِ الدُّنيا وَ هُم يَحسَبُونَ أَنَّهُم يُحسِنُونَ صُنعاً (تفسير الميزان) أُولئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآياتِ رَبِّهِم وَ لِقائِهِ فَحَبِطَت أَعمالُهُم فَلا نُقِيمُ لَهُم يَومَ القِيامَةِ وَزناً (اولئك) اشاره بآيه بالا و صفت دوم آن كسانى است كه در اعمالشان ضرر برده‌اند كه ضرر برده‌گان كسانى ميباشند كه بآيات پروردگارشان كافر گرديدند آيات اعمّ از آيات تكوينى آفاقى و تدوينى تشريعى است، و كفر بمعنى پوشانيدن است يعنى صفت ديگر از اوصاف خسران برده‌گان اينكه است كه اينها آيات تكوينى الهى و تدوينى تشريعى را ميپوشانند و نظر تدبّر در آنها ندارند تا آنكه پس بحقيقت آن ببرند و از طريق آثار مؤثّر را بنگرند و آيات تشريعى قرآنى را بنگرند و بناى كار و عمل خود را تطبيق بآن نمايند تا اينكه از عمر خود نتيجه نيكو ببرند و بهره‌مند گردند و سعادت و خوشبختى كامل نصيب آنها

صفحه : ۸۶

گردد و چنین مردمانی که در بیراهه سیر نمودند و از طریق حق و حقیقت منصرف گردیدند اعمال آنان حبط میگردد یعنی اگر بظاهر اعمال خوبی مینمودند در اثر کفر اعمال آنان تباه و بی‌ثمر گردیده و دیگر در قیامت وزنی و سنجشی برای اعمال آنها نیست یعنی اعمال آنها در قیامت (کأن لم یکن) میگردد و بباد فناء خواهد رفت.

ذلِکَ جَزاؤُهُم جَهَنَّمُ بِما کَفَرُوا وَ اتَّخَذُوا آیاتِی وَ رُسُلِی هُزُواً (ذلک) از اسماء اشاره و مبتداء است و (جزاؤهم) خبر مبتداء و ظاهرا اشاره بحبط اعمال کفار است که چون کفر آنان بآیات پروردگار سبب حبط اعمالشان میگردد و دیگر در قیامت وزنی برای اعمال آنها نیست تا استحقاق پاداش نیک داشته باشند و کفر بآیات الهی و سخریه نمودن بانبیاء و سفراء الهی آتش جهنّم را شعله‌ور میگرداند اینکه است که پاداش و جزای کفر آنها جهنم را ایجاب میگرداند.

إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ کانَت لَهُم جَنّاتُ الفِردَوسِ نُزُلًا در مقابل کفار که از عمرشان خسران و زیان بردند و اعمالشان حبط گردیده و جایگاه آنان جهنّم است کسانی که بآیات الهی ایمان آوردند و اعمال نیکو نمودند محل نزول و ورودشان بهشت فردوس خواهد بود. از (نزلا) چنین استفاده میتوان نمود که بهشت فردوس پیش‌کشی و پیش‌قدمی مؤمنین نیکوکار است و جایگاه آنها بالاتر از آنست.

فردوس چنانچه مفسّرین تفسیر نموده‌اند محل اعلای بهشتی است و (جنّات) را بصیغه جمع آورده نه مفرد شاید اشاره بعظمت و شمول بهشت فردوس است، و بهشت فردوس بهشتی است مشتمل بر چندین بوستان که منطوی بر تمام نعمتهای بهشتی است از اشجار و میوه‌جات و گلها و ریاحین و انهار و باقی نعمتها از جسمانی و روحانی قوله تعالی در وصف بهشت و نعمتهای آن فَلا تَعلَمُ نَفسٌ ما أُخفِیَ لَهُم مِن قُرَّةِ أَعیُنٍ

صفحه : ۸۷

و بروایت عبادة بن صامت از رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که فرموده بهشت صد درجه دارد فاصله ما بین هر درجه‌ای مثل فاصله بین آسمان و زمین است:

درجه بالای همه فردوس است که نهرهای چهارگانه بهشت از آن منفجر میشود پس وقتی از خدا سؤال نمودید فردوس را از خدای تعالی بطلبید (مجمع البیان) آری انسان مادامی که در اینکه لباس طبیعی است ممکن نیست بتواند بدرستی نعمتهای بهشتی را و همچنین عذابهای جهنّمی را تصوّر نماید اینکه است که نعمتها را از جنس مألوفات و محفوظات دنیوی معرّفی نموده تا اینکه بتوانیم تصوّری از آن داشته باشیم، و نیز عذابهای جهنّمی را از اغلال و نیران و باقی موذیات آن را تشبیه بموذیات و عذابهای دنیوی نموده و گر نه عذاب دوزخ فوق آن است که بتوانیم تصوّر نمائیم.

اشتباه نشود نمیگویم از جنس آتش و آب حمیم و اغلال و غیر آن نیست مقصودم اینکه است که چون عالم قیامت عالم حقیقت است که هر چیزی بحقیقت خود ظاهر میگردد آتش است لکن حقیقت آتش، ببین چگونه آتش‌های دنیا بزودی منتفی و خاموش میگردد و آتش دوزخ چنانچه از آیات معلوم میشود علی الدوام بر حرارت آن افزوده میگردد، و میتوان گفت تمام آتش‌های دنیا یک پرتوی است از شراره آن و چنین است نعمتهای بهشتی، تمام نعمتهای دنیا یک نمونه مختصری است از آن نعمتهای کذایی که بمؤمنین با تقوی وعده داده شده که انتهاء ندارد و علی الدوام بر حسن و زیبایی آن افزوده میگردد، و در وصف آن فرموده (نه چشمی دیده و نه گوشی شنیده و نه بخاطر احدی خطور نموده) خالِدِینَ فِیها لا یَبغُونَ عَنها حِوَلًا آیه شاهد بر توجیه بالا است که در اوصاف فائزین ببهشت فردوس فرموده اهل آن همیشه در آن بهشت جاویدانند و طلب تغییر و تحوّلی برای آنها نخواهد بود نعمتهای دنیوی در معرض تغییر و تحویل و فناء و زوال است لکن نعمتهای بهشتی دائمی است و فناءپذیر نمیباشد.

صفحه : ۸۸

قُل لَو کانَ البَحرُ مِداداً لِکَلِماتِ رَبِّی لَنَفِدَ البَحرُ قَبلَ أَن تَنفَدَ کَلِماتُ رَبِّی وَ لَو جِئنا بِمِثلِهِ مَدَداً الف و لام (البحر) جنس است و شامل میگردد تمام دریاها را چه آنهایی که موجودند یا ممکن است موجود گردند، و مقصود از (مداد) جنس آن چیزی است که بآن کلمات نوشته و ضبط میگردد، و (کلمات) جمع کلمه است و کلمه بر جمله و مفرد هر دو اطلاق میگردد مثل قوله تعالی خطاب باهل کتاب یا أَهلَ الکِتابِ تَعالَوا إِلی کَلِمَةٍ سَواءٍ بَینَنا وَ بَینَکُم أَلّا نَعبُدَ إِلَّا اللّهَ سوره آل عمران آیه ۶۴.

و کلمه و کلام وضع شده برای ارائه و نشان دادن (ما فی الضمیر) متکلّم که انسان بتوسط کلام نشان میدهد بمخاطب و مراد خود را میفهماند.

و چون اینکه مبارک آیه پس از آیات بیان قدرت است که در قصص و داستانهای اینکه سوره است مثل حکایت اصحاب کهف و موسی علیه السّلام و خضر علیه السّلام و ذو القرنین که هر یک از آثار غریبی از عالم خلقتند شاید در اینکه آیه میخواهد تذکّر بدهد که گمان نشود که آثار فیض و رحمت الهی محدود بحدّی است همان طوری که علمش و رحمتش غیر متناهی است آثار فیض و رحمت او نیز انتهاء ندارد اگر درختها قلم شود و دریاها مرکّب گردد در آثار فیض و رحمت او را بنویسند تمام شدنی نیست و لو آنکه دریای دیگری بوی اضافه گردد، در آیه دیگر وَ لَو أَنَّ ما فِی الأَرضِ مِن شَجَرَةٍ أَقلامٌ وَ البَحرُ یَمُدُّهُ مِن بَعدِهِ سَبعَةُ أَبحُرٍ ما نَفِدَت کَلِماتُ اللّهِ سوره لقمان آیه ۲۶، اگر هفت دریای دیگر بوی اضافه شود کلمات خدا نفوذ و تمام شدنی ندارد.

اکثر مفسرین آیه را حمل بر علم و حکمت الهی نموده‌اند لکن بقرینه مقام و اینکه کلام فعل متکلّم و نماینده صفات و اخلاق و مراتب باطنی او است و کلام و کلمه مظهر و نماینده متکلّم است و موجودات و مخلوقات نیز نماینده وجود و صفات جلال و جمال الهی میباشند که ما راهی برای شناسایی حق تعالی

صفحه : ۸۹

نداریم مگر همین آثار.

از اینجا معلوم میشود که میتوان گفت مقصود از کلمه همین آثار مخلوقاتند و از اینجا است که مسیح علیه السّلام را (کلمة اللّه) نامیده و نیز آیات قرآن را کلام اللّه مینامیم و قوله تعالی وَ تَمَّت کَلِمَتُ رَبِّکَ الحُسنی عَلی بَنِی إِسرائِیلَ بِما صَبَرُوا سوره اعراف آیه ۱۳۳ که شاید مقصود از کتاب تورات باشد.

اینکه آیات و غیر از اینها دلالت واضح دارد بر اینکه همین طوری که علم و قدرت و حکمت و فضل الهی غیر متناهی است آثار وجود او که در ممکنات ظهور و بروز دارد آن هم غیر متناهی است حدّ یقف ندارد و محدود بحدی نیست، و شاید آیات اشاره باین باشد که گمان نکنید که عوالم و مخلوقات و آثار صنع الهی محدود بهمین عالمی است که شما مینگرید چنین نیست عوالم از عالم مجردات و مادیات و طبیعیات بقدری است که نمیتوان بشمار آورد و اخبار زیاد از معصومین (ع) رسیده که دلالت بر سعه عوالم دارد، در بعضی روایات است که گمان نکنید که عالم منحصر بعالم شما باشد چندین هزار عوالم دیگری است مثل اینکه عالم شما.

و کشفیّات جدید نیز سعه و غیر متناهی بودن عالم خلقت را نشان میدهد و دانشمندانی که عمر خود را در کشف عوالم و موجودات مادّی صرف نموده‌اند اعتراف بعجز خود مینمایند و اظهار میکنند که پس از تحمّل زحمات و مشقّات بسیاری که در فهم تعداد عوالم مادیات و عدد کرات و طبقات زمین نموده‌اند هنوز بعشری از اعشار آن پی نبرده‌اند.

آری موجودات ترشّحی است از منبع فیض ازلی و نمونه‌ای است از آثار صفات لاهوتی نه انتهاء دارد و نه محدود بحدّی است

(رحمتش نامتناهى كرمش بى‌پايان) قُل إِنَّما أَنَا بَشَرٌ مِثلُكَم يُوحى إِلَيَّ أَنَّما إِلهُكَم إِله‌ٌ واحِدٌ از بعض مفسرين است كه در اينكه آيه تمام مراتب اصول ديانت را جمع

صفحه : ۹۰

نموده: توحيد، نبوّت، معاد.
توحيد قوله تعالى أَنَّما إِلهُكُم إِله‌ٌ واحِدٌ نبوّت بدلالت قوله تعالى قُل إِنَّما أَنَا بَشَرٌ مِثلُكُم يُوحى إِلَيَّ و معاد قوله تعالى فَمَن كانَ يَرجُوا لِقاءَ رَبِّهِ فَليَعمَل عَمَلًا صالِحاً (تفسير الميزان) بعضى گفته‌اند اينكه آيه جواب گفتار كفار است كه از روى طعن و استهزاء ميگفتند (ما لهذا الرسول يأكل الطعام و يمشى فى الاسواق) اينكه چه رسولى است كه مثل ما غذا ميخورد و در بازارها راه ميرود، اينكه بود كه خداى تعالى بپيمبرش خطاب مينمايد كه باينها بگو من نيز بشرى هستم مثل شما كه در تمام لوازم بشريّت مانند باقى افراد ميباشم و امتياز من از شما بهمين است كه من از طريق وحى عالم گرديدم كه اله شما و تمام موجودات يكى است و در الوهيّت و حقيقت واحد است و شريك و نظير و مثل و مانندى ندارد بذات بى‌زوال خود مى‌آفريند و به اراده سرمدى و ازلى خود ممكنات را از نيستى بهستى و از عدم بوجود آورده و بغناى ذاتى صمدانيت خود همه را روزى ميدهد و بقدرى كه حكمت الهيش اقتضاء نموده موجودات را نگاه ميدارد حيات و ممات هر دو بدست قدرت او است خَلَقَ المَوتَ وَ الحَياةَ لِيَبلُوَكُم او هم علّت موجده اشياء است و هم علت مبقيه موجودات است در نظام آفرينش اراده احدى مدخليت ندارد.
وحى و الهام در حقيقت و معنى يكى است هر دو القاء معنى بقلب است و ظاهرا فرق بين آن دو اينست كه رسول ملك وحى را بچشم مى‌بيند و صداى او را مى‌شنود و در الهام چنين نيست اينكه است كه وحى را برسول اختصاص داده‌اند و اولياء را بالهام فقط و رسول هم داراى الهام است و هم متخصص بوحى و نيز رسول مأمور بابلاغ است و ولىّ مأمور نيست.
فَمَن كانَ يَرجُوا لِقاءَ رَبِّهِ فَليَعمَل عَمَلًا صالِحاً وَ لا يُشرِك بِعِبادَةِ رَبِّهِ أَحَداً آيه راه اميدى بر مؤمنين باز ميكند، كسى كه آرزوى لقاء رحمت الهى را در دل مى‌پروراند بايستى در دو عمل جدّيت بسيار نمايد يكى در عمل صالح

صفحه : ۹۱

يعنى عملى كه لايق پيشگاه قرب جوار احديت باشد، و ديگر در خلوص كه موحّد باشد و در عمل كسى را با خدا شريك نياورد.
آرى براى انسان راهى بسوى حق تعالى نيست مگر همين ايمان كاملى كه توأم با عمل صالح و خلوص نيّت باشد، كسى ممكن است برحمت الهى نزديك گردد كه بتمام معنى موحّد باشد. توحيد در مقام ذات، توحيد در مقام صفات، توحيد در مقام افعال، توحيد در مقام عبادت. اگر چنين خلوصى براى كسى ميسّر گرديد البته كامياب خواهد شد.

صفحه : ۹۲

سورهٔ مريم

اشاره

عليها السّلام مكية و هى ثمان و تسعون آية

[سوره مريم (۱۹): آيات ۱ تا ۱۵]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
کهیعص (۱) ذِکرُ رَحمَتِ رَبِّکَ عَبدَهُ زَکَرِیّا (۲) إِذ نادی رَبَّهُ نِداءً خَفِیًّا (۳) قالَ رَبِّ إِنِّی وَهَنَ العَظمُ مِنِّی وَ اشتَعَلَ الرَّأسُ شَیباً وَ لَم أَکُن بِدُعائِکَ رَبِّ شَقِیًّا (۴)
وَ إِنِّی خِفتُ المَوالِیَ مِن وَرائِی وَ کانَتِ امرَأَتِی عاقِراً فَهَب لِی مِن لَدُنکَ وَلِیًّا (۵) یَرِثُنِی وَ یَرِثُ مِن آلِ یَعقُوبَ وَ اجعَلهُ رَبِّ رَضِیًّا (۶)
یا زَکَرِیّا إِنّا نُبَشِّرُکَ بِغُلامٍ اسمُهُ یَحیی لَم نَجعَل لَهُ مِن قَبلُ سَمِیًّا (۷) قالَ رَبِّ أَنّی یَکُونُ لِی غُلامٌ وَ کانَتِ امرَأَتِی عاقِراً وَ قَد بَلَغتُ مِنَ الکِبَرِ عِتِیًّا (۸) قالَ کَذلِکَ قالَ رَبُّکَ هُوَ عَلَیَّ هَیِّنٌ وَ قَد خَلَقتُکَ مِن قَبلُ وَ لَم تَکُ شَیئاً (۹)
قالَ رَبِّ اجعَل لِی آیَةً قالَ آیَتُکَ أَلّا تُکَلِّمَ النّاسَ ثَلاثَ لَیالٍ سَوِیًّا (۱۰) فَخَرَجَ عَلی قَومِهِ مِنَ المِحرابِ فَأَوحی إِلَیهِم أَن سَبِّحُوا بُکرَةً وَ عَشِیًّا (۱۱) یا یَحیی خُذِ الکِتابَ بِقُوَّةٍ وَ آتَیناهُ الحُکمَ صَبِیًّا (۱۲) وَ حَناناً مِن لَدُنّا وَ زَکاةً وَ کانَ تَقِیًّا (۱۳) وَ بَرًّا بِوالِدَیهِ وَ لَم یَکُن جَبّاراً عَصِیًّا (۱۴)
وَ سَلامٌ عَلَیهِ یَومَ وُلِدَ وَ یَومَ یَمُوتُ وَ یَومَ یُبعَثُ حَیًّا (۱۵)

صفحه : ۹۳

سوره مریم (ع) باجماع امّت مکّی است و نود و هشت آیه است بعدد عراقی و شامی و مدنی اوّل و نود و نه بعدد مکی و مدنی اخیر.

(ترجمه)

بنام ایزد هستی‌بخش صاحب رحمت عامّ و خاصّ
اینکه است یاد کردن خبر رحمت پروردگارت (نسبت) ببنده خود زکریّا (۲)
وقتی که پنهانی (و از صمیم قلب) پروردگارش را نداء کرد (۳)
گفت پروردگار من استخوان من سست شده و موی سرم سفید و آثار پیری در من ظاهر گردیده و ای پروردگار من از دعاء (و التجاء بکرم تو) بی‌بهره و ناامید نبودم (۴)
و حقیقهٔ از وارثانی که عقب من میباشند بیمناکم و زن من عقیم و نازا است از جانب خودت فرزندی بمن عطاء نما (۵)
که وارث من و وارث آل یعقوب باشد و ای پروردگار من او را قرار بده شایسته که رضایت‌بخش خودت باشد (۶)
(خطاب رسید) ای زکریّا ما تو را مژده میدهیم بپسری که نام او یحیی است که قبلا برای او همنامی قرار ندادیم (۷)
زکریّا گفت ای پروردگار من چگونه میشود پسری آورم در حالی که زن من عقیم و نازا است و من از پیری فرسوده شده‌ام (۸)
(ملک حامل وحی) گفت پروردگار تو گفته چنین کاری بر من آسان است و حقیقهٔ قبلاـ تو را خلق نمودم در حالی که چیزی نبودی (۹)
زکریّا گفت پروردگار من نشانه و علامتی برای من قرار بده خدا فرمود نشانه آن اینکه است که تا سه شبانه روز قدرت نداشته باشی با مردم سخن گویی (۱۰)
پس از آنکه زکریّا از محراب بیرون آمد نزد قومش اشاره کرد بآنها که در صبح و عصر پروردگارتان را تسبیح نمائید یا نماز بخوانید (۱۱)

(خطاب شد) ای یحیی کتاب را بقوّت بگیر و در همان سنّ کودکی باو نبوّت بخشیدیم (۱۴)
و اینکه بخششی و تزکیه‌ای بود از جانب ما و یحیی از پرهیزکاران بود (۱۳)
و بپدر و مادر نیکو رفتار و بکسی ستم ننمود و عصیان نورزید (۱۴)
و سلام از ما بر یحیی است روزی که متولد گردید و روزی که می‌میرد و روزی که در قیامت زنده میشود (۱۵)

صفحه : ۹۴

توضیح آیات

(کهیعص) در اینکه مبارک سوره داستان چند نفر از پیمبران و مقام ولایت و اخلاص و صدق و زهد آن بزرگواران را تذکّر میدهد.
حکایت زکریّا، یحیی، مریم، عیسی، ابراهیم، اسحاق، یعقوب، موسی، هارون، اسماعیل، ادریس و اشاره به اینکه با جلالت شأنی که داشتند بعضی از ذراری آنها راه طغیان و فساد را گرفتند و از طریق آباء خود منحرف گردیدند و سوره بطور کلّی منطوی بر سه مطلب است: اول- آنهایی که خداوند بر آنها انعام نموده از انبیاء و برگزیده گان که اهل هدایتند. دوم- اهل طغیان و فساد. سوم- کسانی که توبه نمودند و ایمان آوردند و اعمال نیکو نمودند و آنها باهل رشد و نعمت ملحق گردیده‌اند.
پس از آن تذکر میدهد ثواب توبه‌کنندگان و عذاب غاوین را که آنان نزدیکان و دوستان شیاطینند. (تفسیر المیزان) در مجمع البیان از امیر المؤمنین چنین روایت میکند که در دعاء میگفت
(اسألك یا کهیعص).
و از إبن عباس نقل شده که (کهیعص) نامی است از نامهای الهی، و کلینی گفته اینکه ثنائی است که خداوند راجع بخود فرموده و کسی را بر حقیقت آن اطلاعی نیست.
و عطاء بن ثابت از سعید بن جبیر روایت نموده که إبن عباس فرموده اینکه حروف اشاره بصفات او سبحانه میباشد که برای تیمّن ذکر نموده: کاف مفتاح اسم کافی و کریم و کبیر است. هاء اشاره باسم هادی. و یاء ایماء بحکیم و حلیم و رحیم و مجید و حمید است. و عین اشعار بر علیم و عزیز و عظیم و عادل.
صاد منبئی از صادق.

صفحه : ۹۵

و بروایت دیگر از کلینی مرویست معنای آن (کاف لخلقه، هاد لعباده، یده فوق ایدیهم، و عالم ببریّته، و صادق فی وعده) و بقول دیگر اشاره به
(یا من یجیب من دعاه)
و نزد بعضی اینکه اسم بهترین اسماء الهی است. و بعض دیگر گفته‌اند قسم باین صفات مذکوره یاد نموده بر حقیقت آنچه که در اینکه سوره ذکر فرموده. و بقولی کهیعص اسم سوره است و ما بعد آن خبر او است.
(منهج الصادقین) ذِکرُ رَحمَتِ رَبِّكَ عَبدَهُ زَکَرِیّا (داستان زکریّا و یحیی) (ذکر) مضاف اضافه شده بمفعول و (رحمهٔ) اضافه شده بفاعل و از آیه چنین برمیآید که (ذکر) خبر مبتداء محذوف و مصدر بمعنی مفعول باشد یعنی (هذا) یاد کردن رحمت پروردگار خودت زکریّا را و شاید رحمت اشاره بتفضّلاتی باشد که در باره زکریا (ع) فرموده از قبول نمودن دعای او و اینکه پس از پیری و

شکستگی پسری مثل یحیی بوی عنایت نموده.

إِذ نادی رَبَّهُ نِداءً خَفِیًّا (نداء) بلند صدا نمودن است مقابل مناجات که آهسته صدا کردن است و شاید مقصود از نداء خفیّ که زکریّا در موقع حاجت خدا را خواند در جای تنهایی باشد، و پنهان گردانیدن حاجت خود را در طلب اولاد برای اینکه بود که در سنّ پیری که گویند آن وقت زکریا شصت سال یا شصت و پنج سال یا هفتاد و پنج یا هشتاد و پنج یا نود و نه سال داشت باختلاف اقوال، و زن او نود و هشت ساله و نازا بود با اینکه حال شرم داشت که کسی بر دعای او اطّلاع پیدا نماید و شاید جهت مخفی گردانیدن دعا اینکه بوده که دعاء را مخفی نمودن بهتر است چنان که در اخبار رسیده لذا خواسته است که دعای خود را مخفی گرداند.

صفحه : ۹۶

قالَ رَبِّ إِنِّی وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّی وَ اشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَیْباً وَ لَمْ أَکُنْ بِدُعائِکَ رَبِّ شَقِیًّا در مقام دعاء و التجاء گفته‌ای پروردگار من استخوان من سست شده شاید مقصود استخوان پشت باشد که ستون بدن است و سفیدی موها سر مرا گرفته ای پروردگار من هیچ وقت نبودم بخواندن من تو را بی‌بهره یعنی هر وقت تو را خواندم اجابتم نمودی و مرا محروم نگردانیدی.

وَ إِنِّی خِفْتُ الْمَوالِیَ مِنْ وَرائِی وَ کانَتِ امْرَأَتِی عاقِراً فَهَبْ لِی مِنْ لَدُنْکَ وَلِیًّا یَرِثُنِی وَ یَرِثُ مِنْ آلِ یَعْقُوبَ وَ اجْعَلْهُ رَبِّ رَضِیًّا زکریا علیه السّلام در عرض حاجت گوید من از بنی اعمام که از بنی اسرائیل میباشند میترسم و نمیخواهم که اینان وارث من باشند، معلوم میشود که آنها مردمان خوبی نبوده‌اند که زکریّا میل نداشته وارث او باشند و از آن طرف چون به پیری رسیده و زن او نیز پیر شده و عقیم بوده و عادتا دیگر امیدی نداشته که اولاد پیدا کند که وارث او باشد و البته میدانسته که پیش قدرت الهی محالی تصوّر ندارد إِذا قَضی أَمراً فَإِنَّما یَقُولُ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ سوره آل عمران آیه ۴۱، بمحض اراده آنچه بخواهد فورا موجود خواهد شد اینکه بود که از خدا با اینکه سنّ پیری طلب اولاد میکند آنهم اولاد پسندیده که وارث آل یعقوب و از اولیاء و دوستان تو یا دارای مقام نبوت باشد.

یا زَکَرِیّا إِنّا نُبَشِّرُکَ بِغُلامٍ اسْمُهُ یَحْیی لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِیًّا مفسرین گویند زکریا از اولادهای هارون بن عمران بوده، از مقاتل نقل شده که زکریا برادر عمران پدر مریم مادر عیسی است و از اولاد سلیمان بن داود است، و بقولی یعقوب بن ماتان برادر زکریا بوده، و بقول بعضی مقصود یعقوب بن اسحق بن ابراهیم است زیرا که زکریا با خواهر مریم بنت عمران ازدواج نموده و نسب او متصل بیعقوب میگردد.

و از سدی نقل شده که زن او از اولاد سلیمان بن داود بود و داود از اولادهای یهود إبن یعقوب و زکریا از نسل هارون و هارون از اولاد لاوی بن

صفحه : ۹۷

یعقوب بود.

پس از دعای زکریّا علیه السّلام و اجابت او باو خطاب میرسد ای زکریّا ما مژده و بشارت میدهیم که بتو پسری عطاء نمائیم که نام او یحیی است و پیش از او کسی را باین نام نخوانده‌ایم.

از امام صادق علیه السّلام چنین روایت شده که فرموده و همچنین بود حسین علیه السّلام که قبلا کسی را چنین نامی نبود و آسمان بر احدی گریه نکرد مگر بر یحیی و بر حسین علیهما السّلام که چهل روز برای شهادت و مظلومیت آنها گریه نمود وقتی از حضرتش سؤال شد که چگونه آسمان برای آنها گریه کرد فرمود طالع میشد قرمز و غروب میکرد قرمز و قاتل یحیی و قاتل حسین

(علیهما السّلام) هر دو ولد الزنا بودند. (طبرسی) و از مجاهد نقل شده (سمیّا) یعنی مثلا و شبیها مثل قوله تعالی هَل تَعلَمُ لَهُ سَمِیًّا قالَ رَبِّ أَنّی یَکُونُ لِی غُلامٌ وَ کانَتِ امرَأَتِی عاقِراً وَ قَد بَلَغتُ مِنَ الکِبَرِ عِتِیًّا الی قوله تعالی: وَ لَم تَکُ شَیئاً زکریّا از روی تعجّب گفت پروردگار من چگونه برای من پسری باشد در حالی که از پیری فرسوده شده‌ام و زن من نازا است، زکریا البته میدانست که در قدرت خدا محالی تصوّر ندارد شاید غرضش اینکه بود که چون سنّت خدا باعتبار نظام عالم بر اینکه جاری گردیده که هر چیزی بایست در موقعی که عادت بر آن جاری شده واقع گردد نه در غیر وقت آن، اینکه بود که سؤال میکند که حکمت آن را بداند و جواب میرسد که گمان مکن که چیزی بر خلاف عادت واقع شدنش یک امر مشکلی باشد هر جا حکمتی در کار باشد وقوعش اشکالی ندارد و همین طور که تو قبلا- چیزی نبودی و همچنین تمام موجودات از عدم بوجود آمده‌اند چنین است هر جا حکمت اقتضاء نماید شیئی موجود میگردد و در اینجا حکمتها در کار بوده که عموم قدرت خداوندی بر عالمیان ظاهر گردد.

صفحه : ۹۸

قالَ رَبِّ اجعَل لِی آیَةً قالَ آیَتُکَ أَلّا تُکَلِّمَ النّاسَ ثَلاثَ لَیالٍ سَوِیًّا پس از آنکه به زکریا بشارت فرزند رسید برای آنکه وقت آن را بداند یا برای اطمینان نفس علامتی طلب مینماید بوی وحی میرسد که سه شبانه‌روز بهم پیوسته با سلامتی اعضاء بدن زبانت گرفته میشود و با مردم سخن نتوانی گفت فَخَرَجَ عَلی قَومِهِ مِنَ المِحرابِ فَأَوحی إِلَیهِم أَن سَبِّحُوا بُکرَةً وَ عَشِیًّا موقعی که زبان زکریّا گرفته شد از محراب خارج گردید و باشاره بقومش گفت که تسبیح کنید یا نماز بخوانید صبح و شام.

در مجمع البیان چنین گفته محراب را محرابش نامیده‌اند برای اینکه کسی که در نماز متوجّه بآن است مانند کسی است که در نماز خود با شیطان محاربه میکند، و محراب در لغت مجلس اشراف را گویند که از حیث مکان و رتبه مانع از نشستن غیر است در آن، و نیز گفته (الایحاء) القاء معنی است در نفس خفیهٔ و بسرعت و اصل او قول آنها است (الوحی الوحی) یعنی الاسراع الاسراع (پایان) یا یَحیی خُذِ الکِتابَ بِقُوَّةٍ وَ آتَیناهُ الحُکمَ صَبِیًّا، وَ حَناناً مِن لَدُنّا وَ زَکاةً وَ کانَ تَقِیًّا پس از آنکه یحیی متولّد گردید در همان حال کودکی چنانچه آیات خبر میدهد مشمول تفضّلات و الطاف الهی گردید و در اینکه آیات بچند کرامت او را ارجمند میگرداند:

اول- بوی امر میشود ای یحیی کتاب تورات را با کمال قوت و عزیمت بگیر و باحکام آن عمل نما.

دوم- در حال صباوت که گویند سه ساله بود باو حکمت و نبوت عطاء گردید سوم- وَ حَناناً مِن لَدُنّا وَ زَکاةً وَ کانَ تَقِیًّا رحمت و عنایتی از طرف حق تعالی یا رحمت بر خلق و رقّت قلب نسبت بآنها بوی بخشوده باشد.

چهارم- او را موفّق گردانیدیم بر طاعت و اخلاص، و در اینکه مراد از زکاة چیست

صفحه : ۹۹

پنج قول است که در مجمع البیان مسطور است و طاعت و اخلاص یکی از آن پنج معنی است.

وَ بَرًّا بِوالِدَیهِ وَ لَم یَکُن جَبّاراً عَصِیًّا پنجم- او را موفق گردانیدیم که بپدر و مادر خود نیکی کند و نبوده باشد ستمکار عصیان کننده. وَ سَلامٌ عَلَیهِ یَومَ وُلِدَ وَ یَومَ یَمُوتُ وَ یَومَ یُبعَثُ حَیًّا چون یحیی علیه السّلام از تمام جهات شایسته الطاف الهی گردیده و از همان کودکی دارای تقوی و مقام عصمت و حکمت و نبوت گردیده بود جای داشت که در مورد سلام و سلامت و تحیت الهی واقع گردد، و شاید آیه اشاره باین باشد که یحیی از وقتی که متولد گردید تا روزی که شهید گردید دارای سلامت نفس بود اینکه است که بر او سلامتی است از وقتی که متولد گردیده و وقتی از دنیا رحلت میکند و وقتی که در قیامت مبعوث میگردد.

در تاریخ حیات یحیی چنین گویند که حالات او خارق العاده بود، پدر و مادرش در حال پیری و فرسودگی بودند که خداوند بآنها یحیی را عطاء نمود و دیگر در همان کودکی دارای رشد و زهد بود و باو مقام نبوّت عطاء گردید و منقطع از خلق و زاهد و پارسا

بود و در مدّت عمر ازدواج ننمود و از لذائذ دنیا کناره گیری مینمود و با عیسی بن مریم معاصر بود و سیّد و بزرگ قوم خود بود و نفوس مایل باو و اطراف او را میگرفتند و آنان را موعظه و امر بتوبه و زهد مینمود تا وقتی که شهید گردید.

و مفسرین در سبب شهادت او گفته‌اند زن طغیان‌کاری بود که سلطان بنی اسرائیل را مفتون نموده و وی را فریب داده و نزد او میآمد یحیی علیه السّلام او را نهی مینمود آن زن کینه یحیی را در دل گرفت و چون سلطان آن زن را دوست میداشت مطیعش گردیده بود آن زن زناکار پادشاه را وادار نمود که یحیی را شهید کند و سر او را بیاورد.

صفحه : ۱۰۰

و بقول دیگر زن خود سلطان بود و از شوهر دیگر دختر زیبایی داشت و چون خودش پیر شده خواست دخترش را سلطان بگیرد یحیی (ع) منع نمود که دختر زن گرفتن حرام است اینکه بود که آن زن کینه یحیی را در دل داشت و شوهرش را وادار نمود که یحیی (ع) را شهید کند و سر او را بیاورد.

و از بعض اخبار نقل شده که آن زن دختر برادر ملک بود که میل داشت با او ازدواج کند یحیی (ع) منع کرد آن زن سلطان را وادار نمود که یحیی را شهید کند و سرش را برای او بفرستد و سلطان امر نمود سر یحیی علیه السّلام را در طشت طلا بریدند و برای آن زن هدیّه داد.

صفحه : ۱۰۱

[سوره مریم (۱۹): آیات ۱۶ تا ۳۳]

اشاره

وَ اذكُر فِي الكِتابِ مَريَمَ إِذِ انتَبَذَت مِن أَهلِها مَكاناً شَرقِيًّا (۱۶) فَاتَّخَذَت مِن دُونِهِم حِجاباً فَأَرسَلنا إِلَيها رُوحَنا فَتَمَثَّلَ لَها بَشَراً سَوِيًّا (۱۷) قالَت إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحمنِ مِنكَ إِن كُنتَ تَقِيًّا (۱۸) قالَ إِنَّما أَنَا رَسُولُ رَبِّكِ لِأَهَبَ لَكِ غُلاماً زَكِيًّا (۱۹) قالَت أَنَّى يَكُونُ لِي غُلامٌ وَ لَم يَمسَسنِي بَشَرٌ وَ لَم أَكُ بَغِيًّا (۲۰)

قالَ كَذلِكِ قالَ رَبُّكِ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ وَ لِنَجعَلَهُ آيَةً لِلنّاسِ وَ رَحمَةً مِنّا وَ كانَ أَمراً مَقضِيًّا (۲۱) فَحَمَلَتهُ فَانتَبَذَت بِهِ مَكاناً قَصِيًّا (۲۲) فَأَجاءَهَا المَخاضُ إِلي جِذعِ النَّخلَةِ قالَت يا لَيتَنِي مِتُّ قَبلَ هذا وَ كُنتُ نَسياً مَنسِيًّا (۲۳) فَناداها مِن تَحتِها أَلّا تَحزَنِي قَد جَعَلَ رَبُّكِ تَحتَكِ سَرِيًّا (۲۴) وَ هُزِّي إِلَيكِ بِجِذعِ النَّخلَةِ تُساقِط عَلَيكِ رُطَباً جَنِيًّا (۲۵)

فَكُلِي وَ اشرَبِي وَ قَرِّي عَيناً فَإِمّا تَرَيِنَّ مِنَ البَشَرِ أَحَداً فَقُولِي إِنِّي نَذَرتُ لِلرَّحمنِ صَوماً فَلَن أُكَلِّمَ اليَومَ إِنسِيًّا (۲۶) فَأَتَت بِهِ قَومَها تَحمِلُهُ قالُوا يا مَريَمُ لَقَد جِئتِ شَيئاً فَرِيًّا (۲۷) يا أُختَ هارُونَ ما كانَ أَبُوكِ امرَأَ سَوءٍ وَ ما كانَت أُمُّكِ بَغِيًّا (۲۸) فَأَشارَت إِلَيهِ قالُوا كَيفَ نُكَلِّمُ مَن كانَ فِي المَهدِ صَبِيًّا (۲۹) قالَ إِنِّي عَبدُ اللّهِ آتانِيَ الكِتابَ وَ جَعَلَنِي نَبِيًّا (۳۰)

وَ جَعَلَنِي مُبارَكاً أَينَ ما كُنتُ وَ أَوصانِي بِالصَّلاةِ وَ الزَّكاةِ ما دُمتُ حَيًّا (۳۱) وَ بَرًّا بِوالِدَتِي وَ لَم يَجعَلنِي جَبّاراً شَقِيًّا (۳۲) وَ السَّلامُ عَلَيَّ يَومَ وُلِدتُ وَ يَومَ أَمُوتُ وَ يَومَ أُبعَثُ حَيًّا (۳۳)

صفحه : ۱۰۲

ترجمه آیات

ای رسول اکرم (صلی اللّه علیه و آله و سلّم) یاد کن در کتاب (در قرآن) مریم را وقتی که از اهل خود کناره گرفت در طرف مشرق جایگزین گردید (۱۶)

پس گرفت پرده‌ای مقابل خود در آن حال بسوی او روح خودمان را بصورت بشری تمام خلقت برای او مجسّم ساختیم (۱۷)

مریم گفت پناه میبرم بخدا از تو اگر بوده باشی پرهیزکار (۱۸)

روح گفت من فرستاده خدای توام برای اینکه ببخشم بتو پسری پاکیزه (۱۹)

مریم گفت چگونه برای من پسر میباشد و مرا بشری مسّ ننموده و من جوینده زنا نبوده‌ام (۲۰)

جبرئیل گفت پروردگار تو چنین گفته که اینکه کار برای من آسان است و هر آینه قرار میدهیم او را برای مردم آیت و نشانه‌ای و رحمت از طرف ما و اینکه امری است که در قضای الهی گذشته است (۲۱)

پس مریم آبستن شد و بجای دوری منزل گرفت (۲۲)

وقتی او را درد زائیدن گرفت رو آورد بسوی تنه درخت خرمایی و گفت ای کاش من قبلا مرده بودم و از فراموش شدگان گردیده بودم (۲۳)

از زیر پای او وی را نداء کردیم که ای مریم محزون مباش پروردگار تو از زیر پای تو چشمه آبی روان گردانید (۲۴)

درخت خرما را بسوی خودت حرکت بده بر تو ریخته میشود خرمای تازه (۲۵)

پس بخور و بیاشام و چشمت (بفرزندت) روشن باشد و هر گاه کسی را از بشر به بینی بگو من برای خدای رحمن نذر کردم روزه صمت بگیرم و امروز با بشری سخن نمیگویم (۲۶)

کسان مریم آمدند و گفتند حقیقه آوردی چیزی شگفت آورنده‌ای (۲۷)

ای

صفحه : ۱۰۳

خواهر هارون پدر تو مرد بدی نبود و نیز مادرت زناکار نبود (۲۸)

مریم (بامر خدا) اشاره بعیسی نمود گفتند چگونه ما سخن گوئیم با طفلی که در گهواره است (۲۹)

عیسی گفت من بنده خدا هستم و بمن کتاب داده و مرا نبیّ گردانیده (۳۰)

و برای (جهانیان) هر کجا باشم با برکت قرار داده و مرا توصیه نموده بصلاهٔ و زکاهٔ مادامی که زنده‌ام (۳۱)

و بنیکویی نمودن بمادرم و مرا قرار نداده ستمکار و شقیّ (۳۲)

و سلام خدا بر من است روزی که متولّد شدم و روزی که میمیرم و روزی که مبعوث میگردم زنده (۳۲).

صفحه : ۱۰۴

توضیح آیات

وَ اذکُر فِی الکِتابِ مَریَمَ إِذِ انتَبَذَت مِن أَهلِها مَکاناً شَرقِیًّا خطاب برسولش نموده که ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم یاد کن در کتاب خود قرآن مریم (ع) را وقتی که از کسان خود دوری جست و در طرف مشرق جایگزین گردید (اذ) بدل است از مریم بدل اشتمال و مقصود از مریم حکایت عجیب وی است (انتبذت) یعنی اعتزلت در مکان شرقی.

فَاتَّخَذَت مِن دُونِهِم حِجاباً مفسرين گفته‌اند حضرت مريم چون حايض ميشد از مسجد بيرون ميرفت و در خانه خاله‌اش كه زن زكريا بود مى‌ماند تا پاك شود وقتى ايّام حيض او گذشت و موقع زمستان بود در طرف آفتاب رفت و پرده كشيد و غسل كرد وقتى لباس پوشيد جبرئيل براى او ممثل گرديد.

لكن از رموز آيات بضميمه احاديث و حكمت نظرى ميتوان چنين استفاده نمود كه مريم وقتى از كسانش دور گرديد و در گوشه انزوا مشغول عبادت و رياضت و ذكر گرديد و بين خود و ديگران ستر و حجابى كه شايد پشت پرده‌اى يا ديوارى يا مغاره كوهى بوده خود را از انظار مستور گردانيده كه كسى متعرّض وى نگردد و فارغ البال مشغول عبادت گردد آن وقت لايق گرديد كه ملك بصورت بشر بر او فرود آيد و باو فرزندى القاء گرداند. اگر چه چنانچه قرآن خبر ميدهد مريم دختر عمران در بيت المقدّس هميشه معتكف و مشغول عبادت بود و زكريا متكفّل او گرديده قوله تعالى كُلَّما دَخَلَ عَلَيها زَكَرِيَّا المِحرابَ وَجَدَ عِندَها رِزقاً قالَ يا مَريَمُ أَنّى لَكِ هذا قالَت هُوَ مِن عِندِ اللّهِ إِنَّ اللّهَ يَرزُقُ مَن يَشاءُ بِغَيرِ حِسابٍ سوره آل عمران آيه ۳۲.

يعنى هر وقت زكريّا بر او وارد ميشد طعامى نزد او ميبافت ميگفت اى مريم اينكه طعام را از كجا آورده‌اى ميگفت از نزد خدا است و خداوند روزى

صفحه : ۱۰۵

(متمثل گرديدن روح نزد مريم (ع) و ترسيدن مريم (ع)) ميدهد بهر كس كه بخواهد بغير حساب لكن از آيه چنين برميآيد كه وقتى مريم بكلى منزوى گرديد و حائلى بين خود و ديگران قرار داد آن وقت لايق القاء روح الهى يعنى روحى كه از طرف خدا است گرديد چنانچه از حكايات و تاريخ بسيارى از پيمبران بما ميفهماند كه آن بزرگواران مدّتى قبل از بعثت منزوى و مشغول عبادت بودند حضرت موسى (ع) وقتى از فرعونيان فرار نمود بدون زاد و توشه با پاى پياده بيابانها را پيمود تا بمدين نزد شعيب رسيد، حضرت عيسى عليه السّلام اينكه طور كه قرآن خبر ميدهد وَ آوَيناهُما إِلى رَبوَةٍ ذاتِ قَرارٍ وَ مَعِينٍ سوره مؤمنون آيه ۵۳، خودش و مادرش مريم عليهما السّلام در كوه منزل داشتند حضرت رسول بنا بر مشهور قبل از رسالت در كوه حرا مشغول عبادت ميگرديد.

آرى تا خانه دل از اغيار بكلى خالى نگردد محل طلوع نور الهى نخواهد گرديد، ماها هم اگر بخواهيم راهى بسوى حقيقت پيدا نمائيم بايستى دل خود را اندازه‌اى از قيل و قال و اشتغال بدنيا خالى گردانيم تا قابل اشراق نور معرفت گرديم، و گفتار ديگرى در توجيه آيه از مفسرين نقل شده لكن اينكه معنايى كه گفته شد ظاهرتر مينمايد.

فَأَرسَلنا إِلَيها رُوحَنا فَتَمَثَّلَ لَها بَشَراً سَوِيًّا، قالَت إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحمنِ مِنكَ إِن كُنتَ تَقِيًّا وقتى كه مريم (ع) كناره جويى كرد براى او ملكى بصورت انسان خوش صورت و زيبايى متمثّل گرديد، و نسبت ملك را بخود كه فَأَرسَلنا إِلَيها رُوحَنا اضافه تشريفيه است، و از اينكه نسبت چنين استفاده ميتوان نمود كه شايد مقصود از آن روح متمثّل آن روح اعظم باشد كه همه ارواح تحت الشعاع او ميباشند و مقامش از تمام ملائكه بالاتر است لكن مشهور بين مفسرين اينكه است كه او جبرئيل عليه السّلام بوده كه بصورت آدم جوانى جلو مريم ميآيد.

و از ابو مسلم چنين نقل شده كه آن روحى كه از آن روح عيسى (ع) پديد گرديد متمثّل بصورت آدمى شد و بر مريم ظاهر گرديد.

صفحه : ۱۰۶

بقولى وقتى مريم (ع) حايض ميشد از مسجد بيرون ميآمد و در خانه خاله‌اش كه زن زكريّا عليه السّلام بود ميماند تا وقتى كه پاك ميشد پس از غسل برميگشت بمسجد وقتى در خانه خاله‌اش رفت بگوشه آفتاب و غسل كرد و لباس پوشيد پس از غسل جبرئيل

بصورت جوان امردی بر او داخل گردید اینکه بود که مریم گفت از شرّ تو بخدا پناه میبرم اگر تو متّقی و پرهیزگار باشی از نزد من بیرون رو.

سؤال- چگونه پناه گرفتن بخدا را مشروط میگرداند بتقوی در صورتی که آدم متّقی پیرامون عمل ناروا نمیگردد و محتاج بپناه گرفتن از شرّ او بخدا نیست.

پاسخ- انسان با تقوی از پناه گرفتن بخدا از عمل زشت دست برمیدارد زیرا که از سخط و غضب خدا میترسد و اینکه مثل اینکه است که می‌گویی اگر مؤمنی بمن ستم نمیکنی و در معنی می‌گویی اگر مؤمنی ایمان تو باز میدارد تو را از ستم نمودن.

و از علی علیه السّلام روایت شده که فرموده مریم (ع) میدانست تقوی متّقی را از معصیت باز میدارد، وقتی که جبرئیل اینکه سخن را از مریم شنید گفت:

قالَ إِنَّما أَنَا رَسُولُ رَبِّكِ لِأَهَبَ لَكِ غُلاماً زَكِيًّا جبرئیل یا روحی که بر او وارد شده بود گفت من فرستاده پروردگار توام برای اینکه بتو پسر طاهر پاکیزه‌ای ببخشم، مریم گفت چگونه ممکن است برای من پسری باشد و حال آنکه من نه با بشری ازدواج کرده‌ام و نه اهل فسق و فجور بوده‌ام و عادهٔ محالست که بدون یکی از اینکه دو جهت فرزندی پدید گردد ملك وحی در جواب مریم میگوید: قالَ كَذلِكِ قالَ رَبُّكِ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ وَ لِنَجعَلَهُ آيَةً لِلنّاسِ وَ رَحمَةً مِنّا وَ كانَ أَمراً مَقضِيًّا ملك گفت پروردگار تو گفته که اینکه چنین کاری برای من آسان است و ما پسر تو را آیت و نشانه قدرت قرار میدهیم و آن رحمتی است از طرف ما

صفحه : ۱۰۷

و اینکه امری است که در ازل در قضای الهی ثبت شده و گذشته.

اینکه آیات دلالت دارد بر اینکه جایز است بر غیر انبیاء اظهار معجزه زیرا معلوم است که مریم پیمبر نبوده و با اینکه حال ملك بر او نازل گردید و او را بفرزند بشارت داد و بدون تماس با بشری اولاد پیدا نمود و اینکه از بزرگترین معجزات بشمار میرود پس چگونه توان گفت بر غیر نبیّ اظهار معجزه جایز نیست.

(مجمع البیان) فَحَمَلَتهُ فَانتَبَذَت بِهِ مَكاناً قَصِيًّا مریم (ع) بعیسی (ع) آبستن شد، از إبن عباس روایت میکنند که جبرئیل بدو انگشت بالای آستین پیراهن مریم را گرفت و در آن نفخه‌ای دمید در همان حال مریم آبستن شد و در خود اثر حمل یافت.

و از امام محمّد باقر علیه السّلام چنین نقل شده که جبرئیل گریبان پیراهن مریم را گرفت و در آن نفخه‌ای دمید در همان ساعت ولد در رحم او بحد کمال رسید و مثل بچه نه ماهه در شکم مادر گردید و در شرف وضع حمل رسید خاله او وقتی او را باین حال دید مضطرب و پریشان گردید مریم از شرم و خجالت و برای دفع ضرر تهمت از خانه زکریّا بیرون رفت و در جایی پنهان گردید.

فَأَجاءَهَا المَخاضُ إِلي جِذعِ النَّخلَةِ قالَت يا لَيتَنِي مِتُّ قَبلَ هذا وَ كُنتُ نَسياً مَنسِيًّا وقتی مریم (ع) از کسان خود فرار نمود و در مکان دوری متواری گردید شدّت درد زائیدن او را گرفت مریم (ع) بسیار مضطرب و پریشان حال گردید زیرا از یک طرف تنهایی و از طرف دیگر درد مخاض و از طرف دیگر که بسیار برای مریم صدّیقه ناگوار بوده با پاکدامنی متّهم بزنا گردد چگونه میتوانست بمردم بگوید که جبرئیل مرا آبستن نموده اینکه بود که در آن وقت آرزو نمود که ای کاش مرده بودم و چنین روزی را ندیده بودم.

آری تا انسان جام بلا ننوشد بلذّت وصال خورسند نگردد ببین اولیاء و

صفحه : ۱۰۸

مقرّبین هر یک بقدر طاقت خود بچه آفات و بلیّاتی مبتلا میگردیدند و شاید یکی از اسرارش اینکه باشد که فشرده گردند و مانند

طلای ناب جوهر پاك روحشان بكلّی از قذارات طبیعت خالص گردد تا لایق مقام قدس الهی گردند.

فَناداها مِن تَحتِها أَلّا تَحزَنِی قَد جَعَلَ رَبُّکِ تَحتَکِ سَرِیًّا، وَ هُزِّی إِلَیکِ بِجِذعِ النَّخلَةِ تُساقِط عَلَیکِ رُطَباً جَنِیًّا (سرّی) نهر آب را گویند (هزّ) حركت شدید.

آیه عطف بآیه بالا است وقتی مریم خیلی مضطرب گردید الطاف الهی شامل حال او گردید و از زیر قدم او بوی نداء رسید كه ای مریم محزون مباش كه پروردگار تو از زیر پای تو آب خوشگواری جریان داده و تنه درخت خرما كه در آن محلّ بود حركت بده برای تو خرمای تازه ریزش میكند.

در اینكه آیا نداء كننده بمریم (ع) چه كس بوده بقولی همان روحی بود كه بمریم علیه السّلام روح دمید و همان روح بامر خدا مانند قابله‌ای مواظب حال او بود تا وضع حمل نمود و او را بالطاف الهی دل‌خوش گردانید، و بقول دیگر حضرت عیسی بوده كه بمادرش نوید داد كه محزون نباشد.

و از آیه چنین برمیآید كه آن وقت در آنجا چشمه آب نبود یا اگر بوده خشكیده شده بود و درخت نیز خرما نداشته و خشك بوده و اینها از كرامت مریم بشمار میرود.

فَکُلِی وَ اشرَبِی وَ قَرِّی عَیناً فَإِمّا تَرَیِنَّ مِنَ البَشَرِ أَحَداً فَقُولِی إِنِّی نَذَرتُ لِلرَّحمنِ صَوماً فَلَن أُکَلِّمَ الیَومَ إِنسِیًّا اصل (ترین) ترائین بوده همزه حذف شده، و (یا) در آن ضمیر مؤنث مخاطب است. و ظاهرا چون مریم (ع) خیلی محزون و متفكّر بود كه جواب كسان خود كه او را سرزنش مینمایند و شاید در مقام اذیّت او نیز برآیند كه چگونه یك دختر باكره كه او از خانواده نبوّت و شرافت است و نیز متنسّك و معتكف در بیت المقدّس بوده و همه وقت مشغول عبادت و خدمت‌گذار خانه خدا

صفحه : ۱۰۹

گردیده چنین عمل ناشایسته‌ای از وی بروز نموده كه ننگ طائفه خود باشد.

اینكه بود كه بوی خطاب میرسد كه ای مریم از اینكه آب بیاشام و تنه درخت خرما را حركت بده خرمای تازه ریزش میكند و چشمانت با ولادت روشن باشد و هر گاه از بشر زن یا مرد كسی را دیدی با او تكلّم مكن و بآنان باشاره بگو كه من روزه صمت گرفته‌ام و امروز با احدی از بشر سخن نگویم.

فَأَتَت بِهِ قَومَها تَحمِلُهُ قالُوا یا مَریَمُ لَقَد جِئتِ شَیئاً فَرِیًّا (فاتت) عطف بآیه بالا (فریّا) یعنی عظیما و ظاهرا مرجع ضمیر (به) و (تحمله) عیسی است و مرجع ضمیر (قومها) مریم.

یعنی وقتی مریم عیسی را كه در بغل خود گرفته بود نزد قوم خودش آورد قومش گفتند حقیقهٔ چیز عجیبی آورده‌ای یا اینكه چیز قبیحی آورده‌ای زیرا هیچ زنی بدون شوهر نزائیده مگر از زنا، ای خواهر هارون پدرت كه مرد بد نبود مادرت هم زناكار نبود.

یا أُختَ هارُونَ ای خواهر هارون، در اینكه هارون كه مریم را خواهر او خواندند كیست چند قول نقل شده:

۱- بقولی هارون نام مرد صالحی بوده در بنی اسرائیل و در آن زمان مردم او را بتقوی و زهد و صلاح میشناختند و هر شخص صالحی را نسبت باو میدادند (إبن عباس و غیره) ۲- هارون برادر پدری مریم بود و از مادرش نبود و معروف بود بحسن طریقت (كلبی) ۳- مراد هارون برادر موسی (ع) است و چون نسبت مریم باو میرسید او را خواهر او نامیدند. (سدی) ۴- هارون مردی فاسق و مشهور بود بقهر و فساد و مریم را نسبت باو دادند و خواستند از جهت عمل زشت مریم را منسوب باو گردانند. (سعید بن جبیر)

صفحه : ۱۱۰

ما کانَ أَبُوکِ امرَأَ سَوءٍ وَ ما کانَت أُمُّکِ بَغِیًّا قوم مریم در مقام سرزنش باو گفتند چه شد كه تو چنین عمل خلاف عفّت را از خود

نشان دادی در صورتی که پـدر تو مرد بـدی نبود و مادر تو نیز طغیان‌کار و بر عمل خطاء نمیرفت چه شد که تو چنین کردی و گویا در مقام تعرض میخواستند بمریم (ع) بگویند که تو لکّه ننگی بین کسان و اقوام خود گذاردی و زنا نمودی.

فَأَشارَت إِلَيهِ قالُوا كَيفَ نُكَلِّمُ مَن كانَ فِي المَهدِ صَبِيًّا (فا) عطف بآيه بالا است، وقتی طائفه مریم با او بنای اعتراض را گذاردند مریم (ع) بامر خدا بعیسی علیه السّلام اشاره نمود که از او سؤال کنید آنها شاید گمان کردند که مریم بآنها استهزاء میکند اینکه بود که از روی تعجّب گفتند چگونه با طفلی که در گهواره است حرف بزنیم، شاید مقصود از گهواره دامن مریم مراد بوده که بمنزله گهواره عیسی در آن وقت بشمار میرفته.

قالَ إِنِّي عَبدُ اللّهِ آتانِيَ الكِتابَ وَ جَعَلَنِي نَبِيًّا در آن وقت بحکم ایزد متعال عیسی (ع) بزبان آمد و اول بندگی و عبودیت خود را اظهار نمود، اشاره ببطلان سخن کسانی که در باره او ربوبیّت قائل میگردند پس از آن در چند چیز شرافت و مقام خود را تذکر میدهد.

اول- مقام نبوّت و رسالت و ایتاء کتاب آسمانی که شاید مقصود انجیل بوده دوم- وَ جَعَلَنِي مُبارَكاً أَينَ ما كُنتُ (و جعلنی) عطف داده شده به (و جعلنی) اول، یعنی و قرارداد مرا مبارک یعنی با برکت (اینما کنت) هر کجا که باشم و وجود مرا سبب خیر و برکت و تعلیم کننده افعال خیر و هدایت و سبب رستگاری خلق گردانید.

سوم- وَ أَوصانِي بِالصَّلاةِ وَ الزَّكاةِ ما دُمتُ حَيًّا به (واو) آیه را عطف بآیه جلو داده که من چون بنده و عبد حق تعالی هستم و وظیفه عبد بندگی است اینکه است که بمن توصیه شده مادامی که زنده هستم در

صفحه : ۱۱۱

امر نماز که عبادت بدنی است و در دادن زکاة که عبادت مالی است مداومت نمایم چهارم- وَ بَرًّا بِوالِدَتِي وَ لَم يَجعَلنِي جَبّاراً شَقِيًّا (وَ بَرًّا بِوالِدَتِي) عطف است بر (جَعَلَنِي مُبارَكاً) یعنی خدا مرا قرار داد با برکت و قرار داد بر اینکه بمادرم نیکویی و مهربانی نمایم، و اینکه اختصاص بمادر داده اشاره است به اینکه پدری از بشر وی را نبوده که مریم متّهم بزنا گردد، و نبوده باشم جبّار و ستم‌کننده بخلق.

وَ السَّلامُ عَلَيَّ يَومَ وُلِدتُ وَ يَومَ أَمُوتُ وَ يَومَ أُبعَثُ حَيًّا الف و لام (السّلام) شاید الف و لام جنس باشد یعنی جنس و حقیقت سلامتی از خدا در همه حال بر من است از آن وقتی که متولّد گردیدم و وقتی که میمیرم و وقتی در قیامت مبعوث میگردم، و ممکن است الف و لام عهد باشد یعنی هم چنان که سلامتی در اینکه سه حال بر یحیی بود برای من نیز خواهد بود.

صفحه : ۱۱۲

[سوره مريم (۱۹): آيات ۳۴ تا ۴۷]

اشاره

ذلِكَ عِيسَى ابنُ مَريَمَ قَولَ الحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمتَرُونَ (۳۴) ما كانَ لِلّهِ أَن يَتَّخِذَ مِن وَلَدٍ سُبحانَهُ إِذا قَضى أَمراً فَإِنَّما يَقُولُ لَهُ كُن فَيَكُونُ (۳۵) وَ إِنَّ اللّهَ رَبِّي وَ رَبُّكُم فَاعبُدُوهُ هذا صِراطٌ مُستَقِيمٌ (۳۶) فَاختَلَفَ الأَحزابُ مِن بَينِهِم فَوَيلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِن مَشهَدِ يَومٍ عَظِيمٍ (۳۷) أَسمِع بِهِم وَ أَبصِر يَومَ يَأتُونَنا لكِنِ الظّالِمُونَ اليَومَ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ (۳۸)

وَ أَنذِرهُم يَومَ الحَسرَةِ إِذ قُضِيَ الأَمرُ وَ هُم فِي غَفلَةٍ وَ هُم لا يُؤمِنُونَ (۳۹) إِنّا نَحنُ نَرِثُ الأَرضَ وَ مَن عَلَيها وَ إِلَينا يُرجَعُونَ (۴۰) وَ

اذکُر فِی الکِتاب ِإِبراهِیمَ إِنَّه کانَ صِدِّیقاً نَبِیًّا (۴۱) إِذ قالَ لِأَبِیه ِیا أَبَت ِلِمَ تَعبُدُ ما لا یَسمَعُ وَ لا یُبصِرُ وَ لا یُغنِی عَنکَ شَیئاً (۴۲) یا أَبَت ِإِنِّی قَد جاءَنِی مِنَ العِلمِ ما لَم یَأتِکَ فَاتَّبِعنِی أَهدِکَ صِراطاً سَوِیًّا (۴۳)

یا أَبَت ِلا تَعبُدِ الشَّیطانَ إِنَّ الشَّیطانَ کانَ لِلرَّحمن ِعَصِیًّا (۴۴) یا أَبَت ِإِنِّی أَخافُ أَن یَمَسَّکَ عَذابٌ مِنَ الرَّحمن ِفَتَکُونَ لِلشَّیطان ِوَلِیًّا (۴۵) قالَ أَ راغِبٌ أَنتَ عَن آلِهَتِی یا إِبراهِیمُ لَئِن لَم تَنتَه ِلَأَرجُمَنَّکَ وَ اهجُرنِی مَلِیًّا (۴۶) قالَ سَلامٌ عَلَیکَ سَأَستَغفِرُ لَکَ رَبِّی إِنَّه کانَ بِی حَفِیًّا (۴۷)

صفحه : ۱۱۳

(ترجمه)

اینکه حکایت او گذشت عیسی پسر مریم است میگویم قول حق در باره عیسی بن مریم که در آن شک میکنند (۳۴)

نمیباشد برای خدا که اولادی برای خود بگیرد خدا منزّه و مبرّا است (از آنچه در باره او میگویند) وقتی اراده‌اش بامری تعلّق گرفت میگوید باش فورا موجود میگردد (۳۵)

حقیقةً خدا پروردگار من و پروردگار شما است او را بپرستید اینکه است راه مستقیم (۳۶)

طائفه‌هایی از مردم (در باره عیسی) بینشان اختلاف کردند وای بر آنهایی که کافر شدند از حاضر شدن در آن روز بزرگ (قیامت) (۳۷)

کافرها چقدر بینا و شنوا باشند در آن روزی که بیایند نزد ما لکن ستمکاران امروز در گمراهی هویدا میباشند (۳۸)

(ای محمّد) آنان را از روز حسرت (قیامت) بترسان که در آن وقت دیگر کار گذشته و در دنیا آنها در غفلتند و آنان ایمان نمی‌آورند (۳۹)

همانا مائیم که زمین را و آنچه در آنست بارث میبریم و مردم بسوی ما بازگشت میکنند (۴۰)

یاد کن در کتاب ابراهیم را زیرا که او بود صدّیق و پیمبر (۴۱)

وقتی که او بپدرش (عمویش) گفت ای پدر من برای چه پرستش می‌نمایی چیزی را که نه می‌بیند و نه میشنود و از چیزی تو را بی‌نیاز نمیگرداند (۴۲)

ای پدر من آمده است مرا از طریق وحی علمی که تو را نیامده پس تابع من شو تا اینکه تو را راهنمایی کنم براه راست (۴۳)

ای پدر من پیروی شیطان را مکن زیرا که شیطان بخدای رحمن عصیان نموده (و اطاعت امر او را ننموده) (۴۴)

ای پدر من میترسم از عذابی که از طرف رحمن بتو اصابت نماید پس بوده باشی تو قرین و دوست شیطان (۴۵)

پدرش گفت آیا تو ای ابراهیم از خدایان ما روی گردانیده‌ای اگر (از گفتارت) دست بر نداری تو را سنگسار مینمایم و از من دور شو زمانی طولانی (۴۶)

ابراهیم گفت سلام و سلامتی بر تو باد بزودی از پروردگار خود برای تو طلب آمرزش مینمایم بدرستی که او بمن مهربان است (۴۷).

صفحه : ۱۱۴

توضیح آیات

ذٰلِکَ عِیسَی ابنُ مَریَمَ قَولَ الحَقِّ الَّذِی فِیهِ یَمتَرُونَ (ذلک) اشاره بتمام داستان و حکایتی است که راجع بعیسی علیه السّلام در آیات بالا تذکر داده شده از کیفیت ولادتش و تکلّم نمودن در مهد و اظهار بندگی و مقام نبوّت و اظهار پاکدامنی مادرش.

(قول الحقّ) منصوب است بمفعولیت از برای (قلت) مقدّر و مؤکّد جمله بالا است و گوینده آن حق تعالی است یعنی کلامی که مطابق واقع و حقیقت امر است و بین افراط و تفریط واقع است اینکه است که عیسی بن مریم بنده خدا و دارای مقام نبوت است نه آن طوری است که نصاری در باره او افراط و غلوّ نموده و او را پسر خدا (و ثالِثَ ثَلاثَةٍ) گویند و نه آن طوری است که یهودیان در باره او تفریط نموده و او را پسر یوسف نجّار گفته‌اند و سخن درستی که در آن شک و شبهه‌ای راه ندارد همان است که گفته شد که عیسی علیه السّلام بنده خدا و رسول او و پسر مریم است.

ما کانَ لِلّهِ أَن یَتَّخِذَ مِن وَلَدٍ سُبحانَهُ إِذا قَضی أَمراً فَإِنَّما یَقُولُ لَهُ کُن فَیَکُونُ در اینکه آیه ذات ذو الجلال در مقام بیان اوصاف خود برمیآید و (بما) نافیه (و کان تامّه) تذکر میدهد که مقام کبریایی و عظمت الهی بالاتر از اینکه است که اولاد بگیرد زایش و تولید مثل به هیچ وجه و بهیچ معنایی درخور ذات صمدانی نیست (لَم یَلِد وَ لَم یُولَد) نه اولاد گرفته و نه اولاد کسی است اینها اوصاف ممکنات است خدا و مبدء عالم منزّه و مبرّا از هر صفت نقصی است که در ممکنات دیده میشود.

ممکنات زایش و تولید مثل میکنند زیرا که تمام موجودات از اجزاء و موادّ ترکیب گردیده‌اند و از اجزاء و مواد آنها تولید مثل میشود و ولد فردی از نوع همان اصل و مثل آن میگردد لکن چون ذات حق تعالی ترکیب شده از

صفحه : ۱۱۵

اجزاء نیست و بسیط الحقیقه است اینکه است که تولید و ولد و فرزند و زایش نسبت باو محال است وقتی حکم و اراده او بر ایجاد و آفرینش چیزی قرار گرفت بمجرّد امر (کن) موجود میگردد.

امام علیه السّلام فرموده که در آن مرتبه سخن و کلامی در کار نیست و تعبیر بامر (کن) بواسطه ضیق عبارت است و مجاز است و برای تقریب بذهن مستمعین میباشد و همان اراده ازلی بر وقوع هر امری کافی در پیدایش وی خواهد بود و نظیر اینکه آیه در قرآن بسیار است.

شیخ طنطاوی در تفسیر جواهر در ذیل قوله تعالی ذٰلِکَ عِیسَی ابنُ مَریَمَ بیان مفصلی دارد که برای توضیح اجمالی از آن را ترجمه مینمایم.

(سرّ الوجود- الکهرباء و الارواح) همانا سرّ اینکه وجود برای ما شیئا فشیئا ظاهر میگردد. آیا میدانی الآن با تو چه میگویم میگویم کهرباء چیزی است که هیچ مکانی از آن خالی نیست در زمین و هوا و حیوان و نبات در همه چیز هست لکن برای احدی ظاهر نگردیده مگر بتفاعل وقتی مس را با توتیا آمیختیم مثلا- با وسائلی آن وقت کهرباء کمی یا زیادی بحسب تفاعل ظاهر میگردد و اینکه کهرباء نور است در منزل ما و آتش است برای طبخ غذاء ما و آن کهرباء ضوء است و آن نار است و آن حرکات است و اسماء و اعمال آن متعدد لکن آن یک عنصر واحد است آیا اینکه عجیب نیست.

امّا عالم روح بقیاس بکهرباء می‌گوییم در فلسفه قدیم تعبیر بنفس کلیه نموده‌اند و آن حقیقتی است که بر اشیاء عالم محیط است شدیدتر از احاطه کهرباء و آن روح ظاهر نمیشود مگر در اجسامی که قابل تفاعل باشد مثل آنچه در کهرباء حاصل میشود سواء بسواء.

روح کل محیط بما و بکره ما است لکن اثرش ظاهر نمیگردد مگر وقتی که در اجسام تفاعل پدید گردد و مستعد شود برای قبول روح همان طوری که در

صفحه : ۱۱۶

کهربـاء گفته شـد و استعداد قبول یـا کم است مثل نباتات یا زیادتر است مثل حیوانات همان طوری که نتیجه کهرباء موجبه و سالبه است همان طور حیوان نتیجه میدهـد ذکر و انثی (ففی کل منها زوجان) و وقتی نبات و حیوان مستعد گردیدند بقبول فیض از اینکه نفس کلیه هر یک از اعضاء حیوان بمناسبت خود از آن نفس کلی فیض میگیرد، و همان طوری که گفتیم در کهرباء نور و حرارت بحسب استعداد قوابل است، همان طور در اینجا گوئیم در فیض نفس کلیه بر هر ذی حیاتی بسته باستعداد آن است اگر اینکه فیض بر نبـات افتـد در کثرت اثمار و میوه‌جات پدیـد میگردد و اگر بر حیوان افتـد حس و حرکت و ادراک عطاء میشود و از آن روح در هر حـالی عطاء می‌شود آنچه را که مناسب او است، و چنانچه گوئیم فیض در نبات اینکه است که در زمین امتـداد و ریشه میگرداند و برگها و ثمرات آن زیاد می‌گردد و تمام اینها باعتبار قوابل یعنی استعداد نبات است.

و همین طـور در حیـوان قلب و نبض و ریه و کبـد و خون و دمـاغ و فکر و چشم و نظر و گوش و زبـان و ذائقه و تمـام اینهـا باعتبـار قوابـل و اسـتعداد است همـان طوری که در کهربـاء گفتیم که آن نور است در حجره ما و آتش است برای طبـخ غـذاء ما و حرکت اسـت برای آلاـت مـا و همین طـوری که حرکـات مختص به آلاـت است و نـور در حجره‌هـا بآلاـت و اسـتعداد خاصـی است همین اختصاص را دارد گوش برای شنیدن و چشم برای دیدن و معده برای هضم نمودن.

و نتیجه چنین شـده که همین طوری که کهربـاء ظـاهر می‌گردد قوّهٔ و ضـعفا وقتی که اشـیایی بنحو خـاص مناسبی با هم تفاعل پیـدا نمودنـد آن وقت اثر آن ظـاهر می‌گردد، چنین است حیات شـدّتا و ضـعفا بحسب قوابل و تفاعل حاصل می‌گردد (پایان) خلاصه از ظاهر بیانات آن حکیم چنین بر می‌آیـد که افاضه روح کلّی که از عالم ابداع است در اینکه عالم طبیعت شدّتا و ضـعفا باعتبار قوابل است که آن از ترکیب اجزاء و تعادل و توازنی که بین آنها است پدید گردیده، هر قدر ترکیب

صفحه : ۱۱۷

موجودات مادی بهتر انجام گرفته باشـد و مزاج معتـدل‌تر باشـد افاضه روح کلّی در آن بیشتر خواهـد بود، از اینجا معلوم میگردد که روح کلّی در تمـام موجودات بامر حق تعالی نفوذ دارد زیرا که حیات هر موجودی از نبات و حیوان و انسان بقـدر افاضه آن است و شاید همین باشد مقصود از آن فقره دعای کمیل که از حضرت امیر علیه السّلام است

(و برحمتک الّتی وسعت کلّ شیئی)

و باین عبارت میتوان گفت نوعا هر قدر مزاج معتدل‌تر باشد آثار حیاتی و دوام آن زیادتر است مگر تصادفی پدید گردد.

وَ إِنَّ اللّهَ رَبِّی وَ رَبُّکُم فَاعبُدُوهُ هذا صِراطٌ مُستَقِیمٌ اینکه آیه عطف بآیه بالا است و مقول قول عیسـی (ع) که فرموده (إِنِّی عَبدُ اللّهِ) که در همـان حال کودکی در گهواره بکسانی که بمادرش مریم (ع) اعتراض نمودنـد در مقام ارشاد و انـدرز آنان برآمـده و اظهار مینماید که بدرستی و حقیقت میگویم که من بنده خدا و خدا است که پروردگار من و پروردگار شـما است او را عبادت و پرستش نمائید و همین است راه هدایت و طریق مستقیمی که سر انجام آن قرب برحمت پروردگار عالمیان است.

فَاختَلَفَ الأَحزابُ مِن بَینِهِم فَوَیلٌ لِلَّذِینَ کَفَرُوا مِن مَشهَدِ یَومٍ عَظِیمٍ پس از آن در باره عیسـی (ع) بین مردم اختلاف پدیـد گردیـد، بعضـی غلوّ نمودنـد و گفتنـد عیسـی (ع) خـدا است چنان که خداوند تعالی خبر داده که لَقَد کَفَرَ الَّذِینَ قالُوا إِنَّ اللّهَ هُوَ المَسِیحُ ابنُ مَریَمَ سوره مائده آیه ۷۶، و بعضی گفتند عیسی پسر خدا است چنانچه قرآن خبر داده که وَ قالَتِ النَّصاری المَسِیحُ ابنُ اللّهِ سوره توبه آیه ۳۰، یا او را ثالث ثلاث نامیدنـد، و بعضـی او را بپیمبری توصـیف می‌نمودند و قرآن بعبودیت و رسالت که مطابق حق و حقیقت است حضرتش را ستوده.

و شایـد مقصود از (بینهم) جمـاعت عیسویـان باشـد و بنـا بر اینکه معنی (من) زائـد میشود و چنین می‌شود که اختلاـف بین حرفهای

عيسويان پديد گرديد

صفحه : ۱۱۸

۱- حزب يعقوبيه و آنها جماعتى بودند تابع يك عالم نصرانى بنام يعقوب او بجماعت نصارى گفت عيسى (ع) خدا است بزمين هبوط نمود و پس از آن عروج بآسمان نمود.

۲- حزب نسطوريه تابع مردى عالم بنام نسطور گرديدند كه بجماعت عيسويان گفت عيسى (ع) پسر خدا است او را ظاهر نمود پس از آن او را بسوى خودش بالا برد.

۳- حزب اسرائيليه و آنها كسانى بودند كه عيسى (ع) را ثالث ثلاثه ناميدند فَوَيلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِن مَشهَدِ يَومٍ عَظِيمٍ (ويل) كلمه عذاب است يعنى واى بر جماعتى كه كافر شدند از موقع حضورشان در روز بزرگ قيامت كه آن روز است كه نتيجه گفتار و اعمالشان را بعيان مى‌بينند يا بگفتار ناروايى كه در باره عيسى بن مريم (ع) گفته‌اند پاداش داده مى‌شوند.

أَسمِع بِهِم وَ أَبصِر يَومَ يَأتُونَنا لكِنِ الظّالِمُونَ اليَومَ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ گويند (اسمع و ابصر) هر دو در اينجا فعل تعجّبند و در (ابصر) جار و مجرور حذف شده يعنى چه چيز شنوا و بينا گردانيد آنها را اشاره به اينكه در آن روز گوش و چشم آنان شنوا و بينا مى‌گردد و از اعمال و گفتار خودشان تعجّب مى‌كنند بعد از آنكه در دنيا كر و كور بودند و امروز كافرين در گمراهى هويدا ميباشند.

وَ أَنذِرهُم يَومَ الحَسرَةِ إِذ قُضِيَ الأَمرُ وَ هُم فِي غَفلَةٍ وَ هُم لا يُؤمِنُونَ خطاب برسول صلى اللّه عليه و آله و سلّم است كه اينكه كافرين و مشركين را تهديد كن و آنان را بترسان از آن روزى كه پس از گذشتن امر حساب و صادر شدن حكم بعدل و تعيين جايگاه هر كسى و وارد شدن هر فرقه‌اى بجهنم يا بهشت پس كسانى كه بخود ستم نموده در آن روز وقتى جايگاه خود را در عذاب ديدند حسرت و ندامت عجيبى آنان را دست خواهد داد در حالى كه اينها در دنيا غافل و بى‌خبر از چنين روزى مى‌باشند

صفحه : ۱۱۹

و ايمان نمياورند.

إِنّا نَحنُ نَرِثُ الأَرضَ وَ مَن عَلَيها وَ إِلَينا يُرجَعُونَ اشاره به اينكه مائيم وارث زمين و آنچه بر او است و مبدء موجوداتيم و غايت آن مى‌باشيم و تمام امور از ما و بازگشت بسوى ما مى‌نمايد و در آن روز مالك و متصرفى باقى نميماند.

وَ اذكُر فِي الكِتابِ إِبراهِيمَ إِنَّهُ كانَ صِدِّيقاً نَبِيًّا چون در سوره انبياء و جاهاى ديگر داستان حضرت ابراهيم عليه السّلام بيان شده اگر چه در تكرار مطالب در هر جايى خصوصيات زائدى است لكن چون اصول مطالب ذكر شده اينكه است كه براى وضوح بترجمه اجمالى از آنچه بعضى از مفسرين در اينجا شرح داده‌اند قناعت مينمائيم.

وَ اذكُر فِي الكِتابِ يعنى قرآن (و صدّيق) از بناهاى صيغه مبالغه است يعنى كثير الصدق حضرت ابراهيم (ع) بسيار انبياء و كتب الهى را تصديق مينمود و خودش نيز پيمبر بود، و (اذ قال) بدل از ابراهيم است، و (ما بينهما) اعتراض يا متعلق بكان مقدّر است يعنى (كان جامعا) ابراهيم عليه السّلام جامع خصوصيات پيمبران و صدّيقين بود.

إِذ قالَ لِأَبِيهِ يا أَبَتِ لِمَ تَعبُدُ ما لا يَسمَعُ وَ لا يُبصِرُ وَ لا يُغنِي عَنكَ شَيئاً وقتى كه ابراهيم (ع) بنيكوتر تربيتى بپدرش خطاب ميكند و اولا از او در عبادت نمودن چيزى كه نه ميشنود و نه مى‌بيند دليل ميجويد و باو تذكر ميدهد كه مستحق عبادت نيست مگر منعمى كه همه نعمتها از او است و او خداى خالق رازق است كه اصل نعمتها از خوان انعام او بروز نموده پس از آن بقوله:

يا أَبَتِ إِنِّي قَد جاءَنِي مِنَ العِلمِ ما لَم يَأتِكَ فَاتَّبِعنِي أَهدِكَ صِراطاً سَوِيًّا بپدر خطاب مينمايد كه تابع من شو من بچيزى از علم بخدا و شناسايى او اطلاع يافته‌ام كه تو عالم بآن نشده‌اى پس از آن از عبادت شيطان و از آنچه او را بسوى آن ميخواند نهى مينمايد و

بوی تذکّر میدهد که شیطان پروردگار

صفحه : ۱۲۰

رحمان را عصیان نمود و استکبار کرد (و بآدم سجده ننمود) اینکه بود که بلعنت ابدی گرفتار گردید.

يا أَبَتِ إِنِّي أَخافُ أَن يَمَسَّكَ عَذابٌ مِنَ الرَّحمنِ فَتَكُونَ لِلشَّيطانِ وَلِيًّا پس از آن پدرش را از سوء عاقبت میترساند از آنچه در او است از مخالفت و اینکه بلفظ (یا ابت) نصیحت را صادر میگرداند اینکه است (که بداند) از روی لطف و مصلحت‌اندیشی او را اندرز میدهد (شاید از او بپذیرد) و (تا) در (ابت) عوض از یاء اضافه است، یعنی ای پدر من، و بعضی یا ابت بفتح تاء قرائت نموده‌اند.

و (ما) در ما لا يَسمَعُ و ما لَم يَأتِكَ جایز است که موصوله یا موصوفه باشد و (مفعول) در لا يَسمَعُ وَ لا يُبصِرُ غیر منوی است و مقصود اینست که در آنها نه شنوایی است و نه بینایی. و (شیئا) در محل مصدر است یعنی اینکه بتها محتاج بهمه چیزند و بی‌نیاز نمیباشند، یا (مفعول به) است یعنی آنها تو را بی‌نیاز نمیگردانند.

قالَ أَ راغِبٌ أَنتَ عَن آلِهَتِي يا إِبراهِيمُ لَئِن لَم تَنتَهِ لَأَرجُمَنَّكَ وَ اهجُرنِي مَلِيًّا پدرش گفت ای ابراهیم آیا تو از خدایان من یعنی بتها اعراض کرده‌ای و از آنان بیزاری نموده‌ای اگر از اینکه گفتارت دست برنداری هر آینه تو را سنگسار میکنم یا بزبان تو را مذمّت میکنم یا در مقام قتل تو برمی‌آیم و تو را میکشم (وَ اهجُرنِي مَلِيًّا) یعنی دور شو از من زمانی طولانی یا سالم از عقوبت من.

قالَ سَلامٌ عَلَيكَ سَأَستَغفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ كانَ بِي حَفِيًّا سلام برای متارکه و دوری کردن ابراهیم (ع) است از قومش مثل قوله تعالی وَ إِذا خاطَبَهُمُ الجاهِلُونَ قالُوا سَلاماً و جایز است که مقصود از سلام دعاء بر او باشد بدلیل اینکه ابراهیم علیه السّلام وعده استغفار بپدرش داد، و (حفیّ) مبالغه در نیکی و الطاف است چنان که گفته میشود (حفی به).

صفحه : ۱۲۱

و چون در محل خود باجماع امامیه مبرهن گردیده که بایستی آباء انبیاء تا آدم همه موحّد باشند و پیمبر از نسل طاهر بوجود آید، اینکه است که گفته‌اند آذر که ابراهیم (ع) بوی خطاب (یا ابت) میکند پدر او نبوده بلکه جدّ امّی او بوده و نام پدرش تارخ است، و از حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده که فرموده همیشه خداوند مرا از اصلاب طاهرین منتقل گردانید برحم طاهرات تا اینکه مرا در عالم شما خارج گردانید و کافر موصوف بطهارت نیست لقوله تعالی إِنَّمَا المُشرِكُونَ نَجَسٌ (مجمع البیان)

صفحه : ۱۲۲

[سوره مريم (۱۹): آيات ۴۸ تا ۵۸]

اشاره

وَ أَعتَزِلُكُم وَ ما تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ وَ أَدعُوا رَبِّي عَسى أَلّا أَكُونَ بِدُعاءِ رَبِّي شَقِيًّا (۴۸) فَلَمَّا اعتَزَلَهُم وَ ما يَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ وَهَبنا لَهُ إِسحاقَ وَ يَعقُوبَ وَ كُلًّا جَعَلنا نَبِيًّا (۴۹) وَ وَهَبنا لَهُم مِن رَحمَتِنا وَ جَعَلنا لَهُم لِسانَ صِدقٍ عَلِيًّا (۵۰) وَ اذكُر فِي الكِتابِ مُوسى إِنَّهُ كانَ مُخلَصاً وَ كانَ رَسُولاً نَبِيًّا (۵۱) وَ نادَيناهُ مِن جانِبِ الطُّورِ الأَيمَنِ وَ قَرَّبناهُ نَجِيًّا (۵۲)

وَ وَهَبنا لَهُ مِن رَحمَتِنا أَخاهُ هارُونَ نَبِيًّا (۵۳) وَ اذكُر فِي الكِتابِ إِسماعِيلَ إِنَّهُ كانَ صادِقَ الوَعدِ وَ كانَ رَسُولاً نَبِيًّا (۵۴) وَ كانَ يَأمُرُ أَهلَهُ

بِالصَّلاةِ وَ الزَّكاةِ وَ كانَ عِندَ رَبِّهِ مَرضِيًّا (۵۵) وَ اذكُر فِي الكِتابِ إِدرِيسَ إِنَّهُ كانَ صِدِّيقاً نَبِيًّا (۵۶) وَ رَفَعناهُ مَكاناً عَلِيًّا (۵۷)
أُولئِكَ الَّذِينَ أَنعَمَ اللّهُ عَلَيهِم مِنَ النَّبِيِّينَ مِن ذُرِّيَّةِ آدَمَ وَ مِمَّن حَمَلنا مَعَ نُوحٍ وَ مِن ذُرِّيَّةِ إِبراهِيمَ وَ إِسرائِيلَ وَ مِمَّن هَدَينا وَ اجتَبَينا إِذا تُتلى عَلَيهِم آياتُ الرَّحمنِ خَرُّوا سُجَّداً وَ بُكِيًّا (۵۸)

صفحه : ۱۲۳

(ترجمه)

ابراهيم (ع) گفت از شما و بتهايی كه ميپرستيد دوری ميجويم و پروردگار خود را ميخوانم اميدوارم كه بخواندن پروردگار خود شقیّ نباشم (۴۸)

و چون ابراهيم از مشركين و آنچه را كه بغير خدا پرستش مينمودند دوری نمود باو اسحق و يعقوب را عنايت نموديم و قرار داديم هر دو را پيغمبر (۴۹)

و آنها را از رحمت خود بهره‌مند گردانيديم و قرار داديم در زبانها ذكر بلند مرتبه آنها را (۵۰)

ای محمّد (صلی اللّه عليه و آله و سلّم) در كتاب خود موسی (ع) را يادآور همانا كه او پاک كرده شده از ادناس و نقائص و رسول و نبی بود (۵۱)

و نداء كرديم او را از طرف طور ايمن و نزديک گردانيديم او را و برگزيديم وی را برای استماع كلام خود (۵۲)

و از رحمت خود باو بخشش نموديم برادرش هارون را و پيغمبر هم بود (۵۳)

و ياد كن در كتاب خود اسماعيل را و او صادق الوعد و رسول و نبی بود (۵۴)

و چنين بود كه اهل خود را امر مينمود باتيان نماز و زكاة و نزد خدا بنده پسنديده‌ای بود (۵۵)

و ياد كن در كتاب ادريس را همانا كه او پيمبر راستگويی بود (۵۶)

و ادريس را بلندمرتبه و بمقام عالی رسانيديم (۵۷)

اينكه جماعت آن كسانی بودند از پيمبران كه خداوند بآنها انعام نموده از ذريّه آدم و از آن كسانی كه در كشتی نوح آنها را حمل نموديم و از ذريّه ابراهيم و اسرائيل و از آن كسانی بودند كه آنها را هدايت نموديم و برگزيديم و آنها كسانی بودند كه وقتی آيات خدای رحمن بر آنها خوانده ميشد برو ميافتادند و سجده ميكردند و گريه مينمودند (۵۸).

صفحه : ۱۲۴

توضيح آيات

اشاره

وَ أَعتَزِلُكُم وَ ما تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ وَ أَدعُوا رَبِّی عَسی أَلّا أَكُونَ بِدُعاءِ رَبِّی شَقِيًّا پس از آنكه اصرار و الحاح ابراهيم (ع) در گوش مشركين تأثير ننمود و آنچه اصرار مينمود كه از شرک بوحدت آيند و خدای يگانه را پرستش نمايند او را بزبان ميراندند و تهديد برجم ميكردند تا اينكه گفت من از شما مشركين دوری ميجويم.

(وَ ما تَدعُونَ) (ما) موصوله يا موصوفه است و بواو عطف داده شده به (اعتزلكم) ابراهيم (ع) وقتى از هدايت شدن آذر و قومش مأيوس گرديد گفت من از شما و آنچه را كه پرستش مينمائيد كناره‌جويى مينمايم و پروردگار خود را ميخوانم اميدوارم كه از دعاء و خواندن پروردگارم بى‌بهره نباشم.

شايد ابراهيم عليه السّلام خواست بآنان گوشزد نمايد كه شما هر قدر بتهايتان را بخوانيد چون ميدانيد كه آنها نه مى‌بينند و نه ميشنوند كه شما را اجابت نمايند، لكن من ميدانم كه خداى من شنوا و بينا است اينكه است كه اميدوارم مرا بلطف و كرمش بپذيرد و دعائم را اجابت نمايد و لفظ (عسى) مشعر بر اينكه است كه بايستى انسان هميشه بين خوف و رجاء باشد.

تاريخ نويسان گفته‌اند ابراهيم (ع) از بابل بكوهستان فارس آمد و هفت سال در اطراف كوه‌هاى آنجا سير ميكرد و بمذمّت بتها آغاز مينمود و در آن مدّت بود كه بتها را شكست و آتش نمرودى بر وى سرد گرديد و بيان آن مفصّلا در سوره انبياء شده و چون بحران رسيد با ساره ازدواج نمود و با ساره و لوط بشام سفر نمودند.

فَلَمَّا اعتَزَلَهُم وَ ما يَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ وَهَبنا لَهُ إِسحاقَ وَ يَعقُوبَ وَ كُلًّا جَعَلنا نَبِيًّا

صفحه : ۱۲۵

وقتى ابراهيم (ع) از مردم آن ديار و آنچه را كه بغير خدا پرستش مينمودند اعراض نمود و بطرف شام رفت خداوند اسحق و يعقوب را باو بخشش نمود و هر دو را نبى قرار داد و خلعت نبوت و ولايت بقامت رساى آن دو پوشانيد.

و اينكه در اينجا موهبت را در بخشش اسحق و يعقوب اختصاص داده شايد براى اينكه باشد كه اكثر انبياء و بنى اسرائيل از نسل آنها بودند.

وَ وَهَبنا لَهُم مِن رَحمَتِنا وَ جَعَلنا لَهُم لِسانَ صِدقٍ عَلِيًّا و اينكه آيه مشعر بر اينست كه رحمتى كه خداى تعالى باين پيمبران عطاء نموده شايد يكى رحمت نبوّت و كثرت مال و اولاد باشد و ديگر ثناء جميل و مقام بلند آنها كه در عالم منتشر بود و تا قيامت بين تمام ملل و اديان دائر است كه همه آنها را بصدق و درستى و بمقام بلند توصيف مينمايند.

وَ اذكُر فِى الكِتابِ مُوسى إِنَّهُ كانَ مُخلَصاً وَ كانَ رَسُولًا نَبِيًّا اى محمّد در كتاب خود (قرآن) موسى را ياد كن و متذكر باش كه او خالص و رسول و نبىّ بود.

گويند (مخلصا) دو طور قرائت شده بكسر لام مخلصا و بفتح لام مخلصا، اگر بكسر باشد چنين ميشود موسى براى عبادت و تبليغ و فرمانبردارى حق تعالى خود را خالص نمود و محض بندگى عبادت و پرستش مينمود.

و اگر بفتح لام باشد چنين ميشود كه خداى تعالى او را خالص گردانيده خود را خالص نمود و محض بندگى عبادت و پرستش مينمود.

و اگر بفتح لام باشد چنين ميشود كه خداى تعالى او را خالص گردانيده براى نبوّت يعنى قلب و سريره او را از ما سوى اللّه خالى گردانيده.

و به (كان) تامّه خبر ميدهد كه او هم رسول بود و هم نبىّ رسول بود زيرا كه صاحب كتاب و داراى مقام رسالت بود. و نبىّ كسى را گويند كه (منبئى فى نفسه) باشد از خدا خبر بدهد و لو آنكه با او كتابى نباشد، و رسول اگر چه اعم است و هر رسولى البته نبى هم هست لكن ذكر نبى پس از رسول شايد اشاره باين باشد كه هر رسولى اول بايستى نبى باشد يعنى داراى مقام ولايت باشد خودش عارف باشد بمقام ربوبى پس از آن مبعوث برسالت گردد، شخص

صفحه : ۱۲۶

تا خودش داراى چنين مقامى نباشد چگونه ميتواند ديگران را ارشاد نمايد.

وَ نادَيناهُ مِن جانِبِ الطُّورِ الأَيمَنِ وَ قَرَّبناهُ نَجِيًّا، وَ وَهَبنا لَهُ مِن رَحمَتِنا أَخاهُ هارُونَ نَبِيًّا چون داستان موسى (ع) و هارون در سوره (طه) و نيز جاهاى ديگر بتفصيل بيان شده، و نيز داستان بسيارى از پيمبران ديگر مكرّر ذكر شده و البته در مكررات قرآن در هر جايى نكات و اسرار زائدى مندرج است لكن چون غرض ما اختصار است اينكه است كه در اينجا اكتفاء مينمائيم ببعض نكات و از تفصيل آن خوددارى مينمائيم.

خلاصه حق تعالى برسولش خبر ميدهد كه ما از طرف راست كوه موسى را نداء داديم (ايمن) مأخوذ از يمن است يعنى از طرف راست كوه موسى را طلبيديم و شايد مقصود از يمين، يمن و صفت كوه طور باشد يعنى كوهى كه متصف بيمن و بركت بود. (و قرّبناه) و موسى را نزديك گردانيديم، مقصود قرب منزلتى و مكان شرافت او است كه حضرتش را بلند مرتبه گردانيديم بطورى كه (نجيّا) قابل مناجات و متّصف (بكليم اللّه) گرديد پس از آن از روى رحمت و لطف برادرش هارون را نبىّ و ياور او گردانيديم و اينكه از موهبت ما بود.

وَ اذكُر فِي الكِتابِ إِسماعِيلَ إِنَّهُ كانَ صادِقَ الوَعدِ وَ كانَ رَسُولًا نَبِيًّا (الى قوله تعالى) مَرضِيًّا اسماعيل (ع) نيز مثل پدرش ابراهيم (ع) هم رسول بود و هم نبى يعنى داراى هر دو مرتبه رسالت و نبوت بود، و بعض مفسرين گفته‌اند اسماعيل پسر ابراهيم پيش از پدرش فوت شد و رسالت نداشت، نبى بود رسول نبود زيرا كه اولاد ابراهيم تابع دين پدرشان ابراهيم بودند شريعت تازه‌اى نداشتند، و شايد مقصود از رسول در اينجا معنى لغوى باشد، و شايد مقصود اسماعيل پسر حزقيل باشد كه خداوند او را بقومى مبعوث گردانيد آنان پوست از سر و صورت او كندند ملكى نزد او آمد كه خدا تو را مخير نمود كه خواهى عذاب بر آنها بفرستم يا آنها را

صفحه : ۱۲۷

عفو ميكنى عفو را اختيار نمود و گفت ميخواهم بحسين (ع) تاسّى نمايم و اصحاب ما از ابى عبد اللّه نيز نقل كرده‌اند. (مجمع البيان) آيه در بيان مقام شرافت حضرت اسماعيل (ع) برآمده و سه صفت و منقبت از فضائل بزرگ او را تذكر ميدهد:

اول- آن بزرگوار (صادق الوعد) بود اگر چه همه پيمبران و اولياء الهى چنينند كه هرگز خلف وعده نميكنند لكن اختصاص دادن باسماعيل عليه السّلام شايد از جهت پافشارى حضرتش در اينكه عمل بوده چنانچه بروايت طبرسى (ره) از إبن عباس نقل ميكند آن حضرت با مردى وعده نمود كه در مكانى منتظر آمدن او باشد آن مرد فراموش نمود او يك سال در آن محل اقامت نمود براى اينكه خلف وعده نشده باشد (البته معلوم است كه چنين استقامتى از طاقت مردمان عادى خارج است) پايان دوم- بسيار جديت مينمود و اهلش را امر مينمود بنماز كه شريف‌ترين عبادات بدنى است و زكاة كه بالاترين عبادات مالى است.

سوم- وَ كانَ عِندَ رَبِّهِ مَرضِيًّا از جمله خصوصيات اسماعيل (ع) اينكه بود كه از جهت استقامت و بردبارى و فداكارى و صبر در حاضر شدنش هنگامى كه پدرش ميخواست او را در راه خدا قربانى نمايد و گفت (ستجدنى انشاء اللّه من الصابرين) و باقى اوصاف حميده نزد خدا پسنديده بود.

وَ اذكُر فِي الكِتابِ إِدرِيسَ إِنَّهُ كانَ صِدِّيقاً نَبِيًّا از جمله پيمبران نام برده شده در اينكه سوره مباركه ادريس عليه السّلام است كه برسول اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم خطاب ميكند كه در كتاب خود (قرآن) ادريس (ع) را ياد آور كه او از جمله صدّيقين و پيمبران بود.

و در حالات او گويند ادريس (ع) بدو پشت نسب او بشيث ميرسد و جدّ پدر نوح (ع) است و در تورات نام او اخنوخ برده شده و گويند از جهت دراست علوم و كثرت كتاب بادريس خوانده شد و او اول كسى بود كه بقلم خط نوشت،

صفحه : ۱۲۸

و نیز خیّاط بود و اول کسی بود که خیاطی نمود، و بعضی گفته‌اند که خداوند باو علم نجوم و حساب و هیئت تعلیم نمود و اینها معجزه بود.

وَ رَفَعناهُ مَکاناً عَلِیًّا در اینجا ادریس علیه السّلام را بدو صفت حمیده فضیلت داده یکی اینکه او را از جمله صدّیقین بشمار آورده و دیگر رفعت مکان که دارای مکان عالی گردید.

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

۱- بآسمان چهارم بالا رفت. (انس و ابی سید خدری و کعب و مجاهد) ۲- بآسمان ششم بالا رفت همان طوری که عیسی علیه السّلام بالا رفت و او زنده میباشد و نمرده است. (إبن عباس و ضحاک) ۳- حین بالا رفتن بین آسمان چهارم و پنجم قبض روح گردید و از ابی جعفر علیه السّلام همین طور نقل شده.

۴- و بقولی معنی آیه چنین است که برسالت مقام و مرتبه او را بلند گردانیدیم مثل قوله تعالی وَ رَفَعنا لَکَ ذِکرَکَ و مقصود رفعت مکان نیست بلکه مرتبه روحانی است. (حسن و جبائی و ابی مسلم) پس از آنکه خدای تعالی اوصاف انبیاء و تخصیص دادن هر یک را بصفتی بیان نمود در مدح و ستایش آنها فرمود.

أُولئِکَ الَّذِینَ أَنعَمَ اللّهُ عَلَیهِم مِنَ النَّبِیِّینَ مِن ذُرِّیَّهِٔ آدَمَ (اولئک) اشاره بپیمبرانی است که در آیات بالا یادآوری شده که آنان از اولاد آدم (ع) برگزیده‌گان و مشمولین نعمت خدا بودند از نبوت و رسالت و باقی اوصاف برجسته از صدق و رفعت مکان و قرب جوار احدیت.

وَ مِمَّن حَمَلنا مَعَ نُوحٍ وَ مِن ذُرِّیَّهِٔ إِبراهِیمَ وَ إِسرائِیلَ و از آن کسانی که در کشتی با نوح حمل نمودیم و از ذریّه ابراهیم و اسرائیل بودند.

در تفسیر طبرسی گفته سرّ اینکه فرق گذاشته بین نسبت پیمبران سابق الذکر که آنها را از ذریّه آدم نامیده و پیمبران بعد را از ذریّه ابراهیم معرفی

صفحه : ۱۲۹

نموده با اینکه تمام از اولاد آدم بشمار میروند برای اینکه است که مراتب آنها در شرافت ظاهر گردد زیرا که ادریس شرف قرب داشت به آدم و جدّ نوح بود و ابراهیم پسر سام بن نوح بود و اسماعیل و اسحق و یعقوب اولادان ابراهیم بودند و نیز موسی و هارون و زکریا و یحیی و عیسی همه از ذریّه اسرائیل بشمار میرفتند.

وَ مِمَّن هَدَینا وَ اجتَبَینا إِذا تُتلی عَلَیهِم آیاتُ الرَّحمنِ خَرُّوا سُجَّداً وَ بُکِیًّا (سُجَّداً وَ بُکِیًّا) هر دو حال است و مزیّت آن جماعت برگزیده‌گان چنین است که برو میافتادند در حالی که سجده کنندگان و زاری کنندگان بودند بقولی (ممن هدینا) اول کلام است و مطالب جلو تا (اسرائیل) خاتمه یافته و اینکه آیه راجع بامت پیغمبر اسلام صلی اللّه علیه و آله و سلّم و در اوصاف آنها است که آنهایی که بهدایت ما هدایت یافته‌اند و آنها را برگزیدیم آنان چنینند که وقتی آیات پروردگار رحمن بر آنها خوانده میشود برو میافتند در حالی که در سجده و گریه کنندگان میباشند. (ابی مسلم) و از علی بن الحسین (ع) روایت است که فرموده مقصود از آن کسانی که چنینند ما میباشیم. (مجمع البیان)

صفحه : ۱۳۰

[سوره مریم (۱۹): آیات ۵۹ تا ۷۲]

اشاره

فَخَلَفَ مِن بَعدِهِم خَلفٌ أَضاعُوا الصَّلاةَ وَ اتَّبَعُوا الشَّهَواتِ فَسَوفَ يَلقَونَ غَيًّا (۵۹) إِلّا مَن تابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ صالِحاً فَأُولئِكَ يَدخُلُونَ الجَنَّةَ وَ لا يُظلَمُونَ شَيئاً (۶۰) جَنّاتِ عَدنٍ الَّتِي وَعَدَ الرَّحمنُ عِبادَهُ بِالغَيبِ إِنَّهُ كانَ وَعدُهُ مَأتِيًّا (۶۱) لا يَسمَعُونَ فِيها لَغواً إِلّا سَلاماً وَ لَهُم رِزقُهُم فِيها بُكرَةً وَ عَشِيًّا (۶۲) تِلكَ الجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِن عِبادِنا مَن كانَ تَقِيًّا (۶۳)
وَ ما نَتَنَزَّلُ إِلّا بِأَمرِ رَبِّكَ لَهُ ما بَينَ أَيدِينا وَ ما خَلفَنا وَ ما بَينَ ذلِكَ وَ ما كانَ رَبُّكَ نَسِيًّا (۶۴) رَبُّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما بَينَهُما فَاعبُدهُ وَ اصطَبِر لِعِبادَتِهِ هَل تَعلَمُ لَهُ سَمِيًّا (۶۵) وَ يَقُولُ الإِنسانُ أَ إِذا ما مِتُّ لَسَوفَ أُخرَجُ حَيًّا (۶۶) أَ وَ لا يَذكُرُ الإِنسانُ أَنّا خَلَقناهُ مِن قَبلُ وَ لَم يَكُ شَيئاً (۶۷) فَوَ رَبِّكَ لَنَحشُرَنَّهُم وَ الشَّياطِينَ ثُمَّ لَنُحضِرَنَّهُم حَولَ جَهَنَّمَ جِثِيًّا (۶۸)
ثُمَّ لَنَنزِعَنَّ مِن كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُم أَشَدُّ عَلَى الرَّحمنِ عِتِيًّا (۶۹) ثُمَّ لَنَحنُ أَعلَمُ بِالَّذِينَ هُم أَولى بِها صِلِيًّا (۷۰) وَ إِن مِنكُم إِلّا وارِدُها كانَ عَلى رَبِّكَ حَتماً مَقضِيًّا (۷۱) ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوا وَ نَذَرُ الظّالِمِينَ فِيها جِثِيًّا (۷۲)

صفحه : ۱۳۱

(ترجمه)

سپس جانشینان (آن مردمان خداپرست) نماز را ضایع نمودند و تابع شهوات گردیدند و آنان بزودی بجزای طغیان خود خواهند رسید (۵۹)
مگر کسی که توبه نمود و ایمان آورد و اعمال شایسته بجا آورد چنین مردمانی داخل بهشت میگردند و بجزای عملشان ستم گردیده نمیشوند (۶۰)
بهشت عدن آن بهشتی است که خدای رحمان در غیب اینکه جهان ببندگان خود وعده داده و آن وعده‌ای است آینده (۶۱)
در آن بهشت سخن بیهوده شنیده نمیشود مگر سلام (از ملائکه) و روزی آنها در صبح و شام بر ایشان مهیّا است (۶۲)
اینکه همان بهشتی است که ما بندگان پرهیزکار با تقوای خود را وارث آن گردانیده‌ایم (۲۳)
جبرئیل بپیغمبر گفت ما فرود نمی‌آئیم مگر بامر پروردگار تو و برای او است آنچه بین دستهای ما و آنچه پشت سر ما است و آنچه بین آنها است و پروردگار تو فراموشی ندارد (۶۴)
او است پروردگار آسمانها و زمین و آنچه بین آنها است پس عبادت کن او را و صبر بر عبادت نما آیا (کسی را) جز او میدانی که همنام او باشد (۶۵)
انسان (از روی تعجّب گوید) آیا وقتی که من مردم بزودی زنده بیرون میآیم (۶۶)
آیا انسان متذکر نیست که ما قبلا وی را آفریدیم و او چیزی نبود (۶۷)
قسم بپروردگار تو که (آنها را) محشور میگردانیم با شیاطین پس از آن آنان را حاضر میگردانیم در اطراف جهنم در حالی که بزانو در افتادگانند (۶۷)
پس از آن از هر فرقه‌ای بیرون آریم آن کس را که نافرمان‌تر بوده (۶۹)

پس ما داناتر هستیم بآن کسانی که سزاوارترند که زودتر در جهنم انداخته شوند (۷۰)
و از شما آدمیان کسی نیست مگر اینکه رسنده و گذرنده بر دوزخ است و آن بر پروردگار تو وعده‌ایست حتمی گذشته (۷۱)
پس از آن نجات میدهیم مردمان با تقوی را و وا میگذاریم ستمکاران را در حالی که بزانو درآمدگانند (۷۲).

صفحه : ۱۳۲

توضیح آیات

فَخَلَفَ مِن بَعدِهِم خَلفٌ أَضاعُوا الصَّلاةَ وَ اتَّبَعُوا الشَّهَواتِ (الخلف) بسکون لام جانشین بد را گویند و بفتح لام جانشین خوب را گویند (و ضیاع الشیء) فاسد شدن چیزی است که بآن احتیاج باشد و (الغیّ) گمراهی از رشد و صلاح است و در اینکه آیه بحذف مضاف یعنی مجازات (غیّ) آیه خبر میدهد که پس از آن جماعتی از انبیاء که آنها را برگزیدیم و طریق و روش آنها خضوع و توجه و عبادت و بندگی بود جماعت بدی جانشین آنها شدند که نماز را ضایع کردند و تهاون و استهانت بنماز نمودند، شاید مقصود چنین باشد که بنماز اهمیت نمیدادند و نماز را توهین مینمودند و از وقت خودش عقب میانداختند، و نیز جانشینان آن پیمبران جماعتی بودند که تابع شهوات گردیده بمرکوبهای عالی سوار میشدند و لباس شهرت در بر میکردند.
فَسَوفَ یَلقَونَ غَیًّا چنین جماعتی بپاداش طغیان خود خواهند رسید، عرب هر عمل شرّی را (غیّ) گوید و هر عمل خیری را (رشاد) نامد، و بقولی مقصود پاداش گناه غیّ است مثل قوله تعالی (یَلقَ أَثاماً) یعنی مجازات گناه او اغواء و گمراهی او است از طریق بهشت، و بقولی (غیّ) یک محل و وادی است در جهنم. (مجمع) إِلّا مَن تابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ صالِحاً فَأُولئِکَ یَدخُلُونَ الجَنَّةَ وَ لا یُظلَمُونَ شَیئاً (الّا استثناء از آنهایی است که بسبب تابع گردیدن شهوات و تضییع کردن نماز طغیان نمودند و گنهکار گردیدند که چنین کسانی اگر توبه کردند و ایمان آوردند و عمل شایسته نمودند چنین کسانی در بهشت داخل میگردند و بآنان ذرّه‌ای ستم نمیشود.
از آیه چنین استفاده میشود که جانشینان پیمبران و شاید مقصود ذرّیه آنها باشد اگر راه طغیان و فساد پیش گرفتند و پس از آن پشیمان شده و توبه

صفحه : ۱۳۳

نمودند و بجبران سیّئات اعمال خیر انجام دادند چنین کسانی ملحق میگردند بآنکسانی که خداوند آنها را برگزیده از پیمبران و صدّیقین و وقتی اینکه آیه را با آیات دیگر مثل قوله تعالی وَ مَن یُطِعِ اللّهَ وَ الرَّسُولَ فَأُولئِکَ مَعَ الَّذِینَ أَنعَمَ اللّهُ عَلَیهِم مِنَ النَّبِیِّینَ وَ الصِّدِّیقِینَ وَ الشُّهَداءِ وَ الصّالِحِینَ وَ حَسُنَ أُولئِکَ رَفِیقاً سوره نساء آیه ۸۰، جمع کنیم معلوم میشود که اینکه موهبت اختصاص بذریّه انبیاء ندارد هر گنهکاری اگر چنین کرد یعنی توبه نمود و عمل صالح انجام داد با آن جماعت در بهشت میباشد.
جَنّاتِ عَدنٍ الَّتِی وَعَدَ الرَّحمنُ عِبادَهُ بِالغَیبِ إِنَّهُ کانَ وَعدُهُ مَأتِیًّا لا یَسمَعُونَ فِیها لَغواً إِلّا سَلاماً چه بهشتی آن بهشت عدن که خدای رحمن ببندگان خود وعده داده و فعلا غائب از نظر آنها است.
(جنات عدن) بدل است از (الجنة) در آیه بالا بدل کل از کل زیرا که (الجنة) اسم جنس است و (جنات عدن) را شامل میگردد یعنی جماعت توبه کنندگان در بهشتهای ثابت استوار درآیند، و بهشت عدن آن بهشتی است که از رحمت رحمانی و فیض صمدانی الهی برای بندگان صالح خود آماده نموده و در حیات دنیا غائب از حواس ایشان است لکن محققا آمدنی است که بمؤمنین خطاب مهرآمیز میرسد قوله تعالی فَادخُلِی فِی عِبادِی وَ ادخُلِی جَنَّتِی و آن دار کرامت و محل امنی است که در آن کلام

لغوى شنيده نميشود، (الاـ سلاما) استثناء منقطع است يعنى نميشنوند كلامى مگر تحيّت و سلامى از جانب پروردگار رحمان يا ملائكه كه دلالت دارد بر اينكه در محل امن و امان قرار گرفته‌اند، قوله تعالى سَلامٌ قَولًا مِن رَبٍّ رَحِيمٍ سوره يس آيه ۵۸، و آن سلام اشاره بسلامتى آنها است از هر چه منافى سريره پاك بى‌آلايش آنها است وَ لَهُم رِزقُهُم فِيها بُكرَةً وَ عَشِيًّا (رزق) شامل روزى روحانى و جسمانى هر دو ميگردد، شايد اشاره باين باشد

صفحه : ۱۳۴

كه بهشتيان على الدوام هم از فيض رحمت الهى و اشراقات انوار فيوضات رحمانى بدل و روح خورسند و بهره‌مندند و هم از روزى جسمانى بهره‌مند ميگردند، و تعيين صبح و شام شايد نظر بعادتى است كه بين عربها بوده كه در اينكه دو موقع غذا ميخوردند، يا اشاره بدوام روزى آنها است.

تِلكَ الجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِن عِبادِنا مَن كانَ تَقِيًّا ارث در عرف مالى را گويند كه يا بمردن يا بجهات ديگرى از كسى بكسى منتقل گردد، و در كلام مجيد در جاهايى اشاره دارد كه مؤمنين و متقين بهشت را بميراث ميبرند مثل همين جا، و در سوره (المؤمنون) پس از اوصاف مؤمنين فرموده الَّذِينَ يَرِثُونَ الفِردَوسَ هُم فِيها خالِدُونَ آيه ۱۱.

از اينكه آيات چنين استفاده ميشود كه متقين از دو جهت مورد الطاف الهى و نعمتها و بخششهاى بى‌پايان او ميگردند: يكى از جهت ايمان و تقوى و عمل نيكوى خودشان (جَزاءً وِفاقاً) سوره نبأ آيه ۲۶، و ديگر تفضلى، و آيات شايد اشاره باين باشد كه بهشتى كه بنيكوكاران عطاء ميشود نه فقط پاداش اعمال نيك آنان است بلكه به اهل تقوى نظر ببعض احاديثى كه در جاى ديگر اشاره شده بهشت ديگران را كه بموت روحانى و ايمانى خود را از آن محروم گردانيده‌اند داده ميشود و آنان باضافه بر بهشت خودشان آن مكان مقدّسى كه براى كافرين تعيين شده بود و بدست خودشان خود را از آن محروم گردانيده ببهشتيان داده ميشود.

وَ ما نَتَنَزَّلُ إِلّا بِأَمرِ رَبِّكَ لَهُ ما بَينَ أَيدِينا وَ ما خَلفَنا وَ ما بَينَ ذلِكَ مفسرين گفته‌اند (وَ ما نَتَنَزَّلُ) حكايت سخن جبرئيل (ع) است در آن وقتى كه خدمت رسول صلى اللّه عليه و آله و سلّم دير آمد.

(تنزّل) در لغت بدو معنى آمده يكى نزول و پائين آمدن بتدريج و امهال ديگر بمعنى مطلق آمدن است.

در مجمع البيان بروايت إبن عبّاس از پيغمبر اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم چنين نقل ميكند

صفحه : ۱۳۵

كه بجبرئيل گفت چه مانعى دارد كه تو ما را زيادتر از اينكه زيارت ميكنى زيارت كنى، يعنى زود بزود بر ما فرود آيى جبرئيل گفت وَ ما نَتَنَزَّلُ إِلّا بِأَمرِ رَبِّكَ يعنى وقتى كه ما مأمور گرديديم بسوى تو نزول ميكنيم.

(مجاهد و قتاده و ضحاك) و بقولى آيه مقول قول اهل بهشت است كه گويند ما از بهشت منزلى فرا نگرفتيم مگر بامر خدا. (ابى مسلم) و بهشتيان يا جبرئيل باختلاف آراء گويند ملك ملك خدا و در تصرّف قدرت او است آنچه جلو ما است كه شايد مقصود حيات دنيا باشد و آنچه پشت ما است كه شايد آخرت مراد باشد و آنچه بين جلو و عقب است يعنى آنچه بين دنيا و آخرت است، بقول إبن عباس و جماعتى مقصود آنچه بين دو نفخه صور است كه بقول مقاتل چهل سال طول ميكشد (همه تحت امر و مشيت او است).

وَ ما كانَ رَبُّكَ نَسِيًّا بقولى تمام قول ملائكه است، و بقولى سخن اهل بهشت است، و بقول ديگر اينكه اول كلام و استيناف است كه خداى تعالى از خودش خبر ميدهد كه خداى تو فراموش‌كار نيست و از حيطه علم و قدرت او چيزى خارج نميباشد زيرا كه او بذات خودش عالم است، و اى محمّد صلى اللّه عليه و آله و سلّم ما تو را فراموش نميكنيم و بقولى مقصود اينكه است كه پروردگار

تو احـدی را فراموش نمیکنـد تـا آنکه او را در قیـامت مبعوث گردانـد. (پایان) رَبـُّ السَّماواتِ وَ الْأَرضِ وَ ما بَینَهُما فَاعبُـدهُ وَ اصـطَبِر لِعِبادَتِهِ رَبـُّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ خبر مبتداء محذوف یا بدل از ربّک) در آیه بالا است یعنی فراموشـی بر پروردگار آسـمانها و زمین ممتنع و محـال است و در مقـام رفع توهّم رکیـک کفـار برآمـده که شایـد گمـان میکردنـد که پروردگـار فراموش‌کار است و برای استقامت رسولش که مبادا از گفتار مشرکین ملالی بخاطر مبارکش برسـد باو امر مینمایـد که پروردگار خود را عبادت کن و بر جفای

صفحه : ۱۳۶

معاندین صبر نما و چون میدانی که تو را فراموش ننموده در عبادت او صبر نما.

هَل تَعلَمُ لَهُ سَمِیًّا آیا میدانی که برای خدا هم نامی باشد، ظاهرا مقصود از اسم در اینجا مسـمّی است و (هل) اسـتفهام در مقام انکار آمده و مقصود چنین میشود که چون تو میدانی برای پروردگار جهان و جهانیان همتایی که در الوهیت و ربوبیت با او شـریک باشد نیست یعنی او منفرد در ربوبیت است در عبادت و صبر در آن استقامت نما.

بقول بعضی آیا میدانی کسی را غیر از پروردگار آسمانها و زمین (اله) و (اللّه) نامیده شده باشد و اینکه از غیرت الوهیت و صمدیت او است که اینکه اسامی را از تصرّف مشرکین نگاه داشته که چنین نامی بتهای خود نگذارند.

وَ یَقُولُ الإِنسانُ أَ إِذا ما مِتُّ لَسَوفَ أُخرَجُ حَیًّا، أَ وَ لا یَذکُرُ الإِنسانُ أَنّا خَلَقناهُ مِن قَبلُ وَ لَم یَکُ شَیئاً یکی از اعتراضات کفار برسول اکرم صـلی اللّه علیه و آله و سـلّم امر معـاد و زنـده شـدن در قیامت پس از خاک گردیـدن و منتفی گردیـدن بـدن بود و چون آنان انسان را عبارت از همین بـدن محسوس تصوّر مینمودنـد و غافل بودنـد از روح و حقیقت انسانی اینکه بود که زنـده شدن در سـرای دیگر بسـیار در نظر آنها بعیـد مینمود و تصوّر امکان آن را نمیکردنـد تا آنکه تصدیق و اعتراف بوقوع آن نمایند، و شاید مقصود از (الـف و لام) در (الانسـان) جنس باشـد زیرا اینکه حرف در میـان کفـار دائر بـود، و میشود عهـد باشـد که مقصود شـخص معین یا اشخاصی چنین گفته باشند و آیه در مقام ردّ آنها برآمده.

اینکه است که برای رفع اسـتبعاد آنها تـذکر میدهـد که بایستی انسان عقل خود را بکار انـدازد و از معلوم مجهول را بدست آورد و بیاد آورد که قبلا هیچ نبوده و ما وی را از نیستی بهستی آورده‌ایم.

صفحه : ۱۳۷

فَوَ رَبِّکَ لَنَحشُرَنَّهُم وَ الشَّیاطِینَ ثُمَّ لَنُحضِرَنَّهُم حَولَ جَهَنَّمَ جِثِیًّا در پاسخ کفار که چگونه ما وقتی مردیم دو مرتبه زنده میشویم، ذات متعال بیکی از اسـماء الحسـنی که آن (ربّ) است و اشاره بآن نامی است که مبدء ایجاد کائنات است قسم یاد میکند. و نسبت دادن (ربّ) را برسولش نظر بشأن آن بزرگوار است، و جمله (لنحشـرنّهم) را مؤکـد گردانیده به لام تأکید و نون ثقیله و واو (و الشـیاطین) میشود عطف باشد بضمیر منصوب متصل و یا بمعنی (مع) است.

خلاصه خطاب مینمایـد که ای رسول اکرم قسم بپروردگار تو که منکرین معاد را البته محشور میگردانیم با شـیاطین آنهایی که آنان را گمراه گردانیدنـد و در دنیا دوست و رفیق آنها بودنـد، و بروایتی هر کافری را با شـیطانش در یک بنـد بسـته میگرداننـد و همه را گرداگرد جهنم میآورند در حالی که بزانو درآمدگانند قوله تعالی در سوره (جاثیه) آیه ۲۷ وَ تَری کُلَّ أُمَّةٍ جاثِیَةً.

آری عالم قیامت عالمی است که هر چیزی بحقیقت و باطن خود ظاهر میگردد و آن حدیث مشهور که از رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سـلّم نقل میکنند که فرموده در قیامت هر کس با آنچه در دنیا دوست میداشـته محشور خواهد گردید، وجهش معلوم اسـت زیرا هر کسـی دوسـتدار کسـی میگردد که در روحیّه او با وی سـنخیت و ارتباط معنوی داشـته باشد، و محبت مثل رشـته‌ای ماند که

محب و محبوبش را بهم پيوند نمايد، اينكه است كه كفار چون مطيع و دوست شياطين جنّى و انسى گرديدند البته بايستى در قيامت با هم محشور گردند وَ ما رَبُّكَ بِظَلّامٍ لِلعَبِيدِ.

ثُمَّ لَنَنزِعَنَّ مِن كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُم أَشَدُّ عَلَى الرَّحمنِ عِتِيًّا، ثُمَّ لَنَحنُ أَعلَمُ بِالَّذِينَ هُم أَولى بِها صِلِيًّا آيه خبر ميدهد كه در قيامت گروه گروه را از هم جدا ميكنيم پس هر يك كدام از گروههاى كافرين و ملحدين كه سركشى و نافرمانى آنها از حكم پروردگار شديدتر است از باقى جدا ميكنيم و هر كسى را در خور عملش پاداش خواهيم داد

صفحه : ۱۳۸

و ما داناتريم به آنهايى كه اولى و سزاوارترند بورودشان در جهنم.

وَ إِن مِنكُم إِلّا وارِدُها كانَ عَلى رَبِّكَ حَتماً مَقضِيًّا الخ مرجع ضمير (واردها) جهنم است در معنى ورود بين مفسرين دو قول است و براى وضوح مختصرى از تفسير مجمع البيان را ترجمه ميكنيم:

اول- مقصود از (ورود) وصول و مشرف گرديدن بر آن است نه دخول در آن.

(و إبن مسعود و حسن و قتاده و ابو مسلم همين قول را اختيار نموده‌اند) و دليل بر آن قوله تعالى وَ لَمّا وَرَدَ ماءَ مَديَنَ وَجَدَ عَلَيهِ أُمَّةً مِنَ النّاسِ يَسقُونَ«۱» و نيز قوله تعالى فَأَرسَلُوا وارِدَهُم فَأَدلى دَلوَهُ«۲» و نيز مى‌گويى بفلان بلد وارد شدم يعنى مشرف بر آن شدم خواه داخل شده باشى يا نشده باشى و حجاج گفته دليل قطعى بر اينكه رأى قوله تعالى است إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَت لَهُم مِنّا الحُسنى أُولئِكَ عَنها مُبعَدُونَ لا يَسمَعُونَ حَسِيسَها پس آيه دلالت دارد بر اينكه اهل حسنى داخل آتش نميشوند، و معنى آيه اينست كه همه براى حساب در اطراف جهنم حاضر ميگردند و دليل آن قوله تعالى است ثُمَّ لَنُحضِرَنَّهُم حَولَ جَهَنَّمَ جِثِيًّا و داخل جهنم ميگردد هر كس كه اهل آن باشد.

قول دوم- (ورود) بمعنى دخول است بدلالت قوله تعالى (فَأَورَدَهُمُ النّارَ) و قوله تعالى أَنتُم لَها وارِدُونَ لَو كانَ هؤُلاءِ آلِهَةً ما وَرَدُوها و إبن عباس و جابر و بيشتر مفسرين همين قول را اختيار نموده‌اند و دليل بر آن قوله تعالى است ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوا وَ نَذَرُ الظّالِمِينَ فِيها جِثِيًّا و نفرموده (و ندخل الظالمين) و (نذر) و (نترك) نسبت بچيزى گفته ميشود كه در مكانى حاصل شده باشد.

و بين قائلين بقول دوم اختلاف است، بقول بعضى مقصود مشركين ميباشند قوله تعالى (وَ إِن مِنكُم) كه مرجع ضمير (كم) آنها هستند مثل قوله تعالى

---

(۱) آيه اول راجع بحضرت موسى (ع) است وقتى بمدين رسيد و دختران شعيب را ملاقات نمود.

(۲) راجع بحضرت يوسف است وقتى مصريان خواستند او را از چاه بيرون آورند. [.....]

صفحه : ۱۳۹

وَ سَقاهُم رَبُّهُم شَراباً طَهُوراً إِنَّ هذا كانَ لَكُم جَزاءً كه مرجع ضمير (هم) و (كم) در (لكم) مؤمنين هستند نه تمام مخلوق.

و بيشتر آنها گفته‌اند كه اينكه خطاب بتمام مكلّفين است و باقى نميماند نيكوكارى و نه فاجرى مگر اينكه در جهنم وارد ميگردد و آتش بر مؤمنين برد و سلامت ميگردد و بر كافرين عذاب و مجازات. (پايان)

صفحه : ۱۴۰

[سوره مريم (۱۹): آيات ۷۳ تا ۸۲]

اشاره

وَ إذا تُتلی عَلَیهِم آیاتُنا بَیِّناتٍ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لِلَّذِینَ آمَنُوا أَیُّ الفَرِیقَینِ خَیرٌ مَقاماً وَ أَحسَنُ نَدِیًّا (۷۳) وَ کَم أَهلَکنا قَبلَهُم مِن قَرنٍ هُم أَحسَنُ أَثاثاً وَ رِءیاً (۷۴) قُل مَن کانَ فِی الضَّلالَةِ فَلیَمدُد لَهُ الرَّحمنُ مَدًّا حَتّی إذا رَأَوا ما یُوعَدُونَ إِمَّا العَذابَ وَ إِمَّا السّاعَةَ فَسَیَعلَمُونَ مَن هُوَ شَرٌّ مَکاناً وَ أَضعَفُ جُنداً (۷۵) وَ یَزِیدُ اللّهُ الَّذِینَ اهتَدَوا هُدیً وَ الباقِیاتُ الصّالِحاتُ خَیرٌ عِندَ رَبِّکَ ثَواباً وَ خَیرٌ مَرَدًّا (۷۶) أَ فَرَأَیتَ الَّذِی کَفَرَ بِآیاتِنا وَ قالَ لَأُوتَیَنَّ مالاً وَ وَلَداً (۷۷)
أَطَّلَعَ الغَیبَ أَمِ اتَّخَذَ عِندَ الرَّحمنِ عَهداً (۷۸) کَلّا سَنَکتُبُ ما یَقُولُ وَ نَمُدُّ لَهُ مِنَ العَذابِ مَدًّا (۷۹) وَ نَرِثُهُ ما یَقُولُ وَ یَأتِینا فَرداً (۸۰) وَ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللّهِ آلِهَةً لِیَکُونُوا لَهُم عِزًّا (۸۱) کَلّا سَیَکفُرُونَ بِعِبادَتِهِم وَ یَکُونُونَ عَلَیهِم ضِدًّا (۸۲)

صفحه : ۱۴۱

(ترجمه)

وقتی آیات واضح و روشن ما بر مشرکین خوانده میشود آنهایی که کافر شدند بمؤمنین میگفتند کدام یک از اینکه دو فرقه (مؤمن و کافر) مکانشان بهتر و مجلسشان نیکوتر خواهد بود (۷۳)

و چه بسیار ما پیش از آنها از اهل قرنها که آنها از حیث زندگانی و آسایش بهتر از اینها بودند هلاک گردانیدیم (۷۴)

ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم کسانی که در گمراهی باشند خدای رحمان زندگانی و عمر آنها را دراز میکند تا وقتی که ببینند آنچه را که وعده داده شده‌اند یا عذاب دنیا یا ساعت قیامت را و اینکه کافرین بزودی خواهند دانست آن را که مکان او بدتر است و سپاه او ضعیف‌تر است یعنی یاری ندارد (۷۵)

و خداوند هدایت کسانی را که هدایت یافته‌اند زیاد میکند و اعمال صالح شایسته بهتر است نزد پروردگار تو هم از حیث ثواب و هم از حیث حسن پاداش اخروی (۷۶)

ای رسول آیا دیدی آن کسی که بآیات ما کافر شد گفت البته بمن داده شود مال و اولاد (۷۷)

چنین کسی آیا از غیب مطّلع بود یا از نزد خدا عهدی گرفته بود (۷۸)

اینچنین است بزودی ثبت میکنیم آنچه میگوید و بر عذاب او میافزائیم (۷۹)

و آنچه میگوید (از مال و اولاد) ما وارث او میباشیم و میآید ما را در حالی که تنها است (۸۰)

و (مشرکین) از غیر خدا، خدایانی را گرفتند تا اینکه برای آنها عزّت باشند (۸۱)

نه چنین است بزودی بعبادت بتهایشان کافر میشوند و بر معبودان خود دشمن میگردند یا آلهه ایشان دشمن آنها گردند.

صفحه : ۱۴۲

توضیح آیات

وَ إذا تُتلی عَلَیهِم آیاتُنا بَیِّناتٍ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لِلَّذِینَ آمَنُوا أَیُّ الفَرِیقَینِ خَیرٌ مَقاماً وَ أَحسَنُ نَدِیًّا آیه در مقام شرح حال کفار و گفتار آنها است که چون آنها منکر وحدانیت خدا و رسالت پیمبران بودند و تصدیق بدادگاه قضاء و روز موعود قیامت نداشتند و عالم

آخرت را مقایسه بعالم دنیا مینمودند و گمان میکردند که هر کس در دنیا متنعم‌تر و مال و ثروت و ریاست و شهرت و باقی عناوین دنیوی وی زیادتر است مقام و رتبه او نزد خدا نیز بالاتر است اینکه بود که وقتی آیات ظاهر واضح قرآن بر آنها خوانده میشد متموّلین از صنادید قریش و رؤساء آنها بفقراء مؤمنین طعنه میزدند و میگفتند شما یک دسته از فقراء و مستمندین باسلام گرویده‌اید و بضیق معیشت زندگانی میکنید و بآنها چنین وانمود میکردند که ما نزد خدا شرافتمند میباشیم و مقام عالی داریم که چنین نعمتهایی در دسترس ما گذاشته و همین نعمتهای دنیوی را دلیل میپنداشتند بر اینکه نزد خدا از مؤمنین شریف‌تر و ارجمندترند اینکه بود که میگفتند کدام یک از ما و شما از حیث مقام بهتر و از حیث رتبه نیکوتریم.

وَ کَم أَهلَکنا قَبلَهُم مِن قَرنٍ هُم أَحسَنُ أَثاثاً وَ رِءیاً (کم) مفعول (اهلکنا) است و (من قرن) بیان آنست (و احسن) صفت (کم) است. و آیه پاسخ گفتار کفار است که بمال و جاه خود می‌نازیدند اینکه است که آنها را متنبه میگرداند بگروه‌هایی از کفار پیشینیان در صورتی که بسیاری از آنها مثل اصحاب عاد و ثمود که چه مردمان قوی هیکلی بودند و فرعون و فرعونیان با آن سلطنت و ریاست و قارون با آن مال و ثروتی که در دست وی بود در اثر کفر و ضدیّت با سفراء الهی همه را هلاک گردانیدیم و عناوین دنیوی جلو عذاب آنان را نگرفت.

صفحه : ۱۴۳

خلاصه حال گذشتگان را بآنها یادآوری مینماید که کسی بمال و جاه و رفعت خود مغرور نگردد و گمان کند که متاع دنیوی برای وی پایدار خواهد بود.

بر مال و جمال خویشتن تکیه مکن کان را بشبی برند و اینکه را به تبی

قُل مَن کانَ فِی الضَّلالَةِ فَلیَمدُد لَهُ الرَّحمنُ مَدًّا حَتّی إِذا رَأَوا ما یُوعَدُونَ الخ خطاب برسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که باین کافرین بگو کسی که در گمراهی قدم نهاد (فلیمدد) لیمدد، صیغه امر غائب و بمعنی مضارع است یعنی خدا مهلت بوی میدهد و عمر او را زیاد میکند و چون از حق تعالی منصرف گردید آن وقت بوی مینمایاند آنچه را وعده داده از عذاب دنیا و آخرت، وقتی عذاب را معاینه دیدند آن وقت کافرین و مشرکین آنهایی که بمؤمنین طعنه میزدند و خود را ارجمند میدانستند و آنها را ضعیف و حقیر می‌پنداشتند بزودی خواهند دانست که از اینکه دو طائفه از کافر و مؤمن کدام یک مکان و مرتبه آنان شریف‌تر و سپاه و یاورانشان زیادتر و کدام یک مکان و جایگاهشان پست‌تر و بی‌مقدارتر و یاورانشان کمترند بر عکس دنیا قوله تعالی در باره کفار است وَ ما لِلظّالِمِینَ مِن أَنصارٍ اصلا کفار در قیامت یاوری ندارند که آنان را از عذاب برهانند.

وَ یَزِیدُ اللّهُ الَّذِینَ اهتَدَوا هُدیً وَ الباقِیاتُ الصّالِحاتُ خَیرٌ عِندَ رَبِّکَ ثَواباً وَ خَیرٌ مَرَدًّا شاید مقصود از اعمال صالح آن اعمالی باشد که صلاحیت بقاء دارد و ظاهرا آن عمل خیری است که از روی ایمان کامل و خلوص نیت انجام گرفته و از چیزهایی باشد که اثر او در عالم باقی بماند و چنین عملی نزد خدا باقی و ثواب جزیل و پاداش شایان برای عامل آن مهیّا گردیده. و (مردّا) اسم مکان است و مقصود بهشت است که جایگاه آنان خوب جایگاهی است.

و اینکه آیه در مقابل آیه بالا است که در مقام چگونگی حال گمراهان بود تذکر داد که آنان را در گمراهی و ضلالتشان میکشاند. اینجا در بیان حال مؤمنین و هدایت شدگان برآمده که همان طوری که کافرین را در گمراهی

صفحه : ۱۴۴

باسفل سافلین میکشاند تا عاقبت کارشان را ببینند، هدایت شدگان را در طریق هدایت باعلا علّیین میکشاند تا اینکه آنها را بمقام

قرب برساند و بآن مقام قدسی که برای آنها مهیّا نموده نائل گردند.

اینکه آیه ارشاد باین است که کسی که در طریق هدایت قدم زند و مقصود و همّش شناسایی حق تعالی و تحصیل رضای او باشد البته بهدایت الهی هدایت میگردد و بجوار قرب او نائل خواهد گردید و خداوند آنها را هدایت میکند و بمقصودشان می‌رساند.

و اینکه آیه راجع بشقّ دوم از مقول قول کافرین است که بمؤمنین میگفتند أَیُّ الفَرِیقَینِ خَیرٌ مَقاماً الخ و بآنان تذکر میدهد که عاقبت شما عذاب و سخط الهی است و عاقبت مؤمنین نیکوکار رحمت و ثواب جزیل است.

أَ فَرَأَیتَ الَّذِی کَفَرَ بِآیاتِنا وَ قالَ لَأُوتَیَنَّ مالًا وَ وَلَداً، أَطَّلَعَ الغَیبَ أَمِ اتَّخَذَ عِندَ الرَّحمنِ عَهداً در اینجا (ا فرأیت) بمعنی (اخبر) تفسیر شده، آیا ندیدی آن را که بآیات ما نگروید زیرا که رؤیت قوی‌ترین سند اخبار است اینکه است که بمعنی خبر دادن استعمال شده. (منهج) و بعبارت دیگر چون رؤیت چیزی راهی است بسوی عمل نمودن بوی، و نیز خبر دادن از شیئی مرئیّ صحیح است اینکه است که (أ رأیت) در معنی (اخبر) یعنی خبر دادن استعمال شده، و فاء (أ فرأیت) برای تعقیب آمده، پس گویا آیه چنین میگوید خبر بده بداستان آن کافری که بنام عاص بن وائل بود و خباب إبن ارت از وی طلبی داشت و از او مطالبه نمود عاص بن وائل گفت (لا و اللّه) قسم بخدا طلبت را نمیدهم تا وقتی که بمحمد صلی اللّه علیه و آله و سلّم کافر گردی، خباب بن ارت گفت (لا و اللّه) قسم بخدا هیچ وقت نه حیّا و نه میّتا و نه وقتی که مبعوث میگردم بمحمد صلی اللّه علیه و آله و سلّم کافر نخواهم گردید، عاص بن وائل گفت پس من هم محققا مبعوث خواهم گردید و آن وقت برای من مال و اولاد هست آن وقت دین تو را ردّ میکنم

صفحه : ۱۴۵

(اطّلع الغیب) اعتراض بوی است یعنی آیا تو بجایی رسیده‌ای که بر غیب مطّلع گردیده‌ای تا اینکه میدانی که در قیامت بتو مال و اولاد عطاء میگردد یا اینکه تو با خدا عهد بسته‌ای زیرا اینکه ادّعا میکنی رسیدن بآن نمیشود مگر بیکی از اینکه دو راه. (شیخ طبرسی) کَلّا سَنَکتُبُ ما یَقُولُ وَ نَمُدُّ لَهُ مِنَ العَذابِ مَدًّا (کلّا) کلمه ردع است یعنی چنین نیست که آن کافر گفته و گمان میکند برای او مال و اولادی باقی میماند بزودی گفتار ناروای او را مینویسیم و ثبت میگردانیم، و صاحب منهج الصادقین گفته اینکه آیه منافی نیست با آنجا که فرموده ما یَلفِظُ مِن قَولٍ إِلّا لَدَیهِ رَقِیبٌ عَتِیدٌ که بر عدم تأخیر دلالت دارد زیرا که در اینجا مقصود اینست که بزودی گفتار او را ظاهر سازیم و عذاب وی را دراز گردانیم.

وَ نَرِثُهُ ما یَقُولُ وَ یَأتِینا فَرداً و نیز ما از کافر که از روی استهزاء چنین گفت مال و آنچه را در دست وی است از او میگیریم و در روز موعود او را میآوریم تنها که او را نه مالی و نه اولادی و نه عشیره و یاوری خواهد بود.

وَ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللّهِ آلِهَةً لِیَکُونُوا لَهُم عِزًّا، کَلّا سَیَکفُرُونَ بِعِبادَتِهِم وَ یَکُونُونَ عَلَیهِم ضِدًّا کفار و مشرکین بغیر خدا معبودانی برای خود انتخاب نمودند بگمان اینکه آنان سبب عزّت آنها کردند و نزد حق تعالی ارجمند شوند و مقام علی احراز نمایند (کلّا) نه چنین است که آنان گمان کردند بلکه آلهه آنان، آنان را تکذیب میکنند و از آنها بیزارند و بر ضدّ دوستی آنها با آنان دشمنی میکنند یعنی دشمن عبادت کنندگانشان میگردند زیرا تمام موجودات قشون حق تعالی و دوست دوستان و دشمن دشمنان او میباشند، قوله تعالی حکایهً از آنها فرموده تَبَرَّأنا إِلَیکَ ما کانُوا إِیّانا یَعبُدُونَ و نیز قوله تعالی إِذ تَبَرَّأَ الَّذِینَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِینَ اتَّبَعُوا.

صفحه : ۱۴۶

[سوره مریم (۱۹): آیات ۸۳ تا ۹۸]

اشاره

أ لَم تَرَ أَنّا أَرسَلنَا الشَّياطِينَ عَلَى الكافِرِينَ تَؤُزُّهُم أَزًّا (۸۳) فَلا تَعجَل عَلَيهِم إِنَّما نَعُدُّ لَهُم عَدًّا (۸۴) يَومَ نَحشُرُ المُتَّقِينَ إِلَى الرَّحمنِ وَفداً (۸۵) وَ نَسُوقُ المُجرِمِينَ إِلى جَهَنَّمَ وِرداً (۸۶) لا يَملِكُونَ الشَّفاعَةَ إِلّا مَنِ اتَّخَذَ عِندَ الرَّحمنِ عَهداً (۸۷)

وَ قالُوا اتَّخَذَ الرَّحمنُ وَلَداً (۸۸) لَقَد جِئتُم شَيئاً إِدًّا (۸۹) تَكادُ السَّماواتُ يَتَفَطَّرنَ مِنهُ وَ تَنشَقُّ الأَرضُ وَ تَخِرُّ الجِبالُ هَدًّا (۹۰) أَن دَعَوا لِلرَّحمنِ وَلَداً (۹۱) وَ ما يَنبَغِي لِلرَّحمنِ أَن يَتَّخِذَ وَلَداً (۹۲)

إِن كُلُّ مَن فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ إِلّا آتِي الرَّحمنِ عَبداً (۹۳) لَقَد أَحصاهُم وَ عَدَّهُم عَدًّا (۹۴) وَ كُلُّهُم آتِيهِ يَومَ القِيامَةِ فَرداً (۹۵) إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ سَيَجعَلُ لَهُمُ الرَّحمنُ وُدًّا (۹۶) فَإِنَّما يَسَّرناهُ بِلِسانِكَ لِتُبَشِّرَ بِهِ المُتَّقِينَ وَ تُنذِرَ بِهِ قَوماً لُدًّا (۹۷)

وَ كَم أَهلَكنا قَبلَهُم مِن قَرنٍ هَل تُحِسُّ مِنهُم مِن أَحَدٍ أَو تَسمَعُ لَهُم رِكزاً (۹۸)

صفحه : ۱۴۷

(ترجمه)

ای محمّد (صلی اللّه علیه و آله و سلّم) آیا ندیدی که ما شیاطین را بر کافرین فرستادیم تا آنان را بسوی معاصی تکان میدهند تکان سخت (۸۳)

و تو در عذاب آنها عجله نکن ما آجال ایام آنها را میشماریم شمردنی (۸۴)

یاد کن آن روزی را که پرهیزکاران محشور میگردند بسوی بهشت پروردگار رحمن در حالی که سواره‌اند (۸۵)

و گنهکاران را میکشیم بسوی جهنم در حالی که تشنه‌گان یا پیادگان باشند (۸۶)

در آن وقت کسی مالک شفاعت نمیباشد مگر کسی که نزد پروردگار عهدی گرفته باشد (۸۷)

کافرین گفتند خدای رحمن اولاد گرفته (۸۸)

حقیقهٔ آنان با سخن زشت (بی‌معنی) آمدند (۸۹)

از اینکه سخن نزدیک است آسمانها شکافته گردد و زمین بشکافد و کوه‌ها پراکنده گردد (۹۰)

از اینکه اسناد فرزند بخدا داده‌اند (۹۱)

و سزاوار نیست برای خدا اولاد بگیرد (۹۲)

نیست آنچه در آسمانها و زمین است مگر اینکه آینده‌اند بسوی رحمن در حالی که بنده‌اند (۹۳)

همانا او همه را دانسته و بشماره تمام موجودات آگاهست (۹۴)

و روز قیامت تمام افراد بشر میآیند در حالی که فرد و تنها میباشند (۹۵)

و بحقیقت آنان که ایمان آوردند و عمل صالح نمودند بزودی خدای رحمن برای آنها دوستی قرار میدهد (۹۶)

حقیقهٔ ما قرآن را بزبان تو آسان گردانیدیم تا اینکه پرهیزکاران را مژده دهی و معاندین لجوج را بترسانی (۹۷)

و چه بسیار از قرنهای پیش از اینها جماعتی را هلاک گردانیدیم آیا تو احدی از آنها را می‌بینی یا صدایی از آنها میشنوی (۹۸)

صفحه : ۱۴۸

توضیح آیات

أ لَم تَرَ أَنّا أَرسَلنَا الشَّیاطِینَ عَلَی الکافِرِینَ تَؤُزُّهُم أَزًّا (الازّ و الهزّ) هر دو بمعنی حرکت شدید استعمال شده، و رؤیت شامل دیدن هم میشود.

همزه (أ لَم تَرَ) استفهام و در مقام تعجّب آمده، خطاب برسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که آیا تو ندیدی یعنی البته میدانی که ما شیاطین را بر کافرین گماشته‌ایم که مهیّج و محرک آنان باشند و بوسوسه و تسویلات دنیا را در نظرشان زینت میدهند و بجدّیت و شدّت آنها را میجنبانند و بسوی فساد و معاصی میکشانند.

گمان نشود که از اینکه آیه جبر لازم میآید زیرا بدلالت آیه شیاطین آنها را بمعاصی میکشانند و کشیده شدن باختیار خودشان نیست و جبر با اختیار منافات دارد.

پاسخ گوئیم چنانچه بعضی از مفسرین گفته‌اند در خود آیه اشعار دارد که تسلّط شیاطین بر کافرین برای کفر آنها است زیرا از کلمه (علی الکافرین) که بمعنی علوّ و استیلاء است اینکه معنی ظاهر میگردد و معلوم مینماید که چون آنان باختیار تابع شیاطین گردیده‌اند و کفر را بر ایمان برگزیده‌اند البته شیاطین دوستان و متبوعان خود را بآنچه خواهان آنند از شرّ و فساد و طغیان میکشانند و راهرا برای آنان باز مینمایند و خود آنها سبب شدند که شیاطین مسلط بر آنان گردند و جبری در کار نیست.

فَلا تَعجَل عَلَیهِم إِنَّما نَعُدُّ لَهُم عَدًّا شاید آیه اشاره باین باشد که ما راه را برای کافرین باز میکنیم و آنان را بخودشان و متبوعانشان از شیاطین وا میگذاریم که آنچه در سریره خودشان مخفی داشته‌اند در مرتبه ظهور و بروز برسانند و تو در هلاکت آنها عجله مکن زیرا که بین تو و هلاکت آنها چیزی نیست مگر یک مدت کوتاهی (عدا) بمعنی احصاء

صفحه : ۱۴۹

و شماره معدود است، و شاید مقصود اینکه باشد که نفسهای آنها معدود است و شمرده شده است تا مدّت معلوم.

از إبن عباس نقل شده که وقتی اینکه آیه را قرائت مینمود گریه میکرد و میگفت آخر عدد خروج نفس تو است، آخر عدد فراق اهل تو است، آخر عدد دخول قبر تو است، و إبن سماك روزی نزد مأمون اینکه آیه را خواند و گفت وقتی نفسها بعدد باشد نه بمدد (فما اسرع ما تنفد). (طبرسی) یَومَ نَحشُرُ المُتَّقِینَ إِلَی الرَّحمنِ وَفداً، وَ نَسُوقُ المُجرِمِینَ إِلی جَهَنَّمَ وِرداً آیه در مقام شرافت مؤمن با تقوی و خذلان گنهکاران اشاره بدو حالت هر یک از حالات آن دو دسته متّقیان و مجرمان مینماید، نسبت بمؤمن با تقوی و شرافت او دو فضیلت تذکر میدهد:

اول- حشر متقی بسوی رحمن است یعنی در قیامت مبعوث میگردد در حالی که مشمول رحمت رحمانی حق تعالی و زیر سایه لطف او است.

دوم- (وفدا) مصدر (وفد) است و (وافد) شخص سواره را گویند و اینکه نیز اشاره بشرافت و عزّت و مقام بلند وی خواهد بود که اینکه شرافتمندان در حالی بسوی رحمان وارد میشوند که سواره باشند.

از امام قشری نقل میکنند که گفته بعضی بر مرکوب عبادات و طاعات سوار باشند و برخی بر مراکب همم علیا که مقصد آنها قرب جوار حق تعالی است، جماعت اول بهشت جویانند آنها را ببهشت جنان برند و طایفه دوم خدا طلبانند آنان را بقرب رحمان خوانند، بسیار فرق است بین طالب جنان و طالب رحمان. (منهج الصادقین) و نیز در باره گنهکاران دو رذیلت را تذکر میدهد: اول- گنهکاران کشیده میشوند بسوی جهنم مانند جانی خطاکار که او را بدادگاه مجازات میکشانند.

دوم- او را بجبر بسوی جهنم میکشند در حالی که تشنه‌گانند مثل شتر تشنه‌ای را که بسوی آب میکشند.

صفحه : ۱۵۰

لا يَملِكُونَ الشَّفاعَةَ إِلّا مَنِ اتَّخَذَ عِندَ الرَّحمنِ عَهداً در قيامت كسى مالك شفاعت نيست و قدرت بر شفاعت ندارد نه شفاعت كسى را ميكند نه كسى تواند او را شفاعت كند آن وقتى كه مؤمنين بعضى بعض ديگر را شفاعت ميكنند.

در مجمع البيان گفته مالك گرديدن شفاعت دو قسم است يكى آنكه كسى شفاعت كسى ديگر را كند و ديگر آنكه از غير طلب شفاعت بكند و خداى سبحان بيان مينمايد كه جماعت كفار چنينند كه شفاعت غير در باره آنها نافذ نيست يعنى فائده‌بخش نخواهد بود، و نيز شفاعت آنها نسبت بغير نتيجه ندارد، پس از آن استثناء نموده إِلّا مَنِ اتَّخَذَ عِندَ الرَّحمنِ عَهداً يعنى مالك شفاعت نيستند مگر آن جماعتى كه با خداى رحمن قبلا عهدى بسته باشند، و بقولى شفاعت نميكنند مگر براى آن جماعتى كه چنين باشند، و عهد ايمان و اقرار است بوحدانيت خدا و تصديق انبياء او، و بقول إبن عباس آن شهادت، ان لا اله الّا اللّه و تبرّى جستن از غير بسوى خدا و بحول و قوّه او و اينكه اميدوار نباشد مگر بخدا.

و بقولى معنى آيه اينكه است كه شفاعت نميكند مگر كسى كه خداى رحمان بطور اطلاق بوى وعده شفاعت داده باشد مثل انبياء و شهداء و علماء و مؤمنين بنا بر آنچه در اخبار وارد شده. (پايان) از جمع بين آيات مثل قوله تعالى در سوره زخرف آيه ۸۶ وَ لا يَملِكُ الَّذِينَ يَدعُونَ مِن دُونِهِ الشَّفاعَةَ إِلّا مَن شَهِدَ بِالحَقِّ وَ هُم يَعلَمُونَ وَ لا يَشفَعُونَ إِلّا لِمَنِ ارتَضى سوره انبياء آيه ۲۹، با اينكه آيه بالا ميتوان چنين استفاده نمود كه كسى تواند شفاعت كند كه نزد خدا براى شفاعت پيمان خصوصى گرفته باشد كه چنين كسى كه بطور اطلاق وعده شفاعت باو داده شده باشد تواند هر كسى را كه صلاحيت شفاعت دارد شفاعت نمايد و غير از آن هر كسرا كه خداوند باو اذن شفاعت بدهد شفاعت ميكند.

خلاصه ظاهرا آيه در مقام ردّ عقيده سخيف مشركين است كه گمان ميكردند

صفحه : ۱۵۱

آلهه و بتها شفيع آنهايند و تذكر ميدهد كه كسى مالك شفاعت نيست مگر كسى كه با خدا عهد و پيمانى داشته باشد و عهد ايمان بخدا و تصديق بنبوت و معاد و باقى اصول ديانت است.

وَ قالُوا اتَّخَذَ الرَّحمنُ وَلَداً لَقَد جِئتُم شَيئاً إِدًّا مشركين گفتند خداوند اولاد گرفته (ادّ) بكسر همزه چيز منكر فضيح بيمقدار را گويند. تَكادُ السَّماواتُ يَتَفَطَّرنَ مِنهُ وَ تَنشَقُّ الأَرضُ وَ تَخِرُّ الجِبالُ هَدًّا أَن دَعَوا لِلرَّحمنِ وَلَداً اينها بگفتار ركيكشان نزديك است يعنى جاى دارد كه آسمانها شكافته و زمين منشق و پراكنده گردد و كوه‌ها سقوط نموده و خراب گردد.

وَ ما يَنبَغِي لِلرَّحمنِ أَن يَتَّخِذَ وَلَداً، إِن كُلُّ مَن فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ إِلّا آتِي الرَّحمنِ عَبداً (الى قوله تعالى) فَرداً اشاره به اينكه چگونه سزاوار است كسى نسبت اولاد و توليد مثل بخداى رحمن بدهد در صورتى كه آنچه در آسمانها از ملائكه و غير آن از موجودات ديگرى كه جز خدا عدد و شماره آنها را نميداند و نيز آنچه در زمين است از جمادات و نباتات و حيوانات و جن و انس كه آن نيز علمش نزد خدا است وَ لا يُحِيطُونَ بِشَيءٍ مِن عِلمِهِ إِلّا بِما شاءَ دانسته يا ندانسته همه آنها مطيع و مسخّر امر تكوينى و تشريعى حق تعالى ميباشند و در قيامت ميآيند در حالى كه همه بنده و مطيعند و براى خود ادعاء نميكنند آنچه را كه مشركين نسبت بآنها از الوهيت ميدهند و تمام موجودات در علم تفصيلى حق تعالى احصاء و شمرده شده بطورى كه چيزى نيست مگر اينكه علم ايزد متعال بآن احاطه نموده و تمام آنها در روز رستاخيز نزد پروردگار مى‌آيند در حالى كه فرد و تنها ميباشند، إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ سَيَجعَلُ لَهُمُ الرَّحمنُ وُدًّا از مفسرين در تفسير اينكه آيه پنج قول نقل شده:

صفحه : ۱۵۲

بقول إبن عباس آيه در باره على بن ابى طالب (ع) وارد شده زيرا كه هر مؤمنى دل او مملوّ است از محبّت آن بزرگوار و در تفسير

ابی حمزه ثمالی حدیثی از ابو جعفر علیه السّلام نقل میکند که

(قال قال رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم لعلی علیه السّلام: قل اللهم اجعل لی عندك عهدا و اجعل لی فی قلوب المؤمنین ودا فقال لهما علیّ (ع) فنزلت هذه الایة)

یعنی ابو حمزه در تفسیر خود گفته امام محمّد باقر (ع) بمن فرمود حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم گفت ای علی بگو خدایا قرار بده نزد خودت برای من عهدی و در دلها و قلوب مؤمنین دوستی، آن وقت امیر المؤمنین علیه السّلام اینکه دعاء را نموده (اللهم اجعل الخ) و خداوند اینکه آیه را فرستاد و مثل اینکه روایت از جابر بن عبد اللّه نیز روایت شده.

دوم- آیه عام است و شامل میگردد هر کس را که متصف باین دو صفت ایمان و عمل صالح باشد که محبّت آنها در قلوب مؤمنین جا دارد (قال هرم بن حبان ما اقبل عبد بقلبه الّا اقبل اللّه بقلوب المؤمنین الیه حتی یرزقه مودتهم و رحمتهم و محبّتهم.

سوم- خداوند محبت آنها را در قلوب دشمنان و مخالفین آنها قرار میدهد تا اینکه در دین آنها وارد گردند و بسبب آنها دین آنها عزیز و قوی شود.

چهارم- بعضی از مؤمنین را دوست بعض دیگر قرار میدهد تا اینکه در دین بهم کمک نمایند.

پنجم- بزودی قرار میدهند مؤمنین را در قیامت دوست یکدیگر بطوری که هر یک دیگری را مثل دوستی پدر باولادش دوست میدارد و اینکه بزرگتر سرور اهل بهشت است و تمام‌تر نعمت است برای اهل آن. (جبائی) و قول اول را تأیید مینماید روایت صحیحی که از امیر المؤمنین (ع) رسیده که فرموده اگر خیشوم مؤمن را بشمشیرم بزنم بر اینکه مرا دشمن دارد با من دشمنی نمیکند و نیز اگر دنیا را هم بمنافق بدهم بر اینکه مرا دوست دارد مرا دوست نمیدارد زیرا بحکم اینکه رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده (دشمن نمیدارد تو را

صفحه : ۱۵۳

مؤمن و دوست نمیدارد تو را منافق و خداوند اینکه طور تقدیر فرمود.

(مجمع البیان باختصار) میتوان گفت که آیه عام‌است و دلیلی بر تخصیص در کلام نیست اگر چه شأن نزولش در مورد علی (ع) باشد آری مصداق کاملش آن وجود بزرگوار است زیرا که مؤمن حقیقی کسی است که دوست اولیاء خدا و دشمن دشمنان آنها باشد و پس از وفات رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم تمیز بین مؤمنین و منافقین و معیار ایمان و نفاق در دوستی علی علیه السّلام و دشمنی او نمایان گردید.

فَإِنَّما یَسَّرناهُ بِلِسانِكَ لِتُبَشِّرَ بِهِ المُتَّقِینَ وَ تُنذِرَ بِهِ قَوماً لُدًّا سوره را خاتمه داده به اینکه قرآن را بزبان تو که عرب میباشی عربی فصیح وارد نمودیم برای اینکه برای تو آسان باشد که بمتّقین بشارت و مژده بدهی بآنچه از کرامتها و نعمتهای بسیار بآنها عطاء میشود و بترسانی و تهدید نمایی جماعتی را که در خصومت و دشمنی سخت میباشند.

وَ کَم أَهلَکنا قَبلَهُم مِن قَرنٍ هَل تُحِسُّ مِنهُم مِن أَحَدٍ أَو تَسمَعُ لَهُم رِکزاً شاید برای تسلّی دل رسولش باشد که باو تذکر میدهد که چه بسیار از جماعت پیشینیان را که در اثر مخالفت و تکذیب انبیاء آنان را بعذاب هلاك گردانیدیم آیا تو یکی از آنها را محسوس می‌نمایی یا صوت و صدایی از آنها میشنوی اشاره به اینکه همه مردند و هلاك گردیدند و نه از آنها اثری باقی مانده و نه صوت و صدایی از آنان شنیده میشود.

کو اثر از سروران تاج‌بخش کو نشان از خسروان تاجدار

سوخت دیهیم شهان کام‌جوی خاک شد تخت ملوک کامکار

صفحه : ۱۵۴

سورهٔ طه

اشاره

مکیهٔ و هی خمس و ثلاثون آیهٔ

[سوره طه (۲۰): آیات ۱ تا ۱۶]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
طه (۱) ما أَنزَلنا عَلَیکَ القُرآنَ لِتَشقی (۲) إِلّا تَذکِرَةً لِمَن یَخشی (۳) تَنزِیلاً مِمَّن خَلَقَ الأَرضَ وَ السَّماواتِ العُلی (۴)
الرَّحمنُ عَلَی العَرشِ استَوی (۵) لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ ما بَینَهُما وَ ما تَحتَ الثَّری (۶) وَ إِن تَجهَر بِالقَولِ فَإِنَّهُ یَعلَمُ السِّرَّ وَ أَخفی (۷) اللّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ لَهُ الأَسماءُ الحُسنی (۸) وَ هَل أَتاکَ حَدِیثُ مُوسی (۹)
إِذ رَأی ناراً فَقالَ لِأَهلِهِ امکُثُوا إِنِّی آنَستُ ناراً لَعَلِّی آتِیکُم مِنها بِقَبَسٍ أَو أَجِدُ عَلَی النّارِ هُدیً (۱۰) فَلَمّا أَتاها نُودِیَ یا مُوسی (۱۱) إِنِّی أَنَا رَبُّکَ فَاخلَع نَعلَیکَ إِنَّکَ بِالوادِ المُقَدَّسِ طُویً (۱۲) وَ أَنَا اختَرتُکَ فَاستَمِع لِما یُوحی (۱۳) إِنَّنِی أَنَا اللّهُ لا إِلهَ إِلّا أَنَا فَاعبُدنِی وَ أَقِمِ الصَّلاةَ لِذِکرِی (۱۴)
إِنَّ السّاعَةَ آتِیَةٌ أَکادُ أُخفِیها لِتُجزی کُلُّ نَفسٍ بِما تَسعی (۱۵) فَلا یَصُدَّنَّکَ عَنها مَن لا یُؤمِنُ بِها وَ اتَّبَعَ هَواهُ فَتَردی (۱۶)

صفحه : ۱۵۵

سوره طه، خلافی نیست که اینکه سوره در مکّه فرود آمده و بقول قتاده و مجاهد یکصد و سی و پنج آیه است و برأی کوفیان صد و سی و پنج آیه و برأی بصریان صد و سی و دو آیه است و برأی شامیان یکصد و چهل آیه و برأی حجازیها صد و سی چهار آیه. و هزار سیصد و چهل و یک کلمه و پنج هزار و دویست و چهل و دو حرف است

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
(ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم) ما قرآن را بر تو نازل نگردانیدیم که بر تو رنج و مشقت باشد (۲)
و قرآن نیست مگر تذکر و اندرزی برای کسی که بترسد (۳)
فرو فرستاده ایست از جانب کسی که زمین و آسمانهای بلند پایه را آفریده (۴)
بخشنده‌ایست که امر او بر عرش مستولی است (۵)
آنچه در آسمانها و آنچه در زمین و آنچه بین آسمانها و زمین است و آنچه زیر طبقه آخر است (تماما) ملک او و در تصرف او

است (۶)

اگر سخن را آشکار کنی همانا او میداند مخفی و مخفی‌تر از مخفی را (۷)

خدایی است که الهی نیست مگر او نامهای نیکو مخصوص باو است (۸)

(ای رسول) آیا برای تو داستان موسی آمده تا بدانی (۹)

(یاد کن) وقتی را که موسی آتشی دید باهل بیت خود گفت اندکی مکث کنید زیرا که من بچشم آتشی دیدم شاید من پاره‌ای از آن برای شما بیاورم یا بر سر آتش راه‌نمایی بیابم (۱۰)

وقتی موسی نزد آتش آمد ندا شد ای موسی (۱۱)

همانا من پروردگار توام نعلین خود را بکن و دور کن زیرا که تو در وادی مقدس قدم نهاده‌ای (۱۲)

و من تو را برسالت خود برگزیده‌ام گوش فرا ده بآنچه وحی گردیده میشوی (۱۳)

همانا منم خدایی که اله و خالقی جز من نیست مرا عبادت نما و برای یاد من نماز را بپای دار (۱۴)

محقّقا ساعت قیامت آینده است میخواهم وقت آن را مخفی دارم تا اینکه هر نفسی جزاء داده شود بآنچه سعی و کوشش نموده (۱۵)

کسانی که ایمان بآخرت ندارند و پیرو خواهش‌های نفسانی خود میباشند البته تو را از نماز باز ندارند اگر چنین کردی هلاک خواهی گردید (۱۶).

صفحه : ۱۵۶

توضیح آیات

اشاره

طه، ما أَنزَلنا عَلَیکَ القُرآنَ لِتَشقی

(سخنان مفسرین در معنی (طه)

۱- قسم است بنامی از نامهای خدا که بآن قسم یاد نموده (إبن عباس) ۲- خطاب برسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است یعنی ای مرد.

(مجاهد و حسن بصری و عطاء و ضحاک) ۳- معنی (طه) (طأ الارض بقدمیک) یعنی در نماز دو پای خود را بزمین گذار. (مقاتل)

۴- (طه) خداوند قسم یاد نموده بطول و هدایتش و جواب قسم ما أَنزَلنا عَلَیکَ القُرآنَ لِتَشقی. (محمّد بن کعب قرطی) ابو الفتوح رازی از امام جعفر صادق علیه السّلام چنین روایت میکند که (طه) طهارت اهل رسول است و اینکه آیه را خواند إِنَّما یُرِیدُ اللّهُ لِیُذهِبَ عَنکُمُ الرِّجسَ أَهلَ البَیتِ وَ یُطَهِّرَکُم تَطهِیراً و غیر اینها از توجیهاتی که از مفسرین نقل شده و بهتر اینکه است که گفته شود که (طه) دو حرف است از حروف مقطعه که بسیاری از سوره‌ها بحروف افتتاح گردیده مثل (الم) (المص) و غیر اینها که از متشابهات قرآن بشمار میرود و علم آن پیش خدا است زیرا که رمز است بین او و رسولش اینکه است که سکوت در آن اولی است.

در مجمع البیان در بیان (آیه ما أَنزَلنا عَلَیکَ القُرآنَ لِتَشقی چنین گفته روایت شده که نبیّ خاتم صلی اللّه علیه و آله و سلّم در نماز یک پای خود را بلند مینمود برای اینکه تعبش زیاد شود اینکه بود که اینکه آیه (طه) تا آخر آیه نازل گردید.

در تفسیر قمّی از ابی بصیر و او از ابی جعفر و ابی عبد اللّه علیهما السّلام روایت میکند که گفتند حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم در حال نماز روی انگشتهای پا می‌ایستاد تا اینکه پاهای مبارکش ورم نمود خداوند اینکه آیه را فرستاد (طه) بلغت طیّ

صفحه : ۱۵۷

تا آخر مأمور گردید هر دو پای خود را بزمین گذارد.

در بیان معنی (لتشقی) راغب چنین گفته شقاوت از حیث اضافه مثل سعادت است و همین طوری که سعادت در اصل دو قسم است سعادت اخرویه و سعادت دنیویه و سعادت دنیویه سه قسم است: سعادت نفسیه و بدنیه، و خارجیه، و چنین است شقاوت (که آن نیز سه قسم است) تا آنجا که گفته گاهی شقاوت را بجای تعب می‌آورند مثل اینکه گویند (شقیت فی کذا) یعنی در فلان امر بتعب و زحمت افتادم و هر شقاوتی تعب است و چنین نیست که هر تعبی شقاوت باشد پس تعب اعم است از شقاوت. (پایان) و شاید مقصود از آیه معنی اعم باشد که ای رسول گرامی ما قرآن را بر تو نفرستادیم که خود را بتعب و زحمت اندازی فقط وظیفه تو تبلیغ رسالت است و بر تو است ارشاد و بر آنها است قبول و شاهد بر اینکه توجیه آیات بعد است.

إِلّا تَذکِرَةً لِمَن یَخشی (الّا) استثناء منقطع است، و (تذکرة) مصدر ذکر است و ذکر بیاد آمدن بعد از فراموشی است و لام (لتشقی) لام علت است و چون در فطرت اولیه انسان حقایق اولیه و معارف الهیه نهفته شده و اقبال بدنیا و اشتغال بمزخرفات و هواهای نفسانی او را از فطرت اولیه‌اش منصرف میگرداند اینکه است که محتاج برادع و تذکری است که آنچه در باطنش نهفته در مرتبه ظهور و بروز بیاورد، و تذکر کسی را نفع می‌بخشد که حالت خشوع و قبول در وی باشد.

تَنزِیلًا مِمَّن خَلَقَ الأَرضَ وَ السَّماواتِ العُلی فرق است بین تنزیل و نزول، تنزیل فرود آمدن تدریجی است و نزول اعم است، و در قرآن مجید هر دو قسمش آمده، مثل قوله تعالی در وصف قرآن (وَ نَزَّلناهُ تَنزِیلًا) و مثل (إِنّا نَحنُ نَزَّلنَا الذِّکرَ) و نظیر اینکه آیات بسیار است خلاصه آیه رسولش را مخاطب میگرداند که ما قرآن را فرود نیاوردیم که بر تو تعب و زحمت ایجاب نماید و بمشقت افتی بلکه تذکری است از جانب

صفحه : ۱۵۸

کسی که زمین و آسمانهای بلند مرتبه را آفریده.

الرَّحمنُ عَلَی العَرشِ استَوی استیناف از تذکر است و آیه آن کسی که قرآن را نازل گردانیده بچند صفت معرفی نموده:

اول- استوی بر عرش، شاید مقصود از استوی احاطه بر عالم ملک و ملکوت باشد یعنی رحمت رحمانی حق تعالی بر عرش وجود ممکنات احاطه نموده و همه مشمول فیض منبسط و رحمت واسعه الهی میباشند.

دوم- مالکیت:

لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ ما بَینَهُما وَ ما تَحتَ الثَّری گویند (تحت الثری) آن خاک رطبی است که زیر زمین است، کسی که قرآن را نازل نموده بهمه موجودات ارضی و سمائی احاطه دارد و همه تحت اراده و مملوکیت و قیومیت و استیلاء او میباشند و تدبیر او منبسط بر تمام اشیاء است سوم- وَ إِن تَجهَر بِالقَولِ فَإِنَّهُ یَعلَمُ السِّرَّ وَ أَخفی قرآن از طرف کسی فرود آمده که علم ازلی او بتمام موجودات احاطه نموده چیزی در عالم وجود یافت نمیگردد از افعال و اقوال و آنچه ظاهر و آنچه مخفی مینمائید که از حیطه علم او خارج باشد.

چهارم- اللّه لا إِله إِلّا هُوَ لَه الأَسماءُ الحُسنی نزول قرآن از طرف کسی است که منفرد بالوهیت و وحدت و جامع تمام صفات جلال و جمال و مبرّا و منزّه از تمام اوصاف و نقائص امکانی است و چون (اللّه) علم است برای ذات متعال و در معنی آن گفته‌اند آن ذاتی است که جامع تمام صفات کمال میباشد اینکه است که اینکه آیه اخیر جامع و حاوی آن اوصاف بالا میباشد از استوی و مالکیت و احاطه علمی که در اینکه آیات ذات متعالی خود را معرفی نموده.

صفحه : ۱۵۹

وَ هَل أَتاکَ حَدِیثُ مُوسی إِذ رَأی ناراً بصورت (هل) استفهام است و در معنی تفریع و تنبیه بر کلام بالا است و خطاب برسول خود نموده که ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم آیا بر حکایت موسی مطّلع شدی موقعی که آتش را دید.

بروایت وهب موسی (ع) پس از آنکه با دختر شعیب ازدواج نمود و مدتی گذشت از شعیب دستور گرفت که برود و مادرش را ببیند شعیب دستور داد با زنش حرکت نمود و او حامله بود و در حال حرکت از راه عدول کرده و در بیراهه میرفت شبی تاریک و سرد از شبهای زمستان باران و رعد و برق میزد شب جمعه‌ای بود ناگاه زنش را درد زائیدن گرفت موسی سنگ و آهن برداشت هر قدر سنگ بر آهن زد آتش بیرون نیامد بغضب آمد و سنگ و آهن را انداخت سنگ و آهن بصدا آمدند که ما گماشتگان تو نیستیم ما بجز بفرمان الهی کاری نخواهیم نمود امشب هر آتشی که در عالم است خاموش باشد، موسی علیه السّلام متحیر ماند نگاه کرد از دست چپ راه آتش دید.

فَقالَ لِأَهلِهِ امکُثُوا إِنِّی آنَستُ ناراً لَعَلِّی آتِیکُم مِنها بِقَبَسٍ أَو أَجِدُ عَلَی النّارِ هُدیً (آنست) مأخوذ از ایناس و بمعنی دیدن است، باهل خود گفت همین جا بمانید من آتشی دیدم شاید پاره‌ای از آن برای شما آورم یا بیابم بر سر آتش راهنمایی را یا علامتی برای راه.

فَلَمّا أَتاها نُودِیَ یا مُوسی چون موسی علیه السّلام بر اثر آتش روان گردید درختی دید از پا تا سرش سبز و از او آتشی افروخته چون تسبیح فرشتگان شنید و نوری عظیم دید ترسید و بتعجب فرو رفت خدای تعالی باو اطمینان و سکینه عطاء نمود آن گاه از آن درخت نداء آمد إِنِّی أَنَا رَبُّکَ فَاخلَع نَعلَیکَ إِنَّکَ بِالوادِ المُقَدَّسِ طُوی ای موسی من پروردگار توام نعلین از پای خود بیرون آر که تو در وادی

صفحه : ۱۶۰

مقدسی میباشی (طوی) اسم وادی است.

سخنان مفسرین در توجیه فَاخلَع نَعلَیکَ ۱- نعلین موسی (ع) از پوست حمار مرده بود مأمور گردید که از پای خود بیرون بیاورد. (کعب و عکرمه و امام صادق (ع) ۲- نعلین آن حضرت از پوست گاو تذکیه شده بود و لکن مأمور گردید بیرون آورد برای اینکه دو قدمش تماس بارض مقدّس نماید.

(حسن و مجاهد و سعید بن جبیر و إبن جریح) ۳- پای برهنه از علامت تواضع بشمار میرود چنانچه پیشینیان با پای برهنه طواف کعبه مینمودند. (اصم) ۴- موسی (ع) نعلین میپوشید برای اینکه پاهایش بنجاست آلوده نشود و ایمن از گزنده باشد و چون وادی مقدس از هر قذاراتی پاک بود گفته شد نعلین لازم نداری بکن نعلین خود را و در امانی (ابی مسلم- مجمع البیان) ۵- شاید مقصود از نعلین محبّت زن و بچه باشد و چون موسی در آن وقت برای اینکه زن و بچه‌اش در بیابان تنها و در سرما و سختی بودند و توجّه موسی بآنها بود امر شد که تو در جایی میباشی که بایستی همه چیزها را از دل بیرون کنی و یک‌دله و یک جهته روی بحق آری و فرمان او را اطاعت نمایی زیرا که تو در محل مقدسی میباشی.

شیخ طبرسی (ره) از وهب چنین نقل میکند که وقتی نداء رسید یا موسی گفت نمیدانم کیست مرا میخواند و گفت من صدای تو را

میشنوم و مکان تو را نمیدانم تو کیستی و کجا میباشی جواب شنید من فوق تو و با تو و پیش روی تو و پشت سر تو میباشم و بتو از نفس تو بتو نزدیکترم اینکه بود که موسی دانست که چنین اوصافی را لایق نیست مگر پروردگار عزّ و جل و یقین پیدا نمود.

و نیز موسی دانست که اینکه نداء از جانب خدا است زیرا که معجزه عصا را بدست او ظاهر نمود، چنان که در جای دیگر گفته إِنِّی أَنَا اللّهُ رَبُّ العالَمِینَ

صفحه : ۱۶۱

وَ أن أَلقِ عَصاکَ الخ، و بقولی چون موسی دید درخت سبز از پائین تا بالای آن را آتش سفید گرفته و ملائکه تسبیح میکنند و نور عظیمی دید که نه سبزی درخت آن آتش را خاموش میکند و نه آتش آن درخت را میسوزاند متحیّر ماند و دانست که آن معجزه و امر غیر عادی است و سکینه قلبی پیدا نمود آن وقت بوی خطاب شد (إِنِّی أَنَا رَبُّکَ) و تکرار (انا) بعد از (انّی) برای مؤکد گردانیدن دلالت و زائل گردیدن شبه و تحقیق معرفت او است. (پایان) چگونه ممکن است شخصی مثل موسی کلیم اللّه علیه السّلام بدیدن نور و استماع نداء پروردگارش شک عارض او گردد که آیا اینکه نداء شیطانی است یا رحمانی در صورتی که ابرار دل و قلبشان در گرفته بنور توحید است و مفطور در معرفهٔ اللّه میباشند و چنان محبت و انس آنها بمقام ربوبی محکم گردیده که بهر چه نظر کنند قبل از آن و بعد از آن و با آن حق را بینند چنانچه نظیر اینکه کلمات از پیشوای موحّدین علی علیه السّلام نقل شده، اصلا اگر پیمبران قبلا دارای مقام ولایت نباشند یعنی (منبأ فی نفسه) که بنور قلبشان بدون واسطه غیر معرفت بمقام الوهیت پیدا ننموده باشند هرگز لایق مقام رسالت نخواهند گردید.

در اینجا طنطاوی بیانی دارد که برای ایضاح ترجمه مینمائیم:

چنین گفته بقولی موسی (ع) هر قدر بآن درخت نزدیک میشد شجره از وی دور میگردید و هر چه دور میشد شجره باو نزدیک‌تر میگشت و متحیّر ماند و تسبیح ملائکه را شنید و بر وی سکینه و اطمینان حاصل گردید آن وقت صدایی شنید (یا مُوسی إِنِّی أَنَا رَبُّکَ) آن هنگام شیطان او را وسوسه نمود که شاید اینکه کلام شیطان باشد موسی گفت من کلام پروردگارم را میشناسم زیرا که از تمام جهات و اطراف و بجمیع اجزاء خودم (انا اللّه) میشنوم.

و اینکه معنایی بود که بر روح موسی القاء گردید پس از آن قلبش را سیراب نمود تا وقتی که اینکه معنی بر حسّ مشترکش فائض گردید، و حس مشترک آن قوه‌ای است که در دماغ ودیعه گذاشته شده و آن محل قبول هر چیزی است از علوم

صفحه : ۱۶۲

که از راه مشاعر و حواس بر آن وارد میشود و از آنجا بعقل مرتبط میگردد و علوم و معارف را عقل درک مینماید، بعکس (مردمان عادی که اول مطالبی از راه حواس ظاهره ادراک میکنند و از آنجا بحسّ مشترک داخل میگردد پس از آن بعقل آن را درک مینماید و کلیّات را از جزئیات اخراج میگردانند) اینکه است که برمز گفته شده که موسی (ع) از جمیع جهات نداء (انا اللّه) را شنید نه از جهت مخصوص بلکه از نفسش شنید و برای نفس جهتی تصوّر ندارد بلکه امر آن فوق تمام جهات است چنانچه برای خدا مکانی نیست بلکه کلّ مکان تحت استیلاء امر او است. (بیان طنطاوی با کمی تفاوت بانتهاء رسید) وَ أَنَا اختَرتُکَ فَاستَمِع لِما یُوحی، إِنَّنِی أَنَا اللّهُ لا إِلهَ إِلّا أَنَا فَاعبُدنِی وَ أَقِمِ الصَّلاةَ لِذِکرِی پس از آنکه حضرت موسی بخلعت رسالت سر افراز گردید ثانیا نداء شفقت آمیز از مصدر جلال خداوندی بلند گردید که ای موسی از بین افراد بشر تو را برسالت خود انتخاب نمودم گوش فرا ده بر آنچه از طریق وحی تذکر میدهم که آنها را بپذیری و بر طبقش عمل نمایی.

در اینکه آیات موسی مأمور میگردد که مطالبی را انجام دهد:

۱- ای موسی من الهی هستم یکتا الهی و خالقی جز من نیست پرستش و بندگی خود را مخصوص بمن گردان بنده و مطیع من شو.
۲- نماز را برای یاد و ذکر من بپای دار، اشاره به اینکه امر رسالت تو را از یاد من بیرون نبرد و در امر نماز استقامت نما برای اینکه همیشه بیاد من باشی إِنَّ السّاعَةَ آتِيَةٌ أَكادُ أُخفِيها لِتُجزى كُلُّ نَفسٍ بِما تَسعى ۳- محققا بدان که ساعت قیامت آمدنی است، إبن عباس گفته آیه چنین است (اکاد اخفیها عن نفسی) و در قرائت ابیّ بن کعب هم چنین است و از حضرت صادق علیه السّلام هم چنین روایت شده، و اینکه بر عادت عرب است که وقتی در کتمان مبالغه میکنند میگویند (کتمته حتّی من نفسی) پس خداوند مبالغه نموده در

صفحه : ۱۶۳

اخفاء قیامت ببالاتر چیزی که عربها مبالغه میکنند در کتمان نظیر قوله تعالی که در بیان مقول قول (عیسی علیه السّلام) فرموده (تعلم ما فی نفسی و لا اعلم ما فی نفسک) یعنی تو میدانی آنچه در باطن من است و من نمیدانم آنچه در باطن تو است، و شاید مقصود چنین باشد که ساعت و وقت بروز آن را مخفی گردانیدیم تا اینکه مردم بفراغت خاطر آنچه خواهند بکنند و هر کسی را مطابق اعمالش پاداش دهیم.
فَلا يَصُدَّنَّكَ عَنها مَن لا يُؤمِنُ بِها وَ اتَّبَعَ هَواهُ فَتَردى ۴- موسی (ع) را نهی فرموده که مبادا ایمان نیاوردن کفار و ملحدین و کسانی که پیرو هوای نفسانی شده‌اند تو را از حق تعالی و عبودیت و فرمان او بازدارند و سدّ راه تو شوند و تو را از خدا دور گردانند که اگر چنین شوی (فتردی) تو هلاک خواهی گردید چنان که آنها هلاک میشوند.
خطاب اگر چه ظاهرش بحضرت موسی است لکن در معنی و حقیقت بمکلّفین است

صفحه : ۱۶۴

[سوره طه (۲۰): آیات ۱۷ تا ۴۱]

اشاره

وَ ما تِلكَ بِيَمِينِكَ يا مُوسى (۱۷) قالَ هِيَ عَصايَ أَتَوَكَّؤُا عَلَيها وَ أَهُشُّ بِها عَلى غَنَمِي وَ لِيَ فِيها مَآرِبُ أُخرى (۱۸) قالَ أَلقِها يا مُوسى (۱۹) فَأَلقاها فَإِذا هِيَ حَيَّةٌ تَسعى (۲۰) قالَ خُذها وَ لا تَخَف سَنُعِيدُها سِيرَتَهَا الأُولى (۲۱)
وَ اضمُم يَدَكَ إِلى جَناحِكَ تَخرُج بَيضاءَ مِن غَيرِ سُوءٍ آيَةً أُخرى (۲۲) لِنُرِيَكَ مِن آياتِنَا الكُبرى (۲۳) اذهَب إِلى فِرعَونَ إِنَّهُ طَغى (۲۴) قالَ رَبِّ اشرَح لِي صَدرِي (۲۵) وَ يَسِّر لِي أَمرِي (۲۶)
وَ احلُل عُقدَةً مِن لِسانِي (۲۷) يَفقَهُوا قَولِي (۲۸) وَ اجعَل لِي وَزِيراً مِن أَهلِي (۲۹) هارُونَ أَخِي (۳۰) اشدُد بِهِ أَزرِي (۳۱)
وَ أَشرِكهُ فِي أَمرِي (۳۲) كَي نُسَبِّحَكَ كَثِيراً (۳۳) وَ نَذكُرَكَ كَثِيراً (۳۴) إِنَّكَ كُنتَ بِنا بَصِيراً (۳۵) قالَ قَد أُوتِيتَ سُؤلَكَ يا مُوسى (۳۶)
وَ لَقَد مَنَنّا عَلَيكَ مَرَّةً أُخرى (۳۷) إِذ أَوحَينا إِلى أُمِّكَ ما يُوحى (۳۸) أَنِ اقذِفِيهِ فِي التّابُوتِ فَاقذِفِيهِ فِي اليَمِّ فَليُلقِهِ اليَمُّ بِالسّاحِلِ يَأخُذهُ عَدُوٌّ لِي وَ عَدُوٌّ لَهُ وَ أَلقَيتُ عَلَيكَ مَحَبَّةً مِنِّي وَ لِتُصنَعَ عَلى عَينِي (۳۹) إِذ تَمشِي أُختُكَ فَتَقُولُ هَل أَدُلُّكُم عَلى مَن يَكفُلُهُ فَرَجَعناكَ إِلى أُمِّكَ كَي تَقَرَّ عَينُها وَ لا تَحزَنَ وَ قَتَلتَ نَفساً فَنَجَّيناكَ مِنَ الغَمِّ وَ فَتَنّاكَ فُتُوناً فَلَبِثتَ سِنِينَ فِي أَهلِ مَديَنَ ثُمَّ جِئتَ عَلى قَدَرٍ يا مُوسى (۴۰) وَ اصطَنَعتُكَ لِنَفسِي (۴۱)

صفحه : ۱۶۵

(ترجمه)

ای موسی چیست اینکه بدست راست تو است (۱۷)

موسی گفت اینکه عصای من است بر آن تکیه میزنم و برگ از درخت میریزم برای گوسفندانم و کارهای دیگر نیز بآن انجام میدهم (۱۸)

خطاب شد ای موسی آن را بینداز (۱۹)

وقتی موسی عصا را انداخت در آن هنگام عصا ماری گردید که بسرعت حرکت مینمود (۲۰)

خدا گفت ای موسی عصا را بگیر و نترس ما بزودی وی را بحالت اوّلش برمیگردانیم (۲۱)

باز خطاب شد دست خود را در زیر بغلت بنما بیرون میآید درخشان بدون عیبی و اینکه معجزه دیگری است بر پیغمبری تو (۲۲)

اینطور کردیم تا باز بتو نشان دهیم آیات بزرگتر خود را (۲۳)

برو بسوی فرعون همانا او طغیان نموده (۲۴)

موسی گفت پروردگار من گشاده کن سینه من را (۲۵)

و آسان گردان امر مرا (۲۶)

و بگشا بستگی زبان مرا (۲۷)

تا اینکه بفهمند سخن مرا (۲۸)

و قرار بده برای من وزیری از اهل من (۲۹)

هارون برادر مرا (۳۰)

و باو پشت مرا محکم گردان (۳۱)

و در امر رسالت او را با من شریک گردان (۳۲)

تا اینکه دائم بستایش تو بپردازیم (۳۳)

و بسیار یاد تو نمائیم (۳۴)

زیرا که تو بحال ما بینا میباشی (۳۵)

خطاب شد ای موسی بحقیقت بتو عطاء گردید آنچه را که درخواست نمودی (۳۶)

و هر آینه حقیقهً ما بر تو انعام کردیم دفعه دیگر (۳۷)

وقتی بسوی مادر تو وحی نمودیم آنچه وحی گردیده شد (۳۸)

(که کودک خود را) در صندوقی بگذارد و در دریا اندازد امواج دریا او را بساحل رساند و او را دشمن من و دشمن او میگیرد و دوستی از خودم یعنی دوستی را در دلها انداختم تا با اراده من پرورده شوی (۳۹)

یاد کن وقتی را که خواهرت در جستجوی تو حرکت نمود و گفت آیا راهنمایی کنم شما را بر کسی که اینکه (بچه) را کفالت

صفحه : ۱۶۶

نماید پس تو را بسوی مادرت برگردانیدیم تا اینکه چشمش روشن گردد و غمگین نباشد و تو یک نفر را کشتی و تو را از غم

نجات دادیم و بار دیگر تو را مبتلا گردانیـدیم (تا اینکه آزمایش شوی) و در اهل مـدین سالهایی مانـدی پس از آن ای موسـی باین مقام (نبوت) رسیدی (۴۰)

و تو را برای رسالت خودم برگزیدم (۴۱)

توضیح آیات

اشاره

وَ ما تِلْكَ بِيَمِينِكَ يا مُوسى، قالَ هِيَ عَصايَ أَتَوَكَّؤُا عَلَيها وَ أَهُشُّ بِها عَلى غَنَمِي پس از مبعوث گردیدن موسـی (ع) برسالت وی را بر اموری مأمور میگردانـد که رسالت خود را اجراء گردانـد و برای اثبات رسالت معجزه عصا و یـد بیضاء باو کرامت مینماید، و اول معجزه او عصـا بـود اینکه است که اول برای محقّق گردیـدن معجزه و تغییر دادن چوب را باژدهـا از او سؤال میکنـد ای موسـی چه بـدست راست داری. و شاید سؤال برای اینکه بوده که ذهن موسـی را مستعدّ گرداند که میخواهد در عصا تصـرف نماید و صورت وی را دگرگون گرداند که وقتی غفلهٔ اژدهایی دید نترسد و بداند اینکه همان عصائی است که در دست او و در تصـرف وی اسـت موسی علیه السّلام در پاسخ گفته اینکه عصای من است که با اینکه عصا چند عمل اجراء میگردانم: ۱- برای رفع خستگی بر او تکیه میکنم. ۲- گوسفندانم را بآن میچرانم و برای خوراك آنان بدرخت میکوبم که برگها ریزان شود.

وَ لِيَ فِيها مَآرِبُ أُخرى و بتوسط اینکه عصا کارهای دیگر نیز انجام میدهم.

بروایت إبن عباس موسـی (ع) وقتی بسـفر میرفت زاد و توشه خود را روی عصا میگذاشت و وقتی خسته میشد بر آن می‌نشست و در زیر پای او هموار میرفت

صفحه : ۱۶۷

و در راه با وی مأنوس بود و در جایی که غـذا نـداشت بزمین میزد بقـدر کافی برای قوت او از زمین غـذا برمیآمد وقتی تشنه میشـد بزمین میزد چشـمه آبی نمایـان میگشت در جـایی که حرارت آفتـاب او را اذیت مینمـود بزمین میزد فـورا درختـی بـا شاخه‌هـا بیرون می‌آمد و سایه میانداخت و چون میوه میخواست شاخه‌ها پدید میگردید و میوه میداد و وقتی میخوابید شبانی گوسفندان او را مینمود و وقتی بچاهی میرسید و طناب و دلو نداشت آب بیرون آورد در چاه فرو میرفت و از آن شعبه‌هایی بشکل دلو میگشت و آب بیرون میداد که خود و گوسـفندان وی آب بخورند و هر گاه شب بجایی فرود میآمد مانند دو مشـعل روشـنایی میداد و وقتی بنشـیب زمین میرسـید عصا بلنـد میشد و در جایی که زمین بلند بود کوتاه میگردید. (پایان) و نیز در مجمع طبرسـی از إبن عباس چنین نقل میکند که گفته موسـی (ع) بر آن عصـا زاد و توشه خود را بـار میکرد و عصا را در زمین فرو میبرد آب از زمین بیرون میآمـد و بزمین میزد غـذا از زمین بیرون میآمـد و بآن عصا حیوانات درنده را دور میکرد و وقتی دشـمنی ظاهر میشد عصا با دشـمن جنگ میکرد و چون موسی میخواست از چاهی آب بکشد عصا دراز میشد بقد طناب و دو شاخه آن مثل دلو و بر آن عصا ظاهر میشد مثل شمعی و شب روشـنی میداد و با موسـی گفتگو میکرد و انیس او بود و اگر درخت بلندی بود عصا آن درخت را پائین میکشید تا برگ آن بریزد. (پایان) قالَ أَلقِها يا مُوسى، فَأَلقاها فَإِذا هِيَ حَيَّةٌ تَسعى الـخ بموسـی خطاب شد ای موسـی عصای خود را بینداز وقتی انداخت ناگاه دید ماری گردید که حرکت مینمود چون موسی ترسید گفت عصا را بگیر و نترس آن را بحالت اول برمیگردانم.

(سؤال)

یک جا گفته (ثُعبانٌ مُبِینٌ) عصا اژدها شد، و یک جا فرموده (کَأَنَّها جَانٌّ) که بمعنی مار کوچک است، اینجا گفته (حیّهٔ) عصا ماری گردید.

صفحه : ۱۶۸

از اینکه سؤال چند جواب داده شده: اوّل بصورت ماری کوچک ظاهر میشد و بتدریج بزرگ میگردید تا اژدها میشد.
دوم- در هر وهله‌ای بصورتی نمودار میگردید گاهی بصورت مار، گاهی بصورت اژدها و گاهی (جانّ) مار کوچکی ظاهر میگشت.
سوم- در سرعت و نشاط جانّ بود و در قبح منظر و در محلّ استهوال اژدها میگردید.
اهل معنی گفته‌اند وقتی موسی (ع) عصا را انداخت و ماری گردید و موسی چنانچه در جای دیگر گفته (وَلّی مُدبِراً) موسی ترسید (وَ لَم یُعَقِّب) گفت ای موسی نترس و عقب نرو مگر اینکه همان عصائی نیست که گفتی (هِیَ عَصایَ) اینکه عصای من است آیا کسی از عصای خود میگریزد، گفت خدایا اینکه چه حال است گفت برای اینکه است که بدانی جز بمن اعتماد نتوان نمود هر کس بغیر من اعتماد کند اعتماد او چنین شود. (ابو الفتوح رازی) وَ اضمُم یَدَکَ إِلی جَناحِکَ تَخرُج بَیضاءَ مِن غَیرِ سُوءٍ آیَةً أُخری بال کبوتر را جناح گویند، در اینجا زیر بغل را تشبیه بجناح نموده زیرا بازوی انسان بمنزله بال کبوتر است.
دیگر بار بموسی امر گردید که دست خود را زیر بغل یا زیر بازوی خود کن سفیدی بیرون می‌آید بدون منقصتی و کثافتی، و اینکه معجزه دیگری است برای اثبات نبوت تو غیر از عصا.
اذهَب إِلی فِرعَونَ إِنَّهُ طَغی اول رسالت موسی اینکه بود که برود با اینکه دو معجزه که صدق گفتارش باشد فرعون را ارشاد بحق نماید و بنی اسرائیل را از دست او نجات دهد که در شکنجه فرعون بودند، وقتی موسی رسالت را گرفت گفت:
قالَ رَبِّ اشرَح لِی صَدرِی، وَ یَسِّر لِی أَمرِی، وَ احلُل عُقدَةً مِن لِسانِی، یَفقَهُوا قَولِی (الی قوله) إِنَّکَ کُنتَ بِنا بَصِیراً

صفحه : ۱۶۹

موسی (ع) وقتی دید اینکه بار سنگین رسالت را بدوش او نهادند و در خود طاقت تحمّل آن را ندید در یازده آیه که در اینجا شرح میدهد از پروردگارش یاری خواست که بتواند امر رسالت خود را اجراء نماید.
۱- شرح صدر طلب نمود و گفت خدایا سینه مرا باز گردان و اطمینان قلبی بمن عطاء نما که طاقت تحمّل جور فرعون را بیاورم و از جفاهای او خودباخته نگردم ۲- امر رسالت را بر من آسان گردان که بسهولت بتوانم امر تو را اجراء نمایم ۳- گروه و عقده از زبان من بگشا تا سخن مرا بفهمند.
از إبن عباس نقل میکنند که زبان موسی (ع) لکنت داشت و سببش اینکه بود که وقتی در منزل فرعون بود یک روز سیلی بصورت فرعون زد و ریش وی را کند فرعون در غضب شد و گفت اینکه دشمن من است و همان است که منجّمین گفتند ملک و سلطنت مرا بباد میدهد و قصد کشتن وی را نمود آسیه گفت اینکه کودک است و بحال بچگی چنین کرده، گفتند باید وی را آزمایش نمود، طبقی آتش و طبقی از جواهرات در دسترس او گذاشتند و گفت اگر رو بجواهرات رفت دانسته چنین کرده و او را بکشد و اگر رو بآتش رفت از سر کشتن او بگذرد، موسی اول خواست رو بجواهرات برود جبرئیل دست او را بروی آتش برد و حبّه‌ای از آتش برداشت و بدهن خود گذاشت و زبانش سوخت و فرعون از سر کشتن او گذشت اینکه بود که زبانش لکنت پیدا نمود و از

خدا درخواست میکند که لکنت را از زبانش بردارد تا اینکه بتواند بدرستی با فرعون سخن گوید و تبلیغ رسالت نماید ۴- از سؤالات موسی (ع) اینکه بود وَ اجعَل لِی وَزِیراً مِن أَهلِی یار و یاوری برای من قرار بده. ۵- هارُونَ أَخِی.

۶- آن کسی را که وزیر و یاور من قرار میدهی هارون برادر من باشد.

در حدیثی که متّفق علیه بین شیعه و سنّی است اینست که حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود

(یا علی انت منّی بمنزلهٔ هارون من موسی الّا انّه لا نبیّ بعدی).

ای علی تو نسبت بمن بمنزله هارونی نسبت بموسی مگر اینکه بعد از من

صفحه : ۱۷۰

پیمبری نیست و نبوّت منقطع میگردد.

و اینکه حدیث یکی از ادلّه‌ای است که دلالت واضح دارد بر خلافت علی (ع) بعد از رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم زیرا که هارون در زمان موسی (ع) هم وزیر و هم خلیفه موسی علیه السّلام بود در آنجا که میگوید (اخلُفنِی فِی قَومِی) خلیفه او بود و در آنجا که میگوید (وَزِیراً مِن أَهلِی) در ایّام حیات موسی وزیر او بود و اگر پس از فوت حضرت موسی زنده بود البته خلیفه او میگردید.

و در اینکه حدیث حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم به (الّای) استثنائیه تمام مناسبی که هارون نسبت بموسی داشته در باره حضرت علی (ع) اثبات میگرداند مگر مرتبه نبوّت را که در حکمت الهی مقرر گردیده که بایستی پس از (نبیّ خاتم) نبوت منقطع گردد و دین اسلام تا قیامت بین مردم ابراز فعالیت نماید.

۷- اشدُد بِهِ أَزرِی پشت من را باو محکم گردان.

۸- وَ أَشرِکهُ فِی أَمرِی و آن هارون را در امر و کار من که ارشاد فرعون و تبلیغ رسالت باشد شریک گردان.

۹ و ۱۰ و ۱۱- (کَی نُسَبِّحَکَ کَثِیراً الخ) شاید غرض موسی (ع) چنین بوده که هر گاه در کارم کمک داشته باشم مجالی برای ذکر تو و تسبیح و ستایش تو پیدا مینمائیم.

وَ لَقَد مَنَنّا عَلَیکَ مَرَّةً أُخری پس از مبعوث گردیدن موسی (ع) برسالت خدای متعال نعمتهای بزرگ را که انعام بر موسی (ع) فرموده باو تذکر میدهد.

إِذ أَوحَینا إِلی أُمِّکَ ما یُوحی، أَنِ اقذِفِیهِ فِی التّابُوتِ فَاقذِفِیهِ فِی الیَمِّ

(سخنان مفسرین در چگونگی وحی بمادر موسی (ع)

۱- الهام و القاء در قلب مادر موسی شد که او را در صندوقی بگذارد و سر صندوق را ببندد و در رود نیل بیندازد.

۲- مادر موسی در خواب دید که چنین کند و مطابق خوابش عمل نمود. (جبائی)

صفحه : ۱۷۱

فَلیُلقِهِ الیَمُّ بِالسّاحِلِ یَأخُذهُ عَدُوٌّ لِی وَ عَدُوٌّ لَهُ (الی قوله تعالی) عَلی قَدَرٍ یا مُوسی چون در قرآن مجید در آیات بسیاری داستان حضرت موسی و فرعون را تذکر داده و در اینجا در ترجمه لفظی بیان الفاظ و چگونگی بدست آمدن صندوق و بفرعون رسیدن و محبتی که از موسی بدل فرعون جای گرفت و ترتیب شیر و غذای او و اینکه بوسیله خواهرش او را بسوی مادرش برگردانیدیم تا

اینکه چشم مادرش روشن گردد و محزون نباشد و اینکه پس از آن موسی (ع) از قبطیان کسی را کشت و فرعونیان قصد کشتن او را کردند و خداوند او را نجات داد و از مصر فرار نمود و چند سال در مدین اجیر شعیب (ع) گردید و با دختر شعیب ازدواج نمود تا آنجا که فرموده ثُمَّ جِئتَ عَلی قَدَرٍ یا مُوسی، وَ اصطَنَعتُکَ لِنَفسِی ای موسی اینکه قدر بتو انعام و اکرام نمودم تا اینکه لایق مقام رسالت گردیدی«۱» و تو را برای پیمبری خودم انتخاب نموده و برگزیدم چون تمام اینها واضح است اینکه بود که از توضیح و تفسیر آیات خودداری نمودیم.

---

(۱) شبان وادی ایمن گهی رسد بمراد || که هشت سال بجان خدمت شعیب کند

صفحه : ۱۷۲

[سوره طه (۲۰): آیات ۴۲ تا ۶۰]

اشاره

اذهَب أَنتَ وَ أَخُوکَ بِآیاتِی وَ لا تَنِیا فِی ذِکرِی (۴۲) اذهَبا إِلی فِرعَونَ إِنَّهُ طَغی (۴۳) فَقُولا لَهُ قَولاً لَیِّناً لَعَلَّهُ یَتَذَکَّرُ أَو یَخشی (۴۴) قالا رَبَّنا إِنَّنا نَخافُ أَن یَفرُطَ عَلَینا أَو أَن یَطغی (۴۵) قالَ لا تَخافا إِنَّنِی مَعَکُما أَسمَعُ وَ أَری (۴۶)
فَأتِیاهُ فَقُولا إِنّا رَسُولا رَبِّکَ فَأَرسِل مَعَنا بَنِی إِسرائِیلَ وَ لا تُعَذِّبهُم قَد جِئناکَ بِآیَةٍ مِن رَبِّکَ وَ السَّلامُ عَلی مَنِ اتَّبَعَ الهُدی (۴۷) إِنّا قَد أُوحِیَ إِلَینا أَنَّ العَذابَ عَلی مَن کَذَّبَ وَ تَوَلّی (۴۸) قالَ فَمَن رَبُّکُما یا مُوسی (۴۹) قالَ رَبُّنَا الَّذِی أَعطی کُلَّ شَیءٍ خَلقَهُ ثُمَّ هَدی (۵۰)
قالَ فَما بالُ القُرُونِ الأُولی (۵۱)
قالَ عِلمُها عِندَ رَبِّی فِی کِتابٍ لا یَضِلُّ رَبِّی وَ لا یَنسی (۵۲) الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الأَرضَ مَهداً وَ سَلَکَ لَکُم فِیها سُبُلًا وَ أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَخرَجنا بِهِ أَزواجاً مِن نَباتٍ شَتّی (۵۳) کُلُوا وَ ارعَوا أَنعامَکُم إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِأُولِی النُّهی (۵۴) مِنها خَلَقناکُم وَ فِیها نُعِیدُکُم وَ مِنها نُخرِجُکُم تارَةً أُخری (۵۵) وَ لَقَد أَرَیناهُ آیاتِنا کُلَّها فَکَذَّبَ وَ أَبی (۵۶)
قالَ أَ جِئتَنا لِتُخرِجَنا مِن أَرضِنا بِسِحرِکَ یا مُوسی (۵۷) فَلَنَأتِیَنَّکَ بِسِحرٍ مِثلِهِ فَاجعَل بَینَنا وَ بَینَکَ مَوعِداً لا نُخلِفُهُ نَحنُ وَ لا أَنتَ مَکاناً سُویً (۵۸) قالَ مَوعِدُکُم یَومُ الزِّینَةِ وَ أَن یُحشَرَ النّاسُ ضُحًی (۵۹) فَتَوَلّی فِرعَونُ فَجَمَعَ کَیدَهُ ثُمَّ أَتی (۶۰)

صفحه : ۱۷۳

(ترجمه)

(خطاب شد بموسی) که تو با برادرت با معجزاتی که داده‌ام بروید و در ذکر من سستی نکنید (۴۲)

دو نفری بروید بسوی فرعون همانا که او طغیان نموده است (۴۳)

و با کمال آرامی و نرمی با وی سخن بگوئید شاید او متذکر گردد یا بترسد (۴۴)

موسی و هارون گفتند پروردگار ما حقیقهٔ ما میترسیم که فرعون بر ما بعقوبت پیشی گیرد یا زیاده‌روی کند در عقوبت ما و نگذارد حرف بزنیم یا معجزه‌ای ارائه دهیم (۴۵)

خدای تعالی گفت شما نترسید من با شما میباشم میشنوم و می‌بینم (۴۶)

هر دو نزد فرعون بروید و بگوئید که ما هر دو رسول پروردگار توایم و بنی اسرائیل را با ما بفرست و آنها را شکنجه مکن حقیقهٔ ما از جانب پروردگار تو با معجزه‌هایی آمده‌ایم و سلام و درود بر کسی باد که تابع هدایت گردیده (۴۷)

همانا محققا بر ما وحی گردیده شده که عذاب بر کسی است که تکذیب کرد و اعراض نمود (۴۸)

فرعون گفت کی است پروردگار شما ای موسی (۴۹)

موسی (ع) گفت پروردگار ما آن کسی است که بهمه موجودات وجود بخشیده پس از آن راه نموده او را بچگونگی انتفاع از زندگانی (۵۰)

فرعون گفت چگونه است حال مردمان پیشینیان (۵۱)

موسی گفت علم آن نزد پروردگار من در کتاب ثبت است و پروردگار من نه خطاء میکند و نه فراموش مینماید (۵۲)

(خدای من) آن کسی است که زمین را برای شما گهواره و آرامگاه قرار داده و برای شما در آن راههایی پدید آورده و از آسمان باران را نازل گردانیده و از آن رویانیده جفتهایی از انواع نباتات مختلف (۵۳)

بخورید و چهارپایان خود را بچرانید بدرستی که در اینها آیاتی است برای خردمندان (۵۴)

از زمین شما را آفریدیم و بزمین عود میدهیم و دفعه دیگر شما را از زمین بیرون میآوریم (۵۵)

و هر آینه حقیقهٔ تمام آیات خود را که بموسی داده بودیم نمایانیدیم

صفحه : ۱۷۴

و او تکذیب کرد و امتناع نمود (۵۶)

فرعون گفت ای موسی آمده‌ای که بسحر خود ما را از زمین خودمان بیرون کنی (۵۷)

ما در مقابل سحر تو سحری خواهیم آورد و قرار بده بین ما و بین خودت یک موعدی معیّن که نه ما و نه تو هیچکدام تخلّف نکنیم و در زمین جای مسطحی برای سحر مهیّا کردیم (۸۵)

موسی گفت وعده‌گاه شما روز زینت باشد و مردم همه هنگام چاشت در آن موعد بیرون آیند (۵۹)

آن گاه فرعون از موسی رو گردانید و کید و مکر خود را جمع نمود سپس (در آن روز موعد) با ساحران بوعده‌گاه آمد (۶۰).

صفحه : ۱۷۵

توضیح آیات

اشاره

اذهَب أَنتَ وَ أَخُوكَ بِآياتِي وَ لا تَنِيا فِي ذِكرِي پس از تذکر دادن بموسی (ع) بنعمتها و الطاف خداوندی خود او را مأمور میگرداند که خودت با برادرت هارون با معجزه‌هایی که شاهد صدق رسالت و پیمبری تو باشد بروید بسوی فرعون و در تبلیغ رسالت و یاد من سستی نکنید و بقدری که ممکن است در هدایت و ارشاد وی جدّ و جهد بنمائید.

اذهَبا إِلي فِرعَونَ إِنَّهُ طَغي، فَقُولا لَهُ قَولًا لَيِّناً لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَو يَخشي دو نفری بسوی فرعون بروید زیرا که او طغیان و سرکشی نموده و با او بکلام نرم و لیّن سخن بگوئید، شاید اشاره به اینکه است که هر قدر او شما را تهدید کند شما از جای در نروید و نترسید شاید او

متذكر گردد يا بترسد.

(لعلّ) براى ترجى است و در جايى كه در آن اميد باشد مى‌آورند.

(سؤال)

در صورتى كه خداى تعالى ميدانست كه فرعون ايمان نخواهد آورد اميدوارى چه معنى دارد.

(پاسخ)

۱- برويد با كلام نرم با او سخن گوئيد باميدوارى شما كه شايد او ايمان آورد ۲- با نرمى و سخن نيكو با او تكلم نمائيد و معامله كنيد معامله كسى كه اميدوار باشد سخن او تأثير كند. (ابو الفتوح) ۳- بخوانيد او را باميد و طمع نه بر نااميدى از رستگارى وى تا اينكه تو و هارون از اينكه راه مأموريت و عبوديت خود را انجام داده باشيد و نيز اينكه طريق براى تبليغ و ارشاد بحق نزديكتر است. (مجمع البيان) و از بعض مفسرين است كه مقصود از قول (ليّن) اينست كه به فرعون بگوئيد آيا ميل دارى تزكيه شوى و قلب تو پاك گردد و تو را بسوى پروردگارت

صفحه : ۱۷۶

هدايت نمائيم تا اينكه خوف او در دلت جاى گيرد. (مقاتل) و بقول ديگر موسى (ع) نزد فرعون آمد و باو گفت بپروردگار عالميان ايمان و اسلام آور تا اينكه براى تو جوانى باشد بطورى كه پير نشوى و نيز براى تو مملكتى باشد كه از تو گرفته نشود تا وقتى كه بميرى و تا حيات دارى لذت طعام و شراب و جماع براى تو باقى باشد و وقتى مردى در بهشت داخل گردى فرعون از گفتار موسى تعجب نمود و مايل بايمان شد و لكن چون بدون مشورت با هامان كه وزير او بود رأى نميداد و آن وقت هامان حاضر نبود وقتى كه آمد بهامان سخنان موسى را گفت و اظهار نمود كه ميخواهم دعوت موسى را قبول كنم هامان بوى گفت گمان ميكردم كه تو عاقل و داراى رأى متين هستى تو ربّى و خدايى ميخواهى بنده و مطيع گردى و فرعون را از اينكه رأى برگردانيد.

(مجمع البيان) قالا رَبَّنا إِنَّنا نَخافُ أَن يَفرُطَ عَلَينا أَو أَن يَطغى موسى و هارون پس از آنكه مأمور گرديدند بروند و فرعون را با كلام نرم هدايت نمايند آنها اظهار خوف و ترس نمودند و گفتند اى پروردگار ما فرعون پادشاه ظالم طاغى است ميترسيم بمجرد دعوت بر ما پيشى گيرد و در ايذاء و اذيّت بما اسراف نمايد يا اينكه طغيان و سركشى نمايد و رسالت ما بانجام نرسد و بما مجال اظهار معجزه ندهد شايد مقصود آنها چنين بوده كه قبل از اينكه ما باظهار معجزه بر او اتمام حجت نمائيم ما را بقتل برساند.

قالَ لا تَخافا إِنَّنِي مَعَكُما أَسمَعُ وَ أَرى در پاسخ اظهار خوف و ترس موسى و هارون از طغيان و تعدّى فرعون براى اطمينان خاطر آنها و اينكه نظر لطف پروردگار با شما است فرمود خدا مكالمه شما با فرعون را ميشنود و كوشش شما را مى‌بيند و شما را يارى مينمايد.

متذكر گردانيدن موسى و هارون را كه من با شما ميباشم و مى‌بينم و ميشنوم در صورتى كه البته آنها علم يقينى داشتند كه او سبحانه و تعالى علمش بهمه چيز

صفحه : ۱۷۷

احاطه دارد و سمیع و بصیر است قوله تعالی هُوَ مَعَکَم أَینَ ما کُنتُم شاید مقصود چنین بوده که آنها مطمئن گردند که اراده خدا بر غلبه و فیروزی آنها تعلّق گرفته چنانچه خود اینکه داستان رفتن موسی و هارون دو نفر بصورت راعی و چوپان نزد چنان سلطان مقتدری که بنی اسرائیلیان را ببندگی گرفته و دعوی خدایی میکرد و باضافه جنایتی که قبلا موسی در مملکت فرعون کرده بود و حکم اعدام او را صادر نموده و نیز حقّ تربیت او را نگاه نداشته و چند سال از مملکت او فرار کرده با اینکه حال اذن بورود او بدهد و با او سخن گوید و سؤال و جواب بین آنها مطرح گردد اینکه خود یک امر خارق العاده‌ای بشمار میآید و ظاهرا موسی و هارون از کشته شدنشان نمیترسیدند بلکه از طغیان و سرکشی فرعون میترسیدند و گمان میکردند بمجرد اینکه فرعون بفهمد که آنها چه مقصدی در نظر دارند آنها را حبس کند یا اعدام نماید اینکه بود که خداوند خبر میدهد که چنین نیست که شما گمان کرده‌اید من با شما هستم و شما را یاری میکنم.

فَأتِیاهُ فَقُولا- إِنّا رَسُولا رَبِّکَ فَأَرسِل مَعَنا بَنِی إِسرائِیلَ وَ لا تُعَذِّبهُم قَد جِئناکَ بِآیَةٍ مِن رَبِّکَ تأکید برای آیه بالا و دستور به اینکه بایستی وقتی که نزد فرعون رفتید با اطمینان خاطر که من با شما میباشم و مراقب حال و گفتار شما هستم اول رسالت خود را بوی تذکر دهید و بگوئید ما دو فرستاده و رسولی میباشیم از جانب پروردگار تو شاید متذکر گردد یا بترسد و سپس بگوئید بنی اسرائیلیان را با ما بفرست و بآنان عذاب و شکنجه مکن و ما از جانب پروردگار تو آمده‌ایم با معجزاتی که شاهد صدق گفتار ما باشد.

وَ السَّلامُ عَلی مَنِ اتَّبَعَ الهُدی سلام در اینجا بمعنی تحیّت نیست بلکه مقصود اینکه است که سلامتی بر کسی است که تابع هدایت گردید. (مجمع البیان) إِنّا قَد أُوحِیَ إِلَینا أَنَّ العَذابَ عَلی مَن کَذَّبَ وَ تَوَلّی و نیز وی را تهدید بعذاب کنید و بگوئید بما وحی رسیده که کسی که تکذیب

صفحه : ۱۷۸

کرد و از کلام حق تعالی اعراض نمود مبتلا بشکنجه و عذاب خواهد گردید.

قالَ فَمَن رَبُّکُما یا مُوسی پس از آنکه موسی تبلیغ رسالت نمود فرعون در مقام پرسش برآمد و به (من) موصوله که در مورد پرسش از چگونگی شخص میآورند سؤال میکند که پروردگار شما کیست که شما فرستاده او میباشید یعنی پروردگار شما چه کسی است و چگونه است او را بمن بشناسانید و چون شناسایی ذات حق تعالی بدلیل (لمّی) که از علّت و سبب پی بمعلول و مسبّب می‌برند برای ذاتی که ما فوق ندارد و ما فوق همه چیزها است تصوّر ندارد چنانچه در جای دیگر مشروحا بیان شده اینکه است که حضرت موسی بدلیل (انّی) که از اثر پی بمؤثّر بردن است در پاسخ سؤال فرعون فرموده:

قالَ رَبُّنَا الَّذِی أَعطی کُلَّ شَیءٍ خَلقَهُ ثُمَّ هَدی چنانچه تفسیر شده هدایت ارائه و نشان دادن راهی است که شخص را بمطلوب خود برساند.

اشاره به اینکه پروردگار ما آن کسی است که آنچه را که آفریده خلقت او را تامّ و تمام گردانیده یعنی در نظام عالم آنچه لازمه حیات و امور زندگانی هر موجودی است باحسن وجه باو اعطاء نموده و در خلقت چیزی را ناقص نگذارده و نیز راه رسیدن سعادت اخروی را بوی آزموده.

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

۱- أَعطی کُلَّ شَیءٍ خَلقَهُ صورت هر چیزی را آفریده و اندازه‌گیری نموده (ثُمَّ هَدی) و پس از خلقت وی را بآنچه تأمین معاش او

است از خوردنی و آشامیدنی و نکاح و غیر اینها راهنمایی نموده. (مجاهد و عطیّه و مقاتل) ۲- هر چیزی را عطاء نموده مثل او یعنی جفت او را مثل او و از جنس او قرار داده پس از آن بوی راه رسیدن بوی را آزموده. (إبن عباس و سدی) ۳- هر چیزی را که آفریده بوی هر نعمتی را از آنچه محتاجند بخورند و بیاشامند

صفحه : ۱۷۹

و از آن انتفاع ببرند عطاء نموده و نیز آنها را هدایت نموده بامور دین تا اینکه باین واسطه بنعمتهای اخروی برسند. (جبائی) (مجمع البیان) قالَ فَما بالُ القُرُونِ الأُولی، قالَ عِلمُها عِندَ رَبِّی فِی کِتابٍ لا یَضِلُّ رَبِّی وَ لا یَنسی مفسّرین گفته‌اند پس از آنکه موسی (ع) برای تهدید و انذار فرعون گفت بر شما میترسم که مثل جماعت نوح و عاد و ثمود مبتلا بعذاب گردید فرعون گفت حال امّتان گذشته چگونه است و در چه حالی میباشند موسی گفت عِلمُها عِندَ رَبِّی فِی کِتابٍ علم آن نزد خدا است و در کتاب که شاید مقصود لوح محفوظ باشد یا کتاب تکوینی و دفتر آفرینش ثبت است و آن کتابی است که پروردگار من در آن خطاء نکند و سهو و فراموشی عارض او نشود و علم او بجمیع موجودات احاطه نموده و هر چیزی بر آنچه در علم ازلی او مقرّر گردیده ثابت و پایدار خواهد بود.

الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الأَرضَ مَهداً وَ سَلَکَ لَکُم فِیها سُبُلًا وَ أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَخرَجنا بِهِ أَزواجاً مِن نَباتٍ شَتّی، کُلُوا وَ ارعَوا أَنعامَکُم موسی برای هدایت فرعون آثار قدرت و تفضّلاتی که خداوند در باره بشر نموده تذکر داد و گفت پروردگار من آن کسی است که زمین را گهواره قرار داده و در آن راههایی باز نموده و از آن آب باران نازل گردانیده و از زمین نباتات و گیاههای جفت جفت بیرون آورده که بخورید و چهارپایانتان را بچرانید و در اینها آیات و نشانه‌هایی است برای کسانی که صاحب عقل وادار کند.

إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِأُولِی النُّهی (النّهی) جمع (نهیة) است مثل (غرفة) و (غرف) و عقل را (نهیة) نامیده‌اند بجهت اینکه باز میدارد عقل عاقل را از ارتکاب قبائح، راغب گفته (النّهیة) العقل الناهی عن القبائح جمعها (نهی) قال إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِأُولِی النُّهی.

مِنها خَلَقناکُم وَ فِیها نُعِیدُکُم وَ مِنها نُخرِجُکُم تارَةً أُخری از جمله تفضّلاتی که خداوند بانسان کرامت نموده و موسی (ع) فرعون را

صفحه : ۱۸۰

بآن متذکر میگرداند اینکه است که در مقام معرفی خود گوید شما را یعنی پدر شما آدم (ع) را یا افراد بشر را نظر به اینکه عنصر غالب انسان خاک است از خاک آفریدیم و شما را ثانیا در زمین عود میدهیم یعنی وقتی مردید بازگشت بزمین میکنید و نیز بار دیگر در قیامت از زمین شما را بیرون میآوریم.

بجهاتی ظاهر میگردد که انسان از خاک آفریده شده:

۱- آدم و حوّا که پدر و مادر تمام افراد بشرند از خاک آفریده شده‌اند وقتی اصل اولی انسان از خاک باشد آنچه از آن زایش نموده همه منسوب بخاک میشوند ۲- واضح و هویدا است که انسان از منی آفریده شده، قوله تعالی در سوره الطارق آیه ۵ فَلیَنظُرِ الإِنسانُ مِمَّ خُلِقَ تا آخر انسان را معرفی نموده که از ماء جهنده آفریده شده و ماء جهنده منی است و منی جوهر خون است و خون جوهر غذاها است و جزء غالب غذاء خاک است خواه گیاه و حبوبات باشد یا حیوانات که از خاک تعبیه شده‌اند.

۳- در بعضی از اخبار رسیده که هر نطفه‌ای که مقدر شده اولاد شود ملکی مأمور میگردد از قبر وی قبضه خاکی داخل نطفه او کند.

(وَ فِیها نُعِیدُکُم) شما افراد بشر را از خاک آفریدیم و بحکم اینکه (کلّ شیئی یرجع الی اصله) ثانیا شما را بسوی خاک عود میدهیم تا برگردید بحالت اول یعنی خاک گردید.

وَ مِنها نُخرِجُكَم تارَةً أُخرى و مرتبه ديگر شما را از خاك بيرون ميآوريم براى ورودتان بنشأه ديگر تا اينكه جوهر و لب حقيقت انسانيت كه بدست قدرت در كمون شما نهاده بغايت و فايده‌اى كه براى آن آفريده شده و مربّى ازلى آن را پرورش داده و با خاك آميزش گردانيده بمنتهاى كمال لايق بخود برسد و پاداش اعمال و افعال خود را معاينه نمايد.

در اينكه آيات دو چيز را بانسان تذكر ميدهد: يكى در جواب فرعون كه

صفحه : ۱۸۱

گفته (فَمَن رَبُّكُما) خداى تعالى خود را باين آثار معرّفى مينمايد.

و ديگر تفضلاتى كه در باره انسان نموده باو ياد آورى ميكند كه از جمله آنها اينكه است كه زمين را مهد و گهواره قرار داده‌ايم كه انسان در آن آسايش نمايد و اينكه آيه تأييد مينمايد آنچه را كه در كشفيات جديد ثابت نموده‌اند كه زمين على الدوام بدور خود ميچرخد بخلاف اهل هيئت قديم كه عقيده داشتند كه خورشيد و آسمانها شب و روز در زمين مى‌چرخند و زمين ثابت و بى‌حركت است، و اينكه زمين را در آيه تشبيه مينمايد بگهواره كه براى آسايش طفل حركت ميكند تطبيق ميگردد با همين كشفيات جديد زيرا كه همين طورى كه گهواره رفت و آمد ميكند گويند حالت زمين هم چنين است.

وَ لَقَد أَرَيناهُ آياتِنا كُلَّها فَكَذَّبَ وَ أَبى كل آيات و معجزاتى كه بفرعون نمايش داده شده آن آيات نه‌گانه است كه در سوره بنى اسرائيل آيه ۱۰۳ فرموده وَ لَقَد آتَينا مُوسى تِسعَ آياتٍ بَيِّناتٍ كه از جمله آنها عصا و يد بيضاء بوده كه در اول دعوت بوى ارائه داد و فرعون اينكه معجزات ظاهره را تكذيب كرد و اباء نمود.

قالَ أَ جِئتَنا لِتُخرِجَنا مِن أَرضِنا بِسِحرِكَ يا مُوسى، فَلَنَأتِيَنَّكَ بِسِحرٍ مِثلِهِ فَاجعَل بَينَنا وَ بَينَكَ مَوعِداً لا نُخلِفُهُ نَحنُ وَ لا أَنتَ مَكاناً سُوى فرعون معجزه موسى را حمل بر سحر نمود و چون در آن زمان علم سحر خيلى شيوع داشت و چنانچه گفته‌اند سحره بسيار بودند و بسحر كارهاى عجيب و غريب مينمودند و شايد يكى از حكمت اينكه معجزه موسى عليه السّلام را در اول وهله تبديل نمودن عصا را باژدها مقرّر گردانيد چنين بوده كه اهل خبره باشند و معجزه را از سحر تميز دهند و پس از تفحص از معجزات باقى انبياء معلوم ميشود كه معجزه هر پيمبرى از سنخ هنر اهل آن زمان ظاهر ميگشته.

مثلا زمان حضرت عيسى عليه السّلام اطباء حاذق بودند مثل افلاطون و غير آن كه امراض صعب العلاج را مداوا مينمودند اينكه بود كه معجزه او مرده زنده كردن

صفحه : ۱۸۲

و كور را بينا كردن بود كه ما فوق عمل آنها باشد و نيز در عصر نبى خاتم صلى اللّه عليه و آله و سلّم ادبيات در ميان اهل مكه و اعراب شايع بوده اينست كه معجزه آن حضرت را قرآن قرار داد كه ما فوق تمام آنها بشمار ميرفت تا اينكه اهل فصاحت و بلاغت بدانند كه قرآن كلام بشر نيست از قبيل وحى است و حجت بر مردم تمام شود.

خلاصه پس از اينكه موسى دعوت خود را با معجزه ظاهر گردانيد فرعون شايد از روى سياست خواست بمردم برساند كه عمل موسى سحر است و ميخواهد شما را از زمين خودتان خارج گرداند تا اينكه مردم باو بدبين گردند و ايمان نياورند و بموسى اظهار نمود كه ما نيز سحرى ميآوريم مثل سحر تو تا اينكه سحر تو و حجت تو را باطل گردانيم و وقتى و ميعادگاهى در مكان مستوى قرار دهيم كه نه تو و نه ما هيچكدام تخلّف نكنيم.

قالَ مَوعِدُكُم يَومُ الزِّينَةِ وَ أَن يُحشَرَ النّاسُ ضُحًى (يوم الزينة) شايد روز عيدى بوده كه در آن روز مردم تعطيل عمومى داشتند موسى در پاسخ فرعون كه گفت وعده‌گاهى تعيين نما كه سحر تو ظاهر گردد موسى (ع) روزى را معين ميكند كه مردم بيكار باشند و

پیش از ظهر همگی در آن میعادگاه حاضر گردند و همه مشاهده نمایند و معجزه و سحر را از هم تمیز دهند فَتَوَلّی فِرعَونُ فَجَمَعَ کَیدَهُ ثُمَّ أَتی از آیه چنین استفاده میشود که فرعون برای باطل گردانیدن معجزه موسی همت میگمارید که ساحرین زبردست را پیدا نماید و آنان در عمل سحر کمال کوشش را مبذول گردانند و معجزه عصا را باطل نمایند اینکه است که فرموده برگشت بخلوت و مکر و کید خود را جمع نمود تا وقتی که موعد مبارزه سحره با موسی (ع) رسید.

صفحه : ۱۸۳

[سوره طه (۲۰): آیات ۶۱ تا ۷۳]

اشاره

قالَ لَهُم مُوسی وَیلَکُم لا تَفتَرُوا عَلَی اللّهِ کَذِباً فَیُسحِتَکُم بِعَذابٍ وَ قَد خابَ مَنِ افتَری (۶۱) فَتَنازَعُوا أَمرَهُم بَینَهُم وَ أَسَرُّوا النَّجوی (۶۲) قالُوا إِن هذانِ لَساحِرانِ یُرِیدانِ أَن یُخرِجاکُم مِن أَرضِکُم بِسِحرِهِما وَ یَذهَبا بِطَرِیقَتِکُمُ المُثلی (۶۳) فَأَجمِعُوا کَیدَکُم ثُمَّ ائتُوا صَفًّا وَ قَد أَفلَحَ الیَومَ مَنِ استَعلی (۶۴) قالُوا یا مُوسی إِمّا أَن تُلقِیَ وَ إِمّا أَن نَکُونَ أَوَّلَ مَن أَلقی (۶۵)

قالَ بَل أَلقُوا فَإِذا حِبالُهُم وَ عِصِیُّهُم یُخَیَّلُ إِلَیهِ مِن سِحرِهِم أَنَّها تَسعی (۶۶) فَأَوجَسَ فِی نَفسِهِ خِیفَةً مُوسی (۶۷) قُلنا لا تَخَف إِنَّکَ أَنتَ الأَعلی (۶۸) وَ أَلقِ ما فِی یَمِینِکَ تَلقَف ما صَنَعُوا إِنَّما صَنَعُوا کَیدُ ساحِرٍ وَ لا یُفلِحُ السّاحِرُ حَیثُ أَتی (۶۹) فَأُلقِیَ السَّحَرَةُ سُجَّداً قالُوا آمَنّا بِرَبِّ هارُونَ وَ مُوسی (۷۰)

قالَ آمَنتُم لَهُ قَبلَ أَن آذَنَ لَکُم إِنَّهُ لَکَبِیرُکُمُ الَّذِی عَلَّمَکُمُ السِّحرَ فَلَأُقَطِّعَنَّ أَیدِیَکُم وَ أَرجُلَکُم مِن خِلافٍ وَ لَأُصَلِّبَنَّکُم فِی جُذُوعِ النَّخلِ وَ لَتَعلَمُنَّ أَیُّنا أَشَدُّ عَذاباً وَ أَبقی (۷۱) قالُوا لَن نُؤثِرَکَ عَلی ما جاءَنا مِنَ البَیِّناتِ وَ الَّذِی فَطَرَنا فَاقضِ ما أَنتَ قاضٍ إِنَّما تَقضِی هذِهِ الحَیاةَ الدُّنیا (۷۲) إِنّا آمَنّا بِرَبِّنا لِیَغفِرَ لَنا خَطایانا وَ ما أَکرَهتَنا عَلَیهِ مِنَ السِّحرِ وَ اللّهُ خَیرٌ وَ أَبقی (۷۳)

صفحه : ۱۸۴

(ترجمه)

موسی بساحرها گفت وای بر شما بر خدا دروغ نبندید و افتراء نزنید (۶۱) که بنیاد شما بر باد رود و حقیقةً ناامید گردید کسی که بر خدا افتراء بست (۶۲)

و کار ساحرها بنزاع و گفتگو انجامید و مخفیانه راز خود را با هم میگفتند (۶۳)

ساحرها یا فرعونیان گفتند اینها دو نفر ساحرند که میخواهند بسحرشان شما را از زمینتان بیرون کنند و آئین شما که بهتر و فاضلتر است براندازند (۶۴)

پس تدبیر خود را جمع کنید و صف کشیده بیائید و البته امروز رستگار شد کسی که غالب گردید (۶۵)

سحره گفتند ای موسی آیا تو اول می‌افکنی یا آنکه ما نخست کسی باشیم که افکنده است (۶۶)

موسی گفت بلکه شما بیندازید در آن هنگام ریسمانها و چوبهای آنها چنان بموسی وانمود گردید که بسرعت حرکت میکنند (۶۷) آن وقت موسی در خود ترس یافت (۶۸)

گفتیم (ای موسی) مترس همانا تو بلند مرتبه‌تر و غالب هستی (۶۹)

و بینداز آنچه در دست تو است که می‌بلعد آنچه را که آنها ساخته‌اند جز اینکه نیست که عمل آنها کید ساحری است و ساهر هر جا درآید فیروزی نخواهد یافت (۷۰)

پس (از معجزه موسی) ساحرها بسجده افتادند و گفتند بپروردگار موسی و هارون ایمان آوردیم (۷۱)

فرعون گفت پیش از اینکه من بشما اذن بدهم ایمان آوردید حقیقهٔ او در سحر بزرگ شما است که بشما سحر آموخته هر آینه دستها و پاهای شما را از چپ و راست میبرم و شما را در تنه درخت خرما بدار میکشم و تا بدانید که کدام یک از ما در عذاب نمودن شدیدتر و پاینده‌تریم (۷۲)

ساحرین گفتند هرگز تو را ترجیح ندهیم بر آنچه بر ما از معجزه‌ها ظاهر گردید قسم بآنکسی که ما را آفریده حکم کن آنچه را که تو حکم کننده‌ای زیرا که حیات دنیا میگذرد (۷۳)

حقیقهٔ ما بپروردگار خود ایمان آوردیم تا اینکه لغزشها و آنچه را که از سحر ما را بکراهت وادار نمودی بیامرزد و خدا بهتر و پاینده‌تر است (۷۴).

صفحه : ۱۸۵

توضیح آیات

قالَ لَهُم مُوسی وَیلَکُم لا تَفتَرُوا عَلَی اللّهِ کَذِباً، فَیُسحِتَکُم بِعَذابٍ وَ قَد خابَ مَنِ افتَری (ویل) کلمه وعید و تهدید است و آن دو طور تفسیر شده: بقولی (ویل) بمعنی (وای) در فارسی است، و بقولی چاهی است در ته جهنم بنام (ویل) و ظاهرا مرجع ضمیر (لهم) سحره‌اند چنانچه بسیاری از مفسرین گفته‌اند، نه فرعون و تابعین او بدلیل (فتنازعوا) زیرا که سحره با هم نزاع کردند و با هم در کار سحر نجوی نمودند.

و چون عادت تمام انبیاء چنین بوده که در هر واقعه‌ای اول باطرافیان موعظه و اندرز مینمودند و آنان را در صورت مخالفت بعذاب تهدید مینمودند و در اثر موافقت بپاداش نیکو امیدوار میکردند اینکه بود که اینکه طور که آیه خبر میدهد حضرت موسی (ع) بساحرین خطاب میکند که وای بر شما بر خدا دروغ نبندید که بر شما عذاب فرود میآید و بنیاد شما بر باد میرود و همانا ناامید گردید کسی که بر خدا دروغ بست.

(لا تفتروا) الخ یعنی بر خدا دروغ نبندید و نگوئید معجزه پیمبرش سحر است یا نسبت خدایی بفرعون دهید. و ظاهرا همانطوری که بعضی از مفسرین گفته‌اند نهی موسی بساحرین که بخدا افتراء مبندید نه از جهت سحرشان بوده زیرا که آنها نسبت سحر را بخدا نمیدادند تا اینکه موسی آنها را نهی نماید که بخدا افترا نزنید بلکه از جهت نسبت شریک بخدا دادن و بتها یا فرعون را در نظام خلقت معاون و کمک کار او دانستن اثرش چنین میشود که مشرک را عذاب فرا گیرد و بنیادش را براندازد.

به کهفَتَنازَعُوا أَمرَهُم بَینَهُم وَ أَسَرُّوا النَّجوی (الی قوله) مَنِ استَعلی تنازع و نزاع کشیدن چیزی را گویند از مقر خودش و در اینجا بمعنی اختلاف

صفحه : ۱۸۶

در آراء است.

خلاصه ساحرین با هم جمع شدند و با هم اختلاف نمودند و بنحوی با هم سخن گفتند که گفتار آنان بسخنان ساحرین نمی‌ماند و چون فرعون دید آنها نجوی میکنند ترسید مبادا موعظه موسی در اینها تأثیر کرده پرسید چه می گویید ساحرها از ترس گفتند دو نفر

ساحرند و ميخواهند شما را از مصر بيرون كنند و طريقه شما كه بهتر است از بين برند، يا اينكه شايد چنانچه ظاهرتر مينمايد فرعون بساحرين براى تشويق آنها چنين گفته باشد كه اينكه دو نفر ساحر ميخواهند بطريق و دين بت‌پرستى شما كه بهتر است زيان رسانند و چون چنين است شما كوشش نمائيد و سحر خودتان را جمع كنيد و در روز موعود در همان ميعادگاه بيائيد در حالى كه صف‌زدگان باشيد بگمان اينكه اگر آنها باين حالت در ميعادگاه حاضر گردند هيبتى در قلب موسى و هارون عليهما السّلام افكنند و باين وسيله غالب گردند ديگر نميدانست (يَدُ اللّهِ فَوقَ أَيدِيهِم) و در آن روز علو مرتبه و مقام نصيب كسى ميگردد كه غالب شود.
قالُوا يا مُوسى إِمّا أَن تُلقِيَ وَ إِمّا أَن نَكُونَ أَوَّلَ مَن أَلقى پس از آنكه ساحرها با اسباب سحرشان حاضر گرديدند بموسى (ع) خطاب نمودند و گفتند اى موسى آيا تو عصاى خود را مى‌اندازى يا ما اول كسى باشيم كه عمل خود را ظاهر نمائيم.
قالَ بَل أَلقُوا فَإِذا حِبالُهُم وَ عِصِيُّهُم يُخَيَّلُ إِلَيهِ مِن سِحرِهِم أَنَّها تَسعى موسى (ع) در پاسخ ساحرها گفت بلكه شما اول بيندازيد، اشاره به اينكه عمل شما وقرى و قيمتى در نظر من ندارد، و البته موسى (ع) ميدانست كه چون (جاءَ الحَقُّ وَ زَهَقَ الباطِلُ) شايد نظر به اينكه وقتى آنان سحر باطل خود را ظاهر نمودند آن وقت حقانيت دعوى موسى و بطلان سحر ساحرها ببلعيدن عصا هويداتر ميگردد زيرا هر ضدّى بضدّش شناخته ميشود اينكه بود كه گويا موسى بآنها گفت شما اول بيندازيد تا اينكه عمل من عمل شما را باطل گرداند و حقانيت من ظاهر گردد

صفحه : ۱۸۷

و در آيه (فالقوا) حذف شده و در تقدير است و معنى چنين ميشود كه وقتى موسى گفت (بل القوا، فالقوا) سحره انداختند. (اذا) مفاجات است ناگاه آن چوبها و ريسمانها چنان بخيال آمدند كه حركت ميكنند از اينجا معلوم ميشود كه فقط كار ساحر تخيّل‌آور است و باقسام و انواع سحر باطل را در خيال حاضرين حق نمودار ميكنند و واقعيت و حقيقت ندارد.
فَأَوجَسَ فِي نَفسِهِ خِيفَةً مُوسى، قُلنا لا تَخَف إِنَّكَ أَنتَ الأَعلى از عمل باطل ساحرين خوفى در نفس موسى پديد گرديد، و شايد موسى از آن ميترسيده كه مبادا عوام بين معجزه و سحر فرق نگذارند و گمان كنند كه عمل عصا نظير سحر ميباشد و بر مردم حجّت تمام نشود، و ممكن است اشاره بعظمت سحر جادوگران باشد كه سحر آنان بظاهر بقدرى بزرگ نمودار گرديد كه حتّى نفس مطمئنّه مثل نفس موسى كه توانست تحمّل وحى كند در اينجا خودباخته گرديد و ترسيد، اينكه بود كه فورا بوى وحى ميرسد كه اى موسى مترس تو بالاتر از آنى كه نفس و طبيعت تو بر روح قدسى الهيت غالب گردد.
وَ أَلقِ ما فِي يَمِينِكَ تَلقَف ما صَنَعُوا إِنَّما صَنَعُوا كَيدُ ساحِرٍ وَ لا يُفلِحُ السّاحِرُ حَيثُ أَتى پس از آنكه بطريق وحى موسى را مطمئن ميگرداند امر ميكند كه اى موسى (ع) آنچه در دست راست تو است بينداز يعنى اينكه قطعه چوبى كه بدست دارى بينداز.
شايد اشاره باين باشد كه عصا را بينداز و عظمت الهى را بنگر كه چگونه اينكه قطعه چوب بى‌مقدار تمام كيد و صنعت ساحرين را مى‌بلعد و همه را فانى ميگرداند كه ديگر هيچ اثرى از سحر ساحرين باقى نميگذارد و چون عمل ساحر فقط تخيّل‌آور است حقيقت و واقعيت ندارد اينكه است كه بطور اطلاق فرموده ساحر هيچوقت مظفّر و رستگار نخواهد گرديد.
آرى هميشه حق و اهل حق فيروزمند و جاويدند چون بمصداق آيه شريفه

صفحه : ۱۸۸

جاءَ الحَقُّ وَ زَهَقَ الباطِلُ إِنَّ الباطِلَ كانَ زَهُوقاً سوره بنى اسرائيل آيه ۸۳، حق و حقيقت مثال نور ماند و باطل مثال ظلمت وقتى نور آمد ظلمت فانى ميگردد چنانچه داستان عصاى موسى (ع) و اسباب سحر ساحرين اينكه مطلب را خوب نشان ميدهد كه وقتى موسى عصا را انداخت عصا اژدهايى گرديد و آن سحر عظيمى كه حتى موسى (ع) با آن نفس مطمئنه‌اى كه داشت ترسيد يك

دفعه اسباب و آلات آنان را فرو برد که دیگر نه اسبابی ماند و نه اثری از سحر.

خلاصه چنانچه مفسّرین گفته‌اند چون حضرت موسی عصا را بامر حق تعالی انداخت بقدرت مبدء متعال اژدهایی گردید و دهان باز کرد و رو بسحره آورد و در همان ساعت تمام آن آلات و اسباب سحر را که چهار صد خروار چوب و ریسمان بود فرو برد و دیگر اثری از آنها پدیدار نگردید و از بلعیدن آنها بر عصا چیزی افزوده نشد و مردم از ترس رو بگریز نهادند موسی دست برد و عصا را گرفت بصورت اول عصا گردید آن وقت چون ساحرین اهل خبره بودند و تمام انواع و اقسام سحر را میدانستند یقین پیدا نمودند که آن از آیات الهی و معجزه است فَأُلقِيَ السَّحَرَةُ سُجَّداً قالُوا آمَنّا بِرَبِّ هارُونَ وَ مُوسی وقتی ساحرها چنین دیدند برو افتادند در حالی که از روی دانستگی و یقین خدا را سجده نمودند و گناه خود را اظهار گردانیدند و گفتند ما بپروردگار هارون و موسی ایمان آوردیم.

قالَ آمَنتُم لَهُ قَبلَ أَن آذَنَ لَكُم گویند جمله (آمنتم) دو وجه قرائت شده: إبن کثیر و حفص و ورش (امنتم) بلفظ خبر قرائت کرده‌اند و کوفیان (آمنتم) بطور استفهام خوانده‌اند یعنی بدون دستور من ایمان آوردید.

إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السِّحرَ، الی آخر آیه فرعون خواست امر را بر حاضرین مشتبه گرداند که کار موسی نیز سحر است منتهی سحر او ما فوق سحر اینکه ساحرین است اینکه بود که گفت موسی (ع)

صفحه : ۱۸۹

رئیس شما است در سحر یا استاد و معلم شما است و ساحرین را تهدید میکند که شما را بر اینکه عمل مجازات میکنم و دست و پای شما را بر خلاف یکدیگر میبرم باین طور که دست راست و پای چپ شما را میبرم و شما را در تنه درخت خرما مصلوب میگردانم تا اینکه بدانید که کدام یك از ما و موسی (ع) که شما باو ایمان آوردید عذابمان شدیدتر و باقی‌تر است، و نصب (عذابا) تمیز است و بقولی مراد فرعون از (ایّنا) در آیه عذاب خودش و خدایی که باو ایمان آورده‌اند بوده لکن بقرینه (له) در آیه مقصودش خودش و موسی بوده و در قرآن ایمان که بعدش (لام) باشد برای غیر خدا نیز آمده مثل قوله تعالی در سوره توبه آیه ۶۱ يُؤمِنُ بِاللّهِ وَ يُؤمِنُ لِلمُؤمِنِينَ و قوله تعالی فی سورة یوسف وَ ما أَنتَ بِمُؤمِنٍ لَنا قالُوا لَن نُؤثِرَكَ عَلی ما جاءَنا مِنَ البَيِّناتِ وَ الَّذِي فَطَرَنا فَاقضِ ما أَنتَ قاضٍ الخ (واو) در (و الّذی) ممکن است عطف باشد، و شاید واو قسم باشد، ساحرها پس از تهدید فرعون گفتند هرگز ما تو را بر آنچه بر ما از معجزات واضح جلی آمد ترجیح نمیدهیم و نه بر آن خدایی که ما را آفریده، یا چنین باشد که قسم بآن خدایی که ما را آفریده تو را ترجیح نمیدهیم، بر ما هر آنچه خواهی حکم کن حقیقهٔ اینکه حیات دنیا منقضی است و تمام خواهد گردید.

إِنّا آمَنّا بِرَبِّنا لِيَغفِرَ لَنا خَطايانا وَ ما أَكرَهتَنا عَلَيهِ مِنَ السِّحرِ وَ اللّهُ خَيرٌ وَ أَبقی ساحرین گفتند همانا ما ایمان آوردیم بپروردگار خودمان تا اینکه خطاهای ما و آنچه را که تو ای فرعون ما را باجبار وادار بسحر نمودی بیامرزد زیرا که خدا بهتر و باقی‌تر است، و شاید مقصودشان چنین بوده که عالم آخرت بهتر از دنیا است و عالمی است باقی و پاینده و دنیا فانی و زود گذر است.

صفحه : ۱۹۰

[سوره طه (۲۰): آیات ۷۴ تا ۸۶]

اشاره

إِنَّهُ مَن يَأتِ رَبَّهُ مُجرِماً فَإِنَّ لَهُ جَهَنَّمَ لا يَمُوتُ فِيها وَ لا يَحيى (۷۴) وَ مَن يَأتِهِ مُؤمِناً قَد عَمِلَ الصّالِحاتِ فَأُولئِكَ لَهُمُ الدَّرَجاتُ العُلى (۷۵) جَنّاتُ عَدنٍ تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِينَ فِيها وَ ذلِكَ جَزاءُ مَن تَزَكّى (۷۶) وَ لَقَد أَوحَينا إِلى مُوسى أَن أَسرِ بِعِبادِي فَاضرِب لَهُم طَرِيقاً فِي البَحرِ يَبَساً لا تَخافُ دَرَكاً وَ لا تَخشى (۷۷) فَأَتبَعَهُم فِرعَونُ بِجُنُودِهِ فَغَشِيَهُم مِنَ اليَمِّ ما غَشِيَهُم (۷۸)

وَ أَضَلَّ فِرعَونُ قَومَهُ وَ ما هَدى (۷۹) يا بَنِي إِسرائِيلَ قَد أَنجَيناكُم مِن عَدُوِّكُم وَ واعَدناكُم جانِبَ الطُّورِ الأَيمَنَ وَ نَزَّلنا عَلَيكُمُ المَنَّ وَ السَّلوى (۸۰) كُلُوا مِن طَيِّباتِ ما رَزَقناكُم وَ لا تَطغَوا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيكُم غَضَبِي وَ مَن يَحلِل عَلَيهِ غَضَبِي فَقَد هَوى (۸۱) وَ إِنِّي لَغَفّارٌ لِمَن تابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ صالِحاً ثُمَّ اهتَدى (۸۲) وَ ما أَعجَلَكَ عَن قَومِكَ يا مُوسى (۸۳)

قالَ هُم أُولاءِ عَلى أَثَرِي وَ عَجِلتُ إِلَيكَ رَبِّ لِتَرضى (۸۴) قالَ فَإِنّا قَد فَتَنّا قَومَكَ مِن بَعدِكَ وَ أَضَلَّهُمُ السّامِرِيُّ (۸۵) فَرَجَعَ مُوسى إِلى قَومِهِ غَضبانَ أَسِفاً قالَ يا قَومِ أَ لَم يَعِدكُم رَبُّكُم وَعداً حَسَناً أَ فَطالَ عَلَيكُمُ العَهدُ أَم أَرَدتُم أَن يَحِلَّ عَلَيكُم غَضَبٌ مِن رَبِّكُم فَأَخلَفتُم مَوعِدِي (۸۶)

صفحه : ۱۹۱

(ترجمه)

همانا کسی که پروردگارش را بیاید در حالی که گنهکار است برای او جهنمی است که در آن نه می‌میرد و نه زنده میشود (۷۴)

و کسی که او را بیاید در حالی که با ایمان و عمل شایسته است برای چنین جماعتی درجات بلند مرتبه مهیا است (۷۵)

در بهشتهای عدن که از زیر اشجار آنها چشمه‌ها و نهرها جریان دارد و در آن جاویدانند و اینکه پاداش کسی است که تزکیه نفس نموده (۷۶)

و همانا که ما بموسی وحی نمودیم که شبانه بنده گانم را از مصر بیرون ببر و راهی خشک از میان دریا بر آنها پدید آید و نه از تعقیب کردن فرعون خوف داشته باش و نه اندیشه غرق شدن بنما (۷۷)

وقتی فرعون با لشکریانش او را تعقیب نمودند چنان موج دریا آنان را گرفت که غرق گردیدند (۷۸)

و فرعون تابعین خود را گمراه نمود (که منجر بهلاکت گردیدند) و هدایت نیافتند (۷۹)

ای بنی اسرائیل ما شما را از دشمن خودتان نجات دادیم و به پیمبرتان انزال تورات را در طرف راست کوه طور وعده دادیم و برای شما ترنجبین و مرغ بریان کرده نازل گردانیدیم (۸۰)

و گفتیم از اینکه رزق پاکیزه که روزی شما کردیم بخورید و سرکشی ننمائید که مورد غضب و خشم من واقع گردید و کسی که غضب من بر وی فرود آید هلاک خواهد گردید (۸۱)

و همانا من آمرزنده کسی میباشم که توبه کرد و عمل صالح نمود پس از آن راه هدایت یافت (۸۲)

ای موسی چه چیز تو را بشتاب انداخت که از قومت جلو افتادی (۸۳)

موسی گفت اکنون قوم من در اثر من هستند و میرسند پروردگار من عجله نمودم تا اینکه تو خشنود گردی (۸۴)

خدا فرمود ما پس از تو قوم تو را آزمایش کردیم و سامری آنان را گمراه گردانید (۸۵)

موسی برگشت در حالی که متأسّف و غضبناک بود و گفت ای قوم آیا خداوند بشما وعده نیکو نداد آیا وعده خدا طولانی شد یا مایل شدید که مستوجب قهر و غضب الهی واقع گردید و وعده‌ای که با من بثابت بودن ایمان نمودید خلف وعده نمودید (۸۶)

صفحه : ۱۹۲

توضيح آيات

إِنَّه‌مَن يَأْتِ رَبَّه‌مُجرِماً فَإِنَّ لَه‌جَهَنَّمَ لا يَمُوتُ فِيها وَ لا يَحيي (انّه) ضمير شأن (مجرما) حال است از فاعل (يات) فاء (فانّ) جواب (من) شرطيه است.

كسي كه بيايد روز حساب پروردگارش را در حالي كه گناه‌كار باشد جزاء و پاداش چنين كسي جهنم است كه در آن عذاب جهنم نه ميميرد كه از غم برهد و نابود گردد و نه حيات دارد بحيات پاكيزه گوارا كه از حياتش برخوردار باشد و لذّت ببرد، و در حديث است كه مراد از مجرم كافر است نه عاصي و آيه بعد مؤيّد معني حديث است.

وَ مَن يَأْتِهِ مُؤمِناً قَد عَمِلَ الصّالِحاتِ فَأُولئِكَ لَهُمُ الدَّرَجاتُ العُلي درجه در لغت بمعني منزلتي است كه در آن صعود باشد، اينكه آيه در مقابل آيات بالا در مقام بيان حال مؤمنين و كساني كه عمل نيكو نموده‌اند برآمده كه براي آنها درجات عالي و مقامات بلندي تهيه شده و از نعمتها و آنچه از كرامتها بآنان افاضه شده هميشه محفوظند و زنده‌اي ميباشند كه مرگ پيرامون آنها نميگردد و از حيات طيّب پاكيزه خود خوشحال و مسرورند.

بعضي از مفسرين اينكه دو آيه اخير را با آيات بالا جمع نموده و خلاصه كلام او را در اينجا ترجمه مينمايم:

چنين گفته كه در اينكه آيه جمع كرده بين ايمان و عمل صالح همان طور كه در آيه سابق وصف كرده جرمي را كه از كفر و معصيت حاصل ميگردد بعذاب جهنم و آيات بالا نظر دارد بوعيد و وعده فرعون آنجا كه سحره را تهديد نمود بقطع يد و صلب و ادّعاء نمود كه آن شديدترين عذاب كننده و باقي‌ترين آنها است اينكه آيه اخير در مقابل آن گفته گنهكار نزد پروردگار در جهنم است كه در آنجا نه ميميرد و نه زنده است، و نيز چون خداي تعالي حكايهٔ نموده از فرعون و سحره

صفحه : ۱۹۳

در سوره اعراف آيه ۱۱۰ كه ساحرها بفرعون گفتند إِنَّ لَنا لَأَجراً إِن كُنّا نَحنُ الغالِبِينَ آيا اگر ما غالب گرديم براي ما مزدي و اجري هست فرعون گفت آري شما از جمله مقربين ميگرديد، مقابل آن در آيه اخير فرموده:

وَ مَن يَأْتِهِ مُؤمِناً قَد عَمِلَ الصّالِحاتِ فَأُولئِكَ لَهُمُ الدَّرَجاتُ العُلي و مقابل وعده فرعون كه در صورت غلبه شما از نزديكان و مقرّبان من ميگرديد فرموده جَنّاتُ عَدنٍ تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِينَ فِيها وَ ذلِكَ جَزاءُ مَن تَزَكّي چنين بهشتي اجر و پاداش كسي است كه تزكيه نفس و عمل صالح نموده باشد.

(تفسير الميزان) وَ لَقَد أَوحَينا إِلي مُوسي أَن أَسرِ بِعِبادِي فَاضرِب لَهُم طَرِيقاً فِي البَحرِ يَبَساً لا تَخافُ دَرَكاً وَ لا تَخشي (اسراء) سير دادن در شب است و مقصود از (بعبادي) بني اسرائيلند، (فَاضرِب لَهُم) بقولي زدن بعصا است چنانچه در جاي ديگر گفته شده (اليبس) مكاني است كه در آن آب بوده و رفته است.

قال الراغب (و اليبس المكان يكون فيه ماء فيذهب، قال تعالي فَاضرِب لَهُم طَرِيقاً فِي البَحرِ يَبَساً پس از آنكه معجزات نه‌گانه موسي در دل سنگين فرعون و تابعين آن تأثير ننمود بلكه چنانچه گفته‌اند بيش از پيش بني اسرائيل اذيت مينمود بموسي خطاب شد كه بني اسرائيل را در شب از مصر بيرون ببر، عصاي خود را بزن بدريا تا اينكه راه خشكي براي شما باز شود و نترس از اينكه فرعون شما را بيايد درك و درك هر دو بمعني ادراكند، و گويند وقتي موسي بني اسرائيل را از مصر بيرون برد بني اسرائيل هفتاد هزار بودند.

فَأَتبَعَهُم فِرعَونُ بِجُنُودِهِ فَغَشِيَهُم مِنَ اليَمِّ ما غَشِيَهُم پس از آنكه بفرمان خداي تعالي بني اسرائيل از مصر بيرون رفتند فرعون با لشكريانش از پي بني اسرائيل درآمدند پس دريا آنان را گرفت.

صفحه : ۱۹۴

(ما غشيهم) ابهام است و اشاره به اينكه چنان موجى آنها را گرفت كه بوصف نميآيد مثل قوله تعالى فَأَوحى إِلى عَبدِهِ ما أَوحى.

مفسرين گفته‌اند وقتى بنى اسرائيل لب دريا رسيدند از جلو خود آب ديدند و از عقب فرعون را با سپاه ترسيدند و بموسى گفتند إِنّا لَمُدرَكُونَ قالَ كَلّا إِنَّ مَعِي رَبِّي سَيَهدِينِ فَأَوحَينا إِلى مُوسى أَنِ اضرِب بِعَصاكَ البَحرَ فَانفَلَقَ فَكانَ كُلُّ فِرقٍ كَالطَّودِ العَظِيمِ سوره شعراء آيه ۶۱ تا ۶۴ و تفسير آن در سوره مزبور گذشت بآن جا مراجعه نمائيد، وقتى چنين ديدند گفتند چه كنيم يا بايد بدريا غرق گرديم يا بدست دشمن افتيم خطاب رسيد اى موسى (ع) عصاى خود را بدريا بزن و از غرق شدن نترس وَ أَضَلَّ فِرعَونُ قَومَهُ وَ ما هَدى فرعون قوم خود را گمراه گردانيد و آنان را بطريق نجات هدايت ننمود اينكه آيه مقابل حرف فرعون است كه گفت وَ ما أَهدِيكُم إِلّا سَبِيلَ الرَّشادِ.

در معنى آيه گفته‌اند كه فرعون گروه خود را در دريا گم كرد و خودش نيز در دريا گم شد و راه بيرون آمدن نيافت و همه غرق شدند و هلاك گرديدند.

چون فرعون ديد زمين دريا خشك شده و آب مثل ديوار مشبك گرديده و ۱۲ راه پيدا شده و اصحاب موسى ميروند فهميد كه معجزه موسى است خودش ايستاد و لشگرش را جلو فرستاد چون تمام اصحاب موسى از راه ميان دريا بيرون رفتند و تمام لشگريان فرعون وارد راه دريا شدند آن ديوارهاى مشبك آبى سر بهم آورد و همه آنها غرق گرديدند، جبرئيل بصورت بشرى سوار ماديانى مقابل فرعون آمد و ماديان را در دريا راند اسب فرعون هم دنبال ماديان رفت هر قدر فرعون خواست جلو او را بگيرد و نگذارد برود نتوانست و چون اسب مقدارى در آب شناورى ميكند او را در وسط دريا برد، در آنجا جبرئيل نوشته‌اى را كه بخط و مهر فرعون بود كه جزاى عبد عاصى اينكه است كه در دريا لجن بدهنش بزنند مقابل صورت او گرفت و گفت بحكم خودت با تو عمل ميشود و از خداى تعالى خطاب رسيد فَاليَومَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ و اينكه مطالبى كه بيان شد خلاصه بعض

صفحه : ۱۹۵

روايات است.

يا بَنِي إِسرائِيلَ قَد أَنجَيناكُم مِن عَدُوِّكُم وَ واعَدناكُم جانِبَ الطُّورِ الأَيمَنَ وَ نَزَّلنا عَلَيكُمُ المَنَّ وَ السَّلوى خطاب ببنى اسرائيل نموده كه اى اولادان اسرائيل آنها ذرّيه يعقوب نبىّ بودند كه لقب او اسرائيل بود و مقصود بنى اسرائيل زمان فرعون بودند و چون گذشته و آينده در علم حضورى حق تعالى يكسان است اينكه است كه گويا خطاب فعلا بآنها شده، و ميشود خطاب بيهوديهاى زمان نبى خاتم صلى اللّه عليه و آله و سلّم باشد كه آنها ذرّيه سابقين ميباشند و نجات آنها و بقائشان سبب بعديها گرديده و بقرينه متصله وَ واعَدناكُم جانِبَ الطُّورِ الأَيمَنَ وجه اول متعيّن است.

خلاصه در اينكه آيات ببنى اسرائيل نعمتهاى خود را تذكر ميدهد:

اول- اى بنى اسرائيل شما را از دشمنتان فرعون نجات داديم و او را در رود نيل هلاك گردانيديم.

دوم- به پيغمبر شما در طرف راست كوه طور وعده مناجات داديم و كتاب تورات را نازل گردانيديم.

سوم- وقتى شما در تيه بوديد براى شما (منّ و سلوى) ترنجبين و مرغ بريان كرده فرود آورديم.

كُلُوا مِن طَيِّباتِ ما رَزَقناكُم الخ (قلنا) در تقدير است يعنى ببنى اسرائيل گفتيم بخوريد از طعامهاى طيّب پاكيزه و طغيان و سركشى نكنيد كه نعمتها را در غير مورد مصرف نمائيد يا عوض شكر گذارى ولىّ نعمت كفران ورزيد يا خلاف امر بنمائيد يا بزيردستان تعدى كنيد كه اگر چنين كرديد در مورد غضب من واقع خواهيد گرديد (فقد هوى) هلاك گرديد و در هاويه جهنم افتيد و از اوج

سعادت بحضیض شقاوت ابدی و عقوبت دائمی فرود آیید، و در سوره بقره راجع باین آیات بیانی شده بآن جا مراجعه نمائید.

صفحه : ۱۹۶

وَ إِنِّی لَغَفّارٌ لِمَن تابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ صالِحاً ثُمَّ اهتَدی پس از تهدید بنی اسرائیل که در مورد طغیان و ناسپاسی از نعمتهایی که بآنان داده در مورد غضب واقع میکردند بتوبه کنندگان و مؤمنین آنهایی که عمل نیکو نموده‌اند دو وعده بزرگ میدهد: یکی بصیغه مبالغه (لغفّار) که تأکید در آمرزش گناهانشان است، و دیگر هدایت شدن بطریق رستگاری و نزدیکی آنها بجوار قرب احدی.

بروایت طبرسی از ابو جعفر امام محمّد باقر علیه السّلام است که (ثمّ اهتدی) یعنی

(الی ولایتنا اهل البیت)

و قسم بخدا اگر مردی تمام عمر بین رکن و مقام خدا را عبادت کند پس از آن بمیرد و بولایت ما نیامده باشد خدا او را برو در آتش می‌اندازد، و اینکه روایت را ابو القاسم حسکانی بسند خود و عیّاشی در تفسیرش بچند طریق نقل کرده‌اند. (پایان) وَ ما أَعجَلَکَ عَن قَومِکَ یا مُوسی، قالَ هُم أُولاءِ عَلی أَثَرِی وَ عَجِلتُ إِلَیکَ رَبِّ لِتَرضی مفسرین در تفسیر اینکه آیه گفته‌اند که بنی اسرائیل پس از هلاک شدن فرعون از موسی خواهش نمودند که برای ما قوانین شریعت و طریق عبادت بیاور، موسی علیه السّلام با خدا مناجات نمود و درخواست قوانین نمود باو خطاب رسید که با جماعتی از بزرگان بنی اسرائیل برو بکوه طور تا اینکه کتابی که جامع احکام و قوانین باشد بر تو بفرستم موسی هارون را بجای خود گذاشت و با هفتاد نفر از خوبان قوم خود رو بکوه طور رفتند و در حین رفتن به بازماندگان وعده داد که چهل روز دیگر میآیم و کتابی که جامع قوانین باشد میآورم، وقتی نزدیک کوه رسیدند موسی قوم خود را گذاشت و باشتیاق استماع کلام الهی زودتر بالای کوه رفت اینکه بود که بوی خطاب رسید که چه چیز تو را بر آن داشت که قوم را گذاشتی و بعجله آمدی.

اینکه سؤال (وَ ما أَعجَلَکَ) استفهام انکاری است، شاید اشاره باین باشد که

صفحه : ۱۹۷

اینکه عمل سزاوار تو نبود زیرا که توهین بآنها است و اغفال آنان را ایجاب مینماید موسی (ع) شاید در مقام عذرخواهی گفته باشد ای پروردگار من اشتیاق باستماع کلام تو مرا بر آن داشت که عجله و شتاب کنم بسوی تو و برای فرمان و رضایت تو بود که زودتر آمدم و آنان در عقب من میآیند.

قالَ فَإِنّا قَد فَتَنّا قَومَکَ مِن بَعدِکَ وَ أَضَلَّهُمُ السّامِرِیُّ فتنه بمعنی اختبار و امتحان است، بموسی (ع) خطاب میرسد که پس از آمدن تو ما بنی اسرائیل را در مورد آزمایش قرار دادیم و (سامری) آنها را گمراه گردانید.

خدای تعالی اختبار را نسبت بخودش داده و گمراه گردیدن قوم را نسبت بسامری، اشاره به اینکه گمراه گردانیدن راجع بنقائص ممکنات است زیرا شر است و شرّ از ساحت قدس الهی که خیر محض است صادر نخواهد گردید هر جا شرّی یافت شود از جهات عدمی ممکنات بروز و ظهور مینماید، آری حکیم مطلق از روی صلاح‌اندیشی و حکمت عامّی که در سراسر ممکنات جاری است بافراد بشر مهلت داده تا وقت معیّنی که در نظام عالم مقرر گردیده از آنان انتقام بکشد مفسرین گفته‌اند قوم موسی (ع) ششصد هزار مرد بودند که همه بگوساله سجده نمودند مگر دوازده هزار نفرشان که سجده ننمودند.

گویند سامری از بنی اسرائیل بود وقتی که فرعون پسرهای آنها را میکشت مادرش وی را در کنار رود نیل در جزیره‌ای انداخت بجبرئیل امر شد او را پرورش دهد جبرئیل متکفّل او گردید اینکه بود که او جبرئیل را میشناخت روز غرق شدن فرعون چون از موسی شنیده بود که اثر خاک زیر سم اسب جبرئیل چنین است که بهر جا بزنند صدایی از آن بیرون میآید آن وقتی که جبرئیل

براى غرق گردانيـدن فرعون آمـد و بر ماديـانى سوار بود سـامرى از زير سم ماديان او خاك برداشـته و محفوظ گردانيـده بود وقتى موسى بكوه طور رفت طلا آلات فرعونيان را جمع‌آورى نمود و بصورت گوساله‌اى ساخت و آن خاك را در شكم آن نهاد

صفحه : ۱۹۸

گوسـاله بصـدا آمـد بـاغواى سـامرى كه اينكه خـداى موسـى است آن ششـصد هزار نفر مگر دوازده هزار نفر آنهـا بگوساله سـجده نمودند.

فَرَجَعَ مُوسى إِلى قَومِهِ غَضبانَ أَسِفاً (الى قوله تعـالى) فَأَخلَفتُم مَوعِدِي موسـى (ع) از ميعادگـاه پروردگـار برگشت در حـالى كه غضـبناك و متأسّف بود و بجماعت اسـرائيليان اعتراض نمود و گفت اى قوم آيا پروردگار شـما بشما وعده نيكو نداد يعنى فرستادن كتاب تورات را كه دسـتور العمل شـما و براى نجات از عذاب و سـبب فيروزى شما باشد آيا گمراه گرديدن شما براى اينكه بود كه مـدتى كه بشـما وعـده داده شده بود طولانى گرديد در صورتى كه با اشـراف و بزرگان رفتم و بهمان وعده باز آمدم، يا ميخواستيد مشمول غضب خدا گرديد و عذاب بر شما فرود آيد و از وعده‌اى كه كرده بوديد كه در ايمان ثابت قدم باشيد تخلّف نموديد.

صفحه : ۱۹۹

[سوره طه (۲۰): آيات ۸۷ تا ۹۹]

اشاره

قالُوا ما أَخلَفنا مَوعِدَكَ بِمَلكِنا وَ لكِنّا حُمِّلنا أَوزاراً مِن زِينَةِ القَومِ فَقَذَفناها فَكَذلِكَ أَلقَى السّامِرِيُّ (۸۷) فَأَخرَجَ لَهُم عِجلاً جَسَداً لَهُ خُوارٌ فَقالُوا هذا إِلهُكُم وَ إِلهُ مُوسى فَنَسِيَ (۸۸) أَ فَلا يَرَونَ أَلاّ يَرجِعُ إِلَيهِم قَولاً وَ لا يَملِكُ لَهُم ضَرًّا وَ لا نَفعاً (۸۹) وَ لَقَد قالَ لَهُم هارُونُ مِن قَبلُ يا قَومِ إِنَّما فُتِنتُم بِهِ وَ إِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحمنُ فَاتَّبِعُونِي وَ أَطِيعُوا أَمرِي (۹۰) قالُوا لَن نَبرَحَ عَلَيهِ عاكِفِينَ حَتّى يَرجِعَ إِلَينا مُوسى (۹۱)

قالَ يا هارُونُ ما مَنَعَكَ إِذ رَأَيتَهُم ضَلُّوا (۹۲) أَلاّ تَتَّبِعَنِ أَ فَعَصَيتَ أَمرِي (۹۳) قالَ يَا بنَ أُمَّ لا تَأخُذ بِلِحيَتِي وَ لا بِرَأسِي إِنِّي خَشِيتُ أَن تَقُولَ فَرَّقتَ بَينَ بَنِي إِسرائِيلَ وَ لَم تَرقُب قَولِي (۹۴) قالَ فَما خَطبُكَ يا سامِرِيُّ (۹۵) قالَ بَصُرتُ بِما لَم يَبصُرُوا بِهِ فَقَبَضتُ قَبضَةً مِن أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذتُها وَ كَذلِكَ سَوَّلَت لِي نَفسِي (۹۶)

قـالَ فَـاذهَب فَـإِنَّ لَـكَ فِي الحَيـاةِ أَن تَقُولَ لا مِساسَ وَ إِنَّ لَكَ مَوعِداً لَن تُخلَفَهُ وَ انظُر إِلى إِلهِكَ الَّذِي ظَلتَ عَلَيهِ عاكِفاً لَنُحَرِّقَنَّهُ ثُمَّ لَنَنسِفَنَّهُ فِي اليَمِّ نَسفاً (۹۷) إِنَّما إِلهُكُمُ اللّهُ الَّذِي لا إِلهَ إِلاّ هُوَ وَسِعَ كُلَّ شَيءٍ عِلماً (۹۸) كَذلِكَ نَقُصُّ عَلَيكَ مِن أَنباءِ ما قَد سَبَقَ وَ قَد آتَيناكَ مِن لَدُنّا ذِكراً (۹۹)

صفحه : ۲۰۰

(ترجمه)

(پس از آنكـه موسـى (ع) بقـوم خـود سـرزنش نمـود كـه چرا وعـده من را تخلّـف نموديـد و گوسـاله‌پرست گرديديـد آنهـايى كه گوسـاله‌پرست نشـده بودنـد در پاسخ گفتنـد) مـا باختيار خود خلاف وعـده تو را ننموديم لكن اسـباب تجمل و بارهايى از آرايش

جماعت (فرعونیان) بر ما تحمیل گردید آن را در (آتش انداختیم و سامری هم آنچه با او بود افکند (۸۷)

و سامری از آن زیورها گوساله‌ای ساخت که صدایی و ناله‌ای داشت (و سامری و پیروانش) گفتند که خدای شما و خدای موسی همین گوساله است (و موسی یا سامری) فراموش کردند (اله را) (۸۸)

آیا (گوساله‌پرستان) ندیدند که باز نمیگرداند گوساله بسوی آنها قولی را یعنی جواب نمیدهد و نمیتواند بآنها ضرر یا نفعی برساند (۸۹)

و همانا هارون قبلا بآنها گفته بود ای قوم شما مفتون گردیدید و پروردگار شما خدای رحمان است پس تابع من گردید و امر مرا اطاعت نمائید (۹۰)

آن جماعت گفتند ما در پرستش گوساله ثابت میمانیم تا وقتی که موسی بسوی ما برگردد (۹۱)

موسی گفت ای هارون چه چیز منع کرد تو را که وقتی دیدی قوم گمراه شدند

در پی من نیامدی (۹۲) آیا امر مرا مخالفت نمودی (۹۳)

هارون گفت ای پسر مادر من سر و ریش مرا نگیر ترسیدم بگویی بین بنی اسرائیل تفرقه انداختی و وقعی بقول من نگذاری (۹۴)

موسی (با خشم و غضب) بسامری گفت چیست اینکه کار بزرگ که تو کردی (۹۵)

سامری گفت بینا شدم بچیزی که دیگران بینا نشدند و مشتی (از خاک) زیر پای جبرئیل را گرفتم سپس آن را (در شکم گوساله) انداختم و اینکه چنین نفس من برای من آراسته گردانید (۹۶)

موسی گفت ای سامری از نزد ما بیرون رو (و تو در دنیا بمرضی مبتلا خواهی شد) که می‌گویی کسی با من تماس نکند و اینکه برای تو (در قیامت وعده‌گاهی است از عذاب) که تخلّف نخواهد نمود و نظر کن و ببین اینکه خدایی که همیشه در خدمتش ایستاده‌ای چگونه وی را میسوزانیم و خاکسترش را در آب میپاشیم (۹۷)

فقط اله شما آن خدایی است که جز او الهی نیست و علم او بهمه اشیاء احاطه دارد (۹۸)

اینکه چنین ما اخبار گذشتگان دیگر را نیز بر تو حکایت میکنیم و ما از جانب خود ذکر (یعنی قرآن را) بتو عطاء نمودیم (۹۹)

صفحه : ۲۰۱

توضیح آیات

قالُوا ما أَخلَفنا مَوعِدَكَ بِمَلكِنا وَ لكِنّا حُمِّلنا أَوزاراً مِن زِينَةِ القَومِ فَقَذَفناها فَكَذلِكَ أَلقَى السّامِرِيُّ فَأَخرَجَ لَهُم عِجلًا جَسَداً لَهُ خُوارٌ

(بملکنا) سه طور قرائت شده: جماعتی از قراء (إبن کثیر و ابو عمرو و إبن عامر (بملکنا) بکسر میم خوانده‌اند و نافع و عاصم بفتح میم قرائت نموده‌اند و کسایی بضم میم خوانده. (ابو الفتوح رازی) در جواب اعتراض موسی که بقومش گفت چرا عهد مرا شکستید و گوساله پرست گردیدید آنها که گوساله نپرستیده بودند در مقام عذرخواهی برآمدند که ما باختیار خود چنین عملی ننمودیم بلکه بار گرانی از زینت فرعونیان حمل بر ما شده بود و ما آن را انداختیم در آتش که آب شود سامری هم آنچه با او بود انداخت در آتش.

گویند هارون ببنی اسرائیل حکم کرده بود که آنچه از زر و زیور از قبطیان عاریه گرفته‌اید بدریا بریزید آنها ریختند سامری نیز از روی مکر آنچه از زر و طلا آلات داشت بدریا انداخت سپس تمام آنها را بیرون آورد و چون زرگری میدانست در مدّت سه روز گوساله‌ای از طلا و جواهرات ساخت و خاکی که از زیر قدم اسب جبرئیل برداشته بود در شکم او ریخت آن گوساله که از طلا ساخته بود فورا بصدا آمد و چون موسی (ع) اول بقوم سی روز وعده داده بود که از کوه طور برگردد پس از آنکه بفرمان حق

تعالی ده روز اضافه کرد قوم گفتند موسی نیامد سامری آنان را اغواء نمود که اینکه صدای خدا است که از گوساله میشنوید.
از مجاهد نقل میکنند که گفته سامری آن گوساله را طوری ساخته و در آن صنعتی نموده بود که از زیر او باد در شکمش میرفت و از مخرق گلوی وی بادی که در شکمش میرفت صدا میکرد مثل گاو و چون نی و مزمار از گلوی وی

صفحه : ۲۰۲

بیرون میآمد و وقتی میخواست صدا کند آن را در محل وزیدن باد میگذارد، وقتی گوساله را در محل وزیدن باد قرار داد و مردم را جمع نمود و گفت بیائید ببینید از طلا آلات چه ساخته‌ام وقتی مردم جمع شدند و باد آمد و در شکم او افتاد و از حلقوم آن بیرون آمد مثل صدای گاو و چون مردمان آن زمان چنانچه گویند گوساله‌پرست بوده‌اند وقتی صدایی از گوساله شنیدند بسجده افتادند آن وقت سامری گفت هذا إِلهُکُم وَ إِلهُ مُوسی فَنَسِیَ اینکه خدای شما و خدای موسی است موسی فراموش نموده که خدا اینجا است و بطلب او بکوه طور رفته و ظاهرا اینکه قول دوم که عمل سامری بصنعت بوده ظاهرتر مینماید اگر چه توجیه اول بقرینه آیه بعد بواقع نزدیکتر است.
أ فَلا یَرَونَ أَلّا یَرجِعُ إِلَیهِم قَولًا وَ لا یَملِکُ لَهُم ضَرًّا وَ لا نَفعاً در مقام اعتراض بآنها است و گویا فرموده چگونه آن جماعت فریب سامری را خوردند و با آن همه معجزاتی که از موسی (ع) مشاهده نمودند و با اینکه میدانستند که گوساله عمل سامری است که برای اغواء آنان بکار برده از یک صدایی مفتون گردیده و بگوساله سجده نمودند آیا ندیدند که گوساله جمادی است و قدرت بر تکلّم ندارد و سخن آنها را جواب نمیدهد و نه تواند بآنان نفعی رساند و نه ضرری را دفع گرداند.
وَ لَقَد قالَ لَهُم هارُونُ مِن قَبلُ یا قَومِ إِنَّما فُتِنتُم بِهِ وَ إِنَّ رَبَّکُمُ الرَّحمنُ فَاتَّبِعُونِی وَ أَطِیعُوا أَمرِی الخ پس از آن آنچه هارون بآنها نصیحت نمود که شما مفتون گردیده‌اید و در مورد آزمایش واقع شده‌اید پروردگار شما آن کسی است که متّصف برحمانیت است تابع من گردید و امر مرا اطاعت نمائید و پیروی سامری نکنید سخن هارون در آنان تأثیر ننمود و گفتند ما نزد گوساله عکوف مینمائیم تا وقتی که موسی از میقات‌گاه باز آید.

صفحه : ۲۰۳

قالَ یا هارُونُ ما مَنَعَکَ إِذ رَأَیتَهُم ضَلُّوا، أَلّا تَتَّبِعَنِ أ فَعَصَیتَ أَمرِی (الی قوله تعالی) قَولِی موسی (ع) وقتی از کوه طور برگشت در حالی که در شدّت غضب بود الواح تورات را که در دست داشت بینداخت و رو بهارون نمود و بوی خطاب سخطآمیز نمود و گفت ای هارون چه چیز مانع تو گردید که وقتی آنها را گمراه دیدی متابعت نمایی مرا و در غضب آیی و با آنان بجنگی و حمایت دین نمایی و یا آنکه از پی من آیی و مرا خبردار نمایی (الّا تتّبعن) لام زائده است برای تأکید آمده مثل (الّا تسجد) در جای دیگر آیا میخواستی مخالفت امر مرا نمایی و گویا از شدّت غضب ریش برادرش هارون را گرفته و بسوی خود میکشد هارون برای نشانیدن غضب برادر و رقّت قلب او گفت ای پسر مادر من سر و ریش مرا مگیر ترسیدم از پی تو بیایم بگویی بنی اسرائیل را متفرّق گردانیدی و بوصیّت من عمل ننمودی و من آنچه بایست در هدایت آنان کوشش بنمایم نمودم سخن من بآنها تأثیری ننمود.
قالَ فَما خَطبُکَ یا سامِرِیُّ قالَ بَصُرتُ بِما لَم یَبصُرُوا بِهِ فَقَبَضتُ قَبضَةً مِن أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذتُها وَ کَذلِکَ سَوَّلَت لِی نَفسِی موسی (ع) پس از عتاب ببرادرش هارون رو بسامری کرد و با خشم و غضب بوی گفت مطلب تو چه بود که چنین کردی و بنی اسرائیل را گوساله‌پرست گردانیدی سامری در پاسخ گفت بچیزی بینا شدم که دیگران بآن بینا نشدند و از اثر رسول قبضه‌ای گرفتم و در گوساله انداختم و اینکه طور نفس من مرا فریب داد چنانچه در بالا گفته شد آنچه مشهور و معروف بین مفسرین است و بعضی از روایات هم دلالت دارد اینکه است که سامری از خاک زیر قدم مادیان جبرئیل که برای غرق گردانیدن فرعون بصورت بشر درآمده

بود گرفته و از آن خاک در شکم گوساله ریخته و گوساله بصدا آمده و سامری مردم را فریب داده که اینکه خدای موسی است و مردم گوساله را گرفته و بوی سجده نمودند.

صفحه : ۲۰۴

و از ابی مسلم چنین نقل کرده‌اند که گفته در قرآن تصریح باین توجیه که اکثر مفسرین کرده‌اند نشده و بوجه دیگر شاید مقصود از رسول موسی باشد و اثر او سنّت و رسم او یعنی آنچه بآن امر نموده و مندرج در دین گردانیده مثل اینکه گفته میشود (فلان یقفو اثر فلان و یقتصّ اثره اذا کان یمتثل رسمه).

و بنا بر اینکه توجیه وقتی موسی (ع) بسامری رو کرد و بوی ملامت نمود و از او سؤال کرد که چه تو را بر اینکه عمل وادار نمود که مردم را بگوساله پرستی گمراه گردانیدی سامری در پاسخ گفت من یک اندازه‌ای از دین تو گرفتم و آن را انداختم و بآن متمسّک نگردیدم، و اینکه از لفظ موسی تعبیر بغائب نموده و گفته (گرفتم قبضه‌ای از اثر رسول) اینکه نظیر قول کسی است که در مقابل امیری بوی خطاب میکند و میگوید (ما قول الامیر فی کذا) قول امیر در فلان مطلب چگونه است، و اطلاق رسول بر موسی (ع) با اینکه کافر بوده نوعی از تهکّم است و اینکه نظیر قوله تعالی است در حکایهٔ از کفار (یا أَیُّهَا الَّذِی نُزِّلَ عَلَیهِ الذِّکرُ إِنَّکَ لَمَجنُونٌ). (پایان) و بنا اینکه توجیه عمل سامری که گوساله را بصدا آورده صناعت او بوده نه اینکه چنانچه گفته‌اند در اثر خاک قدم مادیان جبرئیل بوده، و توجیهات دیگر نیز از مفسرین نقل شده لکن چون نصّ معتبری که بشود بر آن اعتماد نمود بر اعتبار هیچ یک از آنها نیست زیرا که بعض اخباری که در اینکه موضوع رسیده ظاهرا از احادیث صحیح و معتبر نیست اینکه است که سکوت در آن و محوّل کردن علم آن را براسخین فی العلم اولی بنظر میآید.

قالَ فَاذهَب فَإِنَّ لَکَ فِی الحَیاةِ أَن تَقُولَ لا مِساسَ وَ إِنَّ لَکَ مَوعِداً لَن تُخلَفَهُ مفسرین گفته‌اند و از حضرت صادق علیه السّلام نیز روایت شده و در مجمع البیان مسطور است که موسی اراده کرد وی را اعدام نماید وحی باو رسید که او را مکش زیرا که او متصف بصفت سخاوت است یعنی نفعش بمردم میرسد، و از اینجا ظاهر میگردد سرّ قوله تعالی وَ أَمّا ما یَنفَعُ النّاسَ فَیَمکُثُ فِی الأَرضِ یعنی کسی که

صفحه : ۲۰۵

نفعش بمردم میرسد در زمین مکث مینماید.

اینکه بود که موسی (ع) پس از گفت و شنود با سامری بوی گفت برو که تو مادامی که زنده‌ای مبتلا میگردی بمرضی که می‌گویی کسی نزدیک من نیاید و با من تماس نگیرد و موعد عذاب تو در قیامت است هرگز تخلّف‌پذیر نخواهد بود، گویند سامری را تب مسری گرفت که هر کس بوی نزدیک میگردید مبتلا بتب میشد اینکه بود که مردم از وی گریختند و احدی نزد او نمیرفت و بر اینکه مرض باقی ماند تا وقتی که هلاک گردید.

وَ انظُر إِلی إِلهِکَ الَّذِی ظَلتَ عَلَیهِ عاکِفاً لَنُحَرِّقَنَّهُ ثُمَّ لَنَنسِفَنَّهُ فِی الیَمِّ نَسفاً پس از آن موسی (ع) بطور تهکّم و سرزنش بسامری خطاب مینماید که حال نظر کن و ببین که خدایی که بر آن عکوف داشتی و همیشه در خدمتش قیام مینمودی چگونه وی را میسوزانم و خاکسترش را بدریا میریزم.

اشاره به اینکه اگر اینکه گوساله چنانچه تو بمردم وانمود کردی خدا بود یا لا اقلّ مقامی نزد خدا داشت البته از خود دفاع مینمود.

إِنَّما إِلهُکُمُ اللّهُ الَّذِی لا إِلهَ إِلّا هُوَ وَسِعَ کُلَّ شَیءٍ عِلماً همانا حقیقهٔ همین است و جز اینکه نیست که اله و مبدء آفرینش شما آن خدایی است که منفرد به الهیّت و حقیقت است و اله و خالقی جز او نیست و علم او وسیع است که بهمه چیزها احاطه نموده لا

يَعزُبُ عَنهُ مِثقالُ ذَرَّةٍ فِي السَّماواتِ وَ لا فِي الأَرضِ كَذلِكَ نَقُصُّ عَلَيكَ مِن أَنباءِ ما قَد سَبَقَ وَ قَد آتَيناكَ مِن لَدُنّا ذِكراً خطاب برسولش نموده كه اى محمّد صلى اللّه عليه و آله و سلّم مثل همين حكايت موسى و فرعون و سامرى كه بر تو نقل نموديم خبرهاى پيشينيان و گذشتگان را بر تو نقل و حكايت ميكنيم تا اينكه بآن حكايات متذكر گردى چنانچه قبلا بتو (ذكر) يعنى قرآن را عطاء كرده بوديم، اشاره به اينكه داستان پيشينيان را بر تو حكايت ميكنيم كه هم علم تو باحوال گذشتگان زياد گردد و هم معجزه تو باشد زيرا كه همه ميدانند كه تو امّى و بى‌سوادى نه درس خوانده‌اى و نه كتابى ديده‌اى و اينكه اخبارها همه وحى است و از طرف حق تعالى بر تو نزول نموده تا اينكه حجت بر خلق تمام گردد.

صفحه : ۲۰۶

[سوره طه (۲۰): آيات ۱۰۰ تا ۱۱۴]

اشاره

مَن أَعرَضَ عَنهُ فَإِنَّهُ يَحمِلُ يَومَ القِيامَةِ وِزراً (۱۰۰) خالِدِينَ فِيهِ وَ ساءَ لَهُم يَومَ القِيامَةِ حِملاً (۱۰۱) يَومَ يُنفَخُ فِي الصُّورِ وَ نَحشُرُ المُجرِمِينَ يَومَئِذٍ زُرقاً (۱۰۲) يَتَخافَتُونَ بَينَهُم إِن لَبِثتُم إِلاّ عَشراً (۱۰۳) نَحنُ أَعلَمُ بِما يَقُولُونَ إِذ يَقُولُ أَمثَلُهُم طَرِيقَةً إِن لَبِثتُم إِلاّ يَوماً (۱۰۴)

وَ يَسئَلُونَكَ عَنِ الجِبالِ فَقُل يَنسِفُها رَبِّى نَسفاً (۱۰۵) فَيَذَرُها قاعاً صَفصَفاً (۱۰۶) لا تَرى فِيها عِوَجاً وَ لا أَمتاً (۱۰۷) يَومَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدّاعِيَ لا عِوَجَ لَهُ وَ خَشَعَتِ الأَصواتُ لِلرَّحمنِ فَلا تَسمَعُ إِلاّ هَمساً (۱۰۸) يَومَئِذٍ لا تَنفَعُ الشَّفاعَةُ إِلاّ مَن أَذِنَ لَهُ الرَّحمنُ وَ رَضِيَ لَهُ قَولاً (۱۰۹)

يَعلَمُ ما بَينَ أَيدِيهِم وَ ما خَلفَهُم وَ لا يُحِيطُونَ بِهِ عِلماً (۱۱۰) وَ عَنَتِ الوُجُوهُ لِلحَيِّ القَيُّومِ وَ قَد خابَ مَن حَمَلَ ظُلماً (۱۱۱) وَ مَن يَعمَل مِنَ الصّالِحاتِ وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَلا يَخافُ ظُلماً وَ لا هَضماً (۱۱۲) وَ كَذلِكَ أَنزَلناهُ قُرآناً عَرَبِيًّا وَ صَرَّفنا فِيهِ مِنَ الوَعِيدِ لَعَلَّهُم يَتَّقُونَ أَو يُحدِثُ لَهُم ذِكراً (۱۱۳) فَتَعالَى اللّهُ المَلِكُ الحَقُّ وَ لا تَعجَل بِالقُرآنِ مِن قَبلِ أَن يُقضى إِلَيكَ وَحيُهُ وَ قُل رَبِّ زِدنِي عِلماً (۱۱۴)

صفحه : ۲۰۷

(ترجمه)

هر كس از ذكر (قرآن) اعراض نمود روز قيامت بار سنگينى بدوش ميگيرد (۱۰۰)

در حالى كه جاويدانند در آن و بد بارى است براى آنان كه روز رستاخيز بايد حمل نمايند (۱۰۱)

روزى كه در صور نفخه‌اى دميده ميشود گنهكاران را محشور ميگردانيم در حالى كه كبود چشمانند (۱۰۲)

آنها بين خودشان آهسته گويند ما در دنيا يا در قبر يا بين دو نفخه نمانديم مگر ده روز (۱۰۳)

ما عالم‌تريم بآنچه گنهكاران ميگويند زيرا كه بهتر آنها در مسلك گويد بلكه شما لبث ننموديد مگر روزى (۱۰۴)

اى محمّد (صلى اللّه عليه و آله و سلّم) از تو از كوهها سؤال ميكنند بگو پروردگار من آنها را پراكنده كند (۱۰۵)

و جاى آنها را واگذار ساده و هموار (۱۰۶)

كه در آن نه پستى بينى و نه بلندى (۱۰۷)

در آن روز داعی (حقّ) را پیروی کننـد در آن روز کسـی نتوانـد که پیروی نکنـد داعی حق را و نزد خـدای رحمان صداها خاشع و خاموش گردد و نمیشنوی مگر صدای آهسته (۱۰۸)

در آن روز شفاعت هیچکس پذیرفته نخواهد شد مگر کسی را که خدای رحمان اذن بدهد و قولش پسند او باشد (۱۰۹)

میداند آنچه بین دستهای آنها و آنچه پشت سر آنها است و کسی احاطه بذات خدا نمیتواند کرد از روی علم (۱۱۰)

و همه موجودات در پیشگاه خدای زنده و پاینده و ذلیل و خاضعند و همانا ناامید گردید هر کسی که بار ظلم و ستم بدوش گرفت (۱۱۱)

و کسی که اعمال صالح نماید در حالی که مؤمن باشد از هیچ ستم و آسیبی بیمناك نخواهد بود (۱۱۲)

و اینکه چنین ما فرود آوردیم قرآن را عربی و مکرّر گردانیـدیم در آن وعید (و تهدید بعذاب) را که شاید مردم پرهیزکار گردند یا باندرز تو متذکر گردند (۱۱۳)

برتر است خـدای از صـفات مخلوق و پادشاه و نافـذ الامر و ثابت در ذات و صـفات است و ای محمّـد صـلی اللّه علیه و آله و سلّم بخواندن قرآن عجله نکن پیش از آنکه وحی قرآن تماما بتو برسد و بگو پروردگار من علم من را زیاد گردان (۱۱۴)

صفحه : ۲۰۸

توضیح آیات

مَن أَعرَضَ عَنهُ فَإِنَّهُ یَحمِلُ یَومَ القِیامَهِٔ وِزراً ظاهرا مرجع ضـمیر (عنه) (ذکرا) در آیه بالا است و مقصود از ذکر شایـد قرآن باشـد یا نبوّت رسول اکرم صـلی اللّه علیه و آله و سلّم، و شایـد مرجع آیه جلوتر اللّهُ الَّذِی لا إِلهَ إِلّا هُوَ مراد باشـد زیرا که در آیـات دیگر اطلاق ذکر بر اینها شـده، قوله تعالی مَن أَعرَضَ عَن ذِکرِی فَإِنَّ لَهُ مَعِیشَهًٔ ضَنکاً وَ نَحشُرُهُ یَومَ القِیامَهِٔ أَعمی سوره الانبیاء آیه ۱۲۳ و ۱۲۴.

خلاصه بازگشت تمام معنی باین میشود که هر کس اعراض نمایـد از ذکر خدا و قرآن و شریعت او و مطیع امر و قانون الهی نگردد در روز قیامت بار سنگینی بر او بار میگردد.

و گوینـد در آیه کلامی در تقـدیر است یعنی (عقوبـهٔ الوزر و جزائه) و آن یـا از قبیل تسـمیه مسبب است باسم سبب یعنی اعراض کننده در آخرت حامل عقوبت گناه و بردارنده پاداش کردار خود میگردد.

خالِدِینَ فِیهِ وَ ساءَ لَهُم یَومَ القِیامَهِٔ حِملًا (خالدین) حال است برای فاعل (اعرض) یعنی اعراض کنندگان از ذکر در حالی میباشـند که مخلد در جهنم و در آن جاویدانند و هرگز از آن خلاصی نیابند، و جمع (خالدین) با مفرد بودن ضمیر اعرض از قرآن یا آیات الهی که ذی الحال است باعتبار معنی است.

یَومَ یُنفَخُ فِی الصُّورِ وَ نَحشُرُ المُجرِمِینَ یَومَئِذٍ زُرقاً (یَومَ یُنفَخُ فِی الصُّورِ) بـدل از (یَومَ القِیامَهِٔ) در آیه بالا است، از جمله صـفات مشرکین که در اینجا تـذکر میدهـد اینکه است که وقتی در صـور نفخه‌ای دمیـده شـد گنهکـاران محشـور میگردنـد در حـالی که چشمهای آنان کبود است، و اینکه آنان را باین صفت معرفی مینماید شاید برای اینکه باشد که بدترین چشمها

صفحه : ۲۰۹

نزد عرب چشم کبود است و غالبا رومیها که با عربها دشـمن بودنـد چشـمهایشان کبود بوده. و از فرّاء نقل شده که مقصود از (زرقا) یعنی عمی چشمهای آنها کور است.

یَتَخافَتُونَ بَینَهُم إِن لَبِثتُم إِلّا عَشراً، نَحنُ أَعلَمُ بِما یَقُولُونَ إِذ یَقُولُ أَمثَلُهُم طَرِیقَةً إِن لَبِثتُم إِلّا یَوماً در آن روز وقتی کفار اوضاع جهنم را مینگرند از هیبت و وحشت قدرت بر تکلّم ندارند اینکه است که آهسته و مخفیانه با یکدیگر گویند شما در دنیا یا در قبر و عالم برزخ یا بین دو نفختین مکث ننمودید مگر ده روز و دانشمندترین آنان گویند مکث ننمودید مگر یک روز.

معلوم است عمر محدود دنیا نسبت بعالم آخرت غیر محدود اندک‌تر از اندک مینماید بلکه اصلا نمیتوان امر محدود متناهی را با غیر محدود غیر متناهی مقایسه نمود، شاید همین باشد سرّ اینکه حق تعالی علم بمکث آنها را بخودش نسبت میدهد که خدا عالم‌تر است بآنچه آنان میگویند و گمان میکنند در دنیا ده روز مکث نموده‌اند و داناترین و صادق‌ترین آنها میگوید نه شما یک روز زیادتر مکث ننمودید، و اینکه آیه نظیر آنجاست که فرموده قالَ کَم لَبِثتُم فِی الأَرضِ عَدَدَ سِنِینَ قالُوا لَبِثنا یَوماً أَو بَعضَ یَومٍ فَسئَلِ العادِّینَ معلوم میشود شدّت عذاب آنها را از مدّت مکثشان غافل میگرداند، و شاید مقصود آنها عذر گناهانشان باشد که ما بقدری در دنیا نماندیم که بتوانیم عمل نیک نمائیم.

وَ یَسئَلُونَکَ عَنِ الجِبالِ فَقُل یَنسِفُها رَبِّی نَسفاً خطاب برسولش نموده که محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم از تو از کوهها سؤال میشود، در شأن نزول آیه گویند مردی از اهل ثقیف از حضرت سؤال از کوهها نمود، شاید میخواسته بفهمد که موقع قیام قیامت کوهها و زمین چگونه میشوند اینکه آیه رسید که در پاسخ بگو خدا آن را خورد کند چون رمل و آن را میگرداند (هَباءً مُنبَثًّا)

صفحه : ۲۱۰

فَیَذَرُها قاعاً صَفصَفاً، لا تَری فِیها عِوَجاً وَ لا أَمتاً پس وامیگذارد آن را زمینی ساده صاف و هموار بطوری که در آن نه پستی دیده شود و نه بلندی.

از اینکه آیه میتوان استفاده نمود که همین زمین دنیا است که پس از زلزال شدید و پراکنده شدن اجزاء آن صاف و هموار و ملساء میگردد بطوری که آماده میگردد برای اجتماع جمیع افراد بشر، و شاید اشاره بهمین باشد قوله تعالی یَومَ تُبَدَّلُ الأَرضُ غَیرَ الأَرضِ وَ السَّماواتُ وَ بَرَزُوا لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ سوره ابراهیم (ع) آیه ۴۹. از اینکه آیات و امثال آن معلوم میشود که همین عالم دنیا است که تبدیل میگردد بعالم آخرت همین طوری که بدن دنیوی انسان تبدیل میگردد ببدن اخروی بطوری که لایق بقاء باشد، عالم دنیا نیز وقتی عمرش بپایان رسید از صورت کنونی بدوی تحوّل مینماید بصورت حقیقی اخروی و آنچه در آن بالقوّه موجود بوده بفعلیت میرسد زیرا که در محلّ خودش مبرهن گردیده که هیچ موجودی معدوم صرف نمیگردد، و همین طوری که انسان وقتی مرد و اجزاء وجودش مندک گردید روحانیت و جوهر و لب حقیقتش حتّی جوهریت بدنش که در احادیث بطینت که شاید مقصود ماده اثیریه باشد فانی نمیگردد و نزد مصوّر الصّور محفوظ است تا وقتی که عالم قیامت برپا گردد آن وقت هر فرعی باصل خود برمیگردد، همانا ماه و خورشید با هم جمع میگردند، روح ببدن عود مینماید، اضداد با هم مجتمع میگردند و چون زمین نیز یکی از موجودات بشمار میرود ممکن نیست پس از منحل گردیدن بکلّی معدوم گردد بلکه بدلالت همین آیه که فرموده (قاعاً صَفصَفاً زمین پس از مندک گردیدن صاف و هموار میگردد.

و نیز در سوره زلزال که در وصف زمین است یَومَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخبارَها و از آیات دیگر چنین معلوم میشود که همین زمین معهود ما است که در آن وقت صاحب حیات و سخن گو میگردد.

صفحه : ۲۱۱

و شاید سرّ اینکه موجودات اخروی صاحب حیات میگردند چنانچه یکی از نامهای قیامت را «حیوان» نامیده وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِیَ الحَیَوانُ لَو کانُوا یَعلَمُونَ و نیز سرّ اینکه اجزاء آدمی بسخن میآیند و بر علیه او شهادت میدهند اینکه باشد که چنانچه ثابت گردیده

هر موجودی و لو بصورت جمادی باشد نیروی حیاتی در آن موجود است که جامع مشتقّات و حافظ صورت جمعیّه وی است و در هر مرتبه‌ای طوری تظاهر مینماید، در جلد چهارم اینکه تفسیر در سوره زلزال در توضیح آیه وَ أَخرَجَتِ الأَرضُ أَثقالَها تا اندازه‌ای بحث نمودیم رجوع بآن جا شود یَومَئِذٍ یَتَّبِعُونَ الدّاعِیَ لا عِوَجَ لَهُ وَ خَشَعَتِ الأَصواتُ لِلرَّحمنِ فَلا تَسمَعُ إِلّا هَمساً تنوین (یومئذ) عوض مضاف الیه است و اضافه بوقت نسف است یعنی روزی که زمین پراکنده میگردد مردم پیروی میکنند داعی حق را.

بروایتی چون موقع حشر میرسد حق تعالی باسرافیل امر مینماید که بر صخره بیت المقدس برآید و بآواز بلند مردم را بخواند و هر کس از هر جایی که باشد رو بآن صدا آرد و آن داعی حق را همه افراد بشر متابعت نمایند و احدی نتواند سرپیچی کند و بجانب خواننده نیاید بلکه همه اجابت کنند و بشتاب بمیعادگاه حاضر گردند و در آن وقت صداها از عظمت و بزرگی و مهابت خدای رحمن در گلوها حبس گردد و از آنان صدایی شنیده نشود مگر سخن آهسته.

یَومَئِذٍ لا تَنفَعُ الشَّفاعَةُ إِلّا مَن أَذِنَ لَهُ الرَّحمنُ وَ رَضِیَ لَهُ قَولًا در همان روز قیامت شفاعت کسی نفع نمی‌بخشد مگر شفاعت کسی را که خداوند دستور باو بدهد و سخن او را در شفاعت بپسندد، و آنها کسانی میباشند که مقام و منزلتی نزد حق تعالی دارند از انبیاء و اولیاء و شهداء و مؤمنین با تقوی.

بقولی میشود مقصود مشفوع له باشد یعنی کسی را توانند شافعین شفاعت کنند که مأذون باشد در مورد شفاعت واقع گردد و خدا بخواهد او را شفاعت کنند بنا بر معنی اول (من موصوله) مرفوع المحل است و بدل از شفاعت بتقدیر حذف مضاف یعنی شفاعت کسی نفع نمی‌بخشد مگر کسی را که خدا بآن اذن بدهد

صفحه : ۲۱۲

و بمعنی دوم منصوب المحل است بمفعولیت یعنی کسی را که برای او اذن بدهد و راضی باشد شفاعت بشود.

یَعلَمُ ما بَینَ أَیدِیهِم وَ ما خَلفَهُم وَ لا یُحِیطُونَ بِهِ عِلماً خدا میداند آنچه بین دستهای مردم از امور دنیا و عمل آنان است و آنچه پشت سر آنها است از امور اخروی، یا آنچه جلو آنها و حاضر نزد آنها است و آنچه پشت سر آنها است از امور آینده که از آن اطلاعی ندارند.

و شاید مقصود چنین باشد که میداند خدا آنچه را که در حال حاضر عمل میکنند و آنچه را که قبلا عمل نموده‌اند که تماما در علم ازلی او محفوظ است لا یَعزُبُ عَنهُ مِثقالُ ذَرَّةٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الأَرضِ و کسی را نه بذات و صفات حقّانی الهی احاطه‌ای است و نه بمقدورات و معلومات ازلی سرمدی او راهی است در کافی احمد بن ادریس از محمّد عبد الجبار از صفوان بن یحیی گفت أبو قرة محدّث از من سؤال نمود که من او را داخل کنم نزد ابی الحسن الرضا علیه السّلام پس از آنکه از حضرت طلب اذن کردم و اذن دخول داد و أبو قرة از حلال و حرام و احکام سؤال نمود تا اینکه سؤالش بتوحید رسید و گفت همانا ما روایت کرده‌ایم که خدای تعالی رؤیت و کلام را بین دو نبی تقسیم نموده، کلام را قسمت موسی کرده و رؤیت را بمحمد صلی اللّه علیه و آله و سلّم داده، ابو الحسن علیه السّلام فرموده آیا کی است که ثقلین از جن و انس را تبلیغ نموده و گفته لا تُدرِکُهُ الأَبصارُ وَ لا یُحِیطُونَ بِهِ عِلماً لَیسَ کَمِثلِهِ شَیءٌ آیا رساننده اینکه آیات، محمّد (ص) نبود، أبو قرة گفت آری، حضرت فرمود چگونه مردی بسوی تمام خلق میآید و خبر میدهد که من از جانب خدا مبعوث شده‌ام و او مردم را بامر خدا بسوی خدا میخواند و میگوید (لا تُدرِکُهُ الأَبصارُ- وَ لا یُحِیطُونَ بِهِ عِلماً- لَیسَ کَمِثلِهِ شَیءٌ) پس از آن میگوید من خدا را بچشم دیده‌ام و احاطه علمی باو پیدا نموده‌ام در حالی که خود او در صورت بشر است، امّا شما تصحیح میکنید آنچه را زندیقها خواستند حضرت را رمی کنند به اینکه از نزد خدا چیزی میآورد پس از آن بوجه دیگر

صفحه : ۲۱۳

خلاف آن را میگوید.

پس از آن ابو قرة گفته خدای تعالی میگوید وَ لَقَد رَآهُ نَزلَةً أُخری ابو الحسن علیه السّلام فرمود بعد از اینکه چیزی است که دلالت دارد بر آنچه دیده آنجا که گفته ما کَذَبَ الفُؤادُ ما رَأی یعنی قلب محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم دروغ نگفت آنچه را که دو چشمش دیده پس از آن خبر میدهد بآنچه دیده و گفت لَقَد رَأی مِن آیاتِ رَبِّهِ الکُبری پس آیات خدا غیر از خدا است (و قد قال اللّه وَ لا یُحِیطُونَ بِهِ عِلماً) وقتی چشم او را دید باو احاطه علمی نموده و معرفت واقع شده.

پس از آن أبو قره گفته پس ما باید روایات را تکذیب کنیم، ابو الحسن علیه السّلام فرمود وقتی روایات مخالف قرآن است باید آن را تکذیب نمود در حالی که اجماع مسلمین بر اینکه است که (انه لا یحاط به علما- و لا تُدرِکُهُ الأَبصارُ- و لَیسَ کَمِثلِهِ شَیءٌ).

وَ عَنَتِ الوُجُوهُ لِلحَیِّ القَیُّومِ وَ قَد خابَ مَن حَمَلَ ظُلماً (العنوة) بمعنی ذلّت است، اشاره به اینکه در قیامت که سلطنت و قهاریت حق تعالی ظهور و بروز تام و تمام پیدا مینماید چنانچه گفته‌اند در وصف آن روز است قوله تعالی لِمَنِ المُلکُ الیَومَ لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ سوره مؤمن آیه ۶، در آن روز ذلیل و خاضع میشود کسی که بار ظلم و تعدّی را بنفس خود و بر دیگران بار نموده چنین کسی بخود ستم کرده که بکفران نعمتهای خدای تعالی و هدایت نیافتن بتعلیم احکام الهی خود را در چاه مذلت سرنگون نموده چنین کسی در آن روز خود را از رحمتهای غیر متناهی که نصیب مؤمنین با تقوی گردیده محروم ساخته.

وَ مَن یَعمَل مِنَ الصّالِحاتِ وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَلا یَخافُ ظُلماً وَ لا هَضماً در مقابل مجرمین و کیفیت ورود آنان در محشر و ذلت و خواری و ناامیدی آنها، بیان حال کسانی را مینماید که در دنیا عمل نیکو کردند در حالی که با ایمان بودند، اشاره به اینکه عمل صالح وقتی در آخرت جزاء دارد که عامل آن مؤمن باشد پس اگر کافر عمل صالحی نمود جزاء او در همین دنیا داده میشود

صفحه : ۲۱۴

و در آخرت اجری ندارد.

بنا بر اینکه هر قدر عمل نیکو بنماید کسی که بدون ایمان است در عالم آخرت عملش ذرّه‌ای نتیجه‌بخش نخواهد بود ولی نتیجه دنیوی دارد، و هر قدر ایمان کامل‌تر و شدیدتر باشد بر قیمت عمل و حسن آن افزوده خواهد گردید و چنین کسی که اعمال خوب او با ایمان بخدا و اصول دیانت انجام گرفته در آن روز دیگر نه خوف و ترسی او را فرا میگیرد و نه ثواب و پاداش عمل آن نقصان‌پذیر است بلکه صحیح است در باره او گفته شود فَلا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ.

وَ کَذلِکَ أَنزَلناهُ قُرآناً عَرَبِیًّا یعنی هم چنانی که خبردار کردیم تو را باخبار قیامت فرو فرستادیم قرآن را بعربی الفاظ عربی از جهاتی بر الفاظ دیگر مزیّت دارد: یکی زبان حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم و قوم او بوده از اهل مکه و سایر اعراب، و نیز قوانین آن روی اصل منظمی قرار گرفته بطوری که مطالب بزرگی در کلمات کوچک آن جای میگیرد و تلفظ بآن را آسان مینماید و خصوصیات و امتیازات دیگری در الفاظ عربی است که در باقی لغات نمیباشد.

وَ صَرَّفنا فِیهِ مِنَ الوَعِیدِ لَعَلَّهُم یَتَّقُونَ أَو یُحدِثُ لَهُم ذِکراً در اینجا سه امتیاز راجع بقرآن تذکر میدهد: اول قرآن را بزبان عربی فرود آوردیم، دوم- آیاتی در آن مندرج نمودیم که مشتمل باشد بر وعید و تهدید کسانی که از احکام قرآن اعراض میکنند یا تکذیب مینمایند و چنین کردیم شاید پرهیزگار گردند. سوم- در قرآن بآیات وعید و عذاب آنان را ترسانیدیم شاید بخود بیایند و متذکر گردند و پند گیرند و در اثر آن علومی بر آنها پدید گردد و بترسند از اینکه نازل شود بر آنها عذاب مثل اینکه در اثر نافرمانی بر امم گذشته نازل گردید.

فَتَعالَی اللّهُ المَلِکُ الحَقُّ وَ لا تَعجَل بِالقُرآنِ مِن قَبلِ أَن یُقضی إِلَیکَ وَحیُهُ بزرگ و بزرگوار است خدایی که پادشاه و مالک حق

است و سلطنت و پادشاهی

صفحه : ۲۱۵

مخصوص باو است و برتر است صفات او از صفات مخلوق.

ای رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم پیش از آنکه وحی بتوسط رسول وحی تمام شود عجله نکن در فرا گرفتن آن.

گویند وقتی جبرئیل امین برای حضرتش وحی میرسانید برای اینکه مبادا بعضی از آن را فراموش نماید با جبرئیل میخواند اینکه است که باو خطاب میرسد در فرا گرفتن آن عجله مکن، و بقولی مقصود اینکه است که پیش از تمام شدن وحی بر اصحاب خود آیات را مخوان تا وقتی که وحی تمام گردد و یا اینکه سؤال نکن انزال قرآن را پیش از آنکه بتو بفرستیم.

وَ قُل رَبِّ زِدنِی عِلماً و بخوان پروردگار خود را و از او طلب نما و بگو پروردگار من علم مرا زیاد گردان، آری خداوند بانسان قوّه‌ای کرامت نموده که هر قدر در علم و دانش و کمال و فضیلت بالا رود باز قابل زیادتی است و حدّ یقف ندارد اینست که با اینکه آن شخص اوّل عالم امکان بود که جامع تمام فضائل و کمالات بوده باز بوی خطاب میرسد که از پروردگار خود طلب زیادتی علم نما و همین است معنی قوله تعالی وَ فَوقَ کُلِّ ذی عِلمٍ عَلِیمٌ

صفحه : ۲۱۶

[سوره طه (۲۰): آیات ۱۱۵ تا ۱۲۷]

اشاره

وَ لَقَد عَهِدنا إِلی آدَمَ مِن قَبلُ فَنَسِیَ وَ لَم نَجِد لَهُ عَزماً (۱۱۵) وَ إِذ قُلنا لِلمَلائِکَةِ اسجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلّا إِبلِیسَ أَبی (۱۱۶) فَقُلنا یا آدَمُ إِنَّ هذا عَدُوٌّ لَکَ وَ لِزَوجِکَ فَلا یُخرِجَنَّکُما مِنَ الجَنَّةِ فَتَشقی (۱۱۷) إِنَّ لَکَ أَلّا تَجُوعَ فِیها وَ لا تَعری (۱۱۸) وَ أَنَّکَ لا تَظمَؤُا فِیها وَ لا تَضحی (۱۱۹)

فَوَسوَسَ إِلَیهِ الشَّیطانُ قالَ یا آدَمُ هَل أَدُلُّکَ عَلی شَجَرَةِ الخُلدِ وَ مُلکٍ لا یَبلی (۱۲۰) فَأَکَلا مِنها فَبَدَت لَهُما سَوآتُهُما وَ طَفِقا یَخصِفانِ عَلَیهِما مِن وَرَقِ الجَنَّةِ وَ عَصی آدَمُ رَبَّهُ فَغَوی (۱۲۱) ثُمَّ اجتَباهُ رَبُّهُ فَتابَ عَلَیهِ وَ هَدی (۱۲۲) قالَ اهبِطا مِنها جَمِیعاً بَعضُکُم لِبَعضٍ عَدُوٌّ فَإِمّا یَأتِیَنَّکُم مِنِّی هُدیً فَمَنِ اتَّبَعَ هُدایَ فَلا یَضِلُّ وَ لا یَشقی (۱۲۳) وَ مَن أَعرَضَ عَن ذِکرِی فَإِنَّ لَهُ مَعِیشَةً ضَنکاً وَ نَحشُرُهُ یَومَ القِیامَةِ أَعمی (۱۲۴)

قالَ رَبِّ لِمَ حَشَرتَنِی أَعمی وَ قَد کُنتُ بَصِیراً (۱۲۵) قالَ کَذلِکَ أَتَتکَ آیاتُنا فَنَسِیتَها وَ کَذلِکَ الیَومَ تُنسی (۱۲۶) وَ کَذلِکَ نَجزِی مَن أَسرَفَ وَ لَم یُؤمِن بِآیاتِ رَبِّهِ وَ لَعَذابُ الآخِرَةِ أَشَدُّ وَ أَبقی (۱۲۷)

صفحه : ۲۱۷

(ترجمه)

همانا بآدم امر نمودیم که نزدیک شجره منهیه نرود او فراموش کرد و نیافتیم او را که عزم مخالفت داشته باشد (۱۱۵)

ای محمّد (صلی اللّه علیه و آله و سلّم یاد کن) وقتی را که بملائکه گفتیم برای آدم سجده کنید پس همه سجده کردند مگر ابلیس

که امتناع کرد (۱۱۶)

پس گفتیم ای آدم اینکه شیطان دشمن تو و زن تو است مبادا شما را از بهشت بیرون کند پس تو در رنج و تعب امر معاش بیفتی (۱۱۷)

و بدرستی تو در بهشت نه هرگز گرسنه میگردی و نه برهنه میشوی (۱۱۸)

و نه در آنجا هرگز تشنه میشوی و نه از تابش آفتاب گرما می‌بینی (۱۱۹)

پس شیطان آدم را بوسوسه انداخت و گفت ای آدم میخواهی که بتو نشان دهم درخت ابدیت و ملکی که جاویدان باشد (۱۲۰)

همانا آدم و حوّاء (فریب شیطان را خوردند) و از آن درخت تناول نمودند پس (برهنه شدند) عورت آنها ظاهر گردید و خواستند بساتری از برگ بهشت خود را بپوشانند و آدم نافرمانی پروردگارش را نمود و از ثواب یا از ماندن در بهشت ناامید گردید (۱۲۱)

پس از آن پروردگارش او را برگزید و توبه‌اش را قبول نمود و هدایتش گردانید (۱۲۲)

خطاب شد بآدم و حوّا که (از محل رفعت خود) فرود آئید و بعضی از اولاد شما بر بعضی دشمنید و اگر از جانب من بر شما راهنمایی بیاید کسی که تابع هدایت من گردید هیچ وقت نه گمراه میشود و نه شقی میگردد (۱۲۳)

و کسی که از یاد من اعراض نماید زندگانیش تنگ میگردد و روز قیامت کور محشور میشود (۱۲۴)

و میگوید پروردگار من چرا مرا کور محشور گردانیدی در حالی که من قبلا بینا بودم (۱۲۵)

حق تعالی باو گوید همین طوری که برای تو آیات ما آمد و تو آنها را ندیده گرفتی ما نیز امروز تو را ندیده گرفتیم (۱۲۶)

و چنین پاداش میدهیم کسی را که اسراف کند (در طغیان) و بآیات پروردگارش ایمان نیاورد و هر آینه عذاب آخرت شدیدتر و باقی‌تر است (۱۲۷).

صفحه : ۲۱۸

توضیح آیات

وَ لَقَد عَهِدنا إِلي آدَمَ مِن قَبلُ فَنَسِيَ وَ لَم نَجِد لَهُ عَزماً (عهد) در اینجا بمعنی امر است، پس از حکایت موسی (ع) و فرعون و بیان بعض آیاتی که دلالت دارد بر سوء حال کفار و معاندین دین در عالم قیامت حکایت آدم و شیطان را تذکر میدهد و اینکه آدم (ع) با اینکه با او عهد کرده بودیم یعنی قبلا- همان اول ورود او در بهشت باو امر نمودیم که از آن درخت معهود نخورد عهد ما را فراموش نمود و نیافتیم او را که بر آن عهد ثابت باشد یا نیافتیم او را که عمدا مخالفت امر نموده باشد و از آن درخت تناول نمود.

وَ إِذ قُلنا لِلمَلائِكَةِ اسجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلّا إِبلِيسَ أَبي پس از خلقت آدم علیه السّلام از طرف حق تعالی بملائکه خطاب میرسد که به آدم سجده کنید تمام ملائکه بآدم سجده نمودند مگر ابلیس که از سجده اباء نمود، و چنانچه در جای دیگر حکایت شده سجده ننمود و گفت من بهتر از آدم هستم زیرا که آدم را از گل آفریدی و مرا از آتش و نزد رأی پلید خود چنین گمان میکرد که چون آتش أفضل از خاك است من افضل و ارجمندتر از آدم هستم دیگر آن ملعون نمیدانست که خداوند چه گوهر گرانبهایی در حقیقت آدم علیه السّلام گذارده فقط جسم آدم را میدید نه روح و درون او را.

فَقُلنا يا آدَمُ إِنَّ هذا عَدُوٌّ لَكَ وَ لِزَوجِكَ فَلا يُخرِجَنَّكُما مِنَ الجَنَّةِ فَتَشقي حق تعالی بآدم تذکر میدهد که ای آدم اینکه شیطان دشمن تو و دشمن زن تو است خیلی مواظب حال خود باشید که مبادا فریب شیطان را بخورید و بوسوسه شما را اغواء بنماید و از بهشت بیرونتان بکند و تو بسختی و تعب بیفتی برای امر معیشت خودت و عیالت.

إِنَّ لَكَ أَلّا تَجُوعَ فِيها وَ لا تَعري، وَ أَنَّكَ لا تَظمَؤُا فِيها وَ لا تَضحي حق تعالی بآدم (ع) تذکر میدهد که فعلا تو در مکانی میباشی که

هيچوقت

صفحه : ۲۱۹

نه گرسنه ميشوى و نه برهنه ميگردى و نه تشنه ميشوى و نه از تابش آفتاب سختى ميبرى زيرا كه بقدرى نعمتهاى بهشتى فراوان است كه آنچه خواسته باشيد و محتاج بآن گرديد بدون زحمت و مشقّت كسب و عمل در دسترس تو گذارده شده و ظاهرا اينكه دو آيه بيان (تشقى) در آيه بالا است كه اگر فريب شيطان را بخورى تو را از اينكه دار كرامت ميراند و بايستى در زمين براى كسب معاش چه زحماتى متحمل گردى.

فَوَسوَسَ إِلَيهِ الشَّيطانُ قالَ يا آدَمُ هَل أَدُلُّكَ عَلى شَجَرَةِ الخُلدِ وَ مُلكٍ لا يَبلى شيطان بوسوسه آدم را اغواء نمود و باو گفت اى آدم آيا ميخواهى تو را دلالت كنم بر درختى كه اگر از آن تناول نمايى هميشه در بهشت جاويدان باشى و داراى ملك و سلطنتى گردى كه زوال‌پذير نخواهد بود.

آرى القائات شيطانى چنين است كه هر چيزى را بر خلاف آنچه هست نشان ميدهد چون خودش شالوده باطل و فساد است و با آن دشمنى و ضدّيتى كه با آدم داشته زيرا كه در اثر مخالفت امر الهى كه امر شد بآدم سجده كند و نكرد از آن مقامى كه داشت رانده شد اينكه بود كه جدّيت مينمود كه آدم را نيز مثل خود فاسد گرداند و از مقامى كه داشت تنزّل بدهد و كوشش نمود و قسم خورد كه من خيرخواه شما هستم تا اينكه آن ملعون نسبت بآدم و حوّاء مراد خود را در مرتبه عمل اجراء گردانيد، و چنين است عمل شيطان كه تمام همّش اينست كه اولاد آن آدم را نيز اغواء بنمايد، بايستى ماها از شرّ آن لعين بخدا پناه ببريم و مواظب حال خود باشيم كه فريب شياطين جنّى و انسى را نخوريم چنانى كه خدا دستور داده كه يا بَنِي آدَمَ لا يَفتِنَنَّكُمُ الشَّيطانُ كَما أَخرَجَ أَبَوَيكُم مِنَ الجَنَّةِ.

و در اينكه خود را چگونه و بچه تمهيدى بآدم رسانيد در آن چند قول است: بعضى گفته‌اند بتوسط مار، ديگرى گفته بتوسط طاووس خود را بدر بهشت رسانيد و حوّاء را ديد و اول حوّاء را فريب داد و خود را خيرخواه آنها معرفى نمود و بآدم گفت ميخواهى تو را راهنمايى نمايم بدرختى كه اگر از آن

صفحه : ۲۲۰

بخوريد هميشه در بهشت ميمانيد آدم گفت آن چه درختى است شيطان همان درختى كه از اكل آن نهى شده بود بآدم نشان داد، آدم گفت نهى شده‌ايم كه از آن درخت بخوريم و ما خلاف نهى نميكنيم، و چنانچه در جاى ديگر بيان شده وَ قاسَمَهُما إِنِّي لَكُما لَمِنَ النّاصِحِينَ سوره اعراف آيه ۲۰) شيطان بخدا قسم ياد مينمايد كه من ناصح و خيرخواه شما هستم و اينكه درختى است كه هر كس از آن بخورد هميشه در بهشت مخلّد خواهد ماند.

فَأَكَلا مِنها فَبَدَت لَهُما سَوآتُهُما وَ طَفِقا يَخصِفانِ عَلَيهِما مِن وَرَقِ الجَنَّةِ وَ عَصى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوى شيطان كار خود را كرد و آدم و حوّاء را بقسم خوردن بخدا كه هرگز گمان نميكردند كسى جرأت داشته باشد بدروغ بخدا قسم ياد كند فريب داد و آنان از آن شجره منهيّه قدرى خوردند بمجرد خوردن لباس بهشتى و آن تاج مجللى كه بر سر داشتند از بدن آنها ريخته شد و برهنه گرديدند آن وقت، براى اينكه عورتشان نمايان گرديد از برگهاى بهشت عورتشان را پوشانيدند و باين عمل يعنى مخالفت امر و لو اينكه نهى آدم از اكل آن درخت نهى تنزيهى بوده نه تحريمى، امر پروردگار خود را مخالفت كرد و آدم نااميد شد از ثواب يا از ماندن در بهشت زيرا چنين عمل و لو اينكه ترك اولى باشد براى پيمبرى كه اينكه اندازه در باره او تفضل شده و در منزل رفيع وى را جاى داده و او را مسجود ملائكه گردانيده سزاوار نبود با اينكه قبلا دشمنى شيطان را بوى تذكر داده بود مخالفت امر پروردگارش را

نماید.

ثُمَّ اجتَباهُ رَبُّهُ فَتابَ عَلَیهِ وَ هَدی، قالَ اهبِطا مِنها جَمِیعاً بَعضُکُم لِبَعضٍ عَدُوٌّ فَإِمّا یَأتِیَنَّکُم مِنِّی هُدیً فَمَنِ اتَّبَعَ هُدایَ فَلا یَضِلُّ وَ لا یَشقی پس از توبه و انـابه و تضـرّع آدم پروردگـارش او را برگزیـد برای پیغمـبری و توبه او را قبول نمود، پس از آن خطـاب رسـید که از بهشت هبوط کنید (جمیعا) با اینکه آدم و حوّاء دو نفر بودند، و همچنین از ضـمائر بعد (بعضـکم، یأتینکم) که اشاره بجماعت دارد، معلوم میشود که مقصود آدم و حوّاء و شیطان میباشد،

صفحه : ۲۲۱

و شاید ضـمائر جمع اشاره بآدم و حوّاء و اولادان آنها باشد چنانچه از سیاق کلام چنین متبادر میگردد، و (به فاء تفریع) تذکر میدهد که شـما پس از هبوطتان بعضی دشمن بعضی دیگر میگردید و شما با اینکه از طرف حق تعالی که اسباب هدایت را برای شما آماده نموده هدایت میگردید و براه حق و حقیقت رهسپار میشوید آن وقت هرگز نه گمراه میگردید و نه بمشقّت و رنج میافتید.

وَ مَن أَعرَضَ عَن ذِکرِی فَإِنَّ لَهُ مَعِیشَةً ضَنکاً آیه اشاره بشق دوم دارد که آن کسـی که بهدایت الهی هدایت نگردید و تابع سـفراء و برگزیدگان الهی نشد و از آنها و ذکر خدا که ظاهرا (قرآن) یا تمام کتابهای آسـمانی مراد باشد اعراض نمود چنین کسـی زندگانی دنیای وی ضـیق و تنگ میگردد اگر چه بظاهر متموّل و ثروت‌منـد و نیرومند باشد و خوش بنظر آید لکن چون فرح و انبساط روحی که در اثر ایمـان و صـفات شایسـته و محبت نسـبت بمقـام الوهیت در قلب و روح وی جـایگزین نگردیـده و قلب و دل وی تـاریک گردیـده از ناله مخفیانه آن لطیفه روحانی که در باطن او پنهان است و در اثر رنجش طبیعت بفغان آمـده و طالب مقام خود میباشـد آزار می‌بینـد و لو اینکه پرده سیاه کفر و دنیاطلبی روی آن را گرفته و نمیگـذارد بفهمد که گرفته‌گی او در اثر چیست، اینکه اسـت که بکـج روی چیز غیر مطلوب را آرزو میکنـد و گمان میکنـد که اگر بآن دست یافت از شـکنجه روح اسیر طبیعت راحت میگردد اینکه است که دنبال آن میرود و هر قدر زیادتر در طلب آن کوشش و پافشاری نماید از مطلوب حقیقی دورتر میگردد و پرده اوهام و خیالات چنان او را در بنـد بسـته که رهایی از آن مشـکل بلکه محال عادی بنظر میآید، و قوله تعالی در باره چنین مردمانی است وَ جَعَلنا مِن بَینِ أَیدِیهِم سَدًّا وَ مِن خَلفِهِم سَدًّا فَأَغشَـیناهُم فَهُم لا یُبصِرُونَ سوره یس آیه ۸، و اینکه آیه در باره آنان صادق میآید اینکه است که گاهی مال می‌طلبـد و نمی‌یابـد و اگر یافت عطش او را فرو نمینشانـد، جاه می‌طلبـد از آن خورسـند نمیگردد و هر قـدر در مطلوبات طبیعی بیشتر پافشاری کند می‌بیند

صفحه : ۲۲۲

آرزوی او تمام نشده گشاده‌ای دارد که باو نمیرسد.

وَ نَحشُرُهُ یَومَ القِیامَةِ أَعمی، قالَ رَبِّ لِمَ حَشَرتَنِی أَعمی وَ قَد کُنتُ بَصِیراً و چون آدمی که از ذکر حق تعالی اعراض نمود چشم دلش کور میشود و زنـدگانی دنیـا بر او ضـیق میگردد در قیـامت که هر چیزی بحقیقت خود ظـاهر میگردد چشم دل و سـرش هر دو کور گردیـده و در محشـر کور وارد میشود آن وقت در مقام اعتراض برمیآیـد که ای پروردگار من برای چه مرا کور محشور نمودی من که در دنیا بینا بودم.

قالَ کَذلِکَ أَتَتکَ آیاتُنا فَنَسِیتَها وَ کَذلِکَ الیَومَ تُنسی جواب میرسد چون آیات ما از کتابهای آسمانی و ارسال پیمبران آمد تو را و آن را فراموش نمودی و ندیـده انگاشتی همین طور ما امروز که روز مجازات است (جَزاءً وِفاقاً) چون جزاء بایستی مطابق عمل انجام گیرد ما نیز امروز با تو معامله فراموشی نمودیم و تو را کور محشور گردانیدیم.

وَ کَذلِکَ نَجزِی مَن أَسرَفَ وَ لَم یُؤمِن بِآیاتِ رَبِّهِ وَ لَعَذابُ الآخِرَةِ أَشَدُّ وَ أَبقی ظاهرا واو در (و کـذلک) استیناف است و اسـراف

تجاوز نمودن از حدّ اعتدال است و آیه اطلاق دارد و شامل میگردد هر کسی را که از حدّ خود تجاوز نماید و بالاترین و جامع‌ترین چیزی که اسراف بر آن صادق میآید اسراف در کفر و تجاوز نمودن از حدّ خود و ایمان نیاوردن بآیات تکوینی و تشریعی پروردگار است که چنین کسی هم معیشت و زندگانی دنیای وی سخت و ناگوار میگردد و و هم بکوری قیامت مبتلا خواهد گردید و البته عذاب آخرت از کوری و جهنم و آن مجازاتهای سخت که بزبان پیمبرانش خبر داده هم سخت‌تر و ناگوارتر و هم باقی‌تر است زیرا که دنیا دار فناء و آخرت دار بقاء است.

صفحه : ۲۲۳

[سوره طه (۲۰): آیات ۱۲۸ تا ۱۳۵]

اشاره

أَ فَلَم يَهدِ لَهُم كَم أَهلَكنا قَبلَهُم مِنَ القُرُونِ يَمشُونَ فِي مَساكِنِهِم إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِأُولِي النُّهى (۱۲۸) وَ لَو لا كَلِمَةٌ سَبَقَت مِن رَبِّكَ لَكانَ لِزاماً وَ أَجَلٌ مُسَمًّى (۱۲۹) فَاصبِر عَلى ما يَقُولُونَ وَ سَبِّح بِحَمدِ رَبِّكَ قَبلَ طُلُوعِ الشَّمسِ وَ قَبلَ غُرُوبِها وَ مِن آناءِ اللَّيلِ فَسَبِّح وَ أَطرافَ النَّهارِ لَعَلَّكَ تَرضى (۱۳۰) وَ لا تَمُدَّنَّ عَينَيكَ إِلى ما مَتَّعنا بِهِ أَزواجاً مِنهُم زَهرَةَ الحَياةِ الدُّنيا لِنَفتِنَهُم فِيهِ وَ رِزقُ رَبِّكَ خَيرٌ وَ أَبقى (۱۳۱) وَ أمُر أَهلَكَ بِالصَّلاةِ وَ اصطَبِر عَلَيها لا نَسئَلُكَ رِزقاً نَحنُ نَرزُقُكَ وَ العاقِبَةُ لِلتَّقوى (۱۳۲)
وَ قالُوا لَو لا يَأتِينا بِآيَةٍ مِن رَبِّهِ أَ وَ لَم تَأتِهِم بَيِّنَةُ ما فِي الصُّحُفِ الأُولى (۱۳۳) وَ لَو أَنّا أَهلَكناهُم بِعَذابٍ مِن قَبلِهِ لَقالُوا رَبَّنا لَو لا أَرسَلتَ إِلَينا رَسُولاً فَنَتَّبِعَ آياتِكَ مِن قَبلِ أَن نَذِلَّ وَ نَخزى (۱۳۴) قُل كُلٌّ مُتَرَبِّصٌ فَتَرَبَّصُوا فَسَتَعلَمُونَ مَن أَصحابُ الصِّراطِ السَّوِيِّ وَ مَنِ اهتَدى (۱۳۵)

صفحه : ۲۲۴

ترجمه آیات

آیا راه ننمود (کفار قریش) را حال گذشتگان از کفاری که پیش از اینها بودند در زمانهای گذشته که در اثر نافرمانی چه بسیار از آنان را هلاک گردانیدیم و اینکه کفار در سفر از منازل آن هلاک شدگان عبور میکنند همانا در هلاکت آنها نشانه‌هایی است برای عبرت گرفتن یا دلیل‌هایی است بر عذاب اهل انکار برای صاحبان عقل (که تدبر نمایند) (۱۲۸)
اگر پیش نگرفته بود سخن و تقدیری از پروردگار تو در عذاب کافرین در وقت معین هر آینه عذاب ملازم آنها بود تا نابود شوند (۱۲۹)
ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم بر آنچه کافرین گویند بردباری نما و ستایش و تسبیح کن پروردگار خود را پیش از طلوع شمس و قبل از غروب آن و در ساعات شب و اطراف روز شاید خشنود گردی (۱۳۰)
و چشمهای خود را میناداز بآنچه از متاع دنیا باصنافی از کفار داده‌ایم که آنها را بهره‌مند گردانیم (چنین کردیم) برای اینکه آنها را بیازمائیم و روزی پروردگار تو بهتر و باقی‌تر است (۱۳۱)
و اهل خود را امر نما بنماز و بر اینکه امر مداومت نما ما از تو برای مخلوق و خودت رزقی مطالبه نمیکنیم ما تو را روزی میدهیم و عاقبت خوب مخصوص بپرهیزکاران است (۱۳۲)

کفار گفتند چرا از پروردگار او نشانه‌ای بر ما نمیآید آیا بر آنها نیامد خبر آنچه را که در صحف پیشینیان است (از عذاب تکذیب کنندگان) (۱۳۳)

و هر گاه ما پیش از بعثت تو آنها را بشکنجه‌ای هلاک میگردانیدیم همانا میگفتند پروردگار ما چرا بر ما رسولی نفرستادی که ما تابع آیات تو کردیم پیش از آنکه رسوا شویم و خار گردیم (۱۳۴)

(ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم بگو) ما و شما همه منتظریم و انتظار ببرید بزودی میفهمید که یاران راه راست کیانند و چه کس هدایت یافته آیا هدایت یافتگان مائیم یا شما (۱۳۵)

صفحه : ۲۲۵

توضیح آیات

اشاره

أ فَلَم یَهدِ لَهُم کَم أَهلَکنا قَبلَهُم مِنَ القُرُونِ یَمشُونَ فِی مَساکِنِهِم شاید مقصود از (أ فَلَم یَهدِ لَهُم) که جمله استفهامیه است در مقام اعتراض بکفار قریش و اهل مکّه باشد که شمایی که برای تجارتتان باطراف گذر میکنید آیا برایتان ظاهر نشده که چه بسیار از قرنهای گذشته مثل قوم عاد بطرف یمن و مساکن ثمود و اصحاب ایکهٔ بشام و قوم لوط بفلسطین که ظاهرا اثر خرابی منزلهای آنها تا آن وقت باقی مانده بوده که چگونه در اثر مخالفتشان آنان را هلاک گردانیدیم إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِأُولِی النُّهی همانا در باقی ماندن آثار عذاب آنها آیات و نشانه‌هائیست برای کسانی که صاحب عقل و تدبّرند که کنجکاوی میکنند که بچه علّت و سببی اینکه طور منزلها خراب شده و اهل آن هلاک گردیده‌اند و از آن پند گیرند و خود را از مخالفت سفراء حق تعالی باز میدارند.

وَ لَو لا کَلِمَهٌ سَبَقَت مِن رَبِّکَ لَکانَ لِزاماً وَ أَجَلٌ مُسَمًّی گفته‌اند (لزام) یا مصدر لازم است که موصوف بواقع گردیده و یا فعال بمعنی مفعل یعنی ملزم که گویا آلت لزوم است و برای شدت لزوم لازم بآن مسمّی شده یعنی اگر نبود آن کلمه‌ای که در ابتداء عالم از طرف پروردگار تو سبقت گرفته که عذاب منکرین و کافرین را عقب بیندازد تا موقع معیّن مثل عذاب قوم عاد و ثمود، عذاب ملازم اینها بود لکن حکمت و نظام جامعه چنین اقتضاء نموده که آنان را مهلت بدهند و در مورد آزمایش قرار گیرند تا وقت نام برده شده.

فَاصبِر عَلی ما یَقُولُونَ وَ سَبِّح بِحَمدِ رَبِّکَ قَبلَ طُلُوعِ الشَّمسِ وَ قَبلَ غُرُوبِها وَ مِن آناءِ اللَّیلِ فَسَبِّح وَ أَطرافَ النَّهارِ پس از بیان اینکه تقدیر بر اینکه جاری گردیده که مجازات کفار و فسّاق را عقب بیندازیم فرموده ای رسول اکرم (صلی اللّه علیه و آله و سلّم) تو بایستی بر جفای معاندین

صفحه : ۲۲۶

و سخنان سخیف آنها از سحر و کذب و باقی نسبتهای ناروای آنان صبر کنی و تسبیح و تمجید نمایی بحمد و ستایش پروردگار خودت.

(بِحَمدِ رَبِّکَ) در محلّ نصب و بمعنی حال است یعنی تکلیف تو اینکه است که صبر کنی در حالی که حمد کننده پروردگار خود باشی که تو را موفق گردانیده بر تسبیح نمودن و حمد پروردگار خودت.

مفسرين گفته‌اند مقصود از تسبيح نماز است چنانچه در ظاهر هم همين طور مينمايد كه مقصود از قبل از طلوع شمس نماز صبح (وَ مِن آناءِ اللَّيلِ) نماز مغرب و عشاء (وَ أَطرافَ النَّهارِ) نماز ظهر (وَ قَبلَ غُرُوبِها) نماز عصر است.

(وَ مِن آناءِ اللَّيلِ) يعنى ساعات آن، و بروايت إبن عباس مقصود كل نماز شب است، و بقولى (قَبلَ غُرُوبِها) نماز عصر است (وَ أَطرافَ النَّهارِ) نماز ظهر زيرا كه وقت آن زوال است و آن طرف نصف اول و نصف ثانى از روز است، و بقولى مقصود از (آناءِ اللَّيلِ) نماز عشاء (وَ أَطرافَ النَّهارِ) نماز فجر و مغرب است و تكرار فجر و مغرب اشاره باهميت آن و اختصاص آن است مثل قوله تعالى حافِظُوا عَلَى الصَّلَواتِ وَ الصَّلاةِ الوُسطى و كسى كه حمل كرده بر مطلق تسبيح على الظاهر مقصود مداومت بر تسبيح و تحميد است در تمام اوقات.

لَعَلَّكَ تَرضى تو را اعانت نموديم و موفّقت گردانيديم بر تسبيح و تمجيد پروردگارت كه شايد رضا گردى بدرجات بلند و شفاعت امّت. (طبرسى) وَ لا تَمُدَّنَّ عَينَيكَ إِلى ما مَتَّعنا بِهِ أَزواجاً مِنهُم زَهرَةَ الحَياةِ الدُّنيا لِنَفتِنَهُم فِيهِ وَ رِزقُ رَبِّكَ خَيرٌ وَ أَبقى (ازواجا) اصنافا و اشكالا، (ازواجا) مفعول اول است براى (لا تمدّن) و (به) بجاى مفعول دوم آن است مثل اينكه گفته ميشود (متعت فلانا بكذا).

در تفسير كاشفى از ابو رافع نقل ميكند كه مهمانى در منزل پيمبر اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم آمد و در خانه چيزى كه براى مهمان آورند حاضر نبود مرا نزد يهودى فرستاد

صفحه : ۲۲۷

و فرمود باو بگو محمّد رسول اللّه (ص) ميگويد مهمانى بمنزل ما آمده و چيزى كه لايق مهمان باشد نيست اينكه مقدار آرد بما فروش و معامله كن تا اول ماه رجب كه وجه آن را بفرستم، ابو رافع گفته چون اينكه پيغام بيهودى رسانيدم جواب داد معامله نميكنم و نميفرستم مگر اينكه چيزى گرو بدهى من برگشتم و بحضرت پيغام يهودى را دادم فرمود (و اللّه انّى امين فى السماء و امين فى الارض) اگر با من معامله كرده بود حق وى را اداء ميكردم و زره خود را بمن داد نزد يهودى گرو گذاشتم آن وقت اينكه آيه فرود آمد وَ لا تَمُدَّنَّ عَينَيكَ الخ.

اگر چه آيه خطاب بپيمبر اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم است لكن شايد مراد امّت باشند زيرا كه شأن آن بزرگوار اجلّ از اينكه است كه نظر بمتاع دنيا و زرد و سرخ عالم طبيعت داشته باشد تا اينكه نهى بشود.

(مدّ العين) كنايه از تعلّق و نظر داشتن بزينت دنيا است كه برسولش خطاب مينمايد كه چشمهاى خود را مينداز و نظر نكن بآنچه باهل دنيا از مال و منال عطاء كرديم (لنفتنهم) اشاره به اينكه بكفار زينت دنيا عطاء نموديم كه آنان را در آن آزمايش نمائيم و حال اينكه رزق پروردگار و آنچه بتو كرامت مينمايد بهتر و باقى‌تر است، بهتر است زيرا كه آن رزق روحانى و نعمت حقيقى است و نعمتهاى دنيا در واقع دفع الم است. و باقى‌تر است چنانچه معلوم است نعمتهاى دنيا در معرض فناء و زود گذر است و نعمتهاى اخروى باقى است و فناءپذير نخواهد بود.

وَ أمُر أَهلَكَ بِالصَّلاةِ وَ اصطَبِر عَلَيها لا نَسئَلُكَ رِزقاً نَحنُ نَرزُقُكَ وَ العاقِبَةُ لِلتَّقوى آيه مربوط بآيه بالا است و در بيان مقصود از (اهلك) دو قول از مفسرين نقل شده:

اول- مقصود از (اهلك) اهل بيت خود حضرت است، از ابى سعيد خدرى است وقتى اينكه آيه نازل شد كه اهل خود را وادار بنماز يا مطلق ذكر و توجه بخدا گردان حضرت موقع نماز بدر خانه فاطمه سلام اللّه عليها ميآمد و بصداى بلند ميفرمود

صفحه : ۲۲۸

(الصلاة رحمكم اللّه، انّما يريد اللّه ليذهب عنكم الرجس الخ)

و بقـول دیگر مقصود از اهـل تـابعین اوینـد که آنهـا را امر بنمـاز کن، و بنـا بر اینکه معنی آیه چنین میشود که ای محمّـد (ص) اهل ایمان را امر بنماز کن و بر آن مداومت نما وظیفه تو همین ارشاد نمودن است ما از تو روزی نمی‌طلبیم. شاید اشاره باین باشد که تو بوظیفه خود عمل نما تو مسئول روزی آنها نیستی ما خود تو را و آنها را روزی میدهیم و حسن عاقبت و رستگاری و سعادت‌مندی در تقوی است.

وَ قالُوا لَو لا یَأتِینا بِآیَةٍ مِن رَبِّهِ أ وَ لَم تَأتِهِم بَیِّنَةُ ما فِی الصُّحُفِ الأُولی از جمله ایرادات مشـرکین اینکه بود که میگفتند پیمبران معجزه داشـتند از قبیـل معجزات حضـرت موسـی و عیسـی و غیر آنهـا علیهـم السّـلام چرا محمّـد صـلی اللّه علیه و آله و سـلّم از اینکه قـبیل معجزاتی برای ما نمی‌آورد.

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

۱- آیه در پاسخ آنها است که آیا معجزه‌ای نیامد شـما را که اصل معجزه و حقیقت و اجلّ از همه معجزات باشد یعنی قرآن زیرا که بشهادت قرآن صحت باقی کتب سماوی ثابت میگردد و تمام آنها محتاج بقرآنند زیرا که قرآن معجزه است و باقی صحیفه‌ها معجزه نیسـتند (بیّنهٔ) فاعل (تأت) میباشد و (هم) مفعول آن زیرا بیان آنچه در صحف پیشینیان است و آیاتی که در آنها است از حکایات و بیان قوم آنها و عذابی که بر آنها وارد گردیده در قرآن آمده و آن دلیل و برهان است که قرآن اعظم معجزاتست. (طبرسـی) ۲- آیا نیامد آنها را داستان کسانی که طلب معجزه از پیغمبرشان نمودند و چون با معجزه ایمان نیاوردند عذاب آنان را فرا گرفت.

۳- آیـا از اهـل کتـاب نشـنیدند اوصـاف نبی خاتم صـلی اللّه علیه و آله و سـلّم را که در کتابهای آسـمانی مثل تورات و انجیل ثبت گردیده.

وَ لَو أَنّا أَهلَکناهُم بِعَـذابٍ مِن قَبلِهِ لَقالُوا رَبَّنا لَو لا أَرسَـلتَ إِلَینا رَسُولًا الـخ آیه از حال و مقال کفار خبر میدهـد که اگر ما میخواستیم آنان را قبل

صفحه : ۲۲۹

از ارسال محمّـد صـلی اللّه علیه و آله و سـلّم هلاک گردانیم آنها اعتراض میکردنـد در قیامت و میگفتنـد ای پروردگار ما اگر بر ما رسول فرستاده بودی مـا متـابعت میکردیم پیش از اینکه مـا را گرفتار عـذاب گردانی و ما را ذلیل و رسوا کنی، اشاره به اینکه برای اتمام حجت و رفع عذر آنها بود که محمّد (ص) را فرستادیم و گر نه میدانستیم که با ارسال رسول و انزال قرآن آنها ایمان نخواهند آورد.

قُل کُلٌّ مُتَرَبِّصٌ فَتَرَبَّصُوا فَسَـتَعلَمُونَ مَن أَصـحابُ الصِّراطِ السَّوِیِّ وَ مَنِ اهتَـدی خطاب برسولش نموده که ای محمّد صـلی اللّه علیه و آله و سـلّم باین کفار و معانـدین بگو ما و شـما هر یک منتظریم، شـما منتظرید که ما و اهل اسـلام دچار آفت و بلیات شویم و شـما مظفر و کامیاب گردید و بآرزوی خود که منحل گردیدن اسـلام است برسـید، و ما نیز انتظار میبریم عقوبت شما و هلاکت شما را و بزودی خواهید دانست که کدام یک از ما و شـما در طریق حق و حقیقت رهسپار گردیده و هدایت یافته‌ایم و کدام از اهل ضلالت و گمراهی هستیم و در چاه ضلالت واقع گردیده‌ایم.

صفحه : ۲۳۰

سورة الانبياء

اشاره

مكيّة كلّها و هى مائة و اثنتا عشرة آية كوفىّ و احدى عشر آية فى الباقين

[سوره الأنبياء (۲۱): آيات ۱ تا ۱۵]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ

اقتَرَبَ لِلنّاسِ حِسابُهُم وَ هُم فِي غَفلَةٍ مُعرِضُونَ (۱) ما يَأتِيهِم مِن ذِكرٍ مِن رَبِّهِم مُحدَثٍ إِلاَّ استَمَعُوهُ وَ هُم يَلعَبُونَ (۲) لاهِيَةً قُلُوبُهُم وَ أَسَرُّوا النَّجوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا هَل هذا إِلاّ بَشَرٌ مِثلُكُم أَ فَتَأتُونَ السِّحرَ وَ أَنتُم تُبصِرُونَ (۳) قالَ رَبِّي يَعلَمُ القَولَ فِي السَّماءِ وَ الأَرضِ وَ هُوَ السَّمِيعُ العَلِيمُ (۴)

بَل قالُوا أَضغاثُ أَحلامٍ بَلِ افتَراهُ بَل هُوَ شاعِرٌ فَليَأتِنا بِآيَةٍ كَما أُرسِلَ الأَوَّلُونَ (۵) ما آمَنَت قَبلَهُم مِن قَريَةٍ أَهلَكناها أَ فَهُم يُؤمِنُونَ (۶) وَ ما أَرسَلنا قَبلَكَ إِلاّ رِجالاً نُوحِي إِلَيهِم فَسئَلُوا أَهلَ الذِّكرِ إِن كُنتُم لا تَعلَمُونَ (۷) وَ ما جَعَلناهُم جَسَداً لا يَأكُلُونَ الطَّعامَ وَ ما كانُوا خالِدِينَ (۸) ثُمَّ صَدَقناهُمُ الوَعدَ فَأَنجَيناهُم وَ مَن نَشاءُ وَ أَهلَكنَا المُسرِفِينَ (۹)

لَقَد أَنزَلنا إِلَيكُم كِتاباً فِيهِ ذِكرُكُم أَ فَلا تَعقِلُونَ (۱۰) وَ كَم قَصَمنا مِن قَريَةٍ كانَت ظالِمَةً وَ أَنشَأنا بَعدَها قَوماً آخَرِينَ (۱۱) فَلَمّا أَحَسُّوا بَأسَنا إِذا هُم مِنها يَركُضُونَ (۱۲) لا تَركُضُوا وَ ارجِعُوا إِلى ما أُترِفتُم فِيهِ وَ مَساكِنِكُم لَعَلَّكُم تُسئَلُونَ (۱۳) قالُوا يا وَيلَنا إِنّا كُنّا ظالِمِينَ (۱۴)

فَما زالَت تِلكَ دَعواهُم حَتّى جَعَلناهُم حَصِيداً خامِدِينَ (۱۵)

صفحه : ۲۳۱

ترجمه آيات

سوره انبياء در مكه نازل گرديده و بعدد كوفيان صد و دوازده آيه است و بعدد بصريان و مدنيان صد و يازده آيه، و هزار و يكصد و شصت و هشت كلمه و چهار هزار و هشتصد و نود حرف است. و اختلاف آنها در يک آيه است و آن ما لا يَنفَعُكُم شَيئاً وَ لا يَضُرُّكُم است كه كوفيان يک آيه بحساب مى‌آورند.

ابىّ بن كعب از حضرت رسول (ص) روايت كرده كه هر كس سوره انبياء را بخواند خداى تعالى در روز قيامت حساب او را آسان كند و هر پيمبرى كه در قرآن ذكر اسم او شده است بر او سلام كند و با او مصافحه نمايد.

(ابو الفتوح رازى)

(بنام ايزد هستى بخش صاحب رحمت عامّ و خاصّ)

نزديک شد وقت محاسبه اعمال مردمان (يعنى قيامت) و آنها در بى‌خبرى از حساب اعراض كنندگانند (۱)

براى آنان هيچ پند و اندرز تازه‌اى نيامد مگر اينكه استماع نمودند در حالى كه بعمل بيهوده مشغول ميگردند (۲)

و در آن حال ستمكاران پنهانى با هم نجوى ميكنند كه آيا هست اينكه (محمّد صلى اللّه عليه و آله و سلّم) مگر بشرى مثل شما آيا

سحر او را می‌پذیرید و شما می‌بینید (۳)

پیغمبر (صلی اللّه علیه و آله و سلّم) در جواب آنها گفت پروردگار من هر گفتاری که در آسمان و زمین است میداند و او شنوا و دانا است (۴)

بلکه گفتند (اینکه آیات قرآن) از قبیل خوابهای پوچ بی‌معنی است که (بخدا می‌بندد) بلکه او شاعر است (اگر راست میگوید) برای

صفحه : ۲۳۲

ما آیتی مثل آیتهای (معجزه‌های) پیشینیان بیاورد (۵)

پیش از اینکه کافرین آنهایی را که ایمان نیاوردند هلاک گردانیدیم آیا اهل مکه ایمان خواهند آورد (۶)

و پیش از تو نفرستادیم مگر مردان (بزرگی را) که بآنها وحی فرستادیم و اگر شما نمیدانید بروید از دانشمندان اهل کتاب سؤال کنید (۷)

و قرار ندادیم پیغمبران را صاحب جسدی که غذا نخورد و نمیرد (۸)

همانا ما بوعده خود وفاء نمودیم و آنها و هر کس را خواستیم نجات دادیم و مسرفان ستمکار را هلاک گردانیدیم (۹)

هر آینه حقیقهً برای شما امّت کتابی نازل گردانیدیم که در آن شرافت و ذکر شما است آیا چرا در آن تعقّل نمیکنید (۱۰)

و چه بسیار مردم مقتدری که در قریه‌ها و شهرها ظالم بودند (و آنها را هلاک گردانیدیم) و بعد از آنها جماعت دیگری را آفریدیم (۱۱)

و چون آنها احساس عذاب نمودند از آن دیار رو بفرار گذارند (۱۲)

(ای ستمکاران) فرار نکنید برگردید بخانه‌ها و مسکنهای خود (و کار خود را اصلاح نمائید) شاید از شما بازخواست شود (۱۳)

ستم‌کاران گفتند ای وای بر ما که از ستم‌کاران بودیم (۱۴)

و همیشه گفتار آنان چنین بود یا گردانیم آنها را مثل گیاه حصاد شده و مرده شده (۱۵).

صفحه : ۲۳۳

توضیح آیات

اشاره

(بنام ایزد هستی‌بخش صاحب رحمت عام و خاص) اقتَرَبَ لِلنّاسِ حِسابُهُم وَ هُم فِی غَفلَهٍ مُعرِضُونَ اقتراب بر وزن افتعال و مأخوذ از قرب است، و اقترب و قرب بیک معنی است مگر اینکه اقترب در نزدیکی بلیغ‌تر است و شدّت نزدیکی را میرساند و قرب و اقتراب (بمن و الی) متعدّی میگردد مثل اینکه گفته میشود (قرب یا اقترب زید من عمرو) یا (قرب یا اقترب زید الی عمرو).

و در اینجا مناسب آیه (الی) است یعنی مردم بسوی حساب نزدیک شدند و او (وهم) حالیه است یعنی نزدیک شدند و حال آنکه غافلند، و معلوم است هر آنی که از عمر بشر میگذرد بهمان مقدار بقیامت و بروز حساب نزدیک‌تر میگردد مثل مسافر که در سیرش بهر قدمی بمکان مقصودش نزدیک‌تر میشود.

مقصود از ناس شاید جنس باشد که شامل تمام افراد بشر بشود، و ممکن است خصوص کفار مراد باشد بقرینه آخر آیه (وَ هُم فِی

غَفلَةٍ) زیرا که کفار غافلند نه مؤمنین.

سخنان مفسرین در توجیه آیه

اقتَرَبَ لِلنّاسِ حِسابُهُم یعنی وقت حساب آنها در قیامت نزدیک شد و اینکه آیه نظیر قوله تعالی است اقتَرَبَتِ السّاعَةُ یعنی وقت حساب و سؤال از آنها نزدیک شد که آیا در مقابل نعم او شکرگزاری نمودند و آیا اوامر او را امتثال نمودند و از نواهی او اجتناب کردند یا نه، و وصف قیامت بقرب و نزدیکی برای اینکه است که قیامت آمدنی است و هر چه آمدنی است نزدیک است، و برای اینکه یکی از شرائط ساعت قیامت مبعوث شدن رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم است چنانچه فرموده

(انا و الساعة کهاتین)

و اشاره بانگشت ابهام و وسطی نمود و نیز زمان بسبب آنچه گذشته، نزدیک میگردد و آنچه مانده کم میشود پس باقی مانده نسبت

صفحه : ۲۳۴

بگذشته کم میگردد وَ هُم فِی غَفلَةٍ یعنی آنها در غفلتند (معرضون) از تفکّر در آن اعراض میکنند. (خلاصه از مجمع البیان) ۲- بقول بلیغ‌تر (کلّ هو آت آت) هر چه آمدنی است خواهد آمد، از قیس بن ساعده که سالها پیش از ولادت حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم بوده چنین نقل میکنند که در بازار عکاظ بر شتری نشسته بود و مردم را موعظه مینمود و میگفت ای مردم کسی که زندگی کند میمیرد و کسی که مرد فوت میگردد و هر چه آمدنی است خواهد آمد.

۳- مقصود از (حسابهم) محاسبه اعمال آنها است که خدای تعالی در قیامت بحساب اعمال مردم میرسد نه اینکه روز قیامت بنحو مجاز یا بتقدیر زمان باشد چنانچه بعضی توجیه کرده‌اند و گفته‌اند که زمان در قرب و بعد اصل است و قرب و بعد نسبت بحوادثی است که واقع در زمان است زیرا که غرض در اینکه مقام تذکر بنفس حساب است که متعلّق باعمال مردم است زیرا که مردم مسئول از اعمالشان میباشند پس در حکمت الهی واجب است که مردم را متذکر گرداند بر آنچه از آنها سؤال میشود و بر مردم واجب است که جدا استماع نمایند و عمل کنند نه بلهو و لعب مشغول گردند، آری اگر موضوع کلام بیان اهوال قیامت و آنچه برای مجرمین آماده شده است میباشد مناسب چنین بود که تعبیر شود بروز حساب یا زمان در تقدیر گرفت. (تفسیر المیزان) ۴- توجیه دیگر که بنظر صحیح‌تر مینماید اینکه است که گفته شود اگر چه قرب و اقتراب بمعنی قلّت زمان یا قلّت مسافت است لکن چون (اقترب) مخصوصا وقتی که به (لام) متعدّی گردید دلالت بر منتهای نزدیکی دارد و منتهای نزدیکی شیئی بشیئی دیگر وقتی است که با هم در زمان مرتبط باشند مثل علّت تامّه با معلول که معلول و لو رتبهٔ متأخر از علت است لکن فاصله زمانی بین آنها نیست اینکه است که در اینجا ممکن است گفته شود که چون حساب متفرع بر عمل است و نیز علم خدا محیط بزمان و زمانیات است اینکه آیه میخواهد افراد

صفحه : ۲۳۵

بشر را متذکر گرداند که گمان نکنید حساب شما در زمان طولانی بعدا کشیده میشود و بدانید که حساب شما با عملتان توأم انجام میگیرد و شما خبر ندارید و در لعب و بازیچه روزگار خود را میگذرانید و اینکه منتهی درجه تهدید بشر است که بوی تذکر میدهد وقتی که حساب کشیده شد پاداش آن نیز تعیین میگردد و آیه نظیر قوله تعالی است إِنَّهُم یَرَونَهُ بَعِیداً وَ نَراهُ قَرِیباً و نیز جای دیگر یَستَعجِلُونَکَ بِالعَذابِ وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَةٌ بِالکافِرِینَ

آری چنانچه در جای خود مبرهن گردید، زمان و مکان امر اعتباری است و نسبت بحادثات زمانی و متجدّدات مثل ماضی و استقبال و حال اعتبار میگردد نه نسبت بآنکسی که ساحت قدسش منزّه از تغیر و تبدیل است پس گذشته و حال و آینده در احاطه علم حضوری او آنی مینماید و همان طوری که خود را معرّفی نموده (بسریع الحساب) خودش حساب بندگان را باسرع وقت خواهد کشید و چون محاسب خدا است و علم او محیط بزمان و زمانیات است حساب مردم متفرع بر عمل آنان است و قیامت جای پاداش و جزای عمل است نه حساب آن.

ما يَأتِيهِم مِن ذِكرٍ مِن رَبِّهِم مُحدَثٍ إِلَّا استَمَعُوهُ وَ هُم يَلعَبُونَ ظاهرا مقصود از ذکر قرآن است (محدث) صفت ذکر است و اشاره است به اینکه آیات قرآن بتدریج و تازه بتازه بر نبیّ اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم نازل گردیده و شاید مقصود از (محدث) تمام قرآن باشد و قرآن چون در زمان واقع گردیده اینکه است که از حیث حروف و کلماتش زمانی و حادث است نه قدیم.

و ممکن است گفته شود نزاعی که بین معتزله و اشاعره دائر است در حدوث و قدم قرآن که اشاعره قرآن را قدیم میدانند و معتزله قرآن را حادث میشمارند، نزاعشان لفظی است نه معنوی، چگونه ممکن است گفته شود حروف و ترکیب کلمات که امر وضعی اعتباری است قدیم باشد، و شاید مقصود اشاعره از قدم قرآن حقیقت قرآن و معنویت آن و آن جهتی است که بآن جهت آن را کلام اللّه نامند و حروف و کلمات دلالت وضعی دارد بر حقیقت قرآن که

صفحه : ۲۳۶

نسبت بخدا میدهیم اینکه است که بحث در قدم و حدوث قرآن از جهت اینکه کلام اللّه است بی‌معنی است زیرا که از جهت حروف و کلماتش شکّی نیست که حادث است و در زمان واقع شده لکن از حیث اینکه کلام اللّه است و یکی از اوصاف جلال بشمار میرود قدیم است.

فخر رازی در تفسیر کبیر بعد از بیان آیه چنین گفته معتزله بر حدوث قرآن باین آیه تمسّك نموده‌اند و گفته‌اند چون قرآن ذکر است و ذکر محدث است پس قرآن حادث است، و در بیان اینکه قرآن ذکر است آیاتی میآورند مثل قوله تعالی در وصف قرآن إِن هُوَ إِلّا ذِكرٌ لِلعالَمِينَ و قوله تعالی إِنّا نَحنُ نَزَّلنَا الذِّكرَ و بیان اینکه ذکر حادث است قوله تعالی است در همین آیه ما يَأتِيهِم مِن ذِكرٍ مِن رَبِّهِم مُحدَثٍ و از اینکه دو مقدمه که نصّ در حدوث قرآن است نتیجه گرفته‌اند که قرآن محدث است یعنی حادث است نه قدیم.

پس از آن دو وجه در جواب معتزله گفته: اول- قوله هذا ذِكرٌ مُبارَكٌ مقصود از ذکر ترکیب شده از حروف و اصوات است و راجع بحروف و اصوات در حدوث آن نزاعی نیست بلکه حدوث آن بدیهی است و محل نزاع قدیم بودن کلام اللّه است بمعنی دیگر.

دوم- قوله تعالی ما يَأتِيهِم مِن ذِكرٍ مِن رَبِّهِم مُحدَثٍ دلالت ندارد بر حدوث هر چیزی که ذکر باشد بلکه دلالت دارد بر ذکری که حادث باشد نظیر قول قائل که گوید (در اینکه شهر داخل نمیشود مردی که فاضل باشد مگر اینکه آن را دشمن میدارند) اینکه بیان ایجاب نمیکند که هر مردی باید فاضل باشد، بلکه دلالت دارد بر اینکه در بین مردها مردی هست که فاضل باشد وقتی اینکه طور است آیه دلالت ندارد مگر بر اینکه بعضی از ذکر حادث است و نظم کلام چنین میشود که قرآن ذکر است و بعضی از ذکر محدث است. (پایان)

صفحه : ۲۳۷

لاهِيَةً قُلُوبُهُم وَ أَسَرُّوا النَّجوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا هَل هذا إِلّا بَشَرٌ مِثلُكُم أَ فَتَأتُونَ السِّحرَ وَ أَنتُم تُبصِرُونَ سرّ و خفیّ مقابل اعلان و اظهار است، و نجوی مبالغه در کتمان گفتار است و آیه مقول قول کافرین و آنهایی است که بنفس خود ستم نموده‌اند، و او (اسرّوا)

علامت جمع است یعنی کفار غیظ و حسد باطنی خود را پوشیده داشتند و دنیا و امور طبیعی غریزه انسانیت آنان را گرفته و آیات قرآن را میشنوند و دلشان مشغول چیز دیگری است، و بنجوی و مخفیانه با هم سخن میگفتند که آیا اینکه شخص که ادعای پیمبری میکند بشری نیست مثل شما، مقصودشان چنین بوده که وقتی می‌بینیم که در تمام لوازم بشریت مثل ما است چگونه او را بر خود امتیاز دهیم و مطیع فرمان او گردیم، لکن آن جهّال بیخرد جسم او را نگریستند و از آن گوهر گرانبها و آن روح قدسی الهی که در باطن او مخفی بود اطّلاعی نداشتند اینکه بود که معجزات پیمبران را حمل بر سحر میکردند، و چون میدیدند آیات قرآنی از درجه فهم آنها خارج است با هم میگفتند آیا محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم سحر کرده که اینکه آیات را اینکه طور بنظر میآورد و نسبت بخدا میدهد.

قالَ رَبِّی یَعلَمُ القَولَ فِی السَّماءِ وَ الأَرضِ وَ هُوَ السَّمِیعُ العَلِیمُ (قال) مقول قول رسول (ص) است که در ردّ سخن آنان علم بصدق و کذب خود را نسبت بخدا میدهد که خدا میداند سخن هر گوینده‌ای که در آسمان و زمین است زیرا که او سمیع است هر صدا و صوتی و هر گفتار و کلامی را چه ظاهر و جلیّ باشد و چه مخفی و پنهان او میشنود و علم ازلی او بتمام موجودات احاطه دارد شما سخنهای ناروای خود را چه ظاهر گردانید و چه مخفی گردانید او مطّلع بر آن است.

بَل قالُوا أَضغاثُ أَحلامٍ بَلِ افتَراهُ بَل هُوَ شاعِرٌ فَلیَأتِنا بِآیَةٍ کَما أُرسِلَ الأَوَّلُونَ (بل) در هر سه جمله اضراب است، اول گفتند سخنان او سحر است بعد از آن اعراض نموده و گفتند که سحر نیست بلکه کلمات پریشان بی‌معنی مثل خوابهای

صفحه : ۲۳۸

پراکنده است که حقیقت ندارد.

(اضغاث) جمع ضغث است و آن دسته حشیشی از گیاه تر و خشکی را گویند که بهم بسته باشند و استعاره از خوابهای مختلف کاذبه است، باز ثانیا کفار از اینکه نسبت نیز اعراض کردند و گفتند خودش اینکه آیات را بهم بافته و بخدا نسبت میدهد باز از اینکه نسبت هم اعراض کردند و گفتند نه اینطور نیست نه سحر است و نه اضغاث احلام بلکه اینکه آدمی است شاعر اگر راست میگوید و رسول خدا است معجزه و آیتی برای ما بیاورد همان طوری که پیمبران پیشینیان آوردند مثل معجزات حضرت موسی (ع) از ید بیضاء و عصا و غیر آن، و عیسی (ع) از مرده زنده کردن و کور و علیل را شفاء دادن و امثال آن معجزات را ظاهر گرداند تا ما ایمان آوریم.

ما آمَنَت قَبلَهُم مِن قَریَةٍ أَهلَکناها أَ فَهُم یُؤمِنُونَ آیه پاسخ اعتراض کفار است که میگفتند چرا مثل پیمبران پیشینیان معجزه نمیآورد (أفهم) همزه استفهام انکاری است و در مقام ردّ آنها است که آیا اگر معجزه‌ای مثل معجزات پیمبران میآورد اهل مکه ایمان میآوردند یعنی اینها ایمان نمیآورند همین طوری که پیشینیان با آیات مقترحه از پیمبران ایمان نیاوردند و عذاب برای آنها نازل گردید و همه هلاک گردیدند بلکه چون مشرکین اهل مکه کبر و نخوت آنان زیادتر از مردمان پیش است بمعجزات مقترحه ایمان نخواهند آورد و آن معجزات هلاکت آنها را ایجاب میکند و فعلا اراده حق تعالی بهلاکت آنان تعلّق نگرفته و شاهد اینکه آیه آیاتی است که در سوره (مائده) آنجا که حواریین از حضرت عیسی (ع) مائده و طعام آسمانی درخواست نمودند و گفتند مقصود ما اینکه است که بخوریم و قلبمان مطمئن بایمان گردد، وقتی عیسی (ع) طلب مائده میکند و گوید رَبَّنا أَنزِل عَلَینا مائِدَةً مِنَ السَّماءِ تَکُونُ لَنا عِیداً لِأَوَّلِنا وَ آخِرِنا الخ قالَ اللّهُ إِنِّی مُنَزِّلُها عَلَیکُم فَمَن یَکفُر بَعدُ مِنکُم فَإِنِّی أُعَذِّبُهُ عَذاباً لا أُعَذِّبُهُ أَحَداً مِنَ العالَمِینَ سوره مائده آیه ۱۱۵ و ۱۱۶. خلاصه وقتی حواریین که از خواص عیسی بودند طلب معجزه نمودند خطاب رسید که اگر چنین معجزه‌ای برای آنها ظاهر گردیده و آنان کافر گردیدند عذابی بآنها

صفحه : ۲۳۹

میکنیم که باحدی نکرده باشیم، از اینجا معلوم میشود عذابی که در امت پیمبران پیش وارد میگشته پس از اظهار معجزات و اتمام حجت مستحق میگردیدند و چون نبی خاتم (ص) (رحمهٔ للعالمین) بود نباید در زمان او عذاب استیصالی بر امتش وارد گردد اینکه بود که چنین معجزاتی بدست مبارکش جاری نگردانید.

وَ ما أَرسَلنا قَبلَکَ إِلّا رِجالًا نُوحِی إِلَیهِم فَسئَلُوا أَهلَ الذِّکرِ إِن کُنتُم لا تَعلَمُونَ حفص که یکی از قراء است (نوحی) بصیغه متکلم قرائت نموده یعنی وحی فرستادیم و باقی قرّاء (یوحی) بصیغه مجهول خوانده‌اند، ظاهرا آیه پاسخ اعتراضات کفار است که گفتند هَل هذا إِلّا بَشَرٌ مِثلُکُم چرا حق تعالی برای ارشاد مردم ملکی نفرستاده، در ردّ آنها فرموده ما قبلا برای هدایت خلق نفرستادیم مگر مردانی را که بآنها وحی فرستادیم شما اگر نمیدانید سؤال کنید از اهل ذکر.

(سخنان مفسرین در اینکه مقصود از اهل ذکر کیانند)

۱- از علی علیه السّلام روایت شده که فرمود مائیم اهل ذکر. و از ابی جعفر امام محمّد باقر (ع) نیز همین طور نقل کرده‌اند. و مؤیّد اینکه توجیه اینکه است که خدای تعالی پیمبرش را (بذکرا رسولا) نامیده. و بقولی اهل ذکر اهل تورات و انجیل میباشند. (حسن و قتاده) و بقول دیگر مقصود اهل علمند آنهایی که از امم گذشته خبر میدهند.

و بقول دیگر اهل ذکر اهل قرآنند زیرا که قرآن را ذکر نامیده.

إبن زید (مجمع البیان) آری ظاهرا مقصود از ذکر قرآن است و اهل ذکر اهل قرآنند و اهل قرآن کسانی میباشند که عارف بقرآنند و آیه اطلاق دارد مخصوص بزمان خود رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم نیست زمانهای بعد را نیز شامل میگردد و ما حصل آیه چنین میشود که به (فاسئلوا) امر فرموده که آنچه را نمیدانند رجوع کنند بعارفین بقرآن و آنها نیستند مگر ائمه طاهرین علیهم السّلام که اهل قرآن و مفسّر

صفحه : ۲۴۰

و مبیّن آن میباشند.

وَ ما جَعَلناهُم جَسَداً لا یَأکُلُونَ الطَّعامَ وَ ما کانُوا خالِدِینَ میگفتند اینکه رسول مثل ما غذا میخورد، خواب میرود و در تمام شئونات بشری مثل ما است بر ما چه امتیازی دارد، آیه در پاسخ آنها است و گویا فرموده چون بایستی رسول از جنس بشر باشد که بشود با شما آمیزش نماید اینکه است که باید جسم باشد و هر جسم متحرکی محتاج بغذاء است و نیز هیچ جسمی پایدار نماند و البته میمیرد، پس رسول هم غذا میخورد و هم خواهد مرد.

ثُمَّ صَدَقناهُمُ الوَعدَ فَأَنجَیناهُم وَ مَن نَشاءُ وَ أَهلَکنَا المُسرِفِینَ (صدق) دو مفعول میگیرد مثل (صدقته الحدیث) و شاید آیه اشاره باین باشد که همین طوری که پیغمبران پیش از اینکه زمان را مظفر نمودیم و آنها را با مؤمنین بآنها نجات دادیم و تکذیب کنندگان بآنها را هلاک کردیم، با مشرکین مکه نیز چنین خواهیم نمود و اینکه آیه تخویف است برای کفار مکه یا اینکه مقصود اینکه باشد که ما مشرکین اهل مکه را از عذاب آسمانی نگاه داشتیم و آن وعده‌ای که بظفر و فتح مؤمنین و نجات آنان از دشمن و هلاکت کافرین داده‌ایم واقع میگردانیم و آنان که در خطاء و فساد اسراف نمودند هلاک گردانیدیم.

لَقَد أَنزَلنا إِلَیکُم کِتاباً فِیهِ ذِکرُکُم أَ فَلا تَعقِلُونَ

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- حق تعالی در مقام امتنان بر اینکه امت مرحومه آنان را گرامی داشته و برای آنها کتابی (قرآن) را فرستاده که در آن ذکر شما یعنی شرف شما است و در مواردی ذکر بمعنی شرف آمده قوله تعالی وَ إِنَّهُ لَذِکرٌ لَک وَ لِقَومِک

۲- (فیه ذکرکم) یعنی در اینکه کتاب آنچه را که بآن محتاجید از کارهای دینی بیان نموده. (حسن) ۳- (فیه ذکرکم) یعنی تذکر میدهد آنچه را برای شما فائده می‌بخشد از محاسن اخلاق و خوبی اعمال.

صفحه : ۲۴۱

(أَ فَلا تَعقِلُونَ) همزه استفهام در مقام سرزنش است که چرا در اینکه کتاب مقدّس که شرافت و فضیلت و دستور العمل زندگانی شما در آن است فکر نمیکنید و تعقل و تدبر در آیات معجزنمای آن ندارید.

وَ کَم قَصَمنا مِن قَریَةٍ کانَت ظالِمَةً وَ أَنشَأنا بَعدَها قَوماً آخَرِینَ (تا قوله) خامِدِینَ (کم) عبارت از عدد است و دلالت بر کثرت دارد و استعمال میشود در استفهام و نیز در خبر دادن از چیزی و اگر استعمال در خبر شد گاهی (من) داخل اسم بعد از آن میشود مثل همین آیه. (قاله الراغب) اینکه آیه بیان میکند نکبت حال کفار و عذابهایی که در اثر کفر و جحود و مخالفت پیمبران دامن‌گیر آنان شده یعنی چه بسیار از قریه‌ها و ده‌ها که اهل آن را هلاک گردانیدیم و پس از آنها جماعت دیگری را ایجاد نمودیم و وقتی اهل آن قریه حسّ عذاب نمودند.

إِذا هُم مِنها یَرکُضُونَ (اذا) مفاجات است وقتی آنان از آن عذاب ناگهانی گریختند بطور توبیخ و سرزنش گویا بآنان گفته میشود نگریزید و فرار نکنید برگردید بخانه‌ها و مسکنهایی که در آن متنعم بودید (لَعَلَّکُم تُسئَلُونَ) شاید مورد سؤال واقع گردید مفسرین در شأن نزول آیه گفته‌اند اینکه آیات در باره اهل حصور وارد گردیده و آن دهی است در یمن و اهل آن عرب بودند خدای تعالی پیمبری برای آنها فرستاد او را تکذیب نمودند و کشتند حق تعالی بخت نصر را بر آنان گماشت و آنها را کشت و خانه‌های آنان را خراب کرد و مالشان را بغارت برد و زن و فرزندانشان را اسیر گردانید وقتی چنین دیدند پشیمان گشته و پشیمانی دیگر سودی نداشت رو بفرار گذاردند وقتی گریختند فرشتگان بطور استهزاء بآنان گفتند:

لا تَرکُضُوا وَ ارجِعُوا إِلی ما أُترِفتُم فِیهِ

صفحه : ۲۴۲

آن وقت بگناه خود معترف گردیدند و گفتند یا وَیلَنا إِنّا کُنّا ظالِمِینَ ما ستمکار بودیم و بر خود و بر خلق ستم نمودیم.

فَما زالَت تِلک دَعواهُم حَتّی جَعَلناهُم حَصِیداً خامِدِینَ و همیشه گفتار آنها چنین بود تا آنها را از دم شمشیر هلاک گردانیدیم و آنان چون گیاه درو گردیده هلاک شدند و عذاب آنها را تشبیه نمود بحصاد زرع و خمود آتش یعنی مثل زرع تر و تازه ایستاده بودند تیغ عذاب ما آنان را درو نمود فروزنده و سوزنده بودند چون آتش خشم ما آنها را فرو گرفت خاموش شدند. (تفسیر ابو الفتوح رازی)

صفحه : ۲۴۳

[سوره الأنبياء (۲۱): آيات ۱۶ تا ۳۰]

اشاره

وَ ما خَلَقنَا السَّماءَ وَ الأَرضَ وَ ما بَینَهُما لاعِبِینَ (۱۶) لَو أَرَدنا أَن نَتَّخِذَ لَهواً لَاتَّخَذناهُ مِن لَدُنّا إِن کُنّا فاعِلِینَ (۱۷) بَل نَقذِفُ بِالحَقِّ عَلَی الباطِلِ فَیَدمَغُهُ فَإِذا هُوَ زاهِقٌ وَ لَکُمُ الوَیلُ مِمّا تَصِفُونَ (۱۸) وَ لَهُ مَن فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ مَن عِندَهُ لا یَستَکبِرُونَ عَن عِبادَتِهِ وَ لا یَستَحسِرُونَ (۱۹) یُسَبِّحُونَ اللَّیلَ وَ النَّهارَ لا یَفتُرُونَ (۲۰)

أَمِ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الأَرضِ هُم یُنشِرُونَ (۲۱) لَو کانَ فِیهِما آلِهَةٌ إِلَّا اللّهُ لَفَسَدَتا فَسُبحانَ اللّهِ رَبِّ العَرشِ عَمّا یَصِفُونَ (۲۲) لا یُسئَلُ عَمّا یَفعَلُ وَ هُم یُسئَلُونَ (۲۳) أَمِ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ آلِهَةً قُل هاتُوا بُرهانَکُم هذا ذِکرُ مَن مَعِیَ وَ ذِکرُ مَن قَبلِی بَل أَکثَرُهُم لا یَعلَمُونَ الحَقَّ فَهُم مُعرِضُونَ (۲۴) وَ ما أَرسَلنا مِن قَبلِکَ مِن رَسُولٍ إِلّا نُوحِی إِلَیهِ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلّا أَنَا فَاعبُدُونِ (۲۵)

وَ قالُوا اتَّخَذَ الرَّحمنُ وَلَداً سُبحانَهُ بَل عِبادٌ مُکرَمُونَ (۲۶) لا یَسبِقُونَهُ بِالقَولِ وَ هُم بِأَمرِهِ یَعمَلُونَ (۲۷) یَعلَمُ ما بَینَ أَیدِیهِم وَ ما خَلفَهُم وَ لا یَشفَعُونَ إِلّا لِمَنِ ارتَضی وَ هُم مِن خَشیَتِهِ مُشفِقُونَ (۲۸) وَ مَن یَقُل مِنهُم إِنِّی إِلهٌ مِن دُونِهِ فَذلِکَ نَجزِیهِ جَهَنَّمَ کَذلِکَ نَجزِی الظّالِمِینَ (۲۹) أَ وَ لَم یَرَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَنَّ السَّماواتِ وَ الأَرضَ کانَتا رَتقاً فَفَتَقناهُما وَ جَعَلنا مِنَ الماءِ کُلَّ شَیءٍ حَیٍّ أَ فَلا یُؤمِنُونَ (۳۰)

صفحه : ۲۴۴

(ترجمه)

ما آسمان و زمین و آنچه بین آنها است ببازیچه نیافریدیم (۱۶)

و اگر میخواستیم عالم را ببازیچه و لهو بگیریم هر آینه از نزد خودمان میگرفتیم و خودمان چنین میکردیم (۱۷)

بلکه حق را (غالب) میگردانیم بر باطل (و حق) باطل را میکشند و ناچیز میگرداند و وای بر شما از آنچه وصف میکنید (و نسبت) میدهید (۱۸)

و برای خدا (و ملك او است) آنچه در آسمانها و در زمین است و کسانی که نزد اویند از عبادت و بندگی تکبر نمیکنند و وامانده نشوند (۱۹)

شب و روز تسبیح گویند و سست نشوند (۲۰)

آیا از زمین خدایانی گرفتند که آنان زنده کننده مردگانند (۲۱)

اگر در (آسمان و زمین) جز خدا خدایانی بود آسمان و زمین فاسد و تباه میگردید همانا منزه است خدا که پروردگار عرش است از آنچه آنها وصف میکنند (۲۲)

از او از آنچه میکند بازخواست نمیشود و از آنها بازخواست میشود (۲۳)

آیا اینها غیر از خدا خدایانی گرفتند ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم باینان بگو برهان خود را بیاورید اینکه قرآن ذکر من و کسی است که با من است و ذکر کسانی است که پیش از من بودند بلکه بیشتر (اینکه کفار) عالم بحق نیستند اینکه است که آنها از حق اعراض میکنند (۲۴)

و ما پیش از تو رسولی نفرستادیم مگر اینکه بسوی او وحی نمودیم به اینکه الهی نیست مگر من پس مرا عبادت کنید (۲۵)

و کافرین گفتند خدای رحمن دارای فرزند است خدا منزه است و چنین نیست بلکه (آنهایی را که مشرکین) فرزند مینامند بندگان گرامی میباشند (۲۶)

که بگفتار بر او سبقت نمیگیرند و بفرمان او عمل میکنند (۲۷)

میداند خدا آنچه را که پیش کرده‌اند و آنچه را که بعد از اینکه میکنند و آنها شفاعت نمیکنند برای کسی مگر آن کسی که خدا بپسندد و آنها از خوف

صفحه : ۲۴۵

قهر خدا هراسانند (۲۸)

و کسی که از آنها بگوید که بحقیقت منم خدای عالم غیر از خدای بحق ما او را بآتش جهنم مجازات خواهیم نمود اینکه چنین ستمکاران را پاداش خواهیم نمود (۲۹)

آیا کسانی که کافر شدند ندیدند که آسمانها و زمین بسته بودند ما آنها را از هم شکافتیم و از آب هر چیزی را زنده قرار دادیم آیا چرا ایمان نمیآورند (۳۰).

توضيح آيات

وَ ما خَلَقنَا السَّماءَ وَ الأَرضَ وَ ما بَينَهُما لاعِبِينَ ظاهرا آیه مربوط بآیات اول سوره است و شاید اشاره باشد به اینکه آفرینش آسمان و زمین و آنچه بین آنها است بیهوده و بازیچه تنظیم نشده است بلکه مقصد بزرگی در نظر است و آن وجود انسان است و تعدیل و توازن اعمال او و تعیین آن موقوف بحساب است و اعمال بشر بطور شایستگی که مثمر ثمر نیکو باشد منظم نمیگردد مگر بتبلیغ رسول و احکام و دستورات الهی بلکه غایت وجود انسان چنین است که از اینکه عالم فانی رجوع کند بعالم باقی و بسوی پروردگار خود و پس از حساب عادلانه بپاداش اعمالش برسد (ان کان خیرا فخیرا و ان کان شرا فشرا).

لَو أَرَدنا أَن نَتَّخِذَ لَهواً لَاتَّخَذناهُ مِن لَدُنّا إِن كُنّا فاعِلِينَ در معنی لهو و لعب گویند آن عمل خیالی و موهومی نامنظمی است که غایت و فائده صحیحی بر آن مترتب نگردد مثل بازی کودکان که اثری بر آن مترتب نمیگردد مگر مفهوم خیالی.

شاید مقصود چنین باشد که چون عمل و فعل در عالم بدون اراده و خواست الهی واقع نخواهد گردید اگر اراده میکردیم عمل لهو و بی‌فائده‌ای در عالم واقع گردد آنهم بدست قدرت ما انجام میگرفت و ما کننده آن بودیم.

صفحه : ۲۴۶

بعضی از مفسرین گویند مقصود از لهو زن و فرزند است و آن ردّ است بر قول کسانی که برای خدا زن و اولاد قائل شده‌اند، و بقولی دیگر (من لدنّا) یعنی از ملائکه نه از بشر چنانچه مسیحیان عیسی (ع) را پسر خدا نامند.

بَل نَقذِفُ بِالحَقِّ عَلَى الباطِلِ فَيَدمَغُهُ فَإِذا هُوَ زاهِقٌ (بل) اضراب است یعنی چنین نیست که مشرکین گمان کرده‌اند که آفرینش آسمان و زمین بیهوده و بطور لهب و لعب انجام گرفته باشد بلکه حکمت الهی قاهر و غالب بر باطل گردیده و باطل را نابود میگرداند.

(القذف) انداختن چیزی است از دور بصلابت، و (دمغ) شکستن مغز کله است بطوری که دماغ شکافته و پرده آن پاره شود و منجر بفناء روح گردد و استعاره و مبالغه در اینکه است که حق را بر باطل غالب گردانیم جاءَ الحَقُّ وَ زَهَقَ الباطِلُ إِنَّ الباطِلَ كانَ زَهُوقاً حق باطل را فانی و مضمحل میگرداند.

حق و باطل مقابل و نقیض یکدیگرند حق امر ثابت و باطل مقابل حق غیر ثابت را گویند که پایدار نباشد مثل آب و (سراب) که تشنه آن را آب پندارد و بسوی آن روان گردد حَتّى إِذا جاءَهُ لَم يَجِدهُ شَيئاً.

خلاصه اینکه سه آیه مترتب بر هم است، آیه اول ببشر تذکر میدهد که خدای جلیل آسمان و زمین و آنچه در آنها است بیهوده و

بطور لهو و بازيچه خلقت ننموده بلكه غايت و فائده بزرگى در آفرينش آنها ميباشد.

آيه دوم اشاره به اينكه بايست بدانيد كه آفريننده و خالقى جز ذات احديت نيست اگر بفرض محال عمل لهو و بازيچه‌اى در تمام عالم واقع گردد آن نيز از طرف حق تعالى واقع گرديده.

و بآيه سوم اعراض نموده كه چنين نيست كه كار لغو و بيهوده‌اى در عالم واقع گردد زيرا كه علم بصلاح و حكمت ازلى و نيز قهر الهى چنان غالب و قاهر بر باطل است كه باطل را يكسره مضمحل و نابود ميگرداند و عمل لغو و بيهوده‌كارى در ساحت قدس مربّى عالم عرض اندام ندارد.

صفحه : ۲۴۷

وَ لَكُمُ الوَيلُ مِمّا تَصِفُونَ (ما) در (ممّا) يا مصدريه يا موصوفه يا موصوله است و جمله در موضع حال است، گويند (ويل) كلمه حسرت و ندامت است وقتى كه كفار عذاب را معاينه مينمايند متأسف و حسرت‌زده ميگردند. و بقولى (ويل) چاهى است در ته جهنم و جاى كفار و مشركين است كه نسبت ناروا بخدا و رسولش ميدهند.

وَ لَهُ مَن فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ مَن عِندَهُ لا يَستَكبِرُونَ عَن عِبادَتِهِ وَ لا يَستَحسِرُونَ، يُسَبِّحُونَ اللَّيلَ وَ النَّهارَ لا يَفتُرُونَ پس از اظهار عظمت خلقت و الوهيت خود و ردّ قول منكرين معاد در مقام اظهار حكمت آفرينش آسمان و زمين برآمده و چنين اظهار مينمايد كه خلقت آسمان و زمين براى عبادت و عبوديت است چنانچه در سوره الذاريات آيه ۵۶، فرموده وَ ما خَلَقتُ الجِنَّ وَ الإِنسَ إِلّا لِيَعبُدُونِ وقتى كه اينكه آيه و آيه بعد را با آيه اول وَ ما خَلَقنَا السَّماءَ وَ الأَرضَ وَ ما بَينَهُما لاعِبِينَ جمع نموديم دو مطلب بزرگ ميتوان از آن استفاده نمود.

اول- اينكه آسمان و زمين و تمام موجودات ملك حق تعالى و در تحت تصرف و استيلاى او ميباشند جز ذات متعال حقيقهٔ احدى مالك چيزى نيست.

دوم- اينكه خلقت آسمان و زمين غايت و فائده بزرگى در بردارد و آن شناختن او است بالوهيت و معبوديت و عبادت نمودن او است.

سوم- اينكه در آيه تذكر ميدهد كه موجودات آسمانى و كسانى كه مقام عنديت دارند هميشه در شب و روز مشغول تسبيح و عبادتند و از عبادت و بندگى ملول و خسته نميگردند.

أَمِ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الأَرضِ هُم يُنشِرُونَ (ام) منقطعه متضمن استفهام و اضراب از كلام اول است و ظاهرا مرجع ضمير جمع (اتّخذوا) مشركين و بت‌پرستانند يعنى آيا مشركين از زمين خدايان باطل را فرا گرفتند و آنها زنده كننده مردگانند اگر چه بت‌پرستان

صفحه : ۲۴۸

چنين معتقد نبودند كه بتها مرده‌ها را ميتوانند زنده كنند لكن لازمه الوهيت چنين است زيرا كسى لايق پرستش است كه مقتدر باشد، هم حيات ببخشد و هم بميراند و هم زنده كند.

لَو كانَ فِيهِما آلِهَةٌ إِلَّا اللّهُ لَفَسَدَتا به (لو) امتناعى تعدّد اله را ممتنع ميگرداند زيرا كه تعدّد (اله) ملازم با فساد آسمان و زمين است و چون مى‌بينيم كه آسمان و زمين تباه و فاسد نشده معلوم ميشود كه (اله) آن يكى است.

و وجه ملازمه كه چگونه تعدّد (اله) موجب فساد عالم ميگردد ظاهرا در اينجا آيه بوضوح آن باقى گذاشته زيرا كه اگر فرض كنيم در عالم خدايانى باشند البته تعدّد آنها ايجاب ميكند تباين حقيقت آنها را ذاتا و صفتا و اختلاف حقيقت آنها سبب آراء و تدبير آنان در نظام عالم ميگردد و چون مى‌بينيم كه عالم مرتّب و منظّم است و هر چيزى بجاى خود قرار گرفته علم يقينى پديد ميگردد

که (اله) و ناظم و مدبّر عالم یکی است اینست که در اینجا دلیل تمانع میآید و بنای متکلمین در اثبات وحدت و بطلان تعدد (اله) بر آن است و بیان آن چنین است.

که اگر فرض کنیم دو خدا در امر عالم دخالت داشته باشند چنانچه ظاهرا مشرکین تعدد اله را راجع به تدبیر امور عالم میگفتند نه اینکه مبدء و واجب الوجود را متعدد بدانند بدلیل اینکه میگفتند هؤُلاءِ شُفَعاؤُنا عِندَ اللّهِ اینها را واسطه میدانستند و سیاق آیه بر ردّ مشرکین است، و بنا بر تعدد (اله) و مدبّر عالم گوئیم اینکه دو خدا یا هر دو قادر و عالم و قوی می‌باشند یا یکی قوی و دیگری ضعیف یا هر دو ضعیفند، بنا بر اینکه هر دو ضعیف باشند و هیچ یک بتنهایی قدرت بر ایجاد و اعدام نداشته باشد هیچکدام لائق الوهیت و خدایی نمی‌باشند. و اگر یکی ضعیف و دیگری قوی، البته ضعیف تحت استیلاء و اراده قوی قرار گرفته و لایق پرستش نیست، و اگر هر دو قوی و نیرومند باشند باراده یکی از آنها

صفحه : ۲۴۹

عالم موجود و منظّم میگردد و اراده دیگری لغو و بی‌ثمر میشود مگر اینکه ضدّ آن را اراده نماید مثل اینکه اگر یکی اراده کند حیات چیزی را و دیگری موت آن را بخواهد اجتماع ضدّین یا نقیضین را ایجاب مینماید و اجتماع ضدّین و نقیضین از محالات عقلیه بشمار میرود، و اگر اراده هیچکدام حاصل نگردد ارتفاع نقیضین لازم آید که آن نیز محال است، اینکه است معنی (لفسدتا) که اگر (اله) زیادتر از یکی بود عالم تباه میگردید، و نیز اگر بفرض خدایان در اراده موافق باشند چندین قدرت بیک مقدور تعلّق میگیرد و تعدد علت بر معلول واحد از محالات عقلیه بشمار میرود و اگر مخالفت نمایند عالم فاسد میگردد.

فَسُبحانَ اللّهِ رَبِّ العَرشِ عَمّا یَصِفُونَ ذات متعال اول خود را تبرئه و تنزیه مینماید از آنچه مشرکین از شریک و نظیر و معاون باو نسبت میدهند و در ثانی خود را ببزرگترین اوصاف جمال ربوبیت معرّفی می‌نماید و ستایش می‌نماید که پروردگار و مربّی عرش عظیم است.

در اینکه آیه هم تنزیه است و هم تحمید، اول تنزیه و تخلیه از آن چیزی است که باو نسبت میدهند از شریک و نظیر، دوم تحلیه و محلّی بودن ذات اقدس است بصفت ربوبیت، و شاید اختصاص بعرش که احاطه را می‌رساند اشاره بفیض منبسط و رحمت رحمانی او باشد که بهمه موجودات احاطه نموده.

لا یُسئَلُ عَمّا یَفعَلُ وَ هُم یُسئَلُونَ مرجع ضمیر (هم) شاید آلهه باشد و ممکن است افراد بشر باشند و میشود بشر و آلهه همه باشند. عظمت و بزرگی خداوندی مانع از اینکه است که مورد سؤال مخلوق ضعیف واقع گردد، و نیز چون معلوم و معین است که افعال او تعالی معلل باغراض زائد بر ذاتش نیست اینکه است که در مورد سؤال واقع نمیگردد، لکن چون ممکن و مخلوق چنین نیست و افعالش زائد بر ذات وی است بایستی در مورد سؤال واقع گردد و گفته شود (لم فعلت) برای چه کردی و نیز چون حق تعالی حکیم است

صفحه : ۲۵۰

و افعال حکیم مطابق حکمت و نظام عالم واقع است دیگر جای سؤال نیست.

أَمِ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ آلِهَةً قُل هاتُوا بُرهانَکُم اینکه دلیل دیگری است بر اثبات منفرد بودن ذات الهی در الوهیت و تدبیر امر عالم، و چون تعدّد اله و مبدء از بدیهات و ضروریات نیست اینکه است که اثبات آن محتاج بدلیل است و دلیل بر وجود صانع که آثار شاهد بر آنست فقط ثابت میگرداند که عالم را خدایی است عالم و قادر و حکیم و مشرکین که تعدّد آلهه میگویند بایستی دلیل دیگری بر اثبات مدّعای خود بیاورند و چون دلیلی بر اثبات مدّعای خود ندارند مدّعای آنها باطل است.

(در دو جهان قادر و يکتا تويی

چون قدمت بانگ بر ابلق زند

ز تو که يا رداء که انا الحق زند).

هـذا ذِكرُ مَن مَعِيَ وَ ذِكرُ مَن قَبلِي بَل أَكثَرُهُم لا يَعلَمُونَ الحَقَّ فَهُم مُعرِضُونَ (هـذا) شايـد اشاره باشد بکتابهای آسـمانی و مقصود از آنچه بـا من است قرآن باشـد (وَ ذِكرُ مَن قَبلِي) باقی کتب آسـمانی مثل تورات و انجيل و زبور و غير آنها که در تمام کتابهای منزل خـدای تعالی را بوحـدت و يگـانگی و بتمـام اوصـاف جلال و جمال و عظمت و کبريايی سـتوده و يادآوری نموده لکن چون اکثر مشـرکين و کـافرين در اثر فرو رفتن در جهـل و نـادانی حق و باطـل را از هم تميز نميدهنـد اينکه است که از حق و حقيقت اعراض ميکنند.

وَ ما أَرسَلنا مِن قَبلِكَ مِن رَسُولٍ إِلّا نُوحِي إِلَيهِ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلّا أَنَا فَاعبُدُونِ اينکه آيه بيان آيه بالا است و حق تعالی به پيمبرش خبر ميدهـد که پيمبر و رسولی ما نفرسـتاديم مگر اينکه باو دو چيز وحی نموديم و بوی آزموديم اول اله و آفريننـده‌ای نيست مگر همان خـدای واحـد يکتـا، دوم بـايستی عبادت و عبوديت را مخصوص باو گردانيـد و ظاهرا اينکه همان ذکری است که در آيه بالا رسول اکرم صـلی اللّه عليه و آله و سـلّم اشاره بآن نموده و فرموده اينکه ذکر يعنی کلمه توحيـد آن طوری که خـدای تعالی بمن و پيمبران پيش آموخته چون کفار بحقيقت آن طوری

صفحه : ۲۵۱

که بايد آگاه باشند نيستند اينست که از آن اعراض مينمايند.

وَ قالُوا اتَّخَذَ الرَّحمنُ وَلَداً سُبحانَهُ بَل عِبادٌ مُكرَمُونَ اينکه آيه مقول قول مشـرکين است که ملائکه را بنات اللّه ميگفتند يا عيسويان و يهوديان عيسـی و عزير را پسر خدا می‌ناميدند و اولاد خدا ميدانستند، حق تعالی منزّه و مبرّا از آنست که اولاد بگيرد بلکه ملائکه و آنچه را که نسبت بخـدا ميدهنـد مثـل حضـرت عيسـی (ع) آنان بنـدگانی ميباشـند که از طريق عبادت و بنـدگی نزد خـدا گرامی و ارجمند گرديده‌اند و چون مشرکين بگمان اينکه اينها مقرّب عند اللّه ميباشند آنان را شفيع خود ميدانستند آيه عقيده سخيف آنها را ردّ ميکنـد که آنها بـدلخواه خود چيزی نميگوينـد و بآنچه مأمورنـد عمل ميکننـد، مفسـرين در شأن نزول آيه گفته‌اند که آيه در ردّ عقيـده سـخيف خزاعه و جمـاعتی از مشـرکين وارد شـده که آنان ملائکه را بنات اللّه دختران خـدا ميگفتنـد لکن آيه اطلاق دارد و مورد مخصص نميشود.

لا يَسبِقُونَهُ بِالقَولِ وَ هُم بِأَمرِهِ يَعمَلُونَ گمان نکنيـد که آن بزرگواران بر خـدا پيشـی گيرنـد و پيش از آنکه فرمان الهی جاری گردد بدلخواه خود سـخنی يا درخواستی نمايند چنانچه در باره بنده خاص و رسول خود محمّد صلی اللّه عليه و آله و سلّم فرموده ما يَنطِقُ عَنِ الهَوی إِن هُوَ إِلّا وَحيٌ يُوحی چنيننـد پيمبران و ملائـکه مقرّبين که مطيع امر الهنـد و خودشان و اراده آنها فانی در وجود و اراده حق تعالی است.

يَعلَمُ ما بَينَ أَيدِيهِم وَ ما خَلفَهُم وَ لا يَشفَعُونَ إِلّا لِمَنِ ارتَضی وَ هُم مِن خَشيَتِهِ مُشفِقُونَ و بعض ديگر از اوصاف (عباد مکرمون) اينکه است که خـدا عمـل و رويّه آنان را ميدانـد و علم او بتمام حالات آنها از آنچه جلو آنها يا عقب آنها است احاطه دارد و ميدانـد که آنان شـفاعت نميکنند مگر کسـی را که خدا راضـی باشد بشـفاعتشان و آنها از عظمت و هيبت الهی لرزان و ترسناکند، و اينکه آيه دوم مربوط بهمان آيه بالا است که بايد مشرکين که اينها را پرستش ميکنند باميد اينکه شفيع

صفحه : ۲۵۲

آنها گردند بدانند که آن بندگان مقرّب بدون اذن شفاعت نخواهند نمود قوله تعالی مَن ذَا الَّذِی یَشفَعُ عِندَهُ إِلّا بِإِذنِهِ.
وَ مَن یَقُل مِنهُم إِنِّی إِلهٌ مِن دُونِهِ فَذلِکَ نَجزِیهِ جَهَنَّمَ کَذلِکَ نَجزِی الظّالِمِینَ و چون ظاهرا مرجع ضمیر (منهم) همان عباد مکرمون میباشند که در آیه بالا نام برده شد خواه ملائکه باشند چنانچه بعضی گفته‌اند یا مطلق باشد نظر باطلاق آیه و لو آنکه مسلّما خدا میداند که ملائکه یا پیمبرانی را که پسر خدا نامیده‌اند اینها معصومند و هیچوقت چنین ادّعای بزرگی که بگوید من خدا میباشم نخواهند نمود و ظاهرا غرض از اینکه تعبیر نظر باهمیّت مطلب است که بفرض محال اگر ملکی یا انسانی مدّعی الوهیت گردد پاداش او جهنّم است زیرا که چنین کسی از ستمکاران محسوب گردیده و جزای ظالمین دار عذاب خواهد بود أ وَ لَم یَرَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَنَّ السَّماواتِ وَ الأَرضَ کانَتا رَتقاً فَفَتَقناهُما رتق مصدر بمعنی مرتوق است یعنی ملتحم و بهم پیچیده، آیا کفار ندیدند و ندانستند که آسمانها و زمین شیئی واحد و بهم پیچیده و یکی بودند و ما آنها را از هم باز نمودیم.
طنطاوی راجع بآیه در جواهر التفسیر بیان مفصلی دارد، در اینجا برای ایضاح مختصری از آن را ترجمه مینمائیم:
چنین گوید أَنَّ السَّماواتِ وَ الأَرضَ کانَتا رَتقاً یعنی آسمانها و زمین ملتحم و متصل بهم بودند (ففتقناهما) و ما آنها را از هم جدا نمودیم و اتّحاد آنها را زائل گردانیدیم، و اینکه مطلب مطابق است با کشفیات اهل اروپای اینکه زمان که آنان گفته‌اند ابتداء خورشید کره‌ای بود شبیه بآتش و با زمین و سیّارات و توابع آنها ملیونها سال بدور خود میچرخید پس از آن زمین از خورشید جدا گردید و همچنین سیّارات از خط استواء شمسی از خورشید جدا گردیدند و جدا شدن آنها از جهت سرعت سیر شمس و جریان او دور خود بود و زمین ما و زمینهای دیگر که سیّاراتند همه آنها از خورشید دور شدند زیرا که شمس ما و سیّارات دیگر

صفحه : ۲۵۳

تمام آنها سیّاراتند و تمام آنها دارای زمینند و هر شمسی که ما می‌بینیم گویا یک ستاره‌ای می‌نماید، تا آنجا که گفته:
پس ثابت شد که زمین ما مشتق از خورشید و خورشید از خورشید بزرگتر از خود و آن نیز از خورشید بزرگتر و همین طور هر شمسی از شمس بزرگتر از خود و بهمین ترتیب بالا میرود و حدّ یقف ندارد و فکر بشر متحیّر میگردد و انتهای آن را نمی‌فهمد، اینست حکایت عالمی که ما در آن سکونت داریم و اینکه است قول بین اروپایی‌ها که کافر بسیّدنا محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم میباشند و هیچ خبر از قرآن ندارند و اینکه رأی در اینکه زمان مشهور است.
و قوله تعالی پس از استفهام تقریعی أ وَ لَم یَرَ الَّذِینَ کَفَرُوا الخ از معجزات قرآن بشمار میرود زیرا که اینکه علم در آن زمان نه نزد عرب بوده و نه نزد معاصرین آنها و اینکه علم در اینکه زمان ما پدید گردیده و سزاوار است که ما بر تمام خلق اعلان کنیم که اینکه معجزه پیمبر ما است که در قرآن خبر داده و اینکه خدای تعالی خبر داده بحسن صنعتش و اتقان حکمتش و اینکه او متفرد بحکمت و قدرت است زیرا که حرارت را سبب حرکات اینکه عوالم که نار محترقه بود قرار داده و بواسطه اینکه دوران که در زمان متمادی ادامه داشت ذرّه‌ای از آن منفصل گردید و سرد شد و از آن زمین و سیّارات پدید گردید و زمین بعضی از آنها است و حساب چگونگی سیر آنها عقل را بدهشت می‌اندازد و خلقت بدیع بر پشت زمین پدید گردید و همین است معنی قوله تعالی (و اتقن کل شیئی خلقه) اینکه طور در قرآن یادآوری نموده و مسلمانها و غیر آنان از فرس و روم و امم از اینکه نظریّه بی‌خبرند تا آنجا که گفته وَ جَعَلنا مِنَ الماءِ کُلَّ شَیءٍ حَیٍّ یعنی و ما از آب هر حیوانی را آفریدیم چنانچه گفته وَ اللّهُ خَلَقَ کُلَّ دَابَّةٍ مِن ماءٍ و چنین است هر بنائی که حیات آن از آب است، و علمای عصر حاضر گویند هر حیوانی ابتداء در دریا آفریده شده و اصل تمام پرندگان و حیوانات

صفحه : ۲۵۴

برّی از دریا تکوّن گردیده و بعد بکثرت زمان با حیوانات برّی منطبع گردیدند و در اینجا سخنها بسیار است اینکه نیز معجزه دیگری است از اعجاز قرآن که در آن وقت کسی مطلع بر آن نبوده. (پایان) أَ فَلا یُؤمِنُونَ بهمزه استفهام در مقام تعجّب گویا فرموده با اینکه آثار قدرت و اتقان صنعت آیا چرا و چگونه کافرین ایمان نمیآورند.

صفحه : ۲۵۵

[سوره الأنبياء (۲۱): آيات ۳۱ تا ۴۵]

اشاره

وَ جَعَلنا فِی الأَرضِ رَواسِیَ أَن تَمِیدَ بِهِم وَ جَعَلنا فِیها فِجاجاً سُبُلًا لَعَلَّهُم یَهتَدُونَ (۳۱) وَ جَعَلنَا السَّماءَ سَقفاً مَحفُوظاً وَ هُم عَن آیاتِها مُعرِضُونَ (۳۲) وَ هُوَ الَّذِی خَلَقَ اللَّیلَ وَ النَّهارَ وَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ کُلٌّ فِی فَلَکٍ یَسبَحُونَ (۳۳) وَ ما جَعَلنا لِبَشَرٍ مِن قَبلِکَ الخُلدَ أَ فَإِن مِتَّ فَهُمُ الخالِدُونَ (۳۴) کُلُّ نَفسٍ ذائِقَةُ المَوتِ وَ نَبلُوکُم بِالشَّرِّ وَ الخَیرِ فِتنَةً وَ إِلَینا تُرجَعُونَ (۳۵)
وَ إِذا رَآکَ الَّذِینَ کَفَرُوا إِن یَتَّخِذُونَکَ إِلاّ هُزُواً أَ هذَا الَّذِی یَذکُرُ آلِهَتَکُم وَ هُم بِذِکرِ الرَّحمنِ هُم کافِرُونَ (۳۶) خُلِقَ الإِنسانُ مِن عَجَلٍ سَأُرِیکُم آیاتِی فَلا تَستَعجِلُونِ (۳۷) وَ یَقُولُونَ مَتی هذَا الوَعدُ إِن کُنتُم صادِقِینَ (۳۸) لَو یَعلَمُ الَّذِینَ کَفَرُوا حِینَ لا یَکُفُّونَ عَن وُجُوهِهِمُ النّارَ وَ لا عَن ظُهُورِهِم وَ لا هُم یُنصَرُونَ (۳۹) بَل تَأتِیهِم بَغتَةً فَتَبهَتُهُم فَلا یَستَطِیعُونَ رَدَّها وَ لا هُم یُنظَرُونَ (۴۰)
وَ لَقَدِ استُهزِئَ بِرُسُلٍ مِن قَبلِکَ فَحاقَ بِالَّذِینَ سَخِرُوا مِنهُم ما کانُوا بِهِ یَستَهزِؤُنَ (۴۱) قُل مَن یَکلَؤُکُم بِاللَّیلِ وَ النَّهارِ مِنَ الرَّحمنِ بَل هُم عَن ذِکرِ رَبِّهِم مُعرِضُونَ (۴۲) أَم لَهُم آلِهَةٌ تَمنَعُهُم مِن دُونِنا لا یَستَطِیعُونَ نَصرَ أَنفُسِهِم وَ لا هُم مِنّا یُصحَبُونَ (۴۳) بَل مَتَّعنا هؤُلاءِ وَ آباءَهُم حَتّی طالَ عَلَیهِمُ العُمُرُ أَ فَلا یَرَونَ أَنّا نَأتِی الأَرضَ نَنقُصُها مِن أَطرافِها أَ فَهُمُ الغالِبُونَ (۴۴) قُل إِنَّما أُنذِرُکُم بِالوَحیِ وَ لا یَسمَعُ الصُّمُّ الدُّعاءَ إِذا ما یُنذَرُونَ (۴۵)

صفحه : ۲۵۶

ترجمه آيات

در زمین کوهها برافراشتیم که آنها را باضطراب نیاورد و در آن راهها پدید آوردیم شاید آنان راه بیابند (۳۱)
و آسمان را سقفی محفوظ و طاق محکم گردانیدیم و آنها از آیات آن اعراض مینمایند (۳۲)
و خدا آن کسی است که شب و روز و شمس و قمر را آفریده و تمام آنها در فلک خود شناورند (۳۳)
و پیش از تو (ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم) برای هیچ بشری عمر دائمی قرار ندادیم آیا اگر تو بمیری آنها جاویدانند (۳۴)
هر نفسی چشنده مرگ است و شما را آزمایش و امتحان میکنیم (بآنچه) از بدی و خوبی یعنی بلاء و نعمت بشما اصابت مینماید و بسوی ما بازگشت خواهید نمود (۳۵)
و چون ببینند تو را کافرها نمیگیرند تو را مگر بسخریه و گویند آیا اینکه آن کسی است که خدایان ما را ببدی یاد میکند در حالی که آنان بذکر خدای رحمان کافرند (۳۶)

خلقت شده است انسان از عجله یعنی طبع او عجله کننده است زود باشد که بنمایانیم بشما آیات خود را پس عجله نکنید (۳۷)
کافرین گویند وعده عذاب یا قیامت چه وقت است اگر شما راست می گویید (۳۸)
اگر کافرین میدانستند وقتی را که نتوانند نگاه دارند روهای خود و نه پشتشان را از آتش و یاوری برای آنان نمیباشد تعجیل نمیکردند (۳۹)
بلکه قیامت ناگهان میآید و آنها را مبهوت گرداند و بر ردّ آن توانا نیستند و مهلت داده نمیشوند
و حقیقهٔ برسولانی که پیش از تو بودند استهزاء نمودند و جزای سخریّه آنها بازگشت بخودشان نمود و آنها را گرفت آنچه را که باو استهزاء مینمودند (۴۱)
ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم بگو کی است شما را از خدای رحمن در شب و روز نگاه دارد

صفحه : ۲۵۷

بلکه کافرین از یاد پروردگارشان اعراض میکنند (۴۲)
آیا برای آنان خدایانی هست غیر از ما که باز میدارد آنها را و خدایان آنها قدرت ندارند خود را یاری کنند و کافرین از ما پناه داده نشوند (۴۳)
بلکه آنها و پدران آنان را متمتع گردانیدیم تا عمر زیاد نمودند آیا آنها نمی‌بینند که ما زمین و اطراف آن را بمرگ میکاهیم آیا آنها غالبند (یا ما) (۴۴)
ای محمّد (ص) بگو من بوحی شما را آگاه میگردانم و از عذاب او میترسانم لکن گوش کر وعظ و سخن را نمیشنود وقتی که او را از عذاب بترسانیم (۴۵).

صفحه : ۲۵۸

توضیح آیات

وَ جَعَلنا فِی الأَرضِ رَواسِیَ أَن تَمِیدَ بِهِم وَ جَعَلنا فِیها فِجاجاً سُبُلًا بزرگ و بزرگوار است خدایی که از آثار صنع و اتقان حکمت ازلی او برافراشتن کوهها است، و در اینکه آیه تذکر میدهد که پس از گسترانیدن زمین و حرکت دائمی آن و آن حرارتی که در جوف زمین است کوههایی برافراشته که اگر کوهها نبود که زمین را نگاه دارد و آن حرارت شدید آن را تکان ندهد و اهلش را مضطرب نگرداند و بآرامش بادوار خود ادامه دهد بطوری که اهل زمین حسّ حرکت آن را نکنند و اعمال روزانه خود را بخوبی انجام دهند، اهل زمین مضطرب میگردیدند اینکه بود که کوههایی در زمین قرار داده که مانند میخی که کوبیده شود زمین را از تکان دادن محفوظ گردانیده و در آن کوهها درّهها و راههایی قرار داده که بآسانی بهر جا که بخواهند روان گردند.
لَعَلَّهُم یَهتَدُونَ شاید اشاره باین باشد که در کوهها راهی برای عبور و مرور قرار دادیم که شاید در اثر مسافرتها و تماس با دانشمندان و نیز در اثر مشاهده آثار صنع بسوی حق و حقیقت راه یابند و رستگار گردند.
وَ جَعَلنَا السَّماءَ سَقفاً مَحفُوظاً وَ هُم عَن آیاتِها مُعرِضُونَ و نیز از آثار قدرت و حسن تدبیر مدبّر و مربّی عالم چنین است که آسمان را سقف زمین قرار داده و آن را از افتادن بزمین نگاه داشته قوله تعالی در سوره فاطر آیه ۳۹ إِنَّ اللّهَ یُمسِکُ السَّماواتِ وَ الأَرضَ أَن تَزُولا و شاید مقصود از (محفوظا) نگاهداری او است از ورود شیاطین و راندن آنها (بشهاب ثاقب) یا افراشتن آن است بدون ستون در جوّ.

وَ هُوَ الَّذِی خَلَقَ اللَّیلَ وَ النَّهارَ وَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ کُلٌّ فِی فَلَکٍ یَسبَحُونَ از جمله آثار صنع و اتقان خلقت که دلیل بارز و ظاهری است بر مدبّر

صفحه : ۲۵۹

حکیم آفرینش شب و روز و خورشید و ماه است (خلق) بمعنی اندازه‌گیری است شب مقابل روز قرار گرفته قوله تعالی وَ جَعَلنَا اللَّیلَ لِباساً وَ جَعَلنَا النَّهارَ مَعاشاً اگر شب نبود روزی هم تعیین نمیگردید زیرا که روز بشب تعیین میگردد (کلّ شیئی یعرف باضدادها) شب ضدّ روز و مقابل آنست، بقدرت کامله الهی و حسن تدبیر شب را برای استراحت از عمل روزانه و روز را برای کسب و عمل بشر مقرر گردانیده و برای هر یک از شمس و قمر که اصول عالم طبیعیّاتند فلکی و کره‌ای قرار داده که علی الدوام مثل ماهی که در آب شناور است در مدار و کره خود میچرخند و از حرکت آنها و حرکت زمین بدور خود شب و روز پدید میگردد و بهمین گردش آنها است که عالم طبیعیات منظّم و مطابق حکمت جریان دارد و بر پا مانده تا وقتی که حکم بر اندکاک و فنای آنان صادر گردد و نظام عالم مختلّ و رو بانحلال نماید و آن آن وقتی خواهد بود که عالم دنیا پس از اندکاک تبدیل گردد بعالم قیامت قوله تعالی در وصف قیامت یَومَ تُبَدَّلُ الأَرضُ غَیرَ الأَرضِ وَ السَّماواتُ وَ بَرَزُوا لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ.

وَ ما جَعَلنا لِبَشَرٍ مِن قَبلِکَ الخُلدَ گویا کفار و مشرکین منتظر مرگ رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم بودند، آیه خبر میدهد که ما برای هیچ بشری زندگانی جاویدانی مقرّر ننمودیم هر ذی روحی که در اینکه عالم قدم گذارد مرگ دنبال وی خواهد رسید.

أَ فَإِن مِتَّ فَهُمُ الخالِدُونَ شرط است و جزاء و داخل شده است (فا) بر سر شرط و بر سر جزاء و متعلق بما قبل است، و همزه استفهام انکاری است یعنی کسانی که منتظر مرگ تو میباشند آیا اگر تو مردی آنان نمیمیرند و در دنیا جاویدانند چنین نیست که گمان کرده‌اند.

کُلُّ نَفسٍ ذائِقَةُ المَوتِ وَ نَبلُوکُم بِالشَّرِّ وَ الخَیرِ فِتنَةً هر نفسی طعم مرارت مرگ را خواهد چشید و مادامی که در دنیا حیات دارد

صفحه : ۲۶۰

وی را امتحان و آزمایش میکنیم (بالشرّ) از مرض و اتلاف مال و مصیبات گوناگون که هر بشری که قدم در اینکه عالم گذارد در مورد بلیّات و آفات واقع میگردد، (و الخیر) از نعمتهای فراوان. شرّ تفسیر بمرض شده و خیر بصحّت و وسعت و مال و باقی نعمتها که هر یک از اقسام خیر بشمار میرود. و شرّ و خیر چنانچه آیه خبر میدهد هر دو نسبت ببشر برای آزمایش است که آیا در مورد بلاء صابر و در مورد نعمت شاکر است یا در همه حال چنانچه اکثر مردم چنینند غافل است.

وَ إِلَینا تُرجَعُونَ بازگشت و مآل هر بشری بسوی حق تعالی است همان طوری که او مبدء و پدید آورنده موجودات است معاد و بازگشت همه بسوی او است زیرا که (کل شیئی یرجع الی اصله) آری بازگشت همه بسوی او است لکن مؤمنین و صالحین بسوی رحمت و مغفرت او تمکن مینمایند و در بهشت رضوان و دار کرامت متنعّم خواهند بود و کافرین و ملحدین بسوی شدید العقاب و سجن غضب او که جهنم است اقامت مینمایند وَ إِذا رَآکَ الَّذِینَ کَفَرُوا إِن یَتَّخِذُونَکَ إِلّا هُزُواً أَ هذَا الَّذِی یَذکُرُ آلِهَتَکُم وَ هُم بِذِکرِ الرَّحمنِ هُم کافِرُونَ (ان) نافیه است و (الّا) استثنائیه برسولش خبر میدهد که حال کفار چنین است که تو را نمی‌بینند مگر اینکه تو را بهزو و مسخره میگیرند و با هم گویند آیا اینکه آن کسی است که خدایان شما را ببدی یاد میکند (واو) حالیه است یعنی در حالی که بذکر پروردگار رحمن آنها کافرند، تکرار ضمیر (هم) برای تأکید و اهمیت مطلب است. و شاید اشاره باین باشد که سزاوار چنین است که هر وقت تو را ببینند چون رسول پروردگار رحمانی بیاد سعه رحمت الهی افتند لکن پرده کفر و جهل عقل و دانش آنان را پوشانیده و غافل گردیده‌اند و گویا آن سعه رحمت رحمانی حق که بتمام موجودات احاطه دارد نمی‌بینند.

صفحه : ۲۶۱

خُلِقَ الإِنسانُ مِن عَجَلٍ سَأُرِيكُم آياتِي فَلا تَستَعجِلُونِ طینت انسان و خلقت وی بر شتاب‌زدگی قرار گرفته، کنایه از شدّت اینکه صفت است در آدمی که گویا ماده وجود وی از اینکه صفت تعبیه شده بطوری که در وقوع عذاب نیز عجله میکند، بقرینه آیات بعد مشرکین از روی تمسخر برسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم میگفتند اینکه قیامت و آن عذابهایی که ما را بآن تهدید می‌نمایی اگر راست می‌گویی کی خواهد بود، در پاسخ آنها است که عجله نکنید بزودی بشما آیات خود را نشان خواهیم داد.

شیخ طبرسی در مجمع البیان در اینکه مقصود از انسان در آیه چیست دو وجه از مفسرین نقل نموده: یکی آنکه مقصود از انسان آدم ابو البشر است، و دوم مراد بانسان تمام افراد بشر است، و نسبت بهر یک احتمالاتی داده (چون بیانش مفصّل است و غرض ما اختصار است از بیان آن خودداری مینمائیم.

وَ يَقُولُونَ مَتى هذَا الوَعدُ إِن كُنتُم صادِقِينَ از جمله عجله انسان تعجیل در وقوع قیامت است پیش از موعد خود که گویا منتظر بودند که در همین حالی که متلبّس بلباس دنیوی طبیعی میباشند قیامت را بچشم سر ببینند و پس از مشاهده کردن ایمان بیاورند، و آیه بعد جواب آنان است لَو يَعلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا حِينَ لا يَكُفُّونَ عَن وُجُوهِهِمُ النّارَ وَ لا عَن ظُهُورِهِم وَ لا هُم يُنصَرُونَ جواب (لو) محذوف است در معنی اگر کافرین بدانند چنین عذابی را منتهی میشدند و آن آتشی است که باز ندارند از رویهای خود و نه از پشتهای آنها یعنی آتش بآنان احاطه نموده و یاری کننده‌ای ندارند که آنان را از عذاب نجات دهد.

بَل تَأتِيهِم بَغتَةً فَتَبهَتُهُم فَلا يَستَطِيعُونَ رَدَّها وَ لا هُم يُنظَرُونَ (بل) اضراب است یعنی چنین نیست که آنها گمان برده‌اند که وعده قیامت و وقوع عذاب دروغ باشد یا بشود در اینکه عالم بچشم معاینه نمایند بلکه

صفحه : ۲۶۲

عذاب بغتهٔ و یک دفعه بر آنان وارد میگردد و آنان را مبهوت و متحیر میگرداند و در آن وقت آتش چنان بر آنها مستولی گردیده که نه قدرت دارند آن را از خود دور گردانند و نه یاوری دارند که آنان را از عذاب برهاند.

وَ لَقَدِ استُهزِئَ بِرُسُلٍ مِن قَبلِكَ فَحاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنهُم ما كانُوا بِهِ يَستَهزِؤُنَ برای تسلّی خاطر رسول گرامیش صلی اللّه علیه و آله و سلّم باو خبر میدهد که محزون مباش اگر اینکه کفار بتو استهزاء و سخریه مینمایند مردمان پیشین نیز چنین بودند که هر پیمبری که برای آنان مبعوث میگردید و از واقعه قیامت و حساب و کتاب بآنها خبر میداد عوض آنکه سخن او را بپذیرند و از عذاب نجات یابند بسخنان آنها تمسخر مینمودند، اینکه بود که استهزای آنها بازگشت بخودشان کرد و بآنها عذاب احاطه نمود.

قُل مَن يَكلَؤُكُم بِاللَّيلِ وَ النَّهارِ مِنَ الرَّحمنِ (من) استفهام انکاری خطاب برسولش نموده که باین کفار و مشرکین بگو کیست که شما را در آنات شب و ساعات روز از عذاب و بلیّات و آفات نگاه دارد اگر در مورد غضب پروردگار رحمان واقع گردید آیا جز رحمت و کرم پروردگار مانعی هست که جلوگیر آفات و بلیّات دنیا و عذاب آخرت گردد هرگز چنین نیست فقط رحمت رحمانی او است که جلوگیر غضب و سرعت انتقام گردیده و شما را مهلت داده.

بَل هُم عَن ذِكرِ رَبِّهِم مُعرِضُونَ (بل) اضراب است یعنی اینکه کفار از یاد پروردگارشان که حافظ و مراقب آنان است و از بلیات و آفاتی که در هر آنی متوجه بآنها است آنها را نگاه میدارد اعراض مینمایند.

چون تمام موجودات قشون حق و دوست با دوستان خدا و با دشمنان خدا دشمنند اینکه است که اگر آن صفت رحمانیت حق تعالی نبود که جلو غضب او را گرفته و کافرین را مهلت داده تا وقت معلوم هر شیئی در هر آنی دمار از روزگار

صفحه : ۲۶۳

كفار و دشمنان خدا و سفرايش برميآوردند لكن كفار از روى جهالت و بى‌خردى از پروردگار رحمان خود رو ميگردانند.

أَم لَهُم آلِهَةٌ تَمنَعُهُم مِن دُونِنا لا يَستَطِيعُونَ نَصرَ أَنفُسِهِم وَ لا هُم مِنّا يُصحَبُونَ (ام) منقطعه و استفهام انكارى و جمله بعد صفت آلهة، يعنى آيا در قدرت آلهه خود مشركين چنين قدرتى هست كه غير از خدا توانا ميباشند كه از عبادت كنندگان خود رفع ضرر نمايند يا وقتى كه آفت و بليه‌اى رو بآنان آورد دفع آفات از خود نمايند در صورتى كه بتها قادر بر دفع ضرر از خودشان نميباشند چگونه ميتوانند رفع ضرر از غير خود بنمايند و از جانب ما نيز همچه قدرتى بآنها داده نشده كه بيارى خود و عبيد خود توانا باشند.

بَل مَتَّعنا هؤُلاءِ وَ آباءَهُم حَتّى طالَ عَلَيهِمُ العُمُرُ (بل) اضراب است و ظاهرا (هؤلاء) اشاره بمشركين اهل مكه است كه آنان و پدرانشان را عمر دراز داديم كه از دنيا متمتّع گردند و اسباب زندگانى آنها را با حسن وجه براى آنان فراهم و روزگارى ميگذرانيدند و در منزل امن حرم از هر آفتى در امان بودند.

أَ فَلا يَرَونَ أَنّا نَأتِي الأَرضَ نَنقُصُها مِن أَطرافِها أَ فَهُمُ الغالِبُونَ همزه (أ فلا) استفهام تقريرى است يعنى آيا نديدند اهل مكه يعنى البته مى‌بينند كه ما زمين را از اطرافش كم ميكنيم، مفسرين گويند اينكه بيان براى تنبّه آنها است كه بدانند هميشه عيش گوارا براى آنها باقى نمى‌ماند بلكه ما زمين را از اطراف آنان ميكاهيم و كوتاه ميكنيم يعنى اهل اسلام را بر آنها مسلط ميگردانيم و زمين را در تصرّف مسلمين در ميآوريم (أ فَهُمُ الغالِبُونَ) استفهام انكارى است يعنى چنين نيست كه هميشه مشركين غالب باشند وقتى ميرسد كه مغلوب گردند.

قُل إِنَّما أُنذِرُكُم بِالوَحيِ وَ لا يَسمَعُ الصُّمُّ الدُّعاءَ إِذا ما يُنذَرُونَ خطاب برسولش نموده كه باين جماعت مشركين و كافرين بگو من شما را

صفحه : ۲۶۴

از طرف وحى الهى تهديد ميكنم و از عذابى كه در دنيا و آخرت دامن‌گير شما خواهد گرديد ميترسانم لكن چون پرده غفلت و جهالت گوش دل شما را كر كرده متأثّر نميشويد مثل اينكه آدم كر نميشنود صداى آن كسى را كه او را از خطر تخويف ميكند.

قسمتى از آيات سورة الانبياء

[سوره الأنبياء (۲۱): آيات ۴۶ تا ۶۱]

اشاره

وَ لَئِن مَسَّتهُم نَفحَةٌ مِن عَذابِ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ يا وَيلَنا إِنّا كُنّا ظالِمِينَ (۴۶) وَ نَضَعُ المَوازِينَ القِسطَ لِيَومِ القِيامَةِ فَلا تُظلَمُ نَفسٌ شَيئاً وَ إِن كانَ مِثقالَ حَبَّةٍ مِن خَردَلٍ أَتَينا بِها وَ كَفى بِنا حاسِبِينَ (۴۷) وَ لَقَد آتَينا مُوسى وَ هارُونَ الفُرقانَ وَ ضِياءً وَ ذِكراً لِلمُتَّقِينَ (۴۸) الَّذِينَ يَخشَونَ رَبَّهُم بِالغَيبِ وَ هُم مِنَ السّاعَةِ مُشفِقُونَ (۴۹) وَ هذا ذِكرٌ مُبارَكٌ أَنزَلناهُ أَ فَأَنتُم لَهُ مُنكِرُونَ (۵۰)

وَ لَقَد آتَينا إِبراهِيمَ رُشدَهُ مِن قَبلُ وَ كُنّا بِهِ عالِمِينَ (۵۱) إِذ قالَ لِأَبِيهِ وَ قَومِهِ ما هذِهِ التَّماثِيلُ الَّتِي أَنتُم لَها عاكِفُونَ (۵۲) قالُوا وَجَدنا آباءَنا لَها عابِدِينَ (۵۳) قالَ لَقَد كُنتُم أَنتُم وَ آباؤُكُم فِي ضَلالٍ مُبِينٍ (۵۴) قالُوا أَ جِئتَنا بِالحَقِّ أَم أَنتَ مِنَ اللّاعِبِينَ (۵۵)

قالَ بَل رَبُّكُم رَبُّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ وَ أَنَا عَلى ذلِكُم مِنَ الشّاهِدِينَ (۵۶) وَ تَاللّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصنامَكُم بَعدَ أَن تُوَلُّوا مُدبِرِينَ (۵۷) فَجَعَلَهُم جُذاذاً إِلاّ كَبِيراً لَهُم لَعَلَّهُم إِلَيهِ يَرجِعُونَ (۵۸) قالُوا مَن فَعَلَ هذا بِآلِهَتِنا إِنَّهُ لَمِنَ الظّالِمِينَ (۵۹) قالُوا سَمِعنا فَتًى يَذكُرُهُم يُقالُ لَهُ إِبراهِيمُ (۶۰)

قالُوا فَأْتُوا بِهِ عَلی أَعیُنِ النّاسِ لَعَلَّهُم یَشهَدُونَ (۶۱)

صفحه : ۲۶۵

ترجمه آیات

و هر گاه (بکافرین) انـدک چیزی از عذاب پروردگار تو برسد هر آینه البته گویند ای وای بر ما حقیقهٔ ما از سـتمکاران بخود بودیم (۴۶)

و ما در قیامت میزان عدل را میگذاریم و باحدی در آن وقت ظلمی وارد نمیآید اگر چه بقدر مثقال دانه خردلی باشد آن را میآوریم و ما برای محاسبه نمودن کافی میباشیم (۴۷)

و بموسی و هارون فرقان و روشنایی عطاء نمودیم و آن تذکری است برای پرهیزکاران (۴۸)

آن کسانی که از پروردگارشان بپنهانی میترسند و نیز از ساعت قیامت ترسناکند (۴۹)

و اینکه (قرآن) ذکر مبارکی است که ما او را فرود آوردیم آیا شما (حقانیّت) آن را انکار میکنید (۵۰)

و حقیقهٔ وقتی ابراهیم را قبلا بکمال رشد رسانیدیم و بشایستگی او برای اینکه مقام عالم بودیم (۵۱)

یاد بیاور وقتی را که بپدر (عمویش) و قومش گفت چیست اینکه مجسمه‌هایی که شما می‌پرستید و بر آنها مجاور میباشید (۵۲)

گفتند ما پدران خود را بر عبادت آنها یافتیم (۵۳)

ابراهیم گفت شما و پدرانتان در گمراهی هویدا میباشید (۵۴)

بابراهیم (ع) گفتند آیا تو بر ما بحق و درستی آمده‌ای یا بلعب و بازیچه می‌گویی (۵۵)

ابراهیم گفت بلکه حقیقت میگویم پروردگار شما پروردگار آسمانها و

صفحه : ۲۶۶

زمین است آن کسی که شما را آفریده و من بر اینکه مطلب از گواهانم (۵۶)

و قسم بخدا که هر آینه در شکستن بتهای شما تدبیر میکنم پس از آنکه شما از (بتخانه) روی گردانیدید (۵۷)

(ابراهیم داخل بتخانه شد) و بتها را در هم شکست مگر بزرگ آنها را برای اینکه شاید بسوی او برگردند (۵۸)

قوم گفتند هر کس با بتهای ما چنین کرده حقیقهٔ او از ستمکاران است (۵۹)

(بعضی) گفتند ما شنیده‌ایم جوانی که او را ابراهیم گویند (شاید او چنین کرده) (۶۰)

گفتند او را بیاورید در حضور جماعت مردم شاید آنان گواهی دهند (۶۱)

توضیح آیات

اشاره

وَ لَئِن مَسَّتهُم نَفحَةٌ مِن عَذابِ رَبِّکَ لَیَقُولُنَّ یا وَیلَنا إِنّا کُنّا ظالِمِینَ برای تهدید کفار و مشرکین گوش‌زد آنان مینماید و اشاره بعظمت عـذاب قیامت دارد که عـذاب آن بقـدری سـخت و ناملائم است که اگر فرضا (نفحـهٔ) وزیدن اندکی از آن عذاب بمشام جان آنها

برسد بلام و نون تأكيد ثقيله (ليقولن) كه براى مؤكد و مقرر گردانيدن آمده كلام آنها را مؤكد ميگرداند كه آنان البته ميگويند كه اى واى بر ما و عمل ما كه ما از جمله ستمكاران بنفس خود بوديم وَ نَضَعُ المَوازِينَ القِسطَ لِيَومِ القِيامَةِ فَلا تُظلَمُ نَفسٌ شَيئاً (قسط) صفت موازين است بتقدير مضاف يعنى موازينى كه داراى قسط و عدل است.

و در اينكه مقصود از موازين چيست از مفسرين دو وجه نقل شده: اكثر مفسرين حمل بر معنى ظاهر نموده‌اند و گفته‌اند كه مقصود ميزانى است مثل ميزان معهود كه براى آن عمودى و دو كفّه باشد، و از حضرت رسول صلى اللّه عليه و آله و سلّم چنين نقل شده كه فرمود در شب معراج ترازويى آويخته ديدم كه سعه هر كفّه آن

صفحه : ۲۶۷

مانند سعه مشرق تا مغرب بود گفتم خدايا اينكه ترازو بچه پر ميشود خطاب آمد بعزّت و جلال خودم اگر بنده با اخلاص حسنه بياورد كه مقدار نيم خرما باشد پر شود.

و بعضى از مفسرين بر آنند كه مقصود از ميزان عدل است و وضع ميزان از باب تمثيل است و اشاره دارد بمواظبت حساب كه بدرستى و حقيقت حساب مردم از روى عدل كشيده خواهد شد و اينكه معنى بحقيقت ظاهرتر مينمايد.

(اعتراض)

اعمال بشر از قبيل اعراضند و عرض بوزن و كيل در نميآيد، مفسرين از اينكه اشكال چند جواب داده‌اند كه هيچكدام وافى بمطلب نيست.

بهتر اينكه است كه گفته شود چون عالم آخرت عالمى است كه هر چيزى بحقيقت در او بروز و ظهور مينمايد و قوله تعالى يَومَ تُبلَى السَّرائِرُ شاهد بر اينكه است زيرا كه ظاهر شدن باطنها نيست مگر به اينكه صورت خارجى پيدا مينمايد و شاهد بر اينكه توجيه آن اخباريست كه راجع بتجسّم اعمال از معصومين عليهم السّلام رسيده است كه عوارض دنيا مثل اعمال بشر در نتيجه بصورت جواهر در عالم آخرت خودآرايى مينمايد و بقرينه قوله تعالى در سوره نبأ (جَزاءً وِفاقاً) اعمال سعداء و نيكوكاران موافق نيكى رفتارشان بصورت حور و غلمان و نعمتهاى بهشتى كه از طرف حاكم جزاء موافق اعمالشان براى آنان مهيّا گرديده كه پاداش اعمال نيك آنها است جلوه گرى ميكند.

و همچنين است اعمال بد كفار و فسّاق كه آن نيز موافق سريره و اعمال بدشان صورت ميگيرد و بآتش جحيم تحوّل مينمايد، و چنين است عذاب قبر كه از طرف معصومين عليهم السّلام رسيده كه آن همان اخلاق و اعمال بد انسان است كه در قبر بصورت مار و كژدم و غيره درآمده و صاحبش را اذيت مينمايد (أَنَّ اللّهَ لَيسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِيدِ).

صفحه : ۲۶۸

وَ إِن كانَ مِثقالَ حَبَّةٍ مِن خَردَلٍ أَتَينا بِها ضمير (بها) راجع بمثقال است، و تأنيث آن براى مضاف اليه آن است كه (حبّة) ميباشد، و خردل دانه اسفند را گويند و اشاره بشمول و تحقيق در حساب است.

وَ كَفى بِنا حاسِبِينَ از اينكه جمله معلوم ميشود كه ذات اقدس الهى بنفسه حساب بنده گان را ميرسد و واگذار بملائكه يا غير نميكند و اينكه نيز شرافت انسان را ميرساند كه با آن عظمت الهيّتش خودش متكفل امور بشر ميگردد كه بين ملائكه حاملين امور رسوا نگردد و كسى بر حال وى مطلع نشود.

وَ لَقَد آتَینا مُوسی وَ هارُونَ الفُرقانَ وَ ضِیاءً وَ ذِکراً لِلمُتَّقِینَ پس از بیان حال مشرکین و کافرین راجع بمعاد در اینکه مبارک سوره هفده نفر از پیمبران گرامی را با شرح حالشان و جفاهایی که کفار بآن بزرگواران وارد نمودند تذکر میدهد: اول- در مقام شرح حال موسی و کتاب او تورات برآمده سه منقبت راجع بکتاب موسی (ع) یادآوری نموده:

اول- آن را فرقان نامیده باعتبار اینکه جدا کننده بین حق و باطل و حلال و حرام است.

دوم- ضیاء و روشنی، یعنی کتابی است روشن و روشنایی‌بخش که تابعین وی از ظلمت جهالت و حیرت و سرگردانی بشاه راه هدایت رهسپار و بمنزل امن فیروز خواهند گردید.

سوم- (وَ ذِکراً لِلمُتَّقِینَ) و تذکر و موعظه و اندرزی است برای پرهیزکاران و شاید مقصود از (آتینا) تمام عطاها و معجزاتی باشد که بحضرت موسی علیه السّلام عطا نموده نه فقط تورات.

الَّذِینَ یَخشَونَ رَبَّهُم بِالغَیبِ وَ هُم مِنَ السّاعَةِ مُشفِقُونَ از جمله صفات اهل تقوی چنین است که اینها از عظمت پروردگارشان

صفحه : ۲۶۹

در حالی که از نظر آنان پنهان است میترسند، و شاید (بالغیب) حال باشد از فاعل یا مفعول (یخشون) یعنی میترسند در حالی که از مردم پنهانست یا در حالی که از نظر آنها پنهانست.

خلاصه آنکه متّقی کسی است که نه در حضور مردم و نه در پنهانی مرتکب معاصی نشود و نیز ترس خود را بکسی اظهار نمیکند و نیز اهل تقوی از قیامت و واقعه محشر ترسناکند.

وَ هذا ذِکرٌ مُبارَکٌ أَنزَلناهُ أَ فَأَنتُم لَهُ مُنکِرُونَ (هذا) اشاره بقرآن مجید است یعنی اینکه قرآن بلند مرتبه تذکری است که فرو فرستادیم برای هدایت و راهنمایی مردم، همزه استفهام در مقام توبیخ و سرزنش ملحدین و منکرین حقانیت قرآن است که آیا شمایی که متّصف باین صفات الحاد و انکارید حقانیت قرآن را انکار مینمائید.

وَ لَقَد آتَینا إِبراهِیمَ رُشدَهُ مِن قَبلُ وَ کُنّا بِهِ عالِمِینَ دوم از انبیاء گرامی که در اینکه مبارک سوره نام برده شده ابراهیم خلیل علیه السّلام است.

(و لقد) عطف بآیه بالا است که همین طوری که بموسی (ع) تورات عطاء نمودیم و بمحمد صلی اللّه علیه و آله و سلّم قرآن مبارک دادیم، بابراهیم (ع) رشد و عقل و ذکاوت عنایت کردیم. و شاید مقصود برشد نبوّت است که او را پیش از موسی و پیش از تورات بپیمبری و رسالت برگزیدیم و عالم بودیم باستحقاق او بچنین مقامی.

إِذ قالَ لِأَبِیهِ وَ قَومِهِ ما هذِهِ التَّماثِیلُ الَّتِی أَنتُم لَها عاکِفُونَ الی قوله تعالی أَنتُم وَ آباؤُکُم فِی ضَلالٍ مُبِینٍ ابراهیم (ع) پس از رشد و اتّصاف او بمقام نبوت در مقام ارشاد قومش برآمد و بپدرش آذر، مفسرین امامیه گویند که چون نمیشود پیمبران از نسل مشرک و کافر بوجود آیند در اینجا مقصود از (ابیه) عمویش بوده و چون متکفل تربیت و پرورش او بود بوی پدر خطاب مینمود، بنا بر اینکه ابراهیم (ع) به عمو و قومش

صفحه : ۲۷۰

در مقام اعتراض برمیآید که اینکه مجسّمه‌ها و مثال‌ها چیست که شما نزد آنها معتکفید و آنان را پرستش مینمائید.

گویند آن (تماثیل) هفتاد و در صورت بودند و از تیسیر نقل شده که آنها نود بت بودند و بزرگتر از همه بتی بود که از زر ساخته شده بود و دو گوهر شاهوار در چشمهای وی نصب نموده و ترکیب کرده بودند، و در تبیان گفته صورتهایی نقش نموده بودند و اجسامی بهیئت سباع و طیور و بهائم و انسان و بقول بعضی بر صور هیاکل کواکب و ستارگان، ابراهیم خلیل فرموده اینکه چه

صورتهایی است که پرستید. (کاشفی) آنان حجتی و دلیلی نداشتند مگر اینکه گفتند چون آباء و اجداد و پدران خود را چنین یافتیم ما نیز پیرو آنان گردیده و تابع آنهائیم، ابراهیم در پاسخ بآنها گوید شما و پدران شما در گمراهی ظاهر و هویدا میباشید، جماعت مشرکین از سخنان ابراهیم (ع) مبهوت میگردند و بطور اعجاب گفتند آیا تو ای ابراهیم بحق و درستی بر ما آمده‌ای یا میخواهی با ما ملاعبه و شوخی کنی ابراهیم (ع) گفت من سخن لغو نمیگویم بلکه بطور جدّ میگویم و بحقیقت آمده‌ام.

قالَ بَل رَبُّکُم رَبـُّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ الَّذِی فَطَرَهُنَّ (بل) اضراب است، ابراهیم (ع) از سخن آنها اعراض میکند و بآنها تذکر میدهد که چنین نیست که شما گمان کرده‌اید که اینکه بتها و مجسمه‌هایی را که پرستش مینمائید اینها مربّی آسمانها و زمین باشند بلکه پروردگار شما همان پروردگار آسمان و زمین است و آن همان کسی است که شما را آفریده و از نیستی بهستی آورده.

از اینکه آیه میتوان استفاده نمود که بت‌پرستان بت‌ها را در اصل آفرینش آسمانها و زمین و موجودات دیگر شریک خدا نمیدانستند لکن چنین گمان میکردند که تربیت و پرورش موجودات پس از آفرینش محوّل بآنها است و بتها را واسطه در فیوضات میدانستند اینکه بود که میگفتند ما بتها را عبادت میکنیم

صفحه : ۲۷۱

که شفیع ما گردند و ابراهیم علیه السّلام گوشزد آنها می‌نماید که چنین نیست که گمان کرده‌اید بلکه همان که شما را آفریده همان مربّی و پرورش دهنده عالم است یا همان پرورش دهنده تماثیل است.

وَ أَنَا عَلی ذلِکُم مِنَ الشّاهِدِینَ ارشاد باین است که من اینکه مطلب را از روی شهود میدانم نه اینکه مثل شما از روی تقلید غیر و نفهمیده و ندانسته سخن بگویم، شما مشرکین نیز اگر عقل و فکر خود را بکار اندازید بدلالت عقلتان خواهید فهمید که پروردگار و مربّی آسمانها و زمین همان کسی است که آنها را آفریده و از نیستی بهستی آورده وَ تَاللّهِ لَأَکِیدَنَّ أَصنامَکُم بَعدَ أَن تُوَلُّوا مُدبِرِینَ (تاللّه) عطف بآیه بالا است (بَل رَبُّکُم) و کید بمعنی تدبیر بد نمودن و ضرر رساندن بر چیزی را گویند، و در اینجا ابراهیم علیه السّلام بخدا قسم یاد میکند که پس از آنکه جماعت از شهر بیرون رفتند راجع ببتهای آنان تدبیر سویی مینمایم مفسرین گویند چون ابراهیم (ع) در باره تماثیل و بتها بحث نموده و آنها را در پرستش بتها سرزنش میکرد باو گفتند فردا روز عید است با ما بیرون بیا تا ببینی دین و آئین ما چه زیبا است و یقین داریم اگر زینت و تجمّل بتها و بتخانه‌ها را مشاهده نمایی در دین ما درآیی و سرزنش بتان ما را ننمایی ابراهیم علیه السّلام جوابی نداد، روز دیگر موقع رفتن خواستند او را ببرند ببهانه بیماری که (إِنِّی سَقِیمٌ) چنانچه تفصیل آن در سوره و الصافات گذشته وقتی گفت من مریضم دست از او برداشتند و رفتند.

وقتی که آن جماعت رفتند حضرت خلیل الرحمن (ع) ببتخانه آمد و تبری برداشت و بر سر بتها کوبید.

فَجَعَلَهُم جُذاذاً إِلّا کَبِیراً لَهُم لَعَلَّهُم إِلَیهِ یَرجِعُونَ و بتها را قطعه قطعه و پاره پاره گردانید مگر بت بزرگشان را که باقی گذاشت که شاید بسوی او بازگردند و از وی پرسش نمایند یا شاید بسوی ابراهیم (ع)

صفحه : ۲۷۲

باز آیند و از او سؤال کنند که چرا چنین کردی و حضرتش آنها را مجاب گرداند قالُوا مَن فَعَلَ هذا بِآلِهَتِنا إِنَّهُ لَمِنَ الظّالِمِینَ وقتی که آن جماعت از تفریحشان برگشتند و در بتخانه وارد شدند و بتها را بچنین حال دیدند از روی تعجّب گفتند هر کس نسبت بخدایان ما چنین عملی نموده از ستمکاران بشمار میرود.

قالُوا سَمِعنا فَتًی یَذکُرُهُم یُقالُ لَهُ إِبراهِیمُ قالُوا فَأتُوا بِهِ عَلی أَعیُنِ النّاسِ لَعَلَّهُم یَشهَدُونَ جماعتی گفتند که شنیده‌ایم جوانی است بنام ابراهیم (ع) که همیشه ببتهای ما بد میگفت و ما را در پرستش آنان مذمّت مینمود، از مجاهد و قتاده نقل میکنند که ابراهیم (ع)

اينكه سخن را در ميان جماعت گفته بود و آنان بنمرود رسانيدند اينكه بود كه نمرود كه سلطان وقت و مشرك بود و باقى رؤساء گفتند كه او را در برابر مردم حاضر نمائيد كه آنان در باره او شهادت دهند كه اينكه همان است كه نسبت به الهان ما ناسزا ميگويد.

صفحه : ٢٧٣

[سوره الأنبياء (٢١): آيات ۶٢ تا ٧٧]

اشاره

قالُوا أَ أَنتَ فَعَلتَ هذا بِآلِهَتِنا يا إِبراهِيمُ (۶٢) قالَ بَل فَعَلَهُ كَبِيرُهُم هذا فَسئَلُوهُم إِن كانُوا يَنطِقُونَ (۶٣) فَرَجَعُوا إِلى أَنفُسِهِم فَقالُوا إِنَّكُم أَنتُمُ الظّالِمُونَ (۶۴) ثُمَّ نُكِسُوا عَلى رُؤُسِهِم لَقَد عَلِمتَ ما هؤُلاءِ يَنطِقُونَ (۶۵) قالَ أَ فَتَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ ما لا يَنفَعُكُم شَيئاً وَ لا يَضُرُّكُم (۶۶)
أُفٍّ لَكُم وَ لِما تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ أَ فَلا تَعقِلُونَ (۶٧) قالُوا حَرِّقُوهُ وَ انصُرُوا آلِهَتَكُم إِن كُنتُم فاعِلِينَ (۶٨) قُلنا يا نارُ كُونِي بَرداً وَ سَلاماً عَلى إِبراهِيمَ (۶٩) وَ أَرادُوا بِهِ كَيداً فَجَعَلناهُمُ الأَخسَرِينَ (٧٠) وَ نَجَّيناهُ وَ لُوطاً إِلَى الأَرضِ الَّتِي بارَكنا فِيها لِلعالَمِينَ (٧١)
وَ وَهَبنا لَهُ إِسحاقَ وَ يَعقُوبَ نافِلَةً وَ كُلًّا جَعَلنا صالِحِينَ (٧٢) وَ جَعَلناهُم أَئِمَّةً يَهدُونَ بِأَمرِنا وَ أَوحَينا إِلَيهِم فِعلَ الخَيراتِ وَ إِقامَ الصَّلاةِ وَ إِيتاءَ الزَّكاةِ وَ كانُوا لَنا عابِدِينَ (٧٣) وَ لُوطاً آتَيناهُ حُكماً وَ عِلماً وَ نَجَّيناهُ مِنَ القَريَةِ الَّتِي كانَت تَعمَلُ الخَبائِثَ إِنَّهُم كانُوا قَومَ سَوءٍ فاسِقِينَ (٧۴) وَ أَدخَلناهُ فِي رَحمَتِنا إِنَّهُ مِنَ الصّالِحِينَ (٧۵) وَ نُوحاً إِذ نادى مِن قَبلُ فَاستَجَبنا لَهُ فَنَجَّيناهُ وَ أَهلَهُ مِنَ الكَربِ العَظِيمِ (٧۶) وَ نَصَرناهُ مِنَ القَومِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا إِنَّهُم كانُوا قَومَ سَوءٍ فَأَغرَقناهُم أَجمَعِينَ (٧٧)

صفحه : ٢٧۴

(ترجمه)

بابراهيم گفتند اى ابراهيم آيا تو بتهاى ما را (اينكه طور شكسته‌اى) (۶٢)
ابراهيم گفت بلكه اينكه كار را بزرگ آنها كرده شما از اينكه بتها سؤال كنيد اگر سخن ميگويند (۶٣)
قوم رجوع بنفس خود نمودند و (با هم) گفتند حقيقهً شما از ستمكارانيد (۶٣)
پس در مقابل حجّت حضرت ابراهيم (ع) همه سر بزير شدند و گفتند حقيقهً تو ميدانى كه اينها سخن نميگويند (۶۵)
ابراهيم گفت آيا شما بغير خدا پرستش ميكنيد چيزى را كه نه بشما نفع مى‌بخشد و نه ضرر ميرساند (۶۶)
اف بر شما و آنچه را كه بغير از خدا عبادت ميكنيد آيا شما تعقّل (و فكر) نميكنيد (۶٧)
گفتند ابراهيم را بسوزانيد و خدايان خود را يارى كنيد اگر خواهيد براى خدايان كارى كنيد (۶٨)
ما بآتش گفتيم اى آتش بر ابراهيم سرد و سلامت باش (۶٩)
و خواستند بابراهيم مكر كنند (و او را بسوزانند) و آنها را از زيانكارترين گردانيديم (٧٠)
و ابراهيم را با لوط نجات داديم و فرستاديم آنها را بسوى زمينى كه آن را براى جهانيان بركت داديم (٧١)
و عطاء نموديم بابراهيم اسحاق و يعقوب (نوه او) و تمام آنها را قرار داديم از شايستگان (٧٢)
و آنها را پيشوا گردانيديم كه بامر ما مردم را هدايت نمايند و بسوى آنها وحى كرديم بكارهاى خوب و بپاى داشتن نماز و عطاء

کردن زکاهٔ و آنان از عبادت کنندگان بودند (۷۳)
و بلوط حکمت و علم عطاء نمودیم و او را نجات دادیم از قریه‌ای که اهلش عمل خبیث انجام میدادند و آنها جماعت بد عمل و از فاسقین بودند (۷۴)
و لوط را داخل گردانیدیم در رحمت خودمان زیرا که او از شایستگان بود (۷۵)
و یاد کن نوح را که پیش از آن پیمبران وقتی خدا را خواند ما او را اجابت کردیم پس او و اهلش را از بلای سخت (طوفان) نجات دادیم (۷۶)
و او را یاری کردیم (بر دفع) جماعت آن چنانی که بآیات ما تکذیب نمودند همانا که آنان جماعت بدی بودند پس تمام آنها را غرق نمودیم (۷۷).

صفحه : ۲۷۵

توضیح آیات

اشاره

قالُوا أَ أَنتَ فَعَلتَ هذا بِآلِهَتِنا یا إِبراهِیمُ (أ أنت) استفهام تقریری است که در مورد تعجب می‌آورند و در اینجا برای اقرار کردن فاعل آمده.
پس از آنکه حضرت ابراهیم علیه السّلام در بتخانه وارد گردید و بتها را شکست و چنانچه گفته‌اند تبر را روی شانه بت بزرگ گذارد و از بتخانه بیرون رفت وقتی که بت‌پرستان بازآمدند و چنین حالتی در بتهایشان و معبودانشان یافتند در مقام تحقیق برآمدند که چه کس نسبت ببتهای ما چنین ستمی نموده پس از جستجو کسی گفت جوانی است بنام ابراهیم گفتند بایستی او را در جماعت مردم حاضر گردانید تا او را بشناسند پس از آنکه حضرت ابراهیم (ع) را در حضور مردم حاضر نمودند گفتند ای ابراهیم آیا تو نسبت ببتهای ما چنین عملی نموده‌ای.
قالَ بَل فَعَلَهُ کَبِیرُهُم هذا فَسئَلُوهُم إِن کانُوا یَنطِقُونَ ابراهیم (ع) در پاسخ به (بل) که برای اضراب و اعراض می‌آورند چنین وانمود میکند که من نکردم بلکه بت بزرگ چنین کرده از آنها سؤال کنید اگر آنان سخنگو میباشند.

(اعتراض)

پیمبران بایستی معصوم باشند و از دروغ گفتن مبرّا، اگر دروغ‌گویی بر آنان جایز باشد دیگر بگفته‌های آنها اعتمادی نخواهد بود چطور پیمبر اولو العزم مثل حضرت ابراهیم (ع) در چند موقع بسخن دروغ تلفّظ نموده: یکی همین جا که شکستن بتها را نسبت بت بزرگ آنها میدهد و خود را تبرئه مینماید و اینکه دروغی بود واضح.
دوم- قوله تعالی حکایهٔ از او که (إِنِّی سَقِیمٌ) من مریضم در صورتی که در آن وقت مرضی نداشت.

صفحه : ۲۷۶

سوم- وقتى كه جبابره خواستند ساره زن او را بگيرند گفت (انها اختى) اينكه خواهر من است در صورتى كه زن او بود.
مرحوم طبرسى (ره) در تفسير مجمع البيان پس از بيان اينكه اعتراضات در مقام جواب برآمده كه براى ايضاح مختصرى از آن را در اينجا ترجمه مينمايم چنين گفته مفسرين در معنى قوله تعالى (بَل فَعَلَهُ كَبِيرُهُم) اختلاف نموده‌اند و چند وجه بيان ميكند:
۱- (فَعَلَهُ كَبِيرُهُم) را مقيّد نموده بقوله (إِن كـانُوا يَنطِقُونَ) و باين اعتبار كلام مقيّد بشرطى است كه موجود نيست و در معنى چنين ميشود كه بزرگ آنـان كرده اگر آنها سخن‌گو ميباشند بپرسيد، و بنا بر اينكه دروغ نيست و اينكه مثل قول كسى مانـد كه بگويد فلانى راست ميگويد اگر بالاى سر ما آسمان نباشد.
۲- جمله (بَـل فَعَلَهُ كَبِيرُهُم) اگر چه در مورد خبر واقع گرديـده لكن خبر نيست بلكه الزام است بـدليل حال و ملزم گردانيـدن طرف است و الزام گاهى بلفظ سؤال آيـد و گاهى بلفظ امر و گاهى بلفظ خبر، و وجه لزوم اينكه اگر اينكه بتها آلهه باشـند چنانچه گمان شما چنين است بايد اينكه عمل بزرگ آنان باشد زيرا كه غير از اله كسى قدرت بر شكستن آلهه ندارد، تا آنجا كه گفته:
اما قوله تعالى (إِنِّي سَـقِيمٌ) بقولى بمعنى (سأسـقم) است بعلت اينكه وقتى در ستارگان نظر كرد فهميد كه نوبت تب او نزديك است اينكه بود كه گفت إِنِّي سَقِيمٌ و بقول ديگر (إِنِّي سَقِيمٌ) يعنى بنظر شماها من مريض هستم كه شما را دعوت بتوحيد ميكنم.
و اما قول او در باره ساره كه گفته باشد (انها اختى) مقصود از خواهر خواهر دينى بوده، قال اللّه تعالى إِنَّمَا المُؤمِنُونَ إِخوَةٌ. (پايان) و ممكن است در پاسخ اشـكال اول گفته شود كه كلام را بظاهر خود ميگذاريم و گوئيم مقصود او از بزرگ آنها اللّه تعالى و خداى عالميان است و حقيقةً تمام امور بدست ازلى او جارى است و پيمبران باراده و دلخواه خود كارى

صفحه : ۲۷۷

نميكننـد وَ ما يَنطِقُ عَنِ الهَوى إِن هُوَ إِلّا وَحيٌ يُوحى شاهـد بر اينكه است، بنا بر اينكه معنى ابراهيم (ع) دروغ نگفته در اينكه نسبت شكستن بتهاى كوچك را ببزرگ آنها داده زيرا كه مشـركين بتها را آلهه يعنى خـدايان ميناميدند، ابراهيم (ع) شايد خواسته باشـد آنان را متـذكّر گردانـد كه بقدرت خداى بزرگ بتهاى كوچك شكسـته شدند نه بقدرت من، لكن امام عليه السّـلام فرموده كه در اينكه كلام تقديم و تأخير است و چنين ميشود كه (ان كانوا ينطقون فعله كبيرهم).
فَرَجَعُوا إِلى أَنفُسِـهِم فَقالُوا إِنَّكُم أَنتُمُ الظّالِمُونَ وقتى ابراهيم عليه السّـلام نمروديان را ملزم گردانيد و چون ميدانستند كه بتها جمادند و قوّه ناطقه ندارند بعضـى ببعض ديگر رو كردند و با هم گفتند كه حقيقةً شما بر خود ستم نموده‌ايد كه از ابراهيم (ع) چنين سؤالى نموديد كه شما را مجاب گرداند.
و بقـول ديگر آنـان رجـوع بنفس خـود نموده و پس از تأمّـل بطلان مـذهب خود را يافتنـد و بـا هم گفتنـد شـما بر نفس خود سـتم نموده‌ايد كه پرستش مينمائيد چيزى را كه نه مى‌بيند و نه ميشنود و نه سخن ميگويد.
ثُمَّ نُكِسُوا عَلى رُؤُسِـهِم لَقَد عَلِمتَ ما هؤُلاءِ يَنطِقُونَ پس از حجت ابراهيم (ع) جماعت نمروديان از خجالت بطورى سر بزير انداختند كه اسـفل آنهـا بر بالاى آنهـا استيلاء نمود، و ميشود آيه اسـتعاره و كنايه باشـد بعود آنها بسوى باطل يعنى آنان در مجادله مغلوب گرديدند و ببطلان طريقه و مذهب خود واقف شدند و بعجز آلهه خود اعتراف نمودند.
و در اينجـا كلامى در تقـدير است و در معنى چنين ميشود (فقـالوا لقـد علمت) پس گفتنـد اى ابراهيم تو ميـدانى كه اينهـا سـخنگو نميباشند پس چگونه از آنها سؤال بنمائيم.
قـالَ أَ فَتَعبُـدُونَ مِن دُونِ اللّهِ مـا لا يَنفَعُكُم شَـيئاً وَ لا يَضُـرُّكُم پس از آنكه نمروديـان خجلت زده ملزم گرديدنـد و بعجز آلهه خـود اعتراف

صفحه : ۲۷۸

نمودنـد، ابراهیم (ع) در مقام برآمده که آنان را بحکم عقلشان ارشاد نماید اینکه بود که بهمزه اسـتفهام آیه را متفرّع گردانیده بفهم خودشان که وقتی شـما دانستیـد که اینها جمادنـد و قوّه نطق و دفاع از خود ندارند چگونه تن میدهید که خود را در مقابل آنها بنده گردانید و پرستش نمائید بغیر خدا چیزی را که نه از پرستش آنها نفعی برید و نه بر ترک آن ضرری عاید شما گردد.

أُفـٍّ لَكُم وَ لِما تَعبُـدُونَ مِن دُونِ اللّهِ أَ فَلا تَعقِلُونَ (اف) کلمه‌ای است در لغت عرب که در موقع کراهت و نفرت آرنـد یعنی پستی و رذالت است بر شما عمل شما و آنچه را که بغیر خدای واحد احد پرستش مینمائید آیا چرا فکر نمیکنید و در عملتان تعقّل ندارید.

قـالُوا حَرِّقُوهُ وَ انصُـرُوا آلِهَتَكُم إِن كُنتُم فـاعِلِينَ (قـالوا) مقول قول نمرودیـان است که وقتی درماندنـد و نتوانسـتند حجت ابراهیم (ع) جواب گوینـد و مجاب گردیدنـد گفتنـد اگر خواهیـد از شـکننده بتهـا انتقـام بکشـید و کـاری در مقابل عمل ظالمانه‌ای که نسـبت ببتهایتان شده انجام دهید ابراهیم (ع) را بسوزانید و الهان خود را یاری نمائید.

قُلنـا یـا نارُ کُونِی بَرداً وَ سَـلاماً عَلی إِبراهِیمَ مفسـرین گفته‌انـد که پس از اینکه داسـتان نمرود امر کرد ابراهیم (ع) را در غل و زنجیر بسـتند و برای سوزانیدن ابراهیم (ع) خطیره‌ای مهیّا نمودند و هیزمهای بسیاری در آنجا ریختند و تا یک ماه مردم برای قضاء حاجات هر کسـی دسـته هیزمی در آنجا میریخت و بقـدری هیزم جمع گردید که مانند کوهی از بالای آن محل نمایان بود پس از آن آتش در او انداختنـد و بانـدازه‌ای آتش شـعله‌ور گردید که اگر کبوتری از نزدیک آن می‌پرید بریان میگردید و ابراهیم (ع) را دست و پا بسته در منجنیق نهادنـد و در آن آتش پرت نمودنـد، از بعض اخبـار نقـل میکننـد که در آن هنگام ملائکه آسـمان بفغان آمدنـد و عرض کردند خدایا در تمام روی زمین فقط یک موحّد بود روا مدار که او را بآتش بسوزانند و برای

صفحه : ۲۷۹

یـاری او اذن گرفتنـد، ملک باد آمـد که اذن بـده باد را چنان شدیـد گردانم که آتش بخانه نمرودیان پراکنـده شود ابراهیم (ع) اذن نداد، و همچنین ملک موکّل بر آب و ملک موکل باران هر یک خواستند او را یاری کنند و از هیچ یک کمک نخواست و گفت (حسبی اللّه)

خدا مرا کافیست، و نیز میگفت

(اللهمّ انت الواحد فی السماء و انا الواحد لیس فی الارض احد یعبدک غیری)

تـا وقتی که آن خلیل الرحمن مشرف بر آتش گردیـد جبرئیل خود را باو رسانیـد و گفت ای ابراهیم آیا حاجتی داری فرمود اما بتو حاجت ندارم جبرئیل گفت از خدا بخواه ابراهیم علیه السّلام گفت

(علمه بحالی حسبی عن سؤالی)

او خود حال من را میداند حاجت بسئوال نیست.

وقتی ابراهیم (ع) یکباره تسلیم رضای حق تعالی گردید بآتش وحی شد آی آتش برای ابراهیم سرد و سلامت باش.

و گوینـد در آیه کلامی در تقـدیر است و چنین میشود (فلما القوه فی النار قلنا یا نار کونی الخ) از إبن عباس نقل شده که اگر نگفته بود (و سلاما) ابراهیم (ع) از سرما هلاک میگردید.

پس از آنکه آتش نمرودی بشـدّت افروخته شـد و ابراهیم (ع) را بتوسـط منجنیـق در آتش پرت نمودنـد آتش بـامر حق تعـالی تغییر ماهیت داد و گرمی و سوزندگی آن تبدیل بسردی متوسط گردید که آسیبی بحضرتش وارد نگردد.

در اینجا ممکن است سؤالی پیش آید و گفته شود چنانچه در جای خود مبرهن گردیده قلب ماهیت محال است چگونه ممکن است آتش با آتش بودنش که حرارت از صفات ذاتی وی است تغییر ماهیت دهد و گرمی وی تبدیل بسردی گردد

سخنان مفسرين در توجيه آيه و پاسخ از اشكال)

۱- گوئيم محال دو قسم است محال عقلى و محال عادى، محال عقلى چيزى را گوينـد كه تصوّر آن در عقل محال مينمايـد مثل اجتماع نقيضين يا ضدّين كه اصلا تصوّر آن نزد عقل محال است چه جاى وقوع آن، لكن محال

صفحه : ۲۸۰

عادى چنين نيست و تمام معجزات انبياء و خوارق العادات كه از انبياء ظهور و بروز مينمود از همين قبيل بوده و سر شدن آتش براى خليل الرحمن محال عادى است اگر چه صفت و لازمه آتش حرارت است لكن اينكه لازم لا ينفك نيست كه عقل انفكاك آن را محال داند و چون از قبيل معجزه و ارتباط نبىّ بعالم ما فوق الطبيعهٔ واقع گرديده اينكه است كه براى ما اطّلاع بر حقيقت و سبب آن ميسّر نيست زيرا كه علم ما بروابط عليّت و معلوليت در غير عاديات متكرره از حوادث كونيه كه بتجربه و رؤيت مطّلع نگرديده‌ايم و راهش بسوى ما بسته است ما را نميرسـد كه در آن تصرف نمائيم مگر اينكه چون مخبر صادق خبر داده از روى ايمان بايستى تصديق نمائيم و علم بحقيقت و اسرارش را محوّل براسخين در علم گردانيم.

۲- خداى تعالى بين ابراهيم و آتش حائلى قرار داده كه آتش تماس با بدن مباركش نكند.

۳- برودت مفرطى آفريـد كه غالب بر حرارت آتش گردد و بـدن او را نسوزانـد لكن حقيقـهٔ جواب همان جواب اول است و آيه از اينكه دو وجه ديگر عارى است زيرا كه ظاهر آيه چنين مينمايـد كه خطاب و لو خطاب تكوينى باشـد بخود آتش شده كه اى آتش سرد و سلامت باش بر ابراهيم اگر غير از اينكه باشـد لازم آيـد آيه را بغير معنى حقيقى آن حمل نمائيم و صرف كلام بـدون قرينه جايز نيست، و اللّه العالم باسرار كلامه.

وَ أَرادُوا بِهِ كَيداً فَجَعَلناهُمُ الأَخسَرِينَ چون نمروديان خواستند بكيد و مكر خود نور خدا را خاموش گردانند و حجت ابراهيم (ع) را باطل گرداننـد اينكه بود كه كيـد آنان بخودشان بازگشت نمود و در عملشان و يارى كردن و انتقام كشيدن از دشمن بتهايشان عوض مظفريت رسوا گرديدنـد و بطلان عملشان بر جهانيان واضح گرديد و نمرود بى‌اختيار گفت هر كس خدايى ميگيرد بايد مثل خداى ابراهيم بگيرد.

صفحه : ۲۸۱

وَ نَجَّيناهُ وَ لُوطاً إِلَى الأَرضِ الَّتِي بارَكنا فِيها لِلعالَمِينَ ابراهيم (ع) پس از نجات يافتن از شرّ نمروديان با لوط كه پسر برادر او ناخور نام بود و او اول كسى است كه بابراهيم ايمان آورد با برادر ديگر لوط و ساره دختر عموى ابراهيم او نيز با آنان همراه بود و اينكه چهار نفر با هم بشام رفتنـد، و مقصود از (الأَرضِ الَّتِي بارَكنا) همان زمين شام است كه آن را بركت داديم بآب خوش‌گوار و ميوه‌هاى بسيار، و مفسّرين جهات ديگرى نيز در وجه بركت آن گفته‌اند و ما براى اختصار از بيان آن خوددارى مينمائيم.

وَ وَهَبنا لَهُ إِسحاقَ وَ يَعقُوبَ نافِلَةً وَ كُلًّا جَعَلنا صالِحِينَ اسحق پسر ابراهيم عليه السّلام بود و يعقوب نبيره او پسر اسحق (نافلهٔ) يعنى چون ابراهيم از ما اولاد خواست چنانچه در سوره (صافّات) ذكر شـد يعقوب را بر مسئول ابراهيم زياد كرديم و تمام آنها را از صلحاء و شايستگان مقام نبوت و ولايت گردانيديم.

وَ جَعَلناهُم أَئِمَّةً يَهدُونَ بِأَمرِنا وَ أَوحَينا إِلَيهِم فِعلَ الخَيراتِ وَ إِقامَ الصَّلاةِ وَ إِيتاءَ الزَّكاةِ وَ كانُوا لَنا عابِدِينَ امام بر وزن فعال بمعنى مفعول مثل فراش بمعنى مفروش يعنى ما اينها را قرار داديم امام و پيشواى مردم كه بامر ما خلق را هدايت نمايند و آنها را براه حق و

حقیقت رهسپار گردانند و دین حق را بر پا دارند و بطریق وحی بآنان آزمودیم که چگونه عمل بخیرات و کارهای نیکو نمایند از بپا داشتن نماز و اعطاء نمودن زکاۀ و اینها از عبادت کنندگان بودند که پرستش آنها مخصوص بحق تعالی بود و در مقام عبادت خالص بودند و آنان را پیشوا و رهنمای خلق گردانیدیم که طریق بندگی و عبودیت را بآنها بیازمایند و از کج‌روی بطریق سعادت رهسپار گردند.

صفحه : ۲۸۲

وَ لُوطاً آتَیناهُ حُکماً وَ عِلماً وَ نَجَّیناهُ مِنَ القَریَةِ الَّتِی کانَت تَعمَلُ الخَبائِثَ إِنَّهُم کانُوا قَومَ سَوءٍ فاسِقِینَ، وَ أَدخَلناهُ فِی رَحمَتِنا إِنَّهُ مِنَ الصّالِحِینَ سوم از جمله پیمبران نام برده شده در اینکه سوره مبارکه لوط است که گویند پسر برادر ابراهیم بوده و در اینکه آیه او را بچند فضیلت معرفی گردانیده ۱- باو علم لدنّی عنایت گردیده و آن علمی است که اختصاص بانبیاء و رسولان حق تعالی دارد و بآن طریق رسالت مینمایند.

۲- (حکما) یعنی حکمت باو بخشیده شده، و شاید مقصود از حکمت نبوت و طریق قضاوت و فصل بین خصومات یا علم بحقیقت اشیاء آن طوری که هستند باشد ۳- نجات دادن او را از قریه مؤتفکه و اهل سدوم که مردم آن بدو فاسق و عمل خبیث آنها لواط بود که اختصاص بآنها داشت و اینکه عمل رکیک آنان ایجاب نمود که از فاسقین گردیدند.

۴- از فضیلت لوط (ع) دخول او است در رحمت الهی و اینکه از بالاترین فضیلتها بشمار میرود و همین طوری که اعمال اهل سدوم آنان را از فاسقین گردانید نیکی اعمال لوط ایجاب گردید که او را از صالحین و نیکوکاران گرداند.

وَ نُوحاً إِذ نادی مِن قَبلُ چهارم از انبیاء که تذکر داده شد در اینکه سوره نوح علیه السّلام است که یکی از انبیاء اولو العزم بشمار میرود و اوّلین آنان است در زمان و پیغمبر خاتم صلی اللّه علیه و آله و سلّم پنجمین آنها و آخرین آنها است در شرف و فضیلت.

گویند در اینجا کلامی در تقدیر است یعنی ای محمّد (ص) یاد کن داستان نوح را که پیش از ابراهیم بود وقتی از هدایت یافتن مأیوس گردید و جفاها و اذیّتهای بی‌اندازه از آنها باو وارد گردید چنانچه در جاهای دیگر شرح داده شده با خدای خود مناجات میکند و میگوید (ربّ انّی مغلوب فانتصر).

فَاستَجَبنا لَهُ فَنَجَّیناهُ وَ أَهلَهُ مِنَ الکَربِ العَظِیمِ دعاء او را اجابت نمودیم و او و اهلش را از بلای بزرگ طوفان نجات دادیم

صفحه : ۲۸۳

و همه آنها نجات یافتند مگر زن و پسرش که چون آنان بحضرت نوح ایمان نیاوردند و شاید در مقام اذیت او نیز خودداری نمی‌نمودند اینکه بود که بعذاب هلاک گردیدند.

وَ نَصَرناهُ مِنَ القَومِ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا إِنَّهُم کانُوا قَومَ سَوءٍ فَأَغرَقناهُم أَجمَعِینَ خدای منّان پس از حکایت نوح (ع) و استجابت دعای او و دفع دشمنانش بغرق شدن و هلاکت آنها برسولش خبر میدهد که ما نوح را یاری نمودیم و از آن جماعت بد عمل او را نجات دادیم و تمام آنان را بطوفان غرق گردانیدیم همین طوری که در داستانها نوشته و ثبت گردیده طوفان نوح یکی از عجیب‌ترین واقعه‌ای بوده که در روی زمین واقع گردیده که روزگار مثل آن را ندیده و احدی نتوانسته در اعجاز بودنش تردید داشته باشد.

صفحه : ۲۸۴

[سوره الأنبیاء (۲۱): آیات ۷۸ تا ۹۰]

اشاره

وَ داوُدَ وَ سُلَيمانَ إِذ يَحكُمانِ فِي الحَرثِ إِذ نَفَشَت فِيهِ غَنَمُ القَومِ وَ كُنّا لِحُكمِهِم شاهِدِينَ (٧٨) فَفَهَّمناها سُلَيمانَ وَ كُلًّا آتَينا حُكماً وَ عِلماً وَ سَخَّرنا مَعَ داوُدَ الجِبالَ يُسَبِّحنَ وَ الطَّيرَ وَ كُنّا فاعِلِينَ (٧٩) وَ عَلَّمناهُ صَنعَةَ لَبُوسٍ لَكُم لِتُحصِنَكُم مِن بَأسِكُم فَهَل أَنتُم شاكِرُونَ (٨٠) وَ لِسُلَيمانَ الرِّيحَ عاصِفَةً تَجرِي بِأَمرِهِ إِلَى الأَرضِ الَّتِي بارَكنا فِيها وَ كُنّا بِكُلِّ شَيءٍ عالِمِينَ (٨١) وَ مِنَ الشَّياطِينِ مَن يَغُوصُونَ لَهُ وَ يَعمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذلِكَ وَ كُنّا لَهُم حافِظِينَ (٨٢)

وَ أَيُّوبَ إِذ نادى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَ أَنتَ أَرحَمُ الرّاحِمِينَ (٨٣) فَاستَجَبنا لَهُ فَكَشَفنا ما بِهِ مِن ضُرٍّ وَ آتَيناهُ أَهلَهُ وَ مِثلَهُم مَعَهُم رَحمَةً مِن عِندِنا وَ ذِكرى لِلعابِدِينَ (٨٤) وَ إِسماعِيلَ وَ إِدرِيسَ وَ ذَا الكِفلِ كُلٌّ مِنَ الصّابِرِينَ (٨٥) وَ أَدخَلناهُم فِي رَحمَتِنا إِنَّهُم مِنَ الصّالِحِينَ (٨٦) وَ ذَا النُّونِ إِذ ذَهَبَ مُغاضِباً فَظَنَّ أَن لَن نَقدِرَ عَلَيهِ فَنادى فِي الظُّلُماتِ أَن لا إِلهَ إِلّا أَنتَ سُبحانَكَ إِنِّي كُنتُ مِنَ الظّالِمِينَ (٨٧) فَاستَجَبنا لَهُ وَ نَجَّيناهُ مِنَ الغَمِّ وَ كَذلِكَ نُنجِي المُؤمِنِينَ (٨٨) وَ زَكَرِيّا إِذ نادى رَبَّهُ رَبِّ لا تَذَرنِي فَرداً وَ أَنتَ خَيرُ الوارِثِينَ (٨٩) فَاستَجَبنا لَهُ وَ وَهَبنا لَهُ يَحيى وَ أَصلَحنا لَهُ زَوجَهُ إِنَّهُم كانُوا يُسارِعُونَ فِي الخَيراتِ وَ يَدعُونَنا رَغَباً وَ رَهَباً وَ كانُوا لَنا خاشِعِينَ (٩٠)

صفحه : ۲۸۵

ترجمه آیات

یاد کن (حکایت) داود (ع) و پسر او سلیمان را وقتی در کشت‌زار یا در باغ قوم حکم کردند و ما بر حکم آنها حاضر بودیم (یعنی دانستیم) (۷۸)

و ما آن قضاوت را بسلیمان (بوحی) آموختیم و هر دو را حکمت و علم دادیم و کوه‌ها و مرغان را برای داود مسخر گردانیدیم که با او تسبیح میکردند و ما (خدا) چنین میکردیم (۷۹)

و بداود زره ساختن را آموختیم تا شما را در جنگ از زخم خوردن نگاه دارد (با اینحال) آیا شما شکرگزار نمیباشید (۸۰)

و برای سلیمان باد تند زننده را مسخر نمودیم که بامر او بسوی زمینی (شامات) که در آن برکت داده بودیم روان بود و ما بهر چیزی دانا میباشیم (۸۱)

و کسانی از دیوان را مسخر گردانیدیم که (بامر سلیمان) بدریا فرو میرفتند و مروارید و غیر آن را بیرون می‌آوردند و غیر آن عمل دیگری (بفرمان او) نیز انجام میدادند و ما نگاه‌دارندگان آنها بودیم (۸۲)

و یاد کن ایّوب (ع) را چون پروردگار خود را خواند و گفت ای پروردگار من سختی بمن اصابت نموده و تویی ارحم الراحمین (۸۳)

و ما دعای او را اجابت نمودیم و سختی را از او برداشتیم و اهل او و مانند او را بوی دادیم و آن رحمتی بود از جانب ما و تذکر و یادآوری است برای عبادت کنندگان (۸۴)

و یاد کن اسماعیل (ع) و ادریس (ع) و ذا الکفل (ع) را که تمامشان از صبر کنندگان بودند (۸۵)

و جمیع آنها را داخل رحمت خود گردانیدیم زیرا که آنها از شایستگان بودند (۸۶)

و یاد کن صاحب ماهی (یونس ع) را وقتی که رفت در حالی که خشمناک بود و گمان کرد هرگز بر او تنگ نمیگیریم و در تاریکی (شب) و تاریکی دریا و تاریکی شکم ماهی خدا را

صفحه : ۲۸۶

خواند و گفت الهی نیست الهی مگر تو و تو منزهی و من از ستمکارانم (۸۷)
پس دعای او را اجابت نمودیم و او را از غم نجات دادیم و همین طوری که او را نجات دادیم مؤمنین را نجات میدهیم (۸۸)
و یاد کن زکریّا را چون پروردگار خود را خواند و گفت پروردگارا مرا تنها مگذار و تو بهترین میراث برندگانی (۸۹)
دعای او را اجابت نمودیم و باو یحیی را عطاء کردیم و زنش را شایسته همسری و قابل ولادت گردانیدیم همانا اینکه پیمبران که ذکر شد چنین بودند که در نیکوئیها میشتافتند و ما را از روی رغبت بثواب و ترس از عقاب میخواندند و برای ما فروتنی مینمودند (۹۰).

توضیح آیات

اشاره

وَ داوُدَ وَ سُلَیمانَ إِذ یَحکُمانِ فِی الحَرثِ إِذ نَفَشَت فِیهِ غَنَمُ القَومِ وَ کُنّا لِحُکمِهِم شاهِدِینَ (النفش) بفتح فاء و سکون آن بمعنی رها نمودن شتر و گوسفند است در شب که بدون راعی چرا کنند.
پنجم و ششم از پیمبران نام برده شده در اینکه سوره مبارکه داود و سلیمانند در معنی یاد کن ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم وقتی را که داود و سلیمان راجع بزراعتی که قوم در شب گوسفندان خود را رها نمودند و داود و سلیمان در باره آن حکم نمودند و ما (خدای تعالی) بحکم آنها عالم و شاهد بودیم.

(سخنان مفسرین در بیان حکمی که داود و سلیمان نمودند)

۱- بقولی آن زراعت بود، و بقول دیگر انگورستانی بود که خوشه‌های انگور از آن آویزان بزمین نزدیک گردیده، و اینکه قول از ابی عبد اللّه و ابی جعفر علیهما السّلام روایت شده و إبن مسعود نیز چنین گفته.
و حقیقت اینکه داستان آن طوری که نقل شده اینکه است: روزی دو نفر برای

صفحه : ۲۸۷

محاکمه بمحکمه قضاوت داود (ع) آمدند یکی دهقان بنام ایلیا و دیگری گوسفنددار بنام یوحنّا، ایلیا گفت یا خلیفهٔ اللّه همسایه من یوحنّا شب گوسفندان خود را بکشت‌زار من رها کرده و تمام حاصل مرا خورده‌اند، و بروایت إبن عباس گوسفندان ببوستان من رفته‌اند و خوشه‌های انگور مرا خورده‌اند، داود علیه السّلام از یوحنّا سؤال نمود تو چه می‌گویی گفت راست میگوید من خواب بودم و چنین واقع شد، داود فرمود حساب کنید قیمت زرع و گوسفندان چه قدر میشود وقتی حساب کردند دیدند با قیمت گوسفندان مطابق میگردد، داود (ع) حکم کرد که یوحنّا گوسفندان خود را بایلیا بدهد.
پس از اینکه حکم سلیمان (ع) در سن یازده سالگی بود بپدرش گفت اگر حکم دیگری کرده بودی اصلح و بهتر بود، داود گفت چه حکمی بهتر بود سلیمان گفت باید گوسفندان را تسلیم بایلیا نمود تا از شیر و روغن و پشم آنان بهره ببرد و باغ را بیوحنّا وا گذاشت تا بمرتبه اول رساند وقتی کشت یا انگور بدرجه اول رسید تسلیم ایلیا کند و گوسفندان خود را بستاند که هیچکدام بی‌بهره

نمانند و اینکه طور مناسب‌تر است که هر کسی بصنعت خود مشغول باشد حضرت داود (ع) بر همین رأی حکم فرمود و حق تعالی رسولش را از اینکه قضیه خبر میدهد بقوله فَفَهَّمناها سُلَیمانَ وَ کُلًّا آتَینا حُکماً وَ عِلماً از ابی جعفر و ابی عبد اللّه (ع) چنین نقل شده که آیه خبر میدهد ما اینکه حکم عادلانه را بطریق وحی بسلیمان فهمانیدیم تا مال هر یک بدست صاحبش برسد (إبن مسعود) شیخ طبرسی در مجمع البیان از جبائی چنین نقل میکند که خدا بسلیمان علیه السّلام بآنچه از او حکایت شده وحی نموده پس از آن حکم داود را نسخ گردانید و اینکه حکم از اجتهاد داود نبود زیرا که برای انبیاء جایز نیست که باجتهاد حکم نمایند و اینکه مطلب نزد ما امامیه صحیح و معتبر است، و علی إبن عیسی و بلخی گفته‌اند که جایز است اینکه حکم از روی اجتهاد باشد زیرا که رأی نبی افضل از رأی غیر او است وقتی ما قبول نمودیم که حکم غیر نبیّ از طریق اجتهاد

صفحه : ۲۸۸

جائز باشد چگونه حکم نبی را از اینکه طریق منع کنیم.

و آنچه دلالت دارد بر صحت قول اول اینکه است که وقتی نبی از طریق وحی راهی داشته باشد بر علم بحکم چگونه جائز است عمل نماید بظنّ و قیاس الخ.

وَ سَخَّرنا مَعَ داوُدَ الجِبالَ یُسَبِّحنَ وَ الطَّیرَ وَ کُنّا فاعِلِینَ، وَ عَلَّمناهُ صَنعَةَ لَبُوسٍ لَکُم لِتُحصِنَکُم مِن بَأسِکُم فَهَل أَنتُم شاکِرُونَ بقولی (لبوس) نزد عرب اسم است برای تمام لباس جنگی، و بقول دیگر (لبوس) اسم زره است که در جنگ مجاهد را نگاه دارد (یسبّحن) حال است از جبال.

آیه در مقام بیان فضیلت دیگری است که بداود (ع) عطاء گردیده: یکی علم و حکمت، شاید مقصود از حکمت در اینجا نبوّت باشد و از علم، علم بفصل خصومات و قضاوت عادلانه. دوم- تسخیر کوهها و طیور که در موقعی که داود علیه السّلام زبور را که کتاب آسمانی او بود قرائت مینمود کوهها با او همصدا میشدند و چنان که گفته‌اند مرغان بالهای خود را باز گردانیده و بالای سر داود جمع میشدند و با او تسبیح میکردند، و در تسبیح کوهها چنین گویند که هر وقت داود تسبیح و تقدیس مینمود کوهها با هم تسبیح میگفتند و اینکه معجزه داود (ع) بوده، معجزه را امر خارق العاده گویند نظر به اینکه از امور عادی خارج است، و قول کسانی که تسبیح کوهها و طیور را حمل بلسان حال نموده‌اند نه قال بی محل است زیرا تسبیح حالی بدلیل قوله تعالی وَ إِن مِن شَیءٍ إِلّا یُسَبِّحُ بِحَمدِهِ وَ لکِن لا تَفقَهُونَ تَسبِیحَهُم در تمام اشیاء هست، و اینکه تسبیح کوهها و مرغان را اختصاص بداود (ع) داده و بدلیل آخر آیه (وَ کُنّا فاعِلِینَ) دلالت ظاهر دارد که مقصود از تسبیح کوهها و مرغان با داود علیه السّلام تسبیح بلسان قال بوده نه حال و استبعاد ندارد و جای تعجب نیست زیرا که قدرت الهی عموم دارد و در مقابل اقتدار الهی محالی بنظر نمیآید، و چنانچه در جای خود مبرهن گردیده یکی از شئون پیمبری اینست که باذن خدا متصرّف در مواد گردند زیرا که انبیاء مظهر

صفحه : ۲۸۹

اوصاف جلال و جمال الهی میباشند و تا دارای چنین رتبه‌ای نباشند هرگز لایق مقام ولایت و رسالت نخواهند بود.

سوم از معجزه‌های داود (ع) زره ساختن بود که آهن را بدست خود نرم مینمود و زره میساخت و ظاهرا زره‌سازی از مخترعات داود (ع) بشمار میرود که بتعلیم حق تعالی عالم گردیده بود.

وَ لِسُلَیمانَ الرِّیحَ عاصِفَةً تَجرِی بِأَمرِهِ إِلَی الأَرضِ الَّتِی بارَکنا فِیها (و لسلیمان) عطف بداود است یعنی باد را برای سلیمان مسخر گردانیدیم (عاصفة) حال است یعنی در حالی که تند بود و جاری میشد بامر سلیمان و بشدت میوزید بطوری که در یک روز بقدر دو ماه بساط سلیمان را می‌برد، و اشاره بهمین دارد قوله تعالی غُدُوُّها شَهرٌ وَ رَواحُها شَهرٌ در هر روز و شبی بقدر دو ماه راه طیّ

مينمود.

خلاصه باد مسخّر سليمان بود و مطابق فرمان او حركت مينمود هر جا كه امر مى‌نمود تند مى‌وزيد و هر جا ميخواست ملايم ميگرديد و گويند مقصود از زمينى كه در آن بركت داديم شامات است.

از تلخيص نقل شده كه در شام شهرى بود بنام تدمر كه ديوان براى سليمان ساخته بودند صبح از آنجا بيرون مى‌آمد و براى نماز شام باز در آنجا نماز ميخواند و نيز در كتاب مختار القصص چنين دارد كه سليمان صبح از تدمر بيرون مى‌آمد و قيلوله را در اصطخر فارس ميگذرانيد و شب بكابل ميرفت.

و در بعضى از تفاسير دارد كه سليمان بساطى داشت كه طول و عرض آن چهار فرسخ در چهار فرسخ بود وقتى بسفر يا بجنگ ميرفت مهمّات سفر و اسلحه جنگى در آن ميگذارد و لشكر جن و انس را در آن جاى ميداد و مرغان بر بالاى آن صف ميزدند و بباد عاصف امر مينمود كه بساط را از زمين بلند كند و بآن جا كه خواهد ببرد و در يك روز دو ماه راه ميرفت چنانچه قرآن خبر ميدهد (رخاء حيث اصاب) و نيز روايت شده كه سليمان در بعلبك متوطن بود و بديوان

صفحه : ۲۹۰

امر كرده بود كه بيت المقدس را ميساختند و باد هر روز بساط او را از بعلبك برميداشت و بارض مقدسه ميبرد و بنا را بديوان تعليم مينمود و باز بمكان خود مراجعت مينمود. (منهج الصادقين) وَ كُنّا بِكُلِّ شَيءٍ عالِمِينَ اشاره بشمول علم ازلى و حسن تدبير است كه آنچه بسليمان عطاء نموديم از سلطنتى كه نظير آن در عالم ديده نشده از روى علم بصلاح ديد و ارائه قدرت و اقتدار مربّى عالم ظهور و بروز نموده.

وَ مِنَ الشَّياطِينِ مَن يَغُوصُونَ لَهُ وَ يَعمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذلِكَ وَ كُنّا لَهُم حافِظِينَ (من) مبتداء مؤخّر و نكره موصوفه و (من الشياطين) متعلق بكان مقدّر مبتداء مؤخر.

از جمله اعمالى كه شياطين بامر سليمان (ع) مينمودند غوّاصى و جواهرات و اشياء نفيس از دريا بيرون ميآوردند و كارهاى ديگر نيز ميكردند و بحفظ و حمايت حق تعالى بوده كه از شياطين جلوگيرى كرده كه بفسادى كه جبلى آنان بوده در زمين فساد نكنند.

وَ أَيُّوبَ إِذ نادى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَ أَنتَ أَرحَمُ الرّاحِمِينَ نهم از پيمبران كه در اينجا نام برده شده ايوب (ع) است.

قال الراغب (الضرّ سوء الحال امّا فى نفسه لقلة العلم و الفضل و العفه، و امّا فى بدنه لعدم جارحة و نقص، و امّا فى حالة ظاهرة من قلّة مال و جاه، و قوله تعالى فَكَشَفنا ما بِهِ مِن ضُرٍّ فهو محتمل لثلاثتها الخ).

مفسرين گفته‌اند ايّوب (ع) مال و اولاد بسيار داشت در مورد امتحان واقع گرديد مال و اولادش از دستش رفت و مبتلا بمرض بدنى گرديد و مدّتهايى طول كشيد و زن او بنام رحمة دختر ابراهيم إبن يوسف پرستار او بود.

در تفسير كاشفى گفته در تفاسير است كه ابليس لعين از حق تعالى درخواست نمود كه مرا بر مال و فرزند و جسد او مسلط گردان تا حقيقت حال وى ظاهر

صفحه : ۲۹۱

گردد خداى تعالى او را بر ظاهر او تسلط داد شيطان ديوان را برگماشت تا بر هلاكت مال و اولاد او اشتغال نمودند.

در حقايق گفته بر اينكه سخن در كتاب و سنت دليلى نيست بلكه اخبار بيهوده‌ايست كه كعب و وهب نقل كرده‌اند، حقيقت مطلب اينكه است كه خداوند اقسام محنت و بلاها بر وى گماشت و افواج بلاء متواتر شد و امواج درياى محن متراكم گرديد، شترانش بصاعقه هلاك شدند و گوسفندانش بسيل در آب فناء افتادند و زراعتش بباد عاصفه متلاشى شد و هفت پسر و سه دختر زير ديوار

مردنـد و مؤمنين مرتـد شدنـد و وى را از منزل و دهى كه رفت و آمـد ميكرد بيرون كردند، و بر بدن مباركش قروح ظاهر گرديد و متعفـن گشـت و كرم و ديـدان در آن قروح پديـد گرديدنـد و زن او رحيمـه دختـر فرائيم بن يوسـف يـا دختـر منشـا بن يوسـف در پرستارى او بمانـد و مـدت هفت سال و هفت ماه و هفت روز و هفت ساعت باين محنت مبتلا بود و سيزده سال هم گفته‌انـد و حق تعـالى براى تسلّى دل مبـارك حضـرت رسول صـلى اللّه عليه و آله و سلّم و تعليم ثبات و شكيبايى حالت او را بيان فرمود. (پايان) وقتى بلاى ايّوب عليه السّلام بمنتهى رسيد با خدا از حال خود مناجات نمود و گفت أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَ أَنتَ أَرحَمُ الرّاحِمِينَ دعاى او بهدف اجابت رسيد و او از مرض و بلا نجات يافت.

فَاستَجَبنا لَهُ فَكَشَفنا ما بِهِ مِن ضُرٍّ وَ آتَيناهُ أَهلَهُ وَ مِثلَهُم مَعَهُم رَحمَةً مِن عِندِنا وَ ذِكرى لِلعابِدِينَ بپيمبرش خبر ميدهد كه وقتى ايّوب مناجات نمود و از حال خود شكايت كرد كه من مبتلا شده‌ام و تو بهترين رحم‌كنندگانى ما دعاى او را اجابت نموديم و از مرض و سوء حال او را نجات داديم و اولادان او و مثل آنها را باو داديم، و نيز مال او را كه تلف شده باو برگردانيديم و اينكه رحمتى بود از طرف ما و تذكر و پندى است براى عبادت كنندگان كه در بلاء صبر كنند و بدانند (كه صبر

صفحه : ۲۹۲

تلـخ است ولى ميوه شـيرين دارد) فَإِنَّ مَعَ العُسرِ يُسراً و نيز بداننـد كه ما در مورد رحمت بهترين رحم‌كننـدگانيم و در مورد غضـب (شديـد العقاب و شديد الانتقاميم) اگر گفته شود با اينكه حق سـبحانه و تعالى در سوره (ص) آيه ۴۳ و ۴۴ در وصف ايّوب فرموده إِنّا وَجَدناهُ صابِراً نِعمَ العَبدُ إِنَّهُ أَوّابٌ چنين فضـيلتى با قول او در مقام شـكايت از مرض و سوء حال أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ منافات دارد زيرا شكايت از سوء حال كاشف از بى‌صبرى است.

مفسـرين از اينكه اعتراف پيش‌بينى نموده و جوابهايى داده‌اند از آن جمله گفته‌اند كه از شـيطان و شـماتت او بى‌اندازه رنج ميكشيد مثل اينكه نزد او و بقولى نزد زنش رحيمه آمده بود و ميگفت مرا سـجده كن تا تو را از اينكه رنج شـفا بخشم اينكه بود كه ايّوب از ضرر او بخدا شكايت كرد.

و بقول ديگر جمعى كه بوى ايمان آورده بودند گفتند اگر ايّوب بر حق بود باين بلاء مبتلا نميگرديد اينكه شـماتت دل مباركش را مجروح گردانيد و اينكه سخن بزبان راند يا چنان ضعيف گرديده بود كه نماز و عرض حاجت نميتوانست نمود، يا سپاه كرمها روى دل و زبـان او را آزار دادنـد، و اينكه دو عضو محل تمجيـد و توحيـد بود براى اينكه دل و زبان او گرفته نشود چنين دعائى نمود، يا زنش از بيچارگى گيسوانش را فروخت و براى ايوب قوتى فراهم نمود وقتى او مطلع گرديد اينكه كلمه أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ بزبان جارى گردانيد.

در حقايق سلمى از امام جعفر صادق عليه السّلام نقل ميكند كه چهل روز وحى به ايوب (ع) نرسيد دل‌تنگ گرديد و شكايت كرد، و گوينـد چون يكى از آن كرمهـا از وى ميافتـاد برميـداشت و بجـاى خود ميگـذاشت روزى كرمى افتاد آن كرم افتاده را برداشت و بدن خود گذاشت چنان او را گزيد كه طاقت نياورد اينكه بود كه اينكه مناجات بزبانش جارى گرديد، و گويند سـحرى بى‌واسـطه ملكى يا بشرى از بارگاه كبريايى خطاب به ايوب رسيد كه اى بيمار ما چگونه‌اى ايوب بذوق و شوق اينكه نداء و پرسش كوه بلا را ميكشيد و بآن بيمارى خوش بود.

صفحه : ۲۹۳

گر بر سر بيمار خود آيى بعيادت صد سال باميد تو بيمار توان بود

گویند در سحر آن روز که مرحمت راحت رسید بتحفه اینکه خطاب سر افراز شد و فریاد کشید (أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَ أَنتَ أَرحَمُ الرّاحِمِينَ) دانشمندان گفته‌اند شکایت باو بود نه از او.

از بحر الحقایق نقل میکنند که گفته ایوب به بشریت از ضرر جسمانی مینالید امّا روحانیتش ناظر جمال بود و کمال عنایت در بلاء میدید و بآن وجهه بشریتش (أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ) گفت و بلسان روحانیتش ندای (وَ أَنتَ أَرحَمُ الرّاحِمِينَ) بزبان جاری نمود.

و از لطائف قشری است که اینکه سخن نه بر وجه اعتراض است بر حکم قضا و قدر بلکه از روی ضعف و عجز بشریت است.

بروایتی جبرئیل نزد ایوب آمد و گفت خاموش نشسته‌ای گفت چکنم مگر صبر جبرئیل فرمود در خزائن حق تعالی بلاها بسیار است تو طاقت نداری (کاشفی) و غیر اینها از مفسرین توجیهاتی نقل شده.

لکن بهتر اینکه است که گفته شود بحکم اینکه

(حسنات الأبرار سیّئات المقربین)

و لو اینکه دعاء و طلب حاجت از خدا کردن اصولا ـ منافی با صبر نیست بلکه چون بامر حق تعالی که فرموده (ادعونی) امر بدعاء نموده و دعاء و عرض حاجت نمودن خود عبادت است لکن چون مقام پیمبران فوق مقام باقی افراد بشر است که بدون اذن و رضای الهی همین طوری که در باره دیگران بدون اذن خدای تعالی حق شفاعت ندارند در باره خودشان بطریق اولی بدون اذن جرئت بر طلب نفعی یا دفع ضرری نتوانند نمود و بنا بر اینکه صحیح است که گفته شود وقتی مرض و بلای ایوب بمنتها رسید و بدرستی از بوته امتحان بیرون آمد رحمت الهی شامل حال وی گردید و مأمور شد در باره خود دعاء کند اینکه بود که دعا کرد و دعایش بهدف اجابت رسید و داخل صابرین گردید و چون مطابق مشیت و اذن خدای تعالی بود نه از مقامش چیزی کاسته گردید و نه خلافی از وی صادر شد.

صفحه : ۲۹۴

وَ إِسماعِيلَ وَ إِدرِيسَ وَ ذَا الكِفلِ و اسماعیل و ادریس و ذا الکفل، دهم و یازدهم و دوازدهم از پیمبران که در اینکه آیه نام برده شده اسماعیل پسر ابراهیم و ادریس و ذا الکفل است.

و بعضی گفته‌اند (کفل) بمعنی دو برابر است یعنی عمل او دو برابر انبیاء زمان او بوده، و کفل بمعنی ضمانت نیز آمده، و در کتاب مختار القصص گفته الیسع از الیاس متکفل شد که پس از رفتن او بامر دین قیام نماید باین جهت او را ذو الکفل لقب دادند، و امام محیی السنه و صاحب تبیان گفته‌اند که بیکی از انبیاء بنی اسرائیل وحی رسید که میخواهم روح تو را قبض کنم تو ملك خود را بر بنی اسرائیل عرضه نما که هر کس تعهد کند که شب نماز کند و تعدی نکند و روز را روزه دارد و افطار نکند و میان مردم حکم فرماید و خشم نگیرد تو پادشاهی خود را باو تسلیم کن وقتی آن پیمبر اینکه سخن را بین بنی اسرائیل اعلام نمود جوانی برخواست و گفت (انا اتکفل لك بهذا) من بآنچه گفتی متکفل میگردم پیمبر ملك را بوی تسلیم نمود. (کاشفی) طبرسی فرموده بقولی ذا الکفل الیاس است و بقولی الیسع است و بقولی او پیمبری بود که بعد از سلیمان بین مردم حکم میکرد مثل حکم کردن داود علیه السّلام و هرگز غضب نمی‌نمود مگر برای خدای تعالی، و بقول دیگر ذا الکفل بمعنی ضمانت آمده یعنی او ضامن امت خود شد که اگر براه حق تعالی سلوك نمایند ببهشت اعلا ـ و مرتبه عظمی رسند، و از بعض روایات نقل میکنند که الیسع ضامن شد برای پادشاه جباری که اگر منقاد امر الهی گردد او را ببهشت برد و نام آن پادشاه جبّار کنعان بود و بهمین مضمون خطی نوشت و باو داد.

کُلٌّ مِنَ الصّابِرِينَ خلاصه خدای سبحان برسولش خبر میدهد که اینکه پیمبران و آنچه را که از نعمتها بآنها عطاء نمودیم و تمام اینها از صابرین بودند که بر بلاهای گوناگون و بر مشقتهای طاعات و عبادات و اذیتهایی که دشمنان دین بآنها مینمودند صبر و

صفحه : ۲۹۵

استقامت مينمودند چنانچه اسماعيل در بيابانى كه نه آب داشته و نه گياه و زراعت صبر نمود و در آنجا خانه كعبه را بنا كرد و آن طورى كه گفته‌اند ادريس اول كسى بود كه بر قومش بپيمبرى مبعوث گرديد و آنان را بدين تبليغ نمود از وى نپذيرفتند و خداوند آنها را هلاك گردانيد و ادريس را بآسمان ششم برد.

و مفسرين در ذو الكفل اختلاف كرده‌اند، بقولى او مرد صالحى بود پيغمبر نبود و لكن بنماز و روزه قيام مينمود و عمل بحق ميكرد و هيچوقت غضب نمينمود و بقولى آن همان الياس است.

در كتاب نبوت از عبد العظيم بن عبد اللّه الحسنى چنين روايت ميكند كه گفته بابى جعفر نوشتم و از ذو الكفل سؤال نمودم كه آيا از رسولان بوده حضرت در پاسخ نوشت خداى تعالى يكصد و بيست و چهار هزار پيمبر فرستاد و مرسلين از آنها سيصد و سيزده نفر بودند و همانا ذا الكفل از جمله مرسلين بود و او بعد از سليمان بن داود رسول بود و بين مردم مثل داود حكم مينمود و هيچوقت غضب نمى‌نمود مگر براى خدا و نام او عدويا بن ادارين بوده. (مجمع البيان) وَ أَدخَلناهُم فِي رَحمَتِنا إِنَّهُم مِنَ الصّالِحِينَ شايد مرجع ضمير (هم) اينكه سه نفر از انبياء باشند و شايد تمام پيمبران نام برده در اينكه آيات مراد باشد زيرا كه تماما داخل در رحمت بى‌پايان الهى و مشمول فيض سبحانى ميباشند و تمام پيمبران عظام از صلحاء و نيكوكاران و برگزيدگان از بندگان خاص پروردگارند كه از طرف حضرت عزّت براى ارشاد بسوى مردم فرستاده شده‌اند.

وَ ذَا النُّونِ إِذ ذَهَبَ مُغاضِباً فَظَنَّ أَن لَن نَقدِرَ عَلَيهِ الخ سيزدهم از پيمبران نام برده شده در اينكه سوره مباركه يونس عليه السّلام است، و مقصود از ذا النون يونس بن متى است، و (نون) اسم ماهى است، او بسوى اهل نينوى برسالت مبعوث گرديد و اهل نينوى را دعوت نمود از وى نپذيرفتند تا وقتى كه مستحق عذاب گرديدند، و بنا بروايت إبن عباس يونس (ع)

صفحه : ۲۹۶

بآنها وعده عذاب داد كه تا سه روز ديگر اگر ايمان نياورديد بشما عذاب خواهد رسيد اينكه را گفت و در حال غضب بطورى كه بر آنان خشمناك بود از ميان مردم بيرون رفت چون روز سوم رسيد و اهل نينوا آثار عذاب را ديدند همه با هم جمع شدند و بناى گريه و توبه و استغاثه بقاضى الحاجات نمودند خداوند توبه آنان را قبول نمود و عذاب را از آنها برگردانيد.

مغاضبه از باب مفاعله است و براى مبالغه ميآورند و البته نميشود گفت غضب يونس از برداشتن و رفع عذاب قوم بوده زيرا كه پيمبران معصومند و مقامشان بالاتر از اينكه است كه چنين نسبتى بآن بزرگواران داده شود آنها در مقام تسليم و رضاء بمقدرات الهى از خود نه در ظاهر و نه در باطن هيچگونه خلافى يا كراهتى اظهار نمى‌نمودند، اينكه است كه مفسرين در توجيه آيه گفته‌اند يونس (ع) بر خود خشمناك بود زيرا كه بامر حق تعالى از ميان قوم بيرون نرفته و براى همين ترك اولى مبتلا گرديده و مدّتى در شكم ماهى محبوس و مجازات شد، و در سوره و الصافات تا اندازه‌اى در توجيه آيه بحث نموديم بآن جا رجوع شود.

فَنادى فِي الظُّلُماتِ أَن لا إِلهَ إِلّا أَنتَ سُبحانَكَ إِنِّي كُنتُ مِنَ الظّالِمِينَ پس از آنكه در حال غضب از قوم خود گريخت آمد لب دريا و در كشتى سوار شد آن طورى كه مفسرين گفته‌اند ماهى آمد جلو كشتى گفتند هر وقت بنده گريخته‌اى در كشتى باشد ماهى كشتى را مى‌بلعد، يونس (ع) گفت منم آن بنده گريخته مرا در دهن ماهى اندازيد پس از آنكه يونس (ع) در شكم ماهى در (ظلمات سه‌گانه) ظلمت شب، ظلمت دريا، ظلمت شكم ماهى. بقول بعضى از مفسرين يونس چهل شبانه‌روز در شكم ماهى بود و بقول ديگر هفت شبانه‌روز و بقولى سه روز در شكم ماهى بهمين ذكر (لا إِلهَ إِلّا أَنتَ) تا آخر مشغول بود و خدا را بوحدت و يگانگى تنزيه و ستايش مينمود و باسم سبحان او را بصفات جلال و مبراء بودن او از نقائص ممكنات توصيف ميكرد و اظهار ميكرد

که تو مبرایی از ظلم و تعدّی و من بر خود ظلم نمودم و گویا میخواسته بگوید چون تو خیر محض و از

صفحه : ۲۹۷

هر عمل نقصی مبرّایی هر نقص و عیبی هر جا پدید گردد ناشی از نقائص ممکنات است و بر خلاف عادت باراده ایزد متعال در اینکه مدّت حیاتش باقی بود و بذکر مداومت می‌نمود تا وقتی که از دریا و شکم ماهی نجات یافت.

مفسرین گفته‌اند خداوند شکم ماهی را مثال آبگینه بلور گردانید و یونس (ع) را در هفت دریا سیر داد و موجودات عجیب دریاها برای وی پدیدار گردید فَاستَجَبنا لَه‌ُ وَ نَجَّیناه‌ُ مِن‌َ الغَم‌ِّ وَ کَذلِک‌َ نُنجِی المُؤمِنِین‌َ آیه راه امیدی برای مؤمنین باز مینماید و تذکر میدهد که همین طوری که یونس (ع) را ببرکت ذکری که گفته بود از شکم ماهی نجات دادیم همین طور اگر مؤمن خطاکاری از کرده خود پشیمان گردد و بتوبه و انابه بمبدء و اله خود بازگشت نماید و او را بصفات جلال و کرم و بخشش ستایش کند و بگناه خود اقرار نماید وی را بکرمش می‌پذیرد و عفوش میکند و همان طوری که وعده فرموده فَأُولئِک‌َ یُبَدِّل‌ُ اللّه‌ُ سَیِّئاتِهِم حَسَنات‍ٍ سوره فرقان آیه ۷۰. گناهان وی را تبدیل بحسنات مینماید.

وَ زَکَرِیّا إِذ نادی رَبَّه‌ُ رَب‌ِّ لا تَذَرنِی فَرداً وَ أَنت‌َ خَیرُ الوارِثِین‌َ در آیه کلامی در تقدیر است یعنی ای محمّد (صلی اللّه علیه و آله و سلّم) یاد کن زکریّا (ع) را و او و پسرش یحیی (ع) چهاردهمین و پانزدهمین انبیایی است که در اینکه سوره مبارکه نام برده شده، وقتی با پروردگار خود مناجات نمود و گفت مرا تنها نگذار و مقصودش اولاد بود و چون میخواست بعد از خودش اولادی داشته باشد که دارای مقام ولایت و نبوّت به پیشوایی خلق مفتخر گردد اینکه بود که بمناسبت درخواست خود خدای را ستایش مینماید که تو بهترین وارثانی اگر چه تمام عوالم مال خدا و در تصرف و اقتدار او میباشد لکن ظاهرا چون اولاد میخواست که وارث ملک او باشد نوع تنزیه خود در اینکه طور قرار داد.

فَاستَجَبنا لَه‌ُ وَ وَهَبنا لَه‌ُ یَحیی وَ أَصلَحنا لَه‌ُ زَوجَه‌ُ دعای زکریا بهدف اجابت رسید و یحیی را بوی عطاء فرمود و چون زنش

صفحه : ۲۹۸

نازا و عقیم بود برای حمل و زایش بوی صلاحیت دادیم که بیحیی حامله گردد إِنَّهُم کانُوا یُسارِعُون‌َ فِی الخَیرات‌ِ وَ یَدعُونَنا رَغَباً وَ رَهَباً وَ کانُوا لَنا خاشِعِین‌َ شاید مرجع ضمیر جمع (انّهم) زکریا و یحیی و زوجه زکریا باشد و ممکن است تمام پیمبران نام برده شده در اینکه سوره مبارکه مراد باشد چنانچه ظاهرتر بنظر می‌آید.

خلاصه آیه ارشاد باین است که بایستی تمام امم و مؤمنین بپیمبران تأسی نمایند و صفات و اعمال آنها را سر مشق خود گردانند و ببینند که آنان متصف بچه صفات و اخلاق و اعمال بودند پیرو آنها گردند تا با آن بزرگواران محشور شوند اینکه آیه سه عمل و صفت نیک آنها را تذکر میدهد: ۱- إِنَّهُم کانُوا یُسارِعُون‌َ فِی الخَیرات‌ِ آنها در هر عمل خیر خداپسندی مسارعت مینمودند و پیش‌قدم بودند. ۲- وَ یَدعُونَنا رَغَباً وَ رَهَباً الرغب و الرهب هر دو مصدرند بمعنی امید و ترس و هر دو حال میباشند یعنی خدا را از سر حضور میخواندند در حالی که در مقام عظمت الهی چنان خاشع و متواضع و ترسناک بودند زیرا که معرفت بمقام ربوبیت و عظمت الهی چنان بر قلبشان غالب گردیده بود که ببدن خاشع و بقلب خاضع بودند. ۳- وَ کانُوا لَنا خاشِعِین‌َ نتیجه و ما حصل آن دو صفت باطنی است چون در حال امید و ترس خدا را میخواندند بظاهر نیز خاشع و در مقابل حق تعالی سر تعظیم فرود آورده و در حال خشوع و افتادگی قیام مینمودند.

صفحه : ۲۹۹

[سوره الأنبياء (۲۱): آيات ۹۱ تا ۱۰۳]

اشاره

وَ الَّتِي أَحصَنَت فَرجَها فَنَفَخنا فِيها مِن رُوحِنا وَ جَعَلناها وَ ابنَها آيَةً لِلعالَمِينَ (۹۱) إِنَّ هذِهِ أُمَّتُكُم أُمَّةً واحِدَةً وَ أَنَا رَبُّكُم فَاعبُدُونِ (۹۲) وَ تَقَطَّعُوا أَمرَهُم بَينَهُم كُلٌّ إِلَينا راجِعُونَ (۹۳) فَمَن يَعمَل مِنَ الصّالِحاتِ وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَلا كُفرانَ لِسَعيِهِ وَ إِنّا لَهُ كاتِبُونَ (۹۴) وَ حَرامٌ عَلى قَريَةٍ أَهلَكناها أَنَّهُم لا يَرجِعُونَ (۹۵)

حَتّى إِذا فُتِحَت يَأجُوجُ وَ مَأجُوجُ وَ هُم مِن كُلِّ حَدَبٍ يَنسِلُونَ (۹۶) وَ اقتَرَبَ الوَعدُ الحَقُّ فَإِذا هِيَ شاخِصَةٌ أَبصارُ الَّذِينَ كَفَرُوا يا وَيلَنا قَد كُنّا فِي غَفلَةٍ مِن هذا بَل كُنّا ظالِمِينَ (۹۷) إِنَّكُم وَ ما تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنتُم لَها وارِدُونَ (۹۸) لَو كانَ هؤُلاءِ آلِهَةً ما وَرَدُوها وَ كُلٌّ فِيها خالِدُونَ (۹۹) لَهُم فِيها زَفِيرٌ وَ هُم فِيها لا يَسمَعُونَ (۱۰۰)

إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَت لَهُم مِنَّا الحُسنى أُولئِكَ عَنها مُبعَدُونَ (۱۰۱) لا يَسمَعُونَ حَسِيسَها وَ هُم فِي مَا اشتَهَت أَنفُسُهُم خالِدُونَ (۱۰۲) لا يَحزُنُهُمُ الفَزَعُ الأَكبَرُ وَ تَتَلَقّاهُمُ المَلائِكَةُ هذا يَومُكُمُ الَّذِي كُنتُم تُوعَدُونَ (۱۰۳)

صفحه : ۳۰۰

(ترجمه)

و یاد کن مریم را که رحم خود را نگاه داشت و ما از روح خود در آن دمیدیم و او و پسرش را معجز و آیهٔ قرار دادیم برای جهانیان (۹۱)

حقیقهٔ اینکه امّت شما ملت یگانه است و منم پروردگار شما مرا پرستش نمائید (۹۲)

و امت امر خود را متفرق گردانیدند و تمام آنها بسوی ما بازگشت کنندگان خواهند بود (۹۳)

پس کسی که عمل شایسته‌ای نمود در حالی که مؤمن است سعی و کوشش او پوشیده نمیشود و همانا ما برای او نویسندگانیم (اعمال او را می‌نویسیم (۹۴)

و حرام است بر اهل دهی که ما آنان را هلاک کرده‌ایم (اینکه باز آیند) زیرا که آنان برنمیگردند (۹۵)

تا وقتی که سدّ یأجوج و مأجوج گشوده شود و آنها از هر بلندی می‌شتابند (۹۶)

وعده حق نزدیک شد در آن هنگام چشمهای آنهایی که کافر شدند راست می‌ایستد و گویند ای وای بر ما که قبلا از اینکه واقعه غافل بودیم بلکه ما از ستمکاران بشمار می‌آئیم (۹۷)

همانا شما و آنچه را که غیر از خدا میپرستید هیزم جهنم خواهید بود و شما در آن وارد میشوید (۹۸)

اگر اینکه بتها خدایان بودند در جهنم وارد نمیشدند و همه آنها در جحیم جاویدانند (۹۹)

و کافرین را در آن ناله و زفیری است و در آنجا هیچ سخنی که (در آن امیدواری باشد) نخواهند شنید (۱۰۰)

حقیقهٔ آنهایی که از طرف ما سعادت و نیکی را سبقت گرفته‌اند آن گروه از دوزخ دور شدگانند (۱۰۱)

آنان آواز آتش را نمیشنوند و آنها (در محلّی میباشند) که نفسهای آنها هر چه بخواهد (حاضر است) و در آنجا جاویدانند (۱۰۲)

فزع بزرگ قیامت آنها را محزون نمیگرداند و ملائکه آنها را ملاقات میکنند و میگویند همین است روز شما آن روزی که بشما وعده داده شده بود (۱۰۳).

صفحه : ۳۰۱

توضیح آیات

اشاره

وَ الَّتِی أَحصَنَت فَرجَها فَنَفَخنا فِیها مِن رُوحِنا ای رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم یاد کن آن زن یعنی مریم علیها السّلام دختر عمران که خود را حفظ نمود و دست احدی بدامن عصمت و عفت او نرسید نه از حلال و نه از حرام و خود را محفوظ گردانید چنانچه در جای دیگر حکایهٔ از او و مقول قول او است قوله تعالی وَ لَم یَمسَسنِی بَشَرٌ وَ لَم أَکُ بَغِیًّا و همیشه در بیت المقدس مشغول عبادت و خدمتگزاری بود تا وقتی که از روح خودمان در وی نفخه‌ای دمیدیم و روح مسیح را در وی اجراء گردانیدیم، و بقولی امر نمودیم که جبرئیل در یقه پیراهنش نفخه‌ای دمید (طبرسی) و بعیسی (ع) حامله گردید و نسبت دادن روح مسیح را بخود اضافه تشریفی است زیرا که خدا منزّه از روح است.

وَ جَعَلناها وَ ابنَها آیَةً لِلعالَمِینَ آیه بمعنی نشانه و علامت است یعنی مریم و پسرش آن دو را علامت و از نشانه‌های قدرت خود قرار دادیم که مریم (ع) بدون شوهر حامله گردید و عیسی علیه السّلام بدون پدر بدنیا آمد و چنانچه در سوره آل عمران آیه ۵۲ فرموده (إِنَّ مَثَلَ عِیسی عِندَ اللّهِ کَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِن تُرابٍ) و نیز قوله تعالی که پس از بیان خلقت انسان فرموده وَ نَفَختُ فِیهِ مِن رُوحِی ظاهرا غرض از اینکه آیات ارشاد بدو چیز است یکی عموم قدرت الهی که بدون وسائل خارجی تواند انسان را بوجود آورد.

و دیگر شرافت و فضیلت حضرت مریم (ع) آن صدیقه و بتول عذراء که خلق عالم بدانند دست احدی بناموس عفّت و عصمت آن برگزیده عالم انسانیت دراز نشده و او پاك و طاهر بدنیا آمد و پاك و پاکیزه با مقام عصمتی که داشت از دنیا رحلت نمود و در جوار قدس الهی ساکن گردید اینکه است که نام نامی او را در ردیف پیمبران مرسل قرار داده و در آیت و نشانه بودن قدرت او را اصل و پسرش

صفحه : ۳۰۲

عیسی رسول اولو العزم را بوی معرّفی نموده و اینکه طور بیان جلالت قدرش را میرساند إِنَّ هذِهِ أُمَّتُکُم أُمَّةً واحِدَةً امّت جماعتی را گویند که بر یک مقصد سلوک نمایند، شاید مقصود از (امّهٔ واحدهٔ) در اینجا ملت اسلام باشد یعنی ملت اسلام ملّتی است یگانه و اختلافی در آن نیست تمامی افراد بشر باید آن را بپذیرند و بر طبق آن عمل نمایند یا اینکه تمام انبیاء در اصل توحید و اوصاف جلال و صفات جمال متفق الکلمه بودند و احدی از آنها بر خلاف دیگری در اوصاف ربوبیت و تنزیه آن فرد متعال چیزی نگفته شما تابع پیمبران باشید، اینکه معنی با آیات بالا که راجع بحکایت پیمبران بود مناسب‌تر مینماید.

وَ أَنَا رَبُّکُم فَاعبُدُونِ شاید اشاره باین باشد که چون تمام انبیاء در امر توحید متفق الکلمه بودند و شما جماعت بشر نیز از جهات بشریت بر یک مقصد سلوک مینمائید باید همگی شما بسوی پروردگار خود رو آورید و او را فقط پرستش نمائید و برای او در عبادت شریکی قرار ندهید.

وَ تَقَطَّعُوا أَمرَهُم بَینَهُم کُلٌّ إِلَینا راجِعُونَ پس از حکایت انبیاء عظام و امر بعبادت پروردگار اشاره باختلاف بین امّتها نموده مثل ملت یهود و نصاری و باقی ملل که آنان وحدت خود و ملیت خود را متشتت و قطعه قطعه گردانیدند و هر یک دیگری را تخطئه مینماید

قوله تعالى قالَتِ الیَهُودُ لَیسَتِ النَّصاری عَلی شَیءٍ وَ قالَتِ النَّصاری لَیسَتِ الیَهُودُ عَلی شَیءٍ و هر جماعتى براى خود مذهب و رويّه‌اى انتخاب نمودند و بازگشت تمام بسوى خدا است كه در دادگاه الهى هر يك در خور عمل خود مجازات خواهند گرديد.
فَمَن یَعمَل مِنَ الصّالِحاتِ وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَلا کُفرانَ لِسَعیِهِ وَ إِنّا لَهُ کاتِبُونَ آيه در مقام بيان حال كسانى است كه در مليت متفرق گرديدند و هر جماعتى براى خود مذهبى انتخاب نمودند از آنها كسانى كه اعمال نيكو نمودند، و او

صفحه : ۳۰۳

(و هو) حال است يعنى عمل نيك نمودند در حالى كه ايمانشان بتوحيد ثابت بود زيرا كه بدون ايمان بخدا هيچ عمل نيكى بدرجه قبول نخواهد رسيد، و لازمه ايمان بخدا ايمان بمعاد و انبياء ميباشد، و اشاره بهمين دارد قوله تعالى در سوره نساء آيه ۱۵۱ إِنَّ الَّذِینَ یَکفُرُونَ بِاللّهِ وَ رُسُلِهِ وَ یُرِیدُونَ أَن یُفَرِّقُوا بَینَ اللّهِ وَ رُسُلِهِ وَ یَقُولُونَ نُؤمِنُ بِبَعضٍ وَ نَکفُرُ بِبَعضٍ الى قوله تعالى أُولئِکَ هُمُ الکافِرُونَ حَقًّا كسانى كه بين خدا و رسولان او جدايى مى‌اندازند آنها محققا كافرند و كافر عملش باطل و بى‌ثمر است و لو آنكه بنظر نيكو نمايد لكن مؤمنى كه عمل نيك نمايد مثل انفاق فى سبيل اللّه و صله رحم و دست‌گيرى بضعفاء و غير اينها عمل چنين كسى لايق ستايش و پاداش نيكو خواهد بود و ما عمل وى را مينويسيم و ثبت و ضبط مى‌نمائيم، اشاره به اينكه گمان نشود عمل شخص با ايمان فانى و بى‌اثر گردد هرگز چنين نخواهد بود كرام الكاتبين اعمال نيك مؤمنين را در دفتر اعمالشان ثبت نموده و پاداش نيك آن را خواهند ديد.
وَ حَرامٌ عَلی قَریَةٍ أَهلَکناها أَنَّهُم لا یَرجِعُونَ

(سخنان مفسرين در توجيه آيه مأخوذ از مجمع البيان)

۱- (لا) در (لا يرجعون) زائده است و معنى اينكه ميشود كه حرام است بر اهل قريه هلاك شدگان بعقوبت اينكه بدنيا برگردند. (جبائى) ۲- حرام بمعنى واجب است يعنى واجب است بر هلاك شدگان كه بدنيا برنگردند. (قتاده و عكرمه و كلبى) ۳- خداى تعالى نوشته و بر خود حتم گردانيده بقضاء حتمى كسى كه هلاك گرديد بدنيا برنگردد، و مقصود تهديد كفار مكه است به اينكه اگر آنان معذب و هلاك گرديدند بدنيا باز نگردند مثل غير آنها از امّتهايى كه بعذاب هلاك گرديدند. (عطاء) معنى چهارم- حرام است بر قريه‌اى كه آنان را بسبب گناه از هلاك شدگان يافتيم اينكه از آنها عملى قبول نمائيم زيرا كه آنان بتوبه بازگشت نميكنند.

صفحه : ۳۰۴

معنى پنجم- حرام است بر هلاك شدگان كه پس از هلاكتشان برنگردند بلكه براى حساب و مجازات زنده گرديده و بر ميگردند. (ابى مسلم) و محمّد بن مسلم از ابى جعفر (ع) چنين روايت ميكند كه فرموده اهل هر قريه‌اى كه خدا آنها را بعذاب هلاك گردانيد آنها ديگر برنميگردند. (پايان) حَتّی إِذا فُتِحَت یَأجُوجُ وَ مَأجُوجُ وَ هُم مِن کُلِّ حَدَبٍ یَنسِلُونَ (حتّى) براى غايت است يعنى محال است رجوع هلاكشده‌گان تا وقتى كه سدّ يأجوج و مأجوج باز گردد و آنان از هر تلّى و بلندى (ينسلون) بشتابند و در تمام اطراف بدوند تا همه جاها را فرا گيرند.
از حذيفة بن اليمان چنين نقل شده كه گفته رسول اللّه صلى اللّه عليه و آله و سلّم فرمود اول نشانه و علامت آخر الزمان خروج دجّال است پس از آن خروج دابة الارض بعد از آن خروج يأجوج و مأجوج آن گاه عيسى (ع) از آسمان فرود آيد، و فرود عيسى

(ع) وقت ظهور مهدی (عجل اللّه تعالی فرجه) است پس از آن آتشی از قعر عدن پدیدار گردد و مردم را بحشر کشانند، و اینکه یأجوج و مأجوج چگونه موجودی میباشند علم آن نزد خدا است.

وَ اقتَرَبَ الوَعدُ الحَقُّ فَإِذا هِیَ شاخِصَةٌ أَبصارُ الَّذِینَ کَفَرُوا الخ (اقترب) کمال نزدیکی را میرساند و با اینکه در اول همین سوره فرموده اقتَرَبَ لِلنّاسِ حِسابُهُم باز در اینجا که اواخر سوره است مردم را متنبّه میگردانند و تذکر میدهد که وعده قیامت خیلی نزدیک است قوله تعالی إِنَّهُم یَرَونَهُ بَعِیداً وَ نَراهُ قَرِیباً مردم قیامت را دور می‌بینند و ما آن را نزدیک بینیم.

آری دور و نزدیکی اشیاء در نظر ما کوته‌بینان است که آنچه را با ما در زمان حاضر است می‌بینیم و آنچه در زمان از نظر ما غائب است معدوم پنداریم لکن آن کسی که علم او باشیاء احاطه دارد گذشته و آینده در احاطه علمیه او یکسان است اینکه است که تمام ازمنه نسبت بعلم ازلی آن فرد متعال آنی مینماید و چنین است علم او بمکانها که تمام امکنه نقطه‌ای میمانند وَسِعَ کُرسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الأَرضَ کرسی

صفحه : ۳۰۵

عظمت او بهمه جا احاطه دارد.

خلاصه گویا تذکر میدهد که پس از باز شدن سدّ یأجوج و مأجوج دفعهٔ قیامت برپا میگردد و در مقام بیان حال کفار فرموده که هنگام ورودشان در قیامت عظمی وقتی واقعه قیامت را مینگرند از شدّت هول و اضطراب چشمهای آنان راست می‌ایستد و گویند ای وای بر ما و بر غفلت ما که از اینکه روز غافل بودیم بلکه ما بر خود ستم نمودیم و پیمبران که مصلح و خیرخواه ما بودند آنها را تکذیب نمودیم و نسبت سحر و دروغ بآن بزرگواران دادیم و امروز بچنین روز سیاهی گرفتار گردیدیم.

إِنَّکُم وَ ما تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنتُم لَها وارِدُونَ، لَو کانَ هؤُلاءِ آلِهَةً ما وَرَدُوها وَ کُلٌّ فِیها خالِدُونَ، لَهُم فِیها زَفِیرٌ وَ هُم فِیها لا یَسمَعُونَ (حصب) بسکون صاد مصدر و بمعنی رمی و انداختن ریگ است، گویا بکفار از روی قهر و غضب خطاب میرسد که شما مشرکین با معبودان خود سنگ و ریگ جهنّمید و جایگاه همیشگی شما جهنّم است و در آن جاویدانید (زفیر) ناله از شدّت عظیمی است که بزرگتر از آن تصور نداشته باشد اینکه است که (زفیر) را تشبیه بصورت حمار نموده‌اند و گویا از ناله جهنمیان گوشهای آنها کر میگردد و آنها در جهنّم چیزی که سبب امیدواری آنها باشد نمی‌شنوند.

و بقول بعضی از مفسرین (حصب و حضب) بصاد و ضاد آن چیزی را گویند که برای افروختن آتش مهیّا گردیده است اینکه است که إبن عباس حصب را تفسیر بوقود یعنی آتش‌گیرانه کرده.

خلاصه آیه مشعر بر اینکه است که کفار و مشرکین بهمان کفر و شرکشان جز کوره جهنم که منزلگاه همیشگی آنان است لایق مقامی نمیباشند.

إِنَّ الَّذِینَ سَبَقَت لَهُم مِنَّا الحُسنی أُولئِکَ عَنها مُبعَدُونَ پس از آن تهدید و انذار کافرین و مشرکین چنانچه عادت قرآن بر اینکه است

صفحه : ۳۰۶

که هر جا کافرین و مشرکین و منافقین را تهدید بعذاب مینماید در مقابل آن نعمتها و بخششهای بی‌اندازه و آن مقامات عالی بهشتی که برای مؤمنین و متقین و نیکوکاران مهیّا نموده تذکر میدهد و بعکس نیز همین طور است زیرا که یکی از خصوصیات پیمبر اسلام اینکه است که او را ستوده و حضرتش را به بَشِیراً وَ نَذِیراً معرفی نموده.

و در شأن نزول اینکه آیه گفته‌اند روزی رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم دید صنادید قریش (یعنی بزرگان آنها) در مقابل سیصد و شصت بت سجده میکنند بآنها نزدیک گردید و مجادله و مناظره با آنان آغاز نمود، نضر بن حارث با او مجادله نمود بالاخره

حضـرت آنان را مجاب نموده و آنها را ملزم گردانید چون هیچ جوابی نداشتند عناد ورزیدند و گفتند ما بر دین پدران خود ثابت و راسخیم و هرگز برنمیگردیم حضـرت آیه إِنَّكُم وَ ما تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ را بر آنها قرائت نمود آتش غضب در سینه آنها مشتعل گردید برخواستند و از مسجد بیرون رفتند در راه عبد اللّه بن زبعری بر آنها برخورد نمودید آنان بسیار پریشانند و در مهمی با هم مشورت مینمایند سؤال کرد که چه مطلبی ایجاب نموده که شما پریشان گردیده‌اید وقتی حکایت را باو گفتند گفت من میروم و با محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم مباحثه مینمایم و او را ملزم میگردانم آمد نزد حضرت و گفت ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم بپروردگار کعبه قسم که آمده‌ام با تو بحث نموده و تو را ملزم گردانم تو می‌گویی هر چه غیر از خدا میپرستید حصب جهنم خواهد بود در صورتی که عیسی و عزیر و ملائکه معبود نصاری و یهود و بنو ملیحند و کلام تو چنین ایجاب میکند که اینکه معبودان همه در جهنم باشند اگر چنین است معبودان ما نیز در جهنم باشند باکی نیست، حضرت فرمود معبودان اینها شیاطینند که اینان را باین امر قبیح وادار نموده نه عزیر (ع) و عیسی (ع) و ملائکه (ع) که از پرستش کنندگان خود بیزارند.

خلاصه آیه تذکر میدهد که آنهایی که از طرف ما نیکی را پیشی گرفته‌اند برای آنها وعده ببهشت و سعادت است و از فزع اکبر قیامت و از آن عذابهایی که برای اهلش

صفحه : ۳۰۷

مهیّا گردیده ایمن میباشند و بسیار دورند از جهنم.

لا يَسمَعُونَ حَسِيسَها وَ هُم فِي مَا اشتَهَت أَنفُسُهُم خالِدُونَ آنهایی که پیشی گرفته است از ما برای آنها نیکی و سعادت و وعده ببهشت نمیشنوند صدای آتش را که از صدای آن نگران گردند (حسیس) صوتی را گویند که احساس میشود، و جمله فعلیه لا يَسمَعُونَ حَسِيسَها بدل است از (مبعدون) یا حال است از ضمیر آن.

و نیز آنهایی که سبقت گرفته از ما برای آنها سبقت نیکی و سعادت یا وعده ببهشت در آن جایگاه مجلّل هر چه بخواهند برای آنان مهیّا و آماده است و در منزلگاه خود جاویدانند.

لا يَحزُنُهُمُ الفَزَعُ الأَكبَرُ وَ تَتَلَقّاهُمُ المَلائِكَةُ هذا يَومُكُمُ الَّذِي كُنتُم تُوعَدُونَ و نیز آنها در جای امن و امان (عِندَ مَلِيكٍ مُقتَدِرٍ) جای گرفته و آنان چنانند که آن واقعه بزرگ قیامت آنها را بفزع و جزع نمیآورد و ملائکه رحمت بر آنها وارد میگردند و آنها را تبریک میگویند که اینکه همان روزی است که قبلا بشما وعده داده شده بود.

صفحه : ۳۰۸

[سوره الأنبياء (۲۱): آيات ۱۰۴ تا ۱۱۲]

اشاره

يَومَ نَطوِي السَّماءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلكُتُبِ كَما بَدَأنا أَوَّلَ خَلقٍ نُعِيدُهُ وَعداً عَلَينا إِنّا كُنّا فاعِلِينَ (۱۰۴) وَ لَقَد كَتَبنا فِي الزَّبُورِ مِن بَعدِ الذِّكرِ أَنَّ الأَرضَ يَرِثُها عِبادِيَ الصّالِحُونَ (۱۰۵) إِنَّ فِي هذا لَبَلاغاً لِقَومٍ عابِدِينَ (۱۰۶) وَ ما أَرسَلناكَ إِلاّ رَحمَةً لِلعالَمِينَ (۱۰۷) قُل إِنَّما يُوحى إِلَيَّ أَنَّما إِلهُكُم إِلهٌ واحِدٌ فَهَل أَنتُم مُسلِمُونَ (۱۰۸)

فَإِن تَوَلَّوا فَقُل آذَنتُكُم عَلى سَواءٍ وَ إِن أَدرِي أَ قَرِيبٌ أَم بَعِيدٌ ما تُوعَدُونَ (۱۰۹) إِنَّهُ يَعلَمُ الجَهرَ مِنَ القَولِ وَ يَعلَمُ ما تَكتُمُونَ (۱۱۰) وَ إِن أَدرِي لَعَلَّهُ فِتنَةٌ لَكُم وَ مَتاعٌ إِلى حِينٍ (۱۱۱) قالَ رَبِّ احكُم بِالحَقِّ وَ رَبُّنَا الرَّحمنُ المُستَعانُ عَلى ما تَصِفُونَ (۱۱۲)

صفحه : ۳۰۹

(ترجمه)

ياد كن روزى كه آسمان را مثل طومار بهم مى‌پيچيم و بحال اول كه آفريديم برميگردانيم و اينكه وعده‌ايست بر ما همانا ما كننده آن خواهيم بود بى‌شبهه (۱۰۴)

و حقيقهٔ ما در زبور داود پس از تذكر (بانبياء) گفتيم كه بندگان شايسته من زمين را بارث ميبرند (۱۰۵)

و همانا در اينكه كه ياد كرديم كفايت است براى جماعت عبادت كنندگان (۱۰۶)

و ما تو را نفرستاديم مگر رحمت بر جهانيان (۱۰۷)

اى محمّد (صلى اللّه عليه و آله و سلّم) بگو جز اينكه نيست كه بمن وحى شده كه اله شما خداى يكتا است آيا شما تسليم (امر او) ميگرديد (۱۰۸)

و اگر كفار رو گردانيدند بگو من بتمام شما اعلام نمودم و نميدانم آن وعده‌اى كه بشما داده شده نزديك است يا دور (۱۰۹)

خدا بتمام سخنان آشكار و پنهان شما آگاهست و ميداند آنچه را كه ظاهر ميگردانيد و آنچه را كه پنهان ميداريد (۱۱۰)

و نميدانم شايد (تأخير عذاب شما) براى آزمايش باشد و تمتّعى (از دنيا ببريد) تا هنگام مرگ (۱۱۱)

(رسول) گفت پروردگار من (تو بين ما) بحق حكم كن و پروردگار ما مهربانست (و از او يارى مى‌طلبم) كه در هر كارى از او يارى بايد خواست بر آنچه شما وصف ميكنيد (۱۱۲).

صفحه : ۳۱۰

توضيح آيات

اشاره

يَومَ نَطوِى السَّماءَ كَطَىِّ السِّجِلِّ لِلكُتُبِ كَما بَدَأنا أَوَّلَ خَلقٍ نُعِيدُهُ وَعداً عَلَينا إِنّا كُنّا فاعِلِينَ راغب گفته كه (السجلّ) سنگ است كه در آن چيز مى‌نوشتند پس از آن سجل نام مكتوبات گرديده قوله تعالى كَطَىِّ السِّجِلِّ لِلكُتُبِ يعنى نوشته‌هاى در آن محفوظ ماند. (پايان) گويند يَومَ نَطوِى السَّماءَ يا متعلق است به (اذكر) مقدّر يعنى اى محمّد صلى اللّه عليه و آله و سلّم ياد كن روزى را كه آسمان را در هم پيچيم، يا ظرف است براى (لا يحزنهم) يا (تتلقّاهم) در آيه بالا يا حال و يا بدل از عامل مقدّر بنا بر اينكه (توعدون) در آيه بالا در تقدير (توعدونه) باشد.

بنا بر اينكه (يوم) بدل باشد معنى چنين ميشود روزى كه ملائكه مؤمنين را ملاقات ميكنند روزى است كه آسمان را در هم پيچيم مانند طومارى براى كتابت يا كتاب كه در آن چيزى نوشته ميشود.

و گويند حفص كه يكى از قراء است (للكتب) را بصيغه جمع قرائت نموده يعنى چون پيچيدن طومار براى نوشتن و جار و مجرور در محل نصب است و در معنى (نطوى السماء طيا مثل طى السجل).

خلاصه معنى آيه آنكه (ما آسمان را درهم پيچيم پس از آنكه گشوده‌ايم و همان طورى كه در اول آن را آفريديم همين طور آن

را باول عود میدهیم و اینکه وعده‌ایست که ما داده‌ایم و خود را ملزم نموده‌ایم و البته ما چنین کننده‌ایم.
خلاصه وقتی آیات را مثل همین آیه که منحل گردیدن آسمان را تشبیه مینماید بپیچیدن طومار برای کتاب، و نیز در سوره (کوّرت) تشبیه مینماید بعمامه پیچیده شده و در آخر آیه فرموده کَما بَدَأنا أَوَّلَ خَلقٍ نُعِیدُهُ همان طوری که اول آن را ابداء نمودیم همین طور آن را باصل خود برمیگردانیم و با

صفحه : ۳۱۱

توجه به اینکه در همین سوره انبیاء آیه ۳۱ گفته أَنَّ السَّماواتِ وَ الأَرضَ کانَتا رَتقاً فَفَتَقناهُما آسمانها و زمین پیچیده بهم بود از هم باز نمودیم، از جمع بین اینکه آیات میتوان استفاده نمود که موقعی که عمر اینکه عالم دنیا بپایان رسید قادر متعال صورت اینکه عالم را با آنچه در آن پدید گردیده و مانند معانی در کتاب مخفی گردانیده و آن را در خزینه قدرت خود محفوظ داشته قوله تعالی وَ إِن مِن شَیءٍ إِلّا عِندَنا خَزائِنُهُ وَ ما نُنَزِّلُهُ إِلّا بِقَدَرٍ مَعلُومٍ سوره حجر آیه ۲۱، تبدیل مینماید بصورت اخروی و آن ماده اولیه آن را خواه جواهر فرده‌اش نامیم یا مادهٔ المواد یا اثیر آن را بصورت اخروی ظاهر میگرداند، چنانچه در سوره ابراهیم آیه ۴۹ فرموده یَومَ تُبَدَّلُ الأَرضُ غَیرَ الأَرضِ وَ السَّماواتُ و در کتاب معاد و آخرین سیر بشر راجع بمعاد جسمانی و بیان اخباری که در جواب سائل که آیا بدن میّت در قبر می‌پوسد معصوم (ع) در پاسخ فرموده آری چیزی نه از گوشت و نه از استخوان باقی نمیماند مگر طینتی که از آن آفریده شده که او باقی است و دور میزند تا آنکه دو مرتبه از آن خلق شود، و در بعض احادیث از آن باقیمانده تعبیر (بعجز ذنب) شده.
و از مجموع آیات و اخبار معلوم میشود که ماده اخروی همان ماده دنیوی است صورت دنیوی آن تبدیل میشود بصورتی که در خور آن نشئه باشد، و همچنین حقیقت و ماده بدن انسانی نیز باقی است و بمردن و اضمحلال صورت عرضی بدن فانی گردیده و بدن وی در روز موعود بمناسبت اعمال و اخلاقش صورت خواهد گرفت و او همان فردی است که در دنیا زندگانی مینموده و بنتیجه اعمالش خواهد رسید.
برای ایضاح آیه اجمالی از تفسیر جواهر القرآن شیخ طنطاوی را در اینجا ترجمه مینمایم.
پس از بیان قوله تعالی یَومَ نَطوِی السَّماءَ الخ چنین گفته که کاش میدانستم چگونه از اینکه تشبیه تعبیر نمایم آری اینکه طور اختیار میکنم که

صفحه : ۳۱۲

آن اعجاز عجیبی است که مشتمل بر معنی بزرگی است آیا ندیدی آنچه تو را متذکر گردانیدم از اینکه آسمانها و زمین برمیگردند بحالی که لطیف است جدا و دقیق است بر چشمها و داخل میگردد در کمون طبیعت و در آن فرو میرود و داخل میشود بین اجزاء آن در وسط عالم لطیف که باثیر نامیده شده و آن مادّه‌ایست لطیف‌تر از نور در حالی که تمام عالم فرو رفته شده‌اند در دریای لجیّ و وقتی اینکه عالم بآن عالم برگردد صور آنها پیچیده میگردد و رسوم آن مخفی میگردد و از جمال و کمال و عمل و صور و عجائب چیزی ظاهر نمیگردد بلکه در آن ماده اثیری فرو میرود مثل فرو رفتن آتش در سنگ و کهرباء در موادّ محسوسه.
پس نظر کن که چگونه عناصر زمین و شمس و کواکب در کمون ماده اثیری فرو میروند و چگونه استعدادی که منطوی بر صور متثالیه ادوارا و ادوارا و اجیالا و اجیالا و دهورا و دهورا تمام اینها منطوی و مخفی گردیده در اینکه ماده‌ای که از عالم ما منحلّ شده و در اثیر فرو رفته برای ظاهر گردیدن کره دیگر آیا میدانی تمام اینکه معانی در کجا است تمام آنها و کلّ آنها جمع گردیده و پیچیده شده است تحت قوله تعالی کطی السجل للکتاب یا للکتب یعنی همان طوری که پیچیده میشود طومار یا قرطاس علی المعانی

پس تعجب کن آیا طبیعت کتابی نیست که در آن صوری نوشته که مردم آن را قرائت نمایند آیا نیست اینکه صور بدیع پیچیده شده در عوالم ما بعد از فناء آنها شبیه‌تر بآنچه حروف کوچکی در کتاب مینویسند و از آن اعمال و آراء بسیار بیرون آورند چقدر بزرگ است علم و بزرگ است دین و بزرگ است مبدء کون بمثل اینکه بشناس بلاغهٔ قرآن را اینکه طور باید مسلمانان کتاب حکیم را بشناسند تا آنکه صحیفه‌های آسمانها و زمین را قرائت نمایند خدا میگوید بدرستی که در روز قیامت آن کتابی است پیچیده شده در طرف راست من و آن همین کتابی است که الآن باز شده که فردا پیچیده میگردد و میگوید زمین و آسمانها صحیفه‌هایی است باز شده و آن کتاب من است آن را قرائت کنید و بفهمید تا اینکه نظام

خلقت مرا بشناسید و مقام بزرگی مرا بدانید. (پایان) وَ لَقَد کَتَبنا فِی الزَّبُورِ مِن بَعدِ الذِّکرِ در اینکه مقصود از (زبور) چیست چند قول از مفسرین نقل شده است:

بقولی آن کتاب داود (ع) است چنانچه در سوره نساء آیه ۱۲۶ میفرماید وَ آتَینا داوُدَ زَبُوراً و نیز در سوره اسری آیه ۵۵. و بقولی مقصود قرآن است. و بقول دیگر زبور شامل تمام کتابهای آسمانی یا کتابهایی است که بعد از موسی علیه السّلام بر پیمبران فرود آمده.

و نیز در اینکه مقصود از ذکر چیست بعضی گفته‌اند تورات است زیرا که در چند موضع تورات را ذکر نامیده مثل آنجا که فرموده فَسئَلُوا أَهلَ الذِّکرِ إِن کُنتُم لا تَعلَمُونَ و بقولی مقصود قرآن است چنانچه در جاهای بسیاری قرآن را ذکر معرفی نموده و بنا بر اینکه معنی اخیر بعدیّت زبور بعدیت رتبی است نه زمانی، و بقولی مقصود از ذکر لوح محفوظ است.

أَنَّ الأَرضَ یَرِثُها عِبادِیَ الصّالِحُونَ

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- مقصود از (ارض) زمین بهشت است که بندگان صالح خدا بمیراث میبرند و میراث برندگان بهشت مؤمنین با تقوی و صالح میباشند بدلیل قوله تعالی که در وصف مؤمنین فرموده أُولئِکَ هُمُ الوارِثُونَ الَّذِینَ یَرِثُونَ الفِردَوسَ سوره المؤمنون آیه ۱۱، و نیز مقول قول آنها است قوله تعالی الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی صَدَقَنا وَعدَهُ وَ أَورَثَنَا الأَرضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الجَنَّةِ حَیثُ نَشاءُ سوره الزمر آیه ۷۴.

۲- مقصود از ارض زمین مقدّسه است که امّت پیغمبر آن را بمیراث میبرند ۳- ارض اسم جنس است و مقصود عامّه اهل ایمانند بدلیل قوله تعالی وَ أَورَثَنَا القَومَ الَّذِینَ کانُوا یُستَضعَفُونَ مَشارِقَ الأَرضِ وَ مَغارِبَهَا.

۴- مقصود صلحاء امّت مرحومه‌اند که امّت پیمبر آخر الزمان زمین را بفتح و غلبه از کفار میگیرند، و از امام محمّد باقر علیه السّلام روایت شده که آنها

اصحاب مهدی (عجل اللّه تعالی فرجه) میباشند که در آخر الزمانند مشارق و مغارب زمین را تحت تصرّف خود در می آورند و دلیل بر اینکه توجیه حدیثی است که عامّه و خاصّه از رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم نقل کرده‌اند که

(لو لم یبق من الدنیا الّا یوم واحد لطوّل اللّه تعالی ذلک الیوم حتّی یبعث رجلا من اهل بیتی یملأ الارض قسطا و عدلا کما ملئت ظلما و جورا).

يعنى اگر از دنيا باقى نمانده باشد مگر يك روز خداوند آن روز را طولانى ميگرداند تا آنكه برانگيخته شود مردى از اهل بيت من كه زمين را پر از عدل و قسط نمايد پس از آنكه پر از ظلم و جور شده باشد، و اخبار و احاديثى كه دلالت دارنده بر ظهور مهدى (عج) و اينكه او از ذريّه فاطمه سلام اللّه عليها است از طرف سنّى و شيعه بسيار است.

إِنَّ فِي هٰذا لَبَلاغاً لِقَوْمٍ عابِدِينَ در آنچه بشما خبر دادهايم از وعد و وعيد، از پاداش اعمال مؤمنين، و از آن مقامات عالى بهشتى و خلود در آن و مجازات كافرين و مشركين با آن عذابهاى كذايى جهنمى و خلود در آن اينكه تبليغات كافى است براى جماعت عبادت‌كنندگان و بقولى قرآن و دلائل آن كفايت كننده عابدين است.

وَ ما أَرْسَلْناكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعالَمِينَ خداى رحمن رسول رحمت خود را برحمة للعالمين ستوده و باو خطاب نموده كه وجود تو رحمتى است براى تمام جهانيان و اشاره است به اينكه گمان نشود كه رسالت تو اختصاص بجماعتى يا بزمانى دون زمانى داشته باشد رسالت تو عام است و تو براى كافّه افراد بشر بلكه بر جنّ و انس تا صبح قيامت رسالت دارى و اينكه لطفى است از طرف حق تعالى كه بايد هميشه آيات قرآنى و سنت نبوى صلى اللّه عليه و آله و سلّم در زمين اهل جهان فعاليت نمايد و دستور العمل تمام افراد بشر باشد و حجت بر خلق تمام شود.

صفحه : ۳۱۵

قُلْ إِنَّما يُوحىٰ إِلَيَّ أَنَّما إِلٰهُكُمْ إِلٰهٌ واحِدٌ آيه نظير آنجا است كه فرموده قُلْ إِنَّما أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحىٰ إِلَيَّ أَنَّما إِلٰهُكُمْ إِلٰهٌ واحِدٌ. (انّما) مفيد حصر است يعنى اى محمّد صلى اللّه عليه و آله و سلّم باين مردم بگو بطور وحى بر من معلوم شده كه اله و خداى شما يعنى آنكه آفريننده شما و مدبّر و مربى نظام عالم است يك و يگانه است، و اينكه مطلب را از روى هواى نفسانى و سليقه خود نميگويم بلكه مأمور گرديدهام كه بشما بفهمانم و ارشادتان نمايم تا براه حقيقت كه سر انجام آن قرب جوار رحمت اله جهانيان است سلوك نمائيد تا اينكه سعادتمند شويد و بفيوضات رحمانيه ارجمند گرديد.

فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ آيا شما باين وحى كه موافق فترت توحيد است و همه شما بفترت توحيد آفريده شدهايد اسلام ميآوريد يعنى تسليم گفتار من ميگرديد يا انكار نموده و تكذيب مينمائيد.

فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ آذَنْتُكُمْ عَلىٰ سَواءٍ وَ إِنْ أَدْرِي أَ قَرِيبٌ أَمْ بَعِيدٌ ما تُوعَدُونَ ايزد متعال بپيمبرش دستور فرموده كه تبليغ رسالت خود را بكن زيرا كه وظيفه تو ارشاد بسوى حقّ تعالى است و پس از انجام وظيفه خود اگر اينكه كفار و مشركين از گفتار تو اعراض نمودند باينان بگو من تمام شما را بطور تساوى اعلام نمودم و كلمه حق را بهمه شما بيك نحو رسانيدم و در اعلان كلمه حق بعضى را بر بعضى ديگر اختصاص ندادهام تا اينكه همه در توحيد اله عالم متفق الكلمه باشيد و همه بيك طريق سلوك نمائيد و همه دست بدست هم داده و دين حق را بلند گردانيد.

و ظاهرا چون مشركين از روى استهزاء و سخريه يا واقعا بعضى ميخواستند بفهمند قيامت كه پيمبران وعده دادهاند كى خواهد رسيد اينكه بود كه سؤال ميكردند كه قيامت كى خواهد بود، امر ميشود كه بآنها بگو من نميدانم وقوع

صفحه : ۳۱۶

آن كى خواهد بود و اينكه آيه با آيه اول سوره اقْتَرَبَتِ السّاعَةُ و آيه ديگر كه اقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ است يعنى ساعت قيامت خيلى نزديك است منافات ندارد زيرا كه مقصود از (اقترب) در آنجا بطور اجمال است كه بطريق وحى ميدانم كه وعده قيامت نزديك است و در اينجا از ساعت وقوعش و مدّت بقاء دنيا نفى علم مينمايد زيرا كه چنانچه در اينكه آيه و يك آيه آن آخر سوره لقمان است و نيز در اخبار بسيار است يكى از چيزهايى كه خداوند علم آن را اختصاص بخود داده ساعت وقوع قيامت است.

إِنَّهُ يَعلَمُ الجَهرَ مِنَ القَولِ وَ يَعلَمُ ما تَكتُمُونَ ظاهرا اينكه آيه مربوط بآيه بالا است و از اينكه دو آيه چنين استفاده ميشود كه حضرت رسول صلى اللّه عليه و آله و سلّم علم بساعت وقوع قيامت را از خود نفى نموده و نسبت بخداى تعالى ميدهد كه او است عالم بآنچه ظاهر است از سخنان شما و اعتراضاتتان و آنچه را از حقد و حسد در دل مخفى گردانيده‌ايد.

وَ إِن أَدرِي لَعَلَّهُ فِتنَةٌ لَكُم وَ مَتاعٌ إِلي حِينٍ بنا بر آنچه مفسرين در توجيه آيه گفته‌اند و از آيه بالا- ميتوان استفاده نمود در اينجا كلامى در تقدير است كه نظر بآنچه شما از ضديّت و دشمنى با رسول و مؤمنين در دل پنهان داريد و آنچه را كه ظاهر ميگردانيد و از هيچگونه عمل ناروايى نسبت بآنها خوددارى نمينمائيد نميدانم حكمت در تأخير عذاب شما چيست شايد آزمايش باشد كه شما را مهلت داده كه از زندگانى دنيا تمتّع ببريد تا موقعى كه عذاب برسد.

قالَ رَبِّ احكُم بِالحَقِّ وَ رَبُّنَا الرَّحمنُ المُستَعانُ عَلي ما تَصِفُونَ در اينكه آيه از قرّاء سه وجه حكايت شده: حفص گفته (قال ربّ) كه مقول قول رسول باشد يعنى رسول چنين گفت و بقرائت بعضى (قل ربّ) بصيغه امر آمده يعنى بگو پروردگار من و ابو جعفر (ربّ احكم) بضمّ باء قرائت نموده و گويا پس از آنكه تبليغ رسول در گوش سنگين آنان تأثير ننمود بلكه

صفحه : ۳۱۷

هر چه حضرتش بيشتر در نصيحت آنها اصرار و جديت مينمود بر انكار آنها و دشمنى و لجاجت آنان افزوده ميگرديد، اينكه بود كه شايد گفته باشد يا مأمور گرديده چنين بگويد كه اى پروردگار من بين من و اينكه ملحدين بحق حكم فرما و از پروردگار خود طلب يارى ميكنم و از او استعانت ميجويم بر آنچه شما نسبت بمن وصف ميكنيد، شايد مقصود آن نسبتهاى ناروايى از كذب و سحر و غير اينها باشد كه بحضرتش ميدادند.

صفحه : ۳۱۸

سورة الحج

اشاره

مكية و قيل مدنية غير ستة آيات ثمان و سبعون آية

[سوره الحج (۲۲): آيات ۱ تا ۸]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
يا أَيُّهَا النّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُم إِنَّ زَلزَلَةَ السّاعَةِ شَيءٌ عَظِيمٌ (۱) يَومَ تَرَونَها تَذهَلُ كُلُّ مُرضِعَةٍ عَمّا أَرضَعَت وَ تَضَعُ كُلُّ ذاتِ حَملٍ حَملَها وَ تَرَى النّاسَ سُكاري وَ ما هُم بِسُكاري وَ لكِنَّ عَذابَ اللّهِ شَدِيدٌ (۲) وَ مِنَ النّاسِ مَن يُجادِلُ فِي اللّهِ بِغَيرِ عِلمٍ وَ يَتَّبِعُ كُلَّ شَيطانٍ مَرِيدٍ (۳) كُتِبَ عَلَيهِ أَنَّهُ مَن تَوَلاّهُ فَأَنَّهُ يُضِلُّهُ وَ يَهدِيهِ إِلي عَذابِ السَّعِيرِ (۴)
يا أَيُّهَا النّاسُ إِن كُنتُم فِي رَيبٍ مِنَ البَعثِ فَإِنّا خَلَقناكُم مِن تُرابٍ ثُمَّ مِن نُطفَةٍ ثُمَّ مِن عَلَقَةٍ ثُمَّ مِن مُضغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَ غَيرِ مُخَلَّقَةٍ لِنُبَيِّنَ لَكُم وَ نُقِرُّ فِي الأَرحامِ ما نَشاءُ إِلي أَجَلٍ مُسَمًّى ثُمَّ نُخرِجُكُم طِفلاً ثُمَّ لِتَبلُغُوا أَشُدَّكُم وَ مِنكُم مَن يُتَوَفّي وَ مِنكُم مَن يُرَدُّ إِلي أَرذَلِ العُمُرِ لِكَيلا يَعلَمَ مِن بَعدِ عِلمٍ شَيئاً وَ تَرَى الأَرضَ هامِدَةً فَإِذا أَنزَلنا عَلَيهَا الماءَ اهتَزَّت وَ رَبَت وَ أَنبَتَت مِن كُلِّ زَوجٍ بَهِيجٍ (۵) ذلِكَ بِأَنَّ اللّهَ

هُوَ الحَقُّ وَ أَنَّهُ يُحيِ المَوتى وَ أَنَّهُ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (۶) وَ أَنَّ السّاعَةَ آتِيَةٌ لا رَيبَ فِيها وَ أَنَّ اللّهَ يَبعَثُ مَن فِي القُبُورِ (۷) وَ مِنَ النّاسِ مَن يُجادِلُ فِي اللّهِ بِغَيرِ عِلمٍ وَ لا هُدىً وَ لا كِتابٍ مُنِيرٍ (۸)

صفحه : ۳۱۹

سورهٔ الحجّ بروایت إبن عباس و عطاء در مکه فرود آمده مگر چند آیه، و بروایت حسن در مدینه نازل شده مگر آیاتی که در سفر فرود آمده و بقولی غیر از شش آیه، و بقول دیگر غیر از چهار آیه و عدد آیات آن ۷۸ آیه است بعدد کوفی و هفتاد و هفت بعدد مکّی و هفتاد و پنج بعدد بصری و هفتاد و چهار نزد شامی‌ها و اختلاف آنها در پنج آیه است (الحميم) و (الجلود) هر دو کوفی است (و عاد و ثمود) غیر شامی و (قوم لوط) حجازی و کوفی (سمّيكم المسلمين) مکی راجع بفضیلت قرائت سوره، رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم چنین فرموده: هر کس سوره حج را بخواند خداوند باو ثواب تمام کسانی را دهد که حج و عمره نموده‌اند و آنهایی که بعدا حج و عمره خواهند نمود. و از ابی عبد اللّه علیه السّلام روایت شده کسی که در هر سه روزی یک دفعه بخواند آن سال تمام نمیشود مگر اینکه بزیارت بیت اللّه مشرّف گردد و اگر در سفر فوت گردد داخل بهشت میشود.

(مجمع البیان)

ترجمه آیات

بنام ایزد هستی‌بخش صاحب رحمت عامّ و خاص

ای مردم (متّقی و پرهیزکار) و خدا ترس باشید زیرا که زلزله روز قیامت حادثه بسیار عظیم و واقعه سختی خواهد بود (۱)

وقتی هنگام آن روز بزرگ رسد مشاهده میکنید که هر زن شیردهی از هول طفل خود را فراموش میکند و هر صاحب حملی بار خود را فرو مینهد و مردم را از وحشت آن روز مست و بیخود مینگری در صورتی که مست نیستند و لکن عذاب خدا شدید است (۲)

برخی از مردم از جهل و نادانی در کار خدا جدل میکنند و از پی هر شیطان فریبنده‌ای میروند (۳)

در کتاب آفرینش چنین مقرر شده که هر کس شیطان را دوست و پیشوای خود گرفت وی او را گمراه گرداند و بسوی عذاب جهنم او را رهبری خواهد نمود (۴)

ای مردم اگر شما از مبعوث شدن (در قیامت) در شکّ و ریب هستید (بدانید) بحقیقت ما شما را نخست از خاک آفریدیم پس از آن نطفه (گردانیدیم) پس علقه (خون

صفحه : ۳۲۰

بسته) و پس از علقه مضغه (پاره گوشت کوبیده شده) تمام (خلقت) یا ناتمام تا آنکه آیات (و تحوّلات قدرت) خود را برای شما ظاهر گردانیم و در رحمها ثابت میگردانیم آنچه را بخواهیم تا وقت معیّن و پس از آن شما را طفلی از رحم بیرون آوریم پس از آن شما را (ترقّی) میدهیم تا بمنتهای رشد رسیده و پاره‌ای از شما در بین بمیرند و بعضی بسنّ پیری و ضعف و ناتوانی رسند تا آنکه پس از دانش و هوش (خرفت گردند) و چیزی ندانند و نیز از جمله قدرتهای الهی اینکه است که تو می‌بینی زمین را وقتی که خشک و بی‌گیاه باشد آن گاه که بر آن باران فرود آریم بجنبش آید و سبز و خرّم گردد و از هر نوع گیاه زیبا بروید (۵)

(و اینها دلیل بر اینکه است) که حقیقهٔ خدا است و او بر حق است و اینکه او است که مرده‌ها را زنده میگرداند و او بر هر چیزی توانا است (۶)

و برای اینکه (بدانید) که در ساعت قیامت شکّی نیست و همانا خدا برمی‌انگیزاند کسانی را که در قبرهایند (۷)
و برخی از مردم بدون علم و بی‌هیچ کتاب و (حجهٔ روشن) در خدا مجادله میکند (۸).

صفحه : ۳۲۱

توضیح آیات

یـا أَیُّهَـا النّاس ُاتَّقُوا رَبَّکُم خطاب (یا أَیُّهَا النّاس) شامل میگردد تمام مکلّفین را از زن و مرد و سـفید و سیاه و مؤمن و کافر و عبـد و آزاد که همه مشـمول اینکه خطابنـد غیر از کودك و دیوانه که از تحت اینکه خطاب خارجند، ای افراد بشـر (اتّقوا ربّکم) از سـخط پروردگار خود بترسید و حذر کنید.
إِنَ ّزَلزَلَهَ السّاعَهِ شَـی ءٌ عَظِیم ٌزلزله و زلزال شدّت حرکت را گویند که اشـیاء را از مرکز و قرارگاه خود خارج گرداند میشود (زلزلهٔ) اضافه بفاعل باشـد از قبیل اضافه مصـدر بظرف بتقدیر (انّ الساعهٔ تزلزل الاشـیاء) یا اضافه بمفعول فیه باشد بتقدیر (فی) باعتبار اتّساع در ظرف و جاری گردیدن آن مجرای مفعول به مثل قوله تعالی بَل مَکرُ اللَّیلِ وَ النَّهارِ.
خـدای متعـال تقـوی و پرهیزکـاری را مـترتب نمـوده بهول بزرگ زلزله سـاعت اشـاره به اینکه از سـختی آن روز بترسـید و تقوی و پرهیزکـاری را شـعار خود گردانیـد شایـد مقصود از سـاعت قیامت باشـد که در سوره واقعه آیه سوّم در بیان بروز قیامت فرموده إِذا رُجَّت ِالأَرض ُرَجًّا وَ بُسَّت ِالجِبال ُبَسًّا زیرا که زلزله عظیم بوصف عظمت دلالت دارد بر شـدّت و حرکت و آن وقتی خواهـد بود که زمیـن بـاراده خـالقش منـدك و پراکنـده میگردد و اثر و فائـده حقیقی تقـوی در آن وقت ظهـور و بروز مینمایـد، و از إبن عبـاس و جماعتی نقل شده که اینکه زلزله مقارن روز قیامت واقع میگردد.
یَوم َتَرَونَها تَـذهَل ُکُل ُّمُرضِـعَهٍ عَمّا أَرضَـعَت مرجع ضـمیر (ترونها) میشود زلزله باشـد و میشود ساعت باشد و (یوم) منصوب است به (تذهل) و مقصود از (مرضعهٔ) طفل شیرخوار است، آیه

صفحه : ۳۲۲

در مقـام بیـان عظمت آن روز است که از شـدّت هول آن روز بقول إبن عباس مشـغول گردانـد، ضـحاك گفته دل خوش گردانـد، مقاتل گفته فراموش کند هر زن شـیر دهنده را از آن طفلی که شیر میدهد یعنی هول اینکه زلزله ناگهانی طوری است که زن شیرده با آن علقه و محبتی که بطفلش دارد بچه را رها میکند و بچه شیرخوار پستان را از دهن می‌افکند.
وَ تَضَع ُکُل ُّذات ِ حَمل ٍحَملَها وَ تَرَی النّاس َسُکاری وَ ما هُم بِسُکاری وَ لکِن َّعَذاب َاللّهِ شَدِیدٌ و هر زن آبستنی از هول بچه را سقط میکند، بعضـی سـکاری و بسکاری مثل (کسالی) قرائت نموده‌اند، و بعضی سکری و بسکری مثل (عطشان) خوانده‌اند مردمان را در آن وقت تشبیه نموده بـآدم مست که حـالت جنون بوی دست میدهـد، آری مستی آنـان از شـرب خمر نیست بلکه از شـدّت سـختی عذاب آن روز است که از هول از خود بی‌خود میگردند.
بروایت عمران بن حصین و ابو سعید خدری در شبی اینکه آیات فرود آمد که حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم در جهاد با بنی المصـطلق بود و آنها قبیله‌ای بودند از بنی خزاعه و مردم در راه بودند، رسول (ص) امر فرمود صدا زند و مردم ایستادند حضرت اینکه آیات را برای آنها خواند همه گریان گردیدند چون روز شد لشـکر خیمه نزدند و زین از اسـبها برنداشتند بعضی مشغول گریه و جماعتی بحال دلتنگی بنشستند حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود آن روزی است که خدای تعالی بآدم گوید برخیز و از فرزندانت گروه دوزخی آنان را بجهنم بفرست او برخیزد و از هزار نفر نهصد و نود و نه نفر را بدوزخ فرستد و یکی را ببهشت،

اینکه سخن بر مسلمانها ناگوار آمد بگریه آمدند و گفتند یا رسول اللّه ناجی که خواهد بود فرمود (ابشروا فانّ معکم خلیقتین) مژده باد شما را همانا با شما دو خلقند (بنام) یأجوج و مأجوج و عدد آنها بقدری است که شما نسبت بآنها مانند موی سفیدی مانید در گاو سیاه، پس از آن فرمود امیدوارم شما ربع اهل بهشت باشید اصحاب

صفحه : ۳۲۳

تکبیر گفتند بعد گفت امیدوارم شما ثلث اهل بهشت باشید باز فرمود امیدوارم شما دو ثلث اهل بهشت باشید، اهل بهشت یکصد و بیست صفند هشتاد صف آنها امّت منند و از امّت من هفتاد هزار نفر بدون حساب داخل بهشت میگردند، و در بعضی روایات است که عمر بن خطاب گفت یا رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم هفتاد هزار فرمود آری و با هر یک هفتاد هزارند عکاشه برخواست و گفت یا رسول اللّه (ص) دعاء کن که من یکی از آنان باشم حضرت گفت (اللهمّ اجعله منهم) بعد مردی از انصار گفت از خدا بخواه که مرا از آنها قرار دهد فرمود عکاشه بر تو سبقت گرفت إبن عباس گفته که آن انصاری منافق بود اینکه بود که حضرت در باره او دعا ننمود (خلاصه از مجمع البیان) وَ مِنَ النّاسِ مَن یُجادِلُ فِی اللّهِ بِغَیرِ عِلمٍ وَ یَتَّبِعُ کُلَّ شَیطانٍ مَرِیدٍ (من) اول تبعیضی و (من) دوم نکره موصوف است، مفسرین در شأن نزول آیه گفته‌اند شخصی بنام نضر بن حارث زنده شدن در قیامت را انکار مینمود و میگفت قرآن اساطیر پیشینیان است و ملائکه را دخترهای خدا میدانست اینکه بود که اینکه آیه در ردّ او نازل گردید، و بقولی آیه عموم دارد و اعتراض بهر کسی است که در اوصاف الوهیت و آنچه سزاوار مقام احدیت نیست و بر آنچه از صفات و افعال نسبت بمقام قدس او روا است یا روا نیست بدون دلیل و برهان و علم و دانش بحث و جدال میکند و در اینکه عمل تابع گردیده هر شیطان مرید را.

(مرید) در لغت بمعنی متجرّد از خیرات است و شامل میگردد هر کسی که بر فساد مهیّا گردیده و برای اغواء گردانیدن مردم از طریق راستی و درستی آماده باشد و وی بدون اینکه مدرکی از برهان و دلیلی در دست داشته باشد مجادله مینماید.

کُتِبَ عَلَیهِ أَنَّهُ مَن تَوَلّاهُ فَأَنَّهُ یُضِلُّهُ وَ یَهدِیهِ إِلی عَذابِ السَّعِیرِ بعض مفسرین گویند مرجع ضمیر (علیه) شیطان است و مرجع ضمیر (تولّاه) کسی است که تابع شیطان گردد، و بقول بعضی دیگر مرجع ضمیر

صفحه : ۳۲۴

(علیه) مجادله کننده است که آن نیز شامل شالوده فساد است هر کدام باشد، (کتب علیه) نوشته شده و در لوح محفوظ ضبط گردیده که کسی که شیطان را دوست دارد و پیرو وی گردد شیطان یا شیطان‌صفتان وی را از طریق حق گمراه گردانند و او را بسوی آتش سوزان سعیر رهبری خواهند نمود.

آری چون حقیقت شیطان و فلزّ او فساد است و دوزخ جایگاه هر فساد کننده‌ای خواهد بود البته هر کس وی را دوست داشت و تابع وی گردید سر انجام و جایگاه وی و مآلش بجهنم خواهد کشید بحکم اینکه در قیامت هر دوستی با دوست خود قرین میگردد اینکه است که شیطان با تابعین خود بآتش سعیر سوخته خواهند گردید.

یا أَیُّهَا النّاسُ إِن کُنتُم فِی رَیبٍ مِنَ البَعثِ فَإِنّا خَلَقناکُم مِن تُرابٍ الخ بطور عموم خطاب بتمام افراد بشر است و بخصوص اعتراض به آنهایی که منکر خلقت جدید پس از مرگ و زنده شدن در قیامتند که چگونه شما در مبعوث شدن شکّ میکنید در صورتی که ما بقدرت ازلی خود آن وقتی که شما هیچ نبودید پدر شما آدم علیه السّلام را از خاک آفریدیم و عنصر غالب شما نیز از پست‌ترین اشیاء که خاک است تهیه شده پس از آن از نطفه یعنی منی شما را خلقت نمودیم و پس از استحاله و گذشتن چهل روز آن قطره منی خون بسته شده گردانیدیم و پس از گذشتن چهل روز آن را مضغه یعنی مثل پارچه گوشت جویده گردانیدیم.

مُخَلَّقَةٍ وَ غَيرِ مُخَلَّقَةٍ و پس از گذشتن چهل روز و استحالات و تغييراتى كه در مضغه بعمل ميآيد بقدرت مبدء متعال و مصوّر عالم صورت‌بندى ميشود (مخلّقه) خلقت تمام بدن بدون نقص يا ناتمام كه بعلّتى بعضى از اجزاء ناقص ماند يا خلقت تمام ميگردد و طفل سالم متولّد ميگردد يا سقط ميشود.

لِنُبَيِّنَ لَكُم وَ نُقِرُّ فِي الأَرحامِ ما نَشاءُ در حذف مفعول (لنبيّن) ايماء و اشاره بقدرت تامّه و علم ازلى و حكمت

صفحه : ۳۲۵

الهى است كه اطوار خلقت را چنين ترتيب داديم تا براى شما ظاهر گردانيديم كه همان طورى كه ما قدرت داريم كه در رحم تنگ تاريك از قطره آب منى بى‌مقدار آنچه بخواهيم از صورتهاى زيبا و تعادل اعضاء و قوى و مشاعر بمجرد اراده بدون مئونه و كمك انشاء و تصوير مينمائيم البته قدرت داريم كه انسان آفريده شده را به ابقاى حقيقت انسانيت او كه در محل لايق بخود محفوظ است در سراى ديگر پس از تحوّلاتى با جسم و بدن وى حيات نوينى كه بمراتب كامل‌تر و قوى‌تر از اينكه بدن ضعيف ناتوان است كه هميشه در معرض فناء و اضمحلال قوى و مشاعر مدت زندگانى حيات دنيوى خود را گذرانيده بخشوده گردانيم.

إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى مضغه پس از آنكه جنين گرديد و در رحم صورت‌بندى شد بحكمتى بايستى مدّتى در رحم بماند تا قواى وى محكم گردد و براى تحوّل از نشئه رحم بنشأه دنيا صلاحيت پيدا نمايد اينكه است كه پس از چهار ماه كه خلقتش تمام ميگردد و نفخه روح باو دميده ميشود شايد براى استحكام قوى و طبيعت وى است كه بايد پنج ماه ديگر در فضاء تاريك رحم بماند و خون بخورد و پس از نه ماه يا شش ماه كه اقلّ ايّام حمل بسر رسيد و خلقت او كامل گرديده راه بيرون آمدن بوى بنمايد ثُمَّ نُخرِجُكُم طِفلًا ثُمَّ لِتَبلُغُوا أَشُدَّكُم پس از آنكه اينكه مرحله از كمال انسانى بپايان رسيد تحوّل ديگرى برايش پديدار ميگردد و باين عالم خارج قدم ميگذارد بحالت طفلى كه ابتداء نه مى‌بيند و نه ميشنود و نه فكر و انديشه دارد حتى مادر خود را هم نميشناسد ظاهر ميشود پس از آن بتدريج بدست مربّى ازل بحدّ رشد و بلوغ ميرسد و قواى عقلى او از پس قواى طبيعى ظاهر ميگردد و آغاز كش مكش زندگانى فرا ميرسد، دانشمندان گفته‌اند كه حدّ رشد و كمال عقل بين سى و پنج و چهل سالگى است، وَ مِنكُم مَن يُتَوَفّى وَ مِنكُم مَن يُرَدُّ إِلى أَرذَلِ العُمُرِ لِكَيلا يَعلَمَ مِن بَعدِ عِلمٍ شَيئاً بعضى از شما افراد بشر بزودى و در جوانى حيات دنيا را بدرود گفته ميميرد

صفحه : ۳۲۶

و پاره ديگر به (ارذل العمر) عمر دراز مى‌يابيد و بپيرى ميرسيد و بپائين درجه كمال و خرافت نازل ميگرديد بحدى كه ضعيف البنيه، سخيف العقل، قليل الفهم ميشويد كه آنچه ميدانسته فراموش ميكنيد.

شايد علت جمله اخير كه كسى كه به (ارذل العمر) رسيد آنچه ميدانسته فراموش ميكند، اينكه باشد كه چون در سنّ پيرى قواى ظاهرى وى از بينايى و شنوايى و قواى حسّاسه او ضعيف گرديده اينكه است علومى كه از قبل مسموعات و محسوسات فرا گرفته بود چون قواى محسوسه‌اش ضعيف گرديده ديگر آنها را نميتواند حفظ كند و در دل نگاه دارد و تجديد نظر كند لكن علوم موهبتى كه از طريق عقل و قواى روحانى و القائات رحمانى كسى را ميسّر گرديده باشد چنين نيست زيرا كه هر قدر از قواى طبيعى كاسته گردد بر قواى روحانى وى افزوده خواهد گرديد.

آرى علومى كه از دهنها گرفته شده يا از دفاتر و گفته‌هاى دانشمندان اخذ گرديده چنين علومى بعوارض ماند و گويند (العرض لا يبقى زمانين) پس البته آنها در انحطاط و پيرى و اشتغال ببدن درش بسوى وى بسته خواهد گرديد يعنى آنچه بتوسط گوش و چشم از ديگران آموخته و صور ذهنى گرديده وقتى در اثر پيرى چشم و گوش آدمى ضعيف گرديد راه ورود اينكه علوم بسته ميگردد

اينكه است كه كم‌كم و بتدريج صور ذهنيه چون عرضـى است محو ميشود لكن معقولاـتى كه بعقل ادراك شـده يا علوم و معارفى كه از مبدء روحانى بقلب القاء گرديده چنين علومى از عوارض نيست كه زائل گردد بلكه جوهرى ماند و (باتّحاد عاقل و معقول) با نفس ناطقه بشرى يكى ميگردد و فناءپذير نخواهد شد بلكه بضـعف بدن و قواى حسّـِى بر قوّت او افزوده خواهد گرديد قوله تعالى در آيهٔ الكرسـى وَ يُؤمِن بِاللّهِ فَقَدِ استَمسَكَ بِالعُروَةِ الوُثقى لَا انفِصامَ لَها آيه ارشاد باين است كسى كه بريسمان محكم توحيد چنگ زد ديگر گسيخته‌گى ندارد، و اينكه مى‌بينيم بعضى از اينكه اشخاص در پيرى در ظاهر خرفت مينمايند براى اينست كه

صفحه : ۳۲۷

بضـعف قوى و مشاعر حسّى اندازه‌اى از ظاهر انصراف نموده و در باطن خود فرو رفته‌اند آن وقت وجود رابطى‌اش بديگران ضعيف گرديـده نه وجود نفسـى او يعنى راه ظـاهرش بسـته ميگردد و هر قـدر ضـعف بـدن چنين مردمـانى زيادتر گردد بر قوّت روحانيشان افزوده خواهـد گرديد نمى‌بينى چگونه مرتاضـين بدن و قواى طبيعى را ضـعيف ميگردانند تا اينكه قواى روحانيشان قوى گردد و در حديث دارد

(موتوا قبل ان تموتوا).

و ظـاهرا آيه منصـرف باكثر مردم است كه علومشان همان جزئيّاتى است كه از قبل محسوساتشان بـدست آورده‌انـد بلكه اكثر علماء سطحى كه مأخذ علومشان گفته‌هاى ديگران است چنين مردمانى وقتى بپيرى ميرسند و ضعيف البنيه و عليل المزاج ميشوند و مشغول بخود ميگردنـد و در اثر ضـعف قواى حسّـِى محسوسـات و علومى كه از قبـل محسوسـات و مفاهيم الفاظ يافته‌انـد زبون ميگردد آن وقت است كه (لا يعلم شيئا) نه علماى حقيقى كه پس از مجاهده با نفس قلب و روحشان مهيّا گرديده براى اشراق نور علمى كه

(يقذفه اللّه فى قلب من يشاء من عباده)

كه آنهـا بمقـام نفس مطمئنّه رسـيده‌اند و در جايگـاه صـدق قرار گرفته‌انـد چگونه ممكن است انسـانى كه در نردبـان ترقّى و تعالى صعود نموده و در طريق استكمال قدم ميزند از مقام شامخ علم حقيقى پرت گردد و راه فناء را بگيرد هرگز چنين نخواهد بود.

و نيز بلام (لكيلا) كه براى غايت آرنـد ارشاد بمنكرين معاد مينمايد كه نظر كنيد بآفرينش خود و تغييرات و تحوّلات خود را از اول آفرينش تـا آخر حيـات دنيويشـان را در نظر گيرنـد و ببيننـد چگونه وقـتى بـپيرى رسـيدند عود ميكننـد بـاول و همـان طورى كه در كودكى چيزى نميدانستند در پيرى نيز خرفت و كم فهم و زبون ميگردند، و از اينجا بفهمند آن كسى كه قدرت دارد چنين تغييراتى در آنان بدهد البته قدرت دارد پس از مردن در سراى ديگرى بآنها حيات نوينى ببخشد.

صفحه : ۳۲۸

وَ تَرَى الأَرضَ هامِدَةً فَإِذا أَنزَلنـا عَلَيهَا الماءَ اهتَزَّت وَ رَبَت وَ أَنبَتَت مِن كُلِّ زَوجٍ بَهِيـجٍ راغب گفته (يقال همـدت النار طفئت و منه ارض هامـدهٔ لا نبات فيها و نبات هامـد يابس، قال تعالى وَ تَرَى الأَرضَ هامِدَةً. (پايان) آيه خطاب است يعنى اى خواننده تو زمين را خشك و پژمرده مى‌بينى كه اثرى از آن نمايان نيست وقتى آب باران بر آن ريخته گرديد بجنبش و حركت و نشاط ميآيد، و (ربت) تشـبيه بخمير مـايه نموده كه قابـل هر صـنفى از نبـات و گيـاه ميگردد كه از آن روئيـده شود. اشـاره به اينكه انسـان نيز پس از مردن حقيقت انسانيتش قابل ميگردد كه پس از تحوّلاتى حيات نوينى بوى بخشوده گردد.

و نيز در مقام اظهار قدرت و امكان زنده شدن مردگان تذكر ميدهد و مردگان را تشبيه مينمايد بزمين مرده خشك فصل زمستان كه بفرود آمدن باران (اهتَزَّت وَ رَبَت) بحركت ميآيد و تر ميگردد و سبز و خرّم ميشود و حبوبات و اشجار از آن ميرويد.

در آيات بسيار زنده شدن مردگان را در روز معاد تشبيه مينمايد بزنده شدن زمين در فصل بهار پس از خشك گرديدن آن در فصل

زمستان، و وجه تشبيه چنانچه در جاى ديگر گفته شده شايد چنين باشد كه همان طورى كه عين زمين در زمستان باقى است و آثارش از سبزى و خرّمى و روئيدن نباتات از آن مفقود گرديده و در تابستان بنزول باران و تابش آفتاب از خمودى بيرون ميآيد و حيات نباتى ديگرى در آن پديد ميگردد، انسان هم نيز بمردن حقيقت انسانيش مفقود نگرديده آثار حيات و اعمال از وى سلب گرديده در بهار قيامت بآب رحمت الهى زنده ميگردد و آثار حياتى از وى بروز و ظهور مينمايد.

و نيز از جهت ديگر همانطورى كه بذر در پائيز در زمين ريخته ميشود در قعر زمين فرو مى‌رود و در آنجا پس از استحالاتى و پوسيدگى از مغز او دانه

صفحه : ۳۲۹

ميرويد چنين است اعمال و افعال انسان كه پس از مردن و پوسيدگى بدن در حقيقت انسانيّتش مرتكز گرديده و نمو ميكند و بنتيجه ميرسد و در بهار قيامت كه هر چيزى بحقيقت خود ظهور و بروز مينمايد با آثار و لوازمش تظاهر مينمايد.

ذلِكَ بِأَنَّ اللّهَ هُوَ الحَقُّ وَ أَنَّهُ يُحيِ المَوتى وَ أَنَّهُ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (ذلك) از اسماء اشاره است و اشاره بآيات بالا دارد از خلقت انسان و مراتب آفرينش وى از آن وقتى كه نطفه و در پشت پدر بوده و پس از آن در رحم مادر و از آنجا نقل مكان كرده تا آن وقتى كه بپيرى و هرم برسد و خرافت و ضعف بنيه وى را عارض گردد، و نيز زمين و حبوباتى كه از آن روئيده ميشود تمام اينها دلالت واضح دارد بر حقانيّت مبدء متعال كه او حق و محقّق الحقايق و مذوّت الذوات است مبدء كائنات او است و رجوع اشياء بسوى او است (هو المبدء و المعيد) همين طورى كه مى‌آفريند و حيات و ممات ميدهد همين طور بقدرت ازلى خود مرده‌ها را در سراى ديگر زنده ميكند زيرا كه او بر هر چيزى توانا است.

وَ أَنَّ السّاعَةَ آتِيَةٌ لا رَيبَ فِيها وَ أَنَّ اللّهَ يَبعَثُ مَن فِي القُبُورِ ثابت و محقق است و شكّى نيست كه ساعت قيامت آمدنى است (من) موصوله عموم دارد اشاره به اينكه گمان نشود بعضى از افراد مبعوث ميگردند و بعضى مبعوث نميگردند چنين نيست بلكه تمام مرده‌ها زنده خواهند گرديد.

وَ مِنَ النّاسِ مَن يُجادِلُ فِي اللّهِ بِغَيرِ عِلمٍ وَ لا هُدىً وَ لا كِتابٍ مُنِيرٍ تكرار همان آيه بالا است و بازگشت اينكه آيه بهمان آيه بالا است با اينكه تفاوت كه در آنجا جدال كننده را بعضى از مردم مثل نظر بن حارث باشد يا هر كس كه در امر اله جدال و بحث كند از تابعين شيطان مفسد مريد معرّفى نموده كه همان طورى كه خودش بكيد شيطانى اغواء گرديده ميخواهد ديگران را نيز اغواء گرداند و در اينجا وى را چنين معرفى نموده كه گفتار چنين كسى نه مستند بعلم و دانشى است و نه او را سند و كتابى است كه سخن لغو خود را مستند بآن گرداند بلكه سخن لغو بيهوده‌اى است كه قابل اعتناء نيست.

صفحه : ۳۳۰

[سوره الحج (۲۲): آيات ۹ تا ۱۸]

اشاره

ثانِيَ عِطفِهِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللّهِ لَهُ فِي الدُّنيا خِزيٌ وَ نُذِيقُهُ يَومَ القِيامَةِ عَذابَ الحَرِيقِ (۹) ذلِكَ بِما قَدَّمَت يَداكَ وَ أَنَّ اللّهَ لَيسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِيدِ (۱۰) وَ مِنَ النّاسِ مَن يَعبُدُ اللّهَ عَلى حَرفٍ فَإِن أَصابَهُ خَيرٌ اطمَأَنَّ بِهِ وَ إِن أَصابَتهُ فِتنَةٌ انقَلَبَ عَلى وَجهِهِ خَسِرَ الدُّنيا وَ الآخِرَةَ ذلِكَ هُوَ الخُسرانُ المُبِينُ (۱۱) يَدعُوا مِن دُونِ اللّهِ ما لا يَضُرُّهُ وَ ما لا يَنفَعُهُ ذلِكَ هُوَ الضَّلالُ البَعِيدُ (۱۲) يَدعُوا لَمَن ضَرُّهُ أَقرَبُ مِن

نَفعِهِ لَبِئسَ المَولی وَ لَبِئسَ العَشِیرُ (۱۳)
إنَّ اللّه یُدخِلُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ جَنّاتٍ تَجری مِن تَحتِهَا الأَنهارُ إنَّ اللّه یَفعَلُ ما یُرِیدُ (۱۴) مَن کانَ یَظُنُّ أن لَن یَنصُرَهُ اللّه فِی الدُّنیا وَ الآخِرَةِ فَلیَمدُد بِسَبَبٍ إِلَی السَّماءِ ثُمَّ لیَقطَع فَلیَنظُر هَل یُذهِبَنَّ کَیدُهُ ما یَغِیظُ (۱۵) وَ کَذلِکَ أَنزَلناهُ آیاتٍ بَیِّناتٍ وَ أَنَّ اللّه یَهدِی مَن یُرِیدُ (۱۶) إنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هادُوا وَ الصّابِئِینَ وَ النَّصاری وَ المَجُوسَ وَ الَّذِینَ أَشرَکُوا إنَّ اللّه یَفصِلُ بَینَهُم یَومَ القِیامَةِ إنَّ اللّه عَلی کُلِّ شَیءٍ شَهِیدٌ (۱۷) أ لَم تَرَ أَنَّ اللّه یَسجُدُ لَهُ مَن فِی السَّماواتِ وَ مَن فِی الأَرضِ وَ الشَّمسُ وَ القَمَرُ وَ النُّجُومُ وَ الجِبالُ وَ الشَّجَرُ وَ الدَّوَابُّ وَ کَثِیرٌ مِنَ النّاسِ وَ کَثِیرٌ حَقَّ عَلَیهِ العَذابُ وَ مَن یُهِنِ اللّه فَما لَهُ مِن مُکرِمٍ إنَّ اللّه یَفعَلُ ما یَشاءُ (۱۸)

صفحه : ۳۳۱

(ترجمه)

بـا تکبر و نخوت از حق اعراض نموده تـا خلق را از راه خـدا گمراه گردانـد چنین کسـی را در دنیا ذلّت و خواری است و در قیامت بوی میچشانیم عذاب آتش سوزان جهنم را (۹)

(باو گفته میشود که) اینکه آتش (نتیجه) همان اعمال زشتی است که بدست خود پیش فرسـتاده‌ای و بسـبب آنست که خداوند ستم بندگان نخواهد نمود (۱۰)

و بعضی از مردم کسی است که خدا را بحرف و زبان می‌پرستد (نه بحقیقت) و هر گاه خیری و نعمتی بآن برسد بایمان اطمینان پیدا میکنـد و هر گاه فتنه و آزمایشـی (مثل فقر و آفتی) باو اصابت نمایـد از دین خـدا رو برمیگردانـد (چنین کسـی) در دنیا و آخرت از زیان‌کاران است و آن زیانی است آشکارا (۱۱)

بغیر خدا چیزی را میخواند که نه تواند باو ضرر رساند و نه نفعی عاید گرداند و اینکه گمراهی است بسیار دور از حقیقت (۱۲)

بغیر خدا میخواند کسی را که ضررش نزدیک‌تر از نفع وی است و او بد یاری گرفته و بد مصاحبی اختیار نموده (۱۳)

حقیقهٔ خـدا داخل میگرداند کسانی را که ایمان آورده‌اند و عمل نیکو نموده‌اند در بهشـتهایی که از زیر اشـجار آنها آبهایی جریان دارد بحقیقت خدا آنچه خواهد میکند (۱۴)

کسـی که چنین گمان میکند که هرگز خداوند نه در دنیا و نه در آخرت وی را (رسولش را) یاری نخواهد نمود پس طنابی بسـقف خانه‌اش درآویزد و بگردن افکند و سپس طناب را قطع کند آن گاه بنگرد آیا باین حیله کید و غیظ او از بین میرود (۱۵)

اینکه طور ما آیات روشن خود را فرود آوردیم و محققا خدا هدایت میکند هر کس را که بخواهد (۱۶)

و بـدرستی و حقیقت که خداونـد در روز قیامت جدا میکند بین کسانی که ایمان آورده‌اند و یهودیان و ستاره‌پرسـتان و نصـرانیان و مجوس و مشرکین زیرا که او بر هر چیزی گواهست (۱۷)

آیـا (بچشـم دل) مشاهـده ننمـودی که سـجده میکننـد خـدا را کسـانی که در آسـمانها و کسـانی که در زمیننـد و خورشـید و مـاه و ستارگان و کوهها و اشـجار و چهارپایان و بسـیاری از مردم (که بعبادت خدا مشـغولند) و بسیاری از مردم برای آنان عذاب محقق و ثابت گردیده و هر کسی را که خدا

صفحه : ۳۳۲

خوار و ذلیـل گردانـد دیگر کسـی او را عزیز و گرامی نتوانـد نمود و خـدای (حکیم) بـآنچه اراده‌اش تعلّق گیرد عمـل خواهـد نمود (۱۸).

توضیح آیات

اشاره

ثانِیَ عِطفِهِ لِیُضِلَّ عَن سَبِیلِ اللّهِ (ثانی عطفه) یعنی پهلو برگردانیده و اینکه جمله عبارت از دو چیز است یکی تکبر، عرب گوید (جاء مستکبرا متجبرا) یعنی فلانی متکبرانه و متجبرانه آمد، و دیگر عبارت است از عدول و اعراض و آیه محتمل هر دو معنی است و (ثانی) منصوب و حال است از ضمیر (یجادل) در آیه بالا و نظیر آن قوله تعالی است وَ إِذا تُتلی عَلَیهِ آیاتُنا وَلّی مُستَکبِراً و نیز قوله تعالی لَوَّوا رُؤُسَهُم وَ رَأَیتَهُم یَصُدُّونَ وَ هُم مُستَکبِرُونَ (ابو الفتوح رازی) (لام لیضلّ) بیان علّت و سبب عمل است کفار و مشرکین چنین کنند برای اینکه راه دین حق یا راه توحید را ببندند.

لَهُ فِی الدُّنیا خِزیٌ وَ نُذِیقُهُ یَومَ القِیامَةِ عَذابَ الحَرِیقِ برای عامل چنین عملی در دنیا ذلّت و خواری و رسوایی است، شاید مقصود هلاک گردیدن چنین کسی که اینکه طور کرده در جنگ بدر باشد و در قیامت بوی آتش سوزان جحیم را بچشانیم.

ذلِکَ بِما قَدَّمَت یَداکَ وَ أَنَّ اللّهَ لَیسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ (ذلک) مبتداء و (بما) جار و مجرور و بجای خبر مبتداء است، و میشود (ذلک) خبر مبتداء محذوف باشد، و بنا بر اینکه در معنی چنین میشود (الامر ذلک). (طبرسی) و (قدّمت) خطاب بحاضر است و اینکه از ضمیر غائب در آیه بالا بضمیر حاضر عدول نموده شاید برای تهدید باشد نه اینکه در اینجا کلامی محذوف است

صفحه : ۳۳۳

چنانچه بعضی گفته‌اند، و اشاره بعلّت خذلان دنیوی و عذاب اخروی است تا اینکه دانسته شود که آنچه خواری و عذاب را ایجاب مینماید عمل شوم رکیک خود آدمی است.

شکی نیست که هر چیزی را سببی و اثری است و کبر و نخوت که از صفات نکوهیده کفار است سبب اعراض نمودن و پهلو تهی کردن از آیات الهی است و چنین عمل خذلان دنیا و عذاب جهنم را ایجاب مینماید اینکه است که ذات متعال خود را از ظلم و تعدّی نسبت ببندگان خود تبرئه می‌نماید و بصیغه مبالغه (ظلّام) از خود نفی ظلم میکند که بهیچ وجه نسبت ظلم و ستم بمقام کبریایی روا نیست.

آری یکی از صفات حقیقی او عدل است خدا غنیّ بالذّات و بی‌نیاز از غیر است و نسبت ظلم و ستم نمودن بر کسی رواست که محتاج باشد و از راه تعدّی بر دیگران بخواهد رفع احتیاج خود را بنماید تمام تفضلات و نعمتها از خوان نعمت او ظهور نموده و رحمت رحمانی او است که بر تمام ممکنات احاطه کرده و خود را بکرم و فضل و احسان معرفی کرده چگونه با اینکه سعه رحمت نسبت ببنده ضعیف ناتوان که بدست کرم خود وی را از ظلمت عدم و نیستی بفضاء وجود آورده و تمام ما یحتاج وی را با حسن وجه در دسترس وی گذارده و در کلام مجیدش در موارد بسیاری او را امیدوار بکرم و بخشش و فضل و احسان خود نموده حتی بنده گنهکار خود را از در خانه خود نرانده و ببندگی خود با اینکه طغیان نموده او را ستوده و بقوله تعالی یا عِبادِیَ الَّذِینَ أَسرَفُوا عَلی أَنفُسِهِم لا تَقنَطُوا مِن رَحمَةِ اللّهِ تا آخر وی را امیدوار گردانیده با اینکه حال چگونه ممکن است بر او ستم نماید هرگز چنین نخواهد بود.

و باین آیه و امثال آن بخوبی ظاهر میگردد بطلان مذهب اشاعره که بنده را بکلی در عمل مجبور میدانند زیرا چه ظلمی است بالاتر از اینکه مسلوب الاختیار را عذاب کنند بر عمل غیر اختیار وی بهیچ ظالمی نمیشود چنین نسبتی دارد چه جای خدای مهربان بخدای

رءوف مهربان، و شاید مقصود آنها چیزی باشد غیر از

صفحه : ۳۳۴

آنچه از ظاهر کلمات آنان معلوم میگردد زیرا ظاهر کلام آنها عقلایی نیست و باین میمانـد که مولایی دست و پای بنده ناتوان خود را محکم ببندد و با اینکه حال بوی امر کند برخیز و چنین عملی را انجام بده و اگر نکرد وی را اذیت نماید و مجازات کند.

وَ مِنَ النّاسِ مَن یَعبُدُ اللّهَ عَلی حَرفٍ فَإِن أَصابَهُ خَیرٌ اطمَأَنَّ بِهِ (حرف) در لغت بمعنی طرف و جانب آمده و (اطمأنّ) بمعنی تمکّن و اطمینان است، در شأن نزول آیه گوینـد جماعتی وارد مـدینه شدنـد و ایمان آوردنـد و آنان چنین بودند که هر گاه سالم و خوش و مـال زیاد و اولاد پسری نصـیب آنان میگردیـد قلبشان بایمان مطمئن میگردیـد و هر گاه بر خلاف میلشان از مرض یا ضـرر یا اولاد دختری پیدا میکردند فال بد میزدند و میگفتند اینکه اثر اینکه است که ما بمحمد صلی اللّه علیه و آله و سلّم ایمان آوردیم و عبادت آنها را طرف نامیـده نه در وسط که ثابت باشد، تشبیه بکسـی که در جبهه جنگ در طرفی پشت قشون میایسـتد که اگر نشانه فتح و ظفر پدید گردید خود را داخل گرداند و غنیمت ببرد و اگر علامت شکست ظاهر گردید فورا فرار کند و از جنگ بگریزد.

اینکه است که آیه خبر میدهـد که بعضـی از مردم از روی دانسـتگی و حقیقت ایمـان نیاوردهانـد بلکه ایمـان و عبادت آنان مجازی است نه حقیقی و بزبان ایمان آوردهاند و در دل بکفر باقی ماندهاند و علامتش اینکه است که اگر فیضی و منفعتی بطور دلخواهشان نصیبشان گردید مطمئنّ بایمان میگردند و گویند اینکه مبارک دینی است که ما اختیار نمودهایم و دل بآن می‌بندند و ثابت میمانید.

وَ إِن أَصابَتهُ فِتنَهٌ انقَلَبَ عَلی وَجهِهِ و اگر فتنه و بلیّه‌ای باو اصابت نمود از اسلام رو بر میگرداند و فال بد میزند و مرتد میگردد بگمان اینکه اسلام شوم است و در اثر شومی آن مبتلا گردیده است.

صفحه : ۳۳۵

خَسِرَ الدُّنیا وَ الآخِرَهَ چنین کسـی هم در دنیا زیان و خسران برده زیرا که گمان میکند بلیّاتی که در اثر ایمان گرفتار گردیده بکفر و ارتـداد رفع میگردد وقتی مرادش بکفر حاصل نگردید سـرمایه دین و دنیای خود را از دست داده و هم در دنیا بمراد خود نرسـیده و هم در آخرت زیان و خسران برده که عمر خود را در کفر و ارتداد گذرانیده و عذاب سخت برای خود آماده گردانیده.

ذلِکَ هُوَ الخُسرانُ المُبِینُ (ذلک) اشاره بهمان کسانی است که ایمانشان بحرف است نه قلب مطمئن دارند نه رأی ثابت که در امری پای‌بنـد باشـند (مُذَبذَبِینَ بَینَ ذلِکَ) نه بر کفر ثابتنـد و نه بایمان پای‌بندنـد و اینان مصـداق (همـج رعاع) میباشـند که حضـرت امیر المؤمنین علیه السّلام در روایتی مردم را سه قسمت نموده

۱» (عالم ربّانی، و متعلّم علی سبیل نجاهٔ و همج رعاع« اتباع کلّ ناعق یمیلون مع کلّ ریح الخ)

زیرا که چنین مردمانی بر امری ثابت نیستند.

یَدعُوا مِن دُونِ اللّهِ ما لا یَضُرُّهُ وَ ما لا یَنفَعُهُ ذلِکَ هُوَ الضَّلالُ البَعِیدُ آیه مربـوط بـآیه بالاـ است و معرّفی مینمایـد خاسـرین و زیان‌بردگان دنیا و آخرت را که آنان عمل و رویّه ایشان چنین است که میخواننـد و عبادت میکننـد چیزی را که نه در ترک عبادت ضرری بآنها اصابت مینماید نه عبادت آنها بحال اینها

---

(۱) الهمـج جمع همجـهٔ مگسـهای کوچکی را گوینـد که بر روی حیوانات می‌نشینند و (همج رعاع) مردم فرومایه و عوام و سـفله و امثـال آنهـا میباشـند. خلاـصه در اینکه روایت علی (ع) مردم را سه قسـمت نموده (عـالم ربّانی) آنهایی که علومشان را از طرف حق تعالی اخذ نمودهاند. و متعلّم بر راه نجات، کسانی میباشـند که تابع چنین علمایی شدهاند. و غیر از اینکه دو دسته باقی مردم را تشبیه

میفرماید بمگس‌هایی که بر روی حیوانات می‌نشینند و آنان چنینند که از هر راهی که باد بوزد بآنطرف میروند.

صفحه : ۳۳۶

نفع می‌بخشد و اینکه گمراهی بسیار دور از حقیقت است.
آری آدمی که راه مطلوب خود را گم کرده اگر توقّف کند و راه خطاء را نگیرد ممکن است بارشاد راهنمایی راه مستقیم را پیدا نماید و پس از سلوک در آن بمطلوب و مقصود خود برسد لکن کسی که راه را گم کرده و بدون راهنما راه خطایی را گرفت البته هر چه پیش رود از مطلوب و مقصود خود دورتر خواهد گردید چنین است حال مشرکین که راه بسوی حقیقت را گم کرده‌اند و براهنمایی سفراء و اولیاء الهی در طریق مستقیم قدم نگذارده و بفهم ناقص خود آلهه‌ای برای جود انتخاب نموده‌اند بگمان اینکه بعبادت اینها بمقصود خواهند رسید دیگر ندانسته‌اند که آنچه بیشتر در عبادت معبودان خود پافشاری کنند از مطلوب دورتر میگردند همین است (ضلال بعید).
یَدعُوا لَمَن ضَرُّهُ أَقرَبُ مِن نَفعِهِ لَبِئسَ المَولی وَ لَبِئسَ العَشِیرُ آری مشرکین و کسانی که غیر خدا را میخوانند و از آن خیر و نفع میطلبند گمان میکنند اینکه عمل بنفع آنها تمام میشود دیگر نمیدانند که روی نیاز و طلب بغیر خدا و معبود بحق آوردن ضررش زیادتر از نفع او است.

(سؤال)

در عبادت و خواندن غیر خدا اصلا نفی تصوّر ندارد تا اینکه بصیغه (افعل التفضیل) گفته شود ضررش زیادتر از نفع وی است با اینکه در آیه بالا بکلّی در عبادت غیر خدا ضرر و نفع را نفی نموده و اظهار مینماید که در عبادت بتها نه نفعی است و نه ضرری و در اینکه آیه گویا اثبات مینماید که در عبادت غیر خدا نفع دارد لکن ضررش زیادتر از نفع وی است.

(پاسخ)

ظاهرا آیه بالا (لا یضرّه) در مقام نفی ضرر است که اگر عبادت غیر خدا را نکنید ضرری و منقصتی برای شما نخواهد داشت و در اینکه آیه اخیر در عبادت غیر خدا اثبات ضرر و نفی نفع مینماید یعنی بگمان نفع عبادت بتها میکنید

صفحه : ۳۳۷

در صورتی که ضررش زیادتر از نفع موهومی شما است و دو آیه منافی با هم نیست خلاصه جمع بین آیات چنین میشود که برای تنبّه مشرکین گوش‌زد آنان مینماید که اگر عبادت غیر خدا را نکنید ضرری عاید شما نخواهد گردید و اگر بکنید برای شما مضرّ است و در گمراهی بسیار دور از حقیقت واقع میگردید و در اثر گمراهی خسران و زیان دنیا بخزی و خواری و قتل و زیان و خسران آخرت و عذاب الیم واقع خواهید گردید.
إِنَّ اللّهَ یُدخِلُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ پس از بیان سوء اعمال کفّار و خزی و ذلّت و بی‌مقداری آنان هم در دنیا بگمراهی و سرگردانی و هم رسوایی آنها در آخرت و ابتلای آنان بعذاب در مقابل همان طوری که دأب قرآن بر اینکه است که هر جا ذکری از کفار و مشرکین و خسران و زیان‌کاری آنها بشود در مقابل یادی از مؤمنین و حسن

حال آنها و سعادت و فضیلتی که نصیب آنها گردیده و درجات ارجمندی که در آخرت بر ایشان مهیّا گردیده میشود و بعکس هم چنین است که غالبا هر جا تعریفی و حسن حال مؤمنین بشود در مقابل ذکری از سوء حال کافرین و مشرکین را نیز تذکر میدهد زیرا که چنانچه دانشمندان گفته‌اند قرآن خلق محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم است و یکی از اوصاف نبیّ اکرم (ص) آن طوری که قرآن او را ستوده اینکه است که او را به (بشیرا و نذیرا) معرّفی نموده که مؤمنین را برحمت و درجات بهشتی بشارت دهد و کفّار و ملحدین را بعذابهای کذایی تهدید نماید.

إِنَّ اللّهَ یَفعَلُ ما یُرِیدُ آیه اشاره است به اینکه دخول مؤمنین در بهشتهای کذایی و جایگاه کفار در دار عذاب بخواست و اراده حق تعالی انجام میگیرد جزافی و اتّفاقی نیست و آن آثاری خواهد بود که مترتب بر عمل آنان است و جزای اعمال آنها خواهد بود.

صفحه : ۳۳۸

مَن کانَ یَظُنُّ أَن لَن یَنصُرَهُ اللّهُ فِی الدُّنیا وَ الآخِرَةِ فَلیَمدُد بِسَبَبٍ إِلَی السَّماءِ ثُمَّ لیَقطَع فَلیَنظُر هَل یُذهِبَنَّ کَیدُهُ ما یَغِیظُ (ما) در (ما یغیظ) میشود موصوله باشد و میشود مصدریّه باشد، و در اینکه مرجع ضمیر غائب در (ینصره اللّه) کیست بین مفسرین دو قول است: بقول اکثر مفسرین رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است، و بقول بعض دیگر که نسبت به إبن عباس میدهند کسی است که گمان میکند خدا روزی او را نمیدهد.

و بنا بر اینکه مرجع ضمیر رسول باشد چنین میشود: آن کسی که گمان میکند خداوند هرگز رسول خود را نه در دنیا و نه در آخرت یاری نمیکند که او را بر اعداء غالب گرداند و دین او را شوکت دهد و بلند کند و اینکه آرزو در دلش جایگزین گردیده چیزی غیظ و حقد و حسد او را فرو نمی‌نشاند مگر اینکه ریسمان و طنابی بگردن خود ببندد و بکشد ببالا و آن را قطع کند تا خفه شود آیا بچنین عملی که منجرّ بهلاکت او گردیده غیظ و سخط وی زائل میگردد هرگز چنین نیست، و اینکه مثل عرفی است که گویند تو اگر خود را بکشی آرزوی تو برآورده نخواهد شد.

و اگر مقصود اینکه باشد که کسی که گمان میکند خدا روزی او را نمیدهد و امورات وی را اصلاح نمیگرداند بسببی خود را هلاک گرداند آیا در اینکه عمل چیزی هست که غیظ او را ببرد و بنا بر اینکه (ما) موصوله باشد یا بنا بر اینکه (ما) مصدریه باشد آیا هلاکتش غیظش را میبرد.

وَ کَذلِکَ أَنزَلناهُ آیاتٍ بَیِّناتٍ وَ أَنَّ اللّهَ یَهدِی مَن یُرِیدُ اینکه چنین ما فرود آوردیم آیات ظاهر روشن خود را از حال متکبرین و متجبّرین و خذلان و سوء عاقبت آنان و ذکر مقامات و درجات مؤمنین و سعادت و فضیلت آنها و اشاره به اینکه خدای تعالی (فعّال ما یشاء) است آنچه بخواهد از درجات بهشتی بمؤمنین تفضّلا عطاء مینماید و آنچه بخواهد از مجازات دوزخی‌ها از نیران و عذابهای کذایی بکافرین بپاداش اعمال و حرکات آنها

صفحه : ۳۳۹

مهیّا میگرداند.

إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هادُوا وَ الصّابِئِینَ وَ النَّصاری وَ المَجُوسَ الخ تابعین موسی را یهود نامند، ستاره‌پرستان را صائبین گویند و نصاری را عیسویان نامند و مجوس مشهور بتابعین زردشتند و گویند کتابی داشتند بنام کتاب المقدس لکن نه تاریخ حیات زردشت معلوم است و نه کتاب او و نه مذهب معیّنی دارد و اینان دو مبدء قائلند مبدء خیر و شرّ بنام یزدان که آن را مبدء خیر نامند و اهریمن که مبدء شرّ نامند و بسائط عنصریه را مخصوصا آتش را محترم میشمارند و در ایران و هند آتشکده‌هایی دارند و گویند آنان سه مذهب دارند الصابئه و الرهبانیه و البوزیه.

آيه تذكر ميدهد كه عالم آخرت غير از عالم دنيا است كه يهودى و نصرانى و مجوسى و ستاره‌پرست همه مخلوط بهم ميباشند و در صورت انسانيّت همه شبيه بيكديگرنـد و در بعض اوقات بين آنها تميزى نيست، عالم قيامت چنين نيست همه از هم جـدا ميگردند و هر يك را بپاداش ايمان يا كفر و اعمال و رويه‌شان محل معينى و مقامى و منزلى براى آنان آماده شده و حقيقهٔ خداوند بر هر چيزى و بر هر يـك آنهـا گواهست فعـل و عمل و رويّه هر كسـى در احاطه علم ازلى او موجود است و هر كسـى را بنتيجه كارش ميرساند (ان خيرا فخيرا و ان شرا فشرا).

أَ لَم تَرَ أَنَ‌اللّه‌َ يَسجُدُ لَه‌ُ مَن فِي السَّماواتِ وَ مَن فِي الأَرضِ رؤيت بمعنى علم است و (بهمزه انكارى) خطاب برسولش نموده كه آيا تو نمى‌بينى يعنى البته مى‌بينى و خطاب اگر چه ظاهرا بنبى اكرم صلى اللّه عليه و آله و سلّم است لكن شامل تمام امت ميشود.

مفسـرين گوينـد (أَ لَم تَرَ) مقصود از رؤيت وضوح دلالت موجودات است بر مـدبر حكيم و مقصود از سـجده آنان مسـخر و مطيع و منقاد بودنشان است بامر تكوينى و شايد مقصود از (من) موصوله كه براى ذوى العقول ميآورند اهل آسمانها

صفحه : ۳۴۰

و اهـل زمين از عقلاـى آنهـا و ملاـئكه و جنّ و افراد بشـر مراد باشـد كه آنها از روى عقل و دانش و اختيار و فهم و عبادت خـدا را سجده منمايند نه از روى غريزه.

وَ الشَّمس‌ُ وَ القَمَرُ وَ النُّجُوم‌ُ وَ الجِبال‌ُ وَ الشَّجَرُ وَ الـدَّوَاب‌ُّ وَ كَثِيرٌ مِن‌َ النّاسِ و چـون سياق آيه اينكه طـور مينمايـد كه سـجده تمـام موجودات بيـك و تيره و بيـك معنى در اينجا مراد است باين لحاظ ممكن است گفته شود كه مقصود از سـجده يك معنى عام‌ترى مراد است كه تمـام موجـودات از ذوى العقول و غير ذوى العقول را شامـل ميگردد و آن مطيع و مسـخر بودن تحت اراده و خواسـت مبـدء حكيم و خاضع و منقاد بودن تحت مشـيت ازلى او مى‌باشـد و باين معنى شامل ذوى العقول و غير آنها تمام موجودات ميگردد كه همه مطيع و فرمان بردارند بامر تكوينى ازلى نه سجده اصطلاحى.

آيات راجع بسـجده كردن و مطيع و منقاد بودن تمام انواع ممكنات از صاحبان عقل و دانش و غير آنها و نيز تسبيح و تمجيد نمودن تمام ذرّات دانسـته و ندانسـته باكراه و اجبار بسـيار است قوله تعالى وَ إِن مِن شَى‌ءٍ إِلّا يُسَبِّح‌ُ بِحَمدِهِ وَ لكِن لا تَفقَهُون‌َ تَسبِيحَهُم اينكه آيه چنين ارائه ميدهد كه هر موجودى را ذكرى و تسبيحى است مخصوص بخود كه شايد دانسته و از روى اختيارى كه در جبلّه وى مـأخوذ است مبـدء خـود را تسبيـح و تمجيـد مينمايـد و از او روزى و بقـاء خود را مى‌طلبـد و لو آنكه علم بعلم خود نـدارد چنـانچه بسـيارى از افراد بشـر نيز همين طورنـد بفطرت خـداى خود را مى‌شناسـند و رو باو دارنـد لكن از دانش خود غافلنـد وَ كَثِيرٌ حَق‌َّ عَلَيه‌ِ العَـذاب‌ُ وَ مَن يُهِن‌ِ اللّه‌ُ فَما لَه‌ُ مِن مُكرِمٍ إِنَ‌اللّه‌َ يَفعَل‌ُ ما يَشاءُ در اينكه آيه تـذكر ميدهد كه بسـيارى از مردم خدا را سـجده ميكنند و بسـيار ديگر و لو آنكه فطرتشـان بر توحيـد است كه در حـال اضـطرار بـدون اختيـار رو باو ميآورنـد و حاجت مى‌طلبنـد لكن جحود ميكننـد و دعوت پيمبران را نمى‌پذيرنـد بلكه انكار مينماينـد براى چنين مردمانى عـذاب محقق و ثابت گرديـده و كسـى را كه خـدا خوار كند ديگر هيچ عزّت و كرامتى براى وى نخواهد بود و خدا بخواست و مشيّت خود هر چه ميكند كسى را بر او بحثى نيست.

صفحه : ۳۴۱

[سوره الحج (۲۲): آيات ۱۹ تا ۳۰]

اشاره

هذانِ خَصمانِ اختَصَمُوا فِی رَبِّهِم فَالَّذِینَ کَفَرُوا قُطِّعَت لَهُم ثِیابٌ مِن نارٍ یُصَبُّ مِن فَوقِ رُؤُسِهِمُ الحَمِیمُ (۱۹) یُصهَرُ بِهِ ما فِی بُطُونِهِم وَ الجُلُودُ (۲۰) وَ لَهُم مَقامِعُ مِن حَدِیدٍ (۲۱) کُلَّما أرادُوا أن یَخرُجُوا مِنها مِن غَمٍّ أُعِیدُوا فِیها وَ ذُوقُوا عَذابَ الحَرِیقِ (۲۲) إِنَّ اللّهَ یُدخِلُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ یُحَلَّونَ فِیها مِن أَساوِرَ مِن ذَهَبٍ وَ لُؤلُؤاً وَ لِباسُهُم فِیها حَرِیرٌ (۲۳) وَ هُدُوا إِلَی الطَّیِّبِ مِنَ القَولِ وَ هُدُوا إِلی صِراطِ الحَمِیدِ (۲۴) إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ یَصُدُّونَ عَن سَبِیلِ اللّهِ وَ المَسجِدِ الحَرامِ الَّذِی جَعَلناهُ لِلنّاسِ سَواءً العاکِفُ فِیهِ وَ البادِ وَ مَن یُرِد فِیهِ بِإِلحادٍ بِظُلمٍ نُذِقهُ مِن عَذابٍ أَلِیمٍ (۲۵) وَ إِذ بَوَّأنا لِإِبراهِیمَ مَکانَ البَیتِ أَن لا تُشرِک بِی شَیئاً وَ طَهِّر بَیتِیَ لِلطّائِفِینَ وَ القائِمِینَ وَ الرُّکَّعِ السُّجُودِ (۲۶) وَ أَذِّن فِی النّاسِ بِالحَجِّ یَأتُوکَ رِجالاً وَ عَلی کُلِّ ضامِرٍ یَأتِینَ مِن کُلِّ فَجٍّ عَمِیقٍ (۲۷) لِیَشهَدُوا مَنافِعَ لَهُم وَ یَذکُرُوا اسمَ اللّهِ فِی أَیّامٍ مَعلُوماتٍ عَلی ما رَزَقَهُم مِن بَهِیمَةِ الأَنعامِ فَکُلُوا مِنها وَ أَطعِمُوا البائِسَ الفَقِیرَ (۲۸)

ثُمَّ لِیَقضُوا تَفَثَهُم وَ لِیُوفُوا نُذُورَهُم وَ لِیَطَّوَّفُوا بِالبَیتِ العَتِیقِ (۲۹) ذلِکَ وَ مَن یُعَظِّم حُرُماتِ اللّهِ فَهُوَ خَیرٌ لَهُ عِندَ رَبِّهِ وَ أُحِلَّت لَکُمُ الأَنعامُ إِلّا ما یُتلی عَلَیکُم فَاجتَنِبُوا الرِّجسَ مِنَ الأَوثانِ وَ اجتَنِبُوا قَولَ الزُّورِ (۳۰)

صفحه : ۳۴۲

ترجمه آیات

اینکه دو گروه مؤمن و کافر که در دین خدا با هم جدال نمودند مخالف و دشمن یکدیگرند و برای کافرین لباسی از آتش بقامت آنان بریده‌اند و بر سر آنها آب سوزان جهنم ریزند (۱۹)

گداخته میشود بآن آب جوشان آنچه در شکم آنها است و پوست بدن آنها یعنی اثر آن حرارت بظاهر و باطن آنها میرسد (تا پوست و آنچه در شکم آنها است بآب جوشان گداخته گردد) (۲۰)

و گرز آهنین برای آنها مهیّا باشد (۲۱)

هر وقت اراده کنند از جهنم بیرون آیند و از غم برهند (ملائکه عذاب) آنان را برمیگردانند و گویند بچشید عذاب آتش سوزان را (۲۲)

آنان که ایمان آوردند و عمل نیکو نمودند محققا خداوند آنها را داخل میگرداند در بهشتهایی که از زیر درختهای آنها نهرها جریان دارد و آنان بدست‌بندهای طلا و مروارید زینت شده‌اند و بلباس حریر آراسته گردیده‌اند (۲۳)

و بگفتار پاکیزه هدایت شده‌اند و بسوی راه راست رهبری گردیده‌اند (۲۴)

حقیقهً کسانی که کافر شدند و راه خدا را بستند و مسجد الحرامی که برای اهل شهر و بادیه‌نشینان حرمت (و احکام) آن را مساوی قرار دادیم مانع گردیدند و کسی که در آنجا الحاد و تعدّی نماید بوی عذاب دردناک را می‌چشانیم (۲۵)

(ای رسول اکرم) یاد آور وقتی را که معیّن نمودیم برای ابراهیم جای ساختن خانه کعبه را و وحی نمودیم باو که با من هیچ شریک و انبازی نگیرد و باو امر نمودیم که خانه مرا برای طواف کننده‌گان و نمازگذاران و رکوع و سجده کنندگان طاهر گرداند (۲۶)

و نداء کن و بخوان مردم را بحج تا

صفحه : ۳۴۳

مردم پیاده و بر شتر لاغری سوار شوند و از هر راه دوری بیایند

تا حاضر شوند منافعی را که برای آنها مهیّا شده است و یاد کنند نام خدا را در روزهای معیّن بر آنچه روزی کرده آنها را از بهائم

(شتر و گاو و گوسفند) پس خودتان از آنها بخورید و بفقیران و مستمندان نیز اطعام کنید (۲۸)
پس از آن مناسک حج را بجای آورند و بنذر خود وفا نمایند (و خانه عتیق) بیت اللّه الحرام را طواف کنند (۲۹)
اینکه است (مناسک حج) کسی که احکام خدا را حرمت گذارد نزد پروردگارش خیر و خوبی یابد و حلال شده است برای شما چهارپایان مگر آنچه خوانده میشود بر شما که حرام است مثل میته و خوک پس از پلیدی که بت‌ها می‌باشند دوری نمائید و اجتناب کنید از سخن دروغ (۳۰).

صفحه : ۳۴۴

توضیح آیات

اشاره

هذانِ خَصمانِ اختَصَمُوا فِی رَبِّهِم (خصمان) یعنی جمعان (خصم) اسم جنس است و صفت فوج میباشد بر مفرد و جمع و مذکر و مؤنث اطلاق میشود مثل اینکه گفته میشود (رجل خصم و رجلان خصم و رجال خصم و نساء خصم).
اینکه آیه خبر میدهد که اینکه دو گروه که دشمنان یکدیگرند در دین پروردگارشان با هم جنگ و جدال میکنند، و تثنیه (خصمان باعتبار لفظ است نه معنی.

سخنان مفسرین راجع بشأن نزول آیه

۱- از صحیح بخاری نقل شده که آیه در شش نفر از مؤمنین و کافرین نازل گردیده که در روز بدر با کفار مجاهده نمودند، حمزهٔ بن عبد المطلب عتبهٔ بن ربیعه را کشت، علی بن ابی طالب علیه السّلام ولید بن عتبه را بقتل رسانید و عبید بن حرث بن عبد المطلب شیبهٔ بن ربیعه را بدرک رسانید، و از ابی ذر غفاری و عطاء نیز همین طور نقل شده ابی ذر بخدا قسم یاد نموده که آیه در باره اینها فرود آمد ۲- اینکه آیه در اهل قرآن و اهل کتاب نازل گردیده. (إبن عباس) ۳- راجع بمؤمنین و کافرین است و اینکه قول از حسن و مجاهد و کلبی است لکن آنها نگفته‌اند در روز بدر یا غیر آن. (مجمع البیان) ۴- پس از آنکه حق تعالی قبلا آنچه را که برای کلّ از اینکه دو فرقه از مؤمنین و کافرین بیان نمود بعد از آن فرمود (هذانِ خَصمانِ) یعنی جمعان و فرق پنجگانه (در آیه بالا) یعنی با مؤمنین خصم یکدیگرند و اینکه دو فرقه از مؤمنین و یهود و صابئین الخ با هم راجع بدین پروردگارشان جدال نمودند یهود و نصاری بمؤمنین گفتند ما اولی میباشیم از شما زیرا که پیمبر ما پیش از پیمبر شما بوده و دین ما قبل از دین شما است، و مسلمانها گفتند ما در حقانیت

صفحه : ۳۴۵

اولی هستیم از شما زیرا که شما کافر شدید بدین ما و کتاب ما و ما تصدیق نمودیم پیمبر شما و کتاب شما را و اینکه بود جدال آنها، و بقولی آنهایی که (اختصموا) با مؤمنین جدال کردند در روز بدر کشته شدند.
و بقولی (هذان) اشاره بدو قبیله‌ای است که در آیه پیش دلالت دارد بر آن قوله تعالی إِنَّ اللّهَ یَفصِلُ بَینَهُم یَومَ القِیامَةِ و آیه بعد وَ

کَثِیرٌ مِنَ النّاسِ وَ کَثِیرٌ حَقَّ عَلَیهِ العَذابُ لکن اینکه توجیه بعید است کما لا یخفی.

فَالَّذِینَ کَفَرُوا قُطِّعَت لَهُم ثِیابٌ مِن نارٍ یُصَبُّ مِن فَوقِ رُؤُسِهِمُ الحَمِیمُ الی قوله تعالی: ذُوقُوا عَذابَ الحَرِیقِ آیه در مقام بیان سختی عذاب کفار و کیفیت لباس آنها در جهنم برآمده و چهار نوع عذاب را در آیه یادآوری مینماید و تذکر میدهد که اول برای آنان لباسی از آتش بقد و قامتشان بریده شده چون لباس هر کسی بقدر قامتش اندازه‌گیری میشود شاید اشاره باین باشد که لباس جهنمی هر کافری بقدر جحودش و آن صفات خبیثه باطنی و اعمال رکیك ظاهری وی بقامتش آراسته میگردد نه کم و نه زیاد قوله تعالی أَنَّ اللّهَ لَیسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ اینکه لباسی است که کافر بدست خود تهیه نموده نه اینکه باو ستم شده باشد.

دوم- از بالای سر آنها آب جوشان ریخته میگردد (یُصهَرُ بِهِ ما فِی بُطُونِهِم وَ الجُلُودُ) که از شدّت حرارت آب آنچه در شکم آنها است و پوستشان گداخته میگردد، شاید ریخته شدن آب جوشان بر سر آنان بمناسبت آن کبر و نخوتی است که در کلّه آنها جایگزین گردیده بود، از إبن عباس نقل شده که اگر قطره‌ای از آن آب بر کوه‌های دنیا ریخته شود همه گداخته میگردد.

سوم- وَ لَهُم مَقامِعُ مِن حَدِیدٍ گرزهای آهنین بدست ملائکه غلاظ و شداد نهاده که بشدت بر سر آنها میکوبند که بآن کلّه آنان خالی گردد.

چهارم- کُلَّما أَرادُوا أَن یَخرُجُوا مِنها مِن غَمٍّ أُعِیدُوا فِیها وَ ذُوقُوا عَذابَ الحَرِیقِ عذاب چهارمی کفار که شاید از همه سخت‌تر و ناگوارتر

صفحه : ۳۴۶

باشد اینکه است که هر وقت اراده میکنند که از جهنم خارج گردند و از غم برهند باز ملائکه غضب آنها را برمیگردانند، و شاید برگردانیدن آنها بجهنم نتیجه همان کفری باشد که در باطن آنان رسوخ نموده زیرا که خود آن کفر و جحود آنها ایجاب آتش نموده و آن در باطن آنها نهفته و صفت آنان گردیده و بجهنمشان میکشاند همان طوری که در دنیا چنین بودند که اگر وقتی اراده بازگشت میکردند صفت نفسانیشان که ملکه آنها بوده و رسوخ در قلبشان نموده آنان را بکفر میکشانید اینکه است که همان ملکه در قیامت صورت گرفته و نمیگذارد از دار عذاب خارج گردند (اعوذ باللّه من النار و من غضب الجبار).

إِنَّ اللّهَ یُدخِلُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ الخ پس از آنکه آیه در مقام عذاب شدید کفار مخصوصا آن جماعتی که راجع بمقام کبریایی الهی با مؤمنین مخاصمه و مجادله مینمودند توصیف نموده در مقابل نعمتها و کرامتهایی که بمؤمنین و آنهایی که در راه خدا جهاد نمودند کرامت نموده تذکر میدهد.

و همان طوری که در بالا اشاره نمودیم چهار نوع عذاب برای معاندین و کفار مهیّا نموده: اول- لباسی از آتش مطابق قامتشان. دوم ریختن آب جوشان از بالای سرشان. سوم گرزهای آهنین که بسر آنان میکوبند. چهارم در جهنم جاویدانند. در مقابل هر یك از اینکه عذابها تفضّلاتی برای مؤمنین آماده کرده چنانچه مقابل لباس آتشین لباس حریر و دست‌بندهای طلا و لؤلؤ برای قامت رسای آنها مهیّا گردیده و در مقابل آب حمیم جهنمی که مغز کفار را کباب میگرداند اهل ایمان هدایت و راهنمایی میگردند بگفتار پاکیزه و کلام طیّب که شاید مقصود کلمه طیّبه (لا اله الّا اللّه) باشد که اصل آن در قلب و روح مؤمن تمرکز نموده و ثابت است و فرع آن عمل صالح آنها (فی السماء) در عالم طنین‌انداز گردیده که دل و روح و قلب آنها را شاداب میگرداند و جلاء میدهد و آنان را مفتخر میگرداند، و در مقابل اراده نمودن آنان که از عذاب جهنم

صفحه : ۳۴۷

برهند زبانه آتش آنها را بخود میکشاند زیرا اهل آنند در مقابل مؤمنین هر قدر در مقام بلندشان بالا میروند فیض و رحمت الهی

آنها را بالاتر ميكشاند تا بمقام لائق بخود نائل گردند و در مقام امين (فِى مَقعَدِ صِدقٍ عِندَ مَلِيكٍ مُقتَدِرٍ) تمكّن نمايند.

(نكته جالب توجّه)

اى مؤمن موحّد متّقى نظر كن و شيرينى و ملاحت كلمات معجزنماى آيات قرآنى را بچشم دل بنگر و ببين آنجا كه در سوره نبأ آيه ۲۶ فرموده جَزاءً وِفاقاً چگونه پاداش نيك و بد و آثار هر يک را مطابق هم قرار داده كافر چون ما دام حيات دنيوى بآن عادات و ملكات رذيله كفر و ارتداد بدست خود و عمل خود جهنم و دار عذاب را در خود تعبيه نموده قوله تعالى وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالكافِرِينَ در همين دنيا جهنم بآنان احاطه نموده اينكه است كه در قيامت كه هر چيزى بحقيقت ظاهر ميگردد چنين كسى چون جهنم در خور او است اينكه است كه هر وقت بخواهد خارج گردد آتش و نفس خبيثش او را بخود ميكشاند زيرا كه منزلگاه حقيقى وى (اسفل سافلين) است بايستى در مقام خود تمركز نمايد و در مقابل مؤمن موحد چون مرام و سجيه او چنين بوده كه هميشه در مقام ترقى و تعالى رو بحق و حقيقت صعود مينموده و هميشه طالب علوّ و عروج بدار كرامت يزدانى بوده اينكه است كه در باره او فرموده وَ هُدُوا إِلى صِراطِ الحَمِيدِ على الدوام بسوى رحمت خدا و راه هدايت بسوى مقام حمد و شكر پروردگار رهسپار گرديده و هر چه پيش برود بر قرب وى افزوده خواهد گرديد، اللهمّ ارزقنا بحقّ محمّد و آله (ع).

در تفسير قمّى است كه وَ هُدُوا إِلَى الطَّيِّبِ مِنَ القَولِ التوحيد و الاخلاص وَ هُدُوا إِلى صِراطِ الحَمِيدِ قال الولايه.

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ يَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللّهِ وَ المَسجِدِ الحَرامِ الخ در شأن نزول آيه گويند در سال حديبيه كه حضرت رسول صلى اللّه عليه و آله و سلّم با اصحاب

صفحه : ۳۴۸

بعزم زيارت مسجد الحرام در حديبيه فرود آمدند و مشركين مكّه مانع ورود حضرتش گرديدند و نگذاشتند وارد مكه گردند اينكه بود كه اعتراضا بآنان اينكه آيه فرود آمد لكن آيه اطلاق دارد و شامل ميشود تمام كفارى كه راه مسلمانان را از مسجد الحرام بستند.

و در وصف آنها است كه آن كفار راه عبادت خدا و مسجد الحرام را كه ما براى تمام مردم قبله قرار داديم و محل عبادت‌گاه عموم است سد نموده‌اند.

سَواءً العاكِفُ فِيهِ وَ البادِ (سواء) مصدر است كه بمعنى فاعل است، و عكوف در مكان اقامت در آن است، و البادى مأخوذ از بدو است يعنى آنهايى كه وارد ميگردند.

و گويند حفص از عاصم و روح و زيد از يعقوب (سواء) بنصب قرائت نموده بنا بر اينكه مفعول ثانى باشد براى (جعلناه) و بنا بر اينكه معنى آيه چنين ميشود كه (جعلنا المسجد الحرام مستويا فيه العاكف و الباد) عاكف كسى است كه در مسجد الحرام اقامت دارد، و بادى آنهايى ميباشند كه از باديه‌ها و اطراف براى زيارت ميآيند، و باقى قرّاء (سواء) برفع خوانده‌اند بنا بر اينكه خبر مبتداء مقدّم باشد و كسى كه تعدّى و الحاد نمود نُذِقهُ مِن عَذابٍ أَلِيمٍ بوى عذاب دردناك قيامت ميچشانيم.

وَ إِذ بَوَّأنا لِإِبراهِيمَ مَكانَ البَيتِ أَن لا تُشرِك بِى شَيئاً وَ طَهِّر بَيتِيَ لِلطّائِفِينَ وَ القائِمِينَ وَ الرُّكَّعِ السُّجُودِ (وَ إِذ بَوَّأنا) قال الراغب (اصل البواء مساواة الاجزاء فى المكان خلاف النبوة الذى هو منافاة الاجزاء يقال مكان بواء اذا لم يكن نابيا بنازله و بوّأت له مكانا سوّيته فتبوّأ).

يعنى ياد كن اى محمّد صلى اللّه عليه و آله و سلّم وقتى را كه شناسانيديم بابراهيم (ع) خانه كعبه را كه ديوار در اطراف آن بناء

بنماید و نیز وحی نمودیم بابراهیم (ع) که برای ما شریکی قرار مده و نیز بابراهیم امر نمودیم که خانه کعبه را از اصنام

صفحه : ۳۴۹

و قذارات پاك بگردان برای طواف کنندگان و ایستادگان بقیام و رکوع و سجود یعنی خانه مرا برای عبادت کنندگان پاکیزه و مهیّا گردان.

وَ أَذِّن فِي النّاسِ بِالحَجِّ يَأتُوكَ رِجالًا وَ عَلي كُلِّ ضامِرٍ يَأتِينَ مِن كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ ابراهیم (ع) مأمور گردید که مردم را اعلام کند که پیاده و سواره بر هر شتر لاغری و از هر راه دوری که باشد بیایند بسوی حج و بصدای بلند نداء کند و بگوید (علیکم بالحج) حج خانه کعبه بر شما واجب گردیده.

بروایتی رفت بالای کوه ابو قبیس و گفت ای مردم خانه پروردگار خود را حج کنید و خدای تعالی صدای او را شنوانید بهر کسی که در علم ازلی او گذشته بود که تا روز قیامت بحج خواهد رفت و بتلبیه (لبّیك) او را در صلبهای پدران اجابت نمودند.

و از حسن روایت شده که خطاب (اذّن) برسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم است در حجة الوداع که امر نمود برای حج پیاده و سواره بیایند (رجالا) جمع راجل است مثل اینکه جمع قائم قیام است، و راجل یعنی پیاده (و علی کل ضامر) حال و عطف است به (رجالا) گویا گفته رجالا و رکبانا سواره و پیاده بیائید، و (یأتین) صفت است برای هر ضامری زیرا که در معنی جمع است و حضرت صادق علیه السّلام بضمّ را مشدّده قرائت نموده و گفته (هم الرّجّالة) (فجّ عمیق) یعنی از راه دور.

لِيَشهَدُوا مَنافِعَ لَهُم وَ يَذكُرُوا اسمَ اللّهِ فِي أَيّامٍ مَعلُوماتٍ الخ (منافع) را نکره آورده یعنی منافعی که مخصوص باین عبادت است از دینیه و دنیویه و بقولی منافع اخرویه است از عفو و مغفرت.

و در اینکه مقصود از ایّام معلومات در آیه چیست چند قول است از حضرت باقر علیه السّلام روایت شده که آن روز نحر و سه روز بعد از آن است یعنی ایّام تشریق، و بقول إبن عباس ایّام معلومات دهم ذی الحجّة است و گفته ذکر دلالت دارد بر تسمیه موقع ذبح و نحر، و از حضرت صادق علیه السّلام است که مقصود از ذکر

صفحه : ۳۵۰

تکبیر است، در (منی) در عقب پانزده نماز که اول آن نماز ظهر روز قربان است که باید بگوید

(اللّه اکبر اللّه اکبر لا اله الّا اللّه و اللّه اکبر اللّه اکبر و للّه الحمد اللّه اکبر علی ما هدانا و الحمد للّه علی ابلانا و اللّه اکبر علی ما رزقنا من بهیمة الانعام).

(طبرسی) ثُمَّ لْيَقضُوا تَفَثَهُم وَ لْيُوفُوا نُذُورَهُم وَ لْيَطَّوَّفُوا بِالبَيتِ العَتِيقِ بقولی مقصود از اینکه طواف طواف زیارت است و بمذهب امامیه آن طواف نساء است که بآن مقاربت با زنهایشان مباح میگردد و اینکه طواف بعد از طواف زیارت است (و عتیق) یعنی خانه قدیم زیرا که آن اول محلی بود که برای عبادت مردم وضع گردید و معانی دیگر هم برای (عتیق) ذکر شده و در تفاسیر مشروح است ذلِكَ وَ مَن يُعَظِّم حُرُماتِ اللّهِ فَهُوَ خَيرٌ لَهُ عِندَ رَبِّهِ (ذلک) خبر مبتداء محذوف یعنی امر و شأن چنین است و اشاره بعظمت و جلالت قدر خانه کعبه دارد که آنچه را خداوند راجع بمناسك حج و غیره تکلیف نموده بایستی مراعات عظمت آن را بنمایند و هتك احترام آن را ننمایند و چنین عملی برای مؤمنین نزد پروردگارشان خیر و خوبی است و شاید چنانچه بعضی گفته‌اند آیه عامّ باشد نسبت بتمام تکالیف شرعیه که بایستی هر یک را در محل خود بزرگ بشمارند و محترم دارند.

وَ أُحِلَّت لَكُمُ الأَنعامُ إِلّا ما يُتلي عَلَيكُم و برای شما مؤمنین تمام چهارپایان حلال گردیده مگر آنهایی که در آیات دیگر استثناء گردیده در سوره مائده حُرِّمَت عَلَيكُمُ المَيتَةُ وَ الدَّمُ الخ.

فَاجتَنِبُوا الرِّجسَ مِنَ الأَوثانِ وَ اجتَنِبُوا قَولَ الزُّورِ پس از آنكه حق تعالى مردم را تحريص و ترغيب نموده كه حرمات خدا را بزرگ شمارند و تعظيم و تكريم نمايند در عقب امر فرموده كه از عبادت بتها و اوثان اجتناب نمايند و عبادت و بندگى را منحصرا بذات او سبحانه گردانند و ذات واحد احد را ستايش نمايند.

صفحه : ۳۵۱

و گويند مقصود از (قول زور) گفتار اهل زمان جاهلية است، و بقول ديگر مراد دروغ گفتن است، و شايد قول زور يك معنى عام‌ترى در بر دارد كه شامل ميگردد تمام كلمات و گفتار ركيك و آنچه را كه از طرف شارع از گفتار و كردار منع در آن رسيده است. (و اللّه العالم)

[سوره الحج (۲۲): آيات ۳۱ تا ۴۰]

اشاره

حُنَفاءَ لِلّهِ غَيرَ مُشرِكِينَ بِهِ وَ مَن يُشرِك بِاللّهِ فَكَأَنَّما خَرَّ مِنَ السَّماءِ فَتَخطَفُهُ الطَّيرُ أَو تَهوِى بِهِ الرِّيحُ فِى مَكانٍ سَحِيقٍ (۳۱) ذلِكَ وَ مَن يُعَظِّم شَعائِرَ اللّهِ فَإِنَّها مِن تَقوَى القُلُوبِ (۳۲) لَكُم فِيها مَنافِعُ إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى ثُمَّ مَحِلُّها إِلَى البَيتِ العَتِيقِ (۳۳) وَ لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلنا مَنسَكاً لِيَذكُرُوا اسمَ اللّهِ عَلى ما رَزَقَهُم مِن بَهِيمَةِ الأَنعامِ فَإِلهُكُم إِلهٌ واحِدٌ فَلَهُ أَسلِمُوا وَ بَشِّرِ المُخبِتِينَ (۳۴) الَّذِينَ إِذا ذُكِرَ اللّهُ وَجِلَت قُلُوبُهُم وَ الصّابِرِينَ عَلى ما أَصابَهُم وَ المُقِيمِى الصَّلاةِ وَ مِمّا رَزَقناهُم يُنفِقُونَ (۳۵)
وَ البُدنَ جَعَلناها لَكُم مِن شَعائِرِ اللّهِ لَكُم فِيها خَيرٌ فَاذكُرُوا اسمَ اللّهِ عَلَيها صَوافَّ فَإِذا وَجَبَت جُنُوبُها فَكُلُوا مِنها وَ أَطعِمُوا القانِعَ وَ المُعتَرَّ كَذلِكَ سَخَّرناها لَكُم لَعَلَّكُم تَشكُرُونَ (۳۶) لَن يَنالَ اللّهَ لُحُومُها وَ لا دِماؤُها وَ لكِن يَنالُهُ التَّقوى مِنكُم كَذلِكَ سَخَّرَها لَكُم لِتُكَبِّرُوا اللّهَ عَلى ما هَداكُم وَ بَشِّرِ المُحسِنِينَ (۳۷) إِنَّ اللّهَ يُدافِعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ اللّهَ لا يُحِبُّ كُلَّ خَوّانٍ كَفُورٍ (۳۸) أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقاتَلُونَ بِأَنَّهُم ظُلِمُوا وَ إِنَّ اللّهَ عَلى نَصرِهِم لَقَدِيرٌ (۳۹) الَّذِينَ أُخرِجُوا مِن دِيارِهِم بِغَيرِ حَقٍّ إِلاّ أَن يَقُولُوا رَبُّنَا اللّهُ وَ لَو لا دَفعُ اللّهِ النّاسَ بَعضَهُم بِبَعضٍ لَهُدِّمَت صَوامِعُ وَ بِيَعٌ وَ صَلَواتٌ وَ مَساجِدُ يُذكَرُ فِيهَا اسمُ اللّهِ كَثِيراً وَ لَيَنصُرَنَّ اللّهُ مَن يَنصُرُهُ إِنَّ اللّهَ لَقَوِىٌّ عَزِيزٌ (۴۰)

صفحه : ۳۵۲

ترجمه آيات

امر فرموده كه از پرستش بتها و از كلام باطل اجتناب نمائيد و خالص و بدون شائبه شرك خدا را بپرستيد و كسى كه براى خدا شريك قرار دهد بكسى ماند كه از آسمان بيفتد و مرغان هوا (با منقار) وى را بربايند يا بادى تند او را بمكانى دور پرتاب گرداند (۳۱)

اينكه است (سخن حق) و كسى كه شعائر دين خدا را بزرگ شمارد اينكه صفت دلهاى با تقوى است (۳۲)

و در اينكه شعائر براى شما منافعى است تا وقت معيّن پس محل ذبح شعائر و حرم كعبه است (۳۳)

و براى هر امّتى مناسكى قرار داديم و خداى شما اله يكتا است باوامر او تسليم گرديد (اى محمّد صلى اللّه عليه و آله و سلّم) بخاضعين و خاشعين بشارت بده (۳۴)

آن كسانى را كه وقتى ذكر خدا برده شود قلبهاى آنها لرزان ميگردد و آنهايى كه بر آنچه بآنها (از مصيبات برسد صبر مينمايند و

بپادارندگان نمازند و از آنچه ما بآنان روزی داده‌ایم انفاق میکنند (۳۵)

(و قربانی کردن) شتران و گاوان از شعائر (دین) خدا است و برای شما در آن خیر و خوبی است و مادامی که شتران صف‌زده و

صفحه : ۳۵۳

ایستاده‌اند اسم خدا را یاد کنید و وقتی بپهلو بزمین افتاد (و کشته شد) از گوشت آن بخورید و بفقیر و سائل نیز بخورانید اینکه چنین ما اینکه (حیوانات را) برای شما مسخر نمودیم شاید شما شکرگزار باشید (۳۶)

گوشت و خون آن بخدا نخواهد رسید لکن باین کار تقوی نصیب شما میگردد اینکه چنین اینها را برای شما مسخّر نموده تا اینکه خدا را بر آنچه شما را هدایت نموده بزرگ شمارید و ای رسول نیکوکاران را بشارت بده (۳۷)

که حقیقةً خداوند از مؤمنین هر شرّی را دفع میکند بدرستی که خدا دوست نمیدارد هر خیانت کننده ناسپاسی را (۳۸)

بمؤمنین اذن داده شده که با کفار جنگ کنند زیرا بمؤمنین ستم وارد شده بود همانا خداوند بر یاری کردن مؤمنین قادر و توانا است (۳۹)

کسانی را که بغیر حق از وطنشان بیرون کردند جز اینکه نبود که میگفتند پروردگار ما خدا است و اگر نبود دفع کردن خدا بعضی را ببعض دیگر هر آینه صومعه‌ها و دیرها و کنشت‌های یهودیها و مسجدها که در آن یاد خدا بسیار می‌شود خراب میگردید و خدا یاری میکند کسی را که او را یاری نماید حقیقةً خداوند قویّ و غالب و ارجمند است (۴۰).

صفحه : ۳۵۴

توضیح آیات

حُنَفاءَ لِلّهِ غَیرَ مُشرِکِینَ بِهِ وَ مَن یُشرِک بِاللّهِ فَکَأَنَّما خَرَّ مِنَ السَّماءِ فَتَخطَفُهُ الطَّیرُ أَو تَهوِی بِهِ الرِّیحُ فِی مَکانٍ سَحِیقٍ اینکه آیه مربوط بآیه بالا است وَ اجتَنِبُوا قَولَ الزُّورِ، (حنفاء) جمع حنیف و بمعنی مایل گردیدن از اطراف است بحاقّ وسط یعنی میل کردن از ضلالت باستقامت، راغب گفته (حنفاء: هو میل عن الضلال الی الاستقامهٔ) یعنی بر طریق امر خدا استقامت نمائید و از دین حق مائل باطراف نگردید.

و (حنفاء للّه) و (غیر مشرکین) هر دو حال است از فاعل (فاجتنبوا) یعنی از عبادت بتها اجتناب کنید در حالی که مائل بحق تعالی باشید.

وَ مَن یُشرِک بِاللّهِ الخ حال مشرکین را تشبیه نموده بکسی که از آسمان بیفتد و پرندگان بسرعت وی را بربایند و اجزاء وی را متفرّق گردانند یا مثل کسی ماند که باد تندی بوزد و اجزاء او را متفرّق گرداند و هر جزئی از وی را در مکان دوری افکند.

چه تشبیه خوبی است در کلام اللّه زیرا که محل نور ایمان بخدا قلب مؤمن است که از سماء عظمت قدرت الهی در قلب مؤمن طلوع نموده و کسی که اینکه موهبت الهی را نگاه ندارد و پرورش ندهد از محل رفعت باسفل سافلین طبیعت نزول خواهد نمود و در حین نزول افکار متفرّق و موهومات و آرزوهای مالا مال که تشبیه بپرندگان نموده هر یک بمنقار خود وی را بخود میکشانند و خوردش میگردانند و هواهای متضادّ وی را ببیابان دور و دراز آمال پرتاب میگردانند چنانچه می‌بینیم کسی که در قلبش ایمان واقعی متمرکز نگردیده و ارتباط بعالم اله پیدا ننموده اسیر جنود وهم و غضب میگردد و مغلوب افکار دور از حقیقت گردیده و هموم و غموم بر وی مستولی میگردد هر گوشه خاطرش را تشویشی فرا گرفته گاهی در کشاکش هواهای مختلف گاهی در خوف تلف مال

صفحه : ۳۵۵

گـاهی جاه میخواهـد و نمیرسـد و گاهی منصب میخواهـد و دسترس بآن نـدارد خار حسـد و کبر و غضب هر آنی وی را بـدرّه‌ای پرت مینمایـد و خانه دلش از ظلمات وهم و طبع تیره گردیـده از هر طرف رو بگردانـد سـیل روزگار خوردش میکنـد و بهر جا پای نهـد خـاری بپـایش فرو رود چنین است حـال آدمی که از مبـدء خود اعراض نموده و رو بغیر او آورده مگر وقتی که رو بحق آرد و ایمـان در قلبش نفوذ نمایـد و هـدف او یکی و وجهه دلش بسوی او نگران باشـد چنین کسـی از تضـادّ خـاطرات و موهومات بقـدر درجه ایمان و تقوایش بانـدازه‌ای راحت میگردد که بوصف نیایـد زیرا که هـدف او یکی است و آن قرب بجوار احدی است و همه امور را بدست قدرت ازلی و فیض سرمدی میداند و بدل و جان تسلیم مقدّرات میگردد آن وقت است که دارای مقام رضا و تسلیم که بالاترین مقام مقرّبین الی اللّه میباشد فائز میگردد.

ذلِکَ وَ مَن یُعَظِّم شَعائِرَ اللّهِ فَإِنَّها مِن تَقوَی القُلُوبِ (ذلک) خبر مبتداء محذوف است و اشاره بآیه بالا دارد یعنی حال مشرکین چنین است که گفته شد اینان در اثر شرک و گفتار رکیک خود را بهلاکت انداخته‌اند، و (شعائر) جمع شعیره است و بمعنی علامت است یعنی معـالم دین خـدا، و ظـاهرا مقصود در اینجـا اعلامـی است از احکـام حـج که خـدای تعالی برای اطاعت خود نصب نموده قوله تعالی إِنَّ الصَّفا وَ المَروَةَ مِن شَعائِرِ اللّهِ و بزرگ شمردن و مراعات نمودن شعائر را علامت تقوای قلب بشمار آورده زیرا که حقیقت تقوی آن حالت و ملکه‌ای است در قلب که او را از هر خطایی باز میدارد.

لَکُم فِیها مَنافِعُ إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی بقولی مقصود از شعائر هدی است یعنی شتر قربانی و منافع آن سوار شدن بر پشت او و آشامیدن شیر آن تا موقع ذبح میباشد، و از ابی جعفر (ع) همین طور روایت شده و عطاء که یکی از مفسرین است او نیز چنین گفته.

صفحه : ۳۵۶

ثُمَّ مَحِلُّها إِلَی البَیتِ العَتِیقِ بقول کسـی که گفته مقصود از شعائر اللّه (بدن) یعنی شتر قربانی است گفته محل هدی و بدن کعبه است و بقولی تمـام حرم مکّه است و اصـحاب مـا امـامیّه گفته‌انـد اگر هـدی برای حـج باشـد محل قربانی آن منی است و اگر برای عمره مفرده باشـد محل آن مکّه مقابل کعبه است، و بقول کسـی که گفته مقصود از (شـعائر اللّه) در آیه بالا مناسک حـج باشد معنی آیه چنین میشود که منتهـای محـل حـج و عمره و طواف بیت عتیق است زیرا محل شـدن (از احرام) منوط بطواف است و طواف مختص ببیت یعنی بکعبه است.

و کسـی که گفته است مقصود از (شـعائر اللّه) تمام دین است شاید چنین باشد که مقصود از بیت عتیق عباداتی است از حج و عمره و نماز و توجّه و طواف و شاید مقصود اینکه باشد که اجر اعمال بر پروردگار بیت عتیق است.

(مجمع البیان) وَ لِکُلِّ أُمَّةٍ جَعَلنا مَنسَکاً لِیَذکُرُوا اسمَ اللّهِ عَلی ما رَزَقَهُم مِن بَهِیمَةِ الأَنعامِ الـخ (منسک) محل عبادت را گوینـد یعنی برای هر امّت و قومی محلّی برای عبادت و ذکر خدا قرار دادیم و بقرینه (عَلی ما رَزَقَهُم) تا آخر آیه مقصود قربانی حج است و محلّ عبادت مناسک حج و عمره و باقی وظائف آنست.

(بَهِیمَةِ الأَنعامِ) چهارپایانند، از آیه معلوم میشود که برای هر امّتی یک نحو قربانی از جنس انعام مقرر گردیده تا موقع ذبح آن خدا را یاد کنند و اینکه یک نوع عبادت و طاعتی است که متذکر خدا باشند.

فَإِلهُکُم إِلهٌ واحِدٌ فَلَهُ أَسلِمُوا وَ بَشِّرِ المُخبِتِینَ پس ای افراد بشر بدانید که اله و خدای همگی شما یک و یگانه است تسلیم اوامر حق تعالی گردیـد و ای رسول اکرم صـلی اللّه علیه و آله و سـلّم مژده و بشارت بده بسـعادت و فضـیلت و نجات از عذاب و عیش گوارا بکسانی که متواضع و مطیع امر الهی گردیده‌اند.

صفحه : ۳۵۷

الَّذِینَ إِذا ذُکِرَ اللّهُ وَجِلَت قُلُوبُهُم وَ الصّابِرِینَ عَلی ما أَصابَهُم وَ المُقِیمِی الصَّلاهِٔ وَ مِمّا رَزَقناهُم یُنفِقُونَ در اینکه آیه چهار صفت حمیده از صفات (مخبتین) را تذکر میدهد که بآن صفات آنها شناخته میشوند:

اول– از اوصاف نیکوی مخبتین چنین است که وقتی اسم خدا برده میشود از هیبت اشراق نور معرفت و اشعّه جلال ربّانی و انوار عظمت الهی قلبهای آنها لرزان میشود و از ترس سخط ایزدی دلهای آنان ترسان میگردد.

دوم– از صفت نیک آنها چنین است که بر آنچه از مکروهات و ناملائمات طبیعی و نفسانی و ناگواریها که بآنها اصابت مینماید صابر و بردبارند و خودداری می‌نمایند.

سوم– از اوصاف مخبتین آنست که آنان در نمازها ایستادگی مینمایند و نماز را اهمیت میدهند و هر نمازی را با مراعات اجزاء و شرائط آن در وقتش که برای آن مقرر گردیده بجا میآورند.

چهارم از صفات برجسته (مخبتین) چنین است که از آنچه بآنها روزی داده‌ایم در راه خدا انفاق مینمایند (انفاق) در آیه اطلاق دارد واجب و مستحب هر دو را شامل میگردد.

وَ البُدنَ جَعَلناها لَکُم مِن شَعائِرِ اللّهِ الخ (بدن) جمع (بدنه) است مثل خشب و خشبه، و شتر نر ضخیم را (بدنه) نامند، و (من) برای تبعیض است یعنی انتخاب نمودن قوی را برای قربانی بعضی از (شعائر اللّه) قرار دادیم و برای شما در اینکه عمل خیر و خوبی است. خلاصه اینکه آیه اشاره باین است که چون در شتر چاق محبت زیادتر است زیرا که نفع آن بسیار است اینکه است کسی که چنین شتری را در راه خدا قربانی کند آن دلیل بر قوّت دین و تعظیم (شعائر اللّه) و اطاعت امر میباشد.

پس چون شتر ایستاده است و میخواهید آن را نحر بنمائید یعنی نیزه

صفحه : ۳۵۸

بگلویش بزنید بسم اللّه بگوئید پس چون افتاد و روح از بدنش رفت از گوشت آن بخورید و بفقیر بدهید و بدانید که خدای تعالی اینکه حیوانات را اینکه طور مسخر شما گردانیده که شاید شما متذکر گردید و شکرگزار باشید.

لَن یَنالَ اللّهَ لُحُومُها وَ لا دِماؤُها وَ لکِن یَنالُهُ التَّقوی مِنکُم کَذلِکَ سَخَّرَها لَکُم لِتُکَبِّرُوا اللّهَ عَلی ما هَداکُم وَ بَشِّرِ المُحسِنِینَ اشاره به اینکه خدا مستغنی و بی‌نیاز است محتاج بعمل و قربانی شما نیست و لکن از راه لطف قوانین و دستوراتی امر نموده و باعمالی شما را موظّف گردانیده که شاید دارای مرتبه ارجمند تقوی گردید و نیز اینکه حیوانات را مسخّر شما گردانیده تا اینکه خدا را تکبیر و ستایش نمائید بر اینکه شما را براه سعادت و فضیلت رهسپار گردانیده و ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم بنیکوکاران مژده و بشارت بده.

إِنَّ اللّهَ یُدافِعُ عَنِ الَّذِینَ آمَنُوا إِنَّ اللّهَ لا یُحِبُّ کُلَّ خَوّانٍ کَفُورٍ (یدافع) از باب مفاعله و مبالغه است در دفع دشمن و (خوّان) اسم مبالغه و مأخوذ از خیانت است و چنین است (کفور) از کفر.

و مقصود از مؤمنین در اینکه آیه مؤمنین صدر اسلامند که از دست کفار مکه جفاها و آزارهای فراوان کشیدند و چون حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم تا زمانی که در مکه تشریف داشت مأذون بجهاد با کفار نگردیده بود و هر قدر مؤمنین از جور کفار بحضرتش شکایت مینمودند بآنان امر بصبر مینمود و میفرمود من مأمور بجهاد نیستم تا وقتی که بمدینه هجرت نمود آن وقت مأذون بجهاد گردید با کفاری که بسیار در کفر و خیانت مبالغه نموده‌اند.

أُذِنَ لِلَّذِینَ یُقاتَلُونَ بِأَنَّهُم ظُلِمُوا وَ إِنَّ اللّهَ عَلی نَصرِهِم لَقَدِیرٌ از قوله تعالی (اذن) چنین برمیآید که اول مرتبه بوده که بمؤمنین اذن

بجهاد با کفار داده شده، و حفص که یکی از قراء است بفتح (تاء) بصیغه مجهول قرائت نموده یعنی بآن کسانی که کفار با آنها جنگ میکنند دستور دادیم که با آنها بجنگند و خدا بر یاری کردن و غلبه دادن آنها بر کافرین توانا است.

صفحه : ۳۵۹

الَّذِینَ أُخرِجُوا مِن دِیارِهِم بِغَیرِ حَقٍّ إِلّا أَن یَقُولُوا رَبُّنَا اللّهُ مؤمنین مأذون گردیدند که با کسانی که آنان را از شهر و وطنشان آواره نمودند بجنگند (بغیر حق) حال است یعنی در حالی که چنین حقّی نداشتند و مؤمنین را تقصیری نبود مگر اینکه میگفتند پروردگار ما خدا است و موحّد بودند و به بت سجده نمیکردند و قربانی را برای خدا و بنام او میکردند نه برای بت و باسم بتها و سزاوار چنین بود که همه تمکین نمایند و باین کلمه تصدیق کنند نه اینکه در مقام ضدّیت و اذیت برآیند.

وَ لَو لا دَفعُ اللّهِ النّاسَ بَعضَهُم بِبَعضٍ لَهُدِّمَت صَوامِعُ وَ بِیَعٌ وَ صَلَواتٌ وَ مَساجِدُ یُذکَرُ فِیهَا اسمُ اللّهِ کَثِیراً ظاهرا اینکه آیه اشاره بعلّت و حکمت مجاهده و جهاد با کفار دارد که اگر چنین مقرر نگردیده بود که بعضی از مردم مسلّط بر بعضی دیگر گردند و از خود دفع ضرر نمایند مشرکین بر اهل ملل غالب میگردیدند و عبادتگاه آنان را خراب مینمودند و دیگر نه برای نصاری کلیسا باقی میماند و نه بر رهبانان صومعه و نه بر یهودیان محل عبادت و نه مسجدها که در آن ذکر خدا بسیار میشود وَ لَیَنصُرَنَّ اللّهُ مَن یَنصُرُهُ إِنَّ اللّهَ لَقَوِیٌّ عَزِیزٌ (و لینصرن) را مؤکّد بنون تأکید ثقیله و لام تأکید گردانیده یعنی کسی که دین خدا را یاری کند البته خدا او را یاری میکند.

معلوم و مسلّم است که حق تعالی منزّه و مبراء از احتیاج بیاری کردن میباشد و مقصود از یاری خدا یاری دین خدا و یاری رسول او و مؤمنین است و او قوی و غالب و مستولی بر همه اشیاء است هر کس دین خدا را بهر نحوی که ممکنش باشد یاری کند حق تعالی بوعده خودش وی را یاری خواهد نمود چنانچه مؤمنین صدر اسلام با آن قلّت عدد و فقر ظاهری بر اکثر بلاد عرب و عجم فاتح گردیدند و بمؤمنین وعده داده که وَ أَنتُمُ الأَعلَونَ إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ روی اینکه وعده بایستی مؤمنین بدین اسلام در هر زمانی بر اهل عالم علو و برتری داشته باشند آیا چه شده که

صفحه : ۳۶۰

در زمان ما بعضی از ملل کفار بر بلاد مؤمنین استیلاء پیدا نموده‌اند معلوم میشود آن شرطی که در آیه نموده إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ در اکثر اهل ملّت اسلامی مفقود است زیرا که فرموده شما علوّ و برتری دارید اگر مؤمن باشید چون ایمان و حقیقت اسلام در بسیاری از مؤمنین مرده و حیات ایمانی بدرود گفته عوض اینکه ما مسلمانها بر کفار علوّ و برتری داشته باشیم آنان بر ما سیادت و آقایی مینمایند و ما تحت فشار آنان میباشیم (فانّا للّه و انّا الیه راجعون)

صفحه : ۳۶۱

[سوره الحج (۲۲): آیات ۴۱ تا ۵۱]

اشاره

الَّذِینَ إِن مَکَّنّاهُم فِی الأَرضِ أَقامُوا الصَّلاةَ وَ آتَوُا الزَّکاةَ وَ أَمَرُوا بِالمَعرُوفِ وَ نَهَوا عَنِ المُنکَرِ وَ لِلّهِ عاقِبَةُ الأُمُورِ (۴۱) وَ إِن یُکَذِّبُوکَ فَقَد کَذَّبَت قَبلَهُم قَومُ نُوحٍ وَ عادٌ وَ ثَمُودُ (۴۲) وَ قَومُ إِبراهِیمَ وَ قَومُ لُوطٍ (۴۳) وَ أَصحابُ مَدیَنَ وَ کُذِّبَ مُوسی فَأَملَیتُ لِلکافِرِینَ ثُمَّ

أَخَذتُهُم فَكَيفَ كانَ نَكِيرِ (۴۴) فَكَأَيِّن مِن قَريَةٍ أَهلَكناها وَ هِيَ ظالِمَةٌ فَهِيَ خاوِيَةٌ عَلى عُرُوشِها وَ بِئرٍ مُعَطَّلَةٍ وَ قَصرٍ مَشِيدٍ (۴۵)
أَ فَلَم يَسِيرُوا فِي الأَرضِ فَتَكُونَ لَهُم قُلُوبٌ يَعقِلُونَ بِها أَو آذانٌ يَسمَعُونَ بِها فَإِنَّها لا تَعمَى الأَبصارُ وَ لكِن تَعمَى القُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ (۴۶) وَ يَستَعجِلُونَكَ بِالعَذابِ وَ لَن يُخلِفَ اللّهُ وَعدَهُ وَ إِنَّ يَوماً عِندَ رَبِّكَ كَأَلفِ سَنَةٍ مِمّا تَعُدُّونَ (۴۷) وَ كَأَيِّن مِن قَريَةٍ أَملَيتُ لَها وَ هِيَ ظالِمَةٌ ثُمَّ أَخَذتُها وَ إِلَيَّ المَصِيرُ (۴۸) قُل يا أَيُّهَا النّاسُ إِنَّما أَنَا لَكُم نَذِيرٌ مُبِينٌ (۴۹) فَالَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَهُم مَغفِرَةٌ وَ رِزقٌ كَرِيمٌ (۵۰)
وَ الَّذِينَ سَعَوا فِي آياتِنا مُعاجِزِينَ أُولئِكَ أَصحابُ الجَحِيمِ (۵۱)

صفحه : ۳۶۲

(ترجمه)

یاران خدا (دین خدا) کسانی میباشند که آنها را در زمین تمکّن دادیم و نماز را برپا میدارند و امر بمعروف و نهی از منکر میکنند و انجام تمام کارها بدست خدا است (۴۱)

ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم اگر اینکه کفار تو را تکذیب میکنند همانا مردمان پیش از آنها از قوم نوح و ثمود پیمبران را تکذیب نمودند (۴۲)

و قوم ابراهیم و قوم لوط (۴۳)

و اصحاب مدین نیز پیمبران خود را تکذیب نمودند و نیز موسی تکذیب شد پس از اینکه کافرین را مهلت دادیم سپس آنان را بعذاب گرفتیم و چگونه بود (پاداش) انکار آنها (۴۴)

و چه بسیار از قریه‌ای که اهلش را هلاک گردانیدیم در حالی که آنان ستمکار بودند و اینک آن شهرها از بنیاد ویران گردیده و چه قدر چاها بی‌کار افتاده و قصرهای عالی آراسته که (اهلش را هلاک گردانیدیم) (۴۵)

آیا اینکه کفار مکه در زمین سیر نمی‌نمایند و آثار عذاب پیشینیان را بنگرند تا اینکه بینش یابند و برای آنان قلبهایی باشد که بآن تعقل کنند و گوشهایی که بآن بشنوند و چشم سر اینکه کافرین کور نیست (می‌بینند) لکن چشم دل آنها که در سینه‌هایشانست کور است (۴۶)

ای محمّد (صلی اللّه علیه و آله و سلّم) اینها در عذاب عجله میکنند و خداوند هرگز خلف وعده نمیکند و همانا یک روز از روزهای شما نزد پروردگار چون هزار سال بحساب شما است (۴۷)

و چه بسیار از دهی و شهری که اهلش را مهلت دادیم در حالی که ستمکار بودند پس از آن آنها را بعقوبت گرفتیم و بازگشت امور بدست ما است (۴۸)

ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم بگو ای مردم من برای شما تهدید کننده ظاهری می‌باشم (۴۹)

همانا آن کسانی که ایمان آوردند و عمل نیکو نمودند برای آنها مغفرت و روزی با کرامتی مهیّا گردیده (۵۰)

و آنهایی که در ردّ آیات ما کوشش نمودند که عاجز کنندگان باشند آنان ملازمان جهنم میباشند (۵۱).

صفحه : ۳۶۳

توضیح آیات

اشاره

الَّذِینَ إِن مَکَّنّاهُم فِی الأَرضِ أَقامُوا الصَّلاهَٔ وَ آتَوُا الزَّکاهَٔ وَ أَمَرُوا بِالمَعرُوفِ وَ نَهَوا عَنِ المُنکَرِ (ان مکنّاهم) در محل نصب است و صفت (من) است فی قوله (من ینصره) در آیات پیش یا خبر است برای مبتداء محذوف یعنی (هم الّذین).

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

۱- آیه در مقام تعریف مؤمنین و معرّفی آنان است و خبر میدهد بآنچه در پرده غیب است و بزودی ظاهر میگردد که از جمله اوصاف آن مؤمنین چنین خواهد بود که هر گاه در زمین تمکّن و بسط پیدا نمودند در قیام نمودن بامر دین کوشش میکنند.

و از حضرت باقر علیه السّلام روایت شده که فرموده

(نحن هم و اللّه)

یعنی آن مؤمنین که دارای چنین اوصافی میباشند مائیم قسم بخدا. (طبرسی) ۲- مقصود از آن کسان مهاجرین و اذن داده شدگان در جهادند که اگر در زمین تمکّن پیدا نمودند بامر دین قیام مینمایند و نماز را بپای میدارند و زکاهٔ میدهند و امر بمعروف و نهی از منکر را در بین مردم فاش میگردانند (منهج) و بقول دیگر ضمیر (هم) در (مکنّاهم) راجع بتمام مؤمنین میباشد که در اول آیات بعض اوصاف آنها بیان شده لکن اینکه قول بنظر درست نمیآید زیرا که روی قاعده بایستی ضمیر نزدیک بمرجع باشد و بنا بر اینکه توجیه ضمیر از مرجع دور می‌افتد.

۳- اکثر مفسرین آیه را حمل بمهاجرین و امّت محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم و یاری کنندگان دین نموده‌اند که آنان چنینند اگر بر کفار و مشرکین غالب گردند بامر دین قیام مینمایند و قوانین را اجراء میگردانند.

صفحه : ۳۶۴

وَ لِلّهِ عاقِبَهُٔ الأُمُورِ مرجع و بازگشت تمام امور بسوی خدا است هُوَ الأَوَّلُ وَ الآخِرُ وَ الظّاهِرُ وَ الباطِنُ وَ هُوَ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ اشاره به اینکه پس از فنای عالم کسی نیست که مدعی مالکیت باشد قوله تعالی لِمَنِ المُلکُ الیَومَ لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ اگر بدیده تحقیق بنگری امروز هم چنین است عالم ملک و ملکوت و آنچه هست ملک خدا و تحت اراده و تصرف او است.

وَ إِن یُکَذِّبُوکَ فَقَد کَذَّبَت قَبلَهُم قَومُ نُوحٍ وَ عادٌ وَ ثَمُودُ، الی قوله ثُمَّ أَخَذتُهُم فَکَیفَ کانَ نَکِیرِ نظیر اینکه آیات در کلام اللّه بسیار آمده که برای تسلّی دل رسولش صلی اللّه علیه و آله و سلّم باو خبر میدهد که گمان مکن فقط اینکه جماعت زمان تو چنینند اینکه طور نیست عصر پیشین مثل قوم نوح (ع) و عادیان قوم هود (ع) و ثمودیان قوم صالح (ع) و نیز گروه نمرودیان و گروه لوط (ع) و (اصحاب مدین) اصحاب شعیب (ع) و فرعونیان گروه قبطیان چنین بودند و ما بکافرین مهلت دادیم و عجله در عذاب آنان نکردیم تا وقتی که در قضاء الهی تعیین شده بود ثُمَّ أَخَذتُهُم فَکَیفَ کانَ نَکِیرِ وقتی بر آنان اتمام حجت شد آن وقت آثار عصیان که ناپسند بود ظاهر گردید و نعمت آنها تبدیل بعذاب گردید.

فَکَأَیِّن مِن قَریَهٍٔ أَهلَکناها وَ هِیَ ظالِمَهٌٔ فَهِیَ خاوِیَهٌٔ عَلی عُرُوشِها وَ بِئرٍ مُعَطَّلَهٍٔ وَ قَصرٍ مَشِیدٍ پس چه بسیار از ده‌ها یا شهرها که در اثر تکذیب نمودن آنان پیمبران را در حالی که ظالم بودند بر نفس خود که خانه‌های آنها را خراب کردیم بطوری که دیوار آنها بر سقفهای آن افتاده یعنی اول سقف آن خراب شده و بعد دیوار آن افتاده و آن ده خراب گردیده و دیوارهای آن بر سقف آن افتاد و

چه بسیار از چاه‌ها که بی‌ثمر گردیده و کسی از آن آب‌کشی نمیکند و چه بسیار از قصرهای مجلّل که سکنه آن هلاک گردیدند و شبح و نمونه‌ای از آن ظاهر نیست و صدایی از آن شنیده نمیشود.

صفحه : ۳۶۵

اینکه آیه مربوط بآیه بالا است وَ بِئرٍ مُعَطَّلَةٍ وَ قَصرٍ مَشِیدٍ عطف است بر قریه و در تفسیر اهل بیت (ع) است که (بئر معطّلة) عالمی است که مردم باو مراجعه نمیکنند و از علم او منتفع نمیگردند، و گفته‌اند آن قصری است که پسر عاد ثانی که او را منذر گویند بنا کرده و در روایات شهرت زیادی دارد که وقتی قوم ثمود هلاک گردیدند صالح با چهار هزار نفر از مؤمنین بشهر یمن رفتند در بین راه صالح فوت گردید اینکه بود که آن مکان را (حضرموت) نامیدند و بر سر آن چاه که (بئر معطّلة) اشاره بآن است قصرهای عالی ساختند و پس از مدّتی بت‌پرستی بین آنان آغاز گردید و از دین حق برگشتند و حنظلة بن صفوان که مردی شتربان بود به پیمبری بر آنها مبعوث گردید او را بخواری در بازار کشتند اینکه بود که خدای تعالی آنان را مستأصل گردانید و قصر آنها خراب و چاه آنان معطّل و بی‌فائده گردید. (منهج) آری ظاهر مثال باطن است وقتی نفس بهیمی بر حکم عقل غالب گردید و طبیعت بر عرش روح غلبه نمود آن وقت است که قلب که آن را (عرش الرحمن) نامیده‌اند از مقام خود تنزّل مینماید و خراب میشود و قلبی که بایستی محل ورود و مرور ملائکه رحمت باشد در اثر صفات و اخلاق نکوهیده‌ای که در آن نفوذ نموده جایگاه شیاطین و محل جولانگاه اهریمن میگردد آن وقت است که در اثر خبائث نفس روح انسانی و قلب ملکوتی نیز بطریق مستقیم دین حق پایدار نیمانده و منحرف میگردد و خراب میشود و دیگر از آب خوشگوار علم ربّانی که بایستی از ته چاه قلب مصفّی گردیده بعلم و عمل تراوش نماید محروم میماند.

أَ فَلَم یَسِیرُوا فِی الأَرضِ فَتَکُونَ لَهُم قُلُوبٌ یَعقِلُونَ بِها أَو آذانٌ یَسمَعُونَ بِها الخ بهمزه استفهامی (أ فلم) حثّ و ترغیب میکند که بایستی مشرکین و مؤمنین در اینکه دیارها و زمینها سیر نمایند و بدیده عبرت بنگرند و از سرگذشت و داستانهای اهل آن مطلع گردند تا اینکه در اثر تدبّر و فکر عقلشان قوی گردد

صفحه : ۳۶۶

و در اثر قوّت و جلاء قلب دارای گوش شنوا و عقل درّاک گردند و چشم دلشان باز شود و در اثر باز شدن گوش و دل آنها حقایق بر ایشان آشکار گردد زیرا که اینان گوش و چشم ظاهرشان کر و کور نیست لکن چشم دلشان کور است که آیات خدا را نمینگرند و نیز گوش دلشان کر است که کلمات حقّانی در گوش سنگین آنها تأثیر نمینماید.

وَ یَستَعجِلُونَکَ بِالعَذابِ وَ لَن یُخلِفَ اللّهُ وَعدَهُ وَ إِنَّ یَوماً عِندَ رَبِّکَ کَأَلفِ سَنَةٍ مِمّا تَعُدُّونَ کفار و مشرکین از روی استهزاء میگفتند اینکه وعده‌های عذاب که ما را بآن تهدید میکنی کی خواهد رسید، در اینکه آیه حکایة از قول آنان فرموده که ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم اینها در ورود عذاب عجله میکنند باینان بگو هرگز خدای تعالی خلف وعده نمیکند و وعده عذاب شما روزی فرا میرسد که آن روز نزد پروردگار شما مثل هزار سال از آن ایّامی است که شماره میکنید.

اینکه آیه بما میفهماند که علم خدای تعالی علم حضوری است و گذشته و آینده نسبت بعلم او یکسانست و تمام زمانها در احاطه علمیّه او آنی مینماید لکن چون سنّت او بر اینکه جاری شده که برای هر چیزی وقتی تعیین نموده اینکه است که موقع عذاب شما که در قید زمان میباشید روزی میرسد که بحساب شما آن یک روز مثل هزار سال بشمار میرود و او تعالی (حلیم است) در عذاب عجله نمیکند.

و برای جلوگیری عجله آنها و تسلی دل رسولش فرموده وَ لَن یُخلِفَ اللّهُ وَعدَهُ و مفسرین (یَوماً عِندَ رَبِّکَ) در آیه را دو طور توجیه

نموده‌اند:

بقولى مقصود از (يوم) روز آخرت است كه يك روز آن مطابق هزار سال دنيا است.

و بقول ديگر چگونه شما در عذاب عجله ميكنيد در صورتى كه عذاب آن يك روز مطابق با هزار سال بحساب شما است زيرا كه روزهاى سختى دراز مينمايد و معنى اول بحقيقت نزديك‌تر مينمايد.

صفحه : ۳۶۷

وَ كَأَيِّن مِن قَريَةٍ أَملَيتُ لَها وَ هِيَ ظالِمَةٌ ثُمَّ أَخَذتُها چه بسيار از اهل ده‌ها و شهرها كه آنان را مهلت داديم و عذاب آنها را عقب انداختيم در حالى كه ستمكار بودند پس از آنكه ظلم و تعدّى و مخالفت را بمنتها رسانيدند آنان را بعذاب گرفتيم.

وَ إِلَيَّ المَصِيرُ اشاره است به اينكه چون بازگشت تمام امور بدست قدرت ايزدى جارى ميگردد و از روى علم بصلاح و عموم قدرت براى هر چيزى موقعى و وقتى در ازل براى آن تعيين گرديده اينكه است كه در گرفتن كافرين را بعذاب عجله نميكند بلكه بموقع و وقت موقّت آنها را ميگيرد لا يَستَأخِرُونَ ساعَةً وَ لا يَستَقدِمُونَ قُل يا أَيُّهَا النّاسُ إِنَّما أَنَا لَكُم نَذِيرٌ مُبِينٌ الى قوله أَصحابُ الجَحِيمِ خطاب برسولش نموده كه بمردم بگو من از جانب خداى تعالى فرستاده شدم كه شما را اعلام كنم بر آنچه سبب خذلان و باعث فرو رفتن و هلاكت شما در دركه جهنم ميگردد و بشما تذكر دهم كه آنچه سعادت و فضيلت و برترى شما را ايجاب مينمايد آن ايمان و عمل نيكو است و آنهايى كه ايمان آورده و عمل شايسته نموده‌اند براى آنان آمرزش و رزق كريم در بهشت موعود مهيّا گرديده.

وَ الَّذِينَ سَعَوا فِي آياتِنا مُعاجِزِينَ أُولئِكَ أَصحابُ الجَحِيمِ (سعى) سرعت در حركت است، در اينجا كنايه از كوشش و جديّت نمودن مشركين است در باطل گردانيدن آيات قرآنى بگمان اينكه ميتوانند ما را عاجز گردانند و نتوانيم حجت خود را تمام كنيم عمل چنين مردمانى بر ضرر خودشان تمام خواهد گرديد و نتوانند جلو قدرت خدا را بگيرند و اينان از اهل جهنّم خواهند بود.

صفحه : ۳۶۸

[سوره الحج (۲۲): آيات ۵۲ تا ۶۲]

اشاره

وَ ما أَرسَلنا مِن قَبلِكَ مِن رَسُولٍ وَ لا نَبِيٍّ إِلّا إِذا تَمَنّى أَلقَى الشَّيطانُ فِي أُمنِيَّتِهِ فَيَنسَخُ اللّهُ ما يُلقِي الشَّيطانُ ثُمَّ يُحكِمُ اللّهُ آياتِهِ وَ اللّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۵۲) لِيَجعَلَ ما يُلقِي الشَّيطانُ فِتنَةً لِلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَرَضٌ وَ القاسِيَةِ قُلُوبُهُم وَ إِنَّ الظّالِمِينَ لَفِي شِقاقٍ بَعِيدٍ (۵۳) وَ لِيَعلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا العِلمَ أَنَّهُ الحَقُّ مِن رَبِّكَ فَيُؤمِنُوا بِهِ فَتُخبِتَ لَهُ قُلُوبُهُم وَ إِنَّ اللّهَ لَهادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ (۵۴) وَ لا يَزالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مِريَةٍ مِنهُ حَتّى تَأتِيَهُمُ السّاعَةُ بَغتَةً أَو يَأتِيَهُم عَذابُ يَومٍ عَقِيمٍ (۵۵) المُلكُ يَومَئِذٍ لِلّهِ يَحكُمُ بَينَهُم فَالَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ فِي جَنّاتِ النَّعِيمِ (۵۶)

وَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآياتِنا فَأُولئِكَ لَهُم عَذابٌ مُهِينٌ (۵۷) وَ الَّذِينَ هاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللّهِ ثُمَّ قُتِلُوا أَو ماتُوا لَيَرزُقَنَّهُمُ اللّهُ رِزقاً حَسَناً وَ إِنَّ اللّهَ لَهُوَ خَيرُ الرّازِقِينَ (۵۸) لَيُدخِلَنَّهُم مُدخَلًا يَرضَونَهُ وَ إِنَّ اللّهَ لَعَلِيمٌ حَلِيمٌ (۵۹) ذلِكَ وَ مَن عاقَبَ بِمِثلِ ما عُوقِبَ بِهِ ثُمَّ بُغِيَ عَلَيهِ لَيَنصُرَنَّهُ اللّهُ إِنَّ اللّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ (۶۰) ذلِكَ بِأَنَّ اللّهَ يُولِجُ اللَّيلَ فِي النَّهارِ وَ يُولِجُ النَّهارَ فِي اللَّيلِ وَ أَنَّ اللّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ (۶۱)

ذلِكَ بِأَنَّ اللّهَ هُوَ الحَقُّ وَ أَنَّ ما يَدعُونَ مِن دُونِهِ هُوَ الباطِلُ وَ أَنَّ اللّهَ هُوَ العَلِيُّ الكَبِيرُ (۶۲)

صفحه : ۳۶۹

(ترجمه)

و ما پیش از فرستادن تو هیچ رسولی و هیچ نبی را نفرستادیم مگر اینکه چون آیات الهی را تلاوت کرد شیطان در تأویلات او چیزی افکند بطوری که بر مردم مشتبه گردید و گمان کردند پیغمبر خوانده و خداوند القاء شیطان را نسخ گردانید و آیات خود را محکم کرد و خدا دانا و درست‌کار است

و چنین کرد تا اینکه بآن القائات شیطانی کسانی را که در قلبشان مرض شک و نفاق و شقاوت است بیازماید و همانا ستمکاران در خلاف و شقاق بی‌پایانند (۵۳)

و نیز برای اینکه اهل علم و دانش بدانند که (اینکه آیات قرآن) حق و از جانب پروردگار تو است و بآن ایمان آورند و نزد آن دلهایشان خاضع و مطیع گردد و حقیقهٔ خداوند بسوی راه راست هدایت مینماید کسانی را که ایمان آوردند (۵۴)

و آنهایی که کافر شدند همیشه در شکند (در اینکه قرآن از طرف خدا است) تا وقتی که آنان را ساعت مرگ و یا ساعت قیامت یک دفعه فرا گیرد یا بیاید آنها را عذاب روز عقیم (۵۵)

در آن روز (قیامت) ملک و سلطنت مخصوص بخدا است که بین آنها حکم مینماید و آنهایی که ایمان آوردند و عمل نیکو نمودند در بهشتهای پر نعمتند (۵۶)

و آنان که کافر شدند و آیات ما را تکذیب نمودند برای آنها عذاب خوار کننده‌ای مهیّا گردیده (۵۷)

و کسانی که در راه رضای خدا از وطنشان هجرت نمودند پس از آن کشته شدند یا مردند همانا خداوند آنان را روزی میدهد روزی نیکو و خدا بهترین روزی دهندگان است (۵۸)

و خدا در بهشت بآنها منزلی میدهد که خشنود باشند و خداوند دانا و بردبار است (۵۹)

کسی که انتقام کشد بقدر آنچه بر او ستم شده باز بر او ستم وارد گردید همانا خداوند او را یاری میکند و او از گناهان خلق گذرنده و آمرزنده است (۶۰)

و قدرت او چنان است) که شب را در روز در میآورد و روز را در شب داخل میگرداند و همانا خدا شنوا و بینا است (۶۱)

حقیقت اینکه است که او خدای یکتا و حق مطلق است و آنچه را غیر او خوانند باطل صرف است (۶۲).

صفحه : ۳۷۰

توضیح آیات

اشاره

وَ ما أَرسَلنا مِن قَبلِکَ مِن رَسُولٍ وَ لا نَبِیٍّ (من) در رسول زائده و معنی آیه چنین میشود (و ما ارسلنا من قبلک رسولا و لا نبیا) و رسول آن کسی است که از طرف حق تعالی برسالت فرستاده شده باشد و نبی کسی است که با بزرگی شأنش تابع رسول باشد.

سخنان مفسرین در فرق بین رسول و نبی

۱- فرق بین رسول و نبی اینکه است که رسول کسی است که صاحب شریعت باشد، و نبی در شریعت تابع او است چون حضرت لوط که بشریعت ابراهیم (ع) دعوت مینمود و مثل یوشع و موسی (ع) و شمعون و عیسی (ع)، یا رسول مخصوص بشریعتی است و نبی عام است و آن هر کسی است که مقرر شریعت سابق باشد پس نبی عام‌تر است از رسول (اینکه است که هر رسولی نبی هست لکن هر نبی رسول نیست) و گفته‌اند رسول کسی است که دارای معجزه و کتابی باشد که بر او نازل گردیده و گویند رسول آنست که فرشته بوحی بر او فرود آید و نبی آواز میشنود یا ملهم میگردد یا در خواب بیند. (تفسیر کاشفی) ۲- رسول آنست که بر امتی و جماعتی مبعوث شده باشد و نبی چنین نیست ۳- رسول آن کسی است که احکام و قوانین وضع میکند و نبی آن کسی است که قوانین و شریعت رسول قبل را حفظ میکند.

و در کافی بسند صحیح از حضرت صادق (ع) چنین روایت کرده که انبیاء و مرسلون بر چهار طبقه میباشند: طبقه اول- (فنبی منبأ فی نفسه) نبی آن کسی است که فقط در نفسش خبردار شود (یعنی نمی‌بیند نه ملك را و صدای ملك را نیز نشنود نه در خواب و نه در بیداری) طبقه دوم- در خواب ملك را می‌بیند و صدای ملك را میشنود و در بیداری ملك را معاینه نمی‌نماید (و اینکه نبی است) و بر احدی مبعوث نگردیده و بر او امامی است مثل اینکه ابراهیم (ع) بر لوط امام بود.

صفحه : ۳۷۱

طبقه سوم- آن کسی است که در خواب ملك را می‌بیند و صدای او را میشنود و ملك را معاینه می‌بیند و او بر طائفه‌ای کم باشند یا زیاد رسول است (کما قال اللّه لیونس: وَ أَرسَلناهُ إِلی مِائَةِ أَلفٍ أَو یَزِیدُونَ) مقصود از (یزیدون) سی هزار نفرند، یعنی چنین کسی بر جماعتی رسول است، طبقه چهارم- آن پیمبری است که در خواب ملك را ببیند و صدای او را بشنود و در بیداری هم او را معاینه نماید و چنین کسی امام است (یعنی پیشوای تمام خلق است) مثل پیمبران اولو العزم (که هم نبی بودند و هم رسول) و ابراهیم نبی بود و امام نبود تا اینکه قال اللّه تعالی إِنِّی جاعِلُكَ لِلنّاسِ إِماماً وقتی خدای تعالی بابراهیم فرمود تو را امام قرار دادم ابراهیم علیه السّلام اینکه موهبت را برای ذریّه خود نیز طلبید جواب رسید عهد من بظالمین نمیرسد یعنی کسی که عبادت صنم یا وثن نموده چگونه لایق پیشوایی تمام افراد بشر است.

و چون پیمبران اولو العزم هم نبی بودند و هم رسول اینکه بود که خدای تعالی نبی خاتم صلی اللّه علیه و آله و سلّم را گاهی بنبی خطاب نموده (یا أَیُّهَا النَّبِیُّ) و دفعه‌ای برسول او را ستوده (یا أَیُّهَا الرَّسُولُ) و رسول شامل ملائکه‌ای که حامل وحیند نیز میشود لکن نبی اختصاص ببشر دارد اینکه است که در بعض آیات بین رسول و نبی جمع نموده قوله تعالی (وَ کانَ رَسُولًا نَبِیًّا) در اینجا بین رسول و نبی جمع ننمود مگر از جهت تمنّی.

إِلّا إِذا تَمَنّی أَلقَی الشَّیطانُ فِی أُمنِیَّتِهِ

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- تمنّی یا بمعنی تلاوت است چنانچه حسان بن ثابت گفته (تمنّی کتاب اللّه اول لیلهٔ و آخرها لاتی حمام المقادری) و از صحاح نقل شده (تمنیت لکتاب قراءته) و فی المصادر الزوزنی و الکنز (التمنی) یعنی قرآن خواندن و آرزو کردن است، و راغب گفته (إِلّا إِذا تَمَنّی) یعنی در تلاوت آن.

۲- اگر تمنّی را بمعنی ظاهر گرفتیم که بمعنی آرزوی دل است معنی آیه

صفحه : ۳۷۲

چنین میشود که ما ارسال رسول و نبی نکردیم مگر وقتی دل او آرزوی چیزی میکرد شیطان در آن بباطل وسوسه مینمود و او را بر خلاف حق میخواند و حدیث

(انّه لیغان علی قلبی فاستغفر اللّه سبعین مرّة)

مشعر بر آنست.

فَیَنسَخُ اللّهُ ما یُلقِی الشَّیطانُ پس خدا آنچه را که شیطان از کلمات کفر و وسوسه القاء مینمود باطل مینمود ثُمَّ یُحکِمُ اللّهُ آیاتِهِ و آیات خود را محکم میگردانید و دلائل آن را در قلبها واضح مینمود و نشانه‌های باطل را دفع میکرد (وَ اللّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ) خدا بحالات بنده‌گان خود دانا است و در آنچه حکم کند محکم‌کار است.

(منهج الصادقین) لکن اینکه قول درست نیست بجهت اینکه در آیات عدیده است که شیطان بر انبیاء و امامها تسلّطی ندارد من جمله قوله تعالی إِنَّ عِبادِی لَیسَ لَکَ عَلَیهِم سُلطانٌ پس (تمنّی) بمعنی تلاوت و خواندن میباشد نه آرزو.

۳- از سید مرتضی (ره) است که تمنّی در آیه نیست مگر یکی از دو معنی یا بمعنی تلاوت است چنانچه حسان بن ثابت گفته (تمنّ کتاب اللّه) تا آخر و یا بمعنی آرزوی قلب است، و اگر مقصود قرائت باشد معنی آیه چنین میشود که رسولانی که پیش از تو بودند وقتی برای قومشان آیات الهی را میخواندند قومشان آیات را تحریف و کم و زیاد مینمودند همان طوری که یهودیان چنین میکردند، و اینکه نسبت چنین عملی را بشیطان داده از جهت اینکه است که عمل آن قوم باغواء شیطان بوده فَیَنسَخُ اللّهُ ما یُلقِی الشَّیطانُ یعنی خداوند باظهار حجت عمل شیطانی را باطل و زائل میگرداند و آیه برای تسلّی دل رسولش که او را تکذیب مینمودند نازل گردانیده.

و اگر مقصود تمنی قلب باشد چنین است که وقتی رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم برای امری آرزوی چیزی مینمود شیطان او را بباطل وسوسه مینمود خداوند وسوسه شیطان را از او رفع مینمود و او را بمخالفت شیطان ارشاد میگردانید، امّا احادیثی که

صفحه : ۳۷۳

در اینکه باب روایت شده نزد اصحاب ما ضعیف و مطعونست زیرا که متضمن چیزی است که انبیاء منزّه از آنند چگونه ممکن است آنهایی که گفته‌اند بر نبی جائز باشد در صورتی که خداوند در وصف او فرموده کَذلِکَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤادَکَ و قال سَنُقرِئُکَ فَلا تَنسی الی آخر). (پایان) ۴- سبب نزول آیه اینکه بود که وقتی پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم در جماعت قومش سوره (و النجم) را قرائت نمود و رسید بقوله تعالی وَ مَناةَ الثّالِثَةَ الأُخری شیطان انداخت فی امنیّته یعنی در قرائت وی (تلک الغرانیق العلی و انّ شفاعتهنّ لترجی)«۱» مشرکین گمان کردند که وصف آلهه آنها است حضرت دلتنگ گردید اینکه بود که اینکه آیه وَ ما أَرسَلنا مِن قَبلِکَ مِن رَسُولٍ وَ لا نَبِیٍّ تا آخر برای تسلی دل رسولش نازل گردانید.

و معنی آیه چنین است که (رسول و پیمبری مبعوث نگردید مگر اینکه وقتی او آرزویی مینمود شیطان در آن مغالطه مینمود و چیزی در قرائت او که موهم اینکه بود که از جمله وحی باشد می‌انداخت و خداوند بآیات محکمش آنچه را که شیطان القاء نموده بود برمیداشت، و بقولی بعضی از کفار چنین میکردند و اضافه آن بشیطان نظر باغوای او است، و از چیزهایی که ظاهر میگرداند که (تمنّی) بمعنی تلاوت آمده است قول حسان بن ثابت است الی آخر.

(خلاصه کلام طبرسی) ۵- موقعی که وحی تأخیر میافتاد حضرت آرزو میکرد وحی نازل شود آن وقت شیطان در آرزوی او وسوسه

ميانداخت و خداوند وسوسه شيطان را نسخ نمود و او را ارشاد نمود بچيزى كه القاء شيطانى را زائل و باطل گردانيد (و غرانيق) اشاره بملائكه است يعنى آنها شفعاء ميباشند نه اصنام، و غرانيق جمع غرنوق است و آن جوان جميل خوش صورت را نامند. (مجاهد)

---

(۱) يعنى آنها نيكو و بلند مرتبه‌اند و بدرستى بشفاعت آنها اميدوارى هست.

صفحه : ۳۷۴

وَ اللّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ خداى تعالى عالم است بعلم ازلى خود ميداند رسالتش را در كجا و در چه كسى قرار بدهد و آن كسى خواهد بود كه شيطان نتواند بر او ظفر يابد و بالقاء وسوسه او را فريب دهد و اغواء گرداند و حكيم است كه آنچه بر وفق حكمت و مطابق نظام عالم است مرتب ميگرداند.

لِيَجعَلَ ما يُلقِي الشَّيطانُ فِتنَةً لِلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَرَضٌ وَ القاسِيَةِ قُلُوبُهُم وَ إِنَّ الظّالِمِينَ لَفِي شِقاقٍ بَعِيدٍ لام (ليجعل) لام علّت است و در مقام بيان حكمت القاء شيطانى است و شايد مقصود چنين باشد كه ما شيطان را تمكّن داديم كه در تلاوت پيغمبر صلى اللّه عليه و آله و سلّم چيزى بيندازد تا اينكه آزمايش كسانى باشد كه در قلب آنان مرض نفاق است و مرض شك و نفاق آنان زياد گردد (وَ القاسِيَةِ قُلُوبُهُم) مشركين و تكذيب كنندگان و سركشانى ميباشند كه در دشمنى و ضدّيت بسيار از حقيقت دور افتاده‌اند.

وَ لِيَعلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا العِلمَ أَنَّهُ الحَقُّ مِن رَبِّكَ فَيُؤمِنُوا بِهِ فَتُخبِتَ لَهُ قُلُوبُهُم وَ إِنَّ اللّهَ لَهادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلي صِراطٍ مُستَقِيمٍ و ديگر چنين تمكن را بشيطان داديم براى اينكه امتحان و آزمايش باشد كسانى را كه بآنها علم و دانش عطاء شده كه بدانند آنچه را كه از جانب خدا برسولش ارسال مينمايد و بزبان او جارى ميگردد آن حق است يعنى براى مصلحت و آزمايش است و شكّ و شبهه‌اى بر آنها طارى نشود و لو حكمت آن را ندانند و بدانند كه آن از طرف پروردگار تو است و بآن ايمان آورند و بر ايمانشان افزوده گردد و دلهايشان نزد عظمت حق تعالى خاضع و مطمئن گردد و آنهايى كه ايمان آورده‌اند در راه مستقيم كه سر انجام آن قرب جوار احدى است ثابت قدم گردند وَ لا يَزالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مِريَةٍ مِنهُ حَتّي تَأتِيَهُمُ السّاعَةُ بَغتَةً أَو يَأتِيَهُم عَذابُ يَومٍ عَقِيمٍ بيان حال كفار است و شايد مقصود مشركين باشند كه آنان در تمام عمر

صفحه : ۳۷۵

در شك و ريب ميباشند و بآيات معجزنماى قرآن ايمان نخواهند آورد تا وقتى كه ساعت مرگ بغتة و يك دفعه آنها را بگيرد، و شايد مقصود از (السّاعة) روز قيامت باشد زيرا كه قيامت يك دفعه واقع ميگردد، و در بسيارى از آيات قيامت را بلفظ (السّاعة) تعبير نموده يا بر آنها وارد شود روزى كه نسل آنها را فانى گرداند، مفسّرين گفته‌اند كه مقصود جنگ بدر است كه بنياد آنها كنده شد المُلكُ يَومَئِذٍ لِلّهِ يَحكُمُ بَينَهُم فَالَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ فِي جَنّاتِ النَّعِيمِ (جنّات) جمع جنّة است و (نعيم) مبالغه در نعمت است.

در آن روز يعنى روز قيامت ملك و مملكت مخصوص بخدا است اختصاص بقيامت با اينكه ملك و سلطنت حقيقى هميشه مخصوص بخدا است نه در دنيا و نه در آخرت كسى مالكيت و سلطنتى براى وى نيست مگر اينكه از روى حكمت بعضى را مجازا نه حقيقة مالك پاره‌اى از اشياء گردانيده لكن در قيامت اينكه مالكيت مجازى نيز مرتفع خواهد گرديد كسى را نميرسد كه ادّعاء مالكيت بنمايد و حكم و داورى نيز مخصوص بخداوند است و روى ميزان عدل آن طورى كه بخواهد بين مردم حكم ميكند و آن روزى است كه مؤمنين نيكوكار در بهشتهاى پرنعمت كه دار رحمت الهى است جايگزين ميگردند و در مقابل آنها اهل جهنم در

عذاب اليم كه در آيات شرح حال آنها را بيان نموده متمركز ميگردند.

وَ الَّذِينَ هاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللّهِ ثُمَّ قُتِلُوا أَو ماتُوا پس از بيان مقام مؤمنين و تفضّلاتى كه در باره آنها ميشود از بهشتهاى پر نعمت و عذاب و خوارى كافرين بيان فرموده مرتبه بلند آنهايى كه از وطن خود بيارى رسول خدا صلى اللّه عليه و آله و سلّم (فى سبيل اللّه) يعنى براى رضاى خدا نه براى منصب و مال و غيره از مكه بمدينه مهاجرت نموده و دست از مال و اولاد برداشتند و آنها يا در جهاد كشته شدند يا مردند.

لَيَرزُقَنَّهُمُ اللّهُ رِزقاً حَسَناً وَ إِنَّ اللّهَ لَهُوَ خَيرُ الرّازِقِينَ

صفحه : ۳۷۶

بعضى از مفسرين در شأن نزول آيه گفته است كه مجاهدين فى اللّه بعرض مبارك پيغمبر اكرم رسانيدند كه جماعتى از ما بجهاد كفار ميرويم و بعضى از ما شهيد و بدرجه بلند شهادت و حيات ابدى دائمى نزد پروردگارشان ميرسند و ارتزاق مينمايند، و بعضى از ما بجهاد ميرويم و شهيد نميگرديم آيا از اينكه منزلت و مقام محروم ميمانيم اينكه بود كه اينكه آيه براى تسلّى دل آنان فرود آمد كه آنهايى كه در راه رضاى خدا با نيّت خالص بجهاد روند فرق نميكند خواه شهيد گردند يا بميرند هر دو نزد خدا مقام بلند در جوار الهى و روزى نيكو از نعمتهاى بهشتى براى آنها مهيّا گرديده زيرا كه خدا دائم الفضل و كثير الاحسان است لَيُدخِلَنَّهُم مُدخَلًا يَرضَونَهُ وَ إِنَّ اللّهَ لَعَلِيمٌ حَلِيمٌ (مدخل) شايد اسم مكان باشد يعنى كسانى كه با خلوص نيّت از مكه بمدينه هجرت نمودند چه در جهاد كشته شده باشند يا بميرند به لام در (ليدخلنّهم) با نون تأكيد ثقيله جمله را مؤكّد ميگرداند و اشاره است به اينكه مهاجرين فى سبيل اللّه اضافه بر آن نعمتهايى كه نه چشمى ديده و نه گوشى شنيده و نه بخاطر احدى خطور نموده منزل و جايگاه آنان را بطورى بلند مرتبه و مجلل قرار ميدهيم كه موجب رضايت و مطابق دلخواه آنها باشد زيرا كه خدا دانا و عالم است و جايگاه هر كسى را در خور مقام وى تعيين مينمايد و حليم و بردبار است كه عجله در مجازات ستمكاران نميكند و هر چيزى را در موقع خود مطابق صلاح و نظام عالم اجراء ميگرداند.

ذلِكَ وَ مَن عاقَبَ بِمِثلِ ما عُوقِبَ بِهِ ثُمَّ بُغِيَ عَلَيهِ (ذلك) اشاره بآيات بالا است كه در توصيف و فضيلت مهاجرين فى سبيل اللّه نازل گرديد و بيان مؤاخذه و انتقام كشيدن آنها از كسى است كه بوى ستمى بغير حق واقع گرديده بمثل يعنى ستم‌ديده انتقام بكشد بقدر ستمى كه بر او واقع گرديده جَزاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثلِها.

و در شأن نزول آيه از تفسير تبيان نقل شده كه جماعتى از مشركين در شب

صفحه : ۳۷۷

آخر محرم ميخواستند با مؤمنين جنگ كنند و اهل اسلام چون ماه حرام بود از جنگ خوددارى نمودند و گفتند صبر كنيد تا ماه محرم تمام شود و مشركين راضى نشدند و در مقام مبارزه برآمدند مسلمانها براى دفع و قصاص با آنها جنگ نمودند و منصور و مظفّر گرديدند پس از آن حق تعالى اينكه آيه را فرستاد وَ مَن عاقَبَ بِمِثلِ ما عُوقِبَ بِهِ الخ.

هر كس از اهل اسلام كه انتقام بكشد از كفار و قصاص كند بمثل آنچه بر او ستم وارد شده پس از آن باز كفار بر او طغيان كند.

لَيَنصُرَنَّهُ اللّهُ إِنَّ اللّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ البته خداى تعالى كسى كه بر او ظلم شده است يارى ميكند و او را غالب ميگرداند، و شايد عفوّ و غفور در آخر آيه اشاره باين باشد كه و لو اينكه مؤمنين نبايد در شهر محرّم كه يكى از اشهر حرم است جهاد نمايند لكن چون در اينكه مورد براى دفع ضرر و حفظ جانشان و انتقام كشيدن از كفار مبارزه نمودند كه آنها را از شهر و وطنشان آواره كرده بودند پس از آنكه چه جفاها كه بر مسلمانها در مكه وارد نمودند، چون جنگ با آنها در اينكه مورد بوده اينكه خلاف آنها را عفو نموده

و بخشیده و آنها را بر مشرکین مظفر و منصور گردانیده و جهاد با آنها را مباح و جائز نموده.

ذلِکَ بِأَنَّ اللّهَ یُولِجُ اللَّیلَ فِی النَّهارِ وَ یُولِجُ النَّهارَ فِی اللَّیلِ وَ أَنَّ اللّهَ سَمِیعٌ بَصِیرٌ و ولوج شب در روز و ولوج روز در شب حلول هر یک در دیگری است، ذلک شاید اشاره بهمان ظفر یافتن مظلوم ستم دیده بر ظالم ستمکار باشد که حکمت آن نظام عالم است و همین طوری که تاریکی شب را داخل در روشنایی روز میگرداند و نور و روشنایی روز را داخل در تاریکی شب میکند همین طور خیر و شرّ در عالم مثل دو نقطه پرگار بدور هم میچرخند گاهی شرّ مثل ظلم ظالم که مانند تاریکی شب و ضدّ نور است غالب میگردد بر خیر و عدالت که مانند روز روشن است و آن را تاریک میگرداند و گاهی عدالت که ضد شرّ و فانی کننده آن است غالب

صفحه : ۳۷۸

میگردد و ظلم و فساد را مرتفع میگرداند، تا اینکه عالم بپا است ظلم و عدالت، خیر و شرّ در مقابل یکدیگر عرض اندام میکنند.

ذلِکَ بِأَنَّ اللّهَ هُوَ الحَقُّ وَ أَنَّ ما یَدعُونَ مِن دُونِهِ هُوَ الباطِلُ (ذلک) اشاره بآیه بالا است که خدای تعالی اضداد را اینکه طور با هم جمع نموده و تا مدت مدیدی بین اضداد الفت داده و هر گاه یکی از اضداد غالب گردیده بقدرت و حکمت خود زیادتی را برطرف مینماید تا آنکه بین آنان مساوات پدید گردد چنانچه گاهی ظالم را غالب میگرداند بر مظلوم و گاهی بعکس مظلوم را بر ظالم مسلّط میکند و سنّت الهی در نظام عالم بر اینکه طور استوار گردیده و مثال آن آیه بالا است که بنا بر توجیهی که گفته شد اصحاب رسول اللّه و مهاجرین که در مکه نسبت بآنها مثل شب تار بود دچار ستمکاران مشرکین مکه واقع بودند و بمهاجرت نمودن بمدینه شب تاریک آنها تبدیل بروز روشن گردید و بالاخره مؤمنین که خیر محض بودند غالب گردیدند بر کفاری که شرّ محض و ظلمت بودند و خدای تعالی حقانیت خود را اینکه طور نشان میدهد تا آنکه بدانند که او است حق و حقیقت و آنچه را که مشرکین از بتها پرستش میکنند باطل است.

وَ أَنَّ اللّهَ هُوَ العَلِیُّ الکَبِیرُ و ثابت و محقق است که خدای تعالی بزرگ و بزرگوار و صاحب کبریایی و عظمت است.

صفحه : ۳۷۹

[سوره الحج (۲۲): آیات ۶۳ تا ۷۲]

اشاره

أ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَتُصبِحُ الأَرضُ مُخضَرَّةً إِنَّ اللّهَ لَطِیفٌ خَبِیرٌ (۶۳) لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ إِنَّ اللّهَ لَهُوَ الغَنِیُّ الحَمِیدُ (۶۴) أ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ سَخَّرَ لَکُم ما فِی الأَرضِ وَ الفُلکَ تَجرِی فِی البَحرِ بِأَمرِهِ وَ یُمسِکُ السَّماءَ أَن تَقَعَ عَلَی الأَرضِ إِلّا بِإِذنِهِ إِنَّ اللّهَ بِالنّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِیمٌ (۶۵) وَ هُوَ الَّذِی أَحیاکُم ثُمَّ یُمِیتُکُم ثُمَّ یُحیِیکُم إِنَّ الإِنسانَ لَکَفُورٌ (۶۶) لِکُلِّ أُمَّةٍ جَعَلنا مَنسَکاً هُم ناسِکُوهُ فَلا یُنازِعُنَّکَ فِی الأَمرِ وَ ادعُ إِلی رَبِّکَ إِنَّکَ لَعَلی هُدیً مُستَقِیمٍ (۶۷)

وَ إِن جادَلُوکَ فَقُلِ اللّهُ أَعلَمُ بِما تَعمَلُونَ (۶۸) اللّهُ یَحکُمُ بَینَکُم یَومَ القِیامَةِ فِیما کُنتُم فِیهِ تَختَلِفُونَ (۶۹) أ لَم تَعلَم أَنَّ اللّهَ یَعلَمُ ما فِی السَّماءِ وَ الأَرضِ إِنَّ ذلِکَ فِی کِتابٍ إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللّهِ یَسِیرٌ (۷۰) وَ یَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ ما لَم یُنَزِّل بِهِ سُلطاناً وَ ما لَیسَ لَهُم بِهِ عِلمٌ وَ ما لِلظّالِمِینَ مِن نَصِیرٍ (۷۱) وَ إِذا تُتلی عَلَیهِم آیاتُنا بَیِّناتٍ تَعرِفُ فِی وُجُوهِ الَّذِینَ کَفَرُوا المُنکَرَ یَکادُونَ یَسطُونَ بِالَّذِینَ یَتلُونَ عَلَیهِم آیاتِنا قُل أَ فَأُنَبِّئُکُم بِشَرٍّ مِن ذلِکُمُ النّارُ وَعَدَهَا اللّهُ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ بِئسَ المَصِیرُ (۷۲)

صفحه : ۳۸۰

(ترجمه)

(ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم) آیا ندیدی که خدا آب را از آسمان فرستاد و زمین (خشک) سبز و خرّم گردید حقیقهٔ خدا لطف کننده و آگاهست (۶۳)

آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است ملک او و در تصرّف او است و هر آینه خداوند بی‌نیاز و بهمه اوصاف کمال آراسته است (۶۴)

آیا ندیدی که آنچه در زمین است خدا برای شما مسخّر نموده و کشتی در دریا بامر او روان میشود و آسمان را نگاه میدارد که بر زمین فرود نیاید مگر باذن او حقیقهٔ خداوند نسبت بافراد بشر رءوف و مهربان است (۶۵)

و خدا آن کسی است که بشما حیات داد پس از آن شما را میمیراند پس از آن شما را زنده میکند حقیقهٔ آدمی بسیار ناسپاس است (۶۶)

و ما برای هر امّتی دینی و شریعتی قرار دادیم که آنها عمل میکنند باو یا محل عبادت‌گاهی قرار دادیم که در آن عبادت نمایند و نباید در امر دین با تو نزاع و جدال کنند و تو خلق را بسوی خدا دعوت کن زیرا که تو در راه راست و هدایت میباشی (۶۷)

و اگر یهود و نصاری با تو جدال و نزاع نمودند در ذبیحه بگو که خدا داناتر است بآنچه عمل میکنید (۶۸)

و روز قیامت خدا در آنچه اختلاف میکردید بین شما حکم میکند (۶۹)

(ای محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم) آیا نمیدانی (البته میدانی) که آنچه در آسمان و زمین است خدا میداند و حقیقهٔ آنها در کتاب (لوح محفوظ) ثبت است و آن بر خدا آسان است (۷۰)

(اینکه مشرکین) چیزی را بغیر خدا عبادت میکنند که حق تعالی به پرستش آنها حجت و برهانی نفرستاده و چیزی را عبادت میکنند که بآن علمی ندارند و برای ستمکاران یار و یاوری نمیباشد (۷۱)

وقتی که خوانده شود آیات ظاهر و هویدای ما برای آنان تو آنهایی که کافر شدند و انکار قرآن را نمودند در صورت آنها را میشناسی و نزدیک بود مشرکین که از شدّت غیظ بزنند آنها را که آیات ما را بر آنها میخوانند بگو که میخواهید شما را خبر دهم بشریّ بدتر از اینکه عمل شما و آن آتشی است که خدا به آنهایی که کافر شدند وعده داده و برای آنان بد بازگشتی است (۷۲)

صفحه : ۳۸۱

توضیح آیات

أَ لَم تَرَ أَنَ‌اللّه‌َ أَنزَل‌َ مِن‌َ السَّماءِ ماءً فَتُصبِح‌ُ الأَرض‌ُ مُخضَرَّةً در مقام بیان عموم قدرت و علم و کمال آفرینش بهمزه استفهامی که برای تقریر میآورند خطاب برسولش نموده که آیا تو ندیدی یعنی البته می‌بینی و میدانی که از کمال قدرت و نظام آفرینش چگونه آب باران را از سماء یعنی طرف بالا بسوی زمین فرود میآورد و زمینی که در موقع زمستان مرده و خشک گردیده و هیچ گیاهی از آن پدیدار نیست چگونه بریزش آب باران زنده و سبز و خرّم میگردد و نبات و اشجار از آن روئیده میشود.

إِنَ‌اللّه‌َ لَطِیف‌ٌ خَبِیرٌ لَه‌ُ ما فِی السَّماوات‌ِ وَ ما فِی الأَرض‌ِ وَ إِنَ‌اللّه‌َ لَهُوَ الغَنِیُّ الحَمِیدُ اینکه آیه ببشر تذکر میدهد که بایستی بآثار نظر

كننـد و فكر خود را بكار انـدازد و در نظام خلقت تـدبّر نماينـد تا اينكه از اثر پى بمؤثّر ببرند و از معلول علّت را بشناسـند و از انزال بـاران و خرّمى زمين پس از پژمردگى و خشـكى آن بعموم قـدرت و احـاطه علم و لطف و كرم الهى و بباقى صـفات ذو الجلال دانا گردند و سر تسليم فرود آورند و تابع گردند و بدانند كه آسمانها و زمين ملك او و در تصرّف قدرت او است و او غنى بالذات و از غير بى‌نياز است.

أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ سَخَّرَ لَكُم ما فِي الأَرضِ وَ الفُلكَ تَجرِي فِي البَحرِ بِأَمرِهِ در اينكه آيه عموم قدرت و كمال لطف و شمول رحمت خود را نسبت بافراد بشر مؤكّد ميگرداند و در مقام امتنان بنوع انسان بپيمبرش خطاب مينمايد كه آيا تو نديدى يعنى البته مى‌بينى اگر چه بظاهر در اينكه دو آيه خطاب بپيمبر است لكن مقصود تمام بنى نوع انسانيت كه قدرى بخود آيند و لطف و كرم سبحانى را در آثار بنگرنـد و ببيننـد كه چگونه زمين و آنچه در آنست از انواع و اقسـام موجودات از جمـادات، نباتـات و اكثر حيوانات برّى و بحرى با عظمت جثّه

صفحه : ۳۸۲

و قوّت چنانچه معلوم است بعض حيوانات مثل اسب و شتر چنـدين برابر قوّه آنها زيادتر از انسان است همه را براى پيـدايش و بقاء و رفع احتياجات شـما مسـخّر نموديم كه بر آنها تسلّط يابيد و عمل كنيد و تأمين معاش بنمائيد و نيز دريا را مسخر شما گردانيديم كه كشتى بسازيد و بر روى آب روان گردانيد.

وَ يُمسِكُ السَّماءَ أَن تَقَعَ عَلَى الأَرضِ إِلّا بِإِذنِهِ و نيز از كمال قـدرت و علم ازلى و حكمتى كه در سراسـر موجودات ظاهر مينمايد چنين است كه آسمانها و كرات با آن عظمت و سنگينى و با آن كثرت عدد كه عدد كرات و آسمانها را جز پديد آورنده آن كسى نتوانـد تعداد و شـماره نمايد و بطورى كه كشف كرده‌اند گويند در جوّ هوا براى هر يك از كرات كه آن را آسـمان ميناميم دائره و منزل‌گاهى است كه على الـدوام بدور خود ميچرخد و از قدرت آفريننده آنها چنانست كه با اينكه حركت سـريع دائمى سـر سوزنى از محـل خود تجـاوز نمى‌نماينـد و همـان طورى كه در نظام آفرينش مقرر شـده بيك قوّه جاذبه هر يك در محل خود قرار گرفته و مثـل مـاهى بـدور خود شـناورند قوله تعالى در سوره يس كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسبَحُونَ و از دائره خود منحرف نميگردنـد و بهم اسـتكاك نميكننـد تـا وقتى كه در ازل مقرر شـده كه عـالم مضـمحل و پراكنـده و خراب گردد و تمـام اينها از روى لطف و رحمت و كرم او است نسبت بنوع بشر.

وَ هُوَ الَّذِي أَحياكُم ثُمَّ يُمِيتُكُم ثُمَّ يُحيِيكُم و نيز براى معرفى خود و بيـان رأفت و كرمش نسبت بنوع بشـر تـذكر ميدهـد كه خـدا و آفريننده عالم آن كسى است كه شما را پس از نيستى و عدم بعالم وجود آورده و حيات داده و پس از آن شما را ميميراند و پس از آن در قيامت شما را زنده ميگرداند.

از اينكه آيه ميتوان اسـتفاده نمود كه غايت و فائده عالم و مسـخر گردانيدن موجودات براى پيداپش نوع انسانى است و اينكه مراتبى كه بشر مى‌پيمايد از حيات دنيوى و نشو و ارتقاء و مردن وى پس از كمال طبيعى براى اينكه است كه بنشأه

صفحه : ۳۸۳

(براى هر امتى از امتهاى پيشـين عبادت گاهى مقرر گرديـده) ديگرى كه ما فوق عالم مادى دنيوى است تحوّل نمايد و غايت وجود بشـر بـا اينكه همه تشـريفات كه براى پيـدايش و اسـتكمال وى تنظيم داده غير از اينكه نيست كه وجود انسـانى بمنتهـاى كمال خود برسد و حديث قدسى

(لولاك لما خلقت الافلاك)

شاهد بر اینکه است.

إِنَّ الإِنسانَ لَكَفُورٌ چه قدر انسان ظلوما جهول ناسپاس است که تمام نعمتها را نادیده انگاشته و سر بندگی و عبودیت در برابر مولای کریم و ولیّ نعمت خود فرود نمیآورد و بوظیفه خود عمل نمیکند که آن نیز برای نفع وی است اله عالم غنیّ بالذات است نه از عبادت و بندگی بندگان نفعی عائد او میگردد و نه از عصیان آنان ضرری باو اصابت مینماید.

گر جمله کائنات کافر گردند بر دامن کبریاش ننشیند گرد

لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلنا مَنسَكاً هُم ناسِكُوهُ (منسک) مصدر میمی است بمعنی نسک و عبادت یا اسم مکان است بمعنی محل عبادت یا جایی که برای عبادت الفت گیرند و اصل منسك در عبادت جایی را گویند که مردم با هم برای عبادت یا کاری الفت گیرند.

اینکه آیه خبر میدهد که ما برای هر امّت و گروهی از امتهای پیشین عبادت‌گاهی قرار دادیم و مناسک حج از همین بابست.

إبن عباس گفته (منسکا) یعنی عیدا، ما برای هر امتی عیدی قرار دادیم مجاهد و قتاده گفته‌اند مقصود از (منسکا) جای قربانی است. (ابو الفتوح) فَلا يُنازِعُنَّكَ فِي الأَمرِ الخ وقتی چنین است که برای هر امّتی محلی برای اجتماع در کاری مثل عبادت یا مناسك حج یا عمل دیگری که با هم جمع گردند مثل محل قربانی یا غیر آن دیگر جای ندارد که اینکه مردم با تو در حکمی نزاع کنند.

در شأن نزول آیه گویند جماعتی از مشرکین باصحاب رسول گفتند چگونه

صفحه : ۳۸۴

است که ذبیحه‌ای که شما بدست خود میکشید میخورید و آن را که خدا میکشد یعنی میمیرد نمیخورید اینکه بود که برای ردّ آنها اینکه آیه فرود آمد:

وَ ادعُ إِلي رَبِّكَ إِنَّكَ لَعَلي هُديً مُستَقِيمٍ خطاب برسولش نموده که تو مردم را بدین حق دعوت کن زیرا که تو بر طریق مستقیم میباشی.

و اگر در امری با تو جدال و نزاع کنند حواله آنان را بمن واگذار و بگو خدا باعمال شما داناتر است.

در كه‌اللّهُ يَحكُمُ بَينَكُم يَومَ القِيامَةِ فِيما كُنتُم فِيهِ تَختَلِفُونَ حاکم روز جزاء خدا است و در قیامت بین شما بعدل و حق حکم میکند و در آنچه با هم اختلاف و نزاع مینمائید بین شما داوری مینماید و پاداش گفتار و کردار هر کسی را بتمام و کمال باو خواهد داد.

أَ لَم تَعلَم أَنَّ اللّهَ يَعلَمُ ما فِي السَّماءِ وَ الأَرضِ آیه مربوط بآیه بالا است و بمنزله علّت و سبب است گویا فرموده خدا در قیامت بین شما حکم میکند و او حاکم روز جزاء است و میداند آنچه را که در آسمان و زمین است زیرا که علم او محیط بتمام اشیاء است هیچ امری نه در ظاهر و نه در باطن بر او مخفی نیست.

إِنَّ ذلِكَ فِي كِتابٍ شاید مقصود از کتاب لوح محفوظ باشد که کوچك و بزرگی نیست مگر آنکه در او ثبت است! و شاید مقصود از کتاب کتاب تکوینی آفاقی باشد یعنی هر چه بوده و هست و خواهد بود تماما در ازل در دفتر آفرینش در علم حضوری حق تعالی موجود است إِنَّ ذلِكَ عَلَي اللّهِ يَسِيرٌ یعنی حضور موجودات نزد او نسبت بعلم ذاتی و قدرت و کبریایی و عظمت و احاطه علمیه او که عین ذات او است چیز اندکی بشمار میآید.

صفحه : ۳۸۵

وَ يَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ ما لَم يُنَزِّل بِهِ سُلطاناً وَ ما لَيسَ لَهُم بِهِ عِلمٌ مشرکین مکه یا عموم مشرکین عمل آنان چنین است که پرستش و عبادت میکنند غیر خدا چیزی را که بپرستش آن خدا فرو نفرستاده است حجتی را و نیز می‌پرستند شیئی را که باو علم ندارند.

علم دو قسم است: اول- علم ضرورى بديهى كه يا از طريق حواس پنجگانه ديدن، شنيدن، بوئيدن، احساس نمودن، چشيدن معلوم ميگردد و اينها را محسوسات نامند يا بديهيّات اوليه‌اش نامند مثل دو دو تا چهار تا است و امثال آن از علومى كه در اثبات آن محتاج بدليل و برهان نميباشد.

دوم- علم نظرى و آن دانستن معلومى است كه در اثبات آن محتاج بدليل و برهان ميباشيم و آدم عاقل هيچوقت در علوم نظرى بدون موافقت با دليل ترتيب اثر نميدهد و آيه اعتراض بمشركين نموده كه اينكه بى‌خردان بتهايى را عبادت مينمايند كه نه با خود اينها علوّ و مرتبه‌اى هست كه مشاهده كنند و سر تسليم در مقابل آنان فرود آورند و نه خداوند تعالى براى پرستش آنها حجة و دليلى نازل فرموده و نه آنها علمى باين پرستش دارند بلكه صرف تقليد پدران است.

وَ ما لِلظّالِمِينَ مِن نَصِيرٍ اشاره به اينكه ستمكاران كه با خداى واحد احد در عبادت و پرستش چيزى را شريك قرار داده‌اند بگمان اينكه شفعاء و ياران آنان باشند در اشتباهند بتهايى را كه مى‌پرستند بآنها كمك و يارى نخواهند نمود.

وَ إِذا تُتلى عَلَيهِم آياتُنا بَيِّناتٍ تَعرِفُ فِي وُجُوهِ الَّذِينَ كَفَرُوا المُنكَرَ منكر مصدر ميمى است مثل مكرم و بمعنى انكار است و مقصود عبوس بشره است كه اثر مخالفت را ظاهر ميگرداند، و اينكه آيه در وصف منكرين و كافرين بپيمبرش خبر ميدهد كه چنان غيظ و سخط و حسد در باطن آنها رسوخ نموده كه وقتى آيات ربانى كه از معدن صدق و حقيقت فرود آمده بر آنها خوانده ميشود اثر انكار در صورت آنان نمودار ميگردد.

صفحه : ۳۸۶

آرى ظاهر آينه و نماينده باطن است مخصوصا صورت و چشم كه صفات باطنى را خوب نمايان ميگرداند براى آنان كه علم فراست دارند از چشم و ...‌نمودن و سخنان اشخاص مطالبى را كشف مينمايند (رنگ رخساره خبر ميدهد از سرّ ضمير) يَكادُونَ يَسطُونَ بِالَّذِينَ يَتلُونَ عَلَيهِم آياتِنا (يسطون) مأخوذ از سطوة است (سطا يسطو سطوة) و گويند يسطو اظهار حالى است كه خوف آورد يعنى وقتى آيات قرآن كه ظاهر و واضح است براى منكرين خوانده ميشود آن غيظ و حسد باطنى آنها بحركت ميآيد بطورى كه نزديك است از جاى بجهند و آنهايى را كه آيات ما را بر آنها ميخوانند بگيرند و بزنند و بيازارند.

قُل أَ فَأُنَبِّئُكُم بِشَرٍّ مِن ذلِكُمُ النّارُ وَعَدَهَا اللّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ بِئسَ المَصِيرُ برسولش امر نموده كه بآنان بگو ميخواهيد شما را خبردار كنم بشرّى كه نتيجه عمل ركيك شما و بپاداش ستمكارى شما نسبت بمؤمنين است كه آيات قرآنى را بر شما ميخوانند و شما انكار مينمائيد دامن‌گيرتان ميگردد آن آتشى است كه خدا وعده داده است براى كسانى كه كافر شدند و آن بد آتشى است كه سر انجام كار و بازگشت شما بسوى آن خواهد كشيد.

صفحه : ۳۸۷

[سوره الحج (۲۲): آيات ۷۳ تا ۷۸]

اشاره

يا أَيُّهَا النّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَاستَمِعُوا لَهُ إِنَّ الَّذِينَ تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ لَن يَخلُقُوا ذُباباً وَ لَوِ اجتَمَعُوا لَهُ وَ إِن يَسلُبهُمُ الذُّبابُ شَيئاً لا يَستَنقِذُوهُ مِنهُ ضَعُفَ الطّالِبُ وَ المَطلُوبُ (۷۳) ما قَدَرُوا اللّهَ حَقَّ قَدرِهِ إِنَّ اللّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ (۷۴) اللّهُ يَصطَفِي مِنَ المَلائِكَةِ رُسُلًا وَ مِنَ النّاسِ إِنَّ اللّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ (۷۵) يَعلَمُ ما بَينَ أَيدِيهِم وَ ما خَلفَهُم وَ إِلَى اللّهِ تُرجَعُ الأُمُورُ (۷۶) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اركَعُوا وَ اسجُدُوا وَ

اعبُدُوا رَبَّکُم وَ افعَلُوا الخَیرَ لَعَلَّکُم تُفلِحُونَ (۷۷)

وَ جاهِدُوا فِی اللّهِ حَقَّ جِهادِهِ هُوَ اجتَباکُم وَ ما جَعَلَ عَلَیکُم فِی الدِّینِ مِن حَرَجٍ مِلَّةَ أَبِیکُم إِبراهِیمَ هُوَ سَمّاکُمُ المُسلِمِینَ مِن قَبلُ وَ فِی هذا لِیَکُونَ الرَّسُولُ شَهِیداً عَلَیکُم وَ تَکُونُوا شُهَداءَ عَلَی النّاسِ فَأَقِیمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّکاةَ وَ اعتَصِمُوا بِاللّهِ هُوَ مَولاکُم فَنِعمَ المَولی وَ نِعمَ النَّصِیرُ (۷۸)

صفحه : ۳۸۸

(ترجمه)

(خطاب بتمام افراد بشر است) که ای مردم مثلی زده میشود گوش بدهید بحقیقت کسانی را که غیر از خدا میخوانید برای آنان هرگز ممکن نیست مگسی را بیافرینند و لو اینکه در خلقت آن اجتماع نمایند و هر گاه مگسی از آنها چیزی برباید نتوانند از آن بگیرند ضعیف است طالب (مشرکین) و مطلوب (بتها) (۷۳)

نشناختند خدا را حق شناسایی او حقیقةً خدا قویّ و توانا و غالب است (۷۴)

خدا از فرشتگان (رسولانی) برمیگزیند و نیز از بشر رسولانی برمی‌انگیزاند زیرا که خداوند شنوا و آگاهست (۷۵)

میداند آنچه را که بین دستهای آنها و آنچه را که پشت سر آنها است و بازگشت تمام امور بدست خدا است (۷۶)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید رکوع کنید و سجده کنید و پروردگار خود را پرستش نمائید و اعمال خوب بجا آورید شاید شما رستگار گردید (۷۷)

و در راه خدا مجاهده کنید آن طوری که شایسته جهاد او است، او است که شما را برگزید و در دین برای شما کار حرجی و دشواری قرار نداده ملّت پدر شما ابراهیم است و او شما را قبلا مسلمین نامید و در اینکه (قرآن) نیز ابراهیم (ع) نام گذارد شما را در آنجا که گفت وَ مِن ذُرِّیَّتِنا أُمَّةً مُسلِمَةً لَکَ پس ملازم ملّت ابراهیم باشد محمّد (صلی اللّه علیه و آله و سلّم) بر عمل شما گواه و شما باشید گواه بر مردم پس نماز را بپای دارید و زکاة مال خود را بدهید و بدین خدا چنگ بزنید او است دوستدار شما و خوب دوستی است برای شما و خوب یاری کننده‌ای است (۷۸).

صفحه : ۳۸۹

توضیح آیات

یا أَیُّهَا النّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَاستَمِعُوا لَهُ إِنَّ الَّذِینَ تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ لَن یَخلُقُوا ذُباباً وَ لَوِ اجتَمَعُوا لَهُ الخ ذباب جمع قلّه ذاب اذبّهٔ و جمع کثرتش ذبان بر وزن غراب و غربان و مثل در وصف چیزی آورند که آن در حالی از حالات شبیه ممثل باشد و آن وصف خواه متحقق باشد یا متخیّل یعنی بخیال و فرض اینکه است که گفته‌اند، مثال بوجهی مقرّب و بوجوهی مبعّد است.

در اینکه آیه خطاب بتمام افراد بشر نموده که برای شما مثلی میآورم گوش بدهید و بشنوید و نظر کنید در حال آلهه و خدایانی که شما مشرکین بغیر از خدا آنها را عبادت میکنید و گمان میکنید که آنها نزد خدا مقرّبند و کاری از دستشان برمیآید و باید بدانید که آنان قادر بر هیچ عملی نمیباشند نه قدرت بر ایجاد دارند و نه در امری توانند تدبیر نمایند حتی یک مگس که یک حیوان کوچکی است نتوانند بیافرینند و لو اینکه همگی آن سیصد و شصت بتی که در اطراف کعبه نصب کرده‌اند یا تمام بتها اگر همه با هم

همدست شوند و بكمك و معاونت يكديگر بخواهند چنين عمل كوچكى را انجام دهند هرگز قادر بر آن نخواهند بود و آنان بقدرى ضعيف و ناتوانند كه بقدر مگسى هم ارزش ندارند و بطورى عاجزند كه بفرض اگر مگسى از آنان چيزى را ربود نتوانند از آن بگيرند.

ضَعُفَ الطّالِبُ وَ المَطلُوبُ هم طالب كه مشركين ميباشند و هم مطلوب كه بتهايند هر دو ضعيفند و اينكه مثال شامل ميشود آنچه را كه مشركين غير از خدا پرستش مينمايند خواه بت باشد كه جماد است خواه غير بت مثل انسان يا ستارگان و خورشيد يا غير اينها زيرا كه جز اله واجب الوجود احدى و لو در عظمت و بزرگوارى اول مخلوقات بشمار رود قدرت بر ايجاد و آفرينش ذرّه‌اى از ذرّات ممكنات را ندارد چه جاى

صفحه : ۳۹۰

مگس كه حيوانى است و بتهاى مشركين جمادى بيش نبودند، و شايد مقصود از (طالب) مگس باشد كه عسل يا چيز ديگرى را ميربايد و ضعيف است و (مطلوب) يعنى صنم كه بخواهد آنچه را كه مگس ربوده از او بگيرد نميتواند چگونه قابل پرستش باشند ما قَدَرُوا اللّهَ حَقَّ قَدرِهِ إِنَّ اللّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ اينكه آيه بيان آيه بالا است و در مقام سرزنش مشركين برآمده كه اينان خداى خود را آن طورى كه حقّ شناختن او بود نشناختند و مرتبه عظمت و وحدت حقيقى و مقام كبريايى و اوصاف جلال و جمال الوهيت او را بقدرى كه در خور استعداد بشرى است نفهميدند اگر چه احدى از ممكنات بكنه ذات بى‌زوال و صفات ذاتيه آن فرد متعال پى نبرده چگونه ممكن ضعيف محدود بحدود عدمى را رسد كه بسرادق عظمت كبريائيش پى ببرد خاك را چه نسبتى است با عالم پاك و آنچه گفته شده كه

(تفكّروا فى آلاء اللّه و لا تفكّروا فى ذات اللّه)

و قول امير المؤمنين عليه السّلام در خطبه نهج البلاغه

(الحمد للّه الّذى لا يبلغ مدحته القائلون و لا يحصى نعمائه العادّون و لا يؤدّى حقّه المجتهدون الخ)

بيان همين معنى است.

آرى چنين است لكن براى بشر ممكن است كه پس از مجاهده بسيار در تزكيه نفس و تحصيل ايمان كامل و تقوى و عمل صالح آثار رحمت الهى و فيض منبسط صمدانى را در آينه موجودات مشاهده نمايد و نفس خود و موجودات را از جهت اينكه آثار وجود حقّند بنگرد نه از جهت شيئيت خودشان و بامر حق تعالى كه فرموده فَانظُر إِلى آثارِ رَحمَتِ اللّهِ كَيفَ يُحيِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها در خود و موجودات نظر مرآتى نمايد تا آثار رحمانى را دريابد زيرا كه نفس انسانى آينه جمال ايزدى است، در حديث نبوى صلى اللّه عليه و آله و سلّم است كه

(من عرف نفسه فقد عرف ربّه)

هر كس خودش را يعنى نحوه وجودش را بحقيقت شناخت خدا را بوجه شناخته است اينكه است كه گفته‌اند (خودشناسى كليد خداشناسى است) و بقول آن شاعر عارف:

تا تو با خويشى عدد بينى همه چون شوى بى‌خود احد بينى همه

صفحه : ۳۹۱

إِنَّ اللّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ باين دو صفت از اسماء اللّه خود را معرفى مينمايد و گويا بمشركين خطاب مينمايد كه اى مشركين گمراه كه از

جهل و بیخردی بپست‌ترین موجودات متمسّک میشوید و نمی‌فهمید که الهیت و سزاوار پرستش آن کسی است که توانا و غالب است و مغلوب نخواهد شد و خدایان شما عاجزتر و ضعیف‌تر از کوچک‌ترین موجوداتند که نه بر خلقت مگسی قدرت دارند و نه از خود دفاع توانند نمود حتی نتوانند شیئی را که مگسی ربوده از او بگیرند و بخود برگردانند با اینکه حال چگونه آنان قابل پرستش میباشند.

اللّهُ یَصطَفِی مِنَ المَلائِکَهِٔ رُسُلًا وَ مِنَ النّاسِ إِنَّ اللّهَ سَمِیعٌ بَصِیرٌ اصطفاء مأخوذ از صفو است یعنی خالص چیزی، راغب گفته (الاصطفاء تناول صفو الشیء کما انّ الاختیار تناول خیره و الاجتباء تناول جبایته).

ظاهرا آیه در مقام ردّ اعتراض کافرین است که در بعض آیات بیان نموده که میگفتند چگونه از بین ما افراد بشر یک نفر را برای پیمبری و رسالت خود انتخاب نموده همه در لوازم بشریت مانند هم میباشیم در پاسخ آنان فرموده:

خدا شنوا و بینا است از بین انواع ملائکه و افراد بشر خالص‌ترین و زبده‌ترین آنها را برای رسالت خود انتخاب مینماید.

آری کفار ظاهر را مینگرند و چشم باطن‌بین ندارند فقط جسم رسول را می‌بینند و از حقیقت او بی‌خبرند نمیدانند که چه گوهر گران‌بهایی و چه روح قدسی در جان و روان او پنهان است قوله تعالی (اللّهُ أَعلَمُ حَیثُ یَجعَلُ رِسالَتَهُ) یَعلَمُ ما بَینَ أَیدِیهِم وَ ما خَلفَهُم وَ إِلَی اللّهِ تُرجَعُ الأُمُورُ خدا میداند آنچه بین دستهای خلق است از حالات قیامت و آنچه در آینده برای آنها است (وَ ما خَلفَهُم) و آنچه را که از دنیای خود بجا گذاشته‌اند و مرده‌اند و بقولی یَعلَمُ ما بَینَ أَیدِیهِم یعنی میداند اول اعمال آنها را (وَ ما خَلفَهُم) میداند آخر اعمالشان را، و بقول دیگر میداند آنچه را که پیش از

صفحه : ۳۹۲

خلقت انبیاء و ملائکه چگونه بوده و آنچه را عقب آنها خواهد بود و در قیامت بازگشت تمام امور بسوی خدا است و برای احدی غیر از او نه امری است و نه نهیی (مجمع البیان) و شاید مقصود از (بَینَ أَیدِیهِم) انبیاء باشند و اشاره باشد به اینکه خدا میداند از بین افرادی که در جلو شمایند چه کسی مصفّاتر و لایق‌تر است برای پذیرفتن منصب رسالت (وَ ما خَلفَهُم) چنانچه میداند از بین ملائکه که عقب شما یعنی از شما پنهانند چه کس لایق رسالت است که رسالت را بوحی بپیمبران برساند مثل جبرائیل که حامل وحی است.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا ارکَعُوا وَ اسجُدُوا وَ اعبُدُوا رَبَّکُم وَ افعَلُوا الخَیرَ لَعَلَّکُم تُفلِحُونَ پس از مذمّت و اعتراض بکفار و مشرکین و بیان عجز آلهه و خدایان آنها و قدرت و عظمت و احاطه علم و حکمت الهی در ارسال رسل بمؤمنین خطاب مینماید که در مقابل کبریایی و اقتدار اله عالم اظهار تواضع نمائید و سر بندگی مقابل الوهیت حق تعالی فرود آورید و رکوع و سجده کنید و پروردگار خود را پرستش نمائید و اعمال خوب و خیر بجا آورید شاید شما رستگار گردید.

اشاره به اینکه پس از ایمان و رکوع و سجود که شاید مقصود نماز باشد و عبادت و اعمال خیر در طریق هدایت واقع میگردید که امید رسیدن بمقصود میرود وَ جاهِدُوا فِی اللّهِ حَقَّ جِهادِهِ هُوَ اجتَباکُم ای مؤمنین در راه خدا آن خدایی که بنعمت اسلام شما را برگزید و گرامی داشت آن طوری که بایستی مجاهده نمود جهاد نمائید، جهاد در راه خدا دو قسم است: جهاد با اعداء دین و جهاد با نفس لکن بقرینه آیه پیش و بعد ظاهرا مقصود مجاهده در اینجا مجاهده با نفس است یعنی در طریق بندگی که از جمله آنها جهاد با کفار است کوشش نمائید و فریب شیطان و نفس خود را نخورید قوله تعالی وَ الَّذِینَ جاهَدُوا فِینا لَنَهدِیَنَّهُم سُبُلَنا سوره کهف آیه ۶۹، و بایستی بطوری

صفحه : ۳۹۳

مجاهده کنید که شما را بسعادت و رستگاری و کمال انسانیت که مقصود از خلقت همین است برساند.
وَ ما جَعَلَ عَلَیکُم فِی الدِّینِ مِن حَرَجٍ مِلَّةَ أَبِیکُم إِبراهِیمَ هُوَ سَمّاکُمُ المُسلِمِینَ مِن قَبلُ وَ فِی هذا در مقام امتنان بر مؤمنین بر آمده که آنها را بدین حق رهبری نموده و نیز امتنانا بر آنها دین را سهل و آسان گردانیده که نه در اصل حرجی و نه در احکام آن زحمتی است و شریعت شما شریعت سهله سمحه است و آن ملّت پدر شما ابراهیم است و حنیف است که او شما را مسلم نامیده و دین شما را توسعه داده، ضمیر (هو) راجع بابراهیم علیه السّلام است که در کتب سماویّه قبل و در قرآن شما را مسلمان نام نهاده قوله تعالی حکایهٔ از ابراهیم (ع) که در دعای خود (وَ مِن ذُرِّیَّتِنا أُمَّةً مُسلِمَةً لَکَ و بقولی در (هذا) کلامی در تقدیر است یعنی (فی هذا القرآن).
لِیَکُونَ الرَّسُولُ شَهِیداً عَلَیکُم وَ تَکُونُوا شُهَداءَ عَلَی النّاسِ جمله لِیَکُونَ الرَّسُولُ شَهِیداً متعلق بآیه جلو (سمّیکم) میباشد یعنی ابراهیم شما را مسلمان نامید و باین نام شما را معزز و محترم گردانید تا اینکه در قیامت محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم گواه شما باشد و باین نام بزرگ شناخته گردید و شما مؤمنین برای دیگران از افراد بشر گواهان باشید که آنان بدین پیمبران پیشین استوار بودند یا مخالفت نمودند، شاید ذیل آیه نظر بشرافت و فضیلت شریعت اسلام دارد بر باقی شرایع و ادیان گذشته که مؤمنین بایستی گواهان اعمال امم دیگر باشند قوله تعالی در شرافت امّت محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم (وَ کَذلِکَ جَعَلناکُم أُمَّةً وَسَطاً) خطاب بمؤمنین نموده که شما امّت وسط میباشید کنایه از جامعیت و کاملیت دین اسلام است که در اصول و فروع آن بمنزله نقطه وسط دائره است و باقی شرایع بمنزله نقطه‌های اطراف میباشند چنانچه ظاهر و هویدا

صفحه : ۳۹۴

است که تمام احکام و قوانین آن مطابق عقل و منطق استوار گردیده.
فَأَقِیمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّکاةَ وَ اعتَصِمُوا بِاللّهِ هُوَ مَولاکُم فَنِعمَ المَولی وَ نِعمَ النَّصِیرُ اینکه آیه متفرّع بر آیه بالا است و خطاب بمؤمنین است که چون خدا بر شما منّت گذارده و بدین اسلام موفق گردیدید پس نماز را بپای دارید و زکاهٔ مال خود را بمستحقان بدهید و بریسمان محکم توحید چنگ بزنید و بدانید فقط خدا است که مولی و دوست شما است و خوب دوستی است که اگر رو باو آرید و مطیع امرش گردید در همه حال شما را یاری خواهد نمود.
پایان

جلد نهم

مقدمه

هدایت

قرآن نزولش برای هدایت انسان است. هدایت برای گذرا از اینکه دنیا به ابدیت و لقاء اللّه. ولی اینکه هدایت شامل چه کسانی می‌شود! چه کسانی میتوانند هدایتگر باشند چه کسانی مشمول هدایت میشوند! و کلام مبین در اینکه باب چه میفرماید! ...
آنچه مسلم است خواهران و برادران ایمانی اسلامی خود در مسیر هدایت قرار گرفته و با کلام خدا، ادعیه ائمه هدی، احادیث و روایات وارده، کتب علمای اعلام و فقهای بزرگوار مفسرین عالیقدر و بالاخره آثار عرفای اسلامی همه و همه انسان در جهت حرکت بسوی خدای تبارک و تعالی قرار میدهند.
حضرت امام خمینی دامت برکاته در باب هدایت میفرمایند:

هدايت بطورى كه ذكر شد و معلوم گرديد از براى هدايت بحسب انواع سير سايرين و مراتب سلوك سالكين الى اللّه مقامات و مراتبى است و ما بطريق اجمال اشاره ببعض مقامات آن مى كنيم تا در ضمن صراط مستقيم و صراط مفرطين كه مغضوب عليهم و ضالين مى‌باشند بحسب هر يك از مراتب معلوم گردد.

اول نور هدايت فطرى است اشاره بآن در تنبيه سابق شد و در اينمرتبه از هدايت صراط مستقيم عبارت است از سلوك الى اللّه بى احتجاب بحجاب ملكى يا ملكوتى و يا سلوك الى اللّه بى‌احتجاب بحجب معاصى قالبيه يا معاصى قلبيه يا سلوك الى اللّه است بى‌احتجاب بحجب غلو و يا تقصير يا سلوك الى اللّه است بى‌احتجاب عجب نورانيه يا ظلمانيه و يا سلوك الى اللّه است بى‌احتجاب بحجب وحدت يا كثرت و شايد «يُضِلُّ مَن يَشاءُ وَ يَهدِى مَن يَشاءُ» اشاره به اينكه مرتبه از هدايت و احتجابات باشد كه در حضرت قدر كه نزد ما مرتبه واحديت بتجلى به حضرات اعيان ثابته است تقدير شده و تفصيل آن از حوصله اينكه رساله بلكه از نطاق تحرير و بيان خارج است و هو سر من سر اللّه و ستر من ستر اللّه.

دوم هدايت بنور قرآن است و در مقابل آن غلو و تقصير از معرفت آن است و يا وقوف بظاهر و وقوف بباطن است چنانچه بعضى اهل ظاهر علوم قرآن را عبارت از همان معانى عرفيه عاميه و مفاهيم سوقيه و ضعيفه مى‌دانند و بهمين عقيده تفكر و تدبر در قرآن نكنند و استفاده آنها از اينكه صحيفه نورانيه كه متكفل سعادات روحيه و جسميه و قلبيه و قلبيه است منحصر بهمان دستورات صوريه ظاهريه است و آن همه آياتى كه دلالت كند بر آنكه تدبر و تذكر آن لازم يا راجح است و از استناره بنور قرآن فتح ابوابى از معرفت شود پس پشت اندازند گويى قرآن براى دعوت بدنيا و مستلذات حيوانيه و تاكيد مقام حيوانيت و شهوات بهيميه نازل شده است.

و بعضى اهل باطن بگمان خود از ظاهر قرآن و دعوت‌هاى صوريه آن كه دستور تادب بآداب محضر الهى و كيفيت سلوك الى اللّه است و آنها غافل از آن هستند متصرف شوند و با تلبيسات ابليس لعين و نفس اماره بالسوء از ظاهر قرآن منحرف و بخيال خود بعلوم باطنيه آن متشبث هستند با آنكه راه وصول بباطن از تادب بظاهر است.

پس ايندو طايفه هر دو از جاده اعتدال خارج و از نور هدايت بصراط مستقيم قرآنى محروم و بافراط و تفريط منسوبند و عالم محقق و عارف مدقق بايد قيام بظاهر و باطن كند و به ادبهاى صورى و معنوى متأدّب گردد چنانچه ظاهر را بنور قرآن متنور مى كند باطن را نيز بانوار معارف و توحيد و تجريد آن نورانى كند.

اهل ظاهر بدانند كه قصر قرآن را بآداب صوريه ظاهريه و يك مشت دستورات عمليه و اخلاقيه و عقايد عاميه در باب توحيد و اسماء و صفات نشناختن حق قرآن و ناقص دانستن شريعت ختميه است كه بايد اكمل از آن تصور نشود و الا ختميت آن در سنت عدل محال خواهد بود.

پس چون شريعت ختم شرايع و قرآن ختم كتب نازله و آخرين رابطه بين خالق و مخلوق است بايد در حقايق توحيد و تجريد و معارف الهيه كه مقصد اصلى و غايت ذاتى اديان و شرايع و كتب نازله الهيه است آخرين مراتب و منتهى النهايه اوج كمال باشد و الا نقص در شريعت كه خلاف عدل الهى و لطف ربوبى است لازم آيد و اينكه خود محالى است فضيح و عارى است قبيح كه با هفت دريا از روى اديان حق لكه ننگش شسته نشود و العياذ باللّه.

و اهل باطن بدانند كه وصول بمقصد اصلى و غايت حقيقى جز تطهير ظاهر و باطن نيست و بى‌تشبث بصورت و ظاهر بلب و باطن نتوان رسيد و بدون تلبس بلباس ظاهر شريعت راه بباطن نتوان پيدا كرد پس در ترك ظاهر ابطال ظاهر و باطن شرايع است و اينكه از تلبيسات شيطان جن و انس است و ما شمه‌اى از اينكه مطلب را در كتاب شرح اربعين حديث مذكور داشتيم.

سوم هدايت بنور شريعت است.

چهارم هدايت بنور اسلام است.

پنجم هدایت بنور ایمان است.

ششم هدایت بنور یقین است.

هفتم هدایت بنور عرفان است.

هشتم هدایت بنور محبت است.

نهم هدایت بنور ولایت است.

دهم هدایت بنور تجرید و توحید است و برای هر یک دو طرف افراط و تفریط و غلو و تقصیر است که تفصیل آن موجب تطویل است و شاید اشاره ببعض آن یا تمام مراتب آن باشد حدیث شریف کافی که می‌فرماید

«نحن آل محمّد النمط الاوسط الذی لا یدرکنا الغالی و لا یسبقنا التالی

و

فی الحدیث النبوی (ص) خیر هذه الامه النمط الاوسط یلحق بهم التالی و یرجع الهیم الغالی.

استعاذه

امام خمینی اینکه انسان کامل و مفسر بزرگوار و عارف باللّه در هر مرتبه از مراتب سیر و سلوک برای سالکان و راهیان صراط مستقیم چون پیری کامل و مرشدی فنای فی اللّه راه «انسان شدن»، «کامل شدن»، «عبد» شدن را بما یاد داده و خود در کتب و تالیفات در گذشته چون: اسرار الصلاة، آداب الصلاة، شرح دعای سحر، جبر و اختیار، شرح اربعین، مصباح ولایت و مصباح الهدایه، ... و در سخنرانی‌ها و پیام‌ها همواره انسان را از شر شیطان نفس بر حذر داشته و به گذر از زندگی مادی و پیوست به ابدیت دعوت می- نماید اینکه ناصح بزرگوار چون اجداد مطهرش برای جامعه‌ی بشری چون «بشیر و نذیر» است بشارت به لقاء اللّه، و ترساندن از سقوط در اسفل سافلین.

امام آنچه امام در باب استعاذه میفرمایند:

در بیان ارکان استعاذه است و آن چهار است:

ال مستعیذ. دوم مستعاذ منه. سوم- مستعاذ به. چهارم- مستعاذ لاجله.

بدانکه برای اینکه ارکان تفصیل بسیار است که از حوصله اینکه اوراق خارج است و ما بذکر مختصری از آن اکتفاء می‌کنیم رکن اول در مستعیذ است و آن حقیقت انسانیه است از اول منزل سلوک الی اللّه تا منتهی النهایه فنای ذاتی «و اذا تم الفناء المطلق ملک الشیطان رکن دوم در مستعاذ منه است و آن ابلیس لعین و شیطان رجیم است که بواسطه دام های گوناگون انسان را از وصول بمقصد و حصول مقصود باز دارد.

و آنچه که بعضی اعاظم از اهل معرفت ذکر فرموده که حقیقت شیطان عبارت است از جمیع عالم بجنبه سوائیه پیش نویسنده تمام نیست زیرا که جنبه سوائیه که عبارت از یک صورت موهومه عاری از حقیقت و خالی از تحقق و واقعیتی است از دامهای ابلیس است که انسان را سرگرم بآن می‌کند و شاید اشاره باین معنی باشد قول خدای تعالی ذلک به أَلهاکُمُ التَّکاثُرُ حَتّی زُرتُمُ المَقابِرَ و الا خود ابلیس، حقیقتی است که دارای تجرد مثالی و حقیقت ابلیسیه کلیه که رئیس الابالسه است و هم ابلیس الکل است.

چنانچه حقیقت عقلیه مجرده کلیه که آدم اول است عقل الکل است و واهمه‌های جزئیه ملکیه از مظاهر و شئون آنست چنانچه عقول جزئیه از شئون و مظاهر عقل کلی است و تفصیل و تحقیق اینکه مقام از حوصله اینکه رساله خارج است.

بالجمله آنچه در اینکه سلوک الهی و سیر الی اللّه مانع از سیر شود و خار طریق گردد آن شیطان یا مظاهر آن می‌باشد که اعمال آنها نیز عمل شیطان است و آنچه از عوالم غیب و شهود و عوارض حاصله برای نفس و حالات مختلفه آن حجاب روی جانان شود

چه از عوالم ملكيه دنياويه باشد چون فقر و غنا و صحت و مرض و قدرت و عجز و علم و جهل و آفات و عاهات و غير آن و چه از عوالم غيبيه تجرديه و مثاليه باشد چون بهشت و جهنم و علم متعلق بآن حتى علوم عقليه برهانيه كه راجع بتوحيد و تقديس حق است تمام آنها از دامهاى ابليس است كه انسان را از حق و انس و خلوت باو باز ميدارد و بآنها سرگرم مى كند حتى سرگرمى بمقامات معنوى و وقوف بمدارج روحانى كه ظاهرش وقوف در صراط انسانيت و باطنش وقوف در صراط حق است كه جسر روحانى جهنم فراق و بعد و منتهى شود بجنت لقاء و اينكه جسر مخصوص بيک طائفه قليله از اهل معرفت و اصحاب قلوب است از دامهاى بزرگ ابليس الابالسه است كه بايد از آن پناه بذات مقدس حق جل شانه برد.

بالجمله آنچه تو را از حق باز دارد و از جمال جميل محبوب جل جلاله محجوب كند شيطان تو است چه در صورت انسان باشد يا جن و آنچه كه بآن وسيله تو را از اينكه مقصد و مقصود باز دارند دامهاى شيطانى است چه از سنخ مقامات و مدارج باشد يا علوم و كمالات يا حرف و صنايع يا عيش و راحت يا رنج و ذلت يا غير اينها و اينها عبارت از دنياى مذموم است و دام شيطان است و استعاذه از آن بايد كرد.

و آنچه از رسول خدا (ص) منقول است كه مى‌فرمود

«اعوذ بوجه اللّه الكريم و بكلمات اللّه التى لا يجاوزهن بر و لا فاجر من شر ما ينزل من السماء و ما يعرج فيها و شر ما ينزل من الارض و ما يخرج منها و من شر فتن الليل و النهار و من شر طوارق الليل و النهار الا طارقا» يطرق بخير»

شايد مقصود همين معنا باشد. و تم الاستعاذه».

و تفصيل اينكه اجمال آنكه انسان تا در بيت نفس و طبيعت مقيم است و بسفر روحانى و سلوك الى اللّه اشتغال پيدا نكرده و در تحت سلطنت شيطانيه بهمه شئون و مراتب است بحقيقت استعاذه متلبس نشده و لقلقه لسان او بى‌فايده بلكه تثبيت و تحكيم سلطنت شيطانيه است مگر با تفضل و عنايت الهى و چون بسير و سلوك الى اللّه متلبس گرديد و سفر روحانى را شروع نمود تا در سير و سلوك است آنچه مانع از اينكه سفر و خار طريق است شيطان او است چه از قواى روحانيه شيطانيه و يا از جن و انس باشد زيرا كه جن و انس نيز اگر خار طريق و مانع سلوك الى اللّه باشند بدستيارى شيطان و تصرف آن باشد.

چنانچه خداى تعالى اشاره بآن فرموده در سوره مباركه ناس آنجا كه فرمايد مِن شَرِّ الوَسواسِ الخَنّاسِ الَّذِى يُوَسوِسُ فِى صُدُورِ النّاسِ مِنَ الجِنَّةِ وَ النّاسِ و شيطان اگر جن باشد از آيه شريفه استفاده شود كه وسواس خناس كه شيطان است جن است و انس يكى بالاصاله و ديگر بالتبعيه و اگر شيطان حقيقت ديگرى باشد شبيه بجن از آيه شريفه معلوم شود كه اينكه دو نوع يعنى جن و انس نيز تمثلات شيطانيه و مظاهر آنند.

و در آيه ديگر نيز اشاره فرمايد به اينكه معنى آنجا كه فرمايد شياطين الانس و الجن و در اينكه سوره مباركه اشاره باركان استعاذه چنانچه مذكور شد فرموده چنانچه ظاهر است.

بالجمله انسان قبل از شروع بسلوك و سير الى اللّه مستعيذ نيست و پس از آنكه سير تمام شد و از آثار عبوديت بهيچ وجه باقى نماند و بفناى ذاتى مطلق نائل شد از استعاذه و مستعاذ منه و مستعيذ اثرى باقى نماند و جز حق و سلطنت الهيه در قلب عارف چيزى نيست و از قلب خود و خود نيز خبرى ندارد و اعوذ بك منك نيز در اينمقام نيست.

و چون حالت صحو و انس و رجوع رخ داد باز استعاذه را حقيقتى باشد لكن نه چون استعاذه كه سالك راست و لهذا بحضرت رسول ختمى (ص) نيز امر باستعاذه شده چنانچه خداى تعالى فرمايد قُل أَعُوذُ بِرَبِّ النّاسِ. وَ قُل رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِن هَمَزاتِ الشَّياطِينِ وَ أَعُوذُ بِكَ رَبِّ أَن يَحضُرُونِ.

پس انسان در دو مقام مستعيذ نيست يكى قبل از سلوك و آن حال احتجاب محض است كه در تحت تصرف و سلطنت شيطان است و يكى بعد از ختم سلوك كه فناى مطلق دست دهد كه از مستعيذ و مستعاذ له و استعاذ خبرى نيست و در دو مقام مستعيذ

است.

یکی حال سلوک الی اللّه که استعاذه کند از خارهای طریق وصول که قعود بر صراط مستقیم انسانیت کردند چنانچه خداوند از قول شیطان حکایت فرماید فَبِما أَغْوَيْتَنِي لَأَقْعُدَنَّ لَهُم صِراطَكَ الْمُسْتَقِيمَ

و یکی در حال صحو و رجوع از فنای مطلق که استعاذه کند از احتجابات سلوکیه و غیر آن.

و استعاذه بوجه اللّه و کلمات اللّه استغراق در بحر جمال و جلال است و آنچه انسان را از آن باز دارد از شرور است و مربوط بعالم شیطان و مکاید آن است و از آن باید پناه بوجه اللّه برد چه آن از حقایق کامله سماویه باشد یا ناقصه ارضیه مگر آنکه طارق بخیر باشد که آن طارق الهی است که بخیر مطلق حق تعالی دعوت کند.

رکن سوم: در مستعاذ به است بدانکه چون حقیقت استعاذه در سالک الی اللّه متحقق در سیر و سلوک بسوی حق متحصل است یعنی استعاذه اختصاص دارد بسالک در مراتب سلوک پس بحسب مقامات و مراتب سایران و مدارج و منازل سالکان حقیقت استعاذه و مستعیذ و مستعاذ منه و مستعاذ به فرق میکند.

و اشاره باین توان باشد سوره شریفه ناس که فرماید قُل أَعُوذُ بِرَبِّ النّاسِ مَلِكِ النّاسِ إِلهِ النّاسِ از مبادی سلوک تا حدود مقام قلب سالک بمقام ربوبیت پناه برد و توان اینکه ربوبیت، ربوبیت فعلیه باشد که مطابق شود با اعوذ بکلمات اللّه التامات و چون سیر سالک منتهی شد بمقام قلب مقام سلطنت الهیه در قلب ظهور کند و در اینکه مقام بمقام ملک النّاس از شر تصرفات قلبیه ابلیس و سلطنت باطنیه جائرانه او پناه برد چنانچه در مقام اول از شر تصرفات صدریه او پناه برد.

و شاید اینکه فرموده الَّذِی یُوَسوِسُ فِی صُدُورِ النّاسِ با آنکه وسوسه در قلوب و ارواح نیز از خناس است برای آن باشد که در مقام معرفی بشان عمومی و صفت ظاهره پیش همه مناسب است تعریف شود.

و چون سالک از مقام قلب نیز تجاوز نمود بمقام روح که از نفخه الهیه است و اتصالش بحق تعالی بیشتر است از اتصال شعاع شمس بشمس و در اینمقام مبادی حیرت و هیمان و جذبه و عشق و شوق شروع شود و در اینکه مقام باله النّاس پناه برد و چون از اینمقام ترقی کند و ذات بی‌مرآت شئون نصب العین شود و بعبارت دیگر بمقام سر رسد «اعوذ بک منک» مناسب با او است و در اینکه مقامات تفصیلی است که مناسب اینمقاله نیست.

و بدانکه اسم استعاذه باسم اللّه بواسطه جامعیت مناسب با همه مقامات است و آن در حقیقت استعاذه مطلقه است و دیگر استعاذه‌ها مقیده است.

رکن چهارم در مستعاذ له است یعنی غایت استعاذه بدانکه آنچه مطلوب بالذات است برای انسان مستفید از سنخ کمال و سعادت و خیریت است و آن بحسب مراتب و مقامات سالکان بسیار متفاوت است چنانچه سالک تا در بیت نفس و حجاب طبیعت است غایت سیرش حصول کمالات نفسانیه و سعادات طبیعیه خسیسه است و اینکه در مبادی سلوک است و چون از بیت نفس خارج شد و از مقامات روحانیه و کمالات تجردیه ذوقی نمود مقصدش عالی‌تر و مقصودش کاملتر میشود و بمقامات نفسانیه پشت پا زند و قبله مقصودش حصول کمالات قلبیه و سعادات باطنیه شود.

و چون از اینمقام نیز عنان سیر را برتافت و بسر منزل سر روحی رسید مبادی تجلیات الهیه در باطن او بروز کند و لسان باطنش در اول امر و جهت وجهی لوجه اللّه و پس از آن و جهت لأسماء اللّه او للّه و پس از آن و جهت وجهی له شود و شاید جهت «وَجَّهتُ وَجهِیَ لِلَّذِی فَطَرَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ» راجع بمقام اول باشد بمناسبت فاطریت.

بالجمله سالک در هر مقامی غایت حقیقی او حصول کمال و سعادت است بالذات و چون با سعادت و کمالات در هر مقامی شیطانی قرین و دامی از دامهای او مانع حصول است ناچار سالک بحق تعالی پناه برد از آن شیطان و شرور و دامهای او برای حصول مقصود اصلی و منظور ذاتی. پس در حقیقت غایت استعاذه برای سالک حصول آن کمال مترقب و سعادت مطلوبه است و غایهٔ

الغايات و منتهى الطلبات حق تعالى جلت عظمته است و استعاذه از شيطان بالتبع واقع ميشود و الحمد للّه اولا و آخرا».

نهضت زنان مسلمان ۴/ ۵/

۱۳۶۱

صفحه : ۲

سورة المؤمنون

اشاره

۱۳۶۱مكية مائة و ثماني عشر آية كوفى و تسع عشرة غيرهم

[سوره المؤمنون (۲۳): آيات ۱ تا ۲۰]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ

قَد أَفلَحَ المُؤمِنُونَ (۱) الَّذِينَ هُم فِي صَلاتِهِم خاشِعُونَ (۲) وَ الَّذِينَ هُم عَنِ اللَّغوِ مُعرِضُونَ (۳) وَ الَّذِينَ هُم لِلزَّكاةِ فاعِلُونَ (۴)

وَ الَّذِينَ هُم لِفُرُوجِهِم حافِظُونَ (۵) إِلاّ عَلى أَزواجِهِم أَو ما مَلَكَت أَيمانُهُم فَإِنَّهُم غَيرُ مَلُومِينَ (۶) فَمَنِ ابتَغى وَراءَ ذلِكَ فَأُولئِكَ هُمُ العادُونَ (۷) وَ الَّذِينَ هُم لِأَماناتِهِم وَ عَهدِهِم راعُونَ (۸) وَ الَّذِينَ هُم عَلى صَلَواتِهِم يُحافِظُونَ (۹)

أُولئِكَ هُمُ الوارِثُونَ (۱۰) الَّذِينَ يَرِثُونَ الفِردَوسَ هُم فِيها خالِدُونَ (۱۱) وَ لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ مِن سُلالَةٍ مِن طِينٍ (۱۲) ثُمَّ جَعَلناهُ نُطفَةً فِي قَرارٍ مَكِينٍ (۱۳) ثُمَّ خَلَقنَا النُّطفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقنَا العَلَقَةَ مُضغَةً فَخَلَقنَا المُضغَةَ عِظاماً فَكَسَونَا العِظامَ لَحماً ثُمَّ أَنشَأناهُ خَلقاً آخَرَ فَتَبارَكَ اللّهُ أَحسَنُ الخالِقِينَ (۱۴)

ثُمَّ إِنَّكُم بَعدَ ذلِكَ لَمَيِّتُونَ (۱۵) ثُمَّ إِنَّكُم يَومَ القِيامَةِ تُبعَثُونَ (۱۶) وَ لَقَد خَلَقنا فَوقَكُم سَبعَ طَرائِقَ وَ ما كُنّا عَنِ الخَلقِ غافِلِينَ (۱۷) وَ أَنزَلنا مِنَ السَّماءِ ماءً بِقَدَرٍ فَأَسكَنّاهُ فِي الأَرضِ وَ إِنّا عَلى ذَهابٍ بِهِ لَقادِرُونَ (۱۸) فَأَنشَأنا لَكُم بِهِ جَنّاتٍ مِن نَخِيلٍ وَ أَعنابٍ لَكُم فِيها فَواكِهُ كَثِيرَةٌ وَ مِنها تَأكُلُونَ (۱۹)

وَ شَجَرَةً تَخرُجُ مِن طُورِ سَيناءَ تَنبُتُ بِالدُّهنِ وَ صِبغٍ لِلآكِلِينَ (۲۰)

صفحه : ۳

خلافى نيست كه سوره المؤمنون در مكه فرود آمده و نزد كوفيان عدد آيات آن يكصد و هيجده آيه و نزد غير آنها يكصد و نوزده آيه است و هزار و چهل و پنج كلمه و چهار هزار و سيصد و دو حرف است.

و بروايت ابى از رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كسى كه سوره مؤمنون را بخواند روز قيامت ملائكه وى را بروح و ريحان بشارت دهند، و نيز ملائكه بچيزى او را بشارت دهند كه در وقت نزول ملائكه براى قبض روحش چشمش روشن ميگردد و از حضرت صادق (ع) چنين روايت شده هر كس در هر جمعه سوره مؤمنين را بخواند عاقبت بخير خواهد گرديد و در فردوس اعلا با پيمبران است (طبرسى)

صفحه : ۴

(ترجمه)

بنام ايزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

حقيقهٔ مؤمنين آنهايی كه (دارای چنين صفاتی ميباشند) رستگار گرديدند (۱)

آن كسانی كه در نماز خشوع و فروتنی ميكنند (۲)

و آنهايی كه از بيهوده كاريها اجتناب مينمايند (۳)

و كسانی كه زكاهٔ مالشان را ميدهند (۴)

و آنهايی كه فرج خود را از زنا حفظ مينمايند (۵)

مگر از ازواجشان و آنهايی را كه مالك گرديده‌اند كه حقيقهٔ نسبت بآنان ملامت كرده نميشوند (۶)

و كسی كه غير از زن و كنيز خود غيری را بجويد (برای مقاربت) از حد تجاوز نموده (۷)

و نيز از صفات مؤمنين اينكه است كه امانتهايشان و عهدشان را مراعات ميكنند (۸)

و آنهايی كه اوقات نمازشان را حفظ مينمايند (۹)

اينكه چنين جماعتی وارثانند (۱۰)

كه بهشت را بميراث ميبرند و در بهشت جاويدان خواهند بود (۱۱)

و حقيقهٔ ما انسان را از خلاصه گل آفريديم (۱۲)

پس از آن او را در جايگاه استوار قرار داديم (۱۳)

پس از آن او را نطفه (خون بسته) گردانيديم پس از آن نطفه را مضغه (پارچه گوشتی) نموديم و بپارچه گوشت استخوان و باستخوان گوشت پوشانيديم (وقتی خلقتش تمام گرديد) بوی روح دميديم بزرگ و بزرگوار است خدايی كه بهترين خلق كنندگان است (۱۴)

پس از آن بحقيقت شما از مردگانيد (۱۵)

پس از آن محققا شما در قيامت مبعوث خواهيد گرديد (۱۶)

و ما بالای سر شما هفت آسمان آفريديم و از آفريده خود غافل نميباشيم (۱۷)

و ما از آسمان باندازه معين آب را فرود آورديم پس از آن آن را در زمين ساكن گردانيديم و حقيقهٔ بر بردن آب توانا ميباشيم (۱۸)

و برای شما بآن آب بوستانهايی از نخل خرما و انگور آفريديم و برای شما در آنها ميوه‌های بسياری است كه از آن ميخوريد (۱۹)

و درختهايی كه از طور سينا روئيده ميشود با روغن كه خورش نان خورندگان باشد (۲۰).

صفحه : ۵

(توضيح آيات)

قَد أَفلَحَ المُؤمِنُونَ در اينكه آيات هفت صفت از صفات مؤمن كامل را تذكر ميدهد و اينكه اوصاف را از علامات ايمان و فلاح و

رستگارى بشمار ميآورد كه مؤمن كامل كه ايمان در قلبش نفوذ نموده از غيرش شناخته شود.

(فلاح) در لغت ظفر يافتن بمراد است. راغب گفته (الفلح- بالفتح و السكون الشق و قيل الحديد بالحديد، يفلح اى يشق. و الفلاح الظفر و ادراك بغيهٔ و ذلك ضربان دنيوى و اخروى فالدنيوى الظفر بالسعادات الّتى تطيب بها الحياهٔ الدنيا و هو البقاء و الغنى و العزّ. و الاخروى اربعهٔ اشياء: بقاء بلا فناء، و غنى بلا فقر، و عزّ بلا ذل، و علم بلا جهل) و لذلك گفته شده (لا عيش الّا عيش الاخرهٔ) (پايان) و بقولى بمعنى بقاء در عمل خير است، و (افلح) از باب افعال آمده يعنى مظفّر و كامياب و سعادتمند گرديدند مؤمنون كسانى كه باين اوصافند.

در عرف قرآن ايمان، اذعان و تصديق است بوحدانيّت خدا و رسولان او و روز قيامت و بكلّ (ما جاء به النبى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم).

الَّذِينَ هُم فِي صَلاتِهِم خاشِعُونَ خشوع يك تأثّر مخصوصى است از مقهور در مقابل قاهر و از آن خضوع پديد ميگردد اينست كه گفته‌اند خاشعون يعنى خاضعون.

اول از صفات مؤمنين آنهايى كه مظفّر و منصور گرديده‌اند مؤمنين ميباشند كه در نمازشان خاشعند. خشوع از خشيت ناشى ميشود و خشيت امر قلبى است و آن عبارت از حضور قلب است و آثارش در اعضاء ظاهر ميگردد و اعضاء را خاضع ميگرداند، اگر نماز گزار در حال نماز متوجّه باشد و عظمت و جلال الهى را منظور داشته و در حال قرائت و ركوع و سجود وجه دلش بسوى حق تعالى نگران باشد البته خواهى نخواهى اعضاء او خاضع ميگردند ديگر باين طرف و آن طرف

صفحه : ۶

التفات نميكند و نيز فكر خود را متمركز ميگرداند كه حواسش متفرّق نگردد و بداند چه ميگويد و حمد و ستايش كرا مينمايد و چشم خود را از محل سجده بلند نميكند.

و بروايتى رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم مردى را ديد كه در نماز بريش خود بازى ميكند فرمود آيا چنين نيست كه اگر قلب او خاشع بود اعضائش نيز خاضع بودند.

و اينكه حديث دلالت دارد كه خشوع در نماز هم بقلب است و هم باعضاء، امّا بقلب اينست كه در حال نماز هيچ همّى در دل نباشد و از ما سوى اعراض نمايد و غير از عبادت و معبود بچيزى متوجه نباشد.

و بروايتى حضرت رسول (ص) در ابتداء وقتى مشغول نماز ميشد بآسمان نگاه مينمود وقتى اينكه آيه فرود آمد سر خود را پائين مى‌انداخت و بزمين نگاه ميكرد. (مجمع البيان) ابو الفتوح رازى از سلمهٔ بن دينار چنين روايت ميكند كه گفته وقتى من نزد زين العابدين على بن الحسين (ع) نشسته بودم مردى آمد و باو گفت آيا ميدانى چطور بايد نماز كرد من خواستم او را بزنم امام فرمود (مهلا يا ابا حازم انّ العلماء هم الحلماء الرحماء)

ساكن باش بدرستى كه علماء با حلم و مهربانند پس از آن روى بسائل كرد و گفت آرى دانم نماز چيست (سائل) پيش از نماز بر تو واجب چيست! (امام) هفت چيز: نيّت، طهارت، پوشانيدن عورت، پاك بودن جاى سجده، وقت شناختن، جامه پاك پوشيدن، روى بقبله آوردن.

(سائل) بچه نيّت از خانه بيرون مى‌آيى! (امام) بنيّت زيارت (سائل) بچه نيت در مسجد ميروى! (امام) بنيت عبادت (سائل) بچه نيت در نماز قيام كنى! (امام) نيت خدمت (سائل) بچه نيت چنين نيت ميكنى! (امام) بنيت عبوديت و اقرار و اعتراف بوحدانيت خداى تعالى (سائل) بچه حال رو بقبله آرى (امام) بسه فريضه و يك سنت (سائل) آن سه چيست! (امام) توجه بقبله و نيت و تكبيرهٔ الاحرام فرض است و دست برداشتن در آن حين سنّت است.

صفحه : ۷

(سائل) تکبیرات چند عدد است! (امام) اصل تکبیرات نود و شش است پنج از آن فریضه و باقی سنت است. (سائل) بچه در نماز وارد میشوی!

(امام) بتکبیر. (سائل) برهان نماز چیست! (امام) قرائت. (سائل) خشوع نماز چیست! (امام) نظر در جای سجده. (سائل) تحریم نماز چیست!

(امام) تکبیرش. (سائل) تحلیل نماز چیست! (امام) سلامش.

(سائل) جوهرش چیست! (امام) تسبیحش. (سائل) شعارش چیست! (امام) دعاء تعقیبش. (سائل) تمامی نماز چیست! (امام) صلوات بر محمّد و آل محمّد (سائل) قبولش چیست! (امام) ولایت ما و برائت از دشمنان ما. (سائل) هیچ حجّت رها نکردی. سائل برخاست و میگفت (اللّه أَعلَمُ حَیثُ یَجعَلُ رِسالَتَهُ).

(پایان) اینها آداب ظاهری نماز است و روح نماز آن طوری که اهل حقیقت گفته‌اند برای هر یک از قوای باطنی نحوی از خشوع است:

خشوع نفس تمرکز او است از خواطر و هواجس و خشوع قلب ملازمهٔ ذکر است و دوام حضور و خشوع سرّ مراقبت و کوشش نمودن است در نفی خواطر و تفرّق حواس و خشوع روح در استغراق و فرو رفتن در بحر محبّت و گداخته گردیدن نزد تجلّی صفات جلال و جمال احدی.

وَ الَّذِینَ هُم عَنِ اللَّغوِ مُعرِضُونَ در مفردات گفته (اللغو من الکلام ما لا یعتد به و هو الّذی یورد لا عن رویهٔ و فکر و یجری مجری اللّغا و هو صوت العصافیر و نحوها من الطیور)«۱».

دوم از صفات مؤمن کامل چنین است که از بیهوده کاری چه راجع بگفتار باشد و چه افعال اعراض میکند، وقت خود را عزیزتر از آن میداند که حتّی آنی از آن را بیهوده مصرف بنماید و سودی عاید آن نگردد.

---

(۱) کلام لغو چیزی است که فائده در آن نباشد و آن سخنی است که بدون فکر و رویه صادر گردد و چنین کلامی مانند صدای گنجشکها و مانند آن از طیور می‌ماند.

صفحه : ۸

و شاید سر اینکه اینکه آیه را بآیه اول عطف داده چنین باشد کسی که ساعات عمر خود را در بیهوده کاری و لهو و لعب میگذراند برای چنین کسی ممکن نیست بتواند در نماز حضور قلب پیدا نماید زیرا که انسان آنچه مشغول بآن است قوه متخیّله که کارش صورت سازی است در نماز مثل حالت خواب همان را در نظرش جلوه میدهد و می‌آراید پس با اینکه حال چگونه میتواند فکر خود را متمرکز گرداند و در نماز حالت خشوع پیدا کند بلکه هر چه بخواهد حواس خود را جمع کند فوری موهومات و خیالات وی را میگیرد و حواسش را متفرّق میگرداند لکن کسی که در همه وقت فکرش و عملش مطابق فرموده عقل و شرع واقع گردد و همّش در همه کار تحصیل رضای حق تعالی باشد (زیرا اگر بدقّت بنگری هر عملی که در آن رضای خدای تعالی نباشد لغو و بیهوده کاری است) چنین کسی بخوبی میتواند بنا بر عادت خود را از موهومات و خیالات فاسد حفظ نماید و حضور قلب پیدا کند آن وقت است که حالت خشوع و خضوع پیدا مینماید.

گفته‌اند هر چه برای خدا نیست حشو است و آنچه تو را از خدا باز میدارد سهو است و آنچه بنده را در آن حظّی نباشد لهو است و

آنچه از جانب خدا نباشد لغو است.

وَ الَّذِينَ هُم لِلزَّكاةِ فاعِلُونَ سوم از علامت مؤمن كامل عطاء نمودن زكاة است يعنى بر اداء نمودن زكاة مال خود مداومت نمايد، بقولى مقصود از زكاة مطلق صدقه است اعم از واجب و مستحب، و از إبن عباس نقل ميكنند كه مقصود صدقه واجب است كه همان زكاة مال و زكاة فطره باشد.

وَ الَّذِينَ هُم لِفُرُوجِهِم حافِظُونَ چهارم از علامت مؤمنين چنين است كه آنان عورات خود را حفظ مينمايند اگر چه مؤمن شامل مرد و زن هر دو ميگردد لكن اينجا بقرينه قوله تعالى:

إِلّا عَلى أَزواجِهِم أَو ما مَلَكَت أَيمانُهُم

صفحه : ۹

مقصود رجالند نه نساء زيرا كه ملك يمين كه در آيه استثناء شده مختص بمردها است كه حفظ فروج آنها نسبت بغير ازواج و كنيزانى است كه مالك گرديده‌اند لكن براى زن چنين نيست بغير شوهر حفظ فروج واجب است.

فَمَنِ ابتَغى وَراءَ ذلِكَ فَأُولئِكَ هُمُ العادُونَ كسى كه از ازدواج و ملك يمين يعنى كنيزان تجاوز نمايد چنين كسانى آنان از حد خود تجاوز نموده و فلاح و رستگارى از آنها سلب گرديده زيرا كه عمل منكرى مثل زنا يا لواط يا استمناء كه تمام آنها عمل حرام و غير مأذون ميباشند مرتكب گرديده‌اند.

وَ الَّذِينَ هُم لِأَماناتِهِم وَ عَهدِهِم راعُونَ پنجم و ششم از علامت مؤمن كامل اينكه است كه امانت و عهد خود را مراعات مينمايد.

امانت دو قسم است امانات خدا و امانات بندگان خدا، امانات خدا آن اماناتى است كه بين خدا و بندگان است مثل نماز، روزه، غسل و اقسام عبادات.

امانات مردم مثل مالى كه وديعه ميگذارند يا عاريه ميدهند و همچنين بيع و شراء و شهادات و غير آنها از حقوقى كه بين مردم دائر است.

و امّا عهد سه قسم است: اول- اوامر خداى تعالى. دوم- نذرى كه كرده كه بايد بآن وفاء نمايد. سوم- عقودى كه بين مردم جارى است و براى انسان واجب است كه بتمام اقسام امانات و عهد وفاء كند يعنى با هر كس هر طورى عهد بسته است قيام نمايد و خلاف امانت و عهد نكند. (مجمع البيان) وَ الَّذِينَ هُم عَلى صَلَواتِهِم يُحافِظُونَ هفتم از نشانه مؤمنينى كه رستگار شده‌اند اينست كه اوقات نمازها و شرائط و اجزاء آن را حفظ مينمايد.

چقدر امر نماز مهم است كه اول قدم بسوى فضيلت و رستگارى نماز است و آخر قدم فيروزى و سعادت‌مندى نيز نماز است.

صفحه : ۱۰

آيات و اخبار در فضيلت نماز بقدرى است كه بشمار نميآيد، شيخ صدوق رحمةُ اللّه عليه در كتاب خصال بسند متّصل از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين حديث ميكند كه فرموده نماز از شرايع دين است و در آن رضاى پروردگار است و نماز منهاج انبياء يعنى راه سير انبياء است بسوى خدا و نماز سبب دوستى ملائكه و هدايت و ايمان و نور معرفت و بركت در رزق و راحت بدن ميگردد و شيطان از نماز كراهت دارد و نماز سبب اجابت دعاء و قبول اعمال است و نماز زاد و توشه مؤمن است از دنيا بسوى آخرت و شفيع است بين مؤمن و ملك الموت و مونس و انيس او است در قبر و فرش او است زير بدنش و جواب منكر و نكير است و نماز در محشر تاج است بر سر بنده و نور است در صورتش و لباس است بر بدنش و پرده است بين او و آتش و حجّت است بين او و بين پروردگارش تا آخر حديث.

علامه مجلسی رحمهٔ اللّه علیه در بحار از جامع الاخبار از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکند که فرمود نماز عمود دین است کسی که نماز را ترک کند دین خود را خراب گردانیده و کسی که نماز را بوقت خود اداء نکند داخل در ویل میگردد و ویل وادی است در جهنّم چنانچه خدای تعالی فرموده (فَوَيلٌ لِلمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُم عَن صَلاتِهِم ساهُونَ) و نبی (ص) فرمود (حافِظُوا عَلَى الصَّلَواتِ) وقتی عبد را در قیامت میآورند اول چیزی که از وی سؤال میشود نماز است اگر با نماز آمد کار او تمام است و گر نه میافتد در جهنّم.

أُولئِكَ هُمُ الوارِثُونَ الَّذِينَ يَرِثُونَ الفِردَوسَ هُم فِيها خالِدُونَ (أُولئِكَ) اشاره مینماید بجماعت مفلحون آنهایی که متّصف بآن اوصاف هفتگانه میباشند که در آیات بالا موصوف گردیده‌اند که اینان وارثینند فردوس را بارث میبرند. فردوس نام درجه اعلای بهشتی است اشاره به اینکه اینکه جماعت بپاداش اعمال نیکشان دارای چنین مقامی گردیده‌اند.

وَ لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ مِن سُلالَةٍ مِن طِينٍ اینکه آیات اشاره بحسن تدبیر و نظام آفرینش و عظمت انسان و چگونگی ابتداء خلقت او است که اینکه موجود شریف را از پست‌ترین موجودات که خاک

صفحه : ۱۱

است آفریدیم.

(سُلالَةٍ) جوهر و آن اجزاء لطیف خاک است گویا فرموده خاک را گرفته و تجزیه نمودیم و جوهر و اجزاء پاک آن را از کدر آن بیرون آوردیم و از جوهر آن نطفه قرار دادیم (مِن طِينٍ) جار و مجرور یا متعلّق به (خلقنا) است یا متعلّق بکلام محذوف است که صفت (سلاله) باشد یعنی انسان را از خلاصه کدر خاک آفریدیم و (من) اول ابتدایی است و (من) دوم بیانی.

ثُمَّ جَعَلناهُ نُطفَةً فِي قَرارٍ مَكِينٍ پس از آن نطفه‌ی که از خلاصه و جوهر خاک گرفته شده در جایگاه متین یعنی رحم متقن و محکم قرار دادیم که آسیبی بوی نرسد.

ثُمَّ خَلَقنَا النُّطفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقنَا العَلَقَةَ مُضغَةً فَخَلَقنَا المُضغَةَ عِظاماً فَكَسَونَا العِظامَ لَحماً پس از آنکه نطفه سفید در رحم قرار گرفت بدست قدرت ایزدی تغییرات و استحلالاتی عارض وی میشود و پس از چهل روز از حالت منی خارج میگردد و بشکل خون بسته‌ای پدید میگردد باز پس از استحلالات و تغییراتی که در آن محل تنگ تاریک (رحم) علی الدوام عارض او میگردد تا چهل روز دیگر که میگذرد مضغه‌ای مانند یک پارچه کوچک گوشت میگردد و پس از چهل روز دیگر استحاله دیگری پیدا کرده و مضغه استخوان میشود پس از آن باستخوان گوشت میپوشاند ثُمَّ أَنشَأناهُ خَلقاً آخَرَ فَتَبارَكَ اللّهُ أَحسَنُ الخالِقِينَ پس از آنکه سه چهل روز گذشت و صورت بندی نطفه تمام شد و تغییرات و تحوّلاتی که بایستی در آن محل رحم علی الدوام عارض وی گردد بپایان رسید آن وقت قابل میگردد که بوی خلقت دیگری افاضه شود و آن نفخه روح است قوله تعالی در سورهٔ الحجر آیه ۳۰ (وَ نَفَختُ فِيهِ مِن رُوحِي) و پس از نفس نباتی روح حیوانی و قوای طبیعی در او ظاهر میگردد و در همان اول خلقت عقل هیولایی و استعداد ترقّی و تعالی بمقام عالی عقل بالفعل نیز در او بودیعه گذارده میشود که هر گاه

صفحه : ۱۲

پس از آمدن بنشأه دنیا اگر با کوشش در علم و عمل مستعد گردید که خود را بمقام ارجمند انسان کامل برساند خواهد رسید و نظر بهمین استعداد و روح پاکی است که در قطعه خاکی نهاده شده که انسان را از پست‌ترین موجودات که خاک باشد وی را بمقام ارجمندی رسانیده که ممکن است از ملک و فلک برتر و بالاتر گردد اینکه است که در آخر آیه خود را ببزرگی و عظمت ستوده و آفرینش خود را تمجید نموده و در باره خود فرموده (فَتَبارَكَ اللّهُ أَحسَنُ الخالِقِينَ).

از اينجا معلوم ميشود چقدر خلقت انسان عجيب و مهمّ است كه در آفرينش آسمانها و زمين و ماه و ستارگان و كهكشانها و كرات عظيم و اقسام و انواع ملائكه (أُولِي أَجنِحَةٍ مَثني وَ ثُلاثَ وَ رُباعَ) (سوره فاطر آيه اول) و دستگاه مجلّل آفرينش چنين تعريف و تمجيدى از خود ننموده حتى روح اعظم كه بزرگترين موجودات بشمار ميرود وقتى از رسولش سؤال ميشود كه روح چيست در جواب فرموده (قُلِ الرُّوحُ مِن أَمرِ رَبِّي) همين قدر در تعريف روح ميفرمايد بگو روح از عالم امر است نه از عالم خلق.

ثُمَّ إِنَّكُم بَعدَ ذلِكَ لَمَيِّتُونَ (ثم) را براى تراخى ميآورند، پس از آنكه خلقت اوليّه شما تمام شد و نشو و ارتقاء هر فردى بقدرى كه در عالم قضاء الهى و دستگاه آفرينش مقرر گرديده بپايان رسيد آماده ميگرديد براى تحول يافتن و منتقل گرديدن بعالم ديگرى آن وقت مرگ شما را ميگيرد و منتقل ميگرديد بعالم برزخ و آن يك نحو حيات ديگرى است كه نتيجه حيات دنيوى وى خواهد بود.

ثُمَّ إِنَّكُم يَومَ القِيامَةِ تُبعَثُونَ پس از آنكه انسان عالم برزخ را گذرانيد و مراتب سير خود را باستكمال رسانيد در روز قيامت كه آخرين سير بشر است پس از تحولات بسيارى كه از اول تكوّن وجودش در پشت پدر و (رحم) مادر و ايّام سيرش در حيات دنيا و تبدّلاتى كه على الدوام عارض آن گرديده تماما بيك صورت وحدانى و فعليتى

صفحه : ۱۳

كه جامع تمامى مراتب وجود وى است از روح و بدن و قوى و مشاعر بپايان رسيد در روز قيامت مبعوث ميگردد.

اينكه آيات را بر هم مترتب گردانيده شايد اشاره باين باشد كه اينكه مراتب مترتّب بر همند هر سابقى مقدّمه بر مرتبه بالاى خود و هر لا حقى نتيجه و ما حصل مرتبه زيرين خود ميباشد.

بعبارت ديگر هر موجود دانى را مقام و محلى است در عالى كه ميكوشد و على الدوام بدور خود ميچرخد تا متصل بوى گردد. و هر موجود عالى را ظهور و بروزى است در دانى اينست كه تمام موجودات متصل و مرتبط بيكديگرند و مثل حلقه‌هاى زنجير بهم پيوسته‌اند.

ببين چگونه در اينكه آيات كه مراتب بشرى را بيان نموده از جوهر خاك آغاز نموده تا منتهاى كمال بشرى او كه در قيامت تحقّق مى‌پذيرد.

خاك را مقدمه نطفه و نطفه را مقدمه مضغه و نطفه و مضغه را نتيجه و ما حصل جوهر خاك و همچنين و هر مرتبه ما دون را مقدمه بالاتر و بالاتر را ما حصل ما دون گردانيده و كمال انسانى كه در قيامت ظهور و بروز پيدا مينمايد نتيجه و ما حصل تمام مراتب زيرين خواهد بود و راجع باين موضوع در كتاب معاد و آخرين سير بشر اندازه‌اى بحث نموديم بآن جا مراجعه شود.

وَ لَقَد خَلَقنا فَوقَكُم سَبعَ طَرائِقَ طرائق جمع طريقه و طرق جمع طريق است، چون بعقيده علماى هيئت قديم مقصود از طرائق طبقات آسمانهاى هفت‌گانه است، در مفردات گفته (و اطباق السماء يقال لها طرائق) يعنى هفت آسمان هر طبقه بالاى طبقه ديگر است زيرا كه هر يك پيچيده شده بديگرى است. و بقولى مقصود راههاى ملائكه است لكن بنا بر هيئت جديد مقصود از طرائق راههاى سيارات هفتگانه: ماه، خورشيد زهره، زحل، مريخ، عطارد، مشترى است كه هر يك را كره‌اى است مخصوص بخود كه در آن سير مينمايد و راه جداگانه‌اى دارند كه چسبيده بهم نيستند.

صفحه : ۱۴

وَ ما كُنّا عَنِ الخَلقِ غافِلِينَ اينكه آيه اشاره است به اينكه مبدء آفرينش موجودات را از طبقات آسمانها گرفته تا وجود انسانى كه گل سر سبد موجودات بشمار ميرود و با اينكه نظام مرتب هر يك از اجزاء عالم را در مرتبه و محلى و مقامى بترتيب حيرت بخشى قرار داده و تا موقعى كه در مرتبه قضاء مقرّر گرديده امرار حيات مينمايند و اگر نبود حفظ و حراست خالق متعال و يكى از اجزاء مهمّ

عالم از آن نظام مقرر و وظائف مرجوعه بخود سر سوزنی تعدّی مینمود عالم منحل میگردید.

وَ أَنزَلنا مِنَ السَّماءِ ماءً بِقَدَرٍ فَأَسكَنّاهُ فِي الأَرضِ وَ إِنّا عَلي ذَهابٍ بِهِ لَقادِرُونَ برای نظام خلقت از روی حسن تدبیر از آسمان آب باران را بقدر حاجت و لزوم فرو فرستادیم تا اینکه چشمه‌های زمین و کاریزها از آب پر گردد و همان طوری که قدرت بر ایجاد و انزال آب داریم حفظ و حراست آن نیز بدست قدرت ما انجام میگیرد اگر بخواهیم آب را در زمین نگاه میداریم و اگر بخواهیم آن را میخشکانیم.

ذات متعال در مقام بیان سعه قدرت و نفوذ حکم خود بشر را آگاه میگرداند که همین طوری که ما علّت موجوده موجودات میباشیم علّت مبقیه آن نیز خواهیم بود یعنی ایجاد ممکنات و اعدام آنان هر دو در قبضه قدرت ما است بقدری که حکمت خداوندی بر وجود و بقاء ممکنی از ممکنات اقتضاء مینماید آن شیئی از حال نیستی و عدم پا بعرصه وجود میگذارد و بقای آن نیز بدست قدرت او خواهد بود وقتی اراده فناء آن را کرد فورا بحالت اصلی خود برمیگردد و معدوم میشود.

فَأَنشَأنا لَكُم بِهِ جَنّاتٍ مِن نَخِيلٍ وَ أَعنابٍ لَكُم فِيها فَواكِهُ كَثِيرَةٌ وَ مِنها تَأكُلُونَ در مقام تفضّل و امتنان بر بشر بر آمده که برای انتفاع شما افراد بشر بوستانها و اشجار از درخت خرما و انگور و میوه‌های بسیار دیگری از انواع

صفحه : ۱۵

و اقسام آن آفریدیم و در دسترس شما گذاردیم و شما از آنها میخورید و اینکه در بسیاری از جاها نخل خرما و درخت انگور را اختصاص بذکر داده شاید برای اینکه است که منافع اینها بیشتر از باقی میوه‌جات است.

و بقول بعضی تخصیص خرما و انگور برای اینست که میوه اهل حجاز خرما و میوه اهل طائف انگور است.

وَ شَجَرَةً تَخرُجُ مِن طُورِ سَيناءَ گویند مقصود از آن شجره‌ای که از کوه سینا بیرون میآید درخت زیتون است و کوه طور همان است که حضرت موسی علیه السّلام در آن مناجات مینمود و در همانجا تورات بر حضرتش نازل گردید و آن کوه میان مصر و ایله است و همان شجره زیتون است که در آیه نور آن را مبارک نامیده.

تَنبُتُ بِالدُّهنِ وَ صِبغٍ لِلآكِلِينَ بیشتر قراء (تنبت) بفتح تاء اول و ضم تاء دوم خوانده‌اند مأخوذ از نبت ینبت، و باء (بالدهن برای متعدّی گردیدن فعل آمده.

خلاصه اینکه درختی که از طور سیناء روئیده می‌شود در آن روغن زیتون است و آن ادام و خورش نان است برای غذا خورندگان.

صفحه : ۱۶

[سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۲۱ تا ۳۴]

اشاره

وَ إِنَّ لَكُم فِي الأَنعامِ لَعِبرَةً نُسقِيكُم مِمّا فِي بُطُونِها وَ لَكُم فِيها مَنافِعُ كَثِيرَةٌ وَ مِنها تَأكُلُونَ (۲۱) وَ عَلَيها وَ عَلَي الفُلكِ تُحمَلُونَ (۲۲) وَ لَقَد أَرسَلنا نُوحاً إِلي قَومِهِ فَقالَ يا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ ما لَكُم مِن إِلهٍ غَيرُهُ أَ فَلا تَتَّقُونَ (۲۳) فَقالَ المَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن قَومِهِ ما هذا إِلاّ بَشَرٌ مِثلُكُم يُرِيدُ أَن يَتَفَضَّلَ عَلَيكُم وَ لَو شاءَ اللّهُ لَأَنزَلَ مَلائِكَةً ما سَمِعنا بِهذا فِي آبائِنَا الأَوَّلِينَ (۲۴) إِن هُوَ إِلاّ رَجُلٌ بِهِ جِنَّةٌ فَتَرَبَّصُوا بِهِ حَتّي حِينٍ (۲۵)

قالَ رَبِّ انصُرنِي بِما كَذَّبُونِ (۲۶) فَأَوحَينا إِلَيهِ أَنِ اصنَعِ الفُلكَ بِأَعيُنِنا وَ وَحيِنا فَإِذا جاءَ أَمرُنا وَ فارَ التَّنُّورُ فَاسلُك فِيها مِن كُلٍّ زَوجَينِ

اثنَینِ وَ أَهلَکَ إِلّا مَن سَبَقَ عَلَیهِ القَولُ مِنهُم وَ لا تُخاطِبنِی فِی الَّذِینَ ظَلَمُوا إِنَّهُم مُغرَقُونَ (۲۷) فَإِذَا استَوَیتَ أَنتَ وَ مَن مَعَکَ عَلَی الفُلکِ فَقُلِ الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی نَجّانا مِنَ القَومِ الظّالِمِینَ (۲۸) وَ قُل رَبِّ أَنزِلنِی مُنزَلاً مُبارَکاً وَ أَنتَ خَیرُ المُنزِلِینَ (۲۹) إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ وَ إِن کُنّا لَمُبتَلِینَ (۳۰)

ثُمَّ أَنشَأنا مِن بَعدِهِم قَرناً آخَرِینَ (۳۱) فَأَرسَلنا فِیهِم رَسُولاً مِنهُم أَنِ اعبُدُوا اللّهَ ما لَکُم مِن إِلهٍ غَیرُهُ أَ فَلا تَتَّقُونَ (۳۲) وَ قالَ المَلَأُ مِن قَومِهِ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ کَذَّبُوا بِلِقاءِ الآخِرَةِ وَ أَترَفناهُم فِی الحَیاةِ الدُّنیا ما هذا إِلّا بَشَرٌ مِثلُکُم یَأکُلُ مِمّا تَأکُلُونَ مِنهُ وَ یَشرَبُ مِمّا تَشرَبُونَ (۳۳) وَ لَئِن أَطَعتُم بَشَراً مِثلَکُم إِنَّکُم إِذاً لَخاسِرُونَ (۳۴)

صفحه : ۱۷

(ترجمه)

بحقیقت در (خلقت چهارپایان برای شما جای عبرت گرفتن است که از آنچه در شکم آنها است (از شیر) بشما می‌آشامانیم و در آنها برای شما منافع بسیاری است و از (گوشت آنها) میخورید (۲۱)

و بر آنها و بر کشتی سوار میشوید (۲۲)

و حقیقهٔ ما نوح (ع) را بسوی قومش فرستادیم نوح (ع) بقومش گفت ای گروه خدا را عبادت کنید برای شما غیر از او الهی نیست آیا چرا شما نمیپرهیزید (۲۳)

پس جماعتی از قومش آنهایی که کافر شدند گفتند نیست (اینکه مرد) مگر بشری مثل شما میخواهد بر شما برتری جوید و اگر خدا میخواست ملائکه را نازل مینمود و ما از پدران پیشین خود چنین نشنیده بودیم (۲۴)

نیست اینکه مگر مردی که در او دیوانگی است و شما منتظر باشید تا هنگامی (که بمیرد یا بهوش آید) (۲۵)

نوح گفت پروردگار من مرا بر جماعت تکذیب کنندگان یاری کن (۲۶)

باو وحی کردیم که باعانت و وحی ما کشتی بساز و وقتی امر ما آمد و تنور جوشید پس در آور در آن از هر جفتی دو تا و از اهل خودت مگر کسی را که حکم قضاء بر او سبقت گرفته و با من سخن مگو در آن کسانی که ستم نموده‌اند که حقیقهٔ آنان از غرق شدگانند (۲۷)

وقتی تو و کسانی که با توانـد (در کشتی) قرار گرفتید بگو حمد و ستایش مخصوص خدای آن چنانی است که ما را از جماعت ستمکاران نجات بخشید (۲۸)

و بگو پروردگار من فرود آور مرا در منزلی

صفحه : ۱۸

که برکت داده‌ای و تو بهترین فرود آوردگانی (۲۹)

بدرستی در اینکه حکایت آیاتی است و ما آزمایش کنندگان خواهیم بود (۳۰)

پس از آنها و بعد از آنان جماعت دیگری را آفریدیم (۳۱)

و از خودشان رسولی برای آنها فرستادیم (رسول گفت) خدا را عبادت کنید برای شما الهی غیر او نیست آیا چرا نمیپرهیزید (۳۲)

جماعتی از قوم آنهایی که کافر شدند و ملاقات آخرت را تکذیب نمودند و نعمت دنیا بآنها دادیم گفتند اینکه نیست مگر بشری مثل شما که از آنچه شما میخورید میخورد و از آنچه میآشامید میآشامد (۳۳)

و اگر شما او را اطاعت نمائید در آن هنگام از زیانکاران خواهید بود (۳۴).

صفحه : ۱۹

(توضیح آیات)

وَ إِنَّ لَکُم فِی الأَنعامِ لَعِبرَةً نُسقِیکُم مِمّا فِی بُطُونِها وَ لَکُم فِیها مَنافِعُ کَثِیرَةٌ وَ مِنها تَأکُلُونَ اینکه آیه مربوط بآیات بالا است و یاد آوری مینماید تفضّلاتی که بانسان عنایت نموده که اولا خلقت و آفرینش او را تام و تمام گردانیده و آسمان‌ها را بالای سر او و زمین را فرش او و محل آرامش او قرار داده و بآب باران بوستانها و انواع و اقسام میوه‌جات را در دسترس وی گذارده و در اینجا تذکر میدهد که در چهارپایان منفعت زائده‌ای است. (انعام) اگر چه اطلاق دارد لکن بقرینه آیه بعد وَ عَلَیها وَ عَلَی الفُلکِ تُحمَلُونَ گویند مقصود از انعام شتر است که سفینه خشکی است که هم بر آن سوار میشوید و هم از آنچه در شکم او است از شیرش میآشامید و از گوشت او هم میخورید و بایستی که از آن عبرت بگیرید و عظمت مدبّر آن را بنگرید و شکر گذار باشید و نظر بخلقت عظیم او است که در سوره غاشیه آیه ۱۷ فرموده أَ فَلا یَنظُرُونَ إِلَی الإِبِلِ کَیفَ خُلِقَت) یعنی از خلقت بزرگ او عبرت گیرید.

وَ لَقَد أَرسَلنا نُوحاً إِلی قَومِهِ فَقالَ یا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ ما لَکُم مِن إِلهٍ غَیرُهُ أَ فَلا تَتَّقُونَ الخ در آیات بسیار حکایت نوح (ع) و قومش و جفاهایی که باو وارد کردند تذکّر داده و البتّه در هر جایی بمناسبتی آمده و نکات زائدی در آن است لکن چون قبلا بیان آن شده و اصلا از محکمات قرآن بشمار میرود در اینجا بترجمه تحت اللفظی آن اکتفاء مینمائیم.

قالَ رَبِّ انصُرنِی بِما کَذَّبُونِ پس از آنکه حضرت نوح علیه السّلام نهصد و پنجاه سال مردم را بیگانه پرستی دعوت نمود و از او نپذیرفتند و بقدری بحضرتش اذیّت نمودند که از هدایت یافتن

صفحه : ۲۰

آنان مأیوس گردید آن وقت در مقام مناجات بر آمد و گفت پروردگار من مرا یاری گردان و دعای او بهدف اجابت رسید.

فَأَوحَینا إِلَیهِ أَنِ اصنَعِ الفُلکَ بِأَعیُنِنا وَ وَحیِنا فَإِذا جاءَ أَمرُنا وَ فارَ التَّنُّورُ الخ وقتی آن جماعت عصیان و هتّاکی را از حدّ گذرانیدند در مورد غضب الهی واقع گردیدند و بنوح (ع) وحی رسید که باعانت ما و حفظ ما کشتی بساز ظاهرا تا آن وقت مردم نمیدانستند کشتی چیست و شاید خود حضرت نوح (ع) نیز نمیدانسته کشتی چیست و چگونه میتوان او را ساخت اینست که فرموده بنظر ما و وحی ما که بتوسط ملائکه یا الهام تو را بساختن کشتی یاری مینمائیم وقتی کشتی تمام شد و موقع طوفان رسید (وَ فارَ التَّنُّورُ) و آب را از تنور آتش فوران نمود آن وقت موقع طوفان رسیده.

فَاسلُک فِیها مِن کُلٍّ زَوجَینِ اثنَینِ وَ أَهلَکَ إِلّا مَن سَبَقَ عَلَیهِ القَولُ مِنهُم داخل گردان در کشتی از هر موجودی جفتی از نر و ماده و نیز داخل گردان در کشتی اهل بیت خودت را مگر آن کسانی که تقدیر شده که هلاک شوند یعنی زن تو و پسر تو و نیز مؤمنین را داخل کشتی بگردان و بعد تماما بطوفان هلاک خواهند گردید و نجات یافتگان کسانی بودند که ایمان آورده بودند.

(اسلک) میشود فعل لازم باشد و میشود متعدّی، اگر مصدرش (سلوک) باشد لازم است و اگر (سلک) باشد متعدّی است:

وَ لا تُخاطِبنِی فِی الَّذِینَ ظَلَمُوا إِنَّهُم مُغرَقُونَ راجع بغرق شدگان است که بخود ستم نموده‌اند و خود را مورد غضب الهی گردانیده‌اند، و گویا خطاب شدید بنوح مینماید که در باره ظالمین که حکم بر غرق آنان جاری گردیده شفاعت مکن که آنها غرق شدگانند زیرا همان طوری که در کفر غرقند بایستی در عذاب دنیا نیز غرق گردند.

فَإِذَا استَوَیتَ أَنتَ وَ مَن مَعَکَ عَلَی الفُلکِ فَقُلِ الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی نَجّانا مِنَ القَومِ الظّالِمِینَ

صفحه : ۲۱

(اسـتواء) بقرینه (علی) در اینجا بمعنی استیلاء است یعنی وقتی که خودت و کسانی از مؤمنین که با توانـد بر کشتی سوار شدید بگو ستایش و حمد و ثناء مخصوص آن خدایی است که ما را از جماعت ستمکاران نجات داد.

وَ قُل رَبِّ أَنزِلنِی مُنزَلًا مُبارَکاً وَ أَنتَ خَیرُ المُنزِلِینَ تمام قرّاء (منزلا) بضمّ میم و فتـح زاء قرائت نمودهانـد مگر ابو بکر که از عاصم که یکی از قراء است بفتح میم و کسـر زاء نقل نموده، یعنی ابو بکر که راوی قرائت عاصم است از عاصم نقل کرده که عاصم بفتح میم و کسر زاء قرائت نموده.

پس از آنکه آب تمـام روی زمین را گرفت و نوح و تـابعین او از غرق نجات یافتنـد و تمام کفّار هلاک گردیدنـد بنوح (ع) خطاب میرسد که ای نوح خدای خود را بخوان و از او طلب نما و بگو ما را در محلّ با برکت فرود آور که از هر آفتی محفوظ باشیم.

إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ وَ إِن کُنّا لَمُبتَلِینَ (ان) در (وَ إِن کُنّا) مخفّفه از مثقّله و ضمیر شأن در آن مستتر است یعنی در اینکه داستان نوح و طوفـان عظیم هر آینه آیـات و نشانه‌هـایی است از قـدرت و عظمت الهی و اینکه شـأن و امر مـا چنین بود که آنان را در مورد بلاء و آزمایش در آوردیم.

آری داسـتان طوفان نوح یکی از اسـرار عجیب عالم بشمار میرود، طبیعّین بایستی در حکایات قرآن قدری فکر خود را بکار اندازند تا بداننـد که اگر مشیّت الهی تعلّق گیرد در آنی عالم را زیر و زبر میگردانـد، بقول خود طبیعیین طبیعت بیشـعور یک اقتضاء دارد و بیک روش پیش میرود اینکه تغییرات و تبـدلاتی که چه در زمان قـدیم و چه بعد از آن در عالم پدیدار میگردد اقوی شاهد و دلیلی است که دست توانای دیگری در کار است که از روی علم ازلی و قـدرت سـرمدی هر طوری که حکمت اقتضاء نماید امور عالم را منظّم و مرتب میگرداند و نیز همان علت

صفحه : ۲۲

موجـده علّـت مبقیـه است بقـدرت خـود می‌آفرینـد و بمشیّت خـود نشـو و ارتقـاء میدهـد و روزی و بقـاء هر موجـودی را در خـور استعدادش اندازه گیری نموده خلاصه باراده خالق یکتا کارخانه آفرینش همیشه در گردش است.

ثُمَّ أَنشَأنا مِن بَعدِهِم قَرناً آخَرِینَ اهل هر عصر و زمانی را قرن نامند، پس از طوفان و هلاک اهل زمین جماعت دیگری را آفریدیم.

فَأَرسَلنا فِیهِم رَسُولًا مِنهُم أَنِ اعبُدُوا اللّه مـا لَکُم مِن إِلهٍ غَیرُهُ أَ فَلا تَتَّقُونَ الـخ شایـد مقصود از رسولانی که پی در پی پس از طوفان ارسـال گردیدنـد و از خود آن جمـاعت بودنـد هود نبی (ع) بوده یـا صالـح (ع) بـدلیل قوله تعـالی حکایـهٔ از قول هود (وَ اذکُرُوا إِذ جَعَلَکُم خُلَفاءَ مِن بَعـدِ قَومِ نُوحٍ) سوره اعراف آیه ۶۷ خلاصه پس از طوفان پیمبرانی پی در پی برای هـدایت و ارشاد و اتمام حجّت بر خلق از جنس خـود بشـر آمدنـد و متّفقـا بیـک قول و منطق کلاـم آن بزرگواران اینکه بود که خـدای یگـانه را عبـادت نمائیـد و گوشزد آنان مینمودند که خدایی غیر از او نیست (أَ فَلا تَتَّقُونَ) چرا شما راه صلاح و تقوی را پیش نمیگیرید تا رستگار گردید.

اشاره به اینکه تمام پیمبران برای دو مطلب ارسال گردیدند یکی افراد بشر را از شرک بوحدت آرند و بپرستش خدا و باطاعت اوامر او قیـام نماینـد و دیگر ببشـر بیاموزنـد چگونگی حفـظ نفس از خطاء و متابعت شـیطان و ظلم و ایـذاء ببنـدگان خـدا ننماینـد و خود خواهی را کنـار گذارنـد زیرا که تقوی کلمه جـامعی است و معنی تحت اللفظی آن خودداری نمودن از آنچه غیر رضای حق تعالی است، مؤمن بـا تقوی در تمـام امور و در جمیع حالاـت روی دلش بسوی خـدا نگران است و هیـچ وقت او را فراموش نخواهـد نمود اینکه است که همیشه مواظب اعمال و افعال خود میباشد که خلافی از وی صادر نگردد.

صفحه : ۲۳

[سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۳۵ تا ۵۰]

اشاره

أ يَعِدُكُم أَنَّكُم إِذا مِتُّم وَ كُنتُم تُراباً وَ عِظاماً أَنَّكُم مُخرَجُونَ (۳۵) هَيهاتَ هَيهاتَ لِما تُوعَدُونَ (۳۶) إِن هِيَ إِلّا حَياتُنَا الدُّنيا نَمُوتُ وَ
نَحيا وَ ما نَحنُ بِمَبعُوثِينَ (۳۷) إِن هُوَ إِلّا رَجُلٌ افتَرى عَلَى اللّهِ كَذِباً وَ ما نَحنُ لَهُ بِمُؤمِنِينَ (۳۸) قالَ رَبِّ انصُرنِي بِما كَذَّبُونِ (۳۹)
قالَ عَمّا قَلِيلٍ لَيُصبِحُنَّ نادِمِينَ (۴۰) فَأَخَذَتهُمُ الصَّيحَةُ بِالحَقِّ فَجَعَلناهُم غُثاءً فَبُعداً لِلقَومِ الظّالِمِينَ (۴۱) ثُمَّ أَنشَأنا مِن بَعدِهِم قُرُوناً
آخَرِينَ (۴۲) ما تَسبِقُ مِن أُمَّةٍ أَجَلَها وَ ما يَستَأخِرُونَ (۴۳) ثُمَّ أَرسَلنا رُسُلَنا تَترا كُلَّ ما جاءَ أُمَّةً رَسُولُها كَذَّبُوهُ فَأَتبَعنا بَعضَهُم بَعضاً وَ
جَعَلناهُم أَحادِيثَ فَبُعداً لِقَومٍ لا يُؤمِنُونَ (۴۴)
ثُمَّ أَرسَلنا مُوسى وَ أَخاهُ هارُونَ بِآياتِنا وَ سُلطانٍ مُبِينٍ (۴۵) إِلى فِرعَونَ وَ مَلَائِهِ فَاستَكبَرُوا وَ كانُوا قَوماً عالِينَ (۴۶) فَقالُوا أَ نُؤمِنُ لِبَشَرَينِ
مِثلِنا وَ قَومُهُما لَنا عابِدُونَ (۴۷) فَكَذَّبُوهُما فَكانُوا مِنَ المُهلَكِينَ (۴۸) وَ لَقَد آتَينا مُوسَى الكِتابَ لَعَلَّهُم يَهتَدُونَ (۴۹)
وَ جَعَلنَا ابنَ مَريَمَ وَ أُمَّهُ آيَةً وَ آوَيناهُما إِلى رَبوَةٍ ذاتِ قَرارٍ وَ مَعِينٍ (۵۰)

صفحه : ۲۴

(ترجمه)

کفار (پس از تبلیغ پیمبران با هم میگفتند) آیا بشما وعده میدهد وقتی مردید و خاک و استخوان گردیدید شما را (از خاک) بیرون آرند (۳۵)

دور است دور است آنچه را که بشما وعده میدهند (۳۶)

ما را نیست مگر زندگانی دنیا میمیریم و زنده میگردیم و ما بر انگیخته نخواهیم شد (۳۷)

اینکه شخص نیست مگر مردی که بر خدا دروغ می‌بندد و ما هرگز باو ایمان نخواهیم آورد (۳۸)

آن رسول گفت پروردگار من مرا یاری کن و اینکه گروه را بسبب تکذیبشان (هلاک گردان) (۳۹)

خدای تعالی (برسولش) گفت اینکه جماعت بزودی از کرده خود پشیمان خواهند گردید (۴۰)

پس از آن بصیحه آسمانی که بحق بود آنها را گرفتیم و ما آنان را چون خاشاک گردانیدیم و دوری باد از رحمت خدا مر گروه ستمکاران را (۴۱)

پس بعد از آنها جماعت دیگری را آفریدیم (۴۲)

اجل هیچ امتی از وقتی که (برای هلاکت آن مقرّر شده بود) نه پیش گیرد و نه عقب افتد (۴۳)

پس از آن رسولانی عقب یکدیگر فرستادیم و هر رسولی که میآمد امّتش او را تکذیب مینمودند ما هم آنان را از پی هم هلاک گردانیدیم و داستانهای آنها را عبرت دیگران قرار دادیم پس دوری است برای جماعتی که ایمان نمیآورند (۴۴)

پس از آن موسی و برادرش هارون را با معجزه‌های بسیار فرستادیم (۴۵)

بسوی فرعون و گروهان او و آنها استکبار نمودند و آنان جماعتی بودند که برتری و علو مینمودند (۴۶)

و گفتند ما ایمان آریم بدو بشری که مثل ما میباشند در حالی که قوم آنها از بندگان و تحت فرمان مایند (۴۷)

(فرعونيان) موسى و هارون را تكذيب نمودند و از هلاك شدگان گرديدند (۴۸)

حقيقةً ما بموسى كتاب (تورات) عطا نموديم كه شايد آنها هدايت يابند (۴۹)

پسر مريم و مادرش را آيت و معجزه بزرگ قرار داديم و آنها را در سرزمين بلندى كه آنجا مكان هموارى و چشمه‌هاى سارى بود منزل داديم (۵۰).

صفحه : ۲۵

(توضيح آيات)

أَ يَعِدُكُم أَنَّكُم إِذا مِتُّم وَ كُنتُم تُراباً وَ عِظاماً أَنَّكُم مُخرَجُونَ بعد از آنكه پيمبران پس از طوفان آمدند و مردم را بپرستش خداى يكتا و تقوى دعوت نمودند بزرگان و رؤساء آنها گفتند آيا شما مطيع يك بشرى مثل خودتان ميگرديد و بشما وعده ميدهد وقتى مرديد و خاك و استخوان گرديديد در سراى ديگرى زنده ميگرديد.

هَيهاتَ هَيهاتَ لِما تُوعَدُونَ (هيهات) از اسماء افعال و بمعنى (بعد) بضمّ باء قرائت شده لكن در معنى دورى بليغ‌تر و مؤكّدتر است يعنى بسيار دور از حقيقت است آنچه را كه پيمبران بشما وعده ميدهند، و گويند ابو جعفر (هيهات) بكسر تا خوانده و نضر بن عاصم (هيهات) بضمّ تا، و ابو حبوة شامى بضم و تنوين تا (هيهات) قرائت نموده و عامه قرّاء بفتح تا (هيهات) بدون تنوين خوانده‌اند.

إِن هِيَ إِلّا حَياتُنَا الدُّنيا نَمُوتُ وَ نَحيا وَ ما نَحنُ بِمَبعُوثِينَ كفّار و منكرين قيامت با هم گفتند چيزى نيست مگر همين حيات دنيا كه در آن ميميريم و زنده ميشويم و افراد ديگرى بدنيا ميآيند و حيات پيدا ميكنند و يا ميميريم و در همين عالم دنيا زنده ميگرديم و شايد آنان تناسخى بودند و ما هيچوقت در عالم ديگرى مبعوث نخواهيم گرديد إِن هُوَ إِلّا رَجُلٌ افتَرى عَلَى اللّهِ كَذِباً وَ ما نَحنُ لَهُ بِمُؤمِنِينَ هود (ع) نيست مگر مردى كه بخدا افتراء ميزند و دروغ ميگويد كه خود را برسالت از جانب خدا معرّفى مينمايد و هرگز ما بگفتار او مطمئن نيستيم و بوى ايمان نخواهيم آورد.

قالَ رَبِّ انصُرنِي بِما كَذَّبُونِ پس از آنكه تبليغ و كوشش آن پيمبر كه شايد هود نبى عليه السّلام بوده در گوش سنگين كفّار تأثير ننمود و از هيچ قسم از اقسام و انواع ظلم و اذيّت

صفحه : ۲۶

در باره او خوددارى ننمودند و نيز از هدايت يافتن آنها مأيوس گرديد در مناجات عرض ميكند خدايا مرا يارى گردان بآنچه اينكه جماعت مرا تكذيب ميكنند و مسلّما نفرين پيمبران مثل باقى اعمالشان باذن خدا بوده وقتى كفر و الحاد را از حدّ ميگذرانيدند و آنها ميدانستند كلمه عذاب بر آنها محقّق گرديده از خدا طلب يارى ميكردند.

قالَ عَمّا قَلِيلٍ لَيُصبِحُنَّ نادِمِينَ ماء (عمّا) زائده است و معنى (عن قليل) يعنى يهود (ع) جواب ميرسد اندك زمان ديگر طولى نميكشد كه اينان وقتى آثار عذاب را ديدند از كرده خود پشيمان خواهند گرديد، آرى وقتى ميرسد كه انسان از كرده خود نادم و پشيمان ميگردد لكن متأسفانه وقتى عمر سر آمد و زمان عمل گذشت و ظهور جزاء ظاهر گرديد ديگر پشيمانى سودى نخواهد داشت.

فَأَخَذَتهُمُ الصَّيحَةُ بِالحَقِّ فَجَعَلناهُم غُثاءً فَبُعداً لِلقَومِ الظّالِمِينَ موقع عذاب رسيد و آنان را صيحه آسمانى كه بحق و مستعد عذاب بودند فرا گرفت، و شايد مقصود از صيحه آسمانى صداى مهيبى بود كه جبرئيل بامر خدا چنان فريادى كرد كه زهره‌هاى آنها شكافت و هلاك گرديدند، بقول بعضى اينكه جماعت قوم ثمود بودند بدليل آنكه عذاب آنان صيحه آسمانى بوده، و بقول ديگر

قوم عاد بودنـد، و ممکن است گفته شود هر عذاب استیصالی که بر هر طایفه‌ای وارد میشد آن را صـیحه مینامیدند، و پس از صـیحه آنان را گردانیـدیم مانند خاک و خاشاکی که در وادی آب برده جمع میشود و در زمین پراکنده میگردد و دوری است یا دوری باد از رحمت خدا مر جماعت ستمکاران را.

ثُمَّ أَنشَأنـا مِن بَعـدِهِم قُرُونـاً آخَرِينَ‌الـخ پس از هلاکت قوم عاد یا ثمود چون بنا بر اینکه سنّت خـدا (كُلَّ يَومٍ هُوَ فِي شَأنٍ) بر اینکه جاری گردیـده که اینکه کارخانه و دسـتگاه آفرینش و اینکه جهان لا یتناهی با قـدرت و اراده غیر محـدود ازلی در تحت شـرائط و مقررات خاص تغییر

صفحه : ۲۷

ناپذیری مرتّب و همیشه در گردش باشد و در هر آنی ملیاردهایی از ممکنات از وادی نیستی بصـحرای وجود تظاهر نموده و پس از آن باز راه نیستی را گرفته و معدوم گردند بدون اینکه سر سوزنی در دسـتگاه آفرینش تغییری پدید گردد زیرا عالم وجود ممکنات قطره‌ای است از سـر چشـمه فیض منبسط الهی که علی الـدوام در جریان است و منقطع نخواهد گردید مگر باراده فیّاض مطلق اینکه است که همیشه چرخ گیتی در گردش است.

ثُمَّ أَرسَـلنا رُسُـلَنا تَترا كُلَّ‌ما جاءَ أُمَّةً رَسُولُها كَذَّبُوهُ‌فَأَتبَعنا بَعضَـهُم بَعضاً رسولان پی در پی آمدند و افراد بشر بعادت دیرینه‌شان آنان را تکذیب نمودند و همه را بدون مهلت هلاک گردانیدیم.

وَ جَعَلناهُم أَحادِيثَ‌فَبُعداً لِقَومٍ لا يُؤمِنُونَ‌و از آنها باقی نماند مگر داستان آنان که عبرت دیگران گردید.

(احادیث) یا جمع (حدیث) یا جمع (احدوثه) مثل (اعجوبه است) و آن حکایاتی است که مردم خود را بآن سرگرم میکنند و گویند در اینجا مقصود اسم (ما يتحدث به) است که بطور تعجّب حکایت میکنند، و استعمال لفظ (احدوثه) را در شرّ آرند نه در خیر.

ثُمَّ أَرسَـلنا مُوسـى وَ أَخاهُ‌هارُونَ‌بِآياتِنا وَ سُـلطانٍ مُبِينٍ إِلى فِرعَونَ‌وَ مَلَائِهِ پس از پیمبران و رسولانی که پی در پی برای هـدایت خلق فرسـتاده شدند و هلاک گردیدن قوم آنها در اثر مخالفت نمودن و تکذیب کردن آنان، موسی و هارون علیهما السلام برسالت برای هدایت فرعون و فرعونیان فرسـتاده شدند با آیات ظاهر و هویدا که بالاترین آنها ید بیضا و عصا بود و اینکه دو معجزه‌ای بود که در اول مبعوث گردیدن حضـرتش بوی کرامت گردید که برود و فرعون و تابعین او را هدایت نماید و پس از آن معجزات دیگری مثل شکافتن دریا و انفجار چشمه آب بزدن عصا را بر سنگ و باقی معجزات نه گانه که برای اثبات رسالتش بوی داده شده بود بدستش ظاهر گردید.

صفحه : ۲۸

فَاستَكبَرُوا وَ كـانُوا قَوماً عالِينَ‌فرعون و فرعونیان اسـتکبار و سرکشـی کردنـد و بغلبه و استیلاء و علو و برتری که بر بنی اسـرائیلیان و سائر مردم داشـتند مطیع موسـی و هارون نگردیدنـد قوله تعالی در وصف او است إِنَّ‌فِرعَونَ‌عَلا فِي الأَرضِ و نظر بعلوّی که بر خود گمان میبردند اطاعت نکردند.

فَقالُوا أَ نُؤمِنُ‌لِبَشَـرَينِ مِثلِنا وَ قَومُهُما لَنا عابِدُونَ‌آن جماعت گفتند آیا ما ایمان آوریم بدو بشـری که در انسانیّت و لوازم بشریّت مثل ما میباشـند و حال آنکه قوم آنها یعنی بنی اسـرائیل بنـده و مطیع ما میباشـند (بشـر و مثل) هر دو بر یک و دو و سه و جماعت اطلاق میگردد و مـذکّر و مؤنّث در آن مساوی است مثل اینکه گفته شده (لبشـر و بشـرین) و مثل قوله تعالی فی به (إِذاً مِثلُهُم وَ مِنَ‌الأَرضِ مِثلَهُنَّ).

فَكَـذَّبُوهُما فَكـانُوا مِنَ‌المُهلَكِينَ‌پس از آنکه حضـرت موسـی (ع) بـا آن معجزات بسـیار در مقـام هـدایت فرعونیان بر آمـد و کتاب

تورات باو عنایت گردید و اطاعت ننمودند آن وقت در مورد عذاب واقع گردیدند و همه بغرق شدن در رود نیل هلاک گردیدند.

وَ جَعَلنَا ابنَ مَریَمَ وَ أُمَّهُ آیَةً پس از حکایت موسی و فرعونیان و هلاکت آنها اشاره بمقام و مرتبه مریم صدّیقه و عیسی علیه السّلام و مقام بلند آنها میکند و اینکه مادر و پسر را دو آیت و دو نشانه بزرگ قدرت خود بشمار میآورد زیرا که مریم (ع) بدون شوهر حامله شد و عیسی علیه السّلام بدون پدر متولّد گردید.

وَ آوَیناهُما إِلی رَبوَةٍ ذاتِ قَرارٍ وَ مَعِینٍ و منزلگاه آنها را در زمین مرتفع قرار دادیم و آن زمین بیت المقدس بود که از همه زمین‌ها بلندتر است یا زمین کنست یا دمشق یا رمله یا فلسطین و بقولی مقصود سواد کوفه است و از امام صادق علیه السّلام نقل شده که قرارگاه آنها

صفحه : ۲۹

مسجد کوفه بود و ذات معین آب فرات است که اصل آن آبی است که بر روی زمین جریان دارد.

و معین یا مأخوذ از (معن الماء) است یعنی وقتی آب جاری گردید و یا مأخوذ از (ماعون) است که بمعنی منفعت است، و یا اسم مفعول است از (عانه) و وصف مکان مریم و عیسی علیهما السلام را باین اوصاف اشاره بتنزّه و پاکی آنها است، و گوینـد مریم با پسرش عیسی (ع) و پسر عم خود یوسف إبن ماثان دوازده سال در آن محل زندگانی مینمودند و مریم (ع) ریسمان میبافت و تأمین امرار معاش مینمودند.

صفحه : ۳۰

[سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۵۱ تا ۷۰]

اشاره

یا أَیُّهَا الرُّسُلُ کُلُوا مِنَ الطَّیِّباتِ وَ اعمَلُوا صالِحاً إِنِّی بِما تَعمَلُونَ عَلِیمٌ (۵۱) وَ إِنَّ هـذِهِ أُمَّتُکُم أُمَّةً واحِدَةً وَ أَنَا رَبُّکُم فَاتَّقُونِ (۵۲) فَتَقَطَّعُوا أَمرَهُم بَینَهُم زُبُراً کُلُّ حِزبٍ بِما لَدَیهِم فَرِحُونَ (۵۳) فَذَرهُم فِی غَمرَتِهِم حَتّی حِینٍ (۵۴) أَ یَحسَبُونَ أَنَّما نُمِدُّهُم بِهِ مِن مالٍ وَ بَنِینَ (۵۵)

نُسارِعُ لَهُم فِی الخَیراتِ بَل لا یَشعُرُونَ (۵۶) إِنَّ الَّذِینَ هُم مِن خَشیَةِ رَبِّهِم مُشفِقُونَ (۵۷) وَ الَّذِینَ هُم بِآیاتِ رَبِّهِم یُؤمِنُونَ (۵۸) وَ الَّذِینَ هُم بِرَبِّهِم لا یُشرِکُونَ (۵۹) وَ الَّذِینَ یُؤتُونَ ما آتَوا وَ قُلُوبُهُم وَجِلَةٌ أَنَّهُم إِلی رَبِّهِم راجِعُونَ (۶۰)

أُولئِکَ یُسارِعُونَ فِی الخَیراتِ وَ هُم لَها سابِقُونَ (۶۱) وَ لا نُکَلِّفُ نَفساً إِلاّ وُسعَها وَ لَدَینا کِتابٌ یَنطِقُ بِالحَقِّ وَ هُم لا یُظلَمُونَ (۶۲) بَل قُلُوبُهُم فِی غَمرَةٍ مِن هـذا وَ لَهُم أَعمالٌ مِن دُونِ ذلِکَ هُم لَها عامِلُونَ (۶۳) حَتّی إِذا أَخَذنا مُترَفِیهِم بِالعَذابِ إِذا هُم یَجأَرُونَ (۶۴) لا تَجأَرُوا الیَومَ إِنَّکُم مِنّا لا تُنصَرُونَ (۶۵)

قَد کانَت آیاتِی تُتلی عَلَیکُم فَکُنتُم عَلی أَعقابِکُم تَنکِصُونَ (۶۶) مُستَکبِرِینَ بِهِ سامِراً تَهجُرُونَ (۶۷) أَ فَلَم یَدَّبَّرُوا القَولَ أَم جاءَهُم ما لَم یَأتِ آباءَهُمُ الأَوَّلِینَ (۶۸) أَم لَم یَعرِفُوا رَسُولَهُم فَهُم لَهُ مُنکِرُونَ (۶۹) أَم یَقُولُونَ بِهِ جِنَّةٌ بَل جاءَهُم بِالحَقِّ وَ أَکثَرُهُم لِلحَقِّ کارِهُونَ (۷۰)

صفحه : ۳۱

[ترجمه]

(ذات متعال) خطاب بپیمبران فرموده ای فرستادگان از مأکولات پاکیزه بخورید و اعمال شایسته نیکو بجا آرید بدرستی و حقیقت من بر آنچه شما میکنید دانا میباشم (۵۱)

و ملّت شما ملّتی است یگانه و منم پروردگار شما پرهیزکار باشید (۵۲)

(مردم) در امر دین خودشان را متفرّق و جدا جدا گردانیدند و هر فرقه‌ای بآنچه نزد آنها است شادمانند (۵۳)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگذار آنان در گرداب ضلالت باقی باشند تا وقت معین (۵۴)

آیا کفار گمان میکنند آنچه از مال و اولاد بآنها میدهیم (۵۵)

در خیرات آنها مسارعت میکنیم نه چنین است آنان نمیفهمند (که برای امتحان است (۵۶)

بحقیقت آنهایی که از هیبت پروردگارشان ترسناکند (۵۷)

و کسانی که بآیات پروردگارشان گرویده‌اند (۵۸)

و آنهایی که برای خدا شریک نگرفته‌اند (۵۹)

و آنان که صدقه‌ها میدهند و قلبشان (از خوف عدم قبول) ترسناك است حقیقهٔ چنین مردمانی بسوی پروردگارشان باز گشت کنندگانند (۶۰)

اینکه جماعت (که متصف بچنین اوصافی میباشند) کسانی هستند که در خیرات مسارعت میکنند و آنان بر هر امر خیری پیشی گیرندگانند (۶۱)

و ما بکسی تکلیف ننمودیم مگر بقدر وسع و طاقتش و نزد ما کتابی است که بحق سخن میگوید و آنها ستم گردیده نمیشوند (۶۲)

بلکه دلهای (کافرین) در پرده جهل است و آنها را اعمال پستی است که عمل کنندگانند (۶۳)

تا وقتی که متنعمین آنان را بعذاب گرفتیم آن گاه فریاد و استغاثه خواهند نمود (۶۴)

(ای کفار) امروز استغاثه نکنید شما از جانب ما یاری گردیده نخواهید شد (۶۵)

حقیقهٔ آیات ما بر شما قرائت شد و شما بعقبهای خود برگشتید (یعنی بآیات خدا اعتنا ننمودید) (۶۶)

تکبر کنندگان میرفتید (بگمان اینکه اهل حرم هستید) و در شب بهذیان با یکدیگر سخن میگفتید (۶۷)

آیا اینان در قرآن تدبّر نمیکنند یا برای آنها چیزی آمد که بر پدران آنها نیامده بود (۶۸)

یا اینان رسول خدا را براستگویی نشناختند و انکار میکنند (۶۹)

یا گویند در او دیوانگی است (چنین نیست) بلکه برای آنها سخن حق آمد و اکثر آنان از حق کراهت دارند (۷۰).

صفحه : ۳۲

(توضیح آیات)

اشاره

يا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّباتِ وَ اعمَلُوا صالِحاً إِنِّي بِما تَعمَلُونَ عَلِيمٌ

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- خطاب بصیغه جمع شامل میگردد تمام پیمبران را که همه آنها مشمول اینکه خطاب بودند هر یک در وقت خود و منع از رهبانیّت است که از مأکولات پاکیزه حلال بخورید و عمل نیکو نمائید و انجام رسالت دهید و ارشاد به اینکه مأکول لذیذ خوردن منافی با عمل صالح نخواهد بود.
۲- (الرسل) و لو آنکه جمع است لکن مقصود حضرت عیسی بن مریم (ع) است و آیه عطف بآیه بالا است (وَ آوَیناهُما إِلی رَبوَةٍ ذاتِ قَرارٍ وَ مَعِینٍ) که چون منزل آنها در محل بلند یعنی کوهستان بیت المقدس قرار گرفته و بنا بر آنچه گفته‌اند آن حضرت با مادرش مریم (ع) منزوی و رهبانیّت داشتند و بیشتر خوراک خود را از نباتات تهیّه مینمودند و مریم (ع) ریسمان میریسید و غذایی تهیّه مینمود و مشغول عبادت بود اینست که شاید خدای تعالی خواسته بپیمبرش خبر دهد که چون عیسی علیه السّلام چنین بود ما باو امر نمودیم که از طیّبات طعام و مأکولات بخورید، و نظر بهمین معنی بعضی از مفسّرین گفته‌اند در اینجا کلامی در تقدیر است (قلنا یا ایّها الرسل) و بصیغه جمع آورده نظر ببزرگی مقام یعنی بعیسی علیه السّلام گفتیم از طیّبات و اطعمه لذیذ بخورید و عمل نیکو نمائید، اشاره به اینکه غذایی لذیذ طاهر پاک حلال خوردن منافی با عمل نیکو نخواهد بود.
۳- مقصود از (الرسل) خود پیغمبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و نظر ببزرگی شأن او است که بصیغه جمع آورده گویا آن بزرگوار همه پیمبران بود (آنچه خوبان همه دارند تو تنها داری) زیرا که سیّد و بزرگ هر طائفه‌ای را بلفظ جمع آورند که بجای همه است و ارشاد به اینکه رهبانیّت در دین اسلام نیست.

صفحه : ۳۳

وَ إِنَ‌هذِهِ أُمَّتُکُم أُمَّةً واحِدَةً قراء (انّ) را سه طور قرائت نموده‌اند بعضی بکسر همزه قرائت کرده‌اند و إبن عامر که یکی از قراء است بفتح و تخفیف نون مخففه از مثقله که بمعنی (ولان) میباشد قرائت نموده و باقی قراء بفتح همزه و تشدید نون خوانده‌اند و (امتکم) برفع قرائت شده.
و بنا بر قرائت اول آیه بالا که خطاب بتمام رسولان است چنین میشود محقق و مسلم شما تمام رسولان یک امتید بدو جهت یکی همگی از نزد خدای واحد احد ارسال گردیده‌اید وقتی مرسل یکی شد تمام مرسلین نیز یکی میشوند.
و دیگر همه در قول و فعل و دعوت بیکتاپرستی و ترک اضداد و بجا آوردن اعمال نیک متفق الکلمه و متحد القول میباشند واحدی از آن بزرگواران بر خلاف قول دیگران سخن نگفته، و واو (و ان) عطف بآیه بالا است.
و بنا بر معنی دوم و سوم شریعت عیسی علیه السّلام با شریعت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در اصول عقائد یکی است لکن همان معنی اول متبادر بذهن و نزدیک‌تر بحقیقت مینماید زیرا دین حقّ یکی و امّت نیز از حیث اتّحاد در ایمان یکی و متحد بشمار میروند زیرا همه بر دین توحیدند.
وَ أَنَا رَبُّکُم فَاتَّقُونِ خطاب بتمام امّت است که شمایی که بر دین توحید میباشید و من پروردگار شما میباشم و مرا پرستش مینمائید متّقی و پرهیزکار باشید حکم و دستورات پروردگار خود را مراعات نمائید.
فَتَقَطَّعُوا أَمرَهُم بَینَهُم زُبُراً کُلُّ حِزبٍ بِما لَدَیهِم فَرِحُونَ (زبرا) حال و جمع (زبور) بمعنی صحیفه آسمانی است، کتابهایی که بتوسط پیامبران فرود آمده امّت هر پیمبری مغالطه‌کاری نمودند و کتب آسمانی را قطعه قطعه گردانیدند و هر یک آنچه را که موافق موقعیت خود میدانستند

صفحه : ۳۴

قبول نموده و باقى را رد كردند يا برأى و سليقه خود آيات را تفسير و تأويل نموده و هر طايفه و جماعتى از مغالطه‌كاران بر آنچه نزد آنان است از دين باطل كه مناسب رويّه خودشان است شادمانند.

فَذَرهُم فِي غَمرَتِهِم حَتّى حِينٍ (غمرة) آب زيادى را گويند كه ته آن پيدا نباشد، قال الراغب (و الغمرة معظم الماء الساترة لمقرّها و جعل مثلا للجهالة الّتى تغمر صاحبها) تشبيه حال كافرين بغمرة اشاره بفرو رفتن آنان است در جهالت و باطل.

خطاب برسولش نموده كه اى رسول گرامى اهل غوايت و فرو رفتگان در چاه ضلالت را بخود واگذار و دست از آنان بردار تا موقعى برسد كه يا در جهاد و كشته شدن يا اسارت آنها بدست مسلمانان يا پس از مرگ بپاداش اعمال نكوهيده خود برسند.

امر بباز گذاشتن غامرين در كفر و جهالت شايد در موقعى بوده كه ديگر آنها از قابليت هدايت گرديدن افتاده و ديگر كلمات وحى در گوش سنگين آنان اثرى نمى‌بخشيده.

أ يَحسَبُونَ أَنَّما نُمِدُّهُم بِهِ مِن مالٍ وَ بَنِينَ نُسارِعُ لَهُم فِي الخَيراتِ همزه استفهام در مقام توبيخ و انكار و اعتراض باهل غواية است كه آيا اينكه جماعت كافرين كه آنان را بمال و پسران قوّت داديم چنين گمان ميكنند كه ما مساعدت با آنها نموده‌ايم و غرض ما خيريت آنها بوده.

بَل لا يَشعُرُونَ (بل) اضراب است يعنى نه چنين است كه گمان كرده‌اند كه مال و جاه و عناوين دنيوى براى آنان خير باشد بلكه كثرت مال و اولاد بر ضرر آنان تمام ميشود و نمى‌فهمند كه در معرض آزمايش واقع گرديده‌اند، شايد اشاره باين باشد كه مال و جاه و كثرت اولاد و باقى منافع دنيوى وقتى خير و خوبى است كه انسان را مغرور نگرداند و نيز در مصرف خير صرف گردد.

صفحه : ۳۵

إِنَّ الَّذِينَ هُم مِن خَشيَةِ رَبِّهِم مُشفِقُونَ پس از بيان حال كفار و فرو رفتنشان در غوايت و بى‌خردى و جهالت در مقام بيان اوصاف مؤمنين بر آمده و پنج صفت از صفات نيكوى آنان را تذكّر ميدهد كه دانسته شود سعادت و فضيلت مخصوص بچنين اشخاص است نه بمال و جاه كه سبب طغيان كفار گرديده و بگمان غلط چنين پندارند خداى تعالى با آنها در خيرات مساعدت نموده.

۱- اهل خير و سعادت كسانى ميباشند كه از هيبت و جلال پروردگارشان ترسناك ميباشند.

وَ الَّذِينَ هُم بِآياتِ رَبِّهِم يُؤمِنُونَ ۲- آن كسانى كه آنها بآيات پروردگارشان ايمان دارند و گويند (ربّنا اطعنا) مقابل كسانى كه آيات را براى خودشان قطعه قطعه نموده‌اند و هر جماعتى براى خود رأيى اتّخاذ كرده‌اند.

وَ الَّذِينَ هُم بِرَبِّهِم لا يُشرِكُونَ ۳- اهل خير و سعادت اشخاصى ميباشند كه بپروردگارشان شرك نميآورند شرك جهار مرتبه دارد، بالاترين اقسام شرك در مقام ذات است و طرفداران آن بسيار كميابند كه اله و آفريننده موجودات را دو ذات مستقل بنام يزدان و اهريمن بدانند و يكى را فاعل خيرات و ديگرى را فاعل شرور معرفى نمايند.

دوم شرك در مقام صفات و آنها كسانى ميباشند كه صفات جلال و جمال خداوندى را زائد بر ذات او ميدانند و باين اعتبار تعدّد قدماء لازم ميآيد يا مخلوقات را در بعضى از صفات مشابه بحق تعالى دانند.

سوم شرك در مقام عمل مثل قضاء حاجات و رزق و افاضه خيرات كه ديگرى را با خدا در فعل شريك بدانند و مؤثّر در امور گردانند مثل مشركين مكّه و غير آنان كه جماعتى بتها و جماعتى ملائكه را در عمل مؤثّر در امور دانند و طرفدار آن بسيارند و شايد

صفحه : ۳۶

مقصود در اینجا اینکه قبیل از مشر کیننند.

چهارم شرک در مقام عبادت و آن دو قسم است جلی و خفی: قسم اول که جلی باشد مثل بت پرستها که در مقام عبادت توجّه به بتها می‌نمودند.

و قسم دوم که خفی باشد مصداق کامل آن ریاء و سمعه در عبادت و نمایش دادن بدیگران است و دائره اینکه قسم از شرک که آن را شرک خفی نامند خیلی وسیع است و اینجا جای بحث در آن نیست و مؤمن کاملی که بتمام معنی موحّد بشمار رود آن کسی خواهد بود که از تمام اقسام شرک جلی و خفی منزه و مبراء باشد.

وَ الَّذِينَ يُؤْتُونَ ما آتَوا وَ قُلُوبُهُم وَجِلَةٌ ۴ و ۵- اهل خیر و سعادت کسانی خواهند بود که آنچه خدای تعالی از نعمتها بآنان داده بمستحقین عطاء مینمایند و بخل نمیورزند (وَ قُلُوبُهُم وَجِلَةٌ) (واو) حالیه است یعنی بخشش میکنند در حالی که قلبهای آنان ترسانست، بروایتی از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است یعنی میترسند که از آنها قبول نشود و بروایت دیگر فرموده میدهند در حالی که هم میترسند که قبول نشود و هم امیدوار در قبولی آن میباشند آری یکی از اوصاف مؤمن کامل همین است که همیشه بین خوف و رجاء میباشد چنانچه در حدیث دارد خوف و رجاء در مؤمن مانند دو طرف میزان مساوی یکدگرند هیچ یک بر دیگری زیادتی ندارد.

أَنَّهُم إِلى رَبِّهِم راجِعُونَ گویند یک جمله جار و مجرور در آیه محذوف است و در معنی (لایقانهم انهم الی ربهم راجعون).

و بنا بر اینکه معنی آیه چنین میشود چنین مردمان که آنچه بآنان عطاء شده با خوف عدم قبول انفاق مینمایند برای اینکه یقین دارند که بسوی پروردگارشان بازگشت کنندگانند، خبر تمام اینکه آیات آیه بعد است.

أُولئِكَ يُسارِعُونَ فِي الخَيراتِ وَ هُم لَها سابِقُونَ (إِنَّ الَّذِينَ هُم مِن خَشيَةِ رَبِّهِم) در آیه بالا بمنزله مبتداء و (اولئک) بمنزله

صفحه : ۳۷

خبر مبتدا و جملات در بین معطوف به (انّ الّذین) میباشد.

(اولئک) اشاره بمتّصفین بفضائل پنجگانه فوق الذکر است یعنی اینکه جماعتی که موصوف باین فضائل میباشند اینهایند که مسارعت میکنند در خیرات و اینان سبقت گیرندگان در هر امر خیری میباشند، و شاید آنها داخل در آن (سابقینی) باشند که در سوره واقعه آنها را ستوده، و در علوّ مقامشان فرموده (وَ السّابِقُونَ السّابِقُونَ أُولئِكَ المُقَرَّبُونَ).

وَ لا نُكَلِّفُ نَفساً إِلّا وُسعَها اینکه اوصافی که راجع بمؤمنین مسارعت کنندگان در خیرات و شایستگان گفته شد خارج از وسع و طاقت بشری نیست و ما باحدی تکلیف شاق نمیکنیم مگر بقدر وسع و قدرتش، و در خبر است که

(الوسع ما دون الطّاقهٔ)

پس تکلیف سهل است نه صعب.

وَ لَدَينا كِتابٌ يَنطِقُ بِالحَقِّ سجل اعمال و دفتر کردار هر کس و ما حصل آنچه از اول عمر تا ساعت مرگ کرده تماما بدون کم و زیاد در لوح محفوظ و دستگاه آفرینش ضبط و ثبت گردیده و آن صحیفه کتابی است ناطق بحق که در روز موعود نطق بحق میکند و با شما سخن میگوید و تمام حالات و اعمال گذشته را ارائه میدهد قوله تعالی در سوره قاف آیه ۴ پس از بیان اینکه کفار زنده شدن پس از مرگ و خاک شدن را عجیب میدانستند برای رفع تعجّب آنها فرموده (قَد عَلِمنا ما تَنقُصُ الأَرضُ مِنهُم وَ عِندَنا كِتابٌ حَفِيظٌ) خلاصه معنی آیه اینکه است که آنچه بمرگ از بشر در زمین کم میشود در دفتر آفرینش نزد ما در کتاب تکوینی بدون کم و زیاد موجود است و در آن صحیفه چیزی کم نمیگردد بلکه تماما ضبط و ثبت خواهد بود، و شاید مقصود از (وَ لَدَينا كِتابٌ) قرآن باشد که بحق سخن میگوید.

وَ هُم لا يُظلَمُونَ ساحت قدس احدى بالاتر از اينكه است كه بمخلوق ضعيف خود ظلم و ستم

صفحه : ۳۸

روا دارد بلكه آنچه بر بشر وارد ميگردد چه در اينكه سرا و چه در آن سرا نتيجه دست كرد خود او است (بِما قَدَّمَت أَيدِيهِم) اينكه دستگاه منظّم گيتى و اينكه نظام مجلّل آفرينش چيز خودسرانه‌يى نيست مبدء و مربّى عالم از آفرينش كائنات غايت و فايده بزرگى در نظر داشته و آنچه در عالم بشريّت پديد گرديده در آن كتاب حفيظ كه ناطق بحق است با انسان سخن خواهد گفت و در آن كتاب (لا يُغادِرُ صَغِيرَةً وَ لا كَبِيرَةً إِلّا أَحصاها) و در آن وقت است كه تمام اعمال و افعال آدمى بنتيجه خواهد رسيد.

بَل قُلُوبُهُم فِي غَمرَةٍ مِن هـذا وَ لَهُم أَعمالٌ مِن دُونِ ذلِكَ هُم لَها عامِلُونَ آيات همه مربوط بهم است و (هذا) شايد اشاره باشد بآياتى كه در اوصاف مؤمنين ذكر شده، و ميشود اشاره بقرآن باشد، (الغمرة) بمعنى غفلت شديد و جهل بسيار آمده.

(بـل) اضـراب است يعنى نه چنين است كه اينكه كـافرين و مشـركين گمـان كرده‌انـد كه هر كس را مـا بمال و اولاد و باقى عناوين دنيوى مـدد و قوّت داديم در خيرات با وى مساعـدت نموده‌ايم بلكه دلهاى آنان در پرده است و غافل از آن روزى ميباشـند كه نامه اعمال آنها باز ميگردد و بينند اعمالشان غير از اعمال آنهايى است كه مسارعت در اعمال خير داشتند.

حَتّى إِذا أَخَذنا مُترَفِيهِم بِالعَذابِ إِذا هُم يَجأَرُونَ (مترفيهم) مأخوذ از ترفه و بمعنى نعمت است و مترف كسى را گويند كه وى را رها كننـد تـا در مـال و ثروت و بـاقى حظوظـات بميـل خود عمر خود را بگذرانـد، و اينكه آيه بيـان آيه بالا است كه چنين مردمانى كه قلبشان در پرده است وقتى موقع پاداش اعمال رسيد و كتاب آنان باز شـد آن وقت بفرياد و اسـتغاثه مى‌افتنـد، قال الراغب (جأر- اذا افرط فى الدّعاء و التضرّع تشبيها بجؤار الوحشيّات كالظّباء و نحوها).

صفحه : ۳۹

لاـ تَجأَرُوا اليَومَ إِنَّكُم مِنّا لاـ تُنصَرُونَ بكلمه (لاـ تجأروا) جلو فرياد و فغان آنان را ميگيرد و كلمه يأس بر آنها خوانـده ميشود، و از ضمير غائب در آيات بالا رجوع بحاضـر و خطاب توبيـخ و سـرزنش آنان را مشـدّد مينمايـد و گويا در مقام اعتراض بآنها گويند آيا شما نبوديد وقتى آياتى كه از معدن صدق و حقيقت بر شـما خوانده ميشد اعتنايى بآن نمى‌نموديد (فَكُنتُم عَلى أَعقابِكُم تَنكِصُونَ) و متكبرانه بطور قهقرايى عقب ميرفتيـد (سامرا) در حالى كه در شب آيات قرآن را با هم حـديث ميكرديد (تهجرون) و بگفتار فاحش از آن اعراض مينموديد.

أَ فَلَم يَدَّبَّرُوا القَولَ أَم جاءَهُم ما لَم يَأتِ آباءَهُمُ الأَوَّلِينَ همزه (ا فلم) استفهام و در مقام انكار آمده و اعتراض بكفار و مشركين نموده كه آيـا اينـان در قول يعنى در كلمات معجز نماى قرآن تـدبّر نميكننـد كه حقانيّت آن را بفهمنـد يا اينكه ارسال رسول و انزال كتب آسمانى را چيز تازه‌اى پندارند كه بر پدران آنها نيامده و براى آنان تعجّب ايجاب نموده.

أَم لَم يَعرِفُوا رَسُولَهُم فَهُم لَهُ مُنكِرُونَ آيا رسول خود محمّد صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم را نميشناختند و هميشه او را با من و امانت و صـدق و درسـتكارى معرفى نمينمودنـد و او را بمحمـد امين (ص) نميسـتودند و از راه ندانسـته‌گى و نفهميـده‌گى نبوّت او را انكـار مينمودنـد و منكر رسـالت او ميشدنـد أَم يَقُولُونَ بِهِ جِنَّةٌ بَل جاءَهُم بِالحَقِّ وَ أَكثَرُهُم لِلحَقِّ كارِهُونَ يا اينكه ميگفتنـد ديوانه شـده و از روى جنون اينكه آيات را بهم بافته.

(بَل جاءَهُم) اضـراب است يعنى سـبب انكار اينها هيچيك از اينكه هايى كه گفته شد نيست بلكه حقانيّت رسالت او را ميدانسـتند و دانسته و فهميده انكار مينمودند زيرا بيشتر كفار از سخن حق چنانچه گفته‌اند (الحقّ مرّ) كراهت داشتند و اعراض مينمودند،

صفحه : ۴۰

[سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۷۱ تا ۹۰]

اشاره

وَ لَوِ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْواءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّماواتُ وَ الْأَرْضُ وَ مَنْ فِيهِنَّ بَلْ أَتَيْناهُمْ بِذِكْرِهِمْ فَهُمْ عَنْ ذِكْرِهِمْ مُعْرِضُونَ (۷۱) أَمْ تَسْأَلُهُمْ خَرْجاً فَخَراجُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَ هُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ (۷۲) وَ إِنَّكَ لَتَدْعُوهُمْ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ (۷۳) وَ إِنَّ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ عَنِ الصِّراطِ لَناكِبُونَ (۷۴) وَ لَوْ رَحِمْناهُمْ وَ كَشَفْنا ما بِهِمْ مِنْ ضُرٍّ لَلَجُّوا فِي طُغْيانِهِمْ يَعْمَهُونَ (۷۵)

وَ لَقَدْ أَخَذْناهُمْ بِالْعَذابِ فَمَا اسْتَكانُوا لِرَبِّهِمْ وَ ما يَتَضَرَّعُونَ (۷۶) حَتَّى إِذا فَتَحْنا عَلَيْهِمْ باباً ذا عَذابٍ شَدِيدٍ إِذا هُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ (۷۷) وَ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَ لَكُمُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصارَ وَ الْأَفْئِدَةَ قَلِيلاً ما تَشْكُرُونَ (۷۸) وَ هُوَ الَّذِي ذَرَأَكُمْ فِي الْأَرْضِ وَ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ (۷۹) وَ هُوَ الَّذِي يُحْيِي وَ يُمِيتُ وَ لَهُ اخْتِلافُ اللَّيْلِ وَ النَّهارِ أَ فَلا تَعْقِلُونَ (۸۰)

بَلْ قالُوا مِثْلَ ما قالَ الْأَوَّلُونَ (۸۱) قالُوا أَ إِذا مِتْنا وَ كُنَّا تُراباً وَ عِظاماً أَ إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ (۸۲) لَقَدْ وُعِدْنا نَحْنُ وَ آباؤُنا هذا مِنْ قَبْلُ إِنْ هذا إِلاَّ أَساطِيرُ الْأَوَّلِينَ (۸۳) قُلْ لِمَنِ الْأَرْضُ وَ مَنْ فِيها إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۸۴) سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَ فَلا تَذَكَّرُونَ (۸۵)

قُلْ مَنْ رَبُّ السَّماواتِ السَّبْعِ وَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ (۸۶) سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَ فَلا تَتَّقُونَ (۸۷) قُلْ مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَ هُوَ يُجِيرُ وَ لا يُجارُ عَلَيْهِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۸۸) سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ فَأَنَّى تُسْحَرُونَ (۸۹) بَلْ أَتَيْناهُمْ بِالْحَقِّ وَ إِنَّهُمْ لَكاذِبُونَ (۹۰)

صفحه : ۴۱

(ترجمه)

و اگر حق تعالی تابع هوای آنان گردید هر آینه آسمانها و زمین و آنچه در آنست فاسد میگردید بلکه آوردیم بر آنها (قرآن) را بحق و آنها از ذکر (قرآن) و انذرز آن اعراض کنندگانند (۷۱)

آیا تو ای پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از اینها مزد و خرجی طلبیدی و مزدی که پروردگار تو میدهد بهتر است و او بهترین روزی دهندگان است (۷۲)

و بدرستی که تو آنان را براه مستقیم میخوانی (و مزدی نمیطلبی) (۷۳)

و بحقیقت آنهایی که بآخرت ایمان نمیآورند از راه راست برگشتگانند (۷۴)

و اگر ما بآنها رحم کنیم و کشف ضرر از آنان نمائیم بیشتر در سرکشی ستیزگی مینمایند و در سرکشی خود متحیّرانه میروند (۷۵)

و حقیقهٔ ما آنها را بعذاب گرفتیم و باز آنها کوچکی و تضرّع (بسوی پروردگار ننمودند) (۷۶)

تا وقتی که دری از عذاب الیم بروی آنان گشودیم در آن هنگام آنها مأیوس میگردند (۷۷)

و خدا آن کسی است که برای شما گوش و چشم و قلب آفرید و کمند کسانی که شکر میکنند (۷۸)

و او خدایی است که شما را در روی زمین ایجاد نمود و بسوی او محشور خواهید گردید (۷۹)

و او آن کسی است که زنده میکند و میمیراند و حرکت و اختلاف شب و روز بدست او است آیا چرا تعقّل نمیکنید (۸۰)

بلکه (اینکه کفار) گفتند مثل آنچه را که پیشینیان میگفتند (۸۱)

گفتند آیا وقتی که ما مردیم و خاک و استخوان گردیدیم مبعوث میگردیم (۸۲)

حقیقهٔ ما و پدران ما قبلا همین طور وعده داده شده‌ایم و اینکه نیست مگر افسانه‌های

صفحه : ۴۲

پیشینیان (۸۳)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگو زمین و کسانی که در آن است برای کی و ملک کی است اگر شما دانا میباشید (۸۴)

آنان بزودی میگویند مخصوص بخدا است بگو پس چرا پند نمیگیرید (۸۵)

بگو کیست پروردگار آسمانهای هفتگانه و پروردگار عرش بزرگ (۸۶)

زود میگویند از برای خداست تو بگو پس چرا از شرک نمیپرهیزید (۸۷)

بگو کیست آن کسی که ملکوت هر چیزی بدست او است و او بهمه پناه دهد و از کسی پناه نمیجوید اگر شما دانا هستید (۸۸)

(باز گویند) محقّقا خدا است بگو پس چرا مفتون گردیده‌اید (۸۹)

بلکه برای آنان کلام حق (قرآن را) آوردیم و بدرستی که آنها هر آینه دروغگویانند (۹۰)

صفحه : ۴۳

(توضیح آیات)

اشاره

وَ لَوِ اتَّبَعَ الحَقُّ أَهواءَهُم لَفَسَدَتِ السَّماواتُ وَ الأَرضُ وَ مَن فِيهِنَّ

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

۱- (الحقّ) خدای تعالی است و اینکه آیه نظیر آنجا است که فرموده اگر خدای برای خود شریکی قرار میداد (لَفَسَدَتِ السَّماواتُ وَ الأَرضُ وَ مَن فِيهِنَّ) (ابی صالح و سدی و إبن جریح) ۲- (حقّ) چیزی است که وادارد شخص را بر مصالح و محاسن. و (هواء) چیزی است که وادارد شخص را بر مفاسد و قبایح پس اگر پیروی کند حقّ داعی هوی را و میدارد شخص را بر مفاسد و قبایح و فاسد میشود تدبیر در آسمان و زمین بجهت اینکه امر آسمان و زمین گذارده شده بر حقّ نه بر باطل.

۳- اگر امور عالم تابع هوی و دلخواه مردم میگردید هر آینه حالات آسمانها و زمین فاسد میگشت زیرا که دلخواه مردم متشتّت و مختلف است میشود در یک آن هر کسی بر خلاف دیگری بر وفق مراد خود چیزی طلب کند مثل اینکه در یک وقت یکی آفتاب طلبد دیگری باران، یکی سرما طلبد دیگری گرما اینکه است که اگر اراده حق تعالی تابع دلخواه و هوای مردم گردد امور عالم فاسد خواهد گردید و چون نظام عالم مرتبط بهم و مطابق حکمت منظم گردیده آن وقت باختلاف هواها عالم و آنچه در آنها است از ملائکه و جنّ و عقلاء حال آنان نیز فاسد میگردید.

و چون نظام عالم مرتبط بهم و مطابق حکمت منظم گردیده آن وقت باختلاف هواها عالم و آنچه در آنها است از ملائکه و جنّ و عقلاء حال آنان نیز فاسد میگردید.

۴- مقصود از (وَ مَن فِيهِنَّ) خلق است و معنى عام‌است و وجه فساد عالم بسبب تابع گرديدن حق هواهاى آنها را اينست كه تابع گرديدن هواى آنها ايجاب ميكند بطلان ادلّه و ممتنع ميگردد اعتماد بمدلول عليه و نيز ايجاب ميكند عدم اعتماد بوعد و وعيد و ديگر اعتمادى بثابت بودن و منقلب نگرديدن حكم حكيم باقى نميماند. (كلبى) مجمع البيان

صفحه : ۴۴

بَل أَتَيناهُم بِذِكرِهِم فَهُم عَن ذِكرِهِم مُعرِضُونَ (بل) اضراب و اعتراض بكفار و مقصود از ذكر قرآن است يعنى ما قرآن را كه شرف و فخر آنها بآنست بتوسّط رسولى كه از خود آنها است براى هدايت آنان فرستاديم و آنها از قرآن كه شرافت و سعادت آنان بعمل نمودن بآن تأمين ميگردد اعراض نمودند.

أَم تَسأَلُهُم خَرجاً فَخَراجُ رَبِّكَ خَيرٌ وَ هُوَ خَيرُ الرّازِقِينَ (خرج و خراج) بيك معنى است و آن غلّه‌اى را گويند كه بطور وظيفه باشخاص ميدهند، و بعضى بين خرج و خراج فرق گذارده‌اند و گفته‌اند آن قسمتى از غلّه واجب كه بزكوة بايد داده شود آن را خراج گويند و آنچه را تبرّعا بكسى بدهند آن را خرج نامند.

خلاصه آيه اعتراض بكفار و مشركين نموده و بپيمبر خود صلّى اللّه عليه و آله و سلّم خطاب مينمايد كه آيا از اينكه مشركين ملحدين مالى طلب مى‌نمايى و اينها چنين گمان ميبرند كه تو از اينكه راه ميخواهى ثروتى بدست آورى اينكه طور نيست كه گمان كرده‌اند اجر و پاداش كه بازاء تبليغ نزد پروردگار خودداری بهتر است و روزى تو بر او است يعنى تو رسول پروردگارى و او بهترين روزى دهندگان است.

وَ إِنَّكَ لَتَدعُوهُم إِلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ چگونه اينان چنين گمان ميكنند در صورتى كه تو آنها را براه مستقيم كه نزديك‌ترين راه‌ها بسوى قرب پروردگار و تحصيل سعادت و فضيلت است رهبرى مى‌نمايى و اينكه راه سعادت و فضيلتى است كه بر آنان باز مى‌نمايى.

وَ إِنَّ الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ عَنِ الصِّراطِ لَناكِبُونَ (ناكب) در لغت بمعنى عدول كننده آمده و بكسى كه از حق عدول كند بباطل او را (ناكب) گويند.

و آيه ارشاد باين است كه كسانى كه بآخرت ايمان ندارند از راه مستقيم كه سر انجام آن قرب جوار ربّ العالمين است عدول نموده و بيراهه رفته‌اند

صفحه : ۴۵

و بالاخره بقعر چاه ضلالت سرنگون خواهند گرديد.

وَ لَو رَحِمناهُم وَ كَشَفنا ما بِهِم مِن ضُرٍّ خداى رحمان بمقتضاى رحمت رحمانى براى اينكه انسان بند گسيخته خود را متنبّه گرداند كه شايد قدرى بخود آيد و از كبر و نخوت او كاسته گردد و سر اطاعت بولى نعمت خود فرود آورد وى را ببعضى از آفات و بليّات مثل قحطى يا امراض صعب العلاج يا بآفات ديگر مبتلا ميگرداند اينكه است كه در اينكه آيه تذكّر ميدهد اگر بخواهيم بآنان ترحّم كنيم و بلاء و آفات را از مفسدين برداريم.

لَلَجُّوا فِي طُغيانِهِم يَعمَهُونَ آنان لجاجت ميكنند و در طغيان و سركشى خود مى‌افزايند در حالى كه نميفهمند آرى اگر آدمى هميشه در صحّت و سلامت و در عين جاه و جلال و خوشى روزگار خود را بگذراند بطورى غافل ميگردد كه شايد مرگ را نيز فراموش كند آن وقت قواى شهوانى و غضبانى وى طغيان مينمايند و از هيچگونه ظلم و تعدّى ببندگان خدا و فساد در زمين و آنچه با دلخواهش موافقت نمايد خود دارى نخواهد نمود اينكه است كه گاهى مبتلا ميگردد كه شايد از طغيان وى كاهيده گردد و بعض

مفسّرین آیه را حمل بقیامت کرده‌اند و در توجیه آیه گفته‌اند مقصود اینکه است اگر ما عذاب قیامت را ترحّما از آنها برداریم و بدنیا بر گردند بهمان حال اوّلشان از کفر و عناد بر میگردند قوله تعالی (وَ لَو رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنه).

وَ لَقَد أَخَذناهُم بِالعَذابِ فَمَا استَكانُوا لِرَبِّهِم وَ ما يَتَضَرَّعُونَ استکانت بر وزن استفعال و مأخوذ از (کون) است، کفار چنان در لجالت و ضدیّت فرو رفته که با اینکه برای تنبّه آنها را بعذاب دنیا مثل جنگ بدر یا قحطی و آفات دیگر مبتلا گردانیدیم بخود نیامدند و منقاد امر حق تعالی نگردیدند و بر کفر خود ثابت بودند.

صفحه : ۴۶

حَتّی إِذا فَتَحنا عَلَیهِم باباً ذا عَذابٍ شَدِیدٍ إِذا هُم فِیهِ مُبلِسُونَ اینان بخود سری باقی ماندند تا وقتی دری از عذاب بسوی آنها گشوده شد، (اذا) بمعنی مفاجات است، ناگهان در آن هنگام مینگری چنان عذاب آنان را فرا گرفته که آنها را مأیوس و ناامید یا سر گردان گردانیده و راه نجات برای آنها مسدود گردیده.

وَ هُوَ الَّذِی أَنشَأَ لَکُمُ السَّمعَ وَ الأَبصارَ وَ الأَفئِدَةَ در مقام اظهار رحمت و امتنان بر بشر برآمده و خود را معرّفی مینماید که خدای شما و آن کسی که باید او را بوحدت و یگانگی بشناسید و پرستش نمائید و شکر گذار نعمت او باشید آن کسی است که شما را از نیستی بهستی آورده و آفریده و بگوش شنوا و چشم بینا و قلب دراک خلقت شما را کامل گردانیده که هم امور زندگانی دنیای خود را اصلاح نمائید و هم طریق سعادت و فضیلت اخروی را دریابید، بگوش بشنوید آنچه را که محتاج بشنیدن است و بچشم ببینید و لوازم احتیاجات خود را فراهم نمائید و بقلب بین اشیاء امتیاز دهید و نیز آیات وحی را بگوش بشنوید و بچشم آنها را بنگرید و بدل ادراک نموده و آن را بپذیرید.

قَلِیلًا ما تَشکُرُونَ و با آنکه بحکم عقل بر هر نعمتی شکری لازم است با اینکه همه نعمتها و بخششها شکرگزاران بسیار کمیابند اکثر مردم اصلا نه توجّه به نعمت دارند و نه منعم را میشناسند. (ما) در (ما تشکرون) زائده و مؤکّد قلّت شکر- گزاران است.

وَ هُوَ الَّذِی ذَرَأَکُم فِی الأَرضِ وَ إِلَیهِ تُحشَرُونَ و او آن کسی است که شما را آفرید و نسل شما را در زمین منتشر و پراکنده گردانید و در قیامت بسوی او اجتماع خواهید نمود.

وَ هُوَ الَّذِی یُحیِی وَ یُمِیتُ وَ لَهُ اختِلافُ اللَّیلِ وَ النَّهارِ أَ فَلا تَعقِلُونَ و نیز برای تذکّر ببشر خود را معرّفی مینماید که خدا و مبدء آفرینش

صفحه : ۴۷

شما آن کسی است که زنده میکند و میمیراند و بأمر و قدرت او است که شب را در روز و روز را در شب داخل میکند گاهی از روز در شب می‌افزاید و گاهی از شب در روز زیاد میکند با اینکه آثار قدرت چیست شما را که قلب و عقل دارید و در اینکه اوضاع کائنات و تجدّد موجودات نظر نمیکنید تا اینکه تعقّل کنید و بدانید هیچ بنائی بی بنّاء و هیچ حادثی بی‌محدث و هیچ متحرّکی بدون محرّک محال است انجام گیرد.

بَل قالُوا مِثلَ ما قالَ الأَوَّلُونَ قالُوا أَ إِذا مِتنا وَ کُنّا تُراباً وَ عِظاماً أَ إِنّا لَمَبعُوثُونَ (بل) اضراب است و اینکه آیه مربوط بآیه بالا است و اشاره بعدم تعقّل منکرین معاد دارد که اینکه ملحدین در نظام خلقت و تدبیر صنع قادر حکیم فکر و تدبّر نمیکنند تا اینکه بفهمند اینکه اوضاع کائنات و گردش موجودات و اینکه کاخ مجلّل جهانی و وجود انسانی که از بدیع‌ترین و عجیب‌ترین ناموس خلقت بشمار میرود بلکه خلقت کره زمین و آنچه در آن است و تسخیر شمس و قمر و ستارگان و اوضاع شمسی همه چنانچه در کلام مجیدش خبر میدهد (خَلَقَ لَکُم ما فِی الأَرضِ جَمِیعاً) و در جای دیگر (وَ سَخَّرَ لَکُمُ الشَّمسَ وَ القَمَرَ الخ) و غایت و فایده آن را

پیدایش وجود انسانی بشمار آورده با اینکه حال چگونه آدم خردمند فکر میکند که انسان بمردن فانی و مضمحل میگردد و غایت و فائده‌ای برای او نخواهد بود لَقَد وُعِدنا نَحنُ وَ آباؤُنا هذا مِن قَبلُ إِن هذا إِلّا أَساطِيرُ الأَوَّلِينَ آیه مقول قول کافرین بمعاد است که با رفقاء ملحدین خود میگفتند نیست اینکه وعده‌هایی که اینکه شخص رسول بما میدهد از زنده شدن پس از مرگ و مجازات اعمال و بهشت و جهنّم مگر مثل همان وعده‌هایی که پیشینیان میدادند و همه افسانه و دروغ و باطل است.

قُل لِمَنِ الأَرضُ وَ مَن فِيها إِن كُنتُم تَعلَمُونَ، سَيَقُولُونَ لِلّهِ قُل أَ فَلا تَذَكَّرُونَ خطاب برسولش نموده که باین منکرین معاد بگو زمین و آنچه در او است ملك کی و در قبضه تصرف چه کسی است آنان در پاسخ بشهادت عقلشان بزودی

صفحه : ۴۸

خواهند گفت مخصوص بخدا است بگو اگر چنین است چرا متذکّر نمیگردید و با خود اندیشه کنید که قادر متعال آن را بیهوده نیافریده بلکه فائده بزرگی در نظر است و آن مبعوث گردیدن شما است در روز معاد.

قُل مَن رَبُّ السَّماواتِ السَّبعِ وَ رَبُّ العَرشِ العَظِيمِ سَيَقُولُونَ لِلّهِ قُل أَ فَلا تَتَّقُونَ بگو کی است پروردگار آسمانهای هفتگانه و پروردگار عرش با اینکه عظمت وقتی در پاسخ گفتند البته خدا بگو با تصدیق و اعترافتان که پروردگار جهان و جهانیان خدا است و موت و حیات و همه چیز بدست قدرت او انجام گرفته چرا از عذاب او اندیشه نمیکنید و سفراء و رسولان او را در آنچه بشما خبر میدهند تصدیق نمیکنید که میگویند پس از اینکه سرای سرای دیگری و پس از اینکه پرده طبیعت اسراری نهفته و پس از اینکه عالم فانی عالم باقی در عقب دارید که البته بآن خواهید رسید و پاداش اعمال نکوهیده و انکار و اعراض از حقّ که سجیّه شما چنین است خواهید دریافت.

قُل مَن بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيءٍ وَ هُوَ يُجِيرُ وَ لا يُجارُ عَلَيهِ إِن كُنتُم تَعلَمُونَ (ملکوت) صیغه مبالغه مأخوذ از ملك است و بقولی عالم ملکوت عالم معنی و حقیقت مقابل عالم ملك که عالم طبیعت است.

ای محمّد (ص) از اینها پرسش نما که آیا ملك و ملکوت تمام عوالم بدست کی است از مرتبه پائین زمین گرفته تا عالم بالا آسمانها و کرات و بالاتر از همه عرش عظیم و بالاتر از همه عالم معنی که ملکوت است، آیا پدید آورنده و مربّی و ناظم آنها غیر از خدای واحد احد که هم علّت فاعلی و هم علّت غایی و هم علّت موجده موجودات و هم علّت مبقیه اشیاء است و همه پناهنده باو و او از همه بی‌نیاز و مستغنی بالذات است کی است.

سَيَقُولُونَ لِلّهِ قُل فَأَنّى تُسحَرُونَ، بَل أَتَيناهُم بِالحَقِّ وَ إِنَّهُم لَكاذِبُونَ وقتی از مشرکین سؤال کنید ملکوت اشیاء و قوام موجودات بدست کی است در پاسخ بدون تأمل گویند خدا است ای رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگو وقتی چنین

صفحه : ۴۹

است چرا شما مفتون و مثل آدم سحر زده شده عقل خود را از دست داده‌اید (بل) اضراب است یعنی چنین نیست بلکه کلام حق (قرآن) را برای آنان فرستادیم و آن را تکذیب نمودند.

خلاصه اینکه آیات اعتراض بمشرکین است که خدا را مبدء اشیاء میدانند لکن در عبادت بتها و غیر آن را شریك میکنند و نیز منکر قیامتند، و غرض الزام نمودن آنها است از روی عقیده خودشان که شمایی که اعتراف مینمائید عالم ملك و ملکوت بید قدرت او است و البته از نظام عالم بحکمت و علم و قدرت آفریننده او خواهید پی برد و با اینکه حال بدلالت عقلتان بایستی بدانید که قادر متعال از بیهوده کاری و عبث منزّه و مبرّا است، اگر برای وجود انسانی پس از مرگ عالم دیگری نباشد و بمردن معدوم صرف گردد کار عبثی فوق آن تصوّر ندارد، و نیز خدایی که چنین قدرت و استیلایی دارد که جهان و جهانیان تحت احاطه و استیلای او

واقعند چگونه سزاوار است که در عبادت بغیر او رو آورید و بوی التجاء نموده حاجت بطلبید (قاضی الحاجات) فقط خدای واحد احد است.

صفحه : ۵۰

[سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۹۱ تا ۱۰۴]

اشاره

مَا اتَّخَذَ اللّهُ مِن وَلَدٍ وَ ما کانَ مَعَهُ مِن إِلهٍ إِذاً لَذَهَبَ کُلُّ إِلهٍ بِما خَلَقَ وَ لَعَلا بَعضُهُم عَلی بَعضٍ سُبحانَ اللّهِ عَمّا یَصِفُونَ (۹۱) عالِمِ الغَیبِ وَ الشَّهادَةِ فَتَعالی عَمّا یُشرِکُونَ (۹۲) قُل رَبِّ إِمّا تُرِیَنِّی ما یُوعَدُونَ (۹۳) رَبِّ فَلا تَجعَلنِی فِی القَومِ الظّالِمِینَ (۹۴) وَ إِنّا عَلی أَن نُرِیَکَ ما نَعِدُهُم لَقادِرُونَ (۹۵)

ادفَع بِالَّتِی هِیَ أَحسَنُ السَّیِّئَةَ نَحنُ أَعلَمُ بِما یَصِفُونَ (۹۶) وَ قُل رَبِّ أَعُوذُ بِکَ مِن هَمَزاتِ الشَّیاطِینِ (۹۷) وَ أَعُوذُ بِکَ رَبِّ أَن یَحضُرُونِ (۹۸) حَتّی إِذا جاءَ أَحَدَهُمُ المَوتُ قالَ رَبِّ ارجِعُونِ (۹۹) لَعَلِّی أَعمَلُ صالِحاً فِیما تَرَکتُ کَلّا إِنَّها کَلِمَةٌ هُوَ قائِلُها وَ مِن وَرائِهِم بَرزَخٌ إِلی یَومِ یُبعَثُونَ (۱۰۰)

فَإِذا نُفِخَ فِی الصُّورِ فَلا أَنسابَ بَینَهُم یَومَئِذٍ وَ لا یَتَساءَلُونَ (۱۰۱) فَمَن ثَقُلَت مَوازِینُهُ فَأُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ (۱۰۲) وَ مَن خَفَّت مَوازِینُهُ فَأُولئِکَ الَّذِینَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم فِی جَهَنَّمَ خالِدُونَ (۱۰۳) تَلفَحُ وُجُوهَهُمُ النّارُ وَ هُم فِیها کالِحُونَ (۱۰۴)

صفحه : ۵۱

(ترجمه آیات)

خداوند هیچ فرزندی نگرفته (تولید مثل بر خدا روا نیست) و با او هیچ الهی نیست (اگر با خدا خدایی دیگر بود) هر خدایی با آنچه آفریده در طرفی میرفت (و مستقل میگردید) و بعضی بر بعض دیگر علوّ و برتری میجستند منزّه و مبرّا است خدای تعالی از آنچه او را بآن توصیف مینمایند (۹۱)

او دانا بغیب و شهود است و بزرگتر و برتر از آنست که برای او شریک قرار میدهند (۹۲)

ای محمّد (ص) بگو ای پروردگار من اگر نمایانیدی بمن آنچه بکفار وعده داده شده از عذاب (۹۳)

پروردگار من مرا قرار نده در گروه ستمکاران (۹۴)

و البته ما توانا میباشیم که آنچه بکافرین وعده داده‌ایم بتو بنمایانیم (۹۵)

ای محمّد بدی را بآنچه نیکوتر است دفع گردان و ما عالم تریم بآنچه (کافرین) توصیف مینمایند (۹۶)

و بگو ای پروردگار من بتو پناه میبرم از وسوسه‌های شیاطین (۹۷)

و بگو ای پروردگار من بتو پناه میبرم از اینکه شیاطین حاضر گردند (۹۸)

تا وقتی که بیاید مرگ یکی (از کفار) میگوید ای پروردگار من مرا برگردان (۹۹)

شاید تدارك ما فات نموده و عمل صالحی نمایم نه چنین است اینکه سخنی است که او میگوید و از عقب آنان برزخ است تا روزی که در قیامت مبعوث گردند (۱۰۰)

پس چون در صور نفخه‌ای دمیده میشود در آن روز نسبها بین آنها قطع میگردد و از یکدیگر پرسیده نشوند (۱۰۱)
پس کسی که در آن روز میزان اعمال او سنگین گردید چنین کسانی رستگارانند (۱۰۲)
و کسی که میزان عملش سبک گردید آنان جماعتی میباشند که خسران و ضرر برده‌اند و در جهنّم جاویدانند (۱۰۳)
صورتهای آنها را آتش میسوزاند و آنان ترش رویان و بد صورتانند (۱۰۴)

صفحه : ۵۲

(توضیح آیات)

اشاره

مَا اتَّخَذَ اللّهُ مِن وَلَدٍ وَ ما کانَ مَعَهُ مِن إِلهٍ إِذاً لَذَهَبَ کُلُّ إِلهٍ بِما خَلَقَ چون آیه جواب مشرکین و محاجه با آنان است دلالت دارد بر اینکه در اینجا شرطی محذوف است و در معنی اینکه میشود (ما کان معه من اله فانّه لو کان معه آلهۀ، اذا) تا آخر، معنی آیه چنین میشود: او را هیچ شریکی نیست زیرا اگر او را شریکی در الهیّت بود او بایستی نیز آفریننده و دارای مخلوقاتی باشد و اگر چنین بود هر خدایی با مخلوقات خود مستقل و مستبدّ در آفرینش و مملکت و سلطنت بودند و هر یک از دیگر ممتاز و در طرفی قرار میگرفتند و بحکم مباینت برای هر یک علامتی بود که بآن از دیگری امتیاز یابد و چون تمیزی بین مخلوقات نیست معلوم میشود اله عالم یکی است.
وَ لَعَلا بَعضُهُم عَلی بَعضٍ و بکلمه (لعلا) ارشاد میکند که هر یک از الاهان بر دیگری برتری می‌جستند و تقابل آنها نزاع و جدال بین آنان ایجاب مینمود و در اثر آن هرج و مرج پدید میگردید و بالاخره عالم تباه و فاسد میگشت و چون می‌بینیم عالم منظّم و مرتّب و هر چیزی بجای خود قرار گرفته بدیهی است که آفریننده آن یکی است.
آیه بالا بما دو مطلب را تذکر میدهد یکی بنفی ولد میرساند که ذات حق تعالی از حیث ذات یک و یگانه است و او را شبهی و شریکی و مثلی و مانندی نیست و اگر او را ولد و اولاد بود مثلی داشت زیرا که ولد شبیه بوالدین است آن وقت در ذات خلل پیدا مینمود و منفرد در ذات نبود، بلکه میتوان نفی ولد را تعمیم داد و گوئیم تولید مثل بهر معنایی باشد بر خدا روا نیست و ادلّه توحید بر نفی آن گواهست، و دیگر بنفی الوهیّت و آفرینش بلکه بنفی ولد وحدت اله نیز ثابت میگردد.

صفحه : ۵۳

و در بیان آن گوئیم شکّی نیست که اس اساس دین و شریعت و پایه ترقی و تعالی بشر روی اصل یکتا پرستی است و چون معارف مخصوصا خداشناسی که اصل دیانت است تقلید پذیر نیست و فقط بدلیل نقلی بدون تدبّر نمیتوان قانع گردید بلکه هر کسی بایستی بقدر فهم و استعداد خود دلیل عقلی برای اثبات وحدت و باقی صفات اله عالم بیاورد.
و طریق اکتساب معارف یا و جدان است یا برهان: و جدان آن راه باطنی است که برای احدی میسّر نگردد مگر پس از تزکیه نفس از صفات حیوانی طبیعی و متّصف گردیدن بصفات حمیده انسانی و منقطع گردیدن از خلق و توجّه کامل بحق تعالی با متابعت طریق شرع مطهّر.
و پس از کوشش بسیار ممکن است در قلب تصفیه شده اشراق نور معرفت طلوع نماید بطوری که خود و موجودات را اثری از آثار

خدا و شأنی از شئون آن فرد بیهمتا بیند آن وقت متّصف میگردد بصفت عبدیّت (اللهمّ ارزقنا).

طریق دیگر برای اکتساب معارف برهان است و آن دلیل ظاهری است بهر دو قسم عقلی و نقلی که بکار انداختن فکر و تدبّر در آیات تکوینی و تشریعی میسّر میگردد، و اگر چه حکماء و دانشمندان برای اثبات وجود حق تعالی دلیل بسیار گفته‌اند و اینجا جای بحث در آن نیست لکن برای نمونه اجمالا ببعض آنها اشاره میکنیم.

از جمله ادلّه قطعیّه عقلیه که حکمای الهیین برای اثبات اله عالم آورده‌اند اینکه است که گویند بازاء هر مفهومی از مفاهیم مثل وجود و وحدت و غیر اینها حقیقتی است که منشأ انتزاع اینکه مفاهیم است و وجود یک امر عام بدیهی است و در تمام موجودات ممکنه زائد بر ماهیت و حقیقت آن است لکن چون حق تعالی را ماهیتی زائد بر ذات او نیست زیرا که ماهیت هر شیئی از حدود و نواقص آن انتزاع میگردد و ذات غیر متناهی اله عالم محدود بحدود عدمی نیست تا اینکه

صفحه : ۵۴

بشود برای او حدّی معین نمود اینکه است که گفته‌اند (انّیت او ماهیت اوست) یعنی وجود او زائد بر حقیقت او نیست بلکه حقیقت ذات غیر متناهی الهی عین وجود و حقیقت وجود و صرف وجود است و حقیقت صرفه ثانی بردار نیست (کلّما فرضته ثانیا له فهو هو).

و باین دلیل ثابت میگردد که حقیقت واجب بنفس ذاتش اقتضاء وحدت دارد و دیگر در اثبات وحدت او محتاج بدلیل نیستیم غیر از اثبات عینیّت وجود و تحقق آن و اینکه وجود اصل است در موجودات و ماهیّت امر اعتباری است.

و بهترین و جامع‌ترین ادلّه همانست که در کتاب کریم در آیه بالا فرموده (وَ ما کانَ مَعَهُ مِنْ إِلهٍ إِذاً لَذَهَبَ کُلُّ إِلهٍ بِما خَلَقَ الخ) و آیه دیگر در سوره انبیاء آیه ۲۲ (لَو کانَ فِیهِما آلِهَةٌ إِلَّا اللّهُ لَفَسَدَتا) که بنفی فساد در عالم ثابت میگردد وحدت اله عالم زیرا که بر فرض دوئیّت هر یک از اینکه دو اله بذات خود قادر بر همه چیز میباشد حتی بر آنچه آن خدای دیگر قادر بر آنست و اگر قدرت او در مقدورات آن اله دیگر نفوذ نکند لازم آید هر یک از اینکه خدایان هم غالب باشند و هم مغلوب و اله آن کسی است که قادر مطلق باشد. (طبرسی) بروایتی زندیقی از امام صادق علیه السّلام سؤال نمود بچه دلیل گوئید نمیشود صانع عالم زیادتر از یکی باشد حضرت در پاسخ فرمود اگر فرض کنیم دو خدا باشد یا هر دو قوی یا هر دو ضعیفند یا یکی قوی و دیگری ضعیف، اگر هر دو قوی باشند چرا هر یک دیگری را دفع نمیکند که خود در الهیت منفرد باشد و اگر هر دو ضعیفند هیچکدام لایق الوهیّت نمیباشند و اگر یکی ضعیف و دیگری قوی، قوی خدا است و ضعیف تحت اقتدار او است.

(سؤال)

فرض میکنیم دو مبدء هر دو قوی و نیرومند در پیدایش عالم شرکت نمایند و رأی و سلیقه آنان در حدوث و ترتیب و نظام عالم یکی گردد و هیچ یک از آنها بر خلاف صلاح دید دیگری رأی ندهد زیرا که فرض هر دو حکیم و عالم بنظام

صفحه : ۵۵

عالمند و بر خلاف حکمت و نظام عالم رأی نمیدهند تا آنکه منجرّ بنزاع گردد و در اثر آن عالم تباه شود.

(پاسخ)

اوّلا بنا بر اینکه فرض آن اراده وحدانی که از دو اراده تشکیل یافته آن مبدء و منشأ وجود عالم گردیده نه دو اراده مستقل بر خلاف یکدیگر و بازگشت مطلب باین میشود که اله عالم یکی است یعنی آن چیزی که منشأ پیدایش عالم گردیده یکی است و عالم از یک اراده وحدانی تحقّق یافته.

و ثانیا بنا بر اینکه فرض یا گویی اراده هر یک بدون اراده دیگری کافی است و اراده هر یک بتنهایی میتواند سبب پیدایش عالم بشود و محتاج باراده دیگری نیست یا هر یک از آن دو اله در خلقت محتاج بآن دیگری است.

بنا بر فرض اول که اراده هر یک کافی باشد در پیدایش عالم بمحض اراده یکی از آنها عالم موجود میگردد و دیگر موقعی برای اراده دیگری باقی نمیماند و اراده آن لغو و بی‌ثمر میگردد مگر آنکه اراده کند ضدّ اراده آن دیگری را یعنی نیستی عالم را و اینکه اجتماع نقیضین است که از محالات عقلیّه بشمار میرود زیرا ممکن نیست شیئی واحد در آن واحد متّصف گردد بوجود و عدم و نتیجه چنین میشود که یا اراده یکی نافذ و اراده دیگری لغو و بی‌ثمر ماند و یا در اثر امتناع اجتماع نقیضین عالم فاسد و مضمحل گردد.

و اگر خواهی از اینکه دو آیه مبارک بخوبی استفاده نمایی بایستی در دو مطلب غور کامل بنمایی و در آن تدبّر نمایی یکی وحدت عالم و دیگر نظام عالم، و در کتاب سیر و سلوک و روش خوشبختی راجع باین دو موضوع تا اندازه‌ای بحث نموده‌ایم لکن چون اینکه مطلب جالب توجّه است اجمالا بآن اشاره مینمایم.

(وحدت عالم) مقدّمهٔ گوئیم اگر کسی بنظر تدبر سر تا سر عالم را نگرد خواهد دید که تمام حوادث از موجودات سمائی و ارضی از حشرات و میکروبها گرفته

صفحه : ۵۶

تا برسد بافراد بشر و ما فوق آن تماما بیک قوّه جاذبه که مدبّر حکیم در آنان گذارده مثل تار و پود یک پارچه درهم آمیخته و جهان مانند یک هیکل و تمام موجودات بمنزله اعضاء و اجزاء وی میباشند و از ارتباط و بهم بستگی اجزاء عالم میفهمیم که تماما تحت اقتدار یک حقیقت وحدانی قرار گرفته و واحد حقیقی در آنها حکم فرما است که هر یک را برای کاری و وظیفه دار عملی گردانیده و تماما مسخّر و زیر فرمان ویند و او است که با تضادی که بین آنها موجود است آنان را با هم متّحد گردانیده و وحدت بین آنها تشکیل داده و اگر حفظ و حراست آن ناظم و مربّی عالم نبود اجزاء عالم از هم متفرّق میگردید، در عالم طبیعت هیچ موجودی یافت نمیشود که بتواند مستقیما وجود داشته باشد یا بتواند بتنهایی عملی انجام دهد، آن کارگری که در فلان مزرعه کار میکند عمل وی مربوط بتمام اجزاء عالم است.

از اینکه مقدّمه در نتیجه میگیریم: یکی وحدت صنع و آن دلیل بر وحدت صانع است زیرا در جای خود مبرهن گردیده که ممکن نیست دو علّت مستقلّ در یک معلول شخصی دخالت نمایند، و دیگر نظام عالم و تدبیری که در مجموعه آن بکار برده شده دلیل واضحی است بر وحدت و قدرت و علم و حکمت منظّم و مدبّر آن و همین است مناط آیه که فرموده (لَو کانَ فِیهِما آلِهَةٌ إِلَّا اللّه لَفَسَدَتا).

سُبحانَ اللّهِ عَمّا یَصِفُونَ ذات متعال تنزیه و تبرئه مینماید ذات خود را او ولد و شریک و آنچه سزاوار مقام الوهیّت نیست.

عالِمِ الغَیبِ وَ الشَّهادَةِ فَتَعالی عَمّا یُشرِکُونَ چون قاعدتا تخلیه قبل از تحلیه است اینکه است که اول ذات بیزوال خود را از نقایص امکانی مثل نفی ولد و تولید مثل و عدم احتیاج بشریک و معاون در امر خلقت تبرئه و تخلیه مینماید سپس ذات خود را ببالاترین صفات ارجمند که علم است تحلیه و محلا میگرداند و عموم علم خود را تذکّر میدهد که خدای شما آن کسی است

صفحه : ۵۷

كه آنچه را از نظر شما غائب و پنهان است از عوالم غير متناهى و انواع و اقسام موجودات از مجرّدات و عوالم ملائكهٔ و روحانيّين و آنچه در عالم شهادت است از مادّيّات و محسوسات تماما از خلق اوّلين و آخرين ازلا و ابدا در احاطه علميّه او باعيانها و اشخاصها موجودند لا يَعزُبُ عَنهُ مِثقالُ ذَرَّةٍ فِي السَّماواتِ وَ لا فِي الأَرضِ سوره سبأ آيه ۳.

قُل رَبِّ إِمّا تُرِيَنِّي ما يُوعَدُون، رَبِّ فَلا تَجعَلنِي فِي القَومِ الظّالِمِينَ خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نموده بگو اى پروردگار من اگر ارائه دادى بمن آنچه را كه بكافرين وعده داده‌اى از عذاب دنيا و آخرت مرا در جماعت ستمكاران قرار نده و مرا از بين آنان بيرون ببر.

بعضى از مفسّرين چنين گفته كه خداوند بپيمبرش خبر داده بود كه امّت تو مبتلا بعذاب ميگردند لكن وقت آن را تعيين نكرده بود كه در حياتش واقع ميگردد يا بعد از موتش اينكه بود كه مأمور ميگردد اينكه طور دعا كند. و تكرار (ربّ) قبل از شرط (امّا ترينّى) كه آن ربّ اول در آيه است و ربّ دوم قبل از (فلا تجعلنى) كه جزاء است ارشاد حضرت است بر تحريص و زيادتى رغبت او در دعاء و طلب حاجت. از اينجا معلوم ميشود كه در همه حال و راجع بهمه چيز و لو امر محقّق الوقوع باشد دعاء مطلوب است در صورتى كه حضرتش ميدانست در جماعت ستمكاران واقع نيست باز مأمور ميگردد كه از روى تواضع و شكستگى نفس بخدا استغاثه نمايد كه مبادا داخل در جماعت ستمكاران واقع گردد.

و بقول بعضى چون ممكن است عمل شوم گنهكاران بى‌گناهان را نيز فرا گيرد مثل قوله تعالى اتَّقُوا فِتنَةً لا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنكُم خَاصَّةً لهذا مأمور بدعا گرديد.

وَ إِنّا عَلى أَن نُرِيَكَ ما نَعِدُهُم لَقادِرُونَ آيه برسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم خبر ميدهد كه اگر ما بخواهيم در همين زمان حاضر بزودى عذاب كافرين را بتو نشان دهيم توانا مى‌باشيم لكن چون اينكه عالم دار مهلت

صفحه : ۵۸

و دار عمل است و آخرت جاى جزاء و نتيجه اعمال است اينكه است كه عذاب ستمكاران را عقب مى‌اندازيم.

و شايد مقصود چنين باشد كه چون تو رسول رحمتى چنانچه او را (رحمهٔ للعالمين) معرفى نموده اينكه است مادامى كه تو در ميان آنها ميباشى عذاب آنان را نميگيرد. و بيشتر مفسرين گفته‌اند مقصود از اينكه عذاب جنگ بدر است. و بقول ديگر فتح مكه است.

بروايت حاكم ابو القاسم حسكانى بسند خود از ابى صالح و وى از إبن عباس و جابر بن عبد اللّه چنين نقل ميكند كه آن دو نفر گويند شنيديم حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم در مكه در حجهٔ الوداع وقتى در (منى) بود فرمود

(لا ترجعوا بعدى كفارا يضرب بعضكم رقاب بعض و ايم اللّه لئن فعلتموها لتعرفنى فى كتيبته يضاربونكم قال فغمز من خلفه منكبه الايسر فالتفت فقال او علىّ فنزل (قل ربّ امّا ترينّى) (مجمع البيان)

يعنى پس از من كافر نشويد كه گردن يكديگر را بزنيد بخدا اگر چنين كنيد بشناسيد مرا يعنى مرا ببينيد در ميان لشگرى كه با شما شمشير زنند و وقتى اينكه سخن ميفرمود كسى كه پشت سرش بود شانه چپ آن حضرت را فشار داد پس چشم خود را بر گردانيد نگاه كرد امير المؤمنين (ع) را ديد گفت يا على را ببينيد كه با آن جماعت جنگ ميكند سپس اينكه آيه قُل رَبِّ إِمّا تُرِيَنِّي الخ فرود آمد ادفَع بِالَّتِي هِيَ أَحسَنُ السَّيِّئَةَ برسولش امر فرموده در موقعى كه از كسى عمل بدى ديدى غمض عين نما و پرده پوشى كن و عمل بد وى را بآنچه نيكوتر است دفع گردان. شايد مقصود چنين باشد كه در جايى كه سيّئه ايجاب نكند حدّى از حدود شرع مطهر را كه در چنين موردى در سوره مؤمنون فرموده لا تَأخُذكُم بِهِما رَأفَةٌ فِي دِينِ اللّهِ نبايد حاكم در اجراى حدود شرع بر عاصى

ترحم نماید. لکن در موارد دیگر که حدّی ثابت نشده باشد یا آنکه گناه کوچک باشد مثل اینکه یک کلمات

صفحه : ۵۹

رکیک غیر عقلایی یا حرکات ناشایسته‌ای که در عرف عقلاء مذموم باشد یا عمل بدی که رضایت بخش نباشد از کسی بروز نماید در چنین مواردی است که امر نموده که سیّئه و بدی را بآنچه نیکوتر است جبران نما، و اینکه آیه یک دنیا درس اخلاقی بما می‌آموزد اگر رویه کسی چنین باشد که هر گاه کسی بوی بدی کرد در مقام انتقام نباشد بلکه در عوض تلافی بمثل در باره وی نیکی نماید البته بد کننده هر قدر بفساد اخلاق مبتلا باشد پیش خود شرمنده خواهد گردید و اگر چه دشمن باشد دوست میگردد.

نَحنُ أَعلَمُ بِما يَصِفُونَ ما عالم هستیم بآنچه کفار و مشرکین میگویند از آن نسبتهایی که بخدا میدهند از فرا گرفتن فرزند و شریک و غیر آن یا آنچه را که بتو نسبت میدهند از دروغ و سحر و غیر اینها و البته آنها را بجزاء اعمالشان خواهیم رسانید.

شاید مقصود چنین باشد که تو با آنها مدارا کن و بدی آنان را حمل بنیکی کن تا موقع پاداش برسد.

وَ قُل رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِن هَمَزاتِ الشَّياطِينِ در اینکه آیه برسولش خطاب نموده و بوی می‌آموزد که از همزات و وسوسه‌های شیاطین بخدا پناه ببر.

(العوذ) التجاء نمودن بغیر و تعلق باو است. اصل (همز) بمعنی سخن است و (مهماز الرائض) یعنی معلّم چهارپایان که تربیت حیوانات میکند و آنان را میراند. راغب گفته (الهمز کالعصر «یعنی دفع» یقال همزت الشیء فی کفّی و منه الهمز فی الحرف) انتهی.

(همز) شیاطین و وسوسه آنها را تشبیه نموده بچوپان که غنائم را میراند همین طور شیاطین افراد بشر را بخلاف و معاصی حث و ترغیب میکنند. و جمع الهمز الهمزات.

صفحه : ۶۰

وَ أَعُوذُ بِكَ رَبِّ أَن يَحضُرُونِ اصلش (یحضروننی) بوده نون دوم حذف گردیده و عوض یاء متکلم کسره آمده یعنی ای پروردگار من پناه میگیرم بتو از اینکه شیاطین نزد من حاضر گردند و اطراف من بگردند.

و بروایتی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم موقع استفتاح نماز سه مرتبه

(لا اله الّا اللّه)

و سه مرتبه

(اللّه اکبر)

و سه مرتبه میگفت

(اللهم انّی اعوذ بک من همزات الشیاطین من همزها و نفثها و نفخها و اعوذ بک ربّ ان یحضرون).

و بروایت دیگر حضرت رسول (ص) فرمود موقع خواب بگو (اعوذ بکلمات اللّه التامات من غضبه و عقابه و من شرّ عباده و من همزات الشیاطین و ان یحضرون).

(سؤال)

پیمبری که صاحب نفس قدسیّه الهی است با آن مقام عصمت و طهارت نفس با اینکه در حدیث دارد که فرموده (شیطانی اسلم بیدی) یعنی شیطان من مطیع و منقاد و تسلیم من گردیده چگونه ممکن است شیاطین بر وی مسلّط گردند و بتوانند او را اغواء

نمايند تا اينكه بحضرتش امر گردد كه از وسوسه‌هاى شياطين بخدا پناه ببرد.

(پاسخ)

آرى مسلّم و معلوم است و شكى نيست كه شيطان بر نفوس انبياء و معصومين مخصوصا بر چنين نفس قوىّ و عقلى كه اوّل ما خلق اللّه بشمار ميرود و در احاديث آمده اول چيزى كه در مقام آفرينش از حق تعالى صادر گرديده نور محمّدى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بود با اينكه حال البته شيطان بر او تسلّط ندارد چنانچه خداى تعالى در خطاب بشيطان فرموده (إِنَّ عِبادِي لَيسَ لَكَ عَلَيهِم سُلطانٌ).

لكن اولا امر باو كه از همزات شياطين بخدا پناه ببر شايد مقصود امّت باشند كه آنان عظمت كيد شيطان را بدانند كه وقتى چنين نفس قوىّ بايد از

صفحه : ۶۱

وسوسه او بخدا پناه ببرد ديگران بطريق اولى بايستى حذر كنند و مواظب حال خود باشند كه بدام وى گرفتار نگردند.

و ثانيا انسان خواه نبى و رسول و داراى مقام عصمت باشد و خواه از مردمان عادى مادامى كه در دنيا حيات دارد البته داراى نفس و طبيعت است و قوله تعالى قُل إِنَّما أَنَا بَشَرٌ مِثلُكُم شاهد بر اينكه است و محل جولان گاه شياطين نفس امّاره و طبيعت است اينست كه و لو اينكه روح قدسى آن بزرگوار غالب بر نفس و طبيعتش بود لكن امكان از ممكن جدا نميشود، شايد براى جلوگيرى كه مبادا گوشه نظر شياطين بطبيعت شريفش اصابت نمايد مأمور گرديده از شرّ آن ملعون بخدا پناه ببرد.

حَتّى إِذا جاءَ أَحَدَهُمُ المَوتُ قالَ رَبِّ ارجِعُونِ بيان حال كفار است كه آنان وقتى مشرف بر مرگ ميگردند و آثار عذاب را معاينه مينمايند، بقولى از آيه چنين استفاده ميشود كه در حال اوّل در مقام استغاثه بخدا پناه ميبرد و گويد پروردگار من مرا برگردان و بعد بلفظ جمع (ارجعون) بملائكه قابض ارواح رجوع ميكند و گمان ميكنند اينان از پيش خود بغير آنچه مأمور بر آنند توانند كارى انجام دهند التماس ميكند كه مرا بدنيا برگردانيد.

لَعَلِّي أَعمَلُ صالِحاً فِيما تَرَكتُ شايد بعمل صالح تدارك ما فات نمايم، آن شقى بدبخت گمان ميكند برگشتن بدنيا پس از مرگ ممكن است ديگر نميداند آن قوّه و استعدادى كه قادر متعال در اول زمان آفرينش در وى نهاده بود و بآن قوّه قدرت داشت خود را بمقامات عاليه برساند برايگان از دست داده و آن استعداد تمام شده و ديگر محلّى براى استعداد كمال او باقى نمانده اينكه است كه در جواب آنان فرموده كَلّا إِنَّها كَلِمَةٌ هُوَ قائِلُها وَ مِن وَرائِهِم بَرزَخٌ إِلى يَومِ يُبعَثُونَ (كلّا) كلمهٔ ردع است يعنى حاشا اشاره به اينكه كلمه بى‌اصل و بى معنى

صفحه : ۶۲

است كه شقى بزبان ميگويد و هرگز اثرى بر آن مترتّب نخواهد گرديد.

در تفسير قمى چنين گفته برزخ امرى است بين دو امر ثواب و عقاب بين دنيا و آخرت و آن قول صادق عليه السّلام است كه فرموده (قسم بخدا كه از شما نميترسم مگر از برزخ امّا وقتى امر برگشت بما نمود ما اولى تريم از شما).

و در كافى زيد بسند خود و او از عمر بن يزيد و او از امام صادق عليه السّلام چنين روايت ميكند كه على بن الحسين (ع) فرموده قبر يا

(روضهٔ من ریاض الجنهٔ او حفرهٔ من حفر النار)

یعنی یا باغی است از باغهای بهشت یا کوره‌ای است از کوره‌های آتش.

و نیز در کافی بسنده از ابی بصیر از ابی عبد اللّه (ع) روایت میکند که گفت ارواح مؤمنین در درختی از درختهای بهشت از طعام آن میخورند و از مشروب آن میآشامند و میگویند

(ربنا اقم الساعهٔ لنا و انجز لنا ما وعدتنا و الحق آخرنا باوّلنا)

و نیز در کافی از ابی بصیر از ابی عبد اللّه (ع) روایت میکند که فرموده (ارواح در صفت اجسامند در درختی از بهشت «تتعارف» یکدیگر را میشناسند و از هم سؤال میکنند و وقتی روحی بر ارواح وارد گردید میگویند او را واگذارید زیرا که بر هول عظیمی اقبال نموده پس از آن از وی سؤال میکنند که فلان و فلانی در چه حالی میباشند اگر گفت زنده است امیدوار میشوند و اگر گفت مرده گویند «قد هوی هوی» هلاک گردید هلاک گردید).

و اخبار راجع ببرزخ و اینکه آنها در بدنهای میباشند مثل بدن دنیوی آنها بسیار بلکه متواتر است.

عیّاشی بسند خود از فتح بن یزید جرجانی چنین روایت میکند که گفته بابی الحسن الرضا علیه السّلام گفتم فدای تو شوم (آیا خدای قدیم میداند چیزی را که نبوده و نمیباشد که اگر بود چگونه بود آن حضرت فرمود و ای بر تو اینکه سؤال صعب و مشکل است آیا قرائت ننموده‌ای قوله تعالی لَو کانَ فِیهِما آلِهَةٌ إِلَّا اللّهُ لَفَسَدَتا وَ لَعَلا بَعضُهُم عَلی بَعضٍ محقّقا میداند آنچه را که نبوده و نمیباشد که اگر

صفحه : ۶۳

بود وجود او چگونه بود، و آن حضرت پس از حکایت قول اشقیاء آیه رَبِّ ارجِعُونِ تا آخر آیه را قرائت نمود و فرمود که خدا خبر داده که وَ لَو رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنهُ وَ إِنَّهُم لَکاذِبُونَ پس بتحقیق میدانست آن چیزی که نبود که اگر بود چگونه بود (و هو السمیع البصیر الخبیر العلیم) (مجمع البیان) فَإِذا نُفِخَ فِی الصُّورِ فَلا أَنسابَ بَینَهُم یَومَئِذٍ وقتی نفخه که ظاهرا مقصود نفخه دوم است دمیده شد و مرده‌ها را زنده گردانید و تماما در صحرای محشر حاضر میگردند (فلا انساب) جمع (نسب) یعنی لا یتواصلون بالانساب، و اشاره بتفرقه آنها است که با اینکه همه با هم در صعید واحد جمعند متفرّقند جماعتی مثاب و بعمل نیکشان در درجات عالی مقام دارند و بعضی معذّب و گرفتار اعمال خودشان خواهند بود. و بروایتی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود در قیامت تمام حسبها و نسبها قطع میگردد مگر حسب و نسب من وَ لا یَتَساءَلُونَ و چون هر کس مشغول بخود است از دیگری و لو خویشاوندان وی باشند سؤال نمیکند.

و اینکه آیه با آنجا که فرموده وَ أَقبَلَ بَعضُهُم عَلی بَعضٍ یَتَساءَلُونَ منافی نیست زیرا همان طوری که انسان در دنیا حالاتی دارد که در هر موقعی عملی انجام میدهد در قیامت هم نیز ممکن است حالات گوناگون برای وی پیش آید، وقتی از اینکه دو آیه از إبن عباس سؤال شد که آیه بالا- با اینکه آیه منافات دارد گفت: (هذه تارات یوم القیمهٔ) یعنی در قیامت برای انسان حالات مختلفه‌ای است در بعض اوقات مردم همدیگر را میشناسند و با هم سؤال میکنند و بعض اوقات شدّت هول و فزع قیامت آنان را مشغول بخود میگرداند و از خود بدیگری نمینگرند، و بقولی آنهایی که از فزع قیامت رسته‌اند از یکدیگر پرسش میکنند.

فَمَن ثَقُلَت مَوازِینُهُ فَأُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ (موازین) جمع میزان یا جمع موزون و موزونات است و ثقالت و سنگینی

صفحه : ۶۴

آن باعمال صالحه است که نزد خدای تعالی قدری و وزنی داشته باشد و جماعتی که اعمالشان ذی قیمت باشد آنها رستگارانند.

وَ مَن خَفَّت مَوازِینُه فَأُولئِکَ الَّذِینَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم سبکی میزان قیامت در اثر نداشتن اعمال صالحه است زیرا که قدر و قیمت و ارزش هر چیزی مناسب خود آن شیئی است مثل اینکه آدم با وقار را آدم سنگینی میگویند و آن آدمی است که نفس و روح او متین گردیده و طلا را از نقره و نقره را از مس سنگین‌تر و تفاوت اینها از هم و ارزش هر یک بمناسبت خصوصیّاتی است که در شالوده آنها مأخوذ است و ارزش وی را زیادتر نموده.

فِی جَهَنَّمَ خالِدُونَ جمله جار و مجرور یا بدل از (خَسِرُوا أَنفُسَهُم) یا خبر برای (اولئک) یا خبر است برای مبتداء محذوف یعنی آنهایی که نفس خود را بی‌قیمت نمودند یا چنین جماعتی که میزانشان سبک گردیده جایگاه همیشه‌گی آنان جهنّم خواهد بود آری کسی که دارای نفس و روح قوی و سنگین با اعمال پر فائده نباشد مانند فضولات و گیاه‌های خشک بی‌مصرف ماند که جز در کوره آتش محلی برای وی نخواهد بود.

تَلفَحُ وُجُوهَهُمُ النّارُ وَ هُم فِیها کالِحُونَ (اللفح و النفح) یک معنی دارد، کسانی که عملشان و سنجش میزانشان سبک و بی‌مقدار گردیده جایگاه آنان آتش است و باید روهایشان در آتش گداخته گردد و آنها در آتش زشت رویانند (کالحون) اینان در حالی میباشند که لبهای آنان از هم باز شده.

از إبن مسعود از معنی (کلوح) سؤال شد گفت لبهای اهل جهنّم از هم باز میگردد بطوری که دندانهایشان را نمایان میگرداند.

صفحه : ۶۵

[سوره المؤمنون (۲۳): آیات ۱۰۵ تا ۱۱۸]

اشاره

أَ لَم تَکُن آیاتِی تُتلی عَلَیکُم فَکُنتُم بِها تُکَذِّبُونَ (۱۰۵) قالُوا رَبَّنا غَلَبَت عَلَینا شِقوَتُنا وَ کُنّا قَوماً ضالِّینَ (۱۰۶) رَبَّنا أَخرِجنا مِنها فَإِن عُدنا فَإِنّا ظالِمُونَ (۱۰۷) قالَ اخسَؤُا فِیها وَ لا تُکَلِّمُونِ (۱۰۸) إِنَّه کانَ فَرِیقٌ مِن عِبادِی یَقُولُونَ رَبَّنا آمَنّا فَاغفِر لَنا وَ ارحَمنا وَ أَنتَ خَیرُ الرّاحِمِینَ (۱۰۹)

فَاتَّخَذتُمُوهُم سِخرِیًّا حَتّی أَنسَوکُم ذِکرِی وَ کُنتُم مِنهُم تَضحَکُونَ (۱۱۰) إِنِّی جَزَیتُهُمُ الیَومَ بِما صَبَرُوا أَنَّهُم هُمُ الفائِزُونَ (۱۱۱) قالَ کَم لَبِثتُم فِی الأَرضِ عَدَدَ سِنِینَ (۱۱۲) قالُوا لَبِثنا یَوماً أَو بَعضَ یَومٍ فَسئَلِ العادِّینَ (۱۱۳) قالَ إِن لَبِثتُم إِلّا قَلِیلاً لَو أَنَّکُم کُنتُم تَعلَمُونَ (۱۱۴)

أَ فَحَسِبتُم أَنَّما خَلَقناکُم عَبَثاً وَ أَنَّکُم إِلَینا لا تُرجَعُونَ (۱۱۵) فَتَعالَی اللّهُ المَلِکُ الحَقُّ لا إِلهَ إِلّا هُوَ رَبُّ العَرشِ الکَرِیمِ (۱۱۶) وَ مَن یَدعُ مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ لا بُرهانَ لَهُ بِهِ فَإِنَّما حِسابُهُ عِندَ رَبِّهِ إِنَّهُ لا یُفلِحُ الکافِرُونَ (۱۱۷) وَ قُل رَبِّ اغفِر وَ ارحَم وَ أَنتَ خَیرُ الرّاحِمِینَ (۱۱۸)

صفحه : ۶۶

(ترجمه آیات)

(باهل جهنّم) خطاب میرسد آیا چنین نبودید که آیتهای من (قرآن) در دنیا بر شما خوانده میشد و شما بآن تکذیب مینمودید (۱۰۵)

در جهنّم (کفار) گویند ای پروردگار ما شقاوت و بدبختی بر ما غلبه نمود و ما گروهان گمراهان بودیم (۱۰۶)

ای پروردگار ما ما را از جهنّم خارج گردان اگر باز بگناه برگشتیم آن وقت ما از ستمکاران خواهیم بود (۱۰۷)

خطاب رسد ساکت گردید و سخن مگویید (۱۰۸)
زیرا که شما گروهی بودید که وقتی بنده‌گان من میگفتند ای پروردگار ماها ایمان آوردیم ما را بیامرز و بما رحم کن و تو بهترین رحم کنندگانی (۱۰۹)
شما آنها را باستهزاء و سخریّه گرفتید تا اینکه آنها از شما ببردند یاد من را و شما بآنها میخندیدید (۱۱۰)
و بحقیقت امروز (آن مؤمنین را) بسبب آنچه بر اذیّت شما صبر نمودند پاداش خواهم داد و حقیقهٔ آنها رستگارانند (۱۱۱)
بآنان گوید چند مدت شما در زمین ماندید (۱۱۲)
آنها گویند یک روز یا بعضی از روز بپرس از شمارندگان (۱۱۳)
گوید در دنیا درنگ نکردید مگر اندکی اگر شما میدانستید که دنیا نسبت بآخرت اندکست (۱۱۴)
آیا گمان کردید ما شما را بیهوده آفریدیم و بسوی ما باز گشت نخواهید نمود (۱۱۵)
بزرگ و بزرگوار است خدایی که مالك و سلطان بحق است نیست الهی مگر او پروردگار عرش کریم است (۱۱۶)
کسی که با خدای (یکتا) اله دیگری بخواند برهان و دلیلی (برای اثبات آن) ندارد و حقیقهٔ حساب او نزد پروردگار وی است و کافرین رستگار نخواهند گردید (۱۱۷)
ای محمّد بگو ای پروردگار من مرا بیامرز و بمن رحم کن و تو بهترین رحم کنندگانی (۱۱۸)،

(توضیح آیات)

أَ لَم تَکُن آیاتِی تُتلی عَلَیکُم فَکُنتُم بِها تُکَذِّبُونَ همزه (ا لم) استفهام و در مقام سرزنش اهل جهنم بر آمده که وقتی آنان را برو در آتش اندازند و شدت عذاب آنها را مضطر و بیچاره نمود و بفغان آمدند از طرف حق تعالی خطاب سخط آمیز میرسد آیا شما چنین نبودید که هر گاه آیات ما (قرآن) بر شما خوانده میشد شما انکار و تکذیب مینمودید.
قالُوا رَبَّنا غَلَبَت عَلَینا شِقوَتُنا وَ کُنّا قَوماً ضالِّینَ (شقوتنا) دو طور قرائت شده: کوفیان غیر از عاصم (شقاوتنا) بفتح شین و الف قرائت نموده‌اند و باقی قراء بکسر شین (شقوتنا) قرائت کرده‌اند اهل دوزخ بگناه خود اقرار مینمایند و گویند ای پروردگار و مربّی ما شقاوت و بدبختی بر ما غالب گردید و ما را بچنین روز سیاه کشانید.
ضرری که نتیجه عمل بد و در آخر کار کسی را میگیرد آن را شقاوت گویند و آن عملی که سر انجام آن منفعتی عاید گردد آن را سعادت نامند.
خلاصه اهل جهنّم گویند ما بدست خود شقاوت و بدبختی و سوء عاقبت را بر خود فراهم نمودیم و از طریق حق تعالی و دار کرامت او اعراض نموده و خود را بی‌بهره گردانیدیم و چون بیراهه رفتیم عاقبت ما بدوزخ کشیده شد.
رَبَّنا أَخرِجنا مِنها فَإِن عُدنا فَإِنّا اینکه آیه بیان میکند که آخر سخنی که آن سیه بختان و بیخردان گویند تمنّای بازگشت بدنیا است بگمان اینکه ممکن است ثانیا بدنیا بر گردند و تدارک ما فات نموده خود را بسعادت برسانند دیگر نمیدانند که باز گشت بدنیا محال است زیرا استعدادی که مبدء متعال در جبله آنان گذارده بود که بآن میتوانستند خود را بسعادت و خوشی دائمی برسانند بمخالفت و نفس پرستی از دست داده‌اند، در جای دیگر فرموده (وَ لَو رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنه) اگر چه نظر

بعموم قدرت الهی چیزی محال نمینماید لکن حکمت الهی چنین اقتضاء نموده که دنیا را جای عمل و کسب کمال قرار داده و آخرت را دار جزاء و نتیجه گرفتن سنّت الهی در نظام عالم بدست مربّی ازلی طوری مرتب و منظّم گردیده و هر چیزی در جای خود قرار گرفته که سر سوزنی تبدیل و تغییر پذیر نخواهد گردید، و هر جایی را محل برای انجام کاری و عمل و کسب کمالی مقرر گردانیده، همان طوری که رحم مادر را جای و محل صورت بندی (جنین) قرار داده که هر طور در آنجا مطابق حکمت و نظام آفرینش بایستی طفل صورت بندی شود و تعادل اعضاء و جوارح وی در همان محل تکمیل گردد و اگر عضوی از اعضاء طفل در آنجا ناقص ماند و تکمیل نگردید پس از متولّد شدن دیگر جبران آن ممکن نخواهد بود و تا آخر عمر ناقص خواهد ماند. چنین است نسبت دنیا بآخرت که اینکه عالم دانی را محل و برای استکمال روح و نفس ناطقه بشر مهیّا گردانیده و در ابتداء تکون وی قوّه و استعدادی که آن را حکماء (عقل هیولایی) نامند در او گذارده و او را بر اعمالی موظّف گردانیده اگر بدستور رسول باطن: عقل، و رسول ظاهر: شرع، آن استعداد و عقل (هیولایی) او از قوّه بفعل آید و پس از مجاهده با نفس صاحب عقل بالفعل گردید آن وقت بکمال انسانیّت و دارای سعادت و مقامات بلند اخروی و لایق قرب جوار احدیّت و بفیوضات ربانی فائز خواهد گردید.

لکن اگر در اینکه عالم دنیا اینکه قوّه و استعداد خدا دادگی را تکمیل ننمود و رایگان از دست داد در عالم آخرت که فوق عالم دنیا (و ما حصل) آنست دیگر محلی برای استکمال آن نخواهد بود زیرا وقت و محلی که جای استکمال او بود گذشته و آن قوّه را ضایع گردانیده و شاید همین باشد سرّ اینکه فرموده (وَ لَو رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنه) مثل اینکه اگر کسی در رحم مادر یک عضوش ناقص مانده و تکمیل نگردیده پس از متولد شدن دیگر ممکن نیست درست شود و تکمیل گردد زیرا که عوالم سیر بشری در طول یکدیگر است در هر عالمی از

صفحه : ۶۹

عوالم سیرش بایستی طوری استکمال یابد که تا بآخرین درجه کمالش برسد و جای بروز و ظهور آن را عالم قیامت و معاد نامند و در هر مرتبه‌ای از مراتب اگر ناقص ماند آن نقص در او باقی خواهد ماند و دیگر علاج پذیر نخواهد گردید.

در مجمع البیان از حسن نقل میکند که آیه بالاـ (رَبَّنا أَخرِجنا الـخ) آخر کلامی است که اهل آتش بآن سخن گویند پس از آن شهیقی میکشند مثل شهیق خر قالَ اخسَؤُا فِيها وَ لا تُكَلِّمُونِ اهل لغت گفته‌اند اینکه کلمه را در جایی آرند که خواهند سگی را بطور خواری دور کنند اینکه است که بطور اهانت باهل جهنّم گویند دور شوید دور شدن سگ و سخن نگوئید.

اینکه آیه اشاره بمنتهای بعد و دوری کفار و مشرکین است از حق تعالی و ذلّت و اهانت آنان را میرساند.

و بقولی معنی آیه چنین میشود بآنان گویند سخن مگویید که سخن شما مسموع نیست و عذاب از شما مرفوع و مدفوع نخواهد گردید.

إِنَّهُ كانَ فَرِيقٌ مِن عِبادِي يَقُولُونَ رَبَّنا آمَنّا فَاغفِر لَنا وَ ارحَمنا وَ أَنتَ خَيرُ الرّاحِمِينَ بضمير شأن (انّه) و یاء متکلّم (عبادی) نسبت بندگان را بخود داده اشاره بجلالت و عظمت کسانی است از انبیاء و مؤمنین که آن بزرگواران وقتی میگفتند ای پروردگار ما را بیامرز و بما رحم کن زیرا که تو بهترین رحم- کننده گانی.

فَاتَّخَذتُمُوهُم سِخرِيًّا ای جماعت کفار شما آنها را باستهزاء و سخریه گرفتید، و بقولی شما آنها را بکراهت ببندگی خود وادار نمودید و بدون مزد و اجرت بکارهای خود مشغول گردانیدید، و بقول دیگر کافرین چنین بودند که وقتی مؤمنین را استهزاء و سخریّه مینمودند با هم میگفتند نظر کنید چگونه اینان بطمع ثواب آخرت

صفحه : ۷۰

بزنـدگانى پست راضـى شدند در صورتى كه نه آخرتى پشت سـر آنها است و نه ثوابى و اينكه آيه نظير قوله تعالى است (وَ إِذا مَرُّوا بِهِم يَتَغامَزُونَ).

(مجمع البيان) حَتّى أَنسَوكُم ذِكرِى وَ كُنتُم مِنهُم تَضحَكُونَ تا وقتى كه شـما را از ياد من فراموش گردانيدند يعنى اشـتغال شما كفار بسـخريّه اهل حق چنين ايجاب نمود كه ياد مرا (ياد خـدا را) فراموش نموديد و نسـبت فراموشـى آنان ذكر خدا را بعباد با اينكه فعل آنها نبود باعتبار سـببيت است كه مشـغول شـدن كفار بسـخريّه اهل حق سـبب شـد كه آنها ذكر خدا را فراموش نمودند إِنِّى جَزَيتُهُمُ اليَومَ بِما صَبَرُوا أَنَّهُم هُمُ الفائِزُونَ چون مؤمنين بر جفاى شـما كفار و ملحـدين صبر نمودنـد شـما امروز در نهايت ذلّت و خوارى در جهنّم رانده شديد و آنها ببحبوحه رحمت الهى در درجات عالى بهشتى فائز گرديده‌اند.

معلوم ميشود مؤمنين اضافه بر ايمان و تقوايى كه داشـتند در اثر صبرى كه بر جفاى كفار و اسـتهزاء آنان مينمودنـد فيوضات ديگرى نصيب آنها خواهد گرديد قالَ كَم لَبِثتُم فِى الأَرضِ عَدَدَ سِنِينَ- قالُوا لَبِثنا يَوماً أَو بَعضَ يَومٍ سـخنان مفسّـرين در توجيه آيه ۱- آنان ملتفت بطول مـدّت لبث و بقائشـان در قبر نميباشـند زيرا كه مرده‌انـد ۲- سؤال از مـدّت عمرشان ميشود كه چنـد مـدّت در دنيا عمر نموديـد و آنـان در پاسـخ گوينـد روزى يـا بعضـى از روز زيرا كه لبث آنهـا در آتش بـاز داشته و آنـان را مشـغول نموده از حيات دنيايشـان و دروغ نميگوينـد چون اينكه طور گمان كردنـد. (حسن) ۳- مقصود روزى يـا بعضـى از روزهـاى آخرت است كه پنجاه هزار سال است إبن عباس گفته شدّت عذاب آنها را از مدت لبث و بقائشان در دنيا بازداشته

صفحه : ۷۱

فَسئَلِ العادِّينَ كفار گويند از ملائكه بپرسـيد زيرا كه آنها محاسب اعمال عباد ميباشـند قتاده گفته يعنى از حساب دارندگان بپرسـيد چون آنها حساب سال و ماه را داشتند.

قالَ إِن لَبِثتُم إِلّا قَلِيلًا لَو أَنَّكُم كُنتُم تَعلَمُونَ بآنان گوينـد شـما در دنيا يا در عالم برزخ نمانديـد مگر اندكى. شايد اشاره باين باشد كه اگر ميدانستيد دنيا فانى است و آخرت باقى سرمدى است خود را ببهاى لذّت حيات اندك بى‌مقدار دنيوى نمى‌فروختيد.

أَ فَحَسِبتُم أَنَّما خَلَقناكُم عَبَثاً وَ أَنَّكُم إِلَينا لا تُرجَعُونَ در آن مقام بهمزه اسـتفهام انكارى بآنان خطاب سـخط آميز ميرسد كه آيا شـما منكرين معاد چنين گمان كرديد كه شما را بيهوده و عبث آفريديم و شما بسوى ما بازگشت نمينمائيد.

اينكه آيه ارشـاد بحكم عقـل است كه شـما رجوع كنيـد بعقل خود و در اينكه عالم مجلّل و اينكه كاخ بزرگ آفرينش نظر كنيـد و ببينيد چگونه مبدء متعال زمين و آنچه در آن است براى پيدايش و امرار حيات شـما آفريده و ماه و خورشيد و ستارگان را براى بقاء نوع بشر مسـخّر گردانيده آيا عقل و و جدان شـما حكم ميكند كه شـما را بيهوده آفريده و بمردن شـما فانى ميگرديد و بسوى مبدء آفرينش خودتان بازگشت نمينمائيـد البته عقل اباء دارد و تصـديق خواهد نمود كه عالم از روى حكمت و مصـلحت بزرگى آفريده شده.

فَتَعالَى اللّهُ المَلِكُ الحَقُّ لا إِلهَ إِلّا هُوَ رَبُّ العَرشِ الكَرِيمِ بزرگ و بزرگوار است آن خـدايى كه بحق و حقيقت مالك عالم ملك و ملكوت است و اله و آفريننده‌اى نيست مگر او و پروردگار عرش كريم بزرگتر از اينكه است كه كار بيهوده و عبث بنمايد.

صفحه : ۷۲

وَ مَن يَدعُ مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ لا بُرهانَ لَهُ بِهِ برهان براى اثبات هر مطلبى دو قسم است (لمّى) و (انّى) برهان (لمّى) كه شـناختن معلول بعلّت باشـد نسبت بحق تعالى براى ممكن محال است زيرا شـناختن كنه حق تعالى براى احـدى ميسّر نيست زيرا كه حق تعالى خود

علت العلل است و علتی برای پیدایش او نیست اینکه است که دلیل برای اثبات واجب الوجود منحصر ببرهان (انّی) است که آن از اثر پی بمؤثّر بردن است و چنانچه در صفحات قبل تذکّر دادیم وقتی ما ارتباط اجزاء عالم و نظام گیتی را مینگریم و می‌بینیم ارتباط اجزاء عالم بطوری متّصل و مرتبط بهم گردیده که یک وحدت تشکیل داده‌اند علم یقینی پدید میگردد که مبدء و ناظم آن یک حقیقت وحدانی است و شاید آیه اشاره بهمین مطلب است که ممکن نیست یک معلول دو علّت داشته باشد و آن اله دیگری که شما مشرکین او را پرستش مینمائید هیچ برهانی برای اثبات آن ندارید.

فَإِنَّما حِسابُهُ عِندَ رَبِّهِ إِنَّهُ لا یُفلِحُ الکافِرُونَ اشاره به اینکه بازگشت کافرین و مشرکین بسوی خدا است و حساب و پاداش گفتار و اعمال آنان نیز نزد او است و محقّقا کفار رستگار نخواهند گردید.

وَ قُل رَبِّ اغفِر وَ ارحَم وَ أَنتَ خَیرُ الرّاحِمِینَ خطاب برسولش نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگو ای پروردگار من بیامرز گناهان را و بر بندگان رحم کن زیرا که تو بهترین رحم کنندگان و ارحم الراحمینی،

صفحه : ۷۳

سورة النور

اشاره

مدنیة اربع و ستون آیة

[سوره النور (۲۴): آیات ۱ تا ۱۰]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

سُورَةٌ أَنزَلناها وَ فَرَضناها وَ أَنزَلنا فِیها آیاتٍ بَیِّناتٍ لَعَلَّکُم تَذَکَّرُونَ (۱) الزّانِیَةُ وَ الزّانِی فَاجلِدُوا کُلَّ واحِدٍ مِنهُما مِائَةَ جَلدَةٍ وَ لا تَأخُذکُم بِهِما رَأفَةٌ فِی دِینِ اللّهِ إِن کُنتُم تُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ وَ لیَشهَد عَذابَهُما طائِفَةٌ مِنَ المُؤمِنِینَ (۲) الزّانِی لا یَنکِحُ إِلاّ زانِیَةً أَو مُشرِکَةً وَ الزّانِیَةُ لا یَنکِحُها إِلاّ زانٍ أَو مُشرِکٌ وَ حُرِّمَ ذلِکَ عَلَی المُؤمِنِینَ (۳) وَ الَّذِینَ یَرمُونَ المُحصَناتِ ثُمَّ لَم یَأتُوا بِأَربَعَةِ شُهَداءَ فَاجلِدُوهُم ثَمانِینَ جَلدَةً وَ لا تَقبَلُوا لَهُم شَهادَةً أَبَداً وَ أُولئِکَ هُمُ الفاسِقُونَ (۴)

إِلاَّ الَّذِینَ تابُوا مِن بَعدِ ذلِکَ وَ أَصلَحُوا فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۵) وَ الَّذِینَ یَرمُونَ أَزواجَهُم وَ لَم یَکُن لَهُم شُهَداءُ إِلاّ أَنفُسُهُم فَشَهادَةُ أَحَدِهِم أَربَعُ شَهاداتٍ بِاللّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الصّادِقِینَ (۶) وَ الخامِسَةُ أَنَّ لَعنَتَ اللّهِ عَلَیهِ إِن کانَ مِنَ الکاذِبِینَ (۷) وَ یَدرَؤُا عَنهَا العَذابَ أَن تَشهَدَ أَربَعَ شَهاداتٍ بِاللّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الکاذِبِینَ (۸) وَ الخامِسَةَ أَنَّ غَضَبَ اللّهِ عَلَیها إِن کانَ مِنَ الصّادِقِینَ (۹)

وَ لَو لا فَضلُ اللّهِ عَلَیکُم وَ رَحمَتُهُ وَ أَنَّ اللّهَ تَوّابٌ حَکِیمٌ (۱۰)

صفحه : ۷۴

سوره نور مدنی است بلا خلاف و آیات آن نزد عراقی و شامی شصت و چهار است و شصت و دو در نظر حجازی و هزار و سیصد و شانزده کلمه است و پنج هزار و ششصد و هشتاد حرف است.

[ترجمه]

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

اینکه سوره‌ای است که آن را فرستادیم و واجب گردانیدیم احکام آن را و نازل گردانیدیم در آن آیات واضح و روشن شاید شما متذکّر گردید (۱)

بهر یک از زن زناکار و مرد زناکار صد تازیانه بزنید و شما را مهربانی باین دو نفر در فرمان برداری خدا فرا نگیرد اگر بخدا و روز قیامت ایمان دارید و باید عذاب آن دو نفر را جماعتی از مؤمنین مشاهده نمایند (۲)

مرد زناکار نکاح نکند مگر زن زانیه یا زن مشرکه را و زن زناکار را نکاح نکند مگر مرد زناکار یا مرد مشرك و اینکه حرام شده بر مؤمنین (۳)

و آن کسانی که زنهای عفیفه را بزنا نسبت میدهند و برای اثبات آن چهار شاهد نمی‌آورند بآنها هشتاد تازیانه بزنید و دیگر در هیچ وقت شهادت آنها را نپذیرید و آنها فاسقند (۴)

مگر آن کسانی که بعد از آن توبه کردند و صالح گردیدند حقیقهٔ خدا آمرزنده و مهربان است (۵)

و آنهایی که بزنهایشان نسبت زنا میدهند و برای آنان گواهانی نیست مگر خودشان باید برای هر یك از آنها چهار گواهی باشد بخدا که بحقیقت او از راستگویانست (۶)

و در گواهی پنجم اینکه لعنت خدا بر او است اگر از دروغگویان باشد (۷)

و آن زن شکنجه و عذاب را از خود دفع مینماید اگر شهادت بدهد چهار شهادت بخدا که شوهرش از دروغگویان است (۸)

و در دفعه پنجم بگوید غضب خدا بر من یعنی بر آن زن اگر آن مرد از راستگویان باشد (۹)

و اگر نبود فضل خدا و رحمت او بر شما و اینکه حقیقهٔ خدا پذیرنده توبه و درستکار است دروغگو را رسوا میکرد (۱۰)

صفحه : ۷۵

(توضیح آیات)

اشاره

سُورَةٌ أَنزَلناها وَ فَرَضناها وَ أَنزَلنا فِيها آياتٍ بَيِّناتٍ (سورة) خبر مبتدای محذوف (هذا) یعنی (هذا سورة) و موصوف (بانزلناها) اینکه سوره‌ای است که آن را نازل گردانیدیم، إبن کثیر و ابو عمرو (فرّضناها) بتشدید بر وزن فعّل از باب تفعیل که برای مبالغه آورند خوانده‌اند و معنی چنین میشود اینکه سوره را فرود آوردیم و عمل باحکام آن را واجب گردانیدیم و با آن آیات ظاهر هویدا فرود آوردیم. و بقولی تشدید (فرضناها) برای تأیید احکام و بقای آن است که آیات اینکه سوره از وقت نزول تا قیامت در بین خلق ابراز فعالیت میکند، و باقی قرّاء (فرضناها) بتخفیف قرائت نموده‌اند، (و انزلناها) صفت سوره است (و فرضناها) احکام آن را واجب و فرض گردانیدیم.

لَعَلَّكُم تَذَكَّرُونَ (تذکرون) را بعضی بتشدید ذال قرائت نموده‌اند و بعضی بتخفیف اشاره به اینکه اینکه سوره را نازل گردانیدیم و در آن برای مؤمنین حدود و قوانین واضح مقرر گردانیدیم که شاید آنان از خود سری و هوا پرستی باز آیند و اعمال قبیح خود را متذکّر گردند و بحدود الهی مؤدّب شوند.

الزّانِیَةُ وَ الزّانِی الی قوله تعالی مِنَ المُؤمِنِینَ در اینکه آیات حکم زنا و حدّ آن را بیان نموده و لام (الزّانِیَةُ وَ الزّانِی) الف و لام جنس است و عمومیت دارد و خلافی در آن نیست که زن زناکار و مرد زناکار بشهادت چهار مرد عادل که رؤیت کرده باشند یا باقرار کردن هر کدام چهار مرتبه بایستی حاکم شرع بهر یک صد تازیانه بزند لکن آن طوری که در کتب فقهیّه فقهاء گفته‌اند اینکه حکم زنا غیر محصنه است، زن زناکاری که در عقد مردی نباشد و نیز آزاد باشد یعنی کنیز نباشد و از روی رضایت بر اینکه عمل رکیک حاضر گردد پس از اثبات بایستی صد تازیانه بخورد، امّا حکم زنای محصنه زن

صفحه : ۷۶

شوهردار یا مردی که زن دائمی داشته باشد و بنده نباشد در محل خود ثابت شده رجم است که هر یک از آنها را باید سنگسار نمود، و حکم امه کنیز بدلیل قوله تعالی (فَإِن أَتَینَ بِفاحِشَةٍ فَعَلَیهِنَّ نِصفُ ما عَلَی المُحصَناتِ مِنَ العَذابِ) نصف حدّ است یعنی پنجاه تازیانه و حکم را مؤکّد نموده و بمؤمنین خطاب کرده (وَ لا تَأخُذکُم بِهِما رَأفَةٌ فِی دِینِ اللّهِ إِن کُنتُم تُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ).

رأفت و شفقتی که نسبت بمؤمنین بعضی ببعضی از محسنات اخلاقی و ایمانی بشمار میرود در حدود و قوانین الهی اثر خود را از دست داده و مؤمنین را ملزم گردانیده که در اجراء حدود بر خلاف رویّه و میل نفسانی پا فشاری نمایند و قانون شرع را بدستوری که رسیده جاری گردانند و باضافه بر اینکه زناکار را مجازات نمایند وی را بین مردم مفتضح و رسوا گردانند تا دیگران متنبّه گردیده و چنین عمل قبیحی بین مردم دائر نگردد.

الزّانِی لا یَنکِحُ إِلّا زانِیَةً أَو مُشرِکَةً وَ الزّانِیَةُ لا یَنکِحُها إِلّا زانٍ أَو مُشرِکٌ

(سخنان مفسّرین در توجیه آیه مأخوذ از تفسیر مجمع البیان)

۱- مقصود از نکاح عقد است و در شأن نزول آیه گفته‌اند مردی از مسلمانها آمد نزد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که اذن بطلبد که زن فاحشه‌ای را که مشهور بود و بر درب خانه خود علامتی گذارده بود که باین عمل شناخته شود با وی ازدواج نماید اینکه بود که اینکه آیه فرود آمد.

(إبن عباس و إبن عمرو و مجاهد و قتاده و زهری) و مقصود از آیه نهی است اگر چه ظاهر آن خبر است و اینکه قول را تأیید مینماید روایتی که از ابی جعفر (ع) و ابی عبد اللّه (ع) نقل میکنند که در عهد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مردانی و زنانی مشهور بزنا بودند مثل امّ مهزول و خداوند از چنین مردان و زنان ازدواج آنان را نهی کرد و کسی که باین عمل مشهور گردد و بر او حد جاری گردد نباید ازدواج کند مگر وقتی که توبه او معلوم گردد.

۲- مقصود از نکاح در اینجا جماع است یعنی وطی نکند زانی مگر بزانیه

صفحه : ۷۷

یا مشرکه و بعکس (ضحاک و إبن زید و سعید بن جبیر) و اینکه معنی نظر بقوله تعالی است (الخَبِیثاتُ لِلخَبِیثِینَ).

۳- اینکه حکم عام است در هر زانی و زانیه پس از آن بآیه (وَ أَنکِحُوا الأَیامی مِنکُم) نسخ گردیده.

۴- مقصود عقد است و اینکه حکم ثابت است در کسی که با زنی زنا کند که پس از آن جایز نیست با او تزویج نماید و اینکه رأی جماعتی از صحابه است.

و اینکه خدای سبحانه و تعالی زانی و مشرک را مقارن هم انداخته برای بزرگی فخامت و قباحت امر زنا است و جایز نیست گفته

شود اینکه آیه خبر است که چنین امری واقع نمیگردد زیرا که می‌یابیم که زانی غیر زانیه را تزویج مینماید لکن در اینجا حکم کلّی و نهی است چه مقصود از نکاح عقد باشد یا جماع زیرا که نکاح در لغت بمعنی وطی است.
وَ حُرِّمَ ذلِکَ عَلَی الْمُؤمِنِینَ یعنی نکاح زنهای زانیه حرام است یا زنا بر مؤمنین حرام است و نبایـد با آنها ازدواج کنید یا با آنها وطی نکند مگر مرد زناکار و مشرک. (پایان) خلاصه (لا ینکح) که بظاهر اخبار است نه انشاء ممکن است مقصود چنین باشد که مؤمنین از جهت عـدم سـنخیت رغبت نمیکننـد در ازدواج نمودن با زناکار یا مشـرک نه اینکه اخبار از عـدم وقوع باشـد تا اینکه (لا ینکـح) حمل بر نهی گردد و بنا بر اینکه معنی (وَ حُرِّمَ ذلِکَ) اشاره باشد بحرمت زنا نه حرمت نکاح و ازدواج با زناکار.
لکن اگر حمـل بر نهی گردد همـان طوری که از بعضـی نقـل شـد بایـد گفته شود آیه نسـخ شـده بـآیه (وَ أَنکِحُوا الأَیـامی مِنکُم وَ الصّالِحِینَ مِن عِبادِکُم وَ إِمائِکُم) و اینکه آیه معنی دوم را تأیید مینماید زیرا که امر میکند که با شایستگان از بندگان ازدواج نمائید.
و نیز آیات دیگر مثل (الخَبِیثاتُ لِلخَبِیثِینَ الخ) آن نیز مؤیّد همین معنی است، و اگر حمل بر نهی شود ممکن است گفته شود که

صفحه : ۷۸

نهی تنزیهی است نه تحریمی و بمعنی کراهت باشـد نه حرمت و بنـا بر اینکه فرض لازم نیست گفته شود آیه نسـخ شـده بلکه جـایز است ازدواج نمودن مرد زناکـار و زن زناکـار بـا غیر کسانی که مثل خودشان باشـند لکن کراهت دارد مگر پس از آنکه توبه کرده باشـند و احکـام آن موکـول بعلـم فقـه اسـت اینجـا جـای بحث در آن نیست وَ الَّذِینَ یَرمُونَ المُحصَناتِ ثُمَّ لَم یَأتُوا بِأَربَعَهِٔ شُـهَداءَ فَاجلِدُوهُم ثَمانِینَ جَلدَهًٔ پس از آنکه حق تعالی حکم زنا و حدّ آن را معین فرمود در عقب آن قذف محصـنات یعنی حکم نسبت زنا دادن بزنهای محصـنات را بیان نموده و محصـنات از زنها آنهایی میباشـند که واجد شـرایطی باشـند از بلوغ و کمال عقل و حرّیت و اسلام و عفّت هر زنی که اینکه اوصـاف در آن جمع باشـد اگر شـخص مکلّفی خواه مرد باشـد یـا زن از روی اختیار نسـبت زنا باو بدهد و چهار شاهد عادل برای اثبات مدّعای خود نیاورد بحکم قرآن بایستی حاکم شرع او را هشتاد تازیانه حدّ بزنند و گویند نسبت زنـا دادن بمردهـایی کـه واجـد همین شـرایط باشـند نیز همین حکم را دارد و اختصـاص آیه بزن محصـنه برای اینکه است که اینکه نسبت بزن قبیح‌تر و شنیع‌تر بنظر میآید.
وَ لا تَقبَلُوا لَهُم شَـهادَهًٔ أَبَـداً وَ أُولئِکَ هُمُ الفاسِـقُونَ و چنین کسانی که نسـبت زنا بمحصـنات دادنـد و نتوانسـتند بچهار شاهـد عادل مدّعای خود را اثبات نمایند اینان از فاسـقین بشمار آیند و نه در اینکه موضوع و نه در غیر آن در هیچ جا شهادت آنها قبول نخواهد گردید.
ببین لطف خدا و سـتاریّت آن فرد متعال بچه درجه‌ای است که راضـی نیست سرّ بنده گنهکار خطاء کار خود فاش گردد اینست که اثبات آن را بقدری مشـکل گردانیده که عادتا ممکن نیست ثابت گردد و باضافه اگر یک نفر و دو نفر و سه نفر در جایی که شاهد چهارمی نباشد حتّی اگر قضیّه را رؤیت کرده و مشاهده نموده باشند حق گفتن نداشته و خطاء کرده و اگر ابراز نمایند آنها به هشتاد تازیانه تعزیر و مجازات میشوند و محکوم بفسق میگردند و لو آنکه دروغ نگفته

صفحه : ۷۹

باشند مگر وقتی که از اظهار چنین نسبتی توبه کنند.
إِلَّا الَّذِینَ تابُوا مِن بَعدِ ذلِکَ وَ أَصلَحُوا فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ آیه ظاهرا استثناء از کسانی است که پس از اینکه کار قبیح یعنی شهادت بر زنـای محصـنات بـدون سه شاهـد دیگر تـوبه کردنـد و خـود را اصـلاح نمودنـد که دیگر پیرامون چنین عمـل رکیکی نگردنـد و شهادت ناحق ندهند خداوند آمرزنده و مهربان است توبه آنان را قبول میکند.

وَ الَّذِینَ یَرمُونَ أَزواجَهُم وَ لَم یَکُن لَهُم شُهَداءُ إِلّا أَنفُسُهُم در شأن نزول آیه گفته‌اند وقتی آیه قذف نازل شد که کسی که زن عفیفه‌ای را بزنا نسبت دهد و چهار نفر عادل گواه نیاورد بایستی هشتاد تازیانه وی را حدّ زنند، ضحاک از إبن عباس چنین روایت میکند عاصم بن عدیّ برخواست و گفت یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اگر از ما مردی ببیند زنش را با اجنبی زنا میکند اگر بخواهد چهار شاهد عادل پیدا کند آنها از کار خود فارغ شده‌اند و اگر بخواهد بگوید باید هشتاد تازیانه بخورد. حضرت فرمود ای عاصم آیه اینکه طور نازل شده عاصم برگشت در حالی که سامع و مطیع بود و هنوز بمنزل خود نرسیده بود دید هلال بن امیّه وی را استقبال نمود و بعاصم گفت شرّی را یافتم دیدم سحقا بر شکم زن خودم (خوله) عاصم برگشت نزد نبی (ص) و گفت هلال گوید چنین دیدم حضرت فرستاد (خوله) زن هلال را حاضر نمود و باو فرمود شوهر تو چه میگوید گفت یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سحقا همیشه خانه ما میآمد و بما تعلیم قرآن مینمود و بعضی اوقات نزد ما میماند و شوهرم بیرون میرفت و من نمیدانم از روی غیرت چنین گفته یا از بخل که طعامی نزد ما بخورد پس از آن آیه (و الّذین یرمون ازواجهم الخ) نازل گردید.

و از حسن روایت شده وقتی آیه قذف محصنات نازل شد سعد بن عباده گفت یا رسول اللّه (ص) آیا چنین می‌بینی اگر مردی مردی را با زن خود ببیند و او را بکشد تو آن مرد را میکشی و اگر خبر دهد بآنچه دیده وی را صد تازیانه میزنی آیا جایز نباشد که او را بشمشیر دفع کند بدون قصاص حضرت فرمود (کفی

صفحه : ۸۰

بالسیف شاه) خواست حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگوید (شاهدا) خودداری کرد یعنی بس است شمشیر برای شاهد بودن و بعد آن آیه لعان نازل گردید.

و نیز عکرمهٔ از إبن عباس روایت میکند که سعد بن عباده پس از نزول آیه قذف گفت یا رسول اللّه (ص) اگر من در خانه بروم و مردی را بر شکم زنم خفته یابم وی را برنخیزانم و پی چهار گواه بروم تا باز آیم فارغ شده و رفته. اگر آنچه دیده‌ام بگویم هشتاد تازیانه بمن بزنند لکن اینکه امر عجیبی بنظر میآید حضرت فرمود ای جماعت انصار میشنوید مهتر و بزرگ شما چه میگوید گفتند یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم او را ملامت مفرما که مرد غیوریست و هرگز زن نگرفته مگر (زن باکره) و طلاق نداده هیچ یک از زنانش را که جرأت کرده باشد از ماها که آن زن را تزویج بنماید، سعد گفت جان من فدای تو باد می‌دانم که اینکه حکم خدا است و لکن من از اینکه حکم تعجّب میکنم فرمود حکم خدا چنین است سعد گفت صدق اللّه و صدق رسوله، هنوز سعد بخانه نرفته که پسر عمّ وی هلال بن امیّه از نخلستانی که داشت بازگشت در خانه خود دید مردی را که با زن او زنا میکرد هیچ نگفت و نزد رسول رفت و گفت اینکه واقعه را بچشم خود دیدم و بگوش خود شنیدم رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم متغیّر گردید و اثر کراهت بر جبین مبارکش ظاهر گردید هلال گفت یا رسول اللّه (ص) میدانم که از اینکه سخن تو را خوش نیاید خدا میداند که من راست میگویم و امیدوارم خداوند مرا فرج دهد رسول قصد کرد او را حدّ بزند انصار جمع شدند و گفتند آنچه را سعد گفت بآن رسیدیم و مبتلا شدیم اگر هلال را حدّ بزنی دیگر گواهی وی قبول نشود.

رسول (ص) در اینکه گفتگو بود که آثار وحی ظاهر گردید اصحاب ساکت شدند وقتی حضرت از حالت وحی باز گردید اینکه آیه را بر آنها قرائت نمود.

(پایان خلاصه مجمع البیان) وَ الَّذِینَ یَرمُونَ أَزواجَهُم تا قوله تعالی تَوّابٌ حَکِیمٌ اینکه آیات موسوم بآیات لعان است و پس از آیه قذف محصنات آیه بالا نازل

صفحه : ۸۱

گردیده و حکم کسانی را که زنهای خود را بزنا نسبت میدهند و گواهانی غیر از خود ندارند بیان فرموده.

فَشَهادَةُ أَحَدِهِم أَربَعُ شَهاداتٍ بِاللّهِ گفته‌اند پس از آنکه آیه لعان فرود آمد حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم هلال را با زنش خوله که نسبت زنا بوی داده بود حاضر گردانید و بهلال گفت بگو بخدا سوگند میخورم که خوله زنا داد و من در اینکه سخن راست میگویم هلال گفت.

حضرت فرمود بگو بخدا قسم میخورم که من شریک را بر شکم او دیدم و من در اینکه میگویم راست گویم هلال گفت.

مرتبه سوم باز گفت بگو بخدا سوگند میخورم که اینکه حمل خوله از من نیست و من راست میگویم گفت.

مرتبه چهارم گفت بگو بخدا سوگند میخورم که من چهار ماه است با او خلوت نکرده‌ام گفت.

بار پنجم گفت بگو لعنت بر من اگر دروغ میگویم اینکه را هم گفت بوی فرمود بنشین.

بخوله فرمود برخیز و بگو بخدا قسم میخورم که من زنا نداده‌ام و هلال دروغ میگوید گفت. بار دوم گفت بگو بخدا سوگند میخورم که او شریک را با من در یک جا اینکه طوری که میگوید ندید و دروغ میگوید خوله گفت. مرتبه سوم حضرت فرمود بگو بخدا سوگند میخورم که من از او آبستنم و او دروغ میگوید خوله گفت. بار چهارم گفت بگو بخدا قسم میخورم که او هرگز مرا بر هیچ فاحشه‌ای ندیده و او بمن دروغ می‌بندد گفت. مرتبه پنجم گفت بگو غضب خدا بر خوله باد اگر اینکه مرد راست میگوید اینکه را هم گفت، حضرت فرمود بین آنها باید جدایی انداخت و آن طفلی که بدنیا میآید اگر رنگ او بسیاهی زد از شریک بن سحقا است و اگر سفید رنگ و ساق پای او سطبر باشد از او نیست وقتی خوله زائید دیدند شبیه‌ترین مردم است بشریک. (ابو الفتوح رازی)

صفحه : ۸۲

فَشَهادَةُ أَحَدِهِم أَربَعُ شَهاداتٍ بِاللّهِ در کلمه شهادت بین علماء اختلاف است که مقصود گواهی است یا قسم است برأی بیشتر مفسّرین و امامیّه سوگند و قسم است (شهادة باللّه) یعنی قسم بخدا وَ لَو لا فَضلُ اللّهِ عَلَيكُم وَ رَحمَتُهُ وَ أَنَّ اللّهَ تَوّابٌ حَكِيمٌ جواب (لو لا) محذوف و در تقدیر است یعنی اگر نبود فضل و رحمت خدا بر شما بنهی از زنا و فواحش و اقامه حدود، مردم در اعمال شهوات بهلاکت میرسیدند و نسل بشر فاسد میگردید. (ابی مسلم) و بقول دیگر اگر نبود فضل خدا و انعام او بر شما و اینکه خدا (توّاب) است کسی را که از معصیت بتوبه و اصلاح نفس خود برگردد برحمت خود عود میدهد و (حکیم) است بر واجب گردانیدن اقامه حدود الخ. (مجمع البیان)

صفحه : ۸۳

[سوره النور (۲۴): آیات ۱۱ تا ۲۲]

اشاره

إِنَّ الَّذِينَ جاؤُ بِالإِفكِ عُصبَةٌ مِنكُم لا تَحسَبُوهُ شَرًّا لَكُم بَل هُوَ خَيرٌ لَكُم لِكُلِّ امرِئٍ مِنهُم مَا اكتَسَبَ مِنَ الإِثمِ وَ الَّذِی تَوَلّی کِبرَهُ مِنهُم لَهُ عَذابٌ عَظِيمٌ (۱۱) لَو لا إِذ سَمِعتُمُوهُ ظَنَّ المُؤمِنُونَ وَ المُؤمِناتُ بِأَنفُسِهِم خَيراً وَ قالُوا هذا إِفكٌ مُبِينٌ (۱۲) لَو لا جاؤُ عَلَيهِ بِأَربَعَةِ شُهَداءَ فَإِذ لَم يَأتُوا بِالشُّهَداءِ فَأُولئِكَ عِندَ اللّهِ هُمُ الكاذِبُونَ (۱۳) وَ لَو لا فَضلُ اللّهِ عَلَيكُم وَ رَحمَتُهُ فِی الدُّنيا وَ الآخِرَةِ لَمَسَّكُم فِيما أَفَضتُم فِيهِ عَذابٌ عَظِيمٌ (۱۴) إِذ تَلَقَّونَهُ بِأَلسِنَتِكُم وَ تَقُولُونَ بِأَفواهِكُم ما لَيسَ لَكُم بِهِ عِلمٌ وَ تَحسَبُونَهُ هَيِّناً وَ هُوَ عِندَ اللّهِ عَظِيمٌ (۱۵)

وَ لَو لا إِذ سَمِعتُمُوهُ قُلتُم ما يَكونُ لَنا أن نَتَكَلَّمَ بِهذا سُبحانَكَ هذا بُهتانٌ عَظِيمٌ (١۶) يَعِظُكُمُ اللّهُ أن تَعُودُوا لِمِثلِهِ أَبَداً إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ (١٧) وَ يُبَيِّنُ اللّهُ لَكُمُ الآياتِ وَ اللّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (١٨) إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أن تَشِيعَ الفاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنيا وَ الآخِرَةِ وَ اللّهُ يَعلَمُ وَ أَنتُم لا تَعلَمُونَ (١٩) وَ لَو لا فَضلُ اللّهِ عَلَيكُم وَ رَحمَتُهُ وَ أَنَّ اللّهَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ (٢٠)
يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيطانِ وَ مَن يَتَّبِع خُطُواتِ الشَّيطانِ فَإِنَّهُ يَأمُرُ بِالفَحشاءِ وَ المُنكَرِ وَ لَو لا فَضلُ اللّهِ عَلَيكُم وَ رَحمَتُهُ ما زَكى مِنكُم مِن أَحَدٍ أَبَداً وَ لكِنَّ اللّهَ يُزَكِّي مَن يَشاءُ وَ اللّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (٢١) وَ لا يَأتَلِ أُولُوا الفَضلِ مِنكُم وَ السَّعَةِ أن يُؤتُوا أُولِي القُربى وَ المَساكِينَ وَ المُهاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللّهِ وَ لْيَعفُوا وَ لْيَصفَحُوا أَ لا تُحِبُّونَ أن يَغفِرَ اللّهُ لَكُم وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (٢٢)

صفحه : ۸۴

(ترجمه)

بحقیقت کسانی که بشما دروغ بزرگ بستند گروهی از شما میباشند گمان نکنید آن دروغ برای شما شرّ (و بد) بود بلکه برای شما خیر است و برای هر مردی از آنان از گناه آن چیزی است که کسب نموده و آن کسی که از شما بزرگ‌تر و شنیع‌تر آن را فرا گرفت برای او است عذاب بزرگ (۱۱)

چرا مؤمنین و مؤمنات وقتی اینکه خبر دروغ را شنیدند بنفسهای خودشان (بهم دینان خود) گمان نیکویی نبردند (باید گفته باشند) اینکه دروغی است ظاهر (۱۲)

چرا بر سخن خود چهار گواه نیاوردند و چون گواه نیاوردند آنها نزد خدا دروغ گویانند (۱۳)

و اگر نبود بر شما افزونی کرم خدا و مهربانی او هر آینه در آنچه در آن خوض کردید از دروغ (بر عایشه) بر شما عذاب بزرگ اصابت مینمود (۱۴)

وقتی شما (سخن منافقین را) از یکدیگر تلقی میکنید و بزبان حرفی میزنید که بآن علم ندارید و اینکه عمل را سهل و کوچک میشمارید در صورتی که نزد خدا بسیار بزرگ است (۱۵)

چرا وقتی از منافقین چنین سخن شنیدید نگفتید هرگز برای ما تکلّم نمودن باین سخن حلال نیست خدا منزّه است و اینکه بهتان عظیمی است (۱۶)

خدا شما را موعظه و اندرز میکند که هیچ وقت بچنین سخنانی عود نکنید اگر با ایمان باشید (۱۷)

خدا آیات خود را برای شما بیان نمود و او دانا و بحقایق

صفحه : ۸۵

امور (و مصالح خلق) آگاهست (۱۸)

حقیقهٔ آنهایی که دوست دارند بین مردم و مؤمنین کار منکری را اشاعه دهند در دنیا و آخرت برای آنها عذاب دردناکی آماده خواهد بود خدا میداند و شما نمیدانید (۱۹)

و اگر نبود بر شما فضل خدا و رحمت او و اینکه خدا رءوف و مهربان است عقوبت سخت بر شما وارد می‌آورد (۲۰)

ای کسانی که بخدا ایمان آورده‌اید گامهای شیطان را پیروی نکنید کسی که پیرو گامهای شیطان گردید البته شیطان وی را امر میکند بفحشاء و منکر و اگر نبود فضل خدا و رحمت او احدی از اینکه گناه (افک) پاک نمیگردید لکن خدا است که پاک میگرداند هر کس را بخواهد و خدا شنوا و بینا است (۲۱)

و بایـد صاحبـان فضل و ثروت از شـما قسم یاد نکننـد که بخویشان خود و فقراء و مهاجرین در راه خـدا نفقه ندهنـد و از بخشـش و انفاق در راه خـدا کوتاهی نماینـد و باید (مؤمنین) جرم یکدیگر را عفو کنند و از انتقام کشیـدن غماض بنمایند آیا دوست نمیدارید که خدا شما را بیامرزد شما نیز از گناه دیگران در گذرید و خدا آمرزنده و مهربان است (۲۲).

صفحه : ۸۶

(توضیح آیات)

إِنَّ الَّذِینَ جاءُوا بِالْإِفْکِ عُصبَةٌ مِنکُم لا تَحسَبُوهُ شَرًّا لَکُم بَل هُوَ خَیرٌ لَکُم الی قوله تعالی رَؤُفٌ رَحِیمٌ شأن نزول اینکه آیات حکایت عایشه و عبـد اللّه ابی سـلول است بروایت زهری از عروهٔ بن زبیر و سـعید بن مسیّب و غیر اینها از عایشه که گفته عادت رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین بود که وقتی اراده سـفر میکرد قرعه میزد بین زنهـایش بنـام هر یـک از زنها در میآمـد او را با خود میبرد، عایشه گفته در جنگ بنی مصطلق قرعه بنام من در آمد و اینکه بعد از نزول آیه حجاب بود رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود برای من کجـاوه‌ای ترتیب دادنـد و مرا بـا خود برد پس از آنکه فتـح واقع شـد در موقع مراجعت نزدیک مـدینه در شب منزل کردیم من با زن دیگر برای قضای حاجت از لشگرگاه دور شـدیم وقتی بر گشتیم گردن بندی که در گردن داشـتم مفقود شده بود گمان کردم در همانجا که رفته بودم افتاده بر گشـتم و در تاریکی شب آنچه گردش کردم نیافتم چون طول کشید و حضرت رسول (ص) از رفتن من بی‌خبر بود امر نمود لشـگر حرکت کردند وقتی برگشـتم همه رفته بودند و کسـی در آنجا نبود من همانجا نشسـتم خواب بر من غالب گردید وقتی بیدار شدم صبح بود و صـفوان نیز خواب رفته بود و لشـگریان حرکت کرده بودند بر شتری نشسـته بود که خود را بلشـکرگاه برسانـد چون مرا دیـد و شـناخت و من چادر بر سـرم انـداخته بودم آمد جلو من و شتر را خوابانید و با من هیـچ حرف نزد من سوار شتر شدم جلو شتر را گرفت تا بمنزلی رسـیدیم که حضـرت رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم با اصـحاب فرمود آمـده بودند چون شتر من از دور پدیدار گردید عبد اللّه بن ابی سـلول با جماعتی از منافقین طعنه زدند و آهسـته با هم گفتند که ببینیـد زن رسول اللّه (ص) با یک مرد بیگانه تنها از اینکه بیابان میآید آیا در میان آنان چه‌ها واقع شده باشد و من از سـخن آنها بی‌خبر بودم و حسّان بن ثابت و حمنه بنت جحش و مسطح بن اثامهٔ آنان نیز شریک سخن

صفحه : ۸۷

آنها بودند و میدیدم رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم بمن بی‌اعتناء گردیده و سـبب آن را نمیدانستم وقتی بمدینه رسیدیم مریض گردیـدم و تـا یـک ماه مرض من طول کشـید و هر وقت رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم بخانه من می‌آمـد از اهل خانه میپرسـید چگونه است حال مریض شـما و یک ساعت پیش من نمی‌نشست وقتی بهبودی پیدا نمودم چون در خانه ما مستراح نبود شبی با زنها برای قضاء حاجت بیرون آمدم از جمله زنان امّ مسطح با ما بود پایش بچیزی خورد و بزمین افتاد (گفت تعس مسطح) هلاکت باد بر مسطح من گفتم چرا مرد مسلمان را دشنام میدهی که در جنگ بدر حاضر بوده و إبن مسطح از خویشان ابو بکر بود مادرش بمن جواب داد و گفت میدانی که وی در بـاره تو چه گفته گفتم نه گفت چنین و چنان گفته من دل تنـک شـدم و فهمیـدم بی التفاتی رسـول (ص) بمن برای همین است از حضـرت اذن گرفتم و بخـانه پـدر و مـادرم رفتم بمـادرم گفتم مردم در بـاره من چه میگـویند مـادرم گفت چه‌هـا میگوینـد و رسول (ص) برای همین از تو دل تنـگ است لکن بمـا هیـچ نمیگویـد من بگریه افتادم و شب و روز گریه میکردم شبها تا صبح خواب نمیرفتم و برای همین مرض من عود کرد پس از آن رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اسامهٔ بن زید و علیّ بن ابی طالب (ع) را طلبید و در باره من با آنها مشورت نمود اسامهٔ گفت سـخن اصحاب از روی غرض است نباید شنید،

علیّ بن ابی طالب علیه السّلام گفت یا رسول اللّه (ص) دلتنگ مباش رأی تو اقوی و درست است بهر چه رأی تو بر آن قرار گرفت عمل نما و اگر میخواهی بریره که کنیز او است بخواه و از حقیقت کار او از وی استفسار نما حضرت بریره را طلبید و گفت تو در باره عایشه چه می‌گویی او گفت یا رسول اللّه (ص) بحقّ آن خدایی که تو را بحق فرستاده من تا حال از او هیچ خطایی ندیدم.

عایشه گفته من گفتم بخدا سوگند که من خود را از اینکه مبرّا میدانم گمان نمیکردم که خدا در باره من آیه‌ای بفرستد لکن امیدوار بودم که حضرت خوابی ببیند که دلیل بر تبرئه من باشد و حضرت از امّهات مؤمنین و صحابه از حال من تفتیش نمود همه بر پاکی من شهادت دادند، پس از آن حضرت در منبر رفت

صفحه : ۸۸

و پس از خطبه فرمود (ای گروه مؤمنین مرا معذور دارید از مردی که مرا میرنجاند در اهل من) و مقصود آن حضرت، عبد اللّه بن ابی سلول بود. سعد بن معاذ برخواست و گفت یا رسول اللّه اگر از اوس است بفرما تا گردنش را بزنم و اگر از خزرج است و از یاران و برادران ما است حکم کن تا سرش را ببرم، سعد بن عبادهٔ که پیشوای خزرج بود برخواست و با سعد گفتگو نمود که عبد اللّه بن ابی سلول خزرجی است نه اوسی حضرت او را ساکت نمود و از منبر پائین آمد و در حجره من آمد و من گریه میکردم حضرت فرمود اگر از اینکه عمل مبرّایی خدا تو را عوض بدهد و اگر خطاء کاری توبه کن من گفتم یا رسول اللّه خدا میداند که مبرّایم و از من چیزی صادر نشده که از خدا شرم داشته باشم و دشمنان هر چه گفتند من صبر میکنم و میگویم آنچه را یعقوب گفت (فصبر جمیل و اللّه المستعان علی ما تصفون) اینکه گفتم و روی بدیوار نمودم و گریه را آغاز کردم ناگاه صدای شهپر جبرئیل بر آمد وقتی رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از وحی فارغ گردید فرمود

(ابشری یا عائشهٔ اما و اللّه فقد برأک اللّه)

ای عایشه بتو مژده میدهم که خداوند تو را تبرئه نمود و اینکه آیه را قرائت فرمود.

إِنَّ الَّذِينَ جاؤُ بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ الخ (افک) دروغی را گویند که شدیدترین اقسام کذب باشد و اصل (افک) بمعنی قلب کلام است بمعنی عظیمتر.

قال الراغب (الافک کلّ مصروف عن وجهه الّذی یحقّ ان یکون علیه و منه قیل للریاح العادلهٔ عن المهاب مؤتفکهٔ) و قال الطبرسی (ای بالکذب العظیم الّذی قلب فیه الامر عن وجهه) یعنی دروغ عظیمی که مطلب را از وجه خود قلب گرداند و مقصود در اینجا دروغی است که بر عایشه و صفوان بن معطل سلمی بستند و ده عدد از مردها که ما بین چهل نفر باشند (عصبه) گویند و آن جماعتی که چنین دروغی را بستند عبد اللّه بن ابی سلول و زید بن ابی رفاء و حسان بن ثابت شاعر و مسطح بن اثاثهٔ پسر خاله ابو بکر و حمنهٔ بنت جحش خواهر

صفحه : ۸۹

امّ المؤمنین زینب و غیر اینها بودند.

خلاصه اینکه آیات در مقام مذمّت کسانی فرود آمده که چنین نسبت بزرگی را بعایشه و صفوان دادند.

لا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَكُمْ اینکه جمله کلام مستأنف است و ظاهرا ضمیر جمع در (لا تحسبوه) حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و عایشه و صفوان است که در اثر چنین نسبت ناگواری بسیار آزرده شدند و خداوند تعالی برای تسلّی دل آنها خبر میدهد که گمان نکنید اینکه نسبت برای شما شرّ باشد بلکه خیر است، و ممکن است خیر بودنش از چند جهت باشد یکی همان دلتنگی و غم برای شما سعادت و اجر آورد و دیگر هیجده آیه برای تبرئه شما نازل گردیده و باضافه نفاق مخفی منافقین ظاهر شد و عذاب بزرگ

برای آنها آماده گردید.

لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُم مَا اكْتَسَبَ مِنَ الإِثْمِ وَ الَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُم لَهُ عَذابٌ عَظِيمٌ و نیز در مقام تسلّی دل رسولش تـذکّر میدهـد که هر کس هر عمل بـدی نمایـد باز گشت بخودش مینمایـد و آن کسـی که اینکه نسبت را شدیـدتر کرده بود که گویند عبد اللّه بن ابی سلول یا مسطح بن اثاثهٔ یا حسّان بن ثابت بوده برای او عذاب بزرگی مهیّا گردیده.

لَو لا إِذ سَمِعتُمُوهُ ظَنَّ المُؤمِنُونَ وَ المُؤمِناتُ بِأَنفُسِهِم خَيراً وَ قالُوا هذا إِفكٌ مُبِينٌ در مقام اعتراض بمؤمنین بر آمده که چرا اینها وقتی چنین افترایی را نسبت بحریم رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم شنیدند انکار ننمودند و مانع از گفتار منافقین نشدند بلکه ساکت شدنـد و هیـچ نگفتنـد و سزاوار چنین بود که مؤمنین آنـان را از اینکه گفتـار رکیک باز دارنـد و ناموس پیمبرشان را از اینکه افتراء تبرئه نمایند و بگویند اینکه افتراء بزرگی است.

لَو لا جاءُوا عَلَيهِ بِأَربَعَةِ شُهَداءَ فَإِذ لَم يَأتُوا بِالشُّهَداءِ فَأُولئِكَ عِندَ اللّهِ هُمُ الكاذِبُونَ

صفحه : ۹۰

چون در آیات بالا راجع بقذف محصنـات چنین دستور رسیده بود کسی که بزن محصنه نسبت زنا بدهد و چهار شاهد عادل گواهی بر آن ندهنـد بایـد هشـتاد تازیانه باو بزننـد و او از فاسـقین محسوب گردیـده و دیگر شـهادت او در هیچ موردی قبول نخواهد شد و اینکه آیه تأکید میکند همان آیه را و سـرزنش بکسانی است که نسـبت زنا بزنهای عفیفه میدهند عموما و نسبت بعایشه خصوصا که آنهایی که چنین سـخن ناروایی گفتنـد چرا چهار شاهـد عادل برای گواهی گفتارشان نیاوردند و چون شاهد نیاوردند نزد خدا یعنی بحکم خدا و قانون اسلام از دروغ گویان محسوب خواهند گردید.

وَ لَو لا فَضلُ اللّهِ عَلَيكُم وَ رَحمَتُهُ فِي الدُّنيا وَ الآخِرَةِ الی قوله تعالی رَؤُفٌ رَحِيمٌ اینکه آیات چون قبلا ترجمه شـده و نیز معانی آن واضح است برای اختصار از توضیح و تفسیر آن خودداری نمودم.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيطانِ الخ خطاب بتمام مؤمنین نموده که شـما در گفتار و رفتار و اعمالتان تابع شیطان نگردید زیرا عمـل شـیطان جز اغواء و فریب دادن بنی آدم و امر بفحشاء و منکر چیز دیگری نخواهـد بود و شـیاطین در اعماق قلب شـما فرو رفته و بتوسّـط قوای حیوانی از شـهوت و غضب و قوای وهمیّه که دری باز شـده بسوی شـیطان است بر شـما چیره شـده و بشـر را از طریق سـعادت منحرف گردانیـده و بدانیـد که شـیطان دشـمن بزرگ شـما است از او احتراز نمائیـد و تابع او نشوید قوله تعالی (أَ لَم أَعهَد إِلَيكُم يا بَنِي آدَمَ أَن لا تَعبُدُوا الشَّيطانَ إِنَّهُ لَكُم عَدُوٌّ مُبِينٌ) سوره یس آیه «۱۶۰»، و اگر نبود فضل و احسان حق تعالی احدی از بنی آدم از دست شیطان نجات پیدا نمینمود و لکن خدا هر کس را بخواهد تزکیه و پاک مینماید و او را از شرّ

---

(۱) خطاب بتمام بنی آدم است که آیا من در روز (الست) که شایـد مقصود عالم قضاء و قـدر و اول پیدایش مخلوقات باشد با شـما عهد و میثاق ننمودم تابع شیطان نگردید زیرا که آن ملعون دشمن ظاهری است برای شما.

صفحه : ۹۱

شیطان در پناه خود محفوظ میدارد.

البته معلوم است خواسته خدا که هر کس را بخواهد از شـرّ شیطان حفظ مینماید و او را از آلودگی صفات نکوهیده پاک میگرداند جزافی نخواهـد بـود لطـف حـق تعـالی و رحمت رحمـانی او نسـبت بتمـام افراد بشـر مسـاوی است البته کسـانی که مشـمول رحمت گردیده‌انـد و خداونـد آنان را از شرّ شـیطان حفظ گردانیده و تزکیه و پاک شده‌اند بی‌جهت نبوده آنان کسانی میباشـند که باختیار

خود را در معرض رحمت حق تعالی قرار داده و مطیع امر او گردیده‌اند.

وَ لا یَأتَلِ أُولُوا الفَضلِ مِنکُم وَ السَّعَهِٔ أَن یُؤتُوا أُولِی القُربی وَ المَساکِینَ وَ المُهاجِرِینَ فِی سَبِیلِ اللّهِ گفته‌اند (یأتل) یا مأخوذ از (ألیهٔ) بمعنی قسم است و یا مأخوذ از (الو) و بمعنی تقصیر است. و بنا بر معنی اول (ان یؤتوا) که بعد از آن است بمعنی علی است یعنی (علی ان یؤتوا) که علی محذوف است. و بنا بر معنی دوم که بمعنی تقصیر باشد فی در کلام مندرج است (فی ان یؤتوا).

خلاصه معنی آیه چنین میشود که صاحبان فضل و تمکّن و مال باید تقصیر نکنند یا اینکه قسم نخورند بترک انفاق کردن مال بنزدیکان خود و بمستمندان و فقرای مهاجرین که در راه خدا از وطنشان هجرت نموده‌اند و اگر حقّی نزد آنها دارند بایستی از حق خود بگذرند و اگر خطایی از آنها سر زده بپوشانند و انتقام نکشند بلکه از حق خود غمض عین نمایند.

وَ لیَعفُوا وَ لیَصفَحُوا أَ لا تُحِبُّونَ أَن یَغفِرَ اللّهُ لَکُم وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ یعنی اگر میخواهید خدا از گناهان شما در گذرد شما هم باید از ستم کننده بر شما در گذرید و هر که میخواهد مشمول عفو شود باید عفو کند و همین طور نسبت بسایر صفات الهی مثلا رحم کند تا مشمول رحم شود کما

فی الحدیث (من لا یرحم لا یرحم)

و در مقام تحریص و ترغیب مؤمنین بر آمده و گویا گوشزد آنها میکند که کسی که دارای اینکه چند صفت باشد یکی انفاق بارحام و فقراء و مهاجرین

صفحه : ۹۲

نماید و دیگر اگر از کسی ظلم و ستم نسبت باو واقع گردیده عفو نماید و انتقام نکشد و چشم بپوشد و ندیده فرض کند ستم کسی را که باو ستم کرده چنین شخصی در مورد مغفرت و رحمت حق تعالی واقع گردیده.

و اگر اینکه آیه را با آیه بالا جمع کنیم چنین نتیجه میدهد که اینهایند که خدا خواسته تزکیه‌شان نماید زیرا که اینکه دو صفت یکی انفاق مال و دیگر غمض عین نمودن از انتقام کشیدن از کسی که در باره او ظلم و تعدّی نموده البتّه چنین کسانی قلبشان مصفّی گردیده و مورد نظر لطف پروردگارشان گردیده‌اند.

صفحه : ۹۳

[سوره النور (۲۴): آیات ۲۳ تا ۳۱]

اشاره

إِنَّ الَّذِینَ یَرمُونَ المُحصَنات الغافِلاتِ المُؤمِناتِ لُعِنُوا فِی الدُّنیا وَ الآخِرَهِٔ وَ لَهُم عَذابٌ عَظِیمٌ (۲۳) یَومَ تَشهَدُ عَلَیهِم أَلسِنَتُهُم وَ أَیدِیهِم وَ أَرجُلُهُم بِما کانُوا یَعمَلُونَ (۲۴) یَومَئِذٍ یُوَفِّیهِمُ اللّهُ دِینَهُمُ الحَقَّ وَ یَعلَمُونَ أَنَّ اللّهَ هُوَ الحَقُّ المُبِینُ (۲۵) الخَبِیثاتُ لِلخَبِیثِینَ وَ الخَبِیثُونَ لِلخَبِیثاتِ وَ الطَّیِّباتُ لِلطَّیِّبِینَ وَ الطَّیِّبُونَ لِلطَّیِّباتِ أُولئِکَ مُبَرَّؤُنَ مِمّا یَقُولُونَ لَهُم مَغفِرَهٌٔ وَ رِزقٌ کَرِیمٌ (۲۶) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَدخُلُوا بُیُوتاً غَیرَ بُیُوتِکُم حَتّی تَستَأنِسُوا وَ تُسَلِّمُوا عَلی أَهلِها ذلِکُم خَیرٌ لَکُم لَعَلَّکُم تَذَکَّرُونَ (۲۷)

فَإِن لَم تَجِدُوا فِیها أَحَداً فَلا تَدخُلُوها حَتّی یُؤذَنَ لَکُم وَ إِن قِیلَ لَکُمُ ارجِعُوا فَارجِعُوا هُوَ أَزکی لَکُم وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ عَلِیمٌ (۲۸) لَیسَ عَلَیکُم جُناحٌ أَن تَدخُلُوا بُیُوتاً غَیرَ مَسکُونَهٍٔ فِیها مَتاعٌ لَکُم وَ اللّهُ یَعلَمُ ما تُبدُونَ وَ ما تَکتُمُونَ (۲۹) قُل لِلمُؤمِنِینَ یَغُضُّوا مِن أَبصارِهِم وَ یَحفَظُوا فُرُوجَهُم ذلِکَ أَزکی لَهُم إِنَّ اللّهَ خَبِیرٌ بِما یَصنَعُونَ (۳۰) وَ قُل لِلمُؤمِناتِ یَغضُضنَ مِن أَبصارِهِنَّ وَ یَحفَظنَ فُرُوجَهُنَّ وَ لا

یُبدِینَ زِینَتَهُنَّ إلاّ ما ظَهَرَ مِنها وَ لیَضرِبنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلی جُیُوبِهِنَّ وَ لا یُبدِینَ زِینَتَهُنَّ إلاّ لِبُعُولَتِهِنَّ أَو آبائِهِنَّ أَو آباءِ بُعُولَتِهِنَّ أَو أَبنائِهِنَّ أَو أَبنـاءِ بُعُولَتِهِنَّ أَو إِخوانِهِنَّ أَو بَنِی إِخوانِهِنَّ أَو بَنِی أَخَواتِهِنَّ أَو نِسائِهِنَّ أَو ما مَلَکَت أَیمانُهُنَّ أَوِ التّابِعِینَ غَیرِ أُولِی الإِربَةِ مِنَ الرِّجالِ أَوِ الطِّفلِ الَّذِینَ لَم یَظهَرُوا عَلی عَوراتِ النِّساءِ وَ لا یَضرِبنَ بِأَرجُلِهِنَّ لِیُعلَمَ ما یُخفِینَ مِن زِینَتِهِنَّ وَ تُوبُوا إِلَی اللّهِ جَمِیعاً أَیُّهَا المُؤمِنُونَ لَعَلَّکُم تُفلِحُونَ (۳۱)

صفحه : ۹۴

(ترجمه)

کسانی که زنهای عفیفه مؤمنات را قذف میکنند (یعنی نسبت زنا بآنها میدهند) در حالی که آنان از اینکه نسبت بی‌خبرند آنان در دنیا و آخرت از رحمت خدا دورند و برای آنها عذاب بزرگ خواهد بود (۲۳)

بر آنها عذاب ثابت است روزی که گواهی میدهد بر ضرر آنها زبان و دستها و پاهای آنها بآنچه (از گناهان) عمل میکردند (۲۴)

در آن روز (قیامت) خدا پاداش اعمال آنها را تمام میدهد و در آن روز بعیان می‌بینند که او است حق ثابت بذات خود و ظاهر بالوهیّت (۲۵)

زنهای پلید برای مردهای پلیدند و مردهای پلید برای زنهای پلیدند و زنهای پاک برای مردهای پاکند و مردهای پاک برای زنهای پاکند و آن جماعت پاکان بری هستند از آنچه در باره آنان می‌گویید و برای آنها است آمرزش و روزی خوب (۲۶)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید در خانه‌ای که غیر از خانه شما است داخل نگردید تا وقتی که اذن بطلبید و بر اهل خانه سلام کنید و اینکه عمل برای شما بهتر است شاید شما پند بگیرید (۲۷)

و اگر کسی را در خانه نیافتید داخل نشوید تا وقتی که بشما اذن داده شود و اگر بشما گفته شود برگردید برگردید و اینکه عمل برای شما پاکیزه‌تر (و بهتر است) و خدا بآنچه شما میکنید آگاهست

صفحه : ۹۵

(۲۸)

و برای شما گناهی نیست که داخل شوید در خانه غیر مسکون که کسی در آن نباشد اگر در آن متاعی داشته باشید و خدا میداند آنچه را ظاهر گردانید و آنچه را مخفی نمائید (۲۹)

ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بمردهای مؤمنین بگو دیده‌های خود را بپوشند و فرجهای خود را نگاه دارند اینکه برای آنها پاکیزه‌تر است حقیقهً خدا بآنچه میکنید آگاهست (۳۰)

و بگو بزنهای مؤمنات که چشمهای خود را بپوشانند و فرجهای خود را حفظ نمایند و زینت خود را ظاهر نگردانند مگر آنچه را از آن پیدا است و باید مقنعه‌هایشان را بر گریبان‌هایشان بزنند یعنی در یخه پیراهن و زینت خود را آشکار نکنند مگر برای شوهرهایشان یا پدرهایشان یا پدرهای شوهرهایشان یا پسرهایشان یا پسرهای شوهرهایشان یا برادرهایشان یا پسران برادرهایشان یا پسرهای خواهرانشان یا زنهاشان یا آنچه را دستهای آنها مالک گردیده‌اند یا پیروان آنها از مردهایی که محتاج (بزن) نباشند (یعنی از پیری) یا اطفالی که بر عورات زنها بی‌اطّلاعند و باید زنها (موقع راه رفتن) پاهای خود را بزمین نکوبند تا آنکه ظاهر گردد از زینت آنچه را مخفی گردانیده‌اند ای مؤمنین تمامتان بسوی خدا توبه کنید شاید شما رستگار گردید (۳۱).

صفحه : ۹۶

(توضیح آیات)

اشاره

إِنَّ الَّذِینَ یَرمُونَ المُحصَنات ِ الغافِلات ِ المُؤمِنات ِ لُعِنُوا فِی الدُّنیا وَ الآخِرَةِ وَ لَهُم عَذاب ٌ عَظِیم ٌ بعضی از مفسّرین در شأن نزول آیه گفته‌اند اینکه آیه نیز در باره عایشه نازل گردیده، و اکثر مفسّرین همین طوری که آیه دلالت دارد حمل بر عموم نموده‌اند زیرا که شأن نزول آیه مخصّص نیست و آیه بعموم خود باقی است.

آنهایی که بزنهای مؤمنه عفیفه نسبت زنا میدهند اینان ملعونند هم در دنیا که بدون چهار شاهد عادل حکم حدّ بر آنها جاری است و هم در آخرت که از رحمت خدا دورند و عذاب دردناك سخت برای آنها مهیّا است.

و اختصاص بمحصنات با اینکه چنین تهمتی نسبت بمردهای مؤمن هم نیز عذاب الیم را ایجاب میکند شاید برای اینکه است که چنین نسبت بزن عفیفه شنیع‌تر و قبیح‌تر است و نوعا زن از اینکه نسبت زیادتر از مرد آزرده میگردد و در نظرها خفیف و بی‌مقدار میشود و متّهم میگردد بفاحشه گی.

یَوم َ تَشهَدُ عَلَیهِم أَلسِنَتُهُم وَ أَیدِیهِم وَ أَرجُلُهُم بِما کانُوا یَعمَلُون َ (تشهد) بتا و یا هر دو قرائت شده و معنی یکی است.

اینکه آیه گناه‌کاران و خطاء کاران را تهدید میکند و بکلمه (علیهم) که برای ضرر آورند خبر میدهد و گویا گنهکاران را متنبّه میگرداند که گمان نکنید که سخنی بزبان آوردید و بدستها و پاهای خود کارهای ناشایسته نمودید و کسی مطلع بر آن نگردید و نیز بر آن اثری مترتّب نمیگردد چنین نخواهد بود بلکه در دادگاه الهی علاوه بر گواهانی از کرام الکاتبین و غیر آنها تمام اعضاء شما بحکم حق تعالی بر ضرر شما گواهی میدهند و آنچه باین اعضاء عمل نموده‌اید ارائه خواهند داد.

صفحه : ۹۷

(سخنان مفسرین در توجیه چگونگی شهادت اعضاء) ۱- خداوند بنیه‌ای در آنها قرار میدهد که قدرت بر تکلّم پیدا نمایند ۲- در آنها ایجاد کلامی میکند که متضمّن شهادت باشد پس متکلّم خدا است نه جوارح و چون اعضاء محلّ کلام واقع میگردند کلام را نسبت باینها داده ۳- خداوند در اعضاء علامتی قرار میدهد که علامت نطق بکلام و شهادت است امّا شهادت آنها بزبان برای اینکه است که میدانند دیگر انکار آنان فائده‌ای ندارد. و امّا قوله تعالی (الیَوم َ نَختِم ُ عَلی أَفواهِهِم) جایز است زبان بیرون آید و دهن بسته گردد و جایز است که در حال شهادت دست و پا و دهن بسته گردد.

(مجمع البیان) ولی همان معنی اول بحقیقت نزدیکتر مینماید باین طور که گفته شود بدلالت قوله تعالی که در وصف قیامت فرموده (وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِی َ الحَیَوان ُ لَو کانُوا یَعلَمُون َ) سوره عنکبوت آیه ۷۴. و در جای دیگر در پاسخ اعتراض انسان باجزاء خود که چرا بر ضرر من شهادت میدهید (قالُوا أَنطَقَنَا اللّه ُ الَّذِی أَنطَق َ کُل َّ شَی ءٍ) که بدلالت اینکه آیات اجزاء موجودات در قیامت همه صاحب حیات و منطقند و چنین عملی بر خدا آسان است و تا بشود نباید آیات را از معنی تحت اللفظی آن بمعنی دیگر منصرف گردانید.

یَومَئِذٍ یُوَفِّیهِم ُ اللّه ُ دِینَهُم ُ الحَق َّ وَ یَعلَمُون َ أَن َّ اللّه َ هُوَ الحَق ُّ المُبِین ُ مقصود از دین روز جزاء است که خداوند در آن روز میعاد در دادگاه عدل الهی پاداش عمل هر کسی را بتمامه خواهد داد زیرا که او است حق ثابت قائم بذات خود و ظاهر است بالوهیّت و

حقانیّت و عادلی است که جور و ستم نسبت بذات مقدّس او روا نیست البتّه حقّ هر مظلومی را از ظالم میگیرد و بصاحبش ردّ خواهد نمود.

صفحه : ۹۸

الخَبِيثاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَ الخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثاتِ وَ الطَّيِّباتُ لِلطَّيِّبِينَ وَ الطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّباتِ سخنان مفسرین در توجیه آیه ۱- مقصود از خبیثات سخنان ناشایسته است چنانچه بعضی در باره عایشه و صفوان گفتند و چنین سخنان رکیک شایسته مردهای ناشایسته است و سخنان پاکیزه و بی‌آلایش لائق مردمان پاکیزه و شایسته است زیرا سخن هر کسی ارائه و نشان میدهد (ما فی الضمیر متکلّم را) قوله تعالی (قُل کُلٌّ یَعمَلُ عَلی شاکِلَتِهِ)«۱» و همین است نکته اینکه گفته‌اند (کلّ اناء یرشح بما فیه)«۲» و اینکه تفسیر از إبن عباس و حسن و ضحاك و مجاهد نقل شده.

۲- مقصود از (خبیثات) زنهای ناپاکند و مقصود از (خبیثون) مردهای ناشایسته و ناپاکند. (ابی مسلم و جبائی) و همین معنی را از ابی جعفر (ع) و ابی عبد اللّه (ع) نقل میکنند. و آن آیات اوائل سوره (الزانی لا ینکح الّا زانیهٔ او مشرکهٔ الخ) مؤیّد همین معنی دوم است.

خلاصه بنا بر معنی دوم چون سنخیّت سبب الفت و اتّحاد میشود هر کسی طالب هم سنخ و هم رویّه خود است، مردهای پاك و طاهر طالب و مایل بزنهای پاك و بی‌آلایشند و زنهای پاك نیز همین طور طالب مردهای پاکند، و مصداق کامل اینکه آیه در زمان ما بخوبی ظاهر و هویدا است که می‌بینیم هر مرد و زنی در ازدواج طالب هم سنخ و هم جفت خودش میباشد مردهای پاك و طاهر طالب زنهای پاك و صالح و عفیف میباشند، زنهای پاك نیز همین طور طالب مردهای صالح با تقوی میباشند.

و شاید آیه چنانچه بعضی گفته‌اند اگر چه مطلق است و عموم دار لکن بدلیل

---

(۱) بگو عمل هر کسی هم شکل گوینده وی است.

(۲) از هر ظرفی ترشّح میکند آنچه را که در او است (از کوزه همان برون تراود که در او است).

صفحه : ۹۹

آخر آیه أُولئِكَ مُبَرَّؤُنَ مِمّا یَقُولُونَ لَهُم مَغفِرَةٌ وَ رِزقٌ کَرِیمٌ مصداق کاملش عایشه و صفوان باشد که اینها از اینکه نسبتی که داده‌اند منزّه و مبرایند و چون عایشه نسبت برسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دارد و او پاك و طاهر است البته بایستی بحکم سنخیت زنهای او از هر عمل خلاف عفّت پاك و طاهر باشند و زن پیمبر اگر چه ممکن است مثل زن نوح و زن لوط کافر باشند لکن باید از عمل خلاف عفّت منزّه و مبراء باشند زیرا که سزاوار نیست زوجه رسول با دیگری هم بستر گردد و نظر بمقام بلند نبیّ خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که آیات عذابی که راجع بافك و نسبت ناشایسته که بعایشه و صفوان داده شده اینکه قدر غلیظ و شدید رسیده که ظاهرا کمتر گناهی است در قرآن مجید اینکه طور تهدید بعذاب و لعنت خدا در باره آن ذکر شده باشد.

راجع بآیه (الخَبِیثاتُ لِلخَبِیثِینَ) در تفسیر جواهر طنطاوی بیانی دارد که برای توضیح مختصری از آن را در اینجا ترجمه مینمایم: چنین گفته بدان که در اینکه آیه اخلاق و طبایع و غریزه‌ها و امور عجیب آن را شرح میدهد و بیان میکند که انسان بلکه کلیّه عالم موجودات ملازم و ارتباطی بین آنها نیست مگر بتناسب، و اتحاد در جایی پدید نمیگردد مگر بمناسبت صفات مثل اینکه کره زمین متجاذبهٔ الاجزاء است یعنی هر یك از اجزاء آن مجذوب دیگری است، و همچنین است کره هوا و کره نسیم پس هر یك از اجزاء اینکه موادّ ملحق و چسبیده باصل خودشانند و تناسب و تشابه در صفات است که تمام موارد را مطیع اصل گردانیده، همین طور

است اخلاق مردم وقتی در صفات مشاکل و متناسب هم گردیدند اتّفاق و اتّحاد بین آنان پدید میگردد و وقتی در صفات مختلف گردیدند متفرّق میگردند، و در روز قیامت نیز همین طور است و مردم اجتماع نمیکنند مگر وقتی که متّفق گردیدند و تفرقه بین مسلمانهای امروزه برای جهل و نادانی است که بین آنها دائر گردیده و اگر اینها در معارف

صفحه : ۱۰۰

و علوم با هم مناسبت داشتند با هم اجتماع مینمودند و متّحد میشدند لکن جهل بین آنها تفرقه انداخته. (پایان) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَدخُلُوا بُیُوتاً غَیرَ بُیُوتِکُم حَتّی تَستَأنِسُوا استیناس مأخوذ از انس است و در اینجا بمعنی استعلام و دستور گرفتن است و اینکه آیه خطاب باهل ایمان نموده و نهی کرده که نباید در خانه غیر خودتان وارد گردید مگر پس از اذن گرفتن از صاحب خانه، و روی قاعده فقهیّه نهی از چیزی مثل امر که وجوب میآورد دلالت بر حرمت دارد، و بر هر مؤمنی وقتی خواست داخل خانه غیر خودش بشود بر او لازم است که اذن بگیرد اگر چه خانه پدر یا مادر یا اولادش باشد، و اذن گرفتن میشود بقول حاصل گردد که صریحا دستور گیرد و میشود بطور دیگر و یا بعمل مثل اینکه در بزند یا طوری کند که ورود خود را قبلا باهل خانه اعلام نماید و رضایت آنان را بدست آورد وَ تُسَلِّمُوا عَلی أَهلِها ذلِکُم خَیرٌ لَکُم لَعَلَّکُم تَذَکَّرُونَ بقرینه (خیر لکم) که غالبا برای امر استحبابی می‌آورند، بعضی نهی (لا تدخلوا) را حمل بر نهی تنزیهی نموده‌اند و امر (و تسلّموا) را بر امر استحبابی حمل کرده‌اند، و بعضی نهی از عدم دخول بدون اذن را حمل بر حرمت کرده‌اند و امر (و تسلّموا) را بر استحباب زیرا که اجماعی است که سلام مستحب است و جواب سلام واجب است و اینجا جای بحث در آن نیست و راجع بکتب فقهیه است.

بروایت ابی ایّوب که گوید گفتم یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم استیناس چیست گفت سخن گوید یا بتسبیح یا بتحمید یا بتکبیر یا بتنحنح که اهل خانه مطلع گردند. (طبرسی) فَإِن لَم تَجِدُوا فِیها أَحَداً فَلا تَدخُلُوها حَتّی یُؤذَنَ لَکُم وَ إِن قِیلَ لَکُمُ ارجِعُوا فَارجِعُوا هُوَ أَزکی لَکُم وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ عَلِیمٌ آیه امر استیذان را مؤکد مینماید که پس از اذن اگر نیافتید در خانه

صفحه : ۱۰۱

کسی را که بشما اذن دخول دهد یا اگر گفته شد بشما بر گردید باید برگردید و بدون اذن صاحب خانه داخل نگردید و چنین عملی باعث پاکی و صفای نفس و روح شما میگردد.

اینکه آیات که امر باذن گرفتن و بدون اذن داخل خانه نشدن است مربوط بآیات بالا است که حکم حدّ زنا و قذف محصنات و عذاب سختی که بر مرتکب آن مهیّا گردیده را مؤکّد میگرداند که بدون اذن داخل خانه کسی نشوید، و شاید حکمت اینکه حکم چنین باشد که مبادا نظر موجب فساد گردد و متّهم گردید، اینکه است که باید برای جلوگیری از تهمت و فساد اذن نگرفته داخل خانه غیر نشوید.

لَیسَ عَلَیکُم جُناحٌ أَن تَدخُلُوا بُیُوتاً غَیرَ مَسکُونَةٍ فِیها مَتاعٌ لَکُم وَ اللّهُ یَعلَمُ ما تُبدُونَ وَ ما تَکتُمُونَ پس از نهی از داخل خانه غیر گردیدن بدون دستور اجازه میدهد دخول در خانه غیر مسکونی را که برای شخص در آن متاعی باشد.

سخنان مفسرین در توجیه آیه ۱- مقصود کاروانسراها و حمام‌ها و آسیاب‌ها میباشد و جایی که در آن متاعی است یعنی استمتاع و فائده بردنی است. (قتاده) و از محمّد حنفیه و امام صادق علیه السّلام نیز چنین روایت شده و بنا بر اینکه (متاع لکم) یعنی (استمتاع لکم).

۲- در راه مدینه جاهایی مهیّا شده بود که پالان و آلات شترها را در آنجا میگذاشتند و ایمن بود و کسی از آنجا سرقت نمینمود وقتی دستور خواستند خدای تعالی اجازه داد که در آنجا بروند و متاع خود را بردارند. (مجاهد) ۳- خرابه‌هایی است که از کار

افتاده و مردم برای قضاء حاجت آنجا میروند (عطاء) ۴- کاروانسراها است که در آن حجره‌های تجّار است که در آن امتعه دارند

صفحه : ۱۰۲

۵- مطلق خانه‌های غیر مسکون است که از مردم و امتعه خالی باشد.

(إبن جریح) قُل لِلمُؤمِنِینَ یَغُضُّوا مِن أَبصارِهِم وَ یَحفَظُوا فُرُوجَهُم ذلِکَ أَزکی لَهُم إِنَّ اللّهَ خَبِیرٌ بِما یَصنَعُونَ (من) تبعیضی است و مقصود پوشانیدن چشم است از آنچه را که دیدن آن روا نیست و منحصر گردانیدن نظر بر آنچه دیدن آن جایز و مباح است و بنظر اخفش (من) زائده است. و از امام صادق علیه السّلام روایت شده که حفظ فروج در قرآن در تمام موارد عبارت از زنا است مگر در اینجا که مقصود ستر و پوشیدن است بطوری که احدی آن را نبیند و برای مرد جایز نیست که بعورت برادرش نظر کند و نیز زن نباید بعورت خواهرش نگاه کند، پس از بیان حکم در مقام تهدید خبر میدهد که خداوند میداند بآنچه عمل میکنید و بر شما است که از مخالفت اوامر الهی حذر کنید و در هر حرکت و سکونی مواظب باشید که خلاف نکنید. (طبرسی) وَ قُل لِلمُؤمِناتِ یَغضُضنَ مِن أَبصارِهِنَّ وَ یَحفَظنَ فُرُوجَهُنَّ پس از آن بزنها امر نموده که چشمان خود را بپوشانند و فروج خود را حفظ کنند، و گویند مقصود از (غضّ) چشم در مرد و زن چنین نیست که چشمان را بر هم گذارند و نه اینکه روی آن را بپوشانند بلکه ظاهرا مقصود اینکه است که نگاه نکنند بآنچه نباید نگاه کنند، و (من) در هر دو موضع تبعیضی است و زائده نیست چنانچه از اخفش نقل شده بلکه منع از بعض اقسام رؤیت است که آن نظر بغیر محارم باشد و معنی آیه چنین میشود که (ای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگو بمردهای مؤمن و زنهای مؤمنه که نظر نکنید ببعضی از چیزهایی که نباید نظر کنید و نیز بگو فرجهای خود را نگاه دارید.

بروایت عبادة بن صامت که گفته رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود شما برای من شش چیز را ضمانت کنید تا من بهشت را برای شما ضمانت نمایم: ۱- وقتی خبری دهید راست بگوئید. ۲- چون وعده کنید وفا بوعده خود کنید. ۳- امانتی

صفحه : ۱۰۳

که بشما دهند ادا کنید. ۴- فرجهای خود را از حرام باز دارید. ۵- چشم خود را از حرام نگاه دارید. ۶- دست خودت را از لقمه حرام بکشید.

أمیر المؤمنین علیه السّلام از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت نموده که فرمود

(النظر الی محاسن المرأة سهم مسموم من سهام ابلیس)

نظر نمودن در حسن زن تیر مسمومی است از تیرهای ابلیس.

بروایت امّ سلمه که گفته من و میمونه نزد پیمبر اکرم (ص) بودیم امّ مکتوم آمد حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گفت پنهان شوید گفتیم یا رسول اللّه امّ مکتوم اعمی است فرمود آیا شما نیز اعمی میباشید.

و بعضی از مفسّرین نقل میکنند که روزی رسول (ص) در حجره فاطمه سلام اللّه علیها بود امّ مکتوم آمد فاطمه پنهان شد وقتی امّ مکتوم رفت فاطمه (ع) نزد پدر آمد حضرت فرمود ای فاطمه چرا پنهان شدی امّ مکتوم نابینا است گفت اگر او چشم ندارد من دارم اگر او مرا نمی‌بیند من او را می‌بینم. (منهج) وَ لا یُبدِینَ زِینَتَهُنَّ إِلّا ما ظَهَرَ مِنها یکی از جمله احکام خصوصی زنها اینکه است که زینت خود را ظاهر نگردانند مگر آنچه را که ظاهر است.

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

۱- مقصود از زينت محل زينت است يعنى آن اعضاء بدن را كه در آن زينت ميباشد در نظر غير محارم و كسى كه در حكم آنها است كشف آن جايز نيست و بايد ظاهر نگردانند و مقصود نفس زينت نيست زيرا كه نظر نمودن بآنها حلال است، و برأى بعضى زينت دو قسم است: زينت ظاهر و زينت باطن و زينت ظاهر پوشانيدن آن واجب نيست و نيز نظر نمودن بآن حرام نميباشد، لقوله (إِلّا ما ظَهَرَ مِنها) و در اينكه مقصود از زينت ظاهره چيست سه قول است (طبرسى) ۲- زينت ظاهره ثياب و زينت باطن خلخالها و دو گوشواره و دو دست بند (إبن مسعود)

صفحه : ۱۰۴

۳- زينت ظاهره سرمه و انگشتر و دو طرف صورت و خضاب دو كف دست (إبن عباس) ۴- زينت ظاهر صورت و دو كف دست است. (ضحاك و عطاء) و در تفسير علىّ بن ابراهيم دو كف دست و انگشتان. (مجمع البيان) ظاهرا زينت بمعنى عرفى آن چيزى را گويند كه شيئى را بآن بيارايند مثل اينكه گويند مجلس را باسباب تجمّلات يا بسخنهاى حكمت آميز زينت داديم و زينت يافتن هر چيزى در خور خود و مناسب وى است و معلوم است اسبابى كه خارج از موضوع باشد زينت بشمار نميآيد، و انسان يا چيز ديگر وقتى به آلات زينت خود را آراسته گرداند گويند زينت كرده، و محل زينت نيز بدون پيراستگى بزينت متّصف نميگردد.

خلاصه ظاهرا در كلمه (زينتهنّ) دو قيد مأخوذ است يكى اعضاء بدن زن كه محل زينت است و ديگر آن اشيايى مثل گوشواره و دست بند و گردن بند و امثال آنها هر چيزى كه زن بآن آراسته گردد و بر حسن و زيبايى وى افزوده شود و هيچ يك بتنهايى بدون ديگر از مصاديق زينت بشمار نميايد چنانچه ميدانيم هيچ وقت جواهرات و طلا- آلات بدون پيراستگى باعضاء در تعداد زينت محسوب نميگردد مگر اينكه گفته شود اينها آلات زينتند، و اينكه شيخ طبرسى گفته مقصود از (زينتهنّ) اعضاء بدن است بنظر درست نميآيد زيرا كه صرف نمودن كلام از ظاهرش بدون لزوم و قرينه مجوّز خلاف قاعده است بلكه در عطف جمله بعد (وَ لْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ) كه در بيان قدر لزوم از پوشانيدن اعضاء بدن است و نميشود عطف و معطوف يك چيز باشد معلوم ميشود مقصود از زينت منهىّ عنه اعمّ است كه شامل ميگردد اعضاء نامبرده شده در آيه و هر چه از اعضايى كه زن خود را بآن آراسته گردانيده و مزيد بر حسن و زيبايى وى گرديده و بنا بر اينكه لباس الوان خوش دوخت و مد و آلاتى كه بآن آرايش ميكنند از قبيل «يورد» و «ماتيك» و امثال اينها از مصاديق زينت بشمار ميرود زيرا كه تمام اينها مزيد

صفحه : ۱۰۵

بر حسن و زيبايى زن ميشود و بيشتر مورد توجّه مردهاى شهوت پرست قرار ميگيرند و غرض شارع جلوگيرى از آن است.

پس از اينكه بيان معلوم ميشود كه براى زن دو حالت است يكى وقتى كه از زينت عارى باشد آن وقت مشمول جمله اول است كه (وَ لْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ الخ) و ديگر آن وقتى است كه خود را باسباب زينت آراسته گردانيده كه در اينكه صورت از آيه چنين استفاده ميشود كه بايستى تمام اعضايى كه بزينت تزيين و آراسته شده از نظر غير محارم بپوشاند مگر آنچه را كه ظاهر است و نميشود آن را پوشانيد مثل چادر (و اللّه العالم) وَ لْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلى جُيُوبِهِنَّ (خمر) جمع خمار است و بمعنى مقنعه‌ها ميباشد و آن پارچه‌ايست كه زن بر سر مياندازد و كشيده ميشود تا سينه او و آيه امر ميكند كه بايستى زن مقنعه خود را در سينه‌اش بكشد براى اينكه گردن و گلوى وى را بپوشاند.

و بعضى گفته‌اند بايد زنها مقنعه خود را بيندازند تا پشت سرشان تا اينكه سينه آنها ظاهر نگردد و (جيوبهنّ) كنايه از سينه است.

و بقولى زنها اينكه طور مأمور گرديده‌اند براى اينكه مويها و گوشواره‌ها و گردنهاى آنها ظاهر نگردد، و از إبن عباس است كه بايد زن مو و سينه و اطراف آن را بپوشاند.

وَ لا يُبدِينَ زِينَتَهُنَّ يعنى زينت باطنه، و زينت باطنه آنهايى است كه در نماز كشف آنها جايز نيست، و إبن عباس گفته براى زن جايز نيست كه عباء و مقنعه خود را بيندازد إِلّا لِبُعُولَتِهِنَّ يعنى مگر براى شوهرهاى خود كه سبب ميل آنان و تحريك شهواتشان گردد و در روايت لعنت شده بر (سلتاء) يعنى بر زنى كه خضاب نكند و بر (مرهاء) يعنى زنى كه سرمه بچشم نكشد و لعنت شده بر (مسوفة و مفسلة) مسوفة زنى است

صفحه : ۱۰۶

كه وقتى شوهرش خواست با او نزديكى كند اجابت نكند و مفسله زنى است كه هر گاه شوهرش وى را خواست براى مقاربت بدروغ بگويد حائضم. (مجمع البيان) أَو آبائِهِنَّ أَو آباءِ بُعُولَتِهِنَّ أَو أَبنائِهِنَّ (الى قوله تعالى) أَوِ التّابِعِينَ غَيرِ أُولِي الإِربَةِ مِنَ الرِّجالِ سخنان مفسرين در توجيه (تابعين) مأخوذ از مجمع البيان ۱- تابع كسانى را گويند كه وارد منزلهايى ميگردند تا طعامى بدست آرند و حاجت بزن ندارند يا ابله‌ها و اينكه قول مروىّ از حضرت صادق عليه السّلام است.

(إبن عباس و قتاده و سعيد بن جبير) و از ابا عبد اللّه (ع) نيز روايت شده ۲- مقصود مردهاى عنّين ميباشند كه مايل بزن نيستند براى عجزشان.

(عكرمه و شعبى) ۳- خنثى كه رغبت بزن ندارد. (شافعى) ۴- مقصود مرد پيرى است كه ديگر شهوتى در او نيست (يزيد بن ابى حبيب) ۵- آن بنده كودك است كه هنوز در او شهوت ظاهر نشده.

(ابى حنيفه و ياران او) أَوِ الطِّفلِ الَّذِينَ لَم يَظهَرُوا عَلى عَوراتِ النِّساءِ از جمله مستثنيات حجاب كودكانى ميباشند كه اينان بر عورات زنان مطّلع نيستند و هنوز شهوت در آنها ظاهر نگرديده، و بقولى قدرت بر مجامعت ندارند و وقتى بمرتبه مردها رسيدند حكم آنها همان حكم مردها است. (پايان) وَ لا يَضرِبنَ بِأَرجُلِهِنَّ لِيُعلَمَ ما يُخفِينَ مِن زِينَتِهِنَّ زنها باضافه بر حكم محجوب گردانيدن خود را از غير محارم مأمور گرديدند كه موقع راه رفتن پاهاى خود را محكم بزمين نكوبند تا اينكه زينتى مثل خلخال يا چيز ديگرى كه زير لباس مخفى نموده‌اند ظاهر شود و محرّك شهوات گردد، و تمام اينكه آيات ارائه ميدهد كه مقصود از حجاب و تستّر زن

صفحه : ۱۰۷

و غضّ نظر كه نه مرد بزن نظر كند و نه زن بمرد، و حدّى كه بر زناكار معيّن شده براى جلوگيرى از زنا است كه اختلال در انساب پديد نگردد و نطفه در محلّ طاهر واقع گردد.

وَ تُوبُوا إِلَى اللّهِ جَمِيعاً أَيُّهَا المُؤمِنُونَ لَعَلَّكُم تُفلِحُونَ و امر (توبوا) شامل تمام مؤمنين از زن و مرد ميگردد زيرا كه هر فردى از بشر بمقتضيات قواى شهوت و غضب و باقى قواى حيوانى در معرض خطاء و گناه است مگر كسانى كه صاحب نفس قدسى باشند و قواى طبيعى آنها مطيع عقل لاهوتيشان گرديده كه از گناه مصون ميباشند، مخصوصا در آيات بالا كه راجع بزنا و حدّ آن و قذف و رمى محصنات و نظر بغير محارم احكامى بيان نموده شايد اينكه آيه اشاره باين است كه در هر جايى كه مخالفت اينكه احكام را نموديد توبه كنيد و از مخالفت امر الهى بموافقت بازآئيد كه اميد رستگارى براى شما هست.

صفحه : ۱۰۸

[سوره النور (۲۴): آيات ۳۲ تا ۳۸]

اشاره

وَ أَنكِحُوا الأَيامى مِنكُم وَ الصّالِحِينَ مِن عِبادِكُم وَ إِمائِكُم إِن يَكُونُوا فُقَراءَ يُغنِهِمُ اللّهُ مِن فَضلِهِ وَ اللّهُ واسِعٌ عَلِيمٌ (۳۲) وَ لِيَستَعفِفِ الَّذِينَ لا يَجِدُونَ نِكاحاً حَتّى يُغنِيَهُمُ اللّهُ مِن فَضلِهِ وَ الَّذِينَ يَبتَغُونَ الكِتابَ مِمّا مَلَكَت أَيمانُكُم فَكاتِبُوهُم إِن عَلِمتُم فِيهِم خَيراً وَ آتُوهُم مِن مالِ اللّهِ الَّذِى آتاكُم وَ لا تُكرِهُوا فَتَياتِكُم عَلَى البِغاءِ إِن أَرَدنَ تَحَصُّناً لِتَبتَغُوا عَرَضَ الحَياةِ الدُّنيا وَ مَن يُكرِههُنَّ فَإِنَّ اللّهَ مِن بَعدِ إِكراهِهِنَّ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۳۳) وَ لَقَد أَنزَلنا إِلَيكُم آياتٍ مُبَيِّناتٍ وَ مَثَلًا مِنَ الَّذِينَ خَلَوا مِن قَبلِكُم وَ مَوعِظَةً لِلمُتَّقِينَ (۳۴) اللّهُ نُورُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ مَثَلُ نُورِهِ كَمِشكاةٍ فِيها مِصباحٌ المِصباحُ فِى زُجاجَةٍ الزُّجاجَةُ كَأَنَّها كَوكَبٌ دُرِّىٌّ يُوقَدُ مِن شَجَرَةٍ مُبارَكَةٍ زَيتُونَةٍ لا شَرقِيَّةٍ وَ لا غَربِيَّةٍ يَكادُ زَيتُها يُضِىءُ وَ لَو لَم تَمسَسهُ نارٌ نُورٌ عَلى نُورٍ يَهدِى اللّهُ لِنُورِهِ مَن يَشاءُ وَ يَضرِبُ اللّهُ الأَمثالَ لِلنّاسِ وَ اللّهُ بِكُلِّ شَىءٍ عَلِيمٌ (۳۵) فِى بُيُوتٍ أَذِنَ اللّهُ أَن تُرفَعَ وَ يُذكَرَ فِيهَا اسمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيها بِالغُدُوِّ وَ الآصالِ (۳۶)

رِجالٌ لا تُلهِيهِم تِجارَةٌ وَ لا بَيعٌ عَن ذِكرِ اللّهِ وَ إِقامِ الصَّلاةِ وَ إِيتاءِ الزَّكاةِ يَخافُونَ يَوماً تَتَقَلَّبُ فِيهِ القُلُوبُ وَ الأَبصارُ (۳۷) لِيَجزِيَهُمُ اللّهُ أَحسَنَ ما عَمِلُوا وَ يَزِيدَهُم مِن فَضلِهِ وَ اللّهُ يَرزُقُ مَن يَشاءُ بِغَيرِ حِسابٍ (۳۸)

صفحه : ۱۰۹

[ترجمه]

(ای اولیای عقد) بنکاح آرید زنان بی‌شوهر و مردان بی‌زن را و نیز بازدواج در آورید شایستگان از غلامان و کنیزان خود را (که بحال عزبیت نمانند) اگر فقیر باشند خداوند از فضل خود آنها را بی‌نیاز میگرداند و خدا وسعت دهنده و دانا است (۳۲)

و کسانی که قدرت (مالی) بر نکاح ندارند باید خودداری کنند تا وقتی که خداوند آنان را از فضل خودش بی‌نیاز گرداند (و از بنده‌گان) آنهایی که از شما طلب مکاتبه کنند (و خواهند خود را از شما بخرند) اگر در آنها خیری یافتید با آنها مکاتبه کنید و از مالی که خدا بشما عطا نموده بآنان بدهید و بطور اکراه کنیزان خود را بزنا وا ندارید اگر مراد آنان تحصّن (و نگاه‌داری از زنا) باشد تا آنکه از اینکه عمل نفعی بجوئید و کسی که آنها را باکراه بر اینکه عمل وا دارد پس از اکراه گردانیدن آنها خداوند آمرزنده و مهربان است (۳۳)

حقیقهٔ ما بسوی شماها آیات روشن و داستانهایی فرستادیم از کسانی که پیش از شما بودند تا اینکه موعظه و اندرز باشد برای پرهیزکاران (۳۴)

خدا نور آسمانها و زمین است و مثال نور او مانند چراغدانی است که در آن چراغ باشد و آن چراغ در شیشه‌ای نهاده و آن شیشه گویا ستاره‌ای است درخشنده افروخته شده از شجره زیتون که نه شرقی است و نه غربی نزدیک است روغنش بر افروزد اگر چه آتشی بوی نرسد نوری است بالای نور و خدا بنور خود هدایت مینماید هر کسی را که بخواهد و خدا برای مردم مثالها میزند و او بهر چیزی دانا است (۳۵)

در خانه‌هایی که خدا رخصت داده که در آن اسم آن برافراشته شود در بامداد و شبانگاه او را تسبیح و تمجید میکنند (۳۶)

مردهایی هستند که تجارت و بیع آنان را از یاد خدا و بپا داشتن نماز و اعطاء زکاهٔ باز نمیدارد و از روزی میترسند که در آن چشمها و قلبها مضطرب میگردد (۳۷)

برای اینکه خداوند از فضل خودش پاداش دهد نیکوتر و زیادتر از آنچه عمل کردند و او بهر کس بخواهد روزی بیحساب میدهد (۳۸).

صفحه : ۱۱۰

(توضیح آیات)

اشاره

وَ أَنکِحُوا الأَیامی مِنکُم وَ الصّالِحِینَ مِن عِبادِکُم الخ (ایامی) جمع ایّم مثل یتامی که جمع یتیم است و آن زنی است که شوهر نداشته باشد خواه باکره باشد یا ثیبه، و مرد بی‌زن را نیز (ایّم) گویند و (ایّم) شخص عزب است خواه زن باشد خواه مرد.

(و انکحوا) امر استحبابی است و باولیاء امر نموده که سزاوار است زنهای بی‌شوهر را شوهر دهید و مردهای بی‌زن را زن دهید و نیز زنها و مردهایی که در قید بندگی شما میباشند و صلاحیت ازدواج دارند آنان را در حال عزبیّت باقی نگذارید، و اینکه آیه مربوط بآیه بالا است که راجع بزنا و قذف محصنات و حدودی که بر آنها مقرر گردیده و در اینجا برای جلوگیری از زنا و کثرت نسل بشر را امر بازدواج مینماید.

و بمردها وعده میدهد که اگر وسعت مالی ندارید و از خوف فقر و تنگدستی از امر ازدواج خودداری مینمائید خداوند از فضل و کرم خود شما را بی‌نیاز میگرداند زیرا که او وسعت دهنده است و باحتیاجات شما عالم است، و شاید اشاره باین باشد که فیض او وسیع است و همه موجودات از خوان نعمت او روزی میخورند همان زن و بچه‌های شما را نیز رزاق متعال روزی میدهد، قوله تعالی (وَ ما مِن دَابَّةٍ فِی الأَرضِ إِلّا عَلَی اللّهِ رِزقُها) منتهی الامر از روی حکمت اینکه طور مقرر گردانیده که نفقه زن و اولاد بدست شوهر و پدر باشد وقتی شما زن گرفتید و اولاد پیدا نمودید روزی آنها هم خواهد رسید.

در اخبار راجع بامر نکاح از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بسیار تأکید شده مثل اینکه فرموده

(النّکاح سنّتی فمن رغب عن سنّتی فلیس منّی)

یعنی ازدواج سنّت و طریقه من است کسی که از آن اعراض نماید از من نیست، و در موضوع نکاح احادیث بسیار وارد شده که بیان آنها طولانی است.

صفحه : ۱۱۱

وَ لیَستَعفِفِ الَّذِینَ لا یَجِدُونَ نِکاحاً حَتّی یُغنِیَهُمُ اللّهُ مِن فَضلِهِ

(سؤال)

بین اینکه دو آیه تناقض بنظر میآید زیرا که در آیه اول گوید اگر از فقر نتوانستید ازدواج کنید خدا شما را بی‌نیاز میگرداند. و آیه دوم گوید اگر فقیرید عفّت خود را نگاه دارید و ازدواج نکنید تا وقتی که غنی گردید، یک جا میگوید ازدواج بکنید و از فقر نترسید و یک جا میگوید نکنید تا وقتی غنی گردید

(پاسخ)

در آیه اول امر بازدواج نموده برای اینکه از زنا محفوظ مانیـد و خوف از فقر را بوعـده وسـعت رزق مرتفع گردانیده و در اینکه آیه دوم امر بعفاف و صبر و خودداری مینماید که واقع در خلاف نگردید تا وقتی که خدا از فضل خود شما را وسعت دهد، شاید اشاره باین باشد که اگر پیش از وسـعت مالی عفّت خود را نگاه دارید و در زنا واقع نگردید همین خودداری و عفّت شـما سـبب وسعت و غنای شما میگردد که بتوانید ازدواج کنید و مهر و نفقه بدهید زیرا وقتی شما عفّت خود را نگاه داشتید و چشم امید بکرم حقّ تعالی دوختید خداوند بشما تفضل نموده و بی‌نیازتان میگرداند و وسائل ازدواج شما را فراهم آرد.

وَ الَّذِينَ يَبتَغُونَ الكِتابَ مِمّا مَلَكَت أَيمانُكُم فَكاتِبُوهُم إِن عَلِمتُم فِيهِم خَيراً وَ آتُوهُم مِن مالِ اللّهِ الَّذِي آتاكُم (ما) موصوله در (ممّا) با صله‌اش مبتداء (فکاتبوهم) خبر او میشود و باجماع فقهای عامه و خاصه امر (فکاتبوهم) امر اسـتحبابی است نه وجوبی مگر بعضـی از مفسرین که حمل بر وجوب نموده‌اند و در مقابل اجماع اعتنایی باین قول نمیشود.

آیه راجع بحکم عبید و اماء است آن غلامان و کنیزانی که در بند بندگی شـما میباشـند و زر خرید شما هستند اگر خواستند خود را از رقیّت بندگی آزاد کنند بایستی با صاحب خود مکاتبه کنند به اینکه یا بنویسند و یا قرارداد محکم

صفحه : ۱۱۲

نماینـد که بجای نوشـتن باشد و خود را بخرند بیک مبلغ معیّنی که پس از اینکه قرار داد آزاد گردند و بروند بکسب و عمل یا طور دیگر مال الکتابه خود را بصاحب خود رد کنند.

در آیه امر میفرماید که اگر شـما آنان را شایسـته و صالح دیدید و خواستند چنین کنند شما از آنها قبول کنید و از مال خدا که بشما کرامت نموده چیزی بآنـان بدهیـد که برای آنها اداء مال الکتابه دشوار نگردد، و در اخبار و احادیث چقـدر ثواب و فضـیلت رسـیده برای آنهایی که بنده آزاد کنند یا در مال الکتابه تخفیف دهند.

وَ لا تُكرِهُوا فَتَياتِكُم عَلَى البِغاءِ إِن أَرَدنَ تَحَصُّناً لِتَبتَغُوا عَرَضَ الحَياةِ الدُّنيا الـخ آیه نهی فرموده که کنیزان خود را برای اینکه مالی بدست آورید وادار بزنا نکنید اگر مراد آنان تحصّن و پاکی است.

(سؤال)

و اشـکال به اینکه چون (ان شـرطیّه) متضـمن شـرط است معنی آیه چنین میشود: اگر کنیزان اراده تحصّن و عفت نداشـته باشند و بر آنها چنین عملی ناگوار نیاید واداشتن آنان بر عمل ناشایسته مانعی نداشته باشد.

(پاسخ)

آیه مفهوم نـدارد که دلالت کنـد در چنین موقعی واداشـتن آنها بر عملی که خلاف عفت باشد جایز است بلکه آیه در مقام اینسـت که شـما کنیزان خود را بجبر بر چنین عمـل وادار ننمائیـد و از خود آیه اینکه معنی ظـاهر است زیرا که اکراه تصوّر نمیشود مگر در موقع تحصّن و اگر وی مایل بنجابت و عفت نباشد دیگر اکراه معنی ندارد.

وَ مَن يُكرِههُنَّ فَإِنَّ اللّهَ مِن بَعدِ إِكراهِهِنَّ غَفُورٌ رَحِيمٌ (من) موصـوله مبتـداء (یکره) فعـل و فاعـل (هنّ) مفعـول (من) مرجـع ضـمیر (یکرههنّ) جمله (مِن بَعدِ إِكراهِهِنَّ) مضاف و مضاف الیه، یعنی اربابانی که کنیزان خود را باجبار بر عمل زنا وادار نموده‌اند پس از توبه اگر معاودت بر اینکه

صفحه : ۱۱۳

عمل شنیع نکنند آنها آمرزیده میگردند و میشود (غَفُورٌ رَحِیمٌ) راجع بکنیزان باشد که چون آنان را باجبار و اکراه بر اینکه عمل وادار نموده‌اند خدا غفور است وزر و بال آن نیست مگر بر اکراه کننده و بر اینکه عمل زنا بر آنان مجازاتی نخواهد بود (رحیم است) نظر بزجری که از آقای خود میکشند و بر عمل قبیح حاضر نمیباشند مشمول رحمت حق تعالی واقع میگردند، معنی دوم بنظر ظاهرتر میآید.

وَ لَقَد أَنزَلنا إِلَیکُم آیاتٍ مُبَیِّناتٍ وَ مَثَلًا مِنَ‌الَّذِینَ خَلَوا مِن قَبلِکُم وَ مَوعِظَةً لِلمُتَّقِینَ آیه در مقام بیان تفضلاتی است که بنوع بشر نموده که از جمله آنها همین آیات قرآنی و قوانین الهی است که نسبت ببشر از بالاترین نعمتها بشمار میرود زیرا که آن آیاتی است ظاهر و واضح و مشتمل بر فصاحت و بلاغت و مبیّن قوانین و حدود و احکام از حلال و حرام و بالجمله آنچه سعادت و فضیلت بشر را ایجاب میگرداند ببلیغ‌تر بیانی و فصیح‌تر کلامی در اینکه آیات واضحات روشن گردانیده و نیز برای نصیحت و اندرز بشر داستان پیشینیان از انبیاء و امم آنها و عذابهایی که قوم آنها در اثر مخالفت گرفتار گردیده‌اند بشما تذکّر میدهد و اینها موعظه‌هایی است که نسبت باشخاص با تقوی سودمند میگردد، اشاره به اینکه غیر پرهیزکاران از مواعظ قرآن متّعظ نمیگردند و از آن بهره نمیبرند.

اللّهُ نُورُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

۱- خدا هدایت کننده اهل آسمانها و زمین است بآنچه مصلحت آنها در آن است و آنها بنور او هدایت یافته‌اند و بآن از حیرت گمراهی نجات یابند.

(إبن عباس) ۲- خدا بشمس و قمر و ستارگان منوّر و نور دهنده آسمانها و زمین است.

(حسن و ابی عالیه و ضحاک) ۳- خدا زینت دهنده آسمانها است بملائکه و زینت دهنده زمین است

صفحه : ۱۱۴

بانبیاء و علماء. (ابی بن کعب) ۴- مقصود اینکه است که هر نوری که در آسمانها و زمین است از او پدید گردیده مثل اینکه گویند فلانی رحمت است و فلانی سخط است یعنی رحمت و سخط از آن دو شخص میباشد و اینکه در وقتی است که از آن دو نفر رحمت و سخط بسیار ظاهر گردد.

۵- از غزالی نقل شده که در شرح اسم (نور) چنین گفته: نور ظاهری است که هر ظاهری باو ظاهر گردیده زیرا که نور چیزی را گویند که بخود ظاهر و ظاهر کننده غیر خود است و وقتی وجود و عدم را مقابل هم گرفتیم لا ـ محاله ظهور برای وجود است و ظلمتی نیست که تاریک‌تر از عدم باشد پس چیزی که ظلمت عدم را بظهور وجود منتفی میگرداند سزاوار است که آن نور نامیده شود و وجود نوری است که از نور ذات حق تعالی بر تمام اشیاء فائض گردیده اینکه است که او نور آسمان و زمین است و همین طوری که نیست ذرّه‌ای از نور شمس مگر اینکه دلالت دارد بر وجود شمس نورانی، همین طور از وجود آسمانها و زمین و آنچه بین آنها است ذرّه‌ای نیست مگر اینکه دلالت دارد بر وجود پدید آورنده او. (پایان) (مَثَلُ نُورِهِ) سخنان مفسرین در مرجع ضمیر (نوره) ۱- نور خدا است که بآن مؤمنین را رهنمایی مینماید و مقصود از نور القاء ایمان است در قلوب مؤمنین. (ابی بن کعب و ضحاک) ۲- مثال نور خدا نور قرآن است که در قلوب مؤمنین نور است.

(إبن عباس و حسن و زیـد بن اسـلم) ۳- مقصود نور محمّـد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم است و نظر بشـرافت و مقام محمّدی نور را بخود اضافه نموده. (کعب و سعید بن جبیر) ۴- نور او سبحانه ادلّه‌ایست که بر توحید و عدل او دلالت دارد که در

صفحه : ۱۱۵

وضوح و ظهور ماننـد نور است. (ابی مسـلم) ۵- نـور در اینجـا بمعنی طـاعت و عبـادت خـدا است که در قلب مؤمن ظهور نموده، و طاعت را نور نامیده آنجا که گوید (یَسعی نُورُهُم بَینَ أَیدِیهِم) یعنی نور طاعت آنها و اینکه قول بروایت دیگر از إبن عباس است.

۶- مقصود از نور خـدا قوّه نـاطقه یـا مطلق قوای درّاکه انسـانی است یا روح جاودانی وی است که بنور مانـد که بخود ظاهر و ظاهر کننده علوم و معارف است و نظر بشرافت عقل و روح است که نسبت بخود میدهد.

اختلاف مفسّـرین در تشبیه نور راجع بموضوع علوم آنها است که هر کسـی بموجب همّتش و مقامش در هر رشته‌ای از علوم که در آن نبوغ داشته مثـال نور خـدا را حمـل بر آن معنی میکنـد مثـل اینکه کسـی که موضوع علومش مراتب ایمـان است نور را حمل بر ایمان میکند. و کسـی که محطّ کلامش علوم قرآن است حمل بر قرآن میکند. و نیز همین طور است آن کسی که حمل بر توحید و نبوّت و عـدل نموده. و نیز آن کسـی که حمـل بر نفس نـاطقه و قوای درّاکه انسانی کرده. لکن چون نور مطلق است ممکن است بر یـک معنی جامع حمل نمائیم و گوئیم آنچه در عالم ممکنات از کمالات وجودی و اخلاقی از آنهایی که گفته شـده یا نشـده یافت گردیـده شـکّی نیست که تماما از منبع فیض الهی و از دریای رحمت بی‌انتهای سـبحانی ترشّح نموده و بنور وجودش ظلمت عدم را از عوالم امکـانی برداشـته و همه از پرتو نور و وجود سـرمدی او در صـحرای وجود قـدم زدنـد، و شایـد مقصود از نور خـدا رحمت رحمانی و فیض منبسط صمدانی باشد که بتمام ممکنات احاطه نموده و همه را از فیض وجود خود بهره‌مند گردانیده.

کَمِشـکاةٍ فِیها مِصـباحٌ مشـکات آن فانوس و چراغـدانی را گوینـد که مانند قندیل بر دیواری نصب نمایند و در آن چراغ گذارند. و مصباح بر وزن (مفعال) یعنی چراغ.

بعضی گفته‌اند سراج و مصباح یک معنی دارد، و بقول بعضی دیگر مصباح

صفحه : ۱۱۶

آلت و ظرفی است که جـای روغن یا نفت و فتیله چراغ است، و سـراج خود چراغ است و آن مهم‌تر است بـدلیل قوله تعالی (وَ جَعَلَ الشَّمسَ سِراجاً) و (سِراجاً وَهّاجاً).

المِصـباحُ فِی زُجاجَةٍ تشبیه مینماید نور خدا را بچراغی که آن چراغ در شـیشه‌ای باشد که روشـنایی او از پشت شیشه هویدا گردد، و نیز از باد و آفات دیگر محفوظ گردد و آن چراغ در چراغـدانی مثل کوّه و قندیل در سـقف و دیواری نصب گردیده الزُّجاجَةُ کَأَنَّها کَوکَبٌ دُرِّیٌّ (زجاجه) را تشبیه نموده بسـتاره درخشان مثل مشتری و زهره، درّی منسوب بدرّ است یعنی ابیض که از شدّت سـفیدی و تلألؤ گویا درّی ماند.

(درّی) دو طور قرائت شده بعضـی (دریٔ) با همزه خوانده‌اند یعنی از شدّت درخشـندگی گویا تاریکی باقی نیماند، و بعضی بدون همزه دری بر وزن (مریق) قرائت نموده‌اند یعنی آن ستاره مانند دری ماند درخشان.

یُوقَدُ مِن شَجَرَةٍ مُبارَکَةٍ زَیتُونَةٍ روغن آن چراغ از شجره مبارکه با برکت زیتون گرفته میشود که آن شجره نه شرقی است و نه غربی. و در قرائت (یوقـد) بین قراء اختلاف است حمزه و کسـایی و خلف و عـاصم بروایت ابو بکر بتـاء مضـموم خوانده‌انـد باعتبار مرجع ضمیر که (زجاجـهٔ) باشد یعنی زجاجه از شـجره زیتونه افروخته میگردد، و باقی قراء (توقّد) بفتح تاء و تشدید قاف و فتح دال قرائت نموده‌اند بر وزن (تصرّف) از باب تفعّل بنا بر اینکه مرجع ضمیر (مصباح) باشد و سیاهی قرآن (یوقد) میباشد.

لا شَرقِیَّةٍ وَ لا غَربِیَّةٍ

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

۱- اینکه درخت در زمینی است که در اطراف آن کوه و دیوار و درخت

صفحه : ۱۱۷

و مزرعه‌ای نباشد که آن را بپوشاند و در تمام روز آفتاب بر آن میتابد و درخت زیتونی که در چنین محلّی واقع گردد زیتون و روغن آن صاف‌تر و روشن‌تر باشد ۲- آن درخت زیتونی است که محلّ روئیدن آن معتدل باشد شرقی نیست که سردسیر باشد و غربی نیست که گرمسیر باشد. (إبن عباس و غیره) ۳- اینکه درخت شامی است زیرا که نه شرقی است و نه غربی بلکه وسط است. (زید) گویند روغن درخت زیتون را اختصاص بذکر داده برای اینکه روغن آن روشنتر و صاف‌تر است و شاخه‌های آن از بالا تا پائین همه برگ دارد، و نیز در روغن گرفتن آن محتاج بفشردن نیست و اول درختی است که بعد از طوفان نوح (ع) از زمین روئیده شده و محل روئیدن آن بیت المقدس است که منزل اولیاء و انبیاء است.

و از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل شده که فرموده

(اللهم بارک فی الزیت و الزیتون).

و از مفسّرین گفتار دیگری نیز راجع بشجره زیتون و مزیّت آن بر سائر اشجار نقل شده.

یَکادُ زَیتُها یُضِی‌ءُ وَ لَو لَم تَمسَسهُ نارٌ نُورٌ عَلی نُورٍ اشاره بفضیلت و برتری آن بر باقی اشجار باین است که بقدری روغن زیتون روشن و نورانی است که نزدیک است خودش بدون اینکه آتشی بآن برسد نور دهد و آن نوری است بالای نور هر نوری که از آن روغن تابش میکند نوری است فوق نور دیگر که از آن تابش مینماید و بالای آن نور دیگری نمایان میگردد.

یَهدِی اللّهُ لِنُورِهِ مَن یَشاءُ وَ یَضرِبُ اللّهُ الأَمثالَ لِلنّاسِ خداوند هر کسی را که مشیّتش قرار گیرد بنور خودش که آن نور آسمان و زمین است هدایت و رهنمایی میکند و برای مردم مثالهایی میزند که شاید هدایت گردند.

صفحه : ۱۱۸

وَ اللّهُ بِکُلِّ شَی‌ءٍ عَلِیمٌ و خدا بهمه چیزها عالم و دانا است میداند چه کسی بمثالها و اندرزهای قرآن متّعظ گردیده و چه کسی کفران میورزد و گمراه میگردد.

(سخنان مفسرین و دانشمندان در توجیه آیه)

۱- (مشکاة) سینه محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و (زجاجة) دل او است و چراغ در آن نور نبوت است (یَکادُ زَیتُها یُضِی‌ءُ وَ لَو لَم تَمسَسهُ نارٌ) یعنی نزدیک است نبوت و امر او آشکار گردد اگر چه او سخن نگوید مثل اینکه روغن زیت نزدیک است بدون آتش از شدت درخشندگی روشنایی دهد. (إبن عباس) ۲- بروایت دیگر (مصباح) محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است خدای تعالی در اینجا او را مصباح خوانده و در جای دیگر به (سِراجاً مُنِیراً) وی را ستوده و درخت مبارک که اینکه چراغ از او گرفته شده ابراهیم علیه السّلام است و مبارکش نامیده برای اینکه بیشتر انبیاء (ع) از صلب او میباشند، و شرقی و غربی نیست یعنی مسلمان است

نه از نصرانیانست که رو بمشرق نماز میکنند و نه از یهودیانست که رو بمغرب نماز میکنند (یَکادُ زَیتُها یُضِیءُ) نزدیک است جلال و عظمت و حسن اخلاق او ظاهر گردد (وَ لَو لَم تَمسَسه نارٌ) نزدیک است نور نبوت او ظاهر گردد اگر چه وحی نیامده باشد (نُورٌ عَلی نُورٍ) پیمبری از نسل پیمبری.

۳- (مشکاهٔ) عبد المطلب (زجاجهٔ) عبد اللّه (مصباح) رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که نه شرقی است و نه غربی بلکه مکّی است که مکّه وسط دنیا است (ضحاک) ۴- و از حضرت رضا علیه السّلام چنین روایت شده که گفته مائیم (مشکاهٔ) که در آن نور محمّد (ص) است خدا بولایت ما هدایت میکند هر کسی را که دوست دارد و در کتاب توحید ابی جعفر بن بابویه بسند خود از عیسی بن راشد از أبی جعفر باقر علیه السّلام چنین روایت میکند که در تفسیر (کَمِشکاهٍٔ فِیها مِصباحٌ) فرموده مصباح نور علم است در سینه محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که مثل چراغدانست (زجاجهٔ) سینه علی علیه السّلام است که علم رسول (ص) در سینه علی (ع) تابش نموده (یُوقَدُ مِن شَجَرَهٍٔ مُبارَکَهٍٔ) که

صفحه : ۱۱۹

نه شرقی است و نه غربی، نه یهودی و نه نصرانی (یَکادُ زَیتُها یُضِیءُ وَ لَو لَم تَمسَسه نارٌ) آل محمّد (ع) تکلّم بعلم مینمایند پیش از آنکه از آنها پرستش بنمایند (نُورٌ عَلی نُورٍ) امامی مؤیّد بنور علم و حکمت در اثر امامی از آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تا روز قیامت و آنها اوصیاء خواهند بود و اینکه مطلب از اوّل خلقت آدم بوده تا روز قیامت پس اینکه اوصیاء کسانی هستند که خدا آنها را خلیفه در زمین و حجّت بر خلق قرار داده و در هیچ عصر و زمانی زمین از حجّت خدا خالی نخواهد بود. (مجمع البیان) ۵- مثال مؤمن است که مشکاهٔ نفس او و زجاجه قلب او و مصباح نور ایمان است در قلب او و علم قرآن درخت مبارکه اخلاص است و او مثل درخت سبزی ماند که آفتاب باو نرسد نه در وقت طلوع و نه در وقت غروب زیرا که مؤمن در فتنه‌ها که بدیگران میرسد در امان است و او متّصف بچهار صفت است شکر در وقت عطاء، صبر در موقع بلاء، عدل در وقت حکم، صدق در وقت قول در میان مردم مثل زنده در میان مردگان باشد (نُورٌ عَلی نُورٍ) در میان پنج نور گردش میکند: کلامش نور، علمش نور، مدخلش نور، مخرجش نور، و در روز قیامت مرجعش با نور. (ابی بن کعب) ۶- مصباح قرآن است، زجاجه دل مؤمن است، مشکاهٔ دهن و زبان او است، درخت مبارک درخت وحی است (یَکادُ زَیتُها یُضِیءُ) هر گاه کسی در آن تأمّل کند نزدیک است حجّت قرآن بر او روشن گردد پیش از آنکه بر او خوانده شود (نُورٌ عَلی نُورٍ) یعنی در آن ادله عقلی است بالای ادله سمعی و خداوند بنور قرآن هدایت میکند هر کسی را که بخواهد.

۷- مثال قوای درّاکه پنجگانه‌ایست که بانسان عطاء شده برای اصلاح امر معاش و معاد او: اوّل- (حس مشترک) که بآن محسوسات را درک مینماید دوّم- قوّه خیال که خزینه محسوسات است. سوّم- قوّه متخیله یا ذاکره.

چهارم- قوّه عاقله که مدرک مفاهیم و حقایق کلیات است.

صفحه : ۱۲۰

پنجم- قوّه قدسیه که لوایح غیب در او تجلّی میکند و مخصوص بانبیاء و اولیاء علیهم السلام است.

۸- از إبن عباس نقل میکنند که مثال نور خدا هدایت او است در قلب مؤمن و همان طوری که زیت صاف نزدیک است خودش نور دهد پیش از آنکه بآن آتشی برسد وقتی تماس بآتش نمود بر نورش نوری افزوده میگردد همین طور است قلب مؤمن هدایت می‌یابد پیش از آنکه عالم گردد وقتی علم باو رسید هدایت بر هدایت و نور بر نور او افزوده میگردد. (طنطاوی) و غیر از اینها گفتار دیگری از مفسرین نقل شده لکن ممکن است گفته شود اختصاص دادن آیه را ببعضی از اینکه آراء تخصیص بلا مخصّص است و

احادیثی که در معنی آیه مسطور شده از برای بیان مصداق است و غرض حصر معنی آیه در آن نیست و اثبات شیئی نفی ما عدا نمیکند و چون آیه صلاحیت برای تمام اینها دارد بهتر اینکه است که آیه را حمل بر یک معنی عام تری نمائیم که شامل تمام اینکه معانی گردد.

و گفته شود شاید مقصود از (نُورُ السَّماواتِ) فیض منبسط و رحمت واسعه الهی است که امام الموحدین حضرت علی علیه السّلام در دعای کمیل عرض میکند (و برحمتک الّتی وسعت کلّ شیئی) که آن فیض وجود و رحمت رحمانی او است که بتمام موجودات احاطه نموده، و مقصود از مشکاهٔ وجود ممکنات است که از مرتبه خفاء بمرتبه بروز و ظهور آورده و مصداق حقیقی اینکه فیض مقدس انسان کامل است که در حقیقت محمدی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم طلوع نموده، و مصباح و زجاجه و مشکاهٔ مراتب مستنیرات از عالم ممکنات است، و شاید مشکاهٔ اشاره بعالم طبیعت باشد (فِي زُجاجَةٍ الزُّجاجَةُ) مقصود از زجاجه که در چراغدانست شیشه نفس و نفس در شیشه عقل باشد. (مِصباحٌ المِصباحُ) مصباح روح اعظم و انسان کامل است که نور معرفت او بمقام الوهیت از پشت پرده‌های قوای طبیعی و نفسانی و روحانی او میدرخشد، در حدیث دارد که بین بنده و خدا هفتاد هزار حجاب و پرده ظلمانی

صفحه : ۱۲۱

و نورانی است، و مقصود از پرده‌های ظلمانی مراتب عالم طبیعت و نورانی مراتب نفوس و عقول و ارواح باشد، (نُورٌ عَلى نُورٍ) شاید اشاره دارد بمراتب سیر انسانی بمدارج کمال و قرب بحضرت ذو الجلال که هر چه پیش برود معرفتی بر معرفت او و نوری بر نور قلب وی افزوده میگردد (يَهدِي اللّهُ لِنُورِهِ مَن يَشاءُ) اشاره بهمین فیض رحمت رحمانی است که هر کس قابل باشد وی را گرامی داشته و از فیض رحمت خود او را کامیاب میگرداند.

صدر المتألّهین صاحب اسفار راجع بآیه (نور) بیانی دارد که برای ایضاح مطلب اجمالی از آن را در اینجا ترجمه مینمایم:

بعد از بیاناتی چنین گوید پس از آنکه دانستی نور حقیقت بسیطه است و معنای شرح الاسم آن (ظاهر بذاته و مظهر لغیره) یعنی نور چیزی است که بنفس و حقیقت خود ظاهر و ظهور اشیاء باو است، و از آنچه گفتیم دانستی که حقیقهٔ نور (یعنی وجود) برای احدی ظاهر نمیگردد مگر بمشاهده حضوریّه نه حصولیه (یعنی بعلم وجدانی) و بمشاهده قلبیّه توان او را شناخت نه بصورت حاصله در ذهن آن طوری که اشیاء شناخته میگردند، زیرا که صورت ذهنیّه (مثل مفاهیم و ماهیات امکانی) همیشه کلّی ست و لو اینکه هزار مخصّص وی را تخصیص دهند پس صورت ذهنی مبهم است و شیئی مبهم هرگز متعیّن نمیگردد مگر اینکه ظاهر گردد فی نفسه و بر فرض تخصّص در ظهور و تعیّن محتاج است بمتعیّن و مخصّص اینکه است که ظهور عین ذات او نیست تا اینکه ظاهر بنفسه و مظهر لغیره باشد، و ایضا هر چه غیر نور است یعنی (غیر وجود است) مخفی و تاریک است و بنور وجود روشن میگردد، پس چگونه میشود او ظاهر کننده نور وجود و معرّف آن گردد و محققا خدای تعالی ظاهر بذاته و مظهر لغیره میباشد زیرا که ذات او عین ظهور ذات او است و نیز عین ظهور تمام موجودات است و بذات نیّر خود تاریکی ممکنات را روشن گردانیده و شمس عظمت او بر آفاق و حقایق ماهیات تابیده و عدم و ظلمت را از اقلیم معانی و معقولات مطرود گردانیده، و اگر نبود

صفحه : ۱۲۲

طلوع ذاتش و اشراق وجودش نه برای ذرّه‌ای از موجودات در آفاق وجودی و نه برای شیئی از اشیاء حصولی بود نه در عقل و نه در عین، و در حدیث نبوی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که (خدای تعالی خلق کرد خلق را در ظلت پس از آن از نور خود بآنها ترشّح داد).

و باين حديث ظاهر ميگردد معنى قوله تعالى (يُدَبِّرُ الأمرَ مِنَ السَّماءِ إِلَى الأرضِ) و نيز قوله تعالى (أَنّ اللّه عَلّامُ الغُيُوبِ) زيرا كه تدبير از خدا عين اشراق نور وجود او است در مرتبه ابداع بر وجه حكمت و مصلحت و همچنين عالميت او بر آنچه پنهان است عين ايجاد چيزهايى است كه مستور و ناپيدا است يعنى علم ازلى حقّ تعالى عين ايجاد اشياء است زيرا كه وجودات اشياء متأخر از اراده و مشيت او نيستند بلكه اراده او عين علم تفصيلى بوجود آنها است نه اينكه وجود موجودات متأخّر از علم ازلى او باشد و همين است معنى علم فعلى كه اشراقيين از علماء قائل بآنند.

خلاصه علم حق تعالى كه عين ذات او است سبب وجود موجودات است و آن عبارت از معلوميت موجودات است نزد او تعالى و اشراق نور وجود او بر آنها (هُوَ الَّذِى فِى السَّماءِ إِلهٌ وَ فِى الأَرضِ إِلهٌ) و پس از اينكه بيان كشف ميگردد معنى قوله تعالى (اللّه نُورُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ).

پس از آن چنين گفته از بعض مشايخ اينكه طريق چنين نقل شده كه (نور) يعنى منوّر و آن كسى است كه قلوب عارفين را بتوحيد منوّر گردانيده و اسرار و بواطن دوستان را بتأييد خود روشن ميگرداند، و گويند نور آن چيزى است كه اشياء را بتصوير و تنوير مكوّن گردانيده، و نيز گفته‌اند نور است كه قلوب را بايثار حق هدايت نموده و او را برگزيده، و بهمين معنى اشاره دارد قوله تعالى (اللّه وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخرِجُهُم مِنَ الظُّلُماتِ إِلَى النُّورِ) يعنى از باطل بحق هدايت نموده و از بعد بسوى قرب و از اسفل بسوى اعلى و از هاويه بسوى جنان رهبرى گردانيده. (پايان)

صفحه : ۱۲۳

فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللّه أَن تُرفَعَ وَ يُذكَرَ فِيهَا اسمُه يُسَبِّحُ لَه فِيها بِالغُدُوِّ وَ الآصالِ در اينكه جار و مجرور (فى بيوت) متعلّق بكجا است از مفسرين چند وجه نقل شده.

۱- (فى بيوت) متعلق (بمشكاة) است يعنى مشكاتى كه در آيه بالا- توصيف شده آن در خانه‌هايى است و مقصود از (بيوت) مسجدها است.

(إبن عباس و حسن و مجاهد و جبائى) و مؤيّد اينكه قول است قول نبى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كه فرموده مسجدها خانه خدا است در زمين و آن مساجد باهل آسمانها نور و روشنى ميدهند همين طورى كه ستارگان بزمين روشنى ميدهند.

و گفته‌اند چهار مسجد است كه آنها را بنا ننموده است مگر پيغمبر:

۱- مكّه، كه ابراهيم و اسماعيل عليهما السلام بنا نموده‌اند. ۲- مسجد بيت المقدس كه داود (ع) و سليمان (ع) بنا كرده‌اند. ۳ و ۴- مسجد مدينه و مسجد قباء كه رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بنا كرده.

و بقولى آن خانه‌هاى انبياء است و بروايتى مرفوعا از نبى (ص) كه هنگام قرائت آيه از او سؤال شد آن بيوت چه بيوتى است گفت خانه‌هاى انبياء (ع) ابو بكر ايستاد و گفت خانه على عليه السّلام و فاطمه سلام اللّه عليها از آنها است فرمود آرى افضل آنها است.

و مؤيّد اينكه حديث است قوله تعالى (إِنَّما يُرِيدُ اللّه لِيُذهِبَ عَنكُمُ الرِّجسَ أَهلَ البَيتِ وَ يُطَهِّرَكُم تَطهِيراً) و قوله (رحمة اللّه و بركاته عليكم اهل البيت) و اذن بارتفاع خانه‌هاى انبياء و اوصياء (ع) مطلق است و مقصود از آن رفعت و بلندى قدر و پاك بودن آنها است از رجس معاصى و ادناس.

و بقول ديگر مقصود از (ترفع) اينكه آيه است (يُسَبِّحُ لَه فِيها بِالغُدُوِّ وَ الآصالِ) حاجات را بخدا عرض ميكنند و در آن خانه‌ها صبح و شام نماز خوانده ميشود.

صفحه : ۱۲۴

و إبن عباس گفته هر جا در قرآن تسبيح ذكر شده مقصود نماز است.

و بقولى مقصود از تسبيح تنزيه خدا است از آنچه جايز نيست باو توصيف شود و متّصف گردانيدن او بصفات ذاتيه و افعال حميده كه مشتمل بر حكمت و حسن تدبير او است. (مجمع البيان) و بنا بر بعض توجيهاتى كه در آيه نور شده، ميشود گفته شود مقصود از (بيوت) خانه دل مؤمن با تقوى است كه جايگاه مشكاهٔ و مصباح نور خدا است و در حديث قدسى است

(قلب المؤمن عرش الرحمن).

و مقصود از (ترفع) در آيه رفعت و ارتفاع و صعود او است بدرجات كمال بدوام ذكر و تسبيح و تقديس حق تعالى.

خلاصه قلبى كه بنور معرفت و محبت الهى روشن گرديد على الدوام مشغول بذكر و فكر و نماز و طاعت است تا اينكه باراده و يارى ايزد متعال درجه بدرجه ترقى و تعالى پيدا مينمايد تا برسد بمنتهى درجه كمال لايق بخود.

رِجالٌ لا تُلهِيهِم تِجارَةٌ وَ لا بَيعٌ عَن ذِكرِ اللّهِ شايد اشاره باشد بآن اشخاصى كه قلب و دلشان مشكاهٔ و مصباح نور معرفت گرديده و در مقام معرّفى چنين اشخاصى بر آمده كه آنان در (مقعد صدق) چنان متمكن گرديده‌اند كه اشتغال بامر معاش از تجارت و عمل و تأمين معاش آنان را از ياد حق تعالى و نماز و زكاهٔ باز نميدارد و ميترسند از روزى كه قلب‌ها و دل‌ها و بينش آنان منقلب گردد.

ممكن است مقصود از آن روز روز قيامت باشد كه (كلّ شيئى يرجع الى اصله) و شايد مراد همين حيات دنيا باشد كه چنين اشخاصى از نفس خود و وسوسه شيطانى ميترسند كه مبادا بوسوسه و خدعه نفس فريب خورند و از جاده حقيقت منحرف گردند.

صفحه : ۱۲۵

لِيَجزِيَهُمُ اللّهُ أَحسَنَ ما عَمِلُوا وَ يَزِيدَهُم مِن فَضلِهِ لام (ليجزيهم) لام تعليل است يعنى آن مردان چنين عمل ميكنند براى اينكه خداوند از فضل خود آنها را برخوردار نمايد بنيكوتر از آنچه عمل نيك نموده‌اند، يا اينكه مردانى كه قلب و دلشان مشكاهٔ نور معرفت گرديده غايت عمل آنها چنين ميشود كه مشمول فضل و كرم غير متناهى حق تعالى ميگردند و خداوند بآنها بغير حساب روزى ميدهد يعنى اجر و ثواب ميدهد و از فضل و كرم غير متناهى خود آنها را متمتّع ميگرداند.

صفحه : ۱۲۶

[سوره النور (۲۴): آيات ۳۹ تا ۴۶]

اشاره

وَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَعمالُهُم كَسَرابٍ بِقِيعَةٍ يَحسَبُهُ الظَّمآنُ ماءً حَتّى إِذا جاءَهُ لَم يَجِدهُ شَيئاً وَ وَجَدَ اللّهَ عِندَهُ فَوَفّاهُ حِسابَهُ وَ اللّهُ سَرِيعُ الحِسابِ (۳۹) أَو كَظُلُماتٍ فِي بَحرٍ لُجِّيٍّ يَغشاهُ مَوجٌ مِن فَوقِهِ مَوجٌ مِن فَوقِهِ سَحابٌ ظُلُماتٌ بَعضُها فَوقَ بَعضٍ إِذا أَخرَجَ يَدَهُ لَم يَكَد يَراها وَ مَن لَم يَجعَلِ اللّهُ لَهُ نُوراً فَما لَهُ مِن نُورٍ (۴۰) أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَن فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ الطَّيرُ صَافّاتٍ كُلٌّ قَد عَلِمَ صَلاتَهُ وَ تَسبِيحَهُ وَ اللّهُ عَلِيمٌ بِما يَفعَلُونَ (۴۱) وَ لِلّهِ مُلكُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ إِلَى اللّهِ المَصِيرُ (۴۲) أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ يُزجِي سَحاباً ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَينَهُ ثُمَّ يَجعَلُهُ رُكاماً فَتَرَى الوَدقَ يَخرُجُ مِن خِلالِهِ وَ يُنَزِّلُ مِنَ السَّماءِ مِن جِبالٍ فِيها مِن بَرَدٍ فَيُصِيبُ بِهِ مَن يَشاءُ وَ يَصرِفُهُ عَن مَن يَشاءُ يَكادُ سَنا بَرقِهِ يَذهَبُ بِالأَبصارِ (۴۳)

يُقَلِّبُ اللّهُ اللَّيلَ وَ النَّهارَ إِنَّ فِي ذلِكَ لَعِبرَةً لِأُولِي الأَبصارِ (۴۴) وَ اللّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِن ماءٍ فَمِنهُم مَن يَمشِي عَلى بَطنِهِ وَ مِنهُم مَن يَمشِي عَلى رِجلَينِ وَ مِنهُم مَن يَمشِي عَلى أَربَعٍ يَخلُقُ اللّهُ ما يَشاءُ إِنَّ اللّهَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (۴۵) لَقَد أَنزَلنا آياتٍ مُبَيِّناتٍ وَ اللّهُ

یَهدِی مَن یَشاءُ إِلی صِراطٍ مُستَقِیمٍ (۴۶)

صفحه : ۱۲۷

[ترجمه]

آنان که کافر شدند اعمال آنها مانند سرابی ماند در بیابان هموار که آدم تشنه آن را آب پندارد وقتی بآن جا شتابد هیچ نیابد (پس از آن کافر) خدا را می‌یابد نزد خود و خدا بسرعت بحساب همه میرسد (۳۹)
یا اینکه اعمال (کفار) مانند ظلماتی مانند در دریای عمیقی که موجی بالای موجی آن را پوشانیده و بالای آن ابر تاریکی است که بعضی از آن بالای بعض دیگر قرار گرفته بطوری که وقتی دستش را بیرون آرد آن را نبیند و کسی را که خدا برای او نوری قرار نداد برای او نوری نخواهد بود (۴۰)
ای محمّد آیا ندیدی چگونه خدا را تسبیح و تنزیه میکنند کسانی که در آسمانها و زمین میباشند و پرندگان که در (هوا) صف زدگانند نیز تسبیح میکنند و همه آنها بحقیقت میدانند تسبیح و ستایش حق را و خدا بهر چه میکنند آگاهست (۴۱)
و مملکت آسمانها و زمین مخصوص بخدا و ملك او است و باز گشت همه خلایق بسوی او است (۴۲)
آیا ندیدی بدرستی خدا ابر را بهر طرف میراند پس از آن بهم بپیوندند پس از آن متراکم گردند پس می‌بینی دانه‌های باران از میان ابر فرو میریزد و از کوه‌های آسمان تگرگ فرود میریزد پس اصابت کند بهر کس که بخواهد و از هر کس نخواهد باز دارد (تا بوی زیان نرساند) و چنان روشنی برق بتابد که نزدیك است روشنی برق چشمها را ببرد (۴۳)
خدا شب و روز را میگرداند و بدرستی در اینها عبرت (و نشانه‌ایست) برای صاحبان عقل (۴۴)
و خدا هر حیوانی را از آب آفریده بعضی از آنها (مثل مار) بر شکم راه میروند و بعضی بر دو پا (مثل کبوتران) و بعضی بر چهار پا (مثل اسب و شتر و گوسفند) خدا هر چه بخواهد (بهر طوری که مشیّتش قرار گرفته) میآفریند و او بر هر چیزی توانا است (۴۵)
حقیقهً ما آیات ظاهر روشن را فرود آوردیم و خدا هر کس را بخواهد براه راست هدایت مینماید (۴۶).

صفحه : ۱۲۸

(توضیح آیات)

وَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَعمالُهُم کَسَرابٍ بِقِیعَةٍ یَحسَبُهُ الظَّمآنُ ماءً حَتّی إِذا جاءَهُ لَم یَجِدهُ شَیئاً (سراب) شعاعی است آب نما که در نیم روز بر زمین هموار اشراق میگردد راغب گفته (السراب، اللامع فی المغازة کالماء).
(قیعهٔ) جمع قاع است مثل (جیرهٔ و جار) وقاع زمین هموار وسیعی را گویند، و جمع آن را اقواع و قیعان نیز گفته‌اند.
آدم تشنه در بیابان بتابش آفتاب و سفیدی آب بنظر میآورد و گمان میکند در آنجا آبی است بسرعت خود را بآن جا میرساند وقتی رسید چیزی نمی‌یابد.
خلاصه آیه اعمال کفار را تشبیه مینماید بسراب که واقعیّت ندارد و بنظر تشنه آب مینماید وقتی با جدیّت خود را بآن جا رساند چیزی نمی‌یابد و در اثر ناامیدی عطش او شدّت می‌یابد آن وقت میفهمد گمان او غلط بوده، چنین است اعمال کافر قوله تعالی (وَ هُم یَحسَبُونَ أَنَّهُم یُحسِنُونَ صُنعاً).

آری کافر از روی رویه و فکر و بدلالت عقل ناقص خود بگمان بیجا کارهای نیکی انجام میدهد بامید اینکه چنین اعمالی سعادت و فضیلت وی را تأمین میگرداند مثل اینکه بفقراء و مستمندان انفاق مال می‌نماید یا تأسیس پلی یا مریضخانه‌ای یا اختراعی یا کارهای دیگر که نفع آن عام باشد انجام میدهد و شاید منتظر پاداش نیز باشد لکن اینکه را ندانسته که عمل نیک وقتی ارزش واقعی پیدا میکند که با ایمان و تقوی توأم گردد.

وَ وَجَدَ اللّهَ عِندَهُ فَوَفّاهُ حِسابَهُ وَ اللّهُ سَرِیعُ الحِسابِ مفسرین در توجیه جمله (وَ وَجَدَ اللّهَ عِندَهُ) گفته‌اند خدا را نزد کردار خویش حساب کننده می‌یابد (فَوَفّاهُ حِسابَهُ) و جزای عمل او را تمام میدهد

صفحه : ۱۲۹

یعنی مطابق کردارش پاداش میدهد زیرا که بسرعت حساب همه را خواهد کشید بروایتی از امیر المؤمنین علیه السّلام سؤال شد چگونه خدای تعالی در یک حال حساب همه را یک دفعه میکشد فرمود همین طوری که همه را یک دفعه روزی میدهد لکن وقتی اینکه آیه را با آن آیه در سوره (شوری) آیه ۱۹ (مَن کانَ یُرِیدُ حَرثَ الدُّنیا نُؤتِهِ مِنها وَ ما لَهُ فِی الآخِرَةِ مِن نَصِیبٍ) جمع نمودیم میشود مقصود چنین باشد، اگر کافر عمل نیکی کند برای نفع دنیوی خود میکند و برياء و شهرت یا تحصیل مال یا غیر اینها عمل نموده نه برای رضای خدای تعالی اینست که پاداش عمل نیک خود را از جانب حق تعالی که از راه تفضّل بوی عنایت میکند نزد خدا مییابد و او را می‌بیند که حساب او را در همین دنیا بسرعت میکشد و تمام میکند که دیگر در آخرت نصیبی نداشته باشد.

أَو کَظُلُماتٍ فِی بَحرٍ لُجِّیٍّ یَغشاهُ مَوجٌ مِن فَوقِهِ مَوجٌ مِن فَوقِهِ سَحابٌ ظُلُماتٌ بَعضُها فَوقَ بَعضٍ إِذا أَخرَجَ یَدَهُ لَم یَکَد یَراها ظاهرا آیه اول راجع باعمال نیک کفّار است که اعمال آنها مثل سراب است که از دور آب مینماید و یک نمایش خوبی بنظر جلوه میدهد لکن مثل همان سراب حقیقت ندارد و یک نمایش بی‌اصلی خواهد بود و برای تشنه آب خوشگوار رحمت الهی که دل و جان موحّد و مؤمن را سیراب میگرداند حاصل نخواهد گردید.

و آیه دوّم شاید مقصود اوصاف بد کفّار است که شدّت ظلمت و تاریکی دل کافر بلجّه دریایی ماند که موجی بالای موجی بالای آن ابر ظلمانی ظلمتی فوق ظلمتی، تاریکی دریا یک طرف، تاریکی موجهای دریا بالای یکدیگر در طرف دیگر و ابر تاریکی بالای آن را پوشانیده، تاریکی دل و جان کافر چنانست که اگر دستش را از دریای نفس تاریکش بیرون آورد نمی‌بیند و خود را در آن تاریکی و ظلمت کفر ناپدید گردانیده.

صفحه : ۱۳۰

وَ مَن لَم یَجعَلِ اللّهُ لَهُ نُوراً فَما لَهُ مِن نُورٍ دل و جان مؤمن با تقوی است که بنور ایمان منوّر گردیده و خدای تعالی بنور رحمت خود وی را بجاده مستقیم و نور قرآن هدایت گردانیده.

بعضی از مفسرین چنین گفته: ظلمات: اعمال تیره کفار، بحر لجّی: دل او، موج: آنچه دل او را از شرک و جهل میپوشاند، سحاب: مهر خذلان که دل او را در گمراهی و سرگردانی فرو برده. اینکه است که کردار و گفتارش ظلمت مدخل و مخرجش ظلمت و باز گشت او در قیامت در ظلمت بعکس مؤمن که دخول و خروجش در نور است.

مؤمنان از تیرگی دور آمدند لا جرم نور علی نور آمدند

کافر تاریک دل را فکرتست حال و کارش ظلمت اندر ظلمت است

از بعض عرفاء است، ظلمات اشاره بصورت اعمالی است که در حال غفلت بدون حضور قلب و خلوص نیّت انجام داده که مثل ظلماتی مانند در دریای لجّی که حبّ دنیا آن را پوشانیده و موجی از ریاء فوق او و موجی از حبّ جاه بالای آن و طلب ریاست بالای آن ابرهایی از شرک خفی همه اینها (ظُلُماتٌ بَعضُها فَوقَ بَعضٍ) یعنی ظلمت غفلت طبیعت، ظلمت حبّ جاه، ظلمت شرک اینها چنان متراکم شده که هر گاه بخواهد دست طلب و سعی و کوشش خود را برای اصلاح حالش و مآل امرش و خالص شدن از اینکه ظلمات بیرون آورد برای او میسّر نخواهد گردید و بنظر عقلش راه خلاصی از اینکه ظلمات نمی‌بیند زیرا کسی که در موقع قسمت شدن انوار الهی ترشّحی از آن نور باو نشده باشد برای چنین کسی از انوار الهی نصیبی نیست و وی را نوری نیست که از اینکه ظلمات بیرون بیاورد زیرا که نور عقل چنین قوّتی ندارد و آن از خصوصیّت نور خدا است، قوله تعالی (اللّهُ وَلِیُّ الَّذِینَ آمَنُوا یُخرِجُهُم مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ) تا آنجا که در بیان (یخرجهم) گفته پس از آنکه تو را بنور ایمان و یقین و اخلاص از ظلمت شرک بیرون آورد

صفحه : ۱۳۱

ابلیس و باقی طاغوت‌ها دیگر قدرت ندارند که تو را بشرک برگردانند.

(تفسیر روح البیان) در حدیثی دارد که از پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم پرسیدند که در روز قیامت امّت تو بر صراط چگونه میگذرند فرمود امّت من بنور علی علیه السّلام میگذرند و علی (ع) بر صراط بنور من میگذرد و من بنور خدا، و نور امّت من از علی است و نور علی از من و نور من از خدا است و هر کس ولایت ما نداشته باشد وی را نور نباشد و اینکه آیه را خواند. (مثنوی گوید):

مؤمنان از تیرگی در آمدند لا جرم نور علی نور آمدند

کافر تاریک دل را فکرتست حال و کارش ظلمت اندر ظلمت است

أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ یُسَبِّحُ لَهُ مَن فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ الطَّیرُ صَافّاتٍ همزه استفهامی، خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که آیا تو ندیدی یعنی البته به نوری که خدا در قلب تو گذارده تو کیفیت تسبیح و تنزیه موجوداتی که در آسمانهایند از ملائکه یا مطلق موجودات جوّی و سمائی از عقلاء و غیر عقلاء و نیز موجودات ارضی از جنّ و انس و حیوانات و غیر آنها را می‌بینی و میدانی که چگونه هر یک بزبانی و حالی که در خور خودشان است خدا را باوصاف جلال و عظمت ستایش مینمایند، و نیز از طریق وحی یا مکاشفه سرّی کیفیت تسبیح پرندگان که در هوا صف زده‌اند میدانی.

و تخصیص پرندگان بذکر اشاره بصنع بدیع و خلقت عجیب آنها است که با جسم ثقیل بالها را در هوا پهن نموده و صف میزند، اینکه است که وجود و کیفیت طیران آنان در نظر عجیب مینماید و دلالت آن بر صنعت قادر حکیم ظاهرتر از دوابّ است که در زمین چرا میکنند، و لذا در آیه ۱۱ سوره نحل فرموده (أَ لَم یَرَوا إِلَی الطَّیرِ مُسَخَّراتٍ فِی جَوِّ السَّماءِ ما یُمسِکُهُنَّ إِلَّا اللّهُ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَومٍ یُؤمِنُونَ).

صفحه : ۱۳۲

کُلٌّ قَد عَلِمَ صَلاتَهُ وَ تَسبِیحَهُ وَ اللّهُ عَلِیمٌ بِما یَفعَلُونَ بقولی مرجع ضمیر مستتر در (علم) لفظ (کلّ) است یعنی کلّ موجودات هر یک تسبیح خود را میداند یا هر یک تسبیح خدا را میداند، و بنا بر اینکه مصدر یعنی صلاة و تسبیح اضافه شده باشد بمفعول معنی چنین

میشود که خدا میداند تسبیح و کیفیت حمد و ستایش هر نوعی از موجودات را.

و علم هر یک از انواع موجودات بکیفیت تسبیح و ستایش حقّ تعالی باعتبار نحوه وجود وی است عقلا چون علم بخود دارند علم بعلمشان نیز دارند و بشهادت عقلشان تسبیح و ستایش مبدء خود را مینمایند، و غیر ذوی العقول مثل حیوانات بغریزه طبعشان یا بالهام ستایش مینمایند، و غیر حیوانات از جمادات و نباتات بدلالت وجود و کیفیت نظم و خلقت عجیبی که در سراسر موجودات هویدا است نشان میدهد قدرت و علم و حکمت مبدء خود را زیرا که هر موجودی دلالت دارد بر وجود مبدء خود.

بعضی از حکماء چنین اظهار مینمایند که همه موجودات حتّی جمادات صاحب شعور و ادراکند منتهی الامر در بعضی ظاهر و در بعضی مخفی است و بسته بقوّت و شدّت هر موجودی علم و شعور آنها تفاوت میکند و بعضی از آیات و اخبار قول آنها را تأیید مینماید مثل قوله تعالی (وَ إِن مِن شَیءٍ إِلّا یُسَبِّحُ بِحَمدِهِ وَ لکِن لا تَفقَهُونَ تَسبِیحَهُم) و مثل همین آیه که تمام اهل آسمانها و زمین و طیور تسبیح و ستایش میکنند و تسبیح خود را میدانند، و اخبار بسیار که دلالت دارد بر اینکه هر نوع از حیوانات را نطق مخصوصی است که پروردگار خود را ستایش میکنند نیز مؤیّد آن است.

در تفسیر روح البیان از ابی ثابت روایت میکند که گفته من نزد أبی جعفر محمّد باقر علیه السّلام بودم گفت آیا میدانی اینکه گنجشکها چه میگویند گفتم نه، فرمود وقت طلوع فجر و بعد از طلوع پس از آنکه پروردگار خود را ستایش میکنند روزی خود را میطلبند. (پایان)

صفحه : ۱۳۳

و غیر اینها در اخبار بسیار رسیده که هر نوعی از حیوانات ذکر مخصوصی دارد که پروردگار خود را ستایش مینماید.

وَ لِلّهِ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ إِلَی اللّهِ المَصِیرُ پادشاهی و سلطنت و مملکت آسمانها و آنچه در آنست از کرات و ستارگان و کهکشانها و انواع ملائکه و مملکت زمین با آنچه در آنست از جمادات و نباتات و حیوانات و افراد جنّ و بشر تماما ملک حق تعالی و قائم باو و تحت اختیار اویند و همین طوری که او سبحانه و تعالی علّت موجده تمام ممکنات است علّت غایی آنها نیز همان است و باز گشت همه موجودات بسوی او است.

أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ یُزجِی سَحاباً ثُمَّ یُؤَلِّفُ بَینَهُ ثُمَّ یَجعَلُهُ رُکاماً آیه در مقام نفوذ قدرت و نظام آفرینش به پیمبرش بهمزه استفهامی تذکر میدهد که آیا تو ندیدی یعنی البته می‌بینی و میدانی که خداوند چگونه ابرها را میراند و آنان را حرکت میدهد و قطعات ابر را بهم میچسباند و با هم متراکم میگرداند و باران را از خلال ابرها بیرون میآورد.

وَ یُنَزِّلُ مِنَ السَّماءِ مِن جِبالٍ فِیها مِن بَرَدٍ و از کوه‌هایی که در آسمان است تگرگ را نازل مینماید یعنی تگرگ را فرو میریزد، شاید مقصود از جبال قطعه‌های بزرگ ابر باشد که با هم متراکم گردیده و مثال کوهی مینماید، و مقصود از سماء همان طرف علو و بالای زمین باشد، و شاید همین طوری که ظاهر آیه است در بعضی از کرات کوه‌هایی باشد که وقتی بخارات زمین متصاعد میگردد اگر بآن کوهها نرسد باران میشود و بزمین میریزد و اگر بآن کوه‌های آسمانی برسد از شدّت سردی در آنجا یخ میگردد و در حین نزول وقتی که برسد ببخاراتی که در ابرها است اگر منجمد نشده خورد گردیده برف میشود و اگر منجمد شده تگرگ میگردد، و شاهد بر اینکه معنی بعض اخباری است که از ائمه طاهرین علیهم السلام رسیده که در ستارگان کوهها و دریاهایی است مثل همین کوهها و دریاها و ابرهای شما.

صفحه : ۱۳۴

فَیُصِیبُ بِهِ مَن یَشاءُ وَ یَصرِفُهُ عَن مَن یَشاءُ یَکادُ سَنا بَرقِهِ یَذهَبُ بِالأَبصارِ یُقَلِّبُ اللّهُ اللَّیلَ وَ النَّهارَ إِنَّ فِی ذلِکَ لَعِبرَةً لِأُولِی الأَبصارِ

بحسن تـدبیر مـدبّر حکیم شب و روز را متعاقب هم قرار داده و هر چه از هر کـدام کم میشود بر دیگری افزوده میگردد شب و روز، نور و ظلمت، خیر و شرّ بقدرت تامّه سبحانی و فیض صمدانی و تقدیر عزیز علیم مقابل هم مثل دو نقطه پرگار در اینکه عالم بدور هم میچرخند، تمام موجودات روی پایه اضداد قرار گرفته و بایستی عقلای عالم از همین ملتئم گردیده اشیاء از اضداد عبرت بگیرند که چگونه مـدبّر حکیم بین اضـداد الفت انـداخته و هر موجود مـادّی طبیعی را مرکّب از اضـداد قرار داده، هر کجـا نوری است در مقابل ظلمتی است و هر کجا خیری است در مقابل شرّی خود نمایی میکند.

وَ اللّهُ خَلَقَ کُلَّ دَابَّهٍ مِن ماءٍ فَمِنهُم مَن یَمشِی عَلی بَطنِهِ وَ مِنهُم مَن یَمشِی عَلی رِجلَینِ وَ مِنهُم مَن یَمشِی عَلی أَربَعٍ یَخلُقُ اللّهُ ما یَشاءُ إِنَّ اللّهَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ آیه در مقـام عظمت آفرینش است که دلیـل ظـاهر و بـارزی است بر وجود و صـفات جلاـل و جمال و الوهیّت، و نیز اختلاـف آنهـا در خلقت دلیل ظاهر است که او سبحانه در مرتبه وجود مخلوقات نمیباشـد زیرا نمیشود علّت در مرتبه معلول واقع گردد بلکه او اجلّ و بالاتر از اینکه است که متّصف بصـفات ممکنات گردد در اصول کافی شیخ کلینی (ره) از ابی عبد اللّه علیه السّلام در حدیث مفصّلی چنین نقل میکند که ذعلب نامی از علی علیه السّلام موقعی که حضرتش در مسجد کوفه مشغول خطبه بود سؤال میکند

(هل رأیت ربّک)

آیـا پروردگـار خـود را دیـده‌ای در پاسـخ فرمـود پروردگـاری را که ندیـده بـاشم عبـادت نمیکنم، پس از آنکه ذعلب سؤال میکند چگونه او را دیـده‌ای میفرمایـد او را بمشاهـده ابصار ندیـده‌ام بلکه او را بحقیقت ایمان دیده‌ام، تا آنجا که در اوصاف پروردگارش گوید (بتشعیره المشاعر عرف ان لا مشعر له و بتجهیزه الجواهر عرف ان لا جوهر له و بمضادّته بین الاشیاء

صفحه : ۱۳۵

عرف ان لا ضدّ له، ضادّ النور بالظلمهٔ و الیبس بالبلل و الخشن باللین) تا آخر کلامش که مفصّل است«۱».

لَقَد أَنزَلنا آیاتٍ مُبَیِّناتٍ وَ اللّهُ یَهدِی مَن یَشاءُ إِلی صِراطٍ مُستَقِیمٍ آیه اشاره بآثار قدرتی است که در آیات بالا تذکر داده از تضاد بین اشـیاء و ائتلاـف و ترکیب بین اضـداد و اختلاـف موجودات در وضع حرکات آنها و باقی عجایبی که در خلقت آنان هویـدا است و اینکه هر کس را بخواهد و مشیّتش اقتضاء نماید و بداند قابل هدایت است او را رهبری مینماید براه مستقیمی که سر انجام آن قرب بجوار پروردگار عالمیان است.

---

(۱) بجوهر کردن جواهر مثل اجسام و نفوس و قوی و مشاعر و قوایی که در آنها نهاده معلوم میشود که خدا جسم و جسـمانی نیست زیرا که او علت وجـود ممکنـات است و محـال است علت در مرتبه معلـول واقع گردد و از کمـال قـدرت و حکمت او است که بین اضداد نور و ظلمت و تر و خشک و خشن و لین ائتلاف نموده. (حاشیه)

صفحه : ۱۳۶

[سوره النور (۲۴): آیات ۴۷ تا ۵۷]

اشاره

وَ یَقُولُونَ آمَنّا بِاللّهِ وَ بِالرَّسُولِ وَ أَطَعنا ثُمَّ یَتَوَلّی فَرِیقٌ مِنهُم مِن بَعدِ ذلِکَ وَ ما أُولئِکَ بِالمُؤمِنِینَ (۴۷) وَ إِذا دُعُوا إِلَی اللّهِ وَ رَسُولِهِ

لِیَحکَمَ بَینَهُم إذا فَرِیقٌ مِنهُم مُعرِضُونَ (۴۸) وَ إِن یَکُن لَهُمُ الحَقُّ یَأتُوا إِلَیهِ مُذعِنِینَ (۴۹) أ فِی قُلُوبِهِم مَرَضٌ أَمِ ارتابُوا أَم یَخافُونَ أَن یَحِیفَ اللّهُ عَلَیهِم وَ رَسُولُهُ بَل أُولئِکَ هُمُ الظّالِمُونَ (۵۰) إِنَّما کانَ قَولَ المُؤمِنِینَ إذا دُعُوا إِلَی اللّهِ وَ رَسُولِهِ لِیَحکُمَ بَینَهُم أَن یَقُولُوا سَمِعنا وَ أَطَعنا وَ أُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ (۵۱)

وَ مَن یُطِعِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ یَخشَ اللّهَ وَ یَتَّقهِ فَأُولئِکَ هُمُ الفائِزُونَ (۵۲) وَ أَقسَمُوا بِاللّهِ جَهدَ أَیمانِهِم لَئِن أَمَرتَهُم لَیَخرُجُنَّ قُل لا تُقسِمُوا طاعَةٌ مَعرُوفَةٌ إِنَّ اللّهَ خَبِیرٌ بِما تَعمَلُونَ (۵۳) قُل أَطِیعُوا اللّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ فَإِن تَوَلَّوا فَإِنَّما عَلَیهِ ما حُمِّلَ وَ عَلَیکُم ما حُمِّلتُم وَ إِن تُطِیعُوهُ تَهتَدُوا وَ ما عَلَی الرَّسُولِ إِلاَّ البَلاغُ المُبِینُ (۵۴) وَعَدَ اللّهُ الَّذِینَ آمَنُوا مِنکُم وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَیَستَخلِفَنَّهُم فِی الأَرضِ کَمَا استَخلَفَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم وَ لَیُمَکِّنَنَّ لَهُم دِینَهُمُ الَّذِی ارتَضی لَهُم وَ لَیُبَدِّلَنَّهُم مِن بَعدِ خَوفِهِم أَمناً یَعبُدُونَنِی لا یُشرِکُونَ بِی شَیئاً وَ مَن کَفَرَ بَعدَ ذلِکَ فَأُولئِکَ هُمُ الفاسِقُونَ (۵۵) وَ أَقِیمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّکاةَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ لَعَلَّکُم تُرحَمُونَ (۵۶)

لا تَحسَبَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا مُعجِزِینَ فِی الأَرضِ وَ مَأواهُمُ النّارُ وَ لَبِئسَ المَصِیرُ (۵۷)

صفحه : ۱۳۷

ترجمه

(و منافقین) میگویند ما بخدا و رسول ایمان آوردیم و فرمان برداری کردیم پس از آن جماعتی از آنان روی میگردانند و اینها از مؤمنین نمیباشند (۴۷)

و وقتی آنها خوانده شوند بسوی خدا و رسول او تا آنکه بین آنها حکم کند گروهی از آنان از حکم خدا اعراض مینمایند (۴۸)

و اگر حکم پیغمبر بر نفع آنها باشد میآیند بسوی پیغمبر فرمان برندگان و منقاد حکم حقّ میباشند (۴۹)

آیا در قلبهای آنان مرض است یا شک دارند و یا میترسند که خدا و رسولش در باره آنها ستم کنند بلکه آنها جماعتی از ستمکارانند (۵۰)

جز اینکه نیست که مؤمنین چنینند وقتی بسوی خدا و رسولش خوانده شوند که بین آنها حکم کند میگویند شنیدیم و اطاعت کردیم و آنها جماعت رستگاران میباشند (۵۱)

و هر کسی که اطاعت نماید خدا و رسول او را و از خدا بترسد و پرهیزکار گردد چنین کسانی جماعتی هستند که سعادتمند و فیروزمندانند (۵۲)

(و جماعت منافقین) بجدیّت قسم بخدا یاد نمودند که اگر تو بآنها امر نمودی البته (بجنگ دشمن) بیرون میروند بآنها بگو سوگند یاد نکنید مطلوب از شما طاعتی است شناخته شده و خدا بآنچه میکنید آگاهست (۵۳)

ای محمّد باینها بگو خدا و رسولش را اطاعت نمائید پس اگر رو گردانیدند جز اینکه نیست که بار تکلیف تبلیغ بر پیغمبر حمل گردیده شده و بر شما است آنچه را که حمل شده فرمان برداری نمائید و اگر رسول را اطاعت نمائید هدایت میگردید و بر رسول نیست مگر تبلیغ نمودن (بطریق) ظاهر روشن (۵۴)

خدا بکسانی که از شما ایمان آورده‌اند و عمل نیکو کرده‌اند وعده داده که شما را در زمین خلیفه گرداند همین طوری که خلیفه گردانید کسانی را که پیش از شما بودند و هر آینه

صفحه : ۱۳۸

ثابت گردانید دین آنها را آن دینی که خدا برای آنها پسندیده و پس از خوف و ترس (از دشمن) بآنها امنیّت دهد تا اینکه مرا

عبادت کنند و برای من چیزی را شریک نیاورند و کسی که پس از آن کافر شد آنها از فاسقین محسوب خواهند گردید (۵۶)
و نماز را بر پای دارید و زکاهٔ مال خود را بدهید و خدا و رسول را اطاعت نمائید شاید شما رحم کرده شوید (۵۷)
کسانی که کافر شدنـد گمان نکنند عاجز کنندگان خدا هسـتند از عذاب در زمین جایگاه آنها آتش است و بد بازگشتی است برای آنها (۵۸).

صفحه : ۱۳۹

(توضیح آیات)

اشاره

وَ یَقُولُونَ آمَنّا بِاللّهِ وَ بِالرَّسُولِ وَ أَطَعنا ثُمَّ یَتَوَلّی فَرِیقٌ مِنهُم مِن بَعدِ ذلِکَ مشار الیه (ذلک) اقرار بایمان و اطاعت است یعنی منافقین پس از اقرار به اینکه بخدا و رسول ایمان آوردیم و مطیع فرمانیم دروغ گفتند و از حکم حقّ تعالی اعراض نمودند.
وَ ما أُولئِکَ بِالمُؤمِنِینَ اصـلا منـافقین بقلب ایمـان نیـاورده بودنـد ایمان آنان صوری بود نه واقعی و آنهایی که بزبان گفتنـد ایمان آوردیم ایمـان در قلب آنهـا نفوذ ننموده بود و اظهـار آنان بایمان یا برای حفظ جان و مالشان بوده یا حبّ ریاست یا بـدست آوردن غنـائم یا غیر اینها از عناوین دنیوی که در نظر داشـتند محرّک عمل آنها گردیـده اینکه است که خـدای تعالی برسولش خبر میـدهد بدان آنهایی که پس از اقرار بایمان از حکم خدا بر میگردند از اول از روی حقیقت ایمان نیاورده بودند از اینکه آیه یک مناط کلّی بـدست میآیـد که هر کس بظاهر اظهار ایمان نماید و در موقع عمل و آزمایش از حکم حق تعالی سـر پیچد و اعراض نماید از عمل وی کشف میگردد که چنین کسی از اول ایمان واقعی نداشته.
در شأن نزول آیه از ابی الاـقسم بلخی نقـل شـده بین علی علیه السّـلام و عثمـان نزاع واقع گردیـد عثمان از علی علیه السّـلام زمینی خریـده بود و در آن بسیار سـنگ درآمـد خواست بیعت رد کنـد امیر المؤمنین (ع) گفت بیا نزد پیغمبر صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم رویم که بین مـا حکم کنـد و هر طوری حکم نمود عمـل میکنیم، حکم بن ابی العـاص بعثمان گفت اگر نزد محمّـد (ص) رویـد بر ضرر تـو و نفع علی حکم میکنـد زیرا علی پسـر عموی او است نه بر نفع تو، اینکه بود که اینکه آیه فرود آمـد. (طبرسـی) وَ إِذا دُعُوا إِلَی اللّهِ وَ رَسُولِهِ لِیَحکُمَ بَینَهُم إِذا فَرِیقٌ مِنهُم مُعرِضُونَ آیه در مقام بیان کسانی است که پس از شهادت بخدا و رسول و اقرار گفتند

صفحه : ۱۴۰

ایمان آوردیم و اطاعت نمودیم از گفته خود اعراض نموده و بر میگردند.
و دلیل بر اینکه اصـلا از اول ایمان واقعی نیاورده بودنـد اینست که وقتی خوانـده شونـد بسوی خدا و رسول که بین آنان حکم بحق نماید جماعتی از آنها که ایمان واقعی ندارند اعراض مینمایند و حاضر نمیگردند.
وَ إِن یَکُن لَهُمُ الحَقُّ یَأتُوا إِلَیهِ مُـذعِنِینَ و از اوصـاف چنین مردمـانی اینست که اگر بداننـد رسول بر نفع آنان حکم میکنـد یعنی آن طوری که دلخواه آنها است حکم صادر میگردد منقاد و مطیع میگردنـد و برغبت تمام حکم رسول را اذعان و قبول میکنند و اگر بر ضررشان حکم صادر گردد اعراض مینمایند.
أَ فِی قُلُوبِهِم مَرَضٌ أَمِ ارتـابُوا أَم یَخـافُونَ أَن یَحِیـفَ اللّهُ عَلَیهِم وَ رَسُولُهُ همزه در (أ فی) اسـتفهام و در مقـام توبیـخ و سـرزنش چنین

مردمانی است که از حکم خـدا و رسول او سرپیچیده و اعراض مینمایند آیا قلب آنها مریض است بمرض نفاق یا اصـلا در حقانیّت رسول شک دارند یا میترسند خدا و رسول در باره آنان ستم کنند و بدون حق بر علیه آنان حکم نماید، نه چنین است.

بَل أُولئِکَ هُمُ الظّالِمُونَ (بل) اضـراب و انکار از هر دو قسم است، نه اینطور است که رسول در محل تهمت باشـد زیرا همه میـدانند هیچ وقت حضرتش بدون حق بر نفع و ضرر کسی حکم نخواهد نمود.

یا میترسـند بر آنها ظلم و سـتم وارد گردد، هیچکدام از اینکه دو قسم نیست بلکه اینان از سـتم کارانند که در آنجایی که ضـرری بر آنها وارد گردد و لو بحق باشد بحکم خدا راضی نیستند و خواهان نفع خودند و لو آنکه بر ضرر دیگران تمام شود.

صفحه : ۱۴۱

إِنَّما کانَ قَولَ المُؤمِنِینَ إِذا دُعُوا إِلَی اللّهِ وَ رَسُولِهِ لِیَحکُمَ بَینَهُم أَن یَقُولُوا سَمِعنا وَ أَطَعنا وَ أُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ آیه مؤمنین و ظالمین را از هم امتیاز میدهـد و گویا علامت ایمان و رسـتگاری را چنین وارد نمود میکند که مؤمنین مردمانی خواهند بود وقتی بسوی خدا و پیمبرش خوانـده میشونـد که بین آنان بحق و درستی قضاوت کنـد و بعدل بین آنها حکم صادر نماید آنها مطیع و فرمان بردار امر خدا میگردند و از حکم خدا و رسول سرپیچی نمیکنند و هر طوری که در باره آنها حکم صادر گردد گویند مطیع و فرمان برداریم و اینهایند سعادتمندان و رستگاران.

آری چون هر چیزی را علامتی است که صـادق را از کاذب تمیز میدهـد و بآن امتحان میگردد قوله تعالی سوره عنکبوت آیه اول أَ حَسِبَ النّاسُ أَن یُترَکُوا أَن یَقُولُوا آمَنّا وَ هُم لا یُفتَنُونَ آیا مردم چنین گمان میکننـد که بمحض اینکه بگوینـد ایمان آوردیم از آنها قبول میشود و آنان آزمایش نمیگردنـد هرگز چنین نخواهـد بود بلکه کسانی که پیش از شـما بودند آنها را نیز در مورد امتحان قرار میدادیم تا مؤمن راستگو که ایمان در قلبش نفوذ نموده و منافق دروغگو که بزبان اقرار میکند و بقلب انکار دارد و یا در شک است امتیاز پیدا نمایند.

وَ مَن یُطِعِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ یَخشَ اللّهَ وَ یَتَّقهِ فَأُولئِکَ هُمُ الفائِزُونَ آیه اعلاـم میکنـد که فائز گردیـدن بمقامات عالیه منوط بچنـد چیز است:

اول اطـاعت خـدا و رسول او که آنچه بر آن موظّف گردیـده از عبادات و طاعات و ترک معاصـی و اجراء حقوق الهی بـدون کم و زیاد و رأی اندیشی از خود اطاعت نماید و فرمان بردار باشد.

دوم از علامت نفوذ ایمان در قلب مؤمن خوف و خشیت و استیلاء عظمت و جلال خداوندی است، البته کسی که خدا را ببزرگی و الوهیّت شـناخت و بنفوذ قـدرت او عارف گردیـد بقـدر معرفت و شـناسایی وی خوف از عذاب و سـخط (شدید العقاب) بر قلب او طاری میگردد و از غضب و سخط او هراسان است.

صفحه : ۱۴۲

سوّم تقوی است، تقوی در لغت بمعنی نگاهـداری است، بایـد دانست که ایمان واقعی منوط بمعرفت است بدون معرفت و شناسایی ایمان محقّق نخواهد گردید و کسـی که خدا را شـناخت باندازه معرفتش خوف و رجاء در قلبش پدید خواهد گردید و چنین کسی در تمـام حالات حکم خـدا را نگاه میـدارد که از جاده شـریعت ذرّه‌ای منحرف نگردد، اینست که در مقابل متمردین حکم خـدا که آنـان را متّصف بسـتم کـاری و اعمـال نکوهیـده گردانیـده و اعلاـم نموده که آنان بمرض قلبی گرفتارنـد، مؤمنی که متّصف بچنین صفات حمیده باشد از جمله فائزین برحمت بشمار آورده.

وَ أَقسَمُوا بِاللّهِ جَهدَ أَیمانِهِم لَئِن أَمَرتَهُم لَیَخرُجُنَّ منافقین با جـدیّت تمام قسم میخورنـد بخـدا که ما چنان تابع حکم خـدا و رسول

میباشیم که هر وقت بما امر کنی بیرون رویم بیرون میرویم شاید مقصود بیرون رفتن برای جهاد با کفار باشد، و بلام تأکید و نون ثقیله قسم را مؤکّد میگردانند که هر وقت چنین امری کنی ما اطاعت نموده و بیرون خواهیم رفت، و بقولی منافقین قسم غلیظ و شدید یاد مینمودند که ما چنان مطیع فرمان توایم که اگر بگویی از وطنتان بیرون روید بیرون میرویم. و بقول دیگر منافقین برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میگفتند هر کجا تو باشی ما آنجا هستیم و اگر بروی با تو میرویم و هر جا بمانی میمانیم و منقاد فرمان تو هستیم و منافقین چون متّهم بنفاق بودند میخواستند بسوگندها خود را تبرئه کنند.

قُل لا تُقسِمُوا طاعَةٌ مَعرُوفَةٌ إِنَّ اللّهَ خَبِيرٌ بِما تَعمَلُونَ (طاعَةٌ مَعرُوفَةٌ) خبر است برای مبتدای محذوف، یعنی امر شما و آنچه از شما طلب میشود آن طاعتی است معلوم که شکّی در آن نیست مثل طاعت مؤمن خالص نه اینکه بزبان سوگند یاد کنید و قبلهای شما مطابق با زبانتان نباشد، یا (طاعة) مبتداء محذوف الخبر است یعنی طاعت معلومه برای شما اولی است از

صفحه : ۱۴۳

اینکه قسم دروغ و خدا خبیر و دانا است بآنچه در باطن شما از نفاق مخفی است.

(طبرسی) قُل أَطِيعُوا اللّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِن تَوَلَّوا فَإِنَّما عَلَيهِ ما حُمِّلَ وَ عَلَيكُم ما حُمِّلتُم الخ خطاب بپیمبر گرامی نموده که باین مردم بگو مطیع امر خدا و رسول گردید و اگر اعراض نمائید بضرر خودتان تمام میشود و وظیفه رسول همان است که تبلیغ رسالت نماید و حکم خدا را بمردم برساند و وظیفه شما چنین خواهد بود که اطاعت نمائید و گفته‌های رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بپذیرید اگر پذیرفتید بطریق سعادت و فضیلت رهسپار میگردید و اگر اطاعت ننمودید البته گمراه خواهید گردید و بر رسول ما وظیفه‌ای نیست مگر تبلیغ رسالت که حکم خدا را بمردم برساند.

وَعَدَ اللّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُم وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ (من) در (منکم) بیانی است یعنی از شما مؤمنین. خدای تعالی بمؤمنین و گروندگان و تصدیق کنندگان برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ما جاء به النبی وعده داده که اگر مطابق ایمانتان اعمال شایسته کردید.

لَيَستَخلِفَنَّهُم فِي الأَرضِ كَما استَخلَفَ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم بلام تأکید که متضمّن قسم است و نون ثقیله وعده را مؤکّد گردانیده مؤمنینی که چنین باشند آنها را جانشین گرداند در زمین و زمین کفّار را از عرب و عجم بارث ببرند و سلطان و مالك روی زمین گردند همین طوری که با کسانی که پیش از شما از بنی اسرائیل بودند چنین کرد، زمین مصر را بارث بآنان منتقل گردانید.

وَ لَيُمَكِّنَنَّ لَهُم دِينَهُمُ الَّذِي ارتَضى لَهُم بواو عطف جمله را متفرّع بر جمله بالا گردانیده یعنی چنین کند تا اینکه برای آنان متمکن و مستقرّ گردد آن دینی یعنی دین اسلام را که برای آنها

صفحه : ۱۴۴

پسندیده و اختیار نموده.

وَ لَيُبَدِّلَنَّهُم مِن بَعدِ خَوفِهِم أَمناً مؤمنین را بر زمین مستولی گرداند و سلطان زمین گردند تا اینکه خوف و ترس آنها از دشمن بأمن و امان تبدیل گردد.

يَعبُدُونَنِي لا يُشرِكُونَ بِي شَيئاً چنین میکنیم و خوف مومنین را تبدیل بامن و امان میگردانیم برای اینکه در حال امن و امان مرا عبادت کنند و در عبادت چیزی از بتها یا غیر آن را شریك خدا قرار ندهند و در عمل ریاء نکنند و عبادت را برای خدا خالص گردانند.

وَ مَن كَفَرَ بَعدَ ذلِكَ فَأُولئِكَ هُمُ الفاسِقُونَ اعلام میکند که پس از چنین عطیه و موهبتی که خداوند بمؤمنین عطاء نموده کسی که کافر شد بکفر انکار یا شرك جلی که بت یا غیر آن را در عبادت شریك گردانید یا شرك خفیّ که در عبادت ریاء و سمعه یا غیر

اینها که عبادت را از اثر میاندازد ضـمیمه نمود چنین کسانی از فاسقین محسوب خواهند گردید و بقرینه فسق که پس از کفر آورده معنی دوّم که شامـل کفر خفی نیز بشود بنظر ظـاهرتر می‌نمایـد زیرا که کفر بمعنی اوّل اعمّ است و شامـل فسق هم میگردد، و شـاید ذکر خاص بعد از عام برای تأکید در کفر باشد که عمل رکیکشان کفرشان را شدیدتر نموده.

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

مأخوذ از تفسیر مجمع البیان:

۱- آیه در اصـحاب نبی (ص) وارد گردیـده. ۲- آیه عموم دارد و تمـام امّت محمّـد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم را شامل می گردد. (إبن عباس و مجاهد) ۳- از اهل بیت رسیده که شأن نزول آن در مهدی آل محمّد (عجّل اللّه تعالی فرجه) است و عیّاشی (که یکی از علمای سنّیها است) بسند خودش از علی بن الحسین (ع) چنین روایت کرده که آن حضرت اینکه آیه را قرائت نمود و

صفحه : ۱۴۵

گفت و اللّه اینکه هایی که در آیه وصف شده در باره ما اهل بیت وارد آمده که خداوند بدست مردی از ما که او مهدی اینکه امّت (عجّل اللّه تعالی فرجه) است چنین کند و آن آن کسـی است که رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود اگر از دنیا باقی نماند مگر یک روز خـدای تعالی آن روز را بلنـد میگرداند تا اینکه مردی از عترت من بیاید که اسم او اسم من باشد و زمین را از عدل و مساوات پر کند همان طوری که پر از ظلم و جور شده باشد، و از ابی جعفر (ع) و ابی عبد اللّه (ع) نیز همین طور روایت شده.

و بـدلالت اینکه روایـات مقصود از الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحـاتِ نبی صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم و اهل بیت او (صـلوات الرحمن علیهم) است که آیه بآنها بشـارت میدهـد که موقع قیام مهـدی (عـج) آنها در زمین خلیفه و متصـرّف میشونـد و در شـهرها متمکّن میگردند و خوف از آنها مرتفع گردد و مقصود از قوله تعالی کَمَا استَخلَفَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم یعنی آنها برای خلافت صلاحیت دارند مثل آدم و داود و سلیمان و بر اینکه معنی دلالت دارد قوله تعالی إِنِّی جاعِلٌ فِی الأَرضِ خَلِیفَةً یا داوُدُ إِنّا جَعَلناکَ خَلِیفَةً فِی الأَرضِ و قوله فَقَد آتَینا آلَ إِبراهِیمَ الکِتابَ وَ الحِکمَةَ وَ آتَیناهُم مُلکاً عَظِیماً و باضافه اجماع عترت طاهره بر آنست و اجماع آنها حجّة است لقول النبیّ (انّی تارک فیکم الثقلین کتاب اللّه و عترتی اهل بیتی لن یفترقا حتّی یردا علیّ الحوض)

و نیز در هیـچ زمانی چنین تمکّنی برای مؤمنین محقّق نگردیده و باید بعدا محقّق گردد زیرا که خدای عزّ اسـمه خلف وعده نخواهد نمود.

(پایان)

باتفاق تمام مسلمین رسول اکرم (ص) در آخر عمر خود فرمود «من از بین شما میروم و دو چیز بزرگ بین شما میگذارم یکی کتاب خـدا یعنی قرآن و دیگر عترت و ذریه من که اینکه دو تـا مادامی که دنیا باقی است از هم جـدا نمیگردنـد تا وقتی که در قیامت نزد من وارد گردند بر سر حوض کوثر». حاشیه

صفحه : ۱۴۶

[سوره النور (۲۴): آیات ۵۸ تا ۶۴]

اشاره

یـا أَیُّهَـا الَّذِینَ آمَنُوا لِیَستَأذِنکُمُ الَّذِینَ مَلَکَت أَیمانُکُم وَ الَّذِینَ لَم یَبلُغُوا الحُلُمَ مِنکُم ثَلاثَ مَرّاتٍ مِن قَبلِ صَلاةِ الفَجرِ وَ حِینَ تَضَعُونَ ثِیابَکُم مِنَ الظَّهِیرَةِ وَ مِن بَعدِ صَلاةِ العِشاءِ ثَلاثُ عَوراتٍ لَکُم لَیسَ عَلَیکُم وَ لا عَلَیهِم جُناحٌ بَعدَهُنَّ طَوّافُونَ عَلَیکُم بَعضُکُم عَلی بَعضٍ کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللّهُ لَکُمُ الآیاتِ وَ اللّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ (۵۸) وَ إِذا بَلَغَ الأَطفالُ مِنکُمُ الحُلُمَ فَلیَستَأذِنُوا کَمَا استَأذَنَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللّهُ لَکُم آیاتِهِ وَ اللّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ (۵۹) وَ القَواعِدُ مِنَ النِّساءِ اللاّتِی لا یَرجُونَ نِکاحاً فَلَیسَ عَلَیهِنَّ جُناحٌ أَن یَضَعنَ ثِیابَهُنَّ غَیرَ مُتَبَرِّجاتٍ بِزِینَةٍ وَ أَن یَستَعفِفنَ خَیرٌ لَهُنَّ وَ اللّهُ سَمِیعٌ عَلِیمٌ (۶۰) لَیسَ عَلَی الأَعمی حَرَجٌ وَ لا عَلَی الأَعرَجِ حَرَجٌ وَ لا عَلَی المَرِیضِ حَرَجٌ وَ لا عَلی أَنفُسِکُم أَن تَأکُلُوا مِن بُیُوتِکُم أَو بُیُوتِ آبائِکُم أَو بُیُوتِ أُمَّهاتِکُم أَو بُیُوتِ إِخوانِکُم أَو بُیُوتِ أَخَواتِکُم أَو بُیُوتِ أَعمامِکُم أَو بُیُوتِ عَمّاتِکُم أَو بُیُوتِ أَخوالِکُم أَو بُیُوتِ خالاتِکُم أَو ما مَلَکتُم مَفاتِحَهُ أَو صَدِیقِکُم لَیسَ عَلَیکُم جُناحٌ أَن تَأکُلُوا جَمِیعاً أَو أَشتاتاً فَإِذا دَخَلتُم بُیُوتاً فَسَلِّمُوا عَلی أَنفُسِکُم تَحِیَّةً مِن عِندِ اللّهِ مُبارَکَةً طَیِّبَةً کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللّهُ لَکُمُ الآیاتِ لَعَلَّکُم تَعقِلُونَ (۶۱) إِنَّمَا المُؤمِنُونَ الَّذِینَ آمَنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ إِذا کانُوا مَعَهُ عَلی أَمرٍ جامِعٍ لَم یَذهَبُوا حَتّی یَستَأذِنُوهُ إِنَّ الَّذِینَ یَستَأذِنُونَکَ أُولئِکَ الَّذِینَ یُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ فَإِذَا استَأذَنُوکَ لِبَعضِ شَأنِهِم فَأذَن لِمَن شِئتَ مِنهُم وَ استَغفِر لَهُمُ اللّهَ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۶۲)

لا تَجعَلُوا دُعاءَ الرَّسُولِ بَینَکُم کَدُعاءِ بَعضِکُم بَعضاً قَد یَعلَمُ اللّهُ الَّذِینَ یَتَسَلَّلُونَ مِنکُم لِواذاً فَلیَحذَرِ الَّذِینَ یُخالِفُونَ عَن أَمرِهِ أَن تُصِیبَهُم فِتنَةٌ أَو یُصِیبَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ (۶۳) أَلا إِنَّ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ قَد یَعلَمُ ما أَنتُم عَلَیهِ وَ یَومَ یُرجَعُونَ إِلَیهِ فَیُنَبِّئُهُم بِما عَمِلُوا وَ اللّهُ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ (۶۴)

صفحه : ۱۴۸

[ترجمه]

ای کسانی که ایمان آورده‌اید آنهایی که ملك یمین شما (یعنی غلام و و کنیز شمایند) و نیز کسانی که بحدّ احتلام و بلوغ نرسیده‌اند (در موقع ورود بر شما) در سه موقع بایستی اذن بطلبند پیش از نماز فجر، و موقعی که از روز جامه‌های خود را در میآورید (قبل از ظهر) و بعد از نماز عشاء (اینکه سه وقت برای شما) سه عورت است و بعد از اینکه سه وقت نه بر شما و نه بر آنان دیگر گناهی نیست هر وقت خواهند رفت و آمد کنند خداوند اینکه طور آیات خود را برای شما بیان مینماید خدا دانا است بآنچه صلاح شما است و حکم کننده است بمراسم آداب (۵۹)

وقتی اطفال محتلم گردیدند بایستی (برای ورود) دستور بگیرند همانطوری که پیش از اینها اشخاص بالغ دستور میگرفتند اینکه چنین خدا آیات خود را برای شما بیان مینماید و خدا دانا و درستکار است (۶۰)

و زنان بازنشسته‌گان که (از جهت پیری) دیگر امید نکاح ندارند برای آنان باکی نیست که جامه (و چادر) خود را بگذارند بدون اینکه ظاهر کنندگان زینت باشند و اگر عفّت خود را نگاه دارند برای آنها بهتر خواهد بود و خدا شنوا و دانا است (۶۱)

بر آدم کور و شل و مریض باکی نیست و نیز بر خودتان که از خانه‌های خود بخورید یا از خانه پدرهایتان یا از خانه مادرهایتان یا خانه‌های برادرهایتان یا خانه‌های خواهرهایتان یا خانه‌های عموها و عمّه‌هایتان یا خانه‌های دایی‌ها و خاله‌هایتان یا آنچه را که مالك کلید آن گردیده‌اید یا دوستان خودتان بر شما گناهی نیست (از آن خانه‌ها) با هم یا جدا جدا بخورید و وقتی داخل خانه‌ای شدید بر نفسهای خود سلام کنید و اینکه تحیّتی است از خدا که مبارك و طیبه است خدا اینکه طور آیات خود را واضح مینماید شاید شما تعقّل کنید (۶۲)

جز اینکه نیست که مؤمنین کسانی میباشند که بخدا و رسول ایمان آورده‌اند وقتی برای امر جامعی با رسول اجتماع نمودند بیرون نمیروند تا وقتی از پیغمبر اذن طلبند و بحقیقت آنان که از تو طلب اذن میکنند کسانی میباشند که واقعا بخدا و رسول ایمان آورده‌اند ای محمّد (ص) وقتی برای کارشان

صفحه : ۱۴۹

از تو دستور خروج گرفتند بهر کس از آنها که خواسته باشی اذن بده و از خدا برای آنها طلب آمرزش نما زیرا خداوند آمرزنده و مهربان است (۶۳)

نداء رسول را بین خودتان قرار ندید مثل خواندن بعضی از شما بعض دیگر را حقیقهٔ خدا میداند کسانی را که از روی کراهت اندك اندك از بین شما بیرون میروند در حالی که بیکدیگر پناه میجویند و باید کسانی که فرمان رسول را مخالفت میکنند بترسند اینکه بآنان آزمایشی یا عذاب دردناکی اصابت نماید (۶۳)

آگاه باشید که آنچه در آسمانها و زمین است ملك خدا و مخصوص باو است و محقّقا میداند آنچه را بر او هستید و روزی که بسوی او بازگشت مینمائید خبر میدهد بآنچه عمل کرده‌اند و خدا بهر چیزی آگاهست (۶۴).

صفحه : ۱۵۰

(توضیح آیات)

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَستَأذِنكُمُ الَّذِينَ مَلَكَت أَيمانُكُم وَ الَّذِينَ لَم يَبلُغُوا الحُلُمَ مِنكُم در شأن نزول آیه از مقاتل نقل شده که اسماء بنت مرسد غلام بزرگی داشت و در همه وقت آن غلام وارد منزل او میشد و در بعضی اوقات اسماء از آمدن وی کراهت داشت آمد نزد رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و شکایت نمود اینکه بود که اینکه آیه نازل گردید.

آیه خطاب بمؤمنین نموده بقاعده تغلیب (آمنوا) اگر چه صیغه جمع مذکّر است لکن شامل زنهای مؤمنات نیز میگردد که ای کسانی که از زن و مرد ایمان آورده‌اید بایستی عبید و مملوکان شما از زنها و مردها که مالك آنان میباشید و هنوز بحدّ احتلام که یکی از علائم تکلیف است نرسیده‌اند وقتی خواستند در منزل خلوت شما وارد گردند بایستی در سه موقع اذن بگیرند و وارد گردند:

۱- مِن قَبلِ صَلاةِ الفَجرِ یعنی در آخر شب پیش از نماز فجر و آن بین طلوعین، طلوع فجر و طلوع آفتاب است که غالبا هر کسی لباس شب پوشیده و شاید بعضی از اعضای وی برهنه باشد و او چه زن باشد و چه مرد خوش ندارد کسی او را بنگرد و لو غلامش باشد.

۲- وَ حِينَ تَضَعُونَ ثِيابَكُم مِنَ الظَّهِيرَةِ و موقعی که در وسط روز لباس خود را فرو میگذارید شاید چون غالبا هر کسی در موقع ظهر برای استراحت لباس کار یا لباس بیرون رفتن خود را بر میدارد و در آن وقت ممکن است بعض اعضاء او برهنه گردد و خوش ندارد در منزل خلوتش کسی وارد گردد اینکه است که نهی رسیده غلامان بدون اذن وارد نگردند.

صفحه : ۱۵۱

۳- وَ مِن بَعدِ صَلاةِ العِشاءِ و نیز بعد از نماز عشاء باید اذن بگیرند زیرا که آن وقت بیرون آوردن لباس و داخل گردیدن در خوابگاه است.

ثَلاثُ عَوراتٍ خبر مبتداء محذوف است یعنی اینکه اوقات سه عورت است برای شما و عورت در لغت بمعنی خلل است، و اعور

کسی را نامند که در چشمش خلل وارد گردیده.
خـدای سـبحان اینکه اوقـات را سه عورت نامیـده زیرا که در اینکه سه وقت انسان لباس خود را بر میـدارد و عورتش ظاهر میگردد.
(طبرسی) (سدی) گفته جماعتی از صحابه دوست داشتند که در یکی از اینکه سه وقت مجامعت بنمایند که بعد غسل بکنند و بروند
برای نماز پس خدا امر فرمود که باید اذن بگیرند در اینکه سه وقت.
لَیسَ عَلَیکُم وَ لا عَلَیهِم جُنـاحٌ بَعـدَهُنَّ طَوّافُونَ عَلَیکُم بَعضُـکُم عَلی بَعضٍ پس از اینکه سه موقع دیگر حرجی و مانعی نیست نه برای شما و نه برای غلامان و مملوکین که در اطراف شما رفت و آمد نمایند یعنی دیگر مانعی در کار نیست.
کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللّهُ لَکُمُ الآیـاتِ وَ اللّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ آیه اشاره باین است که خداونـد عالم حکیم از راه لطف و کرم و اتمام نعمت چنین آیات و احکام خود را برای شـما بیان فرموده که در هر موقعی طریق صـلاح خود را بدانید و تمام اعمال و افعال شما بروش عقلایی انجام گیرد و در هیچ موقعی در بیراهه سیر ننمائید تا اینکه رستگار گردید.
وَ إِذا بَلَغَ الأَطفـالُ مِنکُمُ الحُلُمَ فَلیَستَـأذِنُوا کَمَـا استَأذَنَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم الـخ پس از بیـان حکم غلمان و بنـده‌گان حکم اطفال را بیان مینماید که بحدّ احتلام رسیده و محتلم گردیده‌اند که حکم اینان همان حکم دیگران است که موقع وارد شدن در خانه غیر بایستی اذن بگیرند و وارد گردند و حکمش

صفحه : ۱۵۲

در آیات پیش بیان شده.
وَ القَواعِـدُ مِنَ النِّسـاءِ اللّاتِی لا یَرجُونَ نِکاحـاً قواعـد جمع قاعـده است و مقصود زنـان باز نشسـته‌اند که از موقع حیض و حمل آنها گذشته و کسی آنها را بزنیّت نمیگیرد.
اینکه آیه مربوط بآیه ۲۹ و ۳۰ همین سوره است که در آنجا حکم غضّ بصـر و حجاب تأسـیس شده و در اینجا زنهای مسنّ پیر که از موقع ازدواج آنـان گذشـته و در موقعی میباشـند که دیگر نه زنهـا مایـل بمردهـا میباشـند و نه مردها چنین زنهایی را بنظر شـهوت مینگرند و رغبت بآنها ندارند اینکه است که آنها را فی الجمله از حکم حجاب خارج گردانیده.
و معلوم است که حکمت حجاب برای جلوگیری از مفسده زنا است زیرا چنانچه بتجربه و علم روان‌شناسی معلوم شده قوّه مغناطیسیّه در چشم بسیار قوی است وقتی چشم مرد و زن مقابل هم واقع گردیـد هر یک دیگری را جـذب مینماید و بهم مایل میگردند دیگر چه قوت نفسـی میخواهـد که خودداری کنـد و مرتکب فحشاء و منکر نگردد اینست که شارع مقدّس در قرآن مجید اول امر فرموده بایستی هر یک از زن و مرد چشم خود را از نظر بنامحرم بپوشانند.
فَلَیسَ عَلَیهِنَّ جُناحٌ أَن یَضَعنَ ثِیابَهُنَّ غَیرَ مُتَبَرِّجاتٍ بِزِینَةٍ در قرائت سیاهی قرآن لفظ (من) نیست لکن در غیر سیاهی لفظ (من) هست و با بودن لفظ (من) از امامین همامین حضـرت باقر و حضـرت صادق علیهما السلام روایتی هست، و اگر هم (من) نباشد معنی همین است که بعض لباسشان نه تمام.
(من) تبعیضـی است که برای چنین زنهایی که یائسه گردیده و از حدّ شوهر کردن آنان گذشـته و هیچ مردی بنظر شـهوت‌آمیز آنان را نمینگرد برای آنها باکی و گناهی نیست که بعضی از لباس خود را فرو نهند.
و در اینکه مقصود از بعضی از لباس خود برای تخفیف مأذون گردیده‌اند

صفحه : ۱۵۳

فرو گذارند چیست جلباب بالای خمار است که زنهای عرب بسر میبندند.

(إبن مسعود و سعید بن جبیر) بقولی آن خمار و عباء است. (جابر بن زید) و بقول دیگر آن مقنعه و غیر آن است، که بر زنهای مسنّه جایز است با صورت و دست باز نزد اجانب بنشینند، و مقصود از برداشتن حجاب همین اندازه است نه همه لباس. (مجمع البیان) غَیرَ مُتَبَرِّجاتٍ بِزِینَةٍ وَ أَن یَستَعفِفنَ خَیرٌ لَهُنَّ وَ اللّهُ سَمِیعٌ عَلِیمٌ آیه کشف حجاب زن مسنّه را مقیّد گردانیده در جایی که زن قصد خود نمایی و جلوه گری نداشته باشد و باز هم در اینکه صورت اگر عفّت و نجابت خود را نگاه دارد و خود را بپوشاند برای او بهتر خواهد بود.

لَیسَ عَلَی الأَعمی حَرَجٌ وَ لا عَلَی الأَعرَجِ حَرَجٌ وَ لا عَلَی المَرِیضِ حَرَجٌ وَ لا عَلی أَنفُسِکُم أَن تَأکُلُوا مِن بُیُوتِکُم، تا قوله تعالی: أَو صَدِیقِکُم اینکه آیه مربوط بآیه ۲۶ همین سوره نور است که پس از آنکه در آنجا نهی شده از دخول در خانه غیر بدون اذن صاحب خانه برای رفع عسر و حرج از مؤمنین که در خوراک در مضیقه نباشند اینکه جماعتی را که در اینکه آیه تذکّر داده استثناء نموده، و حرج در لغت مجتمع اشیاء را گویند مثل درختی که شاخه‌های آن بهم پیچیده و راه عبور از آن مشکل باشد و باین لحاظ ضیق و تنگی را حرج گویند سخنان مفسرین در توجیه آیه ۱- چون مردم دوست نمیداشتند با اشخاص کور هم غذا شوند زیرا که کور نمیبیند که آنچه از غذا خوب‌تر است بخورد، و آدم اعرج نمیتواند بنشیند و غذا بخورد و نیز مریض همه غذایی نتواند بخورد اینست که نباید با آنها هم غذا شویم (إبن عباس و فراء) ۲- اینکه جماعت معیوبان از اشخاص سالم احتراز مینمودند که شاید آنان خوش نداشته باشند با ما هم غذا شوند. (سعید بن جبیر و ضحاک)

صفحه : ۱۵۴

۳- بعضی از صحابه وقتی مسافرت مینمودند کلید خانه و انبار خود را بدست چنین مردمان عاجز میدادند تا هر وقت گرسنه شوند طعام بخورند و آن درویشان بتوهّم عدم رضای صاحب خانه احتراز نموده و غذا نمیخوردند.

(سعید بن مسیّب و زهری) ۴- اگر کسی یکی از اینکه جماعت عاجزان را بغذایی که در خانه پدر و مادر و اقارب نزدیک بآنها دعوت مینمود اجابت نمیکردند. (مجاهد) خلاصه اینکه آیه از آدم کور و شل و مریض و صاحب خانه و از جماعت مؤمنین نفی حرج میکند که برای اینها مانعی نیست هر گاه بخواهند از خانه خود و خانه پدران و مادران و برادران و خواهران و عموها و عمّه‌ها و دایی‌ها و خاله‌های خود یا خانه‌هایی را که کلید آن را مالك گردیده‌اند یا خانه دوستان خود غذا بخورند.

لَیسَ عَلَیکُم جُناحٌ أَن تَأکُلُوا جَمِیعاً أَو أَشتاتاً خواه اینکه جماعت که مأذون گردیده‌اند با هم باشند یا جدا جدا، در شأن نزول آیه گویند عادت بعضی از صحابه چنین بود که تنها غذا نمیخوردند، در اینکه آیه اذن داده شده که برای شما مباح است و باکی نیست تنها و جدا جدا غذا بخورید یا با هم در یك منزل اکل نمائید سر یك سفره.

فَإِذا دَخَلتُم بُیُوتاً فَسَلِّمُوا عَلی أَنفُسِکُم تَحِیَّةً مِن عِندِ اللّهِ مُبارَکَةً طَیِّبَةً در اینجا امر فرموده که وقتی داخل خانه‌ای شوید بر خود سلام کنید.

بقولی شاید مقصود از خود اهل خانه باشد که در دین و ملّت یکی میباشند،

قوله علیه السّلام (المؤمنون کنفس واحدة)

و قوله تعالی لا تَقتُلُوا أَنفُسَکُم. (حسن) بقول دیگر بر اهل خانه سلام کنید تا آنها بشما جواب دهند زیرا چون جواب سلام واجب است گویا سلام کننده بر خود سلام کرده.

عبد اللّه بن مسعود از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکند: سلام اسمی است از اسماء اللّه بین خودتان فاش نمائید وقتی مرد مؤمنین بجماعتی گذر نمود

صفحه : ۱۵۵

و سلام کرد و جواب شنید بر او فضل و درجه‌ای است برای اینکه آنان را بذکر سلام متذکّر گردانیده و اگر آنها سلام وی را ردّ ننمودند باو جواب میدهد کسی که بهتر و پاکیزه‌تر از آنها است یعنی ملائکه.

ابو هریره از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت کرده چون یکی از شما وارد مجلسی گردد بر اهل آن مجلس سلام کند اگر خواهد بنشیند و چون خواهد برگردد نیز سلام کند که اوّلی اولی‌تر از دوّمی است رسول (ص) فرموده

(افشوا السلام تسلّموا)

سلام را فاش کنید تا سلامتی یابید.

و نیز فرموده

(افشوا السّلام و اطعموا الطّعام و صلوا الارحام و صلّوا باللیل و النّاس نیام تدخلوا الجنّة بسلام)

سلام را فاش کنید و اطعام طعام نمائید و صله رحم کنید و در شب موقعی که مردم خوابند نماز گذارید تا داخل بهشت شوید بسلامت انس بن مالك گوید من مدتی خدمت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میکردم هرگز بمن نگفت چرا چنین کردی و اگر چیزی میشکستم نمیگفت چرا شکستی روزی بر دست او آب میریختم بمن فرمود بتو سه صفت میآموزم که از آن انتفاع ببری گفتم پدر و مادرم فدای تو یا رسول اللّه (ص) فرمود از امّت من هر کسی را ببینی بر او سلام کن تا عمرت دراز شود، وقتی در خانه خود روی بر اهل خانه سلام کن تا خیر خانه‌ات زیاد شود و نماز سنّت شب را بجای آور، یعنی یازده رکعت نافله سحر را.

و بعضی دیگر در توجیه آیه گفته‌اند مقصود از خانه مسجد است.

عبد اللّه مسعود در معنی آیه گفته مقصود از بیوت مساجد است یعنی وقتی وارد مسجد میگردید بگوئید (السلام علینا و علی عباد اللّه الصالحین).

(ابو الفتوح رازی) کَذلِکَ یُبَیِّنُ اللّهُ لَکُمُ الآیاتِ لَعَلَّکُم تَعقِلُونَ اینطور خدای تعالی آیات و احکام و دستورات خود را برای شما بیان میفرماید که شاید شما بخود آئید و فکر و عقل خود را بکار اندازید که اگر چنین کردید

صفحه : ۱۵۶

امیدی هست که عقل شما از پس قوی طبیعی سر در آورد و در آیات خدا تعقّل نموده و از روزنه عقل راه صلاح و فساد خود را پیدا نمائید و اینکه کتاب مقدّس (قرآن) را جلو خود نهاده و روش زندگانی و فیروزی خود را پیدا کنید و فاضلترین و سعادتمندترین مردم گردید زیرا که هیچ فعل و عملی برای انسان نیست مگر اینکه طریق نیکوتر آن را در اینکه کتاب آسمانی تذکّر داده و بتوسط نبیّ خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در دسترس مردم گذارده اگر تابعین اسلام بسعادت و کامیابی نرسیدند البته از جهت عمل ننمودن بدستورات قرآن است.

اسلام بنفسه ندارد عیبی هر عیب که هست از مسلمانی ماست

إِنَّمَا المُؤمِنُونَ الَّذِینَ آمَنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ إِذا کانُوا مَعَهُ عَلی أَمرٍ جامِعٍ لَم یَذهَبُوا حَتّی یَستَأذِنُوهُ پس از آنکه در آیه بالا- طریق معاشرت با اقرباء و مؤمنین را بیان نمود در اینکه آیه و آیه بعد طریق معاشرت با رسول (ص) را بیان مینماید و در وصف مؤمنین آنهایی که بحقیقت ایمان بخدا و رسول آورده‌اند میفرماید آنان چنینند که وقتی با رسول در یک امر جامعی مثل موقع مشورت یا جهاد یا در نماز جمعه یا غیر آن اجتماع نمودند اینها نمیروند تا وقتی که از رسول (ص) استیذان نمایند إِنَّ الَّذِینَ یَستَأذِنُونَکَ أُولئِکَ الَّذِینَ یُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ فَإِذَا استَأذَنُوکَ لِبَعضِ شَأنِهِم فَأذَن لِمَن شِئتَ مِنهُم وَ استَغفِر لَهُمُ اللّهَ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ آن

کسانی که از تو اذن میگیرند اینها کسانی هستند که واقعا ایمان بخدا و رسول دارند، و پس از بیان حکم مؤمنین که نباید بدون اذن از مجلس رسول بیرون روند بخود رسولش صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نیز دستور میدهد که هر گاه بعضی از مؤمنین کاری پیدا کردند و از تو برای خروج اذن طلبیدند بآنان اذن بده و برای هر کس که خواهی از خدا طلب آمرزش نما زیرا که او آمرزنده و مهربان است.

شاید نظر به اینکه بر مؤمنین سزاوار نبود که پیش از موقع و لو اذن طلبیده باشند از مجلس رسول خارج گردند، اینجا خدای مهربان برای اینکه بر مؤمنین

صفحه : ۱۵۷

حرج و سختی نباشد بپیمبرش امر مینماید که هر کس اذن طلبید برای خروج اذن بده اگر ماندن برای وی دشوار باشد لکن طلب آمرزش برای او هم بکن زیرا که یک عمل خارج از ادب کرده.

لا تَجعَلُوا دُعاءَ الرَّسُولِ بَینَکُم کَدُعاءِ بَعضِکُم بَعضاً آیه بمؤمنین نهی فرموده که وقتی خواستید پیمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را صدا بزنید او را باسم یا محمّد و یا إبن عبد اللّه آن طوری که عادت عربها بر آنست که باسم یکدیگر را میخواندند او را نخوانید زیرا که مقام رسول بالاتر از آنست که باسم خوانده شود بلکه بگوئید (یا رسول اللّه، یا نبیّ اللّه) در حالی که با تواضع و آهسته صدا کنید. (إبن عباس و قتاده و مجاهد) معنی دیگر نفرین پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را بر شما چون نفرین سایرین نگیرید و بترسید از سخط و غضب او زیرا که دعاء او بر علیه شما یعنی نفرین او در باره شما مستجاب است بدون شک. (إبن عباس بروایت دیگر) و بقول دیگر مقصود اینست که آنچه را رسول بشما امر مینماید و شما را بر آن عمل میخواند مثل امر یکی از شما نسبت بدیگری نیست زیرا که باقی گذاشتن امر او و عمل بر آن نکردن همان بازداشتن امر خدا و مخالفت او است.

(ابی مسلم) قَد یَعلَمُ اللّهُ الَّذِینَ یَتَسَلَّلُونَ مِنکُم لِواذاً (تسلّل) در لغت بمعنی بیرون رفتن در پنهانی است مثل اینکه گفته میشود (تسلّل فلان من بین اصحابه) یعنی فلانی مخفیانه از بین جماعت بیرون رفت، و (سلل) سرقت پنهانی. (لواذ) مستور گردانیدن چیزی را گویند از ترس اینکه دیده شود.

إبن عباس گفته چون خطبه روز جمعه بر منافقین خوانده میشد (فیلوذون) آنان خود را بین اصحاب پنهان میکردند و از مسجد بدون استیذان از رسول (ص) فرار مینمودند اینکه بود که برای تهدید آنها اینکه آیه فرود آمد.

صفحه : ۱۵۸

فَلیَحذَرِ الَّذِینَ یُخالِفُونَ عَن أَمرِهِ أَن تُصِیبَهُم فِتنَةٌ أَو یُصِیبَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ اینکه آیه منافقین و آنهایی که عمل آنان چنین بوده تهدید مینماید که هر گاه از امر رسول مخالفت نمایند بایستی بترسند و حذر کنند از بلیّه و آفتی که در دنیا دامن گیر آنان میگردد یا مبتلا گردند بعذاب دردناک در دنیا از قتل و غارت یا عذاب آخرت که مبتلا خواهند گردید.

أَلا إِنَّ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ قَد یَعلَمُ ما أَنتُم عَلَیهِ وَ یَومَ یُرجَعُونَ إِلَیهِ فَیُنَبِّئُهُم بِما عَمِلُوا وَ اللّهُ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ ذات متعال مردم را متنبّه میگرداند که بدانید و آگاه باشید آنچه در آسمانها و زمین است ملک خدا و در تصرّف او است و میداند و آگاهست بر آنچه بر او هستید و روز بازگشت یعنی روز قیامت شما را متنبّه و دانا میگرداند بر آنچه در دنیا از خوب و بد عمل نموده‌اید و خدا بهر چیزی عالم و دانا است یعنی آنچه را ظاهر گردانیده یا پنهان دارید خدا میداند و در روز معاد بجزای اعمالتان خواهید رسید.

صفحه : ۱۵۹

سورة الفرقان

اشاره

مكيّة الّا ثلاث آيات منها نزلت بالمدينة من قوله وَ الَّذِينَ لا يَدعُونَ مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ- الى قوله- غَفُوراً رَحِيماً و هى سبع و سبعون آيه بلاخلاف

[سوره الفرقان (۲۵): آيات ۱ تا ۱۰]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
تَبارَكَ الَّذِى نَزَّلَ الفُرقانَ عَلى عَبدِهِ لِيَكُونَ لِلعالَمِينَ نَذِيراً (۱) الَّذِى لَهُ مُلكُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ لَم يَتَّخِذ وَلَداً وَ لَم يَكُن لَهُ شَرِيكٌ فِي المُلكِ وَ خَلَقَ كُلَّ شَيءٍ فَقَدَّرَهُ تَقدِيراً (۲) وَ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ آلِهَةً لا يَخلُقُونَ شَيئاً وَ هُم يُخلَقُونَ وَ لا يَملِكُونَ لِأَنفُسِهِم ضَرًّا وَ لا نَفعاً وَ لا يَملِكُونَ مَوتاً وَ لا حَياةً وَ لا نُشُوراً (۳) وَ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِن هذا إِلاَّ إِفكٌ افتَراهُ وَ أَعانَهُ عَلَيهِ قَومٌ آخَرُونَ فَقَد جاؤُ ظُلماً وَ زُوراً (۴)
وَ قالُوا أَساطِيرُ الأَوَّلِينَ اكتَتَبَها فَهِيَ تُملى عَلَيهِ بُكرَةً وَ أَصِيلاً (۵) قُل أَنزَلَهُ الَّذِى يَعلَمُ السِّرَّ فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ إِنَّهُ كانَ غَفُوراً رَحِيماً (۶) وَ قالُوا ما لِهذَا الرَّسُولِ يَأكُلُ الطَّعامَ وَ يَمشِي فِي الأَسواقِ لَو لا أُنزِلَ إِلَيهِ مَلَكٌ فَيَكُونَ مَعَهُ نَذِيراً (۷) أَو يُلقى إِلَيهِ كَنزٌ أَو تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ يَأكُلُ مِنها وَ قالَ الظّالِمُونَ إِن تَتَّبِعُونَ إِلاّ رَجُلاً مَسحُوراً (۸) انظُر كَيفَ ضَرَبُوا لَكَ الأَمثالَ فَضَلُّوا فَلا يَستَطِيعُونَ سَبِيلاً (۹)
تَبارَكَ الَّذِى إِن شاءَ جَعَلَ لَكَ خَيراً مِن ذلِكَ جَنّاتٍ تَجرِى مِن تَحتِهَا الأَنهارُ وَ يَجعَل لَكَ قُصُوراً (۱۰)

صفحه : ۱۶۰

بروايت مجاهد و قتاده سوره فرقان تمامش در مكّه نازل گرديده و بروايت إبن عباس تمامش در مكّه نازل شده مگر سه آيه از قوله تعالى وَ الَّذِينَ لا يَدعُونَ مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ تا غَفُوراً رَحِيماً كه در مدينه فرود آمده و هفتاد و هفت آيه است بلا خلاف. (مجمع البيان)

(ترجمه)

بنام ايزد هستى بخش صاحب رحمت عامّ و خاصّ
بزرگ و بزرگوار و بلند مرتبه است آن كسى كه بر بنده خود (محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) فرقان را فرود آورد تا اينكه بيم دهنده و تهديد كننده جهانيان باشد (۱)
(فرستنده فرقان) آن كسى است كه مخصوص باو است پادشاهى آسمانها و زمين و فرزند نگرفته و براى او در مملكت شريكى نخواهد بود و هر چيزى را كه آفريده اندازه‌گيرى كرده (۲)
(مشركين) غير از خداى (واحد احد) خدايانى فرا گرفتند كه آنها نتوانند چيزى بيافرينند در حالى كه آنان آفريده شده‌اند و آنها توانا نمیباشند كه از خودشان ضررى را دفع بنمايند يا بخود نفعى برسانند و نيز قدرت ندارند نه بر موت و نه بر حيات و نه بر نشر گردانيدن كسى (۳)
و كسانى كه كافر شدند گفتند نيست اينكه قرآن مگر دروغى كه (محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) بهم بافته و بر اينكه دروغ

گروهان دیگر او را کمک و اعانت نمودند و حقیقهٔ اینان آمدند با سخن دروغ ناحق و ستم نمودند (۴)
و گفتند اینها افسانه‌های پیشینیان است که آن را نوشته‌اند و بر او صبح و شام خوانده میشود (۵)
ای محمّد (ص) بگو اینکه (فرقان) را فرود آورده آن کسی که میداند (آنچه) در آسمانها و زمین پنهان

صفحه : ۱۶۱

است و بحقیقت او آمرزنده و مهربان است (۶)
و گفتند چیست اینکه رسول را که طعام میخورد و در بازارها راه میرود چرا فرشته‌ای بر او نازل نشود تا با او در انذار و تهدید کمک نماید (۷)
و چرا گنجی باو داده نشده یا اینکه برای او بوستانهایی باشد که از آن بخورد و ستم کاران گفتند شما پیروی نمیکنید مگر مردی را که سحر گردیده شده است (۸)
ای محمّد (ص) بنگر چگونه (کفّار) برای تو مثلهایی زده‌اند و گمراه گردیداند و نتوانند راه هدایت را (پیدا نمایند) (۹)
بزرگ و بزرگوار است آن خدایی که اگر بخواهد برای تو قرار میدهد بهتر از اینکه که آنها میگویند بوستانهایی که نهرها از زیر آن روان است و نیز بدهد تو را قصرهای (مجلّل عالی) (۱۰).

صفحه : ۱۶۲

(توضیح آیات)

تَبارَكَ الَّذِی نَزَّلَ الفُرقانَ عَلی عَبدِهِ لِیَکُونَ لِلعالَمِینَ نَذِیراً (تبارک) بر وزن تفاعل مأخوذ از برکهٔ و واقع گردیدن پرنده در آب و در خیرات الهیه استعمال شده و در محسوسات در جایی آورند که زیادتی حسّی پدید آید و در معنویات ترقیات روحانی حاصل گردد یعنی بزرگ است برکات او و کثیر است نعمتهای او.
و برکت نسبت بمقام الوهیّت بدو اعتبار می‌توان تصوّر نمود یکی برتری و بزرگواری او در ذات و صفات و افعال از آنچه بتصوّر در آید و موجود ممکن هر قدر بلند مرتبه باشد در مقابل عظمت او ناچیز بشما میآید و عظمت و بزرگواری آن فرد متعالی بالاتر از آنست که بذهن کوچک بشر خطور نماید یا محدود بحدّی گردد بلکه او سبحانه محیط و مستولی بر تمام کائنات است.
و دیگر برکت باعتبار فیض وجود و بخشش او است آن فیض منبسط و رحمت واسعه که سراسر موجودات در تحت استیلاء و سیطره قدرت و اقتدارش نشو و ارتقاء مینمایند که از آن تعبیر بمشیّت تامّه و فیض مقدّس میشود، و رحمت رحمانیّه آن چنانی است که همه موجودات را فرا گرفته قوله تعالی أَ لَم تَرَ إِلی رَبِّکَ کَیفَ مَدَّ الظِّلَّ وَ لَو شاءَ لَجَعَلَهُ ساکِناً سوره فرقان آیه ۴۲.
بزرگوار خدایی که طائر افکار دور اندیش در پیرامون کوچکترین آثارش و اولین مرتبه اوصاف جلال و کمالش ره نبرد و چشم عقل در اشعّه نور جلالش کلیل و زبور گردیده و اظهار عجز مینماید و صفات کمالش را حدّی نیست که خرد بسرادق جمال الهیّتش راهی پیدا نماید و بوی بپیوندد و آثار کبریائیش بر تمام موجودات استیلاء و احاطه نموده و همه را بزیور وجود آراسته و خلعت نوینی بآنان پوشانیده.
خلاصه در اینکه مبارک آیه ذات متعال خود را ببزرگواری و کثرت نعمت

صفحه : ۱۶۳

و فضل بی‌پایان ستایش نموده و اشاره به اینکه نزول قرآن و فرقان از مبدء احسان او تراوش نموده و بر بنده خود محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرود آورده، بروایت إبن عباس (عظمت برکاته و کثرت خیراته) بزرگ است برکات او و بسیار است خیرات او.

لِیَکُونَ لِلعالَمِینَ نَذِیراً شاید (نذیر) بمعنی ترساننده باشد و شاید مصدر و بمعنی انذار باشد و به (لام) تعلیل (لیکون) علّت نزول فرقان که جدا کننده بین حق و باطل است و نیز اینکه هر یک از آیات آن بتدریج در موارد خاص فرود آمده بیان مینماید، و اشاره به اینکه فرقان را بر آن کسی که از فرط بندگی بمقام عبودیت رسیده بود و بهمین لحاظ لایق منصب رسالت و خلافت گردیده فرود آوردیم تا اینکه بر تمام جهانیان از جنّ و انس پیمبر و انذار کننده باشد.

الَّذِی لَهُ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ (الّذی) یا بدل از موصول اوّل است یعنی (الّذی نزّل) یا مرفوع است بنا بر اینکه محلّا مبتدا باشد یا در محلّ نصب و مدح است.

بنا بر اول یعنی آن کسی که فرقان را نازل گردانید او همان است که پادشاهی آسمانها و زمین مخصوص بوی است. و بنا بر معنی دوّم بزرگ است آن کسی که آسمانها و زمین بید قدرت او و ملك او است. و بنا بر معنی سوم در مقام مدح و ستایش است یعنی ستایش و ثناء برای خدایی است که متّصف باین صفات است ۱- سلطنت آسمانها و زمین مخصوص باو است و کسی را در ملك او تصرّفی نیست بذات بی‌زوال خود هر چه خواهد میآفریند، حیات میدهد، بنشو و ارتقاء می‌پروراند، روزی میدهد و تا مدتی که میخواهد و حکمت اقتضاء نماید آفریده خود را نگاه میدارد.

وَ لَم یَتَّخِذ وَلَداً ۲- از تولید مثل و ولد و فرزند منزّه و مبرّا است، صمد و بسیط است، جوفی برای او نیست تا بشود چیزی از او خارج گردد (بسیطة الحقیقة) است

صفحه : ۱۶۴

ولد و تولید مثل کسی را سزد که ترکیب شده از اجزاء باشد تا بشود از وی چیزی خارج گردد.

وَ لَم یَکُن لَهُ شَرِیکٌ فِی المُلکِ ۳- از اوصاف جلال او جلّت عظمته اینست که در سلطنت و مملکت داری خود شریك و انبازی نگرفته.

وَ خَلَقَ کُلَّ شَیءٍ فَقَدَّرَهُ تَقدِیراً ۴- تمام ممکنات را بید قدرت بدون شریك و معاون آفریده و هر یك را بطور نیکی که در خور آنست اندازه گیری نموده و بین اجزاء و قوای آن تعادل و توازن قرار داده و هیئت انسان را طوری اندازه گیری نموده که برای فکر و نظر و تعقّل و تدبّر و اختراعات آماده گردد.

وَ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ آلِهَةً لا یَخلُقُونَ شَیئاً وَ هُم یُخلَقُونَ بارشاد بحکم عقل مشرکین را متذکّر میگرداند که رجوع بعقل خود نمایند که اینکه بتها که بدست خود میتراشند یا غیر آن از آنهایی که آلهة و خدایان برای خود قرار میدهند آیا قادر و توانا میباشند که چیزی را از نیستی بهستی بیاورند و حال آنکه خودشان آفریده شده‌اند آیا ممکن است کسی که نه قدرت بر آفرینش دارد و نه قدرت بر ادامه وجود و آسایش خود دارد و نتواند چیزی را بیافریند آن را در الوهیّة و پرستش شریك پروردگار جهانیان قرار داد حاشا و کلّا.

وَ لا یَملِکُونَ لِأَنفُسِهِم ضَرًّا وَ لا نَفعاً وَ لا یَملِکُونَ مَوتاً وَ لا حَیاةً وَ لا نُشُوراً بتها مالك خود نیستند که بتوانند ضرری از خود دفع نمایند یا نفعی عاید خود گردانند نه بر مرگ دیگری استیلاء دارند و نه بر حیات دیگری، نه جان میدهند و نه جان میگیرند و نه توانند روح را بر گردانند و نشر بدهند.

انسان خردمند میداند کسی که فاقد اینکه صفات از خلق و اماته و بعث و ضارّ و نافع باشد هرگز لایق الوهیّت نخواهد بود، کسی که نتواند از خود ضرری دفع نماید چگونه تواند از دیگری دفع نماید.

صفحه : ۱۶۵

وَ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِن هَذا إِلّا إِفكٌ افتَراهُ وَ أَعانَهُ عَلَيهِ قَومٌ آخَرُونَ وقتی کفّار پس از تحدّی از معارضه بمثل عاجز می‌ماندند میگفتند اینکه آیات دروغی است که محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بافته و او را جماعتی مثل حبر موالی عامر و یسار غلام علاء بن حضرمی یا عبد حبشی یعنی حضرمی یا عداس موالی حویطب بن عبد العزّی یا فکیهه رومی یا جمعی دیگر از یهود او را کمک مینمایند و اخبار و قصص پیشینیان را بر او میخوانند و محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آن اخبار را بعربی در آورده و نسبت بخدا میدهد.

فَقَد جاؤُوا ظُلماً وَ زُوراً آنهایی که چنین گفتند ستم نموده و از حق تجاوز کرده و سخن ناحق گفتند و شاید (ظُلماً وَ زُوراً) منصوب بنزع خافض باشد و در معنی چنین شود (جاءوا بالظلم و الزّور).

وَ قالُوا أَساطِيرُ الأَوَّلِينَ اكتَتَبَها فَهِيَ تُملى عَلَيهِ بُكرَةً وَ أَصِيلًا میشود (اکتتبها) بمعنی استکتاب باشد چون کفار میدانستند حضرتش امّی و بی‌سواد بود میگفتند اینکه آیات افسانه‌های پیشینیان است که دیگران نوشته و صبح و شام بر او خوانده‌اند و حفظ نموده و بزبان عربی فصیح در آورده قُل أَنزَلَهُ الَّذِي يَعلَمُ السِّرَّ فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ إِنَّهُ كانَ غَفُوراً رَحِيماً ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در پاسخ گفتار اینکه ستمکاران دروغگو بگو اینکه کلامی که مشتمل بر اخبار غیبی است و از حکایت گذشتگان و امور آینده خبر میدهد و رموز و اسراری از آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است در آن مندرج است که کسی مطّلع بر آن نیست مگر خدا چگونه میشود ساخته دست بشری باشد و آن کسی که قرآن را فرود آورده کسی است که متصف بصفات جلال و جمال و کبریایی و عظمت است که از آن جمله آمرزنده گناهان خطاء کاران است وقتی باز گشت نمایند و کریم و مهربان بر بندگان پرهیزکار میباشد.

صفحه : ۱۶۶

وَ قالُوا ما لِهذَا الرَّسُولِ يَأكُلُ الطَّعامَ وَ يَمشِي فِي الأَسواقِ لَو لا أُنزِلَ إِلَيهِ مَلَكٌ فَيَكُونَ مَعَهُ نَذِيراً كافرين از صناديد قريش مثل ابو جعل و عتبه و اميّه و عاص و امثال آنها میگفتند اینکه چه پیمبری است که مثل ماها طعام میخورد و در بازارها برای رفع حوائجش راه میرود و چرا یک ملائکه‌ای بر او فرود نمیآید که در امر رسالت او را کمک و یاری نماید.

آری اینان چون از عالم مادّیّات و طبیعیات قدمی بالاتر نگذاشته بودند فقط جسم رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را می‌دیدند و از آن حقیقت و معنویّت روحیّه آن بزرگوار خبری نداشتند که چه گوهر گران بهایی و چه روح قدسی الهی در سریره او پنهان است و از روی جهالت و بی‌خردی گمان میکردند میشود رسول ملائکه باشد یا لا اقل ملکی با او همراه گردیده معاون او گردد دیگر نمیدانستند که اوّلا آنها باین چشم دنیوی نتوانند ملك را ببینند مگر اینکه بشکل بشر ظاهر گردد، قوله تعالی وَ لَو جَعَلناهُ مَلَكاً لَجَعَلناهُ رَجُلًا وَ لَلَبَسنا عَلَيهِم ما يَلبِسُونَ سوره انعام آیه ۹، یعنی اگر پیغمبر را ملائکه قرار میدادیم او را بصورت مردی میکردیم و بآنها لباس بشری میپوشانیدیم.

و در ثانی بایستی رسول انسان باشد تا اینکه بتوانند با او انس بگیرند و قوانین و مقررات دین را بیاموزند.

أَو يُلقى إِلَيهِ كَنزٌ أَو تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ يَأكُلُ مِنها میگفتند اگر محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم پیمبر است چرا دارای مال و ثروت از گنجها و بوستانها و باقی نعمتهای دنیوی نگردیده که از آنها متمتّع گردد و بطور فراغت خاطر بتواند وظیفه پیمبری را انجام دهد.

وَ قالَ الظّالِمُونَ إِن تَتَّبِعُونَ إِلّا رَجُلًا مَسحُوراً گفته‌اند سحر مأخوذ از سحر است و آن مخلوط شدن ضوء و ظلمت است در یکدیگر بدون اینکه از هم جدا گردند و او را دو روی میباشد، رویی بسوی

صفحه : ۱۶۷

حق و رویی بسوی باطل یعنی ساحر حق و درستی را در باطل میگنجاند.

آنهایی که بنفس خود برسول و مؤمنین ستم نمودند و عزّت و عظمت را فقط در مال و جاه دنیوی میدانستند بمؤمنین طعنه میزدند که اینها تابع و پیرو نگردیدند مگر مردی را که وی را سحر کرده‌اند.

دشمنان دین گاهی نسبت جنون بحضرتش میدادند و آن عقل کلّ را دیوانه مینامیدند و گاهی ساحر و گاهی شاعرش میگفتند و گاهی از مبتلا شدگان بسحر او را معرفی مینمودند و چنین نسبتها برای اینکه بود که مردم از او متنفّر گردند و بوی نگروند.

انظُر کَیفَ ضَرَبُوا لَکَ الأَمثالَ فَضَلُّوا فَلا یَستَطِیعُونَ سَبِیلًا خطاب برسولش نموده که نظر کن و بدیده بصیرت باطن و سریره خود کفار را بنگر و ببین چگونه اینکه جهّال بی‌خرد از طریق حق و حقیقت گمراه گردیده‌اند و مثلها و یاوه گوئیها در باره تو میگویند و بگفتار و اعمال رکیک خودشان طریق هدایت و فضیلت را بروی خود بسته گردانیده‌اند و بطوری خود را از قابلیت هدایت انداخته‌اند که دیگر قدرت ندارند راهی برای نجات خود بیابند.

تَبارَکَ الَّذِی إِن شاءَ جَعَلَ لَکَ خَیراً مِن ذلِکَ جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ وَ یَجعَل لَکَ قُصُوراً (جنات) بدل از (خیرا) است، بزرگ و بزرگوار است آن خدایی که اگر مشیتش تقاضا نماید بهتر از اینکه هایی که آنها در باره تو گفته‌اند از گنج و مال برای تو قرار میدهد از بوستانها و نهرهای جاری که در زیر آن درختان جریان داشته باشد و قصرهای مجلّل با شکوه و آنچه را بخواهی از نعمتهای دنیا بتو عطا مینماید.

بروایت إبن عباس وقتی مشرکین بحضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بفقر و فاقه طعنه زدند حضرت دلتنگ گردید جبرئیل علیه السّلام فرود آمد و گفت یا رسول اللّه (ص) حق تعالی تو را سلام میرساند و میگوید اینکه مشرکین چنین میگویند (ما لِهذَا

صفحه : ۱۶۸

الرَّسُولِ یَأکُلُ الطَّعامَ الخ) پس از آن برای تسلّی دل مبارکش اینکه آیه را آورد که وَ ما أَرسَلنا قَبلَکَ مِنَ المُرسَلِینَ إِلّا إِنَّهُم لَیَأکُلُونَ الطَّعامَ وَ یَمشُونَ فِی الأَسواقِ حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود وقتی جبرئیل (ع) اینکه آیه را بر من خواند دیدم منقبض و کوچک گردید و بقدر دانه عدسی شد من گفتم یا امین اللّه تو را چه شد گفت یا رسول اللّه (ص) دری از درهای بهشت گشوده شد که قبلا نگشوده بودند نمیدانم برحمت مفتوح گردیده یا بعذاب و من از خوف اینکه مبادا عذاب بر جماعتی که تو را طعنه زدند نازل شود ایمن نیستم پس از آن حال جبرئیل بحالت اول برگردید و گفت یا رسول اللّه (ص) تو را بشارت میدهم که اینکه در را برای تو گشادند و آن فرشته‌ای که میآید رضوان خازن بهشت است که از جانب حق تعالی تو را مژده بدهد که خدای تعالی از تو خوشنود است آن گاه رضوان فرود آمد و بحضرت سلام کرد و سفطی با او بود گفت اینکه کلیدهای گنجهای دنیا است اگر خواهی بردار و هیچ حظّی و ثوابی و لو بقدر پشه‌ای باشد از تو کم نخواهد گردید رسول (ص) مثل کسی که مشورت کند رو بجبرئیل (ع) نمود او اشاره بزمین کرد یعنی تواضع کن حضرت گفت مرا حاجت بمال نیست فقر و درویشی را دوست‌تر دارم تا اینکه بنده صابر و شاکر باشم، رضوان گفت خوب گفتی (اصبت اصاب اللّه بک الرشاد) خدا تو را ارشاد نماید نداء آمد ای جبرئیل سر بلند کن جبرئیل دید درهای آسمان تا زیر عرش گشوده و خدا ببهشت عدن وحی نمود که شاخی از از شاخه‌های خود را فرود آورد و در آن شاخه خوشه‌ای و بر آن خوشه غرفه‌ای بود از زبرجد سبز که در آن هفتاد هزار در بود از یاقوت سرخ جبرئیل گفت یا رسول اللّه سر بالا کن حضرت چون سر بالا کرد منزلهای انبیاء را دید و منزل خود را بالای همه دید. نداء رسید ای محمّد (ص) راضی شدی گفت راضی شدم، بار خدایا آنچه خواستی در دنیا بمن بدهی ذخیره کن و عوض آن در قیامت شفاعت امّتم باشد (تفسیر ابو الفتوح رازی)

صفحه : ۱۶۹

[سوره الفرقان (۲۵): آیات ۱۱ تا ۲۴]

اشاره

بَل کَذَّبُوا بِالسّاعَهِٔ وَ أَعتَدنا لِمَن کَذَّبَ بِالسّاعَهِٔ سَعِیراً (۱۱) إِذا رَأَتهُم مِن مَکانٍ بَعِیدٍ سَمِعُوا لَها تَغَیُّظاً وَ زَفِیراً (۱۲) وَ إِذا أُلقُوا مِنها مَکاناً ضَیِّقاً مُقَرَّنِینَ دَعَوا هُنالِکَ ثُبُوراً (۱۳) لا تَدعُوا الیَومَ ثُبُوراً واحِداً وَ ادعُوا ثُبُوراً کَثِیراً (۱۴) قُل أَ ذلِکَ خَیرٌ أَم جَنَّهُٔ الخُلدِ الَّتِی وُعِدَ المُتَّقُونَ کانَت لَهُم جَزاءً وَ مَصِیراً (۱۵)

لَهُم فِیها ما یَشاؤُنَ خالِدِینَ کانَ عَلی رَبِّکَ وَعداً مَسؤُلاً (۱۶) وَ یَومَ یَحشُرُهُم وَ ما یَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ فَیَقُولُ أَ أَنتُم أَضلَلتُم عِبادِی هؤُلاءِ أَم هُم ضَلُّوا السَّبِیلَ (۱۷) قالُوا سُبحانَکَ ما کانَ یَنبَغِی لَنا أَن نَتَّخِذَ مِن دُونِکَ مِن أَولِیاءَ وَ لکِن مَتَّعتَهُم وَ آباءَهُم حَتّی نَسُوا الذِّکرَ وَ کانُوا قَوماً بُوراً (۱۸) فَقَد کَذَّبُوکُم بِما تَقُولُونَ فَما تَستَطِیعُونَ صَرفاً وَ لا نَصراً وَ مَن یَظلِم مِنکُم نُذِقهُ عَذاباً کَبِیراً (۱۹) وَ ما أَرسَلنا قَبلَکَ مِنَ المُرسَلِینَ إِلّا إِنَّهُم لَیَأکُلُونَ الطَّعامَ وَ یَمشُونَ فِی الأَسواقِ وَ جَعَلنا بَعضَکُم لِبَعضٍ فِتنَهًٔ أَ تَصبِرُونَ وَ کانَ رَبُّکَ بَصِیراً (۲۰)

وَ قالَ الَّذِینَ لا یَرجُونَ لِقاءَنا لَو لا أُنزِلَ عَلَینَا المَلائِکَهُٔ أَو نَری رَبَّنا لَقَدِ استَکبَرُوا فِی أَنفُسِهِم وَ عَتَوا عُتُوًّا کَبِیراً (۲۱) یَومَ یَرَونَ المَلائِکَهَٔ لا بُشری یَومَئِذٍ لِلمُجرِمِینَ وَ یَقُولُونَ حِجراً مَحجُوراً (۲۲) وَ قَدِمنا إِلی ما عَمِلُوا مِن عَمَلٍ فَجَعَلناهُ هَباءً مَنثُوراً (۲۳) أَصحابُ الجَنَّهِٔ یَومَئِذٍ خَیرٌ مُستَقَرًّا وَ أَحسَنُ مَقِیلاً (۲۴)

صفحه : ۱۷۰

(ترجمه)

بلکه سبب گفتار رکیک کفار اینکه بود که قیامت را انکار نمودند و ما برای آنهایی که معاد را تکذیب نموده‌اند آتش بر افروخته مهیا نموده‌ایم (۱۱)

وقتی کفار آتش را بینند و از جای دور او از جوشیدن از خشم و نعره آن را میشنوند (۱۲)

و وقتی از دوزخ بمکان تنگی افکنده شوند در حالی که در بند کشیده شده‌اند در آنجا هلاکت خود را میخوانند (۱۳)

امروز را یک هلاکت نخوانید (بلکه آن هلاکت) در بر دارد هلاکت بسیار (۱۴)

ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) باین ملحدین بگو آیا چنین جایگاهی با اینکه عذاب بهتر است یا بهشت جاودانی که بمتقین وعده داده شده که پاداش و بازگشت آنها است (۱۵)

که در آن بهشت خلد آنچه خواهند برای آنان آماده شده و در آن جاویدانند و اینکه وعده‌ای است (از طرف) پروردگار تو که همیشه خواسته شده (۱۶)

روزی که مشرکین و آنچه را که بغیر از خدا پرستش مینمودند محشور میگردند (بمعبودان) آنها گویند آیا شما اینکه گروه از بندگان مرا گمراه گردانیدید یا آنها راه را گم کرده بودند (۱۷)

معبودان آنها گویند تو منزّهی سزاوار نبود برای ما که بغیر تو دوستانی بگیریم لکن آنان و پدران آنها را در بهره برداری از دنیا

طوری گردانیدی که یاد تو را فراموش نمودند و آنان جماعت هلاك شدگان بودند (۱۸)
پس ای مشرکین وقتی معبودان شما در آنچه می گویید تکذیبتان کردند دیگران معبودان نتوانند عذاب را از شما برطرف نمایند و نه اینکه شما را از عذاب نجات دهند و از شما مکلّفین هر کس بشرك آوردن ستم کند بوی عذاب بزرگ دوزخ را بچشانیم (۱۹)
(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) ما پیش از تو از پیمبران رسولی نفرستادیم

صفحه : ۱۷۱

مگر اینکه آنها طعام میخوردند و در کوچه و بازارها راه میرفتند و ما بعضی از شما را قرار دادیم سبب آزمایش برای بعض دیگر که آیا (در مشقّتها و طریق بندگی) صبر میکنید یا جزع مینمائید و پروردگار تو بهمه چیزها بینا است (۲۰)
و آنهایی که امید ملاقات رحمت ما را نداشتند گفتند چرا ملائکه بر ما فرود نیامد یا اینکه ما پروردگار را ببینیم حقیقتا آنان در نفسهای خود تکبّر و سرکشی و علو بزرگ نمودند (۲۱)
روزی که گنهکاران ملائکه را می‌بینند بآنان گویند برای شما دوری است و شما محجور شدگانید (۲۲)
و ما پیش می‌اندازیم آنچه از اعمالی که کفار عمل نمودند پس آن را پراکنده و نابود میگردانیم (۲۴)
در آن روز اهل بهشت مسکن و قرار گاهی و بازگشتی بهتر (از اینکه دوزخیان خواهند داشت (۲۴).

صفحه : ۱۷۲

(توضیح آیات)

بَل كَذَّبُوا بِالسّاعَةِ وَ أَعتَدنا لِمَن كَذَّبَ بِالسّاعَةِ سَعِيراً مفسّرین گفته‌اند جمله (بَل كَذَّبُوا بِالسّاعَةِ) عطف است بر آنچه از کفار حکایت نمود یعنی تعجّب نکن در اینکه تو را تکذیب میکنند و آنان بسخن عجیب‌تر آمده‌اند زیرا قیامت را انکار میکنند و تکذیب نمودن قیامت عجیب تر از تکذیب پیمبری تو است چنانچه در سوره واقعه آیه ۶۱ قوله تعالی وَ لَقَد عَلِمتُمُ النَّشأَةَ الأُولی فَلَو لا تَذَكَّرُونَ که بطور تعجّب فرموده شمایی که بنشأه دنیا عالم شده‌اید چگونه بعالم آخرت متذکّر نمیگردید زیرا که هر مرتبه دانی مرتبه فوقی دارد و هر پائینی بالایی دارد، و برای کسانی که قیامت را انکار نموده‌اند آتش برافروخته آماده نموده‌ایم، و گویند سعیر نامی است از نامهای جهنّم.
إِذا رَأَتهُم مِن مَكانٍ بَعِيدٍ سَمِعُوا لَها تَغَيُّظاً وَ زَفِيراً وقتی آتش منکرین معاد را از راه دور ببیند بغرّش و غلیان در آید.
سخنان مفسّرین در توجیه آیه ۱- مقصود اینست که وقتی کافرین نظر آنها بسعیر که برای آنان مهیّا شده افتد صدای التهاب آن را میشنوند، و تشبیه نموده صوت آتش را بصوت آدم غضبناك که از شدّت غیظ بالتهاب آمده، و بقولی تغیّظ صفت آتش است و زفیر صفت اهل آنست. (طبرسی) ۲- نسبت دیدن بآتش مجاز است، و نکته نسبت رؤیت بنار با آنکه حقیقةً رؤیت مستند بمشرکین است برای ابلغیّت کلام است یعنی گویا آنها آتش را مانند شخص غضبناك بینند، و تأنیث فاعل برای اینست که سعیر بمعنی نار است، و گویند کلامی در اینجا محذوف است و در تقدیر (اذا رأتهم زبانیتها) یعنی وقتی کافرین زبانیه آتش را از مکان دور که صد سال راه باشد و بقولی پانصد سال راه و از ابا عبد اللّه علیه السّلام روایت شده بقدر یك سال راه دیدند غیظ و التهاب آن را

صفحه : ۱۷۳

میشنوند. (منهج الصادقین) ۳- بدلالت آیات بسیار و احادیث که موجودات عالم قیامت همه صاحب حیاتند چنانچه قوله تعالی در

وصف معاد در سوره عنکبوت آیه ۶۴ فرموده (وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِیَ الحَیَوانُ لَو کانُوا یَعلَمُونَ) و نیز در سوره زلزال آیه ۴ در وصف زمین قیامت فرموده (یَومَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخبارَها) و غیر اینها از آیاتی که دلالت صریح دارد که اجزاء قیامت صاحب حیاتند و در جای خود مبرهن گردیده، مادامی که بشود کلام را حمل بظاهر نمود نباید حمل بر معنای مجازی کرد، چه ضرر دارد که گفته شود همین طور که ظاهر آیه چنین است وقتی آتش مقابل با اشقیاء گردد و آنان را ببیند بغیظ و زفیر و التهاب در آید بطوری که صدای آتش شنیده شود.

خلاصه چون در کون موجودات قوّه و استعداد حیات و شعور مخفی است وقتی موجودی از صورت کنونی دنیوی بصورت جمعی اخروی تحوّل پیدا کند آنچه از قوّه و استعداد حیات در باطنش نهفته بفعلیّت و ظهور میرسد و همین است سرّ شهادت دادن اجزاء بدن آدمی بر علیه او، بلکه ممکن است گفته شود بطوری که از آیات بر میآید قوّه شعور در تمام موجودات دنیوی نهفته است قوله تعالی (وَ إِن مِن شَیءٍ إِلّا یُسَبِّحُ بِحَمدِهِ وَ لکِن لا تَفقَهُونَ تَسبِیحَهُم).

وَ إِذا أُلقُوا مِنها مَکاناً ضَیِّقاً مُقَرَّنِینَ آیه در مقام بیان حال منکرین معاد بر آمده و سعیر که یکی از نامهای جهنّم بشمار میرود و سختی اهل آن را در اینجا (بمکانا ضیّقا) تذکّر میدهد که برای اهل جهنّم انواع عذاب جمع شده: یکی از آنها تنگی مکان و دیگری تاریکی آن در حالی که دستهای آنها بگردنشان بسته گردیده، دیگری سوختن، دیگری طعام زقّوم، دیگری (ماء حمیم) الی غیر ذلک از عذابهای کذایی که در آیات دیگر تذکر میدهد.

بروایتی پس از آنکه از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از اینکه آیه سؤال شد فرمود بحقّ آن کسی که جان من بدست قدرت او است آنها را چنان در دوزخ کشند مثل

صفحه : ۱۷۴

میخی که در دیوار بکوبند در حالی که دست آنها را بگردنشان بسته باشند.

دَعَوا هُنالِکَ ثُبُوراً لا تَدعُوا الیَومَ ثُبُوراً واحِداً وَ ادعُوا ثُبُوراً کَثِیراً ثبور بمعنی هلاکت است یعنی از شدّت وجع و خوف، هلاکت خود را میطلبند و ملائکه عذاب بآنها میگویند امروز یک هلاکت نطلبید بایستی هلاکت بسیار بخواهید.

و بقول دیگر ثبور بمعنی وا ویلا است که گویند ای وای بر ما، و بقولی کفّار در قیامت با شیاطین در سلاسل بسته میگردند و آنها گویند وا ثبورا.

قُل أَ ذلِکَ خَیرٌ أَم جَنَّةُ الخُلدِ الَّتِی وُعِدَ المُتَّقُونَ کانَت لَهُم جَزاءً وَ مَصِیراً آیه متّصل بآیه بالا است که پس از بیان سعیر که برای کافرین و آن عذابهای کذایی آن که آنان را بآن تهدید کرده خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که آنها را متذکّر گردان و بگو شماها رجوع بعقل خود بنمائید و با خود اندیشه کنید و بارشاد عقلتان مقایسه نمائید بین عذابهای سختی که در اثر تکذیب و طغیان ما را بآن میترسانند و آن بهشت خلد که منزلگاه همیشه گی و بمؤمنین با تقوی وعده داده شده که پاداش عمل نیک آنان و محلّ بازگشت آنها باشد و ببینید که آیا کدام یک از آنها بهتر است پس قطعا عقل حکم میکند به اینکه بهشت که دار کرامت الهی است بهتر است.

شاید آیه اشاره باین باشد که اگر شما یقین بقول پیمبران بمعاد و زنده شدن در روز حشر هم نداشته باشید لا اقلّ احتمال میدهید که شاید واقع باشد و بحکم عقل دفع ضرر محتمل با قدرت داشتن واجب است آنهم چنین ضرر دائمی با اینکه حال با اینکه همه اعلان ضرری که از طرف سفرای الهی راجع بمبدء و معاد با اتفاق آنها در بیان اوضاع آخرت از حساب و کتاب و میزان و بهشت و جهنّم با ادلّه صدق گفتارشان گوشزد شما شده و با اینکه با عقل سلیم مطابق است باز انکار مینمائید.

صفحه : ۱۷۵

لَهُم فِیها ما یَشاؤُنَ خالِدِینَ کانَ عَلی رَبِّکَ وَعداً مَسؤُلًا در مقام بیان بهشت خلد که بمتّقین وعده داده بر آمده و دو فضیلت بزرگ بهشت خلد را در اینکه آیه تذکّر میدهد: اول آنجا مکانی است که آنچه بخواهند از نعمتهای جسمانی و روحانی برای آنها آماده و مهیّا خواهد بود، و دیگر خلود و دائمی بودن آن نعمتهای زیرا که نعمتهای دنیا هر قدر در نظر بزرگ نماید در معرض فناء و زوال است لکن بهشت خلد که باشخاص با تقوی وعده داده شده فناء و زوال در آن راه ندارد و اهل آن همیشه در آن جاویدانند.

در (وَعداً مَسؤُلًا) سه قول است: ۱- إبن عباس گفته خداوند وعده جزاء داده پس سؤال میکنند چگونه وفاء بوعده نمودید. ۲- محمّد بن کعب گفته ملائکه از خدا سؤال کردند در قولشان که گفتند (رَبَّنا وَ أَدخِلهُم جَنّاتِ عَدنٍ الَّتِی وَعَدتَهُم). ۳- مؤمنین سؤال کردند از خدا بهشت را وقتی که در دنیا بودند پس اجابت کرد آنها را در آخرت و بآنها میدهد آنچه را که طلب کردند در دنیا. (مجمع البیان) وَ یَومَ یَحشُرُهُم وَ ما یَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ فَیَقُولُ أَ أَنتُم أَضلَلتُم عِبادِی هؤُلاءِ أَم هُم ضَلُّوا السَّبِیلَ الی قوله تعالی: قَوماً بُوراً خلاصه اینکه در اینکه آیات خدای تعالی بپیمبرش خبر میدهد که وقتی مشرکین را با آنچه که بغیر خدا پرستش مینمودند در روز محشر با هم جمع مینمائیم از مصدر جلال احدی خطاب عتاب آمیز بمعبودان آنها میرسد که آیا شما اینکه بنده‌گان مرا گمراه نمودید یا آنها خود راه هدایتشان را گم نمودند و بی‌راهه رفتند.

شاید مقصود از معبودان حضرت عیسی و عزیز و امثال آنها از ذوی العقول باشند و شاید مقصود اعم از صاحبان عقل و بتها و غیره باشد، نظر به اینکه در قیامت همه اشیاء صاحب حیات و نطق میگردند چنانچه از (ما یعبدون) که موصوله است و معنی اعمّ از آن فهمیده میشود چنین میشود که در قیامت بتها بزبان در میآیند

صفحه : ۱۷۶

و خود را تبرئه مینمایند.

و معلوم است که اینکه سؤال برای الزام مشرکین است که گناه را بگردن غیر نگذارند و بگویند معبودان ما ما را فریب دادند و ما را ببندگی و عبادت خود گرفتند و گر نه چیزی از احاطه علم ازلی الهی مخفی نخواهد بود تا محتاج بسئوال باشد.

معبودان در پاسخ خواهند گفت ای پروردگارا تو منزّه و پاکی از شریک و نظیر چگونه سزاوار است که ما بغیر تو دوستانی بگیریم و آنان را بعبادت و پرستش خود وادار نمائیم اینکه جماعت مشرکین و پدران آنها را چنان بتمتّعات دنیوی و حظوظات نفسانی و عیّاشی مشغول گردانیدی تا آنکه یاد تو را فراموش نمودند و خود را باسفل سافلین طبیعت و چاه مذلّت پرتاب گردانیدند و اینکه جماعت در هلاکت خود پافشاری نمودند زیرا که از هلاکت شدگان بودند.

فَقَد کَذَّبُوکُم بِما تَقُولُونَ فَما تَستَطِیعُونَ صَرفاً وَ لا نَصراً الخ (تستطیعون) را حفص که یکی از قرّاء است بتاء قرائت کرده چنان که سیاهی قرآن است، و خطاب بمشرکین است بحذف قول وفاء برای مفاجات است و معنی آیه چنین میشود که پس از آنکه معبودان انکار مینمایند از مصدر جلال خداوندی بمشرکین خطاب میرسد که امروز شما از خود نتوانید عذاب مرا دفع نمائید و یکدیگر را یاری دهید و از عقوبت برهائید.

و گفته‌اند ضمیر فاعل در (کذّبوکم) راجع بمشرکین است، و ضمیر خطاب راجع باهل ایمان، یعنی مشرکین بآنچه شما مؤمنین راجع بقیامت گفتید شما را دروغگو دانستند و امروز نتوانند از خود عذاب را رفع نمایند یا شما پیمبران نتوانید عذاب را از آنها رفع کنید و بشفاعت آنها را یاری نمائید.

و بعضی از قرّاء (یستطیعون) بیاء قرائت نموده‌اند و بنا بر اینکه معنی آیه چنین میشود که امروز معبودان شما قدرت ندارند. از شما عذاب را رفع نمایند و نه اینکه شما را یاری کنند و از شما کافرین کسی که از قبل کفر بخود ستم نمود

صفحه : ۱۷۷

عذاب بزرگ دوزخ را بوی می‌چشانیم، وَ ما أَرسَلنا قَبلَکَ مِنَ المُرسَلِینَ إِلّا إِنَّهُم لَیَأکُلُونَ الطَّعامَ وَ یَمشُونَ فِی الأَسواقِ (انّهم) صفت است برای موصوف محذوف و در تقدیر، و معنی آیه چنین میشود که ما پیش از تو رسولی از مرسلین و پیمبران نفرستادیم مگر اینکه آنها هم غذا میخوردند و هم در بازارها راه میرفتند و اینکه آیه جواب گفتار رکیک کفّار است که در آیه ۶ اینکه سوره بیان کرده که یکی از ایرادهایشان بپیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اینکه بود که گفتند (ما لِهذَا الرَّسُولِ یَأکُلُ الطَّعامَ وَ یَمشِی فِی الأَسواقِ) اینکه بود که برای رفع اعتراض آنها خبر میدهد که تمام پیمبران چنین بودند و ما پیغمبری نفرستادیم مگر اینکه از جهات بشریّت مثل باقی افراد بلوازم بشریت عمل مینمودند.

وَ جَعَلنا بَعضَکُم لِبَعضٍ فِتنَةً أَ تَصبِرُونَ وَ کانَ رَبُّکَ بَصِیراً ظاهرا برای تسلّی دل رسولش خبر میدهد که سنّهٔ الهی بر اینکه جاری شده که ما همیشه بعضی مردم را فتنه و آزمایش قرار میدهیم برای بعضی دیگر که هر کس را طوری امتحان نمائیم حتّی پیمبران را که آنها را مورد جفاء جهّال میگردانیم تا اینکه اندازه صبر و متانت و استقامت هر یک ظاهر گردد، ای رسول اکرم (ص) پروردگار تو بصیر و بینا است بحال تو و جفایی که از کفّار بتو میرسد و باید تو صبر و بردباری نمایی.

وَ قالَ الَّذِینَ لا یَرجُونَ لِقاءَنا لَو لا أُنزِلَ عَلَینَا المَلائِکَةُ أَو نَری رَبَّنا الخ از جمله ایراد کفّار و مشرکین اینکه بود که میگفتند چرا بر ما ملائکه فرود نمیآید تا مصدّق گفتار تو باشد یا اینکه میگفتند چرا ما پروردگار خود را نمی‌بینیم، شاید مقصودشان اینکه بود که اگر راست می‌گویی و رسول خدایی چرا خدا را بما نشان نمیدهی تا ما بتو ایمان آوریم و آنان باین سخنانشان علوّ و استکبار کردند و از حدّ خود بی‌اندازه تجاوز نمودند مثل قوم موسی (ع) که

صفحه : ۱۷۸

گفتند (لَن نُؤمِنَ لَکَ حَتّی نَرَی اللّهَ جَهرَةً) و آنها یا از روی جهل و نادانی چنین سخنان میگفتند یا میدانستند که رؤیت حق تعالی محال است و مقصودشان تعنّت بود که برای تکذیبشان عذری بیاورند و چیزی که مقدور رسول نیست از او طلب نمایند.

یَومَ یَرَونَ المَلائِکَةَ لا بُشری یَومَئِذٍ لِلمُجرِمِینَ وَ یَقُولُونَ حِجراً مَحجُوراً (یوم) منصوب است بفعل مقدّر یعنی (اذکر) و (یومئذ) یا تکرار (یوم) است یا خبر (بشری) و (حجر) بمعنی منع است یعنی ای محمّد (ص) یاد کن روزی را که گنهکاران پس از مرگ یا در قیامت ملائکه را می‌بینند (و یقولون) عطف بر کلام جلو است آن وقت ملائکه بآنان مژده نمیدهند و میگویند خداوند بهشت و نعمتهای آن را در اثر شرک و کفرتان برای شما ممنوع گردانیده و معنی دیگری هم برای اینکه آیه گفته‌اند که برای اختصار ذکر نکردیم.

وَ قَدِمنا إِلی ما عَمِلُوا مِن عَمَلٍ فَجَعَلناهُ هَباءً مَنثُوراً آیه تشبیه مینماید عمل مجرمین را از انفاق نمودن و صله رحم کردن و کمک بفقراء و بینوایان و باقی اعمال خیری که در ایّام حیات دنیویشان کرده‌اند به (هباء) و غباری که در هوا پراکنده گردیده که نتیجه و فائده‌ای از اعمال نیکشان عایدشان نخواهد گردید.

اشاره به اینکه اعمال نیک وقتی نتیجه بخش و صاحب اثر و فائده میگردد که با ایمان توأم باشد و البتّه هر قدر ایمان محکم‌تر و ثابت‌تر باشد پاداش آن زیادتر خواهد بود.

أَصحابُ الجَنَّةِ یَومَئِذٍ خَیرٌ مُستَقَرًّا وَ أَحسَنُ مَقِیلًا (مقیل) مکانی میباشد که برای استراحت وضع گردیده و گویند لفظ (احسن) رمز است و راجع بمقیل یعنی مکان استراحت بهشتیان بانواع و اقسام جواهرات و اشیاء قیمتی مزیّن گردیده و آنها با ازواجشان در آن منزلگاه مجلّل می‌آرامند.

صفحه : ۱۷۹

[سوره الفرقان (۲۵): آیات ۲۵ تا ۴۱]

اشاره

وَ یوم تَشَقَّقُ السَّماءُ بِالغَمامِ وَ نُزِّلَ المَلائِکَهُ تَنزِیلًا (۲۵) المُلکُ یومَئِذٍ الحَقُّ لِلرَّحمنِ وَ کانَ یوماً عَلَی الکافِرِینَ عَسِیراً (۲۶) وَ یومَ یَعَضُّ الظّالِمُ عَلی یَدَیهِ یَقُولُ یا لَیتَنِی اتَّخَذتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِیلًا (۲۷) یا وَیلَتی لَیتَنِی لَم أَتَّخِذ فُلاناً خَلِیلًا (۲۸) لَقَد أَضَلَّنِی عَنِ الذِّکرِ بَعدَ إِذ جاءَنِی وَ کانَ الشَّیطانُ لِلإِنسانِ خَذُولًا (۲۹)
وَ قالَ الرَّسُولُ یا رَبِّ إِنَّ قَومِی اتَّخَذُوا هذَا القُرآنَ مَهجُوراً (۳۰) وَ کَذلِکَ جَعَلنا لِکُلِّ نَبِیٍّ عَدُوًّا مِنَ المُجرِمِینَ وَ کَفی بِرَبِّکَ هادِیاً وَ نَصِیراً (۳۱) وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لَو لا نُزِّلَ عَلَیهِ القُرآنُ جُملَهً واحِدَهً کَذلِکَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤادَکَ وَ رَتَّلناهُ تَرتِیلًا (۳۲) وَ لا یَأتُونَکَ بِمَثَلٍ إِلاّ جِئناکَ بِالحَقِّ وَ أَحسَنَ تَفسِیراً (۳۳) الَّذِینَ یُحشَرُونَ عَلی وُجُوهِهِم إِلی جَهَنَّمَ أُولئِکَ شَرٌّ مَکاناً وَ أَضَلُّ سَبِیلًا (۳۴)
وَ لَقَد آتَینا مُوسَی الکِتابَ وَ جَعَلنا مَعَهُ أَخاهُ هارُونَ وَزِیراً (۳۵) فَقُلنَا اذهَبا إِلَی القَومِ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا فَدَمَّرناهُم تَدمِیراً (۳۶) وَ قَومَ نُوحٍ لَمّا کَذَّبُوا الرُّسُلَ أَغرَقناهُم وَ جَعَلناهُم لِلنّاسِ آیَهً وَ أَعتَدنا لِلظّالِمِینَ عَذاباً أَلِیماً (۳۷) وَ عاداً وَ ثَمُودَ وَ أَصحابَ الرَّسِّ وَ قُرُوناً بَینَ ذلِکَ کَثِیراً (۳۸) وَ کُلًّا ضَرَبنا لَهُ الأَمثالَ وَ کُلًّا تَبَّرنا تَتبِیراً (۳۹)
وَ لَقَد أَتَوا عَلَی القَریَهِ الَّتِی أُمطِرَت مَطَرَ السَّوءِ أَ فَلَم یَکُونُوا یَرَونَها بَل کانُوا لا یَرجُونَ نُشُوراً (۴۰) وَ إِذا رَأَوکَ إِن یَتَّخِذُونَکَ إِلاّ هُزُواً أَ هذَا الَّذِی بَعَثَ اللّهُ رَسُولاً (۴۱)

صفحه : ۱۸۰

(ترجمه)

و یاد کن روزی را که آسمانها شکافته میشود با ابر و ملائکه فرود میآیند (۲۵)

در آن روز پادشاهی حقیقی مخصوص بپروردگار رحمان است و آن روز بر کافرین سخت دشوار است (۲۶)

و یاد کن روزی را که ستمکار دست خود را بدندان میگزد و میگوید ای کاش من (در دنیا) با رسول (راه طاعت) پیش گرفته بودم (۲۷)

ای وای بر من ای کاش فلان کس را دوست خود نگرفته بودم (۲۸)

که حقیقهٔ او مرا از یاد خدا یا موعظه پیغمبر یا قرآن پس از آمدن آن گمراه گردانید و همیشه شیطان برای انسان گمراه کننده است (۲۹)

رسول اکرم (ص) در مقام شکایت گوید ای پروردگار من قوم من اینکه قرآن را بهجو و مسخره گرفتند (۳۰)

و همین طور ما برای هر پیمبری قرار دادیم دشمنانی از گنهکاران (ای محمّد) پروردگار تو کافی است که هدایت کننده و یاور تو باشد (۳۱)

و کافرین گفتند چرا بر او قرآن یک دفعه و یک جمله واحده فرود نیامد لکن ما چنین کردیم تا دلت را بآن ثابت گردانیم (و آیات) قرآن را جدا جدا (نازل گردانیدیم) با تأنّی و مهلت (۳۲)

و کفّار مثلی برای تو نمی‌آوردند مگر آنکه ما می‌آوریم برای تو جواب آنها را بآنچه نیکوتر است (۳۳)

آن کسانی که محشور میگردند و برویهای خود بسوی جهنّم (کشیده میشوند) آنان بد جایگاهی دارند و از راه گمراه گردیده‌اند (۳۴)

بحقیقت ما بموسی (ع) کتاب عطاء نمودیم و قرار دادیم برادرش هارون را که وزیر او باشد (۳۵)

پس گفتیم بروید بسوی جماعتی که آیات ما را

صفحه : ۱۸۱

تکذیب نمودند پس آنان را هلاک نمودیم (و دمار از روزگار آنها بر آوردیم) (۳۶)

و چون قوم نوح (ع) پیمبران را تکذیب نمودند آنها را غرق گردانیدیم و قرار دادیم آنها را برای مردم علامت و نشانه و برای ستمکاران عذاب دردناک آماده نموده‌ایم (۳۷)

و عاد و ثمود و اصحاب (رسّ) و اهل قرنهای بسیار که در بین آن اقوام بودند

و برای همه آنها مثلهایی زدیم و همه را هلاک گردانیدیم (۳۹)

و کفّار گذر نمودند بر آن شهری که بارانیدیم بر آن باران عذاب را آیا آنان نبودند که در عبور آیات را دیدند بلکه اینان امیدوار بحشر و نشر نبودند (۴۰)

وقتی کافرین تو را می‌بینند نگرفتند تو را مگر بسخریّه و گفتند آیا اینکه مرد همان است که خدا او را برسالت مبعوث گردانیده (۴۱).

صفحه : ۱۸۲

(توضیح آیات)

اشاره

وَ یَومَ تَشَقَّقُ السَّماءُ بِالغَمامِ وَ نُزِّلَ المَلائِکَةُ تَنزِیلًا (واو) عاطفه (یوم) را عطف داده به (یَومَ یَرَونَ المَلائِکَةَ) در آیه قبل که منصوب به (اذکر) مقدّر بود.

یعنی ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) یاد کن روزی را که آسمان شکافته شود (بالغمام) غمام ابر سفیدی را گویند که در بالای آسمانها نمایان است و شاید همانست که در اینکه زمان آن را کهکشانها نامند و گویند بابر سفید نازل تنگی ماند که شبها در زمین مانند طریق و خطی کشیده نمایان است و آن از همه آسمانها بزرگتر و فوق همه کرات است و شاید اشاره بهمین دارد قوله تعالی در سوره بقره آیه ۲۰۶ (هَل یَنظُرُونَ إِلّا أَن یَأتِیَهُمُ اللّهُ فِی ظُلَلٍ مِنَ الغَمامِ وَ المَلائِکَةُ).

(سخنان مفسّرین در توجیه آیه)

۱- باء در (بالغمام) بمعنی (من) است یعنی آسمان از غمام شکافته گردد ۲- باء (بالغمام) بمعنی (مع) است مثل اینکه گفته شود

(اخذت برمته و اشتریت الدار بآلاتها) یعنی آسمان با ابر شکافته میشود.
۳- باء (بالغمام) بمعنی (علی) است مثل اینکه گفته شود (رکب الامیر بسلاحه و خرج بثیابه) یعنی آسمان در حالی که شکافته میشود بالای او ابر باشد ۴- باء بمعنی (عن) است مثل (رمیت بالقوس و عن القوس) و بنا بر اینکه قول چنین میشود آسمان بشکافد و از بالای آن ابر پدید آید.
بروایت إبن عباس آسمان دنیا شکافته میگردد و اهلش فرود میآیند و آنها زیادترند از آنچه در زمین است از جنّ و انس پس از آن آسمان دوم شکافته میگردد و اهلش فرود میآیند و آنها از آنچه در آسمان اول بود زیادترند و همچنین هر آسمانی شکافته میگردد اهل و آن زیادتر از آسمان پائین‌تر آنند تا آسمان هفتم. (مجمع البیان)

صفحه : ۱۸۳

۵- در تفسیر طنطاوی راجع باین آیه بیانی دارد که برای وضوح اجمالی از آن را ترجمه مینمائیم:
چنین گفته: قبلا از اینکه تفسیر دانا شدی که ستارگانی که بشر بر آن متفطن شده‌اند صدها ملیونها میباشند و در علوم ظاهر شده که اطراف سیّارات قمرها و شمسها و ستارگانی است همین طوری که اطراف شمس ما است و اینکه خورشیدهای عظیمی که بزرگتر از خورشید ما است از آن بغمام طائر تعبیر مینمودند و آن را سدیم جمع او سدم مینامیدند و میگفتند روزی اینکه شمسها بر میگردد بسیرت اول یعنی منحل و منهدم خواهند گردید و در جوّ پراکنده میگردند همان طوری که اوّل چنین بودند و پس از ملیونها سال خلقت تازه‌ای پیدا مینمایند و بهیئت کواکب جدید میآیند و خدای تعالی در آنها مخلوقات تازه‌ای می‌آفریند.
و قبلا- دلیل علماء گذشتگان را بر اینکه مطلب گفتیم و در اینکه زمان ما مشاهده کرده‌اند که شصت هزار ستاره که تازه پدید گردیده بعضی از آنها نزدیک است خلقتش تمام گردد و بعضی تازه شروع بآفرینش آنان شده و بعضی بین بینند و تمام مجهّز و آماده گردیده‌اند برای اینکه عوالمی گردند مثل عالم شمسی ما و سیّارات ما و قمرهای ما پس اینکه بود دلیل بر اینکه علماء میگفتند اینکه شمس و آنچه اطراف وی است قدیم است و آن عبارت از غمام طائر دائر است چنانچه امروز او را می‌بینند.
و در اینجا می‌گوییم قوله تعالی (وَ یَومَ تَشَقَّقُ السَّماءُ بِالغَمامِ) یعنی خورشید ما و ستارگان و بعض خورشیدهای دیگر و سیّارات آنها شبیه‌ترند بغمام (ابر نازک) و آن بالاخره ناری میگردد متفرّق در جوّ، و آسمانی که ما مشاهده مینمائیم از اینکه عالم لطیفه پدید گردیده که ما آن را برنگ ازرق مشاهده مینمائیم و ممکن نیست رنگ بدون متلوّن (یعنی بدون جسمی) ظاهر گردد و آن متلوّن همین عالمی است که آن را (اثیر) مینامند، و در سوره بقره گفتیم کسی که آسمان اثیریّه را انکار نماید او بعلوم متقدّمین و متأخّرین جاهل گردیده زیرا تماما

صفحه : ۱۸۴

خلاء را محال میدانند و همه میگویند فضاء مملوّ است بچیزی که آن را (اثیر) نامند و آن جسمی است که ضوء کواکب را بخود میگیرد و بما میرساند، و در آنجا گفتیم که در برهان قدماء و محدّثین در قوله تعالی (ثُمَّ استَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخانٌ) نظر کن و تعجّب کن که چگونه آسمانها را دخان و غمام نامیده، و نیز فرموده (انهما کانَتا رَتقاً فَفَتَقناهُما) پس تعجّب کن از قرآن و حکمت و عجائبه و انظر کیف یقول هنا (وَ یَومَ تَشَقَّقُ السَّماءُ بِالغَمامِ وَ نُزِّلَ المَلائِکَةُ تَنزِیلًا المُلکُ یَومَئِذٍ الحَقُّ لِلرَّحمنِ الخ). (پایان) المُلکُ یَومَئِذٍ الحَقُّ لِلرَّحمنِ وَ کانَ یَوماً عَلَی الکافِرِینَ عَسِیراً، وَ یَومَ یَعَضُّ الظّالِمُ عَلی یَدَیهِ یَقُولُ یا لَیتَنِی اتَّخَذتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِیلًا (تا قوله تعالی) وَ کانَ الشَّیطانُ لِلإِنسانِ خَذُولًا در اینکه آیات برسولش خبر میدهد که ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) یاد کن ظالم ستمکار را که وقتی آثار عذاب را معاینه مینماید چنان حسرت و ندامتی وی را میگیرد که مثل آدم متأسّف غضبناک دست خود را

بدندان میگزد و لبهای خود را میجود و دندانهای خود را بهم میمالد و از روی ندامت و پشیمانی میگوید ای کاش تابع رسول گردیده بودم و قدم پشت قدم رهنمایان و هادیان حق تعالی گذارده بودم و چنین روز سختی را ندیده بودم.

و نیز میگوید ای وای بر من ای کاش با فلان دشمن خدا که در مقام اغواء و گمراهی من بود دوستی نکرده بودم که پس از آنکه طریق هدایت بر من آمد مرا گمراه گرداند.

شأن نزول آیه بروایت إبن عباس اینکه آیه در باره عقبهٔ بن ابی معیط و ابیّ بن خلف فرود آمده که اینکه دو نفر با هم رفاقت و دوستی داشتند و عادت عقبه چنین بود که هر وقت از سفر برمیگشت مردم را بضیافت خود میطلبید وقتی بعادت معهود ضیافت نمود چون با حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم مجالست قدیمی داشت حضرتش را دعوت نمود وقتی طعام حاضر شد پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود من غذا نمیخورم

صفحه : ۱۸۵

مگر وقتی که شهادتین بگویی عقبه گفت (اشهد ان لا اله الا اللّه و اشهد انّ محمدا رسول اللّه) آن وقت حضرت غذا خورد. وقتی اینکه خبر بابی بن کعب رسید نزد وی آمد و او را ملامت نمود و گفت مگر از دین برگشته‌ای که سخن محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میپذیری عقبه گفت از دین خود برنگشته‌ام لکن چون و مهمان من بود و گفت غذا نمیخورم مگر اینکه اینکه کلمه را بگویی و بر من گوارا نبود و حیاء کردم که مهمان من غذا نخورده از خانه‌ام بیرون برود، ابی بوی گفت از تو راضی نمیشوم هرگز مگر اینکه بروی نزد او و آب دهن بر روی او بیندازی، عقبه پس از آن که قبول کرد چنین کند نزد پیغمبر اکرم (ص) آمد در حالی که آن حضرت در دار الندوه در سجده بود آب دهن نجس خود را حواله روی مبارکش نمود حضرت فرمود ای عقبه تو را چنین می‌بینم که از مکّه بیرون نمیروی مگر اینکه سر تو را بشمشیر برداریم، اینکه بود که در جنگ بدر عقبه را اسیر نمودند و بعد از اتمام جنگ سر او را از تنش جدا گردانیدند و ابی بن خلف را رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بدست خود در جنگ احد کشت، و بروایت ضحاك آب دهن آن کافر دو شعله آتش گردید و برگشت و هر دو طرف صورتش را سوزانید و تا وقتی که مرد اثرش در صورتش باقی ماند.

و بعضی گفته‌اند آیه اطلاق دارد و شامل میگردد هر کافر و ظالمی را که در ظلم و کفر تابع ظالم و کافر دیگری گردد، و ابی عبد اللّه علیه السلام فرموده مردی از قریش نیست مگر اینکه در باره او یک آیه یا دو آیه نازل نشده باشد که او را ببهشت رهنمایی نماید یا بجهنّم و آتش کشاند و بعد از آن فرمود جاری میشود حکم در اینکه آیات در باره کسانی که بعد از آنها میباشند (ان خیرا فخیرا و ان شرا فشرا). (مجمع البیان) وَ قالَ الرَّسُولُ یا رَبِّ إِنَّ قَومِی اتَّخَذُوا هـذَا القُرآنَ مَهجُوراً (مهجور) مشتق از (هجر) است و بمعنی سخن بیهوده و هذیان است یعنی (جعله مهجورا فیه) و مفسّرین آیه را دو طور تفسیر کرده‌اند.

صفحه : ۱۸۶

اول- گمان کفار چنین بود که قرآن سخن باطل و متضمّن هذیان و از اساطیر اوّلین است.

دوّم- هر وقت قرآن را میشنیدند سخنهای لغو و هذیان در میان میانداختند قوله تعالی (لا تَسمَعُوا لِهـذَا القُرآنِ وَ الغَوا فِیهِ) و بنا بر اینکه معنی مهجور بمعنی کلامی است که کفّار موقع استماع آن سخن لغو در میان می‌انداختند که دیگران استماع ننمایند.

خلاصه خدای تعالی حکایهٔ از قول رسولش خبر میدهد که حضرتش در مقام شکایت از قوم چنین گفته یا در قیامت چنین میگوید ای پروردگار من اینکه مردم قرآن را مهجور گردانیدند.

بروایت انس بن مالك حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود (هر کس قرآن را بیاموزد و بداند و مصحف را در جایی

بیاویزد و آن را تعهد نکند و در آن ننگرد قرآن روز قیامت آید و در وی بیاویزد و گوید خدایا اینکه بنده مرا مهجور کرد میان من و او حکم فرما.

وَ کَذلِکَ جَعَلنا لِکُلِّ نَبِیٍّ عَدُوًّا مِنَ المُجرِمِینَ وَ کَفی بِرَبِّکَ هادِیاً وَ نَصِیراً (عدوّ) را صفت میآورند هم برای مفرد و هم برای جمع و گفته میشود (رجل عدوّ و قوم عدوّ) و جمع آن (اعداء) است.

ظاهرا آیه در مقام تسلّی دل رسولش بر آمده وقتی که از قوم خود شکایت مینمود و گویا فرموده ای رسول اکرم غم مخور مردم گنهکار نفس پرست همیشه همین طور بوده و همیشه خواهند بود که با هادیان الی اللّه و سفر ای الهی دشمنی مینمودند و برای هر پیمبری دشمنانی از مردمانی پست پلید عصیان کار قرار دادیم و باید دانست قرار دادن چنین دشمنانی از روی اجبار نیست تا جبر لازم آید بلکه در اثر امر ما که پیمبران دعوت بیکتا پرستی مینمودند و آن خلاف میل و عادت آنها بود با پیمبران دشمنی میکردند و چون طبیعت آنها چنین بود و مجاهده با نفس خود ننمودند که عقلشان را بکار بیندازند ما آنها را بحال خود

صفحه : ۱۸۷

میگذاریم و آنان باقتضای عملشان دشمن پیمبران میشدند.

خلاصه دعوت پیمبران که بامر خدا بود سبب دشمنی آنها گردیده در اینجا سبب را بجای مسبّب قرار داده و دشمنی آنان را بجعل خود بحساب آورده و پروردگار تو برای تو کافی است که راهنما و یار و یاور تو باشد یعنی تو رسول و پیمبر ما میباشی بچنین مردمانی اعتنا مکن و آنان را بحال خود واگذار.

وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لَو لا نُزِّلَ عَلَیهِ القُرآنُ جُملَةً واحِدَةً کَذلِکَ (نزل) بمعنی (انزل) مثل (اخبر) کفّار گفتند چرا قرآن یک دفعه و در یک وقت مثل تورات و انجیل و باقی کتب آسمانی نازل نگردید.

(کذلک) جواب سخن آنها است و خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که ما اینکه طور قرآن را آیه آیه فرود آوردیم و در اینکه ترتیب حکمتهایی منطوی گردیده:

۱- لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤادَکَ (لام) تعلیل است یعنی برای تقویت و استحکام قلب تو چنین کردیم تا اینکه بصیرت تو زیاد گردد زیرا در هر حادثه‌ای که رخ دهد و در هر موقع لزوم که بتدریج وحی فرود آید قلب تو را قوی میگرداند و بصیرت تو را زیاد میکند در محل خود بدلیل و تجربه مبرهن گردیده که یکی از سباب نفوذ علم و دانش در قلب آدمی القائات است که شیئا فشیئا مطلبی یا بتوسط گفتار یا از جهات دیگر القاء بنفس گردد همین طور که می‌بینیم تمام علوم و معارف ابتدائا بتوسط القاء و آموزش استادان و دانش آموزان پدید گردیده که بتدریس و تعلیم متدرجا از راه گوش تلقین بدانش جویان نموده‌اند.

ببین طفل که ابتدائا قدرت بر سخن گویی ندارد چگونه بتلقین مادر و پدر و دایه کم کم سخن گو میگردد اگر اینکه القائات تدریجی نبود ابدا طفل هیچ وقت سخن گو نمیگردید.

در مدّتی از زمان پیش پس از آنکه در ذهنم خطور نمود که چه حکمتی

صفحه : ۱۸۸

است که ما مأمور گردیده‌ایم که نماز و دعاء را بزبان بگوئیم خدای عالم که از ما فی الضمیر ما آگاهست اگر معانی همین اذکار را در قلب خود خطور دهیم کافی خواهد بود، متفطّن گردیدم که شاید یکی از حکمتهای آن همین القاء بنفس است که الفاظ آیات و دعاء و غیر آن از دهن و زبان ما بیرون آید و از راه گوش وارد (حسّ مشترک) ما گردد و در خزینه قوّه خیال محفوظ گردد و بکثرت تلاوت معانی و حقائق اذکار ملکه نفسانی ما گردد و در قلب ما رسوخ نماید و همین القائات اگر با توجّه توأم گردد نفس

بقدر استعداد بصفت علم و صفات حميده متّصف ميگردد زيرا كه نفس بشر بوجهى مؤثّر است و بوجه ديگر متأثّر.

۲- بقول بعضى كتب انبياء كه يك دفعه فرود آمده براى اينكه بود كه آنها با سواد و نويسنده بودند آنچه بآنها وحى ميشد ميخواندند و مينوشتند و آن را محفوظ ميداشتند و نبىّ خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم امّى بود يعنى چيزى نمى‌نوشت اينكه بود كه براى اينكه آيات قرآن را حفظ نمايد بتدريج آيه آيه بر او نازل ميشد.

ولى ظاهرا اينكه توجيه بنظر درست نميآيد زيرا كه در جايى خطاب بحضرتش نموده كه تو در حفظ قرآن عجله نكن (إِنّا نَحنُ نَزَّلنَا الذِّكرَ وَ إِنّا لَهُ لَحافِظُونَ) سوره حجر آيه ۹.

۳- در آيات قرآن ناسخ و منسوخ هست و نميشود ناسخ و منسوخ يك دفعه نازل گردد كه اجتماع ضدّين ميشود زيرا كه بازگشت ناسخ و منسوخ بامر و نهى ميگردد.

و نيز بعضى از آيات جواب سؤال است كه البته سؤال جلوتر از جواب واقع ميگردد. و نيز در بعض آيات انكار چيزى است كه قبلا واقع گرديده يا حكايات چيزى است كه فعلا جارى است، اينكه توجيهاتى است كه مفسرين راجع بآيه نموده‌اند.

وَ رَتَّلناهُ تَرتِيلًا (ترتيل) بمعنى تبيين است يعنى آيات را بيك نسق و استقامت و سهولت

صفحه : ۱۸۹

و تأنّى فرود آورديم (قال الراغب: الرّتل اتساق الشىء و انتظامه على استقامة يقال رجل رتل الاسنان، و الترتيل ارسال الكلمة من الفم بسهولة و استقامة، قال تعالى و رتّل القرآن ترتيلا. (پايان) و از عبد اللّه بن عباس نقل ميكنند كه گفته (ترتيلا) يعنى آيات را مبيّن و ظاهر گردانيديم.

ديگرى گفته يعنى آيات را متفرّق گردانيديم و در مدّت بيست و سه سال بتدريج نازل گردانيدم.

وَ لا يَأتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلّا جِئناكَ بِالحَقِّ وَ أَحسَنَ تَفسِيراً شايد مقصود از ضمير جمع در (يأتونك) كفّار مكّه باشند كه هميشه در مقام اينكه بودند كه دسيسه چينى كنند و بمثلهاى عجيب و كنايات و اعتراضات ركيك جلو كلام خدايى را بگيرند اينكه آيه برسولش خبر ميدهد كه اينان هر مثل باطل يا هر سخن مزخرفى بياورند و بخواهند جلو آيات را بگيرند ما در مقابل آن كلام حقّى و بيان واضحى ميآوريم كه مثلهاى آنها را باطل گرداند (جاءَ الحَقُّ وَ زَهَقَ الباطِلُ إِنَّ الباطِلَ كانَ زَهُوقاً) باطل مقابل حقّ چطور ميتواند عرض اندام نمايد بلكه حقّ و اهل حقّ و سخن حقّ هميشه جلو باطل را ميگيرد و باطل را زاهق و معدوم ميگرداند.

الَّذِينَ يُحشَرُونَ عَلى وُجُوهِهِم إِلى جَهَنَّمَ جار و مجرور (عَلى وُجُوهِهِم) در موضع نصب است بنا بر اينكه حال است يعنى مشركين بسوى جهنّم كشيده ميشوند در حالى كه منكوس باشند كه بسر كشيده شوند يا بصورت كشيده ميشوند تا بجهنّم واصل گردند.

أُولئِكَ شَرٌّ مَكاناً وَ أَضَلُّ سَبِيلًا بيان بدى حال كفّار و مشركين و منزلگاه آنان است كه بد جايگاهى براى آنها تهيّه و آماده شده، و نيز راه مرورشان كه از طريق حق گمراه گرديدند بدترين راهها است كه منجرّ باين حال سختى گرديده كه از سر كشيده ميشوند

صفحه : ۱۹۰

بجايگاه خودشان در دوزخ يا بصورت كشيده شوند پس مكانشان بدترين مكانها است و طريق سيرشان كه منجرّ بچنين مكانى ميگردد كج‌ترين و بدترين راه سلوك آنها است.

وَ لَقَد آتَينا مُوسَى الكِتابَ (تا قوله تعالى) وَ أَصحابَ الرَّسِّ پس از نقل كلام مشركين و اعتراضات آنان و پاسخ گفتار و پاداش اعمال آنها در اينكه آيات شروع مينمايد بداستان پيمبران پيشين مثل موسى (ع) و نوح (ع) و باقى پيغمبران كه چون آنها را تكذيب نمودند (فَدَمَّرناهُم تَدمِيراً) ما آنان را هلاك گردانيديم و دمار از آنها بر آورديم يعنى آنها را بسخت‌ترين عذاب اعدام نموديم و

قوم نوح را بطوفان غرق گردانیدیم و آیت و نشانه برای مردم قرار دادیم.

وَ أَصحابَ الرَّسِّ وَ قُرُوناً بَینَ ذلِکَ کَثِیراً

(سخنان مفسرین در توجیه اصحاب رسّ)

۱- إبن عباس گفته آنها جماعتی بودنـد که در بیابانها صاحب چاه‌ها بودند ۲- (رسّ) نـام چاهی است معروف که جماعتی در آنجا فرود آمده و دارای چهارپایان و بت پرست بودند خدای تعالی شـعیب را برسالت بر آنها فرسـتاد شـعیب آنان را باسلام دعوت نمود نپذیرفتند و شـعیب را اذیّت نمودند بشـعیب وحی رسید که اینکه کافرین را هلاک خواهم نمود شعیب هر قدر آنها را تهدید بعذاب نمود فائده نبخشید بالاخره زمین آنها را فرو برد.

۳- (رسّ) نـام دهیست در طرف یمـامه خـدای تعـالی برای اهـل آنجا پیمبری فرسـتاد آن پیمبر را کشـتند اینکه بود که آنها بعـذاب هلاک گردیدند. (قتاده) ۴- (اصحاب الرس) بقیه قوم صالح بودند و رسّ آن چاهی بود که در آنجا فرود آمده بودند و اینکه همان چاهی است که در قرآن در وصف او است (و بئر معطّلهٔ و قصر مشید).

۵- (اصحاب الرس) جماعتی بودند و پیمبری بین آنان بود بنام حنظلهٔ بن

صفحه : ۱۹۱

صفوان و در آنجـا کوه بلنـدی بود که آن را فتـح مینامیدنـد و سـیمرغ مرغ بزرگی بود که از همه مرغهـا بزرگتر بود و بر پرهای وی همه طور الوانی نقش زده شـده بود و نظر به اینکه دراز گردن بود آنها آن مرغ را عنقا مینامیدنـد آن از آن کوه پائین میآمـد و تمام مرغها را صـید میکرد روزی صید نیافت کودک کوچکی را بر بود، روز دیگر دختری صید نمود مردم آنجا شکایت بحنظله نمودند دعاء کرد صاعقه او را هلاک گردانید و نسـلی از او باقی نگذاشت، اینکه بود که عرب چیزهای نایافت را بعنقاء مغرب مثل میزدند، پس از آن جماعت حنظله نبیّ(ع) را کشتند خدای تعالی آنان را هلاک گردانید. (سعید بن جبیر) و غیر اینها راجع به اینکه مقصود از (الرّس) چیست گفتاری از مفسّرین نقل شده، ما برای اختصار در همین جا سخن را کوتاه میگردانیم.

وَ کُلًّا ضَرَبنا لَهُ الأَمثالَ وَ کُلًّا تَبَّرنا تَتبِیراً (کلّا) منصوب بفعل مضـمر است و در معنی ما آنها را تهدیـد نمودیم و حـذر دادیم بمثالها و حکایـات عجیب گذشـتگان از انبیـاء و امم آنها و عـذابهایی که در اثر مخالت بر کفار و فسّاق فرود آمـده و همه را خورد کردیم و مثل خاشاک در زمین فرو بردیم.

وَ لَقَـد أَتَـوا عَلَی القَریَهِٔ الَّتِی أُمطِرَت مَطَرَ السَّوءِ أَ فَلَم یَکُونُوا یَرَونَهـا بعض مفسّـرین گفته‌انـد: مقصود قریه سـدوم از قوم لوط است و (مطر سوء) سـنگ بارانی است که آنها را خورد نمود و در زیر زمین پنهان گردانید و اثر خرابی قریه سدوم در زمان حضـرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سـلّم بـاقی بوده، و چون اثر خرابی قریه سـدوم تـا زمـان رسالت حضـرت رسول (ص) باقی مانـده و قریش در تجارتشان از قریه سـدوم گـذر مینمودند و اثر خرابی آن را میدیدند و سدوم قریه‌ئیست از مؤتفکات و گویند مؤتفکات پنج ده بوده و چهار عـدد آن در اثر عذاب بر اهلش خراب گردیده بود و یکی از آنها را که اهلش مرتکب آن عمل قبیح نمیشدند باقی گذارده بود اینست که در اینکه آیه آنان را تهدید مینماید و تذکّر میدهد که

صفحه : ۱۹۲

همان طوری که اهل سدوم در اثر مخالفت هلاک گردیدند شما هم مبتلا بعذاب خواهید گردید.

بَل کانُوا لا یَرجُونَ نُشُوراً (بل) اضـراب است و (لا یرجون) بمعنی (لا یتوقّعون) میباشد یعنی چون آنان منتظر جزای عمل خود نبودند از آنجا گـذر مینمودند و مثل حیوانات که قوّه تدبّر و فکر در آنها مفقود است هیچ تدبّر نمیکنند تا اینکه متنبّه گردند و سبب اعدام اهل آنجا را بفهمند.

وَ إِذا رَأَوکَ إِن یَتَّخِذُونَکَ إِلّا هُزُواً أ هذَا الَّذِی بَعَثَ اللّهُ رَسُولًا (ان) نافیه و (الّا) استثنائیّه یعنی کفّار تو را نمی‌بینند مگر اینکه از روی استهزاء و سخریّه با هم میگویند آیا اینکه آن کسی است که خدا وی را برسالت مبعوث گردانیده.

آری آنان جسم رسول را میدیدند و بنظر خوردی او را مینگریستند و خبر از آن روح ملکوتی و قوّه قدسی الهی او نداشتند.

صفحه : ۱۹۳

[سوره الفرقان (۲۵): آیات ۴۲ تا ۵۹]

اشاره

إِن کادَ لَیُضِلُّنا عَن آلِهَتِنا لَو لا أَن صَبَرنا عَلَیها وَ سَوفَ یَعلَمُونَ حِینَ یَرَونَ العَذابَ مَن أَضَلُّ سَبِیلًا (۴۲) أَ رَأَیتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلهَهُ هَواهُ أَ فَأَنتَ تَکُونُ عَلَیهِ وَکِیلًا (۴۳) أَم تَحسَبُ أَنَّ أَکثَرَهُم یَسمَعُونَ أَو یَعقِلُونَ إِن هُم إِلّا کَالأَنعامِ بَل هُم أَضَلُّ سَبِیلًا (۴۴) أَ لَم تَرَ إِلی رَبِّکَ کَیفَ مَدَّ الظِّلَّ وَ لَو شاءَ لَجَعَلَهُ ساکِناً ثُمَّ جَعَلنَا الشَّمسَ عَلَیهِ دَلِیلًا (۴۵) ثُمَّ قَبَضناهُ إِلَینا قَبضاً یَسِیراً (۴۶)

وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ اللَّیلَ لِباساً وَ النَّومَ سُباتاً وَ جَعَلَ النَّهارَ نُشُوراً (۴۷) وَ هُوَ الَّذِی أَرسَلَ الرِّیاحَ بُشراً بَینَ یَدَی رَحمَتِهِ وَ أَنزَلنا مِنَ السَّماءِ ماءً طَهُوراً (۴۸) لِنُحیِیَ بِهِ بَلدَةً مَیتاً وَ نُسقِیَهُ مِمّا خَلَقنا أَنعاماً وَ أَناسِیَّ کَثِیراً (۴۹) وَ لَقَد صَرَّفناهُ بَینَهُم لِیَذَّکَّرُوا فَأَبی أَکثَرُ النّاسِ إِلّا کُفُوراً (۵۰) وَ لَو شِئنا لَبَعَثنا فِی کُلِّ قَریَةٍ نَذِیراً (۵۱)

فَلا تُطِعِ الکافِرِینَ وَ جاهِدهُم بِهِ جِهاداً کَبِیراً (۵۲) وَ هُوَ الَّذِی مَرَجَ البَحرَینِ هذا عَذبٌ فُراتٌ وَ هذا مِلحٌ أُجاجٌ وَ جَعَلَ بَینَهُما بَرزَخاً وَ حِجراً مَحجُوراً (۵۳) وَ هُوَ الَّذِی خَلَقَ مِنَ الماءِ بَشَراً فَجَعَلَهُ نَسَباً وَ صِهراً وَ کانَ رَبُّکَ قَدِیراً (۵۴) وَ یَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ ما لا یَنفَعُهُم وَ لا یَضُرُّهُم وَ کانَ الکافِرُ عَلی رَبِّهِ ظَهِیراً (۵۵) وَ ما أَرسَلناکَ إِلّا مُبَشِّراً وَ نَذِیراً (۵۶)

قُل ما أَسئَلُکُم عَلَیهِ مِن أَجرٍ إِلّا مَن شاءَ أَن یَتَّخِذَ إِلی رَبِّهِ سَبِیلًا (۵۷) وَ تَوَکَّل عَلَی الحَیِّ الَّذِی لا یَمُوتُ وَ سَبِّح بِحَمدِهِ وَ کَفی بِهِ بِذُنُوبِ عِبادِهِ خَبِیراً (۵۸) الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ ما بَینَهُما فِی سِتَّةِ أَیّامٍ ثُمَّ استَوی عَلَی العَرشِ الرَّحمنُ فَسئَل بِهِ خَبِیراً (۵۹)

صفحه : ۱۹۴

(ترجمه)

کافرین گفتند نزدیک بود محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) ما را از خدایان خود گمراه گرداند اگر نبود که ما شکیبایی نمودیم (و بر بت‌پرستی ثابت مانـدیم) (در جواب آنها فرموده) آن وقتی که عـذاب را معاینه بینند بزودی میدانند که کیست گمراه‌تر از آنها (۴۲)

ای محمّد آیا تو دیدی کسی را که خواهش خود را اله خود گرفت آیا تو بر چنین کسی و کیل میباشی (۴۳)

ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) آیا گمان میکنی بیشتر آنان گوش شنوا و تعقّل دارند آنها نیستند مگر مثل چهارپایان بلکه آنها گمراه‌تر از حیوان میباشند (۴۴)

آیا تو ندیـدی چگونه پروردگار تو سایه را بگسترانید و اگر میخواست سایه را ساکن قرار میداد پس شـمس را بر آن سایه دلیل قرار دادیم (۴۵)

سپس آن سایه را تدریجا بسوی خود میگیریم (۴۶)

خدا آن کسـی است که شب را برای شـما پوشـش قرار داده و خواب را سـبب آسایش شما و روز را قرار داد برای جنبش و حرکت شما (۴۷)

و خـدا آن کسـی است که باد را از بین دست رحمت خود فرسـتاده که بشارت دهنـده باشـد (بنزول باران) و از آسـمان آب (باران) طاهر و طاهر کننده نازل گردانیدیم (۴۸)

تا آنکه بآن باران بلدهای مرده را زنده گردانیم و چهارپایان و مردمان بسیاری

صفحه : ۱۹۵

را سیراب کنیم (۴۹)

و ما آب باران را در اوقات مختلفه بین مردم گردانیـدیم برای اینکه متذکر نعمتهای ما گردند و بیشتر مردم ابا کردند و نگرفتند مگر کفر و ناسپاس (گردیدند) (۵۰)

و اگر میخواستیم برای هر دهی پیمبری میفرستادیم (۵۱)

ای رسول کافرین را اطاعت نکن و با آنان جنگ کن جنگهای بزرگ (۵۲)

خدا آن کسـی است که دو دریا را بهم آمیخته یکی آب شـیرین گوارا و دیگر آب شور تلخ و بین آن دو دریا وسـطی قرار داده که حائل و مانع بین آنها گردد (۵۳)

و خدا آن کسی است که از آب بشر را آفرید پس بین آنها نسب و پیوند قرار داد و پروردگار تو توانا است (۵۴)

اینکه مشـرکین بغیر خدا عبادت میکند چیزی را که نه عبادتش بآنها نفع میرساند و نه در ترکش بآنها ضـرر میزند و کافر بر نافرمانی پروردگار خود یاور شیطان است (۵۵)

ای رسول ما تو را نفرستادیم مگر مژده دهنده (مؤمنین) و تهدید کننده (کافرین) (۵۷)

(بآنان) بگو من از شما هیچ اجر و مزدی نمیطلبم مگر کسی را که بخواهد بسوی پروردگار خود راهی را بگیرد (۵۷)

ای محمّـد (ص) اعتماد کن (بر خـدای) زنـده‌ای که هرگز نمیرد و بحمـد او تسبیـح کن و بس است که او ببندگان خود آگاهسـت (۵۸)

آن کسـی که آسـمانها و زمین و آنچه بین آسـمانها و زمین است در شـش روز آفریده پس بر عرش خدای رحمان مسـتولی گردید پس از او سؤال کن که او خبیر (و دانا است (۵۹).

صفحه : ۱۹۶

(توضیح آیات)

اشاره

إن كادَ لَيُضِلُّنا عَن آلِهَتِنا لَو لا أن صَبَرنا عَلَيها از اینکه آیه چنین فهمیده میشود که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خیلی در امر رسالت و تبلیغ جدیّت مینموده بطوری که نزدیک بود در اثر کوشش آنها را بتوحید بکشاند.

(ان) مخفّفه از مثقّله و ضمیر شأن در آن مستتر است که در تقدیر (انّه) میشود و جواب (لولا) محذوف است یعنی اینکه رسول (ص) اینکه مشرکین نگرفته‌اند تو را مگر در مورد استهزاء و چنین گویند: نزدیک بود محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ما را گمراه گرداند و ما را از عبادت بتهایمان باز دارد اگر نبود که ما در عبادت و پرستش بتهایمان جدیّت نموده و صبر کردیم. و شاید غرض آنان چنین بوده که ما چون در عبادت بتها استقامت نمودیم باعجاز بتها بود که فریب اینکه مردم را نخوریم و ایمان بخدای یکتا آوریم.

وَ سَوفَ يَعلَمُونَ حِينَ يَرَونَ العَذابَ مَن أَضَلُّ سَبِيلًا تمام جواب گفتار مشرکین است که چنین گمان میکردند اگر تابع رسول و قرآن و دین حقّ گردند از طریق راستی و درستی گمراه گردیده‌اند و سعادت خود را در پرستش بتهایی که بعضی از آنها بدست خود تراشیده بودند میدانستند و اینان غافل بودند و نمیدانستند که چقدر منحرف گردیده‌اند وقتی در قیامت یا هنگام مرگ که بآنها خیلی نزدیک است عذاب را معاینه مینمایند آن وقت خواهند دانست که آنها گمراه بودند یا اشخاصی که تابع دین حق گردید (مَن أَضَلُّ سَبِيلًا) پاسخ سخن آنها است اشاره به اینکه بزودی میدانند که گمراه کی است.

أَ رَأَيتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلهَهُ هَواهُ أَ فَأَنتَ تَكُونُ عَلَيهِ وَكِيلًا بهمزه استفهامی که در مقام تعجّب آرند خطاب برسولش نموده که آیا دیدی آن کسی را که هوای خود را اله خود گرفت آیا تو نسبت بچنین کسی

صفحه : ۱۹۷

که هوای نفسانی خود را اله خود قرار داده اعتماد میکنی و امیدواری که بدین حقّ بگرود و ایمان آورد و آیا توانی وی را اجبار نمایی هرگز نتوانی، قوله تعالی در سوره غاشیه آیه ۲۲ (لَستَ عَلَيهِم بِمُصَيطِرٍ) یعنی نیستی تو بر اینها مسلّط زیرا که فردا بشر بایستی باختیار ایمان بیاورند ایمان اجباری نتیجه بخش نخواهد بود.

أَم تَحسَبُ أَنَّ أَكثَرَهُم يَسمَعُونَ أَو يَعقِلُونَ إِن هُم إِلّا كَالأَنعامِ در اینکه آیه به (ام) منقطعه خطاب برسولش نموده ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تو چنین گمان میکنی که اکثر اینکه مشرکین و کفّار گوش شنوا دارند که سخن تو را استماع نمایند یا صاحب عقل و رویّه‌اند و تعقّل مینمایند و در ادلّه توحید و آیات قرآن تدبّر میکنند تا اینکه صحّت گفتار تو را بیابند و ایمان آورند چنین نیست که گمان کرده‌ای نیستند اکثر آنها یعنی آنان که ایمان نیاوردند مگر مثل چهارپایان در عدم تعقّل و فکر.

بَل هُم أَضَلُّ سَبِيلًا (بل) اضراب است یعنی چنین نیست که گمان کرده‌ای بلکه آنها گمراه‌تر از حیواناتند زیرا حیوانات بهمان طریقی که وظیفه آنها است سلوک مینمایند و براه کج نمیروند و مطیع امر تکوینی اله گردیده و از آنچه برای آن آفریده شده‌اند تخطّی نمینمایند و آن قوّه و استعدادی که برای ترقّی و تعالی ببشر داده شده و وسائلی که در دسترس وی گذارده شده برای اینکه درجات کمال را بپیماید و خود را بکمال انسانیت برساند برایگان از دست داده و بیراهه رفته‌اند و خود را باسفل سافلین طبیعت پرتاب گردانیده‌اند اینکه است که اینان از چهارپایان گمراه‌تر محسوب میگردند.

أَ لَم تَرَ إِلى رَبِّكَ كَيفَ مَدَّ الظِّلَّ وَ لَو شاءَ لَجَعَلَهُ ساكِناً

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

۱- برای ایضاح معنی آیه مختصر و خلاصه‌ای از بیان شیخ طبرسی (ره)

صفحه : ۱۹۸

در اينجا ترجمه مينمائيم:
(أَ لَم تَرَ إِلى رَبِّكَ) آيا نظر نكردى بصنعت پروردگار خودت و قدرت او كه چگونه سايه را كشيد يعنى آن را ممتدّ و منبسط قرار داد براى آنكه مردم از آن منتفع گردند و اگر ميخواست قرار ميداد آن را ساكن يعنى آن را ملتصق ميگردانيد باصل هر ذى ظلّى از بناها و درختها و اگر چنين بود احدى از آن منتفع نميگرديد، خداى سبحان انبساط ظلّ (سايه) و امتداد آن را حركت ظلّ ناميد و عدم حركت و امتداد آن را سكون ناميد و معنى قوله تعالى (ثُمَّ جَعَلنَا الشَّمسَ عَلَيهِ دَلِيلًا) اينكه است كه مردم بخورشيد و حالات آن از سير و حركت آن بحال ظلّ پى ميبرند كه در مكان ثابت است يا زائل، وسيع است يا متقلص و اگر شمس نبود ظلّ و سايه شناخته نميگرديد و نيز اگر نور نبود ظلمت شناخته نميشد و معنى (قبضته اليه) يعنى سايه را ميگيرد و بتدريج كم ميكند تا موقع ضحى يعنى وسط روز و در اينكه طور گرفتن منافع بسيارى منطوى است و اگر يك دفعه سايه گرفته ميشد اكثر امور مردم معطل ميگرديد زيرا كه تمام امور مبتنى بر شمس و سايه آن است، اما فائده (ثمّ) در اينكه دو جا براى بيان فضائلى است كه بين امور سه‌گانه منطوى است و تباعدى كه بين آنها است تشبيه نموده بتباعدى كه ما بين حوادث در وقت است. (پايان) شايد مقصود از فضائل سه‌گانه در بيان طبرسى: اول- امتداد ظلّ و عدم سكونت آنست. دوم- دلالت نمودن شمس بر سايه. سوم- قبض كردن و گرفتن سايه و وقوع تدريجى آن بدست قدرت حق تعالى.
بقولى چون ظلّ امريست متوسط بين ضوء خالص و ظلمت خالص و آن ما بين طلوع فجر است تا بر آمدن آفتاب و چنين است كيفياتى كه داخل سقف و ديوارها است اينست كه بعض از مفسرين گفته‌اند مقصود از امتداد سايه همان سايه بين الطلوعين ميباشد كه در آن وقت نه ظلمت است نه آفتاب. (فخر رازى) لكن ممكن است در اينكه آيه توجيه ديگرى بشود و گفته شود شايد آيه

صفحه : ۱۹۹

اشاره دارد بحركت زمين چنانچه در هيئت جديد ثابت نموده‌اند كه زمين حركت وضعى و انتقالى دارد و در هر شبانه روز يك دفعه بدور خود ميچرخد و شب و روز از حركت دورى آن پديد ميگردد و آن طور نيست كه علماء هيئت قديم ميگفتند كه زمين هميشه ساكن و خورشيد متحرّك است و هر شبانه روزى يك دور بگرد زمين ميچرخد و شب و روز پديد ميگردد.
و شكى نيست كه ظلّ از حائل شدن چيز ضخيمى پديد ميگردد كه بين شمس و ما وراء آن حاصل گردد اينست كه چون زمين جسم ضخيم است در موقع حركت طرفى كه مقابل خورشيد واقع گرديده بنور خورشيد روشن و روز است و آن طرف ديگرش كه پشت وى است تاريك و شب است.
بنا بر صحّت اينكه كشف معنى آيه واضح‌تر ميگردد و ميتوان آيه را اينكه طور توجيه نمود كه خداى تعالى بپيمبرش خبر ميدهد كه اى رسول گرامى آيا نديدى يعنى بنظر عبرت ببين و بنگر كه چگونه پروردگار تو بحركت دورى زمين سايه را ممتدّ گردانيده و آن را گسترانيده تا آنكه زمين از حرارت دائمى آفتاب كاهيده نگردد اگر امتداد سايه زمين نبود از تابش هميشگى خورشيد تمام موجودات زمين هلاك ميگرديدند.
وَ لَو شاءَ لَجَعَلَهُ ساكِناً يعنى اگر ميخواست زمين را ساكن و بى‌حركت ميگردانيد تا آنكه سايه نيندازد و نور آفتاب را نپوشاند لكن مصلحت ايزدى چنين اقتضاء نموده كه زمين حركت دائمى داشته باشد و از اقبال آن بشمس و ادبار آن شب و روز پديد گردد كه در شب زمين و اهل آن استراحت نمايند و از حرارت زمين كاهيده گردد و نيز تا اينكه اشجار و گياهها و باقى موجودات زمينى امرار حيات كنند و روز بنور آفتاب استضائه نمايند و امور زندگانى خود را تأمين گردانند.

ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمسَ عَلَيهِ دَلِيلًا يعنى خورشيد را دليل و سبب قرار داديم بر امتداد سايه زمين يعنى بقرب

صفحه : ۲۰۰

و بعد زمين بطرف خورشيد شب و روز پديد ميگردد كه اگر خورشيد نبود و زمين حركت نداشت سايه‌اى وجود نداشت يعنى اگر شمس نبود سايه‌اى شناخته نمى‌شد و اگر نور نبود ظلمت دانسته نميگشت و در زمين موجودى پديد نميگرديد.

ثُمَّ قَبَضناهُ إِلَينا قَبضاً يَسِيراً شايد مقصود چنين باشد كه پس از آنكه سايه زمين در شب پهن گرديد و تمام روى زمين را پوشانيد سايه را گرفتيم و زمين را بتدريج كشانيديم بطرف خورشيد، گرفتن سايه بگرفتن آن چيزى است كه مانع گرديده از اينكه نور خورشيد بما وراى آن برسد و چنين كرديم تا اينكه خورشيد در آن طلوع نمايد و موجودات زمينى از تاريكى شب نجات پيدا نمايد.

وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَ لَكُمُ اللَّيلَ لِباساً وَ النَّومَ سُباتاً (الى قوله تعالى) فَأَبى أَكثَرُ النّاسِ إِلّا كُفُوراً خداى متعالى در اينكه آيات و آيه بالا كمال قدرت و شمول رحمت خود را ارائه ميدهد كه افراد بشر بنظر تدبّر آثار الهى را بنگرند و از اثر پى بمؤثّر برند (جَعَلَ لَكُمُ اللَّيلَ لِباساً) تاريكى شب را لباس و ساتر ناميده و شب را بدو جهت تشبيه نموده بلباس: اول- همين طورى كه لباس بدن را ميپوشاند شب نيز روشنايى روز را مى‌پوشاند. دوم- همانطورى كه لباس بدن را از سرما و گرما محفوظ ميدارد شب هم پوشش زمين است كه زمين را از حرارت آفتاب حفظ مى‌گرداند.

و اينكه نوم را (سبات) ناميده و روز را (نشور) خواب شب را تشبيه گردانيده بمردن و بيدار شدن از خواب را بزنده شدن در قيامت زيرا كه خواب و بيدارى شبيه بموت و حياتند.

و بقولى (سباتا) يعنى شب را راحت بدن قرار داد از مشقّت عمل (وَ جَعَلَ النَّهارَ نُشُوراً) و روز را براى اينكه براى كسب معاش و حاجاتشان متفرق گردند (نشر و نشور) بمعنى زنده شدن و حيات پيدا نمودن بعد از مرگ است و مفرد و جمع آن يكسانست (هُوَ الَّذِی أَرسَلَ الرِّياحَ بُشراً) (نشرا) تخفيف

صفحه : ۲۰۱

(نشر) است و (بشرا) تخفيف (بشر) يعنى پروردگار شما آن كسى است كه باد را بشارت دهنده آمدن باران در موقع خود قرار داده (بَينَ يَدَى رَحمَتِهِ) يعنى پيش از آمدن باران اشاره به اينكه باد و باران از سر چشمه رحمت و فيض منبسط فياض وجود تراوش نموده.

وَ أَنزَلنا مِنَ السَّماءِ ماءً طَهُوراً (واو) عطف به جلو (هو الذى) است، يكى از بزرگترين نعمتهاى الهى آب است قوله تعالى (وَ يُنَزِّلُ عَلَيكُم مِنَ السَّماءِ ماءً لِيُطَهِّرَكُم بِهِ) و آب را طهور ناميده زيرا كه آب هم طاهر است هم مطهّر تمام خباثات و كثافات بآب مرتفع ميگردد و اضافه بر اينكه بآب قذارات رفع ميگردد طهارت آور است و نيز آب را سبب حيات موجودات قرار داده.

لِنُحيِيَ بِهِ بَلدَةً مَيتاً وَ نُسقِيَهُ مِمّا خَلَقنا أَنعاماً وَ أَناسِيَّ كَثِيراً (تا قوله تعالى) إِلّا كُفُوراً (لام) علت است در مقام علت و سبب انزال باران است يعنى آب طهور را از آسمان فرود آورديم براى اينكه زمين مرده‌اى كه در زمستان هيچ گياهى از آن روئيده نميشد و مرده‌اى مى‌ماند آن را بآب زنده گردانيديم تا آنكه آثار حياتى پيدا كند و از آن نباتات پديدار گردد باضافه آنچه را كه آفريده شده از چهارپايان و حيوانات و افراد بشر را سيراب گردانيم و اعتراض باكثر افراد بشر نموده كه اينها نعمتهاى الهى را اباء و انكار كرده‌اند و آن را نديده مى‌انگارند و عمل و رويّه آنان جز كفران نعمتهاى الهى چيز ديگر نخواهد بود.

وَ لَو شِئنا لَبَعَثنا فِی كُلِّ قَريَةٍ نَذِيراً پس از آنكه در آيات بالا گفتار كافرين را بپيمبرش تذكّر ميدهد كه بگمان آنها پيروى كردن تو

گمراهی و ضلالت است و پس از آن آیات قدرت و حکمت خود را در آفرینش و سعه رحمت در باد و باران یادآوری نمود در اینکه آیه شاید اشاره بشأن و مقام رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مینماید که اگر میخواستیم در هر دهی

صفحه : ۲۰۲

و شهری رسولی و پیمبری میفرستادیم لکن نظر بمقام بلندی که از جانب حق تعالی داری بایستی بر جنّ و انس تا روز قیامت رسول و پیشوا باشی و دین تو چون جامع تمام ادیان است و قانون تو بر تمام قوانین علوّ و برتری دارد زیرا که تمام احکامش در وسط نقطه اعتدال واقع گردیده اینکه است حکمتش اقتضاء ننموده که بر هر دهی رسولی جداگانه‌ای بفرستیم تو و دین تو برای هدایت کافی خواهد بود.

فَلا تُطِعِ الکافِرِینَ وَ جاهِدهُم بِهِ جِهاداً کَبِیراً پس تو با اینکه مقام بلندی که داری نباید تابع کافرین گردی که میخواهند تو را بمکر و خدعه تابع خود گردانند از آنان احتراز بنما و با آنها بقرآن که برهان بزرگی است در دست تو یا با نفس خود مجاهده نما و خود را از دسیسه کارهای آنها محکم نگاه دار که مبادا فریب گفتارشان را بخوری.

وَ هُوَ الَّذِی مَرَجَ البَحرَینِ هذا عَذبٌ فُراتٌ وَ هذا مِلحٌ أُجاجٌ الخ (مرج) ارسال و جاری گردانیدن آب است در مجرای خود مثل فرستادن حیوانات را در چراگاه، و بقولی (مرج) مخلوط گردیدن و در هم ریختن اشیایی است بیکدیگر قوله تعالی (فَهُم فِی أَمرٍ مَرِیجٍ) یعنی مختلط.

آیه باز گشت بآیات بالا است که عموم قدرت و فضل غیر متناهی خود را ببشر تذکّر میدهد که از سعه علم و حکمت او چنین است که دو دریا یکی را آب شیرین و خوش گوار گردانید مثل شطّ فرات و جیحون و امثال آن و دیگری را در منتهای تلخی و بین آن دو دریا فاصله قرار داد بطوری که بکلّی از هم جدا گردند با اینکه طبیعت آب سریان است بقدرت کامله الهی چنان از هم جدا گردیده که گویا بزبان حال هر یک بدیگری گویند (حجرا محجورا) من بکلّی از تو مهاجرت و دوری مینمایم.

وَ هُوَ الَّذِی خَلَقَ مِنَ الماءِ بَشَراً فَجَعَلَهُ نَسَباً وَ صِهراً الخ (واو) آیه را عطف بآیات بالا داده یعنی آن کسی که شب را لباس قرار داد و آن کسی که باد را فرستاد و آن کسی که آب را از آسمان نازل گردانید و آن کسی که دو دریا را جاری

صفحه : ۲۰۳

گردانید همان است که از آب منی بشر را آفریده.

از کمال قدرت مربّی جهان چنین است که بشر را از آب نطفه منی آفریده و بین آنها نسبی و سببی قرار داده یعنی بین بشر از یکی از دو راه اتفاق و دوستی قرار داده که با هم آمیزش نموده و در امور زندگانی یکدیگر را کمک نمایند یکی از راه نسب و خویشاوندی و دیگر از راه سبب و پیوند گردیدن زناشویی.

از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت شده که سبب آنهایی میباشند که ازدواج با آنها را حرام نموده، و از ضحّاک و قتاده و مقاتل نقل شده که نسب هفت است که خدای تعالی فرموده (حُرِّمَت عَلَیکُم أُمَّهاتُکُم وَ بَناتُکُم وَ أَخَواتُکُم وَ عَمّاتُکُم وَ خالاتُکُم وَ بَناتُ الأَخِ وَ بَناتُ الأُختِ) و صهر پنج است که در همان آیه بیان نموده (وَ أُمَّهاتُکُمُ اللّاتِی أَرضَعنَکُم (الی قوله) إِلّا ما قَد سَلَفَ).

إبن سیرین گفته آیه در باره امیر المؤمنین علیه السّلام وارد شده که او نسبت برسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم جامع هر دو منصب بود هم پسر عمّ رسول اللّه (ص) بود و هم داماد او هیچ یک از صحابه دارای چنین مقامی نبودند.

وَ یَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ ما لا یَنفَعُهُم وَ لا یَضُرُّهُم آیه در مقام مذمت کفار بر آمده و آنان را سرزنش مینماید که آنها عبادت نمیکنند غیر خدا را و آنچه که پرستش مینمایند نه در عبادت آنها نفعی عایدشان میگردد و نه در ترک آن ضرری بآنها اصابت مینماید.

وَ كانَ الكافِرُ عَلى رَبِّهِ ظَهِيراً (ظهير) بر وزن فعيل و بمعنى اسم فاعل در زبانها شايع است و در اينجا بمعنى مظاهر و معاونت آمده اشاره به اينكه كافرين در پرستش بتها و عبادت آنچه غير خدا است در دشمنى و عداوت و شرك و مخالفت معاون شيطان گرديده‌اند، و بقول بعضى (ظهير) بمعنى هيّن است كه كافر نزد حق تعالى ذليل و حقير است.

وَ ما أَرسَلناكَ إِلّا مُبَشِّراً وَ نَذِيراً پس از اظهار قدرت و شمول نعمت در اينكه آيه بالاترين تفضلاتى كه بافراد

صفحه : ۲۰۴

بشر مبذول گردانيده تذكر ميدهد و خطاب برسولش نموده كه ما تو را برسالت نفرستاديم مگر براى دو مطلب يكى مژده دهنده باشى بمؤمنين ببهشت و مقامات اخروى، ديگر تهديد و انذار كننده كافرين و عذابهايى كه در اثر كفر و جحود پيرامون آنان خواهد گرديد.

قُل ما أَسئَلُكُم عَلَيهِ مِن أَجرٍ إِلّا مَن شاءَ أَن يَتَّخِذَ إِلى رَبِّهِ سَبِيلًا اى محمّد (ص) باين مردم كه شايد گمان ميكنند كه تو براى تبليغ رسالت مال و جاه مى‌طلبى و غرض تو بدست آوردن متاع دنيوى و حظوظات نفسانى است بگو من از شما مزدى نميخواهم مگر آنچه را كه خدا خواسته عمل كنيد از انفاق مال (فى سبيل اللّه) و طلب رضاى او تا آنكه از اينكه طريق راهى بسوى پروردگار خود پيدا نمائيد.

(ما أَسئَلُكُم عَلَيهِ مِن أَجرٍ) مقول قول رسول است كه اجر و مزد رسالت خود را در نزديكى مؤمنين بخدا تذكر ميدهد كه گويد همين است اجر و پاداش من و اينكه كلام بر صدق ادعاء و اخلاص او شهادت ميدهد و بما ميفهماند كه منتهاى سعادت اينكه است كه عمل نيك لذاته محبوب باشد نه براى غايت و فائده ديگرى و چون نبوّت براى تكميل بشر است و انبياء نسبت بمردم مثل پدرها ميباشند نسبت باولادها و همين طورى كه پدرها از تربيت اولادشان طلب نميكنند مگر ترقى و سعادت آنان را همين طور نه انبياء و نه ملائكه و نه علمايى كه صاحب خلوصند هيچ يك از آنها طلب نميكنند مگر هدايت بشر را و در آن لذّتى است كه در مال و جاه نيست، و در حديثى از رسول خدا صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نقل شده كه بعلى عليه السّلام فرموده:

(اگر يك نفر بدست تو هدايت گردد براى تو بهتر است از

(حمر النعم).

وَ تَوَكَّل عَلَى الحَيِّ الَّذِي لا يَمُوتُ وَ سَبِّح بِحَمدِهِ وَ كَفى بِهِ بِذُنُوبِ عِبادِهِ خَبِيراً اى رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تو در تحمّل بار رسالت و ايذاء مردم اتّكاء و توكل نما بر آن كسى يعنى آن خدايى كه حى و زنده است و هرگز مرگ و نيستى پيرامون او نميگردد و ما بتو چيزى عطاء ميكنيم كه كفايت امورت را نمايد و از تو

صفحه : ۲۰۵

باز ميداريم شرّ آنچه را كه بتو اذيت كند اينست معنى (وَ تَوَكَّل عَلَى الحَيِّ الَّذِي لا يَمُوتُ).

و از بعض علماى گذشته نقل شده كه گفته (باء) (به) زائده است و آيه اينكه طور است (كفاك اللّه) و (خبيرا) تميز يا حال است يعنى چيزى از امور بندگان بر ما مخفى نيست ايمان آرند يا كافر گردند و مادر پاداش دادن آنان كافى ميباشيم، و شايد غرض چنين باشد كه امور بنده‌گان راجع بما است اگر خواستيم آنها را عذاب ميكنيم يا آنان را از اعمال بدشان عفو مينمائيم.

الَّذِي خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ ما بَينَهُما فِي سِتَّةِ أَيّامٍ بقول بعضى (الذى) صفت (الحىّ) در آيه جلو است و در محل جرّ است و بقول ديگر ممكن است خبر مبتداء محذوف باشد يعنى آن خدايى كه آسمان و زمين و آنچه بين آنها است در شش روز يعنى در مدّتى آفريده كه در مدّت معادل با شش روز ميگردد.

ثُمَّ اسْتَوی عَلَی العَرشِ الرَّحمنُ فَسئَل بِهِ خَبِیراً پس از آفرینش آسمانها و زمین آن را مستوی بر عرش گردانیده، و بیان (استوی) و (عرش الرحمن) در سوره سجده آیه سوم (اللّه الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ ما بَینَهُما فِی سِتَّةِ أَیّامٍ ثُمَّ اسْتَوی عَلَی العَرشِ الخ) در جلد هشتم اینکه تفسیر مشروحا بیان شده تکرار نشود.

سخنان مفسرین در توجیه (فَسئَل بِهِ خَبِیراً) ۱- سؤال کن از مردی که بخدا عارف و عالم باشد که چون از خدا سؤال کنی او را بشناسد آن طوری که حقّ شناختن او است و تو را بحقّ جواب دهد.

۲- (فَسئَل بِهِ خَبِیراً) مقصود بخبیر خدا است یعنی او را از او بپرس و باین معنی (به) در آیه بمعنی (عنه) میباشد یعنی کسی که خبیر باشد.

(إبن جریر) ۳- یعنی از خلقت آسمانها و زمین در شش روز و استواء رحمن علی العرش

صفحه : ۲۰۶

سؤال کن از عالمی که تو را بحقیقت آن خبر دهد زیرا که آفرینش آسمان و زمین در شش روز معنایی دارد غیر از آنچه عامه مردم میفهمند الخ.

(طنطاوی)

[سوره الفرقان (۲۵): آیات ۶۰ تا ۷۷]

اشاره

وَ إِذا قِیلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحمنِ قالُوا وَ مَا الرَّحمنُ أَ نَسجُدُ لِما تَأْمُرُنا وَ زادَهُم نُفُوراً (۶۰) تَبارَکَ الَّذِی جَعَلَ فِی السَّماءِ بُرُوجاً وَ جَعَلَ فِیها سِراجاً وَ قَمَراً مُنِیراً (۶۱) وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَ اللَّیلَ وَ النَّهارَ خِلفَةً لِمَن أَرادَ أَن یَذَّکَّرَ أَو أَرادَ شُکُوراً (۶۲) وَ عِبادُ الرَّحمنِ الَّذِینَ یَمشُونَ عَلَی الأَرضِ هَوناً وَ إِذا خاطَبَهُمُ الجاهِلُونَ قالُوا سَلاماً (۶۳) وَ الَّذِینَ یَبِیتُونَ لِرَبِّهِم سُجَّداً وَ قِیاماً (۶۴)

وَ الَّذِینَ یَقُولُونَ رَبَّنَا اصرِف عَنّا عَذابَ جَهَنَّمَ إِنَّ عَذابَها کانَ غَراماً (۶۵) إِنَّها ساءَت مُستَقَرًّا وَ مُقاماً (۶۶) وَ الَّذِینَ إِذا أَنفَقُوا لَم یُسرِفُوا وَ لَم یَقتُرُوا وَ کانَ بَینَ ذلِکَ قَواماً (۶۷) وَ الَّذِینَ لا یَدعُونَ مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ وَ لا یَقتُلُونَ النَّفسَ الَّتِی حَرَّمَ اللّهُ إِلاّ بِالحَقِّ وَ لا یَزنُونَ وَ مَن یَفعَل ذلِکَ یَلقَ أَثاماً (۶۸) یُضاعَف لَهُ العَذابُ یَومَ القِیامَةِ وَ یَخلُد فِیهِ مُهاناً (۶۹)

إِلاّ مَن تابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ عَمَلاً صالِحاً فَأُولئِکَ یُبَدِّلُ اللّهُ سَیِّئاتِهِم حَسَناتٍ وَ کانَ اللّهُ غَفُوراً رَحِیماً (۷۰) وَ مَن تابَ وَ عَمِلَ صالِحاً فَإِنَّهُ یَتُوبُ إِلَی اللّهِ مَتاباً (۷۱) وَ الَّذِینَ لا یَشهَدُونَ الزُّورَ وَ إِذا مَرُّوا بِاللَّغوِ مَرُّوا کِراماً (۷۲) وَ الَّذِینَ إِذا ذُکِّرُوا بِآیاتِ رَبِّهِم لَم یَخِرُّوا عَلَیها صُمًّا وَ عُمیاناً (۷۳) وَ الَّذِینَ یَقُولُونَ رَبَّنا هَب لَنا مِن أَزواجِنا وَ ذُرِّیّاتِنا قُرَّةَ أَعیُنٍ وَ اجعَلنا لِلمُتَّقِینَ إِماماً (۷۴)

أُولئِکَ یُجزَونَ الغُرفَةَ بِما صَبَرُوا وَ یُلَقَّونَ فِیها تَحِیَّةً وَ سَلاماً (۷۵) خالِدِینَ فِیها حَسُنَت مُستَقَرًّا وَ مُقاماً (۷۶) قُل ما یَعبَؤُا بِکُم رَبِّی لَو لا دُعاؤُکُم فَقَد کَذَّبتُم فَسَوفَ یَکُونُ لِزاماً (۷۷)

صفحه : ۲۰۷

(ترجمه)

وقتی (بکافرین) گفته شد که برای خدای رحمن سجده کنید آنان گفتند خدای رحمن کیست آیا ما سجده کنیم برای آنکه شما ما

را امر ميكنيد و نفرت آنها افزوده گرديد (۶۰)

بزرگوار و مبارك است آن كسى كه قرار دار در آسمانها برجها و در آنها قرار داد چراغى و ماه درخشنده روشن (۶۱)

و او آن كسى است كه شب و روز را در پى هم قرار داد براى كسى كه بخواهد متذكر گردد يا بخواهد شكرگزارى نمايند (۶۲)

و بنده‌گان خداى رحمن كسانى ميباشند كه بآرامى در زمين راه ميروند و وقتى جهّال بآنها خطاب نمودند با سلامت (و خوش رويى) بآنان جواب ميدهند (۶۳)

و آنها كسانى ميباشند كه شب را بسجده و قيام براى پروردگار خود بروز ميآورند (۶۴)

و آنها كسانى هستند كه ميگويند پروردگار ما عذاب جهنّم را از ما بگردان زيرا كه عذاب جهنم دائمى است (۶۵)

و جهنم بد جايگاه و مقامى است (۶۶)

(و بنده‌گان خدا) كسانى ميباشند كه وقتى انفاق نمودند زياده روى نميكنند و تنگ هم نميگيرند و بين اينكه دو اعتدال را نگاه ميدارند (۶۷)

و اينكه آنها با خدا خداى ديگرى را نميخوانند و نميكشند آن

صفحه : ۲۰۸

نفسى را كه كشتن او را خدا حرام نموده مگر بحقّ و آنها زنا نميكنند و هر كس چنين كند بكيفر عملش خواهد رسيد (۶۸)

و در قيامت عذابش دو برابر گردد و در جهنم بخوارى مخلد ميگردد (۶۹)

مگر كسى كه توبه كند و عمل صالح بنمايد و چنين كسانى را خداوند گناهانشان را تبديل بحسنات مينمايد و خداوند هميشه آمرزنده و مهربان است (۷۰)

و كسى كه توبه كند و عمل صالح نمايد او بسوى خدا بازگشت نموده (۷۱)

و آنها كسانى ميباشند كه شهادت ناحق نميدهند و وقتى بامر بيهوده‌اى (بر خورد نمودند) بزرگوارانه ميگذرند (۷۲)

و آنان كسانى ميباشند كه وقتى بآيات پروردگارشان پند داده شوند برو نيافتند بطور كران و كوران بلكه بگوش هوش ميشنوند و بچشم دل مى‌بينند (۷۳)

و آنها كسانى هستند كه ميگويند پروردگار ما ببخش بما از ازواج ما و اولادان ما كسى را كه روشنى چشم ما باشد و ما را پيشواى پرهيزكاران قرار بده (۷۴)

بچنين جماعتى بپاداش صبرشان از غرفه‌هاى (بهشتى) جزاء داده ميشود و در آن غرفه‌ها ميابند تحيّت و سلام (۷۵)

در حالى كه در آن غرفه‌ها جاويدانند و براى آنها خوب جايگاه و مقامى است (۷۶)

اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بگو پروردگار من عنايتى بشما نكند اگر نبود خواندن و دعاى شما و محقّقا شما (آيات خدا را) تكذيب نموديد پس بزودى ملزم ميگرديد (بهلاكت).

صفحه : ۲۰۹

(توضيح آيات)

اشاره

وَ إِذا قِيلَ لَهُمُ اسجُدُوا لِلرَّحمنِ قالُوا وَ مَا الرَّحمنُ أَ نَسجُدُ لِما تَأمُرُنا وَ زادَهُم نُفُوراً اينكه آيه از گفتار و سخنان نكوهيده كفار خبر ميدهد كه اينان چنينند وقتى رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم يا مؤمنين بآنها بگويند براى (رحمان) يعنى خدايى كه متّصف بصفت رحمانى است سجده كنيد آنان انكار نموده و گفتند (الرحمن) كيست ما رحمان را نميشناسيم.

مفسرين گفته‌اند چون مشركين خدا را باسم (الرحمن) ستايش نميكردند و مسيلمه كذّاب خود را باسم (الرحمن) ملقّب نموده بود اينكه بود كه ميگفتند (ما الرّحمن) ما رحمان را نميشناسيم مگر آن كسى كه در يمامه است يعنى غير از مسيلمه كسى را باين نام نميشناسيم.

ظاهرا سؤال آنها (بما الرحمن) (ما) حقيقيه بوده نضير قول فرعون كه وقتى حضرت موسى عليه السّلام باو گفت (إِنّا رَسُولُ رَبِّ العالَمِينَ) سوره شعراء آيه ۱۶، فرعون گفت (وَ ما رَبُّ العالَمِينَ) در آنجا در توجيه آيه گفتيم تعريف حقيقت شيئى كه در جواب (ما) حقيقيه ميآورند بايستى يا بذات يا باجزاء ذاتيه او يا بلوازم داخلى يا خارجى آن باشد يا بآثار جلىّ

و چون معرّفى نمودن ذات پروردگار جهانيان بذات و اجزاء و لوازم ذاتيه او محال است معرّفى آن منحصر ميگردد بآثار جلىّ اينكه است كه آنجا موسى عليه السّلام خدا را بربوبيت و الوهيت معرفى مينمايد، و در اينجا نيز وقتى مشركين گفتند حقيقت (الرحمن) چيست آيات ما بايد براى يك نام و اسم بلا مسمائى چون شما بما امر مينمائيد سجده كنيم اينكه است كه حقّ تعالى در آيه بعد خود را بآثار جلىّ معرفى مينمايد.

تَبارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّماءِ بُرُوجاً وَ جَعَلَ فِيها سِراجاً وَ قَمَراً مُنِيراً

صفحه : ۲۱۰

(بروج) جمع برجهاى دوازده گانه: حمل، ثور، جوزاء، سرطان، اسد، سنبله، ميزان، عقرب، قوس، جدى، دلو، حوت. (سراج) خورشيد يا خورشيدها (قمر) ماه درخشنده.

(تبارك) در لغت مأخوذ از (برك) است و واقع گرديدن پرنده در آب و در ثبوت خيرات الهيه استعمال گرديده.

بزرگ و بزرگوارى مر خدايى را سزد كه طائر افكار دور انديش در پيرامون كوچكترين از اوصاف جمال و جلالش ره نبرد و چشم عقل در اشعّه نور جلالش زبون گرديده و اظهار عجز مينمايد و صفات كمالش را حدّى نيست كه خرد بتواند بسرادق الهيش راهى پيدا نمايد و بوى بپيوندد و آثار كبريائيش بر تمام موجودات احاطه نموده و استيلاء دارد قوله تعالى (إِنّا زَيَّنَّا السَّماءَ الدُّنيا بِزِينَةٍ الكَواكِبِ) و بقدرت غير محدود و علم و حكمت ازلى آسمان را ببرجهايى كه جاى گردش ستارگان و سيارات و محل خورشيد درخشنده است و بتلألؤ ماه روشن زينت داده.

براى توضيح آيه مختصرى از بيان شيخ طنطاوى را در اينجا ترجمه مينمايم گويد بدان اينكه خداى تعالى در قرآن مكرر از ستارگان و بروج و شمس و قمر نام برده مقصود امر عظيمى است جدا (و در بيان آن گفته) حق تعالى حضرت آدم عليه السّلام را از گل چسبنده آفريده و كسى كه از گل خلقت گرديده اگر او با چيز ديگرى كه او را بلند گرداند مخلوط نشود هميشه بهمان حال گل بودن باقى ماند اينست كه خداوند اضواء و نور شمس و كواكب را سبب حيات ما قرار داد اگر حرارت نبود ابرها سيران نمينمودند و از درياها بخار ارتفاع نميگشت پس حرارت بخار را بالا ميبرد بادهايى كه ابرها را حركت ميدهد و جارى ميگرداند نيست اثر آن مگر حرارت اينست كه اصل حيات ما حرارت است و همچنين ضوء و اگر ضوء و روشنى نبود ما نه راه را ميشناختيم و نه روزها و ماه و سال را تميز ميداديم و بضوء ظاهر ميگردد سبزى نباتات و نماء آن و اگر نبود ضوء شمس و ستارگان نه حيات در زمين پديد ميگرديد و نه نظام و ترتيبى در آن يافت ميشد

صفحه : ۲۱۲

و چسبیده بزمین میباشیم پس حال ما چگونه است وقتی بروح خودمان از زمین بسوی آسمان توجّه نمودیم و باقی نماند مانعی که ما را از مباشرت رحمت منع گرداند پس در آنجا می‌بینیم چیزی را که چشمی ندیده و گوشی نشنیده.

(پایان)را که وَ هُوَ الَّذِی جَعَلَ اللَّیلَ وَ النَّهارَ خِلفَةً لِمَن أَرادَ أَن یَذَّکَّرَ أَو أَرادَ شُکُوراً از راه لطف و کرم برای افراد بشر زمان را توسعه داده و تذکّر میدهد که شب و روز هر یک جانشین دیگرند در تمام ساعات شب و روز محل و موقعی است برای کسانی که بخواهند متذکّر حق تعالی گردند و او را حمد و ستایش کنند یا بخواهند شکر گذاری نمایند، اشاره به اینکه اگر در شب کارهای روزانه او را خواب گرفت و نتوانست مشغول عبادت و ذکر گردد روز را جانشین آن گردانیدیم که جبران عبادت شب را بنماید، و همچنین اگر در روز بواسطه کسب معاش و تأمین زندگانی مجال برای ذکر و شکر و عبادت باقی نماند در شب که جانشین روز است جبران نماید.

وَ عِبادُ الرَّحمنِ الَّذِینَ یَمشُونَ عَلَی الأَرضِ هَوناً پس از آنکه حسن ابداع و جمال و صفای عالم سماوات را از ستارگان و ماه و خورشید و چگونگی نور افشانی آنها را در آیه بالا ـ تذکّر میدهد و در آیات دیگر بشر را گرامی داشته و در مقام امتنان بوی یادآوری مینماید که ماه و خورشید و اوضاع سماوی را برای انتفاع بشر مسخر گردانیدیم و راجع بزمین فرموده (هُوَ الَّذِی خَلَقَ لَکُم ما فِی الأَرضِ جَمِیعاً) سوره بقره آیه ۲۷. و در اینکه آیات بعد تذکّر میدهد که انسان وقتی بمقام عبودیت میرسد و متصف بصفت عبدیّت میگردد که دارای دوازده صفت نیکو باشد و آن را شماره نموده.

۱- بندگان خدای رحمان چنینند که در زمین بطور وقار و سکینه و لین راه میروند چون در هر عملی حدّ وسط آن نیکو است در راه رفتن نیز چنین است

صفحه : ۲۱۳

که بایستی حدّ وسط را مراعات نمود نه متکبرانه و بسیار آهسته راه رفت و نه متجبّرانه و کوبان بزمین راه برود.

گفته‌اند (هونا) میشود مصدر و موصوف به باشد و در معنی (یمشون مشیا هیّنا) یعنی بطور خواری و شکستگی راه میروند، یا منصوب باشد بر حالیت بمعنی هینین یعنی در حالتی که متواضع و متذلل باشند، یکی از وصایای لقمان بپسرش اینکه بود (وَ لا تَمشِ فِی الأَرضِ مَرَحاً).

وَ إِذا خاطَبَهُمُ الجاهِلُونَ قالُوا سَلاماً ۲- از صفات عباد الرحمن اینکه است که وقتی جهال و سفهاء با وی بخشونت خطاب نمایند و بسخن رکیک وی را بیازارند غمض عین نموده و بجواب نیکو آن را ردّ نماید.

سلام مأخوذ از سلامتی است، شاید اشاره باین باشد که در پاسخ گفتار جهال کلامی میگویند که خود را از اذیت آنها نگاه دارد یا سخنی گویند که سلامتی جهال و مردمان بی‌خرد در آن باشد و سبب هدایت آنان گردد.

بعضی از مفسرین گفته‌اند اینکه آیه به آیات جهاد نسخ گردیده لکن اینکه توجیه وجهی ندارد زیرا که اینکه طور معاشرت حتی با کفار از حسن اخلاق بشمار میرود.

دیگری گفته مقصود از (سلاما) اینکه است که وقتی آنها را ببینند بآنها سلام کنند که از شرّ آنان ایمن گردند قوله تعالی (وَ إِذا سَمِعُوا اللَّغوَ أَعرَضُوا عَنهُ وَ قالُوا لَنا أَعمالُنا وَ لَکُم أَعمالُکُم سَلامٌ عَلَیکُم).

وَ الَّذِینَ یَبِیتُونَ لِرَبِّهِم سُجَّداً وَ قِیاماً ۳- واو (و الّذین) عطف به آیه بالا است یعنی عباد الرحمن چنینند که شب را بروز می‌آورند در حالی که سجده کنندگان و ایستادگان میباشند که تمام شب یا بعضی از شب را بنماز و سجده و قیام میگذرانند و نافله شب میکند.

از عبد اللّه بن عباس روایت شده که هر کس در شب دو رکعت نماز کند یا

صفحه : ۲۱۴

بيشتر داخل كسانى باشد كه در اينكه آيه او را توصيف نموده.

بقول بعضـى مقصود نـافله مغرب و عشاء است، ديگرى گفته هر كس احياء نمايـد بعض شب يا تمام شب را و يك نماز بكنـد خواه در جزء اول شب باشد يا آخر داخل در اينكه آيه است.

واو (و الّـذين) و دو آيه بعـد نيز حرف عطـف است و آيـات را بهم مربوط نموده وَ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا اصرِف عَنّا عَذابَ جَهَنَّمَ إِنَّ عَذابَها كانَ غَراماً ۴- از اوصـاف آنـان اينست كه هميشه از عـذاب جهنّم ترساننـد و بطور ذلّت از پروردگار خود مسئلت ميكننـد و گويند پروردگارا عذاب جهنم را از ما بگردان زيرا عذاب دوزخ ملازم و دائمى است.

إِنَّها ساءَت مُستَقَرًّا وَ مُقاماً و آن بـد جايگاه و مقامى است، در اينكه آيه از حال بنـدگان مطيع خبر ميدهـد كه اينان با اينكه هميشـه ملازم تقوى و مراقب حـال خود ميباشـند كه خلافى از آنـان صـادر نگردد بـا اينكه حال از نفس خود مطمئن نمى‌باشـند و خود را تخطئه مينمايند و از پروردگار خود در خواست مينمايند كه آنها را از عذاب جحيم نگاه دارد.

وَ الَّذِينَ إِذا أَنفَقُوا لَم يُسرِفُوا وَ لَم يَقتُرُوا ۵- از اوصـاف ممتازه عباد اللّه چنين است كه وقتى انفاق مينماينـد اسـراف و زياد روى در بذل و بخشش نمى‌كنند و از حدّ شرع خارج نميگردند و مال خود را در عمل نامشروع و بيهوده صرف نمى‌كنند و نيز در انفاق بخل نمى‌ورزند و گويند اسراف بذل مال در محارم است اگر چه يك حبّه باشد و تقتير منع حقّ واجب است.

وَ كانَ بَينَ ذلِكَ قَواماً چون طريق عدالت ميانه روى در تمام اعمال است حتّى در انفاق مال، و شـخص عادل كسى است كه در تمام امور حدّ وسط بين افراط و تفريط را اختيار

صفحه : ۲۱۵

نمايد و چون شـناختن نقطه وسط اعتدال در امور كه مطلوب شارع و تمام عقلاى عالم است مقدور هر كسـى نيست و محتاج بوضع قانون صحيح است و نخستين شرط قانون گذار اينكه است كه بحدّ وسط عارف باشد و عالم بطبايع موجودات و تميز عدل و تساوى حقوق مردم را مراعات نمايـد و آن اعتـدال حقيقى است كه از طرف وحـدت صادر ميگردد اينكه است كه بشـر پيش خود نميتواند مقنّن قـانون عـدل گردد زيرا كه طبيعت وى مشوب بكـثرت است و از كثرت امر واحـد يعنى قـانون عـدل و مسـاوات هرگز صـادر نخواهـد شـد، اينكه است كه گوئيم قانون گـذار بايستى خـداى تعالى باشـد كه حـدّ وسط هر چيزى را بداند و بتوسط انبياء مردم را بمراعات آن موظّف گرداند و قانون خدايى را بين مردم اجراء نمايد.

وَ الَّذِينَ لا يَدعُونَ مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ ۶- از خصوصـيات آنها اينكه است كه با خداى واحد احد اله ديگرى را نميخوانند وجهه قلبشان و چشم دلشان بمبدء خود نگرانست و در عبادت و طلب حاجت فقط روى اميد بدرگاه رحمت او دارند.

وَ لا يَقتُلُونَ النَّفسَ الَّتِي حَرَّمَ اللّهُ إِلّا بِالحَقِّ اينكه آيه نيز عطف بآيه بالا است.

۷- از صـفات ممتـازه بنـدگان خـدا چنين است كه آنهـا قتـل نفس نميكننـد مگر آنجـايى كه از طرف حق تعـالى مأذون باشـند مثل قصاص نفس بنفس يا در حدودى كه از طرف شرع حكم باعدام كسى صادر شده باشد.

۸- وَ لا يَزنُونَ در اينكه آيات سه گناه بزرگ را تـذكّر ميدهـد كه بندگان خاصّ خدا كسانى ميباشـند كه از آنها اجتناب مى‌نمايند، اول و بالاترين آنها شـرك بخدا است و شـرك بخدا خواه در ذات يا در صفات يا در افعال يا در عبادت هر كدام باشد گناهى است كه بـدون توبه صـحيح آمرزيـده نخواهد شد لكن بدلالت قوله تعالى در سوره نساء آيه ۱۵ (إِنَّ اللّهَ لا يَغفِرُ أَن يُشرَكَ بِهِ وَ يَغفِرُ ما دُونَ ذلِكَ لِمَن يَشاءُ)

صفحه : ۲۱۶

از استثناء در اینکه آیه توان چنین استفاده نمود که باقی گناهان غیر از شرک اگر مشیّت الهی تعلق گیرد ممکن است بدون توبه آمرزیده شود.

پس از آن در مرتبه دوم قتل نفس بدون حق و در مرتبه سوم زنا است (و لا یزنون) و نظر بعظمت اینکه سه گناه است که در اینکه آیه تخصیص بذکر داده.

وَ مَن یَفعَل ذلِکَ یَلقَ أَثاماً (آثام) بمعنی گناهست، کسی که مرتکب اینکه سه گناه عظیم گردیده پاداش بدکاریش بوی خواهد رسید.

بروایتی (آثام) وادی است در جهنم که زناکاران را در آنجا مجازات خواهند نمود. (إبن عمر و قتاده و عکرمه و مجاهد) یُضاعَف لَهُ العَذابُ آیه بدل (یلق آثام) است زیرا که در معنی اینست که هر کس مرتکب اینکه سه گناه بزرگ گردد عذاب او در قیامت دو برابر گردد.

یَومَ القِیامَةِ وَ یَخلُد فِیهِ مُهاناً خلود در جهنم با خواری و خفت برای کسی خواهد بود که مرتکب اینکه سه گناه بزرگ که در آیه تذکّر داده: شرک، قتل نفس، زنا گردد.

از بعض مفسرین است دو برابر بودن عذاب بازاء ضمیمه شدن گناهست بشرک زیرا که شرک بخدا گناه را چندین برابر میگرداند.

إِلّا مَن تابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ عَمَلًا صالِحاً فَأُولئِکَ یُبَدِّلُ اللّهُ سَیِّئاتِهِم حَسَناتٍ وَ کانَ اللّهُ غَفُوراً رَحِیماً

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

۱- مگر کسی که توبه کند و بپروردگارش ایمان آورد و اعمالی که بین او و خدا می‌باشد صالح گرداند و گناه و عصیان را بطاعت تبدیل گرداند و یاد کند خدا را پس از آنکه او را فراموش نموده و عمل خیر کند پس از شرّ.

۲- خدای تعالی اعمال قبیح آن را که در حال شرک نموده تبدیل می گرداند

صفحه : ۲۱۷

بمحاسن اعمال در اسلام مثل اینکه شرک را بایمان تبدیل میگرداند و قتل مؤمنین را تبدیل میگرداند بجهاد با کفار و زنا را تبدیل میگرداند بعفت و احصان.

(إبن عباس و مجاهد و سدی) ۳- معنی آیه سیئات را از بنده محو مینماید و آن را بدل مینماید بحسنات.

(سعید بن مسبب و مکحول و عمر بن میمون) و احتجوا بحدیث صحیح مسلم مرفوعا از ابی ذرّ نقل نموده که ابا ذرّ گفت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین فرمود در قیامت مردی را میآورند و گفته میشود گناهان کوچک او را بر وی عرضه کنید و گناهان بزرگ وی را بپوشانید آن شخص هر گناهی که نموده حسنه‌ای بوی بدهید گنهکار میگوید برای من گناهانی است که آن را نمی‌بینم ابا ذر گوید دیدم رسول اللّه (ص) تبسّم نمود بطوری که دندانهایش نمایان گردید (وَ کانَ اللّهُ غَفُوراً) گناهان بندگانش را میپوشاند (رحیما) یعنی بفضل و رحمت خود بآنها انعام مینماید. (مجمع البیان) وَ مَن تابَ وَ عَمِلَ صالِحاً فَإِنَّهُ یَتُوبُ إِلَی اللّهِ مَتاباً وَ الَّذِینَ لا یَشهَدُونَ الزُّورَ ۹- از صفات ممتاز بندگان خدا چنین است که برای شهادت ناحق حاضر نگردند، و بقولی در مجلس دروغگویان و هوس‌رانان حاضر نمیشوند و از زجّاج نقل میکنند که (زور) در لغت بمعنی کذبست و هیچ کذبی قبیح‌تر از شرک

نیست و بقول دیگر آنها کسانی میباشند که بمجلس عید اهل ذمّه یعنی یهود و نصاری حاضر نمیگردند یا بمجلس غنا و لهو و لعب نمیروند و اینکه قول را بابی جعفر علیه السّلام و ابی عبد اللّه علیه السّلام نسبت میدهند.

خلاصه ممکن است از (لا یَشهَدُونَ الزُّورَ) یک معنای اعمّ اراده شده باشد که شامل تمام مجالسهای باطل گردد از شهادت ناحق و تمام اقسام فسق و فجور از غناء و کذب و غیره آنچه را که در نظر عقل و شرع قبیح نماید زیرا که اصل

صفحه : ۲۱۸

(زور) تمویه و آراستن باطل است بصورت حق، و (تزویر) مأخوذ از زور است و گویند در آیه کلامی محذوفست یعنی (لا یشهدون شهادهٔ الزور).

وَ إِذا مَرُّوا بِاللَّغوِ مَرُّوا کِراماً ۱۰- از اوصاف برجسته آنان چنین است که هر کجا کار لغوی دیدند بگذرند در حالی که بزرگواران باشند.

طبرسی (رحمه اللّه) در مجمع گفته (اللغو) شامل تمام گناهان میگردد (وَ إِذا مَرُّوا بِاللَّغوِ مَرُّوا کِراماً) مرّوا به مرّ الکرماء الّذین لا یرضون باللغو لانهم یجلّون عن الدخول فیه، یعنی بزرگان بطور بزرگی مرور میکنند و آنها کسانی میباشند که راضی بعمل لغو نمیباشند زیرا که جلالت قدرشان بالاتر از آنست که در کار لغو داخل شوند و با اهلش مخلوط گردند. (حسن و کلبی) و در معنی وقتی که آنها باهل لغو و صاحبان لغو میگذرند نفس خود را تنزیه نموده و از آنان اعراض مینمایند و با آنها در عمل لغو نزدیکی و خوض نمینمایند و اینکه است صفت کرام (یقال تکرّم فلان عمّا یشینه اذا تنزّه و اکرم نفسه عنه) مرور مردمان بزرگ نفس چنین است که هر گاه گذر کند بکسی که بآنها فحش میدهد چشم میپوشند و کسی که از آنها طلب یاری کند اعانتش مینمایند (پایان) وَ الَّذِینَ إِذا ذُکِّرُوا بِآیاتِ رَبِّهِم لَم یَخِرُّوا عَلَیها صُمًّا وَ عُمیاناً ۱۱- از صفات عباد اللّه بلکه بالاترین اوصاف برجسته آنها اینکه است که وقتی بآیات پروردگارشان یادآوری میشوند چنین نیستند که برو بیفتند در حالی که کران و کوران باشند بلکه در آیات نظر میکنند و تدبّر مینمایند و مثل کران نباشند که گویا نشنیده‌اند و مثل کوران نباشند که گویا ندیده‌اند بلکه آنان چنینند که آیات تشریعی قرآنی را میشنوند و در آن تدبّر مینمایند و از آن منتفع میگردند و آیات تکوینی آفاقی را میبینند و بچشم باطن در آن مینگرند و آثار رحمت خدایی را در آنها مشاهده مینمایند.

صفحه : ۲۱۹

از اینکه آیه چنین بر میآید که قرائت قرآن بدون توجّه بمعنی و فهم بعضی رموز و اسرار آن چندان فائده‌ای بر آن مترتّب نمیگردد زیرا که الفاظ برای دلالت بر معنی وضع گردیده کسی که کلماتی بگوید و هیچ متوجّه معنای آن نگردد مثل آدم دیوانه مینماید که بدون شعور بآنچه میگوید تکلّم نماید چیزی میگوید و نمیداند که چه میگوید، یا مثل آدم کر ماند که صدا را میشنود و کلمات را از هم تمیز نمیدهد، یا مثل آدم کور ماند که از راهنمایی رهنما راه را پیدا ننماید.

رهنمای ما بطریق سعادت قرآن است کسی که بخواهد سعادت یابد و رستگار گردد بایستی اینکه کتاب قانونی که قرآن است و جامع تمام فضائل است و هم فرقان است که جدا کننده بین حق و باطل است اینکه کتاب عظیم که نور و روح است پیش روی خود گذارد و در آیات آن خوض نماید و بدستورات و احکام آن عمل کند وَ الَّذِینَ یَقُولُونَ رَبَّنا هَب لَنا مِن أَزواجِنا وَ ذُرِّیّاتِنا قُرَّهَ أَعیُنٍ ۱۲- از اوصاف آنان چنین است که در مقام مناجات و دعاء از پروردگارشان ازواج و اولاد صالح میطلبند که چشم آنها را روشن گردانند.

گویند (من) برای بیان است یعنی بما ببخش روشنی چشم پس از آن (قرّهٔ اعین) بیان مینماید (مِن أَزواجِنا وَ ذُرِّیّاتِنا) و اینکه مثل

اینکه است که گفته شود (رأیت منک اسدا) یعنی تو شیری. و شاید (من) ابتدایی باشد یعنی بما ببخش از جهت ازواج ما و اولادان ما چیزی که چشم ما را روشن گردانند یعنی آنها عالم و صالح و با تقوی باشند که ما را در دین و دنیا کمک گردانند و دل ما خوش شود. (قرّة) را نکره آورده بتقدیر مضاف گویا گفته (هب لنا منهم سرورا و فرحا).

وَ اجعَلنا لِلمُتَّقِينَ إِماماً یعنی ما را پیشرو متّقیان گردان و چنان تقوایی بما عطاء نما که از همه متقیان در مرتبه تقوی جلوتر گردیم. از امام صادق علیه السّلام روایت شده که فرموده

صفحه : ۲۲۰

(هذه فینا) یعنی مائیم امام و پیشوای اشخاص با تقوی، و بعضی گفته‌اند اینکه کلام قلب شده و مقصود اینست که متقیان را امام و پیشوای ما گردان، اینکه آیات همه عطف بهم و مربوط بیکدیگر است کسی که در اینکه آیات نظر کند بنظر تدبّر میفهمد که گویا تمام محاسن اخلاقی و حقایق ایمانی را جمع نموده و تذکر داده از وظیفه انسانی راجع بخدا که شریک برای او قرار ندهد، و وظیفه او نسبت بنفس خود از اجتناب گناهان که بالاترین آنها قتل نفس و زنا است و آداب نفسانی از انفاق و وقار در مشی و طریق معاشرت با جهّال و طریق عبادت از قیام لیل در نماز و طاعت و دعاء و تدبّر در آیات خدا و مخلوط نگردیدن با اهل فساد و تذکر میدهد که اینها صفات بندگان خدا است و کسی که متّصف باین صفات گردد مستعد میگردد برای قبول فیض رحمانی (و از اسفل سافلین طبیعت ترقی و تعالی مینماید بمرتبه کمال انسانیت چنانچه در آیه بعد فرموده:

أُولئِكَ يُجزَونَ الغُرفَةَ بِما صَبَرُوا وَ يُلَقَّونَ فِيها تَحِيَّةً وَ سَلاماً (الغرفة) اعلی درجه بهشتی است و اسم جنس و بمعنی غرفات است. (اولئک) اشاره بآن بنده‌گان خاصی است که در آیات بالا از بعض محسنات اخلاقی آنان نام برده شده و اینکه مقامات بلند که خبر از قرب معنوی آنها میدهد بپاداش صبری است که در حیات دنیا در مقابل خدعه نفس و طبیعت و وسوسه شیاطین جنّی و انسی نموده‌اند و از طرف حق تعالی بآنها تحیت و سلامت دائمی عطاء گردد.

خالِدِينَ فِيها حَسُنَت مُستَقَرًّا وَ مُقاماً بالاترین تفضلی که بنیکوکاران عطاء میگردد خلود و دائمی بودن آنها است در آن مکان بلند که شاید اشاره بآن جایگاه دارد قوله تعالی در سورة القمر آیه ۵۵ (فِي مَقعَدِ صِدقٍ عِندَ مَلِيكٍ مُقتَدِرٍ) و آن خوب جایگاه و مقامی است که خدای رحمان ببندگان مؤمن و اهل تقوی عطاء مینماید.

قُل ما يَعبَؤُا بِكُم رَبِّي لَو لا دُعاؤُكُم فَقَد كَذَّبتُم فَسَوفَ يَكُونُ لِزاماً (یعبؤا) مأخوذ از (عبأ) و عبأ بمعنی مبالات و مهیّا گردیدن است مثل اینکه

صفحه : ۲۲۱

گفته میشود (عبئت الجیش) وقتی که جیش را مهیّا کرد.

خلاصه آیه تأکید بدعاء نموده و خطاب برسول خود مینماید که باینها تذکر بده و بگو که اگر دعاء شما و استعانت شما نبود پروردگار من بشما اعتنایی نمینمود و از إبن عباس در تفسیر آیه چنین نقل میکنند که گفته (لو لا دعاؤه ایّاکم الی الدین و الاسلام) یعنی اگر برای دعوت شما بدین اسلام و قبول کردن شما نبود پروردگار من هیچ اعتنایی بشما نداشت، و اضافه ضمیر غائب از قبیل اضافه مصدر است بمفعول، از اینجا معلوم میشود چیزی که بنده را بخدا نزدیک میگرداند همان عبادت و ذکر و دعاء است که سبب مزیت انسان میگردد نزد خدا و بهمین واسطه او را گرامی میدارد و مورد نظر لطف پروردگارش قرار میگیرد و شما چون پیمبران را تکذیب نمودید عمل شما ملازم شما است و از شما جدا نخواهد گردید، عبد اللّه بن عباس گفته (لزاما) یعنی موتا.

صفحه : ۲۲۲

سورهٔ الشعراء

اشاره

مکیهٔ کلّها الّا قوله تعالی (وَ الشُّعَراءُ یَتَّبِعُهُمُ الغاوُونَ الی آخرها) و هی مائتان و سبع و عشرون آیهٔ

[سوره الشعراء (۲۶): آيات ۱ تا ۲۲]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ

طسم (۱) تِلکَ آیاتُ الکِتابِ المُبِینِ (۲) لَعَلَّکَ باخِعٌ نَفسَکَ أَلّا یَکُونُوا مُؤمِنِینَ (۳) إِن نَشَأ نُنَزِّل عَلَیهِم مِنَ السَّماءِ آیَةً فَظَلَّت أَعناقُهُم لَها خاضِعِینَ (۴)

وَ ما یَأتِیهِم مِن ذِکرٍ مِنَ الرَّحمنِ مُحدَثٍ إِلّا کانُوا عَنهُ مُعرِضِینَ (۵) فَقَد کَذَّبُوا فَسَیَأتِیهِم أَنبؤُا ما کانُوا بِهِ یَستَهزِؤُنَ (۶) أَ وَ لَم یَرَوا إِلَی الأَرضِ کَم أَنبَتنا فِیها مِن کُلِّ زَوجٍ کَرِیمٍ (۷) إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً وَ ما کانَ أَکثَرُهُم مُؤمِنِینَ (۸) وَ إِنَّ رَبَّکَ لَهُوَ العَزِیزُ الرَّحِیمُ (۹)

وَ إِذ نادی رَبُّکَ مُوسی أَنِ ائتِ القَومَ الظّالِمِینَ (۱۰) قَومَ فِرعَونَ أَ لا یَتَّقُونَ (۱۱) قالَ رَبِّ إِنِّی أَخافُ أَن یُکَذِّبُونِ (۱۲) وَ یَضِیقُ صَدرِی وَ لا یَنطَلِقُ لِسانِی فَأَرسِل إِلی هارُونَ (۱۳) وَ لَهُم عَلَیَّ ذَنبٌ فَأَخافُ أَن یَقتُلُونِ (۱۴)

قالَ کَلّا فَاذهَبا بِآیاتِنا إِنّا مَعَکُم مُستَمِعُونَ (۱۵) فَأتِیا فِرعَونَ فَقُولا إِنّا رَسُولُ رَبِّ العالَمِینَ (۱۶) أَن أَرسِل مَعَنا بَنِی إِسرائِیلَ (۱۷) قالَ أَ لَم نُرَبِّکَ فِینا وَلِیداً وَ لَبِثتَ فِینا مِن عُمُرِکَ سِنِینَ (۱۸) وَ فَعَلتَ فَعلَتَکَ الَّتِی فَعَلتَ وَ أَنتَ مِنَ الکافِرِینَ (۱۹)

قالَ فَعَلتُها إِذاً وَ أَنَا مِنَ الضّالِّینَ (۲۰) فَفَرَرتُ مِنکُم لَمّا خِفتُکُم فَوَهَبَ لِی رَبِّی حُکماً وَ جَعَلَنِی مِنَ المُرسَلِینَ (۲۱) وَ تِلکَ نِعمَةٌ تَمُنُّها عَلَیَّ أَن عَبَّدتَ بَنِی إِسرائِیلَ (۲۲)

صفحه : ۲۲۳

(ترجمه)

سوره شعراء در مکّه نازل گردیده مگر قوله تعالی (وَ الشُّعَراءُ یَتَّبِعُهُمُ الغاوُونَ) تا آخر سوره که در مدینه فرود آمده و دویست و بیست و هفت آیه و هزار و دویست و بیست و شش کلمه و پنج هزار و پانصد و چهل و دو حرف است.

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عامّ و خاصّ

اینکه آیات کتاب (ظاهر) و روشن کننده است (۲)

(ای محمّد) شاید تو هلاک کننده نفس خود باشی برای اینکه مردم ایمان نمیآورند (۳)

اگر ما بخواهیم از آسمان آیتی میفرستیم تا آنکه (بجبر و اضطرار گردنهایشان خاضع گردد (۴)

و هیچ موعظه تازه‌ای از طرف پروردگار رحمن نمیآید مگر اینکه آنها از آن اعراض مینمایند (۵)

پس حقیقهٔ اینها آیات را تکذیب نمودند بزودی بآنان خبر کسانی که بآیات استهزاء نمودند خواهد رسید (۶)

آیا اینها نگاه نمیکنند بسوی زمین که چه بسیار از هر جفت‌های نیکویی رویانیدیم (۷)

بحقیقت در اینها آیات و نشانه‌ای است و بیشتر آنها از مؤمنین نمیباشند (۸)

و محققا پروردگار تو غالب و مهربان است (۹)

و یاد کن وقتی را که پروردگار تو بموسی نداء داد که اینک برو بسوی قوم ستمکاران (۱۰)

گروه فرعون آیا آنان (از غضب خدا) نمیپرهیزند (۱۱)

موسی گفت ای پروردگار من میترسم مرا تکذیب نمایند (۱۲)

و دل من از تکذیب آنها تنگ گردد و زبانم بهدایت آنها باز نگردد و هارون برادرم را با

صفحه : ۲۲۴

من بفرست (۱۳)

و از اینها بر من گناهی است میترسم (قبطیان) مرا بکشند (۱۴)

(خدا فرمود ای موسی) هرگز مترس با برادرت هارون با معجزات بروید بدرستی ما با شما هستیم و گفتار شما را میشنویم (۱۵)

هر دو بسوی فرعون بروید و بگوئید ما رسول پروردگار عالمیانیم (۱۶)

بنی اسرائیل را با ما بفرست (۱۷)

فرعون بموسی گفت آیا تو نه آن کودکی بودی که تو را تربیت نمودیم و سالهایی از عمرت نزد ما گذشته (۱۸)

و کردی آن کاری که (از کشتن قبطی) کردی و تو (بنعمت ما) از ناسپاسان بودی (۱۹)

موسی گفت آری چنین کردم و در آن هنگام من از گمراهان بودم (غافل بودم که از مشت زدن میمیرد) (۲۰)

و چون از شما ترسیدم فرار نموده پس پروردگار من بمن حکمت آموخت و مرا از جمله رسولان خود قرار داد (۲۱)

و اینکه چه نعمتی است که بر من منّت مینهی که اولادان یعقوب را ببندگی گرفته‌ای (۲۲).

صفحه : ۲۲۵

(توضیح آیات)

طسم سخنان مفسرین در معنی (طسم) ۱- حروف مقطعه در اوائل سور از اسرار غامضه است و آن سرّ محکمی است که (لا یعلم سرّه الّا اللّه) و بعضی گفته‌اند برای هر کتابی سرّی است و سرّ قرآن در حروف مقطّعات است اینکه است که بحث نمودن از معنایی که نه از زبان در آن حظّی متصوّر و نه قلم را از آن نصیبی است بی‌معنی خواهد بود لکن چون برای هر حقیقتی لوازمی است که اشاره بحقایق است از اینکه جهت برای بیان آن راهی هست که بشود بآن اشاره نمود اینکه است که در توجیه آن چند وجه گفته شده بقولی طاء اشاره بطیران سائرین باللّه. و سین سائرین الی اللّه. و میم مشی روندگان بسوی خدا.

اول- مرتبه اهل نهایت. دوم- مرتبه متوسّطین. سوم- مرتبه اهل بدایت. و برای هر سالکی قدمی است و برای هر طائری بالی است.

و بقول دیگر طاء اشاره بطهارت اسرار اهل توحید. و سین اشاره بسلامت قلبهای آنها از ورود و مسکن هر مخلوقی. و میم اشاره بمنّت خالق است بر آنها بقول دیگر طاء طرب توبه کنندگان در میدان رحمن. سین سرور عارفین در میدان وصلت. میم مقام محبین در میدان قربت.

(خلاصه بیان تفسیر روح البیان) ۲- طسم و طس از نامهای قرآن است. ۳- از إبن عباس در روایت والبی طسم قسم است و او از

اسماء اللّه است. ۴- از قرطبی است (طسم) یعنی بخدا قسم میخورم بطوله و سنائه.
و بروایتی از إبن الحنفیهٔ و او از علی علیه السّلام و او از نبیّ صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که فرموده چون طسم نازل گردید فرمود: طاء طور سینا. سین اسکندریه. میم مکّه.

صفحه : ۲۲۶

و بقول دیگر طاء شجره طوبی. سین سدرهٔ المنتهی. میم محمّد مصطفی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم (مجمع البیان) تِلکَ آیاتُ الکِتابِ المُبِینِ (تلک) از اسماء اشاره است و اشاره بآیات اینکه سوره نموده که اینکه آیاتی که برای شما خوانده میشود آیات ظاهر و روشن است.
و شاید اشاره باین باشد که اینکه آیاتی است که حقیقت و معنویت آن از امّ الکتاب یا لوح محفوظ گرفته شده و از مقام عالی و سماء قدرت تنزّل نموده و در ارض قابلیات بشکل حروف و کلمات فرود آمده کتاب روشنی است.
لَعَلَّکَ باخِعٌ نَفسَکَ أَلّا یَکُونُوا مُؤمِنِینَ چون اینکه سوره در مکه فرود آمده و مادامی که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در مکه بودند مؤمنین بسیار کم بودند زیرا که در اوائل بعثت بود از یک طرف قریش بناء ضدیت داشتند نه خود ایمان میآوردند و نه میگذاردند دیگران ایمان آرند بلکه حضرتش را زجر مینمودند و از طرف دیگر اینکه بار سنگین رسالت بگردن مبارکش بود و شاید میترسید نتواند انجام وظیفه دهد زیرا که آنچه در تبلیغ و ارشاد جدیت مینمود بر انکار آنان افزوده میگردید.
اینکه بود که بسیار دلتنگ و در مضیقه بود و پروردگار مهربان برای تسلّی خاطر رسول گرامی خود آیه میفرستد و از روی شفقت باو خطاب مینماید که شاید تو برای اینکه اهل مکه ایمان نمیآورند میخواهی خود را از غم و غصّه هلاک گردانی ممکن است اشاره باین باشد که تو نباید اینکه طور خود را بمشقت بیندازی وظیفه تو فقط تبلیغ و تذکر آنها است بطریق مستقیم اسلام و آنان را مژده دهی ببهشت در صورتی که مطیع فرمان الهی گردند و آنها را تهدید نمایی و بترسانی از جهنم اگر مخالفت نمایند وقتی وظیفه خود را انجام دادی دیگر جای نگرانی نیست.
إِن نَشَأ نُنَزِّل عَلَیهِم مِنَ السَّماءِ آیَةً فَظَلَّت أَعناقُهُم لَها خاضِعِینَ (اعناق) جمع عنق است، و خضوع ظهور ذلت در اعضاء است.

صفحه : ۲۲۷

خلاصه ذات متعال برسولش خبر میدهد که اینکه مشرکین ملحدین مقهور و تحت اقتدار ما میباشند اینکه عالم دنیا جای مهلت است و حکمت چنین اقتضاء نموده که افراد بشر در افعالشان مختار باشند و باراده و اختیار پس از آنکه راه سعادت و شقاوت برای آنان باز گردیده و بتوسط رسول باطن یعنی عقل خودشان و رسول ظاهری یعنی پیمبران و سفراء الهی که رهنمای آنها میباشند خیر و شرّ را تمیز دادند هر طریقی را بخواهند اختیار نمایند و اگر ما بخواهیم عذابی برای آنها بفرستیم که منقاد امر تو گردند و سر فرود آورند و ایمان بیاورند قدرت داریم لکن (لَن تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّهِ تَبدِیلًا) سنّت خدا بر اینکه جاری گردیده که هر کس باختیار و اراده خود عمل نماید زیرا که ایمان اجباری هرگز سعادت و فضیلت‌آور نخواهد گردید و باضافه نقض غرض میشود زیرا غرض اینست که انسان در اعمال شخصیه خود مختار باشد.
ابو حمزه ثمالی گفته مقصود از اینکه آیه آوازی است که در نیمه رمضان از آسمان شنیده میشود و از آن صدا همه خاشع و منقاد میگردند.
و در تفسیر اهل بیت است که در آخر الزمان از آسمان ندایی میرسد که
(الا انّ الحقّ مع علی و شیعته).

از إبن عباس نقل میکنند که گفته اینکه آیه راجع بما است که خداوند وعده داده که دولت و خلافت را از بنی امیّه بستاند و بما بدهد و گردنهای آنان ذلیل و منقاد ما گردد.

در کتب تواریخ تذکره نویسان چنین نوشته‌اند که چون دولت بنی امیّه منتقل ببنی عباس گردید بنی عباس از بنی امیه اندیشه مینمودند و بآنان احترام میگذاشتند و آنها را بر کرسیهای زرّین مینشانیدند تا وقتی که خلافت بمنصور رسید او پسر عمّ خود عبد اللّه بن علی را بشام فرستاد و او بدار الاماره فرود آمد و مجلسی تهیّه نمود و تمام اعیان و اشراف بنی امیه را دعوت نمود و آنان هشتاد مرد بودند و همه را بر کرسیهای زرین مرصع نشانید وقتی همه نشستند بخدمتگذاران

صفحه : ۲۲۸

خود اشاره نمود و گفت (علیکم بالکافرین) آنها با عمودهای آهنین که قبلا تهیه نموده بودند یک دفعه بر سر آنها ریختند و همه را کشتند و در میان عمارت ریختند آن وقت امر نمود سفره گستردند و روی جسد آنها انداختند در حالی که بعضی مرده و بعضی در حال مردن مینالیدند و بمردم غذا دادند.

(تفسیر ابو الفتوح رازی) وَ ما یَأتِیهِم مِن ذِکرٍ مِنَ الرَّحمنِ مُحدَثٍ إِلّا کانُوا عَنهُ مُعرِضِینَ بین اشاعره که جماعتی از سنّیها میباشند و معتزله که جماعت دیگر از آنانند در خلقت قرآن بحث مفصّلی است، اشاعره چنین اظهار مینمایند که قرآن قدیم است، و معتزله قائل بحدوث آنند. و فخر رازی که از اشاعره و امام آنها است در تفسیر اینکه آیه چنین گوید: معتزله برای اثبات حدوث قرآن استدلال نموده‌اند بقوله تعالی (وَ ما یَأتِیهِم مِن ذِکرٍ مِنَ الرَّحمنِ مُحدَثٍ) و گفته‌اند مقصود از ذکر قرآن است بدلیل قوله تعالی (وَ هذا ذِکرٌ مُبارَکٌ) و در اینکه آیه بیان نموده (ذکر محدث) و از جمع بین اینکه دو آیه (ذکر مبارک) و (ذکر محدث) لازم میآید حدوث قرآن. و همچنین استدلال بقوله تعالی (اللّهُ نَزَّلَ أَحسَنَ الحَدِیثِ کِتاباً) و بقوله تعالی (فَبِأَیِّ حَدِیثٍ بَعدَهُ یُؤمِنُونَ) و پس از آنکه ثابت شد که قرآن حادث است و برای او خالقی است پس لا محاله مخلوق است.

الجواب- باز گشت تمام اینکه ادله راجع میگردد بالفاظ و ما میدانیم که الفاظ حادث است و ما ادّعاء میکنیم قدم امر دیگری را که وراء اینکه حروف است و در آیه بر آن دلالتی نیست. (پایان) ظاهرا نزاع بین اشاعره و معتزله در اینکه قرآن حادث است یا قدیم نزاع لفظی است نه معنوی زیرا گمان نمیکنم عاقلی گفته باشد اوامر قرآن و الفاظ آن قدیم باشد.

لکن ممکن است در جمع بین اقوال گفته شود الفاظ قرآن که بتوسط ملک وحی بر رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وارد میگردید مسلّم حادث است زیرا که معنی

صفحه : ۲۲۹

حدوث غیر از اینکه نیست که چیزی در زمان نبوده و بعدا موجود گردد چگونه حادث نباشد در صورتی که الفاظ قرآن از حیث ورود هم زمانی و هم متجدّد است یعنی بتدریج و شیئا فشیئا فرود آمده لکن حقیقت و معنویت قرآن از جهت منطوی بودن آن در علم ازلی حق تعالی و عالم قضاء و لوح محفوظ و دفتر آفرینش البته قدیم است در زمان واقع نشده تا آنکه حدوث زمانی داشته باشد.

خلاصه آنکه میگوید قرآن قدیم است شاید مقصودش از جهت منطوی بودن آن در علم ازلی الهی و عالم امر باشد که در آن مرتبه لفظا و معنی قدیم است حدوثی در کار نیست، و آنکه میگوید حادث است از جهت ورود الفاظ آن در عالم خلق و عالم متجدّدات و متغیرات زمانی است پس بنا بر اینکه توجیه نزاع بین اشاعره و معتزله مرتفع میگردد.

أَ وَ لَم یَرَوا إِلَی الأَرضِ کَم أَنبَتنا فِیها مِن کُلِّ زَوجٍ کَرِیمٍ ذات متعال برای اظهار قدرت و حکمت خود اشاره میکند بگیاهها و نباتاتی

که از زمین روئیده میشود و در آنها نظام خلقت و حسن تدبیر لم یزلی خود را ارائه میدهد و بهمزه استفهامی که در مقام تعجّب آرند کفار را متنبّه میگرداند که آیا اینها بزمین نظر عبرت نمینمایند تا اینکه خلقت عجیب نباتات را بنگرند و ببینند چگونه موجودات نباتی از حبوبات گرفته تا گلها و ریاحین که چطور از هر یك از انواع و اقسام آنها زوج و جفت نیکو آفریدیم.

گویند نباتات ارضی ۳۲۰ هزار نوعند و برای هر یک منافع و مناظر و خواص و طبیعت جداگانه‌ایست که مخالف دیگری است و وی را اثر مخصوصی است.

(کریم) صفت نباتات است و گیاهها و نباتات را متصف بکریم گردانیده برای اینکه بعضی غذای انسان و بعضی دواء او است.

خلاصه از هر یک از انواع آن نفعی عاید انسان میگردد زیرا که غرض از آفرینش زمین و نبات وجود انسان و بقاء نوع او است.

(پایان) در علوم جدید ثابت نموده‌اند که تمام موجودات از نباتات و گیاهها و حیوانات

صفحه : ۲۳۰

زوج و جفت آفریده شده‌اند حتی عناصر و موادّ اولیّه و آن اجزاء و موجودات ذرّه بینی همه و همه زوج ترکیبی میباشند و وحدت و فردیّت منحصر بذات باری تعالی است و چنانچه در جای خود مبرهن گردیده که یکی از ادلّه بر وجود و وحدت حق سبحانه و تعالی همان ترکیب موجودات است زیرا بحکم عقل هر مرکّبی ترکیب کننده لازم دارد تا برسد بموجودی که واحد بسیط و مجرّد از مادیات باشد و آن فرد ازلی است عزّ و جلّ و بس.

وَ إِذ نادی رَبُّک‌َ مُوسی أَن ائت‌ِ القَوم‌َ الظّالِمِین‌َ، قَوم‌َ فِرعَون‌َ أَ لا یَتَّقُون‌َ (اذ) توقیتی است یعنی ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یاد کن وقتی را که پروردگار تو بموسی (ع) گفت جماعت ستمکاران را بیاور یعنی بآنها یادآوری کن زیرا اینها قوم فرعونیانند که پرهیزکار نمیباشند.

چون در آیات قرآن حکایت حضرت موسی علیه السّلام و فرعون مکرّر بیان شده اگر چه در هر جایی خصوصیاتی در آن منطوی است لکن چون غرض ما اختصار است و نیز معنی تحت اللفظی آن را درج نموده‌ایم از توضیح مکررات آن خودداری مینمائیم.

خلاصه وقتی موسی پس از آنکه بخلعت نبوّت مفتخر گردید مأمور شد با آن دو معجزه‌ای که بوی داده شده بود برود فرعون و فرعونیان را هدایت و ارشاد نماید موسی (ع) گفت از برای آنها بر من گناهی است یعنی کشته شدن آن قبطی (وَ لَهُم عَلَی‌َّ ذَنب‌ٌ فَأَخاف‌ُ أَن یَقتُلُون‌ِ) و میترسم مرا تکذیب کنند و بکشند و برادرم هارون را با من بفرست.

قال‌َ کَلّا فَاذهَبا بِآیاتِنا إِنّا مَعَکُم مُستَمِعُون‌َ، فَأتِیا فِرعَون‌َ فَقُولا إِنّا رَسُول‌ُ رَب‌ِّ العالَمِین‌َ، أَن أَرسِل مَعَنا بَنِی إِسرائِیل‌َ پروردگار عالم سخن موسی که میگوید میترسم قول من را قبول نکنند و بجرم گناهی که کرده‌ام مرا بکشند انکار مینماید و او را مطمئن میگرداند که من با شما میباشم و سخن شما را میشنوم برو و رسالت خود را اظهار نما و بگو ما دو

صفحه : ۲۳۱

برادر رسول پروردگار عالمیانیم و بنی اسرائیل را با ما بفرست.

قال‌َ أَ لَم نُرَبِّک‌َ فِینا وَلِیداً وَ لَبِثت‌َ فِینا مِن عُمُرِک‌َ سِنِین‌َ فرعون بموسی در مقام امتنان و منت گذاری گفت آیا تو سالهایی نزد ما نبودی و تحت تربیت ما رشد ننمودی. بقولی هیجده سال و بقولی سی سال و بقول کلبی چهل سال موسی در منزل فرعون بود و تحت تربیت او واقع گردیده.

وَ فَعَلت‌َ فَعلَتَک‌َ الَّتِی فَعَلت‌َ وَ أَنت‌َ مِن‌َ الکافِرِین‌َ فرعون گفت ای موسی تو بجای حق نعمت و تربیتی که بر تو داشتم چنین کردی و یکی از ما را کشتی و تو از کافرین نعمت بودی و حق نعمت را بجای نیاوردی و حالا میخواهی مرا مطیع خود گردانی.

قالَ فَعَلْتُها إِذاً وَ أَنَا مِنَ الضّالِّينَ موسى عليه السّلام در مقام عذرخواهى در پاسخ قول فرعون گفته آرى چنين كردم لكن اينكه عمل از من بطور غفلت و بغير موقع واقع گرديد، شايد موسى (ع) ميخواسته بگويد قصد كشتن آن قبطى را نداشتم و نميدانستم از يک سيلى كشته ميگردد يعنى كشتن من بعمد نبوده تا مورد ملامت واقع گردم و شما از من قصاص بكنيد.

فَفَرَرْتُ مِنْكُمْ لَمّا خِفْتُكُمْ فَوَهَبَ لِي رَبِّي حُكْماً وَ جَعَلَنِي مِنَ الْمُرْسَلِينَ موسى در پاسخ منت گذارى فرعون گفته پس از قتل قبطى كه قصد كشتن مرا داشتيد از ترس از شما فرار نمودم پس از آن خداوند بمن حكمت و نبوّت عطاء نمود و مرا از جمله رسولان خود گردانيد و من مأمور گرديدم براى هدايت نزد تو بيايم.

وَ تِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّها عَلَيَّ أَنْ عَبَّدْتَ بَنِي إِسْرائِيلَ اى فرعون اينكه چه منتى است بر من مينهى كه بنى اسرائيل را تحت فشار خود و بنده خود گردانيدى، اشاره به اينكه تو بر من منتى ندارى چون اولادان بنى اسرائيل را ميكشتى مادرم از ترس تو مرا در صندوق نهاد و بدست تو افتادم و آيا تعبيد كردن بنى اسرائيل اينكه منتى است بر من.

صفحه : ۲۳۲

[سوره الشعراء (۲۶): آيات ۲۳ تا ۵۱]

اشاره

قالَ فِرْعَوْنُ وَ ما رَبُّ الْعالَمِينَ (۲۳) قالَ رَبُّ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ ما بَيْنَهُمَا إِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ (۲۴) قالَ لِمَنْ حَوْلَهُ أَ لا تَسْتَمِعُونَ (۲۵) قالَ رَبُّكُمْ وَ رَبُّ آبائِكُمُ الْأَوَّلِينَ (۲۶) قالَ إِنَّ رَسُولَكُمُ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ (۲۷)

قالَ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ وَ ما بَيْنَهُما إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ (۲۸) قالَ لَئِنِ اتَّخَذْتَ إِلَهاً غَيْرِي لَأَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ (۲۹) قالَ أَ وَ لَوْ جِئْتُكَ بِشَيْءٍ مُبِينٍ (۳۰) قالَ فَأْتِ بِهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصّادِقِينَ (۳۱) فَأَلْقى عَصاهُ فَإِذا هِيَ ثُعْبانٌ مُبِينٌ (۳۲)

وَ نَزَعَ يَدَهُ فَإِذا هِيَ بَيْضاءُ لِلنّاظِرِينَ (۳۳) قالَ لِلْمَلَإِ حَوْلَهُ إِنَّ هذا لَساحِرٌ عَلِيمٌ (۳۴) يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِ فَما ذا تَأْمُرُونَ (۳۵) قالُوا أَرْجِهِ وَ أَخاهُ وَ ابْعَثْ فِي الْمَدائِنِ حاشِرِينَ (۳۶) يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَحّارٍ عَلِيمٍ (۳۷)

فَجُمِعَ السَّحَرَةُ لِمِيقاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ (۳۸) وَ قِيلَ لِلنّاسِ هَلْ أَنْتُمْ مُجْتَمِعُونَ (۳۹) لَعَلَّنا نَتَّبِعُ السَّحَرَةَ إِنْ كانُوا هُمُ الْغالِبِينَ (۴۰) فَلَمّا جاءَ السَّحَرَةُ قالُوا لِفِرْعَوْنَ أَ إِنَّ لَنا لَأَجْراً إِنْ كُنّا نَحْنُ الْغالِبِينَ (۴۱) قالَ نَعَمْ وَ إِنَّكُمْ إِذاً لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ (۴۲)

قالَ لَهُمْ مُوسى أَلْقُوا ما أَنْتُمْ مُلْقُونَ (۴۳) فَأَلْقَوْا حِبالَهُمْ وَ عِصِيَّهُمْ وَ قالُوا بِعِزَّةِ فِرْعَوْنَ إِنّا لَنَحْنُ الْغالِبُونَ (۴۴) فَأَلْقى مُوسى عَصاهُ فَإِذا هِيَ تَلْقَفُ ما يَأْفِكُونَ (۴۵) فَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ ساجِدِينَ (۴۶) قالُوا آمَنّا بِرَبِّ الْعالَمِينَ (۴۷)

رَبِّ مُوسى وَ هارُونَ (۴۸) قالَ آمَنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ آذَنَ لَكُمْ إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ فَلَسَوْفَ تَعْلَمُونَ لَأُقَطِّعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَ أَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلافٍ وَ لَأُصَلِّبَنَّكُمْ أَجْمَعِينَ (۴۹) قالُوا لا ضَيْرَ إِنّا إِلى رَبِّنا مُنْقَلِبُونَ (۵۰) إِنّا نَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لَنا رَبُّنا خَطايانا أَنْ كُنّا أَوَّلَ الْمُؤْمِنِينَ (۵۱)

صفحه : ۲۳۳

(ترجمه)

فرعون بموسى عليه السّلام گفت كيست ربّ العالمين كه (تو رسول او ميباشى (۲۳)

موسی گفت او است پروردگار آسمانها و زمین و آنچه بین آسمانها و زمین است اگر بیقین باور دارید (۲۴)

فرعون باطرافیانش گفت آیا شما نمیشنوید (۲۵)

موسی گفت پروردگار شما و پروردگار پدران پیشینیان شما است (۲۶)

فرعون (باز بدرباریانش) گفت پیمبری که بسوی شما فرستاده شده دیوانه است (۲۷)

موسی گفت او است پروردگار مشرق و مغرب و آنچه بین آنها است اگر شما فکر و تعقّل کنید (۲۸)

فرعون بموسی گفت اگر جز من خدایی پرستش کنی البته تو را بزندان خواهم انداخت (۲۹)

موسی گفت اگر چه برای تو معجزه‌ای ظاهر بیاورم (۳۰)

فرعون گفت اگر راست می‌گویی معجزه خود را بیاور (۳۱)

موسی عصای خود را انداخت ناگاه اژدهای عظیمی پدیدار گردید (۳۲)

و نیز دست از گریبان خود بیرون آورد در آن هنگام روشنی شدیدی در نظر بینندگان نمودار گردید (۳۳)

فرعون باطرافیان خود گفت اینکه مرد حقیقهٔ یک ساحر دانایی است (۳۴)

و بسحر خود میخواهد شما را از مملکت و شهرستان بیرون کند شما چه صلاح

صفحه : ۲۳۴

میدانید (۳۵)

درباریانش گفتند او و برادرش را مهلت بده و بفرست در شهرها (سحره را) جمع آوری کن (۳۶)

تا اینکه ساحران ماهر دانا را بیاورند (۳۷)

و در روز معینی معلوم تمام ساحرها جمع گردیدند (۳۸)

و بمردم گفته شد آیا شما در آن روز معین (در آن محل میقات اجتماع مینمائید تا واقعه را بنگرید)

اگر ساحرین غالب گردند شاید ما تابع آنها گردیم (۳۹)

وقتی ساحرها آمدند بفرعون گفتند آیا اگر ما بر موسی غالب گردیم پاداش (بزرگی) برای ما خواهد بود (۴۰)

فرعون گفت آری اگر چنین باشد شما از مقرّبان درگاه خواهید گردید (۴۱)

موسی بساحرها گفت آنچه از سحر تهیّه کرده‌اید بیندازید (۴۲)

آن گاه ساحرها طنابها و عصاهایی که بآن سحر کرده بودند انداختند و گفتند قسم بعزّت فرعون که محقّقا ما غالب خواهیم گردید (۴۴)

پس از آن موسی عصای خود را انداخت که ناگاه (اژدها گردید) و همه وسائل سحر ساحرین (که بدروغ نمایش داده بودند) فرو برد (۴۵)

ساحرین وقتی (چنین معجزه‌ای دیدند) بسجده افتادند (۴۶)

و گفتند ما بپروردگار عالمیان ایمان آوردیم (۴۷)

پروردگار موسی و هارون (۴۸)

فرعون (بساحرها) گفت پیش از آنکه من اجازه بدهم شما ایمان آوردید اینکه استاد بزرگ شما است که بشما تعلیم سحر نموده و بزودی خواهید دانست که برای خلافی که کرده‌اید دست و پای شما را قطع میکنم و شما را بدار میکشم (۴۹)

ساحرها گفتند (از تهدید) تو ضرری بما نخواهد رسید بحقیقت که ما بسوی پروردگار خود بازگشت کنندگانیم (۵۰)

و ما از خدای خود تمنّا داریم که خطاهای ما را ببخشد بجهت اینکه ما اول گروندگانیم (۵۱).

صفحه : ۲۳۵

(توضیح آیات)

قالَ فِرعَونُ وَ ما رَبُّ العالَمِینَ پس از آنکه موسی علیه السّلام و هارون (ع) نزد فرعون آمدند و گفتند ما فرستادگان پروردگار عالمیانیم فرعون گفت کیست پروردگار جهانیان که شما فرستادگان او میباشید.

سؤال فرعون از (ما) حقیقیّة بود که حقیقهٔ پروردگار خود را بیان نما که او چیست و چون تعریف حقیقت شیئی که در جواب سؤال از (ما) حقیقیه میآورند یا باید بخود حقیقت باشد یا باجزاء حقیقیه او یا بچیزی که از لوازم داخلی و خارجی آن باشد یا بآثار جلیّ آن.

امّا معرّفی نمودن ذات پروردگار جهانیان که مورد سؤال فرعون بوده بخود حقیقت محال است زیرا که معرف بایستی اجلی از معرّف باشد و حقیقت را بحقیقت معرّفی نمودن درست نیست مثل اینکه ماند که گفته شود حقیقهٔ حقیقت است.

اما معرفی نمودن ذات واجب را باجزاء حقیقیّهٔ آنهم راجع بحق تعالی محال است زیرا که او سبحانه مجرّد و بسیط است ترکیب شده از جنس و فصل نیست که در تعریف ماهیّات و انواع ممکنات میآورند و او منزه و مبرّا است از مرکب بودن. و نیز معرفی نمودن او را بلوازم داخلی و خارجی آن هم ممکن نیست زیرا وقتی که حقیقت ذات مجهول باشد لوازم ذاتی آن نیز برای بشر مجهول است.

اینکه است که برای معرّفی نمودن حقیقت واجب و پروردگار جهانیان فقط یک راه باقی است و آن استدلال بآثار جلیّ و واضح است که شناسایی حقیقت واجب برای هر ممکن خواه ملک باشد یا جنّ یا انسان محال است.

آری شناسایی حقیقت هر شیئی باحاطه بآنست و ذات الهی محیط است نه محاط هر چه در عقل و وهم و فهم و حواس آید خدای تعالی منزه از آنست زیرا

صفحه : ۲۳۶

که همه حادثند و حادث جز مثل خود را نتواند درک نمود.

آنکه او از حدث برآرد دم چه شناسد که چیست سرّ قدم

علم را سوی حضرتش ره نیست عقل نیز از کمالش آگه نیست

(مثنوی) آری انسان کامل را ممکن است پس از مجاهده تامّ و سلوک الی اللّه در اثر ایمان و تقوی قلبش باز گردد و چشم دلش بینا شود و در اثر مؤثّر را بیند و بطریق و جدان ارتباط خود و موجودات را بمبدء متعال بقدر طاقت بشریت فی الجمله بفهمد و علامت چنین انسانی اینست که بهر چه نظر میکند آن را اثری از آثار ربوبیّت و الوهیّت مربّی عالم میبیند (و لا مؤثّر فی الوجود الّا اللّه) را نصب العین خود نموده دیده دلش بسوی مبدء خود نگرانست.

قالَ رَبُّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما بَینَهُمَا إِن کُنتُم مُوقِنِینَ موسی علیه السّلام در پاسخ سؤال فرعون که گفت (و ما ربّ العالمین) و بماء حقیقیّه سؤال از حقیقت ربّ جهانیان میکند گوید او است آفریننده آسمانها و زمین و آنچه بین آنها است اگر شما اهل یقین میباشید و میدانید که هیچ اثری بدون مؤثّر نمیشود و هیچ حادثی بدون محدث و پدید آورنده تحقّق نپذیرد.

قالَ لِمَن حَولَهُ أ لا تَستَمِعُونَ چون فرعون خود را بالوهیّت معرّفی کرده بود از روی تعجب باطرافیانش گفت آیا شما نمیشنوید که چه میگوید میخواهد غیر از من خدایی برای شما معرّفی نماید.

قالَ رَبُّکُم وَ رَبُّ آبائِکُمُ الأَوَّلِینَ موسی علیه السّلام برای اینکه مطلب را واضح‌تر نماید دلیل را عوض کرد بدلیل واضح‌تر و گفت که اگر شما شک دارید که آسمانها و زمین حادث و محتاج بآفریننده باشند در اینکه شما و پدران شما پس از عدم بوجود آمده‌اید و هر چه نیست و بعد موجود گردد شکّی نیست که آورنده و پدید کننده‌ای لازم دارد

صفحه : ۲۳۷

و ممکن نیست شیئی معدوم بخودی خود بدون علت و سبب موجود گردد چگونه حادث بدون محدث پدید میگردد.

قالَ إِنَّ رَسُولَکُمُ الَّذِی أُرسِلَ إِلَیکُم لَمَجنُونٌ اینکه فرعون اول نسبت جنون بحضرت موسی داد خواست بقومش تذکر دهد که اصلا اینکه آدم دیوانه‌ایست که نمیفهمد من از حقیقت اله عالمین سؤال میکنم و او از آثار جواب میدهد دیگر نمیدانست که خودش دیوانه و از عقل تهی است که از حقیقت واجب الوجود سؤال میکند اینکه بود که موسی نسبت جنون را بخود فرعون میدهد.

قالَ رَبُّ المَشرِقِ وَ المَغرِبِ وَ ما بَینَهُما إِن کُنتُم تَعقِلُونَ اشاره به اینکه اگر شما عقل و تعقل داشتید میدانستید که شناسایی حقیقت مبدء جهانیان برای بشر و هر موجود ممکنی محال است.

و شاید اینکه در آخر استدلال مشرق و مغرب را معرف قرار داده خواسته استدلال نماید بحرکت موجودات سماوی از ماه و خورشید و ستارگان و غیره که از حرکت و طلوع و غروب آنها بفهمند آفریننده آنها غیر خودشانست زیرا بدلیل عقل ظاهر است که هر متحرکی محتاج بمحرک است هرگز شیئی خود نتواند خود را حرکت دهد اینکه بود که حضرت ابراهیم علیه السّلام نیز در اول وهله نظر بطلوع و افول ماه و خورشید و ستارگان نمود و بمردم تذکر داد که خدای شما کسی است که پدید آورنده اوضاع سماوی است و من از موجودی که افول و ذبول دارد بیزارم.

قالَ لَئِنِ اتَّخَذتَ إِلهَاً غَیرِی لَأَجعَلَنَّکَ مِنَ المَسجُونِینَ فرعون وقتی از جواب عاجز ماند موسی (ع) را تهدید نمود و گفت اگر غیر از من خدایی اختیار کنی تو را از جمله مسجونین و زندانیان قرار میدهم.

الف و لام (المسجونین) الف و لام عهد است یعنی تو را از زندانیان میگردانم و تو حال آنها را میدانی. چنانچه روایت دارد که زندان فرعون از کشتن بدتر

صفحه : ۲۳۸

بود زیرا که زندانیان را در گودال عمیقی می‌انداختند که در آنجا نمیدیدند و نمی‌شنیدند و بیرون نمیآوردند مگر مرده او را و اینکه طور خواست موسی (ع) را بترساند که دست از تبلیغ بردارد. (منهج) قالَ أَ وَ لَو جِئتُکَ بِشَیءٍ مُبِینٍ ظاهرا موسی (ع) خواست جلو غضب فرعون را بگیرد و آن ملعون را آرام نماید گفت مرا زندانی میکنی و لو اینکه برهان ظاهری برای اثبات مدّعای خور بیاورم، کلمه (واو) را برای حال آورده با همزه و فعل در تقدیر است و در معنی (أ تفعل ذلک و لو جئتکم بشیء مبین).

قالَ فَأتِ بِهِ إِن کُنتَ مِنَ الصّادِقِینَ فرعون چون از موسی اینکه سخن را شنید فهمید معجزه‌ای برای اثبات مدعای خود دارد گفت آنچه داری بیاور اگر از راستگویانی.

فَأَلقی عَصاهُ فَإِذا هِیَ ثُعبانٌ مُبِینٌ وقتی موسی علیه السّلام عصا را انداخت بقدرت ایزد متعال عصا اژدها شد.

و گویند آن اژدها دهن باز نمود و شاید بتخت فرعون حمله نموده که او را با تختش فرو برد و مردمی که در آنجا ازدحام نموده بودند فرار نمودند و گویند فرعون از ترس بموسی گفت بحق آن کسی که تو رسول او میباشی بگیر آن را موسی دست برد و دهن

اژدها را گرفت اژدها عصا گردید.

وَ نَزَعَ يَدَهُ فَإِذا هِيَ بَيضاءُ لِلنّاظِرِينَ فرعون پس از آن بموسى گفت آيا علامت ديگرى هم دارى حضرتش دست در بغل و گريبان خود نمود و چون بيرون آورد سفيدى و درخشندگى بسيار جلىّ كه از لمعان و درخشندگى آن چشمها را خيره مينمود پديدار گرديد.

قالَ لِلمَلَإِ حَولَهُ إِنَّ هذا لَساحِرٌ عَلِيمٌ يُرِيدُ أَن يُخرِجَكُم مِن أَرضِكُم بِسِحرِهِ فَما ذا تَأمُرُونَ فرعون ديگر با ظهور چنين معجزه‌اى چاره‌اى نديد مگر اينكه نسبت سحر

صفحه : ۲۳۹

و جادوگرى بموسى عليه السّلام بدهد اينكه بود كه هم نسبت سحر بحضرتش داد و هم آنان را ترسانيد كه ميخواهد شما را از وطن آواره نمايد.

و چون ناموس الهى بر اينكه جارى شده كه بايد معجزه هر پيمبرى از سنخ هنر اهل زمانش باشد براى اينكه اهل خبره معجزه را از اعمال كسبى و صنعتى تميز دهند، چنانچه در زمان عيسى بن مريم (ع) اطبّاء بسيار بودند كه مرضهاى مزمن را معالجه مينمودند اينكه بود كه معجزه او مرده زنده كردن و كور را بينا كردن بود كه فوق عمل آنها باشد، و همچنين در عصر نبى خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم معجزه او قرآن و از سنخ كلام گرديد زيرا كه در آن زمان فصاحت و بلاغت و ادبيات بين اهل آن زمان دائر و از كمالات آنها بشمار ميرفت، اينكه بود كه قرآن كه از بالاترين مراتب فصاحت و بلاغت بشمار ميرود معجزه آن سرور قرار داد زيرا كه در عصر هر پيغمبرى بايستى اشخاصى باشند كه معجزه را از سحر يا عمل ديگر تميز دهند و گر نه مردمان عارى از دانش كجا توانند معجزه را از سحر كه شايد در صورت شبيه بهم ميباشند تميز بدهند.

خلاصه فرعون با اينكه خود را اله جهانيان و ما فوق همه اهل زمانش ارائه ميداد وقتى خود را مضطر ديد از ملّتش اتّخاذ رأى نمود و گفت شما در باره موسى چه رأى داريد.

قالُوا أَرجِه وَ أَخاهُ وَ ابعَث فِي المَدائِنِ حاشِرِينَ يَأتُوكَ بِكُلِّ سَحّارٍ عَلِيمٍ فَجُمِعَ السَّحَرَةُ لِمِيقاتِ يَومٍ مَعلُومٍ اركان مملكت چنين رأى دادند كه امر موسى و برادرش را تأخير بينداز و در شهرها و مملكتها بفرست تا آنچه ساحر عالم هست جمع‌آورى نمايند و وقتى را معين نما كه مردم جمع گردند و معارضه كردن ساحرها را با موسى مشاهده نمايند تا اينكه بر مردم ظاهر گردد كه موسى ساحر است.

صفحه : ۲۴۰

فَلَمّا جاءَ السَّحَرَةُ قالُوا لِفِرعَونَ أَ إِنَّ لَنا لَأَجراً إِن كُنّا نَحنُ الغالِبِينَ قالَ نَعَم وَ إِنَّكُم إِذاً لَمِنَ المُقَرَّبِينَ وقتى ساحرها نزد فرعون اجتماع نمودند چون بعمل سحر خود بسيار اطمينان داشتند و غلبه خود را مسلّم ميدانستند زيرا كه از زبر دست‌ترين ساحرهاى زمان خود بودند بفرعون گفتند آيا از براى ما مزدى هست اگر غالب شويم فرعون از فرط علاقه‌اى كه بغالب شدن خود و مغلوب گرديدن موسى داشت در جواب آنها گفت آرى اجر و مزد براى شما هست و بعلاوه از اجر و مزد از مقربان درگاه ميشويد.

قالَ لَهُم مُوسى أَلقُوا ما أَنتُم مُلقُونَ فَأَلقَوا حِبالَهُم وَ عِصِيَّهُم وَ قالُوا بِعِزَّةِ فِرعَونَ إِنّا لَنَحنُ الغالِبُونَ وقتى ساحرين در آن مكان و زمان معلوم با موسى (ع) جمع شدند و مردم همه منتظر مشاهده بودند كه كدام يك غالب ميگردند موسى بآنها امر نمود كه آنچه را تهيّه نموده‌ايد از سحر بيندازيد آنان ريسمانهايى و چوبهايى كه گويند هفتاد هزار ريسمان و هفتاد هزار عصا بود و آنها را مجوف نموده و بزيبق پر كرده بودند كه بتابش آفتاب بحركت آيند و بصورت مار گرديدند و آن سحر بزرگى بود كه سحره ماهر تهيّه كرده

بودنـد و از مردم غوغـا برخواست و بقـدری ساحرین بغالب گردیـدن خودشان مطمئن بودنـد که قسم یاد نمودنـد بعزّهٔ فرعون که ما البتّه غالبیم.

فَأَلقی مُوسی عَصاهُ فَإِذا هِیَ تَلقَفُ ما یَأفِکُونَ (جاءَ الحَقُّ وَ زَهَقَ الباطِلُ إِنَّ الباطِلَ کانَ زَهُوقاً) پس از نمایش سـحر ساحرها موسی عصـا را انـداخت فورا عصا باراده ایزد متعال اژدها گردیـد و آنچه را که بتزویر و سـحر نمایش داده بودنـد تمام را فرو برد، آری در مقابل حق باطل عرض اندام نخواهد نمود وقتی نور آمد تاریکی باقی نمیماند.

صفحه : ۲۴۱

فَأُلقِیَ السَّحَرَةُ ساجِدِینَ، قالُوا آمَنّا بِرَبِّ العالَمِینَ، رَبِّ مُوسی وَ هارُونَ سـحر انواع و اقسام بسـیاری دارد بعضی از آنها داخل در امور طبیعی است و از دواهـا و معجونهـا گرفته و اسـتعمال میکننـد مثـل اینکه دارویی ببـدنش میمالـد که آتش آن را نمیسوزانـد و داخل آتش میشود.

و اینکه قسم از عمل ساحر کارهای غیر عادی بنظر میآورد در صورتی که عمل غیر عادی نیست بنظر چنین میآورند.

قسم دوم شعبده که از حرکات سریع شعبده باز بحاضرین غیر واقع نشان میدهد و اینها نیز از امور طبیعی خارج نیستند.

قسم سوم از اقسام سـحر که بالاترین اقسام آنست از قوّت نفس و شـدت عزم و اراده ساحر انجام میگیرد و آن را علوم لیمیا گویند و اینکه نحو از سـحر پس از ریاضـات صـعبه و ترک عـادات و رسوم نفس مرتبـط میگردد بنفوس عـالیه و ارواح قویه و تسـخیر جنّ و ارواح بشریه و اطلاع بر بعض مغیبات و خواب مغناطیسی و امثال اینها از شعب آنست لکن سحر هر اندازه کامل باشد از مرتبه نفوس بالا نمیرود و تماما عمل شـیطانی است که در قوّه واهمه مردم تأثیر میکند قوله تعالی در سوره طه آیه ۶۹ راجع بسحره فرعون فرموده (یُخَیَّلُ إِلَیهِ مِن سِحرِهِم أَنَّها تَسعی) آیه سحر را از اقسام تخیّل معرفی مینماید لکن منشأ معجزه پیمبران از عالم ما فوق الطبیعهٔ ظهور نموده و در موادّ خـارجی تصـرف مینمایـد و در جلـد دوم اینکه تفسیر تا انـدازه‌ای راجع باقسام سـحر بحث نموده‌ایم بآن جا رجوع شود.

پس چون ساحرهـا که اهل خبره بودنـد و تمام خصوصـیات و اقسام سـحر را میدانسـتند چنین دیدنـد بیقین دانسـتند که عمل موسی خارج از سـحر است و از عالم (ما فوق الطبیعهٔ) بروز و ظهور نموده اینکه بود که بسـجده افتادنـد و گفتند ما بپروردگار عالمیان آن پروردگاری را که موسی و هارون میپرستند ایمان آوردیم.

قـالَ آمَنتُم لَهُ قَبـلَ أَن آذَنَ لَکُم إِنَّهُ لَکَبِیرُکُمُ الَّذِی عَلَّمَکُمُ السِّحرَ فَلَسَوفَ تَعلَمُونَ فرعون چون دیـد خود ساحرها که اهل فن میباشـند اعتراف نمودند بحقانیت

صفحه : ۲۴۲

موسی و هارون علیهما السلام و اینکه برای ادعای الوهیت و ریاست خودش شکست فاحشی خواهد بود در غضب شد و گفت پیش از اجازه من شـما ایمان آوردیـد و برای اینکه مردم را اغواء و گمراه کنـد چنین وانمود میکند که کار موسـی هم سـحر است منتهی علم او یعنی سحرش بالاتر از شما است.

لَأُقَطِّعَنَّ أَیـدِیَکُم وَ أَرجُلَکُم مِن خِلافٍ وَ لَأُصَلِّبَنَّکُم أَجمَعِینَ آن لعین ساحرهای مؤمن که از روی حقیقت و دانسـتگی ایمان آورده برای اینکه دیگران ایمـان نیاورنـد تهدیـد سـخت مینمایـد که اول دست راست و پـای چپ شـما را میبرم و پس از آن شـما را بـدار میکشم که عبرت دیگران گردیـد قالُوا لا ضَیرَ إِنّا إِلی رَبِّنا مُنقَلِبُونَ ساحرین در پاسخ فرعون گفتند عقاب کردن تو ضـرری برای ما ندارد ما بسوی پروردگارمان رجوع میکنیم پس جزاء میدهد ما را بر ایمان و صبر ما بنعمت همیشگی آخرت.

إِنّا نَطمَعُ أَن يَغفِرَ لَنا رَبُّنا خَطايانا أَن كُنّا أَوَّلَ المُؤمِنِينَ آرى اگر نور ايمان در قلب كسى نفوذ نمايد تمام جدولهاى قلب مؤمن را فرو ميگيرد و اثر آن در تمام قوى و مشاعر او ظاهر ميگردد و قواى طبيعى و حيوانى تمام مسخّر و تابع آن روح ايمانى ميگردند آن وقت نفس سبعى و بهيمى اراده خود را تحت سلطان عقل كم ميكنند ديگر حكم حكم عقل ايمانى خواهد بود و چون در آن وقت چنين ايمان كاملى در ساحرين نفوذ پيدا نمود اينكه بود كه از تهديدات و عذاب سخت انديشه ننمودند و دانستند كه مجازات سخت فرعون بنفع آنها تمام ميشود و آنها را از گناهان پيش پاك ميگرداند تا آنكه لايق مشمول رحمت و فيض غير متناهى الهى گردند.

صفحه : ۲۴۳

[سوره الشعراء (۲۶): آيات ۵۲ تا ۱۰۴]

اشاره

وَ أَوحَينا إِلى مُوسى أَن أَسرِ بِعِبادِي إِنَّكُم مُتَّبَعُونَ (۵۲) فَأَرسَلَ فِرعَونُ فِي المَدائِنِ حاشِرِينَ (۵۳) إِنَّ هؤُلاءِ لَشِرذِمَةٌ قَلِيلُونَ (۵۴) وَ إِنَّهُم لَنا لَغائِظُونَ (۵۵) وَ إِنّا لَجَمِيعٌ حاذِرُونَ (۵۶)

فَأَخرَجناهُم مِن جَنّاتٍ وَ عُيُونٍ (۵۷) وَ كُنُوزٍ وَ مَقامٍ كَرِيمٍ (۵۸) كَذلِكَ وَ أَورَثناها بَنِي إِسرائِيلَ (۵۹) فَأَتبَعُوهُم مُشرِقِينَ (۶۰) فَلَمّا تَراءَا الجَمعانِ قالَ أَصحابُ مُوسى إِنّا لَمُدرَكُونَ (۶۱)

قالَ كَلّا إِنَّ مَعِي رَبِّي سَيَهدِينِ (۶۲) فَأَوحَينا إِلى مُوسى أَنِ اضرِب بِعَصاكَ البَحرَ فَانفَلَقَ فَكانَ كُلُّ فِرقٍ كَالطَّودِ العَظِيمِ (۶۳) وَ أَزلَفنا ثَمَّ الآخَرِينَ (۶۴) وَ أَنجَينا مُوسى وَ مَن مَعَهُ أَجمَعِينَ (۶۵) ثُمَّ أَغرَقنَا الآخَرِينَ (۶۶)

إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً وَ ما كانَ أَكثَرُهُم مُؤمِنِينَ (۶۷) وَ إِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ العَزِيزُ الرَّحِيمُ (۶۸) وَ اتلُ عَلَيهِم نَبَأَ إِبراهِيمَ (۶۹) إِذ قالَ لِأَبِيهِ وَ قَومِهِ ما تَعبُدُونَ (۷۰) قالُوا نَعبُدُ أَصناماً فَنَظَلُّ لَها عاكِفِينَ (۷۱)

قالَ هَل يَسمَعُونَكُم إِذ تَدعُونَ (۷۲) أَو يَنفَعُونَكُم أَو يَضُرُّونَ (۷۳) قالُوا بَل وَجَدنا آباءَنا كَذلِكَ يَفعَلُونَ (۷۴) قالَ أَ فَرَأَيتُم ما كُنتُم تَعبُدُونَ (۷۵) أَنتُم وَ آباؤُكُمُ الأَقدَمُونَ (۷۶)

فَإِنَّهُم عَدُوٌّ لِي إِلّا رَبَّ العالَمِينَ (۷۷) الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهدِينِ (۷۸) وَ الَّذِي هُوَ يُطعِمُنِي وَ يَسقِينِ (۷۹) وَ إِذا مَرِضتُ فَهُوَ يَشفِينِ (۸۰) وَ الَّذِي يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحيِينِ (۸۱)

وَ الَّذِي أَطمَعُ أَن يَغفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَومَ الدِّينِ (۸۲) رَبِّ هَب لِي حُكماً وَ أَلحِقنِي بِالصّالِحِينَ (۸۳) وَ اجعَل لِي لِسانَ صِدقٍ فِي الآخِرِينَ (۸۴) وَ اجعَلنِي مِن وَرَثَةِ جَنَّةِ النَّعِيمِ (۸۵) وَ اغفِر لِأَبِي إِنَّهُ كانَ مِنَ الضّالِّينَ (۸۶)

وَ لا تُخزِنِي يَومَ يُبعَثُونَ (۸۷) يَومَ لا يَنفَعُ مالٌ وَ لا بَنُونَ (۸۸) إِلّا مَن أَتَى اللّهَ بِقَلبٍ سَلِيمٍ (۸۹) وَ أُزلِفَتِ الجَنَّةُ لِلمُتَّقِينَ (۹۰) وَ بُرِّزَتِ الجَحِيمُ لِلغاوِينَ (۹۱)

وَ قِيلَ لَهُم أَينَ ما كُنتُم تَعبُدُونَ (۹۲) مِن دُونِ اللّهِ هَل يَنصُرُونَكُم أَو يَنتَصِرُونَ (۹۳) فَكُبكِبُوا فِيها هُم وَ الغاوُونَ (۹۴) وَ جُنُودُ إِبلِيسَ أَجمَعُونَ (۹۵) قالُوا وَ هُم فِيها يَختَصِمُونَ (۹۶)

تَاللّهِ إِن كُنّا لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ (۹۷) إِذ نُسَوِّيكُم بِرَبِّ العالَمِينَ (۹۸) وَ ما أَضَلَّنا إِلَّا المُجرِمُونَ (۹۹) فَما لَنا مِن شافِعِينَ (۱۰۰) وَ لا صَدِيقٍ حَمِيمٍ (۱۰۱)

فَلَو أَنَّ لَنا كَرَّةً فَنَكُونَ مِنَ المُؤمِنِينَ (۱۰۲) إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً وَ ما كانَ أَكثَرُهُم مُؤمِنِينَ (۱۰۳) وَ إِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ العَزِيزُ الرَّحِيمُ (۱۰۴)

صفحه : ۲۴۵

(ترجمه)

و بموسى وحى نموديم كه با بنده‌گان من شب بيرون رو شما را تعقيب خواهند نمود (۵۲)

پس از آن فرعون براى جمع آورى لشگر در اطراف شهرها فرستاد (۵۳)

و گفت بنى اسرائيل يک جماعت اندكى ميباشند (۵۴)

و حقيقهٔ آنان ما را بخشم آوردگانند (۵۵)

و حقّا ما جماعتى ميباشيم مهيّا (و بر آنها غلبه كننده‌گانيم) (۵۶)

و آنان را از بوستانها و چشمه‌ها بيرون كرديم (۵۷)

و از گنجها و مقامات عاليه (مصر) آنها را خارج نموديم (۵۸)

همين طور ما بنى اسرائيل را وارث (شهر مصر و مقامات عالى آن) گردانيديم (۵۹)

صبحگاهى (فرعونيان بنى اسرائيل را) تعقيب نمودند (۶۰)

وقتى (فرعونيان ببنى اسرائيل) نزديک شدند ياوران موسى گفتند محقّقا بما خواهند رسيد (۶۱)

موسى گفت چنين نيست (كه گمان كرده‌ايد) با من است پروردگار من بزودى مرا براه نجات هدايت خواهد نمود (۶۲)

پس از آن ما بموسى وحى نموديم كه عصاى خود را بدريا بزن چون موسى عصا را بدريا زد دريا شكافته شد و هر قطعه‌اى از آن مثل كوهى بزرگ (روى هم ريخته گرديد (۶۳)

و ديگران را در آنجا كه شكافته شده بود نزديک گردانيديم (۶۴)

و موسى و كسانى كه با او بودند تمامشان را نجات داديم (۶۵)

پس از آن ديگران (فرعونيان را) هلاک گردانيديم (۶۷)

بحقيقت در اينها آيت و نشانه (حكمت و قدرت الهى نمودار است) و لكن بيشتر مردم ايمان نمى‌آورند (۶۸)

و حقيقه پروردگار تو مقتدر و مهربان است (۶۹)

(اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) خبر ابراهيم را بر اينها بخوان (۷۰)

هنگامى كه بپدر (عمويش) و گروه او گفت چه چيز است كه شما پرستش مينمائيد (۷۱)

گفتند ما بتها را ميپرستيم و بر عبادت آنها ثابت ميباشيم (۷۲)

ابراهيم بآنان گفت وقتى شما آنها را ميخوانيد سخن شما را ميشنوند (۷۳)

يا توانند بشما نفع رسانند يا ضرر بزنند (۷۴)

در پاسخ گفتند ما پدران خود را يافته‌ايم كه چنين ميكردند (ما تابع آنان ميباشيم) (۷۵)

ابراهيم بآنها گفت آيا شما بيقين ميدانيد كه چه چيزى را عبادت ميكنيد (آيا معبود خود را ميشناسيد)

صفحه : ۲۴۶

(۷۵)

و آنچه پدران پيشينيان شما عبادت مينمودند (۷۶)

اينان دشمن منند (۷۷)

آن کسی که مرا آفریده پس از آن هدایتم نموده (۷۸)

و آن کسی که مرا طعام میدهد و سیرابم میگرداند (۷۹)

وقتی مریض شدم مرا شفا میدهد (۸۰)

و آن کسی که مرا میمیراند و پس از آن مرا زنده میکند (۸۱)

و آن کسی که امیدوارم در روز معاد گناهانم را ببخشد (۸۲)

پروردگار من (علم) و حکمت بمن عطا نما و مرا ببندگان صالح خود ملحق گردان (۸۳)

و برای من در آینده‌گان ثنای نیکو قرار بده (۸۴)

و مرا از وارثان بهشت پر نعمت گردان (۸۵)

و پدرم (عمویم) را بیامرز که حقیقهٔ او از گمراهانست (۸۶)

و روز بعث و قیامت مرا رسوا نگردان (۸۷)

آن روزی که مال و اولاد نفع نبخشد (۸۸)

مگر کسی که با قلب سلیم وارد محشر گردد (۸۹)

(در آن روز) بهشت بمتقین نزدیک میگردد (۹۰)

و دوزخ بر گمراهان پدیدار خواهد گردید (۹۱)

و بآنان گفته خواهد شد کجایند آنهایی را که شما عبادت مینمودید (۹۲)

آیا بغیر خدا (امروز) میتوانند شما را یاری کنند یا خود یاری میجویند (۹۳)

پس در آن حال مشرکین با معبودانشان برو در جهنم می‌افتند (۹۴)

با تمام لشکریان ابلیس (۹۵)

و در دوزخ با هم مجادله و نزاع میکنند (۹۶)

(گویند) قسم بخدا ما در گمراهی هویدا بودیم (۹۷)

وقتی بتها را با خدای عالمیان برابر میکردیم (۹۸)

و ما را گمراه ننمودند مگر گنهکاران (۹۹)

و برای ما امروز نه از غریبه‌ها شفیعی است (۱۰۰)

و نه از خویشان دوستی است (۱۰۱) که از ما حمایت نماید

و اگر برای ما بدنیا باز گشتی بود از مؤمنین میگردیدیم (۱۰۲)

بحقیقت در اینها آیت و نشانه‌ایست و اکثر آنان از گروندگان نمیباشند (۱۰۳)

و بحقیقت پروردگار تو غالب و مهربان است (۱۰۴).

صفحه : ۲۴۷

(توضیح آیات)

وَ أَوحَینا إِلی مُوسی أَن أَسرِ بِعِبادِی إِنَّکُم مُتَّبَعُونَ پس از اظهار معجزات موسی علیه السّلام و ایمان آوردن جماعتی از بنی اسرائیل از طرف حق تعالی بموسی (ع) وحی گردید که بندگان مرا در شب از مصر بیرون ببر بطوری که قبطیان و گروهان فرعونیان نفهمند

که مانع شما گردند و محقّقا بعقب شما خواهند آمد.

فَأَرسَلَ فِرعَونُ فِي المَدائِنِ حاشِرِينَ، إِنَّ هؤُلاءِ لَشِرذِمَةٌ قَلِيلُونَ وَ إِنَّهُم لَنا لَغائِظُونَ گفته‌اند که روز آن شبی که موسی (ع) با بنی اسرائیلیان از مصر بیرون رفتند فرعون و قبطیان نفهمیدند روز بعد خبر بفرعون رسید که موسی با بنی اسرائیل از شهر مصر بیرون رفته‌اند فرعون امر نمود اعلان نمودند و از اطراف چندین هزار قشون جمع نمود و بآنان گفت و لو اینکه اینها جماعت اندك و بی مقدارند لکن ما را بغضب آورده‌اند که بدون اجازه ما از شهر گریخته‌اند.

آری فرعون گمان میکرد که با قشون بسیار و اوضاع سلطنتی خود بر موسی علیه السّلام غالب خواهد گردید و آنها را گرفته و بدترین عذاب آنان را معذّب خواهد نمود ولی دیگر نمیدانست که دست دیگری است روی دستها و فرعون بهلاکت خود و تابعینش شتاب مینمود.

وَ إِنّا لَجَمِيعٌ حاذِرُونَ (حاذرون) را دو طور معنی کرده‌اند. بعضی بمعنی حذر کننده‌گان گفته‌اند یعنی و لو آنکه اینها جماعت اندك بی‌مقدار میباشند لکن دأب سلاطین چنین است که از دشمن و لو خورد و حقیر باشد بایستی حذر کنند (دشمن نتوان حقیر و بی‌چاره شمرد).

و بقول دیگر (حاذر) بمعنی مستعدّ و با قوّه و اسلحه پوشیده است فرعون

صفحه : ۲۴۸

گفت ما دارای اسلحه و مهمّات جنگی میباشیم و آنان فاقد آنند و البته مغلوب خواهند گردید زیرا که آنها حقیر و زبونند.

فرعون گمان میکرد که قوم موسی (ع) چون اسلحه ندارند و نیز جماعت اندکی میباشند بر آنها غالب خواهد گردید دیگر اینکه را نمیدانست که آنان اسلحه معنوی که ایمان بخدا و وثوق باو و تقوی باشد با آنها همراهست.

إبن عباس گفته فرعون با هزار هزار سوار شجاع سوار شد و در عقب موسی روان گردید.

فَأَخرَجناهُم مِن جَنّاتٍ وَ عُيُونٍ، وَ كُنُوزٍ وَ مَقامٍ كَرِيمٍ چون مدّت سلطنت و اقتدار فرعون بپایان رسیده بود اسباب هلاکتش بدست خودش فراهم گردید و برای هلاکت موسی و هارون (ع) و بنی اسرائیلیان از شهر مصر که مشتمل بر بستانها و چشمه‌های روان و گنجهای مال و آن مقامات عالی بود بخواست خداوندی بیرون رفت و خود را بهلاکت انداخت.

كَذلِكَ وَ أَورَثناها بَنِي إِسرائِيلَ و آن بوستانها و چشمه‌ها و آن مقامات عالی بارث ببنی اسرائیل عطاء گردید بقولی پس از هلاکت فرعون و قشون وی موسی و بنی اسرائیل برگشتند بمصر و تمام ذخایر و بوستانها و مقامات عالی آنجا را تحت تصرّف خود در آوردند.

و بقول صحیح‌تر اینکه است که در زمان دولت داود سلیمان (ع) بر مملکت مصر استیلاء یافت. (منهج الصادقین) فَأَتبَعُوهُم مُشرِقِينَ، فَلَمّا تَراءَا الجَمعانِ قالَ أَصحابُ مُوسی إِنّا لَمُدرَكُونَ فرعون و قشون وی چون در عقب موسی و بنی اسرائیل رفتند بقولی در طرف صبح بآنها نزدیك گردیدند و بقول دیگر مقصود از (مشرقین) طرف مشرق است چون بطرف مشرق رفته بودند آنها نیز بطرف مشرق رفتند، وقتی که چشم بنی اسرائیل بآن قشون انبوه مسلّح افتاد ترسیدند و گفتند الان ما بدست دشمن میافتیم از جلو ما دریا و از عقب ما دشمن چگونه ممکن است ما نجات پیدا کنیم.

صفحه : ۲۴۹

قالَ كَلّا إِنَّ مَعِي رَبِّي سَيَهدِينِ وقتی موسی (ع) اضطراب بنی اسرائیل را دید گفت چنین نیست که شما گمان کرده‌اید حقیقة بدانید که نصرت پروردگار من با من است.

از بعض مفسرین است که گوید اهل تحقیق چنین گفته‌اند که موسی علیه السّلام در کلام خود معیّت خود را مقدّم داشت چنانچه گفته (إِنَّ مَعِي رَبِّي) و نبیّ خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم معیّت حق تعالی را مقدم داشت آنجا که فرموده (إِنَّ اللّهَ مَعَنا) موسی (ع) معیّت حق تعالی را تأخیر انداخته برای اینکه در ضمائر عرفاء روشن گردد که کلیم از خود بحق نگریست و اینکه مقام مرید است و حبیب (ص) از حق بخود نظر کرد و اینکه مرتبه مراد است، مرید را هر چه گویند آن کند و مراد هر چه گوید چنان کنند.

آن یکی را روی او در روی دوست و آن دگر را روی او خود روی دوست

(روح البیان) و (معنا) در قول حضرت خاتمیت که صیغه جمع است نیز دلالت بر شدّت شفقت و فرط مرحمت آن حضرت نسبت بامّت است چنانچه قوله تعالی در باره او است وَ ما أَرسَلناكَ إِلّا رَحمَةً لِلعالَمِينَ بخلاف موسی (ع) که معیت را بخودش تخصیص داد.

فَأَوحَينا إِلي مُوسي أَنِ اضرِب بِعَصاكَ البَحرَ فَانفَلَقَ فَكانَ كُلُّ فِرقٍ كَالطَّودِ العَظِيمِ پس از آنکه موسی (ع) با بنی اسرائیل بر لب رود نیل که ما بین ایله و مصر است و بقول دیگر بدریای قلزم که میان یمن و مکه است رسیدند موسی (ع) بامر حق تعالی و باراده او عصا را بدریا زد دریا شکافته شد و هر پاره از آن آبهایی که در هم ریخته شده بود (كَالطَّودِ العَظِيمِ) مانند کوهی نمودار میگردید و دوازده راه بعدد اسباط بنی اسرائیلیان که دوازده سبط بودند پدید گردید، و گفته‌اند که باد تندی وزید و راه آنها را خشکانید و هر سبطی از راهی وارد دریا گردیده

صفحه : ۲۵۰

و عبور نمودند.

وَ أَزلَفنا ثَمَّ الآخَرِينَ فرعونیان را بآن جایی که دریا شکافته شده بود نزدیک گردانیدیم.

از ابو عبیده نقل میکنند که گفته (ازلفنا) بمعنی جمعنا است یعنی فرعونیان را در آن موضع جمع آوردیم.

گفته‌اند چون فرعون بکنار دریا رسید و دریا را شکافته دید خواست سفهاء گروهان خود را فریب دهد گفت می‌بینید چگونه دریا از هیبت من شکافته شده هامان وزیر او باشاره بفرعون گفت تو خود میدانی که دریا بدعاء موسی (ع) شکافته شده وارد نشو که خود و کسان خود را هلاک خواهی نمود.

گفته‌اند فرعون خواست برگردد جبرئیل بر مادیانی سوار گردید خود را پیش از فرعون بدریا افکند اسب فرعون چون چشمش بمادیان افتاد خود را در دریا انداخت وقتی لشگریان دیدند فرعون داخل دریا گردید همه دنبال او در دریا در آن راههایی که خشک شده بود وارد شدند وقتی همه وارد دریا شدند باراده ایزدی آبهایی که از هم جدا شده بود بهم وصل گردید و فرعون و فرعونیان همگی غرق گردیدند و هلاک شدند و بنی اسرائیل بسلامت از دریا گذشتند.

اینکه است که فرموده:

وَ أَنجَينا مُوسي وَ مَن مَعَهُ أَجمَعِينَ، ثُمَّ أَغرَقنَا الآخَرِينَ موسی و کسانی که با او بودند نجات دادیم و فرعون و تابعین وی را غرق گردانیدیم إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً وَ ما كانَ أَكثَرُهُم مُؤمِنِينَ، وَ إِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ العَزِيزُ الرَّحِيمُ شکّی نیست که شکافتن دریا و نجات بنی اسرائیل یکی از آیات بزرگ سبحانی بشمار میرود.

(لآیة) را نکره آورده اشاره به اینکه اینکه (آیة) چه آیتی است بلکه اینکه معجزه بزرگی بود که دلالت بر قدرت و اقتدار الهی دارد. و اینکه همه قبطیان غرق شدند و هلاک گردیدند برای اینکه بود که بیشتر

صفحه : ۲۵۱

آنها كافر بودند و گويند در فرعونيان فقط يكى از مردها بنام حزقيل ايمان آورده بود و با موسى (ع) از مصر بيرون رفت و از زنها فقط آسيه زن فرعون ايمان آورده بود و فرعون او را كشت و اعدام نمود، و زن ديگر كه تابوت يوسف را نشان داد گويند يوسف دعا كرده بود كه تا تابوت او را از رود نيل بيرون نبرند بنى اسرائيل از مصر بيرون نتوانند رفت و هيچكس اطلاع بر محل آن نداشت مگر پيره زنى نشان داد بشرط اينكه در قيامت زن حضرت موسى (ع) باشد و موسى قبول نمود.

آيه اشاره باين است كه چون آنها و اكثر آنها كافر بودند بعد از اتمام حجت و معجزات حضرت موسى مستحق عذاب گرديدند زيرا كه پروردگار تو غالب و قاهر و مهربان است.

وَ اتلُ عَلَيهِم نَبَأَ إِبراهِيمَ خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نموده كه اى محمّد بخوان بر مشركين عرب كه خود را منتسب بابراهيم خليل عليه السّلام ميدانند و باو افتخار ميكنند حكايت آن حضرت را و براى آنها بيان نما كه بدانند ابراهيم بت پرست نبود وقتى ابراهيم عليه السّلام ديد مردم زمانش حتى آن كسى كه بجاى پدرش بود كه گويند عموى حضرتش بوده زيرا كه جماعت اماميه متّفقند بر اينكه پيمبران بايستى از اصلاب طاهرين بوجود آيند، عقل اباء دارد از اينكه پدر اصلى همچه پيمبرى مثل ابراهيم (ع) بت‌پرست باشد چگونه ممكن است نطفه طاهر از نجس پديد گردد.

إِذ قالَ لِأَبِيهِ وَ قَومِهِ ما تَعبُدُونَ خلاصه وقتى ابراهيم ديد همه مردم حتى آن كسى را كه بجاى پدرش ميدانست و آذر نام داشت تماما ببت سجده ميكنند در مقام سؤال بر آمد با آنكه ميدانست كه اينها بت ميپرستند و از روى تحقير گفت اينكه چيست كه شماها آن را پرستش ميكنيد اشاره به اينكه اينها لايق پرستش نميباشند.

قالُوا نَعبُدُ أَصناماً فَنَظَلُّ لَها عاكِفِينَ

صفحه : ۲۵۲

در پاسخ سؤال ابراهيم (ع) گفتند ما صنمها را عبادت ميكنيم و همه روز در پرستش آنها مداومت داريم زيرا كه (ظلّ) بمعنى انجام كار در روز است يا مقصود از (فنظلّ) تمام اوقات شب و روز باشد.

گويند فرق است بين (صنم) و (وثن) اصنام جمع صنم است و صنم بتى را گويند كه صورتى داشته باشد و بت بدون صورت را مثل حجر و شجر آن را (وثن) نامند.

قالَ هَل يَسمَعُونَكُم إِذ تَدعُونَ، أَو يَنفَعُونَكُم أَو يَضُرُّونَ ابراهيم (ع) آنان را ارشاد بدليل عقلشان مينمايد و بطور سؤال پرسش ميكند كه آيا اينكه بتهايى را كه ميپرستيد و از آنها استغاثه و طلب حاجت ميكنيد آيا اينان صداى شما را ميشنوند يا توانند بشما نفعى رسانند يا ضررى بزنند.

قالُوا بَل وَجَدنا آباءَنا كَذلِكَ يَفعَلُونَ مشركين در پاسخ سؤال ابراهيم (ع) جوابى نداشتند مگر اينكه گفتند چون پدران ما چنين ميكردند ما نيز تابع آنها گرديده‌ايم.

و گفته‌اند كه شبهه مشركين در عبادت (صنم) و (وثن) از چند جهت بوده كه شياطين جنّى و انسى آنها را باشتباه انداخته بودند:

يكى ميگفتند چون عبادت ما آلوده بتقصير است شايسته مقام ربوبى نيست ما از مخلوقات چيز بزرگى را واسطه قرار ميدهيم كه چون او بخدا نزديك است بواسطه آن ما نيز بخدا نزديك گرديم، قوله تعالى حكايت از مشركين فرموده ما نَعبُدُهُم إِلّا لِيُقَرِّبُونا إِلَى اللّهِ زُلفى.

و ديگر باعث بت‌پرستى آنان اينكه بود كه آنها بصورت بعضى از ستارگان مجسّمه ميساختند و آن را قبله خود قرار ميدادند بگمان اينكه ستارگان موجودات عظيمى ميباشند و اساس آفرينش روى پايه اينها قرار گرفته و آنان جماعتى از هندوها هستند.

و ديگر بعضى از جبابره كه دعوى خدايى مينمودند وقتى نزديك بمرگ

صفحه : ۲۵۳

او رسيد گفتند پس از تو ما چه كسى را پرستش نمائيم امر نمود مجسّمه‌اى از طلا بصورت او ساختند و گفت بعد از من اينكه صورت را پرستش نمائيد گفتند همه جا كه نميتوان آن را برد گفت مثل اينكه را بسيار بسازيد گفتند همه تمكن ندارند كه از طلا بسازند گفت از هر چه خواهند بسازند گفت از آهن و برنج و چوب و سنگ هر چه باشد كافى است و شبهه بزرگتر آنها تقليد از آباء آنها بوده كه چون پدران ما چنين ميكردند ما پيرو آنها ميباشيم و ميگفتند (هؤُلاءِ شُفَعاؤُنا عِندَ اللّهِ). (تفسير ابو الفتوح رازى) قالَ أَ فَرَأَيتُم ما كُنتُم تَعبُدُونَ أَنتُم وَ آباؤُكُمُ الأَقدَمُونَ فَإِنَّهُم عَدُوٌّ لِي (ما) در (ما كنتم) موصوله است و (انتم) تأكيد در (كنتم) و (آباؤكم) عطف بانتم است و (عدوّ) يا مصدر است يا جنس.

خلاصه آن طورى كه مفسرين گفته‌اند مقصود ابراهيم عليه السّلام چنين بوده كه آنچه را شما و پدران پيشين شما عبادت ميكنيد اينان دشمنان من هستند، اشاره به اينكه چون چنين است بتها دشمن منند و من آنها را عبادت نخواهم نمود.

(فرّاء) گفته اينكه جمله مقلوب است و معنى آن اينست كه من دشمن آنها هستم نه اينكه آنها دشمن من ميباشند، و آن بتها را مثل دشمن قرار داده در ضرر زدن چون كه عبادت بتها ضرر ميزند بشخص مثل اينكه دشمن ضرر ميزند.

إِلّا رَبَّ العالَمِينَ استثناء منقطع است، يعنى آن عبادتى كه نفع دارد و ضرر ندارد عبادت پروردگار جهانيان است.

الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهدِينِ در اينكه آيات ابراهيم (ع) هفت صفت از صفات ربوبى كه راجع بعبد و افاضه نعمت و پرورش وى است بمردم تذكر ميدهد كه بدانند آن كسى كه مستحقّ بنده‌گى و پرستش است آن مبدء و الهى است كه منشأ تمام فيوضات است نه وثن و صنمى كه جمادى بيش نيستند.

صفحه : ۲۵۴

اول- پروردگار جهانيان آن كسى ميباشد كه مرا پس از نيستى و عدم آفريده و نعمت وجود و هستى بمن عطاء نموده.

دوم- پس از آفرينش مرا بطريق صلاح زندگانيم راه نمائيم نموده مثل اينكه در ابتداء تولّد گرفتن پستان مادر را بمن آموخته و پس از آن طريق كسب و عمل آنچه در خود صلاح ديد من بوده بروى من باز نموده و نيز مرا بسوى معرفت و وظائف بنده‌گى خود ارشاد فرموده.

وَ الَّذِي هُوَ يُطعِمُنِي وَ يَسقِينِ سوم و چهارم- مربّى جهانيان آن كسى است كه وقتى گرسنه ميشوم مرا طعام ميدهد و روزى مرا باحسن وجه ميرساند، و وقتى تشنه گردم مرا سيراب ميگرداند تا اينكه حيات من تا مدّتى كه مقرّر گرديده باقى بماند.

وَ إِذا مَرِضتُ فَهُوَ يَشفِينِ پنجم- اله عالم آن كسى است كه وقتى مريض گرديدم مرا شفا ميدهد، در اينجا حضرت ابراهيم (ع) مرض را نسبت بخود ميدهد و شفاء را از طرف حق تعالى زيرا كه مرض از نقص قواى عمّاله و ضعف بنيه توليد ميگردد كه بازگشت آن بجهات عدمى (و عدم ملكه) خواهد بود، و يكى از اسماء اللّه (الشافى) است و از اوصاف كمال و فيض حق تعالى بشمار ميرود كه بقدرت تامه و فيض غير متناهى مرض را كه ناشى از غلبه ميكروبهاى موذيه در بدن انسان است بتوسط دواء كه آنهم يكى از نعمتهاى الهى است يا بدون دواء تبديل بصحت ميگرداند.

و جهت ديگر اينكه مرض را بخودش نسبت داده نه بخداوند مراعات حسن ادب نموده، نظير قول خضر (ع) كه گفت (فَأَرَدتُ أَن أَعِيبَها) و نظير قول ايّوب (ع) كه گفت (مَسَّنِيَ الضُّرُّ) و حال آنكه تمام از خدا بوده.

وَ الَّذِي يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحيِينِ ششم و هفتم- اله جهانيان آن كسى است كه مرا بوقتى كه مقرّر فرموده ميميراند و از بدن عاريتى موقتى

طبیعی رهایم میگرداند و پس از آن در عالم

صفحه : ۲۵۵

قیامت زنـده‌ام میگرداند بحیات سـرمدی حقیقی نوین و اینکه منتهای تفضّل است نسبت ببشر که او را از حالی بحالی و از نشئه‌ای بنشأه دیگر تحوّل دهند تا هر فردی بکمال لایق بخود برسد.

وَ الَّذِی أَطمَعُ أَن یَغفِرَ لِی خَطِیئَتِی یَومَ الدِّینِ هشتم خـدای عالمیان آن کسـی است که امیدوارم که در روز قیامت خطاها و گناهان مرا بیامرزد با اینکه حضرتش معصوم بود و هرگز خطا و گناهی از او سر نزد از روی ادب و اظهار بنده‌گی در مقابل ربّ جلیل خود را مقصّر میداند و چنین وانمود مینمایـد که من آن طوری که وظیفه بنـده‌گی خودم و بزرگواری مولای من است بندگی ننمودم و مقصرم.

آری وظیفه پیمبران خیلی سـنگین است بیک چشم بهم زدن بـدون امر پروردگار جهانیان خود را مقصـر میدانند و اعمالشان را لایق پیشگاه حضرت احدیت نمیدانند اینست که گفته‌اند

(حسنات الأبرار سیّئات المقرّبین)

و بزرگی و عظمت و خشیت حق تعالی چنان بر قلب و جهان آن بزرگواران غالب گشته که با مقام عصمت و طهارت همیشه لرزانند که مبادا خطایی از آنها صادر گردد.

رَبِّ هَب لِی حُکماً وَ أَلحِقنِی بِالصّالِحِینَ ابراهیم علیه السّـلام پس از ارشاد قومش روی نیازمندی بدرگاه بی‌نیاز آورده و دعاء میکند و اول چیزی که از خـدای خود مسئلت مینماید اینکه است که بمن حکمت عطاء نما، مقصود از حکمت همان حکمتی است که در کلام اللّه فرموده (وَ مَن یُؤتَ الحِکمَةَ فَقَد أُوتِیَ خَیراً کَثِیراً).

و بروایت إبن عباس مقصود از حکمت نبوّت است تا کسـی دارای مقام حکمت که شایـد آن علم لدنی باشد که بدون تعلیم و تعلّم علوم و معـارف بر قلب نبی ریزش مینمایـد و مقـام نبوّت چنین است که هر پیمبری بـدرجه مقامش بـدون واسـطه بشـر عالم میگردد بحقیقت اشـیاء، و در روایت در وصف نبی فرموده نبی کسـیست که (منبأ فی نفسه) باشد و چنین کسـی البته متصف بحکمت اسـت که بالهام الهی

صفحه : ۲۵۶

عارف میگردد بحقیقت اشیاء آن چنانی که هست.

دوم- طلب میکنـد که مرا ملحق گردان بنیکوکـاران و کسـانی که شایسـته پیشـگاه قرب تو میباشـند که آنها هم در درجه اول همان پیمبرانند.

سوم- وَ اجعَل لِی لِسانَ صِدقٍ فِی الآخِرِینَ مفسـرین گویند مقصود از زبان صدق که ابراهیم علیه السّـلام از خدا طلب نمود نام نیک او بود یعنی همیشه نام نیک و ثناء جمیل از من در دنیا باقی ماند تا قیامت اینکه بود که دعای او باجابت رسـیده و اهل تمام ادیان از مجوس و یهود و نصاری و مسـلمین تماما او را بنام نیکو سـتایش مینماینـد و او را ببزرگواری و عظمت میشناسـند وَ اجعَلنِی مِن وَرَثَةِ جَنَّةِ النَّعِیمِ چهارم- از دعاهای ابراهیم (ع) اینکه بود که مرا از وارثین بهشت قرار بـده در احادیث رسـیده که خداونـد برای هر فردی از بشـر منزلی در بهشت معین نموده و منزلی در جهنم و کسـانی که اهـل جهنم میگردنـد منزل بهشت آنهـا را مؤمنین بارث میبرنـد، قوله تعالی در وصف مؤمنین فرموده الَّذِینَ یَرِثُونَ الفِردَوسَ هُم فِیها خالِدُونَ

وَ اغفِر لِأَبِی إِنَّهُ کانَ مِنَ الضّالِّینَ پنجم- از دعاهای ابراهیم (ع) طلب مغفرت و آمرزش برای پدرش یعنی عمویش بود.

گويند خواهش ابراهيم آمرزش پدرش را براى اينكه بود كه قبلا باو وعده ايمان داده بود، قوله تعالى وَ ما كانَ اسْتِغْفارُ إِبْراهِيمَ لِأَبِيهِ إِلّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَها إِيّاهُ شايد ابراهيم (ع) باين اميدوارى كه ايمان آورده و تقيهٔ مخفى داشته طلب آمرزش براى او كرده و در باره او دعاء و طلب آمرزش ميكند و گر نه براى پيمبران جايز نيست در باره كفار دعاء كنند.

وَ لا تُخْزِنِي يَوْمَ يُبْعَثُونَ، يَوْمَ لا يَنْفَعُ مالٌ وَ لا بَنُونَ ششم- از دعاهاى ابراهيم عليه السّلام در باره خود گويد پروردگارا مرا در قيامت

صفحه : ۲۵۷

رسوا و خوار مگردان در آن روزى كه ديگر نه مال و نه اولاد بحال كسى نفعى ندارد هر كس از رسوايى و فضيحت آن روز نجات يافت فقط بفضل و احسان تو است و لو آنكه ابراهيم (ع) معصوم و داراى مقام نبوّت و رسالت بوده لكن با اينكه حال باز از جهت نقص امكانى كه ممكن آنچه دارد از طرف واجب الوجود بوى رسيده و بنفسه در معرض فناء و زوال خواهد بود اينكه است كه از فزع بزرگ قيامت از خدا يارى ميطلبد.

إِلّا مَنْ أَتَى اللّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ سخنان مفسرين در معنى (قلب سليم) ۱- قلبى كه از شرك و شك سالم باشد. (حسن و مجاهد) ۲- سليم قلبى است كه از فساد و معاصى سالم باشد، و تخصيص دادن قلب بسلامت براى اينست كه وقتى قلب سالم شد باقى اعضاء نيز از فساد سالم ميگردند زيرا كه فساد اعضاء ناشى از فساد قلب است.

۳- از حضرت صادق عليه السّلام روايت شده كه قلب سالم قلبى است كه از محبت دنيا خالى باشد، و تأييد مينمايد آن را قول نبى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كه فرموده

(حبّ الدنيا راس كل خطيئة).

(مجمع البيان) آرى قلب سالم قلبى است كه از آنچه غير خدا است خالى باشد زيرا قلبى كه مشوب بمحبّت دنيا است هرگز جاى محبت خدا و جايگاه ملائكه نيست بلكه محل دخول و ورود شياطين ميباشد.

وَ أُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ، وَ بُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِلْغاوِينَ بهشت بمتقين نزديك ميگردد و جهنّم براى طغيان كنندگان ظاهر ميشود واو (و ازلفت) عطف است بآيه بالا (يَوْمَ لا يَنْفَعُ مالٌ وَ لا بَنُونَ) و دو صفت از صفات روز قيامت را تذكر ميدهد، و شايد از تتمه اندرز و نصايح ابراهيم عليه السّلام باشد كه در اوصاف قيامت براى ارشاد مشركين آورده.

صفحه : ۲۵۸

وَ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَ ما كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ (تا قوله تعالى) وَ ما كانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ در مقام اوصاف غاوين و سوء حال طغيان كنندگان بر آمده كه آنان را در روز محشر در دادگاه عدل الهى در مقام مؤاخذه نگاه ميدارند و از آنها سؤال ميشود معبودانى كه شما چشم شفاعت بآنان داشتيد كجا ميباشند چرا در اينكه روز سختى و بيچارگى بفرياد شما نميرسند آيا توانند شما را يارى كنند و از عذاب رهايى دهند، وقتى كه آنان از جواب وامانده شدند.

فَكُبْكِبُوا فِيها هُمْ وَ الْغاوُونَ تمام مشركين و لشگريان ابليس كه پيشوايان آنها بودند در جحيم ريخته ميگردند و چنانچه در آيات ديگر تذكر داده وقتى شياطين جنّى و انسى با تابعين آنها در جهنم مى‌افتند با هم نزاع و جدال ميكنند، مشركين گويند شما ما را فريب داديد و بتان را براى ما آراسته گردانيديد و ما را از عبادت پروردگار جهانيان باز داشتيد و در مقام شكايت و عذر خواهى گويند ما را گمراه ننمودند مگر آنهايى كه خود گنهكار بودند و امروز (روز قيامت) براى ما نه دوستى است و نه شفيعى و اگر ما ثانيا بدنيا برگرديم از مؤمنين ميگرديم.

إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً وَ ما كانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ ظاهرا آيه بازگشت بحكايت ابراهيم عليه السّلام است كه در آن موعظه و حكمت و بيان

حيات انسانى از خلق و هـدايت منـدرج است و اشاره بآنچه موجب حيات جسـمانى او از مأكول و مشـروب و دواء و غذاء و موت و حيات است، پس از آن وصف حال مشـركين و سـر انجام اشقياء و كيفيت پشيمانى آنان است در روزى كه حقايق بر آنها مكشوف ميگردد و ميفهمند سـعادت براى كسـى ميسّـر گشـته كه سـر انجام او با قلب سالم از امراض نفسانى و اوصاف نكوهيده خاتمه يافته، اينكه است كه از خدا تمنّا ميكنند كه دفعه ديگر بدنيا برگردند و تداركـ ما فات بنمايند لكن متأسّـفانه برگشـتن ديگر ممكن نيست زيرا آنچه در ابتداء خلقت از كمالات براى انسان بالقوّه موجود بوده بالفعل گرديده و بانتهاء رسيده. بقول مولوى:

صفحه : ۲۵۹

(هيچ انگورى ديگر غوره نشد) چگونه ممكن است آفرينش از ابتداء گرفته شود هرگز ممكن نيست.

وَ إِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ شايـد اشاره بـاين باشـد كه اى محمّـد (ص) پروردگـار تو غـالب و قـادر است كه در همين دنيا نيز از مشـركين و كافرين انتقام بكشـد لكن از روى حكمت و مصلحت دنيا را جاى مهلت قرار داده كه هر كس خواهد باختيار كار نيك كند و مستحق رحمت و ثواب گردد و هر كس خواهد عمل بد نمايد و مستحق عذاب گردد.

صفحه : ۲۶۰

[سوره الشعراء (۲۶): آيات ۱۰۵ تا ۱۴۰]

اشاره

كَذَّبَت قَومُ نُوحٍ المُرسَلِينَ (۱۰۵) إِذ قالَ لَهُم أَخُوهُم نُوحٌ أَ لا تَتَّقُونَ (۱۰۶) إِنِّي لَكُم رَسُولٌ أَمِينٌ (۱۰۷) فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَطِيعُونِ (۱۰۸) وَ ما أَسئَلُكُم عَلَيهِ مِن أَجرٍ إِن أَجرِيَ إِلاّ عَلى رَبِّ العالَمِينَ (۱۰۹)

فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَطِيعُونِ (۱۱۰) قـالُوا أَ نُؤمِنُ لَكَ وَ اتَّبَعَكَ الأَرذَلُونَ (۱۱۱) قـالَ وَ ما عِلمِي بِما كانُوا يَعمَلُونَ (۱۱۲) إِن حِسابُهُم إِلاّ عَلى رَبِّي لَو تَشعُرُونَ (۱۱۳) وَ ما أَنَا بِطارِدِ المُؤمِنِينَ (۱۱۴)

إِن أَنَا إِلاّ نَذِيرٌ مُبِينٌ (۱۱۵) قالُوا لَئِن لَم تَنتَهِ يا نُوحُ لَتَكُونَنَّ مِنَ المَرجُومِينَ (۱۱۶) قالَ رَبِّ إِنَّ قَومِي كَذَّبُونِ (۱۱۷) فَافتَح بَينِي وَ بَينَهُم فَتحاً وَ نَجِّنِي وَ مَن مَعِيَ مِنَ المُؤمِنِينَ (۱۱۸) فَأَنجَيناهُ وَ مَن مَعَهُ فِي الفُلكِ المَشحُونِ (۱۱۹)

ثُمَّ أَغرَقنـا بَعـدُ الباقِينَ (۱۲۰) إِنَّ فِي ذلِـكَ لَآيَةً وَ مـا كـانَ أَكثَرُهُم مُؤمِنِينَ (۱۲۱) وَ إِنَّ رَبَّكَ لَهُـوَ العَزِيزُ الرَّحِيـمُ (۱۲۲) كَذَّبَت عادٌ المُرسَلِينَ (۱۲۳) إِذ قالَ لَهُم أَخُوهُم هُودٌ أَ لا تَتَّقُونَ (۱۲۴)

إِنِّي لَكُم رَسُولٌ أَمِينٌ (۱۲۵) فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَطِيعُونِ (۱۲۶) وَ ما أَسئَلُكُم عَلَيهِ مِن أَجرٍ إِن أَجرِيَ إِلاّ عَلى رَبِّ العالَمِينَ (۱۲۷) أَ تَبنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ آيَةً تَعبَثُونَ (۱۲۸) وَ تَتَّخِذُونَ مَصانِعَ لَعَلَّكُم تَخلُدُونَ (۱۲۹)

وَ إِذا بَطَشتُم بَطَشتُم جَبّارِينَ (۱۳۰) فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَطِيعُونِ (۱۳۱) وَ اتَّقُوا الَّذِي أَمَـدَّكُم بِما تَعلَمُونَ (۱۳۲) أَمَدَّكُم بِأَنعامٍ وَ بَنِينَ (۱۳۳) وَ جَنّاتٍ وَ عُيُونٍ (۱۳۴)

إِنِّي أَخافُ عَلَيكُم عَذابَ يَومٍ عَظِيمٍ (۱۳۵) قـالُوا سَواءٌ عَلَينا أَ وَعَظتَ أَم لَم تَكُن مِنَ الواعِظِينَ (۱۳۶) إِن هذا إِلاّ خُلُقُ الأَوَّلِينَ (۱۳۷) وَ ما نَحنُ بِمُعَذَّبِينَ (۱۳۸) فَكَذَّبُوهُ فَأَهلَكناهُم إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً وَ ما كانَ أَكثَرُهُم مُؤمِنِينَ (۱۳۹)

وَ إِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ العَزِيزُ الرَّحِيمُ (۱۴۰)

صفحه : ۲۶۱

(ترجمه)

قوم نوح (ع) فرستادگان را تکذیب نمودند (۱۰۵)

یاد کن هنگامی که برادر آنها نوح بآنان گفت آیا شما نمیترسید از خدا که ترک عبادت او میکنید (۱۰۶)

بدرستی که من برای شما پیمبر امینم (۱۰۷)

از خدا بترسید و فرمان بردار من گردید (۱۰۸)

و من از شما اجر و مزدی سؤال نمیکنم پاداش من نیست مگر بر خدای عالمیان (۱۰۹)

بپرهیزد از خدا و مرا فرمان ببرید (۱۱۰)

گفتند آیا بتو ایمان بیاوریم و حال آنکه مردمان پست بتو ایمان آورده‌اند (۱۱۱)

نوح گفت من دانا نیستم بآنچه آنها عمل میکنند (۱۱۲)

نیست حساب آنها مگر بر پروردگار من اگر شما میدانید (۱۱۳)

من گروندگان را (از خود) نمیرانم (۱۱۴)

نیستم من مگر ترساننده و تهدید کنند هویدا (۱۱۵)

قوم گفتند ای نوح اگر از دعوتت دست برنداری از سنگسار شدگان خواهی بود (۱۱۶)

نوح (ع) (در مقام مناجات) گفت پروردگار من گروه مرا تکذیب نمودند (۱۱۷)

باز کن بین من و آنها گشایشی و مرا و کسانی که با منند نجات بده (از کافرین) (۱۱۸)

صفحه : ۲۶۲

(دعای نوح بهدف اجابت رسید) پس نوح و کسانی که با او بودند در کشتی که پر بود نجات دادیم (۱۱۹)

پس باقی را بآب غرق گردانیدیم (۱۲۰)

در اینکه (حکایت) هر آینه آیت و نشانه ایست و بیشتر قوم نوح (ع) از گروندگان نبودند (۱۲۱)

و بدرستی که پروردگار تو غالب و مهربان است (۱۲۲)

جماعت عاد نیز فرستادگان را تکذیب نمودند (۱۲۳)

یاد کن وقتی برادر آنان هود نبی (ع) گفت آیا پرهیزگار نمیگردید (۱۲۴)

حقیقةً من برای شما پیمبر امینم (۱۲۵)

از خدا بترسید و مرا اطاعت نمائید (۱۲۶)

و من از شما اجر و مزدی طلب نمیکنم پاداش من نیست مگر بر پروردگار جهانیان (۱۲۷)

آیا بنا میکنید بهر سرزمینی عمارتی و کاخ بلندی برای اینکه لهب و لعب کنید (۱۲۸)

و قصرهای بلندی بپا مینمائید که شاید در آن جاویدان باشید (۱۲۹)

و در آن هنگام (بر مردم) سخت میگیرید سخت گرفتن گردن کشان (۱۳۰)

از خدا بترسید و مرا اطاعت نمائید (۱۳۱)

و بترسید از آن کسی که شما را امداد نموده بآنچه میدانید (۱۳۲)

شما را مدد داد بچهارپایان و پسران (۱۳۳)

و بوستانها و چشمه‌ها (۱۳۴)

هود (ع) بآنها گفت من بر شما از روز عذاب بزرگ (قیامت) میترسم (۱۳۵)

گفتند اندرز و موعظه کردن و نکردن تو بر ما یکسانست (ما ایمان نمیآوریم) (۱۳۶)

و اینکه نیست مگر سجیّه و عادت پیشینیان (۱۳۷)

و هرگز ما از عذاب شدگان نخواهیم بود (۱۳۸)

و چون هود را تکذیب کردند ما آنان را هلاک گردانیدیم و در اینکه حکایت آیت و نشانه‌ای است و بیشترین قوم عاد ایمان نیاوردند (۱۳۹)

و حقیقهٔ پروردگار تو غالب و مهربان است (۱۴۰).

صفحه : ۲۶۳

(توضیح آیات)

اشاره

کَذَّبَت قَومُ نُوحٍ المُرسَلِینَ پس از حکایت ابراهیم علیه السّلام و اندرزها و نصایح او حکایت نوح نبیّ علیه السّلام را تذکّر میدهد که آن جماعت همین طوری که پیمبران را تکذیب کردند و نسبت دروغ بآنها دادند نوح (ع) را هم که از جمله رسولان بود او را نیز تکذیب نمودند ضمیر مؤنّث در (کذّبت) باعتبار قوم است که بمعنی جماعت است، و ارجاع ضمیر مذکّر در آیه بعد (لهم) باعتبار لفظ قوم است.

و کسی که یک پیمبر را تکذیب نمود در واقع همه پیمبران را تکذیب نموده زیرا که همه آنها در کلمه طیّبه (لا اله الّا اللّه) و واقعه قیامت متّفقند و همه خود را رسول یک خدای واحد احد معرّفی مینمایند اینست که انکار یکی از آنها انکار تمام آنها است.

و بروایت ابو جعفر علیه السّلام مقصود از (مرسلین) نوح است و انبیایی که بین او و آدم بودند. (مجمع البیان) إِذ قالَ لَهُم أَخُوهُم نُوحٌ أَ لا تَتَّقُونَ، إِنِّی لَکُم رَسُولٌ أَمِینٌ گفته‌اند نوح (ع) برادر نسبی آن جماعت بود و چون آن جماعت نوح (ع) را براستگویی و پاکدامنی بخوبی میشناختند اینکه بود که بآنها تذکّر میدهد که از جانب حق تعالی برسالت برای هدایت شما فرستاده شده‌ام و همین طوری که مرا بصدق و امانت و درستی میشناسید من رسول امین میباشم و هر چه گویم حق میگویم.

فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَطِیعُونِ، وَ ما أَسئَلُکُم عَلَیهِ مِن أَجرٍ إِن أَجرِیَ إِلّا عَلی رَبِّ العالَمِینَ نوح (ع) در مقام ارشاد قوم گفته از خدا بترسید و عملی که خلاف تقوی و ایمان باشد نکنید و مطیع من گردید تا شما را بطریق تقوی و ایمان بمقام ربوبیّت و آنچه صلاح شما باشد و مأمورم شما را بآن ارشاد نمایم رهبری کنم تا از ظلمت کفر

صفحه : ۲۶۴

بنور ایمان بیائید و برای ارشاد شما اجر و مزدی از شما مطالبه نخواهم نمود پاداش من نزد آن کسی است که مرا برسالت بسوی شما فرستاده و او پروردگار جهانیان است.

قالُوا أَ نُؤمِنُ لَکَ وَ اتَّبَعَکَ الأَرذَلُونَ همزه در (أ نؤمن) در صورت استفهام است و در معنی جحد و انکار، و (ارذلون) جمع (رذل) است و بمعنی اشخاص پست میباشد.

قوم در پاسخ نوح (ع) گفتند آیا ما بتو ایمان بیاوریم و حال آنکه مردمان اراذل و پست که نه مال و مکنت دارند و نه جاه و منصب تابع تو گشته‌اند.

شاید مقصود از اراذل عوام و کسبه مردم باشند زیرا چنانچه معلوم است اگر مردم را بقسمت اولی سه قسمت کنیم: یک قسمت متموّلین و ثروتمندان و رؤساء میباشند، قسمت دوم متوسطین و کسبه و اهل فنّ، قسمت سوم فقراء و مستمندان و بیچارگانند.

ثروتمندان و اغنیاء مخصوصا رؤساء بسیاری از آنها چنان بمال و جاه خود غرّه شده‌اند که گویا خود را از خدای تعالی بی‌نیاز میدانند و اگر حق بر آنها ثابت گردد بیشترین آنها کبر و نخوت بقدری آنان را گرفته که عار میدانند مطیع پیمبران و اهل اللّه گردند.

فقراء و مستمندان نیز فقر و بیچارگی و نکبت چنان دامن گیر آنها گردیده که تمام فکر و همّشان تهیّه معاش و اداره کردن خرج زندگانی و عیالاتشان گردیده دیگر هیچ همّی ندارند، دانشمندان گفته‌اند (من لا معاش له لا معاد له) کسی که طریق معاش و لو باقلّ ما یقنع تأمین نداشته باشد چگونه تواند دنبال اصلاح نفس و معادش برود خیلی مشکل است با فقر و تنگدستی کسی بتواند امور معاد خود را اصلاح نماید مگر فقیری که ایمان قوی داشته باشد مثل فقراء صدر اسلام و فقراء صفّه.

باقی میماند آن قسمت دوم که متوسطین باشند که طریق معاششان یا از

صفحه : ۲۶۵

طریق کسب و عمل یا بطریق دیگر باندازه‌ای تأمین است، و آن طوری که بتجربه معلوم شده در هر زمانی اول چنین مردمانی تابع پیمبران میگردیدند و نیز غالبا در هر امر خیری اینها پیش قدم میباشند و ثروتمندان بنظر پستی اینان را مینگرند در صورتی که در واقع بیشترین آنها مردمان بلند پایه میباشند که بر خود عار نمیدانند استماع کلام حق کنند و تابع علماء و پیمبران گردند.

قالَ وَ ما عِلمِی بِما کانُوا یَعمَلُونَ، إِن حِسابُهُم إِلّا عَلی رَبِّی لَو تَشعُرُونَ (ما) نافیه است یعنی نمیدانم صنعت و کسب آنها چیست و من با دنائت و خساست کسب و کار آنها کاری ندارم وظیفه من دعوت آنها است بایمان بخدا و روز جزاء و آن وظیفه را انجام دادم و آنها هم ایمان آوردند.

یا اینکه مقصود قوم نوح (ع) که گفتند اتباع تو اراذل هستند اینکه بوده که اینها در ظاهر پیرو تو شده‌اند و در باطن ایمان ندارند و مخالف و منافقند پس نوح علیه السّلام در پاسخ آنها گوید من از وضعیت داخلی و مقصود و مراد آنان اطلاع ندارم و من مأمور بظاهرم.

وَ ما أَنَا بِطارِدِ المُؤمِنِینَ، إِن أَنَا إِلّا نَذِیرٌ مُبِینٌ هر کس بظاهر تابع گردید و کلمه توحید بزبان جاری نمود او را می‌پذیرم و حساب هر کسی با خدا است او (عالم السرّ و الخفیات) است و شما مردم اگر فهم و شعور داشتید می‌فهمیدید که وظیفه پیمبران جز اینکه نیست که مردم را بحق ارشاد نمایند، و نوح (ع) بکلمه (لو تشعرون) کلام آنان را ردّ کرد که اگر شما شعور داشتید می‌فهمیدید عزّت و غناء عزت دین و غناء ایمانست نه مال.

کفار و مشرکین قریش نیز در ابتداء امر رسالت نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از روی استهزاء و سخریه میگفتند یک مشت مردمان بی‌بضاعت مثل اصحاب صفّه و امثال اینان که نه منزل دارند و نه خوراک و نه پوشاک دور محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را گرفته‌اند که باین وسیله فضله طعامی از عربها بدست آرند و سد رمق کنند و بر خود عار میدانستند با آنها بنشینند اینکه بود که میگفتند اینها را از مسجد بیرون کن تا ما

صفحه : ۲۶۶

با تو مجالست کنیم و آیه بر ردّ آنها آمد.

قالُوا لَئِن لَم تَنتَهِ یا نُوحُ لَتَکُونَنَّ مِنَ المَرجُومِینَ وقتی نوح (ع) دعوت و اصرار را از حدّ گذرانید چنانچه در سوره نوح حکایهٔ از قول او فرموده من شب و روز آشکارا و پنهان آنها را دعوت نمودم و بجز انکار چیزی نشنیدم، آن جماعت در مقام تهدید نوح بر آمدند که اگر دست از تبلیغ بر نداری تو را سنگسار خواهیم نمود.

قالَ رَبِّ إِنَّ قَومِی کَذَّبُونِ، فَافتَح بَینِی وَ بَینَهُم فَتحاً وَ نَجِّنِی وَ مَن مَعِیَ مِنَ المُؤمِنِینَ نوح (ع) وقتی از هدایت آن جماعت مأیوس گردید و آنان قصد اعدام او را نمودند دست بدعاء برداشت و در مقام مناجات و شکایت از کفار فتح و نجات خود را طلب نمود.

فَأَنجَیناهُ وَ مَن مَعَهُ فِی الفُلکِ المَشحُونِ، ثُمَّ أَغرَقنا بَعدُ الباقِینَ دعای نوح بهدف اجابت رسید و خداوند او را و مؤمنین را که با او بودند در کشتی که مملو و پر از آدمیان و امتعه و مأکولات و حیوانات بود که از هر حیوانی یک جفت در کشتی نهاده بود از غرق نجات داد و تمام مردم و آنچه با آنها بود همگی غرق شدند.

و چون حکایت نوح و کشتی او و گرفتن آب تمام روی زمین را مکرّر در قرآن بیان شده و لو اینکه در هر جایی مزایا و خصوصیاتی دارد لکن چون بنای ما بر اختصار است در اینجا از بیان خصوصیات آن خودداری مینمائیم.

ببین چقدر فرق است بین رسول اولوا العزم حضرت نوح (ع) که وقتی او را باعدام تهدید نمودند و از ایمان آوردن کفار مأیوس گردید نفرین نمود و تمام موجودات زمینی بطوفان هلاک گردیدند، و بین سیّد و نبیّ ما محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که مشرکین اهل مکّه چه جفاها و سرزنشها و اذیّتها که بوجود مبارکش وارد نمودند و نسبت کذب و سحر و غیره باو دادند تا بجایی رسانیدند که برای اعدام او دور منزلش را گرفتند و از روی ناچاری پسر عمو و دامادش را بجای خود خوابانید

صفحه : ۲۶۷

و از خانه و منزل و وطن خود فرار نمود و آواره گردید و با اینکه حال در باره آنها دعاء میکرد که خدا آنان را هدایت نماید، اینکه بود که در قرآن مجید او را (برحمهٔ للعالمین) توصیف نموده.

إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً وَ ما کانَ أَکثَرُهُم مُؤمِنِینَ، وَ إِنَّ رَبَّکَ لَهُوَ العَزِیزُ الرَّحِیمُ طوفان نوح (ع) یکی از آیات و معجزه‌های بزرگی است که چشم روزگار مثل آن را ندیده و تذکره نویسان تمام ملل دنیا در کتب تواریخ نوشته و ضبط نموده‌اند و آن را معجزه نوح علیه السّلام میدانند و با اینکه حال بیشتر مردم متنبه نمیگردند و بگفتار پیمبران سر تسلیم فرود نمی‌آورند.

کَذَّبَت عادٌ المُرسَلِینَ، إِذ قالَ لَهُم أَخُوهُم هُودٌ أَ لا تَتَّقُونَ (تا قوله تعالی) إِن أَجرِیَ إِلّا عَلی رَبِّ العالَمِینَ مرجع تأنیث (کذبت) قبیله است یعنی قبیله عادیان برادر نسبی خود هود را تکذیب نمودند. پس از حکایت و سخنان ابراهیم (ع) و نوح (ع) حکایت هود (ع) و عادیان را تذکّر میدهد.

شاید آیه (إِنِّی لَکُم رَسُولٌ أَمِینٌ) که در سخنان انبیاء مکرر گردیده برای اینست که دانسته شود که هدف و مقصود تمام پیمبران ایمان بوحدانیت حق تعالی و تحصیل تقوی و عمل خالص بوده و همه بیک کلام و بیک قول خود را رسول و فرستاده پروردگار جهانیان معرّفی می‌نمودند.

أَ تَبنُونَ بِکُلِّ رِیعٍ آیَةً تَعبَثُونَ، وَ تَتَّخِذُونَ مَصانِعَ لَعَلَّکُم تَخلُدُونَ

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

۱- آيا بهر مكان بلندى بنائى ميكنيد. (عبد اللّه بن عباس) ۲- بقول ديگرى بهر راهى بنائى ميكنيد. (مقاتل و ضحاك و كلبى) ۳- راهى بود ميان دو كوه يا بر هر بلندى عمارتى بنا ميكنيد. (مجاهد) ۴- از سليمان نقل ميكنند كه جماعت در مسافرت بدلالت ستارگان راه مى‌جستند و براى همين در بيابانها علامتى گماشته بودند اينكه بود كه هود (ع)

صفحه : ۲۶۸

بآنها گفت شما باينها خود را بازى مى‌دهيد.

و از رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين نقل ميكنند كه فرموده (هر بنائى در قيامت براى صاحبش و بال است مگر بقدرى كه محتاج بآن است).

و بقولى آنان در مكانهاى بلند عمارت بناء ميكردند براى اينكه ببينند كسانى را كه از آنجا گذر ميكردند كه با آنها در آويزند، و مأخذ آب را مصانع نامند.

خلاصه هود (ع) در مقام نصيحت و اندرز بقوم عاد گفت شما براى لهو و لعب در هر مكان مرتفعى عمارتى بناء ميكنيد و در جايى كه محل جريان آب است براى عياشى و كارهاى قبيح عمارت عالى ميسازيد و گمان ميكنيد هميشه در دنيا جاويدانيد وَ إِذا بَطَشتُم بَطَشتُم جَبّارِينَ اخذ بشدّت و قوّت را بطش گويند، و نيز هود عليه السّلام بقوم خود گفت شما جماعتى ميباشيد كه بر مردم سخت گيرى ميكنيد و وقتى بر كسى غالب گشتيد جابرانه و متكبرانه از او مؤاخذه ميكنيد يا بشمشير يا بتازيانه آنها را اذيت مينمائيد و هيچ رحم و شفقت در دل شما نيست.

فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَطِيعُونِ، وَ اتَّقُوا الَّذِى أَمَدَّكُم بِما تَعلَمُونَ از خدا بترسيد و مرا اطاعت نمائيد و خود را باز داريد از مخالفت آن كسى كه شما را امداد نموده بآنچه ميدانيد از نعمتهاى بسيار.

أَمَدَّكُم بِأَنعامٍ وَ بَنِينَ، وَ جَنّاتٍ وَ عُيُونٍ هود (ع) در مقام تفصيل نعمتهاى الهى كه بر آنان افاضه شده بر ميآيد براى اينكه متذكر گردند و از اعمال ركيك دست بردارند اينكه است كه گويد اطاعت نمائيد خدايى را كه بشما مال و اولاد و بوستانهاى پر نعمت و چشمه‌هاى جارى عنايت نموده و بشكرانه نعمتهاى الهى تقوى پيشه خود نمائيد و پيرو گفتار من گرديد كه از جانب خدا برسالت براى هدايت شما فرستاده شده‌ام.

صفحه : ۲۶۹

إِنِّى أَخافُ عَلَيكُم عَذابَ يَومٍ عَظِيمٍ باز هود (ع) در مقام نصيحت گويد اى جماعت من بر شما از عذاب روز بزرگ ترسانم، عذاب دنيا كه هود از آن ميترسيد بر آن قوم همان باد صرصر بود كه همگى آنها را هلاك نمود، و عذاب آخرت جهنم و آتش دوزخ خواهد بود.

قالُوا سَواءٌ عَلَينا أَ وَعَظتَ أَم لَم تَكُن مِنَ الواعِظِينَ عاديان در پاسخ اندرزهاى هود (ع) گفتند خواه تو ما را موعظه و نصيحت كنى يا نكنى مساويست ما نصيحت تو را نمى‌پذيريم.

إِن هذا إِلّا خُلُقُ الأَوَّلِينَ شايد مقصود آنها اينكه بوده كه هميشه عادت ما و پيشينيان ما چنين بوده كه هم بت‌پرست بوديم و هم دنبال لهو و لعب و هم جبّار و خونخوار.

يا اينكه هميشه كسانى كه ميآمدند و دعوى پيمبرى ميكردند و ما را بتوحيد و حساب و كتاب و قيامت و عذاب تهديد مينمودند ما نميپذيرفتيم و دست از عادت خود بر نميداشتيم.

وَ ما نَحنُ بِمُعَذَّبِینَ ما و پیشینیان ما چنین بودند و ما پیرو آنان میباشیم و بر ما عذاب فرود نخواهد آمد فَکَذَّبُوهُ فَأَهلَکناهُم چون جماعت عاد هود (ع) را تکذیب نمودند و پیرو همان اعمال نکوهیده خود گردیدند ما آنان را بباد صرصر هلاک گردانیدیم.

إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً وَ ما کانَ أَکثَرُهُم مُؤمِنِینَ اشاره به اینکه چون بیشترین آن جماعت کافر و بت‌پرست و شرور و مرتکب اعمال قبیح بودند بعد از تبلیغ و ارشاد و اتمام حجّت آنان را هلاک گردانیدیم.

وَ إِنَّ رَبَّکَ لَهُوَ العَزِیزُ الرَّحِیمُ ای محمّد (ص) پروردگار تو نسبت بکافرین غالب و شدید العقاب است و نسبت بمؤمنین رءوف و مهربان است.

صفحه : ۲۷۰

[سوره الشعراء (۲۶): آیات ۱۴۱ تا ۱۷۵]

اشاره

کَذَّبَت ثَمُودُ المُرسَلِینَ (۱۴۱) إِذ قالَ لَهُم أَخُوهُم صالِحٌ أَ لا تَتَّقُونَ (۱۴۲) إِنِّی لَکُم رَسُولٌ أَمِینٌ (۱۴۳) فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَطِیعُونِ (۱۴۴) وَ ما أَسئَلُکُم عَلَیهِ مِن أَجرٍ إِن أَجرِیَ إِلّا عَلی رَبِّ العالَمِینَ (۱۴۵)

أَ تُترَکُونَ فِی ما هاهُنا آمِنِینَ (۱۴۶) فِی جَنّاتٍ وَ عُیُونٍ (۱۴۷) وَ زُرُوعٍ وَ نَخلٍ طَلعُها هَضِیمٌ (۱۴۸) وَ تَنحِتُونَ مِنَ الجِبالِ بُیُوتاً فارِهِینَ (۱۴۹) فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَطِیعُونِ (۱۵۰)

وَ لا تُطِیعُوا أَمرَ المُسرِفِینَ (۱۵۱) الَّذِینَ یُفسِدُونَ فِی الأَرضِ وَ لا یُصلِحُونَ (۱۵۲) قالُوا إِنَّما أَنتَ مِنَ المُسَحَّرِینَ (۱۵۳) ما أَنتَ إِلّا بَشَرٌ مِثلُنا فَأتِ بِآیَةٍ إِن کُنتَ مِنَ الصّادِقِینَ (۱۵۴) قالَ هذِهِ ناقَةٌ لَها شِربٌ وَ لَکُم شِربُ یَومٍ مَعلُومٍ (۱۵۵)

وَ لا تَمَسُّوها بِسُوءٍ فَیَأخُذَکُم عَذابُ یَومٍ عَظِیمٍ (۱۵۶) فَعَقَرُوها فَأَصبَحُوا نادِمِینَ (۱۵۷) فَأَخَذَهُمُ العَذابُ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً وَ ما کانَ أَکثَرُهُم مُؤمِنِینَ (۱۵۸) وَ إِنَّ رَبَّکَ لَهُوَ العَزِیزُ الرَّحِیمُ (۱۵۹) کَذَّبَت قَومُ لُوطٍ المُرسَلِینَ (۱۶۰)

إِذ قالَ لَهُم أَخُوهُم لُوطٌ أَ لا تَتَّقُونَ (۱۶۱) إِنِّی لَکُم رَسُولٌ أَمِینٌ (۱۶۲) فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَطِیعُونِ (۱۶۳) وَ ما أَسئَلُکُم □.....IęI مِن أَجرٍ إِن أَجرِیَ إِلّا عَلی رَبِّ العالَمِینَ (۱۶۴) أَ تَأتُونَ الذُّکرانَ مِنَ العالَمِینَ (۱۶۵)

وَ تَذَرُونَ ما خَلَقَ لَکُم رَبُّکُم مِن أَزواجِکُم بَل أَنتُم قَومٌ عادُونَ (۱۶۶) قالُوا لَئِن لَم تَنتَهِ یا لُوطُ لَتَکُونَنَّ مِنَ المُخرَجِینَ (۱۶۷) قالَ إِنِّی لِعَمَلِکُم مِنَ القالِینَ (۱۶۸) رَبِّ نَجِّنِی وَ أَهلِی مِمّا یَعمَلُونَ (۱۶۹) فَنَجَّیناهُ وَ أَهلَهُ أَجمَعِینَ (۱۷۰)

إِلّا عَجُوزاً فِی الغابِرِینَ (۱۷۱) ثُمَّ دَمَّرنَا الآخَرِینَ (۱۷۲) وَ أَمطَرنا عَلَیهِم مَطَراً فَساءَ مَطَرُ المُنذَرِینَ (۱۷۳) إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً وَ ما کانَ أَکثَرُهُم مُؤمِنِینَ (۱۷۴) وَ إِنَّ رَبَّکَ لَهُوَ العَزِیزُ الرَّحِیمُ (۱۷۵)

صفحه : ۲۷۱

(ترجمه)

تکذیب نمودند جماعت ثمود فرستادگان را (۱۴۱)

یاد کن وقتی که برادر آنها صالح (بقوم) گفت آیا از عذاب خدا نمیترسید (۱۴۲)

بحقیقت من برای شما رسول امینی میباشم (۱۴۳)

از خدا بترسيد و مطيع من گرديد (۱۴۴)

و براى رسالت خودم از شما اجر و مزدى طلب نميكنم پاداش من نيست مگر بر پروردگار جهانيان (۱۴۵)

آيا شما هميشه در زمين دنيا در حال امن و امان بازگذاشته خواهيد بود (۱۴۶)

و نيز در بوستانها و چشمه‌ها (۱۴۷)

و كشتهاى خود و درختهاى خرما و شكوفه‌هاى لطيف آن (باقى خواهيد ماند) هرگز چنين نخواهد بود (۱۴۸)

و از كوه‌ها خانه‌ها ميتراشيد در حالى كه در تراشيدن ماهر ميباشيد (۱۴۹)

از خدا بترسيد و مرا فرمان بردار باشيد (۱۵۰)

و مطيع امر فساد كنندگان مشويد (۱۵۱)

آن كسانى كه در زمين فساد ميكنند و اصلاح نمى‌نمايند (۱۵۲)

آن جماعت بصالح گفتند تو از سحر شدگانى تو را سحر كرده‌اند (۱۵۳)

نيستى تو مگر يك بشرى مثل ما اگر راست مى‌گويى معجزه‌اى بياور (۱۵۴)

صالح گفت اينكه است ناقه‌اى

صفحه : ۲۷۲

كه شما طلب كرديد آب نهر يك روز براى شتر و يك روز براى شما (۱۵۵)

و هرگز قصد سويى باين ناقه نكنيد كه روز سخت عظيمى شما را فرا ميگيرد (۱۵۶)

(قوم صالح) ناقه را پى كردند (كشتند) پس از آن صبحگاهى از پشيمان شدگان گرديدند (۱۵۷)

(بپاداش عملشان) آنان را عـذاب فرا گرفت حقيقـهٔ در اينكه واقعه آيت و نشانه‌ايست (و با اينكه معجزه آن جماعت ايمان نياوردند) (۱۵۸)

و حقّا پروردگار تو مقتدر و مهربانست (۱۵۹)

قوم لوط نيز پيمبران را تكذيب نمودند (۱۶۰)

ياد كن وقتى را كه برادر آنها لوط بآنان گفت آيا چرا پرهيزگار نميگرديد (۱۶۱)

حقيقه من براى شما رسول پروردگار و امينم (۱۶۲)

از خدا بترسيد و فرمان بردار من گرديد (۱۶۳)

و من از شما اجر و پاداشى سؤال نميكنم مزد من نيست مگر بر پروردگار جهانيان (۱۶۴)

آيا عمل (زشت خود را) با مردها انجام ميدهيد (۱۶۵)

و زنان را وا ميگذاريد بلكه شما از طريق درستى تعدى نموده‌ايد (۱۶۶)

جماعت گفتند اى لوط اگر از ما دست برندارى تو را از شهر بيرون ميكنيم (۱۶۷)

لوط گفت حقيقهٔ من از اعمال شما دشمن (و بيزارم) (۱۶۸)

و در مقام مناجات گفت پروردگارا مرا و اهل مرا از آنچه اينان ميكنند نجات بده (۱۶۹)

او و اهلش را تماما نجات داديم (۱۷۰)

مگر پيره زنى كه از وامانده‌گان در عذاب گرديد (۱۷۱)

و ديگران را هلاك گردانيديم (۱۷۲)

و بر آنها بارشی بارانیدیم و بد بارشی بود باران تهدید شدگان (۱۷۳)
بحقیقت در اینکه حکایت آیت و اعجازی است و با اینکه حال اکثر آنان از مؤمنین نگردیدند (۱۷۴)
و هر آینه پروردگار تو غالب و مهربان است (۱۷۵).

صفحه : ۲۷۳

(توضیح آیات)

کَذَّبَت ثَمُودُ المُرسَلِینَ، إِذ قالَ لَهُم أَخُوهُم صالِحٌ أ لا تَتَّقُونَ (الی قوله تعالی) إِن أَجرِیَ إِلّا عَلی رَبِّ العالَمِینَ شاید یکی از اسرار تکرار نمودن اینکه آیات از قول پیمبران اینکه باشد که در اینکه چند آیه خداوند برسولش خبر میدهد و بمردم میآگاهاند که تمام پیمبران در اعلان کلمه توحید و امر بتقوی همه یکسان بودند و بین آنها هیچ اختلاف و تشتّت رأی راجع باصول دیانت از شناسایی معارف الهی و صفات جلال و اوصاف جمال احدیّت و امر معاد از حساب و کتاب و میزان و صراط و بهشت و جهنّم و خوشی حال سعداء و تیره‌بختی و سختی حال اشقیاء در آن روز یافت نمیشود بلکه در اصول و کلیات احکام و قوانین الهی از واجبات و محرمات همه یکسان بودند و تفاوت در جزئیات اعمال بوده نه در کلیات آن.

أ تُترَکُونَ فِی ما هاهُنا آمِنِینَ، فِی جَنّاتٍ وَ عُیُونٍ، وَ زُرُوعٍ وَ نَخلٍ طَلعُها هَضِیمٌ همزه (ا تترکون) استفهام انکاری است یعنی نه چنین است که شما گمان میکنید، صالح بجماعت عادیان گوید آیا خداوند شما را در اینکه نعمتهای دنیا از بوستانها و چشمه‌های جاری و زراعت و کشتها و نخلستانهای خرما وا میگذارد وَ تَنحِتُونَ مِنَ الجِبالِ بُیُوتاً فارِهِینَ گویند (فارهین) مشتق از فراهت و بمعنی نشاط است، صالح گوید شما از کوه‌ها خانه‌ها میسازید و در تراشیدن سنگها حاذق و ماهرید و در اعمال خود بشاش و خوشحالید.

فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَطِیعُونِ، وَ لا تُطِیعُوا أَمرَ المُسرِفِینَ (فا) آیه را متفرّع گردانیده بآیات بالا یعنی آن خدایی که اینکه قدر بشما نعمت عنایت نموده بشکرانه اینکه نعمتها باید متّقی و پرهیزگار باشید و منکه رسول و فرستاده اویم مرا اطاعت نمائید زیرا که اطاعت من اطاعت خدا است و پیرو مردمانی که در معصیت اسراف نموده‌اند نگردید.

صفحه : ۲۷۴

الَّذِینَ یُفسِدُونَ فِی الأَرضِ وَ لا یُصلِحُونَ اینکه مردمان مسرف که شاید مقصود رؤساء و ثروتمندان آن جماعت باشند در زمین فساد میکنند و کاری که صلاح و سعادت شما در آن باشد و شما را از شقاوت بسعادت آورد پیش نهادتان نخواهند نمود.

قالُوا إِنَّما أَنتَ مِنَ المُسَحَّرِینَ، ما أَنتَ إِلّا بَشَرٌ مِثلُنا فَأتِ بِآیَةٍ إِن کُنتَ مِنَ الصّادِقِینَ آن جماعت بصالح علیه السّلام گفتند تو را سحرت کرده‌اند و عقلت ضایع گردیده که بما چنین سخنان می‌گویی و تو یک بشری میباشی مثل ما چطور ادّعای پیمبری میکنی و اگر تو پیمبری و راست می‌گویی یک معجزه و آیتی برای ما بیاور که نشانه صدق گفتارت باشد.

مفسرین گفته‌اند پس از آنکه قوم از صالح معجزه خواستند صالح گفت چه میخواهید گفتند میخواهیم از اینکه کوه ناقه آبستنی که ده ماهه باشد بیرون آید و فورا وضع حمل نماید صالح متحیّر ماند بوی وحی رسید دو رکعت نماز بخوان و از خدا بخواه که چنین معجزه‌ای را بدست تو جاری گرداند صالح چنین کرد فورا کوه شکافته شد و یک شتر ماده آبستن ده ماهه بقدرت ایزد متعال از کوه بیرون آمد.

قالَ هذِهِ ناقَةٌ لَها شِربٌ وَ لَکُم شِربُ یَومٍ مَعلُومٍ، وَ لا تَمَسُّوها بِسُوءٍ فَیَأخُذَکُم عَذابُ یَومٍ عَظِیمٍ ثمودیان آبی داشتند که همه روزه برای انجام کارهای خود اعمال مینمودند صالح بآنها گفت اینکه آب یک روز مال شتر باشد و یک روز مال شما روزی که آب قسط

شتر بود ميآمد لب آب و تمام آب را ميخورد و در مقابل آن شير ميداد و روزى كه آب قسمت ثموديان بوده شتر لب آب نميآمد و شير هم نميداد، و صالح بآنها سفارش نمود كه مبادا متعرّض اينكه شتر بشويد اينكه ناقهٔ اللّه است اگر باو صدمه‌اى وارد بياوريد عذاب بزرگى در روز عظيمى بشما اصابت خواهد نمود.

صفحه : ۲۷۵

فَعَقَرُوها فَأَصبَحُوا نادِمِينَ، فَأَخَذَهُمُ العَذابُ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً وَ ما كانَ أَكثَرُهُم مُؤمِنِينَ بيشتر آن جماعت با اينكه معجزه بزرگ ايمان نياوردند و برگشتن و پى كردن شتر چنانچه در آيات ديگر شرح آن داده شده و داستان آن چنين بوده كه در آن جماعت دو مرد بنام قدّار و مصدع كه رئيس قوم بودند و با دو زن زانيه يكى بنام قطام و ديگرى بنام ملكاء تمهيد نمودند و متصدى قتل شتر گرديدند و شتر را پى كردند وقتى آثار عذاب را ديدند از عمل خود پشيمان گرديده و ديگر پشيمانى بحال آنان سودى نداشت و همه آن جماعت بصيحه آسمانى هلاك گرديدند با اينكه چنانچه گفته‌اند اينكه عمل بدست دو مرد و دو زن انجام گرفت لكن چون همگى آنها بر اينكه عمل راضى بودند و اصلا اكثر آنها ايمان نياورده بودند اينكه بود كه همگى مبتلا بعذاب گرديده و هلاك شدند.

وَ إِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ العَزِيزُ الرَّحِيمُ و تكرار اينكه آيه پس از فرود آمدن عذاب و هلاك گرديدن مشركين و كافرين اشاره بدو صفت از اوصاف جلال و جمال الهى است، و خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نموده كه بدان پروردگار تو هم غالب و قاهر فوق عباد است و هم رحيم و مهربان در موقع غضب سخت انتقام و شديد العقاب است و در موقع رحمت رحيم و مهربان است و كفار و اشقياء باعمال خودشان خود را در موقع غضب و سخط الهى واقع گردانيده‌اند.

كَذَّبَت قَومُ لُوطٍ المُرسَلِينَ، إِذ قالَ لَهُم أَخُوهُم لُوطٌ أَ لا تَتَّقُونَ (الى قوله تعالى) إِن أَجرِيَ إِلّا عَلى رَبِّ العالَمِينَ تكذيب نمودند قوم لوط پيغمبران را و نيز لوط نبى (ع) كه از رسولان بود تكذيب نمودند و لوط (ع) كه برادر نسبى آنها بود مثل ساير انبياء در مقام تبليغ رسالت بر آمد و آنان را امر بتقوى و اطاعت نمودن امر حق تعالى نمود، و چنانچه گفته شد تكرار اينكه آيات براى اينست كه دانسته شود كه روش تمام

صفحه : ۲۷۶

پيمبران در اعلان كلمه حق بيك منوال و يك روش بوده.

أَ تَأتُونَ الذُّكرانَ مِنَ العالَمِينَ، وَ تَذَرُونَ ما خَلَقَ لَكُم رَبُّكُم مِن أَزواجِكُم (من العالمين) شايد (من) تبيين باشد يعنى از اولاد آدم با ذكور و طى ميكنيد با آنكه اناث در آنها بسيار است.

و شايد (من) تبعيضى باشد يعنى شما عضو مباح از ازواج خود را ميگذاريد و از آن تجاوز مينمائيد بعضو غير مباح.

بَل أَنتُم قَومٌ عادُونَ شما جماعتى هستيد كه از روش عقلى و طريق انسانيت تجاوز نموده‌ايد زيرا محلى كه براى نسل مقرّر گرديده و بايد توليد مثل شود و افراد بشر در عالم زياد شوند ميگذاريد و مشغول عملى ميگرديد كه عقل از آن تنفّر دارد.

قالُوا لَئِن لَم تَنتَهِ يا لُوطُ لَتَكُونَنَّ مِنَ المُخرَجِينَ جماعت گفتند اى لوط اگر دست از تبليغ و مذمّت و تقبيح ما بر ندارى بلام و نون تأكيد ثقيله (لتكونن) كه هر دو را براى تأكيد ميآورند مؤكدا لوط (ع) را تهديد مينمايند كه تو را از شهر بيرون ميكنيم.

قالَ إِنِّي لِعَمَلِكُم مِنَ القالِينَ لوط عليه السّلام در پاسخ بآنها گفت من از اينكه عمل ركيك شما يكى از دشمنانم و با عمل شما بسيار مخالف و بيزارم.

رَبِّ نَجِّنِي وَ أَهلِي مِمّا يَعمَلُونَ وقتى لوط (ع) از ارشاد يافتن آن جماعت نااميد شد و آنها بناى ضدّيت و دشمنى با او را گذاردند در

مقام مناجات بر آمـد و گفت ای پروردگار من مرا و اهلم را از اینها و از عقوبت اعمال بـد آنان نجات بده و دعای او بهدف اجابت رسيد فَنَجَّيناهُ وَ أَهلَهُ أَجمَعِينَ، إِلّا عَجُوزاً فِي الغابِرِينَ لوط و اهل او را تماما نجات داديم مگر پير زن او را كه در عذاب شدگان باقی ماند، وقتی از طرف حق تعالی بوی وحی شد که خودش و اهلش و تابعینش

صفحه : ۲۷۷

بیرون رونـد همه بیرون رفتنـد، بقولی زن لوط چون ایمـان نـداشت با لوط بیرون نرفت و از هلاک شـدگان گردیـد، و بقولی بیرون رفت و بـامر لوط که فرموده بود روی خود را برنگردانیـد اطاعت ننمود و عـذاب بوی اصابت نمود و هلاک گردیـد وَ أَمطَرنا عَلَيهِم مَطَراً فَساءَ مَطَرُ المُنذَرِينَ الف و لام (المنـذر بن) جنس است و معرفه زيرا (مطر) كه فاعل (ساء) ميباشـد اضافه شـده است بمنـذرين يعنی بـد است باران تهديـد شدگان و مطری كه بر آنها باريد آب نبود بلكه سـنگ ريزه بود كه چنان سـنگ بر آنان باريدن گرفت كه همانطوری كه در جاهای ديگر گفته شد تمام آنها هلاک گرديدند و جسدهايشان در زير سنگ مخفی گرديد.

إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً وَ ما كانَ أَكثَرُهُم مُؤمِنِينَ از اينجا دو مطلب توان اسـتفاده نمود يكی آيه خبر ميدهـد كه حكمت عـذاب اينكه جمـاعت و نيز باقی مشـركين برای اتمام حجت و ارسال پيمبران بود زيرا كه اكثر عـذاب شـدگان ايمان نياورده بودنـد اينكه بود كه مستحق عذاب گرديد نه اينكه باينها بدون استحقاق ستم شده باشد.

و ديگر برای تنبّه ديگران كه شايـد وقتی آثار عـذاب گذشـتگان كه در اثر نافرمانی و كفر مبتلا گرديدنـد ببيننـد از مخالفت و خود سری بيرون آيند و موافقت نمايند.

وَ إِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ العَزِيزُ الرَّحِيمُ ای پيمبر گرامی بـدان كه پروردگـار تو هم غالب و ارجمنـد و هم رحيم و مهربان است. اشاره به اينكه كفار و اشقياء خودشان عذاب دنيا و آخرت را برای خود فراهم نمودند و در عذاب واقع گرديدند.

صفحه : ۲۷۸

(قسمتی از آيات)

[سوره الشعراء (۲۶): آيات ۱۷۶ تا ۲۲۷]

اشاره

كَذَّبَ أَصحابُ الأَيكَةِ المُرسَلِينَ (۱۷۶) إِذ قالَ لَهُم شُعَيبٌ أَ لا تَتَّقُونَ (۱۷۷) إِنِّي لَكُم رَسُولٌ أَمِينٌ (۱۷۸) فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَطِيعُونِ (۱۷۹) وَ ما أَسئَلُكُم عَلَيهِ مِن أَجرٍ إِن أَجرِيَ إِلّا عَلى رَبِّ العالَمِينَ (۱۸۰)

أَوفُوا الكَيلَ وَ لا تَكُونُوا مِنَ المُخسِرِينَ (۱۸۱) وَ زِنُوا بِالقِسطاسِ المُستَقِيمِ (۱۸۲) وَ لا تَبخَسُوا النّاسَ أَشياءَهُم وَ لا تَعثَوا فِي الأَرضِ مُفسِدِينَ (۱۸۳) وَ اتَّقُوا الَّذِي خَلَقَكُم وَ الجِبِلَّةَ الأَوَّلِينَ (۱۸۴) قالُوا إِنَّما أَنتَ مِنَ المُسَحَّرِينَ (۱۸۵)

وَ ما أَنتَ إِلّا بَشَرٌ مِثلُنا وَ إِن نَظُنُّكَ لَمِنَ الكاذِبِينَ (۱۸۶) فَأَسقِط عَلَينا كِسَفاً مِنَ السَّماءِ إِن كُنتَ مِنَ الصّادِقِينَ (۱۸۷) قالَ رَبِّي أَعلَمُ بِما تَعمَلُونَ (۱۸۸) فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُم عَذابُ يَومِ الظُّلَّةِ إِنَّهُ كانَ عَذابَ يَومٍ عَظِيمٍ (۱۸۹) إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً وَ ما كانَ أَكثَرُهُم مُؤمِنِينَ (۱۹۰)

وَ إِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ العَزِيزُ الرَّحِيمُ (۱۹۱) وَ إِنَّهُ لَتَنزِيلُ رَبِّ العالَمِينَ (۱۹۲) نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الأَمِينُ (۱۹۳) عَلى قَلبِكَ لِتَكُونَ مِنَ المُنذِرِينَ (۱۹۴) بِلِسانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ (۱۹۵)

وَ إِنَّهُ لَفِي زُبُرِ الأَوَّلِينَ (۱۹۶) أَ وَ لَم يَكُن لَهُم آيَةً أَن يَعلَمَهُ عُلَماءُ بَنِي إِسرائِيلَ (۱۹۷) وَ لَو نَزَّلناهُ عَلى بَعضِ الأَعجَمِينَ (۱۹۸) فَقَرَأَهُ

عَلَيهِم ما كانُوا بِهِ مُؤمِنِينَ (۱۹۹) كَذلِكَ سَلَكناهُ فِي قُلُوبِ المُجرِمِينَ (۲۰۰)
لا يُؤمِنُونَ بِهِ حَتّى يَرَوُا العَذابَ الأَلِيمَ (۲۰۱) فَيَأتِيَهُم بَغتَةً وَ هُم لا يَشعُرُونَ (۲۰۲) فَيَقُولُوا هَل نَحنُ مُنظَرُونَ (۲۰۳) أَ فَبِعَذابِنا يَستَعجِلُونَ (۲۰۴) أَ فَرَأَيتَ إِن مَتَّعناهُم سِنِينَ (۲۰۵)
ثُمَّ جاءَهُم ما كانُوا يُوعَدُونَ (۲۰۶) ما أَغنى عَنهُم ما كانُوا يُمَتَّعُونَ (۲۰۷) وَ ما أَهلَكنا مِن قَريَةٍ إِلاّ لَها مُنذِرُونَ (۲۰۸) ذِكرى وَ ما كُنّا ظالِمِينَ (۲۰۹) وَ ما تَنَزَّلَت بِهِ الشَّياطِينُ (۲۱۰)
وَ ما يَنبَغِي لَهُم وَ ما يَستَطِيعُونَ (۲۱۱) إِنَّهُم عَنِ السَّمعِ لَمَعزُولُونَ (۲۱۲) فَلا تَدعُ مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ فَتَكُونَ مِنَ المُعَذَّبِينَ (۲۱۳) وَ أَنذِر عَشِيرَتَكَ الأَقرَبِينَ (۲۱۴) وَ اخفِض جَناحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ المُؤمِنِينَ (۲۱۵)
فَإِن عَصَوكَ فَقُل إِنِّي بَرِيءٌ مِمّا تَعمَلُونَ (۲۱۶) وَ تَوَكَّل عَلَى العَزِيزِ الرَّحِيمِ (۲۱۷) الَّذِي يَراكَ حِينَ تَقُومُ (۲۱۸) وَ تَقَلُّبَكَ فِي السّاجِدِينَ (۲۱۹) إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ العَلِيمُ (۲۲۰)
هَل أُنَبِّئُكُم عَلى مَن تَنَزَّلُ الشَّياطِينُ (۲۲۱) تَنَزَّلُ عَلى كُلِّ أَفّاكٍ أَثِيمٍ (۲۲۲) يُلقُونَ السَّمعَ وَ أَكثَرُهُم كاذِبُونَ (۲۲۳) وَ الشُّعَراءُ يَتَّبِعُهُمُ الغاوُونَ (۲۲۴) أَ لَم تَرَ أَنَّهُم فِي كُلِّ وادٍ يَهِيمُونَ (۲۲۵)
وَ أَنَّهُم يَقُولُونَ ما لا يَفعَلُونَ (۲۲۶) إِلاَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ وَ ذَكَرُوا اللّهَ كَثِيراً وَ انتَصَرُوا مِن بَعدِ ما ظُلِمُوا وَ سَيَعلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنقَلَبٍ يَنقَلِبُونَ (۲۲۷)

صفحه : ۲۸۰

(ترجمه)

جماعت (ايكۀ) پيمبران را تكذيب نمودند (۱۷۶)
هنگامى كه شعيب بآنها گفت آيا از عذاب خدا نميترسيد (۱۷۷)
حقيقۀ من براى شما رسول امينم (۱۷۸)
از خدا بترسيد و مرا اطاعت كنيد (۱۷۹)
و من از شما اجر و پاداش نمى‌طلبم مزد من نيست مگر بر پروردگار جهانيان (۱۸۰)
پيمانه فروش را تمام بدهيد و از كاهندگان و زيان رسانندگان نباشيد (۱۸۱)
(و جنس خود را) بميزان راست و بى‌عيب بسنجيد (۱۸۲)
و از اجناس مردم كم نكنيد و در زمين فساد ننمائيد (۱۸۳)
و از عذاب آن كسى كه شما را و گذشتگان را آفريده بترسيد (۱۸۴)
آن جماعت بشعيب گفتند حقيقۀ تو را سحر كرده‌اند (۱۸۵)
تو بشرى نيستى مگر مثل ما و گمان ميكنيم تو از دروغگويانى (۱۸۶)
اگر راست مى‌گويى (و پيمبرى) پاره ابرى كه (در آن عذاب باشد) از آسمان بر ما فرود آور (۱۸۷)
شعيب گفت پروردگار من عالم‌تر است بآنچه شما عمل ميكنيد (۱۸۸)
و چون شعيب را تكذيب نمودند آنان روز سايه بعذاب سخت مبتلا گرديدند و حقيقۀ آن عذاب بزرگى بود (۱۸۹)
و آيت و نشانه (قدرت الهى) بدرستى در آن هويدا بود و با اينكه حال بيشتر آنها از گروندگان نبودند (۱۹۰)
و هر آينه پروردگار تو مقتدر و غالب و مهربان است (۱۹۱)

و حقیقة اینکه قرآن (بزرگوار) فرستاده شده از طرف پروردگار جهانیان است (۱۹۲)

(بتوسط) روح الامین (جبرئیل)

بقلب تو نازل گردیده (۱۹۳) تا آنکه از تهدید و اندرز دهندگان بوده باشی (۱۹۴)

و اینکه قرآن بزبان عربی فصیح هویدا گردید (۱۹۵)

و نام اینکه قرآن در کتابهای پیمبران پیشینیان ثبت

صفحه : ۲۸۱

گردیده (۱۹۶)

آیا نشانه بر صحت قرآن یا نبوّت پیغمبر برای مشرکین بس نیست اینکه علمای بنی اسرائیل آن را (در کتب خود خوانده‌اند) و آن را میدانند (۱۹۷)

و اگر قرآن را نازل کرده بودیم بزبان عجمی (غیر عربی) بهمین لغت

و رسول بر آنان قرائت مینمود آنان بآن ایمان نمیآوردند (۱۹۹)

ما قرآن را اینکه طور بقلب گنهکاران گذرانیدیم (۲۰۰)

و آنها ایمان نمیآورند مگر وقتی که عذاب دردناك (جهنم را) ببینند (۲۰۱)

و یک دفعه آنان را عذاب فرا گیرد در حالی که وقت آن را ندانند (۲۰۲)

آن وقت گویند آیا بر ما مهلتی هست که ایمان آوریم (۲۰۳)

آیا اینان بعذاب ما عجله میکنند (۲۰۴)

ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) آیا نمیدانی اگر ما سالهایی آنها را مهلت دهیم (۲۰۵)

سپس بیاید آنچه را که بآنها وعده داده شده بود (۲۰۶)

آنها را بی‌نیاز نمیکند آنچه را که از دنیا بهره بردند (۲۰۷)

و ما اهل هیچ مملکتی را هلاك ننمودیم مگر پس از آنکه پیمبرانی برای آنان فرستادیم (۲۰۸)

اینکه قرآن تذکری است و ما بکسی ظلم و ستم ننمودیم (۲۰۹)

اینکه قرآن را شیاطین فرود نیاوردند (۲۱۰)

و نزول قرآن هرگز شایسته شیاطین نخواهد بود و قدرت بر آن ندارند (۲۱۱)

زیرا که آنها از استماع وحی معزولند (۲۱۲)

ای محمّد (ص) با خدای یکتا خدای دیگری مخوان که از عذاب شدگان خواهی بود (۲۱۳)

و عشیره و نزدیکان خود را از عذاب بترسان (۲۱۴)

و فروتنی و مهربانی کن با آن مؤمنینی که پیرو تو گردیدند (۲۱۵)

و اگر با تو مخالفت نمودند بگو من از آنچه شما میکنید بیزارم (۲۱۶)

و بر خدای غالب مهربان توکّل نما (۲۱۷)

آن کسی که تو را می‌بیند وقتی که بنماز ایستاده‌ای (۲۱۸)

و آن وقتی که با سجده کنندگان بسجده میروی (۲۱۹)

آن خدایی که هم بگفتار مردم شنوا و هم دانا است (۲۲۰)

آیا آگاه کنم شما را که شیاطین بر چه کسانی فرود میآیند (۲۲۱)

بر هر آدم دروغگوی گنهکاری نازل میگردند (و بر آنان ظفر می‌یابند (۲۲۲)

و از فرشتگان استماع میکنند و بیشتر آنها دروغگویانند (۲۲۳)

و شاعرهای دروغگو پیروی گمراهان را میکنند (۲۲۴)

آیا ندیدی

صفحه : ۲۸۲

که شعراء در هر وادی سر گشته‌اند«۱» (۲۲۵)

و آنان چیزی میگویند که عمل نمیکنند (۲۲۶)

مگر کسانی که ایمان آورده‌اند و عمل نیکو نمودند و ذکر خدا را بسیار میکنند و پس از آنکه ستم کشیدند از خدا طلب یاری نمودند و کسانی که ظلم و ستم نمودند بزودی خواهند دید که بازگشت آنان بکجا خواهد کشید (۲۲۷).

---

(۱) آیا نمی‌بینی که شعراء در هر وادی از فنون سخن سرگردانند.

صفحه : ۲۸۳

(توضیح آیات)

کَذَّبَ أَصحابُ الأَیکَهِ المُرسَلِینَ، إِذ قالَ لَهُم شُعَیبٌ أَ لا تَتَّقُونَ (الی قوله تعالی) إِن أَجرِیَ إِلّا عَلی رَبِّ العالَمِینَ گویند شعیب (ع) از اهل ایکه نبود و از اهل مدین بود اینکه بود که نگفت (اخوهم شعیبا).

اینکه آیه خبر میدهد که اصحاب (ایکه) مثل اصحاب باقی پیمبران شعیب را تکذیب نمودند، یاد کن وقتی را که بآنها گفت من رسول امینم و از طرف پروردگار برای هدایت شما آمده‌ام که بشما بگویم از غضب و عقاب خدا بترسید و از معاصی احتراز نمائید و از من که رسول او میباشم فرمان بردار باشید و من برای رسالت خود از شما اجر و مزدی طلب نمیکنم پاداش من بر پروردگار جهانیان است.

أَوفُوا الکَیلَ وَ لا تَکُونُوا مِنَ المُخسِرِینَ گویا در زمان شعیب کم فروشی مثل زمان ما بین مردم دائر بوده که اول چیزی که شعیب علیه السّلام بمردم آن وقت امر میکند اینست که کیل را تمام بدهید و در کیل و وزن خسران نکنید.

وَ زِنُوا بِالقِسطاسِ المُستَقِیمِ متاع خود را وزن کنید بمیزان عدل که به هیچ وجه خسران و زیانی در آن نباشد قسطاس مأخوذ از قسط و بر وزن فعلال و گویند بزبان رومی بمعنی عدل است.

اگر چه آیه راجع بکیل و وزن است لکن شاید یک معنای عام‌تری از قسطاس مستقیم اراده شده باشد و اشاره باشد بتمام حقوقی که بین شما هر یک نسبت بدیگری بایستی مراعات نمائید تمام را روی میزان مستقیم عدل نگاه دارید و هر یک بدیگری ظلم و تعدّی ننمائید.

صفحه : ۲۸۴

وَ لا تَبخَسُوا النّاسَ أَشیاءَهُم آیه بالا راجع بکیل و وزن است (اوفوا الکیل) که در کیل و وزن کم نکنید و در اینکه آیه بطور اطلاق

فرموده از حقوق مردم چیزی کم نکنید یعنی حقوق هر کس را بطور عدل مراعات نمائید.

وَ لا تَعثَوا فِی الأَرضِ مُفسِدِینَ دوم از نصایح شعیب (ع) اینکه بود که بآن جماعت گفت در زمین فساد نکنید معلوم میشود جماعت ایکه هم کم فروشی میکردند چنانچه گفته‌اند آنان دو میزان و دو سنگ داشتند و دو کیل یکی کم نشان میداد و دیگری زیاد. وقتی میخریدنـد بآن کیل و وزن زیاد معامله میکردند وقتی میفروختند کم میفروختند قوله تعالی وَیلٌ لِلمُطَفِّفِینَ تا آخر تهدید کم فروشان است.

و دیگر در زمین فساد مینمودنـد از قتل و غارت و همه طور ظلم و تعدّی را نسبت بهم روا میداشـتند اینکه بود که بآنها از فساد نهی میفرمود.

وَ اتَّقُوا الَّذِی خَلَقَکُم وَ الجِبِلَّةَ الأَوَّلِینَ (جبلّة) بمعنی خلقت است و بمعنی خلـق و طبیعـهٔ اسـتعمال شـده، راغب گفته (الجبلّة) یعنی مجبـولین علی احـوالهم الّتی بنوا علیهـا و سـبلهم ألـذی فیضوا لسـلوکهم یعنی کـافرین مجبولنـد بر حالاـتی که بنـا بر او گـذارده در روشـشان و اشاره بهمین دارد قوله تعالی قُل کُلٌّ یَعمَلُ عَلی شاکِلَتِهِ (پایان) یعنی بترسـید و مخالفت نکنید آن کسـی را که شـما را و کسانی را که پیش از شما بودند از آباء و اجداد شما و تمام خلایق را آفریده.

قـالُوا إِنَّمـا أَنتَ مِنَ المُسَـحَّرِینَ، وَ مـا أَنتَ إِلّا بَشَـرٌ مِثلُنـا وَ إِن نَظُنُّکَ لَمِنَ الکاذِبِینَ جماعت ایکـهٔ مثل باقی افراد در پاسـخ نصایـح و اندرزهای شعیب (ع) گفتند تو را سحر کرده‌اند و در اثر سحر عقل خود را از دست داده‌ای که چنین سخنانی می‌گویی تو نیز بشری میباشی مثل ما و دیوانه شده‌ای که می‌گویی من رسول پروردگارم و بدرستی که ما گمان داریم که تو از دروغگویانی.

صفحه : ۲۸۵

فَأَسـقِط عَلَینا کِسَـفاً مِنَ السَّماءِ إِن کُنتَ مِنَ الصّادِقِینَ چون شـعیب آنان را تهدید بعذاب و امر بتقوی نمود آنها گفتند تو اگر راسـت می‌گویی و ما در مورد عذاب واقع میگردیم امر کن پاره‌ای از آسمان بر سر ما بیفتند.

قالَ رَبِّی أَعلَمُ بِما تَعمَلُونَ شعیب (ع) گفت پروردگار من عالم‌تر است بآنچه شما عمل میکنید یعنی خدا اعمال و اقوال شما را میداند از کم فروشـی و بت‌پرستی و فساد در زمین و غیر اینها و بجزای اعمال خود خواهید رسید گویا آن جماعت در بی‌دینی چنان محکم و مصـر بودنـد که در ذهن آنان خطور نمیکرد که شایـد مورد عذاب گردند و اگر آنها کوچک‌تر احتمال میدادند که ممکن اسـت سخنان شعیب (ع) راست باشد و در مورد عذاب واقع گردند هرگز چنین حرفی نمیزدند.

فَکَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُم عَذابُ یَومِ الظُّلَّةِ إِنَّهُ کانَ عَذابَ یَومٍ عَظِیمٍ (ظلّة) در لغت بمعنی سایبان است، مفسّـرین گفته‌اند چون آن جماعت انکار و مخالفت را از حدّ گذرانیدند و تبلیغ شـعیب (ع) کوچک‌تر تأثیر در اعمال نکوهیده آنان ننمود مورد عذاب واقع گردیدند و عـذابشان چنین بـود که هفت شـبانه روز هوا بقـدری گرم گردیـد که آب چشـمه‌ها و چاههـای آنهـا بجوش آمـد و از شـدّت گرما نفسـهایشان گرفته شد در سـردابها و جاهای خنک میرفتند فائده نمیبخشـید در بیشه‌ها رفتند هر یک زیر درختی افتادند از گرما پخته شدند ناگاه ابر سـیاهی پدید گردید و از آن باد خنکی وزیدن گرفت همگی زیر سایه آن درختها جمع شدند وقتی همه زیر درختها جمع شدند آتشی پدید گردید و همه آنها را سوزانید، اینکه است که آن روز را در آیه یَومِ الظُّلَّةِ یعنی روز سایبان نامیده که در اثر تکـذیب جماعت (ایکه) در زیر سایبان هلاک گردیدند و اینکه عذاب در روز عظیمی واقع گردید، و بقول دیگر از شدّت گرما در سایبان کوهی رفتند و آتشی از کوه نمایان گردید و همه را هلاک گردانید.

صفحه : ۲۸۶

إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً وَ ما کانَ أَکثَرُهُم مُؤمِنِینَ اینکه نیز مثل باقی عـذابهایی که بپاداش انکار منکرین و شـرک مشـرکین واقع گردیـده

حکمتهایی در آن مأخوذ بوده یکی آیت و معجزه پیمبر آن وقت و اثبات مدّعای او، دوم عظمت و قدرت الهی، سوم تنبّه دیگران که شاید اثر عذابهایی که بر دیگران واقع گردیده ببینند و از خود سری و کبر و لجاجت بیرون آیند و پیمبران را تصدیق نمایند، چهارم تسلّی دل رسولش که بداند همه مردم در هر زمانی چنین بودند و غیر اینها از حکمتهای بسیار.

وَ إِنَّ رَبَّکَ لَهُوَ الْعَزِیزُ الرَّحِیمُ اینکه آیه که پس از حکایت و داستانهای هفت پیمبر از پیمبران نامی آمده شاید اشاره باین باشد که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بدان پروردگار تو هم غالب و شدید الانتقام و هم مهربان است ظلم و تعدّی نسبت ببندگان خود روا نمیدارد کفار و مشرکین خودشان بخود ظلم کردند و مورد عذاب واقع گردیدند.

وَ إِنَّهُ لَتَنْزِیلُ رَبِّ الْعالَمِینَ اعراب (تنزیل) ممکن است رفع باشد بتقدیر (هو) و ممکن است نصب باشد بتقدیر (اعنی) یا (نزل) و شاید جرّ باشد بتقدیر (و القرآن الحکیم).

فرق است بین تنزیل و نزول، تنزیل صیغه تکثیر و مصدر است و برای مبالغه آمده و بمعنی فرود آمدن بتدریج در دفعات است، و نزول بر وزن فعول فرود آمدن دفعی است.

و راجع بقرآن بهر دو قسم نزول آمده آنجا که تنزیل فرموده مثل همین جا مقصود فرود آمدن آیات است بتدریج در مدّت بیست و سه سال از جانب پروردگار جهانیان.

نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِینُ باء (به) یا برای متعدّی کردن (نزل) آمده یعنی (انزله) و شاید برای ملابست باشد یعنی روح الامین با قرآن فرود آمده، ظاهرا مفسّرین متفقند که

صفحه : ۲۸۷

مقصود از روح الامین جبرئیل امین (ع) است زیرا که او امین وحی است، و او را روح نامیده نظر به اینکه همان طوری که حیات جسد بروح حیوانی است حیات روح انسانی از موت جهل بآیات قرآنی است که بتوسط جبرائیل بر قلب رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرود آمده، قوله تعالی (یُلْقِی الرُّوحَ مِنْ أَمْرِهِ عَلی مَنْ یَشاءُ مِنْ عِبادِهِ) عَلی قَلْبِکَ لِتَکُونَ مِنَ الْمُنْذِرِینَ لام در (لتکون) تعلیل و بیان علت نزول قرآن است یعنی قرآن بر قلب تو نازل شد که از جمله پیمبران باشی.

نزل، دلالت دارد که نزول جبرائیل بقلب رسول اکرم دفعی بوده، دفعی بودن آن ممکن است نسبت بهر آیه‌ای باشد، و شاید مقصود آن معنویت قرآن باشد قوله تعالی إِنَّا أَنْزَلْناهُ فِی لَیْلَةِ الْقَدْرِ که در شب قدر حقیقت قرآن بقلب مبارکش فرود آمده.

و شاید آنجا که (تنزیل) میگوید مقصود آیات و الفاظ قرآن باشد که بتدریج بتوسط ملک وحی بر جسد مبارکش فرود آمده و آنجا که نزول فرموده آن معانی و حقیقت قرآن است که از عالم ما فوق الطبیعه بر آن روح قدسی آن بزرگوار که در گرفته بنور توحید بود و قلب منور او است نزول نموده و بعد آیه آیه در موارد خاصّ بتوسط ملک وحی نازل گردیده زیرا علوم انبیاء که آن را وحی نامند بر عکس علوم حکماء و دانشمندان است.

علوم حکماء از مرتبه دانی بتوسط تعلیم و تدریس اول مطالبی وارد حس مشترک میشود و از آنجا بقوّه ذاکره و خیال سپرده میگردد پس از آن بسلطان عقل عرضه میشود و عقل از محسوسات و بدیهیّات کلیات را انتزاع مینماید و قضایا ترتیب میدهد و نتیجه میگیرد و باین طریق امر مجهولی را معلوم میگرداند.

لکن انبیاء در علومشان محتاج باین مقدمات نمیباشند آنچه از خدا خواهند بآنها بفهمانند اول معانی بطریق وحی بقلبشان القاء میگردد و از آنجا بقوّه خیال و ذاکره فرود میآید تا میرسد بحسّ مشترک و ملک وحی را بصورت می‌بینند.

صفحه : ۲۸۸

پس از حكايت انبياء و گذارش امم و عذابهايى كه در اثر مخالفت امّتشان فرود آمده بمنقبت و فضيلت رسول گرامى خود سوره را خاتمه ميدهد و بزرگتر فضيلت حضرتش را كه فرمود آمدن جبرئيل بالقاء وحى و آيات قرآن مجيد بقلب مباركش را تذكّر ميدهد و چنين فضيلتى در باره هيچ يك از پيمبران و كتابهاى آنها نفرموده بلكه تورات كه اينقدر فضيلت در باره آن رسيده ظاهرا بتوسط الواح و صحيفه بر حضرت موسى (ع) نازل گرديده.

بِلِسانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ در اينكه دو آيه دو فضيلت براى قرآن تذكّر ميدهد: اول آنكه قرآن بزبان عربى فصيح نازل گرديده و عربى بودن قرآن از جهاتى بر شرافت آن افزوده اول چون خود حضرتش عرب بود و بزبان عربى تكلّم ميفرمود از اينكه جهت زبان عربى كه نسبت بخود او دارد بر باقى لغات افضل است، و نيز بحكم (وَ أَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ) كه مأمور شد اول نزديكان خود را تبليغ نمايد كه اگر قرآن بغير زبان آنها فرود آمده بود آنها نميفهميدند و در نپذيرفتن معذور بودند، و همچنين تمام قبيله‌هايى كه در اطراف مكّه بودند همه عرب بودند اگر اول آنان ايمان نميآوردند باقى مردم بطريق اولى ايمان نميآوردند مخصوصا عربهاى متعصب متكبر كه زبان عجمى كه غير عربى خودشانست عار ميدانند.

و ديگر بتصديق اهل لسان زبان عربى جامع‌تر و كامل‌تر از همه لغات بشمار ميرود بطورى كه مطالب بزرگ را ميتوان در آن گنجانيد زيرا تحت قواعد و قانون مضبوطى پايه گذارى شده و اگر بقاعده صحيح حجازى تلفظ گردد متصف بفصاحت و بلاغت خواهد گرديد اينكه است كه يكى از اعجاز قرآن همان فصاحت و بلاغت آنست.

وَ إِنَّهُ لَفِي زُبُرِ الْأَوَّلِينَ دوم وصف قرآن و فضيلت آن در كتابهاى پيشينيان آمده و ضمير (انّه) شايد راجع بقرآن باشد كه اوصاف قرآن در كتب آسمانى ثبت گرديده. و بقول

صفحه : ۲۸۹

ديگر مرجع ضمير خود رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است يعنى فضائل و خصوصيات نبىّ خاتم (ص) و علامات او در كتب پيمبران پيشين نوشته شده.

أَ وَ لَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَةً أَنْ يَعْلَمَهُ عُلَماءُ بَنِي إِسْرائِيلَ، وَ لَوْ نَزَّلْناهُ عَلى بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ، فَقَرَأَهُ عَلَيْهِمْ ما كانُوا بِهِ مُؤْمِنِينَ (يكن) فعل مضارع مذكر و (آيۀ) منصوب و مفعول او و جمله (ان يعلمه) بتأويل مصدر اسم كان ميباشد.

و بعضى (تكن) بتأنيث قراءت نموده‌اند و (آيـۀ) را برفع خوانده‌اند بنا بر اينكه در (تكن) ضمير مستتر است و (آيه) خبر مبتداء و مبتداء (ان يعلمه) بتأويل مصدر و جمله خبر كان، يعنى آيا نبود علم علماء بنى اسرائيل مثل إبن سلام و غيره بر آمدن محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم دلالت كننده بر صحت نبوّت او قوله تعالى وَ إِذا يُتْلى عَلَيْهِمْ قالُوا آمَنَّا بِهِ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنا إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ.

(طبرسى) كَذلِكَ سَلَكْناهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ قرآن را همين طورى كه وارد شده در ميآوريم يا خطور ميدهيم در قلبهاى گنهكاران يعنى رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم قرآن را براى آنها قراءت مينمايد و چون آيات قرآن بزبان خودشانست هم فصاحت و بلاغت آن را كه بنحو اعجاز است ميفهمند و هم ببعضى از معانى و اسرار آن مطّلع ميگردند.

لا يُؤْمِنُونَ بِهِ حَتَّى يَرَوُا الْعَذابَ الْأَلِيمَ، فَيَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً وَ هُمْ لا يَشْعُرُونَ با اينكه اعجاز و حقانيت قرآن نزد كفار و مشركين ثابت و محرز گرديده آنان ايمان نميآوردند تا وقتى كه عذاب دردناك را ببينند در دنيا مثل اينكه مبتلا گردند بعذاب آسمانى يا جنگ و كشته شدن و اسارت و غير اينها چنانچه بر امم پيشينيان وارد گرديده، يا عذاب اخروى از جحيم و نار و نيران و غير اينها و عذاب استيصال چه از عذابهاى دنيوى باشد يا اخروى يك دفعه و بغتۀ وارد ميگردد و ديگر چاره پذير نخواهد بود.

صفحه : ۲۹۰

فَيَقُولُوا هَل نَحنُ مُنظَرُونَ وقتى يک دفعه عذاب بگنهكاران اصابت مينمايد گويا آنان اميدوارند كه بآنها مهلت داده شود كه تدارك ما فات نماينـد اينكه است كه از روى حسـرت و نـدامت آرزو ميكننـد و ميگوينـد آيا بما مهلت ميدهند ديگر نميداند كه وقت عمل گذشته و هنگام پاداش رسيده.

أ فَبِعَذابِنا يَستَعجِلُونَ اينان در موقع امنيت و فرصت عمل نيك نميكنند بلكه از روى استهزاء و سخريه ميگويند چه وقت قيامت ميرسد و آن عذابهايى كه ما را بآن تهديد مى‌نمايى چه وقت خواهد رسيد وقتى موقع عذاب ميرسد آرزو ميكنند كه بدنيا بر گردند و عمل نيـك نماينـد و از عـذاب برهنـد لكن متأسـفانه خواهش آنـان پـذيرفته نخواهـد شـد أ فَرَأَيتَ إِن مَتَّعناهُم سِنِينَ، ثُمَّ جاءَهُم ما كانُوا يُوعَدُونَ ما أَغنى عَنهُم ما كانُوا يُمَتَّعُونَ اينكه آيه بخوبى پاسخ ميدهد اعتراض كسانى را كه هر گاه بگويند كافر و مشـرك و عاصى در مـدّت كوتاهى از عمر دنيايشان خلاف و خطاء كرده‌انـد چگونه خداى كريم و مهربان آنان را در جهنم و عذاب مخلّد ميگرداند در صورتى كه خودش در كلام مجيدش در باره پاداش اعمالش فرموده (جَزاءً وِفاقاً) جزاء بايد بر طبق عمل انجام گيرد.

خلاصه اينكه اينكه آيه خبر ميدهد كه اگر كفار را سالهاى بسيار از زندگانى دنيا متمّع و بهره‌مند گردانيم و بر آنها وارد شود آنچه را كه بآنها از عذاب وعده داده‌ايم زندگانى دراز دنيا دافع عذاب آنان نخواهد گرديد.

از اينجا توان اسـتفاده نمود كه اگر كافر و مشـرك سالهاى بسـيار در دنيا باقى باشـند و از نعمتهاى دنيا بهره‌مند گردند اگر بر كفر و طغيانشان كه سـبب عـذاب آنان است افزوده نگردد چيزى كم نخواهـد گرديـد زيرا كه آن ملكات و صـفات نكوهيـده‌اى كه باعث كفر و زندقه و طغيانشان گرديده ملكه نفسانى شده

صفحه : ۲۹۱

و در قلـب آنهـا نفـوذ نمـوده اينكه است كه بر فرض محـال اگر هميشه در دنيـا بودنـد بهمين كفر بـاقى ميماندنـد و كفر دائمى آنها ايجاب ميكند عذاب دائمى آنها را و باين لحاظ گوئيم بخوبى (جَزاءً وِفاقاً) در باره آنها صادق آيد و در باره آنان ظلم و ستمى واقع نگرديده.

وَ ما أَهلَكنا مِن قَريَةٍ إِلّا لَها مُنذِرُونَ، ذِكرى وَ ما كُنّا ظالِمِينَ خداى تعالى در اينكه آيه خود را از ظلم و ستم نمودن بكفار در هلاك گردانيدن آنها تبرئه مينمايد كه عذاب آنان پس از اتمام حجت و ارسال رسل و انزال كتب آسمانى و اقامه دليل انجام گرفته.

مفسـرين گوينـد (ذكرى) بمعنى تـذكّر و انـدرز است و ميشود منصوب و بمعنى عليّت باشـد يعنى علت هلاكت كفار نپذيرفتن انذار پيمبران بـوده و ميشود بمعنى مصـدرى باشـد زيرا كه انـذار و ذكر در واقع يكى ميشود چون انـذار پيمبران تـذكرى است، و ميشود مرفوع و صفت (منذرون) باشد و در هر حال در محل نصب يا رفع ميباشد نه لفظا.

خلاـصه آيه چنين تـذكر ميدهـد كه اول پيمبـران را بـا معجزات بر آنـان فرسـتاديم وقـتى آنهـا دانسـته و فهميـده از روى لجـاجت و خودسرى نصايـح رسولاـن را نپذيرفتنـد و انواع و اقسـام ظلم و اذيت را نسـبت بآن بزرگواران روا داشـتند آن وقت مستحق عـذاب گرديدند.

وَ ما تَنَزَّلَت بِهِ الشَّياطِينُ، وَ ما يَنبَغِي لَهُم وَ ما يَستَطِيعُونَ (شياطين) جمع شيطان است چون بساتين و دهاقين در جمع بستان و دهقان و در اصل شيطان دو قول است يكى بر وزن فيعال و ديگرى بر وزن فعلان.

چون بعضـى از مشـركين شايد گفته باشـند كه محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم آيات قرآن را از شيطان گرفته براى ردّ قول آنان و تأكيـد آيات بالا كه قرآن بتوسط روح الامين يعنى جبرئيل بقلب مبارك رسول اكرم (ص) فرود آمده، در اينكه آيه تصـريح فرموده كه ممكن نيست قرآن بالقاء شياطين نزول نموده باشد و عدم امكان

صفحه : ۲۹۲

آن بدو جهت است: یکی شیاطین قدرت و علمی ندارند که توانند چنین آیات معجز نمایی را القاء نمایند.
إِنَّهُم عَنِ السَّمعِ لَمَعزُولُونَ و دیگر چون راه آسمانها بسوی آنها بسته شده چنانچه در آیات دیگر بیان نموده که هر گاه شیاطین بخواهند بآسمانها عروج کنند و کلمات ملائکه را استماع نمایند بتیر شهاب زده و پرت میکردند اینکه است که شیاطین نه در خودشان چنین علم و دانشی است که آیات قرآنی را بقلب مبارک رسول القاء بنمایند و نه توانند از ملائکه و ساکنان جبروت بیاموزند.
فَلا تَدعُ مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ فَتَکُونَ مِنَ المُعَذَّبِینَ مسلّم و معلوم است که پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با آن مقام توحید و عصمتی که جبلی او بود هیچ وقت با خدای واحد احد، الهی قرار نمیداد. پس مخاطب گر چه بظاهر پیغمبر (ص) است ولی مراد تمام مردم میباشند، بعلاوه در اخبار رسیده که خطابات قرآن از باب (ایاک اعنی و اسمعی یا جارهٔ) میباشد و معنی اینکه شعر همان است که بفارسی میگویند «بدر میزنم دیوار تو بشنو».
و شاید اینکه طور خطاب برای قطع طمع مشرکین بوده که میگفتند تو قدری با ما همراهی کن و یک دفعه بخدایان ما سجده کن تا ما نیز با تو همراهی کنیم و خدای تو را پرستش نمائیم اینکه آیه و امثال آن برای قطع طمع آنها فرود آمده که بدانند رسولی که شالوده مقام توحید است هرگز سر ببت فرود نخواهد آورد وَ أَنذِر عَشِیرَتَکَ الأَقرَبِینَ مفسرین گفته‌اند وقتی اینکه آیه فرود آمد که عشیره و نزدیکان خود را از عذاب خدا بترسان آن حضرت فرستاد و تمام فرزندان عبد المطلب را در خانه ابو طالب جمع نمود و آنها چهل نفر بودند و بحضرت امیر (ع) امر نمود که یک پای گوسفند طبخ نماید و با یک ظرف شیر نزد آنان بیاورد و چون آن چهل نفر مردمان پر خور بودند خندیدند و گفتند اینکه خوراک یک نفر از ما نمیشود حضرت

صفحه : ۲۹۳

فرمود (بسم اللّه) بگوئید و بخورید آنها ده نفر ده نفر میآمدند و میخوردند و سیر میشدند آن شیر را نیز همه خوردند و سیراب شدند، ابو جهل گفت اینکه مرد ما را سحر نموده پس پیمبر (ص) آن روز حرفی نزد و باز فردای آن روز بهمین طریق آنان را دعوت نمود پس از صرف غذا بلند شد.
و فرمود ای پسران عبد المطلب بدانید که خدای تعالی مرا بر عموم خلق فرستاده و بر شما بخصوص و آیه (وَ أَنذِر عَشِیرَتَکَ الأَقرَبِینَ) را بر آنان قرائت نمود و من شما را بدو کلمه که در زبان آسان و در ترازوی اعمال سنگین است دعوت مینمایم که باین دو کلمه بر عرب و عجم فاتح شوید و همه مطیع شما گردند، و نیز از دوزخ نجات یافته بهشت نصیب شما گردد و اینکه دو کلمه اینکه است که گواهی دهید که خدای بحق یکی است و من رسول اویم و هر کس مرا در اینکه کار اجابت کند و معاون من گردد برادر و وزیر و وصیّ و خلیفه بعد از من باشد هیچکس باو جوابی نداد مگر علی بن ابی طالب (ع) بپا برخواست و گفت من در اینکه کار تو را یار و مددکار باشم و او بسال از همه کهتر و بساق از همه باریکتر و بجسم از همه دردمندتر بود، رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود بنشین سه مرتبه حضرت اینکه سخن را تکرار نمود کسی جواب نداد مگر علی بن ابی طالب (ع) در مرتبه سوم بامیر فرمود بنشین
(فانّک اخی و وصیی و وزیری و وارثی و من بعدی خلیفتی)
آن وقت آن جماعت از آنجا برخواستند و از روی استهزاء و سخریه بابو طالب گفتند پسرت را اطاعت کن که او را بر تو امیر نموده و اینکه روایت را ثعلبی در تفسیرش آورده.

(مجمع البیان) و نیز بروایت إبن عباس وقتی آیه وَ أَنذِر عَشِیرَتَکَ الأَقرَبِینَ نازل گردید حضرت بر کوه صفا بالا رفت و فرمود (یا صباحاه) و اینکه کلمه را در وقتی میگفتند که امر مهمّی مثل هجوم دشمن یا بلیّه دیگر واقع شده باشد چون قریش اینکه کلمه را شنیدند دور حضرتش جمع شدند و گفتند برای تو چه پیش آمده فرمود اگر بشما خبر دهم که در صبح یا شام دشمن میرسد آیا قبول میکنید، و بروایت

صفحه : ۲۹۴

دیگر اگر بگویم زیرا اینکه کوه جمعی سوار آمده‌اند مرا تصدیق مینمائید گفتند آری فرمود من شما را تهدید میکنم و میترسانم از عذاب سختی که در پیش دارید آن جماعت از استماع اینکه سخن در حال غضب متفرّق گردیدند، ابو لهب گفت (تبّا لک) خسران باد تو را ما را برای اینکه خبر دعوت نمودی حق تعالی در جواب او سوره‌ای فرستاد تَبَّت یَدا أَبِی لَهَبٍ تا آخر سوره.

(ابو الفتوح رازی) وَ اخفِض جَناحَکَ لِمَنِ اتَّبَعَکَ مِنَ المُؤمِنِینَ، فَإِن عَصَوکَ فَقُل إِنِّی بَرِیءٌ مِمّا تَعمَلُونَ خفض جناح استعاره از خفض جناح طائر است وقتی که خواهد انحطاط نماید امر برسولش نموده که با مؤمنین بنرمی و مهربانی و خوش خلقی عمل نما که بسوی تو راغب گردند و پس از آنکه تو نزدیکان خود را دعوت بایمان نمودی و مخالفت نمودند بگو من بیزاری میجویم از آن اعمال بد شما مثل بت‌پرستی و خیانت و ظلم و غیر اینها از اعمال رکیک شما.

وَ تَوَکَّل عَلَی العَزِیزِ الرَّحِیمِ، الَّذِی یَراکَ حِینَ تَقُومُ وَ تَقَلُّبَکَ فِی السّاجِدِینَ، إِنَّهُ هُوَ السَّمِیعُ العَلِیمُ برسولش امر فرموده که پس از آنکه بوظیفه خود و تبلیغ رسالت عمل نمودی و آنان عصیان و نافرمانی کردند تو اتّکاء و توکل نما بر خدای غالب قاهر مهربان، آن خدایی که می‌بیند تو را که چگونه در امر رسالت ایستادگی و مقاومت نموده‌ای یا آن خدایی که می‌بیند تو را آن وقتی که در شب برای تهجّد بپا می‌ایستی و نیز می‌بیند تو را که بین نمازگزاران در نماز جماعت سجده میکنی و اظهار ذلّت و بندگی می‌نمایی زیرا که او هم شنوا است که مناجات درونی تو را میشنود و هم دانای آشکار و نهان است.

و از ائمه علیهم السلام روایت شده که (تَقَلُّبَکَ فِی السّاجِدِینَ) یعنی تو را در اصلاب طاهرین گردانیده تا اینکه تو را نبیّ قرار داده. (طبرسی)

صفحه : ۲۹۵

هَل أُنَبِّئُکُم عَلی مَن تَنَزَّلُ الشَّیاطِینُ، تَنَزَّلُ عَلی کُلِّ أَفّاکٍ أَثِیمٍ (افّاک) یعنی کذّاب کسی که بسیار دروغ میگوید و آدم گنهکار که کار قبیحی را انجام دهد او را (اثیم) نامند.

چون در آیه بالا خبر میدهد که قرآن بتوسط (روح الامین) ملک وحی بقلب رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرود آمده نه از طرف شیاطین در اینکه آیه خبر میدهد و معرّفی مینماید اینکه هایی را که از کهنه که با شیاطین مراوده پیدا مینمایند و گویند کهنه مثل طلیحه و مسیلمه کذّاب و امثال آنان که در آن زمان بوده‌اند و آنها را بچند صفت معرّفی نموده: یکی اخبار دروغ میگویند و دیگر از ارتکاب هیچ گناهی باک ندارند و صفت دیگر آنها چنین است که:

یُلقُونَ السَّمعَ وَ أَکثَرُهُم کاذِبُونَ مفسرین گفته‌اند شیاطین پیش از نزول قرآن بطرف آسمانها میرفتند و القاء سمع مینمودند و بعضی از آنچه را که از ملائکه شنیده بودند بکهنه که دوستان خودشان بودند با دروغ آمیخته و بآنها میآموختند تا وقت بعثت رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بتیر شهاب راه شیاطین بسوی آسمانها بسته گردید، قوله تعالی در وصف قرآن فرموده وَ إِنَّهُ لَتَنزِیلُ رَبِّ العالَمِینَ، وَ ما تَنَزَّلَت بِهِ الشَّیاطِینُ آری قلب مبارک رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم جولانگاه شیاطین نبوده بلکه مکان ورود و مرور ملائکه رحمت بوده.

خلاصه آيه خبر ميدهد كه آيات و اخبارات قرآن از قبيل خبرهايى كه اهل كهانت و ساحرين ميدهند نميباشد بدو دليل: يكى ساحرين و كاهنين اصلا مردمان دروغگو و خطاكارند و غالب اخباراتشان مشوب بدروغ و خلاف واقع است و شياطين فرود ميآيند بر كسانى كه مثل خودشان باشند تا دوستى بين آنها پديد گردد و اينكه دوستى بين محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و شياطين مفقود است و اخبارات قرآن تماما صدق و حقيقت و مطابق باقى كتب آسمانى است و از معدن صدق فرود آمده.

دوم- تجربه شده كه اهل سحر و كهانت غالبا مردمان ناقص العقل ميباشند

صفحه : ۲۹۶

و قواى دماغى آنها در اثر رياضت ضعيف گرديده و از همان نقطه ضعف آنها است كه با شياطين مراوده پيدا مينمايند و بتخيّلات قوّه واهمه بالقاء شياطين امورى را تخيّل ميكنند كه اكثر آنها مطابق واقع نيست اگر چه ممكن است بعضى از آنچه را كه بامارات و ظنون خود يافته‌اند مطابق واقع باشد لكن اكثر آنها دروغگويانند وَ الشُّعَراءُ يَتَّبِعُهُمُ الغاوُونَ طبرسى در جامع المجامع راجع باين آيه بيانى دارد در اينجا ترجمه مينمائيم:

(الشعراء) مبتداء (يَتَّبِعُهُمُ الغاوُونَ) خبرش يعنى تابع شعراء نميگردند بر دروغشان و باطلشان و سخنان هجوشان و مدح مردمان غير لايق مگر (غاون) يعنى سفهاء، و بقولى (الغاون) الراون، و بقولى شياطين، و بقولى آنها شعراء مشركينند مثل عبد اللّه زبعرى و ابو سفيان بن حرث إبن عبد المطلب و ابو غرّه و اميّة بن ابى الصلت و غير آنها كه آنان ميگفتند ما سخنانى مى‌گوييم مثل آنچه محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم گفته و سخنان هجو ميگفتند و اعراب دور آنها جمع ميشدند و استماع اشعار و كلمات هجوشان را مينمودند، و قوله تعالى:

أَ لَم تَرَ أَنَّهُم فِى كُلِّ وادٍ يَهِيمُونَ، وَ أَنَّهُم يَقُولُونَ ما لا يَفعَلُونَ مثل عمل آنها است كه در هر شعبه‌اى از سخنان دروغ وارد ميكردند و هيچ پروا نداشتند از غلوّ در كلام و تجاوز از حق و قذف و تهمت بخلق.

إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ وَ ذَكَرُوا اللّهَ كَثِيراً وَ انتَصَرُوا مِن بَعدِ ما ظُلِمُوا مؤمنين را از (غاون) استثناء نموده كه آنها بيشتر اشعارشان راجع بذكر خدا و تلاوت قرآن است و هر وقت شعرى ميگويند توحيد خدا و حكمت و موعظه و آداب نيكو و مدح رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و صلحاء مؤمنين است و اگر هجوى در اشعارشان باشد غرضشان يارى كردن مؤمنين و رد كردن هجوى است كه نسبت بمسلمين نموده‌اند و آنان عبد اللّه رواحه و كعب بن مالك و كعب بن زهير

صفحه : ۲۹۷

و حسان بن ثابت، حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بكعب بن مالك گفت (آنهايى كه مؤمنين را هجو ميكنند) تو هجوشان كن و فرمود قسم بآنكسى كه نفس من بيد او است كه هجو كردن بر آنها شديدتر از تير است و بحسان گفت بگو و روح القدس يارى ميكند تو را. (پايان) وَ سَيَعلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنقَلَبٍ يَنقَلِبُونَ يعنى (ايّ منصرف ينصرفون) ستمكاران را تهديد شديد مينمايد، و شايد مقصود چنين باشد آنهايى كه بپيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و مؤمنين ظلم نموده‌اند و بسخنان ركيك مثل شاعرى و كهانت و كذب آنها را ستم كردند بزودى خواهند دانست كه بكدام محل و مكانى منقلب و بازگشت خواهند نمود.

و شايد بطور عموم اشاره باين باشد كه ستم كنندگان منقلب بدوزخ ميگردند يعنى سر انجام آنها بعذاب ميكشد.

و از امام صادق عليه السّلام روايت شده كه آيه را اينكه طور قرائت مينمود

و سيعلم الّذين ظلموا آل محمّد حقهم

و شايد اينكه طور قرائت بطور تأويل باشد يعنى آيه را اينكه طور تأويل نموده. (طبرسى)

صفحه : ۲۹۸

سورة النمل

اشاره

مکیّة و هی اربع و تسعون آیة بصری و خمس و تسعون حجازی و ثلاث و تسعون کوفی

[سوره النمل (۲۷): آیات ۱ تا ۱۴]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
طس تِلکَ آیاتُ القُرآنِ وَ کِتابٍ مُبِینٍ (۱) هُدیً وَ بُشری لِلمُؤمِنِینَ (۲) الَّذِینَ یُقِیمُونَ الصَّلاةَ وَ یُؤتُونَ الزَّکاةَ وَ هُم بِالآخِرَةِ هُم یُوقِنُونَ (۳) إِنَّ الَّذِینَ لا یُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ زَیَّنّا لَهُم أَعمالَهُم فَهُم یَعمَهُونَ (۴)
أُولئِکَ الَّذِینَ لَهُم سُوءُ العَذابِ وَ هُم فِی الآخِرَةِ هُمُ الأَخسَرُونَ (۵) وَ إِنَّکَ لَتُلَقَّی القُرآنَ مِن لَدُن حَکِیمٍ عَلِیمٍ (۶) إِذ قالَ مُوسی لِأَهلِهِ إِنِّی آنَستُ ناراً سَآتِیکُم مِنها بِخَبَرٍ أَو آتِیکُم بِشِهابٍ قَبَسٍ لَعَلَّکُم تَصطَلُونَ (۷) فَلَمّا جاءَها نُودِیَ أَن بُورِکَ مَن فِی النّارِ وَ مَن حَولَها وَ سُبحانَ اللّهِ رَبِّ العالَمِینَ (۸) یا مُوسی إِنَّهُ أَنَا اللّهُ العَزِیزُ الحَکِیمُ (۹)
وَ أَلقِ عَصاکَ فَلَمّا رَآها تَهتَزُّ کَأَنَّها جَانٌّ وَلّی مُدبِراً وَ لَم یُعَقِّب یا مُوسی لا تَخَف إِنِّی لا یَخافُ لَدَیَّ المُرسَلُونَ (۱۰) إِلاّ مَن ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حُسناً بَعدَ سُوءٍ فَإِنِّی غَفُورٌ رَحِیمٌ (۱۱) وَ أَدخِل یَدَکَ فِی جَیبِکَ تَخرُج بَیضاءَ مِن غَیرِ سُوءٍ فِی تِسعِ آیاتٍ إِلی فِرعَونَ وَ قَومِهِ إِنَّهُم کانُوا قَوماً فاسِقِینَ (۱۲) فَلَمّا جاءَتهُم آیاتُنا مُبصِرَةً قالُوا هذا سِحرٌ مُبِینٌ (۱۳) وَ جَحَدُوا بِها وَ استَیقَنَتها أَنفُسُهُم ظُلماً وَ عُلُوًّا فَانظُر کَیفَ کانَ عاقِبَةُ المُفسِدِینَ (۱۴)

صفحه : ۲۹۹

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
اینکه آیات قرآن و کتاب ظاهری است (۱)
(قرآن) هدایت و مژده‌ایست برای کسانی که ایمان آورده‌اند (۲)
مؤمنین کسانی میباشند که نماز را بپای میدارند و زکاة مال خود را میدهند و بوقوع قیامت هم یقین دارندگانند (۳)
حقیقة کسانی که بآخرت ایمان ندارند برای آنان اعمالشان را آراسته گردانیم پس آنها سر گشته (و بی‌خردانند) (۴)
آن جماعت کسانی میباشند که برای آنها عذاب بد مهیا گردیده و آنان در روز قیامت هم از زیانکاران خواهند بود (۵)
و محققا قرآن از جانب (خدای) حکیم دانا بر تو القاء گردیده شده (۶)
متذکر بشو وقتی را که موسی باهل خود گفت من آتشی می‌بینم (در طلب آتش میروم) بزودی برای شما از آن خبر میآورم یا

شعله‌ای از آن که شاید شما گرم شوید (۷)
و چون موسی (بطلب) آتش آمد (بموسی نداء رسید) که برکت برای کسانی است (که در مکان) آتشند و کسانی که اطراف آن میباشند و خدای تعالی منزّه و مبرّا (از لوازم امکانی است) و پروردگار عالمیان است (۸)
ای موسی بحقیقت من خدای غالب و درستکار میباشم (۹)
(ای موسی) عصای خود را بینداز و چون موسی نظر کرد دید عصا حرکت میکند و گویا ماری است (آن وقت) ترسید و رو برگردانید (خطاب شد) ای موسی نترس نزد من فرستادگان (پیمبران) نمیترسند (۱۰)
مگر کسی که ستم نمود و پس از آن بدی را بنیکی تبدیل گردانید حقیقهٔ

صفحه : ۳۰۰

من خدای آمرزنده مهربانم (۱۱)
ای موسی دست خود را در گریبانت داخل گردان روشنایی بدون سوء و آفتی بیرون میآوری و نزد فرعون و گروه او برو با نه معجزه زیرا که اینان جماعت بدکاران میباشند (۱۲)
پس چون موسی نزد فرعون و تابعین او با آیات روشن کننده ما آمد گفتند اینکه سحری است آشکارا (۱۳)
و آیات را از روی ستمگری و علوّ و برتری انکار نمودند در حالی که در باطن (بحقانیت) آن یقین داشتند ای محمّد نظر کن و ببین که چگونه بود سر انجام مفسدین (۱۴).

(توضیح آیات)

اشاره

طس سخنان مفسرین در توجیه (طس) ۱- (طا) اشاره بطهارت قدس الهی، و (سین) بسناء و عزّت نامتناهی ۲- (طا) اشاره بروندگان راه و سلامت قلوبشان بطلب قدس الهی و خالی بودن دل آنها از ما سوی اللّه تعالی.
۳- از إبن عباس نقل شده که (طس) نامی است از نامهای خدا که بآن قسم یاد نموده که اینکه سوره آیات کتاب روشن کننده است.
۴- (طا) مأخوذ از لطیف و (سین) از سمیع است.
تِلْکَ آیاتُ الْقُرْآنِ وَ کِتابٍ مُبِینٍ هُدیً وَ بُشْری لِلْمُؤْمِنِینَ (تلک) مبتداء و (آیات القرآن) خبر آن و (هدی) خبر بعد از خبر یا خبر مبتداء محذوف و محل آن نصب است بنا بر اینکه حال باشد برای آیات یا محلا مرفوع است بنا بر یکی از سه وجه: ۱- خبر مبتداء محذوف که (هی) باشد، ۲- بدل از آیات، ۳- خبر بعد از خبر. و در معنی آن دو طور گفته شده یکی بیان یعنی قرآن بیان کننده و نماینده راه حق و باطل است، و دیگر لطف

صفحه : ۳۰۱

از جهت اعجازی که دلالت کننده است بر صحت امر پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و مژده است برای اشخاص مؤمن که متصف بچند فضیلت میباشند:

الَّذِینَ یُقِیمُونَ الصَّلاهَٔ وَ یُؤتُونَ الزَّکاهَٔ وَ هُم بِالآخِرَهِٔ هُم یُوقِنُونَ یکی از روی ایمان نماز را بپای میدارند و دیگر زکاهٔ مال خود را میدهند و اینها کسانی میباشند که یقین بآخرت دارند.

إِنَّ الَّذِینَ لا یُؤمِنُونَ بِالآخِرَهِٔ زَیَّنّا لَهُم أَعمالَهُم فَهُم یَعمَهُونَ پس از آنکه در آیه بالا شرافت و فضیلت مؤمنین و مژده به آنهایی که بهدایت قرآن هدایت یافته‌اند و مطیع دستورات و قوانین آن گردیده‌اند بنیکوتر وجهی و شیرین‌تر بیانی آیات را ارائه داده و در مقابل آن در اینکه آیه اخیر خباثت و سرگردانی منکرین معاد را نیز بطرز نیکو واضح گردانیده که اعمال بدشان که موجب هلاکت و خسران آنها گردیده در نظرشان آراسته گردانیده و در آن پا فشاری مینمایند.

در اینجا ممکن است دو سؤال پیش بیاید

(سؤال اول)

اگر آراسته گردانیدن اعمال بد بخواسته خدا و فعل او انجام میگیرد اولا اینکه عمل منافی با کرم او است و در ثانی وقتی خدای تعالی چنین کند تقصیر بنده چیست اگر عمل بد در نظر آراسته و خوب نباشد انسان هرگز چنین عملی را نخواهد نمود.

(پاسخ)

از خود آیه جواب اینکه اعتراض داده میشود که زینت دادن اعمال بد در نظرشان اگر چه بخواسته خدا انجام گرفته زیرا که بدون اراده حق تعالی چیزی در عالم پدیدار نخواهد گردید لکن خواست خدا منوط بعمل خودشان است چون آنان از روی اختیار و دانستگی ایمان بآخرت نیاورده‌اند اینست که نفس خطاکار قوی گردیده و اعمال بد را در نظرشان جلوه خوب مینمایاند.

صفحه : ۳۰۲

(سؤال دوم)

در اینکه آیه خدای تعالی تزیین دادن اعمال بد را نسبت بخودش میدهد زَیَّنّا لَهُم أَعمالَهُم و در همین سوره نمل آیه ۳۴، نسبت بشیطان میدهد وَ زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیطانُ أَعمالَهُم و نیز در سوره عنکبوت آیه ۳۸ وَ زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیطانُ أَعمالَهُم

(پاسخ)

مفسرین گفته‌اند آراسته گردانیدن اعمال بد نسبت بشیطان بطور حقیقت است و نسبت بحق تعالی بطور مجاز است چون لازمه حیات دنیا و بقاء آن در مدت معین اینکه است که قوایی از شهوت و غضب باو داده شود، و نیز برای تأمین معاش و اینکه رزق او توسعه پیدا نماید قوای حیوانی باو داده تا جذب ملائم و دفع منافی نماید و اینها سبب طغیان وی گشته و منکر دار جزاء و پاداش گردیده و چون اینها بخواسته خداوندی تحقق گرفته استعارهٔ نسبت آراستگی اعمال بد را بخود میدهد زیرا که قوای حیوانیه از شهوت و غضب سبب فرو رفتن او در شهوات گردیده از اینکه جهت فرموده ما در اثر متابعت شهوات و انکار معاد اعمال وی را در

نظرش زینت دادیم.

لکن نسبت آراسته گردانیدن اعمال بد آنان بشیطان بطور حقیقت است که بوسوسه قوای سبعیه و حیوانیه را تحریک میکند تا آنکه اولا منکر معاد گردد و ثانیا اعمال بد را در نظرش آراسته گردانیده و خوب جلوه میدهد تا اینکه مرتکب معاصی گردد که در اثر آن بدترین عذاب دائمی مبتلا خواهد گردید و چنین کسانی شدیدترین مردم میباشند هم از جهت پاداش و هم از جهت زیانکاری.

وَ إِنَّكَ لَتُلَقَّى الْقُرْآنَ القاء، اقسامی دارد که آن را خاطرات نامند: القاء شیطانی، القاء نفسانی، القاء روحانی، القاء رحمانی.

۱- القاء شیطانی، هر گاه چیزی در قلب تو خطور نماید که گناهی یا امر شرّی را ایجاب نماید اینکه القاء شیطانی است و تابع آن را نفس امّاره نامند زیرا که شیطان شالوده شرّ و فساد و محرّک اعمال قبیح است.

۲- القاء نفسانی، اگر در قلب چیزی خطور نماید که راجع بحظوظ نفسانی

صفحه : ۳۰۳

باشد بدون اینکه باعث گناهی یا فسادی گردد آن را القاء نفسانی نامند که از خود نفس بروز نموده.

۳- القاء روحانی، هر گاه در قلب میلی ظاهر گردد که انسان را مایل گرداند باعمال خیر مثل طاعات و عبادات و احسان ببندگان خدا آن را القاء روحانی گویند زیرا که اعمال خیر ناشی از میول روحانی است که مرتبط با روحانیّین و ملائکه است اینکه است که اینکه قسم از خاطرات را الهام ملکی نامند ۴- القاء رحمانی، و آن لمعه نوری مانند که از افق قلب منوّر گردیده بنور ایمان و تقوی تابش مینماید و راه موحّد را بسوی حقیقت باز میگرداند و آن نفحه‌ای است از نفحات رحمانی که در آن حدیث معروف از پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل شده

(انّ للّه فی ایّام دهرکم نفحات الا فتعرّضوا لها)

یعنی در روزهای عمر شما از جانب خدا نسیمهای رحمتی میوزد آگاه باشید و خود را آماده کنید و در معرض قبول آن نفحات رحمت در آورید.

کسی که پای خود را بزنجیر آرزو و آمال دنیوی از مال و جاه و باقی حظوظات طبیعی بسته گردانیده در نردبان ترقّی و تعالی قدمی بالاتر نخواهد گذاشت و چنین کسی چگونه ممکن است قدمی بسوی حقیقت و ترقّی و تعالی بردارد و از آن اشراقات و القائات رحمانی خورسند گردد هرگز میسّر نخواهد گردید.

و شاید اشاره بهمین مطلب دارد که برای تذکّر افراد بشر رسولش را مخاطب قرار داده که ای پیمبر گرامی آیات قرآنی که بقلب تو القاء میگردد القاء رحمانی است نه شیطانی و نفسانی بلکه بالاتر و برتر از القائات ملکی بشمار میرود و آن (من لدن حکیم علیم) از طرف خدای حکیم دانا است.

آری قرآن از حاقّ حقیقت و از طرف حکیم درست کردار و راست گفتار و دانای پنهان و آشکار فرود آمده.

و (علیم) صیغه مبالغه و مبالغه در علم است مثل (سمیع و بصیر) که مبالغه در شنوایی و بینایی است.

صفحه : ۳۰۴

(اعتراض)

اگر گفته شود بتواتر ثابت گردیده که قرآن بتوسط جبرئیل ملك وحی آیه آیه بر پیمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وارد گردیده و

القاء رحمانی بدون واسطه باید بقلب نبی وارد گردد.

(پاسخ)

ممکن است در جواب گفته شود الفاظ و خطوط آیات چون از سنخ اینکه عالم طبیعی است و بر بدن رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وارد شده مراتبی را گذرانیده تا باین صورت الفاظ در آمده و در اینکه عالم طبیعت نازل گردیده اینکه است که بایستی ملک وحی بصورت بشری بر جسم رسول و قوای جسمانی او فرود آورد لکن حقیقت و معنویت قرآن که از حاقّ حقیقت و معنویت پدید گردیده و چنانچه در محل خود مبرهن گشته که نبیّ خاتم در شرافت و فضیلت در مرتبه عقل اول و اول موجودی است که از حق تعالی صادر گردیده اینکه است که در گرفتن حقیقت و معنویت قرآن محتاج بواسطه نخواهد بود.

مِن لَدُن حَكِيمٍ عَلِيمٍ اینکه آیه توطئه و مهیّا گردانیدن ذهن بشر است برای اینکه بدانند آیاتی که راجع بقصص و حکایت پیمبران و غیر آنها در قرآن تذکّر داده از طریق وحی بقلب مبارک رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نازل گردیده نه اینکه از جای دیگر یاد گرفته باشد إِذ قالَ مُوسی لِأَهلِهِ إِنِّی آنَستُ ناراً (اذ) توقیتیه منصوب است محلاً بمفعولیت برای (اذکر) محذوف گویا فرموده ای محمّد (ص) یا ای خواننده از آثار حکمت و علم حق فرا گیر و مردم را بحکایت موسی متذکر گردان وقتی که باهلش گفت من آتشی میبینم از دور سَآتِیکُم مِنها بِخَبَرٍ أَو آتِیکُم بِشِهابٍ قَبَسٍ لَعَلَّکُم تَصطَلُونَ اهل کوفه (بشهاب) بتنوین قرائت نموده‌اند و باقی قراء بغیر تنوین باضافه خوانده‌اند.

صفحه : ۳۰۵

موسی باهلش گفت من میروم که خبری از آتش یا پاره‌ای شعله کشنده را بیاورم تا شاید شما گرم شوید.

گویند شبی تاریک در وسط بیابان زن موسی (ع) را درد زائیدن گرفت رعد و برق بود و ابر سیاه هوا را پوشانیده و گوسفندان رمیدند و باران میبارید، موسی سنگ و آهنی که داشت بیرون آورد تا آتش روشن کند آنچه سعی نمود آتش جستن ننمود مضطرّ و بیچاره ایستاد آن وقت از جانب کوه طور آتشی دید در طلب آتش روان گردید دید آتش سر درخت سبزی است که برگهای آن را نمیسوزاند تعجّب نمود هر چه بآتش نزدیک میشد آتش بالا میرفت آن گاه از میان آتش نداء آمد:

أَن بُورِكَ مَن فِی النّارِ وَ مَن حَولَها (بورک) فعل مجهول از (بارک) یعنی خیر و برکت در آن قرار داده شده و خبر است نه انشاء، خیر و برکت برای کسی خواهد بود که در مکان آتش است (و من حولها) و کسانی که در اطراف آنند، قوله تعالی فَلَمّا أَتاها نُودِیَ مِن شاطِئِ الوادِ الأَیمَنِ فِی البُقعَةِ المُبارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ سوره قصص آیه ۳۰.

برای وضوح مختصری از تفسیر مجمع البیان را ترجمه مینمایم:

(وهب) چنین گفته وقتی موسی آتش را دید در نزدیکی آتش توقف نمود دید از درخت سبز آتش مشتعل است نه حرارت آتش درخت را میسوزاند و نه رطوبت درخت آتش را خاموش میکند تعجّب نمود ترکه‌ای در دست او بود بسوی آتش برد برای اینکه از آتش روشن شود پس آتش بطرف موسی آمد، موسی ترسید و عقب رفت (نودی) بوی وحی رسید که خیر و برکت برای کسی میباشد که در آتش است یعنی ملائکه‌اند و برای کسی است که در طرف او است یعنی موسی زیرا نوری که موسی دید ملائکه بودند که خدا را تسبیح و تقدیس مینمودند و آنکه دور درخت بود آن موسی بود، و گویا گفته خیر و برکت بر آنکه در آتش است و بر تو ای موسی زیرا که موسی نزدیک آتش بود نه در آتش،

صفحه : ۳۰۶

و (بورك) خبر است نه انشاء.

دیگری گفته (بُورِكَ مَن فِي النّارِ) یعنی کسی که سلطنت و قدرت و برهان او در آتش نمودار است پس برکت راجع باسم (اللّه) است و تأویل آن چنین است که خیر و برکت بر کسی خواهد بود که اینکه نور و آنچه اطراف آنست نورانی گردانیده یعنی موسی و ملائکه. (إبن عباس و حسن و سعید بن جبیر) و بقول دیگر (بورك) بحذف مضاف است یعنی برکت بر کسیست که در طلب آتش است و آن موسی است (وَ مَن حَولَها) ملائکه یعنی همیشه برکت بر موسی و ملائکه است و اینکه تحیّتی است از جانب خدای تعالی بر موسی همین طوری که وقتی ملائکه بر ابراهیم (ع) نازل گردیدند گفتند رحمت و برکات خدا بر شما اهل بیت باد.

خلاصه بیان طبرسی بپایان رسید وَ سُبحانَ اللّهِ رَبِّ العالَمِینَ ذات متعال برای رفع توهّم خود را بصفات قدس و جلال ستایش مینماید که پروردگار عالم منزّه و مبرّا از جسم و جسمانیات و عوارض است و محتاج بمکان و زمان نخواهد بود، نه زمانی باو احاطه دارد و نه مکانی وی را فرا گرفته و نه در تکلّم محتاج بجارحه از آلات مثل دهان و زبان و غیر آن است بلکه بقدرت و علم سرمدی ایجاد کلام مینماید.

یا مُوسی إِنَّهُ أَنَا اللّهُ العَزِیزُ الحَکِیمُ پس از آنکه در آیه بالا خود را بصفات جلال که آن را صفات سلبیه نامند تقدیس و تنزیه نمود در اینکه آیه خود را بصفات جمال که آن را صفات ثبوتیه گویند معرّفی مینماید و خطاب بموسی علیه السّلام مینماید که ای موسی آن کسی که با تو بتوسط نور سخن میگوید آن منم که خدایی میباشم که عزیز ارجمند و قادر و غالب بر هر چیز، غالبی است که مغلوب نخواهد شد، قادری است که هرگز عاجز نمیگردد در افعالش محکم و در تدابیرش متقن است.

صفحه : ۳۰۷

وَ أَلقِ عَصاكَ فَلَمّا رَآها تَهتَزُّ كَأَنَّها جَانٌّ وَلّی مُدبِراً وَ لَم یُعَقِّب موسی بن عمران (ع) پس از نداء (انا اللّه) مفتخر بمنصب رسالت گردید و بدو معجزه عصاء و ید بیضاء و معجزات دیگر که شاهد بر صدق مدّعایش باشد او را بهدایت فرعون و گروهان او مأمور گردانید، وقتی موسی بامر حق تعالی عصا را انداخت و دید ماری گشته حرکت میکند ترسید و عقب رفت بوی خطاب میرسد ای موسی نترس لا یَخافُ لَدَیَّ المُرسَلُونَ.

آری در اول وهله جای داشت که حضرت موسی بترسد زیرا که ظاهرا اول خارق العاده و معجزه‌ای بود که بدست مبارکش اجراء گردید.

و ظاهرا خوف او باقتضاء طبیعت بشری بود که انسان از هر امر هولناکی مخصوصا در اول مرتبه پیدایش آن میترسد و فرار میکند و لو آنکه بداند ضرری از آن متوجّه او نخواهد گردید.

(نکته قابل توجّه) نظر بقوله تعالی در سوره بقره آیه ۲۵۴ تِلكَ الرُّسُلُ فَضَّلنا بَعضَهُم عَلی بَعضٍ کسی که اندکی در اینکه آیات تدبّر نماید بذرّه‌ای از فضائل و علوّ نبیّ خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و برتری او بر رسول اولو العزم موسی بن عمران مطّلع خواهد گردید.

موسی بن عمران پس از آنکه مدّتی در خدمت شعیب نبی (ع) تربیت یافت و مراتب سیر الی اللّه را بپایان رسانید و لائق رسالت گردید در موقع اضطرار بتوسط نور یا نار که جمادی مانند مخاطب بنداء (أَنَا اللّهُ العَزِیزُ الحَکِیمُ) مفتخر بمنصب رسالت گردید و باو امر شد که فرعون و گروهان وی را هدایت نماید و برای اثبات رسالتش جمادی را بدست مبارکش مار گردانید و نوری بکف دستش نمودار شد.

لکن سیّد و رسول ما رسول خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بدون استاد و معلم و آموزگار پس از آنکه مربّی بتربیت ازلی و

فیوضات سرمدی گردید در محیط اعراب درّنده سیرت و خوک صفت که از انسانیت بهره‌ای نداشتند بتوسط ملک اعظم و واسطه

صفحه : ۳۰۸

وحی جبرئیل امین علیه السّلام بنام بزرگ ربوبیت خود (اقرء باسم ربّک الاعلی) حضرتش را مخاطب قرار داد و باسم مبدئیت و خالقیت او را بمنصب رسالت رسانید و خلعت پیشوایی بر تمام خلق را تا روز قیامت بر اندام رسای آن بزرگوار پوشانیده و نکته کلام اینجا است:

که ذات متعال در اول نزول وحی خود را بدو صفت بموسی علیه السّلام معرّفی مینماید که صاحب نداء را بشناسد اینست که فرمود (منم خدای عزیز و حکیم) و پس از آنکه موسی (ع) صاحب نداء را بصفات جلال شناخت او را بمنصب رسالت مفتخر گردانید.

لکن نبیّ خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بقدری در مقام معرفت و شناسایی بمقام الوهیت کامل بود که در همان ابتداء نزول وحی بمجرّد خطاب (اقرَأ بِاسمِ رَبِّکَ) بنا بر مشهور که اول نزول وحی سوره (اقرء) باشد، یا بقول دیگر که سوره مدّثر یا أَیُّهَا المُدَّثِّرُ قُم فَأَنذِر و هر چه باشد او را مأمور میگرداند که باسماء الحسنی و صفات علیا که دلالت بر مسمّی دارد و قبلا عارف بآن گردیده‌ای مردم را بمقام الوهیت و وحدت آشنا گردان.

خلاصه پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بقدری در معرفت بمقام الوهیت قبل از نزول وحی و منصب رسالت کامل بود که بمجرد رؤیت ملک وحی بنور سرّی خود جبرئیل را شناخت و فهمید که آن رسول پروردگار او است که او را منصوب برسالت و مأمور بهدایت خلق گردانیده، اینکه بود که برای رفع اشتباه محتاج بشاهد و علامتی نبود که دلیل بر حقانیت او باشد و نداء رحمانی را از القاء شیطانی تمیز دهد و نیز معجزات حضرت موسی و نیز معجزات پیمبران دیگر اکثر آن از جنس مادیات و مخصوص بعصر خودشان بود لکن معجزه پیمبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قرآن مجید و آن دفتر مجلّل از جنس کلام و یکی از اقسام دلالت وضعی بشمار میرود که دلالت بر مسمی دارد و صفات والای حقّانی را ارائه میدهد و معجزه باقیه او است که تا قیام قیامت بین خلق ابراز فعالیت مینماید.

صفحه : ۳۰۹

فَلَمّا جاءَتهُم آیاتُنا مُبصِرَةً قالُوا هذا سِحرٌ مُبِینٌ (مبصرة) اسم فاعل و مقصود اسم مفعول است یعنی آیاتی است مرئی که هر بیننده‌ای که نظر کند آن را میبیند، و قوله تعالی (مبصرة) مثل قوله تعالی است که فرموده (هدی و نورا) و هر چه بر وزن (مفعله) باشد بمعنی شیاع و کثرت است چنانچه گویند (ارض مضبّة) یعنی کثیرة الضباب و امثال آن بسیار است که آنچه بر وزن (مفعلة) آید معنی کثرت در آن مندرج است.

خلاصه وقتی موسی علیه السّلام مأمور گردید فرعون و گروه او را هدایت نماید و دو معجزه بزرگ برای اثبات رسالت بدست او داده شد و حضرتش خود را بفرعون رسانید و پس از تبلیغ رسالت دو معجزه ظاهر و بین خود را ارائه داد و آنها بقدری ظاهر و بین بود که هر کس آن را مشاهده مینمود بیقین میدانست که آن از عالم ما فوق الطبیعة ظهور و بروز نموده و آن کار خدائیست و چنین عملی از عهده بشر خارج است با اینکه حال نسبت سحر بحضرتش دادند و گفتند اینکه سحری است آشکارا.

وَ جَحَدُوا بِها وَ استَیقَنَتها أَنفُسُهُم ظُلماً وَ عُلُوًّا فرعون و گروه او بزبان انکار نمودند در حالی که بباطن یقین کردند که اینکه کار خدایی است و غرض از انکارشان یا ستم بموسی و هارون بود یا بگمان اینکه خللی بسلطنت و ریاستشان وارد نیاید علوّ نمودند و بخود ظلم کردند زیرا که انکارشان سبب انهدام آنها گردید و نیز چون طالب علو و برتری بودند بدریای هلاکت سرنگون گردیدند.

فَانظُر کَیفَ کانَ عاقِبَةُ المُفسِدِینَ خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که بنظر عبرت بنگر و ببین چگونگی عاقبت ستمکاران و کسانی که طالب علو و برتری بودند و بخود و دیگران ستم نموده‌اند چه خواهد بود، و اگر چه مخاطب بخطاب (فانظر) نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است لکن شاید مقصود اصلی امت باشند که از حکایت گذشتگان متنبه گردند

صفحه : ۳۱۰

و بدانند که ظلم و ستم نمودن بخلق برای علوّ و برتری بالاخره انسان را بچاه مذلّت فرو خواهد برد.

شعر

همه حالت مفسدان ناخوش است سر انجام اهل فساد آتش است

[سوره النمل (۲۷): آیات ۱۵ تا ۲۶]

اشاره

وَ لَقَد آتَینا داوُدَ وَ سُلَیمانَ عِلماً وَ قالا الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی فَضَّلَنا عَلی کَثِیرٍ مِن عِبادِهِ المُؤمِنِینَ (۱۵) وَ وَرِثَ سُلَیمانُ داوُدَ وَ قالَ یا أَیُّهَا النّاسُ عُلِّمنا مَنطِقَ الطَّیرِ وَ أُوتِینا مِن کُلِّ شَیءٍ إِنَّ هذا لَهُوَ الYΘ□G̑ المُبِینُ (۱۶) وَ حُشِرَ لِسُلَیمانَ جُنُودُهُ مِنَ الجِنِّ وَ الإِنسِ وَ الطَّیرِ فَهُم یُوزَعُونَ (۱۷) حَتّی إِذا أَتَوا عَلی وادِ النَّملِ قالَت نَملَةٌ یا أَیُّهَا النَّملُ ادخُلُوا مَساکِنَکُم لا یَحطِمَنَّکُم سُلَیمانُ وَ جُنُودُهُ وَ هُم لا یَشعُرُونَ (۱۸) فَتَبَسَّمَ ضاحِکاً مِن قَولِها وَ قالَ رَبِّ أَوزِعنِی أَن أَشکُرَ نِعمَتَکَ الَّتِی أَنعَمتَ عَلَیَّ وَ عَلی والِدَیَّ وَ أَن أَعمَلَ صالِحاً تَرضاهُ وَ أَدخِلنِی بِرَحمَتِکَ فِی عِبادِکَ الصّالِحِینَ (۱۹)

وَ تَفَقَّدَ الطَّیرَ فَقالَ ما لِیَ لا أَرَی الهُدهُدَ أَم کانَ مِنَ الغائِبِینَ (۲۰) لَأُعَذِّبَنَّهُ عَذاباً شَدِیداً أَو لَأَذبَحَنَّهُ أَو لَیَأتِیَنِّی بِسُلطانٍ مُبِینٍ (۲۱) فَمَکَثَ غَیرَ بَعِیدٍ فَقالَ أَحَطتُ بِما لَم تُحِط بِهِ وَ جِئتُکَ مِن سَبَإٍ بِنَبَإٍ یَقِینٍ (۲۲) إِنِّی وَجَدتُ امرَأَةً تَملِکُهُم وَ أُوتِیَت مِن کُلِّ شَیءٍ وَ لَها عَرشٌ عَظِیمٌ (۲۳) وَجَدتُها وَ قَومَها یَسجُدُونَ لِلشَّمسِ مِن دُونِ اللّهِ وَ زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیطانُ أَعمالَهُم فَصَدَّهُم عَنِ السَّبِیلِ فَهُم لا یَهتَدُونَ (۲۴)

أَلاّ یَسجُدُوا لِلّهِ الَّذِی یُخرِجُ الخَبءَ فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ یَعلَمُ ما تُخفُونَ وَ ما تُعلِنُونَ (۲۵) اللّهُ لا إِلهَ إِلاّ هُوَ رَبُّ العَرشِ العَظِیمِ (۲۶)

صفحه : ۳۱۱

(ترجمه)

حقیقهٔ ما بداود و سلیمان علم عطاء نمودیم و گفتند حمد و ستایش مخصوص بخدایی است که ما را بر بسیاری از بنده‌گان مؤمن خود تفضیل و برتری داده (۱۵)

و سلیمان از داود ارث برد و گفت ای مردم (بدانید) که زبان پرندگان بما آموخته شده و از هر چیزی بما عطاء گردیده و بحقیقت هر آینه اینکه فضل و بخششی است آشکارا (۱۶)

و برای سلیمان لشگریانی از جنّ و انس و پرندگان جمع گردیده شد و بهم پیوسته (و مرتبط بیکدیگر) بودند (۱۷)

تا وقتی که (سلیمان و قشونش) بر وادی مورچه‌گان آمدند مورچه‌ای گفت ای گروه مورچه‌گان در منزلگاه خودتان داخل گردید

که سلیمان و قشون او شما را پایمال نکنند در حالی که آنها ملتفت شما نشوند (۱۸)
سلیمان از سخن مورچه تبسّم کرد و گفت پروردگارا مرا الهام کن که بر نعمتی که بمن و بپدر و مادر من انعام نموده‌ای تو را شکر کنم و اینکه عمل صالحی بنمایم که شایسته پسند تو باشد و برحمت خود مرا در بنده‌گان شایسته خود داخل گردان (۱۹)
و سلیمان پس از آنکه

صفحه : ۳۱۲

پرندگان را جستجو کرد و گفت چه شده که من هدهد را نمی‌بینم یا اینکه او از غائبین گردیده (۲۰)
البته آن را معذّب میگردانم بعذاب سخت یا سرش را میبرم یا (برای غیبت خود) حجّت و دلیل آشکارایی بیاورد (۲۱)
پس از اندک وقتی (هدهد آمد) و بسلیمان گفت من بچیزی دانا گردیدم که تو بآن دانا نشده‌ای و از شهر سبا بر تو خبر یقینی آورده‌ام (۲۲)
زنی را در آنجا یافتم که بر اهل آنجا پادشاهی مینمود و برای وی همه چیز حاضر بود و آن دارای تخت عظیمی بود (۲۳)
آن زن و گروه او را چنین یافتم که بخورشید سجده میکردند نه بخدا و شیطان اعمال آنان را در نظرشان زینت داده و راه آنها را سدّ نموده و آنها هدایت نمیگردند (۲۴)
و سجده نمیکنند آن خدایی را که آنچه در آسمانها و زمین است بیرون میآورد و آنچه را مخفی میگردانید یا ظاهر میکنید همه را میداند (۲۵)
خدا آن کسی است که نیست خدایی مگر او و او پروردگار عرش بزرگ است (۲۶).

صفحه : ۳۱۳

(توضیح آیات)

اشاره

وَ لَقَد آتَینا داوُدَ وَ سُلَیمانَ عِلماً بلام تأکید و (قد) تحقیقی در مقام فضیلت دو پیمبر بزرگوار داود (ع) و سلیمان (ع) بر آمده و آنان را بشرافت علم برگزیده و گرامی داشته و پاره علومی را اختصاص بآنها داده. و (علم) در آیه اگر چه اطلاق دارد لکن نکره بودن آن دلیل بر اینکه است که بعضی از اقسام علوم را اختصاص بآنها داده و بقرینه آیات دیگر و بعضی روایات آن علمی که مخصوص بداود علیه السّلام گردانیده یکی علم زره سازی بوده که بدون آتش آهن در دست مبارکش نرم میگردید، و دیگر تسبیح نمودن کوه‌ها با وی، و فرود آمدن کتاب (زبور) که آن کتاب آسمانی او و مشتمل بر توحید و مواعظ و اخبار آمدن نبیّ خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و خلفای گرامی او علیهم السلام بود.
و آن علمی که مخصوص بسلیمان (ع) گردانیده دانستن زبان پرندگان و حیوانات و متصرف گردانیدن او را بر باد و آتش و جنّ و انس و باقی علومی که بآنها عطاء نموده و البته تمام پیمبران و جانشینان آنها دارای تمام اقسام علوم میباشند و فاقد هیچ نوع کمالی نخواهند بود لکن بحکمت الهی و بمقتضای وقت بایستی هر یک نوعی از علوم را اظهار بنماید که آن بر عظمت و اقتدار حق تعالی و اثبات رسالت او گواهی دهد.

وَ قالا الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی فَضَّلَنا عَلی کَثِیرٍ مِن عِبادِهِ المُؤمِنِینَ اینکه آیه دلالت واضح دارد بر فضیلت و شرافت علم و اینکه نعمت علم و دانش از بالاترین و ارجمندترین نعمتهای الهی بشمار میرود و بهر کس دانش داده شود خیر و فضیلت و شرافت و برتری از غیر بوی عنایت گردیده و فاقد آن در نظرها خفیف و خوار و در پیمودن طریق سعادت و رسیدن بمقصود ناتوان خواهد بود و مثل آدم نابینا راه را از چاه تمیز نخواهد داد زیرا که پیمودن راه فضیلت منوط بعلم

صفحه : ۳۱۴

و عمل است.

و اگر چه هر علمی از جهلش بهتر است لکن تمام علوم در یک درجه نمیباشند شرافت علم بشرافت موضوع و فائده آنست.

بالاترین اقسام علوم نخستین علم و معرفت بمقام الوهیت و معارف حقّه است سپس علم اخلاق و علم احکام است، در آن حدیث مشهور رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده

(انّما العلوم ثلاثهٔ: آیهٔ محکمهٔ او فریضهٔ عادلهٔ او سنهٔ قائمهٔ)

و اینکه سه علم بعلم توحید و اخلاق و احکام تفسیر گردیده، و بکلمه (انّما) حضرت علم نافع را منحصر بهمین سه قسم میگرداند و باقی علوم را فضل میداند.

و علومی که بداود و سلیمان علیهما السلام داده شده مثل زره سازی و دانستن زبان مرغان اگر چه از صنایع مستطرفه بشمار میآید لکن چون علم آنها علم لدنّی و از سر چشمه علم ازلی گرفته شده و بدون وسائل خارجی بروز و ظهور نموده اینکه است که علوم آن بزرگواران بر باقی علوم فضیلت و برتری دارد زیرا که بعلمشان که نماینده اوصاف الهی است کمالات ازلی حقّ تعالی را نشان میدهند و در مقام شکر گذاری اظهار مینمایند که حمد و ستایش مخصوص بآن خدایی است که ما را بر بسیاری از بنده‌گان مؤمن خود فضیلت و برتری داده و ما را مظهر و نماینده علم و قدرت و سلطنت خود گردانیده.

وَ وَرِثَ سُلَیمانُ داوُدَ اینکه آیه دلالت صریح دارد که سلیمان مال و ملک و سلطنت داود را بارث گرفت، و گویند حضرت فاطمه سلام اللّه علیها اینکه آیه را در جواب ابو بکر که کذبا میگفت من از رسول خدا (ص) شنیدم که فرمود

۱» (نحن معاشر الانبیاء لا نورّث)«

استشهاد نموده و اینکه مخالفین گفته‌اند مقصود از ارث در اینجا اینکه است که سلیمان نبوّت و پادشاهی را از داود بمیراث برد نه مال، اینکه کلام مردود است زیرا که

---

(۱) از ما جماعت انبیاء ارث برده نمیشود.

صفحه : ۳۱۵

اولا نبوّت و سلطنت ارث نمیشود، نبوّت منصب خدایی است و همچنین سلطنت سلیمان یک امر خارق العاده و بخشش الهی بود امر انتقالی نبود که سلیمان از داود بارث برده باشد.

و در ثانی میراث در لغت برای مال وضع گردیده و صرف کردن کلام از ظاهرش بدون قرینه خلاف طریقه عقلایی است.

وَ قالَ یا أَیُّهَا النّاسُ عُلِّمنا مَنطِقَ الطَّیرِ وَ أُوتِینا مِن کُلِّ شَیءٍ سلیمان علیه السّلام در مقام اظهار شکرگزاری از نعمتهای الهی و فضیلت خود اعلام میکند و مردم را خبردار مینماید بآن سلطنت و علم و فضیلتی که نصیب وی گردیده که بدانند و سر اطاعت فرود آورند و مطیع حق تعالی گردند و تذکر میدهد بعض نعمتهایی را که بوی عطاء گردیده که از جمله آنها دانا گردیدن بزبان پرندگان است

و اینکه از هر چیزی بهره‌ای باو داده شده، و شاید از (علّمنا) که بصیغه جمع آورده مقصود خود و پدرش داود باشد، و شاید خودش باشد نظر ببزرگی و عظمتی که نصیب او شده بصیغه جمع آورده.

إِنَّ هذا لَهُوَ الفَضلُ المُبِينُ و اظهار مینماید که بخشش اینکه علوم و باقی نعمتها تفضّل و نعمت بزرگی است که از سر چشمه رحمت الهی بر من ترشّح نموده، اشاره به اینکه ممکن خواه ملك باشد یا نبیّ یا ولیّ در حدّ ذات خود (لیس) است و باو (ایس) است یعنی فاقد وجود و کمالات وجود است و از خود هیچ ندارد آنچه از فضل و کمالات در او دیده شود پرتو فیض رحمت رحمانی ایزدی است که ظهور و بروز نموده.

وَ حُشِرَ لِسُلَيمانَ جُنُودُهُ مِنَ الجِنِّ وَ الإِنسِ وَ الطَّيرِ فَهُم يُوزَعُونَ (یوزعون) وزع- در لغت بمعنی بازداشتن و منع نمودن است و مانع را (وازع) گویند یعنی سلیمان لشگریانی از جنّ و انس و مرغان را جمع گردانید و بالهام الهی برای هر گروهی رئیسی مقرّر گردانید که از هم پراکنده نگردند و نیز مشغول اعمال ناشایسته نشوند.

صفحه : ۳۱۶

(گفتار بعضی از مفسرین راجع بنطق و کلام پرندگان) نطق و منطق لفظی را گویند که ارائه و نشان دهد ما فی الضمیر ناطق و گوینده را خواه مرکّب باشد و خواه مفرد، و گاهی مجازا بر هر صوتی که دلالت بر معنایی دارد گفته میشود، و چنانچه معلوم است هر نوعی از حیوانات دارای یک نوع صوتی میباشند که موقع حاجت ما فی الضمیر خود را ارائه میدهند و افراد همنوع خودشان را مطّلع میگردانند، و اهل فراست نیز گاهی از هر صدای مخصوصی که از بعض حیوانات میشنوند مقصود آنان را میفهمند و خبر میدهند، وقتی چنین فراستی در بعض افراد که صاحب ولایت و نبوت نباشند یافت گردد در نبی مثل سلیمان (ع) که صاحب ولایت و نفس قدسی است تعجّب ندارد که در او مرتبه اعلای آن تحقّق داشته باشد.

اینکه بود که هر وقت سلیمان (ع) صدایی از حیوانی میشنید بآن قوّه قدسیه خود مقصود او را میفهمید و گاهی خبر میداد، مثل اینکه گویند وقتی آواز بلبلی را شنید گفت میدانید بلبل چه میگوید گفتند خدا و رسولش بهتر میدانند فرمود میگوید من امروز نیم خرما خورده‌ام خاك بر سر اینکه دنیا، طاووس صدا کرد گفت میگوید (کما تدين تدان) همان طوری که عمل میکنی جزاء داده میشوی یعنی هر چه کنی مکافات آن را خواهی دید، هدهد صدا کرد گفت میگوید هر که رحم نکند خدا بر او رحم نکند، (صرد) صدا کرد گفت میگوید استغفار کنید ای گنه‌کاران، طوطی صدا کرد گفت میگوید وای بر کسی که مطلوب و مقصود وی دنیا باشد، خطّاف آواز داد گفت میگوید (قدّموا خيرا تجدوه) از جلو نیکی بفرستید تا آن را بیابید، کبوتر صدایی کرد سلیمان (ع) گفت میگوید (سبحان ربّى الاعلى ملأ سمائه و ارضه) حدأه صدا کرد گفت میگوید (كُلُّ شَيءٍ هالِكٌ إِلّا وَجهَهُ) یعنی هر چیزی فانی میگردد مگر خدا، قطاة گوید (من سكت سلّم) هر کس خاموش گردد بسلامت ماند، خروس گوید (اذكروا اللّه يا غافلين) ای غافلین خدا را یاد کنید، عقاب گوید دوری از مردم سکینه دل

صفحه : ۳۱۷

و آرامیدن حواسّ است، ضفدع گوید (سبحان ربّى القدّوس)، باز گوید (سبحان ربّى العظيم و بحمده)، هزار دستان گوید (سبحان الخالق الدائم) چکاوك در صفير خود میگوید بار خدایا بر دشمن محمّد و آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم لعنت کن، سار گوید خدایا از تو روزی روز بروز میخواهم، درّاج گوید (الرحمن على العرش استوى).

بروایت کعب الاخبار روزی ورشان نزد سلیمان آمد و آواز داد و گفت بزائید برای مردن بسازید برای خراب شدن، هدهد نزد سلیمان آمد و صدایی کرد سلیمان علیه السّلام گفت میگوید

(من لا یرحم لا یرحم)

هر که رحم نکند رحم کرده نشود. (منهج الصادقین) محمّد بن کعب در اوصاف لشگرهای سلیمان چنین گفته: بیست و پنج فرسخ جایگاه انسان و بیست و پنج فرسخ جای جن، بیست و پنج فرسخ جای وحوش و بیست و پنج فرسخ جای پرندگان، و در آن لشگر گاه هزار خانه از آبگینه ساخته شده و سیصد خانه زنان آزاد منزل داشتند و هفتصد خانه کنیزان بفرموده سلیمان باد عاصف لشگرگاه را بلند مینمود و بباد آرام آن را حرکت میداد بهر جا میخواست آن را میبرد و بسلیمان (ع) وحی رسید که ما چنین مقرّر نمودیم که در مملکت تو هر کس هر چه بگوید باد صدای او را بگوش تو برساند.

و روایت شده که سلیمان (ع) از بیت المقدس بیرون میرفت با ششصد هزار کرسی که در طرف یمین و یسار او بود و امر مینمود طیور پرهای خود را از بالا سایه بیندازند، و بباد فرمان میداد که تخت او را بلند کند و بمدائن برساند و از آنجا بر گردد در اصطخر، بعضی ببعضی گفتند آیا هرگز مملکت باین عظمت دیده‌اید یا شنیده‌اید گفتند نه آن وقت منادی از آسمان ندا کرد ثواب یک سبحان اللّه بزرگتر از آنست که می‌بینید. (طبرسی)

صفحه : ۳۱۸

حَتّی إِذا أَتَوا عَلی وادِ النَّملِ قالَت نَملَةٌ یا أَیُّهَا النَّملُ ادخُلُوا مَساکِنَکُم لا یَحطِمَنَّکُم سُلَیمانُ وَ جُنُودُهُ وَ هُم لا یَشعُرُونَ بهمین ترتیب باد بساط سلیمان را حرکت داد تا اینکه در طائف یا در شام بوادی مورچه‌گان رسید، و (علی) در آیه مشعر بر اینکه است که حرکت بساط سلیمان در هوا بالای وادی مورچه‌گان حرکت مینموده، یا مقصود از (علی) علوّ و نفوذ امر سلیمان باشد بدلیل اینکه اگر تخت سلیمان در هوا بالای زمین بود جا نداشت مورچه‌گان بترسند که مبادا لشگر سلیمان آنان را پایمال کنند مگر اینکه گمان میکردند در آخر وادی بزمین فرود آید و مورچه‌گان همه پایمال گردند، و شاید در آن وقت لشگر سلیمان بعضی سواره و بعضی پیاده بودند یا آن وقتی بود که هنوز باد مسخّر سلیمان نشده بود.

فَتَبَسَّمَ ضاحِکاً مِن قَولِها سلیمان از سخن مورچه تبسّم نمود و خندید، البته خنده سلیمان از روی تعجب بود که چگونه اینکه حیوان صغیر قبل از فرود آمدن لشگر سلیمان بغریزه خود فهمید که اگر آن لشگر انبوه در آن وادی وارد آیند تمام مورچه‌گان پایمال خواهند گردید.

و شاید تبسّم سلیمان از روی فرح و سروری بود که خداوند او را بچنین مزیّت و خصوصیتی گرامی داشته، و گویا آن مورچه سلطان آنان بوده که امر کرد داخل خانه‌هایشان گردند.

(سؤال)

مورچه که صوت و صدا ندارد که از صدای او سلیمان (ع) چنین معنایی را بفهمد و خبر دهد، از کجا دانست، و نیز مورچه بچه لغتی بباقی خبر داد.

(پاسخ)

علوم انبیاء (ع) موهبتی است و بتوسط فرشته وحی بقلب آنها القاء میگردد در مفردات در لغت وحی گفته (اصل الوحی الاشارة السریعة) و وحی گاهی

صفحه : ۳۱۹

بتوسط كلام بطور رمز گفته ميشود و گاهى بصدا بدون تركيب حروف ظاهر ميگردد و گاهى باشاره يا بتوسط كتاب يا غير آن وحى ميگردد.

خلاصه استماع سليمان سخن مورچه را بگوش سرش نبوده زيرا كه مورچه نه عالم و نه متكلم و نه عاقل است بلكه مورچه بغريزه خدا داده كه در باطنش مأخوذ گرديده بمورچه‌گان خبر داد كه خود را حفظ نمايند.

اگر چه بعض حكماء گفته‌اند بدليل قوله تعالى (وَ إِن مِن شَيءٍ إِلّا يُسَبِّحُ بِحَمدِهِ وَ لكِن لا تَفقَهُونَ تَسبِيحَهُم) هر موجودى حتى جمادات بدرجه وجودش عارف و عالم و عاقل است زيرا كه تسبيح و تمجيد نمودن فرع شعور است، و نيز گفتار حيوانات كه در بيان آيه بالا حكايهٔ از قول سليمان (ع) (عُلِّمنا مَنطِقَ الطَّيرِ) و حكايهٔ سخن بعض حيوانات ميشود شاهد بر اينكه قول باشد.

و در محل خود مبرهن گرديده كه علوم انبياء (ع) از عالم ما فوق الطبيعه و ناشى از ارتباط قلب نبىّ است بعالم علوى و آن علم وجدانى و نحوه وجود معلوم است نه علم حصولى و صورت معلوم كه از كيفيات نفسانى بشمار ميرود و از سماء قدرت و علم ازلى تنزّل نموده و در قلب و سرّ نبى و ولىّ بصوت و حروف يا طور ديگر ظاهر گرديده بخلاف علوم حكماء و نوع بشر كه از ظاهر از طريق دليل و برهان ببعضى اسرار دانا ميگردند.

بعضى از اهل معانى چنين گفته‌اند كه اصوات طيور و حركات موجودات تماما از جانب خدا خطاب است بانبياء مرسلين و اولياء عارفين كه مطلع ميگردند بحالات و مقامات آنها.

انبياء مرسلين حالات و مقامات موجودات را بلغتى كه اختصاص بهر يك دارد بعينه ميفهمند يعنى از صداها و حالات آنها مقصد و مطلوب هر يك را بلغت خودشان ميدانند، اما اولياء بالهام الهى كه در قلبشان القاء ميگردد از صداى آنها مقصد آنان را ميفهمند لكن لغت مخصوص هر يك را نميفهمند.

(پايان)

صفحه : ۳۲۰

شيخ طنطاوى در تفسير جواهر در ذيل اينكه آيه راجع بعجايب خلقت مورچه بيان مفصّلى دارد كه اگر بخواهيم وارد آن شويم سخن دراز ميشود و بناى ما بر اختصار است لكن بطور اختصار يك اجمالى از بيان او را در اينجا ترجمه مينمائيم چنين گفته: در اينجا از عجائب خلقت مورچه بيان ميكنيم چيزى را كه علماء را بدهشت انداخته و مسلمانها در خوابند، اينكه آيه از آياتى است كه خداوند بسليمان عليه السّلام عطاء نموده كه كلام مورچه را بداند و معجزه او قرار داده و غريزه عجيب و طبيعت و ذكاوت او را بوى فهمانيده و در آخر سوره خداوند خبر ميدهد بقوله (وَ قُلِ الحَمدُ لِلّهِ سَيُرِيكُم آياتِهِ فَتَعرِفُونَها) و باين آيه وعده داده كه بزودى عجائب خلقت را بشما نشان ميدهيم، نفرموده (نعلّمكم) كه بشما تعليم ميكنيم بلكه گفته بشما نشان ميدهيم، خداوند خبر داده كه ببعض آنچه بسليمان (ع) از طريق وحى تعليم نموديم بشما نشان ميدهيم، گمان نشود كه از طريق تعليم و تعلّم علم ما مثل علم سليمان باشد علم او معجزه ربّانى است و سليمان (ع) از عجائب مورچه چيزى درك ميكرد كه ما باجتهاد و تعلم نتوانيم درك بنمائيم، تا آنجا كه گفته:

(عجائب مورچه) حال مورچه عجيب است جدّا كار و فعل و عمل وى بسلاطين مى‌ماند، تدبير ميكند و سياست مينمايد همان طورى كه ملوك در مملكت خود تدبير و سياست مينمايند، ببين چگونه مورچه در زير زمين دهها ترتيب ميدهد و در آنها خانه ميسازد و در آنها غرفه‌ها و دهليزها و پله‌ها قرار ميدهد و طبقات بر روى هم ترتيب ميدهد تا اينكه آن جاها را از حبوبات پر نمايد و براى

زمستان خود ذخیره کند و چگونه بعضی خانه‌ها را زیرتر میسازد تا آنکه از جریان آب محفوظ ماند، و بعضی را بالا میسازد، و بعضی را اطراف آن میسازد که آب باران در آن جاری گردد، و عجیب است که حبوبات را در مرتبه پائین قرار میدهد، و نظر بعجایب صنعت مورچه بود که خداوند بپیمبرش در حکایت سلیمان

صفحه : ۳۲۱

خبر میدهد که حَتّی إِذا أَتَوا عَلی وادِ النَّملِ تا آخر آیه).

پس ببین چگونه نسبت عقل و فهم و نداء کردن مورچه را بنوع خود و امر نمودن آنان را بفرار از شرّ و داخل گردیدن آنها بمنزلگاه خود را بآنان فرمان داده تا اینکه لشگر سلیمان در حال ندانستگی آنها را پایمال ننمایند، و غرض از اینکه حکایت تنبیه بر اینکه است که مردم بر عجائب مورچه آگاه گردند و عقل آنها بیدار شود تا اینکه بحسن نظام و سیاست و آنچه بمورچه ضعیف از حسن هندسه و دهلیزها که در منزلهای خود ترتیب داده‌اند مطّلع گردند.

و از جمله عجائب عمل مورچه اینست که هر گاه یکی از مورچه‌گان چیز بزرگی را بخواهد ببرد و بتنهایی نتواند کمی از آن را میگیرد و بر میگردد نزد برادران خود از مورچه‌گان و از آنچه گرفته قدری بآنها میدهد و با آنها بر میگردند و هر مورچه‌ای را که در راه دیدند با خود همراه مینمایند، پس ببین چگونه جماعتی از مورچه‌گان با هم معاونت و کمک میکنند و باتّحاد آن شیئی سنگین را با جدیّت تمام میکشانند بمنزل خود و اینکه معاونت و اتحاد مهم‌تر است در رسانیدن آنها را بمطلوبشان و از اینکه از دشمن فرار کنند زیرا که تخلیه یعنی خالی شدن از ضدّ مهم‌تر است از تحلیه در طلب مقصود.

نظام امّت را مقایسه کن با نظام مورچه بعد از آن چنین گوید: غرض ما از اینکه حکایت اینکه نیست که بخواهیم روایت یا حدیث بخوانیم بلکه اینکه مثالی است زده شده برای کسانی که تعقّل می‌کنند تا اینکه حال کاینات را بفهمند و بدانند چگونه مورچه‌گان در طلب نافع اجتماع میکنند بر فرار همان طوری که در طلب نافع اجتماع می‌کنند، و امت وقتی در طلب نافع بقدر حیوان بی‌زبان از روی حکمت عمل نکنند گمراه و نادان هستند و در گمراهی و ضلالت خواهند ماند و از انسانیت سقوط نموده و منتهی میگردند بافق دیدان و حشرات (وَ یَضرِبُ اللّهُ الأَمثالَ لِلنّاسِ وَ اللّهُ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ).

صفحه : ۳۲۲

دقت مورچه در عمل و حرص وی و از جمله حکمت الهی اینکه است که در موقع ریزش باران در روزهای آفتاب دانه‌های خود را مثل گندم و جو و عدس و باقلا- دو نصف میکنند که سبز نشود و تخم گشنیز را چهار قطعه میکنند چون که نصف آن هم سبز میشود.

تأمل کن و ببین چگونه اینکه حیوان ضعیف میداند که روزهای تابستان میگذرد و زمستان میآید و محتاج بغذاء میشود اینکه است که قبلا شب و روز در طلب قوت زمستان است که در خانه خود ذخیره نماید، تا آنجا که گوید:

مهم‌ترین حشرات مورچه است که در حکایت او برای انسان بینایی و تذکر و بهجت و سرور عقل او است، چگونه چنین نباشد در حالی که وقتی تو جسم او را مشاهده نمودی می‌بینی برای وی سری است که حاوی دماغ او است که در آن اینکه علوم و سیاستها منطوی است و برای او وسطی است مثل صندوق که در آن ریه و دم اسطوانی است و مثل باقی حشرات برای سرعت حرکت در طلب معاش شش پا دارد و او را دو بالست برای جستن از مکانی بمکان دیگر، و پنج چشم دارد دو چشم در جانب جلو سرش ملتئم بیکدیگر ترکیب شده بطوری که گویا یکی است و سه چشم دیگر بالای آن دو چشم بر هیئت مثلّث ترکیب گردیده و اینکه سه چشم بسیطند مرکّب نمیباشند.

تأمل کن و بعقل خود حکم کن و تعجب کن از قدرت قادر حکیم و اگر نبود اتفاق آراء علمای عصر حاضر عقل تصدیق نمی‌نمود که چگونه حیوان باین خوردی دارای چنین چشمها که هر یک از آنها دارای قرنیه و زجاجیه و عدسیه محدّبهٔ الشکل و غیره مثل چشم انسان میباشد.

آیا بذهن تو خطور مینماید که مورچه حساب بداند، جبر نمیداند لکن هندسه میداند بدلیل اینکه بناء نیکو می‌سازد.

آیا تصدیق میکنی که مورچه مرض را میشناسد و معالجه می‌کند، وقتی ملکه آنها تخم میگذارد مورچه‌گان اطراف او جمع میگردند و هر یک تخمی از

صفحه : ۳۲۳

آن را بدهن میگیرد و بمحلی که برای آن آماده شده میگذارد و تخمها را از جهت حجم آن میشناسند، تخمهای بزرگتر را در صفی میگذارند و کوچک را در صف دیگر و اطراف آنها را دائره میکشند و سر تخمها را برای تغذیه بیرون میگذارند و برای آنها مربّی قرار میدهند که مواظب آنان باشد تا بحدّ رشد برسند.

مورچه جرّاح ماهر است و عمل جرّاحی او عجیب است و غریب‌تر اینکه مورچه‌ها مرده‌های خود را دفن مینمایند.

مورچه فلّاح است و باغها و مزرعه‌ها میسازد و از درختها بعض نباتات را میجوید تا مثل خمیر گردد و آن را در زمین پهن میکند و از درختها دانه‌ها را میگیرد و در باغهای خود غرس مینماید و نباتی از آن روئیده میشود.

بیانات شیخ طنطاوی در عجائب مورچه خیلی مفصّل است که بیان آن کتاب علی حدّه لازم دارد همین قدری که بیان شد برای شخص متفکر کافی است و در آخر کلامش میگوید:

قسم بجان خودم که حکایت مورچه از عجائبی است که گردن فحول علماء را فرود میآورد و بسجده می‌افتند و میگویند (رَبَّنا ما خَلَقتَ هذا باطِلًا سُبحانَکَ فَقِنا عَذابَ النّارِ) آتش جهل در دنیا و تقهقر در شهرها است و نار آخرت (الَّتِی تَطَّلِعُ عَلَی الأَفئِدَةِ) در آخرت است. (پایان) وَ تَفَقَّدَ الطَّیرَ فَقالَ ما لِیَ لا أَرَی الهُدهُدَ أَم کانَ مِنَ الغائِبِینَ (تفقّد) در لغت طلب چیزی را گویند که غائب باشد از نظر. و (طیر) اسم جنس است. و در اینجا مقصود یک فرد خاص از طیور است که هدهد نام داشت، وقتی سلیمان یک فرد از نوع هدهد را که گویند آن رئیس نوع خود بوده نیافت در طلب او بر آمد.

مفسرین گویند خصوصیت هدهد از بین پرندگان در نظر سلیمان (ع) برای اینکه بود که هدهد آب را در زیر زمین میدید، اینکه بود که هدهد خصوصیت

صفحه : ۳۲۴

داشت و او را طلبید وقتی وی را نیافت در غضب شد که بدون اجازه غائب گردیده و گفت:

لَأُعَذِّبَنَّهُ عَذاباً شَدِیداً أَو لَأَذبَحَنَّهُ أَو لَیَأتِیَنِّی بِسُلطانٍ مُبِینٍ یعنی یا او را مجازات سخت مینمایم مثل زدن و بستن و حبس نمودن یا او را میکشم مگر اینکه عذر موجهی داشته باشد که وی را عفو مینمایم.

فَمَکَثَ غَیرَ بَعِیدٍ فَقالَ أَحَطتُ بِما لَم تُحِط بِهِ وَ جِئتُکَ مِن سَبَإٍ بِنَبَإٍ یَقِینٍ پس از مدت کمی هدهد باز آمد نزد سلیمان و گفت من بمطلب مهمی اطلاع پیدا نموده‌ام که تو بآن احاطه نداری و نمیدانی.

(سؤال)

اولا چگونه آن حیوان ضعیف در مقابل چنین سلطان مقتدری که اراده قتل وی را دارد گستاخانه اظهار میکند که من دانش و علمی پیدا نموده‌ام که تو فاقد آن میباشی، مثل اینکه در اینکه موضوع خواسته خود را برتر از سلیمان معرّفی نماید زیرا که بالا-ترین کمالات علم است.
و ثانیا کسی مثل سلیمان که از (ما فی الضمیر) مورچه‌ای مطلع گردد و لغت او را بفهمد چطور از مملکت سبأ و اهل آن که خورشید پرست بودند بی‌اطلاع بوده که باید حیوان ضعیفی بر او بدانش افتخار نماید با اینکه وظیفه پیمبران هدایت گمراهان است.

(پاسخ)

البته هدهد نخواسته باطلاعش بر شهر سبأ بر سلیمان علیه السّلام افتخار کند و خود را بر او ترجیح دهد، بلکه چون فهمید سلیمان قصد مجازات او را دارد پیش بینی نمود و چنین خبری را بسمع مبارکش رسانید که او را عفو نماید.
و اطلاع نداشتن سلیمان از اهل سبأ منافی دانش او نیست، و نیز با مقام پیمبری او منافات ندارد، قوله تعالی (لا یعلم الغیب الا هو) غیب چیزی را گویند که از مرتبه حسّ بشر خارج باشد، وقتی اینکه آیه را با آیات بالا که

صفحه : ۳۲۵

ارائه میدهد سلیمان (بما فی الضمیر) مورچه و لغت وی و لغت باقی حیوانات آشنا بود و آن از اقسام غیب بشمار می‌رود جمع نمودیم در توجیه آن ممکن است گفته شود چنانچه دانشمندان گفته‌اند کسی عالم بغیب نیست مگر خدا و هر کسرا خدا خواهد و بقدری که خواهد او را دانای بغیب میگرداند، چنان که در سوره جنّ آیه ۲۶ فرموده فَلا یُظهِرُ عَلی غَیبِهِ أَحَداً إِلّا مَنِ ارتَضی مِن رَسُولٍ (شعر)

یکی پرسید از آن گم کرده فرزند که ای روشن روان پیر خردمند

ز مصرش بوی پیراهن شنیدی چرا در چاه کنعانش ندیدی

بگفت احوال ما برق جهان است گهی پیدا و دیگر گه نهان است

گهی بر طارم اعلی نشینیم گهی تا پشت پای خود نبینیم
و در اینجا ظاهرا حکمت الهی چنین اقتضاء نموده که سلیمان بتوسط هدهد بشهر سبأ و سلطنت بلقیس و خورشید پرستیدن آنان مطّلع گردد و آنها را بخدا پرستی و ایمان هدایت نماید، و علم بمنطق حیوانات و لغت آنها لطفی بود از خدا که برای اثبات نبوت سلیمان علیه السّلام و ابراز نفوذ قدرت حق تعالی و اقتدار و استیلاء او بوی کرامت نموده که هم عظمت الهی را نشان دهد و هم اثبات پیمبری خود را بنماید.
إِنِّی وَجَدتُ امرَأَةً تَملِکُهُم وَ أُوتِیَت مِن کُلِّ شَیءٍ هدهد بسلیمان خبر میدهد که در شهر سبأ زنی را دیدم در آنجا سلطنت مینمود و سعه ملك او بطوری بود که آنچه از مال و زینت و دستگاه سلطنتی میخواست برای وی آماده گردیده و علاوه برای آن تخت عظیمی مهیّا و آراسته بود مفسرین گفته‌اند بلقیس دختر شراحیل یا شرجیل پسر مالك بن ریّان بود که پدر او پادشاه همه نواحی

یمن بود و اجداد او تا چهل بطن پادشاه بودند شراحیل را همین یک دختر بود اینکه بود که بعد از او سلطنت ببلقیس رسید.
علقمه از إبن عباس چنین روایت کرده که از نبیّ اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از سبأ سؤال

صفحه : ۳۲۶

شد فرمود او مردی بود از عرب که ده پسر داشت شش نفر از آنها بیمن رفتند و چهار نفر آنها بشام روانه شدند و آن چهار نفر که بشام فرستاد: لخم، جذام، غسّان، عاملهٔ بودند. و آنهایی که بیمن رفتند: کنده، اشعرون، ازد، مذحج، حمیر، و انمار و از انمار است (خثعم) و (بجیلهٔ). (مجمع البیان) وَ لَها عَرشٌ عَظِیمٌ گویند جلو تخت بلقیس از طلا با یاقوت و زمرّد ساخته شده و اطراف آن بانواع و اقسام جواهرات مزیّن گردیده و در آن هفت خانه بود و بر هر خانه دری آویخته و گویند آن تخت را چهار پایه و قائمه بود: یکی از یاقوت سرخ و یکی از یاقوت زرد و یکی از زمرّد سبز و یکی از درّ سفید و صفحه‌های آن از طلاـ مرصّع بجواهرات آراسته گردیده و زینت یافته بود.
وَجَدتُها وَ قَومَها یَسجُدُونَ لِلشَّمسِ مِن دُونِ اللّهِ وَ زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیطانُ أَعمالَهُم فَصَدَّهُم عَنِ السَّبِیلِ فَهُم لا یَهتَدُونَ هدهد بسلیمان عرضه میدارد در شهر سبأ اهلش را دیدم که بخورشید سجده میکردند نه بخدا، و شیطان اعمالشان را در نظرشان زینت داده و آنها را از راه حق بر گردانیده و چون چنین بودند اعمال ناشایسته‌شان باغواء شیطانی در نظرشان جلوه خوب مینمود اینکه بود که دست از مبدء آفرینش برداشته و مطیع شیطان گردیده و یک مخلوقی که مسخر امر خدای تعالی و محتاج باو است قبله خود قرار داده‌اند و باین عمل شیطان راه آنها را که می‌توانستند بعبادت و بنده گی راهی بسوی حق تعالی پیدا نمایند و رضای او را تحصیل کنند بسته گردانیده اینکه است که آنان بسوی مبدء عالم هدایت نمیگردند.
آری تا موقعی که عمل بد در نظر انسان جلوه خوب ندارد و انسان پای بند آن نگردیده بآسانی می‌توان وی را باشتباه خود مطّلع گردانید، و وقتی اشتباه خود را فهمید می‌شود بسهولت او را براه حق هدایت نمود، لکن آنهایی که پای بند مذهب و دین خلافی گردیده‌اند مثل صاحبان مذاهب مختلفه چنان تعصب

صفحه : ۳۲۷

دینی کند بپای آنان زده و آنان را مقید گردانیده که اصلا حاضر نیستند بر اشتباه خود مطلع گردند و بر همان راه کجی که می‌روند ادامه میدهند.
أَلّا یَسجُدُوا لِلّهِ الَّذِی یُخرِجُ الخَبءَ فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ یَعلَمُ ما تُخفُونَ وَ ما تُعلِنُونَ (الّا) متعلق است به (زیّن) در آیه بالا و در آن لام جرّ مستتر است یعنی (لئلّا یسجدوا).
آیه اشاره به اینکه است که شیطان اعمال زشت آنان را در نظرشان آراسته و زینت داده برای اینکه سجده نکنند آن خدایی را که آنچه در آسمانها و زمین مخفی است بیرون آورده.
(خبأ) مصدر و بمعنی (مخبوء) اسم مفعول است و هر ذخیره شده مستور را (خبأ) مینامند، قال الراغب (یخرج الخبأ) یقال ذلک لکل مدّخر مستور (پایان) خدا آن کسی است که بقدرت کامله خود بیرون می‌آورد آنچه را که در آسمانها است، مثل باران که از میان ابرها بیرون می‌آورد و آنچه در زمین پنهان است از نباتات و بذرها، و نیز میداند آنچه را مردم از حقد و حسد و کبر و منّیت و باقی صفات نکوهیده مخفی گردانیده و آنچه را ظاهر گردانند از گفتار و کردار و اعمال خوب یا بد، زیرا که ظاهر و باطن در علم ازلی حضوری او یکسان است.
اللّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ رَبُّ العَرشِ العَظِیمِ ذات احدیت در اینکه آیه خود را توصیف می‌نماید بوحدت و الوهیت و ربوبیت و احاطهٔ.

و سه صفت از اوصاف جمال خود را ارائه ميدهد: اول- اله و خالقى و آفريننده‌اى نيست مگر او. دوم- او ربّ و مربّى تمام عالميان است، سوم- باضافه نمودن ربّ را به (عرش العظيم) احاطهٔ و قيوميت خود را نشان ميدهد زيرا چنانچه در محل خود مبرهن گرديده مقصود از (عرش الرحمن)

صفحه : ۳۲۸

طاق بلندى نيست بالاى آسمانها چنانچه اعتقاد عوام است بلكه مقصود از (عرش الرحمن) نسبت او است بممكنات يعنى نسبت رحمت او بتمام ممكنات على السواء است، ببعضى نزديكتر و ببعضى دورتر نخواهد بود، همه در احاطه رحمت واسعه و علم ازلى او يكسانند.

در كتاب كافى از امام جعفر صادق عليه السّلام روايت كرده كه در معنى (استوى) فرموده (استوى من كلّ شيئى) چيزى باو نزديكتر از چيز ديگر نيست.

و در بعض روايات دارد كه مقصود از (عرش) احاطه علم خدا است كه علم او بهمه چيز احاطه دارد.

مفسرين گفته‌اند (عَلَى العَرشِ استَوى) بمعنى (استولى) و مسلّط بودن است نكته كلام اينجا است كه آيه بالا عرش بلقيس را بنكره بدون الف و لام معرفه آورده (و لها عرش عظيم) و عرش ربوبيت خود را با الف و لام استغراق يا جنس كه مفيد استغراق است ذكر نموده (رَبُّ العَرشِ العَظِيمِ) و از آن چنين استفاده ميشود كه عرش پروردگار و عظمت ربوبيت او احاطه دارد بر عرش بلقيس و بر همه چيزها يعنى تخت بلقيس با عظمتش در احاطه و عظمت ربوبيت حق تعالى ناچيز خواهد بود.

صفحه : ۳۲۹

[سوره النمل (۲۷): آيات ۲۷ تا ۴۴]

اشاره

قالَ سَنَنظُرُ أَ صَدَقتَ أَم كُنتَ مِنَ الكاذِبِينَ (۲۷) اذهَب بِكِتابِي هذا فَأَلقِه إِلَيهِم ثُمَّ تَوَلَّ عَنهُم فَانظُر ما ذا يَرجِعُونَ (۲۸) قالَت يا أَيُّهَا المَلَأُ إِنِّي أُلقِيَ إِلَيَّ كِتابٌ كَرِيمٌ (۲۹) إِنَّهُ مِن سُلَيمانَ وَ إِنَّهُ بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ (۳۰) أَلّا تَعلُوا عَلَيَّ وَ أتُونِي مُسلِمِينَ (۳۱)

قالَت يا أَيُّهَا المَلَأُ أَفتُونِي فِي أَمرِي ما كُنتُ قاطِعَةً أَمراً حَتّى تَشهَدُونِ (۳۲) قالُوا نَحنُ أُولُوا قُوَّةٍ وَ أُولُوا بَأسٍ شَدِيدٍ وَ الأَمرُ إِلَيكِ فَانظُرِي ما ذا تَأمُرِينَ (۳۳) قالَت إِنَّ المُلُوكَ إِذا دَخَلُوا قَريَةً أَفسَدُوها وَ جَعَلُوا أَعِزَّةَ أَهلِها أَذِلَّةً وَ كَذلِكَ يَفعَلُونَ (۳۴) وَ إِنِّي مُرسِلَةٌ إِلَيهِم بِهَدِيَّةٍ فَناظِرَةٌ بِمَ يَرجِعُ المُرسَلُونَ (۳۵) فَلَمّا جاءَ سُلَيمانَ قالَ أَ تُمِدُّونَنِ بِمالٍ فَما آتانِيَ اللّهُ خَيرٌ مِمّا آتاكُم بَل أَنتُم بِهَدِيَّتِكُم تَفرَحُونَ (۳۶)

ارجِع إِلَيهِم فَلَنَأتِيَنَّهُم بِجُنُودٍ لا قِبَلَ لَهُم بِها وَ لَنُخرِجَنَّهُم مِنها أَذِلَّةً وَ هُم صاغِرُونَ (۳۷) قالَ يا أَيُّهَا المَلَؤُا أَيُّكُم يَأتِينِي بِعَرشِها قَبلَ أَن يَأتُونِي مُسلِمِينَ (۳۸) قالَ عِفرِيتٌ مِنَ الجِنِّ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبلَ أَن تَقُومَ مِن مَقامِكَ وَ إِنِّي عَلَيهِ لَقَوِيٌّ أَمِينٌ (۳۹) قالَ الَّذِي عِندَهُ عِلمٌ مِنَ الكِتابِ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبلَ أَن يَرتَدَّ إِلَيكَ طَرفُكَ فَلَمّا رَآهُ مُستَقِرًّا عِندَهُ قالَ هذا مِن فَضلِ رَبِّي لِيَبلُوَنِي أَ أَشكُرُ أَم أَكفُرُ وَ مَن شَكَرَ فَإِنَّما يَشكُرُ لِنَفسِهِ وَ مَن كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ (۴۰) قالَ نَكِّرُوا لَها عَرشَها نَنظُر أَ تَهتَدِي أَم تَكُونُ مِنَ الَّذِينَ لا يَهتَدُونَ (۴۱)

فَلَمّا جاءَت قِيلَ أَ هكَذا عَرشُكِ قالَت كَأَنَّهُ هُوَ وَ أُوتِينَا العِلمَ مِن قَبلِها وَ كُنّا مُسلِمِينَ (۴۲) وَ صَدَّها ما كانَت تَعبُدُ مِن دُونِ اللّهِ إِنَّها كانَت مِن قَومٍ كافِرِينَ (۴۳) قِيلَ لَهَا ادخُلِي الصَّرحَ فَلَمّا رَأَتهُ حَسِبَتهُ لُجَّةً وَ كَشَفَت عَن ساقَيها قالَ إِنَّهُ صَرحٌ مُمَرَّدٌ مِن قَوارِيرَ قالَت رَبِّ

إِنِّی ظَلَمتُ نَفسِی وَ أَسلَمتُ مَعَ سُلَیمانَ لِلّهِ رَبِّ العالَمِینَ (۴۴)

صفحه : ۳۳۱

ترجمه

(سلیمان (ع) در جواب خبر دادن هدهد از شهر سبأ) گفت من نظر و تأمّل میکنم که آیا تو راست گفتی یا از دروغگویان میباشی (۲۷)

اینکه نامه من را ببر و بسوی آنها بینداز و رو بگردان از آنها و ببین با هم چه میگویند (۲۸)

بلقیس گفت ای گروه اشراف کتاب بزرگواری بسوی من افتاده (۲۹)

(و در آن چنین نوشته شده) اینکه نامه از سلیمان است و محققا آن بنام خداوند بخشنده مهربان است (۳۰)

بر من برتری نجوئید و بسوی من بیائید در حالی که تسلیم شدگان باشید (۳۱)

ای گروه اشراف در کار من فتوی دهید (یعنی رأی اندیشی نمائید) من در کار خودم (بدون حضور و صلاح دید شما) برنده و فیصل دهنده کاری نمیباشم (۳۲)

آن جماعت گفتند ما مردمان قوی و توانا و شجاع هستیم و فرمان تو راست بنگر چه چیز امر میکنی (۳۳)

بلقیس گفت حقیقهٔ وقتی پادشاهان داخل شهری گردند فساد خواهند نمود و عزیزترین اهل آنها را خوار میگردانند و چنین میکنند (۳۴)

و من هدیه‌ای برای او میفرستم پس نگرنده میباشم که فرستادگان ما چگونه برمیگردند (۳۵)

چون فرستادگان بلقیس (با هدیّه) نزد سلیمان آمدند سلیمان گفت آیا مرا بمال مدد میکنید و آنچه خداوند بمن عطا نموده بهتر است از آنچه بشما عطاء کرده بلکه شما بتحفه خودتان شادمانید (۳۶)

بر گردید بسوی او و البته بسوی آنها لشگری میآورم که آنان طاقت (مقابلی با آنها را) ندارند و البته آنها را بذلّت از شهر خودشان بیرون میکنم و آنها خوار شدگان باشند (۳۷)

سلیمان گفت ای گروه بزرگان کدام یک تخت بلقیس را حاضر مینمائید پیش از آنکه آنان تسلیم شدگان بیایند (۳۸)

دیوی از جنّ گفت من تخت او را پیش از آنکه تو از جای خود حرکت کنی میآورم و بدرستی که من برای اینکه عمل توانا و امین میباشم (۳۹)

آن کسی که نزد او علمی از کتاب بود گفت پیش از آنکه تو چشم خود را برگردانی من تخت او را خواهم آورد و چون سلیمان دید تخت بلقیس نزد او گذارده شده گفت اینکه از فضل پروردگار من است تا آنکه مرا بیازماید که آیا او را شکر میکنم

صفحه : ۳۳۲

یا کفران ورزم و کسی که شکر نمود برای خود شکر گذارده (یعنی نفع شکرش عاید خودش میگردد) و کسی که کفران نعمت نمود محققا پروردگار من بی‌نیاز و صاحب کرم است (۴۰)

سلیمان گفت اوضاع تخت بلقیس را تغییر بدهید تا بنگریم که آیا تخت خود را میشناسد یا از کسانی است که نمی‌شناسد (۴۱)

و چون بلقیس آمد باو گفتند آیا تخت تو اینکه طور است گفت گویا همانست و قبلا دانش بما عطاء شده بود و ما از تسلیم شدگان می‌باشیم (۴۲)

و خدا بازداشت بلقیس را از آنچه قبلا می‌پرستید و از جماعت کافرین بود (۴۳)

گفته شد ببلقیس در اینکه صحن داخل شو وقتی نظر کرد گمان کرد که آب بسیار است و جامه را از ساق پای خود بالا زد سلیمان بوی گفت اینکه صحنی است از شیشه و آبگینه بلقیس گفت پروردگار من، من بنفس خود ظلم نمودم و با سلیمان تسلیم گردیدم بخدایی که پروردگار عالمیان است (۴۴).

صفحه : ۳۳۳

(توضیح آیات)

اشاره

قالَ سَنَنْظُرُ أَ صَدَقْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْكاذِبِينَ پس از آنکه هدهد خبر اهل سبأ را برای سلیمان آورد سلیمان همین طور که عادت بزرگان است که هر مطلبی را بزودی پیش از تفحص و اندیشه ترتیب اثر بر او بار نمی‌نماید بهدهد میگوید من بایست نظر و فکر کنم و امتحان نمایم که تو در اینکه خبر راستگو میباشی یا از دروغگویانی.

مفسرین گفته‌اند سلیمان بهدهد گفت حال تفحّص کن آب کجا هست که لشگر تشنه‌اند و میخواهیم وضو بسازیم هدهد راهنمایی کرد زمین را کندند و بقدری که خواستند آب در آوردند.

سلیمان نامه‌ای نوشت و بمهر مخصوص خود مهر نمود و بروایتی هدهد را نزد خود طلبید و دست مبارک خود را بتن او مالید رنگهای مختلف بر بدن هدهد پیدا شد و انگشت بر سر او زد تاج بر سر او پدید آمد و مکتوب نامه اینکه طور بود إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمانَ وَ إِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ«۱» ثُمَّ تَوَلَّ عَنْهُمْ فَانْظُرْ ما ذا يَرْجِعُونَ و بازگرد و ببین با هم چه میگویند، هدهد نامه را گرفت و پرواز نمود گویند در راه هدهد دیگر باو رسید و گفت با اینکه تزین و ترفّع بکجا میروی گفت من رسول رسول خدایم تاج او بر سر من، نامه او در منقار من، مهر سلیمان

---

(۱) از بعض عرفاء است که باء (بسم اللّه) بقاء او، سین سناء او، میم ملك او، الف احدیت او، و دو لام جمال او و جلال او، و هاء هویت او، و رحمان اشاره برحمت او بر عموم در دنیا و آخرت، رحیم اشاره برحمت خصوصی او در آخرت. (روح البیان)

صفحه : ۳۳۴

بر آن و مهر خدا در دل من.

خلاصه هدهد نامه را گرفت و نزد بلقیس برد، بعضی گفته‌اند در مآرب که سه میلی صنعاء است بلقیس در تخت نشسته بود و جماعتی از اشراف و بزرگان مملکت اطراف وی بودند هدهد پرواز نمود تا آمد در برابر تخت بلقیس و نامه را نزد بلقیس انداخت.

و بقول دیگر بلقیس در منزل مخصوص خود خلوت نموده و درها را بسته بود هدهد از روزنه‌ای که آفتاب تابیده بود آمد و نامه را نزد او انداخت بلقیس نامه را برداشت و قرائت نمود و چون عنوان نامه و مهر سلیمان را دید دانست که اینکه نامه سلطانی است که مملکت او عظیم‌تر از مملکت او است که حیوان را مسخّر خود نموده بر خود لرزید و وزراء و اشراف مملکت را احضار نمود و گفت:

یا أَیُّهَا المَلَأُ إِنِّی أُلقِیَ إِلَیَّ کِتابٌ کَرِیمٌ و تا آخر نامه را بر آنان قرائت نمود و آن را بکتاب بزرگوار معرّفی نمود زیرا که عنوان نامه و قاصد آن که حیوانی آورده بود در نظرش بزرگ نمود، و شاید اوصاف سلیمان را شنیده بود که جنّ و انس مسخّر او میباشند اینکه بود که گفت:

یا أَیُّهَا المَلَأُ أَفتُونِی فِی أَمرِی ما کُنتُ قاطِعَةً أَمراً حَتّی تَشهَدُونِ مفسرین گفته‌اند اشراف و بزرگان مملکت بلقیس سیصد و سه هزار نفر بودند همگی آنان را حاضر کرد و با آنها مشورت نمود و چنین اظهار کرد که اینکه نامه از شخص کوچکی نیست بلکه از شخص بزرگواری است بایستی شماها در اینکه کار تدبّر کنید و قضاوت نمائید که باید چه جواب بگوئیم.

مشورت رهبر صواب آمد در همه کار مشورت باید

کار آن کس که مشورت نکند غایتش غالبا خطا آید

(مثنوی)

صفحه : ۳۳۵

قالُوا نَحنُ أُولُوا قُوَّةٍ وَ أُولُوا بَأسٍ شَدِیدٍ وَ الأَمرُ إِلَیکِ فَانظُرِی ما ذا تَأمُرِینَ اشراف گفتند ما مردمان قوی هستیم که زور و قوّت جسمانی ما شدید است و در شجاعت نیز نیرومند میباشیم و چون تو سلطان ما میباشی آنچه رأی تو است بفرمایی عمل میکنیم.

قالَت إِنَّ المُلُوکَ إِذا دَخَلُوا قَریَةً أَفسَدُوها وَ جَعَلُوا أَعِزَّةَ أَهلِها أَذِلَّةً وَ کَذلِکَ یَفعَلُونَ بلقیس گفت وقتی سلاطین از روی غضب و استیلاء در شهری یا دهی وارد گردند فساد میکنند و عزیزترین آنها را ذلیل مینمایند و عادت پادشاهان چنین است وَ إِنِّی مُرسِلَةٌ إِلَیهِم بِهَدِیَّةٍ فَناظِرَةٌ بِمَ یَرجِعُ المُرسَلُونَ بلقیس گفت رأی من چنین است که از راه صلح و دوستی در آئیم و هدیه‌ای برای سلیمان بفرستیم و انتظار ببریم که بفرستاده‌گان ما چه جواب میگوید تا تکلیف خود را بدانیم که باید با وی چگونه عمل کنیم.

مفسرین گفته‌اند بلقیس بپانصد غلام لباس کنیزان پوشانیده و لباسهای زربافت که زنان در بر میکنند در بر آنان نموده و دست بندهای طلاء در دست آنها کرده و طوقهای طلاء در گردن آنها و گوشواره‌های زرّین در گوش آنها نموده و آنان را بر اسبهای تازی سوار گردانیده و پانصد کنیز را بزیّ غلامان در آورده و لباس مردان بآنها پوشانیده و بر اسبهای یابو سوار نموده و هر یک را بجواهرات بیاراسته و هزار خشت طلا و نقره و اسبهای تازی با زین مرصّع و تاجی از زر مکلّل بدر و یاقوت و مقداری از مشک و عنبر و حقّه‌ای از جواهر و مروارید سوراخ نشده را بسته گردانید و اینها را برسم هدیّه خدمت حضرت سلیمان علیه السّلام فرستاد، و در روایتی کنیزان و غلامان را یک طور لباس پوشانید و نامه‌ای نوشت و هدیه‌ها را بتفضیل در آن تذکر داد و گفت اگر تو پیمبری بگو کدام یک از اینها غلامند و کدام کنیز، و نیز گفت بگو در حقّه چیست و مروارید سوراخ نشده را سوراخ کن و منذر بن عمره را با یکی دیگر از اشراف با آن هدیه‌ها فرستاد

صفحه : ۳۳۶

هدهد پیش از آنکه آنها نزد سلیمان آیند از آمدن رسولان و هدیه‌ها بسلیمان خبر داد سلیمان بدیوان امر فرمود دیوانگاهی از زر و نقره ساختند و میدانی که هفت فرسخ طول آن بود با خشت‌های طلا و نقره فرش نمودند و فرشهای شاهانه که مرصع بدر و یاقوت و انواع جواهرات بود بر آن بگستردند و بدیوان امر فرمود که اسبهای الوانی که از آن نیکوتر نباشد از دریا بیاورند و بر همه آنها زین‌های مرصع نهاد و در روز رسیدن رسولان بلقیس همه را در اطراف میدان نگاه داشتند و امر کرد جماعتی از آدمیان و پریان و

دیوان و سباع و وحوش و طیور و هوام حاضر شدند و طیور در هوا پرها در هم انداختند و تخت سلیمان را در میان میدان قرار دادند و چهار هزار کرسی زرّین و سیمین بر دست راست و چپ او گذاردند و وزراء و علماء و اعیان مملکت بر آن کرسیها نشستند و لشگریان بترتیب صف در صف کشیدند باین ترتیب که چند فرسخ آدمیان در جلو و چند فرسخ جنیان در پشت آنها و از پشت آنها چند فرسخ سباع و درندگان مجلسی ترتیب دادند که چشم فلك دو هزار قرن چنین مجلسی باین خوبی ندیده بود.

وقتی رسولان بلقیس بکنار میدان رسیدند دیدند اسبهایی با لجام زرین روی خشتهای طلا و نقره ایستاده‌اند و چون پیش‌تر آمدند سباع را دیدند بر روی خشت‌های طلا و نقره‌اند ترسیدند مو کلان آنها گفتند نترسید اینها مطیع امر سلیمانند بدون اذن او بکسی آسیبی نمیرسانند، و چون بدیوان و شیاطین رسیدند و منظره هولناك آنان را دیدند ترس آنها زیادتر گردید از آنجا گذشتند وقتی کوکبه و طنطنه سلیمان و شوکت او را دیدند از هدیه‌های خود شرمنده شدند تا نزد سلیمان آمدند و سر بزیر انداخته ایستادند آن حضرت با روی باز تبسم کرد و از آن رسول که نامش منذر بود سؤال نمود و با انواع ملاطفت و مهربانی از حال آنها تفحص کرد، منذر نامه را در آورد و باو داد، سلیمان پیش از مطالعه بالهام الهی فرمود حقّه را بیاورید که در آن در و مروارید سوراخ نکرده است

صفحه : ۳۳۷

و مهره کج سفته است.

و بروایتی چون حقّه را نزد سلیمان (ع) گذاشتند آن را گرفت و جنبانید جبرئیل نازل گردید و گفت در اینکه حقّه چند در بی سوراخ و مهره ثمین کج سفته است و سلیمان بمنذر خبر داد منذر گفت همین طور است بفرما تا ناسفته را سفته کنند و در سفته ریسمان کشند سلیمان علیه السّلام برؤساء لشگر خود گفت از شما کیست که اینکه در را سوراخ کند، آدمیان و جنّیان نتوانستند و گفتند اینکه کار (موریانه) است سلیمان او را حاضر نمود و فرمان داد چنین کند و جای سوراخ کردن را بوی نشان داد (موریانه) مویی در دهن گرفت و در را سوراخ گردانید، سلیمان دعاء کرد خداوند روزی وی را از چوب درخت قرار داد، بعد از آن گفت کی است که ریسمان در سفته کشد، دوده که کرمی است در سیب و به گفت من در آن ریسمان میکشم ریسمان در دهن گرفت از یك طرف رفت و از طرف دیگر بیرون آورد و بدعای سلیمان خدا میوه را نصیب وی گردانید.

پس از آن امر نمود غلامان و کنیزان را حاضر نمودند و گفت آب آوردند و بآنان فرمود شما از گرد و غبار راه آلوده شده‌اید دست و روی خود را بشوئید غلامان بیکدست آب برداشتند و بر روی خود زدند و کنیزان از دستی بدست دیگر آب برداشتند و بروی خود زدند، و نیز کنیزان اوّل بر پشت بازو آب ریختند و مردان بر روی صاعد و اینکه از عادت قدیم زنان و مردان بود، سلیمان علیه السّلام بین غلامان و کنیزان تمیز داد.

گفته‌اند بلقیس با هدیّه‌ها عصای تراشیده که مساوی الطرفین بود و از ملوك بوی میراث رسیده بود و نیز قدحی با او فرستاد و در نامه نوشت بگو اینکه عصا پیش از بریدن، تنه آن کدام طرف بوده و سر آن کدام طرف، و قدح را از آبی پر کن که نه از آب زمین باشد و نه از آب آسمان، سلیمان (ع) فرمود عصا را بر هوا انداختند فرمود هر طرف آن که زودتر بزمین آمد اسفل او است و امر کرد بقدری اسبها را دوانیدند که قطرات عرق از آنان ریزش نمود قدح را

صفحه : ۳۳۸

پر نمودند و گفت اینکه آبی است که نه از زمین است و نه از آسمان پس از آن هدیه‌های آنها را رد نمود. (منهج الصادقین) فَلَمّا جاءَ سُلَیمانَ قالَ أَ تُمِدُّونَنِ بِمالٍ فَما آتانِیَ اللّهُ خَیرٌ مِمّا آتاکُم بَل أَنتُم بِهَدِیَّتِکُم تَفرَحُونَ سلیمان بفرستاده بلقیس خطاب میکند که مرا

بمال میخواهید مدد کنید در صورتی که خداوند مال و سلطنتی که بمن عطاء نموده بهتر از آن چیزی است که بشما داده و شما بمال خودتان مسرور و شادمان میباشید، شاید غرض سلیمان چنین بود که خداوند بمن هم مال داده و هم سلطنت بر جنّ و انس و هم نبوّت عطاء گردانیده که آن فوق تمام نعمتها بشمار میرود.

ارجع إِلَیهِم فَلَنَأتِیَنَّهُم بِجُنُودٍ لا قِبَلَ لَهُم بِها وَ لَنُخرِجَنَّهُم مِنها أَذِلَّةً وَ هُم صاغِرُونَ سلیمان هدیه‌ها را رد میکند و آنها را تهدید مینماید که اگر شما تسلیم نشدید بخدا قسم که من با لشگر انبوهی که در دنیا سابقه نداشته باشد بشهر شما وارد میشویم و شما را بطور ذلّت و خواری از وطنتان بیرون می‌آوریم، اشاره به اینکه اگر مطیع گردیدید و منقاد دین حق گشتید همیشه عزیز و محترمید و اگر اطاعت ننمودید با شما میجنگیم و شما را بخواری و خفت اسیر و ذلیل می‌نمائیم.

گفته‌اند وقتی رسولان بلقیس برگشتند و حکایت سلطنت و جاه و جلال و حشمت فوق العاده سلیمان (ع) را گفتند بلقیس فهمید که او پیمبر است و از اطاعت او چاره ندارد، باشراف و ارکان دولت خود گفت ما قدرت مقاومت و مقابلی با او نداریم اگر فرمان او را نبریم بر ما غالب خواهد گردید، همه او را تصدیق نمودند، بلقیس کسی نزد سلیمان (ع) فرستاد و گفت ما همه مطیع تو گشته‌ایم و رو ببارگاه تو آورده‌ایم تا بطور یقین بدانیم که اینکه دینی که ما را بآن دعوت میکنی چیست و مشغول تهیه سفر گردیدند، بلقیس تخت خود را در جای محکمی

صفحه : ۳۳۹

قرار داد و درها را بست و کلید آن را نزد خود گذارد و ملک و مال خود را بامینی سپرد و عازم راه گردیدند وقتی خبر بسلیمان (ع) رسید فرمود:

قالَ یا أَیُّهَا المَلَؤُا أَیُّکُم یَأتِینِی بِعَرشِها قَبلَ أَن یَأتُونِی مُسلِمِینَ سلیمان (ع) وقتی فهمید بلقیس با وزراء خود عازم راه شده‌اند، شاید برای اینکه پیمبری و اقتدار خود را بآنان بفهماند که مطیع گردند قوم و اشراف مملکت خود را مخاطب قرار میدهد و بآنان خطاب میکند که کدام یک از شما چنین قوّت و قدرتی دارد که پیش از اینکه بلقیس در حال تسلیم وارد گردد تخت مجلّل او را حاضر گرداند.

قالَ عِفرِیتٌ مِنَ الجِنِّ أَنَا آتِیکَ بِهِ قَبلَ أَن تَقُومَ مِن مَقامِکَ عفریت مأخوذ از عفر است و جمعش عفاریت است.

دیو پلید سرکشی از جنّیان گفت پیش از اینکه تو از مجلس حکومت خود برخیزی من تخت او را نزد تو حاضر مینمایم، و گویند عادت سلیمان (ع) چنین بود که نصف روز در مجلس حکومت خود می‌نشست و رسیدگی بامور مملکتی می‌نمود.

وَ إِنِّی عَلَیهِ لَقَوِیٌّ أَمِینٌ عفریت گفت مطمئن باش که من هم قویّ هستم و بر حمل آن تخت با عظمت توانا میباشم و هم امینم که در جواهرات و اجزاء قیمتی آن خیانت نخواهم نمود.

قالَ الَّذِی عِندَهُ عِلمٌ مِنَ الکِتابِ أَنَا آتِیکَ بِهِ قَبلَ أَن یَرتَدَّ إِلَیکَ طَرفُکَ اینکه اینکه آیه را بدون عطف بآیه پیش آورده شاید برای اینکه است که مناسبتی بین اینکه دو قول نیست زیرا که علم عفریت جنّ از عالم طبیعی گرفته شده و علم آن کسی که نزد او علمی از کتاب بوده از عالم قدس الهی مأخوذ گردیده

(سخنان مفسرین در گوینده آن)

۱- بقولی آن جبرئیل بود، بقول دیگر آن فرشته‌ای بود از فرشتگان، بقول دیگر آن آصف بن برخیا بن سمعیا بن میکیا بود که از جمله صدّیقان سلیمان

صفحه : ۳۴۰

بشمار میرفت و وصیّ او بود و مهم‌ترین نام خدا را میدانست و بآن نام مستجاب الدعوه گردیده.

آصف بن برخیا گفت من تخت بلقیس را پیش از آنکه تو چشم خود را بگردانی نزد تو حاضر خواهم نمود.

طنطاوی در تفسیر جواهر در اینجا بیان خوبی دارد مختصری از آن را ترجمه مینمایم:

در تفسیر آیه چنین گفته سلیمان گفت ای اشراف (أَيُّكُم يَأتِينِي بِعَرشِها) غرضش اینکه بود که ببعض نعمتهایی که خدا باو داده از عجائب نبوت و آیات الهی مطّلع گردانند تا اینکه صدق نبوت او را بشناسند و برای اینکه بدانند مملکت دنیا در مقابل عظمت الهی و بدیع قدرت او اندک خواهد بود و حکمت خدا وسیع‌تر است از آنچه از آثار خلقت در امور طبیعی عادی مشاهده مینمایند، و نیز خواست بفهمد اندازه عقل بلقیس بچه درجه‌ای است که تخت خود را چگونه مینگرد.

و چون ارواح ارضیه و سماویه دو قسمند:

قسمی نورانی الهی و قسمی ظلمانی ارضی، قسم اول علما و قوّهٔ وسیع‌ترند و قسم دوم هم از جهت علم و هم از حیث قوّه محدودند، و فرقی نیست بین ارواحی که در اجسام و در زمینند و ارواحی که مجرّد از ماده میباشند، و نیز فرقی نیست بین ارواحی که از عالم ما خارجند و در زمین ساکن نیستند و آنهایی که در زمینند، و اینکه قاعده‌ای است مطّرد که هم در کتب انبیاء نوشته شده و هم در علم حدیث ثابت گردیده که اقطار عالم پر از ارواحند و در اینکه تفسیر شرح داده‌ایم که روحی که در زمین ما است وقتی که از جسمش خارج میگردد علم و قدرتش از جهت رفعت و پستی بمقدار اخلاق و صفات وی است.

و همین طورند ملائکه بعضی از آنان در اعلا مقامند و بعضی از آنها نزدیک بعالم ما میباشند (وَ ما مِنّا إِلّا لَهُ مَقامٌ مَعلُومٌ) و هر روحی که آراء عرضیه و حالات مادیه بر وی غالب گردیده علم و قدرتش باقتضاء حال وی است، و هر روحی که از

صفحه : ۳۴۱

صفات و اخلاق و حالات مادیه مجرّد گردیده و صاحب اخلاق الهیه و حب عام و رفعت شأن و نزدیک گردیده بنور اعلی چنین کسی وسعت مقامش بمقدار همّت و علومش خواهد بود و آنچه از کمالات متّصف بآن گردیده (وَ أَنَّ إِلی رَبِّكَ المُنتَهی) تا آنجا که گفته:

پس از اینکه بیان میفهمی قوله تعالی (عِفرِيتٌ مِنَ الجِنِّ) یعنی خبیث مارد قوی هیکل که مانند کوهی ماند هر قدمی که میگذارد مسافتی طیّ میکند گفت (أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبلَ أَن تَقُومَ مِن مَقامِكَ) یعنی مجلس قضاوت تو (و انی علی حمله لقوی امین) و چون سلیمان از آن عفریت اینکه سخن شنید گفت من میخواهم باسرع وقت تخت حاضر گردد زیرا که میدانست در ارواح کسی هست که قدرتش بر احضار تخت سریع‌تر خواهد بود (قالَ الَّذِي عِندَهُ عِلمٌ مِنَ الكِتابِ) و آن کسی بود که نفس وی از ظلمت مادی تصفیه شده بود و از کبر، حسد، ظلم و آنچه از عالم مادّیات است خالی گردیده و مصفّی شده و مرتبط بعالم علوی گردیده چنین کسی از حیث اشراق نفسش و صفاء باطنش از اینکه عفریت بر اینکه عمل لایق‌تر است و کسی که چنین باشد علم کتاب نزد وی خواهد بود خواه جبرئیل باشد یا ملک دیگر یا آصف بن برخیا که دوست سلیمان بود و اسم اعظم را میدانست یا خود سلیمان که خدا را باسماء الحسنی مثل (یا ذا الجلال و الاکرام) خواند یا گفته باشد (یا حی یا قیوم) یا گفته باشد (یا الهنا و اله کلّ شیئی الها واحدا لا اله الّا انت ایتنی بعرشها) یا غیر ذلک، فالاصل واحد، و آن نفسی است که بنور خدا اشراق گردیده، وقتی چنین کسی بخدا توجّه نماید بهر اسمی که باشد یا بهمّت خود قدرت پیدا مینماید بر آنچه باقی عاجز از آنند، پس مدار بر همت و نفس صاف بی‌آلایش خواهد بود و هیچ نفسی تصفیه پیدا نمیکند مگر وقتی که از مادّیات خالی گردد، وقتی مناط صفای قلب شد مهم نیست

که بدانیم چه کسی بوده که تخت بلقیس را حاضر گردانیده، و نیز چه دعائی خوانده شده. (پایان)

صفحه : ۳۴۲

آری چون قوّت روحانی را نمیتوان با قوّت جسمانی مقایسه نمود اگر قوت روح در اثر تزکیه و تصفیه بکمال رسد چنان قوّتی پیدا مینماید که بیک ساعت کار صد ساله و هزار ساله را خواهد نمود و در حکایت آوردن تخت بلقیس بخوبی فرق بین قوت جسمانی و روحانی پدیدار خواهد گردید که با اینکه آن عفریت از جنس جنّ بود و سرعت جنّیان در عمل چنانچه گفته‌اند چندین برابر قوت افراد بشر میباشد لکن چون قوّت وی جسمانی بود نه روحانی اینکه بود که گفت من تخت بلقیس را در نصف روز که مدّت قضاوت سلیمان بود میآورم و آن کسی که علم کتاب نزد او بود گفت من پیش از آنکه تو چشم خود را بر هم گذاری تخت را نزد تو حاضر مینمایم، عمل او بقوّت روحانی بود نه جسمانی زیرا اگر روح انسانی در اثر مجاهده با نفس قوّت گرفت کوه‌های مشکلات را زیرا پا هموار خواهد نمود و چنان قوّت و شوکتی پیدا مینماید که در تمام امور جسمانی و روحانی قویّ و نیرومند میگردد، و معجزات انبیاء ناشی از قوّت روحانی و تصمیم اراده آنها ظاهر گردیده نه بقوّت جسمانی، چنانچه حضرت امیر علیه السّلام فرمود

(ما قلعت باب خیبر بقوّة جسمانیة بل بقوّة ربّانیة).

در اینکه حکایات تنبیه و اندرز است برای کسانی که در آیات قرآنی و حکایات گذشتگان فکر و اندیشه میکنند و طریق سعادت و فضیلت خود را در خلال آیات قرآنی و حکایات آن پیدا مینمایند.

فَلَمّا رَآهُ مُستَقِرًّا عِندَهُ قالَ هذا مِن فَضلِ رَبِّی لِیَبلُوَنِی أَ أَشکُرُ أَم أَکفُرُ وَ مَن شَکَرَ فَإِنَّما یَشکُرُ لِنَفسِهِ وَ مَن کَفَرَ فَإِنَّ رَبِّی غَنِیٌّ کَرِیمٌ وقتی سلیمان علیه السّلام تخت بلقیس را نزد خود حاضر دید برای اینکه اظهار نماید که تمام قدرتها و سلطنتها در مقابل عظمت و اقتدار و علم ازلی حق تعالی ناچیز است، پس اگر بنده شکر کند و بوظیفه بنده گی خود عمل نماید یا کفران نعمت کند و ناسپاس گردد، ابدا بدستگاه عظمت الهی ضرری نخواهد رسانید زیرا که او غنی و بی‌نیاز است نه از شکر کننده‌گان نفعی عاید او میگردد و نه از

صفحه : ۳۴۳

کفران کسی ضرری متوجه باو خواهد گردید، منتهی کسی که شکر نمود و اظهار نعمت کرد و نیز بوظیفه بندگی خود عمل نمود فائده شکرش عاید خودش میگردد قوله تعالی لَئِن شَکَرتُم لَأَزِیدَنَّکُم در اثر شکر نعمت او زیاد میگردد و کسی که کفران نعمت نمود وَ لَئِن کَفَرتُم إِنَّ عَذابِی لَشَدِیدٌ محقّقا عذاب من شدید است.

خلاصه چون تخت نزد سلیمان حاضر شد فرمود اوضاع آن را تغییر دهید تا چون آمد امتحانش کنیم که هدایت میشود یا نمیشود.

قالَ نَکِّرُوا لَها عَرشَها نَنظُر أَ تَهتَدِی أَم تَکُونُ مِنَ الَّذِینَ لا یَهتَدُونَ فَلَمّا جاءَت قِیلَ أَ هکَذا عَرشُکِ قالَت کَأَنَّهُ هُوَ وقتی بلقیس نزد سلیمان آمد و تخت خود را نزد سلیمان یافت سلیمان خواست او را امتحان کند و اندازه شعور و عقل او را بفهمد بوی گفته شد آیا تخت تو اینکه طور است بلقیس گفت گویا اینکه همانست و نگفت حتما اینکه همان است زیرا که عادتا محال مینمود که تخت با عظمت او که در جای محکم قرار داده بزودی نزد سلیمان حاضر گردد، و نگفت آن نیست چون عقلا محال نبود که باعجاز حاضر کرده باشد.

وَ أُوتِینَا العِلمَ مِن قَبلِها وَ کُنّا مُسلِمِینَ بلقیس اظهار مینماید که پیش از اینکه بحضور تو آئیم ما بپیمبری و معجزات تو عالم گردیده بودیم و تسلیم امر تو گردیدیم، و اقوال دیگر هم در معنی اینکه آیه گفته‌اند که در مجمع البیان مذکور است که در هر یک احتمال

صحت ميرود وَ صَدَّها ما كانَت تَعبُدُ مِن دُونِ اللّهِ إِنَّها كانَت مِن قَومٍ كافِرِينَ قِيلَ لَهَا ادخُلِى الصَّرحَ فَلَمّا رَأَته حَسِبَته لُجَّةً وقتى بلقيس وارد بارگاه سليمان گرديد درياچه آبى گمان كرد.

وَ كَشَفَت عَن ساقَيها قالَ إِنَّه صَرحٌ مُمَرَّدٌ مِن قَوارِيرَ مفسرين گفته‌اند ديوان بسليمان (ع) گفته بودند كه پاى بلقيس مثل حمار

صفحه : ۳۴۴

مى‌ماند، اينكه بود كه سليمان براى اينكه ببيند وسيله‌اى پاى وى را ببيند امر نمود صحن قصر را از آبگينه ساختند بطورى كه آب مينمود و تخت خود را در وسط صحن قرار داد و امر نمود بلقيس وارد گردد، وقتى بلقيس وارد گرديد گمان كرد درياچه آبى است جامه خود را بالا زد سليمان گفت اينجا آب نيست صحن صاف و هموارى است كه از آبگينه تهيه شده از شدّت صافى و درخشندگى بنظر آب ميآيد.

قالَت رَبِّ إِنِّى ظَلَمتُ نَفسِى وَ أَسلَمتُ مَعَ سُلَيمانَ لِلّهِ رَبِّ العالَمِينَ بلقيس بگناه خود اعتراف مينمايد و گويد من در عبارت خورشيد و شرك بنفس خود ستم نمودم و حال با سليمان اسلام آوردم و تسليم امر پروردگار عالميان گرديدم.

گفته‌اند وقتى بلقيس جامه از ساق خود بالا زد سليمان ديد پاى او موى بسيار دارد در طلب راه علاج آن بر آمد، با آدميان مشورت نمود علاجى نيافتند، شياطين براى او حمّامى تهيّه نمودند و آهك و زرنيخ بهم ممزوج نمودند و پيش از آن (نوره) و حمام نبود بدستور جنّيان ببلقيس گفتند حمام رفت و نوره استعمال نمود موى پاى وى بر طرف گرديد.

صفحه : ۳۴۵

[سوره النمل (۲۷): آيات ۴۵ تا ۵۸]

اشاره

وَ لَقَد أَرسَلنا إِلى ثَمُودَ أَخاهُم صالِحاً أَنِ اعبُدُوا اللّهَ فَإِذا هُم فَرِيقانِ يَختَصِمُونَ (۴۵) قالَ يا قَومِ لِمَ تَستَعجِلُونَ بِالسَّيِّئَةِ قَبلَ الحَسَنَةِ لَو لا تَستَغفِرُونَ اللّهَ لَعَلَّكُم تُرحَمُونَ (۴۶) قالُوا اطَّيَّرنا بِكَ وَ بِمَن مَعَكَ قالَ طائِرُكُم عِندَ اللّهِ بَل أَنتُم قَومٌ تُفتَنُونَ (۴۷) وَ كانَ فِى المَدِينَةِ تِسعَةُ رَهطٍ يُفسِدُونَ فِى الأَرضِ وَ لا يُصلِحُونَ (۴۸) قالُوا تَقاسَمُوا بِاللّهِ لَنُبَيِّتَنَّه وَ أَهلَه ثُمَّ لَنَقُولَنَّ لِوَلِيِّهِ ما شَهِدنا مَهلِكَ أَهلِهِ وَ إِنّا لَصادِقُونَ (۴۹)

وَ مَكَرُوا مَكراً وَ مَكَرنا مَكراً وَ هُم لا يَشعُرُونَ (۵۰) فَانظُر كَيفَ كانَ عاقِبَةُ مَكرِهِم أَنّا دَمَّرناهُم وَ قَومَهُم أَجمَعِينَ (۵۱) فَتِلكَ بُيُوتُهُم خاوِيَةً بِما ظَلَمُوا إِنَّ فِى ذلِكَ لَآيَةً لِقَومٍ يَعلَمُونَ (۵۲) وَ أَنجَينَا الَّذِينَ آمَنُوا وَ كانُوا يَتَّقُونَ (۵۳) وَ لُوطاً إِذ قالَ لِقَومِهِ أَ تَأتُونَ الفاحِشَةَ وَ أَنتُم تُبصِرُونَ (۵۴)

أَ إِنَّكُم لَتَأتُونَ الرِّجالَ شَهوَةً مِن دُونِ النِّساءِ بَل أَنتُم قَومٌ تَجهَلُونَ (۵۵) فَما كانَ جَوابَ قَومِهِ إِلّا أَن قالُوا أَخرِجُوا آلَ لُوطٍ مِن قَريَتِكُم إِنَّهُم أُناسٌ يَتَطَهَّرُونَ (۵۶) فَأَنجَيناه وَ أَهلَه إِلّا امرَأَتَه قَدَّرناها مِنَ الغابِرِينَ (۵۷) وَ أَمطَرنا عَلَيهِم مَطَراً فَساءَ مَطَرُ المُنذَرِينَ (۵۸)

صفحه : ۳۴۶

(ترجمه)

و حقیقهٔ مـا بسوی قوم ثمود برادرشـان صالـح را فرسـتادیم (صالـح گفت) خـدا را بپرستیـد و آنـان دو فرقه شدنـد و بـا هم دشـمنی مینمودند (۴۵)

صالـح گفت ای گروه من چرا ببـدی عجله میکنیـد پیش از نیکی چرا از خـدا طلب آمرزش نمیکنیـد شایـد مورد ترحم واقع گردید (۴۶)

گفتنـد ما نسبت بتو و کسانی که تابع تو گردیده‌انـد فال بـد میزنیم صالـح گفت فال خیر و شـرّ شـما نزد خدا است بلکه شـما گروه آزموده و مبتلا گردیده‌اید (۴۷)

و در آن شهری که صالح بود نه طائفه بودند که آنان در زمین فساد میکردند و اصلاح نمی‌نمودند (۴۸)

(آن جمـاعت نه‌گـانه) با هم متحـد گردیـده و قبلا با هم هم قسم شـده بودنـد بخـدا که بر صالـح و اهل او شبیخون زنیم پس از آن بوارث او گوئیم ما وقع هلاکت صالح و اهل او حاضر نبودیم (و قاتل او را نمیشناسیم) و ما در اینکه سخن راستگویانیم (۴۹)

آنها مکری کردند و ما هم بجزای مکر آنان مکر کردیم در حالی که آنها آگاه نبودند (۵۰)

ای محمّد (ص) بنگر چگونه بود عاقبت مکر آنها که ما تمام آنها و گروه آنان را هلاک گردانیدیم (۵۱)

اینکه است خانه‌های آنها که خالی و خراب است بپاداش آنچه سـتم نمودنـد و حقیقهٔ در اینها آیت و نشانه‌ای است برای کسانی که میدانند (۵۲)

و آنهایی را که ایمان آوردند و پرهیزگار گردیدند نجات دادیم (۵۳)

و یاد کن وقتی را که لوط بقومش گفت آیا شما عمل زشت میکنید و قبح آن را مینگرید (۵۴)

آیا شما از روی شهوت با مردها می‌آویزید غیر از زنها بلکه شما جماعت نادانید (۵۵)

قوم لوط جوابی ندادنـد مگر اینکه گفتنـد اهـل و کسـان لوط را از ده خود بیرون کنیـد اینـان جماعتی میباشـند که پاکیزگی میکنند (۵۶)

و ما لوط و اهل او را نجات دادیم مگر زنش را که مقرر کردیم از هلاک شدگان باشد (۵۷)

و بر آنها بارانیدیم باران (سخت) و بد است بارش تهدید شدگان (۵۸).

صفحه : ۳۴۷

(توضیح آیات)

وَ لَقَد أَرسَلنا إِلی ثَمُودَ أَخاهُم صالِحاً أَنِ اعبُدُوا اللّهَ فَإِذا هُم فَرِیقانِ یَختَصِمُونَ جمله (وَ لَقَد أَرسَلنا) عطف بحکایت سلیمان (ع) است که آیه خبر میدهد که ما صالح را که برادر نسبی آنها بود برسالت بسوی قبیله ثمود فرسـتادیم و صالح بآنان چنین گفت خدای یکتا را بپرستید و دست از مخالفت بردارید و قوم ثمود دو فرقه گشتند و با یکدیگر جنگ و نزاع میکردند آنهایی که ایمان آورده بودند میگفتنـد حق با ما است و آنهایی که کافر بودند انکار می‌نمودند، و نزاع آنها را در سوره اعراف آیه ۷۴ بیان فرموده قوله تعالی قالَ المَلَأُ الَّذِینَ استَکبَرُوا مِن قَومِهِ لِلَّذِینَ استُضعِفُوا لِمَن آمَنَ مِنهُم أ تَعلَمُونَ أَنَّ صالِحاً مُرسَلٌ مِن رَبِّهِ قالُوا إِنّا بِما أُرسِلَ بِهِ مُؤمِنُونَ الخ. معلوم میشود نزاع آنها در ایمان و کفر بوده که مؤمنین صالـح را تصدیق مینمودند و کافرین انکار میکردند و چون بین آنها دشـمنی و جنگ پدیـد گردیـده بود منکرین از روی کبر و جهالت بصالح میگفتند اگر تو راست می‌گویی که ما مورد عذاب میگردیم آنچه که ما را بآن میترسانی و تهدید میکنی بیاور، و حضرت صالح از روی شفقت و اندرز بآنها میگفت:

لِمَ تَستَعجِلُونَ بِالسَّیِّئَهِ قَبلَ الحَسَنَهِ ای قوم چرا شما در عذاب عجله میکنید پیش از اینکه عمل نیک انجام دهید یعنی وقتی کار خوب

گذاشته چرا که بد میکنید تا مستوجب عذاب گردید.

لَو لا تَستَغفِرُونَ اللّهَ لَعَلَّکُم تُرحَمُونَ صالح گفت چرا شما جهّال توبه و طلب آمرزش از خدا نمیکنید که شاید عذاب از شما رفع شود.

نصیحت صالح در گوش سنگین آن جماعت تأثیر ننمود و گفتند ما فال بد بر تو و تابعین تو زده‌ایم تو از وقتی که در میان ما آمده‌ای همیشه ما در نزاع

صفحه : ۳۴۸

و کش مکش واقع گردیده‌ایم و تفرقه بین ما افتاده و آمدن تو بر ما میمون نبوده صالح در پاسخ بآنان فرموده فال بد شما ناشی از خودتان و بازگشت بخودتان خواهد نمود و محنت و بلیّه از جانب خدا بشما اصابت مینماید.

بَل أَنتُم قَومٌ تُفتَنُونَ شما جماعتی هستید که آزمایش میشوید و شما مورد امتحان واقع خواهد گردید و بشومی اعمال بد خودتان گرفتار میشوید.

وَ کانَ فِی المَدِینَهِٔ تِسعَهُٔ رَهطٍ یُفسِدُونَ فِی الأَرضِ وَ لا یُصلِحُونَ گویند محلی که صالح در آن بود قطعه‌ای از زمین حجر بود و در آنجا نه دسته از اشرار و اکابر بودند که رئیس آنها بنام قدّار بن سالف بود و در اعدام نمودن ناقه صالح بیشتر از دیگران جدیّت مینمود، و از حضرت رسول (ص) حدیث میکنند که فرموده شقی‌ترین پیشینیان قدّار است که ناقه صالح (ع) را پی نمود، و شقی‌ترین مردم در امّت من کشنده علی بن ابی طالب علیه السّلام است.

وَ کانَ فِی المَدِینَهِٔ تِسعَهُٔ رَهطٍ از سه نفر تا ده نفر را رهط گویند و اینکه نه نفر چون از اشراف و رؤساء ملّت بودند هر یک بمنزله جماعتی بحساب می‌آمدند.

یُفسِدُونَ فِی الأَرضِ وَ لا یُصلِحُونَ اینکه نه نفر که شریرترین مردم بودند در زمین حجر که محلّ تبلیغ رسالت صالح بود فساد مینمودند و با هم معاهده نمودند و بخدا قسم یاد کردند که هم دست شوند و بر صالح و تابعین او شبیخون زنند و آنان را اعدام نمایند و پس از آن عمل زشت خود را مخفی گردانند.

وَ مَکَرُوا مَکراً وَ مَکَرنا مَکراً وَ هُم لا یَشعُرُونَ از إبن عباس روایت شده که صالح در غاری مسجدی داشت و شبها در آنجا مشغول عبادت و نماز میشد و آن نه نفر رهط با هم گفتند صالح بما گفته تا سه روز دیگر بر شما عذاب نازل خواهد شد، ما پیش از اینکه سه روز درب غار می‌نشینیم

صفحه : ۳۴۹

وقتی صالح بیرون میآید او را میکشیم، آمدند با شمشیرهای کشیده درب غار نشستند خداوند فرشتگانی بفرستاد که هر یک سنگی بآنها زنند و آنها را هلاک نمایند و باقی بصیحه آسمانی هلاک گردیدند.

و بروایت دیگر خداوند سنگی بر درب غار انداخت و آنها آنجا ماندند تا هلاک گشتند، و بروایت مقاتل آن نه نفر در پائین کوه ماندند و انتظار بیرون آمدن صالح را میکشیدند که ناگاه کوه بر سر آنان فرود آمد و همه را هلاک گردانید. (منهج الصادقین)

فَانظُر کَیفَ کانَ عاقِبَهُٔ مَکرِهِم أَنّا دَمَّرناهُم وَ قَومَهُم أَجمَعِینَ میشود (کان) تامّه باشد و (کیف) حال، یعنی ای رسول اکرم نظر کن در چگونگی حال و هلاکت آنها.

و میشود (کان) ناقصه باشد و (کیف) خبر مقدّم و جمله (دمّرناهم) خبر مبتدای محذوف (هی) و در معنی یکی است، و مقصود خبر دادن از مکر آن جماعت است و اینکه عاقبت مکر آنان و باقی ظالمین بازگشت بخودشان مینمود که گاهی بصورت صیحه آسمانی

و گاهی بریزش سنگ یا باد صرصر یا غیر اینها مناسب عملشان دمار از آنان بر می‌آورد و چنین است عاقبت مکر مکر کنندگان (وَ اللّهُ خَيرُ الماكِرِينَ).

وَ لُوطاً إِذ قالَ لِقَومِهِ أَ تَأتُونَ الفاحِشَةَ وَ أَنتُم تُبصِرُونَ أَ إِنَّكُم لَتَأتُونَ الرِّجالَ شَهوَةً مِن دُونِ النِّساءِ بَل أَنتُم قَومٌ تَجهَلُونَ حکایت لوط نبی (ع) و قومش و آن عمل فاحشه لواط که بین آنان دائر گردیده بود و در اثر آن مبتلا بعذاب گردیدند در بسیاری از آیات البته هر جایی بمناسبتی بیان شده چون بیان آن در جاهای دیگر اجمالا ذکر شده در اینجا تکرار نشود خلاصه لوط بجماعت فاسقین میگوید شما عمل زشت غیر عقلایی مرتکب میگردید و خودتان مینگرید، و شاید مقصود از دیدن رؤیت بچشم عقل باشد که اینکه عمل غیر عقلایی را بچشم دل می‌بینید و قبح آن را می‌شناسید، یا مقصود

صفحه : ۳۵۰

چشم سر باشد که بقدری شما مردم بی‌حیاء و بی عفّت گردیده‌اید که رو بروی یک دیگر چنین عمل قبیحی را انجام میدهید و هیچ شرم ندارید و اینکه نیست مگر در اثر جهل و بی‌خردی شما.

فَما كانَ جَوابَ قَومِهِ إِلّا أَن قالُوا أَخرِجُوا آلَ لُوطٍ مِن قَريَتِكُم إِنَّهُم أُناسٌ يَتَطَهَّرُونَ آنچه حضرت لوط (ع) آن گروه اشقیاء را موعظه و نصیحت نمود که دست از اینکه عمل شوم زشت خود بردارند فائده نبخشید و آنچه اصرار مینمود آنان بر انکار و ضدیّت با او می‌افزودند تا آنکه با هم گفتند باید لوط و تابعین او را از ده و قریه خود بیرون کنیم زیرا اینها مردمانی میباشند که از اینکه عمل زشت یا از هر عمل بدی طاهرند یا اینها خود را پاک و از هر خباثتی طاهر میدانند و ما را پلید و نجس بشمار می‌آورند و بما استهزاء مینمایند.

فَأَنجَيناهُ وَ أَهلَهُ إِلّا امرَأَتَهُ قَدَّرناها مِنَ الغابِرِينَ چون اهل سدوم ظلم و فسق و تعدّی را از حدّ گذرانیدند لوط علیه السّلام و اهل او که ظاهرا دختران او مراد است نجات دادیم مگر زن او را که چون با کفار در ظلم و مخالفت همدست بود از باقی گذارده‌گان با قوم لوط قرار دادیم.

وَ أَمطَرنا عَلَيهِم مَطَراً فَساءَ مَطَرُ المُنذَرِينَ چنانچه در جاهای دیگر بیان شده پس از زیر و زبر شدن مؤتفکات سنگ ریزه بر آنان باریدن گرفت و آن بارش بد بلائی بود که بتهدید شدگان فرود آمد

صفحه : ۳۵۱

[سوره النمل (۲۷): آيات ۵۹ تا ۷۰]

اشاره

قُلِ الحَمدُ لِلّهِ وَ سَلامٌ عَلى عِبادِهِ الَّذِينَ اصطَفى آللّهُ خَيرٌ أَمّا يُشرِكُونَ (۵۹) أَمَّن خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ أَنزَلَ لَكُم مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَنبَتنا بِهِ حَدائِقَ ذاتَ بَهجَةٍ ما كانَ لَكُم أَن تُنبِتُوا شَجَرَها أَ إِلهٌ مَعَ اللّهِ بَل هُم قَومٌ يَعدِلُونَ (۶۰) أَمَّن جَعَلَ الأَرضَ قَراراً وَ جَعَلَ خِلالَها أَنهاراً وَ جَعَلَ لَها رَواسِيَ وَ جَعَلَ بَينَ البَحرَينِ حاجِزاً أَ إِلهٌ مَعَ اللّهِ بَل أَكثَرُهُم لا يَعلَمُونَ (۶۱) أَمَّن يُجِيبُ المُضطَرَّ إِذا دَعاهُ وَ يَكشِفُ السُّوءَ وَ يَجعَلُكُم خُلَفاءَ الأَرضِ أَ إِلهٌ مَعَ اللّهِ قَلِيلاً ما تَذَكَّرُونَ (۶۲) أَمَّن يَهدِيكُم فِي ظُلُماتِ البَرِّ وَ البَحرِ وَ مَن يُرسِلُ الرِّياحَ بُشراً بَينَ يَدَي رَحمَتِهِ أَ إِلهٌ مَعَ اللّهِ تَعالَى اللّهُ عَمّا يُشرِكُونَ (۶۳)

أَمَّن يَبدَؤُا الخَلقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَ مَن يَرزُقُكُم مِنَ السَّماءِ وَ الأَرضِ أَ إِلهٌ مَعَ اللّهِ قُل هاتُوا بُرهانَكُم إِن كُنتُم صادِقِينَ (۶۴) قُل لا يَعلَمُ مَن فِي

السَّماواتِ وَ الأَرضِ الغَيبَ إِلاَّ اللّهُ وَ ما يَشعُرُونَ أَيّانَ يُبعَثُونَ (۶۵) بَلِ ادّارَكَ عِلمُهُم فِي الآخِرَةِ بَل هُم فِي شَكٍّ مِنها بَل هُم مِنها عَمُونَ (۶۶) وَ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَ إِذا كُنّا تُراباً وَ آباؤُنا أَ إِنّا لَمُخرَجُونَ (۶۷) لَقَد وُعِدنا هذا نَحنُ وَ آباؤُنا مِن قَبلُ إِن هذا إِلاّ أَساطِيرُ الأَوَّلِينَ (۶۸)

قُل سِيرُوا فِي الأَرضِ فَانظُرُوا كَيفَ كانَ عاقِبَةُ المُجرِمِينَ (۶۹) وَ لا تَحزَن عَلَيهِم وَ لا تَكُن فِي ضَيقٍ مِمّا يَمكُرُونَ (۷۰)

صفحه : ۳۵۲

(ترجمه)

(خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است) که بگو سپاس و ستایش مخصوص بخدا است و سلام و تحیّت بر بنده‌گان او آن کسانی را که برگزیده است (و از خلق برتری داده) آیا خدا (آفریننده جهان) بهتر است یا آنچه که برای او شریک میگیرید (۵۹)

آیا کیست که آسمان و زمین را آفریده و از آسمان برای شما آب فرود آورده و بآب بوستانهای خرّم رویانیده و شما قدرت نداشتید که درختان آن را برویانید آیا با خدا خدایی است بلکه مشرکین جماعتی میباشند که از حق و حقیقت تجاوز میکنند (۶۰)

آیا کیست که زمین را آرامگاه شما قرار داده و از میان آن نهرها جاری گردانیده و در زمین کوه‌هایی برافراشته و بین دو دریا مانعی قرار داده (که در هم ریزش نکنند) آیا با خدا خدایی هست بلکه بیشترین (مشرکین) نمیدانند (۶۱)

آیا کیست که اجابت کند درمانده را وقتی که او را بخواند و بدی و سختی را از وی بردارد و شما را جانشینان زمین گرداند آیا با اله جهان خدایی است کمند از کسانی که متذکّر میگردند (۶۲)

آیا کیست که در تاریکیهای صحرا و دریاها شما را راهنمایی میکند و کیست که بادهای مژده دهنده را پیش از باران می‌فرستد آیا با اله خدایی هست خدا بزرگتر از آنست که برای او شریک قرار دهند (۶۳)

آیا کیست آفریننده خلق و پس از آن او را برگرداند و کیست که شما را از آسمان و زمین روزی میدهد آیا با اله خدایی است ای محمّد «ص» (بآنها بگو) دلیل خود را بیاورید اگر راست گویانید (۶۴)

بگو کسانی که در آسمانها و زمینند غیب را نمیدانند مگر خدا و اینها نمیدانند چه وقت مبعوث خواهند گردید (۶۵)

بلکه در آخرت دانش آنان

صفحه : ۳۵۳

بکمال میرسد بلکه اینها (از مبعوث شدن در قیامت) در شکّند بلکه اینان از آن کورانند (۶۶)

آنان که کافر شدند گفتند آیا وقتی که ما و پدران ما خاک گردیدیم ما بیرون شدگانیم (۶۷)

قبلا (پیمبران) بما و پدران ما چنین وعده داده بودند و اینکه نیست مگر افسانه‌های پیشینیان (۶۸)

(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بگو در زمین سیر کنید و بنگرید که چگونه بود عاقبت گنه کاران (۶۹)

(ای رسول اکرم «ص») بر اینکه مشرکین محزون مباش و دل تنگ مشو از آنچه اینها مکر میکنند (۷۰).

صفحه : ۳۵۴

(توضیح آیات)

قُل الحَمدُ لِلّهِ وَ سَلامٌ عَلی عِبادِهِ الَّذِینَ اصطَفی پس از آنکه در آیات بالا حکایت پیمبران مثل صالح و لوط و امم پیشینیان و چگونگی عذاب و نکالی که در اثر مخالفتشان بر آنان فرود آمد و نجات و فیروزی اهل حق را بیان نموده، در اینکه آیه برسولش امر مینماید که بگو حمد و ستایش مخصوص بخدا است که در یاری رسولان خود کفّار و ظلمه را مستأصل گردانیده، و بعضی گفته‌اند که معنی اینکه آیه چنین است. بگفتیم لوط (ع) را که بگو سپاس و ستایش مر خدای راست بر هلاک، و قول اصح آنست که پیغمبر ما صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مأمور بحمد میباشد.

و سلام سلامتی است بر بنده‌گان صالح خود از پیمبران و تابعین آنها آن کسانی که از طریق بندگی و عبودیّت برگزیده‌گان حضرت احدیت گردیده‌اند و از لوث معاصی طاهر و پاک شده‌اند.

مصداق حقیقی چنین بندگانی در مرتبه اول پیمبران و رسولان و خلفای آنها میباشند که صاحب مقام عصمت گردیده‌اند که دل آنها از لوث معاصی سالم و سرّ ایشان از مکر خلایق خالی است، و در مرتبه ثانی تابعین آنها کسانی که یک‌دله و یک جهته رو بحق آورده و تابع پیمبران و خلفای آنها گردیده‌اند.

آللّهُ خَیرٌ أَمّا یُشرِکُونَ اعتراض بمشرکین نموده که آیا خدای واحد احدی که با عظمت و کبریایی خود از راه لطف و شفقت نسبت ببندگان مطیع خود اینکه طور اظهار لطف مینماید و آنها را گرامی داشته و برگزیده و بسلام که اشاره بسلامتی آنها است هم در دنیا از عذابی که بر کفار و مشرکین نازل گردیده مصون و محفوظند و هم از عذاب آخرت در مقام امن و امان قرار گرفته و از فزع قیامت ایمنند، آیا چنین خدایی بهتر است یا آنچه را که شریک او میگردانید، ای مشرکین رجوع بعقل خود

صفحه : ۳۵۵

نمائید آیا عقل و وجدانتان شهادت میدهد که بایستی خدای واحد احد را پرستش نمائید و عبادت و بنده‌گی را مخصوص بآن ذات یگانه گردانید، البته عقل و جدان هر عاقلی شهادت میدهد که یکتا پرستیدن که مبدء و آفریننده تمام موجودات است بهتر از شرک است قوله تعالی در سوره یوسف آیه ۳۹ حکایهً از یوسف (ع) فرموده (یا صاحِبَیِ السِّجنِ أَ أَربابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَیرٌ أَمِ اللّهُ الواحِدُ القَهّارُ) حضرتش رفقای زندانی خود را ارشاد نموده که آیا ارباب متفرق را پرستش نمودن بهتر است یا پرستش نمودن یک خدای غالب قاهر.

بعضی از مفسرین اظهار نموده که در اینکه آیات هفده نعمت از نعمتهای الهی خود را تذکر داده و اینک در اینجا شماره مینمائیم:

۱- أَمَّن خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ ۲- وَ أَنزَلَ لَکُم مِنَ السَّماءِ ماءً ۳- فَأَنبَتنا بِهِ حَدائِقَ ۴- ذاتَ بَهجَةٍ ما کانَ لَکُم أَن تُنبِتُوا شَجَرَها ۵- أَمَّن جَعَلَ الأَرضَ قَراراً ۶- وَ جَعَلَ خِلالَها أَنهاراً.

ارشاد بحکم عقل است که رجوع بعقل خود نمائید که آیا کی است اینکه موجودات ارضی و سمائی را برای پیدایش شما و امرار حیاتتان آفریده و از آسمان آب باران فرود می‌آورد و بوستانهای زیبا آراسته و بانواع و اقسام میوه‌جات و گلها و ریاحین در آن قرار داده و مزیّن گردانیده که هم روزی شما باشد که از آنها بخورید و بیاشامید و هم از مناظر طبیعی آن فرح روحی و نشاط طبیعی یابید و مسرور باشید، آیا چه کسی از شما چنین قدرتی دارد که از زمین درخت بیرون آرد أَ إِلهٌ مَعَ اللّهِ بَل هُم قَومٌ یَعدِلُونَ آیا چنین پندارید که با خدا خدایی هست هرگز چنین نخواهد بود شما از طریق حق و حقیقت تجاوز نموده و گمراه گردیده‌اید آیا کی است که زمین را قرارگاه شما گردانیده و میان آن نهرها جریان داده.

۷- وَ جَعَلَ لَها رَواسِیَ ۸- وَ جَعَلَ بَینَ البَحرَینِ حاجِزاً از نعمتهای هفده‌گانه اینکه، برای استحکام زمین کوه‌ها برافراشته و بین

صفحه : ۳۵۶

دو دریای شیرین و شور یا بین دو دریای خلیج فارس و خلیج روم مانع قرار داده که در هم ریزش نکنند.

أَ إِلهٌ مَعَ اللّهِ بَل أَكثَرُهُم لا يَعلَمُونَ هرگز چنین نخواهد بود بلکه بیشتر مشرکین بی‌خرد و نادانند اگر اینان عاقل و دانشمند بودند بدلیل عقلشان میدانستند که ممکن نیست با خدای واحد یکتا خدایانی از بتها و غیر آن باشد.

از شیخ انصاری رحمهٔ اللّه علیه نقل میکنند که چنین گفته (الهی تلطّفت باولیائک حتّی عرفوک و وحّدوک و ان تلطّفت باعدائک ما جهلوک).

۹- أَمَّن يُجِيبُ المُضطَرَّ إِذا دَعاهُ ۱۰- وَ يَكشِفُ السُّوءَ از جمله نعمتهای الهی اینکه، انسان وقتی که در اثر بلاء و مصیبات و امراض و بلیات گوناگون بی‌چاره گردید بسبب آن فطرت توحیدی که در طبیعت او مأخوذ گردیده ملتجی و پناهنده میگردد بمبدء متعال و بزبان حال و قال از او رفع اضطرار خود می‌طلبد آن وقت خدای ودود بحسب وعده‌ای که داده دعای مضطرّین را اجابت نماید هر سختی و بلائی که بوی اصابت نموده رفع میگرداند وقتی مضطرّ از روی حقیقت دعاء کرد مقرون باجابت خواهد گردید مگر در جایی که باقی ماندن او در آفات و بلیّات اصلح بحال او باشد، اینست که بعضی الف و لام (المضطرّ) را جنس گرفته‌اند نه استغراق که عمومیت داشته باشد بلکه مقیّد بمصلحت است نه مطلقا ۱۱- وَ يَجعَلُكُم خُلَفاءَ الأَرضِ علاوه بر اینکه دعاء مضطرّ را اجابت میکند شما را خلیفه‌های روی زمین میگرداند یعنی شما را جانشین پیشینیان قرار میدهد که بعضی بدل از بعضی در زمین تصرّف نمائید و همه افراد بشر از نعمتهای الهی بهره‌مند گردند.

أَ إِلهٌ مَعَ اللّهِ قَلِيلًا ما تَذَكَّرُونَ در آیه ۶۰ سوره، عدول و تجاوز از حق را علّت شرک و کفر قرار داده و در آیه بالا (۶۱) علت را عدم دانش و علم معرّفی نموده (بَل أَكثَرُهُم لا يَعلَمُونَ)

صفحه : ۳۵۷

و در اینکه آیه عدم تذکّر را دلیل بر کفر و شرک گرفته، و اینکه ترتیب اشاره به اینکه است که اگر کسی طالب هدایت باشد و از طریق راستی و درستی منحرف نگردد و براهی که پیشوایان بشر رفته‌اند قدم پشت قدم آنان گذارد و عمل را با علم توأم گرداند چشم دلش باز خواهد گردید آن وقت متذکر میگردد و بوجدان سرّی خود وحدت و حقّانیت اله عالم را میپاید و شریک برای او قرار نمیدهد.

۱۲- أَمَّن يَهدِيكُم فِي ظُلُماتِ البَرِّ وَ البَحرِ ۱۳- وَ مَن يُرسِلُ الرِّياحَ بُشراً بَينَ يَدَي رَحمَتِهِ ذات احدیت در مقام اعتراض بمشرکین و تنبه آنان بهمزه استفهام که در مورد انکار آرند سؤال مینماید که آیا وقتی شما در مسافرتتان در بیابانها و دریاها در شبهای تاریک بیچاره و مضطرّ گردید و در بیابان گم شدید یا دریا طوفانی شد کشتی شما شکست آیا کیست که شما را بهدایت نجوم و ستارگان یا بتوسط علومی که بشما عطاء نموده یا بدون وسائل بسبب آن وعده‌ای که داده مضطر را در موقع بیچارگی اجابت نماید شما را راهنمایی می‌نماید و از غرق و هلاکت نجات میدهد و کی است آنکه قبل از نزول باران بادهایی میفرستد که بنزول باران شما را بشارت دهد.

أَ إِلهٌ مَعَ اللّهِ تَعالَى اللّهُ عَمّا يُشرِكُونَ آیا با خدا الهی هست که قادر بر چنین امور باشد و بظاهر و باطن و تمام امور خلقت عالم باشد و امور خلق خود را اصلاح گرداند، کسی که بوجدان خود رجوع نماید از صمیم قلب اعتراف می‌نماید که اله و مبدء عالم بزرگتر از آن است که مشرکین در جهتی از جهات برای او شریک قرار دهند.

۱۴- أَمَّن يَبدَؤُا الخَلقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ۱۵- وَ مَن يَرزُقُكُم مِنَ السَّماءِ وَ الأَرضِ آیا کیست که شما را از نیستی بهستی آورده پس از آن شما

را برميگردانـد بحالت اول، شايـد مقصود اينكه باشد كه شـما را از خاك آفريده و پس از آن باز بدن شـما بخاك عود مينمايد، آيا چنين كسى قدرت ندارد كه شما را در قيامت زنده نمايد

صفحه : ۳۵۸

و حيات نوينى بشما افاضه گرداند.

و كيست كه شما را از آسمان و زمين روزى ميدهد، اشاره به اينكه موجودات آسمانى از كرات و سيارات و كهكشانها و موجودات زمينى و جوّى همه را براى بقـاء و تـأمين معـاش شـما بيـك قوّه جاذبه مسـخّر گردانيـده و همه با هم متّحـد و همـدست شـده و كمر خـدمت بسـته و انجام وظيفه ميدهنـد و چون نتيجه عمل آنها يكى است معلوم ميشود مبدء آنها هم يكى است، زيرا اگر خداى عالم متعدّد بود نتيجه عملشان نيز متعدّد ميگرديد زيرا كه تعدّد در مدبّر مقتضـى اختلاف عمل ميگردد و ممكن نيست با تعدّد مدبر نتيجه عمل يكى گردد.

أَ إِلهٌ مَعَ اللّهِ قُل هاتُوا بُرهانَكُم إِن كُنتُم صادِقِينَ آيه ارشاد بحكم عقل است كه عقلاى عالم در اثبات امور غير ضـرورى البته دليل و برهان مياورند و شـما مشركين كه براى خدا شريك مى‌آوريد بايستى خداى ديگر را بدليل اثبات نمائيد، موجودات ارضى و سمائى تماما دليل بر وجود مبدء واجب الوجود ميباشـند و وحدت عملشان شهادت ميدهد كه همه زير فرمان يك حقيقتند اگر خداى ديگر بود آنهم بايستى عالمى و آثارى داشـته باشد و چون آثارى از غير يك خداى واحد پديدار نيست معلوم ميشود براى خدا شـريك و مثل و مانندى نيست.

۱۶- قُل لا يَعلَمُ مَن فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ الغَيبَ إِلَّا اللّهُ ۱۷- وَ ما يَشعُرُونَ أَيّانَ يُبعَثُونَ خطاب برسولش نموده كه بگو غير از خدا نه از موجوداتى كه در آسـمانها ميباشـند و نه آنهايى كه در زميننـد علم بغيب ندارنـد يعنى آنچه غايب از حواس و مشاعر آنها است يا امورى كه هنوز واقع نگرديده عالم باو نيستيد و علم بغيب منحصـر بحق تعالى است، گويند استثناء در (الّا اللّه) استثناء منقطع است نه متصل زيرا كه خدا نه در آسمان است و نه در زمين، يا كلام مستأنف است و نميدانند كه چه وقت مبعوث خواهند گرديد.

صفحه : ۳۵۹

بَلِ ادّارَكَ عِلمُهُم فِي الآخِرَةِ بَل هُم فِي شَكٍّ مِنها بَل هُم مِنها عَمُونَ (بل) اضـراب است و مربوط بآيات بالا است، و شايد اشاره باين باشـد كه اينكه مردمانى كه منكر معادنـد باين آثار قـدرت و علم كه در موجودات مشاهـده مينمايند متنبّه نميگردند و بمعاد اعتراف نميكنند تا آنكه اعمال خيرى كه از آنان فوت شده تدارك نمايند.

(بل) دوم نيز اضراب است يعنى با اينكه آيات قدرت كه مى‌بينند باز اينان در شكّند و يقين ندارند.

(بَل هُم مِنها عَمُونَ) عمون جمع عمى و مقصود كورى دل است، (بل) سوم نيز اضـراب است يعنى آنها اصـلا كورانـند و چشم دل ندارند كه آيات الهى را بنگرند از قوله تعالى (أَمَّن خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ) تا (بَل هُم مِنها عَمُونَ) هفده آيت از آيات و نشانه‌هاى قـدرت و علم و حكمت الهى را تـذكّر داده كه شايـد مشـركين از جهالت و شـرك بيرون آينـد و بوحدت حق تعالى و بعالم آخرت اعتراف نماينـد وَ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَ إِذا كُنّا تُراباً وَ آباؤُنا أَ إِنّا لَمُخرَجُونَ لَقَد وُعِدنا هـذا نَحنُ وَ آباؤُنا مِن قَبلُ إِن هـذا إِلّا أَساطِيرُ الأَوَّلِينَ حكايـهٔ از قول كفار است چنانچه در بسـيارى از آيات تـذكر داده كه اينان از روى تعجّب و اسـتبعاد ميگفتنـد چگونه ممكن است كه ما پس از آنكه مرديم و خاك گرديـده زنـده شويم و از خاك بيرون آئيم، آيا آباء و اجداد پيشـينيان ما هم بيرون مى‌آيند اينكه همان وعده‌اى است كه قبلا بما و آباء ما داده شده و اينكه نيست مگر افسانه‌هاى پيشينيان يعنى اينكه دروغى است كه پيمبران بهم بستند.

قُل سِیرُوا فِی الأَرضِ فَانظُرُوا کَیفَ کانَ عاقِبَهُ المُجرِمِینَ ای رسول گرامی در پاسخ مقاله فاسد منکرین معاد بگو اگر شما شک در معاد و روز جزاء دارید در زمین بگردید و بنگرید و منزلها و خانه‌های منکرین را مثل دیار حجر، احقاف، مؤتفکات و امثال آنها را ببینید که در اثر انکار

صفحه : ۳۶۰

و جحود آنها چگونه ویران شده و عذاب آنها را فرا گرفته تا اینکه از حاضر پی بغائب ببرید و بدانید دار جزاء و پاداش اعمال محقّقا واقع است.

وَ لا تَحزَن عَلَیهِم وَ لا تَکُن فِی ضَیقٍ مِمّا یَمکُرُونَ در بسیاری از آیات برای تسلّی دل رسولش که برای گمراهی و کفر آنان محزون بود زیرا که آن بزرگوار بعلم لدنی خود میدانست که اینکه سیه بختان در اثر کفر و مکرشان چگونه آن گوهر گران بهاء روح انسانی را در لجن زار طبیعت غوطه‌ور گردانیده و خود را باسفل سافلین نفس پرستی پرتاب نموده‌اند امر میفرماید که تو بر آنان محزون مباش و از مکر آنها اندیشه مکن گویا میفرماید باز گشت مکر آنها عاید خودشان خواهد گردید بر تو حرجی نیست.

صفحه : ۳۶۱

[سوره النمل (۲۷): آیات ۷۱ تا ۸۲]

اشاره

وَ یَقُولُونَ مَتی هذَا الوَعدُ إِن کُنتُم صادِقِینَ (۷۱) قُل عَسی أَن یَکُونَ رَدِفَ لَکُم بَعضُ الَّذِی تَستَعجِلُونَ (۷۲) وَ إِنَّ رَبَّکَ لَذُو فَضلٍ عَلَی النّاسِ وَ لکِنَّ أَکثَرَهُم لا یَشکُرُونَ (۷۳) وَ إِنَّ رَبَّکَ لَیَعلَمُ ما تُکِنُّ صُدُورُهُم وَ ما یُعلِنُونَ (۷۴) وَ ما مِن غائِبَهٍ فِی السَّماءِ وَ الأَرضِ إِلّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ (۷۵)

إِنَّ هذَا القُرآنَ یَقُصُّ عَلی بَنِی إِسرائِیلَ أَکثَرَ الَّذِی هُم فِیهِ یَختَلِفُونَ (۷۶) وَ إِنَّهُ لَهُدیً وَ رَحمَهٌ لِلمُؤمِنِینَ (۷۷) إِنَّ رَبَّکَ یَقضِی بَینَهُم بِحُکمِهِ وَ هُوَ العَزِیزُ العَلِیمُ (۷۸) فَتَوَکَّل عَلَی اللّهِ إِنَّکَ عَلَی الحَقِّ المُبِینِ (۷۹) إِنَّکَ لا تُسمِعُ المَوتی وَ لا تُسمِعُ الصُّمَّ الدُّعاءَ إِذا وَلَّوا مُدبِرِینَ (۸۰)

وَ ما أَنتَ بِهادِی العُمیِ عَن ضَلالَتِهِم إِن تُسمِعُ إِلّا مَن یُؤمِنُ بِآیاتِنا فَهُم مُسلِمُونَ (۸۱) وَ إِذا وَقَعَ القَولُ عَلَیهِم أَخرَجنا لَهُم دابَّهً مِنَ الأَرضِ تُکَلِّمُهُم أَنَّ النّاسَ کانُوا بِآیاتِنا لا یُوقِنُونَ (۸۲)

صفحه : ۳۶۲

(ترجمه)

کافرین گویند وعده قیامتی که گوئید کی خواهد رسید اگر شما راستگویان میباشید (۷۱)

باینان بگو بعضی از آن وعده‌ها که بوقوعش عجله میکنید در پی شما خواهد آمد (۷۲)

حقیقهً پروردگار تو در باره خلق و مردم صاحب فضل و رحمت است لکن بیشتر مردم شکر گذار نمیباشند (۷۳)

و البته پروردگار تو میداند آنچه را در سینه‌های خود مخفی میدارند و آنچه را ظاهر مینمایند (۷۴)

و هیچ امری در آسمان و زمین پنهان نیست مگر اینکه در کتاب (علم الهی یا لوح محفوظ) آشکارا نوشته شده (۷۵)
حقیقهٔ اینکه قرآن اکثر احکامی را که بنی اسرائیل در آن اختلاف دارند حکایت میکند (۷۶)
و اینکه قرآن برای مؤمنین هدایت و رحمت است (۷۷)
و پروردگار تو بدرستی بین آنها حکم خواهد نمود زیرا که او خدای مقتدر و دانا است (۷۸)
(ای رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) تو بر خدا توکّل نما و بدرستی و حقیقت که تو بر حقی و حقانیت تو بر همه آشکار است (۷۹)
و تو (هرگز) نتوانی مردگان را بشنوانی یا کران (باطن را) که از همه گفتارت رو بر میگردانند (هدایت نمایی) (۸۰)
و هرگز نتوانی راه نماینده کوران باشی (که از گمراهیشان بجاده حقیقت رهسپار گردانی) فقط تو توانی شنوا گردانی و راه نمایی کنی کسانی را که بآیات ما ایمان آورده‌اند و اینهایند که تسلیم امر حق تعالی گردیده‌اند (۸۱)
و وقتی بر آنان عذاب واقع گردید دابه‌ای از زمین بیرون می‌آوریم که با آنها تکلم کند و مردم چنین میباشند که بآیات ما یقین ندارند (۸۲).

صفحه : ۳۶۳

(توضیح آیات)

اشاره

وَ یَقُولُونَ مَتی هذَا الوَعدُ إِن کُنتُم صادِقِینَ کفار و مشرکین از روی سخریه برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و مؤمنین میگفتند اینکه دار جزاء و آخرتی که ما را بآن تهدید مینمائید کی خواهد بود اگر شما راست می‌گویید موقع آن را بگوئید تا ما بدانیم و بآن تصدیق نمائیم.
قُل عَسی أَن یَکُونَ رَدِفَ لَکُم بَعضُ الَّذِی تَستَعجِلُونَ مشرکین در رسیدن وعده عذاب شتاب میکنند، ای رسول اکرم (ص) باینان بگو بزودی بعضی از آنچه وعده شده که یا عذاب دنیا باشد مثل جنگ بدر یا قحطی و گرانی یا سختی جان کندن و عذاب قبر که در اثر اعمال نکوهیده و اخلاق ناپسند دچار خواهید گردید و امروز غافل از آنید.
وَ إِنَّ رَبَّکَ لَذُو فَضلٍ عَلَی النّاسِ وَ لکِنَّ أَکثَرَهُم لا یَشکُرُونَ شاید آیه اشاره باین باشد که چون فضل و کرم الهی نسبت بافراد بشر بسیار است اینکه است که در عذاب عجله نمیکند و آنان را مهلت میدهد که از روی اراده و اختیار بدون اجبار و اکراه کار نیک نمایند تا مستحق اجر و ثواب گردند زیرا عمل وقتی ارزش واقعی پیدا میکند که از روی اختیار در حال امنیت صادر گردد نه از روی اجبار و ترس، لکن انسان (ظلوم جهول) با اینکه همه لطف و کرمی که از پروردگار خود مشاهده میکند در مقام شکرگزاری ولیّ نعمت خود بر نمیآید بلکه بعضی نسبت بسفراء و رسولان حق تعالی ستم میکنند و نسبت ناروا بآن بزرگواران میدهند.
وَ إِنَّ رَبَّکَ لَیَعلَمُ ما تُکِنُّ صُدُورُهُم وَ ما یُعلِنُونَ محقّق و مسلّم است که پروردگار تو ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) هر آینه میداند آنچه را که اینکه کفار و مشرکین از حقد و حسد و باقی صفات ناپسند که در سینه خود مخفی گردانیده‌اند و آنچه را که بر خلاف عقیده خود از روی نفاق

صفحه : ۳۶۴

تظاهر مینمایند.

وَ ما مِن غائِبَةٍ فِي السَّماءِ وَ الأَرضِ إِلّا فِي كِتابٍ مُبِينٍ اشاره بعموم علم حق تعالى و احاطه او است كه (لا يَعزُبُ عَنهُ مِثقالُ ذَرَّةٍ فِي السَّماواتِ وَ لا فِي الأَرضِ) آنچه در كمون آسمانها و طبقاتشان و آنچه در زمين و موجودات آن از درياها و كوهها و انواع و اقسام موجودات زمينى از جمادات و حيوانات و افراد بشر و موجودات ذرّه بينى آنچه بوده و هست و موجود ميگردد همگى آنها در كتاب آفرينش و لوح محفوظ و دفتر قضاء و قدر و بهر چه تعبير شود، (كِتابٍ مُبِينٍ) اشاره باحاطه علم حضورى حق تعالى است كه ذرّة المثقالى از علم ازلى او خارج نيست.

إِنَّ هذَا القُرآنَ يَقُصُّ عَلى بَنِي إِسرائِيلَ أَكثَرَ الَّذِي هُم فِيهِ يَختَلِفُونَ اينكه چند آيه تا قوله تعالى وَ هُوَ العَزِيزُ العَلِيمُ راجع ببنى اسرائيل است و در اينكه آيات تذكّر ميدهد كه آنچه شما بنى اسرائيليان در آن اختلاف داريد و بر خلاف يكديگر سخن مى‌گوييد از تشبيه و تنزيه انبياء و عيسى و مريم عليهم السلام و راجع ببهشت و جهنّم و راجع باخبار تورات و نبىّ خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و اوصاف او كه در تورات ذكر شده تمام آنها در قرآن منطوى است، و نيز قرآن جامع تمام قصص و حكايات موسى عليه السّلام و فرعون و باقى امورى است كه شما به ندانستگى با هم بحث و جدال ميكنيد، و حكايات انبياء و پيشينيان اخبار بغيب است و يكى از معجزات قرآن بشمار ميرود، و هر آينه قرآن راه نماى جاده حقيقت و رهنما و رحمت است نسبت بكسانى كه پيرو آن گرديده‌اند و بهدايت آن هدايت يافته و از گمراهى و ضلالت بشاهراه هدايت فائز گرديده‌اند.

فَتَوَكَّل عَلَى اللّهِ إِنَّكَ عَلَى الحَقِّ المُبِينِ برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم خطاب مينمايد كه تو از انكار منكرين و نسبتهاى نارواى آنها آزرده خاطر مشو و اتّكاء و اميد تو بر خدا باشد زيرا كه محقّقا تو بر حقّى و حقيقت رسالت تو ظاهر و هويدا است.

صفحه : ۳۶۵

إِنَّكَ لا تُسمِعُ المَوتى وَ لا تُسمِعُ الصُّمَّ الدُّعاءَ إِذا وَلَّوا مُدبِرِينَ گويا فرموده اى نبىّ گرامى چگونه منتظرى كه اينكه مردم كه كرانند و كوران كلام تو را بشنوند و ايمان آورند آيا ميتوانى و توانايى دارى كه آدم كرى را در حالى كه پشت كرده بوى سخن بشنوانى و وى اجابت كند هرگز ميسّر نخواهد بود، اينكه كفار در اثر لجاجت و كبر و تعصّب و غير اينها از صفات و اخلاق نكوهيده، از صفات حميده انسانى بى‌نصيب گرديده و گوش دلشان كر شده اصلا سخن حق را نميشنوند تا اينكه قبول يا رد نمايند.

وَ ما أَنتَ بِهادِي العُمىِ عَن ضَلالَتِهِم و نيز هرگز نتوانى ارشاد نمايى و از گمراهى و واقع گرديدن در چاه خود خواهى و نفس پرستى بطريق مستقيم توحيد و خدا پرستى هدايت نمايى كوران را يعنى آنهايى كه چشم دلشان از ديدن حقايق و آثار ربوبى كور گرديده و نه در آثار آفاقى و آيات تكوينى نظر ميكنند و نه در آيات تدوينى قرآنى تدبّر مينمايند تا آنكه حقايق براى آنها مكشوف گردد و تصديق نمايند.

إِن تُسمِعُ إِلّا مَن يُؤمِنُ بِآياتِنا فَهُم مُسلِمُونَ تو بر شنوايى احدى قدرت ندارى مگر آنهايى را كه بآيات ما كه شايد مقصود آيات تكوينى آفاقى باشد كه در آنها آثار صفات حق تعالى از علم و قدرت و حكمت پديدار است و نظر مرآتى آنان را مينگرند چنين مردمانى گوش شنوا و چشم بينا دارند و بچشم حق بين خود حقايق را مى‌بينند و بگوش دل كلمات خدايى را استماع مينمايند و براه حقيقت پيش ميروند تا بسر حد مقصود ميرسند و تسليم امر پروردگار ميگردند.

وَ إِذا وَقَعَ القَولُ عَلَيهِم أَخرَجنا لَهُم دابَّةً مِنَ الأَرضِ تُكَلِّمُهُم

(سخنان مفسرين در توجيه آيه)

راجع به (دابهٔ الارض) که در اینکه آیه اشاره شده از مفسرین گفتاری نقل میکنند، شیخ طبرسی در تفسیر خود بیانی دارد اجمالی از آن را در اینجا ترجمه مینمائیم

صفحه : ۳۶۶

چنین گفته که (و اذا وقع القول) یعنی وقتی آنچه را خداونـد وعـده داده از علامـات وقوع قیـامت و ظهور شـرائط آن از بین صـفا و مروه دابّه‌ای (جنبنده‌ای) بیرون می‌آید و آن دابّه خبر میدهد که مؤمن کی است و کافر کدام است.

و بروایت حـذیفه، نبیّ صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در وصف دابه فرموده دابّهٔ الارض طول او شصت ذراع است باو نمیرسـد طلب کننـده‌ای و از دسـت او نمیرود فرار کننـده‌ای مگر آنکـه بیـن دو چشـم مـؤمن علامـتی میگـذارد و بیـن دو چشـم کـافر نیز علامـتی میگـذارد، و بـا او است عصـای موسـی و خاتم سـلیمان، و بعصاء روی مؤمن را جلاء میدهـد و بینی کافر را مهر میزنـد تا آنکه گفته میشود ای مؤمن ای کافر.

و بروایتی بعصـای موسـی بین دو چشم مؤمن نشان میگـذارد نقطه سـفید پدیـد میگردد و پهن میشود تا اینکه صورت او را میگیرد و بین دو چشـمش می‌نویسد مؤمن، و بین دو چشم کافر مهر میزند و پهن میگردد تا آنکه تمام صورتش را میگیرد و سیاه میشود و بین دو چشمش مینویسد کافر.

و بروایت محمّد بن کعب که گفته از علی علیه السّلام از دابّهٔ سؤال شد فرمود (اما و اللّه) برای او دم نیست بلکه دارای ریش است و اینکه اشاره است به اینکه دابهٔ انسان است. و نیز از او علیه السّلام است در روایت دیگر که فرموده (منم صاحب عصاء المیسم).

و بروایت إبن عباس و غیره (تکلّمهم) در آیه مأخوذ از کلم (بکسـر کاف) و کلم بمعنی جرح است و مقصود اینکه است که پیشانی کافر را بعصاء و خاتم داغ میگذارند.

و ممکن است (تکلّمهم) از کلم و بمعنی تکثیر و زیـادتی باشـد مثل اینکه گفته میشود (فلانی مکلم یعنی مجرح) و ضـمیر متکلم در (آیاتنا) خـدا است و اگر مقصود دابّه باشـد نیز بازگشت آن بخدا است، و دابّه یکی از آیات الهی بشـمار میرود (بآیاتنا) یعنی بآیات ربنا زیرا که دابه از خواص خلق خدا است (کلام طبرسی ملخصا بپایان رسید)

صفحه : ۳۶۷

و بروایت إبن جریح در وصف دابه چنین گفته سرش بسر گاو و چشمش بچشم خوک و گوشش بگوش فیل و گردنش بگردن شتر مرغ و سینه‌اش بسینه شیر و رنگش برنگ پلنگ و تهی‌گاهش بگربه ماند. (پایان) و چون دلیل بر اینکه قول نیست اعتبار ندارد.

و از سـنیها و مخالفین در وصف دابهٔ الارض گفتار بسیاری نقل شده و رأی بعضی از مفسرین شیعه بر اینکه است که مقصود از دابهٔ الارض مهدی آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که در آخر الزمان ظاهر خواهد گردید آن وقتی که مردم همین طوری که آیه بیان مینمایـد بآیات خـدا سـست عقیـده میگردند، و اینکه روایتی که موافق و مخالف از علی علیه السّـلام نقل میکنند که فرموده باشد قسم بخدا او را دم نیست بلکه صاحب ریش است شاهد بر آن است زیرا معلوم میشود انسان است.

و نیز آن روایـاتی که دارد با او است عصای موسـی (ع) و خاتم سـلیمان (ع) و بمؤمن و کافر علامت میگـذارد، روی مؤمن سـفید و روی کـافر سیاه میگردد و از بین صـفا و مروه بیرون می‌آیـد و غیر اینهـا از اخبـاری که موافق و مخـالف از مفسـرین نقـل میکننـد و تصریحا و تلویحا دلالت دارد که مقصود از (دابّهٔ الارض) امام زمان علیه السّلام است تماما مؤید همین توجیه است.

در تفسـیر منهـج چنین گفته نزد بعضـی از اصـحاب ما (دابهٔ الارض) کنایه از ظهور صاحب الامر است که مهدی امت است، و اینکه

در خطبه امیر المؤمنین علیه السّلام وارد شده

(انا دابّهٔ الارض)

اینکه معنی را تأیید مینماید، و سرّ اینکه باسم دابّهٔ خوانده شده برای اینکه است که (دابهٔ) بمعنی (ما یدب علی الارض) یعنی وقتی حکم خدا بر ظهورش جاری گردید فی الفور از مکمن غیب در بیرون آمدن مسارعت مینماید و در اندک وقتی روی زمین را احاطه میکند.

و بروایت حذیفه که گفته از رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم پرسیدم خروج دابّه از کجا است فرمود از مسجدی که از آن نزد خدا با حرمت‌تر نباشد یعنی مسجد الحرام و عیسی (ع) از آسمان فرود آید و در نماز بوی اقتداء کند و چون طواف کند

صفحه : ۳۶۸

همه با او طواف کنند و در زیر قدم آنان زمین بجنبد که ناگاه کوه صفا شکافته شود و دابّه بیرون آید و مردم را بنام ایمان و کفر بخواند.

(پایان) لکن بهتر اینکه است که گفته شود چون اینکه آیه از متشابهات قرآن بشمار میرود اینکه است که سکوت در آن و محوّل کردن علم آن را بخدا و راسخین فی العلم اولی مینماید، اگر از متشابهات نبود البته بایستی در خود آیات و نیز در احادیث بهتر و واضح‌تر از اینکه رسیده بیان شده باشد، و اخباری که در بیان اوصاف دابّه رسیده چندان معتبر نیست و مفسرین نیز با اختلاف نقل نموده‌اند.

(و اللّه العالم بحقایق الامور)

صفحه : ۳۶۹

[سوره النمل (۲۷): آیات ۸۳ تا ۹۳]

اشاره

وَ یَومَ نَحشُرُ مِن کُلِّ أُمَّةٍ فَوجاً مِمَّن یُکَذِّبُ بِآیاتِنا فَهُم یُوزَعُونَ (۸۳) حَتّی إِذا جاؤُ قالَ أَ کَذَّبتُم بِآیاتِی وَ لَم تُحِیطُوا بِها عِلماً أَمّا ذا کُنتُم تَعمَلُونَ (۸۴) وَ وَقَعَ القَولُ عَلَیهِم بِما ظَلَمُوا فَهُم لا یَنطِقُونَ (۸۵) أَ لَم یَرَوا أَنّا جَعَلنَا اللَّیلَ لِیَسکُنُوا فِیهِ وَ النَّهارَ مُبصِراً إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَومٍ یُؤمِنُونَ (۸۶) وَ یَومَ یُنفَخُ فِی الصُّورِ فَفَزِعَ مَن فِی السَّماواتِ وَ مَن فِی الأَرضِ إِلّا مَن شاءَ اللّهُ وَ کُلٌّ أَتَوهُ داخِرِینَ (۸۷) وَ تَرَی الجِبالَ تَحسَبُها جامِدَةً وَ هِیَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحابِ صُنعَ اللّهِ الَّذِی أَتقَنَ کُلَّ شَیءٍ إِنَّهُ خَبِیرٌ بِما تَفعَلُونَ (۸۸) مَن جاءَ بِالحَسَنَةِ فَلَهُ خَیرٌ مِنها وَ هُم مِن فَزَعٍ یَومَئِذٍ آمِنُونَ (۸۹) وَ مَن جاءَ بِالسَّیِّئَةِ فَکُبَّت وُجُوهُهُم فِی النّارِ هَل تُجزَونَ إِلّا ما کُنتُم تَعمَلُونَ (۹۰) إِنَّما أُمِرتُ أَن أَعبُدَ رَبَّ هذِهِ البَلدَةِ الَّذِی حَرَّمَها وَ لَهُ کُلُّ شَیءٍ وَ أُمِرتُ أَن أَکُونَ مِنَ المُسلِمِینَ (۹۱) وَ أَن أَتلُوَا القُرآنَ فَمَنِ اهتَدی فَإِنَّما یَهتَدِی لِنَفسِهِ وَ مَن ضَلَّ فَقُل إِنَّما أَنَا مِنَ المُنذِرِینَ (۹۲)

وَ قُلِ الحَمدُ لِلّهِ سَیُرِیکُم آیاتِهِ فَتَعرِفُونَها وَ ما رَبُّکَ بِغافِلٍ عَمّا تَعمَلُونَ (۹۳)

صفحه : ۳۷۰

(ترجمه)

و روزی که از هر امتی جماعتی را که بآیات ما تکذیب نمودند محشور میگردانیم و آنها بازداشت خواهند شد (۸۳)
و روزی که همه بمحضر آمدند (خدای تعالی) بآنان گوید آیات ما را که بآن احاطه و علم نداشتید با آن چگونه عمل کردید (۸۴)
و فرمان عذاب بر آنان فرود آید برای آنکه ستم نمودند و هیچ سخن نتوانند گفت (۸۵)
آیا (اینکه کفار) ندیدند که ما برای اینها شب را مقرر گردانیدیم که آرامش پیدا نمایند و روز را روشن گردانیدیم حقیقهٔ در اینکه شب و روز آیات و نشانه‌هایی است برای جماعتی که ایمان آورده‌اند (۸۶)
و یاد کن روزی که نفخه دمیده میشود در صور تمام آنهایی که در آسمانها و آنهایی که در زمینند بفزع (و اضطراب) در آیند جز آن کسی که خدا خواسته و همه ذلیل و منقاد (در محشر) در آیند (۸۷)
ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تو کوه‌ها را مینگری و گمان میکنی اینان ساکن و جامدند در حالی که مثل ابر حرکت میکنند اینکه صنعت خدایی است که هر چیزی را محکم و متقن قرار داده و او بآنچه میکنید خبیر و دانا است (۸۸)
کسی که عمل نیک کند در قیامت پاداش بهتر از آن یابد و از فزع و هول آن روز در امانست (۸۹)
و کسانی که بد عمل و زشت کارند برو در آتش جهنم افتند آیا جزا داده میشوند مگر بآنچه عمل نموده‌اند (۹۰)
ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بگو من مأمور گردیده‌ام که پروردگار اینکه بلد مکه (معظمه) را که بیت الحرامش نامیده عبادت کنم و هر چیزی برای خدا است و مأمور گردیده‌ام که از تسلیم شدگان اوامر او باشم (۹۱)
و مأمورم که قرآن را برای شما قرائت نمایم کسی که هدایت یافت نفعش عاید خودش میگردد و کسی که گمراه گردید زیان برده و بگو من از پیمبرانی میباشم که برای هدایت و تهدید نمودن آمده‌ام (۹۲)
و بگو حمد و ستایش مخصوص بخدا است که بزودی آثار قدرتش را ارائه خواهد داد تا آنکه او را بشناسید و پروردگار تو از آنچه مشرکین میکنند غافل نخواهد بود (۹۳).

صفحه : ۳۷۱

(توضیح آیات)

اشاره

وَ یَومَ نَحشُرُ مِن کُلِّ أُمَّهٍ فَوجاً مِمَّن یُکَذِّبُ بِآیاتِنا فَهُم یُوزَعُونَ (من) تبعیضی شاید مقصود چنین باشد که روز قیامت از هر امتی گروهی از آنهایی که آیات الهی را تکذیب نمودند حاضر میگردانیم، و شاید مقصود رؤساء کفار باشند که همان طوری که آنان در دنیا پیش رو و رئیس بودند در قیامت نیز جلوتر از تابعین وارد محشر میگردند و آنها را نگاه میدارند تا متبوعین و اصل گردند و همه را یک دفعه در جهنم اندازند و وقتی همه با هم در دادگاه الهی جمع شدند خطاب عتاب آمیز میرسد:
قالَ أَ کَذَّبتُم بِآیاتِی وَ لَم تُحِیطُوا بِها عِلماً أَمّا ذا کُنتُم تَعمَلُونَ شمایی که بآیات ما جاهل و نادان بودید و علم ببطلان آن نداشتید و از روی کبر و عناد اصلا در آیات ما تأمّل ننمودید تا صدق و کذب آن را بفهمید چگونه آن را دروغ پنداشتید، اشاره به اینکه همینطوری که تصدیق نمودن منوط بعلم است تکذیب نمودن نیز بایستی منوط بعلم باشد، شما کفار ملحدین بدون تحقیق و فهمیدگی آیات خدا را انکار نمودید علم شما چنین بود که بین جهل و انکار جمع نمودید اینست که بازاء دو خلافی که نموده‌اید یکی اعراض از آیات و بی اعتنایی و نظر ننمودن بآن که صدق و کذب آن را بیابید و دیگر از روی نفهمیدگی نسبت دروغ

بسفراء الهى داديد اينكه است كه مستحق مجازات سخت مى‌باشيد.
و شايد مقصود از (يوم) در آيه بالا ايّام دنيا باشد يعنى روزى كه ما جماعتى را در همين دنيا جمع ميكنيم چنانچه بعضى از علماى اماميه اينكه آيه را دليل بر رجعت ائمه عليهم السلام گرفته‌اند كه در احاديث بسيار از ائمه طاهرين (ع) رسيده باين بيان كه مقصود از (يوم نحشر) در آيه روزى باشد كه ما از هر گروهى جماعتى را زنده كنيم و نميشود كه مقصود روز قيامت باشد زيرا كه در
صفحه : ۳۷۲
آن روز فرموده (يَومَ نَحشُرُهُم جَمِيعاً) همه مردگان را زنده ميكنيم نه جماعتى را، از صادق آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين روايت شده در زمان رجعت دو گروه زنده گردند مؤمن محض و كافر محض.
و شايد مقصود از (نحشر) عالم برزخ باشد وقتى كه عالم دنيا هنوز مندك نگرديده جماعتى از كفار كه مرده‌اند در عالم برزخ نگاه داشته ميشود تا قيامت كه همه با هم جمع شوند و پس از سؤال همگى آنها را در جهنم ريزند زيرا چنانچه از آيات و احاديث ثابت شده وقتى قيامت بر پا گرديد همه افراد بشر يك دفعه از قبرهايشان بميعاد پروردگار ميشتابند (و اللّه العالم باسرار كلامه) وَ وَقَعَ القَولُ عَلَيهِم بِما ظَلَمُوا فَهُم لا يَنطِقُونَ مسلّم در آن موقع كه كفار و مشركين مورد غضب الهى واقع ميگردند و خود را مقصر و در مورد سخط و عذاب مى‌بينند ديگر ياراى سخن گفتن براى آنان باقى نمى‌ماند چه بگويند و چه عذرى بياورند براى آنها حجت تمام شده چاره‌اى نيست مگر اينكه تسليم عذاب گردند.
وَ يَومَ يُنفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ مَن فِي السَّماواتِ وَ مَن فِي الأَرضِ (من) موصوله عموميت دارد، آيه خبر ميدهد كه روزى كه در صور نفخه دميده ميشود تمام موجودات آنهايى كه در آسمانها ميباشند از ملائكه و آنان كه در زمينند از افراد جن و انس حتّى حيوانات از صداى مهيب صور تماما بفزع و ترس و اضطراب ميافتند.
بروايت ابو هريره كه گفته من گفتم يا رسول اللّه صور چيست فرمود صور شاخى بزرگ است و دور آن مقابل چند آسمان و زمين است و اسرافيل سه مرتبه در آن ميدمد. اول نفخه (فزع) كه در آن وقت خلق آسمانها و زمين بترس و فزع افتند و كوه‌ها بجنبش در آيد و مثل گرد در هوا پراكنده گردد، قوله تعالى (يَومَ تَرَونَها تَذهَلُ كُلُّ مُرضِعَةٍ عَمّا أَرضَعَت وَ تَضَعُ كُلُّ ذاتِ حَملٍ حَملَها) يعنى مادران شير ده بچه‌هاى خود را از هول رها كنند و زنهاى آبستن بچه بيندازند صفحه : ۳۷۳
دوم (نفخه صعقه) كه خلق بيهوش ميگردند و همه ميميرند.
سوم (نفخه احياء) كه پس از صور سوم مرده‌ها زنده ميگردند و بميعاد پروردگار مى‌شتابند، روايت مفصّل است مختصر نموديم.
إِلّا مَن شاءَ اللّهُ تمام خلق آسمانها و زمين بفزع و ترس مى‌افتند مگر كسى را كه خدا بخواهد، و شايد مقصود از آنها متقيان باشند كه در باره آنها فرموده إِنَّ المُتَّقِينَ فِي مَقامٍ أَمِينٍ و شايد شهداء باشند يا ملائكه مقربين مثل جبرائيل و ميكائيل و اسرافيل و عزرائيل يا هر كسى كه در محل امن و امان قرار گرفته.
وَ كُلٌّ أَتَوهُ داخِرِينَ (كلّ) اگر چه مفيد عموم است كه همه در صحراى محشر حاضر ميگردند در حالى كه خوار شدگان باشند لكن ظاهرا در اينجا مقصود كفار و مشركين و فسّاق خواهند بود نه مؤمنين با تقوى زيرا اهل تقوى (فِي مَقعَدِ صِدقٍ عِندَ مَلِيكٍ مُقتَدِرٍ) قرار گرفته‌اند چنين اشخاص خوار شدگان نخواهند بود بلكه معزّز و محترمند.
وَ تَرَى الجِبالَ تَحسَبُها جامِدَةً وَ هِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحابِ خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه تو كوه‌ها را مى‌بينى و گمان ميكنى آنها ساكن و بى‌حركتند در صورتى كه آنها حركت ميكنند مثل حركت ابر.
و مفسرين نظر بسياق آيات پيش آيه را حمل بقيامت كرده‌اند كه در قيامت كوه‌ها بحركت ميآيند تا اينكه با زمين صاف گردند و جسم سنگين وقتى بيك طرف حركت كند محسوس نميگردد.
لكن بنا بر كشفيات جديد كه زمين على الدوام بدور خورشيد ميچرخد معنى آيه خوب واضح ميگردد زيرا آيه مقيّد بقيامت نشده و

بهمین حرکت زمین کوه‌ها چون از اجزاء زمین است با زمین حرکت میکنند و چون زمین جسم سنگینی است و بیک سمت حرکت میکند حرکت آن محسوس نمیگردد. صفحه : ۳۷۴
و باضافه در قیامت دیگر کوهی باقی نمانده که بصور اسرافیل قبل از قیام ساعت حرکت کند موقعی که زمین بحرکت آید چنانچه قوله تعالی در سوره واقعه إِذا رُجَّتِ الأَرضُ رَجًّا وَ بُسَّتِ الجِبالُ بَسًّا در آن وقت کوه‌ها قبلا پراکنده گردیده‌اند و اثری از آنها باقی نمانده و اینکه یکی از معجزات قرآن بشمار میرود زیرا در وقت نزول قرآن اهل هیئت متّفق بودند در اینکه خورشید در هر شبانه روزی یک دور، دور زمین میچرخد و اینکه آیه خبر میدهد که کوه‌ها که از اجزاء زمینند حرکت میکنند صُنعَ اللّهِ الَّذِی أَتقَنَ کُلَّ شَیءٍ إِنَّهُ خَبِیرٌ بِما تَفعَلُونَ اینکه آیه تأیید میکند کشفیات جدید را زیرا اتقان بمعنی استحکام و محکم کاری است نه تخریب و اعدام کردن، و بنا بر اینکه حمل بقیامت شود با اتقان و محکم کاری درست نمیآید، زیرا بنا بر توجیه مفسرین در قیامت کوه‌ها پراکنده و خراب میشوند تا اینکه با زمین یکی گردد و زمین محشر صاف گردد.
مَن جاءَ بِالحَسَنَةِ فَلَهُ خَیرٌ مِنها وَ هُم مِن فَزَعٍ یَومَئِذٍ آمِنُونَ هر کس کار نیک کند پاداش او را بهتر از عملش میدهند.
در اینکه آیه نیکوکاران را از مشمولین عذاب که در آیات بالا تهدید بعذاب نموده استثناء مینماید، و اشاره به اینکه آنهایی که بصور اسرافیل بفزع می‌افتند غیر از کسانی خواهند بود که با حسنه وارد محشر گردند که آنان در مقام امن و امان قرار گرفته‌اند و آنها اولیاء میباشند که در باره آنان فرموده لا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ.

(سخنان مفسرین که مقصود از حسنه چیست)

بقولی مقصود از حسنه کلمه (لا اله الّا اللّه) است. (حسن بصرن) بقولی دیگر مراد اخلاص است. (قتاده) از علی بن الحسین زین العابدین (ع) روایت میکند که فرموده مردی بجنگ رفته بود و عادت او چنین بود هر جا تنها میشد میگفت
(لا اله الّا اللّه وحده لا شریک له)
چون بزمین روم رسید بعادتی که داشت همین کلمه را گفت

صفحه : ۳۷۵
سواری از مرغزاری بیرون آمد و گفت چه گفتی گفت همان که شنیدی گفت و اللّه همین است معنی (مَن جاءَ بِالحَسَنَةِ فَلَهُ خَیرٌ مِنها، تا آخر).
ابو داود السبیعی از ابو عبد اللّه الجدلی چنین روایت میکند که امیر المؤمنین علی علیه السّلام گفت یا ابا عبد اللّه تو را بحسنه‌ای خبر دهم که هر کس بجا آورد ببهشت رود و بهتر از آن حسنه بوی بدهند، و بسیّئه‌ای که هر کس آن کند بجهنم رود و هیچ عملی از وی قبول نشود گفت یا امیر المؤمنین (ع) آن چیست فرمود حسنه دوستی ما است که ما اهل بیت میباشیم، و سیّئه دشمنی ما اهل بیت است قوله تعالی (فَلَهُ خَیرٌ مِنها) او را بهتر از آن باشد یعنی بهتر از آن حسنه، و آن ثواب و نعمت ابدی است.
و بقول دیگر مقصود رضای خدا است که بهتر از هر چیزی است.
(ابو الفتوح رازی).
و گفتار دیگری نیز از مفسرین نقل شده لکن چون کلمه (بالحسنة) با الف و لام جنس است و اطلاق دارد میتوان گفت که شامل تمام اعمال نیک میگردد و شاید مقصود چنین باشد که هر کس در دنیا کارهای وی نیکو باشد بازاء هر عمل خیری که کرده پاداش بهتر باو میدهند، چنانچه در جای دیگر فرموده (مَن جاءَ بِالحَسَنَةِ فَلَهُ عَشرُ أَمثالِها) و در اینجا بطور اطلاق (خیر منها) فرموده،

بهتر بودن ممکن است باضعاف مضاعف باشد، البته خوبی عمل و پاداش آن بسته بایمان و خلوص و تقوای عامل آنست، عملی که با ایمان کامل و تقوی و خلوص صادر گردد هیچ طرف مقایسه با عملی نخواهد بود که بدون تقوی و خلوص صادر گردیده و ممکن است که الف و لام (الحسنهٔ) و هکذا در (السیّئهٔ) الف و لام عهد ذهنی باشد که مراد حسنه و سیّئه مخصوصی باشد و برای مصلحتی بیان مراد آن نشده باشد چنان که از بعض احادیث معلوم میشود، و العلم عند اللّه.

وَ مَن جاءَ بِالسَّیِّئَهِٔ فَکُبَّت وُجُوهُهُم فِی النّارِ مقابل حسنه سیّئه است، همین طوری که برای نیکوکاران پاداش بهتر از

صفحه : ۳۷۶

عملشان مهیّا گردیده برای بدکاران نیز آتش جهنم مهیّا و آماده است که آنان را برو در جهنم می‌افکنند.

هَل تُجزَونَ إِلّا ما کُنتُم تَعمَلُونَ اینکه آیه نیز دلیل بر اینکه است که انسان در اعمال مختار است و اجباری در کار نیست چنانچه اشاعره انسان را در عمل مضطرّ میدانند، زیرا که جزاء مترتب بر عمل اختیاری خواهد بود نه بر عمل اضطراری.

وَ قُلِ الحَمدُ لِلّهِ سَیُرِیکُم آیاتِهِ فَتَعرِفُونَها وَ ما رَبُّکَ بِغافِلٍ عَمّا تَعمَلُونَ اینکه آیه نظیر آنجا است که فرموده (سَأُرِیکُم آیاتِی فَلا تَستَعجِلُونِ) ای رسول گرامی (ص) باین مشرکین بگو حمد و ستایش مخصوص خدا است و در نشانه‌های قدرت خدای تعالی و پاداش اعمالتان عجله نکنید بزودی نتیجه اعمال رکیک خود را خواهید دید.

شاید مقصود از آیاتی که بزودی کافرین می‌بینند بلیات دنیا از جنگ بدر یا قحطی و مصیبات دیگر باشد یا تلخی جان کندن و عذاب قبر و عالم برزخ از اموری که پیش از وقوع قیامت کفار و مشرکین مبتلا خواهند گردید، و باید همه بدانند که پروردگار تو از آنچه عمل میکنند غافل نخواهد بود و هر کسی را بمجازات و پاداش عملش خواهد رسانید (النّاس مجزیون باعمالهم ان خیرا فخیرا و ان شرا فشرا).

صفحه : ۳۷۷

سورهٔ القصص

اشاره

مکیهٔ و هی ثمان و ثمانون آیهٔ

[سوره القصص (۲۸): آیات ۱ تا ۱۴]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
طسم (۱) تِلکَ آیاتُ الکِتابِ المُبِینِ (۲) نَتلُوا عَلَیکَ مِن نَبَإِ مُوسی وَ فِرعَونَ بِالحَقِّ لِقَومٍ یُؤمِنُونَ (۳) إِنَّ فِرعَونَ عَلا فِی الأَرضِ وَ جَعَلَ أَهلَها شِیَعاً یَستَضعِفُ طائِفَهًٔ مِنهُم یُذَبِّحُ أَبناءَهُم وَ یَستَحیِی نِساءَهُم إِنَّهُ کانَ مِنَ المُفسِدِینَ (۴)
وَ نُرِیدُ أَن نَمُنَّ عَلَی الَّذِینَ استُضعِفُوا فِی الأَرضِ وَ نَجعَلَهُم أَئِمَّهًٔ وَ نَجعَلَهُمُ الوارِثِینَ (۵) وَ نُمَکِّنَ لَهُم فِی الأَرضِ وَ نُرِیَ فِرعَونَ وَ هامانَ وَ جُنُودَهُما مِنهُم ما کانُوا یَحذَرُونَ (۶) وَ أَوحَینا إِلی أُمِّ مُوسی أَن أَرضِعِیهِ فَإِذا خِفتِ عَلَیهِ فَأَلقِیهِ فِی الیَمِّ وَ لا تَخافِی وَ لا تَحزَنِی إِنّا رَادُّوهُ إِلَیکِ وَ جاعِلُوهُ مِنَ المُرسَلِینَ (۷) فَالتَقَطَهُ آلُ فِرعَونَ لِیَکُونَ لَهُم عَدُوًّا وَ حَزَناً إِنَّ فِرعَونَ وَ هامانَ وَ جُنُودَهُما کانُوا خاطِئِینَ (۸)

وَ قالَتِ امرَأَتهُ فِرعَونَ قُرَّتهُ عَينٍ لِي وَ لَكَ لا تَقتُلُوهُ عَسى أَن يَنفَعَنا أَو نَتَّخِذَهُ وَلَداً وَ هُم لا يَشعُرُونَ (۹)
وَ أَصبَحَ فُؤادُ أُمِّ مُوسى فارِغاً إِن كادَت لَتُبدِي بِهِ لَو لا أَن رَبَطنا عَلى قَلبِها لِتَكُونَ مِنَ المُؤمِنِينَ (۱۰) وَ قالَت لِأُختِهِ قُصِّيهِ فَبَصُرَت بِهِ عَن جُنُبٍ وَ هُم لا يَشعُرُونَ (۱۱) وَ حَرَّمنا عَلَيهِ المَراضِعَ مِن قَبلُ فَقالَت هَل أَدُلُّكُم عَلى أَهلِ بَيتٍ يَكفُلُونَهُ لَكُم وَ هُم لَهُ ناصِحُونَ (۱۲) فَرَدَدناهُ إِلى أُمِّهِ كَي تَقَرَّ عَينُها وَ لا تَحزَنَ وَ لِتَعلَمَ أَنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ وَ لكِنَّ أَكثَرَهُم لا يَعلَمُونَ (۱۳) وَ لَمّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ استَوى آتَيناهُ حُكماً وَ عِلماً وَ كَذلِكَ نَجزِي المُحسِنِينَ (۱۴)

صفحه : ۳۷۸

سوره قصص در مکه نازل گردیده مگر دو آیه از إبن عباس است که گفته قوله تعالی (إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيكَ القُرآنَ لَرادُّكَ إِلى مَعادٍ) در جحفه نازل شده با آیه (الَّذِينَ آتَيناهُمُ الكِتابَ «تا» لا نَبتَغِي الجاهِلِينَ) و اینکه سوره هشتاد هشت آیه و هزار و چهارصد و چهل و یک کلمه و پنج هزار و هشتصد حرف است.
ابیّ بن کعب از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت کرده که فرمود هر کس سوره (القصص) را بخواند داده میشود باو اجر ده (حسنه) بعدد هر کس که تصدیق موسی علیه السّلام نموده و بعدد هر کس که تکذیب او را نموده و باقی نماند هیچ فرشته‌ای در آسمان و زمین مگر اینکه شهادت میدهند برای او در قیامت که راستگو بوده

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
اینکه آیات، آیات کتاب هویدا است (۲)
که بحق و درستی بر تو میخوانیم بعضی از خبر موسی و فرعون را برای گروهی که ایمان آورده‌اند (۳)
حقیقهٔ فرعون در زمین علوّ نمود و قرار داد اهل زمین را (یعنی زمین مصر را) فرقه فرقه که ضعیف گرداند گروهی از آنها را و پسرهای آنها را سر میبرید و زنان آنان را زنده

صفحه : ۳۷۹

میگذاشت زیرا که او از فساد کنندگان بود (۴)
و ما خواهیم که منت گذاریم بر آنهایی را که در زمین ضعیف گردانیدند و آنها را پیشوایان قرار دهیم و قرار دهیم آنان را از ارث برنده‌گان اموال فرعون (۵)
و آنها را در زمین مصر متمکن (و فرمان روا) سازیم و بفرعون و هامان و لشگریانشان بنمایانیم آنچه را که از آن میترسیدند (۶)
و بمادر موسی وحی نمودیم که موسی را شیر بده و چون بر او ترسیدی او را در دریا بینداز و بر او نترس و محزون مباش ما او را بسوی تو بر میگردانیم و قرار دهنده‌ایم او را از پیمبران (۷)
آل فرعون موسی را از روی دریا گرفتند و نتیجه‌اش اینکه شد که برای آنان دشمن و اندوه گردید حقیقهٔ فرعون و هامان و لشگریانشان خطا کار بودند (۸)
زن فرعون (بفرعون) گفت اینکه (پسر) برای من و برای تو روشنی چشم است نکشید او را شاید او بما نفع بدهد یا آنکه او را بجای اولاد بگیریم در حالی که آنها (از حال موسی) بی‌خبر بودند که هلاکت آنها بدست موسی (ع) خواهد شد (۹)
صبحگاه دل مادر موسی خالی از صبر گردید (و بحدّی) بی‌طاقت گردید که اگر نبود که ما دلش را نگاه داشتیم تا اینکه از مؤمنین

باشد سرّ خود را آشکار مینمود (۱۰)

و مادر موسی بخواهر موسی گفت برو بجستجوی برادرت و سرّ خود را بخواهر موسی گفت او رفت و موسی را از دور دید و شناخت در حالی که فرعونیان نفهمیدند (۱۱)

و ما شیر هر دایه‌ای را از پیش بر موسی حرام کردیم پس خواهر موسی گفت آیا میخواهید شما را راهنمایی کنم بخانواده‌ای که برای شما کفالت اینکه طفل را بنماید و آنها باو مهربان باشند (۱۲)

و ما موسی را بسوی مادرش برگردانیدیم تا اینکه چشم او روشن گردد و غمگین نباشد و تا اینکه بداند که وعده خدا حق است و لکن بیشترین مردم نمیدانند (۱۳)

و چون موسی بحدّ رشد رسید و قوای او معتدل گردید باو حکمت و علم عطاء نمودیم و همین طور ما نیکوکاران را پاداش خواهیم داد (۱۴)

صفحه : ۳۸۰

(توضیح آیات)

چون در آخر سوره پیش پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مردم را بتلاوت قرآن امر فرموده و نیز بپیغمبر (ص) فرمود که (قُلِ الحَمدُ لِلّهِ سَیُرِیکُم آیاتِهِ فَتَعرِفُونَها) در اینکه سوره بیان میکند که (طسم) از جمله آیات قرآن است و بر شما قصّه موسی و فرعون را میخوانیم.

سخنان مفسرین در توجیه (طسم) ۱- حق تعالی حروف مقطعه را سبب محافظت قرآن گردانید که از کم و زیاد گردیدن محفوظ ماند چنانچه فرموده (نَحنُ نَزَّلنَا الذِّکرَ وَ إِنّا لَهُ لَحافِظُونَ) که حفظ قرآن باین حروف است که کسی بر اسرار آن اطلاع ندارد.

۲- طاء اشاره بطهارت نفوس عبادت کنندگان است از عبادت غیر و طهارت قلوب عارفان است از تعظیم غیر آفریدگار، و طهارت ارواح محبّان است از محبت ما سوی، و طهارت اسرار موحدان است از شهود غیر خدا.

و سین رمزی است از سرّ الهی با عاصیان بنجات و با مطیعان بدرجات و با محبّان بدوام مناجات.

و میم اشاره است بمنت خالق بر کافه خلائق بکفایت مهمات بقدر حاجات و مرامات.

۳- اینکه حروف ثلاث قسم است بطور سینا و اسکندریه و مکه و غیر اینها از توجیهاتی که مفسرین راجع بحروف (طسم) کرده‌اند، لکن چنانچه در جاهای دیگر گفته شد حروف مقطعات در اوائل سور از متشابهات قرآن بشمار میرود و علمش و اسرارش نزد خدا است اینکه است که سکوت در آن اولی است.

تِلکَ آیاتُ الکِتابِ المُبِینِ (تلک) مبتداء و خبرش جمله (آیاتُ الکِتابِ المُبِینِ) است و بنا بر اینکه (طسم) قسم باشد اینکه جمله جواب قسم است، و اشاره به اینکه است که اینکه سوره یا

صفحه : ۳۸۱

اینکه آیات کتاب روشن است.

نَتلُوا عَلَیکَ مِن نَبَإِ مُوسی وَ فِرعَونَ بِالحَقِّ لِقَومٍ یُؤمِنُونَ خداوند قسم یاد میکند که اینکه آیاتی که راجع بحکایت موسی و فرعون برای تو میخوانیم آیات واضح و روشن یا واضح کننده راه نیکو و از روی حقیقت و درستی و صدق صادر گردیده و برای جماعتی سودمند است که تصدیق نموده و ایمان آورند و هیچ کجی و اشتباهی در آن پدید نخواهد گردید، و (من) تبعیضی است یعنی

بعضـی از حكايات آن را بيان ميكنيم نه تمام آن را، و (نبأ) را در خبری آرند كه عظيم الشأن باشد، اشاره به اينكه حكايت موسـی و فرعون داستان بزرگی است كه در زمين واقع گرديده.

إِنَّ فِرعَونَ عَلا فِي الأَرضِ وَ جَعَلَ أَهلَها شِيَعاً جمله اول آيه استيناف است و مقصود از ارض زمين مصـر است فرعون در زمين مصـر علوّ نمود و تجبر و سركشی كرد و اهل مصر را از قبطيان و سبطيان گروه گروه گردانيد و همه را متفرق و تابع خود ساخت و بعضی را فرمان داد و بعضی را فرمان بردار گردانيد تا آنكه همه مستخدم و زير فرمان وی در آيند و هر گروهی را بكاری وادار گردانيد و بين آنان نفاق انداخت كه در مخالفت وی اتفاق نكنند، و نيز بنی اسرائيل را ذليل و منقاد خود و قبطيان گردانيد.

يَستَضعِفُ طائِفَةً مِنهُم يُذَبِّحُ أَبناءَهُم وَ يَستَحيِي نِساءَهُم بروايت إبن عباس چون بنی اسرائيل بسيار شدند و در ميان آنها فسق و فجور بسيار گرديد و علماء و زهاد آنان را نهی ننمودند اينكه بود كه خداوند قبطيان را بر آنها مسلط گردانيد كه آنها را ببندگی ميگرفتند و بر اعمال شاقّه وادار مينمودند.

و چون كهنه بفرعون خبر داده بودنـد كه در بنی اسـرائيل پسـری متولـد خواهـد گرديد كه مملكت تو را تباه ميگرداند اينكه بود كه چنانچه گفته‌اند نود هزار پسر از بنی اسرائيل را سر بريد پسران را ميكشت و دختران را ميگذاشت كه

صفحه : ۳۸۲

خدمت گذار خانواده‌های وی باشند.

إِنَّهُ كانَ مِنَ المُفسِدِينَ فرعون از جمله كسانی بود كه در زمين بسـيار فساد نمود، از «سدی» نقل ميكنند كه فرعون در خواب ديد كه از طرف بيت المقـدس آتشـی زبانه كشـيد و تمام خانه‌های قبطيان را سوزانيد و ببنی اسـرائيل سـرايت ننمود، معبّرين گفتند در اينكه شهر مردی ظـاهر خواهـد شـد كه هلاـكت ملـك تو و قبطيـان بر دست او انجام خواهـد گرفت اينكه بود كه امر نمود هر پسـری كه متولّد گرديد بكشند.

وَ نُرِيدُ أَن نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ استُضـعِفُوا فِي الأَرضِ وَ نَجعَلَهُم أَئِمَّةً وَ نَجعَلَهُمُ الوارِثِينَ اينكه آيه (بواو) عاطفه، عطف بر آيات بالا اسـت زيرا كه آيات تفسير می‌نمايـد نبأ فرعون و موسـی را، (و نريـد) حكايت حال گذشـته است و ميشود حال باشد از (يستضـعف) يعنی فرعون بنی اسـرائيل را ضـعيف گردانيـد و ما اراده نموديم بر آنان منّت گذاريم قرار داديم آنها را در امر دين و دنيا پيشوا و پيش‌رو كه در امر خير از آنها پيروی نمايند.

و از سيّد العابدين عليه السّلام چنن روايت شده كه فرمود بحق آن كسی كه محمّد صلّی اللّه عليه و آله و سلّم را بحق قرار داد بشيرا و نـذيرا اينكه نيكـان از مـا اهل بيت و تابعين آنها بمنزله موسـی و شـيعيان او ميباشـند، و اينكه دشـمن ما و دشـمن شـيعيان ما بمنزله فرعون و تابعين او خواهند بود. (طبرسی) خلاصه آيه در مقام اينكه است كه تذكر دهد كه چون فرعون در مصر فساد نمود و ظلم و تعـدّی را بمنتهی رسانيـد نتيجه عملش بر گشت بخودش گرديـد و آنهايی را كه ضـعيف و تحت شـكنجه خود گردانيـد خداوند بر آنان منت گذارد و قوت و شوكت بآنها عطاء نمود كه بر فرعون و فرعونيان غالب و پيشوا گرديدند و مملكت مصر را بارث بردند.

صفحه : ۳۸۳

وَ نُمَكِّنَ لَهُم فِي الأَرضِ وَ نُرِيَ فِرعَونَ وَ هامانَ وَ جُنُودَهُما مِنهُم ما كانُوا يَحذَرُونَ و بنی اسـرائيل را كه تحت فشار فرعون و فرعونيان زبون و ضعيف گرديده بودند آنان را در زمين مصر متمكّن و مقتدر و مسلط گردانيديم.

ابو الفتوح رازی در تفسيرش چنين گفته اصحاب ما روايت كرده‌اند كه آيه در شأن مهدی (ع) آمده كه خدا او و اصحاب او را پس از آنكه ضعيف بودند بر آنها منت نهند و آنان را امام گرداند بر تمام روی زمين و مقصود از زمين تمام زمين دنيا است و آنها را در

زمین امام و پیشوا گرداند، و گفته اینکه قول اولی‌تر است زیرا که از چند جهت مطابق ظاهر است: یکی الف و لام (ارض) را حمل بر جنس و عموم کردن اولیتر است و دیگر لفظ امام در باره او حقیقت و در حق بنی اسرائیل مجاز است، دیگر وارث باو لایق‌تر است زیرا که او آخر تمام ائمه و وارث گذشتگان است و دولت او بدامن قیامت متصل گردد و مثل اینکه آیه است قوله تعالی (وَ لَقَد کَتَبنا فِی الزَّبُورِ مِن بَعدِ الذِّکرِ الی آخر) (پایان) و بعضی (نری) را (یری) قرائت نموده‌اند و بنا بر اینکه (نری) بصیغه مجهول قرائت شود چنانچه بسیاری از قرّاء اینکه طور قرائت نموده‌اند فرعون مفعول میشود یعنی و نمایاندیم بفرعون و تابعین او، و بنا بر اینکه (یری) بیاء قرائت شود، فرعون مرفوع و فاعل (یری) میشود یعنی فرعون و تابعین او می‌بینند.

خلاصه آیه اشاره باین است که چون فرعون و فرعونیان از ترس اینکه مبادا آنچه کهنه گفته‌اند که پسری از بنی اسرائیلیان بدنیا میآید و مملکت را از دست وی میگیرد پیش‌گیری کرد و چند هزار از بچه‌های بی‌گناه را سر برید، دیگر نمیدانست که دست دیگری است روی دستها وقتی او و تابعین او غرق گردیدند آن وقت بآنان نمایان شد آنچه را که از آن حذر می‌نمودند یا آنکه آنان دیدند آنچه را که از آن میترسیدند.

صفحه : ۳۸۴

آری اینکه منظره وقتی بود که آنان علامت هلاکت و اعدام خود را مشاهده نمودند و دیدند بنی اسرائیلیان تفرّج‌کنان بر ساحل دریا قدم میزنند و دانستند که ظلم و تعدّی آنها بود که آنان را مقهور گردانید.

وَ أَوحَینا إِلی أُمِّ مُوسی أَن أَرضِعِیهِ فَإِذا خِفتِ عَلَیهِ فَأَلقِیهِ فِی الیَمِّ نام مادر موسی علیه السّلام حابد یا بوحابد دختر لاوی پسر یعقوب بوده.

در تعریف وحی گویند (الوحی الاشارة السریعة).

و در تعریف الهام گویند (الالهام القاء الشیء فی الرّوع و یختص ذلک بما کان من جهة اللّه تعالی) پس وحی و الهام قریب المعنی می‌باشند که هر دو القاء معنی است در قلب زیرا که هر دو از عالم ما فوق الطبیعة سر رشته گرفته است لکن وحی مخصوص بآنکسی خواهد بود که فرشته وحی را در خواب یا بیداری بچشم سر ببیند و بگوش حسّی کلمات وحی را بشنود، لکن الهام چنین نیست مطالب و معانی واقعی که بدون سابقه فکر و ترتیب مقدمات در قلب ولیّ ریزش میکند و نمیدانند از کجا آمده آن را الهام گویند، اینست که مأخذ وحی و الهام یکی است، و در اغلب وحی مخصوص پیمبران خواهد بود که قوای باطنی آنها در منتهی درجه قوّت و شدّت و تجرّد است و چنان بعالم علوی مرتبط گردیده‌اند که قوای ظاهری آن بزرگواران در گرفته بنور توحید گردیده، در جلد ششم اینکه تفسیر در سوره (و النجم) راجع بخصوصیات وحی و فرق بین وحی و الهام و بین علوم انبیاء و حکماء تا اندازه‌ای بحث نمودیم بآن جا رجوع شود.

و گاهی هم وحی در غیر انبیاء استعمال شده مثل همین آیه (وَ أَوحَینا إِلی أُمِّ مُوسی) و مثل آیه (وَ أَوحی رَبُّکَ إِلَی النَّحلِ أَنِ اتَّخِذِی مِنَ الجِبالِ بُیُوتاً) بعضی از مفسرین از علمای اهل فصاحت و بلاغت چنین نقل میکنند که گویند اینکه آیه در منتهی درجه فصاحت و بلاغت است زیرا که در آن دو خبر است و دو امر و دو نهی و دو بشارت.

دو خبر (اوحینا) و (خفت) و دو امر (ارضعیه و القیه) دو نهی (لا تخافی

صفحه : ۳۸۵

و لا تحزنی) دو بشارت (إِنّا رَادُّوهُ إِلَیکِ، وَ جاعِلُوهُ مِنَ المُرسَلِینَ).

گویند وقتی اثر حمل بر مادر موسی (ع) ظاهر گردید بفرعون خبر دادند که زن عمران آبستن است او زنان را فرستاد تا وی را

تفتیش و آزمایش نمایند زنان هر قدر تفحّص نمودند اثری از حمل در وی نیافتند وقتی دست بر شکم او میگذاشتند کودک بپشت مادرش میچسبید زنها بفرعون خبر دادند که اثری از حمل پدیدار نیست.

گوینـد وقتی درد زائیـدن مادر موسـی را گرفت فرسـتاد قابله‌ای که قبلا با وی دوستی و رفاقت داشت حاضـر نمود و بوی گفت بآن رفاقت و دوستی که با هم داریم اگر مولود پسـر است مخفی دار کسی مطلع نگردد، آن زن با خود اندیشه نمود که اگر پسر است یا او را میکشم یا خبر بفرعون میـدهم، وقتی مولود متولّـد گردیـد قابله دیـد نوری از میان چشـمهای او هویـدا گردیـده و چشم قابله را خیره گردانیـد و محبت طفـل در دل قـابله افتـاد، آن وقت بمـادر موسـی گفت که من در دل تصـمیم داشـتم که مولـود را بکشم یا بفرعون خبر دهم لکن حـال که چنین دیـدم و اینکه نور پیشـانی او گواهی میدهـد که اینکه طفـل همـان است که هلاکت فرعون و قبطیان بدست او انجام میگیرد.

و گوینـد چون قابله از خانه بیرون رفت بعضـی وی را دیدنـد و خبر بفرعون دادند وقتی فرعون مفتشـین را بخانه عمران فرسـتاد مادر موسی او را در خرقه‌ای پیچید و در تنور انداخت، و خاله موسـی از روی ندانسته‌گی آتش بتنور انداخت وقتی مفتشین آمدند آنچه تفحص کردند چیزی ندیدند و از تنور آتش شـعله میکشـید، وقتی مادر موسـی سـر تنور آمد دید آتش گرد موسی میچرخد و بوی آسیبی نمیرساند طفلش را از تنور سالم بیرون آورد و دلش مطمئن گردید که خدا او را حفظ مینماید.

صفحه : ۳۸۶

فَالتَقَطَه آلُ فِرعَونَ لِيَكُونَ لَهُم عَدُوًّا وَ حَزَناً إِنَّ فِرعَونَ وَ هامانَ وَ جُنُودَهُما كانُوا خاطِئِينَ گویند مادر موسی سه ماه یا بیشتر او را پنهان گردانید در اینکه سه ماه موسـی نه گریه کرد و نه حرکت مینمود تا اینکه مادر موسی پس از القاء وحی او را در صندوق گذاشت و در رود نیل انـداخت و کسان فرعون صـندوق را گرفتنـد لام (لیکون) را که برای تعلیل و عاقبت آرنـد، در اینجا مجازا برای غایت و نتیجه استعمال شده زیرا که مقصود فرعونیان چنین نبود که موسی سبب حزن آنها گردد بلکه غایت و نتیجه گرفتن آنان چنین شد.

وَ قالَتِ امرَأَتُ فِرعَونَ قُرَّتُ عَينٍ لِي وَ لَكَ لا تَقتُلُوهُ عَسى أَن يَنفَعَنا أَو نَتَّخِذَهُ وَلَداً وَ هُم لا يَشعُرُونَ زن فرعون دختر مزاحم و از قوم بنی اسـرائیل و از اولاد انبیاء و بهترین زنان عصـر خود بود و بر اهل ایمان بسـیار مشـفق و مهربانی مینمود، و بعضـی گفته‌انـد او عمّه موسـی بود و چون میترسید که مبادا فرعون او را بکشد گفت اینکه طفل روشنی چشم من و تو است او را نکش زیرا علامات خوب از چهره او هویـدا است و لایق فرزنـدی تو هست او را بجای اولاد نگاه میـداریم شایـد بما نفع بدهـد گویند وقتی فرعون دید آسـیه مایل باو گردیده موسـی را بوی بخشـید و آسیه در تربیت او جدیت مینمود و بمناسبت اینکه چون بلغت آنها آب را (مو) میگفتند و درخت را (سا) و موسی را بین آب و درخت جسته بودند اینکه بود که او را (موسی) نامیدند.

وَ أَصبَحَ فُؤادُ أُمِّ مُوسى فارِغاً إِن كادَت لَتُبدِي بِهِ (فارغا) شایـد مقصود چنین باشـد که دل مادر موسـی بی‌قرار گردید یعنی از صبر خالی شد زیرا که شنید موسی بدست فرعون افتاده، یا دل او از اندوه فارغ گشت وقتی که شنید طفلش در حمایت آسیه قرار گرفته، لکن معنی اول با ذیل آیه (لَو لا أَن رَبَطنا عَلى قَلبِها لِتَكُونَ مِنَ المُؤمِنِينَ) مناسبت‌تر بنظر میآید

صفحه : ۳۸۷

که اگر نبود که دل او را بستیم و محکم گردانیدیم سرّ خود را فاش مینمود.

وَ قالَت لِأُختِهِ قُصِّيهِ فَبَصُرَت بِهِ عَن جُنُبٍ وَ هُم لا يَشعُرُونَ مادر موسـی پس از آنکه بی‌طاقت گردید بخواهر موسی گفت برو در پی او و خبری از او پیدا کن خواهر موسـی رفت و از دور نظر کرد موسـی را شناخت و فرعونیان ملتفت نشدند که آن زن خواهر موسی است.

وَ حَرَّمنا عَلَيهِ المَراضِعَ مِن قَبلُ فَقالَت هَل أَدُلُّكُم عَلى أَهلِ بَيتٍ يَكفُلُونَهُ لَكُم وَ هُم لَهُ ناصِحُونَ آسيه چندين زن شيرده كه بچه‌هاى آنها را بحكم فرعون كشته بودند حاضر نمود، موسى پستان هيچ دايه‌اى را نگرفت وقتى خواهر موسى چنين ديد گفت آيا ميخواهيد از خانواده محترمى براى او دايه‌اى بياورم كه او را خوب پرستارى كند.

فَرَدَدناهُ إِلى أُمِّهِ كَي تَقَرَّ عَينُها وَ لا تَحزَنَ وَ لِتَعلَمَ أَنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ خداى جليل موسى (ع) را بمادرش برگردانيد كه چشم او روشن و دل او خوش شود و بدانـد كه وعده خدا حق است كه قبلا بوى وعده داده كه او را در دريا بينداز و نترس و محزون مباش بچه‌ات را بتو بر ميگردانيم.

آرى وعـده خـدا حق است، آيه بمؤمنين تـذكر ميدهـد كه بداننـد وعـده‌هايى كه بتوسـط سـفراء خود بآنان تبليغ نموده از رحمت و مغفرت و نعمتهاى بهشتى براى مطيعين و عذابهاى جهنّمى براى عاصـين و كافرين تماما حقّ است و تخلّف پذير نخواهد بود زيرا كه حق تعالى صادق و عادل است.

وَ لكِنَّ أَكثَرَهُم لا يَعلَمُونَ چون بيشتر مردم آن طورى كه بايستى خدا را باوصاف جلال و جمال بشناسند و او را از هر صفت نقص و عيبى كه در ممكنات ديـده ميشود كه از جمله آنها كذب و وعده خلافى است منزّه و مبرّا بدانند چنين دانشـى ندارند، زيرا اگر بعلم يقينى ميدانستند و تصديق مينمودند كه آنچه خداوند وعده داده حق و صدق است

صفحه : ۳۸۸

هرگز اينكه طور مخالفت و عصيان نميكردند، هتّاكى و بى‌باكى در اثر ضعف ايمان پديد ميگردد.

وَ لَمّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ استَوى آتَيناهُ حُكماً وَ عِلماً چون حضـرت موسى در منزل آسيه در دامن مادرش نشو و ارتقاء نمود و قواى روحانى و جسـمانى او بحدّ اسـتواء و اعتدال رسـيد همين طورى كه بمادرش وعده داده شده بود كه بچه تو را حفظ ميكنيم و وى را از انبياء مرسل قرار ميـدهيم وقتى كه بحـدّ سـى سالگى كه گويند انسان در سنّ سـى سالگى بمنتهى درجه رشد طبيعى و كمال عقل ميرسد، آن وقت لايق گرديد كه بوى حكمت و علم افاضه گردد.

و بعضى گفته‌اند (اشدّه) سى سالگى است كه غايت رشد طبيعى است (و استوى) سن چهل سالگى است.

خلاصه اينكه آيه خبر ميدهـد كه موسـى (ع) وقتى بمنتهاى رشد طبيعى رسـيد و قواى دماغى او معتدل گرديد (آتَيناهُ حُكماً وَ عِلماً) (حكما) تعبير بنبوّت شـده (و علما) تفسـير بتورات گرديده، لكن از آيات بعد چنين اسـتفاده ميشود كه مقصود از (حكما و علما) در اينجا نبوّت و رسالت و تورات نيست شايـد مقصود مقام ولايت باشـد كه مقدمه نبوت و رسالت است زيرا كه كشـتن قبطى و فرار او از مصـر قبـل از مبعوث شـدن او بمقام نبوت و رسالت انجام گرفته و هر پيمبرى اول بمقام ولايت ميرسـد و پس از آن بمقام نبوت و رسالت فائز ميگردد.

و (ولىّ) چنانچه در حديث صـحيح از معصوم عليه السّـلام رسيده آن كسى خواهد بود كه (منبأ فى نفسه) باشد يعنى علوم و معارف در قلب او ريزش نمايـد و دل و قـواى روحـانى او در گرفته بنـور توحيـد گردد و لو آنكه هنوز بمرتبه رسـالت و رؤيت ملك وحى بچشم سـر و شـنيدن صداى ملك بگوش ظاهر براى وى ميسّـر نشده باشد، اينكه است كه گويند دائره ولايت وسيع‌تر از دائره نبوت است هر (ولىّ) رسول نيست لكن هر رسولى (ولىّ) هست.

صفحه : ۳۸۹

وَ كَذلِكَ نَجزِي المُحسِنِينَ آيه اشـاره است به اينكه همين طورى كه بموسـى و مـادرش در اثر نيكوكـارى و فرمـان بردارى پاداش خوب از علم و حكمت و تفضّـلات بسـيار عطاء نموديم هر نيكوكارى را بپاداش نيكى او و نعمتهاى فراوان از علم و حكمت و باقى

نعمتها برخوردار خواهیم گردانید.

صفحه : ۳۹۰

[سوره القصص (۲۸): آیات ۱۵ تا ۲۲]

اشاره

وَ دَخَلَ المَدِینَهَ عَلی حِینِ غَفلَهٍ مِن أَهلِها فَوَجَدَ فِیها رَجُلَینِ یَقتَتِلانِ هذا مِن شِیعَتِهِ وَ هذا مِن عَدُوِّهِ فَاستَغاثَهُ الَّذِی مِن شِیعَتِهِ عَلَی الَّذِی مِن عَدُوِّهِ فَوَکَزَهُ مُوسی فَقَضی عَلَیهِ قالَ هذا مِن عَمَلِ الشَّیطانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِینٌ (۱۵) قالَ رَبِّ إِنِّی ظَلَمتُ نَفسِی فَاغفِر لِی فَغَفَرَ لَهُ إِنَّهُ هُوَ الغَفُورُ الرَّحِیمُ (۱۶) قالَ رَبِّ بِما أَنعَمتَ عَلَیَّ فَلَن أَکُونَ ظَهِیراً لِلمُجرِمِینَ (۱۷) فَأَصبَحَ فِی المَدِینَهِ خائِفاً یَتَرَقَّبُ فَإِذَا الَّذِی استَنصَرَهُ بِالأَمسِ یَستَصرِخُهُ قالَ لَهُ مُوسی إِنَّکَ لَغَوِیٌّ مُبِینٌ (۱۸) فَلَمّا أَن أَرادَ أَن یَبطِشَ بِالَّذِی هُوَ عَدُوٌّ لَهُما قالَ یا مُوسی أَ تُرِیدُ أَن تَقتُلَنِی کَما قَتَلتَ نَفساً بِالأَمسِ إِن تُرِیدُ إِلاّ أَن تَکُونَ جَبّاراً فِی الأَرضِ وَ ما تُرِیدُ أَن تَکُونَ مِنَ المُصلِحِینَ (۱۹)

وَ جاءَ رَجُلٌ مِن أَقصَی المَدِینَهِ یَسعی قالَ یا مُوسی إِنَّ المَلَأَ یَأتَمِرُونَ بِکَ لِیَقتُلُوکَ فَاخرُج إِنِّی لَکَ مِنَ النّاصِحِینَ (۲۰) فَخَرَجَ مِنها خائِفاً یَتَرَقَّبُ قالَ رَبِّ نَجِّنِی مِنَ القَومِ الظّالِمِینَ (۲۱) وَ لَمّا تَوَجَّهَ تِلقاءَ مَدیَنَ قالَ عَسی رَبِّی أَن یَهدِیَنِی سَواءَ السَّبِیلِ (۲۲)

صفحه : ۳۹۱

[ترجمه]

موسی داخل (قطعه‌ای از زمین) مصر گردید در حالی که اهلش غافل و بی‌خبر بودند دید آنجا دو مردی را که با هم جنگ و جدال مینمودند یکی (از بنی اسرائیل) که تابع او بود از او استعانت طلبید و دیگری (از قبطیان) که دشمن او بود موسی مشت محکمی بآن قبطی زد (قبطی کشته شد) زیرا که حکم مرگ بر او جاری شده بود (موسی چون چنین دید) گفت اینکه از عمل شیطان بود زیرا که شیطان دشمنی است گمراه کننده پدیدار (۱۵)

موسی گفت پروردگارا من بنفس خود ظلم نمودم مرا بیامرز پس او را آمرزیدیم بدرستی که خدای تعالی آمرزنده و مهربان است (۱۶)

موسی گفت پروردگار من بآنچه بمن انعام و احسان نمودی (مرا نگاه دار) که نبوده باشم پشتیبان گناهکاران (۱۷)

پس صبح کرد موسی در حالی که میترسید و منتظر بود که از او انتقام کشند در اینکه هنگام آن کس که در روز پیش از وی یاری طلبیده بود فریاد بر آورد و از او یاری طلبید موسی باو گفت تو آدم گمراه ظاهری میباشی (۱۸)

و چون موسی خواست آن کس را که دشمن خود و بنی اسرائیل بود بزند و دفع کند آن اسرائیلی یا قبطی گفت ای موسی آیا میخواهی مرا بکشی همین طوری که دیروز نفسی را اعدام نمودی تو اراده نمیکنی مگر اینکه در زمین سرکشی و طغیان نمایی و از کسانی نیستی که بین مردم اصلاح نمایی (۱۹)

در آن هنگام از بالاـ و دورترین شهر مردی آمد که نام او حزقیل بود و بعجله خود را بموسی رسانید و گفت جماعت اشراف مشورت مینمایند که تو را بکشند در عوض مقتول از شهر بیرون رو من از جمله نیکوخواهان و مهربانان توأم (۲۰)

پس از آن موسی از شهر مصر خارج گردید در حالی که بر خود ترسان و مراقب بود که کسی از عقب وی را نگیرد گفت

پروردگار من مرا از جماعت ستمکاران نجات بده (۲۱)

و چون رو بمدین کرد گفت شاید پروردگار من مرا براه راست رهبری نماید (۲۲).

صفحه : ۳۹۲

(توضیح آیات)

وَ دَخَلَ الْمَدِینَةَ عَلی حِینِ غَفلَةٍ مِن أَهلِها فَوَجَدَ فِیها رَجُلَینِ یَقتَتِلانِ الخ مفسرین گویند موسی (ع) در زمان کودکی سیلی بصورت فرعون زد فرعون در غضب شد و گفت اینکه همان است که منجّمین خبر دادند که شهر و مملکت مرا بباد میدهد و من برای جلوگیری از شرّ آن چندین کودک را اعدام نمودم و خواست او را بکشد آسیه مانع گردید و گفت اینکه بچه است و از روی نادانی چنین کرده طبقی از جواهر و طبقی از آتش حاضر گردان اگر رو بجواهر رفت بدان دانا است و اگر دست بآتش زد بدان از روی نادانی چنین کرده، وقتی دو طبق حاضر گردید موسی خواست دست بسوی جواهر برد جبرئیل دست او را رو بآتش برد موسی دست بآتش زد، دستش سوخت، انداخت و انگشت سوخته خود را بزبان گذارد از اینکه جهت زبان او لکنت پیدا نمود.

و از (سدی) نقل میکنند که وقتی موسی علیه السّلام بزرگ شد لباس فاخر سلطنتی میپوشید و بر اسب خاص فرعون سوار میشد و مردم وی را موسی فرعون میگفتند، یک روز فرعون سوار شده بود و موسی غائب بود وقتی آمد پرسید فرعون کجا است گفتند بفلان محل رفته در عقب او روان شد در وقت قیلوله وارد مصر شد و در آنجا بآن دو نفر برخورد نمود که یکی از بنی اسرائیل و دیگری از قبطیان بود.

و از إبن عباس روایت میکنند که میان شام و خفتن بود که هر کسی بکار خود مشغول است آن وقت موسی بآن دو مرد رسید.

و از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت شده که روز عید ایشان بود که مردم بلهو و لعب مشغول بودند.

بروایتی موسی (ع) چون بزرگ شد مردم دور او را گرفتند و او از بنی اسرائیلین حمایت مینمود، وقتی اینکه خبر بفرعون رسید موسی را از شهر

صفحه : ۳۹۳

خارج گردانید و مدتی در خارج شهر زندگانی مینمود یک وقتی داخل شهر گردید که مردم از او غافل گردیده و او را فراموش کرده بودند دید دو نفر با هم نزاع میکنند یکی از بنی اسرائیل و تابع او و دیگری از قبطیان و دشمن او و او خبّاز فرعون بود و بار هیزمی را میخواست بگردن آن مرد اسرائیلی بگذارد.

فَاستَغاثَهُ الَّذِی مِن شِیعَتِهِ عَلَی الَّذِی مِن عَدُوِّهِ فَوَکَزَهُ مُوسی فَقَضی عَلَیهِ آن شخص بنی اسرائیلی که از تابعین موسی بود چون میدانست که موسی (ع) طرفدار او است از او یاری خواست، موسی علیه السّلام مشتی بسینه قبطی زد پس کشته شد قالَ هذا مِن عَمَلِ الشَّیطانِ إِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِینٌ آنهایی که گویند انبیاء از گناهان کبیره معصومند نه از صغیره باین آیه و آیه بعد تمسک نموده‌اند:

قالَ رَبِّ إِنِّی ظَلَمتُ نَفسِی فَاغفِر لِی فَغَفَرَ لَهُ إِنَّهُ هُوَ الغَفُورُ الرَّحِیمُ و گویند اینکه دو آیه بچند جهت مشعر بر اینست که موسی (ع) بکشتن قبطی گناهی مرتکب گردید.

اول- عمل را نسبت بشیطان میدهد و کار شیطان خطاء است.

دوم- خود حضرتش اظهار مینماید که باین عمل بنفس خود ستم نمودم یعنی مرتکب گناهی گردیدم.

سوم- از خدا طلب آمرزش مینماید و طلب آمرزش پس از خطاء است، اگر کشتن قبطی گناه نبود طلب آمرزش معنی نداشت، و اگر بر حضرت موسی پیمبر اولوا العزم گناه و لو صغیره روا باشد بر تمام پیمبران روا خواهد بود.

از عیون اخبار الرضا علیه السّلام است که علی بن جهم گفت در مجلس مأمون حاضر بودم، مأمون بحضرت رضا (ع) گفت یا بن رسول اللّه (أ لیس من قولك انّ الانبیاء معصومون) آیا تو نمی‌گویی انبیاء معصومند فرمود آری از صغائر و کبائر معصومند، مأمون گفت چه می‌گویی در قوله تعالی فَوَكَزَهُ مُوسی فَقَضی عَلَیهِ قالَ هذا مِن عَمَلِ الشَّیطانِ فرمود مقصود اینکه است که وقتی موسی (ع) در وقت

صفحه : ۳۹۴

غفلت که میان مغرب و عشاء بود در مدینه‌ای از مدائن فرعون داخل گردید دو مرد را دید که با هم نزاع میکنند یکی از گروه او بود و دیگری از گروه فرعون موسی (ع) بحکم خدا مشتی بر قبطی زد او مرد آن وقت گفت اینکه نزاع که بین اینکه دو نفر است از کردار شیطان است نه اینکه عمل موسی و مشت زدن او عمل شیطانی باشد.

مأمون گفت چه معنی دارد قول موسی (ع) که گفت (ربّ انّی ظلمت نفسی فاغفر لی) حضرت فرمود مقصود موسی از اینکه مناجات اینکه بود که خودم را داخل نمودم در غیر موقع برای اینکه در اینکه شهر وارد گردیدم، مرا از دشمنان بپوشان تا بر من دست نیابند و مرا بقتل نرسانند، و حق تعالی او را از دشمنان مستور گردانید، پس از آن گفت بار خدایا بآنچه بمن از کمال قوّت انعام کرده‌ای که بیک مشت اینکه مرد را بکشم مرا هرگز پشتیبان و مددکار دشمنان قرار مده بلکه باین قوت در راه تو مجاهده نمایم تا آنکه راضی شوی.

(منهج الصادقین) از سیّد مرتضی علم الهدی قدّس سره در تنزیه الانبیاء چنین نقل میکنند که اینکه آیه را بدو وجه بیان نموده: یکی آنکه مراد بظلم ترک مستحب است که تأخیر انداختن در کشتن قبطی اولی بوده.

دوم- مرجع (هذا) در آیه عمل قبطی است یعنی نزاع قبطی از عمل شیطان است و باین جهت مستحق کشتن گردید.

و بعد از آن فرموده اگر کسی گوید، یا قبطی مستحق کشتن بود یا نبود اگر مستحق نبود چگونه موسی چنین عملی نمود در صورتی که انبیاء پیش از زمان نبوت و بعد از آن از جمیع گناهان معصومند، و اگر مستحق بود پشیمانی او و طلب آمرزش آن بی‌محل بود.

(پاسخ) کشتن او بطور عمد نبود و موسی اراده قتل او را نداشت بلکه قصدش یاری

صفحه : ۳۹۵

شیعه خود بود که وی را از دست قبطی نجات دهد و هر المی که اینکه طور واقع گردد آن نیکو است اگر چه بکشتن بکشد، و فرقی نیست بین اینکه قاتل در مقام دفع ضرر از خود باشد یا از دیگری، و استغفار موسی از باب رجوع و انقطاع او بخدا و اعتراف بتقصیر خود بود، و یا از جهت بازداشتن نفس خود از ثواب که بر عمل خوب مترتب گردد، و مقصود از (غفر له) قبول استغفار بطور انقطاع و پشیمانی بر ترک مندوبی بود که از او صادر شده بود. (پایان) آری چنانچه گفته‌اند

(حسنات الأبرار سیّئات المقربین)

چگونه میتوان قبول نمود که پیمبران با آن مقام دانش و علمشان بمقام کبریایی و عظمت الوهیت الهی ممکن باشد که مرتکب گناهی گردند یا مخالفت نهیی نمایند.

و از آن چنین استفاده میشود که قبطی مشرک و کافر بوده و آن دیگری موحد و حضرت موسی (ع) برای دفع شرّ کافر از مؤمن چنین کرد و مقصودش دفع شرّ او بود نه کشتن قبطی، و باین اعتبار موسی علیه السّلام در اینکه عمل گناهی نکرده و استغفارش

شاید برای ترک اولی بوده که در آن وقت هنوز مأمور بکشتن قبطی نشده بود.

اصلا کسی که جایز الخطاء باشد لایق مقام رسالت حق تعالی نخواهد بود و مقام نبوت مرتبه کوچکی نیست که هر بی سر و پایی لایق آن باشد.

قالَ رَبِّ بِما أَنعَمتَ عَلَیَّ فَلَن أَکُونَ ظَهِیراً لِلمُجرِمِینَ باء در (بما) قسم است، و (ما) موصوله، و ضمیر عائد بمحذوف میشود یعنی قسم بآنکسی که بر من انعام نموده (فلن) جواب قسم است که نبوده باشم پشتیبان و یاری کننده گنهکاران.

فَأَصبَحَ فِی المَدِینَهِٔ خائِفاً یَتَرَقَّبُ فَإِذَا الَّذِی استَنصَرَهُ بِالأَمسِ یَستَصرِخُهُ (ترقّب) بمعنی انتظار است، و (صراخ) یاری طلبیدن است، صبح کرد موسی در آن شهر در حالی که خائف و ترسان بود و میترسید که خبر کشته شدن قبطی فاش گردد و او را بگیرند و قصاص کنند، در آن هنگام دید آن کسی که در

صفحه : ۳۹۶

روز پیش برای معاونت وی قبطی را کشته بود با قبطی دیگری نزاع میکند، وقتی موسی را دید فریاد بر آورد و از او یاری طلبید موسی (ع) در غضب شد.

قالَ لَهُ مُوسی إِنَّکَ لَغَوِیٌّ مُبِینٌ فَلَمّا أَن أَرادَ أَن یَبطِشَ بِالَّذِی هُوَ عَدُوٌّ لَهُما موسی بآن اسرائیلی گفت تو یک مرد گمراه نادان ظاهری میباشی که خواهی هر روزی فساد کنی، و چون موسی (ع) پیش رفت که آنکه دشمن او و بنی اسرائیل بود بگیرد، اسرائیلی چون موسی را خشمگین دید و ملامت او را شنید از کم فهمی گمان کرد موسی قصد او را دارد گفت ای موسی آیا میخواهی مرا بکشی همانطوری که دیروز قبطی را کشتی.

قالَ یا مُوسی أَ تُرِیدُ أَن تَقتُلَنِی کَما قَتَلتَ نَفساً بِالأَمسِ اکثر مفسرین گفته‌اند که فاعل (قال) آن شخص اسرائیلی است که روز پیش در حمایت او موسی (ع) قبطی را کشته بود و از ترس گفت آیا میخواهی مرا بکشی همانطوری که قبطی را کشتی، و بعضی از مفسرین گفته‌اند فاعل (قال) قبطی بود که با اسرائیلی نزاع داشت، بموسی گفت تو میخواهی مرا هم بکشی همان طوری که دیروز قتل نفس کردی، تو اراده نداری مگر اینکه خواهی در زمین فساد نمایی نه اینکه مصلح جامعه باشی.

و چون خبر کشته شدن قبطی فاش گردید و مردم در طلب قاتل بودند وقتی اینکه سخن را از اسرائیلی یا قبطی شنیدند خبر بفرعون دادند و بزرگان و ارکان مملکت با هم مشورت نمودند که موسی (ع) را بکشند.

وَ جاءَ رَجُلٌ مِن أَقصَی المَدِینَهِٔ یَسعی قالَ یا مُوسی إِنَّ المَلَأَ یَأتَمِرُونَ بِکَ لِیَقتُلُوکَ مردی بنام حزقیل یا شمعون از دورتر جای شهر آنجایی که بارگاه فرعون بود (یسعی) جمله حالیه است، یعنی در حالی که میدوید بشتاب خود را بموسی رسانید و باو خبر داد و گفت ای موسی فرعونیان با هم در کار تو مشورت مینمایند که تو را بقصاص قبطی بکشند (یأتمرون) مأخوذ از (ایتمار) است یعنی بعضی ببعضی در اعدام نمودن تو امر مینمایند قوله تعالی وَ أتَمِرُوا بَینَکُم بِمَعرُوفٍ

صفحه : ۳۹۷

یعنی هر یک دیگری را امر بنیکوکاری کنید.

فَاخرُج إِنِّی لَکَ مِنَ النّاصِحِینَ از بین آنها بیرون رو و من از نیکخواهان توام و بر تو مهربانم.

فَخَرَجَ مِنها خائِفاً یَتَرَقَّبُ قالَ رَبِّ نَجِّنِی مِنَ القَومِ الظّالِمِینَ وقتی موسی از حزقیل اینکه سخن شنید بیرون رفت (خائفا) حال است در حالی که ترسان بود و مراقب پشت سر خود بود که مبادا از پی او بیایند و او را گرفته قصاص نمایند و رو بمدین نمود در حالی که نه مرکوب داشت که بر آن سوار شود و نه زاد و توشه‌ای با خود برداشته بود و نه راه مدین را میدانست، و پناهگاهی و یاری

کننده‌ای برای خود نیافت در مقام مناجات بر آمده چون میدانست تمام امور بدست حق تعالی است گفت پروردگارا مرا از جماعت ستمکاران نجات بده و دعای او بهدف اجابت رسید و او بجانب مدین روانه گردید.

وَ لَمّا تَوَجَّهَ تِلقاءَ مَديَنَ قالَ عَسى رَبِّي أَن يَهدِيَنِي سَواءَ السَّبِيلِ گویند مدین شهری بود بنام بانی آن و او مدین بر ابراهیم خلیل بود و آنجا در تحت تصرّف فرعون نبود و شعیب نبی علیه السّلام در آنجا منزل داشت و از مصر تا آنجا هشت روز راه رفت و چون موسی (ع) راه را نمیدانست توکّل بر خدا نمود و با آن حسن ظنّی که داشت گفت خدای تعالی مرا براه راست هدایت میکند و بروایتی در راهی که میرفت بر سر سه راه رسید، وسط آن که راه مستقیم بود اختیار نمود و بمقصد رسید، و شاید (سواء السبیل) اشاره براه راست باشد.

صفحه : ۳۹۸

[سوره القصص (۲۸): آیات ۲۳ تا ۳۲]

اشاره

وَ لَمّا وَرَدَ ماءَ مَديَنَ وَجَدَ عَلَيهِ أُمَّةً مِنَ النّاسِ يَسقُونَ وَ وَجَدَ مِن دُونِهِمُ امرَأَتَينِ تَذُودانِ قالَ ما خَطبُكُما قالَتا لا نَسقِي حَتّى يُصدِرَ الرِّعاءُ وَ أَبُونا شَيخٌ كَبِيرٌ (۲۳) فَسَقى لَهُما ثُمَّ تَوَلّى إِلَى الظِّلِّ فَقالَ رَبِّ إِنِّي لِما أَنزَلتَ إِلَيَّ مِن خَيرٍ فَقِيرٌ (۲۴) فَجاءَتهُ إِحداهُما تَمشِي عَلَى استِحياءٍ قالَت إِنَّ أَبِي يَدعُوكَ لِيَجزِيَكَ أَجرَ ما سَقَيتَ لَنا فَلَمّا جاءَهُ وَ قَصَّ عَلَيهِ القَصَصَ قالَ لا تَخَف نَجَوتَ مِنَ القَومِ الظّالِمِينَ (۲۵) قالَت إِحداهُما يا أَبَتِ استَأجِرهُ إِنَّ خَيرَ مَنِ استَأجَرتَ القَوِيُّ الأَمِينُ (۲۶) قالَ إِنِّي أُرِيدُ أَن أُنكِحَكَ إِحدَى ابنَتَيَّ هاتَينِ عَلى أَن تَأجُرَنِي ثَمانِيَ حِجَجٍ فَإِن أَتمَمتَ عَشراً فَمِن عِندِكَ وَ ما أُرِيدُ أَن أَشُقَّ عَلَيكَ سَتَجِدُنِي إِن شاءَ اللّهُ مِنَ الصّالِحِينَ (۲۷)

قالَ ذلِكَ بَينِي وَ بَينَكَ أَيَّمَا الأَجَلَينِ قَضَيتُ فَلا عُدوانَ عَلَيَّ وَ اللّهُ عَلى ما نَقُولُ وَكِيلٌ (۲۸) فَلَمّا قَضى مُوسَى الأَجَلَ وَ سارَ بِأَهلِهِ آنَسَ مِن جانِبِ الطُّورِ ناراً قالَ لِأَهلِهِ امكُثُوا إِنِّي آنَستُ ناراً لَعَلِّي آتِيكُم مِنها بِخَبَرٍ أَو جَذوَةٍ مِنَ النّارِ لَعَلَّكُم تَصطَلُونَ (۲۹) فَلَمّا أَتاها نُودِيَ مِن شاطِئِ الوادِ الأَيمَنِ فِي البُقعَةِ المُبارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَن يا مُوسى إِنِّي أَنَا اللّهُ رَبُّ العالَمِينَ (۳۰) وَ أَن أَلقِ عَصاكَ فَلَمّا رَآها تَهتَزُّ كَأَنَّها جانٌّ وَلّى مُدبِراً وَ لَم يُعَقِّب يا مُوسى أَقبِل وَ لا تَخَف إِنَّكَ مِنَ الآمِنِينَ (۳۱) اسلُك يَدَكَ فِي جَيبِكَ تَخرُج بَيضاءَ مِن غَيرِ سُوءٍ وَ اضمُم إِلَيكَ جَناحَكَ مِنَ الرَّهبِ فَذانِكَ بُرهانانِ مِن رَبِّكَ إِلى فِرعَونَ وَ مَلائِهِ إِنَّهُم كانُوا قَوماً فاسِقِينَ (۳۲)

صفحه : ۳۹۹

(ترجمه)

چون (حضرت) موسی بر سر آن آب جماعتی از مردم را یافت که حیوانات خود را آب میدادند و در عقب آنها دو زن را دید یکی بنام صفوان و دیگری بنام صفیرا) که آنان از گوسفندان خود جلوگیری میکردند موسی گفت کار شما چیست گفتند ما گوسفندان خود را آب نمیدهیم تا اینها بروند و پدر ما پیر مرد بزرگواری است (۲۴)

موسی (ع) پس از آنکه گوسفندان آنها را آب داد بسوی سایه دیواری باز گشت و گفت ای پروردگار من حقیقهٔ از خیر آنچه برای من بفرستی محتاجم (۲۵)

پس از آن یکی از آن دو زن آمد نزد موسی در حالی که با شرم و وقار راه میرفت و گفت پدر من تو را خواسته تا اجرت آب دادن

تو را بگوسفندان ما بدهد وقتی موسی نزد شعیب آمد و حکایت خود را برای او نقل نمود شعیب (ع) گفت نترس از جماعت ستمکاران نجات یافتی (۲۶)

یکی از آن دو زن (که صفوان نام داشت) گفت ای پدر من او را مزدور گردان که بهتر کسی است برای اجیر گرفتن زیرا که او توانا و امین است (۲۷)

شعیب بموسی گفت بحقیقت میخواهم یکی از اینکه دو دختر خود را بنکاح تو در آورم بشرط اینکه هشت سال باجاره و مزدوری من درآیی و اگر ده سال را تمام کنی آن زیادتی از کرم تو است و نمیخواهم بر تو مشقت نهم و اگر خدا بخواهد بزودی مییابی مرا از نیکوکاران (۲۸)

موسی گفت اینکه است بین من و تو هر کدام از اینکه دو مدت (هشت سال یا

صفحه : ۴۰۰

ده سال) را که باتمام رسانیدم زیادتی بر من نیست و بر آنچه می‌گوییم خدا گواه است (۲۹)

و چون موسی (ع) مدت را بپایان رسانید و با اهل خود مسافرت نمود از طرف کوه طور آتشی دید باهل خود گفت در اینجا مکث کنید من آتشی میبینم بروم یا برای شما خبر آورم یا پاره‌ای از آتش برگیرم که شما گرم شوید (۳۰)

چون موسی نزدیک کوه آمد و بآن آتش نزدیک گردید از کنار رودی که سمت راست بود در آن بارگاه مبارك از آن درخت مقدس ندایی شنید که بحقیقت منم خداوند و پروردگار جهانیان (۳۱)

(ای موسی) عصای خود را بینداز (پس از آنکه) موسی عصای خود را انداخت نگاه کرد دید گویا اژدهایی است که میجنبد موسی پشت کرد (خطاب میرسد) ای موسی عقب نرو پیش بیا و نترس حقیقهٔ تو از ایمن شدگانی (۳۲)

دست خود را در گریبانت کن و سفید و درخشان و بدون عیب بیرون میآوری و بسوی خویش بال خود را جمع کن و دست خودت را بر سینه‌ات بگذار تا از ترس تسکین یابی و اینکه دو (یعنی اژدها شدن عصا و روشنی دادن دستت) دو دلیل و برهان است از طرف پروردگارت بر پیمبری تو که بروی بسوی فرعون و گروه او زیرا که آنان جماعتی میباشند که از دائره فرمان برداری بیرون رفته‌اند (۳۳).

صفحه : ۴۰۱

(توضیح آیات)

وَ لَمّا وَرَدَ ماءَ مَدیَنَ وَجَدَ عَلَیهِ أُمَّةً مِنَ النّاسِ یَسقُونَ، وَ وَجَدَ مِن دُونِهِمُ امرَأَتَینِ تَذُودانِ قالَ ما خَطبُکُما خلاصه موسی از خوف راه مدین را گرفت و خوراك او برگ درخت بود تا بارشاد حق تعالی بسر چاه مدین رسید دید جماعتی از مردهای مختلف دور چاه را گرفته‌اند و از پشت آنها در جای پائین‌تر دو زن ایستاده‌اند (تذودان) بمعنی طرد و دفع است، آن مردها از گوسفندان خود جلوگیری نمیکردند که آن دو زن دختران شعیب یکی بنام صفورا و دیگری بنام صفیرا پیش بروند و گوسفندان خود را آب دهند، موسی (ع) از راه مهر نزدیك آن دو زن رفت و گفت شما در اینجا چه میکنید گفتند میخواهیم گوسفندان خود را آب دهیم قالَتا لا نَسقِی حَتّی یُصدِرَ الرِّعاءُ (یصدر) دو طور قرائت شده، جماعتی مثل إبن عامر و ابو عمرو و ابو جعفر و بعضی دیگر (یصدر) بفتح یاء و ضمّ دال قرائت کرده‌اند، و جماعت دیگر بضمّ یاء و کسر دال (یصدر) خوانده‌اند، و بقرائت اول فعل لازم میشود و بقرائت دوم متعدی، و مفعول به در تقدیر است. و معنی چنین میشود ما صبر میکنیم تا مردم بروند و از زیادی آب آنان که در حوض مانده گوسفندان

خود را آب دهیم وَ أَبُونا شَیخٌ کَبِیرٌ گویا موسی (ع) از آنها سؤال نمود مگر شما مرد ندارید که گوسفندانتان را آب دهد و آنها در جواب گفته باشند پدر پیر مرد بزرگواری داریم و قوّت آب کشی ندارد.

فَسَقی لَهُما موسی علیه السّلام با آن قوّت نبوتی که داشت مردم را عقب زد و گوسفندان شعیب را سیراب گردانید، و بروایتی از دخترها سؤال نمود آیا در اینجا چاه

صفحه : ۴۰۲

دیگری هست گفتند آری چاهی هست ولی متروک است و سنگی بر آن افتاده که چهل مرد نتوانند آن را حرکت دهند، پرسید که آن چاه کجا است وقتی موسی سر چاه رسید دست برد و بیک قوّت سنگ را از سر چاه عقب زد دید آب پائین است گفت قدری آب بمن بدهید و قدری از آن آب را در دهن خود گردانید و در چاه ریخت فورا آب بالا آمد بطوری که گوسفندان سر چاه با دهن خود آب میخوردند و فربه گردیدند و پستانهایشان پر از شیر گردید و بروایت دیگر مردمان را عقب زد و گوسفندان را آب داد. (ابو الفتوح) مفسرین گویند در مسافرت بجنگ صفین نظیر چنین معجزه‌ای بدست حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام ظاهر گردید، در بعضی از منازل آب نبود و قشون هر قدر تفحص کردند آب نیافتند بدیر راهبی رسیدند از راهب سؤال از آب کردند گفت از اینجا تا آب دو فرسخ راه است، حضرت رو بقبله نمود و پس از مناجات بموضعی اشاره نمود و فرمود اینجا را بکنید کندند سنگ بزرگ سفیدی نمایان گردید همه جمع شدند سنگ را از سر چاه عقب زنند نتوانستند حضرت پیاده شد و آستین بالا زد و بقوت ید اللّهی آن سنگ را بچند ذرع عقب انداخت آب سفیدی که از برف سردتر و سفیدتر بود نمایان گردید تمام قشون خوردند و اسبها را آب دادند و مشکها را پر نمودند راهب چون چنین دید نزد حضرت آمد و گفت تو پیمبری یا ملک مقرّب فرمود نه، وصیّ پیغمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میباشم پس از اداء شهادتین گفت در کتب پیشینیان چنین دیده‌ام که اینکه چاه مفتوح نگردد مگر بدست پیمبر مرسل یا وصیّ او، و با حضرت روانه صفین گردید و جنگ نمود تا کشته و شهید گردید.

گویند پس از اینکه از دیر گذشتند حضرت فرمود کدام یک از شما راه آن چشمه را میداند گفتند همه میدانیم دیر راهب علامت آن است رفتند آنچه تفحّص کردند چشمه را نیافتند، فرمود آن چشمه تا قیامت ظاهر نگردد.

صفحه : ۴۰۳

ثُمَّ تَوَلّی إِلَی الظِّلِّ فَقالَ رَبِّ إِنِّی لِما أَنزَلتَ إِلَیَّ مِن خَیرٍ فَقِیرٌ حضرت موسی علیه السّلام پس از آنکه گوسفندان را سیراب گردانید از شدّت حرارت و گرسنگی خسته و کوبیده در سایه درختی رفت و در مقام مناجات بر آمد و گفت پروردگار من بخیری محتاجم که تو بر من بفرستی.

گویند (لام) بمعنی (الی) است و (فقیر) متعدّی بلام شده مثل اینکه گفته میشود (فلان فقیر الی کذا) از امام محمّد باقر علیه السّلام روایت شده که «و اللّه چنین نگفت مگر وقتی که محتاج بنیم خرما بود» و مفسرین گفته‌اند در آن وقت محتاج بیک قرص نان جو بود که سدّ رمق کند و چون حضرتش از روی اضطرار از خدا طلب روزی نمود بفوریت دعای او باجابت مقرون گردید.

فَجاءَتهُ إِحداهُما تَمشِی عَلَی استِحیاءٍ قالَت إِنَّ أَبِی یَدعُوکَ لِیَجزِیَکَ أَجرَ ما سَقَیتَ لَنا فَلَمّا جاءَهُ وَ قَصَّ عَلَیهِ القَصَصَ قالَ لا تَخَف نَجَوتَ مِنَ القَومِ الظّالِمِینَ وقتی دخترها بمنزل رفتند پدرشان گفت چطور شد امروز زودتر آمدید حکایت را برای پدر نقل نمودند آن وقت دختر بزرگتر را فرستاد بطلب موسی وقتی که موسی آمد و حکایت خود را برای شعیب نقل نمود گفت نترس که از جماعت ستمکاران نجات یافتی.

قالَت إِحداهُما یا أَبَتِ استَأجِرهُ إِنَّ خَیرَ مَنِ استَأجَرتَ القَوِیُّ الأَمِینُ یکی از آن دو دختر که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم

فرموده دختر کوچکتر بود گفت ای پدر اینکه شخص را اجیر خود گردان زیرا او هم قوی است و هم امین گویا شعیب گفته باشد تو از کجا فهمیدی که اینکه مرد متّصف باین دو صفت است او در پاسخ گفت چون با قوّت بازو گوسفندان ما را آب داد، یا بنا بر صحت آن روایت از کشف نمودن چاه و برداشتن سنگ گران و بالا آمدن آب ظاهر و هویدا گردید که او هم در قوّت جسمانی و هم در قوّت روحانی ما فوق دیگران است.

صفحه : ۴۰۴

و گوید امانت آن را از آنجا دانستم که عقب من راه نمیرفت که مبادا باد چادر مرا عقب زند و چشمش بلباس من افتد خودش جلو افتاد و بمن گفت اگر اشتباه رفتم بکلوخی مرا مطّلع گردان، از اینجا فهمیدم که او هم قوی و هم امین است و کم اتّفاق می‌افتد که کسی متّصف باین دو صفت باشد، مگر اینکه پیغمبر یا امام باشد زیرا که غالبا اشخاص امین کم قوّه و سست عنصرند و مردمان قوی البته جسور و بی‌باکند، و چون دختر چنین گفت حضرت شعیب رغبت نمود که دخترش را باو بدهد اینکه بود که گفت:
قالَ إِنِّی أُرِیدُ أَن أُنکِحَکَ إِحدَی ابنَتَیَّ هاتَینِ عَلی أَن تَأجُرَنِی ثَمانِیَ حِجَجٍ الخ شاید شعیب از سخن دختر گمان کرد بموسی مایل گردیده اینکه بود که بموسی گفت میخواهم یکی از اینکه دو دختر خود را بعقد تو در آورم و معیّن نکرد تا خود موسی هر کدام را خواهد انتخاب نماید و چون او چیزی نداشت که مهریّه قرار دهد عوض مهریّه او چنین قرار داد نمود که هشت سال اجیر او گردد و گفت اگر خواهی بمیل خود دو سال اضافه گردانی آن از کرم تو است من نمیخواهم کار بر تو مشکل گردد و بزودی مرا از شایستگان یابی، موسی (ع) قرار داد را قبول کرد و گفت اینکه دو مدت هر کدام تمام شد دیگر ستمی بر من نیست و خدا را وکیل و شاهد قضیّه قرار دادند.

شبان وادی ایمن گهی رسد بمراد که هشت سال بجان خدمت شعیب کند
فَلَمّا قَضی مُوسَی الأَجَلَ وَ سارَ بِأَهلِهِ آنَسَ مِن جانِبِ الطُّورِ ناراً پس از آنکه موسی (ع) مدت را که هشت سال یا ده سال باشد، و بقول بعضی بیست سال نزد شعیب ماند بهوای پدر و مادر و خویشاوندان از منزل شعیب با عیالات و گوسفندان که شعیب باو داده بود بیرون رفت و رو بمصر نمود گویند در شبی در بیابانی رسید که هوا بسیار سرد و تاریک بود و رعد و برق میوزید زنش در چنین موقعی درد زائیدنش گرفت نه آتشی داشتند که گرم شوند و نه چراغی داشتند که در روشنی آن راه چاره‌ای بجویند، از شدّت باد گوسفندان

صفحه : ۴۰۵

او در بیابان متفرّق گردیدند، وقتی که موسی بسیار مضطر و متحیّر گردید، یک وقت از طرف کوه که شاید کوه طور بوده روشنایی آتشی دید.
قالَ لِأَهلِهِ امکُثُوا إِنِّی آنَستُ ناراً لَعَلِّی آتِیکُم مِنها بِخَبَرٍ أَو جَذوَةٍ مِنَ النّارِ لَعَلَّکُم تَصطَلُونَ باهل خود گفت در اینجا بمانید تا من بروم و برای شما یا خبری و راه و چاره‌ای یا پاره‌ای از آتش بیاورم که شما گرم شوید.
آری چون موسی (ع) مضطرّ و درمانده گردید و جز لطف و کرم ایزدی راه چاره‌ای بر خود نیافت در آن حال اضطرار از خدا فرج خواسته آن وقت بمقتضای وعده حق تعالی که فرموده (فَإِنَّ مَعَ العُسرِ یُسراً) راه چاره برای او باز شد و برسالت مفتخر گردید.
در قوله تعالی (جذوهٔ) سه لغت است: بقرائت عاصم (جذوهٔ) بفتح جیم و بقرائت حمزه (جذوهٔ) بضم جیم و باقی بکسر (جذوهٔ) خوانده‌اند، و در معنی یکی است و هر چه بر اینکه وزن باشد جائز الوجوه است مثل (صفوهٔ).

بعضی گفته‌اند (جذوة) چوب بلند را گویند خواه بر سر آن آتش باشد یا نباشد اینست که فرموده (جَذوَةٍ مِنَ النّارِ) یعنی چوبی که بر سر آن آتش باشد خلاصه وقتی موسی از دور بنظرش آتش آمد زن و بچه را رها نمود و بطلب آتش رفت.

فَلَمّا أَتاها نُودِیَ مِن شاطِئِ الوادِ الأَیمَنِ فِی البُقعَةِ المُبارَکَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ (من شاطئ) و نیز (من الشجرة) برای ابتداء غایت است یعنی نداء از کنار رودخانه از جانب راست موسی (من الشجرة) بدل اشتمال است از (شاطئ الواد) زیرا که شجره بر کنار وادی روئیده شده بود. و گویند آن درخت یا عناب بوده یا سدر (الایمن) مجرور و صفت (شاطئ) است، و (وادی) موضعی را نامند که سیل در آن جاری میگردد.

(فِی البُقعَةِ المُبارَکَةِ) قطعه‌ای از زمین است که در آن درخت روئیده

صفحه : ۴۰۶

نشده و وصف آن بمبارکه شاید برای آن است که ابتداء رسالت حضرت موسی علیه السّلام واقع گردید.

أَن یا مُوسی إِنِّی أَنَا اللّهُ رَبُّ العالَمِینَ موسی (ع) وقتی در آن وادی ایمن رسید آتشی از شجره نمایان دید و گویند وقتی نزدیک گردید دید آتشی نیست نور است.

عرفاء گفته‌اند وقتی موسی بدل خود نگاه کرد شعله شوق لقاء حضرت معبود را مشاهده نمود از مشاهده دو آتش ظاهر و باطن نزدیک بود که شمع وجودش بکلّی و بالتمام سوخته گردد.

هست در من آتشی روشن نمیدانم که چیست اینکه قدر دانم که همچون شمع می‌کاهم دگر موسی (ع) از نداء (یا موسی) سوخته عشق و گداخته شوق گردید، در پیش درخت ایستاد و آن نداء (إِنِّی أَنَا اللّهُ رَبُّ العالَمِینَ در کون ذاتش چنان تأثیر نمود که نزدیک بود درخت وجودش متلاشی گردد تا وقتی که خلعت قرب پوشید شراب الفت نوشید ریحان رحمت بوئید.

ای عاشق دلسوخته اندوه مدار روزی بمراد عاشقان گردد کار

(تفسیر روح البیان) دیگری گفته آری موسی (ع) در شجره وادی ایمن نور تجلّی مشاهده نمود و از شجره که در آن حین مظهر تجلّی بود نداء (إِنِّی أَنَا اللّهُ رَبُّ العالَمِینَ) شنید و یقین نمود که شجره مظهر تجلی است (إِنِّی أَنَا اللّهُ) سخن حق تعالی است.

وَ أَن أَلقِ عَصاکَ فَلَمّا رَآها تَهتَزُّ کَأَنَّها جانٌّ وَلّی مُدبِراً وَ لَم یُعَقِّب یا مُوسی أَقبِل وَ لا تَخَف (وَ أَن أَلقِ) عطف بر جمله پیش (أَن یا مُوسی) است و هر دو جمله تفسیر (نودی) است، یعنی بموسی نداء رسید که عصای خود را بینداز وقتی موسی (ع) عصاء را انداخت دید ماری است که حرکت میکند و اینکه همان ماری بود که در نظر

صفحه : ۴۰۷

فرعون اژدها مینمود، موسی وقتی مار را دید ترسید و عقب رفت خطاب بوی میرسد ای موسی رو کن و عقب نرو (إِنَّکَ مِنَ الآمِنِینَ) تو در امان و حفظ ما میباشی، در جای دیگر (لا یَخافُ لَدَیَّ المُرسَلُونَ) باین خطاب موسی مطمئن گردید و دست در دهن مار کرد عصا بصورت اول در آمد.

اسلُک یَدَکَ فِی جَیبِکَ تَخرُج بَیضاءَ مِن غَیرِ سُوءٍ پس از آن بموسی (ع) خطاب میرسد دستت را در گریبان خود کن بیرون میآید از آن سفیدی که هیچ نحو بدی مثل سفیدی برص یا سفیدی زننده چشم یا غیر آن در آن نمیباشد.

وَ اضمُم إِلَیکَ جَناحَکَ مِنَ الرَّهبِ حفص (من الرهب) بفتح (راء) و سکون (هاء) قرائت نموده، کوفیان و شامیان بضم راء و سکون هاء خوانده‌اند، و گفته‌اند معنی آیه چنین است که تو وقتی دست سفید از گریبان بیرون آری تو را خوفی پدید آید بار دیگر دست

در گریبـان کن تـا بحال اول بر گردد. (ابو الفتوح) دیگری گفته معنی آیه اینکه است که وقتی تو را خوفی در دل آیـد دست بر دل نه تـا خوف سـاکن گردد زیرا که خوف از اضـطراب دل پدیـد میگردد، و ضم جنـاح کنـایه از سـکون دل است مثـل قوله تعالی (وَ اخفِض لَهُما جَناحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحمَهِ) و نیز قوله تعالی (وَ اخفِض جَناحَکَ لِمَنِ اتَّبَعَکَ مِنَ المُؤمِنِینَ).

و إبن عبـاس و مجاهـد گفته‌انـد خداونـد بموسـی امر نمود که دست خود را بسـینه خودش بچسـباند تـا آن ترسـی که از رؤیت مـار عـارض او گردیـده بـود بر طرف گردد و بقـول بعض دیگر خداونـد امر نمـود کـه بر آنچـه از او اراده نمـوده تصــمیم گیرد و او را تخصیص داد به اینکه در عمل جدیّت نماید و در بعض احوال خوف او را نگیرد و از عمل باز ندارد.

دو دست انسـان بمنزله دو بـالی است که در حیوانـات هست، و شایـد آیه اشـاره بـاین باشـد که در موقع خوف خود را جمع کن و محکم دار و ایستادگی و با متانت

صفحه : ۴۰۸

و اسـتقامت در آنچه مـأمور گردیـده‌ای پایـداری نما و نگـذار خوف و ترس تو را زبون گردانـد و بزمین زنـد و دشـمن بر تو مسلّط گردد.

فَـذانِکَ بُرهانـانِ مِن رَبِّکَ إِلی فِرعَونَ وَ مَلَائِهِ اینکه دو یعنی عصـا و یـد دو دلیـل و برهان روشـنی میباشـد از جانب پروردگار تو بر پیغمبری تو بسوی فرعون و قومش.

پس از آنکه موسـی (ع) مبعوث بنبوت و رسـالت گردیـد خداونـد دو معجزه و دو برهـان هویـدا بـاو عطاء نمود که برود و فرعون و تابعین او را بخدا پرستی ارشاد نماید.

إِنَّهُم کانُوا قَوماً فاسِقِینَ و چون اینها جماعتی بودند فاسق و کافر برای اتمام حجت بمقتضای لطف بر خداوند لازم بود که رسولی با معجزاتی بسوی آنان بفرستد که راه عـذرشان را مسدود گرداند و بر باقی مردم هم حجت تمام گردد و گر نه خداوند میدانست که فرعون و تابعین او بموسی (ع) هرگز ایمان نخواهند آورد (وَ اللّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَ لَو کَرِهَ الکافِرُونَ).

صفحه : ۴۰۹

[سوره القصص (۲۸): آیات ۳۳ تا ۴۲]

اشاره

قـالَ رَبِّ إِنِّی قَتَلتُ مِنهُم نَفسـاً فَأَخافُ أَن یَقتُلُونِ (۳۳) وَ أَخِی هارُونُ هُوَ أَفصَحُ مِنِّی لِساناً فَأَرسِلهُ مَعِی رِدءاً یُصَدِّقُنِی إِنِّی أَخافُ أَن یُکَذِّبُونِ (۳۴) قالَ سَنَشُدُّ عَضُدَکَ بِأَخِیکَ وَ نَجعَلُ لَکُما سُلطاناً فَلا یَصِلُونَ إِلَیکُما بِآیاتِنا أَنتُما وَ مَنِ اتَّبَعَکُمَا الغالِبُونَ (۳۵) فَلَمّا جاءَهُم مُوسی بِآیاتِنا بَیِّناتٍ قالُوا ما هذا إِلّا سِحرٌ مُفتَرًی وَ ما سَمِعنا بِهذا فِی آبائِنَا الأَوَّلِینَ (۳۶) وَ قالَ مُوسی رَبِّی أَعلَمُ بِمَن جاءَ بِالهُدی مِن عِندِهِ وَ مَن تَکُونُ لَهُ عاقِبَهُ الدّارِ إِنَّهُ لا یُفلِحُ الظّالِمُونَ (۳۷)

وَ قالَ فِرعَونُ یا أَیُّهَا المَلَأُ ما عَلِمتُ لَکُم مِن إِلهٍ غَیرِی فَأَوقِد لِی یا هامانُ عَلَی الطِّینِ فَاجعَل لِی صَرحاً لَعَلِّی أَطَّلِعُ إِلی إِلهِ مُوسی وَ إِنِّی لَأَظُنُّهُ مِنَ الکاذِبِینَ (۳۸) وَ استَکبَرَ هُوَ وَ جُنُودُهُ فِی الأَرضِ بِغَیرِ الحَقِّ وَ ظَنُّوا أَنَّهُم إِلَینا لا یُرجَعُونَ (۳۹) فَأَخَذناهُ وَ جُنُودَهُ فَنَبَذناهُم فِی الیَمِّ فَانظُر کَیفَ کانَ عاقِبَهُ الظّالِمِینَ (۴۰) وَ جَعَلناهُم أَئِمَّهً یَدعُونَ إِلَی النّارِ وَ یَومَ القِیامَهِ لا یُنصَرُونَ (۴۱) وَ أَتبَعناهُم فِی هـذِهِ الدُّنیا لَعنَهً وَ یَومَ القِیامَهِ هُم مِنَ المَقبُوحِینَ (۴۲)

صفحه : ۴۱۰

[ترجمه]

گفت موسى اى پروردگار من بدرستى كه من يكى از (فرعونيان) را كشته‌ام پس ميترسم كه (باين جرم) مرا بكشند (۳۳)
و برادر من هارون در گفتار از من فصيح‌تر است او را با من بفرست كه مددكار و تصديق كننده گفتار من باشد زيرا كه ميترسم مرا تكذيب كنند (۳۴)
حق تعالى فرمود بزودى بازوى تو را ببرادرت محكم گردانم و براى شما دو تا بسبب آيات خودمان سلطنتى قرار ميدهم كه دست كسى بشما نرسد و شما و تابعين شما غلبه كنندگان خواهيد بود (۳۵)
وقتى موسى با آيات ما كه واضح و هويدا بود آمد (فرعونيان) گفتند نيست اينكه مگر سحرى كه بهم بافته شده و ما چنين (كلامى كه موسى ميگويد) از پدران پيشين خود نشنيده بوديم (۳۶)
موسى گفت پروردگار من عالم‌تر است بكسى كه براستى و درستى براى هدايت از نزد او آمده (و ميداند) كسى كه براى او در دار آخرت عاقبت نيكو مى‌باشد و محقّقا ستمكاران رستگار نخواهند گرديد (۳۷)
فرعون گفت اى گروه (اشراف) من غير از خودم خدايى براى شما ندانستم اى هامان آتشى بر افروز بر گل و آجر بساز پس بنا كن براى من قصرى شايد من بر خداى موسى مطّلع گردم و من گمان ميكنم كه او از دروغگويان است (۳۸)
فرعون و لشگريانش بدون حق در زمين سركشى نمودند و گمان كردند بسوى ما بازگشت نميكنند (۳۹)
پس آنان را گرفتيم و در دريا انداختيم پس نظر كن و ببين كه چگونه بود عاقبت ستمكاران (۴۰)
و فرعون و فرعونيان را قرار داديم كه مردم را بسوى آتش ميخواندند و روز قيامت يارى كرده نخواهند گرديد (۴۱)
و در اينكه دنيا از براى آنان از پى در آورديم لعنتى و روز قيامت از زشت رويان و مفتضحان خواهند بود (۴۲).

صفحه : ۴۱۱

(توضيح آيات)

قالَ رَبِّ إِنِّي قَتَلْتُ مِنْهُمْ نَفْساً فَأَخافُ أَنْ يَقْتُلُونِ موسى (ع) پس از آنكه برسالت مفتخر گرديد و مورد الطاف الهى واقع شد و عصا و يد بيضاء باو كرامت شد مأمور گرديد با اينكه دو معجزه بزرگ برود و فرعونيان را هدايت نمايد و ببرستش خداى يكتا آنان را دعوت نمايد در آن هنگام متذكر گرديد كه يكى از قبطيان را كشته است و ممكن است در مورد سياست فرعون واقع گردد اينكه بود كه اظهار ميكند ميترسم مرا بكشند.
وَ أَخِي هارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِساناً فَأَرْسِلْهُ مَعِي رِدْءاً يُصَدِّقُنِي إِنِّي أَخافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ ابو جعفر و نافع (ردا) بغير همزه خوانده‌اند و باقى قراء با همزه قرائت نموده‌اند، و عاصم و حمزه (يصدّقنى) را برفع يعنى بضم قاف تلاوت نموده و باقى بجزم قاف خوانده‌اند، و در هر حال (ردءا) بمعنى ناصر و معين است و حال است از (ارسله) يعنى برادر من هارون چون زبانش فصيح است و من در زبانم لكنت است و نميتوانم كلام فصيح بگويم برادرم هارون را با من بفرست كه هم يار و معين من باشد و هم در سخن گفتن مرا يارى نمايد و مصدق گفتار من باشد.

فَلَمّا جاءَهُم مُوسی بِآیاتِنا بَیِّناتٍ قالُوا ما هذا إِلّا سِحرٌ مُفتَرًی وقتی موسی (ع) با برادرش هارون برای تبلیغ رسالت و ارشاد فرعون و فرعونیان وارد مصر گردیدند با دو معجزه بزرگ نسبت سحر بحضرتش دادند و گفتند اینکه جادویی است که بهم بافته.

از امام محمّد باقر علیه السّلام چنین روایت شده که بخدا سوگند گویا موسی (ع) را می‌بینم با دست بلند و موسی گندم گون و در بر او جبّه‌ای است از صوف و عصا در کف دارد و کمر خود را بسته و نعلین او از پوست خر است و بند نعلین او لیف خرما است وقتی بدر خانه فرعون رسید خبر بفرعون دادند که جوانمردی

صفحه : ۴۱۲

پشت در است و گمان میکند که او رسول خداوند عالمیان است فرعون بشیربان که موکّل بر شیر بود امر نمود که زنجیر شیر را باز کند و عادت او چنین بود که بر هر کس غضب مینمود وی را نزد شیر می‌انداخت تا او را هلاک گرداند.

منزل فرعون نه درب داشت وقتی موسی (ع) درب اول را کوبید نه درب تمام باز گردید و موسی داخل شد شیران وقتی موسی را دیدند دم جنبانیدند و تملق‌کنان سر خود را بپای او می‌مالیدند، فرعون بحاضرین گفت آیا هرگز مثل اینکه را دیده بودید، وقتی موسی (ع) نزدیک فرعون رفت فرعون موسی را سرزنش نمود گفت (أَ لَم نُرَبِّکَ فِینا وَلِیداً تا آخر) پس از آن فرعون بمردی امر کرد که دست موسی را بگیر و بدیگری گفت با شمشیر گردن او را بزن آن وقت جبرئیل با شمشیر گردن شش نفر از یاران فرعون را زد فرعون گفت دست از او بردارید پس از آن موسی دست زیر بغل نمود چون بیرون آورد مانند آفتاب درخشنده بود، عصا را انداخت اژدها گردید، فرعون گفت تا فردا مهلتم بده. (مجمع البیان) با چنین معجزات ظاهر هویدا فرعون گفت اینها سحر است و ما از پدران پیشینیان خود نشنیده‌ایم که ساحری ادّعای نبوت کند، و شاید مقصود فرعون اینکه بود که ما از پیشینیان نشنیده‌ایم که خدایی باشد و پیمبری بفرستد اینکه بود که فرعون برای اغواء گردانیدن مردم گفت:

وَ قالَ فِرعَونُ یا أَیُّهَا المَلَأُ ما عَلِمتُ لَکُم مِن إِلهٍ غَیرِی الخ فرعون لعین از سخنانش چنین معلوم میشود که میخواسته امر بر مردم مشتبه گردد و معجزات حضرت موسی (ع) را حمل بر سحر نمایند، و همانطوری که از آیه استفاده میگردد اینکه بود که با اینکه شاید حقّانیت موسی بر او واضح بود بجهاتی مغالطه کاری نموده و بچند وجه امر را مشتبه گردانید.

اول- (ما عَلِمتُ لَکُم مِن إِلهٍ) با اینکه علم باحتیاج عالم بصانع از ضروریات بلکه از فطریات بشمار میرود و در آن خدشه ممکن نیست اینست که

صفحه : ۴۱۳

خداوند رسولی نفرستاده که بگوید عالم را مبدء و خدایی است بلکه وظیفه آنها چنین بوده که مردم را ارشاد نمایند که خدای واحد احد را پرستش نمایند و غیری را با او در عبادت شریک نگردانند و بدانند غیر از او هیچ موجودی مدخلیّتی در تأثیر و افاضه ندارد و فرعون خواسته در اینکه امر فطری در دل مردم شک اندازد.

دوم- قوله که گفته (اله غیری) خواسته امر اله را بر مردم مشتبه گرداند و بگمان آنان در آورد که مصداق آن امر فطری ضروری منم یعنی منم خدای عالم نه آنکه موسی میگوید.

سوم- قوله (فَاجعَل لِی صَرحاً لَعَلِّی أَطَّلِعُ إِلی إِلهِ مُوسی).

اینکه مغالطه دیگری است که امر بر مردم مشتبه گردد و گمان کنند اله عالم جسم است و برای او مکانی است که وصول باو ممکن است، و وقتی ممکن باشد خدا جسم باشد میشود فرعون اله باشد.

و واقعا جای تعجّب است که چگونه میخواست امر را بر مردم مشتبه کند و جلو گیر رؤیت اشعّه شمس وجود گردد

(عمیت عین لا تراک)

با اینکه اشعّه نور قیومی به هیاکل موجودات احاطه دارد.

و عجب‌تر اینکه انسانی که میداند بتمام اجزاء عالم محتاج است چگونه باین اندازه امر بر وی مشتبه میگردد که مثل فرعون نسبت الوهیت بنفس ضعیف ناچیز خود میدهد و بمردم بپرستش خود امر مینماید.

و مسلّم کسانی که زیر بار او رفته بودند یا از ترس و تقیّه یا بطمع مال و جاه و ریاست سر بنده‌گی بسوی وی فرود آورده بودند و گر نه البته میدانستند که فرعون یک آدم ناچیز مثل خودشان نمیشود پدید آورنده و اله عالم باشد.

وَ استَکبَرَ هُوَ وَ جُنُودُهُ فِی الأَرضِ بِغَیرِ الحَقِّ وَ ظَنُّوا أَنَّهُم إِلَینا لا یُرجَعُونَ فرعون بدون حق استکبار نمود با اینکه کبر و کبریایی مخصوص بذات احدیت است چنانچه در حدیث قدسی است که فرموده

(الکبریاء ردائی و العظمه

صفحه : ۴۱۴

ازاری فمن نازعنی واحد منهما القیمهٔ فی النار).

(یرجعون) بضمّ یاء و فتح جیم و بفتح یاء و کسر جیم هر دو قرائت شده خلاصه چون فرعون کبر و کبریایی که مخصوص بحق تعالی بود بخود نسبت داد و بگمان غلط خود چنین تصوّر مینمود که همیشه اینکه ملک و سلطنت بر او باقی خواهد ماند و نمیدانست که دست قدرت ایزدی غالب است و بزودی او را از پا در میآورد و بجهنم که دار سیاست و مجازات او است وی را سرنگون خواهد گردانید.

فَأَخَذناهُ وَ جُنُودَهُ فَنَبَذناهُم فِی الیَمِّ (فاء) را برای تفریع میآورند و اینکه آیه متفرع بر آیه جلو است و اشاره است به اینکه چون فرعون استکبار کرد و نسبت الوهیت بنفس خبیث خود داد، قهر الهی او و قشون وی را در کف قدرت خود گرفت و در دریای نیل غرق گردانید فَانظُر کَیفَ کانَ عاقِبَةُ الظّالِمِینَ خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که ای محمّد (ص) بنظر عبرت بنگر و ببین که سر انجام کار ستم کاران بکجا کشید.

و در اینکه خطاب دو فائده بنظر میرسد: یکی تسلّی دل پیمبر گرامی خود که از جفای کفار و آزار آنان دل تنگ مباش همانطوری که فرعون و فرعونیان بپاداش عمل خود رسیدند جماعت کفار نیز بجزای عمل نکوهیده خود خواهند رسید و دیگر چون که در بسیاری از اوامر، امّت نیز در مأمور به با حضرتش شریکند بایست آنها از سرگذشت پیشینیان متنبّه گردند و بدانند که ستمکاران بزودی بمکافات اعمال زشت خود خواهند رسید.

وَ جَعَلناهُم أَئِمَّةً یَدعُونَ إِلَی النّارِ وَ یَومَ القِیامَةِ لا یُنصَرُونَ ما آنان را پیشوایان و امامان قرار دادیم که تابعین خود را بدوزخ دعوت نمایند، چون ابتداء جعل شر نسبت بخیر محض و ایزد متعال نمیتوان داد زیرا که از خیر محض جز خیر ناید، حکماء گفته‌اند یا شرّ امر عدمی است یعنی

صفحه : ۴۱۵

عدم و ملکه است یا امر عرضی اضافی است که عارض شیئی موجود میگردد، اینکه است که مفسرین آیه را دو طور توجیه نموده‌اند و گفته‌اند (جعل) در اینجا یا بمعنی خذلان و تخلیه است که پس از آنکه الطاف بسیار و نعمتهای فراوان بآنها دادیم و آنان متنبّه و شکر گذار نگردیدند و کفران نعمت نمودند ما آنان را بخودشان واگذاشتیم و هدایتشان ننمودیم و چون آنها را هدایت ننمودیم.

گمراه گردیدند و در قیامت یاری کننده‌ای نخواهند داشت.
و یا گوئیم (جعل) بمعنی حکم و تسمیه است مثل قوله تعالی (وَ جَعَلُوا المَلائِکَهَ الَّذِینَ هُم عِبادُ الرَّحمنِ إِناثاً) معنی آیه چنین نیست که آنها ملائکه را دختران خدا قرار دادند بلکه مقصود اینست که آنها اینکه طور حکم نمودند (ابو الفتوح) وَ أَتبَعناهُم فِی هذِهِ الدُّنیا لَعنَهً وَ یَومَ القِیامَهِ هُم مِنَ المَقبُوحِینَ آری فرعون و فرعونیان از اعمال رکیک خود نتیجه‌ای عائدشان نگردید مگر اینکه در دنیا مورد لعنت خدا و فرشتگان و انبیاء و مؤمنین گردیدند و در آخرت هم از زشت صورتان وارد محشر خواهند گردید زیرا چنانچه از احادیث بسیار استفاده میگردد هر کسی در آخرت بصورت عملش وارد محشر میگردد، و یکی از اوصاف قیامت که در قرآن تذکّر داده اینکه است که فرموده (یَومَ تُبلَی السَّرائِرُ) در آن روز باطنها ظاهر میگردد و زشتیهای اعمال هر کسی شاید در صورت وی ظاهر گردد و چنین خواهد بود حال خوب سیرتان که اثر اعمال نیک آنان در جبهه نورانی آنها تظاهر مینماید. قوله تعالی (یُعرَفُ المُجرِمُونَ بِسِیماهُم فَیُؤخَذُ بِالنَّواصِی وَ الأَقدامِ) و قوله تعالی (سِیماهُم فِی وُجُوهِهِم مِن أَثَرِ السُّجُودِ).

صفحه : ۴۱۶

[سوره القصص (۲۸): آیات ۴۳ تا ۵۱]

اشاره

وَ لَقَد آتَینا مُوسَی الکِتابَ مِن بَعدِ ما أَهلَکنَا القُرُونَ الأُولی بَصائِرَ لِلنّاسِ وَ هُدیً وَ رَحمَهً لَعَلَّهُم یَتَذَکَّرُونَ (۴۳) وَ ما کُنتَ بِجانِبِ الغَربِیِّ إِذ قَضَینا إِلی مُوسَی الأَمرَ وَ ما کُنتَ مِنَ الشّاهِدِینَ (۴۴) وَ لکِنّا أَنشَأنا قُرُوناً فَتَطاوَلَ عَلَیهِمُ العُمُرُ وَ ما کُنتَ ثاوِیاً فِی أَهلِ مَدیَنَ تَتلُوا عَلَیهِم آیاتِنا وَ لکِنّا کُنّا مُرسِلِینَ (۴۵) وَ ما کُنتَ بِجانِبِ الطُّورِ إِذ نادَینا وَ لکِن رَحمَهً مِن رَبِّکَ لِتُنذِرَ قَوماً ما أَتاهُم مِن نَذِیرٍ مِن قَبلِکَ لَعَلَّهُم یَتَذَکَّرُونَ (۴۶) وَ لَو لا أَن تُصِیبَهُم مُصِیبَهٌ بِما قَدَّمَت أَیدِیهِم فَیَقُولُوا رَبَّنا لَو لا أَرسَلتَ إِلَینا رَسُولاً فَنَتَّبِعَ آیاتِکَ وَ نَکُونَ مِنَ المُؤمِنِینَ (۴۷)
فَلَمّا جاءَهُمُ الحَقُّ مِن عِندِنا قالُوا لَو لا أُوتِیَ مِثلَ ما أُوتِیَ مُوسی أَ وَ لَم یَکفُرُوا بِما أُوتِیَ مُوسی مِن قَبلُ قالُوا سِحرانِ تَظاهَرا وَ قالُوا إِنّا بِکُلٍّ کافِرُونَ (۴۸) قُل فَأتُوا بِکِتابٍ مِن عِندِ اللّهِ هُوَ أَهدی مِنهُما أَتَّبِعهُ إِن کُنتُم صادِقِینَ (۴۹) فَإِن لَم یَستَجِیبُوا لَکَ فَاعلَم أَنَّما یَتَّبِعُونَ أَهواءَهُم وَ مَن أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَواهُ بِغَیرِ هُدیً مِنَ اللّهِ إِنَّ اللّهَ لا یَهدِی القَومَ الظّالِمِینَ (۵۰) وَ لَقَد وَصَّلنا لَهُمُ القَولَ لَعَلَّهُم یَتَذَکَّرُونَ (۵۱)

صفحه : ۴۱۷

[ترجمه]

محققا پس از آنکه امتهای پیشین را هلاک گردانیدیم بموسی (ع) کتاب (تورات) دادیم که برای مردم بینایی و هدایت و رحمت باشد شاید آنها پند گیرند و متذکر گردند (۴۳)
ای محمّد (ص) تو بطرف غربی (کوه طور) حاضر نبودی آن وقتی که امر رسالت را بر موسی جاری گردانیدیم و از مشاهده کننده گان محسوب نمیشدی (۴۴)
و لکن ما گروهی را آفریدیم و عمر آنان دراز گردید و تو در اهل مدین مقیم نبودی که برای آنها آیات ما را بخوانی و لکن ما

بوديم فرستادگان (۴۵)

(اى رسول اكرم) تو در طرف كوه طور نبودى وقتى كه (موسى را) نداء كرديم و لكن (اينكه نداء) رحمتى بود از جانب پروردگار تو و بايد بترسانى جماعتى را كه پيش از تو براى آنها ترساننده‌اى نيامده شايد آنان متذكر گردند (۴۶)

و اگر نبود اينكه مصيبتى (يعنى عذاب) كه بآنها رسيده بسبب آنچه از اعمالشان پيش انداختند كه ميگفتند پروردگار ما چرا براى ما رسولى نفرستادى كه ما آيات تو را متابعت نمائيم و از جمله گروندگان باشيم (۴۷)

پس چون حق از طرف ما آمد گفتند چرا عطاء گرديده نشده‌اى مثل آنچه بموسى عطاء گرديد آيا آنها كافر نگرديدند بآنچه قبلا بموسى عطاء شد كه گفتند (موسى و هارون) دو ساحرى ميباشند كه ظاهر شده‌اند و گفتند ما بتمام اينها كافريم (۴۸)

اى محمّد (صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) باينان بگو شما از جانب خدا كتابى بياوريد كه راه نماينده‌تر باشد (از تورات و قرآن) تا من آن را متابعت نمايم اگر شما راست گويان ميباشيد (۴۹)

و اگر آنها اجابت گفتار تو را ننمودند پس بدان كه حقيقهٔ اينان تابع هواى خود گرديده‌اند و كيست گمراه‌تر از كسى كه پيرو هواى نفس خود گردد بغير هدايتى كه از جانب خدا باشد محققا خدا هدايت نميكند جماعت ستمكاران را (۵۰)

حقيقهٔ ما براى آنها كلام را پيوستيم شايد آنها پند گيرند (۵۱).

صفحه : ۴۱۸

(توضيح آيات)

وَ لَقَد آتَينا مُوسَى الكِتابَ مِن بَعدِ ما أَهلَكنَا القُرُونَ الأُولى (ما) در (ما اهلكنا) مصدريه است و شايد مقصود از (قرون اولى) قوم عاد و ثمود و نوح و غير آن از امم پيشينيان باشد، و ممكن است فرعون و فرعونيان و قبطيان مراد باشد كه پس از هلاكت آنها حق تعالى تورات را بموسى عليه السّلام عطاء فرمود.

بَصائِرَ لِلنّاسِ وَ هُدىً وَ رَحمَةً تورات را بسه فضيلت نيكو معرّفى فرموده: اول- در آن بصيرت و بينايى است كه آنهايى كه چشم دلشان از ديدن حقايق كور گرديده بنور آيات تورات و الواح روشن گردد و حق را از باطل امتياز دهند.

دوم- در آن هدايت و راهنمايى جاده مستقيم الى اللّه و رسيدن بسر حدّ كمال انسانى است.

سوم- مشتمل بر رحمه و بخشايش و فيوضات غير متناهيه براى كسانى است كه باحكام و دستورات تورات عمل نمودند پس از آنكه بحقانيت آن اعتراف كردند لَعَلَّهُم يَتَذَكَّرُونَ چنين كتابى بر بنى اسرائيليان بتوسط حضرت موسى (ع) فرود آمد كه شايد آنان متذكّر گردند و بنور آيات آن اضائه نمايند و از كج روى برگردند و بجاده ايمان رهبر و رهسپار شوند.

وَ ما كُنتَ بِجانِبِ الغَربِيِّ إِذ قَضَينا إِلى مُوسَى الأَمرَ وَ ما كُنتَ مِنَ الشّاهِدِينَ خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه آن وقتى كه در طرف مغرب كوه طور امر رسالت بر موسى جارى گرديد تو در آنجا نبودى كه تكلّم خدا با موسى و واقعه آنجا را مشاهده نمايى و امروز براى مردم بيان كنى.

شايد اشاره باشد به اينكه اينكه قصص و خبرهايى كه از اخبار پيشينيان ميدهى

صفحه : ۴۱۹

اينها خبرهاى غيبى است كه بتوسط وحى تو را آگاه گردانيديم كه هم معجزه تو باشد كه بدون اينكه از جايى شنيده يا در كتابى خوانده باشى و نه آنجا حاضر بودى حكايات را مطابق تورات براى مردم بيان نمايى و هم مردم را باحكام و دستورات الهى و راه

رسیدن آنها بسعادت علاوه بر آنچه بخودت وحی میرسد از طرق باقی کتب الهی نیز مستفیض گردانی و نیز بدانند که همیشه قوانین و احکام حقانی بتوسط پیمبران در میان مردم جاری بوده و هیچ وقت خدای رءوف خلق خود را مهمل نگذاشته زیرا که سنّت الهی بر اینکه است که اتمام حجت گرداند وَ لکِنّا أَنشَأنا قُرُوناً فَتَطاوَلَ عَلَیهِمُ العُمُرُ آیه خبر میدهد که ما جماعتی را آفریدیم و چون عمر آنها دراز شد و قرنها گذشت آن وقت احکام شرع رو باندراس گذارد و مردم از جاده حقیقت منحرف گردیدند.

وَ ما کُنتَ ثاوِیاً فِی أَهلِ مَدیَنَ تَتلُوا عَلَیهِم آیاتِنا خطاب بپیمبر گرامی خود میکند که تو در آن زمان در اهل مدین نبودی که موسی با شعیب راجع بآیات الهی و معارف حقّانی و احکام سخن می‌گفتند که حکایت آنها را بفهمی و امروز بر مردم آیات ما را بیان نمایی.

وَ لکِنّا کُنّا مُرسِلِینَ و لکن ما حکایات و قصص آنها را از طریق وحی بر تو بیان نمودیم، اشاره به اینکه حکایت موسی و شعیب و فرعون و باقی حکایاتی که بر مردم بیان می‌نمایی اخبار بغیب است و یکی از معجزات تو بشمار میرود.

وَ ما کُنتَ بِجانِبِ الطُّورِ إِذ نادَینا وَ لکِن رَحمَةً مِن رَبِّکَ الخ باز برای مزید امتنان خطاب میکند که ای محمّد (ص) تو بطرف کوه طور نبودی آن وقتی که پروردگار تو بموسی ندا کرد و با او تکلّم نمود لکن اینکه آیاتی که بر تو وحی مینمائیم رحمتی است از طرف خدای تو که بترسانی از عذاب و تهدید نمایی آنهایی را که پیش از تو در زمان فترت بین عیسی و رسول اکرم (ص)

صفحه : ۴۲۰

که پانصد و پنجاه سال طول کشید، رسول و رهنمایی برای اعراب نیامده شاید آنها متذکر گردند، تمام آیاتی که راجع بحکایت پیمبران و غیر آنها در قرآن بیان شده برای اثبات رسالت حضرت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است زیرا همه میدانستند که حضرتش امّی و درس نخوانده است و اینکه حکایت مطابق تورات و انجیل و باقی کتب الهی بزبان عربی فصیح فرود آمده که دیگر برای کسی عذری باقی نباشد و حجت بر خلق تمام گردد.

وَ لَو لا أَن تُصِیبَهُم مُصِیبَةٌ بِما قَدَّمَت أَیدِیهِم فَیَقُولُوا رَبَّنا لَو لا أَرسَلتَ إِلَینا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آیاتِکَ وَ نَکُونَ مِنَ المُؤمِنِینَ (لولا) اول امتناعیه و جوابش محذوف است، و (لولا) دوم تخصیصیه است و (فاء) اول برای عطف است و دوم جواب (لولا) و در حکم امر است که سبب عمل گردد.

خلاصه اینکه ظاهرا معنی آیه چنین میشود که اگر نبود برای اینکه وقتی بر کفار بسبب اعمال بدی که بدستهای خود کرده‌اند عذاب و مجازات وارد گردد که میگویند پروردگار ما چرا بر ما رسولی و رهنمایی نفرستادی که ما تابع آیات تو گردیم و از جمله گروندگان بوده باشیم چون چنین بودند برای اتمام حجت تو را فرستادیم چنانچه فرموده لِئَلّا یَکُونَ لِلنّاسِ عَلَی اللّهِ حُجَّةٌ بَعدَ الرُّسُلِ برای آنها رسول فرستادیم.

فَلَمّا جاءَهُمُ الحَقُّ مِن عِندِنا قالُوا لَو لا أُوتِیَ مِثلَ ما أُوتِیَ مُوسی حکایت سخنان رکیک کفار است که وقتی که بر آنان قرآن نازل شد و محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برای هدایت آنها آمد گفتند چرا معجزاتی مثل عصا و ید بیضاء و باقی معجزات تسع که بر حضرت موسی (ع) فرود آمد برای تو نیامد.

أَ وَ لَم یَکفُرُوا بِما أُوتِیَ مُوسی مِن قَبلُ قالُوا سِحرانِ تَظاهَرا خدای تعالی کلام آنها را رد میکند که ای مشرکین و کافرین ابناء جنس شما از مردمان شیطان صفت مثل قبطیان زمان موسی و فرعون و فرعونیان راجع

صفحه : ۴۲۱

بمعجزات موسی چه گفتند آیا نگفتند که موسی و هارون دو نفر ساحری میباشند که سحر خود را ظاهر نموده‌اند.

وَ قالُوا إِنّا بِكُلٍّ كافِرُونَ و آنها گفتند ما بتمام پیمبران و معجزات آنها کافریم، میشود مرجع ضمیر (قالوا) همان فرعونیان باشند که آنان گفته باشند ما بتمام معجزات موسی کافریم و تصدیق بپیمبری موسی نداریم، یا مرجع فرعونیان و مشرکین مکه باشند که آنها میگفتند ما بتمام پیمبران و معجزات آنان کافریم.

قُل فَأتُوا بِكِتابٍ مِن عِندِ اللّهِ هُوَ أَهدی مِنهُما در اینکه آیات در مقام پاسخ اعتراض مشرکین بر آمده و بدلیل نقضی و حلی آنان را جواب میدهد، اول کلام آنها را نقض میکند به اینکه اگر شما و نظیر شما از اهل جحود و انکار راست می‌گویید و معجزاتی مثل معجزات موسی را اگر آوردم قبول میکنید، چرا ابناء جنس شما از مشرکین زمان موسی معجزات موسی را حمل بر سحر نمودند و شما هم چنین خواهید بود، اشاره به اینکه من هم اگر معجزاتی مثل معجزات موسی و بالاتر از آن هم بیاورم شما حمل بر سحر خواهید نمود.

أَتَّبِعهُ إِن كُنتُم صادِقِينَ (إِن كُنتُم صادِقِينَ) جمله شرطیه و (اتّبعه) جواب شرط است.

و بعد بجواب حلی در پاسخ گوید اگر معجزه بودن قرآن را قبول ندارید و راست می‌گویید که قرآن از جانب خدا نیست شما از جانب خدا کتابی بیاورید که از قرآن و تورات طریق هدایت را بهتر بنمایاند و راه نزدیک‌تری بشما بیاموزد اگر چنین کردید من هم تابع شما میگردم و دست از مدعای خود بر میدارم، و چون چنین قدرتی ندارید که جمله‌ای یا آیه‌ای مانند قرآن و تورات بیاورید بایستی سر تسلیم فرود آورده تابع من گردید.

صفحه : ۴۲۲

فَإِن لَم يَستَجِيبُوا لَكَ فَاعلَم أَنَّما يَتَّبِعُونَ أَهواءَهُم (لم یستجیبوا) فعل و فاعل است و مفعولش محذوف است و در معنی چنین میشود که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اگر کفار و آنان که بتو اعتراض میکنند و از تو معجزاتی مثل معجزات موسی طلب میکنند و تو از آنها برای اثبات حقانیت قرآن مطالبه کردی کتابی را که طریق هدایت را بهتر نشان بدهد بیاورند اگر راست میگویند و از آوردن همچه کتابی عاجز ماندند، بدان که اینان تابع هوای نفس خود گردیده‌اند و خواهند راه عذری برای خود باز نمایند و زیر بار اسلام نروند وَ مَن أَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَواهُ بِغَيرِ هُدىً مِنَ اللّهِ آیه در مقام توبیخ و سرزنش کفار است، و اشاره به اینکه گمراه‌ترین گمراهان کسی است که بدون راهنمایی که از جانب خدا باشد تابع هوای نفس خود گردد.

(من) موصوله (اضلّ) افعل التفضیل است یعنی گمراه‌ترین گمراهان کسی میباشد که بدون متابعت پیمبری که وی را بجاده حقیقت رهبری نماید و طریق سعادت و فیروزیابی را بوی بنمایاند بدلخواه خود عمل نماید.

از آیه میتوان استفاده نمود که توبیخ و سرزنش راجع بکسی است که از طرف حق تعالی هدایت نیافته و عمل وی فقط از روی هوای نفسانی انجام میگیرد لکن گاهی میشود که هوای نفسانی مطابق میگردد با طریق هدایتی که از طریق حق تعالی میباشد و آن وقتی است که نفس تابع عقل گردیده و بفرمان عقل عمل میکند و چنین کسی اگر چه بدلخواه خود عمل میکند لکن خواست او همان خواست خدا است، قوله تعالی وَ ما تَشاؤُنَ إِلّا أَن يَشاءَ اللّهُ

إِنَّ اللّهَ لا يَهدِي القَومَ الظّالِمِينَ واضح و مسلّم است که کسانی که تابع هوای نفسانی خود گردیده‌اند و از طرف حق تعالی هدایت نیافته‌اند چنین کسانی بخود ستم نموده و خود را از درجه اعتبار ساقط گردانیده‌اند و دیگر استعداد هدایت در آنان باقی نمانده است،

صفحه : ۴۲۳

اینکه است که خداوند آنها را هدایت نمیکند زیرا که دیگر قابل هدایت نمیباشند و گر نه بخل و منعی در مبدء حکیم فیاض نیست.

وَ لَقَد وَصَّلنا لَهُمُ القَولَ لَعَلَّهُم یَتَذَکَّرُونَ شاید مقصود از قول قرآن باشد و بخواهد بفرماید ما آیات قرآن را که بتدریج نازل گردیده بهم متّصل گردانیدیم، و با نظم و اسلوب صحیح مواعظ را مرتبط گردانیدیم بقصص و امثال، و احکام را بوعد و وعید و نیکی را بپاداش نیکو و عصیان را بعذاب سخت و اینکه طور آیات را بهم پیوستیم که شاید مردم متّعظ گردیده و متذکر گردند و از جاده انحراف بر گردند و بطریق مستقیم اسلام در آیند و براه سعادت رهبر شوند.

صفحه : ۴۲۴

[سوره القصص (۲۸): آیات ۵۲ تا ۶۱]

اشاره

الَّذِینَ آتَیناهُمُ الکِتابَ مِن قَبلِهِ هُم بِهِ یُؤمِنُونَ (۵۲) وَ إِذا یُتلی عَلَیهِم قالُوا آمَنّا بِهِ إِنَّهُ الحَقُّ مِن رَبِّنا إِنّا کُنّا مِن قَبلِهِ مُسلِمِینَ (۵۳) أُولئِکَ یُؤتَونَ أَجرَهُم مَرَّتَینِ بِما صَبَرُوا وَ یَدرَؤُنَ بِالحَسَنَةِ السَّیِّئَةَ وَ مِمّا رَزَقناهُم یُنفِقُونَ (۵۴) وَ إِذا سَمِعُوا اللَّغوَ أَعرَضُوا عَنهُ وَ قالُوا لَنا أَعمالُنا وَ لَکُم أَعمالُکُم سَلامٌ عَلَیکُم لا نَبتَغِی الجاهِلِینَ (۵۵) إِنَّکَ لا تَهدِی مَن أَحبَبتَ وَ لکِنَّ اللّهَ یَهدِی مَن یَشاءُ وَ هُوَ أَعلَمُ بِالمُهتَدِینَ (۵۶) وَ قالُوا إِن نَتَّبِعِ الهُدی مَعَکَ نُتَخَطَّف مِن أَرضِنا أَ وَ لَم نُمَکِّن لَهُم حَرَماً آمِناً یُجبی إِلَیهِ ثَمَراتُ کُلِّ شَیءٍ رِزقاً مِن لَدُنّا وَ لکِنَّ أَکثَرَهُم لا یَعلَمُونَ (۵۷) وَ کَم أَهلَکنا مِن قَریَةٍ بَطِرَت مَعِیشَتَها فَتِلکَ مَساکِنُهُم لَم تُسکَن مِن بَعدِهِم إِلّا قَلِیلاً وَ کُنّا نَحنُ الوارِثِینَ (۵۸) وَ ما کانَ رَبُّکَ مُهلِکَ القُری حَتّی یَبعَثَ فِی أُمِّها رَسُولاً یَتلُوا عَلَیهِم آیاتِنا وَ ما کُنّا مُهلِکِی القُری إِلّا وَ أَهلُها ظالِمُونَ (۵۹) وَ ما أُوتِیتُم مِن شَیءٍ فَمَتاعُ الحَیاةِ الدُّنیا وَ زِینَتُها وَ ما عِندَ اللّهِ خَیرٌ وَ أَبقی أَ فَلا تَعقِلُونَ (۶۰) أَ فَمَن وَعَدناهُ وَعداً حَسَناً فَهُوَ لاقِیهِ کَمَن مَتَّعناهُ مَتاعَ الحَیاةِ الدُّنیا ثُمَّ هُوَ یَومَ القِیامَةِ مِنَ المُحضَرِینَ (۶۱)

صفحه : ۴۲۵

[ترجمه]

آن چنان کسانی که بآنها کتاب عطاء نمودیم پیش از او (محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) آنها باو میگرویدند (۵۲)

و وقتی (آیات قرآن بر آنها خوانده میشد) میگفتند بآن ایمان آورده‌ایم حقیقهٔ آن حق است و از جانب پروردگار ما است و ما پیش از اینکه باو تسلیم شدگان بودیم (۴۳)

بآن جماعت دو مرتبه پاداش داده میشود بسبب آنچه صبر نمودند و میپوشانند بنیکی بدی را و از آنچه بآنان روزی گردانیده‌ایم انفاق مینمایند (۵۴)

و وقتی سخن لغوی شنیدند از آن اعراض مینمودند و میگفتند برای ما است اعمال ما و برای شما است اعمال شما درود بر شما باد ما طلب نمیکنیم مجالست مردمان نادان را (۵۴)

(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بحقیقت تو هدایت نمیکنی کسی را که دوست داری و لکن خدا هدایت میکند کسی را که بخواهد و او براه یافته‌گان عالم‌تر است (۵۶)

(کافرین) گفتند اگر ما پیرو هدایت تو گردیم از زمین ربوده شویم آیا ما آنها را در حرم امن (مکه) متمکن نگردانیدیم که ثمرات هر چیزی را در آنجا می‌آورند و آن رزقی میباشد که از جانب ما بآنها میرسد و لکن بیشتر آنها نمیدانند (۵۷)

و چه بسيار هلاك گردانيديم (اهل) قريه و دهی را كه در زندگانی شادمان بودند پس اينست مسكنهای آنان كه پس از ويران شدن آن كسی در آن ساكن نگرديد مگر اندكی و ما خود از وارثين بوديم (۵۸)

و نبود پروردگار تو هلاك كننده اهل قريه‌ای مگر پس از آنكه بر آنها رسولی فرستاد كه آيات ما را بر آنها قرائت نمايد و ما نبوديم هلاك كننده قريه (و شهری) مگر آنكه اهلش ستمكار بودند (۵۹)

و آنچه از هر شيئی بشما عطاء گرديده آن متاع اندكی است از حيات دنيا و زينت آن و آنچه نزد خدا است آن بهتر و باقی‌تر است آيا چرا شما تعقل نميكنيد (۶۰)

آيا كسی را كه ما باو وعده داده‌ايم وعده نيكو پس او ملاقات كننده آن چيزی است كه بوی وعده داده‌ايم (چنين آدمی) مثل كسی ميماند كه وی را از امتعه و نعمتهای دنيا متمتع گردانيده‌ايم پس از آن در روز قيامت او از حاضرين (محضر سؤال) خواهد بود (۶۱).

صفحه : ۴۲۶

(توضيح آيات)

اشاره

الَّذِينَ آتَيناهُمُ الكِتابَ مِن قَبلِهِ هُم بِهِ يُؤمِنُونَ مراد از (الّذين) يهود و نصاری ميباشند كه قبلا برای هدايت آنها تورات و انجيل فرود آمده، و مرجع ضمير (من قبله) شايد محمّد صلّی اللّه عليه و آله و سلّم باشد و بعضی گفته‌اند قرآن است، و مرجع ضمير (به) محمّد (ص).

و ظاهرا آيه در مقام ستايش اهل كتاب است از يهود و نصاری كه بقرآن ايمان آورده‌اند.

مفسرين در شأن نزول آيه گفته‌اند در باره اهل انجيل فرود آمده كه آنان چهل نفر از عيسويان بودند، سی و سه نفر آنها از حبشه با جعفر بن ابی طالب و هفت نفر از شام در مكه بخدمت رسول اكرم (ص) رسيدند و ايمان آوردند، و بنا بر اينكه مقصود از (كتاب) در آيه انجيل ميشود و اهل آن عيسويان.

لكن چنانچه گفته‌اند مورد مخصص نيست و لو اينكه در شأن آن چهل نفر فرود آمده باشد آيه اطلاق دارد و شامل ميگردد تمام اهل كتاب را آنهايی كه ايمان آورده‌اند و متّصف بآن صفاتی ميباشند كه در آيه بعد آنان را توصيف فرموده وَ إِذا يُتلی عَلَيهِم قالُوا آمَنّا بِهِ إِنَّهُ الحَقُّ مِن رَبِّنا اول- آنها چنينند كه وقتی آيات قرآن بر آنان خوانده ميشد ميگفتند ما قبلا بقرآن ايمان آورده بوديم و تسليم آن شده بوديم و دانستيم كه آن حق است و از طرف پروردگار ما است برای آنكه در تورات و انجيل اوصاف پيمبر خاتم صلّی اللّه عليه و آله و سلّم را ديده بوديم و باو ايمان داشتيم.

أُولئِكَ يُؤتَونَ أَجرَهُم مَرَّتَينِ بِما صَبَرُوا اينكه جماعت كسانی ميباشند كه پاداششان دو برابر است يكی بر آنچه صبر نمودند از ايذاء منكرين اسلام و ديگر بمجاهده نمودن با نفس بر ترك تعصب دينی و مخفی داشتن ايمانشان از معاندين مستحق دو اجر ميگردند: يكی اجر بر ايمانشان به پيمبر سابق يعنی

صفحه : ۴۲۷

عيسى (ع) يا موسى (ع)، و ديگر اجر بر ايمان آوردن آنان به نبى خاتم و صبر آنها فضيلت ديگرى ميشود اضافه بر ايمانشان كه در آيه ذكر شده.

صفت دوم از اوصاف آن مؤمنين اينست كه وَ يَدرَؤُنَ بِالحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ يعنى بمدارا نمودن با خلق اذيت مردم را از خود دفع ميكند، در آيه معانى ديگرى نيز شده لكن معنى بالا از ابى عبد اللّه (ع) روايت شده. (كافى- مجمع البيان) صفت سوم آنها اينست كه وَ مِمّا رَزَقناهُم يُنفِقُونَ از آنچه بآنها روزى دادهايم انفاق مينمايند.

رزق بمعنى عام شامل ميگردد تمام نعمتهايى را كه خداوند بانسان كرامت فرموده از علم و مال و جاه و رياست و قواى جسمانى و باقى چيزهايى كه از آن آدمى برخوردار ميگردد، و انفاق هر يك طورى است كه مناسب خود آن است مال بفقراء و مستمندان، علم بجهّال و بى‌خردان، جاه و رياست كمك نمودن بمظلومان، قواى جسمانى يارى دين و دست گيرى افتاده‌گان.

وَ إِذا سَمِعُوا اللَّغوَ أَعرَضُوا عَنهُ وَ قالُوا لَنا أَعمالُنا وَ لَكُم أَعمالُكُم الخ صفت چهارم- آنان چنينند كه وقتى با جهّال و كفار مصاحبه مينمودند و كلام بيهوده چه راجع بدين و قرآن باشد و چه مذمت مؤمنين يا غير آن از سخنان بيهوده مى‌شنيدند از آنها اعراض مى‌نمودند و ميگفتند براى ما است جزاء اعمال ما از صدق و حلم و ايمان و تقوى و براى شما است جزاى اعمال شما از كبر و حسد و كفر يا براى ما است دين ما و براى شما است دين شما.

سَلامٌ عَلَيكُم لا نَبتَغِي الجاهِلِينَ سلام مأخوذ از سلّم و سلامتى است، شايد مقصود مؤمنين چنين بوده كه ما بروش ايمانى كه پذيرفتيم كارمان از شما جدا شد و هيچ ضررى از ما بشما نميرسد و ما مصاحبت با جهّال را ترك كرده‌ايم شما دنبال كار خود رويد ما هم بكار خود مشغول خواهيم گرديد.

صفحه : ۴۲۸

إِنَّكَ لا تَهدِي مَن أَحبَبتَ وَ لكِنَّ اللّهَ يَهدِي مَن يَشاءُ خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه تو قدرت ندارى هدايت نمايى كسى را كه دوست ميدارى بلكه خدا هدايت مينمايد هر كسى را كه بخواهد.

چنانچه گفته‌اند هدايت دو قسم است: يكى هدايتى كه موصول بمقصود باشد و ديگر هدايتى كه بآن ارائه طريق بشود، و هدايت بمعنى اول لطفى است از طرف حق تعالى و آن يا فعل او است يا باعلام او نسبت بكسى كه خود را براى هدايت يافتن مستعدّ و مهيّا گردانيده باشد و آن فقط رحمتى است كه مستعدّين را بمقصود ميرساند.

و هدايت بمعنى دوم كه نشان دادن راه مستقيم باشد كه نزديك‌ترين راه است بسوى خدا آن وظيفه پيمبران است، قوله تعالى (وَ إِنَّكَ لَتَهدِي إِلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ).

و از بعض عرفاء نقل شده كه چنين گفته حقيقت هدايت گشوده شدن باب عبوديت است بسوى عالم ربوبيت و آن مخصوص بقدرت حق جلّ و علا است زيرا كه براى قلب دو درب است دربى بسوى نفس و جسد دارد و آن هميشه باز است، و دربى بسوى روح و حضرت ربوبى دارد و آن بسته است و باز نميگردد مگر بدست فتّاح آن كسى كه كليد (رحمت) بدست او است، چنانچه بحبيبش (ص) خطاب مى‌نمايد (إِنّا فَتَحنا لَكَ فَتحاً مُبِيناً الخ) كه در شب معراج درب رحمت را بسوى حضرتش باز گردانيد كه قرب او را به (قابَ قَوسَينِ أَو أَدنى) رسانيد، و نيز در باره مخلوقين و درهاى قلب آنها فرموده (أَم عَلى قُلُوبٍ أَقفالُها).

و از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين حديث مينمايند

(قلب المؤمن بين اصبعين من اصابع الرحمن)

يعنى قلب مؤمن بين دو انگشت خداى رحمن است هر طور بخواهد او را ميگرداند.

و حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم با آن جلال و عظمت قلبش بر قلبش مطمئن نبود و هميشه ميگفت

(یا مقلب القلوب ثبّت قلب عبدک علی دینک و طاعتک)

و هدایت

صفحه : ۴۲۹

عبارت از گرداندن قلب است از ما سوی بسوی حضرت حق تعالی.

(تفسیر روح البیان) بعضی از اهل سنت و جماعت در شأن نزول آیه گفته‌اند که آیه در باره ابو طالب عموی پیغمبر (ص) فرود آمده که حضرت رسول بسیار در ایمان آوردن او حریص بود اینست که خدا میفرماید تو نتوانی هر کس را خواهی هدایت نمایی خدا هر که را خواهد هدایت مینماید، و عقیده بسیاری از آنان اینست که حضرت ابو طالب بدون ایمان از دنیا رفت.

لکن بدلالت اخبار اجماع شیعه بر اینکه است که ابو طالب قبل از موت ایمان آورد بلکه گویند بنی هاشم همیشه موحّد بودند و هیچوقت به بت سجده نکردند البته بایستی چنین باشد چگونه ممکن است از نسل مشرک پیغمبر و امامی بوجود آید هرگز ممکن نیست و اگر ابو طالب چنانچه گفته‌اند اظهار ایمان ننموده شاید برای مصلحت وقت که حمایت رسول یا غیر آن بوده است.

فخر رازی در تفسیر کبیر گوید آیه در ظاهر دلالت بر کفر ابو طالب ندارد تا آنجا که گفته ابو طالب هنگام موتش گفت ای جماعت عبد مناف محمّد را اطاعت کنید و او را تصدیق نمائید تا رستگار و ارشاد گردید تا آخر کلامش که مفصل است، و از گفتارش چنین بر میآید که او با ایمان از دنیا رفته و برای حفظ برادر زاده خود ایمانش را ظاهر نمی‌نموده لکن در باطن تصدیق داشته، بعلاوه از اینکه اشعار حضرت ابو طالب تماما اشعار و تصریح بایمانش دارد.

وَ کَم أَهلَکنا مِن قَریَةٍ بَطِرَت مَعِیشَتَها (بطر) بمعنی طغیان در نعمت است و بعضی گفته‌اند (بطر) بمعنی شره و افراط در قوای شهوانی است، و آیه در مقام تهدید و تخویف اهل مکه بر آمده و اشاره به اینکه شما باین مال و جاه و ثروت و وسعت و عیش گوارایی که در دست دارید مغرور نگردید و در شهوات افراط نکنید چه بسیار مردمانی که پیش از شما مثل قوم عاد و ثمود و ملل دیگر که آنان در زندگانی خود بسیار شاد و خرّم

صفحه : ۴۳۰

و خوشحال بودند و گمان میکردند اینکه عیش گوارا برای آنها باقی است و در اثر نافرمانی بعذاب گرفتار گردیدند و خانه و مسکن آنان ویران گردید.

فَتِلکَ مَساکِنُهُم معلوم میشود تا عصر رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اثر خرابی آفت زدگان باقی بوده که نشان میدهد که اینکه است منزلگاه آنان که پس از نزول عذاب منزلگاه آنها طوری خراب و ویران گردیده که دیگر قابل منزل گرفتن نیست مگر اندکی از رهگذران و اهل مکه در طریق مسافرتشان از آنجا مرور مینمودند و گویند شهر عاد در احقافست و آن محلی است بین یمن و شام، و شهر ثمود بوادی قری است، و شهر قوم لوط بسدوم نامیده شده.

وَ کُنّا نَحنُ الوارِثِینَ شاید اشاره باین باشد که عالم ملک و ملکوت و آنچه هست همه ملک خدا و در قبضه قدرت او است هیچ چیزی از متاع دنیا برای احدی پایدار نخواهد بود نعمتها از او است و بسوی او بازگشت مینماید بهر کس خواهد میدهد و از هر کس خواهد میگیرد.

وَ ما کانَ رَبُّکَ مُهلِکَ القُری حَتّی یَبعَثَ فِی أُمِّها رَسُولًا یَتلُوا عَلَیهِم آیاتِنا لطف و عدل و رحمت خداوندی چنان است که در هر زمان و عصری برای هدایت گمگشتگان وادی ضلالت و فرو رفتگان در چاه جهالت رسولی که از جنس خودشان باشد بفرستد که راه و روش طریق سعادت را بآنان بیاموزد و آنها را از خود سری و نفس‌پرستی بجاده حقیقت رهبری گرداند تا آنکه از طریق او

حجت بر خلق تمام گردد و برای کسی راه عذری باقی نماند.

اشاره به اینکه خدای تعالی بمقتضای عدل قوم و ملّتی را هلاک نمیگرداند و برای آنان عذاب نمیفرستد مگر وقتی که دانسته و فهمیده از روی هوای نفسانی مخالفت سفرای الهی را نمودند.

رسول دو قسم است: رسول ظاهری مثل پیمبران که از جانب خدا برای

صفحه : ۴۳۱

هدایت افراد بشر فرستاده شده‌اند، و رسول باطنی یعنی عقل بشری که بآن بین خوب و بد و شرّ و خیر و زشتی و زیبایی را فرق میگذارد و حق و باطل را از هم تمیز میدهد، و اگر کسی را چنین عقل درّاکی در اصل خلقت نباشد که بتواند حق و باطل را از هم تمیز دهد چنین کسی قاصر است نه مقصّر، و شاید مشمول تکلیف نباشد مگر آنکه در هوی پرستی عقل خود را که رسول باطنی است مشوب بوهم و آلوده بحبّ مال و جاه و عیّاشی گردانیده و چشم حق بین خود را کور نموده که چنین کسی مقصّر و مورد عذاب و شکنجه الهی خواهد گردید و پس از ارسال رسول ظاهر (پیمبران) و رسول باطن (عقل) دیگر راه عذری برای احدی باقی نمیماند و در مورد عذاب واقع خواهد گردید.

(اعتراض)

البته خدایی که عالم السرّ و الخفیّات است میدانسته که اکثر مردم مگر کمی از آنها مخالفت پیمبران را مینمایند و مخالفت آنها است که موجب عذاب آنان میگردد، بر چنین کسانی اگر رسول نیاید البته گناه آنان کمتر و عذاب آنها سبک‌تر میگردد، پس اگر خدای عالم مهربان پیمبری نفرستد و آنها راه عذری پیدا کنند عذاب آنان کمتر میگردد و اینکه چه لطفی است که عذاب شدیدی را ایجاب مینماید.

(پاسخ)

آری بمخالفت رسول عذاب کفر آنان شدیدتر میگردد، لکن چون مقصود از خلقت عالم و پیدایش نظام گیتی همان اشخاص مهذّب موحّد میباشند و تمام موجودات عالم بشری بطفیل وجود آنها آفریده شده‌اند و اصل مقصود از ارسال پیمبران و کتابهای آسمانی نیز چنین مردمانی بوده که برای آسایش آن بزرگواران عالم را تعمیر نمایند تا آنکه آنها بتوانند امرار حیات کنند و بکمال لایق بخود برسند، و نسبت بباقی نیز اتمام حجت شده باشد که قاطع عذرشان گردد اگر چه غرض اصلی اولی همانها میباشند، در حدیث قدسی است

صفحه : ۴۳۲

که خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده

(لولاک لما خلقت الافلاک)

اگر برای وجود تو نبود من آسمانها را خلق نکرده بودم.

وَ ما کانَ رَبُّکَ مُهلِکَ القُری .... إِلّا وَ أَهلُها ظالِمُونَ آیه اشاره باین است که خداوند عادل است و ظلم و ستم بکسی روا ندارد و

آنهایی که گرفتار عذاب گردیدند و شهری و قریه‌ای که در آنجا زندگانی مینمودند با اهلش هلاک گردانیدیم، آثار اعمال نکوهیده آنها بود که آنها ستمکار بودند و بخود ظلم نمودند و با آنکه بر آنان حجت تمام شده بود دانسته و فهمیده و باختیار خود راه عدوان و ستمگری را پیش گرفتند اینکه بود که عمل آنها ایجاب هلاکت آنان را گردانید.

وَ ما أُوتِيتُم مِن شَيءٍ فَمَتاعُ الحَياةِ الدُّنيا وَ زِينَتُها بفرو رفتگان در حظوظات طبیعی و نفسانی خبر میدهد که آنچه بشما از نعمتهای دنیوی مثل مال و جاه و عزّت و ریاست و سلطنت و هر چه از امتعه و زینتهای دنیا بنظر شما بزرگ آید آن متاع اندکی است و راجع بدنیای دنی است و حظوظ آن بی‌مقدار و زود گذر است که اضافه بر اینکه در اصل حظوظات دنیوی قدر و قیمتی و بقاء و ثباتی نخواهد داشت اصلا عیش و لذت آن خیالی و موهومی است حقیقت و واقعیت ندارد و در واقع دفع الم است.

وَ ما عِندَ اللّهِ خَيرٌ وَ أَبقي أَ فَلا تَعقِلُونَ پس از آنکه ببشر تذکر میدهد که حیات دنیا و زینت آن و آنچه را که بخود میآرائید یک شیئی اندک بیمقدار بیشتر نخواهد بود که خود را بآن سرگرم نموده‌اید در صورتی که آنچه نزد خدا است و ببندگان صالح خود از نعمتهای جسمانی مثل نعمتهای بهشتی و نعمتهای روحانی از قرب جوار احدیت و نظر بوجه کریم که نصیب اولیای خود گردانیده و عطاء مینماید هیچ طرف مقایسه با امتعه و حظوظات دنیای دنی نتوان نمود زیرا که آنچه نزد خدا است و ببندگان صالح خود وعده داده که در آخرت عطاء نماید بهتر و دائمی است، بلکه در همین دنیا هم

صفحه : ۴۳۳

نیز بهره‌ای از آنها را نصیب آنان خواهد گردانید لکن آنها باصل و حقیقت و کمال آن در آخرت کامیاب خواهند گردید.

و آنچه نزد خدا است از دو جهت آن را بر امتعه و لذّتهای دنیا مزیت میدهد یکی آنچه نزد خدا است و برای دوستان خود آماده نموده بهتر از نعمتهای دنیوی است، بهتر بودنش معلوم است زیرا که لذائذ دنیا اولا اکثر آنها رفع الم است مثل غذا خوردن و آب نوشیدن که برای رفع الم و گرسنگی و تشنگی است تا انسان گرسنه و تشنه نشود از غذا خوردن و آب نوشیدن لذت نمیبرد و در ثانی لذّتهای دنیا مشوب بآلام است، غالبا خالص نیست بلکه همان فراهم آوردن لذتهای خیالی منوط بچه وسائلی است که فراهم آوردن آنها چقدر دشوار است.

(و ابقی) بودن آن نیز بسیار واضح و هویدا است زیرا که عالم دنیا عالم کون و فساد است چنانچه ظاهر و هویدا است و هیچ چیز آن باقی و پایدار نیست وجود و عدم اجزاء آن مثل دو نقطه پرگار بدور یکدیگر میچرخند، هر موجودی عدم در پی او است، هر حیاتی موت دنبال وی است هر خوشی را غم و هر صحتی را مرض و هر غنائی را فقر با آن همراه است: بقول آن شاعر عارف

دهنی شیر بکودک ندهد مادر دهر که دگر باره بخون در نبرد پستانش

و حیات آخرت حیات پاکیزه جاودانی است کسی که سعادت نصیب وی گردید و هدایت یافت در خوشی دائمی و حیات همیشگی همیشه محظوظ میگردد و از مرگ و فناء و مرض و غم اندیشه ندارد و همیشه از اشراقات انوار الهی با نعمتهای جسمانی محظوظ میگردد و امرار حیات مینماید.

اینکه است که در آخر آیه فرموده أَ فَلا تَعقِلُونَ اشاره به اینکه شما که تغییرات عالم دنیا را علی الدوام مشاهده مینمائید و می‌بینید که هیچ چیزی در آن ثبات و بقایی ندارد و اجزاء عالم همیشه در کون و فساد است و عالم آخرت عالم بقاء و ثبات است تغییر و تبدیلی در آن راه ندارد چگونه فکر خود را بکار نمی‌اندازید تا اینکه بعقل خود بفهمید و حیات پاکیزه اخروی را بر حیات فانی دنیا ترجیح دهید

صفحه : ۴۳۴

أ فَمَن وَعَدناهُ وَعداً حَسَناً فَهُوَ لاقِيهِ كَمَن مَتَّعناهُ مَتاعَ الحَياةِ الدُّنيا (همزه) استفهام انكارى است يعنى چنين نيست كه كسى را كه خداوند بپاداش ايمان و عمل نيكو وعده رحمت و مغفرت و درجات بهشتى و نعمتهاى بسيار داده، و چون وعده الهى خلف ندارد البته آن نعمتها را ملاقات خواهد نمود و آن نعمت دائمى و حيات پاكيزه هميشگى را خواهد دريافت، آيا آن نعمتهاى سرمدى در نظر عقل بهتر است يا متاع اندك بى‌مقدار دنيا كه زود گذر است و اضافه بر اينكه نعمتهاى دنيا بقاء و ثباتى ندارد، نعمتهاى دنيا را نميتوان بنعمتهاى اخروى كه بدوستان خود وعده داده مقايسه نمود، متاع دنيا لذّت خالص نيست لذت موهومى است و رفع الم است نه لذت حقيقى كه روح و روان انسان را محظوظ گرداند.

ثُمَّ هُوَ يَومَ القِيامَةِ مِنَ المُحضَرِينَ واقعا انسان خردمند كسى خواهد بود كه بهيچ وجه دنبال متاع دنيا و تعيّشات حيوانى نرود مگر بقدر ضرورت و آن اندازه را هم با نيّت صحيح انجام دهد يعنى براى اينكه مقدّمه آخرت باشد افعال او نه صرف التذاذ حيوانى زيرا كه در نظر آدم عاقل علاوه بر اينكه تعيشات دنيوى ارزش ندارد، بوعد و وعيد الهى در آخرت پاى ميزان عدل الهى بايستى حاضر گردد و از اعمال و افعالى كه در دنيا نموده سؤال شود.

صفحه : ۴۳۵

[سوره القصص (۲۸): آيات ۶۲ تا ۷۵]

اشاره

وَ يَومَ يُنادِيهِم فَيَقُولُ أَينَ شُرَكائِيَ الَّذِينَ كُنتُم تَزعُمُونَ (۶۲) قالَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيهِمُ القَولُ رَبَّنا هؤُلاءِ الَّذِينَ أَغوَينا أَغوَيناهُم كَما غَوَينا تَبَرَّأنا إِلَيكَ ما كانُوا إِيّانا يَعبُدُونَ (۶۳) وَ قِيلَ ادعُوا شُرَكاءَكُم فَدَعَوهُم فَلَم يَستَجِيبُوا لَهُم وَ رَأَوُا العَذابَ لَو أَنَّهُم كانُوا يَهتَدُونَ (۶۴) وَ يَومَ يُنادِيهِم فَيَقُولُ ما ذا أَجَبتُمُ المُرسَلِينَ (۶۵) فَعَمِيَت عَلَيهِمُ الأَنباءُ يَومَئِذٍ فَهُم لا يَتَساءَلُونَ (۶۶)

فَأَمّا مَن تابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ صالِحاً فَعَسى أَن يَكُونَ مِنَ المُفلِحِينَ (۶۷) وَ رَبُّكَ يَخلُقُ ما يَشاءُ وَ يَختارُ ما كانَ لَهُمُ الخِيَرَةُ سُبحانَ اللّهِ وَ تَعالى عَمّا يُشرِكُونَ (۶۸) وَ رَبُّكَ يَعلَمُ ما تُكِنُّ صُدُورُهُم وَ ما يُعلِنُونَ (۶۹) وَ هُوَ اللّهُ لا إِلهَ إِلاّ هُوَ لَهُ الحَمدُ فِي الأُولى وَ الآخِرَةِ وَ لَهُ الحُكمُ وَ إِلَيهِ تُرجَعُونَ (۷۰) قُل أَ رَأَيتُم إِن جَعَلَ اللّهُ عَلَيكُمُ اللَّيلَ سَرمَداً إِلى يَومِ القِيامَةِ مَن إِلهٌ غَيرُ اللّهِ يَأتِيكُم بِضِياءٍ أَ فَلا تَسمَعُونَ (۷۱)

قُل أَ رَأَيتُم إِن جَعَلَ اللّهُ عَلَيكُمُ النَّهارَ سَرمَداً إِلى يَومِ القِيامَةِ مَن إِلهٌ غَيرُ اللّهِ يَأتِيكُم بِلَيلٍ تَسكُنُونَ فِيهِ أَ فَلا تُبصِرُونَ (۷۲) وَ مِن رَحمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيلَ وَ النَّهارَ لِتَسكُنُوا فِيهِ وَ لِتَبتَغُوا مِن فَضلِهِ وَ لَعَلَّكُم تَشكُرُونَ (۷۳) وَ يَومَ يُنادِيهِم فَيَقُولُ أَينَ شُرَكائِيَ الَّذِينَ كُنتُم تَزعُمُونَ (۷۴) وَ نَزَعنا مِن كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيداً فَقُلنا هاتُوا بُرهانَكُم فَعَلِمُوا أَنَّ الحَقَّ لِلّهِ وَ ضَلَّ عَنهُم ما كانُوا يَفتَرُونَ (۷۵)

صفحه : ۴۳۶

(ترجمه)

متذكر شو روزى را كه خدا كفار را نداء ميكند و گويد شريكان من كجايند آنهايى را كه شما گمان ميكرديد شريكان منند و آنها را عبادت ميكرديد (۶۲)

كسانى كه بر آنها عذاب محقق گرديده گويند اى پروردگار ما اينها كسانى ميباشند كه ما آنها را گمرا گردانيديم همان طورى كه خودمان گمراه بوديم و ما از آنان بسوى تو بيزارى ميجوئيم آنها عبادت ما را نمى‌نمودند (۶۳)

(بمشركين) گفته ميشود شركاء خود را بخوانند و پس از آنكه آنان را ميخوانند و دعوت آنها را نمى‌پذيرند عذاب را معاينه مى‌بينند اگر اينها هدايت يافته بودند (عذاب را از خود دفع مينمودند) (۶۴)

ياد كن روزى را كه خداوند كفار را نداء كند و گويد بانبياء و فرستادگان ما چه جواب گفتيد (۶۵)

و در آن روز خبرها بر آنها پوشيده ميگردد (و كفار) از يكديگر سؤال نكنند (۶۶)

اما كسى كه توبه كرد و عمل صالح نمود شايد چنين كسى از رستگاران باشد (۶۷)

و پروردگار تو آنچه را خواهد مى‌آفريند و آنچه را كه در آن خير و خوبى است اختيار ميكند و اختيار بدست مردم نيست خدا منزّه و مبرّا و بزرگوارتر از آنست كه بر او شريك مى‌آورند (۶۸)

و پروردگار تو ميداند آنچه را كه در سينه‌هاى خود پنهان گردانيده و آنچه را ظاهر ميكنند (۶۹)

و او است خداى (واحد احد) كه خدايى جز او نيست حمد و ستايش در دنيا و آخرت مخصوص باو است (و همه) بسوى او باز ميگردند (۷۰)

اى محمّد باينان بگو آيا شما مى‌بينيد اگر خدا شب را سرمدى (و هميشگى) قرار ميداد غير از خدا چه

صفحه : ۴۳۷

كسى براى شما روشنايى مى‌فرستاد آيا چرا شما نمى‌شنويد (۷۱)

بگو اگر خدا روز را تا قيامت سرمدى (و هميشگى) قرار ميداد چه كسى براى شما شب را مى‌آورد تا در آن آرامش يابيد آيا چرا نمى‌نگريد (۷۲)

و از رحمت او است كه براى شما شب و روز را قرار داده تا اينكه در شب آرامش يابيد و فضل او را در روز بجوئيد شايد شما شكر گذار باشيد (۷۳)

و متذكر شو روزى را كه منادى خدا كفار را نداء كند و گويد كجايند آنهايى كه شما گمان ميكرديد شركاء منند (۷۴)

و از هر گروهى شاهدى بيرون مى‌آوريم و بآنان گوئيم حجت و دليل خود را بياوريد آن وقت مى‌فهمند كه حق و حقيقت مخصوص بخدا است (و در نظر آنها) گم ميشود آنچه را كه در دنيا افتراء مى‌بستند و آن را عبادت مينمودند (۷۵)

صفحه : ۴۳۸

(توضيح آيات)

اشاره

وَ يَومَ يُنادِيهِم فَيَقُولُ أَينَ شُرَكائِيَ الَّذِينَ كُنتُم تَزعُمُونَ (يوم) منصوب است و مفعول (اذكر) مقدر است يعنى اى محمّد ياد كن و امّت خود را متذكر گردان بروزى يعنى روز قيامت كه خداوند خطاب سخط آميز بمشركين مينمايد كه كجايند آنهايى كه بگمان غلط شما آنها شريكان من بودند و شما آنان را عبادت مى‌نموديد آن طورى كه بايد مرا عبادت نمائيد.

قـالَ الَّذِينَ حَـقَّ عَلَيهِمُ القَولُ رَبَّنـا هؤُلاـءِ الَّذِينَ أَغوَينـا أَغوَينـاهُم كَمـا غَوَينـا مشـركين در پاسـخ اعـتراف بگنـاه خود نموده و گويند پروردگار ما آنها را اغواء گردانيديم همان طورى كه خودمان گمراه بوديم.

شايـد مقصود مشـركين چنين باشـد كه همانطورى كه ما باختيار گمراهى را بر هـدايت ترجيح داديم، اينكه مشـركين نيز روش ما را پيش گرفتند و ارسال رسل و كتابهاى آسـمانى و اينكه قدر وعد و وعيد و زجر و توبيخ كه از طرف حق تعالى رسيده هيچ انگاشتند و بـا اينكه بشـهادت عقلشـان بـايستى تابع پيمبران شونـد و بهـدايت آنها براه حقيقت ارشاد گردنـد تابع ما گرديدنـد و مثل ما گمراه شدند.

تَبَرَّأنا إِلَيكَ ما كانُوا إِيّانا يَعبُـدُونَ مشـركين و رؤساء آنان گوينـد پروردگارا ما از اينكه جماعتى كه تابع ما گرديدنـد تبرئه و بيزارى ميجوئيم اينها ما را عبادت ننمودند، شايد ميخواهند بگويند اينان تابع نفس و شيطان گرديدند نه تابع ما.

و نظير اينكه آيه آنجا است كه حكايت از شيطان فرموده كه روز قيامت ميگويد إِنَّ اللّهَ وَعَدَكُم وَعدَ الحَقِّ وَ وَعَدتُكُم فَأَخلَفتُكُم وَ ما كانَ لِي عَلَيكُم مِن سُلطانٍ إِلّا أَن دَعَوتُكُم فَاستَجَبتُم لِي فَلا تَلُومُونِي وَ لُومُوا أَنفُسَكُم سوره ابراهيم آيه ۲۷ و ۲۸ خلاصه اينكه آيه خبر ميدهد كه در قيامت كفار و مجرمين ميخواهند گناه را بگردن شيطان گذارند كه او ما را فريب داد و بوسوسه ما را گمراه

صفحه : ۴۳۹

گردانيـد، شيطان خود را تبرئه مينمايد و در پاسخ ميگويد خداوند بتوسط پيمبران بشـما وعده حق داد كه تخلّف پذير نبود و من نيز بشـما وعده بر خلاف آن دادم و شـما وعده خدا را مخالفت نموديد و من بر شـما سـلطنتى نداشـتم كه شـما را بر كفر و گناه مجبور نمايم پس مرا ملامت نكنيد بلكه خودتان را ملامت نمائيد.

فَأَمّا مَن تابَ وَ آمَنَ وَ عَمِلَ صالِحاً فَعَسى أَن يَكُونَ مِنَ المُفلِحِينَ پس از بيان وخامت حال مشركين و اينكه آنان در مقابل منادى حق تعالى و موقع حساب و خطاب نتوانند جوابى بدهند بلكه از شدّت هول و ظهور عذاب خود و اعمال خود را فراموش خواهند نمود.

در مقـام حـال كسـانى بر آمـده كه پس از اينكه از اعمال بـد كه شايـد مقصود كفر باشـد بازگشت نموده و ايمان آوردنـد و اعمال صالحه بجا آوردند نسبت بچنين اشخاص اميدوارى رستگارى و سعادت‌مندى ميرود.

شايـد اينكه بطور قطع نفرموده كه اينها رسـتگار ميگردنـد براى اينكه باشـد كه بقرينه (تاب) معلوم مى‌شود مقصود كفارى باشـد كه تـازه از كفر بايمـان بازگشت نموده، يا گناهكارانى كه از گناه توبه نمودهانـد كه ممكن است چنين مردمانى بحالت اول بر گردنـد، اينكه است كه توبه و ايمان و عمل صالـح را با هم توأم گردانيده كه وقتى اينكه سه عمل با هم شد ممكن است در مورد رسـتگارى و سعادت واقع گردند.

وَ رَبُّكَ يَخلُقُ ما يَشاءُ وَ يَختارُ مفسـرين گوينـد بزرگان عرب طعنه ميزدنـد كه چرا خـدا محمّـد را براى رسالت انتخاب نمود بايستى چنين منصب عالى را ببزرگ مكه مثل وليد بن مغيره يا بزرگ طائف مثل عروة بن مسـعود ثقفى بدهد قوله تعالى در سوره الزخرف آيه ۳۱ (لَو لا نُزِّلَ هـذَا القُرآنُ عَلى رَجُلٍ مِنَ القَريَتَينِ عَظِيمٍ) اينكه بود كه اينكه سـخن ركيك آنان را ردّ ميكنـد كه پروردگار تو آنچه را كه بخواهد مى‌آفريند و براى منصب رسالت بر مى‌گزيند و اختيار مى‌كند هر كس را كه لايق چنين منصبى

صفحه : ۴۴۰

باشد و تمام امور بدست او انجام مى‌گيرد.

ما كانَ لَهُمُ الخِيَرَةُ

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

در معنی آیه دو قول است: اول- اینکه (ما) نافیه باشد و بعد از (و یختار) وقف کنیم و در اینکه رد است بر مشرکین که گفتند (لَو لا نُزِّلَ).

دوم- اینکه (ما) بمعنی (الّذی) باشد یعنی و اختیار میکند خدا آن چیزی را که برای مردم خیر و صلاح است و در اینکه صورت وقف میکنند بعد از (الخیرة) و در واقع برگشت هر دو طور بیک معنی است و تفصیل آن در مجمع البیان می‌باشد.

اینکه وجه دوم بسیاق آیه مناسب‌تر می‌نماید زیرا که در سوره الاحزاب آیه ۳۶ فرموده (وَ ما کانَ لِمُؤمِنٍ وَ لا مُؤمِنَةٍ إذا قَضَی اللّهُ وَ رَسُولُهُ أَمراً أَن یَکُونَ لَهُمُ الخِیَرَةُ) سُبحانَ اللّهِ وَ تَعالی عَمّا یُشرِکُونَ تسبیح مقابل تحمید است، خدای سبحان منزّه و مبرّا است از آنچه مشرکین نسبت ناروا از شریک و نظیر و مثل و آنچه لایق بخودشان است از نقایص و حدود امکانی از ظلم و ستم و جهل و افعال قبیح و غیره بآن ذات مقدّس میدهند تمام از روی جهل و بی‌خردی و نفهمی صادر گردیده، افعال خدا تمام عین مصلحت و صلاح اندیشی است و آنچه از مقام ربوبی و از دستگاه آفرینش سرزند تماما مطابق نظام عالم و از روی عدل و رحمت صادر گردیده.

وَ رَبُّکَ یَعلَمُ ما تُکِنُّ صُدُورُهُم وَ ما یُعلِنُونَ پس از آنکه ذات حق تعالی را از نقائص امکانی که از کلمه (سبحان اللّه) استفاده میگردد تبرئه نموده خود را ببالا-ترین صفات جمال و کمال یعنی علم معرفی مینماید، و اشاره است به اینکه علم ازلی او بتمام موجودات امکانی احاطه دارد و آنچه را که کفار بقول و فعل بظاهر می‌آورند و آنچه را که از کبر و حسد و غیره در باطن خودشان مخفی میدارند تماما نزد (علام الغیوب) ظاهر و بارز است و هیچ

صفحه : ۴۴۱

امری بر او مخفی و پوشیده نمیماند.

وَ هُوَ اللّهُ لا- إِلهَ إِلّا هُوَ لَهُ الحَمدُ فِی الأُولی وَ الآخِرَةِ وَ لَهُ الحُکمُ وَ إِلَیهِ تُرجَعُونَ ذات متعال در آیه بالا بکلمه (سبحان اللّه) خود را بصفات جلال که آن را صفات سلبیه میگویند و بمعنی مبرّا بودن از نقائص امکانی است توصیف نموده زیرا که تخلیه قبل از تحلیه است و در اینکه آیات بعد خود را بصفات جمال که آن را صفات ثبوتیه می‌نامند معرفی فرموده و پس از آنکه احاطه علمیه خود را ارائه میدهد مردم را متذکر میگرداند که الهی و آفریننده‌ای جز او نیست و حمد و ثناء و ستایش و عظمت و بزرگواری در دنیا و آخرت مخصوص بآن ذات یگانه است و آنچه در عالم ممکنات واقع میگردد بقضاء و قدر و حکم او تحقّق می‌پذیرد و باز گشت تمام امور بدست قدرت ازلی او انجام میگیرد، و شما افراد بشر بسوی او در قیامت بازگشت خواهید نمود.

و پس از آنکه او صفات جلال و جمال احدی را تذکر میدهد در مقام بیان آثار رحمت و عموم قدرت بر می‌آید تا اینکه بدلیل (انّی) که از اثر پی بمؤثّر بردن است خود را بخلق بشناساند اینکه است که برسولش خطاب نموده که آنان را متذکر گردان و بگو: قُل أَ رَأَیتُم إِن جَعَلَ اللّهُ عَلَیکُمُ اللَّیلَ سَرمَداً إِلی یَومِ القِیامَةِ مَن إِلهٌ غَیرُ اللّهِ یَأتِیکُم بِضِیاءٍ أَ فَلا تَسمَعُونَ (تا آنجا که فرموده) وَ لَعَلَّکُم تَشکُرُونَ باین منکرین و کافرین بگو اگر همیشه شب بود غیر از خدا چه کسی چنین قدرتی داشت که برای شما روشنایی روز را بیاورد که شما در طلب معاش برآئید و حیات خود را ادامه دهید آیا چرا گوش دل باز نمیکنید که سخن حقّانی را بشنوید.

و اگر تا روز قیامت همیشه روز بود و خورشید بزمین می‌تابید و شبی نبود که شما در تاریکی شب استراحت نمائید چه کسی غیر از خدا که قادر و قاهر

صفحه : ۴۴۲

و توانا است میتوانست برای شما شب و موقع استراحت تعیین نمایـد، آیا چرا شما چشم دل باز نمیکنیـد که آثار قـدرت خـدایی را مشاهـده نمائیـد، و از آثـار رحمت رحمـانی او است که شب و روز را دنبال یکـدیگر قرار داده که روز دنبال کسب معاش برویـد و شب استراحت نمائید، اگر در نظام خلقت فکر و تدبّر نمائید شاید شکر گذار گردید.

آری اگر شب و روز دنبال هم نبود مثل اینکه همیشه شب بود گیاهی از زمین نمی‌روئیـد و طفلی از مادر متولّد نمیگردید بلکه نظام خلقت بهم میخورد زیرا که ظاهر و معلوم است که یکی از عناصـر که مبدء متعال برای پیدایش موجودات مقرّر نموده حرارت است و چنانچه معلوم است حرارت از تابش خورشید بر زمین تولید میگردد.

و نیز اگر شب نبود که از غیبت خورشـید قـدری از حرات آن کاهیـده گردد و زمین و اشـیاء زمینی خنـك شود همه چیز از حرارت خورشـید میسوخت و بثمر نمیرسـید (تعالی اللّه الملك القـدّوس) که در عالم فضاء و دسـتگاه آفرینش برای هر چیزی انـدازه و قـدر معیّن تعیین گردانیـده، لکن اکثر افراد بشـر نه چشم بینـا و نه گوش شـنوا و نه فکر رسا دارنـد تا نعمتهای آفریننـده خود را بنگرنـد و شکر گذار باشند.

وَ یَومَ یُنادِیهِم فَیَقُولُ أَینَ شُـرَکائِیَ الَّذِینَ کُنتُم تَزعُمُونَ چون در آیات بالا اول طریقه مشرکین و روش آنان را هجو گردانیده و کلام را بادلّه توحیـد بپایان رسانیده، در اینکه آیه ثانیا برای تأکید بطریق نداء و اسـتفهام انکاری در مقام هجو مشـرکین بر آمده و آنها را توبیخ و سـرزنش مینماید که امروز که روز قیامت است روز سختی و درماندگی شما است، شرکاء من کجا می‌باشند که شما گمان میکردید توانند شما را نجات دهند.

در اینکه آیه و آیات دیگر اعلام می‌نمایـد که بالاترین چیزی که موجب غضب خدا است شـرك است، چنانچه جامع‌ترین فضائل و آنچه موجب رضای الهی

صفحه : ۴۴۳

است توحید است هر قدر انسان در مقام توحید محکم‌تر و کامل‌تر باشد بهتر توانسته رضای الهی را جلب نماید.

وَ نَزَعنا مِن کُلِّ أُمَّةٍ شَـهِیداً آیه عطف بآیه بالا است و شایـد اشاره باین باشـد که روز قیامت در دادگاه عدل الهی باید برای محاکمه بین مشرکین گواهانی حاضر باشند که در باره آنها شهادت دهند، و در اینکه شهود قیامت کیانند چند قول است:

۱- عادلهای قیامتند که گویند هیچوقت زمان از آنها خالی نیست.

۲- دیگری گفته شاهد و گواه هر امتی پیمبر زمان خودشان است که در محکمه قیامت بر کفر و شـرك و طغیان امّت خود شـهادت میدهد.

و قول دوم بحقیقت نزدیك‌تر مینماید زیرا بدون اتمام حجت که آن بتوسط پیمبران و حجج الهی انجام میگیرد مطابق عدل مجازات درست نیست، و شایـد گـواهی پیمـبران و حضور آنهـا در دادگـاه عـدل برای قطع عـذر آنهـا باشـد که کفـار و مشـرکین در کفر و شرکشان نتواننـد عـذر بیاورند که ما ندانستیم و نفهمیدیم اینکه است که بایستی پیمبران بر علیه آنها شـهادت دهند که ما در هدایت آنها با کمال جدیّت کوشش نمودیم و از ما نپذیرفتند.

فَقُلنا هاتُوا بُرهانَکُم پس از آنکه گواهان در باره کفر و شـرك آنان گواهی دادنـد، از مصدر جلال احدی بکفار و مشـرکین خطاب سخط آمیز میرسد که شـمایی که برای خدا شرکائی قرار دادید و آنها را عبادت نمودید دلیل و برهان خود را بیاورید، آیا چه کمال و فضیلتی در آنان دیدید که آنها را مستحق عبادت و بنده‌گی پنداشتید و از حق و حقیقت بریدید و متوسل بغیر گردیدید.

فَعَلِمُوا أَنَّ الحَقَّ لِلّهِ آن وقت مشـرکین (بعلم الیقین) یـا (بعین الیقین) برای آنهـا ظـاهر و هویـدا میگردد که حق و حقیقت مخصوص بخدای یکتا است.

صفحه : ۴۴۴

وَ ضَلَّ عَنهُم ما کانُوا یَفتَرُونَ وقتی که حق ظاهر گردید باطل محو میگردد، مشرکین، وقتی عالم گردیدند که حق و حقیقت منحصر بآن فرد متعال است آن وقت آنچه از بتها و غیر آن از باطل که در دنیا بهم می‌بافتند از نظر آنان محو میگردد، اینکه است که آنها چنانچه در آیه بالا تذکر داده بقوله تعالی (فعمیت علیهم الانباء) انکار میکنند که غیر از خدای یکتا غیری را پرستیده باشند.

صفحه : ۴۴۵

[سوره القصص (۲۸): آیات ۷۶ تا ۸۸]

اشاره

إِنَّ قارُونَ کانَ مِن قَومِ مُوسی فَبَغی عَلَیهِم وَ آتَیناهُ مِنَ الکُنُوزِ ما إِنَّ مَفاتِحَهُ لَتَنُوأُ بِالعُصبَةِ أُولِی القُوَّةِ إِذ قالَ لَهُ قَومُهُ لا تَفرَح إِنَّ اللّهَ لا یُحِبُّ الفَرِحِینَ (۷۶) وَ ابتَغِ فِیما آتاکَ اللّهُ الدّارَ الآخِرَةَ وَ لا تَنسَ نَصِیبَکَ مِنَ الدُّنیا وَ أَحسِن کَما أَحسَنَ اللّهُ إِلَیکَ وَ لا تَبغِ الفَسادَ فِی الأَرضِ إِنَّ اللّهَ لا یُحِبُّ المُفسِدِینَ (۷۷) قالَ إِنَّما أُوتِیتُهُ عَلی عِلمٍ عِندِی أَ وَ لَم یَعلَم أَنَّ اللّهَ قَد أَهلَکَ مِن قَبلِهِ مِنَ القُرُونِ مَن هُوَ أَشَدُّ مِنهُ قُوَّةً وَ أَکثَرُ جَمعاً وَ لا یُسئَلُ عَن ذُنُوبِهِمُ المُجرِمُونَ (۷۸) فَخَرَجَ عَلی قَومِهِ فِی زِینَتِهِ قالَ الَّذِینَ یُرِیدُونَ الحَیاةَ الدُّنیا یا لَیتَ لَنا مِثلَ ما أُوتِیَ قارُونُ إِنَّهُ لَذُو حَظٍّ عَظِیمٍ (۷۹) وَ قالَ الَّذِینَ أُوتُوا العِلمَ وَیلَکُم ثَوابُ اللّهِ خَیرٌ لِمَن آمَنَ وَ عَمِلَ صالِحاً وَ لا یُلَقّاها إِلاَّ الصّابِرُونَ (۸۰)

فَخَسَفنا بِهِ وَ بِدارِهِ الأَرضَ فَما کانَ لَهُ مِن فِئَةٍ یَنصُرُونَهُ مِن دُونِ اللّهِ وَ ما کانَ مِنَ المُنتَصِرِینَ (۸۱) وَ أَصبَحَ الَّذِینَ تَمَنَّوا مَکانَهُ بِالأَمسِ یَقُولُونَ وَیکَأَنَّ اللّهَ یَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن یَشاءُ مِن عِبادِهِ وَ یَقدِرُ لَو لا أَن مَنَّ اللّهُ عَلَینا لَخَسَفَ بِنا وَیکَأَنَّهُ لا یُفلِحُ الکافِرُونَ (۸۲) تِلکَ الدّارُ الآخِرَةُ نَجعَلُها لِلَّذِینَ لا یُرِیدُونَ عُلُوًّا فِی الأَرضِ وَ لا فَساداً وَ العاقِبَةُ لِلمُتَّقِینَ (۸۳) مَن جاءَ بِالحَسَنَةِ فَلَهُ خَیرٌ مِنها وَ مَن جاءَ بِالسَّیِّئَةِ فَلا یُجزَی الَّذِینَ عَمِلُوا السَّیِّئاتِ إِلاّ ما کانُوا یَعمَلُونَ (۸۴) إِنَّ الَّذِی فَرَضَ عَلَیکَ القُرآنَ لَرادُّکَ إِلی مَعادٍ قُل رَبِّی أَعلَمُ مَن جاءَ بِالهُدی وَ مَن هُوَ فِی ضَلالٍ مُبِینٍ (۸۵)

وَ ما کُنتَ تَرجُوا أَن یُلقی إِلَیکَ الکِتابُ إِلاّ رَحمَةً مِن رَبِّکَ فَلا تَکُونَنَّ ظَهِیراً لِلکافِرِینَ (۸۶) وَ لا یَصُدُّنَّکَ عَن آیاتِ اللّهِ بَعدَ إِذ أُنزِلَت إِلَیکَ وَ ادعُ إِلی رَبِّکَ وَ لا تَکُونَنَّ مِنَ المُشرِکِینَ (۸۷) وَ لا تَدعُ مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ لا إِلهَ إِلاّ هُوَ کُلُّ شَیءٍ هالِکٌ إِلاّ وَجهَهُ لَهُ الحُکمُ وَ إِلَیهِ تُرجَعُونَ (۸۸)

صفحه : ۴۴۷

[ترجمه]

بحقیقت قارون از بنی اسرائیل بود پس بر آنها علوّ و سرکشی کرد و از گنجها بقدری بوی داده بودیم که کلید آن گنجها (بطوری سنگین بود) که جماعت مردمان قوی را از برداشتن آنها بزحمت می‌انداخت وقتی گروه او بوی گفتند شاد مباش زیرا که خدا شادی کنندگان را دوست نمیدارد (۷۶)

و در آنچه خدا بتو عطاء نموده خانه آخرت را بجوی و از دنیا نصیب خود را فراموش مکن و نیکویی کن همان طوری که خدا بتو

نیکی نموده و در زمین تعدّی و فساد مکن زیرا که خدا فساد کنندگان را دوست نمیدارد (۷۷)

قارون (در پاسخ نصیحت قوم) گفت مالی که بمن داده شده در اثر علمی است که نزد من است آیا (قارون) ندانسته که حقیقهٔ خداوند از قرنهای پیشینیان کسانی را هلاک گردانیده که آنان از حیث قوّت شدیدتر از او بودند و از جهت اعوان بیشتر از او یاران داشتند (و موقع عذاب که میرسد) گناهکاران از گناهشان سؤال کرده نمی‌شوند (۷۸)

روزی قارون با زینت (و دستگاه مجلّل) بر قوم خود بیرون آمد کسانی که خواهان حیات دنیا بودند گفتند ای کاش برای ما نیز مثل چنین مالی بود که بقارون داده شده زیرا که قارون صاحب بهره و حظّ بزرگ است (۷۹)

و کسانی که بآنها دانش عطاء شده بود گفتند وای بر شما ثواب خدا بهتر است برای کسانی که ایمان آورده و عمل نیکو نموده و نمیرسند بآن مگر کسانی که شکیبایی نمودند (۸۰)

پس ما قارون و خانه‌اش را بزمین فرو بردیم و از گروه او کسی غیر از خدا نتوانست او را یاری کند و عذاب را از وی دفع نماید و قارون از یاری گردیده شدگان نبود (۸۱)

و کسانی که در روز پیش ثروت و دستگاه قارون را دیده و حسرت خورده بودند گفتند از روی پشیمانی وای بر تو بدرستی که خدا رزق را پهن مینماید برای هر کس که بخواهد از بندگانش و تنگ میگیرد بر هر که بخواهد و اگر نبود که خدا بر ما منّت گذاشت (و ما را مثل قارون ثروتمند نگردانید) و گر نه ما را نیز زمین فرو میگرفت و خدا از روی مصلحت کافرین را رستگار نمیگرداند (۸۲)

خانه آخرت را ما قرار دادیم برای کسانی که نمیخواهند در زمین علوّ و برتری

صفحه : ۴۴۸

نمایند و نه اینکه فساد کنند و عاقبت نیکو برای پرهیزکاران است (۸۳)

کسی که کار نیک نمود برای وی است (پاداش) بهتر از او و کسی که عمل گناهی نمود جزاء داده نمیشوند کسانی که اعمال بد نموده‌اند مگر مطابق آنچه عمل کرده‌اند (۸۴)

حقیقهٔ آن کسی که بر تو عمل بقرآن را واجب گردانید تو را بر میگرداند بسوی محل عودت ای محمّد (ص) بگو پروردگار من عالم‌تر است بکسی که برای هدایت آمده و کسی که او در گمراهی آشکار است (۸۵)

ای محمّد تو امیدوار نبودی که برایت کتاب القاء گردد و نزول قرآن نبود مگر رحمتی از نزد پروردگار تو پس هرگز پشتیبان کافرین مباش (۸۶)

و پس از آنکه آیات خدا بر تو نازل گردید مردم را بخوان بسوی پروردگارت و هرگز از مشرکین نبوده باش (۸۷)

و با خدا اله دیگر را نخوان نیست الهی مگر او هر چیز هلاک شونده است مگر ذات خدا فرمان مخصوص بوی است و بسوی او باز میگردند (۸۸)

صفحه : ۴۴۹

[توضیح آیات]

اشاره

چون ذات احدیت جلّ شأنه سوره را بنام موسی بن عمران (ع) و حکایت فضیلت و جلالت شأن او افتتاح نمود، آخر سوره را بنام قارون و فضیحت و رسوایی و عذاب او خاتمه داده تا اینکه دانسته شود که او تعالی در مورد احسان کثیر الفضل و در موقع غضب شدید الانتقام است اینکه است که فرموده:

إِنَّ قارُونَ کانَ مِن قَومِ مُوسی فَبَغی عَلَیهِم از (فاء) که برای تفریع جمله بجمله آورند چنین بر می‌آید که قارون اول از گروه موسی (ع) و از گروندگان برسالت او بوده و بعد شاید در اثر ثروت و مال زیاد مغرور گردیده بنای دشمنی و ضدیّت را با حضرت موسی (ع) گذاشت و طغیان نمود و بر علیه او و مؤمنین اقدام کرد و میخواست در زمین فساد نماید و اشاره بکثرت مال او دارد قوله تعالی: وَ آتَیناهُ مِنَ الکُنُوزِ ما إِنَّ مَفاتِحَهُ لَتَنُوأُ بِالعُصبَةِ أُولِی القُوَّةِ خدای تعال بقدری مال و ثروت بقارون عطاء نموده بود که کشیدن کلیدهای آن برای جماعت مردمان قوی مشکل می‌نمود.

(من) در (من الکنوز) بیانیّه است، و (ما) در (ما انّ) موصوله و بمعنی (الّذی) میباشد و (مفاتح) جمع مفتح است و مفاتیح جمع مفتاح است و معنی هر دو یک چیز است یعنی کلیدها، و (کنوز) جمع کنز است و کنز بمعنی گنج است، و (تنوء) اشاره باین است که بقدری کلیدهای گنجهای او سنگین بود که برداشتن آن پشت مردمان قوی را خم می‌نمود.

بعضی گفته‌اند چندین شتر قوی هیکل کلیدهای گنجهای او را میکشیدند و با اینکه نسبت نزدیکی بموسی داشت که بقولی پسر عموی او و بقولی پسر خاله او بود و اول بظاهر تابع موسی و مبلغ او بود، و بقول بعضی از اول ایمان نداشت و نفاق می‌نمود و بسیار خوش صورت و خوش بیان بود و چون مغرور گردید خداوند خودش و مالش را بزمین فرو برد، و آیه اشاره بکثرت مال وی است که وی را بهلاکت رسانید.

صفحه : ۴۵۰

إِذ قالَ لَهُ قَومُهُ لا تَفرَح إِنَّ اللّهَ لا یُحِبُّ الفَرِحِینَ ظاهرا چون مال زیاد قارون را مغرور نموده و بگمان اینکه دیگر از آفات دنیا و از فناء و مرگ مصون و از فقر و احتیاج در امان گردیده اینکه بود که بسیار دل خوش بود و خود را بی‌نیاز از حق میدید و اوقات خود را بتفریح و خوش گذرانی میگذرانید، اینکه بود که کسان او بوی گفتند که بسیار شادمان مباش خدا شادی کنندگان بر دنیا را دوست نمیدارد زیرا که دنیا و مالی که انسان را مغرور گرداند و او را از طریق حق و درستی دور اندازد نزد خدا مبغوض است و شاد بودن بآن بی‌مورد خواهد بود.

وَ ابتَغِ فِیما آتاکَ اللّهُ الدّارَ الآخِرَةَ وَ لا تَنسَ نَصِیبَکَ مِنَ الدُّنیا و نیز قوم قارون در مقام اندرز بوی گفتند باین نعمتی که خدا بتو عطاء نموده خانه آخرت خود را آباد گردان و مال خود را در لهو و لعب مصرف مگردان و نصیب خود را هم از دنیا فراموش مکن.

از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت شده که فرموده از دنیا تندرستی و قوّت و فراغت و نشاط و توانگری خود را فراموش مکن و از دنیا برای آخرت خود بهره برداری کن از اینکه شش چیز.

آری دنیا مزرعه آخرت است آنچه در اینجا کشتی در آنجا درو خواهی نمود اگر بنعمتهای دنیا از جوانی و نیرومندی و سلامتی و مال و غیره تجارت آخرت بشود انسان نصیب خود را که حیات سرمدی و خوشی دائمی و لذّت همیشگی است از طریق نعمتهای دنیا بدست آورده و اگر غیر از اینکه باشد که نعمتهایی که بوی عطاء شده صرف تمتّعات بیهوده دنیا بنماید نصیب خود را از دنیا نبرده زیرا که موقع تحصیل سعادت و فضیلت بشر همین حیات دنیا است که از اینجا بایستی نصیب سعادت خود را بدست آورد، دنیا نسبت بآخرت مثل رحم مادر است نسبت بدنیا اگر طفلی در شکم مادر صورت طبیعی وی کامل نگردید و عضوی از بدن وی ناقص ماند پس از خارج شدن دیگر تکمیل نخواهد شد تا آخر عمر ناقص

صفحه : ۴۵۱

خواهد ماند، در اینکه عالم دنیا هم اگر روحیه وی تکمیل نگردد از فضیلت انسانی محروم خواهد ماند.
وَ أَحسِن کَما أَحسَنَ اللّهُ إِلَیکَ وَ لا تَبغِ الفَسادَ فِی الأَرضِ إِنَّ اللّهَ لا یُحِبُّ المُفسِدِینَ جماعت ناصحین در نصیحت و اندرز بقارون پا فشاری میکننـد و میخواهنـد او را بنعمتهای خـدای تعالی متـذکر گرداننـد که بکبر و غروری که در اثر ثروت وی را فرا گرفته مغرور نگردد و بشکرانه نعمت ببنـدگان خـدا نیکویی کنـد و بخلق انعام و بخشـش نمایـد و وی را متنبّه میگرداننـد که در زمین ظلم و فساد نکند زیرا که خدای تعالی فساد کنندگان را دوست نمیدارد.
قـالَ إِنَّمـا أُوتِیتُهُ عَلی عِلمٍ عِنـدِی قارون در پاسخ ناصـحین گویـد اینکه همه مالی که نزد من است در اثر دانشـی است که بمن داده شده.

(سخنان مفسرین در نوع دانش قارون)

۱- مقصـودش علـم تـورات است زیرا که خـود را عـالم‌ترین بنی اسـرائیل بعلم تـورات میـدانست و بهمین جهت برای خـود مزیّت و برتری فوق العاده قائل بود.
۲- علم کیمیـاء است که گوینـد حضـرت موسـی (ع) بخواهر خود علم کیمیـاء آموخت و او بقارون تعلیم داد، و بقول دیگر موسـی ثلث علم کیمیـاء را بقـارون داد و ثلث دیگر را بیوشع بن نون و ثلث دیگر بکالب و قارون بحیله آن دو ثلث را از آنها گرفت و بیان علم مس را نقره و برنـج را طلاـ مینمـود و اینهـا را روی هم ریخته گنـج می‌نمود اینکه بود که مـال انبوهی جمع گردانیـد، و گفتـار دیگری نیز از مفسرین نقل شده که حاجت ببیان آن نیست.
أَ وَ لَم یَعلَم أَنَّ اللّهَ قَد أَهلَکَ مِن قَبلِهِ مِنَ القُرُونِ مَن هُوَ أَشَدُّ مِنهُ قُوَّةً وَ أَکثَرُ جَمعاً آیه اشاره به اینکه است که آیا قارون ندانسـته و نفهمیده که پیش از او از دهها و شهرها چه مردمانی بودند که آنان هم از حیث جمعیت افرادی و هم از جهت

صفحه : ۴۵۲

قوّت بـدنی مثل قوم عاد و ثمود و قوم صالح و فرعون و غیر اینها که قویتر و نیرومندتر از وی بودند با اینکه حال وقتی طغیان نمودند چگونه در مورد غضب الهی واقع گردیدند و همه آنها بآتش غضب سوختند و هلاک گردیدند.
فَخَسَفنا بِهِ وَ بِدارِهِ الأَرضَ فَما کانَ لَهُ مِن فِئَةٍ یَنصُرُونَهُ مِن دُونِ اللّهِ وَ ما کانَ مِنَ المُنتَصِرِینَ وقتی قارون هتّاکی و بی‌حیایی را از حدّ گذرانید بامر خدا خودش و مالش بزمین فرو رفتند و هلاک گردید و از گروهانش کسی نبود که وی را یاری کند.
تذکره نویسان گفته‌اند وقتی موسـی (ع) از دریا گذر نمود و فرعون و قومش هلاک گردیدند موسـی علیه السّـلام ریاست و ولایت مذبح و قربانی را به هارون داد هر کس میخواست قربانی کند نزد هارون می‌آورد و بفرمان هارون میکشتند و آتشی میآمد و قربانی را میسوزانید.
قـارون از اینکه مطلب برآشـفت و گفت ای موسـی اینکه چه قسـمتی است که تو نمودی، نبوّت برای خود و ریاست برای برادرت و مرا از اینکه دو هیـچ نصـیبی نیست، موسـی (ع) گفت اینکه حکم بمن تعلّق نـدارد امر خدا است، قارون گفت من سـخن تو را قبول نمیکنم تا نشانه‌ای بمن بنمایی.
موسـی علیه السّـلام برای اینکه قـارون قبول کنـد که اینکه بـامر خـدا است رؤسای بنی اسـرائیل را جمع نمود و گفت همگی عصای خود را در اینکه عبادتخانه بگذارید قارون و هارون هم عصای خود را در آنجا انداختند، موسی گفت صبح بیائید و هر یک عصای

خود و عصـای هارون را نیز بنگریـد تا شـرافت هارون بر شـما ظاهر گردد، صـبح که آمدنـد تمام عصاها بحال خود بود مگر عصای هارون که سبز گردید و برگ و بادام داده بود همه گفتند فضل هارون بر قارون بر ما معلوم بود و معلوم‌تر گردید.

قارون چون اینکه طور دیـد بموسـی گفت اینکه چیزها از سـحر تو عجب نیست و برخواست و رفت و از موسـی کناره گیری نمود و تابعین او بموسی اذیت مینمودند

صفحه : ۴۵۳

و کـاخ مجلّلی بنـا کرد و هر روز بنی اسـرائیلیان را دعوت مینمود و پول و طعـام میـداد و آنهـا را وادار مینمود که بموسـی و مؤمنین اذیّت کنند و حضـرت موسی بردباری مینمود تا وقتی که حکم زکاۀ نازل شد، موسـی (ع) از قارون مطالبه زکاۀ نمود، قارون گفت اینکه تو می‌گویی مال بسـیار میشود و من نمیتوانم بدهم موسـی بامر خدا با او مدارا نمود و گفت از تو کمتر می‌سـتانم تا اینکه قلّت را بجایی رسانیـد که از هزار هزار دینار یک دینار و از هزار هزار گوسـفند یك گوسـفند، قارون گفت فکر میکنم و جواب میگویم وقتی حساب کرد دید آن اندك هم بسیار میشود دلش نیامد بدهد گفت بسیار است نتوانم بدهم.

پس از آن بنی اسـرائیل را جمع کرد و گفت موسی هر روزی تکلیفی برای من معیّن میکند و میخواهد مال مرا بگیرد شما در باره او چه می‌گویید گفتند تو رئیس و بزرگ مایی آنچه رأی تو است ما می‌پذیریم.

گفت رأی من اینست که فلان زن فاحشه را بیاوریم و باو پول بسیار بـدهیم تا او را بزنا متّهم گرداند و مردم بر او بشورند و بازار او شکسته گردد.

اینکه بود که آن زن زانیه را حاضـر نمودنـد و بـاو گفتنـد هزار دینـار بتو میـدهیم که موسـی را متّهم گردانی گفت یـک طشت طلا میگیرم قبول کردند.

روزی در جـای وسـیعی که بنی اسـرائیلیان جمع بودنـد و حضـرت موسـی علیه السّـلام بوعظ و خطابه و امر بمعروف و نهی از منکر مشغول گردیـد و حـدود و احکام برای آنها بیان می‌نمود که هر کس دزدی کنـد دستش بریـده شود و هر کس زنا کند باید او را تازیانه زنند.

قـارون گفـت ای موسـی اگر چه تـو باشـی، گفت آری اگر چه من بـاشم، قـارون گفت بنی اسـرائیلیان گوینـد تـو بـا فلاـن زانیه زنا کرده‌ای، موسـی گفت او را حاضـر کنیـد اگر او گفت قبـول میکنم، زن را حاضـر نمودنـد موسـی رو بـآن زن نمـود و گفت ای زن میگویند من با تو زنا نموده‌ام تو را قسم میدهم بحق آن خدایی که دریا را شـکافت و بنی اسـرائیل را نجات داد و فرعون و قومش را هلاک

صفحه : ۴۵۴

نمود و آنچه واقع است بگو، زن بـا خود فکر کرد که اگر راست بگویم خداونـد گناه گذشـته مرا عفو خواهـد نمود زن گفت (لا و اللّه) قسم بخـدا چنین نیست و تو مبرّایی دروغ میگوینـد قارون مرا خواسـته و دو همیان زر بمن داده که من تو را متّهم نمایم و من با رو سیاهی چگونه توانم پیمبر خدا را متهم کنم و اینك دو همیان زر با مهر قارون نزد من است و قارون بپول خواسته مرا فریب دهد و من چنین نمیکنم.

موسـی (ع) پس از اینکـه واقعـه صـورت بر زمین گـذارد و گفت خـدایا اگر من رسـول تـو می‌بـاشم برای من قـارون را غضب کن، جبرئیل (ع) آمد و گفت خدا فرموده زمین را در اختیار تو گذاردیم هر طوری که میخواهی امر نما، موسـی علیه السّلام ببنی اسرائیل گفت بدانیـد که خدای تعالی مرا بقارون فرسـتاده همان طوری که بفرعون فرسـتاده، فرعون طغیان کرد خدا وی را هلاك نمود، هر

کس خواهد با من باشد از او دور شود همه از او بریدند مگر دو نفر.

موسی علیه السّلام گفت (یا ارض خذیهم) ای زمین قارون را بگیر، قارون با آن دو نفر تا زانو بزمین فرو رفتند، در مرتبه دوم باز گفت ای زمین آنان را بگیر تا بکمر بزمین فرو رفتند، و چون حضرت موسی بسیار خشمگین بود آنچه آنها تضرّع و التماس نمودند فائده نبخشید، تا بامر سوم تمامشان بزمین فرو رفتند، بروایتی هفتاد مرتبه قارون از موسی (ع) طلب نجات نمود فائده نبخشید خدای تعالی بموسی وحی نمود که قارون از تو هفتاد مرتبه نجات طلبید از وی نپذیرفتی، بعزّت و جلال خودم اگر یک مرتبه از من طلب نموده بود او را نجات میدادم.

گویند پس از آنکه قارون و تابعین او بزمین فرو رفتند بعضی از جهّال گفتند موسی قارون را بزمین فرو برد که مال او را بگیرد اینکه بود که موسی بزمین امر نمود که خانه و دارایی او را فرو برد.

(ابو الفتوح رازی)

صفحه : ۴۵۵

تِلکَ الدّارُ الآخِرَةُ نَجعَلُها لِلَّذِینَ لا یُرِیدُونَ عُلُوًّا فِی الأَرضِ وَ لا فَساداً (تلک) از اسماء اشاره و مبتداء است و اشاره بعظمت و بزرگی عالم آخرت دارد و (الاخرة) صفت (الدّار) و خبر آن جمله بعد است، اشاره به اینکه عالم آخرت با آن جلالت و عظمت که بتوسط وحی خبرش بتو رسیده اینکه مقام عالی عظیم القدر را قرار داده‌ایم برای کسانی که دارای دو صفت نکوهیده نباشند:

یکی مقصود و مرادشان علو و برتری بر دیگران نباشد و بجاه و مال و غیر آن نخواهند رئیس و پیشوای مردم گردند و آنها را تحت فشار و حکومت خود آرند مثل قارون و امثال او از کسانی که شرعا استحقاق پیشوایی ندارند.

و دیگر در زمین فساد نکنند و از قتل و غارت و هزار گونه مفسده‌ای که ظلمه برای انتفاع شخصی خود میکنند خودداری نمایند چنانچه فرعون برای بقاء مملکت و سلطنت خود از هیچگونه ظلم و تعدی فرو گذار ننمود، چه قدر اطفال بی گناه را سر برید، بنی اسرائیلیان را تحت عبودیت خود در آورد.

اگر چه آیه اطلاق دارد که هر علوّ کننده‌ای که مراد و مقصودش علو و برتری بر دیگران باشد خواه مرادش واقع گردد یا نگردد، و هر فساد کننده‌ای را شامل میگردد، لکن چون در زمینه حکایت قارون و پس از حکایت فرعون ذکر شده معلوم میشود مصداق کامل آن قارون و فرعون بوده‌اند.

وَ العاقِبَةُ لِلمُتَّقِینَ شکّی نیست که عاقبت نیکو و سرای پاکیزه دار آخرت و حیات جاودانی و عیش همیشگی دائمی و سعادت و فضیلت روحانی مخصوص بکسانی خواهد بود که خود را از تمام صفات نکوهیده از فسق و فساد و حب جاه و مال و کبر و علوّ بر دیگران و غیر اینها تبرئه نموده و دارای فضیلت تقوی و آراسته بفضائل اخلاقی گردیده‌اند.

صفحه : ۴۵۶

مَن جاءَ بِالحَسَنَةِ فَلَهُ خَیرٌ مِنها وَ مَن جاءَ بِالسَّیِّئَةِ فَلا یُجزَی الَّذِینَ عَمِلُوا السَّیِّئاتِ إِلّا ما کانُوا یَعمَلُونَ ظاهرا آیه مربوط بآیه بالا است که اشاره بعظمت قیامت بود و علو کسانی که در دنیا نه طالب برتری بر غیرند و نه در زمین فساد میکنند، در اینجا تذکر میدهد که از چنین اشخاصی کسانی که در قیامت با سجیّه نیکو و اعمال خوب بیایند برای آنان خیر و خوبی است.

و شاید مقصود از خیر خیر مطلق باشد که تمام اقسام و انواع خیرات را شامل میگردد، در سوره نمل آیه ۸۹ فرموده مَن جاءَ بِالحَسَنَةِ فَلَهُ خَیرٌ مِنها وَ هُم مِن فَزَعٍ یَومَئِذٍ آمِنُونَ خلاصه از جمع بین آیات می‌توان چنین استفاده نمود که کسی که در دنیا از فسق و فساد و کبر و منیّت و علوّ بر دیگران خالی گشته و بصفت تقوی و اوصاف نیک و اعمال شایسته آراسته گردیده در قیامت وارد میگردد در

حالی که برای وی تمام انواع فیوضات و اقسام خیرات مهیّا و آماده شده و از عذاب و فزع قیامت نیز در امان خواهد بود.
لکن کسی که چنین نباشد و مرتکب معاصی از فسق و کفر و زندقه و انواع و اقسام کبائر گردیده مجازات او بقدر گناهانش خواهد بود نه زیادتر، در جای دیگر فرموده (هر عمل خوبی را ده برابر ثواب میدهند و هر عمل بدی را یک برابر مجازات میکنند.
إِنَّ الَّذِی فَرَضَ عَلَیکَ القُرآنَ لَرادُّکَ إِلی مَعادٍ اکثر مفسرین گفته‌اند مقصود از معاد بازگشت بمکه معظّمه است که حق تعالی برای دل خوشی پیمبر اکرمش صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باو وعده میدهد که تو را بعدا بمکه برمیگردانیم و آن وقتی ظاهر گردید که فتح مکه نصیب او گردید و گویند اینکه آیه بین مکه و مدینه بر حضرتش فرود آمد، و شاید مقصود از معاد قیامت باشد یعنی همین طوری که از طرف ما مبعوث بپیمبری گردیدی عود تو نیز در

صفحه : ۴۵۷

قیامت بسوی رحمت ما است.
وَ لا یَصُدُّنَّکَ عَن آیاتِ اللّهِ بَعدَ إِذ أُنزِلَت إِلَیکَ وَ ادعُ إِلی رَبِّکَ وَ لا تَکُونَنَّ مِنَ المُشرِکِینَ آیه خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده و بنون تأکید ثقیله خطاب را مؤکّد گردانیده که ای محمّد (ص) مبادا که کفار و مشرکین بتدلیس و مکر سدّ راه تو گردند و پس از آنکه آیات الهی بر تو فرود آمده تو را از اجراء و قرائت آن باز دارند، و مردم را بسوی توحید و عبادت حق تعالی دعوت نما و هرگز از مشرکین نبوده باش.
مسلّما خدای تعالی میدانست که پیمبرش از مشرکین نخواهد بود، شاید مقصود از نهی با تأکید امّت باشند که امّت تو نباید مایل باشند که از مشرکین مساعدت و کمک بخواهند و با آنها و لو بظاهر دوستی و رفاقت نمایند.
وَ لا تَدعُ مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ لا إِلهَ إِلّا هُوَ آیه عطف بآیه بالا است و خطاب برسولش نموده که در مقام دعوت مردم را بتوحید و اجراء کلمه (لا اله الّا اللّه) اله دیگری را ضمیمه نگردان و بدان که الهی و مبدئی نیست مرگ خدا.
و شاید برای قطع طمع مشرکین که محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را مایل بکیش و رویه خود گردانند اینکه طور بموحّد حقیقی خود خطاب نموده و گر نه خود میدانست که هرگز رسولش مشرک نمیگردد.
کُلُّ شَیءٍ هالِکٌ إِلّا وَجهَهُ لَهُ الحُکمُ وَ إِلَیهِ تُرجَعُونَ اینکه آیه مطلب را بخوبی واضح میگردند چون همه چیز هالک و در معرض فناء و اضمحلال است و باقی و پایدار نخواهد بود مگر وجه حق تعالی یعنی ذات متعال اینکه است که بایستی انسان بتمام قوی و مشاعر رو بآن فرد ذو الجلال آرد و در همه امور اتکاء و امید باو داشته باشد بلکه از همه بگسلد و بوی پیوندد زیرا که بازگشت همه بسوی او است (پایان)

جلد دهم

در آداب قرائت قرآن

چنان که در مقدمه‌های گذشته ذکر کردیم بعضی از اقوال عارف باللّه و عبد صالح خدا مرجع بزرگوار حضرت آیت اللّه العظمی امام خمینی روحی فدا که ایشان چون مراد دست سالکان را گرفته و در طریق حق و حقیقت بمنزل مقصود رسانده. امیدمان آنکه بتوانیم باز گوش بفرامین و روش ایشان داده و چنان که او خود رفته و راه را نشان داده بسیر و سلوک پردازیم و بعد از جهاد اصغر که پیروزی بر کفار و ملحدان و منافقان بود اینک در جهاد اکبر مسلط گشتن بر نفس شیطانی موفق گردیم.
حضرت امام در باب قرائت قرآن و شروطی که دارد در ششمین شرط میفرمایند:

یکی از آداب مهمه قرائت قرآن که انسان را به نتایج بسیار و استفادات بی شمار نائل کند تطبیق است و آن چنان است که در هر آیه از آیات شریفه که تفکر میکند مفاد آن را با حال خود منطبق کند و نقصان خود را بواسطه آن مرتفع کند و امراض خود را بدان شفا دهد.

مثلا در قصه شریفه حضرت آدم (ع) به بیند سبب مطرود شدن شیطان از بارگاه قدس با آن همه سجده‌ها و عبادتهای طولانی چه بوده خود را از آن تطهیر کند زیرا مقام قرب الهی جای پاکان است با اوصاف و اخلاق شیطانی قدم در آن بارگاه نتوان گذاشت.

از آیات شریفه استفاده شود که مبدء سجده ننمودن ابلیس خود بینی و عجب بوده که کوس أَنَا خَیرٌ مِنه خَلَقتَنِی مِن نارٍ وَ خَلَقتَه مِن طِینٍ زد و اینکه خود بینی اسباب خود خواهی و خود فروشی که استکبار است شد و آن اسباب خود رائی که استقلال و سرپیچی از فرمان است شد پس مطرود درگاه شد ما از اول عمر شیطان را ملعون و مطرود خوانديم و خود باوصاف خبیثه او متصف هستیم و در فکر آن برنیامدیم که آنچه سبب مطرودیت درگاه قدس است در هر کس باشد مطرود است شیطان خصوصیتی ندارد آنچه او را از درگاه قرب دور کرد ما را نگذارد که با آن درگاه راه یابیم میترسم لعن‌هایی که بابلیس میکنیم خود نیز در آن شریک باشیم.

و نیز تفکر کنیم در همین قصه شریفه و سبب مزیت آدم و برتری او را از ملائکه اللّه به بینیم چه بوده خود نیز بمقدار طاقت بآن متصف شویم می‌بینیم تعلیم اسماء سبب آن بوده و چنانچه فرماید وَ عَلَّمَ آدَمَ الأَسماءَ کُلَّها و مرتبه عالیه تعلیم اسماء تحقق بمقام اسماء اللّه است چنانچه مرتبه عالیه از احصاء اسماء که در روایت شریفه است

(ان للّه تسع و تسعین اسما من احصاها دخل الجنهٔ)

تحقق بحقیقت آنها است که انسان را بجنت اسمایی نائل کند.

انسان با ارتیاضات قلبیه میتواند مظهر اسماء اللّه و آیت کبرای الهیه شود و وجود او وجود ربانی و متصرف در مملکت او دست جمال و جلال الهی باشد و در حدیث قریب به اینکه معنی است که همانا روح مؤمن اتصالش بخدای تعالی شدیدتر است از اتصال شعاع شمس بآن یا بنور آن.

و در حدیث صحیح وارد است که بنده چون با نافله بمن نزدیک شد او را دوست دارم و چون دوست داشتم او را، من گوش او شوم که با آن میشنود و چشم او شوم که بآن می- بیند و زبان او شوم که با آن نطق میکند و دست او شوم که با آن اخذ میکند.

و در حدیث است که علی عین اللّه و ید اللّه الی غیر ذلک و در حدیث است که نحن اسمائه الحسنی«۱» و در اینکه خصوص شواهد عقلیه و نقلیه فراوان است بالجمله کسی که بخواهد از قرآن شریف حظ وافر و بهره کافی بردارد باید هر یک از آیات شریفه را با حالات خود تطبیق کند تا استفاده کامله کند مثلا در آیه شریفه در سوره انفال فرماید إِنَّمَا المُؤمِنُونَ الَّذِینَ إِذا ذُکِرَ اللّه وَجِلَت قُلُوبُهُم وَ إِذا تُلِیَت عَلَیهِم آیاتُه زادَتهُم إِیماناً وَ عَلی رَبِّهِم یَتَوَکَّلُونَ«۲» الخ.

شخص سالک باید اینکه اوصاف ثلاثه را به بیند با او منطبق است آیا وقتی ذکر خدا میشود قلب او فرو میریزد و ترسناک میشود! و وقتی آیات شریفه الهیه بر او خوانده میشود نور ایمان در قلبش افزایش پیدا میکند و اعتماد و توکلش بحق تعالی است! یا در هر یک از مراتب راجل و از هر یک از اینکه خواص محروم است اگر بخواهد بفهمد که از حق ترسناک است و قلبش از ترس خداوند فرو میریزد با عمال خود نظر کند انسان ترسناک در محضر کبریایی جسارت بمقام مقدسش نکند و در حضور. حضرت حق هتک حرمات الهیه ننماید اگر با آیات الهیه ایمان قوی شود نور ایمان بمملکت ظاهرش نیز سرایت کند.

ممکن نیست قلب نورانی باشد و زبان و کلام و چشم و نظر و گوش و استماع نورانی نباشد بشر نورانی آنست که تمام قوای ملکیه و ملکوتیه‌اش نور بخش باشد و علاوه بر آنکه خود او را هدایت بسعادت و طریق مستقیم کند بدیگران نیز نور افشانی کند و آنها را براه انسانیت هدایت کند.

چنانچه اگر کسی بخدای تعالی توکل و اعتماد داشته باشد قطع طمع از دست دیگران کند و بار احتیاج خود را بدرگاه غنی مطلق

افكنـد و ديگران را كه چون خود او فقير و بينواياننـد مشـكل گشا نداند پس وظيفه سالك الى اللّه آنست كه خود را بقرآن شـريف عرضه دارد و چنـانچه ميزان در تشـخيص صـحت و عـدم صـحت و اعتبار و لا اعتبار حـديث آن است كه آن را بكتاب خـدا عرضـه دارنـد و آنچه مخـالف آن باشـد باطل و زخرف شـمارند ميزان در اسـتقامت و اعوجاج و شـقاوت و سـعادت آن است كه در ميزان كتاب اللّه درست و مستقيم درآيد.

و چنـانچه خلق رسول اللّه قرآن است خلق خود را با قرآن بايـد موافق كنـد تا با خلق ولى كامل نيز مطابق گردد و خلقى كه مخالف كتاب اللّه است زخرف و باطل است و هم چنين جميع معارف و احوال قلوب و اعمال باطن و ظاهر خود را بايـد با كتاب خدا تطبيق كنـد و عرضه دارد تا بحقيقت قرآن متحقق گردد و قرآن صورت باطنى او گردد (و انت الكتاب المبين الذى باحرفه تظهر المضـمر) و در اينكه مقام آداب ديگرى است كه ذكر آنها منجر بتطويل شود از اينجهت از آنها صرف نظر شد و اللّه العالم.

خـاتمه در ذكر ترجمه پـاره‌اى از روايـات شـريفه است براى تتميم فائـده و تبرك بكلاـم عترت طـاهره در كافى شـريف سـند بسـعد ميرسانـد از حضـرت بـاقر العلـوم عليه السـلام كه فرمود اى سـعد تعلم كنيـد قرآن را زيرا كه قرآن ميآيـد در روز قيـامت در بهـترين صورتها پس فرمود قريب باين معنى كه در هر يك از صـفوف خلايق از مؤمنين و شهداء و انبياء و در صف ملائكه اللّه عبور كند و آنها همه گوينـد اينكه از ما نورانى‌تر است تا آنكه رسول ختمى معرفى آن كند الى آخر الحديث. و از حضـرت صادق روايت كند كه خداى تعالى وقتى كه جمع فرمايد اولين و آخرين را ناگاه آنها شخصـى را مى‌بينند كه پيش مى‌آيد كه هرگز صورتى از او بهتر ديده نشده و احاديث به اينكه مضـمون بسـيار است و دليل واضح بر گفته اهل معرفت است كه از براى موجودات اينعالم در آخرت صورتهاى اخروى است.

و از احـاديث اينكه باب صورت اخروى اعمال نيز مسـتفاد ميشود كافى شـريف سـند بحضـرت باقر العلوم عليه السـلام مى‌رسانـد كه فرمود رسول خـدا فرمود من و كتـاب خـدا و اهل بيتم اول كسـى هستيم كه وارد ميشويم بر عزيز جبار پس از ما امت من وارد شوند پس از آن سؤال كنيم كه چه كرديـد با كتاب خدا و اهل بيت من. و در حديث ديگر است كه ميفرمايد جبار عز و جل بقرآن بعزت و جلاـل و بلنـدى مقـامم قسم كه البته اكرام كنم كسـى را كه اكرام كرده است تو را و اهانت كنم كسـى را كه اهانت كرده تو را و بايد دانست كه اگر احياء احكام و معارف قرآن را بعمل بآن و تحقق بحقيقت آن نكنيم در آن روز جواب رسول خدا را نتوانيم داد كـدام اهـانت بالاـتر از آنست كه پشت پـا بمقاصـد و دعوتهـاى آن زده شود اكرام قرآن و اهل آن كه اهل بيت عصـمت است فقط ببوسـيدن جلد آن و ضريح مطهر اينها نيست اينكه يك مرتبه ضعيفه از احترام و اكرام است كه اگر بدستورات آن و فرمايشات اينان عمل كرديم مقبول است و الا شبيه باستهزاء و بازيچه است و در احاديث شريفه تحذير سخت شده است از قارى قرآن كه عامل بان نباشد.

چنانچه از عقاب الاعمال شيخ صدوق رضوان اللّه عليه منقول است بسند خودش از رسول خدا (ص) كه فرمود در حديثى كه كسى كه تعلم قرآن كند و عمل بآن نكند و حب دنيا و زينت آن را بر آن ترجيح دهد و اختيار كند مسـتحق سـخط خدا شود و ميباشد در درجه با يهود و نصارى كه كتاب خدا را به پشت سر خود انداختند و كسى كه قرائت قرآن كند و اراده كند بآن، سمعه«۳» و وصول بدنيا را ملاقات كند خدا را در صورتى كه روى او استخوانى است كه گوشت بر آن نميباشد و قرآن به پشت گردن او زند تا داخل آتش شود و بيفتـد در آتش با كسانى كه افتادنـد و كسـى كه قرائت قرآن كنـد و عمل بآن نكنـد محشور كند خدا او را روز قيامت كور ميگويـد پروردگـارا چرا مرا كور محشور كردى بـا اينكه بينـا بودم فرمايـد چنـانچه آيـات ما آمـد تو را و نسـيان آنها را كردى دهمين طـور امروز نسـيان شـدى پس امر شود كه او را در آتش اندازنـد و كسـى كه قرآن را بخوانـد براى رضـاى خـدا و براى يـاد گرفتن معالم دين ميباشد از براى او از ثواب مثل جميع آنچه عطا شده است بملائكه و انبياء مرسلين.

و كسـى كه تعلم كند قرآن را و اراده كند بان رياء و سـمعه را تا مجادله كند با آن با سفهاء و مباهات كند بان بر علماء و طلب كند

بآن دنیا را از هم جدا کند خدا استخوانهای او را در روز قیامت و نمیباشد در آتش، عذاب کسی از او شدیدتر و هیچ نوعی از انواع عذاب نیست مگر آنکه بآن معذب شود از شدت غضب و سخط خدا بر او.

و کسی که تعلم قرآن کند و تواضع کند در علم و تعلیم کند بندگان خدا را و خواهش کند از ثواب آنچه نزد خدا است نمیباشد در بهشت کسی که ثوابش بزرگتر باشد از او و هیچ منزل و درجه رفیعه نفیسه نیست در بهشت مگر آنکه در آن نصیب او وافرتر و منزل او شریف‌تر است و در خصوص تفکر در معانی قرآن و اتعاظ بآن و تاثر از آن.

نیز روایت کثیره وارد است چنانچه در کافی شریف سند بحضرت صادق رساند که فرمود همانا در اینکه قرآن است محل نور هدایت و چراغهای شبهای تار پس جولان دهد جولان دهنده بصر خود را و باز کند از برای روشنایی نظر خویش را زیرا که تفکر زندگانی قلب بینا است چنانچه طالب نور بنور راه میرود در ظلمات انتهی.

مقصود حضرت آن است که انسان چنانچه با نور ظاهری در ظلمات باید مشی کند تا از خطر پرتگاه‌ها مصون باشد با قرآن که نور هدایت و مصباح المنیر راه عرفان و ایمان است باید در راه ظلمانی سیر الی الاخره و الی اللّه مشی کرد تا در پرتگاههای مهلك نیفتند.

و در معانی الاخبار در حدیثی از حضرت امیر مؤمنان علیه السلام منقول است که فرمود فقیه حقیقی آن است که ترك نکند قرآن را از روی بی میلی و بغیر آن متوجه شود آگاه باش که خیری نیست در علمی که در آن تفهم نباشد و خیری نیست در قرائتی که در آن تدبر نباشد و خیری نیست در عبادتی که در آن تفقه نباشد.

و در خصال و معانی الاخبار از رسول خدا (ص) حدیث کند که فرمود حمله قرآن، عرفاء و اهل بهشت میباشند و معلوم است مقصود از اینکه حمل، حمل معارف و علوم قرآن است که نتیجه آن در آخرت آن است که در عداد اهل معرفت و اصحاب قلوب است چنانچه اگر حمل صورت آن کند بدون اتعاظ از مواعظ آن و تحمل معارف و حکم آن و عمل باحکام و سنن آن مثل چنان است که خدای تعالی فرماید مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوراةَ ثُمَّ لَم يَحمِلُوها كَمَثَلِ الحِمارِ يَحمِلُ أَسفاراً«۴».

و احادیث شریفه در شئون قرآن شریف و آداب آن بیش از آن است که در اینکه مختصر بگنجد و السلام علی محمّد و آله.

نهضت زنان مسلمان ۱۱/ ۵/ ۱۳۶۱

---

(۱)- مائیم اسماء حسنی (نامهای زیبای) الهی.

(۲)- مؤمنان تنها کسانی هستند که چون یاد خدا بمیان آید دلهاشان ترسناك شود و چون قرآن بر آنان تلاوت شود ایمانشان فزونتر گردد و بر پروردگارشان توکل داشته باشند. [.....]

(۳)- سمعه از اقسام ریا است و آن عبارت است از اینکه عبادت خود را بگوش مردم برساند برای جلب قلوب آنها.

(۴)- کسانی که تورات بر دوش آنان گذاشته شد ولی آنان بزیر بار نرفتند مانند درازگوشی است که کتابهایی بر پشت او باشد.

صفحه : ۲

سورة العنكبوت

اشاره

مكيّة و قيل مدنيّة و هی تسع و ستّون آيۀ

[سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۱ تا ۷]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
الم (۱) أَ حَسِبَ النّاسُ أَن یُترَکُوا أَن یَقُولُوا آمَنّا وَ هُم لا یُفتَنُونَ (۲) وَ لَقَد فَتَنَّا الَّذِینَ مِن قَبلِهِم فَلَیَعلَمَنَّ اللّهُ الَّذِینَ صَدَقُوا وَ لَیَعلَمَنَّ الکاذِبِینَ (۳) أَم حَسِبَ الَّذِینَ یَعمَلُونَ السَّیِّئاتِ أَن یَسبِقُونا ساءَ ما یَحکُمُونَ (۴)
مَن کانَ یَرجُوا لِقاءَ اللّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللّهِ لَآتٍ وَ هُوَ السَّمِیعُ العَلِیمُ (۵) وَ مَن جاهَدَ فَإِنَّما یُجاهِدُ لِنَفسِهِ إِنَّ اللّهَ لَغَنِیٌّ عَنِ العالَمِینَ (۶) وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَنُکَفِّرَنَّ عَنهُم سَیِّئاتِهِم وَ لَنَجزِیَنَّهُم أَحسَنَ الَّذِی کانُوا یَعمَلُونَ (۷)

ترجمه

آیا مردم چنین گمان می‌کنند که بمحض اینکه بگویند ایمان آوردیم آنان را وامیگذاریم و آنها را در مورد امتحان و آزمایش در نمیآوریم (۲)
(چنین نیست) و حقیقهٔ ما آزمایش و امتحان نمودیم کسانی را که پیش از آنها بودند تا اینکه خدا بداند (و ظاهر گردد) که چه کسانی در دعوی ایمان راستگو بودند و چه مردمانی

صفحه : ۳

دروغگو (۳)
آیا آنهایی که عمل بد می‌کنند چنین گمان می‌کنند که توانند بر ما سبقت گیرند بد حکم و قضاوتی است که از آنها ناشی می‌گردد (۴)
کسی که امیدوار باشد بملاقات رحمت خدا محققا آن مدّتی که (خدا معیّن نموده) هر آینه خواهد آمد و خدا شنوا و دانا است (۵)
کسی که مجاهده نمود جز اینکه نیست که نفعش عاید خودش می‌گردد زیرا که خداوند غنی و بی‌نیاز از تمام عالمیان است (۶)
و کسانی که ایمان آوردند و عمل نیکو نمودند البته ما محو می‌کنیم اعمال بد آنها را و محققا و البته بآنان پاداش خواهیم داد بنیکوتر از آنچه عمل نمودند (۷).

توضیح آیات

اشاره

الم أَ حَسِبَ النّاسُ أَن یُترَکُوا أَن یَقُولُوا آمَنّا وَ هُم لا یُفتَنُونَ

سخنان مفسرین در شأن نزول آیه

(۱) اینکه آیه در شأن گروهی نازل شد که از مکه خواستند هجرت کنند بمدینه مشرکین راه را بر آنان بستند و آنها را بمکه

برگردانیدنـد و چون شـنیدند که اینکه آیه در بـاره آنهـا نازل گردیـده با مشـرکین جنگ نمودنـد و گروهی از آنان کشـته شدنـد و گروهی از دست آنها جستند و بمدینه رسیدند. (قتاده و شعبی) (۲) اینکه آیه در شأن عمّار یاسر فرود آمده که مشرکین در مکه وی را اذیت نمودنـد و او بر جفای آنها صبر نمود. (إبن جریح و إبن عمیر) (۳) اینکه آیه در شأن مردی فرود آمـد که نام وی مهجع بود و او را روز بدر کشـتند مادرش جزع مینمود خدای تعالی اینکه آیه را فرسـتاد و رسول اکرم «ص» فرمود او اول کسـی بود از شهداء جنگ بدر که ببهشت خوانده شد. (مقاتل) و بعضی از مفسرین در توجیه (الم) گفته‌اند الف اشاره به اللّه، لام به لطیف میم به مجید، یعنی اللّه منم روی نما بطاعت من لطیف منم اخلاص در عبادت فرو مگذار مجید منم بزرگی دیگران را مسلّم مدار.

صفحه : ۴

و بقول دیگر حروف مقطّعه اشاره باین است که خلق عاجزنـد که بحقیقت اینکه کتاب راه بیابند و عقل هیچ عاقلی پی بکنه آن نبرد (منهـج الصـادقین) و آراء دیگری نیز از مفسـرین نقل شـده لکن چنانچه در جاهای دیگر گفتیم حروف مقطعات را در اوائل سور از متشابهات قرآن بشمار میرود و علمش نزد خدا است.

أَ حَسِبَ النّاسُ أَن یُترَکُوا أَن یَقُولُوا آمَنّا وَ هُم لا یُفتَنُونَ (همزه أ حسب) همزه استفهامی انکاری است و برای تقریر می‌آورند.

معنی آیه چنین می‌شـود که آیـا گمـان مردم اینکه است که بقول آنـان که گوینـد ایمـان آوردیم رهـا می‌گردنـد و حـال آنکه آنها امتحـان و آزمـایش نشونـد نه چنین است بایستی در مورد آزمایش در آینـد و آیه اگرچه در مورد خاص هم وارد شـده باشـد مورد مخصـص نیست آیه اطلاق دارد و اطلاقش شامل می‌گردد که بهمه طور امتحانی آزمایش شوند خواه بمال و جان بازی باشد یا بلاء و آفات از فقر و مرض و مصیبت و غیر اینها امتحان گردنـد تا معلوم گردد که چه کس در ایمان ثابت قـدم گردیـده و هنگام ورود ناملایمات استقامت و بردباری مینماید یا ایمانش صوری است و در مورد بلاء از رحمت حق تعالی مأیوس می‌گردد.

وَ لَقَـد فَتَنَّا الَّذِینَ مِن قَبلِهِم ذات متعال بمردم خبر میدهد که بدانند همیشه عادت اللّه بر اینکه جاری بوده که مردم را امتحان کند که چه کس در دعوی ایمـان راسـتگو است و چه کس دروغگو و همین طوری که تـابعین انبیـاء پیش را بواجبـات و فرائض و تکلیفات شـاقه و بآفـات و محن و غیره آنـان را امتحـان نمـودیم شـمایی که در اینکه زمـان اظهـار ایمـان می‌کنیـد البته در مورد امتحـان واقع میگردید و از بعض احادیث نقل شده که قبلا مؤمنینی بودند که اگر ارّه بفرق آنان می‌گذاشتند از دین خود برنمی‌گشتند.

صفحه : ۵

فَلَیَعلَمَنَّ اللّهُ الَّذِینَ صَدَقُوا وَ لَیَعلَمَنَّ الکـاذِبِینَ در علت و سبب امتحان فرموده آزمایش حق تعالی برای اینست که ظاهرا بفرمایـد که چه کس در دعوی ایمان صادق و راستگو است و چه کس منافق و دروغگو است.

ممکن است در اینجا اشـکالی پیش آیـد که خـدایی که علمش بهمه چیزها احاطه دارد البته ازلا و ابـدا میدانـد راسـتگو کی است و دروغگو کیاننـد و آزمایش برای کسـی خواهـد بود که جاهل باشد بحقیقت حال و بامتحان خواهد بداند و تمیز دهد بین راسـتگو و دروغگو اینکه است که مفسرین از اینکه اعتراض پیش بینی نموده و جوابهایی داده‌اند.

مثل اینکه بعضی فَلَیَعلَمَنَّ اللّهُ را به فلیمیزین اللّه«۱» و بعضی به فلیزین اللّه«۲» و بعضی دیگر به فلیظهرن اللّه«۳» تأویل نموده‌اند.

فخر رازی در تفسیر کبیر راجع بآیه بیانی دارد که برای وضوح اجمالی از آن را ترجمه مینمایم.

پس از توجیهات مفسـرین چنین گفته مفسـرین گمان کرده‌انـد اگر آیه حمل شود بر ظاهرش لازم آیـد که علم خدا حادث باشد نه قـدیم در صورتی که خـدای تعالی قبل از اختبار و بعـد از آن تغییری در علم او نخواهـد گردیـد پس چگونه ممکن است گفته شود امتحان می‌کند تا بداند راستگو کی است و دروغگو کیانند، پس از آن چنین گفته میگویم آیه را حمل بر ظاهرش مینمائیم زیرا علم

خـدا صـفتی است که ظاهر می‌گردد در آن هر چیزی که واقع است بآنطوری که واقع است مثل اینکه قبل از تکلیف خـدا میدانسـته که زید مثلا مطیع می‌گردد و عمرو عاصی خواهد گردید پس از آن موقع تکلیف و اتیان عمل که میرسد میداند که زید مطیع است و عمرو عاصی و بعد از انجام عمل میداند که زید اطاعت نموده و عمرو عصیان کرده و علم

---

(۱) تمیز داده شود مؤمن از کافر.

(۲) یا خدا بشناساند مؤمن را از کافر.

(۳) تا اینکه خدا ظاهر گرداند راستگو را از دروغگو.

صفحه : ۶

او در هیچ حالی از احوال تغییر پذیر نخواهد گردید آنچه تغییر پذیر است معلوم است نه علم.

و گفته ما اینکه مطلب را بمثالی از حسیّات ظاهر می‌گردانیم (و للّه المثل الاعلی) و آن اینکه است که اگر آینه مصفّایی را در جایی معلق گرداننـد و آن را هیـچ حرکت ندهند پس از آن شخصـی با لباس سـفید از برابر آن آینه گذر نماید آن شـخص با همان لباس سفیـد در آینه ظـاهر میگردد و وقتی کس دیگری بـا لبـاس زردی عبور نمود در آینه همانطوری که هست ظاهر خواهـد گردیـد آیا کسـی تصور می‌کند که آینه در آهن بودن در آن تغییر پیدا شده یا در مدور بودن آن یا در صفاتش تبدیلی پدید گردیده یا بقلبش خطور می‌نمایـد که آینه جابجا گردیـده البته هیچ یک از اینکه احتمالات در قلب وی خطور نخواهد نمود بلکه یقین دارد که اینکه تغییرات از جهتی است که خارج از آینه است و از اینکه مثال بفهم که علم خدا نسبت به موجودات بچه نحو است بلکه بالاتر از آن در آینه ممکن است تغییراتی پدیـد گردد و علم خدا محال است تغییر پذیرد فقوله فَلَیَعلَمَنَّ اللّه الَّذِینَ صَدَقُوا یعنی واقع می‌گردد آن چیزی را که خـدا میدانـد اطاعت نموده پس باین علم می‌داند که او مطیع است «وَ لَیَعلَمَنَّ الکاذِبِینَ» یعنی کسـی که گفت من مؤمنم صـدق وی موقع فرض عبادات ظاهر می‌گردد و دانسته می‌شود و کسـی که گفت من مؤمنم و منافق باشـد آن نیز هنگام عمل ظاهر می‌گردد.

و در قوله تعالی «الَّذِینَ صَدَقُوا» که بصیغه فعل آورده و قوله «الکاذبین» که بصیغه اسم فاعل آورده نکته‌ای است با اینکه اختلاف در لفظ بالاترین چیزی است در فصاحت و او اینکه است که در بسیاری از موارد اسم فاعل را برای ثبوت مصـدر و رسوخ آن در فاعل می‌آورنـد و فعل ماضـی چنین نیست یعنی دلالت بر ثبوت مصـدر در فاعل نـدارد مثل اینکه گفته شود فلانی خمر آشامیـده و فلانی شارب- الخمر است و فلانی امر وی نفوذ نموده و فلانی نافـذ الامر است که صـیغه فعل دلالت بر تکرار و رسوخ نـدارد و اسم فاعل دلالت بر تکرار و رسوخ دارد. (پایان)

صفحه : ۷

طبرسـی در تفسیـرش گفته «وَ لَیَعلَمَنَّ اللّه» یعنی در موقع امتحان بداند کی راسـتگو و کی دروغگو است و همیشه خدای تعالی عالم بآن است و لکن نمیدانـد موجود را مگر وقتی که موجود میگردد و بسـیاری از مفسـرین گفته‌انـد (فَلَیَعلَمَنَّ اللّه) یعنی تا خدا آنچه از عمل ناکرده که خواهنـد کرد بداند که آن را کرده و موجود شده زیرا حق تعالی معدوم را بعنوان موجود نداند بلکه تا موجود نشود آن را بصـفت موجود ندانـد لکن اینطور بیـان موهم اینکه است که بحـدوث اشـیاء علم خـدا حـادث میگردد و چنین نیست علم حق تعالی بگذشته و آینده یکسان است هیچ تغییری در علم ازلی او نخواهد بود.

و بگفته فخر رازی که هر چیزی که واقع است بآنطوری که واقع است میداند نزدیکتر بحقیقت مینماید اگر مقصودش چنین باشد که

آنچه در عالم واقع است بدون اینکه زمان گذشته و آینده در آن مدخلیت داشته باشد می‌داند درست است زیرا که علم حق تعالی باشیاء از جهت علم بعلت آنها است نه از جهت معلول و علت و سبب اشیاء ذات مقدس او است که علم بخودش از جهت اینکه علت و سبب موجودات است بعینه علم بآنها است.

لکن از اینکه مثال که علم خدا را تشبیه بآینه نموده که هر چه واقع گردد همان طور میداند با علم ازلی سابق وفق نمی‌دهد و چنین معلوم می‌شود که میخواهد بگوید حادثات را هنگام حدوث میداند نه قبلا ولی اگر چه گفته‌اند (المثال یقرّب من وجه و یبعّد من وجوه) لکن از اینکه استظهار نموده که فعل دلالت بر ثبوت مصدر ندارد و اسم فاعل دلالت بر ثبوت مصدر دارد موهم اینکه است که خواهد بگوید «فَلَیَعلَمَنَّ اللّهُ» چون فعل است دلالت بر دوام مصدر که علم باشد ندارد یعنی حادثات را هنگام حدوث بر آن وجهی که حادث شده میداند نه قبل از آن.

و چون یکی از معارف بلکه بالاترین آنها علم حق تعالی است بخود و مخلوقاتش اینکه است که بر هر مؤمن فرض است که و لو اجمالا بداند و تصدیق نماید که علم مبدء تعالی بموجودات ازلی است.

صفحه : ۸

لا یَعزُبُ عَنهُ مِثقالُ ذَرَّةٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الأَرضِ و بین حکماء و متکلمین خلاف و اشکالی نیست در اینکه علم حق تعالی بذاتش حضوری است یعنی ذات او سبحانه همیشه نزد خودش مکشوف است و خلاف و اشکال بین آنان در اینکه است که آیا علم او بغیر خودش از مخلوقاتش حضوری است و علم حضوری عبارت از انکشاف ذات معلوم است نزد عالم- یا حصولی است و علم حصولی انکشاف صورت معلوم است نزد عالم آنهم دو قسم است فعلی و انفعالی علم فعلی حصولی مثل علم مهندس و معمار پیش از بناء که او اول صورهٔ بناء را در ذهن ترسیم می‌کند و بعد مطابق آن بناء را میسازد و علم حصولی انفعالی بعکس آن است که پس از رؤیت بناء صورتی مطابق آن در ذهن حاصل می‌گردد.

و نزد فحول علماء مثل محقق طوسی و بعضی از حکماء اسلامی از اشراقیین علم حق- تعالی را بذاتش و بمخلوقاتش حتی حوادث یومیه قبل از وجود آنان و بعد از پیدایش آن ازلا و ابدا علم حضوری دانسته‌اند نه حصولی یعنی عین و حقیقت و نحوه وجود معلوم همیشه نزد او سبحانه و تعالی حاضر است و بسیاری از حکماء مشائین و متکلمین علم خدا را بمخلوقاتش حصولی فعلی دانسته‌اند نه حضوری.

دلیل بر اینکه علمش بذات خودش حضوری است اینکه است که ذات بی زوال او مجرد از ماده و لوازم ماده و جسم و جسمانیات است و هر مجردی چنین است که علمش بخودش حضوری است و از خود غائب نیست.

و دلیل بر اینکه علمش بغیر خود از معلولاتش حضوری است اینکه است که او علت و سبب موجودات است و در محل خود مبرهن گردیده که علم بعلت تامه علم بماهیت و وجود و عوارض و خصوصیات معلول وی است و چون محقق و ثابت است که خدای تعالی عالم بذات خود است لازمه آن اینکه است که بجمیع موجودات عالم باشد زیرا که او سبب و علت موجودات میباشد.

صفحه : ۹

أَ لا یَعلَمُ مَن خَلَقَ وَ هُوَ اللَّطِیفُ الخَبِیرُ

اعتراض

چگونه توان تصور نمود موجودی که در یک قطعه‌ای از زمان پدید گردیده بعینه همیشه نزد حق تعالی حاضر باشد بلکه چگونه توان تصدیق نمود که چیزی که هنوز پا بعرصه وجود نگذاشته متعلق علم واقع گردد مگر نه اینکه است که علم تابع معلوم است شیئی معدوم متعلق علم نخواهد گردید

پاسخ

گوئیم چون حق تعالی علت و سبب موجودات است علم بخودش بعینه علم بمعلولات او است زیرا که علم بسبب همان علم بمسبب خواهد بود و از اینجا برای ما معلوم میگردد که همین متجددات زمانی که علی الدوام از نظر ما میگذرند با تجدد و حدوث و عدم بقاء و زوالشان حتی موجودات آنی الحصول همیشه نزد مبدء حدوثشان حاضر و متعلق علم ازلی او خواهند بود و هر موجود زمانی با حدودش و زمان حدوثش در احاطه علمیه او منطوی گردیده و عدم استمرار وجود ممکن و حدوث و محدودیت او منافات با علم حضوری حق تعالی ندارد درست است که علم تابع معلوم است و محال است چیز معدوم متعلق علم واقع گردد لکن چنانچه در جای خود مبرهن گردیده اینکه در علم (حصولی است) که علم تابع معلوم میگردد آنهم در قسمت انفعالی آن نه قسمت فعلی آن زیرا علم فعلی ارتسامی مثل علم نقاش و معمار نسبت بآن نقشه‌ایکه در ذهن خود مرتسم میگرداند و خود علت و سبب آن نقشه و عمارت است پیش از وجود خارجی آن نقشه و او علت و سبب صوری آن بناء است پیش از وجود خارجی آن، و نه اینکه است که آن نقاش و آن معمار در اینکه حال علم بمعدوم داشته باشند بلکه متعلق علم آنها همان صورت بنا و نقشه‌ای خواهد بود که در ذهن خود مرتسم گردانیده‌اند که آن در ذهنشان موجود است و علمشان بصورت بنا و نقشه از خودشان است نه از بناء و نقشه خلاصه و لو آنکه ما علم حق تعالی را بموجودات علم حصولی بدانیم و گوئیم

صفحه : ۱۰

چنانچه مشائین از حکماء گفته‌اند علم خدا نسبت بموجودات قبل از وجود آنها علم حصولی فعلی است یعنی صورت موجودات نزد او تعالی حاضر است نه اعیانشان باز نتیجه اینکه میشود که همیشه صور موجودات قبل از وجودشان و بعد از وجودشان و در حال وجودشان نزد او حاضر خواهند بود زیرا که او علت صور و حقیقت موجودات است و و بتغییر موجودات علم ازلی حق تعالی همان طوری که بوده و هستند باقی و تغییر پذیر نخواهد گردید لکن بنا بر آنکه علم خدای تعالی بموجودات حضوری باشد چنانچه دانشمندان گفته‌اند یعنی اعیان و اشخاص موجودات نزد او همیشه حاضر باشند و در نظر آن کسی که چشم دلش بنور حق باز شده باشد قول حق و درست همین است بدلیل اینکه ذات او علت و سبب وجود موجودات است نه صور اشیاء و چون علمش بذاتش حضوری است علم بمعلولاتش که ناشی از ذات مقدس او است آن نیز علم حضوری است و چون علم او محیط بهمه اشیاء است که در قرآن مجید مکرر اشاره بآن شده اینست که زمان و زمانیات نسبت باحاطه علمیه او مثل آنی مینماید و مکان و مکانیات مانند نقطه‌ای نمایش میدهد و بتغییر موجودات تغییری در علم ازلی او پدید نخواهد گردید زیرا که تقدّم و تأخّر بعضی بر بعض دیگر باعتبار حدود و تجدد زمانی آنها پدید گردیده و ساحت قدس الهی از تقیید بزمان و مکان مبرّا و منزّه خواهد بود و زمانی و مکانی بودن موجودات منافی با اجتماع آنها در علم الهی نخواهد بود زیرا که علم او بممکنات از قبل علم او بخودش که علت و سبب است پدید گشته نه از قبل وجود اشیاء پس از اینکه بیان معلوم خواهد شد (قوله تعالی) در آیه بالا (فَلَيَعلَمَنَّ اللّه الَّذِينَ صَدَقُوا) که بصیغه مضارع آورده اگر چه در ظاهر چنین مینماید که خداوند امتحان میکند برای اینکه بداند صادق و راستگو کی است و دروغگو کدام است و به لام که برای علت و سبب آرند و نون تأکید که برای مؤکّد گردانیدن فعل است جمله را مؤکّد گردانیده

لکن اینکه در نظر بدوی چنین مینماید و برای اینکه نیست که خودش بداند، مسلّما خودش میدانسته زیرا که شکی نیست که او سبحانه و تعالی عالم

صفحه : ۱۱

بحقایق موجودات است شاید مقصود اینکه باشد که آنچه خود میدانسته از صدق و کذب مدّعین ایمان در معرض ظهور خارجی درآورد تا برای خود مدّعی و دیگران صدق و کذب آن ظاهر گردد.

شیخ کلینی در کافی در ذیل حدیث مفصلی از ابی عبد اللّه صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکند که فرمود

«کان ربّا اذ لا مربوب و الها اذ لا مألوه و عالما اذ لا معلوم و سمیعا اذ لا مسموع»

اعتراض

اینکه صفات و غیر اینها را صفات ذات اضافه مینامند که تحقق نمیگیرد مگر بمتضائفین چگونه ذات ایزدی در ازل عالم و اله و رب است آن وقتی که معلوم و مألوه و مربوبی وجود ندارد

پاسخ

آری چنین است لکن برای جمع بین ادلّه عقلیه و نقلیه گوئیم موجودات را بدو اعتبار توان نگریست باعتبار ذات و ماهیات متکثّرات و متفرقاتند هر یک محدود بحد زمان و در قطعه‌ای از زمان و مکان واقع گردیده‌اند و باعتبار نسبتشان بمبدء آفرینش مجتمعات و مرتبطات بیکدیگر و تحت اراده و قدرت و علم یک مبدء و قائم باقتدار یک مدبر حکیم واقعند و باین اعتبار صادق آید قوله علیه السلام «کان ربّا اذ لا مربوب تا آخر» و از اینجا معلوم میشود اینکه اهل علم گفته‌اند موجودات «شئون یبدیها لا شئون یبتدیها» یعنی هر موجودی در موقع خود شأنی از شئون حق تعالی است که آن را در آن وقت ظاهر گردانیده نه اینکه آن وقت آن را ابداء و ایجاد گردانیده باشد خلاصه پس از اینکه بیانات ظاهر شد که مقصود از قوله تعالی «فلیعلمن» آن چیزی خواهد بود که متعلّق علم ازلی او واقع گردیده یعنی آزمایش میکند تا آنچه از حوادث میدانسته از صدق و کذب قول آنان در مرتبه ظهور و بروز رسد بهمان نحوی که در علم ازلی او گذشته

صفحه : ۱۲

چنانچه قاریان قرآن میدانند در بسیاری از آیات آینده را بصیغه ماضی آورده و گذشته را بصیغه مضارع و در سببش ممکن است گفته شود آنجا که آینده را بصیغه ماضی آورده مثل بسیاری از اوضاع قیامت نظر بعلم خود او است که اوضاع قیامت نزد او حاضر است و آنجا که گذشته را بصیغه مضارع آورده نسبت بفهم دیگران است چون علم بشر علم انفعالی است نه فعلی و از قبل حواس عالم بمحسوسات میگردند اینست که پس از حدوث حادثات یومیه عالم میشوند بحادثات نه قبل از آن.

أَم حَسِبَ الَّذِینَ یَعمَلُونَ السَّیِّئاتِ أَن یَسبِقُونا ساءَ ما یَحکُمُونَ (ام) استفهام جمله را منقطع از ما قبلش میگرداند و بمعنی اضراب است و اعتراض به آنهایی است که مرتکب گناهان میگردند و گمان میکنند در مورد سخط و غضب الهی واقع نمیگردند و چنین گمان

میکننـد که تواننـد بر خـدا پیشـی گیرنـد و خـدا را از مجازاتشان عاجز گرداننـد اینکه گمان آنان غلط است و قضاوت آنها بر ضـرر خودشان تمام خواهد گردید (هُوَ القاهِرُ فَوقَ عِبادِهِ) (يَدُ اللّهِ فَوقَ أَيدِيهِم دست دیگری است روی دستها مَن كانَ يَرجُوا لِقاءَ اللّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللّهِ لَآتٍ وَ هُوَ السَّمِيعُ العَلِيمُ ذات متعال بمحبين و کسانی که آرزوی لقاء رحمت خدا را در دل خود میپرورانند مژده میدهد که موقع ملاقات خواهد رسید شاید اشاره باین باشد که خود را مهيّا و آماده گردانید که وقتی موقع ملاقات رسید بآنچه امیدوار میباشید نائل گردید قوله تعالى «وَ الَّذِينَ جاهَدُوا فِينا لَنَهدِيَنَّهُم سُبُلَنا» وعده الهی حق است و تخلّف پذیر نخواهد بود اکثر مفسرین «لِقاءَ اللّهِ» را حمل نموده‌انـد بر ملاقات ثواب و آیه را چنین تفسیر نموده‌انـد: آن وقتی که برای ثواب معین گردیـده خواهد آمد و گویا اینکه دانشمندان جز نعمتهای جسمانی از رسیدن ببهشت و نعمتهای آن فضیلت و سعادتی برای بشر قائل نمیباشند و اینکه را ندانسته‌اند که شرافت و فضیلت منحصر بنعمتهای جسمانی نیست سعادت انسان در قرب جوار احدیت و ارتباط بمقام روحانیین تحقق پذیرد

صفحه : ۱۳

آیه بدوسـتان خود وعـده میدهـد که بـآنچه امیدواریـد از درک فیوضـات روحـانی که در اثر قرب جوار رحمت الهی میسّر میگردد بزودی خواهید رسید و خدا شنوا است نداء درونی قلب شما را که در (آناء شب و اطراف روز) با چشم گریان و دل بریان محبوب خود را میخوانید و از او پوزش میطلبید میشنود و جواب شما را میدهد و باسرار باطنی و سرّی شما آگاهست و بوعده خود که دعای مضـطرین را میپذیرد وفا خواهد نمود وَ مَن جاهَدَ فَإِنَّما يُجاهِدُ لِنَفسِهِ إِنَّ اللّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ العالَمِينَ گویا در اینکه آیه بکسانی که آرزوی ملاقات قرب جوار احدی را دارند ارشاد مینماید که اگر خواهید کامیاب گردید و بمطلوب خود برسـید بایستی با نفس شریر خود و قوای سـبعی و بهیمی مجاهـده نمائید و کسـی که در مقام مجاهده و جنگیدن با نفس خود بر آمد نفع آن عاید خودش میگردد زیرا که خداوند غنی بالذات است و هر چه غیر او است فقیر الی اللّه خواهند بود قوله تعالى أن به «يا أَيُّهَا النّاسُ أَنتُمُ الفُقَراءُ إِلَى اللّهِ وَ اللّهُ هُوَ الغَنِيُّ الحَمِيدُ» (عالمین) جمع عالم است اشاره به اینکه عالم منحصر بهمین عالم محسوسات که شـما مینگرید نیست عالم بسـیار اسـت و اهـل آن بیشـمارند و همه نیازمنـد باوینـد و او از همه بی نیـاز خواهـد بـود وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنهُم سَيِّئاتِهِم وَ لَنَجزِيَنَّهُم أَحسَنَ الَّذِي كانُوا يَعمَلُونَ بیشتر آیاتی که در وصف مؤمنین آمـده یا راجع بکسانی است که ایمان آنها با تقوی یـا بـا عمل صالـح توأم گردیـده از اینجا معلوم میشود که ایمان بـدون تقوی و عمل صالحی که منبعث از تقوی نباشـد چنـدان مورد اعتنـاء نخواهـد بود در آیه دو فضـیلت بزرگ بمؤمن با تقوی وعـده داده و آنان را گرامی داشـته یکی هر گاه گناهی از آنان صادر گردیـد غمض عین نموده عفو میکند زیرا که ایمان واقعی نوری ماند که ظلمت کفر و خطا را میبرد و نابود میگرداند و دیگر پاداش عمل نیک

صفحه : ۱۴

آنها را بهتر و زیادتر مثل یک بـده که در جای دیگر وعـده داده بلکه یک به هفتصد و زیادتر چنانچه در انفاق تعیین فرموده پاداش خواهد داد.

[سوره العنكبوت (۲۹): آيات ۸ تا ۱۸]

اشاره

وَ وَصَّينَا الإِنسانَ بِوالِدَيهِ حُسناً وَ إِن جاهَداكَ لِتُشرِكَ بِي ما لَيسَ لَكَ بِهِ عِلمٌ فَلا تُطِعهُما إِلَيَّ مَرجِعُكُم فَأُنَبِّئُكُم بِما كُنتُم تَعمَلُونَ (٨)

وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَنُدخِلَنَّهُم فِي الصّالِحِينَ (۹) وَ مِنَ النّاسِ مَن يَقُولُ آمَنّا بِاللّهِ فَإِذا أُوذِيَ فِي اللّهِ جَعَلَ فِتنَةَ النّاسِ كَعَذابِ اللّهِ وَ لَئِن جاءَ نَصرٌ مِن رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ إِنّا كُنّا مَعَكُم أَ وَ لَيسَ اللّهُ بِأَعلَمَ بِما فِي صُدُورِ العالَمِينَ (۱۰) وَ لَيَعلَمَنَّ اللّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَيَعلَمَنَّ المُنافِقِينَ (۱۱) وَ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنا وَ لنَحمِل خَطاياكُم وَ ما هُم بِحامِلِينَ مِن خَطاياهُم مِن شَيءٍ إِنَّهُم لَكاذِبُونَ (۱۲)

وَ لَيَحمِلُنَّ أَثقالَهُم وَ أَثقالاً مَعَ أَثقالِهِم وَ لَيُسئَلُنَّ يَومَ القِيامَةِ عَمّا كانُوا يَفتَرُونَ (۱۳) وَ لَقَد أَرسَلنا نُوحاً إِلي قَومِهِ فَلَبِثَ فِيهِم أَلفَ سَنَةٍ إِلّا خَمسِينَ عاماً فَأَخَذَهُمُ الطُّوفانُ وَ هُم ظالِمُونَ (۱۴) فَأَنجَيناهُ وَ أَصحابَ السَّفِينَةِ وَ جَعَلناها آيَةً لِلعالَمِينَ (۱۵) وَ إِبراهِيمَ إِذ قالَ لِقَومِهِ اعبُدُوا اللّهَ وَ اتَّقُوهُ ذلِكُم خَيرٌ لَكُم إِن كُنتُم تَعلَمُونَ (۱۶) إِنَّما تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ أَوثاناً وَ تَخلُقُونَ إِفكاً إِنَّ الَّذِينَ تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ لا يَملِكُونَ لَكُم رِزقاً فَابتَغُوا عِندَ اللّهِ الرِّزقَ وَ اعبُدُوهُ وَ اشكُرُوا لَهُ إِلَيهِ تُرجَعُونَ (۱۷)

وَ إِن تُكَذِّبُوا فَقَد كَذَّبَ أُمَمٌ مِن قَبلِكُم وَ ما عَلَي الرَّسُولِ إِلّا البَلاغُ المُبِينُ (۱۸)

صفحه : ۱۵

ترجمه

ما بانسان توصيه نموديم كه بپدر و مادر خود احسان و نيكى نمايد و اگر آنها با تو جنگ و جدال كنند كه چيزى را كه تو علم بآن ندارى شريك من (خدا) قرار دهى در اينكه مورد آنان را اطاعت منما بازگشت شما بسوى من است (يعنى شما بسوى خدا) بازگشت مينمائيد پس من شما را خبر دار مينمايم بآنچه كه بوديد عمل مينموديد (۸)

و كسانى كه ايمان آوردند و عمل شايسته نمودند ما البته آنها را در نيكوكاران داخل ميگردانيم (۹)

و بعضى از مردم كسانى هستند كه ميگويند بخدا ايمان آورديم و هر گاه بسبب ايمان بخدا بوى اذيّتى وارد گرديد از دين برميگردد و عذاب مردم را عذاب خدا پندارد و وقتى فتحى و غنيمتى بدست آمد البته ميگويند كه حقيقةً ما با شما مؤمنين ميباشيم آيا چنين نيست كه خدا داناتر است بآنچه در سينه (و باطن) عالميان است (۱۰)

و خدا ميداند آنهايى را كه ايمان آوردند و ميداند منافقين را (آنهايى كه در ادّعاى ايمان) دروغگويانند (۱۱)

كسانى كه كافر شدند بمؤمنين گفتند تابع روش ما گرديد ما گناهان شما را بگردن ميگيريم (در صورتى كه چنين نيست) كافرين حامل گناهان آنان نميشوند

و هر آينه در قيامت سنگينى گناه خود را با سنگينى گناه آنها برخواهند داشت و البته در روز قيامت از آنان از آنچه افتراء زدند و دروغ بستند پرسيده خواهد شد (۱۳)

و حقيقةً ما نوح (ع) را بسوى قوم خودش فرستاديم و نوح عليه السلام در بين آنها هزار سال مگر پنجاه سال (نهصد و پنجاه) سال آنان را دعوت نمود (و پس از مخالفت آنها را طوفان گرفت در حالى كه آنان بنفس خود ستم نمودند (۱۴)

و ما نوح (ع) و اصحاب كشتى را (از غرق) نجات داديم و قرار داديم كشتى يا واقعه قوم نوح (ع) را آيهٔ و نشانه براى عالميان (۱۵)

و ياد كن ابراهيم را وقتى كه بقومش گفت خدا را عبادت كنيد و تقوى را پيشه خود گردانيد و اينكه كار براى شما بهتر است اگر دانا باشيد (۱۶)

(و بقومش گفت) شما غير از خدا عبادت بتها را ميكنيد و بدروغ نسبت خدايى بآنان ميدهيد حقيقةً آنهايى را كه پرستش مينمائيد قدرت ندارند بشما روزى بدهند پس بايد روزى خود را از نزد خدا بخواهيد و خدا را عبادت كنيد و شكر

صفحه : ۱۶

او را بجای آوريد زيرا كه بازگشت شما بسوی او است (۱۷)

(ای اهل مكه) اگر شما رسول من را تكذيب كنيد محقّقا مردمانی كه پيش از شما بودند پيغمبران خود را تكذيب كردند و بر رسولان ما چيزی نيست مگر تبليغ نمودن واضح و هويدا (۱۸)

توضيح آيات

وَ وَصَّينَا الإِنسانَ بِوالِدَيهِ حُسناً خدای متعال از راه مهر و شفقت انسان را مأمور ميگرداند كه بپدر و مادر نيكی كند، اطلاق آيه شامل هر پدر و مادری ميگردد و لو اينكه كافر باشند كه وظيفه اولاد احسان و نيكی نمودن بآنان و اطاعت آنها است مگر در جايی كه باولاد امر نمايند كه شريك برای خدا قرار دهد يا خلاف شرعی مرتكب گردد كه در همچه موردی ديگر نبايد اطاعت آنها را نمود وَ إِن جاهَداكَ لِتُشرِكَ بِی ما لَيسَ لَكَ بِهِ عِلمٌ فَلا تُطِعهُما پس از آنكه بطور كلّی امر فرموده كه اولاد بايد بپدر و مادر نيكی و احسان كند در جايی كه آنها وی را امر بشرك نمايند در چنين موردی حكم الغاء ميگردد بلكه مخالفت آنان واجب ميشود زيرا و لو اينكه پدر و مادر علّت مادی اولادند و حق تربيت دارند اينكه است كه اينكه قدر در آيات قرآن سفارش در باره آنها شده بخصوص مادر، در حديث است كه بهشت زير قدم مادر است در سوره بنی اسرائيل آيه ۲۴ فرموده «فَلا تَقُل لَهُما أُفٍّ» بلكه در جای ديگر احسان بپدر و مادر را رديف عبادت خود گردانيده لكن خدای تعالی علّت حقيقی وجود تمام موجودات است كه همه را او از كتم عدم بفضاء وجود آورده و او بقدرت كامله خود پدر و مادر را اينقدر به اولاد مهربان گردانيده كه چه فداكاريها در باره اولاد خود مينمايند بيچاره مادر كه در پرورش اولاد خواب و استراحت را از خود سلب مينمايد مفسّرين در شأن نزول آيه چنين گويند: سعد بن ابی وقّاص وقتی اسلام آورد بمادرش خبر دادند مادر او (حمنه) بنت ابی سفيان بن بنی اميّة بن عبد شمس إبن

صفحه : ۱۷

عبد مناف بود بسعد گفت ای پسر اينكه چه كيش و رويّه‌ای است كه اختيار نموده‌ای و اللّه زير سايه ننشينم و غذا نخورم و آب ننوشم تا تو بمحمد صلّی اللّه عليه و آله و سلّم كافر شوی سعد گفت من هيچ وقت باو كافر نخواهم شد مادرش يك روز و دو روز تا سه روز غذا نخورد و آب ننوشيد تا آنكه مريض گرديد و نزديك بهلاكت رسيد مردم سعد را ملامت نمودند كه مادرت مريض شده و ممكن است بميرد سعد نزد حضرت رسول (ص) آمد و قضيّه را بعرض مبارك رسانيد، اينكه بود كه اينكه آيه فرود آمد لكن چنانچه در جای ديگر گفتيم در صورتی هم كه آيه در اينكه مورد نازل شده باشد مورد مخصص نيست و آيه اطلاق دارد كه احسان بپدر و مادر در جايی واجب است كه پدر و مادر به اولاد حكمی نكنند كه در آن خلاف مقام وحدت و الوهيت كبريايی باشد يا خلاف گفته رسول (ص) و كتاب اللّه لازم آيد.

اينكه است كه در آيه فرموده اگر پدر و مادر با تو جدال كنند كه با خدا چيزی را كه تو علم بآن نداری شريك گردانی نبايد مطيع آنان گردی «ما ليس به علم» دو شق پيدا ميكند يكی آنجايی كه اصلا بآن چيزی كه تو را امر ميكنند بعبادت آن خبردار نيستی كه لايق عبوديت باشد و ديگر آنجايی كه بدليل توحيد برای تو ثابت گرديده كه برای حق تعالی شريك و نظيری نخواهد بود، در اينكه شق دوم عدم العلم بمعنی عدم المعلوم است يعنی چون شريك خدا معلوم البطلان است تو علم بآن نداری و در واقع آيه ارشاد بحكم عقل است كه چيزی را كه تو علم نداری كه لايق الوهيّت و خدايی باشد عقل سليم اجازه نميدهد كه در عبادت و پرستش او را شريك خدای تعالی گردانی در صورتی كه تمام آثار او را در خود و در اشياء مشاهده می‌نمايی.

إِلَيَّ مَرجِعُكُم فَأُنَبِّئُكُم بِما كُنتُم تَعمَلُونَ مردم را خبردار ميكند كه بازگشت شما بسوی من است كه بايستی روز رستاخيز در ديوان

قضاء پای میزان عدل الهی بایستید و من که خدای عادلی میباشم شما را خبردار میکنم بآنچه در حیات و زندگانی دنیایتان کرده‌اید

صفحه : ۱۸

وَ مِنَ‌النّاسِ مَن یَقُولُ آمَنّا بِاللّهِ فَإِذا أُوذِیَ فِی اللّهِ جَعَلَ فِتنَةَ النّاسِ کَعَذابِ اللّهِ اینکه آیه اشاره است به آنهایی که بزبان میگویند ایمان آوردیم و ایمان در قلبشان نفوذ ننموده و چون در مورد امتحان واقع میگردند یا از جهت ایمان در مورد اذیّت کفار واقع میگردند یا مأمور میشوند که با کفار بجنگند و در راه خدا جان بازی کنند اذیّتی که از کفار بآنها اصابت مینماید مثل عذاب خدا میدانند و از دین بر میگردند لکن وقتی فتح و فیروزی از جانب پروردگار تو رسید خود را داخل مؤمنین میگردانند وَ لَئِن جاءَ نَصرٌ مِن رَبِّکَ لَیَقُولُنَّ إِنّا کُنّا مَعَکُم أَ وَ لَیسَ‌اللّهُ بِأَعلَمَ بِما فِی صُدُورِ العالَمِینَ ظاهرا آیه در مقام بیان روش منافقین است که آنان بزبان شهادتین میگفتند و وقتی در مورد امتحان واقع میگردیدند و از جهت دین بنا ملائمی مثل جهاد با کفار یا غیر آن برخورد میکردند از دین اعراض مینمودند و هر وقت فتح و ظفری برای مؤمنین پیش میآمد برای گرفتن غنیمت خود را داخل مؤمنین میکردند که ما از شمائیم و قسمت ما را بدهید اینکه است که خدای تعالی باستفهام انکاری در مقام اعتراض بر آمده و آنها را تهدید مینماید که آیا چنین نیست که خدا عالم‌تر است بآنچه در باطن عالمیان است یعنی البته میداند آنچه را که منافقین مخفی میدارند.

در اینجا نکته‌ای بنظر میرسد و آن اینست که چون اذیّت و فتنه را نسبت بناس میدهد و فتح و فیروزی را نسبت بپروردگار از اینجا میتوان استفاده نمود که آنچه در عالم از فساد مثل جنگ و غارت و ظلم و تعدّی و شرّ پدید میگردد بازگشت آن بسوی اختیار بشر خواهد بود و آنچه خیر و فتح و نعمت در عالم واقع میگردد منشأ او فضل و احسان مربّی و خالق عالمیان است زیرا که او خیر محض است و از خیر جز خیر نیاید و منشأ شرّ و فساد نقائض بشری است مفسّرین در شأن نزول آیه بالا از قوله تعالی «وَ مِنَ‌النّاسِ تا آخر فِی صُدُورِ العالَمِینَ» از کلبی نقل نموده‌اند که آیه در باره عیّاش بن ابی ربیعه مخزومی فرود

صفحه : ۱۹

آمده که وقتی اسلام آورد از ترس کسان خود پیش از آنکه حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بمدینه هجرت نماید بمدینه هجرت نمود مادر او اسماء بنت مخرمهٔ بن ابی جندل تمیمی سوگند یاد نمود که سر نشوید و آب ننوشد و غذا نخورد و در خانه نرود تا وقتی که عیّاش از اسلام برگردد، ابو جهل و حرث که دو برادر مادری عیّاش بودند چون بی‌تابی مادر بدیدند سوار شده و بطلب عیّاش بمدینه رفتند و او را ملاقات نموده و قضیّه مادر را بر او گفتند و هر قدر خواستند او را برگردانند میسّر نشد تا آخر عیّاش با برادران عهد و میثاق بست که اگر با آنها برگردد او را از اسلام برنگردانند لکن آنها بعهد خود وفاء ننمودند و چون از مدینه بیرون شدند او را گرفته و بستند و هر یک صد تازیانه باو زدند تا آنکه بی طاقت گردید و از دین برگشت و چون حرث بیشتر او را زده بود عیّاش قسم یاد نمود که هر وقت دست یافتم بیرون از حرم مکّه او را میکشم و حرث بعد از هجرت پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مسلمان شده بود لکن عیّاش نمیدانست در ظهر مسجد قبا باو رسید و گردن او را زد، وقتی فهمید مسلمان شده بوده پشیمان گردید و بسیار گریه نمود و حکایت را بعرض مبارک رسول (ص) رسانید آن وقت آیه نازل گردید «وَ ما کانَ لِمُؤمِنٍ أَن یَقتُلَ مُؤمِناً إِلّا خَطَأً» لکن بسیاری از مفسّرین چنانچه از صدر و ذیل آیه استظهار میشود گفته‌اند راجع بمنافقین است وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لِلَّذِینَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِیلَنا وَ لنَحمِل خَطایاکُم در صدر اسلام مؤمنین در فشار کفّار بودند و خیلی زجر میکشیدند لکن کلمه توحید چنان در اعماق قلوب آنها فرو رفته بود که هر طور جفایی میکشیدند صبر و متانت و استقامت خود را محفوظ میداشتند و دست از دین بر نمیداشتند، گاهی بزدن و فحش و گاهی بمکر و خدعه و تدلیس شیطانی میخواستند آنها را فریب دهند مثل اینکه بمؤمنین میگفتند شما تابع روش ما گردید و اگر گمان میکنید خطا کار میگردید ما گناهان شما را بگردن

میگیریم، گویا بعضی از مسلمانهای امروزه ما روش کفّار سابق را فرا گرفته‌اند که شنیده شده بعضی ببعض مقدّسین که بعض کارها را خلاف و خطاء

صفحه : ۲۰

میدانند و نمیخواهند مرتکب آن گردند گویند گناه فلان عمل بگردن من نترس و وارد شو، اینکه است که اینکه آیه جواب سابقین و لاحقین را بطور نیکو میدهد.

وَ ما هُم بِحامِلِینَ مِن خَطایاهُم مِن شَیءٍ إِنَّهُم لَکاذِبُونَ (من اول) برای تبیین است و (من دوم) زائده است یعنی کفار بزبان چنین گویند لکن بردارنده چیزی از خطاهای آنان نخواهند بود زیرا که چنین قدرتی ندارند قوله تعالی «وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزرَ أُخری» و بزبان چیزی میگویند که در دل معتقد بآن نمیباشند زیرا اگر واقعا روش خود را خطاء میدانستند در مقام علاج آن بر میآمدند نه اینکه بخواهند دیگران را نیز مثل خود گردانند وَ لَیَحمِلُنَّ أَثقالَهُم وَ أَثقالًا مَعَ أَثقالِهِم وَ لَیُسئَلُنَّ یَومَ القِیامَةِ عَمّا کانُوا یَفتَرُونَ فقط چیزی که بر کفار زیاد میشود اینکه است که باین گفتار رکیک خود که از راه خدعه و تدلیس میخواستند مؤمنین را اغوا نمایند چنین میشود که در اثر سخنشان گناهان خودشان را سنگین‌تر میکنند و سنگینی دیگری بر سنگینی خود اضافه مینمایند و البته روز قیامت در دادگاه الهی پای میزان عدل از آنان سؤال خواهد شد که اینکه چه دروغی بود که بخود بستید که بار گناه دیگری را بتوانید کشید.

وَ لَقَد أَرسَلنا نُوحاً إِلی قَومِهِ فَلَبِثَ فِیهِم أَلفَ سَنَةٍ إِلّا خَمسِینَ عاماً فَأَخَذَهُمُ الطُّوفانُ وَ هُم ظالِمُونَ پس از بیان سخن رکیک کفار برای تسلّی دل رسولش «ص» در مقام بیان داستان نوح «ع» بر میآید که با اینکه مدت تبلیغ او بین جماعت مردم که نهصد و پنجاه سال بود چنانچه در آیات دیگر تصریح نموده با کمال کوشش و جدیت در شب و روز در خفاء و علانیهٔ مردم را بیکتا پرستی دعوت مینمود مردم از او نپذیرفتند و از هیچگونه اذیّت و آزار و توهینی در باره آن بزرگوار خود داری ننمودند تا اینکه پس از اتمام حجّت عذاب طوفان آنان را فرا گرفت زیرا که آنها ستمکار بودند اینکه بود که بپاداش عمل خود گرفتار شدند و همگی غرق گردیدند

صفحه : ۲۱

فَأَنجَیناهُ وَ أَصحابَ السَّفِینَةِ وَ جَعَلناها آیَةً لِلعالَمِینَ داستان طوفان و حکایت کشتی نوح یکی از داستانهایی است که کهنه‌گی ندارد زیرا که آن یکی از آیات بزرگ الهی است و اعجاز آن از جهاتی مورد تعجّب تمام اهل عالم میباشد و تمام تذکره نویسان و اهل ملل در کتب تواریخ نوشته و ضبط کرده‌اند احدی و لو طبیعیین که همه چیز را حمل بر طبیعت میکنند نتوانند در اعجاز آن خدشه‌ای وارد نمایند و اعجاز آن یکی از جهت سنّ آن حضرت است و اینکه طوری که ضبط شده و آیه هم تصریح فرموده نهصد و پنجاه سال قبل از طوفان بین مردم انجام رسالت میداد و گویند پس از طوفان مدّت مدیدی باقی بود که اولاد بسیار از او متولّد شد در سنّ شریفش پنجاه بقول بعضی و بروایت إبن عباس در چهل سالگی مبعوث برسالت گردیده بود و در حدود عمرش از شیخ ابو جعفر بابویه روایت میکنند که در کتاب نبوت فرموده که عمرش بدو هزار و پانصد سال رسیده و هنگام مردنش ملک الموت از او پرسید دنیا را چگونه یافتی گفت مثل خانه‌ای دیدم که از یک در درآمدم و از در دیگر بیرون رفتم و اعجاز دیگر آنکه داستان طوفان که تمام روی زمین را یک دفعه آب بگیرد و تمام اهل زمین را هلاک گرداند از اول پیدایش زمین تا حال نظیرش واقع نگردیده و اعجاز دیگر آنکه حکایت کشتی ساختن حضرت نوح علیه السلام که ظاهرا تا آن وقت بذهن کسی خطور نمیکرده که چنین صنعتی میتوان اختراع نمود، البته معلوم است آن معجزه و بالهام خدایی بوده که خدای تعالی برای حفظ جان رسولش و عدّه

كمى از مؤمنين كه در آن وقت بودند كشتى سازى را بنوح (ع) تعليم نمود و از آن وقت كشتى سازى اختراع گرديد، اينست كه در آخر آيه فرموده وَ جَعَلناها آيَةً لِلعالَمِينَ عالمين جمع عالم است اشاره به اينكه طوفان نوح (ع) نشانه قدرتى است كه بر تمام خلق اولين و آخرين هويدا گرديده

صفحه : ۲۲

وَ إِبراهِيمَ إِذ قالَ لِقَومِهِ اعبُدُوا اللّهَ وَ اتَّقُوهُ ذلِكُم خَيرٌ لَكُم إِن كُنتُم تَعلَمُونَ پس از داستان طوفان و كشتى ساختن نوح نبى (ع) در مقام حكايت حضرت ابراهيم عليه السلام و ارشاد نمودن او برآمده كه عمده چيزى كه منظور نظر آن بزرگوار و نيز باقى پيمبران بوده عبادت و پرستش خداى يكتا و ايمان و تقوى است زيرا كه سعادت بشر در تحصيل دو حكمت تحقّق ميپذيرد يكى را حكمت نظرى نامند كه اول خدا را از طريق برهان و نظر بشناسد زيرا كه ثمر و نتيجه (حكمت نظرى) همين است كه معارف از طريق نظر و استدلال حاصل گردد نه از راه تقليد و عادت و ديگر (حكمت عملى) كه از آن (تقوى) پديد ميگردد زيرا (بحكمت عملى) است كه ميتوان صفات و ملكات نفسانى را روى ميزان و حدّ معتدل قرار داد بطورى كه از آن عدالت كه حد وسط بين افراط و تفريط است پديد گردد و تقوى ثمره و نتيجه عدالت خواهد بود و بدون تحصيل اينكه دو علم ايمان واقعى و تقواى حقيقى پديدار نخواهد گرديد، اينست كه در آخر آيه فرموده خير و سعادت شما در عبادت خدا است (كه پديده شناسايى اوست) و در تقوى است كه اثر و نتيجه تهذيب اخلاق و صفات شما خواهد بود إِنَّما تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ أَوثاناً وَ تَخلُقُونَ إِفكاً إِنَّ الَّذِينَ تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ لا يَملِكُونَ لَكُم رِزقاً آيه بدو مطلب اشاره مينمايد يكى در مقام سرزنش و ركاكت عمل مشركين برآمده كه اينان از روى جهالت و بى خردى بتها را پرستش مى‌نمودند «افك» دروغى

را گويند كه برهم بافته شده باشد و مشركين بدروغى كه بهم بافته‌اند بتها را اله ميگفتند و ديگر ارشاد بحكم عقل مينمايد كه آدم عاقل چگونه پرستش مينمايد غير از خدا بتهايى را كه شعور و عقل ندارند در صورتى كه شما مشركين ميدانيد كه بتها چنين قدرتى ندارند كه بشما روزى بدهند فَابتَغُوا عِندَ اللّهِ الرِّزقَ وَ اعبُدُوهُ وَ اشكُرُوا لَهُ إِلَيهِ تُرجَعُونَ خطاب بافراد بشر است كه اگر خدا را بطور شايستگى عبادت نمائيد و دنبال كسب و عمل برويد و شكر گذار نعمتهاى او باشيد روزى شما را از راه (لا يحتسب)

صفحه : ۲۳

بآسانى و از راهى كه گمان نداريد ميرساند زيرا كه روزى هر كس نزد حق تعالى تعيين و معيّن گرديده و شكر او سبب زيادتى نعمت ميگردد و كفران نعمت عذاب مى‌افزايد قوله تعالى «لَئِن شَكَرتُم لَأَزِيدَنَّكُم وَ لَئِن كَفَرتُم إِنَّ عَذابِي لَشَدِيدٌ» وَ إِن تُكَذِّبُوا فَقَد كَذَّبَ أُمَمٌ مِن قَبلِكُم وَ ما عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا البَلاغُ المُبِينُ خطاب بكفار نموده كه اگر شما محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم را تكذيب ميكنيد و نسبت ناروا باو ميدهيد همين طور جماعت پيشينيان نيز چنين بودند كه نسبت دروغگويى به پيمبران ميدادند و وظيفه پيمبران جز اينكه نيست كه رسالت خود را ابلاغ نمايند و مردم را براه حق و حقيقت ارشاد گردانند و امثال اينكه آيه در آيات قرآن بسيار آمده كه براى تسلّى دل رسولش سرگذشت پيشينيان و امّتهاى پيمبران و مخالفت آنان بلكه بيان زجر و اذيّتهايى كه كفار نسبت بسفراى الهى روا ميداشتند ابلاغ مينمايد كه از تكذيب دشمنان دين نگران نباشد و دل مباركش خوش باشد كه خواه كسى ايمان بياورد يا نياورد، حضرتش پس از ابلاغ كلمه توحيد وظيفه خود را انجام داده زيرا كه در آيه تذكر ميدهد كه فقط وظيفه پيمبران تبليغ است چيز ديگرى نخواهد بود تكليف آنها چنين نيست كه بايستى مردم را بزجر وادار بر ايمان و عمل نمايند.

[سوره العنكبوت (۲۹): آيات ۱۹ تا ۳۰]

اشاره

أ وَ لَم يَرَوا كَيفَ يُبدِئُ اللّهُ الخَلقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ إِنَّ ذلِكَ عَلَى اللّهِ يَسِيرٌ (١٩) قُل سِيرُوا فِي الأَرضِ فَانظُرُوا كَيفَ بَدَأَ الخَلقَ ثُمَّ اللّهُ يُنشِئُ النَّشأَةَ الآخِرَةَ إِنَّ اللّهَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (٢٠) يُعَذِّبُ مَن يَشاءُ وَ يَرحَمُ مَن يَشاءُ وَ إِلَيهِ تُقلَبُونَ (٢١) وَ ما أَنتُم بِمُعجِزِينَ فِي الأَرضِ وَ لا فِي السَّماءِ وَ ما لَكُم مِن دُونِ اللّهِ مِن وَلِيٍّ وَ لا نَصِيرٍ (٢٢) وَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآياتِ اللّهِ وَ لِقائِهِ أُولئِكَ يَئِسُوا مِن رَحمَتِي وَ أُولئِكَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ (٢٣)

فَما كانَ جَوابَ قَومِهِ إِلّا أَن قالُوا اقتُلُوهُ أَو حَرِّقُوهُ فَأَنجاهُ اللّهُ مِنَ النّارِ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَومٍ يُؤمِنُونَ (٢۴) وَ قالَ إِنَّمَا اتَّخَذتُم مِن دُونِ اللّهِ أَوثاناً مَوَدَّةَ بَينِكُم فِي الحَياةِ الدُّنيا ثُمَّ يَومَ القِيامَةِ يَكفُرُ بَعضُكُم بِبَعضٍ وَ يَلعَنُ بَعضُكُم بَعضاً وَ مَأواكُمُ النّارُ وَ ما لَكُم مِن ناصِرِينَ (٢۵) فَآمَنَ لَهُ لُوطٌ وَ قالَ إِنِّي مُهاجِرٌ إِلى رَبِّي إِنَّهُ هُوَ العَزِيزُ الحَكِيمُ (٢۶) وَ وَهَبنا لَهُ إِسحاقَ وَ يَعقُوبَ وَ جَعَلنا فِي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَ الكِتابَ وَ آتَيناهُ أَجرَهُ فِي الدُّنيا وَ إِنَّهُ فِي الآخِرَةِ لَمِنَ الصّالِحِينَ (٢٧) وَ لُوطاً إِذ قالَ لِقَومِهِ إِنَّكُم لَتَأتُونَ الفاحِشَةَ ما سَبَقَكُم بِها مِن أَحَدٍ مِنَ العالَمِينَ (٢٨)

أَ إِنَّكُم لَتَأتُونَ الرِّجالَ وَ تَقطَعُونَ السَّبِيلَ وَ تَأتُونَ فِي نادِيكُمُ المُنكَرَ فَما كانَ جَوابَ قَومِهِ إِلّا أَن قالُوا ائتِنا بِعَذابِ اللّهِ إِن كُنتَ مِنَ الصّادِقِينَ (٢٩) قالَ رَبِّ انصُرنِي عَلَى القَومِ المُفسِدِينَ (٣٠)

صفحه : ۲۴

(ترجمه)

آيا اينكه منكرين قيامت نمى‌بينند كه چگونه خداوند خلق را از نيستى بهستى پديد مى‌آورد پس از آن وى را بر ميگرداند محقّقا اينكه كار بر خدا آسان است (١٩)

بگو اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم در زمين گردش كنيد و بنگريد از راه تفكّر كه چگونه موجودات را پديد گردانيده پس از آن خدا نشئه آخرت را ظاهر ميگرداند بدرستى كه خداوند بر هر چيزى توانا است (٢٠)

هر كس را بخواهد عذاب ميكند و بهر كس كه خواهد رحم ميكند و بسوى او بازگشت مينمائيد (٢١)

و شما نتوانيد خدا را عاجز نمائيد نه در زمين و نه در آسمان و براى شما غير از خدا نه دوستى است و نه يارى

صفحه : ۲۵

كننده‌اى (٢٢)

آنهايى كه بآيات خدا و بملاقات او كافر گرديدند چنين مردمانى از رحمت من (خدا) مأيوس خواهند بود و براى آنان عذاب دردناك آماده گرديده (٢٣)

پس جواب (تبليغ و اندرزهاى ابراهيم عليه السلام) نبود مگر اينكه گروه (نمروديان) گفتند ابراهيم (ع) را بكشيد يا او را بسوزانيد و خداوند او را از آتش نجات داد حقيقة (در اينكه داستان ابراهيم «ع») آيات و نشانه‌هايى است براى گروهى كه ايمان آورده‌اند (٢۴)

(و نيز ابراهيم عليه السلام بقومش گفت جز اينكه نيست كه شما غير از خدا بتها را بخدايى گرفتيد براى اينكه در زندگانى دنيا دوستان شما باشند پس از آن در روز قيامت بعضى از شما ببعض ديگر كافر ميگردند و بعضى بعض ديگر را لعنت ميكنند و جايگاه

شما آتش است و برای شما کسی نیست که شما را یاری نماید (۲۵)
پس لوط علیه السلام بابراهیم علیه السلام ایمان آورد (و ابراهیم «ع») گفت من هجرت کننده‌ام بسوی آنجا که امر پروردگارم میباشد زیرا که او است غالب و درستکار (۲۶)
و بابراهیم اسحق و یعقوب را بخشیدیم و در ذریّه آنان نبوّت قرار دادیم (و بآنها کتاب عطاء نمودیم) و در دنیا باو اجر و پاداش عطا کردیم و حقیقهٔ ابراهیم (ع) در آخرت از شایستگان خواهد بود (۲۷)
و یاد کن وقتی را که لوط بقومش گفت شما مرتکب عمل قبیحی میگردید که در اینکه عمل احدی از پیشینیان و عالمیان بر شما پیشی نگرفته‌اند (۲۸)
آیا شما با مردها مقاربت میکنید و راه‌ها قطع مینمائید و در محفل خود عمل زشت و قبیح انجام میدهید و جواب قوم لوط نبود مگر آنکه گفتند عذاب خدا را بر ما بیاور اگر تو از راستگویان میباشی (۲۹)
(پس از انکار قوم) لوط گفت پروردگار من مرا یاری گردان (و مسلّط گردان) بر اینکه گروه تباه‌کاران (۳۰)

توضیح آیات

اشاره

أَ وَ لَم یَرَوا کَیفَ یُبدِئُ اللّهُ الخَلقَ ثُمَّ یُعِیدُهُ (یروا) دو طور قرائت شده، اهل کوفه بتاء خطاب قرائت نموده‌اند یعنی آیا شما نمی‌بینید و باقی قرّاء بیاء غیبت قرائت نموده‌اند یعنی آیا کفار نمیبینند چگونگی

صفحه : ۲۶

اوضاع آفرینش را که خدای تعالی خلق را از نیستی و عدم بهستی و وجود پدیدار نموده تا آنکه از حاضر غائب را بنگرند و بدانند همان کس که پدید آورنده موجودات است پس از آن عود دهنده آنها خواهد بود إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللّهِ یَسِیرٌ اشاره به اینکه عود دادن موجودات بحال اول آسان‌تر از ابداء و آفرینش او خواهد بود چنانچه در سوره روم آیه (۲۶) فرموده «وَ هُوَ أَهوَنُ عَلَیهِ» و در توضیح آیه در وجه اهونیّت گفته شده که عود دادن انسان بحالت اول با بقاء روح و حقیقت او البته بنظر سطحی بشر بمراتب بسیار آسان‌تر از آفرینش ابتدایی اوست که از عدم آن وقتی که «لَم یَکُن شَیئاً مَذکُوراً» بوده بوجود آورده اگرچه برای قادر متعال همه چیز آسان است قوله تعالی «کَما بَدَأَکُم تَعُودُون» قُل سِیرُوا فِی الأَرضِ فَانظُرُوا کَیفَ بَدَأَ الخَلقَ ثُمَّ اللّهُ یُنشِئُ النَّشأَةَ الآخِرَةَ إِنَّ اللّهَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ اینکه آیه بیان و تأکید آیه قبل است که طریق فکر و تدبّر را بمردم میآموزد و پیمبر گرامیش را مخاطب قرار میدهد که ای محمّد (ص) باین منکرین معاد بگو در زمین گردش کنید و فکر خود را بکار بیندازید و آثار گذشتگان را ببینید که با چه بناهای عالی و با چه قوت و شوکتی که داشتند آنان را چگونه بتازیانه عذاب معذّب نمود تا اینکه قدرت خدایی را بنگرید و بدانید که آن کسی که خلق را از نیستی بهستی آورده و اینکه نشئه دنیا را پدیدار نموده و هر یک از افراد بشر را پس از آنکه بکمال لایق بخود رسانیده آنان را با خاک یکسان گردانیده، قدرت دارد که پس از نشئه دنیا نشئه و عالم دیگری را ابداء نماید زیرا اگر نظر و تدبّر کنید بعقل خود خواهید فهمید که آن کسی که توانا بر نشئه اول است بر نشئه و عالم بعد نیز توانا خواهد بود.
یُعَذِّبُ مَن یَشاءُ وَ یَرحَمُ مَن یَشاءُ وَ إِلَیهِ تُقلَبُونَ اینکه آیه راه امیدواری را برای انسان باز مینماید زیرا که عذاب گنهکاران و رحمت و مغفرت بر نیکوکاران را معلّق بر مشیّت خود فرموده و اینکه هم یکی از الطاف

صفحه : ۲۷

الهی نسبت بگنهکاران خواهد بود که با کثرت گناه باز از رحمت پروردگارشان مأیوس نباشند و در همه حال روی امید و نیازمندی بدرگاه بینیاز مطلق آورند و از او پوزش بطلبند و بدانند سر انجام کارشان بسوی ربّ کریم خواهد بود وَ ما أَنتُم بِمُعجِزِینَ فِی الأَرضِ وَ لا فِی السَّماءِ وَ ما لَکُم مِن دُونِ اللّهِ مِن وَلِیٍّ وَ لا نَصِیرٍ شاید آیه اشاره باین باشد که چون تمامی امور شما راجع بمشیّت و خواست الهی انجام میگیرد اگر در مورد غضب حق تعالی واقع گردید هیچ قدرت ندارید که جلوگیری از عذاب او کنید اگر در قعر زمین پنهان گردید یا فرضا در جوف آسمانها وارد شوید هرگز چنین قدرتی ندارید که او را از عذاب ناتوان گردانید و غیر از خدا برای شما نه دوستی است که بتواند شما را از عذاب برهاند و نه یاوری دارید که جلوگیری از عذاب نماید پس باید خود را در مورد رحمت و کرم او در آورید که اگر چنین شد چون تمام موجودات قشون حق تعالی و زیر فرمان اویند همه مشفق و مهربان و یار و یاور شما خواهند گردید وَ الَّذِینَ کَفَرُوا بِآیاتِ اللّهِ وَ لِقائِهِ أُولئِکَ یَئِسُوا مِن رَحمَتِی وَ أُولئِکَ لَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ آیه اشاره است به اینکه کسانی که کافر گردیدند بآیات خدا و لقاء او که معاد باشد آنان از رحمت خدای تعالی مأیوس خواهند بود، آیات شامل آیات تکوینی آفاقی و انفسی و آیات تدوینی قرآنی هر سه میگردد و ایمان بغیر اینکه سه چیز کامل نخواهد گردید، و نیز آنهایی که بلقاء رحمت الهی که معاد و روز رستاخیز است کافر گردیدند یعنی انکار معاد نمودند، نتیجه انکار آیات خدا و معاد دو چیز خواهد بود: یکی مأیوس بودن از رحمت خدا در صورتی که رحمت رحمانی او تمام موجودات را فرا گرفته کافرین بمبدء و معاد بانکارشان خود را از آن رحمت واسعه فیض سبحانی محروم گردانیده‌اند و دیگر آنکه خود را در معرض عذاب الیم که منتج دوری از رحمت او است واقع گردانیده‌اند، و در سوره یوسف (ع) آیه (۸۶) حضرت یعقوب نبی (ع) بپسران خود

صفحه : ۲۸

امر مینماید که بروید و تجسّس کنید از یوسف و برادران او «وَ لا تَیأَسُوا مِن رَوحِ اللّهِ إِنَّهُ لا یَیأَسُ مِن رَوحِ اللّهِ إِلَّا القَومُ الکافِرُونَ» فقط کفّارند که از رحمت خدا مأیوسند فَما کانَ جَوابَ قَومِهِ إِلّا أَن قالُوا اقتُلُوهُ أَو حَرِّقُوهُ فَأَنجاهُ اللّهُ مِنَ النّارِ از آیه (۱۸) «وَ إِن تُکَذِّبُوا» تا آخر آیه اخیر «وَ أُولئِکَ لَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ» جملات معترضه بود که در بین حکایت حضرت ابراهیم (ع) واقع شده اینکه آیه بازگشت بداستان حضرت ابراهیم علیه السلام است که پس از آنکه امّتش را بعبادت و تقوی ارشاد مینماید و در مقام اندرز و نصیحت آنها کوشش مینماید جماعت کفار کمر قتل او را می‌بندند که باید او را بکشیم یا بآتش بسوزانیم اینکه بود که آتش نمرودی را برافروختند و بگمان فاسد خود خواستند برای یاری بتهای خود جسد مبارکش را بسوزانند دیگر ندانستند که «یَدُ اللّهِ فَوقَ أَیدِیهِم» در سوره انبیاء آیه ۶۹ فرموده وقتی آتش افروختند خطاب بآتش میرسد که «یا نارُ کُونِی بَرداً وَ سَلاماً عَلی إِبراهِیمَ» اینکه بود که رحمت خدا بر نار کبر و حسد آنان سبقت گرفته و آتش تبدیل بگل و ریاحین گردید و خدای جلیل خلیل خود را از دست دشمن نجات داد إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَومٍ یُؤمِنُونَ تبدیل گردیدن آتش بگل و ریاحین یکی از آیات بزرگ الهی بشمار میرود که حق تعالی برای نجات حضرت خلیل الرحمن و اثبات پیمبری او و اظهار بزرگی و عظمت و قدرت بی منتهای خود در معرض ظهور و بروز درآورده و آتش را تبدیل بگل گردانیده

(اعتراض)

بنا بر قاعده مسلّمه بین حکماء که گویند قلب ماهیّت محال است چگونه ممکن است آتش گل گردد در صورتی که گل و آتش

ضدّ یکدیگرند و ممکن نیست در یک محل جمع گردند

(پاسخ)

درست است که ممکن نیست ماهیتی بعینه ماهیّت دیگر گردد مثل اینکه آتش با آتش بودن گل گردد لکن در اینجا بقدرت ایزدی صورت آتش را محو گردانیده

صفحه : ۲۹

و گل را ایجاد نموده، چنانچه تمام موجودات طبیعی چنینند مثل اینکه نطفه وقتی انسان میگردد نه اینکه است که یک شیئی هم نطفه باشد و هم انسان خداوند صورت نطفه را معدوم میگرداند و بمادّه نطفه صورت انسانیت میپوشاند، در اینجا نیز چنین است که صورت آتشی را از آتش گرفته و ماده آن را بصورت گل و ریاحین درآورده و چنین عمل و امثال آن برای خدای تعالی آسان است بلکه چنانچه مشاهده مینمائیم موادّ موجودات علی الدوام در خلع صورت و لبس صورت دیگری میباشند و چه مانعی دارد که در اینکه مورد باراده حق تعالی از روی حکمت خلع صورت ناری و لبس صورت گلی بفوریت انجام گرفته باشد وَ قالَ إِنَّما اتَّخَذتُم مِن دُونِ اللّهِ أَوثاناً مَوَدَّةَ بَینِکُم فِی الحَیاةِ الدُّنیا ثُمَّ یَومَ القِیامَةِ یَکفُرُ بَعضُکُم بِبَعضٍ وَ یَلعَنُ بَعضُکُم بَعضاً وَ مَأواکُمُ النّارُ وَ ما لَکُم مِن ناصِرِینَ و ابراهیم (ع) به آنان گفت اینکه بتها را برای دوستی که بین شما بت پرستان دائر میباشد فراگرفتید که بیکدیگر بپیوندید و در زندگانی دنیا با هم الفت گیرید و بر عبادت بتها اتفاق نمائید و در روز قیامت بعضی از شما که متبوع بود از تابع خود بیزار گردد و دوستی با او را انکار نماید و بعضی از شما که پیروان بودند بعض دیگر را که پیش روان بودند لعنت کنند و بازگشت تمام شما جهنم خواهد بود و در آن روز یاری و مددکاری برای شما نخواهد بود که از آتش دوزخ خلاص یابید آنچه ابراهیم در تبلیغ و اندرز آن جماعت پا فشاری نمود ذرّه‌ای در گوش سنگین آنان تأثیر ننمود فَآمَنَ لَهُ لُوطٌ پس از آنکه حضرت ابراهیم علیه السلام وظیفه رسالت خود را انجام داد و در ارشاد و نصیحت بنمرودیان بسیار مبالغه نمود و با آن اظهار معجزه بزرگی که بچشم خود دیدند که آن توده آتش کذایی برای او گلستان گردید با اینکه حال از او اعراض نمودند و گویند اول کسی که بابراهیم (ع) ایمان آورد لوط (ع) بود، بقولی لوط خواهر زاده و بقول دیگر برادر زاده او بود

صفحه : ۳۰

تفسیر سورهٔ العنکبوت وَ قالَ إِنِّی مُهاجِرٌ إِلی رَبِّی ابراهیم علیه السلام پس از آنکه از قوم خود بسیار جفاء دید گفت من هجرت کننده‌ام بآن جا که امر پروردگار من است، گویند هجرت او از کوهی بود که از سواد کوفه است و از آنجا بنجران روانه گردید و از نجران بشام رفت و در تمام مسافرت لوط (ع) و ساره زنش با او همراه بودند، از مقاتل روایت شده که ابراهیم (ع) در وقت هجرت هفتاد و پنج سال داشت إِنَّهُ هُوَ العَزِیزُ الحَکِیمُ اشاره است به اینکه من میروم بامر پروردگار خودم که او غالب و مقتدر و دانا و درستکار است و مرا مغلوب دشمنان خود نخواهد نمود وَ وَهَبنا لَهُ إِسحاقَ وَ یَعقُوبَ وَ جَعَلنا فِی ذُرِّیَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَ الکِتابَ خدای متعال در مقام اظهار قدرت و کرم خود بپیمبرش خبر میدهد که بپاداش زحمات ابراهیم (ع) و صبر او بر اذیّت کفّار وی را بدو موهبت بزرگ سر افراز نمودیم یکی اینکه او را در کبر سنّ و زن عقیم پیر نازاد (ساره) بوی فرزندی اسحق نام و نبیره‌ای یعقوب نام عطا نمودیم، و دیگر اینکه در ذریّه او نبوّت و کتاب قرار دادیم که پیمبران از زمان حضرت ابراهیم تا آخر همه از نسل شریف او بودند، و مقصود از کتاب جنس کتاب است که تمام کتب آسمانی که بعد از او فرود آمده مثل تورات و انجیل و زبور و فرقان را شامل

میگردد، اینکه بود که محبوب القلوب اهل ملل گردیـد وَ آتَیناهُ أَجرَهُ فِی الدُّنیا وَ إِنَّهُ فِی الآخِرَهِٔ لَمِنَ الصّالِحِینَ و اینکه دو موهبت بزرگ پاداش و اجر دنیوی وی بود که ذریّه او پیمبران و صاحب کتاب آسمانی باشند، و بالاتر از اینها اینست که آن بزرگوار را در آخرت گرامی داشتیم و او را در تعداد صلحاء قرار دادیم وَ لُوطاً إِذ قالَ لِقَومِهِ إِنَّکُم لَتَأتُونَ الفاحِشَهَٔ ما سَبَقَکُم بِها مِن أَحَدٍ مِنَ العالَمِینَ و او (و لوطا) عطف بر ابراهیم (ع) است بعد از حکایت ابراهیم در مقام حکایت لوط که گوینـد پسر برادر ابراهیم یا پسر خواهر او بود برآمده و پس از
آنکه او

صفحه : ۳۱

بـابراهیم (ع) ایمـان آورد همیشه و در مهـاجرت بشام با حضـرتش همراه بود، و در اینکه آیه خبر میدهـد که وقتی لوط را برای اهل سدوم فرستادیم و دید که آنان مشغولند بآن عمل قبیح که مقصود لواط باشد لوط نبی علیه السلام در مقام نصیحت و اندرز آنان برآمـد و آنها را متـذکّر گردانیـد که اینکه عمل قبیح و زشتی است که طبیعت منزجر از آن است حتی حیوانات از اینکه عمل نفرت دارنـد و احدی از عالمیان در اینکه عمل بر شـما سبقت نگرفته‌اند أَ إِنَّکُم لَتَأتُونَ الرِّجالَ وَ تَقطَعُونَ السَّبِیلَ وَ تَأتُونَ فِی نادِیکُمُ المُنکَرَ چون عمده حکمت ازدواج زن و مرد برای پدید شدن افراد بشر است در انسان و افراد حیوانات است در حیوان و اینکه عمل (لواط) بر خلاف حکمت زناشویی واقع میگردد و مفسرین گوینـد عمل جماعت سـدوم چنین بوده که راه را بر رهگـذران می بسـتند و هر غریبی که وارد میشـد وی را میگرفتنـد و بزور با وی لواط میکردنـد و اگر مالی همراه داشت سـرقت مینمودنـد، و بروایتی بر سـر راه می‌نشسـتند و هر کس وارد میشـد بر او سـنگ می‌انداختنـد هر کـدام بوی اصابت مینمود او را گرفته و با وی لواط مینمودند و آنچه مال همراه داشت اول از وی میگرفتند سـپس سه درهم بوی میدادند و اینکه عمل را بحکم قاضـی شهرسـتان مینمودند، و قوله تعالی «وَ تَقطَعُونَ السَّبِیلَ» هر دو معنی را شامـل میگردد که بـاین عمـل هم قطع راه نسل مینمائیـد زیرا راه نسل از طرف زنها باز میگردد و بعمل لواط طریق نسل بسته خواهد گردید و هم راه آمد و شد مردم را می‌بندید که کسی دیگر جرئت نخواهد نمود بشهر شما وارد گردد و شما در هتّاکی و بیحیایی چنین شده‌اید که صفت حیا که از خوّاص انسانیّت است بکلّی متروک نموده و در مجلسهای خود رو بروی یکدیگر مرتکب اینکه عمل قبیح میگردید و نیز از هیچ عمل زشتی پروا ندارید فَما کانَ جَوابَ قَومِهِ إِلّا أَن قالُوا ائتِنا بِعَذابِ اللّهِ إِن کُنتَ مِنَ الصّادِقِینَ آن جماعت چون تصدیق بنبوّت حضرت لوط (ع) نداشتند و حضرتش آنان را

صفحه : ۳۲

تهدید بعذاب مینمود در مقام سخریّه و استهزاء برآمدند که اگر تو راست می گویی و پیغمبر خدایی یا اگر راست می گویی و ما بر اینکه عمـل مورد عـذاب میگردیم عـذاب خـدا را بر مـا بیاور قالَ رَبِّ انصُرنِی عَلَی القَومِ المُفسِدِینَ وقتی لوط (ع) از هـدایت آنان مأیوس گردیـد در مقام مناجات برآمـد و گفت پروردگارا مرا مظفّر و منصور گردان بر جماعتی که فاسـد و فاسد کننده‌اند زیرا که اگر اشـرار و آنهایی را که در زمین فساد میکننـد اعدام نگردانی و بر همین عمل باقی مانند تمام مردم را فاسد خواهند گردانید آری اگر عمـل زشتی و قبیحی در بین مردم شایع گردد بکثرت استعمال قبـح واقعی آن ممکن است در نظرها بعمل نیکو تبـدیل گردد و اعمال بد چون مناسب بعض طبیعتهای اشـرار است بد خوب مینماید و بعکس خود بد مینماید، همان طوری که در آخر الزمان مردم چنین میشوند و امروزه برأی العین می‌بینیم که بسیاری از آنچه پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمه طاهرین علیهم السـلام خبر داده‌اند بعینه واقع گردیده و باقی هم واقع خواهد گردید.

[سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۳۱ تا ۴۰]

اشاره

وَ لَمّا جاءَت رُسُلُنا إِبراهِيمَ بِالبُشرى قالُوا إِنّا مُهلِكُوا أَهلِ هذِهِ القَريَةِ إِنَّ أَهلَها كانُوا ظالِمِينَ (۳۱) قالَ إِنَّ فِيها لُوطاً قالُوا نَحنُ أَعلَمُ بِمَن فِيها لَنُنَجِّيَنَّهُ وَ أَهلَهُ إِلاَّ امرَأَتَهُ كانَت مِنَ الغابِرِينَ (۳۲) وَ لَمّا أن جاءَت رُسُلُنا لُوطاً سِيءَ بِهِم وَ ضاقَ بِهِم ذَرعاً وَ قالُوا لا تَخَف وَ لا تَحزَن إِنّا مُنَجُّوكَ وَ أَهلَكَ إِلاَّ امرَأَتَكَ كانَت مِنَ الغابِرِينَ (۳۳) إِنّا مُنزِلُونَ عَلى أَهلِ هذِهِ القَريَةِ رِجزاً مِنَ السَّماءِ بِما كانُوا يَفسُقُونَ (۳۴) وَ لَقَد تَرَكنا مِنها آيَةً بَيِّنَةً لِقَومٍ يَعقِلُونَ (۳۵)

وَ إِلى مَديَنَ أَخاهُم شُعَيباً فَقالَ يا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ وَ ارجُوا اليَومَ الآخِرَ وَ لا تَعثَوا فِي الأَرضِ مُفسِدِينَ (۳۶) فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَتهُمُ الرَّجفَةُ فَأَصبَحُوا فِي دارِهِم جاثِمِينَ (۳۷) وَ عاداً وَ ثَمُودَ وَ قَد تَبَيَّنَ لَكُم مِن مَساكِنِهِم وَ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيطانُ أَعمالَهُم فَصَدَّهُم عَنِ السَّبِيلِ وَ كانُوا مُستَبصِرِينَ (۳۸) وَ قارُونَ وَ فِرعَونَ وَ هامانَ وَ لَقَد جاءَهُم مُوسى بِالبَيِّناتِ فَاستَكبَرُوا فِي الأَرضِ وَ ما كانُوا سابِقِينَ (۳۹) فَكُلاًّ أَخَذنا بِذَنبِهِ فَمِنهُم مَن أَرسَلنا عَلَيهِ حاصِباً وَ مِنهُم مَن أَخَذَتهُ الصَّيحَةُ وَ مِنهُم مَن خَسَفنا بِهِ الأَرضَ وَ مِنهُم مَن أَغرَقنا وَ ما كانَ اللّهُ لِيَظلِمَهُم وَ لكِن كانُوا أَنفُسَهُم يَظلِمُونَ (۴۰)

صفحه : ۳۳

ترجمه

هنگامی که فرستادگان ما (ملائکه) برای بشارت و مژده دادن ابراهیم (ع) را بفرزند آمدند گفتند بدرستی که ما هلاک کنندگان اهل اینکه قریه میباشیم زیرا که اهل اینکه قریه از ستمکاران میباشند (۳۱)

ابراهیم گفت لوط در میان اینکه جماعت است ملائکه عذاب گفتند ما بآنکسی که در میان آنها است داناتریم البته لوط و اهل او را نجات خواهیم داد مگر زن او را که از باقی ماندگان در عذاب خواهد بود (۳۲)

و چون فرستادگان ما نزد لوط آمدند لوط اندوهگین گردید و سینه او تنگ شد که مبادا بآنها رنجی اصابت نماید رسولان باو گفتند نترس و محزون مباش محقّقا ما تو را و اهل تو را نجات میدهیم مگر زن تو را که از بازماندگان و هلاک شوندگان خواهد بود (۳۳)

بحقیقت ما بر اهل اینکه قریه عذابی فرود خواهیم آورد بسبب آنچه از فسق و فجور عمل مینمودند (۳۴)

و ما نشانه‌ای از عذاب (اهل آن قریه را) باقی گذاشتیم که حجّت

صفحه : ۳۴

روشن باشد برای جماعتی که تعقّل میکنند (۳۵)

و برادر آنها شعیب را بسوی اهل مدین فرستادیم شعیب گفت ای جماعت من، خدا را عبادت نمائید و بروز قیامت امیدوار باشید و از جمله فساد کنندگان در زمین نباشید (۳۶)

پس از آنکه آن جماعت شعیب را تکذیب نمودند آنان را زلزله گرفت و داخل صبح گردیدند در حالی که آنها بزانو درآمدگان بودند (۳۷)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یاد کن قوم عاد و ثمود را که حقیقهٔ از خانه‌های آنها هلاکت آنها برای شما روشن شده و

شیطان اعمال بد آنان را در نظرشان آراسته گردانیده و آنها را از راه (حق) باز داشته در حالی که آنها بینا (یعنی صاحب عقل و دانش بودند) (۳۸)

و یاد کن قارون و فرعون و هامان را که حقیقهٔ برای آنها موسی (ع) با معجزه‌های بسیار آمد و آنان در زمین سرکشی نمودند (در صورتی که) سبقت گیرندگان بر حکم الهی نبودند (۳۹)

پس تمام (کفّار و سرکشان را) بسبب نافرمانیشان بعذاب خود گرفتیم بعضی از آنها را ببارش سنگ ریزه عذاب نمودیم و بعضی از آنان کسانی بودند که بصیحه آسمانی و فریاد هولناک (هلاک گردانیدیم) و بعضی را بزمین فرو بردیم و بعضی را (برود نیل) غرق گردانیدیم و چنین نبود که خدا بآنها ظلم کرده باشد بلکه آنان خودشان بنفس خود ستم نمودند (۴۰)

توضیح آیات

اشاره

وَ لَمّا جاءَت رُسُلُنا إِبراهِیمَ بِالبُشری قالُوا إِنّا مُهلِکُوا أَهلِ هٰذِهِ القَریَهِٔ مقصود از رسولان ملائکه است که برای دو مطلب نزد ابراهیم (ع) آمدند یکی او را مژده دهند به اینکه زن تو ساره که عقیم و پیر و نازا است باسحاق حامله میگردد در آیه ۲۶ همین سوره فرموده «وَ وَهَبنا لَهُ إِسحاقَ وَ یَعقُوبَ» اسحق پسر خود حضرت ابراهیم علیه السلام و یعقوب (ع) نبیره او بود مطلب دوم بحضرتش خبر دهند که ما مأمور گردیده‌ایم اهل اینکه قریه که (سدوم) نامیده شده آنان را هلاک گردانیم زیرا که اینان هم تکذیب لوط علیه السلام را نموده‌اند و هم مرتکب عمل قبیح و فحشاء و منکر گردیده‌اند

صفحه : ۳۵

خلاصه ملائکه که رسولان حق تعالی بودند حضرت ابراهیم (ع) خبر دادند که ما اهل سدوم را هلاک خواهیم نمود و چون مقام ابراهیم بلندتر از مقام لوط بود و ظاهرا لوط از طرف او مأمور برسالت گردیده، اینکه بود که نظر بشأن ابراهیم (ع) ملائکه اول بابراهیم خبر دادند که چون اهل سدوم «کانُوا ظالِمِینَ» کان تامّه را برای دوام میآورند یعنی چون آنان مداومت در ستمکاری نمودند از قبیل کفر و ایذاء و تکذیب پیمبرشان اینکه بود که اعمال بد و ستم کاری آنها موجب عذاب و هلاکت آنان گردید اشاره به اینکه خودشان بدست خود عذاب را بر خود فراهم نمودند قالَ إِنَّ فِیها لُوطاً قالُوا نَحنُ أَعلَمُ بِمَن فِیها لَنُنَجِّیَنَّهُ وَ أَهلَهُ گویا حضرت ابراهیم (ع) از خبر هلاکت اهل سدوم نگران گردید و گفت چگونه بر اهل آن قریه عذاب میفرستید در صورتی که لوط و مؤمنینی در آنجا میباشند و ظاهرا خبر هلاکت قوم لوط (ع) بر ابراهیم (ع) بسیار ناگوار بود زیرا چنانچه در سوره هود آیه ۷۴ در شأن او فرموده «إِنَّ إِبراهِیمَ لَحَلِیمٌ أَوّاهٌ مُنِیبٌ» شاید مقصود چنین باشد ابراهیم (ع) نسبت ببدکاران بسیار بردبار و در انتقام کشیدن از اشرار عجله نمینمود و بحال آنان متأسف و آه سرد میکشید و بسوی پروردگار خود بازگشت مینمود ملائکه گفتند ما داناتریم بآنکسی که در بین آنها است یعنی ما بخوبی میدانیم که لوط در بین آنها است و او و اهل او را از آنهایی که ایمان آورده‌اند از عذاب نجات خواهیم داد مگر زن او را «لننجینّه» دو طور قرائت شده، بعضی از قرّاء برای تأکید بتشدید جیم خوانده‌اند و بعضی بتخفیف «لننجیه» قرائت نموده‌اند و در معنی یکی است إِلَّا امرَأَتَهُ کانَت مِنَ الغابِرِینَ اهل شخص کسانی را گویند که یا از جهت قرابت و یا از جهت خصوصیات دیگری مخصوص بوی باشند اینجا ملائکه گویند ما لوط و مخصوصان بوی را از عذاب نجات میدهیم مگر زنش را که از باقی ماندگان در عذاب خواهد بود زیرا که زنش کافر و نمّامه است

صفحه : ۳۶

وَ لَمّا أن جاءَت رُسُلُنا لُوطاً سِيءَ بِهِم وَ ضاقَ بِهِم ذَرعاً وَ قالُوا لا تَخَف وَ لا تَحزَن إِنّا مُنَجُّوكَ وَ أَهلَكَ ضيق ذرع يا ذراع عبارت از فقد طاقت است مثل اينكه در مثل گويند «فلانى ضاقت يده» دست وى بسته شده، و در مقابل او گويند فلانى «رحب ذراعه بكذا» يعنى دست او باز است وقتى ملائكه براى هلاكت جماعت قريه سدوم نزد لوط (ع) آمدند چون بصورت مرد جوان زيبايى مجسّم گرديده بودند و ظاهرا اول لوط آنها را نشناخت و گمان كرد بشرند چون عمل قوم خود را ميدانست تنگ دل و غمگين گرديد و ترسيد مبادا مردم آنان را ببينند و آنها را بگيرند و بخواهند با آنان عمل قبيح نمايند و بقولى چون خود لوط و اهل او ميان جماعت كفّار بودند ترسيد كه عذاب آنان را هم بگيرد و شايد تنگى دل حضرتش براى اهل سدوم بود زيرا كه پيمبران مظهر رحمت خدا ميباشند واقعا جاى تأسّف و نگرانى است كه نوع بشر اينكه طور در غفلت و مخالفت مصرّند تا بالاخره بعذاب دنيوى و اخروى گرفتار گردند اينست كه ملائكه وقتى لوط عليه السلام را چنين ديدند بلوط گفتند نترس و محزون مباش ما تو را و كسان تو را از عذاب نجات خواهيم داد مگر زنت را كه داخل در هلاك شدگان خواهد بود مفسّرين گفته‌اند وقتى ملائكه بصورت مردان زيبايى بخانه لوط آمدند جماعت مردم خبردار شدند ريختند بخانه او ملائكه پر خود را بصورت آنها زدند همه كور گرديدند مردم از خانه لوط بيرون دويدند و گفتند لوط ساحر است پس از آن لوط مأمور ميگردد كه با اهل خود بطورى كه كسى آنها را

نبيند از خانه بيرون رود و بآنان ميرسد آنچه بايد برسد از عذاب الهى جلّ شأنه إِنّا مُنزِلُونَ عَلى أَهلِ هذِهِ القَريَةِ رِجزاً مِنَ السَّماءِ بِما كانُوا يَفسُقُونَ ملائكه وقتى ديدند لوط بسيار بغلق و اضطراب افتاده گفتند نترس ما از جانب حق تعالى مأمور گرديده‌ايم كه بر آنها فرود آوريم «رِجزاً مِنَ السَّماءِ» «رجز» و «رجس» در لغت بمعنى عذاب شديدى است كه معذّب را بغلق و اضطراب اندازد

صفحه : ۳۷

در سوره هود آيه ۸۰ است كه ملائكه گفتند «إِنّا رُسُلُ رَبِّكَ لَن يَصِلُوا إِلَيكَ» ما رسولان پروردگار تو ايم و براى رفع شرّ اينكه مردم آمده‌ايم هرگز آسيبى بتو نخواهد رسيد و نيز قوله تعالى در همان سوره آيه ۸۰ «فَأَسرِ بِأَهلِكَ بِقِطعٍ مِنَ اللَّيلِ وَ لا يَلتَفِت مِنكُم أَحَدٌ إِلَّا امرَأَتَكَ إِنَّهُ مُصِيبُها ما أَصابَهُم» حضرت لوط مأمور ميگردد كه خود با اهلش بطورى كه كسى غير از زنش ملتفت نشود از شهر بيرون روند، و نيز در سوره هود آيه ۸۱ «فَلَمّا جاءَ أَمرُنا جَعَلنا عالِيَها سافِلَها وَ أَمطَرنا عَلَيها حِجارَةً مِن سِجِّيلٍ مَنضُودٍ مُسَوَّمَةً عِندَ رَبِّكَ» يعنى وقتى امر ما بعذاب جارى گرديد آن شهر را سرنگون گردانيديم و بر آن جماعت بارانيديم سنگهايى پى در پى از گل پخته كه نزد پروردگار تو اى محمّد (صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) نشان دار و معين بود بِما كانُوا يَفسُقُونَ اشاره به اينكه عذاب آنها در اثر و پاداش فسق و كفر و گناه آنان بوده «وَ ما رَبُّكَ بِظَلّامٍ لِلعَبِيدِ» وقتى جماعتى هتّاكى و فسق و فساد را بانتهاء رسانيدند روى ميزان عدل چون آنان مثل مكروبهاى مضرّ مسريه مانند كه فسق و فساد آنها بباقى تأثير ميكند اينكه است كه بمقتضاى حكمت بايستى از روى زمين برطرف گرديده و اعدام شوند وَ لَقَد تَرَكنا مِنها آيَةً بَيِّنَةً لِقَومٍ يَعقِلُونَ عذاب قوم لوط و اعدام آنان دو فايده در برداشت يكى رفع فساد آنها و ديگر تنبّه و تذكّر ديگران كه مردم آثار خرابى قريه سدوم را ببينند و اگر آثارش اينكه زمان محو شده البته حكايتش در داستانها و تواريخ و افواه باقى خواهد بود و سبب عبرت ديگران خواهد گرديد وَ إِلى مَديَنَ أَخاهُم شُعَيباً فَقالَ يا قَومِ اعبُدُوا اللّهَ وَ ارجُوا اليَومَ الآخِرَ (و الى) متعلّق بكلام محذوف است يعنى «و ارسلنا الى مدين) برادر آنها شعيب را (بمدين) فرستاديم، و نيز واو عطف بآيه بالا است قوله تعالى «وَ لَقَد أَرسَلنا نُوحاً إِلى قَومِهِ» كه چنين ميشود «و كذلك ارسلنا الى مدين اخاهم» در جنّات الخلود مينويسد شعيب بقولى پسر نوبه پسر مدين پسر ابراهيم بوده

صفحه : ۳۸

و بقول ديگر نام پدرش منكيل بن يشحب پسر ابراهيم عليه السلام و منكيل دختر لوط است و نزد بعضى نام آن حضرت مشيرون پسر صيفون پسر عنقا پسر ثابت پسر مدين پسر ابراهيم است و بهر حال شعيب عليه السلام يكى از پيمبران عظيم الشأن است كه بر اهل مدين فرستاده شده بود و آنان بت پرست و كم فروشى ميكردند و مجموع اهل مدين يكصد هزار نفر بودند كه چهل هزار آنها بد و شصت هزار از آنان نيك و ايمان آوردند و حضرت شعيب مدّتها آنها را دعوت نمود فائده نبخشيد آخر در باره آنها دعاء كرد گرما بر آنان غالب گرديد بطورى كه نه سايه و نه آب بحال آنان فائده نميبخشيد و بدنهايشان نزديك بگداختن گرديد آخر قطعه ابرى پديد گرديد چون بگمان نجات زير درخت رفتند يك دفعه درخت آتش گرفت و زمين زير پاى آنان زلزله شد كه همه سوختند و خاكستر شدند، و بروايتى آن شصت هزار نيك هم سوختند براى اينكه قدرت بر منع آنان داشتند و آنها را منع نكردند، و عمر شريفش بدويست و چهل دو سال رسيد و پس از هلاكت «اهل مدين» با جمعى كه ايمان آورده بودند مراجعت بمكّه نمود، و در آنجا بود كه حضرت موسى (ع) بخدمتش رسيد و دختر او را بنام حميرا خواستگارى نمود.

پايان خلاصه شعيب عليه السلام در مقام تبليغ و اندرز بجماعت مدين فرمود خداى يكتا را عبادت كنيد و اميدوار باشيد بروز قيامت يعنى عمل كنيد كه سبب اميدوارى شما باشد كه در روز قيامت از آن نفع ببريد، در اينجا مسبّب كه عبارت از اميدوارى باشد بجاى سبب كه اعمال نيك و اجتناب از معاصى است گذاشته شده، و بقول بعضى رجاء بمعنى خوف نيز آمده يعنى از روز آخرت بترسيد و دست از بت پرستى و اعمال بد برداريد وَ لا تَعثَوا فِى الأَرضِ مُفسِدِينَ در سوره هود در وصف امّت شعيب (ع) چنين دارد كه عمل آنان كم فروشى بود كه حضرت شعيب هر قدر آنها را نهى ميفرمود فائده نمى‌بخشيد نه دست از بت پرستى برميداشتند و نه از كم فروشى فَكَذَّبُوهُ علاوه بر آن شعيب عليه السلام را متّهم بكذب مينمودند و ميگفتند تو

صفحه : ۳۹

پيمبر نيستى وقتى كه بر آنان اتمام حجّت شد و ايمان نياوردند عذاب آنان را گرفت فَأَخَذَتهُمُ الرَّجفَةُ فَأَصبَحُوا فِى دارِهِم جاثِمِينَ پس از آنكه طغيان و كفر را از حد گذرانيدند يا بزلزله سخت بنا بروايتى يا بصيحه آسمانى بنا بروايت ديگر داخل صبح شدند در حالى كه همه بزانو درآمده گان و مردگان بودند وَ عاداً وَ ثَمُودَ وَ قَد تَبَيَّنَ لَكُم مِن مَساكِنِهِم در تقدير «اذكر» اى محمّد (ص) ياد كن جماعت عاديان را كه قوم لوط نبى بودند، و چنانچه مفسرين لوط (ع) معرّفى نموده‌اند خاله زاده ابراهيم عليه السلام بوده، و بقول ديگر برادر زاده او است و گويند ساره زن ابراهيم (ع) خواهر لوط بود و براى اهل مؤتفكات كه هفت شهر بهم پيوسته بود از طرف ابراهيم (ع) مبعوث برسالت گرديد و از اهل آنجا زنى بنام الهه گرفت و از وى چهار دختر پيدا نمود و سى سال در ميان آنان تبليغ رسالت مينمود و پس از آنكه لواط بين اهل عاد دائر گرديد كه مردها بمردها و زنها بزنها مى‌پرداختند و ارشاد و اندرز لوط در آنان مؤثر نگرديد اينكه بود كه بعذاب كه در آيات بالا بيان آن گذشت معذّب گرديدند.

«و ثمود» عطف «بعاد» است، ياد كن قوم ثمود را ثموديان قوم صالح نبى (ع) بودند، گويند صالح نسب او بسه پشت بنوح نبى (ع) ميرسد و در سنّ شانزده سالگى مبعوث برسالت گرديد و يكصد و بيست سال در ميان ثموديان تبليغ رسالت نمود پس از آنكه از او طلب معجزه نمودند بدعاى حضرت از ميان كوه شتر آبستنى بيرون آمد و بنوبه خود كه يك روز آب ده براى او و يك روز براى اهل شهر مقرر شده بود همه آب را ميخورد، اينكه بود كه دو نفر مرد يكى بنام قدّار و ديگرى بنام مصداع كه رئيس قوم بودند با دو زن زانيه يكى بنام قطام ديگر بنام مليكا همدست شدند و ناقه را كشتند و چون چنين كردند در مورد عذاب واقع گرديدند و اينكه عذاب بباد عظيمى بود كه آنان را بهوا بلند ميكرد و بزمين ميزد تا اينكه همگى كفّار هلاك گرديده و خانه‌ها و مسكنهاى آنها ويران گرديد و گويا تا وقت فرود آيه اثر خرابى شهرستان قوم عاد

صفحه : ۴۰

و ثمود باقی بوده که فرموده از منزلهای آنان اثر نزول عـذاب ظاهر و هویـدا است وَ زَیَّنَ لَهُمُ الشَّیطانُ أَعمالَهُم فَصَدَّهُم عَنِ السَّبِیلِ وَ کـانُوا مُستَبصِرِینَ از آیه چنین استفاده میشود که علاوه بر اینکه قوم عـاد و ثمود قوی هیکل و زورمنـد و با عظمت بودنـد از حیث قوای دماغی نیز نیرومند و صاحب نظر بشمار میرفتند لکن با اینکه قوت و فطانت چون تابع هوای نفس خود گردیدند شیطان بر آنان غالب گردیـد و اعمال بـدشان را در نظرشان جلوه داد و راه عقلشان را سـدّ گردانیـد وَ قارُونَ وَ فِرعَونَ وَ هامانَ وَ لَقَد جاءَهُم مُوسی بِالبَیِّناتِ (واو) عطف، آیه را بآیه بالا «و عادا و ثمود» عطف داده و در معنی «و اذکر» ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم، یاد کن قوم موسی را که وقتی موسی با معجزه‌های بسیار مثل عصا و ید بیضاء و باقی معجزات نه گانه برای ارشاد فرعون و فرعونیان مأمور گردیـد آنان از روی کبر و منّیت که میخواسـتند در زمین فساد کننـد دعوت حضـرت موسـی را نپذیرفتند و قارون با آنکه گویند از بنی اسـرائیلیان و منسوب بخود حضـرتش بوده مخالفت ورزیـد و فرعون دعوی خـدایی مینمود و بنی اسـرائیلیان تحت فشار و جفای فرعون و هامان که وزیر فرعون بود اسـیر بودنـد و حضـرت موسـی پسـر عمران بود و نسب عمران بسه پشت بابراهیم (ع) میرسـد در شمایلش گویند بلند قد موی پیچیده گندم گون بود و عمر شریفش بیکصد و بیست و شش سال رسید

معجزات نه گانه حضرت موسی (ع)

آن طوری که در قرآن مجید خبر میدهد یکی عصاء که وقتی بزمین می‌انداخت بقدرت ایزدی اژدها میگردید و دیگر دست مبارک در یقه داخـل مینمود وقتی بیرون می‌آورد نوری مثل قرص ماه از کفش ظاهر میگردیـد دیگر از معجزات او وقتی ملـخ و وقت دیگر شپش، وقت دیگر غورباغه و غیر اینها باذن خدا برای تهدید بر آنان مسلّط میگردانید، دیگر برافراشتن کوه بر سر بنی اسرائیلیان وقتی اینکه معجزات بـا اینکه تهدیـدات فائـده نبخشـید قارون با آن مال زیاد بزمین فرو رفت که عبرت دیگران باشـد و فرعون و فرعونیان برود نیل غرق گردیدند

صفحه : ۴۱

فَاستَکبَرُوا فِی الأَرضِ وَ ما کانُوا سابِقِینَ اشاره به اینکه فرعون و امثال او گمان میکننـد که بتوانند بر خدا سـبقت گیرند و نور خدا را که از افق پیمبران که سـفراء و خلفاء الهی میباشـند طلوع نموده بظلمت فسق و فساد خود خاموش گردانند دیگر ندانستند که «یَدُ اللّهِ فَوقَ أَیـدِیهِم) مکر و تـدلیس آنان در مقابل عظمت الهی ناچیز بشـمار خواهد رفت، وقتی حکم بعذاب تعلّق گرفت تمام موجودات: آب، خـاک، باد، آتش، تمام حیوانات حتی گیاه ها چون همه اجزاء عالمنـد و زیر فرمان و قشون او میباشـند و با دوستان حق تعالی دوست و با دشـمنان او دشـمنند کمر ضدیّت را با دشـمنان الهی خواهند بست، اینکه بود که فرعون با آن حشمت و جلالی که بغلط در خود تصوّر مینمود آب بروی غالب گردید و خود و سپاهش را هلاک گردانید فَکُلًّا أَخَذنا بِذَنبِهِ ذات احدیّت برای تذکّر فرموده تمـام اینکه کفّاری که گفته شـد بگناهشان گرفتیم بعضـی از آنان را فَمِنهُم مَن أَرسَلنا عَلَیهِ حاصِباً مثل جماعت عاد و قوم لوط نبی علیه السـلام که بباد سـخت که در آن سـنگ ریزه بود هلاک گردانیـدیم و بعضـی از آنها را وَ مِنهُم مَن أَخَذَتهُ الصَّیحَةُ و آنان قوم ثمود و اهل مدین بودند که در اثر مخالفت شـعیب (ع) بصیحه آسمانی همگی هلاک شدند وَ مِنهُم مَن خَسَفنا بِهِ الأَرضَ مثل قارون که مال زیاد وی را مغرور گردانید و کمر ضدّیت و دشـمنی و مخالفت را با حضـرت موسی علیه السلام بست و بالاخره کبر و منّیت او را بزمین فرو برد وَ مِنهُم مَن أَغرَقنا مثل قوم نوح (ع) که بطوفان هلاک گردیدند و فرعونیان که برود نیل همگی غرق شدند

صفحه : ۴۲

وَ ما كانَ اللّه لِيَظلِمَهُم وَ لكِن كانُوا أَنفُسَهُم يَظلِمُونَ خداى مهربان باينها ستم ننمود كه آنان را مبتلا بعذاب گردانيد بلكه اعمال و افعال خودشان چنان اينان را از خوى انسانيت خارج گردانيده كه شالوده فساد گرديدند و وجودشان گويا مانند شراره آتشى گرديده بود كه ممكن بود عالم را فاسد و تباه گردانند اينكه بود كه اعمال آنان موجب طغيان غضب الهى گرديد و اسم «شديد العقاب» بر شرارت نفوس خبيثه آنها غالب گرديد و باسفل سافلين فرو رفتند براى اينكه زمين از لوث كثافت آنها پاك گردد

[سوره العنكبوت (۲۹): آيات ۴۱ تا ۵۲]

اشاره

مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللّهِ أَولِياءَ كَمَثَلِ العَنكَبُوتِ اتَّخَذَت بَيتاً وَ إِنَّ أَوهَنَ البُيُوتِ لَبَيتُ العَنكَبُوتِ لَو كانُوا يَعلَمُونَ (۴۱) إِنَّ اللّهَ يَعلَمُ ما يَدعُونَ مِن دُونِهِ مِن شَيءٍ وَ هُوَ العَزِيزُ الحَكِيمُ (۴۲) وَ تِلكَ الأَمثالُ نَضرِبُها لِلنّاسِ وَ ما يَعقِلُها إِلاَّ العالِمُونَ (۴۳) خَلَقَ اللّهُ السَّماواتِ وَ الأَرضَ بِالحَقِّ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآيَةً لِلمُؤمِنِينَ (۴۴) اتلُ ما أُوحِيَ إِلَيكَ مِنَ الكِتابِ وَ أَقِمِ الصَّلاةَ إِنَّ الصَّلاةَ تَنهى عَنِ الفَحشاءِ وَ المُنكَرِ وَ لَذِكرُ اللّهِ أَكبَرُ وَ اللّهُ يَعلَمُ ما تَصنَعُونَ (۴۵)

وَ لا تُجادِلُوا أَهلَ الكِتابِ إِلاّ بِالَّتِي هِيَ أَحسَنُ إِلاَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنهُم وَ قُولُوا آمَنّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَينا وَ أُنزِلَ إِلَيكُم وَ إِلهُنا وَ إِلهُكُم واحِدٌ وَ نَحنُ لَهُ مُسلِمُونَ (۴۶) وَ كَذلِكَ أَنزَلنا إِلَيكَ الكِتابَ فَالَّذِينَ آتَيناهُمُ الكِتابَ يُؤمِنُونَ بِهِ وَ مِن هؤُلاءِ مَن يُؤمِنُ بِهِ وَ ما يَجحَدُ بِآياتِنا إِلاَّ الكافِرُونَ (۴۷) وَ ما كُنتَ تَتلُوا مِن قَبلِهِ مِن كِتابٍ وَ لا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ إِذاً لارتابَ المُبطِلُونَ (۴۸) بَل هُوَ آياتٌ بَيِّناتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا العِلمَ وَ ما يَجحَدُ بِآياتِنا إِلاَّ الظّالِمُونَ (۴۹) وَ قالُوا لَو لا أُنزِلَ عَلَيهِ آياتٌ مِن رَبِّهِ قُل إِنَّمَا الآياتُ عِندَ اللّهِ وَ إِنَّما أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ (۵۰)

أَ وَ لَم يَكفِهِم أَنّا أَنزَلنا عَلَيكَ الكِتابَ يُتلى عَلَيهِم إِنَّ فِي ذلِكَ لَرَحمَةً وَ ذِكرى لِقَومٍ يُؤمِنُونَ (۵۱) قُل كَفى بِاللّهِ بَينِي وَ بَينَكُم شَهِيداً يَعلَمُ ما فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ الَّذِينَ آمَنُوا بِالباطِلِ وَ كَفَرُوا بِاللّهِ أُولئِكَ هُمُ الخاسِرُونَ (۵۲)

صفحه : ۴۳

(ترجمه)

مثل كسانى كه بغير از خدا دوستانى (يعنى خدايانى) گرفتند در سستى و بى اعتمادى مثال خانه عنكبوت ماند كه براى خود خانه‌اى تهيه مينمايد و اگر بدانيد سست ترين خانه‌ها خانه عنكبوت است (۴۱)

محقّقا خدا ميداند آنچه را كه بغير او ميخوانند و خداوند غالب و درستكار است (۴۲)

و چنين مثلهايى براى مردم ميزنيم (لكن) تعقّل نميكنند و نميفهمند مگر دانايان (۴۳)

خداوند آسمانها و زمين را بحق و درستى آفريده و هر آينه (در آفرينش آنها) آيت و نشانه‌اى است براى آنهايى كه ايمان آورده‌اند (۴۴)

اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم آنچه از كتاب (قرآن) بر تو وحى گرديده براى مردم بخوان و نماز را بپاى دار محقّقا نماز (انسان را) از كارهاى زشت (غير عقلايى) و آنچه از آن نهى شده باز ميدارد و هر آينه ياد خدا بزرگتر است و آنچه ميكنيد خدا

میداند (۴۵)

(ای مؤمنین) با اهل کتاب مجادله و بحث نکنیـد مگر بآنچه آن نیکوتر باشد مگر از آنها کسانی را که ستم کرده بودند و بگوئید به آنچه بر ما نازل گردیـده و آنچه بر شـما نازل گردیده ما ایمان آوردیم و خدای ما و خدای شـما یکی است و ما تسلیم شدگان آن خدای واحد میباشیم (۴۶)

ای محمّد (ص)

صفحه : ۴۴

همین طوری که بر پیمبران گذشته کتاب فرستادیم بر تو هم کتاب فرستادیم و کسانی را که بآنها کتاب عطاء نمودیم بقرآن ایمان میآورند و بعضی از آن جماعت کسی است که باو ایمان آورده و بآیات ما انکار نمیکنند مگر کافرین (۴۷)

(ای رسول اکرم «ص») تو قبلا کتابی نخوانده بودی و بدست خود کتابی ننوشته بودی و اگر خوانده یا نوشته بودی تباه کاران راهی برای شک و گمراه کردن عوام پیدا مینمودند (۴۸)

بلکه قرآن آیات روشن است در سینه‌های کسانی که بآنها علم عطاء گردیـده و جحود و انکار آیات ما را نمیکننـد مگر ستمکاران (۴۹)

و (کافرین) گفتنـد چرا بر (محمّد ص) آیات و معجزاتی فرود نیامده بگو تمام آیتها نزد خداست و من از جانب خدا تهدید کننده و ترساننده هویدایی میباشیم (۵۰)

آیا برای آنها کافی نیست که ما برای تو کتابی نازل نمودیم که بر آنها خوانـده شود و حقیقهٔ در نازل کردن قرآن رحمت و تذکّر و اندرزی است برای جماعتی که ایمان آورند (۵۱)

ای محمّـد (ص) بگو خـدا کافی است که بین من و شـما گواه باشـد و خدا میداند آنچه را که بین آسـمانها و زمین است و آنان که بباطل ایمان آورده‌اند و بخدا کافر گردیدند آن گروه زیان کاران خواهند بود (۵۲)

توضیح آیات

اشاره

مَثَلُ الَّذِینَ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللّهِ أَولِیاءَ کَمَثَلِ العَنکَبُوتِ اتَّخَذَت بَیتاً در آیـات قرآن برای غـافلین و کسـانی که بجز محسوسـات و مادّیّات توجّهی بمعنویّات ندارنـد مثالهایی زده شـده که معقولات را در پرده محسوسات بنگرند و تعقّل بنمایند اگرچه مثال بوجهی مقرّب و بوجوهی مبعد خواهد بود لکن مثال اندازه‌ای معقول را نزدیک بذهن میگرداند اینکه است که در اینکه مبارک آیه دوستی بـا غیر خـدا را در بی اعتباری تشبیه بخانه عنکبوت نموده و تشبیه بخانه عنکبوت بـدو اعتبار مطلب را بـذهن نزدیک میگردانـد یکی باعتبـار صورت و دیگری باعتبار معنی خانه عنکبوت با آن اشـکال هندسـی و نازک کاری بسیار جالب توجّه است بطوری که هیچ مهندس و ریاضی دان شاید نتواند چنین

صفحه : ۴۵

نقشه‌ای بـاین ظریفی و طرّاری در ذهن خود نقشه نمایـد چه جـای آنکه در خـارج در مقـام عمـل بیاورد و اینکه یکی از نمایشـهای

قدرت الهی بشمار میرود و دیگر از جهت سستی و بی‌اعتباری که اینکه نقشه باین شکیلی و قشنگی بیک باد مختصری یا یک نفس آهسته‌ای بزودی پراکنده میگردد و هیچ دوامی و استقراری ندارد و نیز هیچ فائده‌ای در آن متصوّر نمیباشد وَ إِنَّ أَوهَنَ البُیُوتِ لَبَیتُ العَنکَبُوتِ لَو کانُوا یَعلَمُونَ سست ترین خانه‌ها خانه عنکبوت است اگر بدانید، چنین است دوستی با غیر خدا مثل دوستی با کفّار یا بتها که بسا میشود در ظاهر جالب توجّه و طبیعت بغلط مایل بآن میگردد و نفس خیانت کار بوسوسه شیطانی آن را در نظر آراسته میگرداند لکن در واقع و حقیقت مثال همان خانه عنکبوت ماند که نه دوام دارد و نه استقرار و نه فائده و نتیجه مطلوبی از آن عاید میگردد لکن دوستی با حق تعالی چنانچه در سوره صف آیه ۴ در وصف مؤمنین مجاهدین فرموده «کَأَنَّهُم بُنیانٌ مَرصُوصٌ» تشبیه میکند آنان را ببناء استوار که پایه آن در قعر دل موحّد ریخته شده و بناء آن چنان محکم و استوار گردیده مانند کوه پا برجا که بادهای مخالف اوهام و شکوک وی را تکان نخواهد داد قوله تعالی در سوره ابراهیم آیه ۲۹ «کَلِمَةً طَیِّبَةً کَشَجَرَةٍ طَیِّبَةٍ أَصلُها ثابِتٌ وَ فَرعُها فِی السَّماءِ» کلمه طیّبه «لا اله الّا اللّه» را تشبیه نموده بدرخت پاکیزه‌ای که در زمین پاک غرس گردد که ریشه آن در قعر دل موحّد جای گزین میگردد و شاخهای آن سر بفلک میکشد و همه وقت میوه و ثمره آن تازه است و موحّد از آن کامیاب خواهد گردید و آن «عروة الوثقی» است که گسستگی ندارد و آن ریسمانی است کشیده شده از سماء رحمت بارض ممکنات هر کس چنگ بآن زد از مرتبه خاک سر بفلک آرد إِنَّ اللّهَ یَعلَمُ ما یَدعُونَ مِن دُونِهِ مِن شَیءٍ اینکه آیه متفرّع بر آیه بالا است که خدای تعالی عالم و دانا است و بر ظاهر و باطن شما مطّلع است و میداند آنچه را که بغیر خدا پرستش مینمائید شاید «ما» استفهام باشد در موضع نصب بیدعون و جایز نیست منصوب باشد

صفحه : ۴۶

بیعلم لکن جمله «ما یدعون» در محل نصب بیعلم میباشد و «من» تبیینی است یعنی خدا میداند چه چیز را میپرستید، و شاید «ما» نافیه باشد و «من» زائده و «شیئی» مفعول «یدعون» و بنا بر اینکه توجیه چنین میشود که خدا میداند مشرکین چیزی را نمی پرستند زیرا که بتها در حکم لا شیئی میباشند، و شاید «ما» در «ما یدعون» موصوله باشد بمعنی «الّذی» و از خدا وعید باشد بر کفّار که خدا میداند آنچه را که اینکه کفّار عبادت میکنند وَ هُوَ العَزِیزُ الحَکِیمُ اعتراض بمشرکین نموده و اشاره است به اینکه شما چگونه جمادی را پرستش میکنید که نه شعور دارد نه ادراک، خدای شما که مستحق پرستش و عبادت است غالب و قاهر و حکیم و درستکار است و او مستحق پرستش و عبادت است نه غیر او وَ تِلکَ الأَمثالُ نَضرِبُها لِلنّاسِ وَ ما یَعقِلُها إِلَّا العالِمُونَ «تلک» از اسماء اشاره است، اشاره به اینکه اینکه مثلهایی که در آیات مثل عنکبوت در آیه بالا ـ و بسیاری از آیات دیگر برای فهم عموم مردم مثلهایی زده شده که اندازه‌ای معقولات را در پرده محسوسات بنگرند زیرا که نوع افراد بشر از بس در محسوسات فرو رفته‌اند برای آنان امکان ندارد که معانی و امور عقلی را بتوانند مجرّد از محسوسات تعقّل بنمایند لکن علمای حقیقی که عالم بحقایق و معنویات گردیده‌اند دیگر محتاج باین مثالها نخواهند بود بدون مثال بتعقّل بعض حقایق امور برای آنها مکشوف خواهد

شد خَلَقَ اللّهُ السَّماواتِ وَ الأَرضَ بِالحَقِّ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَةً لِلمُؤمِنِینَ «حق» را مقابل باطل آرند، شاید آیه در مقام بیان معرفی علماء باشد که علماء و دانشمندان کسانی میباشند که بروح پاک و عقل مجرّد و ایمان حقیقی که در قلب و ذاتشان نفوذ نموده آنان «کشجرة طیّبة» مانند که «اصلها فی الارض و فرعها فی السماء» که حق و کلمه توحید در باطن جانشان ریشه دوانده و شاخهای آن بتمام جدولهای قوای روحیّه‌شان سرکشیده چنین اشخاصی تمام موجودات ارضی و سمائی

صفحه : ۴۷

را بنظر عبرت مینگرند و همه را آیات تکوینی و نشانه‌های قدرت و علم ازلی می‌بینند و در اثر مؤثّر را مینگرند و میدانند که

آسمانهای با اینکه عظمت و زمین با اینکه وسعت بیهوده آفریده نشده دست توانای قدرت برای مصلحت بزرگی آنها را از عدم و نیستی بعالم وجود آورده و البتّه غایت و فائده بزرگی در نظر خواهد بود اتلُ ما أُوحِيَ إِلَيكَ مِنَ الكِتابِ وَ أَقِمِ الصَّلاةَ إِنَّ الصَّلاةَ تَنهى عَنِ الفَحشاءِ وَ المُنكَرِ خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که برای مردم بخوان آنچه را که از آیات قرآن از طریق وحی بتو رسیده و مردم را بوعد و وعید آن متذکّر گردان و نماز را بپای دار و استقامت و پایداری بنما در آن زیرا که نماز معجونی مانند که اثرش چنین خواهد بود که اگر با اجزاء و شرایط واقع گردد مخصوصا با حضور قلب و توجّه کامل مثل آب طاهر مانند که غسل در آن تمام کثافات بدن را رفع مینماید، نماز صحیح نیز چنین خواهد بود که تمام چرکیها و قذارات درونی نماز گذار را پاک میگرداند و زنگ هر عمل قبیحی و هر صفت ناشایسته‌ای که موجب فحشاء و عمل زشت یا آنچه را که باعث خلاف دستورات شرع مطهّر میگردد از آینه دل پاک میکند و قلب را جلاء میدهد و برایمان و یقین مؤمن افزوده خواهد گردید لکن متأسّفانه نمیدانم چه شده و چه سببی پیدا نموده که چنین معجونی که بایستی دوای دردهای مزمن ما باشد در بیشترین مردم اثر واقعی خود را از دست داده و غالبا امراض درونی مؤمنین را رفع نمیکند، فلان مؤمن چهل یا پنجاه سال نماز میکند و می‌بینیم ذرّه‌ای در اخلاق و روحیّه او تأثیر ننموده و اینکه عبادتهای چند ساله او جلوگیری از هیچ فحشاء و منکر او نکرده آیا عیب درکی است و از کجا ناشی گردیده (البته از ما است که بر ما است) که ماها بصورت قانع گردیده‌ایم و از معنی و حقیقت غافل شده‌ایم قشر را گرفته‌ایم و لب را رها نموده‌ایم از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است «که فرموده
من لم تنهه صلاته عن الفحشاء و المنکر لم تزدد من اللّه الّا بعدا
» کسی که نمازش وی را از فحشاء و منکر باز ندارد برای او

صفحه : ۴۸

از جانب خدا چیزی زیاد نمیگردد مگر دوری (طبرسی) بعضی از مفسّرین در توجیه آیه فحشاء و منکر را بموقع نماز تخصیص داده‌اند که نماز گذار در حال نماز البتّه فحشاء و منکری از وی صادر نمیگردد، لکن اطلاق آیه آبی از اینکه توجیه است زیرا که آیه چنین ارائه میدهد که اثر نماز چنین است که نماز گذار را از هر عمل زشت و آنچه در آن منع رسیده باز میدارد، و وقتی مشاهده میکنیم که بسیاری از نماز کنندگان مشغول اعمال ناشایسته میباشند معلوم میشود که اینکه نمازی که مطلوب شارع است نخواهد بود وَ لَذِكرُ اللّهِ أَكبَرُ وَ اللّهُ يَعلَمُ ما تَصنَعُونَ

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- «اکبر» افعل التفضیل و بمعنی بزرگتر بودن است یعنی نماز از باقی طاعات دیگر که خالی از ذکر باشد بزرگ‌تر است و وجه افضلیّت صلاة برای اینکه است که چون نماز مشتمل بر ذکر و حمد و تسبیح و دعاء و باقی اذکار است اینکه است که از باقی عبادات افضل خواهد بود و نماز را ذکر نامیده چنانچه فرموده «فَاسعَوا إِلى ذِكرِ اللّهِ» گویا گفته نماز بزرگتر از هر چیزی است زیرا که در آن ذکر و یاد خدا است، و از إبن عباس روایت شده «و لذکر اللّه ایّاکم برحمته اکبر من ذکرکم ایّاه بطاعته» (طبرسی) ۲- یاد کردن خدا شما را بزرگتر خواهد بود از یاد کردن شما خدا را زیرا که یاد او نسبت بما مهتر و بهتر از یاد کردن ما است او را زیرا که خواندن ما بطور تعبّد و تذلّل است و یاد او نسبت بما بوجه رحمت و لطف و مغفرت است ۳- از ابو درداء و قتاده و إبن زید نقل شده که گفته‌اند معنی آیه چنین است «ذکر خدا بزرگتر و فاضل تر و بهتر از هر چیزی است» (ابو الفتوح رازی) در آیات و احادیث و اخبار بقدری تعریف و تمجید از ذاکرین شده که ذکر تمام آنها محتاج بکتاب علی حده خواهد بود در سوره بقره آیه ۱۴۷

«فَاذكُرُونِی أَذكُركُم» در اینكه آیه یاد كردن بنده خدا را

صفحه : ۴۹

مقدّم انداخته بر یاد خدا بنده را یعنی مرا یاد كنید تا شما را یاد كنم در سوره آل عمران آیه ۱۸۸ در تعریف ذاكرین فرموده «الَّذِینَ یَذكُرُونَ اللّهَ قِیاماً وَ قُعُوداً وَ عَلی جُنُوبِهِم وَ یَتَفَكَّرُونَ فِی خَلقِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ» ذاكرین كسانی خواهند بود كه در همه حال ایستاده و نشسته و خوابیده متذكّر حقّند و در حقیقت آسمانها و زمین فكر میكنند در سوره احزاب آیه ۴۱ «یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اذكُرُوا اللّهَ ذِكراً كَثِیراً وَ سَبِّحُوهُ بُكرَةً وَ أَصِیلًا» خطاب بتمام مؤمنین است كه بسیار خدا را یاد كنید و در سبح و شام او را تسبیح و ستایش نمائید و امثال اینكه آیات و اخبار بسیار است باید دانست كه ذكری كه اینكه همه تعریف و تمجید در باره آن رسیده همین تلفّظ نمودن بكلمات بتنهایی وافی بمقصود نیست زیرا كه اصل و حقیقت ذكر تذكّر و بیاد بودن خدا و آثار عظمت و تفكّر در عجائب خلقت او است منتهی الامر زبان حاكی و ترجمان از قلب است، اگر انسان در اكثر اوقات بدل متوجّه بخدای تعالی باشد و بزبان اذكاری كه از طریق شرع رسیده مداومت نماید با خلوص نیّت مسلّما باندك وقتی انس بحق تعالی پیدا میكند و از انس محبّت تولید میگردد و از محبّت قرب پدید میشود آن وقت مقام بنده را بجوار احدیّت نزدیكتر خواهد گردانید وَ اللّهُ یَعلَمُ ما تَصنَعُونَ آیه بمؤمنین تذكّر میدهد كه آنچه از اطاعت مثل نماز و ذكر و باقی اعمال دیگر از كارهای خوب كه یا بارشاد عقلتان و یا بحكم رسول انجام میدهید و نیز آنچه از اعمال قبیح و زشت كه بر خلاف رویّه عقلایی و خلاف حكم شارع بوده عمل نموده‌اید همه آنها در احاطه علم حضوری حق تعالی ظاهر و بارز خواهد بود و باید مؤمنین بدانند كه هر عملی را در خور آن پاداشی خواهد بود كه البته بآن خواهند رسید وَ لا تُجادِلُوا أَهلَ الكِتابِ إِلّا بِالَّتِی هِیَ أَحسَنُ إِلَّا الَّذِینَ ظَلَمُوا مِنهُم مجادله بر وزن مفاعله آن است كه بین دو نفر باشد كه هر یك در مقام محاجّه و مباحثه بخواهد دیگری را ملزم گرداند در اینكه آیه بمؤمنین دستور میدهد كه موقعی

صفحه : ۵۰

كه خواستید با اهل كتاب مثل یهود و نصاری مجادله كنید و راجع بدین بحث نمائید جدیّت نمائید كه به هر طوری كه نیكوتر باشد با آنان سخن گوئید مثل اینكه اول با رفق و مدارا و كلام جالب توجّه دل آنها را بسوی خود جذب كنید و از سخنان خشن و ركیك خوداری نمائید كه اصلا مایل گردند با شما مكالمه نمایند و بعدا حتی الامكان مسلّمیات خود آنها را بگیرید و بطریق خودشان آنان را بدین حق ملزم گردانید و اصلا طریق ارشاد چنین است كه اول از راه رفق و مدارا سخن گفته شود و اگر از اینكه راه نشد بعدا از طریق جهاد آنهم از كفّار كسانی كه ستمكار باشند كه در مقام اذیّت مؤمنین و فساد در اسلام برآمده‌اند كه علاجی برای رفع فساد آنان نشود مگر بجهاد وَ قُولُوا آمَنّا بِالَّذِی أُنزِلَ إِلَینا وَ أُنزِلَ إِلَیكُم وَ إِلهُنا وَ إِلهُكُم واحِدٌ وَ نَحنُ لَهُ مُسلِمُونَ آیه ارشاد باین است كه برای تألیف قلوب اهل كتاب بطریق مجادله و بحث با آنها برآئید و چنین دستور میدهد كه اول از طریق اتّحاد و یگانگی با آنان مكالمه نمائید و بگوئید ما در اصل دین كه در حدیث دارد «اول الدین معرفة الجبّار» با شما یكی میباشیم و بآنچه بر ما (یعنی قرآن) و آنچه بر شما مثل تورات و انجیل و زبور و باقی كتابهای آسمانی نازل گردیده متّفقیم و خدای ما و شما یكی است و ما تسلیم همان خدای یگانه میباشیم و باین طریق آنان را بدین اسلام مائل گردانید و محسّنات آن را بآنان ابلاغ نمائید كه شاید آنها راغب گردند و بطور رضا و دانستگی مایل گردند كه اسلام بیاورند و اگر باین طریق مایل نگردیدند و بنای دشمنی و خصومت را گذاشتند چنانچه در آیه فرموده «إِلَّا الَّذِینَ ظَلَمُوا» آن وقت با آنان بجنگید وَ كَذلِكَ أَنزَلنا إِلَیكَ الكِتابَ فَالَّذِینَ آتَیناهُمُ الكِتابَ یُؤمِنُونَ بِهِ وَ مِن هؤُلاءِ مَن یُؤمِنُ بِهِ «كذلك» از اسماء اشاره است یعنی همین طوری كه برای پیمبران پیش كتاب مثل تورات و انجیل فرستادیم بسوی تو «قرآن» فرود آوردیم كه تصدیق كننده باقی

صفحه : ۵۱

كتب سماوى است و به آنهايى كه قبلا كتاب عطاء شده بود مثل عبد اللّه بن سلام و امثال او بقرآن ايمان مى‌آورند «وَ مِن هؤُلاءِ» يعنى از اهل مكّه كسانى هستند كه ايمان مى‌آورند بقرآن، و بقول بعضى مفسّرين مقصود از «هؤلاء» كه بآنان كتاب داده شده آنهايى بودند كه پيش از زمان حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و در زمان خود حضرت رسول بعلاماتى كه در كتب آسمانى ديده بودند قبلا ايمان آورده بودند وَ ما يَجحَدُ بِآياتِنا إِلَّا الكافِرُونَ بقدرى آيات قرآن در اعجاز ظاهر و هويدا است كه ديگر براى احدى جاى شكّ و ترديد باقى نگذاشته و انكار نميكنند مگر آنهايى كه از روى عناد و ضديّت بخواهند كفر ورزند و اينكه آيات ظاهر هويدا را بكفر و جحود خود بپوشانند وَ ما كُنتَ تَتلُوا مِن قَبلِهِ مِن كِتابٍ وَ لا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ اينكه آيه در مقام بيان اعجاز قرآن است كه رسول خود را مخاطب گردانيده كه اى پيمبر گرامى تو پيش از آنكه رسالت خود را بمردم ابلاغ گردانى و بعض آياتى كه بر تو فرود آمده بر آنان بخوانى كتابى نديده و نخوانده بودى و بدست خود هم خطّى ننوشته بودى كه ياد داشت تو باشد و اينكه مطلب بر همه معلوم و مسلم است كه تو بظاهر امّى و ناخوانده ميباشى و اينكه قرآن وحى است و براى اثبات پيمبرى تو نازل گرديده زيرا كه براى هيچ عاقلى شكّ و ترديدى باقى نخواهد بود كه چنين آياتى كه بزرگترين دانشمندان و متبحّر ترين فيلسوفان عالم بكوچكترين اسرارش پى نبرند از عهده بشر خارج است پس چگونه ممكن است كه آدم بى‌سواد امّى بتواند از خود چنين آياتى انشاء نمايد، با اينكه حال مردمانى كه در مقام ابطال دين تو ميباشند در آيات قرآنى تشكيك مينمايند مثل اينكه بعضى از اهل كتاب ميگفتند كه در كتاب ما رسول خاتم را معرفى نموده كه او امّى است نه چيزى خوانده و نه كلمه‌اى نوشته و اينكه همان رسولى است كه در كتب ما آن را توصيف نموده، و بعضى ديگر مى گفتند حضرتش در راه مسافرت بشام كه براى تجارت ميرفته با بعضى از رهبانيّين تماس گرفته و اينكه آيات را از آنان آموخته، و بعضى ديگر چنين ميگفتند يك نفر نصرانى

صفحه : ۵۲

بنام بلعام در مكّه آهنگرى ميكرد و شمشيرهاى خوب ميساخت پيمبر اكرم گاهى كه از جلو دكّان وى گذر مينمود قدرى ميايستاد و صنعت او را مينگريست و شايد او را باسلام نيز دعوت مينمود و مشركين از اينجا سوء استفاده نموده ميگفتند محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از اينكه مرد چيز ميآموزد و بنام وحى برخ مردم ميكشد، در قرآن كريم براى ردّ قول آنها در سورة النحل آيه ۱۰۵ فرموده «وَ لَقَد نَعلَمُ أَنَّهُم يَقُولُونَ إِنَّما يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِسانُ الَّذِى يُلحِدُونَ إِلَيهِ أَعجَمِيٌّ وَ هذا لِسانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ» توده عرب براى اينكه مردم را باشتباه اندازند ميگفتند كه محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم داستان پيمبران را از اينكه مرد رومى مى‌آموزد قرآن براى ردّ قول آنان فرموده آن شخص رومى عجمى است نه عرب و قرآن كلام عربى فصيح است و نكته كلام اينجا است كه يكى از اعجاز قرآن فصاحت و بلاغت در كلام

عربى است و اگر قرآن از جانب خدا نيست شما آن حكايات را بگيريد و بزبان عربى فصيح بياوريد إِذاً لَارتابَ المُبطِلُونَ يعنى اگر تو ميخواندى يا مى‌نوشتى اهل باطل راهى براى بشك انداختن پيدا ميكردند و لكن چون كه تمام اهل مكّه ميدانستند كه رسول اكرم (ص) امّى است و درس نخوانده است كه كتابى ديده باشد و حكايت و داستان گذشتگان را فرا گرفته و بر آنان بخواند با اينكه حال ديگر جاى شكّ و ريبى باقى نميماند كه كسى انكار حجيّت قرآن را بنمايد مگر آنهايى كه در مقام ابطال و خاموش كردن چراغ اسلام ميباشند كه شبهه تراشى نموده و گمان ميكردند بسخنان مزخرفشان مى‌توانند نور هدايت را خاموش نمايند ديگر نميدانستند (وَ اللّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَ لَو كَرِهَ الكافِرُونَ) اگرچه در قرآن مجيد حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم را «امّى» معرفى نموده و آيه مطلق است و چنين مينمايد كه تا آخر عمر حضرتش باين صفت باقى بوده، لكن نظر به اينكه بايستى پيمبران و خلفاء

آنها در تمام کمالات نفسانی و روحانی سر آمد و بالاتر از اهل زمانشان باشند زیرا که در تمام جهات آن بزرگواران پیش رو آنها و پیشوای همه میباشند مخصوصا نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که البتّه بایستی در تمام صفات کمالیّه از تمام

صفحه : ۵۳

افرادی که تا قیامت بوجود میآیند برتر و بالاتر باشد و شکّی نیست که از جمله کمالات نفسانی خواندن و نوشتن است پس باین لحاظ میتوان گفت که حضرتش قبل از بعثت امّی بوده زیرا که با امّی بودنش اعجاز قرآن را ظاهرتر میگرداند لکن ممکن است پس از آن بانزال وحی و شرح قلب مبارکش که در سوره «الم نشرح» آیه اول فرموده «أَ لَم نَشرَح لَکَ صَدرَکَ» سینه او چنان باز گردیده که حتّی نوشتنیها و خواندنیها نزد او ارائه داده شده باشد و شاهد بر اینکه مطلب آن روایت متّفق علیه بین شیعه و سنّی است که هنگام موتش فرمود قلم و دوات بیاورید که برای شما چیزی بنویسم که هیچ وقت گمراه نگردید و عمر ممانعت کرد و نسبت هذیان بآن عقل کل داد بَل هُوَ آیاتٌ بَیِّناتٌ فِی صُدُورِ الَّذِینَ أُوتُوا العِلمَ «بل» را برای اضراب و ردع می‌آورند و ارائه میدهد که نه چنین است که مردمان باطل و گزاف گو گمان کرده‌اند که آیات قرآن ساخته شده و پرورش داده شده دست بشری است بلکه اینکه آیات از محلّ صدق و حقیقت در قلب و روح صاحبان علم و دانش فرود آمده و آنها علومشان از سر چشمه علم ازلی ریزش نموده اشخاصی که بآنان علم عطاء شده در مرتبه اول پیمبران و اوصیاء آنانند که علومشان از مصدر علم ازلی بدون ترتیبات قوانین منطقی و علوم کسبی گرفته شده و علوم آنها موهبتی است که بدون سابقه فکر و ترتیب مقدّمات نظری از مبدء فیّاض بقلب مبارکشان ریزش نموده، و در مرتبه ثانی کسانی میباشند که تحت الشعاع نور وجود آنها واقع گردیده‌اند و در اثر متابعت و بندگی قلب و دل خود را بنور دانش اولیای حق تعالی رونق داده و علم حقیقی در اعماق روح و جان آنان نفوذ نموده بطوری که دیگر در معارف حقّه محتاج بادلّه فلسفی نخواهند بود بلکه از طریق علم بوجدان رسیده‌اند وَ ما یَجحَدُ بِآیاتِنا إِلَّا الظّالِمُونَ کسانی بآیات روشن و واضح جحود و انکار میکنند که از روی جهل و بیخردی بخود ستم نموده و خود را از اولیاء حق تعالی دور گردانیده و از نور دانش آنها استضائه نمینمایند و در تاریکی جهل فرو رفته و چشم دلشان کور گردیده

صفحه : ۵۴

وَ قالُوا لَو لا أُنزِلَ عَلَیهِ آیاتٌ مِن رَبِّهِ و آنان کسانی میباشند که از اینکه آیات جلیّ و واضح قرآنی که نزد اهل خرد هر آیه‌ای از آن اقیانوس کبیری ماند که در قعر آن خروارهای جواهر و گوهرهای شب نمای علوم و معارف مندرج گردیده و اهل دانش غوّاص وار در قعر آن فرو رفته و هر کس بقدر استعداد و نیروی دانشی که دارد اندازه‌ای از آن جواهرات قیمتی را بدست می‌آورد و امور دنیا و عقبای خود را رونق میدهد و دیگر بچیز دیگری نیازمند نخواهد بود چشم پوشیده و بحضرتش اعتراض مینمودند ایراد کفّار و مشرکین بر نبی اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اینکه بود که چرا معجزه‌ای مثل معجزه باقی پیمبران مثل معجزه موسی (ع) و عیسی (ع) که عصا

اژدها گردد یا مرده زنده شود یا شتری مثل ناقه صالح از کوه بیرون آید یا آنچه ما بخواهیم از تو بتوانی غیر از آنچه خدا بدست تو جاری کرده بدلخواه ما برای ما بیاوری چنین نیستی، قوله تعالی حکایهٔ از آنها که میگفتند «وَ قالُوا لَن نُؤمِنَ لَکَ حَتّی تَفجُرَ لَنا مِنَ الأَرضِ یَنبُوعاً سوره بنی اسرائیل آیه ۹۲ با اینکه پیغمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنانچه بتواتر رسیده مثل شق القمر و بیرون آمدن چشمه آب از انگشتان مبارکش و غیر اینها که بسیار نقل شده معجزه‌های زیاد داشت با اینکه حال اعرابی که در باره آنان فرموده «الأَعرابُ أَشَدُّ کُفراً وَ نِفاقاً» در مقام ضدّیت و خورده گیری ایرادهای بی‌مورد میگرفتند و گمان میکردند باین چیزها میتوانند نور اسلام را خاموش کنند قُل إِنَّمَا الآیاتُ عِندَ اللّهِ وَ إِنَّما أَنَا نَذِیرٌ مُبِینٌ اینکه است که از جانب ربّ العزهٔ خطاب بسفیر اعظمش

مینماید که باین مشرکین بگو تمام معجزه‌ها که بدست پیمبران اجراء میگردیده نزد خدا است و در هر موقعی از روی حکمت و علم بصلاح برای اثبات رسالت آنچه را که بخواهد بدست پیمبران خود ظاهر میگرداند، پیمبران باراده خود کاری نه از گفتار و نه از کردار از پیش خود انجام نخواهند داد بلکه مطیع امر پروردگارند آنچه را او بخواهد بدست آنها اجراء

صفحه : ۵۵

میگرداند و من موظّفم که شما را تهدید نمایم و بترسانم و بشما تذکّر دهم که برای اینکه اعمال و افعال بدتان پاداش بدی است و مجازات ناگواری خواهید دید أ وَ لَم یَکفِهِم أَنّا أَنزَلنا عَلَیکَ الکِتابَ یُتلی عَلَیهِم همزه «أ وَ لَم» استفهام انکاری است و در مقام اعتراض بکفّار برآمده که ای رسول اکرم اینکه قرآن اینکه کتابی که برای تو از سماء علم و قدرت فرود آوردیم که برای آنان تلاوت نمایی با اینکه همه اعجاز و رموز و اسراری که در آن منطوی گردیده بطوری که عقلای عالم در مقابل عظمت آن زانو میزنند آیا در اعجاز آن کافی نیست و همین بس نیست که با اینکه فصحاء و دانشمندان عرب که اهل لسان و ادبیت میباشند با کمال کوشش که در معارضه نمودن با آن داشتند و باعتراف خود قرآن اگر سوره‌ای مثل آن می‌آوردند اعتبار قرآن از بین میرفت از آوردن سوره‌ای بلکه آیه‌ای از آن عاجز مانده و اظهار عجز مینمایند با اینکه حال دیگر در نظر متدبّر شکّی باقی نخواهد ماند که با بودن قرآن دیگر برای اثبات نبوّت محتاج بدلیل دیگری نمیباشیم إِنَّ فِی ذلِکَ لَرَحمَةً وَ ذِکری لِقَومٍ یُؤمِنُونَ پس از آن کلام را مؤکّد گردانیده و اشاره بقرآن مینماید که آیات قرآنی چراغ هدایت است برای جماعت مؤمنین که از آن استضائه و استفاده کامل مینمایند و طریق هدایت و سعادتشان را پیدا نموده و در اثر پیروی آن بمقصد خواهند رسید قُل کَفی بِاللّهِ بَینِی وَ بَینَکُم شَهِیداً یَعلَمُ ما فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ خطاب برسولش نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باین کافرین که در آیات قرآن مناقشه میکنند و چنین گمان میکنند که قرآن ساخته شده دست بشری است بگو خدا را گواه میگیرم که اینکه قرآن از مقام صدق و حقیقت فرود آمده و گواهی خدا بین من و شما کافی خواهد بود زیرا که او آنچه در آسمانها و زمین است میداند و بر او چیزی مخفی نخواهد بود وَ الَّذِینَ آمَنُوا بِالباطِلِ وَ کَفَرُوا بِاللّهِ أُولئِکَ هُمُ الخاسِرُونَ آنان که بحق ایمان آوردند فائز گردیده و رستگار شدند و آنان که بباطل پیوستند

صفحه : ۵۶

و از حق و بحق کافر گردیدند آنها زیانکارانند که مایه عمر خود را ببازیچه تلف نمودند و از عملشان سودی عایدشان نخواهد گردید بلکه ضرر و خسران بردند

[سوره العنکبوت (۲۹): آیات ۵۳ تا ۶۹]

اشاره

وَ یَستَعجِلُونَکَ بِالعَذابِ وَ لَو لا أَجَلٌ مُسَمًّی لَجاءَهُمُ العَذابُ وَ لَیَأتِیَنَّهُم بَغتَةً وَ هُم لا یَشعُرُونَ (۵۳) یَستَعجِلُونَکَ بِالعَذابِ وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَةٌ بِالکافِرِینَ (۵۴) یَومَ یَغشاهُمُ العَذابُ مِن فَوقِهِم وَ مِن تَحتِ أَرجُلِهِم وَ یَقُولُ ذُوقُوا ما کُنتُم تَعمَلُونَ (۵۵) یا عِبادِیَ الَّذِینَ آمَنُوا إِنَّ أَرضِی واسِعَةٌ فَإِیّایَ فَاعبُدُونِ (۵۶) کُلُّ نَفسٍ ذائِقَةُ المَوتِ ثُمَّ إِلَینا تُرجَعُونَ (۵۷)
وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُم مِنَ الجَنَّةِ غُرَفاً تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها نِعمَ أَجرُ العامِلِینَ (۵۸) الَّذِینَ صَبَرُوا وَ عَلی رَبِّهِم یَتَوَکَّلُونَ (۵۹) وَ کَأَیِّن مِن دَابَّةٍ لا تَحمِلُ رِزقَهَا اللّهُ یَرزُقُها وَ إِیّاکُم وَ هُوَ السَّمِیعُ العَلِیمُ (۶۰) وَ لَئِن سَأَلتَهُم مَن خَلَقَ

السَّماواتِ وَ الأرضَ وَ سَخَّرَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللّه فَأَنّى يُؤفَكُونَ (۶۱) اللّه يَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن يَشاءُ مِن عِبادِهِ وَ يَقدِرُ لَه إِنَّ اللّه بِكُلِّ شَيءٍ عَلِيمٌ (۶۲)

وَ لَئِن سَأَلتَهُم مَن نَزَّلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَحيا بِهِ الأَرضَ مِن بَعدِ مَوتِها لَيَقُولُنَّ اللّه قُلِ الحَمدُ لِلّهِ بَل أَكثَرُهُم لا يَعقِلُونَ (۶۳) وَ ما هذِهِ الحَياةُ الدُّنيا إِلّا لَهوٌ وَ لَعِبٌ وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِيَ الحَيَوانُ لَو كانُوا يَعلَمُونَ (۶۴) فَإِذا رَكِبُوا فِي الفُلكِ دَعَوُا اللّه مُخلِصِينَ لَه الدِّينَ فَلَمّا نَجّاهُم إِلَى البَرِّ إِذا هُم يُشرِكُونَ (۶۵) لِيَكفُرُوا بِما آتَيناهُم وَ لِيَتَمَتَّعُوا فَسَوفَ يَعلَمُونَ (۶۶) أَ وَ لَم يَرَوا أَنّا جَعَلنا حَرَماً آمِناً وَ يُتَخَطَّفُ النّاسُ مِن حَولِهِم أَ فَبِالباطِلِ يُؤمِنُونَ وَ بِنِعمَةِ اللّهِ يَكفُرُونَ (۶۷)

وَ مَن أَظلَمُ مِمَّنِ افتَرى عَلَى اللّهِ كَذِباً أَو كَذَّبَ بِالحَقِّ لَمّا جاءَهُ أَ لَيسَ فِي جَهَنَّمَ مَثوىً لِلكافِرِينَ (۶۸) وَ الَّذِينَ جاهَدُوا فِينا لَنَهدِيَنَّهُم سُبُلَنا وَ إِنَّ اللّه لَمَعَ المُحسِنِينَ (۶۹)

صفحه : ۵۷

(ترجمه)

کفار (از روی استهزاء و سخریّه) از تو تعجیل عذاب میطلبند و اگر نبود آن مدت معین نامیده شده هر آینه عذاب آنان را فرا میگرفت و البته عذاب برای آنها بغتهً می‌آید در حالی که آنها غافل و بیخبرانند (۵۳)

بعجله از تو عذاب میطلبند و بدرستی که جهنم احاطه بکافرین دارد (۵۴)

روز قیامت از بالای سرشان و از زیر پاهایشان عذاب آنها را میپوشاند و بآنها میگویند (پاداش) اعمال خود را بچشید آن اعمالی که (در دنیا) قبلا عمل مینمودید (۵۵)

(خطاب بمؤمنین نموده) که ای بندگان من که ایمان آورده‌اید حقیقتا زمین من وسیع است پس مرا عبادت نمائید (۵۶)

هر جانداری چشنده مرگ خواهد بود پس از آن بسوی ما بازگشت مینمائید (۵۷)

و کسانی که ایمان آوردند و عمل نیکو کردند فرود میآورم آنان را در بهشت در غرفه‌هایی که جایگاه آنها باشد و از زیر آن غرفه‌ها آبهایی جریان دارد و در آن غرفه‌ها جاویدان خواهند بود و آن پاداش خوبی است برای عمل کنندگان (۵۸)

و آنان کسانی میباشند (که در سختیها) صبر کردند و بر پروردگارشان توکل نمودند (۵۹)

و چه بسیار از جنبندگان که نمیتوانند روزی خود را ذخیره و آماده کنند و خدا آنها را روزی میدهد و نیز شما را خدا روزی میدهد و اوست شنوا و دانا (۶۰)

و اگر از

صفحه : ۵۸

کافرین سؤال کنی که چه کس آسمان و زمین را آفریده و خورشید و ماه را مسخر گردانیده هر آینه میگویند البته خدا پس کجا باز گردیده میشوند (۶۱)

خدا است که روزی هر کس از بندگانش را که بخواهد وسیع میگرداند و روزی هر کس از بندگانش را بخواهد تنگ میگرداند و بحقیقت او بهر چیزی دانا است (۶۲)

ای محمّد اگر (از کافرین) پرسش نمایی که چه کس از آسمان آب را فرود آورده و زمین را بآب زنده گردانیده پس از مردن آن هر آینه البته میگویند خدا بگو حمد و سپاس مخصوص بخدا است بلکه اکثر آنها تعقل و فکر ندارند (۶۳)

و نيست اينكه زنـدگانى دنيا مگر لهو و بـازيچه بچه‌گـانه و اگر شـما حقيقـهٔ ميدانستيـد عـالم آخرت عـالم حيـات و زنـدگانى (جاويدانست) (۶۸)

وقتى كه در كشتى سوار شدنـد خـدا را ميخواننـد در حالى كه دين را براى خدا خالص ميگردانند و وقتى (از طوفان نجات يافتند) و بخشكى رسيدند براى او شريك قرار ميدهند (۶۵)

تا اينكه كافر بشوند بآنچه ما بآنها عطا نموديم و آنان (از عمرشان) تمتعى ميبرند پس از آن بزودى خواهند دانست (۶۶)

آيـا نديدنـد كه ما حرم را جاى امن قرار داديم و مردم از اطراف آن ربوده ميشونـد آيا بباطل ايمان مى‌آورنـد و بنعمت خـدا كفران مى‌ورزند (۶۷)

آيا كى است ستمكارتر از كسـى كه بخـدا افتراء بزند يا وقتى كه حق بروى (ثابت گرديد) تكذيب نموده آيا جهنم جايگاه كافرين نمى‌باشد (۶۸)

و كسانى كه در راه ما مجاهده و كوشـش نمودند البته ما آنها را براه خودمان هدايت خواهيم گردانيد و محققا خدا با نيكوكارانست (۶۹)

توضيح آيات

اشاره

وَ يَستَعجِلُونَكَ بِالعَذابِ وَ لَو لا أَجَلٌ مُسَمًّى لَجاءَهُمُ العَذابُ مشركين و كفار از آن غيظ و غضبى كه با رسول اكرم «ص» داشتند مثل نضر بن حارث و امثال او از روى سخريه و استهزاء از حضرتش در خواست عذاب مينمودند و ميگفتند آن عذابهايى را كه ما را بآن تهديد مى‌نمايى بعضى از آن را در همين جا

صفحه : ۵۹

بما نشان بده (فَأَمطِر عَلَينا حِجارَةً مِنَ السَّماءِ) امر كن از آسمان سنگ بر ما ريزش كند اينكه بود كه آيه بپيمبرش خبر ميدهد كه اگر نبود كه براى هر چيزى در ازل مطابق نظام عالم و حكمت الهى وقت معين تعيين گرديده بزودى عذاب آنان را فرا مى‌گرفت.

وَ لَيَأتِيَنَّهُم بَغتَةً وَ هُم لا يَشعُرُونَ و البته و مسلما بغتهٔ و يك دفعه عذاب آنها را خواهد گرفت در حالى كه غافل ميباشند يا در همين دنيا بعـذاب مبتلا ميگردند همين طور كه بجنگ بدر مبتلا گرديدند يا اينكه نظر به اينكه يكى از اوصاف حضـرتش «ص» اينكه بود كه او را (رحمـهٔ للعالمين) وصف نموده و خداونـد وعده فرمود كه عذاب استيصال مثل امتهاى سابق مثل قوم عاد و ثمود و غير اينها بامتش اينكه طور عـذاب نفرستد مقصود از عـذاب يك دفعه عـذاب قبر يا قيامت باشـد كه يك دفعه واقع خواهد گرديد و كافرين بعـذاب و شـكنجه سـخت گرفتار خواهنـد شد و آن وقتى كه آنان در مورد عذاب واقع مى‌گردند در حالى خواهد بود كه آنان قبلا ملتفت و متوجه عذاب نميباشند كه آن موقع مرگ يا ظهور قيامت باشد.

يَستَعجِلُونَكَ بِالعَذابِ وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالكافِرِينَ اينكه بيخردان عجله مى‌كننـد و از تو عـذاب مى‌طلبنـد ديگر نميداننـد كه الان جهنم بكـافرين احاطه دارد و اينان در همين عالم دنيا در جهنم شـرك و كفر كه در معنى و حقيقت جهنم واقعى است غوطه‌ورنـد و جهنم بآنها احاطه دارد و قيامت محل بروز و ظهور آن است.

بعضـى از مفسـرين (لمحيطهٔ) كه صـيغه فاعل است و براى حال آرند حمل بر استقبال نموده‌اند و گويند اينكه (لمحيطهٔ) بصيغه فاعل

آورده براى تحقق وقوع عذاب جهنم و ثبوت و دوام آن است كه در قيامت تحقق ميابد لكن تا ضرورت ايجاب نكند نبايد كلام را از ظاهرش منصرف گرداند در سوره همزه آيه ۵ در وصف (الحطمه) فرموده (نارُ اللّهِ المُوقَدَةُ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الأَفئِدَةِ) از ظاهر آيه

صفحه : ۶۰

چنين بر مى‌آيد كه در همين دنيا جهنم در باطن كفار تعبيه شده.

يَومَ يَغشاهُمُ العَذابُ مِن فَوقِهِم وَ مِن تَحتِ أَرجُلِهِم گويند عامل در يوم (لمحيطة) در آيه بالا است اشاره بكيفيت احاطه جهنم است كه در آن روز از بالاى سر آنها و زير پاهايشان عذاب بآنان احاطه خواهد نمود بطورى عذاب آنها را فراگرفته مانند لباسى كه از سر تا قدم را بپوشاند و جايى را فرو گذار ننموده.

وَ يَقُولُ ذُوقُوا ما كُنتُم تَعمَلُونَ آيا گوينده اينكه قول كى است مفسرين گويند خدا ميگويد و بقول ديگر خزنه دوزخ بكفار ميگويند اينكه عذابى است كه باعمال زشت خود در دنيا مهيا نموده‌ايد و امروز كه روز پاداش و نتيجه اعمال است طعم عذاب را بچشيد.

يا عِبادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرضِي واسِعَةٌ آيه خطاب به مؤمنين نموده و بلفظ عبادى آنان را معزز و محترم گردانيده و اشاره به اينكه اى كسانى كه در دار كفر گرفتار اشقياء و مردمان خطا كار ميباشيد بدانيد كه زمين وسيع است از وطن خود مهاجرت نمائيد در جاى امن كه باطمينان قلب خدا را پرستش نمائيد و در اينكه عمل تأسى نمودن بابراهيم عليه السلام و محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است چنانچه ابراهيم «ع» از شرّ نمرود بشام هجرت نمود و محمّد «ص» از شر كفار از مكه بمدينه گريخت.

فَإِيّايَ فَاعبُدُونِ بقاعده عربيت هر جا كه مفعول را جلو فعل و فاعل آورند افاده حصر ميكند و (فا) جواب شرط محذوفست و شايد اشاره باين باشد كه اگر خواهيد عبادت شما خالص باشد و از شائبه تقيه و ترس از دشمن و غير آن بكلى خالى و خالص براى خدا انجام گرفته باشد از وطن خود مهاجرت كنيد بجايى كه كسى شما را نشناسد كه هم از آفت دشمنان دين مصون باشيد و هم عبادت شما بكمال خلوص برسد و بكلى از شائبه رياء و خود نمايى خالص گردد.

صفحه : ۶۱

كُلُّ نَفسٍ ذائِقَةُ المَوتِ ثُمَّ إِلَينا تُرجَعُونَ هر نفسى ناگوارى مرگ را خواهد چشيد چه در خانه و وطن خود باشيد يا در جاى ديگر وقتى آن موقعى كه در قضاء الهى تعيين گرديده رسيد (لا يَستَأخِرُونَ ساعَةً وَ لا يَستَقدِمُونَ) دقيقه و آنى نه عقب افتد نه پيش اينكه آيه مربوط بآيه جلو است و اشاره به اينكه گمان نكنيد اگر از وطنتان بيرون رفتيد دچار آفات ميگرديد و مرگ شما را مى گيرد در منزلتان باشيد يا جاى ديگر مزه مرگ را خواهيد چشيد.

و پس از چشيدن مزه مرگ بازگشت شما بسوى ما خواهد بود همين طورى كه خداى تعالى علت فاعلى موجودات است علت غايى هم همان خواهد بود (هو المبدء و المعيد) همان كسى كه موجودات را برحمت رحمانى خود وجود داده بازگشت هم يا بسوى رحمت او است اگر مؤمن و صالح باشيد و يا بسوى غضب او است اگر كافر و شقى باشيد وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُم مِنَ الجَنَّةِ غُرَفاً تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِينَ فِيها نِعمَ أَجرُ العامِلِينَ شايد مقصود از اينكه مؤمنين كسانى خواهند بود كه در اثر اعمال نيكشان در بهشت صاحب مقام عالى و غرفه‌هاى مجلل با شكوه گرديده‌اند و در جوار قرب الهى متمكن گشته و در مقام امين ساكن گرديده و جاويدانند و آنان همان اشخاصى باشند كه در آيه بالا- اشاره بآن شده كه براى حفظ ايمانشان از وطن مألوفشان فرار نموده مثل مهاجرين از مكه بمدينه و جماعت ديگر كه از ترس مشركين عرب بحبشه رفتند لكن آيه اطلاق دارد و هر كس مثل اينها بهر نحوى كه باشد و در راه حق فداكارى كند و داراى ايمان كامل و عمل صالح باشد چنين مقام عالى و منزلت نصيب او خواهد گرديد اينكه است كه در آخر آيه فرموده (نِعمَ أَجرُ العامِلِينَ) چه نيك است پاداش كسانى كه در راه دين زحمت

کشیدند و از جان و مال در یاری اسلام بهر نحوی که باشد فداکاری نمودند تا بیرق اسلام را بلند گردانند.

الَّذِینَ صَبَرُوا وَ عَلی رَبِّهِم یَتَوَکَّلُونَ

صفحه : ۶۲

در مقام معرّفی مؤمن صالح که دارای چنین مقام و جایگاه عالی میباشند بر آمده که و دو صفت از اوصاف حمیده آنان را تذکر میدهد

اول صبر و دوم توکل

مقام و منزلت یافتن در غرفه‌های بهشتی نصیب کسی میگردد که برای حفظ دین با نفس خود مجاهده نماید و بر ناگواریها و سختیهای روزگار و جفای دشمنان صبر و بردباری کند و نیز در تمام امور اتّکاء و امیدش بپروردگارش باشد آری صبر و توکل دو اصل و دو پایه از نردبان سعادت و کامیابی بشمار میرود بدون اینکه دو صفت کسی بمرتبه عالی و متمکّن در مقام صدق نخواهد گردید، شنیده نشده در عالم کسی دارای رتبه بلندی و مقام ارجمندی شده باشد مگر در اثر اینکه دو صفت حمیده صبر و متانت و استقامت کوه‌های مشکلات را در زیر پا هموار مینماید زیرا که صبر در عبادت و خودداری در ترک معصیت و نیز بردباری در مشقّتهای دنیا با اتّکاء بحق تعالی نفس انسان قوی میشود و روح وی جلاء می‌یابد، همین مصیبات و مشقّتها است که گل وجود انسانی را فشار میدهد تا آن عطری که در باطن روح وی پنهان است ظاهر گردد آن وقت مشمول رحمت الهی میگردد قوله تعالی در سورهٔ البقرهٔ آیه ۱۵۳ در باره صابرین فرموده «أُولئِکَ عَلَیهِم صَلَواتٌ مِن رَبِّهِم وَ رَحمَةٌ وَ أُولئِکَ هُمُ المُهتَدُونَ» وَ کَأَیِّن مِن دَابَّةٍ لا تَحمِلُ رِزقَهَا اللّهُ یَرزُقُها وَ إِیّاکُم وَ هُوَ السَّمِیعُ العَلِیمُ من برای تبیین است نه تبعیض و ظاهرا اینکه آیه نیز مرتبط بآیه بالا است و تذکر میدهد که چه بسیار از جنبنده‌ها چنینند که خودشان نتوانند روزی خود را مهیّا نمایند و بقول بعضی نتوانند روزی خود را ذخیره نمایند چنانچه اکثر حیوانات از وحوش و سباع و طیور چنینند که وقتی شکاری بدست آنان آمد بقدر اشتهاشان میخورند و ما بقی آن را رها مینمایند لکن وقتی گرسنه میشوند و طلب روزی مینمایند رزّاق متعال از راهی که بگمان انسان نمیرسد آنها را سیر میگرداند.

صفحه : ۶۳

واقعا اگر کسی فکر کند در فصل زمستان که گیاهی در زمین روئیده نمیشود و برگی نیز در درختها وجود ندارد و همه را یخ و برف فرا گرفته وحوش و هوامّ و پرندگان از کجا روزی میخورند اندوخته‌ای هم که ندارند مگر اندکی از حیوانات مثل مورچه و موش و امثال اینها که بآنها امرار حیات نمایند و انسان متدبّر از اینجا میفهمد که تمام امور بدست قدرت حق تعالی انجام میگیرد آن وقت اتّکاء و توکّل او در تمام امور بخلّاق و مدبّر و مربّی عالم میگردد بزرگ و بزرگوار است رزّاق موجودات که تمام جنبنده‌ها از انسان و حیوانات و آنچه محتاج بروزی است هر یک را در خور خود روزی میدهد و همه را میسازد و مینوازد زیرا که او هم شنوا است که ناله درونی محتاجین بروزی را میشنود و هم دانا است که طریق روزی رسانیدن بهر موجودی را میداند وَ لَئِن سَأَلتَهُم مَن خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ سَخَّرَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ لَیَقُولُنَّ اللّهُ اشاره به اینکه هر بشری مفطور بتوحید است همین مشرکین که در عبادت بتها را شریک خدا میگردانند و نیز هر کافر ملحدی که منکر وحدت صانع باشد وقتی از وی پرسش نمایی اینکه آسمانهای با عظمت و اینکه زمین با اینکه سعه را چه کسی آفریده و کی است که خورشید و ماه را اینطور مسخّر گردانیده که از خدمت

مرجوعه خود ذرّهای تخلّف نمینمایند در پاسخ باقتضاء فطرت گوید خدا و ظاهرا مقصود از آنهایی که مورد سؤال واقع گردیده‌اند و از آنها سؤال شده چه کس آسمان و زمین را خلق نموده مشرکین عرب باشند که آنان منکر صانع و خالق آسمان و زمین نبودند و شاید چنین گمان میکردند که خداوند تدبیر امر عالم را ببتها تفویض نموده و آنها بغلط چنین گمان میکردند که بتها واسطه در فیض و مقرّبین درگاه احدیّت میباشند و عبادت آنها سبب قربشان بخدا میگردد اینکه بود که میگفتند ما اینها را عبادت نمیکنیم «إِلّا لِیُقَرِّبُونا إِلَی اللّهِ زُلفی» فَأَنّی یُؤفَکُونَ باید باینان گفته شود وقتی شما بوجود حق تعالی که آفریننده و ناظم و مربّی

صفحه : ۶۴

عالم است اعتراف نمودید چنین امری عقلایی نیست از خالق خود بگریزید و روی نیازمندی بغیر او آورید و از وی حاجت بخواهید و روزی بطلبید و آن را مؤثر در امور بدانید همان کسی که شما را از نیستی بهستی آورده و تمام امور شما بدست قدرت او انجام میگیرد بحکم عقل و و جدان بایستی روی نیازمندی بسوی آن واحد احد بیاورید و کسی را نه در آفرینش و نه در تربیت و نه در عبادت با او شریک نگردانید زیرا که همین طوری که در اصل آفرینش محتاج بکسی نیست در تدبیر امور و نظام عالم نیز محتاج بمعاون و شریک نخواهد بود اگر چنین باشید البته کامیاب خواهید گردید.

اللّهُ یَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن یَشاءُ مِن عِبادِهِ وَ یَقدِرُ لَهُ إِنَّ اللّهَ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ اینکه آیه نیز مربوط بآیه بالا است و بمشرکین تذکر میدهد که گمان نکنید بتهایی را که پرستش مینمائید در روزی و امور زندگانی شما یا در نظام عالم تصرّف داشته باشند و امر خلقت تفویض بآنان شده باشد خدایی که آفریننده و پدید آورنده موجودات است بدست قدرت خود می‌آفریند و روزی هر جنبنده‌ای را اندازه‌گیری نموده از روی حکمت و صلاح بینی برای هر کس بخواهد روزیش را وسیع میگرداند و برای هر کس که بخواهد روزیش را تنگ میگرداند و او بهر چیزی دانا و عالم است که از روی علم بصلاح و طبق مصلحت، امور عالم را انجام میدهد وَ لَئِن سَأَلتَهُم مَن نَزَّلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَحیا بِهِ الأَرضَ مِن بَعدِ مَوتِها لَیَقُولُنَّ اللّهُ قُلِ الحَمدُ لِلّهِ بَل أَکثَرُهُم لا یَعقِلُونَ وَ ما هذِهِ الحَیاةُ الدُّنیا إِلّا لَهوٌ وَ لَعِبٌ «ماء نافیه» و «الّا استثنائیّه» بطور عموم ببشر تذکر میدهد که زندگانی دنیا چیزی نیست مگر عبث و بیهوده «لهو» کار باطل را گویند «لعب» بازی کودکان و جوانان است که از روی شهوت ساعتی خود را مشغول بآن مینمایند و نتیجه‌ای بدستشان نیامده میگذارند و میروند وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِیَ الحَیَوانُ لَو کانُوا یَعلَمُونَ «حیوان» در اصل «حییان» بوده برای تأکید معنی حیات که بمعنی حرکت

صفحه : ۶۵

است مقابل موت که بمعنی سکون و بی حرکتی است یاء دوم را قلب بواو کردند حیوان شده بر وزن فعلان زیرا فعلان مثل غلیان بمعنی شدّت حرکت است و عالم آخرت را عالم حیوان نامیده زیرا که حیات حقیقی و زندگانی دائمی که در شرف مرگ نباشد و انسان دائما از لذت حیات کامیاب باشد مخصوص بآخرت است دنیا مثل (سرابی) ماند که (یَحسَبُهُ الظَّمآنُ ماءً) چنین گمان نشود که مقصود اینکه است که بطور اطلاق حیات دنیا لهو و لعب و کار بیهوده باشد اگر چنین بود هرگز آفریده نمیشد کار لهو و لعب از ساحت قدس کبریایی و حکیم علی الاطلاق صادر نخواهد گردید.

بلکه بقرینه اینکه آخرت را مقابل دنیا انداخته چنین ارائه میدهد که مقصود از دنیایی که لهو و لعب بشمار میرود آن دنیای مذموم است که مقدمه کسب سعادت اخروی نباشد لکن دنیایی که بآن زراعت آخرت و کسب سعادت گردد بسیار ممدوح و نیکو خواهد بود چگونه میتوان بطور کلی دنیا را مذموم و بیهوده دانست در صورتی که تا دنیا نباشد آخرت اصلا معنی ندارد زیرا که دنیا اول محل پیدایش وجود انسان است و آخر محل کمالش آخرت خواهد بود.

خلاصه آيه تذكر ميدهد كه غايت و فايده حيات دنيا حيات حقيقى پاكيزه دائمى اخروى است و اگر غير از اينكه شد حيات دنيا جز بازيچه‌اى نخواهد بود اينكه است كه در آخر آيه فرموده (لَو كانُوا يَعلَمُونَ) يعنى اگر ميدانستيد كه غايت و فائده دنيا كسب سعادت اخروى است نه همين تعيش طبيعى حيوانى.

فَإِذا رَكِبُوا فِي الفُلكِ دَعَوُا اللّهَ مُخلِصِينَ لَهُ الدِّينَ مشركين چنينند وقتى در كشتى مى‌نشينند آن وقت بآن فطرتى كه جبلى آنهاست رو باو آرند و خدا را ميخوانند در حالى كه دينشان و توجهشان فقط بخدا است از او نجات از غرق شدن و بسلامت بمنزل رسيدن خود را ميطلبند.

فَلَمّا نَجّاهُم إِلَى البَرِّ إِذا هُم يُشرِكُونَ و چون آنان را از غرق نجات داديم و بخشكى رسيدند بمقتضاى طبيعتشان

صفحه : ۶۶

براى خدا شريك قرار ميدهند گويا آنها گمان ميكنند كه بتها و اللّه آنها را از مرگ نجات دادند.

لِيَكفُرُوا بِما آتَيناهُم وَ لِيَتَمَتَّعُوا فَسَوفَ يَعلَمُونَ ظاهرا لام (ليكفروا) لام غايت است يعنى غايت و فايده نعمتهايى را كه ما بآنان عطا نموديم و از غرق و هلاك آنها را نجات داديم اينكه شد كه بنعمتهاى ما كافر گرديدند و اينها اندك مدتى از حيات دنيا بهره‌مند ميگردند پس از آن بزودى جزاء و پاداش عمل خود را خواهند دانست.

أَ وَ لَم يَرَوا أَنّا جَعَلنا حَرَماً آمِناً وَ يُتَخَطَّفُ النّاسُ مِن حَولِهِم همزه (أ وَ لَم) همزه استفهام و براى تقرير و توبيخ است آيا اينكه اهل مكه ندانستند و نفهميدند كه ما حرم كعبه را محل امن و امان قرار داديم كه در آنجا همه در امان باشند و بعضى ببعض ديگر تعدى و ظلم نكنند و در اطراف مكه بعضى مال ديگرى را سرقت مينمايد و وى را ميربايد و ميكشد يا حبس مينمايد و اهل مكه در امن و امان نميباشند.

أَ فَبِالباطِلِ يُؤمِنُونَ وَ بِنِعمَةِ اللّهِ يَكفُرُونَ بچنين مردمانى كه بنعمت امنيت شكر نميكنند اعتراض نموده كه آيا بباطل ايمان آورده‌ايد يعنى آيا تصديق ميكنيد بعبادت بتها و حال آنكه آنها باطل و مضمحل ميباشند و بنعمت امنيت كه خدا بشما اهل مكه داده و آنجا را محل امن قرار داده كافر ميشويد و سپاس گزارى نمى‌نمائيد.

وَ مَن أَظلَمُ مِمَّنِ افتَرى عَلَى اللّهِ كَذِباً ستمكارترين مردم كسى خواهد بود كه بر خدا دروغ ببندد دروغ بستن بر خدا بچند وجه تصور دارد يا اينكه است كه براى خدا شريك قرار مى‌دهد يا صفاتى كه لايق ذات احديت نيست مثل دروغ و ظلم و غير آن باو نسبت مى‌دهد يا از پيش خود چيزى ميگويد و چنان اظهار مى‌كند كه اينكه كلام خدا است يا خود را رسول و فرستاده خدا معرفى مى‌نمايد يا غير اينها آنچه را كه سزاوار مقام الوهيت نيست

صفحه : ۶۷

نسبت بخدا مى‌دهد.

أَو كَذَّبَ بِالحَقِّ لَمّا جاءَهُ يا آنچه را كه از جانب حق آمده و حقانيتش بروى محرز گرديده انكار مينمايد مثل رسالت پيمبران و نبى خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و قرآن و ساير كتب آسمانى مثل تورات و انجيل و غيره كه با اينكه محقق و ثابت گرديده كه آنها از طرف حق تعالى فرود آمده انكار مينمايد مثل بسيارى از عربهاى قريش كه حقانيت قرآن نزد آنان محرز و مسلّم بود و از روى كبر و حسد و عصبيت جاهليت انكار مينمودند، شكى نيست كه چنين مردمانى ستمكارترين مردم و بدترين خلق بشمار ميروند.

أَ لَيسَ فِي جَهَنَّمَ مَثوىً لِلكافِرِينَ بهمزه استفهامى گويا سؤال مى‌كند كه اى اهل عقل و دانش آيا نبايد منزل و جايگاه چنين كسى كه هم بخدا دروغ بندد و هم بحقايقى كه بر او ثابت گرديده نسبت دروغ دهد جهنم و دار عذاب باشد اشاره به اينكه در اينكه

صورت با چنين جنايت و گناهى آيا مستحق جهنم نيست و نبايد جايگاه هميشگى او جهنم باشد هر عاقلى تصديق مى‌نمايد كه البته بمقتضاى عدل و حكمت الهى كه هر چيزى را در جاى خود قرار داده بايستى قرارگاه چنين كسى دار عذاب باشد.

وَ الَّذِينَ جاهَدُوا فِينا پس از تهديد و توبيخ آنهايى كه بحق و حقيقت افتراء زدند كه جايگاه چنين كسانى جهنم خواهد بود در مقام اوصاف مؤمنين برآمده و طريق نجات و رستگارى آنها را تذكر ميدهد به اينكه آنها اشخاصى ميباشند كه در راه وصول و رسيدن بقرب احدى و كسب سعادت اخروى مجاهده و كوشش مينمايند.

جهاد و مجاهده را بمعنى عرفى در جايى ميآورند كه شخص با دشمن رو برو شود لكن مجاهده بمعنى حقيقى اعم است زيرا كه دشمن يا دشمن ظاهرى است كه فقط دشمن جان و مال انسان است و يا دشمن باطنى است مثل نفس اماره و شيطان چنانچه در حديث است كه فرموده

(جاهدوا اهوائكم كما تجاهدون اعدائكم)

و نيز

صفحه : ۶۸

در حديث است كه فرموده

(اعدى عدوّك نفسك الّتى بين جنبيك)

يعنى دشمن ترين دشمنان تو نفس تو است كه ميان دو پهلوى تو جا دارد و دشمنى شيطان با بنى آدم آنهم معلوم است و در قرآن مجيد مكرر تذكر داده شده كه شيطان دشمن روح و حقيقت شما است تابع شيطان نگرديد.

لَنَهدِيَنَّهُم سُبُلَنا راغب گفته (السبيل الطريق الذى فيه سهولة) و سبل جمع سبيل است و شايد اشاره باين باشد كه راههاى هدايت بسيار است و گفته‌اند (الطريق الى اللّه بعدد انفاس الخلائق)

سخنان مفسرين در توجيه هدايت

(۱) مقصود از (سبلنا) يعنى راه سير بسوى ما و وصول بما (۲) مقصود مهاجرين و انصارند كه آنها با مشركين و كفار در راه خدا جهاد نمودند و بر آنان غالب گرديدند إبن عباس (۳) معنى هدايت در اينجا ثابت گردانيدن برايمان و تقويت ايمان است زيرا كه حق تعالى در مجاهدين هدايت مى‌افزايد و در كافرين ضلالت قوله تعالى (وَ الَّذِينَ اهتَدَوا زادَهُم هُدىً) سوره محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم آيه ۱۹ و در حديث است

(من عمل بما يعلم ورثه اللّه علم ما لم يعلم)

كسى كه بآنچه ميداند عمل كند خداوند باو آنچه نميداند عطاء ميكند و در حديث ديگر

(من اخلص للّه اربعين صباحا انفجرت ينابيع الحكمة من قلبه على لسانه)

كسى كه چهل روز قلب خود را براى خدا خالص گرداند چشمه‌هاى حكمت از قلبش بر زبانش جارى مى‌گردد.

در مثنوى گفته:

گر گران و گر شتابنده بود آنكه جوينده است يابنده بود

در طلب زن دائما تو هر دو دست که طلب در راه نیکو رهبر است

صفحه : ۶۹

اعتراض

اگر بمجاهـده راه بحقیقت باز میگردد چرا فیلسوفان و رهبانان بمقام مشاهـده و مکاشـفه نرسیده‌اند در صورتی که آنان با جدیت با نفس خود مجاهده مینمایند.

پاسخ

اشاره

اینـان بـا نفس خـود مجاهـده مینماینـد لکـن مراعـات شـرط عمـده آن را نمیکننـد یعنی مجاهـده و ریاضـتشان برای اینکه نیست که بمشاهده برسند چنانچه در آیه فرموده (جاهَدُوا فِینا) یعنی (خالصا لنا) و غالبا اینها مجاهده و کوششان از روی هوی و دنیا و خلق و ریا و سمعه و شهرت و طلب ریاست و علو در زمین و تکبر بر خلق انجام گرفته.
و طریـق مجاهـده در راه خـدا چنین است که بـایستی اول محرمـات را ترک نمود پس از آن از مشـتبهات احـتراز کرد پس از آن از مکروه‌ها پرهیز نمود پس فضولات (یعنی رسوم و عادات که زائد بر ضروریات معاش است) ترک نمود پس از آن برای تزکیه نفس تعلقات طبیعی را از خود زائل گردانید پس از آن قلب را در همه اوقات از آنچه او را مشغول میگرداند تنقیه و پاک گردانید پس از آن دل را از اوصـاف ذمیمه تخلیه نمـود پس از آن از کـونین قطع التفـات کنـد و قطع طمع نمایـد از دارین (دنیـا و آخرت و پس از آنکه نفس خود را اینکه طور تخلیه نمود روح وی تخلیه میشود) (وَ الَّذِینَ جاهَدُوا) آنهـا کسـانی میباشـند که بـا نفس خود در قطع نمودن از اغیار بسـبب انقطاع و انفصال از خلق و اغیار مجاهـده نمودنـد (لَنَهدِیَنَّهُم سُبُلَنا) (بالوصول و الاتصال) فینا یعنی بحق تعالی (تفسیر روح البیان) وَ إِنَّ اللّهَ لَمَعَ المُحسِنِینَ قوله تعالی (هُوَ مَعَکُم أَینَ ما کُنتُم) معیّت حق تعالی با مخلوقات معیّت قیومیّت است و از حیثیهٔ علیّت و خالقیّهٔ نسبت او تعالی بتمام موجودات یکسان است و خصوصـیت او نسبت بنیکوکاران از جهت خصوصیتی است که در خود آنها است چنانچه گویند در زبور است که (انا المطلوب فاطلبنی تجدنی) یعنی من مطلوبم پس مرا طلب کنید

صفحه : ۷۰

می‌یابید مرا.
مسـلما هر کس با خلوص نیت در راه طلب برآید و با کمال کوشـش با نفس و شـیطان و هوای نفس مجاهده نماید و بهمان طریقی که پیشوایان بشـر رفتند قدم پشت قدم آنان گذارد آن وقت بقدر استعداد و کوششی که از راه صحیح و بدستورات صاحب شریعت انجام گرفته پیش برود کامیاب خواهد گردید.

صفحه : ۷۱

سخنان مفسرین در توجیه (الم)

(۱) از إبن عباس نقل شده که حروف مقطعه آئینه ربانی‌اند و هر حرفی اشاره بصفتی است که بآن ثناء پروردگار را گویند- الف در (الم) کنایه از الوهیت و لام از لطف و میم از ملك.

صفحه : ۷۳

(دوم) الف اشاره باسم (اللّه) و لام بنام جبرئیل و میم باسم محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یعنی خدا توسط جبرئیل به محمّد (ص) وحی فرستاد (سوم) حروف مقطعه برای اینکه است که مردم بدانند که کسی بحقایق و اسرار اینکه کلمات راه نبرد (چهارم) الف اشاره به (اللّه) و لام به (لطیف) و میم به (مجید) است یعنی اللّه منم روی اطاعت بمن آر، لطیف منم در عبادت اخلاص فرو مگذار، مجید منم بزرگی دیگران مسلّم مدار و آراء دیگری نیز از مفسرین در توجیه (الم) نقل شده لکن چون حروف مقطعه از متشابهات قرآن بشمار میرود سکوت در آن اولی است غُلِبَتِ الرُّومُ فِی أَدنَی الأَرضِ ظاهرا مقصود از (ارض) زمین عربستان است زیرا که الف و لام آن عهد است و منصرف بزمین آنها است و گفته‌اند آن اطراف زمین شام است و بقول دیگر زمین جزیره است که نزدیکترین زمین رومیان است بزمین فارس و (بضع) ما بین سه عدد است تا ده و چون اهل فارس مجوس بودند و رومیان اهل کتاب وقتی خبر باهل مکّه رسید که اهل فارس بر رومیان غالب گردیدند حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و مؤمنین غمگین شدند وَ هُم مِن بَعدِ غَلَبِهِم سَیَغلِبُونَ فِی بِضعِ سِنِینَ اینکه بود که خدای تعالی برسولش خبر میدهد که رومیان پس از مدت کمی بر فارس غالب میگردند و اینکه یکی از پیش گوئیهای قرآن است مفسرین گویند وقتی اهل فارس یعنی ایرانیان که مشرك و مجوس بودند بر رومیان که اهل کتابند غالب گردیدند مشرکین عرب بمؤمنین شماتت نمودند رومیها که اهل کتاب بودند مغلوب شدند شما هم که اهل کتابید مغلوب خواهید گردید آیه رسید که در مدت کوتاهی رومیان غالب خواهند گردید، از إبن مسعود چنین نقل شده که وقتی آیه رسید ابو بکر با بعضی از مشرکین که انکار مینمودند گفت آیه رسیده که

صفحه : ۷۴

اندك سال دیگر رومیان غالب خواهند گردید آن کافر گفت از کجا می‌گویی گفت از رسول خدا ابیّ بن خلف گفت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دروغ گفت ابو بکر گفت تو دروغ می‌گویی ای دشمن خدا ابیّ بن خلف گفت وقتی را معین کن تا گرو ببندیم و هنوز حکم حرمت قمار نازل نشده بود ابو بکر هفت سال را معین کرد بده شتر چون ابو بکر نزد رسول خدا (ص) آمد و حکایت گرو را عرض نمود حضرت فرمود (بضع سنین) ما دون عشره است برو در مال و مدت بیفزا ابو بکر برگشت و مدت را تجدید نمود بصد شتر و نه سال وقتی ابو بکر خواست از مکه بیرون رود ابیّ جلو او را گرفت که باید ضامن بدهی عبد اللّه ضامن پدر شد و چون ابیّ خواست بجنگ احد رود ابو بکر گفت تو را رها نکنم تا ضامن دهی ابیّ ضامن داد و بجنگ احد رفت و در آن واقعه مجروح گردید و بمکه آمد و مرد در همان روز خبر آمد که رومیان بر اهل فارس فاتح گردیدند و مسلمانها شاد گشتند ابو بکر نزد ورثه ابیّ بن خلف رفت و گرو را گرفت و نزد رسول اللّه (ص) آورد حضرت فرمود آن را صدقه بده ابو بکر آن را بین مسلمانها قسمت نمود تذکره نویسان گویند حکایت غلبه رومیان بر فارس چنین است که شهریران وقتی بر رومیان غالب گردید ولایت آنان را خراب نمود روزی در مجلس شراب با برادر خود فرحان نشسته بود فرحان گفت من در خواب دیدم که بر تخت کسرا نشسته‌ام سخن بگوش کسری رسید نامه‌ای بشهریران نوشت که فرحان برادرت را گردن بزن و سرش را نزد من بفرست شهریران پس از مطالعه نامه نوشت که ایها الملك فرحان مردی شجاعست و در اینجا دشمن بسیار است از مردی چون او چاره نداریم در کشتن او تعجیل مفرما کسری سه مرتبه پی هم نامه نوشت و در کشتن وی تأکید نمود و شهریران در هر دفعه‌ای عذری

آورد كسرى غضب نمود بار چهارم نامه برؤساء قشون نوشت كه من شهريران را معزول نمودم و بجاى او فرحان را امير گردانيدم و نامه را برسولى داد و گفت وقتى فرحان بر تخت نشست نامه را باو
بده چون خبر معزول شدن بشهريران رسيد از تخت پائين آمد و فرحان را بجاى خود نشانيد پس از آن رسول نامه كسرى را بفرحان داد ديد نوشته برادر خود شهريران را بكش و سرش را براى من بفرست

صفحه : ۷۵

فرهان حكم كرد شهريران را گرفتند وقتى خواستند او را بكشند گفت عجله نكن و فرستاد آن نامه‌هايى كه كسرى در كشتن فرهان نوشته بود حاضر نمودند و گفت كسرى سه مرتبه بمن امر كرد تو را بكشم و من هر دفعه عذرى آوردم تو بيك نامه ميخواهى مرا بكشى فرهان از تخت پائين آمد و سلطنت را ببرادر داد شهريران كسى بقيصر روم فرستاد و گفت خواهم با تو سخنى گويم كه حشمت و سعه مملكت تو در آنست لكن بايد بطور مشافهه باشد وقتى را تعيين نما كه من و تو آنجا حاضر شويم و با هر يك پنجاه نفر مرد باشد چون قيصر روم اينكه را شنيد جايى را معين نمود و خيمه زدند و با هم نشستند شهريران گفت دشمن تو كه مملكت را ويران نمود من و برادرم بوديم كسرى حالا بر ما حسد برده و امر بكشتن ما نموده اكنون ما دو برادر با هم معاهده نموده‌ايم و كمر اطاعت تو را بسته‌ايم بما قشون بده تا با او جنگ كنيم و همه مملكت او را در تصرّف تو درآوريم قيصر لشگر بسيار در اختيار آنان گذارد شهريران و فرحان با قشون وارد كسرى شدند بهر شهرى ميرسيدند ميكندند و ميسوزانيدند تا كار بر كسرى سخت گرديد بناحيه‌اى فرار نمود و مملكت فارس بر قيصر روم مسخّر گرديد و روز حديبيه بود كه اينكه خبر برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم رسيد مسلمانان شاد گرديدند و مشركين غمگين شدند.

لِلّهِ الأَمرُ مِن قَبلُ وَ مِن بَعدُ وَ يَومَئِذٍ يَفرَحُ المُؤمِنُونَ تمام امور بدست قدرت ازلى حق تعالى انجام خواهد گرفت آنچه پيش افتد و آنچه عقب واقع گردد همه بامر تكوينى او واقع گرديده ازل و ابد نسبت بعلم حضورى او يكسان است و مؤمنين هنگامى كه خبر فتح روميان بآنان رسيد شاد و خرّم گرديدند زيرا كه قبلا خبر از قضاء الهى نداشتند بِنَصرِ اللّهِ يَنصُرُ مَن يَشاءُ وَ هُوَ العَزِيزُ الرَّحِيمُ عزت و ذلّت و غلبه و خذلان و فتح و مظفريّت و آنچه بر هر كس واقع گردد بخواست و اراده ازلى از روى حكمت و نظام آفرينش محقّق گرديده و كسى در عالم مظفّر و كامياب نميگردد مگر كسى را كه حكم و امر الهى و مشيّت ازلى بيارى وى تعلّق گرفته و او بر

صفحه : ۷۶

هر چيزى غالب است و در آنجايى كه مصلحت اقتضاء نموده رءوف و مهربان بر مخلوقاتش خواهد بود وَعدَ اللّهِ لا يُخلِفُ اللّهُ وَعدَهُ وَ لكِنَّ أَكثَرَ النّاسِ لا يَعلَمُونَ (وعد) مصدر است و آيه بالا (و يومئذ) را مؤكّد ميگرداند كه وعده خدا حق است و هر كس را كه خواست و مشيّت الهى بيارى او تعلّق گرفته مظفّر و منصور خواهد گرديد و خداوند خلف وعده نخواهد نمود و مؤمنين را بمظفّريت روميها خوشحال ميگرداند.

يكى از وعده‌هاى خداى تعالى همان غالب شدن روم بود بر فارس پس از مغلوب شدن آنها لكن آيه مطلق است و شايد اشاره بعموم وعده‌هاى الهى دارد از آن نعمتهاى بهشتى و رحمت و مغفرت خود كه بمؤمنين وعده داده، و نيز آن وعيد و تهديدات و عذابهاى كذايى كه براى كفّار و منكرين مهيّا گردانيده كه تماما حق و محقّق خواهد بود و خلاف پذير نخواهد گرديد يَعلَمُونَ ظاهِراً مِنَ الحَياةِ الدُّنيا وَ هُم عَنِ الآخِرَةِ هُم غافِلُونَ آيه در مقام نكوهش و مذمّت كفّار برآمده كه اينان چشم باطن ندارند و در باطن و حقيقت دنيا نفوذ نميكنند تا اينكه در ظاهر دنيا كه رقيقه باطن است و آخرت كه جوهر و ما حصل دنيا است و مثل روغن در شير

در اینکه عالم دنیا پنهان است بنگرنـد بلکه اینان فقط جمود بظاهر دنیا که قشر آخرت است نموده و همت بر تعمیر آن گماریده‌اند اینکه است که از طریق حق و حقیقت باز مانده‌انـد و از آخرت غافل گردیده‌انـد أ وَ لَم یَتَفَکَّرُوا فِی أَنفُسِهِم ما خَلَقَ اللّه السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ ما بَینَهُما إِلّا بِالحَقِّ وَ أَجَلٍ مُسَمًّی (أ وَ لَم) همزه استفهام انکاری را برای تقریر می‌آورنـد، چرا اینکه کفار که منکر معادند رجوع بنفس خود نمیکنند و در خود فرو نمیروند و خلقت عجیب آسمانها و کرات و اوضاع آسمانی و اینکه دستگاه مجلّل جهانی از زمین و کوه‌ها و اقیانوسها و آنچه بین آسمانها و زمین است نمینگرند تا اینکه بدانند که مبدء حکیم اینها را

صفحه : ۷۷

بیهوده نیافریده و بی‌فائده اینان را برای پیدایش و بقاء نوع بشر مسخّر ننموده بلکه غایت و فائده بزرگی هم در اصل وجود آنها و هم در مـدّت بقای آنها در نظر است، و شایـد مقصود از (فِی أَنفُسِهِم) چنین باشد که چرا اینان در نفس خود فرو نمیروند و آثار خلقت الهی را در خود نمی‌بینند تا اینکه خود را بشناسند و از خود شناسی چنانچه در آن حدیث معروف فرموده

(من عرف نفسه فقد عرف ربّه)

خدا را بشناسند آری خود شناسی کلید خدا شناسی است انسان جامع تمام مراتب موجودات است پیشوای

عارفین فرموده دائک فیک و ما تشعر و دوائک فیک و ما تبصر

أ تزعم انّک جرم صغیر و فیک انطوی العالم الاکبر

فانت الکتاب المبین الّذی با حرفه یظهر المضمر

وَ إِنَّ کَثِیراً مِنَ النّاسِ بِلِقاءِ رَبِّهِم لَکافِرُونَ چون بسیاری مردم چنیننـد که فقط عوارض مثل الوان و اشـکال دنیوی را مینگرنـد و تمام همّشـان مصـروف امور طبیعی و پیروی شـهوات بهیمیّه و حظوظات سـبعیّه گردیـده و ادراکات عقلانی خود را مصـروف امور مادّی دنیوی نمودهانـد اینکه است که از حقیقت دور افتـاده و بمبـدء و مربّی وجود خود چون منزّه و مبرّا از جسم و جسـمانیات است کافر گردیدهانـد مسلّم و معلوم است چشـمی که همیشه در تاریکی امور مادّی باز گردیده هرگز قدرت ندارد بطرف نور و روشـنایی باز نماید بلکه بمجرّد مختصـری از اشـعّه نور کور خواهد گردید عالم دنیا و عالم طبیعت عالم تاریکی و ظلمت است و عالم آخرت که بـازگشت بسوی مبـدء است عـالم نور حقیقی و محل تجلّی نور صـمدانی است و هر چشـمی تاب دیـدن آن را نـدارد اینست که در سوره بنی اسـرائیل آیه ۷۴ فرموده (وَ مَن کـانَ فِی هـذِهِ أَعمی فَهُوَ فِی الآخِرَةِ أَعمی وَ أَضَلُّ سَبِیلًا) و کسـی که هیـچ آشـنایی با چنین نوری ندارد چنین کسـی البته بلقاء پروردگار خود کافر خواهد بود أ وَ لَم یَسِیرُوا فِی الأَرضِ فَیَنظُرُوا کَیفَ کانَ عاقِبَةُ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم همزه (أ وَ لَم) همزه استفهام است و اینجا برای انکار و توبیخ آورده‌اند ذات

صفحه : ۷۸

احدیّت در مقام ارشاد بکافرین آنان را رهنمایی مینماید که بایستی در زمین سـیر نمایند آیا اینها در شـهرها گردش نمیکنند تا اینکه مآل و وخامت حال گذشتگان را ببینند که در اثر تکذیب پیمبران و مخالفت امر حق تعالی بچه عذاب و بلیّاتی مبتلا گردیدند معلوم میشود تـا عصـر بعثت نبیّ خـاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم هنوز اثر ویرانی و خرابی شهرسـتان عاد و ثمود باقی بوده که بایـد بنظر عبرت آنهـا را بنگرنـد و متنبّه گردنـد کـانُوا أَشَدَّ مِنهُم قُوَّةً وَ أَثارُوا الأَرضَ وَ عَمَرُوها أَکثَرَ مِمّا عَمَرُوها در صورتی که آنان از حیث

قوّت و شدّت بسيار قوى‌تر و شديدتر از اينها بودند و نيز از حيث عمل نمودن در زمين از زراعت و تخم افشانى و شخم كردن و گردانيدن زمين و نيز تعمير نمودن زمين از بناهاى محكم و قصرهاى مجلّل كه گويند قوت آنان بقدرى بوده كه از كوه سنگ ميكندند و خانه ميساختند با اينكه قوّت و شدّت وقتى حكم بعذاب آنان جارى گرديد قوت و غلبه آنها نتوانست از سخط خدا جلوگيرى نمايد آنها را هلاك نمود و مملكت آنان را ويران گردانيد وَ جاءَتهُم رُسُلُهُم بِالبَيِّناتِ فَما كانَ اللّهُ لِيَظلِمَهُم وَ لكِن كانُوا أَنفُسَهُم يَظلِمُونَ براى هدايت و ارشاد چنين مردمان پيمبران آمدند با معجزه‌هاى بسيار و آنچه آنها را هدايت بسوى حق تعالى نمودند از آنها نپذيرفتند و نسبت بآن بزرگواران از هيچگونه ستم و آزارى خود دارى ننمودند تا آنكه عمل وخيم آنان منجرّ بعذاب گرديد و عذابى كه آنان را گرفت از صيحه آسمانى و باد سر سر نتيجه اعمال خودشان بود كه بازگشت بخودشان نمود خداى مهربان كه همه مخلوقات را از روى رحمت و فضل و احسان آفريده ستم و ظلم نسبت بمخلوقات خود روا نميدارد كسانى كه مبتلا بعذاب ميگردند آثارى است كه ناشى از اعمال خودشان گرديده و بر خودشان وارد خواهد گرديد ثُمَّ كانَ عاقِبَةَ الَّذِينَ أَساؤُا السُّواى أَن كَذَّبُوا بِآياتِ اللّهِ وَ كانُوا بِها يَستَهزِؤُنَ (سوأى) اسم مؤنّث اسوء است مثل (حسنى) در تأنيث احسن قوله تعالى (لِلَّذِينَ أَحسَنُوا الحُسنى) و (سوأى) اسم كان و عاقبت خبر آن است و گويند (سوأى) يكى از نامهاى جهنم است

صفحه : ۷۹

خلاصه معنى آيه چنين است كسانى كه بد كردند از كفر و معصيت بدى آنان عاقبت آنها را ميكشاند ببدى كه بدتر از آن است و آن عذاب دوزخ است و عذاب دوزخ جزاء كسانى است كه آيات خدا را قولا و عملا تكذيب نمودند و باضافه بمقدّسات شرع استهزاء نمودند اللّهُ يَبدَؤُا الخَلقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ثُمَّ إِلَيهِ تُرجَعُونَ ذات متعال در اينكه آيه اعلام مينمايد و خود را معرفى مينمايد و مردم را متذكر ميگرداند كه بدانند خدا آن كسى است كه خلق را از نيستى و عدم بهستى و وجود ابداء نموده و پديدار گردانيده پس از آن خلق را برميگرداند بحالت اول كه آن مرگ است آن وقت بظاهر از اشياء و موجودات اينكه عالم مفقود ميگردند و اثرى از آنان نمايان نخواهد بود اگرچه در عوالم ديگرى كه فوق عالم زمان است موجود خواهند بود، (ثمّ) را

براى تراخى آرند، پس از آنكه افراد بشر مدّتى در عالم برزخ ماندند و عالم قيامت برپا گرديد خلق بسوى پروردگار بازگشت خواهند نمود و سر انجام آنان يا بسوى رحمت او و زير لواى الطاف سرمدى دائما در مهد امن و امان امرار حيات جاودانى مينمايند (يا نعوذ باللّه) بازگشت آنها بسوى غضب و اسم (المنتقم) مبتلا ببدترين عذاب خواهند گرديد.

«آيات»

سورة الروم

اشاره

مكيّة و هى ستّون آية

[سوره الروم (۳۰): آيات ۱ تا ۱۱]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
الم (۱) غُلِبَتِ الرُّومُ (۲) فِى أَدنَى الأَرضِ وَ هُم مِن بَعدِ غَلَبِهِم سَيَغلِبُونَ (۳) فِى بِضعِ سِنِينَ لِلّهِ الأَمرُ مِن قَبلُ وَ مِن بَعدُ وَ يَومَئِذٍ يَفرَحُ

الْمُؤمِنُونَ (۴)

بِنَصرِ اللّهِ یَنصُرُ مَن یَشاءُ وَ هُوَ العَزِیزُ الرَّحِیمُ (۵) وَعدَ اللّهِ لا یُخلِفُ اللّهُ وَعدَهُ وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یَعلَمُونَ (۶) یَعلَمُونَ ظاهِراً مِنَ الحَیاةِ الدُّنیا وَ هُم عَنِ الآخِرَةِ هُم غافِلُونَ (۷) أَ وَ لَم یَتَفَکَّرُوا فِی أَنفُسِهِم ما خَلَقَ اللّهُ السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ ما بَینَهُما إِلاّ بِالحَقِّ وَ أَجَلٍ مُسَمًّی وَ إِنَّ کَثِیراً مِنَ النّاسِ بِلِقاءِ رَبِّهِم لَکافِرُونَ (۸) أَ وَ لَم یَسِیرُوا فِی الأَرضِ فَیَنظُرُوا کَیفَ کانَ عاقِبَةُ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم کانُوا أَشَدَّ مِنهُم قُوَّةً وَ أَثارُوا الأَرضَ وَ عَمَرُوها أَکثَرَ مِمّا عَمَرُوها وَ جاءَتهُم رُسُلُهُم بِالبَیِّناتِ فَما کانَ اللّهُ لِیَظلِمَهُم وَ لکِن کانُوا أَنفُسَهُم یَظلِمُونَ (۹)

ثُمَّ کانَ عاقِبَةَ الَّذِینَ أَساؤُا السُّوای أَن کَذَّبُوا بِآیاتِ اللّهِ وَ کانُوا بِها یَستَهزِؤُنَ (۱۰) اللّهُ یَبدَؤُا الخَلقَ ثُمَّ یُعِیدُهُ ثُمَّ إِلَیهِ تُرجَعُونَ (۱۱)

(ترجمه)

سوره روم در مکه فرود آمده و شصت آیه و هشتصد و نوزده کلمه و سه هزار و پانصد و سی چهار حرف است.

صفحه : ۷۲

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

(جماعت) رومیان

در نزدیکترین زمینها مغلوب گردیدند (۲) و آنان از پس مغلوب شدن

در اندک سالی بزودی غالب گردند (۳) امر (و حکم) از پیش و بعد مخصوص بخدا است و در آن روز (برای فتح رومیان) مؤمنین خوشحال میگردند (۴)

بیاری خدا و خدا یاری میکند هر کس را که بخواهد و او است غالب و مهربان (۵)

وعده خدا است و خداوند خلف وعده نمیکند و لکن بیشتر مردم نمیدانند (۶)

(آنها) ظاهر حیات دنیا را میدانند و حال آنکه آنان از آخرت غافلند (۷)

آیا آنها در نفسهای خود فکر نمیکنند که خدا نیافریده آسمان و زمین و آنچه را که بین آسمانها و زمین است مگر بحق و مدت نام برده شده و بحقیقت بیشتر از مردم بملاقات پروردگارشان هر آینه کافرانند (۸)

آیا (اینکه کافرین) در زمین سیر نمیکنند پس نظر کنند که چگونه بود عاقبت آنهایی که پیش از آنها بودند (از قوم عاد و ثمود و امثال آنها) که شدیدتر و نیرومندتر از اینها بودند و آثار آنان از تعمیر عمارات و زراعات زیادتر از اینها و عمرشان زیادتر از عمر اینان بود و برای آنها پیمبران با معجزه‌های بسیار آمدند و خدا آنها را ستم ننمود لکن خودشان بخود ستم نمودند (۹)

و همین بود عاقبت کسانی که بد کردند و بدتر از آن اینکه آیات خدا را تکذیب نمودند و بآن استهزاء و سخریه مینمودند (۱۰)

خدا است که پدید آورنده و آفریننده مخلوقات است پس از آن خلق را برمیگرداند و بسوی او بازگشت مینمائید (۱۱)

توضیح آیات

[سوره الروم (۳۰): آیات ۱۲ تا ۲۵]

اشاره

وَ یَومَ تَقُومُ السّاعَةُ یُبلِسُ المُجرِمُونَ (۱۲) وَ لَم یَکُن لَهُم مِن شُرَکائِهِم شُفَعاءُ وَ کانُوا بِشُرَکائِهِم کافِرِینَ (۱۳) وَ یَومَ تَقُومُ السّاعَةُ یَومَئِذٍ یَتَفَرَّقُونَ (۱۴) فَأَمَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ فَهُم فِی رَوضَةٍ یُحبَرُونَ (۱۵) وَ أَمَّا الَّذِینَ کَفَرُوا وَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ لِقاءِ الآخِرَةِ فَأُولئِکَ فِی العَذابِ مُحضَرُونَ (۱۶)

فَسُبحانَ اللّهِ حِینَ تُمسُونَ وَ حِینَ تُصبِحُونَ (۱۷) وَ لَهُ الحَمدُ فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ عَشِیًّا وَ حِینَ تُظهِرُونَ (۱۸) یُخرِجُ الحَیَّ مِنَ المَیِّتِ وَ یُخرِجُ المَیِّتَ مِنَ الحَیِّ وَ یُحیِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها وَ کَذلِکَ تُخرَجُونَ (۱۹) وَ مِن آیاتِهِ أَن خَلَقَکُم مِن تُرابٍ ثُمَّ إِذا أَنتُم بَشَرٌ تَنتَشِرُونَ (۲۰) وَ مِن آیاتِهِ أَن خَلَقَ لَکُم مِن أَنفُسِکُم أَزواجاً لِتَسکُنُوا إِلَیها وَ جَعَلَ بَینَکُم مَوَدَّةً وَ رَحمَةً إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَومٍ یَتَفَکَّرُونَ (۲۱)

وَ مِن آیاتِهِ خَلقُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ اختِلافُ أَلسِنَتِکُم وَ أَلوانِکُم إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِلعالِمِینَ (۲۲) وَ مِن آیاتِهِ مَنامُکُم بِاللَّیلِ وَ النَّهارِ وَ ابتِغاؤُکُم مِن فَضلِهِ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَومٍ یَسمَعُونَ (۲۳) وَ مِن آیاتِهِ یُرِیکُمُ البَرقَ خَوفاً وَ طَمَعاً وَ یُنَزِّلُ مِنَ السَّماءِ ماءً فَیُحیِی بِهِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَومٍ یَعقِلُونَ (۲۴) وَ مِن آیاتِهِ أَن تَقُومَ السَّماءُ وَ الأَرضُ بِأَمرِهِ ثُمَّ إِذا دَعاکُم دَعوَةً مِنَ الأَرضِ إِذا أَنتُم تَخرُجُونَ (۲۵)

صفحه : ۸۰

(ترجمه)

روزی که قیامت برپا میگردد گنهکاران ناامید میکردند (۱۲)

و از آنهایی که شریک (خدا) قرار دادند کسی یافت نمیشود که شفیع آنان گردد و آنها بشرکاء خود کافر میباشند (۱۳)

و روزی که قیامت برپا میگردد در آن روز (مردمان) متفرق میگردند (۱۴)

اما کسانی که ایمان آورده بودند و عمل نیکو نموده‌اند چنین کسانی در بوستان (بهشتی) شادمان و مسرور خواهند بود (۱۵)

و اما آنهایی که کافر بودند و آیات ما و ملاقات آخرت را تکذیب نمودند آنها در عذاب حاضر شدگان خواهند بود (۱۶)

پس ستایش کنید خدا را یا نماز گذارید هنگامی که شام کنید و هنگامی که وارد صبح

صفحه : ۸۱

شوید نیز تسبیح گوئید یا نماز بخوانید (۱۷)

و مخصوص بخدا است حمد و سپاس گذاری در آسمانها و زمین و شامگاه و هنگام ظهر مشغول نماز شوید (۱۸)

خداوند زنده را از مرده بیرون می‌آورد و مرده را از زنده بیرون میآورد و زمین را زنده میکند پس از مردن آن و چنین است بیرون گردیدن شما از قبر (۱۹)

و از جمله آیات الهی اینکه است که شما (افراد بشر را) از خاک آفرید پس از آن شما انسانی شدید که پراکنده میشوید (۲۰)

و از جمله آیات و نشانه‌های (قدرت خداوندی) اینکه است که برای شما از جنس شما جفت هایی آفریده تا با آنان انس بگیرید و بین شما مودت و دوستی و رحمت قرار داد و حقیقتا در اینها هر آینه آیات و نشانه‌هایی است برای جماعتی که فکر میکنند (۲۱)

و از جمله آیات الهی آفرینش آسمانها و زمین و اختلاف زبانها و رنگهای شما است و حقیقتا در تمام اینها آیات و نشانه‌های (قدرت و اقتدار) الهی است که برای دانایان نمودار است (۲۲)

و از آیات الهی خواب شما است در شب و در روز و روزی جستن شما است از فضل الهی و در اینها آیاتی است برای جماعتی که

گوش شنوا دارند (۲۳)
و از آیات الهی چنین است که بشما برق را می‌نمایاند که هم از (غضب خدا) بترسید و هم (بزیادتی نعمت) طمع نمائید و از آسمان آب را فرو میریزد پس زمین را بعد از مردن آن زنده میگرداند و حقیقتا در اینها آیاتی است برای جماعتی که تعقل مینمایند (۲۴)
و از آیات الهی است که آسمان و زمین بامر (و فرمان) حق تعالی بپای ایستاده پس از آن وقتی شما را از زمین بخواند شما از قبرها بیرون می‌آئید (۲۵)

توضیح آیات

اشاره

وَ یَومَ تَقُومُ السّاعَةُ یُبلِسُ المُجرِمُونَ

(سخنان مفسرین در معنی «یلبس»)

(۱) گنهکاران در روز قیامت محزون و اندوهناک خواهند بود.
(مجاهد)

صفحه : ۸۲

۲- (ابلاس) بمعنی یأس و ناامیدی است گنهکاران در قیامت ساکت و متحیر و ناامید میگردند.
۳- بقولی مبلس کسی را گویند که بروی بلا فرود آمده. (إبن زید) ۴- (مبلس) کسی است که منقطع الحجهٔ باشد یعنی در دادگاه الهی نتواند خود را تبرئه نماید و عذر آورد. (فراء) و بقرینه آیه بعد مقصود از (مجرمون) مشرکین میباشند زیرا که در آیه بعد فرموده وَ لَم یَکُن لَهُم مِن شُرَکائِهِم شُفَعاءُ وَ کانُوا بِشُرَکائِهِم کافِرِینَ خلاصه آیه خبر میدهد مشرکین امیدوار بودند بتهایشان یا آنچه را که غیر از خدای واحد احد پرستش مینمودند شفیع آنان گردند و آنان را از عذاب نجات دهند در آن روز رستاخیز میفهمند که بیراهه رفته‌اند و کاری از دست آنان بر نمی‌آید آن وقت متحیر و ناامید میگردند و از معبودان خود بیزاری میجویند.
وَ یَومَ تَقُومُ السّاعَةُ یَومَئِذٍ یَتَفَرَّقُونَ اکثر مفسرین فاعل در (یتفرقون) که صیغه جمع است تمام افراد بشر گرفته‌اند نه مشرکین تنها نظر بآیه بعد است که (فَأَمَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ أَمَّا الَّذِینَ کَفَرُوا) که تصریح میکند بتفرقه مردم.
لکن چون باید مرجع مقدم بر ضمیر باشد اینکه است که ممکن است گفته شود مرجع ضمیر فاعل در (یتفرقون) که صیغه جمع است همان مشرکین در آیه بالا باشد یعنی روز قیامت که مجرمین برخیزند متفرق شوند پس از آنکه امروز مجتمعند.
و چون از شفعاء خود ناامید گردیدند متفرق و پراکنده میگردند و هر یک در درکه‌ای از آتش جهنم واقع خواهند گردید.
است کهفَأَمَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ فَهُم فِی رَوضَةٍ یُحبَرُونَ بنا بر اینکه مقصود از ضمیر (یتفرقون) در آیه بالا تمام افراد بشر باشند در اینکه آیه مردم را دو قسمت نموده بعضی مؤمنین میباشند و بعضی مشرکین و کافرین.

صفحه : ۸۳

لکن بنا بر معنی دوم که ضمیر جمع در (یتفرقون) مجرمین باشند پس از آنکه بیان حال کافرین را نمود اینکه آیه را ردیف آن آیه قرار داده و در مقام فضیلت مؤمنین و خذلان کافرین برآمده و در منهج چنین گوید در قیامت مؤمن و کافر از هم جدا میگردند مؤمنین را باعلا علیّین برند و کافرین را باسفل السّافلین بعضی در مرتبه قرب و بملاقات پروردگارشان فائز گردند و پاره‌ای در درک مفارقت واقع شوند و طایفه‌ای بر سریر محبت و جماعتی در حصیر محنت یکی را از انواع ثواب و دیگری را از اصناف عذاب جمعی از دولت نازان و برخی از آتش فراق سوزان و گدازان خواهند بود (پایان) و مؤمنین متّصف باین اوصاف کسانی میباشند که ایمانشان با اعمال صالح نیکو توأم گردیده که آنان در مرغزار بهشتی و بوستانهایی که مشتمل بر انواع و اقسام گلها و ریاحین و چشمه‌های روان باشد مسرور و شادمان خواهند بود (حبر) بمعنی سروری است که اثر آن در صورت نمایان گردد)

سخنان مفسرین در نحوه سرور اهل بهشت

بقولی آنان گرامی باشند بکرم لم یزلی الهی، بقول دیگر متنعّمند بنعمت ازلی، بقول دیگر آنها زینت یافته شده‌اند بانواع و اقسام زینتهای بهشتی از عین المعالی نقل شده که خوشی اهل بهشت از طریق استماع است و برای آنان هیچ لذتی مثل سماع نباشد که آن از بالاترین نعمتهای اهل بهشت بشمار آید و بروایتی دختران بهشتی تغنّی میکنند با صوتی که احدی مثل آن را نشنیده و اینکه نعمتهای بهشتیان است.

از کشاف نقل میکنند که چنین گفته وقتی پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بیان نعمتهای بهشتی را میفرمود از آخر مجلس یک نفر اعرابی برخواست و گفت یا رسول اللّه (ص) در بهشت سماع (یعنی غناء و تغنّی هست) حضرت فرمود در بهشت جویی است که در کنار آن حوریان بکر نشسته‌اند و آنان سفید اندام و فراخ چشمان با حدقه سیاه به آوازهایی غناء میکنند که هیچ کس مثل آن را نشنیده و اینکه از بهترین نعمت بهشتی‌ها بشمار میرود

صفحه : ۸۴

و اخبار و احادیث در اینکه در بهشت غناء هست بسیار است و در بعضی اخبار دارد که غنای بهشتی مخصوص بکسانی است که در دنیا از استماع غنا خود داری نموده‌اند و بهترین حظوظات بهشتیان همان سماع خواهد بود، و بقرینه همین احادیث بعضی (یحبرون) در آیه را تفسیر نموده‌اند به (یلتذّون بالسماع) یعنی اهل بهشت در بوستانهای بهشتی از طریق غناء و سماع لذّت میبرند وَ أَمَّا الَّذِینَ کَفَرُوا وَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ لِقاءِ الآخِرَةِ فَأُولئِکَ فِی العَذابِ مُحضَرُونَ (واو) در (و امّا) آیه را عطف میدهد بآیه بالا و چون هر چیزی بضدش شناخته میشود چنانچه گفته‌اند (یعرف الاشیاء باضدادها) اینکه است که در مقابل ایمان و ضدّ آن کفر است و کفر بمعنی پوشانیدن است که کافر حق را میپوشاند و مقابل و ضدّ عمل صالح تکذیب و انکار آیات خدا و عدم اعتراف بقیامت و دار جزاء است که عمل کافر چنین است عوض اعتراف انکار مینماید و حقایق را پوشیده میدارد اینکه است که نظر به (جَزاءً وِفاقاً) مطابق میزان عدل جزاء و پاداش بایستی مقابل عمل انجام گیرد مقابل مقام مؤمنین که در وصف آنها است است که (فَهُم فِی رَوضَةٍ یُحبَرُونَ) در اوصاف کفار است (فَأُولئِکَ فِی العَذابِ مُحضَرُونَ) مؤمنین در آن بوستانهای مجلّل با انواع و اقسام نعمتها متنعّم و شادمانند و کفّار همیشه در انواع و اقسام عذاب حاضر گردیده شدگان خواهند بود.

فَسُبحانَ اللّهِ حِینَ تُمسُونَ وَ حِینَ تُصبِحُونَ (سبحان) مصدر است و در معنی امر بتسبیح و تنزیه حق تعالی است (تمسون) طرف شام (تصبحون) طرف صبح است، و اکثر مفسّرین اینکه آیه و آیه بعد را حمل بنمازهای پنجگانه نموده‌اند زیرا که در اینکه ساعات قدرت و عظمت و نعم حق تعالی ظاهرتر خواهد گردید و شاید اختصاص بشام و صبح که در اینکه دو وقت امر بتسبیح و تنزیه حق

تعـالی و مـبرّا گردانیـدن او را از نـواقص امکـانی فرموده برای اینکه باشـد که خورشـید پرسـتان هنگـام طلوع خورشـید و غروب آن بخورشید سجده میکنند و باو ملتجی میگردند

صفحه : ۸۵

در مقابل آنها بموحّدین امر مینماید که خدا را در اینکه دو وقت تنزیه و ستایش نمائید و نظر بهمین است که بعضی از فقهاء بدلالت اخباری که از معصومین رسیده در اینکه دو وقت یعنی حین برآمدن خورشـید و غروب آن نماز و سـجده را مکروه میدانند اگر چه حـدیث بر عـدم کراهت هم وارد شده و آن اخبار کراهت را حمل بر تقیّه نموده‌اند و تحقیق اینکه مطلب موکول بعلم فقه می‌باشد وَ لَه الحَمدُ فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ عَشِیًّا وَ حِینَ تُظهِرُونَ تحمید و تسبیح هر دو ستایش و اظهار عظمت حق تعالی است لکن چنانچه گفته شـده تحمیـد و حمد راجع بصـفات جمال است و تسبیح راجع بصـفات جلال وقتی در مقام سـتایش گفتیم (سـبحان اللّه) ذات ازلی سـرمدی را تنزیه میکنیم و او را از هر صـفت نقص و عیبی که در موجودات امکـانی دیـده میشود تبرئه مینمـائیم و چنین اظهار میکنیم که ذات بی زوال احدی از آنچه مشرکین از نسبت شریک و عدیل و ولد و غیر آن از آنچه در خور خودشانست و باو نسبت میدهنـد مبرّا و منزّه از آن خواهـد بود و در مقام سـتایش گوئیم (سبّوح قـدّوس رب الملائکهٔ و الروح) و پس از آنکه ذات مقدّس الهی را از نقایص امکانی تخلیه نمودیم و بصفات جلال آن حقیقت پاك را ستایش نمودیم آن وقت در مقام تحلیه برمیآئیم زیرا که تحلیه بعـد از تخلیه است و گوئیم (الحمـد للّه) و اظهار مینمائیم که پروردگار ما متّصف بتمام اوصاف کمال است هر صـفت کمالی که در ممکنـات دیـده میشود پرتوی و نمونه‌ای از اوصاف سـرمدی او خواهـد بود (جمالك فی کل الحقائق سائر و لیس الّا جلالك ساتر) بقول آن شاعر عارف

خلق را چون آب دان صاف و زلال و اندران تابان جمال ذو الجلال

پادشاهان مظهر شاهی حق عارفان مرآت آگاهی حق

خوب رویان آینه خوبیِ او ماه رویان عکس مه رویی او

(مثنوی) و پس از آنکه او را تسبیح و تحمید نمودیم ببالاترین اوصافش که وحدت باشد

صفحه : ۸۶

او را سـتایش مینمائیم و گوئیم (لا اله الّا اللّه) وحـدت و الوهیّت و مبـدئیت منحصـر بـذات بی‌زوال واجب الوجود تعالی است عارفی گفته:

چه ذات از روی وحدت جلوه آرد رخ کثرت دیگر تابی نیارد

کشد احکام توحید از میانه نیابد کثرت از اسماء بهانه

بر اندازد احد بازار واحد نه وجد آنجا بود پیدا نه واجد

و به (لاـ نـافیه) آنچه سـزاوار الوهیّت بلکه شـیئیّت و مؤثریّت و اسـتقلال نیست نفی مینمائیم و (لا مؤثّر فی الوجود الّا اللّه) را نصـب العین خود مینمائیم و به (الّا اللّه) اثبات مینمائیم که در عالم مؤثریّت بلکه وجود حقیقی منحصر بذات کبریایی اله و مبدء عالم است. و پس از آنکه اظهـار نمودیم که ذات احـدیّت متّصف بتمـام صـفات کمـال و خـالی از تمـام نقایص امکانی است اظهار نقص خود مینمـائیم و گوئیم (اللّه اکبر) مـا کوچـک‌تر از آنیم که بتوانیم اوصـاف ذات بی زوال احـدیّت را بفهم خود یـا گفتار ناقص خودمان محـدود گردانیم و او بزرگ‌تر از آنست که در وهم یا بعقل بشـر یا هر ممکنی بگنجـد و چون برای بشـر ممکن نیست مبـدء عالم را آن طوری که شایسته بزرگی و عظمت او است آن وجود حقیقی را توصـیف و سـتایش نماید مگر بقدر فهم و اسـتعداد خود اینکه است که پیشوایان ما دسـتور داده‌اند که در نماز حق تعالی را باین اوصافی که در خور فهم ما است او را حمد و سـتایش نمائیم و از بالاتر اظهار عجز نمائیم و گوئیم تو بزرگتر از آنی که ما بتوانیم تو را بسـتائیم آنچه گوئیم بقـدر فهم ناقص خودمان است راوی خبر گویـد بابن عباس گفتنـد آیا در قرآن چیزی یافته‌ای که بر نمازهای پنجگانه دلالت داشـته باشد گوید آری و اینکه دو آیه را قرائت مینمایـد (تُمسُونَ) نمـاز مغرب (تُصبِحُونَ) نمـاز صبح و (عَشِیًّا) نمـاز عصـر (وَ حِینَ تُظهِرُونَ) نماز ظهر یُخرِجُ الحَیَّ مِنَ المَیِّتِ میّت صفت مشبّهه است و بر هر چه قابل حیات است صادق آید مثل نطفه انسان و حیوان و تخم مرغ و حبوات و امثال اینها که قابل نفوذ روح و قوّه نشو و ارتقاء

صفحه : ۸۷

میباشـند و قبلاـ میّتنـد و آثـار روح و حیات در آنان پدیـدار نیست و بقـدرت و اراده ایزد متعال بنفوذ روح آثار حیاتی در آنها ظاهر میگردد و باین اعتبار بر آنان صادق آیـد که زنده را از میّت بیرون آورده و اینکه نحو عدم را، عدم و ملکه نامند وَ یُخرِجُ المَیِّتَ مِنَ الحَیِّ و همان طوری که بقـدرت ازلی الهی زنـده را از مرده بیرون می‌آورد همین طور میّت را از زنـده بیرون می‌آورد زیرا که موت در اینکه عالم دنیا برای زندگان حتمی است (کلّ شیئی یرجع الی اصله) آنچه از اشیاء مرده گرفته شده باصل خود خواهد برگشت حیـات دائمی در قیـامت که عـالم حیـات و عـالم حقیقت است بروز و ظهور خواهـد نمود بزرگ و بزرگوار است مبـدء آفرینش که اشیاء را از عدم بوجود آورده و از وجود بعدم برمیگرداند تا آنکه کمال قدرت و علم و رحمت و لطف غیر متناهی خود را بجهانیان بنماید و آنان را از فیض وجود ازلی خود بهره‌مند گرداند وَ یُحیِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها زمین در فصل زمستان مرده‌ای ماند که هیچ آثار حیاتی در آن پدیـدار نیست در فصل بهار بقـدرت مبدء متعال بنهضت و جنبش می‌آید و گیاهها و حبوبات و میوه‌جات در آن پدید میگردنـد و حیوانات و انسان از آن منتفع میشونـد و از گلهای رنگارنگ آن محفوظ گردیـده و لـذّت میبرند وَ کَذلِکَ تُخرَجُونَ در بسـیاری از آیات زنده شدن مرده‌ها در روز معاد را تشبیه نموده بزنده شدن زمین پس از مردن آن و چنانچه قبلا تذکر داده‌ایم شاید اشـاره بـاین باشـد که همین طوری که در زمسـتان زمین بعینه بـاقی است و آثـار نبـاتی از آن پدیـدار نیست انسان هم پس از مرگ بحقیقت انسانیّت خود بـاقی خواهـد بود لکن نه عملی از وی تظـاهر مینمایـد و نه آثـاری بر عمل وی هویـدا است و در روز موعود حیات نوینی بوی بخشوده میشود و آثار اعمال گذشـته وی با پاداش و کیفر آن ظاهر میگردد و اینکه آیات اشاره بعموم قدرت ایزد متعال دارد که مرگ و حیات را عقب هم قرار داده و انسان را

صفحه : ۸۸

متنبّه میگردانـد که غـائب را در ظـاهر بنگرد و ببینـد در اینکه عـالم چگونه زنـده را از مرده و مرده را از زنـده بیرون میآورد تا اینکه بدانـد کـه چنین کس بـا اینکه سـعه قـدرت توانـد در روز موعـود زنـده را از مرده بیرون آورد و وی را بحـالت اول برگردانـد برای وضوح تشبیه زنـده شـدن مردگان در روز معاد بزنـده شدن زمین پس از مردن آن و رفع اسـتبعاد منکرین دانشـمندی در کتاب خود

چنين مينويسد:

دنياى بشر همچون فصل زمستانى مانـد كه قطعـا بهـارى در پى دارد ذرّات بى جـان اينكه جهـان بفرمان الهى در بهار قيامت جان ميگيرنـد چه بسا اعمـال يـا ملكـاتى كه بشـر آنهـا را مرده و بيجـان و گم شـده مى‌پنـدارد آن چنـانچه معمارى بهنگام گل مالى بام دانه‌هايى از جو را ناديده بحساب كاه آورد اما با وزيدن باد بهارى همان دانه‌هاى بحساب نيامده يا در حساب گم گشـته سبز شده و معمار را باشـتباه خود واقف ميگردانـد، همين طور در روزى كه روز بعث يا زنـدگى مجدد و حساب نام دارد انسان بحقيقت اشـتباه خود خواهـد رسـيد قرآن مقـدس بمنظور هـدايت كامـل احسـاس فطرى انسانهـا در بـاب نشـئه آخرت و رسـتاخيز آيـات فراوانى در زمينه‌هاى گوناگون دارد و هر گونه شك و ترديد و گمراهى را در باب وجود روز رستاخيز و نشئه آخرت با كيفيات مربوطه به آنرا از دلها ميزدايد ضـمن آياتى بيان مينمايد كه سراسـر آفرينش تحت نظام و حساب است خلقت بشـر نميتواند عبث و مهمل باشد و از هر سويى بحساب منتهى نشود.

و ضـمن آياتى ديگر شـگفتى زنده ساختن مردگان و حشر و بعث با تنظيرهاى روشن و براهين قانع كننده از دلها كنار ميزند و ضمن آيات ديگر علائم ظهور قيامت و روز رستاخيز كه از جمله سر آمدن عمر اينكه عالم است، و علوم بشرى نيز عمر خورشيد و زمين و ماه و سيارات و و ...

تخمين ميزند كه اينكه اجرام در چه تاريخى عمرشان بسـر خواهد آمد و متلاشـى خواهند گرديد و ساير علائم ديگر .... بيان ميدارد (پايان) إبن عباس از نبىّ اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين نقل نموده كه هر كس اينكه آيات را از

صفحه : ۸۹

قوله تعالى (فَسُبحانَ اللّهِ حِينَ تُمسُونَ) تا آنجا كه فرموده (وَ كَذلِكَ تُخرَجُونَ) با آخر سوره (و الصّافات) (سُبحانَ رَبِّكَ رَبِّ العِزَّةِ عَمّا يَصِفُونَ وَ سَلامٌ عَلَى المُرسَلِينَ وَ الحَمدُ لِلّهِ رَبِّ العالَمِينَ) ضـميمه نمايد و قرائت كند در قيامت وقتى اعمالش در ميزان حساب سنجيده ميشود بكيل تمام تر وزن ميكنند و بروايت ديگر كسـى كه در صـبح و شام اينكه آيات را بخواند آنچه از نوافل و مستحبات از وى فوت شـده تلافى ميكنـد وَ مِن آياتِهِ أَن خَلَقَكُم مِن تُرابٍ ثُمَّ إِذا أَنتُم بَشَرٌ تَنتَشِرُونَ آيت بمعنى علامت و نشانه است در اينكه آيات شـش علامت از آيات بزرگ الهى را كه در آفرينش انسان نمودار است تـذكر ميدهد كه هر يك از آنها نشانه و دليل بارزى است بر حكمت و قـدرت مبـدء متعال اول در مقام پيدايش و اصل آفرينش انسان برآمده كه عنصـر غالب او خاك است و اشاره به اينكه از دلائـل نفوذ قـدرت او چنين است كه خـاك بـا جمود و پستى و بى حركتى آن را اصل آفرينش و ماده وجود چنين موجود شريفى قرار داده و چنـان نيرو و نهضتى بـآن داده كه پس از مرتبه خـاكى وى را بصورت انسـانى در مى‌آورد و همـان خاك پسـت جامد انسانى ميگردد نيرومند و صاحب قوت و شدت و در روى زمين حركت ميكند و بدلخواه خود هر گونه تصرفى خواهد در آن مينمايد.

وَ مِن آياتِهِ أَن خَلَقَ لَكُم مِن أَنفُسِكُم أَزواجاً لِتَسكُنُوا إِلَيها وَ جَعَلَ بَينَكُم مَوَدَّةً وَ رَحمَةً دوم از آيات بزرگ خلقت مربى عالم چنين است از جنس بشـر جفت و همتا براى او آفريده كه با او انس گيرد و بين آنان محبت و شفقت استوار گردد زيرا اگر جفت انسان از غير جنس او بود هرگز ممكن نبود كه بـا هم انس گيرنـد و آميزش نماينـد و بين آنها محبت و ملايمت پديـد گردد تا آنكه از آنان توليد مثل شود و افراد بشـر در زمين منتشـر گردند و اينكه آيات دليل بارز و روشنى خواهد بود بر كمال اقتدار و استيلاء مبدء متعال بر احياء مردگان در روز حشر.

صفحه : ۹۰

إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَومٍ يَتَفَكَّرُونَ امتیاز انسان بر باقی موجودات بقوه عقل و تعقل وی است و اینکه فضیلت اختصاص به بشر دارد نه در حیوانات چنین فضیلتی موجود است و نه در ملک زیرا که حیوان هر عملی انجام میدهد بهمان غریزه و قوه‌ای است که در ابتداء خلقت در نفس وی گذارده شده است نه کم میشود و نه زیاد اصلا حیوان شاید علم بخود و بکارش ندارد و اعمالی که از ملک صادر میگردد اگرچه ملائکه بآن لطافت روحشان علم بعملشان دارند لکن ظاهرا آنها هم کارشان از روی فکر و رویه خودشان نیست بلکه مسخر امر اله میباشند و بدون امر اله باختیار خود عملی انجام نخواهند داد تا محتاج بفکر و رویه باشند و نظر بهمین فضیلت است که بعضی از دانشمندان معتقدند که انسان کامل افضل از ملائکه بشمار میرود.

وَ مِن آياتِهِ خَلقُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ اختِلافُ أَلسِنَتِكُم وَ أَلوانِكُم (واو) (و من) حرف عطف است آیه را بآیه بالا عطف داده سوم از علاماتی که در اینکه آیات تذکر میدهد قدرت و اقتدار الهی است بر آفرینش آسمانها با اینکه عظمت و زمین با اینکه سعه و اختلاف زبانها از فارسی و هندی و رومی و انگلیسی و فرانسوی و ترکی و غیر اینها و اختلاف رنگها از سفیدی، سیاهی، سرخی، زردی و غیره.

إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِلعالِمِينَ تمام قراء (للعالمین) بفتح لام دوم قرائت نموده‌اند یعنی برای احدی از اهل عالم مخفی نیست که در اختلاف زبانها و رنگهای افراد بشر آیت نشانه قدرت و علم آفریننده آنها هویدا است و دلیل بارزی خواهد بود که فاعل و موجد آنها فاعل مختار است نه فاعل موجب زیرا که عمل فاعل موجب بیک شکل و یک و تیره است اینکه است که اختلاف در شکل و رنگ و زبان را از آیات بزرگ الهی بشمار آورده و بر اینکه بر اعاده مردگان قادر خواهد بود و برای احدی اینکه مطلب مخفی نخواهد بود که اگر تمام افراد بشر بیک شکل و یک رنگ بودند و بیک لغت تکلم مینمودند

صفحه : ۹۱

امتیاز بین افراد ممکن نبود و در معاملات و در امور اجتماعی و اقتصادی اختلال کلی پدیدار میگردید اینکه است که (عالمین فرموده) یعنی حکمت اینکه اختلاف برای احدی پوشیده نخواهد بود و حفص که یکی از قراء است و تمام سیاهی قرآن بقرائت او میباشد بکسر لام دوم (للعالمین) قرائت نموده یعنی اختلاف در زبانها و رنگهای مردم برای اهل علم و دانایان آیت و نشانه قدرت خواهد بود نه برای تمام اهل عالم زیرا که در تمام مردم فکر و رویه نیست که در اینها آیات خدایی را بنگرند.

وَ مِن آياتِهِ مَنامُكُم بِاللَّيلِ وَ النَّهارِ وَ ابتِغاؤُكُم مِن فَضلِهِ اینکه آیه نیز عطف بآیه بالا است.

چهارم از آیات قدرت و دلیل بر وقوع قیامت خواب است که قادر متعال از راه لطف برای رفع خستگی و آسایش قوی و مشاعر خواب را در شب و روز بر انسان و حیوانات مسلط گردانیده و در خواب رموز و اسراری مندرج میباشد.

یکی رفع خستگی و ملالت قوای طبیعی و رفع ضعف مشاعر حسی که انسان در شب استراحت نماید و در روز دنبال کسب و عمل رود و از فضل الهی امور معیشت خود را تأمین نماید و اینکه فضل بزرگی است که باین وسیله تا مدتی قوای طبیعی را بپای دارد و سلامتی او باقی ماند تا بکمال انسانیت برسد.

و دیگر چون بحکمت ایزدی برای هر چیزی علامتی قرار داده که در شاهد غائب دیده شود و خواب و خواب دیدن و بیدار شدن از خواب هر یک یک آیت و نشانه بزرگی است که نشان میدهد مردن و کیفیت عالم برزخ را که حکماء آن را عالم مثال نامند و زنده شدن در قیامت که دانسته شود خدای جلیل بحکمت تامه و نفوذ قدرت و علم ازلی مرده‌ها را در قیامت که منتهی درجه استکمال بشر است برای پاداش اعمال زنده میگرداند زیرا که فضل و کرم او بی انتهاء است انسان را برای بقاء آفریده نه برای فناء.

صفحه : ۹۲

إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ اینکه علامت را اختصاص داده بکسانی که گوش شنوا و دل بینا دارند و آیات الهی را استماع میکنند و شاید مقصود چنین باشد که آن افرادی که برای استماع آیات قرآنی و احادیث نبوی حاضر می‌گردند و پس از آنکه بگوش سر زنده شدن پس از مردن و اوضاع قیامت را شنیدند بهمین علامت خواب و بیداری در گوش دل آنها تأثیر نموده شنوا می‌گردند و قبول خواهند نمود.

وَ مِنْ آياتِهِ يُرِيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفاً وَ طَمَعاً وَ يُنَزِّلُ مِنَ السَّماءِ ماءً فَيُحْيِي بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِها پنجم از علامات وقوع قیامت اینکه است که موقعی که رعد و برق صدا کرد در شما دو حالت پدید می‌گردد یکی ترس از سوختن و دیگر طمع در آمدن باران و نموّ نباتات ارض زیرا که بآب باران زمین پس از خشکی و خمود که در زمستان مانند مرده‌ای ماند که هیچ آثاری از آن پدیدار نیست و خدای متعال بآب باران آن را زنده میگرداند همین طور انسان را در قیامت بباران رحمت وی را زنده میگرداند و حیات طیّب پاکیزه دائمی بوی کرامت میفرماید (و هذا فضل کبیر) إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ تمام اینکه آیات نشان میدهد و علاماتی است که دلالت دارد بر علم و قدرت و تمام صفات جلال و جمال خداوندی و اینکه او سبحانه قدرت بر اعاده مردگان دارد و اینکه تذکرات مخصوص بکسانی خواهد بود که در آثار الهی فکر و تعقل می‌کنند در قرآن مجید مکرر در مکرر تصریحا و تلویحا ستایش مینماید کسانی را که در آیات الهی بهر دو قسم آن یعنی آیات تکوینی و تشریعی تدبّر مینمایند تا آنکه از روی فهمیدگی و دلیل عقلی که از اثر پی بمؤثر بردن است علم یقینی برای آنان پدید گردد.

وَ مِنْ آياتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّماءُ وَ الْأَرْضُ بِأَمْرِهِ ششم از آیات و نشانه‌های قدرت ایزدی که دلالت دارد بر رد ارواح در قیامت

صفحه : ۹۳

بجسدهایشان ایستاده‌گی آسمانها و زمین است بامر او.

ظاهرا مقصود از امر حق تعالی بقیام آسمانها و زمین امر تکوینی است نه امر تشریعی زیرا چنین بنظر میآید که آسمانها و زمین صاحب عقل و شعور نمیباشند و نیز در عمل خود مختار نیستند اگرچه بعقیده بعضی از دانشمندان آنان را ذوی العقول میدانند و بعض آیات قرآن را شاهد می‌آورند مثل قوله تعالی در سوره (فصلت) آیه (۱۰) بعد از بیان خلقت زمین فرموده «ثُمَّ اسْتَوى إِلَى السَّماءِ وَ هِيَ دُخانٌ فَقالَ لَها وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قالَتا أَتَيْنا طائِعِينَ زیرا که امر بآسمان و زمین نموده و امر مولوی بغیر ذوی العقول نمودن قبیح است.

ثُمَّ إِذا دَعاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الْأَرْضِ إِذا أَنْتُمْ تَخْرُجُونَ چون آسمانها و زمین در قبضه اقتدار او است وقتی بزمین امر میفرماید: (وَ أَلْقَتْ ما فِيها وَ تَخَلَّتْ) سوره انشقت آیه سوم زمین سنگینی خود را بیرون بینداز زمین مطیع امر حق تعالی میگردد (وَ أَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقالَها) و امر پروردگار را اجابت مینمایند و نیز افراد بشر برای حضور دعوت میشوند.

خلاصه در حدیث رسیده وقتی روز موعود رسید خطاب از ذات احدیت میرسد که ای اهل قبور اخرجوا مرده‌ها زنده میگردند و امر پروردگارشان را اجابت نموده و با کمال سرعت بمیعادگاه می‌شتابند و در دادگاه عدل الهی برای حساب حاضر می‌گردند و هر کس بجزاء و کیفر اعمال خود خواهد رسید.

(ان خیرا فخیرا و ان شرا فشرا).

صفحه : ۹۴

[سوره الروم (۳۰): آیات ۲۶ تا ۳۲]

اشاره

وَ لَهُ مَن فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ کُلٌّ لَهُ قانِتُونَ (۲۶) وَ هُوَ الَّذِی یَبدَؤُا الخَلقَ ثُمَّ یُعِیدُهُ وَ هُوَ أَهوَنُ عَلَیهِ وَ لَهُ المَثَلُ الأَعلی فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ هُوَ العَزِیزُ الحَکِیمُ (۲۷) ضَرَبَ لَکُم مَثَلاً مِن أَنفُسِکُم هَل لَکُم مِن ما مَلَکَت أَیمانُکُم مِن شُرَکاءَ فِی ما رَزَقناکُم فَأَنتُم فِیهِ سَواءٌ تَخافُونَهُم کَخِیفَتِکُم أَنفُسَکُم کَذلِکَ نُفَصِّلُ الآیاتِ لِقَومٍ یَعقِلُونَ (۲۸) بَلِ اتَّبَعَ الَّذِینَ ظَلَمُوا أَهواءَهُم بِغَیرِ عِلمٍ فَمَن یَهدِی مَن أَضَلَّ اللّهُ وَ ما لَهُم مِن ناصِرِینَ (۲۹) فَأَقِم وَجهَکَ لِلدِّینِ حَنِیفاً فِطرَتَ اللّهِ الَّتِی فَطَرَ النّاسَ عَلَیها لا تَبدِیلَ لِخَلقِ اللّهِ ذلِکَ الدِّینُ القَیِّمُ وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یَعلَمُونَ (۳۰)

مُنِیبِینَ إِلَیهِ وَ اتَّقُوهُ وَ أَقِیمُوا الصَّلاةَ وَ لا تَکُونُوا مِنَ المُشرِکِینَ (۳۱) مِنَ الَّذِینَ فَرَّقُوا دِینَهُم وَ کانُوا شِیَعاً کُلُّ حِزبٍ بِما لَدَیهِم فَرِحُونَ (۳۲)

(ترجمه)

هر کس که در آسمانها و زمین است مملوك خدا و مخصوص باو است و تمام آنها زیر فرمان و مطیع اویند (۲۶)

و خدا آن کسی است که خلق را آفریده (و پس از مردن) وی را زنده می‌گرداند و برای او زنده گردانیدن (مردگان) (از ابداء آنها) آسان‌تر خواهد بود و برای او در آسمانها و زمین صفات بلندتری است و او غالب و درست کار است (۲۷)

(خداوند) برای شما از قبل نفسهای خودتان مثل میزند آیا آنهایی که بنده و عبد شما میباشند در مالهایی که خدا بشما روزی داده شریك شما میباشند (و آن طوری که شما در مالتان تصرف میکنید) آنان با شما در تصرف کردن مساوی میباشند (و آیا) شما از بنده‌گان خود میترسید آن طوری که از شریکانی که

صفحه : ۹۵

(مثل خودتان آزادند) میترسید ما برای کسانی که تعقل و تدبر مینمایند اینطور آیات را بیان میکنیم (۲۸)

بلکه بدون علم تابع هوای ستمکاران گردیدند (و پیروی آنها را نمودند) پس کی است که هدایت نماید کسی را که خدا وی را گمراه گردانیده و برای چنین مردمانی یاری کننده‌ای نخواهد بود (۲۹)

(ای محمّد) روی خود را قائم و ثابت گردان برای دین پاکیزه اسلام که آن بر فطرت خدایی است که مردم بر آن آفریده شده‌اند و در خلقت خدا تبدیلی نخواهد بود و اینکه است دین ثابت و پا برجا لکن بیشتر مردم نمیدانند (۳۰)

(خطاب ببشر است) که بسوی خدا بازگشته‌گانید و از او بترسید و نماز را بپای دارید و از کسانی نبوده باشید که برای خدا شریک قرار دادند (۳۱)

و از آنهایی نباشید که دین خود را پراکنده ساختند و حزب، حزب گردیدند و هر حزبی بآنچه نزد آن است از دین خوشحالست (۳۲)

توضیح آیات

وَ لَهُ مَن فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ اینکه جمله عطف بجمله بالا است و لام (له) لام ملك است و مرجع ضمیر اللّه تعالی است و (من) موصوله از الفاظ عموم است لکن برای ذوی العقول آورند و اینکه تخصیص بعقلاء داده برای اینکه است که غیر عقلاء در حکم تابع می‌باشند و اشاره به اینکه آیاتی که در بالا گفته شد از بیرون آمدن زنده از مرده و خلقت انسان از خاك و خلقت آسمان‌ها و

زمین و اختلاف زبانها و اوضاع آسمانی از رعد و برق و غیر اینها آنچه در آسمانها و زمین است عموما تحت اقتدار و خلاقیت قادر متعال انجام می گیرد و مالک حقیقی تمام موجودات او است که همه را از نیستی بهستی آورده.

کُلٌّ لَهُ قانِتُونَ و تمام موجودات مطیع امر تکوینی و زیر فرمان و مسخر اراده اویند و

صفحه : ۹۶

هیچ یک از آنها سر سوزنی از آنچه موظف بر آن میباشند تخلف نمیورزند و فرمان بردارند.

وَ هُوَ الَّذِی یَبدَؤُا الخَلقَ ثُمَّ یُعِیدُهُ ذات متعال بدلیل انّی که از اثر پی بمؤثر بردن است خود را بخلق معرفی مینماید که آن کسی که مالک آسمانها و زمین است آن کس است که باینها وجود بخشیده و از کتم عدم بعرصه وجود آورده.

(ابداء) در لغت بمعنی ظهور و بروز شیئی است (راغب) در مفردات چنین گفته (بدء الشیء بدوا ای ظهر ظهورا) و نیز گفته مبدء الشیء هو الذی منه یترکب او منه یکون. پایان خلاصه آیه خبر میدهد آن کسی که موجودات را از کتم عدم و خفاء و نیستی بعرصه وجود و ظهور آورده پس از مرگ و خفاء هستی او وی را ثانیا بحالت اول که همان پیدایش اولیه او است برمیگرداند.

وَ هُوَ أَهوَنُ عَلَیهِ اعاده بر خدای تعالی آسان‌تر از اصل ابداء است در تفسیر مجمع البیان راجع باهون بودن چند وجه از مفسرین نقل نموده که مختصری از آن را در اینجا ترجمه مینمایم.

چنین گفته: (یَبدَؤُا الخَلقَ ثُمَّ یُعِیدُهُ) یعنی خلق کرد (انشاء) و یخترعهم (ابتداء) پس از آن بعد از افناء آنها را ثانیا عود میدهد و ابتداء خلقش را دلیل قرار داد بر آنچه از اعاده مخفی است استدلالا بشاهد بر غائب پس از آن آیه را مؤکد گردانیده بقوله (وَ هُوَ أَهوَنُ عَلَیهِ) و ضمیر (هو) راجع بمصدر (یعیده) میباشد یعنی اعاده آسان‌تر است و در وجه اهون بودن اعاده از (ابداء) از مفسرین چند قول نقل میکنند:

۱- (اهون) بمعنی (هیّن) است مثل (اللّه اکبر) یعنی کبیر است و در کبریایی کسی با او نزدیک نیست نه اینکه بزرگتر از چیزی باشد مثل قول شاعر که گفته:

صفحه : ۹۷

ان الذی سمک السماء بنی لنا بیتا دعائمه أعزّ و اطول

یعنی عزیز و طویل.

(۲) اهون بصیغه افعل التفضیل برای اینکه است که عود دادن هر چیزی آسانتر از ابتداء آن است و اینکه مطلب در نظر عرف واضح و معلوم است که هر کاری ابتداء عمل آن مشکل تر از اعاده آن است و اشاره به اینکه شما باین مطلب مقر و معترفید پس چگونه مشکلتر را می‌بینید و اعتراف بآسانتر نمیکنید یعنی آن کسی که کار مشکل از او بر می‌آید البته کار آسانتر را بطریق اولی میتواند انجام بدهد.

۳- (هاء) در (علیه) بر میگردد بخلق یعنی بمخلوق و بنا بر اینکه چنین میشود که اعاده مخلوق آسانتر است از انشاء اول زیرا که در اعاده (بکن فیکون) شیئی موجود میگردد لکن در نشئه اول بایستی مراتبی را از علقه و مضغه و گوشت و استخوان و نفخه روح و غیر آن را طی بنماید تا آنکه مراتب خلقتش تمام گردد لکن چون در اعاده محتاج باین مواد نیست اینکه است که اعاده از خلقت آسانتر خواهد بود یعنی اعاده آسانتر است. (پایان) کسی که بدلیل عقل و نقل معتقد گردید که انسان بمردن فانی نمیگردد و پس از مردن حقیقت انسانیت وی با تمام تشخصاتی که در شیئیت او مدخلیت داشته در عالم دیگری که آن را عالم برزخ یا عالم مثال

گویند موجود است.

دیگر در وجه (اهون) یعنی آسانتر بودن اعاده محتاج باین توجیهات که اکثر آن غیر مناسب بنظر میآید نمیباشد بدیهی است چیزی که اصلا نبوده و عامل تازه خواهد آن را انشاء و ابداء نماید بنظر عرفی و بدوی بسیار مشکل‌تر بنظر میآید از آن چیزی که تغییرات و تحولاتی در آن رخ نموده و عامل خواهد آن را اصلاح نماید و وی را بحالت اول یا کاملتر از اول برگرداند شکی نیست و در نظر دانشمندان و اهل ادیان مسلم و محرز میباشد که انسان بمردن بکلی فانی نمیگردد بلکه چنانچه از احادیث بسیار برمیآید انسان پس از مرگ با قالب مثالی که در صورت شبیه بهمین بدن دنیوی است باقی است تا وقتی که نفخه صور دوم بدمد و ارواح بقدرت خالق

صفحه : ۹۸

متعال برگردند بجسدهایشان برای جزای اعمال اینکه است که بنظر عرفی عود دادن روح باقی بجسد البته آسانتر بنظر میآید از آن وقتی که هیچ نبوده و او را جسما و روحا از عدم بوجود آرند وانگهی چنانچه بدلیل عقل و نقل ثابت شده در قیامت بدن هر کسی بمناسبت روحش و اخلاق و اوصافی که در خود اندوخته و اعمالی که از وی سر زده بروز و ظهور مینماید پس بنا بر اینکه ما در وجه آسانتر بودن اعاده بر ابداء محتاج باین توجیهات رکیک نمیباشیم آیه را بظاهر عرفی آن بگذاریم بهتر خواهد بود وَ لَهُ الْمَثَلُ الْأَعلی فِی السَّماواتِ وَ الْأَرضِ وَ هُوَ العَزِیزُ الحَکِیمُ مفسرین گویند مثل الاعلی یعنی برای حق تعالی اوصاف بلندی است که مثل او یا شبه او در مخلوقات یافت نمیگردد و اوصاف عظمت او در آسمانها و زمین نمایان و قدرت او چنان است که نه انشاء چیزی و نه اعاده آن او را عاجز نمیگرداند و در افعال حکیم است که هر چیزی را منطوی بر حکمت و استحکام و تدبیر بنا نهاده و از قتاده نقل شده که مثل اعلی قول (لا اله الا اللّه است) و بعضی از حکماء اسلامی چنین گفته که انسان کامل مثل اعلی حق تعالی است زیرا که مظهر تام و نماینده اوصاف الهی است و با وحدت شخصیّه‌ای که دارد موازی کل انواع است و جماد و نبات و حیوان تماما مشمول ویند. (پایان) آری چون انسان کامل نسخه جامعه عالم جهانی است آنچه در عالم کبیر منتشر و پراکنده بنظر میآید در نسخه جامعه انسانی بیک صورت وحدانی موجود است پس باین لحاظ جای دارد که گفته شود انسان کامل مثل اعلای حق است یعنی مظهر و نماینده اوصاف الهی است و نظر بجامعیت وی است که بیک اعتبار وی را عالم صغیر گویند و باعتبار دیگر او را عالم کبیر نامند زیرا که او در وسط دائره وجود ممکنات قرار گرفته و مقام وی نسبت بموجودات نسبت نقطه وسط دائره است باطراف و تمام موجودات بدور مرکز وجود او میچرخند و همیشه مجذوب اطراف است و دو راه برای او باز است قوله تعالی (وَ هَدَیناهُ النَّجدَینِ) سوره بلد آیه ۱۰ یعنی راه خیر و شر را بوی نمانیدم راهی بسوی مرتبه اعلا و راهی بسوی عالم طبیعت و

صفحه : ۹۹

باختیار هر کدام را اختیار نمود سر انجام از اهل آن عالم میگردد«۱» از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین نقل میکنند که فرموده (اگر نبود که شیاطین اطراف قلب بنی آدم را گرفته‌اند هر آینه بملکوت آسمان و زمین نظر مینمود.

ضَرَبَ لَکُم مَثَلًا مِن أَنفُسِکُم هَل لَکُم مِن ما مَلَکَت أَیمانُکُم مِن شُرَکاءَ فِی ما رَزَقناکُم در اینکه آیه سه (من) مذکور است (من) اول (مِن أَنفُسِکُم) ابتدائیّه و (من) دوم (مِن ما مَلَکَت) تبعیضیه و (من) سوم (مِن شُرَکاءَ) زائده است.

خلاصه در آیات برای تنبّه بشر همه طور مثالی زده شده در اینکه آیه مثال آورده بکسی که غلام و کنیز دارد که آنها را ملک یمین می‌نامند آیا با اینکه حال خود را با آنان در مال شریک میگرداند هرگز چنین نخواهد بود.

آیه اعتراض بمشرکین است و اشاره به اینکه همین طوری که شما بندگان خود را در مال و ملک شریک خود نمیگردانید حق

تعالى هم كسى را در عالم ملك و ملكوت شريك خود نگردانيده.

بَلِ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَهواءَهُم بِغَيرِ عِلمٍ (بل) اضراب است يعنى چنين نيست كه مشركين گمان كرده‌اند كه كسى در ملك با خدا شركت داشته باشد بلكه چون ستمكاران تابع هواى نفس خود گرديده‌اند و در اثر آن قوه تميز و ادراك خود را از دست داده اينكه است كه از روى نفهمى و بيخردى اشيايى را در عبادت و پرستش با خدا شريك ميگردانند.

فَمَن يَهدِي مَن أَضَلَّ اللّهُ وَ ما لَهُم مِن ناصِرِينَ كسى كه بهدايت خداى تعالى هدايت نگرديد ديگر هدايت كننده و يار و ياورى براى وى يافت نخواهد گرديد و چنانچه در جاى ديگر گفته شد چنين نيست كه كسى كه قابل هدايت باشد خداى تعالى وى را گمراه گرداند بلكه كسى كه باختيار

---

(۱) ديوى و ددى و ملكى و انسانى || در تو است هر آنچه غالب آيد آنى (مثنوى)

صفحه : ۱۰۰

خود خود را در معرض هدايت واقع نگردانيد البته گمراه خواهد گرديد و گمراه گردانيدن او كه در بعض آيات نسبت گمراهى را بخود ميدهد همان هدايت نشدن است البته كسى كه بهدايت الهى هدايت نگرديد گمراه خواهد گرديد.

فَأَقِم وَجهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاً فِطرَتَ اللّهِ الَّتِي فَطَرَ النّاسَ عَلَيها لا تَبدِيلَ لِخَلقِ اللّهِ ذلِكَ الدِّينُ القَيِّمُ رسول خود را مخاطب قرار داده و باو امر الزامى مينمايد كه روى خود را يعنى همت خود را بر دين پاكيزه حق مصروف گردان و در امر آن استقامت و پايدارى نما زيرا كه دين اسلام فطرت خدايى است كه مردم را بر آن مفطورند يعنى فطرت توحيد كه بشر را بر آن مفطور گردانيده و تغيير و تبديلى در خلقت خدا نيست يعنى همه را بفطرت توحيد آفريده.

و اگرچه مخاطب نبى خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است لكن مقصود تمام امت ميباشند كه خطاب شامل هر فرد فرد از مسلمين ميگردد كه بايستى هر يك با كوشش بسيار در استحكام دين توحيد كوشش نمايند.

وَ لكِنَّ أَكثَرَ النّاسِ لا يَعلَمُونَ اشاره به اينكه بيشتر مردم چنين فهم و ذكاوتى ندارند كه بفهمند دين اسلام مطابق فطرت اوليه بشر است كه قادر متعال همه را بفطرت توحيد خلق نموده و اكثر مردم در اثر پيروى هواى نفسانى و آرزو و آمال دنيوى آن فطرت اوليه خود را خلل رسانيده و از راه حق منحرف گرديده‌اند.

مُنِيبِينَ إِلَيهِ وَ اتَّقُوهُ وَ أَقِيمُوا الصَّلاةَ وَ لا تَكُونُوا مِنَ المُشرِكِينَ در اينكه آيه براى بازگشت آن فطرت اوليه توحيد كه در هر فردى نهاده شده سه طريق بيان فرموده و مردم را مخاطب قرار داده.

اول روى دل بسوى او آريد در حالى كه از غير بريده و بسوى او بازگشت نمائيد. دوم تقوى پيشه خود كنيد و از آنچه خلاف رضاى او است خود دارى نمائيد. سوم نماز را بپاى داريد و اهمال در امر نماز ننمائيد اشاره به اينكه اگر

صفحه : ۱۰۱

اينكه امور را بدرستى مراعات نموديد آن فطرت توحيد كه پيغمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرموده (كل مولود يولد على الفطرة حتّى يكون ابواه هما اللذان يهوّدانه و ينصّرانه و يمجّسانه) هر مولودى بر فطرت اوليه خود (كه فطرت توحيد باشد) متولّد ميگردد مگر اينكه پدر و مادر وى را يهودى يا نصرانى يا مجوسى گردانند بمراعات اينكه امور بخوبى همان فطرت اوليه بخوبى ظهور و بروز نموده و آثارش بدرستى ظاهر خواهد گرديد.

مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُم وَ كانُوا شِيَعاً كُلُّ حِزبٍ بِما لَدَيهِم فَرِحُونَ (مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا) بدل از مشركين است يعنى بازگشت بخدا نمائيد و

تقوی و عمل صالح را شعار خود گردانید تا آنکه بفطرت اولیه خود رجوع نمائید و از کسانی نباشید که برای خدا شریک قرار دادند و شعبه شعبه گردیدند و هر جماعتی از مشرکین بآنچه نزد آنها است خوشحال و فرحناکند زیرا که بعقل ناقصشان گمان می‌کنند آنچه را از بتها یا ستارگان یا غیر اینها که شریک خدا قرار داده‌اند کاری از دستشان برمیآید و آنان را در حال بیچارگی نجات خواهند داد دیگر نمیدانند که غیر از مبدء متعال همه فقیر و ضعیف و محتاج باویند و اوست غنیّ متعال.

[سوره الروم (۳۰): آیات ۳۳ تا ۴۰]

اشاره

وَ إِذا مَسَّ النّاسَ ضُرٌّ دَعَوا رَبَّهُم مُنِيبِينَ إِلَيهِ ثُمَّ إِذا أَذاقَهُم مِنهُ رَحمَةً إِذا فَرِيقٌ مِنهُم بِرَبِّهِم يُشرِكُونَ (۳۳) لِيَكفُرُوا بِما آتَيناهُم فَتَمَتَّعُوا فَسَوفَ تَعلَمُونَ (۳۴) أَم أَنزَلنا عَلَيهِم سُلطاناً فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِما كانُوا بِهِ يُشرِكُونَ (۳۵) وَ إِذا أَذَقنَا النّاسَ رَحمَةً فَرِحُوا بِها وَ إِن تُصِبهُم سَيِّئَةٌ بِما قَدَّمَت أَيدِيهِم إِذا هُم يَقنَطُونَ (۳۶) أَ وَ لَم يَرَوا أَنَّ اللّهَ يَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن يَشاءُ وَ يَقدِرُ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَومٍ يُؤمِنُونَ (۳۷)
فَآتِ ذَا القُربى حَقَّهُ وَ المِسكِينَ وَ ابنَ السَّبِيلِ ذلِكَ خَيرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجهَ اللّهِ وَ أُولئِكَ هُمُ المُفلِحُونَ (۳۸) وَ ما آتَيتُم مِن رِباً لِيَربُوَا فِي أَموالِ النّاسِ فَلا يَربُوا عِندَ اللّهِ وَ ما آتَيتُم مِن زَكاةٍ تُرِيدُونَ وَجهَ اللّهِ فَأُولئِكَ هُمُ المُضعِفُونَ (۳۹) اللّهُ الَّذِي خَلَقَكُم ثُمَّ رَزَقَكُم ثُمَّ يُمِيتُكُم ثُمَّ يُحيِيكُم هَل مِن شُرَكائِكُم مَن يَفعَلُ مِن ذلِكُم مِن شَيءٍ سُبحانَهُ وَ تَعالى عَمّا يُشرِكُونَ (۴۰)

صفحه : ۱۰۲

(ترجمه)

وقتی بمردم سختی برسد پروردگارشان را میخوانند در حالی که بسوی او بازگشت- کنندگانند پس از آن وقتی از جانب خود بآنها رحمتی بچشاند جماعتی از آنها بپروردگارشان مشرک میگردند (۳۳)

تا کافر شوند بآنچه بآنان عطاء نمودیم (خطاب بکافرین است ای کافرین از نعمت دنیا بهره ببرید که بزودی سر انجام کار خود را خواهید دید) (۳۴)

آیا بر اینکه (مشرکین) حجّت و بیّنه‌ای نازل گردانیدیم که بآن تکلّم نمایند و بآن شرک آورند (یعنی آیا مشرکین دلیلی بر شرکشان دارند) (۳۵)

و وقتی ما ببشر رحمتی بچشانیدیم مسرور میگردند و هر گاه بآنها مصیبتی برسد بسبب آنچه که بدست خود عمل کرده‌اند آن وقت ناامید میگردند (۳۶)

آیا اینها نمی‌بینند (و نمیدانند) که خداوند روزی هر کس را بخواهد پهن میگرداند و روزی (هر کس را بخواهد) تنگ میگیرد و محققا (در اینکه قبض و بسط) هر آینه نشانه‌هایی است برای کسانی که ایمان آورده‌اند (۳۷)

پس ای پیغمبر حق خویشانت را بده حق فقراء و ره گذران را ادا کن و اینکه عمل خیر است برای کسانی که مرادشان خشنودی خدا است و چنین کسانی اینها رستگارانند (۳۸)

و آنچه از ربا میدهید تا اینکه مالهای مردم زیاد گردد پس نزد خدا مال آنها زیاد نمیشود و آنچه را زکاة میدهید و مراد شما خوشنودی خدا است چنین کسانی مال آنها افزون

صفحه : ۱۰۳

میگردد (۳۹)

خدا آن کسی است که شما را آفرید پس شما را روزی داد پس از آن شما را میمیراند پس از آن شما را زنده میگرداند آیا از شریکانی که شما برای خدا قرار داده‌اید کسی هست که چیزی از اینکه کارها را بتواند انجام دهد خدای تعالی منزه و بلند مرتبه‌تر است از آنچه اینکه مشرکین نسبت شریک باو میدهند (۴۰)

توضیح آیات

وَ إِذا مَسَّ النّاسَ ضُرٌّ دَعَوا رَبَّهُم مُنِیبِینَ إِلَیهِ حال بشر چنین است که وقتی سختی یا دردی و مصیبتی و ناملایمی بآنان برخورد نمود بآن فطرت اولیه خود که مفطور بر توحیدند روی نیازمندی ببینیاز مطلق می‌آورند و از پروردگارشان نجات می‌طلبند.

ثُمَّ إِذا أَذاقَهُم مِنهُ رَحمَةً إِذا فَرِیقٌ مِنهُم بِرَبِّهِم یُشرِکُونَ پس از آن بوعده الهی که تخلف پذیر نیست که فرموده (أَمَّن یُجِیبُ المُضطَرَّ إِذا دَعاهُ وَ یَکشِفُ السُّوءَ) دعای مضطر را قبول نموده رحمت خود را شامل حال مضطر میگرداند و سختی را از او رفع میگرداند و انسان (ظَلُوماً جَهُولًا) عوض سپاس گزاری و اظهار بندگی راه عناد را پیش گرفته و جماعتی از افراد بشر بپروردگار و ولی‌نعمتشان مشرک میگردند و بتها یا خورشید و ستارگان یا غیر اینها را در عبادت با خدا شریک میگردانند.

لِیَکفُرُوا بِما آتَیناهُم فَتَمَتَّعُوا فَسَوفَ تَعلَمُونَ گوینـد لام (لیکفروا) لام غایت است اشاره به اینکه عاقبت و نتیجه رحمتی که بآنان عطاء شده عوض شکر گذاری بکفر می‌انجامد پس خداوند تعالی بچنین اشخاصی بطور توبیخ و تهدید امر میفرماید که بهره برداری کنید از اینکه نعمت‌های که بزودی (یعنی پس از مرگ) خواهند فهمید عاقبت کفرتان را که عذاب جهنم خواهد بود

صفحه : ۱۰۴

وَ إِذا أَذَقنَا النّاسَ رَحمَةً فَرِحُوا بِها وَ إِن تُصِبهُم سَیِّئَةٌ بِما قَدَّمَت أَیدِیهِم إِذا هُم یَقنَطُونَ از اینکه دو آیه که نزدیک بهم واقع گردیده میتوان استفاده نمود که ناسی که در آیه بالا گفته شده راجع بکفار و مشرکین باشد که در حال خوشی و رفاهیت تمام روی آنان بعالم طبیعت است و دنبال حظوظات نفسانی میباشند و فقط در حال اضطرار بفطرت توحیدشان رو بخدا میآورند اینکه است که پس از رفع بلاء بهمان شرکی که داشتند بازگشت مینمایند و ناس در آیه دوم که همین آیه دوم که همین آیه باشد شاید راجع بمؤمنین باشد که بدرستی ایمان در قلبشان نفوذ ننموده و موقع نعمت و خوشی مرتکب سیئات میگردند و وقتی بمکافات آن در مورد امتحان واقع گردیدند و دچار بلیّات و مصیبات طاقت فرسا میشوند حالت یأس و ناامیدی برای آنها روی میدهد لکن مؤمنی که ایمان در قلب او نفوذ نموده مثل کوه پا برجا بادهای مخالف وی را تکان نخواهد داد و هر قدر دچار بلاء و مصیبات گردد ذرّه‌ای بایمانشان خلل نمی‌رساند بلکه در اثر صبر و رضاء و توکل بر قوت ایمانش افزوده میگردد.

أَ وَ لَم یَرَوا أَنَّ اللّهَ یَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن یَشاءُ وَ یَقدِرُ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَومٍ یُؤمِنُونَ ظاهرا بهمزه استفهام اعتراض بآن اشخاص مؤمنینی است که ایمانشان بـدرجه یقین نرسیده که چرا اینان نمی‌بینند یعنی بایـد بچشم دل به بیننـد که خداونـد روزی هر کس را بخواهد وسیع میگردانـد و روزی هر کس را بخواهـد تنـگ میکنـد و اینکه تنگی و گشاده گی روزی آیت و نشانه‌ای است برای آنهایی که ایمان آورده‌اند.

شایـد آیه اشاره باین باشـد که نشانه و علامت مؤمنینی که ایمان در قلبشان نفوذ نموده اینکه است که اینان میدانند و یقین دارند که تمام امور بـدست قـدرت ایزدی جاری میگردد و هر چیزی در موقع خود از روی علم و حکمت ازلی اجراء گردیده و بخل در مبدء فیاض نمیباشد فقر بعضی و غنای بعضی از روی علم بصلاح واقع گردیده و جزافی نیست و از روی طبیعت بی شعور انجام نگرفته.

صفحه : ۱۰۵

فَآتِ ذَا القُربی حَقَّهُ وَ المِسکِینَ وَ ابنَ السَّبِیلِ رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را مخاطب بخطاب گردانیده و بحضرتش امر فرموده که حق خویشاوندان و نزدیکان خود را و نیز حق فقراء و نیازمندان و ره گذران را عطاء نما و نزدیکان بحضرتش در مرتبه اول حضرت زهرا سلام اللّه علیها یگانه اولاد آن بزرگوار بود اینکه است که بعضی از مفسّرین گفته‌اند نظر بروایتی که از ابی سعید خدری نقل شده و از ابی جعفر (ع) و ابی عبد اللّه (ع) نیز روایت شده وقتی اینکه آیه نازل گردیده حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فدک را بفاطمه (ع) بخشید و در مرتبه ثانی حضرت امیر المؤمنین و اولاد آن حضرت علیهم السلام و بنی هاشم از خویشاوندان او بشمار میآیند و از بعض مفسرین نقل شده که اگرچه خطاب بخود آن حضرت است لکن مقصود امتند که حقوق خویشاوندان و فقراء و رهگذران را مراعات نمایند و بقول دیگر که از مجاهد و سدی نقل شده مقصود تمام امتند که بایستی خمس مالشان را بفقرای اهل بیت سیّد مختار صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بدهند.

ذلِکَ خَیرٌ لِلَّذِینَ یُرِیدُونَ وَجهَ اللّهِ وَ أُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ اول آیه چون امر است از آن وجوب استفاده میگردد چون بنا بر تحقیق امر دلالت بر وجوب دارد لکن از آخر آیه که فرموده (ذلِکَ خَیرٌ) سیاق چنین کلامی مفید استحباب است یعنی امر (فآت) استحبابی است نه امر لزومی اینکه است که بین مفسرین در اینکه واجب است انفاق نمودن بذوی الارحام و محارم یا مستحب است بعضی بدلالت آیه نسبت بارحام فقیر حمل بر وجوب نموده و بعضی نسبت باولاد و پدر و مادر هر گاه فقیر باشند واجب دانسته و نسبت بباقی مستحب.

لکن در آیه تصریح نشده بلکه امر مطلق است و ظاهرا در مقام حسن انفاق و کمک نمودن بارحام و فقراء و رهگذران برآمده و راجع به اینکه در چه موردی انفاق واجب است و در چه موردی مستحب است باطلاق آیه نمیتوان تمسک نمود مگر بقرینه آیات دیگر یا احادیث معتبره وَ ما آتَیتُم مِن رِبًا لِیَربُوَا فِی أَموالِ النّاسِ فَلا یَربُوا عِندَ اللّهِ در توجیه اینکه آیه دو قول از مفسرین نقل شده:

صفحه : ۱۰۶

اول مقصود ربا حرام است و آیه مثل آیه (یَمحَقُ اللّهُ الرِّبا وَ یُربِی الصَّدَقاتِ) است که مال میدهد برای اینکه زیادتر بگیرید که چنین انفاقی علاوه بر اینکه نزد خدا زیاد نمیشود مورد عقوبت میگردد. (حسن و جبائی) دوم مقصود مالی است که بطور هدیه و تعارف و بخشش بکسی میدهید یا برای اینکه جلب قلوب کنید یا بعناوین دیگر مثل رسومات و غیر آن که خلوص در آن نیست چنین انفاقی نزد خدا زیاد نمیشود و فائده آن همان عوضی است که از مردم میگیرید. (إبن عباس و طاوس) و از ابی جعفر علیه السلام و سعید و مجاهد باین مضمون نیز روایت شده که مال و عطیّه بدهد بامید آنکه زیادتر بگیرد و اینکه ربای حلال است و چنین کسی را نزد خدا نه مزدی است و نه وزر و رسول خدا از اینکه طور عطیّه نهی فرمود زیرا که ثوابی بر آن مترتب نخواهد شد و آیه (لا تَمنُن تَستَکثِرُ) در همین معنی است منهج الصادقین وَ ما آتَیتُم مِن زَکاةٍ تُرِیدُونَ وَجهَ اللّهِ اشاره به اینکه عمل وقتی نزد حق تعالی ارزش واقعی پیدا میکند که وجه اللّه و رضای او محرک بر عمل گردد نه منافع دنیوی یا اخروی اگر کسی برای نفع دنیوی عمل مباحی را انجام داد پاداش او همان فوائد دنیوی است که عاید وی میگردد و در آخرت برای او نصیبی نخواهد بود و اگر برای آخرت کاری انجام دهد یعنی غرض او نعمتهای بهشتی باشد نظر بوعده الهی که تخلف پذیر نیست از آخرت با زیادتر بوی عوض خواهد داد و کسی که وجهه قلبش بسوی خدای تعالی باشد و عملش یا از روی اطاعت امر مولی یا رضای او یا محبت بمقام الوهیت محرک بر عمل او شده باشد (فَأُولئِکَ هُمُ المُضعِفُونَ) از اطلاق (مضعفون) چنین استفاده میشود که چنین مردمانی کسانی میباشند که باضعاف مضاعف بقربشان و درجه و مقامشان نزد حق تعالی اضافه میگردد زیرا که پاداش بایستی در خور عمل باشد

(جَزاءً وِفاقاً) کسـی که مقصودش از عمل (وَجه‌اللّهِ) باشـد که به هیچ وجه حظّ نفسانی در آن ملحوظ نباشد پاداش آن همان میشود که مقصودش بوده از قرب جوار الهی و مطالعه وجه اللّه.

صفحه : ۱۰۷

اللّه‌الَّذِی خَلَقَکُم ثُمَّ رَزَقَکُم ثُمَّ یُمِیتُکُم ثُمَّ یُحیِیکُم هَل مِن شُـرَکائِکُم مَن یَفعَلُ مِن ذلِکُم مِن شَـیءٍ آیه اعتراض بکفار است و ارشاد بـدلیل عقل آنها نموده و برسولش ابلاغ مینمایـد که اینکه مشـرکین را متـذکر گردان و بآنان بگو خـدایی که شـما موظفید که او را پرسـتش نمائید آن کسـی است که شـما را آفریده و پس از آن بشما روزی میدهد و پس از آن شما را میمیراند و پس از آن شما را در نشـئه قیامت زنده میگرداند اوصاف خدایی چنین است آیا اینکه هایی که شـما پرستش مینمائید توانایی دارند که چیزی بیافرینند یا روزی بدهنـد یا پس از مردن شـما را زنده کنند وقتی دیدند کاری از دست آنها ساخته نمیگردد عقلایی نیست که در عبادت که مخصوص بخدای تعالی است کسی یا چیزی را باو شریک گردانید.

سُبحانَه‌وَ تَعالی عَمّا یُشرِکُونَ خدا منزه و مبراء است از آنچه مشـرکین از بتها یا خورشـید و سـتارگان یا غیر آن را برای خدا شریک گردانـند البته هر عاقلی بـدلالت عقلش میداند که غیر از واجب الوجود همه ممکن و ممکن از خود هیچ ندارد و همه فقیر الی اللّه و محتاج بغنیّ بالذّاتند.

[سوره الروم (۳۰): آیات ۴۱ تا ۴۹]

اشاره

ظَهَرَ الفَسادُ فِی البَرِّ وَ البَحرِ بِما کَسَبَت أَیدِی النّاسِ لِیُذِیقَهُم بَعضَ الَّذِی عَمِلُوا لَعَلَّهُم یَرجِعُونَ (۴۱) قُل سِیرُوا فِی الأَرضِ فَانظُرُوا کَیفَ کانَ عاقِبَهُ الَّذِینَ مِن قَبلُ کانَ أَکثَرُهُم مُشرِکِینَ (۴۲) فَأَقِم وَجهَکَ لِلـدِّینِ القَیِّمِ مِن قَبلِ أَن یَأتِیَ یَومٌ لا مَرَدَّ لَه مِنَ اللّهِ یَومَئِذٍ یَصَّدَّعُونَ (۴۳) مَن کَفَرَ فَعَلَیهِ کُفرُه وَ مَن عَمِـلَ صالِحاً فَلِأَنفُسِـهِم یَمهَـدُونَ (۴۴) لِیَجزِیَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحـاتِ مِن فَضـلِه إِنَّه لا یُحِبُّ الکافِرِینَ (۴۵)

وَ مِن آیـاتِهِ أَن یُرسِـلَ الرِّیاحَ مُبَشِّراتٍ وَ لِیُـذِیقَکُم مِن رَحمَتِهِ وَ لِتَجرِیَ الفُلکُ بِأَمرِهِ وَ لِتَبتَغُوا مِن فَضـلِهِ وَ لَعَلَّکُم تَشـکُرُونَ (۴۶) وَ لَقَد أَرسَـلنا مِن قَبلِـکَ رُسُـلاً إِلی قَومِهِم فَجـاؤُهُم بِالبَیِّناتِ فَانتَقَمنا مِنَ الَّذِینَ أَجرَمُوا وَ کانَ حَقًّا عَلَینا نَصـرُ المُؤمِنِینَ (۴۷) اللّه الَّذِی یُرسِلُ الرِّیاحَ فَتُثِیرُ سَـحاباً فَیَبسُـطُه فِی السَّماءِ کَیفَ یَشاءُ وَ یَجعَلُه کِسَفاً فَتَرَی الوَدقَ یَخرُجُ مِن خِلالِهِ فَإِذا أَصابَ بِهِ مَن یَشاءُ مِن عِبادِهِ إِذا هُم یَستَبشِرُونَ (۴۸) وَ إِن کانُوا مِن قَبلِ أَن یُنَزَّلَ عَلَیهِم مِن قَبلِهِ لَمُبلِسِینَ (۴۹)

صفحه : ۱۰۸

(ترجمه)

در بیابانها و دریاها تباهی آشـکارا گردیـد بسبب اعمال بـدی که از دست‌های مردم سـر زده (و عـذاب و فسادی که واقع گردیـده) برای اینکه است که بمفسدین بچشاند جزای بعضی از آنچه کرده‌اند شاید آنان از شرک بتوحید و از فساد باصلاح باز گردند (۴۱) ای محمّـد (ص) باین کافرین بگو در زمین گردش کنید و نظر کنید و ببینید چگونگی (حال) کسانی که پیش از شـما بودند که سـر انجام کارشان چه شد و آنهایی که بعذاب مبتلا گردیدند بیشترین آنها مشرک بودند (۴۲)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وجهه خود را بپای دار برای دین پاینده پیش از آنکه روزی بیاید که بازگشتی برای آن نخواهد بود و در آن روز مردم از هم جدا میگردند (۴۳)

کسی که کافر گردید ضرر کفرش عاید خودش میگردد و کسی که عمل صالح نمود (برای خود جایگاه خوب) میگستراند (۴۴)

تا اینکه (خداوند) از فضل خود پاداش دهد کسانی را که ایمان آورده و عمل صالح نموده‌اند محقّقا خدای تعالی کافرین را دوست نمیدارد (۴۵)

و از

صفحه : ۱۰۹

جمله آیات الهی اینکه است که بادهای مژده دهند، را میفرستد تا اینکه از رحمت خود بشما بچشاند و تا اینکه کشتیها بامر او روان گردند و تا اینکه فضل او را بجوئید و شاید شما مردم شکر گذار باشید (۴۶)

(ای رسول اکرم) حقیقهٔ ما پیش از تو بسوی گروه آنها پیمبرانی فرستادیم و رسولان با معجزه بسیار آمدند پس ما از آن کسانی که گناهکار بودند انتقام کشیدیم و بر ما محقّق گردید که مؤمنین را یاری نمائیم (۴۷)

خدا آن کسی است که بادها را میفرستد و آن بادها ابرها را بر می‌انگیزانند و آنها را در آسمان پهن میگردانند آن طوری که بخواهد و آن ابرها را پاره پاره میگرداند پس تو می‌بینی که از خلال ابر باران ریزش میکند و وقتی باران را برساند بهر کس از بندگان خود که بخواهد آن گاه آنان شادمان میگردند (۴۸)

و بدرستی که آنها پیش از ظاهر شدن ابرها و ریزش باران ناامید بودند (۴۹).

توضیح آیات

ظَهَرَ الفَسادُ فِی البَرِّ وَ البَحرِ بِما کَسَبَت أَیدِی النّاسِ ذات متعال علّت و سبب هر فسادی و هر بلاء و آفتی را که در زمین از برّ و بحر مثل قحطی و امراض مسریّه و وباء و طاعون و جنگ و نزاع و خون ریزی و خشک سالی و فساد غلّه و زیاد شدن میکروبهای مفسده در بدن یا در خارج و زمین لرزه و آفاتی که در دریاها از قبیل طوفان و غرق شدن کشتیها و غیر اینها از آفات و بلیّاتی که همیشه نوع بشر مبتلا بآنند تمام اینکه بلیّات را مستند میگرداند بعمل خود انسان لِیُذِیقَهُم بَعضَ الَّذِی عَمِلُوا و چون علّت و سبب فساد عالم خود بشر است غایت و نتیجه آن نیز عاید خود بشر میگردد که اینکه بلیّاتی که بانسان اصابت مینماید آن پاداش عمل خود آنها است و برای اینست که اثر و نتیجه بعض اعمال رکیک خود را بچشند و بفهمند که آثار اعمال بد مخصوصا ظلم و تعدّی نسبت ببندگان خدا گرفتار شدن بلیّات دنیوی خواهد بود چه جای عذاب اخروی.

صفحه : ۱۱۰

لَعَلَّهُم یَرجِعُونَ (لعلّ) را برای ترجّی و امیدواری می‌آورند و چون امیدواری نسبت بذات حق تعالی موضوع ندارد باید حمل بر ناس نمود که نسبت بخود مردم امیدواری هست که هنگام بلیّات متذکّر اعمال قبیحشان گردند و بتوبه و انابه بسوی حق تعالی بازگشت نمایند و مبتلا گردیدن ببلیّات دنیوی یکی از نعمتهای الهی بشمار میرود که شاید مردم از اینکه راه که هنگام بیچارگی و اضطرار است و هر کسی در آن هنگام بفطرت اولیّه خود رجوع بمبدء مینماید و بزبان حال و قال از او نجات میطلبد باین وسیله بسوی حق تعالی بازگشت نمایند و از مخالفت بموافقت برگردند.

قُل سِیرُوا فِی الأَرضِ فَانظُرُوا کَیفَ کانَ عاقِبَةُ الَّذِینَ مِن قَبلُ چون در آیه بالا چنین تذکّر داده که آنچه عذاب و فساد در زمین واقع

میگردد در اثر اعمال و افعال ناشایسته مردم است در اینکه آیه برای مزید تذکّر رسولش را مأمور میگرداند که باین کفّار بگو در زمین گردش کنید و حال گذشتگان را ببینید که در اثر مخالفت و اعمال رکیکه‌شان بچه عذاب هایی گرفتار گردیدند، معلوم میشود تا زمان نازل گردیدن قرآن آثار خرابی شهرستان عاد و ثمود و قوم لوط (ع) و غیره باقی بوده که در بسیاری از آیات چنین تذکّر میدهد که اینها در مسافرتشان نظر کنند و آثار خرابی منزلهای آنان را بنگرند و ببینند تا شاید متنبّه گردند.

کانَ أَکثَرُهُم مُشرِکِینَ شاید اشاره باین باشد که اگر اکثر آنها یا نصف جماعت آنها موحّد بودند چنین عذاب تباه کننده که تمام آنها را گرفت واقع نمیگردید و برای حفظ موحّدین عذاب از آنها برداشته میشد فَأَقِم وَجهَکَ لِلدِّینِ القَیِّمِ مِن قَبلِ أَن یَأتِیَ یَومٌ لا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللّهِ یَومَئِذٍ یَصَّدَّعُونَ امر (فاقم) خطاب بپیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که در امر دین که ثابت و پایدار است و هیچ کجی و نقصی در آن یافت نخواهد شد استقامت و پایداری بنما پیش از آنکه بیاید روزی که مر آن روز را از جانب خدا بازگشتی نخواهد بود، شاید جار و مجرور

صفحه : ۱۱۱

(من اللّه) متعلّق (بیأتی) باشد یعنی روزی که از جانب خدا بیاید و کسی نتواند آن را برگرداند و شاید (من اللّه) متعلّق (بمردّ) باشد که مصدر است یعنی خدای تعالی آن روز را باز نگرداند و آن روزی است که مردم از هم متفرّق و پراکنده گردند (فَرِیقٌ فِی الجَنَّةِ وَ فَرِیقٌ فِی السَّعِیرِ).

مَن کَفَرَ فَعَلَیهِ کُفرُهُ وَ مَن عَمِلَ صالِحاً فَلِأَنفُسِهِم یَمهَدُونَ (مهد) بمعنی فراش است و (علی) را در مورد ضرر می‌آورند و (لام) را در مورد نفع و آیه خبر میدهد که کسی که کافر گردید ضرر کفرش عاید خودش میگردد و کسی که عمل شایسته نمود آنهم بنفع خود خیر و سعادت را میگستراند و پهن میگرداند و تشبیه بفراش برای اینکه است که همین طوری که فرش سبب استراحت میگردد عمل صالح نیز چنین است آسایش آور خواهد بود.

غرض تذکر و اندرز بمشرکین و کافرین است که گمان نکنید کفر و ایمان شما نفع و ضرری برای پیمبران و مؤمنین داشته باشد اگر کافر گردید بپاداش کفر همیشه معذّب خواهید گردید و اگر ایمان بیاورید در سرای دیگر منزل عالی و مقام و مرتبه بلندی برای خود مهیّا گردانیده‌اید.

لِیَجزِیَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ مِن فَضلِهِ (لام) لیجزی لام غایت است یعنی غایت و نتیجه عمل صالح چنین است که اشخاصی که ایمان آورده و عمل شایسته نموده‌اند حق تعالی از فضل و رحمت خود جزاء و پاداش عمل نیک آنها را خواهد داد.

از اینکه آیه دو مطلب بزرگ می‌توان استفاده نمود یکی عمل صالح وقتی نتیجه بخش میگردد که با ایمان توأم گردد بدون ایمان هر قدر عمل نیکو بنظر آید عامل بآن مورد فضل الهی نخواهد گردید و مستحق اجر نیز نمیگردد اگرچه اندکی آثار قهری دنیوی بر آن مترتّب میگردد از بدست آوردن مال و جاه و غیره.

و دیگر جزاء و پاداشی که برای ایمان و عمل صالح بمؤمن داده میشود آن فضل و احسانی است از طرف الهی و گر نه وظیفه عبد بنده‌گی است باطاعت نمودن

صفحه : ۱۱۲

مستحق پاداش نمیگردد و اینکه آن را جزاء و پاداش نامیده شاید برای اینکه باشد که مردم راغب بعمل گردند.

إِنَّهُ لا یُحِبُّ الکافِرِینَ آیه خبر میدهد که خدای تعالی کافرین را دوست نمیدارد حبّ و محبّت یک جذّابه‌ای است الهی هر کس که ایمان آورد و مطیع امر اله گردید از اینکه جذّابه الهی برخوردار میگردد و مورد نظر لطف و رحمت ایزدی خواهد گردید و کسی

که خود را از اینکه نعمت عظمی محروم گردانید و خود را از نظر رحمت حق تعالی انداخت از اینکه جذّابه الهی بی‌نصیب خواهد گردید و نشانه محبّت الهی نسبت بانسان محبّت او است بمقام الوهیّت قوله تعالی در سوره مائده آیه ۵۹ (یُحِبُّهُم وَ یُحِبُّونَه) اگر دیدی حب الهی در سراسر قلب تو نفوذ نموده و همیشه طالب قرب جوار احدیّت میباشی بدان که اینکه محبّت تو ناشی از محبّت او است نسبت بتو، و بعمل صالح و تقوی خود را مستعدّ گردان برای نفوذ نور معرفت تا اینکه کاملا از آن جذّابه محبّت کامیاب گردی و مجذوب حق تعالی گردی وَ مِن آیاتِهِ أن یُرسِلَ الرِّیاحَ مُبَشِّراتٍ وَ لِیُذِیقَکُم مِن رَحمَتِهِ وَ لِتَجرِیَ الفُلکُ بِأَمرِهِ وَ لِتَبتَغُوا مِن فَضلِهِ وَ لَعَلَّکُم تَشکُرُونَ اینکه چند جمله بواو بهم عطف داده شده، و آیات جمع آیه است و آیهٔ بمعنی نشانه و علامت شیئی است و تمام موجودات آیات و نشانه‌های رحمت خدا میباشند و از جمله آیات الهی وزیدن باد است موقعی که نشانه باران باشد و در موقع خشکسالی که مردم منتظر باران میباشند وزیدن باد مژده بریزش باران میدهد و چون حیات موجودات زمین بآب است اینکه است که در مقام اظهار بعضی از نعمتهای خود انسان را متذکر میگرداند که باد و باران را میفرستد برای اینکه از رحمت خود بشما بچشاند و برای اینکه کشتیها در آب روان گردد و برای اینکه بتجارت و کسب و عمل فضل خدا را بجوئید و اینقدر نعمت بشما عطاء و بخشش نموده برای اینکه شاید شما شکر گذار باشید وَ لَقَد أَرسَلنا مِن قَبلِکَ رُسُلًا إِلی قَومِهِم فَجاؤُهُم بِالبَیِّناتِ در آیات بسیاری برای تسلّی دل رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تذکّر میدهد که پیش از تو

صفحه : ۱۱۳

پیمبرانی با معجزه‌های هویدا برای هدایت گروه مردم آمدند و بعضی بآنها گرویدند و بعضی مخالفت نمودند بلکه چنانچه از آیات بسیاری معلوم میشود اضافه بر اینکه سخن آنها را نپذیرفتند از هیچ نوع ایذایی در باره آن بزرگواران خودداری ننمودند نسبت سحر و دروغ از انواع و اقسام افتراءها و اذیّت زبانی و غیره فروگذار ننمودند فَانتَقَمنا مِنَ الَّذِینَ أَجرَمُوا چون بعضی کافر شدند و بعضی ایمان آوردند اینکه بود که ما از آنهایی که نگرویدند انتقام کشیدیم زیرا که آنان در مورد انتقام واقع گردیدند.

وَ کانَ حَقًّا عَلَینا نَصرُ المُؤمِنِینَ خدای تعالی خود را ملزم گردانیده و بکلمه علینا بر خود ثابت کرده که بر ما محقّق و ثابت است که مؤمنین را یاری کنیم و برای فتح و مظفریّت آنها از کفّار انتقام بکشیم و مؤمنین را بر کفّار مسلّط گردانیم.

اللّهُ الَّذِی یُرسِلُ الرِّیاحَ فَتُثِیرُ سَحاباً فَیَبسُطُهُ فِی السَّماءِ کَیفَ یَشاءُ اینکه آیه متمّم آیه بالا است «و من آیاته ان یرسل الریاح مبشرات» در اینجا در مقام اظهار قدرت و آثار عظمت و رحمت خود برآمده و چگونگی نزول باران و آن لطائف صنعتی که در ترتیب و نظام آن بکار برده تذکّر میدهد که بامر تکوینی باد را مأمور میگرداند که ابرها را در آسمان پهن کند و آنها را بهیجان درآورد و قطعه قطعه گرداند و بآنطوری که مشیّت ازلی اقتضاء نموده بهر محلّی و جایی که مأمور گردیده‌اند می‌بارند و از حسن تدبیر ایزدی چنین مقرر فرموده که از خلال ابرها باران قطره قطره بر زمین ریزش نماید و در زمین فرو رود و خرابی نرساند و بهر محلّی که خدا خواست از منزلگاه بندگان که بزراعت و مزرعه و محل کشت و کار آنان است بارش اصابت نموده و اهل آن محل شادان و مسرور گردند.

وَ إِن کانُوا مِن قَبلِ أَن یُنَزَّلَ عَلَیهِم مِن قَبلِهِ لَمُبلِسِینَ (ان مخفّفه از مثقّله جمله را بتأویل مصدر آرد) یعنی قبل از نزول باران ناامید بودند، و آیه منصرف بموقع خشکسالی است که مردم از نزول باران ناامید بودند

صفحه : ۱۱۴

و شاید (من عباده) در آیه اشاره باین باشد که در آنجایی که مردم امید باران نداشتند از برکت بندگان خدا باقی مورد ترحم گردیدند و باران نازل گردید.

[سوره الروم (۳۰): آیات ۵۰ تا ۶۰]

اشاره

فَانظُر إِلی آثارِ رَحمَتِ اللّهِ کَیفَ یُحیِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها إِنَّ ذلِکَ لَمُحیِ المَوتی وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ (۵۰) وَ لَئِن أَرسَلنا رِیحاً فَرَأَوهُ مُصفَرًّا لَظَلُّوا مِن بَعدِهِ یَکفُرُونَ (۵۱) فَإِنَّکَ لا تُسمِعُ المَوتی وَ لا تُسمِعُ الصُّمَّ الدُّعاءَ إِذا وَلَّوا مُدبِرِینَ (۵۲) وَ ما أَنتَ بِهادِ العُمیِ عَن ضَلالَتِهِم إِن تُسمِعُ إِلّا مَن یُؤمِنُ بِآیاتِنا فَهُم مُسلِمُونَ (۵۳) اللّهُ الَّذِی خَلَقَکُم مِن ضَعفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِن بَعدِ ضَعفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِن بَعدِ قُوَّةٍ ضَعفاً وَ شَیبَةً یَخلُقُ ما یَشاءُ وَ هُوَ العَلِیمُ القَدِیرُ (۵۴)

وَ یَومَ تَقُومُ السّاعَةُ یُقسِمُ المُجرِمُونَ ما لَبِثُوا غَیرَ ساعَةٍ کَذلِکَ کانُوا یُؤفَکُونَ (۵۵) وَ قالَ الَّذِینَ أُوتُوا العِلمَ وَ الإِیمانَ لَقَد لَبِثتُم فِی کِتابِ اللّهِ إِلی یَومِ البَعثِ فَهذا یَومُ البَعثِ وَ لکِنَّکُم کُنتُم لا تَعلَمُونَ (۵۶) فَیَومَئِذٍ لا یَنفَعُ الَّذِینَ ظَلَمُوا مَعذِرَتُهُم وَ لا هُم یُستَعتَبُونَ (۵۷) وَ لَقَد ضَرَبنا لِلنّاسِ فِی هذَا القُرآنِ مِن کُلِّ مَثَلٍ وَ لَئِن جِئتَهُم بِآیَةٍ لَیَقُولَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا إِن أَنتُم إِلّا مُبطِلُونَ (۵۸) کَذلِکَ یَطبَعُ اللّهُ عَلی قُلُوبِ الَّذِینَ لا یَعلَمُونَ (۵۹)

فَاصبِر إِنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ وَ لا یَستَخِفَّنَّکَ الَّذِینَ لا یُوقِنُونَ (۶۰)

صفحه : ۱۱۵

(ترجمه)

(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) نگاه کن بسوی آثار رحمت خدا و بنگر چگونه زمین را پس از مردن آن زنده میگرداند بحقیقت همان خدا است که مرده‌ها را پس از مرگشان زنده میگرداند و او بر هر چیزی توانا است (۵۰)

و اگر ما بادی فرستاده بودیم و دیدند زراعتشان زرد گردیده آنها بعد از زردی بنعمتهای گذشته کافر میگردند (۵۱)

ای محمّد بحقیقت تو نتوانی مردگان را بشنوانی و نمیتوانی (دعوت خود را) بکران بشنوانی آن موقعی که پشت کرده برمیگردند (۵۲)

و تو نیز ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم (قدرت نداری) که کوران را راهنمایی کنی تو نتوانی بشنوانی مگر کسی را که بآیات ما ایمان آورده و آنها تسلیم شدگانند (۵۳)

خدا آن کسی است که شما را از چیز سست آفرید (نطفه منی) و پس از ضعف برای شما قوّت قرار داد و پس از قوّت برای شما ضعف پیری قرار داد آنچه را که بخواهد می‌آفریند و او (بمصالح) دانا و توانا است (۵۴)

روزی که قیامت برپا میگردد گنهکاران قسم یاد میکنند که در قبر درنگ نکردند مگر ساعتی چنین بود حال آنها که همیشه دروغگویانند (۵۵)

و کسانی که بآنها علم و ایمان عطاء شده گفتند محقّقا لبث شما (و قرارگاه شما) در کتاب خدا بود تا روزی که مبعوث گردیدید و همین است روز بعث و معاد و لکن شما مردمانی بودید که نمیدانستید (۵۶)

و در روز معاد عذر ستمکاران نفع نمیبخشد (و پذیرفته نمیگردد) و نمیتوانند رضایت خدا را تحصیل نمایند (۵۷)

و حقیقهٔ ما در اینکه قرآن برای بشر از هر نوع مثلی آوردیم ای محمّد (ص) اگر تو برای اینکه کفار هر معجزه و آیتی بیاوری آنهایی که کافر گردیدند گویند نیست اینکه مگر یک عمل تزویر و باطلی (۵۸)

اینطور خدا مهر میزند بر قلب آنهایی که دانش ندارند (۵۹)

ای محمّد (ص) صبر کن و محققا بدان که وعده خدا حق است و نباید کسانی که یقین بآخرت ندارند تو را از جا بکنند (و تو بر خلاف صبر و بردباری رفتار کنی) (۶۰).

صفحه : ۱۱۶

توضیح آیات

فَانظُر إِلی آثارِ رَحمَتِ اللّهِ کَیفَ یُحیِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها چون تمام موجودات آثار رحمت خدای تعالی میباشند اینکه است که رسول خود و تمام افراد بشر را مخاطب میگرداند که نظر کنند بنظر عبرت و آثار رحمت خدا را در زمین که نزدیک ترین موجودات است بانسان بچشم دل بنگرند و چگونگی زنده شدن زمین را در فصل بهار بعد از مردن و از اثر افتادن آن در موقع زمستان را مشاهده نمایند و اگرچه خطاب بپیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است لکن امّت را نیز شامل است و همه مؤمنین مخاطب باین خطابند.

کسی که بنظر تدبّر در موجودات بنگر دو چیز عاید وی خواهد گردید یکی سعه رحمت و فیض خدا را مشاهده مینماید و بر ایمانش افزوده میگردد و دیگر در امر معاد و زنده شدن مردگان استبعاد نمیکند.

إِنَّ ذلِکَ لَمُحیِ المَوتی وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ به (انّ) ثقیله محقّق و ثابت میگرداند که همین طوری که زمین را بعد از جمودی و بی اثر ماندن او با آنچه در کمون وی اندوخته وی را بحالت اوّل برگردانیده و آثار وجودی از آن پدیدار گردانیده حال افراد بشر هم همین طور خواهد بود که پس از مرگ که آثار وجودی از آن پدیدار نیست باز ثانیا در نشئه دیگر که موقع بروز و ظهور کمالاتی است که در او مخفی بوده و بهار وجود او است وی را با آنچه در حیات دنیا در خود اندوخته از اعمال خوب و بد با نتایج آن در مرتبه ظهور و بروز میآورد و ممکن است از اینکه آیه و امثال آن که بسیار است فائده دیگری عاید ما گردد و گوئیم تشبیه زنده شدن مردگان را در روز معاد بما تذکر میدهد که همین طوری که زمین در فصل زمستان بحقیقت خود باقی است منتهی آثار حیات از آن پدیدار نیست انسان نیز پس از مرگ بحقیقت انسانیت و شخصیّت وجود خود باقی خواهد بود منتهی الامر آثار وجودی از وی پدیدار نیست تا روز معاد که آخرین مرتبه صعود و کمال وی است

صفحه : ۱۱۷

آن وقت است که جسما و روحا با تمام خصوصیّات و آنچه از ملکات حمیده و نکوهیده که در خود اندوخته و حسنات و سیّئاتی که عمل نموده با آثار و خواصی که از آنها پدیدار میگردد تماما تظاهر مینماید.

وَ لَئِن أَرسَلنا رِیحاً فَرَأَوهُ مُصفَرًّا لَظَلُّوا مِن بَعدِهِ یَکفُرُونَ لام (لئن) توطئه قسم است (لظلوا) جواب قسم است و مرجع ضمیر (فرأوه) میشود (رحمهٔ اللّه) در آیه بالا ـ باشد و ممکن است زرع باشد و نزد بعضی ضمیر راجع بسحاب است که زردی ابر علامت باران نیست.

خلاصه آیه اعتراض بکسانی است که کفران نعمت میکنند که اینان وقتی بادی را که (دبور) مینامند بوزد و زراعت خودشان که سبز و خرم بود ببینند زرد گردیده و بر خلاف آنچه منتظر بودند از رحمت خدا که زراعتشان حاصل نیکو دهد ببینند بی ثمر گردیده آنان عوض اینکه رو بخدا آرند و از او طلب رحمت کنند بنعمتهای گذشته کافر گردند و از رحمت خدا ناامید شوند.

فَإِنَّکَ لا تُسمِعُ المَوتی وَ لا تُسمِعُ الصُّمَّ الدُّعاءَ إِذا وَلَّوا مُدبِرِینَ در اینکه آیه و آیات دیگر کافرین را بمردگان تشبیه نموده زیرا آنان

از آن روح ايمانى كه در مؤمنين پديد گرديده خود را بى نصيب گردانيده‌اند اينكه است كه از آن حيات حقيقى محرومند و در اثر فقدان آن روح حقيقى گوش و چشم روحانى آنها كر و كور گرديده نميتوانند كلام حقّانى را بشنوند و نه آثار رحمت الهى را ببينند و اينان مانند كرانى مانند كه پشت كرده باشند كه بهيچ ترتيبى نميشود وى را فهمانيد و اگر پشت نكرده باشند باشاره قدرى ميفهمند.

وَ ما أَنتَ بِهادِي العُمىِ عَن ضَلالَتِهِم إِن تُسمِعُ إِلّا مَن يُؤمِنُ بِآياتِنا فَهُم مُسلِمُونَ ثانيا باز خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نموده كه تو چنين قدرتى ندارى كه كوران يعنى آنهايى كه چشم دلشان كور گرديده از گمراهى و كجروى بطريق مستقيم اسلام رهبرى گردانى مگر كسانى را كه بآيات و نشانه‌هاى قدرت خداى تعالى ايمان آورده و تسليم امر پروردگار گرديده‌اند.

صفحه : ۱۱۸

آيه ارشاد بحكم عقل است كه پيمبران كسى را ميتوانند هدايت نمايند كه داراى دل زنده باشد و آيات جلو و عقب تماما تذكّر است كه بايستى نظر كنند در آيات تكوينى آفاقى و انفسى و بدليل عقل از طريق برهان (انّى) كه از اثر پى بمؤثّر بردن است ايمان بياورند بوجود مبدء متعال و وظيفه پيمبران بيش از اينكه نيست كه مردم را بحكم عقلشان متذكّر گردانيده و ارشاد نمايند پس از آن كسانى كه حالت تسليم در آنها هست بارشاد پيمبران در طريق بندگى و عبوديّت رهسپار گردند.

كسى كه بدليل عقلش تصديق بوجود مبدء قادر حكيم ننموده چگونه ممكن است تصديق برسولش نمايد و مطيع او گردد هرگز ممكن نيست بلكه اگر خدا بپيمبر شناخته شود و پيمبر نيز چون رسول خدا است بايستى بخدا شناخته شود دور محال لازم مى‌آيد و در جاى خود بدليل قطعى عقلى بطلان دور مبرهن گرديده.

اللّهُ الَّذِي خَلَقَكُم مِن ضَعفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِن بَعدِ ضَعفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِن بَعدِ قُوَّةٍ ضَعفاً وَ شَيبَةً اينكه آيه انسان را متذكّر ميگرداند بترتيب آفريده شدن خودش پس از آنكه در آيات بالا اشاره بآيات آفاقى نموده و آيات آفاقى و انفسى را معرّف خود گردانيده كه خدا و مبدء شما آن كسى است كه شما را از شيئى ضعيف آفريده كه مقصود نطفه است پس قرار داد براى شما قوّه نموّ و زيادتى تا باعلا درجه قوّه رسيديد و پس از قوّت و شباب جوانى ثانيا شما را ضعيف گردانيد تا بحدى كه كهولت و پيرى و هرم شما را فرا گرفت و انسان عاقل كسى خواهد بود كه در تمام حوادث و تغييرات مدبّر عالم را ببيند و تغييرات و تبدّلاتى كه در خود و تمام موجودات مى‌نگرد بنظر عبرت و بمشاهده قلبى آثار صنع مدبّر حكيم را نصب العين خود قرار دهد و در اثر مؤثّر را مشاهده نمايد يَخلُقُ ما يَشاءُ وَ هُوَ العَلِيمُ القَدِيرُ در بعض احاديث معتبره از معصوم (ع) نقل شده كه (خداوند همه چيز را بمشيّت خلق نموده و مشيّت را بچيز ديگرى خلق ننموده بلكه مشيّت را بنفسها آفريده (از اينجا معلوم ميشود كه اول چيزى كه آفريده شده مشيّت بوده) و مشيّت

صفحه : ۱۱۹

ناشى از علم و قدرت ازلى مبدء متعال پديد گرديده اشاره به اينكه تمام موجودات (شئون) حق ميباشند و تماما بخواست و اراده ازلى او پديدار گرديده و وجود و بقاء هر چيزى بسته باراده او است.

وَ يَومَ تَقُومُ السّاعَةُ يُقسِمُ المُجرِمُونَ ما لَبِثُوا غَيرَ ساعَةٍ شايد مقصود گنهكاران از (ساعة) مكث آنها در حيات دنيا باشد و چون حيات دنياى خود را در لهو و لعب و عيّاشى گذرانيده گمان ميكنند ساعتى زيادتر در دنيا مكث ننموده‌اند زيرا كه عمر دنيا زود گذر است و مكثشان را در عالم برزخ فراموش نموده‌اند و فراموشى آنان ممكن است از دو راه باشد يكى آنكه غير از موحّدين در عالم برزخ حيات طيّب فرح بخش ندارند چنانچه از بعض آيات استفاده ميشود كه اهل جهنّم نه ميميرند كه از عذاب برهند و نه زنده‌اند

که از حیات لذّت ببرند از اینجا معلوم میشود که کفّار اصلا برای خود بقاء و ثباتی پس از مرگشان تصوّر نمیکنند مثل آدم بی‌هوش یا خواب که هر قدر مدّت بی هوشی و خواب وی زیاد باشد اندک بشمار می‌آورد.

و دیگر آنکه چون عالم برزخ جهت روحانیّت آن بر جسمانیّتش غلبه دارد اینکه است که سرعت حرکت در آن عالم بقسمی است که گویا مسافت و مکان مرتفع گردیده و چون اجزاء آن تغیّر و تبدّل و حدوث و تجدّد ندارد و زمان چنانچه در محل خود مبرهن گردیده ظرف متغیّرات است لهذا امتداد زمانی نیز در آنجا تصوّر نخواهد داشت کَذلِکَ کانُوا یُؤفَکُونَ شاید غرض کفار از انکار مکث و بقائشان در عالم برزخ نه از روی عمد باشد زیرا که در قیامت که پرده از روی کارها برداشته میشود هر چیزی بحقیقت خودش ظاهر میگردد دیگر جای تکذیب نیست بلکه چون عادت آنان بر انکار پیمبران و دروغ بستن بآن بزرگواران بوده بعادت دیرینه شان که ملکه آنها گردیده بود دروغ میگویند یا اینکه چنانچه تذکّر دادیم کفّار در عالم برزخ سعه نفس و روح مصفّی ندارند لذا آن مدت را فراموش نموده‌اند اینکه است که انکار دوام و بقاء خود را مینمایند.

صفحه : ۱۲۰

وَ قالَ الَّذِینَ أُوتُوا العِلمَ وَ الإِیمانَ لَقَد لَبِثتُم فِی کِتابِ اللّهِ إِلی یَومِ البَعثِ اینکه آیه و امثال آن برهان ظاهری است بر اثبات قوله تعالی در سوره مؤمنون آیه ۱۰۲ (وَ مِن وَرائِهِم بَرزَخٌ إِلی یَومِ یُبعَثُون) پس از آنکه گنهکاران قسم یاد می کنند که نبود مکث و بقاء ما مگر ساعتی آنهایی که دارای علم و ایمان میباشند در پاسخ آنان می‌گویند از موقع پیدایش وجودتان تا روز قیامت در کتاب تکوینی الهی موجود بودید، شاید مقصود از (کتاب اللّه) تمام عوالم وجود باشد که از جمله آنها عالم برزخ و عالم مثال است و مقصود چنین باشد که شما در عالم برزخ موجود بودید یا مقصود از (کتاب اللّه) لوح محفوظ باشد که آنچه واقع شده و میشود در آنجا ثبت گردیده که از جمله آنها بقاء و ثبات بشر است در علم حضوری حق تعالی که هر گز فناء پذیر نخواهد بود چنانچه از معصوم (ع) رسیده که

(خلقتم للبقاء لا للفناء)

فَهذا یَومُ البَعثِ وَ لکِنَّکُم کُنتُم لا تَعلَمُونَ خلاصه مؤمنی که قلبش بنور ایمان باز شده و علم و دانش بوی عطاء شده است در حیات دنیا بگفتار پیمبران و پیشوایان دین ایمان دارد و تصدیق میکند که پس از اینکه عالم عالمی است و پشت اینکه پرده اسراری است و انسان بیهوده آفریده نشده و برای بقاء خلق شده نه برای فناء و مسافرتهای طولانی در پیش دارد تا برسد بآخرین منزل همیشه‌گی خود، اینست که بطور سرزنش بمنکرین معاد میگویند که شما پس از مردن فانی نشدید بلکه در دفتر آفرینش باقی بودید لکن شما چنان در گرداب شهوات نفسانی فرو رفته بودید که فقط حیات را همین حیات طبیعی میدانستید و گمان میکردید پس از مرگ فانی میگردید و منکر روز بعث و قیامت بودید و همین است آن روزی که انکار مینمودید فَیَومَئِذٍ لا یَنفَعُ الَّذِینَ ظَلَمُوا مَعذِرَتُهُم وَ لا هُم یُستَعتَبُونَ از اینکه آیه میتوان استفاده نمود که اینکه کفار قسم یاد میکنند که ما ساعتی بیشتر مکث نداشتیم شاید خواهند اینکه را عذر خود قرار دهند که ما در دنیا اینکه قدر مکث ننمودیم که بتوانیم برای امروز خود چیزی تهیّه نمائیم اینکه است که ذات متعال

صفحه : ۱۲۱

خبر میدهد که عذر آنان پذیرفته نخواهد شد و بچنین عذرها نتوانند رضایت خدا را حاصل نمایند.

وَ لَقَد ضَرَبنا لِلنّاسِ فِی هذَا القُرآنِ مِن کُلِّ مَثَلٍ اینکه آیه اشاره بجامعیّت قرآن دارد که چیزی در آن فرو گذار نشده و راجع بهر امری که انسان را بکار آید از امور معاش و معاد و طریق معاشرت و تحصیل سعادت و کمال انسانیّت مثلی از حکایت گذشتگان از پیمبران و امم و اقوام آنها و از عذاب گنهکاران و فیروزی مطیعان و غیر اینها آورده که قرآن از اینکه مثالها پر است (لا رَطبٍ وَ لا

یابِسٍ إِلّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ) تر و خشکی نیست مگر اینکه در کتاب مبین (قرآن) ثبت گردیده وَ لَئِن جِئتَهُم بِآیَةٍ لَیَقُولَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا إِن أَنتُم إِلّا مُبطِلُونَ ظاهرا کفّار و مشرکین از روی بهانه گیری از پیمبر اکرم (ص) طلب معجزه مینمودنـد اینکه است که خدای تعالی به لام (لیقولنّ) و نون مشدّد به پیمبرش خبر میدهد که هر گاه تو برای آنان آیتی از آیات قرآن که بطریق اعجاز نازل گردیده یا معجزه دیگری بیاوری البته و مسلّم کسانی که کافر شدند گویند اینکه یک عمل باطل و بی اصلی است و نمیباشید شما مگر مردمان تزویر کننده کَذلِکَ یَطبَعُ اللّهُ عَلی قُلُوبِ الَّذِینَ لا یَعلَمُونَ اینکه طور خداوند مهر میزند یعنی میبندد قلبهای کسانی را که دانش ندارند و حق و باطل را از هم تمیز نمیدهند اشاره به اینکه کسانی که علم بمبدء و معاد ندارند و از دانش تهی میباشند و خود را از قابلیّت افاضه نور ایمان انداخته‌اند آنان چنینند که گویا خداوند بقلب آنها مهر زده و بسته گردانیده دیگر لایق نفوذ نور معرفت نمیباشند فَاصبِر إِنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ وَ لا یَستَخِفَّنَّکَ الَّذِینَ لا یُوقِنُونَ راغب گفته (لا یَستَخِفَّنَّک) ای لا یزعجنّک و یزیلنّک عن اعتقادک بما یوقعون من الشبه یعنی شبه کفار تو را از اعتقاد بآنچه واقع است از جا در نبرد، و در مجمع البحرین گفته (لا یستخفنّك) یعنی (لا یجهلنّك).

صفحه : ۱۲۲

خلاصه آیه خطاب برسولش مینماید که صبر کن و بردباری را پیشه خود گردان و از گفتار کسانی که بمعاد و حساب یقین ندارند از جا در نرو و سبکبار مشو و قلق و اضطراب بخود راه مده و بدان وعده خدا حق است موقع مجازات آنها خواهد رسید و شاید مقصود اینکه باشد که نباید سخنان آنها تو را وادار نماید که از جا در روی و در باره آنان نفرین کنی که عذاب آنها در وقت معیّن مقرّر گردیده.

صفحه : ۱۲۳

سوره لقمان

اشاره

در مکّه فرود آمده غیر از سه آیه که در مدینه نازل شده و آن سه آیه از اول (وَ لَو أَنَّ ما فِی الأَرضِ مِن شَجَرَةٍ) است تا سه آیه و عدد آیاتش ۳۳ است برأی حجازیها و ۳۴ آیه است نزد دیگران.

[سوره لقمان (۳۱): آیات ۱ تا ۱۱]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
الم (۱) تِلکَ آیاتُ الکِتابِ الحَکِیمِ (۲) هُدیً وَ رَحمَةً لِلمُحسِنِینَ (۳) الَّذِینَ یُقِیمُونَ الصَّلاةَ وَ یُؤتُونَ الزَّکاةَ وَ هُم بِالآخِرَةِ هُم یُوقِنُونَ (۴)
أُولئِکَ عَلی هُدیً مِن رَبِّهِم وَ أُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ (۵) وَ مِنَ النّاسِ مَن یَشتَرِی لَهوَ الحَدِیثِ لِیُضِلَّ عَن سَبِیلِ اللّهِ بِغَیرِ عِلمٍ وَ یَتَّخِذَها هُزُواً أُولئِکَ لَهُم عَذابٌ مُهِینٌ (۶) وَ إِذا تُتلی عَلَیهِ آیاتُنا وَلّی مُستَکبِراً کَأَن لَم یَسمَعها کَأَنَّ فِی أُذُنَیهِ وَقراً فَبَشِّرهُ بِعَذابٍ أَلِیمٍ (۷) إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَهُم جَنّاتُ النَّعِیمِ (۸) خالِدِینَ فِیها وَعدَ اللّهِ حَقًّا وَ هُوَ العَزِیزُ الحَکِیمُ (۹)

خَلَقَ السَّماواتِ بِغَيرِ عَمَدٍ تَرَونَها وَ أَلقى فِي الأَرضِ رَواسِيَ أَن تَمِيدَ بِكُم وَ بَثَّ فِيها مِن كُلِّ دابَّةٍ وَ أَنزَلنا مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَنبَتنا فِيها مِن كُلِّ زَوجٍ كَرِيمٍ (۱۰) هذا خَلقُ اللّهِ فَأَرُونِي ما ذا خَلَقَ الَّذِينَ مِن دُونِهِ بَلِ الظّالِمُونَ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ (۱۱)

صفحه : ۱۲۴

(ترجمه)

سوره لقمان در مکّه نازل گردیده غیر از سه آیه که در مدینه فرود آمده و سی و چهار آیه و نزد بعضی ۳۳ آیه و پانصد و چهل و هشت کلمه است و دو هزار و صد و ده حرف است.

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

اینکه آیات قرآن کتابی است دارای حکمت (۲)

که راه نماینده و رحمت برای نیکوکاران است (۳)

آن نیکوکارانی که نماز را بپای میدارند و زکاۀ را عطاء مینمایند و آنها بآخرت هم یقین کنندگانند (۴)

چنین اشخاصی از جانب پروردگارشان هدایت یافته‌اند و آنان رستگارانند (۵)

و بعضی از مردم کسانی هستند که سخنهای بیهوده را میخرند تا اینکه بدون دانش مردم را از راه حق گمراه گردانند و طریق حق را بسخریّه میگیرند برای چنین کسانی عذاب خوار کننده‌ای مهیّا گردیده (۶)

و او چنین است که وقتی آیات ما بر او خوانده میشود از روی تکبر پشت میکند بطوری که گویا اصلا آن را نشنیده گویا در دو گوش او سنگینی است ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم او را بعذاب دردناك بشارت بده (۷)

محقّقا کسانی که ایمان آورده‌اند و عمل نیکو نموده‌اند برای آنان بهشتهای پر نعمت مهیّا گردیده (۸)

که همیشه در آن بهشتها مخلّد خواهند بود وعده خدا حق است و او غالب و درستکار است (۹)

آسمانها را آفرید بدون ستونی که شما آن را ببینید و کوههایی در زمین انداخت تا زمین شما را حرکت ندهد و در زمین از هر جنبنده‌ای پراکنده نمود و از آسمان آب را فرود آوردیم و از زمین از هر صنف گیاهی نیکو و پر منفعت رویانیدیم (۱۰)

اینکه است آفرینش خدا پس بمن نشان دهید کسانی را که بغیر از خدا پرستش میکنید آنها چه چیز آفریده‌اند (اینطور نیست که گمان کرده‌اند) بلکه ستمکاران در گمراهی ظاهر میباشند (۱۱).

صفحه : ۱۲۵

توضیح آیات

اشاره

الم

سخنان مفسرین در توجیه (الم)

۱- الف اشاره به (انّا) و لام به (لی) و میم به (من) (انا اللّه) یعنی منم خدای یکتا و جز من کی است اله عالم.
۲- (انـا اللّه اعلم) من بر همه چیزهـا عـالم‌ترم و نیز توجیهات دیگری از مفسـرین نقل شـده لکن چنانچه قبلا گفته شـد چون حروف مقطّعات در اول بعضـی از سور از متشابهات قرآن بشـمار میرود و علم او نزد حق تعالی است سـکوت در آن اولی است تِلکَ آیاتُ الکِتابِ الحَکِیمِ (تلک) از اسـماء اشاره است و اشاره بآیات قرآن است که اینکه قرآن کتابی است مشـتمل بر حکمت، حکیم صفت قرآن است یعنی تمام قوانین و دستورات آن مطابق عقل سلیم و منطق واقع گردیده و از طرف حکیم علی الاطلاق فرود آمده.
هُدیً وَ رَحمَهً لِلمُحسِنِینَ (هدی) مصدر و حال است برای آیات، هدایت و رحمت دو صفت دیگری است از اوصاف قرآن یعنی در حالی که آیات قرآن هدایت و رهنما و رحمت است برای نیکوکاران.
الَّذِینَ یُقِیمُونَ الصَّلاهَ وَ یُؤتُونَ الزَّکاهَ وَ هُم بِالآخِرَهِ هُم یُوقِنُونَ نیکوکاران را به صفت از اوصاف حمیده معرّفی فرموده:
۱- نیکوکاران کسانی خواهند بود که نماز را بپای میدارند و در امر نماز مداومت و استقامت دارند.
۲- نیکوکاران کسانی میباشند که زکاهٔ مال خود را بفقراء و مستمندان میدهند.
۳- نیکوکاران کسانی هسـتند که بمعاد و عالم آخرت یقین دارند (واو) در (و هم) حالیّه است و مرجع (هم) محسـنین میباشند اشاره به اینکه اینکه دو عمل که صلاهٔ و زکاهٔ باشد در صورتی انسان را در تعداد نیکوکاران بشمار میآورد که از روی ایمان و یقین بمعاد واقع گردیده باشد.

صفحه : ۱۲۶

یقین مراتبی دارد و مرتبه دانی و پست آن (علم الیقین است) هیـچ عملی بـدون آن مثمر ثمر نخواهد گردید و یقین قطعی بآخرت و معـاد علامـاتی دارد که بپای داشـتن نماز با تمام اجزاء و شـرائط داخلی و خارجی آن یکی از علامات یقین بآخرت بشـمار میآیـد و چنین است عطاء نمودن ذکاهٔ که آنهم علامت دیگری خواهـد بود. و تخصـیص دادن اینکه دو عمل را (بمحسـنین) برای اهمیت آن است که یکی راجع بزحمت بـدنی است و دیگر مالی زیرا که انسان باین دو چیز که آسایش بدن و کثرت مال باشد خیلی علاقه‌مند است و کسی که از روی خلوص مداومت بر اینکه دو عمل نماید معلوم میشود که بآخرت یقین دارد.
أُولئِکَ عَلی هُدیً مِن رَبِّهِم وَ أُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ (اولئک) اشاره است بکسانی که دارای اینکه اوصاف سه گانه باشند بپای داشتن نمـاز و عطـاء کردن زکـاهٔ و یقین بـآخرت و اینکه اشـخاص از طرف پروردگارشـان از هـدایت شـدگان و رسـتگارانند ظاهرا تکرار (اولئک) و نیز ضمیر (هم) برای تأکید و اهمیت اینکه سه مطلب است.
گمان نشود که نماز یک امر کوچکی است اگر با تمام شـرایطی که در محل خود ذکر شـده با یقین بآخرت مداومت شود آدمی را از هر عمل بـد و منکری محفوظ میدارد چنانچه در سوره (عنکبوت) آیه ۴۴ فرموده (إِنَّ الصَّلاهَ تَنهی عَنِ الفَحشاءِ وَ المُنکَرِ) و چنین نمازی که انسان را از هر کار قبیح و منکری باز دارد البته راه وی را بسوی پروردگارش باز میگرداند و سبب سعادت و رستگاری او خواهـد گردید لکن متأسـفانه فلان مؤمن چهل پنجاه سال نماز میخواند و اگر بر فحشاء و منکرش زیاد نشده باشد می‌بینیم ذره‌ای از آن کم نگردیـده آیا چه شـده که نمازی که هـدایت مؤمن و سـبب رسـتگاری اوست و بایـد راه وی را بسوی معرفت و رحمت حق تعالی باز گردانـد و او را مورد رحمت خـدای متعال واقع گردانـد و نیز نمازگذار را از فحشاء و منکر نگاه دارد اثر خود را از دسـت داده و خنثی گردیده معلوم میشود عیب در نماز گذار است که اولا یقین قطعی بمعاد ندارد و ثانیا در شرائط نماز اهمال

صفحه : ۱۲۷

نموده و صورت نماز را نماز واقعی دانسته.

آیا نمیدانید اگر سر سوزنی از لباس و مکان و آب و محلّ وضوی نمازگذار غصبی باشد نماز باطل است اکثر مؤمنین ابدا مراعات اینکه جهات را نمیکنند آیا ندیده‌اید که در قرآن مجید در سوره مائده آیه ۳۱ فرموده (إِنَّما یَتَقَبَّلُ اللّهُ مِنَ الْمُتَّقِینَ) خداوند اعمال صاحبان تقوی را قبول میکند.

وَ مِنَ النّاسِ مَن یَشتَرِی لَهوَ الحَدِیثِ لِیُضِلَّ عَن سَبِیلِ اللّهِ بِغَیرِ عِلمٍ وَ یَتَّخِذَها هُزُواً (لهو) هر باطلی است که انسان را از عمل خیر باز دارد و (لَهوَ الحَدِیثِ) استهزاء و طعنه زدن در امر حق و استهزاء و سخنهای خرافاتی و غناء و امثال آن است و اضافه لهو بالحدیث بمعنی تبیین است یعنی کسی که کلام بیهوده را میخرد و بدون علم و دانش از طریق حق تعالی انحراف نموده و راه باطل را میگیرد.

از مقاتل و کلبی نقل شده که در شأن نزول آیه چنین گفته‌اند نضر بن حارث برای تجارت بطرف شام رفته بود و حکایت رستم و اسفندیار و بهرام را خریده و در محلّ اجتماع قریش طوری از آنها سخنرانی مینمود که همه شیفته و فریفته وی میگردیدند و برای استماع آن گوش بقرآن نمیدادند و نضر بن حارث از روی عناد و دشمنی لاف میزد و میگفت اگر محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) از قصّه عاد و ثمود و عظمت ملک سلیمان (ع) و داود (ع) خبر میدهد من از سعه ملوک عجم و ابّهت و عظمت آن سخن میگویم.

و بقول إبن عباس و اکثر مفسّرین مقصود از (لهو الحدیث) غناء است و از ابی جعفر و ابی عبد اللّه و ابی الحسن الرضا علیهم السلام نیز بهمین معنی روایت شده.

أُولئِکَ لَهُم عَذابٌ مُهِینٌ (اولئک) اشاره بهمان مردمانی است که عملشان چنین است که سخنان لهو و حکایات بیهوده و سخنان خرافاتی و آلات لهو و غناء را میخرند و بآن مردم را سرگرم نموده و از طریق حق و استماع قرآن باز میدارند و برای آنان عذاب خوار کننده‌ای آماده شده.

مصداق کامل (لهو الحدیث) در اینکه زمان بین مردم دائر گردیده از رمّانهای

صفحه : ۱۲۸

دروغ و مجلّه‌های بی‌اساس که پر از خرافات و افسانه است و شاید روزی چندین عدد آن چاپ شده و بین مسلمانان منتشر میگردانند- و مصداق دیگرش (رادیو و سینما و تلویزیون) میباشد.

وَ إِذا تُتلی عَلَیهِ آیاتُنا وَلّی مُستَکبِراً کَأَن لَم یَسمَعها کَأَنَّ فِی أُذُنَیهِ وَقراً مرجع ضمیر (تتلی) (من) در آیه بالا است، در اینکه آیه برای آن کسی که دنبال سخنان باطل میرود چهار صفت نکوهیده بیان مینماید:

اول چنین کسی علم بتجارت ندارد قوله تعالی (فَما رَبِحَت تِجارَتُهُم) زیرا که حقّ را بباطل و هدایت را بگمراهی فروخته.

دوم وقتی آیات الهی بروی خوانده میشود از روی تکبر پشت میکند و بی اعتنایی مینماید.

سوم مثل کسی وانمود میکند که اصلا نشنیده در صورتی که میشنود.

چهارم گویا در دو گوش او سنگینی و ثقالت است.

فَبَشِّرهُ بِعَذابٍ أَلِیمٍ خطاب برسولش نموده که چنین آدمی را مژده بده بعذاب دردناک جهنّم.

آری انسان خودش باعمال و کردار ناشایسته عذاب سخت جهنّم را بر خود مهیّا میگرداند و خود را از فیوضات و رحمتهای غیر متناهی حق تعالی محروم میگرداند إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَهُم جَنّاتُ النَّعِیمِ (جنّات) جمع جنّهٔ یعنی بهشتها و (نعیم) جمع نعمت یعنی نعمتها، ذات متعال بمؤمنین آنهایی که اعمال نیکو نموده‌اند خبر میدهد که برای آنان بهشتهایی است که انواع و اقسام نعمتهای گوناگون در آن آماده و مهیّا گردانیده.

عـادت قرآن بر اینکه جـاری گردیـده که هر جا ذکری از عـذاب اشـقیاء برده شود در عقب الطاف و نعمتهایی که برای مؤمنین مهیّا گردیـده تـذکّر میدهد و بعکس هم همین طور، در آیه بالا کفّار آنهایی که عملشان چنین است که بقرآن توهین مینمایند و اسـتماع آیات را نمیکنند بعذاب الیم تهدید فرموده، در مقابل آن مؤمنین آنهایی که

صفحه : ۱۲۹

اعمـال نیکـو میکننـد بوعـده بهشت پر نعمت آنهـا را دلخـوش و شادمـان گردانیـده خالِدِینَ فِیهـا وَعـدَ اللّهِ حَقًّا وَ هُوَ العَزِیزُ الحَکِیمُ بالاترین نعمتها و کرامتی که بمؤمنین وعـده میدهـد اینکه است که آنان در بهشت جاویداننـد و وعـده خـدا تخلّف ندارد کرامات و فیوضاتی که بمؤمنین وعـده داده شـده محقّقا ثابت و پا برجا است لکن عـذابهایی که کافرین را بآن تهدیـد مینماید نظر به اینکه در حدیث قدسی فرموده

(سبقت رحمتی علی غضبی)

و نیز قوله تعـالی در سوره مائـده آیه ۴۴ (یُعَذِّبُ مَن یَشاءُ وَ یَغفِرُ لِمَن یَشاءُ وَ اللّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ) (هر کس را خواهم عـذاب میکنم و هر کس را خواهم می‌بخشم) عذاب را معلّق بر مشیّت نموده راه امیدی هست که شاید بعضـی از گنهکاران بلکه بعضـی از کـافرین که کفرشـان از روی عنـاد نبـوده بلکه از قصور و بی خردی و نفهمیـدگی ایمـان نیـاورده باشـند مورد ترحّم واقع گردنـد و عـذابشان تخفیف پیـدا نماید خَلَقَ السَّماواتِ بِغَیرِ عَمَدٍ تَرَونَها از جمله نفوذ قدرت و استیلاء و اقتدار حکیم علی الاطلاق اینکه اسـت که آسمانهای با اینکه عظمت و بزرگی را بدون ستونی که شما افراد بشر آن را ببینید معلّق در هوا نگاه داشته.

سخنان مفسرین در توجیه آیه

در تفسـیر مجمع البیان چنین گوید اگر آسـمانها سـتون داشت دیده میشد و چون آسـمانها اجسام سنگینی میباشند ستون آنها محتاج بسـتون دیگر و آن سـتون محتاج بسـتون دیگر و همین طور سـتونی محتاج بستون دیگر الی غیر النهایهٔ و تسلسل محال لازم میآید از اینجا معلوم میشود که آسمانها را بی‌ستون افراشته.

و از مجاهد نقل میکند که گفته از آیه برمیآید که آسـمانها سـتون دارد لکن سـتون آنها مرئی نیست و دیده نمیشود و خود طبرسـی قول اوّل را اختیـار نموده (پایان) لکن از آیه چنین اسـتفاده میشود که آسـمانها سـتون دارد و شـما آن را نمی‌بینیـد و اینکه آیه تأیید میکند رأی تمام دانشمندان از علمای قدیم و جدید را که گویند

صفحه : ۱۳۰

ارتبـاط موجودات بیکـدیگر بواسـطه دو قوّه جـاذبه و دافعه غیر مرئی است که بقـدرت کـامله مبـدء و مربّی عالم در تمام موجودات اینکه دو قوّه سـاری و جـاری است و هر موجودی را خواه ثقیـل باشـد یـا خفیف بـآنطوری که حکمت اقتضـاء نموده در محلّ خود مطـابق نظـام عـالم نگـاه میـدارد و اگر چنین قـوّه‌ای در موجـودات نبـود اجزاء موجـودات در هم ریزش مینمودنـد آری مـدبّر حکیم بقدرت تام خود تمام موجودات را پس از آفرینش بیک قوّه وحدانی بهم پیوسته بطوری که مدار کرات متعدّده با هم تصادم ننمایند و هر یـک مانع از دیگری نگردد، در سوره یس اشاره بهمین مطلب دارد قوله تعالی (لَا الشَّمسُ یَنبَغِی لَها أن تُدرِکَ القَمَرَ وَ لَا اللَّیلُ سابِقُ النَّهارِ وَ کُلٌّ فِی فَلَکٍ یَسبَحُونَ) بعضـی از دانشـمندان چنین مینویسد وقتی ما نظام کلیّه موجودات را در نظر می‌آوریم می‌بینیم تماما بیک نظام و یک علّت باین ترتیب منظّم که حفظ جامعه موجودات بآن میباشـد وجود دارد و آن علّت واحده قوّه جاذبه اسـت

كه مـدبّر حكيم اينكه قوّه را در تمـامى موجودات باختلاـف قرار داده كه شـمس و سـتاره‌ها و مـاه و زمين در اثر اينكه قوّه در مـدار منظّمى بـدون تصادم سـير نموده تا روز و شب و فصول چهارگانه و غيره كه وسائل حيات موجوداتند بطور منظّم موجود شوند و در ذرّات مـادّه نيز بواسـطه اينكه قـوّه تغييرات پيـدا شـده و در نـتيجه اينكه قـوّه و از تركيب بعضـى بـا بعضـى موجود ديگرى كه داراى خاصـيّت ديگرى اسـت پديـدار گردد اينكـه وحـدت قـوّه منتظمـه موجـودات و اينكه اختلاـف درجه و كيفيّت آن كه در هر جـايى بقدرى كه لازم و كيفيّتى كه سزاوار بوده ايجاد شده بصداى بلند شهادت ميدهد كه مدبّر حكيم قادرى بيك نسق تمام موجودات را بهم پيوسـته است (پايـان) وَ أَلقى فِي الأَرضِ رَواسِـيَ أَن تَمِيـدَ بِكُم وَ بَثـَّ فِيها مِن كُلِّ دابَّةٍ در مقام امتنان بر بشـر و نفوذ قـدرت تامّه ازلى خود پس از بيان اينكه آسـمانها را بى‌سـتون افراشـته در باره زمين نيز چهار قسم از الطاف خداوندى خود را تذكّر ميدهد اوّل- براى استحكام زمين كوه‌هايى در آن قرار داده كه زمين محكم گردد و شما افراد بشر را تكان ندهد.

صفحه : ۱۳۱

دوّم- حيواناتى در زمين پراكنده گردانيده كه شـما از گوشت و شـير و غيره از آنها اسـتفاده نمائيد سوّم- (وَ أَنزَلنا مِنَ السَّماءِ ماءً) از آسـمان آب بـاران را فرود آورديم تـا اينكه از زمين گياه‌هـا روئيـده شود كه شـما و حيواناتتان از آن بخوريـد و بياشاميـد و سيراب گرديد.

چهارم- فَأَنبَتنا فِيها مِن كُلِّ زَوجٍ كَرِيمٍ در اينكه آيه تذكّر ميدهد كه تمام موجودات از نباتات و حيوانات و افراد بشر تماما حتّى مواد اوليّه زوج تركيبيّه اند كه بمنزله نر و ماده در حيوانات ميباشند و تماما تركيب از دو جزء گرديده‌اند تا اينكه از آنان توليد مثل گردد و وحدت و فرديّت منحصر بذات ازلى الهى است كه (لَم يَلِد وَ لَم يُولَد) است.

هـذا خَلقُ اللّهِ فَأَرُونِي مـا ذا خَلَقَ الَّذِينَ مِن دُونِهِ اعـتراض بكفّار است كه خلقت آسـمانها و زمين و موجوداتى كه در آنست تمـاما بقدرت و اراده خالق واحد احد انجام گرفته.

و بـدليل منطقى عقلى برسـولش تـذكّر ميدهـد كـه اى محمّـد (صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) بگـو به آنهـايى كه غير از خـداى يكتا خدايانى براى خود قرار ميدهند بمن نشان دهيد كه خدايان شـما چه چيز خلق كرده‌اند زيرا كه خدايى كه مستحقّ پرستش باشد آن كسـى خواهد بود كه قدرت برآفرينش داشته باشد كه ايجاد ممكنات و اعدام آنها بدست قدرت او انجام گيرد، بشهادت عقل سليم خداى ناتوان ضعيف هرگز لايق خدايى و پرستش نخواهد بود.

بَلِ الظّالِمُونَ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ (بل) اضراب است كه نه چنين است كه كفّار گمان كرده‌اند كه بتهايى را كه ميپرستند منشأ اثر باشند و كارى از آنان ساخته گردد بلكه آنها از طريق حق و حقيقت منحرف گرديده و در وادى ضلالت گمراه و سر گردانند.

صفحه : ۱۳۲

[سوره لقمان (۳۱): آيات ۱۲ تا ۱۹]

اشاره

وَ لَقَد آتَينا لُقمانَ الحِكمَةَ أَنِ اشكُر لِلّهِ وَ مَن يَشكُر فَإِنَّما يَشكُرُ لِنَفسِهِ وَ مَن كَفَرَ فَإِنَّ اللّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ (۱۲) وَ إِذ قالَ لُقمانُ لِابنِهِ وَ هُوَ يَعِظُهُ يا بُنَيَّ لا تُشرِك بِاللّهِ إِنَّ الشِّركَ لَظُلمٌ عَظِيمٌ (۱۳) وَ وَصَّينَا الإِنسانَ بِوالِدَيهِ حَمَلَتهُ أُمُّهُ وَهناً عَلى وَهنٍ وَ فِصالُهُ فِي عامَينِ أَنِ اشكُر لِي وَ لِوالِدَيكَ إِلَيَّ المَصِيرُ (۱۴) وَ إِن جاهَداكَ عَلى أَن تُشرِكَ بِي ما لَيسَ لَكَ بِهِ عِلمٌ فَلا تُطِعهُما وَ صاحِبهُما فِي الدُّنيا

مَعرُوفاً وَ اتَّبِع سَبِيلَ مَن أَنابَ إِلَيَّ ثُمَّ إِلَيَّ مَرجِعُكُم فَأُنَبِّئُكُم بِما كُنتُم تَعمَلُونَ (١٥) يا بُنَيَّ إِنَّها إِن تَكُ مِثقالَ حَبَّةٍ مِن خَردَلٍ فَتَكُن فِي صَخرَةٍ أَو فِي السَّماواتِ أَو فِي الأَرضِ يَأتِ بِهَا اللّهُ إِنَّ اللّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ (١۶)

يا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلاةَ وَ أمُر بِالمَعرُوفِ وَ انهَ عَنِ المُنكَرِ وَ اصبِر عَلى ما أَصابَكَ إِنَّ ذلِكَ مِن عَزمِ الأُمُورِ (١٧) وَ لا تُصَعِّر خَدَّكَ لِلنّاسِ وَ لا تَمشِ فِي الأَرضِ مَرَحاً إِنَّ اللّهَ لا يُحِبُّ كُلَّ مُختالٍ فَخُورٍ (١٨) وَ اقصِد فِي مَشيِكَ وَ اغضُض مِن صَوتِكَ إِنَّ أَنكَرَ الأَصواتِ لَصَوتُ الحَمِيرِ (١٩)

(ترجمه)

حقیقهٔ ما بلقمان حکمت عطاء کردیم (و باو امر نمودیم) که شکر خدا را نماید و هر کسی که شکر کند جز اینکه نیست که شکرش عاید خودش خواهد گردید و کسی که کفران (نعمت نمود) محققا خدا غنی و بینیاز و ستوده است (۱۲)

و یاد کن وقتی را که لقمان بپسر خود در حالی که وی را موعظه مینمود گفت ای پسرک من برای

صفحه : ۱۳۳

خدا شریک قرار نده زیرا که شرک ستم بسیار بزرگی است (۱۳)

و ما بانسان (در باره) پدر و مادرش توصیه و سفارش نمودیم (که بآنان نیکی کند) مادرش او را حمل نمود در حالی که او سست میشد بالای سستی (و از شیر برداشتن) آن در مدت دو سال طول کشید و گفتیم که مرا (خدا) و پدر و مادرت را سپاس‌گزاری نما بسوی من است بازگشت آدمیان (۱۴)

و هر گاه پدر و مادرت کوشش کنند که برای من (خدا) چیزی را که بآن دانا نمیباشی شریک قرار دهی (در اینجا) نباید آنان را اطاعت نمایی و با آنها مصاحبت و همراهی کن بطور معروف و نیکویی و متابعت کن راه کسی را که بسوی من (خدا) بازگشت مینماید بازگشت شما بسوی من است پس شما را خبردار مینمایم بآنچه عمل نموده‌اید (۱۵)

ای پسرک کوچک من بحقیقت اگر کار شخص در خوردی بقدر یک دانه اسپند باشد و آن در شکم سنگی یا در آسمانها یا در زمین پنهان گردیده آن را خدا میاورد حقیقهٔ خدا باریک دان و آگاهست (۱۶)

ای پسرک من نماز را بپای دار و امر بمعروف و نهی از منکر نما و بر آنچه (از ناملایمات روزگار) بتو میرسد صبر و خودداری نما زیرا که (صبر نمودن) از ثبات و استحکام کاریها است (۱۷)

و روی خود را از مردم نگردان و با تکبر و تجبّر در زمین راه مرو خدا دوست نمیدارد هر متکبّر فخر کننده‌ای را (۱۸)

در راه رفتن میانه روی را اختیار کن و صدای خود را (در حرف زدن) بلند نکن زیرا که بدترین صداها صدای خر است (۱۹).

توضیح آیات

اشاره

وَ لَقَد آتَینا لُقمانَ الحِکمَهَ ذات متعال لقمان را حکیم نامید نه نبیّ از آیه چنین استفاده میشود که لقمان دارای مقام شامخ ولایت و حکمت بوده و شاید حکمتی که بلقمان عطاء شده فطانت و علم لدنی و عقل کامل و رأی صائب و عزم کامل باشد و حکماء در تعریف حکمت گفته‌اند (حکمت علم بحقیقت اشیاء است بقدر طاقت بشریّت) و چنین علم و دانشی که در

صفحه : ۱۳۴

کمون اشیاء نفوذ داشته باشد از عطاهای پروردگار است و نیز لقمان در مقام معرفت و محبّت بمقام الوهیّت حائز مقام شامخی گردیده بود و بسیار فکور و در عمل استوار بود

سخنان مفسرین در اینکه لقمان چه مقامی داشت

بقولی نبی بود نه رسول، بقول دیگر نبی نبود و حکیم بود زیرا که در قرآن مجید او را بحکمت ستایش نموده نه بنبوّت و اخبار نیز شاهد بر اینکه است.

و گویند او را مخیّر گردانیدند بین حکمت و نبوّت حکمت را اختیار نمود.

نافع از إبن عمر روایت میکند گفت از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم شنیدم که فرمود حقّا میگویم لقمان پیغمبر نبود و حکیم بود و لکن بنده‌ای بود نیکو یقین و بسیار فکر میکرد او خدا را دوست میداشت خدا هم او را دوست میداشت و در باره او انعام بزرگ نمود و باو حکمت عطا فرمود در نیمه روزی خوابیده بود ندایی شنید که ای لقمان آیا میخواهی خدا تو را خلیفه کند و در روی زمین بین مردم حکم بحق بنمایی لقمان صدای ملک میشنید و ملک را نمیدید.

لقمان در جواب آن نداء گفت اگر پروردگار مرا مخیّر گرداند عافیت را اختیار میکنم و بلا را قبول نمینمایم و اگر بر من حتم نماید که خلیفه شوم (سمعا و طاعهٔ) قبول میکنم زیرا من میدانم اگر مرا خلیفه گرداند اعانتم میفرماید و مرا از خطا نگاه میدارد.

ملائکه گفتند برای چه قبول نمیکنی که خلیفه باشی لقمان در جواب آنها گفت برای اینکه حکم نمودن بین مردم از سخت ترین منازل است و از هر طرف ظلم و ستم آن را فرا میگیرد اگر خود را از ستم حفظ نمود سزاوار است نجات پیدا کند و اگر خطا کرد راه بهشت را خطا نموده و کسی که در دنیا ذلیل و در آخرت عزیز باشد بهتر از اینکه است که در دنیا شریف و در آخرت ذلیل گردد و هر کس دنیا را بر آخرت اختیار کند دنیا از دستش میرود و بنصیب آخرت هم نمیرسد.

ملائکه از گفتار نیکوی لقمان و استدلال او تعجّب نمودند پس از آن لقمان خوابید و خداوند در خواب بوی حکمت عطا نمود و وقتی بیدار شد بحکمت تکلّم

صفحه : ۱۳۵

مینمود و بحکمتی که داشت با حضرت داود علیه السلام تکلّم مینمود و او را کمک میکرد و داود (ع) باو میگفت ای لقمان خوشا بحال تو که بتو حکمت دادند و بلا را از تو گردانیدند (مجمع البیان) و نیز از حکمتهای لقمان اینکه است که گفته‌اند وقتی بر داود (ع) وارد شد که او داشت آهن را نرم کرده زره میساخت لقمان با اینکه نمیدانست چه میکند هیچ نگفت تا وقتی که داود (ع) زره را تمام کرد و پوشید و گفت زره برای جنگ چه چیز خوبی است لقمان گفت سکوت حکمت است و عامل آن بسیار اندکند.

و گویند لقمان غلام کسی بود و شبانی یا نجّاری میکرد و او سیاه پوست از سیاهان مصر یا حبشه بود.

ابو هریره از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکند روزی یکی از بزرگان بنی اسرائیل بروی گذر نمود دید جمعی ایستاده و از وی استماع کلمه حکمت می نمایند آن شخص بزرگ از روی تعجّب نه سخریّه بوی گفت ای لقمان تو آن بنده سیاه نیستی که شبانی فلانی را مینمودی گفت آری از وی سؤال نمود چه چیز تو را باین پایه ارجمند رسانید گفت سه چیز: اوّل- راست سخن گفتن. دوّم- امانت نگاه داشتن. سوّم- ترک ما لا یعنی، یعنی آرزو و آمال دنیا را از خود دور کردن.

و نیز در منهج روایت مفصّلی از ابی عبد اللّه علیه السلام در حکمت لقمان بروایت داود از حماد بن عیسی نقل میکند که در آخر آن فرموده بخدا قسم که لقمان را از جهت حسب و مال و حشمت و جاه و جمال حکمت ندادند او مردی بود که در امر خدا قوی و متورّع، بسیار خاموش و عمیق النظر و طویل التفکّر و حدید النظر بود، در روز خواب نمیکرد و در مجلس تکیه نمینمود و آب دهن در هر جایی نمیانداخت با چیزی بازی نمیکرد و هیچکس او را در حال بول و غائط و غسل نمیدید و از هیچ چیزی نه خنده مینمود و نه غضب میکرد از ترس اینکه مبادا گناهی در دین خود کرده باشد و از هیچ چیزی که از دنیا بوی میرسید خوشحال نمیشد و از فقدان آن اندوهگین نمیگردید بسیار زن گرفت و بسیار اولاد آورد و اکثر آنها پیش از او فوت شدند بر فوت هیچیک

صفحه : ۱۳۶

گریه نمیکرد بین دو نفر که با هم جنگ و نزاع میکردند حکم نمیکرد مگر بر آنچه اصلح بود و از آنها جدا نمی‌شد تا وقتی که از هم جدا میشدند و هر گاه از کسی سخن نیکی می‌شنید از او سؤال می‌نمود و با فقهاء و علماء مجالست می‌نمود و از قضات و سلاطین تفتیش می‌نمود و بحال قاضیان گریه میکرد و بر ملوک و سلاطین برای مغرور شدن آنان بخدا طلب مغفرت مینمود و آنچه را که نفس بر شیطان غالب گردد فرا میگرفت و با هوای خود میجنگید و با نفس خود مجاهده می‌نمود و از سلطان احتراز می‌کرد و بعبرت و تدبّر نفس خود را مغلوب می‌گردانید و در کاری شروع نمینمود مگر آنکه بوی نفع رساند و نظر نمی‌کرد مگر در آنچه وی را اعانت نماید و باین صفات حسنه و خصلتهای پسندیده خداوند درهای حکمت را بر او مفتوح گردانید (پایان) بروایتی از لقمان سؤال کردند بدترین مردم کیانند گفت آن کسی که باك نداشته باشد بد خود را بمردم بنمایاند باو گفتند چقدر بد صورتی گفت (تعیب علی النقش او فاعل النقش) نقش را عیب میکنی یا نقّاش آن را.

از کتاب من لا یحضره الفقیه نقل میکنند که لقمان بپسر خود گفت دنیا بحر عمیقی است که بسیاری از مردم در آن هلاك شدند ایمان بخدا را سفینه آن گردان و خود را بر توکّل استوار گردان و تقوی را توشه خود نما اگر از آن بحر عمیق نجات یافتی برحمت خدا نجات یافته‌ای و اگر هلاك گردیدی بسبب گناه تو است.

(مجمع البیان) و از جمله کلماتی که بداود (ع) توصیه نمود اینست که گفت ای داود از من پنج کلمه را یادگیر که در آن علم اوّلین و آخرین مندرج است:

اول- عمل تو برای دنیا بقدر لبث و ماندن تو در آن باشد. دوم- عمل تو برای آخرت بقدر لبث تو در آن باشد. سوم حاجت تو از مولای خود آزادی تو از دوزخ باشد. چهارم جرأت تو در معصیت بقدر صبر تو بر آتش باشد.

پنجم- هر وقت اراده معصیت کنی جایی برو که خدا تو را نبیند. (منهج الصادقین) و نیز از حکمتهای لقمان نقل میکنند که وقتی آقای او بوی گفت گوسفندی ذبح

صفحه : ۱۳۷

کن و بهترین اعضاء او را برای من بیاور او دل و زبان آن را آورد از او پرسید چطور اینها بهترین اعضاء گوسفند میباشند گفت اینها بهترین اعضایند اگر خوب باشند و بدترین اعضایند اگر بد باشند.

خلاصه از لقمان حکمتهای بسیاری نقل شده که بیان آن طولانی و غرض ما اختصار است و برای اهل بصیرت همین اندازه کافی خواهد بود.

و در نسب او گویند وی پسر باعور بن ناحور بن تارخ است و تارخ برادر ابراهیم علیه السلام بوده و از طرف مادر پسر خواهر یا پسر خوله ایّوب بوده و بعضی گفته‌اند هزار سال عمر کرد و زمان داود (ع) را درك نمود و از داود علم آموخت.

أَنِ اشكَر لِلّهِ وَ مَن يَشكَر فَإِنَّما يَشكَرُ لِنَفسِهِ وَ مَن كَفَرَ فَإِنَّ اللّهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ در آیه کلامی مندرج است و معنی آیه چنین است که بلقمان حکمت عطا نمودیم و بوی آزمودیم که برای چنین نعمت بزرگی خدا را شکر نماید و خداوند از شکر شکرگزاران بی نیاز است هر کس شکر کند فائده شکرش عاید خودش خواهد گردید و هر کس کفران نعمت کند آن نیز ضررش بخودش برمیگردد.

کفر در لغت بمعنی پوشانیدن است، در اینجا کفر را مقابل شکر قرار داده، شاید آیه در مقام مذمّت کسی است که نعمتهایی که بوی عطاء شده بپوشاند و اظهار ننماید و دیگران را از آن متمتّع و بهره‌مند نگرداند و بالاترین نعمتهای الهی نعمت حکمت است که فرموده (وَ مَن يُؤتَ الحِكمَةَ فَقَد أُوتِيَ خَيراً كَثِيراً) و چنین است باقی نعمتهای دیگر از علم و مال و جاه چنانچه در سوره و الضّحی آیه ۱۱ فرموده (وَ أَمّا بِنِعمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّث) حدیث کردن همان اظهار نمودن نعمت است و در اینجا بلقمان امر مینماید که خدا را که بتو حکمت عنایت نموده شکرگزار باش شاید مقصود چنین باشد که بعضی از آن حکمتها را بمردم بیاموز و خلق را از آن بهره‌مند گردان و کسی که هر نعمتی که بوی عنایت شده در آن مصرفی که برای آن بوی داده شده صرف نماید فائده آن عاید خودش خواهد گردید و آن نعمت زیاد میگردد و هر کس نعمتها را بپوشاند و بمصرف خود نرساند آنهم ضررش عاید خودش خواهد گردید و شاید

صفحه : ۱۳۸

ضررش چنین باشد که نعمت از وی گرفته خواهد شد در سوره ابراهیم علیه السلام آیه ۷ فرموده (لَئِن شَكَرتُم لَأَزِيدَنَّكُم وَ لَئِن كَفَرتُم إِنَّ عَذابِي لَشَدِيدٌ) خلاصه وقتی آیات را با هم جمع کنیم از مجموعش چنین استفاده میشود که شکر هر نعمتی اظهار آن و بهره دادن بدیگران است.

وَ إِذ قالَ لُقمانُ لِابنِهِ وَ هُوَ يَعِظُهُ يا بُنَيَّ لا تُشرِك بِاللّهِ إِنَّ الشِّركَ لَظُلمٌ عَظِيمٌ اوّل از اندرزهای لقمان بپسرش اینکه بود که شریک برای خدا قرار نده زیرا که برای خدا شریک آوردن تعدّی جابرانه و اخذ عدوانی است چیزی که لایق الوهیّت و ربوبیّت نیست آن را بگیری و همتا قرار دهی با آن کسی که آفریننده عالمیانست زیرا که آنچه غیر او است همه فقیر و ذلیل و محتاج بآن فرد یکتا میباشند پس اینکه چه حکم ظالمانه‌ای است که مخلوق خدا را با او شریک گردانی قوله تعالی در سوره روم آیه ۲۷ از نفس خود انسان و عملش مثال می‌آورد (هَل لَكُم مِن ما مَلَكَت أَيمانُكُم مِن شُرَكاءَ فِي ما رَزَقناكُم فَأَنتُم فِيهِ سَواءٌ، تا آخر) آیا آنهایی که بنده و عبید شما میباشند در مالهایی که خدا بشما داده شریک شما میباشند.

اشاره به اینکه همین طوری که شما بنده‌گان خود را در مالهایتان شریک نمیگردانید بدانید که خدای تعالی نیز در مملکت خود کسی را با خود شریک نمیگرداند و مملکت خود را بکسی واگذار نخواهد نمود.

باید دانست که شرک مراتبی دارد شرک جلیّ و شرک خفیّ، شرک جلیّ شرک در مقام ذات یا شرک در مقام صفات حقیقیّهٔ است که آنهم عین ذات است و قائلین بآن بسیار کم یابند حتّی مشرکین عرب که میگفتند ما چون بتها را مقرّب درگاه احدیّت میدانیم آنان را عبادت میکنیم تا مقرّب گردیم لکن شرک خفیّ یا شرک در عبادت است و آن وقتی است که در عبادت غیر خدا را شریک گرداند مثل اینکه در عبادت ریاء یا حظوظات نفسانی یا غیر آن را داخل گرداند یا شرک در افعال است که غیر خدا را در افعال و آثار مؤثر بالاستقلال بداند و چنین گمان کند که بدون اراده حق تعالی در عالم چیزی واقع میگردد و طرفداران

صفحه : ۱۳۹

شرک خفیّ بسیارند.

و موحّد کسی خواهد بود که در اینکه چهار مرتبه توحید کامل باشد: توحید در مقام ذات، توحید در مقام صفات، توحید در مقام

عبادت، توحید در افعال (و لا مؤثّر فی الوجود الّا اللّه) را نصب العین خود گرداند.

وَ وَصَّینَا الإِنسانَ بِوالِدَیهِ حَمَلَتهُ أُمُّهُ وَهناً عَلی وَهنٍ وَ فِصالُهُ فِی عامَینِ چون پـدر و مادر علّت مادّی اولاد میباشـند و نیز ولیّ نعمت اوینـد در حفـظ و تربیت مخصوصا مادر که بایـد در مـدّت نه ماه حمل بردارد در حال مشـقّت و سـستی و در اثر بزرگ شـدن طفل ضعف بالای ضـعف عارض وی میگردد تا موقع وضع حمل با آن درد شدیـد مخاض و تا دو سال شـیر دادن اولاد بپایان میرسـد در اینکه مـدّت بایستی مادر چه زحماتی را متحمّل گردد و پـدر نیز بنوبه خود باید بکار و عمل متحمّل امر معاش طفل و مادرش گردد اینکه است که در اینکه آیه بارشاد عقلی امر مینماید أَنِ اشکُر لِی وَ لِوالِدَیکَ سپاس گذاری پدر و مادر را تلو سپاس گذاری خود قرار داده و اینطور بیان اهمیّت اطاعت و احسان بپدر و مادر را میرساند.

إِلَیَّ المَصِیرُ شایـد اشاره باین باشـد که و لو اینکه پـدر و مادر علّت مادّی اولاد بحساب میآینـد لکن علّت فاعلی و علّت غایی هر دو خدای تعالی است.

وَ إِن جاهَداکَ عَلی أَن تُشرِکَ بِی ما لَیسَ لَکَ بِهِ عِلمٌ فَلا تُطِعهُما وَ صاحِبهُما فِی الدُّنیا مَعرُوفاً پس از آنکه در آیه بالا بانسان در بـاره احسـان و سـپاس گزاری نسبت بپـدر و مـادر اکیـدا توصـیه مینمایـد در اینکه آیه در جـایی که پـدر و مـادر بـا کمال کوشـش باولادشان امر نمایند که برای خدا شـریک قرار بده چیزهایی را که تو علم بشـرافت آنان نداری مثل بتها که جمادی بیش نیسـتند تو اولاـد نبایـد آنهـا را در اینکه عمـل رکیک غیر عقلایی اطاعت نمایی و با اینکه حال باز امر مینمایـد که در امور دنیوی در جایی که غیر از اینکه مورد باشد با آنها بطور خوبی و معروف همراهی نما اینکه است که بعضی گویند اولاد

صفحه : ۱۴۰

حقّ کشتن و هیچ نوع اذیّت بپدر و مادر ندارد و لو آنکه آنان کافر باشند.

در شأن نزول آیه گوینـد اینکه آیه در باره سـعد وقّاص فرود آمده که او اسـلام قبول نمود و پدر و مادرش او را بر شـرک و ارتداد ترغیب و تحریص مینمودنـد و مبالغه و اصـرار را از حـد گذرانیدند حتّی اینکه گویند مادرش سه روز غذا نخورد تا آنکه آب و نان در دهان او میکردند و سـعد میگفت اگر هفتاد مرتبه بمیرد و زنده شود من از دین اسـلام برنمیگردم و اینکه آیه جمله معترضه است که بین وصایای لقمان بمناسبت شـرک بخـدا و خبث آن آمـده و شایـد اشاره باین باشد که با اینکه اطاعت پدر و مادر نظر بحقوق آنهـا خیلی مهمّ است برای خـدا شـریک قرار نـدادن مهم‌تر است که در اینکه مـورد نبایـد اطـاعت آنهـا را نمـود بلکه بـایستی جدّا مخالفت نمود.

وَ اتَّبِع سَبِیلَ مَن أَنابَ إِلَیَّ و باز ذات احـدیّت انسان را توصـیه مینماید که بایستی متابعت نمایی راه کسـی را که بمن بازگشت نموده یعنی تو تابع کسـی شو که تو را بسوی توحید و یگانگی خدای تعالی ارشاد نماید که او محمّد صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم و مؤمنین خواهند بود.

ثُمَّ إِلَیَّ مَرجِعُکُم فَأُنَبِّئُکُم بِما کُنتُم تَعمَلُونَ (ثمّ) متفرع بر جمله بالا است یعنی در قیامت بازگشت شـما افراد بشـر بسوی خـدا است و شما را خبردار مینمائیم بآنچه از خوب و بـد در دنیا عمل نمودهایـد و آن وقتی خواهـد بود که نامه اعمال بـدست انسان میرسد وقتی اعمال بد خود را می‌بیند گوید ای وای بر من اینکه چه کتابی است (ما لِهذَا الکِتابِ لا یُغادِرُ صَغِیرَةً وَ لا کَبِیرَةً إِلّا أَحصاها) کوچک و بزرگی نیست مگر اینکه در آن ضبط گردیده.

یا بُنَیَّ إِنَّها إِن تَکُ مِثقالَ حَبَّةٍ مِن خَردَلٍ فَتَکُن فِی صَخرَةٍ أَو فِی السَّماواتِ أَو فِی الأَرضِ یَأتِ بِهَا اللّهُ از جمله موعظه‌های لقمان بپسـرش اینکه است که میگوید ای پسرک من گویا از روی شفقت پدری گوید ای بچه من اگر عمل تو بقدر دانه اسفندی باشد در شکم سنگی یا در آسمانها و زمین مخفی گردیده موقعی که بسوی خدا بازگشت می‌نمایی

صفحه : ۱۴۱

خدا آن را میآورد و نزد تو حاضر میگرداند.

اینکه آیه دلالت واضح دارد که آنچه انسان در دنیا عمل نموده از خوب و بد سر سوزنی از آن فانی نگردیده و تماما با آثار و خواصّ آن در صفحه نفسش نقش بسته و در باطنش مخفی و در قیامت که (يَومَ تُبلَى السَّرائِرُ) است کتاب نفس باز میشود و بطوری در نظر صاحبش ارائه داده میشود که گویا گمان میکند فعلا مشغول بآن اعمال است قوله تعالی (وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً).

و شاید سرّش اینکه باشد که چون قیامت عالم جمع است قوله تعالی (يَجمَعُكُم لِيَومِ الجَمعِ) و آخرین سیر کمال بشری است اینکه است که آنچه از اوّل عمر تا آخر از ملکات حمیده یا نکوهیده و نیز اعمال و افعالی که از وی صادر گردیده و در راه نوردی خود کسب نموده تماما با وی همراه است.

إِنَّ اللّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ بحقیقت خدا باریک بین است آنچه نازك و خورد باشد در کمال لطافت و خوردی و آنچه ثقیل و سنگین و عظیم و بزرگ باشد در منتهی درجه عظمت تماما در علم حضوری او حاضر و بآن داناست.

پس از اینکه لقمان بپسرش اکیدا توصیه مینماید که برای خدا شریك قرار نده و یکتا پرست باش راجع بحسن اعمال و اخلاق مطالبی را گوشزد وی مینماید:

اول گوید (يا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلاةَ) ای پسرك من نماز را بپای دار و راجع بنماز استقامت نما و اینکه پس از نهی شرك بخدا امر بنماز مینماید که نماز را بپای دار اهمیّت امر نماز را میرساند.

دوّم (وَ أمُر بِالمَعرُوفِ) او را توصیه مینماید که مردم را بکارهای شایسته خوب وادار گردان (وَ انهَ عَنِ المُنكَرِ) و از کارهای منکر و زشت نهی کن.

سوم (وَ اصبِر عَلى ما أَصابَكَ) و در آنچه بتو میرسد از ناملایمات و سختیهای روزگار صبر کن و بردباری نما زیرا که صبر و بردباری (مِن عَزمِ الأُمُورِ) عزم و اراده را قوی میگرداند و متانت و استقامت را زیاد میکند بطوری که آدم صابر

صفحه : ۱۴۲

در هر کاری که وارد میگردد با قوّت عزم و اراده و استقامت و متانت آن عمل را بخوبی و درستی انجام خواهد داد.

چهارم- (وَ لا تُصَعِّر خَدَّكَ لِلنّاسِ) از مردم روی مگردان اشاره به اینکه چنین عمل منتج مفاسد بسیار خواهد بود یکی باعث توهین مردم است و توهین بمسلمان نمودن گناه بزرگی است، دیگر بین تو و آن کسی که نسبت بوی اینکه عمل را نمودهای دشمنی تولید میگردد، سوّم از اینکه عمل آن صفت نکوهیده باطنی خود را که کبر یا حقد و حسد باشد ظاهر نمودهای.

پنجم وَ لا تَمشِ فِي الأَرضِ مَرَحاً إِنَّ اللّهَ لا يُحِبُّ كُلَّ مُختالٍ فَخُورٍ بین مردم متکبرانه و متجبّرانه راه نرو زیرا که خدا دوست نمیدارد کسی را که باین اوصاف باشد که در راه رفتن بخرامد و بسیار فخر کننده باشد اشاره به اینکه ممکنی که سر تا پا احتیاج و فقر و ذلّت و بیچارگی است چه جا دارد که بدیگران فخر و مباهات نماید و در مشی و عمل و در گفتار و کردار ببندگان خدا کبر فروشی کند و بنظر حقارت مردم را بنگرد.

ششم- (وَ اقصِد فِي مَشيِكَ) در راه رفتن میانه روی را اختیار کن نه زیاد تند راه برو که بوقار و متانت تو ضرر رساند و نه اینقدر آهسته راه برو که یک آدم تنبل سستی بنظر آیی بلکه در راه رفتن بین اینکه دو را مراعات نما، آری (خیر الامور اوسطها) انسان بایستی در تمام اعمال حدّ وسط را اختیار کند نه در طرف افراط رود و نه در طرف تفریط و معنی عدالت همین است.

هفتم- وَ اغضُض مِن صَوتِكَ إِنَّ أَنكَرَ الأَصواتِ لَصَوتُ الحَمِيرِ در سخن گفتن غضّ صوت کن صدای خود را بسیار بلند نکن زیرا

اگر صدای خود را بسیار بلند نمایی شبیه بصدای خر میشود و منکر ترین صداها صدای خر است که طبع منزجر از آن است.

صفحه : ۱۴۳

[سوره لقمان (۳۱): آیات ۲۰ تا ۲۸]

اشاره

أَ لَم تَرَوا أَنَّ اللّهَ سَخَّرَ لَكُم ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ أَسبَغَ عَلَیكُم نِعَمَهُ ظاهِرَةً وَ باطِنَةً وَ مِنَ النّاسِ مَن یُجادِلُ فِی اللّهِ بِغَیرِ عِلمٍ وَ لا هُدیً وَ لا كِتابٍ مُنِیرٍ (۲۰) وَ إِذا قِیلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا ما أَنزَلَ اللّهُ قالُوا بَل نَتَّبِعُ ما وَجَدنا عَلَیهِ آباءَنا أَ وَ لَو كانَ الشَّیطانُ یَدعُوهُم إِلی عَذابِ السَّعِیرِ (۲۱) وَ مَن یُسلِم وَجهَهُ إِلَی اللّهِ وَ هُوَ مُحسِنٌ فَقَدِ استَمسَكَ بِالعُروَةِ الوُثقی وَ إِلَی اللّهِ عاقِبَةُ الأُمُورِ (۲۲) وَ مَن كَفَرَ فَلا یَحزُنكَ كُفرُهُ إِلَینا مَرجِعُهُم فَنُنَبِّئُهُم بِما عَمِلُوا إِنَّ اللّهَ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ (۲۳) نُمَتِّعُهُم قَلِیلاً ثُمَّ نَضطَرُّهُم إِلی عَذابٍ غَلِیظٍ (۲۴)
وَ لَئِن سَأَلتَهُم مَن خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ لَیَقُولُنَّ اللّهُ قُلِ الحَمدُ لِلّهِ بَل أَكثَرُهُم لا یَعلَمُونَ (۲۵) لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ إِنَّ اللّهَ هُوَ الغَنِیُّ الحَمِیدُ (۲۶) وَ لَو أَنَّ ما فِی الأَرضِ مِن شَجَرَةٍ أَقلامٌ وَ البَحرُ یَمُدُّهُ مِن بَعدِهِ سَبعَةُ أَبحُرٍ ما نَفِدَت كَلِماتُ اللّهِ إِنَّ اللّهَ عَزِیزٌ حَكِیمٌ (۲۷) ما خَلقُكُم وَ لا بَعثُكُم إِلاّ كَنَفسٍ واحِدَةٍ إِنَّ اللّهَ سَمِیعٌ بَصِیرٌ (۲۸)

صفحه : ۱۴۴

(ترجمه)

آیا نمی‌بینید که خدا برای شما (افراد بشر) آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است مسخّر نموده و برای شما تمام گردانید نعمتهایی را که ظاهر و هویدا است و نعمتهایی که در باطن (و بر شما پنهان است) و بعضی از مردم کسانی هستند که بدون دانش و بدون رهنمایی و بدون کتاب روشنی در آیات خدا مجادله مینمایند (۲۰)

و وقتی بآنان گفته میشود آنچه را که خدا نازل نموده (از آیات قرآن) پیروی نمائید گفتند بلکه پیروی میکنیم ما آن چیزی را که یافتیم بر آن پدران خودمان را آیا اگر شیطان بوساوس بخواند ایشان را بسوی عذاب دوزخ بکشد باز ایشان پیروی کنند شیطان را و دست از تقلیدشان برندارند (۲۱)

و کسی که ذات خود را بسوی خدا تسلیم نماید در حالی که نیکوکار باشد (چنین کسی) محقّقا چنگ زده بحلقه محکمی و سر انجام کارها بسوی خدا است (۲۲)

(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) کسی که کافر شد کفر او تو را غمگین نگرداند بازگشت آنان بسوی ما است پس آنان را خبردار مینمائیم بآنچه کرده‌اند زیرا که حقیقتا خدا بآنچه در سینه‌ها است دانا است (۲۳)

برخورداری آنها (از دنیا) اندک خواهد بود پس از آن آنان را ناچار مینمایند بعذاب سخت (۲۴)

اگر از (مشرکین) سؤال کنی که چه کس آسمانها و زمین را آفریده هر آینه البته گوینده خدا، ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بگو حمد و ستایش مخصوص بخدا است بلکه بیشترین (کفّار) نمیدانند (۲۵)

آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است مخصوص بخدا است زیرا که خدا بی‌نیاز و ستوده است (۲۶)

اگر آنچه در زمین است از درختها قلم شود و دریاها مداد شوند و پس از آن هفت دریای دیگر (مداد گردد) پس از فناء آن باز

کلمات خدا تمام نشود زيرا كه خدا غالب و درستكار است (۲۷)
نيست آفرينش شما و نه مبعوث شدن شما مگر مانند يك نفس زيرا كه خدا شنوا و بينا است (۲۸).

صفحه : ۱۴۵

توضيح آيات

اشاره

أَ لَم تَرَوا أَنَ‌ّاللّه‌َ سَخَّرَ لَكُم ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ همزه استفهامى در مقام اعتراض بكفّار است كه آنان چگونه انكار آيات الهى را مينمايند آيا نديدند البته مى‌بينند كه چگونه خداى تعالى براى نفع آنها موجودات عظيم را از آنچه در آسمانها است از خورشيد و ماه و ستارگان و تمام موجودات جوّى از قبيل ابر و باد و باران و برف و غير اينها و آنچه در زمين است از جمادات و نباتات و اشجار و حيوانات برّى و بحرى و غير اينها را براى پيدايش انسان و حيات و بقاى او همه را مسخّر نموده كه خورشيد و ماه و ستارگان هر يك بمقدار معيّنى بر زمين نور افشانى كنند و زمين را زير پاى بشر نرم و ملايم گردانيده كه انسان بتواند بآسانى در آن حركت نمايد و نيز آب را از آسمان بزمين فرود آورده كه ما يحتاج خود را رفع نمايد و با اينكه بين عناصر آب و خاك و آتش و هوا تضادّ است كه هر يك ديگرى را فانى ميكند چنان اتّفاق و اتّحاد بين آنان قرار داده كه براى نفع بشر با هم همكارى ميكنند و دست در گردن يكديگر انداخته و در رفع احتياجات او ميكوشند و هر يك براى وظيفه معيّنى كه مربّى عالم براى آنها معيّن نموده انجام وظيفه ميدهند.
وَ أَسبَغَ عَلَيكُم نِعَمَه‌ُ ظاهِرَةً وَ باطِنَةً بعض قرّاء يعنى ابو عمر، حفص، نافع و ابو جعفر (نعمه) خوانده‌اند كه نعم جمع نعمت است باء اضافه بضمير هاء يعنى نعمتهاى خدا و باقى قرّاء (نعمة) بتنوين تاء قرائت نموده‌اند كه مفرد باشد نه جمع و چون اسم جنس است شامل تمام نعمتها ميشود پس اينكه دو قرائت در معنى يكى ميشود.
اينكه آيه در مقام امتنان بر بشر و تنبّه او است كه او را متذكّر نمايد كه اى بشر مربّى عالم از راه فضل و كرم اوّلا براى پيدايش تو آنچه را در آسمان و زمين است مسخّر نموده كه همه براى تو كار ميكنند و ثانيا نعمتهاى بسيارى از نعمتهاى ظاهره و باطنه بر تو ريزش داده و تمام گردانيده.

صفحه : ۱۴۶

نعمتهاى ظاهره مثل اصل حيات و صحّت و روزى و لوازم زندگانى از خوراك و پوشاك و مسكن و لوازم و مقدّمات پيدايش آنها و آنچه انسان در زندگانى محتاج بآن است با حسن وجه بر او فراهم نموده و در كف اختيار وى نهاده.

سخنان مفسرين در توجيه نعمتهاى باطنه

۱- بروايت إبن عباس نعمت ظاهره نعمتى است كه متعلّق بعلم انسان است و نعمت باطنه آنچه مصالح دين و دنياى وى است كه غير از حق تعالى كسى عالم بآن نيست.

۲- ضحّاك از إبن عباس چنين روايت كرده كه از رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از نعمت ظاهره و باطنه سؤال نمودم فرمود نعمت ظاهره اسلام است و تسويه قامت تو بطور اعتدال و رزق بسيار و نعمت باطنه پوشانيدن اعمال بد و مفتضح نشدن بآن، يا إبن عباس خداى تعالى ميفرمايد ببنده مؤمن سه چيز عطاء نمودم كه بديگرى ندادم اوّل دعاى مؤمنين را در وقتى كه عمل او منقطع گردد در باره او قبول نمودم. دوّم- اختيار ثلث مال او را بوى دادم كه در راه من صدقه دهد و من تكفير گناهان او را كنم. سوّم- اعمال بد او را پوشانيدم كه رسوا نگردد و اگر اظهار ميكردم اعمال بد او را هر آينه اهل او و مردم او را دور مى‌انداختند يعنى دفنش نمى‌نمودند.

و نيز از امام محمّد باقر عليه السلام روايت شده كه نعمت ظاهر پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و ما جاء به است از معرفة اللّه تعالى و توحيده و نعمت باطنه ولايت ما اهل بيت و محبّت بما است. (ابو الفتوح) ظاهرا نعمت ظاهر آن نعمتهايى است كه تعلّق بجسم و بدن انسان دارد و نعمتهاى باطن آن نعمتهايى خواهد بود كه متعلّق بنفس و روح و قلب انسان باشد كه خداى متعال همين طورى كه نعمتهاى ظاهر را در دسترس انسان گذاشته كه بكسب و عمل بر خود فراهم نمايد همين طور در استعداد وى كسب ظفر يافتن بنعمتهاى باطنى را نيز گذاشته و شكّى نيست كه بالاترين نعمتهاى باطنى نعمت علم و معارف و فهم حقايق است، و علم سه قسم است:

صفحه : ۱۴۷

(اقسام سه گانه علم) مأخوذ از جواهر التفسير

براى انسان در باطن غير از حسّ مشترك و قوّه خيال كه راجع بمحسوساتند سه قوّه ديگرى است كه امتياز او از حيوانات بهمين سه قسم از فضيلت خواهد بود.

اوّل- متخيّله و علوم راجع بمتخيّله مثل شعر، موسيقى، نقّاشى، صورت سازى و امثال آن است كه منشأ اينها قوّه خيال است.

دوّم- قوّه (ذاكره) و علوم آن تاريخ، علوم طبيعى و رياضى از علوم سماوى و حساب و هندسه كه تماما راجع بقوّه ذاكره است.

سوّم- قوّه (مفكّره) و آن علم بنظام طبيعت و معرفة اللّه و شناختن نفس و اينكه قسم از علوم را فلسفه نامند.

و از اقسام فلسفه ادراك ارتباط موجودات بيكديگر و فهم اينكه ارتباط و نسبت آن بحقايق عقليّه آنهايى كه غائب از حسّند و شناختن نفس و قواى نفسانى و علم منطق و علم اخلاق و سياست و تمام اينها داخل در علم فلسفه بشمار ميآيد.

آيا اينكه قوى و مشاعر بيان قوله تعالى نيست كه در آيه بالا فرموده (أَ لَمْ تَرَوْا أَنَّ اللّٰهَ سَخَّرَ لَكُمْ مٰا فِي السَّمٰاوٰاتِ وَ مٰا فِي الْأَرْضِ وَ أَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظٰاهِرَةً وَ بٰاطِنَةً) كه انسان باين قوى و مشاعر تمام اقسام موجودات ارضى و سمائى را مسخّر نمود، كه هيچ موجودى از حيطه اينكه قوى خارج نيستند و نعم ظاهره آن علومى است كه راجع بجسم ما است و نعم باطنه آن علومى است كه راجع بعقل ما است.

بيان تنطاوى ملخّصا بپايان رسيد وَ مِنَ النّٰاسِ مَنْ يُجٰادِلُ فِي اللّٰهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَ لاٰ هُدىً وَ لاٰ كِتٰابٍ مُنِيرٍ آيه در مقام مذمّت كسانى است كه بدون اينكه علم و دانشى از علوم الهى يا علوم طبيعى و غير آن داشته و بدون رهنما و پيشوايى كه از وى طريق جدل را آموخته باشند و بدون آنكه تابع يكى از كتابهاى آسمانى شده باشند از روى كبر و عناد در ذات حق تعالى يا صفات و افعال او بحث ميكنند و خواهند اظهار فضل و دانش نمايند و بگمان فاسد خود از اينكه راه خود را در بى دينى قانع گردانند.

صفحه : ۱۴۸

وَ إِذا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا ما أَنْزَلَ اللّهُ قالُوا بَل نَتَّبِعُ ما وَجَدنا عَلَيهِ آباءَنا از جمله اوصاف و رويّه چنين مردمانى اينست كه وقتى بآنان گفته ميشود تابع گرديد قرآنى را كه خداى تعالى بپيمبرش نازل گردانيده انكار نموده و گفتند ما تابع پدران خود ميگرديم و بهمان روش آنها عمل مينمائيم.

أَ وَ لَو كانَ الشَّيطانُ يَدعُوهُم إِلي عَذابِ السَّعِيرِ اشاره به اينكه روش چنين مردمانى روش شيطانى است اينان تابع شيطان گرديده‌اند كه شيطان بالقاء در نفسشان آنها را دعوت مينمايد و آنها را ميكشاند بسوى آتش سوزان جهنّم.

وَ مَن يُسلِم وَجهَهُ إِلَي اللّهِ وَ هُوَ مُحسِنٌ فَقَدِ استَمسَكَ بِالعُروَةِ الوُثقي آيه راه فرار از كيد شيطان و نجات از آتش نيران را ببشر ميآموزد كه كسى كه بخواهد از شرّ شيطان و عذاب دوزخ محفوظ ماند بايستى بتمام قوى و مشاعر رو بسوى خدا نمايد و تسليم او گردد در حالى كه نيكوكار باشد چنين كسى چنگ زده است بحلقه يا ريسمان محكمى كه گسسته‌گى ندارد و اينكه آيه نظير قوله تعالى است كه در آية الكرسى فرموده (وَ يُؤمِن بِاللّهِ فَقَدِ استَمسَكَ بِالعُروَةِ الوُثقي لَا انفِصامَ لَها) تشبيه معقول است بمحسوس همين طورى كه كسى كه بخواهد مثلا از كوه بلندى بالا رود و بترسد از پرت شدن خود را دست آويز ميكند بچيز محكمى مثل ريسمان يا حلقه يا غير آن كه از پرت شدن نجات يابد و از غلّه كوه بتواند بالا رود همين طور كسى كه بخواهد از كوه توحيد بالا رود و بغلّه آن برسد و از كيد نفس امّاره و شياطين جنّى و انسى محفوظ ماند طريق آن اينكه است كه خود را بتمام جهت تسليم امر حق تعالى نمايد و تمام امور خود را تفويض باو نموده و نيز نيكوكار باشد.

وَ إِلَي اللّهِ عاقِبَةُ الأُمُورِ اشاره به اينكه كسى كه بكلّ وجه رو بخدا نمايد و بخلوص نيّت اعتماد و توكّل بر او نموده و تمام امور خود را واگذار باو گردانيده چنانچه از متعدّى شدن (يسلم) به الى اللّه چنين استفاده ميشود و نيز نيكوكار هم باشد همچه كسى سيرش سير

صفحه : ۱۴۹

الى اللّه ميشود و عاقبت كارش منجرّ بقرب و نزديكى بجوار قرب الهى خواهد گرديد (ذلِكَ هُوَ الفَوزُ العَظِيمُ).

وَ مَن كَفَرَ فَلا يَحزُنكَ كُفرُهُ إِلَينا مَرجِعُهُم فَنُنَبِّئُهُم بِما عَمِلُوا براى تسلّى دل رسولش در بسيارى از آيات بحضرتش خطاب مينمايد كه تو از كفر و گفتار نارواى مشركين و كافرين آزرده مشو وظيفه تو تبليغ رسالت است سر انجام كار آنها بسوى ما خواهد بود ما آنان را باعمال زشتشان خبردار خواهيم نمود و بكيفر عملشان خواهند رسيد.

إِنَّ اللّهَ عَلِيمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ زيرا كه خدا عالم است بآن حقد و حسد و بغض و كبر و باقى صفات نكوهيده‌اى كه در باطنشان مخفى گردانيده‌اند و در روز (تبلى السّرائر) همه اعمال و صفات و آنچه بر آنند مكشوف گردد و بمجازات افعال خود خواهند رسيد.

نُمَتِّعُهُم قَلِيلًا ثُمَّ نَضطَرُّهُم إِلي عَذابٍ غَلِيظٍ خداوند تعالى كثير الفضل و قديم الاحسان است اينكه است كه بمقتضاى رحمت واسعه هر مخلوقى بقدر استعداد و قابليّت خودش بايد از رحمت غير متناهى الهى برخوردار گردد و چون در قيامت براى كفّار نصيبى از رحمت الهى نيست اينكه است كه در دنيا از نعمتهاى جسمانى دنيوى آنان را متمتّع ميگرداند چنانچه گفته‌اند

(الدنيا سجن المؤمن و جنّة الكافر)

مخصوصا آنهايى كه براى دنياى خود زراعت نموده كه حاصل زراعتشان در همين دنيا نصيبشان خواهد گرديد زيرا كه غايت عملشان همين دنيا بوده قوله تعالى (مَن كانَ يُرِيدُ حَرثَ الآخِرَةِ نَزِد لَهُ فِي حَرثِهِ وَ مَن كانَ يُرِيدُ حَرثَ الدُّنيا نُؤتِهِ مِنها وَ ما لَهُ فِي الآخِرَةِ مِن نَصِيبٍ).

وَ لَئِن سَأَلتَهُم مَن خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ لَيَقُولُنَّ اللّهُ چون هر فردى از بشر بلكه هر موجودى بفطرت يا بغريزه خود خدا را ميشناسد

اینکه است که هر گـاه از کفّار سؤال کنی که چه کس آسـمانها و زمین را آفریـده و از نیستی بهستی آورده آنان بفطرت اولیّه خود بزبان حال و قال گویند البتّه خدا،

صفحه : ۱۵۰

و در آیه (بلام) که در آن قسم منـدرج است و نـون تأکیـد ثقیله کلام آنهـا را مؤکّـد نمـوده اشـاره به اینکه فطرت و سجیّه انسان گواهست که هیچ بنائی بـدون بنّاء و هیـچ حادثی بـدون محـدث و هیـچ متحرکی بدون محرّك و هیچ مرکّبی بدون ترکیب کننده انجـام نخواهـد گرفت پس چطـور ممکن است که اینکه کـاخ مجلّـل جهـانی و اینکه نظام بـدیع آفرینش از ترکیب نظام کرات و سیّارات و ستارگان و کهکشانها و زمین و کوهها و اقیانوسـها و موجودات زمین از جمادات و نباتات و حیوانات و ارتباط موجودات بهم و اسـراری که در هر یك از آنها منـدرج گردیـده که هزاران فکر عمیق بکوچکترین از اسـرار و رموز پست ترین موجودات پی نخواهد ببرد با اینکه حال چگونه ممکن است کسی بتواند انکار نماید که دست توانایی در کار است و آن خدا و مبدئی خواهد بود که فوق همه چیز و ما فوقی برای او نخواهـد بود و بیك اراده وحـدانی و قدرت نامحدود ازلی جهان و جهانیان و آنچه در آنست از حیّز عدم بصحرای وجود آورده (همه را او نوازد و سازد، بلکه از خود بدیگری نپردازد).
قُلِ الحَمـدُ لِلّهِ بَل أَکثَرُهُم لا یَعلَمُونَ خطاب برسولش نموده که در صورتی که اینها معترفنـد که آسـمانها و زمین را خـدا آفریـده تو آنهـا را بارشاد عقلشان متنبّه گردان و بآنان بگو وقتی شـما اعتراف میکنیـد که آفریننـده آسـمانها و زمین خـدا است بایستی حمـد و ستایش و اظهار عبودیّت خود را مخصوص باو گردانیـد و کسـی یا چیز دیگری را مثل بتها یا غیر آن در عبادت و طلب حاجت با او شریك نگردانید و لکن چون اکثر مردم امور طبیعی بر عقلشان چیره گردیده و نمیتوانند بغیر محسوسات توجّه نمایند اینکه است که در طلب حـاجت نیز بفطرت طبیعتشـان بمحسوسـات رو مینماینـد بگمان اینکه اینها چون مقرّب بخـدا میباشـند بواسـطه آنها اینان نیز بخـدا نزدیکی یابنـد دیگر نمیداننـد که خداوند بانسان از رگ گردن او که حیات وی بآن است نزدیکتر باو است چنانچه فرموده (وَ نَحنُ أَقرَبُ إِلَیهِ مِن حَبلِ الوَرِیدِ) سوره ق آیه ۱۵.

صفحه : ۱۵۱

کلمات تکوینی و فیض الهی غیر متناهی است

وَ لَو أَنَّ ما فِی الأَرضِ مِن شَجَرَةٍ أَقلامٌ وَ البَحرُ یَمُدُّهُ مِن بَعدِهِ سَبعَةُ أَبحُرٍ ما نَفِدَت کَلِماتُ اللّهِ شاید مقصود از کلمات مخلوقات باشند که در اینجـا و سوره کهف آیه ۱۰۹ فرموده (لَو کـانَ البَحرُ مِـداداً لِکَلِماتِ رَبِّی لَنَفِـدَ البَحرُ قَبلَ أَن تَنفَـدَ کَلِماتُ رَبِّی وَ لَو جِئنا بِمِثلِهِ مَـدَداً) اشاره باشد بسعه و کثرت مخلوقات که کلمات تکوینی اویند، در باره حضـرت مسیح علیه السلام فرموده (کَلِمَتُهُ أَلقاها إِلی مَریَمَ) و اینکه بیان دلالت واضـح دارد که مخلوقات خـدا بی انتهاء است زیرا که مخلوقات معلومات حقّند که ناشـی از علم و قدرت بی انتهـای او است، درختـان هر قـدر زیـاد باشـند برای قلم و دریاهـا با سـعه و کثرت آب مرکّب گردنـد و باینها هفت دریای دیگر اضافه شود و بخواهند مخلوقات خدا را بنویسـند اینها تمام میگردند پیش از آنکه کلمات که ناشـی از زبان قدرت و علم ازلی صادر گردیده تمام گردد زیرا که اینها متناهی است و معلومات خدا غیر متناهی.
مفسّرین در شأن نزول آیه چنین گوینـد که یهودیها نزد رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمدنـد و گفتند تو می گویی (وَ ما أُوتِیتُم مِنَ العِلمِ إِلّا قَلِیلًا) آیا در باره همه است فرمود آری گفتنـد در کتاب تو هست که بما تورات داده و در آن همه چیز هست در

پاسخ فرمود با اینکه در تورات علم بسیاری است لکن نسبت بعلم حق تعالی اندک خواهد بود إِنَّ اللّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ اشاره به اینکه خداوند غالب بر همه ممکنات و حکیم است که فعل و عمل و خلقت او از روی حکمت بنظام عالم انجام میگیرد خلقت و آفرینش او جزافی نیست ما خَلقُكُم وَ لا بَعثُكُم إِلّا كَنَفسٍ واحِدَةٍ إِنَّ اللّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ به (ماء) نافیه و استثناء به (الّا) آفرینش انسان و مبعوث شدن وی را در قیامت مثل یک شخص معرّفی مینماید همان طور که در پیدایش و آفرینش شما زحمتی و مشقّتی نیست در مبعوث شدن شما در قیامت نیز برای خدا زحمت و مشقّتی نخواهد بود.

و شاید اشاره باین باشد که خلقت دنیوی شما و حیات اخروی شما یکی است

صفحه : ۱۵۲

یعنی همین شخص شمائید که در قیامت مبعوث میگردید و در هیچ حالی شخصیّت و هویّت شما عوض نخواهد گردید زیرا خدا شنوا است و گفته‌های شما را که راجع بزنده شدن در قیامت با هم می‌گویید میشنود و بینا است که از حالات درونی و گمانها و موهومات که در باطن خود میپرورانید مطّلع است.

[سوره لقمان (۳۱): آیات ۲۹ تا ۳۴]

اشاره

أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ يُولِجُ اللَّيلَ فِي النَّهارِ وَ يُولِجُ النَّهارَ فِي اللَّيلِ وَ سَخَّرَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ كُلٌّ يَجرِي إِلي أَجَلٍ مُسَمًّى وَ أَنَّ اللّهَ بِما تَعمَلُونَ خَبِيرٌ (۲۹) ذلِكَ بِأَنَّ اللّهَ هُوَ الحَقُّ وَ أَنَّ ما يَدعُونَ مِن دُونِهِ الباطِلُ وَ أَنَّ اللّهَ هُوَ العَلِيُّ الكَبِيرُ (۳۰) أَ لَم تَرَ أَنَّ الفُلكَ تَجرِي فِي البَحرِ بِنِعمَتِ اللّهِ لِيُرِيَكُم مِن آياتِهِ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِكُلِّ صَبّارٍ شَكُورٍ (۳۱) وَ إِذا غَشِيَهُم مَوجٌ كَالظُّلَلِ دَعَوُا اللّهَ مُخلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمّا نَجّاهُم إِلَي البَرِّ فَمِنهُم مُقتَصِدٌ وَ ما يَجحَدُ بِآياتِنا إِلّا كُلُّ خَتّارٍ كَفُورٍ (۳۲) يا أَيُّهَا النّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُم وَ اخشَوا يَوماً لا يَجزِي والِدٌ عَن وَلَدِهِ وَ لا مَولُودٌ هُوَ جازٍ عَن والِدِهِ شَيئاً إِنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ فَلا تَغُرَّنَّكُمُ الحَياةُ الدُّنيا وَ لا يَغُرَّنَّكُم بِاللّهِ الغَرُورُ (۳۳)

إِنَّ اللّهَ عِندَهُ عِلمُ السّاعَةِ وَ يُنَزِّلُ الغَيثَ وَ يَعلَمُ ما فِي الأَرحامِ وَ ما تَدرِي نَفسٌ ما ذا تَكسِبُ غَداً وَ ما تَدرِي نَفسٌ بِأَيِّ أَرضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ (۳۴)

صفحه : ۱۵۳

ترجمه قسمتی از آیات سوره لقمان

آیا ندیدی که خدا شب را درمیاورد در روز و روز را در میآورد در شب و خورشید و ماه را مسخّر گردانیده تماما جریان دارند تا مدّتی که مقرّر گردیده و محقّقا خدا بآنچه میکنید آگاهست (۲۹)

اینکه سعه علم بسبب آنست که خدا او است حقّ (و حقیقت) و آنچه را که غیر از او میخوانید باطل و ناچیز است و حقیقةً خدا او است که بلند مرتبه و بزرگوار است (۳۰)

آیا ندیدی جریان کشتی را در دریا و آن نعمت خدا است برای اینکه بشما بنمایاند بعضی از آیات خود را و در اینها هر آینه آیات و نشانه‌هایی است برای هر صبر کننده شکر گذارنده‌ای (۳۱)

و وقتی موجی که چون سایبان باشد آنان را بگیرد خدا را میخوانند در حالی که دین را برای خدا خالص کننده باشند و چون آنها

را از (غرق) نجات داديم و ببيابان رسيدند بعضى از آنها بخلوص باقى ميمانند و آيات ما را انكار نميكند مگر هر غدّار ناسپاس كننده (نعمتهاى خدا را (۳۲)

اى (افراد بشر) از عقوبت پروردگار خود بترسيد و بترسيد از روزى كه پدر بفرزندش پاداش ندهد و نه اولاد بپدرش چيزى پاداش دهد محقّقا وعده خدا حق است پس حيات دنيا شما را مغرور نگرداند و شما را بخدا مغرور نگرداند (ديو) فريبنده (۳۳)

علم قيامت نزد خدا است و اوست كه باران را فرود ميآورد و عالم است بآنچه در رحمها (مخفى گرديده) و هيچ نفسى نميداند فردا چه چيز (از خير و شر) بدست ميآورد و نميداند بكدام زمين ميميرد و حقيقةً خدا (بهمه چيز) دانا و آگاه است (۳۴).

صفحه : ۱۵۴

توضيح آيات

أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّه يُولِجُ اللَّيلَ فِي النَّهارِ وَ يُولِجُ النَّهارَ فِي اللَّيلِ در ظاهر خطاب برسولش نموده و بهمزه استفهام انكارى خواهد امّت را متنبّه گرداند فرموده آيا نمى‌بينيد يعنى البته مى‌بينيد كه چه قدرت و استيلايى است كه براى نظام عالم تاريكى شب را در روشنايى روز داخل ميگرداند و روشنايى و ضياء روز را در شب داخل ميگرداند، اشاره بكمال قدرت دارد كه با اينكه تاريكى و روشنايى ضد يكديگرند و در هم ممكن نيست جمع شوند و هر يك ديگرى را فانى و مضمحل ميگرداند از كمال قدرت و اقتدار هر يك را داخل ديگرى مينمايد كه بآمدن يكى ديگرى فانى ميگردد و ديگر بقاء و ثباتى براى آن نخواهد ماند.

وَ سَخَّرَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ كُلٌّ يَجرِي إِلي أَجَلٍ مُسَمًّى و نيز از نفوذ قدرت و حكمت او است كه ماه و خورشيد و تمام كواكب و سيارات را مسخّر گردانيده كه هر يك حركت ميكنند و در مدار و قرارگاه خود جريان دارند تا آن مدتى كه در علم ازلى حق تعالى براى بقاء و عمل آنها مقرر گرديده.

و لفظ (كلّ) اگرچه اطلاق و عموم دارد لكن در اينجا و نيز در سوره (يس) قوله تعالى (لا الشمس ينبغى لها ان تدرك القمر و لا اللّيل سابق النهار و كلّ فى فلك يسبحون) گويند در هر دو آيه تنوين (كلّ) تنوين عوض از مضاف اليه است در اينجا چنين ميشود (كلّ منهما) از شمس و قمر در مدار خود جريان دارند و در سوره (يس) كلّ شمس و قمر و نجوم در مدار و قرارگاه خود مثل ماهى كه در آب شناورى ميكند حركت ميكنند.

وَ أَنَّ اللّه بِما تَعمَلُونَ خَبِيرٌ اشاره بعموم علم و قدرت نموده كه بايد بدانيد كه خداوند تعالى بهمه چيز و اعمال و افعال شما آگاه است (لا يعزب عن علمه مثال ذرّة).

صفحه : ۱۵۵

ذلِكَ بِأَنَّ اللّه هُوَ الحَقُّ وَ أَنَّ ما يَدعُونَ مِن دُونِهِ الباطِلُ ببشر تذكر ميدهد كه ولوج شب در روز و روز در شب و تسخير شمس و قمر و حركت دورى تمام موجودات دليل ظاهر و بارزى خواهد بود بر حقانيّت حق تعالى كه او است حق و حقيقت و آنچه غير او است همه باطل و عاطل خواهند بود نه از خود وجود دارند نه بقاء نه ثبات دارند و نه سكونت دارند بلكه بدست قدرت قادر ازلى على الدوام در كون فسادند وجودشان محفوف بعدم و بقائشان عين زوالشان و هستيشان عين عدمشان خواهد بود.

وَ أَنَّ اللّه هُوَ العَلِيُّ الكَبِيرُ حقا و حقيقتا او است خداى بزرگ مرتبه كه صاحب علو و عظمت و بزرگوارى است او عالى و غير او همه دانى او عزيز و غير او همه ذليل و او غنى و بى نياز و غير او همه فقير و نيازمند باو، او ثابت و غير او همه باطل خواهند بود.

أَ لَم تَرَ أَنَّ الفُلكَ تَجرِي فِي البَحرِ بِنِعمَتِ اللّهِ خطاب برسولش مينمايد و ببعض نعمتهاى خود كه براى بشر مبذول گردانيده اشاره

مينمايـد كه از جمله آنها كشتى است كه در آب روان مى گردد و بقدرت و حسن تدبير ازلى كشتى با چندين هزار بار و چندين نفر از مردم مخصوصا كشتيهايى كه در اينكه زمانها ترتيب ميدهند با اينكه ثقالت و سنگينى بر روى آب جريان دارد.

لِيُرِيَكُم مِن آياتِهِ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِكُلِّ صَبّارٍ شَكُورٍ به لام تعليل در مقام بيان علّت و سبب چنين نعمتى برآمده كه كشتى را در آب جريان داديم براى اينكه بشما افراد بشر بنمايانيم بعضى از نشانه‌هاى قدرت و اقتدار خود را و نظر كنيد بسعه دريا و موجودات بسيارى كه در آن است مثل ماهى و حيوانات دريايى كه همه آنها در آب زندگانى مينماينـد و نشو و نماء نموده و بزبان حال از مبدء خود روزى ميطلبند و همه را از خوان نعمت خود روزى ميدهد و امرار حيات مينمايند (صبّار و شكور) هر دو صيغه مبالغه‌اند و اشاره به اينكه هر كسى چنين روح و قلب مصفّايى در وى نيست كه موجودات را آيات خدا ببيند و بنظر عبرت در آنها

صفحه : ۱۵۶

بنگرد مگر كسى كه در اثر صبر بسيار كه در اطاعت پروردگار و جهاد با نفس و تحصيل ملكه تقوى و بردبارى در رو برو شدن با ناملايمات دنيا نموده و نيز در اثر صبر و بردبارى صاحب متانت و استقامت و روح مصفّا گرديده چنين كسى از شاكرين محسوب خواهد شد و در تعداد (وَ قَلِيلٌ مِن عِبادِيَ الشَّكُورُ) ميگردد و بر هر نعمتى شكر بسيار مينمايد و آن نعمت را صرف مينمايد در همان چيزى كه براى آن نعمت باو داده شده و اختصاص اينكه دو فضيلت شايد براى اينكه باشد كه كسى بدون اينكه دو صفت حميده چشم دل او باز نخواهد گرديد كه بآن عجائب صنع پروردگار را بنگرد و ايمان او كامل گردد.

وَ إِذا غَشِيَهُم مَوجٌ كَالظُّلَلِ دَعَوُا اللّهَ مُخلِصِينَ لَهُ الدِّينَ آيه ظاهرا در مقام بيان حال كسانى است كه فاقد اينكه دو صفت صبر و شكر ميباشند كه آنان چنينند وقتى در كشتى نشستند و دريا طوفانى شد چون صبر و بردبارى ندارند اينكه است كه بفزع و جزع ميافتند و چون بفطرت عقلشان ميداننـد كه غير از خـدا نجات دهنـده‌اى نيست اينكه است كه بخلوص نيّت خـدا را ميخوانند كه آنها را نجات دهد.

فَلَمّا نَجّاهُم إِلَى البَرِّ فَمِنهُم مُقتَصِدٌ وَ ما يَجحَدُ بِآياتِنا إِلّا كُلُّ خَتّارٍ كَفُورٍ و چون بعضى از مردم شكرگزارند و بعضى شكرگزار نيستند وقتى از غرق نجات يافتند آنهايى كه شكرگزارند بخلوص و حسن عقيده و ايمان باقى ميمانند و بعضى كفران نعمت نموده و عوض آنكه باين نعمت بزرگ شكر نمايند انكار آيات خدا را مينمايند و چنين مردمانى بسيار غدّار و ناسپاس خواهند بود.

يا أَيُّهَا النّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُم وَ اخشَوا يَوماً لا يَجزِي والِدٌ عَن وَلَدِهِ وَ لا مَولُودٌ هُوَ جازٍ عَن والِدِهِ شَيئاً خطاب بتمام افراد بشر نموده و بآنها اعلام مينمايد كه براى شما روزى ميآيد كه فرياد رسى غير از خدا نيست بايستى از چنين روزى ترسيد زيرا در آن وقت نه پدر تواند نفعى باولاد رساند و از وى عذاب را دفع نمايد و نه اولاد از پدر و يگانه چيزى

صفحه : ۱۵۷

كه در آن روز يعنى روز قيامت شما را از عذاب نگاه ميدارد تقوى و خود دارى از مخالفت امر پروردگار است.

إِنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ فَلا تَغُرَّنَّكُمُ الحَياةُ الدُّنيا وَ لا يَغُرَّنَّكُم بِاللّهِ الغَرُورُ خداى كريم از راه لطف و كرم بانسان تذكّر ميدهد كه بدانيد محقّقا وعده خدا بر وقوع قيامت و دار ثواب و جزاء حقّ و واقع است نبايد حيات چهار روزه دنيا و مال و جاه و باقى عناوين اينكه عاريت سرا شما را بفريبد و مغرور گرداند و ديو سركش بالقاء شيطانى شما را وسوسه نمايد و به آمال و آرزوهاى دور و دراز شما را سرگرم و اميدوار گرداند كه خدا كريم است هر چه ميخواهى بكن و بعد توبه كن بخشيده ميشوى، اينها غرور شيطانى است اولا از كجا توان مطمئن گرديد كه حيات باقى مانـد براى توبه و ثانيا از كجا معلوم شـده كه آدم گنهكار موفّق بتوبه ميگردد و ثالثا از كجا توان فهميد كه توبه او قبول است توبه شرائطى دارد كه اصل توبه ندم است يعنى پشيمانى و تصميم بر ترك، آدم جسور مصرّ

بر گناه غالبا از عمل بـد خود پشیمان نمیشود مگر وقتی که آثار اعمال بد خود را بنگرد که در آن وقت دیگر توبه سودی برای وی نخواهد داشت بصریح آیه قرآن.

إِنَّ اللّهَ عِنـدَهُ عِلمُ السّاعَـِهْ وَ یُنَزِّلُ الغَیثَ وَ یَعلَمُ ما فِی الأَرحامِ وَ ما تَدرِی نَفسٌ ما ذا تَکسِبُ غَداً وَ ما تَدرِی نَفسٌ بِأَیِّ أَرضٍ تَمُوتُ در اینکه آیه خداوند پنج قسم از علوم را اختصاص بخود داده:

اوّل- ساعت وقوع قیامت در بسیاری از آیات است که از حضـرت رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم سؤال میکردند از وقوع قیامت که کی خواهد بود حضرتش علم به آنرا محوّل باراده حق تعالی مینمود که فقط علم او نزد خدا است.

دوّم- ساعت نزول باران که آنهم علمش نزد خـدا است، اهل هیئت و منجّمین اگر از روی قانون حسابی که دارنـد حـدس بزنند اگر حدسـشان درست باشـد راجع بمقـدّمات باران است نه اصل ریزش باران و انـدازه آن، علم بساعت فرود باران و قطرات آن نزد خدا است.

صفحه : ۱۵۸

سوّم- فقط خـدا میدانـد آنچه در رحمها است از بشـر و حیوانات که نر است یا ماده تام الخلقهٔ است یا ناقص خوش صورت است یا زشت صورت و نیز او بموقع تولّد او عالم است که در چه وقت و چه ساعت متولّد میگردد.

چهارم- و نیز هیـچ کس غیر از حقّ نمیدانـد که فردا چه عملی انجام خواهد داد چنانچه تجربه شده است که انسان گاهی تصـمیم بر عملی میگیرد و آن عمل واقع نمیگردد، از علیّ علیه السلام چنین روایت شده که فرموده

(عرفت اللّه بفسخ العزائم)

خدا را باین شناختم که وقتی بر عملی تصمیم میگیرم پشیمان میشوم و آن عمل انجام نمیگیرد.

پنجم- هیچکس نمیداند که در کجا و در چه زمینی میمیرد.

صفحه : ۱۵۹

آیاتی از سوره سجدهٔ

سورهٔ السجدهٔ

اشاره

مکیّهٔ ما خلا ثلاث آیات فانّها نزلت بالمدینهٔ (أَ فَمَن کانَ مُؤمِناً) الی ثلاث آیهٔ و هی تسع و عشرون آیهٔ بصریّ و ثلاثون فی الباقین

[سوره السجده (۳۲): آیات ۱ تا ۱۲]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

الم (۱) تَنزِیلُ الکِتابِ لا رَیبَ فِیهِ مِن رَبِّ العالَمِینَ (۲) أَم یَقُولُونَ افتَراهُ بَل هُوَ الحَقُّ مِن رَبِّکَ لِتُنـذِرَ قَوماً ما أَتاهُم مِن نَذِیرٍ مِن قَبلِکَ لَعَلَّهُم یَهتَدُونَ (۳) اللّهُ الَّذِی خَلَقَ السَّمـاواتِ وَ الأَرضَ وَ مـا بَینَهُما فِی سِتَّهِٔ أَیّامٍ ثُمَّ استَوی عَلَی العَرشِ ما لَکُم مِن دُونِهِ مِن وَلِیٍّ وَ لا شَفِیعٍ أَ فَلا تَتَذَکَّرُونَ (۴)

يُدَبِّرُ الأَمرَ مِنَ السَّماءِ إِلَى الأَرضِ ثُمَّ يَعرُجُ إِلَيهِ فِي يَومٍ كانَ مِقدارُهُ أَلفَ سَنَةٍ مِمّا تَعُدُّونَ (۵) ذلِكَ عالِمُ الغَيبِ وَ الشَّهادَةِ العَزِيزُ الرَّحِيمُ (۶) الَّذِى أَحسَنَ كُلَّ شَيءٍ خَلَقَهُ وَ بَدَأَ خَلقَ الإِنسانِ مِن طِينٍ (۷) ثُمَّ جَعَلَ نَسلَهُ مِن سُلالَةٍ مِن ماءٍ مَهِينٍ (۸) ثُمَّ سَوّاهُ وَ نَفَخَ فِيهِ مِن رُوحِهِ وَ جَعَلَ لَكُمُ السَّمعَ وَ الأَبصارَ وَ الأَفئِدَةَ قَلِيلاً ما تَشكُرُونَ (۹)

وَ قالُوا أَ إِذا ضَلَلنا فِي الأَرضِ أَ إِنّا لَفِي خَلقٍ جَدِيدٍ بَل هُم بِلِقاءِ رَبِّهِم كافِرُونَ (۱۰) قُل يَتَوَفّاكُم مَلَكُ المَوتِ الَّذِى وُكِّلَ بِكُم ثُمَّ إِلى رَبِّكُم تُرجَعُونَ (۱۱) وَ لَو تَرى إِذِ المُجرِمُونَ ناكِسُوا رُؤُسِهِم عِندَ رَبِّهِم رَبَّنا أَبصَرنا وَ سَمِعنا فَارجِعنا نَعمَل صالِحاً إِنّا مُوقِنُونَ (۱۲)

صفحه : ۱۶۰

سوره سجده در مكّه فرود آمده الّا سه آيه از آن كه در مدينه نازل شده و آن سه آيه از اوّل (أَ فَمَن كانَ مُؤمِناً) مى‌باشد تا سه آيه، و برأى كوفيان آيات آن سى عدد است و برأى بصريان بيست و نه عدد است، و سيصد و هشتاد كلمه، و هزار و پانصد و سيزده (۱۵۱۳) حرف است.

[ترجمه]

بنام ايزد هستى بخش صاحب رحمت عامّ و خواصّ

شكّى نيست كه قرآن فرو فرستاده شده از جانب پروردگار جهانيان است (۲)

آيا (اهل مكّه) گويند (محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) قرآن را بهم بافته (اينطور نيست كه گمان كرده‌اند) بلكه قرآن حقّ است و از طرف پروردگار تو فرود آمده تا اينكه بترسانى و تهديد نمايى جماعتى را كه براى آنها پيش از تو تهديد كننده (رسولى) نيامده شايد آنان هدايت يابند (۳)

خدا آن كسى است كه آسمانها و زمين و آنچه بين آنها است در شش روز آفريده پس بر عرش مستولى گرديده غير از خدا براى شما نه دوستى خواهد بود و نه شفاعت كننده‌اى آيا چرا شما متذكّر نميگرديد (۴)

(خدا است) كه تدبير امور مينمايد از آسمان بسوى زمين پس از آن بالا ميرود بسوى او در روزى كه اندازه آن هزار سال است از آنچه شما ميشماريد (۵)

اينكه است آن خدايى كه دانا است به پنهان و آشكار كه غالب و مهربان است (۶)

آن كسى كه نكو آفريد هر چه را كه خلقت كرد و آغاز خلقت انسان را از گل نمود (۷)

پس از آن قرار داد نسل انسان را از آب سست (يعنى منى) (۸)

پس از آن بين اجزاء او تعادل و تسويه قرار داد و از روح خود در نسل انسان نفخه‌اى دميد و براى شما افراد بشر گوش و چشم و دل قرار داد كمند كسانى كه شكر ميكنند (۹)

و گفتند كفّار آيا ما وقتى در زمين گم شديم (و ديگر اثرى براى ما باقى نمانده) خلقت تازه‌اى پيدا ميكنيم بلكه آنان بملاقات پروردگارشان كافرانند (۱۰)

(اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) بگو جان شما را ميگيرد آن فرشته مرگ آن ملكى كه موكّل شما گرديده پس از آن بسوى پروردگارتان برگرديده ميشويد (۱۱)

اى محمّد (ص) اگر تو ببينى آن وقتى را كه گنه كاران در قيامت نزد پروردگارشان از خجالت سر بزير انداخته‌اند (و گويند) پروردگار ما ديديم و شنيديم پس ما را برگردان بدنيا كه عمل نيكو نمائيم بحقيقت كه ما يقين دارندگانيم (۱۲)

صفحه : ۱۶۱

توضیح آیات

اشاره

(الم) تَنزِيلُ الكِتابِ لا رَيبَ فِيهِ مِن رَبِّ العالَمِينَ

سخنان مفسرین در توجیه (الم)

از حضرت امیر علیه السلام چنین روایت شده که هر کتابی از کتابهای خدا را خلاصه‌ای هست و خلاصه قرآن حروف مقطّعه است (مثل الم، طه، کهیعص و امثال اینها) ۲- حروف مقطّعات رمز است بین خدا و پیمبرش و کسی تأویل و تفسیرش را نمیداند مگر خدا.

۳- الف اشاره به اللّه، لام اشاره به جبرئیل که حامل وحی است و میم اشاره بمحمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که مخاطب بخطاب است و غیر اینها از توجیهاتی که مفسّرین کرده‌اند اگرچه برای هر یک از آنها وجه صحیحی هست لکن بهتر اینکه است چنانچه قبلا گفته شده که بگوئیم حروف مقطّعات از متشابهات قرآن بشمار میرود و علمش نزد خدا است و سکوت در آن اولی است.

(تنزیل) مبتدا است و خبرش (مِن رَبِّ العالَمِينَ) است.

(لا رَيبَ فِيهِ) در مقام اعتراض بمنکرین قرآن است که قرآن کتابی است که از جانب پروردگار جهانیان فرود آمده چگونه ممکن است در آن شک و ریبی باشد اشاره به اینکه آیات قرآن خودش اعجاز است و شاهد بر حقّانیّت خود خواهد بود.

أَم يَقُولُونَ افتَراهُ بَل هُوَ الحَقُّ مِن رَبِّكَ (ام) تقریر حقّانیّت قرآن است یعنی چنین نیست که مشرکین نسبت افتراء و دروغ بقرآن و اینکه کلام ربّانی می‌بندند (بل) اضراب است یعنی اینطور نیست که کافرین گویند بلکه قرآن حقّ است و از محلّ صدق از نزد پروردگار تو فرود آمده خلاصه آیه بجهاتی بنظم و اسلوب فصیح و صحیح واقع گردیده. اوّل- اشاره باعجاز قرآن نموده که نظم و اسلوب و فصاحت و بلاغت کلام بطوری است که شکّی در آن نیست که از جانب پروردگار عالمیان نازل گردیده، پس از آن به (بل) منقطعه که برای

صفحه : ۱۶۲

اضراب آرند تقریر مینماید که قرآن حقّ است و از طرف پروردگار فرود آمده (منهج) لِتُنذِرَ قَوماً ما أَتاهُم مِن نَذِيرٍ مِن قَبلِكَ لَعَلَّهُم يَهتَدُونَ به (لام تعلیلی) در مقام علّت و سبب نزول قرآن برآمده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قرآن را فرود آوردیم تا اینکه تو بوعده نعمتهای بهشتی و عذابهای سخت جهنّمی بترسانی آنهایی را که مثل قریش در زمان فترت بین حضرت عیسی علیه السلام و بعثت پیمبر اسلام واقع بودند و در اینکه مدّت برای آنان پیمبری نیامده بود و بقاعده لطف که خدای رحمان همیشه برای اتمام حجّت پیمبر و رسولی برای هدایت و ارشاد بندگان خود میفرستد اینکه بود که رسول گرامی خود را فرستاد که شاید در مرتبه اوّل قریش که از قبیله خود حضرتش بودند و به (أَنذِر عَشِيرَتَكَ الأَقرَبِينَ) اوّل مأمور گردید قریش را بسوی حقّ هدایت نماید و پس از آن باقی خلق را ارشاد فرماید.

اللّه‌الَّذِى خَلَقَ‌السَّماواتِ‌وَ الأَرضَ‌وَ ما بَينَهُما فِى سِتَّهِٔ أَيّامٍ بدليل (انّى) كه از اثر پى بمؤثّر بردن است بخلقت و آفرينش عالم مادّيّات و نظام و ترتيب خلقت آنها و كمال صنعى كه در آفرينش آنها بكار برده اشاره باين دارد كه آفرينش آنها دفعى نبود بلكه بتدريج در مدّت شش روز كه هر روزى هزار سال بايّام ربوبى بشمار آيد بذات بى زوال خود آسمانها و زمين و آنچه را كه بين آنها است از مرتبه خفاء بمرتبه ظهور و پيدايش آورده.

چون پيش از آفرينش آسمانها و زمين شب و روز و ماه و سالى نبود كه خلقت آنها را محدود بحدّ شش روز نمايد اينكه است كه مفسّرين آيه را توجيه نموده‌اند.

۱- ساده‌ترين توجيهات اينكه است كه گفته شود مقصود از روز يوم ربوبى است (وَ إِنّ‌َ يَوماً عِندَ رَبِّكَ كَأَلفِ سَنَهٍٔ مِمّا تَعُدُّونَ) و مقصود از شش روز اينكه است كه خداوند آسمانها و زمين و آنچه بين آنها است چون تدريجى الحصولند در مدتى آفريده كه تطبيق بشش روز ميگردد و هر روزى هزار سال بحساب ميآيد.

و صدر المتألهين صاحب اسفار در توجيه آيه پس از تأسيس مقدّمات مفصّلى همين معنايى كه گفته شد نتيجه گرفته و براى توضيح اجمالى از آن را در اينجا

صفحه : ۱۶۳

ترجمه مينمايم.

چنين گويد براى اينكه آيه را طورى معنى كنيم كه محتاج نگرديم كه الفاظ را از معنى تحت اللّفظى خود تغيير دهيم محتاج بمقدّماتى ميباشيم.

(مقدمه اول)

آنچه از حق تعالى صادر ميگردد اقسامى دارد- اوّل چيزى كه نه در وجود و نه در تعقّل محتاج بحركت و زمان نيستند مثل عقول و آن قسمى از ملائكه و روحانيين ميباشند و بعضى اشياء در هستى و وجود محتاج بزمان و مكان هستند لكن در تعقّل محتاج نميباشند مثل رياضيّات و بعضى هم در تعقّل و هم در وجود محتاج بزمان و محلّ‌قابلند مثل امور طبيعى از جسم و جسمانيّات.

(مقدمه دوم)

براى هر يك از اينكه سه قسم در دنيا عالم ديگرى ناميده شده، امور طبيعيّه را عالم شهادت و عالم حسّ‌ گويند، و امور مقدارى غير مادّى را عالم غيب و عالم جزا نامند، و آنچه فوق اينكه دو قسم است آن را امور ربّانى گويند. و براى درك هر يك از اينكه موجودات مشعر ديگرى است، انسان بحواسّ‌ظاهره آنچه را كه در دنيا است از جسم و جسمانيّات ادراك مينمايد و در ذهن و بعقل عملى امور اخروى را تعقّل مينمايد و بروح و عقل نظرى امور الهيّه را ادراك مينمايد.

(مقدمه سوم)

شيئى گاهى باعتبار حقيقت و ماهيّت از امور عقليّه بشمار ميرود و باعتبار تشخّص داخل ميگردد در امورى كه محتاج بمادّه و

عوارض مادّه است مثل جوهر صوری که باعتبار اصل جوهریّتش قوام مادّه باو است و باعتبار تعیّن و تشخّص و انفعالات محتاج بمادّه است.

(مقدمه چهارم)

افلاک و آنچه در آنها است در تشخّص و انفعالات و تشکّل و مکان محتاج بماده و عوارض مادّه است.

صفحه : ۱۶۴

(مقدمه پنجم)

تشخّص هر شیئی عبارت از اینکه است که بادراک حسّی مدرک گردد امّا محسوس بما هو محسوس یعنی چیزی که قابل محسوسیّت گردد قوام وجود و تحقّقش بسته بانفعال مادّه و عوارض مادّه است و همچنین جوهر حاسّه در وجود محتاج بمادّه محسوسه است.

(مقدمه ششم)

اشیاء تدریجی الحصول باعتبار اینکه وجودش بتدریج حاصل میگردد از اینکه حیثیت بقاء وجودش عین زمان حدوث وی است.
پس از بیان اینکه مقدّمات چنین گوید چون مشهور است که ابتداء وجود عالم مقارن ابتداء وجود بنی آدم است زیرا که انسان از انواع شریفه‌ای است که عالم منفک از وجود او نمیشود و نوع آن ببقاء اشخاص باقی خواهد بود و تمام عقلاء گویند مکانیّات ابتداء و انقضاء آن باعتبار اکوارات و طوفانات انجام گرفته حتّی بعضی از حکماء گویند نشو انسان من غیر توالد در ابتداء کائنات صورت گرفته، و دانستی که هیئت آسمان بر اینکه کیفیّت مخصوص زائد بر ذاتش نیست لکن در وجود محتاج بانفعال و تغییرات مادّه خواهد بود و حقیقت هیولی همان نحوه انفعال و دثور و تغییر وی است حتّی گفته شده که هیولی همان حرکت در جوهر اشیاء است و حقیقت آسمان فوقیّت است با اینکه هیئت مخصوص، تا آنجا که گفته بحکم مقدّمه اخیر حدوث آسمانها از حیث آسمان بودن بتدریج تحقّق یافته و چون تدریجی است محتاج بزمانی است که در آن واقع گردیده لکن وجود زمان و حرکت محتاجند باصل سماء اعلی نه بر وجه دوری بلکه بآن وجهی که نزد راسخون فی العلم کیفیّت استناد کلّ متغیّر بثابت محقّق گردیده و بیان اینکه مطلب محتاج بمقام وسیع تری است.
پس از اینکه بیان ثابت شده که آسمان باعتبار شخصیّت مخصوصه و همچنین تمام محسوسات مادّی که در عالم دنیا موجودند وجودشان زمانی و تدریجی الحصولند و مدّت بقاء آنان عین مدّت انشایی آنها است و بهمین مطلب اشاره دارد قوله تعالی (کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ) و امّا
قوله صلّی اللّه علیه و آله و سلّم (جف القلم بما هو کائن الی یوم القیمهٔ)

صفحه : ۱۶۵

آن اشاره بعالم دیگری است که فوق عالم دنیا است.

و اگر بهر شیئی متغیّر محسوس باعتبار حقیقت ثابته عقلیّه وی نظر کنی میابی آن را که از زمان و مکان بالاتر و از تجدّد و تغیّر (و اینکه و متی) برتر خواهد بود مثل اینکه گوئیم: اللّه عالم، انسان انسان، فلك فلك و امثال اینها که در تعقّل اینها محتاج بزمان و مکان و غیر آن نمیباشیم و چنین است صفات ذاتیّه اسماء و لوازم ماهیّات و اگر بفرض حواس و احساسات ما برداشته شود بارتفاع آن تمام اعتقادات زمانی و مکانی برداشته خواهد گردید (و تبدلت الارض و السماوات غیر سماوات) آن وقت آسمانها و زمین را غیر از اینکه بینی و همه را (مطویّات بیمین الحق) می‌یابی.

و پس از اینکه بیانات بوجه عقلی منکشف گردید سرّ خلقت آسمانها و زمین در شش روز از ایّام الهیّه از روز شنبه تا روز پنجشنبه روز ولادت عیسی بن مریم (ع) (که شش هزار سال میشود) و روز جمعه ابتداء آن روز ولادت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و او رسول آخر الزمان و امام جماعت انبیاء و اولیاء است و خطیب و داعی الی اللّه و منادی برای نماز در آن روز آن ذکر خدا و شهود وحدانیّت قوله تعالی (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا نُودِیَ لِلصَّلاةِ مِن یَومِ الجُمُعَةِ فَاسعَوا إِلی ذِکرِ اللّهِ وَ ذَرُوا البَیعَ ذلِکُم خَیرٌ لَکُم إِن کُنتُم تَعلَمُونَ). (پایان) ثُمَّ استَوی عَلَی العَرشِ از (ثمّ) که برای تراخی آرند چنین استفاده میشود که خلقت عرش غیر از آسمانها است که پس از آفرینش آسمانها مستولی بر عرش گردید.

چنانچه در جای دیگر گفته شد که عرش بمعنی تخت سلطنتی است وقتی اینکه آیه را با آنجا که فرموده (الرَّحمنُ عَلَی العَرشِ استَوی) جمع نمودیم چون نمیشود از قبیل جسم و جسمانیّات بحساب آورد شاید مقصود از استواء آسمانها و زمین و آنچه بین آنها است بر عرش بقرینه (علی) که برای علو آرند استیلاء رحمت رحمانی حق تعالی باشد اشاره به اینکه فیض رحمت او است که مستولی بر تمام موجودات گردیده و تمام اجسام و جسمانیّات و غیر آن را فرا گرفته و همه تحت احاطه قیّومیّت و استیلاء

صفحه : ۱۶۶

رحمت او نشو و نماء و ابراز فعّالیّت مینمایند.

یُدَبِّرُ الأَمرَ مِنَ السَّماءِ إِلَی الأَرضِ ثُمَّ یَعرُجُ إِلَیهِ فِی یَومٍ کانَ مِقدارُهُ أَلفَ سَنَةٍ مِمّا تَعُدُّونَ

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

۱- مقصود از تدبیر امر وحی است که بتوسط جبرئیل از آسمان بزمین فرود می‌آید پس از آن بالا میرود آنچه را که از وحی قبول شده یا با جبرئیل ردّ میشود و ایّام نزول و صعود در روزی واقع میگردد که مسافت آن بسیر انسانی هزار سال طول میکشد زیرا چنانچه تحدید شده مسافت بین آسمان و زمین بقدر پانصد سال راه است اینکه است که نزول و صعود وحی را بمقدار هزار سال تحدید نموده.

۲- مقصود کلّ تدبیر امور دنیا است که تدبیر امور دنیا را بامر حق تعالی در ایّام اللّه از آنچه نزول مینماید و آنچه صعود مینماید بسوی او و ثابت میماند نزد او هزار سال بحساب میآید و در هر وقتی از اینکه ایّام در صحف ملائکه ثبت میگردد تا آخرین مدّت و بهمین ترتیب امور عالم دنیا نزول و صعود مینماید تا موقعی که قیامت بر پا گردد پس از آن تمام امور برگشت باو مینماید تا آنکه بین آنها حکم نماید ۳- مقصود اوامر الهی است نسبت بمخلوقات که مدبّر عالم بتدریج نازل میگرداند و صعود نمینماید مگر کمی از اعمال صالحه زیرا که عمل لایق صعود نمیگردد مگر عملی که خالص باشد.

۴- توجیهی است که صدر المتألهین صاحب اسفار در تفسیر آیه نموده که برای توضیح اجمالی از آن را در اینجا ترجمه مینمائیم.

چنين گويد: مقصود از (امر) در آيه وجود اشياء است و تدبير حق تعالى آن افاضه وجود است بفيض ايجادى كه عرفاء از آن تعبير بنفس رحمانى ميكنند زيرا كه علم حق تعالى باشياء عين موجوديّت آنها است و قوله تعالى (مِنَ السَّماءِ إِلَى الأَرضِ) اشاره بموجوداتى خواهد بود كه در ابتداء بطور ابداع بدون مدخليّت حركات و استعدادات صادر گرديده‌اند. اوّل- عقل قدسى با آنچه تلو وى است كه در شرافت از عقول قدسيّه و عالم آنها از عالم فضاء

صفحه : ۱۶۷

و عالم قلم اعلاـ بشمار ميرود و در مرتبه دوّم نفس كلّى كه تعلّق بفلك دارد با ساير نفوس فلكيّه كه در شرافت دون او ميباشند و عالم آنان عالم قدر و عالم لوح محفوظ است پس از آن صور نوعيّه و كيفيّات آنها پس از آن صور جرميّه امتداديّه پس هيولاهاى فلكيّه و عنصريّه و آن را در علم رصد و هيئت تحديد بده عدد نموده‌اند يكى براى عنصريّات و نه عدد براى فلكيّات و قوله تعالى (ثُمَّ يَعرُجُ إِلَيهِ) اشاره بسلسله عود اشياء بسوى حق تعالى و بازگشت آنها بفطرت اصليّه شان است و از تركيب عناصر و تحصيل مزاج متوسّط بين اضداد و اعتدال بين آنها كه نگاه ميدارد آن را از انحلال و مظهر و نماينده اسم اللّه و خليفة اللّه ميگردند پس مراتب موجودات از مرتبه اخسّ گرفته ميشود تا منتهى ميگردد باشرف فالاشرف و آن هيولى اوّل پس از آن جسم مطلق پس از آن مركّب معدنى پس از آن نبات پس از آن حيوان پس از آن انسان، و انسان مراتبى دارد: مرتبه اوّل عقل هيولايى پس از آن عقل بالملكة پس از آن عقل بالفعل تا برسد بمرتبه انبياء و اولياء واصلين بسوى عالم ربوبى و مجاورت حق تعالى و ملائكه مقرّبين و قوله تعالى (فِي يَومٍ كانَ مِقدارُهُ أَلفَ سَنَةٍ مِمّا تَعُدُّونَ) ممكن است ظرف باشد براى قوله تعالى (ثُمَّ يَعرُجُ إِلَيهِ) و بهر معنى بگيريم اختصاص دارد بسلسله عائدات امّا وجودات ابداعى دفعة صادر از حق تعالى گرديده‌اند (كَلَمحٍ بِالبَصَرِ) مقيّد بزمان نميباشند.

تا آنجا كه گفته شايد مقصود از (امر) در (يُدَبِّرُ الأَمرَ مِنَ السَّماءِ إِلَى الأَرضِ) اشاره بروح انسانى باشد بدليل قوله تعالى (قُلِ الرُّوحُ مِن أَمرِ رَبِّي) زيرا كه روح انسانى از ابتداء خروجش از مقام فطرت اصليّه و نزولش در عالم ارض در مراتبى مرور نموده پس از آن در مرتبه صعود اگر توفيق مصاعد او گرديد بتوسّط علم و عمل از سافل ترين مراتب عروج ميكند تا برسد بمقام اصلى قوله سبحانه (لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ فِي أَحسَنِ تَقوِيمٍ ثُمَّ رَدَدناهُ أَسفَلَ سافِلِينَ إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ تا آنجا كه فرموده اينكه گفتيم از مرور نمودن حقيقة انسانيّة بر جمع مراتب و نشآت و جامعيّت او بر تمام حقايق از اعلى سماء عالم قدس تا سافل ترين مراتب

صفحه : ۱۶۸

اينكه مخالف ذوق ارباب علوم رسميّه است زيرا كه آن مطابق افكار قياسيّه آنها نيست لكن ارباب حكمت متعاليه و نظركننده‌گان بعينى كه مكحله بنور توحيد وحدت گرديده آنان دانا و عارف گرديده‌اند كه علّت شيئى همان طورى كه مقوم وجود آن شيئى است مقوم وحدت حقيقيّهٔ او هم همان است و اينكه ما هو و لم هو در هر وجود صورى يكى است و نزد آنها مجعول نحوه وجود معلول است بجعل بسيط نه جعل مركّب و آن عين هويّهٔ خارجيّهٔ او است كه آن وجهى از وجوه علّت وى است و علّت جاعليّه تمام حقيقهٔ معلول و صورت عقليّه او است.

و هر موجودى از موجودات كائنه در اينكه عالم براى او طورى ثابت است و از آن تعدّى نمينمايد مگر هويّهٔ انسانيّهٔ كه لايق ارتقاء و عروج از اسفل الاسافل است الى الاعلى الاعالى لكن اينكه مخصوص ببعض افرادى است كه در مراتب قوس صعوديه مسافرت نمايد و غير او را چنين سعه وجودى نيست مگر مقدار قليلى.

و بعضى از افراد بشر مثل باقى حيواناتند (بَل هُم أَضَلُّ سَبِيلًا) و سرّ او چنين است كه معاد هر صنف از بشر بسوى مبدء وى است اگر عائق و مانع خارجى جلوگير وى نباشد.

و کمند افراد بشری که حق تعالی خودش بتنهایی علّت وجودش و متکفّل و مباشر امر خلقت وی و تکوّن او بدو دست قدرت ایزدی انجام گرفته باشد و چنین کسی بدو وجودش از او و معاد وی نیز بسوی مبدءاش خواهد بود (هو المبدء و المعاد).
و بعض افراد دیگر مبدء وجود قریب وی یکی از مبادی نازله‌ای میباشد که در مرتبه اخیر مراتب واقع گردیده بلکه بسا از افرادی هستند که شیاطین در وجود آنان مدخلیّت نموده‌اند و اینها افرادی میباشند که از عمّار شرّ و وسواس و فسادند و چنین انسانی که ممسوس بنار شیطان گردیده بازگشت او باصلش و منشأش میگردد پس بآتشی که اصل وجود وی است گداخته میگردد مثل اشرار.
چه قدر فرق است بین کسی که حق تعالی بنفسه مباشر وی گردیده و تسویه و تعادل وجودش بدست قدرت او انجام گرفته و پس از تمام وجودش بنفسه بقوله تعالی (نَفَختُ فِيهِ مِن رُوحِي)

صفحه : ۱۶۹

نفخه روح در او دمیده که لازمه چنین روحی دانایی او است بر تمام اسماء و مسجود گردیدن او تمام ملائکه را و جلوس او در مرتبه خلافت و بین کسی که وجودش بدست یکی از عمّال و وسائط طولیّه واقع گردیده و اینکه گفتیم افراد بشر در اصل خلقت بحسب فطرت اصلیّه تفاوت دارند از فحوای اخبار و احادیث مختلفه که در کیفیّت بدو انسان رسیده و از جمع بین آنها توان استفاده نمود چقدر فرق است بین آن کسی که ملك باذن پروردگار نفخه در آن دمیده و غیرش چنانچه بعض اخبار دلالت بر آن دارد.
نظر کن در روایتی که فرموده پس از آنکه نطفه علقه گردیده و علقه مضغه و مضغه جنین بملکی امر میگردد که در او نفخه دمد ملك گوید یا ربّ ذکر باشد یا انثی شقی باشد یا سعید چه چیز است رزق او و چه قدر است مدّت عمر او و عملش چه باشد خدای تعالی املاء میکند و ملك مینویسد.
آیا چه نسبتی است بین چنین کسی با آنکه در باره او فرموده (فَإِذا سَوَّيتُهُ وَ نَفَختُ فِيهِ مِن رُوحِي فَقَعُوا لَهُ ساجِدِينَ) و نیز اخبار بسیاری که جمع بین آنها دلالت دارد بر آنچه گفتیم که هر فردی از بشر عود میکند بآن جایی که مبدء خلقتش بوده.
(پایان) بهترین توجیهات همین توجیه چهارم است که از تفسیر صدر المتألهین نقل نمودیم.
ذلِكَ عالِمُ الغَيبِ وَ الشَّهادَةِ العَزِيزُ الرَّحِيمُ (ذلك) اشاره بمدبّر و ناظم عالم است که علمش عین ایجاد اشیاء است و عالم غیب عالمی را گویند که از حواس و مشاعر ظاهره بشر پنهان است، و عالم شهادت همین عالم مادّیّات و طبیعاتی است که بچشم و گوش و باقی مشاعر ادراك مینمائیم.
در اینجا آیه بما تذکّر میدهد که آن کسی که تدبیر امور عالم بدست قدرت او انجام گرفته عالم و دانا است بآنچه بتوسط حواس بر شما ظاهر و آنچه که از شما غائب و پنهان است و شما از آن بیخبرانید، و او سبحانه و تعالی در منتهی درجه عظمت و کبریایی و منزّه و مبرّا از صفات ممکنات است، و رحیم است که نور فیض و رحمت واسعه او عالی و دانی و شریف و خسیس همه را فرا گرفته.

صفحه : ۱۷۰

الَّذِي أَحسَنَ كُلَّ شَيءٍ خَلَقَهُ چون ذات حق تعالی در منتهی درجه عظمت و جلال و کبریایی است و عوالم ممکنات منبعث از رحمت رحمانی و فیض منبسط صمدانی است اینکه است که هر شیئی ممکنی را بقدر قابلیّت و استعداد او وی را در منتهی درجه حسن و صفاتی که ممکن است دارا باشد آن را بزیور وجود آراسته گردانیده و مطابق علم ازلی و حکمت الهی او را ببهترین نظام و نیکوترین صورتی که در خور ماهیّت و حقیقت وی است او را تنظیم گردانیده و حسن و قبحی که در موجودات بنظر میآید نسبت بعضی ببعض دیگر است که در نظام کلیّه عالم هر یک بجای خویش نیکو و زیبا خواهد بود بقول آن شاعر عارف

جهان چون خط و خال و چشم و ابرو است که هر چیزی بجای خویش نیکو است
و در جای خود مبرهن گردیده که شرّ امر عدمی است و اصلا در عالم وجود شرّ مطلق یافت نمیگردد و آنچه را شرّ نامند یا امر عرضی است که برای نفع موجودات عارض شیئی گردیده و آن را (عدم ملکه) گویند نه شرّ حقیقی مثل اینکه کور و اعمی بکسی گفته میشود که ملکه بینایی در استعداد او بوده و بمرضی که امر عرضی است یا مانع دیگر نابینا گردیده هیچ وقت سنگ یا جماد یا چیز دیگر که ذات وی لایق بینایی نبوده آن را کور نمیگویند.
وَ بَدَأَ خَلقَ الإِنسانِ مِن طِينٍ، ثُمَّ جَعَلَ نَسلَهُ مِن سُلالَةٍ مِن ماءٍ مَهِينٍ ذات متعال باین آیات ارائه میدهد خلقت نیکوی خود را که بالاترین شاهکار آفرینش او وجود انسانی است، مدبّر عالم چه نیکو تدبیری نموده و اندام آدمی را بنیکوتر صورتی تشکیل گردانیده، مادّه آن را از پست ترین اشیاء که خاک باشد قرار داده و پس از آن عنصر خاک را بصورت منی درآورده پس از آن وی را ترقّی داده و در مراتبی از آفرینش سیر داده تا آنکه از مرتبه خاک پس از تسویه اجزاء و تعادل قوی او را بصورت انسانی معتدل القامهٔ و متساوی الاجزاء گردانیده و اجزای او را با هم معادل قرار داده و بصورت زیبا در بهترین نظام آفرینش او را برای دوره دیگری از استعداد یافتن او برای افاضه رحمت در سرای دیگر مهیّا گردانیده، آری از کامل

صفحه : ۱۷۱

مطلق و خیر اتمّ و حسن مطلق جز افاضه حسن و بهاء و کمال چیزی بروز و ظهور نخواهد نمود.
ثُمَّ سَوّاهُ وَ نَفَخَ فِيهِ مِن رُوحِهِ وَ جَعَلَ لَكُمُ السَّمعَ وَ الأَبصارَ وَ الأَفئِدَةَ قَلِيلًا ما تَشكُرُونَ پس از آنکه خلقت او تمام گردید مزاج او معتدل میگردد و در اثر اجزاء معادل او مهیّا و مستعد میشود برای افاضه نفس رحمانی از عالم روحانی و آن روح اعظم که شاید نظر بعظمت آن روح باشد اینکه نسبت بخودش میدهد آنجا که فرموده (قُلِ الرُّوحُ مِن أَمرِ رَبِّي) آن وقت ببدن نفخه‌ای دمیده میشود و انسان صاحب حیات میگردد و آثار حیات از بینایی و شنوایی و دل و آنچه لازمه وجود او است بنیکوتر وجهی و بهتر خلقتی بوی عنایت میگردد و انسان (ظلوم و جهول) خلقت خود را فراموش میکند و نعمتهای آفریننده خود را در نظر نمیآورد تا آنکه سپاسگزاری ولی‌نعمت خود را بنماید اینکه آیات اخیر شاهد آن توجیه چهارمی است که در آیه بالا از صدر المتألّهین در بیان آیه (يُدَبِّرُ الأَمرَ مِنَ السَّماءِ إِلَى الأَرضِ) ذکر شد و مصداق کامل تدبیر امر از آسمان بزمین و عروج و صعود آن بسوی حق تعالی وجود انسانی است و شاید اشاره باشد بمراتب خلقت انسان و نظام آفرینش وی که در مرتبه نزول در منتهی درجه پستی است و در مرتبه عروج درجه بدرجه مدبّر عالم او را بالا میبرد تا بجایی میرسد که اگر مانعی جلوگیر وی نشد مرتبط میگردد بعالم ملائکه و شاید مقصود از (الف سنهٔ) اشاره باین باشد که خلقت عالم طبیعت تدریجی است نه دفعی.
وَ قالُوا أَ إِذا ضَلَلنا فِي الأَرضِ أَ إِنّا لَفِي خَلقٍ جَدِيدٍ عمده نظر منکرین معاد روی همین اصل بوده که از روی تعجب بهمزه استفهامی سؤال مینمودند چگونه ممکن است که ما وقتی که مردیم و در خاک پنهان شدیم یا خاک گردیدیم ثانیا یک خلقت تازه‌ای پیدا نمائیم و نظیر اینکه آیه در بسیاری از آیات ذکر شده در سوره (ق) آیه سوم حکایهٔ از قول کفار فرموده (أَ إِذا مِتنا وَ كُنّا تُراباً ذٰلِكَ رَجعٌ بَعِيدٌ) و در آیه بعد از آن در مقام پاسخ و رفع تعجّب آنها فرموده

صفحه : ۱۷۲

(قَد عَلِمنا ما تَنقُصُ الأَرضُ مِنهُم وَ عِندَنا كِتابٌ حَفِيظٌ) در جلد ششم اینکه تفسیر راجع باین آیات و رفع استبعاد آنان تا اندازه‌ای بحث نمودیم رجوع بآن جا شود و حاصل آن اینکه است که گفتیم انسان بمردن چیزی از او کم نمی‌شود بلکه فعلیت و حقیقت

بـدنی که در دنیـا روحش بـآن تعلق داشت فانی نگردیـده و در عالم دیگری که در طول اینکه عالم دنیا و فوق آنست و در احاطه و سعه علم حضوری حق تعالی و لوح محفوظ بعینه موجود خواهد بود.

بَل هُم بِلِقاءِ رَبِّهِم کافِرُونَ (بل) اضـراب است اشاره به اینکه چنین نیست که کافرین گمان کرده‌انـد که انسان بمردن فانی گردیده و در هیچ عالمی وجود ندارد بلکه تعجّب آنها برای اینکه است که رجوع و بازگشت بسوی پروردگار خود را انکار مینمایند.

آری کسـی که منکر مبـدء گردیـد البته منکر معاد که بازگشت بمبدء وجود است خواهد گردید، کافر گمان میکند حقیقت انسانی همین جسم خاکی است وقتی ببینـد جسم خاک گردیـد و بآن روح ملکوتی که بقـدرت ایزدی در اینکه کالبـد بـدن پنهان گردیده تصـدیق ننموده چنین کسـی چگونه توانـد بمعاد که بعینه رجوع بمبـدء است اعتراف نماید قُل یَتَوَفّاکُم مَلَکُ‌المَوتِ الَّذِی وُکِّلَ بِکُم ثُمَّ إِلی رَبِّکُم تُرجَعُونَ (توفّی) گرفتن چیزی را گویند که بالتّمام گرفته شود و (و کلّ) واگذاشـتن چیزی است بغیر که او انجام دهد، در پاسخ اعجاب منکرین معاد برسول خود خطاب مینماید که ای محمّد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم باین کافرین ملحدین بگو وقتی اجل شـما میرسد فرشـته مرگ که موظّف بر قبض و گرفتن ارواح بنی آدم میباشد تمام جانهای شـما را خواهد گرفت و شـما بسوی پروردگار خود بازگشت خواهید نمود.

در (مجمع البیـان) از إبن عبّـاس چنین نقـل میکنـد که گفته دنیـا پیش روی ملک الموت مثـل جـامی مانـد که از او هر چه بخواهد میگیرد، وقتی که اجل کسـی رسید جان وی را میگیرد بدون آنکه برای وی مشقّت و زحمتی باشد و عظمت او بقدری است که بین مشرق و مغرب بقدر یک گام برداشتن او است و بعضی گفته‌اند برای او اعوان

صفحه : ۱۷۳

بسـیار است از ملائکه‌هـای رحمت و غضب. (قتاده و کلبی) پس بنا بر اینکه مقصود از ملک الموت جنس است نه فرد و دلیل بر آن اینکه است که یک جا فرموده (تَوَفَّتهُ رُسُلُنا) جای دیگر (تَوَفّاهُمُ المَلائِکَةُ). امّا آنجا که نسبت بخودش میدهد که (اللّهُ یَتَوَفَّی الأَنفُسَ حِینَ مَوتِها) برای اینکه است که خـدای تعالی خالق موت و حیات است و غیر خـدا کسـی قـدرت بر آن نـدارد (پایان) وَ لَو تَری إِذِ المُجرِمُونَ نـاکِسُوا رُؤُسِـهِم عِنـدَ رَبِّهِم الـخ اینکه آیه در مقـام بیـان حال منکرین معاد و گنهکاران برآمـده که اگر تو بنگری آنان را خواهی دید که آنها نزد پروردگارشان بچه حال ذلّت و خجلت و پشـیمانی خواهند بود که سر بزیر انداخته و در مقام عذر خواهی و اظهار گناهان خود گوینـد پروردگارا دیدیم ما آنچه را بما وعده داده بودی و شـنیدیم گفتار پیمبران تو را و آنچه را که بما وعده و وعیـد نمودنـد و تبلیغ آنهـا را نپـذیرفتیم مـا را بـدنیا برگردان تا عمل صالـح نمائیم زیرا که دیگر ما از جمله مردمان یقین دارنـدگان هستیم.

صفحه : ۱۷۴

[سوره السجده (۳۲): آیات ۱۳ تا ۲۱]

اشاره

وَ لَو شِئنا لَآتَینا کُلَّ نَفسٍ هُداها وَ لکِن حَقَّ القَولُ مِنِّی لَأَملَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الجِنَّةِ وَ النّاسِ أَجمَعِینَ (۱۳) فَذُوقُوا بِما نَسِیتُم لِقاءَ یَومِکُم هذا إِنّا نَسِینـاکُم وَ ذُوقُوا عَذابَ الخُلدِ بِما کُنتُم تَعمَلُونَ (۱۴) إِنَّما یُؤمِنُ بِآیاتِنَا الَّذِینَ إِذا ذُکِّرُوا بِها خَرُّوا سُجَّداً وَ سَبَّحُوا بِحَمدِ رَبِّهِم وَ هُم لا یَستَکبِرُونَ (۱۵) تَتَجافی جُنُوبُهُم عَنِ المَضاجِعِ یَدعُونَ رَبَّهُم خَوفاً وَ طَمَعاً وَ مِمّا رَزَقناهُم یُنفِقُونَ (۱۶) فَلا تَعلَمُ نَفسٌ ما أُخفِیَ لَهُم

مِن قُرَّةِ أَعیُنٍ جَزاءً بِما کانُوا یَعمَلُونَ (۱۷)
أَ فَمَن کانَ مُؤمِناً کَمَن کانَ فاسِقاً لا یَستَوُونَ (۱۸) أَمَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ فَلَهُم جَنّاتُ المَأوی نُزُلاً بِما کانُوا یَعمَلُونَ (۱۹)
وَ أَمَّا الَّذِینَ فَسَقُوا فَمَأواهُمُ النّارُ کُلَّما أَرادُوا أَن یَخرُجُوا مِنها أُعِیدُوا فِیها وَ قِیلَ لَهُم ذُوقُوا عَذابَ النّارِ الَّذِی کُنتُم بِهِ تُکَذِّبُونَ (۲۰) وَ لَنُذِیقَنَّهُم مِنَ العَذابِ الأَدنی دُونَ العَذابِ الأَکبَرِ لَعَلَّهُم یَرجِعُونَ (۲۱)

صفحه : ۱۷۵

ترجمه قسمتی از آیات سوره سجده

اگر میخواستیم برای هر شخصی (از جنّ و انس) راه هدایت را باز مینمودیم لکن از طرف ما (حق تعالی) ثابت و محقّق گردیده که جهنّم را پر کنیم از جنّیان و افراد بشر جمیعا (۱۳)

(ای جهنّمیان) عذاب جهنّم را بچشید بسبب اینکه ملاقات چنین روزی را فراموش نمودید (چون شما رسیدن بچنین روزی را فراموش نمودید) ما هم شما را فراموش نمودیم و برای اعمال بدی که کردید عذاب مخلّد بودن در جهنّم را بچشید (۱۴)

جز اینکه نیست که میگروند بآیات ما آنان که چون پند داده شوند بآن آیات بروی درافتند و سجده کنند و تنزیه و ستایش پروردگارشان نمایند و آنان کسانی میباشند که (از سجده و حمد پروردگار) تکبّر نمیکنند (۱۵)

پهلوهای خود را از رختخواب خود بلند میکنند و پروردگار خود را میخوانند در حالی که هم (از عذاب) خائف و ترسناکند و هم (برحمت حق تعالی) امیدوارند (و نیز) آنها کسانی می‌باشند که از آنچه بآنان روزی داده‌ایم انفاق مینمایند (۱۶)

پس هیچ نفسی نمیداند آنچه را که برای او پنهان گردیده از چیزهایی که موجب روشنی چشم او است برای جزای اعمالی که در دنیا میکرد (۱۷)

آیا کسی که ایمان آورده مساوی است با آنکه فاسق است هرگز (اینکه دو نفر) مساوی نخواهند بود (۱۸)

آنهایی که ایمان آوردند و اعمال نیکو نموده‌اند فرودگاه آنها بهشتهایی است که مأوی و جایگاه آنها است بسبب آن اعمالی که کرده‌اند (۱۹)

امّا کسانی که فاسق بودند جایگاه آنها آتش است هر وقت اراده کنند از آن بیرون آیند برمیگردانند آنها را در آن آتش و بآنها گفته میشود بچشید عذاب آتشی را که انکار مینمودید (۲۰)

و هر آینه بآنها میچشانیدیم (در همین دنیا) عذاب سبک‌تر نه عذاب بزرگتر شاید آنان از (از کفر) برگردند بایمان (۲۱).

صفحه : ۱۷۶

توضیح آیات

اشاره

وَ لَو شِئنا لَآتَینا کُلَّ نَفسٍ هُداها در اینکه آیه ذات متعال هدایت هر یک از بشر را معلّق بر مشیّت گردانیده که اگر مشیّت و خواست خداوندی اقتضاء مینمود هر کس را بسوی هدایت رهسپار میگردانید وَ لکِن حَقَّ القَولُ مِنِّی لَأَملَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الجِنَّةِ وَ النّاسِ أَجمَعِینَ

لكن در علم ازلى و عالم قضاء الهى محقّق گرديده كه جهنّم از افراد جنّ و انس پر گردد.

(سؤال)

از آيه چنين استفاده ميشود كه هدايت نيافتن كفّار براى اينكه است كه خدا نخواسته اينها هدايت گردند و مسلّم و معلوم است كه بدون خواسته ايزدى در عالم چيزى يافت نميگردد و چون خدا نخواسته آنها هدايت شوند البته گمراه خواهند گرديد و گمراهى سبب خلود در جهنّم ميشود.
اينكه است كه جماعت اشاعره انسان را مختار در عمل نميدانند بلكه گويند هيچ شيئى مؤثّر در چيز ديگرى نخواهد بود و تمام افعال را حتّى حرارت و سوزانيدن آتش و سر كردن آب و غير آن را مستند بخدا ميدانند.

(پاسخ)

اينكه آيه منافى با اختيار نيست بلكه مؤيّد آنست، درست است كه بدون خواست و اراده حق تعالى در عالم چيزى واقع نميگردد لكن همين مختار بودن بنده در عمل خود آنهم باراده و خواست حق تعالى انجام گرفته، خداى عزّ و جلّ چنين خواسته كه انسان در عمل مختار باشد و ثواب و عذاب را معلّق بر اختيار او گردانيده.
ظاهرا مقصود از اينكه آيه چنين است كه اگر ميخواستيم بجبر و بر خلاف اختيار او كه ضلالت و گمراهى را بر هدايت برگزيده او را بسوى راه راست رهسپار ميگردانيديم لكن حكمت چنين اقتضاء نموده كه پس از آنكه اسباب هدايت بنيكوتر وجهى در

صفحه : ۱۷۷

در دست رس همه گذاشته شده و كفّار دانسته و فهميده راه ضلالت را پيش گرفتند ما هم بنا بر حكم سابق كه مشيّت چنين اقتضاء نموده كه انسان در عمل مختار باشد او را بجبر هدايت ننموديم زيرا كه اينكه عالم دار تكليف است و بايستى هر كس از قبل عمل خود مستحقّ ثواب يا عقاب گردد و وقتى كه هدايت نشدند گمراه ميگردند و لازمه گمراهى آنها خلود در جهنّم و عذاب دائمى خواهد بود فَذُوقُوا بِما نَسِيتُم لِقاءَ يَومِكُم هذا إِنّا نَسِيناكُم وَ ذُوقُوا عَذابَ الخُلدِ بِما كُنتُم تَعمَلُونَ نسيان مقابل تذكّر است مطلبى كه در ذهن هست و انسان التفات و توجّه بآن ندارد آن را نسيان گويند و فراموشى آنست كه مطلبى را اول دانسته و بعدا فراموش نموده و آن يا اينكه است كه آن را بكلّى فراموش نموده يا پس از تأمّل باز عود مينمايد و بخاطرش ميآيد اگر پس از توجّه بيادش آيد آن را سهو گويند و گر نه نسيانش نامند كه بكلّى از خاطرش زايل گرديده و اينكه آيه تأييد مينمايد توجيهى را كه در آيه بالا كرديم كه مقصود اينكه است اگر خدا ميخواست كفّار را مجبور مينمود بر اينكه ايمان آرند لكن مشيّت و خواست الهى چنين اقتضاء نموده كه مردم از روى اختيار ايمان بياورند و چون كفّار از روى كبر يا هوى پرستى و فرو رفتن در شهوات و عدم توجّه گويا روز معاد را فراموش نمودند و وقتى آنها چنين روزى را فراموش نمودند از باب مجازات بمثل ما نيز با آنان معامله فراموشى ميكنيم و آنها را در عذاب دائمى وا ميگذاريم.

(اعتراض)

بنا بر آنچه گفته شد فراموشی آنست که آدمی مطلب دانسته را فراموش نماید کفّار اصلا متذکّر معاد نبودند تا آنکه فراموش نمایند.

(پاسخ)

اوّلاـ بارشاد عقلشان که خداوند حکیم انسان را بیهوده نیافریده و مقصد بزرگی در نظر است که او را برای دوره دیگری و حیات جدیدی آفریده میدانستند و ثانیا

صفحه : ۱۷۸

تبلیغ پیمبران که مردم را بارشاد عقلشان متذکّر میگردانیدند بمعاد میدانستند و بغفلت آن را فراموش مینمودند.

إِنَّما يُؤمِنُ بِآياتِنَا الَّذِينَ إِذا ذُكِّرُوا بِها خَرُّوا سُجَّداً وَ سَبَّحُوا بِحَمدِ رَبِّهِم وَ هُم لا يَستَكبِرُونَ چون لازمه ایمان و تذکّر آیات الهی خضوع و خشوع و اظهار ذلّت است و منتهای اظهار آن اینکه است که بنده ضعیف در پیشگاه ربّ جلیل بخاک افتد و پیشانی که اشرف اعضاء بدن بشمار میرود بر پست‌ترین اشیاء که خاک باشد بگذارد اینکه است که به (انّما) که برای حصر می‌آورند علامت ایمان را منحصر گردانیده بسجده و تسبیح و حمد پروردگار.

و از آیه میتوان استفاده نمود که سجده وقتی از علامت ایمان حقیقی محسوب میگردد که با تذکّر بآیات تکوینی و تدوینی توأم باشد وقتی انسان آن آیات بزرگ خلقت و اینکه دستگاه مجلّل جهانی و آیات بزرگ معجزه‌نمای قرآنی را نگریست آن وقت بزرگی و عظمت الهی بروی غالب میگردد و کوچکی و بی مقداری خود را در نظر میگیرد و سر بندگی و اطاعت در پیشگاه کبریایی فرود میآورد.

ظاهرا اجماعی است که هر کس اینکه آیه را بخواند یا بشنود سجده بروی واجب میگردد و اینکه سجده را سجده تلاوت و تذکّر نامیده‌اند یعنی آنچه را که از نعمتهای حقّ تعالی و از نشانه‌های قدرت او غافل گردیده متذکّر گردد و آنچه را که از وی فوت گردیده جبران نماید.

و همچنین درسه موضع دیگر از قرآن که در خواندن و شنیدن آنها سجده واجب میگردد: یکی در (حم سجده) آیه (لا تَسجُدُوا لِلشَّمسِ وَ لا لِلقَمَرِ وَ اسجُدُوا لِلّهِ) و آخر سوره (اقرء) و آخر سوره (و النّجم) و اینکه سوره‌ها را عزائم اربع خوانده‌اند.

تَتَجافى جُنُوبُهُم عَنِ المَضاجِعِ يَدعُونَ رَبَّهُم خَوفاً وَ طَمَعاً و دیگر از صفات مؤمنین که در اینکه آیه تذکّر میدهد اینکه است که اینان از

صفحه : ۱۷۹

برای عبادت از خوابگاه خود برمیخیزند در حالی که هم از عذاب خدا ترسناکند و هم برحمت او امیدوارند.

از بلال چنین روایت میکنند که گفته رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود (بر شما باد بقیام در شب که آن عادت مردان صالحی بود که پیش از شما بودند زیرا که قیام در شب نزدیکی بخدا، و نهی کننده از گناه، و کفّاره گناهان است، و درد را از بدن دور میگرداند.

و نیز از آن حضرت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکنند که شرف مؤمن در نماز شب است و عزّت او در باز داشتن اذیّت از مردم است.

وَ مِمّا رَزَقناهُم يُنفِقُونَ و ديگر از علامت مؤمنين كه بآيات خدا گرويده‌اند اينكه است كه از آنچه بآنها روزى داده‌ايم انفاق مينمايند.

(ما) در (ممّا) اطلاق دارد يعنى از آنچه بآنان كرامت نموده‌ايم از مال يا غير مال از جاه و رياست و علم همه را شامل ميگردد و مؤمنين كسانى ميباشند كه از نعمتهاى خدا داده خود بديگران انفاق مينمايند، اگر مال است بفقراء و مستمندان كمك مينمايند، اگر جاه و رياست است مظلومين را از شرّ ظالم حفظ ميكنند، اگر علم است كه بالاترين نعمتهاى الهى است جهّال را از علم خود مستفيض ميگردانند فَلا تَعلَمُ نَفسٌ ما أُخفِيَ لَهُم مِن قُرَّةِ أَعيُنٍ پس هيچ نفسى نه ملك مقرّب و نه نبىّ مرسل نميداند آنچه را كه براى مؤمنينى كه باين سه صفت موصوفند: ۱- در موقع تذكّر آيات خدا بزرگى حق تعالى و كوچكى خود را بياد مى‌آورند و بسجده مى‌افتند. ۲- و براى عبادت از بستر گرم و نرم خود براى نماز تهجّد برميخيزند و بذكر و دعاء و نماز از روى خوف و رجاء مشغول ميگردند. ۳- و از آنچه خداى تعالى بآنان روزى داده انفاق مينمايند.

براى چنين مردمانى آماده گرديده چيزى كه چشم آنها را روشن ميكند.

جَزاءً بِما كانُوا يَعمَلُونَ چنين نعمتهاى كذايى كه چشم آنها را روشن ميكند جزاى اعمال نيك آنهاست

صفحه : ۱۸۰

در دنيا.

با اينكه وظيفه بنده بندگى است و نيز توفيق عبادت هم از نعمتهاى الهى است و بنده هر عمل نيكى بكند و لو بسيار باشد شكر يكى از نعمتهاى بيكران الهى را ننموده و استحقاق عوض ندارد لكن خداى منّان از روى شفقت و عظمت و بزرگوارى خود گويا از نعمتهاى خود غمض عين نموده براى عمل بنده كه وظيفه او بوده چنين اجر و پاداشى براى اعمال نيك او مخفى گردانيده كه چشم او را روشن ميگرداند و چنين نعمتى را پاداش عمل عبد بشمار ميآورد كه بوى تذكّر دهد كه من بر تو در اينكه نعمتها منّتى نميگذارم اينكه پاداش اعمال خود تو است.

در حديث قدسى است كه قال اللّه تعالى (براى بندگان صالح خود چيزى آماده نموده‌ام كه نه چشمى ديده و نه گوشى شنيده و نه بخاطر احدى خطور نموده).

أَ فَمَن كانَ مُؤمِناً كَمَن كانَ فاسِقاً لا يَستَوُونَ بهمزه استفهامى كه در مقام انكار آرند چنين تذكّر ميدهد كه آيا ميشود آدم مؤمن با آدم فاسق مساوى باشد هرگز چنين نخواهد بود.

شايد مقصود از فاسق كافر باشد كه مقابل با ايمان انداخته و شايد معنى اعمّ مراد باشد كه شامل آدم گنهكار نيز بشود و بنا بر معنى دوّم مقصود از مؤمن، مؤمن صالح با تقوى است و فاسق مؤمنى است كه از هيچ گناهى باك نداشته باشد. و آيه بعد كه فرموده أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ فَلَهُم جَنّاتُ المَأوى نُزُلًا بِما كانُوا يَعمَلُونَ تأييد مينمايد معنى دوّم را كه مقصود از مؤمن، مؤمن صالح با تقوى است كه محل نزول و جايگاه او بهشت هاى پر نعمت است كه بپاداش اعمال نيك او بوى عطاء ميگردد. لكن آيه بعد كه فرموده وَ أَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَأواهُمُ النّارُ كُلَّما أَرادُوا أَن يَخرُجُوا مِنها أُعِيدُوا فِيها تأييد مينمايد همان معنى اوّل را كه در اينجا مقصود از فسق كفر است زيرا كه در آخر آيه ميفرمايد وَ قِيلَ لَهُم ذُوقُوا عَذابَ النّارِ الَّذِى كُنتُم بِهِ تُكَذِّبُونَ

صفحه : ۱۸۱

زيرا شكّى نيست كه مقصود از ضمير (لهم) فاسقين ميباشند كه در آيه بالا بآنها اشاره نموده و در اينجا نيز بآنان تذكّر ميدهند كه اينكه عذاب آتش جزاء انكار كافرين است كه منكر جهنّم و عذاب آتش گرديده‌اند و مسلّما كفّار چنينند نه آدم با ايمان و لو هر

قدر گناه كار باشد زيرا كه مؤمن و لو در درجه اوّل ايمان هم باشد نميتواند انكار بهشت و جهنّم و نعمتهاى بهشتى و عذابهاى جهنّم را از آتش و آب جوشان و باقى عذابهاى دوزخ را بنمايد زيرا انكار چيزى كه مكرّر در مكرّر بصراحت در قرآن مجيد بيان نموده و از محكمات قرآن بشمار ميرود از صفات كافرين است نه مؤمنين.

وَ لَنُذِيقَنَّهُم مِنَ العَذابِ الأَدنى دُونَ العَذابِ الأَكبَرِ لَعَلَّهُم يَرجِعُونَ بلاها و مصيبات دنيوى از قتل و غارت و اسارت و آنچه بنظر بزرگ ميآيد نسبت بعذابهاى اخروى كوچك مينمايد اينكه است كه ذات متعال بپيمبر خود خبر ميدهد و به لام تأكيد (و لنذيقنّهم) تأكيد مينمايد كه آنهايى كه منكر آيات خدا و عذاب اخروى از آتش و غير آن گرديدند پيش از آنكه بآن عذاب‌هاى بزرگ قيامت برسند در دنيا هم بعذاب دنيوى كه شايد مقصود از (ادنى) كشته شدن و اسير شدن بدست مسلمانان و غير آن باشد تنبيه خواهند گرديد شايد آنان متنبّه گرديده بازگشت نمايند و از مخالفت بموافقت و از نفس پرستى بخدا پرستى بگروند.

ببين كرم و لطف پروردگار را نسبت ببنده عاصى دشمن دين خود چه قدر است كه علاوه بر آن راههاى هدايت از ارسال پيمبران و كتب آسمانى مخصوصا نبى خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و قرآن مجيد كه سر لوح تمام كتب سماوى است وى را در اثر تكذيب و دشمنى با اولياء حق تعالى از خود نرانده و باز از راه فضل و كرم كه شايد در اثر ذلّت و بيچارگى آن كبر و نخوت وى زائل گردد و بخود آيد و ايمان آورد و سعادتمند گردد او را ببليّات دنيا گوش مال ميدهد (لَعَلَّهُم يَرجِعُونَ) كه شايد از كفر برگردد بايمان و رستگار گردد.

صفحه : ۱۸۲

[سوره السجده (۳۲): آيات ۲۲ تا ۳۰]

اشاره

وَ مَن أَظلَمُ مِمَّن ذُكِّرَ بِآياتِ رَبِّهِ ثُمَّ أَعرَضَ عَنها إِنّا مِنَ المُجرِمِينَ مُنتَقِمُونَ (۲۲) وَ لَقَد آتَينا مُوسَى الكِتابَ فَلا تَكُن فِي مِريَةٍ مِن لِقائِهِ وَ جَعَلناهُ هُدىً لِبَنِي إِسرائِيلَ (۲۳) وَ جَعَلنا مِنهُم أَئِمَّةً يَهدُونَ بِأَمرِنا لَمّا صَبَرُوا وَ كانُوا بِآياتِنا يُوقِنُونَ (۲۴) إِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَفصِلُ بَينَهُم يَومَ القِيامَةِ فِيما كانُوا فِيهِ يَختَلِفُونَ (۲۵) أَ وَ لَم يَهدِ لَهُم كَم أَهلَكنا مِن قَبلِهِم مِنَ القُرُونِ يَمشُونَ فِي مَساكِنِهِم إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ أَ فَلا يَسمَعُونَ (۲۶)

أَ وَ لَم يَرَوا أَنّا نَسُوقُ الماءَ إِلَى الأَرضِ الجُرُزِ فَنُخرِجُ بِهِ زَرعاً تَأكُلُ مِنهُ أَنعامُهُم وَ أَنفُسُهُم أَ فَلا يُبصِرُونَ (۲۷) وَ يَقُولُونَ مَتى هذَا الفَتحُ إِن كُنتُم صادِقِينَ (۲۸) قُل يَومَ الفَتحِ لا يَنفَعُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِيمانُهُم وَ لا هُم يُنظَرُونَ (۲۹) فَأَعرِض عَنهُم وَ انتَظِر إِنَّهُم مُنتَظِرُونَ (۳۰)

صفحه : ۱۸۳

ترجمه قسمتى از آيات سوره سجده

كيست ستمكارتر از آن كسى كه تذكر داده شود بآيات پروردگارش (يعنى قرآن) پس از آن روى بگرداند بدرستى ما از گنهكاران انتقام كشنده‌گانيم (۲۲)

و محقّقا ما بموسى كتاب عطا نموديم اى محمّد (ص) تو از ملاقات آن كتاب (يعنى تورات) در شك مباش و ما آن كتاب را قرار داديم براى بنى اسرائيل (۲۳) كه هدايت و راهنماى آنان باشد

و از بنی اسرائیل بعضی را پیشوا قرار دادیم که بامر ما (حق تعالی) مردم را باحکام تورات هدایت مینمودند که آنها (آن پیشوایان) بر جفای کفار صبر مینمودند و بآیات ما یقین کنندگان بودند (۲۴)

محققا روز قیامت پروردگار تو در آنچه اختلاف نمودند بین آنان حکم خواهد نمود (۲۵)

آیا برای (اهل مکه) راه هدایت باز ننمود (و مشاهده ننمودند عقوبت‌ها را) که چه بسیار ما هلاک گردانیدیم از قرنها آنهایی که پیش از اینها بودند و شما در منزلهای آنها گذر مینمائید (و بدانید آنها را یک دفعه عذاب گرفته) و در واقع گردیدن کفّار در عذاب از آیات و نشانه‌های قدرت) الهی است آیا (اینکه کفّار) حکایت پیشینیان را نشنیدند (۲۶)

آیا نمیبینند چگونه ما آب را بسوی زمینی میرانیم که از گیاه قطع گردیده پس از آن گیاه را بیرون میآوریم که از آن چهارپایانشان و خودشان بخورند آیا چرا اینکه مردم (بآیات خدا) بینا نمیگردند (۲۷)

و کفّار گویند آن فتح و فیروزی که وعده میدهی چه وقت خواهد بود اگر شما مؤمنین راستگو میباشید (۲۸)

ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بگو روز فتح روزی است که دیگر ایمان آوردن برای کافرین نفع نمی‌بخشد و دیگر مهلت داده نمیشوند (۲۹)

ای محمّد (ص) از کافرین اعراض نما و منتظر نصرت الهی باش و کفّار نیز منتظرند که بر تو غالب گردند.

صفحه : ۱۸۴

توضیح آیات

اشاره

وَ مَن أَظلَمُ مِمَّن ذُکِّرَ بِآیاتِ رَبِّهِ ثُمَّ أَعرَضَ عَنها آیت بمعنی نشانه است و آیات دو قسم است آیات تکوینی و آیات تشریعی، آیات تکوینی: هر یک از موجودات امکانی آیت و نشانه وجود خالق متعال و علم ازلی و قدرت و باقی صفات جلال و جمال الوهیّتند.

و آیات تشریعی نیز هر یک از آیات قرآنی بتنهایی از جهت اعجاز و معانی و اسرار مندرجه در آن دلیل بارزی است بر اینکه از نزد حکیم علی الاطلاق فرود آمده و بعضی از کفّار کسانی میباشند که یا از جهت فرو رفتن در شهوات نفسانی و آمال و آرزوهای طولانی و یا از جهت جهل و قصور و بی خردی اصلا نظر در آیات الهی ندارند و اصلا نه متذکّر آیات تکوینی میباشند و نه فهم تدبّر در آیات تشریعی را دارند و (آیات) اگرچه عموم دارد و شامل آیات تکوینی و تشریعی هر دو میشود لکن در اینجا منصرف بآیات تشریعی است.

و بعضی از کفّار چنین بوده و هستند مخصوصا منافقین که متذکّر آیات الهی هستند و یا از روی کبر و تفرعن و یا از روی تنبلی و هوی پرستی که میخواهند زیر بار تکلیف نروند دانسته و فهمیده از آیات الهی اعراض میکنند.

ظاهرا آیه نظر بقسم دوم دارد یعنی آیات تشریعی که از روی استبعاد فرموده چه کس ظالم‌تر است از آن کسی که متذکّر بآیات الهی گردیده و پس از تذکّر و دانستگی از آن اعراض مینماید و آیات خدا را ندیده می‌انگارد و اعتنایی بآن نمینماید که چنین کسی از هر ظالمی و ستمکاری چه در باره نفس خود که خود را از هر سعادت و فضیلتی محروم گردانیده و چه در باره آیات الهی که تجاوز عدوانی نموده ظالم‌تر و ستمکارتر خواهد بود.

إِنّا مِنَ المُجرِمِینَ مُنتَقِمُونَ چنین کسی که ستمکار و گنهکار است و بآیات الهی بی اعتنایی نموده است البته

صفحه : ۱۸۵

در موقع امتحان واقع میگردد و از او انتقام خواهیم کشید.

وَ لَقَد آتَینا مُوسَی الکِتابَ فَلا تَکُن فِی مِریَةٍ مِن لِقائِهِ

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- مرجع ضـمیر (لقائه) قرآن مجید است و مقصود از کتاب جنس کتاب است و نهی (فلا تکن) راجع بکفّار است، و اینکه آیه نظیر قوله تعـالی است (فَإِن کُنتَ فِی شَکٍّ مِمّـا أَنزَلنـا إِلَیکَ فَسـئَلِ الَّذِینَ یَقرَؤُنَ الکِتابَ مِن قَبلِکَ) و بنا بر اینکه توجیه اعتراض بکسانی است که اگر در قرآن شک دارند باید رجوع کنند بتورات موسی (ع) که در آن طریق هدایت و ارشاد بقرآن را بیان نموده.

۲- مقصود از (لقائه) ملاقات نمودن رسول اکرم صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم است موسـی علیه السـلام را که وعـده ملاقات باو داده شده و حضرتش موسی را در شب معراج دید یا روز قیامت خواهد دید.

وَ جَعَلنا مِنهُم أَئِمَّةً یَهدُونَ بِأَمرِنا لَمّا صَبَرُوا وَ کانُوا بِآیاتِنا یُوقِنُونَ در اینکه آیه چند فضیلت از فضائل حضـرت موسـی (ع) و قوم او را تذکّر میدهد یکی او راهنما و هدایت کننده بنی اسرائیل است که بامر خدا بنی اسرائیل را براه حق ارشاد میفرمود.

دیگر در بنی اسـرائیل که قوم و تابعین حضـرتش بودنـد پیمبرانی که گویند هفتاد نبی غیر مرسل در بنی اسـرائیل آمدند که هر یک پس از دیگری برای هدایت آنان مبعوث گردیدند و فضـیلت بنی اسـرائیلیان از غیر برای اینکه بود که آنها بجفای فرعون و فرعونیان صبر نمودند و دیگر بآیات تورات یقین داشتند.

در قرآن مجیـد راجع بفضائـل تورات آیـات بسـیار آمـده لکن میتوان گفت که قرآن بجهـاتی از تمـام کتب آسـمانی افضل و بالاتر است.

صدر المتألّهین در تفسیرش نه خصوصیّت و فضیلت از قرآن مجید را تعداد و شماره نموده که هر یک دلالت دارد بر اینکه قرآن از تمام کتب آسمانی برتر و بالاتر است و ما در اینجا اجمالی از آن را ترجمه مینمائیم.

صفحه : ۱۸۶

چنین گوید فرق است بین قرآن مجید و باقی کتب آسمانی که قرآن هم کلام خدا و هم کتاب او است و باقی فقط کتاب او است و بوجوهی کلام خدا اشـرف بر کتاب خداست ۱- کلامـ قول او است و کتـاب فعل او و قول نزدیکتر است بگوینـده از فعل و عمل او ۲- کلامـ و قول از عـالم امر است چنـانچه فرموده (إِنَّمـا قَولُنـا لِشَیءٍ إِذا أَرَدناهُ أَن نَقُولَ لَهُ کُن فَیَکُونُ) و کتاب از عالم خلق است و عـالم امر عـالم معـانی عقلیّه و حقـایق معنویّه است بخلاـف عالم خلق که علوم و معارف در آن داخل نمیگردد مگر بر صـحیفه های مدارک و لوحهای مشاعر.

۳- کلامـ اللّه بر قلب مبـارک نبیّ خاتم (ص) فرود آمـده و کتاب اللّه عبارت از صورت الفاظی است که بر لوحها و کاغـذها نوشـته میشود.

۴- حقیقت کلامـ تجلّی میکنـد و القاء میگردد بقلب هر کس از بنـده‌گان را که بخواهـد، قوله تعالی (ما کُنتَ تَـدرِی مَا الکِتابُ وَ لَا الإِیمانُ وَ لکِن جَعَلناهُ نُوراً نَهدِی بِهِ مَن نَشاءُ مِن عِبادِنا) و کسـی را که خداوند اینطور بوی قرآن را تعلیم نمود فضل خدا بر او بسیار بزرگ است چنـانچه برسولش بعـد از تعلیم قرآن فرمود (عَلَّمَکَ ما لَم تَکُن تَعلَمُ وَ کانَ فَضلُ اللّهِ عَلَیکَ عَظِیماً) و قرآن خلق رسول

اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است چنانچه روایت دارد پس از آنکه از بعض زنهای او از خلق مبارک سؤال شد گفت قرآن خلق او است.

۵- قرآن و کشف اسرار آن و تجلّی انوار آن بر قلب نبیّ (ص) نازل گردید و آن حقیقتی بود بین آن سرور و خدای تعالی که مطّلع نبود بر آن نه ملک مقرّب و نه نبیّ مرسل امّا کتب انبیاء چنین بود که هر قاری میتوانست قرائت نماید.

۶- باقی کتابهای آسمانی در هدایت نمودن بآن خود رسول و امّت مساوی بودند و در همین آیه اشاره بهمین معنی دارد قوله تعالی که در وصف تورات فرموده (وَ جَعَلناهُ هُدیً لِبَنِی إِسرائِیلَ) امّا قرآن از حیث کلام بودن خدا وقت تجلّی انوار آن حین نزول بر قلب مبارکش رسول را مخصوص بهدایت آن نموده چنانچه فرموده (وَ لکِن

صفحه : ۱۸۷

جَعَلناهُ نُوراً نَهدِی بِهِ مَن نَشاءُ مِن عِبادِنا) و نیز فرموده (وَ عَلَّمَکَ ما لَم تَکُن تَعلَمُ) یعنی تو را مخصوص گردانیدم بعلم قرآن و هدایت آن.

۷- کتاب منزل بر انبیاء تصرّف پیمبران در آن بعنوان اینکه بوده که کتاب نوری است که از جانب خدا و برای امّت آورده تا آنکه راهنمای آنان باشد چنانچه خطاب برسول اکرمش نموده (قُل مَن أَنزَلَ الکِتابَ الَّذِی جاءَ بِهِ مُوسی نُوراً وَ هُدیً) امّا نزول قرآن بر قلب نبیّ خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و تصرّفش در آن باعتبار اینکه بود که خدا نوری در قلب مبارکش قرار داده و با او قرآن بود (یعنی خدا نوری در قلب نبیّ اکرم (ص) نازل نموده که با آن نور قرآن بود نه اینکه فقط قرآن نوری باشد برای هدایت خلق) قوله تعالی (قَد جاءَکُم مِنَ اللّهِ نُورٌ (محمّد) وَ کِتابٌ مُبِینٌ (قرآن) و چه قدر فرق است بین پیمبری که بذات خودش نور باشد و با آن کتاب باشد و بین پیمبری که بیاید و با او نور کتاب باشد.

۸- خدا فرق گذاشته بین شرافت نبیّ خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم به اینکه کلام را در قلب مبارکش پنهان گردانیده و باقی پیمبران به اینکه بر آنها کتاب فرود آورده.

۹- و دیگر از جمله خصوصیّات قرآن یکی اینست که در قرائت آن خضوع و خشوع آورد و دیگر اینکه قاری را متخلّق میگرداند باخلاق اللّه اینکه است که گفته شده اگر تورات بر قلب موسی (ع) نازل شده بود در حال غضب الواح را نمیانداخت و نیز در تعلّم محتاج بهمراهی با خضر علیه السلام نبود. (پایان) إِنَّ رَبَّکَ هُوَ یَفصِلُ بَینَهُم یَومَ القِیامَةِ فِیما کانُوا فِیهِ یَختَلِفُونَ یکی از اسامی روز قیامت اینکه است که قیامت را یوم الفصل نامیده یعنی در آن روز حق از باطل جدا میگردد و در دیوان دادگاه الهی از طرف حاکم جزاء بین مردم بحق حکم میشود و هر کس بجزاء اعمال خود خواهد رسید (ان کان خیرا فجزائه خیر و ان کان شرا فجزائه شر).

أَ وَ لَم یَهدِ لَهُم کَم أَهلَکنا مِن قَبلِهِم مِنَ القُرُونِ یَمشُونَ فِی مَساکِنِهِم (همزه) استفهام برای تقریر است و اعتراض باهل مکّه است که آیا اینکه مردم

صفحه : ۱۸۸

ندیدند که چگونه بود حال پیشینیان مثل قوم عاد و ثمود و امثال آنان که شما در حال مسافرت از منزلهای آنها عبور میکنید آیا نمیبینند که در اثر مخالفت آیات الهی چگونه آنها را هلاک نمودیم و آنان نتوانستند از خود دفع عذاب بنمایند.

إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ أَ فَلا یَسمَعُونَ کفّار در هلاکت و عذاب آنها باید تدبّر بنمایند و متنبّه گردند زیرا که در آن نشانه‌های قدرت و اقتدار الهی و صدق قول پیمبران در وعد و وعید نمایانست کفّار عذاب و شکنجه پیشینیان را اگر ندیدند آیا نمیشنوند البته میشنوند آیا چرا و چگونه استماع نمیکنند یعنی چرا گوش نمیدهند تا اینکه متنبّه گردند و دست از لجاجت و تعصّب جاهلیّت بردارند.

أَ وَ لَم یَرَوا أَنّا نَسُوقُ الماءَ إِلَی الأَرضِ الجُرُزِ فَنُخرِجُ بِهِ زَرعاً تَأكُلُ مِنهُ أَنعامُهُم وَ أَنفُسُهُم (ارض جرز) زمینی را گوینـد که از گیاه خالی باشـد اینکه آیه کفار را ارشاد مینماید و آنان را متنبّه میگرداند بنعمتهای خود و در مقام اعتراض بکافرین بر آمده که آیا اینان نمی‌بیننـد چگونه بقـدرت خلّاقه الهی سـیل آب را جریـان میـدهیم در بیابان خشک لم یزرع در زمین‌هایی که یا از جهت بلنـدی یا دوری از نهرهـا آب بـاو نمیرسـد که بتوسط قوت سـیل آب را بچنین زمین‌ها میرسانیم و از آن گیاه‌ها و نباتات را بیرون می‌آوریم تا آنکه خودشان و چهارپایانشان از آن بخورند اینکه است که در مقام تعجّب فرموده (أَ فَلا یُبصِرُونَ بسیار جای تعجّب است که مردم اینها را می‌بینند و گویا چشم دلشان کور و بخدای یگانه بی همتا اعتراف نمینمایند.

وَ یَقُولُونَ مَتی هـذَا الفَتحُ إِن کُنتُم صادِقِینَ چون مؤمنین بحسب وعـده الهی همیشه منتظر فتح و فیروزی اسـلام بودند و باین امید هم دل خوش داشـتند کفّار از روی اسـتهزاء و سخریّه بآنها میگفتند روز فتح و مظفریّت شما کی خواهد بود اگر شما راستگویانید اینکه بود که رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مخاطب گردید که باینها بگو:

صفحه : ۱۸۹

قُل یَومَ الفَتحِ لا یَنفَعُ الَّذِینَ کَفَرُوا إِیمانُهُم وَ لا هُم یُنظَرُونَ ظاهرا غرض کفّار چنین بوده که اگر دیدند اسـلام غالب گردید آن وقت ایمان آورنـد اینکه است که بپیمبرش خطاب مینمایـد که باینان بگو بدانیـد وقتی در جنگ مؤمنین غالب گردیدند و شـما در شـرف اعدام واقع گردیدید دیگر ایمان آوردن شما نتیجه بخش نخواهد گردید و برای شما دیگر مهلتی نخواهد بود.

فَأَعرِض عَنهُم وَ انتَظِر إِنَّهُم مُنتَظِرُونَ پیمبر اکرم صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم مأمور میگردد که از کفّار اعراض نمایـد و آن وقتی بود که تبلیغ در گوش سنگین کافرین اثر ننمود و آنان دست از لجاجت و ضدیّت با رسول (ص) و مؤمنین بر نمیداشتند و در مقام ایذاء در بـاره آنهـا از هیـچ گونه فحشاء و منکری خود داری نمینمودنـد و چاره آنها فقط شمشـیر بود اینکه بود که وعـده فتـح و فیروزی بحضـرتش داده میشود و مـأذون میگـردد که بـا آنـان جهاد بنمایـد و منتظر فتـح باشـد چنانچه در جنگ بـدر که اوّل جهادی بود که مؤمنین مظفّر و منصور گردیدنـد و کفّار مخـذول و کشـته شدنـد و بـدست مؤمنین اسـیر گردیدنـد، اینکه بود وعده‌ای که مؤمنین و کافرین هر دو منتظر چنین روزی بودند.

صفحه : ۱۹۰

سورة الاحزاب

اشاره

اینکه سوره مـدنی است و هفتـاد و سه آیه است و هزار و دویست و هشـتاد هشت کلمه و پنـج هزار و هشـتصد و نود و شـش حرف است.

[سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۱ تا ۶]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

یـا أَیُّهَـا النَّبِیُّ اتَّقِ اللّهَ وَ لاـ تُطِعِ الکـافِرِینَ وَ المُنافِقِینَ إِنَّ اللّهَ کانَ عَلِیماً حَکِیماً (۱) وَ اتَّبِع مـا یُوحی إِلَیـکَ مِن رَبِّکَ إِنَّ اللّهَ کـانَ بِما

تَعمَلُونَ خَبِیراً (۲) وَ تَوَکَّل عَلَی اللّهِ وَ کَفی بِاللّهِ وَکِیلًا (۳) ما جَعَلَ اللّهُ لِرَجُلٍ مِن قَلبَینِ فِی جَوفِهِ وَ ما جَعَلَ أَزواجَکُمُ اللاّئِی تُظاهِرُونَ مِنهُنَّ أُمَّهاتِکُم وَ ما جَعَلَ أَدعِیاءَکُم أَبناءَکُم ذلِکُم قَولُکُم بِأَفواهِکُم وَ اللّهُ یَقُولُ الحَقَّ وَ هُوَ یَهدِی السَّبِیلَ (۴)
ادعُوهُم لِآبائِهِم هُوَ أَقسَطُ عِندَ اللّهِ فَإِن لَم تَعلَمُوا آباءَهُم فَإِخوانُکُم فِی الدِّینِ وَ مَوالِیکُم وَ لَیسَ عَلَیکُم جُناحٌ فِیما أَخطَأتُم بِهِ وَ لکِن ما تَعَمَّدَت قُلُوبُکُم وَ کانَ اللّهُ غَفُوراً رَحِیماً (۵) النَّبِیُّ أَولی بِالمُؤمِنِینَ مِن أَنفُسِهِم وَ أَزواجُهُ أُمَّهاتُهُم وَ أُولُوا الأَرحامِ بَعضُهُم أَولی بِبَعضٍ فِی کِتابِ اللّهِ مِنَ المُؤمِنِینَ وَ المُهاجِرِینَ إِلاّ أَن تَفعَلُوا إِلی أَولِیائِکُم مَعرُوفاً کانَ ذلِکَ فِی الکِتابِ مَسطُوراً (۶)

صفحه : ۱۹۱

ترجمه قسمتی از آیات سوره الاحزاب

(بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص)

ای پیمبر اکرم (پرهیزگار باش) و خدا را نگاه‌دار و مطیع کافرین و منافقین مشو بحقیقت و درستی که خداوند دانا و درستکار است (۱)

و متابعت نما آنچه را که از جانب پروردگارت بسوی تو وحی میگردد محقّقا خدا بآنچه میکنید آگاهست (۲)

ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) توکّل کن بر خدا و بس است خدا (برای اینکه) مهمّات را کفایت نماید (۳)

خدا برای هیچ مردی در درون او دو قلب قرار نداده و قرار نداده زنهایی را که ظهار میکنید (و بآنان می‌گویید پشت تو چون پشت مادر من است) باین گفتار اینان مادرهای شما نمیشوند و نیز پسر خوانده‌های شما را قرار نداده اولاد شما اینها حرفی (بی معنی است) که بزبان می‌گویید و آنچه خدا میگوید حق‌است و او است که براه (راست) هدایت مینماید (۴)

پسر خوانده‌ها را باسم پدرانشان بخوانید آن راست‌تر است نزد خدا و اگر پدرهایشان را نمیدانید آنها برادران دینی و دوستان شما خواهند بود و بر شما گناهی نیست در آنچه خطا کردید (در نسبت اولاد دادن آنها بخودتان) لکن گناه آن چیزی است که عمدا دل شما خطا کار باشد و همیشه خداوند آمرزنده و مهربان است (۵)

پیغمبر اولی است بمؤمنین از نفسهای آنها و زنهای او بمنزله مادرهای مؤمنین میباشند و خویشاوندان در ارث بردن بعضی در کتاب خدا اولویّت دارند بر بعض دیگر از مؤمنین و مهاجرین مگر آنکه نسبت بدوستان خودتان بطور معروف عمل کنید اینکه طور در کتاب ثبت گردیده (۶).

صفحه : ۱۹۲

توضیح آیات

اشاره

یا أَیُّهَا النَّبِیُّ اتَّقِ اللّهَ وَ لا تُطِعِ الکافِرِینَ وَ المُنافِقِینَ (ممکن است اینجا سؤالاتی پیش آید) ۱- چرا حضرتش را باسم نخوانده همان طوری که پیمبران دیگر را باسم مخاطب قرار داده: یا آدم، یا موسی، یا عیسی، یا داود، یا نوح، یا زکریا و غیر آنها بلکه در قرآن بالقاب متعدّده او را مخاطب قرار داده مثل اینجا (یا أَیُّهَا النَّبِیُّ) و در جای دیگر (یا أَیُّهَا الرَّسُولُ) بلکه به (یس) و (طه) و غیر اینها او

را ستوده و معرّفی نموده.

(پاسخ)

مسلم و معلوم است که زیادتی اسماء و القاب دلیل بر علوّ شرف و عظمت مسمّی خواهد بود و اینکه حضرتش را بنام نخوانده بلکه باوصاف و القاب بسیار خوانده برای آنکه مقام و منزلت و علوّ مرتبه او را بر باقی پیمبران ظاهر بفرماید و لکن قوله تعالی در آنجا که فرموده (محمّد رسول اللّه) برای اینکه است که مردم او را بمرتبه رسالت بشناسند.
۲- امر برسول اللّه (باتّق اللّه) بچه معنی است مگر پیمبر اولوا العزم صاحب تقوی نبود که مأمور بتقوی گردد و در صورتی که مسلّما دارای تقوی بود امر باو تحصیل حاصل خواهد بود و نیز نهی باو که مطیع کافرین و منافقین مشو مگر نبیّ اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ممکن بود مطیع آنان گردد تا مورد نهی گردد که مطیع آنها مشو!

(پاسخ)

آری رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دارای کمال تقوی بلکه ما فوق آن بود و نیز در رتبه و مرتبه یقین بدرجه‌ای بوده که برای آن ما فوقی متصوّر نمیشد لکن در اینجا اگر چه مفسّرین توجیهاتی نموده‌اند مثل اینکه گویند امر بثبات تقوی است و تأکید در مداومت بر آن است زیرا که کفّار مثل ابو سفیان و عکرمه و تابعین آنان با کمال جدیّت

صفحه : ۱۹۳
کوشش می‌کردند که پیمبر اکرم مدتی دست از تبلیغ بردارد و میگفتند بگذار ما عبادت الهان خود کنیم تا ما نیز دست از تو برداریم و منافقین مثل إبن ابی و معتب بن قشیر و حدب بن قیس و امثال آنها از منافقین رأی کفار را تصویب مینمودند اینکه بود که اینکه آیه نازل گردید که ای پیمبر گرامی از خدا بترس و تابع آنان نگرد لکن اینکه توجیه بنظر درست نمیآید زیرا خدا میدانست هیچوقت رسولش دست از وظیفه خود برنخواهد داشت و آنان را بحال خود وانمیگذارد.
شاید آیه برای قطع طمع کافرین و منافقین باشد که آنان بدانند حضرتش از جانب خدای تعالی مأمور بر تبلیغ است و ممکن نیست دست از وظیفه و مأموریت خود بردارد و لو آنکه اجزاء بدن مبارکش را قطعه قطعه کنند إِنَّ اللّهَ کانَ عَلِیماً حَکِیماً علیم و حکیم دو صفت از اوصاف جلال و جمال الهی است خطاب برسولش نموده و اشاره به اینکه او عالم است میداند که کفار کاذب و دروغگویانند تمام گفتارشان از روی تدلیس و توطئه برای اغواء گردانیدن تو و تابعین تو انجام گرفته، حکیم است آنچه در باره آنان حکم کند بجا و بموقع خواهد بود.
وَ اتَّبِع ما یُوحی إِلَیکَ مِن رَبِّکَ (الخ) برای آرامش دل رسولش فرموده ای نبیّ اکرم (ص) تو فریفته گفتار رکیک کافرین و منافقین مشو اتّکاء و اعتماد تو فقط بر خدا باشد و او بر دشمنانت کافی خواهد بود.
ما جَعَلَ اللّهُ لِرَجُلٍ مِن قَلبَینِ فِی جَوفِهِ (الخ) قلب جسمانی یک پارچه گوشت کوچکی است صنوبری در جانب چپ سینه و بدو رگ پیوسته و آن محل علوم و معارف است و در عرف جوف انسان را شکم او نامند.
گویند جمیل که کنیه او ابو معمّر است مردی بود ادیب و قوّه حافظه او بسیار زیاد بود و حافظ امور مردم گردیده و باین جهت میگفت من دو قلب دارم و بهر یک از اینها تعقّل میکنم بهتر از عقل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و قریش او را صاحب دو قلب

می‌نامیدند

صفحه : ۱۹۴

و وی را (ذو القلبین) لقب نمودند، برای ردّ ادّعاء آنان اینکه آیه نازل شده که خدای برای احدی دو قلب قرار نداده.

و شاید آیه راجع بمنافقین باشد که خدا برای کسی دو دل قرار نداده که بیکی ایمان قبول کند و بدیگری کفر بلکه چنانچه مکرّر گفته شد مورد مخصّص نیست ممکن است مقصود چنین باشد که چون حقیقت انسان قلب و دل او است که آن محل علوم و ایمان و معارف و حب است و آن یک حقیقت وحدانی است اینکه است که دو چیزی که ضدّ و مباین هم باشند در آن جمع نخواهد گردید کسی که قبول ایمان نمود و ایمان در دل وی جای گزین گردید چگونه ممکن است قبول کفر نماید، اینکه است که گفته‌اند محبّت دنیا و نفس پرستی با محبّت خدا و یکتا پرستی جمع نخواهد گردید زیرا که در یک دل دو محبّت ضدّ هم نشاید و آیات بعد نیز مشعر بر همین معنی است.

النَّبِیُّ أَولی بِالمُؤمِنِینَ مِن أَنفُسِهِم وَ أَزواجُه أُمَّهاتُهُم وَ أُولُوا الأَرحامِ بَعضُهُم أَولی بِبَعضٍ فِی کِتابِ اللّهِ چون پیمبر برگزیده و رسول خدا است و بآن قوّه قدسیّه و روح حقیقت و بصیرت دل آنچه صلاح بشر است آنان را ارشاد بآن مینماید بخصوص نسبت بمؤمنین که نسبت بآنان مهربان و مشفق بلکه پدر روحانی آنها است اینکه است که در همه کار دین و دنیای آنان آنچه امر فرماید عین صلاح و سبب نجات آنها خواهد بود و بایستی او را از نفس خود دوست‌تر و اولی‌تر دارند و اوامر او را بجان بپذیرند زیرا که نفس بشر (امّارهٔ بالسّوء) میباشد اگر بچراغ هدایت پیشوایان دین راه سعادت را پیدا ننماید او را بچاه مضلّت و خود سری خواهد کشانید، و زنهای پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چون نسبت بپیمبر دارند بمنزله مادرهای مؤمنین میباشند که بایستی آنها را از اینکه جهت محترم شمارند و پس از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نظر زنا شویی بآنها نداشته باشند قوله تعالی (وَ لا أَن تَنکِحُوا أَزواجَه مِن بَعدِه أَبَداً).

صفحه : ۱۹۵

وَ أُولُوا الأَرحامِ بَعضُهُم أَولی بِبَعضٍ فِی کِتابِ اللّهِ مِنَ المُؤمِنِینَ وَ المُهاجِرِینَ مفسّرین گفته‌اند آیه راجع بمیراث است که میراث را مخصوص میگرداند بخویشاوندان که بعضی از آنها در ارث اولی‌ترند از بعض دیگر از مؤمنین مهاجرین که صاحب رحم نباشند و اولویّت و برتری دارند (فِی کِتابِ اللّهِ) در لوح محفوظ یا در قرآن یا در دفتر خلقت هر چه مقصود باشد که آنها در ارث بردن از مؤمنین و مهاجرین سزاوارتر خواهند بود و نیز بعضی از خویشان و اقرباء از بعض دیگر به سهم ارث سزاوارتر از بعض دیگر میباشند، و اولویّت در اینجا اولویّت تعیینی میباشد.

إِلّا أَن تَفعَلُوا إِلی أَولِیائِکُم مَعرُوفاً (الّا) برای استثناء اعمّ است که اول بطور اطلاق ارث را مخصوص باولی الارحام از مهاجرین گردانیده بعد موارد وصیت را استثناء گردانیده خلاصه مقصود چنین میشود که ارث مخصوص بخویشان و نزدیکان است آنهم هر کس نسبت بدرجه نزدیکی خود بمیت آن طوری که در کتاب خدا مقرر گردیده مگر اینکه شخص در ایام حیات بخشش بدوستان و نزدیکان خود بکند یا بطور معروف متداول وصیت کند و از ثلث مال خود سهمی برای دوستان خود معین نماید.

کانَ ذلِکَ فِی الکِتابِ مَسطُوراً جمله مستأنفه در مقام بیان اینکه است که احکام ارث و قسمت بین طبقات آن عام است اختصاص ببعضی دون بعضی ندارد و محقق و ثابت و در قوانین کلیّه الهیّه مقرر گردیده.

بعضی از علمای امامیّه باین آیه بر اولویت خلافت و امامت علی بن ابی طالب «ع» استدلال نموده‌اند نظر به اینکه در اول آیه فرموده (النَّبِیُّ أَولی بِالمُؤمِنِینَ مِن أَنفُسِهِم) و بعد فرموده (وَ أُولُوا الأَرحامِ بَعضُهُم أَولی بِبَعضٍ) یعنی خویشان او بعضی ببعضی اولی ترند

پس از آن خويشان او را كه اولويت دارنـد بدو صـفت معرفى نموده يكى ايمان و ديگرى هجرت پس اولى باولويت منوط بسه چيز ميشود يكى قرابت دوّم ايمان سوّم هجرت با رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و هر دسته‌اى از امّت امامت را در يكى از پنج نفر

صفحه : ۱۹۶

ادّعا نموده‌اند (مرتضـى على عليه السلام ابو بكر، عمر عثمان، عباس و ابو بكر و عمر و عثمان اگرچه در ظاهر مسلمان و از مهاجرين بودنـد لكن با رسول قرابت نداشـتند و عباس اگرچه ايمان و قرابت داشت از مهاجرين نبود پس امامت و خلافت منحصـر ميگردد به امير المؤمنين (ع) پس از اينجا معلوم ميشود كه پس از رسول (ص) على (ع) والى و حاكم بر همه خواهد بود.

صفحه : ۱۹۷

[سوره الأحزاب (۳۳): آيات ۷ تا ۱۶]

اشاره

وَ إِذ أَخَذنا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثاقَهُم وَ مِنكَ وَ مِن نُوحٍ وَ إِبراهِيمَ وَ مُوسي وَ عِيسَي ابنِ مَريَمَ وَ أَخَذنا مِنهُم مِيثاقاً غَلِيظاً (۷) لِيَسئَلَ الصّادِقِينَ عَن صِدقِهِم وَ أَعَدَّ لِلكافِرِينَ عَذاباً أَلِيماً (۸) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذكُرُوا نِعمَةَ اللّهِ عَلَيكُم إِذ جاءَتكُم جُنُودٌ فَأَرسَلنا عَلَيهِم رِيحاً وَ جُنُوداً لَم تَرَوها وَ كانَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ بَصِيراً (۹) إِذ جاؤُكُم مِن فَوقِكُم وَ مِن أَسفَلَ مِنكُم وَ إِذ زاغَتِ الأَبصارُ وَ بَلَغَتِ القُلُوبُ الحَناجِرَ وَ تَظُنُّونَ بِاللّهِ الظُّنُونَا (۱۰) هُنالِكَ ابتُلِيَ المُؤمِنُونَ وَ زُلزِلُوا زِلزالاً شَدِيداً (۱۱)
وَ إِذ يَقُولُ المُنافِقُونَ وَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَرَضٌ ما وَعَدَنَا اللّهُ وَ رَسُولُهُ إِلاّ غُرُوراً (۱۲) وَ إِذ قالَت طائِفَةٌ مِنهُم يا أَهلَ يَثرِبَ لا مُقامَ لَكُم فَارجِعُوا وَ يَستَأذِنُ فَرِيقٌ مِنهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنا عَورَةٌ وَ ما هِيَ بِعَورَةٍ إِن يُرِيدُونَ إِلاّ فِراراً (۱۳) وَ لَو دُخِلَت عَلَيهِم مِن أَقطارِها ثُمَّ سُئِلُوا الفِتنَةَ لَآتَوها وَ ما تَلَبَّثُوا بِها إِلاّ يَسِيراً (۱۴) وَ لَقَد كانُوا عاهَدُوا اللّهَ مِن قَبلُ لا يُوَلُّونَ الأَدبارَ وَ كانَ عَهدُ اللّهِ مَسؤُلاً (۱۵) قُل لَن يَنفَعَكُمُ الفِرارُ إِن فَرَرتُم مِنَ المَوتِ أَوِ القَتلِ وَ إِذاً لا تُمَتَّعُونَ إِلاّ قَلِيلاً (۱۶)

صفحه : ۱۹۸

[ترجمه]

(اى محمّـد صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم يـاد كن) وقتى را كه (در اجراء كلمه توحيـد) از پيمبران و از تو و نوح و ابراهيم و موسـى و عيسى عهد و ميثاق گرفتيم و پيمان را سخت و محكم گردانيديم (۷)

تا آنكه (خداونـد) در قيامت از صادقين از صـدق و راستى و وفاء بعهـد (و انجام دادن وظيفه) آنها سؤال كنـد و براى كافرين عذاب سخت آماده شده (۸)

اى كسانى كه ايمان آورده‌ايد متذكّر گرديد نعمت خدا را بر شـما وقتى كه لشگرهاى (كفّار) بر شـما وارد گرديدند پس ما بر آنها بادى و لشگرهايى فرستاديم كه شما آنها را نمى‌بينيد و خداوند بآنچه عمل ميكنيد بينا است (۹)

ياد كنيـد وقتى را كه از بالاى شـما (از اعلاى وادى) و از پائين‌تر آمدند كه چشـمها خيره گرديد و قلبها (از ترس دشـمن) بحنجره‌ها رسيد و بخدا گمان بد برديد (۱۰)

آنجا بود که مؤمنین در معرض آزمایش درآمدند و بدن آنان بسختی بلرزش درآمد (۱۱)

(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) یاد کن وقتی را که منافقین و آنهایی که در قلب آنها مرض بود گفتند آنچه را که خدا و رسولش بما وعده داده‌اند نیست مگر مکر و فریب (۱۲)

و یاد کن وقتی را که جماعتی از منافقین گفتند ای اهل مدینه دیگر در لشگرگاه (محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) جای شما نیست برگردید و جماعتی از آنان در برگشتن از پیمبر (ص) رخصت می‌طلبیدند و میگفتند در خانه‌های ما خلل و خرابی است در صورتی که در خانه‌های آنها خلل نبود و آنان قصدی نداشتند مگر فرار (۱۳)

و اگر از اطراف مدینه کفّار بر آنها وارد گردند و پس از آنها طلب فتنه نمایند (یعنی آنان را مشرک) گردانند آنها نیز اجابت نمایند و مشرک گردند و آنان تلبّث و درنگ بآن فتنه ننمایند مگر اندکی (۱۴)

و حقیقهٔ آنان کسانی بودند که قبلا با خدا عهد بسته بودند که پشت بجنگ نکنند و محقّقا آنها از عهد خدا سؤال گردیده خواهند شد (۱۵)

(ای محمّد ص) (بمنافقین) بگو اگر از مرگ یا کشته شدن فرار میکنید آن گریختن برای شما سودی نخواهد داشت و از دنیا بهره نمیبرید مگر اندکی (۱۶).

صفحه : ۱۹۹

توضیح آیات

وَ إِذ أَخَذنا مِنَ النَّبِیِّینَ مِیثاقَهُم رسول خود را تذکّر میدهد بآن عهد و معاهده‌ای که در عالم قضاء و قدر در اول پیدایش خلقت با سفراء و رسولان خود نموده که احکام رسالت را بخوبی بمردم برسانند و در انجام وظیفه سستی ننمایند و مردم را براه حق و حقیقت رهبری گردانند و اینکه آیه نظیر آن عهدی است که از بنی آدم گرفته آنجا که فرموده (أَ لَم أَعهَد إِلَیکُم یا بَنِی آدَمَ أَن لا تَعبُدُوا الشَّیطانَ) و آنجا که خطاب ببشر نموده (أَ لَستُ بِرَبِّکُم قالُوا بَلی) وَ مِنکَ وَ مِن نُوحٍ وَ إِبراهِیمَ وَ مُوسی وَ عِیسَی ابنِ مَریَمَ پنج نفر از پیمبران اولوا العزم را در اینکه آیه مخصوص بذکر گردانیده و اول آنها (نبیّ خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) را تذکّر داده اشاره بعلوّ شأن و برتری آن بزرگوار از تمام پیمبران اولوا العزم خواهد بود که اگرچه در عالم طبیعت آخری آنان واقع گردیده لکن در عالم (ما فوق الطبیعهٔ) و در شرافت اول همه و مقدّم بر تمام پیمبران محسوب گردیده.

وَ أَخَذنا مِنهُم مِیثاقاً غَلِیظاً، لِیَسئَلَ الصّادِقِینَ عَن صِدقِهِم و اینکه عهد و میثاق را مؤکّد گردانیده شاید برای اینکه باشد که کفّار و منافقین که منتظر اینند که بدسیسه و خدعه میتوانند رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در عقیده با خود همراه گردانند و یا حضرتش دست از رسالت بردارد و آنان را بحال خود بگذارد قطع طمع نمایند و بدانند ممکن نیست که او دست از رسالت بردارد زیرا که خداوند از او عهد و میثاق محکم گرفته که در انجام وظیفه پافشاری نماید که اگر فرضا بقیمت جانش تمام شود هرگز دست از تبلیغ برنخواهد داشت زیرا که در دیوان جزاء مورد سؤال واقع خواهد گردید.

وَ أَعَدَّ لِلکافِرِینَ عَذاباً أَلِیماً در مقام انذار و تهدید برآمده که کسی که حقّ را بپوشاند و مخالفت عهد و میثاق

صفحه : ۲۰۰

نماید عذاب و شکنجه سخت دردناک برای وی آماده گردیده.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اذکُرُوا نِعمَةَ اللّهِ عَلَیکُم إِذ جاءَتکُم جُنُودٌ خدای متعال از روی امتنان و کرم و رأفت مؤمنین را مخاطب گردانیده

و آنان را متذكّر ميگرداند بواقعه جنگ (خندق) وقتى كه لشگرهاى احزاب از قريش و غطفان و كنانه و يهود و قريظه و نضير كه ده هزار نفر بودند و اينكه جماعت بسيار براى استيصال مؤمنين و اعدام رسول خدا صلّى اللّه عليه و آله و سلّم اجتماع نمودند فَأَرسَلنا عَلَيهِم رِيحاً وَ جُنُوداً لَم تَرَوها از روى كرم ما رسول خود را يارى گردانيديم بباد تندى كه ديگر آنها طاقت مكث نمودن نداشتند و نيز آنان را يارى نموديم بقشونهايى كه شما آنها را نميديديد يعنى آنها ملائكه بودند كه مؤمنين را قوّت ميدادند و يارى ميكردند.

اينكه آيات راجع بجنگ احزاب است و مختصرى از آن را در اينجا تذكّر ميدهيم حكايت آن بنا بر آنچه تذكره نويسان نقل نموده‌اند از اينكه قرار است.

مفسّرين بروايت محمّد بن كعب قرطبى و غيره چنين گفته‌اند كه پس از آنكه بحكم رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بنى النضير از مدينه بيرون رفتند رؤساء يهود مثل سلام بن ابى الحقيق و حىّ بن اخطب و كنانت بن ربيع با جماعتى از ابى النضير و بنى وائل در مكّه اجتماع نمودند و ابو سفيان كه از سادات قريش بود وى را بر جنگ با پيمبر اكرم تحريص نمودند و گفتند بيائيد و همه متّفق الكلمه همّت بگماريم كه محمّد (ص) و ياران او را مستأصل گردانيم.

پس از تصميم همگى از مكّه بيرون آمدند و بقبيله غطفان رفتند و آنان را بر اينكه عمل شنيع دعوت نمودند و آنها قبول نمودند بهمين طور هر يك از قبيله‌هاى عرب را خواندند و اجابت نمودند پيشوا و رئيس قريش ابو سفيان بن حرب بود و رئيس غطفان عيينة بن حفص بن زيد و رئيس بنى كنانه مرّة بن حارث بن عوف، و مسعر بن جبله رئيس اشجع و طليحة رئيس بنى اسد و ابو اعور رئيس بنى اسلم، و عامر بن طفيل رئيس هوازن و اشاره باين جماعت بسيار دارد قوله تعالى:

صفحه : ۲۰۱

إِذ جاؤُكُم مِن فَوقِكُم وَ مِن أَسفَلَ مِنكُم وَ إِذ زاغَتِ الأَبصارُ وَ بَلَغَتِ القُلُوبُ الحَناجِرَ از بالاى و زير وادى و بيابان چنان قشون كفّار وارد گرديدند و چنان خوف و هراسى بمؤمنين دست داد كه قلبهايشان بحنجره‌هايشان كشيده شد.

خلاصه وقتى اينكه جماعت بسيار براى استيصال رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و مؤمنين از اطراف بمدينه هجوم آوردند چون اينكه خبر بحضرت رسول (ص) رسيد با سه هزار نفر از مدينه بيرون آمدند و در جلو كوه سلع فرود آمدند، و قريش و قشون آنها در كنار وادى فرود آمدند و بنى غطفان كه هزار نفر بودند در طرف احد منزل كردند و رسول خدا زنان و كودكان خود را از مدينه بيرون آورد و بحصارى كه در آنجا بود فرستاد، و حىّ بن اخطب در ما بين قلعه كعب بن اسيد قرطبى فرود آمد و بين كعب و رسول عهدى بود حىّ گفت در را بگشا تا بحصن تو آيم و حامى تو باشم كعب گفت تو مرد شومى هستى و بين من و محمّد (ص) عهدى است و من آن عهد را نميشكنم حىّ در اينكه باب مبالغه بسيار نمود بالاخره گفت تو مرد بخيلى هستى ميترسى ما از تو غذايى بخواهيم كعب از روى حميّت درب را باز نمود حىّ گفت از تو تعجّب ميكنم تو گمان ميكنى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم با ما ميتواند مقاومت نمايد در صورتى كه اهل مكّه با اينكه قبيله‌هاى بسيار همه با هم در اعدام و استيصال او متّفق گرديده‌ايم چگونه تو با ما متّفق نميگردى حىّ بقدرى افسون گرى كرد تا كعب را فريب داد و كعب عهدى كه با رسول اللّه (ص) بسته بود شكست آن وقت حىّ با او عهد بست كه اگر محمّد ظفر يابد ما با تو در اينكه قلعه وارد ميگرديم كه آنچه بتو رسد بما هم برسد چون اينكه خبر بحضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم رسيد چند نفر را فرستاد تا اينكه مطلب را تحقيق نمايند و بآنان دستور داد كه اگر كعب عهد را شكسته آشكار نگويند چون آنها برگشتند تكبير گفتند حضرت فهميد كه كعب عهد را شكسته و با قشون كفّار همدست گرديده مؤمنين وقتى فهميدند كعب با كفّار همراه شده بسيار ترسيدند حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم آنان را بوعده فتح و فيروزى دل گرم مينمود وقتى قشون كفّار خواستند بمدينه هجوم آرند سلمان فارسى كه از عجم بود گفت در مملكت ما اينطور است كه براى جلوگيرى

صفحه : ۲۰۲

از هجوم دشمن دور شهر را خندق میکنیم که دشمن نتواند وارد شهر گردد چون اینکه رأی بسمع همایون حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم رسید تصویب نمود و آن وقت زمین را بر اصحاب قسمت گردانید که هر قطعه آن بعهده یک نفر باشد و آنها مشغول کندن خندق شدند و خود حضرتش نیز در بالا آوردن خاك کمك مینمود و مؤمنین را بوعده مظفریّت در دنیا و مقامات بهشتی اخروی تشویق مینمود و میفرمود (عیشی نیست مگر عیش آخرت) و بروایت سلمان که گفته من و حذیفهٔ بن یمان و نعمان بن مقرن و عمر با شش نفر دیگر از انصار چهل ذرع از خندق را کندیم و اصحاب هر یك بر قدر قسمت خود که رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بر آنها مقرر نموده بود میکندند در اثنای کندن بسنگ بسیار بزرگ و سختی برخورد نمودند که تیشه و تبر بر آن کارگر نمیشد چون برسول (ص) خبر دادند آن حضرت با سلمان بسر سنگ آمدند حضرت کلنگ را گرفت و بسم اللّه گویان بر آن سنگ زد دو دانگ از آن سنگ شکست و از آن نوری مانند نور برق که مثل چراغ در وسط شب تاریك بود جستن نمود و چشم سید عالم در آن روشنایی برق بر قصرهای شام افتاد گفت (اللّه اکبر) مفاتیح شام را بمن دادند مؤمنین نیز تکبیر گفتند مرتبه دیگر نیز ضربت دیگر بر آن سنگ زد دو دانگ دیگر آن شکست نور دیگری از آن ظاهر گردید قصرهای یمن بنظر مبارکش جلوه نمود فرمود (اللّه اکبر) مفاتیح یمن را بدست من دادند مسلمانها همه تکبیر گفتند مرتبه سوم ضربت دیگر بر آن سنگ زد و سنگ خورد گردید و نوری از آن بدرخشید قصرهای کسری بر حضرتش نمایان گردید گفت (اللّه اکبر) کلیدهای مملکت فارس را بقبضه اقتدار من دادند مؤمنین باز گفتند (اللّه اکبر) و حمد و شکر خدا را نمودند و منافقین گفتند محمّد (ص) وعده مملکت کسری و قیصر بما میدهد با اینکه امروز بقدری خوف و ترس ما را گرفته که نمی‌توانیم برای تخلیه
غائط بیرون رویم.

ایمن مخزومی از جابر بن عبد اللّه چنین روایت کرده که روزی که خندق می‌کندیم سنگی نمایان گردید و مانع کندن شد گفتیم یا رسول اللّه سنگی پدید گردید

صفحه : ۲۰۳

و مانع کندن گردیده فرمود آب بر آن بپاشید پس از آنکه آب بر آن پاشیدیم برخواست و از شدت گرسنگی سنگ بر شکم بسته بود بیل و تیشه برداشت و آن سنگ را مانند پشته ریگ گردانید گفتم یا رسول اللّه (ص) اجازه فرما بمنزل روم بمنزل رفتم و بزن خود گفتم هیچ طعامی هست رسول خدا بسیار گرسنه است گفت یک صاع جو و بزغاله‌ای هست جو را آرد نمودم و بزغاله را کشتم و پوست کندم و بزن خود گفتم طعام درست کن ساعتی رفتم و از حضرت اذن گرفتم و برگشتم طعام حاضر بود گفتم یا رسول اللّه نزد ما غذای اندکی هست که سه چهار نفر سیر میشوند فرمود چقدر است گفتم یک صاع جو و یک بزغاله حضرت همه مسلمانها را امر فرمود که برخیزید تا غذا بخوریم جابر گوید من از کمی غذا و کثرت مسلمان‌ها خجل گردیدم آمدم منزل بزنم گفتم گفت مگر نگفتی غذا اندك است گوید گفتم زنم گفت خدا و رسولش عالم تر است.

آن وقت رسول با اصحاب رسیدند رسول فرمود ظرفی حاضر کن حضرت نان را در آب گوشت طرید نمود و گوشت را تکه تکه کرد و بر اصحاب قسمت نمود و همه سیر شدند و هنوز دیگ و تنور از نان و گوشت پر بود بعد از آن بزنم گفت بخور و به اقوام خود بده و اینکه روایت را (بخاری) نیز در صحیح خود آورده است.

(منهج الصادقین) خلاصه گویند مدت شش روز اصحاب جز سنگ و خاك کشیدن بکار دیگر مشغول نشدند پس از تمام شدن خندق بیرق لشگر کفار ظاهر گردید و از اطراف مدینه از جانب شرقی که بنی غطفان بودند و از طرف مغرب که قریش بودند وارد

گردیدند و مسلمانها از شدت خوف دلهایشان بسینه رسید منافقین گمان می‌کردند که لشگر اسلام تاب نیاورده شکست خواهند خورد و مؤمنین با اینکه قلبهایشان مطمئن بایمان بود مضطرب گردیدند اینکه است که در آیه فرموده:
(هُنالِكَ ابتُلِيَ المُؤمِنُونَ) در اینکه موقع مؤمنین در مورد آزمایش در آمدند (وَ زُلزِلُوا زِلزالًا شَدِيداً) و از هول و هراس بدنهایشان سخت بلرزش آمد.

صفحه : ۲۰۴

گویند تا بیست روز دو قشون کفر و اسلام در برابر هم نشستند و فقط بهم سنگ و تبر می‌انداختند و چون کار سخت شد حضرت رسول بسعد بن معاذ و بسعد بن عباده گفت من در اینکه فکرم که مدینه را بثلث میوه آن بخرم تا غطفان با سائر قبائل برگردند و فتنه کوتاه شود شما در اینکه باب چه رأی دارید گفتند یا رسول اللّه اگر حکم خدا چنین است اطاعت میکنیم و گر نه جان و مال خود را فدای خدا و رسول میکنیم حضرت فرمود در اینکه باب وحی نیامده اما من می‌بینم که همه عرب متفق- الکلمه شده‌اند و من میخواهم شر آنها را از اینکه شهر رفع کنم سعد بن معاذ گفت یا رسول اللّه (ص) در زمان جاهلیت هرگز اینکه قوم طمع نداشتند که بآنان از میوه خود نصیبی دهیم مگر ببهاء و مهمانی امروز که حق تعالی ما را باسلام گرامی داشته چگونه مال خود را بآنها دهیم و مقابل آنها اظهار عجز نمائیم قسم بخدا بآنها جز شمشیر چیز دیگری نخواهیم داد آن وقت حضرت دانست که آنان در ایمان ثابت قدمند.

خلاصه احزاب در مدت بیست روز یا بیست و هفت روز در اطراف مدینه توقف میکردند روزها بکنار خندق می‌آمدند و تیر می‌انداختند و شبها شبیخون میزدند و حضرت رسول (ص) با جماعتی از اصحاب سوار میشد و آنان را رد مینمود روزی عمرو بن عبد ود سوار شد با جماعتی از سواران قریش مسلّح و مکمل شده بقصد مبارزه بیرون آمدند و گرد لشگرگاه برآمدند و ببنی عامر و بنی کنانه گفتند مشغول مبارزه شوید تا بر شما معلوم گردد که آنچه محمّد گفته دروغ است و چون آمدند کنار خندق گفتند اینکه مکر و کید از غیر عرب است آن وقت اسبان را بجولان درآوردند و از خندق با زحمت جستن دادند آن وقت امیر المؤمنین (ع) با چند نفر دیگر جلو راه آنان را گرفتند از میان ایشان عمرو اسب خود را بیرون تاخت و او در شجاعت بی نظیر بود که وی را با هزار سوار مقابل میکردند وقتی حضرت امیر (ع) در نبرد مقابل او آمد عمرو گفت تو کیستی فرمود من پسر ابو طالب هستم گفت ای علی برگرد

صفحه : ۲۰۵

نمی‌خواهم تو در دست من کشته شوی زیرا که من با پدرت دوستی داشتم علی (ع) گفت من میخواهم تو بدست من کشته گردی ولی من شنیده‌ام که تو گفته‌ای کسی نیست که از من دو چیز طلب کند مگر آنکه اجابت کنم و من از تو یک چیز میخواهم عمرو گفت آن چیست گفت اینکه بخدا و رسول او ایمان آری گفت مرا بآن احتیاجی نیست خواهش دوم را بگو فرمود اینکه پیاده شوی تا با هم جنگ کنیم گفت علی نمیخواهم بدست من کشته شوی امیر المؤمنین گفت از کجا که تو بدست من کشته نشوی عمرو غضب کرد و پیاده شد و یک دو نوبت بگرد هم گشتند عمرو پیش دستی نمود و شمشیری بر علی علیه السلام زد آن حضرت سپر بر سر کشید شمشیر از سپر گذشت و کلاه خود را پاره کرد سر مبارکش را زخم دار گردانید حضرت امیر (ع) در گوشه‌ای رفت که زخم را ببندد عمرو گمان کرد که حضرت شهید شده مبارز دیگر طلبید علی (ع) ثانیا آمد مقابل او و گفت تو کیستی گفت من همانم که اول بودم عمرو گفت من گمان نمیکردم کسی از ضربت من جان بدر برد علی (ع) فرمود دیگر نوبت من است گفت بیار تا چه داری علی علیه السلام بر او حمله کرد سپر بر سرکشید حضرت امیر (ع) ضربتی در ران او زد بزمین افتاد علی (ع) بسینه او

نشست و سر او را از بدن جدا نمود و بدست گرفت تا دو لشگر بدیدند.

بروایت زهری وقتی عمرو بن عبد ود اسب خود را از خندق بیرون زد حضرت رسول (ص) باصحاب فرمود کی است او را دفع کند علی (ع) برخاست فرمود ای علی بنشین اینکه عمرو است تا سه مرتبه کسی برنخاست مگر علی (ع) و اذن طلبید و وارد مبارزه گردید.

بروایتی حضرت رسول (ص) درع خود را باو پوشانید و شمشیر خود را بدست او داد و فرمود ای علی در جنگ تعجیل مکن امیدوارم ظفریابی و بر عمرو غالب گردی و در باره او دعا کرد پس از آنکه عمرو کشته گردید آنان که با وی بودند فرار کردند و نوفل بن ازرق که از رفقای او بود در خندق افتاد مسلمانها بروی سنگ میزدند حضرت امیر (ع) وارد خندق گردید و سرش را از بدنش جدا نمود وقتی علی علیه السلام فاتح

صفحه : ۲۰۶

شد و نزد پیغمبر اکرم برگشت حضرت در باره او دعا کردند و فرمودند ضربت علی بر عمرو إبن عبد ود بهتر از عبادت جن و انس بشمار میرود.

و در روایات آمده که پیغمبر اکرم از جنگ احزاب دلتنگ بود نعیم بن مسعود نزد او آمد و گفت یا رسول اللّه من بتو ایمان آوردم و از ترس قوم خود نتوانم بتو اظهار نمایم اکنون کاری بمن رجوع نما که از دست من برآید حضرت فرمود اگر در اینکه کار تدبیری داری بکن زیرا که اکثر کار جهاد و جنگ بخدعه تمام میشود نعیم نزد بنی قریظه رفت و بآنان گفت ای بنی قریظه شما مودت و نصیحت مرا در باره خود میدانید و دانسته‌اید که من در نصیحت متهم نیستم گفتند (لا و اللّه) که از تو تهمت دور است و نصیحت تو محض شفقت است گفت بدانید که قریش و غطفان که بجنگ محمّد (ص) آمدند و شما را از جای خود حرکت دادند و از منزلهای خود بیرون آوردند من عاقبت آن را نیک نمی‌بینم زیرا که اینان در اینجا غریبند و در اینکه شهر زنی و فرزندی و ملکی ندارند اگر نتوانند با محمّد (ص) مقاومت نمایند فرار میکنند و زنان و فرزندان و املاك شما اینجا است و میدانم طاقت جنگ با محمّد را ندارید شما کشته میگردید و زنان و فرزندان شما اسیر خواهند گردید و مالهای شما را بغارت میبرند و من چنین صلاح میدانم تا عهد و میثاق محکم از آنان نگیرید با آنها در اینکه عمل اتفاق نکنید گفتند خوب گفتی پس از آن نزد ابو سفیان و جماعت قریش آمد و گفت شما دوستی و نصیحت مرا دانسته‌اید و میدانید با محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یکی نیستم گفتند چنین است گفت امروز من سخنی شنیدم که از اسرار است اگر عهد می‌کنید که فاش نکنید بگویم پس از آنکه عهد کردند گفت یهودیها بجنگ محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمدند و شما را وادار نمودند که از منزلهای خود بیرون آئید حال پشیمان شده‌اند و بمحمد (ص) پیغام فرستاده‌اند که ما بر عهد تو‌ایم اگر از ما راضی شوی ما برای آن عهدی که با تو بسته‌ایم جماعتی از اشراف قریش و غطفان را بگیریم و نزد تو فرستیم تا همه را گردن زنی و محمّد (ص) باین رضا داده و هم عهد شده زنهار هوشیار

صفحه : ۲۰۷

باشید و تدبیر و اندیشه‌ای در کار خود بکنید که سر انجام کار شما را بد می‌بینم آنان از اینکه خبر بسیار پریشان شدند و کسی را نزد یهودیان فرستادند که ما تا کی اینجا بنشینیم اگر برای جنگ آمده‌ایم باید شروع نمود یهودیان گفتند فردا روز شنبه است و ما روز شنبه هیچ کار نمیکنیم و دیگر تا از شما وثیقه نگیریم مشغول جنگ نمیشویم مصلحت چنین است که از مردان خود چند نفر پیش ما فرستید تا آنان نزد ما وثیقه باشند و ایمن باشیم از اینکه شما فرار کنید و ما را در دست محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگذارید قریش و غطفان گفتند نعیم راست گفته جواب دادند ما بر شما اعتماد نداریم آنان گفتند ما نیز با شما دست یکی نداریم

آن وقت خلاف و نزاع بين آنها افتاد حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم روز دوشنبه و سه شنبه در مسجد براى فتح دعاء نمود روز چهار شنبه بين نماز ظهر و عصر اثر فتح ظاهر گرديد و حق تعالى باد سردى و سختى بر آنها فرستاد بطورى كه خيمه‌هاى آنها را ميدريد و طنابها را ميگسيخت و ديگهاى آنان را ميافكند و خاك و خاشاك در چشمهاى آنان مى‌انداخت و آتشهاى آنان را خاموش گردانيد و همه اسبها رم كردند مفسرين گويند اينكه باد صبا بود كه بر قوم عاد وزيد و آنان را هلاك نمود و چون اينكه حادثه را ديدند بسيار ترس در دل آنها پديد گرديد و فرشتگان در دل آنان ترس انداختند و چنان ترس آنها را گرفت كه بزرگ هر قومى بقوم خود ميگفت مرا نگاه داريد و طلحة إبن خويلد اسدى گفت محمّد (ص) با شما سحر كرده راه نجات طلبيد و بگريزيد ابو سفيان گفت اى جماعت قريش ما در اينجا بقصد توطن نيامده‌ايم اسبان و چهارپايان ما سقط شدند و بنو قريظه و بنو نظيره وعده‌اى كه بما داده بودند خلاف كردند پس برخواست و از شدت ترس بر شترى كه سوار شده بود عقال بپاى آن بسته بود هر قدر او را ميزد نميرفت نگاه كرد ديد پاى آن بسته است خلاصه ترس

در دل قشون افتاد و همه فرار نمودند و پراكنده شدند و رفتند.

هُنالِكَ ابتُلِيَ المُؤمِنُونَ وَ زُلزِلُوا زِلزالًا شَدِيداً اشاره به اينكه در اينجا مؤمنين در مورد آزمايش واقع گرديدند و چنان ترس و رعبى عارض آنان گرديد كه بشدت بدن آنها بلرزه افتاد لكن مؤمنين استقامت نمودند

صفحه : ۲۰۸

و خود را نباختند و تسليم امر حق گرديدند لكن منافقين و آنان كه در قلبشان مرض نفاق بود گفتند (ما وَعَدَنَا اللّهُ وَ رَسُولُهُ إِلّا غُرُوراً) چنين گمان كردند كه وعده فتح و فيروزى كه پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از طرف حق تعالى داده براى فريب دادن و اغوا گردانيدن آنان خواهد بود.

وَ إِذ قالَت طائِفَةٌ مِنهُم يا أَهلَ يَثرِبَ لا مُقامَ لَكُم فَارجِعُوا جماعتى از منافقين بانصار و اهل مدينه گفتند بمنزلهاى خود برگرديد شما تاب مقاومت با اينكه لشگر انبوه را نخواهيد داشت.

وَ يَستَأذِنُ فَرِيقٌ مِنهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنا عَورَةٌ جماعتى از منافقين يا آنهايى كه شايد منافق نبودند لكن در مقابل آن لشكر انبوه كفار طاقت استقامت نياوردند از رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم طلب اذن نمودند و گفتند خانه‌هاى ما خالى است اذن بده ما بخانه‌هاى خود برگرديم اينكه بود كه خداى تعالى بپيغمبرش خبر ميدهند كه:

وَ ما هِيَ بِعَورَةٍ إِن يُرِيدُونَ إِلّا فِراراً عورة در لغت بمعنى خلل است اى رسول گرامى اينان دروغ مى‌گويند در خانه‌هايشان خلل و خرابى نيست مقصود اينان فرار از جنگ است و در اينجا بود كه مؤمن كامل از غير كامل تميز داده شد.

وَ لَو دُخِلَت عَلَيهِم مِن أَقطارِها ثُمَّ سُئِلُوا الفِتنَةَ لَآتَوها وَ ما تَلَبَّثُوا بِها إِلّا يَسِيراً ظاهرا آيه راجع بآنكسانى است كه ببهانه اينكه در مدينه خانه‌هاى ما خراب است و حفاظى ندارد از پيغمبر اكرم اذن مى‌طلبيدند كه از جهاد فرار كنند آيه تذكر ميدهد كه اينان كسانى مى‌باشند كه اگر دشمن از اطراف مدينه براى غارت بر آنها هجوم آورند و از آنان تقاضا نمايند كه بكفر اوليشان برگردند اينها اجابت خواهند نمود در صورتى كه اندك زمانى بيشتر با آنها مكث نخواهند كرد.

صفحه : ۲۰۹

وَ لَقَد كانُوا عاهَدُوا اللّهَ مِن قَبلُ لا يُوَلُّونَ الأَدبارَ كسانى كه ببهانه جويى از جهاد ميخواهند فرار كنند آنهايى خواهند بود كه در موقع بيعت با رسول اللّه (ص) از آنها عهد و ميثاق گرفته شد كه پشت بجنگ نكنند و آنان عهد خدا را شكستند و خواهند پشت بجنگ كنند.

وَ کانَ عَهدُ اللّهِ مَسؤُلًا مسلّم و محقّق است که در قیامت در دیوان عدل الهی که موقع پرسش از اعمال خواهد بود از آن عهدی که با خدا در موقع بیعت بسته بودند جدّا سؤال میشود و اینان برای شکستن عهد معذّب خواهند گردید.

قُل لَن یَنفَعَکُمُ الفِرارُ إِن فَرَرتُم مِنَ المَوتِ أَوِ القَتلِ وَ إِذاً لا تُمَتَّعُونَ إِلّا قَلِیلًا خطاب برسولش نموده ای محمّد (ص) باینها بگو شما از خوف مرگ یا کشته شدن از جنگ فرار میکنید و گمان میکنید بفرار نمودن جان خود را حفظ نموده‌اید بدانید که عمر دنیا کوتاهست بر فرضی که باقی بمانید یک مدت کمی حیات دارید پس از آن خواهید مرد و بعذاب سخت مخالفت عهدی که با خدا بسته‌اید همیشه معذّب خواهید بود در صورتی که شخص عاقل هرگز ضرر بسیار را در مقابل نفع یسیر قبول نخواهد نمود.

صفحه : ۲۱۰

[سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۱۷ تا ۲۵]

اشاره

قُل مَن ذَا الَّذِی یَعصِمُکُم مِنَ اللّهِ إِن أَرادَ بِکُم سُوءاً أَو أَرادَ بِکُم رَحمَةً وَ لا یَجِدُونَ لَهُم مِن دُونِ اللّهِ وَلِیًّا وَ لا نَصِیراً (۱۷) قَد یَعلَمُ اللّهُ المُعَوِّقِینَ مِنکُم وَ القائِلِینَ لِإِخوانِهِم هَلُمَّ إِلَینا وَ لا یَأتُونَ البَأسَ إِلاّ قَلِیلاً (۱۸) أَشِحَّةً عَلَیکُم فَإِذا جاءَ الخَوفُ رَأَیتَهُم یَنظُرُونَ إِلَیکَ تَدُورُ أَعیُنُهُم کَالَّذِی یُغشی عَلَیهِ مِنَ المَوتِ فَإِذا ذَهَبَ الخَوفُ سَلَقُوکُم بِأَلسِنَةٍ حِدادٍ أَشِحَّةً عَلَی الخَیرِ أُولئِکَ لَم یُؤمِنُوا فَأَحبَطَ اللّهُ أَعمالَهُم وَ کانَ ذلِکَ عَلَی اللّهِ یَسِیراً (۱۹) یَحسَبُونَ الأَحزابَ لَم یَذهَبُوا وَ إِن یَأتِ الأَحزابُ یَوَدُّوا لَو أَنَّهُم بادُونَ فِی الأَعرابِ یَسئَلُونَ عَن أَنبائِکُم وَ لَو کانُوا فِیکُم ما قاتَلُوا إِلاّ قَلِیلاً (۲۰) لَقَد کانَ لَکُم فِی رَسُولِ اللّهِ أُسوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَن کانَ یَرجُوا اللّهَ وَ الیَومَ الآخِرَ وَ ذَکَرَ اللّهَ کَثِیراً (۲۱)

وَ لَمّا رَأَ المُؤمِنُونَ الأَحزابَ قالُوا هذا ما وَعَدَنَا اللّهُ وَ رَسُولُهُ وَ صَدَقَ اللّهُ وَ رَسُولُهُ وَ ما زادَهُم إِلاّ إِیماناً وَ تَسلِیماً (۲۲) مِنَ المُؤمِنِینَ رِجالٌ صَدَقُوا ما عاهَدُوا اللّهَ عَلَیهِ فَمِنهُم مَن قَضی نَحبَهُ وَ مِنهُم مَن یَنتَظِرُ وَ ما بَدَّلُوا تَبدِیلاً (۲۳) لِیَجزِیَ اللّهُ الصّادِقِینَ بِصِدقِهِم وَ یُعَذِّبَ المُنافِقِینَ إِن شاءَ أَو یَتُوبَ عَلَیهِم إِنَّ اللّهَ کانَ غَفُوراً رَحِیماً (۲۴) وَ رَدَّ اللّهُ الَّذِینَ کَفَرُوا بِغَیظِهِم لَم یَنالُوا خَیراً وَ کَفَی اللّهُ المُؤمِنِینَ القِتالَ وَ کانَ اللّهُ قَوِیًّا عَزِیزاً (۲۵)

صفحه : ۲۱۱

ترجمه قسمتی از آیات سوره الاحزاب

ای محمّد (ص) باین مردم بگو کی است که بتواند شما را از خدا نگاه دارد اگر اراده سویی بشما داشته باشد یا اراده کند بخششی که بشما عنایت نماید و شما بغیر از خدا نه دوستی دارید و نه یاری‌کننده‌ای خواهید داشت (۱۷)

حقیقهٔ خدا میداند آنهایی را که شما را (از جنگ باز میدارند) و کسانی را که ببرادران خود گویند بیائید بسوی ما (و منافقین بجنگ) نمی‌آیند مگر اندکی (۱۸)

در حالی که بر شما بخل ورزند و چون آنان را ترس از دشمن فرا گرفت (آن وقت) تو آنها را چنین بینی که چشمهای آنان دور میزند مانند کسی که مرگ آن را فرا گرفته و وقتی خوف و ترس آنها تمام گردید شما را بزبانهای تند برنجانند در حالی که (در غنیمت) گرفتن حریصند و (در انفاق نمودن) بخیلند و چون اینان (منافقند) و ایمان نیاورده‌اند خداوند اعمال آنان را حبط میکند و

حبط (و بى اثر گردانيدن اعمال) بر خدا آسان است (۱۹)

(منافقين) گمان ميكننـد كه لشگر كفّار نرفته‌انـد و اگر لشگر كفّار بار ديگر بياينـد آنها دوست دارنـد كه در ميان عربها در صـحرا نشـينند و از خبرها و اسـرار شـما تفتيش كنند و اگر اينان در ظاهر با شـما مؤمنين باشند داخل در جنگ نميگردند مگر كمى از آنها (۲۰)

محقّقا مر شما را در كار پيغمبر اقتداى پسنديده است براى كسى كه اميد بثواب خدا و روز جزا دارد و ياد خدا بسيار كند (۲۱)

و چون مؤمنين لشـگرهاى كفّار را ديدنـد گفتنـد اينكه آنست كه خدا و رسولش بما وعده داده‌اند و خدا و رسولش راست گفتند و براى مؤمنين زياد نميگردد مگر ايمان و تسليم گرديدن امر خدا (۲۲)

از مؤمنين مردانى هسـتند كه راست آوردند (و عمل نمودند) بآنچه با خدا عهد بسـتند و بعضى از آنها كسى است كه بعهد خود وفا نمود و كشته شد و بعضى از آنها كسى است كه انتظار ميكشد (شهيد گردد) و اينكه مؤمنين عهد با خدا را تبديل ننمودند

البته خـدا پـاداش ميدهـد راست گويان را بسـبب راستى و درستى آنان و اگر بخواهـد منافقين را عـذاب ميكنـد يا توبه آنها را قبول ميكند اگر توبه كردند بدرستى و حقيقت كه خدا پذيرنده توبه و مهربان است (۲۴)

و برگردانيد خدا كفّار احزاب را

صفحه : ۲۱۲

با غيظ و غضب آنها از اينكه فاتح نشدند بر مسـلمانان و غنيمتى نبردند و كفايت كرد خدا مؤمنين را از جنگ كردن با كفّار بارسال باد سخت و ملائكه را بر فرار دادن كفار و خداوند قوى و غالب است (۲۵).

توضيح آيات

قُـل مَن ذَا الَّذِى يَعصِـمُكُم مِنَ‌اللّهِ إِن أَرادَ بِكُم سُوءاً أَو أَرادَ بِكُم رَحمَـهً تـا آخر ذات متعال در اينكه آيات و آيات بالا در مقام بيان بعضى اوصاف نكوهيده منافقين و اوصاف حسنه مؤمنين برآمده كه منافقين وقتى در مورد آزمايش در مى آيند و لشگر كفار از بالا و پائين آنان را احاطه نمودند جماعتى از منافقين كه بظاهر ايمان آورده و قلبشان از ايمان تهى بوده آنان را بصـفاتى معرفى مينمايند اينكه است كه فرموده در آن وقت آنهايى كه مبتلا بمرض نفاق بودند بصفات و آثارى شناخته شدند.

۱- گفتند آن وعده‌هايى كه رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بما ميدهد كه فتح و فيروزى نصيب ما ميگردد جز فريب و اغوا كردن ما چيز ديگرى نخواهد بود.

۲- جمـاعتى از آنـان گفتنـد اى اهـل مـدينه برگرديـد بمنزلهاى خود و بهانه جويى ميكردنـد كه خانه‌هاى ما ويران است و از رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم اذن مى‌طلبيدند كه از جنگ فرار كنند.

۳- منـافقين چنين بودنـد كه اگر كفـار بر آنهـا وارد ميشدنـد بـا آنها همـدست ميگرديدنـد اينكه است كه خـداى تعالى به پيمبر امر فرموده كه باينان بگو اگر خـدا بخواهـد بشـما ضـرر رسانـد يا رحمت بفرسـتد كى توانـد جلوگير آن گردد و غير از خـدا نه دوستى داريد و نه يار و ياورى خواهيد داشت.

۴- (قَد يَعلَمُ‌اللّهُ‌المُعَوِّقِينَ‌مِنكُم وَ القائِلِينَ‌لِإِخوانِهِم هَلُمَّ إِلَينا).

ديگر از اوصاف نكوهيده منافقين چنين بود كه مؤمنين را از جهاد باز ميداشتند

صفحه : ۲۱۳

و بسوی خود می‌کشیدند و از منافقین کسی داخل جنگ احزاب نمیشد مگر اندکی.

۵- از اوصاف منافقین اینکه بود که (أَشِحَّةً عَلَيكُم) بخل میورزیدند و بآنها انفاق نمیکردند و دیگر از حالات آنان چنین بود که فَإِذا جاءَ الخَوفُ رَأَيتَهُم يَنظُرُونَ إِلَيكَ تَدُورُ أَعيُنُهُم كَالَّذِي يُغشى عَلَيهِ مِنَ المَوتِ چون منافقین ایمان واقعی نداشتند وقتی آن قشون انبوه کفار را میدیدند گویا چشمهای آنها میخواست از کاسه سر بیرون آید یا مثل آدم محتضری بودند که چشمش پوشیده میگردد اشاره به اینکه مبهوت میگردیدند.

۶- نیز از اوصاف خبیثه منافقین اینکه بود که وقتی ترس آنان برطرف میگردید بزبانهای تند مؤمنین را میرنجانیدند و بر امر خیر و انفاق بمؤمنین بخل میورزیدند و در غنیمت گرفتن حریص بودند و در انفاق نمودن بخیل.

۷- (أُولئِكَ لَم يُؤمِنُوا) منافقین حقیقهٔ ایمان نیاورده بودند و چون هیچ عملی بدون ایمان قبول نخواهد شد اینکه است که خدا اعمال آنان را حبط میکند یعنی بی اثر میگرداند.

۸- منافقین گمان میکردند که قشون کفار (لَم يَذهَبُوا) لکن اینان چنین بودند که اگر قشون احزاب بار دیگر بیایند با آنها همدست گردیده و اسرار شما مؤمنین را بآنها خبر دهند.

۹- منافقین کسانی خواهند بود که با مؤمنین داخل در جنگ نمیگردند مگر کمی از آنها (که بطمع غنیمت) داخل میگردند اینها بعضی از اوصاف رذیله منافقین بود که در اینکه چند آیه تذکر میدهد.

لَقَد كانَ لَكُم فِي رَسُولِ اللّهِ أُسوَةٌ حَسَنَةٌ اول مؤمنین را ارشاد می‌نماید بخصلتها و اوصاف نیکی که در رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم به نحو اتم موجود است که شما مؤمنین بایستی اقتداء و پیروی از آن حضرت بنمائید و باین وسیله خود را بحضرتش نزدیک گردانید.

صفحه : ۲۱۴

لِمَن كانَ يَرجُوا اللّهَ وَ اليَومَ الآخِرَ وَ ذَكَرَ اللّهَ كَثِيراً اگر شما مؤمنین برحمت و فضل الهی امیدوارید و معتقد بروز جزاء یعنی روز قیامت میباشید و خود را از مؤمنین میدانید باید صفت نیک رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را ببینید و پیرو نبی اکرم (ص) باشید و در امر جهاد و باقی اوامر و نواهی و دستورات آن سر اطاعت و فرمان برداری فرود آورید و نیز بایستی یاد خدا بسیار نمائید شاید مقصود از ذکر کثیر توجه دائمی بحق تعالی و انوار قدس او باشد.

وَ لَمّا رَأَ المُؤمِنُونَ الأَحزابَ قالُوا هذا ما وَعَدَنَا اللّهُ وَ رَسُولُهُ پس از آنکه در آیات بالا صفات نکوهیده منافقین را تذکر میدهد بعضی از فضائل و مناقب مؤمنین را نیز یاد آوری مینماید تا مؤمن از منافق تمیز داده شود.

۱- از صفات مؤمنین چنین بود که وقتی منافقین لشگر انبوه کفار را دیدند گفتند وعده‌های پیمبر اکرم دروغ است و میخواهد ما را اغوا نماید در مقابل آنان مؤمنین وقتی آن لشگر کذایی را دیدند ابدا ذره‌ای سستی بر آنها طاری نگردید بلکه بر ایمانشان افزوده گردید و گفتند اینکه همان است که خدا و پیمبرش قبلا بما خبر دادند و برایمان ثابت قدم ماندند.

۲- مؤمنین گفتند (صَدَقَ اللّهُ وَ رَسُولُهُ) خدا و رسولش راست و درست گفتند که بما وعده چنین روزی را داده بودند و ما قول خدا و رسولش را تصدیق مینمائیم.

۳- وَ ما زادَهُم إِلّا إِيماناً وَ تَسلِيماً و در آن وهله با آن لشگر کذایی که اطراف مسلمانها را احاطه نموده بودند چیزی از شک و ریب یا خیال فاسدی در دل مؤمنین خطور ننمود مگر ایمان و تسلیم گردیدن امر حق تعالی و آنان (کبنیان مرصوص) مثل کوه پا برجا ذره‌ای تکان نخوردند.

مِنَ المُؤمِنِينَ رِجالٌ صَدَقُوا ما عاهَدُوا اللّهَ عَلَيهِ فَمِنهُم مَن قَضى نَحبَهُ ۴- بروایت إبن عباس مقصود از مردانی که بعهد خود که با

رسول اللّه بسته بودند عمل نمودند و ثابت بودند تا کشته و شهید گردیدند حمزهٔ بن عبد المطلب بود

صفحه : ۲۱۵

و کسانی که با او بودند و انس و یاران او.

وَ مِنهُم مَن يَنتَظِرُ وَ ما بَدَّلُوا تَبدِيلًا بعضـی از مجاهدین بنا بر عهدی که بسـته بودند شـهید گردیده و بعض دیگر منتظر شـهادتند یعنی خود را برای شـهادت آمـاده کرده‌انـد که در موقع جهاد ثابت قـدم باشـند که یا کشـته شونـد یا بر دشـمن ظفر یابنـد و هیـچ یک از مجاهـدین فی اللّه عهـد خود را تبـدیل نمیدهنـد از حضـرت امیر (ع) چنین روایت شـده که فرموده (و اللّه من منتظر شـهادت بودم و اینکه آیه در بـاره مـا فرود آمـده) لِيَجزِيَ اللّهُ الصّادِقِينَ بِصِدقِهِم وَ يُعَذِّبَ المُنافِقِينَ إِن شاءَ أَو يَتُوبَ عَلَيهِم (لام ليجزى) برای تعلیل است یعنی خدای تعالی مؤمنین را مبتلی بجهاد و و خونریزی میگرداند برای اینکه راستگو از دروغگو، مؤمن از منافق تمیز داده شود چنـانچه در آیـات بالاـ فرموده (هُنالِكَ ابتُلِيَ المُؤمِنُونَ) تا اینکه بکسانی که بعهـد خود وفاء کردنـد و در امر جهاد اسـتقامت نمودند بآنان جزاء و پاداش نیکو دهد و منافقین را نیز در اثر نفاقشان مجازات نماید.

و در اینجا مجازات منافقین را موکول بمشیت نموده که اگر خـدا خواست آنها را عذاب مینماید و اگر حکمت اقتضاء نمود آنها را می‌بخشد و توبه آنان را می‌پذیرد و عذاب را از آنها رفع مینماید یعنی اگر توبه کردند.

إِنَّ اللّهَ كانَ غَفُوراً رَحِيماً ظاهرا اینکه آیه اشاره باین دارد که منافقین هم نباید از کرم حق تعالی مأیوس باشـند زیرا ممکن است آنها نیز از نفاقشـان برگشت نماینـد و بـا مؤمنین همراه گردنـد وَ رَدَّ اللّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيظِهِم لَم يَنالُوا خَيراً پس از آنکه قشون کفار از باد صبا و ملائکه و کشـته شـدن عمرو إبن عبـد ود بـدست علی بن ابی طالب (ع) منهزم گردیدنـد و با غیظ و غضب فرار کردنـد که نه فاتح شدند و نه غنیمت بردند آن وقت بحال غضب برگشتند.

صفحه : ۲۱۶

وَ كَفَى اللّهُ المُؤمِنِينَ القِتالَ وَ كانَ اللّهُ قَوِيًّا عَزِيزاً قوله تعـالی (وَ هُوَ القاهِرُ فَوقَ عِبادِهِ) قوت و قـدرت و عظمت الهی غـالب و همه ممکنات ذلیل و تحت اختیار خداوندی او میباشـند هر کس را خواهد قوی و عزیز میگرداند و هر کس را خواهد ذلیل و همه مقهور اراده او خواهند بود.

در قرائت عبد اللّه بن عباس و عبد اللّه بن مسعود چنین است که (و كفى اللّه المؤمنين القتال بعلى بن ابى طالب). منهج الصادقين

صفحه : ۲۱۷

[سوره الأحزاب (۳۳): آيات ۲۶ تا ۳۴]

اشاره

وَ أَنزَلَ الَّذِينَ ظاهَرُوهُم مِن أَهلِ الكِتابِ مِن صَياصِيهِم وَ قَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعبَ فَرِيقاً تَقتُلُونَ وَ تَأسِرُونَ فَرِيقاً (۲۶) وَ أَورَثَكُم أَرضَهُم وَ دِيارَهُم وَ أَموالَهُم وَ أَرضاً لَم تَطَؤُها وَ كانَ اللّهُ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيراً (۲۷) يا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُل لِأَزواجِكَ إِن كُنتُنَّ تُرِدنَ الحَياةَ الدُّنيا وَ زِينَتَها فَتَعالَينَ أُمَتِّعكُنَّ وَ أُسَرِّحكُنَّ سَراحاً جَمِيلاً (۲۸) وَ إِن كُنتُنَّ تُرِدنَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ الدّارَ الآخِرَةَ فَإِنَّ اللّهَ أَعَدَّ لِلمُحسِناتِ مِنكُنَّ أَجراً عَظِيماً (۲۹) يا نِساءَ النَّبِيِّ مَن يَأتِ مِنكُنَّ بِفاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ يُضاعَف لَهَا العَذابُ ضِعفَينِ وَ كانَ ذلِكَ عَلَى اللّهِ يَسِيراً (۳۰)

وَ مَن یَقنُت مِنکَنَّ لِلّهِ وَ رَسُولِهِ وَ تَعمَل صالِحاً نُؤتِها أَجرَها مَرَّتَینِ وَ أَعتَدنا لَها رِزقاً کَرِیماً (۳۱) یا نِساءَ النَّبِیِّ لَستُنَّ کَأَحَدٍ مِنَ النِّساءِ إِنِ اتَّقَیتُنَّ فَلا تَخضَعنَ بِالقَولِ فَیَطمَعَ الَّذِی فِی قَلبِهِ مَرَضٌ وَ قُلنَ قَولاً مَعرُوفاً (۳۲) وَ قَرنَ فِی بُیُوتِکُنَّ وَ لا تَبَرَّجنَ تَبَرُّجَ الجاهِلِیَّةِ الأُولی وَ أَقِمنَ الصَّلاةَ وَ آتِینَ الزَّکاةَ وَ أَطِعنَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ إِنَّما یُرِیدُ اللّهُ لِیُذهِبَ عَنکُمُ الرِّجسَ أَهلَ البَیتِ وَ یُطَهِّرَکُم تَطهِیراً (۳۳) وَ اذکُرنَ ما یُتلی فِی بُیُوتِکُنَّ مِن آیاتِ اللّهِ وَ الحِکمَةِ إِنَّ اللّهَ کانَ لَطِیفاً خَبِیراً (۳۴)

صفحه : ۲۱۸

(ترجمه)

خدای تعالی از اهل کتاب جماعتی را از قلعه‌هایشان فرود آورد که آنان با کفّار پشتیبانی کردند و در دل آنها ترس انداخت و (مؤمنین) جماعتی از آنها را کشتند و جماعتی را اسیر نمودند (۲۶)

(و خداوند) زمین و خانه‌ها و مالهای آنها را بشما مؤمنین ارث داد و نیز زمین که شما گام بر آن ننهاده بودید (بشما ارث داد) و خداوند بر هر چیزی توانا است (۲۷)

ای نبی اکرم (ص) بزنهای خودت بگو اگر مراد و مقصد شما زندگانی دنیا و زینت آنست پس بیائید تا شما را بهره‌مند گردانیده رها کنم و طلاق دهم طلاق نیکو (یعنی شما را رضا کنم و رها گردانم) (۲۸)

و اگر مراد شما خدا و رسول و خانه آخرت است خداوند برای نیکوکاران شما اجر و پاداش بزرگ مهیّا نموده (۲۹)

ای زنهای رسول از شما کسی که کار زشت ظاهری از وی بروز نماید عذاب او بدو برابر زیاد میگردد و چنین کاری برای خدا آسان است (۳۰)

و از شما (زنهای نبی) کسی که خدا و رسولش را اطاعت نماید و اعمال وی نیکو باشد اجر و پاداش وی دو برابر میگردد و برای آنان روزی نیکو آماده گردانیده‌ایم (۳۱)

ای زنهای رسول شما مثل یکی از زنهای (مسلمین) نمیباشید اگر پرهیزکاری کنید پس نباید در موقع سخن گفتن (با مردان) نرم و نازک سخن بگوئید تا اینکه کسی که در قلبش مرض است در شما طمع نماید و گفتار پسندیده بگوئید (۳۲)

(ای زنهای رسول) در خانه‌های خود بنشینید و زینت خود را ظاهر ننمائید و بروش زمان جاهلیت از خانه بیرون نیائید و نماز را بپای دارید و زکاة بدهید و خدا و رسول را اطاعت نمائید جز اینکه نیست که خدا میخواهد ای اهل بیت که خباثت و پلیدی را از شما خانواده پیمبر ببرد و شما را از هر خباثتی پاک گرداند

و در خانه‌های خود از آیات و حکمت آنچه بر شما خوانده میشود متذکر گردید بدرستی که خدا لطف کننده (و بر اعمال شما آگاهست) (۳۴).

صفحه : ۲۱۹

توضیح آیات

وَ أَنزَلَ الَّذِینَ ظاهَرُوهُم مِن أَهلِ الکِتابِ مِن صَیاصِیهِم (الصیصة، ما تحصن به) و آن حصار و قلعه‌ای را گویند که در آن شخص از شرّ خارج محفوظ گردد.

اینکه آیات راجع ببنی قریظه است که اینان قبلا با رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم عهد بسته بودند که با کفّار همدست نشوند و در جنگ احزاب عهد خود را شکستند و با کفّار قریش متّحد گشته و بجنگ رسول اللّه (ص) قیام نمودند و پس از آنکه احزاب متفرّق گردیدند بنی قریظه رفتند در قلعه‌های خود «وَ قَذَفَ فِی قُلُوبِهِمُ الرُّعبَ» در حالی که ترس و خوف آنان را فرا گرفته بود «فَرِیقاً تَقتُلُونَ وَ تَأسِرُونَ فَرِیقاً» مسلمانها بحکم خدا و رسول آنها را محاصره نموده و جماعتی از آنان را کشتند و جماعتی را اسیر نمودند.

حکایت بنی قریظه بطوری که در روایات رسیده چنین است که صبح روزی که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از جنگ خندق بمدینه برگشته بودند جبرئیل فرود آمد و گفت یا رسول اللّه (ص) ملائکه اسلحه خود را برنداشته‌اند و خدا تو را امر مینماید که بروی بجنگ بنی قریظه حضرت رسول (ص) باصحاب اعلام فرمود که بحکم خدا باید نماز عصر را نکنید مگر در بنی قریظه، بروایتی بیرق بدست علی علیه السلام داد و او را پیشرو لشگر گردانید و خود با اصحاب در عقب رفتند تا نزدیک قلعه آنها رسیدند و ملائکه ترس و خوف را در دل بنی قریظه انداختند و اصحاب بعد از نماز عشاء بآن جا رسیدند حضرت رسول (ص) بر سر چاهی از چاههای بنی قریظه با اصحاب فرود آمدند، بروایتی ده روز و بروایت دیگر بیست روز و بروایت صحیح بیست و پنج روز در آنجا توقّف نمودند پس از آنکه آنان از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم درخواست عفو و گذشت نمودند حضرت سعد بن معاذ را که یکی از اهل آنها بود بین آنها حکم قرارداد و آنان بحکم او راضی شدند و بعضی از آنها در همه راه باو میگفتند که رسول اللّه (ص) تو را

صفحه : ۲۲۰

حاکم گردانیده باینها احسان کن سعد گفت من کسی نیستم که برای ملامت کنندگان طرف حکم خدا را نگیرم، سعد ببنی قریظه گفت خدا و رسولش مرا حکم قرار داده‌اند که راجع بشما حکم نمایم شما چه نظر دارید گفتند ما بحکم و داوری تو راضی میباشیم، سعد بن معاذ حکم نمود که مردان آنها را بکشند و زنهای آنها را اسیر نمایند و مالهای آنها را بین مسلمانها قسمت نمایند رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود (اللّه اکبر لقد حکمت فیهم بحکم اللّه من فوق العرش)«۱».

وَ أَورَثَکُم أَرضَهُم وَ دِیارَهُم وَ أَموالَهُم وَ أَرضاً لَم تَطَؤُها پس از کشته شدن بنی قریظه زمین و منزل آنان را مؤمنین بارث بردند و نیز مسلمانها بارث بردند زمینی را که هنوز پا در آن ننهاده بودند.

بقول بعضی مقصود از زمینی که پا در آن ننهاده بودند زمین خیبر است و بقولی زمین مکّه یا فارس و روم و بقول دیگر مقصود زمینی است که بتاخت و تاز در آن پا ننهاده بودند، عکرمه گفته مقصود هر زمینی است که تا قیامت بحوزه اسلام درآید وَ کانَ اللّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیراً خداوند بر همه چیزها قادر و توانا است بهر کس خواهد عزّت میدهد و بهر کس خواهد ذلّت میدهد (وَ لِلّهِ العِزَّةُ وَ لِرَسُولِهِ وَ لِلمُؤمِنِینَ) اوّلا- و بالذات عزّت و بزرگی و کبریایی مخصوص بخدا است پس از آن برسولش داده که صفیر و نماینده او است در زمین پس از آن بمؤمنین کرامت نموده زیرا که مطیع و فرمان بردار امر خدا گردیده‌اند.

یا أَیُّهَا النَّبِیُّ قُل لِأَزواجِکَ إِن کُنتُنَّ تُرِدنَ الحَیاةَ الدُّنیا وَ زِینَتَها اینکه آیات چنین ارائه میدهد که حضرت از زنهای خود و ایراد آنان بسیار زجر میکشید بطوری که گویند در سال نهم هجرت قسم یاد نمود که یک ماه با آنان

---

(۱) بزرگ است خدا ای سعد تو بین آنها حکم کردی بآنچه خدای تعالی از بالای عرش حکم نموده بود

صفحه : ۲۲۱

متارکه نمايد زيرا که زيادتر از حق خود از حضرت مطالبه مينمودند و چون حضرت تمکن ظاهری نداشت که بدلخواه آنها عمل نمايد اينکه بود که آنها را مخيّر نمود بين طلاق گرفتن و رها شدن يا بقناعت زيستن.

گويند ام السلمه از او بردی خواست، ميمونه حلّه، زينب بنت جحش برد يمنی، امّ حبيبه جامه عالی، حفصه جامه مصری، جويريه چادر، سوده گليم، و در آن وقت حضرت نه زن داشت: عايشه، حفصه، امّ حبيبه بنت ابی سفيان، سوده دختر زمعه، امّ سلمه دختر ابی اميّه اينکه پنج نفر از قريش بودند، صفيّه دختر حیّ خيبريّه، ميمونه دختر حرث هلاليّه، زينب دختر جحش اسديّه، جويريه دختر حرث اينکه چهار نفر از غير قريش بودند.

و چون زنها حضرتش را اذيّت مينمودند بامر خدا از بين آنها بيرون رفت و تا يک ماه در غرفه مسجد که خزينه او بود منزل گرفت پس از آن اينکه آيه فرود آمد (يا أَيُّهَا النَّبِیُّ قُل لِأَزواجِکَ) تا آخر اينکه بود که آنان را جمع نمود و اينکه آيات را بر آنان خواند و آنان را مخيّر گردانيد بين طلاق و قناعت که اگر زينت و متاع دنيا خواهيد حاضر گرديد برای طلاق گرفتن و اگر خدا و رسول و خانه آخرت خواهيد فَإِنَّ اللّهَ أَعَدَّ لِلمُحسِناتِ مِنکُنَّ أَجراً عَظِيماً خدا برای نيکوکاران شما اجر بزرگ مهيّا نموده.

(من) در (منکنّ) برای تبيين است نه تبعيض زيرا که تمام زنها شقّ دوّم را اختيار کردند که خدا و رسول و خانه آخرت باشد.

چگونه ممکن بود طلاق گرفتن را اختيار کنند زيرا همان شرافتی که زوجيّت با پيغمبر صلّی اللّه عليه و آله و سلّم که سلطان دنيا و آخرت بود داشتند برای آنان کافی بود.

يا نِساءَ النَّبِیِّ مَن يَأتِ مِنکُنَّ بِفاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ يُضاعَف لَهَا العَذابُ ضِعفَينِ اول خطاب بخود رسول اللّه (ص) بود (يا أَيُّهَا النَّبِیُّ) در اينکه آيه خطاب بخود ازواج است و آنان را تهديد مينمايد که هر گاه بعضی از شما کار زشتی که در خور مقام شما نباشد از وی صادر گرديد عذاب شما چون منسوب بپيغمبريد دو برابر عذاب

صفحه : ۲۲۲

ديگران خواهد بود.

وَ کانَ ذلِکَ عَلَی اللّهِ يَسِيراً اشاره به اينکه گمان نکنيد چون زن پيمبر و هم خوابه او هستيد شما از عذاب مصون مياشيد چنين نخواهد بود همانطوری که برای نيکوکاران شما اجر بزرگ دو برابر آماده شده برای بدکاران و گناهکاران از شما نيز عذاب مضاعف ميگردد وَ مَن يَقنُت مِنکُنَّ لِلّهِ وَ رَسُولِهِ وَ تَعمَل صالِحاً نُؤتِها أَجرَها مَرَّتَينِ وَ أَعتَدنا لَها رِزقاً کَرِيماً و در مقابل آن کسی از شما که مطيع خدا و رسول گردد و عمل نيکو نمايد دو برابر بوی اجر داده ميشود و برای وی روزی با احترام مهيّا است.

معلوم است ثواب و عقاب هر کسی بسته بدرجه و مقام وی است چنانچه بعضی از پيمبران برای ترک اولی در مقام مؤاخذه واقع ميگرديدند، و نيز بسيار فرق است بين عمل شخص عالم عاقل و آدم نادان کم عقل، خلاصه هر کس مقامش بلندتر اجر و پاداش بر اعمال خوب و عذاب و سخط بر اعمال بد وی زيادتر خواهد بود.

يا نِساءَ النَّبِیِّ لَستُنَّ کَأَحَدٍ مِنَ النِّساءِ تا آخر در اينکه آيات زنان پيمبر اکرم صلّی اللّه عليه و آله و سلّم مأمور بچند حکم گرديده‌اند و اگرچه اينکه آيات و احکام را ظاهرا مخصوص بزنهای نبیّ اکرم (ص) گردانيده لکن شايد شامل زنان امّت رسول (ص) نيز بشود زيرا که حکمت در همه يکی است منتهی الامر در زنان رسول صلّی اللّه عليه و آله و سلّم مهم‌تر است.

۱- ای زنان پيمبر اگر شما با تقوی مياشيد در سخن گفتن با مردان چنين نرم و نازک سخن نگوئيد زيرا آنهايی که مبتلا بمرض اخلاقی مياشند چون زن رسوليد ممکن است در شما طمع نمايند و خيال فاسدی در باره شما بنمايند بلکه بطور معمول و متعارف با آنها گفتگو نمائيد.

۲- ای زنان پيمبر در خانه‌های خود بنشينيد و زينت خود را ظاهر ننمائيد

صفحه : ۲۲۳

آن طوری که در زمان جاهلیت قبل از بعثت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم زنان چنین بودند که زینت نموده و جلوه گری مینمودند و مثل حیوانات مردان و زنان با هم مخلوط بودند مثل زنهای امروزی که گویا روش زمان جاهلیت را پیش گرفته‌اند و قوانین اسلام را بکلّی فراموش کرده‌اند و نمیدانم عایشه که او را امّ المؤمنین می‌نامند چگونه اینکه حکم صریح قرآن را که مأمور گردیده بود در خانه بنشیند و مثل زمان جاهلیت که زنها با مردها بجنگ میرفتند و داوری مینمودند فراموش کرده و در جنگ جمل بجنگ حجّت خدا و امام وقت بیرون رفته ببهانه خون خواهی عثمان با علی علیه السلام طرف گردید و حق حرمت پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و حکم قرآن را نگاه نداشته با اینکه حال جماعت اهل سنت وی را امّ المؤمنین و بهترین زنهای پیمبر میدانند.

۳- ای زنان رسول نماز را بپای دارید همان طوری که بشما دستور داده شده است ۴- زکاۀ مال خود را بدهید.

۵- فرمان برداری بنمائید خدا و رسول او را.

إِنَّما يُرِيدُ اللّهُ لِيُذهِبَ عَنكُمُ الرِّجسَ أَهلَ البَيتِ وَ يُطَهِّرَكُم تَطهِيراً برای توضیح آیه مختصری از تفسیر مجمع البیان طبرسی رحمه اللّه را ترجمه مینمایم، چنین گوید: إبن عباس گفته رجس عمل شیطان است و شامل میگردد آنچه را که در آن رضای خدا نباشد، و الف و لام (البیت) برای عهد است و مقصود از بیت خانه نبوّت و رسالت است و آنچه را که شخص ملتجی بآن میگردد عرب آن را بیت نامند اینکه است که انساب را بیوت نامند.

بقولی مقصود از بیت (بیت الحرام) است و اهل آن بطور اطلاق اشخاص با تقوی میباشند بدلیل اینکه دوستان خدا منحصر باهل تقوایند.

و بقول دیگر مقصود از بیت (مسجد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) و اهل او کسانی میباشند که در آنجا مکان دارند و از آنجا بیرون نشدند و درب خانه‌شان از مسجد سدّ نگردید و تمام امّت متّفقند که مقصود از اهل بیت در آیه اهل بیت رسولند.

صفحه : ۲۲۴

بقول عکرمه آنان زنهای پیمبرند زیرا که اول و آخر آیه در باره آنها فرود آمده. ابو سعید خدری، انس بن مالک، واثلهٔ بن اسقع و عایشه و امّ سلمه تماما گفته‌اند آیه مختص است (برسول اللّه و علی و فاطمه و حسن و حسین صلوات اللّه علیهم) ابو حمزه ثمالی در تفسیر خود از شهر بن حوشب و او از امّ سلمه چنین نقل میکند فاطمه برای پدرش حریره‌ای آورد حضرت باو فرمود شوهر و دو فرزندان خود را حاضر گردان که از اینکه طعام بخورند وقتی آنها جمع شدند کساء خیبری روی آنها انداخت و گفت

(اللّهم هؤلاء اهل بیتی و عترتی فاذهب عنهم الرجس و طهّرهم تطهیرا)

امّ سلمه گوید گفتم یا رسول اللّه من هم از آنها میباشم فرمود عاقبت تو بخیر است لکن از آنان نمیباشی.

و نیز ثعلبی در تفسیرش با اختلاف کمی همین طور از امّ سلمه نقل نموده.

و باز ثعلبی بسند خود از مجمع روایت کرده و چنین گوید روزی من با مادرم نزد عایشه رفتیم مادرم باو گفت دیدی چگونه در روز جمل خروج کردی و از حکم خدا که فرموده (وَ قَرنَ فِي بُيُوتِكُنَّ) عدول نمودی عایشه در پاسخ گفت بقضاء و قدر الهی بود پس از آن مادرم از حال علی علیه السلام سؤال نمود عایشه گفت سؤال نمودی از دوست ترین مردم نزد خدای تعالی و از شوهر دوست ترین خلق باو بخدا قسم من دیدم که پیغمبر (ص) علی و فاطمه و حسن و حسین (ع) را جمع نمود و جامه‌ای در سر ایشان کشید و گفت خدایا اینها اهل بیت و خویشان نزدیک منند رجس و پلیدی را از ایشان دور گردان و اینها را پاک و پاکیزه گردان

عایشه گوید من گفتم یا رسول اللّه (انا من اهلك) من هم از اهل تو میباشم فرمود دور شو.

و نیز بروایت ابو احمد که گفته حاکم ابو القاسم از زراره و او از حسن بن علی (ع) چنین نقل میکند که وقتی آیه تطهیر نازل گردید رسول اللّه (ص) ما را جمع نمود و عبا بر سر ما انداخت و گفت خدایا اینها اهل بیت و عترت منند و روایات از طرف عامه یعنی سنّیها و خاصه یعنی شیعیان بسیار است اگر بخواهیم بیان کنیم کتاب طولانی

صفحه : ۲۲۵

میشود و در آنچه گفته شد برای اهل بصیرت کافی خواهد بود و تمام جماعت شیعه نظر بهمین روایات آیه را مخصوص بآل عبا دانسته‌اند بدلیل اینکه لفظ (انّما) محقّق آن چیزی است که بعد از آن است و غیر آن را نفی مینماید مثل اینکه کسی گوید (انّما لک درهم و انّما فی الدار زید) اینکه دو جمله چنین معنی میدهد که از تو نزد من نیست مگر درهمی و در خانه کسی نیست مگر زید.

و وقتی اینکه معنی را فهمیدی می‌گوییم یا مقصود از اراده اراده محضه است یا اراده‌ای است که تعلق بتطهیر و پاک گردیدن از پلیدیها گرفته و نمیشود گفت مقصود از اراده اراده محضه باشد زیرا که حق تعالی از هر مکلفی اینکه را خواسته مختص باهل بیت نیست.

و دیگر بدون شک و شبهه اینکه طور بیان برای اهل بیت مقتضی مدح و تعظیم است و در مطلق اراده مدح منتفی است پس مراد وجه دوم است و باین طور که بیان گردید معصوم بودن آل عباء و طاهر بودن آنها از تمام افعال قبیح ثابت میگردد و از بدیهیات و ضروریات است که غیر از اینکه پنج نفر آل عبا کسی معصوم نبوده پس اینکه آیه مختص بآنها میگردد نه غیر آنها و پس از اینکه بیان گفته اینکه صاحب کشاف گفته است که آیه دلیل بر اینکه است که زنهای نبیّ صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از اهل بیت او میباشند. و بیضاوی گفته تخصیص دادن شیعه اهل بیت را بفاطمه و علی و حسن و حسین ضعیف است کلام آنها ضعیف است و اگر گفته شود اول آیه و آخر آن در باره ازواج است پس مراد باهل بیت زنهای پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میباشند در پاسخ گوئیم در عرف و عادت بین فصحاء شایع و متداول است که در اثنای کلام خطاب بغیر میکنند و بعد باز بکلام اول برمیگردند و قرآن از اینکه طور بیان پر است و نیز کلام و اشعار عرب باین مضمون بسیار واقع شده و اینکه طور بیان مثبت مدعاء نخواهد شد. (بیان شیخ طبرسی بپایان رسید) وَ اذکُرنَ ما یُتلی فِی بُیُوتِکُنَّ مِن آیاتِ اللّهِ وَ الحِکمَةِ چنانچه گفته شد در اینکه آیات چند حکم راجع بزنهای نبیّ (ص) تأسیس فرموده:

صفحه : ۲۲۶

اول- غلظت در گفتار موقعی که با مردهای اجنبی سخن گویند بایستی نازک و آهسته حرف نزنند و بطور معمول بلکه با خشونت سخن گویند.

دوم- در خانه خود بنشینند و مثل زمان جاهلیت که زنها زینت کرده از منزل بیرون می‌آمدند نباشند.

سوم- نماز را بپای دارند. چهارم- زکاة بدهند.

پنجم- متذکّر بشوند آنچه را که خوانده میشد در خانه‌های آنها از آیات خدا و حکمت‌ها. و شکی نیست که اینکه احکام شامل تمام زنهای امت میشود منتهی الامر نسبت بآنها مهم‌تر خواهد بود.

إِنَّ اللّهَ کانَ لَطِیفاً خَبِیراً محقّقا خداوند لطیف است که از راه لطف و کرم بندگان خود را بآنچه صلاح آنها در آنست ارشاد مینماید و خبیر و بینا بمصالح عباد است.

صفحه : ۲۲۷

[سوره الأحزاب (۳۳): آيات ۳۵ تا ۴۰]

اشاره

إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَ الْمُسْلِماتِ وَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِناتِ وَ الْقانِتِينَ وَ الْقانِتاتِ وَ الصّادِقِينَ وَ الصّادِقاتِ وَ الصّابِرِينَ وَ الصّابِراتِ وَ الْخاشِعِينَ وَ الْخاشِعاتِ وَ الْمُتَصَدِّقِينَ وَ الْمُتَصَدِّقاتِ وَ الصّائِمِينَ وَ الصّائِماتِ وَ الْحافِظِينَ فُرُوجَهُم وَ الْحافِظاتِ وَ الذّاكِرِينَ اللّهَ كَثِيراً وَ الذّاكِراتِ أَعَدَّ اللّهُ لَهُم مَغفِرَةً وَ أَجراً عَظِيماً (۳۵) وَ ما كانَ لِمُؤمِنٍ وَ لا مُؤمِنَةٍ إِذا قَضَى اللّهُ وَ رَسُولُهُ أَمراً أَن يَكُونَ لَهُمُ الخِيَرَةُ مِن أَمرِهِم وَ مَن يَعصِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ فَقَد ضَلَّ ضَلالاً مُبِيناً (۳۶) وَ إِذ تَقُولُ لِلَّذِي أَنعَمَ اللّهُ عَلَيهِ وَ أَنعَمتَ عَلَيهِ أَمسِك عَلَيكَ زَوجَكَ وَ اتَّقِ اللّهَ وَ تُخفِي فِي نَفسِكَ مَا اللّهُ مُبدِيهِ وَ تَخشَى النّاسَ وَ اللّهُ أَحَقُّ أَن تَخشاهُ فَلَمّا قَضى زَيدٌ مِنها وَطَراً زَوَّجناكَها لِكَي لا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزواجِ أَدعِيائِهِم إِذا قَضَوا مِنهُنَّ وَطَراً وَ كانَ أَمرُ اللّهِ مَفعُولاً (۳۷) ما كانَ عَلَى النَّبِيِّ مِن حَرَجٍ فِيما فَرَضَ اللّهُ لَهُ سُنَّةَ اللّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوا مِن قَبلُ وَ كانَ أَمرُ اللّهِ قَدَراً مَقدُوراً (۳۸) الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسالاتِ اللّهِ وَ يَخشَونَهُ وَ لا يَخشَونَ أَحَداً إِلاَّ اللّهَ وَ كَفى بِاللّهِ حَسِيباً (۳۹) ما كانَ مُحَمَّدٌ أَبا أَحَدٍ مِن رِجالِكُم وَ لكِن رَسُولَ اللّهِ وَ خاتَمَ النَّبِيِّينَ وَ كانَ اللّهُ بِكُلِّ شَيءٍ عَلِيماً (۴۰)

صفحه : ۲۲۸

(ترجمه)

بحقيقت مردهاى مسلمان و زنهاى مسلمان، مردهاى مؤمن و زنهاى مؤمنه، مردهاى مطيع (امر خدا و رسول) و زنهاى مطيع، مردهاى راستگو و زنهاى راستگو، مردهاى صبر كننده و زنهاى صبر كننده، مردهاى فروتنى كننده و زنهاى فروتنى كننده مردهاى صدقه دهنده و زنهاى صدقه دهنده، مردهاى روزه دار و زنهاى روزه دار، مردهاى نگاه دارنده فرجهاى خود و زنهاى نگاه‌دارنده فرجهاى خود، مردهاى بسيار ذكر كننده خدا و زنهاى بسيار ذكر كننده. خداوند براى اينها مغفرت و اجر بزرگ آماده نموده (۳۵)

نمیباشد براى مرد مؤمن و نه زن مؤمنه‌اى اختيارى در جايى كه از جانب خدا و رسولش در باره آنان حكمى رسيده (بايستى مطيع امر خدا) باشند و كسى كه نافرمانى خدا و رسول او را كند محقّقا گمراه گرديده گمراهى هويدا (۳۶)

و ياد كن (اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) آن را كه گفتى بآنكسى كه خدا باو نعمت داده و تو نيز باو انعام و بخشش نموده‌اى كه زن خود را نگاه دار و بپرهيز از مخالفت خدا و در خود پنهان گردانيدى آنچه را كه خدا ظاهركننده است و از سرزنش مردم میترسيدى و خدا سزاوارتر است بترس (از مردم) پس چون زيد حاجت خود را از زنش گرفت (و او را طلاق داد) ما زينب زن زيد را با تو تزويج نموديم تا آنكه براى مؤمنين حرجى نباشد در تزويج نمودن پسر خوانده‌هايشان وقتى كه آنها حاجت خود را از آنان گرفته (و رهاشان نموده‌اند) و حكم خدا واقع شدنى است (۳۷)

نيست بر پيغمبر وزرى در آنچه خدا بر او واجب گردانيده و سنت و طريق حق تعالى چنين است در آن (پيمبرانى كه) پيش از او بودند و امر خدا حكمى است نافذ (و قبلا) اندازه گرفته شده (۳۸)

(از پيمبران گذشته) آن كسانى كه رسالت و احكام خدا را بمردم میرسانيدند و از خدا میترسيدند و از احدى (در آنچه منوط بتبليغ رسالت بود) نمیترسيدند و بس است خدا براى نگاهدارى اعمال بندگان (۳۹)

محمّد (صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) پدر احدى از مردان شما نبود لكن رسول خدا و آخرين پيمبران است و خدا بهمه چيز عالم و

دانا است (۴۰)

صفحه : ۲۲۹

توضیح آیات

إِنَّ الْمُسلِمِينَ وَ المُسلِماتِ وَ المُؤمِنِينَ وَ المُؤمِناتِ بروایتی وقتی که اسماء بنت عمیس با شوهر خود جعفر بن ابی طالب از حبشه مراجعت نمود آمد نزد زنهای پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و گفت آیا در قرآن در باره ما چیزی نازل شده است گفتند نه پس از آن نزد رسول اکرم (ص) رفت و گفت زنها ناامیدند حضرت فرمود از چه چیز گفت برای اینکه اینها بخوبی یاد نشده‌اند آن طوری که مردها یاد شده‌اند و بروایت دیگر زنان رسول چنین گفتند یا رسول اللّه (ص) آیا در ما فضیلتی نیست و طاعت ما قبول نیست اینکه بود که اینکه آیه نازل گردید و مردها و زنها را در فضیلت و ثواب اعمال ردیف هم قرار داد، و در اینکه مبارک آیه ده فضیلت و منقبت مشترک بین زنان و مردان را تذکّر میدهد:

اول و دوم اسلام و ایمان است (اسلام مأخوذ از انقیاد و تسلیم شدن اوامر الهی است) و (ایمان اقرار بلسان و تصدیق بجنان و عمل بارکان است) و بیک معنی ایمان اخص از اسلام است زیرا که بگفتن شهادتین اسلام بمعنی اعمّ حاصل میگردد قوله تعالی (قالت الاعراب آمنّا قل لم تؤمنوا و لکن قولوا اسلمنا) هر مؤمنی مسلمان هست لکن هر مسلمانی مؤمن نیست مگر وقتی که ایمان که عبارت از عقد قلب و تصدیق جزمی بمقدسات اسلام باشد در باطن وی نفوذ نماید و همان طلوع ایمان در قلب است که محرک عمل بارکان میگردد.

و بمعنی دیگر اسلام اخصّ از ایمان است که هر مؤمن مسلم نیست و هر مسلمی مؤمن است و اسلام باین معنی تسلیم گردیدن بتمام قوی و مشاعر در مقابل تمام اوامر شرعی تدوینی و اوامر تکوینی و ترک اعتراض و رأی اندیشی در مقابل دستورات الهی اینکه است که بمؤمنین پس از ایمان خطاب میکند (ادخلوا فی السّلم کافّة) وَ القانِتِینَ وَ القانِتاتِ ۳- از فضائل ده‌گانه که در اینکه آیه مشترک بین مردها و زنها قرار داد قنوت

صفحه : ۲۳۰

است (و قنوت بمعنی ثبوت است) و آنها مردها و زنهایی میباشند که در اطاعت احکام الهی ثابت قدم و در طاعات و عبادات مداومت مینمایند و در هیچ وقت سستی نخواهند نمود وَ الصّادِقِینَ وَ الصّادِقاتِ ۴- از فضائل مشترک بین مردها و زنها اینست که راست گفتار و راست کردارند و هر دو صنف در ثواب مساوی هستند و اعمالشان مصدق گفتارشان و گفتارشان منبعث از نیّاتشان در دعوی ایمان صادق و در عمل درستکارند.

وَ الصّابِرِینَ وَ الصّابِراتِ ۵- از فضائل مشترک بین آنها اینست که اینان صبر کنندگانند (صبر بطور اطلاق شامل میگردد صبر بر عبادت، صبر بر ترک معصیت، صبر در مصیبات و آنچه را که تحمّل آن ناگوار باشد و بالاترین اقسام صبر چنانچه تجربه شده صبر بر ترک معاصی و خودداری نمودن از مشتهیات نفسانی خود از آنچه مخالف احکام الهی است.

وَ الخاشِعِینَ وَ الخاشِعاتِ ۶- از فضائل مشترکه بین زن و مرد اینکه است که اینان همیشه بقلبشان و دلشان ترسناک و ببدن و جسدشان در مقابل اوامر الهی متواضع و منقادند وَ المُتَصَدِّقِینَ وَ المُتَصَدِّقاتِ ۷- از فضائل مشترک بین زن و مرد انفاق مال است. و (متصدّق، کسی است که مال خود را در امور خیریه بذل و بخشش مینماید مثل بذل زکاة و مطلق انفاق فی سبیل اللّه).

وَ الصّائِمِینَ وَ الصّائِماتِ ۸- از فضائل مشترک بین آنها روزه داری و باز داشتن قوای حیوانی است در مدّت معیّن همان طوری که از

طرف شريعت مقدّسه اسلام رسيده بلكه خود دارى نمودن از مشتهيات نفسانى زيادتر از قدر حاجت در همه وقت مطلوب است.
وَ الحافِظِينَ فُرُوجَهُم وَ الحافِظاتِ ۹- از فضيلت مشترك بين آنها حفظ فروج است از ارتكاب معاصى و خوددارى

صفحه : ۲۳۱

نمودن از زنا و لواط و از آنچه از طريق مطهر اسلام نهى از آن رسيده مثل استمناء و غير آن.
وَ الذّاكِرِينَ اللّهَ كَثِيراً وَ الذّاكِراتِ ۱۰- از فضائل مشترکه بين آنها ذكر كثير است و مصداق كامل ذاكرين كسانى ميباشند كه هميشه بدل بياد حق تعالى و بزبان گوياى حمد و ثناى الهى باشند و در هيچ موقعى و در هيچ شغلى كه باشند خدا و حكم خدا را فراموش ننمايند.
و از مجاهد نقل ميكنند كه گفته بنده از ذاكرين اللّه كثيرا نباشد مگر اينكه نشسته و ايستاده و خوابيده بذكر خدا مشغول باشد.
ابو سعيد خدرى و ابو هريره از رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين نقل كرده‌اند كه هر كس در شب بيدار شود و اهل خود را بيدار كند و دو ركعت نماز با آنها بخواند خداوند نام آنان را در جمله ذاكرين ثبت گرداند.
و از ابى عبد اللّه عليه السلام چنين روايت شده كسى كه در شب وقت خواب تسبيح فاطمه زهرا سلام اللّه عليها را خواند از (ذاكرين اللّه كثيرا و الذاكرات) محسوب گردد.
أَعَدَّ اللّهُ لَهُم مَغفِرَةً وَ أَجراً عَظِيماً اشخاصى كه از زن و مرد متّصف باين اوصاف ده‌گانه در آيه باشند خداى تعالى براى آنان آمرزش و پاداش بزرگ آماده نموده، و ضمير (لهم) كه جمع مذكّر آورده براى تغليب است و شامل مردان و زنان هر دو ميشود.
وَ ما كانَ لِمُؤمِنٍ وَ لا مُؤمِنَةٍ إِذا قَضَى اللّهُ وَ رَسُولُهُ أَمراً أَن يَكُونَ لَهُمُ الخِيَرَةُ مِن أَمرِهِم در شأن نزول آيه گفته‌اند حضرت رسول (ص) زينب بنت جحش اسديّه كه دختر اميمه دختر عبد المطلب و عمّه رسول اللّه (ص) بود براى زيد بن حارثه كه آزاد كرده و پسر خوانده خود بود خواستگارى نمود زينب بگمان اينكه براى خود حضرتش ميخواهد قبول نمود وقتى دانست براى زيد ميخواهد اباء كرد زيرا جمال زيبايى داشت و دختر عمّه رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و از زنان اشراف قريش بود گفت چرا زن

صفحه : ۲۳۲

آزاد كرده شوم برادرش عبد اللّه نيز باين وصلت راضى نبود اينكه بود كه اينكه آيه فرود آمد و خلاصه معنى آيه چنين ميشود نيست براى مرد مؤمن و زن مؤمنه كه در مقابل حكم خدا و رسولش بر خلاف آن اظهار رأى نمايند.
وَ مَن يَعصِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ فَقَد ضَلَّ ضَلالًا مُبِيناً (من موصوله) عموم دارد اشاره به اينكه هر كس كه از امر خدا و رسولش در آنچه بآن حكم كنند سر پيچى كند و اطاعت ننمايد و بميل خود عمل كند چنين كسى از طريق هدايت منحرف گرديده و در چاه خودسرى فرو خواهد رفت.
پس از نزول آيه زينب راضى شد و گفت (رضيت يا رسول اللّه) رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم زينب را با زيد عقد بست.
وَ إِذ تَقُولُ لِلَّذِي أَنعَمَ اللّهُ عَلَيهِ وَ أَنعَمتَ عَلَيهِ أَمسِك عَلَيكَ زَوجَكَ وَ اتَّقِ اللّهَ بعضى از سنّيها در تفسير آيه چنين گفته‌اند رسول خدا زيد را بسيار دوست ميداشت هر وقت دير نزد حضرتش مى‌آمد بسراغ او ميرفت روزى آمدن او دير شد رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بمنزل او رفت ديد زينب در وسط حجره نشسته چون وى بسيار وجيهه و زيبا بود چون چشمش باو افتاد گفت
(سبحان اللّه خالق النور تبارك اللّه احسن الخالقين)
وقتى زيد آمد زينب واقعه را باو گفت زيد گفت شايد تو در قلب پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم افتاده‌اى ميخواهى طلاقت بدهم تا پيغمبر (ص) تو را بگيرد، زينب جواب داد ميترسم طلاقم بدهى و پيغمبر (ص) مرا نگيرد، پس زيد آمد نزد پيغمبر صلّى اللّه عليه

و آله و سلّم و گفت میخواهم زینب را طلاق دهم حضرت بوی فرمود زنت را نگاه‌دار.
لکن اینکه طور تفسیر از چند جهت منافی با مقام نبی خاتم (ص) است: یکی عصمت که ما جماعت امامیّه در باره انبیاء قائل میباشیم مخصوصا پیغمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که مقام خاتمیّت آن بزرگوار شاهد بر افضلیّت او است و عاشق شدن بزن غیر مناسبتی با مقام عصمت نخواهد داشت.
دیگر بدلالت نص صریح که در سوره نور آیه ۲۷ فرموده (یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَدخُلُوا بُیُوتاً غَیرَ بُیُوتِکُم حَتّی تَستَأنِسُوا) که نهی فرموده از دخول در خانه

صفحه : ۲۳۳

غیر بدون اذن اهلش وقتی تمام مؤمنین مأمور باشند بدون اذن داخل خانه احدی نشوند پیمبر اکرم (ص) اولی باین حکم میباشد و مخالف نهی صریح نمودن منافی با مقام عصمت خواهد بود.
و دیگر کسی که رجوع بعقل خود نماید بشهادت عقلش میفهمد که اینکه توجیهی که اهل سنّت در آیه نموده‌اند بکلّی بی اساس است زیرا که زینب دختر عمّه رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بود ممکن نیست که در کوچکی و بزرگی قبل از فرود آمدن آیه حجاب او را ندیده باشد چطور شد قبلاـ که موقع بروز حسن و زیبایی او بود خواستگار او نشد و پس از مدّتی که زن پسر خوانده او شده و مسلّما از طراوت جوانی او کاهیده شده بود بیک نظر عاشق وی گردید و کلامی بگوید که مشعر بر دل باختگی او باشد هرگز چنین نخواهد بود و سزاوار نیست چنین نسبتی بیک شخص عادی متعصّب داده شود چه جای نبیّ خاتم (ص) که شأن او اجلّ از اینکه نسبتها خواهد بود چیزی که باعث اشتباه شده تتمه آیه است که فرموده:
وَ تُخفِی فِی نَفسِکَ مَا اللّهُ مُبدِیهِ وَ تَخشَی النّاسَ وَ اللّهُ أَحَقُّ أَن تَخشاهُ در توجیه آیه ممکن است گفته شود چون پیغمبر (ص) میدانست که تقدیر چنین جاری شده که زینب زن او گردد لکن چون در نظر عرب پسر خوانده حکم پسر را داشت که حرام میدانستند که شخص زن پسر خوانده‌اش را که طلاق داده بگیرد و پیغمبر (ص) میخواست که اینکه حکم جاهلیت را نسخ بنماید لکن از گفتار عرب می‌ترسید اینکه بود که از ترس زبان مردم اظهار نمینمود و چون تقدیر چنین شده بود خود زید چنانچه مفسرین گویند بزرگ منشی زینب و مباهات او و بی‌اعتنایی بوی باعث شد که حاضر گردد او را طلاق دهد و حکمت اینکه خداوند چنین اراده نمود که زینب زن حضرت رسول (ص) شود شاید همان باشد که آیه بیان فرموده فَلَمّا قَضی زَیدٌ مِنها وَطَراً زَوَّجناکَها لِکَی لا یَکُونَ عَلَی المُؤمِنِینَ حَرَجٌ فِی أَزواجِ أَدعِیائِهِم إِذا قَضَوا مِنهُنَّ وَطَراً چون در عرب جایز نبود که کسی زن پسر خوانده خود را بگیرد اینکه بود که

صفحه : ۲۳۴

خدای تعالی بر خلاف عقیده عرب زینب را برای محمّد (ص) که زن پسر خوانده او بود تزویج نمود که اینکه عادت شوم از میان عربها برداشته شود وَ کانَ أَمرُ اللّهِ مَفعُولًا آیه اشاره باین دارد که خدای تعالی خودش زینب را برسولش تزویج نمود زیرا که امر خدا و اراده او در زمین واقع است.
ما کانَ عَلَی النَّبِیِّ مِن حَرَجٍ فِیما فَرَضَ اللّهُ لَهُ سُنَّةَ اللّهِ فِی الَّذِینَ خَلَوا مِن قَبلُ چون در نظر مردم چنین کاری که شخص زن پسر خوانده خود را بگیرد جائز نبود خداوند برای رفع تهمت که چرا رسول چنین کاری نمود گویا در آیه تذکّر میدهد که چون نبیّ اکرم آنچه کند بامر خدا است و اطاعت امر حق تعالی برای او فرض و واجب است و حرج و گناهی برای او نیست و لو آنکه در نظر مردم گناه باشد چنانچه روش و سنّت انبیاء پیش هم چنین بوده که مطیع امر حق تعالی بودند وَ کانَ أَمرُ اللّهِ قَدَراً مَقدُوراً و حکم

خدا و امر او آن چيزى است كه در قضاء سابق و لوح محفوظ اندازه گيرى شده و واقع گرديده.

الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسالاتِ اللّهِ وَ يَخشَونَهُ وَ لا يَخشَونَ أَحَداً إِلَّا اللّهَ (الّذين) محلا مجرور است بنا بر اينكه صفت (الّذين خلوا) در آيه بالا باشد يا مبتدا و مرفوع المحل است يعنى پيمبران گذشته كسانى بودند كه در آنچه در امر رسالت مأمور بودند پيغام خدا را بمردم ميرسانيدند و چنين بودند كه فقط از خدا ميترسيدند و از احدى غير از خدا نميترسيدند.

آرى خوف و خشيت از خدا مخصوص كسانى است كه عارف باو باشند قوله تعالى (إِنَّما يَخشَى اللّهَ مِن عِبادِهِ العُلَماءُ) كسى كه عظمت و جلال و كبريايى حق تعالى در قلبش نفوذ نموده خوف و ترس او بقدر معرفت وى است (و آن را خشيت نامند نه خوف اصطلاحى كه موجب فرار ميشود) و انبياء چون معرفتشان بمقام احديّت از تمام مردم زيادتر بود اينست كه از تمام خلق بيشتر از خدا ترسان بودند و فقط از

صفحه : ۲۳۵

خدا ميترسيدند نه از خلق چون بحقيقت ايمانشان ميدانستند كه تمام امور بدست قدرت او انجام ميگيرد.

وَ كَفى بِاللّهِ حَسِيباً و خدا براى نگاهدارى حساب اعمال خلائق و جزاء دادن بآنها كافى است.

ما كانَ مُحَمَّدٌ أَبا أَحَدٍ مِن رِجالِكُم وَ لكِن رَسُولَ اللّهِ پس از ازدواج رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم با زينب منافقين كه پى بهانه ميگشتند كه حضرتش را تنقيد نمايند و پسر خوانده را بجاى اولاد صلبى بحساب ميآوردند جنجال راه انداختند كه محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم زن پسر خود را گرفته اينكه بود كه آيه بالا بر ردّ آنان فرود آمد كه محمّد (ص) پدر احدى از مردان امّت نخواهد بود و بقيد (رجالكم) مقيّد ميگرداند پدر نبودن را بامّت.

و آيه دلالت ندارد كه پدر احدى از مردها نيست زيرا كه طاهر و قاسم و ابراهيم از پسرهاى او بودند كه پيش از وفات پيمبر اكرم (ص) از دنيا رفتند، و نيز منافات ندارد كه حسن و حسين عليهما السلام پسران حضرتش بشمار آيند چنانچه احاديث شاهد بر آنست كه پيمبر اكرم (ص) آنها را پسران خود ميدانست.

وَ خاتَمَ النَّبِيِّينَ وَ كانَ اللّهُ بِكُلِّ شَيءٍ عَلِيماً قرّاء (خاتم) را دو طور قرائت نموده‌اند بعضى بفتح تا و معنى آيه چنين ميشود كه بوجود (محمّد بن عبد اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) نبوّت و رسالت مهر خورده و دفتر رسالت بوجودش پيچيده شده و خاتمه پيدا نموده، و بعضى خاتم را بكسر تاء خوانده‌اند يعنى محمّد بن عبد اللّه (ص) آخرين پيمبران خواهد بود كه پس از او تا قيامت پيمبر و رسولى نخواهد آمد زيرا كه خداوند داناى اسرار است و ميداند دين اسلام بطورى كامل است كه ديگر اقتضاء ندارد دين كامل‌ترى بيايد و آن را نسخ گرداند.

صفحه : ۲۳۶

[سوره الأحزاب (۳۳): آيات ۴۱ تا ۵۰]

اشاره

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذكُرُوا اللّهَ ذِكراً كَثِيراً (۴۱) وَ سَبِّحُوهُ بُكرَةً وَ أَصِيلاً (۴۲) هُوَ الَّذِى يُصَلِّى عَلَيكُم وَ مَلائِكَتُهُ لِيُخرِجَكُم مِنَ الظُّلُماتِ إِلَى النُّورِ وَ كانَ بِالمُؤمِنِينَ رَحِيماً (۴۳) تَحِيَّتُهُم يَومَ يَلقَونَهُ سَلامٌ وَ أَعَدَّ لَهُم أَجراً كَرِيماً (۴۴) يا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنّا أَرسَلناكَ شاهِداً وَ مُبَشِّراً وَ نَذِيراً (۴۵)

وَ داعِیاً إِلَی اللّهِ بِإِذنِهِ وَ سِراجاً مُنِیراً (۴۶) وَ بَشِّرِ المُؤمِنِینَ بِأَنَّ لَهُم مِنَ اللّهِ فَضلًا کَبِیراً (۴۷) وَ لا تُطِعِ الکافِرِینَ وَ المُنافِقِینَ وَ دَع أَذاهُم وَ تَوَکَّل عَلَی اللّهِ وَ کَفی بِاللّهِ وَکِیلًا (۴۸) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا نَکَحتُمُ المُؤمِناتِ ثُمَّ طَلَّقتُمُوهُنَّ مِن قَبلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ فَما لَکُم عَلَیهِنَّ مِن عِدَّةٍ تَعتَدُّونَها فَمَتِّعُوهُنَّ وَ سَرِّحُوهُنَّ سَراحاً جَمِیلًا (۴۹) یا أَیُّهَا النَّبِیُّ إِنّا أَحلَلنا لَکَ أَزواجَکَ اللاّتِی آتَیتَ أُجُورَهُنَّ وَ ما مَلَکَت یَمِینُکَ مِمّا أَفاءَ اللّهُ عَلَیکَ وَ بَناتِ عَمِّکَ وَ بَناتِ عَمّاتِکَ وَ بَناتِ خالِکَ وَ بَناتِ خالاتِکَ اللاّتِی هاجَرنَ مَعَکَ وَ امرَأَةً مُؤمِنَةً إِن وَهَبَت نَفسَها لِلنَّبِیِّ إِن أَرادَ النَّبِیُّ أَن یَستَنکِحَها خالِصَةً لَکَ مِن دُونِ المُؤمِنِینَ قَد عَلِمنا ما فَرَضنا عَلَیهِم فِی أَزواجِهِم وَ ما مَلَکَت أَیمانُهُم لِکَیلا یَکُونَ عَلَیکَ حَرَجٌ وَ کانَ اللّهُ غَفُوراً رَحِیماً (۵۰)

صفحه : ۲۳۷

[ترجمه]

ای کسانی که ایمان آورده‌اید (بانواع و اقسام ذکر از تحمید و تهلیل و تسبیح) خدا را بسیار یاد کنید (۴۱)

و او را در صبحگاه و شام ستایش نمائید (۴۲)

او کسی است که بر شما رحمت میفرستد و ملائکه بر شما درود و طلب رحمت مینمایند تا اینکه شما را از ظلمتهای (کفر و نفاق و جهل) بنور ایمان آورند و همیشه خداوند بمؤمنین مهربان خواهد بود (۴۳)

برای آنان است درود (و رحمت) خدا روزی که او را ملاقات نمایند و سلام یعنی سلامتی (از هر آفتی) و خدا برای آنها اجر بزرگی آماده کرده است (۴۴)

ای رسول گرامی بدرستی که ما تو را فرستادیم که گواهی دهنده و مژده دهنده و تهدید کننده باشی (۴۵)

و خواننده بسوی خدا باذن او و بوده باشی چراغ روشن (۴۶)

ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بمؤمنین مژده بده به اینکه از جانب خدا برای آنان فضل بزرگی است (۴۷)

و اطاعت نکن کافرین و منافقین را و دست بدار از آنها و بر خدا توکّل نما و خدا کافی است که کار تو را کفایت نماید (۴۸)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید وقتی با زنهای مؤمنه ازدواج نمودید و پس از آن قبل از آنکه با آنان تماس بگیرید آنها را طلاق دادید پس برای شما بر آنها هیچ عدّه‌ای نیست که آنها نگاه دارند پس آنها را (از مال خود) بهره‌مند گردانید و رهاشان کنید رهایی نیکو (۴۹)

ای نبیّ گرامی بدرستی که ما بر تو حلال نمودیم زنان تو را آنهایی که مهرشان را عطاء نموده‌ای و آن زنانی را که در جنگی که بدست خود نموده و مالک آنان گردیده‌ای و نیز دختران عموهایت و دختران عمّه‌هایت و دخترهای دایی‌هایت و دخترهای خاله‌هایت آن زنانی که با تو (از مکّه بمدینه) مهاجرت نمودند و زن مؤمنه که نفس خود را بنبی بخشید اگر پیغمبر بخواهد با او ازدواج کند (حلال است بر تو) در صورتی که اینکه حکم مخصوص بتو است و برای سایر مؤمنین نیست) یعنی اگر زنی خودش را به پیغمبر (ص) بخشید حلال میشود و برای سایر مؤمنین حلال نیست) بدرستی که ما دانسته‌ایم آنچه را که واجب کرده‌ایم بر امّت تو از شرائط عقد در باره زنان ایشان و در باره ملک یمین آنها یعنی کنیزان آنها و ما حلال کردیم زنان را بر تو بمجرّد بخشیدن خودشان را بتو بدون مهر و عقد تا نباشد بر تو تنگی و حرجی و هست خدا آمرزنده و مهربان (۵۰)

صفحه : ۲۳۸

توضیح آیات

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اذکُرُوا اللّهَ ذِکراً کَثِیراً سخنان مفسرین در توجیه ذکر کثیرا ۱- از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت شده که مقصود از ذکر کثیر اینکه است که در هیچوقت خدا را فراموش نکنید. (مجاهد) بنا بر اینکه حدیث مقصود از ذکر کثیر توجه قلبی است که مؤمن بایستی همیشه متذکّر و بیاد حق تعالی باشد زیرا که ذکر لسانی دائمی نمیشود.

۲- مقصود از ذکر کثیر محبّت قلبی است چنانچه گفته‌اند (من احبّ شیئا اکثر ذکره) نشان دوستی ذکر و بیاد بودن محبوب است زیرا که محبّت نگذارد زبان از ذکر دوست و قلب از فکر او خالی ماند.

۳- مراد از ذکر کثیر تسبیح و تنزیه حق تعالی از نقایص امکانی و ستایش او است بصفات علیاء و اسماء الحسنی.

۴- مقاتل از ائمه علیهم السلام نقل نموده که مقصود از ذکر کثیر مداومت نمودن بر تسبیحات اربع است (سبحان اللّه و الحمد للّه و لا اله الّا اللّه و اللّه اکبر).

۵- از زراره و حمران چنین نقل کرده‌اند که هر کس تسبیح حضرت زهراء علیها السلام را بگوید ذکر بسیار کرده است.

وَ سَبِّحُوهُ بُکرَةً وَ أَصِیلًا و ذات کبریایی احدی را در صبحگاه و شام تنزیه کنید و مبرّا گردانید او را از تمام نقایص امکانی ذکر خاص بعد از عام شاید اشاره بنماز صبح و شام باشد و شاید نمازهای پنجگانه مراد باشد.

هُوَ الَّذِی یُصَلِّی عَلَیکُم وَ مَلائِکَتُهُ لِیُخرِجَکُم مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ مرجع (هو) (اللّه) در آیه بالا است و در اینکه مبارك آیه ذات احدیّت خود را بصفت رأفت و رحمت معرّفی مینماید که آن خدایی که بایستی شما دائما بیاد و

صفحه : ۲۳۹

ذکر او مشغول باشید آن خدای مهربانی است که از راه فضل و کرم بر شما درود و رحمت میفرستد و ملائکه مقرّبان درگاه احدیّت آنها نیز برای شما طلب رحمت و مغفرت میکنند تا اینکه شما را از تاریکی کفر و جهل بنور اسلام و دانش و معرفت هدایت نمایند و خداوند همیشه نسبت بمؤمنین مهربان خواهد بود.

تَحِیَّتُهُم یَومَ یَلقَونَهُ سَلامٌ وَ أَعَدَّ لَهُم أَجراً کَرِیماً (تحیّتهم) مصدر بمفعول اضافه شده یعنی درود و رحمت خدا بر مؤمنین در روزی که مؤمنین رحمت خدا را دریابند سلام است که مژده سلامتی از هر آفت و بلیّه‌ای خواهد بود شاید مقصود از روز ملاقات موقع مردن باشد و ممکن است مقصود روز قیامت باشد که مؤمنین در آن وقت درجات کمال را پیموده و هر کس بدرجه استعداد و مقامش بمنتها درجه قرب میرسد زیرا دیگر حالت منتظره‌ای برای احدی باقی نمانده و شاید موقع ورود مؤمنین باشد ببهشت قوله تعالی (وَ المَلائِکَةُ یَدخُلُونَ عَلَیهِم مِن کُلِّ بابٍ سَلامٌ عَلَیکُم بِما صَبَرتُم فَنِعمَ عُقبَی الدّارِ)«۱» یا أَیُّهَا النَّبِیُّ إِنّا أَرسَلناكَ شاهِداً وَ مُبَشِّراً وَ نَذِیراً در اینکه مبارك آیه و آیه بعد (وَ داعِیاً إِلَی اللّهِ بِإِذنِهِ وَ سِراجاً مُنِیراً) چند منصب و مقام برای نبیّ رحمت خود تذکّر میدهد و آن بزرگوار را بالقاب و خصوصیّاتی سر افراز میگرداند.

۱- او را بشاهد و گواه معرّفی فرموده که تو در دنیا و آخرت گواه امّت خود میباشی و در باره آنان شهادت بحق میدهی و حکم تو در باره آنها جاری است.

۲- از خصوصیّات مقام تو چنین خواهد بود که بمؤمنین مژده میدهی برحمت و مغفرت حق تعالی و فائز گردیدن آنان بدرجات بهشتی و متنعّم گردیدن آنها

---

(۱) سوره رعد آیه ۲۴ وقتی مؤمنین وارد بهشت میگردند ملائکه از هر دری بر آنها وارد میگردند و گویند سلام و سلامتی بر شما

باد ای مؤمنین بواسطه اینکه صبر کردید در دنیا پس نیکو است عاقبت اینکه خانه شما.

صفحه : ۲۴۰

بفیوضات غیر متناهی سرمدی.

۳- (وَ نَذِیراً) ای نبیّ گرامی از خصوصیّات تو چنین است که در عین حالی که مؤمنین و نیکوکاران را مژده میدهی بفیوضات غیر متناهی ایزدی آنها را میترسانی و تهدید می‌نمایی بعذاب و سخط الهی تا آنکه همیشه بین خوف و رجاء باشند نه بعبادت خود مغرور گردند و نه از رحمت حقّ تعالی مأیوس شوند ۴- تو مطابق فرمان الهی آن طوری که مأمور گردیده‌ای بدون رأی اندیشی و دلخواهی خود و بدون کم و زیاد مردم را بسوی خدای تعالی میخوانی و راه هدایت و وصول بقرب احدی و فائز گردیدن بفیوضات غیر متناهی را بآنان میآموزی.

۵- (وَ سِراجاً مُنِیراً) حضرت را متّصف گردانیده بچراغ روشن اشاره به اینکه همین طوری که در شب تاریک که ظلمت روی زمین را پوشانیده بچراغ روشن تاریکی بر طرف میگردد. در اینکه زمان تاریک که ظلمت کفر و شرک اهل عالم را فرا گرفته تو چراغ روشنی میباشی که بنور وجود تو ظلمت کفر و جهل و خود خواهی و خود پسندی بکلّی مرتفع گردیده.

وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِینَ بِأَنَّ لَهُم مِنَ اللّهِ فَضلًا کَبِیراً پس از آنکه ذات احدیّت رسول گرامی خود را بفضائل و مناقب چندی بمؤمنین معرفی مینماید بحضرتش دستور میدهد که مؤمنین را مژده بده و آنان را دل خوش دار که از طرف پروردگارتان برای شما فضیلت بزرگ آماده شده.

معلوم است آن فضل و شرافتی را که خدای تعالی بزرگ بشمار آورده بالاتر از آن خواهد بود که ذهن کوچک بشر بتواند آن را محدود بحدّی بنماید از نعمتهای جسمانی دنیوی بلکه نعمتهای اخروی جسمانی مثل بهشت عنبر سرشت و حور و غلمان بلکه شاید اشاره بهمان تفضّلاتی است که در باره آن فرموده (نه گوشی شنیده و نه چشمی دیده و نه بخاطر احدی خطور نموده.

وَ لا تُطِعِ الکافِرِینَ وَ الْمُنافِقِینَ پس از آن حضرتش را امر میفرماید که مطیع مردمان کافر و منافق مشو با اینکه

صفحه : ۲۴۱

حق تعالی میدانست که حضرتش هرگز مطیع کفّار و منافقین نخواهد شد، شاید امر (لا تطع) برای رفع طمع کفّار و منافقین صادر شده زیرا چنانچه آیات بسیار ارائه میدهد دشمنان اسلام در صدد بودند که بانواع و اقسام حیله‌گری حضرت را از امر تبلیغ باز دارند وقتی آیات منزل را بشنوند دیگر میدانستند که چون او مأمور به تبلیغ و شکستن بتها است قطع طمع نمایند و دست از دسیسه‌کاری بردارند.

وَ دَع أَذاهُم وَ تَوَکَّل عَلَی اللّهِ وَ کَفی بِاللّهِ وَکِیلًا باز امر فرموده که کفّار و منافقین را بخودشان واگذار و از انتقام کشیدن از آنها و ایذاء آنان دست بردار و اتکاء و اعتماد تو بر خدا باشد که او کافی است برای اینکه آنان را بمجازات اعمالشان برساند.

شاید آیه اشاره باین باشد که پس از اینکه تو کمال جدیّت و کوشش خود را در هدایت گردیدن آنها نمودی و بر آنها گران آمد که دست از دین و رویّه خود بردارند و از هدایت یافتن آنها مأیوس گردیدی دیگر دست از آنها بردار و دیگر با آنها جهاد مکن و آنها را بر کفرشان مؤاخذه مکن و اعتماد و توکّل بر خدا کن که اگر مشیّت الهی مقتضی گردد آنان را هدایت خواهد نمود.

از إبن عباس روایت شده که اینکه آیه به آیه جهاد نسخ گردیده.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا نَکَحتُمُ المُؤمِناتِ ثُمَّ طَلَّقتُمُوهُنَّ مِن قَبلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ فَما لَکُم عَلَیهِنَّ مِن عِدَّةٍ تَعتَدُّونَها فَمَتِّعُوهُنَّ وَ سَرِّحُوهُنَّ سَراحاً جَمِیلًا آیه خطاب بمؤمنین نموده و راجع بازدواج آنان با زنهای مؤمنات احکامی مقرّر فرموده که از جمله آنها چنین است که

هر گـاه زن مؤمنه‌اى را عقـد كرديـد و پيش از آنكه بـا آن تماس بگيريـد يعنى جماع واقع گردد او را طلاق داده و رها نموديـد در اينكه مورد چند حكم را بايستى مراعات نمائيد:

۱- براى چنين زنى عدّه‌اى نيست يعنى اگر بخواهد پس از طلاق فورا شوهر كند از طرف شرع مطهّر مانعى ندارد.

۲- براى همين ازدواجى كه شده و لو اينكه شوهر تماس با زن نگرفته بايد از

صفحه : ۲۴۲

مال خود او را متمتّع گردانـد يعنى بقـدر وسـعت خود چيزى بوى بدهـد قوله تعالى (عَلَى الْمُوسِعِ قَـدَرُهُ وَ عَلَى الْمُقتِرِ قَدَرُهُ) يعنى هر كس بقدر اسـتطاعت در چنين موقعى بايد زن را راضـى گرداند و اطلاق آيه (فَمَتِّعُوهُنَّ وَ سَرِّحُوهُنَّ) مقيّد بجايى است كه در موقع عقد مهر معيّن نكرده باشـند لكن بدلالت آيات ديگر مثل قوله تعالى (وَ إِن طَلَّقتُمُوهُنَّ مِن قَبلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ وَ قَد فَرَضـتُم لَهُنَّ فَرِيضَـةً فَنِصفُ ما فَرَضـتُم إِلّا أَن يَعفُونَ أَو يَعفُوَا الَّذِى بِيَـدِهِ عُقـدَةُ النِّكاحِ) در جايى كه مهر معيّن شـده بايستى شوهر نصف مهر زن را بدهد مگر اينكه زن يا ولىّ او عفو نمايد و ببخشد.

۳- (وَ سَرِّحُوهُنَّ سَراحاً جَمِيلًا) اينكه جمله تأكيـد مينمايـد همـان جمله (فمتّعوهنّ) را يعنى زنهـاى مطلّقه را بطور خوب و رضـايت بخش رها كنيد نه بطور نگرانى و نارضايتى آنها.

يـا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنّا أَحلَلنا لَكَ أَزواجَكَ اللّاتِي آتَيتَ أُجُورَهُنَّ در اينكه آيات در مقام بيان زنهايى برآمـده كه ازدواج با آنها را بر پيمبر اكرمش مبـاح نموده و نظر به اينكه رسول اكرم صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم با مؤمنين در بسـيارى از احكام مساوى ميباشـند مگر در بعض احكـام اسـتثنايى كه اختصـاص برسولش داده مثـل زيـادتر از چهار زن عقـدى گرفتن و مثل بعض فروعات ديگر كه در اينكه آيات اشاره شده يكى (مِمّا أَفاءَ اللّهُ عَلَيكَ) آن زنهايى كه بفيء و غنيمت بدست خود پيغمبر آمده كه مؤمنين در آن حقّى نداشـتند مثـل صـفيّه كه از غنـائم خيبر است و ريحـانه كه از غنـائم بنى قريظه مخصوص بپيغمبر صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم گرديـده وَ بَناتِ عَمِّكَ وَ بَنـاتِ عَمّاتِكَ وَ بَنـاتِ خالِكَ وَ بَناتِ خالاتِكَ اللّاتِي هاجَرنَ مَعَكَ و ديگر دخترهاى عمو و دخترهاى عمّه‌ها و دخترهاى دايى و دخترهـاى خاله‌هـاى تو آنهـايى كه بـا تو از مكّه بمـدينه مهـاجرت نمودنـد، آيه مشـعر بر اينكه است كه آن دخترهايى كه با حضرتش مهاجرت ننمودند ازدواج آنان بر او جايز نيست.

وَ امرَأَةً مُؤمِنَةً إِن وَهَبَت نَفسَها لِلنَّبِيِّ إِن أَرادَ النَّبِيُّ أَن يَستَنكِحَها خالِصَةً لَكَ مِن دُونِ المُؤمِنِينَ

صفحه : ۲۴۳

و ديگر زنى كه خود را بپيمبر اكرم صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم هبه كنـد و مهر از او مطالبه ننمايد و اينكه حكم مخصوص تو اسـت اى پيغمبر و براى مؤمنين جايز نيست كه اگر زنى خودش را بآنها بخشيد بدون عقد زن آنها بشود.

قَد عَلِمنا ما فَرَضـنا عَلَيهِم فِي أَزواجِهِم وَ ما مَلَكَت أَيمانُهُم يعنى بتحقيق كه ما دانسته‌ايم آنچه را كه واجب كرده‌ايم بر امّت از عقد و شرائط آن در باره زنهايشان و در داشتن مملوكات يعنى كنيزان ايشان.

لِكَيلا يَكُونَ عَلَيـكَ حَرَجٌ وَ كانَ اللّهُ غَفُوراً رَحِيماً خداونـد از راه لطف و كرم نسـبت بنبى گرامى خود ازدواج با بسـيارى از زنها را براى پيمبر برگزيده خود مباح گردانيده تا اينكه از اينكه جهت در مضـيقه نيفتد و كار ازدواج بر او آسان باشد و نيز زنهاى او بدانند كه تمام كار او بحكم خدا و امر او است كه از طريق وحى باو دستور ميرسد و انجام ميدهد.

و البتّه در تعـدّد ازواج هم حكمتهـايى منـدرج بـوده نه اينكه از روى شـهوت رانى و نفس پرسـتى حضـرتش بسـيار زن گرفته باشـد چنانچه دشـمنان دين نسبت ميدهند زيرا كه دانسته شده كه غير از عايشه كه باكره بوده تمام زنان پيغمبر شوهر مرده و بيوه زن بودند

و رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نظر بمصلحتی وی را میگرفتند (کار نیکان را قیاس از خود مگیر).

صفحه : ۲۴۴

[سوره الأحزاب (۳۳): آیات ۵۱ تا ۵۵]

اشاره

تُرجِی مَن تَشاءُ مِنهُنَّ وَ تُؤوِی إِلَیکَ مَن تَشاءُ وَ مَنِ ابتَغَیتَ مِمَّن عَزَلتَ فَلا جُناحَ عَلَیکَ ذلِکَ أَدنی أَن تَقَرَّ أَعیُنُهُنَّ وَ لا یَحزَنَّ وَ یَرضَینَ بِما آتَیتَهُنَّ کُلُّهُنَّ وَ اللّهُ یَعلَمُ ما فِی قُلُوبِکُم وَ کانَ اللّهُ عَلِیماً حَلِیماً (۵۱) لا یَحِلُّ لَکَ النِّساءُ مِن بَعدُ وَ لا أَن تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِن أَزواجٍ وَ لَو أَعجَبَکَ حُسنُهُنَّ إِلاّ ما مَلَکَت یَمِینُکَ وَ کانَ اللّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ رَقِیباً (۵۲) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَدخُلُوا بُیُوتَ النَّبِیِّ إِلاّ أَن یُؤذَنَ لَکُم إِلی طَعامٍ غَیرَ ناظِرِینَ إِناهُ وَ لکِن إِذا دُعِیتُم فَادخُلُوا فَإِذا طَعِمتُم فَانتَشِرُوا وَ لا مُستَأنِسِینَ لِحَدِیثٍ إِنَّ ذلِکُم کانَ یُؤذِی النَّبِیَّ فَیَستَحیِی مِنکُم وَ اللّهُ لا یَستَحیِی مِنَ الحَقِّ وَ إِذا سَأَلتُمُوهُنَّ مَتاعاً فَسئَلُوهُنَّ مِن وَراءِ حِجابٍ ذلِکُم أَطهَرُ لِقُلُوبِکُم وَ قُلُوبِهِنَّ وَ ما کانَ لَکُم أَن تُؤذُوا رَسُولَ اللّهِ وَ لا أَن تَنکِحُوا أَزواجَهُ مِن بَعدِهِ أَبَداً إِنَّ ذلِکُم کانَ عِندَ اللّهِ عَظِیماً (۵۳) إِن تُبدُوا شَیئاً أَو تُخفُوهُ فَإِنَّ اللّهَ کانَ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیماً (۵۴) لا جُناحَ عَلَیهِنَّ فِی آبائِهِنَّ وَ لا أَبنائِهِنَّ وَ لا إِخوانِهِنَّ وَ لا أَبناءِ إِخوانِهِنَّ وَ لا أَبناءِ أَخَواتِهِنَّ وَ لا نِسائِهِنَّ وَ لا ما مَلَکَت أَیمانُهُنَّ وَ اتَّقِینَ اللّهَ إِنَّ اللّهَ کانَ عَلی کُلِّ شَیءٍ شَهِیداً (۵۵)

صفحه : ۲۴۵

[ترجمه]

ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) با هر یک از زنهای خود که بخواهی همخوابی را ترک کن و هر یک را که خواهی بسوی خودت جای ده، یا هر کدام را که خواهی طلاق بده و هر کدام را که خواهی برای خود نگاه دار و نیز بر تو گناهی نیست که آن زنانی را که از آنان عزلت گزیده‌ای (و پس زده‌ای) باز بطلبی (و دلجویی کنی و اینکه عمل نزدیک تر است که چشم آنها روشن شود و دل خوش کردند بآنچه بآنان عطاء و بخشش می‌نمایی تمام آنها را (یعنی تمام آنها امیدواری‌شان بتو زیادتر میگردد) و خدا میداند آنچه را که در قلبهای شما است و خداوند همیشه دانا و بردبار است (۵۱)

و بعد از اینکه (نه زن) دیگر بر تو زن عقدی جایز نیست و نیز ای رسول اکرم برای تو جایز نیست زنهای خود را تبدیل نمایی بزنهای دیگر (که یکی از اینها را طلاق دهی و زن دیگر بگیری) و لو آنکه حسن و زیبایی او تو را بشگفت و تعجّب آورد مگر آن زنی که زر خرید تو و برده باشد و خداوند بر هر چیزی نگهبان است (۵۲)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید داخل خانه‌های پیمبر (ص) نشوید مگر پس از آنکه دعوت شوید برای غذا خوردن و زودتر از وقت نروید و منتظر پخته شدن طعام باشید و لکن وقتی برای طعام خوانده شدید و غذا خوردید پراکنده شوید (و بروید) و پس از آن با هم مشغول صحبت کردن و حدیث نشوید و چنین عملی اذیّت است برسول و او از شما حیاء میکند و خدا از سخن حق حیا نمیکند (و ای مؤمنین) وقتی از زنهای پیغمبر متاعی خواستید با آنان (رو برو) نشوید بلکه از پشت پرده و حجاب با آنها صحبت نمائید و اینکه طور سؤال نمودن از آنها باعث پاکی قلب شما و آنها است و جایز نیست برای شما (مؤمنین) که رسول خدا را اذیّت نمائید و نیز بر شما جایز نیست که زنهای رسول را تزویج نمائید ابدا نه در حال حیات او اگر طلاق داد و نه پس از رحلت او و چنین عملی نزد

خداوند بسيار بزرگ است (۵۳)

اگر شما مؤمنين عملى را ظاهر نمائيد يا مخفى گردانيد خدا بهر چيزى عالم و داناست (۵۴)

بر زنهاى پيمبر (ص) گناهى نيست كه با پدرهايشان و پسرانشان و برادرانشان و پسران برادرانشان و پسران خواهرانشان و زنهايشان و آنهايى را كه مالك آنها گرديده‌اند

صفحه : ۲۴۶

كه بدون پرده و حجاب سخن گويند و بايد زنها از مخالفت امر حق تعالى خوددارى نمايند (و متقى و پرهيزگار كردند) بدرستى كه خدا بر هر چيزى گواهست (۵۵)

توضيح آيات

تُرجِي مَن تَشاءُ مِنهُنَّ وَ تُؤوِي إِلَيكَ مَن تَشاءُ (ترجى) با همزه و بدون همزه هر دو قرائت شده است.

مفسرين گفته‌اند چون زن‌هاى رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم هر يك ايرادى به حضرتش ميگرفتند و بحق خود راضى نبودند و او را اذيّت مينمودند بطورى كه حضرت يك ماه با آنها متاركه نمود اينكه بود كه آيه تخيير در باره زن‌هايش نازل گرديد كه يا مطيع امر خدا و رسول شويد يا براى طلاق حاضر گرديد آنان شق اول را اختيار نمودند پس از آن در باره خود حضرتش راجع به همخوابى و قسمت بين آنها نيز اختيار تام داده شد كه هر يك از آنها را كه خواسته باشى نزد خود جاى بده و هر كدام را كه خواهى از وى عزلت نما و بعض مفسرين در توجيه آيه چنين گفته‌اند هر كدام را كه خواهى نگاه دار و هر كدام را كه خواهى طلاق بده لكن ظاهرا بدو جهت معنى اول كه عزلت باشد بسياق آيه مناسب‌تر مينمايد اول بدلالت قوله تعالى.

وَ مَنِ ابتَغَيتَ مِمَّن عَزَلتَ فَلا جُناحَ عَلَيكَ ذلِكَ أَدنى أَن تَقَرَّ أَعيُنُهُنَّ وَ لا يَحزَنَّ وَ يَرضَينَ بِما آتَيتَهُنَّ كُلُّهُنَّ وقتى از طرف حق تعالى اختيار قسمت بدست تو داده شده و آنها خود را از طرف خدا ذيحق نميدانند آن وقت بآنچه تو بين آنها تسويه نمايى و هر كدام را خواهى نزد خود آورى و از هر كدام خواهى عزلت نمايى راضى ميگردند و چشم آنها روشن ميگردد و دل آنان خوش ميشود و حسد از بين آنها برداشته ميشود و تمامشان بقسمتى

صفحه : ۲۴۷

كه بين آنان مى‌نمايى چون ميدانند بحكم خداست آزرده نميشوند، دوم آيه بعد كه لا يَحِلُّ لَكَ النِّساءُ مِن بَعدُ وَ لا أَن تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِن أَزواجٍ وَ لَو أَعجَبَكَ حُسنُهُنَّ إِلّا ما مَلَكَت يَمِينُكَ و ظاهرا اينكه آيه بعد از آيه تخيير زنهاى پيمبر اكرم است كه يا مطيع امر خدا و رسول شوند يا براى طلاق حاضر گردند پس از آنكه آنها شق اول را اختيار كردند اينكه آيه بالا فرود آمده و دلالت دارد كه راجع بنفقه و هم‌خوابى با آنها را اختيار بدست خود حضرت داده كه براى حضرتش قسمت بين آنها شاق نباشد و آنها نيز بقسمت بندى حضرت راضى باشند نه آنكه طلاق را بدست حضرتش داده باشد بلكه از تبديل كردن بعضى از آنها را ببعض ديگر نهى نموده.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَدخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلّا أَن يُؤذَنَ لَكُم خطاب بمؤمنين نموده كه شمايى كه ايمان آورده‌ايد ادب را نگاه داريد بدون اذن داخل خانه رسول نشويد.

معلوم ميشود هنوز عادات زمان جاهليت و وحشى گرى آنان باقى بوده كه هيچ مراعات ادب نمينمودند و بدون رخصت داخل خانه پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ميشدند اينكه بود كه آيه نهى فرموده بلكه در جاى ديگر بطور اطلاق از دخول در خانه غير

بدون اذن صاحب خانه نهى فرموده.

إِلى طَعامٍ غَيرَ ناظِرِينَ إِناهُ وَ لكِن إِذا دُعِيتُم فَادخُلُوا فَإِذا طَعِمتُم فَانتَشِرُوا وَ لا مُستَأنِسِينَ لِحَدِيثٍ گويند وقتى پيمبر اكرم (ص) بعض اصحاب را براى ضيافت ميطلبيدند آنان بعد از صرف غذا مى‌نشستند و با هم صحبت مينمودند يا سؤالاتى از حضرت ميكردند اينكه بود كه آيه نازل گرديد.

إِنَّ ذلِكُم كانَ يُؤذِي النَّبِيَّ فَيَستَحيِي مِنكُم وَ اللّهُ لا يَستَحيِي مِنَ الحَقِّ خلاصه آيه اينكه مؤمنين را از اينكه عمل نهى ميفرمايد كه شما باين عمل پيغمبر را اذيت ميكنيد و شرم حضور مانع از اينكه است كه شما را از منزلش بيرون

صفحه : ۲۴۸

كنند لكن چون حياء يكى از فضائل نفسانى است از ساحت قدس پروردگار جهان خارج است اينكه است كه شما را از اينكه عمل نهى مينمايد.

وَ إِذا سَأَلتُمُوهُنَّ مَتاعاً فَسئَلُوهُنَّ مِن وَراءِ حِجابٍ ذلِكُم أَطهَرُ لِقُلُوبِكُم وَ قُلُوبِهِنَّ شكى نيست كه مرجع (هنّ) در سالتموهنّ و قلوبهن هر دو زنهاى پيمبر اكرمند و در شأن نزول آيه گويند وقتى رسول اللّه (ص) اصحاب را ضيافت نموده و طعام ميداد و عايشه رفت و آمد ميكرد و دست مردى بدست عايشه تماس نمود حضرتش بسيار نگران شد آن وقت آيه حجاب فرود آمد.

وَ ما كانَ لَكُم أَن تُؤذُوا رَسُولَ اللّهِ وَ لا أَن تَنكِحُوا أَزواجَهُ مِن بَعدِهِ أَبَداً بروايتى پس از آيه حجاب بعضى گفتند پيمبر اكرم ما را نهى فرموده كه با دختر عموهاى خود صحبت ننمائيم مگر از پس پرده وقتى پيمبر وفات نمود من عايشه را ميگيرم از مقاتل نقل ميكنند كه آن شخص طلحهٔ پسر عبيد اللّه بوده اينكه بود كه براى قطع اميد مردمان بو الهوس آيه نازل گرديد كه شمايى كه مدعى ايمان ميباشيد نبايد پيمبر خود را ايذاء نمائيد و بايد بدانيد زن‌هاى پيمبر بمنزله مادرهاى شما ميباشند نه در حيات پيمبر هر گاه آنها را طلاق دهد و نه بعد از فوت آن حضرت براى هيچ احدى حلال نيستند.

إِنَّ ذلِكُم كانَ عِندَ اللّهِ عَظِيماً زيرا عظمت و مقام رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چه در حيات و چه در ممات نزد خدا خيلى بزرگ است و احترام آن بزرگوار بر هر مؤمنى واجب است و طمع بزن‌هاى او بر هيچ شخص مؤمنى جايز نخواهد بود.

إِن تُبدُوا شَيئاً أَو تُخفُوهُ فَإِنَّ اللّهَ كانَ بِكُلِّ شَيءٍ عَلِيماً گويند بعضى در دل خيال ميكردند كه وقتى پيمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم مرد زن‌هاى او را ميگيريم و بعضى بزبان ميگفتند اينكه بود كه آيه خبر ميدهد كه چه بزبان گوئيد يا بدل گذرانيد و بزبان نياوريد خدا از ظاهر و باطن شما آگاهست.

صفحه : ۲۴۹

لا جُناحَ عَلَيهِنَّ فِي آبائِهِنَّ وَ لا أَبنائِهِنَّ وَ لا إِخوانِهِنَّ تا آخر مفسرين گفته‌اند وقتى آيه حجاب فرود آمد مخصوصا آيه بالا كه مردها مأمور گرديدند اگر كارى با زن‌هاى پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم پيدا نمايند و متاعى خواستند از پشت پرده سؤال كنند پسرها و نزديكان آنها گفتند يا رسول اللّه ما هم نسبت بآن‌ها مثل باقى مردم نبايد حضورا با آنها تكلم نمائيم بايستى از پشت پرده و حجاب با آنان حرف بزنيم اينكه بود كه اينكه آيات فرود آمد كه پدر و پسر و برادر و اولاد برادران و اولاد خواهران و زنهاى مؤمنات و برده‌ها كه مالك آنها گرديده‌اند از اينكه حكم خارج گرديدند و كليه زنهاى پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و زنهاى امت مأذون گرديدند كه خود را از اينها نپوشانند.

صفحه : ۲۵۰

[سوره الأحزاب (۳۳): آيات ۵۶ تا ۶۵]

اشاره

إِنَّ اللّهَ وَ مَلائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيهِ وَ سَلِّمُوا تَسلِيماً (۵۶) إِنَّ الَّذِينَ يُؤذُونَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللّهُ فِي الدُّنيا وَ الآخِرَةِ وَ أَعَدَّ لَهُم عَذاباً مُهِيناً (۵۷) وَ الَّذِينَ يُؤذُونَ المُؤمِنِينَ وَ المُؤمِناتِ بِغَيرِ مَا اكتَسَبُوا فَقَدِ احتَمَلُوا بُهتاناً وَ إِثماً مُبِيناً (۵۸) يا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُل لِأَزواجِكَ وَ بَناتِكَ وَ نِساءِ المُؤمِنِينَ يُدنِينَ عَلَيهِنَّ مِن جَلابِيبِهِنَّ ذلِكَ أَدنى أَن يُعرَفنَ فَلا يُؤذَينَ وَ كانَ اللّهُ غَفُوراً رَحِيماً (۵۹) لَئِن لَم يَنتَهِ المُنافِقُونَ وَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَرَضٌ وَ المُرجِفُونَ فِي المَدِينَةِ لَنُغرِيَنَّكَ بِهِم ثُمَّ لا يُجاوِرُونَكَ فِيها إِلاّ قَلِيلاً (۶۰) مَلعُونِينَ أَينَما ثُقِفُوا أُخِذُوا وَ قُتِّلُوا تَقتِيلاً (۶۱) سُنَّةَ اللّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوا مِن قَبلُ وَ لَن تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّهِ تَبدِيلاً (۶۲) يَسئَلُكَ النّاسُ عَنِ السّاعَةِ قُل إِنَّما عِلمُها عِندَ اللّهِ وَ ما يُدرِيكَ لَعَلَّ السّاعَةَ تَكُونُ قَرِيباً (۶۳) إِنَّ اللّهَ لَعَنَ الكافِرِينَ وَ أَعَدَّ لَهُم سَعِيراً (۶۴) خالِدِينَ فِيها أَبَداً لا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَ لا نَصِيراً (۶۵)

صفحه : ۲۵۱

[ترجمه]

بدرستی که خدا و ملائکه او بر پیمبر درود میفرستند ای کسانی که ایمان آورده‌اید شما نیز درود و سلام بر پیمبر بفرستید (و تسلیم گردید) (۵۶)

محقّقا کسانی که خدا و رسولش را میرنجانند خدا آنان را در دنیا و آخرت (از رحمت خود) دور گردانده و برای آنان عذاب خوار کننده مهیّا نموده (۵۷)

و آنهایی که مردهای مؤمن و زنهای مؤمنات را اذیّت کنند بغیر آنچه کسب کرده‌اند (یعنی بدون حقّ) محقّقا اینان بر خود حمل نموده‌اند بهتان و گناه هویدا (۵۸)

ای نبیّ اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بزنها و دختران خود و زنهای مؤمنین بگو (وقت بیرون آمدن از خانه) بخود نزدیک کنند خمار و چادرهای خود را تا اینکه بعفّت و نجابت) شناخته شوند و از مردمان هوس‌رانان اذیّت نکشند و همیشه خداوند آمرزنده و مهربان است (۵۹)

اگر منافقین و آنهایی که بمرض قلبی گرفتارند و مردمانی که خبر ترسناک در مدینه انتشار میدهند اگر از عملشان باز نایستند تو را بجنگ آنان بگماریم پس آنها در جوار تو نمانند مگر اندکی از آنها (۶۰)

در حالی که اینان از رحمت خدا دورند هر جا یافت گردند گرفته و کشته شوند (۶۱)

عادت و سنّت خدا در پیشینیان چنین بوده و هرگز تو نمییابی در سنّت خدا تبدیلی (۶۲)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مردم از تو سؤال میکنند قیامت چه وقت واقع میگردد بگو علم آن نزد خدا است چه میدانی تو شاید ساعت قیامت نزدیک باشد (۶۳)

محقّقا خداوند کافرین را لعنت نموده و برای آنان آتش سوزان مهیّا گردانیده (۶۴)

و در جهنّم همیشه جاویدان خواهند بود و برای آنان نه دوستی است و نه یاوری (۶۵).

صفحه : ۲۵۲

توضیح آیات

اشاره

إِنَّ اللّهَ وَ مَلائِکَتَهُ یُصَلُّونَ عَلَی النَّبِیِّ خـدای متعـال در اینکه آیه رسول خود را برگزیـده و اظهـار کرم و رحمت خود را نسبت بـآن بزرگوار مبـذول میگردانـد تا اینکه جلالت و عظمت او بر جهانیان ظاهر گردد و بداننـد که مقام و مرتبه او بدرجه‌ای است که مورد رحمت و الطاف خاص خداوندی واقع گردیده و نیز ملائکه همیشه بر روان پاک او سلام و درود میفرستند.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَیهِ وَ سَلِّمُوا تَسلِیماً در تفسیر مجمع البیان طبرسی از ابو حمزه ثمالی چنین نقل میکند: قال حدثنی السّدی و حمید بن سعد الانصاری و یزید بن ابی زیاد عن عبد الرحمن ابی لیلی عن کعب بن عجزه که گفته چون اینکه آیه فرود آمد گفتیم یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سلام بر تو را دانستیم آیا باید چگونه بر تو صلاهٔ بفرستیم فرمود بگوئید

(اللّهم صلّ علی محمّـد و آل محمّـد کما صلّیت علی ابراهیم و آل ابراهیم انّک حمیـد مجیـد و بارک علی محمّـد و آل محمّد کما بارکت علی ابراهیم و آل ابراهیم انّک حمید مجید).

و از عبد اللّه بن مسعود است که گفته وقتی شما بر نبیّ صلوات فرستید نیکو صلوات بفرستید زیرا شما نمیدانید شاید بعرض مبارک او برسد گفتند بما تعلیم گردان چگونه صلوات بفرستیم گفت بگوئید

(اللّهم اجعل صلواتک و رحمتک و برکاتک علی سیّد المرسلین و امام المتّقین و خاتم النبیّین محمّد عبدک و رسولک امام الدین و قائـد الخیر و رسول الرحمـهٔ اللّهم ابعثه مقاما محمودا یغبطه به الاوّلون و الاخرون اللّهم صلّ علی محمّـد و ال محمّد کما صلّیت علی ابراهیم و آل ابراهیم انّک حمید مجید).

و از ابی بصیر است که گفته از ابـا عبـد اللّه از معنی اینکه آیه سؤال نمـودم و گفتم که صـلاهٔ خـدا بر رسولش چگونه است فرمود تزکیه او و بپاکی ستایش نمودن او را در آسمانهای بلند، گفتم شناختم کیفیّت صلوات فرستادن ما را بر او، چگونه است تسلیم بر او فرمود در تمام امور تسلیم شدن امر او، پس طبرسی رحمهٔ اللّه علیه گفته

صفحه : ۲۵۳

علی هذا معنی قوله تعالی (وَ سَلِّمُوا تَسلِیماً) منقاد شدن اوامر او و کوشـش نمودن در آنچه را که بشـما امر نموده و بعضـی گفته‌اند معنی آیه اینکه است که (سلّموا علیه بالدعاء) یعنی بگوئید السلام علیک یا رسول اللّه.

و عن انس بن مالک عن ابی طلحهٔ که گفت بر نبیّ صلّی اللّه علیه و آله و سلّم داخل شدم و ندیدم روزی را که باین قدر حضرتش بشّاش و خرّم باشد گفتم یا رسول اللّه (ص) هرگز تو را باین مسروری و خوشحالی ندیده بودم فرمود چگونه خوشحال نباشم و حال آنکه جبرئیل آمد و گفت کسـی که بر تو یک دفعه صـلوات فرسـتد من بروی ده مرتبه صلوات فرستم و محو کنم از نامه عمل او ده گناه و ده حسـنه در نامه عمل او مینویسم. پایان إِنَّ الَّذِینَ یُؤذُونَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ لَعَنَهُمُ اللّهُ فِی الـدُّنیا وَ الآخِرَةِ وَ أَعَـدَّ لَهُم عَذاباً مُهِیناً در اینکه آیه تـذکّر میدهـد که آنهـایی که بخـدا و رسولش اذیّت میکننـد در دنیـا و آخرت بلعنت خـدا گرفتارنـد و برای آنـان عـذاب خوارکننده مهیّا گردیده.

سؤال- اذیّت رسول معلوم است که کفّار و مشرکین نسبتهای ناروایی بحضرتش میدادند ساحر و کذّابش میگفتند نسبت جنون بآن

شخص اول امکان میدادنـد زجرش میکردند لکن اذیّت بخدا را چگونه توان تصوّر نمود اوّلا کسـی را بسـرادق جلال احدیّت راهی نیست او غـالب بر تمـام موجودات است و ثانیا چنین فهمی نداشـتند که بتواننـد و لو اجمالا تصوّر واجب الوجودی که منزّه و مبرّا از تمام صـفات ممکنات باشـد را بنماینـد و جحود و انکار آنان از همین جهت بوده و وقتی آنها بکلّی به هیچ وجه خدا را نمیشـناختند اذیّت باو نمودن معنی ندارد.

(پاسخ)

آری اذیّت بمعنی حقیقی عرفی نسبت بذات احدیّت معنی ندارد لکن مخالفت نمودن امر او و تشبیه او بآنچه منزّه از او است و اذیّت نمودن برسولش بلکه اذیّت نمودن بمؤمنین و دوستان خدا کانّه اذیّت باو است اینکه است که مجازا اذیّت برسولش

صفحه : ۲۵۴

و مؤمنین را اذیت بخدا بشمار آورده.
وَ الَّذِینَ یُؤذُونَ الْمُؤمِنِینَ وَ الْمُؤمِنـاتِ بِغَیرِ مَـا اکتَسَـبُوا فَقَـدِ احتَمَلُوا بُهتانـاً وَ إِثمـاً مُبِیناً و الّـذین عطف بآیه بالا است، اذیّت بمؤمنین و مؤمنـات را عطف بـاذیّت خـدا و پیمبرش داده اشـاره به اینکه اذیّت بمؤمنین بـدون حق بـازگشت باذیّت خـدا و رسول او مینمایـد و سرّش شایـد چنین باشـد که چون در اثر ایمان محبت خـدا و رسول و اولیاء او در قلب مؤمن تمرکز پیـدا نموده و محبّت جذابه الهی است در هر قلبی که پدید گردید محب را بمحبوب خود مرتبط میگرداند اینکه است که اذیّت باو بدون حق بازگشت باذیّت خدا و پیمبرش مینماید و معلوم است اذیت بخدا و رسول گناه ظاهر و هویدایی است.
یا أَیُّهَا النَّبِیُّ قُل لِأَزواجِکَ وَ بَناتِکَ وَ نِساءِ الْمُؤمِنِینَ یُدنِینَ عَلَیهِنَّ مِن جَلَابِیبِهِنَّ اهل لغت گفته‌اند جلباب جامه وسیعی است کوچکتر از عباء و بزرگتر از خمار و مقنعه‌ای است که زنهای عرب بر سر میاندازند و بطوری است که اطراف سینه‌های ایشان را فرا میگیرد.
و از إبن عباس روایت شده که جلباب عبایی است که از سر تا پا را میگیرد و بعضی گفته‌اند جلباب بمعنی ملحقه یعنی لفافه‌ای است که تمام بدن را میگیرد. پایان در اینکه آیه ایزد متعال خطاب برسولش (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) نموده که ای محمّد (ص) بزنها و دختران خود و زنهـای مؤمنین بگو در موقع بیرون آمـدن از منزل عباهـا و چادرهـای خود را بر سـر بیندازیـد و خود را بپوشانیـد تا آنکه بعفّت و نجـابت شـناخته شویـد ذلِکَ أَدنی أَن یُعرَفنَ فَلا یُؤذَینَ (ذلـک) از اسـماء اشـاره و ارشـاد بعلّت حکم است که حکم جلباب برای اینکه است که خانم از کنیز شـناخته شود و نیز خانم هرزه‌گرد و عفیف از هم تمیز داده شونـد و مردمان اراذل و اوباش دنبال آنها نیفتند و بخانمهای محترم اذیّت نرسانند.
وَ کانَ اللّهُ غَفُوراً رَحِیماً آیه ارشاد باین است کسی که مخالفت نمود و بر خلاف امر حق تعالی خلافی از

صفحه : ۲۵۵

وی صـادر گردیـد درب توبه بـاز است اگر از روی حقیقت توبه کنـد پـذیرفته خواهـد شـد لَئِن لَم یَنتَهِ الْمُنافِقُونَ وَ الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِم مَرَضٌ وَ الْمُرجِفُونَ فِی الْمَدِینَهِٔ لَنُغرِیَنَّکَ بِهِم ثُمَّ لا یُجاوِرُونَکَ فِیها إِلّا قَلِیلًا آیه در مقام تهدید منافقین و آنهایی است که مرض نفاق در قلبشـان تولیـد گردیـده اگر اینان از کیـد و دشـمنی و فسق و اذیّت بزنان مسـلمین دست برندارنـد و نیز اراجیف آنهایی که اخبار دروغ منتشـر میگرداننـد اگر اینـان دست از عمـل رکیکشـان برندارنـد هر آینه بتو امر مینمائیم که آنان را بگیری و ملجأ گردانی که جلاء وطن نمایند یعنی آنها را از مدینه بیرون کنی آن وقت آنان در مدینه باقی نمانند مگر اندکی.

مَلعُونِينَ أَينَما ثُقِفُوا أُخِذُوا وَ قُتِّلُوا تَقتِيلًا و از چنين مردمان اراجيف گو هر كس در مـدينه مانـد ملعوننـد و از رحمت خـدا دورند اى مؤمنين هر كجا چنين مردمانى را يافتيد بگيريد و بكشيد بكشتن سخت.

سُنَّةَ اللّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوا مِن قَبلُ وَ لَن تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّهِ تَبدِيلًا عـادت و سـنت خـدا در تمـام زمانهـاى پيمبران پيشـين نيز چنين بوده كه آنهايى كه در زمين فساد ميكردنـد پيمبران بامر خدا آنها را گرفته و ميكشـتند كه مؤمنين از شرّ آنان راحت گردند اى پيمبر گرامى تو نميابى عادت و سنّت خدا در هيچ زمانى تبديل نموده باشد.

يَسئَلُكَ النّاسُ عَنِ السّاعَةِ قُل إِنَّما عِلمُها عِندَ اللّهِ كفّار و مشـركين يا از روى سخريّه يا واقعا براى اينكه بفهمند قيامتى كه پيمبر اكرم (ص) هميشه آنهـا را بآن ميترسانـد و تهديـد مينمايـد بنظر مبارك او كى و چه وقت واقع ميگردد اينكه بود كه از او سؤال مينمودند قيامت در چه وقت واقع ميگردد و شايد چنين گمان ميكردند قيامت هم روزى است از روزهاى دنيا ديگر نميدانستند كه قيامت پس از انقضاء عالم دنيا ظهور مينمايد و علم بمدت دنيا نزد علام الغيوب خواهد بود.

صفحه : ۲۵۶

وَ ما يُدرِيكَ لَعَلَّ السّاعَةَ تَكُونُ قَرِيباً در هر آنى كه مشيّت الهى تعلّق گيرد بمنحل گرديدن عالم دنيا همان موقع قيامت خواهد بود و از جمله چيزهـايى كه غير از خـدا كسـى نميدانـد همان وقوع قيامت است كه آيه اشاره باين دارد حتّى تو كه بافاضه حق تعالى عالم بعلوم اوّلين و آخرين ميباشـى تو هم نميدانى قيامت كى واقع ميگردد و چه مى‌دانى در هر آنى ممكن است قيامت واقع گردد مقدّمه وقوع قيـامت همين عالم دنيا است وقتى عالم دنيا سير خود را باتمام رسانيـد و افراد بشـر هر يك بمنتهاى كمال لايق بخود رسـيدند نتيجه و غايت عمر دنيا همان قيامت است كه يك دفعه واقع خواهد گرديد و هر كس به نتيجه اعمال دنيوى خود خواهد رسيد.

إِنَّ اللّهَ لَعَنَ الكافِرِينَ وَ أَعَدَّ لَهُم سَعِيراً خالِدِينَ فِيها أَبَداً لا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَ لا نَصِيراً آن موقع قيامت است كه كفّار از رحمت دورند و براى آنان آتش سوزان جهنم آماده شـده و جهنّم جايگاه هميشه گى آنها خواهد بود و در آن وقت ديگر نه دوستى براى آنان يافت ميگردد و نه يار و ياورى كه از عذاب آنها را نجات دهد.

صفحه : ۲۵۷

[سوره الأحزاب (۳۳): آيات ۶۶ تا ۷۳]

اشاره

يَومَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُم فِي النّارِ يَقُولُونَ يا لَيتَنا أَطَعنَا اللّهَ وَ أَطَعنَا الرَّسُولا (۶۶) وَ قالُوا رَبَّنا إِنّا أَطَعنا سادَتَنا وَ كُبَراءَنا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلا (۶۷) رَبَّنا آتِهِم ضِعفَينِ مِنَ العَذابِ وَ العَنهُم لَعناً كَبِيراً (۶۸) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوا مُوسى فَبَرَّأَهُ اللّهُ مِمّا قالُوا وَ كانَ عِندَ اللّهِ وَجِيهاً (۶۹) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ وَ قُولُوا قَولاً سَدِيداً (۷۰)

يُصلِح لَكُم أَعمالَكُم وَ يَغفِر لَكُم ذُنُوبَكُم وَ مَن يُطِعِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ فَقَد فازَ فَوزاً عَظِيماً (۷۱) إِنّا عَرَضنَا الأَمانَةَ عَلَى السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ الجِبالِ فَأَبَينَ أَن يَحمِلنَها وَ أَشفَقنَ مِنها وَ حَمَلَهَا الإِنسانُ إِنَّهُ كانَ ظَلُوماً جَهُولاً (۷۲) لِيُعَذِّبَ اللّهُ المُنافِقِينَ وَ المُنافِقاتِ وَ المُشرِكِينَ وَ المُشرِكاتِ وَ يَتُوبَ اللّهُ عَلَى المُؤمِنِينَ وَ المُؤمِناتِ وَ كانَ اللّهُ غَفُوراً رَحِيماً (۷۳)

صفحه : ۲۵۸

(ترجمه)

(در بیـان حـال کفّـار است) یاد کن روزی را که صورتهای آنان در آتش گردانیـده میشود میگوینـد ای کاش ما خـدا و رسول او را اطاعت نموده بودیم (۶۶)
و میگویند پروردگار ما ما اطاعت نمودیم رؤساء و بزرگان خود را و آنها بودند که ما را (از جاده حقّ) منحرف گردانیدند (۶۷)
پروردگار ما عذاب آنان را دو برابر گردان و آنها را لعنت کن لعنت بزرگ (۶۸)
ای کسانی که ایمان آورده‌ایـد شـما مثل کسانی نباشـید که بموسـی علیه السـلام اذیّت نمودنـد و خدا موسـی را از آنچه (باو تهمت زدند) تبرئه گردانید و او نزد خدا مقرّب بود (۶۹)
ای کسانی که ایمان آورده‌اید متّقی و پرهیزکار باشید و در گفتار استوار گردید (یعنی سخن لغو نگوئید) (۷۰)
تا اینکه (خدا) اعمال شما را اصلاح گرداند و گناهان شما را بیامرزد و کسی که خدا و رسولش را اطاعت نماید محقّقا فائز گردیده و رستگاری بزرگی (نصیب وی گشته) (۷۱)
بحقیقت ما امانت را عرضه کردیم بر آسـمانها و زمین و کوه‌ها و همه آنان از برداشـتن آن اباء نمودند و از برداشـتن آن ترسـیدند و انسان برداشت (آن بار امانت را) و بدرستی که انسان بسیار ستمکار و بسیار جاهل و نادان است (۷۲)
تا اینکه خـدا مردهای منافق و زنهای منافقه را و نیز مردهای مشـرک و زنهای مشـرکه را عـذاب نمایـد و تا آنکه خـدا برحمت خود بپذیرد مردهای مؤمن و زنهای مؤمنه را و همیشه خداوند آمرزنده و مهربان است (۷۳).

صفحه : ۲۵۹

توضیح آیات

اشاره

یَومَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُم فِی النّارِ یَقُولُونَ یا لَیتَنا أَطَعنَا اللّهَ وَ أَطَعنَا الرَّسُولَا (یوم) متعلّق (باعـدّ) در آیه بالا است، روز قیامت روزی است که صورتهای کفّار را میگرداننـد در آن آتش سوزانی که برای کفّار آماده شـده، اشاره به اینکه اهل جهنّم از شدّت عذاب و اضـطراب در آتش میغلطند و از پشیمانی و بیچارگی همیشه آرزو میکنند کاش مطیع حق تعالی و رسولان او شده بودیم.
وَ قالُوا رَبَّنا إِنّا أَطَعنا سادَتَنا وَ کُبَراءَنا فَأَضَلُّونَا السَّبِیلَا مردم دو دسته‌اند بعضی دانایان و اهل علم و دانشند و قوّه تمیز و ادراک دارند و میتوانند حق و باطل را از هم تمیز دهند و از چنین اشـخاص بیشتر آنها حبّ ریاست و پیشوایی بر آنان چیره گشـته و برای اینکه مبادا بریاست و پیشوایی آنها لطمه‌ای وارد آیـد زیر بار فرمان پیمبران نرفته و نمیرونـد و بعضـی از عوام کالانعام را مطیع خود گردانیده و برای دوام ریاسـتشان آنهـا را اغواء مینماینـد که بار بر دوش آنان گذارنـد و آنها نیز کور کورانه یا از روی فقر یا جهل و نادانی زیر بار آنان میروند و آن سیه بختان در دنیا بظلمت جهل و نادانی و در آخرت بآن عذابهای کذایی مبتلا خواهند گردید امان از جهل و نادانی که خود عذاب بزرگی است که همه مبتلا بآن هستیم و نمی‌فهمیم.
رَبَّنـا آتِهِم ضِـعفَینِ مِنَ‌العَـذابِ وَ العَنهُم لَعنـاً کَبِیراً اینکه است که ضـعفاء بنـای نفرین را میگذارنـد و از خـدا درخواست میکننـد که عـذاب رؤساء را دو برابر گردان و آنان را از رحمت خود دور دار در منتهی دوری اینکه نفرین ضـعفاء نسبت برؤساء ردّ ندارد زیرا که محقّقا عذاب رؤساء که در مقام اغواء و فریب دادن ضـعفاء باشند دو برابر بلکه زیادتر از عذاب ضعفاء خواهد بود زیرا اوّلا غالبا

رؤساء از روی فهمیدگی نخواستند پیرو اهل حق گردند و ثانیا سبب گمراهی دیگران شدند اینکه است که روی میزان عدل الهی بایستی عذاب آنان

صفحه : ۲۶۰

بمراتب زیادتر از عذاب ضعفاء باشد اصلا عذاب و ثواب بر اعمال بد یا خوب انسان بمقتضای عقل و دانش وی خواهد انجام گرفت.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَکُونُوا کَالَّذِینَ آذَوا مُوسی شاید خطاب بمنافقین باشد که بظاهر ایمان آورده و در باطن در مقام ایذاء پیمبر اکرم (ص) بودند که آنان را تشبیه میگرداند به آنهایی که بحضرت موسی علیه السلام افتراء زدند.

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- آیه اشاره بزید و زینب است که پس از طلاق دادن زید زینب را و ازدواج رسول (ص) با او بعضی از منافقین طعنه بر رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم زدند که عاشق زن پسر خوانده خود شده و چنین عمل بر حضرتش سزاوار نبود اینکه بود که آیه آمد و حضرتش را تبرئه نمود که بامر خدا اینکه عمل انجام گرفته.

۲- راجع باذیّت موسی (ع) است بقولی قارون نسبت زنا بحضرتش داد که گویند مال زیادی بزن زانیه‌ای داد که وقتی حضرت موسی علیه السلام مشمول موعظه است بین مردم بلند شود و بگوید موسی (ع) با من زنا کرده و آن زن زانیه بعکس از بین مردم برخواست و گفت قارون بمن چنین و چنان گفته و من هرگز بپیغمبر خدا نسبت دروغ نخواهم داد.

و بقول دیگر مردم حضرت موسی (ع) را بقتل هارون برادرش متّهم نمودند وقتی که هارون (ع) در کوه طور وفات نمود گفتند موسی (ع) او را کشت ملائکه جسد هارون را بیرون آوردند و ارائه دادند تا مردم بفهمند که او بمرگ خدایی مرده کسی او را نکشته است.

فَبَرَّأَهُ اللّهُ مِمّا قالُوا وَ کانَ عِندَ اللّهِ وَجِیهاً (ما) در (ممّا) مصدریّه است، پس از آنکه نسبت ناروا بحضرت موسی علیه السلام دادید خداوند او را تبرئه نمود و بمردم عصمت و پاکی او را ظاهر گردانید زیرا که موسی (ع) نزد خدای تعالی مقام بلند و خصلتهای نیکو دارد.

صفحه : ۲۶۱

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ وَ قُولُوا قَولًا سَدِیداً ذات احدیّت از روی شفقت در مقام اندرز و نصیحت مؤمنین برآمده که شمایی که در جادّه حقّ رهسپار گردیده‌اید و ایمان آورده‌اید اوّلا در عمل متّقی و پرهیزکار باشید و ثانیا مواظب گفتار خود باشید نفهمیده از روی گمان و تخمین یا القاء شیطانی یا از روی گفتار مردم سخن نگوئید بلکه بایستی مواظب باشید که گفتار شما از روی درستی و فکر اندیشی صادر گردد و سخن محکم پا برجا بگوئید تا در عوض یُصلِح لَکُم أَعمالَکُم وَ یَغفِر لَکُم ذُنُوبَکُم اینکه آیه اخیر متفرّع بر آیه بالا است که اگر شما مؤمنین دارای صفت تقوی باشید و در گفتار استوار گردید که سخن بیجا نگوئید باین دو خصلت نیکو اعمال و افعال شما را خدا اصلاح میگرداند و بدرجه قبول میرسد چنانچه فرمود (إِنَّما یَتَقَبَّلُ اللّهُ مِنَ المُتَّقِینَ) و گناهان شما را می‌بخشد.

وَ مَن یُطِعِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ فَقَد فازَ فَوزاً عَظِیماً کسی که مطیع امر خدا و رسولش گردد چنین کسی بدرجات بلند فائز گردیده آری

کسی که مطیع امر خدا و رسول گردید البته از اطاعت نفس امّاره بالسوء و شیطان بیرون می‌رود (دیو چه بیرون رود فرشته درآید) آن وقت دل و روان او میدان جولان‌گاه ملائکه و محل اشراق و تجلّی نور معرفت جلال و اوصاف جمال احدی می گردد و چنین کسی بفیوضات غیر متناهی و مقامات ارجمند انسانی فائز خواهد گردید إِنّا عَرَضنَا الأَمانَةَ عَلَی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ الجِبالِ سخنان مفسرین در توجیه آیه که مقصود از امانت چیست.

۱- مقصود طاعت است که اداء آن لازم است مثل امانت ظاهری که باید به صاحب امانت برگرداند (ابو العالیه) ۲- حدود شرع از فرائض و احکام که آنهم امانت است (إبن عباس و مجاهد) ۳- نماز و روزه و زکاهٔ و حجّ و جهاد و یا امانت مردم یا وفاء بعهود و

صفحه : ۲۶۲

نگاه داشتن زبان از زیاد سخن گفتن.

۴- غسل جنابت است که بر هر مکلّفی واجب گردیده و اداء کردن و نکردن آن را جز خدا کسی نمی‌داند.

بروایتی ابو درداء از رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین نقل مینماید که پنج چیز است که هر کس آن را اداء کند البته در بهشت وارد میگردد: اول اداء نماز یومیّه با شرائط و ارکان. دوم اداء زکاهٔ بطیب نفس و برای خدا که اینکه دو را غیر از مؤمن نکند. سوم اداء روزه رمضان. چهارم حج با استطاعت، پنجم اداء امانت گفتند اداء امانت چیست فرمود غسل جنابت و اینکه حدیث با ضعف سند اگرچه جامع توجیهات مفسرین است لکن ظاهرا در مقام معنی آیه نیست زیرا که در آن نفرموده مقصود از اینکه آیه چنین است.

خلاصه توجیهات بسیاری راجع باین آیه از مفسرین نقل شده لکن با هیچکدام نصّ صریحی یا آیه‌ای که شاهد بر آن باشد که بتوان مطمئن بآن گردید نگردیده پس بنا بر اینکه آیه از متشابهات قرآن بشمار میرود و علم آن نزد خدا است.

فَأَبَینَ أَن یَحمِلنَها وَ أَشفَقنَ مِنها وَ حَمَلَهَا الإِنسانُ پس از آنکه آسمانها و زمین و کوهها امانت را قبول نکردند و از تحمّل آن ترسیدند انسان آن امانت را حمل نمود و قبول کرد. بقول شیخ حافظ شیرازی

آسمان بار امانت نتوانست کشید قرعه فال بنام من دیوانه زدند

شاید مقصود از آسمان و زمین و کوهها اهل آنها از موجودات صاحب شعور باشد زیرا بر جماد عرضه کردن بطور معنی حقیقی درست نمیآید مگر آنکه آیه از قبیل قوله تعالی باشد که اشاره بعظمت قرآن دارد آنجا که فرموده (لَو أَنزَلنا هـذَا القُرآنَ عَلی جَبَلٍ لَرَأَیتَهُ خاشِعاً مُتَصَدِّعاً مِن خَشیَةِ اللّهِ) و چنین اشاراتی در کلام عرب بسیار است إِنَّهُ کانَ ظَلُوماً جَهُولًا محقّقا انسان بسیار ظالم بنفس خود میباشد و بسیار جاهل و نادان است زیرا که نه قدر آن امانت خدایی را شناخته و بآن دانا گردیده و نه حقّ او را اداء نموده

صفحه : ۲۶۳

آیا امانتی بزرگتر و شریفتر از آن روح ملکوتی انسانی که از عالم امر پروردگار که در باره آن بعد از خلقت بدن عنصری فرمود (وَ نَفَختُ فِیهِ مِن رُوحِی) عظیم‌تر و شریف‌تر تصوّر دارد که انسان ظالم نادان قدر او را نشناخته و آن را پرورش نداده و آن را اسیر سر پنجه قوای نفسانی قرار داده در صورتی که اینکه فضیلت را که از روح خودم نفخه بانسان دمیدم در باره خلقت هیچ موجودی از موجودات نفرموده و برای همان روح ملکوتی آدم بود که تمام ملائکه مأمور گردیدند بآدم سجده کنند و کسی که اینکه امانت الهی را درست نگاهداری کرده و آن را قوی و نیرومند گردانیده و در روز موعود بصاحبش برگردانیده چنین کسی حقّ امانت را ادا نموده.

اینکه جان عاریت که بحافظ سپرده دوست روزی رخش ببینم و تسلیم وی کنم

نخواستم آیه را اینکه طور تفسیر کنم چنانچه گفته شد از متشابهات قرآن بشمار میرود و علم واقعی آن نزد خدا است لکن میشود آیه را باین معنی تطبیق نمود.

اللّه عالم بحقایق کلامه

صفحه : ۲۶۴

سورهٔ سبأ

اشاره

سوره سبأ اینکه سوره در مکّه فرود آمده و بقول مجاهد و قتاده و حسن در آن ناسخ و منسوخ نیست و گفته‌اند یک آیه از آن در مدینه فرود آمده و آن قوله تعالی (وَ یَرَی الَّذِینَ أُوتُوا العِلمَ) و پنجاه و پنج آیه است نزد شامی‌ها و پنجاه و چهار آیه است در نزد باقی و هشتصد و هشتاد و سه کلمه و هزار و پانصد و دوازده حرف است.

(ابو الفتوح)

[سوره سبإ (۳۴): آیات ۱ تا ۶]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ لَهُ الحَمدُ فِی الآخِرَةِ وَ هُوَ الحَکِیمُ الخَبِیرُ (۱) یَعلَمُ ما یَلِجُ فِی الأَرضِ وَ ما یَخرُجُ مِنها وَ ما یَنزِلُ مِنَ السَّماءِ وَ ما یَعرُجُ فِیها وَ هُوَ الرَّحِیمُ الغَفُورُ (۲) وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لا تَأتِینَا السّاعَةُ قُل بَلی وَ رَبِّی لَتَأتِیَنَّکُم عالِمِ الغَیبِ لا یَعزُبُ عَنهُ مِثقالُ ذَرَّةٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الأَرضِ وَ لا أَصغَرُ مِن ذلِکَ وَ لا أَکبَرُ إِلاّ فِی کِتابٍ مُبِینٍ (۳) لِیَجزِیَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ أُولئِکَ لَهُم مَغفِرَةٌ وَ رِزقٌ کَرِیمٌ (۴)

وَ الَّذِینَ سَعَوا فِی آیاتِنا مُعاجِزِینَ أُولئِکَ لَهُم عَذابٌ مِن رِجزٍ أَلِیمٌ (۵) وَ یَرَی الَّذِینَ أُوتُوا العِلمَ الَّذِی أُنزِلَ إِلَیکَ مِن رَبِّکَ هُوَ الحَقَّ وَ یَهدِی إِلی صِراطِ العَزِیزِ الحَمِیدِ (۶)

صفحه : ۲۶۵

ترجمه قسمتی از آیات سوره سبا

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

حمد و ثنا و ستایش مخصوص آن کسی است که برای او (و ملک او) است آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است و آن کسی که در آخرت (نیز) حمد و ستایش مخصوص باو است و او درستکار و آگاهست (۲)

و میداند آنچه را که در زمین نفوذ میکند و آنچه از زمین بیرون میآید و آنچه از آسمان فرود میآید و آنچه در آسمان صعود مینماید و او است مهربان و آمرزنده (۳)

آنان که کافر بودند چنین گفتند که ساعت قیامت نخواهد آمد ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بگو آری قسم بپروردگار من بر شما قیامت را بیاورد (آن کسی که) دانای غیب است و پوشیده نیست از علم او هموزن مورچه‌ای یا هموزن ذرّه‌ای از ذرّات در هوا از آنچه در آسمانها و زمین است و چیزی نیست که کوچکتر از ذرّه باشد و نه بزرگتر مگر آنکه در کتاب روشن (قرآن یا لوح محفوظ) ثبت است (۴)

تا پاداش بدهد آنهایی را که ایمان آورده و عمل نیکو نموده‌اند برای چنین اشخاصی آمرزش و روزی نیکو آماده شده (۵)

و آن کسانی که در (باطل گردانیدن) آیات ما (قرآن کوشش مینمایند (بگمان اینکه) عاجز کنندگانند برای آنها عذاب مولم و دردناك آماده خواهد بود (۶)

و کسانی که بآنان علم عطا شده (بچشم ایمان) می‌بینند که آنچه از جانب پروردگار تو بسوی تو فرود آمده یعنی قرآن حق و درست است و آن قرآن راه نماینده است بسوی راه خداوند غالب و ستوده شده

صفحه : ۲۶۶

توضیح آیات

الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ پنج سوره از سوره‌های قرآنی (بحمد) افتتاح گردیده:
۱- سوره حمد (الحَمدُ لِلّهِ رَبِّ العالَمِینَ) ۲- سوره انعام (الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ جَعَلَ الظُّلُماتِ وَ النُّورَ) ۳- سوره کهف (الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی أَنزَلَ عَلی عَبدِهِ الکِتابَ وَ لَم یَجعَل لَهُ عِوَجاً قَیِّماً) ۴- سوره ملائکه (یعنی سوره فاطر) (الحَمدُ لِلّهِ فاطِرِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ جاعِلِ المَلائِکَةِ رُسُلًا) ۵- سوره سبأ همین سوره (الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ) الف و لام (الحمد) الف و لام استغراق است که تمام اقسام ستایش را شامل میگردد، و لام (له) لام تملیك است که دلالت بر اختصاص دارد اشاره به اینکه تمام ثنای جمیل و ستایش غیر محدود مخصوص بآن ذات کبریایی است که هم علّت فاعلی موجودات و هم علّت غایی ممکنات است و آنچه در آسمانها است از شموس و اقمار و کرات و کهکشانها و منظومه شمسی و اهل آسمانها از انواع و اقسام ملائکه و آنچه در زمین است از انواع و اقسام جمادات و معدنیّات و نباتات از اشجار و گیاه‌ها و حیوانات و افراد بشر تماما ملك او و در قبضه تصرّف او است.

وَ لَهُ الحَمدُ فِی الآخِرَةِ حمد اوّل اشاره بنعمت ایجاد است که تمام عوالم ممکنات را از نیستی بهستی آورده و خلعت وجود بر آنها پوشانیده، و حمد فی الاخرة اشاره بابقاء وجود بشر است و اینکه علّت موجده همان علّت مبقیه خواهد بود.

وَ هُوَ الحَکِیمُ الخَبِیرُ سزاوار حمد و ستایش آن کسی است که آثارش محکم و متقن و در اعمالش بینا و دانا خواهد بود و بر آنچه میکند خبیر و آگاهست.

صفحه : ۲۶۷

یَعلَمُ ما یَلِجُ فِی الأَرضِ وَ ما یَخرُجُ مِنها دخول در محل تنگ را ولوج گویند خدا میداند آنچه در زمین از بذور و اشجار و آب و غیر آن نفوذ میکنند و نیز کیفیّت نشو و ارتقاء آن را میداند و میداند آنچه را که از گیاه‌ها و حبوبات و اشجار و آبها و غیر آن که از زمین بیرون میآید و نیز آن فرد متعال باوضاع آسمانی آگاهست از آنچه از آسمان فرود میآید از باران و برف و حرارت و انواع

ملائکه که برای انجام وظیفه‌ای که محول بآنها است بزمین نزول مینماینـد و نیز میدانـد آنچه بآسـمان صـعود مینمایـد از اعمال نیک بشـر و ملائکه عمّاله و دعاء و طلب حاجات از غرائب التفسـیر چنین نقل میکننـد که گفته آنچه فرود میآیـد یعنی جبرئیل و آنکه بالا میرود یعنی حضرت رسالت در شب معراج.

و صاحب کشف الاسرار گفته از علم قدیم حق تعالی پوشیده نیست آنچه بر دلهای اولیاء از واردات و مکاشفات پائین میآید و آنچه بالا میرود از انفاس اصـفیاء در همه اوقات یا آنچه فرود میآیـد از الطاف و کرم که از بارگاه قدم متوجّه دلها گردیده هر جا که بوی آشنا میآید در آنجا منزل میکند، چنانچه در حدیث فرموده

(انّ لربّکم فی ایّام دهرکم نفحات الا فتعرضوا لها)

و آنچه بالا میرود از ناله تائبان و آه مفلسان که چون سـحرگاه از خلوت خانه سـینه ایشان روی بدرگاه رحمت بیچون آرد فی الحال رقم قبول بروی کشد که

(انین مذنبین احب من وحل المسبحین)

پایـان (منهـج) وَ هُوَ الرَّحِیمُ الغَفُورُ در آیه اول خود را (بحکیم و خبیر) معرّفی نموده اشاره به اینکه آفرینش جهان و جهانیان از روی حکمت و اتقـان و علم بصـلاح بینی انجـام گرفته، و در آیه دوّم (برحیم و غفور) خـاتمه داده اشاره به اینکه نسبت بتمام مخلوقاتش رءوف و مهربان است و هر کس رو باو آورد وی را می‌پذیرد و از لغزش و خطای او گذشت مینماید.

وَ قـالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لا تَأتِینَا السّاعَهُٔ قُل بَلی وَ رَبِّی لَتَأتِیَنَّکُم لام (لتأتینّکم) لام جواب قسم است و قسم واو (و ربّی) میباشـد، و به پیمبر خود امر میفرماید که در پاسخ گفتار رکیک کفّار که منکر قیامتند و گویند هیچوقت

صفحه : ۲۶۸

قیـامت نمیآیـد تو بـا کمال جـدیّت گفتار خود را مؤکّـد نما بقسم و بگو آری قسم بپروردگار من که البتّه برای شـما قیامت میآیـد و قیامت از طرف آن کسـی پدیدار میگردد که دانای باسـرار است و آنچه از نظر شـما غائب و پنهان است نزد او ظاهر و هویدا خواهد بـود و علم او بتمـام موجودات محیـط است کوچـک و بزرگی در آسـمانها و زمین یـافت نمیگردد مگر آنکه در کتـاب مـبین (لوح محفوظ) (یا قرآن) ثبت است.

لِیَجزِیَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحـاتِ أُولئِـکَ لَهُم مَغفِرَهٌٔ وَ رِزقٌ کَرِیمٌ لام (لیجزی) لام علّت است اشاره به اینکه علّت وقوع قیامت اینکه است که هر کسـی بکیفر و جزای اعمـالش برسـد و آیه مشعر بـاین است که اصـلا علّت غـایی وجود عالم قیامت برای پاداش دادن مـؤمنین و اهـل تقوی است که از اعمالشـان بهره نیکو ببرنـد که بالاـترین نعمتهـا و تفضّـلات الهی در بـاره آنـان در مرتبه اوّل مغفرت و آمرزش گناهان و لغزشهای آنها است و در ثانی انعام و کراماتی است که تفضّلا بآنها کرامت مینماید آری (تخلیه) قبل از (تحلیه) است اوّل بـایستی بآب رحمت و مغفرت قلب و دل انسانی از جرم گناه پاک گردد و تصـفیه شود تا قابل فرا گرفتن نعمتهای الهی و فیوضات رحمانی گردد.

وَ الَّذِینَ سَعَوا فِی آیاتِنا مُعاجِزِینَ أُولئِکَ لَهُم عَذابٌ مِن رِجزٍ أَلِیمٌ کسانی که بدسـیسه کاریهایشان که راجع بآیات قرآن بکار میبرند گمان میکننـد میتواننـد نور خدا را خاموش نموده و بر خدا غالب گردند و او را عاجز نمایند که نتواند دین خود را حفظ نماید برای چنین مردمانی عذاب بسـیار سـخت دردناکی مهیّا گردیده وَ یَرَی الَّذِینَ أُوتُوا العِلمَ الَّذِی أُنزِلَ إِلَیکَ مِن رَبِّکَ هُوَ الحَقَّ وَ یَهدِی إِلی صِراطِ العَزِیزِ الحَمِیدِ در مقام فضیلت صاحبان علم است که برسولش خبر میدهد ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) دانشمندانی که از راه علم و دانش چشم دلشـان بـاز شـده و حـق و باطـل را از هم تمیز میدهنـد آنهـا چنین خواهنـد بـود وقـتی آیـات قرآنی که بپیمبرش فرود آمده میشنوند بنور قلب و بصیرت باطنی خود حقّانیّت آن را میفهمند و تصدیق مینمایند که آن حق

صفحه : ۲۶۹

و از طرف پروردگار تو فرود آمده است و هادی و راهنمایی میکند بجاده مستقیمی که سر انجام آن قرب جوار پروردگار غالب و ستوده شده خواهد بود.

ظاهرا مقصود از چنین علمی که اینکه طور حقایق را مکشوف میگرداند آن علمی است که امام علیه السلام در باره آن فرموده (العلم نور یقذفه اللّه فی قلب من یشاء من عباده)

که چنین علمی نور است و حقایق را مکشوف میگرداند نه علم صوری ظاهری که از کتب یا دهنها گرفته شده زیرا که اینکه قبیل علوم علم نما است آن علمی نیست که از سر چشمه علم الهی تراوش نموده و قلوب اولیاء خود را بآن رونق داده و در آیات و اخبار اهل عصمت از آن تمجید شده و دانشمندان اینکه قدر در باره آن تعریف و توصیف نموده‌اند.

علم رسمی سر بسر قیل است و قال نه از او کیفیّتی حاصل نه حال

صفحه : ۲۷۰

[سوره سبإ (۳۴): آیات ۷ تا ۱۴]

اشاره

وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا هَل نَدُلُّکُم عَلی رَجُلٍ یُنَبِّئُکُم إِذا مُزِّقتُم کُلَّ مُمَزَّقٍ إِنَّکُم لَفِی خَلقٍ جَدِیدٍ (۷) أَفتَری عَلَی اللّهِ کَذِباً أَم بِهِ جِنَّهٌ بَلِ الَّذِینَ لا یُؤمِنُونَ بِالآخِرَهِ فِی العَذابِ وَ الضَّلالِ البَعِیدِ (۸) أَ فَلَم یَرَوا إِلی ما بَینَ أَیدِیهِم وَ ما خَلفَهُم مِنَ السَّماءِ وَ الأَرضِ إِن نَشَأ نَخسِف بِهِمُ الأَرضَ أَو نُسقِط عَلَیهِم کِسَفاً مِنَ السَّماءِ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیَهً لِکُلِّ عَبدٍ مُنِیبٍ (۹) وَ لَقَد آتَینا داوُدَ مِنّا فَضلاً یا جِبالُ أَوِّبِی مَعَهُ وَ الطَّیرَ وَ أَلَنّا لَهُ الحَدِیدَ (۱۰) أَنِ اعمَل سابِغاتٍ وَ قَدِّر فِی السَّردِ وَ اعمَلُوا صالِحاً إِنِّی بِما تَعمَلُونَ بَصِیرٌ (۱۱)

وَ لِسُلَیمانَ الرِّیحَ غُدُوُّها شَهرٌ وَ رَواحُها شَهرٌ وَ أَسَلنا لَهُ عَینَ القِطرِ وَ مِنَ الجِنِّ مَن یَعمَلُ بَینَ یَدَیهِ بِإِذنِ رَبِّهِ وَ مَن یَزِغ مِنهُم عَن أَمرِنا نُذِقهُ مِن عَذابِ السَّعِیرِ (۱۲) یَعمَلُونَ لَهُ ما یَشاءُ مِن مَحارِیبَ وَ تَماثِیلَ وَ جِفانٍ کَالجَوابِ وَ قُدُورٍ راسِیاتٍ اعمَلُوا آلَ داوُدَ شُکراً وَ قَلِیلٌ مِن عِبادِیَ الشَّکُورُ (۱۳) فَلَمّا قَضَینا عَلَیهِ المَوتَ ما دَلَّهُم عَلی مَوتِهِ إِلاّ دَابَّهُ الأَرضِ تَأکُلُ مِنسَأَتَهُ فَلَمّا خَرَّ تَبَیَّنَتِ الجِنُّ أَن لَو کانُوا یَعلَمُونَ الغَیبَ ما لَبِثُوا فِی العَذابِ المُهِینِ (۱۴)

صفحه : ۲۷۱

ترجمه قسمتی از سوره سبأ

کفّار (از روی تعجّب) با هم گفتند آیا میخواهید شما را راهنمایی کنیم بمردی که گوید وقتی شما مردید و بدن شما پاره پاره و ریز ریز گردید شما در یک خلقت نوینی خواهید بود (۸)

آیا اینکه شخص بخدا دروغ می‌بندد یا اینکه دیوانه است نه چنین است که منکرین معاد میگویند که محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بخدا افتراء بسته یا دیوانه است بلکه آن کسانی که ایمان بآخرت ندارند در آخرت در عذابند و در دنیا در گمراهی دور از حقّ

میباشند (۹)

آیا اینکه کفّار نظر نمیکننـد که چگونه آسـمان و زمین بآنها احاطه دارد و قـدرت بر بیرون رفتن ندارنـد اگر بخواهیم آنها را بزمین فرو بریم یا پاره‌ای از آسـمان بر سـر آنان فرود آریم و حقیقـهٔ آسـمانها و زمین دلالت (واضح) دارد برای بنده‌ای که باز گشت (بحق تعالی) میکند (۱۰)

و محقّقا بـداود علیه السـلام از جانب ما فضـیلتی عطاء شـد (گفتیم) ای کوه‌ها صدای داود را با او برگردانید (و گفتیم) ای پرندگان (شما نیز با داود (ع) همراز گردید) و آهن را در دست داود علیه السلام نرم گردانیدیم

(و بـاو امر نمودیم) که زره بسـازد و در آن انـدازه‌گیری نمایـد (و گفتیم) عمل صالـح نمائیـد بحقیقت من بر آنچه عمل میکنیـد بینا خواهم بود (۱۱)

و برای سـلیمان باد را مسـخّر نمودیم در صـبحگاه بقدر یک ماه راه میرفت و در شـبها (نیز) بقدر یک ماه راه میرفت و جاری کردیم برای سـلیمان علیه السـلام چشمه مس گداخته را تا از معدن مس بیرون میآمد و از آن مس آنچه میخواستند میساختند و از جنّ برای او کسانی را مسخّر گردانیدیم که بفرمان پروردگارش در مقابل او عمل مینمودند و از جنّ کسی که سرکشی میکرد از عذاب آتش افروخته بوی میچشانیدیم (۱۲)

دیوان بامر سـلیمان (ع) غرفه‌ها و صورتهای (فرشته) و انبیاء را و کاسه‌های چوبی بزرگ و دیگهای عظیم میساختند (گفتیم) ای اهل داود برای اینکه نعمت بزرگ شکر گذار باشید و اندکی از بنده‌گان من شکر گذار خواهند بود (۱۳)

و چون حکم مرگ بر سـلیمان جـاری گردیـد آنـان را مطّلع نگردانیـد بر آن مگر جنبنـده‌ای از زمین (وقتی) موریـانه عصائی (که بر دست داشت خورد) و سـلیمان (ع) بزمین افتـاد بر جنّیان معلوم گردیـد که سـلیمان مرده است و اگر جنّیان عالم بغیب بودنـد درنگ نمیکردند در عذاب خوار کننده (۱۴).

صفحه : ۲۷۲

(توضیح آیات)

اشاره

وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا هَل نَدُلُّکُم عَلی رَجُلٍ یُنَبِّئُکُم إِذا مُزِّقتُم کُلَّ مُمَزَّقٍ کفّار از روی اسـتهزاء و سـخریّه بیکدیگر میگفتند آیا میخواهید مردی را ببینید (و مقصود آنان محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بود) که سخن عجیبی میگوید چنین اظهار مینماید که وقتی که شما مردیـد و بـدن شـما پاره پاره گردیـد و پس از آن خاک شد و هر ذرّه‌ای از آن بطرفی افتاد (إِنَّکُم لَفِی خَلقٍ جَدِیدٍ) با اینکه حال در خلقت نـوینی خواهیـد بود آیه ارشـاد بـاین است که بمردن فـانی نگردیده‌ایـد بلکه وجود شـما تحول نموده و از نشـئه‌ای به نشـئه‌ای کامل‌تر میگردد و در روز معاد حیات ثانوی بوی افاضه میشود که آن حیات کامل و باقی خواهد بود.

أَفتَری عَلَی اللّهِ کَذِباً أَم بِهِ جِنَّةٌ چنان زنـدگی پس از مرگ در نظر آنان بعیـد مینمود که گمان کردند آن شـخص اوّل امکان دیوانه است و بـدون عقل و رویّه سـخن میگویـد و اگر جنون نـدارد برای ریاست و پیشوایی بخـدا دروغ می‌بندد و چنین اظهار مینماید که خدا بمن وحی نموده که شما پس از مردن زندگانی نوینی خواهید نمود.

آری کسـی که چنـان در طبیعیـات فرو رفته که جز زرد و سـرخ عـالم طبیعی چیزی را ننگرد و منکر روح مجرّد است چگونه میتواند

نظر خود را بالا- برد و تعقّل نمايد عالمى را كه ما فوق اينكه عالم و وسيع‌تر و عالى‌تر و محيط بر اينكه عالم باشد آيا انسان اگر رجوع بعقل و حقيقت خود نمايد نميفهمد كه روح و عقل درّاكش كه متصرّف در مادّيّات گرديده و غالب و قاهر بر ما دون خود ميباشد از عالم ديگرى ظهور و بروز نموده و براى استكمال بحكم قادر توانا چهار صباحى بعالم طبيعيّات تعلّق گرفته و پس از تكميل بايستى بمحل خود برگردد و حيات دائمى و زندگى پاك بى آلايش هميشگى پيدا نمايد، قوله تعالى (إِلى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ) سوره القيمة آيه ۱۲ يعنى و محل قرارگاه او بسوى رحمت پروردگارش خواهد بود (وَ أَنَّ إِلى رَبِّكَ الْمُنْتَهى) سوره النجم آيه ۴۳ (إِنَّ إِلى رَبِّكَ الرُّجْعى) سورة العلق آيه ۹

صفحه : ۲۷۳

۹ تمام اينكه آيات اشاره بآخر مقام انسان است.

در جلد دوّم اينكه تفسير در سوره بقره آيه ۱۵۵ در ذيل قوله تعالى (وَ لا- تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتٌ بَلْ أَحْياءٌ وَ لكِنْ لا تَشْعُرُونَ) راجع بمقالات فاسده مادّيين اندازه‌اى بحث نموديم، و خلاصه گفتار ركيك آنان چنين است كه روح و نفس مجرّدى در كار نيست و آنها چنان در ماديات فرو رفته‌اند كه وجود خدا را كه فطرى هر بشرى است انكار مينمايند، و در آنجا پس از بحث طولانى گفتيم شكى نيست كه ما علم وجدانى بوجود و معلومات خود داريم و وقتى بخود رجوع نمائيم خود را بهويّت و شخصيّت ميشناسيم بدون اينكه چيزى بخود ضميمه نمائيم و در هيچ حالى نه در خواب و نه در بيدارى از خود غافل نميباشيم و همان خودى و هويت خود را نفس يا روح و روان ميناميم وقتى ثابت شد حقيقت ما غير از بدن ما است تصديق بزندگى پس از مرگ و امر معاد آسان ميگردد و استيجاب منكرين معاد ديگر موضوعى ندارد بلكه امر معاد را ايجاب ميگرداند چون در آنجا راجع بشبهه مادّيين در تجرّد روح كه بازگشت آن بامر معاد است بيانى شد، اينجا سخن را كوتاه نموديم رجوع بآن جا شود.

أَ فَلَمْ يَرَوْا إِلى ما بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ ما خَلْفَهُمْ مِنَ السَّماءِ وَ الْأَرْضِ آيه ارشاد بحكم عقل مينمايد كه اينكه هايى كه منكر معاد و زندگانى پس از مرگند آيا نظر بخلقت عجيب و اينكه نظم بديع عالم مادّيات از زمين كه جلو روى آنها است و آسمانها كه پشت آنها و بالاى سر آنها است نميكنند تا آنكه در اينكه كاخ مجلّل جهانى و نظام موجودات عموم قدرت مدبّر و آفريننده آن را بنگرند و اذعان نمايند كه خلقت جهان و جهانيان كه گل سر سبد آنان وجود آدمى خواهد بود و آسمانها و زمين براى پيدايش و بقاء نوع انسانى مسخّر گرديده‌اند بيهوده نخواهد بود.

إِنْ نَشَأْ نَخْسِفْ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ نُسْقِطْ عَلَيْهِمْ كِسَفاً مِنَ السَّماءِ چون تمام موجودات مسخّر امر حق تعالى و زير فرمان اويند كسى كه مورد غضب الهى واقع گرديد بامر حق تعالى ممكن است زمين او را فرو گيرد يا پاره‌اى از آسمان بر سر وى افتد و او را هلاك گرداند.

صفحه : ۲۷۴

إِنَّ فِي ذلِكَ در آنچه از آثار قدرت در خلقت آسمانها و زمين ارائه داده و چگونگى حفظ آنها در حركت دورى و عدم تجاوز آنان از مقرّ و جايگاهى كه براى آنها مقرّر نموده و نيز نظام آفرينش گيتى كه هر يك از موجودات را موظّف بعملى و مخصوص بكارى گردانيده لَآيَةً لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ تمام اينها آيهٔ و نشانه است براى بندگانى كه روى دل بسوى حق دارند و بچشم عبرت موجودات را مينگرند و در اينها آثار علم و قدرت و اقتدار آفريننده را مشاهده مينمايند و تصديق مينمايند كه اگر نبود حفظ و حراست مبدء آفرينش كه نظام جهانى را روى يك ميزان معيّنى نگاه دارد و اينها تحت تسخير خالق كون انجام وظيفه دهند ممكن بود در اثر سرعت حركتى كه دارند پاره‌هاى آسمان بر سر خلق ريزش نمايد يا زمين در اثر سرعتى كه دارد از هم بازگردد و مردم

را فراگیرد مخصوصا نسبت بکفّار که چون تمام موجودات قشون حق تعالی و زیر فرمان او میباشند و با دوستان خدا دوست و با دشمنان او دشمن خواهند بود اگر حفظ او نبود دمار از روزگار کفّار برمیآوردند.

وَ لَقَد آتَینا داوُدَ مِنّا فَضلًا آیه تذکّر میدهد بعضی از تفضّلات و نعمتهایی را که بداود نبی علیه السلام عطاء نموده و او را بر سائرین بنبوت و کتاب زبور و علم قضاوت و اجراء گردانیدن حکم عدل بین خلق و معجزات دیگر فضیلت داده، از جمله قوله تعالی یا جِبالُ أَوِّبِی مَعَهُ وَ الطَّیرَ خطاب بکوهها نموده که ای کوه‌ها صدای داود را برگردانید و ای پرندگان با داود علیه السلام همراز گردید.

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- ای کوه وقتی داود (ع) مشغول بتسبیح و ذکر گردید با او تسبیح و ذکر گوئید. (إبن عباس و حسن و قتاده) ۲- مقصود از (اوّبی) چنین است ای کوه‌ها و ای طیور با داود حرکت کنید

صفحه : ۲۷۵

هر کجا که او حرکت و سیر مینماید و اینکه از معجزات داود بشمار میرفته (جبائی) أَوِّبِی مأخوذ از آب یئوب و بمعنی رجوع و بازگشتن است (و الطیر) را قرّاء دو طور قرائت نموده‌اند اکثر آنها بنصب (و الطّیر) خوانده‌اند بنا بر آنکه یا عطف باشد بر (فضلا) یا عطف باشد بر جبال که محلا منصوب است نه لفظا و بعضی برفع (و الطّیر) خوانده‌اند بنا بر اینکه عطف بلفظ جبال باشد (و الطیر) اسم جنس است که شامل تمام پرندگان میگردد.

و مقصود از امر بکوه‌ها که با داود علیه السلام همصدا گردید و همچنین امر بطیور که در موقع تسبیح و ذکر داود (ع) مشغول الحان و نغمه‌سرایی شوید یا امر تکوینی است و اشاره بعظمت و جلال و کبریایی و نفوذ و قدرت خداوندی است که تمام موجودات مطیع امر تکوینی او جلّ و علا میباشند و بقول حکماء که گویند تمام موجودات با شعور و ادراکند میشود امر بکوه‌ها را امر تشریعی گرفت و اشاره بنفوذ قدرت و عظمت شأن خداوندی او است.

خلاصه گویند وقتی داود (ع) تسبیح و ستایش حق تعالی را مینمود یا کتاب زبور میخواند کوه‌ها بصدا آمده او را کمک مینمودند و کبوتران صف میکشیدند و ترجیع و الحان نغمه‌سرایی مینمودند و در آن موقع منظره‌ای پدید میگردید که بسیاری از مستمعین از شدّت شعف تاب نیاورده غش مینمودند.

وَ أَلَنّا لَهُ الحَدِیدَ از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت شده

۱» (انّ اللّه تعالی اوحی الی داود نعم العبد لو لا انّک تأکل من بیت المال)«.

پس از اینکه وحی داود (ع) چهل شبانه روز گریه کرد و از حق تعالی طلب نمود که وی را ارشاد نماید بکسبی که معیشت نماید و از بیت المال نخورد اینکه بود که خدای تعالی آهن را بدست او نرم گردانید و زره ساختن را بوی تعلیم نمود.

---

(۱) خداوند بداود وحی نمود که تو خوب بنده‌ای هستی اگر از بیت المال نمیخوردی

صفحه : ۲۷۶

أَنِ اعمَل سابِغاتٍ وَ قَدِّر فِی السَّردِ و داود (ع) مأمور گردید که زره‌های را پهن و دامن دار بگیرد و حلقه‌های آن را مساوی و درهم قرار دهد تا آنکه بصورت نیکو درآید.

روایت دارد که لقمان حکیم روزی نزد داود بود و داود (ع) زره میساخت لقمان سؤال ننمود که اینکه چیست تا وقتی که فارغ گردید و برخواست و پوشید و گفت زره چه خوب لباسی است برای جنگ لقمان گفت خاموشی چه حکمت خوبی است و عمل کننده بآن چه بسیار کم است، گفته‌اند داود هر روزی یک زره میساخت و بهزار درهم میفروخت و خرج میکرد و صدقه میداد.

وَ اعمَلُوا صالِحاً إِنِّی بِما تَعمَلُونَ بَصِیرٌ و دیگر بداود امر نمودیم که بشکرانه اینکه همه نعمتی که بتو و آل تو دادیم اعمال شایسته نمائید و بدانید که حقیقهٔ من بر آنچه میکنید آگاه و بینا خواهم بود مفسّرین بنا بر قول تذکره نویسان چنین گفته‌اند خدای تعالی بر آل ابراهیم (ع) برکت داد و کثرت آنها را بحدی رسانید که جز خدا کسی عدد آن را ندانست چون نوبت بداود (ع) رسید و داود پیمبر بنی اسرائیل بود در زمان او هر روز زیاد میشدند چون بسیار زیاد شدند کبر و عجب آنان را فرا گرفت و آغاز ظلم و معصیت نمودند وحی بداود (ع) رسید که ای داود من چون بپدر شما ابراهیم علیه السلام بپاداش قربانی پسرش وعده دادم که عدد اولادان او بحدی رسد که جز من کسی نداند من بوعده خود وفا نمودم و نعمت را بر شما تمام گردانیدم نعمت مرا تبدیل بکفران نمودید و عاصی گردیدید و بکثرت اولاد فخر کردید و عجب آوردید.

ای داود اکنون بدان که من قسم یاد نموده‌ام که آنها را مبتلا گردانم بیکی از سه چیز که عدد آنها کم شود و عجب و کبرشان تمام شود و آنان را مخیّر مینمایم بیکی از سه بلاء: یا سه سال قحطی یا سه ماه جنگ که دشمن بر آنها مسلّط گردد یا سه روز طاعون هر کدام را خواهند اختیار کنند، وقتی داود (ع) بقوم خبر داد گفتند یا رسول اللّه تو اختیار داری گفت اختیار با خود شما است گفتند ما طاقت قحطی نداریم

صفحه : ۲۷۷

و با دشمن هم نتوانیم مقاومت نمائیم طاعون را اختیار میکنیم، غسل کردند و کفن پوشیدند و بصحرا رفتند و زنان و کودکان خود را بردند و دل بمرگ بستند و بخدای خود بنالیدند و آن پیش از بنای بیت المقدس بود خدای تعالی بر گنهکاران آنها طاعون فرستاد در یک روز بقدری مردند که در دو ماه دفن نمودن آنها تمام نمیشد روز دیگر داود (ع) بزمین بیت المقدس آمد و رو برخاک گذاشت و نیکان بنی اسرائیل تضرّع و زاری نمودند و از خدا طلب نمودند که طاعون را رفع نماید دعای داود اجابت گردید و عذاب از آنان برداشته شد بداود وحی رسید که ببندگان من بگو در شکر بیفزایند که من بدعاء تو بلا را از آنها برداشتم و در اینکه زمین مسجدی بنا کنید که شما و فرزندان شما در آنجا عبادت کنید وقتی خواستند مسجد را بنا کنند مرد صالحی از بنی اسرائیل آمد و گفت در اینجا مرا ملکی و حقی است و بر شما حلال نیست که بدون رضایت من مسجد بنا کنید گفتند در اینجا بسیاری حق داشتند و برای خدای تعالی بخشیدند تو نیز حق خود را ببخش گفت فقیرم اگر خواهید از من بخرید بداود خبر دادند داود گفت باید او را رضا نمود آمدند با او آنچه قرار دادند زمین را بخرند قبول ننمود تا بها را بجایی رسانیدند که در زمین او دیواری بکشند و پر از سیم و زر نمایند گفت اکنون راضی شدم چون آن مرد صالح دید آنها اینکه طورند گفت بقدر جوی پول نخواستم و اینکه زمین را در راه خدا دادم و غرض من امتحان شما بود که جدیّت شما در اینجا بچه حد است.

پس از آن شروع ببناء مسجد نمودند داود (ع) سنگ بپشت میگرفت و میآورد و مردمان صالح بنی اسرائیل نیز چنین میکردند تا دیوار مسجد بقدر قامت یک مرد گردید خدای تعالی بداود (ع) وحی نمود که نصیب تو از اینکه مسجد همین قدر بود رها کن و باقی آن بدست پسر تو سلیمان سلیم القلب که بر دست او هیچ خون ریخته نشده باشد تمام خواهد گردید و داود و مردمان صالح بنی اسرائیل در آنجا عبادت مینمودند و در آن وقت عمر داود بصد و بیست و هفت سال رسیده بود چون سالش بصد و چهل رسید وفات

صفحه : ۲۷۸

نمود و سليمان بجاى او نشست و خداوند بسليمان وحى نمود كه تو بايد اينكه مسجد را تمام نمايى سليمان (ع) جنّ و انس و شياطين را جمع گردانيد و عمل مسجد را بين آنان تقسيم نمود چون حكايت عمل جنيان و آدميان در اينجا مفصل است در همين جا سخن را كوتاه مينمائيم. (پايان) وَ لِسُلَيمانَ الرِّيحَ غُدُوُّها شَهرٌ وَ رَواحُها شَهرٌ يعنى باد را براى سليمان مسخّر نموديم، و (الرّيح) دو طور قرائت شده عامه قرّاء بنصب قرائت نموده‌اند و بنا بر اينكه معنى آيه چنين ميشود (و سخّرنا لسليمان الرّيح) و عاصم مرفوع خوانده و در تقدير (و الريح لسليمان) كه الريح مبتدا باشد و خبرش (لسليمان) جار و مجرور و خبر بر مبتداء مقدّم افتاده و بنا بر نصب (الرّيح) مفعول فعل مقدّر (و سخّرنا) ميشود.

پس از اظهار كراماتى كه ذات متعال نسبت بداود (ع) مبذول گردانيده در مقام تعداد بعضى از نعمتها و تفضلاتى كه بسليمان (ع) كرامت نموده برآمده و بسه فضيلت از فضائل سليمان (ع) را برميگزيند و در اينكه آيات تذكّر ميدهد:

۱- باد را براى سليمان مسخّر گردانيديم كه باد بامر او بساط سلطنتى وى را بلند مينموده و در هر روزى بقدر سير يك ماه و هر شبى نيز بقدر سير يك ماه راه مى پيموده كه در هر روز و شبى بقدر دو ماه راه ميرفته.

گويند سليمان (ع) صبح از (تدمر) بيرون ميآمد و قبل از ظهر در اصطخر شيراز فرود مى‌آمد و شب در كابل بيتوته مينمود، و تدمر شهرى بود در شام كه اجنّه براى او ساخته بودند و غير اينها راجع بگردش سليمان (ع) در اطراف زمين روايات بسيار نقل شده.

و از إبن زيد چنين نقل ميكنند كه سليمان (ع) مركوبى از چوب ساخته بود و در آن هزار قصر بنا نموده و در هر قصرى هزار خانه قرار داده كه لشگر جنّ و انس در آنجا مى‌نشستند و در زير هر ركنى هزار شيطان مسخّر او بودند كه مركوب او را ميگرفتند و از زمين بلند مينمودند و باد بآرامى آن را ميبرد و در هر روز و شبى

صفحه : ۲۷۹

بقدر دو ماه راه ميرفت و بهر كجا ميخواست فرود ميآمد.

۲- از تفضلات الهى اينكه بود كه (وَ أَسَلنا لَهُ عَينَ القِطرِ) يعنى چشمه مس گداخته را براى سليمان (ع) جارى گردانيديم كه مثل آب از زمين بيرون مى‌آمد و گويند آن چشمه مس در موضعى از يمن نزديك بصنعا بود در هر ماهى سه شبانه روز جريان داشت.

۳- وَ مِنَ الجِنِّ مَن يَعمَلُ بَينَ يَدَيهِ بِإِذنِ رَبِّهِ جنّ را مسخّر سليمان (ع) گردانيديم كه باذن پروردگارش عمل مينمودند (و من الجنّ) عطف بر (ريح) است يعنى همان طورى كه باد را براى سليمان عليه السلام مسخّر نموديم اجنّه را نيز مسخّر او گردانيديم، و ميشود (و من الجنّ) را مبتدا گرفت و خبرش جمله (من يعمل بين يديه باذن ربّه) باشد و (من) تبعيضى مشعر است بر اينكه بعضى از افراد جنّ باذن پروردگار مسخّر سليمان (ع) بودند نه تمامشان و آنچه امر ميفرمود از اعمال شاقّه اطاعت مينمودند.

وَ مَن يَزِغ مِنهُم عَن أَمرِنا نُذِقهُ مِن عَذابِ السَّعِيرِ بروايت (سدى) در زمين ملكى مقرّر گرديده بود و تازيانه‌اى از آتش در دست داشت هر كدام از اجنّه كه از امر سليمان (ع) مخالفت مينمودند با آن تازيانه بر وى ميزد و او را ميسوزانيد.

يَعمَلُونَ لَهُ ما يَشاءُ ديوان مسخّر سليمان (ع) بودند و بفرمان او كار ميكردند (من محاريب) غرفه‌هاى بلند و منظره‌هاى عالى بنا مينمودند و نيز از جمله بناهاى عالى آن بيت المقدّس بود كه گويند ديوان و جنّيان بامر سليمان (بيت المقدّس) را كه داود (ع) بنا نموده بود باتمام رسانيدند (و تماثيل) و نيز در آنجا صورتهاى ملائكه و آدميان و انبياء را از زجاج و حديد و مس نقش مينمودند و گويا در شريعت سليمان صورت سازى مباح بوده لكن در شريعت اسلام ممنوع است و شايد (تماثيل) صورتهاى اشجار و نباتات از اشياء غير ذى روح بوده وَ جِفانٍ كَالجَوابِ وَ قُدُورٍ راسِياتٍ و نيز جنّيان و ديوان بامر سليمان (ع) كاسه‌هاى چوبى (كالجواب) مانند

صفحه : ۲۸۰

حوضهای بزرگ میساختند و گویند کاسه‌ها بقدری بزرگ بود که هزار نفر دور آن نشسته غذا میخوردند (وَ قُدُورٍ راسِیاتٍ) و نیز دیگهای بزرگ که بر سه پایه قرار گرفته بناء مینمودند و سلیمان (ع) با اینکه دیگها و ظرفها لشگریان را طعام میداد.

(راسیات) جمع راسیهٔ و بمعنی ثابتهٔ میباشد گویند دوازده هزار طبّاخ در آن دیگها غذا میپختند و بقشون غذا میدادند.

اعمَلُوا آلَ داوُدَ شُکراً ای آل داود (ع) برای چنین سلطنت بزرگی که در خلق اوّلین و آخرین کسی بدرجه و پایه آن نرسیده شکر گذاری نمائید و آن همان سلطنتی بود که سلیمان از خدای تعالی طلب نموده آنجا که عرض میکند (رَبِّ اغفِر لِی وَ هَب لِی مُلکاً لا یَنبَغِی لِأَحَدٍ مِن بَعدِی) اینکه بود که مأمور میگردیدند بشکر گذاری ولیّ نعمت خود.

شکر دو قسم است شکر لسانی و شکر عملی: شکر زبانی عبارت از حمد و ستایش نمودن مبدء متعال است با تذکّر به اینکه هر نعمتی از خوان انعام او پدید گردیده و تفضّلا بهر کس خواسته بدون استحقاق عنایت نموده و شکر عملی چنین خواهد بود که هر نعمتی را در آن مصرفی که برای آن عطا شده مصرف نمایند مثل اینکه شکر نعمت سلطنت و ریاست اینکه است که سلطان با رعیّت بعدل و شفقت و مهربانی رفتار نماید و بزیر دستان ظلم و ستم روا ندارد و حقّ هر مظلومی را از ظالم گرفته و بوی ردّ نماید و شاید مقصود از (اعملوا) یعنی عملتان شکرانه باشد و چون شکر عملی کمتر انجام میگیرد اینکه است که فرموده (وَ قَلِیلٌ مِن عِبادِیَ الشَّکُورُ) البته کسی که تمام نعمتهای الهی را از نعمتهای ظاهری و باطنی در آن مصرفی که رضای الهی در آن باشد مصرف نماید کمیابست فَلَمّا قَضَینا عَلَیهِ المَوتَ ما دَلَّهُم عَلی مَوتِهِ إِلّا دَابَّةُ الأَرضِ تَأکُلُ مِنسَأَتَهُ مفسرین در تفسیر آیه با کمی اختلاف چنین گویند حضرت سلیمان (ع) پنجاه و سه سال عمر کرد سیزده ساله بود که بتخت سلطنت نشست در سال چهارم سلطنتش شروع ببنای بیت المقدس نمود جنّ و شیاطین را مسخّر نموده و بکار واداشت پیش از اتمام

صفحه : ۲۸۱

بیت المقدس اجلش نزدیک گردید و برای او از شیشه خانه‌ای ترتیب داده بودند جنّ و شیاطین از پشت شیشه او را میدیدند و بکار مشغول بودند اجل سلیمان رسید و قبض روح گردید و خداوند برای اتمام بیت المقدس او را بهمان حالی که بعصاء تکیه نموده بود نگاه داشت تا بنای بیت المقدس تمام گردید آن وقت در اثر خوردن (موریانه) عصا شکست و سلیمان بزمین افتاد و مرگ او بر اجنّه و شیاطین معلوم شد و همگی فرار نمودند.

بعضی از مفسرین گفته‌اند برای امتحان که بدانند چند مدّت بود که سلیمان مرده بود و دیوان مشغول کار بودند موریانه‌ای را داخل چوبی کردند یک شبانه روز آن چوب را خورد روی اینکه حساب حدس زدند که یک سال بوده که سلیمان (ع) قبض روح گردیده و خداوند او را نگاهداشته.

فَلَمّا خَرَّ تَبَیَّنَتِ الجِنُّ أَن لَو کانُوا یَعلَمُونَ الغَیبَ ما لَبِثُوا فِی العَذابِ المُهِینِ آیه ارشاد باین است که (لا یعلم الغیب الا هو) علم غیب و آنچه از حواس ظاهره پنهان است دانش آن مخصوص بخدا است (إِلّا مَنِ ارتَضی مِن رَسُولٍ) تذکّر میدهد که انبیاء هم آنچه از غیب میدانستند بالهام و از طریق وحی آنها را عالم میگردانید لکن جنّ یا غیر جنّ عالم بغیب نخواهند بود اگر جنّ و شیاطین مردن سلیمان را که در نظر آنها زنده مینمود میدانستند از بار زحمت و عمل خود را خلاص مینمودند و ندانستن آنان دلیل بر اینکه خواهد بود که جن و شیاطین علم بغیب ندارند.

صفحه : ۲۸۲

[سوره سبإ (۳۴): آیات ۱۵ تا ۲۱]

اشاره

لَقَد کانَ لِسَبَإٍ فِی مَسکَنِهِم آیَهٌ جَنَّتانِ عَن یَمِینٍ وَ شِمالٍ کُلُوا مِن رزق رَبِّکُم وَ اشکُرُوا لَهُ بَلدَهٌ طَیِّبَهٌ وَ رَبٌّ غَفُورٌ (۱۵) فَأَعرَضُوا فَأَرسَلنا عَلَیهِم سَیلَ العَرِمِ وَ بَدَّلناهُم بِجَنَّتَیهِم جَنَّتَینِ ذَواتَی أُکُلٍ خَمطٍ وَ أَثلٍ وَ شَیءٍ مِن سِدرٍ قَلِیلٍ (۱۶) ذلِکَ جَزَیناهُم بِما کَفَرُوا وَ هَل نُجازِی إِلاَّ الکَفُورَ (۱۷) وَ جَعَلنا بَینَهُم وَ بَینَ القُرَی الَّتِی بارَکنا فِیها قُریً ظاهِرَهً وَ قَدَّرنا فِیهَا السَّیرَ سِیرُوا فِیها لَیالِیَ وَ أَیّاماً آمِنِینَ (۱۸) فَقالُوا رَبَّنا باعِد بَینَ أَسفارِنا وَ ظَلَمُوا أَنفُسَهُم فَجَعَلناهُم أَحادِیثَ وَ مَزَّقناهُم کُلَّ مُمَزَّقٍ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِکُلِّ صَبّارٍ شَکُورٍ (۱۹) وَ لَقَد صَدَّقَ عَلَیهِم إِبلِیسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ إِلاّ فَرِیقاً مِنَ المُؤمِنِینَ (۲۰) وَ ما کانَ لَهُ عَلَیهِم مِن سُلطانٍ إِلاّ لِنَعلَمَ مَن یُؤمِنُ بِالآخِرَهِ مِمَّن هُوَ مِنها فِی شَکٍّ وَ رَبُّکَ عَلی کُلِّ شَیءٍ حَفِیظٌ (۲۱)

صفحه : ۲۸۳

ترجمه قسمتی از آیات سوره سبأ

حقیقهٔ برای اولاد سبأ در محل سکونت آنان نشانه‌ای بود و آن نشانه دو بوستان بود (یکی) طرف یمین جنوب (و دیگری) در طرف یسار شمال (ای اولاد سبأ) از روزی پروردگارتان بخورید و شکر کنید اینکه شهر شما شهری است پاکیزه و پروردگار شما آمرزنده (۵)

پس آنان اعراض نمودند و فرستادیم بر آنها سیلابی سخت و آن دو بوستان آنان را تبدیل گردانیدیم بدو بوستانی که میوه آنها تلخ و بد مزه و درخت شور و کز و کمی از درخت سدر بود (۱۶)

اینکه بود که آنان را پاداش دادیم بآنچه کفران نمودند و آیا ما مجازات میکنیم کسی را مگر بقدری که کفران ورزیده (مجازات ناسپاس نیست مگر بمثل خودش) (۷)

(و دیگر برای اهل سبأ قرار دادیم بین آنان و ده‌هایی که در آنها برکت داده بودیم (دهات شهر شام) دهات معموره ظاهره و در آن ده‌ها اندازه‌گیری نمودیم منازل سیر را (ای اهل سبأ) در آن منازل شبها و روزها در حال امن و امان حرکت نمائید (۱۸)

(اهل سبأ) گفتند ای پروردگار ما میان سفرهای ما (به بیابان) جدایی انداز (و باین خواهش) بنفس خود ظلم نمودند (و خداوند آن دهات را چنان خراب نمود) که برای (باقی) عبرت داستانها گردید و آنان را پراکنده گردانیدیم بتمام پراکندگی و حقیقهٔ در اینکه حکایت آیت و نشانه‌ای خواهد بود برای کسانی که بسیار صبر کننده و بسیار شکر کننده میباشند (۱۹)

و حقیقهٔ شیطان (بر اهل سبأ) یا بر جمیع مردم گمان خود را محقّق گردانید و مردم وی را تابع گردیدند مگر مؤمنین (۲۰)

و شیطان را بر آنها تسلّطی نبود مگر (آزمایشی) که بدانیم کسی را که بآخرت ایمان دارد و کسی را که در شک است و پروردگار تو بر هر چیزی نگهبان است (۲۱).

صفحه : ۲۸۴

(توضیح آیات)

اشاره

لَقَد کانَ لِسَبَإٍ فِی مَسکَنِهِم آیَةٌ تذکره نویسان گویند طائفه سبأ اولادان سبأ بن یشخب بن یعرب بن قحطان میباشند و آنان در شهر یمن منزل داشتند و از نشانه‌های قدرت خدا که بر آنها ظاهر بود دو بوستانی بود که بانواع و اقسام میوه‌جات شیرین و خوش‌مزه برای آنها آماده بود که اینکه دو باغ از طرف راست و چپ منزلهایشان روئیده شده بود (جنتان) یا بدل است از (آیة) یعنی آن آیت دو بوستان بوده و یا خبر است برای مبتداء محذوف یعنی در منزلهای آنها دو بوستان بود و از آیهٔ الهی چنین نمودار گردیده که هیچ حیوانات موذی و حشرات از قبیل مار و کژدم و شپش و کیک در آن زمین یافت نمیشد.

فروة بن مسیک گفته از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم پرسیدم سبأ مرد بوده یا زن فرمود سبأ مردی از عرب بود و ده پسر داشت شش نفر از آنها بیمن رفتند و چهار نفرشان بشام و شش نفر آنها میمون و مبارک بودند و چهار نفر آنها شوم و بد.

اسامی آن شش نفر که بیمن رفتند: ازد، کنده، مذحج، اشعرون، انمار، حمیر. و اسامی آن چهار نفر که بشام رفتند: عاملة، جذام، لخم، غسّان و سبأ را بعضی اسم منصرف دانسته و گفته است که سبأ نام مردی است، و آنکه منصرف ندانسته گفته است آن نام قبیله است.

کُلُوا مِن رِزقِ رَبِّکُم وَ اشکُرُوا لَهُ بآنان گفتند اینکه شهر شما محل بسیار خوبی است از آنچه پروردگار شما برایتان روزی نموده بخورید و شکرگزار باشید زیرا که شهر شما شهر پاکیزه است و پروردگار شما آمرزنده.

بَلدَةٌ طَیِّبَةٌ وَ رَبٌّ غَفُورٌ اشاره به اینکه نعمتهای دنیوی که بوستانها و انواع و اقسام نعمتهای دنیوی باشد در دسترس شما گذاشته شده و پروردگار شما آمرزنده و مهربان است اگر توبه و بازگشت

صفحه : ۲۸۵

نمائید شما را میپذیرد و در آخرت مقام بلند بشما عطاء مینماید.

فَأَعرَضُوا بروایت وهب خدای تعالی سیزده پیمبر بسبأ فرستاد و آنها اهل سبأ را بخدای یگانه دعوت نمودند و نعمتهای خدا را بآنان تذکّر دادند و آنها اعراض نموده و اندرز پیمبران را نپذیرفتند و انکار نعمت نمودند و گفتند ما از خدا نعمتی بر خود نمیشناسیم و اگر اینکه نعمتها از او است بگو از ما بگیرد (فَأَرسَلنا عَلَیهِم سَیلَ العَرِمِ) چون آنان کفران نعمت نمودند بر آنان سیلاب سخت فرستادیم تا نعمتها از آنها گرفته شود.

سخنان مفسرین در توجیه سیل عرم

۱- (عرم) نام سیل موصوف ببند است یعنی سیل‌بندی محکم که بلقیس ساخته بود ۲- (عرم) صفت جرز است و اضافه بآن برای اینکه است که جرز یعنی موش دشتی که قوی و شدید بود سد آن را سوراخ نمود و سیل جاری گردید.

۳- صاحب معانی گفته (عرم) بمعنی شدت است و اضافه سیل بآن اضافه موصوف است بصفت یعنی (سیل العرم) ۴- (عرم) باران شدید است یعنی سیلی که از باران درشت جمع شده بود.

خلاصه مقصود ارشاد باین است که اهل سبأ در اثر کفران نعمت و انکار پیمبران خدای تعالی سیل بر آنها فرستاد که تمام باغات آنان را خراب گردانید و آن بوستانهای مجلّل و آن نعمتهای بسیار را از آنان گرفت.

وَ بَدَّلناهُم بِجَنَّتَیهِم جَنَّتَینِ ذَواتَی أُکُلٍ خَمطٍ و آن دو باغ را تبدیل گردانیدیم بدو باغ دیگر که میوه‌های تلخ و بد مزه داشت (وائل و شیئی من صدر قلیل) عکس العمل آنها چنین شد که میوه شیرین آن تبدیل گردید بمیوه تلخ و شور و بعض گیاه‌های عالی آن

تبـدیل گردیـد بگیاه‌هـای بی‌مقـدار کم ارزش تا اینکه متنبّه گردنـد و (عکس العمل) خود را بعیان ببیننـد و نامیـدن آن محل را بباغ برای (مشـاکلت است) قـال اللّه تعـالی (وَ مَکَرُوا وَ مَکَرَ اللّه) چـون آن دو بوسـتان بهـترین بوسـتانهای روی زمین بود در اثر نافرمـانی تبدیل گردید باشجار بی مصرف.

صفحه : ۲۸۶

ذلِکَ جَزَیناهُم بِما کَفَرُوا وَ هَل نُجازِی إِلَّا الکَفُورَ شایـد اشاره باین باشـد که چون اهل سبأ کفران نعمت نمودند و شـکر ولیّ نعمت خود را ننمودنـد بلکه آن نعمتها را بکفر پوشانیدنـد (عکس العمل) آنان چنین شد که خدای تعالی نیز نعمتهای را بر آنان پوشانید و از آنها گرفت (جَزاءً وِفاقاً) جزاء مطابق عمل است و جزاء کفران نعمت پوشانیدن نعمت و گرفتن آن است.

وَ جَعَلنا بَینَهُم وَ بَینَ القُرَی الَّتِی بارَکنا فِیها گویند مقصود از قری شهرهای شامست مثل فلسطین و اردن و اریحا و ایلیا که بکثرت آب و اشـجار و زیـادتی نباتـات و میوه‌جـات برکت و فضـیلت بر جاهـای دیگر داشت (قری ظـاهرهٔ) و بین اینکه شـهرها دهـهای معموره آشکار و متصل بیکدیگر قرار گرفته بود.

وَ قَدَّرنا فِیهَا السَّیرَ سِیرُوا فِیهـا لَیالِیَ وَ أَیّاماً آمِنِینَ د.......چنـان انـدازه‌گیری و مرتّب گردیـده که مسافر چون میخواست از شـهری از شهرهای شام سـفر کنـد بشـهر دیگر در کمال آرامش و امنیّت در شب و روز هیچ آسـیبی باو نمیرسـید و در همه دههای وسط همه طور نعمتی در دسترس آنـان گذاشـته بود بطوری که دیگر محتاج به برداشـتن زاد و توشه بهمراه خود نبودنـد فَقالُوا رَبَّنا باعِد بَینَ أَسـفارِنا گوینـد چون اهل سـبأ میخواسـتند تجارت نمایند از یمن بشام میرفتند و شب در دهی میخوابیدند و موقع قیلوله در دهی آباد دیگر که محتاج بزاد و توشه نبودند میماندند متمولین بر فقراء حسد بردند که دیگر فرقی بین ما و فقراء نخواهد بود همین طوری که ما در کمال آرامش و امنیّت در اطراف شـهرها مسافرت میکنیم فقراء نیز چنین خواهنـد بود و از خـدا طلب نمودند که منزلهای ما را از هم دور گردان و شاید تجار و سرمایه داران آنها برای اینکه متاع آنها کم یاب و گران گردد از خدا خواستند که مسافرت نمودن در اطراف مشکل شود (وَ ظَلَمُوا أَنفُسَهُم) و باین خواهش قدر نعمت نشناختند و بنفس خود ظلم نمودند.

صفحه : ۲۸۷

فَجَعَلناهُم أَحادِیثَ وَ مَزَّقناهُم کُلَّ مُمَزَّقٍ چون کفران نعمت نمودنـد دههای آنها خراب گردیـد و آنان بتمام معنی متفرّق شدند و هر طائفه‌ای از آنان بشهری و دیاری پراکنده گردیدند بطوری که حال آنها عبرت و حکایت و سرگذشت شد برای بعدیها.

إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِکُلِّ صَبّارٍ شَکُورٍ در پراکندگی و تفرقه بین آنها هر آینه آیات و نشانه‌هایی خواهد بود برای هر صبر کننده و هر شکر کننده‌ای (صبّار و شـکور) هر دو صـیغه مبالغه میباشـند و شامل میگردد هر مؤمنی را که در بلیّات و مصـیبات بسیار صابر و در نعمتها بسـیار شاکر باشد وَ لَقَد صَدَّقَ عَلَیهِم إِبلِیسُ ظَنَّهُ گمان ابلیس که در ابتداء خلقت آدم (ع) گفت (فَبِعِزَّتِکَ لَأُغوِیَنَّهُم أَجمَعِینَ) و آنجا که گفت (وَ لا تَجِدُ أَکثَرَهُم شاکِرِینَ) بر آنان صادق آمد زیرا ظاهرا مرجع ضـمیر (علیهم) اهل سبأ میباشند که شیطان آنها را اغواء نمود و بموجب کفران نعمت بلاـد آباد آنان بویرانی انجامیـد و جمعیّت آنها بتفرقه و سرگردانی کشـید و بقول بعضـی مرجع ضمیر تمـام مردمنـد مگر کسـی که مطیع امر خـدا گردیـد (فَاتَّبَعُوهُ إِلّا فَرِیقاً مِنَ المُؤمِنِینَ) (من) بمعنی تبیین است یعنی تمام مؤمنین آنهایی که دشمنی شیطان را با بنی آدم فهمیدند تابع وی نگردیدند.

وَ ما کانَ لَهُ عَلَیهِم مِن سُلطانٍ شیطان سلطنت و استیلاء بر بنی آدم ندارد که آنان را مجبور بفسق و فساد گرداند فقط کار او وسوسه است چنانچه حق تعالی حکایهٔ از قول شیطان فرموده (وَ ما کانَ لِی عَلَیکُم مِن سُلطانٍ إِلّا أَن دَعَوتُکُم فَاستَجَبتُم لِی)«۱».

---

(۱) در قیامت شیطان خواهد خود را تبرئه نماید در پاسخ کفار و فساق که خواهند گناه را بگردن شیطان گذارند گوید (من بر شما استیلاء و سلطنتی نداشتم مگر آنکه شما را براه کج دعوت نمودم و شما اجابت نمودید).

صفحه : ۲۸۸

إِلّا لِنَعلَمَ مَن یُؤمِنُ بِالآخِرَةِ مِمَّن هُوَ مِنها فِی شَکٍّ دخول شیطان بر انسان برای آزمایش است تا آنکه مؤمن ثابت قدم بآخرت و کافر بآن امتحان گردد زیرا که شیطانست که بوسوسه و القاء خلاف انسان را در شک می‌اندازد و گر نه هر عاقل بارشاد عقلش و تبلیغ پیمبران می‌فهمد که اینکه جهان که گل سر سبد آن انسان است بیهوده آفریده نشده غایت و فائده بزرگی در نظر است که اگر باغوای شیطانی نبود شاید هر کسی بفطرت خود مبدء و معاد خود را میدانست لکن علم یقینی که مبرّا از هر گونه شک و ریبی باشد برای کسی ثابت و مستقرّ است که با وسوسه و القاء شیطانی تزلزل پیدا ننماید و مثل جبل راسخ محکم و پایدار ماند.

صفحه : ۲۸۹

[سوره سبإ (۳۴): آیات ۲۲ تا ۳۰]

اشاره

قُلِ ادعُوا الَّذِینَ زَعَمتُم مِن دُونِ اللّهِ لا یَملِکُونَ مِثقالَ ذَرَّةٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الأَرضِ وَ ما لَهُم فِیهِما مِن شِرکٍ وَ ما لَهُ مِنهُم مِن ظَهِیرٍ (۲۲) وَ لا تَنفَعُ الشَّفاعَةُ عِندَهُ إِلّا لِمَن أَذِنَ لَهُ حَتّی إِذا فُزِّعَ عَن قُلُوبِهِم قالُوا ما ذا قالَ رَبُّکُم قالُوا الحَقَّ وَ هُوَ العَلِیُّ الکَبِیرُ (۲۳) قُل مَن یَرزُقُکُم مِنَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ قُلِ اللّهُ وَ إِنّا أَو إِیّاکُم لَعَلی هُدیً أَو فِی ضَلالٍ مُبِینٍ (۲۴) قُل لا تُسئَلُونَ عَمّا أَجرَمنا وَ لا نُسئَلُ عَمّا تَعمَلُونَ (۲۵) قُل یَجمَعُ بَینَنا رَبُّنا ثُمَّ یَفتَحُ بَینَنا بِالحَقِّ وَ هُوَ الفَتّاحُ العَلِیمُ (۲۶)
قُل أَرُونِیَ الَّذِینَ أَلحَقتُم بِهِ شُرَکاءَ کَلّا بَل هُوَ اللّهُ العَزِیزُ الحَکِیمُ (۲۷) وَ ما أَرسَلناکَ إِلّا کَافَّةً لِلنّاسِ بَشِیراً وَ نَذِیراً وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یَعلَمُونَ (۲۸) وَ یَقُولُونَ مَتی هذَا الوَعدُ إِن کُنتُم صادِقِینَ (۲۹) قُل لَکُم مِیعادُ یَومٍ لا تَستَأخِرُونَ عَنهُ ساعَةً وَ لا تَستَقدِمُونَ (۳۰)

صفحه : ۲۹۰

(ترجمه)

(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) (باین مشرکین) بگو آنچه را که بغیر خدا گمان میکنید که کاری از دستشان ساخته میشود آنان مثقال ذرّه‌ای از آنچه در آسمانها و زمین است مالك نمیباشند و در آسمانها و زمین شرکتی برای آنها نخواهد بود و از برای خدا از اینکه بتها معاونت و کمکی در خلقت آسمانها و زمین و چیزی از چیزها نمیباشد (۲۲)
و شفاعت کسی نزد خدا نفع نمی‌بخشد مگر کسی را که اذن شفاعت بدهد و وقتی خاصان حق تعالی اضطراب جلال و سطوت الهی از دلهایشان برطرف گردد گویند خدا چه فرمود گویند حق و او خدای بلند مرتبه و بزرگوار است (۲۳)
(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بمشرکین بگو کیست که شما را از آسمانها و زمین روزی میدهد پس بگو خدا است، و اینکه ما (موحّدین) با شما (مشرکین) کدام یک در هدایتیم یا در گمراهی ظاهر انصاف دهید تا بفهمید (۲۴)
بگو شما مسئول جرم ما و ما مسئول جرم شما هرگز نخواهیم بود (۲۵)

ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بگو پروردگار ما بین ما و شما (در قیامت) جمع میکند آن وقت بحق و درستی بین ما داوری خواهد نمود و او گشاینده دانا است (۲۶)

(ای رسول اکرم ص) بگو بمن نشان دهید کسانی را که بعنوان شریک بخدا بسته‌اید نه چنین است که گمان کرده‌اید بلکه او خدایی است غالب و مقتدر و درستکار (۲۷)

ای محمّد (ص) ما تو را نفرستاده‌ایم مگر برای تمام مردم که آنان را بشارت دهی (ببهشت) و بترسانی و تهدید نمانی آنها را از جهنم و لکن بیشتر مردم نمیدانند (۲۸)

(و کفّار) گویند وعده (قیامت) چه وقت خواهد بود اگر شما (پیمبران) راست گویانید (۳۹)

بآنان بگو وعده‌گاه شما روزی است که البته خواهد آمد و ساعتی از وقتش تأخیر و نه تقدیم نخواهد افتاد (۳۰).

صفحه : ۲۹۱

توضیح آیات)

اشاره

قُلِ ادعُوا الَّذِینَ زَعَمتُم مِن دُونِ اللّهِ الخ خطاب برسول گرامیش نموده که باین مشرکین بگو شما که در باره بتها یا غیر آن که معبود خود قرار داده‌اید و آنان را عبادت نموده و از آنها حاجت میطلبید در باره آنان چه گمان میبرید آیا آنها را مالك چیزی میدانید یا گمان میکنید در آفرینش آسمانها و زمین با خدا شرکت دارند یا اینکه قوّت و استیلاء و تفوّقی برای آنها تصوّر مینمائید هر چه در باره آنان فکر کنید خلاف است آنها در مملکت آسمانها و زمین ذرّة المثقالی مالك نمیباشند.

اشاره به اینکه مالك حقیقی فقط خدا است احدی مالك ذرّه‌ای از اجزاء عالم نخواهد بود و اگر چیزی بدست کسی باشد عاریتی است از وی گرفته خواهد شد و نیز نیست از برای خدا از اینکه بت‌ها معاون و کمکی.

وَ لا تَنفَعُ الشَّفاعَةُ عِندَهُ إِلّا لِمَن أَذِنَ لَهُ اینکه آیه از قبیل آنجا است که فرموده (وَ لا یَشفَعُونَ إِلّا لِمَنِ ارتَضی مشرکین بگمان اینکه بتها یا غیر آنهایی را که عبادت میکنند در دنیا حاجت آنها را میدهند و نزد خدا شفیع آنان میگردند و مقام و منزلت آنان را بلند میگردانند، قوله تعالی حکایة از آنها فرموده (ما نَعبُدُهُم إِلّا لِیُقَرِّبُونا إِلَی اللّهِ زُلفی) و (هؤُلاءِ شُفَعاؤُنا عِندَ اللّهِ) اینکه است که ردّ قول آنها را نموده که شفاعت احدی نفع نمیبخشد مگر آن کسی که مأذون در شفاعت باشد زیرا که مقام شفاعت منصب بزرگی است هر کسی یا هر چیزی دارای چنین مقامی نخواهد بود.

فخر رازی در تفسیر کبیر در توجیه آیه چنین گفته چون خدای تعالی حال شاکرین و کافرین را در آیات پیش بیان نمود خطاب را اعاده کرده و برسولش صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده بمشرکین بگو (ادعُوا الَّذِینَ زَعَمتُم مِن دُونِ اللّهِ بطور تحکّم بکفّار امر مینماید اگر گمان میکنید که از دست اینکه بتها کاری بر می‌آید آنان را بخوانید و

صفحه : ۲۹۲

از آنان طلب کنید که ضرر از شما رفع نمایند (لیکشفوا عنکم الضر.

پس از آن بیان مینماید (لا یَملِکُونَ مِثقالَ ذَرَّةٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الأَرضِ) و بدان راههایی که بسوی شرك کشیده شده چهار

قسم است:

۱- قول كسى كه ميگويد خداى تعالى آسمانها و زمين را آفريده و قرار داده آسمانها و زمينها را در حكم خودشان و ما از جمله اهل زمينها ميباشيم پس بايد بنده‌گى و عبوديّت نمائيم ستارگان و ملائكه‌اى كه در آسمانهايند و آنان خدايان ما ميباشند و اللّه اله آنها است اينكه بود كه خداى تعالى در ابطال گفتار آنها ميگويد (انهم لا يملكون فى السموات شيئا و لا فى الارض) يعنى آنها نه در آسمانها و نه در زمين مالك چيزى نميباشند اينكه طورى كه شما گمان كرده‌ايد.

۲- بعضى از مشركين چنينند كه ميگويند آسمانها و زمينها بطور استبداد از او است لكن بواسطه كواكب زيرا كه خداى تعالى عناصر و تركيبات آن طورى كه بين آنها است باتصالات و حركات و طوالع قرار داده پس غير خدا با او در زمين شركت دارند و آنان قرار دادند زمين را براى غير خدا و آسمانها را براى او، قوله تعالى در ابطال قول آنها (وَ ما لَهُم فِيهِما مِن شِركٍ) يعنى در زمين مثل آسمانها براى او شريكى نيست و براى غير او در آن نصيبى نخواهد بود.

۳- قول كسى كه گفت تركيبات و حوادث تماما از خدا است لكن تمام امور بدست ملائكه عمّال انجام خواهد گرفت اينكه است كه ما بايستى ملائكه را عبادت كنيم قوله تعالى در ابطال سخن آنها است (وَ ما لَهُ مِنهُم مِن ظَهِيرٍ).

۴- قول كسى كه گفته ما عبادت ميكنيم بتهايى را كه بر صورت ملائكه‌اند تا آنكه براى ما شفاعت نمايند اينكه است كه خداى تعالى در ابطال قول آنها فرموده (وَ لا تَنفَعُ الشَّفاعَةُ عِندَهُ إِلّا لِمَن أَذِنَ لَهُ) پس عبادت آنها بغير خدا فائده بخشش نخواهد بود زيرا كه خداوند اذن نميدهد بشفاعت كسى كه غير خدا را عبادت نمايد (پايان)

صفحه : ۲۹۳

حَتّى إِذا فُزِّعَ عَن قُلُوبِهِم قالُوا ما ذا قالَ رَبُّكُم قالُوا الحَقَّ

سخنان مفسرين در توجيه آيه

در اينكه مرجع ضمير در (قلوبهم) كيست چند قول از مفسرين نقل شده است:

اول- اينكه مرجع ضمير مشركين مى‌باشند زيرا كه آيه پيش راجع بمشركين بود و معنى چنين ميشود- تا وقتى كه در قيامت فزع از قلوب مشركين زايل گردد.

دوّم- اينكه مرجع ضمير هم در (قلوبهم) ملائكه مى‌باشند و قائلين باين قول دوّم اختلاف كرده‌اند در معنى آيه.

اول- اينكه وقتى كه ملائكه اعمال بنده‌گان را بسوى آسمان بالا ميبرند با صداى عظيم و آوازى مثل صداى سلسله زنجير كه بسنگ خورد ملائكه گمان ميكنند قيامت برپا گرديده از شدّت فزع قيامت بسجده ميافتند پس از آنكه دانستند كه قيامت بپا نگرديده گويند (ما ذا قالَ رَبُّكُم) خداى شما چه گفت گويند (الحق) سخن راست و درست گفت كه براى اعمال نيك اعطاى ثواب است.

دوّم- پس از زمان فتره بين عيسى (ع) و بعثت محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم خداى تعالى جبرئيل را بوحى بر محمّد (ص) فرستاد ملائكه گمان كردند قيامت بپاى گرديده و بيهوش شدند آن وقت جبرئيل در تمام آسمانها مرور نمود و فزع و ترس را از آنها برداشت آنها سرها را بلند نموده و بعضى ببعضى ديگر گفتند (ما ذا قالَ رَبُّكُم قالُوا الحَقَّ) يعنى وحى. (مقاتل و كلبى) سوّم- وقتى خداى تعالى وحى فرستد ببعض از ملائكه، ملائكه صوت عظيمى مثل صداى سلسله بشنوند بسجده مى‌افتند و بيهوش ميگردند چون جبرئيل را با وحى بينند دانند كه آن آواز وحى بوده ترس از دل آنان زائل گردد و از جبرئيل سؤال كنند (ما ذا قالَ رَبُّكُم) پروردگار تو چه گفت جبرئيل گويد حق گفت يا بعض ملائكه از بعض ديگر سؤال كنند پس مى‌فهمند كه وحى است و راجع

بآنها نیست. (مجمع البیان) بقرینه آیه پیش که راجع بشفاعت بود شاید مقصود فزع کسانی باشد که مأذون

صفحه : ۲۹۴

در شفاعتند و مرجع ضمیر (قلوبهم) مأذونین در شفاعت باشند که آن بزرگواران وقتی بطور وحی دستور شفاعت بآنها داده میشود از آن هیبت الهی که بقلب مبارک آنها استیلاء پیدا مینماید حالت غشوه و فزع بر آنان مستولی میگردد چنانچه گویند پیغمبر اکرم (ص) در اول وهله الهام و مأمور گردیدن او برسالت لرزه و فزع او را گرفت بطوری که تاب نیاورد و بزمین افتاد، ممکن است شافعین نیز چنین باشند که در موقع ورود اذن بفزع افتند و پس از آرامش از آنها سؤال شود که پروردگار ما راجع بشفاعت چه گفت گویند پروردگار حق گفت یعنی آن کس از مؤمنین که لایق شفاعت است شفاعت کنید و اینکه حکمی است حق و درست (و اللّه عالم باسرار کلامه) وَ هُوَ العَلِیُّ الکَبِیرُ خاتمه آیه باین دو اسم شریف که خدا بلند مرتبه و بزرگوار است مؤید همین توجیه اخیر خواهد بود.

قُل مَن یَرزُقُکُم مِنَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ رسولش را مخاطب قرار داده که از اینان سؤال کن کی است که شما را از آسمانها بتوسط باران و برف و آفتاب و از زمین بتوسط آب و خاک و هوا روزی میدهد قُلِ اللّهُ ای رسول اکرم (ص) خودت بگو و خودت خود را جواب بده زیرا که مشرکین گوش شنوا ندارند که کلام تو را بحقیقت استماع کنند و پاسخ گویند بگو خدا است که از آسمانها و زمین شما را روزی میدهد.

وَ إِنّا أَو إِیّاکُم لَعَلی هُدیً و ما موحّدین که در طریق هدایت قدم میزنیم خدای یگانه را می‌پرستیم یا شما که در عبادت برای خدا شریک قرار میدهید کدام یک در هدایتم أَو فِی ضَلالٍ مُبِینٍ (أو) حرف عطف است یا کدام در گمراهی هویدا میباشیم مقصود الزام است که نمیشود من و شما هر دو بر حق باشیم یا من بر حقّم یا شما پس بر شما لازم است که جدیّت کنید و حق و باطل را از هم تمیز دهید.

گویند در جمله لف و نشر است و (أو) بمعنی واو است و معنی چنین میشود (یا من بر هدایتم یا شما در گمراهی آشکار میباشید.

صفحه : ۲۹۵

نبی خاتم (ص) بر کافه خلق از جن و انس برسالت مبعوث گردیده قُل لا تُسئَلُونَ عَمّا أَجرَمنا وَ لا نُسئَلُ عَمّا تَعمَلُونَ ای رسول اکرم (ص) باین مشرکین بگو شما مسئول گناه ما مؤمنین نیستید و ماها نیز مسئول اعمال شما نیستیم (وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزرَ أُخری) هر کسی مرهون اعمال خودش خواهد بود گناه کسی را بگردن دیگری نخواهد گذاشت.

از اینکه آیات معلوم میشود که پیمبر اکرم (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) از ایمان آوردن مشرکین اهل مکه مأیوس گردیده بود و میخواست خود را از تبلیغ بآنان تبرئه نماید و آیه اشاره است به اینکه من بوظیفه خود عمل نمودم گناه شما بگردن خود شما است.

قُل یَجمَعُ بَینَنا رَبُّنا ثُمَّ یَفتَحُ بَینَنا بِالحَقِّ خطاب برسولش (ص) نموده که باین کفّار و مشرکین بگو که پروردگار ما در قیامت که (یوم الجمع) نامیده شده بین ما و شما جمع مینماید و حق و باطل را از هم جدا میکند و هر کس را بپاداش اعمال خود خواهد رسانید وَ ما أَرسَلناکَ إِلّا کَافَّةً لِلنّاسِ بَشِیراً وَ نَذِیراً ذات متعال در اینکه آیه اعلام میکند و رسالت عامّه رسول خود را بتمام مردم ابلاغ مینماید که بایستی همه بدانند که تو رسول و فرستاده خدا میباشی و تمام افراد بشر از سفید و سیاه و زن و مرد از هر نژادی و در هر محلّی که باشند بایستی مطیع امر تو گردند و تو مطیعین را مژده میدهی ببهشت که دار کرامت الهی است و متمرّدین و کافرین را از عذاب سخت جهنّم میترسانی.

وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یَعلَمُونَ چون بیشترین مردم چشم حقیقت بین ندارند و اینکه مقام و منزلت تو را بنور عقل و دانش نمینگرند

اینکه است که رسالت عامّه تو را انکار مینمایند، بروایت إبن عباس حضرت رسول (ص) فرمود پنج خصوصیّت بمن دادند که بهیچ یک از انبیاء پیشین نداده بودند و من نمیخواهم فخر و مباهات نمایم بلکه برای شکر گذاری اظهار مینمایم.
اول بر عرب و عجم و سیاه و سفید از ترک و هند مبعوث گردیده‌ام.

صفحه : ۲۹۶

دوّم زمین را برای من طاهر و مسجد گردانیده‌اند تا هر جا خواهم نماز کنم یا تیمّم نمایم.
سوم غنیمت را بر من حلال گردانیده و برای احدی پیش از من غنیمت حلال نبوده چهارم در دل دشمنان من رعب و ترس غالب گردانیده که در موقع جنگ از شدت ترس بقدر سیر یک ماهه فرار مینمودند و در برابر من تاب مقاومت نداشتند.
پنجم شفاعت را در کف اقتدار من گذارده و آن را ذخیره قرار داده‌ام که در قیامت امّت گنه‌کارم را شفاعت نمایم. و نیز از خصوصیّات آن حضرت است که بر تمام افراد جنّیان و آدمیان رسالت داشته و هیچیک از انبیاء بر تمام جن و انس مبعوث نبودند.
(منهج الصادقین) وَ یَقُولُونَ مَتی هذَا الوَعدُ إِن کُنتُم صادِقِینَ منکرین معاد مکرّر از روی سخریّه و استهزاء به پیمبران میگفتند قیامتی که شما وعده میدهید چه وقت واقع میگردد بگمان اینکه قیامت در همین عالم در یک زمانی واقع خواهد شد اینکه بود که (بمتی) که ظرف زمان است سؤال مینمودند دیگر نمیدانستند که وقوع قیامت پس از انقضای عالم زمان و زمانیّات واقع خواهد گردید زیرا که عالم قیامت فوق عالم دنیا و محیط بر آن است نه اینکه در عرض عالم دنیا باشد بلکه منتهی الیه آن است.
قُل لَکُم مِیعادُ یَومٍ لا تَستَأخِرُونَ عَنهُ ساعَةً وَ لا تَستَقدِمُونَ بآنان بگو وقتی میعادگاه پروردگار شما رسید ساعتی عقب و جلو نخواهد افتاد و آن را وقتی است مخصوص بخودش که در علم ازلی حق تعالی تعیین گردیده و در آن وقت راه چاره برای شما مسدود میگردد و در سیه چال جهنّم همیشه معذب خواهید بود تا وقت باقی است چاره‌ای برای روز سیاه خود بنمائید.

صفحه : ۲۹۷

[سوره سبإ (۳۴): آیات ۳۱ تا ۳۷]

اشاره

وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لَن نُؤمِنَ بِهذَا القُرآنِ وَ لا بِالَّذِی بَینَ یَدَیهِ وَ لَو تَری إِذِ الظّالِمُونَ مَوقُوفُونَ عِندَ رَبِّهِم یَرجِعُ بَعضُهُم إِلی بَعضٍ القَولَ یَقُولُ الَّذِینَ استُضعِفُوا لِلَّذِینَ استَکبَرُوا لَو لا أَنتُم لَکُنّا مُؤمِنِینَ (۳۱) قالَ الَّذِینَ استَکبَرُوا لِلَّذِینَ استُضعِفُوا أَ نَحنُ صَدَدناکُم عَنِ الهُدی بَعدَ إِذ جاءَکُم بَل کُنتُم مُجرِمِینَ (۳۲) وَ قالَ الَّذِینَ استُضعِفُوا لِلَّذِینَ استَکبَرُوا بَل مَکرُ اللَّیلِ وَ النَّهارِ إِذ تَأمُرُونَنا أَن نَکفُرَ بِاللّهِ وَ نَجعَلَ لَهُ أَنداداً وَ أَسَرُّوا النَّدامَةَ لَمّا رَأَوُا العَذابَ وَ جَعَلنَا الأَغلالَ فِی أَعناقِ الَّذِینَ کَفَرُوا هَل یُجزَونَ إِلاّ ما کانُوا یَعمَلُونَ (۳۳) وَ ما أَرسَلنا فِی قَریَةٍ مِن نَذِیرٍ إِلاّ قالَ مُترَفُوها إِنّا بِما أُرسِلتُم بِهِ کافِرُونَ (۳۴) وَ قالُوا نَحنُ أَکثَرُ أَموالاً وَ أَولاداً وَ ما نَحنُ بِمُعَذَّبِینَ (۳۵)
قُل إِنَّ رَبِّی یَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن یَشاءُ وَ یَقدِرُ وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یَعلَمُونَ (۳۶) وَ ما أَموالُکُم وَ لا أَولادُکُم بِالَّتِی تُقَرِّبُکُم عِندَنا زُلفی إِلاّ مَن آمَنَ وَ عَمِلَ صالِحاً فَأُولئِکَ لَهُم جَزاءُ الضِّعفِ بِما عَمِلُوا وَ هُم فِی الغُرُفاتِ آمِنُونَ (۳۷)

صفحه : ۲۹۸

ترجمه قسمتی از آیات سوره سبأ

آنهایی که کافر شدند گفتند که ما هرگز باین قرآن و آنچه بین روی اوست (از کتب پیمبران) ایمان نخواهیم آورد ای محمّد اگر تو ستمکاران را ببینی موقعی که نزد پروردگارشان (در دادگاه الهی) باز داشته شده‌اند که چگونه بعضی ببعض دیگر برمیگردند و اعتراض مینمایند تابعین و ضعفاء برؤساء یعنی آنهایی که بزرگی میکردند گویند اگر شما نبودید (که ما را گمراه گردانید) هر آینه ما ایمان آورده بودیم (۳۱)

رؤساء در جواب آنان گویند آیا ما راه هدایت را بر شما بستیم پس از آنکه (اسباب) هدایت برای شما آماده شده بود بلکه شما بنفس خود گناه‌کار بودید (۳۲)

و ضعفاء باقویاء و رؤساء گویند بلکه آن مکر و حیله شما بود که در شب و روز بما امر میکردید که ما بخدا کافر گردیم و برای او شریک و همتا قرار دهیم (آن سبب گمراهی ما گردید) و کفّار در باطن پشیمانی (بر اعمال خود را) مخفی میگردانند وقتی که عذاب را معاینه مینمایند و ما قرار دادیم غل‌ها را در گردنهای آنهایی که کافر گردیدند آیا مجازات میگردند مگر بآنچه بودند که عمل مینمودند (۳۳)

و ما در قریه و دهی پیمبری نفرستادیم مگر آنکه متموّلین آنها گفتند ما بآنچه فرستاده شده‌اید انکار میکنیم (۳۴)

و نیز گفتند مال و اولاد ما زیادتر است و ما از جمله عذاب شدگان نخواهیم بود (۳۵)

ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بگو خدا پهن و زیاد میکند رزق و روزی هر کسرا که بخواهد و تنگ میگیرد بر هر کس که بخواهد و لکن بیشترین مردم نمیدانند (۳۶)

و نه مالهای شما و نه اولادان شما چیزی نیستند که شما را بما نزدیک گردانند (بما نزدیک میگردد) کسی که ایمان آورد و عمل صالح نماید و برای چنین اشخاصی دو برابر آنچه را است که عمل نموده‌اند و آنها در غرفه‌های بهشتی ایمن خواهند بود (۳۷).

صفحه : ۲۹۹

(توضیح آیات)

وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لَن نُؤمِنَ بِهذَا القُرآنِ وَ لا بِالَّذِی بَینَ یَدَیهِ (الی قوله تعالی) لَهُ أَنداداً در شأن نزول آیه گویند یهودیان از نصاری سؤال نمودند که شما در باره محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) چه می‌گویید نصاری گفتند ما در کتاب انجیل وصف او را دیده‌ایم یهودیان گفتند ما نه بعیسی (ع) عقیده داریم و نه بانجیل و نه بمحمد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم).

و بقول دیگر مقصود از (بین یدیه) قیامت است که کفّار گفتند ما نه بقرآن معتقدیم و نه بقیامت که پیش آید.

و شاید مقصود چنین باشد که کفّار گفتند ما نه بقرآن معتقدیم و نه بآنچه در آن است از وعده ثواب و وعید بر عقاب.

وَ لَو تَری إِذِ الظّالِمُونَ مَوقُوفُونَ عِندَ رَبِّهِم خلاصه خدا به پیمبر اکرمش (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) خبر میدهد اگر در قیامت که فعلا کفّار منکر آنند آنان را ببینی که در چه حالی میباشند آن وقتی که همگی را در دادگاه الهی جمع خواهند نمود و آنها را نگاه خواهند داشت و از آنان سؤال شود و آنها از راه اضطرار و بیچارگی هر یک خواهد خود را تبرئه کند و گناه را بگردن دیگری گذارد اینکه است که ضعفاء و تابعین باقویاء و رؤساء برمیگردند و اعتراض مینمایند و گویند شما بودید که شبانه روز در صدد إغواء ما بودید و میخواستید بر گردن ما سوار شوید اینکه بود که ما را فریب میدادید و نمیگذاشتید ما تابع حق گردیم و از اینکه بیچارگی امروز نجات یابیم اقویا بآنان گویند در صورتی که راه هدایت برای شما باز بود ما چگونه بروی شما بسته گردانیدیم بلکه شما خود گناه‌کار بودید.

وَ أَسَرُّوا النَّدامَةَ لَمّا رَأَوُا العَذابَ (اسرّوا) دو طور معنی شده زیرا که آن از لغات اضداد است و بمعنی ظاهر و پنهان گردانیدن هر دو استعمال شده شاید در اینجا بمعنی پنهان کردن باشد که رؤساء پشیمانی خود را پنهان میدارند که مورد سرزنش ضعفاء واقع نگردند و بقرینه آیات دیگر که

صفحه : ۳۰۰

تفسیر سوره سبأ هر یک از تابعین و متبوعین بگناه خود اظهار مینمایند شاید مقصود چنین باشد که در آن وقت رؤساء نیز گناه خود را اظهار مینمایند.

وَ جَعَلنَا الأَغلالَ فِي أَعناقِ الَّذِينَ كَفَرُوا چون واقعه قیامت محقّق الوقوع است و مرسوم است که امر محقّق الوقوع را بصیغه ماضی ذکر کنند نه مستقبل لهذا (جعلنا) را و نیز بسیاری از امور معاد را بصیغه ماضی آورده نه مستقبل، اشاره به اینکه در واقع و حقیقت گردن کفّار بغل و زنجیر نفس و هوی پرستی بسته شده و نمیتوانند سر اطاعت فرود آورند.

هَل يُجزَونَ إِلّا ما كانُوا يَعمَلُونَ استفهام برای تقریر و تفریع است که جزاء متفرّع بر عمل است عذاب کفّار و غلهای آتشین در گردن آنان پاداش عمل آنها است که در دنیا گردن کشی نمودند و از روی کبر و حسد زیر بار فرمان خدا نرفتند زیرا که در واقع عذابهای اخروی عکس العمل اعمال دنیوی خواهد بود.

وَ ما أَرسَلنا فِي قَريَةٍ مِن نَذِيرٍ إِلّا قالَ مُترَفُوها إِنّا بِما أُرسِلتُم بِهِ كافِرُونَ آیه خبر میدهد که در هر وقت و زمانی اول رؤساء و متموّلین آنها انکار رسالت پیمبران را مینمودند و پس از آن فقراء و ضعفاء پیرو آنان میگشتند زیرا که آنها را عاقل‌تر و داناتر از خود میپنداشتند یا آنکه چشم طمع بآنها داشتند برای اینکه از آنها فیض ببرند تابع آنها میگردیدند دیگر نمیدانستند که متموّلین بمال و اولادشان مغرور گردیده و دانسته و فهمیده زیر بار پیمبران نمیرفتند.

قُل إِنَّ رَبِّي يَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن يَشاءُ وَ يَقدِرُ وَ لكِنَّ أَكثَرَ النّاسِ لا يَعلَمُونَ برسول اکرمش (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) خطاب مینماید که بمغرورین بمال و تمکّن بگو وسعت روزی و تنگی آن بدست پروردگار من است روزی هر کس را که خواهد وسیع میگرداند و روزی هر کسرا که بخواهد تنگ میگرداند و شما بشکرانه نعمت بایستی سر اطاعت فرود آورید تا اینکه نعمت را بر شما زیاد نماید (لَئِن شَكَرتُم لَأَزِيدَنَّكُم) و اگر کفران ورزیدید و بغرور شیطان زیر بار اطاعت نروید (إِنَّ عَذابِي لَشَدِيدٌ)

صفحه : ۳۰۱

وَ ما أَموالُكُم وَ لا أَولادُكُم بِالَّتِي تُقَرِّبُكُم عِندَنا زُلفى و باید بدانید مال و اولاد کسی را بخدا نزدیک نمیگرداند و بتوسط مال و اولاد کسی حائز مقام بلندی نخواهد گردید بلکه همین طوری که آیه بما میفهماند غالبا همین مال زیاد و اولاد است که آدمی را مغرور میگرداند و گمان میکند مال و اولاد همیشه برای وی باقی و اسباب نجات او خواهد بود.

إِلّا مَن آمَنَ وَ عَمِلَ صالِحاً اعلام مینماید که بدانید کسی از عذاب قیامت نجات نخواهد یافت مگر آنکه ایمان آورده و عمل نیکو نموده که پاداش عمل نیک وی دو برابر خواهد بود.

وَ هُم فِي الغُرُفاتِ آمِنُونَ کسانی که ایمان آورده و عمل صالح خالی از هر گونه حظوظات نفسانی و طبیعی نموده‌اند آنان در غرفه‌ها و گلزارهای بهشتی با آن همه نعمتها که بمؤمنین وعده داده شده در محلّ امن و امان قرار گرفته‌اند نه مرضی عارض آنها میگردد نه مرگ پیرامون آنان میشود (فَلا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ).

صفحه : ۳۰۲

[سوره سبإ (۳۴): آيات ۳۸ تا ۴۵]

اشاره

وَ الَّذِينَ يَسعَونَ فِي آياتِنا مُعاجِزِينَ أُولئِكَ فِي العَذابِ مُحضَرُونَ (۳۸) قُل إِنَّ رَبِّي يَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن يَشاءُ مِن عِبادِهِ وَ يَقدِرُ لَهُ وَ ما أَنفَقتُم مِن شَيءٍ فَهُوَ يُخلِفُهُ وَ هُوَ خَيرُ الرّازِقِينَ (۳۹) وَ يَومَ يَحشُرُهُم جَمِيعاً ثُمَّ يَقُولُ لِلمَلائِكَةِ أَ هؤُلاءِ إِيّاكُم كانُوا يَعبُدُونَ (۴۰) قالُوا سُبحانَكَ أَنتَ وَلِيُّنا مِن دُونِهِم بَل كانُوا يَعبُدُونَ الجِنَّ أَكثَرُهُم بِهِم مُؤمِنُونَ (۴۱) فَاليَومَ لا يَملِكُ بَعضُكُم لِبَعضٍ نَفعاً وَ لا ضَرًّا وَ نَقُولُ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذابَ النّارِ الَّتِي كُنتُم بِها تُكَذِّبُونَ (۴۲)

وَ إِذا تُتلى عَلَيهِم آياتُنا بَيِّناتٍ قالُوا ما هذا إِلّا رَجُلٌ يُرِيدُ أَن يَصُدَّكُم عَمّا كانَ يَعبُدُ آباؤُكُم وَ قالُوا ما هذا إِلّا إِفكٌ مُفتَرىً وَ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلحَقِّ لَمّا جاءَهُم إِن هذا إِلّا سِحرٌ مُبِينٌ (۴۳) وَ ما آتَيناهُم مِن كُتُبٍ يَدرُسُونَها وَ ما أَرسَلنا إِلَيهِم قَبلَكَ مِن نَذِيرٍ (۴۴) وَ كَذَّبَ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم وَ ما بَلَغُوا مِعشارَ ما آتَيناهُم فَكَذَّبُوا رُسُلِي فَكَيفَ كانَ نَكِيرِ (۴۵)

صفحه : ۳۰۳

ترجمه قسمتى از آيات سورهٔ سبأ

و آن كسانى كه كوشش ميكنند در تضييع آيات ما بقصد عاجز گردانيدن (از اثبات حقّانيّت) آنان در عذاب حاضر شوندگان خواهند بود (۳۸)

اى محمّد (ص) بگو محقّقا پروردگار من روزى هر كس از بندگان خود را كه بخواهد پهن مينمايد و روزى هر كس را كه بخواهد تنگ ميگيرد و آنچه شما چيزى انفاق نموديد خداوند عوض آن را ميدهد و او بهترين روزى دهندگان ميباشد (۳۹)

و روزى كه تمام آنها را با هم جمع مينمايد پس از آن بملائكه ميگويد آيا اينكه گروه شما را ميپرستيدند (۴۰)

ملائكه گويند تو منزّه (از شريك و نظير) ميباشى تو دوست و صاحب مايى (اينها ما را عبادت نميكردند) بلكه عبادت جنّ (شياطين) را ميكردند و بيشترين آنها شياطين را معبود خود قرار داد. و تصديق كننده و مطيع آنها بودند (۴۱)

پس امروز (كه روز قيامت است) بعضى از شما مالك نيستيد كه نه نفعى ببعض ديگر رسانيد و نه ضررى از وى رفع نمائيد و ما به آنهايى كه (بنفس خود) ستم نمودند گوئيم بچشيد عذاب آتش را آن آتشى كه (قبلا) تكذيب مينموديد (۴۲)

و هر گاه آيات روشن و ظاهر ما بر كافرين خوانده ميشد ميگفتند نيست اينكه (محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) مگر مردى كه ميخواهد باز دارد شما را از آنچه پدران شما ميپرستيدند و گفتند نيست اينكه (قرآن) مگر دروغى بافته شده و چون آمد آنها را حقّ گفتند نيست اينكه مگر سحرى آشكار (۴۳)

و براى مشركين كتابى نفرستاديم كه خوانده باشند (و دليل بر بطلان تو آرند) و پيش از تو پيمبرى براى آنان نفرستاديم (۴۴)

و تكذيب نمودند پيمبران را آن كسانى كه پيش‌تر از اينكه كفّار بودند و نميرسند اينكه قوم تو به ده يك آنچه بكفّار قبل داده بوديم از قوّت و مال و آنها تكذيب نمودند پيغمبران من را پس نظر كن كه چگونه آنها را هلاك نموديم (۴۵).

صفحه : ۳۰۴

(توضيح آيات)

وَ الَّذِینَ یَسعَونَ فِی آیاتِنا مُعاجِزِینَ وقتی مشرکین قریش نتوانستند با قرآن معارضه بمثل نمایند در مقام خاموش نمودن چراغ هدایت برآمدند و بتمام قوی و مشاعر در باطل گردانیدن آیات سعی و کوشش مینمودند بگمان اینکه بآن دسیسه‌ها و خدعه‌ها میتوانند پیمبر را عاجز نمایند و جلو وحی بسته گردد (أُولئِکَ فِی العَذابِ مُحضَرُونَ) و آن جماعت مشرکین نمیدانستند که بآن اعمال رکیک خود را برای عذاب دنیا مثل قتل و غارت و اسارت و عذاب آخرت آتش جهیم مهیّا نموده‌اند و حاضر گردانیده‌اند.

قُل إِنَّ رَبِّی یَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن یَشاءُ مِن عِبادِهِ وَ یَقدِرُ لَهُ گمان نشود که اینکه تکرار همان آیه بالا است زیرا چنانچه مفسرین گفته‌اند از سیاق آیه معلوم میشود که اینکه آیه در باره یک شخص است باعتبار دو وقت که از روی حکمت و مصلحت یک وقت روزی شخص وسیع میگردد و وقت دیگر تنگ میشود و آیه بالا در باره دو شخص خواهد بود که از روی حکمت نظام عالم یکی روزی وی وسیع است و دیگری روزی وی تنگ است پس تکرار نیست.

در مجمع البیان طبرسی (رحمه اللّه) چنین گفته در تکرار آیه فائده‌ای منطوی است زیرا که آیه اول در مقام توبیخ و سرزنش کافرین و خطاب بآنها است و آیه دوم وعظ و اندرز بمؤمنین است که گویا فرموده اعطاء نعمت و وسعت روزی کافرین نه برای سعادت و فضیلت آنان است بلکه برای ازدیاد عقوبت و عذاب آنها خواهد بود و شاید وسعت روزی برای مؤمنین هر گاه انفاق نمایند مزید سعادت آنان گردد.

وَ ما أَنفَقتُم مِن شَیءٍ فَهُوَ یُخلِفُهُ وَ هُوَ خَیرُ الرّازِقِینَ انفاق در جایی مطلوب است که مال در محل عقلایی و شرعی صرف شود لکن هر گاه مال در غیر موقع صرف شود نه مطلوب است و نه عوض دارد بلکه آدم ولخرج که مال خود را در غیر موقع خرج نماید چون مال یکی از نعم الهی بشمار میرود

صفحه : ۳۰۵

داخل در مبذّرین خواهد گردید که در باره او فرموده (إِنَّ المُبَذِّرِینَ کانُوا إِخوانَ الشَّیاطِینِ) آنان اخوان و برادران شیاطین بشمار میروند، صحیح است که مالی که در راه رضای خدا انفاق گردد اگر چه زیاد باشد داخل در اسراف نیست لکن در اینجا باز اقتصاد مطلوب است قوله تعالی آنجا که برسول گرامیش صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خطاب نموده (وَ لا تَجعَل یَدَکَ مَغلُولَةً إِلی عُنُقِکَ وَ لا تَبسُطها کُلَّ البَسطِ فَتَقعُدَ مَلُوماً مَحسُوراً) آری مالی که در راه رضای خدا مطابق فرموده شرع مصرف گردد بوعده الهی یکی به هفتصد عوض میدهد بلکه اگر خدا بخواهد باز زیاد میکند.

وَ یَومَ یَحشُرُهُم جَمِیعاً ثُمَّ یَقُولُ لِلمَلائِکَةِ أَ هؤُلاءِ إِیّاکُم کانُوا یَعبُدُونَ آیه راجع بروز قیامت است و آن روزی است که تمام موجودات از جنّ و انس با هم در صعید واحد جمع خواهند گردید و ملائکه نیز حاضرند آن وقت خداوند بملائکه خطاب مینماید آیا اینکه مشرکین شما را عبادت مینمودند آن وقت ملائکه تسبیح و تقدیس مینمایند و گویند تو منزّه و مبرّا خواهی بود از شریک و نظیر و تو دوست و صاحب ما میباشی و اینها ما را عبادت نمیکردند زیرا که ارتباطی بما نداشتند بلکه چون شیاطین اطراف قلب آنها را گرفته بودند مطیع شیطان گردیده و اطاعت آنها را مینمودند و شیاطین که آنان را اغواء مینمودند ملائکه مینامیدند.

فَالیَومَ لا یَملِکُ بَعضُکُم لِبَعضٍ نَفعاً وَ لا ضَرًّا روز قیامت روزی است که احدی قدرت ندارد که بکسی نفع برساند و لو دوستان و اولادان و اقربای او باشند بلکه (لَیسَ لِلإِنسانِ إِلّا ما سَعی) و نیز بر ضرر رسانیدن بکسی هم قادر نخواهد بود و لو دشمن وی باشد.

وَ نَقُولُ لِلَّذِینَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذابَ النّارِ الَّتِی کُنتُم بِها تُکَذِّبُونَ ستمکاران که بنفس خود ستم نموده و خود را از آن مقام شامخی که برای آنان مقرر گردیده که اگر اطاعت مینمودند حائز مقامات عالیه میگردیدند محروم گردانیده و در اثر تکذیب آیات الهی مستحق عذاب گردیده‌اند بچنین مردمانی وقتی عذاب آتش را می‌بینند ملائکه عذاب خواهند گفت اینکه همان آتشی است که شما

در دنیا

صفحه : ۳۰۶

انکار مینمودید حال طعم عذاب را بچشید.

وَ إِذا تُتلی عَلَیهِم آیاتُنا بَیِّناتٍ قالُوا ما هذا إِلّا رَجُلٌ یُرِیدُ أَن یَصُدَّکُم عَمّا کانَ یَعبُدُ آباؤُکُم وَ قالُوا ما هذا إِلّا إِفکٌ مُفتَرًی وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لِلحَقِّ لَمّا جاءَهُم إِن هذا إِلّا سِحرٌ مُبِینٌ در بیان شرح حال کفّار است که وقتی آیات ظاهر قرآن را میدیدند و راه عذری برای آنان باقی نبود میگفتند اینکه مرد سخنانی بهم بافته و میخواهد ما را باز دارد از پرستش آنچه را که پدران ما پرستش مینمودند گویا عمل پدران خود را بر حق میدانستند و کور کورانه دنبال آنها را گرفته و عقل خود را بکار نمیانداختند و چون میدیدند آیات قرآن با آنکه زبان خودشان است طوری است که از عهده آنها بر نمیآیند معارضه بمثل نمایند حمل بسحر مینمودند و میگفتند اینکه آیات سحری خواهد بود آشکارا.

وَ ما آتَیناهُم مِن کُتُبٍ یَدرُسُونَها وَ ما أَرسَلنا إِلَیهِم قَبلَکَ مِن نَذِیرٍ اشاره به اینکه سخنان کفّار از روی فهم و دانش نبوده زیرا که اینان مردمانی میباشند که بهیچ وجه دانش نیاموخته‌اند نه کتابی برای آنان آمده بود که درس انسانیّت بیاموزند و نه پیش از تو ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بر اینکه جماعت پیمبری آمده بود که تربیت خدایی پیدا نمایند اینکه است که اینها مردمانی وحشی بی‌خرد و بی‌سواد وقتی آیات قرآن را میشنوند بنظرشان غریب می‌آید و حمل بر سحر و امثال آن مینمایند وَ کَذَّبَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم وَ ما بَلَغُوا مِعشارَ ما آتَیناهُم در جمله اخیر دو احتمال داده شده یکی اشاره باشد بقوّت و قدرت امم سابقه که آنان با آن قوّت و عظمت جسمانیشان مثل قوم عاد و ثمود و فرعون و فرعونیان و امثال اینان که آنها در قوّت و زور و بازوی جسمانی چنین بودند که اهل مکّه بده یک آنچه بآنها از مال و قوّت داده بودیم نمیرسند و وقتی مورد غضب الهی واقع گردیدند و در اثر انکار آیات مبتلا بعذاب شدند قوّتشان جلوگیری از عذاب نگردید و همه هلاک شدند.

صفحه : ۳۰۷

دیگر مقصود چنین باشد که به پیشینیان نداده بودیم آنچه را از ادلّه و براهین و اسباب هدایت مثل قرآن عظیم الشأن و باقی حجج آنچه را که باهل ایمان و گروندگان بتو داده‌ایم.

فَکَذَّبُوا رُسُلِی فَکَیفَ کانَ نَکِیرِ امّتهای پیش با آن قوّت و قدرتشان چگونه بود انکار آنها و چطور تسلیم عذاب گردیدند بعدیها بایستی چگونگی عذاب آنان را بنگرند و ابتلا و مجازاتی که در اثر نافرمانی و کفر دامن‌گیر آنها گردید ببینند و متنبّه گردند و دست از انکارشان بردارند و ایمان آرند.

[سوره سبإ (۳۴): آیات ۴۶ تا ۵۴]

اشاره

قُل إِنَّما أَعِظُکُم بِواحِدَةٍ أَن تَقُومُوا لِلّهِ مَثنی وَ فُرادی ثُمَّ تَتَفَکَّرُوا ما بِصاحِبِکُم مِن جِنَّةٍ إِن هُوَ إِلّا نَذِیرٌ لَکُم بَینَ یَدَی عَذابٍ شَدِیدٍ (۴۶) قُل ما سَأَلتُکُم مِن أَجرٍ فَهُوَ لَکُم إِن أَجرِیَ إِلّا عَلَی اللّهِ وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ شَهِیدٌ (۴۷) قُل إِنَّ رَبِّی یَقذِفُ بِالحَقِّ عَلّامُ الغُیُوبِ (۴۸) قُل جاءَ الحَقُّ وَ ما یُبدِئُ الباطِلُ وَ ما یُعِیدُ (۴۹) قُل إِن ضَلَلتُ فَإِنَّما أَضِلُّ عَلی نَفسِی وَ إِنِ اهتَدَیتُ فَبِما یُوحِی إِلَیَّ رَبِّی إِنَّهُ سَمِیعٌ قَرِیبٌ (۵۰)

وَ لَو تَری إِذ فَزِعُوا فَلا فَوتَ وَ أُخِذُوا مِن مَکانٍ قَرِیبٍ (۵۱) وَ قالُوا آمَنّا بِهِ وَ أَنّی لَهُمُ التَّناوُشُ مِن مَکانٍ بَعِیدٍ (۵۲) وَ قَد کَفَرُوا بِهِ مِن قَبلُ وَ یَقذِفُونَ بِالغَیبِ مِن مَکانٍ بَعِیدٍ (۵۳) وَ حِیلَ بَینَهُم وَ بَینَ ما یَشتَهُونَ کَما فُعِلَ بِأَشیاعِهِم مِن قَبلُ إِنَّهُم کانُوا فِی شَکٍّ مُرِیبٍ (۵۴)

صفحه : ۳۰۸

ترجمه قسمتی از آیات سوره سبأ

ای محمّد (ص) باین جماعت (مشرکین) بگو من شما را (بیک کلمه) موعظه و اندرز مینمایم که شما برای (امر خدا) قیام نمائید و دو تا دو تا یا تنها فکر خود را بکار بیندازید و فکر کنید آیا در رفیق شما (محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) جنون و دیوانگی است (یا آنکه) نیست مگر آنکه شما را میترساند از آن عذاب شدید قیامت که پیش روی شما است (۴۶)

ای محمّد (ص) بگو من برای رسالت اجر و مزدی از شما طلب نمیکنم مزد من برای نفع شما است و نیست اجر و مزد من مگر بر خدا و او بر هر چیزی گواهست (۴۷)

بگو پروردگار من القاء وحی میکند بحق (در قلب کسی که لایق است) و او عالم و دانای اسرار خواهد بود (۴۸)

ای پیغمبر بگو آمد سخن درست و راست (یعنی قرآن) و نمی‌آفریند باطل (یعنی شیطان یا بت‌ها) چیزی را و باز نگرداند آن را (یعنی اصنام قادر بر خلق و بعث نیستند) (۴۹)

بگو اگر من از طریق حقّ گمراه گردیدم (ضرر گمراهیم) عاید خودم خواهد گردید و اگر هدایت گردیده‌ام برای اینکه است که پروردگار من بمن وحی نموده محقّقا او شنوا و نزدیک خواهد بود (۵۰)

و چون تو ببینی کافرین را در قیامت که فزع میکنند پس کسی از آنان نیست که محشور نشود و از مکان نزدیک گرفته شوند (۵۱)

و کفّار (در قیامت) میگویند که بمحمّد (ص) ایمان آوردیم و کجا دیگر توانند از جایگاه دور ایمان آرند (۵۲)

و حقیقهٔ آنها قبلا (در دنیا) بمحمّد (ص) کافر گردیدند (و سخنان ناروایی) دور از حقیقت بر او می‌افکندند (۵۳)

و حایل گردیده میشود بین کفّار و آنچه را که آرزو داشتند همان طوری که قبلا امثال آنان از کفّار در حقانیّت پیمبران در شک بودند (۵۴).

صفحه : ۳۰۹

(توضیح)

اشاره

قُل إِنَّما أَعِظُکُم بِواحِدَةٍ أَن تَقُومُوا لِلّهِ مَثنی وَ فُرادی خطاب برسولش مینماید که باین کفّار ملحد که نسبت جنون و دیوانگی بتو میدهند بگو شما را بحکم عقل خودتان ارشاد مینمایم که برای خدا استقامت نموده یا هر نفری از شما فکر خود را بکار بیندازید یا هر دو نفری از شما با هم مشورت کنید که آیا اینکه کسی که همیشه با ما و رفیق ما بوده و کاملا از حالات او از کودکی او تا حال مطّلعیم آیا هیچ وقت جنون یا چیزی که بر خلاف رویّه عقلایی باشد از وی دیده شده البته خواهید تصدیق نمود که چنین نیست بلکه حضرتش عاقلترین اهل زمانش بوده و خواهد بود.

إِن هُوَ إِلّا نَذِيرٌ لَكُم بَينَ يَدَى عَذابٍ شَدِيدٍ پس از آنکه رجوع بعقل خود نمودید خواهید فهمید که نیست او مگر رسول خدا که برای ارشاد شما فرستاده شده که تهدید نماید و بترساند افراد بشر را و آنان را مطّلع گرداند بآن عذاب سختی که در جلو آنها که قیامت است برای کافرین آماده شده که خود را از آن عذاب برهانند و گر نه عذاب آنها را خواهد گرفت.
قُل ما سَأَلتُكُم مِن أَجرٍ فَهُوَ لَكُم إِن أَجرِيَ إِلّا عَلَى اللّهِ امثال اینکه آیه در آیات بسیار است و اشاره است برفع توهّم که گمان نشود که پیمبران برای تبلیغ رسالت منافع مادّی دنیوی یا منافع اخروی در نظر دارند بلکه بایستی بدانند که فقط بامر خدا مأمور گردیده‌اند که مردم را از کجروی بجاده مستقیم که سر انجام آن قرب جوار رب العالمین است رهسپار گردانند و چون رسول خدای تعالی و گماشته از طرف اویند البته پاداش عملشان و جزاء تحمّلشان بر جفای خلق بر خدا است و گمان نشود که واقعا آن بزرگواران در تبلیغ رسالتشان خود را ذی حق میدانستند و از خدا مزد و اجری طلب مینمودند زیرا البته میدانستند که چون بنده‌اند و وظیفه بنده بنده‌گی است و اگر نعمت و کرامتی بکسی عطاء کند از روی کرم و بخششی

صفحه : ۳۱۰

خواهد بود نه از روی استحقاق و اینکه میگفتند اجر ما بر خدا است یعنی از روی تفضّل هر گاه بخواهد تفضّل در باره ما مینماید زیرا که او بر تمام نیّات و اعمال مخلوقات خود گواهست.
بروایتی پیغمبر (ص) فرمود تمام اهل بهشت بفضل و کرم خداوند تعالی ببهشت میروند شخصی عرض کرد حتّی تو هم یا رسول اللّه فرمود حتّی من هم قُل إِنَّ رَبِّی يَقذِفُ بِالحَقِّ یکی از چیزهایی که منشأ اشتباه کفّار شده بود و انکار رسالت نبی خاتم (ص) مینمودند اینکه بود که میگفتند آنهم یک فردی است از ما چطور شد که او منصب رسالت پیدا نموده و بر ما امیر گردیده (اینکه بود که در پاسخ آنها در سوره کهف آیه آخر سوره فرموده که (قُل إِنَّما أَنَا بَشَرٌ مِثلُكُم يُوحى إِلَيَّ أَنَّما إِلهُكُم إِلهٌ واحِدٌ) بگو ای پیغمبر جز اینکه نیست که من هم در تمام شئونات بشری مثل شما خواهم بود مگر اینکه بمن وحی رسیده که خدای شما یکتا است، و (یقذف) در اینجا بمعنی وحی است زیرا که وحی همان القاء بقلب و نفوذ معنی در باطن است (عَلّامُ الغُيُوبِ) آن کسی که دانای اسرار است میداند چه کسی لایق آن است که حقایق در قلب او ریزش نماید و صاحب وحی گردد و آن کسی خواهد بود که اوّلا خودش صاحب نفس قدسیّه الهیّه گردیده و ارتباط کامل بعالم ملکوت پیدا نموده و بنور قلب خود خدا را بوحدت و یگانگی شناخته چنین کسی مأمور میگردد که در مقام هدایت دیگران نیز برآید و آنان را بسوی حقیقت رهسپار گرداند.
قُل جاءَ الحَقُّ خطاب برسولش نموده که باین جماعت بگو سخن حق و امر خدا باسلام و توحید یا امر بجهاد یا قرآن برای ارشاد شما فرود آمده.
وَ ما يُبدِئُ الباطِلُ وَ ما يُعِيدُ یعنی باطل که اصنام یا شیطان باشند قادر برآفریدن و مبعوث گردانیدن نیستند و اینکه آیه نظیر آیه‌ای است که فرموده (هذا خَلقُ اللّهِ فَأَرُونِی ما ذا خَلَقَ الَّذِينَ مِن دُونِهِ)

صفحه : ۳۱۱

و نظیر (جاءَ الحَقُّ وَ زَهَقَ الباطِلُ) است یعنی وقتی حق آمد باطل زائل و فانی گردد و دیگر ابقاء و ابداء و اعاده‌ای برای آن نخواهد بود زیرا که در مقابل حق باطل هیچ است نه وجود دارد نه بقاء نه ابداء تواند و نه اعاده.

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- باطل ابلیس است نه چیزی توانـد خلق کند و نه عود دهد. (قتاده) ۲- باطل در دنیا چیزی برای اهلش ابـداء و ظاهر نمینماید و در آخرت نیز عود نمیدهـد. (حسن) ۳- جـایز است که مـاء را اسـتفهامیّه در موضع نصب بگیریم بنا بر اینکه مفعول به (یبـدئ و یعیـد) باشـد یعنی باطـل چه چیز توانـد بود که ابـداء و ایجـاد نمایـد و چه چیز توانـد عود دهـد یعنی نه قـدرت بر ایجـاد دارد و نه بر اعاده (زجاج) و بروایت إبن مسعود رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم داخل مکّه گردیـد و در آنجا سیصد و شصت بت در اطراف کعبه نصب شـده بود و حضـرت با آن چوبی که در دست داشت بآنان طعنه میزد و میفرمود (جاءَ الحَقُّ وَ زَهَقَ الباطِلُ إنَّ الباطِلَ کانَ زَهُوقاً) (جـاءَ الحَقُّ وَ مـا یُبـدِئُ الباطِلُ وَ ما یُعِیـدُ). (مجمع البیان) وَ لَو تَری إذ فَزِعُوا فَلا فَوتَ جواب (لو) محـذوف است و جمله بعد بیان او است، خطاب برسولش نموده که ای محمّـد اگر تو ببینی کافرین را چون موقع مرگشان یا وقت ظهور قیامت رسد که چگونه از شـدّت هول و اضـطراب بفزع و اضـطراب میافتنـد و برای آنان هیـچ فرار و محل مفقود شدنی و گریختن نخواهد بود وَ أُخِذُوا مِن مَکانٍ قَرِیبٍ و ببینی که چگونه از روی زمین بزیر زمینشان که قبر است میکشند یا از موقف قیامت بجهنّمشان کشند.

و بروایت إبن عباس شأن نزول آیه راجع بجماعت خسف بیداء است که هشتاد هزار کس از سفیانی از شام بقصد خراب کردن کعبه حرکت کنند وقتی ببیابان مکّه رسند همه آنان بزمین فرو خواهند رفت و مقصود از مکان نزدیک چنین است که آنان

صفحه : ۳۱۲

از زیر قدمهایشان گرفته خواهند گردید و اینان جماعت سفیانی میباشند که در آخر الزمان خروج مینمایند و بقصد خراب گردانیدن کعبه معظّمه قشون میفرستند و از آن هشتاد هزار نفر دو نفرشـان نجـات می‌یابنـد یکی باهـل مکّه مژده دهـد و دیگری صورت وی برمیگردد و بسفیانی خبر میدهد.

و بروایت حـذیفه که چنین گویـد از رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم شـنیدم چون از فتنه آخر الزمـان خـبر میـداد از آن جمله فرمود سـفیانی خروج میکند و از بیابان خشک لشگری بدمشق و لشگری بمدینه فرستد چون بزمین بابل رسند که میان زمین مدینه و بغداد است بیشتر از هزار نفر بکشـند و صد زن را شـکم بدرند و سیصد مرد معروف از بنی عباس را نیز بکشـند و رو بکوفه آرند و اطراف آن را خراب کننـد پس از آن رو بشام آرنـد و در اثنای اینکه بیرق هـدایت از کوفه پدید آید و در عقب آنان روان گردد و بعد از دو روز راه آنها و اکثر آنها را بکشند و از آنان غنیمت گیرند و اسراء را از دست آنان بگیرند و غنائم را از آنها اخذ نمایند و سفیانی بعض دیگر بمدینه فرستد و سه شبانه روز غارت کنند و از آنجا بمکّه روند چون ببیداء رسند حق تعالی جبرئیل را بفرستد تا آنهـا را هلاک گردانـد جبرئیل پا بر زمین زنـد و یکباره تمامشان بزمین فرو رونـد و همین است معنی قوله تعالی (وَ لَو تَری إذ فَزِعُوا فَلاـ فَوتَ وَ أُخِذُوا مِن مَکـانٍ قَرِیبٍ) و از آنها دو نفر نجات یابنـد یکی بشیر و دیگری نـذیر بشیر باهل مکّه بشارت رسانـد و نـذیر سفیانی را بترساند و از هلاک قومش خبر دارش نماید و هر دو از (جهینه) می‌باشند و اینکه روایت را اصحاب ما از ابی جعفر (ع) و ابی عبـد اللّه علیه السـلام در احادیث ظهور مهـدی (عجّل اللّه تعالی فرجه) نقل نمودهانـد (منهـج الصادقین) وَ قالُوا آمَنّا بِهِ وَ أَنّی لَهُمُ التَّناوُشُ مِن مَکانٍ بَعِیدٍ وقتی کفّار عذاب را در دنیا یا در آخرت ببینند گویند ما بخدا و قرآن ایمان آوردیم و کجا دیگر پشـیمانی و ایمان برای آنان نفع بخشد در صورتی که آنها از قابلیت پذیرفته شدن دور گردیده‌اند.

إبن عباس گفته آنان آرزوی میکنند که بدنیا رجوع نموده و بتوبه و انابه

صفحه : ۳۱۳

از عـذاب برهنـد و اینکه آرزو از آنـان دور است (پایـان) آری دنیـا دار اسـتکمال و عملست و آخرت جـای پـاداش و نـتیجه گرفتن خواهـد بود وقتی حیات دنیوی انسان بپایان رسـد آنچه در او از اسـتعداد کمال مخفی بوده بانتها رسـیده و آنچه در او بالقوّه موجود

بوده بفعليت ميرسد و ديگر محل استعداد كمالى در او باقى نمانده كه بشود تدارك ما فات بنمايد اينكه است كه فرموده (انّى لهم التناوش) تناوش بمعنى تناول و انتفاع است وقتى كفّار عذاب را معاينه مينمايند آرزو خواهند نمود كه بدنيا برگردند و ايمان آورند و عمل نيكو نمايند لكن متأسفانه آنان از محل استكمال دور گرديده و دستشان كوتاهست و ديگر برنخواهند گرديد تا آنكه از حيات دنيا انتفاع ببرند.

وَ قَد كَفَرُوا بِهِ مِن قَبلُ وَ يَقذِفُونَ بِالغَيبِ مِن مَكانٍ بَعِيدٍ (وَ قَد كَفَرُوا) جمله حاليه است يعنى چگونه كفار پس از مرگ توانند ايمان آرند و حال آنكه تا در دنيا بودند و استعداد كمال در آنان باقى بود بقرآن و به محمّد (ص) كافر گرديدند و سخنان ناروايى دور از حقيقت بر او ميافكندند مثل اينكه گاهى ساحرش گفتند و گاهى مجنون و گاهى كاذبش ناميدند و سخنان ناروايى كه نسبت بحضرتش ميدادند رجم بغيب و دور از حقيقت بود.

وَ حِيلَ بَينَهُم وَ بَينَ ما يَشتَهُونَ كَما فُعِلَ بِأَشياعِهِم (يعنى بامثالهم)

سخنان مفسرين در توجيه آيه

۱- مرگ بين آنها و بين آرزوهاى آنها جدايى انداخت همانطورى كه امثال آنها مردند و بآرزو نرسيدند. (ابى مسلم) ۲- آرزوى آنها توبه و ايمان يا برگشتن بدنيا بوده كه ممنوع از آن گرديدند.

۳- آرزوى آنان نعمتهاى بهشتى بوده كه بآن نرسيدند. (جبايى) ۴- بقول ديگر كفّار باز داشته شدند از آنچه آرزو داشتند و خداوند آنها را بنفاد و فساد ملحق گردانيد پس آنان چيزى درك نميكنند مگر آنكه از آن الم مى‌بينند چنانچه اشباه و امثال اينها از كافرين از امتهاى گذشته چنين بودند كه

صفحه : ۳۱۴

وقت رؤيت عذاب توبه آنها قبول نگرديد.

۵- مقصود اصحاب فيلند كه آرزوى آنها براى خرابى كعبه انجام نگرفت (مجمع البيان) إِنَّهُم كانُوا فِي شَكٍّ مُرِيبٍ آنان به آرزو و آمال خود نرسيدند زيرا كه آنان هميشه از وقوع قيامت و زنده شدن پس از مرگ در شك و ريب روزگار خود را ميگذرانيدند چنانچه ميگفتند قيامت و معاد و زنده شدن پس از مندك گرديدن اجزاء بدن امر عجيبى است و انكار مينمودند.

صفحه : ۳۱۵

(سورة الفاطر) يا (الملائكة)

اشاره

مكّى است مگر دو آيه يكى (إِنَّ الَّذِينَ يَتلُونَ كِتابَ اللّهِ) و ديگر (ثُمَّ أَورَثنَا الكِتابَ) نزد بعضى اينكه دو آيه مدنى است و عدد آيات آن چهل و شش است بعدد شامى و چهل و پنج بعدد بصريان و كوفيان و هفتصد و نود و هفت كلمه و سه هزار و صد و سى حرف است.

[سوره فاطر (۳۵): آيات ۱ تا ۶]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
الحَمـدُ لِلّهِ فاطِرِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ جاعِلِ المَلائِکَهِ رُسُلًا أُولِی أَجنِحَهٍ مَثنی وَ ثُلاثَ وَ رُباعَ یَزِیدُ فِی الخَلقِ ما یَشاءُ إِنَّ اللّهَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ (۱) ما یَفتَحِ اللّهُ لِلنّاسِ مِن رَحمَهٍ فَلا مُمسِکَ لَها وَ ما یُمسِکْ فَلا مُرسِلَ لَهُ مِن بَعدِهِ وَ هُوَ العَزِیزُ الحَکِیمُ (۲) یا أَیُّهَا النّاسُ اذکُرُوا نِعمَتَ اللّهِ عَلَیکُم هَل مِن خالِقٍ غَیرُ اللّهِ یَرزُقُکُم مِنَ السَّماءِ وَ الأَرضِ لا إِلهَ إِلاّ هُوَ فَأَنّی تُؤفَکُونَ (۳) وَ إِن یُکَذِّبُوکَ فَقَد کُذِّبَت رُسُلٌ مِن قَبلِکَ وَ إِلَی اللّهِ تُرجَعُ الأُمُورُ (۴)
یـا أَیُّهَا النّاسُ إِنَّ وَعـدَ اللّهِ حَقٌّ فَلا تَغُرَّنَّکُمُ الحَیاهُ الـدُّنیا وَ لا یَغُرَّنَّکُم بِاللّهِ الغَرُورُ (۵) إِنَّ الشَّیطانَ لَکُم عَـدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا إِنَّما یَدعُوا حِزبَهُ لِیَکُونُوا مِن أَصحابِ السَّعِیرِ (۶)

صفحه : ۳۱۶

ترجمه قسمتی از آیات سورهٔ فاطر

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
حمـد و ثناء مخصوص خدایی است که خالق و پدید آورنده آسـمانها و زمین است قرار داده فرشـتگان را رسولان به پیمبران خود و ملائکه صـاحب دو بـال یا سه بال یا چهار بال میباشـند (و خداونـد) در آفرینش زیاد میکنـد آنچه را که بخواهـد بـدرستی که خـدا برآفرینش هر چیزی توانا است (۲)
آنچه را از رحمت بسوی مردم میگشایـد باز دارنده‌ای مر او را نخواهد بود، و آنچه را نگاه دارد پس فرسـتنده‌ای برای آن نمیباشد و او است غالب و درستکار (۳)
ای مردم یاد کنید نعمت خدا را که برای شـما (مقرّر گردانیده) آیا غیر از خدا خالقی و آفریننده‌ای هست که از آسـمان و زمین شما را روزی دهد نیست الهی مگر او پس بکجا برگردانیده میشوید (۴)
ای محمّـد اگر کافرین تو را تکذیب میکنند محقّقا پیمبران پیش از تو را نیز تکذیب کرده‌اند و بازگشت تمام امور بسوی خدا اسـت (۵)
ای افراد بشر بدانید که حقیقهٔ وعده خدا حق است پس البته زندگانی دنیا شما را فریب ندهد و نفریبد شما را البته دیو فریبنده (۶)
و بدانید بحقیقت شـیطان دشـمن شما است پس شما هم او را دشمن خود بگیرید جز اینکه نیست که (شیطان) گروه (و تابعین) خود را میخواند تا آنکه همه از یاران جهنّم باشند (۷)

صفحه : ۳۱۷

توضیح آیات و اقسام بالهای ملائکه

الحَمـدُ لِلّهِ فـاطِرِ السَّمـاواتِ (فـاطر) مـأخوذ از فطر است در مفردات گفته (اصـل الفطر الشقّ طولا) یعنی فطر بمعنی شـکافتن در طول است تا آنجا که گفته (فطر اللّه الخلق) یعنی خلق را آفرید. (پایان) گویا شـیئی معدوم مثال بسته‌ای ماند که خدای تعالی بآفرینش او

را شكافته و از حيّز عدم بعرصه وجود آورده.

و اگر اينكه آيه را با قوله تعالى در سوره انبياء آيه (۳۱) (أَنَّ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ كانَتا رَتْقاً فَفَتَقْناهُما)«۱» جمع نمائيم ممكن است گفته شود شايد مقصود چنين باشد كه ابتداء آفرينش آسمانها و زمين بهم بسته و ملتحم بيكديگر بود و آن را شكافتيم و از هم جدا نموديم و ملائكه را آفريديم و آنان را رسول انبياء گردانيديم و اينكه معنى در آيه درست‌تر بنظر ميآيد زيرا شكافتن در جايى درست ميآيد كه شيئى بسته‌اى باشد و شكافته شود و اينكه گفته‌اند معدوم مثال بسته‌اى ماند كه بآفرينش شكافته شود با معنى عرفى درست نمى‌آيد زيرا معدوم چيزى نيست كه وى را بشكافند.

و نيز مؤيّد اينكه معنى كلام على عليه السلام است در نهج البلاغه در ضمن خطبه مفصلى كه راجع بترتيب آفرينش عالم بيان نموده بعد از خلقت آسمانها چنين فرموده

۲» (ثمّ فتق ما بين السموات العلى فملأهنّ اطوارا من ملائكته منهم سجود لا يركعون و ركوع لا ينتصبون و صافّون لا يتزايلون و مسبّحون لا يسأمون لا يغشاهم نوم العيون و لا سهو العقول و لا فترة الأبدان و لا غفلة النسيان و منهم امناء على وحيه و السنة الى رسله و مختلفون بقضائه و امره الى آخر)«.

---

(۱) در مفردات (الرتق الضم و الالتحام خلقة كان ام صنعة و الفتق الفصل بين المتصلين و هو ضد الرتق) يعنى بدرستى كه آسمانها و زمين بهم پيوسته بود پس آنها را از هم گشوديم و جدا نموديم.

(۲) يعنى پس از آنكه آسمانها گشوده شد اطراف آن را از ملائكه پر نمود و از براى آنها انواع و اقسامى است: بعضى هميشه در سجودند و ركوع ندارند و بعضى هميشه در ركوعند

صفحه : ۳۱۸

أُولِي أَجْنِحَةٍ ملائكه را معرّفى مينمايد كه آنها صاحب بالها ميباشند مَثنى وَ ثُلاثَ وَ رُباعَ اسمى است براى دو دو، سه سه، چهار چهار- و براى اينكه تكرار نشود از اصل عدول نموده (و مَثنى وَ ثُلاثَ وَ رُباعَ فرموده) و ظاهرا تفاوت در بالهاى آنها اشاره بتفاوت مراتب آنها است در قوّت و شدّت و سير آنها در آفاق و سعودشان، در آسمانها و نزولشان بزمين كه صاحب سه بال پيشى ميگيرد بر صاحب دو بال و نيز چهار بال بر سه بال.

چون ملائكه جسم لطيفند براى آنها ميسّر است كه بهر شكلى كه مأمور گردند در آيند اينكه است كه جبرئيل در موقع آوردن وحى براى حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بصورت دحيه كلبى كه گويا عرب جوان زيبايى بوده ظاهر ميگشته، و نيز قرآن خبر ميدهد كه ملائكه براى حضرت ابراهيم و داود و حضرت لوط عليهم السلام بشكل بشر ظهور نمودند پس چه مانعى دارد كه آيه را بحال خود باقى گذاريم و گوئيم براى سرعت سيرشان در آفاق صاحب بالها ميباشند كه بآسانى توانند سير نمايند لكن ظاهرا بالهاى آنان مثل بال كبوتران نيست زيرا اگر چنين بود ماها هم بهمين چشم سرمان ميتوانستيم آنها را ببينيم زيرا چنانچه از اخبار بسيار معلوم ميشود ملائكه اطراف عالم را گرفته‌اند بعضى ملائكه موكل بر باد بعضى موكّل بر آتش بعضى بر آب و نيز نزديك‌تر از همه بما (كرام الكاتبين‌اند) كه موظّف بر ضبط اعمال بشرند با اينكه حال ما آنها را بچشم سر نمى‌بينيم.

و چون بدلالت آيه و روايات بسيار ثابت و محقّق گرديده كه ملائكه صاحب بالها ميباشند ممكن است گفته شود چون ملائكه از عالم روحانيين و عالم ملكوتند

و قيام ندارند و بعضى هميشه صف زدگانند قوله تعالى (وَ إِنّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ)و بعضى هميشه تسبيح كنندگانند و ملول نميشوند قوله

تعالی (وَ إِنّا لَنَحنُ الْمُسَبِّحُونَ)چشم آنان را خواب نمیگیرد و نه سهو و فراموشی در عقلهایشان پدید میگردد و نه سستی در بدنشان عارض میشود و نه غفلت و فراموشی (در ذهنشان) نمودار میگردد و بعضی از ملائکه امین وحیند و زبانان و ترجمانانند بسوی پیمبران و ترددکنندگانند باحکام و اوامر الهی.

صفحه : ۳۱۹

نه از عالم ملک، و صفات روحانیین غیر از صفات طبیعیین است آنها صاحب بالها هستند لکن چون لطیفند بال آنها نیز در خور خودشانست و همین طوری که حقیقت آنها را نمیتوانیم تعقّل کنیم بلکه بایمان قبول میکنیم کیفیّت و چگونگی بال آنها را نیز نمیتوانیم تصوّر نمائیم لکن چون مخبر صادق خبر داده تصدیق مینمائیم.

در تفسیر روح البیان چنین گوید همین طوری که برای اجسام بالهای جسمانی است برای ارواح بالهای روحانی است چنانچه بگفته رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم جعفر طیّار علیه السلام پس از شهادت بدو بال بعالم روحانیین طیران نموده و الحاصل مناسب حال علویین طیران نمودن است چنانچه مناسب حال سفلیین سیر نمودن است. (پایان) یَزِیدُ فِی الخَلقِ ما یَشاءُ سخنان مفسرین در توجیه آیه ۱- مقصود زیادتی بال ملائکه است که هر چه بخواهد بر آن می‌افزاید.

۲- غرض خلقت آدمیان است و زیادتی آن در صفات است که بعضی در عقل زیاد ترند و بعضی در جمال و حسن صورت و بعضی در فصاحت و بیان بر بعض دیگر برتری دارند.

لکن ظاهرا (الخلق) اطلاق دارد و ملائکه و غیر آن را شامل میگردد یعنی آنچه بخواهد در آفرینش زیاد مینماید زیرا که قدرت او محدود بحدی نمیباشد و نیز عوالم ممکنات از عالم ملك و ملکوت چه در طول و چه در عرض چه مادیات آن و چه مجردات و معنویات آن حدی و اندازه‌ای برای آن متصوّر نخواهد بود زیرا که عوالم ممکنات از سر چشمه علم ازلی و قدرت و حکمت غیر متناهی ایزد متعال ناشی گردیده إبن شهاب از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکند که فرموده یک روز بجبرئیل گفتم میخواهم تو را آن طوری که در آسمان هستی ببینم گفت یا رسول اللّه (ص) طاقت نداری گفتم باید ببینم جبرئیل (ع) پرها را انداخت رسول (ص) در وی نگریست از هوش رفت چون بهوش آمد دید جبرئیل ایستاده و یک دست بر سینه او نهاده و یک دست بر کتف حضرتش گذاشته رسول (ص) گفت (سبحان اللّه) نپنداشتم

صفحه : ۳۲۰

که خداوند باین شکل و عظمت خلقی آفریده جبرئیل گفت اگر اسرافیل را ببینی که دوازده پر دارد یک پر بر مشرق و یک پر بر مغرب و عرش بر دوش نهاده و بعضی اوقات در مقابل عظمت خدای تعالی مانند گنجشکی کوچك میگردد در حالی که عرش خدا بر قدرت اوست.

و در روایت آمده که رسول اللّه (ص) فرمود برای خدای تعالی فرشته‌ایست که هزار هزار سر دارد و بر هر سری هزار هزار روی است و بر هر رویی هزار هزار دهان است و بر هر دهانی هزار هزار زبان است و بهر زبانی خدا را بهزار هزار لغت میخوانند تا آخر حدیث. (تفسیر ابو الفتوح رازی) آری چون علم و قدرت و حکمت الهی محدود بحدی نیست آثار صفات و جلال خداوندی را نیز نمیتوان محدود نمود دستگاه آفرینش خیلی وسیع است آنچه پیمبران و اولیاء الهی در باره سعه مخلوقات گفته‌اند بقدر فهم بشر است و آن قطره‌ای است از دریای فیض غیر متناهی او اینکه است که در آخر آیه فرموده:

إِنَّ اللّهَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ اشاره بعموم قدرت دارد که در مقابل عموم قدرت محالی بنظر نمیآید حتّی اجتماع نقیضین و ضدّین در نظر کوته‌بینان ما محال مینماید بر هر چه اراده ازلی تعلّق گیرد واقع خواهد شد ببین با اینکه اجتماع عناصر مثل آب و آتش در یک

محل بنظر ما محال مینمایـد لکن بقـدرت الهی تمام عناصـر با ضـدّیت و تنافری که با هم دارنـد در بـدن ما و همچنین در موجودات دیگر تنافر و ضدّیت را در مدّتی از بین آنها برداشته و با هم الفت و رفاقت نموده‌اند و بدن ما را اداره مینمایند.

ما یَفتَحِ اللّهُ لِلنّاسِ مِن رَحمَةٍ فَلا مُمسِکَ لَها کسـی را که خداوند درب رحمت بسوی او گشود چه کس تواند جلو فیض او را بگیرد و نگاه دارد و نگذارد مورد رحمت حق تعالی واقع گردد.

چراغی را که ایزد برفروزد هر آن کس پف کند ریشش بسوزد

(ما) در (ما یَفتَحِ اللّهُ) شرطیّه و در محلّ نصب است چون که مفعول (یفتح)

صفحه : ۳۲۱

میباشـد و فتـح در لغت بمعنی بـاز کردن بسـتگی است و بمعنی عرفی گشایش و ظفر یافتن است مِن رَحمَةٍ عموم دارد و شامل تمام نعمتهـای الهی از صـحت و علـم و حکمت و هـدایت و غیر آن میگردد زیرا که تمـام فیوضـاتی که بانسـان میرسـد ترشّـحی است از دریای بیکران رحمت رحمانی و فیض سبحانی و کسی که مورد رحمت الهی واقع گردید احدی از مخلوقات قادر بر حبس و منع او نخواهد بود (هو القابض و الباسط) قبض و بسط بدست او است.

وَ ما یُمسِکْ فَلا مُرسِلَ لَهُ مِن بَعدِهِ و در مقابل آن آنچه را که از فیض رحمت نگاه دارد کسـی قـدرت بر اعطاء و ارسال آن نـدارد، اشـاره به اینکه تمـام نعمتهـا از حیـات و صـحت و عقـل و علم و کمـال تماما آنچه بآدمی رسـد و از آن تمتّع برد از خوان احسان او سرزده احدی از ممکنات نه قدرت بر عطاء و بخشش دارد و نه بر منع آن هر گاه اراده الهی تعلّق بر اعطاء گرفته باشد.

و بعض مفسـرین گشـایش رحمت را که از (من رحمـة) اسـتفاده میشود اختصـاص داده بارسـال انبیاء و گفته مقصود از (رحمـة) در اینجـا ارسال انبیاء است که ارسال آنها رحمت است قوله تعالی در باره پیغمبر صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم (وَ ما أَرسَـلناکَ إِلّا رَحمَةً لِلعالَمِینَ) و امساک آن در زمان فترت بحکمت است کسی قدرت بر ارسال آن ندارد.

(پایـان) اگر چه واضـح و معلوم است که مصـداق کامل رحمـهٔ ارسال انبیاء و انزال کتب الهی است لکن چون از (مِن رَحمَـةٍ) عموم اسـتفاده میشود تخصیص دادن بوجود انبیاء بی‌محل خواهد بود بلکه اگر بنظر حقیقت بنگری خواهی دید که تمام عوالم ممکنات از عـالم مجرّدات گرفته تا عالم خاک و مواد با مراتب و در جایی که بین آنها است (یجمعها حقیقـهٔ واحـدهٔ الهیـهٔ) یعنی فیض وجود و رحمـت رحمـانی او همـه را گرفتـه و همـه مشـمول فیض منبسـط او و تحت اقتـدار و قیـومیت ازلی او نشـو و ارتقـاء مینماینـد و همه موجودات رو باو دارند و از خوان نعمت او روزی و بقاء میطلبند.

صفحه : ۳۲۲

وَ هُوَ العَزِیزُ الحَکِیمُ عزیز و حکیم دو صـفت از اوصـاف جمـال خداونـدی است که غـالب و قاهر و بر تمام ممکنات استیلاء و تفوّق دارد (هُوَ القـاهِرُ فَوقَ عِبـادِهِ) و حکیم و درسـتکار است که آنچه از درب رحمت بر بنـدگان خود بـاز نمایـد و آنچه را نگاه دارد از روی حکمت و مصلحت انجام گرفته بخل در مبدء فیّاض نخواهد بود.

یا أَیُّهَا النّاسُ اذکُرُوا نِعمَتَ اللّهِ عَلَیکُم خطاب بتمام افراد بشـر است و امر فرموده که بایستی همیشه و در همه وقت یاد کنید و در نظر آرید نعمتهایی را که برای شما مهیّا و آماده نموده.

گویا فرموده قدری در اینکه دستگاه مجلّل عالی تدبّر نمائید و فکر خود را بکار بیندازید و نظام خلقت را بنگرید که چگونه زمین را برای آسایش شـما گسترانیده که براحتی در آن حرکت نمائید و کوه‌ها را افراشـته که میخ زمین باشد و نهرها را جاری گردانیده که

بباشامید و امرار حیات نمائید و ماه و خورشید و ستارگان و اوضاع سماوی را برای پیدایش و بقاء نوع بشر مسخّر گردانیده.
هَل مِن خالِقٍ غَیرُ اللّهِ یَرزُقُکُم مِنَ السَّماءِ وَ الأَرضِ بالاترین فیض سبحانی قوّه فکر و تدبّر است کسی که عقل و فکر خود را بکار انداخت و اینکه دستگاه گیتی و ارتباط موجودات را بهم نگریست و بقوّه فکر دریافت که تمام اوضاع جهان مرتبط بهم و مثل حلقه‌های زنجیر بهم بسته است و مثل تار و پود یک پارچه در هم پیوسته و یک وحدت جهانی را تشکیل میدهند آن وقت از وحدت عالم پی بوحدت اله عالم میبرد زیرا که در جای خود مبرهن گردیده که وحدت معلول دلیل بر وحدت علّت و وحدت صنع دلیل بر وحدت صانع خواهد بود ممکن نیست دو علّت حقیقی در یک معلول شخصی تأثیر نمایند.
اگر بچشم دل نظر کنی گویا میبینی که تمام موجودات را یک حقیقت واحد الهیه و یک نور منبسط صمدانیّه فرا گرفته و آن حقیقتی است که بعضی از آن تعبیر بفیض مقدّس، و بعضی بنفس رحمانیّه، و در اخبار برحمت واسعه الهیّه تعبیر شده

صفحه : ۳۲۳

(برحمتك الّتی وسعت کلّ شیئی).
و گمان نکن که وحدت عالم وحدت اعتباری است که محلّش ذهن باشد چنین نیست بلکه وحدت عالم وحدت حقیقی و ظلّ وحدت حقّه حقیقیه اله عالم است و آن همان فیض منبسط و رحمت واسعه الهیّه است و آن وجهه (اللّه) است که در سوره الرّحمن آیه ۲۷ فرموده (کُلُّ مَن عَلَیها فانٍ وَ یَبقی وَجهُ رَبِّکَ ذُو الجَلالِ وَ الإِکرامِ) و آن است که بتمام اشیاء احاطه دارد و اجزاء را متّصل بهم گردانیده که از هم منفصل نگردند، اگر نبود آن فیض منبسط ممکن نبود اجزای متفرّق با هم متّصل گردند و یک وحدت حقیقی تشکیل دهند.
اینکه است که خالق متعال بعد از بیان اینکه قبض و بسط نعمت بدست کرم او است تذکّر میدهد و به (هل) استفهامی گویا پرسش مینماید آیا در نظر عقل ممکن است خالق و آفریننده‌ای که از آسمان و زمین روزی شما را مقرّر گردانیده که آسمان ببارد و زمین بروید تا روزی شما تأمین گردد غیر از خدای واحد یکتا باشد لا إِلهَ إِلّا هُوَ همین نظام عالم و قبض و بسط رحمت را دلیل بر وحدانیت و الوهیّت خود میآورد زیرا چنانچه گفته شده نظام و وحدت عالم اقوی دلیلی بر وحدت اله عالم خواهد بود.
فَأَنّی تُؤفَکُونَ وقتی بعلم نظری یقینی فهمیدید که اله و رازق و مدبّر امور همه موجودات همان خدای واحد احد است که مراقب حال شما است و روزی شما بدست کرم او تأمین میگردد رو بکجا میکنید چگونه از مبدء خود گسیخته و رو بغیر نموده و از وی حاجت میطلبید، ارشاد بحکم عقل است که وقتی فهمیدید تمام امور از حیات و ممات و قبض و بسط نعمت و رحمت بدست کرم او است عقلایی نیست که روی دل بغیر نمائید و بغیر او امیدوار باشید بلکه بحکم عقل و وجدانتان بایستی ملتجی باو گردیده و هر چه خواهید از کرم و رحمت غیر متناهی او بخواهید که او فیّاض علی الاطلاق است.
وَ إِن یُکَذِّبُوكَ فَقَد کُذِّبَت رُسُلٌ مِن قَبلِكَ برای تسلّی دل رسولش خطاب بحضرتش نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اگر کفار

صفحه : ۳۲۴

رسالت تو را تکذیب میکنند و نسبتهای ناروایی بتو میدهند مردمان زمان پیمبران گذشته نیز چنین بودند که همه آن بزرگواران مورد تهمت و انکار جهّال زمان خودشان واقع بودند و آنها صبر مینمودند و در تبلیغ رسالت پافشاری میکردند تو نیز بایستی بآنها تأسّی نموده و استقامت نمایی.
وَ إِلَی اللّهِ تُرجَعُ الأُمُورُ شاید اشاره باین باشد که ای رسول اکرم (ص) تو بوظیفه خود عمل نما و رسالت خود را بمردم برسان خواه

آنان قبول بکنند و بدستورات الهی عمل نمایند یا نسبت دروغگویی بتو بدهند باکی بر تو نیست زیرا که بازگشت تمام امور بسوی خدا است که او حاکم روز جزاء است و هر کس را بمجازات عملش خواهد رسانید.

یا أَیُّهَا النّاسُ إِنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ خطاب بتمام افراد بشر نموده ای بنی آدم بدانید محقّقا و مسلّما تمام وعده‌های خدا بوقوع قیامت و زنده شدن شما در روز موعود و حشر و نشر و میزان و صراط و حساب و بهشت و جهنّم و آنچه بتوسّط پیمبران بشما ابلاغ گردیده تماما حق و صدق است.

فَلا تَغُرَّنَّکُمُ الحَیاةُ الدُّنیا وَ لا یَغُرَّنَّکُم بِاللّهِ الغَرُورُ (غرور) بر وزن (فعول) صیغه مبالغه است، یعنی چهار روزه حیات دنیا و نفس امّاره شما را مغرور نگرداند، حیات دنیا عاریتی است و بامید اینکه خدا کریم است تابع هوای نفسانی نگردید بدانید که وعده‌های خدا حق و واقع است و خلافی در آن نخواهد بود.

إِنَّ الشَّیطانَ لَکُم عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا خدای متعال از روی کرم و مهربانی بافراد بشر تذکّر میدهد که شیطان آن دیو سرکش رانده شده از رحمت الهی بآن دشمنی دیرینه‌ای که با پدر شما آدم (ع) داشت در مقام دشمنی با شما برآمده و از راه نفس امّاره بر انسان وارد میگردد و دنیا را در نظر وی میآراید و زینت میدهد تا اینکه او را مثل خود از رحمت الهی

صفحه : ۳۲۵

بی‌نصیب گرداند و شما ملتفت باشید و فریب شیطان را نخورید و همان طوری که او دشمن شما است شما نیز با او دشمنی کنید. دشمنی با شیطان چنین است که بر خلاف مراد او مخالفت نفس امّاره نمائید و از شرّ او بخدا پناه ببرید و هر گاه شیاطین بوسوسه اطراف قلب شما را گرفتند بتازیانه ذکر و کلمه طیّبه (لا اله الّا اللّه) آنان را از خود برانید، قوله تعالی (انّ الّذین اتّقوا اذا مسّهم طائف من الشیطان تذکّروا فاذا هم مبصرون) سوره الاعراف آیه ۲۰۰، پرهیزکاران چنینند که وقتی جماعتی از شیاطین بآنان اصابت نمودند توجّه بحق تعالی نموده و از شرّ آن لعین بخدا پناه میبرند پس در اینکه هنگام آنها (بکید او بینا میگردند) و از او و تابعین او حذر مینمایند.

إِنَّما یَدعُوا حِزبَهُ لِیَکُونُوا مِن أَصحابِ السَّعِیرِ چون هر جنسی طالب هم جنس خودش میباشد شیطان جهنّمی که اصلا خلقتش از آتش شده میخواند و طلب میکند تابعین و لشکریان خود را که همین طوری که در دنیا تابع او بودند در جهنّم نیز با او باشند.

صفحه : ۳۲۶

[سوره فاطر (۳۵): آیات ۷ تا ۱۰]

اشاره

الَّذِینَ کَفَرُوا لَهُم عَذابٌ شَدِیدٌ وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَهُم مَغفِرَةٌ وَ أَجرٌ کَبِیرٌ (۷) أَ فَمَن زُیِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَناً فَإِنَّ اللّهَ یُضِلُّ مَن یَشاءُ وَ یَهدِی مَن یَشاءُ فَلا تَذهَب نَفسُکَ عَلَیهِم حَسَراتٍ إِنَّ اللّهَ عَلِیمٌ بِما یَصنَعُونَ (۸) وَ اللّهُ الَّذِی أَرسَلَ الرِّیاحَ فَتُثِیرُ سَحاباً فَسُقناهُ إِلی بَلَدٍ مَیِّتٍ فَأَحیَینا بِهِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها کَذلِکَ النُّشُورُ (۹) مَن کانَ یُرِیدُ العِزَّةَ فَلِلّهِ العِزَّةُ جَمِیعاً إِلَیهِ یَصعَدُ الکَلِمُ الطَّیِّبُ وَ العَمَلُ الصّالِحُ یَرفَعُهُ وَ الَّذِینَ یَمکُرُونَ السَّیِّئاتِ لَهُم عَذابٌ شَدِیدٌ وَ مَکرُ أُولئِکَ هُوَ یَبُورُ (۱۰)

صفحه : ۳۲۷

ترجمه قسمتی از آیات سوره فاطر

برای آنهایی که کافر شدند عذاب سخت مهیا گردیده (۸) و برای کسانی که ایمان آورده‌اند و عمل نیکو نموده‌اند آمرزش و پاداش بزرگ آماده خواهد بود (۹)

آیا آن کس که عمل بدش در نظر وی زینت داده شده باشد و عمل نکوهیده‌اش را خوب بداند (مانند آدم حقیقت بین است) و حقیقهٔ خدا در گمراهی گذارد هر کس را که بخواهد و هدایت مینماید هر کس را که بخواهد ای محمّد نفس خود را از حسرت و تأسّف بر آنها هلاك نگردان محقّقا خدا بآنچه میکنند عالم و دانا است (۱۵)

خدا آن کسی است که باد را فرستاد تا ابر را برانگیزد پس فرستادیم آن را بشهر مرده و سیراب گردانیدیم آن را و ما بآب زمین را پس از مردن آن زنده سیراب گردانیدیم همین طور خواهد بود زنده شدن (مردگان در قیامت (۱۱)

کسی که مراد او عزّت باشد (باید بداند) که تمامی عزّت و بزرگواری مخصوص بخدا است سخن پاك (و کلمه توحید) و عمل نیکو و شایسته بسوی او بالا میرود و کسانی که در سیّئات و اعمال بد حیله میکنند برای آنان عذاب سخت آماده شده و مکر آنها کاسته شود و از پیش نرود و اثری نخواهد داشت (بلکه بازگشت بخودشان خواهد نمود).

صفحه : ۳۲۸

(توضیح آیات)

الَّذِینَ کَفَرُوا لَهُم عَذابٌ شَدِیدٌ کفّار کسانی میباشند که فریب شیطان را خورده و آنان را بدنیا مغرور گردانیده و در اثر غرور حق در نظر آنان پوشیده شده و انکار مینمایند و در اینکه آیه آنها را تهدید مینماید بعذاب و شکنجه سخت و در مقابل آنان کسانی که فریب شیطان را نخورده‌اند و ایمان آورده‌اند و عمل نیکو نموده‌اند مورد الطاف الهی و مغفرت و آمرزش او گردیده‌اند و برای آنها پاداش بزرگ مهیّا گردانیده، شکّی نیست چیزی را که خدای جلیل بزرگ بشمار آورد نظر ببزرگی خودش عظمت آن فوق آنست که بذهن کوچک بشر درآید و بتواند برای آن حدّ و اندازه‌ای تعیین نماید.

وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَهُم مَغفِرَةٌ وَ أَجرٌ کَبِیرٌ در آیه کفر و ایمان را مقابل هم انداخته و همین طوری که برای کفر که پوشانیدن حق است عذاب شدید مهیّا نموده بازای ایمان که اظهار حق و عمل بر طبق آنست اجر و پاداش بزرگ آماده نموده و چقدر بزرگ است اجر و پاداشی را که خدای بزرگ آن را بزرگ نامیده.

أَ فَمَن زُیِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَآهُ حَسَناً آیه در مقام بیان حال کفّار است که آنها چنان فریفته دنیا و مطیع شیطان و هوای نفسانی گردیده‌اند که چشم عقلشان معکوس گردید. و عمل بدشان در نظرشان جلوه خوب مینماید و قبح عملشان را نمی‌فهمند.

فَإِنَّ اللّهَ یُضِلُّ مَن یَشاءُ وَ یَهدِی مَن یَشاءُ کسی که در اثر متابعت شیطان و نفس پرستی آن فطرت اولیّه انسانی را از دست داده و عقل او اسیر سرپنجه هوای نفسانی وی قرار گرفته بطوری که عمل عقل را که تمیز دادن بین خوب و بد است از کار انداخته آن وقت نتیجه آن چنین خواهد شد که عمل بد در نظرش خوب جلوه میکند و خوب را بد می‌پندارد و البته چنین کسی

صفحه : ۳۲۹

دیگر قابل هدایت نخواهد بود زیرا که خداوند انسان را از طریق عقل و شرع هدایت مینماید کافر تابع پیمبران نگردیده و فرض اینکه است که عقلش نیز از نظر نکردن در ادلّه عقلیّه و هوی پرستی معکوس گردیده و از عمل خودش که تمیز دادن بین حسن و

قبح بود از دست داده البته چنین کسی دیگر قابل هدایت نخواهد بود وقتی هدایت نشد گمراه خواهد گردید.

و اینکه فرموده خدا گمراه میکند کسی را که بخواهد همان هدایت نکردن او بعینه سبب گمراهی او است نه اینکه خدای تعالی کسی را گمراه گرداند همه را از راه لطف و کرم آفریده و اسباب هدایت را نیز در دسترس بشر گذارده وقتی انسان باختیار نعمت خدا داد خود را که عقل است و بآن حسن و قبح عمل را تمیز میدهد از دست داده و بد را خوب میپندارد و خوب را بد چنین کسی اصلا راه هدایت بسوی او بسته گردیده و دیگر قابل هدایت نخواهد بود و کسی که قابل هدایت باشد مورد الطاف الهی واقع است و بطریق سعادت و فضیلت رهسپار خواهد گردید.

فَلا تَذهَب نَفسُكَ عَلَيهِم حَسَراتٍ ای رسول اکرم (ص) تو منتظر هدایت یافتن آنان مباش و ملول و حسرت خورده بر کفر و گمراهی آنها نفس خود را بزحمت میناداز.

إِنَّ اللّهَ عَلِيمٌ بِما يَصنَعُونَ خدای تعالی خودش آنها را آفریده و البته بر اعمال و افعال و روش آنان آگاه است و هر کسی را مطابق عمل و رویّه‌اش پاداش خواهد داد.

وَ اللّهُ الَّذِي أَرسَلَ الرِّياحَ فَتُثِيرُ سَحاباً فَسُقناهُ إِلي بَلَدٍ مَيِّتٍ فَأَحيَينا بِهِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها ذات احدیت در اظهار قدرت و دوام نعمت خود چنین اظهار نموده و خود را معرفی کرده که اله و مبدء آفرینش آن کسی است که ابرها را بتوسط باد بهیجان آورده و آن را حرکت میدهد و از کمال قدرت او چنان است که ابرها را میراند و میکشاند بسوی زمین‌هایی که مرده هستند و آثار حیات نباتی از آنها پدیدار نیست و ما بگردانیدن

صفحه : ۳۳۰

ابرها زمین‌های مرده را سیراب گردانیدیم و آنها زنده شدند پس از آنکه خشک گردیده و مرده بودند.

كَذلِكَ النُّشُورُ در بسیاری از آیات تشبیه میگرداند زنده شدن مردگان را در قیامت بزنده شدن زمین در فصل بهار پس از آنکه در زمستان مرده بود و آثار حیاتی از او نمایان نبود و در اینکه تشبیه اسراری منطوی است زیرا که تشبیه نمودن چیزی بچیز دیگر در صورتی درست میآید که مشبه با مشبه به در جهتی یا جهاتی مثل هم باشند و گر نه تشبیه بی ربط خواهد گردید و در اینجا از چند جهت مردگی زمین با مردگی انسان شباهت دارد:

یکی همین طوری که عین زمین در زمستان باقی است و بفقدان آثار نباتی معدوم نگردیده انسان نیز بمردن آثار حیاتی اگر چه از وی مفقود گردیده لکن اصل وجود و حقیقت انسانیت او در عالم دیگری که فوق اینکه عالم است موجود است.

دیگر همین طوری که تابستان بذری که در زمین پاشیده میشود بخشکیدن زمین معدوم نگردیده بلکه دانه‌ها در جوف زمین بقدرت الهی پس از پوسیدگی جوهر آن نشو و نما میکند و از بالای زمین نور و حرارت و آب را بخود میکشاند و خود را برای دوره دیگری از حیات نباتی آماده میگرداند تا موقع بهار زمین را میشکافد و سبز و خرّم بیرون میآید و باضافه بر قوّت و شدّت آن افزوده میگردد و حیات پاکیزه‌تری پیدا مینماید.

همین طور است حال مردن انسان که بذر اعمال و افعال و ملکاتی که در ایام حیات دنیوی در مزرعه جانش پاشیده از گفتار و کردار و اعمال و ملکات بمردن فانی نگردیده بلکه در باطنش نموّ مینماید (ان خیرا فخیرا و ان شرا فشرا) و در روز رستاخیز که بهار وجود انسانی و آخر مرتبه سیر بشری است روح با آنچه در آن ذخیره نموده از باطن بظاهر پدیدار میگردد و بآدمی حیات نوینی بخشوده میشود و بنتیجه اعمال خود خواهد رسید.

و دیگر وجه مناسبت زنده شدن زمین در تابستان بزنده شدن انسان پس از

صفحه : ۳۳۱

مرگ در عـالم برزخ و در قيـامت اينكه است كه همين طـورى كه بـذرى كه در زمسـتان در زمين مـدفون گرديـد پس از انتقالاـت صورت جمـادى آن پوسـيده ميگردد و در زمين متعفن ميشود زيرا كه هر صورت دانى چنين است كه بمرتبه بالاـترى منتقل نخواهد گرديد مگر پس از آنكه صورت اوليه آن پوسـيده و مندرس گردد شايد همين باشد بيرون آمدن زنده از مرده كه در سوره روم آيه ۱۹ فرموده (يُخرِجُ الحَيَّ مِنَ المَيِّتِ الـخ) مثـل نطفه در رحم كه از صورت نطفه‌گى تحوّلاـتى پيـدا مينمايـد تـا بمرتبه انسانى ميرسـد چنين است حكم ترقّيـات بشـر كه مسبوق بانتقالاـتى خواهـد بـود اينكه است كه بقـدرت ايزد متعـال اجسـادى كه در زمين مـدفون گرديده بايستى صورت اوليه‌شان و قواى جسـمانيه شان مندرس و مضـمحل گردد و در رحم زمين انتقالاتى پيدا نمايد تا اينكه قواى روحانى كه در قفس جسم طبيعى محبوس و پنهان بوده و در مطبخ طبع نضج گرديده از زمين بدن و قواى جسمانى سر درآورد و از تنگ‌ناى عالم دنيا در فضاى عالم آخرت متولّد گردد.

پس همين طورى كه زمين مرده زمسـتان از بـاد بهـارى زنـده ميگردد و حبوبات و اشـجار و نباتات پاكيزه‌ترى از آن پديـد ميگردند انسان مرده و مـدفن گرديـده در قبر نيز پس از مرگ و مندك گرديدن بدن بنسـيم الطاف الهى مانند مغز بادام كه از پوست ضـخيم آن بيرون آيـد قـواى روحـانى او از پشت قواى طـبيعى سـر برون آرد و زنـده ميگردد و در فضـاى وسيع عـالم برزخ و مثـال حيـات پاكيزه‌ترى كه قابل دوام باشد پيدا مى‌نمايد و در روز قيامت با نفس و بدن و قواى جسـمانى و روحانى وارد محشـر ميگردد مَن كانَ يُرِيدُ العِزَّةَ فَلِلّهِ العِزَّةُ جَمِيعاً شـكّى نيست كه تمام عزّت و جلال و كبريايى و ارجمندى مخصوص بذات بيزوال خداوندى است و اگر عزّت و جلالى در غير او از ممكنات تصوّر شود مظهر و نمونه‌اى خواهـد بود از معـدن جلال و اوصاف جمال خداوندى او و ممكن در حدّ ذات خود (ليس است و باو ايس است) يعنى موجود ممكن از خود هيچ ندارد اگر جلال و كمال و بهايى در مخلوقات ديده شود تماما مظاهر و نماينده جلال احدى است.

صفحه : ۳۳۲

تفسير سوره فـاطر آيه ارشـاد بـاين است كسـى كه طـالب عزّت و جلاـل باشـد بايستى از معـدنش طلب كنـد و آن از راه بنـدگى و عبوديت روى دل بخـدا آوردن و ذلّت و نيسـتى خود و عظمت او را هميشه در نظر داشـتن است و بقـدرى كه بنـده از راه بنـدگى و عبـوديّت روى دل بخـدا آرد و نيسـتى خـود و عظمت او را هميشه در نظر داشـته بهمـان قـدر قرب بحق تعـالى يـافته و بهمـان درجه عظمت و استيلاـء بر ما دون خود پيـدا خواهـد نمود و عزّت مخصوص بخـدا و پيمبرش و مؤمن كامل است قوله تعالى (وَ لِلّهِ العِزَّةُ وَ لِرَسُولِهِ وَ لِلمُؤمِنِينَ).

بروايت انس از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه فرموده

(انّ ربّكم يقول كل يوم انا العزيز فمن اراد عزّ الدارين فليطع العزيز)

«۱» (مجمع البيان) إِلَيهِ يَصعَدُ الكَلِمُ الطَّيِّبُ مرجع ضمير (اليه) (اللّه) است صعود: حركت نمودن بمقام عالى است مقابل هبوط و نزول كه فرود آمدن بمرتبه دانى است (الكلم) بقولى جمع كلمه است و بقولى (الكلم) بكسر لام جنس است مثل تمر و تمرة.

و شايد مقصود از كلمات طيّب، ذكر (لا اله الّا اللّه) يا مطلق اذكار و اسماء الحسنى باشد.

و بنا بر اينكه (الكلم) جنس باشد تمام اقسام ذكر از تكبير و تهليل و تسبيح و تمجيد و قرائت قرآن و دعاء و استغفار بلكه تمام گفتار نيكو را شامل ميگردد.

وَ العَمَلُ الصّالِحُ يَرفَعُهُ يعنى عمـل شايسته كلام طيّب را بسوى حق تعالى بالا ميبرد و صـعود بسوى خـداى تعالى همان قبول نمودن عمـل است كه سـبب قرب معنوى و نزديكى شـرافتى عبـد است نزد مولى خلاصه از صـدر و ذيل آيه چنين اسـتفاده ميشود كه چون

تمام شرف و عزت و جلال مخصوص بذات کبریایی است هر فردی که طالب عزّت و شرافت باشد بایستی از

---

(۱) بحقیقت هر روزی پروردگار شما میگوید من عزیز (و غالب و قاهرم) کسی که طالب ارجمندی است و عزت دنیا و آخرت خواهد البته باید اطاعت و بندگی کند عزیز خود را. [.....]

صفحه : ۳۳۳

طریق ذکر و دعا و اذکار پاکیزه توأم با عمل نیکو قرب معنوی بحق تعالی پیدا نماید تا ارجمند و شرافتمند گردد چنانچه مضمون حدیثی که از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل نمودیم همین است که عزّت یافتن منحصر باطاعت نمودن عزیز خواهد بود. و اینکه می‌بینی بر حسب ظاهر بعض از کفّار و فسّاق و فجّار عزّت ظاهری دنیوی دارند در واقع و حقیقت عین ذلّت است، و همچنین اگر دیدی یا شنیدی که پیغمبری یا امامی یا مؤمنی بر حسب ظاهر ذلیل و خوار شده اینکه در واقع و حقیقت عین عزّت است زیرا که چنانی که در کلام حضرت امیر علیه السلام است، و عقل خالی از شوائب اوهام هم حاکم بآن است

(لا خیر بخیر بعده النار و لا شرّ بشرّ بعده الجنّة)

و خوب تفکّر بنما در حال حضرت سیّد الشهداء علیه السلام و حال یزید پلید لعنة اللّه تا اینکه مطلب بر تو واضح‌تر از آفتاب روشن گردد.

وَ الَّذِینَ یَمکُرُونَ السَّیِّئاتِ لَهُم عَذابٌ شَدِیدٌ وَ مَکرُ أُولئِکَ هُوَ یَبُورُ (مکر) از مقتضیات عقل مشوب بوهم پدید میگردد وقتی عقل بشر تابع شهوات حیوانی گردید قوّه واهمه و نفس امّاره بر او استیلاء پیدا میکند و عقل را تابع خود میگرداند آن وقت عقل که سلطان بدن است مانند پادشاهی میگردد که رعیّت او را بسته باشند و وی را مجبور گردانند که مطابق میل رعیت حکم نماید، اینست که عوض آنکه قوای حیوانی که رعایای او میباشند و بایستی آنان را براه حق و حقیقت رهسپار گرداند بکمک شیاطین جنّی و انسی برای آنها راه حیله و مکر باز مینماید تا اینکه بآمال شهوانی و غضبانی خود نائل گردند.

گویند آیه در باره قریش فرود آمده که مخفیانه بانواع و اقسام حیله‌گری اندیشه میکردند که رسول اکرم (ص) را اذیّت نمایند مثل حبس و اخراج و تهدید بقتل که شاید دست از تبلیغ بردارد قوله تعالی در سوره انفال (وَ إِذ یَمکُرُ بِکَ الَّذِینَ کَفَرُوا الـح) و شاید مقصود از مکر شرک باشد زیرا که شرک بخدا از بالاترین گناهان بشمار میرود.

خلاصه آیه خبر میدهد کسانی که از روی خبث باطن برای اذیّت نمودن

صفحه : ۳۳۴

برسول (ص) یا مؤمنین یا نائل گشتن بفحشاء و منکر حیله و مکر بکار میبرند و گمان میکنند راه خوبی برای رسیدن بمقصودشان پیدا نموده‌اند برای آنان عذاب سخت مهیّا گردیده و باضافه از مکرشان نتیجه منفی میگیرند زیرا چنین گمان میکنند که مکر اندیشی آنان را بمراد میرساند در صورتی که همان مکرشان اسباب هلاکتشان خواهد گردید هم در دنیا و هم در آخرت چنان که مکر کفّار قریش چنین شد و در تفاسیر مبسوطه و تواریخ مسطور است.

[سوره فاطر (۳۵): آیات ۱۱ تا ۱۴]

اشاره

وَ اللّهُ خَلَقَکُم مِن تُرابٍ ثُمَّ مِن نُطفَةٍ ثُمَّ جَعَلَکُم أَزواجاً وَ ما تَحمِلُ مِن أُنثى وَ لا تَضَعُ إِلاّ بِعِلمِهِ وَ ما يُعَمَّرُ مِن مُعَمَّرٍ وَ لا يُنقَصُ مِن عُمُرِهِ إِلاّ فِي کِتابٍ إِنَّ ذلِکَ عَلَى اللّهِ يَسِيرٌ (۱۱) وَ ما يَستَوِي البَحرانِ هذا عَذبٌ فُراتٌ سائِغٌ شَرابُهُ وَ هذا مِلحٌ أُجاجٌ وَ مِن کُلٍّ تَأکُلُونَ لَحماً طَرِيًّا وَ تَستَخرِجُونَ حِليَةً تَلبَسُونَها وَ تَرَى الفُلکَ فِيهِ مَواخِرَ لِتَبتَغُوا مِن فَضلِهِ وَ لَعَلَّکُم تَشکُرُونَ (۱۲) يُولِجُ اللَّيلَ فِي النَّهارِ وَ يُولِجُ النَّهارَ فِي اللَّيلِ وَ سَخَّرَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ کُلٌّ يَجرِي لِأَجَلٍ مُسَمًّى ذلِکُمُ اللّهُ رَبُّکُم لَهُ المُلکُ وَ الَّذِينَ تَدعُونَ مِن دُونِهِ ما يَملِکُونَ مِن قِطمِيرٍ (۱۳) إِن تَدعُوهُم لا يَسمَعُوا دُعاءَکُم وَ لَو سَمِعُوا مَا استَجابُوا لَکُم وَ يَومَ القِيامَةِ يَکفُرُونَ بِشِرکِکُم وَ لا يُنَبِّئُکَ مِثلُ خَبِيرٍ (۱۴)

صفحه : ۳۳۵

ترجمه قسمتى از آيات سوره فاطر

خـدا شـما را از خاک آفريـد پس از آن (آن را) نطفه گردانيـد پس از آن شـما را جفت جفت قرار داد و مادهاى بار برنميدارد و بار نمينهـد مگر بعلم خـدا (خدا عالم بر او است) و باحدى عمر طولانى داده نشود و از عمر کسـى کم نگردد مگر اينکه در کتاب (لوح محفوظ) ثبت گرديده و اينکه (کم و زياد نمودن عمر) بر خدا آسان است (۱۳)

و يکسان نمى‌باشـند دو دريا يکى آب شيرين خوش گوار که در آشاميدن آن (لذّت باشد) و ديگر آب شور و تلخ و از هر يک (از دو دريا) گوشت تازه (ماهى) ميخوريد و از دو دريا بيرون مى‌آوريد زيور (جواهرات قيمتى) که مى‌پوشيد و خود را زينت مى‌دهيد اى محمّـد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تو مى‌بينى چگونه کشتى در دريا آب را مى‌شکافد تا اينکه فضل و نعمت خدا را بجوئيد (و بدست آريد) شايد شما شکر گذار باشيد (۱۴)

شب را در روز در آورده و روز را در شب در آورده و خورشـيد و مـاه را مسـخّر گردانيـده هر يک از آنها (در مـدار خود) حرکت مى‌نماينـد تا وقت نام برده شـده (آن مدّتى که مقرّر گرديده) آنکه (اينطور حکمش در عالم جارى است) آن پروردگار شـما اسـت ملک و پادشاهى مخصوص باو است و آنهايى که (بتها را) بغير خدا ميخوانند مالک يک پوست هسته خرمايى نمى‌باشند (۱۵)

اگر آنان را بخوانيد دعاى شما را نمى‌شنوند و اگر (بفرض) بشنوند قدرت بر استجابت دعاى شما ندارند و روز قيامت شرک شما را انکار مى‌نمايند اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم کسى تو را خبر دار نکند مانند داناى بحق (۱۶).

صفحه : ۳۳۶

(توضيح آيات)

وَ اللّهُ خَلَقَکُم مِن تُرابٍ ذات متعال راجع بخلقت انسان و نفوذ قـدرت خود و چگونگى ترتيب آفرينش بشـر وى را متذکّر مى گرداند که شـما را از خاک که پست‌ترين موادّ است آفريدم زيرا که عنصر غالب انسان خاک است و نظر بهمين پستى مادّه آدم عليه السلام بـود که شـيطان بخود باليـد و گفت چون من از آتشم و آدم (ع) از خـاک است من شـريف‌تر از آدم (ع) بشـمار مى‌روم و عقلاـيى نيسـت که شـريف در مقابـل دنىّ سـر فرود آورد و آن ملعـون ظـاهر و جسم آدم (ع) را ديـد و نـدانست چه گـوهر گران بهـايى در حقيقت آدم عليه السلام تعبيه شده.

ثُمَّ مِن نُطفَةٍ بقـدرت کامله الهى خاک که جماد بود تبديل گرديد بنطفه و در آن نفس نباتى پديد گرديد و پس از آن تحوّلاتى از علقه و مضـغه و چنين سـير اسـتکمالى نمود تـا بصورت انسـانى از فضـاء رحم تنگ و تاريک پا در اينکه عالم وسيع نورانى نهاد ثُمَّ

جَعَلَکُم أَزواجاً وقتی خلقت اولیّه شما بنی آدم تمام شد برای بقاء نوع بشر شما را جفت جفت ذکور و اناث قرار دادیم که با هم مأنوس گردید و ازدواج نمائید و نسل نوع انسانی در زمین باقی بماند.

وَ ما تَحمِلُ مِن أُنثی الخ در اینکه آیه دو صفت از صفات کمالیه خود را ارائه میدهد یکی عموم قدرت و چگونگی نفوذ آن را در موادّ و تحوّلاتی که در آن پدیدار میگرداند و دیگر احاطه علمیّه و قدم علم ازلی باری تعالی که آنچه در عالم واقع گردد از حمل و زایش و کم و زیادتی عمر بشر و غیر اینها تماما را پیش از پیدایش آن در اینکه عالم در دفتر آفرینش و لوح محفوظ بدون کم و زیاد ثبت نموده و محفوظ است و تمام اینها برای خدای تعالی آسان است زیرا که علم و قدرت او محیط بر کائنات است.

صفحه : ۳۳۷

وَ ما یَستَوِی البَحرانِ الخ از اینکه آیه دو مطلب بزرگ می‌توان استخراج نمود: یکی از ظاهر آیه که کمال قدرت خود را ارائه میدهد که بقدرت کامله خود دو دریا با اینکه هر دو از زمین پدید گردیده‌اند و هر دو جریان دارند یکی شیرین و خوش طعم که در فرو بردن و آشامیدن آن لذّت است. و دیگری شور و تلخ که و هر دو از سر چشمه فیض ازلی جریان پیدا نموده و دریای شور دریای شیرین را از فساد حفظ مینماید که متعفّن نگردد.

و دیگر ببشر تذکّر دهد که در زمین بایستی خوب و بد، شرّ و خیر مانند دو نقطه پرگار بدور هم بچرخند و هر دو مقابل و پهلوی هم جریان داشته باشند تا امور عالم منظّم گردد و مثل دو دریا مطابق هم با یکدیگر حیات موجودات را تأمین نمایند اگر فقط دریای شیرین خیر جریان داشت و مقابل آن دریای شرّ نبود هرگز انسان از گوشت لذّت بخش ماهی تازه دنیا و زر و زیور متاع دنیوی و لذائذ جسمانی بهره‌ور نمیگردید، انسان باید از طیّبات بخورد و از آبهای خوش گوار بیاشامد و شکرگزار ولی نعمت خود باشد.

و نیز ببشر تذکّر میدهد که اگر چه برای نظام عالم باید شرّ و خیر و بد و خوب هر دو با هم باشند هم مؤمن و آدم خیّر باشد و هم آدم شرور فاسق کافر لکن اینکه دو نفر در ظاهر بشریّت مساویند لکن در معنی و حقیقت با هم مساوی نخواهند بود چنانچه بعضی گفته‌اند دو دریای شیرین و تلخ ضرب المثل مؤمن و کافر است که مساوات بین آنها نخواهد بود یکی از حلاوت و شیرینی ایمان عین عذب عرفانست و دیگر از مرارت و تلخی کفر عین دریای شور و تلخ عصیان است.

وَ تَرَی الفُلکَ فِیهِ مَواخِرَ لِتَبتَغُوا مِن فَضلِهِ اشاره به اینکه از کمال قدرت و نفوذ فیض و رحمت رحمانی الهی می‌بینی که چگونه کشتی اینکه دو دریا را شکافته و بر روی آن حرکت میکند تا آنکه از نعمت و فضل او کامیاب گردید.

صفحه : ۳۳۸

آری همین طوری که کشتی دریا را میشکافد و بر بالای آن حرکت می‌کند و دریا آن را فرو نمی‌برد همین طور نفسی که از آلایش طبیعی و فساد اخلاقی تصفیه گردیده علوّ و برتری و تفوّق پیدا مینماید و تمام مشکلات طبیعی زیر پای وی رام می‌گردد نه بر شیرینی دنیا دل خوش و مطمئن می‌شود و نه بر مرارت و تلخی امور طبیعی نگران میگردد دل بحق تعالی بسته و همیشه منتظر اشراق و تجلّیات و نفحات رحمت او است.

وَ لَعَلَّکُم تَشکُرُونَ شکر گذار کسی خواهد بود که هر یک از نعمتهای الهی را در آنچه رضای او است و برای آن بوی عطا نموده صرف نماید اگر مال است پس از آنکه بمصارف لوازمات زندگانی خود و عیالات خود رسانید بفقراء و مستمندان انفاق نماید، و اگر علم است بنادانان بیاموزد و آنها را از معلومات خود بهره‌مند گرداند، و همچنین شکر ریاست و شهرت و باقی نعمتهای الهی که بایستی بشکرانه نعمت او بباقی انفاق نماید و بقول

آن شاعر عارف (شکرانه بازوی توانا بگرفتن دست ناتوان است)

یُولِجُ اللَّیلَ فِی النَّهارِ وَ یُولِجُ النَّهارَ فِی اللَّیلِ یعنی داخل میگرداند شب را در روز پس زیاد میشود ساعات روز از ساعات شب و داخل میگرداند روز را در شب پس بلند میشود شب و کوتاه میشود روز.

اشاره بعموم قدرت خود مینماید که بقدرت کامله الهی اضداد را درهم در می آورد تاریکی شب روشنی روز را تباه می‌گرداند و هر یک از روز و شب از دیگری میکاهد و بهمین گردش اضداد بگرد هم نظام موجودات مرتّب خواهد گردید، اگر تاریکی و سردی شب از شدّت حرارت روز نمیکاهید جنبنده‌ای روی زمین امرار حیات نمینمود و نیز اگر حرارت آفتاب در روز نبود هیچ گیاهی سر از زمین بیرون نمیآورد و هیچ طفلی از مادر متولّد نمی‌گردید بزرگ و بزرگوار است پدید آورنده و مربّی موجودات که بین اضداد الفت انداخته که در تربیت نظام عالم هر یک دست در آغوش دیگری نهاده و با هم همکاری مینمایند و اینکه کاخ مجلّل جهانی را برپای میدارند.

صفحه : ۳۳۹

وَ سَخَّرَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ کُلٌّ یَجرِی لِأَجَلٍ مُسَمًّی و نیّر اعظم یعنی خورشید و ماه را مسخّر نموده که هر یک در مدار قرارگاه خود تا وقت معیّن که در عالم قضاء و دستگاه آفرینش برای امرار حیات دنیا مقرّر گردیده گردش نمایند و اینکه نظام گیتی را برپای دارند. ذلِکُمُ اللّهُ رَبُّکُم آنکه اینکه عالم را اینکه طور مرتّب گردانیده آن پروردگار شما است که مربّی و ناظم و پدید آورنده جهانیان است که هم علّت موجده مخلوقات است و هم علّت مبقیه کائنات وَ الَّذِینَ تَدعُونَ مِن دُونِهِ و آنهایی را که بغیر خدا می‌خوانید و از آنان حاجت می‌طلبید ما یَملِکُونَ مِن قِطمِیرٍ قطمیر پوست نازکی است که روی هسته خرما چسبیده، اشاره به اینکه نه وجود آنها شریف است و نه از دست آنان کاری برمی‌آید.

إِن تَدعُوهُم لا یَسمَعُوا دُعاءَکُم اگر شما آنان را بخوانید و در مقابل آنها تضرّع و اظهار کوچکی نمائید آنان دعای شما را نمیشنوند زیرا که گوش شنوا ندارند و بر فرض که بشنوند و جماد نباشند و قادر بر جواب باشند مَا استَجابُوا لَکُم دعوت شما را اجابت نخواهند نمود زیرا که قدرت بر اجابت ندارند خود آنها مثل شما مخلوق ضعیفی خواهند بود که محتاج و نیازمند بخدای تعالی میباشند.

وَ یَومَ القِیامَةِ یَکفُرُونَ بِشِرکِکُم معبودان شما در قیامت از شما بیزاری میجویند و شرکت خود را با خدا انکار مینمایند، اشاره به اینکه آنچه را که شما مشرکین در مقام عبادت شریک خدا میگردانید خواه بت باشد خواه انسان یا موجود دیگر نه حاجت دنیوی شما را توانند روا کنند و نه در آخرت نفعی بحال شما می‌بخشند و شما را از خود میرانند زیرا که (قاضی الحاجات) خدا است و بس و نجات دهنده از عذاب اخروی نیز فقط او است و بس.

صفحه : ۳۴۰

وَ لا یُنَبِّئُکَ مِثلُ خَبِیرٍ خطاب برسول اکرم خود نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم هیچ کس علم و خبرتی بحقایق امور و خصوصیات و آثار و لوازمی که بر اعمال مترتّب میگردد و بنتیجه عمل مشرکین از عذاب و سخط و نکالی که دامن‌گیر آنان خواهد گردید عالم بآن نخواهد بود مگر خدایی که خبیر و دانای بتمام اشیاء و اسرار موجودات است.

[سوره فاطر (۳۵): آیات ۱۵ تا ۲۳]

اشاره

يـا أَيُّهَـا النّاسُ أَنتُمُ الفُقَراءُ إِلَى اللّهِ وَ اللّهُ هُوَ الغَنِيُّ الحَمِيـدُ (۱۵) إِن يَشَأ يُـذهِبكُم وَ يَأتِ بِخَلقٍ جَدِيـدٍ (۱۶) وَ مـا ذلِكَ عَلَى اللّهِ بِعَزِيزٍ (۱۷) وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزرَ أُخرى وَ إِن تَدعُ مُثقَلَةٌ إِلى حِملِها لا يُحمَل مِنهُ شَىءٌ وَ لَو كانَ ذا قُربى إِنَّما تُنذِرُ الَّذِينَ يَخشَونَ رَبَّهُم بِالغَيبِ وَ أَقامُوا الصَّلاةَ وَ مَن تَزَكّى فَإِنَّما يَتَزَكّى لِنَفسِهِ وَ إِلَى اللّهِ المَصِيرُ (۱۸) وَ ما يَستَوِى الأَعمى وَ البَصِيرُ (۱۹)
وَ لا الظُّلُماتُ وَ لا النُّورُ (۲۰) وَ لا الظِّلُّ وَ لا الحَرُورُ (۲۱) وَ ما يَستَوِى الأَحياءُ وَ لا الأَمواتُ إِنَّ اللّهَ يُسمِعُ مَن يَشاءُ وَ ما أَنتَ بِمُسمِعٍ مَن فِى القُبُورِ (۲۲) إِن أَنتَ إِلّا نَذِيرٌ (۲۳)

صفحه : ۳۴۱

ترجمه قسمتى از آيات سوره فاطر

خطاب بتمام افراد بشر است كه بدانيد و آگاه باشيد كه همگى شماها فقيران و محتاجان بخدا ميباشد و خدا بينياز از خلق و ارجمند است (۱۷)

(قدرت او) چنان مستولى بر خلق است كه اگر بخواهد تمام شماها را افناء و اعدام مينمايد و خلق تازه‌اى ميآفريند (۱۸)

و اعدام گردانيدن شما و آفرينش خلق تازه‌اى براى خدا دشوار نيست (زيرا كه او غالب و مستولى بر تمام ممكنات است) (۱۹)

و هيچ بردارنـده‌اى بـار گناه كسـى را برنميـدارد و اگر بخوانـد كسـى را بحمل كردن بار سـنگين گناه او از بار گناه وى چيزى كم نخواهـد گرديد اگر چه آن خوانده شده از نزديكان او باشـند جز اينكه نيست كه (اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) تو تهديد ميكنى كسـانى را كه از پروردگـار خودشـان كه از نظرشان غائب است ميترسـند و نماز را بپاى ميدارنـد و كسـى كه (نفس خود را) تزكيه نمود حقيقةً خود را پاك گردانيده و بسوى خدا است بازگشت (۲۰)

و يكسان نميباشد كور و بينا،

و نه تاريكى و روشنى،

و نه سايه و گرما (۲۱)

و برابر نيسـتند زنده‌ها و مرده‌ها محقّقا خدا مى‌شـنواند كسـى را كه بخواهد و نيستى تو (اى محمّد «ص») شـنواننده كسانى را كه در قبرها هستند (۲۲)

و نيستى تو (اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) مگر بيم دهنده (۲۳).

(توضيح آيات)

أن كه يـا أَيُّهَـا النّاسُ أَنتُمُ الفُقَراءُ إِلَى اللّهِ در اينكه آيه ذات متعال بتمام افراد بشـر اعلام مينمايـد كه بايستى بدانيـد و آگاه باشـيد كه تمامى شـماها در فقر و نيستى ذاتى مساوى ميباشـيد و هستى و مال و قوّت و قدرت و آنچه را كه پنداريد مالك ميباشيد تماما ملك خدا و در قبضه تصرّف او است و نسبت بشما عاريتى است هر آنى كه مشيّتش قرار بگيرد فورا از شما گرفته خواهد شد

صفحه : ۳۴۲

غنـاى ذاتى و وجود حقيقى مخصوص بـذات ازلى و ابـدى مبـدء تعـالى است هر ممكنى بقـدر اسـتعدادش از فيض رحمت او تعالى

بهره‌ای ميبرد لكن مالك خودش و كمالاتش نخواهد گرديد.

إِن يَشَأ يُذهِبكُم وَ يَأتِ بِخَلقٍ جَدِيدٍ اعدام نمودن شماها و آفرينش خلق تازه‌ای بر خدا آسان است، اشاره به اينكه همين طوری كه شما چيزی نبوديد و بمحض اراده ازلی از نيستی بهستی پيدايش نموديد همين طور بقاء شما بسته باراده او تعالی است (علّت موجده همان علّت مبقيه است) وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزرَ أُخری بار گناه هر كسی بشانه خود او است بار گناه كسی تحميل ديگری نخواهد گرديد نه اولاد بار گناه پدر و مادر تواند حمل نمايد و نه پدر و مادر قدرت بر تحمّل دارند و نه خويش و اقربا، هيچ كس متحمّل بار گناه كسی نخواهد گرديد.

شايد سرّ اينكه در قيامت كسی قدرت بر كمك بغير ندارد اينكه باشد كه انسان هر عملی از خوب و بد كه از وی بروز ميكند اثری از آن در روحيّه وی باقی می ماند تا اينكه بكثرت عمل ملكه نفسانی گرديده و رسوخ در نفسش پيدا مينمايد، و شايد بجايی رسد كه خلق ثانوی وی گرديده و صعب العلاج گردد اينكه است كه چون كثرت اعمال نكوهيده جزء ذاتيّات او گشته جزايش دوزخ است و علاجی برای وی ميسّر نخواهد بود حتّی شفاعت شافعين در باره همچه كسی سودمند نخواهد گرديد زيرا كه چنين كسی ديگر قابل شفاعت نميباشد.

إِنَّما تُنذِرُ الَّذِينَ يَخشَونَ رَبَّهُم بِالغَيبِ اينكه آيه مؤيّد آيه بالا است كه آنهايی كه بكثرت گناه و نفس و هوی پرستی از فطرت توحيد خارج گرديده‌اند انذار و تهديد تو در آنها كوچكتر اثری نخواهد نمود، ای رسول اكرم صلّی اللّه عليه و آله و سلّم فقط تو توانايی كه بترسانی و متنبّه گردانی كسانی را كه فطرت توحيدشان برجای مانده و خدای ناديده بچشم سر را بچشم دل ميبينند و ميترسند و مطيع امر حق تعالی گرديده‌اند و نماز را بپای ميدارند.

صفحه : ۳۴۳

وَ أَقامُوا الصَّلاةَ اول چيزی كه محك مؤمن و كافر و منافق است نماز است زيرا كه نماز از بالاترين عبادات بشمار ميرود و كفّار از آن كبر و نخوتی كه در نفسشان رسوخ نموده حتّی حاضر نبودند مقابل مبدء و آفريننده خود سر بندگی فرود آورند و حمد و ستايش او را نمايند اينكه است كه در سوره المرسلات آيه ۴۸ در اوصاف تكذيب كنندگان فرموده (وَ إِذا قِيلَ لَهُمُ اركَعُوا لا يَركَعُونَ وقتی بآنان گفته شود كه در مقابل عظمت حق تعالی ركوع كنيد ركوع نميكنند.

وَ مَن تَزَكّی فَإِنَّما يَتَزَكّی لِنَفسِهِ تزكيه نفس پاك گردانيدن سريره و دل است از غلّ و غشّ امور طبيعی و خاطرات شيطانی و امور نفسانی كه بالاترين آنها كبر و خود پسندی خواهد بود، ذات متعال در اينكه آيه از روی رحمت و كرم ببشر تذكّر ميدهد كسی كه در مقام تزكيه نفس خود برآيد و روح و روان خود را از اوصاف نكوهيده حيوانی پاك گرداند نفعش عايد خودش ميگردد زيرا آنچه مانع از سعادت و پيشرفت بشر ميگردد همان صفات رذيله است از كبر و نخوت و حسد و حبّ جاه و مال و باقی صفات نفسانی، آری كسی كه دست و پای خود را بزنجير آرزو و آمال دنيوی بسته گردانيده چگونه تواند در نردبان ترقّی و تعالی پله‌ای بالا رود هرگز قدمی بالا نخواهد رفت و در همين عالم پست طبيعی با هم جنسان خود عكوف خواهد نمود حتّی پس از اينكه عالم نيز با رفقای دنيوی از شياطين و حيوانات انسان نما در همين عالم پست طبيعت محشور گرديده و معذّب خواهد بود.

وَ إِلَی اللّهِ المَصِيرُ بازگشت تمام امور بسوی خدا است زيرا كه او سبحانه هم علّت فاعلی و هم علّت غايی موجودات است حاكم روز جزا هم او است.

وَ ما يَستَوِي الأَعمی وَ البَصِيرُ الخ هرگز آدم نابينا و آدم بينا مساوی نخواهند بود و نيز هرگز در سايه خنك آرميدن با در حرارت سموم زيستن مساوی نميباشد چگونه ممكن است كسی كه در اثر مجاهده بسيار و كوشش بيشمار قلب خود را مصفّا گردانيده و محل جلوه‌گاه نور احدی و جای

صفحه : ۳۴۴

جولان گاه ملائكه رحمت گرديده و چشم قلبش بينا شده و آثار رحمت الهى را بچشم دل مى‌بيند مساوى باشد با آن كوردلى كه جز زرد و سرخ دنياى دنى چيزى در نظرش جلوه نميكند.

إِنَّ اللّهَ يُسمِعُ مَن يَشاءُ خدا سخنان حقّانى را ميشنواند بهر كس كه بخواهد، اشاره به اينكه هر كسى گوش شنوا ندارد مگر آنان كه بتوفيق الهى موفّق گرديده و صاحب (اذن واعيه) گوش شنوا گرديده باشند و اينكه فضيلت نصيب كسى خواهد گرديد كه گوش دل خود را براى استماع سخنان وحى آماده گرداند.

شكى نيست كه فيض و رحمت حق تعالى نسبت بتمام افراد بشر مساوى است و درست است كه شنوانيدن و هدايت نمودن كار خدا است لكن مستعد گرديدن براى گرفتن فيض و واقع گرديدن در معرض رحمت الهى باختيار خود انسان است چنانچه در آن حديث مشهور پيغمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرموده

(انّ اللّه فى ايّام دهركم نفحات الّا فتعرّضوا لها

در اينكه حديث پيغمبر رحمت (ص) خبر ميدهد كه اى افراد بشر بدانيد كه در روزهاى عمر شما على الدوام (نفحات) نسيم خنك الطاف الهى ميوزد آگاه باشيد و خود را در معرض نفحات رحمت مستعدّ گرفتن فيض الهى گردانيد.

وَ ما أَنتَ بِمُسمِعٍ مَن فِي القُبُورِ إِن أَنتَ إِلّا نَذِيرٌ صدر و ذيل اينكه آيات بما اسرارى ميآموزد و خبر ميدهد كه اوّلا بدانيد كسى بار گناه كسى را برنميدارد وزر و وبال عمل هر كسى بگردن خود او است و در ثانى ما را متنبّه ميگرداند كه اگر طالب سعادتيد بكوشيد در تزكيه نفس و صفاى روح، و تصفيه نمودن قلب از اوصاف نكوهيده حيوانى چشم و گوش قلب را باز ميگرداند و حقايق بر او ظاهر ميگردد لكن كسى كه در ار محبّت دنيا و اوصاف رذيله چشم دل او كور و گوش قلب وى كر گرديده حتّى تو كه رسول خدايى و گفتار تو از سر چشمه درياى فيض الهى ترشّح نموده چون دل آنان مرده است نتوانى آنها را بشنوانى و آنها مانند مرده‌اى خواهند بود كه نه مى‌بينند و نه ميشنوند فقط وظيفه تو ترسانيدن و تهديد كردن آنان است از عذاب دوزخ.

صفحه : ۳۴۵

[سوره فاطر (۳۵): آيات ۲۴ تا ۳۰]

اشاره

إِنّا أَرسَلناكَ بِالحَقِّ بَشِيراً وَ نَذِيراً وَ إِن مِن أُمَّةٍ إِلّا خَلا فِيها نَذِيرٌ (۲۴) وَ إِن يُكَذِّبُوكَ فَقَد كَذَّبَ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم جاءَتهُم رُسُلُهُم بِالبَيِّناتِ وَ بِالزُّبُرِ وَ بِالكِتابِ المُنِيرِ (۲۵) ثُمَّ أَخَذتُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَكَيفَ كانَ نَكِيرِ (۲۶) أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَخرَجنا بِهِ ثَمَراتٍ مُختَلِفاً أَلوانُها وَ مِنَ الجِبالِ جُدَدٌ بِيضٌ وَ حُمرٌ مُختَلِفٌ أَلوانُها وَ غَرابِيبُ سُودٌ (۲۷) وَ مِنَ النّاسِ وَ الدَّوَابِّ وَ الأَنعامِ مُختَلِفٌ أَلوانُهُ كَذلِكَ إِنَّما يَخشَى اللّهَ مِن عِبادِهِ العُلَماءُ إِنَّ اللّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ (۲۸)

إِنَّ الَّذِينَ يَتلُونَ كِتابَ اللّهِ وَ أَقامُوا الصَّلاةَ وَ أَنفَقُوا مِمّا رَزَقناهُم سِرًّا وَ عَلانِيَةً يَرجُونَ تِجارَةً لَن تَبُورَ (۲۹) لِيُوَفِّيَهُم أُجُورَهُم وَ يَزِيدَهُم مِن فَضلِهِ إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ (۳۰)

(ترجمه)

ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) حقیقهٔ ما تو را بحق و درستی (برسالت بسوی مردم) فرستادیم که مژده دهنده (مؤمنین) و بیم دهنده (کافرین و مشرکین) باشی هیچ گروهی و قومی نبودند مگر اینکه تهدید کننده‌ای بین آنان بوده و گذشته (۲۴)

و اگر تو را تکذیب نمودند (همان طور) مردمان پیش از اینکه از کفّار چنین بودند که تکذیب نمودند پیمبرانی را که با معجزه‌های ظاهر و صحیفه‌ها و کتابهای روشن

صفحه : ۳۴۶

هویدا (بر آنها ارسال میکردیم) (۲۵)

پس از آن کسانی را که کافر گردیدند بعذاب گرفتیم (تا آنکه بدانند) چگونگی انکار ما را (۲۶)

ای محمّد (ص) آیا نمی‌بینی که خدا از آسمان آب (باران را) فرود آورد پس بآب بیرون آوردیم میوه‌های رنگارنگ و در کوه‌ها راههایی است که الوان آنها مختلف است سفید و سرخ و بعضی در غایت سیاهی است

و از آدمیان و جنبندگان و چهارپایان رنگهای گوناگون آفریدیم مانند اختلاف رنگهای میوه‌ها و رنگهای جاده‌های کوه‌ها (۲۷)

محقّقا از بنده‌گان خدا علمایند که از خدا میترسند بدرستی و حقیقت که خدا غالب است در انتقام کشیدن از کسی که نترسد از او و آمرزنده است کسانی را که از او میترسند (۲۸)

آنان که کتاب خدا (قرآن را) میخوانند و نماز را بپای میدارند و از آنچه بآنها روزی کرده‌ایم پنهان و آشکارا انفاق مینمایند امیدوارند تجارتی را که زیان و ضرر ندارد (۲۹)

و (خداوند) بفضل و کرمش اجر و پاداش عمل آنان را بالتمام و زیادتر عطاء نماید زیرا که حقیقهٔ خداوند آمرزنده و قبول شکر کننده است از شاکران.

(توضیح آیات)

إِنّا أَرسَلناکَ بِالحَقِّ بَشِیراً وَ نَذِیراً خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که ما تو را بحق و حقیقت فرستادیم که بشارت و مژده دهنده مؤمنین و تهدید کننده کافرین باشی.

بشیر و نذیر دو منصب و دو فضیلت از فضائل نبیّ خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و در اینکه آیه در مقام تسلّی دل پیمبرش برآمده که تو بر حق و رسول حقّی و برای هدایت افراد بشر فرستاده شده‌ای که آنان را هم مژده دهی که هر گاه ایمان آوردید و عمل صالح نمودید برای شما مقامات عالی و جایگاه بهشتی در سرای جاودانی مهیّا خواهد

صفحه : ۳۴۷

بود و اگر شرک آوردید و مخالفت نمودید بانواع و اقسام عذاب اخروی معذّب خواهید گردید.

و گوشزد حضرتش مینماید که وظیفه تو همین است که آنها را مژده دهی و بترسانی، اطاعت کردن یا نکردن آنها از عهده تو خارج است و تو مسئول آنان هم نخواهی بود.

وَ إِن مِن أُمَّةٍ إِلّا خَلا فِیها نَذِیرٌ و هیچ طائفه و قومی نبودند مگر آنکه برای هدایت آنان پیمبرانی فرستاده میشدند و ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اگر اهل مکّه تو را تکذیب مینمایند مردمان پیشین نیز چنین بودند که پیمبران می‌آمدند با معجزه‌های روشن و با صحیفه‌ها و کتابهای آسمانی که حجّیت آنها واضح و جلیّ بود با اینکه حال مردم آنها را تکذیب مینمودند ثُمَّ أَخَذتُ الَّذِینَ کَفَرُوا با اینکه دنیا جای مهلت است و آخرت جای مجازات با اینکه حال وقتی که هتّاکی و تعدّی و ظلم بانتهاء رسید در همین عالم

نيز آثارى از خود نشان خواهد داد كفّار زمان پيشين مثل جماعت عاد و ثمود و اصحاب (أيكه) و غير اينها در اثر ظلم و تعدّى نسبت ببندگان خدا و شرك و گناه عذاب سخت الهى آنان را گرفت.

فَكَيفَ كانَ نَكِيرِ بايستى عقلاء آثار عذاب گذشتگان را ببينند و پند بگيرند و بدانند كه حق تعالى در موقع رحمت كثير الاحسان است و در موقع غضب شديد العقاب خواهد بود تا آنكه بين خوف و رجاء اينكه راه پر خطر را طیّ نمايند و نيز نه بعمل نيكشان مغرور گردند و نه از كثرت گناه از حق تعالى مأيوس شوند و بفضيلت انسانى نائل گردند.

در كتاب كافى در ضمن حديثى از ابا عبد اللّه صادق آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين نقل ميكنند كه فرموده

۱» (كان ابى يقول: انّه ليس من عبد مؤمن الّا و فى قلبه نوران

صفحه : ۳۴۸

نور خيفة و نور رجاء لو وزن هذا لم يزد على هذا و لو وزن هذا لم يزد على هذا)«

أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً (أ لَم تَرَ) اگر چه در ظاهر خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است لكن در واقع مقصود تمام افراد بشر است كه بطريق دليل (انّى) كه از اثر پى بمؤثّر بردن است بموجودات و بدايع آفرينش نظر كنيد و نظام عالم گيتى را بنظر عبرت بنگريد كه چگونه از آسمان آب ريزش ميكند و از زمين اشجار و نباتات ميرويد و از يك آب و يك زمين ميوه‌هاى رنگارنگ هر يك يك رنگى و خاصيّت و اثرى در بردارد و كوه‌هاى زمين هر يك بشكلى و رنگى تأثير در اشجار مينمايد و از اينكه موجودات مختلف وحدت جهانى تشكيل ميگردد و وحدت عالم دليل بر وحدت اله عالم خواهد بود.

إِنَّما يَخشَى اللّهَ مِن عِبادِهِ العُلَماءُ فرق است بين خوف و خشيت، خوف در جايى صدق ميكند كه انسان حذر كند و فرار نمايد از چيزى كه منافى با وى است خواه امر وجودى باشد مثل فرار از شير يا دشمن يا امر عدمى مثل فرار از مرگ اگر چه مرگ امر عدمى نيست عدم نماء است (خَلَقَ المَوتَ وَ الحَياةَ) دليل بر اينكه است و چيزى كه ضررى بر آن مترتّب گردد مثل معاصى كه بر آن عذاب مترتّب ميگردد در موقع فرار خواهد بود.

و خشيت يك حالت نفسانى است كه از ادراك امر بزرگى در روحيّه انسان پديد ميگردد و تشنّج در اعضاء و انقباض قلب از آثار آن است و اينكه حالت ممكن است براى عارفين باللّه در حال توجّه و فكر روى دهد و خشيت از ادراك امر بزرگ فرار آور نيست بلكه مقتضى ارتباط و نزديكى و انس آور است لكن خشيت بر امر عدمى

---

(۱) هيچ بنده مؤمنى نيست مگر اينكه در قلب او دو نور است يكى نور خوف و ديگرى نور رجاء و اميدوارى زيرا كه غضب و سخط الهى سبب خوف و ترس از او است و رحمت و كرم او سبب رجاء و اميدوارى است و چون غضب و رحمت ناشى از دو اسم از اسماء الحسنى ميباشند و تماما ناشى از ذات واحد گرديده اينكه است كه فرموده اگر خوف و رجاء را با هم بسنجيم مساوى خواهند بود.

صفحه : ۳۴۹

هم اطلاق شده (خشية الاملاق) شاهد بر آن است.

شكّى نيست كه منتهاى درجه كمال و سعادت بشر در قرب بخدا و انس با او است و قرب تحقّق نپذيرد مگر بانس، و قرب متفرّع بر محبّت است و محبّت از دوام فكر و ذكر پديد ميگردد، و فكر و ذكر در صورتى نتيجه مى‌بخشد كه با تخليه نفس از صفات نكوهيده توأم گرديده باشد، و مجاهده با نفس منوط بخوف و رجاء است اينكه است كه اوّل وظيفه پيمبران اينكه است كه مردم را

از عذاب بترسانند و بوعده رحمت و مغفرت آنان را دل گرم و امیدوار نمایند.

إِنَّ اللّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ (عزيز و غفور) دو صفت از اوصاف جلال و كبريايى است، اشاره به اينكه با اينكه ذات احديّت غالب و قاهر فوق بندگان است در عين حال آمرزنده و پذيرنده توبه و رحيم و مهربان خواهد بود.

إِنَّ الَّذِينَ يَتلُونَ كِتابَ اللّهِ در اينكه آيه سه صفت و سه عمل از بزرگترين اوصاف مؤمنين را تذكّر ميدهد ۱- اينان كسانى ميباشند كه كتاب خدا (قرآن را قرائت ميكنند. ۲- نماز را بپاى ميدارند. ۳- در ظاهر و پنهان از آنچه بآنان روزى و بخشش نموده‌ايم بمستحقين انفاق مينمايند.

يَرجُونَ تِجارَةً لَن تَبُورَ در واقع چنين مردمانى با خدا معامله ميكنند و باميد وعده الهى كه تخلّف پذير نخواهد بود و براى هر عمل نيكى جزاء و پاداشى وعده داده اينها كتاب الهى را ميخوانند كه بدستورات و قوانين آن عمل نمايند و نماز را براى حمد و ستايش و اظهار بندگى آن طورى كه سزاوار ستايش است و خودش دستور داده بپاى ميدارند و در همه حال براى اطاعت امر او سرّا و جهرا انفاق مينمايند اينكه است كه تجارت چنين مردمانى خسران و زيان نخواهد داشت.

مؤمنين بايستى بدانند كه وقتى عمل نيك ارزش پيدا مينمايد كه با خلوص نيّت

صفحه : ۳۵۰

تفسير سورهٔ فاطر توأم گردد يعنى امر مولى محرّك عمل بنده گردد نه شوق بهشت يا خوف جهنّم.

آرى چنانچه فقهاء گفته‌اند اگر غرض اصلى اطاعت امر باشد و عمل بداعى امر واقع گردد لكن باعتبار وعده الهى كه براى هر عمل نيكى اجر و پاداشى تعيين فرموده در ضمن اميد پاداش هم داشته باشند در صورتى كه استحقاقى براى خود قائل نباشند مانعى ندارد و بآنچه اميدوار است با زيادتر تفضّلا بوى عنايت خواهد نمود إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ زيرا كه خداوند آمرزنده گناهان اشخاص نيكوكار و پاداش دهنده طاعات قاريان و نمازگزاران و انفاق كنندگان باضعاف مضاعف خواهد بود، و نيز شكر سپاس گزاران را قبول ميكند.

صفحه : ۳۵۱

[سوره فاطر (۳۵): آيات ۳۱ تا ۳۶]

اشاره

وَ الَّذِي أَوحَينا إِلَيكَ مِنَ الكِتابِ هُوَ الحَقُّ مُصَدِّقاً لِما بَينَ يَدَيهِ إِنَّ اللّهَ بِعِبادِهِ لَخَبِيرٌ بَصِيرٌ (۳۱) ثُمَّ أَورَثنَا الكِتابَ الَّذِينَ اصطَفَينا مِن عِبادِنا فَمِنهُم ظالِمٌ لِنَفسِهِ وَ مِنهُم مُقتَصِدٌ وَ مِنهُم سابِقٌ بِالخَيراتِ بِإِذنِ اللّهِ ذلِكَ هُوَ الفَضلُ الكَبِيرُ (۳۲) جَنّاتُ عَدنٍ يَدخُلُونَها يُحَلَّونَ فِيها مِن أَساوِرَ مِن ذَهَبٍ وَ لُؤلُؤاً وَ لِباسُهُم فِيها حَرِيرٌ (۳۳) وَ قالُوا الحَمدُ لِلّهِ الَّذِي أَذهَبَ عَنَّا الحَزَنَ إِنَّ رَبَّنا لَغَفُورٌ شَكُورٌ (۳۴) الَّذِي أَحَلَّنا دارَ المُقامَةِ مِن فَضلِهِ لا يَمَسُّنا فِيها نَصَبٌ وَ لا يَمَسُّنا فِيها لُغُوبٌ (۳۵)

وَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُم نارُ جَهَنَّمَ لا يُقضى عَلَيهِم فَيَمُوتُوا وَ لا يُخَفَّفُ عَنهُم مِن عَذابِها كَذلِكَ نَجزِي كُلَّ كَفُورٍ (۳۶)

صفحه : ۳۵۲

ترجمه قسمتى از آيات سوره فاطر

(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) آنچه را که ما از کتاب (قرآن) بسوی تو وحی نمودیم آن حقّ و واقع و تصدیق کننده (کتب آسمانی) است و حقیقهٔ خداوند بحال بندگانش آگاه و بینا خواهد بود (۳۱)

پس از آن ما کتاب (تورات یا قرآن را ببندگان خود بارث دادیم آن کسانی که آنان را برگزیدیم و بعضی از آنها ظلم بنفس خود نموده (و عمل باحکام تورات یا قرآن ننمودند) و بعضی میانه روی نموده (ببعضی عمل کرده و ببعضی عمل ننمودند) و بعضی بتوفیق و خواست الهی سبقت گیرندگان و پیش قدمان در امر خیر باشند اینکه است فضل و کرم بزرگ خدا (که بهر کس خواهد عطاء مینماید) (۳۲)

برای آنان است بهشتهایی که اقامتگاه (و آرامگاه) آنها است که داخل میگردند و خود را در بهشت زینت میکنند بدست بندهایی از طلا و جواهرات و لباس آنان از حریر مهیّا شده (۳۳)

و آنهایی که (در بهشت عدن) که اقامتگاه آنان است و از فضل الهی (نصیب آنان گردیده) وارد گردند (۳۴) و گویند در اینجا ما از هر تعب و رنجی آسوده شدیم (۳۵)

و آنهایی که کافر شدند برای آنان آتش جهنّم آماده شده و نه حکم موت بر آنها جاری است (که بمرگ از عذاب راحت گردند) و نه عذاب آنها تخفیف می‌یابد اینکه طور ما مجازات مینمائیم هر کافری که در کفر مبالغه مینماید (۳۶)

صفحه : ۳۵۳

(توضیح آیات)

وَ الَّذِی أَوحَینا إِلَیکَ مِنَ الکِتابِ خدای جلیل حبیب خود را مخاطب گردانیده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ما کتاب یعنی قرآن را بر تو فرود آوردیم و آن کتابی است بر حق و صدق که باطل و کذب در آن راه نخواهد داشت زیرا که از معدن حقیقت (و مقعد صدق) نزول نموده.

مُصَدِّقاً لِما بَینَ یَدَیهِ و از خصوصیّات اینکه کتاب الهی چنین است که تصدیق مینماید آنچه را که در کتب پیشینیان بدست آنها است از قوانین الهی و آنچه را که بشارت داده و مطابق اصول عقائد آنان است، اشاره به اینکه قرآن با کتابهای آسمانی در اصول دیانات و کلّیّات قوانین الهی موافق است.

و (من) در (مِنَ الکِتابِ) شاید من بیانی باشد که در مقام بیان قرآن است که قرآن چنین است که آنچه را که بدست آنها است از کتب آسمانی تصدیق مینماید و شاید (من) تبعیضی باشد بنا بر اینکه مقصود از (اوحینا) جنس وحی باشد یعنی قرآن بعض از مطلق وحی است.

إِنَّ اللّهَ بِعِبادِهِ لَخَبِیرٌ بَصِیرٌ خداوند بحال بنده‌گانش دانا و بینا است میداند چه کس لایق نزول وحی است قوله تعالی (اللّهُ أَعلَمُ حَیثُ یَجعَلُ رِسالَتَهُ) سوره انعام آیه ۱۲۵.

ثُمَّ أَورَثنَا الکِتابَ الَّذِینَ اصطَفَینا مِن عِبادِنا فَمِنهُم ظالِمٌ لِنَفسِهِ وَ مِنهُم مُقتَصِدٌ وَ مِنهُم سابِقٌ بِالخَیراتِ بِإِذنِ اللّهِ سخنان مفسّرین در اینکه مرجع ضمیر در (منهم) کیانند در اینجا دو قول است: بعضی گفته‌اند مرجع ضمیر عباد است یعنی صاحب قرآن رسول است و وارث آن عباد است و بعضی از بندگان بنفس خود ظلم نموده و حق قرآن را نگاه نداشته و در آن تفریط نموده و باحکام آن عمل ننموده‌اند بلکه

صفحه : ۳۵۴

مدّعیان کـاذب متشابهـات قرآن را گرفته و برأی و سـلیقه خود تفسـیر و تأویـل میکننـد قول دوم- برأی اکثر مفسّـرین مرجع (منهم) (مصطفین) از عباد است.

و خلاـصه اینکه نظریّه اینکه میشود که وارث قرآن بنـا بر اینکه (الکتـاب) مخصوص قرآن باشـد یا تمام کتابهای آسـمانی که شامل تورات هم بگردد برگزیدگان امّت میباشـند که قرآن بارث بدست اصـحاب پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و تورات بدست بنی اسـرائیلیان افتـاد و اینهـا سه فرقه خواهنـد بود: بعضـی (ظـالِمٌ لِنَفسِهِ) که حقّ قرآن و تورات را اداء نمیکننـد و باین کتاب مقـدس (قرآن) احترام نمیگذارند یعنی برای خود تفسیر و تأویل مینمایند، و بعضی (سابق بالخیراتند) که اینان سبقت گیرندگان بخیر و پیش قدمان بسوی حقیقت میباشـند، و بعضی متوسّط بین اینکه دو دسته‌اند که ببعضی از دستورات قرآن و محکمات آیات بدون آنکه از خود رأی اندیشـی نمایند عمل مینمایند و ببعضـی عمل نمینمایند و اینکه قسمت اینجا نظیر آن سه قسمتی است که در سوره (واقعه) باصحاب یمین و اصحاب شمال و سابقین قسمت نموده.

ذلِکَ هُوَ الفَضـلُ الکَبِیرُ و (ذلـک) اشـاره (بسـابق بالخیرات) است که اینکه قسم از برگزیـده‌گان ورّاث کتاب بخواست خـدا دارای فضیلت بزرگ و سعادت بسیار خواهند بود.

ظاهرا جَنّاتُ عَدنٍ با باقی نعمتهای بهشتی از زینتها و لباسهای فاخر مخصوص دسته سوم یعنی (سابق بالخیرات) است.

وَ قالُوا الحَمـدُ لِلّهِ الَّذِی أَذهَبَ عَنَّا الحَزَنَ اینان که از سابقین خیراتنـد وقتی در بهشت عدن وارد گردیدند زبان بثناء و سـتایش یزدان پـاک میگشاینـد و در مقام شـکرگزاری برمی‌آینـد که پروردگار ما را از غم و گرفتاری دنیا و شـرّ کفّار نجات داد و از فضل و کرم خود آرامگـاه مـا را در محلّی قرار داده که از هر تعب و ناملائـمی مصون خواهیم بود زیرا که پروردگار ما آمرزنـده و بسـیار پاداش دهنده نیکوکاران خواهد بود.

صفحه : ۳۵۵

وَ الَّذِینَ کَفَرُوا لَهُم نـارُ جَهَنَّمَ چون قـانون قرآن بر اینکه است که هر جـا بیان نعمتی که برای مؤمنین و نیکو کاران مهیّا نموده تـذکّر میدهد در عقبش عذاب کفّار و گرفتاری آنها را نیز بیان میفرماید زیرا که پیغمبر اسـلام موظّف بوده که مژده دهد بمؤمنین و تهدید نماید کافرین را اینکه بود که حضرتش را (ببشیرا و نذیرا) معرفی نموده.

و در اینکه آیه بالاـ پس از آنکه بعضـی از نعمتهـایی را که برای پیشـی گیرنـدگان بخیر تـذکّر میدهـد در عقبش عـذاب کـافرین و ظالمین را نیز بیان مینماید و بالاترین عذاب کفّار اینکه است که آنها در جهنّم جاویدانند.

لا یُقضـی عَلَیهِم فَیَمُوتُوا وَ لا یُخَفَّفُ عَنهُم مِن عَـذابِها کَذلِکَ نَجزِی کُلَّ کَفُورٍ و آنان چنیننـد که نه میمیرنـد تا از عذاب برهند و نه عذاب آنها تخفیف می‌یابد و اینکه حکم بر تمام کفّار جاری است که همیشه مخلّد در جهنّم و مبتلا بعذاب خواهند بود.

صفحه : ۳۵۶

[سوره فاطر (۳۵): آیات ۳۷ تا ۴۱]

اشاره

وَ هُم یَصـطَرِخُونَ فِیها رَبَّنا أَخرِجنا نَعمَل صالِحاً غَیرَ الَّذِی کُنّا نَعمَلُ أَ وَ لَم نُعَمِّرکُم ما یَتَذَکَّرُ فِیهِ مَن تَذَکَّرَ وَ جاءَکُمُ النَّذِیرُ فَذُوقُوا فَما لِلظّالِمِینَ مِن نَصِیرٍ (۳۷) إِنَّ اللّهَ عالِمُ غَیبِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ إِنَّهُ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ (۳۸) هُوَ الَّذِی جَعَلَکُم خَلائِفَ فِی الأَرضِ فَمَن

كَفَرَ فَعَلَيهِ كُفرُهُ وَ لا يَزِيدُ الكافِرِينَ كُفرُهُم عِندَ رَبِّهِم إِلّا مَقتاً وَ لا يَزِيدُ الكافِرِينَ كُفرُهُم إِلّا خَساراً (۳۹) قُل أَ رَأَيتُم شُرَكاءَكُمُ الَّذِينَ تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ أَرُونِي ما ذا خَلَقُوا مِنَ الأَرضِ أَم لَهُم شِركٌ فِي السَّماواتِ أَم آتَيناهُم كِتاباً فَهُم عَلي بَيِّنَةٍ مِنهُ بَل إِن يَعِدُ الظّالِمُونَ بَعضُهُم بَعضاً إِلّا غُرُوراً (۴۰) إِنَّ اللّهَ يُمسِكُ السَّماواتِ وَ الأَرضَ أَن تَزُولا وَ لَئِن زالَتا إِن أَمسَكَهُما مِن أَحَدٍ مِن بَعدِهِ إِنَّهُ كانَ حَلِيماً غَفُوراً (۴۱)

صفحه : ۳۵۷

ترجمه قسمتی از آیات سوره فاطر

جهنّمیان در جهنّم (از شدّت عذاب) فریاد میکننـد (و گوینـد) ای پروردگار ما، ما را از جهنّم بیرون آور تا آنکه کار شایسته کنیم غیر از آن اعمال بدی که قبلا (در دنیا) می‌نمودیم (در پاسخ آن گفته میشود) آیا در دنیا بقدری بشما عمر ندادیم که متذکّر گردید و آیا پیمبران نیامدنـد و شـما را بچنین روزی تهدیـد ننمودنـد (چون نپذیرفتید) عذاب را بچشید و برای ستمکاران یار و مددکاری نخواهد بود (۳۷)

حقیقهٔ خداوند بآنچه در آسمانها و زمین مستور و پنهان است دانا خواهد بود و البتّه بر آنچه در سینه‌ها مخفی است آگاهست (۳۸) خدا آن کسـی است که در زمین شـما را خلیفه‌ها گردانید پس کسـی که کافر شد ضرر کفرش عاید خودش میگردد و کفر کافرین برای آنان نزد پروردگارشان زیاد نمیکند مگر دشمنی و نیز کفر آنها زیاد نمیکند برای آنان مگر ضرر و خسران (عمرشان را) (۳۹) ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باین (کافرین) بگو آیا دیدیـد آنهایی را که با خـدا شـریک میگردانید و بغیر از خدا آنان را میخوانیـد بمن بنمائیـد اینها چه چیز در زمین آفریده‌انـد آیا آنها در (خلقت) آسـمانها با خـدا شـرکت نموده‌انـد یا آنکه ما (بر اینکه مشرکین) کتابی فرود آوردیم و آن کتاب شاهد و بیّنه است بر شرکت آنها (چنین نیست) بلکه نیست وعده ستمکاران بعضی ببعض دیگر مگر فریب (۴۰)

حقیقـهٔ خـدا است که آسـمانها و زمین را نگاه میـدارد که از مکان خود زائل نگردند و اگر از جایگاهشان تجاوز نمایند کسـی نگاه دارنـده آنها نخواهد بود بحقیقت خداوند با حلم است که در عقوبت تعجیل نمی کند و آمرزنده (کسانی است که از شـرک و گناه بتوحید و اطاعت بازگشت مینمایند) (۴۱)

صفحه : ۳۵۸

(توضیح آیات)

وَ هُم يَصطَرِخُونَ فِيها بیان حال کافرین است که وقتی آنها را در جهنّم می‌اندازنـد ناله میکننـد و استغاثه می‌نماینـد و میگوینـد ای پروردگارا ما را از اینکه عذاب سخت جهنّم بیرون ببر و برگردان بدنیا ما برنامه کار خود را عوض خواهیم نمود و بجای کفر ایمان میآوریم و بجای معصیت اطاعت می‌نمائیم.

آری نمیدانند آن قوّه و استعدادی را که مبدء آفرینش در ابتداء خلقت در آنان گذاشته بود و میتوانستند بایمان و تقوی آن را بفعل بیاورنـد و خود را سعادتمند گردانند دیگر تمام شده و بمردن آن استعداد کمال بپایان رسیده و دیگر جای تدارک باقی نمانده تا بشود دو مرتبه بحال اوّل برگردند و بتوبه و عمل صالح خود را از عذاب برهانند اینکه است که در پاسخ خواهش کفّار فرموده:

أَ وَ لَم نُعَمِّرکُم ما یَتَذَکَّرُ فِیهِ مَن تَذَکَّرَ آیا آن اندازه بشما عمر ندادیم که بتوانید حق و باطل را از هم جدا کنید و آیا پیمبران نیامدند که بشما چنین روزی را تذکّر بدهند.

اشاره به اینکه دو حجّت بزرگ در شما گذاشته شده بود یکی رسول باطن که عقل خودتان باشد زیرا وقتی انسان مشمول تکلیف میگردد که بحد رشد برسد و و دارای عقل و تمیز گردد و بتواند حق و باطل را از هم جدا کند و طریق حق را بجوید و لذا در ذیل آیه فوق از معصوم علیه السلام روایت شده که مقصود شخصی است که هیجده سال عمر کرده باشد، و شما کافرین در دنیا باین حد رسیده بودید منتهی الامر پیرو عقل نگشتید بلکه پیرو هوای نفسانی و شیطانی گردیدید و خود را باین روز سیاه انداختید و دیگر رسول ظاهر که معاون رسول باطن یعنی عقل می‌باشد و لذا گفته‌اند که (کلّما حکم به الشرع حکم به العقل) و نیز گفته‌اند (الواجبات الشرعیّة الطاف فی الواجبات العقلیّة) لکن عقل خالی از شوائب اوهام.

صفحه : ۳۵۹

آری در هر وقتی سفراء و رسولان الهی آمدند و مردمان را براه مستقیم که سر انجام آن قرب جوار ربّ العالمین است هدایت نمودند و آنچه پیغمبران گفتند روی میزان عقل و منطق صحیح استوار گردیده مخصوصا دین مطهّر اسلام که تمام قوانینش روی نقطه اعتدال قرار گرفته و بطوری کامل است که اگر ذرّه‌ای از کوچکترین احکامش کم گردد بطرف تفریط می‌افتد و اگر چیزی بر آن افزوده شود بطرف افراط واقع میگردد اینکه است که شرع مطهّر اسلام بایستی تا قیامت باقی باشد و جای ندارد که پیمبر دیگری بیاید و آن را تکمیل نماید.

إِنَّ اللّهَ عالِمُ غَیبِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ إِنَّهُ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ آیه اشاره باحاطه علم حق تعالی دارد که اضافه بر آنچه در نزد شما ظاهر و هویدا است از آنچه در آسمانها و زمین از نظر شما غائب و مستور است و نیز آنچه را که در دل خود پنهان دارید از ایمان و کفر و حقد و حسد و خاطرات شیطانی و غیر اینها تماما در احاطه علم ازلی خدای تعالی ظاهر و هویدا خواهد بود.

هُوَ الَّذِی جَعَلَکُم خَلائِفَ فِی الأَرضِ ذات متعال در مقام امتنان برآمده و بحاضرین خطاب نموده و تذکّر میدهد که شما را جانشین جماعت پیشینیان گردانیدم و ملك و مال دیگران را در قبضه اقتدار شما درآوردم.

فَمَن کَفَرَ فَعَلَیهِ کُفرُهُ هر کس کافر شد کفرش بر ضرر خودش تمام میشود و خداوند از کفر و ایمان بشر مستغنی و بی‌نیاز خواهد بود.

وَ لا یَزِیدُ الکافِرِینَ کُفرُهُم عِندَ رَبِّهِم إِلّا مَقتاً کافرین که بآیات خدا جحود مینمایند و بکفرشان حق را می‌پوشانند و با سفرای الهی در مقام مجادله و انکار برمی‌آیند بایستی بدانند که کفرشان بحال آنها نتیجه نمی‌بخشد مگر دشمنی با پروردگارشان یا اینکه نتیجه کفرشان چنین میشود که در مورد غضب و بغض ربّانی واقع میگردند و بغض الهی موجب عذاب دائمی آنها خواهد گردید.

صفحه : ۳۶۰

وَ لا یَزِیدُ الکافِرِینَ کُفرُهُم إِلّا خَساراً ظاهر و معلوم است که نتیجه بغض الهی خسران و زیان کاری است کسی که عمر خود را در کفر و مخالفت گذرانید از حیات خود نتیجه معکوس خواهد برد و در عوض صعود بمراحل ترقّی و تعالی انسانیّت سیر قهقرایی نموده و بدرك اسفل طبیعت که جایگاه شیاطین و دشمنان خدا است نزول خواهد نمود.

قُل أَ رَأَیتُم شُرَکاءَکُمُ الَّذِینَ تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ در مقام الزام مشرکین و تنبّه آنان خطاب بپیمبر گرامی خود نموده که ای محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) باین مشرکین که بغیر خدا رو آرند و در عبادت بتها یا غیر آن را شریك خدا دانند و آنان را سجده نموده و از آنها حاجت میطلبند بآنها بگو دلیل شما بر اینکه عمل چیست آیا آنان قدرت برآفرینش دارند و چیزی آفریده‌اند اگر

چنین است آنچه در زمین خلق کرده‌اند بمن نشان بدهید و یا اینکه طور گمان میکنید که در خلقت آسمانها با خدا شرکت نموده‌اند آنهم بایستی دلیل بر شرکت خود را بنمایانند أَم آتَیناهُم کِتاباً فَهُم عَلی بَیِّنَةٍ مِنه آیا از جانب خدا بر آنان کتابی نازل شده و آن کتاب بیّنه و حجّت است بر اینکه اینها شریک خدا میباشند و خودش اینها را شریک خود گردانیده و بشما اذن داده که اینها را پرستش نمائید.

خلاصه اینکه آیه ارشاد باین است که اینکه مشرکین بچه دلیل و برهان در عبادت و طلب حاجت برای خدا شریک قرار میدهند روش عقلایی چنین نیست که شخص عاقل کورکورانه بدون دلیل و برهان زیر بار چیزی برود و آن را برتر از خود و خود را نیازمند بآن بداند و در مقابل آن زانو بزند و التجاء باو آرد، حضرت امیر علیه السلام فرموده

(لا تکن عبد غیرک و قد جعلک اللّه حرّا)

یعنی بنده غیر خود مباش در حالی که خداوند تو را آزاد قرار داده.

بَل إِن یَعِدُ الظّالِمُونَ بَعضُهُم بَعضاً إِلّا غُرُوراً (بل) اضراب است، اشاره به اینکه اینکه مشرکین دلیلی بر شرکشان ندارند

صفحه : ۳۶۱

مگر گفتار پیشینیان و پندار بی‌اصلی که بینشان دائر است و آن نیست مگر فریب نفس و شیطان که بموهوماتی آنها را دل خوش گردانیده که چون اینها نزد خدا قدر و منزلتی دارند عبادت و پرستش آنها شما را بخدا نزدیک میگرداند (اینکه بود که در پاسخ اعتراض بآنها که بچه جهت اینها را عبادت میکنید میگفتند (هؤُلاءِ شُفَعاؤُنا عِندَ اللّهِ) لکن اگر از آنان سؤال میشد بچه دلیل اینها مقرّبند و پرستش اینان شما را بخدا نزدیک میگرداند عاجز از جواب میماندند.

إِنَّ اللّهَ یُمسِکُ السَّماواتِ وَ الأَرضَ أَن تَزُولا آیه ارشاد میکند مشرکین را که بدانند فقط خدای واحد یکتا است که هم علّت موجده اشیاء و هم علّت مبقیه موجودات است، آسمان و زمین و تمام موجودات را بیگانگی خود از روی علم ازلی و حکمت سرمدی آفریده و بقدرت خود تا مدّت معیّنی که در حکمت خود مقرّر فرموده آنها را نگاه میدارد، اگر آنی فیض وجود بممکنات نرسد (بهم ریزند قالبها).

وَ لَئِن زالَتا إِن أَمسَکَهُما مِن أَحَدٍ مِن بَعدِهِ و اگر اوضاع عالم رو بزوال و فساد رفت بعد از ذات کبریایی کی تواند آنها را نگاه دارد. در جای خود مبرهن گردیده که غیر از ذات حق تعالی تمام موجودات حرکت جوهری دارند یعنی همیشه بین وجود و عدم می‌باشند و هر موجودی در مدّتی که حکم بر دوام آن مقرّر گردیده علی الدوام از مبدء متعال فیض وجود باو میرسد که اگر آنی نرسد فورا بهمان حال عدم اولیّه خود برمیگردد و بوادی فناء رهسپار خواهد گردید اینکه است که ذات کبریایی ببشر تذکّر میدهد که تمام موجودات علی الدوام از مبدء آفرینش فیض وجود میگیرند، انسان عاقل کسی خواهد بود که همیشه روی دلش بسوی مبدء و اله عالم نگرانست و از او فیض می‌طلبد و از نفحات رحمانی روح و روان خود را رونق داده و شاداب میگرداند.

صفحه : ۳۶۲

إِنَّهُ کانَ حَلِیماً غَفُوراً حلم و بردباری یزدان پاک چنین است که از روی حکمت و مصلحت مدّتی مشرکین و کافرین را مهلت داده تا آنچه در کانون قلبشان مخفی گردیده در معرض ظهور و بروز آید و در عین حال آمرزنده و مهربان خواهد بود، در هر آنی از حیات که بنده گنهکار روی نیازمندی بدرگاه بی‌نیاز آورد و اظهار پشیمانی بنماید او را بکرمش قبول خواهد نمود.

[سوره فاطر (۳۵): آیات ۴۲ تا ۴۵]

اشاره

وَ أَقسَمُوا بِاللّهِ جَهدَ أَيمانِهِم لَئِن جاءَهُم نَذِيرٌ لَيَكُونُنَّ أَهدى مِن إِحدَى الأُمَمِ فَلَمّا جاءَهُم نَذِيرٌ ما زادَهُم إِلّا نُفُوراً (۴۲) استِكباراً فِى الأَرضِ وَ مَكرَ السَّيِّئِ وَ لا يَحِيقُ المَكرُ السَّيِّئُ إِلّا بِأَهلِهِ فَهَل يَنظُرُونَ إِلّا سُنَّتَ الأَوَّلِينَ فَلَن تَجِدَ لِسُنَّتِ اللّهِ تَبدِيلًا وَ لَن تَجِدَ لِسُنَّتِ اللّهِ تَحوِيلًا (۴۳) أَ وَ لَم يَسِيرُوا فِى الأَرضِ فَيَنظُرُوا كَيفَ كانَ عاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم وَ كانُوا أَشَدَّ مِنهُم قُوَّةً وَ ما كانَ اللّهُ لِيُعجِزَهُ مِن شَيءٍ فِى السَّماواتِ وَ لا فِى الأَرضِ إِنَّهُ كانَ عَلِيماً قَدِيراً (۴۴) وَ لَو يُؤاخِذُ اللّهُ النّاسَ بِما كَسَبُوا ما تَرَكَ عَلى ظَهرِها مِن دَابَّةٍ وَ لكِن يُؤَخِّرُهُم إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى فَإِذا جاءَ أَجَلُهُم فَإِنَّ اللّهَ كانَ بِعِبادِهِ بَصِيراً (۴۵)

صفحه : ۳۶۳

ترجمه قسمتی از آیات سوره فاطر

کفّار و مشرکین با جدیّت تمام بخدا قسم یاد نمودند که اگر پیمبری بر ما بیاید البتّه ما پیرو او میگردیم و هدایت یافته‌ترین امّتی از امم پیشین خواهیم بود وقتی رسول (پیمبر اسلام) برای هدایت آنان آمد بر آنان افزوده نگردید مگر فرار (و دوری از حق تعالی) (۴۲)

و نفرت آنها نبود مگر اینکه از فرمان حق تعالی در زمین سرکشی کردند و حیله نمودند (که برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و مؤمنین اذیّت کنند) و حیله بد احاطه نمیکند مگر باهل خودش پس آیا اینان انتظار نمی برند عادت الهی را که پیشینیان را (در اثر مخالفتشان) چگونه عذاب فرمود (و ای رسول اکرم ص) تو هرگز تبدیل در سنّت خدا نخواهی یافت و هرگز در عادت خدا تحوّل و تغییری نمی‌یابی (۴۳)

آیا اینکه جماعت منکرین در زمین سیر ننمودند تا آنکه ببینند چگونه بود عاقبت کسانی که پیش از آنها بودند در حالی که آنان توانایی و قوّتشان شدیدتر از اینها بود و در آسمانها و زمین چیزی یافت نخواهد شد که (بتواند) خدا را عاجز گرداند حقیقهٔ خداوند عالم و دانا و توانا است (۴۴)

و اگر خدا مردم را بپاداش آنچه عمل نموده‌اند بگیرد (آن وقت) بر پشت زمین جنبنده‌ای باقی نخواهد ماند لکن مجازات آنها را عقب می‌اندازد تا مدّت معیّن نام برده شده پس وقتی اجل (و آن وقت مقرّر فرا رسید) در آن وقت خداوند ببندگان خود بینا است (۴۵) (و آنچه خواهد در باره آنان اجراء میگرداند).

صفحه : ۳۶۴

(توضیح آیات)

وَ أَقسَمُوا بِاللّهِ جَهدَ أَيمانِهِم چنانچه در تفسیر آیه گفته‌اند کفّار قریش چون میدیدند موسویان و عیسویان و باقی اهل ادیان بکتاب آسمانی مثل تورات و انجیل عمل نمیکنند بلکه کتاب خدا را تحریف و تغییر میدهند میگفتند اگر خدای تعالی بر ما پیمبری و کتابی بفرستد و قانونی بیاورد ما بر تمام امّتها پیشی میگیریم و هدایت یافته‌ترین امم خواهیم بود فَلَمّا جاءَهُم نَذِيرٌ ما زادَهُم إِلّا نُفُوراً پیمبر اکرم (ص) را بیکی از اوصافش که در توصیف او فرموده (بشیرا و نذیرا) در اینجا معرّفی مینماید که وقتی سفیر اعظم خود را برای هدایت آنها فرستادیم که آنها را از اوضاع قیامت و عذابی که از قبل شرک و اعمال بدشان دامن گیرشان خواهد گردید آگاه

نموده و آنان را تهدید نماید آنها از روی کبر و نخوت که گمان میکردند در زمین مقام بلندی دارند و اگر تابع پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گردند از مقامشان کاسته خواهد گردید با اینکه حجّت بر آنان تمام بود دانسته و فهمیده انکار نمودند و از استماع قرآن فرار مینمودند.

وَ مَکرَ السَّیِّئِ وَ لا یَحِیقُ الْمَکرُ السَّیِّئُ إِلّا بِأَهلِهِ در معنی چنین است (و مکروا المکر السیّئ)«۱» یعنی ای محمّد (ص) اگر

---

(۱) در مفردات در لغت مکر چنین گفته (المکر صرف الغیر عما یقصده بحیلهٔ و ذلک ضربان: مکر محمود و ذلک ان یتحری بذلک فعل جمیل و علی ذلک قال (وَ اللّهُ خَیرُ الماکِرِینَ) و مذموم و هو ان یتحری به فعل قبیح قال (وَ لا یَحِیقُ الْمَکرُ السَّیِّئُ إِلّا بِأَهلِهِ)الخ. یعنی مکر: گردانیدن غیر است از راه حیله از آنچه قصد نموده است و آن دو قسم است: قسمی از آن نیکو است و آن اینکه است که مکر سبب کار نیکو گردد و آن مکری است که حق تعالی خود را متصف بآن گردانیده و فرموده (وَ اللّهُ خَیرُ الماکِرِینَ)و قسمی مذموم است که سبب عمل قبیح گردد مثل قوله تعالی (وَ لا یَحِیقُ الْمَکرُ السَّیِّئُ إِلّا بِأَهلِهِ)(پایان)

صفحه : ۳۶۵

کفّار قریش مکر اندیشی نمودند که در مقام خاموش گردانیدن چراغ هدایت برآیند و بانواع و اقسام حیله‌گری در صدد اعدام تو برآمدند بالاخره ضرر مکرشان بازگشت بخودشان نمود و در جنگ (بدر) اکثر آنها بدست مجاهدین اسلام روی خاک مذلّت افتادند زیرا که ناموس خلقت بر اینکه استوار گردیده که مکر هر مکر کننده که مبنای آن بر دروغ و فساد باشد بخودش احاطه خواهد نمود.

فَهَل یَنظُرُونَ إِلّا سُنَّتَ الأَوَّلِینَ گویا اینکه جماعت مشرکین و کافرین منتظر نمیباشند مگر نظیر همان عذابی که بر پیشینیان واقع گردیده زیرا که عادت خدا بر اینکه جاری است که از روی عدل هر کسی را بپاداش عملش برساند (ان خیرا فخیرا و ان شرا فشرا).

فَلَن تَجِدَ لِسُنَّتِ اللّهِ تَبدِیلًا وَ لَن تَجِدَ لِسُنَّتِ اللّهِ تَحوِیلًا گردیدن چیزی بچیز دیگر را تبدیل گویند و جابجا شدن شیئی را تحویل نامند چون مبدء آفرینش هر یک از اجزاء عالم را روی میزان معیّنی مرتّب گردانیده و نظام عالم روی پایه تغییر ناپذیری استوار شده و هر چیزی بجای خودش قرار گرفته که اگر ذرّه تغییری در آن پدید گردد مخالف عدل گردیده بلکه نظام عالم مختل خواهد گردید.

اینکه است که در اینجا خطاب برسولش نموده که تو هرگز در سنت خدا یعنی نظام آفرینش و میزان عدل که جزای ایمان و کار نیک و احسان، بغیر احسان باشد و پاداش کفر و ظلم عذاب نیران، اینکه سنّت خدا است که نه تبدیل و عوض بردار است و نه تغییر و تحوّل پذیر خواهد بود.

أ وَ لَم یَسِیرُوا فِی الأَرضِ فَیَنظُرُوا کَیفَ کانَ عاقِبَةُ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم بایستی مشرکین و کافرین آثار گذشتگان را به بینند و آن آثار عذابی که در اثر تکذیب پیمبران آنان را گرفته و دمار از روزگارشان برآورده تحت نظر گیرند و در حال آنان نظر کنند و متنبّه گردند و دست از لجاجت بردارند و تسلیم امر الهی گردند در صورتی که آنان مثل قوم عاد و ثمود و اصحاب فیل نیستند که از جهت قوّه

صفحه : ۳۶۶

بمراتب بسیار قوی‌تر از اینها و شدیدتر از اینان بودند و وقتی مورد غضب الهی واقع گردیدند تسلیم عذاب شدند و قوّه و قدرت آنان جلوگیر غضب خدا نگردید.

إِنَّهُ کانَ عَلِیماً قَدِیراً زیرا که علم الهی محیط بر همه چیز است از اعمال و افعال و نیّات مردم آگاهست و قدرت او نیز غالب و

مستولى بر تمام كائنات خواهد بود و هر كسى را بجاى خود ميشناسد و بجزاء و پاداش عملش خواهد رسانيد.
وَ لَو يُؤاخِذُ اللّهُ النّاسَ بِما كَسَبُوا ما تَرَكَ عَلى ظَهرِها مِن دَابَّةٍ آيه بالا اشاره بصفت عدل الهى است كه مقتضاى عدل چنين است كه هر كس را بمجازات عملش برساند. پاداش احسان، احسان و پاداش ظلم و طغيان بندگان خدا عذاب نيران است و مكر مكّاران بضرر خودشان تمام ميشود و بازگشت آن بمكر كننده خواهد گرديد.
و اينكه آيه اخير اشاره بصفت حلم و رحمانيّت خداى رحمان است كه بمقتضاى حلم كه يكى از اسماء الحسنى بشمار ميرود مؤاخذه را عقب انداخته تا روز موعود كه اگر بنا بود در همين عالم ....Θ تعالى از كفّار و اشقياء مؤاخذه نمايد و عذاب بر آنها فرود آورد وقتى عذاب ميآمد همه را ميگرفت حتّى اطفال و مردمان بى گناه و حيوانات را نيز فرا ميگرفت آن وقت عالم دنيا تباه ميگرديد و ديگر جنبنده‌اى در پشت زمين باقى نمى‌ماند اينست كه بمقتضاى صفت لطف و رحمانيّتش كه اهل زمين تا مدّت معلومى در زمين باقى باشند مؤاخذه را عقب انداخته تا وقتى كه در عالم قضاء و لوح محفوظ مقرّر گرديده.
فَإِذا جاءَ أَجَلُهُم فَإِنَّ اللّهَ كانَ بِعِبادِهِ بَصِيراً پس وقتى كه مدّت عمر دنيا منقضى گرديد آن وقت هر كسى بپاداش اعمالش خواهد رسيد و خداوند بافعال و اعمال بنده‌گانش بينا و آگاهست و جزاى هر عمل كننده‌اى را مطابق عدل و رحمت عطاء خواهد نمود.

جلد يازدهم

اشاره

از تفسير مخزن العرفان در علوم قرآن بقلم:
يك بانوى ايرانى چاپ محمدى

صفحه : ۲

[مقدمه]

ابى إبن كعب از رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين حديث ميكند كسى كه سوره يس را قرائت نمايد و مراد او رضاى خداى تعالى باشد خداى عزّ و جل گناهان او را ميآمرزد و اجر او مثل كسى خواهد بود كه دوازده مرتبه تمام قرآن را خوانده باشد و هر گاه نزد مريض خوانده شود بعدد هر كلمه از آن ده ملك نازل ميگردند و در مقابل وى صف ميزنند و براى او طلب آمرزش مينمايند و قبض روحش را مشاهده مى‌نمايند و تشييع جنازه او را ميكنند و در موقع دفنش حاضرند و هر مريضى كه در حال سكرات مرگ خودش يا ديگرى نزد وى قرائت كند خازن بهشت قدحى از شراب بهشتى ميآورد و باو ميآشاماند و او را ببهشت بشارت دهد و او سيراب بميرد و سيراب مبعوث گردد و ديگر هيچ احتياج بآب ندارد تا وقتى كه داخل بهشت گردد.
(مجمع البيان) و از حضرت صادق عليه السّلام چنين روايت شده كه براى هر چيزى قلبى است و قلب قرآن (يس) است كسى كه در روز (يس) را قرائت نمايد تا شام از محفوظين و مرزوقين ميگردد (تا آخر خبر) و از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كسى كه داخل قبرستان گردد و اينكه سوره را در مقبره بر اموات بخواند در آن روز عذاب مردگان كم ميگردد و براى هر يك بعدد هر كسى از آنها حسنه‌اى ثبت مى گردد و غير اينها از احاديث بسيارى كه در فضيلت سوره (يس) رسيده.
(مصباح كفعمى)

صفحه : ۳

سوره یس صلّی اللّه علیه و آله و سلّم

اشاره

ثلث و ثمانون آیهٔ و هی مکیّهٔ

[سوره یس (۳۶): آیات ۱ تا ۲۵]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
یس (۱) وَ القُرآنِ الحَکِیمِ (۲) إِنَّکَ لَمِنَ المُرسَلِینَ (۳) عَلی صِراطٍ مُستَقِیمٍ (۴)
تَنزِیلَ العَزِیزِ الرَّحِیمِ (۵) لِتُنذِرَ قَوماً ما أُنذِرَ آباؤُهُم فَهُم غافِلُونَ (۶) لَقَد حَقَّ القَولُ عَلی أَکثَرِهِم فَهُم لا یُؤمِنُونَ (۷) إِنّا جَعَلنا فِی أَعناقِهِم أَغلالاً فَهِیَ إِلَی الأَذقانِ فَهُم مُقمَحُونَ (۸) وَ جَعَلنا مِن بَینِ أَیدِیهِم سَدًّا وَ مِن خَلفِهِم سَدًّا فَأَغشَیناهُم فَهُم لا یُبصِرُونَ (۹)
وَ سَواءٌ عَلَیهِم أَ أَنذَرتَهُم أَم لَم تُنذِرهُم لا یُؤمِنُونَ (۱۰) إِنَّما تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّکرَ وَ خَشِیَ الرَّحمنَ بِالغَیبِ فَبَشِّرهُ بِمَغفِرَةٍ وَ أَجرٍ کَرِیمٍ (۱۱) إِنّا نَحنُ نُحیِ المَوتی وَ نَکتُبُ ما قَدَّمُوا وَ آثارَهُم وَ کُلَّ شَیءٍ أَحصَیناهُ فِی إِمامٍ مُبِینٍ (۱۲) وَ اضرِب لَهُم مَثَلاً أَصحابَ القَریَةِ إِذ جاءَهَا المُرسَلُونَ (۱۳) إِذ أَرسَلنا إِلَیهِمُ اثنَینِ فَکَذَّبُوهُما فَعَزَّزنا بِثالِثٍ فَقالُوا إِنّا إِلَیکُم مُرسَلُونَ (۱۴)
قالُوا ما أَنتُم إِلاّ بَشَرٌ مِثلُنا وَ ما أَنزَلَ الرَّحمنُ مِن شَیءٍ إِن أَنتُم إِلاّ تَکذِبُونَ (۱۵) قالُوا رَبُّنا یَعلَمُ إِنّا إِلَیکُم لَمُرسَلُونَ (۱۶) وَ ما عَلَینا إِلاَّ البَلاغُ المُبِینُ (۱۷) قالُوا إِنّا تَطَیَّرنا بِکُم لَئِن لَم تَنتَهُوا لَنَرجُمَنَّکُم وَ لَیَمَسَّنَّکُم مِنّا عَذابٌ أَلِیمٌ (۱۸) قالُوا طائِرُکُم مَعَکُم أَ إِن ذُکِّرتُم بَل أَنتُم قَومٌ مُسرِفُونَ (۱۹)
وَ جاءَ مِن أَقصَا المَدِینَةِ رَجُلٌ یَسعی قالَ یا قَومِ اتَّبِعُوا المُرسَلِینَ (۲۰) اتَّبِعُوا مَن لا یَسئَلُکُم أَجراً وَ هُم مُهتَدُونَ (۲۱) وَ ما لِیَ لا أَعبُدُ الَّذِی فَطَرَنِی وَ إِلَیهِ تُرجَعُونَ (۲۲) أَ أَتَّخِذُ مِن دُونِهِ آلِهَةً إِن یُرِدنِ الرَّحمنُ بِضُرٍّ لا تُغنِ عَنِّی شَفاعَتُهُم شَیئاً وَ لا یُنقِذُونِ (۲۳) إِنِّی إِذاً لَفِی ضَلالٍ مُبِینٍ (۲۴)
إِنِّی آمَنتُ بِرَبِّکُم فَاسمَعُونِ (۲۵)

صفحه : ۴

ترجمه

سوره یس نزد کوفیان هشتاد و سه آیه است و در نظر بصریان و مدنیان هشتاد و دو آیه و هفتصد و بیست و نه کلمه و سه هزار حرف است و در مکه فرود آمده و بگفته إبن عباس فقط آیه (و اذا قیل لهم انفقوا مما رزقکم اللّه) تا آخر در مدینه فرود آمده
(بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص)
ای سید عالم
قسم بقرآن (ناطق بحق) و مشتمل بر حکمت (۲)

که ای محمّد بحقیقت تو از پیغمبرانی (۳)

و بر طریق راستی و درستی (ثابت قدم خواهی بود) (۴)

خدای غالب مهربان (قرآن را) فرو فرستاده (۵)

تا آنکه بترسانی و تهدید نمایی گروهی را که پدران آنان ترسانده نشدند پس آنها بی‌خبرانند (۶)

حقیقتا قول حق (کلمه عذاب) بر بیشتر آنان محقق گردیده پس آنها ایمان نخواهند آورد (۷)

بحقیقت ما در گردن آنها غلهایی نهادیم که تا بزنخهایشان پیوسته بطوری که سر آنها را در هوا کشیده و چشم بر هم نهاده‌گانند (۸)

و بین دستهایشان از پشت سرشان پرده نهادیم پس از آن چشمهایشان را پوشانیدیم و آنان نمی‌بینند (۹)

یکسان است چه آنان را بترسانی یا نترسانی ایمان نخواهند آورد (۱۰)

جز اینکه نیست (دعوت تو را میپذیرد) و هدایت میگردد کسی که پیرو قرآن گردیده و از

صفحه : ۵

خدای رحمن که از نظر وی غائب است بترسد ای محمّد (ص) چنین کسی را بمغفرت و اجر بزرگ مژده بده (۱۱)

حقیقتا ما مرده‌ها را زنده میکنیم و از اعمال و آثار عملشان و آنچه را پیش فرستاده‌اند مینویسیم و هر چیزی را در پیشوایی که ظاهر و روشن است شماره و احصاء نموده‌ایم (۱۲)

(ای رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) برای کفار مثل گروه انطاکیه را بیاور وقتی که فرستادگان ما بآن ده آمدند (۱۳)

(اول) دو کس را فرستادیم (و چون) آن دو کس را تکذیب نمودند پس آنها را بشخص سوم قوت دادیم (و یک نفر دیگر بآن دو نفر اضافه نمودیم) و بآنان گفتند بحقیقت ما (از جانب خدا) بسوی شما فرستاده شده‌ایم (۱۴)

(آن گروه) گفتند شما نیستید مگر بشری مثل ما و خدای رحمن چیزی (یا علامتی) با شما نفرستاده و شما از جماعت دروغگویان خواهید بود (۱۵)

پیمبران گفتند پروردگار ما میداند که ما بسوی شما فرستاده شدگانیم (۱۶)

و ما مأمور نیستیم مگر اینکه رسالت ظاهر خود را بشما ابلاغ نمائیم (۱۷)

کفار گفتند ما نسبت بشما فال بد زده‌ایم اگر از اینکه دعوت باز نایستید شما را سنگسار نمائیم و از ما عذاب دردناکی بر شما وارد خواهد گردید (۱۸)

پیمبران گفتند فال بد شما بازگشت بخودتان مینماید آیا متذکر میگردید بلکه (چنین نیست زیرا) شما جماعتی از اسراف کننده‌گان خواهید بود (۱۹)

مردی از آخر شهر با عجله آمد و گفت ای جماعت فرستادگان را پیروی کنید (۲۰)

متابعت نمائید کسی را که از شما اجر و مزدی نمیطلبد و اینها (بطریق حق و حقیقت راه یافته شدگان خواهند بود (۲۱)

و چیست مرا که عبادت نکنم کسی را که مرا آفریده و شما بسوی او بازگشت خواهید نمود (۲۲)

آیا من بغیر از خدای (یکتا) خدایان دیگر فرا گیرم اگر خدای رحمن اراده نماید بمن ضرری وارد گردد شفاعت بتها و درخواست آنان مرا چیزی از عذاب بی‌نیاز نخواهد گردانید و از عذاب خلاص نگرداند (۲۳)

و محققا در آن وقت من در گمراهی هویدا خواهم بود (۲۴)

ای جماعت بشنوید که من بپروردگار شما ایمان آوردم (۲۵)

صفحه : ۶

توضيح آيات

اشاره

يس يا در محل رفع است و خبرش محذوف يعنى هذه يس يا در محل نصب است بنا بر اينكه مفعول فعل مضمر باشد يعنى (يس) را بخوان.

سخنان مفسرين در معنى (يس)

(۱) از امير المؤمنين عليه السّلام چنين روايت ميكنند كه (يس) اسمى است از اسماء سيد انبياء (ص).
(۲) محمّد بن مسلم از ابى جعفر (ع) روايت كرده كه رسول اللّه (ص) بدوازده اسم خوانده شده پنج عدد آن در قرآن آمده: محمّد، احمد، عبد اللّه، يس نون.
(تفسير مجمع البيان) (۳) يس يعنى اى انسان كامل (إبن عباس و اكثر مفسرين) (۴) بقول ديگر يا رجل، بقول ديگر يا سيد الاولين و الاخرين و چون (يس) يكى از نامهاى آن حضرت است اينكه است كه اهل بيت را آل ياسين گويند.
و بقول ديگر يا سيد الانبياء و بقول ديگر (يس) اسم سوره است لكن اكثر مفسرين (يس) را يكى از نامهاى نبى خاتم (ص) مى‌دانند و اختلاف آنان در تعبير است.
وَ الْقُرْآنِ الْحَكِيمِ (واو) قسم ذات متعال بقرآن قسم ياد مينمايد كه اى سيّد انبياء (ص) سوگند بقرآن كه محكم و متقن و خالى از هر منقصت از تحريف و لهو و كلام باطل و غيره خواهد بود و نيز قوانين آن روى نقطه اعتدال واقع گرديده.
و شايد (وَ الْقُرْآنِ الْحَكِيمِ) اشاره بعقل رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم باشد زيرا كه در او صور اشياء و حقايق موجودات منطوى گرديده و آن مثال لوح محفوظ است اينكه است كه عقل رسول اكرم (ص) (بذكر الحكيم) ناميده شده و در بعض اصطلاحات، عقلى را كه مبدء تفاصيل معقولات است عقل قرآنى نامند و نفسى را كه بتفاصيل صور معلومات منتقش گرديده آن را عقل فرقانى نامند و باتفاق بين

صفحه : ۷

صاحبان ذوق سليم قرآن باعتبار ذات و ماهيت خلق رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم خواهد بود (صدر المتالهين) إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ اينكه جمله جواب قسم است قسم بقرآن كه متصف بحكمت و آيات متقن است كه تو رسول مايى.
و چون بايستى قسم و جواب آن مناسب هم باشند و قسم را شاهد آرند بر آنچه براى آن قسم ياد ميكنند در اينجا خداى متعال قرآن را شاهد و گواه آورده بر اثبات پيمبرى نبى خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم زيرا كه قرآن هم معجزه او است و هم كتاب قانونى و بر اثبات نبوت او دليل قاطعى خواهد بود كه بفرموده خداى تعالى (اگر جنّ و انس) با هم جمع گردند و با يكديگر همكارى نمايند نتوانند مثل قرآن بياورند بلكه مثل سوره‌اى از آن يا بعضى از آن را نيز نتوانند آرند.

و معجزه بودن قرآن نه فقط از حیث الفاظ و فصاحت و بلاغت آن است اگر چه چنین است که از اینکه جهت نیز معجزه خواهد بود لکن عمده آن اسرار و معانی مندرجه در آن است که غیر از خدا و پیمبرش و راسخین فی العلم احدی بکوچکترین اسرارش پی نخواهد برد اینکه است که قرآن را بحکمت معرفی نموده و چون آیات قرآن محکم و متقن و قوانین و احکام آن مطابق عقل و منطق استوار گردیده اینکه است که دست تحریف و تبدیل از ساحت قدس آن کوتاهست و تا قیامت باقی و ابراز فعالیت خواهد نمود.

عَلی صِراطٍ مُستَقِیمٍ نزدیکترین راه بسوی مقصود طریق مستقیم است که در آن کجی و پستی و بلندی نخواهد بود اینست که شریعت محمدی را بطریق مستقیم معرفی نموده.

و رسولش را مخاطب گردانیده که تو در راه مستقیم سلوک خواهی نمود.

اگر چه تمام پیمبران در راه مستقیم توحید سلوک مینمودند و مردم را براهی که سر انجام آن منتهی گردد بجوار رب العالمین رهبری مینمودند لکن در اینکه آیه

صفحه : ۸

بکلمه (علی) که علو و برتری را میرساند چنین اشاره دارد که تو در طریق هدایت و نشان دادن منازل و مراحلی که سالکین الی اللّه بایستی از آن بگذرند و بطریق مستقیم قطع طریق نمایند تا بسرحد مقصود برسند قانون و قرآن تو بر تمام کتابهای آسمانی علو و برتری خواهد داشت زیرا چنانچه مشاهده میشود قانون محمدی (ص) و قرآن مجید تمام وظائف یک نفر سالك الی اللّه را بطور وضوح بیان می‌نماید و از آنچه سد راه او میگردد و وی را در بیراهه میکشاند او را خبر دار نموده و نیز بآنچه راه او را باز میگرداند آگاهش گردانیده اینکه است که رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در حدیث (ثقلین) فرموده «قرآن ریسمانی است که از آسمان بزمین کشیده شده اگر بآن چنگ زنید گمراه نمیگردید.

آری قرآن مبین «حبل اللّه متین» است که بآن (یسلک سبیل رب العالمین و یعرج الی سماء الحق و الیقین) تَنزِیلَ العَزِیزِ الرَّحِیمِ تنزیل فرود آمدن تدریجی است و نزول فرود آمدن دفعی است و بعضی تنزیل را برفع خوانده‌اند بنا بر اینکه خبر مبتداء محذوف باشد و بنصب نیز قرائت شده بنا بر اینکه مفعول (اعنی) باشد و بجر نیز خوانده شده بنا بر اینکه بدل از قرآن یا بدل از صراط باشد.

و بهر تقریر یعنی قرآن از طرف خدای غالب مهربان فرود آمده و شاید عزیز و رحیم که دو اسم از اسماء الحسنی بشمار میروند دو صفت از صفات قرآن باشد زیرا که عزیز را در جایی آرند که در آن سه خصوصیت مأخوذ باشد: اول وجود وی کمیاب گردیده دوم خلق نیازمند باو باشند، سوم رسیدن بآن سخت و دشوار باشد و رحیم و رحمان مأخوذ از رحمت است و اینکه معانی بدرستی بر قرآن صادق آید اول قرآن عزیز و غالب و کمیاب خواهد بود زیرا که قرآن منحصر بفرد است ثانی ندارد و خلق نیازمند باویند و دریافتن معانی و اسرار آن سخت و دشوار است و رحیم و رحمن مأخوذ از رحمت است و اینکه معنی نیز بر قرآن صادق آید زیرا

صفحه : ۹

که هم از صفت رحمت فرود آمده و هم مشتمل بر صفات رحمانی خواهد بود.

لِتُنذِرَ قَوماً ما أُنذِرَ آباؤُهُم خطاب برسولش نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ما قرآن را بر تو نازل گردانیدیم که تو بترسانی و تهدید نمایی جماعتی را که پدران آنان ترسانیده نشدند.

شاید مقصود جماعت قریش و پدران نزدیک آنان باشد که در زمان فترت بین حضرت عیسی (ع) و حضرت محمّد (ص) زندگانی مینمودند (قتاده) و بقول دیگر قانون و شریعتی مثل اینکه بر تو فرستادیم برای آنها نیامد و اینکه معنی بنا بر قول کسی خواهد بود

که گفته پیش از پیمبر ما «پیمبری» مثل خالد بن سنان و قیس بن ساعده و غیر اینها برای آنان آمده بودند. (طبرسی) و اینکه معانی نظر بظاهر آیه است که ماء در (ما انذر) را نافیه بگیریم لکن اگر ما را موصوله و مفعول دوم (لتنذر) باشد معنی آیه چنین میشود تا اینکه جماعتی را بترسانی که بآنچه در زمان عیسی (ع) تهدید شده بودند نپذیرفته و شاید (ما) مصدریه باشد بمعنی (انذارهم) تا آنکه آنان را بترسانی مثل ترسانیدن انبیاء پدران آنها را در زمان پیشین و بقولی بترسانی کسانی را که پدرانشان بکتب آسمانی وعظ و اندرز شدند.

فَهُم غافِلُونَ چون پدران آنان بعذاب تهدید نشدند بنا بر معنی اول یا دعوت پیمبران را نپذیرفتند بنا بر معنی دوم و سوم اینکه است که آنان از عذابی که از قبل اعمال نکوهیده‌شان دامن گیرشان میگردد غافلند اینکه است که از وعد و وعید قرآن متنبه نمیگردند فرق است بین غفلت و نسیان اگر مطلب در ذهن نیامده آن را غفلت گویند و اگر آمده و فراموش گردیده آن را نسیان نامند در حدیثی نقل شده که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بعلی (ع) فرمود (با مردگان منشین عرض میکند مردگان کیانند فرمود اهل جهالت و غفلت).

آری زنده کسی خواهد بود که دل او بنور حق تعالی روشن گردیده بقول

صفحه : ۱۰

آن شاعر عارف.

هر کرا حق داد معرفتش کائن بائن بود صفتش

جان بحق تن بغیر حق کائن تن ز حق جان ز غیر حق بائن

ظاهر او بخلق پیوسته باطن او ز خلق بگسسته

از درون آشنا و همخانه وز برون در لباس بیگانه

لَقَد حَقَّ القَولُ عَلی أَکثَرِهِم فَهُم لا یُؤمِنُونَ چون جماعت کفار و مشرکین بتهدید و انذار پیمبران متنبه نگردیدند و دعوت آنها را پس از آنکه حجت بر آنان تمام گردید شده بود نپذیرفتند اینکه بود که کلمه و حکم عذاب بر بیشتر آنها محقق و ثابت گردید.

زیرا که در علم ازلی الهی و عالم قضا گذشته که بیشتر کفار از روی اختیار و دانستگی ایمان نخواهند آورد اینکه بود که در ازل حکم عذاب بر آنان ثابت گردیده و بهمین معنی اشاره دارد قوله تعالی در سوره هود آیه ۱۲۰ (لَأَملَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الجِنَّةِ وَ النّاسِ أَجمَعِینَ) و نیز در جواب ابلیس لعین آنجا که گفت «لَأُغوِیَنَّهُم أَجمَعِینَ» فرموده «لَأَملَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنکَ وَ مِمَّن تَبِعَکَ مِنهُم أَجمَعِینَ» سوره ص آیه ۵۸ إِنّا جَعَلنا فِی أَعناقِهِم أَغلالًا فَهِیَ إِلَی الأَذقانِ فَهُم مُقمَحُونَ مفسرین بدلالت اعناق و اغلال کلمه ایدیهم را در تقدیر دانسته‌اند یعنی در دستها و گردن آنها غل قرار دادیم.

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- خدای تعالی عمل مشرکین را راجع بدعوت شدن آنان بایمان و اعراض نمودن آنها را مثل زده بکسی که دستش بگردنش

غلف شده باشد و ممكن نباشد دست خود را براى عمل خيرى باز كند و نيز مثل آدمى ماند كه سرش بسوى هوا است و نتواند پيش قدم خود را نگاه كند. (حسن و جبائى) ۲- سنگينى قرآن مثال غلهايى ماند در گردن آنان كه از استماع آن مانع گرديده و نتوانند در نكات آن تدبر نمايند و چون از استماع قرآن از روى تكبر

صفحه : ۱۱

اعراض مينمودند آنان را تشبيه نموده بكسى كه دستش بگردنش بسته شده و سرش را بهوا بلند نموده و زير پاى خود را نمينگرد و كفار موقع تلاوت قرآن چنين بودند (حتى انسوكم ذكرى) (ابى مسلم) ۳- بيان حال كسى از قريش است كه اراده نمود حضرت رسول را بكشد آن وقت چنين شد كه دستش بگردنش قفل گرديد و قدرت نداشت دستش را باز كند ۴- مقصود وصف حال كفار است كه در قيامت چنين خواهند بود و اينكه آيه نظير قوله تعالى است «إِذِ الأَغلالُ فِي أَعناقِهِم» «و جعلنا» را بلفظ ماضى آورده اشاره بتحقق قيامت است كه گويا واقع گرديده «فهم مقمحون» يعنى چون دستهاى آنها بگردنشان و غل بزير زنخ آنان بسته شده و سرهايشان را بسوى هوا بلند گردانيده اينكه است كه آنان (مرفوع الراس) خواهند بود (ازهرى و قتاده) پايان و شايد مقصود از اغلال اشاره بصفات و اخلاق نكوهيده كفار و مشركين باشد كه صفات حيوانى كه از قواى شهويه و غضبيه آنان تراوش نموده مثال زنجيرى خواهد بود كه دست عقل آنها را بگردن هواى نفسانى آن بسته گردانيده و حسد و بغض كه از رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم داشتند مثال غلى گرديده زير زنخ آنها كه از روى كبر سرهايشان را بهوا بلند گردانيده نميتوانند سر فرو دارند و در آيات تكوينى و تشريعى الهى نظر كنند و چنين شده‌اند كه حتى زير قدم خود را هم نمى‌بينند كه در صراط انسانيت لغزش پيدا ننمايند و بالاخره بدرك دوزخ سرنگون خواهند گرديد.

وَ جَعَلنا مِن بَينِ أَيدِيهِم سَدًّا وَ مِن خَلفِهِم سَدًّا فَأَغشَيناهُم فَهُم لا يُبصِرُونَ آيه بالا اشاره بصفات باطنى كفار بود و اينكه آيه راجع بلوازم و آثارى است كه مترتب بر صفات و اخلاق آنان ميگردد كه وقتى آنها دستهايشان بگردنشان بسته گرديده و سرشان در هوا است در اثر آن از پيش رو و پشت سر آنها پرده غفلت كشيده ميشود و حق و كلام حق را از نظرشان مستور ميگرداند اينكه است كه

صفحه : ۱۲

چشم دلشان كور ميگردد و نتوانند در آيات قرآن نظر كنند و گوش دلشان كر ميگردد طاقت شنيدن كلام اللّه را ندارند و آنان بدرستى مصداق اينكه آيه خواهند گرديد (صُمٌّ بُكمٌ عُميٌ فَهُم لا يَعقِلُونَ) سوره بقره آيه ۱۶۶ وَ سَواءٌ عَلَيهِم أَ أَنذَرتَهُم أَم لَم تُنذِرهُم لا يُؤمِنُونَ چون كفار در اثر منيّت و هوى پرستى پاى عقل خود را بسته گردانيده و نتوانند قدمى بسوى ترقى و تعالى بالا روند تا آنكه ايمان در قلبشان نفوذ نمايد و نور جمال حق تعالى از پشت ابرهاى سياه طبيعت پرتو افكند و قلبشان را روشن گردانيده و طراوش بخشد اينكه است كه برسول خود تذكر ميدهد و گويا باو ميفرمايد خود را بزحمت مينداز چه آنها را بعذاب تهديد نمايى يا ننمايى يكى است اينها ايمان نخواهند آورد.

إِنَّما تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكرَ وَ خَشِيَ الرَّحمنَ بِالغَيبِ فَبَشِّرهُ بِمَغفِرَةٍ وَ أَجرٍ كَرِيمٍ اى رسول اكرم تبليغ و انذار تو بكسى نفع خواهد بخشد كه در وى حالت اطاعت باشد و پيرو قرآن گرديده و از خداى رحمن كه از نظرها غائب است بترسد يا كسى كه در باطن چنان هيبت و عظمت خداى رحمن بر قلبش مستولى گرديده كه با آنكه رحمت و فيض او را در موجودات معاينه مينمايد لرزان باشد.

از اينكه آيه و امثال آن توان استفاده نمود كه مقصود اصلى از ارسال رسل و انزال كتب آسمانى اشخاصى بوده كه مستعد قبول دعوت و داراى دل پذيرنده باشند و چون ابتداء بين افراد بشر تميز داده نميشود كه آنان كيانند اينكه بود كه پيمبران مأمور بودند

همه مردم را تبلیغ نماینـد و نیز تا آنکه حجت بر خلق تمام گردد و بداننـد که عذاب آنها از قبل خودشان است که در اثر هوا پرستی خـود را از قـابلیت انداختهانـد و گر نه فیض حـق تعـالی نسـبت بتمـام موجودات علی السوی خواهـد بود اینکه است که برسول خود دستور میدهد اشخاصی که مستعد قبولند آنان را باجر بزرگ و آمرزش مژده بده.

صفحه : ۱۳

تمام اعمال در روز رستاخیز ارائه خواهد گردید

إِنّا نَحنُ نُحيِ المَوتي وَ نَكتُبُ ما قَدَّمُوا وَ آثارَهُم وَ كُلَّ شَيءٍ أَحصَينا هُ فِي إِمامٍ مُبِينٍ آیه راجع بقیامت و زنـده شـدن مردگان و نامه اعمال آنان و آثاری است که در روز قیامت متفرع بر اعمال دنیوی آنها میگردد و افراد بشر بایستی اولا بدانند که در قیامت متصدی تمـام امور ذات حق تعالی و ملائکه عمال مثل کرام الکاتبین و (سائِقٌ وَ شَهِيدٌ) که در سوره (ق) آیه (۳۰) تذکر داده و غیر اینها که همه مطیع امر پروردگار و مسخر اویند انجام خواهد گرفت و در آن وقت احدی از خود رأی اندیشی نخواهد نمود.
و در ثانی متذکر باشند که هر عملی از خوب و بد که در حیات دنیا از آنان ناشی گردیده ما آن عمل و آثار آن را ثبت نموده و در روز رستاخیز ارائه خواهیم داد.
مفسرین گویند مقصود از (آثارهم) آن آثار خیر یا شری است که در دنیا باقی مانده که آن را (باقیات الصالحات) گویند مثل اینکه اولاد صالحی از کسـی مانـده یا پلی ساخته یا کتابی نوشـته که در آن ارشاد خلق باشـد و همچنین آثار عمل بـد خلاصه تمام اعمال اعم از خوب یـا بـد و آثاری که متفرع بر آن گردیـده آنهم از نیک و بـد شـماره و ضـبط شـده و در دفتر آفرینش و (لوح محفوظ) نوشته و ثبت گردیده و دست تغییرات عالم کون و فساد و تبدل زمان از فنا گردانیدن آن کوتاه خواهد بود.
باید دانست هر عملی که از آدمی سر زند از خوب یا بد از آن اثری در نفسش میگذارد و بتکرار ملکه نفسانی گردیده و بنفوذ آن در قلب خلق ثانوی پدید خواهد گردید آن وقت جزء حقیقت وی گشته و دیگر قابل زوال نخواهد بود و آنچه منشأ خلود در بهشت میگردد برای نیکوکـاران و اصـحاب یمین، و خلود در جهنم میگردد برای بـدکاران و کفـار همـان ملکات نفسانی آنان خواهـد بود لکن عمل خوب باش

صفحه : ۱۴

یا بد اگر بتکرار در قلب رسوخ ننموده و بحد ملکه نفسانی نرسـیده باشد سـبب خلود نمیشود و هر گاه عمل بد باشد اگر ایمان باقی مانـده بتوبه و بـاز گشت مـادامی که حیـات دنیـا بـاقی است یا بانـدازهای از عـذاب اخروی، یا بتوسط شـفاعت شافعین ممکن اسـت بخشیده شود و عاصی از عذاب نجات یابد.
وَ اضرِب لَهُم مَثَلًا أَصحابَ القَريَةِ إِذ جاءَهَا المُرسَلُونَ خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که ای محمّد (ص) برای اهل مکه بجماعت انطاکیه مثل بیاور آن وقتی را که پیمبران با معجزات بسـیار برای هدایت آنان آمدند و آنها مثل اینکه کفار سخن پیمبران را نپذیرفتند و در کفر و عناد و اعراض از حق ماندند و اطاعت ننمودند بلکه سفرای الهی را اذیت کردند.
إِذ أَرسَلنا إِلَيهِمُ اثنَينِ فَكَذَّبُوهُما فَعَزَّزنا بِثالِثٍ فَقالُوا إِنّا إِلَيكُم مُرسَلُونَ (إِذ أَرسَلنا) بدل از جاءها است یعنی ما اول دو نفر رسول بسوی جمـاعت انطـاکیه فرسـتادیم پس از آنکه آن دو نفر را تکـذیب نمودنـد آن دو نفر رسـول را بیـک نفر دیگر قوت دادیم آن سه نفر پیمبر باهل آن محل گفتند ما از طرف حق تعالی برای ارشاد و تبلیغ شـما فرسـتاده شدهایم که ایمان بیاورید و خدای واحد رحمن را

اطاعت نمائید.

مفسرین گویند اینکه سه نفر مبلغین از طرف حضرت عیسی (ع) بودند و حکایتش آن طوری که بیان نموده‌اند چنین است.

حضرت عیسی (ع) دو نفر از حواریین بنام یوحنا، و یونس، یا یحیی و تومان یا باروض، و ماروص برای تبلیغ بانطاکیه فرستاد چون نزدیك شهر رسیدند پیر مردی را دیدند که گوسفندان خود را میچرانید باو سلام کردند پرسید شما از کجا آمده‌اید و بکجا میروید گفتند ما فرستادگان عیسی پیمبریم آمده‌ایم که شما را با سلام دعوت نمائیم و از عبادات بتها باز داریم گفت آیا شما بر صدق ادعای خود هیچ دلیلی دارید گفتند آری بیماران را بدعاء شفاء میدهیم و کور و کر را بینا و شنوا می‌گردانیم.

صفحه : ۱۵

پیر مرد گفت چند سال است فرزند من مریض است آن دو نفر گفتند بیا برویم او را به بینیم چون رفتند و بر بدن آن مریض دست کشیدند باذن خدا فورا شفا یافت آن وقت آن پیر مرد که آن را حبیب نجار و مؤمن آل یاسین نامند ایمان آورد و همین حبیب نجار است که ششصد سال قبل از زمان حضرت خاتم الانبیاء (ص) وقتی که حضرت عیسی اوصاف آن حضرت را بیان نمود باو ایمان آورد، و در روایت صحیح رسیده که در باطن ایمان داشت و بنماز و عبادت مشغول بود چون رسولان آمدند ایمان خود را اظهار گردانید.

چون خبر آن دو مرد در انطاکیه فاش گردید و بیماران زیادی بدعای آنان شفا یافتند سلطان آن شهر که وی را افطیخش رومی مینامیدند بت پرست بود آنها را استحضار گردانید و از آنان استفسار نمود که شما کیانید و از کجائید گفتند ما رسولان حضرت عیسی (ع) میباشیم و برای راه نمایی و هدایت اینکه محل آمده‌ایم گفت نشانه پیمبری شما چیست گفتند کور و ابرص و تمام مریضان را شفا میدهیم گفت بر گردید تا من در باره شما فکر کنم.

وهب بن منبّه چنین گفته آنان مدتی در آن شهر بودند و نمیگذاشتند نزد سلطان بروند روزی سلطان را در بازار دیدند تکبیر گفتند و ذکر خدا را اظهار نمودند پادشاه امر کرد آنان را در زندان حبس نمودند خبر بعیسی (ع) رسید شمعون صفا را که بزرگ حواریین بود بیاری آنها فرستاد او بشهر آمد و با رؤساء و خواص سلطان آشنایی و رفاقت انداخت و از جهت دانش و حکمتی که داشت نزد سلطان مقرب گردید.

بعضی گفته‌اند شمعون با ملك بیت‌خانه رفت و خدا را سجده نمود شاه گمان کرد بت سجده نموده شمعون طوری تظاهر نمود که مورد اعتماد سلطان گردید و در هر کاری با وی مشورت مینمود روزی گفت ای پادشاه شنیده‌ام دو نفر را حبس نموده‌ای برای اینکه ادعاء دین دیگر می‌کنند گفت آری شمعون از روی تعجب گفت ای ملك بفرما آنان را حاضر گردانند که گفتار آنان عجیب است سلطان

صفحه : ۱۶

باحضار آنها امر نمود وقتی آنها شمعون را نزد ملك دیدند خوشحال شدند و دلیرانه بنشستند شمعون از آنها پرسید شما چه کسانید گفتند رسولان رسول خدائیم شمعون گفت برای چه کار آمده‌اید گفتند آمده‌ایم تا سلطان و اهل مملکت او را از عبادت بت باز داشته و بعبادت کسی که آفریننده آسمان و زمین است ترغیب نمائیم شمعون گفت آیا برای اینکه ادعاء خودتان حجت و بینه‌ای دارید گفتند آدم کور و ابرص و تمام مرضی را بفرمان خدا شفاء خواهیم داد ملك امر کرد جوان کوری که حلقه چشمش با پیشانیش مساوی بود حاضر نمودند گفت بخدای خود بگوئید اینکه جوان را چشم دار گرداند آنها دعا کردند فورا جای دو چشم شکافته شد و آنها دو قطعه گل برداشتند بجای چشم وی گذاشتند دو تخم چشم گردید و آن جوان بینا شد سلطان تعجب نمود

شمعون گفت اى ملك اگر از (اله) خودت يعنى بتى كه ميپرستى بخواهى مثل چنين كارى انجام دهد براى خودت و خدايت شرافتى خواهد بود ملك آهسته گفت اى شمعون مگر تو نميدانى كه آنان نه ميشنوند و نه مى‌بينند و بر هيچ كارى قدرت ندارند باز پادشاه بآن دو رسول گفت اگر خداى شما توانست مرده‌اى را زنده گرداند بخداى شما ايمان ميآورم گفتند خداى ما قدرت بر همه چيز دارد ملك گفت پسر دهقان من هفت روز است مرده و چون پدرش حاضر نبود وى را دفن نكردند (بعضى گفته‌اند آن پسر خود سلطان بود) وقتى جنازه آن پسر را آوردند در حالى كه متعفن گرديده بود آن دو نفر دست بدعا برداشتند و شمعون در دل دعا مى‌كرد و حيات آن پسر را از خدا خواستند فورا آن پسر زنده گرديد و بلند شد و ايستاد و گفت اى جماعت از خدا بترسيد و ايمان آريد در اينكه هفت روز مرا بهفت وادى آتش بردند از بت‌پرستى حذر كنيد و بخدا ايمان آوريد پادشاه تعجب نمود وقتى شمعون فهميد گفتارش در قلب پادشاه اثر دارد او را بخداى يكتا دعوت نمود و پادشاه و جمعى اهل مملكت او ايمان آوردند و جماعت ديگر بكفر باقى ماندند.

و مثل اينكه حكايت را عياشى بسند خود از ثمالى و او از امام محمّد باقر (ع) نقل نموده

صفحه : ۱۷

و در بعضى از روايات آن ميّت پسر سلطان انطاكيه بوده كه بعد از آنكه وى را دفن كرده بودند بدعاى آن دو رسول زنده گرديد و بر خاست و خاك‌ها را از سرش پاك ميكرد پادشاه باو گفت اى پسرك من حال نو چگونه بود گفت من در حال موت دو مرد را ديدم كه حيات مرا از خدا در خواست مينمودند سلطان گفت اگر آنها را به بينى ميشناسى گفت آرى امر كرد تمام مردم بصحرا آيند و چنين تعيين نمود كه مردم يك يك از مقابل پسرش عبور نمايند پس از آنكه جمعى از نزد وى عبور نمودند يكى از آن دو رسول عبور نمود پسر گفت اينكه يكى از آن دو نفر است و بعد از آن ديگر را ديد گفت ديگرش اينكه است اينكه سخن در سلطان اثر نمود آن وقت شمعون با آن دو نفر شروع بدعوت نمودند و سلطان با اهل مملكتش ايمان آوردند.

و إبن اسحاق گفته پادشاه ايمان نياورد و با تمام اهل مملكتش بر اعدام رسولان اتفاق نمودند.

(طبرسى) فَقالُوا إِنّا إِلَيكُم مُرسَلُونَ پس از اظهار معجزه رسولان گفتند ما از نزد عيسى روح اللّه براى ارشاد شما بدين حق فرستاده شده‌ايم.

قالُوا ما أَنتُم إِلّا بَشَرٌ مِثلُنا وَ ما أَنزَلَ الرَّحمنُ مِن شَيءٍ إِن أَنتُم إِلّا تَكذِبُونَ عمده ايراد مردم به پيمبران دو چيز بوده يكى ميگفتند شما هم مثل ما بشرى ميباشيد و در تمام خصوصيات بشرى مثل ما خواهيد بود مزيت شما بر ما چيست كه ما مطيع امر شما گرديم.

و ديگر زنده شدن در قيامت امر عجيبى در نظر آنان مى‌نمود كه پس از آنكه مرديم و بدن ما خاك گرديد و اجزائش پراكنده شد چگونه ممكن است ثانيا زنده گرديم.

در پاسخ سؤال اول همين بس كه گوئيم درست است كه پيمبران در شئونات بشرى مثل ما بودند چنانچه ميگفتند (أَنَا بَشَرٌ مِثلُكُم) لكن در آن روح قدسى

صفحه : ۱۸

و مقام ولايت و قرب معنوى و معرفت آنان بمقام الوهيت و غير اينها از باقى امتياز داشتند نه ببدن طبيعى.

كلينى ره در كافى بسند خود از جابر و او از ابى جعفر عليه السّلام چنين روايت مى‌كند جابر گفت از علم عالم سؤال نمودم فرمود اى جابر در انبياء و اوصياء پنج روح است:

روح القدس، روح الايمان، روح الحيوة، روح القوه، روح الشهوة.

ای جابر بروح القدس میشناسند آنچه را که زیر عرش است تا آنچه تحت زمین است، پس از آن فرمود ای جابر آن چهار روح دیگر در معرض حدوث و زوالند لکن روح القدس ثابت و در معرض لهو و لعب واقع نمیشود.

و بهمین معنی احادیث بسیاری رسیده که انبیاء و اوصیاء را بیک قوه دیگری اختصاص میدهد که بآن قوه مستعد قبول وحی میگردند.

و راجع برفع اشکال دومی در سوره (ق آیه ۲) حکایهٔ از قول کفار که از روی تعجب میگفتند (أ إِذا مِتنا وَ کُنّا تُراباً ذلِکَ رَجعٌ بَعِیدٌ) چگونه ممکن است ما وقتی مردیم و خاك گردیدیم دو مرتبه برگردیم در پاسخ و رفع استبعاد آنان در آیه بعد فرموده (قَد عَلِمنا ما تَنقُصُ الأَرضُ مِنهُم وَ عِندَنا کِتابٌ حَفِیظٌ) یعنی ما میدانیم آنچه را که زمین از آنها کم میکند و نزد ما کتابی است که همه چیز در آن ثبت گردیده.

در توضیح اینکه آیه در جلد ششم تفسیر مخزن العرفان اندازه‌ای بحث نمودیم و خلاصه آن چنین است که انسان بمردن فانی نخواهد گردید بطوری که در هیچ نشئه و عالمی باقی نمانده باشد بلکه چون عوالم در طول یکدیگر و مرتبط بهم است کسی که مرد اگر چه در ظرف زمان از نظر ما نابود گردیده لکن فعلیت وجودش بلکه فعلیت بدنی که در ایام حیاتش روحش بآن تعلق داشت فانی نگردیده و در سعه علم حضوری حق تعالی و لوح محفوظ که محیط بر تمام عوالم است بعینه موجود است و در قیامت بروز و ظهور خواهد نمود زیرا که عالم قیامت محیط بر عالم دنیا و جامع

صفحه : ۱۹

تمام شئونات بشری خواهد بود.

قالُوا رَبُّنا یَعلَمُ إِنّا إِلَیکُم لَمُرسَلُونَ وَ ما عَلَینا إِلَّا البَلاغُ المُبِینُ پیمبران گفتند پروردگار ما میداند که ما از جانب او فرستاده شده‌ایم و وظیفه ما غیر از اینکه شما را بدین حق که ظاهر و روشن است ارشاد نمائیم چیز دیگری نخواهد بود.

شاید مقصود آنها چنین بوده که ما بخودی خود نیامده‌ایم بلکه از طرف عیسی (ع) مأمور گردیده‌ایم و از شما مالی یا چیز دیگری نمی‌طلبیم بلکه فقط میخواهیم انجام وظیفه بدهیم و شما را بدین حق و کلمه توحید که بسیار ظاهر و روشن است دعوت نمائیم.

قالُوا إِنّا تَطَیَّرنا بِکُم لَئِن لَم تَنتَهُوا لَنَرجُمَنَّکُم وَ لَیَمَسَّنَّکُم مِنّا عَذابٌ أَلِیمٌ در مفردات راغب در ماده (طیر) چنین گفته (الطیر) اصله التفاؤل بالطیر ثم یستعمل فی کل ما یتفأل به و یتشأم (قالُوا إِنّا تَطَیَّرنا بِکُم)«۱» اهل انطاکیه گفتند ما در باره شما فال بد میزنیم زیرا از وقتی شما آمده‌اید امور ما مشکل گردیده اگر از اینکه ادعاء دست بر ندارید شما را سنگسار خواهیم نمود و بعذاب و شکنجه سخت گرفتار خواهید گردید.

قالُوا طائِرُکُم مَعَکُم أَ إِن ذُکِّرتُم بَل أَنتُم قَومٌ مُسرِفُونَ رسولان در پاسخ آنان گفتند اگر بدانید و متذکر باشید فال بد شما از عقیده فاسد و اعمال نکوهیده خودتان ناشی گردیده که وزر و وبال شما شده و روزگارتان را تباه گردانیده و جماعتی میباشید که در انکار حق تعالی و نافرمانی او زیاده‌روی مینمائید.

---

(۱) اصل (اطیر) از فال بد زدن اخذ گردیده زیرا که در زمان پیشین مردم خرافاتی از صدای کبوتر مثل صدای کلاغ و امثال آن معتقد بودند و فال بد میزدند و خود را ناراحت مینمودند پیمبر اسلام فال بد زدن را منع فرمود.

صفحه : ۲۰

وَ جاءَ مِن أَقصَا المَدِینَةِ رَجُلٌ یَسعی قالَ یا قَومِ اتَّبِعُوا المُرسَلِینَ و در حالی که اهل انطاکیه قصد کشتن رسولان را کردند ناگاه مردی

از دورترين طرف شهر كه شايد دروازه آن شهر بوده بسرعت و شتاب خود را بجماعت رسانيد و گفت اى مردم رسولان را متابعت نمائيد گويند آن مرد حبيب نجار بوده كه در همان اول ايمان آورده بود اتَّبِعُوا مَن لا يَسئَلُكُم أَجراً وَ هُم مُهتَدُونَ متابعت نمائيد كسى را كه اجر و مزدى براى هدايت نمودن از شما طلب نمى‌نمايد و اينكه جماعت رسولان هدايت شدگانند.

حبيب نجار در مقام نصيحت جماعت بر آمده و ميگويد اينكه رسولان براى تبليغ رسالت از شما تمناى مزدى و اجرى ندارند و خود آنان طريق حق را يافته‌اند و مى‌خواهند شما را از ظلمت كفر و بت‌پرستى بنور ايمان و دانش رهبرى نمايند.

وَ ما لِيَ لا أَعبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَ إِلَيهِ تُرجَعُونَ گويا آن جماعت بحبيب نجار گفتند آيا تو دين ما را ميگذارى و تابع اينها مى گردى در پاسخ گفته براى من چيست كه عبادت و بندگى نه نمايم آن كسى كه مرا آفريده و از نيستى بهستى آورده و باز گشت ما نيز بسوى او خواهد بود و غرض او چنين بوده كه مردم را متذكر گرداند كه بنده‌گى مخصوص بكسى خواهد بود كه مبدء پيدايش كائنات و بازگشت ما و تمامى موجودات بسوى وى است و تمام امور از حيات و ممات و امور معاش بدست قدرت او انجام خواهد گرفت نه بت‌هايى كه جمادند و از دستشان كارى ساخته نخواهد گرديد.

أَ أَتَّخِذُ مِن دُونِهِ آلِهَةً إِن يُرِدنِ الرَّحمنُ بِضُرٍّ لا تُغنِ عَنِّي شَفاعَتُهُم شَيئاً وَ لا يُنقِذُونِ- إِنِّي إِذاً لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ مشركين عبادت بتها مى كردند بگمان اينكه آنها مقام و منزلتى نزد حق تعالى دارند و شفيع آنان ميگردند چنانچه قرآن خبر ميدهد كه مى گفتند:

صفحه : ۲۱

(هؤُلاءِ شُفَعاؤُنا عِندَ اللّهِ) حبيب نجار براى تنبّه آنان ميگويد اگر خداى رحمن بخواهد بمن ضررى برساند شفاعت بتها فائده نمى‌بخشد و مرا از عذاب نجات نخواهند داد. ظاهرا مقصودش اينكه بوده بر فرضى كه اينكه بتها قابل شفاعت كردن باشند كه گمان شما چنين است جلوگيرى از اراده حق تعالى نتوانند بكنند پس سزاوار نيست كه غير از خداى واحد يكتا خدايانى بگيريم و عبادت كنيم كه در اينكه هنگام من بعبادت غير در گمراهى آشكار واقع خواهم گرديد.

إِنِّي آمَنتُ بِرَبِّكُم فَاسمَعُونِ مفسّرين گويند وقتى حبيب نجار از روى خير خواهى و اندرز بان جماعت اينكه طور گفت و اظهار ايمان خود را نمود مردم آن شهر قصد كشتن او را كردند اينكه بود كه رو برسولان نمود و گفت من بپروردگار شما ايمان آوردم بشنويد و خواست رسولان را شاهد بر ايمان آوردن خود بگيرد كه در باره او شهادت بدهند.

[سوره يس (۳۶): آيات ۲۶ تا ۳۶]

اشاره

قِيلَ ادخُلِ الجَنَّةَ قالَ يا لَيتَ قَومِي يَعلَمُونَ (۲۶) بِما غَفَرَ لِي رَبِّي وَ جَعَلَنِي مِنَ المُكرَمِينَ (۲۷) وَ ما أَنزَلنا عَلى قَومِهِ مِن بَعدِهِ مِن جُندٍ مِنَ السَّماءِ وَ ما كُنّا مُنزِلِينَ (۲۸) إِن كانَت إِلّا صَيحَةً واحِدَةً فَإِذا هُم خامِدُونَ (۲۹) يا حَسرَةً عَلَى العِبادِ ما يَأتِيهِم مِن رَسُولٍ إِلّا كانُوا بِهِ يَستَهزِؤُنَ (۳۰)

أَ لَم يَرَوا كَم أَهلَكنا قَبلَهُم مِنَ القُرُونِ أَنَّهُم إِلَيهِم لا يَرجِعُونَ (۳۱) وَ إِن كُلٌّ لَمّا جَمِيعٌ لَدَينا مُحضَرُونَ (۳۲) وَ آيَةٌ لَهُمُ الأَرضُ المَيتَةُ أَحيَيناها وَ أَخرَجنا مِنها حَبًّا فَمِنهُ يَأكُلُونَ (۳۳) وَ جَعَلنا فِيها جَنّاتٍ مِن نَخِيلٍ وَ أَعنابٍ وَ فَجَّرنا فِيها مِنَ العُيُونِ (۳۴) لِيَأكُلُوا مِن ثَمَرِهِ وَ ما عَمِلَتهُ أَيدِيهِم أَ فَلا يَشكُرُونَ (۳۵)

سُبحانَ الَّذِي خَلَقَ الأَزواجَ كُلَّها مِمّا تُنبِتُ الأَرضُ وَ مِن أَنفُسِهِم وَ مِمّا لا يَعلَمُونَ (۳۶)

صفحه : ۲۲

ترجمه

چون بحبيب نجار گفته شد در بهشت داخل شو گفت کاش عشيره من ميدانستند

بآنچه (۲۶) مرا پروردگار من آمرزيده و مرا مورد رحم و کرم قرار داده (۲۷)

(پس از کشته شدن حبيب نجار) براى هلاک گردانيدن قوم او از آسمان قشونى

صفحه : ۲۳

نفرستاديم و هيچوقت چنين نخواهيم نمود که براى عذاب (طائفه‌اى) از آسمان قشون بفرستم (۲۸)

و براى هلاکت آنان نبود مگر يک صداى شديدى (که زهره‌شان را بريد) و مثل شعله‌اى خاموش گرديدند (۲۹)

جاى تأسف است بر بندگان من زيرا پيمبرى بر آنان نيامد مگر آنکه او را استهزاء مينمودند (۳۰)

آيا کفار ندانستند که چه بسيار از قرنهايى که پيش از آنها بودند (۳۱) (و در اثر مخالفت) ما آنان را هلاک گردانيديم و آنان بسوى کسانشان باز گشت نخواهند نمود (۳۲)

و (روز قيامت) تمام مردم (از گذشته و آينده) نزد ما حاضر شدگان خواهند بود (۳۳)

و براى نشانه قدرت ما همين بس که زمين مرده (در فصل زمستان را در فصل تابستان) زنده ميگردانيم و دانه‌ها و حبوبات از آن بيرون مى‌آوريم و از آن ميخوريد (۳۴)

و ما بوستانهايى از درخت انگور و خرما در زمين قرار داديم و چشمه‌هايى در زمين جارى گردانيديم (۳۵)

تا آنکه از ميوه‌هاى آن و از آنچه دستهاى آنان در آن کار کرده بخورند آيا چرا مردم از اينکه نعمت‌ها شکر گذارى نميکنند (۳۶)

منزه و مبرا (از هر نقص و عيبى خواهد بود) آن کسى که تمام ممکنات را جفت آفريده از آنچه از زمين روئيده ميشود و از نفسهاى (آنان توليد ميگردد) و از آنچه را که آفريده و شما نميدانيد (۳۷)

(و نيز) از جمله نشانه هاى قدرت او شب است که پس از تمام شدن و کنده شدن روز شب فرا ميرسد و در آن وقت شما در تاريکى خواهيد بود (۳۸)

خورشيد در محل و مستقر خود جريان دارد و آن بتقدير (و اندازه‌گيرى) خداى غالب داناست (۳۹)

و براى ماه منزلهايى مقرر گردانيديم (که در آن منازل حرکت ميکند تا آنکه مانند شاخ درخت خرماى شش ماهه ميگردد که بشکل ماه خشک شده و کج گرديده (۴۰)

نه خورشيد را سزد که قمر را دريابد و نه اينکه شب بر روز سبقت گيرد و تمامشان در فلک (و جايگاه خود شناورند) (۴۱)

و از نشانه هاى قدرت الهى اينکه است (که در وقت طوفان نوح) آباء و اجداد آنان را در کشتى که (پر از مردم و حيوانات و ما يحتاج آنها بود) نشانيديم (۴۲)

و نيز براى آنها امثال کشتى را آفريديم که بر آن سوار ميشوند (۴۳)

صفحه : ۲۴

و اگر بخواهيم اهل کشتى را غرق نمائيم براى آنان هيچ فرياد رسى نخواهد بود و آنها از مرگ رها نميشوند (۴۴)

مگر اينکه ما بآنها رحم کنيم (و آنها را از غرق نجات دهيم) تا آنکه در مدت معلومى از حيات بهره ببرند (۴۵)

و چون (بکفار) گفته شود از معاصی پرهیز نمائید (و تقوی پیشه خود سازید) و از آنچه رو بروی شما است (از عذاب امتهای گذشته) و آنچه پشت سر شما است (از عذاب آخرت) بترسید شاید شما مورد رحم (الهی) واقع گردید (بدل سنگ آنان تأثیر نمیکند) (۴۶)

و هیچ آیه‌ای از آیات پروردگار بر آنها نیامد مگر آنکه (کفار) از آن اعراض می‌نمودند (۴۷)

توضیح آیات

اشاره

قِیلَ ادخُلِ الجَنَّةَ استیناف از حکایت حبیب نجار است که گویا از وی سؤال میشود که پس از شهادت در چه حالی بودی در جواب گوید وقتی بجوار رحمت ایزدی رسیدم بمن گفته شده در بهشت داخل شو یعنی در دار رحمت الهی نزول نما قالَ یا لَیتَ قَومِی یَعلَمُونَ بنا بر قول مفسرین ذات متعال حکایهٔ از قول حبیب خبر میدهد که پس از آنکه ایمان خود را ظاهر نمود و برای جماعت انطاکیه زبان بنصیحت و اندرز گشود و آنان را بدین حق تبلیغ گردانید جماعت کفار در مقام اعدام او بر آمده بقولی او را سنگسار نمودند و بقولی پایمالش کردند تا هلاک گردید وقتی بمقام شهادت فائز گردید و داخل بهشت که دار کرامت الهی است و اصل شد و نزد پروردگارش بحیات ابدی دمادم بوی روزی میرسید و روح و قلب منورش از رحمتهای بی‌پایان پروردگارش روشن و محظوظ گردیده آرزو می‌نمود که کاش قوم و کسان من منزلت مرا میدانستند و ایمان می آوردند.

بِما غَفَرَ لِی رَبِّی وَ جَعَلَنِی مِنَ المُکرَمِینَ و میدانستند چگونه مشمول رحمت و مغفرت پروردگارم گردیده‌ام و مرا گرامی داشته و از بزرگان اهل بهشت قرار داده

صفحه : ۲۵

میشود (ما) در (بِما غَفَرَ لِی) ماء استفهامیه باشد یعنی کاش قوم میدانستند که من در اثر ایمان و ترک بت‌پرستی بچه مقامی رسیده‌ام و میشود (ماء) مصدریه باشد یعنی کاش میدانستند که بآمرزیدن خدا باین مقام رسیده‌ام.

در تفسیر ثعلبی بسند خود از عبد الرحمن بن ابی لیلی و او از پدرش از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث می کند که فرموده سابقین از امتها سه نفرند که بقدر چشم بهم زدن کافر نشدند یکی علی بن ابی طالب «ع» دوم صاحب (یس) حبیب نجار سوم مؤمن آل فرعون که نام او جزیل است (هُمُ الصِّدِّیقُونَ) و افضل آنها علی علیه السلام است.

وَ ما أَنزَلنا عَلی قَومِهِ مِن بَعدِهِ مِن جُندٍ مِنَ السَّماءِ وَ ما کُنّا مُنزِلِینَ- إِن کانَت إِلّا صَیحَةً واحِدَةً فَإِذا هُم خامِدُونَ ظاهرا مرجع ضمیر (قومه و بعده) هر دو حبیب نجار است که پس از آنکه او را کشتند و بقولی بآسمان بالا رفت بر آن جماعت انطاکیه عذاب نازل گردید و آن صیحه آسمانی بود نه آنکه خداوند برای هلاکت آنان از آسمان قشونی بفرستد زیرا که آنها بی‌مقدارتر از آن بودند که ملائکه برای هلاکت آنان فرود آیند و نزول ملائکه در روز بدر که خدای تعالی خبر میدهد برای شأن رسول اکرم «ص» و یاری دین خدا بود.

و بقولی (ما) در (ما کنا) موصوله است نه نافیه و بنا بر اینکه معنی آیه چنین میشود که ما بر اینکه قوم بعد از حبیب نجار نفرستادیم آنچه را که برای امم سابقه میفرستادیم بلکه هلاکت آنان بیک صیحه آسمانی واقع گردید و آن فریاد جبرئیل یا غیر آن بود که مثل آتشی که بیک بادی خاموش گردد همه‌گی کفار یک دفعه مردند.

یا حَسرَةً عَلَی العِبادِ ما یَأتِیهِم مِن رَسُولٍ إِلّا کانُوا بِهِ یَستَهزِؤُنَ

«سخنان مفسرین در توجیه آیه»

۱- اینکه حسرت و ندامت حکایهٔ از قول کفار است که وقتی آثار عذاب را دیدند

صفحه : ۲۶

پشیمان گردیدند و متأسفانه گفتند (وا حسرتا) اگر ما رسولان را نکشته بودیم و بآنان ایمان آورده بودیم بعذاب مبتلا نشده بودیم و بنا بر اینکه معنی (ما یأتیهم تا آخر) کلام مستقل است و مربوط بآیه پیش نیست.

۲- شاید اینکه حسرت استعارهٔ از خدا باشد که نظر بعظمت و بزرگی رسولان و پیمبران فرموده جای تأسف بر آن بزرگواران است که مردم بیشعور ببندگان خدا که برای هدایت نمودن بطریق نجاتشان فرستاده شدند اینکه طور جفا و اذیّت نمودند.

أَ لَم یَرَوا کَم أَهلَکنا قَبلَهُم مِنَ القُرُونِ أَنَّهُم إِلَیهِم لا یَرجِعُونَ اهل مکه را برای تنبه مستحضر میگرداند که آیا آنان ندانستند و نفهمیدند که چه بسیار جماعتی از کفار که در قرنهای پیش از آنها بودند و در اثر مخالفت اوامر الهی و جفا بپیمبران چگونه آنان را هلاک گردانیدیم و احدی از آنها بدنیا بازگشت ننموده و نخواهد نمود.

گویا در زمان رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اثر خرابی شهرها مندک گردیده هنوز باقی بوده و چون دیده میشد فرموده آیا ندیدند یعنی در صورتی که می‌بینند آثار عذاب را که بر گذشتگان آنان در اثر کج روی و مخالفت دامن‌گیر آنها گردیده و با اینحال چگونه متنبه نمیگردند.

وَ إِن کُلٌّ لَمّا جَمِیعٌ لَدَینا مُحضَرُونَ مفسرین آیه را حمل بر قیامت نموده‌اند که تمام افراد بشر از امم سابقه و لاحقه در روز رستاخیز نزد ما یعنی در حضور حق تعالی حاضر شدگانند و هر یک بجزا و پاداش عمل خود خواهند رسید.

لکن آیه اطلاق دارد تخصیص بقیامت ندارد و شاید اشاره بعلم حضوری حق تعالی باشد و لفظ کل در آیه عموم دارد و شامل تمام موجوداتی که متفرق در زمانند میگردد که ازلا و ابدا تماما نزد ما حاضر و در احاطه علمیه ما جمعند زیرا که زمان گذشته و آینده و حال نسبت باحاطه علمیه او آنی می‌نماید

صفحه : ۲۷

و چنین است بعد مکانی که تمام مکانها نسبت باحاطه آن فرد ذو الجلال مثل نقطه‌ای مینماید بلکه در آن مرتبه زمان و مکان معنی ندارد (لا یَعزُبُ عَنهُ مِثقالُ ذَرَّةٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الأَرضِ وَ لا أَصغَرُ مِن ذلِکَ وَ لا أَکبَرُ إِلّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ) سوره (سبا) آیه (۳) وَ آیَةٌ لَهُمُ الأَرضُ المَیتَةُ أَحیَیناها وَ أَخرَجنا مِنها حَبًّا فَمِنهُ یَأکُلُونَ و نشانه علم ازلی و قدرت سرمدی او و جلت عظمته اینکه است که زمین مرده که در فصل زمستان گیاهی از آن روئیده نمیشود در فصل تابستان گویا حیات تازه‌ای پیدا نموده سبز و خرم میگردد و از آن حبوبات روئیده خواهد گردید و شما بآن تغذیه می‌نمائید.

اشاره به اینکه همین طوری که قدرت دارد زمین مرده را زنده گرداند و آثار حیات از آن پدید گردد همین طور قدرت دارد افراد بشر را در قیامت زنده گرداند و حیات نوینی بآنها عطا نماید.

وَ جَعَلنا فِیها جَنّاتٍ مِن نَخِیلٍ وَ أَعنابٍ وَ فَجَّرنا فِیها مِنَ العُیُونِ لِیَأکُلُوا مِن ثَمَرِهِ و نیز ذات متعال در مقام امتنان بر بشر و اظهار قدرت خود بر آمده که بشر را تذکر دهد که نظر کنند و قدرت و علم و حکمت ازلی را در سراسر عالم خلقت بنگرند و بچشم عقل

چگونگى عالم خلقت را تحت نظر و بازرسى قرار دهند آن وقت كمال قدرت الهى را در نظام عالم از بوستانها و اشجارى كه در زمين قرار داديم از نخلهاى خرما و درختان انگور خواهند ديد و نيز از كمال قدرت او اينكه است كه در زمين چشمه‌هاى آب را جريان داديم تا آنكه از ميوه اشجار بخورند.

وَ ما عَمِلَتهُ أَيدِيهِم مفسرين اينكه جمله را دو طور معنى نموده‌اند بعضى (ما) را موصوله و عطف بر (ليأكلوا) داده‌اند باين معنى تا اينكه از ميوه اشجار و آنچه را كه بدستهاى خود عمل نموده‌اند از غرس اشجار و زحمت آبيارى و غير آن كرده‌اند و شكى

صفحه : ۲۸

[سوره يس (۳۶): آيات ۴۷ تا ۵۰]

اشاره

وَ إِذا قِيلَ لَهُم أَنفِقُوا مِمّا رَزَقَكُمُ اللّهُ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَ نُطعِمُ مَن لَو يَشاءُ اللّهُ أَطعَمَهُ إِن أَنتُم إِلاّ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ (۴۷) وَ يَقُولُونَ مَتى هذَا الوَعدُ إِن كُنتُم صادِقِينَ (۴۸) ما يَنظُرُونَ إِلاّ صَيحَةً واحِدَةً تَأخُذُهُم وَ هُم يَخِصِّمُونَ (۴۹) فَلا يَستَطِيعُونَ تَوصِيَةً وَ لا إِلى أَهلِهِم يَرجِعُونَ (۵۰)

ترجمه

وقتى بكفار گفته ميشود از آنچه خداوند روزى شما نموده انفاق نمائيد كفار در پاسخ بمؤمنين گويند آيا ما طعام بدهيم بكسى كه اگر خدا بخواهد بآنان طعام ميدهد و شما مؤمنين در گمراهى ظاهر خواهيد بود (۴۸)

و كفّار گويند (اى مؤمنين) اگر شما راست مى‌گوييد اينكه وعده (قيامت و عذاب) كى خواهد بود (۴۹)

اينان انتظار نميبرند مگر يك صيحه‌اى كه آنها را بگيرد در حالى كه آنها در آن هنگام با يكديگر خصومت و جدال مينمايند (۵۰)

(هر گاه آن صيحه آنان را گرفت) ديگر قدرت ندارند نه بر وصيت نمودن و نه بر رجوع كردن

صفحه : ۲۹

و ما تغيب عنا منه و قصرت ابصارنا عنه و انتهت عقولنا دونه و حالت ستور الغيوب بيننا و بينه اعظم)«۱»

[توضيح آيات]

اشاره

ببين چگونه مولى حضرت امير «ع» آنچه از موجودات ديده شده و از علماى هيئت‌شناسى شنيده شده نسبت بآنچه بشر نمى‌داند و علم بآن ندارد ناچيز بشمار آورده آرى چنين است زيرا كه علم بشر مثل وجودش محدود خواهد بود حتى علماى جديد كه با جديت تمام همت بر اينكه گماشته‌اند كه طبقات زمين و كرات و موجودات آنها را بشناسند باعتراف خودشان هنوز بعشرى از اعشار آن واقف نگرديده‌اند همين طورى كه فيض حق تعالى نامتناهى است عوالم كه از سر چشمه فيض يزدانى ظهور و پيدايش

نموده محدود بحدی نخواهد بود وَ آيَةٌ لَهُمُ اللَّيلُ نَسلَخُ مِنهُ النَّهارَ فَإِذا هُم مُظلِمُونَ (نسلخ) سلخ بمعنی کندن پوست حیوان است استعارهٔ بیرون آمدن روز را از شب تشبیه نموده بکندن پوست و شاید اشاره باین باشد که شب مانند پوستی ماند که روی ضیاء و روشنی روز را میپوشاند و شما را در تاریکی میگذارد.

و شب و روز از نشانه‌های قدرت الهی است که از حرکت موجودات بگرد هم پدید می‌گردد و نظام موجودات بسته بهمین حرکت دوری است اگر شب و روز دنبال هم نمی‌گشتند هیچ دانه‌ای بثمر نمی‌رسید و هیچ طفلی از مادر متولد نمی‌گردید بزرگ و بزرگوار است مربی و ناظم عالم که هر چیزی را در مرتبه خود بانجام عملی موظف گردانیده و اصول عالم را روی یک میزان صحیح حیات بخشی مرتب گردانیده.

---

(۱) یعنی چه ناچیز است آنچه را که از خلقت تو می‌نگریم و از قدرت تو تعجب می‌کنیم و از عظمت سلطنت تو توصیف می‌کنیم در صورتی که آنچه از ما پنهان است و دیده‌های ما از رسیدن بآن کوتاهست و خردهای ما از فهم آن قاصر است و پرده‌های غیب بین ما و او حاجز و حایلست بزرگتر است یعنی آنچه می‌بینیم نسبت بآنچه نمی‌بینیم اندک خواهد بود.

صفحه : ۳۰

وَ الشَّمسُ تَجرِي لِمُستَقَرٍّ لَها ذلِكَ تَقدِيرُ العَزِيزِ العَلِيمِ در اینکه آیه ذات متعال برای ارائه قدرت خود برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از اوضاع شمسی خبر میدهد که خورشید در محل قرارگاه و استقرار خود همیشه در حرکت خواهد بود و اینطور حرکت خورشید بتقدیر خدای غالب داناست.

از اینکه آیه دو مطلب توان استخراج نمود

یکی از کلمه مستقر چنین توان استفاده نمود که برای خورشید قرار گاهی است که در آن ثابت است و حرکت وضعی ندارد یعنی از مقر و مرکز خود تجاوز نمی‌کند بلکه در مدار خود متحرك است بخلاف آنچه در هیئت قدیم چنین می‌پنداشتند که زمین ثابت و در هر شبانه روزی خورشید یک دفعه بدور زمین می‌چرخد و چون بعقیده آنان خورشید حرکت وضعی دائمی دارد و دیدند با کلمه (لمستقر) وفق نمی‌دهد اینکه است که توجیهاتی نموده‌اند و گفته‌اند مقصود از (لمستقر) یا وسط حقیقی آسمان است که در آنجا حرکت طوری کم می‌گردد که گویا در آنجا قرار گرفته و ساکن گردیده یا مقصود بمنتهی رسیدن منازل آن است در زمستان و تابستان یعنی در موقع ارتفاع و حین هبوط از آن تجاوز نخواهد نمود لکن بنا بر کشف جدید که زمین بدور خود حرکت می‌کند معنی آیه واضح می‌گردد که خورشید در قرارگاه خود ثابت است یعنی از قرارگاه خود تجاوز نمی‌کند و اینکه آیه یکی از معجزات قرآن بشمار می‌رود زیرا در آن زمان علمای هیئت متفق بودند که خورشید بدور زمین میچرخد و آیه خلاف آن را می‌رساند.

و نیز از آیه چنین استفاده می‌شود که با اینکه خورشید از مستقر و قرارگاهی که دارد تجاوز نمی‌نماید همیشه در جریان است یعنی بدور خود و در دائره خود میگردد چنانچه در هیئت جدید ثابت گردیده که تمام موجودات مادی چنینند که همه متحرکند و ثابت و لا یتغیر فقط ذات یکتای باری تعالی خواهد بود.

صفحه : ۳۱

اسامی منازل ماه برای علمای هیئت قدیم

وَ القَمَرَ قَدَّرناهُ مَنازِلَ حَتّی عادَ کَالعُرجُونِ القَدِیمِ و نیز از نشانه‌های قدرت الهی اینکه است که برای قمر منزلهایی مقرر گردانیدیم. ماه بیست و هشت منزل دارد در هر ماهی باید از آن منزلها عبور نماید وقتی منزلها را طی نمود مانند شاخه خرمایی میگردد که شش ماه یا یک سال روئیده شده ثانیا بمنزل اولش عود مینماید و شاید وجه تشبیه هلال بشاخه خرما اینکه باشد که شاخه یک ساله خرما وقتی خشک شد کج میگردد مثل هلال.

در سوره یونس آیه ۶ (هُوَ الَّذِی جَعَلَ الشَّمسَ ضِیاءً وَ القَمَرَ نُوراً وَ قَدَّرَهُ مَنازِلَ لِتَعلَمُوا عَدَدَ السِّنِینَ وَ الحِسابَ) اسامی منازل ماه برأی علمای هیئت قدیم بشرح زیر است:

(۱) الشوطین (۲) البطین (۳) الثریا (۴) الدیران (۵) الهقعه (۶) الهنعه (۷) الزراع (۸) الشره (۹) الطرف (۱۰) الجبهه (۱۱) الذبره (۱۲) الصرفه (۱۳) العواء (۱۴) السماک (۱۵) الغفر (۱۶) الثربانی (۱۷) الاکلیل (۱۸) القلب (۱۹) الشوله (۲۰) النعام (۲۱) البلده (۲۲) سعد الذابح (۲۳) سعد بلع (۲۴) سعد السود (۲۵) سعد الاخبیه (۲۶) المقدم (۲۷) المؤخر (۶۸) الرشاء و قمر در هر شب از ماه در یکی از اینکه منازل وارد میگردد و یک شب اگر سی کم باشد و در دو شب اگر سی تمام باشد در محاق خواهد ماند لکن اهل هیئت جدید اعتنایی باین منزلها ندارند و باید دانست که تمام گفتار علمای قدیم و جدید بظن و تخمین است اعتمادی بر آن نخواهد بود.

لَا الشَّمسُ یَنبَغِی لَها أَن تُدرِکَ القَمَرَ وَ لَا اللَّیلُ سابِقُ النَّهارِ ذات متعال در مقام نظام عالم و نفوذ قدرت ازلی خود اشاره به نیرین یعنی ماه و خورشید که دو رکن از ارکان جهان بشمار میروند نموده و گوشزد بشر مینماید که از کمال قدرت الهی هر یک از ماه و خورشید مقام و منزلی و سیر و حرکتی مخصوص بخود دارند که اگر از مدار خود ذره‌ای تجاوز نمایند نظام عالم مختل و منحل خواهد گردید و اشاره بهمین دارد قوله تعالی که خورشید را نسزد که از مدار خود تجاوز

صفحه : ۳۲

نماید و بماه برسد و نیز نمیشود شب بر روز سبقت گیرد تا روز نباشد شب پدید نخواهد گردید زیرا که شب از غائب شدن روز و حیلوله زمین از ارائه خورشید تظاهر می‌نماید.

وَ کُلٌّ فِی فَلَکٍ یَسبَحُونَ در مفردات در لغت (سبّح) چنین گفته (السبح المرّ السریع فی الماء و فی الهواء یقال سبح سبحا و سباحهٔ و استعیر لمرّ النجوم فی الفلک نحو «وَ کُلٌّ فِی فَلَکٍ یَسبَحُونَ») پایان«۱» از اینکه آیه توان استفاده نمود که خورشید و همچنین تمام کواکب که از لفظ (کل) در آیه معلوم میشود حرکت وضعی ندارند بلکه هر یک در مدار خود مثل شناگر در آب بدور خود حرکت میکنند و از نور خورشید استضائه مینمایند و از جمله کرات زمین ما است مثل باقی کرات و لفظ (کل) در آیه شامل زمین ما هم میگردد که آنهم حرکت دوری مینماید و چون حرکت دوری مینماید آن طرفش که مقابل خورشید واقع است روز است و روشن و آن طرفش که پشت بخورشید میشود شب و تاریک است.

از اینکه آیه توان استفاده نمود که آن طوری که اهل هیئت قدیم میگفتند که آسمانها را هفت عدد میشمردند و کرسی را بالای آن و عرش را بالای همه و افلاک را تو در تو مثل پرده‌های پیاز بر گرد هم چسبیده و بعقیده آنان غیر از ستارگان که مثل میخ در فلک خود کوبیده شده و بتوسط افلاک حرکت می‌کنند یعنی فلک الافلاک که آسمان هشتم بشمار می‌آورند و گویند هر شبانه‌روزی یک دوره بدور زمین ما میچرخد و مقعر هر فلکی مماس با محدب فلک بالای آن است و تمام ستارگان جز هفت سیاره حرکت ندارند و بالای آنها چیزی حتی فضا هم

----

(۱) یعنی (سبح) حرکت سریع در آب است و در هواء مثل آنکه گفته شود در آب حرکت کرد حرکت سریع و منبسط در آب گردید و مجازا در حرکت نجوم در فلک استعمال شده مثل (وَ کُلٌّ فِی فَلَکٍ یَسبَحُون)را أونمیباشد اینکه آیه و امثال آن مثل قوله تعالی (وَ سَخَّرَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ کُلٌّ یَجرِی لِأَجَلٍ مُسَمًّی) بجهاتی خلاف آن را میرساند. اولا آیه چنین دلالت دارد که خود خورشید و ماه حرکت میکنند نه فلک آنها و ثانیا ظاهرا لفظ (کلّ) و نیز (یسبحون) در آیه دلالت دارد که نیرین و تمام ستارگان و اوضاع شمسی در مقر و قرارگاه خود مثل شناوری مانند که در آب بدور خود گردش میکند و از همان محیطی که در آن شناوری میکنند خارج نمیگردند در جلد ششم اینکه تفسیر در سوره (الذاریات آیه ۷ راجع بقوله تعالی السَّماءِ ذاتِ الحُبُکِ) حدیثی از امام رضا «ع» و حدیثی از امام جعفر صادق «ع» راجع بکثرت عالم طبیعیات نقل شده بآن جا رجوع شود. خلاصه بسیاری از مطالب هیئت جدید مطابق میگردد با بعض آیات و احادیثی که از معصومین رسیده بخلاف هیئت قدیم مثل اینکه هیئت قدیم عوالم مادیات را منحصر بهشت فلک میکردند و بگمان آنان افلاک از موجودات حیّه خالی میباشند در صورتی که هم بدلیل عقلی که چون حق تعالی (فیاض مطلق) است نمیشود فیض او را محدود گردانید و هم بدلیل نقلی مثل آن مناجاتی که از حضرت امیر علیه السّلام از نهج البلاغه نقل شد. و نیز از سیّد جلیل سید نعمهٔ اللّه جزائری در (انوار النعمانیه) نقل میکنند که از اهل بیت عصمت روایت میکند که (خدای تعالی یکصد هزار قندیل آفریده و آنها را بعرش آویزان گردانیده و آسمانها و زمین و آنچه در آنها است حتی بهشت و دوزخ تماما در یک قندیل قرار داده و آنچه در باقی قنادیل است کسی بغیر از خدا نمیداند. و معلوم است عدد صد هزار اشاره بکثرت موجودات است نه آنکه غرض محدود بودن عوالم باین عدد باشد. و ظاهرا مقصود از قنادیل مجره‌ها است که تشبیه بقندیل نموده‌اند و آن عبارت از همین کهکشان خودمان است و عرش مرکز تمام مجره‌ها است.

صفحه : ۳۴

از کتاب کافی چنین روایت میکنند مردی وارد شد بر امام جعفر صادق علیه السّلام و گفت فدایت شوم اینکه قبه آدم است فرمود آری و در ملک خدا قبه‌های زیاد است در پشت مغرب شماسی و نه مغرب است که در همه آنها زمین سپیدی است پر از خلق گه بنورش استضائه مینمایند و طرفهٔ العینی نافرمانی خدا را نمیکنند و نمیدانند آدم آفریده شده یا نه.

خلاصه نمیخواهم مدعی گردم که هیئت جدید صد در صد مطالبش مطابق واقع و درست است لکن بنا بر قول بعض دانشمندان چون در هیئت جدید عظمت و وسعت و زیادتی مخلوقات را بقدری گوید که عقل خیره میگردد و باز اظهار عجز میکند و اینکه طور بیان مناسب فیض غیر متناهی الهی خواهد بود.

و نیز مبنای هیئت قدیم فقط از روی حساب و حدس و تخمین است و مبنای هیئت جدید بتوسط اسباب بر حس و رؤیت است اگر چه در آنها هم اشتباهات بسیار خواهد بود و ما از کشفیات آنان آن قدری که از آیات و اخبار شاهدی بر آن هست بر آن اعتماد میکنیم و ما بقی آن را در (بقعهٔ الامکان) خواهیم گذاشت.

وَ آیَهٌ لَهُم أَنّا حَمَلنا ذُرِّیَّتَهُم فِی الفُلکِ المَشحُونِ- وَ خَلَقنا لَهُم مِن مِثلِهِ ما یَرکَبُونَ و نیز از نشانه های عموم قدرت و فیض غیر متناهی فیاض مطلق اینکه خواهد بود که برای رفع احتیاج بشر وسائلی فراهم نموده که از جمله آنها کشتی است همان طوری که از زمین و اشجار و حبوبات و گیاه‌های زمین بهره‌مند میگردند بتوسط کشتیها مثل کشتی نوح که حضرت نوح (ع) بالهام الهی موقع طوفان بدست خود کشتی ساخت و از آباء و اجداد شما مردم پر نمود از آن نیز بهره‌مند خواهید گردید.

گویند ذریه در اینجا بمعنی خلق است اگر چه بیشتر بر اولاد اطلاق میگردد لکن بقرینه (المشحون) که بمعنی پر بودن است شاید مقصود از (ذریتهم) خلق کثیر از پدران و اولادان باشد که از غرق نجات یافتند و شاید مقصود چنین

صفحه : ۳۵

باشد كه براى نجات ذريه شما كشتى پر بار قرار داديم.

و باز در مقام امتنان بر بشر فرموده مثال كشتى چيزهاى ديگرى آفريديم كه بر آن سوار شويد و شايد مقصود از (مِثلِهِ ما يَركَبُون) وسائلى باشد كه بهدايت الهى بدست بشر در اينكه زمانها اختراع گرديده مثل طياره و كشتى‌هاى آتشى و غيره و اينكه يكى از پيش گوئيهاى قرآن بشمار ميرود.

صدر المتألهين در تفسير سوره (يس) راجع باين آيه بيانى دارد كه مختصرى از آن را ترجمه مينمايم.

چنين گفته (الذريه) در قوله تعالى (وَ آيَةٌ لَهُم أَنّا حَمَلنا ذُرِّيَّتَهُم) اشاره بروح انسانى است (و الفُلكِ المَشحُونِ) اشاره ببدن است كه مثل كشتى براى استكمال نفس آفريده شده و خلاصى از اينكه دنيا كه منزل مردمان شرور است پس از استكمال وى است زيرا كه نفس در اول خلقت چيز ضعيفى است شبيه بعدم و عقل هيولايى، و بالقوه داراى كمال است نه بالفعل مثل طفل كه محتاج بگهواره و باقى لوازم خواهد بود (و مشحون) در آيه اشاره باين است كه نفس انسانى مملو از قواى مدر كه ميباشد كه آنها بمنزله سكان سفينه و عمال آن خواهند بود و براى اينكه كشتى جريان پيدا نمايد براى هر يك از آنها عمل مخصوصى و آلت خاصى تعيين گرديده.

و قوله تعالى (وَ خَلَقنا لَهُم مِن مِثلِهِ ما يَركَبُون) اشاره ببدن مثالى برزخى است كه مركوب نفس و متعلق بآن خواهد بود و نفس انسانى پيش از وقوع قيامت مادامى كه در عالم برزخ و در قبر است سوار بر او است و رأى بسيارى از حكماء پيشينيان و علماى اسلامى بر اينكه است و دليل بر اينكه است رأى كتاب و سنت و امارات و حديث نبوى كه تماما شاهد بر اينكه است و رؤياى صادقه و حكايت مردگان نيز مؤيد آن خواهد بود و غير اينها از آن مؤيداتى كه بيان آن طولانى است و محل بيانش مقامى است از قرآن كه لايق‌تر از اينكه مقام باشد. (پايان) اگر چه اينكه بيانات در جاى خود بسيار نيكو خواهد بود لكن اينكه تأويل است و ظاهر آيه مباركه و توضيحى كه بشود بر آن اعتماد نمود و تفسير برأى

صفحه : ۳۶

منهى عنه لازم نيايد همانست كه قبلا مسطور گرديده و اللّه العالم بحقايق كلامه.

وَ إِن نَشَأ نُغرِقهُم فَلا صَرِيخَ لَهُم وَ لا هُم يُنقَذُونَ وقتى اراده حق تعالى غرق شدن اهل كشتى تعلق گرفت براى آنان فريادرسى نخواهد بود چه كسى تواند جلو خواست و اراده الهى را بگيرد، آب، دريا، زمين، و تمام موجودات مسخر امر او خواهند بود.

جمله ذرات زمين و آسمان لشگر حقند پيدا و نهان

إِلّا رَحمَةً مِنّا وَ مَتاعاً إِلى حِينٍ از آيه چنين استفاده ميشود كه فقط دو چيز جلوگير غضب الهى ميگردد كه مردم را از عذاب دنيوى مثل غرق و غيره نجات دهد يكى صفت رحمانيّت كه در حديث قدسى است

(سبقت رحمتى على غضبى)

و ديگر قضاى الهى كه مطابق نظام عالم براى هر كسى (اجل مسمّى) و وقتى و موقعى خاص قرار داده كه:

(لا يَستَأخِرُونَ ساعَةً وَ لا يَستَقدِمُونَ).

وَ إِذا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا ما بَينَ أَيدِيكُم وَ ما خَلفَكُم لَعَلَّكُم تُرحَمُونَ شايد مقصود از آنچه بين دستهاى شما است عذاب دنيوى از قبيل غرق يا آفات ديگر از بليات ارضى و سمائى و غيره باشد و مقصود از پشت سر شما عذاب اخروى از جهنم و نار و غير آن است كه

اگر مخالفت ننمودید شاید خداوند بشما رحم کند و در پناهگاه حق تعالی از آفات دنیا و آخرت محفوظ مانید.

وَ ما تَأْتِيهِم مِن آيَةٍ مِن آياتِ رَبِّهِم إِلّا كانُوا عَنها مُعرِضِينَ پیمبر خود را خبر میدهد که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حال و رویه کفار چنین خواهد بود که همیشه از حق و حقیقت اعراض مینمایند و هیچ دلیل و برهانی از نشانه‌های پروردگارشان که در مقابل آنان نمایش دارد نمیبینند مگر آنکه از آن اعراض نموده و رو برمیگردانند شاید اشاره باشد که چنین مردمانی قابل هدایت نخواهند بود تو برای هدایت آنان خود را بزحمت مینداز.

آیات اعم است از آیات تکوینی و آیات تشریعی کسی که بنظر تدبر آیات

صفحه : ۳۷

رحمت و قدرت الهی را بنگرد البته اذعان مینماید که آفریننده جهان برای هدایت افراد بشر باید سفراء خود را بفرستد که طریق سعادت آنان را بنمایاند و در چاه خود سری فرو نروند لکن متأسفانه کفار چنان در لجن‌زار طبیعت فرو رفته‌اند و خود خواهی و نفس پرستی چنان آنان را مشغول گردانیده که چشم باز نمیکنند که نشانه‌های قدرت خدا را در اینکه جهان پهناور مشاهده کنند و بوحدت و یگانه گی مدبر کون اعتراف نمایند و نیز آیات معجز نمای قرآنی را به بینند و بحقانیت آن اعتراف نموده و سر فرود آورند و مطیع اوامر آن گردند.

[سوره یس (۳۶): آیات ۴۷ تا ۶۷]

اشاره

وَ إِذا قِيلَ لَهُم أَنفِقُوا مِمّا رَزَقَكُمُ اللّهُ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَ نُطعِمُ مَن لَو يَشاءُ اللّهُ أَطعَمَهُ إِن أَنتُم إِلاّ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ (۴۷) وَ يَقُولُونَ مَتى هذَا الوَعدُ إِن كُنتُم صادِقِينَ (۴۸) ما يَنظُرُونَ إِلاّ صَيحَةً واحِدَةً تَأخُذُهُم وَ هُم يَخِصِّمُونَ (۴۹) فَلا يَستَطِيعُونَ تَوصِيَةً وَ لا إِلى أَهلِهِم يَرجِعُونَ (۵۰) وَ نُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذا هُم مِنَ الأَجداثِ إِلى رَبِّهِم يَنسِلُونَ (۵۱)

قالُوا يا وَيلَنا مَن بَعَثَنا مِن مَرقَدِنا هذا ما وَعَدَ الرَّحمنُ وَ صَدَقَ المُرسَلُونَ (۵۲) إِن كانَت إِلاّ صَيحَةً واحِدَةً فَإِذا هُم جَمِيعٌ لَدَينا مُحضَرُونَ (۵۳) فَاليَومَ لا تُظلَمُ نَفسٌ شَيئاً وَ لا تُجزَونَ إِلاّ ما كُنتُم تَعمَلُونَ (۵۴) إِنَّ أَصحابَ الجَنَّةِ اليَومَ فِي شُغُلٍ فاكِهُونَ (۵۵) هُم وَ أَزواجُهُم فِي ظِلالٍ عَلَى الأَرائِكِ مُتَّكِؤُنَ (۵۶)

لَهُم فِيها فاكِهَةٌ وَ لَهُم ما يَدَّعُونَ (۵۷) سَلامٌ قَولاً مِن رَبٍّ رَحِيمٍ (۵۸) وَ امتازُوا اليَومَ أَيُّهَا المُجرِمُونَ (۵۹) أَ لَم أَعهَد إِلَيكُم يا بَنِي آدَمَ أَن لا تَعبُدُوا الشَّيطانَ إِنَّهُ لَكُم عَدُوٌّ مُبِينٌ (۶۰) وَ أَنِ اعبُدُونِي هذا صِراطٌ مُستَقِيمٌ (۶۱)

وَ لَقَد أَضَلَّ مِنكُم جِبِلًّا كَثِيراً أَ فَلَم تَكُونُوا تَعقِلُونَ (۶۲) هذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنتُم تُوعَدُونَ (۶۳) اصلَوهَا اليَومَ بِما كُنتُم تَكفُرُونَ (۶۴) اليَومَ نَختِمُ عَلى أَفواهِهِم وَ تُكَلِّمُنا أَيدِيهِم وَ تَشهَدُ أَرجُلُهُم بِما كانُوا يَكسِبُونَ (۶۵) وَ لَو نَشاءُ لَطَمَسنا عَلى أَعيُنِهِم فَاستَبَقُوا الصِّراطَ فَأَنّى يُبصِرُونَ (۶۶)

وَ لَو نَشاءُ لَمَسَخناهُم عَلى مَكانَتِهِم فَمَا استَطاعُوا مُضِيًّا وَ لا يَرجِعُونَ (۶۷)

صفحه : ۳۸

ترجمه

وقتی بکفار گفته میشود از آنچه خداوند روزی شـما نموده انفاق نمائید کفار در پاسخ بمؤمنین گویند آیا ما طعام بدهیم بکسـی که اگر خـدا بخواهـد بآنان طعام میدهد و شـما مؤمنین در گمراهی ظاهر خواهید بود (۴۸) و کفّار گویند (ای مؤمنین) اگر شـما راست می‌گوییـد اینکه وعده (قیامت و عذاب) کی خواهد بود (۴۹) اینان انتظار نمیبرند مگر یک صـیحه‌ای که آنها را بگیرد در حالی که آنها در آن هنگام با یکـدیگر خصومت و جدال مینمایند (۵۰) (هر گاه آن صـیحه آنان را گرفت) دیگر قدرت ندارند نه بر وصیت نمودن و نه بر رجوع کردن

صفحه : ۳۹

باهل و کسان خود (۵۱)

(وقتی) در صور اسرافیل نفخه دیگر دمیده میشود پس ناگاه آنان از قبرها بسوی پروردگار خود شتابانند (۵۲)

گوینـد وای بر مـا کی ما را از خوابگاه خودمان برانگیخت (بآنها گفته میشود) اینکه همان است که خـدای رحمن بشـما وعـده داده بود و پیمبران براستی (و درستی) بشما گفتند (۵۳)

(واقعه قیامت نمیباشد) مگر یک فریادی پس در آن هنگام تمام (افراد بشر) نزد ما حاضر شوندگانند (۵۴)

(و در آن روز قیامت) اندک ظلمی بر کسی وارد نخواهد گردید و جزاء داده نمیشوید مگر آنچه را که قبلا (در دنیا) عمل میگردید

بحقیقت در آن روز (قیامت) بهشتیان در شغل و عملشان خندان و شادمانند (۵۶)

و آنان با ازواجشان در سایه‌های (رحمت حق تعالی) بر تختهای خود تکیه- کنندگان خواهند بود (۵۷)

و برای (اهل بهشت) از میوه‌جات و هر چه بخواهند در بهشت مهیّا است (۵۸)

ملائکه از طرف پروردگار مهربان بآنها درود و سلام رسانند (۵۹)

(در آن روز بگناهکاران خطاب رسد) که از هم جدا شوید (۶۰)

(خطاب میرسـد که ای اولادان آدم آیا من با شـما عهـد نکردم که اطاعت شـیطان را نکنیـد بـدرستی که شـیطان برای شـما دشـمنی آشکار خواهد بود (۶۱)

و مرا (یعنی خدا را) عبادت نمائید و همین است راه راست (که انسان را برحمت حق تعالی میرساند) (۶۲)

و محققا (شیطان) جماعت بسیاری از شما را گمراه گردانیده آیا چرا تعقل نمیکنید (۶۳)

اینکه همان جهنمی است که بشما وعده داده شده (۶۴)

(ای کفار) امروز در جهنم درآیید برای اینکه انکار مینمودید (۶۵)

امروز (روز قیامت) بر دهنهای مردم مهر میزنیم و دستهای آنان با ما سخن گوید و پاهای آنها بر آنچه کرده‌اند شهادت میدهد (۶۶)

و اگر بخـواهیم چشم‌هـای آنـان را محـو میگردانیـم پس سـبقت گیرنـد براهی کـه (عـادت نمودهانـد) پس (دیگر کجـا تواننـد راه (سعادتشان را) به بینند (۶۷)

و اگر بخواهیم آنان را بر جایگاه خود مسخ نمائیم (و از صورت انسانیت بشکل دیگر در آوریم) پس توانا نخواهند بود نه بر رفتن و نه بر بازگشتن (۶۸)

صفحه : ۴۰

توضیح آیات

اشاره

وَ إِذا قِيلَ لَهُم أَنفِقُوا مِمّا رَزَقَكُمُ اللّهُ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَ نُطعِمُ مَن لَو يَشاءُ اللّهُ أَطعَمَهُ حكايت سـخن رسول و مؤمنين است كه وقتى بكفار ميگفتند از آنچه خداى تعالى بشما عطا نموده بفقراء و مستمندان از حقوق واجب مثل زكاة و غيره يا مطلق انفاق فى سبيل اللّه چيزى بدهيد آنان بر بخل خود راه عذرى باز مينمودند و ميگفتند خدا بهتر ميداند چه كسـى بايستى فقير باشد و چه كسى غنى و اگر خدا ميخواست بفقراء مثل اغنياء مال و ثروت ميداد.

و آن مردمان جهال بى خرد نميدانستند كه غناء بعضى و فقر بعضى حكمتهاى زيادى در بر خواهد داشت.

از جمله آنها يكى نظام عالم روى اينكه پايه قرار گرفته آنهم بجهاتى از جمله تعمير دنيا كه بايستى افراد بشـر هر يك بجهتى محتاج بديگرى باشد كه هر يك بمعاونت ديگرى امور عالم را مرتب و منظم گردانند فقير محتاج بغنى و غنى محتاج به فقير.

ديگر چون مشيت الهى بر اينكه اسـتوار گرديده كه وجود هر چيزى از امور طبيعى را معلل بعلل بسيارى گردانيده از ماده و مدت و زمان و مكان و باقى علل بيشـمارى كه هر يك مترتب بر ديگرى خواهد بود وقتى تمام علل و شـرائط وقوع شيئى موجود گرديد آن وقت بـاراده (علـهٔ العلـل) يعنى اراده ازلى حق تعـالى آن شـيئى در خـارج تحقق پـذيرد و فقر و غنـاء نيز از اينكه ناموس الهى خارج نيست فقر آن فقير مربوط بعلل بسيار، و غناى آن ديگر نيز بعلل ديگر و تمام اينها در نظام عالم مدخليت خواهد داشت.

و ديگر فقر و غناء نيز براى انسان امتحان و آزمايشـى خواهد بود كه خداى تعالى از راه فضل و كرم براى نجات بشـر و جلوگيرى از نفس شرور وسائلى مقرر فرموده كه هر فردى بجهاتى از فيض غير متناهى الهى بهره‌مند گردد فقير

صفحه : ۴۱

بفقر خود راضـى و شاكر و هميشه نيازمنـد بحق تعالى و روى اميد بكرم او داشـته و از او درخواست نمايد و از اينجهت مورد الطاف الهى واقع گردد، و غنى بانفـاق قـدرى از بخـل وى كم شود و نيز هميشه شـكر گـذار باشـد، آن وقت از دو جهت يـا از جهاتى فائز ميگردد، يكى متصف ميگردد بصـفت سـخاوت كه از بالاترين صـفات ارجمند انسانى بشـمار ميرود، و ديگر چون محبت مال خيلى زياد است كسـى كه در راه خـدا انفاق نمايـد مستحق پاداش نيكو و مورد الطاف الهى خواهد گرديد ببين در كلام اللّه مجيد چقدر توصـيف و تعريف و وعده جزا و پاداش باضـعاف مضاعف بانفاق كنندگان داده در سوره توبه آيه (۵۰) فرموده (أَ لَم يَعلَمُوا أَنَّ اللّهَ هُوَ يَقبَلُ التَّوبَةَ عَن عِبادِهِ وَ يَأخُذُ الصَّدَقاتِ وَ أَنَّ اللّهَ هُوَ التَّوّابُ الرَّحِيمُ)«۱» و در سوره (زخرف) اشـاره بعلت اختلاف مردم در فقر و غناء فرموده (لِيَتَّخِذَ بَعضُهُم بَعضاً سُخرِيًّا)«۲» اگر تمام مردم غنى بودند كسـى اجير ديگرى نميشد يعنى كسـى ديگر براى كسى كار نميكرد و نظام عالم مختل ميگرديد.

إِن أَنتُم إِلّا فِي ضَلالٍ مُبِينٍ

(سخنان مفسرين در توجيه آيه) مأخوذ از تفسير مجمع البيان

(۱) نقـل كلام كفار است كه به آنهايى كه امر باطعام فقرا ميكردنـد چنين ميگفتنـد. (قتاده) (۲) رد بر كفار است كه خداوند سـخن ركيك آنان را رد نموده (على بن عيسـى) (پايان) وَ يَقُولُونَ مَتى هـذَا الوَعـدُ إِن كُنتُم صادِقِينَ كفار و مشـركين يا از روى سـخريه و استهزاء يا براى كسب اطلاع از

---

(۱) آیا (مردم) نمیدانند که خداوند از بندگان خود قبول توبه میکند (و آنچه بفقرا) بخشش و انفاق میکنند خودش میگیرد و او خدایی است مهربان که بسیار قبول توبه میکند

(۲) (مردم را در فقر و غنا مختلف قرار داد) تا آنکه بعضی بعض دیگر را بکار وا دارند و امور عالم منظم گردد.

صفحه : ۴۲

پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سؤال مینمودند که اینکه وعده‌هایی که بما میدهی و ما را بعذاب تهدید می‌نمایی کی و چه زمانی خواهد بود زیرا چنین گمان میکردند عالم قیامت در عرض همین عالم دنیا واقع خواهد گردید و بهمین چشم و گوش دنیوی توانند آن را حس نمایند اینکه بود که (بمتی) که ظرف زمان است سؤال مینمودند که آخرت چه زمانی خواهد بود و ندانستند که عالم قیامت فوق اینکه عالم و محیط بر آن و ما حصل آن و فعلیت و نتیجه آن خواهد بود بلکه نسبت عالم آخرت بدنیا شبیه بمحیط دائره است بمرکز آن، و چشم و گوش و قوی و مشاعر دیگری برای احساس آن لازم دارد اینکه است که خداوند در جواب کلام آنها که میگفتند (مَتی هذَا الوَعدُ) فرموده.

ما یَنظُرُونَ إِلّا صَیحَةً واحِدَةً تَأخُذُهُم وَ هُم یَخِصِّمُونَ اینان انتظار نمیبرند مگر یک فریادی که دفعهٔ آنان را بگیرد در حالی که مشغول کسب و عمل و با هم در جدال میباشند.

چون انسان مادامی که در اینکه دنیا حیات دارد برای وی ممکن نیست کیفیت واقعه قیامت را بدرستی بفهمد مگر اشخاصی از انبیاء و اولیاء که چشم دیگری پشت چشم ظاهری آنان باز شده و چنین اشخاصی که (مؤید عند اللّه) میباشند بالهام الهی برای اینکه بمحبوسین در سجن طبیعت خبر دهند که در محیط اینکه عالم عالمی است و پشت اینکه پرده اسراری خواهد بود که خواهی نخواهی به آن خواهید رسید و آنجا اعمال و افعال شما به نتیجه میرسد (ان کان خیرا فجزائه خیرا و ان کان شرا فجزائه شرا) و آنچه سعادت و نجات آنان در آن است به آنها بیاموزند.

اینکه بود که هر جا سؤال از واقعه قیامت میشد از باب عدم ادراک سائل بکیفیت آن، علم بوقوع آن را محول باراده حق تعالی مینمودند اشاره به اینکه چون شما قوه ادراک و چگونگی آن را ندارید اینکه است که تعقل کیفیت آن را نتوانید نمود لکن بدلالت عقل میفهمید که اینکه دستگاه مجلل آفرینش بیهوده

صفحه : ۴۳

نخواهد بود و البته مقصود بزرگی در کار است و بهمین دلالت عقلی توان تصدیق پیمبران را نمود.

(در سوره نحل آیه ۷۹) «وَ ما أَمرُ السّاعَةِ إِلّا کَلَمحِ البَصَرِ أَو هُوَ أَقرَبُ» شاید آیه اشاره باین باشد که وقوع قیامت مثل امور طبیعی محتاج بمدت و عدت نیست بلکه پس از انقضاء اینکه عالم زمانی یک دفعه قیامت ظاهر خواهد گردید و اینکه بیان برای محبوسین در عالم طبیعت است لکن مردمانی که از قید زمان و مکان وارسته گردیده‌اند با اینکه در لباس همین عالمند بسته بسعه روحانیشان هر یک بقدر صفاء قلبشان که آینه مانند جلو عالم خلقت نهاده بسیاری از عوالم وجود در آن منعکس گردیده و بعض عوالمی که از نظر ماها غائب است در نظر آنها ظاهر گردیده و بقدری که فهم عموم تاب تحمل استماع آن را دارد خبر می‌دهند.

فَلا یَستَطِیعُونَ تَوصِیَةً وَ لا إِلی أَهلِهِم یَرجِعُونَ- وَ نُفِخَ فِی الصُّورِ فَإِذا هُم مِنَ الأَجداثِ إِلی رَبِّهِم یَنسِلُونَ آیات در مقام بیان خرابی دنیا و منحل گردیدن آن و وقوع قیامت و زنده شدن مردگان اشاره بدو صور مینماید.

اول چنانچه آیه بالاـ خبر میدهد بیک صیحه و صدای شدیدی تمام مردم در حالی که مشغول داد و ستد و عملهای روزانه خود میباشند بصیحه آسمانی یک دفعه می‌میرند و عالم مادیات منحل خواهد گردید، پس از آن بنفخه دیگری روح بشر در بدنهایشان

عود می‌نماید و همگی از قبرها بمیعاد پروردگارشان می‌شتابند.

قالُوا يا وَيلَنا مَن بَعَثَنا مِن مَرقَدِنا هذا ما وَعَدَ الرَّحمنُ وَ صَدَقَ المُرسَلُونَ وقتی مردگان از قبر بیرون میآیند و اوضاع محشر را مینگرند از هول و بهت گویند کی ما را از خوابگاه خود برانگیخت.

معلوم میشود عالم برزخ نسبت بعالم قیامت مثال خوابی ماند همین طور

صفحه : ۴۴

حیات دنیا نسبت بعالم برزخ مثل خوابی میماند از حضرت امیر علیه السّلام روایت میکنند که فرموده

(النّاس نیام فاذا ماتوا انتبهوا)

دنیا یک نوع خوابی است نسبت بعالم برزخ و برزخ نیز خوابی ماند نسبت بعالم قیامت.

آری بایستی چنین باشد همین طوری که در حالت خواب روح ملکوتی بشر و نفس ناطقه برای استراحت قوای حیوانی موقتا بدن و قوای حیوانی را بحال خود میگذارد و تصرف در بدن نمیکند و در آن حال بدن مثل مرده میماند و در بیداری عود ببدن می‌نماید و باز گرفتار قوای طبیعی و مشغول امور دنیوی میگردد وقتی مرد و از تنگنای عالم طبیعی خلاص گردید چشم دل وی باز میشود و آن قوای روحانی که در کمون روح وی مخفی بود و قوی و مشاعر طبیعی مانع از بروز و ظهور وی گردیده پدیدار میگردد مثل آدم خواب که وقتی بیدار میگردد مشاعر روحی وی بکار میافتد انسان هم بمردن قوی و مشاعر روحانی او بدون مزاحمت قوای طبیعی حیوانی او باز میگردد و خود را در عالمی میبیند که از حیث احاطه و سعه فوق اینکه عالم دنیا بشمار میرود، و همین طوری که در خواب دنیوی بدن مثل مرده است و بعود روح بیدار میگردد بمردن بدن و روح حیوانی نیز مرده و روح انسانی زنده میگردد.

لکن چون در عالم برزخ که بین عالم دنیا و عالم قیامت خواهد بود گویا انسان هنوز در راهست و سیر کمال وجودی او بپایان نرسیده و مادامی که صورت اینکه عالم باقی است گویا یک نحو تعلقی بآن دارد وقتی اینکه عالم مندک گردید آن وقت است که افراد بشر هر یک بکمال لایق بخود رسیده و آنچه قادر متعال در کمون آنها بالقوه گذارده بفعلیت اخیر خود خواهد رسید و دیگر حالت منتظره‌ای برای آنان باقی نخواهد ماند.

آن وقت است که قوای روحانی آنها کاملا باز گردیده و از خواب غفلت بیدار خواهند گردید و گویند (يا حَسرَتی عَلی ما فَرَّطتُ فِي جَنبِ اللّهِ) زیرا که میفهمند

صفحه : ۴۵

که چه گوهر گران بهایی را که میتوانستند بآن حیات پاکیزه اخروی و مقامات بلندی را برای خود تهیه نمایند از دست داده و بایستی پای میزان عدل پروردگار بایستند و از گذشته خود جواب دهند و مجازات گردند.

اینکه است که بحال تأسف گویند ای وای بر ما کی ما را از خواب گاه خود بیدار نمود آن وقت یا ملائکه بآنها گویند یا نفس بیدار شده خودشان بخود گوید ای نفس شریر غافل اینکه همان قیامتی است که پروردگار رحمن بتوسط سفرای خود بما خبر داده بود و رسولان حق تعالی راست گفتند و ما نسبت کذب بآن بزرگواران دادیم.

(قتاده) گفته اول آیه راجع بکفار است و آخرش راجع بمؤمنین کفار گویند (يا وَيلَنا مَن بَعَثَنا مِن مَرقَدِنا) و مؤمنین گویند (هذا ما وَعَدَ الرَّحمنُ وَ صَدَقَ المُرسَلُونَ) إِن كانَت إِلّا صَيحَةً واحِدَةً فَإِذا هُم جَمِيعٌ لَدَينا مُحضَرُونَ آیه اشاره بسرعت اجابت مردگان است که بیک صدای عظیم صور اسرافیل همه گی در میعادگاه حق تعالی حاضر میگردند.

شاید تعبیر بصیحه اشاره بکثرت خلق باشد که آن صدا را باید همگی مردمان بشنوند و بمجرد شنیدن اجابت امر حق تعالی را نموده

و بصحرای محشر اجتماع نمایند.

فَالیَومَ لا تُظلَمُ نَفسٌ شَیئاً وَ لا تُجزَونَ إِلّا ما کُنتُم تَعمَلُونَ پس از آنکه همگی در محشر حاضر گردیدند و میزان عدل پروردگار بر پا گردید و بایستی هر کسی روی میزان عملش جزا بیند در آن وقت بکسی ظلم نخواهد شد (جَزاءً وِفاقاً) جزای هر کسی موافق عمل وی خواهد بود.

آری ظلم و تعدی از ساحت قدس پروردگار بیرون است غنی مطلق که جهان و جهانیان را از روی رحمت و احسان آفریده بدون اینکه محتاج بکسی یا چیزی باشد چگونه رواست که نسبت ظلم و تعدی بوی داده شود.

صفحه : ۴۶

لکن مطابق عدل و حکمت ازلی که هر عملی را آثاری است که بر آن مترتب خواهد گردید و هر فعلی را جزائی و پاداشی خواهد بود که اگر غیر از اینکه باشد خلاف عدل گردیده، زیرا عدل مقتضی اینکه است که هر چیزی بجای خود واقع گردد البته کفر و شرک و آزار بندگان خدا آثار بدی دارد که خواهی نخواهی بر عمل مترتب خواهد گردید، بالاتر از همه مخالفت اوامر الهی و بی اعتنایی بقول پیمبران و کتابهای آسمانی است که خود بخود تولید عذاب مینماید و آدمی را در مورد غضب الهی واقع میگرداند.

چیزی که سبب امیدواری ما گردیده اینکه است که در حدیث قدسی خدای تعالی فرموده (رحمت من سبقت بر غضبم دارد) لکن امیدواری برحمت آنهم علامتی دارد که انسان خود را در مورد رحمت قرار دهد و خود را مجذوب فیض گرداند بمجرد اینکه بگوید خدا کریم است فائده نمیبخشد بلکه چنین کسی دروغ میگوید اگر واقعا امیدوار برحمت بود خود را در معرض رحمت قرار میداد و نیکوکار میگردید مگر نمی‌بینی در سوره (اعراف آیه ۵۴ فرموده «إِنَّ رَحمَتَ اللّهِ قَرِیبٌ مِنَ المُحسِنِینَ» آری نیکوکارانند که از رحمت الهی بهره‌مند میگردند.

إِنَّ أَصحابَ الجَنَّةِ الیَومَ فِی شُغُلٍ فاکِهُونَ وقتی قیامت بر پا گردید در آن روز اهل بهشت و اولیاء الهی چنان بنعمتهای بهشتی که جزاء و پاداش اعمال دنیوی آنها است سر گرم و مشغول خواهند بود که شاید التفاتی باشقیاء و اوضاع محشر و عذاب گناهکاران حتی خویشاوندان خود نیز نخواهند داشت.

و بعضی گفته‌اند هفت نوع نعمت بازاء هفت عضو از اعضاء آنان برای آنها مهیا گردیده:

(اول) بپاداش پای آنها است که بآن اشاره دارد قوله تعالی:

(ادخُلُوها بِسَلامٍ آمِنِینَ).

(دوم) بپاداش دست آنها است قوله تعالی (یَتَنازَعُونَ فِیها کَأساً لا لَغوٌ فِیها)

صفحه : ۴۷

(سوم) بپاداش فرج آنان است قوله تعالی (وَ حُورٌ عِینٌ» تا آخر (چهارم) بپاداش شکم آنها است قوله تعالی (کُلُوا وَ اشرَبُوا هَنِیئاً).

(پنجم) بپاداش گوش آنها است قوله تعالی (لا یَسمَعُونَ فِیها لَغواً) و امثال آن (ششم) بپاداش زبان آنها است قوله تعالی (وَ آخِرُ دَعواهُم) تا آخر.

(هفتم) بپاداش چشم آنها است قوله تعالی) وَ تَلَذُّ الأَعیُنُ» (مجمع البیان) هُم وَ أَزواجُهُم فِی ظِلالٍ عَلَی الأَرائِکِ مُتَّکِؤُنَ (ارائک) جمع اریکه بمعنی تخت حجله یا مطلق تخت است که برای تکیه گاه تأسیس میکنند ظاهرا مقصود از ازواج زنهای دنیوی باشند که در ایمان و عمل با شوهرهای خود که اهل بهشتند موافقت دارند و همین طوری که در دنیا موافق و مونس هم بودند در بهشت نیز چنینند.

و شاید مقصود از ازواج حور العین بهشتی باشند که در کمال حسن و زیبایی در آن تختها مونس اهل بهشت خواهند بود.

لَهُم فِيها فاكِهَةٌ وَ لَهُم ما يَدَّعُونَ ماء موصوله در (ما یدعون) اطلاق دارد یعنی برای اهل بهشت هر نعمتی از انواع و اقسام نعمتها از نعم جسمانی و روحانی که مایل گردند بمجرد میل و خواهششان فورا مهیا خواهد گردید.

از جمله کرامتی که خداوند به بهشتیان کرامت مینماید چنانچه از بعض احادیث استفاده میشود خلاقیت است که هر نعمتی را اراده کنند بنفوذ اراده آنان فورا موجود خواهد گردید نظیر آن در اینکه عالم دنیا تخیلات ذهنی است که انسان آنچه را تصور نماید از آن صورتی مشابه آن در ذهنش پدید میگردد لکن چون در دنیا چنان غلبه و استیلایی در مواد خارجی ندارد که بتواند مثل انبیاء که در موقع بروز معجزه باذن خدا تصرف در ماديات مینمودند در آنها تصرف نماید فقط باراده او صور اشیاء در ذهنش نمایش مینماید، لکن مؤمنین در قیامت بقوت وجودشان متصرف در اشیاء ما دون خود خواهند گردید و آنچه بخواهند فورا نزد آنها ظاهر میگردد

صفحه : ۴۸

سَلامٌ قَولًا مِن رَبٍّ رَحِيمٍ بقولی سلام مبتداء و خبرش (مِن رَبٍّ رَحِيمٍ) است و بقول دیگر سلام بدل از (ماء) در (ما يدعون) است یعنی خداوند باهل بهشت میفرماید (سلام علیکم) بالاترین نعمت بهشتیان همین سلام و درودی خواهد بود که از طرف حق تعالی بتوسط ملائکه رحمت یا بدون واسطه بر آنان گفته میشود.

از جابر بن عبد اللّه انصاری نقل شده که پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده اهل بهشت در حالی که غرق در نعمتند ناگاه نوری بر آنها لامع گردد وقتی سر بالا نمایند از آن صدایی خواهند شنید

(السلام علیکم یا اهل الجنة).

(منهج الصادقین) سلام اشاره بسلامتی است که اهل بهشت در سلّم و سلامت و خوشی دائمی خواهند بود و هیچگونه ناملایمات روحانی و جسمانی عارض آنان نخواهد گردید و در محل امن و امان قرار گرفته‌اند (إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقامٍ أَمِينٍ) و نیز قوله تعالی (إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنّاتٍ وَ نَهَرٍ فِي مَقعَدِ صِدقٍ عِندَ مَلِيكٍ مُقتَدِرٍ) متقین از هر گونه الایشی پاك و در جوار قرب رب العالمین متمکن گردیده‌اند.

وَ امتازُوا اليَومَ أَيُّهَا المُجرِمُونَ در صحرای محشر بگناه کاران خطاب سخط آمیز میرسد که ای گنهکاران امروز که روز قیامت و روز فصل است روزی است که خوب و بد از هم ممتاز گردیده و هر کسی بمحل خود به نتیجه اعمال خود از خوب و بد خواهد رسید شما کفار از مؤمنین جدا گردید.

و بقولی خطاب بکافرین است که همه از هم جدا گردید و بایستی هر یک بمحل و دوزخی که برایش مهیا گردیده وارد گردد.

(ضحاك) أَ لَم أَعهَد إِلَيكُم يا بَنِي آدَمَ أَن لا تَعبُدُوا الشَّيطانَ إِنَّهُ لَكُم عَدُوٌّ مُبِينٌ شاید اینکه آیه نیز راجع بقیامت باشد که خدای تعالی خطاب سخط‌آمیز بمتابعین شیطان و کسانی که بفریب آن لعین رجیم از عبادت حق تعالی بر گشتند

صفحه : ۴۹

خواهد نمود که ای افراد بشر و اولادان آدم آیا من با شما عهد نکردم که مطیع شیطان نگردید و فریب او را نخورید.

شاید مقصود از عهد توصیه و خبر دادن سفرای الهی باشد که از طرف خدا بافراد بشر خبر داده‌اند که شیطان دشمن شما خواهد بود فریب او را نخورید چنانچه فرموده (يا بَنِي آدَمَ لا يَفتِنَنَّكُمُ الشَّيطانُ كَما أَخرَجَ أَبَوَيكُم مِنَ الجَنَّةِ)«۱» و نیز آنجا که فرموده (وَ لا تَتَّبِعُوا خُطُواتِ الشَّيطانِ إِنَّهُ لَكُم عَدُوٌّ مُبِينٌ)«۲» و غیر اینها از آیات بسیار که از راه لطف بانسان توصیه مینماید و افراد بشر را خبر دار میکند

كه شيطان دشمن داخلى است و از راه قواى شهويّه و غضبيه و قوه واهمه آدمى را اغواء ميگرداند و مقصود از عبادت شيطان اطاعت وى است نه عبادت اصطلاحى زيرا كسى كه مطيع غير گردد بنده وى گرديده و اشاره بهمين معنى دارد قوله تعالى (أَ فَرَأَيتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلهَه هَواه) إِنَّه لَكُم عَدُوٌّ مُبِينٌ اى افراد بشر مطيع شيطان نگرديد زيرا كه دشمنى شيطان ظاهر و آشكار است، اگر چه شيطان از راه باطن بانسان وسوسه ميكند و بچشم ظاهر ديده نخواهد گرديد لكن چون در مقابل شيطان و قواى حيوانى كه محل جولان گاه وى است عقل كه رسول باطن و شرع كه رسول ظاهر است مقابل شيطان قرار داده كه اگر انسان مطيع عقل و شرع گرديد كه دو رسولان يكى در باطن و ديگرى در ظاهرند ممكن است راه شيطان را به بندند و دشمنى وى را ظاهر و هويدا گردانند وَ أَنِ اعبُدُونِي هذا صِراطٌ مُستَقِيمٌ خداى تعالى باولاد آدم امر ميفرمايد كه عبادت شيطان را نكنيد و مرا كه

---

(۱) (سوره الاعراف آيه ۲۶) خطاب باولاد آدم نموده كه شيطان شما را فريب ندهد آن طورى كه پدر و مادر شما (آدم و حوا) را از بهشت خارج گردانيد.

(۲) (سورة البقرة آيه ۲۰۴) خطاب ببنى آدم است كه پيروى ننمائيد گامهاى شيطان را زيرا حقيقتا دشمنى شيطان براى شما آشكار خواهد بود.

صفحه : ۵۰

مبدء وجود شماييم و بازگشت شما نيز بسوى من خواهد بود عبادت نمائيد و عبادت من طريق مستقيمى است كه شما را بمقصد و بمنتهى سعادتان ميرساند.

انسان اول پيدايش وجودش در اينكه عالم دنيا تا هنگام مرگش هميشه در راهست يعنى على الدوام در حركت جوهرى است از حالى بحالى و از نشئه‌اى به نشئه‌اب سير مينمايد از آن وقتى كه نطفه و در رحم مادر قرار گرفته نشو و ارتقاء نموده و بدست قدرت مربى عالم عوالمى را طى خواهد نمود تا بحد رشد و كمال عقل رسد آن وقت براى وى دو راه باز خواهد گرديد (در سوره بلد آيه ۱۰ اشاره بهمين دو راه فرموده: (وَ هَدَيناه النَّجدَينِ)«۱».

و پس از آنكه رشد او تمام شد و تا بپيرى و افسردگى ميرسد هنوز در راهست آن وقت اگر بخط مستقيم بسوى مقصد اصلى كه غرض از خلقت وى بوده سير الى اللّه نموده و بدون اعوجاج و كج روى هميشه روى دل بمبدء آفرينش نهاده و در همه حال چشم دل باو دوخته و در عين حال قدم پشت قدم اولياء اللّه و واصلين بحق و پيشوايان بشر گذاشته و نيز مواظب زير قدم خود گرديده كه مبادا از صراط انسانيت بلرزد آن وقت ممكن است كه سر انجام بجوار قرب رب العالمين فائز گردد و راه مستقيم كه نزديكترين راه بمقصود است همان طريق شريعت اسلام خواهد بود و بايد دانست كسى بمجرد ورود در دين اسلام بمقصد نميرسد مگر در پرتو علم و عمل در اينجا صدر المتألهين در تفسيرش بيان مفصلى دارد كه براى توضيح در اينجا مختصرى از آن را ترجمه مينمايم.

بعد از مقدماتى چنين گفته- بدان آن عبادتى كه در آيه اشاره نموده كه موجب وقوع در صراط مستقيم و خلاصى از شر شيطان رجيم ميگردد آن استقامت

---

(۱) راغب در مفردات چنين گفته (نجد) مكان سخت بلند را گويند و قوله تعالى (وَ هَدَيناه النَّجدَينِ)مثال دو راه خواهد بود، حق و باطل در اعتقاد، و راست و دروغ در گفتار، خوب و بد در كردار (خداوند سبحان اينكه دو راه را بانسان شناسانيده بقوله تعالى (إِنّا هَدَيناه السَّبِيلَ إِمّا شاكِراً وَ إِمّا كَفُوراً)پايان

صفحه : ۵۱

نمودن بر طریق حق بعلم و عمل خواهد بود- اما علمی که از دو جزء عبادت افضل بشمار میرود آن علم ربوبی است که متعلق بذات خدا و صفات و افعال و کتب و رسل او است و نیز آن علم بحقیقت ملائکه و شیاطین و علم بقلب و حالات وی است و نیز علم بکیفیت سلوک عبد از دنیا بسوی آخرت و از خلق بسوی حق و علم بطریق خلاصی از ضلالت شیطان و مستعد گردیدن برای الهام ملکی است و اینها اصول علوم ایمانی است که برای انسان میسر گردد با حزب شیطان مجاهده بنماید و همین است اصل صراط مستقیم که در هر نمازی دو مرتبه از خدا میطلبیم و همین است دین توحید و طریق سلوک پیمبر ما و سایر انبیاء علیه و علیهم السلام که مأمور گشته‌ایم بقوله تعالی (قُل هذِهِ سَبِیلِی أَدعُوا إِلَی اللّهِ عَلی بَصِیرَةٍ)«۱».

و قوله تعالی (شَرَعَ لَکُم مِنَ الدِّینِ ما وَصّی بِهِ نُوحاً وَ الَّذِی أَوحَینا إِلَیکَ وَ ما وَصَّینا بِهِ إِبراهِیمَ وَ مُوسی وَ عِیسی أَن أَقِیمُوا الدِّینَ وَ لا تَتَفَرَّقُوا)«۲» تا آنجا که فرموده و اما اصل عمل دارای شعب بسیار خواهد بود و مرجع و اصل تمام آنها سلامت قلب است از کدورت شهوات و پاره کردن پرده غضب، و از برای انسان بعد از معرفت نافع‌تر از سلامتی قلب از کدورت شهوات و پاره شدن پرده‌های غفلت چیز دیگری نخواهد بود و همین است قلب سلیم که فرموده:

(یَومَ لا یَنفَعُ مالٌ وَ لا بَنُونَ إِلّا مَن أَتَی اللّهَ بِقَلبٍ سَلِیمٍ)«۳» تا آخر کلامش که مفصل است. (پایان) وَ لَقَد أَضَلَّ مِنکُم جِبِلًّا کَثِیراً أَ فَلَم تَکُونُوا تَعقِلُونَ (بهمزه استفهامی أ فلم) در مقام سرزنش و مذمت تابعین شیطان بر آمده که چرا شما تعقل نمی‌کنید و فکر خود را بکار نمیاندازید و از خدعه شیطان حذر نمی‌نمائید تا آنکه شما را به بیراهه نبرد و مآل و سر انجام شما جهنم و دار عذاب گردد.

---

(۱) سوره یوسف آیه ۱۸۰

(۲) سوره شوری آیه ۱۱

(۳) سوره شعراء آیه ۸۸

صفحه : ۵۲

هذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِی کُنتُم تُوعَدُونَ- اصلَوهَا الیَومَ بِما کُنتُم تَکفُرُونَ وقتی کفار و مشرکین جهنم را معاینه می‌نمایند گویا بآنان گفته میشود اینکه همان جهنمی است که رسولان ما بشما خبر دادند و گفتند فریب شیطان را نخورید که شیطان دشمن شما است و بفریب شیطان براه کج و بیراهه رفتید تا آنکه سر انجام سیر شما بدوزخ کشید و اینکه جهنم نتیجه روش زندگانی دنیای شما است که سر انجام باسفل سافلین طبیعت پرتاب گردیدید.

الیَومَ نَختِمُ عَلی أَفواهِهِم وَ تُکَلِّمُنا أَیدِیهِم وَ تَشهَدُ أَرجُلُهُم بِما کانُوا یَکسِبُونَ

«سخنان مفسرین در توجیه آیه»

(۱) در روز قیامت اعضاء سخن می‌گویند و بگناه خود اعتراف مینمایند.

(۲) خدا در اعضاء آنها خلق کلام خواهد نمود و کلام را نسبت باعضاء میدهند زیرا که بتوسط آنها سخن گفته میشود.

(۳) معنی شهادت اعضاء و سخن گفتن آنها برای اینکه خواهد بود که دلالت کند و نشانه باشد که اینان معصیت خدا را نموده‌اند و اینکه آن را شهادت نامیده‌اند مثل اینکه است که گفته میشود چشم تو شهادت میدهد که سحر بیدار بوده‌ای. (مجمع البیان) بهتر اینکه است که در توضیح آیه گفته شود چون در محل خود بدلیل عقلی و نقلی ثابت گردیده که در کمون تمام موجودات قوه و

استعداد حيات مخفى است وقتى از صورت كنونى دنيوى تحول پيدا ميكند بصورت جمعى اخروى آنچه از استعداد كمال در آنها موجود بوده بفعليت و ظهور خواهد رسيد اينكه است كه عالم قيامت را عالم حيوان ناميده قوله تعالى در سوره فصلت آيه ۲۰: (وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِيَ الحَيَوانُ لَو كانُوا يَعلَمُونَ) و شايد همين باشد سر شهادت اعضاء آدمى بر عليه وى و بنا بر اينكه معنى آيه بظاهر خود باقى خواهد بود ديگر توجيه و صرف الكلام از ظاهر لازم نميآيد و در جلد چهارم اينكه تفسير در سوره

صفحه : ۵۳

(زلزال) راجع بقوله تعالى (يَومَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخبارَها) اندازه‌اى شرح نموديم بآن جا رجوع شود.
وَ لَو نَشاءُ لَطَمَسنا عَلى أَعيُنِهِم فَاستَبَقُوا الصِّراطَ فَأَنّى يُبصِرُونَ چون كفار در دنيا چشم دلشان كور گرديده و در قيامت كه هر چيزى بحقيقت خود ظاهر ميگردد و آنان چشم حقيقت بين ندارند اينكه است كه بنا بر عادت دنيويشان كه در بيراهه قدم ميزدند رو بباطل سبقت خواهند گرفت ديگر كجا قدرت دارند كه چشم باز كنند و رو بجاده مستقيم كه منتهى ببهشت و دار كرامت الهى ميگردد روان شوند مثل آدم كور كه راه را از چاه تميز نميدهد و بالاخره بچاه خواهد افتاد، و نابينا گرديدن آنها نتيجه نظر نكردن آنها در آيات الهى است وَ لَو نَشاءُ لَمَسَخناهُم عَلى مَكانَتِهِم فَمَا استَطاعُوا مُضِيًّا وَ لا يَرجِعُونَ اينكه دو آيه را معلق بر مردم نموده شايد اشاره باين باشد كه اگر مشيت ما قرار گيرد نسبت بكفار و مشركين يكى از دو عمل اجرا مينمائيم يا چشم آنها را نابينا ميگردانيم كه از روى نابينايى و كورى بيراهه بسوى جهنم روند و يا آنان را از صورت انسانيت مسخ نموده و بشكل ديگرى كه مناسب اعمال و افعالشان باشد در مى‌آوريم كه ديگر توانا نباشند نه بر رفتن و نه بر باز گشتن و بجاى خود بمانند و منجمد گرديده و ديگر قدرت بر حركت نخواهند داشت.

[سوره يس (۳۶): آيات ۶۸ تا ۸۳]

اشاره

وَ مَن نُعَمِّرهُ نُنَكِّسهُ فِي الخَلقِ أَ فَلا يَعقِلُونَ (۶۸) وَ ما عَلَّمناهُ الشِّعرَ وَ ما يَنبَغِي لَهُ إِن هُوَ إِلاّ ذِكرٌ وَ قُرآنٌ مُبِينٌ (۶۹) لِيُنذِرَ مَن كانَ حَيًّا وَ يَحِقَّ القَولُ عَلَى الكافِرِينَ (۷۰) أَ وَ لَم يَرَوا أَنّا خَلَقنا لَهُم مِمّا عَمِلَت أَيدِينا أَنعاماً فَهُم لَها مالِكُونَ (۷۱) وَ ذَلَّلناها لَهُم فَمِنها رَكُوبُهُم وَ مِنها يَأكُلُونَ (۷۲)
وَ لَهُم فِيها مَنافِعُ وَ مَشارِبُ أَ فَلا يَشكُرُونَ (۷۳) وَ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللّهِ آلِهَةً لَعَلَّهُم يُنصَرُونَ (۷۴) لا يَستَطِيعُونَ نَصرَهُم وَ هُم لَهُم جُندٌ مُحضَرُونَ (۷۵) فَلا يَحزُنكَ قَولُهُم إِنّا نَعلَمُ ما يُسِرُّونَ وَ ما يُعلِنُونَ (۷۶) أَ وَ لَم يَرَ الإِنسانُ أَنّا خَلَقناهُ مِن نُطفَةٍ فَإِذا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ (۷۷) وَ ضَرَبَ لَنا مَثَلاً وَ نَسِيَ خَلقَهُ قالَ مَن يُحيِ العِظامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ (۷۸) قُل يُحيِيهَا الَّذِي أَنشَأَها أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ هُوَ بِكُلِّ خَلقٍ عَلِيمٌ (۷۹) الَّذِي جَعَلَ لَكُم مِنَ الشَّجَرِ الأَخضَرِ ناراً فَإِذا أَنتُم مِنهُ تُوقِدُونَ (۸۰) أَ وَ لَيسَ الَّذِي خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ بِقادِرٍ عَلى أَن يَخلُقَ مِثلَهُم بَلى وَ هُوَ الخَلاّقُ العَلِيمُ (۸۱) إِنَّما أَمرُهُ إِذا أَرادَ شَيئاً أَن يَقُولَ لَهُ كُن فَيَكُونُ (۸۲)
فَسُبحانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيءٍ وَ إِلَيهِ تُرجَعُونَ (۸۳)

صفحه : ۵۴

ترجمه

هر كس را كه ما عمر دراز داديم وى را در آفرينش (و طراوت جوانى و شادابى) منعكس ميگردانيم (و او بپيرى و شكستگى و پژمردگى خواهد رسيد) آيا چرا تعقل نميكنيد (۶۸)

و ما بمحمد تعليم شعر نداديم و براى او شعر گفتن سزاوار نخواهد بود قرآن نيست مگر پند و اندرزى هويدا (۶۹)

تا آنكه بترساند و تهديد نمايد كسى را كه (قلب او) زنده است نه قلوب مرده را و كلمه عذاب براى كافران محقق گرديده (۷۰)

آيا نمى‌بينند كه ما بدست خود بدون مشاركت

صفحه : ۵۵

غير چهارپايان را آفريديم و آنها مالك و متصرف در آنها گرديدند (۷۱)

و آن حيوانات را رام و مسخر آنان گردانيديم كه بعضى از آنها مركوب (بشر) گرديده و از بعض آنها تغذيه مينمايند (۷۳)

و براى (افراد بشر) در آن حيوانات منافع ديگرى خواهد بود از آشاميدن (شير و پشم و كرك و غيره كه سود ميبرند) آيا چرا (با اينكه همه منافع) شكر نميكنيد (۷۴)

بت‌ها قدرت يارى كردن آنها را ندارند و بت پرستان در مقابل بت‌هايشان (گويا) سپاهى ميباشند حاضر شدگان (۷۵)

پس اى محمّد سخنان (نارواى آنان) تو را محزون نگرداند و بدرستى ما ميدانيم آنچه را پنهان نموده و آنچه را ظاهر گردانيده‌اند (۷۶)

آيا انسان ندانست كه ما وى را از نطفه‌اى آفريديم (و در امر معاد) جدال ميكند و دشمنى ميگردد هويدا

و براى ما مثل آورده و خلقت خود را فراموش نموده و گفت كى است (كه بتواند) استخوانهاى پوسيده را زنده گرداند (۷۸)

اى محمّد بگو او را زنده ميگرداند آن كسى كه ابداء وجود وى را نموده (كه او را از نيستى بهستى آورده و او بهر چيزى توانا خواهد بود (۷۹)

خدا آن كسى است كه براى شما در درخت سبز آتش قرار داده (مثل سنگ چخماق) كه از آن آتش ميافروزند (۸۰)

آيا آن كسى كه آسمان و زمين را آفريده قدرت ندارد كه مثل آنها را بيافريند آرى قدرت دارد و او بسيار آفريننده و بسيار دانا است (۸۱)

حقيقتا امر او (چنين است) كه وقتى وجود چيزى را اراده كند باو گويد باش فورا موجود ميگردد (۸۲)

منزه و مبرا (از هر عيب و نقصى خواهد بود) آن كسى كه باطن هر چيزى بدست قدرت او است و شما بسوى او باز گشت مى‌نمائيد (۸۳)

توضيح آيات

اشاره

وَ مَن نُعَمِّرهُ نُنَكِّسهُ فِي الخَلقِ أَ فَلا يَعقِلُونَ ظاهر و هويدا است كسى كه بپيرى رسد در خلقت منعكس ميگردد جوانى و طراوت وى تبديل بشكستگى و پژمردگى و قواى طبيعى كه در ابتداء خلقت بحد

صفحه : ۵۶

رشـد همیشه در ازدیـاد و قوت و زیـادی بود بعکس در پیری رو بانحلال خواهـد رفت گوشـش سـنگین چشـمش ضـعیف اعضاء و جوارحش سست میگردد تا بتدریج حیات دنیا را بدرود گوید.
اشاره بعموم قدرت الهی است که دانسته شود مربی عالم از روی حکمت چنین مقرر گردانیده که عالم طبیعی علی الدوام در کون و فساد باشـد هیچ چیز در آن بیک حال باقی نخواهد ماند همیشه در حال وجود و عدم است اول از نقص رو بکمال میرود پس از آن وقتی بکمـال لایق بخود رسـید رو بنقص میگـذارد و حیات و موت متعاقب یکـدیگر خواهنـد بود و بقاء و حیات همیشـگی در عالم قیامت تحقق پذیرد زیرا که در آنجا کون و فساد و تغییر و تبدیلی نخواهد بود.
آری عـالم طبیعیـات چنین است لکن عـالم روحانیات بعکس آن است انسان اگر پس از رشـد طبیعی در تقویت قوای روحانی خود بکوشـد و بخط مسـتقیم رو بحق آورد و محنت او را در دل خود بپروراند و مطیع اوامر او گردد و با نفس شـرور خود مجاهده نماید هر چه بیش میرود بر عقل و قوت روحانی وی افزوده خواهـد گردیـد و لو آنکه بـدن وی کاهیده و قوای طبیعی وی ضـعیف گشـته باشد روح و قلب وی جوان و شاداب میگردد اگر چشم سرش ضـعیف شود چشم دلش روشن‌تر خواهد گردید و چنین کسی چنان در باطن مشـغول مشاهده معانی و عوالم روحانی گردیده که دیگر چندان التفاتی بعالم ظاهر ندارد اینکه است که در نظر ظاهر بینان خرفت مینماید و نمیدانند که چشم و گوش دلش باز شده و در باطن خود فرو رفته و قوای باطنی او رو بازدیاد است.
اینکه است که در آخر آیه فرموده (أَ فَلا یَعقِلُونَ) وقتی اینکه عالم و حال خود را چنین مینگریـد چرا عقل خود را بکار نمیاندازید تا آنکه اسرار خلقت را بفهمید که غرض از خلقت شما چیست و چگونه دل بر اینکه زندگانی ناچیز دنیا بسته‌اید که هیچ چیز آن قرار و ثباتی نخواهد داشت و بایستی بدانید که در زندگانی شما مقصود بزرگتری در کار خواهد بود.

صفحه : ۵۷

رد کلام کفار که نسبت شاعری بپیمبر اکرم «ص» میدادند

وَ ما عَلَّمناهُ الشِّعرَ وَ ما یَنبَغِی لَهُ إِن هُوَ إِلّا ذِکرٌ وَ قُرآنٌ مُبِینٌ مشرکین عرب وقتی میدیدند آیات قرآنی از مرتبه فهم آنان بالاتر است و با آنکه زبان خودشان است قدرت ندارند مثل آن و لو یک آیه باشد بیاورند اینکه بود که گاهی نسبت جنون بآن عقل کل میدادند و گاهی نسبت سحر و گاهی میگفتند اینکه قرآن اشعاری است که محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بهم بافته و بخدا نسبت میدهد.
در اینکه آیه بر رد سـخن سخیف آنان فرموده ما بپیمبر خود علم شعر نیاموختیم زیرا که شعر گویی سزاوار او نیست اینکه آیاتی که برای شـما میخواند نیست مگر تذکری که شـما را بطریق سـعادت و فضـیلت آشـنا گرداند و اینکه قرآنی است که قوانین آن بطوری روشن و هویدا است که نزد هیچ عاقلی مخفی نخواهد بود که آن کتابی است آسـمانی و از عالم قدس از طرف حق تعالی برسولش فرود آمده و حضرتش هیچ وقت شعر نگفته.
از حسن روایت شده که وقتی حضرت رسول اینکه شعر را گفت
(کفی الاسلام و الشیب للمرء ناهیا)
ابو بکر گفت یا رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم شاعر اینطور نگفته بلکه چنین گفته (کفی الشیب و الاسلام للمرء ناهیا) و من شهادت میدهم که تو رسول خدایی (و ما علمک الشعر و ما ینبغی لک).
(مجمع البیان) در حدیثی از حضـرت رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکنند که فرموده (اگر شکم شما پر از چرک و ریم باشد من دوست‌تر دارم از اینکه پر از شعر باشد.

و شايد شعرى كه حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از آن دلتنگ ميگرديد اشعارى بود كه در هجو اسلام گفته ميشد يا اشعار دروغ و بيمعنى و اغراق نه اشعارى كه منطوى بر توحيد و نصيحت و اندرز و مدح ائمه و متضمن سخنان صحيح باشد.

چنانچه گويند حضرتش حسان بن ثابت را بر شعر گفتن تحريص ميفرمود و مى‌گفت اى حسان تو مادامى كه باشعار خود ما را يارى ميكنى بروح القدس مؤيد گرديده‌اى.

صفحه : ۵۸

لِيُنذِرَ مَن كانَ حَيًّا وَ يَحِقَّ القَولُ عَلَى الكافِرِينَ قرآن اندرز و نصيحت و تذكرى خواهد بود براى كسى كه زنده دل باشد نه مردگان. مقصود از حيات، حيات روحانى است نه جسمانى زنده كسى است كه دل او زنده باشد و چشم حق بين او باز گرديده حيات كفار حيات حيوانى است نه حيات انسانى.

از اينكه آيه چنين استفاده ميشود كه غرض اصلى از فرود آمدن قرآن اندرز و راه‌نمايى كسانى خواهد بود كه روح انسانى آنان زنده و در راه حقيقت سير مى‌نمايند كه براه نمايى قرآن بخط مستقيم بسوى مقصد اصلى روان شوند و بمقصد خود نائل گردند و از الطاف الهى كامياب گرديده بهره بردارند لكن آيات قرآن نسبت بكفار در اثر تاريكى قلبشان سودمند نخواهد بود زيرا كه آنان از روش خودشان بازگشت نمى‌نمايند و اى محمّد كوشش تو در آنها تأثير نخواهد نمود زيرا كه براى آنها عذاب محقق گرديده.

أَ وَ لَم يَرَوا أَنّا خَلَقنا لَهُم مِمّا عَمِلَت أَيدِينا أَنعاماً فَهُم لَها مالِكُونَ وَ ذَلَّلناها لَهُم فَمِنها رَكُوبُهُم وَ مِنها يَأكُلُونَ وَ لَهُم فِيها مَنافِعُ وَ مَشارِبُ أَ فَلا يَشكُرُونَ بهمزه استفهام در مقام اعتراض بكفار بر آمده كه آيا اينان خلقت عجيب موجودات را از آنچه ما بدست قدرت خود بدون كمك و معاون و شريك عمل نموده‌ايم نمى‌بينند كه از جمله آنان چهارپايان مثل اسب و شتر و غير آن است كه آنها را مالك و متصرف در اينكه حيوانات گردانيده‌ايم و آنان را خاضع و ذليل بشر قرار داده‌ايم كه ببعض آنها مثل اسب و شتر سوار شوند و از گوشت بعض آنها بخورند و در آنان منافع ديگرى است مثل پوست و كرك و گوشت و شير آنها مثل شير گاو و شتر و گوسفند كه بياشامند با اينهمه آثار قدرتى كه على الدوام مشاهده مينمايند چگونه شكر گذار نميباشند و در مقابل او سر تسليم فرود نمى‌آورند و بوحدت و علم و قدرت و باقى صفات جلال و جمال آن فرد احدى و آله عالم اعتراف

صفحه : ۵۹

نمى‌نمايند و اينان مثل مردگان خواهند بود و حيات دل ندارند.

وَ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللّهِ آلِهَةً لَعَلَّهُم يُنصَرُونَ- لا يَستَطِيعُونَ نَصرَهُم ذات متعال اعتراض و سرزنش بمشركين نموده كه اينان با اينكه همه آثار قدرتى كه در موجودات مشاهده مينمايند غير از خداى واحد قهار خدايان و معبوداتى براى خود قرار ميدهند بگمان اينكه شايد معاون آنان كردند و در زندگانى دنيايشان آنها را يارى و كمك نمايند و آنان را از عذاب برهانند.

در صورتى كه بتهايى كه بخدايى خود پذيرفته‌اند عاجزند و بدست خودشان درست شده‌اند زيرا كه بسيارى از الهان آنها سنگ يا فلزى بوده كه بدست بشرى تشكيل شده و چنين رويه منتهاى حماقت و نفهمى بشر را نشان خواهد داد چگونه كسى كه اسم خود را انسان ميگذارد و ادعاء عقل ميكند بجمادى كه دست كرد خودش يا مثل خودش باشد سر فرود آورد و از آن يارى و كمك خواهد در صورتى كه ميداند آنان قدرت بر يارى كردنشان نخواهند داشت.

وَ هُم لَهُم جُندٌ مُحضَرُونَ تشبيه آنها بقشون و سپاه شايد اشاره باين باشد كه همين طورى كه لشگريان در مقابل سلطان بدون صادر شدن امر در جاى خود ايستاده و حركت ندارند و ذليل و منقاد سلطانند بت پرستان نيز در مقابل بتها خود را مسلوب الاختيار مى‌پندارند و گويا هيچ قدرتى ندارند.

و از جبائی در تفسیر آیه چنین نقل شده که مشرکین با آلهه خود در جهنم حاضر شدگانند زیرا که هر حزبی با آنچه را که پرستش میکننـد از بتها در آتشـند و نه الهان تواننـد عبادت کنندگان خود را از عذاب نجات دهند و نه عبادت کننده‌گان الهان را چنانچه در جای دیگر فرموده:

(إِنَّکُم وَ ما تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ) و از قتاده نقل شده که مشرکین قشون بتهایند و در دنیا نزد آنان حاضرند و چون از آنها خیر و منفعتی و رفع ضرری نمی‌بینند بر آنها غضب دارند (مجمع البیان)

صفحه : ۶۰

فَلا یَحزُنکَ قَولُهُم إِنّا نَعلَمُ ما یُسِرُّونَ وَ ما یُعلِنُونَ برای تسلی دل رسولش بوی خطاب فرموده ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تو از سخنان ناروای کفار محزون مباش اعمال و افعال و گفتار و آنچه را از حقد و حسد در باطن خود مخفی میگردانند و آنچه را ظاهر می‌نمایند تماما نزد ما و در علم حضوری ما مکشوف خواهد بود اشاره به اینکه چون اعمال و گفتار و آن صفات نکوهیده آنان را میدانیم و آنان را بجزا و پاداش عملشان عذاب می‌نمائیم دیگر تو نباید از سخنان ناروای آنان متأذی گردی جزای آنها را بما واگذار و دل خوش باش که بزودی از آنان انتقام خواهیم کشید.

أَ وَ لَم یَرَ الإِنسانُ أَنّا خَلَقناهُ مِن نُطفَةٍ فَإِذا هُوَ خَصِیمٌ مُبِینٌ- وَ ضَرَبَ لَنا مَثَلًا وَ نَسِیَ خَلقَهُ قالَ مَن یُحیِ العِظامَ وَ هِیَ رَمِیمٌ

سخنان مفسرین در شأن نزول آیه

بقولی یا سائل امیهٔ بن خلف یا و عاص بن وائل سهمی یا ولید بن مغیره بوده و از مجاهد و قتاده نقل شده که سائل ابی بن خلف بوده و همین قول از امام جعفر- صادق علیه السّلام روایت شده که ابی بن خلف بمجلس حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وارد گردید و در آن مجلس بعضی از صنادید قریش حضور داشتند و استخوان مرده پوسیده‌ای در دست داشت پس از آنکه آن را خورد نمود گفت ای محمّد (ص) کیست اجزاء متفرق اینکه را جمع آورد و بوی حیات دهد و وی را زنده گرداند حضرت رسول (ص) فرمود پروردگار عالم اینکه اجزاء را جمع آوری مینماید و آن را زنده خواهد گردانید آن وقت اینکه آیه فرود آمد.

(ا و لم) همزه استفهام و در مقام انکار آرند که آیا انسان ابتداء خلقت خود را نمیدانـد که چگونه ما آن را از قطره آب منی با آن همه وسائل و معدات و شرائطی که برای پیدایش او مهیا نمودیم و چه مراتبی را طی نموده از آن وقتی که در پشت پدر او را بصورت منی در آوردیم و از آنجا تغییر محل دادیم تا برحم مادر در آمد

صفحه : ۶۱

و تغییراتی نموده از صورتی بصورتی تبدیل گردیده منی علقه شد علقه مضغه گردید تا بصورت جنین و طفل در آمد و نفخه بوی دمیده شد و انسان گردید و پس از تمامیت مدت حمل در اینکه عالم پا گذاشت و پس از آن نیز مراحلی را طی نمود تا وقتی که سخن‌گو گردید آن وقت مراحل قبلی خود را فراموش نموده و در مقام مجادله و مخاصمه بر می‌آید و باستخوان پوسیده مثل می‌آورد و می‌گوید کی تواند اینکه استخوان پوسیده را زنده کند قُل یُحیِیهَا الَّذِی أَنشَأَها أَوَّلَ مَرَّةٍ ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگو همان کسی که در اول در مواد مرده و عناصر تصرف نموده و بتدریج بنفوذ قدرت ازلی آن را بصورت کنونی انسانی در آورد و باو حیات بخشید قدرت خواهد داشت که پس از آنکه بصورت ماده اولیه خود بر آمده و خاک و جزء عناصر گردیده ثانیا حیات نوینی بوی ببخشد و وی را زنده گرداند.

وَ هُوَ بِكَلِّ خَلقٍ عَلِيمٌ شاید آیه اشاره باین باشد که گمان نکنید کسی که مرد و حیات دنیا را بدرود گفت در هیچ عالمی و در هیچ نشئه‌ای از عوالم موجود نباشد تا اینکه بگوئید اعاده معدوم محال خواهد بود چنانچه بعضی چنین توهم کرده‌اند اینطور نیست بلکه هر چه موجود شده و میشود با تمام خصوصیاتش در عالم قضاء و لوح محفوظ که شاید عبارت از احاطه علم حضوری حق تعالی باشد موجود است و گذشته و آینده نسبت بآن مرتبه یکسان خواهد بود.

پس از اینکه بیان معلوم میشود همان انسانی که در دنیا زندگانی مینمود چون در مرتبه احاطه علمیه حق تعالی مفقود نشده اینکه است که همانست که در نشأ آخرت ثانیا حیات جدیدی بوی بخشوده و او را زنده میگرداند بزندگی دائمی همیشه‌گی و اینکه مطلب نزد اهلش ظاهر و معلوم خواهد بود اگر چه نزد ظاهر بینان که هنوز فهمشان از مرتبه محسوسات تجاوز ننموده بعید مینماید و چنین سعه روحی ندارند که بتوانند تصور نمایند که انسان پس از مردن و مندک گردیدن

صفحه : ۶۲

اعضاء در عوالم دیگری که فوق اینکه عالم بشمار می‌آید موجود خواهد بود.

الَّذِي جَعَلَ لَكُم مِنَ الشَّجَرِ الأَخضَرِ ناراً فَإِذا أَنتُم مِنهُ تُوقِدُونَ أَ وَ لَيسَ الَّذِي خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ بِقادِرٍ عَلي أَن يَخلُقَ مِثلَهُم بَلي وَ هُوَ الخَلّاقُ العَلِيمُ برای رفع استبعاد منکرین معاد و زنده شدن مردگان و عموم قدرت خود آنان را متنبه میگرداند که آن کسی که از درخت سبز با آنکه در آن آب است و آب و آتش ضد هم است از آن آتش ظاهر میگرداند و شما از آن آتش می‌افروزید چنین کسی چگونه قدرت ندارد بر زنده گردانیدن مردگان.

گویند در بیشتر بیابانهای عربستان دو درخت است یکی را (مرخ) و دیگری را (عفار) نامند وقتی دو شاخه تری از اینکه دو درخت را بهم بمالند از آن آتش میجهد و عربها گویند (فی کل شجر نار و استمجد المرخ و العفار) یعنی در هر درختی آتش است لکن اینکه دو درخت (مرخ و عفار) تمجید شده کلبی گفته از هر درختی آتش بیرون می‌آید مگر درخت عناب. (مجمع البیان) چون فهم بیشترین افراد بشر از محسوسات بالا نمیرود اینکه است که بسیاری از مطالب معقولات را تشبیه به محسوسات مینماید و در اینجا اشاره بعموم قدرت دارد که در قبال قدرت غیر متناهی الهی محالی تصور ندارد همین طوری که با ضدیت و تنافری که بین آب و آتش است از آب آتش میجهد همین طور از مرده زنده بیرون میآید و از زنده مرده.

أَ وَ لَيسَ الَّذِي خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ بِقادِرٍ عَلي أَن يَخلُقَ مِثلَهُم بَلي وَ هُوَ الخَلّاقُ العَلِيمُ آیه بشر را متذکر میگرداند بارشاد عقلی که رجوع بعقل خود نمائید و اینکه خلقت عظیم آفرینش را تحت تدبر و بازرسی قرار دهید و بخلقت آسمانها و زمین و در اینکه دستگاه مجلل جهانی از کرات و آسمانها و کهکشانها و عوالم غیر متناهی و موجودات عظیم خلقت نظر کنید که چگونه بعضی از حیث عظمت و بزرگی طوری خواهد بود که تحت تصور نمی‌آید و بعضی در جهت کوچکی و خوردی بقدری

صفحه : ۶۳

دقیق است که با دستگاه عظیم ذره بینی باز نتوانند درست آنها را به بینند.

در نظر عقل سلیم کسی که قدرت دارد بر خلقت چنین عوالم غیر متناهی که محدود بحدی نخواهد بود آیا قدرت ندارد که مثل آن را خلق نماید.

آری قدرت دارد زیرا که او خلاق است خلقت و آفرینش او بسیار است و محدود بحدی نخواهد بود و بر آنچه میکند و می‌آفریند عالم و دانا است.

إِنَّما أَمرُهُ إِذا أَرادَ شَيئاً أَن يَقُولَ لَهُ كُن فَيَكُونُ لفظ کن اشاره بسرعت اجابت ممکنات است که بمحض امر تکوینی و اراده ازلی هر

چه را که اراده نمود فورا قبول امر نموده موجود میگردد نه اینکه محتاج بلفظ باشد زیرا در دستگاه آفرینش که از منبع علم و قدرت ازلی سر چشمه گرفته لفظی در کار نخواهد بود.

و شاید نفوذ اراده را تشبیه نموده بلفظ (کن) که همانطوری که الفاظ ارائه میدهد (ما فی الضمیر متکلم) را وجود موجودات نیز ارائه میدهد علم و قدرت و اراده ازلی حق تعالی را زیرا که بمحض اراده ممکنات داعی حق را اجابت خواهند نمود فَسُبحانَ الَّذِی بِیَدِهِ مَلَکُوتُ کُلِّ شَیءٍ وَ إِلَیهِ تُرجَعُونَ منزه و مبرا از هر عیب و نقصی است آن کسی که ملکوت و باطن هر چیزی بدست او است و بازگشت تمام امور و رجوع شما افراد بشر بسوی او خواهد بود.

شاید اشاره باین باشد که ذات ازلی حق تعالی بالاتر از اینکه است که در خلقت محتاج بلفظی و کلامی یا معاون و شریکی باشد بلکه ملکوت و باطن موجودات و حقیقت هر چیزی بدست قدرت او انجام خواهد گرفت و او جلت عظمته هم مبدء موجودات و علت فاعلی آنها است و هم مرجع و علت غایی آنان است و بازگشت همه چیز بسوی او است (هو المبدء و المعید) حیات و ممات و بعث و نشور همه بقدرت و علم و اراده او پذیرفته خواهد گردید.

صفحه : ۶۴

سورهٔ الصافات

اشاره

مائة و اثنتان و ثمانون آیهٔ و هی مکیّهٔ

[سوره الصافات (۳۷): آیات ۱ تا ۲۶]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
وَ الصَّافّاتِ صَفًّا (۱) فَالزّاجِراتِ زَجراً (۲) فَالتّالِیاتِ ذِکراً (۳) إِنَّ إِلهَکُم لَواحِدٌ (۴)
رَبُّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما بَینَهُما وَ رَبُّ المَشارِقِ (۵) إِنّا زَیَّنَّا السَّماءَ الدُّنیا بِزِینَةٍ الکَواکِبِ (۶) وَ حِفظاً مِن کُلِّ شَیطانٍ مارِدٍ (۷) لا یَسَّمَّعُونَ إِلَی المَلَإِ الأَعلی وَ یُقذَفُونَ مِن کُلِّ جانِبٍ (۸) دُحُوراً وَ لَهُم عَذابٌ واصِبٌ (۹)
إِلّا مَن خَطِفَ الخَطفَةَ فَأَتبَعَهُ شِهابٌ ثاقِبٌ (۱۰) فَاستَفتِهِم أَ هُم أَشَدُّ خَلقاً أَم مَن خَلَقنا إِنّا خَلَقناهُم مِن طِینٍ لازِبٍ (۱۱) بَل عَجِبتَ وَ یَسخَرُونَ (۱۲) وَ إِذا ذُکِّرُوا لا یَذکُرُونَ (۱۳) وَ إِذا رَأَوا آیَةً یَستَسخِرُونَ (۱۴)
وَ قالُوا إِن هذا إِلّا سِحرٌ مُبِینٌ (۱۵) أَ إِذا مِتنا وَ کُنّا تُراباً وَ عِظاماً أَ إِنّا لَمَبعُوثُونَ (۱۶) أَ وَ آباؤُنَا الأَوَّلُونَ (۱۷) قُل نَعَم وَ أَنتُم داخِرُونَ (۱۸) فَإِنَّما هِیَ زَجرَةٌ واحِدَةٌ فَإِذا هُم یَنظُرُونَ (۱۹)
وَ قالُوا یا وَیلَنا هذا یَومُ الدِّینِ (۲۰) هذا یَومُ الفَصلِ الَّذِی کُنتُم بِهِ تُکَذِّبُونَ (۲۱) احشُرُوا الَّذِینَ ظَلَمُوا وَ أَزواجَهُم وَ ما کانُوا یَعبُدُونَ (۲۲) مِن دُونِ اللّهِ فَاهدُوهُم إِلی صِراطِ الجَحِیمِ (۲۳) وَ قِفُوهُم إِنَّهُم مَسؤُلُونَ (۲۴)
ما لَکُم لا تَناصَرُونَ (۲۵) بَل هُمُ الیَومَ مُستَسلِمُونَ (۲۶)

صفحه : ۶۵

ترجمه

سوره و الصافات بعدد کوفیان و مدنیان صد و هشتاد و دو آیه است و در مکه فرود آمده و در عدد بصریان صد و هشتاد آیه و هشتصد و بیست کلمه و سه هزار و هشتصد و بیست و سه حرف است

(بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص)

قسم بملائکه‌ای که صف کشیده و در مقام بندگی آراسته‌اند (۲)

و قسم بملائکه‌ای که رانندگان شیاطینند (۳)

یا آورنده وحی بر انبیاء میباشند (۴)

که حقیقتا خدای شما یک و یگانه خواهد بود (۵)

و او پروردگار آسمانها و زمین و آنچه بین آنها است و پروردگار مشرقها است (۶)

بحقیقت ما آسمان دنیا را بستارگان زینت دادیم و آراسته گردانیدیم (۷)

و آن را از هر دیو نافرمانی نگاه داشتیم (۸)

که نمیشنوند تسبیح ملاء اعلا را و از هر طرفی برای راندن شیاطین تیر انداخته میشود (۹)

و برای آنها عذاب ثابت و مستقر خواهد بود (۱۰)

مگر آنکه از شیاطین کسی چیزی دریابد که آتش درخشنده از پی وی خواهد درآمد (۱۱)

پس ای محمّد از آنها پرسش کن آیا از حیث خلقت و قوت آنان سخت‌تر (و نیرومندترند) یا آنچه را از آسمان و زمین ما آفریدیم و ما انسان را از گل چسبنده خلقت نموده‌ایم (۱۲)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تو از انکار کفار تعجب می‌کنی و آنان (بسخنان تو سخریه) میکنند (۱۳)

و وقتی بآنان پند و اندرز داده شود متذکر نمیگردند (و سخن حق را نمی‌پذیرند) (۱۴)

و وقتی معجزه و آیتی دیدند سخریه میکنند (۱۵)

و گفتند نیست اینکه مگر سحری آشکار (۱۶)

آیا وقتی مردیم و خاک و استخوان گردیدیم ما ثانیا زنده خواهیم شد (۱۷)

آیا پدران پیشینیان ما هم زنده میشوند (۱۸)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بآنها بگو آری (همه زنده خواهید شد) و در آن وقت شما خوار و بیمقدار باشید (۱۹)

و جز اینکه نیست که برای واقع گردیدن قیامت یک صیحه آسمانی

صفحه : ۶۶

(نفخه صور) کافی خواهد بود پس در آن هنگام همه زنده میگردند و اوضاع قیامت را مینگرند (۲۰)

و گویند وای بر ما همین است روز جزاء (که پیمبران بما وعده دادند) (۲۱)

(ملائکه گویند) اینکه است روزی که حق و باطل از هم جدا میگردد و شما چنین روزی را دروغ پنداشتید (۲۲)

(ای ملائکه) کسانی که ظلم کردند با زنهایشان و آنچه را که

از غیر خدا پرستش می‌نمودند با هم جمع نمائید (۲۳) پس آنان را بسوی جهنم راه نمایی کنید

(آن وقت خطاب میرسد) آنها را نگاه دارید تا اینکه در مورد سؤال در آیند (۲۴)

چیست مر شما را که یکدیگر را یاری نمیکنید (۲۵)

بلکه در آن روز (همه آنها) گردن نهاده‌گانند از روی عجز و منقاد شدگانند از روی بیچارگی (۲۶)

توضیح آیات

اشاره

وَ الصَّافّاتِ صَفًّا- فَالزّاجِراتِ زَجراً- فَالتّالِیاتِ ذِکراً صافات جمع الجمع صاف است و بر جماعتی گفته میشود که در یک خط مستقیم آراسته گردند و بواو قسم سوگند یاد میکند بجماعت بسیاری که صف زده و منتظر فرمانند.

سخنان مفسرین در توجیه آیات

توجیه اول اشاره بسه نوع از ملائکه است (وَ الصَّافّاتِ) ملائکه‌ای میباشند که یا در آسمان صف زدگانند مثل صفوف جماعتی که برای نماز صف می‌بندند آنها نیز برای اجراء فرمان الهی صف زده و خود را آماده گردانیده‌اند یا در هوا چنین صف زده‌اند مثل صفوف پرندگان که آنان هنگام نزول بزمین و اجراء امر چنین خواهند بود.

(زاجرات) نیز نوع دیگری از ملائکه میباشند که هنگام معصیت در قلب بشر نفوذ نموده و مقابل وسوسه شیطانی که بوی القاء معصیت مینماید وی را زجر

صفحه : ۶۷

میدهند و سرزنش مینمایند و او را از عمل قبیح باز خواهند داشت.

یا ملائکه‌ای میباشند که وقتی شیاطین برای فرا گرفتن کلام فرشتگان صعود بآسمان مینمایند آنان را زجر نموده بر میگردانند.

(تالیات ذکرا) نیز نوع دیگری از ملائکه خواهند بود که واسطه وحی بانبیاء میباشند و در قلب بشر و در نفس ناطقه انسانی القاء ذکر مینمایند و آنان را در کمالات روحانی از قوه بفعل میآورند تا آنکه کامل گردند.

فخر رازی در تفسیر کبیر در توجیه آیات چند احتمال داده یکی آنکه مقصود از آیات سه صنف از ملائکه باشند و بیان مفصلی دارد که برای توضیح مختصری از آن را ترجمه مینمایم.

چنین گوید (وَ الصَّافّاتِ صَفًّا) اشاره باین است که ملائکه برای استکمال جوهر ذاتشان در مرتبه عبودیت ایستاده‌گی مینمایند و در مقام اطاعت آراسته خواهند بود.

و قوله تعالی (فَالزّاجِراتِ زَجراً) اشاره بکیفیت تأثیر آنها در ارواح بشریت است که آنان را بزجر از آنچه سزاوار آنها نیست باز خواهند داشت (و قوله تعالی) (فَالتّالِیاتِ ذِکراً) اشاره بچگونگی تأثیر آنها است در نفوذ نمودن تجلیات قدسیه و انوار الهیه در ارواح ناطقه بشریه و اینکه اعتبار عقلیه منطبق خواهد گردید بر اینکه آیات سه‌گانه.

(پایان) توجیه دوم مقصود از (الصافات) یا عبادت کننده‌گانی خواهند بود که برای نماز جماعت صفوفی آراسته میگردانند یا مجاهدین که در جبهه جنگ در مقابل کفار صف میکشند یا مرغانی که در هوا پرها گسترده و باز نموده صف میکشند قوله تعالی (أَ وَ لَم یَرَوا إِلَی الطَّیرِ فَوقَهُم صافّاتٍ).

و مقصود از (زاجرات) آن اشخاص مؤمنی باشند که برای نهی از منکر مردمان عاصی را زجر میکنند آنان را از عمل قبیح باز میدارند.

و مقصود از (فَالتّالِياتِ ذِكراً) تلاوت کنندگان قرآن یا کسانی باشند که

صفحه : ۶۸

بسیار ذکر گویند و غیر اینها از توجیهاتی که مفسرین در توضیح اینکه چهار آیه نموده‌اند.

و اگر چه آیات بر هر یک از اینکه توجیهات صادق آید بلکه نظر باطلاق آیات بر همه آنها صادق آید لکن تخصیص دادن آیات بمعنی خاص بدون مخصص جائز نیست.

و اگر بخواهیم آیات را بموارد خاصی تخصیص دهیم همان توجیه اوّل بنظر بهتر می‌آید که مقصود سه نوع از ملائکه باشند و دلیل بر تخصیص دادن آیات بملائکه از همین سوره و غیر آن می توان استخراج نمود آیه ۶۵ حکایهٔ از قول ملائکه فرموده (وَ إِنّا لَنَحنُ الصّافُّونَ) و در سوره فجر آیه ۲۱:

(وَ جاءَ رَبُّكَ وَ المَلَكُ صَفًّا صَفًّا) و اینکه آیات تأیید مینماید که مقصود از صافات نوعی از ملائکه باشند که عمل آنها چنین خواهد بود.

و نیز مقصود از (زاجرات) نوع دیگری از ملائکه باشند و مؤید آن آیه هشتم همین سوره است که در عمل ملائکه زاجرات فرموده (وَ يُقذَفُونَ مِن كُلِّ جانِبٍ دُحُوراً وَ لَهُم عَذابٌ واصِبٌ) ملائکه شیاطین را بزجر از اطراف آسمانها میرانند. و مقصود از (تالیات ذکرا) نیز نوع دیگری از ملائکه باشند چنانچه آیه ۶۶ همین سوره از قول آنها است که فرموده (وَ إِنّا لَنَحنُ المُسَبِّحُونَ) و عطف آیات بفاء که دلیل بر ترتیب است نیز مؤید همین توجیه خواهد بود زیرا که در محل خود مبرهن گردیده که هر نوعی از ملائکه موظف بانجام عملی و مسخر برای کاری میباشند یک ملك از وی چند عمل بر نمی‌آید انسان است که چون جامع مراتب و شئونات و دارای قوای مختلفه است اعمال متشتت از وی ساخته خواهد شد لکن با اینحال چون می شود اینکه آیات را از متشابهات قرآن بشمار آورد بهتر اینکه است که علم آن را بخدا و راسخین فی العلم تخصیص دهیم و در باره آن رأی اندیشی ننمائیم.

إِنَّ إِلهَكُم لَواحِدٌ

صفحه : ۶۹

اینکه جمله جواب قسم است که ذات متعال باین موجودات شریفه قسم یاد میکند که خدای شما یکتا و یگانه است و شریک و انبازی ندارد.

دانشمندان گویند فرق است بین واحد و احد خدای تعالی واحد است شریک و نظیر و عدیل و مثل و ضد و مانندی برای او تصور نخواهد داشت، و در وجوب وجوب و در قدم ذاتی و در الوهیت و ربوبیت یکتا است و در خلقت محتاج بشریک و معاون نخواهد بود بذات بیزوال خود می‌آفریند روزی میدهد حیات میدهد می‌میراند و باین اعتبار ذات او متصف بصفت واحد است.

و چون ترکیب شده از اجزاء نیست و بسیط الحقیقهٔ است که مانند اجسام از ماده و صورت ترکیب نشده و باعتبار دیگر ترکیب شده از ماده و نیرو نگردیده بلکه مجرد صرف و متفرد بذات و حقیقت خواهد بود باین اعتبار احد است، و گاهی واحد گویند و مقصود ذاتی است که جامعه تمام صفات جمالیه و جلالیه است رَبُّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما بَينَهُما وَ رَبُّ المَشارِقِ در کتاب کافی چنین روایت میکند که مردی بر امام جعفر صادق علیه السّلام وارد گردید و گفت جانم فدای تو باد (هذه قبهٔ ادم)«۱» یعنی اینکه عالم قبه ادم است فرمود آری و قسم بخدا که برای حق تعالی قبه‌های زیاد است و پشت مغرب شما سی و نه مغرب است که همه آنها را

زمین سفیدی است پر از خلق که بنورش استضائه می نمایند و طرفهٔ العینی نافرمانی خدا را نخواهند نمود آیه در جواب مشرکین است که بر خود آلهه و خدایان متعدد قرار دادند فرموده همان خدای واحد مربی و پرورش دهنده آسمانها و زمین و آنچه در آن است و پروردگار مشرقها خواهد بود.

مشارق جمع مشرق و مقابل مغرب است.

بگفته إبن عباس بر فلك خورشید سیصد و شصت سوراخ است و در ایام سال هر روزی خورشید از محلی بر میآید

---

(۱) ظاهرا مقصود از قبه همان است که کره نامیده میشود. [.....]

صفحه : ۷۰

و در دعای معروف بسمات امام (ع) در مقام مناجات عرض میکند:

(و خلقت بها الکواکب و جعلتها نجوما و بروجا و مصابیح و زینهٔ و رجوما و جعلت لها مشارق و مغارب و جعلت لها مطالع و مجاری و جعلت لها فلکا و مسابح و قدرتها فی السماء منازل فاحسنت تقدیرها و صورتها فاحسنت تصویرها)«۱».

از فقرات اینکه دعاء بضمیمه حدیثی که از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل شده و آن روایتی که از کتاب خصال در سوره (یس) از آن حضرت نقل نمودیم که فرموده برای خدای عالم دوازده هزار عالم است و هر عالمی بزرگتر از هفت آسمان و هفت زمین بشمار میرود.

از اینکه دعاء بضمیمه آن دو حدیث میتوان استخراج نمود که مقصود از مشارق و بقرینه آن مغارب چنانچه در کشفیات جدید ثابت نموده‌اند منحصر بمحل طلوع و غروب اوضاع شمسی عالم ما نیست و مقصود از آسمانها و زمین و موجودات بین آنان نیز منحصر باین عالم محدود ما نخواهد بود بلکه نظر به اینکه حق تعالی فیاض مطلق است فیض او غیر متناهی است، و دوازده هزار اشاره بکثرت عوالم است نه اینکه باین عدد محدود باشد (و اللّه العالم باسرار مخلوقاته) إِنّا زَیَّنَّا السَّماءَ الدُّنیا بِزِینَهٍٔ الکَواکِبِ در تفسیر قمی از ابی عبد اللّه علیه السّلام که حضرتش از فرموده امیر المؤمنین علیه السّلام چنین روایت میکند:

---

(۱) خدایا ستارگان را بحکمت خودت آفریدی و آنها را چراغها و زینت زمین و جلوگیری از شیاطین قرار دادی و برای آنها مشرقها و مغربها و محل طلوع و جایگاه جریان مقرر نمودی و برای هر یک کره و فلکی قرار دادی که در آن شناور گردند و در آسمانها برای آنها منازلی تقدیر نمودی و چه خوب تنظیم و صورت‌بندی نمودی. بقرینه قوله (ع) (و خلقت بها الکواکب و جعلتها نجوما و بروجا) میتوان استفاده نمود که در هر کوکبی که آن را کره گویند ستارگان دیگری هست که هر یک از آنها کره‌ای بشمار می‌آید و دارای شمس و قمر و ستارگان و مخلوقاتی میباشند.

صفحه : ۷۱

«۱» (هذه النجوم الّتی فی السماء مدائن مثل مدائن الّتی فی الارض مربوطهٔ کل مدنیهٔ الی عمود من نور طول ذلك العمود فی السماء مسیرهٔ مأتی و خمسون سنهٔ)»

و از اینکه حدیث و امثال آن از احادیث که از آل رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم رسیده چنین استفاده توان نمود که هیئت قدیم که بنام بطلیموس گفته میشود بسیاری از آن مخالف واقع خواهد بود و اگر چه هیئت جدید نیز معلوم نیست که تمامش مطابق واقع باشد البته بسیاری از آنها از روی حدس و تجربه تعیین گردیده که بعدا خود مخترعین می فهمند و تغییر میدهند لکن بعضی از آنها

با آيات قرآن و اخبار آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تطبيق ميگردد و از آن دو فائده نصيب ما خواهد گرديد يكى آنچه مطابق با احاديث است توان بآن اطمينان نمود، ديگر اينكه خود يكى از معجزاتى بشمار ميرود كه از معصومين رسيده.
در آن وقتى كه غير از همان هيئت غلط قديم كه بدست مردم بوده و آن را صد در صد درست مى‌انگاشتند از آن بزرگواران راجع بتعداد عوالم و اينكه در هر يك از ستارگان در آن عالمى و شهرى است و در آنها مخلوقات بسيارى سكونت دارند مى‌فهميم اينكه دانشى است كه از روى همان روح قدسى و نفس ملكوتى آنها پديدار گرديد نه از روى حدس و تخمين و نه اينكه بوسيله اسباب و آلات حسى طبيعى عالم بما فوق گرديده باشند بلكه بعلم لدنى و احاطه روحى بر ما دون خود احاطه نموده و بقدرى كه مشيّت الهى اقتضاء نموده آن بزرگواران را دانا بما كان و ما يكون گردانيده تا آنكه حجت بر خلق تمام گردد.
وَ حِفظاً مِن كُلِّ شَيطانٍ مارِدٍ چون آسمانها كه طرف علو و جايگاه ملائكه مقربين است با آن عظمت و نورانيت و آثار قدرتى كه از آنها نمايان است جاى هر شيطان رانده شده‌اى و نفس

---

(۱) اينكه ستارگانى را كه شما در زمين مينگريد در آن شهرهايى نهفته مثل شهرهايى كه در زمين است و آن شهرها مربوط بيك عمودى از نور در آسمان خواهند بود كه طول اينكه عمود بقدر سير نمودن دويست و پنجاه سال است و همه مربوط بيكدگرند.

صفحه : ۷۲

خبيثى نخواهد بود اينكه است كه نظر به اينكه عنصر غالب شياطين از آتش تعبيه شده و طبيعت آتش مايل بفوق است، وقتى آنان بمقتضاى طبيعتشان رو ببالا ميروند و خواهند از اوضاع عالم بالا و حوادث و تسبيح روحانيين اطلاع پيدا نمايند رانده خواهند گرديد.
لا يَسَّمَّعُونَ إِلَى المَلَإِ الأَعلى وَ يُقذَفُونَ مِن كُلِّ جانِبٍ دُحُوراً چون شياطين از موجودات خبيث پست بشمار ميروند چنين قدرتى نخواهند داشت كه بتوانند تسبيح ملائكه را استماع نمايند زيرا ذكرى و تسبيحى كه مخصوص موجودات علوى و ملائكه مقربين است مخصوص بخودشان خواهد بود اينكه است كه شياطين از هر طرفى بقصد استماع بالا ميروند بر آنان تير انداخته ميشود و رانده خواهند گرديد.
وَ لَهُم عَذابٌ واصِبٌ إِلّا مَن خَطِفَ الخَطفَةَ فَأَتبَعَهُ شِهابٌ ثاقِبٌ ملائكه شياطين را از طرف آسمانها ميرانند و نميگذارند وارد ملاء اعلا گردند مگر آنكه كسى از آنان از آن موجودات علوى سخنى دريابد يا بر اسرارى مطلع گردد در آن حال يك شعله آتش درخشنده از پى وى در آيد و او را محترق و مضمحل و نابود گرداند.
و اينكه آيات بر بعض افراد پست بشر نيز صادق آيد آنهايى كه در باره آنها فرموده (صُمٌّ بُكمٌ عُميٌ فَهُم لا يَعقِلُونَ) سوره بقره آيه (۱۶۶) چنين مردمانى از سماء عظمت قرآن نتوانند استفاده نمايند و از سخنان وحى بهره بردارى كنند اگر ندرتا گاهى بخواهند از معارف چيزى دريابند قهر الهى آنان را ميراند زيرا چنين مردمانى روح معارف را در خود كشته‌اند و در اسفل سافلين طبيعت فرو رفته‌اند و دل و جان آنان محل جلوه‌گاه شياطين گرديده ديگر كجا لايق اينكه خواهند بود كه روحشان بطرف بالا صعود نمايد.
فَاستَفتِهِم أَ هُم أَشَدُّ خَلقاً أَم مَن خَلَقنا إِنّا خَلَقناهُم مِن طِينٍ لازِبٍ در جمله (أَم مَن خَلَقنا) ممكن است سه وجه گفته شود.

صفحه : ۷۳

۱- شيخ طبرسى در مجمع البيان چنين گويد خداوند رسول خود را مخاطب قرار داده كه اى محمّد از كفار سؤال كن آيا آنان از حيث قوت و شدت محكم‌ترند يا گروه گذشتگان كه ما آنها را بعذاب گرفتيم و هلاكشان گردانيديم.

۲- و برأی بعضی آیا آنان از جهت قوت شدیدترند یا خلقت آسمانها و ملائکه (پایان) ۳- و شاید نظر به اینکه آیه پیش راجع بصعود شیاطین بآسمان و طرد و عذاب آنان بود باین لحاظ ممکن است در توجیه آیه چنین گفته شود ای محمّد از کفار سؤال نما که آیا خلقت شما و تمام بنی آدم که از گل چسبنده آفریده شده‌اید شدیدتر و قوی‌تر خواهد بود یا خلقت شیاطین که از آتش که شدیدتر و قوی‌تر از خلقت بشر بشمار میرود زیرا که عنصر غالب بشر خاک است و همین بود که شیطان را مغرور گردانید و چون خود را شریف‌تر از آدم میدانست نظر به اینکه عنصر غالبش آتش است و آدم از خاک آفریده شده از سجده ابی نمود و از مقامی که داشت رانده گردید، و شیطان بهمین قوت و شدت مادی وی است که از اطراف بر انسان وارد می‌گردد و وی را اغواء میگرداند. خلاصه شاید آیه در مقام اعتراض بکفار بر آمده و میخواهد بآنان تذکر دهد که با اینکه شیطان از حیث مواد آفرینش شدیدتر و لطیف‌تر و قوی‌تر از شما افراد بشر بشمار میرود و با اینکه در ملاء اعلا خود را ردیف ملائکه قرار داده بود با آن عبادتهای چند ساله با اینحال در اثر یک نافرمانی و کبر چنان رانده شد که دیگر برای وی صعود بنزدیک آسمانها که مقام او بود میسر نخواهد گردید چیست شما را که باین پستی طبیعت اینکه طور مغرور گردیده و مطیع امر خدا نمی‌گردید.

بَل عَجِبتَ وَ یَسخَرُونَ وَ إِذا ذُکِّرُوا لا یَذکُرُونَ وَ إِذا رَأَوا آیَةً یَستَسخِرُونَ وَ قالُوا إِن هذا إِلّا سِحرٌ مُبِینٌ اینکه آیات مؤید توجیه اخیر است که مقصود از (أَم مَن خَلَقنا) در آیه بالا شیاطین باشند نه گروه گذشتگان چنانچه طبرسی توجیه نموده و نه آسمانها و

صفحه : ۷۴

ملائکه که دیگری توجیه نموده و اشاره به اینکه شیطان بپاداش یک گناه چنین مردود گردید چگونه خواهد بود حال شما با اینهمه مخالفتها که وقتی آیات قرآن و سخنانی که از معدن وحی فرود آمده و بر شما خوانده میشود چون از حیطه فهم شما بالاتر است انکار می‌کنید و از روی کبر و نخوت سخریه مینمائید و وقتی شما را از عاقبت کارتان متذکر گردانیدند حمل بر سحر نموده گوئید اینکه سحری است آشکار.

أَ إِذا مِتنا وَ کُنّا تُراباً وَ عِظاماً أَ إِنّا لَمَبعُوثُونَ أَ وَ آباؤُنَا الأَوَّلُونَ کفار از روی نفهمی و بی‌خردی خود را فقط همین هیکل و جسم دو پا میپنداشتند و عقل و روح و عالم دیگری غیر از همین عالم محسوسات تصور نمیکردند عالم طبیعت اینکه قدر بر آنان استیلاء نموده که حتی اله خود را جسمی بنام (بت) بدست خود میتراشیدند و بآن سجده مینمودند و نمی‌فهمیدند که حقیقت انسانی روح و عقل و قوای دراکه باطنی او خواهد بود نه فقط صورت ظاهر.

اینکه بود که وقتی سفرای الهی آنان را متذکر مینمودند که شما بمردن فانی نمی‌گردید و عالم دیگری در پیش دارید که آنجا محل اقامتگاه و منزل جاودانی همیشه گی شما خواهد بود و بایستی برای آن سفر و آخرین فرودگاه خود که آن را قیامت نامند زاد و توشه بردارید قوله تعالی:

«تَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَیرَ الزّادِ التَّقوی» از روی تعجب می‌گفتند چگونه ممکن است ما وقتی خاک گشتیم دو مرتبه زنده گردیم آیا آباء و اجداد پیشینیان ما زنده خواهند گردید.

قُل نَعَم وَ أَنتُم داخِرُونَ فَإِنَّما هِیَ زَجرَةٌ واحِدَةٌ فَإِذا هُم یَنظُرُونَ ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باینان بگو آری شما در حال خواری و ذلت بیک فشار و زجری زنده خواهید گردید و شما بیک صدای مهیب در صور مثل صدای چوپان که گوسفندان را میراند بسوی محشر رانده خواهید گردید آن وقت اوضاع قیامت را می‌نگرید.

صفحه : ۷۵

در مفردات در لغت (زجر) چنین گوید (الزجر طرد بصوت یقال زجرته انزجر قال فَإِنَّما هِیَ زَجرَةٌ واحِدَةٌ)«۱».

شاید آیه اشاره باین باشد که بصور اسرافیل قیامت یک دفعه و بغتهٔ واقع خواهد گردید.

وَ قالُوا یا وَیلَنا هذا یَومُ الدِّینِ هذا یَومُ الفَصلِ الَّذِی کُنتُم بِهِ تُکَذِّبُونَ آن وقت کفار بهت زده از روی تعجب گویند ای وای بر ما و بر هلاکت ما:

(یا حَسرَتی عَلی ما فَرَّطتهِ فِی جَنبِ اللّهِ) همین است روز قیامتی که پیمبران بما خبر دادند و ما باور ننمودیم و آنان را تکذیب کردیم و همین است روزی که حق و باطل از هم جدا خواهد گردید و همین است روزی که حاکم جزاء میزان عدل برپا نموده و بین مردم بعدل و قسط داوری مینماید.

قیامت را (یوم الفصل) نامیده زیرا در آن روز مشرک از موحد، مؤمن از کافر، صالح از منافق، عابد از عاصی، ظالم از مظلوم، خوب و بد از هم تمیز داده خواهند گردید و هر کسی مطابق رویه‌اش در مرتبه خود در محکمه الهی بر وفق عملش پاداش خواهد گرفت (جَزاءً وِفاقاً) احشُرُوا الَّذِینَ ظَلَمُوا وَ أَزواجَهُم وَ ما کانُوا یَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ فَاهدُوهُم إِلی صِراطِ الجَحِیمِ کسانی که بنفس خود ظلم نمودند و عمر خود را بیهوده تلف گردانیدند و با جفت‌هایشان از شیاطین جنی و انسی و کسانی که با آنان قرین و رفیق بودند و در انکار حق با هم همراه و همکاری می‌نمودند و آنچه را که غیر از خدا بندگی می‌نمودند همه با هم جمع گردیده و با هم بسوی جهنم رهسپار خواهند گردید.

وَ قِفُوهُم إِنَّهُم مَسؤُلُونَ پس از آنکه کافرین با معبودان خود برای ورود بجهنم مهیا می‌گردند

---

(۱) یعنی راندن بصدا مثل اینکه گفته میشود او را راندم پس او رانده گردید.

صفحه : ۷۶

خطاب سخط آمیز از مصدر جلال احدی رسد اینکه کفار را نگاهدارید بایستی پس از محاکمه در دادگاه الهی مورد سؤال واقع گردند.

ما لَکُم لا تَناصَرُونَ آن وقت از طرف حق تعالی یا ملائکه موکلین دوزخ از روی سرزنش بآنان خواهند گفت ای جماعت مشرکین چه شد که شما یکدیگر را یاری نمیکنید شما در دنیا از معبودان خود کمک می‌طلبیدید و آنان را واسطه قرار میدادید بَل هُمُ الیَومَ مُستَسلِمُونَ امروز که روز دادرسی شما است همگی تسلیم عذاب گردیده‌اید و قدرت ندارید یکدیگر را کمک نموده از عذاب نجات یابید.

از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت شده (که روز قیامت نگذارند کسی قدمH... قدم بردارد مگر آنکه از پنج چیز از وی سؤال خواهد شد:

(اول) از جوانی که در چه چیز مصرف نمودی.

(دوم) از عمر که در چه عملی گذرانیدی.

(سوم) از مال که از چه راه فراهم نمودی و در کجا خرج کردی.

(چهارم) از علم که چه علمی آموختی و آنچه آموختی و دانستی بآن عمل نمودی یا نه.

(پنجم) از ولایت و دوستی علی بن ابی طالب علیه السلام.

[سوره الصافات (۳۷): آیات ۲۷ تا ۶۰]

اشاره

وَ أَقبَلَ بَعضُهُم عَلی بَعضٍ یَتَساءَلُونَ (۲۷) قالُوا إِنَّکُم کُنتُم تَأتُونَنا عَنِ الیَمِینِ (۲۸) قالُوا بَل لَم تَکُونُوا مُؤمِنِینَ (۲۹) وَ ما کانَ لَنا عَلَیکُم مِن سُلطانٍ بَل کُنتُم قَوماً طاغِینَ (۳۰) فَحَقَّ عَلَینا قَولُ رَبِّنا إِنّا لَذائِقُونَ (۳۱)

فَأَغوَیناکُم إِنّا کُنّا غاوِینَ (۳۲) فَإِنَّهُم یَومَئِذٍ فِی العَذابِ مُشتَرِکُونَ (۳۳) إِنّا کَذلِکَ نَفعَلُ بِالمُجرِمِینَ (۳۴) إِنَّهُم کانُوا إِذا قِیلَ لَهُم لا إِلهَ إِلاَّ اللّهُ یَستَکبِرُونَ (۳۵) وَ یَقُولُونَ أَ إِنّا لَتارِکُوا آلِهَتِنا لِشاعِرٍ مَجنُونٍ (۳۶)

بَل جاءَ بِالحَقِّ وَ صَدَّقَ المُرسَلِینَ (۳۷) إِنَّکُم لَذائِقُوا العَذابِ الأَلِیمِ (۳۸) وَ ما تُجزَونَ إِلاّ ما کُنتُم تَعمَلُونَ (۳۹) إِلاّ عِبادَ اللّهِ المُخلَصِینَ (۴۰) أُولئِکَ لَهُم رِزقٌ مَعلُومٌ (۴۱)

فَواکِهُ وَ هُم مُکرَمُونَ (۴۲) فِی جَنّاتِ النَّعِیمِ (۴۳) عَلی سُرُرٍ مُتَقابِلِینَ (۴۴) یُطافُ عَلَیهِم بِکَأسٍ مِن مَعِینٍ (۴۵) بَیضاءَ لَذَّةٍ لِلشّارِبِینَ (۴۶)

لا فِیها غَولٌ وَ لا هُم عَنها یُنزَفُونَ (۴۷) وَ عِندَهُم قاصِراتُ الطَّرفِ عِینٌ (۴۸) کَأَنَّهُنَّ بَیضٌ مَکنُونٌ (۴۹) فَأَقبَلَ بَعضُهُم عَلی بَعضٍ یَتَساءَلُونَ (۵۰) قالَ قائِلٌ مِنهُم إِنِّی کانَ لِی قَرِینٌ (۵۱)

یَقُولُ أَ إِنَّکَ لَمِنَ المُصَدِّقِینَ (۵۲) أَ إِذا مِتنا وَ کُنّا تُراباً وَ عِظاماً أَ إِنّا لَمَدِینُونَ (۵۳) قالَ هَل أَنتُم مُطَّلِعُونَ (۵۴) فَاطَّلَعَ فَرَآهُ فِی سَواءِ الجَحِیمِ (۵۵) قالَ تَاللّهِ إِن کِدتَ لَتُردِینِ (۵۶)

وَ لَو لا نِعمَةُ رَبِّی لَکُنتُ مِنَ المُحضَرِینَ (۵۷) أَ فَما نَحنُ بِمَیِّتِینَ (۵۸) إِلاّ مَوتَتَنَا الأُولی وَ ما نَحنُ بِمُعَذَّبِینَ (۵۹) إِنَّ هذا لَهُوَ الفَوزُ العَظِیمُ (۶۰)

صفحه : ۷۸

ترجمه

در روز قیامت بعضی کفار رو ببعض دیگر کرده و از هم پرسش می‌کنند که (۲۸)

شما بودید که بر ما وارد می‌شدید و ما را اغواء می‌نمودید (۲۹)

رؤسای آنان (در جواب گویند) بلکه اصلا شما ایمان نیاورده بودید

و ما بر شما تسلطی نداشتیم و شما از جماعتی بودید که طغیان می‌نمودید (۳۰)

و کلام پروردگار ما بر ما محقق و ثابت گردید و حقیقتا ما بایستی عذاب را بچشیم (۳۱)

و شما را گمراه گردانیدیم و ما خود گمراهان خواهیم بود (۳۲)

و در روز قیامت محققا تابعان و مطبوعات همگی در عذاب مساوی خواهند بود (۳۳)

اینطور ما گناهکاران را پاداش خواهیم داد (۳۴)

زیرا که آنان چنین بودند که وقتی بآنان گفته میشد بگوئید (لا اله الا اللّه) تکبر کرده (انکار می‌نمودند) (۳۵)

و میگفتند آیا ما بقول یک آدم شاعر دیوانه‌ای خدایان خود را واگذاریم (۳۶)

(چنین نیست که گمان کرده‌اند) بلکه محمّد (ص) آمد بحق و راستی و پیمبران را تصدیق نمود (۳۷)

بحقیقت شما (منکرین رسالت او) بایستی عذاب دردناک را بچشید (۳۸)

و مجازات نمیگردید مگر بر آنچه عمل نموده‌اید (۳۹)

همه (مجازات میگردند) مگر از بندگان خدا کسانی که خالص گردیده‌اند (۴۰)

که برای آنها روزی معین آماده گردیده (۴۱)

از میوه‌های بسیار و آنان بزرگوار و گرامی میباشند (۴۲)

در بوستانهای پر نعمت (۴۳)

بر تختهایی که رو بروی هم گذاشته شده (۴۴)

بر آنان بجامی از خمر سفید دور میزنند (۴۵)

که در آشامیدن آن برای کسانی که می‌آشامند لذت‌آور خواهد بود (۴۶)

در آن (خمر بهشتی) نه فسادی است و نه مستی‌آور است (۴۷)

و نزد آنان حوریان کوتاه نظران فراخ چشمان خواهند بود

که گویا آنان تخم شتر مرغ پوشیده‌اند (۴۸)

بعضی از بهشتیان رو به بعض دیگر میکنند و از هم پرسش مینمایند (۴۹)

گوینده از آنها گوید برای من همنشینی بود (۵۰)

و میگفت تو البته از مؤمنین و تصدیق کننده‌گانی (۵۱)

آیا وقتی مردیم و استخوان و خاک گردیدیم آیا ما در موقع پاداش واقع میگردیم (۵۲)

صفحه : ۷۹

(و بآن گوید) آیا شما از وی اطلاع دارید (۵۳)

پس از آنکه بنگرد وی را در میان آتش بیند (۵۴)

(آن وقت بوی گوید) قسم بخدا نزدیک بود تو مرا هلاک گردانی (۵۵)

اگر بخشش خدا نبود من هم از جمله حاضرین نزد تو بودم (۵۶)

آیا ما از مردگان نیستیم

(و نمیگفتی) ما نمی‌میریم مگر مردن اول (که در دنیا بودیم) و ما معذب نمیگردیم (۵۷)

حقیقتا (نعمت نجات از عذاب و خلود در بهشت) سعادت و رستگاری بزرگی است (۵۹)

و برای کسب چنین سعادتی بایستی عمل کننده‌گان بسیار عمل کنند (تا فائز گردند بفیوضات ربانی) (۶۰)

توضیح آیات

وَ أَقبَلَ بَعضُهُم عَلی بَعضٍ یَتَساءَلُونَ وقتی جهنمیان با دوستان و رفقاء خود از شیاطین جنی و انسی وارد جهنم میگردند روی بهم آورده و با هم در مقام مجادله و نزاع بر میآیند و هر یک خواهد گناه را بگردن دیگری گذارد.

قالُوا إِنَّکُم کُنتُم تَأتُونَنا عَنِ الیَمِینِ (یمین) شاید اشاره بقوت و غلبه و استیلاء باشد زیرا که یمین نسبت بیسار شریف‌تر و قوی‌تر بنظر می‌آید اینکه است که مرءوسین برؤساء که قوی‌تر از آنها و تابع آنان گردیده بودند اعتراض مینمایند که ما ضعیف بودیم و شما قوی و بوعده و تهدید ما را فریب دادید و چون بمقتضای طبیعت هر ضعیفی تابع قوی میگردد اینکه است که گفته‌اند (النّاس علی دین ملوکهم) غالبا ضعفاء تابع اقویاء میگردند.

و شاید مقصود شیطان باشد که از طرف شریف‌ترین اعضاء بلکه از اطراف بشر داخل میگردد و وی را اغواء میگرداند.

صفحه : ۸۰

قالُوا بَل لَم تَكُونُوا مُؤمِنِينَ- وَ ما كانَ لَنا عَلَيكُم مِن سُلطانٍ رؤساء يا شياطين در پاسخ خواهند گفت ما بر شما تسلطى نداشتيم بلكه شما اصلا در جاده شريف و دين حق وارد نشده بوديد تا ما شما را فريب داده و بر گردانيده باشيم شما هميشه در گمراهى قدم ميزديد.

بَل كُنتُم قَوماً طاغِينَ شما جماعتى بوديد سركش و مفسد و طغيان كننده و در صدد خاموش كردن چراغ هدايت منتظر وقت بوديد و راه مؤمنين را مى‌بستيد و آنها را راحت نمى گذاشتيد.

فَحَقَّ عَلَينا قَولُ رَبِّنا إِنّا لَذائِقُونَ پس از آنكه همگى تسليم عذاب گرديدند زيرا كه در آن وقت حقايق ظاهر مى گردد و هر كسى آثار اعمالى كه در دنيا نموده بعيان مشاهده خواهد نمود اينكه است كه متمردين از طريق حق اعتراف مى نمايند كه سخن پروردگار ما بر ما ثابت و محقق گرديده كه نتيجه تمرد سخنان وحى (عذاب اليم) و جهنم خواهد بود فَأَغوَيناكُم إِنّا كُنّا غاوِينَ آن وقت رؤساء و شياطين اعتراف مينمايند و گويند چون ما خود گمراه بوديم و خواستيم شما ضعفاء را بخدمت وزير فرمان خود در آوريم اينكه بود كه شما را مثل خود گمراه گردانيديم.

فَإِنَّهُم يَومَئِذٍ فِي العَذابِ مُشتَرِكُونَ روز قيامت تابع متبوع عابد، معبود، رئيس، مرءوس همگى در عذاب با هم شركت دارند، زيرا كه اوضاع قيامت عكس العمل دنيا خواهد بود همين طورى كه در دنيا با هم دوست و رفيق بودند و در حظوظات طبيعى با هم بهره‌بردارى مينمودند در قيامت كه آخرين مال بشر است بايستى با هم محشور باشند و در عذاب و شكنجه قهر الهى نيز با هم شركت نمايند.

بروايتى از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه فرموده در قيامت حشر هر كسى

صفحه : ۸۱

با آن چيزى است كه در دنيا دوست ميداشته و لو آنكه سنگى باشد.

إِنّا كَذلِكَ نَفعَلُ بِالمُجرِمِينَ آرى در دادگاه الهى مجرمين را چنين پاداش خواهند داد (جَزاءً وِفاقاً) روى ميزان عدل بازاء هر عملى از نيك و بد پاداشى مطابق وى است كه خواهى و نخواهى مترتب بر عمل خواهد گرديد.

إِنَّهُم كانُوا إِذا قِيلَ لَهُم لا إِلهَ إِلَّا اللّهُ يَستَكبِرُونَ وقتى سفراء الهى و مؤمنين بمشركين مى گفتند كلمه توحيد بزبان جارى كنيد و بگوئيد (لا اله الا اللّه) آن كبر و نخوت كه از نفس پليدشان بروز و ظهور مينمود نميگذاشت اعتراف بحق و كلمه توحيد نمايند.

وَ يَقُولُونَ أَ إِنّا لَتارِكُوا آلِهَتِنا لِشاعِرٍ مَجنُونٍ مشركين در پاسخ سخن مؤمنين كه در مقام خير خواهى و مآل انديشى آنان ميگفتند دست از لجاجت برداريد و در اثر شرك روزگار خود را سياه نكنيد و بوحدانيت آله و مربى عالم اعتراف نمائيد مى گفتند آيا درست است كه بگفته يك آدم شاعر ديوانه ما دست از خدايان خود برداريم و بيك خدا اعتراف نمائيم گويا بعقل ناقص خود اينكه عمل را عقلايى نميدانستند.

آرى عقلى كه پابند موهومات گرديد از سيرت اوليه خود خارج ميگردد و عوض اينكه حقايق كه شأن عقل است بر وى مكشوف گردد باطل در نظر وى آراسته و جلوه گرى خواهد نمود.

بَل جاءَ بِالحَقِّ وَ صَدَّقَ المُرسَلِينَ (بل اضراب است) يعنى اى جماعت كفار و مشركين چنين نيست كه گمان كرده‌ايد كه پيمبر ما ديوانه يا شاعر باشد بلكه از طرف حق بحق و حقيقت آمده كه شما را از كج روى بسوى طريق راستى و درستى رهسپار گرداند و گفته‌هاى پيمبران گذشتگان در وحدت و صفات الهى و كتابهاى آسمانى آنها را تصديق نموده و كلامش مطابق گفتار تمام انبياء و سفراى الهى خواهد بود.

صفحه : ۸۲

و نيز تمـام پيمبران پيشـين برسـالتش خبر داده و تصـديق بحقـانيتش نموده‌انـد بـا اينكه حال ديگر جاى شك و انكارى باقى نخواهد ماند.

إِنَّكُم لَذائِقُوا العَذابِ الأَلِيمِ پس از اثبات حق و اتمام حجت و انكار شـما كه از روى كبر و حسد و كينه لجاجت ميورزيد براى شـما مشركين محقق و ثابت ميگردد كه عذاب دردناك جهنم را بچشيد.

وَ ما تُجزَونَ إِلّا ما كُنتُم تَعمَلُونَ در دادگاه عـدل الهى جزاء مطابق عمل انجام خواهد گرفت اينكه آيه تصـريح مى‌نمايد كه انسان در عمل مختار است اجبارى در كار نخواهـد بود چگونه توان تصور نمود خـدايى كه خود را برحمت معرفى فرموده كسـى را بر كفر و خلاف مجبور گردانـد چنانچه رأى اشاعره بر اينكه است پس از آن وى را مجازات نمايد و گويد اينكه پاداش اعمال خود تو اسـت هرگز چنين نخواهد بود.

إِلّا عِبادَ اللّهِ المُخلَصِينَ در اينكه مبـارك سوره در پنـج موضع اينكه آيه تكرار شـده و البته هر جايى بمناسـبت مخصوصـى و اشاره بمطلب مهمى خواهد داشت.

(الا) شايـد اسـتثناء منقطع از ضـمير ذائقوا باشـد و راجع باشخاصـى است كه از غير خـداى تعالى خالص گرديده كه چنين كسانى از جمله مخاطبين بعذاب استثناء گرديده و اينان طعم عذاب را نخواهند چشيد.

و شايد اسـتثناء از ضـمير (تجزون) باشد كه تمام مردم مطابق عملشان پاداش خواهند گرديد مگر كسانى كه دل و قلبشان از غير خدا خالى گرديده كه جزاء و پاداش اعمال نيك آنها فوق عملشان داده ميشود.

و بايد دانست كه بسيار فرق است بين (مخلصين) بكسر لام و (مخلصين) بفتح لام زيرا كه (مخلصين) بكسر لام كسى خواهد بود كه اعمال وى از رياء و شهرت يا اغراض ديگرى از منافع و حظوظات و شوائب دنيوى بلكه اخروى خالص

صفحه : ۸۳

گرديده و عمل او بامر خدا و اطاعت فرمان او انجام گرفته.

و باين مرتبه از خلوص اشاره دارد قوله تعالى در سوره (بيّنه) آيه (۴) (وَ ما أُمِرُوا إِلّا لِيَعبُدُوا اللّهَ مُخلِصِينَ لَهُ الدِّينَ)«۱».

و نيز قـوله تعـالى در سـوره كهف آيه (۱۱۰) «فَمَن كـانَ يَرجُوا لِقـاءَ رَبِّهِ فَليَعمَـل عَمَلًا صالِحاً وَ لا يُشـرِك بِعِبادَةِ رَبِّهِ أَحَـداً»«۲» اشاره بهمين اشخاص است.

خلاصه (مخلصين) بفتح لام كه بصيغه مفعول آمده در باره كسانى درست مى‌آيد كه خود را خالص گردانيده و مثل زر ناب از بوته امتحان خالص بيرون آمده و از شائبه غيريت بكلى آزاد گرديده و در مقام صدق تمكن پيدا نموده‌اند.

أُولئِكَ لَهُم رِزقٌ مَعلُومٌ (اولئـك) اشـاره بجمـاعت (مخلصـين) نمـوده كـه نظر بـه مقام ارجمنـد آنـان روزى آنهـا معلوم و نزد پروردگارشـان معين خواهـد بـود چنـانچه در بـاره شـهداء در سـوره آل عمران آيه (۱۶۳) فرموده (أَحيـاءٌ عِنـدَ رَبِّهِم يُرزَقُونَ)«۳» هر موجودى در خور مرتبه خود نزد رزاق متعال روزى دارد روزى قواى جسـمانى اشـياء جسـمانى از قبيل مأكولات و مشروبات و باقى تمتعات طبيعى خواهد بود كه على الدوام بوى ميرسد و تغذى مينمايد.

لكن روزى روح پاك خالى از شائبه غيريت كه از خود فانى و بحق باقى گرديده آن نيز بايستى در خور خودش آنچه بآن استكمال مى‌يابـد بوى برسـد و آن غير از اشـراقات و لوايح انوار ازلى كه دل و جان او را زنده نگاهدارد چيز ديگرى نخواهد بود فَواكِهُ وَ هُم مُكرَمُونَ اول تشريف مخلصين انواع و اقسام ميوه‌جات بسيار و متنوعى است از جسمانى

---

(۱) مردم امر گرديده نشده‌اند مگر براى اينكه دين خود را براى خدا خالص گردانند

(۲) كسـى كه بملاقـات پروردگار خود اميـدوار است بايستى عمل خود را (براى خـدا) خالص گردانـد و در عبادت خـدا احـدى را شريك نگرداند.

(۳) (شهداء) نزد پروردگارشان زنده (و على الدوام) بآنها روزى ميرسد.

صفحه : ۸۴

و روحـانى كه جسم و جـان آنـان را شاداب گردانيـده و لذيـذ و مفرح روح و روان خواهـد بود و مقصود از ميوه‌جات بهشتى لـذت است نه رفع الم گرسـنگى و بـدل مـا يتحلـل و اهل بهشت مخصوصا مخلصـين كه در (مقعـد صـدق) قرار گرفته‌انـد و آنچه در آنها بالقوه و استعداد مأخوذ بوده بفعليت رسيده و حالت منتظره‌اى براى آنها باقى نمانده يعنى بكمال لايق بخود رسيده‌اند اينكه است كه جسما و روحا از تغيير و تبديل و كون و فساد محفوظند و ديگر محتاج بعوض ما يتحلل نخواهند بود و براى اوّل تشريفات آنان است كه ميوه بسيار براى آنها مهيا نموده‌اند.

اگر چه ظاهرا مقصود از فاكهه كه روزى مخلصـين خواهد بوده ميوه جسمانى است لكن بمناسبت مورد شايد اشاره بميوه روحانى و آن الطاف الهى و فيوضات رحمانى است كه ميوه دل و روح آنان خواهـد بود كه نمونه‌اى از آن در همين حيات دنيوى براى اهلش ميسـر و از آن كامياب گرديده و دل و جانشان را شاداب ميگرداند خلاصه كسى كه از شوب منيت و خوديت وارسته گرديد و يك جهته و يك‌دله رو بحق آورده وى را مخصوص بكرامات و فضائلى ميگرداند.

(اول) از ميوه‌هايى بآنان روزى ميدهـد كه دل و جان آنان را قوت ميبخشـد و شاداب مى‌گرداند قوله تعالى در سوره واقعه آيه (۱۱) (وَ فاكِهَةٍ مِمّا يَتَخَيَّرُونَ) تشريف مقربين است.

(۲) آنان گرامى و بزرگواران و سادات اهل بهشت خواهند بود.

(۳) (فِي جَنّاتِ النَّعِيمِ) جنات بصـيغه جمع اشاره بعلو مقام و احاطه آنان است و آيه در مقام رتبه و مقام مخلصـين بفتـح لام است كه آرامگاه آنها محدود بيك درجه و يك مقام بهشتى نخواهد بود بلكه تمام درجات بهشتى تقديم قدم آنان خواهد بود.

آياتى كه در اينجا راجع بمقامات و درجات مخلصين آمده خيلى شبيه است با آياتى كه در سوره واقعه در باره (مقربين) و تفضلاتى كه در باره آنها شده است مثل همين آيه (فِي جَنّاتِ النَّعِيمِ) و نيز آيه بعد در اينجا (عَلى سُرُرٍ مُتَقابِلِينَ) و در سوره واقعه

صفحه : ۸۵

آيه (۱۵ و ۱۶) (عَلى سُرُرٍ مَوضُونَةٍ مُتَّكِئِينَ عَلَيها مُتَقابِلِينَ) آنان بر تختها و سـريرهاى سـلطنتى كه در مقابل هم آراسته گرديده تكيه زده‌اند.

در اينجا (يُطافُ عَلَيهِم بِكَأسٍ مِن مَعِينٍ، بَيضاءَ لَذَّةٍ لِلشّارِبِينَ) راجع بمشـروبات (مخلصـين) ساقيان بهشتى باجمال و زيبايى و رخسار درخشان كه از نور دل و مهر جان و روان وارسـته‌گان از كثافات نفسانى پديدار گرديده با كوزه‌هاى آبگينه مرصع پر از خمر سـفيد بدور تخت سلطنتى آنان براى خدمت ديوانه‌وار دور ميزنند.

در سوره واقعه آيه (۱۷ و ۱۸) «يَطُوفُ عَلَيهِم وِلدانٌ مُخَلَّدُونَ- بِأَكوابٍ وَ أَبارِيقَ وَ كَأسٍ مِن مَعِينٍ» در اينجا در وصف شراب بهشتيان فرموده (لا فِيها غَولٌ وَ لا هُم عَنها يُنزَفُونَ) شـراب بهشتى چون از نور حقيقت دل اشـخاص خالص ظهور نموده مثل شـراب دنيوى نخواهد بود كه دردسـر و جنون و چندين ضـرر جسـمى و روحى پديد آورد بلكه روح و دل اهلش را مصفا و نورانى ميگرداند و بر

سرور و فرح آنها خواهد افزود.

و نظیر اینکه آیه در سوره واقعه فرموده (لا یُصَدَّعُونَ عَنها وَ لا یُنزِفُونَ) وَ عِندَهُم قاصِراتُ الطَّرفِ عِینٌ کَأَنَّهُنَّ بَیضٌ مَکنُونٌ در وصف حوریان بهشتی که نامزد مخلصین خواهند بود فرموده آنان چنینند که از روی حیا چشمان خود را فرو بسته و غیر شوهر خود را ننگرند زیرا از اعماق قلب آنان سرشته شده‌اند و آنها را از سفیدی و لطافت تشبیه بتخم شتر مرغ نموده زیرا عادت شتر مرغ چنین است که تخم خود را زیر پر خود می‌پوشاند که محفوظ ماند.

و نظیر اینکه آیه در سوره واقعه فرموده (وَ حُورٌ عِینٌ کَأَمثالِ اللُّؤلُؤِ المَکنُونِ) خلاصه وقتی آیاتی که در اینجا در اوصاف (مخلصین) آمده با آیات سوره واقعه که در فضیلت (سابقین و مقربین) بیان فرموده با هم جمع کنیم چنین استفاده میشود که مخلصین همان بزرگوارانی خواهند بود که چنان مهر حق تعالی و عشق پاک بدون شائبه غیریت بر دل و جان آنان رسوخ نموده که بکلی از غل و غش امور طبیعی و نفسانی پاک و وارسته گردیده‌اند و بتمام قوی و مشاعر روی

صفحه : ۸۶

نیازمندی بدر خانه بی‌نیاز مطلق گردانیده و هدف و آرزوی آنها جز اشراقات و تجلیات نور جمال احدی و فیض سرمدی چیز دیگری نخواهد بود، و چنین اشخاصی نه فقط از حظوظات طبیعی اعراض مینمایند بلکه آرزوی مقامات بهشتی را نیز در دل خود نمی‌پرورانند.

فَأَقبَلَ بَعضُهُم عَلی بَعضٍ یَتَساءَلُونَ- قالَ قائِلٌ مِنهُم إِنِّی کانَ لِی قَرِینٌ پس از آنکه بهشتیان در محل امن و امان و در کاخ مجلل خود بالای تختهای مرصع که قبلا برای آنان آماده شده و رو بروی یکدیگر نشسته با هم آغاز سخن می‌نمایند یکی بدیگری گوید من در دنیا هم نشینی داشتم از انسان بنا بقول إبن عباس یا از شیاطین بنا بر قول مجاهد که منکر عالم آخرت و چنین روزی بود و مرا سرزنش و سخریه مینمود.

یَقُولُ أَ إِنَّکَ لَمِنَ المُصَدِّقِینَ أَ إِذا مِتنا وَ کُنّا تُراباً وَ عِظاماً أَ إِنّا لَمَدِینُونَ میگفت آیا تو سخنان پیمبران را تصدیق میکنی چگونه خواهد بود که ما وقتی مردیم و خاک گردیدیم ثانیا زنده شویم و در دادگاه جزا مجازات گردیم هرگز چنین نخواهد بود.

قالَ هَل أَنتُم مُطَّلِعُونَ فَاطَّلَعَ فَرَآهُ فِی سَواءِ الجَحِیمِ آن شخص مؤمن از رفقای بهشیان خود سؤال می‌کند آیا شما از حال و مکان هم نشین من اطلاع دارید که در چه حال و چگونه زیست مینماید پس از آنکه بحال و جایگاه رفیق دنیوی خود مطلع میگردد وی را در میان دوزخ می‌بیند.

قالَ تَاللّهِ إِن کِدتَ لَتُردِینِ وَ لَو لا نِعمَهُ رَبِّی لَکُنتُ مِنَ المُحضَرِینَ آن وقت آن شخص مؤمن خواهد گفت قسم بخدا اگر حفظ و نعمت پروردگار من نبود بزودی تو مرا لغزانیده و فریب داده بودی و امروز مثل تو در عذاب گرفتار بودم.

در شأن نزول آیه گویند دو برادر بودند یکی کافر بنام قرطوس و دیگری مؤمن بنام یهودا برادر کافر بخل میورزید و مال خود را اندوخته میگردانید و برادر مؤمن انفاق مینمود تا آنکه مالش تمام شد و فقیر گردید قرطوس کافر بیهودا

صفحه : ۸۷

اعتراض نموده که چرا مال خود را تلف نمودی یهودا در پاسخ گفت من مال خود را دادم که در آخرت عوض بگیرم قرطوس منکر آخرت و قیامت و دار جزا گردید و گفت هرگز ممکن نیست که ما پس از مردن و خاک گردیدن زنده شویم و در دار جزا مجازات گردیم نه زنده میگردیم و نه مجازات خواهیم دید.

ببین چگونه آیات قرآنی بطور وضوح بما نشان میدهد و بما می‌فهماند که دنیا و آخرت قرین یکدیگر خواهند بود همین افرادی که

در دنیا با هم مجالست دارند با شخصیت جسمی و روحی با همان حالات و مشاعر دنیویشان در قیامت با هم صحبت می‌نمایند مثل عده‌ای از رفقاء که بمسافرت رفته و پس از برگشتن دور هم نشسته از کیفیت مسافرت و اعمالی که کرده و مناظری که دیده و حالات گذشته خود از خوب و بدو منافع و ضرری که برده‌اند با هم سخن می گویند از اینجا توان پی‌برد که دنیا و آخرت قرین یکدیگر خواهند بود.

آری توان گفت دنیا و آخرت دو مرتبه از مراتب وجود انسانی بشمار میرود بلکه یک حقیقتند ظاهر و قشر آن را دنیای دنی نامند زیرا که مقدمه آخرت است و لب و باطن آن را آخرت نامند که سر انجام و نتیجه و غایت حیات دنیوی وجود بشر است و همین آدم دنیوی بعینه و شخصه همان انسان اخروی است.

و چون عالم قیامت عالم فصل است که بایستی خوب و بد از هم تمیز داده شود و هر کسی روی میزان اعمال و اخلاقش پاداش داده شود و مقام اخروی هر کسی تعیین گردد اینکه است که همین طوری که آیات بما نشان می‌دهد جهنمیان با هم جدال و نزاع مینمایند و هر یک میخواهد گناه را بگردن دیگری گذارد و بهشتیان هم رو بروی هم نشسته از اعمال دنیویشان با هم صحبت مینمایند و از انس بهم لذت فراوان خواهند برد.

أَ فَما نَحنُ بِمَيِّتِينَ إِلّا مَوتَتَنَا الأُولي وَ ما نَحنُ بِمُعَذَّبِينَ آن وقت آن برادر مؤمن بآن کافر از روی سرزنش گوید آیا تو نمی گفتی همین مردن است دیگر قیامتی و دار جزائی در کار نخواهد بود و ببین چگونه امروز حقیقت

صفحه : ۸۸

بر تو ظاهر گردیده و چگونه در اثر کفر و انکار مبتلا بعذاب گردیده‌ای.

إِنَّ هذا لَهُوَ الفَوزُ العَظِيمُ شاید (هذا) اشاره باشد بآن کرامات و نعمت‌های بسیاری که برای مخلصین و نجات یافته گان از عذاب و فائز گردیده گان باین مقامات عالی که برای آنان مهیا گردیده و افراد بشر را ارشاد مینماید که ای عمال و کارکنان شما نیز مثل (مخلصین) و اهل خلوص خالص گردید تا بچنین مقامات ارجمند فائز گردید.

[سوره الصافات (۳۷): آیات ۶۱ تا ۱۰۰]

اشاره

لِمِثلِ هذا فَليَعمَلِ العامِلُونَ (۶۱) أَ ذلِكَ خَيرٌ نُزُلاً أَم شَجَرَةُ الزَّقُّومِ (۶۲) إِنّا جَعَلناها فِتنَةً لِلظّالِمِينَ (۶۳) إِنَّها شَجَرَةٌ تَخرُجُ فِي أَصلِ الجَحِيمِ (۶۴) طَلعُها كَأَنَّهُ رُؤُسُ الشَّياطِينِ (۶۵)

فَإِنَّهُم لَآكِلُونَ مِنها فَمالِؤُنَ مِنهَا البُطُونَ (۶۶) ثُمَّ إِنَّ لَهُم عَلَيها لَشَوباً مِن حَمِيمٍ (۶۷) ثُمَّ إِنَّ مَرجِعَهُم لَإِلَى الجَحِيمِ (۶۸) إِنَّهُم أَلفَوا آباءَهُم ضالِّينَ (۶۹) فَهُم عَلى آثارِهِم يُهرَعُونَ (۷۰)

وَ لَقَد ضَلَّ قَبلَهُم أَكثَرُ الأَوَّلِينَ (۷۱) وَ لَقَد أَرسَلنا فِيهِم مُنذِرِينَ (۷۲) فَانظُر كَيفَ كانَ عاقِبَةُ المُنذَرِينَ (۷۳) إِلّا عِبادَ اللّهِ المُخلَصِينَ (۷۴) وَ لَقَد نادانا نُوحٌ فَلَنِعمَ المُجِيبُونَ (۷۵)

وَ نَجَّيناهُ وَ أَهلَهُ مِنَ الكَربِ العَظِيمِ (۷۶) وَ جَعَلنا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الباقِينَ (۷۷) وَ تَرَكنا عَلَيهِ فِي الآخِرِينَ (۷۸) سَلامٌ عَلى نُوحٍ فِي العالَمِينَ (۷۹) إِنّا كَذلِكَ نَجزِي المُحسِنِينَ (۸۰)

إِنَّهُ مِن عِبادِنَا المُؤمِنِينَ (۸۱) ثُمَّ أَغرَقنَا الآخَرِينَ (۸۲) وَ إِنَّ مِن شِيعَتِهِ لَإِبراهِيمَ (۸۳) إِذ جاءَ رَبَّهُ بِقَلبٍ سَلِيمٍ (۸۴) إِذ قالَ لِأَبِيهِ وَ قَومِهِ ما ذا تَعبُدُونَ (۸۵)

أ إِفكاً آلِهَةً دُونَ اللّهِ تُرِيدُون (۸۶) فَما ظَنُّكُم بِرَبِّ العالَمِينَ (۸۷) فَنَظَرَ نَظرَةً فِي النُّجُومِ (۸۸) فَقالَ إِنِّي سَقِيمٌ (۸۹) فَتَوَلَّوا عَنهُ مُدبِرِينَ (۹۰)

فَراغَ إِلي آلِهَتِهِم فَقالَ أ لا تَأكُلُونَ (۹۱) ما لَكُم لا تَنطِقُونَ (۹۲) فَراغَ عَلَيهِم ضَرباً بِاليَمِينِ (۹۳) فَأَقبَلُوا إِلَيهِ يَزِفُّونَ (۹۴) قالَ أ تَعبُدُونَ ما تَنحِتُونَ (۹۵)

وَ اللّهُ خَلَقَكُم وَ ما تَعمَلُونَ (۹۶) قالُوا ابنُوا لَهُ بُنياناً فَأَلقُوهُ فِي الجَحِيمِ (۹۷) فَأَرادُوا بِهِ كَيداً فَجَعَلناهُمُ الأَسفَلِينَ (۹۸) وَ قالَ إِنِّي ذاهِبٌ إِلي رَبِّي سَيَهدِينِ (۹۹) رَبِّ هَب لِي مِنَ الصّالِحِينَ (۱۰۰)

صفحه : ۸۹

ترجمه

(خطاب ببشر نموده) كه آيا ورود شما در منزلگاه امن (با آن همه نعمتها و تشريفاتى كه براى بهشتيان مهيا گرديده) بهتر خواهد بود يا درخت زقوم (۶۱)

كه حقيقتا ما آن را براى ستمكاران محنت و عذاب قرار داديم (۶۲)

حقيقتا درخت زقوم (ريشه آن) از كمون جهنم بيرون آيد (۶۳)

خوشه آن درخت گويا از سرهاى شياطين روئيده شده (۶۴)

كفار بقدرى از آن درخت خواهند خورد كه شكمهايشان پر گردد (۶۵)

پس براى دوزخيان محقق ميگردد شرابى كه آميخته از حميم سوزان خواهد بود (۶۶)

پس از آن بازگشت و سر انجام آنان بسوى جهنم خواهد گرديد (۶۷)

حقيقتا آنها چون پدران خود را گمراه يافتند (۶۸)

پس

صفحه : ۹۰

بدنبال آنان بشتاب حركت مينمايند (۶۹)

و حقيقتا پيش از قوم تو بيشتر از پيشينيان گمراه گرديدند (۷۰)

و محققا براى ارشاد آنان پيمبرانى فرستاديم (۷۱)

پس اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ببين چگونه بود عاقبهٔ ترسانيده شدگان (۷۲)

مگر آن بندگان خدا كه براى پذيرفتن (كلام حق) پاك و شايسته بودند (۷۳)

و چون نوح نبى (ع) ما را از روى حقيقت خواند (او را اجابت نموديم) و ما خوب اجابت- كننده‌اى ميباشيم (۷۴)

و ما نوح و اهل آن را از اندوه بزرگ (غرق) نجات داديم (۷۵)

و فرزندان او را از باقى ماندگان قرار داديم (۷۶)

(و ذكر خير او را تا آخر الزمان) باقى گذاشتيم (۷۷)

سلام و تحيت جهانيان بر نوح باد (۷۸)

ما اينطور نيكوكاران را پاداش خواهيم داد (۷۹)

بدرستی که نوح از بندگان مؤمن ما بود (۸۰)
پس از نجات او دیگران را غرق گردانیدیم (۸۱)
بحقیقت از جمله پیروان نوح ابراهیم بود (۸۲)
(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) یاد کن وقتی که ابراهیم (ع) پروردگار خود را با دلی پاک آمد (۸۳)
و وقتی که بپدرش و قومش گفت چیست که شما میپرستید (۸۴)
آیا بدروغ بتها را غیر از خدا الهان میخوانید (۸۵)
پس چه گمان می‌کنید بآفریننده عالمیان (که غیر او را پرستش مینمائید) (۸۶)
پس از آن ابراهیم بستارگان نگریست (۸۷)
و گفت من مریض میباشم (۸۸)
(چون چنین گفت) گروه بوی پشت کرده و رفتند (۸۹)
پس ابراهیم قصد کرد (به بتخانه در آمد) و رو به بتهایی کرد که الاهان می‌نامیدند و بآنان (بطور استهزاء و سخریه) گفت آیا چرا از اینکه غذاها نمیخورید (۹۰)
(چون از آنها جوابی نشنید) گفت چیست شما را که سخن نمیگوئید (۹۱)
و در پنهانی رو به بتان کرد و با قوت ضربت محکمی به بت‌ها زد و بت‌ها را خورد نمود مگر بت بزرگ را (۹۲)
پس از آن بت پرستان بشتاب رو باو آوردند (۹۳)
ابراهیم بآنان گفت شما چگونه عبادت می‌کنید چیزی را که بدست خود میتراشید (۹۴)
در صورتی که خالق و آفریننده شما و آنچه در آن عمل می‌کنید خدا است (مخلوق خدا را خالق مینامید)
(نمرودیان گفتند محلی بنا کنید پر از هیزم) و ابراهیم را در آتش بیندازید (۹۶)

صفحه : ۹۱

(و برای هلاکت ابراهیم و انداختن او در آتش) مکری پدید آوردند و ما عمل آنان را سافل و بی‌اثر گردانیدیم (و آتش را بر ابراهیم گلستان نمودیم (۹۷)
ابراهیم گفت من بسوی پروردگار خود رونده میباشم (۹۸)
ای پروردگار من (اولادی بمن ببخش) که از نیکوکاران و سعادتمندان باشد (و مرا کمک و یاری نماید)

توضیح آیات

أ ذلِکَ خَیرٌ نُزُلًا أَم شَجَرَةُ الزَّقُّومِ- إِنّا جَعَلناها فِتنَةً لِلظّالِمِینَ پس از کراماتی که برای مؤمن خالص مهیا گردانیده بخردمندان و دانشمندان اشاره نموده که آیا بدلیل عقل چنین نعمت‌هایی برای پیشکشی و جلو قدم نیکوکاران و وارسته‌گان مهیا گردیده بهتر است یا درخت زقوم که ما آن را بلاء و آفت قرار دادیم برای کسانی که ظالم بنفس خود خواهند بود.
(نزلا) اشاره باول کرامتی است که در حین نزول بهشتیان در جلو آنها نهاده شده لکن برای مؤمنین مخصوصا اهل خلوص از آنها نعمت‌ها و کراماتی تهیه شده چنانچه در آیات دیگر تذکر داده که (نه چشمی دیده و نه گوشی شنیده و نه بخاطر احدی خطور نموده) آیا چنین کراماتی بهتر است یا درخت زقوم إِنَّها شَجَرَةٌ تَخرُجُ فِی أَصلِ الجَحِیمِ گویند درخت زقوم درختی است در تهامه که برگ‌های ریز دارد و میوه آن بسیار تلخ و بدمزه است اینکه است که میوه جهنمیان را تشبیه بدرخت زقوم نموده.

اشاره به اینکه همین طوری که پیشکشی و اول قدم اهل بهشت چنین انعام و کراماتی خواهد بود که جلو قدم آنان نهاده شده پیش قدمی کفار و اهل جهنم نیز درخت زقوم است.

بعد در مقام معرفی و اوصاف درخت زقوم بر آمده که ریشه و بنیاد درخت

صفحه : ۹۲

ز قوم از حقیقت جهنم روئیده شده چه جهنم همان جهنمی که در باطن کفار افروخته شده و آن آتشی خواهد بود که آتش گیرانه آن انسان و دل سنگ او است که سخت‌تر از سنگ کبریت بشمار میرود، و آن از اخلاق نکوهیده مثل عصبیت جاهلیت و حسد و تفرعن و غیر آن ناشی گردیده و سر چشمه گرفته.

طَلعُها کَأَنَّهُ رُؤُسُ الشَّیاطِینِ خلاصه در مقام اصل و فرع درخت زقوم برآمده که ریشه آن از کجا سر میزند و میوه آن چیست و تذکر می‌دهد که ریشه آن از جهنم دل کافر سرزده و شاخه‌ها و ثمره آن سرهای شیاطین خواهد بود که از درخت جحیم دل کافر سر در آورده.

فَإِنَّهُم لَآکِلُونَ مِنها فَمالِؤُنَ مِنهَا البُطُونَ خوراک اهل جهنم از همان درخت زقوم تلخ و بد بو و بد مزه خواهد بود که خود آنان در حیات دنیویشان ریشه آن را در قعر قلبشان غرس نموده و در روز موعود میوه و ثمره آن عاید خودشان خواهد گردید و همین طوری که در دنیا بانکار پیمبران و اعمال نکوهیده آن را آب داده و پروریده‌اند در آنجا بثمر رسیده و خوراک آنها همان میوه آن است که در اثر حرصی که از اخلاق دیرینه دنیویشان پدید گردیده بقدری در خوردن آن حریص میگردند و اسراف مینمایند که شکم آنها پر میگردد و تشنه میشوند.

ثُمَّ إِنَّ لَهُم عَلَیها لَشَوباً مِن حَمِیمٍ پس از آنکه تشنه‌گی آنان بمنتهی میرسد آب می‌طلبند آن وقت آب گرمی که مشوب بکثافاتی باشد بخوردشان می‌دهند و چون آن آب مشوب جوشان بدهان آنها رسد از شدت حرارت گوشت صورت آنها ریخته میشود قوله تعالی:

(یَشوِی الوُجُوهَ) سوره کهف آیه ۲۸ در باره آنان است و چون بشکمها رسد تمام روده‌ها را پاره خواهد گردانید و در سوره محمّد آیه ۱۷ در وصف آب حمیم فرموده (فَقَطَّعَ أَمعاءَهُم).

صفحه : ۹۳

ثُمَّ إِنَّ مَرجِعَهُم لَإِلَی الجَحِیمِ اینکه خوردنی و آشامیدنی کفار و مشرکین در اول ورود آنان است بسوی عذاب که در پیش روی آنها تحویلشان خواهند داد پس از آن بازگشت جایگاه همیشگی آنان بسوی جهنم خواهد انجامید.

إِنَّهُم أَلفَوا آباءَهُم ضالِّینَ- فَهُم عَلی آثارِهِم یُهرَعُونَ و اینکه همه عذاب و شکنجه آنان در اثر اینکه است که چون پدرانشان گمراه بودند و آنها را بگمراهی و کج روی ترغیب مینمودند و آنان بدون تحقیق و فکر که وظیفه هر بشری خواهد بود که بایستی در کار خود اندیشه و فکر نماید و کورکورانه دنبال هر صدایی نرود دنبال پدران خود را گرفتند تا آنکه سر انجام کار آنان را بجهنم کشانید.

در اینجا ارشاد بحکم عقل است که وظیفه هر بشری است که عصبیت را کنار گذارد و اول در ادیان تحقیق نماید و بعقل و فکر خود از روی برهان عقلی و منطقی حق را از باطل تشخیص دهد زیرا اگر از اول در بیراهه سیر نمود هر چه پیش رود بر گمراهیش افزوده خواهد گردید.

البته کسی که از روی خلوص نیت و غرض صحیح از راهش وارد گردد خداوند او را موفق میگرداند و طریق حق و واقع را از راه

باطن بوی میآموزد و وی را بسعادت میرساند و کامیاب میگرداند و هر چه پیش رود بر فضیلت و کامیابی وی افزوده میگردد.

وَ لَقَد ضَلَّ قَبلَهُم أَكثَرُ الأَوَّلِينَ و در اثر همان پیروی کورکورانه‌ای بود که پیشینیان بدون تحقق و فهمیدگی پیرو آباء و اجداد خود گردیده و گمراه شده و در اثر آن بچاه مضلت و گمراهی فرو رفتند.

وَ لَقَد أَرسَلنا فِيهِم مُنذِرِينَ خدای تعالی برای گمراهان که بدون دانستگی پیرو آباء خود گردیده

صفحه : ۹۴

و گمراه شده بودند رسولانی و راه نمایانی فرستاده که آنان را براه حق هدایت گردانند و بیشتر مردم در گمراهی ماندند و بتهدید و وعد و وعید پیمبران اعتنایی ننمودند فَانظُر كَيفَ كانَ عاقِبَةُ المُنذَرِينَ خطاب برسول اکرم است که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نظر کن و ببین چگونه خواهد بود عاقبت کسانی که پیرو پیمبران نگردیدند و آنچه بآنها گفتند که در اثر مخالفت بعذاب دنیا و آخرت مبتلا خواهید گردید سخنان آنان در گوش سنگین کافرین کوچکتر تأثیری ننمود اینکه بود که بالاخره بسیاری از امم سابقه مثل قوم عاد و ثمود و غیر اینها معذب بعذاب گردیده و هلاک گشتند.

إِلّا عِبادَ اللّهِ المُخلَصِينَ تمام تهدیدشدگان از امم سابقه مشمول عذاب گردیدند مگر بندگان خدا که قلب و دلشان از غیر خدا خالی گردیده و مطیع حق بودند نه مطیع نفس و شیطان، چنین اشخاصی در محل امن و امان قرار گرفته و از هر گونه عذابی در حصن و قلعه کلمه توحید آرامش یافته‌اند.

وَ لَقَد نادانا نُوحٌ فَلَنِعمَ المُجِيبُونَ پس از آنکه حضرت نوح (ع) از هدایت یافتن قومش مأیوس گردید و آنان عوض اینکه پیرو گفتارش گردند نسبت بحضرتش از هیچگونه ظلم و اذیتی خودداری ننمودند وقتی ضدیت را از حد گذرانیدند حضرتش در مقام مناجات برآمد و از خدا یاری طلبید و در باره آن گروه نفرین نمود و خدا دعای او را اجابت گردانید اینکه بود که بطوفان همه هلاک گردیدند.

وَ نَجَّيناهُ وَ أَهلَهُ مِنَ الكَربِ العَظِيمِ- وَ جَعَلنا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الباقِينَ گویند از اولادان نوح سه پسر بنام سام، حام، یافت و چهار دختر که در کشتی بودند از غرق نجات یافتند و باقی ماندند و مردمان بعد از نوح همه از نسل نوح (ع) بوجود آمدند زیرا کسانی که بحضرت نوح ایمان آورده و در کشتی با نوح

صفحه : ۹۵

بودند پس از طوفان همه مردند و از نسل آنان کسی باقی نماند.

وَ تَرَكنا عَلَيهِ فِي الآخِرِينَ در تمام زمانها تا آخرین زمان و دوران عالم نام جمیل نوح (ع) و معجزه و طوفان او در زبانها و تواریخ دائر و در تمام ادیان او را ببزرگی و عظمت میشناسند و آیه (سَلامٌ عَلى نُوحٍ فِي العالَمِينَ) مشعر بر اینکه است که در تمام ادوار عالم و زمانها تحیت و درود بر نوح ثابت و محقق گردیده و همیشه نام او و ذکر خیر او بر سر زبانها مستدام و برقرار خواهد بود.

إِنّا كَذلِكَ نَجزِي المُحسِنِينَ آری حال نیکوکاران چنین است که خداوند نام نیک آنها را در زمین باقی خواهد گذاشت که نیکی کردن سرمشق دیگران گردد و همیشه آنان را به نیکی یاد نموده و ستایش نمایند و در مقابل آنها نام اشرار و ستمکاران که در زمین فساد مینمودند و سجیه و اعمال زشت آنان را نیز مثل فرعون و نمرود و امثال آنان که ظالم و ستمکار بودند و در زمین فساد مینمودند با ابتلاآتی که بپاداش عملشان گرفتار گردیدند آن را هم باقی خواهند گذاشت که بفهمند پاداش احسان، احسان و پایان ظلم و ستمگری جز خسران و هلاکت چیز دیگری نخواهد بود.

نام نيكى گر بماند ز آدمى به كزو ماند سراى زرنگار

إِنَّهُ مِن عِبادِنَا المُؤمِنِينَ نـام نيـك نوح (ع) را در زمين باقى گـذاشتيم و هميشه مشـمول سـلام و تحيت خواهـد بود و ذكر خير او در دهانها نيز دائر خواهـد مانـد زيرا كه نوح از بنـده‌گان مؤمن ما بود كه قلب و دلش مطمئن بايمان گرديده و در مقام فرمان بردارى و عبوديت ثابت قدم گشته و حضـرتش هر قدر از كفار جفا و اذيت ديد دست از وظيفه و تبليغ رسالت بر نداشت تا وقتى كه لجاجت مشـركين بانتهـا رسـيد و مسلما نفرين او در بـاره كفـار آنهم بفرمـان حق تعالى انجام گرفته نه اينكه از مقتضاى قوه غضب او پـديد گرديده باشد زيرا كه شأن پيمبران بالاتر از آن خواهد بود كه بر آنان قواى

صفحه : ۹۶

طبيعى چيره گردد و آنـان را مقهور گردانـد و بـدلخواه خود عملى آنهم عملى كه افراد بشـر را اعـدام گردانـد از آنهـا ناشـى گردد هرگز چنين نخواهد بود.

ثُمَّ أَغرَقنَا الآخَرِينَ جزاى عمل خير چنين خواهد بود كه نام حضرت نوح (ع) و ذكر خير او در عالم باقى ماند و تمام مردم از كفار و مشـركين بطوفـان كه از اعمـال بـد آنـان سر چشـمه گرفته و بپاداش آن قهر الهى طغيان نموده همگى غرق درياى غضب گرديـده هلاك شدند.

وَ إِنَّ مِن شِيعَتِهِ لَإِبراهِيمَ از جمله تابعين نوح (ع) كه در طريق توحيـد و سـنت حق تعالى و طريق عبوديت ثابت قـدم گرديده ابراهيم (ع) بود.

بعضى از مفسرين آيه را اينكه طور تفسير نموده كه از جمله تابعين محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و خليفه او ابراهيم بود.

و حمل آيه بر اينكه معنى اگر چه باعتبار معنى و حقيقت صحيح خواهد بود نظر به اينكه پيمبر خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم سيد انبياء و شـريف‌ترين آنها بشمار ميرود و پيمبران سابق اگر پس از زمان آن سرور بدنيا آمده بودند همگى تابع شريعت او ميگرديدند لكن اينكه توجيه كه مرجع ضـمير (شـيعته) محمّد صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم و على عليه السّـلام باشد و ابراهيم از شـيعيان و تابعين آنها شمرده شود خلاف ظاهر آيه بنظر ميآيد.

خلاصه ظاهر آيه مشـعر بر اينكه است كه ابراهيم (ع) در ابلاغ كلمه توحيـد و متانت و اسـتقامت در دين و صبر و بردبارى بر جفاى كفار بروش نوح (ع) عمل مينمود و شايد در اكثر فروع شرعيه نيز تابع او گرديده.

تـذكره‌نويسان گوينـد بين نوح (ع) و ابراهيم (ع) ششـصد و چهـل سال فاصـله بود و بين آن دو پيمبر الوا العزم هود و صالـح مبعوث گرديدند.

إِذ جاءَ رَبَّهُ بِقَلبٍ سَلِيمٍ- إِذ قالَ لِأَبِيهِ وَ قَومِهِ ما ذا تَعبُدُونَ پس از بيان فضائل و مناقب نوح (ع) در مقام فضـيلت ابراهيم (ع) بر آمـده قلب ابراهيم (ع) از هر غل و غش و شرك و خود خواهى پاك بود و با قلب سالم

صفحه : ۹۷

از كـدورت نفسانى و اخلاقى از طرف پروردگارش برسالت مبعوث گرديـد وقتى ديـد مردم عبادت بت مينمايند و ميدانست بتها در ملكوت آسـمانها ارزش ندارنـد و براى آنان مقام و منزلتى نخواهد بود و مشـركين از روى نفهمى چنين پندارند از دست بتها كارى ساخته ميگردد اينكه بود كه حضـرتش در مقام انكار و ارشاد آنان بر آمـده و خواست بآنها علنا نشان دهد كه بتها نتوانند خود را از عـذاب نجـات دهنـد چگونه تواننـد ديگرى را كمـك نماينـد اينكه بود كه گفت شـما چه خصوصـيت و امتيـازى در اينان مشاهـده مى‌نمائيد كه اينكه چيزهايى كه جمادى بيش نخواهند بود معبود خود قرار داده‌ايد.

أ إِفکاً آلِهَهً دُونَ اللّهِ تُرِیدُون- فَما ظَنُّکَم بِرَبـِّ العالَمِینَ شاید اشاره باین باشد که شـما بفطرت عقلتان میدانید بتها هرگز لایق الوهیت و پرسـتش نمیباشـند چگونه آنها را اله مینامید و اینکه افترا و دروغی هویدا خواهد بود آیا شـما در باره پروردگار عالمیان چه گمان میکنیـد آیا غیر از خـدا بتها را مؤثر در عالم میدانیـد یا گمان می‌کنید اینها شـریک خدا یا واسـطه در فیض می‌باشـند هر چه در باره اینـان گمان بریـد ناشـی از کمال سـفاهت و بیخردی شـما خواهـد بود زیرا که غیر از پروردگار عالم هرگز چیزی مسـتحق پرسـتش نخواهـد بود فَنَظَرَ نَظرَهً فِی النُّجُومِ فَقالَ إِنِّی سَـِقِیمٌ فَتَوَلَّوا عَنهُ مُدبِرِینَ مفسـرین چنین گویند وقتی حضـرت ابراهیم (ع) بت پرسـتان را ملزم گردانیـد و در پاسـخ سـخنان او جوابی نداشـتند گفتنـد فردا روز عید است و ما تهیه طعام می‌نمائیم و نزد بتها میگذاریم و برای گردش بیرون می‌رویم تو هم بـا مـا بیـا وقـتی برگشـتیم به بتخـانه می‌رویم و اطعمه‌ای که بـبرکت بتهـا تبرک یـافته بین خود قسـمت خواهیم نمود.

حضرت ابراهیم (ع) وقت را غنیمت شمرده توریه نمود و پس از آنکه نظر بستارگان کرد گفت من مریضم و شاید واقعا کسالتی هم داشته نه اینکه فقط برای مقصدی که در نظر گرفته گفته باشد من مریضم.

صفحه : ۹۸

فَراغَ إِلی آلِهَتِهِم فَقـالَ أ لاـ تَـأْکُلُونَ مـا لَکُم لاـ تَنطِقُونَ پس از رفتن قوم ابراهیم (ع) وارد بتخانه گردیـد و بطور اسـتهزاء گفت اینکه طعامهای لذیذ که در مقابل شـما گذاشـته شده چرا نمیخورید پس از آنکه از آنها جوابی نشـنید گفت چرا جواب نمی‌دهید چگونه است حال شما چطور حرف نمی‌زنید اشاره به اینکه بت‌ها جمادند نه لایق تغذیه‌اند نه قدرت بر تکلم دارند فَراغَ عَلَیهِم ضَرباً بِالیَمِینِ آن گاه ابراهیم (ع) با قوت هر چه تمام‌تر بـدست راست کلنگی بر سـر بتان کوبید هفتاد و دو بت بودند که ابراهیم (ع) همه آنان را خـورد گردانیـد مگر بـت بزرگ که از طلاـ سـاخته شـده و در چشـمش یـاقوت نهـاده بودنـد پس از آن تـبر را بر دوش بت بزرگ گذاشت، وقتی آن جماعت مراجعت نمودند و به بت خانه آمدند و بتها را بآن حالت نگریستند.

فَأَقبَلُوا إِلَیهِ یَزِفُّونَ بشـتاب بسوی ابراهیم دویدنـد و او را گرفته و گویا در مقام پرسـش بر آمدند که اینکه چه جنایت و ظلمی بود که در باره اینکه بتها نمودی در سوره انبیاء آیه ۱۶۳ فرموده:

«قالُوا أ أَنتَ فَعَلتَ هذا بِآلِهَتِنا یا إِبراهِیمُ قالَ بَل فَعَلَهُ کَبِیرُهُم هذا فَسئَلُوهُم إِن کانُوا یَنطِقُونَ»«۱» قالَ أ تَعبُدُونَ ما تَنحِتُونَ وَ اللّهُ خَلَقَکُم وَ ما تَعمَلُونَ ابراهیم (ع) در مقام سـرزنش و اعتراض بر آمده که چگونه شما عبادت می‌کنید آنچه را که بدست خود میتراشید خالق و آفریننده شما خدا است و آن خدایی که شما را آفریده و آن موادی که در آن عمل می‌کنید آن نیز مخلوق او خواهد بود.

---

(۱) گفتند ای ابراهیم آیا تو با خدایان ما چنین کردی ابراهیم گفت بزرگ بتها چنین کرد.

صفحه : ۹۹

ادعاء اشاعره که انسان مختار نیست و پاسخ

حضـرات اشـاعره برای اثبـات مـدعای خود که انسـان را در عمـل مختـار نمی‌داننـد در اینجـا (مـاء) در (مـا تعملون را) ماء مصـدریه گرفته‌انـد نه موصوله و گوینـد همان طوری که انسان را خدا آفریده عمل و کار او را نیز او آفریده پس چطور انسان در عمل مختار است بلکه هر کاری را که خدا بخواهد انجام خواهد داد در پاسخ گوئیم علاوه بر اینکه آیه دلالت بر مدعای آنان ندارد وقتی اینکه آیه را با آیه جلو (أ تَعبُدُونَ ما تَنحِتُونَ) که در هر دو آیه (ماء) موصوله است نه مصدریه جمع کنیم دلالت واضح دارد که انسان در

عمل مختار است زيرا كه در آيه جلو نسبت تراشيدن بتان را بخود مشركين ميدهد و در اينكه آيه در مقام اعتراض بآنها است كه چگونه عمل خود را خداى خود قرار ميدهيد در صورتى كه آفرينش خودتان و مواد و ان قوه و قدرتى كه در مواد عمل ميكنيد و بصورت بت در ميآوريد همه مخلوق خدا خواهد بود.

باضافه شكى نيست كه هر عملى از هر عاملى بروز نمايد خواه باختيار يا بدون اختيار مستند بخداست لكن خداوند تعالى از راه فضل و كرم انسان را بهمين صفت مختار بودن او در عمل بر تمام موجودات فضيلت و برترى داده و وى را نماينده صفت مختار بودن خود قرار داده حتى ملائكه مقربين داراى چنين فضيلتى نخواهند بود.

اينكه است آدمى كه باختيار خدا داد خود، زير فرمان خدا برود و از خود رأى انديشى ننمايد و در مقابل عظمت و فرمان او سر تسليم فرود آورد ممكن است از ملك برتر و شريفتر گردد قالُوا ابنُوا لَهُ بُنياناً فَأَلقُوهُ فِي الجَحِيمِ نمرود و تابعين وى رأى آنان بر اينكه قرار گرفت كه بنائى پر از آتش گردانند و ابراهيم (ع) را در آتش انداخته بسوزانند.

گويند بنائى آماده نمودند كه طول آن سى زرع و عرض آن بيست زرع بود.

صفحه : ۱۰۰

فَأَرادُوا بِهِ كَيداً فَجَعَلناهُمُ الأَسفَلِينَ و در چگونگى انداختن ابراهيم (ع) در توده آتش بدستور شيطان حيله‌اى بكار بردند و او را بالاى منجنيقى نهادند و با فلاخن در آتش پرتاب گردانيدند.

در سوره انبياء آيه ۶۹ فرموده: «قُلنا يا نارُ كُونِي بَرداً وَ سَلاماً عَلى إِبراهِيمَ«۱»».

و بظهور چنين معجزه بزرگى حقانيت ابراهيم (ع) و بطلان دين آنان را واضح گردانيد كه چنين امر خارق العاده‌اى را به بينند و ايمان آرند لكن از آيه بعد كه ابراهيم (ع) گويد.

وَ قالَ إِنِّي ذاهِبٌ إِلى رَبِّي سَيَهدِينِ رَبِّ هَب لِي مِنَ الصّالِحِينَ معلوم ميشود كه اينكه معجزه باين بزرگى در دل سنگ مشركين اثر نبخشيد زيرا از آيه چنين معلوم مى‌گردد كه حضرت ابراهيم (ع) پس از اينكه واقعه از بين جماعت مشركين بيرون رفت زيرا كه دانست به تبليغ وى كوچكتر اثرى در آنها نخواهد نمود.

ابراهيم (ع) پس از آتش نمرودى بطرف شام رفت و در بين راه ساره زن ابراهيم (ع) هاجر را بكنيزى گرفت و بابراهيم بخشيد و بدعاى ابراهيم (ع) اسمعيل از هاجر متولد گرديد.

---

(۱) از طرف رب جليل بامر تكوينى بآتش خطاب شد اى آتش بر ابراهيم (ع) سرد و سلامت باش.

صفحه : ۱۰۱

[سوره الصافات (۳۷): آيات ۱۰۱ تا ۱۳۸]

اشاره

فَبَشَّرناهُ بِغُلامٍ حَلِيمٍ (۱۰۱) فَلَمّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعيَ قالَ يا بُنَيَّ إِنِّي أَرى فِي المَنامِ أَنِّي أَذبَحُكَ فَانظُر ما ذا تَرى قالَ يا أَبَتِ افعَل ما تُؤمَرُ سَتَجِدُنِي إِن شاءَ اللّهُ مِنَ الصّابِرِينَ (۱۰۲) فَلَمّا أَسلَما وَ تَلَّهُ لِلجَبِينِ (۱۰۳) وَ نادَيناهُ أَن يا إِبراهِيمُ (۱۰۴) قَد صَدَّقتَ الرُّؤيا إِنّا كَذلِكَ نَجزِي المُحسِنِينَ (۱۰۵)

إِنَّ هذا لَهُوَ الْبَلاءُ الْمُبِينُ (۱۰۶) وَ فَدَيناهُ بِذِبحٍ عَظِيمٍ (۱۰۷) وَ تَرَكنا عَلَيهِ فِي الآخِرِينَ (۱۰۸) سَلامٌ عَلى إِبراهِيمَ (۱۰۹) كَذلِكَ نَجزِي الْمُحسِنِينَ (۱۱۰)

إِنَّهُ مِن عِبادِنَا الْمُؤمِنِينَ (۱۱۱) وَ بَشَّرناهُ بِإِسحاقَ نَبِيًّا مِنَ الصّالِحِينَ (۱۱۲) وَ بارَكنا عَلَيهِ وَ عَلى إِسحاقَ وَ مِن ذُرِّيَّتِهِما مُحسِنٌ وَ ظالِمٌ لِنَفسِهِ مُبِينٌ (۱۱۳) وَ لَقَد مَنَنّا عَلى مُوسى وَ هارُونَ (۱۱۴) وَ نَجَّيناهُما وَ قَومَهُما مِنَ الْكَربِ الْعَظِيمِ (۱۱۵)

وَ نَصَرناهُم فَكانُوا هُمُ الْغالِبِينَ (۱۱۶) وَ آتَيناهُمَا الْكِتابَ الْمُستَبِينَ (۱۱۷) وَ هَدَيناهُمَا الصِّراطَ الْمُستَقِيمَ (۱۱۸) وَ تَرَكنا عَلَيهِما فِي الآخِرِينَ (۱۱۹) سَلامٌ عَلى مُوسى وَ هارُونَ (۱۲۰)

إِنّا كَذلِكَ نَجزِي الْمُحسِنِينَ (۱۲۱) إِنَّهُما مِن عِبادِنَا الْمُؤمِنِينَ (۱۲۲) وَ إِنَّ إِلياسَ لَمِنَ الْمُرسَلِينَ (۱۲۳) إِذ قالَ لِقَومِهِ أَ لا تَتَّقُونَ (۱۲۴) أَ تَدعُونَ بَعلاً وَ تَذَرُونَ أَحسَنَ الْخالِقِينَ (۱۲۵)

اللّهَ رَبَّكُم وَ رَبَّ آبائِكُمُ الأَوَّلِينَ (۱۲۶) فَكَذَّبُوهُ فَإِنَّهُم لَمُحضَرُونَ (۱۲۷) إِلاّ عِبادَ اللّهِ الْمُخلَصِينَ (۱۲۸) وَ تَرَكنا عَلَيهِ فِي الآخِرِينَ (۱۲۹) سَلامٌ عَلى إِل ياسِينَ (۱۳۰)

إِنّا كَذلِكَ نَجزِي الْمُحسِنِينَ (۱۳۱) إِنَّهُ مِن عِبادِنَا الْمُؤمِنِينَ (۱۳۲) وَ إِنَّ لُوطاً لَمِنَ الْمُرسَلِينَ (۱۳۳) إِذ نَجَّيناهُ وَ أَهلَهُ أَجمَعِينَ (۱۳۴) إِلاّ عَجُوزاً فِي الْغابِرِينَ (۱۳۵)

ثُمَّ دَمَّرنَا الآخَرِينَ (۱۳۶) وَ إِنَّكُم لَتَمُرُّونَ عَلَيهِم مُصبِحِينَ (۱۳۷) وَ بِاللَّيلِ أَ فَلا تَعقِلُونَ (۱۳۸)

صفحه : ۱۰۲

ترجمه

پس از (اجابت دعاى ابراهيم) وى را بپسرى بردبار بشارت داديم (۱۰۰)

وقتى ابراهيم (ع) با آن پسر بمحل سعى رسيدند (۱۰۱) گفت اى پسرك من در در خواب ديده‌ام تو را سر مى‌برم حال بنگر در اينكه عمل چه عقيده دارى (۱۰۲) پسر گفت اى پدر بر آنچه مأمورى عمل نما اگر خدا بخواهد بزودى مرا بيابى از صبر كنندگان (۱۰۳)

وقتى پدر و پسر تسليم امر پروردگار گرديدند و ابراهيم پسر خود را براى ذبح به پيشانى بروى زمين انداخت (۱۰۴)

او را ندا كرديم و گفتيم اى ابراهيم

حقيقتا خواب خود را راست آوردى (۱۰۵) ما نيكوكاران را چنين پاداش خواهيم داد (۱۰۶)

و بحقيقت اينكه رؤياى ابراهيم بلاء و آزمايشى بود هويدا (۱۰۷)

و براى (فداى اسمعيل) گوسفند بزرگى فرستاديم (۱۰۸)

و ذكر خير او را تا آخرين (زمان) باقى گذاشتيم (۱۰۹)

سلام و تحيت باد بر ابراهيم (۱۱۰)

ما نيكوكاران را چنين پاداش ميدهيم (۱۱۱)

حقيقتا ابراهيم (ع) از بندگان مؤمن ما بود (۱۱۲)

و ابراهيم را باسحاق بشارت داديم و اسحق از پيمبران و از شايستگان محسوب گرديد (۱۱۳)

و بر ابراهيم (ع) و اسحق (ع) بركت داديم (و اولاد آنها را زياد گردانيديم) و بعضى از ذريه آنان مردمان نيكو بودند و بعضى ديگر بنفس خود ستمگرى بودند ظاهر (يعنى بسيار معصيت كارى مينمودند) (۱۱۴)

و حقیقتا ما بر موسی (ع) و هارون (ع) منت گذاردیم

و آن دو

صفحه : ۱۰۳

و قومشان را از رنج و تعب بزرگ نجات دادیم (۱۱۵)

و آنها را یاری کردیم تا آنکه بر دشمن غالب گردیدند (۱۱۶)

و بآنان کتاب روشن (تورات) عطا نمودیم

و موسی و هارون را بطریق روشن راه نمایی گردانیدیم (۱۱۸)

(و نام خیر) موسی و هارون را در امم بعدیها باقی گذاشتیم (۱۱۹)

سلام و تحیت بر موسی و هارون باد (۱۲۰)

ما نیکوکاران را چنین پاداش خواهیم داد (۱۲۱)

حقیقتا آنها از بندگان مؤمن ما محسوب بودند (۱۲۲)

و بحقیقت الیاس نیز از پیمبران بود (۱۲۳)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یاد کن وقتی را که الیاس بگروه خود گفت آیا شما از عذاب خدا نمیترسید (۱۲۴)

شما چگونه بعل (بت را) میپرستید و بهترین خلق کنندگان را وامیگذارید (۱۲۵)

(فقط) خدا است که پروردگار شما و پروردگار پدران شما خواهد بود (۱۲۶)

آن جماعت الیاس را تکذیب نمودند (۱۲۷) و همگی آنها حاضر شدگان (در جهنم خواهند بود) (۱۲۸)

و الیاس را تکذیب کردند مگر آن بندگان خدا که خالص گردیده بودند (۱۲۹)

و نام جمیل الیاس را در آخرین باقی گذاشتیم (۱۳۰)

سلام و تحیت بر الیاس باد (۱۳۱)

حقیقتا ما نیکوکاران را چنین پاداش میدهیم (۱۳۲)

بحقیقت الیاس از بنده‌گان مؤمن ما خواهد بود (۱۳۳)

حقیقتا لوط از جمله پیمبران بشمار میرفت (۱۳۴)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یاد کن وقتی را که ما لوط و اهلش را تماما نجات دادیم

مگر پیره زن او را که وی را در عذاب شدگان باقی گذاشتیم (۱۳۵)

پس از آن همگی آن گروه را هلاک گردانیدیم (۱۳۹)

توضیح آیات

اشاره

فَبَشَّرناهُ بِغُلامٍ حَلِیمٍ پس از آنکه جناب ابراهیم (ع) خلیل بسوی شام حرکت نمود و هاجر نصیب وی گردید از طرف ربّ جلیل باو مژده رسید که پسر بردباری بتو کرامت

صفحه : ۱۰۴

خواهیم نمود بعد از آنکه اسمعیل از هاجر متولد گردید، ابراهیم بفرمان الهی هاجر و اسمعیل را بمکه برد و اسمعیل در زمین مکه نشو و نما نمود تا وقتی که ابراهیم (ع) برای دیدن اسمعیل (ع) بمکه رفت.

گویند آن وقت اسمعیل پسر سیزده ساله‌ای بود و بشکار میرفت ابراهیم (ع) بر سر راه وی نشست وقتی اسماعیل از شکار برگشت جوانی دید با رخساری چون ماه و گونه‌های گل انداخته با اندامی مناسب مثل سرو میخرامید، شاید در آن حال مهر پدری ابراهیم (ع) از طبع بشری وی بحرکت آمد و از آنجایی که قلبی مانند قلب ابراهیم (ع) که از محبت حق تعالی پر گردیده و خداوند وی را بخلیلی خود پذیرفته هرگز جای غیر نخواهد بود گویا غیرت الهی بحرکت آمد و ابراهیم (ع) را مورد آزمایش واقع گردانید.

و در شب هشتم ذی الحجّه شب ترویه ابراهیم پس از عبادت خوابید، و شاید در رؤیا بروی چنین نمودار گردیده که ای خلیل دعوی محبت ما میکنی و محبت فرزند در دل میپرورانی اگر وصال ما خواهی برخیز و فرزند خود را قربانی نما زیرا که هرگز در یک‌دل دو محبت نخواهد گنجید.

ابراهیم (ع) از هیبت اینکه خواب بیدار شد و همه روز با خود فکر میکرد اینکه چه خوابی بود آیا امر رحمانی بود یا خیال نفسانی شب عرفه باز در خواب دید پسرش را قربانی دوست می‌کند گویند تا سه شب چنین خواب دید که بدست خود پسرش را قربانی می‌کند آن وقت یقین پیدا نمود که آن خواب رحمانی است و از طرف حق تعالی مأمور گردیده که در راه محبت بدست خود اولاد عزیز خود را سر ببرد.

فَلَمّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعیَ قالَ یا بُنَیَّ إِنِّی أری فِی المَنامِ أَنِّی أَذبَحُکَ در اینکه آن پسری که ابراهیم (ع) در خواب بکشتن وی مأمور گردیده کدام پسران او بودند اسماعیل بود یا اسحق معروف و مشهور بین مسلمان‌ها اینکه است که اسماعیل را ذبیح اللّه نامند و دلیل آن یکی اخبار است اگر چه در

صفحه : ۱۰۵

بعض احادیث اسحق را ذبیح اللّه نامیده لکن در احادیث صحیح اسماعیل را ذبیح اللّه گفته‌اند.

و دیگر وقتی آیات را با هم جمع می‌کنیم چنین استفاده خواهد شد که اسماعیل ذبیح اللّه است نه اسحق زیرا بعد از حکایت رؤیای ابراهیم و مهیا شدنش برای کشتن پسرش او را باسحاق مژده می دهد و پیش از رؤیا وی را (بغلام حلیم) بشارت داده بود از اینجا معلوم میشود که (غلام حلیم) اسماعیل بوده نه اسحق خلاصه ابراهیم تصمیم گرفت که بخواب خود عمل کند زیرا که خواب پیمبران بمنزله وحی است وقتی در منی موقع قربانی رسید خواب خود را بر پسرش گفت و با ملاطفت پدری باو گفت من در رؤیا چنین دیده‌ام که تو را سر میبرم.

فَانظُر ما ذا تَری قالَ یا أَبَتِ افعَل ما تُؤمَرُ سَتَجِدُنِی إِن شاءَ اللّهُ مِنَ الصّابِرِینَ اسماعیل بدون تأمل و نگرانی گفت ای پدر بر آنچه مأموری عمل نما من هم بخواست خدا صبر خواهم نمود.

یکی از نکته اینکه قصص و حکایت شاید چنین باشد که دانسته شود کسی بمقام و رتبه‌ای نخواهد رسید مگر پس از آنکه در مورد امتحان و آزمایش واقع گردد و البته امتحان هر کسی در خور استعداد وی انجام میگیرد هر قدر مقام انسانی بلندتر باشد آزمایش او سخت‌تر و بزرگتر خواهد بود.

آری چنین نفس قدسی مثل ابراهیم (ع) خواهد بود که در مقام فرمانبرداری چنان متانت و استقامتی از خود نشان دهد که او را در توده آتش انداختند صبر نموده و دل برضای حق تعالی بست و از آتش باک ننمود حتی اینکه گویند جبرئیل بامر حق تعالی نزد او

آمد و گفت

(أ لک حاجة قال اما الیک فلا)

جبرئیل گفت پس بآنکه حاجت داری بگو گفت

(حسبی من سؤالی علمه بحالی)

فقط امید و اتکاء او بپروردگارش بود.

آری در عالم شنیده نشده کسی حائز مقام و مرتبه‌ای گردیده مگر در اثر متانت و استقامت، استقامت است که کوه‌های مشکلات را زیر پا هموار

صفحه : ۱۰۶

نموده و راهرا باز می‌نماید و آدمی را بمقصود خواهد رسانید.

فَلَمّا أَسلَما وَ تَلَّهُ لِلجَبِینِ وقتی پدر و پسر تسلیم امر خدای تعالی گردیدند و ابراهیم برای قربانی اسماعیل را روی زمین انداخت و چنانچه گویند بخواهش خود اسماعیل دست و پای او را بست و پیشانی او را بزمین گذاشت و کارد بحلق او کشید هر قدر کوشش نمود حلق اسمعیل بریده نشد تا آنکه ابراهیم بغضب آمد و کارد را بزمین انداخت گویند صدایی از کارد شنید که خلیل مرا امر ببریدن می‌کند و رب جلیل نهی مینماید آن وقت جای داشت که از ملاء اعلا خروش بر آید که ای رب جلیل بیش از اینکه خلیل خود را میازار او از بوته امتحان سالم بیرون آمده او را دریاب وَ نادَیناهُ أَن یا إِبراهِیمُ قَد صَدَّقتَ الرُّؤیا إِنّا کَذلِکَ نَجزِی المُحسِنِینَ چنانچه از آیه معلوم میشود ابراهیم در خواب دیده بود سر پسر خود را میبرد و از آنجایی که خواب پیمبران بمنزله وحی است گمان کرد باین عمل مأمور گردیده و همین طور هم بود زیرا که ابراهیم (ع) بهمین اندازه موظف گردیده که برای کشتن پسرش مهیا گردد کشته شدن و نشدن بدست ابراهیم انجام نمی‌گرفت.

إِنَّ هذا لَهُوَ البَلاءُ المُبِینُ وَ فَدَیناهُ بِذِبحٍ عَظِیمٍ خواب ابراهیم (ع) و عمل او بمقدمات کشتن پسر خود برای امتحان و آزمایش بود و برای فدای اسماعیل مقرر گردید گوسفند بزرگی قربانی نماید

سؤال

آیا فائده امتحان برای ابراهیم (ع) چه بود خدا که خودش مقام ابراهیم را میدانست که در خلوص بمقامی حائز گردیده که اگر فرضا هزار پسر داشت و از جانب رب جلیل مأمور میگردید همه را قربانی مینمود.

پاسخ

آری تمام موجودات و آنچه واقع شده و آنچه واقع خواهد شد و ظاهر

صفحه : ۱۰۷

و باطن هر چیزی در علم ازلی حق تعالی ظاهر و هویدا خواهد بود چیزی بروی پوشیده نخواهد بود تا آنکه محتاج بآزمایش باشد، فائده آزمایش پیمبران و نیز اشخاص شایسته برای اینکه نیست که بخواهد بفهمد آنان در اطاعت ثابت قدم میباشند یا نه نکات

دیگری در کار خواهد بود از جمله آنها شاید چنین باشد که مقام و منزلت آنها بر خلق ظاهر گردد که آن بزرگواران چگونه در مقام اطاعت و بندگی ثابت قدم و استوار گردیده و مثل کوه پابرجا ایستاده و در مقام توحید و وظیفه‌شناسی بطوری متانت و استقامت از خود نشان میدهند که اگر فرضا بدن آنها را قطعه قطعه کنند در تبلیغ و انجام وظیفه سستی نخواهند نمود و نیز بدانند کسی بدون مجاهده با نفس و گذشت از خود و فناء فی اللّه بمقام و رتبه‌ای نخواهد رسید.

و شاید حکمت دیگرش اینکه باشد که آن کسانی که استعداد ترقی و تعالی در کالبد آنان موجود است بایستی در فشار روزگار فشرده گردند تا آنکه آن جوهر و حقیقت روح قدسی آنها و آن عطر حقیقی که در برگ‌های گل قوای نفسانی آنان مخفی گردیده صاف و پاک بیرون آید و در مقامات روحانی باعلا درجه قرب صعود نمایند و خلق را باستشمام آن مستفیض گردانند.

وَ تَرَکنا عَلَیهِ فِی الآخِرِینَ سَلامٌ عَلی إِبراهِیمَ و نام نیک ابراهیم در زمانها بعد تا آخرین ادوار عالم باقی خواهد گذاشت و در تمام ادیان و ملتها او را بعظمت و بزرگی و سلام و درود میستایند و میشناسند و وی را ستایش و تحنیت خواهند نمود.

کَذلِکَ نَجزِی المُحسِنِینَ إِنَّهُ مِن عِبادِنَا المُؤمِنِینَ آری نیکوکاران چنینند در دنیا و آخرت نزد حق تعالی و ملائکه مقربین و اولیاء صالحین همیشه عزیز و محترم و نامشان در زبانها بنیکی دائر گردیده و در دل و جان مردم نفوذ نموده و در قلوب حکومت خواهند نمود.

وَ بَشَّرناهُ بِإِسحاقَ نَبِیًّا مِنَ الصّالِحِینَ

صفحه : ۱۰۸

چنانچه گفته شده از اینکه آیه می توان استفاده نمود که پس از آزمایش ابراهیم (ع) در مهیا گردیدنش بقربانی اسمعیل خداوند بپاداش عملش در باره او تفضلاتی نموده یکی عمل انجام نگرفته را قبول نموده و او را (بذبح عظیم) مفتخر گردانیده و دیگر باضافه بر اینکه اسماعیل را بوی پس داد و وی ذبیح اللّه نامیده شد ابراهیم (ع) را به پسر دیگر اسحق بشارت داد و او را نیز از انبیاء بشمار آورد.

وَ بارَکنا عَلَیهِ وَ عَلی إِسحاقَ وَ مِن ذُرِّیَّتِهِما مُحسِنٌ وَ ظالِمٌ لِنَفسِهِ مُبِینٌ در مقام امتنان بر حضرت ابراهیم برآمده که خداوند در ذریه ابراهیم برکت داد و آنان را بسیار گردانید لکن بعضی از آنها نیکوکار و با ایمان و بعضی دیگر ستمکار و ظالم بنفس خود گردیدند که قدر خود را نشناختند و بنا فرمانی خود را از درجه خانمان نبوت انداختند.

آیه اشاره به اینکه شرافت انسان بنیکوکاری انجام خواهد گرفت نه بحسب و نسب خوبی و بدی شرافت و شقاوت ناشی از کردار و رفتار خود آدمی است.

در حدیث مشهور از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین نقل شده که در خطبه (حجة الوداع) فرموده ای مردم پروردگار شما یکی و تمام شما از آدم میباشید و آدم از خاک است (أَکرَمَکُم عِندَ اللّهِ أَتقاکُم) نه عربی را شرافت بر عجمی نه عجمی بر عربی نه سیاه را فضیلتی است بر سفید نه سفید را بر سیاه برای احدی فضل و شرافتی نیست مگر در تقوی.

قوله تعالی: «فَإِذا نُفِخَ فِی الصُّورِ فَلا أَنسابَ بَینَهُم یَومَئِذٍ وَ لا یَتَساءَلُونَ»(۱) وَ لَقَد مَنَنّا عَلی مُوسی وَ هارُونَ وَ نَجَّیناهُما وَ قَومَهُما مِنَ الکَربِ العَظِیمِ تفضلاتی در باره موسی و هارون اجراء گردیده (اول) آنها و قومشان

---

(۱) سوره مؤمن آیه ۱۰۳ وقتی نفخه دمیده شد در صور و قیامت بر پا گردید در آن وقت نسبها قطع میگردد و از یکدیگر سؤال نمیشود یعنی در آن وقت هر کسی بپاداش عمل خود جزا خواهد دید نه بعمل غیر

صفحه : ۱۰۹

بنی اسرائیل را از سختی و بلاء بزرگ فرعون و فرعونیان نجات دادیم.

وَ نَصَرناهُم فَکانُوا هُمُ‌الغالِبِینَ (دوم) آنها را یاری نمودیم و بر دشمنانشان غالب گردانیدیم و برای نجاتشان همگی را برود نیل غرق گردانیده و هلاک نمودیم.

وَ آتَیناهُمَا الکِتابَ المُستَبِینَ (سوم) کتاب تورات که حقانیت آن هویدا و ظاهر بود و تمام احکام و قوانین آن مطابق عقل و منطق استوار گردیده بموسی و هارون عطاء نمودیم.

وَ هَدَیناهُمَا الصِّراطَ المُستَقِیمَ (چهارم) موسی و هارون را بر طریق مستقیم توحید و جاده حقیقت استوار و ثابت قدم گردانیدیم که هرگز کوچکتر لغزش و خطایی پیرامون آنها نگردید.

وَ تَرَکنا عَلَیهِما فِی الآخِرِینَ (پنجم) همین طوری که نام نیک و سجیه نیکوی پیمبران پیش مثل نوح و ابراهیم (ع) و پیمبران الوا العزم را تا قیامت در عالم باقی مانده اسم موسی (ع) و هارون و نیز کتاب و قوانین آنها در تمام ادوار و زمانها بجا و پایدار خواهد بود و نسخ شدن احکام تورات بقوانین قرآن منافی با آیه نخواهد بود زیرا که ناموس الهی و قوانین کلی در تمام شریعتها یکی است قرآن ناسخ ادیان است بلحاظ کمال و تمامیت و مردم موظفند بدستورات قرآن عمل نمایند و گر نه قوانین کلی از قبیل صلاهٔ و زکاهٔ و صوم و غیره در تمام ادیان یکسان بوده و خواهد بود جزئی تفاوتی که در آنها دیده می‌شود بمقتضای وقت و زمانها و استکمال خلق راجع بمعارف و قوانین کلی الهی و تهذیب اخلاق خواهد بود که هر وقتی بمناسبت وقت پیمبران موظف بودند مردم را طوری تکمیل نمایند اینکه بود که جزئی اختلاف بین قوانین پدید میگردید.

سَلامٌ عَلی مُوسی وَ هارُونَ

صفحه : ۱۱۰

(سلام) مأخوذ از سلّم و سلامتی است و شاید اشاره باین باشد که چون موسی (ع) و هارون (ع) و نیز باقی پیمبران از امراض روحانی و کثافات اخلاقی بالمره خالی و پاک و طاهر و سالم گردیده اینکه بود که شایسته مقام نبوت و پیشوایی بشر گردیدند.

و شاید مقصود از سلام تحیت و درود از طرف حق تعالی بر آنان باشد، یا مقصود چنین باشد که تا قیامت ستایش خلق بر آن ارواح طیبه جاری خواهد بود.

إِنّا کَذلِکَ نَجزِی المُحسِنِینَ همین طوری که در اثر ایمان واقعی و حقیقی به پیمبران پاداش نیکو دادیم و نام خیر آنان را باقی گذاشتیم بهر نیکوکاری چنین خواهیم نمود.

إِنَّهُما مِن عِبادِنَا المُؤمِنِینَ چون اینکه دو برادر از بندگان مؤمن حقیقی بودند و دارای قلب پاک بی‌آلایش و از هر ناپاکی سالم گردیده اینکه بود که چنین کراماتی نصیب آنان گردید.

وَ إِنَّ إِلیاسَ لَمِنَ المُرسَلِینَ از جمله پیمبران مرسل الیاس بود و در نام و نسب الیاس از مفسرین گفتاری نقل شده.

۱- الیاس لقب ادریس است (إبن مسعود و قتاده) ۲- الیاس یکی از انبیاء بنی اسرائیل از اولاد هارون بن عمران پسر عموی یسع می‌باشد.

و محمّد بن اسحق و غیر آن از سیر و تواریخ چنین نقل میکنند که وقتی خرقیل از دنیا رفت بنی اسرائیل عهد خدا را شکستند و تورات را عقب سر انداختند و اوامر خدا را فراموش نمودند و مشغول ببت پرستیدن گردیدند اینکه بود که خداوند پیمبرانی برای ترویج تورات فرستاد نه برای تجدید شرع تازه و در آن وقت پادشاهی بود بنام آجب و بت‌پرست و نام بت وی بعل بود و آن بت بیست زرع قد داشت و چهار صورت و مجوف و توخالی بود و شیطان داخل آن بت میشد و مردم را

صفحه : ۱۱۱

تحریص ببت پرستیدن مینمود و آن سلطان زنی داشت بنام (ازبیل) و او فاحشه و از شرورترین و ظالم‌ترین مردم بشمار میرفت پادشاه وقتی از شهر بیرون میرفت وی را بجای خود می‌نشاند و وی لباس مردانه میپوشید و مشغول حکمرانی میگردید آن زن بحیله هفت نفر از شوهران خود را کشته بود و دارای هفتاد نفر اولاد گردیده بود و در همسایگی آن بستان بسیار نیکی مال مرد صالحی بود گاهی سلطان با زنش در آن باغ می‌نشستند و از میوه آن میخوردند روزی زنش گفت اینکه بستان لائق ما است بایستی از او بگیریم سلطان گفت از پادشاه قوی بر رعیت ضعیف ظلم نمودن سزاوار نیست و حرف زنش را قبول ننمود تا وقتی که سلطان مسافرت نمود و از شهر خارج گردید زن خواست باغ را از آن مرد صالح بگیرد حیله‌ای بکار برد و بوی گفت تو بپادشاه دشنام داده‌ای و چند نفر شهود آورد و باین بهانه او را کشت و باغ را تصرف نمود وقتی پادشاه برگشت و از قضیه خبردار شد بسیار نگران گردید و گفت گمان می‌کنم شومی اینکه عمل بروزگار ما برسد.

پس از آن مورد غضب پروردگار واقع گردیدند و الیاس را برسالت بر آنان فرستاد که باین ظالمان بگو برای اینکه خون ناحق که ریختید از تو و زنت انتقام خواهیم کشید و هر دو در همین بستان هلاک خواهید گردید و کسی بر شما رحم نخواهد نمود و جسد شما روی زمین بماند و گوشت شما را حیوانات بخورند و استخوان شما در روی زمین پوسیده گردد وقتی الیاس اینکه رسالت را از طرف حق تعالی بآن سلطان رسانید وی در غضب شد و گفت تو و هر کس که ادعای پیمبری می‌کند دروغ گوئید و خواست الیاس را بگیرد و سیاست نماید الیاس فرار نمود و در غاری پنهان گردید و عبادت می‌نمود.

چون حکایت طولانی است مختصر می‌نمائیم الیاس چند سال در کوه ماند و آن سلطان جابر همیشه در مقام بود که او را بگیرد و زجر نماید بالاخره

صفحه : ۱۱۲

الیاس بنای نفرین گذاشت و تا سه سال باران نیامد و قحطی در آن شهر بجایی رسید که بسیاری از مردم از گرسنگی مردند و الیاس برای تبلیغ رسالت در خانه‌های بعضی میرفت و بخانه پیر زنی رفت پسری داشت بنام الیسع بن اخطوب آن پسر در اثر قحطی مریض شده بود بدعای الیاس خدا وی را شفا داد آن وقت مادر و پسر هر دو ایمان آوردند و الیسع با الیاس همراه گردید.

پس از آن الیاس بمردم آن شهر گفت ایمان آرید تا دعا کنم خدا برای شما باران فرستد قبول ننمودند گفت بتهای خود را حاضر نمائید و از آنان بخواهید که باران بفرستند بتها را حاضر نمودند آنچه در برابر آنها التماس نمودند باران بفرستند فائده نبخشید الیاس فرمود من اکنون دعا می‌کنم خدا باران فرستد بشرط اینکه ایمان آرید قبول نمودند و بدعای الیاس باران آمد لکن آنها ایمان نیاوردند.

مفسرین گویند حق تعالی بالیاس وحی فرستاد که از میان اینان بیرون رو که وقت هلاکت آنان رسیده و بفلان جا برو هر چه را دیدی بر آن سوار شو و مترس الیاس (ع) وقتی بآن مکان رسید اسبی از آتش دید بر آن سوار شد اسب از زمین بلند گردید (الیسع) که در همراهی او بود گفت من چه کنم الیاس گفت تو در زمین خلیفه من باش تا چه دستور بتو رسد و خدای تعالی بالیاس دو پر داد که هر وقت میخواست در هوا میپرید و هر وقت میخواست در زمین حرکت می‌نمود و پس از آن دیگر الیاس احتیاج بخوردنی و آشامیدنی نداشت و او انسانی بود ملکی و انسی، ارضی و سمائی و همان طوری که الیاس خبر داده بود خداوند بر آن سلطان دشمنی مسلط گردانید که خودش و زنش را در همان باغ کشت و جسد آنها را درندگان خوردند و قوم او را کشتند پس از آن الیسع برای بنی اسرائیل بپیمبری انتخاب گردید و بسیاری بوی ایمان آوردند.

(تفسیر ابو الفتوح رازی)

صفحه : ۱۱۳

حکایت الیاس نبی (ع) و پادشاه ظالم

إِذ قالَ لِقَومِهِ أ لا تَتَّقُونَ أ تَدعُونَ بَعلًا وَ تَذَرُونَ أَحسَنَ الخالِقِينَ اللّهَ رَبَّكُم وَ رَبَّ آبائِكُمُ الأَوَّلِينَ الیاس در مقام تبلیغ و هدایت مردم مبالغه نمود و گفت آیا از عذاب خدا نمیترسید و آنان را سرزنش می‌نمود شما که ادعای عقل و انسانیت می‌کنید آیا عقل شما چنین اجازه می‌دهد که (بت) را پرستش و عبادت کنید و آنکه بهترین خلق کننده‌گان و آفریننده شما و آباء و اجداد پیشینیان شما بوده و خواهد بود واگذارید و او که سزاوار پرستش است عبادت ننمائید فَكَذَّبُوهُ فَإِنَّهُم لَمُحضَرُونَ إِلّا عِبادَ اللّهِ المُخلَصِينَ تمام مردمانی که سخنان (الیاس) را می‌شنیدند و معجزات او را می‌دیدند و وی را تکذیب نمودند در عذاب قیامت حاضر شدگان خواهند بود مگر بندگان خدا آنهایی که قلب و دلشان برای محبت الهی خالص گردیده و از شرك و ریب بری و بتمام قوی و مشاعر رو بحق آورده و در مقام بنده‌گی ثابت قدم گردیده.

و شاید (لمحضرون) اشاره بقیامت عظمی باشد که تمام مردم بایستی پای میزان حساب حاضر باشند مگر کسانی که در اینکه عالم مراقب حال خود گردیده و بحساب نفس خویش رسیدگی نموده در آن عرصه قیامت از حساب معاف و فارغ خواهند بود و آنان از بندگان خالص خدا بشمار می‌آیند که دیگر آنان را در دیوان محاسبه نخواهند واداشت.

وَ تَرَكنا عَلَيهِ فِي الآخِرِينَ سَلامٌ عَلى إِل‌ياسِينَ إِنّا كَذلِكَ نَجزِي المُحسِنِينَ إِنَّهُ مِن عِبادِنَا المُؤمِنِينَ بقول بعضی (الیاسین) اسم الیاس است مثل میکال و میکائیل و بعضی (آل یاسین) قرائت نموده‌اند که بنا بر اینکه آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم می‌شود زیرا که یکی از نامهای مبارکش (یس) است یعنی سلام و درود بر آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خواهد بود

صفحه : ۱۱۴

سفیان ثوری از طریق اهل سنت از منصور و وی از مجاهد و مجاهد از إبن عباس چنین روایت میکند که بلغت سریانی (یاسین) یعنی ای انسان و مقصود از انسان محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و مقصود از آل اهل بیت آن بزرگوار است.

و نیز از طریق اهل سنت وهب از کادح روایت می‌کند که امام جعفر صادق علیه السّلام از علی علیه السّلام نقل می‌کند که فرموده.

(یس) محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و ما آل (یس) می‌باشیم.

وَ إِنَّ لُوطاً لَمِنَ المُرسَلِينَ- إِذ نَجَّيناهُ وَ أَهلَهُ أَجمَعِينَ إِلّا عَجُوزاً فِي الغابِرِينَ اینجا در مقام امتنان برای لوط دو فضیلت تذکر میدهد یکی (لوط) را از جمله پیمبران مرسل بشمار آورده.

و دیگر خود و اهلش که مقصود تابعین وی بودند از عذاب نجات داده در موقعی که همه حتی زنش که و لو آنکه در ظاهر اهل او بشمار میرفت لکن چون ایمان نیاورده بود از اهل او خارج بحساب آمده و داخل هالکین گردیده و چون حکایت عذاب قوم لوط را در جاهای دیگر گفته شده از بیان آن خودداری نمودیم.

وَ إِنَّكُم لَتَمُرُّونَ عَلَيهِم مُصبِحِينَ- وَ بِاللَّيلِ أ فَلا تَعقِلُونَ آیه چنین ارائه میدهد تا زمان نزول قرآن خرابی شهر مؤتفکه که در اثر عذاب قوم لوط ......Өj شده بود باقی مانده اینکه بود که حق تعالی برای تذکر باهل مکه خطاب می‌نماید که شمایی که شب و روز از آن طرف گذر مینمائید چگونه تعقل نمی‌کنید و اندرز نمی‌گیرید.

صفحه : ۱۱۵

[سوره الصافات (۳۷): آيات ۱۳۹ تا ۱۸۲]

اشاره

وَ إِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرسَلِينَ (۱۳۹) إِذ أَبَقَ إِلَى الْفُلكِ الْمَشحُونِ (۱۴۰) فَساهَمَ فَكانَ مِنَ الْمُدحَضِينَ (۱۴۱) فَالتَقَمَهُ الحُوتُ وَ هُوَ مُلِيمٌ (۱۴۲) فَلَو لا أَنَّهُ كانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ (۱۴۳)

لَلَبِثَ فِي بَطنِهِ إِلى يَومِ يُبعَثُونَ (۱۴۴) فَنَبَذناهُ بِالعَراءِ وَ هُوَ سَقِيمٌ (۱۴۵) وَ أَنبَتنا عَلَيهِ شَجَرَةً مِن يَقطِينٍ (۱۴۶) وَ أَرسَلناهُ إِلى مِائَةِ أَلفٍ أَو يَزِيدُونَ (۱۴۷) فَآمَنُوا فَمَتَّعناهُم إِلى حِينٍ (۱۴۸)

فَاستَفتِهِم أَ لِرَبِّكَ البَناتُ وَ لَهُمُ البَنُونَ (۱۴۹) أَم خَلَقنَا المَلائِكَةَ إِناثاً وَ هُم شاهِدُونَ (۱۵۰) أَلا إِنَّهُم مِن إِفكِهِم لَيَقُولُونَ (۱۵۱) وَلَدَ اللّهُ وَ إِنَّهُم لَكاذِبُونَ (۱۵۲) أَصطَفَى البَناتِ عَلَى البَنِينَ (۱۵۳)

ما لَكُم كَيفَ تَحكُمُونَ (۱۵۴) أَ فَلا تَذَكَّرُونَ (۱۵۵) أَم لَكُم سُلطانٌ مُبِينٌ (۱۵۶) فَأتُوا بِكِتابِكُم إِن كُنتُم صادِقِينَ (۱۵۷) وَ جَعَلُوا بَينَهُ وَ بَينَ الجِنَّةِ نَسَباً وَ لَقَد عَلِمَتِ الجِنَّةُ إِنَّهُم لَمُحضَرُونَ (۱۵۸)

سُبحانَ اللّهِ عَمّا يَصِفُونَ (۱۵۹) إِلّا عِبادَ اللّهِ المُخلَصِينَ (۱۶۰) فَإِنَّكُم وَ ما تَعبُدُونَ (۱۶۱) ما أَنتُم عَلَيهِ بِفاتِنِينَ (۱۶۲) إِلّا مَن هُوَ صالِ الجَحِيمِ (۱۶۳)

وَ ما مِنّا إِلّا لَهُ مَقامٌ مَعلُومٌ (۱۶۴) وَ إِنّا لَنَحنُ الصَّافُّونَ (۱۶۵) وَ إِنّا لَنَحنُ المُسَبِّحُونَ (۱۶۶) وَ إِن كانُوا لَيَقُولُونَ (۱۶۷) لَو أَنَّ عِندَنا ذِكراً مِنَ الأَوَّلِينَ (۱۶۸)

لَكُنّا عِبادَ اللّهِ المُخلَصِينَ (۱۶۹) فَكَفَرُوا بِهِ فَسَوفَ يَعلَمُونَ (۱۷۰) وَ لَقَد سَبَقَت كَلِمَتُنا لِعِبادِنَا المُرسَلِينَ (۱۷۱) إِنَّهُم لَهُمُ المَنصُورُونَ (۱۷۲) وَ إِنَّ جُندَنا لَهُمُ الغالِبُونَ (۱۷۳)

فَتَوَلَّ عَنهُم حَتّى حِينٍ (۱۷۴) وَ أَبصِرهُم فَسَوفَ يُبصِرُونَ (۱۷۵) أَ فَبِعَذابِنا يَستَعجِلُونَ (۱۷۶) فَإِذا نَزَلَ بِساحَتِهِم فَساءَ صَباحُ المُنذَرِينَ (۱۷۷) وَ تَوَلَّ عَنهُم حَتّى حِينٍ (۱۷۸)

وَ أَبصِر فَسَوفَ يُبصِرُونَ (۱۷۹) سُبحانَ رَبِّكَ رَبِّ العِزَّةِ عَمّا يَصِفُونَ (۱۸۰) وَ سَلامٌ عَلَى المُرسَلِينَ (۱۸۱) وَ الحَمدُ لِلّهِ رَبِّ العالَمِينَ (۱۸۲)

صفحه : ۱۱۶

ترجمه

حقيقتا يونس (ع) نيز از جمله پيمبران و فرستادگان بشمار ميرود (۱۴۰)

(اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) ياد كن وقتى را كه يونس از جماعت بگريخت بسوى كشتى كه پر از مردم بود (۱۴۱)

(پس از آنكه ماهى جلو كشتى را گرفت و قرعه بنام يونس درآمد و وى را بدريا انداختند) (۱۴۲)

ماهى او را بلعيد و يونس (ع) خود را ملامت مينمود (۱۴۳)

اگر براى اينكه نبود كه يونس از تسبيح كنندگان بشمار ميرفت (۱۴۴)

هر آینه در شکم ماهی تا روز قیامت باقی مانده بود (۱۴۵)
پس از آن یونس را در صحرا انداختیم در حالی که او بیمار بود (۱۴۶)
و برای یونس (ع) درخت کدو را رویانیدیم (۱۴۷)
و او را برای صد هزار نفر یا زیادتر برسالت فرستادیم (۱۴۸)
و آن جماعت پس از آنکه ایمان آوردند تا زمانی متمتع و بهره‌مند گردیدند (۱۴۹)
ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از اینکه کفار بپرس (آیا بحکم عقل سزاوار است) که برای پروردگار تو دختران باشد و برای آنان پسران (۱۵۰)
آیا ما ملائکه را دختران آفریده‌ایم (و موقع آفرینش شما حاضر بودید) و مشاهده مینمودید (۱۵۱)
آگاه باشید که از دروغ کافرین چنین است که گویند
خدا فرزند آورد (۱۵۲) و حقیقتا آنان دروغگویان خواهند بود (۱۵۳)
آیا خدا دختران را بر پسران برگزید (۱۵۴)
چیست شما را (در اینکه قسمت ناروا) چگونه چنین حکم می‌کنید (۱۵۵)
آیا چرا

صفحه : ۱۱۷
فکر نمیکنید و متذکر نمیگردید (۱۵۶)
آیا شما کافرین بر اینکه ادعاء دلیل و برهان دارید (۱۵۷)
اگر چنین است کتابی که از آسمان برای شما فرود آمده بیاورید (۱۵۸)
و آن کفار بین خدای تعالی و بین جنیان و شیاطین یا ملائکه پیوند و خویشی قرار داده‌اند در صورتی که جنیان و شیاطین حقیقتا میدانند که در قیامت نزد خدای تعالی حاضر گردیده‌گان خواهند بود (۱۵۹)
پاک و منزه و مبرا است پروردگار عالم از آنچه اینکه کافرین باو نسبت میدهند (۱۶۰)
(اکثر مردم چنینند) مگر آن بندگان خدا (که از لوث معاصی) خالص گردیده‌گان باشند (۱۶۱)
(ای کفار) شما و آنچه را که معبود خود میدانید و آنان را پرستش مینمائید
گمراه کننده نخواهید بود (۱۶۲)
مگر کسی را که در آتش سوزان در آینده است (یعنی اهل جهنم باشد (۱۶۳)
و از ما انواع ملائکه کسی نیست مگر او را مقامی و جایگاه معینی خواهد بود (۱۶۵)
بحقیقت ما صف زدگانیم (۱۶۶)
و بحقیقت ما تسبیح کننده‌گانیم (۱۶۷)
و کفار میگویند (۱۶۸)
اگر نزد ما کتابی از پیشینیان بود (که از آن اندرز میگرفتیم) (۱۶۹)
هر آینه از بندگان خالص خدا بودیم (۱۷۰)
پس بقرآن کافر گردیدند و بزودی (بعمل بد خود) دانا میگردند (۱۷۱)
و حقیقهً سخن ما بر بندگان ما که فرستاده شدگان ما بودند سبقت گرفت (۱۷۲)

و حقيقتا آنان ظفر يافته‌گان خواهند بود (۱۷۳)

و محققا لشگريان ما (بر كفار) غلبه كننده‌گان خواهند بود (۱۷۴)

اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تا موقع معين از كفار رو بگردان

و آنان را بنگر و نزديك است كه آنان نيز (فتح و فيروزى تو را) به بينند (۱۷۶)

آيا كفار عجله ميكنند كه بر آنها عذاب فرود آيد

چقدر سخت و بد است صبحگاه تهديد شدگان (۱۷۸)

اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تا موقع معين از آنها روى بگردان (يعنى تا موقع جنگ)

و بنگر و منتظر موقع باشد (۱۸۰)

(اى محمّد) پاك و منزه است پروردگار تو كه غالب و قاهر (و بلندتر از آن است) كه كافرين او را وصف مينمايند (۱۸۱)

و سلام و درود بر پيمبران و فرستادگان باد (۱۸۲)

و حمد و ستايش مخصوص پروردگار جهانيان است

صفحه : ۱۱۸

توضيح آيات

وَ إِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ و از جمله پيمبرانى كه در اينكه سوره مباركه نام برده شده يونس بن متى (ع) است كه او نيز از انبياء مرسل بشمار ميرود و بر اهل نينوى كه يكى از ولايت موصل محسوب بود مبعوث گرديده و بعد از تبليغ رسالت و نپذيرفتن اهل نينوى بنا بروايت إبن عباس يونس (ع) بآنان وعده عذاب داد و از بين آنها بيرون رفت و حكايت آن آن طورى كه مفسرين از إبن مسعود و سعيد بن جبير و سدى و وهب و باقى مفسرين نقل مى‌كنند چنين است:

خداى تعالى يونس (ع) را برسالت باهل نينوا كه از موصل بود فرستاد و آنچه يونس (ع) آنان را دعوت بايمان كرد نپذيرفتند و ايمان نياوردند پس از آنكه يونس بخدا شكايت نمود بوى خطاب رسيد بآنان بگو تا سه روز مهلت داريد اگر ايمان نياورديد مورد عذاب خواهيد گرديد يونس (ع) اينكه را گفت و از بين آنان بيرون رفت چون روز سوم رسيد آثار عذاب پديدار گرديد و آن ابرى بود از پاره‌هاى آتش كه بالاى سر آنها و اطراف شهر را گرفت فهميدند آن آثار عذابى خواهد بود كه يونس بآنها وعده داده بروايتى نزد پادشاه رفتند و گفتند ما چه كنيم سلطان گفت يونس دروغ نگفته برويد وى را پيدا كنيد هر چه تفحص كردند او را نيافتند پادشاه گفت يونس (ع) را براى اينكه مى‌خواستيم كه ايمان آريم شما ايمان آريد تا عذاب رفع شود اگر يونس پنهان است خداى او آشكار خواهد بود همگى جمع شويد و دعا كنيد تا از ما عذاب بر طرف گردد خود سلطان لباس سلطنت را در آورد و پلاس پوشيد و مردم شهر از زن و مرد كوچك و بزرگ پير و جوان حتى حيوانات را بصحرا بردند و صورت بخاك گذاشتند و يك مرتبه بناى گريه و توبه و تضرع از شهر بلند شد و از سر خلوص و حقيقت توبه نمودند و ايمان آوردند چون خداى تعالى از باطن آنان خبردار

صفحه : ۱۱۹

بود كه توبه آنها حقيقى است دعاى آنها را قبول نمود و كم‌كم آتش برطرف گرديد. و بروايتى پير مردى در آن نواحى ساكن بود نزد او رفتند او به آنها دستور داد كه همگى توبه كنيد و از سر خلوص اينكه ذكر را بخوانيد:

(يا حيّ يا قيوم يا حيّ حين لا حيّ يا من يحيى الموتى يا حيّ لا اله الا انت) اگر خدا را باين كلمات بخوانيد از شـما عذاب برداشته خواهد گرديد.

كرم بين و لطف پروردگـار مردمـانى كه سالهاى دراز در كفر گذرانيـده و پيمبرش را تكـذيب نموده و آزارش كرده بتوبه و دعايى كه از سر خلوص نمودند آنان را قبول نمود و عذاب فرود آمده را از آنها بر گردانيد.

چه گمـان ميبرى بلطـف و كرمش نسبت باشخاصـى كه تمـام عمر خـداى تعـالى را بوحـدانيت و كرم سـتايش مينماينـد آيـا چنين اشخاصـى را نمى‌پـذيرد و در محل قدس جاى نميدهد و دعاء و توبه آنان را قبول نميگرداند هرگز چنين نخواهد بود بلكه زير هر يا رب تو لبيك‌ها است.

خلاصه چنـد روزى گذشت يونس بالاى كوهى آمد كه به بيند شـهر بچه حالت مانده ديد شـهر بر قرار است شـبانى را ديد كه گله گوسـفند ميچرانيـد سـراغ گرفت شـبان گفت مردم بسـلامت مى‌باشـند پرسـش نمود كه عذابى بر آنان نيامد گفت نه يونس با خود انديشه نمود كه اگر وارد شهر گردم مرا بدروغ نسبت ميدهند سر ببيابان گذاشت.

إذ أَبَقَ إِلَى الفُلكِ المَشحُونِ (اباق) در لغت بمعنى گريختن بنده است از مولاى خود.

يونس مثـل بنـده گريخته رسـيد لب كشـتى كه پر از مردم و امتعه و اشـياء ديگرى بود چون وارد كشـتى گرديـد و كشتى ميـان دريا رسـيد ماهى جلو كشتى را گرفت گفتنـد بنـده گريخته‌اى در اينكه كشتى هست يونس (ع) گفت منم بنده گريخته مرا بدريا اندازيد اهل كشتى گفتند از سيماى تو هويدا است كه تو بنده نيستى

صفحه : ۱۲۰

عن كه فَساهَمَ فَكانَ مِنَ المُدحَضِينَ بنا شد قرعه بزنند چند دفعه قرعه زدند بنام يونس (ع) در آمد او را در دريا انداختند.

فَالتَقَمَهُ الحُوتُ وَ هُوَ مُلِيمٌ مـاهى بزرگى يونس (ع) را بلعيـد در حالى كه يونس خود را ملامت و سـرزنش مينمود كه چگونه بـدون اذن مولاى خود چنين كردم.

شايد بماهى وحى رسيده كه ما يونس (ع) طعمه تو قرار نداديم بلكه چون سزاوار نبود كه بدون امر حق تعالى و از روى غضب براى رفع عذاب از شهر بگريزد اينكه است كه بايستى مدتى در شكم ماهى محبوس گردد.

گويند ماهى گاهى سـر از آب بيرون مى‌آورد كه يونس (ع) در شكم آن تنفس نمايد باين طور سه روز يا هفت روز بروايتى بيست يا چهل روز يونس (ع) در شكم ماهى ماند و ماهى او را در هفت دريا گردانيد و او بگوش شنواى خود تسبيح اهل دريا را ميشنيد.

فَلَو لا أَنَّهُ كانَ مِنَ المُسَبِّحِينَ- لَلَبِثَ فِي بَطنِهِ إِلي يَومِ يُبعَثُونَ تسبيـح يونس (ع) همانطورى كه در سوره (انبياء) آيه ۸۷ فرموده چنين بوده (لا إِلهَ إِلّا أَنتَ سُبحانَكَ إِنِّي كُنتُ مِنَ الظّالِمِينَ) آيه خبر ميدهـد كه اگر براى اينكه تسبيـح نبود يونس (ع) تا قيامت در شـكم ماهى مى‌ماند.

شخص متـدبر در آيـات قرآنى ميفهمـد كه در هر يك از آيات چه انـدازه اسـرار و رموزى منـدرج گرديـده كه دانشـمندترين مردم بعشـرى از اعشـار آن پى نخواهنـد برد ببين چگونه ذات متعال در اينكه آيات خود را بـدو اسم از اسـماء اللّه معرفى مينمايـد يكى از اسماء جمال و ديگرى از اوصاف جلال از آنجايى كه رحمتش سـبقت بر غضـبش دارد اول بقبول شدن توبه اهل نينوا و رفع عذاب از آنان صـفت غفاريت و رحمانيت و كرم و لطف ايزدى را كه ناشـى از اوصاف جمال احـدى است نشان ميدهد كه در موقع لطف كثير الاحسان و دائم الفضل خواهد بود.

صفحه : ۱۲۱

دوم بمحبوس شدن یونس (ع) در شکم ماهی صفت قهاریت خود را که از اوصاف جلال بشمار میرود تذکر میدهد تا آنکه دانسته شود که در موقع غضب نیز شدید العقاب خواهد بود.

در صورتی که یونس (ع) مخالفت امر و نهی ننموده بود تا آنکه مستحق عقاب گردد بلکه برای ترک اولی که بدون اذن بگمان آنکه متهم بدروغ نگردد وارد شهر نگردید مورد غضب و سیاست الهی گردید و مدتی در شکم ماهی محبوس شد وقتی معصومین چنین باشند که برای ترک اولی مورد سیاست الهی واقع گردند بر ما گنهکاران چه خواهد بود که شب و روز خود را در گناه و مخالفت میگذرانیم و چشم بکرم او دوخته و از (شدید الانتقام) بودن او و تهدیداتی که بتوسط سفرای خود بما ابلاغ گردانیده چشم پوشیده‌ایم و اینکه غیر از غرور چیز دیگری نخواهد بود رحمت و کرم نیز محل قابل میخواهد بلکه اینکه امید نیز یکی از خدعه‌های نفسانی و نیرنگهای شیطانی بشمار خواهد رفت.

فَنَبَذناهُ بِالعَراءِ وَ هُوَ سَقِيمٌ- وَ أَنبَتنا عَلَيهِ شَجَرَةً مِن يَقطِينٍ پس از آنکه آن مدت معهود بپایان رسید بامر الهی ماهی لب خشگی آمد و یونس را از دهن خود بیرون انداخت در حالی که یونس (ع) مریض و ناتوان گردیده چون در آنجا بیابان خشك زاری بود بامر خدای تعالی فورا درخت کدو روئیده شد که یونس (ع) از میوه آن تغذیه نماید و زیر برگ‌های آن از تابش آفتاب محفوظ بماند.

وَ أَرسَلناهُ إِلي مِائَةِ أَلفٍ أَو يَزِيدُونَ فَآمَنُوا فَمَتَّعناهُم إِلي حِينٍ گویا خدای جلیل پس از مجازات خلعت تازه‌ای بیونس (ع) کرامت فرموده و او را بر یکصد هزار نفر یا زیادتر رسول گردانیده و چون پس از نزول عذاب و قبول توبه آنان حقانیت حضرت یونس (ع) برای آنها هویدا گردید اینکه بود که خلق بسیاری بوی ایمان آوردند و در مدّت زیادی متمتع گردیدند.

صفحه : ۱۲۲

فَاستَفتِهِم أَ لِرَبِّكَ البَناتُ وَ لَهُمُ البَنُونَ خطاب برسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خود نموده که ای محمّد (ص) از اینها بخواه که رجوع بعقل خود نمایند و به بینند آیا بشهادت عقل و وجدانشان رواست که حکم کنند که برای پروردگارشان دختران باشد و برای آنان پسران.

أَم خَلَقنَا المَلائِكَةَ إِناثاً وَ هُم شاهِدُونَ أَلا إِنَّهُم مِن إِفكِهِم لَيَقُولُونَ آیا موقع آفرینش ملائکه کفار حاضر بودند و کیفیت خلقت آنان را مشاهده می‌نمودند.

واقعا آنها چه مردمان سفیه و نفهمی بودند که بذات اقدس الهی و مربی عالم چنین نسبتهای ناروایی میدادند و بدروغ نسبت اولاد بخدا دادن غیر از جهالت و بیخردی چیز دیگری نخواهد بود چگونه توان نسبت اولاد بمبدء کائنات داد در- صورتی که اولا نسبت ولد بخدای تعالی دادن منافی با مقام وحدت خواهد بود.

و ثانیا چرا دختران را نسبت بخدا می‌دهید و پسران که بنظر شما شریفتر و نیرومندترند مخصوص بخود میگردانید.

وَلَدَ اللّهُ وَ إِنَّهُم لَكاذِبُونَ- أَصطَفَى البَناتِ عَلَى البَنِينَ مشرکین اضافه بر اینکه نسبت اولاد بخدا می‌دادند چنین گمان میکردند خدای تعالی دختران را برای خود اختیار نموده و پسران را مخصوص بآنها گردانیده اینکه بود که ملائکه را (بنات اللّه) می‌نامیدند.

ما لَكُم كَيفَ تَحكُمُونَ ذات احدیت در مقام سرزنش بمشرکین بر آمده که چگونه و از روی چه مبنایی چنین نسبت ناروایی میدهید بذاتی که منزه و مبراء از جسم و جسمانیات و اوصاف امکانی خواهد بود و در آیات بسیار آنان را تهدید نموده و باین سخنان رکیك مشرکین اشاره نموده که فظاعت چنین گفتار بطوری است که:

«تَكادُ السَّماواتُ يَتَفَطَّرنَ مِنهُ وَ تَنشَقُّ الأَرضُ وَ تَخِرُّ الجِبالُ هَدًّا» سوره مریم آیه ۹۲.

صفحه : ۱۲۳

أَ فَلا تَذَكَّرُونَ آيا چرا و چگونه آنان بعقل خود رجوع نميكننـد تا آنكه متـذكر گردنـد كه ذات مجرد واجب الوجود بالاتر از اينكه است كه نسبت فرزند باو داده شود در صورتى كه توليد مثل صفت ممكنات و ماديات خواهد بود نه صفت خداى واحد واحد.

أَم لَكُم سُلطانٌ مُبِينٌ- فَأتُوا بِكِتابِكُم إِن كُنتُم صادِقِينَ آيه مشركين را مخاطب گردانيده كه آيا براى اينكه سخنان ركيك خود شاهد و برهان ظاهرى داريد يا براى شما از آسمان كتابى فرود آمده كه ملائكه دختران خدا مى‌باشند اگر چنين است و درست مى گوئيد كتاب و دليل خود را ارائه دهيد.

وَ جَعَلُوا بَينَهُ وَ بَينَ الجِنَّةِ نَسَباً وَ لَقَد عَلِمَتِ الجِنَّةُ إِنَّهُم لَمُحضَرُونَ شايد مقصود از جن در آيه جن مقابل انسان باشد كه همين طورى كه مشركين ملائكه را نسبت بخدا ميدادنـد و آنان را دختران خـدا مى‌ناميدنـد شايـد گفته باشـند خدا با جنيان نيز نسبت نزديكى خواهد داشت.

و شايد مقصود از جن ملائكه باشد زيرا بمناسبت معنى لغوى كه جن موجودى را گويند كه از حواس ظاهرى بشر پنهان باشد باين معنى بر ملائكه نيز جن گفته ميشود زيرا كه خارج از مرتبه محسوسات خواهنـد بود و بسياق آيات بالا كه ملائكه را دختران خـدا مى‌ناميدند اينكه معنى بحقيقت نزديكتر مينمايد.

سُبحانَ اللّهِ عَمّا يَصِفُونَ پروردگار و مربى عالم پاك و منزه و بالاتر از آنست از آنچه ستايش كنندگان او را ستايش نمايند و هرگز كسى را نرسـد كـه ستايش نمايـد او را بـآنطورى كـه ذات مقـدس او است زيرا كه ستايش نمـودن آن ذات پـاك آن طورى كه مخصوص باو است در خور احدى نخواهد بود حتى پيغمبر خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كه عرض مى كند:

«انت كما اثنيت على نفسك لا احصى ثناء عليك»

صفحه : ۱۲۴

إِلّا عِبادَ اللّهِ المُخلَصِينَ بنـدگان خالص را از كفار و گفتار نارواى مشـركين اسـتثناء مينمايـد اشاره به اينكه تمام وصف كنندگان در خلاف و خطاء خواهنـد بود مگر بنـدگان خالص كه دل و قلبشان از هر گونه آلايشـى پاك گرديده و بقدر جلاء و صـفاء روحشان محل جلوه گاه احـدى گرديده و او را بآنچه از نور معرفت بقلبشان افاضه نموده مى‌خوانند و سـتايش مى‌نمايند و اينكه منتهى درجه كمال انسانى است تا بامر ايزد متعال چشمه‌هاى حكمت از قعر زمين دل پديدار نگردد كسى قطره‌اى از آن بحر محيط بذائقه جانش نخواهد رسيد.

و نيز تـا كسـى سير در عوالم آفاقى و انفسـى ننمايـد و ديـده دل در مملكت عالم لاهوتى نگشايـد پا در بساط (عنـد ربهم) نخواهد گذاشت و لباس حيات ابدى نخواهد پوشيد.

فَإِنَّكُم وَ ما تَعبُدُونَ- ما أَنتُم عَلَيهِ بِفاتِنِينَ- إِلّا مَن هُوَ صالِ الجَحِيمِ خطاب بمشـركين نموده كه شـما و آنچه را كه پرسـتش مى‌نمائيد چنين قوت و قدرتى نخواهيد داشت كه بتوانيد كسى را فريب داده و گمراهش گردانيد مگر كسى را كه از اهل دوزخ باشد.

اشاره به اينكه شـما مشركين و معبودان شما از شياطين قدرت بر اغواء نمودن كسى را كه ايمان در قلبش نفوذ نموده نخواهيد داشت مگر آنهايى كه مثل خودتان شقى و تاريك دل باشند و خودشان جهنم را براى خود مهيا نموده كه در آن غوطه‌ور خواهند بود.

وَ ما مِنّا إِلّا لَهُ مَقامٌ مَعلُومٌ- وَ إِنّا لَنَحنُ الصّافُّونَ- وَ إِنّا لَنَحنُ المُسَبِّحُونَ همين طورى كه در اول سوره تـذكر داديم اينكه سه آيه اخير تأييـد مى‌نمايـد رأى آنهـايى را كه چهار آيه اول سوره از (و الصافات) تا آخر را حمل بر انواع ملائكه نمودهانـد كه سوگنـد بچهار نوع از ملائكه خواهد بود.

و در اينجا ذات احديت در مقام فضيلت و مراتب ملائكه حكايةً از قول

صفحه : ۱۲۵

آنها چنین اظهار می‌نماید که گویند برای هر نوعی از ما یا فردی از ما مقام و رتبه معینی است که از آن تجاوز نخواهیم نمود و همیشه مشغول بتسبیح و تمجید آن ذات احدیت خواهیم بود.

شاید اشاره باین باشد که چون ملائکه هم ممکن الوجودند و هر ممکنی محدود بحدی است و محدودیت و احتیاج از ممکن سلب نخواهد گردید و ممکن محدود هرگز از حد امکانی پا بالاتر نخواهد گذاشت و ممکن هم در اصل وجود و هم در بقاء محتاج بواجب الوجود خواهد بود پس چنین موجودی را چگونه توان نسبت بخدا داد و اولاد او بشمار آورد هیچ عاقلی چنین نسبتی بذات کبریایی روا نمی‌دارد.

وَ إِن کانُوا لَیَقُولُونَ- لَو أَنَّ عِندَنا ذِکراً مِنَ الأَوَّلِینَ لَکُنّا عِبادَ اللّهِ المُخلَصِینَ از جمله دروغ مشرکین برای سرپوشی خطاهای خود اینکه بود که عذر می- آوردند و چنین اظهار می‌نمودند که اگر در زمان پیشین برای ما پیمبری و کتاب آسمانی فرود آمده بود ما می‌پذیرفتیم و بدستور آن عمل می‌نمودیم و از بندگان خالص خدا میگردیدیم.

فَکَفَرُوا بِهِ فَسَوفَ یَعلَمُونَ- وَ لَقَد سَبَقَت کَلِمَتُنا لِعِبادِنَا المُرسَلِینَ کفار ببهانه اینکه قبلا کتابی و پیمبری برای هدایت ما نیامده بقرآن کافر گردیدند و بزودی یا در همین عالم یا پس از مردنشان حقانیت قرآن برای آنان معلوم خواهد گردید.

و چون قبلا پیمبران آمدند و مردم را بدین حق دعوت نمودند و آنان کلام الهی را که بتوسط پیمبران بر آنها ابلاغ گردیده نپذیرفتند و بآنها افتراء زدند بزودی پاداش عمل نکوهیده خود را خواهند دید.

إِنَّهُم لَهُمُ المَنصُورُونَ- وَ إِنَّ جُندَنا لَهُمُ الغالِبُونَ همیشه سفراء الهی غالب و ظفر یابند- و لشگریان حق تعالی غالب و مظفر و منصور خواهند بود در جای دیگر فرموده (کَتَبَ اللّهُ لَأَغلِبَنَّ أَنَا وَ رُسُلِی) ثابت

صفحه : ۱۲۶

و محقق است که خدا و پیمبران او غالب و غیر او مغلوب و تحت اقتدار اویند و بزودی از کفار انتقام خواهد کشید.

فَتَوَلَّ عَنهُم حَتّی حِینٍ- وَ أَبصِرهُم فَسَوفَ یُبصِرُونَ ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از اینکه کفار ملحد دروغگو تا وقت معین اعراض نما شاید مقصود از وقت معین موقع عذاب دنیوی آنان باشد یا موقع عذاب قیامت و آنان را بچگونگی عذابی که بپاداش عملشان در دنیا یا در آخرت بر آنان فرود خواهد آمد و مجازات میگردند بنگر و آنها نیز بزودی عذابی که در نتیجه اعمالشان مبتلا گردیده‌اند مثل کشته شدن آنها در جهاد مسلمین خواهند دید.

أَ فَبِعَذابِنا یَستَعجِلُونَ فَإِذا نَزَلَ بِساحَتِهِم فَساءَ صَباحُ المُنذَرِینَ وَ تَوَلَّ عَنهُم حَتّی حِینٍ آیا اینکه مشرکین در فرود آمدن عذاب عجله میکنند وقتی بر آنها عذاب فرود آمد آن وقت بد روزگاری و صبحگاهی برای تهدید شدگان خواهد بود.

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از اینکه کفار و معاندین رو بگردان و اعراض نما اشاره به اینکه فقط وظیفه تو تبلیغ رسالت است پس از انجام وظیفه دیگر خود را بزحمت نینداز بزودی بمجازات کردار و بپاداش عمل رکیک خود خواهند رسید.

وَ أَبصِر فَسَوفَ یُبصِرُونَ ای محمّد (ص) خودت منتظر باش و چگونگی عذاب آنها را ببین و آنان هم بزودی خواهند دید تکرار آیه برای تأکید است یا اول اشاره بعذاب دنیوی و دومی بعذاب اخروی است.

سُبحانَ رَبِّکَ رَبِّ العِزَّةِ عَمّا یَصِفُونَ منزه و مبراء است پروردگار تو از آنچه مشرکین از نسبت فرزند و آنچه لایق مقام قدس او نیست او را وصف مینمایند.

وَ سَلامٌ عَلَی المُرسَلِینَ وَ الحَمدُ لِلّهِ رَبِّ العالَمِینَ سلام و تحیت و درود بر روح پاك پیمبران و سفراء الهی باد و حمد و ستایش مخصوص پروردگار و مربی عالمیان است

صفحه : ۱۲۷

سوره مبارکه «ص»

اشاره

مکّی است و عدد آیات آن در نزد کوفیین هشتاد و هشت است و در نزد حجازیین و بصریین و شامیین هشتاد و شش آیه است و فقط نزد ایوب بن متوکل هشتاد و پنج آیه است (مجمع البیان)

[سوره ص (۳۸): آیات ۱ تا ۲۰]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
ص وَ القُرآنِ ذِی الذِّکرِ (۱) بَلِ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی عِزَّةٍ وَ شِقاقٍ (۲) کَم أَهلَکنا مِن قَبلِهِم مِن قَرنٍ فَنادَوا وَ لاتَ حِینَ مَناصٍ (۳) وَ عَجِبُوا أَن جاءَهُم مُنذِرٌ مِنهُم وَ قالَ الکافِرُونَ هذا ساحِرٌ کَذّابٌ (۴)
أَ جَعَلَ الآلِهَةَ إِلهاً واحِداً إِنَّ هذا لَشَیءٌ عُجابٌ (۵) وَ انطَلَقَ المَلَأُ مِنهُم أَنِ امشُوا وَ اصبِرُوا عَلی آلِهَتِکُم إِنَّ هذا لَشَیءٌ یُرادُ (۶) ما سَمِعنا بِهذا فِی المِلَّةِ الآخِرَةِ إِن هذا إِلاَّ اختِلاقٌ (۷) أَ أُنزِلَ عَلَیهِ الذِّکرُ مِن بَینِنا بَل هُم فِی شَکٍّ مِن ذِکرِی بَل لَمّا یَذُوقُوا عَذابِ (۸) أَم عِندَهُم خَزائِنُ رَحمَةِ رَبِّکَ العَزِیزِ الوَهّابِ (۹)
أَم لَهُم مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما بَینَهُما فَلیَرتَقُوا فِی الأَسبابِ (۱۰) جُندٌ ما هُنالِکَ مَهزُومٌ مِنَ الأَحزابِ (۱۱) کَذَّبَت قَبلَهُم قَومُ نُوحٍ وَ عادٌ وَ فِرعَونُ ذُو الأَوتادِ (۱۲) وَ ثَمُودُ وَ قَومُ لُوطٍ وَ أَصحابُ الأَیکَةِ أُولئِکَ الأَحزابُ (۱۳) إِن کُلٌّ إِلاّ کَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ عِقابِ (۱۴)
وَ ما یَنظُرُ هؤُلاءِ إِلاّ صَیحَةً واحِدَةً ما لَها مِن فَواقٍ (۱۵) وَ قالُوا رَبَّنا عَجِّل لَنا قِطَّنا قَبلَ یَومِ الحِسابِ (۱۶) اصبِر عَلی ما یَقُولُونَ وَ اذکُر عَبدَنا داوُدَ ذَا الأَیدِ إِنَّهُ أَوّابٌ (۱۷) إِنّا سَخَّرنَا الجِبالَ مَعَهُ یُسَبِّحنَ بِالعَشِیِّ وَ الإِشراقِ (۱۸) وَ الطَّیرَ مَحشُورَةً کُلٌّ لَهُ أَوّابٌ (۱۹)
وَ شَدَدنا مُلکَهُ وَ آتَیناهُ الحِکمَةَ وَ فَصلَ الخِطابِ (۲۰)

صفحه : ۱۲۸

ترجمه

(بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص)
قسم بقرآن که صاحب شرف و تذکر و اندرز است (۱)
بلکه کسانی که ایمان نیاوردند (از قبول حقّ) سرکشی و دشمنی می‌کنند (۲)
چه بسیار که ما (پیش از کفار مکه) از روزگارهای گذشته مردمانی را هلاک گردانیدیم و در آن هنگام آنچه فریاد کردند (و استغاثه نمودند) راه چاره‌ای و فرار گاهی نیافتند (۳)

و آنان عجیب میدانستند که از جنس آنها پیمبری بیاید (و از عذاب قیامت) آنها را تهدید نماید و کفار گفتند اینکه شخص (که دعوی نبوت میکند) ساحر و دروغگو خواهد بود

آیا خدایان را خدای یکتا قرار داده و محققا اینکه امر عجیب مینماید (۵)

(و بزرگان آنان با هم) رفتند و گفتند بروید و بر پرستش خدایان خود شکیبایی ورزید و مقصود ما همین است (۶)

و ما از پیشینیان نشنیده‌ایم (که خدایان یکی باشد) و اینکه نیست مگر چیزی که (محمّد) بهم بافته (۷)

آیا از بین ما فقط بر اینکه یک نفر ذکر (یعنی) قرآن فرود آمده بلکه آنان (راجع بقرآن) در شکند زیرا که هنوز طعم عذاب را نچشیده‌اند (۸)

آیا نزد آنان است خزینه‌های رحمت پروردگار تو که غالب و بخشنده است (۹)

آیا مملکت آسمانها و زمین و آنچه بین آنها است ملک آنها (و در تصرف آنان خواهد بود) اگر چنین است بتوسط اسباب بالا روند (۱۰)

آنان لشگری میباشند از حزبهای شکست خورده و مهزوم خواهند گردید (۱۱)

پیش از اینها گروه نوح و عاد و فرعون که صاحب میخها (یعنی قوی و مقتدر بودند) پیمبران را تکذیب نمودند (۱۲)

و نیز قوم ثمود و قوم لوط

صفحه : ۱۲۹

و یاران ایکه آنان گروه‌هایی بودند (۱۳)

و نبودند آنان مگر جماعتی که پیمبران را تکذیب نمودند پس برای آنها عذاب محقق گردید (۱۴)

اینکه جماعت کفار انتظار نمیبرند مگر یک فریادی (صور اسرافیل) که دیگر رجوعی نخواهد بود (۱۵)

و گفتند ای پروردگار ما (نامه اعمال ما را) پیش از روز حساب بیانداز (۱۶)

ای محمّد بر آنچه کفار در باره تو میگویند صبر کن و یاد کن بنده ما داود را که صاحب ید (یعنی قوی بود) و بسیار بسوی ما رجوع کننده بود (۱۷)

و بحقیقت ما کوه‌ها را مسخر نمودیم که در موقع شب و روشنی روز با او خدا را ستایش مینمودند (۱۸)

و پرندگان همگی بالها باز کرده (دور او جمع شده بودند) (۱۹)

و مملکت او را محکم گردانیدیم و باو حکمت (و پادشاهی) و قوه خطابه عطا نمودیم (۲۰)

توضیح آیات

اشاره

(ص)

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- (ص) اسم سوره است ۲- از إبن عباس است كه گفته آن اسمى است از اسماء اللّه كه خداى تعالى بآن سوگند ياد نموده و بهمين معنى از صادق آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نيز روايت شده.
۳- (صاد) و باقى حروف مقطعه براى ساكت شدن كفار فرود آمده زيرا عادت آنان چنين بوده كه هر وقت رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم در نماز يا وقت ديگر مشغول به بلند خواندن قرآن ميگرديد از روى دشمنى دست بدست زده و صفير ميزدند كه آيات قرآن را نشنوند، اينكه بود كه اينكه حروف فرود مى‌آمد تا آنها در معنى آن متحير گردند و دست از اينكه حركت بردارند.
۴- (صاد) اشاره باسماء الحسناى خواهد بود كه اولش صاد باشد مثل

صفحه : ۱۳۰

صانع، صمد، صادق، يا اشاره بصدق و راستى و حقانيت محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است.
۵- (صاد) فعل ماضى است و اشاره باين است كه محمّد «ص» قلوب عارفين را صيد نموده.
۶- از بعض عرفاء نقل شده كه (ص) اشاره بصفاى دل محبين و عارفين خواهد بود و آراء ديگرى نيز از مفسرين نقل شده لكن چون حروف مقطعه در اول بعض سوره‌ها از متشابهات قرآن بشمار ميرود و علم آن نزد علام الغيوب است پس سكوت در آن اولى است.
وَ القُرآنِ ذِى الذِّكرِ (واو) قسم سوگند بقرآن كه صاحب شرف و فضيلت است.
و بقول بعضى (ذِى الذِّكرِ) يعنى قرآن صاحب بيان و گشاينده راه بسوى حق تعالى و نماينده طريق سعادت و هدايت خواهد بود زيرا كه مشتمل بر ادله و براهينى است كه اگر شخص عاقل در آن تأمل نمايد باستكشافات حقايق علمى و روش عقلايى معارف الهى و طريق سير الى اللّه بر وى مكشوف و واضح خواهد گرديد.
و بقول ديگر قرآن صاحب تذكر است كه در آن ذكر خدا و توحيد او و اسماء الحسنى و اسماء انبياء در آن منطوى گرديده و نيز از اخبار گذشتگان و بيان حشر و نشر و قوانين عبادات و معاملات و حقوق و آنچه انسان محتاج بوى است تماما باحسن وجه در قرآن ثبت و ضبط گرديده و اينكه رأى را تأييد مينمايد- قوله تعالى (ما فَرَّطنا فِي الكِتابِ مِن شَيءٍ) (مجمع البيان) در مفردات براى ذكر چند معنى گفته شده از جمله آنها تذكر بعد از نسيان است مثل قوله تعالى (فَإِنِّى نَسِيتُ الحُوتَ وَ ما أَنسانِيهُ إِلَّا الشَّيطانُ أَن أَذكُرَهُ) و نيز گفته (الذكر ذكران ذكر بالقلب و ذكر باللسان و كل واحد منهما ضربان ذكر عن نسيان و ذكر لا عن نسيان بل عن ادامه الحفظ و كل قول يقال له ذكر فمن

صفحه : ۱۳۱

الذكر باللسان مثل قوله تعالى (ص وَ القُرآنِ ذِى الذِّكرِ)«۱» (پايان) و شايد مقصود از (ذِى الذِّكرِ) چنين باشد كه قرآن انسان را متذكر ميگرداند و بياد وى مى‌آورد آنچه را كه خداى حكيم از معارف الهى در فطرت و سجيه وى نهاده زيرا همانطورى كه فرموده همه را بر فطرت توحيد خلقت نموديم مگر اينكه هر گاه ابوين وى يهودى يا نصرانى باشند وى را از فطرت اصلى او باز داشته و بسوى كفر خواهند كشانيد و آيات بعد شاهد بر اينكه توجيه است.
اگر فطرت و سجيه انسان بر توحيد و طريق سعادت نبود ارسال رسل و انزال كتب آسمانى لغو و بيهوده ميگرديد زيرا ممكن نيست كسى حائز مقامى گردد مگر آنچه را كه در استعداد او مخفى گرديده و خداى رحمن بتوسط پيمبران مخصوصا نبى خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نوع انسانى را متذكر ميگرداند بر آنچه در باطن آنها نهاده تا آنچه در باطن آنان است از فطرت اوليه از عليين يا از سجين هر كدام باشد هويدا گردد.

بَلِ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی عِزَّةٍ وَ شِقاقٍ آری فطرت بشر بلکه تمام موجودات بر توحید استوار گردیده با اینحال چون کفار بمرض نفسانی مثل کبر، عصبیت، جاهلیت، حسد و هزاران امراض نفسانی مبتلا بودند اینکه بود که طبع خبیثشان نگذاشت مطیع حق تعالی و تابع سفراء الهی گردند تجاهل نموده انکار میکردند.

کَم أَهلَکنا مِن قَبلِهِم مِن قَرنٍ فَنادَوا وَ لاتَ حِینَ مَناصٍ برای تهدید و اندرز بکفار تذکر میدهد که اینان بایستی به پیشینیان رجوع

---

(۱) ذکر دو قسم است، ذکر بقلب و ذکر بزبان و هر یک از آن نیز دو قسم خواهد بود یکی تذکر پس از فراموشی دیگر تذکری که مسبوق بفراموشی نباشد یعنی مطلب همیشه در نظر باشد و هر سخنی را ذکر نامند و از جمله ذکر زبانی مثل قوله تعالی. (ص وَ القُرآنِ ذِی الذِّکرِ)رانمایند و سرگذشت آنان را در موقع بازرسی قرار دهند و ببینند در اثر کفر و مخالفت پیمبران سر انجام کار آنها بکجا کشید و چگونه بپاداش اعمالشان ما آنان را هلاک گردانیدیم و آنچه در موقع نزول عذاب فریاد و استغاثه نمودند فریاد رسی نیافتند.وَ عَجِبُوا أَن جاءَهُم مُنذِرٌ مِنهُم وَ قالَ الکافِرُونَ هذا ساحِرٌ کَذّابٌ چون چشم باطن کفار در پرده خود پرستی و ظاهر بینی پوشیده شده فقط جسم رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را میدیدند و از باطن و حقیقت روحانی او خبر نداشتند و نمیدانستند که روح مبارک و نفس مقدس آن سرور مرتبط بملإ اعلا گردیده بلکه او اولین نور وجود و فیض مقدس خواهد بود که از مبدء آفرینش باراضی ممکنات تابیده و بتوسط او عالم ممکنات را بنظام معین و ترتیب حکیمانه از نعمت وجود کامیاب گردانیده اینکه بود که گمان میکردند آنهم یکی از آنها و مثل آنان است و بآن کبر و حسد جبلی که در آنها مأخوذ بوده تجاهل مینمودند و معجزات و کرامات او را حمل بر سحر و کذب میکردند. أَ جَعَلَ الآلِهَةَ إِلهاً واحِداً إِنَّ هذا لَشَیءٌ عُجابٌ(همزه اجعل) استفهام انکاری و در موقع تعجب آرند چون رسول اکرم عبادت بتها را باطل نمود و آنان را بعبادت خدای واحد احد ارشاد گردانید اینکه بود که کفار تعجب نمودند که چگونه ما دست از عبادت ۳۶۰ بت برداریم و عبادت را مخصوص بیک اله گردانیم و در نظر آنان چنین عملی بسیار عجیب می‌نمود. واقعا امر عجیب اینجا است که با اینکه مشرکین بتها را آفریننده عالم نمی‌دانستند بلکه بگمان فاسد آنان بتها را واسطه در فیض میدانستند اینکه بود که میگفتند ما بتها را عبادت میکنیم (لِیُقَرِّبُونا إِلَی اللّهِ زُلفی) با اینحال فطرت انسانیت را از دست داده و بجمادی سر تعظیم فرود آورده و آنها را مؤثر در عالم میدانستند و از آنها حاجت می‌طلبیدند و از عبادت خدای واحد اعراض می‌نمودند و از

صفحه : ۱۳۳

اطاعت پیمبران بیزاری می‌جستند بلکه آنها را زجر مینمودند وَ انطَلَقَ المَلَأُ مِنهُم أَنِ امشُوا وَ اصبِرُوا عَلی آلِهَتِکُم إِنَّ هذا لَشَیءٌ یُرادُ گویند چون حمزه عموی پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ایمان آورد بیست و پنج نفر از بزرگان قریش آمدند نزد ابو طالب و از محمّد (ص) شکایت نمودند که او بخدایان ما بد میگوید و عقلای ما را سفیه بشمار میآورد و ما را بدین جدید خود دعوت می‌نماید و بین ما تفرقه انداخته.

ابو طالب حضرت را طلبید و از روی نصیحت باو گفت آنها را یک دفعه از خود مران زیرا که اینان قوم و عشیره تو خواهند بود اینکه بود که حضرت فرمود ای جماعت قریش شما از من چه میخواهید گفتند می‌خواهیم دست از خدایان ما برداری و متعرض آنان نشوی تا ما نیز دست از تو و تابعین تو برداریم فرمود من هم از شما یک کلمه میخواهم که بگوئید (لا اله الا اللّه) اینکه بود که با هم گفتند همه خدایان ما را یکی کرده و ماها چاره‌ای نداریم جز اینکه برویم و صبر کنیم و دست از الاهان خود برنداریم و مقصود ما نیز همین خواهد بود.

ما سَمِعنا بِهذا فِی المِلَّةِ الآخِرَةِ إِن هذا إِلَّا اختِلاقٌ و نیز مشرکین با هم می گفتند ما در هیچ ملتی حتی ملت اخیر که ملت عیسی (ع)

باشد نشنیده‌ایم که خدا را یکی و یکتا بدانند زیرا که عیسویان نیز قائل به تثلیث میباشند و اینکه سخنان را محمّد از پیش خود بهم بافته.

أَ أُنزِلَ عَلَیهِ الذِّکرُ مِن بَینِنا چون جماعت قریش خود را روشن فکر و دانشمند و شریف‌ترین مردم می‌دانستند و حضرت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را یتیم و فقیر و عامی و نادان می‌پنداشتند بهمزه انکاری که از روی تعجب آرند می گفتند چطور از بین ما او صاحب وحی گردیده و مخصوص برسالت شده هرگز چنین نخواهد بود.

بَل هُم فِی شَکٍّ مِن ذِکرِی بَل لَمّا یَذُوقُوا عَذابِ (بل) اضراب است چنین نیست که کفار گمان کرده‌اند که محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم

صفحه : ۱۳۴

مثل آنها و یکی از آنها است آری در صورت بشریت مثل آنها است لکن در معنی و حقیقت تفاوت از زمین تا آسمان است وقتی آنان طعم عذاب را چشیدند و بیچاره گردیدند آن وقت حقانیت قرآن را خواهند فهمید و دیگر ایمان آنان نتیجه بخش نخواهد گردید.

أَم عِندَهُم خَزائِنُ رَحمَةِ رَبِّکَ العَزِیزِ الوَهّابِ آیه در پاسخ سخن مشرکین است که می گفتند چگونه از بین ما محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مخصوص بذکر گردیده فرموده آیا خزینه‌های رحمت پروردگار تو که قاهر و بخشنده است نزد آنان است که رحمت و فیض او را محدود میگردانند و مقایسه بمثل مینمایند و او را مانند خودشان جاهل و بی‌خرد تصور می کنند و مقصود از رحمت شاید نبوت باشد چنانچه فرموده (أَ هُم یَقسِمُونَ رَحمَتَ رَبِّکَ) چنین نیست که گمان کرده‌اند بلکه علم و دانش محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از دریای فیض و رحمت غیر متناهی فیاض مطلق سر چشمه گرفته و از منبع علم حق تعالی رشحات علم و فیوضات رحمانی بر قلب مبارکش ترشح نموده.

أَم لَهُم مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما بَینَهُما فَلیَرتَقُوا فِی الأَسبابِ در مقام سرزنش مشرکین بر آمده که شمایی که رحمت و فیض الهی را محدود می‌نمائید آیا مملکت آسمان‌ها و زمین و آنچه بین آسمانها و زمین است تحت اقتدار شما خواهد بود و عالم بآن و متصرف در آنها میباشید اگر چنین است بتوسط اسباب بالا روید تا بر اسرار آنچه در آنها است مطلع گردید و شاید مقصود از اسباب دستگاه آفرینش و عرش ممکنات باشد که مقدم بر خلقت آسمانها و زمین و تمام امور طبیعی خواهد بود یعنی خود را بلوح محفوظ و عالم قضاء و قدر برسانید زیرا که آنجا خزینه رحمت و فیض غیر متناهی الهی تعبیه شده و اگر شما تسلط و حکومت در آنجا دارید از مرتبه خود بمرکز آفرینش صعود نمائید و تعیین رسول و تقدیرات خود را بطور دلخواه خود مقرر گردانید و شمایی که علم بمراتب خلقت ندارید چگونه چنین حکم ناروایی مینمائید و آن شخص اول عالم امکان

صفحه : ۱۳۵

را مثل خود و یکی از خودتان میدانید هرگز چنین نخواهد بود زیرا که شما در مرتبه نازله از خلقت واقع گردیده‌اید نه مالک آسمانها و زمین میباشید و نه خزینه- دار علم حق تعالی خواهید بود (اللّهُ أَعلَمُ حَیثُ یَجعَلُ رِسالَتَهُ) جُندٌ ما هُنالِکَ مَهزُومٌ مِنَ الأَحزابِ اینکه هایی که چنین گمان میکنند لشگر شکست خورده از لشگریان کفار خواهند بود.

اشاره به اینکه ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تو از سخنان ناروای کفار محزون مباش بالاخره اینان مغلوب و تو مظفر و منصور و بر آنان غالب خواهی گردید.

کَذَّبَت قَبلَهُم قَومُ نُوحٍ وَ عادٌ وَ فِرعَونُ ذُو الأَوتادِ وَ ثَمُودُ وَ قَومُ لُوطٍ وَ أَصحابُ الأَیکَةِ أُولئِکَ الأَحزابُ برای تسلی دل رسولش اشاره

مینماید بقوم نوح (ع) و طائفه عاد و قوم هود و فرعون و موسی (ع) که اینها صاحب میخها بودند شاید اشاره بقوت و شدت و اقتدار آنان باشد که باین قوت و شدت بالاخره بچاه هلاکت فرو رفتند و آنان را عذاب گرفت.

إن کُلٌّ إِلّا کَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ عِقابِ وقتی مخالفت و لجاجت را از حد گذرانیدند عذاب ما برای آنان محقق و ثابت گردید وَ ما یَنظُرُ هؤُلاءِ إِلّا صَیحَةً واحِدَةً ما لَها مِن فَواقٍ مشرکین و جماعت کفار انتظاری برای آنان باقی نمانده مگر همان صور اول اسرافیل که بیک باره همگی هلاک گردند دیگر ندانستند وقتی صور و آن صدای عجیب واقع گردید دیگر بازگشتی برای آنان نخواهد بود که بتوانند تدارک ما فات نمایند.

وَ قالُوا رَبَّنا عَجِّل لَنا قِطَّنا قَبلَ یَومِ الحِسابِ کفار گفتند پروردگار ما پیش بینداز قسط ما را از عذاب که محمّد ما را

صفحه : ۱۳۶

تهدید مینماید پیش از روز حساب و شاید مقصودشان اینکه بوده که آنچه محمّد ما را بآن تهدید می‌نماید اگر راست می گوید اندازه‌ای از آن را بما بنما تا یقین بگفتار او بنمائیم و اینکه آیه نظیر آن آیه است که گویند نضر بن حارث گفت خدایا اگر نصب خلافت و امامت علی بن ابی طالب (ع) حق و از حکم تو است (فامطر علینا حجارة) ما را سنگ‌باران نما فورا سنگی از آسمان فرود آمد و او را هلاک گردانید و در باره او (سَأَلَ سائِلٌ) نازل گردید.

بقول بعضی کفار گفتند پروردگار یک قسطی از نعیم بهشتی که محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بمؤمنین وعده میدهد بما عطا نما تا ایمان آوریم.

اصبِر عَلی ما یَقُولُونَ وَ اذکُر عَبدَنا داوُدَ ذَا الأَیدِ إِنَّهُ أَوّابٌ خدای تعالی به پیمبرش امر بصبر می‌نماید و بداستان پیمبران پیشین و جفاهای کفار و آن عذابهایی که در اثر مخالفت بر آنها وارد گردید وی را متذکر میگرداند که ای محمّد بر سخنان رکیک کفار صبر نما و آن متانت و قوّت قلب خودت را از دست مده و یاد کن بنده ما داود (ع) را که در تحمل بار رسالت بسیار استوار و در عبادت نیز استقامت داشت.

در اینکه آیه راجع بفضیلت داود (ع) دو صفت از صفات نیک او را تذکر می‌دهد: یکی (ذا الاید) یعنی صاحب ید بود که شاید اشاره بقوت جسمانی و روحانی حضرتش باشد که هم در تبلیغ رسالت و هم در منازعات و مجادلات و فضل خصومات بین مردم ید طولایی داشت و هم در قوت جسمانی آن هم از جهت تحمل عبادات و ریاضات و هم از حیث قوت بازو که گویند در جنگ و رو برو شدن با دشمن کسی تاب مقاومت با او را نداشت یکی را سنگ میزد قوت دست او چنین بوده که از پشتش بیرون می‌آمد.

و دیگر از اوصاف آن بزرگوار (إِنَّهُ أَوّابٌ) بسیار مواظب بود که از مکروهات اجتناب نماید و روی دل بسوی حق تعالی بگرداند و بازگشت باو نماید.

صفحه : ۱۳۷

إِنّا سَخَّرنَا الجِبالَ مَعَهُ یُسَبِّحنَ بِالعَشِیِّ وَ الإِشراقِ

سخنان مفسرین در کیفیت تسبیح کوه‌ها با داود علیه السلام

۱- بصدایی که خدا در کوه‌ها خلق مینمود و برای داود تمثل مینمود.

۲- تسبیح کوه‌ها بزبان حال بوده نه قال مثل حرف زدن انسان یا صداهای حیوانات و اینکه توجیه بنظر درست نمی‌آید زیرا اولا

اينكه معنى اختصاص بكوه نـدارد تمام موجودات بزبان حال خـدا را تسبيـح و تمجيـد مى‌نمايند و ثانيا تمام عقلاء و موحدين مشـعر باين معنى مى‌باشند و آيه در بيان خصوصيات و فضائل حضرت داود است.

۳- اينكه كرامتى بود مخصوص بحضرت داود و معجزه او.

۴- خدا در جسم كوه حيات و عقل و قدرت و قوه تكلم نمودن آفريد براى اينكه تابع داود گردند.

۵- دانشـمندان گفته‌انـد چون حيات در تمام موجودات سارى است و هر موجودى خواه جماد باشـد يا نبات يا حيوان يا انسان بقـدر بهره وى از حيات داراى علم و قدرت و شعور خواهد بود اينكه است كه در غريزه هر نوعى از انواع موجودات تسبيح و ذكر خاصى است كه بطرز مخصوص بخود مبـدء خود را سـتايش مينمايند همانطورى كه هر يك از انواع موجودات بغريزه‌اى كه در طبيعت وى مـأخوذ گرديـده لوازم و مـا يحتاج حيات خود را فراهم مى‌نمايـد و در انجام امور خود محتاج بفكر و رويه نخواهنـد بود و غريزه در حيوانات مثال فطرت در انسان است.

و دليـل بر اينكه قول از آيات قرآنى مثل قوله تعالى (وَ إِن مِن شَـي‌ءٍ إِلّا يُسَـبِّحُ بِحَمـدِهِ وَ لكِن لا تَفقَهُونَ تَسبِيحَهُم) و نظائر آن بسـيار است و نيز از اخبـار و احـاديث امثـال آن بيشـمار است منتهى الامر براى اسـتماع تسبيـح كوه گوشـى خواهـد مثل گوش داود (ع) يا روحى باشد مثل روح سليمان كه سخن مورچه را درك نمايد آنجايى كه قرآن خبر ميدهد:

صفحه : ۱۳۸

«قالَت نَملَةٌ يا أَيُّهَا النَّملُ ادخُلُوا مَساكِنَكُم لا يَحطِمَنَّكُم سُلَيمانُ وَ جُنُودُهُ وَ هُم لا يَشعُرُونَ«۱» وَ الطَّيرَ مَحشُورَةً كُلٌّ لَهُ أَوّابٌ موقعى كه داود مشـغول خوانـدن زبور مى‌گرديـد علاوه بر اينكه كوه با او تسبيـح مى‌نمود پرندگان همگى دور او جمع شده و بال‌هاى خود را گسترده استماع مى‌نمودند.

وَ شَدَدنا مُلكَهُ وَ آتَيناهُ الحِكمَةَ وَ فَصلَ الخِطابِ در اينكه آيه سه فضـيلت از فضائل داود (ع) را تذكر ميدهد يكى مملكت و اقتدار او را محكم و پايـدار گردانيديم دوم بوى حكمت داديم حكمت تفسير بنبوّت شده كه او را نبى و رسول گردانيديم سوم علم قضاوت و فصـل خصومـات بوى عطـاء نموديم و وى را چنان نيرومنـد گردانيـديم بطورى كه در هيـچ حكمى متحير نميگشت بلكه بحق بين مردم حكم مينمود از حضـرت امير عليه السّـلام روايت ميكنند كه فرموده داود (ع) چنين قضاوت مى‌نمود كه ميگفت مدعى بايست بيّنه بياورد و مدعى عليه سوگند.

---

(۱) سوره نمل آيه ۱۸ يعنى مورچه خطاب مى‌كند بجماعت مورچه‌ها كه داخل خانه‌هاى خود گرديد سليمان «ع» و قشون او شما را پايمال نگردانند و مشعر نخواهند بود.

صفحه : ۱۳۹

[سوره ص (۳۸): آيات ۲۱ تا ۳۴]

اشاره

وَ هَل أَتاكَ نَبَأُ الخَصمِ إِذ تَسَوَّرُوا المِحرابَ (۲۱) إِذ دَخَلُوا عَلى داوُدَ فَفَزِعَ مِنهُم قالُوا لا تَخَف خَصـمانِ بَغى بَعضُنا عَلى بَعضٍ فَاحكُم بَينَنا بِالحَقِّ وَ لا تُشطِط وَ اهـدِنا إِلى سَواءِ الصِّراطِ (۲۲) إِنَّ هـذا أَخِي لَهُ تِسعٌ وَ تِسعُونَ نَعجَةً وَ لِيَ نَعجَةٌ واحِدَةٌ فَقالَ أَكفِلنِيها وَ عَزَّنِي

فِی الخِطابِ (۲۳) قالَ لَقَد ظَلَمَکَ بِسُؤالِ نَعجَتِکَ إِلی نِعاجِهِ وَ إِنَّ کَثِیراً مِنَ الخُلَطاءِ لَیَبغِی بَعضُهُم عَلی بَعضٍ إِلاَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ وَ قَلِیلٌ ما هُم وَ ظَنَّ داوُدُ أَنَّما فَتَنّاهُ فَاستَغفَرَ رَبَّهُ وَ خَرَّ راکِعاً وَ أَنابَ (۲۴) فَغَفَرنا لَهُ ذلِکَ وَ إِنَّ لَهُ عِندَنا لَزُلفی وَ حُسنَ مَآبٍ (۲۵)

یا داوُدُ إِنّا جَعَلناکَ خَلِیفَةً فِی الأَرضِ فَاحکُم بَینَ النّاسِ بِالحَقِّ وَ لا تَتَّبِعِ الهَوی فَیُضِلَّکَ عَن سَبِیلِ اللّهِ إِنَّ الَّذِینَ یَضِلُّونَ عَن سَبِیلِ اللّهِ لَهُم عَذابٌ شَدِیدٌ بِما نَسُوا یَومَ الحِسابِ (۲۶) وَ ما خَلَقنَا السَّماءَ وَ الأَرضَ وَ ما بَینَهُما باطِلاً ذلِکَ ظَنُّ الَّذِینَ کَفَرُوا فَوَیلٌ لِلَّذِینَ کَفَرُوا مِنَ النّارِ (۲۷) أَم نَجعَلُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ کَالمُفسِدِینَ فِی الأَرضِ أَم نَجعَلُ المُتَّقِینَ کَالفُجّارِ (۲۸) کِتابٌ أَنزَلناهُ إِلَیکَ مُبارَکٌ لِیَدَّبَّرُوا آیاتِهِ وَ لِیَتَذَکَّرَ أُولُوا الأَلبابِ (۲۹) وَ وَهَبنا لِداوُدَ سُلَیمانَ نِعمَ العَبدُ إِنَّهُ أَوّابٌ (۳۰)

إِذ عُرِضَ عَلَیهِ بِالعَشِیِّ الصّافِناتُ الجِیادُ (۳۱) فَقالَ إِنِّی أَحبَبتُ حُبَّ الخَیرِ عَن ذِکرِ رَبِّی حَتّی تَوارَت بِالحِجابِ (۳۲) رُدُّوها عَلَیَّ فَطَفِقَ مَسحاً بِالسُّوقِ وَ الأَعناقِ (۳۳) وَ لَقَد فَتَنّا سُلَیمانَ وَ أَلقَینا عَلی کُرسِیِّهِ جَسَداً ثُمَّ أَنابَ (۳۴)

صفحه : ۱۴۰

ترجمه

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آیا خبردار شدی (بآن دو نفر ملک) که در مقام خصومت متصور گردیدند (۲۱) (در موقعی که داود) در محراب بود

وقتی وارد شدند داود از آنان ترسید گفتند نترس ما دو نفر با هم نزاع داریم (و آمده‌ایم که بین ما بحق حکم نمایی) (۲۲) بعضی از ما بر بعض دیگر طغیان کرده (و اخذ عدوانی نموده) و بین ما بحق حکم کن و جور و تعدی نکن و ما را براه راست هدایت نما (۲۳)

(یکی از آنان گفت اینکه برادر من نود و نه میش داشته و من صاحب یک میش بودم بمن گفت یک میش خود را بمن بده که کفیل میش تو باشم و در خطاب بر من غالب گردید (۲۴)

داود گفت محققا بتو ظلم نموده که یک میش تو را بسئوال از (تو گرفته) و داخل میش‌های خود کرده و بسیاری از شرکاء چنینند که بعضی بر بعضی طغیان مینمایند مگر کسانی که ایمان آورده و عمل نیک نموده‌اند و چنین مردمانی بسیار کمیابند و داود گمان کرد که ما وی را در مورد آزمایش قرار داده‌ایم پس از پروردگار خود طلب آمرزش کرد و خم شد برای رکوع و بتوبه بازگشت بحق تعالی نمود (۲۵)

پس ما او را آمرزیدیم و توبه او را قبول نمودم برای اینکه داود نزد ما صاحب مقام و منزلتی نیکو خواهد بود (۲۶)

(خطاب از مصدر جلال میرسد) ای داود ما تو را در زمین خلیفه خود قرار دادیم پس بین مردم بحق و درستی حکم نما و تابع هوای خود مشو که تو را گمراه گرداند محققا کسانی که از طریق حق گمراه گردیدند برای آنان عذاب سخت مهیا

صفحه : ۱۴۱

گردیده زیرا که آنان روز حساب را فراموش نموده‌اند (۲۷)

و ما آسمانها و زمین را بیهوده نیافریده‌ایم (بلکه فائده بزرگی در نظر است) و اینکه گمان کسانی خواهد بود که کافر گردیدند وای بر آنهایی که تکذیب نمودند که آتش دوزخ (برای آنان مهیا است (۲۸)

آیا چنین (گمان میکنید) که ما قرار میدهیم کسانی را که ایمان آورده و عمل نیکو نموده‌اند مانند کسانی که در زمین فساد

می‌کنند یا اشخاص پرهیزکاران را مثل فجار و فساق مساوی قرار میدهیم (هرگز چنین نخواهد بود) (۲۹)
اینکه قرآن کتابی است با برکت که بسوی تو فرود آوردیم تا آنکه (افراد بشر) در آیات آن تدبر نمایند و صاحبان عقل و دانش پند گیرند و متذکر گردند (۳۰)
و ما بداود سلیمان را بخشیدیم سلیمان خوب بنده‌ای بود و بازگشت کننده بود (۳۱)
وقتی که در آخر روز اسبان نیکو ایستاده بر وی عرضه نمودند (و نزد او آوردند)
پس گفت من دوست داشتم و میل نمودم بمال و اینکه محبت مال مرا از ذکر پروردگار من باز داشت تا آفتاب غروب نمود (۳۲)
(سلیمان) گفت اسب‌ها را بسوی من بر گردانید و با شمشیر ساقها و گردن اسبان را سایید (۳۳)
و بحقیقت ما سلیمان را در مورد آزمایش قرار دادیم و جسد مرده‌ای بر تخت او انداختیم پس بسوی حق بازگشت نمود (۳۴)

توضیح آیات

وَ هَل أَتاکَ نَبَأُ الخَصمِ إِذ تَسَوَّرُوا المِحرابَ حکایت داستان آزمایش داود (ع) آن طوری که تذکره نویسان نوشته‌اند و اکثر مفسرین از اهل سنت و جماعت ضبط نموده‌اند چون اکثرش مخالف با عصمت انبیاء است و جماعت امامیه انبیاء را معصوم می‌دانند هم از کبیره و هم از صغیره

صفحه : ۱۴۲

اینکه است که ما راجع بحکایت آن اکتفاء می‌نمائیم بآنچه موثق مذهب خودمان است و آنچه بر خلاف آن است از بیان آن خودداری مینمائیم.
اکثر مفسرین از جماعت امامیه چنین روایت میکنند که یکی از تابعین داود (ع) بنام اوریا بن حیان زن با جمالی را خواستگاری نمود و کسان آن زن رغبت بوصلت با او نداشتند حضرت داود با آنکه نود و نه زن داشت زیرا که در شرع او زنهای متعدد گرفتن جائز بود آن زن را برای خود خواستگاری نمود کسان آن زن برای عظمت شأن داود (ع) و پیمبری او باین وصلت راضی شدند و داود (ع) او را برای خودش عقد بست و اینکه عمل داود مخالف شرع نبود زیرا که اوریا هنوز با آن زن عقد نبسته بود که داود (ع) مرتکب عمل حرامی شده باشد لکن با آنکه داود نود و نه زن داشته رغبت کرده باشد بزنی که یکی از مؤمنین و تابعین او خواهان او باشد و ظاهرا زن دیگری هم نداشته چنین عمل مناسب مقام نبوت نبود اینکه بود که مورد عتاب واقع گردید و توبه نمود.
لکن وجوه دیگری که سنی‌ها تفسیر می‌کنند مثل اینکه داود اوریا را بجنگ بفرستد و مقابل قشون بدارد که کشته شود برای اینکه عاشق زن وی بوده و امثال اینکه نسبتها چون مخالف با عصمت انبیاء است ما قبول نمی‌کنیم.
بروایت حارث اعور که از امیر المؤمنین علیه السّلام چنین روایت نموده که فرموده اگر مردی را نزد من آورند و گوید داود (ع) میل بزن اوریا نمود من وی را دو حد میزنم یکی برای نبوت داود و دیگر برای اسلام داود (ع) خلاصه چنانچه مفسرین گویند خداوند به پیمبرش خبر میدهد و او را بداستان داود (ع) مطلع میگرداند که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آیا خبردار شده‌ای بحکایت داود (ع) آن وقتی که در محراب عبادت بود ناگاه دید از بالای محراب دو نفر متصور بصورت انسانی فرود آمدند و با هم نزاع داشتند و چون آنها بدون اذن و از بالای محراب فرود آمدند.

صفحه : ۱۴۳

فَفَزِعَ مِنهُم داود از آنان ترسید که مبادا قصد سویی نسبت بوی داشته باشند.

وَ قالُوا لا تَخَف بنا بر قول مشهور آن دو نفر ملائکه بودند و بقول بعضی مثل فخر رازی آنان دو بشر بودند که آنان با داود دشمنی داشتند و چون در سرای داود مستحفظین بسیار گماشته بود اینکه بود که از بالای محراب فرود آمدند و چون نتوانستند او را اذیت کنند چنین وانمود کردند که برای محاکمه آمده‌ایم وقتی داود (ع) دید عمل آنان شبیه به عمل خود او است که با اوریا نموده متنبه گردید و توبه و بازگشت نمود.

لکن رأی مشهور که گفته‌اند ملک بودند بقرائنی بواقع نزدیک‌تر خواهد بود، یکی لفظ (نبأ) در آیه برای امر عظیم آرند، دیگر وارد شدن آنان از بالای بام، دیگر کلمه (وَ لا تُشطِط) در آیه که بر ما جور مکن چگونه رعیّت مقابل سلطان چنین کلام رکیکی گوید و دیگر ترس داود (ففزع) تمام اینها مؤید رأی مشهور خواهد بود که آنها ملک بودند نه بشر فقط چیزی که سبب شده که بعضی گفته‌اند آنها انسان بودند نه ملک اینکه است که ملائکه معصومند دروغ بر آنان روا نیست و دروغ آنها یکی اینکه بود که گفتند ما برادریم، دیگر خود را خصم هم معرفی نمودند و ممکن است از اینکه دو اشکال جواب داده شود که دروغ در جایی که بامر خدا برای مصلحتی گفته شود مانعی ندارد.

قالُوا لا تَخَف ملائکه گفتند ای داود (ع) نترس ما دو برادریم و با هم نزاع و خصومت پیدا نموده‌ایم و بین ما بحق حکم فرما و نسبت بما تعدی نکن و بر آنچه واقع و حقیقت است ما را راه بری نما.

إِنَّ هذا أَخِي لَهُ تِسعٌ وَ تِسعُونَ نَعجَةً وَ لِيَ نَعجَةٌ واحِدَةٌ فَقالَ أَكفِلنِيها وَ عَزَّنِي فِي الخِطابِ

صفحه : ۱۴۴

یکی از آن دو نفر گفت اینکه برادر من است و شاید برادری آنها از جهت نوع بود نه از جهت نسب زیرا بنا بر قول مشهور و بقرائنی که گفته شد آنها ملک بودند که برای تنبیه داود (ع) آمده بودند نه بشر و داود (ع) در مقام آزمایش واقع گردید.

خلاصه گوید اینکه برادر من است و من یک میش داشتم و او نود و نه میش و گفت آن یک میش خود را بمن بده و مرا در گفتگو غالب گردید.

اینکه آیه چنین ارائه میدهد که داود (ع) همین زنی را که اوریا می‌خواسته بگیرد از او خواهش نموده که برضایت واگذار بداود نماید و اوریاء برای حرمت داود قبول نموده باشد زیرا که گوید (وَ عَزَّنِي فِي الخِطابِ) من با اینکه یک میش داشتم در خطاب بر من غلبه نمود و گفت کفالت میش تو را خواهم نمود.

قالَ لَقَد ظَلَمَكَ بِسُؤالِ نَعجَتِكَ إِلي نِعاجِهِ الی اخر داود گوید حقیقتا آن برادر بطلبیدن میش تو بسوی میشهای خود ظلم بتو نموده و بسیاری از شرکاء بهم ظلم و تعدی می‌نمایند مگر آنهایی که ایمان آورده و عمل نیکو نموده‌اند.

معلوم میشود ملائکه بامر خدا خواسته‌اند از خود حضرتش تصدیق بخواهند و او را متنبه گردانند که چنین عملی سزاوار مؤمنین نسبت بیکدیگر نیست زیرا که بایستی اهل ایمان با هم مساوات و برابری و برادری داشته باشند چه جای پیمبران که امناء و سفرای الهی می‌باشند و بایستی مؤمنین را در مباحات و منافع بر خود مقدم دارند اینکه است که در آخر آیه فرموده (وَ قَلِيلٌ ما هُم) چنین مردمانی باین اوصاف بسیار کم یابند.

وَ ظَنَّ داوُدُ أَنَّما فَتَنّاهُ فَاستَغفَرَ رَبَّهُ وَ خَرَّ راكِعاً وَ أَنابَ شاید در اینجا گمان بمعنی یقین باشد و در قرآن ظن بمعنی یقین آمده قوله تعالی (وَ رَأَى المُجرِمُونَ النّارَ فَظَنُّوا أَنَّهُم مُواقِعُوها)«۱» داود پس از غیبت

---

(۱) سوره کهف آیه ۵۳ چون گناهکاران آتش را می‌بینند یقین میکنند که در آن خواهند افتاد

صفحه : ۱۴۵

آن دو ملك فهمید که آنان ملائکه بودند و از جانب حق تعالی برای آزمودن او آمده که باو بفهمانند که چنین عمل مناسب مقام نبوت نخواهد بود.

اینکه بود که داود (ع) بسیار متأثر و پشیمان گردید و برو بسجده افتاد و بنای گریه و تضرع گذارد و بنا بر روایتی مفسرین گویند داود پس از عتاب چهل روز در سجده بود و از سجده سر بر نمیداشت مگر برای نماز و در اینکه مدت آب نمی- آشامید مگر آنکه دو ثلث آن آب چشم او بود.

فَغَفَرنا لَه ذلِكَ خدای تعالی برسولش (ص) خبر میدهد که پس از توبه و انابه داود بر ترك اولی او را آمرزیدیم.

وَ إِنَّ لَه عِندَنا لَزُلفی وَ حُسنَ مَآبٍ اینکه آیه تأیید مینماید مذهب امامیه را که عمل داود را حمل بر ترك اولی نموده‌اند نه گناه و معصیت زیرا که اینکه آیه در مقام عظمت و بلندی مقام داود بر آمده و اگر نعوذ باللّه داود مرتکب امر حرامی شده بود در اینجا هرگز ذکر چنین مقامی مناسب نبود منتهی چنانچه گفته‌اند:

(حسنات الأبرار سیئات المقربین).

لکن چون برای انبیاء وظیفه سنگینی است بایستی متحمل گردند اینکه است که اگر سر سوزنی تخلف نمایند مورد عتاب واقع میگردند.

یا داوُدُ إِنّا جَعَلناكَ خَلِیفَةً فِی الأَرضِ پس از آن خطاب عتاب‌آمیز از مصدر جلال احدیت میرسد که ای داود تو را در زمین خلیفه و نماینده خود گردانیدم و تدبیر امور مردم را بدست تو قرار دادم تو بایستی مظهر و نماینده اوصاف الهی باشی و صفت عدل خدا را ارائه دهی تا اینکه افراد بشر بنمایندگی تو اوصاف آفریننده و مربی خود را بشناسند و نیز صفت عدل را از تو بیاموزند تا آنکه میانه روی و مساوات بین مردم استوار گردد و کسی بکسی تعدی و اخذ عدوانی ننماید.

صفحه : ۱۴۶

فَاحکُم بَینَ النّاسِ بِالحَقِّ وَ لا تَتَّبِعِ الهَوی پس بحق و درستی بین مردم حکم نما و تابع هوای نفس خود مشو (فَیُضِلَّكَ عَن سَبِیلِ اللّهِ) اشاره به اینکه اگر بدلخواه خود عمل کنی آن راهی که از عالم اله بقلب تو باز شده بود و طریق ملائکه وحی بود آن راه بسته خواهد گردید آن وقت تو گمراه می‌گردی.

إِنَّ الَّذِینَ یَضِلُّونَ عَن سَبِیلِ اللّهِ لَهُم عَذابٌ شَدِیدٌ بِما نَسُوا یَومَ الحِسابِ اول خطاب بخود حضرت داود (ع) است که اگر چنین کردی چنین خواهد شد، بعد اثر و مؤثر را تعمیم میدهد که هر کس تابع هوی گردد از طریق حق گمراه میگردد و در اثر گمراهی روز حساب را فراموش مینماید و در اثر آن عذاب سخت برای وی آماده خواهد گردید.

وَ ما خَلَقنَا السَّماءَ وَ الأَرضَ وَ ما بَینَهُما باطِلًا شاید اشاره باین باشد که بایستی انسان فکر خود را بکار بیندازد و با خود اندیشه نماید که آیا ممکن است ما آسمان و زمین و آنچه بین آنها است بیهوده آفریده باشیم هرگز چنین نخواهد بود بلکه آدم عاقل می‌فهمد که اینکه عوالم کذایی از افلاك و کواکب و کرات و کهکشانها و آنچه در آنها است باطل و بیهوده آفریده نشده‌اند بلکه مقصد بزرگی در نظر است که غایت و نتیجه آن تحقق قیامت است که منتهی درجه کمال انسانی است.

ذلِكَ ظَنُّ الَّذِینَ کَفَرُوا فَوَیلٌ لِلَّذِینَ کَفَرُوا مِنَ النّارِ چون کفار در اثر متابعت هوی از طریق حق و از راه سعادت باز مانده و در اثر غفلتشان از درك حقائق محجوب گردیده اینکه است که بالقاء شیطانی چنین گمان کردند که خلقت آسمانها و زمین بیهوده و بی‌فائده خواهد بود وای برای کافرین که حق پشت پرده‌های طبیعتشان پوشیده شده و در اثر آن آتش برای آنان مهیا خواهد گردید.

صفحه : ۱۴۷

أم نَجعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ کَالمُفسِدِينَ فِی الأَرضِ أم نَجعَلُ المُتَّقِینَ کَالفُجّارِ (ام) منفصله و بمعنی اضراب است و همزه استفهام را در مقام انکار آرند که هرگز چنین نخواهد بود که کفار گمان کرده‌اند که ما اشخاص با ایمان و نیکوکار را با آنهایی که در زمین فساد میکنند مساوی قرار دهیم یا پرهیزکاران را مانند اشرار و فجار بشمار آریم.

کِتابٌ أَنزَلناهُ إِلَیکَ مُبارَکٌ لِیَدَّبَّرُوا آیاتِهِ مقصود از کتاب قرآن است ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قرآن کتاب با برکتی است که آن را بر تو فرود آوردیم برای آنکه افراد بشر در آیات آن تدبر بنمایند و اسرار مندرجه در آن را بقوه فکر و تدبر و جمع بین آیات بدست بیاورند.

وَ لِیَتَذَکَّرَ أُولُوا الأَلبابِ آری بزرگترین چیزی که انسان را در سیر تکامل رهبری مینماید و وی را بسعادت جاودانی میرساند تعقل و تفکر است قوه عقل بالاترین فیض سبحانی و سر چشمه حیات جاودانی و مصدر فیوضات غیر متناهی خواهد بود اینکه است که شناختن اسرار کلام اللّه را موکول باعمال نظر و فکر مینماید فقط صاحبان عقلند که بارشاد عقلشان تدبر در آیات قرآن نموده و طریق سعادت خود و دیگران را استنباط مینمایند و گمراه کسی خواهد بود که از اینکه فیض الهی محروم گردیده اینکه است که معصوم (ع) (تفکر یک ساعت را بهتر از عبادت شصت سال بشمار آورده).

وَ وَهَبنا لِداوُدَ سُلَیمانَ نِعمَ العَبدُ إِنَّهُ أَوّابٌ از جمله تفضلاتی که نسبت بداود (ع) عطاء گردیده اینکه بود که فرزندی مثل سلیمان (ع) باو عطاء نموده و در وصف سلیمان (ع) فرموده سلیمان (ع) از بندگان خوب بود زیرا که از خلق اعراض نموده و رو بحق آورده بود.

صفحه : ۱۴۸

إِذ عُرِضَ عَلَیهِ بِالعَشِیِّ الصّافِناتُ الجِیادُ فَقالَ إِنِّی أَحبَبتُ حُبَّ الخَیرِ عَن ذِکرِ رَبِّی حَتّی تَوارَت بِالحِجابِ آیه در مقام فضیلت حضرت سلیمان (ع) و چگونگی رجوع وی از خلق بسوی حق تعالی بر آمده و پیمبر گرامی خود را بداستان آوردن اسبهایی نزد او و بازماندن او از ذکر خدا و رغبت او را بآنها خبر میدهد و حکایت آن بنا بر آنچه اکثر مفسرین گفته‌اند چنین است که اسب‌های جمیلی برای سلیمان آوردند و حضرتش چنان مشغول تاخت و تاز آنان گردید که آفتاب غروب نمود و ذکر مخصوصی که در آن وقت داشت از دست او رفت و اینکه مطلب چنان بر حضرتش ناگوار آمد که امر فرمود اسبها را بر گردانیدند و برای اینکه او را از ذکر حق تعالی باز داشته بودند آنها را کشت و چون ظاهرا گوشت آنها قابل تغذیه بوده بین فقراء قسمت نمود و بقولی آنان اسب دریایی بودند که دیوان برسم هدیه آورده بودند و چون اسبهای جمیل بودند ترسید باز رغبت بآنان نماید و از یاد خدا بازماند بعضی گفته‌اند باعمالقه جنگ کرده بود و بر آنان غالب گردیده و هزار اسب از آنها گرفته بود.

آری اهل حق مخصوصا پیمبران از هر چه غیر حق است اعراض دارند در یک دل دو محبت جمع نخواهد شد اگر چنین نباشد هرگز لایق مقام پیمبری و رسالت نخواهند بود بلکه آیه ارشاد باین است که سزد هر مؤمن و موحدی که مدعی حب الی اللّه است چنین باشد که آنچه او را از یاد حق باز دارد دشمن او گردد و از خود براند.

اینکه طور تفسیر مشهور مفسرین است لکن فخر رازی و بعضی دیگر که تابع وی گردیده در تفسیر آیه چنین گویند حضرت سلیمان (ع) وقت عصری بصحرا رفت و اسبهای اصیل و نجیبی که برای جهاد نگاهداشته بود مشغول تاخت و تاز بودند سلیمان بتعلیم و ریاضت آنها دقت مینمود همین که اسبها می‌تاختند گفت من اینکه اسبها را بخواهش نفسانی درست نمیدارم بلکه برای تقویت دین خدا اسبان را

صفحه : ۱۴۹

مانند ذکر خدا دوست میدارم تا آنکه بواسطه تاریکی اسبها از وی دور شدند پس از آن امر فرمود اسبها را حاضر نمودند از شدت محبت دست بگردن و ساق آنان مالید طبرسی بروایت إبن عباس گوید از علی علیه السّلام از معنی اینکه آیه سؤال نمودم حضرت فرمود راجع بآن چه خبر بتو رسیده گفتم از کعب الاخبار شنیدم که میگفت سلیمان بتاخت و تاز اسبها مشغول گردید تا آنکه نماز او فوت گردید گفت اسبها را بر گردانید و آنان چهارده اسب بودند آن وقت با شمشیر گردن و ساق آنان را قطع نمود و آنها را کشت پس در اثر چنین عملی خداوند چهارده روز مملکت را از وی گرفت علی علیه السّلام فرمود کعب دروغ گفته لکن روزی سلیمان برای تهیه جنگ بتاخت و تاز اسبها مشغول گردید تا آفتاب غروب نمود و خداوند برای او خورشید را برگردانید و سلیمان نماز عصر را در وقت خود نمود و پیمبران نه ظلم می‌کنند و نه کسی را امر بظلم مینمایند زیرا که آنها معصومند اگر اینکه روایت صحیح باشد میتوان بآن اعتماد نمود و گر نه قول مشهور بسیاق آیه نزدیکتر مینماید و بنا بر اینکه میگویند گوشت آنها را بین فقراء تقسیم کرد معلوم میشود که آنها غیر اسبهای معمولی بودند و گوشت آنان لطیف و قابل تغذیه بوده اگر چنین باشد ظلمی وارد نمی‌آید بلکه در اینجا سلیمان دو عمل خوب نموده یکی انفاق و دیگر رفع مانع که از ذکر خدا غافل نگردد و اللّه عالم باسرار کلامه.

وَ لَقَد فَتَنّا سُلَیمانَ وَ أَلقَینا عَلی کُرسِیِّهِ جَسَداً ثُمَّ أَنابَ مفسرین در تفسیر اینکه آیه بنا بر گفته طبرسی چنین گویند سلیمان علیه السّلام هفتاد زن داشت یک شب قصد نمود که با تمام آن هفتاد زن هم‌بستر شود که خداوند هفتاد پسر باو دهد و آنها در راه خدا با کفار جهاد نمایند و انشاء اللّه نگفت اینکه بود که خداوند برای ترک مستحب وی را در مورد امتحان و آزمایش در آورد و هیچکدام از آن زنها حامله نگردیدند مگر یک زن که بچه مرده‌ای زائید و بقلب وی القاء گردید که آن بچه مرده را روی تخت سلیمان بیندازد. ابو هریره از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث می‌کند که فرموده بحق آن

صفحه : ۱۵۰

خدایی که جان محمّد بدست قدرت او است اگر سلیمان انشاء اللّه گفته بود هر آینه تمام آنها در راه خدا جهاد میکردند- یعنی خداوند هفتاد پسر بوی کرامت مینمود که همه در راه خدا جهاد کنند.

(مجمع البیان) و بعضی از مفسرین از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکنند (که خداوند پسری بسلیمان کرامت نموده بود و آن پسر را بسیار دوست می‌داشت دیوان از ترس اینکه آن پسر آنان را بعد از پدر مسخر نماید اجتماع بر قتل وی نمودند سلیمان او را بملائکه سپرد که او را حفظ کنند و از شرّ دیوان محفوظ ماند بقضاء الهی آن پسر مرد و دیوها او را بر تخت سلیمان انداختند.

(منهج الصادقین)

[سوره ص (۳۸): آیات ۳۵ تا ۶۱]

اشاره

قالَ رَبِّ اغفِر لِی وَ هَب لِی مُلکاً لا یَنبَغِی لِأَحَدٍ مِن بَعدِی إِنَّکَ أَنتَ الوَهّابُ (۳۵) فَسَخَّرنا لَهُ الرِّیحَ تَجرِی بِأَمرِهِ رُخاءً حَیثُ أَصابَ (۳۶) وَ الشَّیاطِینَ کُلَّ بَنّاءٍ وَ غَوّاصٍ (۳۷) وَ آخَرِینَ مُقَرَّنِینَ فِی الأَصفادِ (۳۸) هذا عَطاؤُنا فَامنُن أَو أَمسِک بِغَیرِ حِسابٍ (۳۹)

وَ إِنَّ لَهُ عِندَنا لَزُلفى وَ حُسنَ مَآبٍ (۴۰) وَ اذكُر عَبدَنا أَيُّوبَ إِذ نادى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيطانُ بِنُصبٍ وَ عَذابٍ (۴۱) اركُض بِرِجلِكَ
هذا مُغتَسَلٌ بارِدٌ وَ شَرابٌ (۴۲) وَ وَهَبنا لَهُ أَهلَهُ وَ مِثلَهُم مَعَهُم رَحمَةً مِنّا وَ ذِكرى لِأُولِي الأَلبابِ (۴۳) وَ خُذ بِيَدِكَ ضِغثاً فَاضرِب بِهِ وَ لا
تَحنَث إِنّا وَجَدناهُ صابِراً نِعمَ العَبدُ إِنَّهُ أَوّابٌ (۴۴)
وَ اذكُر عِبادَنا إِبراهِيمَ وَ إِسحاقَ وَ يَعقُوبَ أُولِي الأَيدِي وَ الأَبصارِ (۴۵) إِنّا أَخلَصناهُم بِخالِصَةٍ ذِكرَى الدّارِ (۴۶) وَ إِنَّهُم عِندَنا لَمِنَ
المُصطَفَينَ الأَخيارِ (۴۷) وَ اذكُر إِسماعِيلَ وَ اليَسَعَ وَ ذَا الكِفلِ وَ كُلٌّ مِنَ الأَخيارِ (۴۸) هذا ذِكرٌ وَ إِنَّ لِلمُتَّقِينَ لَحُسنَ مَآبٍ (۴۹)
جَنّاتِ عَدنٍ مُفَتَّحَةً لَهُمُ الأَبوابُ (۵۰) مُتَّكِئِينَ فِيها يَدعُونَ فِيها بِفاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ وَ شَرابٍ (۵۱) وَ عِندَهُم قاصِراتُ الطَّرفِ أَترابٌ (۵۲) هذا
ما تُوعَدُونَ لِيَومِ الحِسابِ (۵۳) إِنَّ هذا لَرِزقُنا ما لَهُ مِن نَفادٍ (۵۴)
هذا وَ إِنَّ لِلطّاغِينَ لَشَرَّ مَآبٍ (۵۵) جَهَنَّمَ يَصلَونَها فَبِئسَ المِهادُ (۵۶) هذا فَليَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَ غَسّاقٌ (۵۷) وَ آخَرُ مِن شَكلِهِ أَزواجٌ (۵۸)
هذا فَوجٌ مُقتَحِمٌ مَعَكُم لا مَرحَباً بِهِم إِنَّهُم صالُوا النّارِ (۵۹)
قالُوا بَل أَنتُم لا مَرحَباً بِكُم أَنتُم قَدَّمتُمُوهُ لَنا فَبِئسَ القَرارُ (۶۰) قالُوا رَبَّنا مَن قَدَّمَ لَنا هذا فَزِدهُ عَذاباً ضِعفاً فِي النّارِ (۶۱)

صفحه : ۱۵۱

ترجمه

سلیمان گفت پروردگار من مرا بیامرز و بمن سلطنتی عطا نما که سزاوار احدی بعد از من نباشد بدرستی که تویی بخشنده (۳۵)
پس ما باد را برای او مسخر گردانیدیم که بامر او حرکت می‌کرد (و بفرمان او) نرم و

صفحه : ۱۵۲

آرام بود و بهر طوری و هر جهتی که امر میکرد میوزید (۳۶)
(و نیز شیاطین را مسخر او گردانیدیم) که بفرمان او بناء میکردند و در دریا غوص مینمودند (۳۷)
و دیوان دیگری را مسخر او گردانیدیم که در غلهای آهنین بسته گردانیده شده بودند (۳۸)
(ای سلیمان) اینها عطا و بخشش ما است بر هر کس خواهی عطا کن و از هر کس خواهی بازدار و منع نما زیرا که بخشش ما بی‌حساب است (۳۹)
و بحقیقت از برای سلیمان نزد ما قدر و منزلتی و بازگشت خوبی خواهد بود (۴۰)
ای محمّد یاد کن بنده ما ایوب را وقتی پروردگار خود را خواند که شیطان مرا برنج و تعب انداخته و بمن وسوسه مینماید (۴۱)
گفتم پایت را بزن بزمین چشمه‌ای است در اینجا سرد که محل غسل نمودن و آشامیدن خواهد بود (۴۲)
و کسان او و مانند آنها را بوی بخشیدیم و اینکه رحمت و بخششی بود از ما و تذکر و اندرزی است برای صاحبان عقلها (۴۳)
و بدست خود دسته‌ای (از چوب بگیر) و بزن بوی (و بر ترک قسم) گناهکار مشو زیرا که ما تو را یافته‌ایم از صبر کننده‌گان (۴۴)
ایوب خوب بنده‌ای بود زیرا که او بحق رجوع کننده بود (۴۵)
ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یاد کن بنده ما ابراهیم و اسحق و یعقوب را که دارای دستهای (منبسط) و چشمهای (بینا) بودند (۴۶)
و بحقیقت ما آنان را خالص گردانیدیم بخصلتی که آن یاد من و عالم قیامت باشد (۴۷)
و محققا آن پیمبران نزد ما از جمله بر گزیدگان و خوبان بشمار آیند (۴۸)

ای محمّد یاد کن اسماعیل و الیسع و ذا الکفل که تمام آنان از خوبان و برگزیدگان بودند (۴۹)
اینکه هایی که گفته شد تذکر و (اندرزی است) و محققا برای پرهیزکاران بازگشت نیکویی خواهد بود (۵۰)
که درهای بهشت عدن که اقامتگاه آنها است برای آنان گشوده شده (۵۱)
و در آن بهشت تکیه نموده و میوه‌های بسیار و مشروبات (لذیذ) نزد آنها مهیا گردیده که هر وقت طلب کنند (می‌یابند) (۵۲)
و نزد آنها است (حوریان) که نظر خود را از غیر شوهران خود فرو بسته و هم سن هم می‌باشند (۵۳)
اینها آن وعده‌هایی است که مخصوص بروز حساب

صفحه : ۱۵۳

(یعنی روز قیامت است) و اینها چیزهایی است که وعده داده شد (۵۴)
(گویا اهل بهشت گویند) اینکه نعمت‌ها روزی ما خواهد بود و تمام شدنی نخواهد بود (۵۵)
(اینها برای پرهیزکاران است) و محققا بازگشت طغیان کننده‌گان بسوی شر خواهد انجامید (۵۶)
و آن جهنمی است که در آن در آیند و دوزخ بد فراش و جای گاهی خواهد بود (۵۷)
اینکه است جزاء (گناهکاران) که از آب گرم جوشان و غساق چرک گندیده باید بچشند (۵۸)
و عذاب‌های دیگر از شکل همین عذابها و جفت اینها (رن... رنگ) (برای آنان مهیا گردیده)
و اینان جماعتی میباشند که برنج و سختی بدون مرحبا با شما در آتش در آیند (۶۰)
(اهل جهنم) بآن جماعت گویند خوش آمدی برای شما نیست شمائید که (اینکه عذابها را برای ما پیش انداختید پس بد قرارگاهی برای ما مهیا گردیده (۶۱)
ای پروردگار ما عذاب آنهایی که رؤساء و پیشوای ما بودند دو برابر گردان (۶۲)

توضیح آیات

اشاره

قالَ رَبِّ اغفِر لِی وَ هَب لِی مُلکاً لا یَنبَغِی لِأَحَدٍ مِن بَعدِی حضرت سلیمان (ع) بعد از توبه از ترک اولی از پروردگار خود مملکت و سلطنت میطلبد که مخصوص بخودش باشد بطوری که نه در حیاتش و نه بعد از او کسی سزاوار چنین سلطنتی نخواهد گردید.

سؤال

چگونه پیمبری مثل سلیمان (ع) بآن علوّ شأن و مقام عندیت که در آیه (۳۹) همین سوره در باره او فرموده (وَ إِنَّ لَهُ عِندَنا لَزُلفی وَ حُسنَ مَآبٍ)

صفحه : ۱۵۴

ممکن است آرزوی سلطنت و جهانگیری نماید آنهم سلطنتی که سزاوار احدی نباشد با اینکه شأن انسان کامل و لو آنکه بمراتب

بسیار دون مرتبه نبوت بشما رود سزاوار نخواهد بود که بغیر خدا توجه داشته باشد بلکه بایستی چنان شیفته جمال الهی گردد که حتی خود را هم فراموش نماید چه جای مملکت داری.

(پاسخ)

بشخصیتی مثل سلیمان سزاوار نیست چنین نسبتی داده شود زیرا که شأن نبی اجل و بالاتر از اینکه است که روح و دل وی بامور فانی طبیعی و حظوظ نفسانی مایل گردیده و از روی هوای و دلخواه مایل بچیزی گردد و برتری از غیر را در دل خود بپروراند هرگز چنین نخواهد بود.
و در رفع اینکه اشکال ممکن است گفته شود اولا ذوق و طلب پیمبران مثل مردمان عادی نخواهد بود زیرا که آنان صاحب ولایت کلیه و مظهر صفات جبروتیه الهیه و دارای مقام عصمت خواهند بود و در اعمال و افعال آن بزرگواران اسرار و رموزی منطوی گردیده که منحصر بخودشان است کسی که در مرتبه آنان نیست هرگز نتواند باسرار اعمال آنها پی ببرد.
و ثانیا آن قدری که ما بتوانیم در باره آنها بگوئیم اینکه است که آنان فانی در حق تعالی گردیده‌اند، بحق گویند، بحق شنوند، بحق ادراك می‌نمایند، بحق خواهش می‌کنند، و چون هر موجودی بقدر خود نماینده اوصاف الهی و مظهری از مظاهر ربوبی است اگر آنان از امور دنیوی چیزی بطلبند شاید میخواستند در آن اوصاف الهی و فیوضات رحمانی بینند و ممکن است غرض حضرت سلیمان (ع) از طلب چنین سلطنتی که ما فوق تمام سلطنتها باشد چنین بوده که مظهر و نماینده سلطنت الهی گردد و در سلطنت خود سلطنت حقیقی خدا را بنگرد زیرا که برای احدی شناسایی حق تعالی و صفات او ممکن نیست مگر بقدر وعاء و ظرفیت وجود خودش و بقدر کمالاتی که بوی افاضه نموده و در وی مندرج گردانیده اینکه است که در حدیث مشهور پیغمبر

صفحه : ۱۵۵

فرموده

(من عرف نفسه فقد عرف ربه)

زیرا که نفس و کمالات نفسانی هر کس آینه کمال موجد و مربی وی خواهد بود روح انسانی هر قدر مصفی‌تر و کاملتر باشد آینه مانند کمالات مبدء خود را بهتر ارائه میدهد و پیمبران مظهر اتم اوصاف الهی خواهند بود، در مجمع البیان از اینکه سؤال چهار جواب دیگر داده شده هر کس خواهد بآن جا رجوع نماید.
فَسَخَّرنا لَه‌ُ الرِّیح‌َ تَجرِی بِأَمرِه‌ِ رُخاءً حَیث‌ُ أَصاب‌َ دعای سلیمان بهدف اجابت رسید و باد مسخر او گردید که بنرمی و آرامش بامر او حرکت مینمود و اینکه آیه منافی نیست با آن آیه که فرموده (وَ لِسُلَیمان‌َ الرِّیح‌َ عاصِفَةً) زیرا که هر دو قسم در اختیار او گذاشته.
وَ الشَّیاطِین‌َ کُل‌َّ بَنّاءٍ وَ غَوّاصٍ و نیز دیوان و شیاطین را مسخر سلیمان (ع) گردانید که بفرمان وی بناهای عالی بنا می‌نمودند از جمله آنها بیت المقدس بود که دیوان بامر حضرتش بنا نمودند.
وَ آخَرِین‌َ مُقَرَّنِین‌َ فِی الأَصفادِ و دسته دیگر از جنیان و دیوان شرور را در غل و زنجیر بسته گردانید که فساد نکنند.
هذا عَطاؤُنا فَامنُن أَو أَمسِك بِغَیرِ حِسابٍ بسلیمان خطاب میرسد که اینکه سلطنت مجلل را بتو عطا نمودیم و اینکه موجودات قوی را مسخر تو گردانیدیم و اختیار آن را در کف اقتدار تو نهادیم بهر که هر چه خواهی بخشش کن و از هر کس خواهی منع نما.
وَ إِن‌َّ لَه‌ُ عِندَنا لَزُلفی وَ حُسن‌َ مَآبٍ اشاره بمقام بلند سلیمان است که چون نزد حق تعالی مقام (عندیت داشته) سلطنت دنیوی وی را از مقام روحانی اخروی او کاسته نگردانید.

صفحه : ۱۵۶

وَ اذكُر عَبدَنا أَيُّوبَ إِذ نادى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيطانُ بِنُصبٍ وَ عَذابٍ خداى تعالى بعد از داستان داود و سليمان پيمبر گرامى خود را خبردار مينمايد بسر گذشت حضرت ايوب (ع) و چون حكايت آن طولانى است مختصرى از داستان آن را نقل ميكنيم.

مفسرين چنين گويند ايوب (ع) از طرف پدر بچهار پشت نسبت او باسحاق بن ابراهيم (ع) مى‌رسيد و از طرف مادر از اولاد لوط (ع) بود و او هم صاحب مال و اولاد بسيار بود و هم مقام نبوت داشت و زن وى بنام رحمه و بعضى گويند وى دختر ابراهيم پسر يوسف بود و بقول ديگر دختر ماخير ميشا بن يوسف بود و از او هفت پسر و هفت دختر آورد.

خلاصه گويند ايوب (ع) اولاد بسيار و ثروت فراوان داشت و بفقيران و مستمندان كمك فراوان مينمود روزى از طريق وحى خبردار گرديد كه هنگام نعمت بسر رسيده و حال موقع بلاء و آزمايش است مستعد بلاء باش ايوب گفت آنچه از دوست ميرسد خوب است و آماده بلاء گرديد تا وقتى كه مال او تلف شد و اولادان وى مردند و خودش نيز مبتلا بمرض گرديد و در همه حال بحال عبادت و شكرگزارى مشغول بود و مدت مرض او را بعضى سه سال و بعضى هفت سال گفته‌اند و از عبد اللّه نقل ميكنند كه مرض او هفت سال طول كشيد و گويند مرض تمام اندام وى غير از زبان و دل او را گرفته بود.

و هر قدر بلاء بر وى زيادتر ميشد او بيشتر شكر مينمود و ميگفت خدايا چون تو را دارم همه چيز دارم و چون بلاء و مصيبت آن بمنتها رسيد و ايوب بطور شايستگى از بوته امتحان بيرون آمد و از شاكرين محسوب گرديد آن وقت شايد بامر خدا مأمور گرديد در باره خود دعا كند و از خدا طلب عافيت بنمايد اينكه بود كه مناجات نمود و گفت شيطان مرا بوسوسه بسختى انداخته و مقصود از شيطان شايد شيطان جنى باشد كه وقت بدستش آمده كه در موقع شدت و بلاء بر اولياى الهى غالب گردد و بوسوسه صبر آنها را ببرد.

صفحه : ۱۵۷

و شايد مقصود شيطان انسى باشد كه گويند تمام مردم از مريدان از وى رميدند مگر سه نفر كه گاهى نزد او رفت و آمد مى‌كردند يكى از آنها بديگران گفت اگر ايوب پيمبر باشد چگونه خداوند وى را بچنين عذابى معذب ميگرداند.

اينكه بود كه ايوب بامر خدا مناجات مينمايد و از خدا طلب شفاء مى‌جويد آن وقت از مصدر رحمت الهى بوى خطاب ميرسد.

اركُض بِرِجلِكَ هذا مُغتَسَلٌ بارِدٌ وَ شَرابٌ ايوب بامر حق تعالى پاى خود را بزمين زد چشمه آبى بيرون آمد در آن غسل نمود تمام امراض ظاهرى آن برطرف گرديد و كفى از آن آشاميد از امراض باطنى نيز شفا يافت.

وَ وَهَبنا لَهُ أَهلَهُ وَ مِثلَهُم مَعَهُم پس از آنكه ايوب (ع) بخوبى امتحان خود را داد آنچه در زمان آزمايش و امتحان از وى گرفته شده بود خداى منان از روى كرم و بخشش پس از آنكه اسم او را در ديوان صابرين ثبت نموده بوى بر گردانيد.

رَحمَةً مِنّا وَ ذِكرى لِأُولِي الأَلبابِ و اينكه بخشش رحمت و تفضلى است براى صابرين و تذكر و اندرزى است براى صاحبان عقل و دانشمندان كه بدانند خداوند براى صابرين چه پاداشى مقرر فرموده كه در بلاءها و مصيباتى كه براى آنان پديد ميگردد جزع و فزع ننمايند و بدانند كه بازاء هر بلائى اجرى و هر مصيبتى را پاداشى همراه خواهد بود.

وَ خُذ بِيَدِكَ ضِغثاً فَاضرِب بِهِ وَ لا تَحنَث إِنّا وَجَدناهُ صابِراً مفسرين در توجيه آيه از إبن عباس چنين نقل ميكنند كه در موقع شدت مرض ايوب زنش بيچاره گرديد شيطان بصورت طبيعى نزد وى آمد و گفت اگر خواهى شوهرت خوب شود من او را معالجه مى‌كنم بشرط آنكه وقتى خوب شد بگويد من او را شفا دادم و زن او قبول كرد وقتى بايوب (ع) گفت ايوب

صفحه : ۱۵۸

قسم یاد نمود که تو را صد چوب خواهم زد.

بقول دیگر شیطان بزن ایوب گفت بمن سجده کن تا شوهرت را شفا دهم و مال و اولاد شما را رد گردانم زن اول قبول کرد لکن فورا پشیمان شده و توبه نمود وقتی بحضرت ایوب گفت ایوب قسم یاد نمود که تو را بصد چوب حد میزنم اینکه بود که از طرف حق تعالی بوی دستور رسید که دسته‌ای از حشیش خشک خرما که صد دانه باشد بدست خود بگیر و یک مرتبه باو بزن که مخالفت قسم نکرده باشی.

نِعمَ العَبدُ إِنَّهُ أَوّابٌ بعد از بیان صبر ایوب (ع) در بلیات در مقام فضیلت او فرموده ایوب (ع) خوب بنده‌ای بود زیرا که از بوته امتحان خوب در آمد و در تمام بلیات توجه بحق و روی دلش بسوی او نگران بود.

باید دانست که غرض از بیان داستان پیمبران البته قصه‌خوانی نیست بلکه مقصد و فائده بزرگی در نظر است و یکی از اسرارش شاید اینکه باشد که دانسته شود اشخاص بزرگ بایستی با بلیات بزرگ رو برو گردند و در فشار روزگار فشرده گردند تا آنچه در استعداد و کمون آنها نهفته شده بروز و ظهور نماید و نیز مقام صبر و بردباری و عبودیت آنان ظاهر و بارز گردد تا عمل آنها سر مشق دیگران بشود و باضافه از طریق گفتار و از راه عمل نیز خداپرستی را بمردم بنمایانند تا اینکه بدانند بدون جهت کسی دارای مقام و رتبه‌ای نخواهد گردید مجاهده فراوان و صبر بر بلیات لازم دارد.

در اینکه آیات پیمبران خود را بفضائلی از دیگران امتیاز داده راجع بداود علاوه بر حکمت و علم قضاوت و داوری عادلانه وی را (بعندیت و قرب و حسن بازگشت) ستوده و در باره سلیمان نیز باضافه بر سلطنت کذایی همین فضیلت که مقام قرب و منزلت باشد در باره او نیز اجراء گردانیده و راجع بایوب پس از آنکه وی را از صابرین بشمار آورده بفضیلت دیگری او را معرفی فرموده (که ایوب خوب بنده‌ای بود که بسیار بحق تعالی بازگشت مینمود) که در حال سختی و

صفحه : ۱۵۹

مرض هم همیشه روی دلش بسوی حق تعالی نگران بود.

سؤال

چطور دو پیمبر یکی سلیمان و دیگری ایوب یکی باید بچنین سلطنت کذایی ارجمند گردد و دیگری بچنین بلائی و مصیبتی آزموده شود.

پاسخ

خداوند از روی حکمت و مصلحت هر کسی را طوری در معرض آزمایش درمی‌آورد (نه آتش بمهر نه انس بکین) گمان نکن بلاء سلطنتی که بسلیمان داده و وی را در معرض امتحان در آورده کم از بلای ایوب باشد کسی که بچنین مقامی برسد و با وظیفه سنگین جهان داری وی از تبلیغ رسالت و ارشاد خلق باز نماند و خود را در مقابل حق تعالی یک عبد ذلیل بلکه هیچ داند و فانی صرف و فقیر الی اللّه بیند و در سلطنت خود سلطنت و اقتدار خدا را بنگرد و نیز بدرستی و آنچه سزاوار شکر الهی است بنیکوتر وجهی اداء نماید اینکه از بالاترین امتحانات بشمار خواهد رفت.

و در اينكه آيه اخير چند نفر از پيمبران عالى مقام را با هم جمع نموده و فضايلى راجع بمقام بلند آن بزرگواران را تذكر ميدهد.
وَ اذكُر عِبادَنا إِبراهِيمَ وَ إِسحاقَ وَ يَعقُوبَ أُولِي الأَيدِي وَ الأَبصارِ بعضى از مفسرين در توضيح آيه گفته‌اند اينكه پيمبران صاحب يد بودند يعنى در عبادت و در اعمال نيك پيش دستى مينمودند و در دين صاحب بصيرت بودند و احكام الهى را بمردم ميرسانيدند.
ظاهرا آيه در مقام عظمت و علوّ شأن پيمبران و صفات خصوصى آن بزرگواران برآمده و آنان را بفضايلى از باقى مردم امتياز داده.
و شايد اشاره باشد بآن دو مقامى كه حكماى الهيين در باره پيمبران شرط اساسى ميدانند يكى عقل عملى و ديگر عقل نظرى كسى بمقام پيمبرى و بمنصب رسالت نخواهد رسيد مگر وقتى كه در اينكه دو فضيلت بحد كمال رسيده باشد.

صفحه : ۱۶۰

در عقل عملى كه آن را قوه عمّاله گويند نبى در قوت قوه عماله بايستى چنان قوى و نيرومند باشد كه ماده كاينات باذن خداى تعالى مطيع او و مسخر امر وى گردند و متصرف در آنها گردد و در جايى كه مصلحت اقتضاء بنمايد بتواند بآنان تغيير شكل دهد يعنى بهر شكلى بخواهد تواند آنان را در آورد و اصول معجزات روى همين پايه قرار گرفته است.
و در قوت عقل نظرى چنان قوى باشد كه در كمال علمى افضل از تمام اهل زمانش بشمار آيد و تمام معلومات يا اكثر آنها نزد وى بتأييد الهى و افاضه او نه از طريق تحصيل يا حدس هميشه حاضر باشد و عقل وى مستولى گردد بر تمام قواى طبيعى و نفسانى خود و مالك نفس و قواى طبيعيش باشد.
و بنا بر اينكه تفسير (أُولِي الأَيدِي) اشاره بقوت عقل عملى (وَ الأَبصارِ) اشاره بقوت عقل نظرى آن بزرگواران خواهد بود.
إِنّا أَخلَصناهُم بِخالِصَةٍ ذِكرَى الدّارِ وَ إِنَّهُم عِندَنا لَمِنَ المُصطَفَينَ الأَخيارِ فضيلت ديگرى كه فوق تمام فضايل و مناقب بشرى بشمار ميرود مرتبه خلوص است و پيمبران مرتبه اعلاء آن را دارا بودند زيرا كه آنها از هر غل و غش طبيعت وارسته گرديده و قلب و دل آنان از همه چيز خالى گشته و همشان فقط بندگى و انجام وظيفه و ارشاد خلق بسوى حق تعالى و جوار رحمت الهى و واقع گرديدن آن در معرض نفحات الهى و تأييدات ربانى و سعادت اخروى آنها است اينكه است كه در آيه آن را معرفى مينمايد كه آنان نزد پروردگارشان از برگزيدگان و خوبان و شريفترين خلق بشمار خواهند رفت.
وَ اذكُر إِسماعِيلَ وَ اليَسَعَ وَ ذَا الكِفلِ وَ كُلٌّ مِنَ الأَخيارِ خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم خود نموده كه باقى پيمبران گرامى را نيز در نظر بگير و بدان كه تمام آنها از نيكان و خوبان و در قوت عقل نظرى و عقل عملى بر تمام اهل زمانشان تفوق و برترى داشتند اگر چنين نبودند هرگز لايق رسالت و عهده‌دار پيشوايى خلق نميگرديدند اگر چه همانطورى كه در سوره

صفحه : ۱۶۱

بقره آيه ۱۵۴ فرموده (تِلكَ الرُّسُلُ فَضَّلنا بَعضَهُم عَلى بَعضٍ) بين آنها درجات بسيار بوده لكن در اينكه دو شرط اساسى كه نام برده شد كه قوت عقل نظرى و عقل عملى باشد همه آنها شركت داشتند و هر يك از آنها در اينكه فضيلت بر اهل زمانشان سبقت مينمودند.
و صفت ديگرى كه بايستى هر پيمبرى دارا باشد قوه حسّاسه و استيلاى قواى طبيعى آنان است كه در اينكه نيز بايد از ديگران برترى و امتياز داشته باشند تا آنكه بخوبى بتوانند تاب تحمل بار رسالت داشته و بر جفاى كفار تاب آورند و بازمانده نگردند.
هذا ذِكرٌ وَ إِنَّ لِلمُتَّقِينَ لَحُسنَ مَآبٍ پس از بيان مقام ارجمند پيمبران و صفات برجسته آنان مقام مردمان با ايمان و تقوايى را تذكر ميدهد كه دون مرتبه آنان خواهند بود و ببعض صفات پرهيزكاران و مقام و درجه آنان اشاره مينمايد كه بازگشت و سر انجام كار آنها بخير و سعادت و فضيلت خواهد گرديد.

آرى مؤمن پرهيزكـار بهر عمل نيكى درى از بهشت عـدن بروى خود ميگشايـد و در همين حيات دنيا از گلها و رياحين آن نسـيمى بمشام جانش ميرسد و از آن هميشه مسرور و محظوظ و خورسند خواهد بود.

مُتَّكِئِينَ فِيها يَدعُونَ فِيها بِفاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ وَ شَرابٍ وَ عِندَهُم قاصِراتُ الطَّرفِ أَترابٌ اشاره ببعض مقامات بهشتيان و نعمتهايى است كه براى آنهـا مهيـا نموده از تختهاى مرصع و ميوه‌هاى بسـيار لـذت بخش و مشـروبات لذيـذ و حوريانى كه از اعمال نيك آنها سرشـته شده‌اند كه از غير چشم بسته دارند.

هـذا ما تُوعَـدُونَ لِيَومِ الحِسابِ، إِنَّ هـذا لَرِزقُنا ما لَهُ مِن نَفادٍ (هذا) اشاره بآن نعمتهايى خواهد بود كه در آيه بالا در قيامت براى اهل تقوى آماده شده (إِنَّ هذا لَرِزقُنا) شايد گفتار اهل بهشت باشد كه وقتى چنين نعمتهايى

صفحه : ۱۶۲

مشاهـده مينماينـد از روى بهجت و سـرور گوينـد اينهـا همـان تفضـلاتى است كه بزبان پيمبران در دنيا بما وعـده داده شـده و اينكه روزى هميشگى ما است كه آن را فناء و زوالى نخواهد بود.

و شايـد چنانچه بعضـى گفته‌انـد كلام حق تعالى باشـد كه فرموده باشـد آنچه گفته شد عطاء و بخشـش ما است كه براى اهل تقوى ثابت خواهد بود و دائمى و هميشه گى است كه تمام شدنى نخواهد بود.

ظاهر و هويـدا است كه براى بهشتيان نعمتى بالاتر و تفضـلى ارجمنـدتر از مخلد بودن آنان در بهشت تصور ندارد و مقابل آن غم و اندوه و بلائى براى جهنميان نيز بالاتر از خلود آنها در جهنم و عذاب دائمى آنان نخواهد بود.

هذا وَ إِنَّ لِلطّاغِينَ لَشَرَّ مَآبٍ، جَهَنَّمَ يَصلَونَها فَبِئسَ المِهادُ هذا فَليَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَ غَسّاقٌ همينطورى كه بازگشت پرهيزكاران و مردمان با تقوى بهشت عـدن با آن نعمتهاى كـذايى است كه در جاى ديگر در وصف آن فرموده (نه چشـمى ديده و نه گوشـى شـنيده و نه بخاطر احدى خطور نموده.

بـاز گشت طغيـان كننـدگان آن كسانى كه از فرمان الهى و اطاعت سـفراء او سركشـى نموده و مطيع امر خـدا نگرديدنـد ورود آنان بجهنم و دار عذاب خواهد بود و جهنم بد منزلگاه و گهواره و قرارگاهى است كه خوراك آنها چرك گنديده و مشـروب آنان آب جوشان است و در جهنم جاويدانند.

وَ آخَرُ مِن شَكلِهِ أَزواجٌ اهل بصـره (آخر) را (اخر) بضـم الف خوانده‌انـد بنا بر اينكه جمع مؤنث مثل (كبر) باشـد و باقى قرّاء (آخر) قرائت نموده‌اند يعنى انواع ديگر از شكل عذاب آنها.

از إبن عبـاس چنين نقـل شـده كه وقتى رؤساء كافرين را بـدوزخ اندازنـد و تابعين آنان در عقبشان در جهنم در آينـد از خزنه جهنم سؤال كنند كه اينكه هايى كه از عقب ما

صفحه : ۱۶۳

آمدنـد كيانند آن وقت مالك جهنم گويد (هذا فَوجٌ مُقتَحِمٌ مَعَكُم) اينان جماعتى ميباشـند كه چون در دنيا تابع شـما بودند حال هم بدنبال شما بدوزخ كشيده شدند رؤساء گويند (لا مَرحَباً بِهِم إِنَّهُم صالُوا النّارِ) يعنى براى اينان تحيت و خوش آمدى نخواهد بود.

قـالُوا بَل أَنتُم لا مَرحَباً بِكُم أَنتُم قَدَّمتُمُوهُ لَنا فَبِئسَ القَرارُ تابعين برؤساء گوينـد شـما را تحيت و مرحبايى مباد شـماايد كه ما را فريب داديد و ما از روى نادانى و جهالت تابع شما گرديديم و باين روز سياه گرفتار آمديم و براى ما دوزخ بد قرار گاهى خواهد بود.

قالُوا رَبَّنا مَن قَدَّمَ لَنا هذا فَزِدهُ عَذاباً ضِعفاً فِي النّارِ تابعين وقتى خود را در عذاب گرفتار و بيچاره بينند بناى نفرين ميگذارند و گويند اى پروردگار ما كسانى كه پيش واى ما بودند و ما را فريب دادند عذاب آنان را دو برابر عذاب ما گردان

[سوره ص (۳۸): آیات ۶۲ تا ۸۸]

اشاره

وَ قالُوا ما لَنا لا نَرى رِجالاً كُنّا نَعُدُّهُم مِنَ الأَشرارِ (۶۲) أَتَّخَذناهُم سِخرِيًّا أَم زاغَت عَنهُمُ الأَبصارُ (۶۳) إِنَّ ذلِكَ لَحَقٌّ تَخاصُمُ أَهلِ النّارِ (۶۴) قُل إِنَّما أَنَا مُنذِرٌ وَ ما مِن إِلهٍ إِلاَّ اللّهُ الواحِدُ القَهّارُ (۶۵) رَبُّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما بَينَهُمَا العَزِيزُ الغَفّارُ (۶۶)

قُل هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ (۶۷) أَنتُم عَنهُ مُعرِضُونَ (۶۸) ما كانَ لِيَ مِن عِلمٍ بِالمَلَإِ الأَعلى إِذ يَختَصِمُونَ (۶۹) إِن يُوحى إِلَيَّ إِلاّ أَنَّما أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ (۷۰) إِذ قالَ رَبُّكَ لِلمَلائِكَةِ إِنِّي خالِقٌ بَشَراً مِن طِينٍ (۷۱)

فَإِذا سَوَّيتُهُ وَ نَفَختُ فِيهِ مِن رُوحِي فَقَعُوا لَهُ ساجِدِينَ (۷۲) فَسَجَدَ المَلائِكَةُ كُلُّهُم أَجمَعُونَ (۷۳) إِلاّ إِبلِيسَ استَكبَرَ وَ كانَ مِنَ الكافِرِينَ (۷۴) قالَ يا إِبلِيسُ ما مَنَعَكَ أَن تَسجُدَ لِما خَلَقتُ بِيَدَيَّ أَستَكبَرتَ أَم كُنتَ مِنَ العالِينَ (۷۵) قالَ أَنَا خَيرٌ مِنهُ خَلَقتَنِي مِن نارٍ وَ خَلَقتَهُ مِن طِينٍ (۷۶)

قالَ فَاخرُج مِنها فَإِنَّكَ رَجِيمٌ (۷۷) وَ إِنَّ عَلَيكَ لَعنَتِي إِلى يَومِ الدِّينِ (۷۸) قالَ رَبِّ فَأَنظِرنِي إِلى يَومِ يُبعَثُونَ (۷۹) قالَ فَإِنَّكَ مِنَ المُنظَرِينَ (۸۰) إِلى يَومِ الوَقتِ المَعلُومِ (۸۱)

قالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغوِيَنَّهُم أَجمَعِينَ (۸۲) إِلاّ عِبادَكَ مِنهُمُ المُخلَصِينَ (۸۳) قالَ فَالحَقُّ وَ الحَقَّ أَقُولُ (۸۴) لَأَملَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنكَ وَ مِمَّن تَبِعَكَ مِنهُم أَجمَعِينَ (۸۵) قُل ما أَسئَلُكُم عَلَيهِ مِن أَجرٍ وَ ما أَنَا مِنَ المُتَكَلِّفِينَ (۸۶)

إِن هُوَ إِلاّ ذِكرٌ لِلعالَمِينَ (۸۷) وَ لَتَعلَمُنَّ نَبَأَهُ بَعدَ حِينٍ (۸۸)

صفحه : ۱۶۵

ترجمه

اهل جهنم گويند چيست ما را كه نمى‌بينيم مردانى را كه (در دنيا) آنان را از اشرار بشمار ميآورديم (۶۳)

و آنها را بسخريه ميگرفتيم آيا در جهنم هستند و ما آنها را نمى‌بينيم (۶۴)

و اينكه اهل جهنم با هم جدال و نزاع ميكنند البته محقق و واقع است (۶۵)

اى محمّد باين مردم بگو من فقط شما را تهديد مى‌كنم (از عذاب) و اينكه نيست الهى مگر خداى واحد قهار (۶۶)

او مربى آسمانها و زمين و آنچه بين آسمانها و زمين است و غالب و مقتدر و آمرزنده (و مهربان است) (۶۷)

اى محمّد بآنان بگو حكايت قيامت خبر بزرگى است (۶۸)

با اينكه حال شما از آن اعراض مى‌نمائيد (۶۹)

(بآنان بگو قبل از وحى) هيچ دانشى براى من بملإ اعلى نبود آن موقعى كه اهل آن با هم جدال مينمودند (۷۰)

بمن وحى نشده است مگر اينكه من تهديد كننده ظاهرى باشم (۷۱)

ياد كن اى محمّد وقتى كه پروردگار تو بملائكه گفت من خلق ميكنم بشرى را از گل (۷۲)

وقتى اجزاء او تسويه گرديد و از روح خودم بوى نفخه دميدم براى او سجده كننده- گان باشيد (۷۳)

پس تمام ملائكه و جميع آنها (بآدم) سجده نمودند (۷۴)

مگر ابليس كه تكبر نمود و از كافرين بود (۷۵)

(بابلیس خطاب میرسد) ای ابلیس چه چیز مانع شد تو را که سجده ننمودی بآن چیزی که بدو دست (قدرت خود) آفریدم (۷۶) تو استکبار نمودی یا آنکه تو از عالیترین میباشی (۷۷)

شیطان گفت من بهتر از آدم هستم مرا از آتش آفریدی و آدم را از خاك (۷۸)

(از مصدر جلال احدی خطاب میرسد ای ابلیس از مقام خودت بیرون رو زیرا که تو رانده شده‌ای (۷۹)

و لعنت من تا روز قیامت بر تو محقق خواهد بود) (۸۰)

شیطان پس از رانده شدن گفت ای پروردگار من مرا تا روز قیامت مهلت ده (۸۱)

خدا فرمود محققا تو از مهلت داده شدگانی (۸۲)

تا موقع و وقتی که نزد من معلوم و معین است (۸۳)

شیطان گفت قسم بعزت و عظمت تو که البته و محققا تمام (بنی آدم را) گمراه میگردانم (۸۴)

مگر بنده‌گان تو از آنها کسانی که برای

صفحه : ۱۶۶

تو خالص گردیدند (۸۵)

خدای تعالی (در پاسخ شیطان) فرمود منم خدای بحق و بحق و حقیقت و درستی میگویم

که البته از تو و کسانی که تابع تو گردیده‌اند جهنم را پر خواهم گردانید (۸۶)

ای محمّد (باین مردم بگو که من برای تبلیغ رسالت اجر و مزدی از شما برای خود سؤال نمیکنم و من رسالت را بخود نمی‌بندم و از پیش خود قرآن را نیاورده‌ام) (۷۸)

و اینکه (قرآن) نیست مگر تذکر و اندرزی برای تمام اهل عالمیان (۸۸)

و البته قرآن (و حقانیت آن را) بعد از زمانی خواهید فهمید

توضیح آیات

وَ قالُوا ما لَنا لا نَری رِجالًا کُنّا نَعُدُّهُم مِنَ‌الأَشرارِ وقتی جهنمیان وارد جهنم میگردند هر چه تفحص میکنند که اشخاصی مثل عمار و صهیب و بلال و ابا ذر و مقداد و امثال اینکه مؤمنین صدر اسلام را به بینند اثری از آنها را نخواهند دید از روی تعجب یا حسرت گویند چیست ما را که اینکه مردمانی که آنها را از اشرار میشمردیم نمی‌بینیم.

از حضرت صادق (ع) روایت شده که فرموده سنی‌ها وقتی وارد جهنم گردند گویند ما چرا رافضی‌ها یعنی شیعه را نمی‌بینیم.

أَتَّخَذناهُم سِخرِیًّا أَم زاغَت عَنهُمُ‌الأَبصارُ از عیاشی چنین نقل میکنند که بسند خود از جابر روایت کرده که امام محمّد باقر علیه السّلام باصحاب خود فرمود مقصود کفار از رجالی که در اینکه آیه ذکر شده شمائید و بخدا سوگند یاد می‌کنم که کفار هیچ فردی از شما را در جهنم نخواهند دید.

صفحه : ۱۶۷

آیه دو طور تفسیر شده بنا بر اینکه ام متصله باشد کفار در مقام سرزنش نفس خود گویند آیا ما بآنان سخریه میکردیم یا چون آنان نزد ما حقیر مینمودند اصلا در گفتار آنها نظر نمیکردیم و چرا چنین کردیم که امروز باین سختی گرفتار گردیم.

و اگر (ام) منقطعه باشد چنین میشود آیا بآنان استهزاء مینمودیم پس از آن گویا اعراض نموده و گویند چون آنها را حقیر

می‌پنداشتیم چشم‌های خود را از آنها منحرف می‌نمودیم و در آنان نگاه نمی‌کردیم.

(منهـج الصادقین) إِنَّ ذلِکَ لَحَقٌّ تَخاصُمُ أَهلِ النّارِ جدال و نزاع نمودن اهل جهنم با هم و تأسف آنان بر مخالفت پیمبران البته محقق و ثابت خواهد بود.

قُل إِنَّما أَنَا مُنذِرٌ وَ ما مِن إِلهٍ إِلَّا اللّهُ الواحِدُ القَهّارُ پس از بیان داستان پیمبران خطاب به پیمبر گرامی خود نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بمردم بگو و آنان را متذکر گردان که من فقط از جانب حق تعالی برای ارشاد شما ارسال گردیده‌ام که شما را از عذاب که بپاداش عملتان گرفتار میشوید بترسانم و گوشزد شما بنمایم که اینکه بت‌ها یا غیر آن را که پرستش مینمائید اینان سزاوار پرستش نیستند نیست الهی که مستحق پرستش باشد مگر خدای یکتا که قاهر و غالب بر همه چیزها است و غیر از او الهی نخواهد بود.

رَبُّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما بَینَهُمَا العَزِیزُ الغَفّارُ و همان خدای واحد قهار است که تربیت کننده و پرورش دهنده تمام عالمیان است از آسمان‌ها و زمین و آنچه بین آنها است و او غالب است که کافرین مشمول غضب و سخط وی‌اند و غفار است که مؤمنین مشمول رحمت و مغفرت اویند.

صفحه : ۱۶۸

قُل هُوَ نَبَأٌ عَظِیمٌ أَنتُم عَنهُ مُعرِضُونَ ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کافرین را خبردار نما بخبر بزرگ و آن امر عظیمی که شما از آن رو گردانیدید بقول بعضی مقصود از خبر بزرگ قرآن است که شما کفار از آن اعراض نموده رو میگردانید یا داستان پیمبران است که در قرآن تذکر میدهد.

و بقول دیگر واقعه قیامت است که البته بآن خواهید رسید و حال از آن اعراض مینمائید وقتی موقع آن رسید دیگر علاج و چاره‌ای ندارید.

ما کانَ لِی مِن عِلمٍ بِالمَلَإِ الأَعلی إِذ یَختَصِمُونَ رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برای اینکه بمردم برساند که من رسول پروردگار شمایم و آنچه گویم از عالم قیامت و حشر و نشر و احکام و آنچه موظف بر انجام آن میباشید از پیش خود و بفکر خود نمیگویم بلکه وحی است و از جانب حق تعالی مأمور گردیده‌ام بشما برسانم اینکه است که فرموده من قبل از نزول وحی هیچ دانشی از اوضاع عالم بالا نداشتم وقتی که ملائکه در باره آدم گفتگو و مجادله می‌کردند.

در سوره بقره در مقام اعتراض ملائکه راجع بخلقت آدم در آیه ۳۰ فرمود:

«وَ إِذ قالَ رَبُّکَ لِلمَلائِکَةِ إِنِّی جاعِلٌ فِی الأَرضِ خَلِیفَةً قالُوا أَ تَجعَلُ فِیها مَن یُفسِدُ فِیها وَ یَسفِکُ الدِّماءَ الخ آن وقت خدای تعالی خطاب بآدم نموده أَنبِئهُم بِأَسمائِهِم» إِن یُوحی إِلَیَّ إِلّا أَنَّما أَنَا نَذِیرٌ مُبِینٌ اشاره باین است که برای اینکه من شما را از پیش آمدتان و عذابی که بپاداش اعمال نکوهیده‌تان که دامن‌گیر شما خواهد گردید بترسانم مرا از اوضاع عالم بالا و چگونگی خلقت آدم و شرافت او مطلعم فرموده.

إِذ قالَ رَبُّکَ لِلمَلائِکَةِ إِنِّی خالِقٌ بَشَراً مِن طِینٍ فَإِذا سَوَّیتُهُ وَ نَفَختُ فِیهِ مِن رُوحِی فَقَعُوا لَهُ ساجِدِینَ پس از خلقت آدم خواهد بملائکه بنمایاند که چه شرافتی در آدم نهاده‌ام که در زمین لایق خلافت الهی گردیده و آن نفخه‌ای است که از روح خود در

صفحه : ۱۶۹

وی دمیدم و شما ملائکه که سکان ملاء اعلا میباشید بشرافت آن روح الهی که در آدم بودیعه گذاشته شده بایستی در برابر او سجده نمائید.

بدیهی است که اضافه روح بخودش اضافه تشریفی است خدای تعالی منزه و مبراء از صفات ممکنات است میخواهد شرافت آدم را بملائکه برساند که بدانند برای آن روح الهی است که در زمین وی را خلیفه و نماینده خود گردانیده.

فَسَجَدَ المَلائِکَةُ کُلُّهُم أَجمَعُون، إِلّا إِبلِیسَ استَکبَرَ وَ کانَ مِنَ الکافِرِینَ بفرمان الهی تمام ملائکه از اعلا و ادنی به آدم سجده نمودند مگر شیطان که تکبر نمود و خود را برتر و عالی‌تر از آدم دانست و مخالفت نموده و سجده نکرد.

قالَ یا إِبلِیسُ ما مَنَعَکَ أَن تَسجُدَ لِما خَلَقتُ بِیَدَیَّ أَستَکبَرتَ أَم کُنتَ مِنَ العالِینَ بابلیس خطاب سخط آمیز میرسد که چه چیز مانع شد تو را از اینکه سجده کنی بآنکه بدست خودم خلقت نمودم آیا شریفتر از آدم بودی یا تکبر نمودی ذات متعال در اینکه آیات دو فضیلت بزرگ نسبت بآدم که دلیل افضلیّت اوست بر ملائکه ارائه میدهد یکی قوله تعالی (نَفَختُ فِیهِ مِن رُوحِی) از روح خودم در او نفخه‌ای دمیدم دیگر (خَلَقتُ بِیَدَیَّ) (یدی) و بدو دست خود گل آدم را سرشتم شاید اراده به ید قدرت و ید رحمت باشد و از بعض عرفاء است که (یدی) اشاره دارد بدو صفت لطف و قهر و اینکه دو صفت شامل میگردد تمام صفات جمال و جلال احدی را زیرا که صفتی نیست مگر اینکه یا از صفت لطف است یا از صفت قهر و از مخلوقات مخلوقی نیست مگر اینکه یا ناشی از صفت لطف گردیده یا از صفت قهر چنانچه ملک مظهر صفت لطف حق تعالی است و شیطان مظهر قهر او مگر آدمی که مظهر و نماینده هر دو صفت لطف و قهر میباشد و عالم با آنچه در وی است بعضی مرآت صفت لطف او و بعضی مرآت صفت قهر ویند و آدمی مرآت ذات و صفات او تعالی خواهد بود چنانچه فرموده: (سَنُرِیهِم آیاتِنا

صفحه : ۱۷۰

فِی الآفاقِ وَ فِی أَنفُسِهِم حَتّی یَتَبَیَّنَ لَهُم أَنَّهُ الحَقُّ) و بهمین جامعیت بود که مسجود ملائکه گردید.

پایان و شاید اشاره باین باشد که گل آدم را بدست خودم سرشتم و خودم مباشر امر خلقت وی گردیدم زیرا که مقام او بالاتر از ملائکه عماله میباشد و غیر از خودم که عهده‌دار خلقت او بودم کسی را بر وی استیلایی نخواهد بود و نظر بهمان مقام بلند آدم است که ملائکه مأمور گردیدند باو سجده تواضع نمایند.

قالَ أَنَا خَیرٌ مِنهُ خَلَقتَنِی مِن نارٍ وَ خَلَقتَهُ مِن طِینٍ شیطان ظاهر و جسم آدم را مینگریست و خبری از حقیقت روحانی وی نداشت اینکه بود که چون میدانست که خودش از آتش آفریده شده و آدم از خاک گمان کرد شریفتر از آدم است.

لکن از آن گوهر گران بهایی که خدای متعال در سر و حقیقت وی گذاشته که از آن تعبیر (بر وحی) فرموده و بهمین جهت او را مسجود ملائکه گردانیده هیچ خبری نداشت اینکه بود که بخود نازید و غلوّ نموده و خود را از آن درجه‌ای که داشت پرتاب گردانید.

قالَ فَاخرُج مِنها فَإِنَّکَ رَجِیمٌ وَ إِنَّ عَلَیکَ لَعنَتِی إِلی یَومِ الدِّینِ چنانچه گفته‌اند شیطان پس از چندین سال عبادت بیک نافرمانی مطرود و رجیم گردید چه خواهد بود حال ما گنهکاران که شب و روز چندین گناه مرتکب میگردیم و باز از (غفار الذنوب) امید عفو و بخشش داریم.

قالَ رَبِّ فَأَنظِرنِی إِلی یَومِ یُبعَثُونَ، قالَ فَإِنَّکَ مِنَ المُنظَرِینَ، إِلی یَومِ الوَقتِ المَعلُومِ پس از آنکه ابلیس لعین از مقام خود رانده شد و تا روز قیامت مشمول لعنت خدا گردید گفت ای پروردگار من مرا تا روز قیامت مهلت بده که بدلخواه خود کار کنم وقتی مهلت گرفت از آن دشمنی که به آدم داشت که برای سجده نکردن باو از مقام قرب رانده شده بود گفت:

صفحه : ۱۷۱

قالَ فَبِعِزَّتِکَ لَأُغوِیَنَّهُم أَجمَعِینَ، إِلّا عِبادَکَ مِنهُمُ المُخلَصِینَ آن وقت بباء قسم سوگند یاد میکند که بعزت و قهر و غلبه و استیلاء تو

كه تمامی اولادان آدم و جميع آنان را گمراه ميگردانم مگر بندگان تو از آنهايی كه از تمام غلّ و غشّ طبيعت خالی گرديده‌اند و قلب و روح و روان آنان از غير خالی و از معرفت و محبت تو پر گرديده است.

آری قلب انسان مادامی كه از محبت دنيا و آرزو و آمال دنيوی خالی نگرديده هميشه دوچار موهومات و خيالات شيطانی خواهد بود و قوّه واهمه كه آرزو و آمال در آن جايگزين گرديده دری است باز كه شياطين از آن وارد بر قلب ميگردند و راه فتنه و فساد را بآدمی ميآموزند و راه ورود ملائكه را می‌بندند اينكه است كه شيطان بعزت قسم ياد ميكند كه شايد اشاره بقهر و غلبه وی بر بنی آدم باشد كه مظهر قاهريت حق تعالی گرديده تمام افراد بشر را گمراه گرداند مگر كسانی كه از راه زهد و تقوی مهر و محبت خدا را در دل خود جای گزين گردانيده و بنفی خاطر و تمركز خيال درب شيطانی را بسته تا راه عبور و مرور ملك باز گردد و بر چنين اشخاصی ديگر شيطان راه نيابد.

قالَ فَالحَقُّ وَ الحَقَّ أَقُولُ لَأَملَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنكَ وَ مِمَّن تَبِعَكَ مِنهُم أَجمَعِينَ (فالحق) شايد منصوب خوانده شود بنا بر اينكه مفعول اقول باشد و ممكن است به رفع خوانده شود بنا بر اينكه مبتداء و خبرش محذوف يا جمله بعد باشد.

حق را مقابل باطل آرند اينكه است كه يكی از اسماء اللّه (حق است) قوله تعالی (أَنَّ اللّهَ هُوَ الحَقُّ المُبِينُ) و هر چه غير او است باطل و نقيض حق است (وَ الحَقَّ أَقُولُ) خطاب بشيطان لعين است كه ذات متعال در جواب شيطان فرموده بحق و حقيقت گويم كه جهنم را از تو و تابعين تو از اولاد آدم پر گردانم.

قُل ما أَسئَلُكُم عَلَيهِ مِن أَجرٍ وَ ما أَنَا مِنَ المُتَكَلِّفِينَ خطاب برسول اكرم است كه ای محمّد صلّی اللّه عليه و آله و سلّم باين كفار بگو گمان نكنيد

صفحه : ۱۷۲

كه ارشاد نمودن من بطريق حق برای منافع دنيوی باشد و در مقابل آن مزدی و عوضی از شما خواهان باشم هرگز چنين نيست بلكه از جانب حق تعالی مأمور گرديده‌ام كه طريق هدايت و ارشاد را بشما بياموزم كه در بيراهه نيفتيد و خدای يگانه را پرستش نمائيد تا آنكه بسعادت و فضيلت برسيد.

و نيز گمان نكنيد كه من رسالت را بخود بسته‌ام يا قرآن را از پيش خود بهم رشته و نسبت بخدا ميدهم و چنين گمانی افتراء است گويا ميفرمايد در آيات قرآن نظر كنيد و پس از آن قضاوت نمائيد كه اينكه آيات آيا شبيه بسخنان مخلوق است اگر چنين است شما هم كه از فصحاء عرب ميباشيد مثل اينكه آيات را بياوريد اگر چنين كرديد دست از دعوت خود خواهم برداشت.

إِن هُوَ إِلّا ذِكرٌ لِلعالَمِينَ قرآن نيست مگر تذكر و پند و اندرزی برای تمام عالميان از جن و انس و از مردمان حال و آينده كه اگر روش زندگانی خود را روی قانون و دستورات قرآن تطبيق نمايند كامياب خواهند گرديد.

وَ لَتَعلَمُنَّ نَبَأَهُ بَعدَ حِينٍ خطاب بمشركين نموده كه ای مشركين بعد از زمانی و پس از مرگ متنبه ميگرديد و ميفهميد كه قرآن حق و از طرف حق و حقيقت فرود آمده آن وقت البته بآتش حسرت و ندامت خواهيد سوخت و ديگر علاجی برای شما نخواهد بود.

صفحه : ۱۷۳

سورة الزمر

اشاره

خمس و سبعون آیهٔ و هی مکیّهٔ الّا قوله تعالی (قُل یا عِبادِیَ الَّذِینَ أَسرَفُوا) الخ

[سوره الزمر (۳۹): آیات ۱ تا ۱۰]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
تَنزِیلُ الکِتابِ مِنَ اللّهِ العَزِیزِ الحَکِیمِ (۱) إِنّا أَنزَلنا إِلَیکَ الکِتابَ بِالحَقِّ فَاعبُدِ اللّهَ مُخلِصاً لَهُ الدِّینَ (۲) أَلا لِلّهِ الدِّینُ الخالِصُ وَ الَّذِینَ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ أَولِیاءَ ما نَعبُدُهُم إِلّا لِیُقَرِّبُونا إِلَی اللّهِ زُلفی إِنَّ اللّهَ یَحکُمُ بَینَهُم فِی ما هُم فِیهِ یَختَلِفُونَ إِنَّ اللّهَ لا یَهدِی مَن هُوَ کاذِبٌ کَفّارٌ (۳) لَو أَرادَ اللّهُ أَن یَتَّخِذَ وَلَداً لَاصطَفی مِمّا یَخلُقُ ما یَشاءُ سُبحانَهُ هُوَ اللّهُ الواحِدُ القَهّارُ (۴)
خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ بِالحَقِّ یُکَوِّرُ اللَّیلَ عَلَی النَّهارِ وَ یُکَوِّرُ النَّهارَ عَلَی اللَّیلِ وَ سَخَّرَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ کُلٌّ یَجرِی لِأَجَلٍ مُسَمًّی أَلا هُوَ العَزِیزُ الغَفّارُ (۵) خَلَقَکُم مِن نَفسٍ واحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنها زَوجَها وَ أَنزَلَ لَکُم مِنَ الأَنعامِ ثَمانِیَةَ أَزواجٍ یَخلُقُکُم فِی بُطُونِ أُمَّهاتِکُم خَلقاً مِن بَعدِ خَلقٍ فِی ظُلُماتٍ ثَلاثٍ ذلِکُمُ اللّهُ رَبُّکُم لَهُ المُلکُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ فَأَنّی تُصرَفُونَ (۶) إِن تَکفُرُوا فَإِنَّ اللّهَ غَنِیٌّ عَنکُم وَ لا یَرضی لِعِبادِهِ الکُفرَ وَ إِن تَشکُرُوا یَرضَهُ لَکُم وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزرَ أُخری ثُمَّ إِلی رَبِّکُم مَرجِعُکُم فَیُنَبِّئُکُم بِما کُنتُم تَعمَلُونَ إِنَّهُ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ (۷) وَ إِذا مَسَّ الإِنسانَ ضُرٌّ دَعا رَبَّهُ مُنِیباً إِلَیهِ ثُمَّ إِذا خَوَّلَهُ نِعمَةً مِنهُ نَسِیَ ما کانَ یَدعُوا إِلَیهِ مِن قَبلُ وَ جَعَلَ لِلّهِ أَنداداً لِیُضِلَّ عَن سَبِیلِهِ قُل تَمَتَّع بِکُفرِکَ قَلِیلاً إِنَّکَ مِن أَصحابِ النّارِ (۸) أَمَّن هُوَ قانِتٌ آناءَ اللَّیلِ ساجِداً وَ قائِماً یَحذَرُ الآخِرَةَ وَ یَرجُوا رَحمَةَ رَبِّهِ قُل هَل یَستَوِی الَّذِینَ یَعلَمُونَ وَ الَّذِینَ لا یَعلَمُونَ إِنَّما یَتَذَکَّرُ أُولُوا الأَلبابِ (۹)
قُل یا عِبادِ الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا رَبَّکُم لِلَّذِینَ أَحسَنُوا فِی هذِهِ الدُّنیا حَسَنَةٌ وَ أَرضُ اللّهِ واسِعَةٌ إِنَّما یُوَفَّی الصّابِرُونَ أَجرَهُم بِغَیرِ حِسابٍ (۱۰)

صفحه : ۱۷۴

ترجمه

سوره زمر در مکه فرود آمده و هفتاد و پنج آیه و هزار و یکصد و هشتاد دو کلمه است

بنام ایزد هستی‌بخش صاحب رحمت عام و خاص

قرآن از جانب خدای غالب درستکار فرود آمده (۲)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم محققا ما کتاب (قرآن) را بحقّ و درستی بسوی تو فرود آوردیم پس خدا را پرستش نما در حالی که دین را برای او خالص کننده باشی (۳)

آگاه باشید که دین خالص مخصوص بخدا خواهد بود (۴) آنهایی که دوستانی بغیر خدا گرفتند (چنین گویند) ما پرستش نمیکنیم آنها را مگر برای اینکه ما را بسوی خدا نزدیک کنند بحقیقت خدا بین آنان حکم خواهد نمود در آنچه در آن اختلاف میکنند (۵)

البته خدا کسی را که دروغگو و ناسپاس باشد هدایت نخواهد گردانید (۶)

اگر خدا اراده کرده بود که فرزندی بگیرد بر میگزید از آنچه خلق نموده آنچه را که میخواست منزه و مبرّا است (از اولاد و او خدایی است یگانه و قهار (۷)

آسمانها و زمین

صفحه : ۱۷۵

را بحق و درستی آفریـده شب را میافزاید بر روز و روز را میافزاید بر شب و خورشـید و ماه را مسـخر گردانیده و تمام آنها (در مدار خود دور میزنند) تا وقتی که معین گردیده، آگاه باشید که او خدایی است غالب (و قاهر) و آمرزنده (۸)

شما (بنی آدم را) از یک نفس (و یک حقیقت) آفریده پس از آن از همان یک نفس جفتی برای او قرار داده و از چهارپایان هشت جفت برای شـما فرسـتاده و شما را در شکمهای مادرانتان آفریده خلقتی بعد از خلقتی، در تاریکیهای سه گانه اینکه است پروردگار و پرورش دهنده شما، که ملک و سلطنت مخصوص باو است و نیست خدایی مگر او پس بکجا بر گردانیده میشوید (۹)

اگر شـما کافر بشوید (بدانید) که خدا از شما بی نیاز است و برای بنده‌گانش کفر نمی‌پسندد و اگر سپاس‌گزاری بنمائید آن را برای شما می‌پسـندد بر نمی‌دارد باربرداری بار گناه کسـی دیگر را پس از آن بازگشت شما بسوی پروردگارتان خواهد گردید و خبردار میگرداند شما را بآنچه کرده‌اید (۱۰) محققا خداوند دانا و عالم است بآنچه در سینه‌های شما (پنهان است) (۱۱)

وقتی بانسان ضـرری رسـد خـدا را میخوانـد و بازگشت باو مینمایـد و وقتی بوی نعمتی عطاء میکند فراموش مینماید آنچه را که قبلا (برای رفع ضـررش) از او میخواسته و برای خداوند همتا قرار داده تا اینکه از راه خدا مردم را گمراه گرداند ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باین (بت پرستان) بگو حظّ اندکی از کفر خود ببرید لکن محققا از یاران آتش خواهید بود (۱۲)

(آیا کسـی که برای خدا همتا قرار میدهد بهتر است) یا کسـی که در ساعات شب ایسـتاده (و خدا را) سجده کننده است و از عذاب آخرت میترسـد و برحمت پروردگار خود امیـدوار است ای محمّـد باینان بگو آیا آنهایی که میداننـد با آنهایی که نمیدانند یکسانند (هرگز چنین نخواهد بود) فقط عقلاء هستند که پذیرنده (پند و اندرز میباشند) (۱۳)

ای محمّد بگو ای بندگان من ای کسانی که پذیرنده ایمانید خودداری کنید از مخالفت پروردگارتان، برای کسانی که در اینکه دنیا نیکی کرده‌اند نیکی است و زمین خدا وسیع است و محققا (خداوند) بصبر کنندگان اجر تمام و بغیر حساب عطا مینماید (۱۴)

صفحه : ۱۷۶

توضیح آیات

اشاره

تَنزِیلُ الْکِتابِ مِنَ اللّهِ الْعَزِیزِ الْحَکِیمِ، إِنّا أَنْزَلْنا إِلَیکَ الْکِتابَ بِالْحَقِّ(تنزیل) یا خبر مبتـداء محـذوف است یعنی اینکه قرآن یا مبتداء و خبرش جمله بعد است.

آیه اشاره بمقام قرآن و مقام نبی خاتم صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم مینماید که چنین کتابی از مبدء آفرینش و از عالم ما فوق الطبیعهٔ عالم قضاء و لوح محفوظ بتوسط ملک حامل وحی از طرف خدای غالب قاهر حکیم درست کار در اینکه عالم ناسوت طبیعت فرود آمده.

و تـذکر میدهـد که قرآن از دو جهت پدیـده ایست که مورد سـتایش و پـذیرفتن خواهد بود یکی از جهت مبدء نزولش که از چنین مبـدئی ظهور نموده و دیگر از جهت حقـایق و رموزی که منطوی در آن است و آن کتـابی است بحق و حقیقت که کجی و خلافی در آن راه ندارد.

فَاعبُدِ اللّهَ مُخلِصاً لَهُ الدِّینَ با اینکه میدانست که رسولش در مرتبه بندگی ثابت قدم و با کمال خلوص عبادت مینماید اول نظر باهمیت خلوص در دین و عبادت رسول گرامی خود را مخاطب بخطاب گردانیده که وقتی نزد تو محقق و ثابت گردیده که قرآن حق و از طرف حق و حقیقت صادر گردیده خدا را بوحدت و یگانگی عبادت نما بطوری که عبادت تو خالص گردیده و او را اهل عبادت و خود را بنده و موظف بر اطاعت امر مولی و تحت قهاریت او بدانی یا اینکه اینکه خطاب بامت میباشد- گرچه ظاهرش خطاب به پیغمبر است که در حدیث است که خطابات قرآن از باب (ایاک اعنی و اسمعی یا جاره) میباشد.

أَلا لِلّهِ الدِّینُ الخالِصُ و در ثانی بطور عموم ببشر تذکر میدهد که بدانید و آگاه باشید که دین خالص مخصوص بخدا است شاید مقصود از دین خالص کلمه توحید باشد و اشاره

صفحه : ۱۷۷

به اینکه در هر چهار مرتبه توحید (توحید در مقام ذات و صفات و افعال و عبادت خالص گردید در مرتبه ذات بدانید) که (واجب الوجود) از مثل و ند و عدیل و نظیر منزّه و مبراء خواهد بود و در مرتبه صفات بعلم حقیقی بدانید که حق تعالی منزه و مبرّا از تمام صفات ممکنات است و صفات حقیقیّهٔ او عین ذات اوست و در مرتبه افعال (لا مؤثر فی الوجود الّا اللّه) را نصب العین خود گردانید و مؤثر حقیقی را منحصر بذات متعال بدانید و در مرتبه عمل خدا و مبدء خود را عبادت و ستایش نمائید در حالی که پرستش و عبادت شما از هر گونه غلّ و غش طبیعت پاک و خالی از شوب اوهام باشد و دینی که رهرو و رهبر انسان باشد بمراتب چهارگانه توحید فقط دین اسلام است و باین لحاظ ممکن است گفته شود مقصود از دین خالص دین اسلام خواهد بود.

وَ الَّذِینَ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ أَولِیاءَ ما نَعبُدُهُم إِلّا لِیُقَرِّبُونا إِلَی اللّهِ زُلفی اینکه آیه تأیید مینماید آن توجیهی را که گفتیم مقصود از دین خالص مراتب چهارگانه توحید است زیرا که از اینکه آیه چنین استفاده میشود که مشرکین شرکشان در مقام ذات و الوهیت نبوده بلکه در مقام عبادت مشرک بودند زیرا که بگمان فاسد خودشان چنین می‌پنداشتند که اینکه بتها نزد خدای عالم شرف و منزلتی دارند و در مهماتشان متوسل به بتها می‌گردیدند و در برابر آنان خضوع و خشوع می‌نمودند تا باین وسیله بحق تعالی نزدیک گردند و چون بتها را و لو از جهت واسطه آنان را مؤثر و لایق بندگی و عبودیت میدانستند اینکه بود که خدای تعالی پیمبران را فرستاده که اینکه اشتباه را از بشر رفع کنند و بدانند که در مقام عبادت نیز بایستی موحد باشند و فقط اله عالم را عبادت نمایند و از او حاجت بخواهند و بعلم الیقین بدانند که در عالم مؤثری غیر از او نخواهد بود و در همه حال دست نیازمندی بسوی بی‌نیاز مطلق دراز نموده و از او استمداد بجویند نه از بتهای بی‌شعور.

صفحه : ۱۷۸

إِنَّ اللّهَ یَحکُمُ بَینَهُم فِی ما هُم فِیهِ یَختَلِفُونَ إِنَّ اللّهَ لا یَهدِی مَن هُوَ کاذِبٌ کَفّارٌ چون بین بت‌پرستان در انتخاب بتها اختلاف بود هر قوم و طائفه‌ای از آنان رأی و سلیقه‌ای داشتند و برای خود بتی انتخاب مینمودند و نسبت‌های ناروایی بمقام الوهیت میدادند عیسویان عیسی (ع) را پسر خدا می‌دانستند یهودیها عزیز را پسر خدا میدانستند دسته دیگر ملائکه را معبود قرار میدادند جماعت دیگر ملائکه را دختران خدا میپنداشتند بعض دیگر بتهایی را که بدست خود ساخته عبادت مینمودند اینکه است که قیامت که دادگاه عدل الهی است از روی عدل حکم هر یک در خور عملشان تعیین میگردد کسانی که بخدا دروغ می- بندند و حقّ را میپوشانند خدا چنین اشخاصی را هدایت نخواهد نمود.

لَو أَرادَ اللّهُ أَن یَتَّخِذَ وَلَداً لَاصطَفی مِمّا یَخلُقُ ما یَشاءُ سُبحانَهُ هُوَ اللّهُ الواحِدُ القَهّارُ اعتراض بمشرکین نموده که اگر خدا خواسته بود اولاد بگیرد خودش از بین مخلوقاتش کسی را که شایسته فرزندی او بود انتخاب مینمود لکن چون ذات متعال منزه و مبراء از تولید

مثل و شبه و نظیر خواهد بود و او واحد و احد و قاهر و غالب بر هر چیزی است زایش و جفت و همتا برای او محال است.
خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرضَ بِالحَقِّ یُکَوِّرُ اللَّیلَ عَلَی النَّهارِ وَ یُکَوِّرُ النَّهارَ عَلَی اللَّیلِ وَ سَخَّرَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ کُلٌّ یَجرِی لِأَجَلٍ مُسَمًّی در مفردات در لغت (کور) چنین گفته «کور الشیء ادارته و ضم بعضه الی بعض ککور العمامهٔ و قوله، یکور اللیل علی النهار و یکور النهار علی اللیل فاشارهٔ الی جریان الشمس فی مطالعها و انتقاض اللیل و النهار و ازدیادهما»«۱»

---

(۱) کور الشیء بمعنی دور زدن وی است و چسبیدن بعضی از وی ببعض دیگر مثل پیچیدن عمامه و قوله تعالی (یُکَوِّرُ اللَّیلَ عَلَی النَّهارِ)تا آخر اشاره نموده بجریان خورشید از محل طلوع خود و کم و زیاد شدن شب و روز.

صفحه : ۱۷۹

و نیز در (المنجد) چنین گفته (کاریکور کورا) العمامهٔ و نحوها علی راسه لفّها و ادرارها«۱».
آیه برای اثبات نفی ولد و مبراء بودن خود از نسبتهای ناروای کفار اشاره بخلقت عجیب عالم طبیعیات از آسمانها و زمین و حرکت دوری آنها می‌نماید و از کلمه تکویر در آیه بمناسبت معنوی لغوی آن که پیچیده شدن دوری است و تشبیه بعمامه شده و از مفردات و المنجد نقل نمودیم دو مطلب مهم که نظام عالم طبیعی بستگی بآن دارد می‌توان از آن استخراج نمود، یکی ادوار و دور زدن اشیاء است بگرد خود که تمام موجودات طبیعی از منظومه شمسی گرفته تا موجودات خورد و از جمله آنها زمین ما است که بحرکت اتصالی چنانچه هیئت جدید نشان می‌دهد و بعض آیات شاهد بر آن است بدور خود میچرخد و از همین حرکت ادواری موجودات است بگرد خود که شب داخل در روز و روز داخل در شب می گردد قوله تعالی (یُولِجُ اللَّیلَ فِی النَّهارِ وَ یُولِجُ النَّهارَ فِی اللَّیلِ) و عالم طبیعی روی همین نظام بر پا خواهد بود.
دوم مطلبی که از کلمه (یکور) در آیه میتوان استخراج نمود اتصال و ارتباط موجودات و پیچیدگی آنان است در یکدیگر، چنانچه در محل خود محرز و مبرهن گردیده که تمام موجودات مادی طبیعی مثل حلقه‌های زنجیر یا مانند تار و پود یک پارچه بهم بستگی خواهند داشت اینکه است که روز در شب و شب در روز پیچیده گردیده و باین نظر بین تمام موجودات یک وحدت اتصالی دائر است که از پرتو وحدت حقه حقیقی اله عالم تشکیل گردیده.
خلاصه از کلمه (یکور) و جریان شمس و قمر که در آیه تذکر میدهد دو مطلب می‌توان استفاده نمود یکی حرکت دوری موجودات بگرد خود که هر موجودی بگرد خود بحرکت دائمی می‌چرخد و باین حرکت شب و روز و ماه و سال پدید خواهد گردید، و دیگر پیچیدگی موجودات و اتصال آنان

---

(۱) (کاریکور کورا) یعنی عمامه و مانند آن پیچیده بر سرش و دور زد. [.....]

صفحه : ۱۸۰

است بیکدیگر و تشبیه آن بعمامه هر دو جهت را میرساند زیرا که عمامه هم گرد است و هم به هم پیچیده و از اینکه دو مطلب که بمنزله دو مقدمه است نتیجه‌ای بدست می‌آید که عالم با کثرتی که در آن بنظر می‌آید یک وحدت اتصالی بین آنها حکمفرما خواهد بود و چون در جای خود مبرهن گردیده که یکی از ادله انّی برای اثبات توحید وحدت موجودات و وحدت نظام عالم است و اینکه وحدت بخوبی بما نشان میدهد وحدت اله عالم را زیرا که اتفاقی بین تمام عقلای عالم است که وحدت صنع دلیل بر وحدت صانع خواهد بود.

و نزد عاقل متـدبر مخفی نخواهـد بود که موجودات با تباین و ضدیتی که بین آنان دائر است چنان وحدت و یگانگی تامی بین آنها تشکیل یافته که گویا مشاهـده مینمائیم یک امر غیر مرئی وحدانی و یک حقیقت محیطی تمامی آنان را تحت استیلاء و اقتدار خود در آورده و هر یک از اجزاء عالم را برای انجام کاری مسخر گردانیده و آن نیست مگر رحمت واسعه و فیض منبسط الهی- (برحمتک الّتی وسعت کل شیئی).

پس از آنکه از وحـدت عالم خلقت و وحـدت مجموعه جهان وحدت اله عالم ثابت گردیده آن وقت بعلم یقینی ثابت می گردد که اله از ولـد و فرزنـد و تولید مثل منزه و مبراء خواهد بود زیرا که وحدت بسیط مجرد حقانی آبی از مثل و مانند است اینکه است که ذات متعـال بهمین آیه و امثال آن خود را تنزیه و تبری مینمایـد از پیـدایش فرزنـد و تولیـد مثـل زیرا که تولیـد مثل با وحـدت حقه حقیقیه الهیهٔ و بساطت او محال خواهد بود قوله تعالی:

أَلا هُوَ العَزِیزُ الغَفّارُ آگاه باشید که خدا غالب و قاهر و بسیار آمرزنده است.

خَلَقَکُم مِن نَفسٍ واحِدَهٍٔ ثُمَّ جَعَلَ مِنها زَوجَها ذات متعال در بیان ابتـداء خلقت بشر بر آمـده که شـما افراد بشـر را از یک حقیقت و یک وجود یعنی آدم ابو البشر آفریدیم و ان یک حقیقت فرد بود و

صفحه : ۱۸۱

چون فردیت منحصر بذات باری تعالی است و همگی ممکنات زوج ترکیبی خواهند بود اینکه بود که جفتی (حواء) برای زوجیت او قرار دادیم.

حکماء نظر بآن قاعده مسلمه بینشان که گویند (الواحد لا یصدر منه الا الواحد) گویند اول چیزی که از مبدء آفرینش پدید گردیده یـک حقیقت بود و آن را عقـل اول نامنـد و از او عقـل دوم و فلک اول پدیـد گردیـد و از دوم و سوم بهمین ترتیب عقل و فلکی تا برسد بعقل فعال که آن را عقل دهم نامند و از آن عناصر که مواد طبیعیّات است پدید گردیده و بضم و ترکیب عناصر موالید ثلاث جمادات و نباتات و حیوانات ظاهر گردیده‌اند.

اگر چه باین ترتیبی که آنان گفته‌انـد دلیلی بر اثبات آن نـداریم لکن چون مبدء هر کثرتی وحدت خواهد بود اینکه اندازه را توانیم تصـدیق نمائیم که ذات واحـده حقه حقیقیّهٔ بسیطه من جمیع الجهات معقول نیست که ابتداء بدون جهت واحده کثراتی از او پدید گردد و اینکه آیه آن را تأییـد مینمایـد که قادر تعالی انسان را از یک حقیقت آفریده که حقیقت شـیئی را نفس او گویند (جاء زید نفسه) یعنی زیـد خودش آمد و شاید مقصود از نفس واحده موجود مجردی باشد که آن را عقل نامند در بعض احادیث کافی دارد که اول چیزی که خـدای تعـالی آفریـده عقل بود در بعضـی اخبار دیگر فرموده اول چیزی که خلق گردیـده قلم بوده در جای دیگر اول چیزی که آفریده شده حقیقت محمّدیّه است (عباراتنا شتّی و حسنک واحد و کل الی ذاک الجمال نشیر) خلاصه از اخبار بسیار بضـمیمه دلیـل عقلی میتوان اثبـات نمود که اول چیزی که از مبـدء متعـال صـادر گردیـده یک حقیقت بسـیطه بوده و از آن حقیقت حقیقت دیگری آفریده که زوج او گردید و آن را نفس نامند و از ازدواج عقل و نفس موجودات دیگری پدید گردیدند.

وَ أَنزَلَ لَکُم مِنَ الأَنعامِ ثَمانِیَهَٔ أَزواجٍ پس از آفرینش آدم و حواء از چهار پایان هشت جفت که یکی نر و دیگری ماده است آفریـده دو شتر، دو گاو، دو میش، دو بز که اینها هشت عدد و چهار جفت میشوند.

صفحه : ۱۸۲

و شاید نزول در قوله تعالی (وَ أَنزَلَ لَکُم) اشاره بمرتبه نازله حیوانات باشد که باعتبار مراتب خلقت در مرتبه دانی واقعند اگر مقصود از (نفس واحـده) که در اول آیه اسـتظهار نمودیم و گفتیم شایـد مقصود مخلوق اوّل و عقل کل باشـد باین اعتبار حیوانات در مرتبه

نازله واقع خواهند گرديد.

يَخلُقُكُم فِي بُطُونِ أُمَّهاتِكُم خَلقاً مِن بَعدِ خَلقٍ فِي ظُلُماتٍ ثَلاثٍ اينكه آيه در مقام بيان خلقت انسان و اظهار قدرت ذات متعال خود بر آمده و اشاره بمراتب خلقت نموده كه ابتداء آفرينش انسان از يك حقيقت واحده نشو نموده و پس از آن باعتبار وجود طبيعى او و پيدايش وى در عالم طبيعت در شكم مادرها در سه ظلمت يعنى تاريكى شكم تاريكى رحم تاريكى مشيمه براى او خلقتى پس از خلقتى پديد خواهد گرديد نطفه علقه، علقه مضغه و در مضغه صورت بندى ميشود از پوست و گوشت و استخوان تا آنكه چنين گردد و بصورت انسانى در آيد تا وقتى كه بوى روح حيوانى داده شود و پس از آن روح انسانى باو افاضه گردد ذلِكُمُ اللّهُ رَبُّكُم لَهُ المُلكُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ فَأَنّى تُصرَفُونَ (ذا) از اسماء اشاره است اشاره به اينكه آن كسى كه چنين قدرت و توانايى را دارد كه چنين عالم مجللى باين ترتيب نيكو از نيستى بهستى و از عدم بوجود آورد نخواهد بود مگر خداى يكتا كه آفريننده شماها و عالم ملك و ملكوت تحت اقتدار او خواهد بود و اله و خالقى نيست مگر او وقتى وجود و حيات و بقاى شما تحت قيوميّت او است شما چگونه از او رو مى‌گردانيد و بكجا ميرويد و بكى پناه آريد.

إِن تَكفُرُوا فَإِنَّ اللّهَ غَنِيٌّ عَنكُم وَ لا يَرضى لِعِبادِهِ الكُفرَ وَ إِن تَشكُرُوا يَرضَهُ لَكُم شما افراد بشر اگر بخدا كافر گرديد محققا بدانيد كه خداى تعالى از شما بى‌نياز است ايمان و كفر شما نفع و ضررى بذات كبريايى او نخواهد رسانيد و با اينكه غنى بالذات و از شما بى‌نياز است از راه رحمت و لطف راضى بكفر

صفحه : ۱۸۳

بندگانش نخواهد بود زيرا كه كفر انسان را از آن مقام عالى كه براى رسيدن بآن آفريده شده اسقاط مينمايد و به پست‌ترين مقام حيوانيت سرنگون ميگرداند و لكن اگر در مقابل نعمت‌هاى الهى سر بندگى و تسليم فرود آريد و بشكرانه بخششهاى بيكران الهى سپاس‌گزار باشيد از شما راضى خواهد گرديد.

وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزرَ أُخرى ثُمَّ إِلى رَبِّكُم مَرجِعُكُم فَيُنَبِّئُكُم بِما كُنتُم تَعمَلُونَ وزر و وبال عمل بد كسى را گردن كسى ديگر نخواهند گذاشت.

و انسان پس از حيات دنيوى رجوع و بازگشت وى بسوى پروردگار خود خواهد بود و در آن وقت كرام الكاتبين كه حافظ اعمال وى بودند وى را بآنچه از خوب و بد كرده خبردار مينمايند بلكه در آن وقت خود انسان تيزبين گرديده و صحيفه اعمالش را كه در نفس او نقش بسته مينگرد و از سر انجام كار خود خبردار خواهد گرديد و مقام و منزل خود را مى‌يابد.

إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ محققا پروردگار عالم بآنچه در ظاهر و آنچه در باطن و در سينه‌ها مخفى گردانيده‌اند از حقد و حسد و نفاق و سوء ظن بمؤمنين عالم و خبير خواهد بود.

وَ إِذا مَسَّ الإِنسانَ ضُرٌّ دَعا رَبَّهُ مُنِيباً إِلَيهِ آيه در مقام حال انسان و ناسپاس بودن وى بر آمده كه از اوصاف نكوهيده او چنين خواهد بود كه وقتى ضرر و مصيبتى بوى ميرسد از روى ناچارى روى نيازمندى بدرگاه بى‌نياز مطلق آرد و از او يارى و رفع ضرر ميطلبد زيرا كه فطرت انسان بر توحيد است دانسته و ندانسته در حال بيچارگى و درماندگى به فطرت اولى خود پناه‌گاهى ميطلبد و چون از همه‌جا مأيوس گرديد رو بمبدء آفرينش ميآورد و از او كمك ميطلبد.

از بعض احاديث نقل شده كه كسى نزد امام جعفر صادق عليه السّلام آمده و راجع بشناسايى حق تعالى سؤال نمود حضرت بوى فرمود هيچ وقت مسافرت دريا كرده‌اى گفت آرى فرمود وقتى شده كه كشتى شكسته باشد در جايى كه كشتى ديگر نيست

صفحه : ۱۸۴

كه تو را نجات دهد و نزديك بساحل دريا نيست كه بتوانى بشناورى از غرق رهايى بيابى- عرض كرد بلى- فرمود در آن وقت آيا قلب تو متوجه شد كه كسى هست كه قادر بر خلاص و نجات تو ميباشد- گفت بلى- پس حضرت صادق عليه السّلام فرمود آن كس خدا است كه قادر بر نجات دادن است آنجا كه نجات دهنده‌اى نيست و قادر بر فريادرسى ميباشد آنجا كه هيچ فريادرسى نخواهد بود (ارشاد القلوب ديلمى باب ۵۰) ثُمَّ إِذا خَوَّلَهُ نِعمَةً مِنهُ نَسِيَ ما كانَ يَدعُوا إِلَيهِ مِن قَبلُ وَ جَعَلَ لِلّهِ أَنداداً لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِهِ و پس از آنكه ضرر از او رفع گرديد و نعمتى بوى بخشوده شد آن وقت ولى نعمت خود را فراموش مينمايد.

آرى حال و سجيه نكوهيده آدمى چنين خواهد بود وقتى بلاء رو باو آرد بناى تضرع و زارى ميگذارد و از خدا رفع آن را ميطلبد لكن وقتى نعمت رو باو كرد بتعيشات طبيعى مشغول ميگردد و از شكر نعمت غافل ميشود و سپاس گزارى نمينمايد و باضافه بر اينكه شكر گذارى نميكند كفران نعمت نموده و غير خدا چيزى مثل بت‌ها و امثال آن را در نعمت مؤثر ميپندارد (و لا مؤثر فى الوجود الا اللّه) را منكر ميگردد يا غير را در عمل همتا با خداى تعالى قرار ميدهد و همين گمان فاسد كه جز خدا كسى از دستش كارى بر ميآيد آدمى را از راه حق تعالى گمراه گردانيده و وى را بچاه مذلت خواهد انداخت.

قُل تَمَتَّع بِكُفرِكَ قَلِيلًا إِنَّكَ مِن أَصحابِ النّارِ خطاب برسول خود نموده كه باين مشركين كه بتها يا غير آن را در عبادت شريك خدا ميگردانند بگو شما اندك مدتى با همين حال كفرى كه داريد زندگانى خواهيد نمود و بالاخره سر انجام كار شما بآتش كشيده خواهد شد زيرا كه غير از خدا براى شما فريادرسى نخواهد بود.

صفحه : ۱۸۵

بيان آيه (هَل يَستَوِي الَّذِينَ يَعلَمُونَ وَ الَّذِينَ لا يَعلَمُونَ)

أَمَّن هُوَ قانِتٌ آناءَ اللَّيلِ ساجِداً وَ قائِماً يَحذَرُ الآخِرَةَ وَ يَرجُوا رَحمَةَ رَبِّهِ قُل هَل يَستَوِي الَّذِينَ يَعلَمُونَ وَ الَّذِينَ لا يَعلَمُونَ شكى نيست كه بالاترين اوصاف حميده علم است.

ترقى و تكامل بشر منوط بهمين صفت ارجمند دانش خواهد بود علم نورى ست كه از مصدر جلال احدى صادر گشته و پرتوى از آن بر قلب مؤمن اشراق نموده و اطراف دل را روشن گردانيده و از شبكه حواس از باطن بظاهر ظهور مينمايد و آيات و اخبار در فضيلت علم بقدرى زياد است كه احصاء و شماره نتوان نمود و در فضيلت علم همين بس كه در همين آيه بالا به (هل) استفهامى بطور تعجب فرموده.

(هَل يَستَوِي الَّذِينَ يَعلَمُونَ وَ الَّذِينَ لا يَعلَمُونَ) يعنى هرگز عالم و جاهل مساوى نخواهند بود.

از پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نقل ميكنند كه فرموده

(العلماء ورثة الانبياء)

در حديث ديگر

(مداد العلماء افضل من دماء الشهداء)

خلاصه فضيلت علم بقدرى زياد است كه محتاج بتوضيح نيست چيزى كه نزد مردم قدرى مشتبه شده اينكه است كه آيا علم نافع كه اينقدر در باره آن توصيف شده چه علمى است.

متكلمين و حكماء علم نافع را علم كلام و حكمت ميدانند زيرا كه در آن بحث از حقيقت اشياء از الهيات و طبيعيات از روى دليل و برهان ميشود و سر انجام آن منتهى ميگردد بشناسايى مبدء و معاد.

محدثین و مفسرین و کسانی که موضوع بحثشان تفسیر قرآن و احادیث است علم نافع را در حفظ اخبار و تفسیر آیات قرآن دانسته‌اند.

علمای اخلاق و آنهایی که موضوع بحثشان صفات خوب و بد است نظر به اینکه اصل هر کمال و فضیلتی در تهذیب اخلاق میسر خواهد گردید و مقدمهٔ بایستی صفات خوب و بد از هم تمیز داده شود و آن تمیز در علم اخلاق پدید خواهد گردید.

صفحه : ۱۸۶

فقها علم نافع را منحصر در علم فقه میدانند زیرا که بآن عمل روی میزان شرع صحیح واقع میگردد و حلال و حرام از هم تمیز داده میشود.

و مخترعین صنایع جدید و طرفداران آنان علم «نافع را» منحصر بهمان اختراعات محیر العقول دست بشر دانسته‌اند لکن اینکه را ندانسته‌اند که پیشوایان بشر اعتنایی بعالم طبیعت و دنیای فانی نداشته‌اند و هر جا تعریف از علم کرده‌اند مقصودشان آن علمی بوده که روحانیت انسان را تکمیل نماید و وی را بجاده تکامل و سر حد بین عبودیت و ربوبیت رهبری نماید.

آری هر علمی در مرتبه خود هر گاه مقدمه باشد برای صفای باطن و قلب آدمی را مهیا گرداند برای پذیرفتن نور معرفت و محبت الهی و وی را رهبری گرداند بجاده سعادت نافع خواهد بود زیرا که علم نوری است که از مبدء فیاض بقلب مصفی از صفات حیوانی افاضه میگردد چنانچه در حدیث است که (علم بکثرت تعلّم پدید نمیگردد بلکه نوری است که از مبدء فیاض افاضه میگردد بقلب هر کسی که خدا خواسته باشد و هر علمی که انسان را نزدیکتر گرداند باین مقصود چنین علمی در نظر شارع بلکه نزد تمام عقلای عالم شریفتر و عظیم‌تر خواهد بود.

در آیه بالا- گویا ذات متعال ارشاد بحکم عقل مینماید که رجوع بعقلتان نمائید آیا آن کس که در ساعات شب در مقام بندگی و عبادت بپا می‌ایستد و در مقابل مبدء خود سو تعظیم فرود آورده گاهی در قیام گاهی در سجده از روی دانستگی و شناسایی خالق یکتای خود را ستایش مینماید با آن کسی که هیچ دانشی ندارد نه مبدء می‌شناسد نه معاد آیا بحکم عقل اینکه دو نفر مساوی می‌باشند هرگز چنین نخواهد بود.

إِنَّما يَتَذَكَّرُ أُولُوا الأَلبابِ بهترین وسیله برای درک حقایق تفکر و تذکر است کسی که عقل خود را بکار انداخت و دو نفر را در نظر گرفت یکی عالم و عارف بعلوم روحانی که در شناسایی مبدء و معاد عمر صرف نموده و نیز در معرفت طریق عبادت زحمت‌ها کشیده تا آنکه بعلم ربوبی عالم گردیده.

صفحه : ۱۸۷

و دیگری جاهل نادان که نه مبدء میشناسد نه معاد و در عبادت غیر را شریک خدا میگرداند و گمان می‌کند بتها نزد خدا مقرب میباشند و به بتها سجده می‌کند و از اشیاء پستی که نه حس دارند و نه فهم شفاعت می‌طلبد آیا نزد عاقل خردمند اینکه دو نفر مساوی میباشند هرگز چنین نخواهد بود البته عابدی که از روی علم و دانش با خلوص نیّت عبادت می‌کند در فضیلت و پاداش هیچ طرف مقایسه نخواهد بود با آن عابدی که عبادت وی بدون علم و معرفت انجام گرفته بایستی اول معبود را شناخت سپس در مقام بندگی و پرستش برآمد در حدیث مشهور از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین نقل شده:

(طلب العلم فریضهٔ علی کل مسلم و مسلمهٔ)

که طلب علم را بر هر مرد مسلمان و زن مسلمان واجب بشمار میآورد.

و هر کس علم نافع را در آنچه هم خود قرار داده تصور مینماید، فقها در علم فقه که موضوع بحث آنها است، علماء علم اخلاق در

تميز دادن اخلاق نيك و بـد، محدثين در علم كتاب و سـنت، متصوفه در علم تصوف كه عبد بآن مقام خود را در توحيد ميشـناسد، متكلمين در علم كلام زيرا بآن خدا و صفات او شناخته ميشود.

(احيـاء العلـوم غزالى) آرى شـكى نيست كه هر علمى در مرتبه خـود نيكـو است لكن چون مقصود اصـلى شـناسايى واجب تعـالى و صفات و افعال او خواهـد بود باين لحاظ هر علمى كه مقدمه علم توحيد باشد و راه انسان را بمبدء خود نزديك گرداند آن مطلوب خواهـد بود و اگر غير از اينكه باشـد ارزش واقعى نخواهـد داشت مثلاـ علم فقه وقتى ارزش دارد كه اول خـداى تعالى شـناخته شود سپس طريق عبادت و پرستش او بطريقى كه بتوسط سفراء الهى بما ابلاغ فرموده دانسته شود.

قُل يا عِبادِ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُم خداى متعال به پيمبر خود امر ميفرمايد كه اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم

صفحه : ۱۸۸

از بنده گان من به آنهايى كه ايمان آورده‌اند بگو از مخالفت پروردگار خودتان خوددارى نمائيد و از معاصـى اجتناب و دورى كنيد و خود را به صفت حميده تقوى متصف گردانيد.

لِلَّذِينَ أَحسَـنُوا فِى هـذِهِ الدُّنيا حَسَـنَةٌ وَ أَرضُ اللّهِ واسِـعَةٌ إِنَّما يُوَفَّى الصّابِرُونَ أَجرَهُم بِغَيرِ حِساب ٍ چون نيكى و نيكوكارى فقط در اثر ايمان و تقوى پديد خواهد گرديد اينكه است كه اشخاصـى كه در اينكه عالم متصف باين دو فضـيلت گرديده‌اند آنان را به بندگى و عبوديت كه از بالاـترين صـفات ارجمنـد انسانى بشـمار مى‌رود سـتوده و از عباد خود ناميـده و نظر به اينكه (هَل جَزاءُ الإِحسانِ إِلَّا الإِحسـانُ) براى چنين اشـخاص در آيه بطور اطلاق فرموده براى آنان (حسـنة است) يعنى آنها داراى هر فضـيلتى و سـعادتى خواهند بود.

و چون ايمان بدون تقوى در معرض زوال و روى پايه محكمى اسـتوار نخواهد بود اينكه است كه در اينكه مبارك آيه و بسـيارى از آيات ديگر ايمان را با تقوى و با عمل صالح توأم گردانيده وقتى ايمان با تقوى و اجتناب از معاصـى و عمل صالح اينكه سه فضيلت بـا هم جمع گرديـد دارنـده او جامع تمام فضائل و متصف بجميع كمالات انسانى خواهـد بود آن وقت است كه جاى دارد داخل در عباد مكرمين گردد و تمام نيكى‌ها بتمام معنى براى وى آماده گردد.

صفحه : ۱۸۹

[سوره الزمر (۳۹): آيات ۱۱ تا ۲۴]

اشاره

قُل إِنِّى أُمِرتُ أَن أَعبُدَ اللّهَ مُخلِصاً لَهُ الدِّينَ (۱۱) وَ أُمِرتُ لِأَن أَكُونَ أَوَّلَ المُسلِمِينَ (۱۲) قُل إِنِّى أَخافُ إِن عَصَيتُ رَبِّى عَذابَ يَومٍ عَظِيمٍ (۱۳) قُلِ اللّهَ أَعبُدُ مُخلِصاً لَهُ دِينِى (۱۴) فَاعبُدُوا ما شِئتُم مِن دُونِهِ قُل إِنَّ الخاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم وَ أَهلِيهِم يَومَ القِيامَةِ أَلا ذلِكَ هُوَ الخُسرانُ المُبِينُ (۱۵)

لَهُم مِن فَوقِهِم ظُلَلٌ مِنَ النّارِ وَ مِن تَحتِهِم ظُلَلٌ ذلِكَ يُخَوِّفُ اللّهُ بِهِ عِبادَهُ يا عِبادِ فَاتَّقُونِ (۱۶) وَ الَّذِينَ اجتَنَبُوا الطّاغُوتَ أَن يَعبُدُوها وَ أَنابُوا إِلَى اللّهِ لَهُمُ البُشرى فَبَشِّر عِبادِ (۱۷) الَّذِينَ يَستَمِعُونَ القَولَ فَيَتَّبِعُونَ أَحسَنَهُ أُولئِكَ الَّذِينَ هَداهُمُ اللّهُ وَ أُولئِكَ هُم أُولُوا الأَلبابِ (۱۸) أَ فَمَن حَقَّ عَلَيهِ كَلِمَةُ العَذابِ أَ فَأَنتَ تُنقِذُ مَن فِى النّارِ (۱۹) لكِنِ الَّذِينَ اتَّقَوا رَبَّهُم لَهُم غُرَفٌ مِن فَوقِها غُرَفٌ مَبنِيَّةٌ تَجرِى مِن تَحتِهَا الأَنهارُ وَعدَ اللّهِ لا يُخلِفُ اللّهُ المِيعادَ (۲۰)

أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّه أَنزَلَ مِنَ السَّماءِ ماءً فَسَلَکَهُ یَنابِیعَ فِی الأَرضِ ثُمَّ یُخرِجُ بِهِ زَرعاً مُختَلِفاً أَلوانُهُ ثُمَّ یَهِیجُ فَتَراهُ مُصفَرًّا ثُمَّ یَجعَلُهُ حُطاماً إِنَّ فِی ذلِکَ لَذِکری لِأُولِی الأَلبابِ (۲۱) أَ فَمَن شَرَحَ اللّهُ صَدرَهُ لِلإِسلامِ فَهُوَ عَلی نُورٍ مِن رَبِّهِ فَوَیلٌ لِلقاسِیَهِٔ قُلُوبُهُم مِن ذِکرِ اللّهِ أُولئِکَ فِی ضَلالٍ مُبِینٍ (۲۲) اللّهُ نَزَّلَ أَحسَنَ الحَدِیثِ کِتاباً مُتَشابِهاً مَثانِیَ تَقشَعِرُّ مِنهُ جُلُودُ الَّذِینَ یَخشَونَ رَبَّهُم ثُمَّ تَلِینُ جُلُودُهُم وَ قُلُوبُهُم إِلی ذِکرِ اللّهِ ذلِکَ هُدَی اللّهِ یَهدِی بِهِ مَن یَشاءُ وَ مَن یُضلِلِ اللّهُ فَما لَهُ مِن هادٍ (۲۳) أَ فَمَن یَتَّقِی بِوَجهِهِ سُوءَ العَذابِ یَومَ القِیامَهِٔ وَ قِیلَ لِلظّالِمِینَ ذُوقُوا ما کُنتُم تَکسِبُونَ (۲۴)

صفحه : ۱۹۰

ترجمه

ای محمّد بگو من مأمور گردیده‌ام که از روی اخلاص خدا را پرستش نمایم و دین (حق) که مخصوص باو است همین خواهد بود و نیز مأمورم که اول از گروندگان اینکه امت باشم (۱۵)

ای محمّد بگو حقیقتا من میترسم اگر عصیان و نافرمانی پروردگار خود را نمایم بعذاب روز بزرگ (قیامت) مبتلا گردم (۱۶)

ای محمّد بگو من خدا را عبادت مینمایم در حالی که دین من برای او خالص گردیده (۱۷)

و شما نیز هر کس را غیر او خواهید پرستش نمائید بآنان بگو محققا زیانکاران کسانی خواهند بود که از نفسشان و کسانشان خسران و ضرر برند (یعنی عمرشان را در بیهوده صرف نمودند) و در روز قیامت (نفعی عایدشان نخواهد بخشید) بلکه خسران ظاهر و هویدا همین خواهد بود (۱۸)

از بالای سر (کافرین) سایبانهایی است از آتش و از زیر آنها نیز سایبانهایی است از آتش اینکه است که خدا بآن بندگان خود را میترساند ای بندگان من تقوی و پرهیزکاری را شعار خود گردانید (تا از چنین عذابی نجات یابید) (۱۹)

کسانی که از پرستش طاغوت اجتناب نمودند و بخدا بازگشت نمودند برای آنان است مژده ای محمّد به بندگان من بشارت بده آن کسانی که کلام حق را استماع مینمایند و نیکوتر آن را پیروی میکنند اینکه جماعت کسانی میباشند که خداوند آنان را هدایت گردانیده و آنها صاحب عقل خواهند بود (۲۰)

ای محمّد آیا کسی که کلمه عذاب بر وی محقق گردیده تو میتوانی وی را از عذاب برهانی (۲۱)

لکن کسانی که متقی و پرهیزکار گردیدند برای آنها غرفه‌ای خواهد بود که بالای آن غرفه، غرفه دیگری بنا شده و از زیر آن

صفحه : ۱۹۱

غرفه‌ها آب جریان دارد خدا اینطور وعده داده و وعده خدا حق است و تخلف پذیر نخواهد بود (۲۲)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آیا تو ندیدی که خداوند از آسمان آب فرو آورد و در زمین چشمه‌هایی روان گردانید پس از آن از زمین کشتهای رنگارنگ بیرون آورد پس از آن خشک میگردد پس آن را زرد می‌بینی پس از آن چوب میگردد حقیقتا (در اینکه ترتیب خلقت) تذکر و اندرزی خواهد بود برای کسانی که صاحبان عقل و فکر میباشند (۲۳)

آیا کسی که خداوند سینه وی را برای اسلام گشاده گردانید پس (چنین کسی که) از جانب پروردگارش دارای نور است مثل کسی میباشد که سینه وی از قبول اسلام تنگ است پس شدت عذاب برای کسانی است که دلهایشان از یاد خدا سخت گردیده و چنین ....ØӘ در گمراهی هویدا خواهند بود (۲۴)

خدا نازل گردانید بهترین کتابی (که آیات آن) متشابه و شبیه یکدیگر است (و در آن ثنای الهی و خاصان) او مکرر شده و از

خوف میلرزانـد پوست کسانی را که از پروردگارشان میترسـند پس از آن پوست آنان و قلبشان بـذکر خـدا نرم میگردد اینکه است هـدایت خـدا که هر کس را خواهد هدایت و راهنمایی مینماید و هر کس را که خدا گمراه نمود برای وی هدایت کننده‌ای نخواهد بود (۲۵)

آیا آن کسـی که ذات و وجه خود را از سـختی و بـدی روز قیامت نگاه داشـته (و پیرامون عمل بـد نگردیـده مثل کسـی ماند که از عـذاب ایمن نگردیـده) در آن وقت (روز قیـامت) بسـتم‌کنندگان گفته میشود جزای عمـل خود را بچشـید آن اعمـالی را که در دنیا کسب نموده‌اید (۲۶)

توضیح آیات

قُل إِنِّی أُمِرت‌ُ أَن أَعبُدَ اللّه‌َ مُخلِصاً لَه‌ُ الدِّین‌َ وَ أُمِرت‌ُ لِأَن أَکُون‌َ أَوَّل‌َ المُسلِمِین‌َ چون کفار قریش در مقام بودند که بهر تدبیری هست نور خدا را خاموش

صفحه : ۱۹۲

کننـد و رسول خدا را از تبلیغ لمه (لا اله الا اللّه) منصـرف گردانند و او را با خود در عبادت بتها شـریک گردانند باین امید گاهی او را بقتل یا تبعید تهدید مینمودند گاهی زجرش می‌کردند گاهی بوعده سـلطنت و مال و ثروت میخواستند او را فریب دهند که دست از ادعای خود بردارد اینکه بود که بحضرتش خطاب میرسید.

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باین مشرکین بگو طمع خود را از من ببرید که من با شما در عبادت بتها شریک کردم زیرا که من از روی دلخواهی و میـل نفسـانی خودم چیزی نمیگویم و عمل نمیکنم بلکه من از طرف حق تعالی مأمور گردیـده‌ام که خـدا را عبادت نمایم و عبادت من خالی از شرک و هوای نفسانی و آنچه بر خلاف رضای حق تعالی باشد انجام گیرد.

و نیز مأمور گردیده‌ام که اول کسی باشم از گردن نهاده‌گان بفرمان حق تعالی.

خلاصه شایـد مقصود چنین باشد که ای محمّد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم بایشان بگو من باین تهدیدات و وعده‌ها و تدلیسات شـما دست از عمـل خود بر نخواهم داشت زیرا که من اول کسـی میبـاشم که در ایمـان و بنـدگی بر تمام افراد بشـر سـبقت گرفته‌ام و من پیش رو و پیش قـدم مطیعین و موحـدین می‌باشم و در مقابـل اوامر تسـلیم صـرف گردیـده‌ام بـا اینکه حـال چگونه ممکن است در شرک با شما شرکت نمایم هرگز ممکن نخواهد بود.

قُل إِنِّی أَخاف‌ُ إِن عَصَیت‌ُ رَبِّی عَذاب‌َ یَوم‌ٍ عَظِیم‌ٍ برای اینکه کفار را متـذکر گرداند که شـرک بخدا و عبادت غیر خدا سبب عذاب روز بزرگ قیامت می‌گردد اینکه است که به پیمبر خود خطاب می‌نماید که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باین مشرکین بگو هرگز مخالفت امر مولی خود را نمی‌نمایم چگونه توانم مخالفت نمایم در صورتی که از عـذاب روز بزرگ قیامت ترسـناک خواهم بود.

صفحه : ۱۹۳

قُل‌ِ اللّه‌َ أَعبُدُ مُخلِصاً لَه‌ُ دِینِی ای محمّـد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم بایشان بگو من فقط از روی اخلاص و خلوص در دین، خـدا را عبادت میکنم و شما را نیز ارشاد مینمایم که خدای یگانه را عبادت کنید و در مقام عبادت شریک برای او قرار ندهید.

فَاعبُدُوا ما شِئتُم مِن دُونِه‌ِ وظیفه من اینکه است که اول خودم با خلوص خدا را پرسـتش نمایم و سـپس شـما را بدین خالص رهبری گردانم وقتی نپذیرید هر کس را خواهید پرستش نمائید من از عهده تکلیف خود برآمده‌ام.

قُل إِنَّ الخاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم وَ أَهلِيهِم يَومَ القِيامَةِ أَلا ذلِكَ هُوَ الخُسرانُ المُبِينُ باز خطاب برسولش می‌نماید که گوشزد کفار کن و آنان را بضررشان خبردار نما که شرک بخدا و عبادت غیر خدا خسران و زیانکاری خواهد بود و در قیامت سودی برای آنها و اهل آنها نخواهد داشت.

أَلا ذلِكَ هُوَ الخُسرانُ المُبِينُ آگاه باشید و بدانید که عمل شما اضافه بر اینکه سودی ندارد و نتیجه بخش نیست زیان آور است و در قیامت ضرر آن ظاهر و هویدا خواهد گردید.

آری عملی که خالص برای خدا و وجهه حق در آن ملحوظ نشده باشد در روز معاد ارزشی ندارد بلکه جز اتلاف عمر و تولید عذاب چیزی بر آن مترتب نخواهد گردید عمل وقتی ارزش واقعی دارد که با خلوص و وجهه حقانی توأم گردد و آن از اقسام عبادت بشمار آید یا مقدمه عبادت باشد حتی اعمالی که راجع بتأمین معاش و از احتیاجات زندگانی دنیا بشمار آید بایستی وجهه حقانی در آن ملحوظ باشد که اگر چنین باشد آنهم مقدمه عبادت محسوب خواهد گردید.

لَهُم مِن فَوقِهِم ظُلَلٌ مِنَ النّارِ وَ مِن تَحتِهِم ظُلَلٌ ذلِكَ يُخَوِّفُ اللّهُ بِهِ عِبادَهُ يا عِبادِ فَاتَّقُونِ

صفحه : ۱۹۴

در بیان حال کفار و مشرکین و عذابهایی که بپاداشت اعمال و افعال آنان دامن گیرشان گردیده بر آمده و آنها را تهدید مینماید و اشاره به اینکه همین طوری که در دنیا پرده‌های کفر و نفس‌پرستی اطراف قلب آنان را گرفته و آنها را از حق و حقیقت دور گردانیده و نمیگذارد نور ایمان داخل قلب آنان گردد در قیامت که امور باطنی صورت خارجی بخود میگیرد همین اعمال و افعال آنها است که سایبانها و سراپرده‌هایی می‌گردد از آتش که از بالا و زیر بآنان احاطه خواهد نمود.

ذلِكَ يُخَوِّفُ اللّهُ بِهِ عِبادَهُ يا عِبادِ فَاتَّقُونِ (ذلك) از اسماء اشاره است و اشاره بعذاب کفار نموده و اول از روی شفقت و رحمت بندگان خود را از عذاب چنین روزی میترساند که شاید از عذاب بترسند و از کفر و شرک بر گردند و ایمان بیاورند.

پس از آن خطاب را متوجه بمؤمنین میگرداند و بلفظ یا عباد که اشاره بمقام عبودیت آنها است آنان را بتقوی و پرهیزکاری و خلوص مأمور میگرداند و اینکه نحو خطاب مشعر بر کمال رأفت و شفقت او نسبت بمؤمنین خواهد بود که ای کسانی که در ایمان استوار گردیده‌اید ایمان خود را بتقوی و خود داری از آنچه بر خلاف رضای خدا است تقویت نمائید بطوری که نخواهید و نجوئید مگر حق را و رضای او را برضای خود ترجیح دهید اینکه است راه سعادت و رستگاری زیرا که فضیلت بشری فقط در پرتو ایمان حقیقی و تقوی پدید خواهد گردید.

وَ الَّذِينَ اجتَنَبُوا الطّاغُوتَ أَن يَعبُدُوها وَ أَنابُوا إِلَى اللّهِ لَهُمُ البُشرى (البشری و البشارة) آگاه کردن شخصی است دیگری را بر چیزی که سبب بشاشت و سرور وی میشود و اثر آن در صورت نمایان میگردد قوله تعالی در سوره یوسف (يا بُشرى هذا غُلامٌ) و مقصود از طاغوت در مرتبه اول شیطان است، زیرا که طاغوت مأخوذ از طغیان است و منشأ طغیان شیاطینند قوله تعالی (وَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَولِياؤُهُمُ الطّاغُوتُ) و در مرتبه ثانی نفس خطاکار انسانی باغواء شیطانی طغیان نموده و از طریق حق منحرف میگردد.

صفحه : ۱۹۵

در اینکه آیه مبارکه اشاره بکسانی مینماید که مخالفت شیطان و نفس اماره را نموده‌اند که هر گاه اینان عبادت شیطان را ننمایند و از روی خلوص خدا را عبادت کنند و انابه و توجه باو داشته باشند بآنان مژده و بشارت رحمت خواهد رسید و صورت آنها اعلام مینماید بآن سروری که در باطن آنها مرکوز است در اینکه در چه موقع بمؤمنین مژده رحمت و سرور آمرزش میرسد و در صورت آنان خورسندی هویدا میگردد بقول بعضی شاید موقع مردن بزبان فرشتگان باشد و بقول دیگر مقصود همان بشارتهای قرآن است

بزبان نبی اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بقول دیگر بعد از مرگ باو ببهشت بشارت میدهند.

آری تمام اینکه بشارتها هست و بشارت دیگری که مؤمنین با تقوی در همین عالم بآن خورسند میگردند همان الطاف الهی و اشراقات انوار صمدانی خواهد بود که گاه بگاهی در قلب مصفی و خالی از آلایش طبیعی بقدر صفای آن اشراق میگردد و بر ایمان و یقین وی افزوده خواهد گردید قوله تعالی (لَهُمُ الْبُشری فِی الْحَیاةِ الدُّنیا وَ فِی الْآخِرَةِ)«۱» شاید مقصود از بشارت دنیا همان اشراقات و لوائحی باشد که در قلب طلوع نموده و اثر آن در صورت هویدا میگردد و صورت او را نورانی و بشاش میگرداند.

فَبَشِّر عِبادِ الَّذِینَ یَستَمِعُونَ القَولَ فَیَتَّبِعُونَ أَحسَنَهُ الف و لام (القول) عموم دارد و شامل میگردد تمام اقسام سخنان را که انسان بگوش میشنود از کلام خدا که بتوسط پیمبر و قرآن اعلام نموده و نیز میشنود سخنان افراد بشر از مؤمن و کافر و منافق و غیر آن را و شاید شامل گردد آنچه را که در نفس بالهام ملك یا بالقاء نفس یا بوساوس شیطانی در قلب خطور مینماید و سخنانی که از راه گوش میشنود وارد خزینه خیال میگردد انسان عاقل خردمند کسی خواهد بود که آنچه را که بگوش سر یا گوش قلب شنید اول در آن تأمل بنماید و بین خوب و بد آن تمیز بدهد و از شوائب اوهام آن را خالی نماید سپس

---

(۱) سوره یونس آیه ۶۵

صفحه : ۱۹۶

بسلطان عقل عرضه نماید و پس از آنکه خوب و بد و صحیح و فاسد آن را از هم جدا گردانیده از بین صحیح آنها آنچه خوب‌تر است انتخاب نموده مطابق آن عمل نماید.

أُولئِكَ الَّذِینَ هَداهُمُ اللّهُ وَ أُولئِكَ هُم أُولُوا الأَلبابِ اینان کسانی میباشند که خدا آنان را هدایت نموده و پیمبر اکرم خود را مأمور میگرداند که بچنین اشخاصی از بندگان که هدایت یافته‌گان و صاحبان عقل خالص می‌باشند بشارت و مژده بدهد که اینها فائز گردیده‌گان خواهند بود أَ فَمَن حَقَّ عَلَیهِ کَلِمَةُ العَذابِ أَ فَأَنتَ تُنقِذُ مَن فِی النّارِ همزه (أ فمن) استفهام است و برای انکار آرند و اشاره به اینکه کسی که بر وی عذاب محقق گردید و بپاداش عمل خود مورد سخط و غضب الهی واقع گردیده آیا ممکن است عذاب از وی برداشته شود و نجات یابد هرگز ممکن نخواهد بود و کلام را تأکید مینماید به اینکه حتی تو که رسول رحمتی آیا چنین کسی که مشمول عذاب گردیده توانی وی را از آتش نجات دهی یعنی حتی شفاعت تو اگر در مقام شفاعت و نجات آنان برآیی نافذ نخواهد گردید.

لکِنِ الَّذِینَ اتَّقَوا رَبَّهُم لَهُم غُرَفٌ مِن فَوقِها غُرَفٌ مَبنِیَّةٌ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ وَعدَ اللّهِ لا یُخلِفُ اللّهُ المِیعادَ (غرف) که بر پرهیزکاران وعده میدهد مقابل (ظُلَلٌ مِنَ النّارِ) در آیه بالا است که برای زیانکاران مهیا گردیده زیرا که رسم قرآن بر اینکه است که هر جا آیه عذاب آمده مقابل آن آیه رحمت قرار داده و بعکس نیز چنین است زیرا که یکی از اوصاف نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بلکه تمام پیمبران چنین بوده که مأمور گردیده‌اند که مردم را از عذاب تهدید نمایند و بنعمت‌های بهشت امیدوار گردانند که شاید براه سعادت رو آرند و دست از خود سری و لجاجت باز دارند.

خلاصه آیه چنین است بکسانی که حکم پروردگار خود را نگاه داشتند و مطیع

صفحه : ۱۹۷

امر او گردیدند وعده میدهد که در بهشت غرفه‌هایی و مکانهای مجلل عالی تهیه شده که بعضی بالای بعضی دیگر بنا گردیده و از زیر آنها نهرهایی که از سر چشمه رحمت الهی جریان نموده همیشه مهیّا خواهد بود و اینها وعده‌هایی است که از محل صدق نزول

نموده و تخلف پذیر نخواهد گردید.

أَ لَم تَرَ أَنّ‌َاللّه‌َ أَنزَل‌َ مِن‌َ السَّماءِ ماءً فَسَلَکَه‌ُ يَنابِيع‌َ فِي الأَرض‌ِ ثُم‌َّ يُخرِج‌ُ بِه‌ِ زَرعاً در بيان عموم فيض و الطاف غير متناهي که در زمين ظاهر گردانيده بپيمبر رحمت خود خطاب مينمايد که آيا نمي‌بيني يعني البته مي‌بيني و ميداني که چگونه اله عالم از آسمان آب باران را فرود آورده و در زمين جاري گردانيده و از زمين گياهها و حبوبات و ميوه‌هاي رنگارنگ بيرون آورده و آنها را پس از سبزي و خرمي بحالت زردي و خشکي در آورد.

إِن‌َّ فِي ذلِک‌َ لَذِکري لِأُولِي الأَلباب‌ِ اشاره به اينکه آدم عاقل در شاهد غائب را مي‌نگرد کسي که اينطور قدرت او در زمين نافذ است که گاهي آن را بگياهها سبز و خرم ميگرداند براي روزي مخلوقات خود و پس از انتفاع آن را خشک ميگرداند قدرت دارد که در بهشت براي مطيعين غرفه‌ها و قصرهاي مجلل با چشمه‌هاي روان دائمي بپاي دارد که هميشه به نعمت‌هاي الهي خوش و مسرور باشند.

أَ فَمَن شَرَح‌َ اللّه‌ُ صَدرَه‌ُ لِلإِسلام‌ِ فَهُوَ عَلي نُورٍ مِن رَبِّه‌ِ فَوَيل‌ٌ لِلقاسِيَةِ قُلُوبُهُم مِن ذِکرِ اللّه‌ِ أُولئِک‌َ فِي ضَلال‌ٍ مُبِين‌ٍ همزه (أ فمن) استفهام انکاري است و (فا) جمله را عطف بآيه بالا داده (و من) يا موصوله يا موصوفه است و با جمله بعد مبتداء و خبرش محذوف است که آيه در معني اينطور باشد (أ فمن شرح اللّه صدره للاسلام کمن قسا قلبه من ذکر اللّه) يعني آيا کسي که سينه او بياد خدا باز گرديده مثل کسي خواهد بود که قسي القلب گرديده و پرده ظلماني طبيعت روي قلب وي را گرفته و نور معرفت و اسلام در آن

صفحه : ۱۹۸

نفوذ نمي‌نمايد اينکه دو نفر هرگز مساوي نخواهند بود زيرا سينه‌اي که بنور پروردگارش باز گرديده چگونه توان مقايسه نمود با قلب تاريک ظلماني که از نور معرفت تهي گرديده و در قعر طبيعت فرو رفته.

بسه چيز سينه انسان باز ميگردد:

اول- از طريق ادله و براهيني که خداوند براي اثبات معارف نصب نموده (مثل معارفي که از قرآن و احاديث مأخوذ ميگردد) و استنباط آن مخصوص بعلماء خواهد بود.

دوم- بالطاف الهي و آن حالاتي است که بعضي پس از بعضي در قلب اشراق ميگردد قوله تعالي (وَ الَّذِين‌َ اهتَدَوا زادَهُم هُدي‌ً).

سوم- بمؤکد گرديدن ادله و حل شبهه و نفي خاطر. (تفسير مجمع البيان) آري کسي که دل او که محل مهر و محبت و معارف الهي است هر گاه به نوري که از الطاف ايزدي اشراق ميگردد باز نگردد و جدولهاي آن را روشن نگرداند در تاريکي و ظلمت جهل فرو خواهد رفت و پرده‌هاي سياه طبيعت روي آن را فرا ميگيرد و ديگر محلي براي نفوذ نور اسلام در آن باقي نخواهد ماند آن وقت از ذکر و ياد خدا غافل مي‌گردد اينکه است که فرموده واي بحال کساني که قساوت قلب آنان را گرفته و از ياد خدا غافل گرديده‌اند چنين مردماني در گمراهي هويدا ميباشند و اينکه همان شرح صدري است که حضرت موسي (ع) از خدا طلب نمود و گفت (رَب‌ِّ اشرَح لِي صَدرِي وَ يَسِّر لِي أَمرِي) و نيز حق تعالي در مقام امتنان برسولش فرموده (أَ لَم نَشرَح لَک‌َ صَدرَک‌َ) اللّه‌ُ نَزَّل‌َ أَحسَن‌َ الحَدِيث‌ِ کِتاباً مُتَشابِهاً مَثانِي‌َ تَقشَعِرُّ مِنه‌ُ جُلُودُ الَّذِين‌َ يَخشَون‌َ رَبَّهُم ثُم‌َّ تَلِين‌ُ جُلُودُهُم وَ قُلُوبُهُم إِلي ذِکرِ اللّه‌ِ در اينکه آيه مبارکه قرآن را بچند صفت از تمام کتب آسماني فضيلت داده يکي باسم جلاله (اللّه) که در اول کلام آورده مشعر به اينکه قرآن بدون واسطه منسوب بخود او است و اينکه دليل بر عظمت قرآن خواهد بود دوم قرآن را (باحسن الحديث) به نيکوتر کلامي تمجيد فرموده اشاره به اينکه در عالم حديث و سخني

صفحه : ۱۹۹

بخوبی قرآن از حيث فصاحت و بلاغت و ملاحت و از جهت رموز و اسراری که منطوی در او است و از حيث تأسيس قواعد و أحكام و آنچه را كه انسان در امور معاش و معاد و معارف و تهذيب اخلاق موظف بر آن است بنيكوتر وجهی و صحيح‌تر اسلوبی كه مشتمل بر اعجاز باشد نيامده و نخواهد آمد.

سوم آيات قرآن را متشابه بيكديگر قرار داده مقصود از متشابه شايد چنين باشد كه همه آيات در اعجاز و فصاحت و بلاغت در گفتار و در نظم و اسلوب شبيه بيكديگرند سبك و سياق آيات بيك و تيره است.

و شايد مقصود اينكه باشد كه با اينكه بعض آيات برای تأكيد و نفوذ در افهام بشر و حكمتهای چندی تكرار شده همه آنها شبيه بهم است در آن اختلافی بنظر نمی‌آيد و مؤيد اينكه توجيه قوله تعالی است كه در مقام اعجاز قرآن در سوره نساء آيه ۸۲ فرموده (أَ فَلا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرآنَ وَ لَو كانَ مِن عِندِ غَيرِ اللّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اختِلافاً كَثِيراً).

چهارم از خصوصيات و امتيازات قرآن اينكه خواهد بود كه اشخاصی كه خوف و هيبت الهی بر قلبشان استيلاء گرديده وقتی آيات عذاب را ميشنوند از ترس بدن و پوست آنان می‌لرزد زيرا كه آنان از يقين بمرتبه‌ای رسيده‌اند كه گويا كلام را از متكلم ميشنوند و پس از آنكه آيات رحمت را شنيدند قلبشان نرم ميگردد.

شايد اشاره بايد باشد كه يكی از صفات مؤمن اينكه است كه خوف و رجاء در قلب آنها مثل دو كفه ميزان خواهد بود بقدری كه از عذاب خدا مترسند بهمان قدر به رحمت او اميدوارند.

ذلِكَ هُدَى اللّهِ يَهدِي بِهِ مَن يَشاءُ وَ مَن يُضلِلِ اللّهُ فَما لَهُ مِن هادٍ (ذلك) از اسماء اشاره و اشاره بآيه بالا نموده و در وصف مؤمنينی خواهد بود كه هيبت و عظمت الهی بر قلب آنان مستولی گرديده و آنان چنينند وقتی آيات قرآن را استماع مينمايند اول خوف و خشيت آنها را فرا ميگيرد پس از آن قلب آنان نرم ميگردد آنها هدايت شدگان خواهند بود، و شايد اينكه باشد معنی

صفحه : ۲۰۰

قوله تعالی كه فرموده خدا هدايت ميكند هر كسی را كه بخواهد و كسی را كه خدا گمراه گرداند هدايت كننده‌ای برای وی نخواهد بود.

وقتی آيات را با هم جمع كنيم دلالت واضح دارد كه خدا هدايت می‌كند كسی را كه در طريق هدايت قدم زند و هر سخن خوبی كه ميشنود آن را فرا ميگيرد و از بين آنها بهترين آن را گرفته و بآن عمل مينمايد البته كسی كه چنين باشد خدای تعالی وی را بطريق مستقيم هدايت مينمايد و بعكس آنهايی كه از آيات الهی و كلمات حقانی گريزانند ديگر قابل هدايت نخواهند بود و گمراهی آنان بعينه همان هدايت نشدن آنها خواهد بود نه اينكه خدا آنها را گمراه گرداند ذات حق تعالی بالاتر از اينكه است كه كسی را كه قابل هدايت است گمراه گرداند كسانی كه باختيار رو بطرف حق ننمودند اينكه است كه خود را از فيض هدايت انداخته‌اند أَ فَمَن يَتَّقِي بِوَجهِهِ سُوءَ العَذابِ يَومَ القِيامَةِ اشاره به اينكه آيا كسی كه از پرهيز نمودن از عذاب قيامت و سخط الهی خود را نگاه دارد و مطيع اوامر حق تعالی گردد مساوی خواهد بود با كسانی كه مخالفت نموده و خود را در معرض عذاب واقع گردانيده‌اند هرگز اينكه دو نفر مساوی نخواهند بود.

وَ قِيلَ لِلظّالِمِينَ ذُوقُوا ما كُنتُم تَكسِبُونَ در موقع عذاب بكافرين گفته خواهد شد عذاب دوزخ را بچشيد و اينكه همان عذابی است كه بعمل خود مهيا نموده‌ايد و اينكه آيه مؤيد همان آيه بالا است كه در توجيه آن گفتيم گمراه كردن خدا كه فرموده (وَ مَن يُضلِلِ اللّهُ) كه گمراهی را بخودش نسبت ميدهد همين هدايت نشدن آنها است كه چون در مقام هدايت نبودند گمراه گرديدند يعنی خدای تعالی آنها را هدايت ننمود.

صفحه : ۲۰۱

[سوره الزمر (۳۹): آيات ۲۵ تا ۴۲]

اشاره

كَذَّبَ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم فَأَتاهُمُ العَذابُ مِن حَيثُ لا يَشعُرُونَ (۲۵) فَأَذاقَهُمُ اللّهُ الخِزيَ فِي الحَياةِ الدُّنيا وَ لَعَذابُ الآخِرَةِ أَكبَرُ لَو كانُوا يَعلَمُونَ (۲۶) وَ لَقَد ضَرَبنا لِلنّاسِ فِي هذَا القُرآنِ مِن كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُم يَتَذَكَّرُونَ (۲۷) قُرآناً عَرَبِيًّا غَيرَ ذِي عِوَجٍ لَعَلَّهُم يَتَّقُونَ (۲۸) ضَرَبَ اللّهُ مَثَلاً رَجُلاً فِيهِ شُرَكاءُ مُتَشاكِسُونَ وَ رَجُلاً سَلَماً لِرَجُلٍ هَل يَستَوِيانِ مَثَلاً الحَمدُ لِلّهِ بَل أَكثَرُهُم لا يَعلَمُونَ (۲۹)

إِنَّكَ مَيِّتٌ وَ إِنَّهُم مَيِّتُونَ (۳۰) ثُمَّ إِنَّكُم يَومَ القِيامَةِ عِندَ رَبِّكُم تَختَصِمُونَ (۳۱) فَمَن أَظلَمُ مِمَّن كَذَبَ عَلَى اللّهِ وَ كَذَّبَ بِالصِّدقِ إِذ جاءَهُ أَ لَيسَ فِي جَهَنَّمَ مَثوىً لِلكافِرِينَ (۳۲) وَ الَّذِي جاءَ بِالصِّدقِ وَ صَدَّقَ بِهِ أُولئِكَ هُمُ المُتَّقُونَ (۳۳) لَهُم ما يَشاؤُنَ عِندَ رَبِّهِم ذلِكَ جَزاءُ المُحسِنِينَ (۳۴)

لِيُكَفِّرَ اللّهُ عَنهُم أَسوَأَ الَّذِي عَمِلُوا وَ يَجزِيَهُم أَجرَهُم بِأَحسَنِ الَّذِي كانُوا يَعمَلُونَ (۳۵) أَ لَيسَ اللّهُ بِكافٍ عَبدَهُ وَ يُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِن دُونِهِ وَ مَن يُضلِلِ اللّهُ فَما لَهُ مِن هادٍ (۳۶) وَ مَن يَهدِ اللّهُ فَما لَهُ مِن مُضِلٍّ أَ لَيسَ اللّهُ بِعَزِيزٍ ذِي انتِقامٍ (۳۷) وَ لَئِن سَأَلتَهُم مَن خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ لَيَقُولُنَّ اللّهُ قُل أَ فَرَأَيتُم ما تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ إِن أَرادَنِيَ اللّهُ بِضُرٍّ هَل هُنَّ كاشِفاتُ ضُرِّهِ أَو أَرادَنِي بِرَحمَةٍ هَل هُنَّ مُمسِكاتُ رَحمَتِهِ قُل حَسبِيَ اللّهُ عَلَيهِ يَتَوَكَّلُ المُتَوَكِّلُونَ (۳۸) قُل يا قَومِ اعمَلُوا عَلى مَكانَتِكُم إِنِّي عامِلٌ فَسَوفَ تَعلَمُونَ (۳۹)

مَن يَأتِيهِ عَذابٌ يُخزِيهِ وَ يَحِلُّ عَلَيهِ عَذابٌ مُقِيمٌ (۴۰) إِنّا أَنزَلنا عَلَيكَ الكِتابَ لِلنّاسِ بِالحَقِّ فَمَنِ اهتَدى فَلِنَفسِهِ وَ مَن ضَلَّ فَإِنَّما يَضِلُّ عَلَيها وَ ما أَنتَ عَلَيهِم بِوَكِيلٍ (۴۱) اللّهُ يَتَوَفَّى الأَنفُسَ حِينَ مَوتِها وَ الَّتِي لَم تَمُت فِي مَنامِها فَيُمسِكُ الَّتِي قَضى عَلَيهَا المَوتَ وَ يُرسِلُ الأُخرى إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَومٍ يَتَفَكَّرُونَ (۴۲)

صفحه : ۲۰۲

ترجمه

پيش از كفار مكه كسانى بودند كه پيمبران خود را تكذيب نمودند پس عذاب آنها را گرفت از جايى كه نميدانستند و منتظر نبودند (۲۷)

پس در همين حيات دنيا خوارى و رسوايى بآنان چشانيديم و اگر ميدانستند عذاب اخروى بزرگتر و سخت‌تر از (عذاب دنيا) خواهد بود (۲۸)

و محققا ما در اينكه قرآن از هر داستانى مثلى آورديم شايد اينكه مردم پند گيرند (۲۹)

قرآن را بزبان عربى نازل گردانيديم و هيچ كجى و خلافى در آن يافت نخواهد گرديد كه شايد اينكه كفار پرهيزكار گردند (۳۰)

خداوند مثل آورده بداستان غلامى كه چند آقا دارد كه با هم مخالفند و هر يك باو خدمتى رجوع كنند (و آن غلام نتواند هيچ كدام را راضى كند) و غلامى كه يك آقا دارد (و كس ديگر نيست كه باو فرمان دهد) آيا اينكه دو غلام مثل هم ميباشند (يعنى در راحتى و آسودگى) مانند هم خواهند بود (هرگز چنين نخواهد بود) حمد و ستايش مخصوص بخداى (يكتا است) لكن بيشتر مردم نميدانند (۳۱)

اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تو خواهى مرد و اينان نيز ميميرند (۳۲)

پس

صفحه : ۲۰۳

از آن محققا در قیامت نزد پروردگارتان جدال و نزاع خواهند نمود (۳۳)

کی است ستمکارتر از آن کسی که بر خدا دروغ بست و بقرآن که صدق و حقیقت است افترا زد آیا جایگاه کافرین جهنم نمیباشد (۳۴)

آن کسی که سخن راست (و حقیقت) آورد و آن کسی که آن سخن راست را تصدیق نمود چنین اشخاصی از پرهیزکاران بشمار می‌روند (۳۵)

آنچه خواهند برای آنان نزد پروردگارشان مهیا و آماده است اینکه است پاداش نیکوکاران (۳۶)

برای اینکه خدا از آنها میپوشاند بدترین عمل بدی که کرده‌اند و بآنان پاداش میدهد بنیکوتر عمل خیری که نموده‌اند (۳۷)

آیا چنین نیست که خدا امور بندگان خود را کفایت مینماید ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم (کفار) تو را بکسانی غیر از خدا میترسانند و کسی را که خدا گمراه گردانید برای او هدایت کننده‌ای نخواهد بود (۳۸)

و کسی را که خدا وی را راه نمایی نماید کسی نتواند او را گمراه گرداند آیا خدا غالب و قاهر و انتقام کشنده نمیباشد (۳۹)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اگر از اینکه مشرکین سؤال کنی چه کسی آسمانها و زمین را آفریده البته گویند خدا، ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگو بکفار آیا اینکه بتهایی را که غیر از خدا میخوانید اگر خدا بخواهد بمن (که پیغمبر میباشم) سختی و محنتی برساند، آیا اینکه بتها میتوانند آن سختی و محنتی که خدا رسانیده بر طرف نمایند یا اینکه اگر خدا بخواهد بمن رحمتی و منفعتی رساند آیا اینکه بت‌ها قدرت دارند از رحمت خدا جلوگیری نمایند که بمن نرسد، ای محمّد بگو خدا مرا کافی است و بر او اتکاء و توکل مینمایند توکل کنندگان (۴۰)

ای محمّد بگو ای جماعت بجایگاه خود باشید (و آنچه خواهید بکنید من نیز کار و عمل میکنم و بزودی خواهید دانست (۴۱)

آن کسی را که عذاب بر وی وارد گردد آن عذابی که او را خوار و رسوا گرداند و عذاب دائم او را فرا خواهد گرفت (۴۲)

بحقیقت ما قرآن را بحق و درستی بر تو فرود آوردیم (برای راهنمایی مردم) کسی که به هدایت قرآن راه هدایت را دریافت فائده آن عاید خودش خواهد گردید و کسی که گمراه گردید آن نیز ضررش بر خودش وارد میگردد و تو نگهبان

صفحه : ۲۰۴

آنان نخواهی بود (۴۳)

نفس‌ها را موقع مردنشان خدا میگیرد آن نفسی را که در موقع خواب نمرده است پس نگاه میدارد آن نفسی را که حکم مرگ بر آن جاری گردیده و رها میکند آن نفسی را که هنوز اجلش نرسیده تا وقت معین و حقیقتا در اینکه گرفتن و رها کردن (که در وقت مرگ نفس آدمی را می‌گیرد و در وقت خواب رها می‌نماید) هر آینه آیات و نشانه‌هایی است (از قدرت خدا) برای کسانی که تفکر می‌نمایند

توضیح آیات

اشاره

کَذَّبَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم فَأَتاهُمُ العَذابُ مِن حَیثُ لا یَشعُرُونَ جماعت پیشینیان مثل قوم عاد و ثمود و فرعونیان و جماعت بسیاری از کفار و مشرکین بپاداش انکار حق و آن نسبتهای ناروایی که بمقام شامخ پیمبران و سفرای الهی می‌دادند و آن جفاهای بسیار که نسبت بآنها روا میداشتند بمکافات عملشان در حالی که بی‌خبر بودند عذاب که از سخط و غضب الهی بروز نموده آنان را یک دفعه گرفت.

فَأَذاقَهُمُ اللّهُ الخِزیَ فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ لَعَذابُ الآخِرَةِ أَکبَرُ لَو کانُوا یَعلَمُونَ با اینکه دنیا جای عمل و محلّ مهلت است و آخرت دار جزاء است و هر کسی در آن دادگاه الهی بایستی حکم او صادر گردد و بمجازات اعمال خود برسد با اینکه حال وقتی طغیان از حد گذشت از آن جهنم موعود که برای کفار و فجّار مهیا گردیده نمونه‌ای در اینکه عالم دنیا بروز می‌نماید لکن اصل و حقیقت آن در قیامت که جایگاه همیشه گی آنان است ثابت و برقرار خواهد بود.

و عذاب اخروی از جهاتی بزرگتر و شدیدتر از عذاب دنیوی بشمار میرود یکی از جهت شدت آن که سختی عذاب دوزخ را نمیتوان باین عذاب جزئی که یک دفعه آنها را گرفته و فانیشان گردانیده طرف مقایسه قرار داد.

و دیگر عذاب دنیوی فقط جسمانی است لکن عذاب اخروی هم جسمانی و هم روحانی خواهد بود چنانچه در وصف آن فرموده (الَّتِی تَطَّلِعُ عَلَی الأَفئِدَةِ)

و دیگر عذاب دنیوی موقتی است و عذاب اخروی دائمی است انتهایی برای وی تصور نمیگردد در قرآن کریم مکرر گوش‌زد بشر نموده که اهل جهنم در جهنم و اهل بهشت در بهشت جاویدان خواهند بود عالم آخرت جایگاه همیشه گی انسان خواهد بود.

وَ لَقَد ضَرَبنا لِلنّاسِ فِی هذَا القُرآنِ مِن کُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُم یَتَذَکَّرُونَ چون اکثر مردم نمیتوانند امور معنوی را برهنه از لباس حسی طبیعی ادراک نمایند اینکه است که عقلاء امور معنوی را در غالب مثال حسی ریخته که شاید از راه محسوس پی بمعقول برده شود و قرآن که حاق معنویات و لب معقولات است راجع بهر مطلبی تشبیهاتی و مثالهایی آورده که شاید از راه مثال پی بحقیت برده شود.

راجع بپاداش اعمال نیک و بد حکایات و سر گذشت امم پیشینیان و عذابها و بلیاتی که در اثر مخالفت پیمبران دامن گیر آنان گردیده تذکر میدهد، مثل قوم عاد و ثمود و فرعونیان و غیر اینها و اشاره بهمین دارد آنجا که فرموده (وَ تَبَیَّنَ لَکُم کَیفَ فَعَلنا بِهِم وَ ضَرَبنا لَکُمُ الأَمثالَ) و نیز برای اثبات عموم قدرت و علم خود مثل‌هایی میآورد از قبیل مگس و عنکبوت و غیر اینها که شاید مردم پند گیرند و مراقب اعمال و افعال خود گردند.

قُرآناً عَرَبِیًّا غَیرَ ذِی عِوَجٍ لَعَلَّهُم یَتَّقُونَ در اینکه آیه دو صفت از محسنات قرآن را تذکر میدهد یکی آنکه قرآن بزبان عربی فصیح فرود آورده، و دیگر آنکه از اوصاف قرآن چنین است که در آن کجی و انحرافی نخواهد بود بلکه بر طریق مستقیم ثابت و استوار گردیده و چنین قرآنی برای شما مردم فرستاده شد که شاید از تعالیم و اندرزهای قرآن متنبه گردیده و پرهیزکار شوید.

ضَرَبَ اللّهُ مَثَلًا رَجُلًا فِیهِ شُرَکاءُ مُتَشاکِسُونَ وَ رَجُلًا سَلَماً لِرَجُلٍ هَل یَستَوِیانِ مَثَلًا اینکه آیه از جمله مثل‌هایی است که در آیه بالا اشاره نموده و توضیح آن اینکه است که آیه راه و طور

توان توجیه نمود یکی گفته شود آیه مشرک و موحد را تشبیه گردانیده بدو مردی که یکی از آنان شرکائی دارد مخالف هم که در امر شرکت با هم اتحاد و یگانگی ندارند هر کدام رأی و سلیقه‌ای از خود اظهار مینمایند و روی همین اصل در عملشان سودی عاید آنان نخواهد گردید و بر عکس مردی که با یک نفر موافق و صحیح الرأی شرکت نماید آیا اینکه دو نفر مساوی میباشند هرگز

چنین نخواهد بود و استفهام (هَل یَستَوِیانِ) برای انکار آرند و بنا بر اینکه توجیه (فِیهِ شُرَکاءُ) در آیه بمعنی (معه) میشود.
و اکثر مفسرین اینکه دو نفر را تشبیه بدو غلام نموده‌اند که یکی از آنان مشترک بین دو نفر یا بنده چند نفر ارباب باشد و هر یک از آنان رأی و سلیقه‌ای داشته و از آن توقعی دارند و اینکه غلام نتواند همه آنها را بخدمت راضی نماید و اگر حاجتی دارد نمیداند از کدام یک بخواهد ممکن است هر یک محول بدیگری نماید در اینجا غلام متحیر خواهد گردید.
و غلام دیگر منحصر بیک آقایی باشد که از صفات بد وارسته گردیده شکی نیست که چنین غلامی در آسایش و راحتی زندگانی مینماید و هر چه خواهد از مولای خود طلب میکند و نیز مولای او وی را بکاری که در قوه وی نیست وادار نمینماید چنین است حال مشرک و موحد مشرک چون خدایانی میپرستد و هر یک از آنها طوری میباشند و هیچ جهت اتحاد و یگانگی بین آنان نیست نمیداند کدامیک از آنها را بایستی عبادت کند و بچه نحو پرستش نماید و از کدام یک از آنان طلب حاجت نماید (مُذَبذَبِینَ بَینَ ذلِکَ) لکن شخص موحد که خود را معبود یک خدای (عزیز متعال) میداند و بندگی و پرستش را منحصر بآن (واحد قهار) میگرداند و او را (قاضی الحاجات) میداند آیا توان حال اینکه دو نفر را بهم مقایسه نمود هرگز چنین نخواهد بود (هَل یَستَوِیانِ) استفهام انکاری است یعنی نه چنین است.
و شاید آیه اشاره دارد بدو نفری که یکی از آنان محبت دنیا وی را مجذوب

صفحه : ۲۰۷

گردانیده و مشغول کسب و عمل و در مقام جمع آوری مال و جاه و ریاست و مقام است و همیشه در کش مکش موهومات و خاطره‌های شیطانی اوقات خود را می- گذراند و آنی راحت نمی‌باشد و دیگری از خلق بریده و یک‌دله و یک جهته رو بحق آورده آیا اینکه دو نفر مساوی میباشند هرگز چنین نخواهد بود طالبین دنیا اگر عبادتی کنند بدنشان در رکوع و سجود و قلبشان مشغول بامور دنیا خواهد بود نظیر اینکه آیه قوله تعالی است در سوره یوسف حکایهٔ از قول یوسف که با آن دو نفر از رفیق زندانی خود در مقام اندرز و نصیحت فرموده (أَ أَربابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَیرٌ أَمِ اللّهُ الواحِدُ القَهّارُ).
الحَمدُ لِلّهِ بَل أَکثَرُهُم لا یَعلَمُونَ پس از مثال دو غلام یا دو شریک مردم را ارشاد میگرداند که بدانید حمد و ستایش و بندگی مخصوص خدای واحد یکتایی است که شریک و نظیر و مثل و مانندی برای او نیست اگر طوق بندگی بگردن اندازید و یگانه پرست گردید در مهد امن و امان قرار خواهید گرفت لکن عیب کار اینجاست که اکثر مردم نادانند فکر خود را بکار نمیاندازند تا مبدء و معاد خود را بشناسند.
إِنَّکَ مَیِّتٌ وَ إِنَّهُم مَیِّتُونَ ثُمَّ إِنَّکُم یَومَ القِیامَةِ عِندَ رَبِّکُم تَختَصِمُونَ اگر چه میت صفت مشبه است و برای ثبوت و دوام آرند لکن در اینجا میت بمائت تفسیر شده گویند چون کفار قریش منتظر مرگ رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بودند اینکه بود که خطاب می‌رسد ای محمّد (ص) بایشان بگو مآل من بمرگ خواهد کشید و مآل همگی شما نیز بمرگ منجر خواهد گردید.
و بمعنی لطیف‌تر ممکن است آیه را بحال خود گذاشت و گوئیم چون در هر آنی انسان در شرف مرگ است بمرگ تدریجی که در هر آنی در مرگ و حیات خواهد بود پس باین اعتبار در همه حال هم حیّ‌است و هم میت و بعبارت دیگر حیات دنیوی برای انسان عاریتی است و مرگ صفت حقیقی وی است و باین لحاظ میت بر وی صادق آید.

صفحه : ۲۰۸

خلاصه آیه به پیمبر اکرم (ص) دستور میدهد که باین کفار بگو من میمیرم و شما هم خواهید مرد و در روز قیامت در دادگاه الهی در مقابل پروردگارتان با هم جدال و خصومت مینمائید و هر یک از شما خواهید گناه را بگردن دیگری اندازید من گویم بوظیفه

خود عمل نمودم و رسالت خود را بشما ابلاغ نمودم و سما عذر می- آوريد كه رؤساء و شياطين ما را فريب دادند.

فَمَن أَظلَمُ مِمَّن كَذَبَ عَلَى اللّهِ وَ كَذَّبَ بِالصِّدقِ إِذ جاءَهُ اشاره بعظمت و بزرگی دروغ بستن بر خدا دارد كه آيا چه كسی ممكن است ظالم‌تر باشد از آن كسی كه نسبت فرزند و شريك بخدا بدهد يا آياتی كه در وعده رحمت بمؤمنين و وعيد عذاب بكافرين داده حمل بر دروغ نمايد يا قرآنی كه از معدن صدق و حقيقت نزول نموده تكذيب نمايد.

أَ لَيسَ فِی جَهَنَّمَ مَثویً لِلكافِرِينَ آيا چنين كسی كه بخدا دروغ بندد و بمقام كبريايی نسبت ناروا بدهد و سفراء و فرستادگان او را رنج دهد و كلام آنان را تكذيب بنمايد آيا بحكم عقل نبايد مقر و جايگاه آنان جهنم باشد هر عقل سليمی البته حكم خواهد نمود كه چنين مردمانی مستوجب عذاب و شكنجه خواهند بود.

وَ الَّذِی جاءَ بِالصِّدقِ وَ صَدَّقَ بِهِ أُولئِكَ هُمُ المُتَّقُونَ

«سخنان مفسرين در توجيه آيه»

۱- مقصود از بالصدق قرآن است كه از محل راستی و درستی و حقيقت فرود آمده و مقصود از (صَدَّقَ بِهِ) مؤمنين و تابعين او خواهند بود.

۲- مقصود از (جاءَ بِالصِّدقِ) جبرئيل حامل وحی است كه آيات قرآن را بر محمّد صلّی اللّه عليه و آله و سلّم فرود آورده و مقصود از (صَدَّقَ بِهِ) خود پيمبر اكرم صلّی اللّه عليه و آله و سلّم است كه بآن تصديق نموده و ايمان آورده در سوره بقره فرموده (آمَنَ الرَّسُولُ بِما أُنزِلَ إِلَيهِ الخ).

۳- از إبن عباس نقل شده كه اگر تصديق كننده غير خود حضرت رسول

صفحه : ۲۰۹

بود كلام اقتضاء مينمود كه چنين گفته شود (و الذی صدق به) و بنا بر اينكه معنی اينكه لفظ (اولئك) را جمع آورده اشاره بعظمت آن حضرت است.

۴- مقصود از (بالصدق) انبياءاند (وَ صَدَّقَ بِهِ) تابعين آنها ميباشند و بنا بر اينكه (الذی) جنس ميشود اينكه است كه پس از آن فرموده (اولئك) بصيغه جمع آورده كه تابعين و متبوعين را شامل گردد.

(عطا و ربيع) ۵- ضحاك و حافظ و ابو نعيم از إبن عباس و مجاهد از ائمه هدی (ع) چنين نقل ميكنند كه (جاءَ بِالصِّدقِ) محمّد صلّی اللّه عليه و آله و سلّم است (و صدق به) علی بن ابی طالب.

(تبيان) ۶- روايت است كه در شب معراج وقتی رسول اكرم صلّی اللّه عليه و آله و سلّم بملكوت اعلا رسيد باو خطاب شد برو و بآنچه ديده‌ای مردم را خبردار نما گفت خدايا مردم تصديق نخواهند نمود خطاب ميرسد علی بن ابی طالب تو را تصديق خواهد نمود و او صديق اكبر است.

و در حديث نبوی است كه سنيها از حضرت رسول صلّی اللّه عليه و آله و سلّم نقل نموده‌اند كه فرموده (صديقين) سه نفرند حزبيل مؤمن آل فرعون، و حبيب نجار، و صديق آل ياسين علی بن ابی طالب عليه السّلام.

(منهج الصادقين) لَهُم ما يَشاؤُنَ عِندَ رَبِّهِم ذلِكَ جَزاءُ المُحسِنِينَ مرجع (لهم) آيه بالا است آنهايی كه سخن راست آورده‌اند و آنهايی كه تصديق وی را نموده‌اند برای آنان فضائل چندی خواهد بود كه در آيه بيان فرموده:

۱- اينان اهل تقوايند (أُولئِكَ هُمُ المُتَّقُونَ).

۲- اینان نزد پروردگارشان مقام عندیت دارند و آنچه بخواهند برای آنان مهیا خواهد بود زیرا که نیکوکارانند.
لِيُكَفِّرَ اللّهُ عَنهُم أَسوَأَ الَّذِي عَمِلُوا ۳- خداوند از چنین کسانی که سخن راست آورده و آنهایی که تصدیق آن را نموده‌اند لغزش و اعمال بد آنان را میپوشاند و از اعمال نکوهیده گذشته آنان

صفحه : ۲۱۰

غمض عین نموده عفو میفرماید.
آری ایمان و تصدیق بمقدسات شرع مقدس اسلام آب طاهری ماند که از سر چشمه قلب مؤمن جریان نموده و تمام جدولهای قوی و مشاعر وی را فراگرفته و از تمام کثافات اخلاقی و طبیعی او را پاک مینماید و خوار و خس خود پرستی و آرزو و آمال دنیوی که از قوای حیوانی و شیطانی پدید گردیده بر طرف مینماید وَ يَجزِيَهُم أَجرَهُم بِأَحسَنِ الَّذِي كانُوا يَعمَلُونَ ۴- بوعده حق تعالی پاداشت اعمالی که از روی قلب تصفیه شده بنور ایمان و یقین صادر گردیده بنیکوتر از عملشان داده میشود هر عملی ده برابر بلکه زیادتر بسته بدرجه ایمان و یقین تضاعف مینماید.
أَ لَيسَ اللّهُ بِكافٍ عَبدَهُ وَ يُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِن دُونِهِ کفار قریش در ابتداء بعثت بانواع و اقسام حیله‌گری میخواستند حضرت رسول را از تبلیغ منصرف گردانند اینکه بود که گاهی او را تهدید بقتل و تبعید و امثال آن مینمودند و گاهی بوعده مال و سلطنت میخواستند او را منصرف گردانند که دست از خدایان آنها بردارد و متعرض آنان نگردد بروایتی وقتی خالد بامر رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خواست (عزی) بت بزرگ آنها را بشکند گفتند ای خالد بترس که اینکه بت از تمام بتها شریفتر است مبادا از شکستن آن ضرری بتو وارد گردد خالد تبر را بر سر عزی فرود آورد و گفت ای بت تو نه پاکی و نه پاک کننده کسی میباشی که تو را ستایش نماید.
وَ مَن يُضلِلِ اللّهُ فَما لَهُ مِن هادٍ وَ مَن يَهدِ اللّهُ فَما لَهُ مِن مُضِلٍّ کسی را که خدا گمراه نمود چه کسی قدرت دارد او را هدایت نماید و کسی که از طرف پروردگارش راه هدایت یافت کسی یارایی بر گمراهی وی نخواهد داشت درست است که گمراهی و هدایت هر دو از طرف حق تعالی انجام میگیرد لکن نسبت خدا بتمام افراد بشر یکسان است همه از فضل احسان او متنعمند اگر انسان باختیار خدا دادی که در کف اقتدار وی گذاشته شده براهی که هادیان بشر

صفحه : ۲۱۱

بوی نموده‌اند راه سعادت را پیش گرفت و خود را مستعد نفحات رحمانی قرار داد البته خدای رحمان وی را هدایت نموده و او را بسر حد مقصود خواهد رسانید لکن اگر باختیار خود راه شقاوت در پیش گرفت هرگز بهدایت حق تعالی نائل نخواهد گردید یعنی چون خود را از قابلیت انداخته خدای تعالی او را هدایت نخواهد نمود وقتی هدایت نیافت گمراه خواهد گردید همین است معنی گمراه گردانیدن خدا نه اینکه خدا او را گمراه گردانیده.
أَ لَيسَ اللّهُ بِعَزِيزٍ ذِي انتِقامٍ اشاره به اینکه خداوند از کفار انتقام میکشد و چون اینان در عبادت مشرکند و تصدیق پیمبران و سفراء الهی را نمیکنند بلکه از هیچ نحو ظلمی در باره آنها فرو گذار نمیکنند اینکه است که راه سعادت بروی آنها بسته میگردد و از نعمت هدایت محروم میگردند.
وَ لَئِن سَأَلتَهُم مَن خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ لَيَقُولُنَّ اللّهُ چون مسلم و معلوم است که هیچ عاقلی چنین گمان نمیکند که بتهایی که از سنگ یا فلزی و جمادی ساخته شده‌اند اینان خالق و پدید آورنده عالم باشند اینکه است که باین آیه تذکر میدهد و رسولش را آگاه میگرداند که اینکه مشرکین در باطن معترف بخدا هستند و با اینحال براه کج افتاده‌اند وقتی از آنان سؤال کنی چه کس

آسمان و زمين را آفريده بطور جديت گويند البته خدا.

قُل أَ فَرَأَيتُم ما تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ إِن أَرادَنِيَ اللّهُ بِضُرٍّ هَل هُنَّ كاشِفاتُ ضُرِّهِ أَو أَرادَنِي بِرَحمَةٍ هَل هُنَّ مُمسِكاتُ رَحمَتِهِ قُل حَسبِيَ اللّهُ عَلَيهِ يَتَوَكَّلُ المُتَوَكِّلُونَ اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم باينها بگو رجوع بعقل خود كنيد و از خود بپرسيد آيا آن كسى كه اينكه عالم مجلل و اينكه دستگاه خلقت را كه در آن آثار علم و قدرت و اراده آفريننده او از وى پديدار است اگر اراده كند ضررى بر من وارد گردد آيا اينكه بتهايى را كه بغير او ميپرستيد ميتوانند از من رفع ضرر بنمايند يا اگر بخواهد بمن نفعى برساند اينان مى‌توانند جلو نفع را بگيرند.

صفحه : ۲۱۲

اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كفارى كه تو را از شكستن بتها ميترسانند بآنها بگو خدا كافى است كه از من رفع ضرر بنمايد و اتكاء و توكل من و هر مؤمنى بر خدا است كه از او رفع ضرر بنمايد.

قُل يا قَومِ اعمَلُوا عَلى مَكانَتِكُم إِنِّي عامِلٌ فَسَوفَ تَعلَمُونَ وقتى تبليغ رسول بدل سنگ كفار تأثير نكرد خطاب برسولش مينمايد كه باينان بگو بجايگاه خود باشيد و آنچه خواهيد بكنيد و مرا بحال خود گذاريد شما مطابق دلخواه خود اعمال و رويه‌اى داريد و من نيز در عمل خود رويه‌اى مطابق دستور الهى دارم كه بايستى انجام دهم و بجديت تمام ميكوشم كه از عهده وظيفه خود در تبليغ رسالت بر آيم و بزودى پس از مرگ يا پيش از آن شما نيز قبح اعمال و پاداش كردار خود را خواهيد فهميد.

مَن يَأتِيهِ عَذابٌ يُخزِيهِ وَ يَحِلُّ عَلَيهِ عَذابٌ مُقِيمٌ آيات قرآنى بانواع و اقسام مختلف در مقام ارشاد افراد بشر بر آمده و به بيانات واضح جلى مطابق عقل و منطق آنان را از قبح اعمالشان و ركاكت رفتارشان و آن آثار بدى كه بر آن مترتب ميگردد آنها را مطلع ميگرداند.

و در اينكه مبارك آيه بسه خصوصيت عذاب كفار را از حيث شدت و سختى و دوام از باقى بليات و مصيبات امتياز ميدهد.

اول كسى كه در مورد عذاب واقع گرديد چه عذاب دنيا باشد مثل قتل و غارت و اسارت و غير آن و چه عذاب اخروى باشد كه عظيم‌تر و شديدتر و از روى غضب الهى ناشى گرديده خوارى و بى مقدارى مى‌آورد و آدمى را از درجه انسانيت ساقط خواهد گردانيد.

دوّم بكلمه (يحل عليه) اشاره به اينكه عذاب الهى چون از حيث سريره عاصى بروز نموده ظاهر و باطن وى را فرا ميگيرد نه فقط در جسم وى وارد گردد بلكه در جسم و روح وى حلول مينمايد در وصف آتش جهنم فرموده (نارُ اللّهِ المُوقَدَةُ الَّتِي

صفحه : ۲۱۳

تَطَّلِعُ عَلَى الأَفئِدَةِ)«۱» سوم بكلمه (مقيم) عذاب را مؤكد ميگرداند كه آن عذابى است كه هميشه ثابت و پايدار خواهد بود زيرا كه آن آثارى است كه از قلب و جان كافر سر رشته گرفته و از باطن كه آلوده بصفات بهيمى و شيطانى وى است بروز نموده و همين طورى كه صفات نكوهيده ثابت و جزء طبيعت ثانوى وى گرديده آثار آن نيز ثابت و پايدار خواهد بود.

آرى شراره آتش دوزخ از آن آتش كفر و نفاقى توليد ميگردد كه كافر و مشرك و منافق در دل و جان خود مخفى گردانيده و در قيامت كه پرده از روى كارها برداشته ميشود و هر چيزى بحقيقت خود ظاهر ميگردد آتش نفاق و شرك از قلب آنان شراره ميكشد و ظاهر و باطن آنها را ميسوزاند.

إِنّا أَنزَلنا عَلَيكَ الكِتابَ لِلنّاسِ بِالحَقِّ فَمَنِ اهتَدى فَلِنَفسِهِ وَ مَن ضَلَّ فَإِنَّما يَضِلُّ عَلَيها حق را مقابل باطل آورند و قرآن را بحق معرفى گردانيده زيرا كه تمام آيات آن از طرف حق و حقيقت فرود آمده و در آن خلاف و باطل راه ندارد.

و چنين كتابى را كه از معدن صدق و حقيقت براى هدايت و راهنمايى افراد بشـر فرود آورده و آنچه صلاح معاش و معاد آنها است در آن منطوى گردانيـده براى اينكه است كه از طرف حق تعالى بر خلق اتمام حجت شده باشد و قاطع عذر گردد هر كس باندرز و نصايـح قرآن متّعظ گرديـده و براهنمايى آن پيرو سـعادت شد نفع آن عايد خودش مى‌گردد زيرا كه خدا از عبادت خلق مسـتغنى و بى‌نياز ميباشد و كسى كه راه عناد ورزيد و مخالفت نمود آن نيز بخودش ضرر رسانيده.

وَ ما أَنتَ عَلَيهِم بِوَكِيلٍ خطاب به پيمبرش نموده كه اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بعد از ابلاغ چنين آياتى و تبليغ

---

(۱) سـورة (الهمزة) آيه ۸ آتش خـدايى كه بر افروخته شـده و آن آتشـى است كه از غضب خـدا شـراره گرفته و قوت و شـدت آن طورى است كه بقلب سرايت مينمايد.

صفحه : ۲۱۴

رسالت و انجام دادن وظيفه خود ديگر تو و كيل آنان نيستى يعنى در ايمان آوردن يا نياوردن آنها تو مسئول نخواهى بود.

اللّهُ يَتَوَفَّى الأَنفُسَ حِينَ مَوتِها وَ الَّتِي لَم تَمُت فِي مَنامِها فَيُمسِكُ الَّتِي قَضى عَلَيهَا المَوتَ وَ يُرسِلُ الأُخرى إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى (توفى) بمعنى تمـام گرفتن و قبض نمـودن است و الف و لاـم در (الاـنفس) مفيـد اسـتغراق است يعنى وقت رسـيدن اجـل آن موقعى كه (لا يستأخرون ساعة و لا يستقدمون) ذات متعال بواسطه ملائكه عماله نفس بشر را بالتمام از بدن ميگيرد و آن نفسى خواهد بود كه در موقـع خـواب نمرده است و آن را نفس حيـوانى نامنـد و آن نفسـى كه در خـواب گرفته ميشود آن نفس نـاطقه انسـانى است كه در تعريف آن گفته‌انـد (جوهر مجرد دراك) و حقيقت انسـانى همين عقل مجرد خواهـد بود و شـعور و فهم و ادراك كليّات از شـئون وى بشـمار ميرود و تعلق آن ببـدن تعلق تـدبيرى است نه آنكه حلـول در بـدن داشـته باشـد و موقـع خـواب بحكم ايزد متعـال براى استراحت بـدن موقتا از بـدن و قواى حيوانى اعراض مينمايد و نفس حيوانى در بدن باقى ميماند و حيات بدن بآن نفس حيوانى باقى مانـد و هر گاه حكم بر حيات دنيوى وى جارى گرديده آن نفس ناطقه گرفته شده ببدن بر ميگردد و انسان از خواب بيدار ميشود و اگر حكم بر مرگ وى جارى گرديـده همان روح مجرد نفس حيوانى را از بـدن ميگيرد و بدن را رها مينمايد زيرا كه نفس حيوانى كه آن را در عرف جان ميگويند شعاعى است از همان روح مجرد.

خلاـصه آن نفسـى كه هنگـام خواب خـدا از نائم ميگيرد آن قوه عقل و تميز است كه در موقع خواب از آدم خواب گرفته ميشود و شعـور و ادراكى در آن موقع براى وى نخواهـد بود و آن نفسـى كه موقع مرگ از وى گرفته ميشود آن نفس حيوانى است كه بـآن تنفس ميكنـد و نوم مقابل يقظه و بيـدارى و مرگ مقابل حيات است و مؤيـد اينكه توجيه روايت طبرسـى است از عياشـى و او بـدو واسـطه از ابى جعفر عليه السّلام چنين روايت ميكند كه فرموده احدى نميخوابد مگر اينكه نفس وى بسوى آسـمان عروج مينمايد و روح او در بدنش باقى ميماند و بين نفس و روح چيزى

صفحه : ۲۱۵

است مثل شـعاع خورشـيد وقتى خـداى تعالى اذن دهـد در قبض ارواح روح اجابت نفس مينمايـد و اگر در ردّ روح اذن دهـد نفس روح را اجـابت مينمايـد و همين است معنى قوله تعـالى (اللّهُ يَتَوَفَّى الأَنفُسَ حِينَ مَوتِها الـخ) و آنچه را كه نائم در ملكوت آسـمانها ميبيند آنست كه تأويل دارد و آنچه را كه بين آسمانها و زمين ميبيند آن از تخيلات شيطانى بشمار ميرود و تأويل براى آن نيست.

(مجمع البيان) إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَومٍ يَتَفَكَّرُونَ چون خواب و بيدارى و رؤياى صادقه يكى از آيات بزرگ الهى بشـمار ميرود زيرا كه خواب هم نمونه مرگ است و هم نمونه عـالم برزخ تعطيـل قوى و مشـاعر حسـى نمونه سـلب حيـات و از آنچه در خواب ميبيند

نمونه‌ای است از عالم برزخ و نشان میدهـد که در انسان قوای دیگری میباشد غیر از قوای ظاهری که در خواب بآن میبیند و میشـنود و احساس مینماید.

اینکه است که خواب و بیـداری را آیت و نشانه قرار داده برای کسـی که رجوع بعقل خود نموده و غائب را در ظاهر میبینـد و بفکر باز خود میفهمـد که فوق اینکه عالم عالمی است و پشت اینکه پرده طبیعت داسـتان دیگری میباشـد که آن را خدای متعال در همین عالم طبیعت بما نشان داده که در آن تعقل و فکر نمائیم.

در حدیثی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده:

«و اللّه کما تنامون تموتون و کما تستیقظون تحشرون»

یعنی قسم بخدا هم چنانی که خواب میروید می‌میرید و هم چنانی که بیدار میشوید در قیامت محشور خواهید گردید- و گفته‌اند:

«النّوم اخو الموت»

یعنی خواب رفتن برادر کوچـک مردن است- و لقمان حکیم بپسـرش گفت ای فرزنـد اگر گمان میکنی که میتوانی نمیری هر وقت خـوابت گرفت نخـواب و اگر گمـان میکنی که میتـوانی در قیـامت محشور نشوی هر وقت که خواسـتی از خواب بیـدار شوی بیـدار نشو- یعنی تو نمیتوانی با برادر کوچک که خواب است مبارزه کنی چگونه با برادر بزرگتر که مرگ است مبارزه میکنی و همچنین خواهد بود بیداری و محشور شدن در قیامت.

صفحه : ۲۱۶

[سوره الزمر (۳۹): آيات ۴۳ تا ۵۹]

اشاره

أَمِ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللّهِ شُفَعاءَ قُل أَ وَ لَو كانُوا لا يَملِكُونَ شَيئاً وَ لا يَعقِلُونَ (۴۳) قُل لِلّهِ الشَّفاعَةُ جَمِيعاً لَهُ مُلكُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ ثُمَّ إِلَيهِ تُرجَعُونَ (۴۴) وَ إِذا ذُكِرَ اللّهُ وَحدَهُ اشـمَأَزَّت قُلُوبُ الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ وَ إِذا ذُكِرَ الَّذِينَ مِن دُونِهِ إِذا هُم يَستَبشِرُونَ (۴۵) قُلِ اللّهُمَّ فاطِرَ السَّمـاواتِ وَ الأَرضِ عالِمَ الغَيبِ وَ الشَّهادَةِ أَنتَ تَحكُمُ بَينَ عِبادِكَ فِي ما كانُوا فِيهِ يَختَلِفُونَ (۴۶) وَ لَو أَنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ما فِي الأَرضِ جَمِيعاً وَ مِثلَهُ مَعَهُ لَافتَدَوا بِهِ مِن سُوءِ العَذابِ يَومَ القِيامَةِ وَ بَدا لَهُم مِنَ اللّهِ ما لَم يَكُونُوا يَحتَسِبُونَ (۴۷)

وَ بَدا لَهُم سَيِّئاتُ ما كَسَبُوا وَ حاقَ بِهِم ما كانُوا بِهِ يَستَهزِؤُنَ (۴۸) فَإِذا مَسَّ الإِنسانَ ضُرٌّ دَعانا ثُمَّ إِذا خَوَّلناهُ نِعمَةً مِنّا قالَ إِنَّما أُوتِيتُهُ عَلى عِلمٍ بَل هِيَ فِتنَةٌ وَ لكِنَّ أَكثَرَهُم لا يَعلَمُونَ (۴۹) قَد قالَهَا الَّذِينَ مِن قَبلِهِم فَما أَغنى عَنهُم ما كانُوا يَكسِبُونَ (۵۰) فَأَصابَهُم سَيِّئاتُ ما كَسَبُوا وَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِن هؤُلاءِ سَيُصِيبُهُم سَيِّئاتُ ما كَسَبُوا وَ ما هُم بِمُعجِزِينَ (۵۱) أَ وَ لَم يَعلَمُوا أَنَّ اللّهَ يَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن يَشاءُ وَ يَقدِرُ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَومٍ يُؤمِنُونَ (۵۲)

قُل يا عِبادِيَ الَّذِينَ أَسرَفُوا عَلى أَنفُسِهِم لا تَقنَطُوا مِن رَحمَةِ اللّهِ إِنَّ اللّهَ يَغفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً إِنَّهُ هُوَ الغَفُورُ الرَّحِيمُ (۵۳) وَ أَنِيبُوا إِلى رَبِّكُم وَ أَسلِمُوا لَهُ مِن قَبلِ أَن يَأتِيَكُمُ العَذابُ ثُمَّ لا تُنصَرُونَ (۵۴) وَ اتَّبِعُوا أَحسَنَ ما أُنزِلَ إِلَيكُم مِن رَبِّكُم مِن قَبلِ أَن يَأتِيَكُمُ العَذابُ بَغتَةً وَ أَنتُم لا تَشعُرُونَ (۵۵) أَن تَقُولَ نَفسٌ يا حَسرَتى عَلى ما فَرَّطتُ فِي جَنبِ اللّهِ وَ إِن كُنتُ لَمِنَ السّاخِرِينَ (۵۶) أَو تَقُولَ لَو أَنَّ اللّهَ هَدانِي لَكُنتُ مِنَ المُتَّقِينَ (۵۷)

أَو تَقُولَ حِينَ تَرَى العَذابَ لَو أَنَّ لِي كَرَّةً فَأَكُونَ مِنَ المُحسِنِينَ (۵۸) بَلى قَد جاءَتكَ آياتِي فَكَذَّبتَ بِها وَ استَكبَرتَ وَ كُنتَ مِنَ الكافِرِينَ (۵۹)

صفحه : ۲۱۷

ترجمه

بلکه کفار غیر از خدا شفعائی بر خود فرا گرفتند، ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بآنان بگو آیا بتهایی که مالك چیزی نیستند و نه عقل دارند و نه دانش چگونه توانند شما را شفاعت نمایند (۴۵)

بلکه همه شفاعت‌ها مخصوص بخدا است و او است مالك آسمان و زمین و بسوی او بازگشت خواهید نمود (۴۶)

وقتی نام خـدای یکتا (نزد مشـرکین) برده شود قلبهای آنان که بآخرت ایمان نـدارد رمیـده و گرفته می‌گردد و وقتی نام غیر خدا یاد میشود آنها متبشر و خوشحال میگردند (۴۷)

ای محمّـد بگو خدایا تو پدید آورنده آسـمانها و زمین و بآنچه (از نظرها غائب) و آنچه ظاهر است دانایی تو بین بندگانت در آنچه اختلاف دارند حکم فرما (۴۸)

اگر ستم‌کاران آنچه در زمین است تماما دارا باشند و مثل آن را نیز تماما دارا باشند و همه آنها را فدا میکردند از بدی و سختی روز قیامت نجات نخواهند یافت و از جانب خدا برای آنان ظاهر میگردد آنچه را که بحساب نمیآوردند (۴۹)

و برای آنها ظاهر گردد بدی اعمالی که (در دنیا) کسب نموده‌اند و آنان را بگیرد آنچه را که بآن استهزاء مینمودند (۵۰)

وقتی انسان بضـرری مواجه گردیـد ما را (خدا را) میخواند وقتی که از طرف خود بوی نعمتی بخشـیدیم گوید اینکه نعمتی است که در اثر علم خودم نصیبم گردیده (چنین نیست که گمان کرده) بلکه اینکه فتنه و آزمایشی است لکن

صفحه : ۲۱۸

بیشتر آنان نمیدانند (۵۱)

و بحقیقت کسانی که پیش از اینکه کفار بودند همین کلمه را میگفتند و آنان را بی‌نیاز نگردانید آنچه را کسب مینمودند (۵۲)

پس آنان بدی کسب و عمل خود را دریافتند و آنهایی که ستم نمودند بزودی بدی آنچه کرده‌اند بآنان خواهد رسید و آنها نتوانند خدا را عاجز نمایند (۵۳)

آیا نمیدانند که حقیقتا خدا است که روزی هر کسرا بخواهد پهن مینماید و برای هر کس بخواهد تنگ میگرداند و محققا (در اینکه قبض گردانیدن و بسط نمودن رزق) برای کسانی که گرویده‌اند آیات و نشانه (قدرت هویدا خواهد بود) (۵۴)

ای محمّد بگو ای بندگان من آن کسانی که بر نفس خود اسراف نموده از رحمت خدا مأیوس نباشید خدا تمام گناهان را میآمرزد زیرا که پذیرنده توبه و مهربان است (۵۵)

بسوی پروردگـار خود بـازگشت نمائیـد و تسـلیم اوامر او گردیـد پیش از آنکه عـذاب شـما را فرا گیرد پس از آن یـاری کننـده‌ای نخواهید داشت (۵۶)

و پیروی نمائید بهتر چیزی (قرآن) که از طرف پروردگار برای شـما فرود آمده پیش از آنکه ناگاه عذاب بشـما اصابت نماید و شـما مشعر بآن نبوده باشید (۵۷)

آن گاه انسان (با کمال حسـرت و انـدوه) گویـد وا حسـرتا بر من بر آنچه در حضور حق تعالی از نفس خود تفریط نموده‌ام و من از مسخره کنندگان (پیمبران) بودم (۵۸)

یا گوید اگر خدا مرا هدایت نموده بود من از پرهیزکاران بشمار میرفتم (۵۹)

یا وقتی عذاب را بیند گوید اگر برای من بازگشتی بود من از جمله نیکوکاران محسوب بودم (۶۰)
(بوی گفته میشود) آری بحقیقت آیات من بر تو آمد و تو دروغ انگاشتی و سرکشی نمودی و از کافرین گردیدی (۶۱)

توضیح آیات

اشاره

أَمِ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللّهِ شُفَعاءَ قُل أَ وَ لَو کانُوا لا یَملِکُونَ شَیئاً وَ لا یَعقِلُونَ (ام) در اینجا بمعنی بل آمده بلکه اینکه کفار و مشرکین غیر از خدا شفیع‌هایی از بت‌ها و غیر آن برای خود انتخاب نمودند و بآن متوسل گردیدند

صفحه : ۲۱۹

و بهمن معنی اشاره دارد قوله تعالی که می‌گفتند (هؤُلاءِ شُفَعاؤُنا عِندَ اللّهِ) ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باینان بگو آیا ممکن است بت‌ها شفیع شما گردند در صورتی که میدانید اینها مالک چیزی نخواهند بود.
جواب (لو) محذوف است و یعنی با اینکه بتها فاقد همه گونه کمالی میباشند نه فهم دارند و نه عقل چگونه آنان را اله خود قرار میدهید و از آنها حاجت میطلبید روش عقلایی چنین نخواهد بود.
قُل لِلّهِ الشَّفاعَةُ جَمِیعاً لَهُ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ ثُمَّ إِلَیهِ تُرجَعُونَ ای پیمبر گرامی آنها را متذکر گردان و بگو بتمام معنی شفاعت مخصوص بخدا است یعنی کسی را یارای شفاعت نیست مگر باذن خدا در آیهٔ الکرسی فرموده (مَن ذَا الَّذِی یَشفَعُ عِندَهُ إِلّا بِإِذنِهِ) در آیه دیگر فرموده (وَ لا یَشفَعُونَ إِلّا لِمَنِ ارتَضی) شفعاء شفاعت نخواهند نمود مگر برای کسی که خدا به پسندد.
و مملکت آسمانها و زمین تحت اقتدار و سلطنت پروردگار و مربی عالمیان است و باز گشت شماها و هر چیزی بسوی او خواهد بود زیرا که او هم علت فاعلی موجودات است که اشیاء را از عدم بوجود آورده و هم علت غایی که غایت و منتهی الیه همه چیز بسوی رحمت او است (هُوَ الأَوَّلُ وَ الآخِرُ وَ الظّاهِرُ وَ الباطِنُ وَ هُوَ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ).
او اول است که اول ندارد و آخری است که آخری برای وجود بیزوال او تصور ندارد او ظاهری است که چیزی نور فیض او را پنهان نمیگرداند بلکه در همه چیز ظاهر و هویدا خواهد بود و او باطنی است که ما فوق ادراک هر مدرکی است و عقلای عالم از ادراک حقیقت و کنه ذاتش اظهار عجز مینمایند.
وَ إِذا ذُکِرَ اللّهُ وَحدَهُ اشمَأَزَّت قُلُوبُ الَّذِینَ لا یُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ سخنان مفسرین در معنی «اشمأزت» ۱- وقتی سخن از وحدت خدا بمیان میآید دل مشرکین و کسانی که بقیامت معتقد نبودند تنگ و گرفته میشد (إبن عباس و مجاهد و مقاتل)

صفحه : ۲۲۰

۲- وقتی نام یک خدا برده شود کافر گردند و کبر نمایند.
(کسایی) ۳- کفار و مشرکین جماعتی خواهند بود که بآخرت ایمان ندارند زیرا اگر کسی بمبدء واحد احد که متصف بتمام صفات جلال و جمال است ایمان آرد البته بمعاد نیز ایمان خواهد داشت.
وَ إِذا ذُکِرَ الَّذِینَ مِن دُونِهِ إِذا هُم یَستَبشِرُونَ حال مشرکین و کفار چنین بود وقتی صحبت از خدای یکتا مطرح میکردید آنان گرفته و دلتنگ میشدند و وقتی از غیر خدا صحبت بمیان میآمد بشاش و خنده‌رو می‌گردیدند.

قُلِ اللّهُمَّ فاطِرَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ عالِمَ الغَیبِ وَ الشَّهادَةِ پس از آنکه رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کفار را چنین دید که حتی حاضر نیستند اسمی از خدای یکتا بشنوند و گویا از هدایت یافتن آنها مأیوس گردید خدای تعالی از روی مهر و شفقت باو خطاب مینماید که ای محمّد روی نیازمندی بدر خانه بی‌نیاز مطلق آور و بگو ای خدایی که آفریننده آسمانها و زمین میباشی و بآنچه از نظرها غائب و آنچه ظاهر است دانا و عالم خواهی بود.

أَنتَ تَحکُمُ بَینَ عِبادِکَ فِی ما کانُوا فِیهِ یَختَلِفُونَ تو حاکم عادلی بین بندگانت حکم فرما.

گویا بزبان نیازمندی عرض میکند تو میدانی که من بجدیت تمام انجام وظیفه داده‌ام و اینان نمی‌پذیرند تو (احکم الحاکمین) میباشی خودت در قیامت بین بندگان خود در آنچه با هم اختلاف دارند حکم فرما زیرا که میدانی چه کسانی بر حق میباشند و چه مردمانی بر باطل سیر مینمایند.

وَ لَو أَنَّ لِلَّذِینَ ظَلَمُوا ما فِی الأَرضِ جَمِیعاً وَ مِثلَهُ مَعَهُ لَافتَدَوا بِهِ مِن سُوءِ العَذابِ یَومَ القِیامَةِ وَ بَدا لَهُم مِنَ اللّهِ ما لَم یَکُونُوا یَحتَسِبُونَ ظاهرا آیه در مقام بیان حال آنهایی است که بنفس خود ظلم نمودند و در اثر طغیان و پیروی هوای نفسانی آن گوهر گران بهاء نفس قدسی را پایمال خواهشهای

صفحه : ۲۲۱

طبیعی خود گردانیدند و خود را از درجه انسانیت ساقط نمودند و نیز بسفراء و اولیاء الهی و رسولان حق ستم کردند و پیرو آنها نگردیدند بلکه از هیچ نوع ظلمی در باره آنان خود داری ننمودند و نیز بمؤمنین ستم نمودند و آنها را سفهاء و مورد مسخره قرار داده و مردمان نفهم پنداشتند.

چنین کسانی بر فرض اگر دارای تمام مملکت روی زمین و دو برابر آن هم بودند و موقعی که عذاب را معاینه مینمودند و میخواستند آنها را فدا بدهند از آنان قبول نمیگردید و در همان روز قیامت که هر چیزی بحقیقت خود ظاهر میگردد آن وقت برای آنها ظاهر میگردد آنچه را که پیمبران گوشزد آنان مینمودند و آنان آن را بحساب نمیآوردند و اعتناء بسخنان نصیحت‌آمیز آنان نمیکردند.

وَ بَدا لَهُم سَیِّئاتُ ما کَسَبُوا وَ حاقَ بِهِم ما کانُوا بِهِ یَستَهزِؤُنَ و در آن روز قیامت برای آنان هویدا خواهد گردید قبح و زشتی اعمالی که در دنیا نموده‌اند.

آری هواهای نفسانی و آرزو و آمال طبیعی پرده و حجاب ضخیمی است که روی اعمال زشت اهل دنیا را گرفته و حقایق را از نظر آنان پوشانیده وقتی پرده طبیعت پاره گردید حقائق ظاهر خواهد گردید آن وقت می‌فهمند آن استهزاء و سخریه‌هایی که باهل حق می‌نمودند برگشت بخودشان گردید و از قبل آن عذاب آنان را فرو گرفته.

فَإِذا مَسَّ الإِنسانَ ضُرٌّ دَعانا ثُمَّ إِذا خَوَّلناهُ نِعمَةً مِنّا قالَ إِنَّما أُوتِیتُهُ عَلی عِلمٍ بَل هِیَ فِتنَةٌ وَ لکِنَّ أَکثَرَهُم لا یَعلَمُونَ ظاهرا فاء در (فاذا) جمله را عطف بجمله بالا یعنی (وَ إِذا ذُکِرَ اللّهُ وَحدَهُ) داده و آیات بعد از آن جملات معترضه بشمار میآیند و در بیان خلق و رویه آن افرادی است که چشم از حق پوشیده و عمل و کسب خود را منشأ اثر میدانند و رویه چنین مردمانی اینطور است که وقتی ضرر و بلائی بآنان رسید باقتضاء فطرت توحیدشان رو بحق مینمایند و از او رفع ضرر میطلبند و وقتی نعمت بآنان عطاء

صفحه : ۲۲۲

شد گمان میکنند از جدّ و جهد خود و از روی علم و دانش خودشان نعمت را بدست آورده‌اند و حال اضطرار خود را فراموش مینمایند و خود و بتهای خود را منشأ اثر میدانند.

بلکه اینان در اشتباهند و نمیدانند نعمت‌های دنیوی که بآنان عطاء شده فتنه و آزمایش خواهد بود که تمیز داده شود شاکر کدام است و کافرین به نعمت کیانند و نیز آنچه در باطنشان اندوخته ظاهر گردد و بیشتر مردم نمیدانند که نعمت‌هایی که بکفار و مشرکین عطاء میشود در ظاهر رحمت است لکن در واقع بلاء و آفت بشمار می‌رود زیرا که بر طغیان آنان افزوده خواهد گردید.
قَد قالَهَا الَّذِینَ مِن قَبلِهِم فَما أَغنی عَنهُم ما کانُوا یَکسِبُونَ مردم پیشینیان از امم سابقه نیز چنین بوده‌اند که اتکاء بنفس خودشان داشتند و چنین گمان میکردند که بدانش و عمل خود میتوانند فضیلتی یا مالی را بدست آورند اینکه بود که کسب و عمل و جدیّت و کوشش آنان را از حق بی‌نیاز نگردانید و عمل آنها بضررشان تمام گردید و چنین مردمانی از عملشان سودی نخواهند برد بلکه اعمال بد آنها بود که سبب هلاکتشان گردیده.
فَأَصابَهُم سَیِّئاتُ ما کَسَبُوا وَ الَّذِینَ ظَلَمُوا مِن هؤُلاءِ سَیُصِیبُهُم سَیِّئاتُ ما کَسَبُوا وَ ما هُم بِمُعجِزِینَ اینکه آیه راجع بمردمانی خواهد بود که در آیه بالا روش آنان را توصیف کرده که وقتی بضرر و بلائی برخورد مینمایند بمقتضای فطرتشان رو بحق آورند و از او رفع بلاء میطلبند و وقتی نعمتی بآنها رسید مستند بدانش و جدیّت خود مینمایند و چنین اشخاصی بزودی بپاداش عمل خود خواهند رسید و ظاهر اینکه آیه چنین ارائه می‌دهد که مردم را دو قسمت نموده بعضی فقط ظلم بخود نموده و رو از حق گردانیده و خود و عمل خود را منشأ اثر میدانند، و بعضی باضافه به پیمبران و اولیاء الهی و مؤمنین تعدی مینمایند و آنها را زجر میدهند اینکه دسته دوم آنهایی میباشند که علاوه بر مجازات اخروی بزودی پاداش عمل خود را در دنیا هم خواهند

صفحه : ۲۲۳

دید زیرا که خدا غالب و قاهر و اهل حق نیز چون اتکاء بحق دارند همیشه مظفر و منصور خواهند بود.
أَ وَ لَم یَعلَمُوا أَنَّ اللّهَ یَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن یَشاءُ وَ یَقدِرُ إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَومٍ یُؤمِنُونَ ظاهرا اینکه آیات بهم مربوط است و تماما برای تذکر و اندرز غافلین و کسانی خواهد بود که در کسب و عمل و کار اتکاء و توکل بخدا ندارند و از- (لا مؤثر فی الوجود الّا اللّه) غافل گردیده و خود یا غیر از خدا را منشأ اثر میدانند و اینان (موحد در مقام فعل) نخواهند بود و در توحید ناقصند زیرا کسی که غیر از خدای قادر توانا چیزی را مؤثر بیند چنین کسی مشرک بشرک خفی خواهد بود (همزه أَ وَ لَم) استفهام است و در مقام انکار آورند آیا اینکه مشرکین و کفار ندانستند در صورتی که باید بدانند که حقیقتا خدا وسیع میگرداند روزی هر کسرا که بخواهد و نیز تنگ میگرداند روزی هر کس را که بخواهد و اینکه وسعت و تنگی روزی از روی حکمت آفرینش و نظام عالم پدید گردیده و همین تفاوت مردم در تنگی و سعه روزی آیات و نشانه‌هایی است از علم و قدرت الهی جلّ شأنه و مطابق صلاحدید هر کسی انجام گرفته است لکن اشخاص با ایمان که میدانند و ایمان دارند که آنچه واقع گردد باراده قادر حکیم است آنچه بینند بر ایمان و یقینشان افزوده خواهد شد و چون و چرا در کار مربی عالم نخواهند نمود و اینکه تخصیص در (لِقَومٍ یُؤمِنُونَ) برای اینست که آنهایند که از اینکه آیات بهره‌مند میشوند- مثل اینکه شخص بینا و چشم دار از روشنی بهره‌مند میشود نه شخص کور.
قُل یا عِبادِیَ الَّذِینَ أَسرَفُوا عَلی أَنفُسِهِم لا تَقنَطُوا مِن رَحمَةِ اللّهِ إِنَّ اللّهَ یَغفِرُ الذُّنُوبَ جَمِیعاً إِنَّهُ هُوَ الغَفُورُ الرَّحِیمُ ای عاصی گنهکار قدری بخود آی و لطف و کرم پروردگار خود را بنگر که بنده گریخته از امر مولی که در هر آنی بایستی مورد غضب و پاداش اعمال نکوهیده خود معذب گردد چگونه نواخته و از چند جهت وی را مورد لطف و کرم خود قرار

صفحه : ۲۲۴

داده اول وی را از بنده گان نامیده و بلفظ (یا عِبادِیَ) وی را مخاطب گردانیده و اینکه خود لطف بزرگی است و اشاره به اینکه با اینهمه خطاء و نافرمانی باز تو را از بندگان خود بشمار آورده‌ام و تو را از درگاه فیض خود نرانده‌ام.

ببین لطف حق تعالی نسبت بانسان بچه درجه‌ای است که شیطان چنانچه در احادیث رسیده چندین هزار سال عبادت نمود بطوری که از کثرت عبادت مقام خود را بملائکه رسانید و دقیقه‌ای از عبادت کوتاهی ننمود و بیک مخالفت که در امر سجده بآدم کوتاهی نمود از محل و مقام خود رانده شد و تا ابد بلعنت خدا و ملائکه و انبیاء و مؤمنین گرفتار خواهد بود.

دوم با آنکه بدلالت آیه عاصی در معصیت اسراف نموده و سرمایه عمر خود را در مخالفت از دست داده باز وی را میطلبد و وعده بخشش و رحمت بوی میدهد که تا مادامی که حیات باقی است از رحمت خدا مأیوس مباش هر وقت رو بحق نمودی و لو آنکه عاصی و گنهکار باشی بلطف خود تو را پذیرفته و قبول وی خواهد بود سوم بطور عموم وعده داده که تمام گناهان را می‌بخشم و لفظ توبه در آیه ذکر نشده لکن بقرینه آیات دیگر در غیر مورد توبه بخشش را بمشیت معلق نموده در آنجا که فرموده (إِنَّ اللّٰهَ لا یَغفِرُ أن یُشرَکَ بِهِ وَ یَغفِرُ ما دُونَ ذٰلِکَ لِمَن یَشاءُ) یعنی در آنجایی که مشیتش اقتضاء نماید تمام گناهان را می‌بخشد مگر شرک) و نیز فرموده (یُعَذِّبُ مَن یَشاءُ وَ یَرحَمُ مَن یَشاءُ) معلوم است خواستن خدای تعالی جزافی نیست از روی قابلیت محل تحقق می‌پذیرد.

و ظاهرا بقرینه آیات دیگر اطلاق کلمه (من یشاء) در جایی درست میآید که عاصی توبه نکرده باشد لکن در جایی که توبه کرده بوعده حق تعالی تمام گناهان بخشیده میگردد حتی شرک.

چهارم از خصوصیات آیه اینکه است که بعد از (لا تقنطوا) رحمت را بر مغفرت مقدم انداخته و اینکه طور اظهار شفقت نسبت ببنده عاصی گنهکار برای اینکه است که وی را امیدوار گرداند که در هیچ حالی از رحمت خدا مأیوس نگردد و همیشه چشم

صفحه : ۲۲۵

دلش بسوی مولای خود نگران باشد و بوعده

(سبقت رحمتی علی غضبی)

خود را در معرض رحمت خدا در آورد اگر نبود امید رحمت و مغفرت بچه جرأتی بنده عاصی که عمر خود را صرف در معصیت نموده رو بمبدء خود مینمود و اظهار پشیمانی کرده و پوزش میطلبید بلکه از خوف و وحشت معاصی از رحمت حق تعالی مأیوس میگردید و یأس از رحمت خدا صفات کفار خواهد بود که خدا را باسماء الحسنی نمی‌شناسند در سوره یوسف (ع) آیه ۸۷ فرموده: «إِنَّهُ لا یَیأَسُ مِن رَوحِ اللّٰهِ إِلَّا القَومُ الکافِرُونَ».

پنجم- با اینکه در خود آیه ذکر رحمت شده برای مزید امیدواری عاصی آن را مؤکد گردانیده بقوله «هُوَ الغَفُورُ الرَّحِیمُ».

واقعا اینکه آیه و امثال آن چقدر باعث امیدواری ما گنهکاران خواهد بود که اتلاف عمر نموده و در نافرمانی روزگار خود را تباه نموده‌ایم و در اینجا بما میآموزد که بایستی گنهکاران را بوعده رحمت و لطف و کرم امیدوار نمود که از رحمت خدا مأیوس نگردند و بدانند تا مادامی که حیات باقی است هر قدر هم گنهکار باشند اگر رو بحق نمایند آنان را بکرمش میپذیرد و قبولشان مینماید بلکه بدلالت آن آیه که در باره توبه‌کنندگان فرموده (فَأُولٰئِکَ یُبَدِّلُ اللّٰهُ سَیِّئاتِهِم حَسَناتٍ) گناهان آنان را تبدیل بحسنات مینماید.

لکن بایستی دانست که اینکه لطفها نسبت بکسانی خواهد بود که در اصول دیانات بر یقین باشند زیرا مقابل مشرک موحد است و از آیه «إِنَّ اللّٰهَ لا یَغفِرُ أن یُشرَکَ بِهِ» چنین استفاده میشود که خداوند میآمرزد گناهان کسانی را که موحد باشند و موحد کسی است که بوحدت خدا و عدل و باقی صفات از علم و حکمت و قدرت او ایمان داشته باشد و عدل و حکمت و لطف مقتضی ارسال پیمبران و انزال کتب آسمانی است که آنها مردم را براه حق تعالی ارشاد نمایند و کسی که منکر پیمبران یا خلفاء آنها یا معاد باشد چنین کسی موحد نخواهد بود.

اینکه است که در آن روایت مشهور وقتی حضرت رضا علیه السّلام باستحضار مأموم از

صفحه : ۲۲۶

مدینه بخراسان تشریف میبرد مردم نیشاربوری اجتماع نمودند و از حضرتش التماس حدیث کردند حضرت سر از محمل بیرون آورد و فرمود

(قال اللّه تعالی کلمهٔ لا اله الا اللّه حصنی و من دخل حصنی امن من عذابی)

و بعد فرمود بشرطها و شروطها

(و انا من شروطها)

یعنی در صورتی کلمه لا اله الا اللّه قلعه محکم خدا است که با ولایت ما ائمه توأم باشد.

و جهتش هم معلوم است زیرا کسی که دارای ولایت ائمه طاهرین باشد تمام ارکان توحید را فراگرفته و بتمام اصول دیانات متمسک گردیده و چنین کسی را مؤمن نامند و غیر از او نسبت بیک رکن ایمان ناقص خواهد بود اینکه است که امام (ع) یکی از شرائط ایمان ولایت را قرار داده.

و نیز در آن حدیث مشهور که باتفاق سنی و شیعه از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین نقل می‌کنند که فرموده:

(حب علی حسنهٔ لا تضر معها سیئهٔ و بغض علی سیئهٔ لا تنفع معها حسنهٔ)

سرش معلوم است زیرا بازگشت محبت علی علیه السّلام بمحبت رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و محبت رسول بمحبت خدای تعالی متصل خواهد گردید و کسی خدا را دوست ندارد از کافرین بشمار میرود.

و چون محبت خدا و اولیاء او معجونی می‌نماید که در هر قلبی که نفوذ نماید میکروب امراض نفسانی و صفات حیوانی و شیطانی را برطرف مینماید اینکه است سرّ اینکه در حدیث فرموده (محبت علی حسنه‌ای است که با او گناه ضرر نمیرساند) انتفاع ضرر بانتفاع موضوع وی است یعنی دوستی علی انسان را از سیئات مخصوصا کبائر باز میدارد و از چنین کسی گناهی که باعث دوری وی از علی علیه السّلام باشد ولی نخواهد گردید.

چگونه قلبی که مملو از ولایت گردیده مرتکب فحشاء و منکر میگردد هرگز چنین نخواهد بود زیرا که محبت جذابه‌ای است که محب را بسوی محبوب میکشاند و وی را مطیع فرمان وی میگرداند و مؤید اینکه توجیه اخبار و احادیثی است که از معصومین در صفات شیعیان خود رسیده که شیعیان علی علیه السّلام بچه صفاتی شناخته میگردند

صفحه : ۲۲۷

در آیه امر بتوبه و انا به مینماید

وَ أَنِيبُوا إِلى رَبِّكُم وَ أَسلِمُوا لَهُ مِن قَبلِ أَن يَأتِيَكُمُ العَذابُ ثُمَّ لا تُنصَرُونَ پس از وعده رحمت و مغفرت نسبت بگنهکاران آنان را متذکر میگرداند که خدایی که اینطور نسبت بشما اظهار لطف فرموده در صورتی در معرض رحمتش واقع میگردید که بتوبه و پشیمانی روی نیازمندی بسوی او آورید و تسلیم اوامر او که بتوسط رسولش بشما ابلاغ گردیده بشوید و از مخالفت بموافقت رو آورید پیش از آنکه عذاب شما را بگیرد و در آن وقت یعنی پس از انقضاء عمر دیگر راه چاره برای شما مسدود خواهد گردید و دیگر یار و یاوری نخواهید داشت که شما را از عذاب نجات دهد و تا وقت دارید بتوبه و انابه خود را از گناهان پاک نمائید تا در مورد رحمت واقع گردید.

جماعتی از سنیها که آنان را اشاعره نامند معتقدند که خداوند بدون توبه تمام گناهان کبیره را می‌بخشد و بآیه بالا و امثال آن تمسک نموده‌اند که لفظ توبه در آن نیست و گویا از آیات بعد مثل همین آیه که امر مینماید (أَنِيبُوا إِلى رَبِّكُم) و نیز در آیات دیگر که مؤمنین را بعذاب تهدید مینماید و امر مینماید که از گناه اجتناب نمائید که تماما دلالت واضح دارد بر رأی اهل حق که عدلیه‌شان نامند و آنها چنین معتقدند که گناهان کبیره بدون توبه آمرزیده نخواهد شد مگر در جایی که مشیت و حکمت مقتضی بخشش باشد و آنها از تمام اینها غافل گردیده‌اند آری اینها یک چشمه آیات و اخبار را مینگرند و برأی و سلیقه خود حکم مینمایند وَ اتَّبِعُوا أَحسَنَ ما أُنزِلَ إِلَيكُم مِن رَبِّكُم مِن قَبلِ أَن يَأتِيَكُمُ العَذابُ بَغتَةً وَ أَنتُم لا تَشعُرُونَ اگر چه (ما) در (ما انزلنا) عموم دارد و شامل تمام کتب آسمانی میگردد لکن بقرینه (احسن) و بدلیل قوله تعالی در همین سوره آیه ۲۴ (اللّهُ نَزَّلَ أَحسَنَ الحَدِيثِ كِتاباً مُتَشابِهاً) اختصاص بقرآن پیدا مینماید و آیه در مقام ارشاد بر آمده و برای تسلیم گردیدن مردم و بازگشت بسوی پروردگارشان چنین امر مینماید که بایستی متابعت نمائید (قرآن) را که آن بهتر کتابی است که برای هدایت شما

صفحه : ۲۲۸

نازل گردیده زیرا که (قرآن) کتابی است جامع که آنچه را در طریق سعادت بشر مدخلیت داشته تماما و جمیعا بطور کامل در اینکه دفتر مجلل فرو گذار ننموده چنانچه در معرفی (قرآن فرموده (لا رَطبٍ وَ لا يابِسٍ إِلّا فِي كِتابٍ مُبِينٍ) هیچ تر و خشکی نیست مگر در کتاب مبین که تفسیر (بقرآن) شده ثبت گردیده.

و در آیه بالا توجیهات دیگری نیز از مفسرین نقل شده بقولی مقصود واجبات و مستحبات قرآن است که امر بمتابعت شده و بقول دیگر مراد (باحسن ناسخ است نه منسوخ و غیر اینها از توجیهاتی که شده لکن بهتر همان معنی اول است.

خلاصه (قرآن مجید) بما می‌آموزد که طریق سعادت و رستگاری بشر و خلاصی از چنگال عفریت نفس و رهایی از کیدهای نفسانی و شیطانی همان متوسل گردیدن بقرآن و عمل نمودن بدستورات آن خواهد بود اگر ما مسلمانها اینکه کتاب آسمانی را پیش روی خود قرار دهیم و بچراغ هدایت او قدم پشت قدم اولیاء خدا گذاشته پیش رویم خوشبخت‌ترین و سعادتمندترین بشر خواهیم بود.

أَن تَقُولَ نَفسٌ يا حَسرَتى عَلى ما فَرَّطتُ فِي جَنبِ اللّهِ وَ إِن كُنتُ لَمِنَ السّاخِرِينَ خدای متعال از راه کرم و رحمت بمردم تذکر میدهد که شمایی که عمر خود را در معاصی صرف نموده بتوبه و انابه بسوی حق تعالی باز گشت نمائید پیش از اینکه بموقعی برسید که راه چاره برای شما مسدود گردد و آن وقتی خواهد بود که پشیمان و حسرت زده بخود گوئید (و وا حسرتا و واویلا) بر آن عمر گران بهایی که در حضور حق تعالی تفریط نمودیم و از کسانی بودیم که باولیاء الهی سخریه می‌نمودیم و بمقدسات شرع توهین میکردیم.

أَو تَقُولَ لَو أَنَّ اللّهَ هَدانِي لَكُنتُ مِنَ المُتَّقِينَ أَو تَقُولَ حِينَ تَرَى العَذابَ لَو أَنَّ لِي كَرَّةً فَأَكُونَ مِنَ المُحسِنِينَ اینکه آیات شرح حال کسانی خواهد بود که عمر خود را در معاصی گذرانیده‌اند و بدون توبه و بازگشت از کفر مرده‌اند که پس از مردن وقتی عذاب را معاینه

صفحه : ۲۲۹

می‌بینند بعضی از آنها خود را مقصر میدانند و همیشه بحسرت و ندامت بخود عتاب و خطاب مینمایند، و بعضی از روی نفهمی خواهند خود را تبرئه نمایند گویند اگر خدا میخواست ما از مؤمنین با تقوی باشیم ما را براه راست هدایت مینمود بعضی دیگر آرزو میکشند که اگر ما بدنیا برگردیم از نیکوکاران خواهیم بود.

بَلی قَد جاءَتکَ آیاتِی فَکَذَّبتَ بِها وَ استَکبَرتَ وَ کُنتَ مِنَ الکافِرِینَ اینکه آیه اخیر در مقام پاسخ گفتار تمام فاسقین و کافرین برآمده و اشاره به اینکه حجت خدا بر خلق تمام گردیده پیمبران و سفرای الهی با معجزات و براهین بسیار برای هدایت خلق و راهنمایی بشر فرستاده شدند و کتابهای آسمانی نیز ارسال گردید و شما دانسته و فهمیده از روی کبر و نخوت آن بزرگواران را تکذیب نموده و زیر بار فرمان حق تعالی نرفتید و تا توانستید در مقام خاموش گردانیدن چراغ هدایت کوشیدید و خواستید حق را بپوشانید و کافر گردیدید امروز دیگر بازگشتی برای شما نخواهد بود تا جبران ما فات نمائید.

[سوره الزمر (۳۹): آیات ۶۰ تا ۷۵]

اشاره

وَ یَومَ القِیامَةِ تَرَی الَّذِینَ کَذَبُوا عَلَی اللّهِ وُجُوهُهُم مُسوَدَّةٌ أَ لَیسَ فِی جَهَنَّمَ مَثویً لِلمُتَکَبِّرِینَ (۶۰) وَ یُنَجِّی اللّهُ الَّذِینَ اتَّقَوا بِمَفازَتِهِم لا یَمَسُّهُمُ السُّوءُ وَ لا هُم یَحزَنُونَ (۶۱) اللّهُ خالِقُ کُلِّ شَیءٍ وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ وَکِیلٌ (۶۲) لَهُ مَقالِیدُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ الَّذِینَ کَفَرُوا بِآیاتِ اللّهِ أُولئِکَ هُمُ الخاسِرُونَ (۶۳) قُل أَ فَغَیرَ اللّهِ تَأمُرُونِّی أَعبُدُ أَیُّهَا الجاهِلُونَ (۶۴)

وَ لَقَد أُوحِیَ إِلَیکَ وَ إِلَی الَّذِینَ مِن قَبلِکَ لَئِن أَشرَکتَ لَیَحبَطَنَّ عَمَلُکَ وَ لَتَکُونَنَّ مِنَ الخاسِرِینَ (۶۵) بَلِ اللّهَ فَاعبُد وَ کُن مِنَ الشّاکِرِینَ (۶۶) وَ ما قَدَرُوا اللّهَ حَقَّ قَدرِهِ وَ الأَرضُ جَمِیعاً قَبضَتُهُ یَومَ القِیامَةِ وَ السَّماواتُ مَطوِیّاتٌ بِیَمِینِهِ سُبحانَهُ وَ تَعالی عَمّا یُشرِکُونَ (۶۷) وَ نُفِخَ فِی الصُّورِ فَصَعِقَ مَن فِی السَّماواتِ وَ مَن فِی الأَرضِ إِلاّ مَن شاءَ اللّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِیهِ أُخری فَإِذا هُم قِیامٌ یَنظُرُونَ (۶۸) وَ أَشرَقَتِ الأَرضُ بِنُورِ رَبِّها وَ وُضِعَ الکِتابُ وَ جِیءَ بِالنَّبِیِّینَ وَ الشُّهَداءِ وَ قُضِیَ بَینَهُم بِالحَقِّ وَ هُم لا یُظلَمُونَ (۶۹)

وَ وُفِّیَت کُلُّ نَفسٍ ما عَمِلَت وَ هُوَ أَعلَمُ بِما یَفعَلُونَ (۷۰) وَ سِیقَ الَّذِینَ کَفَرُوا إِلی جَهَنَّمَ زُمَراً حَتّی إِذا جاؤُها فُتِحَت أَبوابُها وَ قالَ لَهُم خَزَنَتُها أَ لَم یَأتِکُم رُسُلٌ مِنکُم یَتلُونَ عَلَیکُم آیاتِ رَبِّکُم وَ یُنذِرُونَکُم لِقاءَ یَومِکُم هذا قالُوا بَلی وَ لکِن حَقَّت کَلِمَةُ العَذابِ عَلَی الکافِرِینَ (۷۱) قِیلَ ادخُلُوا أَبوابَ جَهَنَّمَ خالِدِینَ فِیها فَبِئسَ مَثوَی المُتَکَبِّرِینَ (۷۲) وَ سِیقَ الَّذِینَ اتَّقَوا رَبَّهُم إِلَی الجَنَّةِ زُمَراً حَتّی إِذا جاؤُها وَ فُتِحَت أَبوابُها وَ قالَ لَهُم خَزَنَتُها سَلامٌ عَلَیکُم طِبتُم فَادخُلُوها خالِدِینَ (۷۳) وَ قالُوا الحَمدُ لِلّهِ الَّذِی صَدَقَنا وَعدَهُ وَ أَورَثَنَا الأَرضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الجَنَّةِ حَیثُ نَشاءُ فَنِعمَ أَجرُ العامِلِینَ (۷۴)

وَ تَرَی المَلائِکَةَ حافِّینَ مِن حَولِ العَرشِ یُسَبِّحُونَ بِحَمدِ رَبِّهِم وَ قُضِیَ بَینَهُم بِالحَقِّ وَ قِیلَ الحَمدُ لِلّهِ رَبِّ العالَمِینَ (۷۵)

صفحه : ۲۳۱

ترجمه

(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) روز قیامت تو می‌بینی رویهای کسانی را که بخدا دروغ بستند سیاه گردیده آیا (چنین نیست) که جهنم منزلگاه سرکشان خواهد بود (۶۲)

و خدا پرهیزکاران را برای ایمانشان نجات میدهد و هیچ سختی و بدی احساس نمیکنند و محزون هم نخواهند بود (۶۳)

آفریننده هر چیزی خدا است و او بر هر چیزی نگهبان است

کلیدهای آسمانها و زمین بدست (قدرت) او است و کسانی که بآیات خدا کافر گردیدند آنان کسانی میباشند که زیان بردند (و از عمرشان سودی عایدشان نگردید) (۶۴)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم (باین کفار) بگو ای جهال آیا بمن امر می‌کنید که غیر خدا را عبادت نمایم (۶۵)

و محققا بتو (و پیمبرانی که پیش از تو بودند) وحی نمودیم که اگر شرك آوری عمل تو نابود می گردد و البته میباشی از زیان کاران (۶۶)

بلکه خدا را بندگی نما و بوده باش از جمله شکر کنندگان (۶۷)

(و اینکه مشرکین) عظمت خدا را نشناختند در صورتی که در روز قیامت زمین در قبضه قدرت او است و آسمانها در دست قدرت او پیچیده شده (خدای تعالی) منزه و مبراء و بزرگتر است از آنچه برای او شریک آرند (۶۸)

و در صور نفخه دمیده میشود و آنچه در آسمانها و زمین است بیهوش میگردند مگر کسی را که خدا بخواهد پس از آن نفخه دیگری دمیده میشود در آن هنگام همه برخواسته می‌نگرند (۶۹)

و زمین بنور پروردگارشان روشن گردد و کتب اعمال گذاشته شود (در آن وقت) پیمبران و گواهان بیاورند و بین مردم بحق (و عدالت) حکم کرده شود و بآنها ستم نخواهد گردید (۷۰)

و پاداش عمل هر کسی بالتمام داده شود و خدای تعالی عالم‌تر است بآنچه عمل کرده‌اند (۷۱)

و کسانی که کافر گردیده‌اند گروه گروه آنان بسوی جهنم کشیده میشوند تا هنگامی که آمدند درهای جهنم باز میگردد و مالك دوزخ بآنان گوید آیا رسولان که از جنس خودتان بودند نیامدند که بر شما آیات پروردگارتان را میخواندند و شما را از ملاقات امروز میترسانیدند کفار گویند آری (آمدند) و لکن کلمه عذاب برای کافرین محقق

صفحه : ۲۳۲

گردید (۷۲)

(بکافرین) گفته میشود از درهای جهنم داخل گردید در حالی که در آن جاویدانید و جهنم برای گردن کشان بد جایگاهی است (۷۳)

و کسانی که از مخالفت پروردگارشان خودداری نمودند و متقی و پرهیزکار گردیدند گروه گروه به بهشت رانده میشوند تا وقتی که درهای بهشت بروی آنان باز میگردد و مالك بهشت بآنان میگوید درود و سلام و سلامتی بر شما باد درآیید در بهشت در حالی که جایگاه همیشه‌گی شما خواهد بود (۷۴)

اهل بهشت گویند حمد و ستایش مخصوص آن خدایی است که وعده خود را راست گردانید و زمین بهشت را بمیراث بما داد که از هر جای بهشت که بخواهیم جای گیریم (چقدر) خوب است پاداش عمل- کننده‌گان (۷۵)

(ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) تو در آن روزگار ملائکه را به بینی که اطراف عرش را فرا گرفته‌اند و بحمد و تنزیه و ستایش پروردگارشان (مشغول خواهند بود) و در آن روز قیامت بین مردم بحق و درستی حکم گردیده میشود و گفته میشود که حمد و ستایش مخصوص پروردگار عالمیان است (۷۶)

توضیح آیات

وَ یَومَ القِیامَةِ تَرَی الَّذِینَ کَذَبُوا عَلَی اللّهِ وُجُوهُهُم مُسوَدَّةٌ أَ لَیسَ فِی جَهَنَّمَ مَثویً لِلمُتَکَبِّرِینَ بیان حال آنهایی است که نسبت دروغ بخدا دادند و ملائکه را دختران خدا نامیدند و نیز مسیح و عزیز را إبن اللّه نامیدند و همچنین نسبتهای دیگر مثل اینکه هدایت نیافتن خود را نسبت بخدا میدهند که اگر خدا میخواست ما هدایت شده بودیم و غیر اینها با اینکه بتها را شفعاء عند اللّه میدانند.

خلاصه آیه بطور عموم اشاره دارد بکسانی که برأی و سلیقه خود نسبت ناروایی بخدا میدهند حتی شاید آیه شامل گردد کسانی را که بدون اذن نامی را که در خور کبریایی او نیست وضع نموده و نسبت بمقام الوهیت میدهند زیرا که اسماء اللّه توقیفی است هر

کس را نرسد نامی برای خدا بگذارد مگر نامهایی که بتوسط پیمبران اذن رسیده

صفحه : ۲۳۳

چنین مردمانی که بخدا دروغ می‌بندند در قیامت روهای آنها سیاه است و منزل و جایگاه متکبرین که خواهند اظهار فضل و دانش نمایند و نسبت ناروایی بخدا میدهند مثل باقی کفار جهنّم خواهد بود و ظاهر آیه چنین مینماید که پیش از ورود بجهنم روهای آنان سیاه میگردد که اهل محشر آنها را بشناسند در منهج از سوده نقل میکند که گفته از امام محمّد باقر علیه السّلام از معنی اینکه آیه سؤال نمودم فرمود مقصود هر کس است که نسبت امامت بخودش دهد در صورتی که خدا منصب امامت بوی نداده گوید من گفتم اگر علوی باشد فرمود آری اگر چه علوی باشد گفتم اگرچه فاطمی باشد فرمود اگرچه فاطمی باشد.

پایان وَ یُنَجِّی اللّهُ الَّذِینَ اتَّقَوا بِمَفازَتِهِم لا یَمَسُّهُمُ السُّوءُ وَ لا هُم یَحزَنُونَ اشخاصی در قیامت اهل نجاتند که در دنیا پرهیزکار گردیدند و تمام اعضاء و جوارح خود را کنترل نموده و همه را تحت فرمان عقل و شرع در آورده نمیگوید مگر باذن حق و نمیشنود مگر آنچه را شنیدنش مأذون گردیده و همین طور باقی اعضاء و جوارح هیچ کدام خود سرانه بمقتضای طبیعت عمل نمی‌نمایند چنین کسانی فائز گردیده‌اند بفیوضات ربّانی و از عذاب جهنم در امان خواهند بود و هیچگونه ناراحتی بآنان اصابت نخواهد نمود و نیز چیزی که سبب حزن و ناراحتی گردد برای آنها نمیباشد.

خلاصه مؤمن با تقوی در قیامت در جوار قرب پروردگارش در مهد امن و امان همیشه آسایش خواهد داشت.

اللّهُ خالِقُ کُلِّ شَیءٍ وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ وَکِیلٌ لَهُ مَقالِیدُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ مفسرین گویند حارث همدانی از حضرت امیر علیه السّلام چنین روایت میکند که فرموده از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم پرسیدم مقصود از مقالید آسمانها و زمین چیست فرمود یا علی از چیز بزرگی سؤال نمودی مقالید آسمان و زمین اینکه است که بنده هر صبح و شام ده بار بگوید

«لا اله الا اللّه و اللّه اکبر و سبحان اللّه و الحمد للّه و استغفر اللّه و لا حول و لا قوة الا باللّه العلی العظیم هو الاول و الاخر و الظاهر و الباطن له الملك و له

صفحه : ۲۳۴

الحمد یحیی و یمیت بیده الخیر و هو علی کل شیئی قدیر»

هر کس صبح و شام ده مرتبه اینکه کلمات را بگوید خداوند شش فضیلت بوی عطا مینماید اول وی را از شر ابلیس و لشگرش پناه میدهد دوم قنطاری از بهشت باو دهد که در کفه حسنات او از کوه احد سنگین‌تر باشد سوم او را بدرجه ابرار و نیکوکاران رساند چهارم از حور العین جفت او قرار دهد پنجم دوازده هزار فرشته حاضر گردند برای نوشتن اینکه کلمات و در قیامت برای او شهادت دهند و اگر در آن روز یا شب یا هفته‌ای که خوانده بمیرد ثواب شهیدان بوی دهند که تورات و انجیل و زبور و قرآن را خوانده و حج و عمره را نموده.

(ابو الفتوح) در مقام عظمت و بزرگواری خود چند صفت از اوصاف جلال احدیت را تذکر میدهد اوّل (اللّه) که نامی است مخصوص بمقام (الوهیّت) که خود را باین نام مبارك ستوده (دوّم) (خالق) که خالقیت بمعنی ایجاد ممکنات پس از عدم آنها مخصوص به (اللّه) است که هیچ شیئی از عدم بمرتبه وجود نخواهد آمد مگر باراده و مشیت اله عالم.

و افعال عباد اگرچه باختیارشان از آنان صادر میگردد لکن چون خود انسان و اسباب عملش بخالقیت حق تعالی انجام گرفته عملشان نیز بواسطه اختیارشان منسوب بخدا خواهد گردید و شاید همین باشد مقصود از قوله تعالی:

«وَ اللّهُ خَلَقَکُم وَ ما تَعمَلُونَ».

سوم آن خدایی که خالق و آفریننده همه چیز است حفظ و نگهبانی و کفالت هر چیزی بعهده خود او است زیرا که (علّت موجده همان علت مبقیه است آنکه آفریده نگهبان آن هم خواهد بود.

چهارم کلید آسمانها و زمین بید قدرت او است یعنی درهای خیرات چه از انواع و اقسام فیوضات باشد که از آسمان بزمین فرود می‌آید از آفتاب و حرارت و غیر آن و چه آن فیوضاتی که از زمین بیرون می‌آید از انواع و اقسام گیاهها و میوه‌جات و گل و ریاحین همه تحت اراده و اختیار او است و نعمت و برکت را برای

صفحه : ۲۳۵

هر کس بخواهد زیاد میکند و وسیع می‌گرداند و برای کسی که بخواهد تنگ می‌گیرد.

وَ الَّذِینَ کَفَرُوا بِآیاتِ اللّهِ أُولئِکَ هُمُ الخاسِرُونَ و آن کسانی که بآیات و نشانه‌ها و دلائل قدرت خدا از اوضاع آسمانها و زمین و گردش لیل و نهار و نیز بمعجزات پیمبران کافر گردیدند یعنی در اینها نظر عبرت ننمودند تا اینکه دانسته و فهمیده بشهادت عقلشان ایمان آوردند و پیرو پیمبران گردند و بسعادت و فضیلت انسانی نائل گردند چنین مردمانی زیان کارانند که سرمایه عمر خود را تلف نموده‌اند و بالاخره جز حسرت و ندامت و عذاب اخروی چیزی عایدشان نخواهد گردید.

قُل أ فَغَیرَ اللّهِ تَأمُرُونِّی أَعبُدُ أَیُّهَا الجاهِلُونَ آیه چنین ارائه میدهد چنانچه در بعض آیات دیگر نیز اشاره دارد مشرکین مکّه بانواع و اقسام تدلیس و حیله‌گری میخواستند پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را با خود در عبادت بتها شریک گردانند اینکه بود که بحضرتش خطاب می‌رسید که باین مردمان جاهل نفهم بی‌شعور بگو آیا شما بمن امر میکنید که غیر خدا را عبادت کنم هرگز شما بمراد خود نخواهید رسید.

وَ لَقَد أُوحِیَ إِلَیکَ وَ إِلَی الَّذِینَ مِن قَبلِکَ لَئِن أَشرَکتَ لَیَحبَطَنَّ عَمَلُکَ وَ لَتَکُونَنَّ مِنَ الخاسِرِینَ چگونه ممکن است که تو غیر خدا را عبادت کنی در صورتی که قلب و سر تو در گرفته بنور توحید است و از راه وحی بتو و هم چنین به پیمبران پیش از تو رسیده که اگر کسی را در عبادت با خدا شریک گردانید تمام اعمال شما حبط و بی‌اثر میگردد و البته از زیان کاران خواهید گردید.

اگر چه آیه راجع بحضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و پیمبران است لکن عمومش شامل تمام افراد بشر میگردد اگر کسی در مقام عبادت مشرک باشد یعنی عبادتش خالص برای خدا نباشد اعمالش حبط میگردد و بدرجه قبول نخواهد رسید.

صفحه : ۲۳۶

بَلِ اللّهَ فَاعبُد وَ کُن مِنَ الشّاکِرِینَ ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم عبادت نکن آنچه را که مشرکین بتو امر می‌نمایند بلکه عبادت و پرستش خود را مخصوص بخدا گردان و همیشه شکر گذار نعمتهای بی‌انتهاء حق تعالی باش.

وَ ما قَدَرُوا اللّهَ حَقَّ قَدرِهِ وَ الأَرضُ جَمِیعاً قَبضَتُهُ یَومَ القِیامَةِ وَ السَّماواتُ مَطوِیّاتٌ بِیَمِینِهِ سُبحانَهُ وَ تَعالی عَمّا یُشرِکُونَ اینکه جماعت مشرکین نشناختند خدا را آن طوری که بایستی بشناسند نه وحدت حقه حقانی را می‌شناسند نه قدرت و استیلاء و احاطه علمیه او را توانند بفهمند اینکه فرموده زمین در روز قیامت در قبضه او است و آسمانها در دست راست او تشبیه معقول است بمحسوس و اشاره بفاعلیّت و اقتدار او است که تمام زمین مثل مومی ماند در دست قدرت او که بهر شکلی خواهد وی را در می‌آورد برای او زحمتی ندارد و نیز آسمانها با آن سعه نسبت بعظمت و کبریایی در طرف او چیز ناقابلی خواهد بود و اینکه طور احاطه و استیلاء که تمام موجودات نسبت باحاطه و قیومیت او هیچ می‌نمایند (کُلُّ شَیءٍ هالِکٌ إِلّا وَجهَهُ) اختصاص بقیامت ندارد حالا و در همه وقت هم چنین خواهد بود و شاید اختصاص بقیامت نسبت بفهم بشر است که در دنیا چون امور طبیعی غالب است حقایق را پوشانیده لکن در قیامت که همه چیز بحقیقت خود ظهور و بروز می‌نماید آن وقت بشر بی‌مقداری عالم طبیعت را نسبت بعظمت آفریننده آن

درک خواهد نموده آن وقت بدرستی تواند تصدیق نماید که خدای عالم منزه و مبراء و بزرگتر از آن است که نسبت شریک و نظیر و مثل و مانند بمرتبه قدس و کبریایی او داده شود.

وَ نُفِخَ فِی الصُّورِ فَصَعِقَ مَن فِی السَّماواتِ وَ مَن فِی الأَرضِ إِلّا مَن شاءَ اللّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِیهِ أُخری فَإِذا هُم قِیامٌ یَنظُرُونَ (نفخ در لغت بمعنی باد دمیدن است و از آیه چنین استفاده میشود که در موقع مندک گردیدن اینکه عالم دنیا اول صدای عجیبی اسرافیل در صور میدمد و

صفحه : ۲۳۷

موجودات عالم تماما هلاک می‌گردند مگر کسی را که خدا بخواهد زنده بماند پس از آن نفخه دیگری دمیده میشود آن وقت همه زنده میگردند و قیامت بر پا میشود و مفسرین در معنی (نُفِخَ فِی الصُّورِ) گویند در موقع خرابی عالم دنیا اسرافیل بامر خدا در صور که مانند شاخی است نفخه‌ای میدمد و از شدت آن صدا تمام جنبنده‌های زمین بیهوش گردند یعنی بمیرند و در حکمت آن گویند علامتی است که عقلاء آخرین دار تکلیف خود را بدانند و بفهمند که خلقت دیگری پس از آن تجدید خواهد گردید و نفخ صور را تشبیه نموده ببوق رحیل و انتقال آنها بدار دیگر یعنی مردم بدانند که موقع آن رسیده که در منزل قیامت نزول نمایند و اینکه بهتر طریقی است برای نشان دادن فناء دنیا و پدید شدن عالم آخرت.

و از قتاده نقل شده (نُفِخَ فِی الصُّورِ) یعنی نفخ در صورت خلق و در قرآن نفخ به پنج وجه آمده: اول نفخ جبرئیل (ع) در سینه مریم (ع) قوله تعالی «فَنَفَخنا فِیهِ مِن رُوحِنا» یعنی جبرئیل بامر ما در سینه مریم نفخه دمید، دوم نفخه عیسی (ع) در گل قوله تعالی «فَأَنفُخُ فِیهِ فَیَکُونُ طَیراً بِإِذنِ اللّهِ»، سوم خداوند نفخه دمید در گل آدم (ع) قوله تعالی «وَ نَفَختُ فِیهِ مِن رُوحِی» یعنی بروح امر نمودم که در آدم داخل گردد، چهارم ذی القرنین در آهن نفخه دمید قوله تعالی حکایهٔ عنه «قالَ انفُخُوا» منزه است خدایی که بنفخه ذی القرنین حدید را مثل آتش گردانید، پنجم نفخ اسرافیل (ع) در صور منزه است کسی که بیک نفس ارواح را از ابدان بیرون می‌آورد مثل اینکه چراغ بیک نفس خاموش میشود و بنفس دیگر آتش روشن می‌گردد و منزه است کسی که بیک نفس ارواح را ببدنها برمی‌گرداند.

(روح البیان) گویند صور شاخی است از نور و بدست ملک مقرب اسرافیل است که بامر خدا وقتی در آن نفخه میدمد تمام خلق می‌میرند و وقت دیگر نیز بامر حق تعالی نفخه دیگری میدمد ارواح بابدانشان عود می‌نمایند.

و در نفخه اول آنچه در آسمانها از ملائکه و غیر است و آنچه در زمین است

صفحه : ۲۳۸

از افراد بشر و جن و حیوانات و گیاه‌ها همه بیهوش میگردند گویند مقصود از (صعق) که بمعنی بیهوشی است در اینجا بمعنی مرگ آمده که همه می‌میرند مگر کسی را که خدا بخواهد زنده بماند.

و در اینکه مقصود از (مَن شاءَ اللّهُ) که همه می‌میرند مگر کسی را که خدا بخواهد نمیرد بین مفسرین چندین قول است بعضی گویند آن جبرائیل و میکائیل و اسرافیل و ملک الموت است که بآن صور اول نمی‌میرند و بعدا حکم بمرگ آنان می‌رسد و دیگر ذی حیاتی باقی نمی‌ماند مگر ذات اقدس الهی که از مرگ و زوال مصون است و در آن وقت جا دارد که از مصدر جلال و عظمت خطاب رسد (لِمَنِ المُلکُ الیَومَ لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ) ذات کبریاء خود گوید و خود جواب دهد اشاره بوحدت و مالکیت مطلقه خود او است که در آن وقت کسی نیست که مدعی مالکیت باشد. و بعضی گفته‌اند آنکه حکم بمرگ آن نمیرسد (حور العین) و خزنه بهشت و جهنم و موجودات بهشتی‌اند که برای بقاء خلق شده‌اند نه برای فناء و دیگری گفته مقصود حمله عرشند که بصور اسرافیل

نمیرند نظر به اینکه عرش و کرسی غیر از آسمانها است که در آیه فرموده بصور اسرافیل همه بیهوش میگردند و شاید آن وجه اللّه باشد که در آیه فرموده (فَأَینَما تُوَلُّوا فَثَمَّ‌َوَجه‌اللّهِ) و آن مشیهٔ اللّه است که از معصوم رسیده و اول چیزی است که خدا خلق نموده و همه چیزها را باو آفریده و اول ممکنی که مشمول مشیت گردیده حقیقت محمّدی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که آن موجودی است که فناء در آن راه ندارد.

وَ أَشرَقَتِ الأَرضُ بِنُورِ رَبِّها وَ وُضِعَ الکِتابُ وَ جِیءَ بِالنَّبِیِّینَ وَ الشُّهَداءِ وَ قُضِیَ بَینَهُم بِالحَقِّ وَ هُم لا یُظلَمُونَ خلاصه در اینکه آیات در مقام منحل و مندک گردیدن عالم دنیوی و ظهور عالم قیامت بر آمده و بعض اوضاع قیامت را شرح می‌دهد.

که پس از آنکه صور اول اسرافیل دمیده شد و اینکه آن صور بچه شکل و کیفیتی میباشد علمش نزد خدا است ما بظاهرش تصدیق مینمانیم که وقتی اراده

صفحه : ۲۳۹

خدا تعلق گرفت عالم دنیا مندک گردد اسرافیل در صور میدمد و همه موجودات ارضی و سمائی بیهوش می‌گردند یا می‌میرند مگر کسی را که خدا بخواهد زنده بماند پس از آن صور دیگری میدمد و مدت بین اینکه دو صور را نیز خدا میداند که چهار صد سال باشد چنانچه بعضی نظر بپاره‌ای از روایات چنین گفته‌اند و بقول دیگر شاید چهل سال باشد و شاید اصلا فاصله نباشد زیرا که پس از فناء دنیا شب و روزی تصور ندارد تا زمان تحدید شود.

وقتی صور دوم دمیده شد آن وقت عالم قیامت بر پا می‌گردد و در زمین قیامت میزان عدل پروردگار که در محکمه قضاء قرار گرفته و بعدل بین مخلوقات خود داوری مینماید حکم هر کسی صادر میگردد و بنور رحمت و فیض رحمانی خود که ثانیا موجودات را پس از اعدامشان زنده میگرداند و حیات نوینی بآنان افاضه مینماید روشن میگردد و از آیه چنین بر می‌آید که اول پیمبران و شهداء را در ارض قیامت حاضر می‌گرداند و دفتر اعمال گشوده میشود و بین آنها بحق و درستی و عدالت حکم خواهد نمود.

و شاید مقصود چنین باشد که چون همه پیمبران در یک مرتبه و درجه نمی‌باشند قوله تعالی (تِلکَ الرُّسُلُ فَضَّلنا بَعضَهُم عَلی بَعضٍ) مقام هر یک از آن بزرگواران را در خور خودشان مقرر میگرداند و روی میزان عدل پاداش زحمات هر یک را باحسن وجه عطاء مینماید.

وَ وُفِّیَت کُلُّ نَفسٍ ما عَمِلَت وَ هُوَ أَعلَمُ بِما یَفعَلُونَ پس از آن باعمال و افعال مردم رسیدگی مینماید و چون هر کس هر عملی از نیک و بد که در دنیا نموده در احاطه علمیه حق تعالی چنانچه فرموده (وَ ما یَعزُبُ عَن رَبِّکَ مِن مِثقالِ ذَرَّةٍ فِی الأَرضِ وَ لا فِی السَّماءِ) سوره یونس آیه (۶۲) و در دیوان قضاء نزد کرام الکاتبین ثبت و محفوظ گردیده آن وقت پاداش عمل هر کسی را در خور عملش (ان کان خیرا فخیرا و ان کان شرا فشرا) بوی داده خواهد گردید و بفرموده حق تعالی (فَمَن یَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ خَیراً یَرَهُ وَ مَن یَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ شَرًّا یَرَهُ) سوره

صفحه : ۲۴۰

زلزال آیه آخر ذره‌ئی از خوبی و بدی که در اینکه عالم دنیا نموده مفقود نمی‌ماند و نیز هیچ عملی از کوچک و بزرگ بی‌اثر نخواهد گردید.

وَ سِیقَ الَّذِینَ کَفَرُوا إِلی جَهَنَّمَ زُمَراً حَتّی إِذا جاؤُها فُتِحَت أَبوابُها وَ قالَ لَهُم خَزَنَتُها أَ لَم یَأتِکُم رُسُلٌ مِنکُم یَتلُونَ عَلَیکُم آیاتِ رَبِّکُم وَ یُنذِرُونَکُم لِقاءَ یَومِکُم هذا پس از آنکه در دیوان قضاء روی میزان عدل پاداش اعمال و کردار هر کسی تعیین میگردد و حکم الهی

بر اجراء آن صادر ميشود آن وقت درهاى جهنم باز مى‌گردد و كفار گروه گروه بسختى بجهنم كشيده ميشوند مالك جهنم بكافرين و كسانى كه خود را مبتلا بچنى عذاب سختى نموده‌اند سرزنش ميدهد و بآنان گويند مگر رسولان الهى نيامدند و شما را از اينكه بدبختى امروزتان مطلع ننمودند و آيات روشن كتابهاى آسمانى كه در آنها طريق نجات شما را بيان نموده بود برايتان بواضحتر بيانى و بنيكوتر حجتى توضيح ندادند و تلاوت ننمودند و شما مطيع نفس گرديديد و اعتنايى بآنها ننموديد امروز بايد عذاب را بچشيد.

قالُوا بَلى وَ لكِن حَقَّت كَلِمَةُ العَذابِ عَلَى الكافِرِينَ اهل جهنم در پاسخ سؤال مالك دوزخ گويند آرى پيمبران آمدند و كتابهاى آسمانى با حجتهاى واضح روشن براى هدايت ما فرود آمد لكن چون در علم خدا و قضاى الهى محقق و ثابت گرديده بود كه ما از روى دانستگى و اختيار پيرامون خطا و گناه مى‌گرديم اينكه است كه كلمه عذاب براى كافرين ثابت گرديد قِيلَ ادخُلُوا أَبوابَ جَهَنَّمَ خالِدِينَ فِيها فَبِئسَ مَثوَى المُتَكَبِّرِينَ پس از آنكه درهاى جهنم را بروى كفار باز مى‌گردانند و براى عذاب كفار حكم جارى مى‌گردد مالك دوزخ يا باقى ملائكه عمّال بكفار گويند اينك جهنم براى شما مهيّا گرديده وارد گرديد و اينجا جايگاه هميشه‌گى شما خواهد بود و جهنم بد منزلگاهى است براى كسانى كه از روى كبر و نخوت زير بار پيمبران نرفتند.

صفحه : ۲۴۱

از اينجا ميتوان فهميد كه منشأ تمام فسادها كبر است اينكه است كه در حديث وارد شده داخل بهشت نمى‌گردد كسى كه مثقال ذره‌اى از كبر در قلب وى باشد قوله تعالى (وَ نَزَعنا ما فِي صُدُورِهِم مِن غِلٍّ) شاهد بر اينكه است.

وَ سِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوا رَبَّهُم إِلَى الجَنَّةِ زُمَراً حَتّى إِذا جاؤُها وَ فُتِحَت أَبوابُها وَ قالَ لَهُم خَزَنَتُها سَلامٌ عَلَيكُم طِبتُم فَادخُلُوها خالِدِينَ پس از آنكه دادگاه قضاء بر چيده ميشود و پاداش اعمال هر يك از افراد بشر تعيين ميگردد همين طورى كه درهاى جهنم براى كافرين باز ميگردد و فوج فوج كفّار را بجهنم ميكشانند درهاى بهشت نيز بروى اهلش باز ميگردد و فوج فوج بهشتيان را با عزت و احترام وارد بهشت مى‌گردانند و ملائكه مستخدمين آنان را استقبال نموده و سلام و تحيت ميگويند و نيز آنها را بشارت ميدهند كه بهشت دار كرامت و در آن جاويدان خواهيد بود.

وَ قالُوا الحَمدُ لِلّهِ الَّذِي صَدَقَنا وَعدَهُ بهشتيان وقتى از فزع اكبر نجات يافتند و وارد بهشت گرديدند زبان بحمد و ستايش پروردگار خود ميگشايند كه آنچه بما وعده داده بود باحسن وجه بما عطاء فرمود.

وَ أَورَثَنَا الأَرضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الجَنَّةِ حَيثُ نَشاءُ فَنِعمَ أَجرُ العامِلِينَ و نيز بهشتيان در مقام حمد و ستايش و اظهار امتنان گويند زمين وسيع بهشت را كه در آن آيه در وصف بهشت و سعه آن فرموده (عَرضُها كَعَرضِ السَّماءِ وَ الأَرضِ) بارث بما منتقل گردانيد.

در بعض روايات رسيده كه خداوند براى هر فردى از بشر در ابتداء خلقتش منزلى در بهشت و محلى در جهنم معين فرموده آنهايى كه خود را از اينكه سعادت محروم نمودند منزل بهشت آنان را بمؤمنين خواهند داد اينكه است كه بهشتيان اضافه بر منزل خود در بهشت منزل باقى را بارث ميبرند.

صفحه : ۲۴۲

وَ تَرَى المَلائِكَةَ حافِّينَ مِن حَولِ العَرشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمدِ رَبِّهِم وَ قُضِيَ بَينَهُم بِالحَقِّ پس از آنكه ذات كبريايى اوضاع قيامت و بيان شكنجه و عذاب كافرين و جنّة و بهشت و نعمت‌هاى متقين را بيان فرموده اشاره بمقام و منزلت خود رسول- اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم مى‌نمايد كه مقام تو فوق مقام مؤمنين و متقين از مؤمنين خواهد بود (فَبَصَرُكَ اليَومَ حَدِيدٌ) آن وقت تمام حقايق براى تو از عرش و حاملين عرش و حمد و ستايش نمودن ملائكه مقربين و چگونگى دادگاه قضاوت و ميزان عدل الهى و نيز تمام انواع و

اقسام ملائکه و موجودات عالم اعلا برای تو ظاهر میگردد و تو آنها را بعیان خواهی دید.

اگر چه در دنیا پیمبران مخصوصا نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باعتبار مقام ولایتشان بچشم دل عالم ما فوق الطبیعه را مینگرند و با آنها ارتباط کامل دارند و بتوسط آنها مورد وحی میگردند لکن چون عالم طبیعت قشر و پرده است کمال معرفت آن بزرگواران در قیامت بروز و ظهور خواهد نمود.

وَ قِیلَ الحَمدُ لِلّهِ رَبِّ العالَمِینَ ملائکه و هم مؤمنین پروردگار خود را بزبان حال و قال تسبیح مینمایند یعنی او را هم تنزیه میکنند از هر صفت نقصی که در ممکنات میباشد و هم تحمید میکنند یعنی اظهار مینمایند که ذات متعال متصف بتمام صفات حسنی و آلاء نیکو میباشد.

صفحه : ۲۴۳

سورة المؤمن

اشاره

خمس و ثمانون آیة و هی مکیة

[سوره غافر (۴۰): آیات ۱ تا ۱۶]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

حم (۱) تَنزِیلُ الکِتابِ مِنَ اللّهِ العَزِیزِ العَلِیمِ (۲) غافِرِ الذَّنبِ وَ قابِلِ التَّوبِ شَدِیدِ العِقابِ ذِی الطَّولِ لا إِلهَ إِلاّ هُوَ إِلَیهِ المَصِیرُ (۳) ما یُجادِلُ فِی آیاتِ اللّهِ إِلاَّ الَّذِینَ کَفَرُوا فَلا یَغرُرکَ تَقَلُّبُهُم فِی البِلادِ (۴)

کَذَّبَت قَبلَهُم قَومُ نُوحٍ وَ الأَحزابُ مِن بَعدِهِم وَ هَمَّت کُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِم لِیَأخُذُوهُ وَ جادَلُوا بِالباطِلِ لِیُدحِضُوا بِهِ الحَقَّ فَأَخَذتُهُم فَکَیفَ کانَ عِقابِ (۵) وَ کَذلِکَ حَقَّت کَلِمَةُ رَبِّکَ عَلَی الَّذِینَ کَفَرُوا أَنَّهُم أَصحابُ النّارِ (۶) الَّذِینَ یَحمِلُونَ العَرشَ وَ مَن حَولَهُ یُسَبِّحُونَ بِحَمدِ رَبِّهِم وَ یُؤمِنُونَ بِهِ وَ یَستَغفِرُونَ لِلَّذِینَ آمَنُوا رَبَّنا وَسِعتَ کُلَّ شَیءٍ رَحمَةً وَ عِلماً فَاغفِر لِلَّذِینَ تابُوا وَ اتَّبَعُوا سَبِیلَکَ وَ قِهِم عَذابَ الجَحِیمِ (۷) رَبَّنا وَ أَدخِلهُم جَنّاتِ عَدنٍ الَّتِی وَعَدتَهُم وَ مَن صَلَحَ مِن آبائِهِم وَ أَزواجِهِم وَ ذُرِّیّاتِهِم إِنَّکَ أَنتَ العَزِیزُ الحَکِیمُ (۸) وَ قِهِمُ السَّیِّئاتِ وَ مَن تَقِ السَّیِّئاتِ یَومَئِذٍ فَقَد رَحِمتَهُ وَ ذلِکَ هُوَ الفَوزُ العَظِیمُ (۹)

إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا یُنادَونَ لَمَقتُ اللّهِ أَکبَرُ مِن مَقتِکُم أَنفُسَکُم إِذ تُدعَونَ إِلَی الإِیمانِ فَتَکفُرُونَ (۱۰) قالُوا رَبَّنا أَمَتَّنَا اثنَتَینِ وَ أَحیَیتَنَا اثنَتَینِ فَاعتَرَفنا بِذُنُوبِنا فَهَل إِلی خُرُوجٍ مِن سَبِیلٍ (۱۱) ذلِکُم بِأَنَّهُ إِذا دُعِیَ اللّهُ وَحدَهُ کَفَرتُم وَ إِن یُشرَک بِهِ تُؤمِنُوا فَالحُکمُ لِلّهِ العَلِیِّ الکَبِیرِ (۱۲) هُوَ الَّذِی یُرِیکُم آیاتِهِ وَ یُنَزِّلُ لَکُم مِنَ السَّماءِ رِزقاً وَ ما یَتَذَکَّرُ إِلاّ مَن یُنِیبُ (۱۳) فَادعُوا اللّهَ مُخلِصِینَ لَهُ الدِّینَ وَ لَو کَرِهَ الکافِرُونَ (۱۴)

رَفِیعُ الدَّرَجاتِ ذُو العَرشِ یُلقِی الرُّوحَ مِن أَمرِهِ عَلی مَن یَشاءُ مِن عِبادِهِ لِیُنذِرَ یَومَ التَّلاقِ (۱۵) یَومَ هُم بارِزُونَ لا یَخفی عَلَی اللّهِ مِنهُم شَیءٌ لِمَنِ المُلکُ الیَومَ لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ (۱۶)

صفحه : ۲۴۴

ترجمه

سوره مؤمن بعدد کوفیان هشتاد و پنج آیه و در عدد مدنیان هشتاد و چهار آیه و در عدد بصریان هشتاد و دو آیه است و هزار و یکصد و نود و نه کلمه و چهار هزار و نهصد و شصت حرف است

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

قسم (بحم)

که قرآن فرستاده شده از جانب خدایی است که غالب و قاهر و عالم بهر چیزی است (۲)

و فرستاده شده آن کسی است که آمرزنده گناه و قبول کننده توبه و عذاب او (بر گناه‌کاران) سخت و دشوار خواهد بود (۳) آن خدایی که صاحب نعمت فراوان است و الهی نیست مگر او و بازگشت هر چیزی بسوی او است (۴)

مجادله (و انکار) آیات الهی را نمیکنند مگر کسانی که کافر گردیدند پس ای محمّد (ص) گردیدن آنان در شهرها تو را فریب ندهد (۵)

پیش (از قریش) قوم نوح رسالت نوح را تکذیب نمودند و گروهی چند که پس از قوم نوح بودند (آنان نیز) پیمبرشان را تکذیب نمودند و هر گروهی چنین قصد داشتند که بباطل با پیمبران

صفحه : ۲۴۵

جدال نمایند تا آنکه بعملشان حق را باطل گردانند (و بپاداش عملشان آنان را گرفتم پس چگونه بود برای آنها عقاب و عذاب (۶)

و همین طور محقق گردیده حکم پروردگار تو در باره آنهایی که کافر گردیدند که آنان یاران آتشند (۷)

حاملین عرش الهی و آنهایی که اطراف عرشند همگی تسبیح و ستایش مینمایند پروردگار خود را و باو ایمان دارند و طلب آمرزش مینمایند برای کسانی که ایمان آورده‌اند (گویند) پروردگار ما رحمت و علم تو وسیع است (و هر چیزی را گرفته) بیامرز کسانی را که توبه نمودند و در راه (رضای تو) رهسپار گردیده‌اند و از آنان عذاب جهنم را بازدار (۸)

(حاملین عرش گویند) پروردگارا آنها را در بهشت عدن داخل گردان آن بهشتی که بآنان وعده داده‌ای و از پدرانشان و ازواجشان و اولادانشان آنهایی که صلاحیت دارند ملحق بآنها گردان زیرا که تو غالب و درستکاری (۹)

و آنها را از اعمال بد بازدار و هر کس که تو وی را در دنیا از گناه بازداری حقیقتا در اینکه روز (روز قیامت) باو رحم کرده‌ای و همین است فوز بزرگ (۱۰)

و محققا کسانی که کافر شدند خوانده می‌شوند بدشمنی خدا (ملائکه بآنان گویند) دشمنی با خدا بزرگتر است از دشمنی شما با خودتان زیرا که شما دعوت شدید بایمان و کافر گردیدید (۱۱)

کفار گویند پروردگارا ما را دو بار میراندی و دو بار زنده گردانیدی و ما بگناهان خود اعتراف مینمائیم پس آیا برای ما راه خروجی هست (۱۲)

بآنها گفته میشود اینکه است (جزای عمل شما) که وقتی خوانده میشدید بسوی (پرستش) خدای یگانه کافر می‌شدید و هر گاه با او شریک قرار داده میشد ایمان می‌آوردید پس داوری بین شما مخصوص بآن خدایی است که بلند مرتبه و بزرگوار است (۱۳)

خدا آن کسی خواهد بود که آیات خود را بشما می‌نمایاند و روزی شما را از آسمان فرود می‌آورد و متذکر نمی‌گردد مگر کسی که بازگشت نماید (۱۴)

(خطاب بتمام افراد بشر نموده) که بخوانید خدا را در حالی که دین را برای او خالص گردانیده باشید اگر چه کافرین اکراه داشته

باشند (۱۵)

(بخوانید خدایی را) که بلندکننده درجات و صاحب عرش

صفحه : ۲۴۶

است بـامر خود روح را می‌افکنـد بر هر کسـی از بنـدگان خود که بخواهـد تـا آنکه مردم را بترسانـد از روزی که جان و جسـد بهم رسند (۱۶)

و آن روزی خواهـد بود که هر چیزی بـارز و ظاهر گردد و از آنها چیزی بر خـدا مخفی نمی‌مانـد در آن روز ملك و سـلطنت برای کی است مخصوص بخدای واحد قهار است (۱۷)

توضیح آیات

اشاره

«حم»

سخنان مفسرین در توجیه «حم»

۱- عکرمه از حضـرت رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم چنین روایت کرده که «حم» اسمی است از اسماء حق تعالی و هر اسمی از اسماء اللّه کلیدی است از کلیدهای خزائن او.

و از بعض عرفاء نقل شده کسـی که باسـمی از اسـماء الهی مشغول گردد بین او و آن اسم مناسبتی پدید می‌گردد یعنی بقدر اشتغال بـآن اسم مناسـبتی بین سـرّش و روحش ظـاهر میگردد و بکثرت اشـتغال بـآن اسم مناسـبت قوی میگردد آن وقت بین اسم و مـدلول حقیقی آن مناسـبت دیگری پدیـد خواهـد گردید در آن هنگام از مرتبه آن اسم حق تعالی بر او تجلی مینماید و بقدر اسـتعدادش بر وی افاضه می‌نماید آنچه را که بخواهد و حقیقتا هر یک از اسماء الهی اسم اعظم است.

(روح البیان) ۲- حم اسم اللّه اعظم است و از بزرگترین نامهای خدا بشمار میرود.

(إبن عباس) ۳- حم کلید اسـمایی است که اول آن حاء یا میم باشد مثل حمید، حامد حی، حق، حکیم، حافظ، حفیظ، حنان، ملك، ملیك، مالك، مجیـد، مبـدء، معیـد، معز، مهیمن، منان، و گوینـد مؤیـد اینکه قول روایت انس است که گویـد روزی یک اعرابی از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سؤال نمود که حم چیست که در لغت ما نیست فرمود مبادی اسماء و مفاتیح سوره‌ها است.

۴- معنی حم قضی ما هو کائن یعنی آنچه بوده و هست و خواهد بود مقدر و

صفحه : ۲۴۷

ثابت گردیده.

(کلبی) ۵- خدای تعالی قسم یاد نموده بحلمش و ملکش که عذاب نکند کسـی را که باو پناه بگیرد و از خلوص قلب بگوید (لا اله الا اللّه).

۶- حاء اشاره بحكم حق تعالى است كه حكم او حق و ثابت خواهد بود، و ميم ايماء است بمالكيت او كه فناء و زوال گرد سرادقات جلال و عظمت او نخواهد گرديد.

۷- از بعض دانشمندان نقل شده كه حاء و ميم، دو حرف است در وسط اسم رحمن و اسم محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و آن اشاره بسرّى است كه بين خداى تعالى و حبيب او است و هيچ ملك مقرب و نبى مرسل پى بآن نبرد يعنى حق تعالى قسم ياد مى‌كند بسرّ دو حرف كه بين دو اسم است كه قرآن براى ثقلين (يعنى جنّ و انس) از طرف خداى تعالى فرود آمده.

(منهج الصادقين) و غير اينها از توجيهات ديگرى كه از مفسرين نقل شده، لكن چون حروف هجاء در اوائل سوره‌ها از متشابهات قرآن بشمار ميرود محول نمودن علم آن را بخدا و راسخين فى العلم اولى است.

تَنزِيلُ الكِتابِ مِنَ اللّهِ العَزِيزِ العَلِيمِ ذات متعال (بحم) قسم ياد ميكند كه اينكه قرآن از جانب خداى مقتدر غالب درستكار فرود آمده.

اشاره به اينكه گمان نشود كه آيات قرآن ساخته شده و پرداخته دست بشرى است بلكه از جانب خداى مقتدر غالب عالم دانا كه علم او بتمام ذره‌هاى موجودات احاطه نموده فرود آمده.

غافِرِ الذَّنبِ وَ قابِلِ التَّوبِ شَدِيدِ العِقابِ ذِى الطَّولِ لا إِلهَ إِلّا هُوَ إِلَيهِ المَصِيرُ در اينكه دو آيه بالا چند صفت از اوصاف جلال و كبريايى خود را ارائه ميدهد ۱- عزيز- نزول قرآن از طرف خداى غالب و قاهر است (هُوَ القاهِرُ فَوقَ عِبادِهِ) غالبى است كه مغلوب نخواهد شد قاهرى است كه احدى نتواند او را مقهور نمايد

صفحه : ۲۴۸

يگانه موجودى است كه همتا و ضد و ندى براى او متصور نميباشد.

۲- عالم است كه تمامى موجودات اولين و آخرين در علم حضورى او هميشه پديدارند چيزى در آسمانها و زمين يافت نخواهد شد كه از علم او غائب باشد ۳- غفار الذنوب است بيك توبه و پشيمانى گروه گروه گناهان را مى‌بخشد ۴- (شديد العقاب است) در موقع بخشش بذل و احسان او بى‌انتهاء و در موقع غضب شديد الانتقام است.

در اينكه آيه اينكه دو صفت كه بظاهر ضد هم مينمايد و در واقع ضد هم نميباشند يكى ناشى از صفت رحمت و ديگرى از صفت عدل خواهد بود بخشش در مورد توبه مجازات در موقع انتقام و چون بنده بايستى هميشه بين خوف و رجاء باشد اينكه است كه اينكه دو صفت را پشت هم انداخته تا اينكه هم از رحمت الهى دل خوش باشد و هم از غضب او لرزان نه از كثرت گناه از رحمت خدا مأيوس گردد و نه از عبادت مغرور شود.

۵- (ذى الطول) صاحب نعمتها و رحمتها و بخششهاى طولانى و فراوان است ۶- خداى شما كه متصف بتمام صفات جلال و جمال و كبريايى است و يكى و يكتا است شريك و نظير و مثل و مانندى ندارد و آله و آفريننده‌اى جز او نخواهد بود (وحده لا اله الا هو).

۷- همان طورى كه مبدء فاعلى او است كه بفردانيت خود همه موجودات را از كتم عدم بعرصه وجود آورده علت غايى موجودات هم او است و بازگشت همه موجودات بسوى او خواهد بود.

بعضى از دانشمندان آيه را چنين معنى نموده (غافر الذنب فضلا قابل التوب وعدا، شديد العقاب عدلا، ذى الطول كرما، لا اله الا اللّه اليه المصير فردا.

خلاصه ذات متعال هم علت موجده اشياء و هم علت مبقيه آنها و هم علت غايى موجودات خواهد بود (هُوَ الأَوَّلُ وَ الآخِرُ وَ الظّاهِرُ وَ الباطِنُ) همه چيز از رحمت او پديد گرديده و بقاى آن نيز بدست قدرت او انجام گرفته از او پديد ميگردد و

صفحه : ۲۴۹

بسوى او خاتمه مى‌يابد (هو المبدء و المعيد) (و اليك الرجعى وَ أَنَّ إِلى رَبِّكَ المُنتَهى).

ما يُجادِلُ فِى آياتِ اللّه إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَلا يَغرُركَ تَقَلُّبُهُم فِى البِلادِ مجادله و گفتگو در آيات قرآنى بيكى از دو طريق واقع ميگردد يكى مجادله بباطل كه غرض كفار و مشركين مغالطه‌كارى و خاموش كردن نور خدا و ابطال حجت قرآن باشد چنانچه در آيه بعد فرموده (وَ جادَلُوا بِالباطِلِ لِيُدحِضُوا بِهِ الحَقَّ) يعنى غرض كفار از جدال و نزاع با اهل حق باطل گردانيدن حقانيت قرآن است.

ديگر گفتگوى علماء در حل مشكلات و كشف معانى و رموز مندرجه در آيات است كه در اصل حقانيت قرآن جدال و نزاعى بين مؤمنين نخواهد بود فقط استنباط حقايق آن است و آن از بزرگترين طاعات و عبادات بشمار ميرود و قطعا آيه منصرف بمعنى اول خواهد گرديد و آن بحث و جدالى است كه كفار راجع بآيات مى‌كردند تا آنكه بگمان خود قرآن را باطل نمايند و آن را عذر خود قرار دهند.

اينكه بود كه خداوند تعالى برسول خود خبر ميدهد كه در آيات مجادله نميكنند مگر كفار و ميخواهند بكلمات فاسدشان كلمات وحى را بپوشانند و نبايد تو بقوت و سرعت حركت آنان در شهرها فريب بخورى اينجا جاى مهلت است.

كَذَّبَت قَبلَهُم قَومُ نُوحٍ وَ الأَحزابُ مِن بَعدِهِم وَ هَمَّت كُلُّ أُمَّةٍ بِرَسُولِهِم لِيَأخُذُوهُ وَ جادَلُوا بِالباطِلِ لِيُدحِضُوا بِهِ الحَقَّ فَأَخَذتُهُم فَكَيفَ كانَ عِقابِ اى رسول گرامى همين طورى كه مشركين و كفار در مقام ايذاء و نزاع با تو برآمده‌اند جماعت گذشتگان مثل قوم نوح و گروهى بعد از آن آنان نيز چنين بودند كه همت بر اينكه گماشته كه رسولان خود را بگيرند و اذيت نمايند و در امر رسالت با آنها جدال و انكار مينمودند تا آنكه كلمات حقانى و معجزات آنها را باطل گردانند چون چنين بودند خدا آنها را بعذاب گرفت و چگونه خواهد بود عذاب الهى وقتى كفار را فرا گرفت.

وَ كَذلِكَ حَقَّت كَلِمَةُ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُم أَصحابُ النّارِ

صفحه : ۲۵۰

و همين طورى كه بر امم گذشته در اثر كفرشان عذاب ثابت و محقق گرديده همين طور بر امت تو آنهايى كه كافر گرديدند حكم عذاب ثابت و مقرر گرديده.

اشاره به اينكه آنچه سبب عذاب ميگردد كفر و مجادله و انكار آيات الهى و انكار معجزات پيمبران و اذيت و ستم باولياء و مخالفت با رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است و در اينكه حكم عذاب فرقى بين مردمان پيشين و بعديها نخواهد بود همه در عذاب مساوى خواهند بود.

الَّذِينَ يَحمِلُونَ العَرشَ وَ مَن حَولَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمدِ رَبِّهِم وَ يُؤمِنُونَ بِهِ وَ يَستَغفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنا وَسِعتَ كُلَّ شَيءٍ رَحمَةً وَ عِلماً فَاغفِر لِلَّذِينَ تابُوا وَ اتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَ قِهِم عَذابَ الجَحِيمِ تخت سلطنتى را عرش نامند گويند عرش جسم عظيمى است كه محيط بر تمام موجودات گرديده لكن چنانچه ظاهر و محقق است مقصود از عرش رحمن در قوله تعالى (الرَّحمنُ عَلَى العَرشِ استَوى) تخت جسمانى نيست زيرا كه ذات متعال منزه از جسم و جسمانيات خواهد بود.

شايد غرض از عرش رحمان اشاره باحاطه علميه و استيلاء او بر ممكنات و شمول رحمت او باشد كه تمامى موجودات را فراگرفته و مقصود از حاملين عرش ملائكه اعظم‌اند كه آنان را كروبيان نامند كه آنان در عالم مجردات حاملين معلومات خدا خواهند بود و دليل بر اينكه معنى يكى جمله‌اى است كه در خود آيه منطوى گرديده زيرا بنا بر اينكه مقصود از عرش الرحمن احاطه علميه حق تعالى باشد حاملين عرش حاملين معلومات و مخلوقات او خواهند بود اينكه است كه از جمله دعاهاى حاملين عرش چنين است كه

در اوصاف حق تعالی گویند پروردگار ما علم و رحمت تو همه موجودات را فرا گرفته و چون آنان حاملین معلومات خدا میباشند اینکه است که او را باحاطه علم و رحمت توصیف مینماید.

و مؤید اینکه توجیه روایتی است که علی بن ابراهیم از جابر و او از ابی جعفر (ع) نقل مینماید که فرموده قوله تعالی (الَّذِينَ يَحمِلُونَ العَرشَ) یعنی رسول اللّه (ص)

صفحه : ۲۵۱

و اوصیاء بعد از او که اینها حاملین علم خدا میباشند.

(پایان) و بنا بر اینکه روایت حامل عرش در مرتبه اول نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و پس از او اوصیاء او که در گرد عرشند و علمشان از سر چشمه علم نبی اکرم (ص) اخذ گردیده.

خلاصه ملائکه مقربین و انبیاء مرسلین و اولیاء مقربین تماما خدا را بپاکی ستایش مینمایند و بربوبیت و وحدانیت و سعه رحمت و علم ازلی و احاطه سرمدیت او تصدیق و اعتراف مینمایند و طلب آمرزش میکنند برای کسانی که ایمان آورده‌اند و در باره مؤمنین دعاء میکننـد که خدایا بیامرز کسانی را که توبه و بازگشت بسوی تو نمودند و پیرو طریق و راه حق گردیدند و از عذاب جهنم آنان را باز دار.

میسره از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین نقل نموده که پای حمله عرش در طبقه آخرین زمین قرار گرفته و سرهایشان از آسمان گذشته و دستهایشان از اطراف و نواحی زمین بیرون رفته و همیشه در خضوع و خشوعند و از غایت ترس الهی سر در پیش انداخته و اصلا چشم بالا نمیکنند.

و نیز از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل میکنند که فرموده در ذات خدا فکر نکنید و در مخلوقات خدا و در اصناف ملائکه فکر نمائید که یکی از فرشتگان اسرافیل است و گوشه‌ای از عرش بر دوش او است و هر دو قدم او در زمین هفتم قرار گرفته و سر او از آسمان بیرون رفته و در مقابل عظمت حق تعالی چنان خود را حقیر میشمارد و فروتنی می‌کند که گویا جثه وی کمتر از مرغی که کوچکتر از گنجشک باشد مینماید و اینکه حمله عرش از اهل هفت آسمان خاضع‌ترند و اهل آسمان هفتم از اهل آسمان ششم خاضع‌تر و ششم از پنجم ترسناک‌تر و همین طور تا آسمان اول.

(منهج الصادقین و تفسیر کبیر) از اینکه دو حدیث میتوان استفاده نمود که ملائکه حاملین عرش از حیث علم و قدرت و سعه وجودی و کمال و عظمت و قوّت و قدرت فوق تمام موجودات مادی و طبیعی و جامع تمام مراتب مخلوقات ما دون خود خواهند بود و علم و قدرت آنها

صفحه : ۲۵۲

محیط بر کائنات گردیده و موظف بر انجام امور خلائقند.

رَبَّنا وَ أَدخِلهُم جَنّاتِ عَدنٍ الَّتِي وَعَدتَهُم وَ مَن صَلَحَ مِن آبائِهِم وَ أَزواجِهِم وَ ذُرِّيّاتِهِم إِنَّكَ أَنتَ العَزِيزُ الحَكِيمُ چون مؤمنین در مورد رحمت خدا و نظر لطف او میباشند و ملائکه دوست داران دوستان خدا و دشمن دشمنان خدا خواهند بود اینکه است که ملائکه حاملین عرش که شاید مقصود چهار ملک مقرب جبرائیل، میکائیل، اسرافیل، عزرائیل باشد که هر یک عهده‌دار قسمتی از تدبیر امور خلق میباشند جبرائیل حامل وحی، میکائیل وظیفه‌دار ارزاق خلایق، اسرافیل حامل صور، عزرائیل قابض ارواح و تابعین و اطرافیان آنها در باره مؤمنین دعاء و طلب مغفرت می‌کنند از جمله دعاهای آنها اینکه است که گویند پروردگار ما مؤمنین را داخل گردان در بهشت عدن که اقامتگاه و آرامشگاه آنان باشد همان دار کرامتی که بآنها وعده داده‌ای و برای مزید الطاف و رحمت

خود بـا آنهـا محشور گردان کسـان آنهـا را از آنهـایی که لایـق باشـند از پـدران و زنهـا و اولادانشـان زیرا که تـو غـالب و قـاهر و درستکاری در نهـج البلاـغه از حضـرت امیر علیه السّـلام است که در انـواع ملائـکه فرمـوده بعضـی همیشه در سـجودند که رکـوع نمیکننـد و اینـان مقربـان احدیت‌انـد و بعضـی همیشـه در رکوع‌انـد کـه هیچـوقت قیـام ندارنـد و آنهـا حـاملین عرشـند و دسته‌ای صف‌زدگاننـد و اینکـه مقـام طواف کننـدگان اطراف عرشـند و جمـاعت دیگر همیشـه تسبیـح کننده گاننـد که از عمـل خـود خسـته نمیگردند و آنان صد هزار صف از ملائکه خواهند بود که پشت ملائکه اطراف عرش ایسـتاده‌اند و دست روی هم گذاشته و خواب چشـمها و سـهو عقلها و غفلت و نسـیان عارض آنان نخواهد گردید و مانع عبادت آنها نمیشود زیرا که اینها صـفات حیوانی است و ملائکه از آن مبراء و منزهند (پایان) وَ قِهِمُ السَّیِّئاتِ وَ مَن تَقِ السَّیِّئاتِ یَومَئِذٍ فَقَد رَحِمتَهُ وَ ذٰلِکَ هُوَ الفَوزُ العَظِیمُ و باز ملائکه حاملین عرش در باره مؤمنین دعاء می کنند و طلب رحمت

صفحه : ۲۵۳

مینماینـد که خـدایا آنهـایی که ایمان آورده‌انـد از هر گناه و خطایی محفوظ دار زیرا کسـی که در روز قیامت از جزاء سـیئات خود محفوظ مانـد مورد رحمت تو میگردد اشاره به اینکه کسـی در قیامت مورد نظر لطف حق تعالی و مشـمول رحمت او میگردد که از هر گنـاه و خطایی در دنیا خودداری نموده باشـد و قلب و دل خود را آلوده بگناه نگردانیـده آدم عاصـی گنهکار از رحمت رحیمی حق تعـالی که مخصوص مردمان مؤمن با تقوی است دور است و مشـمول رحمت نخواهـد گردیـد مگر آنکه مغفرت و عفو خـدای تعالی وی را فرا گیرد و چنین کسی که مشمول رحمت گردیده فائز شده بفیوضات بزرگ.

اشـخاص بـا ایمـان بـایستی قـدر خود را بداننـد که نزد خـدای تعالی برای آنان چه مقام و رتبه‌ای است که ملائکه حاملین عرش که بزرگترین سـکان ملکوت بشـمار میروند در باره آنان دعا میکنند و مغفرت و فیروزی و سعادت و رحمت برای آنها میطلبند و مسلما چون ملائـکه پـاک و طاهرنـد دعـای آنان ردّ نـدارد پس ما اگر بخواهیم که مشـمول دعای ملائکه گردیم بایـد کاری بکنیم که از مؤمنین واقعی محسوب گردیم یعنی باید بوظیفه ایمان خود عمل نمائیم.

إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا یُنـادَونَ لَمَقتُ اللّهِ أَکبَرُ مِن مَقتِکُم أَنفُسَـکُم إِذ تُـدعَونَ إِلَی الإِیمـانِ فَتَکفُرُونَ در توضـیح آیه مفسـرین چنین گویند وقتی کفار را بجهنم اندازنـد و آن عـذاب کذایی را ببینند با نفس خود ملامت نموده و عتاب کنند که چرا تابع پیمبران نگردیدیم و بکتابهای الهی عمل ننمودیم ملائکه عذاب بآنان می گویند که غضب خدا با شـما بزرگتر است از غضب خودتان با نفسهای خودتان زیرا که او شما را بسوی ایمان میطلبید و شما کافر میگشتید.

و بوجه دیگر در اینکه روز غضب خدا نسبت بشـما بزرگتر است از غضب بعضـی از شـما نسبت ببعض دیگر و اینکه آیه نظیر قوله تعالی است:

(یَکفُرُ بَعضُکُم بِبَعضٍ وَ یَلعَنُ بَعضُکُم بَعضاً).

صفحه : ۲۵۴

قالُوا رَبَّنا أَمَتَّنَا اثنَتَینِ وَ أَحیَیتَنَا اثنَتَینِ فَاعتَرَفنا بِذُنُوبِنا فَهَل إِلی خُرُوجٍ مِن سَبِیلٍ کفار وقتی عـذاب را مشاهـده مینمایند بپروردگار خود ملتجی می گردند و در مقام اسـتغاثه میگویند ای خدایی که دو دفعه ما را می‌میرانیدی و دو دفعه ما را زنده گردانیدی و ما امروز که روز قیامت است بگناه خود اعتراف مینمائیم آیا راه خروجی از اینکه عذاب برای ما هست.

در اینکه مقصود از دو مرتبه مردن و دو مرتبه زنـده شـدن چیست از بعض مفسـرین است که مردن اوّل در دنیـا هنگـام اجـل است و مردن دوم بعد از زنده شدن در قبر برای سؤال و دو حیات یکی زنده شدن در قبر است و دیگری زنده شدن در قیامت خواهد بود.

و از إبن عباس و قتاده و ضحاك چنین نقل می‌کنند که مقصود از مردن اول آن وقتی است که نطفه و در اصلاب پدران بودند و مردن دوم بعد از زندگانی اینکه دنیا است و زندگانی اول برای عمل و حیات آخرت برای جزاء است و اینکه آیه نظیر قوله تعالی است «کَیفَ تَکفُرُونَ بِاللّهِ وَ کُنتُم أَمواتاً فَأَحیاکُم» و چون قول اول موافق بعض اخباری است که از معصومین علیهم السلام رسیده از اینکه جهت نزدیکتر بحقیقت خواهد بود و اینکه آیه تأیید می‌نماید وقوع سؤال قبر را ذلِکُم بِأَنَّهُ إِذا دُعِیَ اللّهُ وَحدَهُ کَفَرتُم وَ إِن یُشرَك بِهِ تُؤمِنُوا فَالحُکمُ لِلّهِ العَلِیِّ الکَبِیرِ گویا ملائکه عذاب در پاسخ عذر خواهی کفار میگویند ابتلاء و عذاب شما برای اینکه است که وقتی پیمبران شما را خواندند که بخدای یگانه ایمان آورید اباء نمودید و اعراض کردید و وقتی خوانده شدید که برای خدا شریك قرار دهید ایمان آوردید و قبول نمودید و امروز حکم مخصوص بخدای بلند مرتبه و بزرگوار است که هر طوری بخواهد در باره بندگانش حکم میکند هر کرا خواهد میبخشد و هر کرا خواهد عذاب می‌نماید.

صفحه : ۲۵۵

هُوَ الَّذِی یُرِیکُم آیاتِهِ وَ یُنَزِّلُ لَکُم مِنَ السَّماءِ رِزقاً وَ ما یَتَذَکَّرُ إِلّا مَن یُنِیبُ آیه در مقام معرفی ذات بیزوال مبدء متعال بر آمده و بدلیل انّی که از اثر پی بمؤثر بردن است ثابت میگرداند وجود حقانی حق را که او کسی است که آیات آفاقیّه و انفسیّه خود را بشما می‌نمایاند و روزی شما را از آسمان بتوسط آفتاب و باران و غیره فرود می‌آورد و باین آثار حقانی متذکر نمی‌گردند مگر کسانی که روی دلشان بسوی حق است و بازگشت باو مینمایند.

فَادعُوا اللّهَ مُخلِصِینَ لَهُ الدِّینَ وَ لَو کَرِهَ الکافِرُونَ خطاب بمؤمنین نموده که شمایی که بسوی خدا بازگشت نموده‌اید خدا را بخوانید در حالی که دین و عمل شما برای خدا خالص باشد و در عبادت با خدا کسی یا چیزی را شریك نگردانید که مشرك در مقام عبادت خواهید گردید و لو آنکه کفار و مشرکین از چنین روشی کراهت دارند.

رَفِیعُ الدَّرَجاتِ ذُو العَرشِ آن کسی که نشانه‌های قدرت خود را بشما مینمایاند و روزی شما را از آسمان فرود می‌آورد او بلند کننده درجات و صاحب عرش عظیم است.

مقصود از رفعت درجات شاید درجات و بلند گردیدن آسمانها باشد که طبقات و کرات آسمانی را رفیع گردانید بعضی بالای بعضی تا بعرش رسید و شاید رفعت معنوی باشد که درجات انبیاء و اولیاء را بلند گردانید آن نیز بعضی فوق بعضی دیگر (تِلكَ الرُّسُلُ فَضَّلنا بَعضَهُم عَلی بَعضٍ) و اطلاق آیه شامل هر دو معنی میگردد و نیز عرش چنانچه گفته شده شامل میگردد هم عرش جسمانی و هم احاطه علم و قدرت الهی را.

یُلقِی الرُّوحَ مِن أَمرِهِ عَلی مَن یَشاءُ مِن عِبادِهِ

سخنان مفسرین در توجیه روح

۱- بقولی قرآن و هر کتاب آسمانی است که بر انبیاء نازل نموده.

۲- وحی است که بالقاء آن زنده میکند دل هر کسی را که لایق آن با

صفحه : ۲۵۶

مثل اینکه گفته میشود (القیت علیه کذا) یعنی او را فهمانیدم.

۳- مقصود از روح جبرئیل است که بامر خدا بر پیمبران ارسال گردید.

۴- مقصود نبوت است.

(تفسير مجمع البيان) لِيُنذِرَ يَومَ التَّلاقِ ارسال روح بقولى براى اينكه است كه مردم را بيم دهد و بترساند از روزى كه اهل آسمان و اهل زمين با هم جفت گردند يا روح ببدن ملحق گردد و آن روز قيامت است.

يَومَ هُم بارِزُونَ لا يَخفى عَلَى اللّهِ مِنهُم شَىءٌ روز قيامت روزى است كه هر چيزى بحقيقت و آنچه در كمون آن مخفى گرديده ظاهر خواهد گرديد و بر خدا چيزى از آنها مخفى نميگردد.

با اينكه در هيچوقت چيزى بر خدا پنهان نخواهد بود ظاهر و باطن نزد او آشكار است و اختصاص بروز قيامت براى تهديد و تنبّه است.

و شايد اشاره باين باشد كه در آن وقت مردم بينا مى‌گردند و بعين اليقين مى‌بينند كه تمام اعمال و سجلّ احوالشان نزد حق تعالى حاضر و مكشوف است اگر چه در دنيا در غفلت بودند.

لِمَنِ المُلكُ اليَومَ لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ آيه چنين ارائه ميدهد كه در روز (تلاق) يعنى روز قيامت وقتى اولين و آخرين با هم جمع شدند و پرده غفلت برداشته شد مشركين و كافرين همه عارف بحق ميگردند و ميدانند كه حاكم روز جزاء فقط خدا است كه مالك ملك و ملكوت است آن وقت ندايى از مصدر جلال احديت بلند ميگردد كه ملك و سلطنت امروز براى كى است تمام خلق گويند (لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ) مخصوص بخداى واحد قهار است.

و بعض مفسرين آيه را حمل بر موقعى نموده‌اند كه ديگر احدى در عالم باقى نمانده كه آن بين نفخه اول صور اسرافيل است كه عالم منحل مى‌گردد و

صفحه : ۲۵۷

صور دوم كه قيامت بر پا ميگردد و گويند در آن وقت حق تعالى خود گوينده- (لِمَنِ المُلكُ) است و خود پاسخ دهنده است كه (لِلّهِ الواحِدِ القَهّارِ) لكن اينكه رأى مناسب سياق آيات پيش و بعد نخواهد بود زيرا كه از قوله تعالى (يَومَ التَّلاقِ) كه يكى از اسماء قيامت بشمار ميرود و اشاره باجتماع موجودات است و آيه بعد كه (اليَومَ تُجزى) چنين استفاده ميشود كه اينكه نداء (لِمَنِ المُلكُ) نيز مخصوص بهمان روز قيامت خواهد بود.

[سوره غافر (۴۰): آيات ۱۷ تا ۲۸]

اشاره

اليَومَ تُجزى كُلُّ نَفسٍ بِما كَسَبَت لا ظُلمَ اليَومَ إِنَّ اللّهَ سَرِيعُ الحِسابِ (۱۷) وَ أَنذِرهُم يَومَ الآزِفَةِ إِذِ القُلُوبُ لَدَى الحَناجِرِ كاظِمِينَ ما لِلظّالِمِينَ مِن حَمِيمٍ وَ لا شَفِيعٍ يُطاعُ (۱۸) يَعلَمُ خائِنَةَ الأَعيُنِ وَ ما تُخفِي الصُّدُورُ (۱۹) وَ اللّهُ يَقضِي بِالحَقِّ وَ الَّذِينَ يَدعُونَ مِن دُونِهِ لا يَقضُونَ بِشَيءٍ إِنَّ اللّهَ هُوَ السَّمِيعُ البَصِيرُ (۲۰) أَ وَ لَم يَسِيرُوا فِي الأَرضِ فَيَنظُرُوا كَيفَ كانَ عاقِبَةُ الَّذِينَ كانُوا مِن قَبلِهِم كانُوا هُم أَشَدَّ مِنهُم قُوَّةً وَ آثاراً فِي الأَرضِ فَأَخَذَهُمُ اللّهُ بِذُنُوبِهِم وَ ما كانَ لَهُم مِنَ اللّهِ مِن واقٍ (۲۱)

ذلِكَ بِأَنَّهُم كانَت تَأتِيهِم رُسُلُهُم بِالبَيِّناتِ فَكَفَرُوا فَأَخَذَهُمُ اللّهُ إِنَّهُ قَوِيٌّ شَدِيدُ العِقابِ (۲۲) وَ لَقَد أَرسَلنا مُوسى بِآياتِنا وَ سُلطانٍ مُبِينٍ (۲۳) إِلى فِرعَونَ وَ هامانَ وَ قارُونَ فَقالُوا ساحِرٌ كَذّابٌ (۲۴) فَلَمّا جاءَهُم بِالحَقِّ مِن عِندِنا قالُوا اقتُلُوا أَبناءَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ وَ استَحيُوا نِساءَهُم وَ ما كَيدُ الكافِرِينَ إِلاّ فِي ضَلالٍ (۲۵) وَ قالَ فِرعَونُ ذَرُونِي أَقتُل مُوسى وَ ليَدعُ رَبَّهُ إِنِّي أَخافُ أَن يُبَدِّلَ دِينَكُم أَو أَن يُظهِرَ فِي الأَرضِ الفَسادَ (۲۶)

وَ قالَ مُوسی إِنِّی عُذتُ بِرَبِّی وَ رَبِّکُم مِن کُلِّ مُتَکَبِّرٍ لا یُؤمِنُ بِیَومِ الحِسابِ (۲۷) وَ قالَ رَجُلٌ مُؤمِنٌ مِن آلِ فِرعَونَ یَکتُمُ إِیمانَهُ أَ تَقتُلُونَ رَجُلًا أَن یَقُولَ رَبِّیَ اللّهُ وَ قَد جاءَکُم بِالبَیِّناتِ مِن رَبِّکُم وَ إِن یَکُ کاذِباً فَعَلَیهِ کَذِبُهُ وَ إِن یَکُ صادِقاً یُصِبکُم بَعضُ الَّذِی یَعِدُکُم إِنَّ اللّهَ لا یَهدِی مَن هُوَ مُسرِفٌ کَذّابٌ (۲۸)

صفحه : ۲۵۸

ترجمه

امروز هر نفسی جزاء داده میشود بآنچه کسب نموده و در اینکه روز ظلمی و ستمی (نسبت بکسی) وجود ندارد حقیقتا خدا بسرعت حساب کننده است (۱۷)

ای محمّد کافرین را بترسان از روز قیامت وقتی که دلها بحنجره‌ها میرسد و آنان خشم خود را فرو میبرند و در آن روز برای ظلم کنندگان نه دوستی است و نه شفیعی که (شفاعتش) پذیرفته شود (۱۸)

خدا میداند قلبهای خیانت کار را و آنچه را که در سینه‌ها مخفی گردیده (۱۹)

و خدا بحقّ و حقیقت (بین بندگانش) حکم خواهد نمود و آنهایی را که غیر از خدا میخوانند آنان حکم بچیزی نتوانند نمود بحقیقت او خدا است که شنوا و بینا است (۲۰)

آیا چرا (اینکه مردم) در زمین سیر نمیکنند تا آنکه بنگرند چگونگی عاقبت آنهایی که پیش از آنها بودند در صورتی که آنان در زمین از حیث قوای و آثار شدیدتر و قوی‌تر از اینها بودند (با اینحال) خدا آنها را بسبب گناهانشان گرفت و نگهدارنده‌ای از عذاب برای آنها نبود (۲۱)

و عذاب آنها برای اینکه بود که پیمبران با معجزه‌های ظاهر می‌آمدند و آنان کافر شدند پس خدا آنان را (بعذاب گرفت) زیرا که او قوی و سخت عقوبت کننده است (۲۲)

و حقیقتا ما موسی (ع) را فرستادیم با معجزه‌ها و حجتی هویدا (۲۳)

بسوی

صفحه : ۲۵۹

فرعون و هامان و قارون و آنان گفتند که او جادوگری است دروغگو (۲۴)

پس چون موسی (ع) حق را که از جانب ما بود آورد گفتند بکشید پسرهای کسانی را که ایمان آوردند بموسی (ع) و زنده گذارید زنان آنان را و نیست مکر و خدعه کافرین مگر در تباهی (۲۵)

فرعون گفت بگذارید موسی را بکشم و باید بخواند پروردگارش را (تا از کشتن من او را جلوگیری کند- و اگر نکشم او را) من میترسم دین شما را تبدیل بنماید یا در زمین فساد کند (۲۶)

موسی (ع) گفت بدرستی که من پناه میبرم بپروردگار خودم و پروردگار شما از هر تکبر کننده‌ای که بروز حساب ایمان نیاورده باشد (۲۷)

مرد مؤمنی از کسان فرعون که ایمان خود را مخفی میگردانید گفت آیا شما میکشید مردی را برای اینکه میگوید پروردگار من خدا است و حقیقتا برای شماها معجزه‌هایی از جانب پروردگار شما آورده و اگر اینکه شخص دروغ میگوید (ضرر) دروغ وی وارد بر خودش میگردد و اگر راست میگوید میرسد بعضی از آن چیزهایی که بشما وعده میدهد و حقیقتا خدا هدایت نمی‌نماید اسراف

کننده بسیار دروغگو را (۲۸)

توضیح آیات

الیَوم تُجزی کُلُّ نَفسٍ بِما کَسَبَت لا ظُلمَ الیَوم اینکه آیه نیز راجع باوضاع قیامت است آن روز را بچند صفت و خصوصیّت معرفی نموده:

اول- آن را (بیوم التلاق) نامیده که دلالت دارد بر جمع شدن موجودات مثل اجتماع ماه و خورشید قوله تعالی راجع بقیامت فرموده (وَ جُمِعَ الشَّمسُ وَ القَمَرُ) و نیز تلاقی روح با بدن و اجتماع خلائق در صعید واحد و غیر اینها.

دوم- قوله تعالی در وصف قیامت است (یَومَ هُم بارِزُونَ) قیامت روزی خواهد بود که حقایق و آنچه در کمون قلبها مخفی بوده ظاهر میگردد.

سوم- نداء (قهاریت حق تعالی بلند میگردد و اظهار مینماید که امروز کی است که بتواند اظهار مالکیت و سلطنت نماید مگر ذات کبریایی الهی.

صفحه : ۲۶۰

چهارم- آن روز را روز جزاء و پاداش اعمال نامیده و اظهار مینماید که جزای هر کسی در خور عمل وی داده خواهد شد و در آن روز ظلم و تعدی بر کسی نخواهد گردید و روزی است که میزان عدل الهی بر پا میگردد قوله تعالی (إِنَّ اللّهَ سَرِیعُ الحِسابِ) از اینکه جمله میتوان استفاده نمود که ذات حق تعالی خودش چنانچه در بعض روایات رسیده حساب هر کسی را خواهد کشید و بیک نداء حساب همه کشیده میشود و هر کسی را بجزای عملش میرساند.

وَ أَنذِرهُم یَومَ الآزِفَةِ إِذِ القُلُوبُ لَدَی الحَناجِرِ کاظِمِینَ ما لِلظّالِمِینَ مِن حَمِیمٍ وَ لا شَفِیعٍ یُطاعُ پنجم- از اوصاف قیامت آن را (یَومَ الآزِفَةِ) نامیده (آزفة) در لغت بمعنی نزدیکی است در مفردات گفته قوله تعالی (أَزِفَتِ الآزِفَةُ) (ای دنت القیامة) یعنی قیامت نزدیک گردید و اینکه بلفظ ماضی آورده اشاره بسرعت وقوع قیامت است.

(پایان) در اینکه آیه خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که کفار و معاندین را بترسان از روزی که از شدت خوف و هول قلبها بحنجره میآید و از راه بیچارگی کظم غیظ مینمایند اشاره به اینکه قلب آنها از غیظ و اندوه پر است و در آن شدت هول و اضطراب راه چاره بر آنان مسدود گردیده زیرا که در آن وقت دوستی و شفیعی نمییابند که باو ملتجی و پناهنده گردند و از عذاب رهایی یابند و دوستان دروغی دنیوی آنان در آن روز بعضی دشمن بعض دیگرند قوله تعالی (الأَخِلّاءُ یَومَئِذٍ بَعضُهُم لِبَعضٍ عَدُوٌّ إِلَّا المُتَّقِینَ).

یَعلَمُ خائِنَةَ الأَعیُنِ وَ ما تُخفِی الصُّدُورُ، وَ اللّهُ یَقضِی بِالحَقِّ وَ الَّذِینَ یَدعُونَ مِن دُونِهِ لا یَقضُونَ بِشَیءٍ إِنَّ اللّهَ هُوَ السَّمِیعُ البَصِیرُ حاکم روز جزاء خدا است و آنچه حکم میکند بعدل و درستی و حقیقت خواهد بود زیرا که او از ظاهر و باطن و آنچه در قلبهای خیانتکار بشر و سینه‌های پر از فساد اخلاقی اشرار مخفی گردیده مطلع و دانا است، شنوا است که راز نهانی

صفحه : ۲۶۱

را میشنود و بآنچه در سینه‌ها مخفی گردیده بینا است، بتهایی که مشرکین رو بآنان دارند و شفیع خود میدانند و آنان را پرستش مینمایند در روز معاد حکمی از آنها ظاهر نخواهد گردید زیرا که آنان فاقد عقل و شعورند.

أَ وَ لَم یَسِیرُوا فِی الأَرضِ فَیَنظُرُوا کَیفَ کانَ عاقِبَةُ الَّذِینَ کانُوا مِن قَبلِهِم کانُوا هُم أَشَدَّ مِنهُم قُوَّةً وَ آثاراً فِی الأَرضِ فَأَخَذَهُمُ اللّهُ

بِذُنُوبِهِم وَ ما كانَ لَهُم مِنَ‌اللّهِ مِن واقٍ چون امثال اينكه آيات در هر جايى از قرآن بمناسبتى آمده و تفسير و توضيح گرديده و معنى تحت اللفظى آن در ترجمه همين جا گفته شده اينكه است كه از توضيح آن خوددارى مينمائيم.

وَ لَقَد أَرسَلنا مُوسى بِآياتِنا وَ سُلطانٍ مُبِينٍ- إِلى فِرعَونَ وَ هامانَ وَ قارُونَ فَقالُوا ساحِرٌ كَذّابٌ وقتى حضرت موسى (ع) با آن معجزه‌هاى نه گانه و حجتى ظاهر و هويدا كه بر تمام سحره غالب گرديد و براى هدايت فرعون مأمور گرديد زيرا كه فرعون تفرعن و كبر را بجايى رسانده بود كه دعوى خدايى مينمود و بنى اسرائيل را به بندگى خود مجبور ميگردانيد و هامان كه وزير وى بود و قارون كه و لو اينكه از بنى اسرائيلين بشمار ميرفت لكن از قرارى كه گفته‌اند مستشار و مورد اطمينان فرعون بود و حضرت موسى (ع) آنان را به پرستش خداى يگانه دعوت نمود و حضرت موسى اگر چه براى تمام بنى اسرائيل مبعوث گرديده بود لكن اختصاص باين سه نفر شايد از جهت رياست آنان بر سائرين بوده چنانچه گفته شده-

(النّاس على دين ملوكهم)

پس از آنكه موسى (ع) با آن معجزه‌هاى واضح روشن آنان را بايمان دعوت نمود نسبت سحر و كذب بحضرتش دادند و دعوت او را نپذيرفتند بلكه باضافه بر آن در مقام ايذاء خودش و تابعين او بر آمدند چنانچه آيه خبر ميدهد گفتند موسى را با پسرهاى كسانى كه باو ايمان آورده‌اند بكشيد و اينكه نگفته خود بنى اسرائيليان را بكشيد شايد براى اينكه بوده كه

صفحه : ۲۶۲

ميخواسته مؤمنين بداغ اولادانشان آزرده دل و پريشان حال گرداند و از دين حق برگردند و همچنين زنهاى آنها كه مادرهاى اطفال ميشوند آنهايى كه ايمان آورده بودند باقى گذاريد كه خدمتگزار فرعونيان و دل آزرده باشند.

وَ ما كَيدُ الكافِرِينَ إِلّا فِي ضَلالٍ فرعون گمان كرد كه از راه ظلم و كيد و تعدى ميتواند نور خدا را خاموش گرداند ديگر ندانست كه هميشه حق و اهل حق غالب (جاءَ الحَقُّ وَ زَهَقَ الباطِلُ إِنَّ الباطِلَ كانَ زَهُوقاً) اينكه بود كه مكر فرعون سبب گمراهى و هلاكت وى گرديد وَ قالَ فِرعَونُ ذَرُونِي أَقتُل مُوسى وَ ليَدعُ رَبَّهُ إِنِّي أَخافُ أَن يُبَدِّلَ دِينَكُم أَو أَن يُظهِرَ فِي الأَرضِ الفَسادَ وقتى فرعون ديد نميتواند با دليل و برهان معجزات موسى (ع) را باطل بنمايد و با او معارضه كند و آن قوّهٔ خدا داده موسى (ع) غالب بر وى مى‌باشد تصميم بر قتل او گرفت و ميگفت ميترسم دين شما را عوض كند يا در زمين فساد نمايد و از آيه چنين بر مى‌آيد كه وزراء وى مانع ميشدند و ميگفتند كشتن او دليل بر عجز تو خواهد بود كه چون از روى دليل نتوانسته‌اى با وى معارضه كنى او را اعدام نموده‌اى.

وَ قالَ مُوسى إِنِّي عُذتُ بِرَبِّي وَ رَبِّكُم مِن كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لا يُؤمِنُ بِيَومِ الحِ....ə وقتى حضرت موسى (ع) بر قصد آنها مطلع گرديد از شرّ كفار بخدا پناه برد و گفت من پناهنده بخدا و در حفظ و حمايت او ميباشم.

آرى اگر آن پيمبر و رسول الوا العزم يعنى موسى (ع) و باقى پيمبران خود را از شرّ هر متكبر سركش كافر بروز حساب و قيامت در حصن حصين توحيد محفوظ نمى‌ديدند چگونه براى آنان تصور داشت كه در مقابل مردمان اشرار از كافرين و مشركين عرض اندام نمايند و آنان را بغير روش و عادت ديرينشان بوحدت پرستى وا دارند اينكه هم يكى از امور خارق العاده آن بزرگواران بشمار مى‌رود.

صفحه : ۲۶۳

وَ قالَ رَجُلٌ مُؤمِنٌ مِن آلِ فِرعَونَ يَكتُمُ إِيمانَهُ أَ تَقتُلُونَ رَجُلًا أَن يَقُولَ رَبِّيَ اللّهُ وَ قَد جاءَكُم بِالبَيِّناتِ مِن رَبِّكُم وَ إِن يَكُ كاذِباً فَعَلَيهِ كَذِبُهُ وَ إِن يَكُ صادِقاً يُصِبكُم بَعضُ الَّذِي يَعِدُكُم در اينكه آن مرد مؤمن آل فرعون كه تقيهٔ ايمان خود را پنهان مينمود چه كس بوده اختلاف است بقولى آن ولى عهد فرعون و حزبيل نام داشت و بقول ديگر او از بنى اسرائيل و نام وى حبيب يا شمعون بود و

ظاهرا قول اول صحیح‌تر است زیرا که در آیه تصریح نموده که او آل فرعون بود اگرچه آل با قرینه بر رفیق و دوست و معاون صدق مینماید لکن ظاهرا در اینجا مراد قرابت حسبی است بروایت إبن عباس از کسان فرعون غیر از آسیه زن فرعون و إبن عم وی حزبیل کسی بموسی ایمان نیاورده بود.

خلاصه وقتی حزبیل دید فرعون اعدام حضرت موسی (ع) را در نظر گرفته در مقام موعظه و صلاح بینی آنان بر آمد و بدلیل عقل و شهادت وجدانشان خواست آنان را از اینکه عمل شنیع بازدارد گفت چگونه شما در مقام کشتن کسی بر آمده‌اید که گوید پروردگار من خدا است و کلامش را مقرون به معجزاتی نموده که شاهد بر صدق مدعای او است و اینکه شخص اگر در دعوی رسالت دروغ گوید ضررش بخودش بازگشت مینماید و اگر راست گوید بعضی از آن عذابها که شما را بآن میترساند و تهدید مینماید بشما خواهد رسید مسلم و محقق است که خداوند هرگز کسی را که در دروغگویی اسراف نماید هدایت نخواهد نمود.

إِنَّ اللّهَ لا یَهدِی مَن هُوَ مُسرِفٌ کَذّابٌ شاید اینکه آیه از تتمه حکایت همان مؤمن آل فرعون باشد و ممکن است کلام خدا باشد. خلاصه آیه اشاره به اینکه اگر موسی (ع) در دعوی رسالت دروغ میگفت هرگز باین کرامات و امور خارق العاده کامیاب نمیگردید زیرا که عدل خدا بالاتر از اینکه است کسی را که در دعوی نبوت و رسالت دروغ گو باشد خارق العاده‌ای بدست وی جاری گرداند هرگز چنین نخواهد بود.

صفحه : ۲۶۴

[سوره غافر (۴۰): آیات ۲۹ تا ۴۴]

اشاره

یا قَومِ لَکُمُ المُلکُ الیَومَ ظاهِرِینَ فِی الأَرضِ فَمَن یَنصُرُنا مِن بَأسِ اللّهِ إِن جاءَنا قالَ فِرعَونُ ما أُرِیکُم إِلاّ ما أَری وَ ما أَهدِیکُم إِلاّ سَبِیلَ الرَّشادِ (۲۹) وَ قالَ الَّذِی آمَنَ یا قَومِ إِنِّی أَخافُ عَلَیکُم مِثلَ یَومِ الأَحزابِ (۳۰) مِثلَ دَأبِ قَومِ نُوحٍ وَ عادٍ وَ ثَمُودَ وَ الَّذِینَ مِن بَعدِهِم وَ مَا اللّهُ یُرِیدُ ظُلماً لِلعِبادِ (۳۱) وَ یا قَومِ إِنِّی أَخافُ عَلَیکُم یَومَ التَّنادِ (۳۲) یَومَ تُوَلُّونَ مُدبِرِینَ ما لَکُم مِنَ اللّهِ مِن عاصِمٍ وَ مَن یُضلِلِ اللّهُ فَما لَهُ مِن هادٍ (۳۳)

وَ لَقَد جاءَکُم یُوسُفُ مِن قَبلُ بِالبَیِّناتِ فَما زِلتُم فِی شَکٍّ مِمّا جاءَکُم بِهِ حَتّی إِذا هَلَکَ قُلتُم لَن یَبعَثَ اللّهُ مِن بَعدِهِ رَسُولاً کَذلِکَ یُضِلُّ اللّهُ مَن هُوَ مُسرِفٌ مُرتابٌ (۳۴) الَّذِینَ یُجادِلُونَ فِی آیاتِ اللّهِ بِغَیرِ سُلطانٍ أَتاهُم کَبُرَ مَقتاً عِندَ اللّهِ وَ عِندَ الَّذِینَ آمَنُوا کَذلِکَ یَطبَعُ اللّهُ عَلی کُلِّ قَلبِ مُتَکَبِّرٍ جَبّارٍ (۳۵) وَ قالَ فِرعَونُ یا هامانُ ابنِ لِی صَرحاً لَعَلِّی أَبلُغُ الأَسبابَ (۳۶) أَسبابَ السَّماواتِ فَأَطَّلِعَ إِلی إِلهِ مُوسی وَ إِنِّی لَأَظُنُّهُ کاذِباً وَ کَذلِکَ زُیِّنَ لِفِرعَونَ سُوءُ عَمَلِهِ وَ صُدَّ عَنِ السَّبِیلِ وَ ما کَیدُ فِرعَونَ إِلاّ فِی تَبابٍ (۳۷) وَ قالَ الَّذِی آمَنَ یا قَومِ اتَّبِعُونِ أَهدِکُم سَبِیلَ الرَّشادِ (۳۸)

یا قَومِ إِنَّما هذِهِ الحَیاةُ الدُّنیا مَتاعٌ وَ إِنَّ الآخِرَةَ هِیَ دارُ القَرارِ (۳۹) مَن عَمِلَ سَیِّئَةً فَلا یُجزی إِلاّ مِثلَها وَ مَن عَمِلَ صالِحاً مِن ذَکَرٍ أَو أُنثی وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَأُولئِکَ یَدخُلُونَ الجَنَّةَ یُرزَقُونَ فِیها بِغَیرِ حِسابٍ (۴۰) وَ یا قَومِ ما لِی أَدعُوکُم إِلَی النَّجاةِ وَ تَدعُونَنِی إِلَی النّارِ (۴۱) تَدعُونَنِی لِأَکفُرَ بِاللّهِ وَ أُشرِکَ بِهِ ما لَیسَ لِی بِهِ عِلمٌ وَ أَنَا أَدعُوکُم إِلَی العَزِیزِ الغَفّارِ (۴۲) لا جَرَمَ أَنَّما تَدعُونَنِی إِلَیهِ لَیسَ لَهُ دَعوَةٌ فِی الدُّنیا وَ لا فِی الآخِرَةِ وَ أَنَّ مَرَدَّنا إِلَی اللّهِ وَ أَنَّ المُسرِفِینَ هُم أَصحابُ النّارِ (۴۳)

فَسَتَذکُرُونَ ما أَقُولُ لَکُم وَ أُفَوِّضُ أَمرِی إِلَی اللّهِ إِنَّ اللّهَ بَصِیرٌ بِالعِبادِ (۴۴)

صفحه : ۲۶۵

ترجمه

(آن مرد مؤمن از کسان فرعون گفت) ای گروه مردم امروز برای شما در زمین سلطنت پدیداری است و اگر عذاب خدا آید کی است که بتواند ما را از عذاب خدا یاری کند، فرعون گفت بشما ارائه نمیدهم مگر آنچه را که برای شما مصلحت می‌بینم و بشما نمی‌نمایانم مگر راه راست را (۲۹)

آن کس که ایمان آورده بود گفت ای گروه من بر شما میترسم مثل آنچه بر جماعت گذشتگان وارد شده (۳۰)

مثل عادت (خدا در نازل گردانیدن عذاب) بر قوم نوح و قوم عاد و قوم ثمود و آنهایی که بعد از آن آمدند و خداوند هرگز اراده نمیکند که ببندگانش ظلم و ستم نماید (۳۱)

و ای گروه بر شما میترسم از عذاب روز ندا کردن (روز قیامت) (۳۲)

روزی که بر گردیده شوید (از حساب) در حالی که از آنجا بازگشته‌گان باشید (بسوی جهنم) و در آن وقت برای شما پناه دهنده‌ای از عذاب خدا نخواهد بود و کسی را که خدا (در ضلالت) فرو گذارد هدایت کننده برای او نمیباشد (۳۳)

و حقیقتا پیش از اینکه یوسف (ع) با معجزه‌هایی آمد (و مردم) همیشه در آنچه از

صفحه : ۲۶۶

کرامات می‌آورد در شک بودند تا وقتی که (یوسف) از دنیا رحلت نمود گفتند خدا هرگز بعد از او پیمبری مبعوث نخواهد گردانید اینطور خدا گمراه میگرداند کسی را که شک آورنده و اسراف کننده باشد (۳۴)

کسانی که در آیات خدا جدال و نزاع مینمایند بدون حجت و دلیلی که بر آنان آمده باشد (اینکه عمل) دشمنی بزرگی است نزد خدا و نزد مؤمنین نیز چنین خواهد بود اینطور خدا مهر میزند بر قلب هر تکبر کننده سرکشی را (۳۵)

فرعون گفت ای هامان برای من بنای بلندی بساز شاید براهی برسم (۳۶)

براههای آسمانها پس بخدای موسی آگاه گردم حقیقتا من گمان میکنم موسی از دروغگویان خواهد بود (۳۷) و برای فرعون چنین آراسته گردید بدی عمل او و بازداشته شد از راه راست و نبود کید فرعون مگر در تباهی و نیستی (۳۸)

و آن مردی که ایمان آورده بود گفت ای مردم مرا متابعت نمائید تا آنکه شما را راهنمایی کنم براه راست (که رشد شما در آن است)

ای مردم جز اینکه نیست که اینکه زندگانی دنیا متاع و حظ اندکی است و محققا آخرت جایگاه قرار است (۳۹)

کسی که عمل بدی بکند مجازات نمیشود مگر مانند عملش و کسی که از مرد یا زن عمل شایسته‌ای بنماید در حالی که وی مؤمن باشد چنین جماعتی در بهشت داخل میگردند و بآنان روزی بیحساب داده میشود (۴۰)

و ای مردم چیست برای من که میخوانم شما را بسوی راه نجات و شما مرا میخوانید بسوی آتش (۴۱)

مرا دعوت میکنید که بخدا کافر گردم و چیزی را که علم باو ندارم شریک او قرار دهم و من شما را میخوانم بسوی مقتدر غالب آمرزنده (۴۲)

مسلم و محقق است مرا میخوانید بسوی چیزی که برای او دعوتی نیست نه در دنیا و نه در آخرت و حقیقتا بازگشت ما بسوی خدا است و بحقیقت که اسراف کننده‌گان یاران آتشند (۴۳)

(آن مرد مؤمن گفت) بزودی یاد میکنید آنچه را که من برای شما میگویم و من کار خود را بخدا وا میگذارم زیرا که او بحال

بندگان خود بینا و آگاهست (۴۴)

صفحه : ۲۶۷

توضیح آیات

اشاره

یـا قَومِ لَکُمُ المُلکُ الیَومَ ظاهِرِینَ فِی الأَرضِ فَمَن یَنصُرُنا مِن بَأسِ اللّهِ إِن جاءَنا حزبیل همان مؤمن آل فرعون که وصفش در آیات بالا گفته شد ثانیا از روی اندرز و نصیحت بفرعون و بگروه قبطیان خطاب مینماید که اگر چه امروز شما صاحب ملك و سلطنت و مسلط و غالب بر بنی اسرائیل میباشید لکن اگر مورد غضب حق تعالی واقع گردید کسی نیست که بتواند ما را یاری کند و از عذاب خدا نجات یابیم و در کشتن موسی (ع) مظنه خطر است شاید واقعا رسول خدای تعالی و راستگو باشد و عقلایی نیست که انسان خود را در مهلکه اندازد.

قالَ فِرعَونُ ما أُرِیکُم إِلّا ما أری وَ ما أَهدِیکُم إِلّا سَبِیلَ الرَّشادِ فرعون از روی تدلیس و مکر بقوم خود که دید در رأی با وی مخالفت مینمودند و از کشتن موسی (ع) مانع میشدند گفت مصلحت شما را در چیزی می‌بینم که بشما مینمایانم و شما را ارشاد نمی‌نمایم مگر بطریقی که رشد و صلاح شما در آن خواهد بود و شاید غرض او چنین بوده که مصلحت در اینکه می‌بینم که موسی کشته شود و شما سر تسلیم و بنده‌گی بسوی من فرود آرید و مرا بخدایی بپذیرید.

وَ قالَ الَّذِی آمَنَ یا قَومِ إِنِّی أَخافُ عَلَیکُم مِثلَ یَومِ الأَحزابِ مِثلَ دَأبِ قَومِ نُوحٍ وَ عادٍ وَ ثَمُودَ وَ الَّذِینَ مِن بَعدِهِم وَ مَا اللّهُ یُرِیدُ ظُلماً لِلعِبادِ حزبیل مؤمن آل فرعون در نصیحت قوم اصرار نمود و خواست آنان را بحال امم پیشینیان مثل قوم نوح، ثمود و مردمانی که بعد از آنها بودند متذکر گرداند که آنها در اثر مخالفت و تکذیب پیمبران چگونه مبتلا بعذاب گردیدند و نیز آنان را متذکر گرداند که بدانند بپاداش عمل نکوهیده خودشان بود که بعذاب مبتلا گردیدند خداوند بر بندگان خود ظلم روا ندارد.

اینکه آیه دلالت صریح دارد بر بطلان مذهب اشاعره که گویند آنچه در عالم

صفحه : ۲۶۸

از نیك و بد حتی ظلم و تعدی واقع گردد فعل خدا است و بنده را بکلی مسلوب الاختیار میدانند زیرا در اینجا چنانچه ظاهرا تصریح فرموده که اصلا خدای تعالی اراده ظلم هم ببندگان خود ندارد چه جای عمل آن و در جای دیگر فرموده (وَ ما رَبُّکَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ) ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خدای تو هرگز ببندگان خود ظلم کننده نخواهد بود.

آری ذات متعال تمام موجودات را از روی رحمت و فضل و احسان آفریده چگونه تصور میشود که خودش بنده ضعیف خود را بگناه وا دارد پس از آن وی را عذاب کند که چرا چنین و چنان کردی از هیچ ظالمی چنین عملی روا نیست چه جای خدای کریم.

وَ یا قَومِ إِنِّی أَخافُ عَلَیکُم یَومَ التَّنادِ

سخنان مفسرین در توجیه یوم تناد

۱- روز قیامت را (تناد) نامیده بمناسبت اینکه در آن روز کافرین بواویلا و وا اسفا بهلاکت خود فریاد کنند قوله تعالی (دَعَوا هُنالِکَ ثُبُوراً).

۲- بقول دیگر قیامت روزی است که اهل دوزخ اهل بهشت را صدا زنند و اهل بهشت اهل جهنم را و اهل اعراف اهل اعراف را بخوانند قوله تعالی در سوره اعراف (وَ نادی أَصحابُ الجَنَّهِٔ أَصحابَ النّارِ). (حسن و قتاده و إبن زید) ۳- در قیامت هر گروهی پیشوای خود را بخوانند قوله تعالی (یَومَ نَدعُوا کُلَّ أُناسٍ بِإِمامِهِم) (ابو الفتوح رازی) خلاصه خربیل همان مؤمن آل فرعون در مقام نصیحت و اندرز بگروه قبطیان تذکر میدهد که بترسید از روزی که ملجاء و پناهگاهی بر خود نمی‌بینید و از روی ناچاری بفریاد رفیقان را میطلبید و صدا می‌زنید که بفریاد ما برسید و ما را از عذاب برهانید و در آن وقت کسی بفریاد شما نخواهد رسید.

یَومَ تُوَلُّونَ مُدبِرِینَ ما لَکُم مِنَ اللّهِ مِن عاصِمٍ وَ مَن یُضلِلِ اللّهُ فَما لَهُ مِن هادٍ روز قیامت روزی است که وقتی اهل جهنم مشاهده عذاب نمودند رو گردانیده برمیگردند بگمان اینکه توانند از عذاب فرار نمایند و گویا بآنان گفته می‌شود

صفحه : ۲۶۹

کجا فرار میکنید امروز ملجأ و پناهگاهی از عذاب برای شما نخواهد بود کسی که در دنیا باختیار خود را در طریق هدایت رهسپار نگردانید خدا امروز بسوی رحمت خود وی را هدایت نمیگرداند و او را از رحمت خود محروم گرداند و دیگر هدایت کننده‌ای برای وی یافت نخواهد گردید.

آری خدا هدایت میکند هر کرا بخواهد و نیز گمراه میگرداند هر کسرا بخواهد لکن کار خدا عبث و جزافی نیست در اینکه دنیا همه طور وسائل هدایت یافتن و نیز گمراه گردیدن را بآسانی در دسترس هر کسی گذاشته، چنانچه هر کسی بوجدان خود می‌یابد که در عمل خود مختار است وقتی انسان تابع هوی و پیرو آرزو و آمال خود گردید البته راههای هدایت بروی وی بسته خواهد گردید و دیگر قابل هدایت نخواهد بود وقتی هدایت نشد البته گمراه میگردد و همین است معنی گمراه کردن خدا که چون قابل هدایت نیست گمراه میگردد.

وَ لَقَد جاءَکُم یُوسُفُ مِن قَبلُ بِالبَیِّناتِ فَما زِلتُم فِی شَکٍّ مِمّا جاءَکُم بِهِ حَتّی إِذا هَلَکَ قُلتُم لَن یَبعَثَ اللّهُ مِن بَعدِهِ رَسُولًا شاید مقصود حزبیل یوسف صدیق إبن یعقوب نبی بوده و بقول بعضی یوسف بن ابراهیم بن یوسف بوده که او هم پیمبر و اظهار معجزات و کرامات نمود و بعضی گویند فرعون موسی همان فرعون یوسف صدیق بود و در زمان حضرت یوسف پس از آنکه فرعون اسبی داشت مرد و بدعای یوسف (ع) زنده گردید فرعون باو ایمان آورد و بعدا از ایمان بکفر خود برگشت.

خلاصه حزبیل در مقام اندرز و نصیحت بگروه فرعونیان گوید خداوند همیشه برای اتمام حجت پیمبرانی برای شما فرستاده با معجزات بسیار و شما آنان را تکذیب نمودید و از جمله آنها یوسف (ع) بود که در پیمبری و معجزات او شک داشتید و وقتی او از دنیا رفت گمان کردید بعد از او دیگر رسولی نمیآید.

کَذلِکَ یُضِلُّ اللّهُ مَن هُوَ مُسرِفٌ مُرتابٌ اینکه آیه علت گمراهی را گوش زد مردم مینماید که چون در فهم حقایق کوشش

صفحه : ۲۷۰

نمیکنند تا آنکه قوّه عقل آنان بازگردد و حق و باطل را از هم تمیز دهند اینکه است که قوای حیوانی بر آنها چیره گردیده و هوای نفسانی آنان پای بند عقلشان گردیده و در نتیجه چشمان آنان از دیدن حقایق کور و گوشهایشان از استماع کلمات حقانی کر گردیده و همیشه در شک و پندار باقی میمانند و چون میتوانستند از راه عقل از شک بیقین برسند عمر خود را در باطل صرف نمودند (یُضِلُّ اللّهُ) چون چنین بودند و دیگر قابل هدایت نبودند خدا آنها را گمراه گردانید یعنی بهدایت حق تعالی نائل نگردیدند.

الَّذِینَ یُجادِلُونَ فِی آیاتِ اللّهِ بِغَیرِ سُلطانٍ أَتاهُم کَبُرَ مَقتاً عِندَ اللّهِ وَ عِندَ الَّذِینَ آمَنُوا در مقام مذمت کسانی است که بدون علم و دانش در آیات الهی جدال می‌کنند چنانچه عادت بسیاری از جهّال که عاری از دانشند چنین است که با اهل حق در آیات قرآنی یا مقدسات قوانین شرع جدال میکنند و میخواهند برای اعمال بدشان تمسکی بدست آرند که سرپوش اعمال نکوهیده‌شان گردد و نمیدانند که جدال نمودن در آیات الهی موجب سخط و غضب خدا و غضب مؤمنین خواهد بود.

کَذلِکَ یَطبَعُ اللّهُ عَلی کُلِّ قَلبِ مُتَکَبِّرٍ جَبّارٍ اشاره به اینکه در اثر چنین اعمال بدشان خداوند مهر می‌زند و بسته میگرداند قلب کسانی را که از راه کبر و خود پسندی زیر بار رسولان و سفرای الهی نمیروند و سرکشی میکنند اینکه است که چنین مردمانی از جاده حق بیرون رفته و در پرتگاه ضلالت و گمراهی واقع خواهند گردید.

وَ قالَ فِرعَونُ یا هامانُ ابنِ لِی صَرحاً لَعَلِّی أَبلُغُ الأَسبابَ أَسبابَ السَّماواتِ فَأَطَّلِعَ إِلی إِلهِ مُوسی وَ إِنِّی لَأَظُنُّهُ کاذِباً محققا فرعون میدانست که خودش عاجز است و برای وی ممکن نیست راهی بآسمانها پیدا نماید و خدای موسی را بیابد لکن غرضش اینکه بود که مردم را اغواء نماید و چنین وانمود کند که خدای موسی جسم و جسمانی است وقتی میشود

صفحه : ۲۷۱

خدا جسم باشد خودش هم میشود خدا باشد.

در سوره قصص در آیه (۳۸) حکایهٔ از قول فرعون فرموده: (وَ قالَ فِرعَونُ یا أَیُّهَا المَلَأُ ما عَلِمتُ لَکُم مِن إِلهٍ غَیرِی فَأَوقِد لِی یا هامانُ عَلَی الطِّینِ فَاجعَل لِی صَرحاً لَعَلِّی أَطَّلِعُ إِلی إِلهِ مُوسی وَ إِنِّی لَأَظُنُّهُ مِنَ الکاذِبِینَ) در اینکه آیات اشاره است به اینکه فرعون از چند جهت برای اغواء نمودن مردم مغالطه کاری نموده که مردم را فریب دهد.

۱- گفته (ما عَلِمتُ لَکُم مِن إِلهٍ) در صورتی که علم بمبدء عالم و اثبات صانع فطری هر بشری است اینکه است که شنیده نشده که پیمبری گفته باشد بدانید که خدایی هست میگفتند خدای شما و مربّی شما یکی است و مثل و مانندی ندارد و منزه از صفات مخلوقین است و وظیفه شما پرستش او است نه غیر او و چون احتیاج عالم بصانع از ضروریات و بدیهیات اولیه بشمار میرود فرموده (أَ فِی اللّهِ شَکٌّ فاطِرِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ).

۲- (مِن إِلهٍ غَیرِی) و اینکه مغالطه دیگری است که آن خدایی که شما بفطرت خود میدانید که صانع و پدید آورنده عالم است منم غیر از من نیست.

۳- بوزیرش هامان دستور میدهد که بناء بلند محکمی برای من بساز بلکه براه آسمانها برسم و بر اله موسی مطلع گردم زیرا که من گمان میکنم موسی (ع) دروغ میگوید و مغالطه‌کاری آن لعین شاید از اینکه راه بوده که بر مردم امر را مشتبه گرداند و تصور کنند خدا جسم است و مکان دارد وقتی ممکن است خدا جسم باشد ممکن است فرعون نیز خدای زمین باشد.

وَ کَذلِکَ زُیِّنَ لِفِرعَونَ سُوءُ عَمَلِهِ وَ صُدَّ عَنِ السَّبِیلِ وَ ما کَیدُ فِرعَونَ إِلّا فِی تَبابٍ آری فرعون و امثال وی چنین گمان میکنند باین تدلیسها و مغالطه‌کاریها میتوانند جلو نور خدا را به بندند و راه حق را بسوی اهلش مسدود گردانند و بر اهل اللّه غالب گردند دیگر نمیدانند که (یَدُ اللّهِ فَوقَ أَیدِیهِم) و کید و مکر آنان

صفحه : ۲۷۲

بازگشت بخودشان خواهد کرد و جز خسران و زیانکاری چیزی عایدشان نخواهد شد چنانچه مکر فرعون منجر بهلاکتش گردید و خود و تابعینش در رود نیل غرق شدند و هلاک گردیدند.

وَ قالَ الَّذِی آمَنَ یا قَومِ اتَّبِعُونِ أَهدِکُم سَبِیلَ الرَّشادِ مؤمن آل فرعون چون منسوب بفرعون بود باز در مقام اندرز خطاب بفرعونیان

میکند و میگوید ای گروه من اگر طالب نجات و سعادت میباشید فریب نخورید و پیرو گفتار من گردید تا آنچه سبب رشد و ترقی و تعالی و فضیلت است بشما بنمایانم.

یا قَومِ إِنَّما هذِهِ الحَیاةُ الدُّنیا مَتاعٌ وَ إِنَّ الآخِرَةَ هِیَ دارُ القَرارِ تکرار (یا قوم) برای تنبّه آنها است گوید ای گروه من یعنی ای فرعونیان چشم دل خود را باز کنید و عقل خود را بکار بیندازید تا بر شما محقق و ثابت گردد که اینکه حیات دنیا در جنب آخرت یک متاع اندکی است که زود در گذر است و قرار و ثباتی برای آن نخواهد بود و محل قرارگاه و آرامشگاه شما آخرت است که خانه همیشگی شما خواهد بود.

مَن عَمِلَ سَیِّئَةً فَلا یُجزی إِلّا مِثلَها وَ مَن عَمِلَ صالِحاً مِن ذَکَرٍ أَو أُنثی وَ هُوَ مُؤمِنٌ فَأُولئِکَ یَدخُلُونَ الجَنَّةَ یُرزَقُونَ فِیها بِغَیرِ حِسابٍ جمله حالیه (وَ هُوَ مُؤمِنٌ) اشاره باین دارد که عمل صالح وقتی با ایمان مقرون باشد آن وقت آدمی را لائق بهشت که دار کرامت الهی است میگرداند لکن عمل هر قدر بنظر بدوی خوب جلوه کند اگر مقرون بایمان نباشد چنین عملی که خالی باشد از نیت صحیح و قصد رضای الهی که از ایمان ناشی میگردد مثمر ثمر نخواهد گردید اگر فائده‌ای بر آن مترتب گردد یعنی اگر عمل واقعا خوب باشد نتیجه و فائده آن در همین دنیا عائد عاملش خواهد گردید قوله تعالی (مَن کانَ یُرِیدُ حَرثَ الآخِرَةِ نَزِد لَهُ فِی حَرثِهِ وَ مَن کانَ یُرِیدُ حَرثَ الدُّنیا نُؤتِهِ مِنها وَ ما لَهُ فِی الآخِرَةِ مِن نَصِیبٍ) (سوره شوی آیه ۱۹) کسی که مقصودش از عمل نیکو نفع و زراعت آخرت باشد

صفحه : ۲۷۳

ما نفع و ثمره زراعت او را زیاد میکنیم و کسی که مقصودش از عمل نفع و زراعت دنیا باشد از دنیا بوی عطا میکنیم و دیگر در آخرت نصیبی برای او نخواهد بود.

خلاصه باز حزبیل در مقام نصیحت بآنها گفت وقتی شما دانستید که قرارگاه شما آخرت است بایستی فکری برای آخرت خود بکنید و بدانید از مردان و زنان شما هر کس در اینکه عالم عمل بدی کند بقدر عمل بدش مجازات میگردد و کسی که عمل خوبی که توأم با ایمان باشد انجام بدهد خداوند بدون حساب تفضلا نعمت باو عطا مینماید اشاره به اینکه در عذاب و مجازات مساوات در کار است لکن در ثواب و پاداش نیک اندازه و مساواتی در آن مراعات نخواهد گردید زیرا که رحمت و فضل الهی نسبت بمؤمن صالح حدّ و اندازه‌ای نخواهد داشت.

وَ یا قَومِ ما لِی أَدعُوکُم إِلَی النَّجاةِ وَ تَدعُونَنِی إِلَی النّارِ آیه مشعر باین است که بعد از سخنان حزبیل فرعونیان وی را سرزنش نمودند که تو بموسی ایمان آورده‌ای و از اینکه رأی و عقیده بر گرد و گر نه بسیاست فرعون مبتلا خواهی شد اینکه بود که حزبیل گویا از روی تعجب گوید خیلی عجیب است که من شما را براه نجات و سعادتتان دعوت می‌نمایم و شما مرا بسوی آتش دعوت می‌نمائید.

تَدعُونَنِی لِأَکفُرَ بِاللّهِ وَ أُشرِکَ بِهِ ما لَیسَ لِی بِهِ عِلمٌ وَ أَنَا أَدعُوکُم إِلَی العَزِیزِ الغَفّارِ شما مرا دعوت بکفر مینمائید که برای خدا شریک قرار بدهم چیزی یا کسی را که علم بالوهیت آن ندارم و من شما را دعوت مینمایم بسوی خدایی که غالب و مقتدر و پذیرنده توبه است.

اشاره به اینکه از طریق برهان و و جدان ثابت گردیده که عالم را خدایی است که آفریننده تمام عالمیان است و از راه دلیل و برهان بیشتر از یک خدای عالم قادر حکیم ثابت نگردیده پس چگونه انسان عاقل کورکورانه قبول می‌کند چیزی را که هیچ دلیلی بر اثبات آن نخواهد بود.

و جمله (ما لَیسَ لِی بِهِ عِلمٌ) سالبه بانتفاء موضوع است و مشعر بر اینکه است

صفحه : ۲۷۴

که چون خدایی جز خدای واحد و احد نیست علم باو ندارم- نه اینکه هست و من علم باو ندارم.

لا جَرَمَ أَنَّما تَدعُونَنِی إِلَیهِ لَیسَ لَهُ دَعوَةٌ فِی الدُّنیا وَ لا فِی الآخِرَةِ وَ أَنَّ مَرَدَّنا إِلَی اللّهِ وَ أَنَّ المُسرِفِینَ هُم أَصحابُ النّارِ (لا) (در لا جرم) بمعنی نفی است و برای ردّ آن چیزی آورده که کفار او را بعبادت وی میخواندند و (جرم) فعل ماضی است و بمعنی کسب یا جنی و فاعل آن ضمیر مستتر و جمله (أَنَّما تَدعُونَنِی إِلَیهِ) در موضع فاعل است یعنی چنین نیست که شما گمان میکنید بلکه ثابت است و شبهه‌ای در آن نیست که آنچه را که شما مرا بآن دعوت میکنید (لَیسَ لَهُ دَعوَةٌ) برای او دعوتی نیست یعنی الهه شما لایق دعوی الوهیت نمیباشند یا دعوت فرعون بالوهیت استحقاق اجابت در آن نیست یا اجابت دعوت معبود باطل نه در دنیا و نه در آخرت نفع نخواهد داشت.

(منهج الصادقین) خلاصه حزبیل گوید معبودان دروغی که مرا دعوت بپرستش آنها می‌کنید عبادت آنان نه در دنیا و نه در آخرت هیچ نفعی نخواهد داشت و مبدء و آفریننده ما خدا است و بازگشت ما هم بسوی او خواهد بود و آنهایی که عمر خود را در باطل تلف گردانیده‌اند آنان اهل آتشند یعنی سر انجام آنها بعذاب خواهد کشید.

فَسَتَذكُرُونَ ما أَقُولُ لَکُم وَ أُفَوِّضُ أَمرِی إِلَی اللّهِ إِنَّ اللّهَ بَصِیرٌ بِالعِبادِ حزبیل گوید من شما را بآنچه صلاح شما بود متذکر گردانیدم و بزودی صدق گفتار مرا خواهید فهمید و من امور خود را بخدا واگذار میکنم زیرا که او بحال بندگان خود بینا است.

اشاره به اینکه آن وقتی که غرق میگردید و مشرف بهلاکت میشوید آن وقت پشیمانی دیگر سودی برای شما نخواهد داشت.

[سوره غافر (۴۰): آیات ۴۵ تا ۵۹]

اشاره

فَوَقاهُ اللّهُ سَیِّئاتِ ما مَکَرُوا وَ حاقَ بِآلِ فِرعَونَ سُوءُ العَذابِ (۴۵) النّارُ یُعرَضُونَ عَلَیها غُدُوًّا وَ عَشِیًّا وَ یَومَ تَقُومُ السّاعَةُ أَدخِلُوا آلَ فِرعَونَ أَشَدَّ العَذابِ (۴۶) وَ إِذ یَتَحاجُّونَ فِی النّارِ فَیَقُولُ الضُّعَفاءُ لِلَّذِینَ استَکبَرُوا إِنّا کُنّا لَکُم تَبَعاً فَهَل أَنتُم مُغنُونَ عَنّا نَصِیباً مِنَ النّارِ (۴۷) قالَ الَّذِینَ استَکبَرُوا إِنّا کُلٌّ فِیها إِنَّ اللّهَ قَد حَکَمَ بَینَ العِبادِ (۴۸) وَ قالَ الَّذِینَ فِی النّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادعُوا رَبَّکُم یُخَفِّف عَنّا یَوماً مِنَ العَذابِ (۴۹)

قالُوا أَ وَ لَم تَکُ تَأتِیکُم رُسُلُکُم بِالبَیِّناتِ قالُوا بَلی قالُوا فَادعُوا وَ ما دُعاءُ الکافِرِینَ إِلاّ فِی ضَلالٍ (۵۰) إِنّا لَنَنصُرُ رُسُلَنا وَ الَّذِینَ آمَنُوا فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ یَومَ یَقُومُ الأَشهادُ (۵۱) یَومَ لا یَنفَعُ الظّالِمِینَ مَعذِرَتُهُم وَ لَهُمُ اللَّعنَةُ وَ لَهُم سُوءُ الدّارِ (۵۲) وَ لَقَد آتَینا مُوسَی الهُدی وَ أَورَثنا بَنِی إِسرائِیلَ الکِتابَ (۵۳) هُدیً وَ ذِکری لِأُولِی الأَلبابِ (۵۴)

فَاصبِر إِنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ وَ استَغفِر لِذَنبِکَ وَ سَبِّح بِحَمدِ رَبِّکَ بِالعَشِیِّ وَ الإِبکارِ (۵۵) إِنَّ الَّذِینَ یُجادِلُونَ فِی آیاتِ اللّهِ بِغَیرِ سُلطانٍ أَتاهُم إِن فِی صُدُورِهِم إِلاّ کِبرٌ ما هُم بِبالِغِیهِ فَاستَعِذ بِاللّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِیعُ البَصِیرُ (۵۶) لَخَلقُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ أَکبَرُ مِن خَلقِ النّاسِ وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یَعلَمُونَ (۵۷) وَ ما یَستَوِی الأَعمی وَ البَصِیرُ وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ وَ لا المُسِیءُ قَلِیلاً ما تَتَذَکَّرُونَ (۵۸) إِنَّ السّاعَةَ لَآتِیَةٌ لا رَیبَ فِیها وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یُؤمِنُونَ (۵۹)

صفحه : ۲۷۶

ترجمه

پس خداوند حزبیل را از خبث اعمال بد آنها نگاه داشت و عذاب فرعونیان را فرا گرفت (۴۵)

و در صبح و شام بر فرعونیان آتش عرضه میشود و روزی که قیامت بر پا میگردد (بفرعونیان گفته میشود) ای آل فرعون در آئید در سخت‌ترین عذاب (۴۶)

وقتی در آیند در آتش با یکدیگر مجادله و نزاع مینمایند ضعفاء به آنهایی که تکبر و سرکشی مینمودند گویند حقیقتا ما تابع و پیرو شما بودیم آیا شما بهره‌ای از عذابی که نصیب ما شده دفع نمیکنید (۴۷)

آنهایی که سرکشی و تکبر کردند (در پاسخ) گویند ماها تماما در آتش خواهیم ماند حقیقتا خدا بین بندگانش چنین حکم نموده (۴۸)

و آنهایی که در جهنم‌اند بخازنان جهنم گویند پروردگار خود را بخوانید که روزی عذاب ما را تخفیف دهد (۴۹)

آنان در پاسخ گویند آیا چنین نبود که پیمبران با معجزه‌های واضح برای شما آمدند (کفار) در جواب گویند آری آمدند (خزنه جهنم) گویند پس دعا کنید و نیست دعای کافرین مگر در گمراهی (۵۰)

بدرستی ما یاری میکنیم پیمبران خود را و آنکسانی که در حیات دنیا ایمان آوردند و آن روزی که گواهان برپا می‌ایستند (۵۱)

و آن روزی است که عذر- خواهی ستم کنندگان سودی نخواهد داد و برای آنان است لعنت و برای آنها است بدی سرای (قیامت) (۵۲)

و حقیقتا بموسی عطاء نمودیم (کتابی که) در آن هدایت بود و بنی اسرائیل آن کتاب را بمیراث بردند (و در آن کتاب) (۵۳)

هدایت و تذکر بود برای کسانی که صاحب عقل بودند (۵۴)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم صبر کن حقیقتا وعده خدا حق است و طلب آمرزش کن برای گناه خودت و در صبح و شام تسبیح و ستایش و حمد نما پروردگار خود را (۵۵)

بحقیقت کسانی که در آیات خدا جدال و نزاع مینمایند بدون آنکه حجت و بیّنه‌ای بر آنها آمده باشد در سینه آنان نیست مگر کبر و سرکشی که آنان (هرگز بآرزوی خود) نخواهند رسید پس ای محمّد بخدا پناه ببر زیرا که او شنوا و بینا است (۵۶)

هر آینه خلقت آسمانها و زمین از خلقت انسان بزرگتر است لکن بیشتر مردم نمیدانند (۵۷)

کور و بینا هرگز با هم مساوی

صفحه : ۲۷۷

نخواهند بود (و نیز مساوی نیستند) کسانی که ایمان آورده و عمل نیکو نموده‌اند (با آدم) بدکار، کمیابند کسانی که متذکر میگردند (۵۸)

و ساعت قیامت محققا آینده است و شکی در آن نیست و لکن بیشتر مردم ایمان ندارند (۵۹)

توضیح آیات

فَوَقاهُ اللّهُ سَیِّئاتِ ما مَکَرُوا وَ حاقَ بِآلِ فِرعَونَ سُوءُ العَذابِ پس از آنکه بر فرعون و تابعین وی از طرف حق تعالی حجت تمام گردید و بمعجزات بسیار (و تسع آیات) که برای اثبات پیمبری و رسالت حضرت موسی (ع) در معرض نمایش فرعونیان ظاهر گردیده بود و آنان ظلم و تعدی را بجناب موسی از حدّ گذرانیدند و فرعون کمر قتل موسی (ع) و حزبیل مؤمن آل فرعون را که در مقام اندرز آنان برآمده بود بسته بود آن وقت در مورد غضب الهی واقع گردیدند و خدا موسی (ع) و حزبیل را از مکر آنها حفظ نمود و بر آنان عذاب فرود آمد و در رود نیل غرق گردیدند.

النّارُ يُعرَضُونَ عَلَيها غُدُوًّا وَ عَشِيًّا وَ يَومَ تَقُومُ السّاعَةُ أَدخِلُوا آلَ فِرعَونَ أَشَدَّ العَذابِ از اینکه آیه دو مطلب میتوان استخراج نمود یکی آنکه پس از مرگ روح بشر در قبر و عالم برزخ باقی است و ادراک ملایم و منافر می‌نماید و دیگر بقرینه (غُدُوًّا وَ عَشِيًّا) که صبح و شام اختصاص باین عالم دارد و ظاهرا عالم قیامت مثل اینکه عالم دنیا صبح و شام ندارد معلوم میشود در عالم برزخ که واسطه بین دنیا و آخرت است نمونه‌ای از آتش جهنم نمودار است که آل فرعون در معرض آن آتش واقع خواهند بود و حقیقت جهنم و عذاب کفّار و آن شدّت عذاب در قیامت ظاهر خواهد گردید.

وَ إِذ يَتَحاجُّونَ فِي النّارِ فَيَقُولُ الضُّعَفاءُ لِلَّذِينَ استَكبَرُوا إِنّا كُنّا لَكُم تَبَعاً فَهَل أَنتُم مُغنُونَ عَنّا نَصِيباً مِنَ النّارِ، قالَ الَّذِينَ استَكبَرُوا إِنّا كُلٌّ فِيها

صفحه : ۲۷۸

آیه در مقام بیان مجادله جهنمیان هر یک با دیگری بر آمده که ضعفای مردم کسانی که در کفر و عصیان تابع رؤساء گردیده بودند بآنان اعتراض مینمایند که ما در دنیا تابع شما گردیده بودیم و شما را اهل فهم و خرد میپنداشتیم آیا امروز بپاداش خدمت ما قسطی از عذاب ما را بگردن میگیرید رؤساء بتابعین گویند امروز همگی در عذاب جهنم واقع میباشیم.

إِنَّ اللّهَ قَد حَكَمَ بَينَ العِبادِ رؤساء گویند حاکم روز جزاء خدا است اشاره به اینکه اگر شما تابعین مقصر و مستوجب عذاب نبودید جهنم جایگاه شما نمیشد زیرا آنچه خدا بین بندگانش حکم کند از روی عدل است ظلم و جور و ستمی در کار نخواهد بود.

علیه کهوَ قالَ الَّذِينَ فِي النّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادعُوا رَبَّكُم يُخَفِّف عَنّا يَوماً مِنَ العَذابِ و نیز اهل جهنم از شدت عذاب بموکلین جهنم پناه میبرند و بآنان التماس مینمایند که پروردگار خود را بخوانید و از او در خواست نمائید که یک روز عذاب ما را تخفیف بدهد.

معلوم میشود اهل جهنم همین طوری که در اینکه دنیا کمال بعد و دوری از حق تعالی را داشتند و قلبشان تاریک و بکلی از نور معرفت تهی گردیده و راه خود را در دنیا بخدا مسدود گردانیده بودند و فقط نظرشان بخلق و پناهنده شده ببشر ضعیفی مثل خود گردیده بودند در آخرت نیز چنینند یا پناهنده برؤساء که در دنیا محطّ نظرشان بوده میگردند و وقتی می‌بینند آنها نیز مثل خودشان مضطرّ و مبتلا بعذاب گردیده آن وقت گمان میکنند از دست موکلین عذاب، کاری بر میآید از آنها شفاعت میطلبند دیگر نمیدانند که ملائکه مسخّر امر خدا میباشند و عملی انجام نمیدهند حتی دعاء و در خواست مگر بامر حق تعالی اینکه است که ملائکه در پاسخ به آنان سرزنش نموده میگویند:

صفحه : ۲۷۹

قالُوا أَ وَ لَم تَكُ تَأتِيكُم رُسُلُكُم بِالبَيِّناتِ قالُوا بَلى قالُوا فَادعُوا وَ ما دُعاءُ الكافِرِينَ إِلّا فِي ضَلالٍ ملائکه از اهل جهنم که بآنان پناهنده شده‌اند سؤال میکنند که آیا برای شما از طرف حق تعالی پیمبرانی با معجزه‌های بسیار نیامدند که شما را بسوی حق ارشاد نمایند آنها گویند آری آمدند و ما عوض آنکه مطیع آنان گردیم و بچراغ هدایت آنها راه سعادت خود را پیدا نمائیم مخالفت ورزیدیم بلکه در مقام دشمنی و ضدیّت با آن بزرگواران بر آمدیم و از هیچ گونه ظلمی نسبت به آنها خود- داری ننمودیم.

(فَادعُوا) یا کلام خدا است بقول بعضی یا کلام ملائکه است که در جواب کفار گویند چون سفرای الهی آمدند و اتمام حجت بر شما شد دیگر عذری بر شما باقی نمانده هر چه خواهید جزع و فزع بنمائید و هر قدر باین و آن ملتجی گردید بر ضلالت شما افزوده خواهد گردید.

إِنّا لَنَنصُرُ رُسُلَنا وَ الَّذِينَ آمَنُوا فِي الحَياةِ الدُّنيا وَ يَومَ يَقُومُ الأَشهادُ آیه اشاره به اینکه کفار گمان نکنید که ما رسولان و پیمبران خود را بدست دشمنان خدا وامیگذاریم چنین نیست بلکه در همه حال هم در دنیا هم در آخرت و هم در روزی که شاهد آن از پیمبران

و کرام الکاتبین و غیر اینها برای گواهی اعمال افراد بشر ایستادگی میکنند در همه حال ما سفراء خود را و نیز گرونـدگان بآنها را یاری میکنیم و اینان در همه حال مظفر و منصور خواهند بود.
یاری اولیاء و مؤمنین که در اینکه آیه تذکر میدهد بچند وجه تصور میگردد اول بحجت و بیّنه که طرف را ملزم گرداند دوم در جهاد و محاربه که مؤمنین بقدری که حکمت مقتضی بود فاتح و بر کفار غالب میگردیدند سوم بالطاف الهی و تأییدات قلبی دشمنان آنها را هلاک میگردانید و تمام اینکه فیوضات از جانب خدای تعالی برای انبیاء و مؤمنین واقع بود و باینها بر کسانی که مخالفت آنها را مینمودند غالب می- گردیدند و بقهر و غلبه بر آنهایی که با آنان منازعه و جدال مینمودند تسلط و قدرت

صفحه : ۲۸۰

می‌یافتند و نیز بر اعدام دشمنانشان و نجات خودشان و مؤمنین و قدرت بر انتقام کشیدن ظفر می‌یافتند.
(طبرسی) یَومَ لا یَنفَعُ الظّالِمِینَ مَعذِرَتُهُم وَ لَهُمُ اللَّعنَةُ وَ لَهُم سُوءُ الدّارِ روز قیامت که گواهان برای شهادت بر پا می‌ایستند در آن روز هر قدر ستمکاران که هم بنفس خود و هم بدیگران از مؤمنین و اولیاء اللّه ظلم و تعدی نمودند عذر- خواهی کنند عذر آنان پذیرفته نخواهد گردید و برای آنها است لعنت یعنی دورند از رحمت خداوند و جهنم جایگاه همیشه‌گی آنها است.
اگر چه خداوند خود را بصفت غفاریت ستوده و بمقتضای اینکه صفت باید عذر گنهکاران را بپذیرد لکن اینکه عذر آنها پذیرفته نمیشود برای اینکه است که آنچه در آنها بالقوه موجود بوده و بآن استعداد قبول داشتند بمرگ تمام شد و دیگر قابل بخشش نیستند زیرا که مرض کفر و عصیان چنان در اعماق قلب آنان فرو رفته و صفحه قلب آنان را سیاه گردانیده که دیگر جای تدارک ما فات باقی نمانده پس عیب در خود کافر و عاصی است نه در غفاریت حق تعالی زیرا که غفّاریّت در محلّ قابل نفوذ مینماید.
وَ لَقَد آتَینا مُوسَی الهُدی وَ أَورَثنا بَنِی إِسرائِیلَ الکِتابَ، هُدیً وَ ذِکری لِأُولِی الأَلبابِ شاید (هُدیً وَ ذِکری) حال باشد برای کتاب که آن کتاب توراة در حالی بود که هدایت و تذکر بود بر صاحبان عقل یا مصدر باشد یعنی برای عقلاء راه باز مینمود یا آنکه در محلّ رفع و خبر مبتداء محذوف باشد یعنی کتاب توراة هدایت کننده عقول سالم خواهد بود.
(منهج) بنی اسرائیل اولادان حضرت یعقوب نبی (ع) بودند و از خویشاوندان حضرت موسی (ع) بشمار می‌رفتند و کتاب تورات را خدای تعالی بموسی (ع) عطاء نمود و کتاب تورات بارث منتقل ببنی اسرائیلیان گردید و در وصف توراة فرموده که آن کتابی است که در آن طریق هدایت و سعادت بشری را از معرفت بخدا و

صفحه : ۲۸۱

صفات ذاتیه او باحسن وجه بیان نموده و برای صاحبان عقل و دانش تذکری است که بآیات آن آنچه را که بفطرت توحید و دلالت عقلشان شاهد بر آن است متذکر می گردند.
فَاصبِر إِنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ وَ استَغفِر لِذَنبِکَ وَ سَبِّح بِحَمدِ رَبِّکَ بِالعَشِیِّ وَ الإِبکارِ در اینکه آیه پیمبر خود را بچند چیز مأمور میگرداند یکی صبر پس از آنکه در آیه بالا- اشاره بانبیاء (ع) و حضرت موسی (ع) و بضمیمه آیات دیگر که دلالت دارد بر اینکه آن بزرگواران با آن معجزات و کتابهای آسمانی چه قدر از مردم جفا کشیدند و متحمّل چه مصائبی گردیدند امر بحبیب خود محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم می‌نماید که تو هم مثل باقی انبیاء بر جفای کفّار صبر کن چنانچه در جای دیگر فرموده:
فَاصبِر کَما صَبَرَ أُولُوا العَزمِ مِنَ الرُّسُلِ دوم- او را مأمور میگرداند باستغفار و طلب عفو نمودن از گناه در اینکه مقصود از گناهی که رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مأمور باستغفار گردیده چیست کسانی که پیمبران را معصوم میدانند از کبائر نه صغائر گفته‌اند پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مأمور گردیده که از صغائر توبه کند زیرا که نعمت خدا بر انبیاء خیلی بزرگ است

اينكه است كه حضرتش مأمور گرديده كه مداومت نمايد بر توبه از گناهان يعنى از گناهان صغيره‌ای كه از او سرزده توبه كند.
و بعضى ذنبى را كه در اينجا و در سوره فتح نسبت بحضرتش داده بر ترك اولى حمل نموده‌اند زيرا كه پيمبران از كبائر و صغائر هر دو معصومند و بعضى معتقدند كه مقصود از گناه ترك مستحب است- و بعضى گفته‌اند مقصود (ذنب) امت او است و كلام صحيح‌تر اينكه است كه گفته شود امر باستغفار در اينجا امر تعبدى است مثل امر بتسبيح و تنزيه و حمد و ستايش پروردگار كه حضرتش مأمور گرديده كه هميشه بزرگى حق تعالى و كوچكى خود را در نظر داشته باشد و مخصوصا موقعى كه مشغول بتبليغ رسالت و در مقام هدايت خلق است بمقتضاى جهات بشريت از خدا غافل نگردد

صفحه : ۲۸۲

خلاصه برسول گرامى خود امر فرموده اولا بصبر و استقامت و متانت در مقام تبليغ و ثانيا خود را در اداء تكليف و تحمل بار رسالت كوچك داند و اظهار عجز نموده و باين وسيله از خدا كمك طلب نمايد و ثالثا صبح و شام كه بعضى حمل بر نمازهاى يوميه نموده‌اند و شايد مقصود از صبح و شام تمام اوقات باشد بطور استيعاب كه هميشه بدل و زبان مشغول باش بتنزيه و حمد و ستايش پروردگار تا اينكه امّت نيز بتو تأسّى بنمايند و آنها نيز از ذكر پروردگارشان غافل نگردند إِنَّ الَّذِينَ يُجادِلُونَ فِي آياتِ اللّهِ بِغَيرِ سُلطانٍ أَتاهُم إِن فِي صُدُورِهِم إِلّا كِبرٌ ما هُم بِبالِغِيهِ فَاستَعِذ بِاللّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ البَصِيرُ شايد آيه راجع بآن كفارى باشد كه بدون علم و دانش از روى جهل و نفهمى يا از روى كبر و سركشى در آيات خدا مجادله و نزاع مينمودند و آنچه سبب مجادله و انكار آنان گرديده نبود مگر آنكه از روى تكبر و خود پسندى گمان ميكردند كه بمجادله و انكار حق ميتوانند بر حق تعالى و اهل حق غالب گردند ديگر نميدانستند (يَدُ اللّهِ فَوقَ أَيدِيهِم) هميشه حق و اهل حق غالبند.
و بقولى يعنى حسد كفار بر تو از جهت مقام نبوت است كه خداى تعالى بتو كرامت نموده كه اينان باين درجه نخواهند رسيد زيرا كه خداوند بشرافت نبوت بلند ميگرداند هر كسى را كه بخواهد و بقول بعضى (ما هُم بِبالِغِيهِ) مقصود خروج دجّال است يعنى خروج دجال كه از جمله آيتهاى خدا است و واقع خواهد گرديد و از احاديث بسيار معلوم ميشود در آخر الزمان نزديك ظهور امام عصر عجل اللّه تعالى فرجه الشريف ظاهر ميگردد انكار مينمايند.
فَاستَعِذ بِاللّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ البَصِيرُ اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از اينكه مردمان متكبر لجوج نفهم بخدا پناه ببر كه از روى نفهمى و جهل با تو مكابره مينمايند و گمان ميكنند بانكارشان توانند نور حق را خاموش گردانند ديگر نميدانند (وَ يَأبَى اللّهُ إِلّا أَن يُتِمَّ نُورَهُ وَ لَو كَرِهَ الكافِرُونَ) (سوره توبه آيه ۳۲) خداى تعالى هم شنوا است كه سخنان ركيك آنان را

صفحه : ۲۸۳

ميشنود و هم بينا است كه از ظاهر آنها و آن خبث باطن و كينه درونى آنان خبر دار است.
لَخَلقُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ أَكبَرُ مِن خَلقِ النّاسِ وَ لكِنَّ أَكثَرَ النّاسِ لا يَعلَمُونَ شايد اينكه اينكه آيه را مقدم انداخته بر آيه بعد كه (إِنَّ السّاعَةَ لَآتِيَةٌ لا رَيبَ فِيها) اشاره باين باشد كه آنهايى كه منكر عالم قيامتند و قدرت خدا را محدود بهمين حيات دنيوى ميدانند و خدا را بر عوالم بعد از مرگ قادر نميدانند بايد بدانند كه خلقت اجرام سماوى و ارضى كه عظمت و بزرگى و تعداد كرات و موجوداتى كه در آن است هم از حيث كميّت و عدد از خوردى و بزرگى كه بمراتب بسيار بزرگتر و وسيع‌تر است از خلقت بشر لكن اكثر مردم عالم بعظمت خلقت آنها نخواهند بود و هم از حيث كيفيت و آثار و قواى مكنونه در آنها كه غير از خدا كسى نميداند و اينكه مطلب منافى با آن نيست كه گفته شده است انسان اشرف مخلوقات است زيرا كه اولا- آن انسانى كه اشرف مخلوقات بشمار ميرود انسان كامل است و روى سخن با كفار است كه از هر حيوانى پست‌ترند كه- (بَل هُم أَضَلُّ سَبِيلًا) شاهد بر

آن است و ثانیا شرافت انسان بجامعیت وی است که آنچه در عالم پراکنده بنظر می‌آید در نسخه جامعه انسانی بطور وحدت و بساطت موجود است که همان جامعیت و وحدتی که در افراد کاملی که بحد کمال بشری رسیده‌اند موجود است از بالا‌ترین شاهکارهای خلقت بشمار میرود.

وَ ما يَستَوِي الأَعمى وَ البَصِيرُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ وَ لَا المُسِيءُ قَلِيلًا ما تَتَذَكَّرُونَ کسانی که ایمان آورده‌اند و عمل نیکو نموده‌اند هرگز مساوی نیستند با آنهایی که روزگار خود را بکفر و گناه تباه نموده‌اند مثال اینکه دو نفر مثال آن دو نفری است که یکی کور و نابینا باشد که راه را از چاه تمیز نمیدهد و دیگری بینا که شخص کور جز ظلمت و تاریکی چیزی در نظر وی هویدا نخواهد بود و نیز راه بمقصود نمیبرد و از نور و روشنایی و لذائذ مادی و ادراک اشکال رنگارنگ

صفحه : ۲۸۴

طبیعت که لا ینقطع صاحبان چشم از آن محفوظ میگردند بی‌نصیب خواهد بود.

خردمندان میدانند که آن لذائذ و حظوظی که انسان کامل در اثر ایمان و عمل صالح بآن خورسند گردیده و چشم دلش را باز گردانیده آن نور رحمت و فیض الهی است که در سراسر ممکنات پرتو افکنده است و آنان علی الدوام مینگرند و بآن محظوظ خواهند بود و شکی نیست که کوری دل بمراتب بدتر از کوری چشم سر است زیرا که کوری چشم فقط ممکن است شخص کور را در چاه یا منجلاب عالم طبیعت اندازد با آنکه نجات برای وی میسّر است لکن کوری دل آدمی را بگودال جهنم می‌اندازد با آن عذابهای کذایی که بالا‌ترین آنها بعد و دوری از حق است و گودال جهنم آن گودالی است که نجات از آن برای آدم گنهکار میسّر نخواهد گردید.

إِنَّ السّاعَةَ لَآتِيَةٌ لا رَيبَ فِيها وَ لكِنَّ أَكثَرَ النّاسِ لا يُؤمِنُونَ برای اشخاصی که چشم دلشان باز شده و ایمان در قلبشان نفوذ نموده و آثار علم و قدرت خدایی را در تمام اجزاء عالم مشاهده مینمایند شک و شبهه‌ای باقی نمی‌ماند که (ساعة) یعنی قیامت آمدنی است بلکه محقق و ثابت است- (وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالكافِرِينَ) چنانچه در محل خود بدلالت آیات و احادیث و عقل سلیم مبرهن و محرز گردیده که در همین عالم نیز در معنی و حقیقت نه در صورت و ظاهر اهل جهنم در جهنم می‌باشند و بعذاب روحی گرفتار خواهند بود و اهل بهشت در بهشت متنعم هستند و دم بدم از اشراقات نور رحمت الهی شادمانند.

صفحه : ۲۸۵

[سوره غافر (۴۰): آیات ۶۰ تا ۷۰]

اشاره

وَ قالَ رَبُّكُمُ ادعُونِي أَستَجِب لَكُم إِنَّ الَّذِينَ يَستَكبِرُونَ عَن عِبادَتِي سَيَدخُلُونَ جَهَنَّمَ داخِرِينَ (۶۰) اللّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيلَ لِتَسكُنُوا فِيهِ وَ النَّهارَ مُبصِراً إِنَّ اللّهَ لَذُو فَضلٍ عَلَى النّاسِ وَ لكِنَّ أَكثَرَ النّاسِ لا يَشكُرُونَ (۶۱) ذلِكُمُ اللّهُ رَبُّكُم خالِقُ كُلِّ شَيءٍ لا إِلهَ إِلّا هُوَ فَأَنّى تُؤفَكُونَ (۶۲) كَذلِكَ يُؤفَكُ الَّذِينَ كانُوا بِآياتِ اللّهِ يَجحَدُونَ (۶۳) اللّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الأَرضَ قَراراً وَ السَّماءَ بِناءً وَ صَوَّرَكُم فَأَحسَنَ صُوَرَكُم وَ رَزَقَكُم مِنَ الطَّيِّباتِ ذلِكُمُ اللّهُ رَبُّكُم فَتَبارَكَ اللّهُ رَبُّ العالَمِينَ (۶۴)

هُوَ الحَيُّ لا إِلهَ إِلّا هُوَ فَادعُوهُ مُخلِصِينَ لَهُ الدِّينَ الحَمدُ لِلّهِ رَبِّ العالَمِينَ (۶۵) قُل إِنِّي نُهِيتُ أَن أَعبُدَ الَّذِينَ تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ لَمّا جاءَنِيَ البَيِّناتُ مِن رَبِّي وَ أُمِرتُ أَن أُسلِمَ لِرَبِّ العالَمِينَ (۶۶) هُوَ الَّذِي خَلَقَكُم مِن تُرابٍ ثُمَّ مِن نُطفَةٍ ثُمَّ مِن عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخرِجُكُم طِفلًا ثُمَّ

لِتَبلُغُوا أَشُدَّكُم ثُمَّ لِتَكُونُوا شُيُوخاً وَ مِنكُم مَن يُتَوَفّي مِن قَبلُ وَ لِتَبلُغُوا أَجَلاً مُسَمًّي وَ لَعَلَّكُم تَعقِلُونَ (۶۷) هُوَ الَّذِي يُحيِي وَ يُمِيتُ فَإِذا قَضي أَمراً فَإِنَّما يَقُولُ لَهُ كُن فَيَكُونُ (۶۸) أَ لَم تَرَ إِلَي الَّذِينَ يُجادِلُونَ فِي آياتِ اللّهِ أَنّي يُصرَفُونَ (۶۹) الَّذِينَ كَذَّبُوا بِالكِتابِ وَ بِما أَرسَلنا بِهِ رُسُلَنا فَسَوفَ يَعلَمُونَ (۷۰)

صفحه : ۲۸۶

ترجمه

پروردگار شما گفته مرا بخوانید تا دعاء شما را اجابت نمایم بحقیقت کسانی که از عبادت من سرکشی میکنند بزودی در جهنم داخل گردند در حالی که خوار و ذلیل خواهند بود (۶۰)

خدا آن کسی است که شب را برای شما قرار داده تا آنکه در آن آرام گیرید و روز را برای بینایی شما قرار داد (که عمل نمائید) و حقیقتا خدا بافراد بشر صاحب فضل و رحمت خواهد بود لکن بیشتر از مردم شکر گذار نخواهند بود (۶۱)

اینکه است خدا و پروردگار شما که آفریننده هر چیزی است و خدایی نیست مگر او (و چون چنین است) شما بکجا (و بسوی کی) بر گردیده میشوید (۶۲)

اینکه طور از خدا بر گردیده میشوند کسانی که بآیات خدا انکار کننده بودند (۶۳)

خدا آن کسی خواهد بود که زمین را قرارگاه (و محل آرامش شما) قرار داد و آسمان را بنائی افراشته و صورتها را تصویر گردانید پس (بنگرید) چقدر صورت شما را نیکو تصویر نموده و از نعمتهای پاکیزه روزی شما را مقرر گردانیده و آنکه (چنین الطافی در باره شما نموده) خدا و پروردگار شما خواهد بود پس (چقدر) بزرگ و بزرگوار است پروردگار و مربی جهانیان (۶۴)

او زنده (و پاینده) است و نیست الهی که مستحق پرستش باشد مگر او پس او را بخوانید در حالی که دین (و عمل) خود را برای او خالص گردانید، حمد و ستایش مخصوص پروردگار جهانیان است (۶۵)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باین کفار بگو محققا من نهی گردیده شده‌ام که عبادت و پرستش نمایم آنهایی را که بغیر خدا میخوانید زیرا از جانب پروردگار براهین ظاهری برای من آشکار گردیده و مأمور گردیده‌ام که مطیع امر حق تعالی و تسلیم پروردگار جهانیان گردم (۶۶)

خدا آن کسی است که شما را از خاک خلقت کرد پس از آن شما را از نطفه آفرید پس از آن نطفه را علقه گردانید پس از آن شما را بیرون آورد در حالی که طفل بودید، پس از آن شما را رشد داده و قوای شما را محکم گردانیده (و بحد جوانی رسیدید و نیرومند گردیدید) پس از آن شما را پیر میگرداند و بعضی از شما کسی است که قبل از پیری میمیرد

صفحه : ۲۸۷

(و افراد بشر چنینند) تا وقتی که بآن وقت معین نام برده برسند شاید (شما متنبه گردید) و تعقل و تفکر نمائید (۶۷)

خدا آن کسی خواهد بود که زنده می‌کند و میمیراند و وقتی بامری حکم کند جز اینکه نیست که بوی گوید (کن) یعنی باش پس آن شیئی موجود میگردد (۶۸)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آیا ندیدی کسانی را که در آیات خدا جدال مینمایند (اینها) کجا بر گردانیده میشوند (۶۹)

آن کسانی که کتاب خدا را تکذیب نمودند و دروغ پنداشتند آنچه را که با پیمبران خود فرستادیم چنین مردمانی بدی کارشان و جزای آن را بزودی خواهند فهمید (۷۰)

توضيح آيات

اشاره

وَ قالَ رَبُّكُمُ ادعُونِى أَستَجِب لَكُم در اينكه آيه ذات متعال از راه رحمت و شفقت بسفير اعظم خود محمّد بن عبد اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم براى بندگان نيازمند خود پيغام ميدهد كه موقع حاجت يا غير آن التجاء بمن آريد و مرا بخوانيد من دعاء شما را اجابت مينمايم.
در جاى ديگر فرموده (فَإِنِّى قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعوَةَ الدّاعِ إِذا دَعانِ) شيخ طبرسى ره در مجمع البيان در توضيح آيه بيانى دارد كه براى ايضاح ترجمه مينمايم (ادعُونِى أَستَجِب لَكُم) يعنى وقتى مصلحت در اجابت هست اجابت مينمايم و هر كس از خدا چيزى طلب مينمايد لا- بد بايد يا بزبان يا در دل همين معنى منظور وى باشد و اگر غير از اينكه باشد قبيح است زيرا كه بسا ميشود كه طلب مينمايد چيزى را كه در آن مفسده مى‌باشد و دعاى او مشروط بشرط مصلحت نشده باشد.
إبن عباس گفته است كه معنى آيه چنين است كه مرا بوحدت و يگانگى بشناسيد و مرا اطاعت نمائيد تا بشما اجر عطاء نمايم و دليل بر اينكه معنى كلام رسول است كه فرموده مقصود از دعاء عبادت است كه مرا عبادت نمائيد تا بشما ثواب دهم.
(پايان)

صفحه : ۲۸۸

إِنَّ الَّذِينَ يَستَكبِرُونَ عَن عِبادَتِى سَيَدخُلُونَ جَهَنَّمَ داخِرِينَ اينكه آيه اشاره بعظمت و اهميّت دعاء و طلب حاجت نمودن از خدا و قطع اميد از غير او دارد و آيات و اخبار در اهميّت و فضيلت دعاء بسيار است چنانچه در اول اينكه آيه امر مينمايد (ادعُونِى) بخوانيد مرا و امر مولوى دلالت بر وجوب دارد و در آخر آيه تهديد مينمايد بعذاب جهنم كسانى را كه از روى كبر از دعاء خوددارى مينمايند زيرا كسى كه خود را فقير الى اللّه و خدا را غنى بالذّات دانست البته در همه حال روى نيازمندى بسوى بى‌نياز مطلق مى‌آورد و در ظاهر و باطن ملتجى و پناهنده باو خواهد گرديد.
و آيات و اخبار در فضيلت دعاء بسيار است مثل همين آيه و قوله تعالى در سوره بنى اسرائيل آيه ۱۱۰ (قُلِ ادعُوا اللّهَ أَوِ ادعُوا الرَّحمنَ أَيًّا ما تَدعُوا) و نيز قوله تعالى در سوره فرقان آيه ۷۷ (قُل ما يَعبَؤُا بِكُم رَبِّى لَو لا دُعاؤُكُم) و نيز اخبار در فضيلت و فائده دعاء بقدرى رسيده كه از تعداد و شماره بيرون است.
در اصول كافى از حنان بن سدير و او از پدرش چنين روايت ميكند كه گويد بابى جعفر عليه السّلام گفتم چه عبادتى بهتر است فرمود چيزى نيست كه نزد خداى تعالى بهتر باشد از اينكه از او سؤال شود از آنچه نزد او است و احدى دشمن‌تر نيست نزد خدا از كسى كه از عبادت او كبر نمايد و از آنچه نزد او است سؤال نكند.
و غير اينها از آيات و احاديث بسيارى كه امر بدعاء نموده و بدلالت عقل و نقل ثابت و مبرهن گرديده كه كسى نيست كه محتاج بدعاء نباشد زيرا كه در دعاء فوائد بسيارى نهفته كه كسى باو نميرسد مگر بدعاء:
اول- دعاء عبادت است زيرا كه در آيات امر بدعاء و طلب حاجت نموده و اطاعت امر از عبادات بشمار ميرود و فائده خلقت چنانچه از آيه (وَ ما خَلَقتُ الجِنَّ وَ الإِنسَ إِلّا لِيَعبُدُونِ) استفاده ميشود عبادت است و اصل عبادت بطورى كه

صفحه : ۲۸۹

از اخبار استفاده میشود دعاء کردن و طلب حاجت نمودن قرار داده.

دوم- دعـاء سـبب قرب و منزلت بنـده میشود نزد خـدا زیرا که فائـده دعـاء منحصـر به برآمـدن حـاجت نیست بلکه برای دعـاء فوائد بسیاری است.

ابو سـعید خـدری از رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم چنین حـدیث میکنـد که فرموده هیچ مسـلمانی نیست که بخواند خدا را بدعایی که در آن طلب قطع رحم و طلب امر حرامی نباشد مگر اینکه خداوند بسبب آن دعاء بوی یکی از سه چیز عطاء می- نماید یا بزودی حاجتش را بر آورده میگرداند یا از روی مصلحت عقب میاندازد یا اینکه از وی رفع میگرداند ضرری را که باید باو برسد اصحاب عرض کردند ما در اینصورت باید بسیار دعاء کنیم.

و بالاتر از همه اینها اینکه است که بنـده بـدعاء در زمره سائلین و داعین داخل میگردد و اینکه خود مقام بلندی خواهد بود که سائل مورد نظر لطف الهی واقع گردد و شاید اشاره بهمین دارد قوله تعالی آنجا که برسولش خطاب نموده:

(قُـل مـا یَعبَؤُا بِکُم رَبِّی لَو لا ـ دُعاؤُکُم) یعنی ای رسول اکرم بگو اگر برای دعاء و التجاء شـما نبود پروردگار من هیـچ اعتنایی و نظر لطفی بشما نداشت.

و باضافه وقتی بنـده از روی خلوص نیت خدای خود را خواند البته خدای رئوف مهربان جواب او را خواهد داد و لو آنکه مصـلحت در عطاء آنچه خواسـته نباشـد (زیر هر یا رب تو لبیک‌ها است) و اینکه چه رتبه و فضـیلتی برای بنـده خواهـد بود که نـداء او جواب داشـته باشد و لو آنکه بگوش سـر صدای لبیک را نمیشنود لکن بحقیقت ایمان که وعده خدا که فرموده (ادعُونِی أَستَجِب لَکُم) مرا بخوانید بشما جواب خواهم داد بگوش ایمان لبیک را میشنود.

از اینجـا معلوم میشود که بنـده از طریق دعـاء بمقـام عالی میرسـد و مورد لطف الهی خواهـد گردیـد و شایـد یکی از حکمت ابتلاء مؤمنین همین باشد که از حق تعالی سؤال کنند و بآنها عطاء نماید تا آنکه از سائلین بشمار آیند.

صفحه : ۲۹۰

سؤال

اگر اجابت دعاء متفرع بر مصـلحت است و در جایی که مصلحت در عطاء مسئول نباشد یا باعتبار نظام عالم که اجابت سبب اختلال نظام عـالم گردد، و شایـد اشـاره بهمین دارد قوله تعـالی در سوره مؤمنون (وَ لَوِ اتَّبَعَ‌الحَقُّ أَهواءَهُم لَفَسَـدَتِ‌السَّماواتُ‌وَ الأَرضُ) یا باعتبار مصلحت در نظام وجود خود داعی که صلاح وی را در اجابت و عطا نباشد در اینکه دو صورت دعاء بی‌فائده خواهد گردید زیرا اگر در چیزی مصـلحت باشد بدون طلب و دعاء بمقتضای فیاضیت مبدء تعالی انجام خواهد گرفت و اگر مصلحت نباشد بدعاء نیز واقع نخواهد گردید با اینکه بفرموده قوله تعالی (ادعُونِی أَستَجِب لَکُم) بایست هر دعائی مقرون باجابت گردد پس چگونه توان بین اینکه دو را جمع نمود

پاسخ

اولا اطلاق آیات مقید بشرائطی خواهد بود که در احادیث بیان شده که برای دعاء شرائطی ذکر نموده‌اند.

از جمله آنها ديلمى در ارشاد القلوب در باب چهل هفتم از امير المؤمنين عليه السّلام چنين روايت ميكند كه فرموده دعاء اجابت نميگردد مگر بچهار شرط:

اول- احضار نيت يعنى حضور قلب. دوم- خالص و پاك بودن دل. سوم- معرفت مسئول يعنى شناختن آن كس كه از او سؤال مينمايد. چهارم- انصاف در مسألت شايد مقصود اينكه باشد كه داعى در طلب از مرتبه خود تجاوز ننمايد و آنچه در خور وى نيست طلب نكند.

و نيز در روايت ديگر فرموده

(من سئل فوق قدره استحق الحرمان)

يعنى كسى كه بالاتر از آنچه لايق وى است سؤال نمايد مستحق محروم گرديدن خواهد بود. و نيز عالم جليل إبن فهد حلى در عدة الداعى اجابت دعا را مشروط بدوازده شرط از وقت و زمان و حال و غير آن نموده كه بيان آن طولانى است و جاى آن كتب اخبار است و در كتاب اربعين هاشميه اندازه‌اى راجع بدعاء و شرائط و آداب آن بحث نموديم رجوع بآن جا شود.

صفحه : ۲۹۱

و نيز إبن فهد گفته شرط دوازدهم معرفت مسئول تعالى و تقدس ميباشد و اينكه شرط سيد آداب و پيشرو همه آنها است.

آرى (عديم المعرفة) كسى كه خدا را نميشناسد از داعيان حق تعالى كه متضمن اجابت باشد محسوب نخواهد بود زيرا فرموده (ادعُونِى) يعنى مرا بخوانيد.

بديهى است كسى كه خدا را بقدرى كه ممكن است شناخته شود نشناخت براى وى ممكن نيست در حال دعاء توجه باو نمايد بلكه در حال دعاء نيز بهمان صورت ذهنيه خود توجه دارد نه بخدا.

و نيز در وافى از توحيد صدوق از موسى بن جعفر عليه السّلام چنين نقل ميكند كه فرمود جماعتى از حضرت صادق سؤال نمودند كه ما دعاء ميكنيم و اجابت نميشود حضرت فرمود براى اينكه است كه شما كسى را ميخوانيد كه نميشناسيد.

و ثانيا بايد دانسته شود كه چون اطلاق آيه (ادعُونِى أَستَجِب لَكُم) مقيد بشرائطى است و تقييد مطلقات امرى است شايع و متعارف اينكه است كه در آنجايى كه يا براى مصلحتى يا از جهت فقدان شرائط اثر دعاء ظاهر نگرديد نبايد انسان مأيوس گردد و دعا را ترك نمايد زيرا كه محقق و مسلم است كه دعاء بى‌اثر نخواهد بود و وعده خدا حق است و در مبدء فياض بخل نيست.

خلاصه در جايى كه مصلحت در اجابت آنچه خواسته بعينه نباشد ممكن است خداوند او را بآن فايده‌اى كه در نظر داشته از راه ديگر كه صلاح در آن باشد بوى برساند مثل اينكه دعاء ميكند كه خدا از طريق معينى كه در نظر گرفته روزى او را برساند و آن طريق فعلا صلاح نيست راه ديگرى كه تأمين معاش وى بشود براى او باز مى‌نمايد.

سؤال

بدلالت حديث مشهور

(جف‌القلم بما هو كائن)

و نيز آيات و احاديث بسيار كه آنچه واقع شده و ميشود تماما در قضاء الهى تعيين گرديده و در لوح محفوظ

صفحه : ۲۹۲

ثبت شـده و معلوم است آنچه تقـدیر شـده و ثبت گردیـده تخلف بردار نخواهد بود پس بنا بر اینکه چه انسان دعاء بکند و چه نکند آنچه باید بشود واقع خواهد شد.

پاسخ

آری تقـدیرات همه در ازل ثبت گردیده لکن حکمت خدا و نظام عالم روی اسـباب جاری گردیده مسبّبات را معلّق باسـباب نموده اینکه است که در بعض موارد یکی از اسـباب را دعاء مقرّر نموده یعنی وقوع چیزی را معلّق بـدعاء و طلب گردانیـده که اگر دعاء و طلب شـد فلاـن امر واقع گردد و اگر طلب نشـد واقع نشود و چون معلوم نیست که بین حاجـات کـدام یک معلّق بشـرط دعاء اسـت اینکه است که بایستی در همه وقت دست از طلب بر نداریم دعاء شبیه دواء است برای مریض که گاهی دواء یکی از اسباب صحّت مریض میگردد و گاهی تأثیر ندارد دعاء نیز یکی از اسباب بر آمدن حاجت میشود آنجایی که با اسباب دیگر توافق پیدا نماید.
صدر المتألهین در اسفار در سرّ دعاء و اجابت آن بیانی دارد و اجمالی از آن را در اینجا ترجمه مینمایم:
چنین گوید گاهی در هنگام دعاء بر نفس پاک از مبدء متعال قوّه‌ای افاضه میگردد که بآن در عناصر تأثیر مینماید و تصرّف در آنها میکنـد زیرا که عناصـر مهیّا میباشـند برای عمـل انسـان و همین است معنی اجـابت دعـاء و همین طوری که تخیلاـت انسان در بـدن خودش تأثیر مینماید اگر نفس قدری بتمرین و غیر آن قوی گردد ممکن است در غیر نفس خود نیز تأثیر نماید مثل اعمال مرتاضین هند چنانچه شنیده شده است.
پایان آری نفس پاکی که از قذارات اخلاقی پاک گردیده وقتی توجه کامل بمبدء خود پیدا نماید و مداومت نماید بدعاء و استغاثه در اثر آن قـوای روحـانی وی بتدریـج و تکرار تـوجه قـوی میگردد مثـل اینکـه هر گـاه چیز جامـد سـردی را نزدیـک آتش بـبرند بمجـاورت آتش کـم کـم گرم میگردد تـا آنکه بجـایی میرسـد که روشن و سوزاننـده میگردد همین طـور بنـده‌ای که از غیر منقطع گردید و بتمام قوی و

صفحه : ۲۹۳

مشـاعر رو بحق آورد ممکن است قوّه‌ای بوی افـاضه گردد که بتوانـد در مادّیّات باذن خـدا تأثیر نمایـد زیرا که موجودات دوست و مطیع دوستان و اولیاء خدا میباشند.
و دشمن دشمنان خدا خواهند بود.
اللّه الَّذِی جَعَـلَ لَکُمُ اللَّیلَ لِتَسـکُنُوا فِیهِ وَ النَّهارَ مُبصِـراً إِنَّ اللّه لَذُو فَضلٍ عَلَی النّاسِ وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یَشـکُرُونَ پس از آنکه ذات متعال ببنـدگان خود امر بدعاء و طلب حاجت مینماید و برای تذکر و بطریق دلیل (انی) که از اثر پی بمؤثر بردن است خود را از قبل آثار معرّفی مینماید که آن کسی که شما را مأمور بدعاء گردانیده آن کسی است که برای شما شب را مقرر گردانیده که از زحمت و مشـقت روزانه خود استراحت یابید و برای شـما روز را قرار داده که در روشنی روز دنبال کسب و عمل بروید و تمام اینها از روی فضـل و نظر رحمتی است که نسبت بمخلوقات خود دارد لکن چون بیشتر مردم از روی جهل و نادانی متـذکر نعمتهای الهی نیسـتند اینکه است که در مقام شکر گذاری بر نمیآیند.
ذلِکُمُ اللّه رَبُّکُم خالِقُ کُلِّ شَیءٍ لا إِلهَ إِلّا هُوَ فَأَنّی تُؤفَکُونَ- کَذلِکَ یُؤفَکُ الَّذِینَ کانُوا بِآیاتِ اللّهِ یَجحَدُونَ در اینکه آیه و آیه بعد یعنی: اللّه الَّذِی جَعَـلَ لَکُمُ الأَرضَ قَراراً (تا آخر) ذات احـدیت اعتراض بمشـرکین دارد که آن کسـی که برای آسایش شـما اینطور عالم را منظم و مرتب گردانیده زمین را محل قرار گاه شـما و آسـمان را سقف و بالای سر شما قرار داده و شما را به بهترین صورتها

تشکیل داده و روزی شما را از غذاهای پاکیزه مهیّا گردانیده آن پروردگار و مربی شما و آفریننده هر چیزی است که اله و خالقی جز او نیست وقتی چنین است شما رو بکجا میروید اینکه طور رو از حق گردانیدند کسانی که آیات خدا را انکار نمودند (فَتَبارَکَ اللّهُ رَبُّ العالَمِینَ).

صفحه : ۲۹۴

چقدر بزرگ و با عظمت است خدایی که پروردگار شما و پروردگار تمام عالمیان است.

هُوَ الحَیُّ لا إِلهَ إِلّا هُوَ فَادعُوهُ مُخلِصِینَ لَهُ الدِّینَ الحَمدُ لِلّهِ رَبِّ العالَمِینَ در اینکه آیه سه صفت از اوصاف جلال و جمال خود را تذکر میدهد اوّل بضمیر غائب (هو) تذکر میدهد که آن کسی که غائب از حواس است و از جهت عظمت و بزرگی و کبریایی او نه بحواس ظاهر که مدرک محسوسات است و نه بحواس باطن که مدرک معانی و کلیّات است نتوان او را ادراک نمود زیرا که حقیقت حقّ جلّ و علا ما فوق ادراک هر ممکنی است بقول شاعر:

بکنه ذاتش خرد برد پی اگر رسد خس بقعر دریا

او (حیّ) است یعنی زنده‌ای است که مرگ پیرامون او نخواهد گردید.

دوّم- اله و خدایی نیست مگر او. سوّم- او آفریننده و تربیت کننده تمام عالمیان است پس ببندگان خود امر میفرماید که باید آن کسی که موصوف باین صفات و پروردگار و مربی شما است روی نیازمندی بدرگاه بی‌نیاز او آورید و از سر اخلاص در حالی که دین شما برای او خالص باشد او را بخوانید و التجاء باو بنمائید زیرا که حمد و ستایش مخصوص بخدای عالمیان است.

قُل إِنِّی نُهِیتُ أَن أَعبُدَ الَّذِینَ تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ لَمّا جاءَنِی البَیِّناتُ مِن رَبِّی وَ أُمِرتُ أَن أُسلِمَ لِرَبِّ العالَمِینَ چنانچه از احادیث برمی‌آید مشرکین قریش بگمان فاسد خود که میتوانند رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را فریب دهند بانواع و اقسام وسائل و افسونگریها در مقام بودند که حضرتش را از تبلیغ رسالت و ارشاد بکلمه توحید باز دارند و او را در بتها با خود شریک گردانند اینکه بود که برای قطع طمع آنان خطاب میرسد که ای محمّد (ص) باین مردم بگو پس از آنکه از طرف پروردگار من حجّتها و علامات ظاهر بر وحدانیت حق تعالی بر من پدیدار گردیده و از قبل وحی و بیّنات روشن نهی گردیده شده‌ام که پرستش بنمایم آنچه را که شما بگمان غلط خود صاحب

صفحه : ۲۹۵

اثر دانسته و پرستش مینمائید و نیز از طریق وحی مأمور گردیده‌ام که بتمام قوی و مشاعر بدل و جان تسلیم اوامر پروردگار جهانیان گردم چون بقطع و یقین یگانگی حقّ بر من واضح و آشکار گردیده مأمور گردیده‌ام که هرگز در عبادت کسی را با او شریک نگردانم.

هُوَ الَّذِی خَلَقَکُم مِن تُرابٍ ثُمَّ مِن نُطفَةٍ ثُمَّ مِن عَلَقَةٍ ثُمَّ یُخرِجُکُم طِفلًا ثُمَّ لِتَبلُغُوا أَشُدَّکُم ثُمَّ لِتَکُونُوا شُیُوخاً وَ مِنکُم مَن یُتَوَفّی مِن قَبلُ وَ لِتَبلُغُوا أَجَلًا مُسَمًّی پس از آن بمردم تذکر میدهد که مستحق عبادت آن کسی خواهد بود که شما افراد بشر را از خاک آفریده و تحولات و انتقالاتی برای تکمیل شما مقرر فرموده از آن وقتی که از حالت خاکی بصورت نطفه در آمدید پس از آن علقه و مضغه تا آنکه طفل گردیدید و از مشیمه رحم بفضاء خارج منتقل شدید و درجه بدرجه نشو و ارتقاء پیدا نمودید تا آنکه بعضی از شما بحدّ پیری میرسد و بعضی نمیرسند و برای هر کسی وقتی و اجل معینی در علم ازلی الهی تعیین شده که (لا یَستَأخِرُونَ ساعَةً وَ لا یَستَقدِمُونَ) وَ لَعَلَّکُم تَعقِلُونَ شاید اشاره باین دارد که با اینکه اینکه مراتب خلقت را همه میدانید بشما تذکر میدهیم که فکر خود را

بکار بیندازید و عقل خود را حکم قرار دهید که آیا آن کسی که اینکه خلقت عجیب انسانی را که مشتمل بر علم و قدرت و حکمت است و آن را از نیستی بهستی آورده سزاوار پرستش است یا مخلوق ضعیفی که فاقد هر طور کمالی است و از خود هیچ ندارد البته کسی که اندک شعوری داشته باشد هرگز سر بمخلوق ضعیفی مثل خود یا پست تر از خود فرود نمیآورد.
هُوَ الَّذِي يُحيِي وَ يُمِيتُ آن کسی که مستحق عبادت و پرستش است آن کسی خواهد بود که قوت و عظمت و استیلاء او محدود بحدی نخواهد بود و امر او در حقایق ممکنات چنان نفوذی

صفحه : ۲۹۶

دارد که بمشیّت و اراده ازلی خود هر کس را خواهد زنده میکند و حیات می‌بخشد و هر کرا خواهد پس از حیات میمیراند.
فَإِذا قَضى أَمراً فَإِنَّما يَقُولُ لَهُ كُن فَيَكُونُ شاید اشاره باین باشد که پس از آنکه امر تکوینی و مشیّت ازلی او در عالم قضاء بچیزی تعلق گرفت بمحض اینکه باو گوید باش موجود میگردد و در خارج ظهور و پیدایش پیدا مینماید و ظاهرا لفظ (کن) در آیه اشاره بسرعت قبول وجود ممکن است نه اینکه در آفرینش محتاج بلفظی و کلامی باشد زیرا همان تعلق اراده بوجود ممکنی که در نظام عالم حکمت در هستی او باشد کافی در پیدایش وی خواهد بود.
أَ لَم تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُجادِلُونَ فِي آياتِ اللّهِ أَنّى يُصرَفُونَ خطاب به رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که ای محمّد (ص) آیا نمی‌بینی استفهام انکاری است یعنی البته می‌بینی که کفار و مشرکین آنهایی که در آیات خدا مجادله مینمایند و آیات شامل میگردد هم آیات تکوینی یعنی موجودات آفاقی و هم آیات تشریعی یعنی آیات قرآنی که اینان بکجا بر میگردند وقتی رو بحق نمیروند رو بکجا می‌روند مقابل حق باطل خواهد بود.
الَّذِينَ كَذَّبُوا بِالكِتابِ وَ بِما أَرسَلنا بِهِ رُسُلَنا فَسَوفَ يَعلَمُونَ و در اینکه آیه معرفی مینماید آنهایی را که از حق اعراض نموده و بسیر قهقرایی رو بباطل میروند و اینها آن کسانی هستند که تکذیب قرآن را نمودند و کسانی بودند که کتابهای آسمانی پیش را تکذیب نمودند و سخنان انبیاء را دروغ پنداشتند و نیز بآنچه بتوسط پیمبران بآنها امر نمودیم انکار نمودند چنین مردمانی بزودی در قیامت و پس از مرگ وقتی عذاب را معاینه مینمایند خواهند دانست که چه بسر خود آورده‌اند.

صفحه : ۲۹۷

[سوره غافر (۴۰): آیات ۷۱ تا ۸۵]

اشاره

إِذِ الأَغلالُ فِي أَعناقِهِم وَ السَّلاسِلُ يُسحَبُونَ (۷۱) فِي الحَمِيمِ ثُمَّ فِي النّارِ يُسجَرُونَ (۷۲) ثُمَّ قِيلَ لَهُم أَينَ ما كُنتُم تُشرِكُونَ (۷۳) مِن دُونِ اللّهِ قالُوا ضَلُّوا عَنّا بَل لَم نَكُن نَدعُوا مِن قَبلُ شَيئاً كَذلِكَ يُضِلُّ اللّهُ الكافِرِينَ (۷۴) ذلِكُم بِما كُنتُم تَفرَحُونَ فِي الأَرضِ بِغَيرِ الحَقِّ وَ بِما كُنتُم تَمرَحُونَ (۷۵)
ادخُلُوا أَبوابَ جَهَنَّمَ خالِدِينَ فِيها فَبِئسَ مَثوَى المُتَكَبِّرِينَ (۷۶) فَاصبِر إِنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ فَإِمّا نُرِيَنَّكَ بَعضَ الَّذِي نَعِدُهُم أَو نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِلَينا يُرجَعُونَ (۷۷) وَ لَقَد أَرسَلنا رُسُلاً مِن قَبلِكَ مِنهُم مَن قَصَصنا عَلَيكَ وَ مِنهُم مَن لَم نَقصُص عَلَيكَ وَ ما كانَ لِرَسُولٍ أَن يَأتِيَ بِآيَةٍ إِلاّ بِإِذنِ اللّهِ فَإِذا جاءَ أَمرُ اللّهِ قُضِيَ بِالحَقِّ وَ خَسِرَ هُنالِكَ المُبطِلُونَ (۷۸) اللّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الأَنعامَ لِتَركَبُوا مِنها وَ مِنها تَأكُلُونَ (۷۹) وَ لَكُم فِيها مَنافِعُ وَ لِتَبلُغُوا عَلَيها حاجَةً فِي صُدُورِكُم وَ عَلَيها وَ عَلَى الفُلكِ تُحمَلُونَ (۸۰)

وَ يُرِيكُم آياتِهِ فَأَيَّ آياتِ اللّهِ تُنكِرُونَ (٨١) أَ فَلَم يَسِيرُوا فِي الأَرضِ فَيَنظُرُوا كَيفَ كانَ عاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم كانُوا أَكثَرَ مِنهُم وَ أَشَدَّ قُوَّةً وَ آثاراً فِي الأَرضِ فَما أَغنى عَنهُم ما كانُوا يَكسِبُونَ (٨٢) فَلَمّا جاءَتهُم رُسُلُهُم بِالبَيِّناتِ فَرِحُوا بِما عِندَهُم مِنَ العِلمِ وَ حاقَ بِهِم ما كانُوا بِهِ يَستَهزِؤُنَ (٨٣) فَلَمّا رَأَوا بَأسَنا قالُوا آمَنّا بِاللّهِ وَحدَهُ وَ كَفَرنا بِما كُنّا بِهِ مُشرِكِينَ (٨٤) فَلَم يَكُ يَنفَعُهُم إِيمانُهُم لَمّا رَأَوا بَأسَنا سُنَّتَ اللّهِ الَّتِي قَد خَلَت فِي عِبادِهِ وَ خَسِرَ هُنالِكَ الكافِرُونَ (٨٥)

صفحه : ۲۹۸

ترجمه

(آنهايى كه پيمبران و كتابهاى الهى را تكذيب نمودند) هنگام وقوع (قيامت) غلهايى در گردن آنان بسته شده و بزنجيرها در آب جوشان كشيده ميشوند پس از آن در آتش تابيده شوند (۷۱)

پس از آن بآنها گفته ميشود كجايند آنهايى كه شريک خدا قرار داديد (۷۲)

(در پاسخ) گويند آنان از نظر ما گم شدند بلكه ما در دنيا چنين نبوديم كه چيزى را بخوانيم خدا اينطور كافرين را گمراه ميگرداند اينكه خذلان شما براى اينكه است كه در دنيا بچيزى كه غير از حق بود شادمان بوديد و براى اينكه (چنين بوديد كه) بخودتان مى‌نازيديد (۷۴)

خطاب بمشركين ميرسد كه بدرهاى جهنم درآييد در حالى كه در آن جاويدان ميباشيد چقدر بد خواهد بود جايگاه مردمان متكبر سركش (۷۵)

اى محمّد (بر جفاى كفار) صبر نما حقيقهٔ وعده خدا حق است و ما يا (در حيات تو) بتو نشان ميدهيم بعض عذابهايى را كه بآنها وعده داده‌ايم يا تو را بميرانيم پس بسوى ما بر ميگردند (۷۶)

و حقيقتا ما پيش از تو پيمبرانى فرستاديم و حكايت بعضى از آنها را بر تو بيان نموديم و سرگذشت بعض ديگر را براى تو نقل ننموديم (۷۷) و نبود پيمبرى كه آيه (و معجزه‌اى) بياورد مگر باذن خدا و وقتى فرمان خدا رسد بحق و درستى حكم جارى ميگردد و آنهايى كه بر باطل مشى مينمودند در آنجا (در قيامت) خسران و زيان برند (۷۸)

خدا آن كسى خواهد بود كه براى شما چهارپايان را بيافريد كه ببعضى از آن سوار شويد و از گوشت بعض ديگر تغذيه نمائيد و نيز در آنها براى شما منافع ديگرى است و تا آنكه شما را بآن حاجتى كه در دل داريد برساند و بر آن چهارپايان و بر كشتى

صفحه : ۲۹۹

سوار شويد (۸۰)

و آيات (و نشانه‌هاى رحمت خود را) بشما مى‌نمایاند (۸۱)

آيا چرا كفار در زمين سير نمى‌نمايند تا بنگرند چگونه بود عاقبت كسانى را كه پيش از آنها بودند و عدد آنان زيادتر و قواى آنان شديدتر و آثارشان در زمين بيشتر از اينها بود و آنچه كسب نمودند (از جمع مال و ترتيب سپاه) آنها را از عذاب بى نياز نگردانيد (۸۲)

و چون پيمبران با معجزه‌ها آمدند آنان با آن دانشى كه داشتند خشنود بودند و فراگرفت آنها را آنچه را كه بآن استهزاء مينمودند (۸۳)

پس چون مشركين عذاب ما را ديدند گفتند بخداى يگانه ايمان آورديم و كافر شديم بآنچه براى خدا شريک قرار ميداديم (۸۴)

و چون عذاب خدا را دیدند دیگر ایمان بآنها نفع نبخشید زیرا سنت خدا نسبت ببندگانش چنین گذشته و کافرین از عمرشان زیان بردند (یعنی چیزی از عمرشان عایدشان نگردید) (۸۵).

توضیح آیات

إِذِ الأَغلالُ فِي أَعناقِهِم وَ السَّلاسِلُ يُسحَبُونَ- فِي الحَمِيمِ ثُمَّ فِي النّارِ يُسجَرُونَ کفار چه وقت بقبح عملشان و نتیجه تکذیبشان دانا میگردند وقتی که غلها و زنجیرهای آتشین را در گردن خود بسته بینند در حالی که کشیده میشوند تا آنها را در آب جوشان بیندازند پس از آن در آتش جهنم سوخته گردند.
در اینکه آیه آن کفاری که انکار پیمبران و آیات الهی را نموده‌اند آنان را بسه عذاب بزرگ که از بالاترین عذاب‌های جسمانی بشمار میرود تهدید فرموده یکی غلهایی که علامت ذلت است در گردن آنها بسته گردیده که آن نتیجه همین غل‌ها و زنجیرهای آرزو و آمال دنیوی و کبر و نخوت و خودپسندی خواهد بود که در اینکه دنیا دست و پای آنان را بسته گردانیده و نمی‌گذارد قدمی بسوی ترقی

صفحه : ۳۰۰

و تعالی و صعود بمرتبه انسانیت بردارند و رو بمرکز کمال بالا روند و در اثر تصدیق بنبوت پیمبران و عمل بگفتار آنان خود را از تنگنای طبیعت رها نموده رو بفضای عالم وسیع روحانی و حقیقت آورند.
(عذاب دوم) که (بواو عطف) عطف (باغلال) داده اینکه است که پس از اینکه بگردن آنها غل بسته شده با زنجیرهای آتشین آنان را میکشانند و در آب جوشان می‌اندازند و ظاهرا اینکه تشریفات پیش‌کشی جهنمیان خواهد بود.
(سوم) پس از اینهمه مجازات آنان را در آتش می‌اندازند.
(یسجرون) سجر در لغت بمعنی انداختن هیزم است در آتش شدید مثل هیزمی که در تنور پر از آتش بیاندازند و باین مناسبت شاید مقصود چنین باشد که در حقیقت کفار خود هیزم جهنم خواهند بود و اینکه توجیه را تأیید مینماید قوله تعالی در سوره (تحریم) آیه ۶ (وَقُودُهَا النّاسُ وَ الحِجارَةُ) آتش کرانه جهنم مردم سنگ است.
ثُمَّ قِيلَ لَهُم أَينَ ما كُنتُم تُشرِكُونَ مِن دُونِ اللّهِ قالُوا ضَلُّوا عَنّا بَل لَم نَكُن نَدعُوا مِن قَبلُ شَيئاً كَذلِكَ يُضِلُّ اللّهُ الكافِرِينَ پس از آنکه کفار و مشرکین در جهنم واقع میگردند ملائکه بآنان گویند کجایند آنهایی که شما در عبادت شریک خدا میگردانیدید در پاسخ گویند ما آنها را گم کرده‌ایم بلکه یا از روی خدعه و دروغگویی که عادت دیرینه آنها بوده یا واقعا از شدت عذاب یا از باب اینکه بتها چیز قابل اعتنا نبودند اصلا انکار مینمایند و گویند ما چیزی را عبادت نمیکردیم اینکه طور خدا کافرین را از طریق سعادت گمراه میگرداند.
ذلِكُم بِما كُنتُم تَفرَحُونَ فِي الأَرضِ بِغَيرِ الحَقِّ وَ بِما كُنتُم تَمرَحُونَ شاید ملائکه عذاب بآنها گویند اینکه عذاب و مجازاتی که امروز دچار گردیده‌اید کیفر آن امور باطلی است که در دنیا بآن دل داده و راه شما را از حق تعالی بسته گردانیده و شما از روی نفهمی بآن خوشحال بودید و نیز بآن شاد و خرم میآرامیدید

صفحه : ۳۰۱

قوله تعالی (كُلُّ حِزبٍ بِما لَدَيهِم فَرِحُونَ) ادخُلُوا أَبوابَ جَهَنَّمَ خالِدِينَ فِيها بکفار خطاب سخط آمیز میرسد که در درهای جهنم داخل گردید همین- طوری که برای بهشت درجاتی است که هر درجه‌ای اختصاص بافراد معینی دارد جهنم را نیز درکاتی خواهد

بود که هر درکه‌ای اختصاص بطائفه‌ای دارد در سوره (نساء) آیه ۱۴۴ فرموده (إِنَّ الْمُنافِقِينَ فِي الدَّرْكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النّارِ) منافقين آنهايى كه از روى خدعه و جاسوسى خود را داخل مؤمنين مى‌اندازند آنان در دركه زير جهنم واقع خواهند بود و در دركات ديگر بعضى فوق بعض ديگر جاى دارند زيرا همانطورى كه ايمان مراتب و درجاتى دارد كه در اخبار بهفت پله تشبيه شده و درجه بهشتى هر كس درخور درجه ايمان و تقوى وى است بعضى فوق بعض ديگر كفر هم كه مقابل ايمان است آن نيز مراتبى دارد پائين‌تر از همه مراتب شرك بخدا خواهد بود.

فَبِئسَ مَثوَى المُتَكَبِّرِينَ شايد مقصود از متكبرين آنهايى باشند كه از روى كبر و نخوت دانسته و فهميده زير بار پيمبران نرفتند و سخنان خدايى آن بزرگواران را حمل بر دروغ و افسانه پيشينيان مى‌نمودند كه جايگاه چنين مردمانى دوزخ با آن عذاب‌ها و شكنجه‌هاى كذايى كه در آيه بالا شرح داده خواهد بود و متكبرين بد منزلگاهى براى خود تهيه نموده‌اند.

فَاصبِر إِنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ فَإِمّا نُرِيَنَّكَ بَعضَ الَّذِي نَعِدُهُم از اينكه در بسيارى از آيات حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم را مأمور بصبر ميگرداند معلوم ميشود حضرتش از كفار و مشركين بسيار اذيت ميكشيد و در اينكه آيه براى تسلى دل مباركش باو خبر ميدهد كه موعد ظفر و فيروزى تو خواهد رسيد.

اينكه است كه فرموده اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تو بايد صبر كنى و بدان كه حقيقتا آنچه را كه خدا راجع بثواب و درجات مؤمنين و صابرين و عذاب كفار وعده

صفحه : ۳۰۲

داده حق است و بآن خواهند رسيد و قسمتى از عذاب كفار در زمان حيات تو خواهد بود كه بتو مينمايانيم شايد مقصود مغلوب شدن كفار باشد در جنگ بدر و باقى جهادها كه در زمان خود حضرت واقع گرديد و كفار مغلوب و مخذول گرديدند و بعضى كشته و بعضى بدست مسلمين اسير شدند.

أَو نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِلَينا يُرجَعُونَ يا بعد از رحلت و فوت تو كه امر آنان راجع بما است كه بكيفر عملشان خواهند رسيد مفسرين جمله اخير (فَإِلَينا يُرجَعُونَ) را حمل بقيامت نموده‌اند كه كفار را در قيامت بپاداش عملشان و كيفر رفتارشان ميرسانيم لكن چنين بنظر مى‌آيد كه آيه اختصاص بقيامت ندارد و شايد براى تسلى دل رسولش ميخواهد باو بفرمايد تو دل خوش دار خواه تو در حيات باشى يا نباشى وعده ما حق است كه مؤمنين را در دنيا مظفر و منصور گردانيم و در آخرت آنان را بآن مقامات عالى بهشتى خواهيم رسانيد و امر كافرين نيز راجع بما است كه آنان را بكيفر و مجازات عملشان هم در دنيا كه آنها مخذول و مغلوب و بعضى در دست مسلمانها كشته و بعضى اسير خواهند گرديد و در آخرت نيز بآن عذابهاى كذايى كه تهديد شده‌اند خواهند رسيد.

وَ لَقَد أَرسَلنا رُسُلًا مِن قَبلِكَ مِنهُم مَن قَصَصنا عَلَيكَ وَ مِنهُم مَن لَم نَقصُص عَلَيكَ آن پيمبرانى كه در قرآن حكايت آنها شده بيست و نه پيغمبرند و بعض ديگر نام برده شده لكن شرح حال آنها نشده مثل (يسع) و غير آن و بعض ديگر اصلا اسمى از آنها در قرآن برده نشده و بعضى از روايات عدد پيمبران را يكصد و بيست و چهار هزار نفر گفته و در روايات ديگر دارد كه عدد آنان هشت هزار بوده چهار هزار در بنى اسرائيل و چهار هزار از غير آنها لكن مشهور و معروف همان روايت اول است و ايمان آوردن بانبياء مشروط بدانستن عدد آنها و اسم آنها نيست.

(منهج الصادقين)

صفحه : ۳۰۳

در تفسير مجمع البيان از حضرت امير عليه السّلام چنين روايت شده كه فرموده يكى از پيمبران سياه بود و در قرآن حكايت آن ذكر

نشده.

وَ ما كانَ لِرَسُولٍ أَن يَأتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذنِ اللّهِ مفسرین در شأن نزول آیه گفته‌اند کفار از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم طلب معجزه مینمودند مثل اینکه میگفتند تو اگر پیغمبری بوستانها یا چشمه‌های آب بر ما روان گردان یا کوه احد را طلا گردان یا جلو ما بآسمان رو و کتابی باز بر ما بیاور و امثال اینکه ایرادات که بعضی از گفتار رکیک آنان را در سوره بنی اسرائیل شرح داده.

و در اینکه آیه بالا- برای ردّ آنان فرموده هیچ پیمبری از پیمبران معجزه و خارق العاده‌ای نمیآورد مگر باذن خدا در جایی که مصلحت اقتضاء مینمود حق تعالی برای اثبات رسالت آنها معجزه و خارق العاده‌ای بدست آنها جاری مینمود.

فَإِذا جاءَ أَمرُ اللّهِ قُضِيَ بِالحَقِّ وَ خَسِرَ هُنالِكَ المُبطِلُونَ شاید آیه اشاره باین باشد که در جایی که امر خدای تعالی جاری گردد بر آنچه کفار از معجزات و خارق العاداتی که خواسته‌اند که بمیل آنان بدست پیمبرش ظاهر گردد و با اینحال باز کفار دست از عمل و رویه خود بر نداشته و انکار نموده و معجزه را حمل بر سحر نمایند آن وقت حکم عذاب بر آنان محقق خواهد گردید و خسران و زیان برند آنهایی که در طریق باطل قدم میزنند.

در سوره مائده حکایهٔ از حواریین حضرت عیسی علیه السّلام فرموده که پس از آنکه از عیسی (ع) طلب مائده آسمانی نمودند که بخوریم و قلبمان مطمئن بایمان گردد و حضرت عیسی (ع) بامر حق تعالی طلب مائده نمود اینکه آیه نازل گردید (قالَ اللّهُ إِنِّي مُنَزِّلُها عَلَيكُم فَمَن يَكفُر بَعدُ مِنكُم فَإِنِّي أُعَذِّبُهُ عَذاباً لا أُعَذِّبُهُ أَحَداً مِنَ العالَمِينَ)«۱»

---

(۱) سوره مائده آیه ۱۱۵ بعد از خواهش عیسی (ع) خدا فرمود من مائده‌ای که خواسته‌اند بر شما فرود می‌آورم لکن کسی که پس از آن کافر میگردد او را چنان عذابی مینمایم که احدی از عالم را چنین عذابی ننموده باشم.

صفحه : ۳۰۴

و نیز در حکایت ناقه صالح علیه السّلام و فرود آمدن عذاب بر قومش در اثر کشتن ناقه اینکه مطلب هویدا است که پس از اتمام حجّت بر منکرین استحقاق عذاب دنیوی علاوه بر عقوبات اخروی حتمی است.

اللّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الأَنعامَ لِتَركَبُوا مِنها وَ مِنها تَأكُلُونَ- وَ لَكُم فِيها مَنافِعُ وَ لِتَبلُغُوا عَلَيها حاجَةً فِي صُدُورِكُم وَ عَلَيها وَ عَلَى الفُلكِ تُحمَلُونَ در اینکه آیه بطریق (انّی) که از اثر پی بمؤثر بردن است خود را معرفی مینماید که خدا و آفریننده جهانیان آن کسی است که چهار پایان را با آن عظمت جثه‌شان چنان برای شما افراد بشر رام گردانیده و آنان را مسخر شما گردانیده که بعضی از آنها را مرکوب شما گردانیده و از گوشت بعضی از آنها میخورید و منافع دیگر از پوست و پشم و کرک آنان میبرید و نیز باقی احتیاجات شما را از قبل موجودات در دسترس شما نهاده و بر کشتی سوار شده از دریا گذر میکنید اشاره به اینکه آیا اینهمه آیتها و نشانه‌های قدرت بر اثبات وجود و وحدت حق تعالی برای شما کافی نیست که دنبال معجزه میگردید.

آری کسی که حالت اطاعت در وی نیست بمعجزات هم قانع نمیگردد چنانچه معجزات انبیاء را حمل بر سحر مینمودند.

وَ يُرِيكُم آياتِهِ فَأَيَّ آياتِ اللّهِ تُنكِرُونَ اینکه آیه شاهد بر توضیح آیه بالا است که شما علی الدوام آیات تکوینی و آثار خلقت را مشاهده مینمائید در صورتی که در تمام موجودات آثار خلقت و علم و حکمت و قدرت مدبّر حکیم هویدا است با اینکه آیات ظاهر و روشن چگونه میتوانید انکار وحدت نمائید و در عبادت و قضاء حوائج خود رو بغیر آورید و کسی را با او شریک گردانید.

أَ فَلَم يَسِيرُوا فِي الأَرضِ فَيَنظُرُوا كَيفَ كانَ عاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم كانُوا أَكثَرَ مِنهُم وَ أَشَدَّ قُوَّةً وَ آثاراً فِي الأَرضِ فَما أَغنى عَنهُم ما كانُوا يَكسِبُونَ پس از اظهار قدرت و تذکر به نعمتهایی که برای بشر بتدبیر حکمت و نظام آفرینش بوجه نیکو مهیّا گردانیده در مقام تهدید و تذکر کفار بر آمده که آیا

صفحه : ۳۰۵

اینکه مردمانی که آیات خدا را انکار میکنند و پیمبر ما را تکذیب مینمایند در اطراف زمین سیر نمیکنند تا آنکه آثار عذابی که در اثر مخالفت سفرای الهی دامن‌گیر آنان گردیده مشاهده نمایند و به بینند و بیابند چگونگی حال کسانی که پیش از آنها بودند از آیه معلوم میشود که تا وقت نزول آیه آثار خرابی شهرستان عاد و ثمود و مؤتفکه باقی بوده که فرموده در موقع جهان گردی آنان نظر کنند و به بینند آنهایی که هم از حیث عدد و هم از حیث قوت جسمانی و هم از جهت آثار و اعمال و مال و ثروت قوی‌تر و شجاع‌تر از اینها بودند وقتی در مورد غضب الهی واقع شدند قوت و شوکت و کثرت آنها جلوگیر عذاب از آنان نگردید و مبتلا بعذاب گردیدند.

فَلَمّا جاءَتهُم رُسُلُهُم بِالبَیِّناتِ فَرِحُوا بِما عِندَهُم مِنَ العِلمِ وَ حاقَ بِهِم ما کانُوا بِهِ یَستَهزِؤُنَ ظاهرا مرجع ضمیر (جاءتهم) همان کفاری میباشند که مبتلا بعذاب گردیده و اثر خرابی شهرستانهای آنها تا وقت نزول آیه باقی مانده بود که آنان چنین مردمانی بودند که وقتی سفراء الهی با معجزه‌های ظاهر برای هدایت آنها فرستاده میشدند آنان بآنچه از اباطیل میدانستند که در واقع جهل مرکب بود نه علم و از دانشی که سبب نجاتشان باشد بی‌نصیب بودند و علم ظاهری دنیوی را علم حقیقی می‌پنداشتند قوله تعالی «یَعلَمُونَ ظاهِراً مِنَ الحَیاةِ الدُّنیا وَ هُم عَنِ الآخِرَةِ هُم غافِلُونَ» (سوره روم آیه ۶) در سوره دیگر است «ذلِکَ مَبلَغُهُم مِنَ العِلمِ»- یعنی منتهای دانش آنها علم دنیوی است نه اخروی بگمان اینکه علم و دانشی دارند دل خوش بودند و پیمبران را استهزاء و سخریه مینمودند اینکه بود که بالاخره اثر استهزاء آنها باز گشت بخودشان کرد و عذاب آنان را فرا گرفت.

فَلَمّا رَأَوا بَأسَنا قالُوا آمَنّا بِاللّهِ وَحدَهُ وَ کَفَرنا بِما کُنّا بِهِ مُشرِکِینَ، فَلَم یَکُ یَنفَعُهُم إِیمانُهُم لَمّا رَأَوا بَأسَنا حال کفار چنین بود که وقتی آثار عذاب را میدیدند از کرده خود پشیمان

صفحه : ۳۰۶

می‌گشتند و اظهار توبه و پشیمانی نموده و می‌گفتند ما بخدای یگانه ایمان آوردیم و آنچه را که در عبادت شریک خدا قرار داده بودیم از آن بیزاری میجوئیم لکن وقتی آثار عذاب را دیدند دیگر پشیمانی سودی نخواهد داشت زیرا که موقع عمل گذشته است و حکم خدا بر وقوع عذاب آنها جاری گردیده.

سُنَّتَ اللّهِ الَّتِی قَد خَلَت فِی عِبادِهِ وَ خَسِرَ هُنالِکَ الکافِرُونَ قانون خلقت و نظام آفرینش بر اینکه استوار گردیده که بمردن عمل قطع میگردد زیرا وقتی عمر انسان بآخر رسید آنچه از کمال در او بالقوّه موجود بود بانتهاء میرسد دیگر استعداد کمالی در وی باقی نمانده اینکه است که دیگر محلّی برای پذیرفتن توبه او باقی نخواهد بود.

صفحه : ۳۰۷

سورهٔ فصلت

اشاره

اربع و خمسون آیهٔ و هی مکیهٔ

[سوره فصلت (۴۱): آیات ۱ تا ۱۸]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
حم (۱) تَنزِیلٌ مِنَ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ (۲) کِتابٌ فُصِّلَت آیاتُهُ قُرآناً عَرَبِیًّا لِقَومٍ یَعلَمُونَ (۳) بَشِیراً وَ نَذِیراً فَأَعرَضَ أَکثَرُهُم فَهُم لا یَسمَعُونَ (۴)
وَ قالُوا قُلُوبُنا فِی أَکِنَّةٍ مِمّا تَدعُونا إِلَیهِ وَ فِی آذانِنا وَقرٌ وَ مِن بَینِنا وَ بَینِکَ حِجابٌ فَاعمَل إِنَّنا عامِلُونَ (۵) قُل إِنَّما أَنَا بَشَرٌ مِثلُکُم یُوحی إِلَیَّ أَنَّما إِلهُکُم إِلهٌ واحِدٌ فَاستَقِیمُوا إِلَیهِ وَ استَغفِرُوهُ وَ وَیلٌ لِلمُشرِکِینَ (۶) الَّذِینَ لا یُؤتُونَ الزَّکاةَ وَ هُم بِالآخِرَةِ هُم کافِرُونَ (۷) إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَهُم أَجرٌ غَیرُ مَمنُونٍ (۸) قُل أَ إِنَّکُم لَتَکفُرُونَ بِالَّذِی خَلَقَ الأَرضَ فِی یَومَینِ وَ تَجعَلُونَ لَهُ أَنداداً ذلِکَ رَبُّ العالَمِینَ (۹)
وَ جَعَلَ فِیها رَواسِیَ مِن فَوقِها وَ بارَکَ فِیها وَ قَدَّرَ فِیها أَقواتَها فِی أَربَعَةِ أَیّامٍ سَواءً لِلسّائِلِینَ (۱۰) ثُمَّ استَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخانٌ فَقالَ لَها وَ لِلأَرضِ ائتِیا طَوعاً أَو کَرهاً قالَتا أَتَینا طائِعِینَ (۱۱) فَقَضاهُنَّ سَبعَ سَماواتٍ فِی یَومَینِ وَ أَوحی فِی کُلِّ سَماءٍ أَمرَها وَ زَیَّنَّا السَّماءَ الدُّنیا بِمَصابِیحَ وَ حِفظاً ذلِکَ تَقدِیرُ العَزِیزِ العَلِیمِ (۱۲) فَإِن أَعرَضُوا فَقُل أَنذَرتُکُم صاعِقَةً مِثلَ صاعِقَةِ عادٍ وَ ثَمُودَ (۱۳) إِذ جاءَتهُمُ الرُّسُلُ مِن بَینِ أَیدِیهِم وَ مِن خَلفِهِم أَلّا تَعبُدُوا إِلاَّ اللّهَ قالُوا لَو شاءَ رَبُّنا لَأَنزَلَ مَلائِکَةً فَإِنّا بِما أُرسِلتُم بِهِ کافِرُونَ (۱۴)
فَأَمّا عادٌ فَاستَکبَرُوا فِی الأَرضِ بِغَیرِ الحَقِّ وَ قالُوا مَن أَشَدُّ مِنّا قُوَّةً أَ وَ لَم یَرَوا أَنَّ اللّهَ الَّذِی خَلَقَهُم هُوَ أَشَدُّ مِنهُم قُوَّةً وَ کانُوا بِآیاتِنا یَجحَدُونَ (۱۵) فَأَرسَلنا عَلَیهِم رِیحاً صَرصَراً فِی أَیّامٍ نَحِساتٍ لِنُذِیقَهُم عَذابَ الخِزیِ فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ لَعَذابُ الآخِرَةِ أَخزی وَ هُم لا یُنصَرُونَ (۱۶) وَ أَمّا ثَمُودُ فَهَدَیناهُم فَاستَحَبُّوا العَمی عَلَی الهُدی فَأَخَذَتهُم صاعِقَةُ العَذابِ الهُونِ بِما کانُوا یَکسِبُونَ (۱۷) وَ نَجَّینَا الَّذِینَ آمَنُوا وَ کانُوا یَتَّقُونَ (۱۸)

صفحه : ۳۰۸

ترجمه

سوره فصلت مکی است و در عدد کوفیان پنجاه و چهار آیه و در عدد حجازیان پنجاه و سه آیه و در عدد بصریان و شامیان پنجاه و دو آیه است، و هفتصد و نود و شش کلمه و سه هزار و پنجاه حرف است
بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
(قرآن) فرو فرستاده شده‌ایست (از طرف خدای) بخشنده و مهربان (۲)
قرآن کتابی است عربی که آیات آن مفصل و برای جماعتی است که عالم و دانایانند (۳)
قرآن بشارت دهنده (بمؤمنین و تهدید کننده کافرین خواهد بود) و بیشتر مردم (از استماع قرآن) رو میگردانند پس آنان آیات را نمیشنوند (۴)
(کفار) چنین گفتند دلهای ما از آنچه ما را بسوی آن میخوانی در غلاف است و در گوش ما

صفحه : ۳۰۹

سنگینی است و بین ما و تو حجاب است (و گوینده ای رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) آنچه خواهی بکن (ما هم آنچه خواهیم) میکنیم (۵)

ای محمّد بگو حقیقتا من هم بشری میباشم مثل شما بسوی من وحی گردیده شده که خدای شما الهی است یکتا و یگانه پس بسوی پرستش او استقامت نمائید و از او آمرزش بطلبید و وای بحال کسانی که بخدا شرك آرند (۶)

آن کسانی که زکاهٔ نمیدهند در حالی که بآخرت کافرند (۷)

حقیقتا کسانی که ایمان آوردند و اعمال نیکو نمودند برای آنها پاداش غیر مقطوع (و غیر منت) خواهد بود (۸)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم (باین کفار) بگو آیا شما کافر میگردید بآنکسی که زمین را در دو روز آفریده و برای او ند و مانند قرار میدهید آن است مربی جهانیان (۹)

و در بالای زمین کوههایی بر افراشته و در آن کوهها برکت داده و روزی اهل زمین و قوت آنها را در چهار روز اندازه‌گیری نموده و اهل زمین همه خواهان روزی خودند (۱۰)

پس از آن بسوی آسمان قصد نمود در حالی که آسمان دودی بود، پس بآسمان و زمین گفت بیائید برغبت یا کراهت آسمان و زمین گفتند ما فرمان‌بران می‌آئیم (۱۱)

پس حکم او در آسمان و زمین در دو روز (جاری گردید) و عمل هر آسمانی را بوی وحی گردانید و آسمان دنیا را بچراغها زینت داد و آن را نگاهبانی نمود اینکه است تقدیر (خدای) غالب دانا (۱۲)

و اگر (کفار) با اینکه تذکرات اعراض نمودند (ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) بگو شما را تهدید نمودم بصاعقه‌ای مثل صاعقه قوم عاد و ثمود (۱۳)

وقتی پیمبران از جلو آنان و از پشت سر آنها آمدند (و بآنان گفتند) عبادت نکنید مگر خدا را (کفار) گفتند اگر خدا میخواست (که غیر او را عبادت نکنیم) برای ما ملائکه را فرو میفرستاد و حقیقهٔ ما برسالت شما کافرانیم (۱۴)

و اما (گروه) عادیان در زمین بدون استحقاق دعوی بزرگی نمودند و گفتند کی است که از ما قوی‌تر باشد آیا (آن کافرین) ندانستند آن خدایی که آنها را آفریده قوت او از آنان شدیدتر خواهد بود و آنها چنین بودند که آیات ما را انکار مینمودند (۱۵)

(و چون آنان خود را قوی و نیرومند می‌پنداشتند) ما باد سختی در روزهای

صفحه : ۳۱۰

نحسی بر آنها گماشتیم تا آنکه در حیات دنیا بآنها بچشانیم عذاب خواری (کننده) و عذاب آخرت خوار کننده‌تر خواهد بود در حالی که یاری کرده نشوند (۱۶)

و اما جماعت ثمود را (نیز بتوسط پیمبران) هدایت نمودیم و آنان کوری را بر بینایی اختیار نمودند (اینکه بود) که در اثر اعمالی که کسب نمودند صاعقه که عذاب خوار کننده‌ای بود آنها را گرفت (۱۷)

و آن کسانی که ایمان آورده بودند و از شرك و نافرمانی پرهیز میکردند نجات دادیم (۱۸)

توضیح آیات

حم تَنزِیلٌ مِنَ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ بقول بعضی (حم) در محل رفع و مبتداء و تنزیل خبر او است و بقول دیگر (تنزیل) خبر مبتداء محذوف است یعنی اینکه قرآن از طرف پروردگاری فرود آمده که رحمت رحمانی و رحمت رحیمی او تمام موجودات امکانی را فرا گرفته است.

کِتابٌ فُصِّلَت آیاتُهُ قُرآناً عَرَبِیًّا لِقَومٍ یَعلَمُونَ کتاب بدل از تنزیل است یعنی اینکه از جانب خدای رحمن و رحیم برای هدایت شما فرستاده شده کتابی است که آیات آن مفصل و مبین است و آن قرآنی است که بزبان عربی فرود آمده و اینکه قرآن فرستاده شده

است برای جماعتی که عالم و دانایانند (بزبان عربی و از آوردن مثل آن عاجز خواهند بود).
اشاره به اینکه آنهایی که توجه بقرآن ندارند کسانی خواهند بود که از علم و دانش حقیقی تهی و پی بهره‌اند و غرض از انزال قرآن از عالم لاهوت بعالم ناسوت دانشمندانند که بعضی از اسرار قرآن را میفهمند و میدانند که چنین کلامی از عهده بشری خارج خواهد بود و از روی دانستگی و فهمیدگی ایمان آورده و تصدیق مینمایند که اینکه قرآن از جانب پروردگار عالمیان است اگر چه قرآن

صفحه : ۳۱۱

برای تمام افراد بشر بلکه برای هدایت جن و انس فرود آمده لکن فقط دانشمندان می‌توانند از قرآن بهره‌مند گردند.
بَشِیراً وَ نَذِیراً فَأَعرَضَ أَکثَرُهُم فَهُم لا یَسمَعُونَ دو صفت از صفات قرآن را تذکر میدهد یکی اینکه قرآن مؤمنین را بشارت و مژده میدهد بدرجات عالیه و نعمتهای بهشتی که بپاداش اعمال نیکو نصیب آنان خواهد گردید و دیگر آنکه کفار را از عذاب و شکنجه جهنّمی که در کیفر اعمال بدشان گرفتار میگردند میترسانند و آنهایی که از استماع قرآن اعراض نموده و رو بر گردانیده‌اند آنها نمیشنوند و گوش دلشان در اثر اعراض فاسدشان کر گردیده و اشاره بهمین مردم دارد قوله تعالی.
صُمٌّ بُکمٌ عُمیٌ فَهُم لا یَعقِلُونَ آری کسی که روی دلش از خدا برگشته و رو بطبیعت آورده و تمام همّش منصرف بامور مادی و حظوظ نفسانی گردیده واقعا از استماع سخنان حقانی کر میگردد و چنین کس دیگر تاب شنیدن آیات قرآنی را ندارد.
وَ قالُوا قُلُوبُنا فِی أَکِنَّةٍ مِمّا تَدعُونا إِلَیهِ وَ فِی آذانِنا وَقرٌ وَ مِن بَینِنا وَ بَینِکَ حِجابٌ فَاعمَل إِنَّنا عامِلُونَ چون کفار خود را چنین میدیدند که چنان در ظلمت طبیعی فرو رفته‌اند که دیگر گویا قدرت بر استماع آیات قرآنی ندارند اینکه بود که از حال خود خبر میدادند که قلب ماها در غلاف طبیعت بسته شده و گوش ما سنگین گردیده و طاقت استماع آیات قرآنی را نداریم و پرده خود خواهی و کبر و جهل بین ما و تو حائل گردیده چون چنین است دیگر منتظر مباش که ما بآیات قرآن بگرویم طمع از ما ببر تو بکار خودت برو ما هم بکار خودمان میرویم.
قُل إِنَّما أَنَا بَشَرٌ مِثلُکُم یُوحی إِلَیَّ أَنَّما إِلهُکُم إِلهٌ واحِدٌ خطاب بسفیر اعظم خود نموده که ای رسول اکرم باین مردمانی که در اشتباهند و از روی نفهمی بتو اعتراض می‌کنند که چرا تو مثل آنان غذا میخوری و میخوابی

صفحه : ۳۱۲

و زن میگیری و چنین گمان میکنند که تو هم مثل خودشان دنبال حظوظات نفسانی از قبیل مال و جاه و سلطنت و غیره میباشی و دعوی خدایی داری بگو من ملك و جن نیستم من هم مثل شما بشری میباشم که غذا میخورم و میخوابم و نیز در تمام امور طبیعی بشری مانند شما هستم فقط امتیاز من از شما باین است که از راه باطن بمن وحی رسیده که اله و آفریننده و مبدء و معاد شما یکی است که باید او را بپرستید نه غیر او را و از او استعانت بجوئید نه از غیر او و اینکه مطلبی است کاملا عقلی و منطقی و گویا خواهد بفرماید شما هم اگر پرده کبر و عصبیت و جهالت را پاره کنید و در صفات انسانیت معتدل و در روح بشریت مصفی و از صفات حیوانیت وارسته گردید آن وقت بعقل و وجدان خود خواهید دریافت که مرجع و پناهگاه همان کسی است که شما را از نیستی بهستی و از عدم بوجود آورده است و تمام امور بدست قدرت ازلی او انجام میگیرد و ظهور وحدت فیض او را در تمام موجودات مشاهده خواهید نمود.
فَاستَقِیمُوا إِلَیهِ وَ استَغفِرُوهُ وَ وَیلٌ لِلمُشرِکِینَ بتمام افراد بشر امر میفرماید که در مقام توحید استقامت و پایداری بنمائید و برای گناهان گذشته‌تان از خدای تعالی طلب آمرزش کنید و مشرکین در چاه مذلت و خواری خواهند واقع گردید.

و در سوره هود آیه ۱۴ خطاب برسول خود مینماید که (فَاستَقِم کَما أُمِرتَ) یعنی در مقام اجراء کلمه توحید استقامت نما و بر آنچه مأمور گردیده‌ای ثابت قدم باش.

آیه اشاره به اینکه وقتی در اثر ایمان و تقوی نور وحدت در قلب شما تجلی نمود و خدا را به یگانگی شناختید در طریق عبودیت و پرستش او استقامت پیدا نمائید و در اجراء اوامر او بردبار باشید و نفس اماره و شیطان شما را از طریق حق بسوی باطل نلغزاند و از راه برون نبرد و بخدا پناه ببرید و از او طلب یاری نمائید.

آری کوه‌های مشکلات در اثر متانت و استقامت هموار خواهد گردید در عالم

صفحه : ۳۱۳

شنیده نشده کسی حائز مقامی گردیده باشد مگر در اثر ثبات در عزم و استقامت در عمل فیروزی و مظفریت نصیب کسی میگردد که در مقام عمل و رو برو شدن با موانع با نفس و شیطان مجاهده نموده و با عزمی ثابت موانع را بر طرف گرداند و بقوت یقین در راه نوردی خود استوار گردد قوله تعالی «وَ الَّذِینَ جاهَدُوا فِینا لَنَهدِیَنَّهُم سُبُلَنا» سوره عنکبوت آیه ۶۹.

الَّذِینَ لا یُؤتُونَ الزَّکاةَ وَ هُم بِالآخِرَةِ هُم کافِرُونَ در مقام اوصاف مشرکین برآمده و آنها را بدو صفت معرفی میفرماید اول از جمله صفات نکوهیده مشرکین چنین است که از دادن زکاة خودداری مینمایند دوم بعالم آخرت کافرند یعنی آنان منکر قیامت می‌باشند.

از اینکه آیه چنین استفاده میشود که بالاتر چیزی که مؤمن بآخرت بآن امتحان میگردد دادن زکاة است زیرا که مال محبوب القلوب است و انسان بآسانی نمیتواند دست از آن بردارد در سورهٔ (الحجرات) آیه (۱۵) در اوصاف مؤمنین فرموده «إِنَّمَا المُؤمِنُونَ الَّذِینَ آمَنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ لَم یَرتابُوا وَ جاهَدُوا بِأَموالِهِم وَ أَنفُسِهِم فِی سَبِیلِ اللّهِ أُولئِکَ هُمُ الصّادِقُونَ»(۱) و نظیر اینکه آیه بسیار است که در مجاهده فی سبیل اللّه انفاق مالی را مقدم می‌اندازد بر مجاهده با نفس و صدق مؤمنین در اظهار ایمانشان را مترتب میگرداند بمجاهده بمالشان و نفسشان.

إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَهُم أَجرٌ غَیرُ مَمنُونٍ کرم بین و لطف خداوند را که در صورتی که ایمان و عمل صالح هر دو بتوفیق او انجام میگیرد و اجری هم که بمؤمنین وعده داده آنهم از راه لطف و کرم خداوندی او است بنده هر قدر عمل صالح کند مستحق اجر و عوض نخواهد بود زیرا که وظیفه بنده بندگی است با اینکه حال در اینکه آیه بالا اعلان نموده بکسانی که

---

(۱) حقیقتا مؤمنین کسانی خواهند بود که بخدا و رسول او ایمان آوردند پس از آن شک پیرامون آنان نگردیده (و نیز آنها چنین میباشند) که بمال‌ها و نفسهای خود در راه خدا مجاهده مینمایند و چنین اشخاصی (در دعوی ایمان) راستگویانند.

صفحه : ۳۱۴

ایمان آورده و عمل نیکو نموده‌اند که اجر متصل غیر مقطوع و بی‌منّت خواهیم داد قُل أَ إِنَّکُم لَتَکفُرُونَ بِالَّذِی خَلَقَ الأَرضَ فِی یَومَینِ وَ تَجعَلُونَ لَهُ أَنداداً باستفهام انکاری در مقام سرزنش بشر برآمده و برسول خود خطاب نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باین کافرین بگو آیا شما کفران میورزید و انکار مینمائید کسی را که زمین را در دو روز آفریده و اشباه و امثال برای او قرار میدهید، کسی که زمین را در مدت دو روز آفریده او پروردگار تمام عالمیان است و آن کسی که بر آفرینش زمین قدرت دارد خالق تمام موجودات خواهد بود زیرا که آسمان و زمین و تمام عوالم موجودات متصل بهم و مربوط بیکدیگرند قوله تعالی: «لَو کانَ فِیهِما آلِهَةٌ إِلَّا اللّهُ لَفَسَدَتا».

آری وحدت عالم دلیل بر وحدت اله عالم است زیرا که در جای خود مبرهن گردیده که موجودات مثل حلقه‌های زنجیر و تار و

پود یک پارچه بهم مرتبط و متصل خواهند بود.

و وحدت صنع دلیل بر وحدت صانع است دو علت نمیشود در یک معلول شخصی تصرف نمایند اینکه است که در آخر آیه فرموده «ذلِکَ رَبُّ العالَمِینَ».

اشاره باین است که موجودات مادی طبیعی تدریجی الحصولند باید بتدریج موجود گردند و آن کسی که زمین را آفریده تمام عوالم ممکنات را همان آفریده است ظاهرا مقصود از دو روز مدتی خواهد بود که اگر روز و شبی میبود مقدار دو روز بحساب میآمد زیرا که در آن وقت روز و شبی نبوده تا آنکه خلقت را محدود نماید وَ جَعَلَ فِیها رَواسِیَ مِن فَوقِها وَ بارَکَ فِیها وَ قَدَّرَ فِیها أَقواتَها فِی أَربَعَهِ أَیّامٍ سَواءً لِلسّائِلِینَ بعد از تذکر به اینکه زمین را پس از نیستی در مدت دو روز از عدم بوجود آورده در مقام نظم آفرینش آن برآمده که در بالای زمین کوههایی برافراشته و در آنها از انواع و اقسام گیاهها و معادن و غیر آن برکت داده و روزی خلق را در آن اندازه‌گیری نموده و نظام آفرینش زمین و تعیین روزی هر کسی را بقدر خواهش

صفحه : ۳۱۵

و طلب استعدادی وی در مدت چهار روز تسویه نموده و اندازه‌گیری کرده مفسرین گویند آفرینش زمین با تنظیم آن مطابق حکمت چهار روز میشود.

ثُمَّ استَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخانٌ مفسرین (استوی) را بمعنی قصد گرفته‌اند و در معنی آیه چنین گفته‌اند که پس از اتمام خلقت زمین بسوی خلقت آسمان قصد نمود در حالی که آسمان (دود بود) یعنی بخارات زمین بود که ببالا متصاعد گردیده و مثال دود مینمود.

و اینکه آیه را دلیل گرفته‌اند که خلقت زمین پیش از خلقت آسمان شده لکن بنا بر اینکه معنی اینکه آیه با آن آیه که در سوره (النازعات) آیه ۳۰ فرموده:

«وَ الأَرضَ بَعدَ ذلِکَ دَحاها» منافات پیدا مینماید و مفسرین در پاسخ اینکه اعتراض گفته‌اند اول زمین بطور پیچیدگی آفریده شده و پس از آن آسمان خلقت گردیده و پس از خلقت آسمانها زمین کشیده و پهن گردیده و بنا بر اینکه توجیه بین دو آیه منافاتی نخواهد بود.

لکن اینکه توجیه بنظر درست نمی‌آید زیرا که در آیه بالا تصریح دارد که در دو روز زمین آفریده شده و در آن کوههایی افراشته گردیده که خلقت زمین و کوهها با هم چهار روز میشود و معلوم است خلقت کوهها بعد از کشیده شدن زمین واقع گردیده و پس از آن به (ثم) که مشعر بر تراخی است فرموده (ثُمَّ استَوی إِلَی السَّماءِ) اینکه طور بیان دلیل بر اینکه خواهد بود که پس از اتمام زمین و کوهها قصد نمود استواء آن را با آسمان.

و برای رفع اشکال ممکن است در آیه توجیه دیگری بشود به اینکه گفته شود (استَوی إِلَی السَّماءِ) یعنی زمین پس از خلقت تساوی و تعادل با آسمان پیدا نمود در حالی که آسمان دودی بود و شاید مقصود از دود آن جسم لطیفی باشد که از آن بقوه (اثیریه) تعبیر مینمایند.

از کتاب کافی و فقیه از حضرت امام زین العابدین علیه السّلام چنین روایت شده که فرمود:

۱» «ان من الآیات الّتی قدرها للناس مما یحتاجون الیه البحر الذی خلقه اللّه

صفحه : ۳۱۶

بین السماء و الارض و ان اللّه قدر فیها مجاری الشمس و القمر و النجوم و الکواکب الخ»«.

خلاصه ممكن است در جمع بين دو آيه چنين گفته شود آسمانها اجسام ثقيل نيستند آن طورى كه اهل هيئت قديم حدس ميزدند و ستارگان مانند ميخ در آن فرو رفته باشند بلكه فضاء متخلل بين كرات جسمى باشد كه از شدت لطافت بحس در نمى‌آيد و اهل هيئت جديد از آن تعبير باثير يا اثر نموده‌اند كه آن شبيه‌تر چيزى ماند بآب قوله تعالى در سوره نور آيه ۴۵ «وَ اللّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِن ماءٍ» و نيز در سوره هود آيه ۹ فرموده «وَ كانَ عَرشُهُ عَلَى الماءِ» و در اينجا آسمان را دود ناميده شايد اشاره بلطافت و تخلل بين اجزاء آن باشد و بنا بر اينكه معنى آيه دليل نميشود كه آفرينش زمين قبل از آفرينش آسمانها باشد.

باضافه از آيه چنين استفاده ميشود كه آسمان قبل از خلقت زمين موجود بوده بشكل دود و زمين پس از تنظيم تساوى و تعادل با آسمان پيدا نموده.

(و اللّه العالم باسرار كلامه) فَقالَ لَها وَ لِلأَرضِ ائتِيا طَوعاً أَو كَرهاً قالَتا أَتَينا طائِعِينَ و بعد از آنكه خلقت آسمان و زمين منظم و مرتب گرديد از مصدر جلال احديت بآنها خطاب رسيده كه بآنچه بشما امر مينمايم اقدام و اطاعت نمائيد در حالى كه با رضا و رغبت باشيد يا كاره و بى‌رغبت.

از اينكه آيه توان استفاده نمود كه آسمان و زمين و تمام موجودات صاحب شعور و ادراكند اينكه است كه مورد خطاب واقع گرديده‌اند و آيه قول حكماء را تأييد مينمايد كه گويند موجودات هر يك باعتبار تفاوت قوت و ضعف وجودشان صاحب شعورند وقتى صاحب شعور و ادراك باشند ممكن است مورد خطاب نيز واقع

---

(۱) يعنى از جمله نشانه‌هاى قدرت خدا كه براى بشر تقدير نموده اينكه است كه از جمله آنچه بآن محتاجند دريايى است كه خدا بين آسمان و زمين خلق نموده و بدرستى كه خدا آن دريا را مجرى و محل شمس و قمر و ستارگان قرار داده.

صفحه : ۳۱۷

گردند، و شايد خطاب تكوينى باشد نه تشريعى و اشاره بنفوذ قدرت دارد كه ممكنات مطابق اراده خداى تعالى و تحت اقتدار او امتثال اوامر تكوينى مينمايند فَقَضاهُنَّ سَبعَ سَماواتٍ فِي يَومَينِ وَ أَوحى فِي كُلِّ سَماءٍ أَمرَها و در مدت دو روز حكم خدا و قضاء او در سراسر هفت آسمان جارى گرديد و فرمان هر آسمانى بخودش وحى گرديد.

اشاره به اينكه در غريزه هر آسمانى نهاده كه مطابق حكمت و نظام عالم امر تكوينى خود را اجرا گرداند.

وَ زَيَّنَّا السَّماءَ الدُّنيا بِمَصابِيحَ وَ حِفظاً ذلِكَ تَقدِيرُ العَزِيزِ العَلِيمِ (سماء) مأخوذ از سمو و بمعنى بالا- است و بر فضاء محيط بجرم ستارگان آسمان گفته ميشود و مقصود از چراغهاى آسمان خورشيد و ماه و كواكب و كراتى خواهند بود كه معلق در آسمان و بالاى سرما ميباشند و تشبيه بچراغ براى روشنى آنها است كه در شب و روز بزمين نور ميدهند.

و از تخصيص مصابيح بآسمان دنيا چنين استفاده ميشود كه آنچه از ستارگان و سيارات در آسمان ديده ميشود مخصوص بهمين آسمان دنياى ما است كه از تمام كرات پائين‌تر خواهد بود زيرا كه دنيا مأخوذ از دنو است و بر بالاى آن آسمانهاى ديگرى است كه عدد آن را غير از خدا كسى نميداند چنانچه در بعضى از احاديث اشاره بآن شده است.

در كتاب خصال از امام جعفر صادق (ع) چنين نقل ميكنند كه فرموده:

۱» «ان للّه عزّ و جلّ اثنى عشر الف عالم كل عالم منها اكبر من سبع سماوات و سبع ارضين ما يرى عالم منها ان للّه عزّ و جلّ عالما غيرها»«

و غير از اينكه احاديث بسيار است كه دلالت دارد بر اينكه عالم منحصر بهفت آسمان و هفت زمين نيست.

---

(۱) برای خـدای عز و جـل دوازده هزار عـالم است که هر یـک از آنهـا بزرگتر است از هفت آسـمان و هفت زمین و عالمی از آنها نمی‌بیند که برای غیر خدا عالمی غیر از او باشد.

صفحه : ۳۱۸

فَإِن أَعرَضُوا فَقُل أَنـذَرتُکُم صاعِقَـهً مِثلَ صاعِقَـهِ عادٍ وَ ثَمُودَ در اینکه آیه کفار را تهدیـد فرموده و خطاب برسولش مینمایـد که ای محمّـد بایناـن بگو اگر از حکم خـدا اعراض نمائیـد مبتلا خواهید گردید بعذاب ناگهانی که در شدّت و سرعت گوئیا صاعقه آتش است و شما هلاک خواهید گردید همانطوری که گروه عاد بباد صرصر و گروه ثمود بصیحه آسمانی هلاک گردیدند.

إِذ جاءَتهُمُ الرُّسُلُ مِن بَینِ أَیـدِیهِم وَ مِن خَلفِهِم أَلّا تَعبُدُوا إِلّا اللّهَ قالُوا لَو شاءَ رَبُّنا لَأَنزَلَ مَلائِکَهً فَإِنّا بِما أُرسِـلتُم بِهِ کافِرُونَ گناه عادیان و ثمودیـان اینکه بود که بـا کثرت پیمبران که برای هـدایت آنـان از جلو و عقب آنها آمدنـد و آنان را بعبادت خـدای یگانه دعوت نمودند آنها را تکذیب نموده و گفتند اگر پروردگار ما میخواست رسولی برای ما بفرستد ملائکه را از آسمان فرود می‌آورد و چون شما مثل ما بشر هستید ما زیر بار رسالت شما نخواهیم رفت.

آن بیخردان ندانسـتند که چون ملائکه از جنس بشـر نیسـتند ممکن نیست انسان بتوانـد با آنها آمیزش نمایـد و از طریق آنها هدایت گردد مگر آنکه بشـکل انسان در آیند آن وقت آنهم در نظر آنان نیز بشـری میشود مثل خودشان قوله تعالی در سوره انعام آیه ۹ (وَ لَو جَعَلناهُ مَلَکاً لَجَعَلناهُ رَجُلًا وَ لَلَبَسـنا عَلَیهِم ما یَلبِسُونَ)«۱» فَأَمّا عادٌ فَاستَکبَرُوا فِی الأَرضِ بِغَیرِ الحَقِّ وَ قالُوا مَن أَشَدُّ مِنّا قُوَّهً أَ وَ لَم یَرَوا أَنَّ اللّهَ الَّذِی خَلَقَهُم هُوَ أَشَـدُّ مِنهُم قُوَّهً وَ کـانُوا بِآیاتِنـا یَجحَـدُونَ گنـاه عادیان که بباد صرصـر هلاک گردیدنـد اینکه بود که بـدون اسـتحقاق کبر و نخوت بر آنـان غـالب گردیـده بود و چون خود را قوی و نیرومنـد میدیدنـد گمـان میکردنـد کسـی بر آنـان غـالب نخواهد گردید اینکه بود که می‌گفتند کی است که از ما قوی‌تر باشد که بتواند بر ما غالب گردد.

---

(۱) کفـار میگفتنـد چرا خـدا برای هـدایت ما ملک نازل ننمود در جواب آنها فرمود اگر میخواستیم پیمبر ملک باشـد او بایـد مردی باشد و بلباس شما درآید.

صفحه : ۳۱۹

آری کبر که ناشـی از قوه سـبعی حیوانی است وقتی بر بشـر استیلاء پیدا نمود و انسان تحت استیلاء اینکه قوّه مقهور گردید آن عدم ذاتی و احتیاجات امکانی خود را فراموش نموده و بخود مینازد و میبالـد و وقتی در خود یک قوت و شوکتی دیـد گمان می‌کند که اینکه قوت برای او پایـدار خواهـد بود دیگر نمیدانـد دست دیگری است روی دسـتها بلکه در مقابـل قـدرت و قوت حق تعالی تمام قوت‌ها ناچیز مینماید.

اینکه است که بهمزه اسـتفهام انکـاری بآنـان اعـتراض نموده که آیـا اینکه جمـاعتی که از روی کـبر و خودپسـندی زیر بـار پیمبران نمیرونـد فکر ندارند که آن کسـی که آنان را از نیستی بوجود آورده او قوی‌تر و شدیدتر از آنها خواهد بود پس چگونه آنان آیات و نشانه‌های قدرت ما را انکار می‌کنند.

[سوره فصلت (۴۱): آیات ۱۹ تا ۳۲]

اشاره

وَ یَومَ یُحشَرُ أَعداءُ اللّهِ إِلَی النّارِ فَهُم یُوزَعُونَ (۱۹) حَتّی إِذا ما جاؤُها شَهِدَ عَلَیهِم سَمعُهُم وَ أَبصارُهُم وَ جُلُودُهُم بِما کانُوا یَعمَلُونَ (۲۰) وَ قالُوا لِجُلُودِهِم لِمَ شَهِدتُم عَلَینا قالُوا أَنطَقَنَا اللّهُ الَّذِی أَنطَقَ کُلَّ شَیءٍ وَ هُوَ خَلَقَکُم أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ إِلَیهِ تُرجَعُونَ (۲۱) وَ ما کُنتُم تَستَتِرُونَ أَن یَشهَدَ عَلَیکُم سَمعُکُم وَ لا أَبصارُکُم وَ لا جُلُودُکُم وَ لکِن ظَنَنتُم أَنَّ اللّهَ لا یَعلَمُ کَثِیراً مِمّا تَعمَلُونَ (۲۲) وَ ذلِکُم ظَنُّکُمُ الَّذِی ظَنَنتُم بِرَبِّکُم أَرداکُم فَأَصبَحتُم مِنَ الخاسِرِینَ (۲۳)

فَإِن یَصبِرُوا فَالنّارُ مَثویً لَهُم وَ إِن یَستَعتِبُوا فَما هُم مِنَ المُعتَبِینَ (۲۴) وَ قَیَّضنا لَهُم قُرَناءَ فَزَیَّنُوا لَهُم ما بَینَ أَیدِیهِم وَ ما خَلفَهُم وَ حَقَّ عَلَیهِمُ القَولُ فِی أُمَمٍ قَد خَلَت مِن قَبلِهِم مِنَ الجِنِّ وَ الإِنسِ إِنَّهُم کانُوا خاسِرِینَ (۲۵) وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لا تَسمَعُوا لِهذَا القُرآنِ وَ الغَوا فِیهِ لَعَلَّکُم تَغلِبُونَ (۲۶) فَلَنُذِیقَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا عَذاباً شَدِیداً وَ لَنَجزِیَنَّهُم أَسوَأَ الَّذِی کانُوا یَعمَلُونَ (۲۷) ذلِکَ جَزاءُ أَعداءِ اللّهِ النّارُ لَهُم فِیها دارُ الخُلدِ جَزاءً بِما کانُوا بِآیاتِنا یَجحَدُونَ (۲۸)

وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا رَبَّنا أَرِنَا الَّذَینِ أَضَلّانا مِنَ الجِنِّ وَ الإِنسِ نَجعَلهُما تَحتَ أَقدامِنا لِیَکُونا مِنَ الأَسفَلِینَ (۲۹) إِنَّ الَّذِینَ قالُوا رَبُّنَا اللّهُ ثُمَّ استَقامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَیهِمُ المَلائِکَةُ أَلّا تَخافُوا وَ لا تَحزَنُوا وَ أَبشِرُوا بِالجَنَّةِ الَّتِی کُنتُم تُوعَدُونَ (۳۰) نَحنُ أَولِیاؤُکُم فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ فِی الآخِرَةِ وَ لَکُم فِیها ما تَشتَهِی أَنفُسُکُم وَ لَکُم فِیها ما تَدَّعُونَ (۳۱) نُزُلاً مِن غَفُورٍ رَحِیمٍ (۳۲)

صفحه : ۳۲۰

ترجمه

و روزی که دشمنان خدا بسوی آتش محشور میگردند و آنها نگاه داشته (۱۹) میشوند

تا آنکه گوش و چشم و پوست آنان بر اعمال بد آنها شهادت دهد (۱۰)

و آنها بپوستهای خود گویند چرا شما بر ضرر ما شهادت دادید (در پاسخ) گویند بسخن در آورد ما را آن کسی که هر چیزی را گویا گردانیده و او آن کسی است که در اول دفعه شما را آفریده و بسوی او باز گشت گردیده‌اید (۲۱)

و برای شما میسر نیست که

صفحه : ۳۲۱

آنچه را گوش و چشم و پوست شما بر ضرر شما شهادت میدهد آن را پنهان گردانید و لکن شما چنین گمان میکنید که خدا بسیاری از آنچه را که میکردید نمیداند (۲۲)

و بآن گمان بدی که بپروردگار خود داشتید شما را هلاک گردانید و شما از زیانکاران گردیدید (۲۳)

پس اگر صبر کنند منزلگاه آنان آتش خواهد بود و اگر طلب رضایت خدا را نمایند نیز عذر آنان پذیرفته نخواهد گردید (یعنی چه صبر کنند یا نکنند از آتش نجات نخواهند یافت (۲۴)

و هم نشینانی برای آنها گماشتیم که آنچه پیش روی آنان و آنچه پشت سرشان بود برای آنها آراسته گردانیدند و بر ضرر آنان محقق و ثابت گردید آن گفتار (یعنی عذاب) با گروه پیش از آنها از جنّ و انس زیرا که آنان از زیانکاران بودند (۲۵)

آنهایی که کافر شدند چنین گفتند استماع قرآن نکنید و آن را بگفتار لغو (باطل) گردانید شاید شما غالب گردید (۲۶)

و به آنهایی که کافر شدند البته میچشانیم عذاب بسیار سخت (۲۷) و البته آنها را مجازات خواهیم نمود ببدتر چیزی که بآن عمل میکردند (۲۸)

چنین است پاداش دشمنان خدا که آتش منزل جاویدان آنها خواهد بود و آن جزاء آن است که آیات ما را انکار مینمودند (۲۹)

و آنهایی که کافر شدنـد چنین میگویند ای پروردگار ما بما بنما از جنّ و انس آن کسانی را که ما را گمراه گردانیدند تا اینکه آنان را زیر قدم خود بنهیم و آنها در درک سافل‌تر از ما باشند (۳۰)

حقیقتا کسانی که گفتنـد پروردگار ما خـدا است پس از آن در ایمان ثابت قـدم ماندنـد بر چنین اشخاصـی ملائکه فرود می‌آیند (و گویند) نترسید و اندوهناک مباشید و آنان را بشارت میدهند بآن بهشتی که بآنها وعده داده شده (۳۱)

(ملائکه بآنها گویند) ما در حیات دنیا از دوستان شما بودیم و هم در آخرت دوستان شما خواهیم بود و برای شما مهیا است آنچه را که نفسهای شما بخواهد و نیز در آنجا برای شما آماده است آنچه را بطلبید (۳۲)

(و تمام نعمتها) روزی مهیا شده ایست از جانب (خدای) آمرزنده مهربان (۳۳)

صفحه : ۳۲۲

توضیح آیات

اشاره

وَ یَومَ یُحشَرُ أَعـداءُ اللّهِ إِلَی النّارِ فَهُم یُوزَعُونَ حَتّی إِذا ما جاؤُها شَـهِدَ عَلَیهِم سَـمعُهُم وَ أَبصارُهُم وَ جُلُودُهُم بِما کانُوا یَعمَلُونَ خدای متعـال از حـال کفار و ورود آنان در روز قیامت به پیمبرش خبر میدهـد که وقتی دشـمنان خـدا محشور میگردنـد آنهایی را که جلو میباشـند نگاه میدارنـد تا بعـدیها برسـند تا آنکه همه را داخل آتش گرداننـد وقتی همه آنان حاضـر گردیدنـد بامر الهی اعضاء آنها بسخن میآینـد و بر ضـررشان شـهادت میدهند گوش آنها شـهادت میدهد که کلام پیمبران را شـنیدند و اعتناء ننمودند و چشم آنها شهادت میدهـد که آیات تکوینیه را که علی الـدوام از نظر آنها می‌گـذشت و آیات تـدوینی قرآنی را نیز که مشاهده مینمودند هیچ عبرت نمیگرفتند و ندیده می‌انگاشتند و پوست بدنشان نیز در آنچه تماس باحرام نموده شهادت میدهد.

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- خدای تعالی دهان و زبان باعضاء می‌دهد و آنان را بسخن در میآورد و وادار مینماید که بر ضرر صاحبانشان شهادت دهند.

۲- در آنها ایجاد کلام مینماید مثل اینکه برای حضرت موسی «ع» درخت را بصدا درآورد.

۳- مقصود از شـهادت اعضاء اینکه است علاماتی در آنان پدیـد خواهـد گردید که دلالت دارد بر اعمال آنها مثل اینکه بکسـی که شب بیـدار بوده گفته میشود که چشم تو شـهادت میدهـد بر اینکه تو سـحر بیـدار بوده‌ای و گفته شده است مراد از (جلود) در اینجا (فروج) است بطریق کنایهٔ و اینکه قول از إبن عباس و مفسرین نقل شده است.

(تفسیر مجمع البیـان) چون عـالم قیامت عالم حیات و عالم فعلیت است قوله تعالی (وَ إِنَّ الـدّارَ الآخِرَةَ لَهِیَ الحَیَوانُ لَو کانُوا یَعلَمُونَ) سور عنکبوت آیه (۶۴) و ببرهان عقلی و نقلی ثابت گردیـده که تمام موجودات هر یک بـدرجه اسـتعداد خود دارای نیروی حیاتی می‌باشند

صفحه : ۳۲۳

زیرا که هر موجودی و لو بصورت جمادی باشد دارای نفسی و قوّه‌ای است که جامع متشتتات و حافظ صورت جمعیه وی میباشد که در جمادات تعبیر از آن بقوه جمادی مینمایند و در نباتات بنفس نباتی و در حیوانات بنفس حیوانی و اگر اینکه قوه یا نفس که حافظ متشتتات اجزاء است در شیئی نباشد اجزاء آن از هم متفرق خواهند گردید و اصل تمام نیروها نفس کلی است که در هر نوعی از موجودات طوری تظاهر مینماید چنانچه قوه جمادی مرتبه نازله‌ای است از نفس نباتی و نفس نباتی مرتبه نازله‌ای است از نفس ناطقه انسانی اینکه است سرّ تحوّل موجودات بیکدیگر و شاید اشاره بهمین دارد قوله تعالی (وَ إِن مِن شَیءٍ إِلّا یُسَبِّحُ بِحَمدِهِ وَ لٰکِن لا تَفقَهُونَ تَسبِیحَهُم، و یَسجُدُ لَهُ مَن فِی السَّماواتِ وَ مَن فِی الأَرضِ)«۱» و نیز در سورهٔ الزلزال که راجع بزمین فرموده (یَومَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخبارَها بِأَنَّ رَبَّکَ أَوحی لَها)«۲» خلاصه آنکه چون در کمون اجزاء بدن انسان نیروی حیاتی موجود است و در قیامت که هر چیزی بکمال میرسد وقتی بدن انسان نیز از عالم دنیا بعالم آخرت تحول نمود آنچه در باطنش از اعمال و رفتار صاحبش بوده بامر حق تعالی ظاهر می‌گرداند و شاید همین باشد سرّ شهادت دادن اجزاء بدن آدمی بر علیه خودش.

وَ قالُوا لِجُلُودِهِم لِمَ شَهِدتُم عَلَینا در پاسخ اعتراض انسان بپوستهای خود که چرا بر ضرر من شهادت میدهید اعضاء بدن وی گویند.

قالُوا أَنطَقَنَا اللّهُ الَّذِی أَنطَقَ کُلَّ شَیءٍ وَ هُوَ خَلَقَکُم أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ إِلَیهِ تُرجَعُونَ گویند ما را بسخن در آورده آن کسی که هر چیزی را بسخن درآورده.

چون لفظ (شیئی) در آیه عموم دارد معلوم میشود تمام اجزاء عالم قیامت سخن‌گو خواهند بود و شاید مقصود از گفتن آنها اظهار (ما فی الضمیر) آنها باشد

---

(۱) چیزی نیست مگر اینکه خدا را تنزیه و تحمید میکند لکن شما (افراد بشر آنها را نمیفهمید و خدا را سجده میکند آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است.

(۲) در آن روز (روز قیامت) زمین خبرهای خود را حدیث میکند.

صفحه : ۳۲۴

که در آن وقت هیچ چیزی مخفی نمی‌ماند و هر چیزی بحقیقت خود و آنچه در کمون وی بوده ظاهر میگردد و آن کسی که تمام اشیاء را بسخن در آورده آن کسی خواهد بود که در اول مرتبه شما را آفریده و ثانیا بسوی او بازگشت خواهید نمود.

وَ ما کُنتُم تَستَتِرُونَ أَن یَشهَدَ عَلَیکُم سَمعُکُم وَ لا أَبصارُکُم وَ لا جُلُودُکُم وَ لٰکِن ظَنَنتُم أَنَّ اللّهَ لا یَعلَمُ کَثِیراً مِمّا تَعمَلُونَ آیه در مقام اعتراض بکفار بر آمده که شما چنین گمان میکنید که میتوانید آنچه را از اعضاء بدنتان از گوش و چشم و پوست شما بر علیه شما شهادت میدهند مستور گردانید و اینکه گمان فاسدی است که بپروردگار خود نسبت میدهید که بتوانید از او چیزی مخفی گردانید بگمان اینکه خدا اطلاع کافی بر تمام اعمال شما ندارد.

وَ ذٰلِکُم ظَنُّکُمُ الَّذِی ظَنَنتُم بِرَبِّکُم أَرداکُم فَأَصبَحتُم مِنَ الخاسِرِینَ مفسرین در شأن نزول آیه از إبن عباس چنین نقل میکنند که گفته من روزی خود را در پرده کعبه پوشیده بودم سه نفر آمدند یکی صفوان که از ربیعه بود و دو نفر دیگر امیه و عبد اللّه ثقفی و با هم سخن میگفتند یکی از آنان گفت آیا ما آنچه می‌گوئیم خدا میشنود دیگری گفت اگر بلند گوئیم میشنود دیگری گفت اگر بلند را بشنود آهسته را هم خواهد شنید من آمدم سخنان آنان را خدمت رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل نمودم آن وقت اینکه آیه فرود آمد که در اثر چنین گمان بدی که بپروردگار خود بردید روزگار خود را فاسد گردانیده و هلاک گردیدید و از زیانکاران محسوب خواهید گردید.

فَإِن یَصبِرُوا فَالنّارُ مَثویً لَهُم وَ إِن یَستَعتِبُوا فَما هُم مِنَ المُعتَبِینَ اگر کفار بر الم آتش صبر کنند یا صبر نکنند آتش منزلگاه و مأوای

آنان خواهـد بود و اگر از خـدا طلب خشـنودی نماینـد که آنها را ببخشد و عفو نماید که از آن مهلکه نجات یابند و هر قدر جزع و فزع نمایند بخشیده نخواهند گردید.

صفحه : ۳۲۵

وَ قَيَّضنا لَهُم قُرَناءَ فَزَيَّنُوا لَهُم ما بَينَ أَيدِيهِم وَ ما خَلفَهُم وَ حَقَّ عَلَيهِمُ القَولُ فِي أُمَمٍ قَد خَلَت مِن قَبلِهِم مِنَ الجِنِّ وَ الإِنسِ إِنَّهُم كانُوا خاسِرِينَ خلاصه آیه در مقام بدبختی و سوء عاقبت کفار و پستی و زبونی آنان برآمده و اشاره به اینکه آنان در اثر هوی پرستی آن روح قدسـی و آن قوه ملکوتی که در ابتداء خلقت در اسـتعداد بشر گذاشته شده بود برایگان از دست دادند و قلبی که بایستی محل جولانگاه ملائکه باشد منزلگاه شـیاطین گردانیدند اینکه است که برای آنان همنشـینان و دوسـتانی از شیاطین جنی و انسی گماشتیم که رفیق و دوستاران آنها باشند و از جلو و عقب بآنها احاطه نمایند و اعمال زشت آنان را در نظرشان جلوه دهند.
در سوره زخرف آیه ۳۵ فرموده (وَ مَن يَعشُ عَن ذِكرِ الرَّحمنِ نُقَيِّض لَهُ شَيطاناً فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ) (نقیض) بمعنی تبـدیل است زیرا وقـتی روح و روان آدمی در اثر مخالفت و ضـدیّت با اهل حق از طریق خود که باید در راه مسـتقیم حرکت نموده و ترقی و تعالی نماید و رو بسـعادت رود در عوض حرکت قهقرایی نموده و باسـفل سـافلین طبیعت فرود آمـده آن وقت بـا شـیاطین که از رفقـای دنیوی و دوسـتان او بودند مقارن میگردد و در قیامت با آنها محشور خواهد گردید اینکه است که کلمه عذاب بر آنها ثابت و محقق میگردد و همـانطوری که بر امتهـای پیش عـذاب محقق گردیـده بود آنهایی که تابع هوی و شـیطان گردیدنـد از زیانکاران خواهنـد بود که سرمایه عمر خود را تلف گردانیده و جز حسرت و ندامت برای آنان چیزی باقی نخواهد ماند.
وَ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لا تَسمَعُوا لِهذَا القُرآنِ وَ الغَوا فِيهِ لَعَلَّكُم تَغلِبُونَ در شأن نزول آیه از إبن عباس چنین روایت میکننـد که رؤساء و بزرگان کفار چون معارضه نمودن با آیات قرآنی از عهده آنها خارج بود و ترسیدند که اعراب از اطراف بیایند و ایمان بیاورند پس از مشورت با هم بنا بر اینکه گذاشتند که وقتی حضرت مشغول قرائت قرآن میگردد کاری کنند که در غلط افتد اینکه بود که

صفحه : ۳۲۶

هر وقت حضـرت مشـغول خواندن قرآن میشد با هم جمع میشدند و مشـغول میشدند بغنا و آوازه خوانی و سـخنان بیهوده میگفتند و صفیر میزدند و دست بر دست می- کوفتند که به اینکه وسیله مردم آیات قرآن را نشنوند.
اینکه بود که خدا بپیمبرش خبر میدهد که کفار با هم گویند بآیات قرآن گوش ندهید و در موقعی که محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قرآن میخواند سخن لغو و بیهوده گوئید شاید به اینکه وسیله بر او غالب گردید و نتواند کار خود را انجام دهد.
آری دشمنان دین گمان کردند که باین دسیسه‌ها می‌توانند نور خدا را خاموش گردانند قوله تعالی در سوره (توبه) آیه ۳۲ (يُرِيدُونَ أَن يُطفِؤُا نُورَ اللّهِ بِأَفواهِهِم وَ يَأبَى اللّهُ إِلّا أَن يُتِمَّ نُورَهُ وَ لَو كَرِهَ الكافِرُونَ) در سوره (صف) آیه (۸) (يُرِيدُونَ لِيُطفِؤُا نُورَ اللّهِ بِأَفواهِهِم وَ اللّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَ لَو كَرِهَ الكافِرُونَ) غافل از اینکه

چراغی را که ایزد برفروزد هر آن کس پف کند ریشش بسوزد
فَلَنُذِيقَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذاباً شَدِيداً، وَ لَنَجزِيَنَّهُم أَسوَأَ الَّذِي كانُوا يَعمَلُونَ کفار چنین گمان کردند باین اعمال ناهنجار که بر خلاف روش انسـانیت است مظفر و منصـور خواهنـد گردیـد دیگر ندانسـتند که تیشه بریشه خـود زدن است زیرا که آیه بلاـم تأکیـد و نون تأکید ثقیله مؤکدا اعلام میفرماید که البته در اثر حرکات نکوهیده کفار عذاب بسـیار سـخت بآنان میچشانیم و آنان را در اثر اعمال بدشان که عمل مینمودند به بدترین عذاب مجازات خواهیم نمود.

ذلِکَ جَزاءُ أَعداءِ اللّهِ النّارُ لَهُم فِیها دارُ الخُلدِ جَزاءً بِما کانُوا بِآیاتِنا یَجحَدُونَ (ذلک) اشاره بآیه بالا است که آن عذابی که از حیث کمیت و کیفیّت بسیار شدید است آن آتش دوزخ است که دشمنان خدا بآن مجازات خواهند گردید و آتش منزل جاوید و همیشگی آنان خواهد بود و مخلد بودن آنها در آتش که از بالاترین عذاب جهنمیان بشمار میرود مجازات اینکه است که همیشه آیاتی را که از مصدر فیض ربانی در اینکه عالم فرود آمده انکار مینمودند.

صفحه : ۳۲۷

وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا رَبَّنا أَرِنَا الَّذَینِ أَضَلّانا مِنَ الجِنِّ وَ الإِنسِ نَجعَلهُما تَحتَ أَقدامِنا لِیَکُونا مِنَ الأَسفَلِینَ کفار وقتی خود را در هاویه ظلمانی و در آتش سوزان جهنم می‌بینند با یأس و ناامیدی آنان از نجات از روی غیض و بیچارگی که بینند راه چاره بر آنان منسد گردیده میگویند پروردگار ما بما بنما آن کسانی را از جنّ و افراد بشر که ما را از جاده حق منحرف گردانیدند و باین روز بیچارگی انداخته‌اند تا آنکه از آنها انتقام کشیم که ما را اغواء نمودند و زیر پای خود آنان را لگد- کوب گردانیم تا آنکه آنان را در درکه زیرین جهنم درآوریم.

شاید مقصود کفار چنین باشد که آنهایی که بر ما ریاست می‌نمودند و پیشوایان ما بودند و ما را اغواء نمودند ببینیم که چگونه امروز پست‌تر از ما و در درکه زیر پای ما واقع گردیده‌اند و به اینکه وسیله قدری دل ما خوش شود که انتقام ما از آنها کشیده شده.

إِنَّ الَّذِینَ قالُوا رَبُّنَا اللّهُ ثُمَّ استَقامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَیهِمُ المَلائِکَةُ أَلّا تَخافُوا وَ لا تَحزَنُوا وَ أَبشِرُوا بِالجَنَّةِ الَّتِی کُنتُم تُوعَدُونَ بعد از بیان تیره‌بختی و عذاب کفار که مترتب بر اعمال و افعال نکوهیده آنان گردیده و در اثر آن در وادی ظلمانی جهیم واقع گردیده‌اند در مقام اوصاف مؤمنین با تقوی بر آمده و آنان را اینطور معرفی مینماید که زبان حال و قال آنان چنین بود میگفتند پروردگار و مربی ما خدا است اینکه را گفتند و بر گفته خود استقامت نمودند و در عمل بوظائف ایمانشان ثابت قدم گردیدند چنین مردمانی موقع مردن و پس از آن وقت ورودشان در صحرای محشر ملائکه آنان را استقبال می‌نمایند و در آن موقعی که تمام مردم از منظره هولناک محشر در اضطراب شدید واقع میگردند آنان را مطمئن میگردانند که نترسید و محزون نباشید زیرا که شما بحسب وعده الهی که فرموده (إِنَّ المُتَّقِینَ فِی مَقامٍ أَمِینٍ) در امن و امان خواهید بود و نیز ملائکه آنان را بشارت می‌دهند بآن بهشتی که خدا به مؤمنین وعده

صفحه : ۳۲۸

داده و ملائکه بآنها میگویند:

نَحنُ أَولِیاؤُکُم فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ فِی الآخِرَةِ وَ لَکُم فِیها ما تَشتَهِی أَنفُسُکُم وَ لَکُم فِیها ما تَدَّعُونَ ملائکه به مؤمنین گویند ما هم در دنیا و هم در آخرت دوستان شما و با شما همراه بودیم.

از امام محمّد باقر علیه السّلام چنین روایت می‌کنند که فرموده ملائکه به مؤمنین گویند ما در دنیا شما را از انواع بلیات و آفات محافظت مینمودیم و هنگام مردن شما را از وساوس شیطانیه حفظ می‌نمائیم و در آخرت نیز از شدت عقاب شما را باز می‌داریم و در رسانیدنتان به بهشت با شما همراهی مینمائیم.

بعضی از اهل اشاره در بیان آیه (إِنَّ الَّذِینَ قالُوا رَبُّنَا اللّهُ ثُمَّ استَقامُوا) گفته آنان گفتند خدای ما اللّه است، پس از آن استقامت نمودند بوفاء، و ترک جفاء، فرشتگان بر ایشان فرود آیند برضاء، و گویند مترسید از عناء، اندوه مدارید بر فناء، بشارت باد شما را بلقاء در سرای بقاء (أَلّا تَخافُوا) نهراسید که بر اهل استقامت خوف نیست، اندوه مدارید که برای شما انواع کرامت حاصل خواهد بود، بشارت باد شما را بانواع نعمت، (استقیموا و لا تحزنوا بحبل اللّه اعتصموا و ابشروا بالجنة الّتی هی دار الرضوان).

(ابو الفتوح) آری ملائکه در دنیا و آخرت یار و مشفق دوستان خدا و دشمن دشمنان خدا خواهند بود بلکه تمام موجودات چون قشون و زیر فرمان خدای رحمانند حافظ و نگهبان دوستان خدا و دشمن دشمنان حقند در آنجایی که مأذون گردند دمار از روزگار کافرین در میآورند.

نُزُلًا مِن غَفُورٍ رَحِیمٍ راغب در مفردات گفته: (و النزل ما یعدّ للنازل من الزاد) یعنی (نزل) آن چیزی خواهد بود که برای میهمان که وارد می‌شود آماده می‌کنند.

(پایان) شاید آیه اشاره باین باشد که پیش کشی اهل بهشت مژده ملائکه است که

صفحه : ۳۲۹

بمؤمنین گویند همانطوری که ما در دنیا دوست شما و حافظ و نگهبان شما بودیم حال هم که موقع سختی شما است با شما هستیم تا شما را ببهشت که دار کرامت الهی است برسانیم و در آن بهشت پر نعمت برای شما مهیا و آماده گردیده آنچه را که بخواهید و نفس شما مایل بآن باشد از جانب آن کسی که پذیرنده توبه و آمرزنده گناهان و بر مؤمنین رحیم و مهربان است.

[سوره فصلت (۴۱): آیات ۳۳ تا ۴۴]

اشاره

وَ مَن أَحسَنُ قَولاً مِمَّن دَعا إِلَی اللّهِ وَ عَمِلَ صالِحاً وَ قالَ إِنَّنِی مِنَ المُسلِمِینَ (۳۳) وَ لا تَستَوِی الحَسَنَةُ وَ لا السَّیِّئَةُ ادفَع بِالَّتِی هِیَ أَحسَنُ فَإِذَا الَّذِی بَینَکَ وَ بَینَهُ عَداوَةٌ کَأَنَّهُ وَلِیٌّ حَمِیمٌ (۳۴) وَ ما یُلَقّاها إِلاَّ الَّذِینَ صَبَرُوا وَ ما یُلَقّاها إِلاّ ذُو حَظٍّ عَظِیمٍ (۳۵) وَ إِمّا یَنزَغَنَّکَ مِنَ الشَّیطانِ نَزغٌ فَاستَعِذ بِاللّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِیعُ العَلِیمُ (۳۶) وَ مِن آیاتِهِ اللَّیلُ وَ النَّهارُ وَ الشَّمسُ وَ القَمَرُ لا تَسجُدُوا لِلشَّمسِ وَ لا لِلقَمَرِ وَ اسجُدُوا لِلّهِ الَّذِی خَلَقَهُنَّ إِن کُنتُم إِیّاهُ تَعبُدُونَ (۳۷)

فَإِنِ استَکبَرُوا فَالَّذِینَ عِندَ رَبِّکَ یُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّیلِ وَ النَّهارِ وَ هُم لا یَسأَمُونَ (۳۸) وَ مِن آیاتِهِ أَنَّکَ تَرَی الأَرضَ خاشِعَةً فَإِذا أَنزَلنا عَلَیهَا الماءَ اهتَزَّت وَ رَبَت إِنَّ الَّذِی أَحیاها لَمُحیِ المَوتی إِنَّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ (۳۹) إِنَّ الَّذِینَ یُلحِدُونَ فِی آیاتِنا لا یَخفَونَ عَلَینا أَ فَمَن یُلقی فِی النّارِ خَیرٌ أَم مَن یَأتِی آمِناً یَومَ القِیامَةِ اعمَلُوا ما شِئتُم إِنَّهُ بِما تَعمَلُونَ بَصِیرٌ (۴۰) إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا بِالذِّکرِ لَمّا جاءَهُم وَ إِنَّهُ لَکِتابٌ عَزِیزٌ (۴۱) لا یَأتِیهِ الباطِلُ مِن بَینِ یَدَیهِ وَ لا مِن خَلفِهِ تَنزِیلٌ مِن حَکِیمٍ حَمِیدٍ (۴۲)

ما یُقالُ لَکَ إِلاّ ما قَد قِیلَ لِلرُّسُلِ مِن قَبلِکَ إِنَّ رَبَّکَ لَذُو مَغفِرَةٍ وَ ذُو عِقابٍ أَلِیمٍ (۴۳) وَ لَو جَعَلناهُ قُرآناً أَعجَمِیًّا لَقالُوا لَو لا فُصِّلَت آیاتُهُ ءَ أَعجَمِیٌّ وَ عَرَبِیٌّ قُل هُوَ لِلَّذِینَ آمَنُوا هُدیً وَ شِفاءٌ وَ الَّذِینَ لا یُؤمِنُونَ فِی آذانِهِم وَقرٌ وَ هُوَ عَلَیهِم عَمًی أُولئِکَ یُنادَونَ مِن مَکانٍ بَعِیدٍ (۴۴)

صفحه : ۳۳۰

ترجمه

و کیست نیکوتر از حیث گفتار از کسی که (خلق را) بسوی خدا خواند و عمل نیکو نمود و گفته باشد حقیقهٔ من از مسلمانان خواهم بود (۳۴)

و هرگز خوبی و بدی با هم یکسان نخواهند بود ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بدی را بچیزی که نیکوتر باشد رفع گردان

(یعنی بـدی را بنیکی رفـع گردان) و اگر (چنین کردی) کسـی که بین تـو و او دشـمنی و عـداوت باشـد گویـا او دوست مهربـان تو خواهد گردید (۳۵)

و چنین فضیلتی داده نشود (که رفع بدی بنیکی کند) مگر کسانی که شکیبایی و کظم غیظ نمودند و چنین سجیّه و خلق نیکو عطا نمیگردد مگر بکسی که صاحب حظ بزرگی (از عقل و فظانت باشد) (۳۶)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اگر از شیطان وسوسه‌ای بتو برسد بخدا پناه ببر زیرا که او شنوا و داناست (۳۷)

و شب و روز و خورشید و ماه از نشانه‌های قدرت خدا میباشند اگر شما خدا را پرستش مینمائید از برای شمس و قمر سجده نکنید و برای کسی که اینها را آفریده سجده کنید (۳۷)

و اگر شما از عبادت حق تعالی سرکشی نمودید (بدانید) آن کسی که نزد پروردگار تواند

صفحه : ۳۳۱

(ملائکه) در شب و روز خدا را تسبیح و ستایش مینمایند (و از کثرت عبادت) ملول نخواهند گردید (۳۸)

و از جمله نشانه‌های قـدرت خـدا اینکه است ای محمّـد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم تو زمین را میبینی فرسوده و خشک وقتی بر آن آب فرود آوردیم بجنبش در آیـد و بگیـاه افزون گردد (مثـل خمیر مـایه) (۳۹) و حقیقـهٔ آن کسـی که زمین را زنـده گردانید همان است که مرده‌ها را زنده میگرداند زیرا که محققا او بر هر چیزی توانا خواهد بود (۴۰)

و حقیقهٔ بر ما پنهان نمیباشد آنهایی که در آیات ما سخنان باطل میگویند آیا کسی که در آتش افتاده بهتر است یا کسی که در روز قیامت بیاید در حالی که در امن و امان باشد ای مردم هر چه خواهید بکنید بدرستی خدا بر آنچه می‌کنید عالم و بینا است (۴۱)

بحقیقت کسانی که وقتی قرآن آمد کافر شدند در صورتی که قرآن کتاب ارجمندی است (۴۲)

که نه از پیش رو و نه از پشت او (کلام) باطل در آن داخل نخواهد گردید (و آن) فرستاده شده از جانب (خدای) سـتوده درستکار است (۴۳)

ای محمّـد «ص» بر تـو گفته نمی‌شـود مگر آنچه بر پیمـبرانی که پیش از تـو بودنـد گفته شـده و پروردگـار تـو حقیقتـا هم صـاحب آمرزش و هم صاحب شکنجه دردناک است (۴۴)

اگر قرآن را بلغت غیر عربی فرستاده بودیم (کفـار) میگفتنـد چرا آیـات آن بیـان نشـده آیا قرآن عجمی و مخاطب عربی ای محمّد «ص» بگو قرآن برای کسانی که ایمان آورده‌انـد هدایت و شـفا خواهد بود و آنهایی که ایمان نیاوردند در گوشـهای آنان سـنگینی است و آنها کورند (و مانند کسی میباشند) که از راه دوری آنان را صدا زنند که نمیشنوند (۴۵)

توضیح آیات

وَ مَن أَحسَنُ قَولًا مِمَّن دَعا إِلَی اللّهِ وَ عَمِلَ صالِحاً وَ قالَ إِنَّنِی مِنَ المُسلِمِینَ در اینکه مبارک آیه در مقام تعریف و ستایش اشخاصی است که دارای سه عمل باشند اول مردم را بسوی خدا دعوت کند و ارشاد نمایند و طریق سعادت و هدایت

صفحه : ۳۳۲

را بمردم بیاموزند و آنان را از کج روی بطریق مستقیم شریعت رهبری گردانند که چنین کسی از داعین الی اللّه بشمار میرود و کلام او که در اینکه مورد سخن میگوید از بهترین سخنها بشمار میرود و عمل او از بهترین اعمال خواهد بود.

دوم آن کسی که داعی الی اللّه است بایستی دارای عمل صالح باشد تا آنکه کلامش مؤثر و نافذ گردد بتجربه معلوم شده کسی که

مردم را تبليغ مى‌كنـد و آنها را بسوى حقيقت ميخواند اگر عملش مصدق گفتارش نباشد سـخنش در قلب كسـى تأثير نمى‌كند زيرا سخنى كـه فقـط از دهـان بر آمـد در يـك گـوش وارد گشـته و از گـوش ديگر بيرون خواهـد گرديـد چنيـن سـخنى هرگز در قلب شنونـدگان نفوذ نخواهـد نمود سوم وظيفه داعى الى اللّه اينكه است كه اظهـار نمايـد و بگويـد من از كسـانى خواهم بود كه كـاملا مسلمان و تسليم اوامر حق تعالى گرديده‌ام و شما مدعوين را نيز دعوت مينمايم بهمين طريق اسلامى كه از پيروان آن گرديده‌ام و از روى حقيقت بآن ايمان دارم و بايد اينكه سخن نه فقط بگفتار باشد بلكه حقيقتا چنين باشد.

وَ لا تَستَوِى الحَسَنَةُ وَ لَا السَّيِّئَةُ محرز و مسلم است كه خوبى و بدى مساوى نخواهد بود نه ظالم با عادل و نه مؤمن با كافر و نه موحد با مشرك و نه عالم با جاهل و نه سخى با بخيل هرگز يكسان بشمار نمى‌آيند چگونه ممكن است آدم راست گفتار و درست كردار كه عملش مصـدق گفتارش مى‌باشـد با آدم دروغگو و كـج رفتار مساوى باشـد هرگز چنين نخواهـد بود ادفَع بِالَّتِى هِيَ أَحسَنُ فَإِذَا الَّذِى بَينَكَ وَ بَينَهُ عَداوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ خـداى رحمان بآن رحمت عامى كه نسبت بمخلوقات و بنـده‌گان خود دارد بنبى رحمت خود كه مظهر و نماينـده رحمت رحمانى او است و او را متصف بصـفت «رحمهٔ للعالمين» گردانيده چنين امر ميفرمايد كه اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بدى و سيئه را برطرف گردان بچيزى كه نيكوتر باشد غضب را بحلم تسكين ده و گناه را بعفو بپوشان يا بسخن حقّ سخن باطل را ردّ كن.

خلاصه شايد مقصود چنين باشد كه هر قدر كفار در باره تو سخنان ناروا

گويند و بتو ظلم و جفاء روا دارند تو براى تأليف قلب آنان در مقابل سخنان ركيك آنها بردبارى كن و بطور ملاطفت و مهربانى با آنـان صـحبت نمـا كه وقتى اينكه طور با مردم سـلوك نمودى آن كس كه دشـمن تو و ضـد تو باشـد ممكن است از اينكه راه با تو دوست مشفق گردد و مايل شود باسلام در سوره (نحل) آيه ۱۲۶ فرموده:

«وَ جادِلهُم بِالَّتِى هِيَ أَحسَنُ».

و رويّه پيمبر اسـلام هم چنين بود كه با دشمنان خود دوستى مينمود و با آنها بطور ملاطفت و دوستى معارضه مينمود اينكه است كه گفته‌انـد بيشتر كسانى كه ايمان آوردنـد در اثر خلق مباركش مايل باسـلام گرديدنـد در قرآن در باره خلق حميده‌اش فرموده «إِنَّكَ لَعَلى خُلُقٍ عَظِيمٍ» وَ ما يُلَقّاها إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَ ما يُلَقّاها إِلّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ و چنين صـفت حميـده‌اى كه مقابل بدى نيكى كردن باشـد دارا نميگردنـد مگر كسانى كه صبر را شـعار خود نموده و در مشـكلات امور بردبارى مينماينـد و بچنين مقامى يعنى مقام صابرين و كسانى كه بـدى را بنيكى ميپوشانند فائز نميگردند مگر كسانى كه داراى حظ بزرگ از عقل و حلم و دانش باشـند و آن منافعى كه در اثر صبر و شكيبايى عايد آنان خواهد گرديد نصيب غير آنان نخواهد شد.

وَ إِمّا يَنزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيطانِ نَزغٌ فَاستَعِذ بِاللّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ العَلِيمُ بيشتر موقعى كه ابليس بر بشـر مسـلّط ميگردد موقعى خواهد بود كه در اثر ناملائمى قوّه غضب بحركت مى‌آيـد كه در آن موقع خون بغليان آمده بسا مى‌شود اختيار از كف انسان بيرون ميرود و ممكن است در آن وقت گناهى مرتكب گردد اينجا است كه خداوند برسول اكرمش امر ميفرمايد كه هر گاه شـيطان نيشى بر تو فرو برد و خواست تو را از جا حركت دهد در آن موقع از شـرّ شـيطان بخدا پناه ببر زيرا كه او هم شنوا است كه استغاثه تو را ميشنود و هم دانا است كه چيزى بر او مخفى نميباشد و معلوم است كه امر باسـتعاذه و لو در اينجا خطاب برسول است لكن مقصود امّت ميباشـند زيرا كه شيطان تسلطى بر پيغمبران ندارد ديگر چه رسد

بخاتم آنها و آیات عدیده قرآن شاهد بر اینکه مطلب میباشد.

وَ مِن آیاتِهِ اللَّیلُ وَ النَّهارُ وَ الشَّمسُ وَ القَمَرُ لا تَسجُدُوا لِلشَّمسِ وَ لا لِلقَمَرِ وَ اسجُدُوا لِلّهِ الَّذِی خَلَقَهُنَّ از جمله نشانه‌های قدرت و علم و تدبیر قادر متعال شب و روز است که دنبال هم میآیند و میروند و نیز از آیات بارز او سبحانه و تعالی خورشید و ماه میباشد که هر یک در مقر خود بآنطوری که ناظم و مربّی عالم مقرر گردانیده انجام وظیفه میدهند و ذره‌ای از مدار خود تجاوز نمی‌نمایند و با اینکه خورشید و ماه با عظمت و حشمتی که دارند مطیع وزیر فرمان اویند و وجود و بقائشان بسته باراده حق تعالی است و از خود هیچ ندارند با اینحال سزاوار نیست که بآنها سجده و اظهار ذلّت نمائید سجده و اظهار تذلّل مخصوص بآنکسی خواهد بود که اینها را از نیستی بهستی آورده و آنان را برای وجود و بقای شما مسخر گردانیده.

إِن کُنتُم إِیّاهُ تَعبُدُونَ چون مشرکین چنین گمان میکردند که بعبادت و سجده نمودن باینها قرب و منزلت نزد خدا پیدا مینمایند اینکه بود که میگفتند «ما نَعبُدُهُم إِلّا لِیُقَرِّبُونا إِلَی اللّهِ زُلفی» برای تنبه آنها میفرماید اگر غرض شما از عبادت و سجده بآنها نزدیکی بحق و عبادت او است اینها را سجده نکنید خدا را که آفریننده و مربّی آنها است سجده کنید.

فَإِنِ استَکبَرُوا فَالَّذِینَ عِندَ رَبِّکَ یُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّیلِ وَ النَّهارِ وَ هُم لا یَسأَمُونَ خطاب برسولش نموده و باو خبر میدهد که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اگر اینکه مشرکین از روی کبر و عناد از سجده و عبادت خدا رو گردانیده و امتناع نموده‌اند انواع و اصناف ملائکه و موجود علوی که مقام عندیت نزد خدای تعالی دارند شب و روز پروردگار تو را تسبیح و تمجید و ستایش مینمایند و از کثرت عبادت ملالت و خستگی عارض آنان نخواهد گردید.

صفحه : ۳۳۵

وَ مِن آیاتِهِ أَنَّکَ تَرَی الأَرضَ خاشِعَةً فَإِذا أَنزَلنا عَلَیهِ‌مَا الماءَ اهتَزَّت وَ رَبَت إِنَّ الَّذِی أَحیاها لَمُحیِ المَوتی إِنَّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ برای اثبات معاد و زنده شدن مرده‌ها در روز حشر خطاب برسولش نموده که حضرتش مردم را متذکر گرداند که نظر کنند و تدبّر در آیات الهی نمایند و ببینند زمینی که در موقع زمستان خشک و مثل مرده بی‌ثمر گردیده چگونه در موقع بهار بنزول باران از روی نشاط بجنبش در آمده و زنده و سبز و خرم میگردد تا آنکه بدانند آن کسی که چنین قدرتی دارد که زمین مرده را بآب قدرت زنده و سبز گرداند قدرت دارد که جسدهای پوسیده و مرده را نیز بآب رحمت زنده گرداند زیرا که او بهر چیزی توانا است.

در بسیاری از آیات زنده شدن مرده‌ها را در قیامت تشبیه نموده بزنده شدن زمین در فصل بهار پس از خشک شدن آن در فصل زمستان و چون در کلام فصیح باید قدر مشترکی بین مشبّه و مشبّه به باشد و گر نه تشبیه بی محلّ می‌گردد باین اعتبار می‌توان از آیه چنین استنباط نمود که همین طوری که در فصل زمستان هویّت و فعلیت زمین باقی است و معدوم نگردیده منتهی الامر از آثار خارجی مثل روئیدن حبوبات و گیاهها افتاده و مثل مرده بی‌اثر گردیده انسان نیز همین طور بمردن هویّت و شخصیّت وجود او باقی است و معدوم نخواهد گردیده و در وعاء خود باقی است منتهی آثار خارجی از او پدیدار نیست و در قیامت که بهار کمال وجود و فعلیت وی است بامر قادر متعال بجنبش درآید و آنچه در باطن وی نهفته بود با آثار عملش بروز و ظهور خواهد نمود.

إِنَّ الَّذِینَ یُلحِدُونَ فِی آیاتِنا لا یَخفَونَ عَلَینا کفار وقتی آیات قرآن را می‌شنیدند مخصوصا برای اینکه حاضرین کلمات وحی را نشنوند دست برهم میزدند و جنجال میکردند در اینکه آیه تذکر میدهد که باید بدانند اعمال رکیک آنان بر ما مخفی نیست و اشاره به اینکه همین اعمالست که آنها را بجهنم میکشاند.

صفحه : ۳۳۶

أَ فَمَن یُلقی فِی النّارِ خَیرٌ أَم مَن یَأتِی آمِناً یَومَ القِیامَةِ همزه (ا فمن) استفهام انکاری و در مقام ارشاد ملحدین و تنبه آنها است که باید

عقـل خود را بکار اندازنـد و با خود انـدیشه نماینـد که در صورتی که نتیجه چنین اعمالی جهنّم و عـذاب خواهـد بود آیا در قیامت کسانی که بجهنّم کشیده می‌شوند بهترند یا کسانی که در حال امن و امان وارد صحرای محشر میگردند و هیچ خوف و ترسی برای آنان نخواهد بود برای شخص عاقل پوشیده نیست که هر گز حال اینکه دو طائفه مساوی نخواهد بود.

اعمَلُوا ما شِئتُم إِنَّه بِما تَعمَلُونَ بَصِیرٌ خطاب تهدیـد متوجه بهمان کسانی است که در باره قرآن سخنان باطل میگفتند که اینجا جای مهلت است هر چه خواهیـد بکنیـد و بایـد بدانیـد که بر آنچه می‌کنیـد خداونـد بصـیر و بینـا است و شـما را بجزاء و پاداش اعمالتان خواهد رساند.

إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا بِالـذِّکرِ لَمّا جاءَهُم وَ إِنَّه لَکِتابٌ عَزِیزٌ گوینـد اینکـه جملـه (إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا) یـا بـدل از جمله آیه بالا- (إِنَّ الَّذِینَ یُلحِدُونَ) میباشد یعنی کسانی که در آیات خدا الحاد میکنند آنان کسانی میباشـند که بقرآن کافر گردیدند یا کلام مستانف است و خبر آن محـذوف است یعنی آنان که در مورد عـذاب واقع خواهند بود چگونه آنها باین کلامی که از معدن صدق فرود آمده کافر گردیدند در صورتی که قرآن کتاب ارجمند و گرامی است.

لا یَأتِیهِ الباطِلُ مِن بَینِ یَدَیهِ وَ لا مِن خَلفِهِ تَنزِیلٌ مِن حَکِیمٍ حَمِیدٍ سخنان مفسرین در توجیه آیه شیخ طبرسی در تفسیر مجمع البیان در توجیه آیه پنج وجه از مفسرین نقل نموده که در اینجا ترجمه مینمائیم:

اول- مقصود از باطل شیطان است و شیطان قادر بر اینکه نیست که چیزی از قرآن را کم کند یا باطلی در آن زیاد نماید.

(قتاده و سدی) دوم از کتب پیشینیان پیش از قرآن چیزی بر بطلان قرآن نیامده و بعد از آن

صفحه : ۳۳۷

نیز کتابی بر بطلان آن نخواهد آمد که آن را باطل نماید.

(إبن عباس و کلبی و مقاتل) سوم- در اخبار قرآن باطل راه نـدارد نه از آن اخباری که از گذشـته داده و نه از آنچه از آینـده میدهد تمامش مطابق واقع و حقیقت است.

(از ابی جعفر «ع» و ابی عبد اللّه «ع» روایت شده) چهارم- نه از اول قرآن و نه از آخر آن باطلی وجود ندارد.

(حسن) پنجم در هیچ جهتی از جهات باطلی در آن یافت نمیگردد نه در الفاظ آن تناقضی است و نه در اخبار آن دروغی است و نه در آن چیزی زیـاد میشود و نه کم میشود و نه تغییر و تبـدیل پیـدا مینمایـد بلکه قرآن محفوظ است و بر مکلّفین تـا روز قیامت حجهٔ است و مؤید آن قوله تعالی است (إِنّا نَحنُ نَزَّلنَا الذِّکرَ وَ إِنّا لَه لَحافِظُونَ) (پایان) ظاهرا بهترین آراء که میتوان بوجهی تطبیق با روایت نمود همان قول اخیر است زیرا که قرآن حق است و حق را مقابل باطل آرنـد اینکه است که قرآن همیشه ثابت و پایـدار خواهد بود و باطل را در آن راهی نیست و قرآن از مبدء حکمت و محل ثابت و استوار فرود آمده اینکه است که همیشه ثابت و پایدار است.

ما یُقالُ لَکَ إِلّا ما قَد قِیلَ لِلرُّسُلِ مِن قَبلِکَ إِنَّ رَبَّکَ لَذُو مَغفِرَةٍ وَ ذُو عِقابٍ أَلِیمٍ برای تسلّی دل رسولش که کفار نسبت دروغ و سحر و بـاقی نسبتهای نـاروایی که بحضـرتش میدادنـد گـاهی او را سـاحر و گـاهی کاذب و گاهی شاعر و گاهی کاهن و گاهی مجنون می‌نامیدنـد بحضـرتش خبر میدهـد که در هر زمانی مردم چنین بوده‌اند که نسـبتهای ناروایی را نیز بپیمبران پیش از تو هم میدادند و حقیقتا پروردگار تو هم صاحب مغفرت و آمرزش است نسبت بتوبه کنندگان و هم صاحب مجازات و عذاب دردناک است نسبت بکفار و دشمنان دین.

صفحه : ۳۳۸

وَ لَو جَعَلناهُ قُرآناً أَعجَمِیًّا لَقالُوا لَو لا فُصِّلَت آیاتُهُ ءَ أَعجَمِیٌّ وَ عَرَبِیٌّ در مقام بیان حال کفار برآمـده که اینها چنیننـد اگر ما قرآن را

بغیر زبان عربی فرود آورده بودیم ایراد میگرفتند و میگفتند چرا قرآن را تفصیل نداده و بلغۀ عربی بیان نشده یعنی آیا کتاب عجمی است و حال آنکه مخاطب بآن کتاب عرب است.

اشاره به اینکه اگر قرآن بلغت عجمی فرود آمده بود حجۀ بر اعراب تمام نشده بود و مقصود از عجمی چنانچه مفسرین گفته‌اند غیر از لغۀ عربی است نه خصوص فارسی بلکه فارسی و ترکی و انگلیسی و هر چه غیر از زبان عربی باشد آن را عجمی نامند اینکه است که فرموده ما قرآن را بلغت عربی نازل نمودیم زیرا که رسول اکرم از عشیره و طائفه عرب بوده.

ظاهرا چون اعراب میدیدند با اینکه قرآن بزبان خودشان عربی فصیح است و الفاظ آن عربی است لکن از حیث بیان و مبناء و فصاحت و بلاغت و نیز از جهت معنی و حقیقت فوق فهم آنان است می‌گفتند چرا آیات را تفصیل نداده تا بفهم ما نزدیک گردد.

قُل هُوَ لِلَّذِینَ آمَنُوا هُدیً وَ شِفاءٌ خطاب برسولش نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگو قرآن برای کسانی که ایمان آورده‌اند هدایت و شفاء است.

شاید اشاره باین باشد که قرآن برای اشخاصی که ایمان آورده‌اند راه هدایت و سعادت و فضیلت را باز نموده و بتعلیمات قرآن از امراض قلبی که شما کافرین مبتلا بآنید شفاء یافته و از غلّ و غشّ طبیعی نجات یافته‌اند و در واقع آنهایند که مخاطب بخطابهای قرآنند و راه سعادت خود را از آیات قرآن پیدا نموده و در اثر آن حرکت میکنند و بمقصود اصلی خود نائل خواهند گردید.

وَ الَّذِینَ لا یُؤمِنُونَ فِی آذانِهِم وَقرٌ وَ هُوَ عَلَیهِم عَمًی أُولئِکَ یُنادَونَ مِن مَکانٍ بَعِیدٍ

صفحه : ۳۳۹

نظر به اینکه بر هیچ آدم بینا و شنوایی اعجاز قرآن پوشیده نمیماند کسانی که بآیات قرآن ایمان نمی‌آورند معلوم میشود در قوای درّاکه آنان خلل پیدا شده که گوش قلب آنها سنگین گردیده و چنین آیات معجز نمای قرآنی را نمیشنوند و چشم دل آنان کور گردیده درک معانی و اسرار آن را نمیکنند و آنها هنگام استماع قرآن مثل کسی می‌مانند که از دور صدایی بشنود و درک معانی آن را ننماید و چون گوش و چشم قلبی ندارند که اعجاز قرآن را بفهمند اینکه است که چنین اشخاصی ایمان نخواهند آورد.

[سوره فصلت (۴۱): آیات ۴۵ تا ۵۴]

اشاره

وَ لَقَد آتَینا مُوسَی الکِتابَ فَاختُلِفَ فِیهِ وَ لَو لا کَلِمَةٌ سَبَقَت مِن رَبِّکَ لَقُضِیَ بَینَهُم وَ إِنَّهُم لَفِی شَکٍّ مِنهُ مُرِیبٍ (۴۵) مَن عَمِلَ صالِحاً فَلِنَفسِهِ وَ مَن أَساءَ فَعَلَیها وَ ما رَبُّکَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ (۴۶) إِلَیهِ یُرَدُّ عِلمُ السّاعَةِ وَ ما تَخرُجُ مِن ثَمَراتٍ مِن أَکمامِها وَ ما تَحمِلُ مِن أُنثی وَ لا تَضَعُ إِلّا بِعِلمِهِ وَ یَومَ یُنادِیهِم أَینَ شُرَکائِی قالُوا آذَنّاکَ ما مِنّا مِن شَهِیدٍ (۴۷) وَ ضَلَّ عَنهُم ما کانُوا یَدعُونَ مِن قَبلُ وَ ظَنُّوا ما لَهُم مِن مَحِیصٍ (۴۸) لا یَسأَمُ الإِنسانُ مِن دُعاءِ الخَیرِ وَ إِن مَسَّهُ الشَّرُّ فَیَؤُسٌ قَنُوطٌ (۴۹)

وَ لَئِن أَذَقناهُ رَحمَةً مِنّا مِن بَعدِ ضَرّاءَ مَسَّتهُ لَیَقُولَنَّ هذا لِی وَ ما أَظُنُّ السّاعَةَ قائِمَةً وَ لَئِن رُجِعتُ إِلی رَبِّی إِنَّ لِی عِندَهُ لَلحُسنی فَلَنُنَبِّئَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا بِما عَمِلُوا وَ لَنُذِیقَنَّهُم مِن عَذابٍ غَلِیظٍ (۵۰) وَ إِذا أَنعَمنا عَلَی الإِنسانِ أَعرَضَ وَ نَأی بِجانِبِهِ وَ إِذا مَسَّهُ الشَّرُّ فَذُو دُعاءٍ عَرِیضٍ (۵۱) قُل أَ رَأَیتُم إِن کانَ مِن عِندِ اللّهِ ثُمَّ کَفَرتُم بِهِ مَن أَضَلُّ مِمَّن هُوَ فِی شِقاقٍ بَعِیدٍ (۵۲) سَنُرِیهِم آیاتِنا فِی الآفاقِ وَ فِی أَنفُسِهِم حَتّی یَتَبَیَّنَ لَهُم أَنَّهُ الحَقُّ أَ وَ لَم یَکفِ بِرَبِّکَ أَنَّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ شَهِیدٌ (۵۳) أَلا إِنَّهُم فِی مِریَةٍ مِن لِقاءِ رَبِّهِم أَلا إِنَّهُ بِکُلِّ شَیءٍ مُحِیطٌ (۵۴)

صفحه : ۳۴۰

ترجمه

حقیقتا ما بموسی (ع) کتاب (تورات را) دادیم و آنان در آن اختلاف کردند (بعضی تصدیق و بعضی تکذیب نمودند) و اگر نبود برای آن کلمه‌ای که از طرف پروردگار تو بر آن سبقت گرفته بود هر آینه بین آنها حکم گردیده میشد و حقیقتا (قوم موسی «ع» یا مشرکین عرب از تورات یا قرآن) در شک و گمان (باطل‌اند) (۴۶)

کسی که عمل نیک کند (نفعش) عاید خودش خواهد گردید و کسی که بد کند آن نیز ضررش بخودش خواهد رسید و ای محمّد (ص) پروردگار تو ببندگان خود ظلم و ستم کننده نخواهد بود (۴۷)

علم بوقوع قیامت راجع بخداست و هیچ میوه‌ای از غلافهای خود بیرون نمی‌آید و هیچ ماده‌ای بار نمیگیرد و وضع حمل نمی‌کند مگر بعلم او، روزی که حق تعالی بمشرکین ندا کند که شرکاء ما کجایند مشرکین گویند اعلام میکنیم که از ما هیچ گواهی نیست (۴۸)

و از نظر آنان مفقود خواهد گردید آنچه را که قبلا میخواندند (و میپرستیدند) و یقین کنند گریزگاهی برای

صفحه : ۳۴۱

آنان نخواهد بود (۴۹)

انسان از طلب خیر ملول نمیگردد و هر گاه بوی شری اصابت نمود ناامید و مأیوس میگردد (۵۰)

و اگر از طرف ما رحمتی بوی بچشانیم پس از آنکه ضررهایی باو اصابت نموده البته گوید اینکه برای من است (یعنی من سزاوار آنم یا گوید همیشه برای من باقی خواهد بود) و من گمان نمیکنم قیامتی واقع گردد و اگر بسوی پروردگار خود بر گردم محققا برای من نزد او نیکویی و حسنه‌ای خواهد بود و ما البته کافرها را بآنچه از کفر و تکذیب کرده‌اند خبردار مینمائیم و البته عذاب سخت بآنان میچشانیم (۵۱)

و وقتی نعمتی بانسان دادیم (از سپاس‌گزاری) و از حق روی میگردانند و هر گاه شری بوی اصابت نمود آن وقت (روی بحق تعالی نموده) و دعاء طولانی دارد (۵۲)

ای محمّد بابنان بگو مرا خبر دهید اگر (قرآن) از جانب خدا باشد و شما باو کافر شده باشید کی گمراه‌تر خواهد بود از آن کسی که وی در دشمنی و مخالفت بسیار است (۵۲)

بزودی آیات و نشانه‌های خود را در اطراف عالم و در نفسهای خودشان بآنان می‌نمایانیم تا آنکه بر آنها نمایان گردد که او است حق (ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) آیا برای پروردگار تو کافی نیست که او بر هر چیزی گواهست (۵۴)

آگاه باش (که اینکه کفار) بملاقات پروردگارشان در شکند آگاه باش (و بدان) که او بر هر چیزی احاطه دارد (۵۵)

توضیح آیات

اشاره

وَ لَقَد آتَینا مُوسَی الکِتابَ فَاختُلِفَ فِیهِ برای تسلّی دل رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تذکر میدهد که اینکه اختلافی که

راجع بقرآن بین امّت تو واقع است که هر کسی در باره قرآن بفهم ناقص خود چیزی گفته و تعبیراتی از آن نموده امّت موسی «ع» نیز در باره توراة چنین بودند که بعضی تورات را حق دانسته و پیرو آن گردیده و بعضی قبول ننموده و حضرت موسی را تکذیب نمودند.

صفحه : ۳۴۲

وَ لَو لا کَلِمَةٌ سَبَقَت مِن رَبِّکَ لَقُضِیَ بَینَهُم وَ إِنَّهُم لَفِی شَکٍّ مِنهُ مُرِیبٍ ای رسول گرامی اگر نبود آن کلمه‌ای که یعنی آن وعده‌ای که سابقا پروردگار تو بتو تذکر داده در تأخیر عذاب امّت تو آنجا که فرموده (وَ ما کانَ اللّهُ لِیُعَذِّبَهُم وَ أَنتَ فِیهِم) حکم عذاب بر آنان جاری مینمودیم و حقیقهٔ اینکه کفار مردمانی میباشند که با اینکه ظهور حقانیّت قرآن همیشه در شک و ریبند و نفسشان مطمئن بایمان نخواهد گردید.

مَن عَمِلَ صالِحاً فَلِنَفسِهِ وَ مَن أَساءَ فَعَلَیها وَ ما رَبُّکَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ شکی نیست که هر کس عمل صالح کند نفعش عاید خودش میگردد و عمل صالح عملی است که مطابق دستور قرآن و تعلیمات شرع اسلام واقع گردد و انسان بچنین عملی مورد نظر لطف حق تعالی واقع گردد و کسی که بد کند یعنی از حکم خدا اعراض نماید و پیرو هوای نفسانی و مطیع شیطان گردد آن نیز ضررش عاید خودش خواهد گردید و آن عذابهای کذایی که برای کفّار مهیّا گردیده پاداش و نتیجه اعمال خود آنها است و خدا ببندگان خود ستم روا ندارد البته هر عملی از خوب و بد اثری بر آن مترتب خواهد گردید.

اعتراض

بدلالت آیه بالا که کفار در حقانیت قرآن مشکوکند و شک داشتن امر اختیاری نیست وقتی آدمی نتوانست یقین بچیزی پیدا نماید نمیتواند ترتیب اثر بر آن جاری بنماید و بر امر غیر اختیاری عذاب و مجازات نمودن ظلم است پس چگونه فرموده (وَ ما رَبُّکَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ).

پاسخ

صحیح است که شک داشتن امر غیر اختیاری است لکن مقدمات آن اختیاری است اگر کفار باختیار خودشان بدون کبر و عصبیت نظر در آیات قرآن و گفتار رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مینمودند البته بظهور حقانیت قرآن بزودی شکشان تبدیل به یقین میگردید همانطوری که مؤمنین چنین کردند و باندک توجه و نظری صاحب یقین

صفحه : ۳۴۳

کامل گردیدند پس چون اینان از روی اختیار نخواستند بچشم حق بین نظر در آیات قرآن نمایند اینکه بود که در شک که عدم یقین است باقی مانده و گمراه گردیدند.

إِلَیهِ یُرَدُّ عِلمُ السّاعَةِ وَ ما تَخرُجُ مِن ثَمَراتٍ مِن أَکمامِها وَ ما تَحمِلُ مِن أُنثی وَ لا تَضَعُ إِلّا بِعِلمِهِ مقصود از (الساعة) روز قیامت است و شاید آن را (الساعة) نامیده‌اند بمناسبت آنکه دفعی الوقوع است کفار از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سؤال مینمودند که قیامت چه وقت واقع خواهد گردید در پاسخ فرموده وقتی که اراده حق تعالی بوقوعش تعلق میگیرد دفعهٔ موجود خواهد گردید و

علم آن نزد خـدا است و هیـچ میوه‌ای از غلاف خود بیرون نمی‌آید مگر اینکه خدا قبل از وقوع آن کمیت و کیفیت و رنگ و اثر و خاصـیت آن را میداند و نیز هیچ ماده‌ای بار برنمیدارد مگر آنکه او عالم است بآنچه در رحم وی است از نر و ماده و شـکل و رنگ و غیر آن و نیز هیچ حامله‌ای بار نمینهد مگر آنکه خدای تعالی عالم بموقع وضع حمل او است.

وَ یَومَ یُنادِیهِم أَینَ شُرَکائِی قالُوا آذَنّاکَ ما مِنّا مِن شَهِیدٍ در روز قیامت از روی سرزنش بمشرکین ندا میرسد که کجایند آنهایی که شمـا شـریک من قرار میدادیـد امروز که روز بیچـارگی شـما است آنان را بطلبیـد که از اینکه مهلکه نجاتتان بدهنـد آنان در جواب گویند ما که قبلا اعلام کردیم و گفتیم هیچ گواهی دهنده‌ای بر شریک تو نیست.

در آن وقت کفار بوحـدانیت حق تعالی اعتراف مینماینـد زیرا در آن وقت معارف بمرتبه شـهود میرسد و آنچه در دنیا از راه دلیل و برهان بایـد معلوم شود در قیامت بدیهی و ضـروری میگردد اینکه است که آنچه را در اینجا از روی گمان بنظرشان بزرگ مینمود و چنین میپنداشـتند که بتها را قدر و منزلتی است و موجودات شریفی میباشند و بهمین نظر آنان را پرستش مینمودند آن وقتی که پرده غفلت از نظرشان برداشـته میشود اعتراف خواهند نمود که ما غیر از خدای واحد کسی را که شریک او باشد مشاهده نمی‌نمائیم و از بتها بیزاری میجویند.

صفحه : ۳۴۴

و شایـد (ما مِنّا مِن شَهِیدٍ) سـخن کسانی باشد که مشرکین نسبت شـریک خدا بودن بآنها میدادند که گویند از ما کسـی نیست که گواهی دهد که آنچه مشرکین از نسبت شریک خدا بودن بما میدهند درست باشد.

وَ ضَلَّ عَنهُم ما کانُوا یَدعُونَ مِن قَبلُ وَ ظَنُّوا ما لَهُم مِن مَحِیصٍ و از نظر مشـرکین مفقود خواهـد گردید آنچه را که قبلا در دنیا آنان را میخواندند و از آنها طلب حاجت می‌نمودند، در آن وقت مشرکین می‌فهمند که دیگر راه چاره برای آنان بسته گردیده.

لا یَسأَمُ الإِنسانُ مِن دُعاءِ الخَیرِ وَ إِن مَسَّهُ الشَّرُّ فَیَؤُسٌ قَنُوطٌ گوینـد یأس بمعنی ناامیـدی از دعاء است و (قنوط) بمعنی گمان بـد بردن است.

شاید آیه اشاره باین باشد که حال آدمی چنین خواهد بود که همیشه خواهان مال است و آنچه را که خیر و سعادت میداند در طلب آن میشـتابد و از خـدا طلب مینمایـد و ملول نمیشود و اگر بـاو شـری یـا ناملایمی برخورد نمود مـأیوس گردیـده و بپروردگار خود بدگمان میگردد.

وَ لَئِن أَذَقناهُ رَحمَةً مِنّا مِن بَعدِ ضَرّاءَ مَسَّتهُ لَیَقُولَنَّ هذا لِی و هر گاه از طرف پروردگار رحمت و فیضـی نصـیب وی گردید (لَیَقُولَنَّ هذا لِی) گوید اینکه خیر برای خوبی من است یعنی من استحقاق اینکه فضیلت را دارم.

وَ ما أَظُنُّ السّاعَةَ قائِمَةً وَ لَئِن رُجِعتُ إِلی رَبِّی إِنَّ لِی عِندَهُ لَلحُسنی فَلَنُنَبِّئَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا بِما عَمِلُوا وَ لَنُذِیقَنَّهُم مِن عَذابٍ غَلِیظٍ در مقام شرح حال کفار است که آنان را بچند صفت نکوهیده معرفی می‌نماید:

۱- همیشه دنبال حظوظات نفسانی و طالب منافع دنیوی میباشـند و از خدا می‌طلبند آنچه را که طالب آنند کافر اگر بجای خیری که از منافع دنیوی میطلبد شری بوی رسید از خدا ناامید خواهد گردید چنانچه در باره آنان صادق آید

صفحه : ۳۴۵

قوله تعـالی (إِنَّهُ لا یَیأَسُ مِن رَوحِ اللّهِ إِلَّا القَومُ الکافِرُونَ) سوره یوسف آیه (۸۷) زیرا که کافر خدا را باسـماء الحسنی نمی‌شناسد تا آنکه تصـدیق نمایـد که آنچه برای وی پیش آیـد خیر او در آن است و هر گاه نعمت بوی رسد خود را مستحق آن میداند و شـکر گذار نمیباشد.

۲- کافر منکر قیامت است گوید گمان نمیکنم قیامتی بر پا خواهد گردید.

۳- عجب و خود پسندی وی را گرفته و گوید بر فرض که حشر و نشر آن طوری که پیمبران خبر داده‌اند در کار باشد من نزد پروردگارم بسیار نیکو و پسندیده خواهم بود یعنی همین طوری که در دنیا مرا عزیز گردانیده و مال و جاه داده در قیامت هم چنین خواهد بود که استحقاق دارم همیشه در نعمت باشم.

۴- البته در قیامت کفار را باعمال بدشان و عقیده خلافشان که در دنیا داشتند خبردار خواهند نمود و بپاداشت آن بآنها عذاب سخت میچشانند.

وَ إِذا أَنعَمنا عَلَی الإِنسانِ أَعرَضَ وَ نَأی بِجانِبِهِ وَ إِذا مَسَّهُ الشَّرُّ فَذُو دُعاءٍ عَرِیضٍ حال آدمی چنین است که وقتی در نعمت و خوشی و سلامتی باشد از منعم خود اعراض مینماید و در مقام شکر گذاری ولی نعمت خود برنمی‌آید بلکه شاید اصلا در آن وقت نه ملتفت نعمت است و نه متوجه منعم حقیقی بلکه بخود مغرور خواهد گردید و رو بخود نموده و در غفلت میگذراند لکن موقعی که بوی شری و ناملایمی رو آورده آن وقت است که رو بخدا آورد و دعاء طولانی خواهد نمود.

قُل أَ رَأَیتُم إِن کانَ مِن عِندِ اللّهِ ثُمَّ کَفَرتُم بِهِ مَن أَضَلُّ مِمَّن هُوَ فِی شِقاقٍ بَعِیدٍ ای محمّد «ص» باین کافرین بگو مرا خبر دهید اگر شما در باطن چنین میدانید که اینکه قرآن از نزد خدای تعالی فرود آمده و با اینکه حال روی خود نیاورده و بحقانیت آن اعتراف نمی‌نمائید با اینحال کی است گمراه‌تر از کسی که دانسته و فهمیده انکار حق نموده و اینطور دشمنی و ضدیت مینماید و چنین کسی از حقّ و حقیقت بسیار دور خواهد بود.

و شاید مرجع ضمیر کان آیه بالا یعنی (انعمنا) باشد که وقتی شما میدانید

صفحه : ۳۴۶

که هر نعمتی یا ضرری که عاید شما گردد از طرف حق تعالی است و با اینکه حال بکلام و پیمبر او کافر گردیدید در اینصورت کی است که گمراه‌تر باشد از شما در دشمنی و مخالفت طولانی با خدا و سفرای او یعنی چنین آدمی دیگر دشمنی و ضدیّت را بحدّ اعلا رسانیده.

سَنُرِیهِم آیاتِنا فِی الآفاقِ وَ فِی أَنفُسِهِم حَتّی یَتَبَیَّنَ لَهُم أَنَّهُ الحَقُّ سخنان مفسرین در توجیه آیه شیخ طبرسی در تفسیر مجمع البیان از مفسرین پنج وجه بیان نموده و در اینجا برای وضوح مختصری از آن را ترجمه مینمائیم.

۱- بزودی در آفاق عالم و اقطار آسمان و زمین از شمس و قمر و نجوم و نبات و اشجار و دریاها و کوه‌ها و نیز در نفسهای خودشان و آنچه در آن است ظاهر میگردانیم از لطائف صنعت و بدایع حکمت تا آنکه بر آنها پدید گردد که او حقّ است.

(عطاء و إبن زید) ۲- بزودی آیات و ادله و براهین بر صدق محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را در آفاق یعنی آن فتوحاتی که بدست او و بدست مؤمنین در اطراف عالم و در نفس خودشان یعنی فتح مکه ظاهر گردد نشان میدهیم.

(سدی و حسن) ۳- مقصود از (فِی الآفاقِ) وقایع امم گذشته (وَ فِی أَنفُسِهِم) واقعه روز بدر است.

(قتاده) ۴- مقصود از (افاق) آن چیزهایی است که پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خبر بوقوع آن میداد که شاهد صدق او بوده (وَ فِی أَنفُسِهِم) یعنی آن معجزه‌هایی که برای اثبات پیمبری او در مکه واقع گردید از شقّ القمر و غیره.

۵- (سَنُرِیهِم) مقصود آثار امم گذشتگان و عذابهایی است که در اثر مخالفتشان بآنها رسیده (وَ فِی أَنفُسِهِم کیفیت خلقت آنها است از آن وقتی که نطفه بودند تا وقتی که بمرتبه عقل و تمیز رسیدند که تمام اینها دلیل ظاهر و بارزی است بر اینکه اینها فعل و عمل خدای واحد احد است.

(زجاج) (پایان)

صفحه : ۳۴۷

بسین (سنریهم) خبر میدهد بعجایب خلقت که پدید خواهد گردید

اینکه توجیهاتی که از مفسرین نقل شده هر یک بجای خود صحیح است لکن نکته کلام اینجا است که سین استقبال در (سنریهم) دلالت بر استقبال دارد و اینکه هایی که در توجیه آیه گفته شده اکثر آنها همان چیزهایی است که در جلو آنها بوده و میدیدند و مشاهده مینمودند و ظاهرا آیه خبر میدهد که در زمان آینده بعض آیات و نشانه‌های قدرت خود را علاوه بر آنچه فعلا می‌بینید و در دسترس آنها هست در اطراف عالم از زمین و کرات و طبقات افلاک و کیفیت وجود و حرکات و اجزاء و آن آثار و خصوصیّاتی که منطوی در آنها است پاره‌ای از آنها را ظاهر میگردانیم تا آنکه آثار آفرینش و نظام عالم و عجائب خلقت را بنگرند هم در عالم کبیر آفاقی و هم در عالم صغیر انسانی و بدانند که مدبر و ناظم عالم چه عجائب صنعتی بکار برده و اینکه کاخ مجلل جهانی و اینکه نظام بدیع آفرینش را بچه ترتیب حیرت بخشی مرتّب گردانیده و آن وقت بر آنان ظاهر و هویدا خواهد گردید که آفریننده او حق و حقیقت است و جز او همه باطل خواهد بود.

و اینکه خود یکی از پیش‌گوییها و معجزه‌های قرآن است که امروز مخترعین از روی علم و دانششان باجزاء و خواص و آثار بعضی از موجودات پی‌برده‌اند و عالم گردیده‌اند بطبقات زمین و اجزاء ذره‌بینی که بآلات و وسائلی آنها را مینگرند و نیز اجزاء عظیم کرات و نسبت اجزاء آنها بیکدیگر و علم ببعض خصوصیات و اجزاء آنها و لو آنکه یکی از بسیار و اندکی از بیشمار آن را نفهمیده‌اند و نخواهند فهمید با اینحال از روی همین علم است که اینهمه اختراعات محیر العقول دست بشری مثل رادیو، تلویزیون برق، هواپیما، کشتی، زیر دریایی، و غیر اینها را پدیدار نموده‌اند و اینکه آثاری است که خداوند تعالی در کمون اشیاء نهاده است و اینها بعد از زحمات بسیار باندک آثار آنها پی برده‌اند و بکار انداخته‌اند کسی که اندک نظری بنظام عالم و کیفیت ارتباط موجودات بیک دیگر بنماید مجال شکّی برای وی باقی نخواهد ماند که آفریننده آن قادر و عالم و حکیم و واحد و احد است مگر اینکه چنان در گودال طبیعت فرو رفته باشد که لجن زار نفس پرستی چشم و

صفحه : ۳۴۸

گوش عقل وی را پر کرده و نتواند بما ورای طبیعت نظر کند تا آنکه ناظم و مدبر عالم را بچشم عقل ببیند و بحقیقت آن اعتراف نماید اینکه است که در آخر آیه فرموده أَ وَ لَم یَکفِ بِرَبِّکَ أَنَّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ شَهِیدٌ بهمزه استفهام در مقام انکار خطاب برسولش نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آیا چنین آثار خلقتی برای کفار کافی نیست که بدانند و تصدیق نمایند که پروردگار تو بر هر چیزی گواهست یعنی از اینکه آثار پی ببرند که اینکه دستگاه کذایی آفرینش از روی علم و تدبیر بر پا گردیده و جزافی نیست و طبیعت بی‌شعور خود بخود نتواند در خودش تأثیر کند بلکه دست توانایی است که چنین دستگاهی را بر پا نموده است.

أَلا إِنَّهُم فِی مِریَةٍ مِن لِقاءِ رَبِّهِم أَلا إِنَّهُ بِکُلِّ شَیءٍ مُحِیطٌ ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آگاه باش و بدان که اینکه کفار از ملاقات رحمتهای مخصوصه پروردگارشان در آخرت و قیامت در شکند آگاه باشید که او بر هر چیزی احاطه دارد.

شاید اشاره باین باشد که چون کفار امیدوار بقرب پروردگارشان نمیباشند یا یقین بقیامت که باز گشت آنان است بسوی حق تعالی ندارند اینکه است که غیر او را پرستش مینمایند و باید آگاه باشید که ذات متعال با هر چیزی معیت قیومیّت و احاطه علمیّه دارد.

صفحه : ۳۴۹

سورهٔ الشوری

اشاره

ثلث و خمسون آیة و هی مکیة

[سوره الشوری (۴۲): آیات ۱ تا ۱۴]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
حم (۱) عسق (۲) کَذلِکَ یُوحِی إِلَیکَ وَ إِلَی الَّذِینَ مِن قَبلِکَ اللّهُ العَزِیزُ الحَکِیمُ (۳) لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ هُوَ العَلِیُّ العَظِیمُ (۴)
تَکادُ السَّماواتُ یَتَفَطَّرنَ مِن فَوقِهِنَّ وَ المَلائِکَةُ یُسَبِّحُونَ بِحَمدِ رَبِّهِم وَ یَستَغفِرُونَ لِمَن فِی الأَرضِ أَلا إِنَّ اللّهَ هُوَ الغَفُورُ الرَّحِیمُ (۵) وَ الَّذِینَ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ أَولِیاءَ اللّهُ حَفِیظٌ عَلَیهِم وَ ما أَنتَ عَلَیهِم بِوَکِیلٍ (۶) وَ کَذلِکَ أَوحَینا إِلَیکَ قُرآناً عَرَبِیًّا لِتُنذِرَ أُمَّ القُری وَ مَن حَولَها وَ تُنذِرَ یَومَ الجَمعِ لا رَیبَ فِیهِ فَرِیقٌ فِی الجَنَّةِ وَ فَرِیقٌ فِی السَّعِیرِ (۷) وَ لَو شاءَ اللّهُ لَجَعَلَهُم أُمَّةً واحِدَةً وَ لکِن یُدخِلُ مَن یَشاءُ فِی رَحمَتِهِ وَ الظّالِمُونَ ما لَهُم مِن وَلِیٍّ وَ لا نَصِیرٍ (۸) أَمِ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ أَولِیاءَ فَاللّهُ هُوَ الوَلِیُّ وَ هُوَ یُحیِ المَوتی وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ (۹)
وَ مَا اختَلَفتُم فِیهِ مِن شَیءٍ فَحُکمُهُ إِلَی اللّهِ ذلِکُمُ اللّهُ رَبِّی عَلَیهِ تَوَکَّلتُ وَ إِلَیهِ أُنِیبُ (۱۰) فاطِرُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ جَعَلَ لَکُم مِن أَنفُسِکُم أَزواجاً وَ مِنَ الأَنعامِ أَزواجاً یَذرَؤُکُم فِیهِ لَیسَ کَمِثلِهِ شَیءٌ وَ هُوَ السَّمِیعُ البَصِیرُ (۱۱) لَهُ مَقالِیدُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ یَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن یَشاءُ وَ یَقدِرُ إِنَّهُ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ (۱۲) شَرَعَ لَکُم مِنَ الدِّینِ ما وَصّی بِهِ نُوحاً وَ الَّذِی أَوحَینا إِلَیکَ وَ ما وَصَّینا بِهِ إِبراهِیمَ وَ مُوسی وَ عِیسی أَن أَقِیمُوا الدِّینَ وَ لا تَتَفَرَّقُوا فِیهِ کَبُرَ عَلَی المُشرِکِینَ ما تَدعُوهُم إِلَیهِ اللّهُ یَجتَبِی إِلَیهِ مَن یَشاءُ وَ یَهدِی إِلَیهِ مَن یُنِیبُ (۱۳) وَ ما تَفَرَّقُوا إِلاّ مِن بَعدِ ما جاءَهُمُ العِلمُ بَغیاً بَینَهُم وَ لَو لا کَلِمَةٌ سَبَقَت مِن رَبِّکَ إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی لَقُضِیَ بَینَهُم وَ إِنَّ الَّذِینَ أُورِثُوا الکِتابَ مِن بَعدِهِم لَفِی شَکٍّ مِنهُ مُرِیبٍ (۱۴)

صفحه : ۳۵۰

ترجمه

سوره حم عسق در مکه فرود آمده و در عدد کوفیان پنجاه و سه آیه و در عدد بصریان و مدنیان پنجاه و دو آیه است، و هشتصد و شصت و شش کلمه و سه هزار و پانصد و هشتاد و هشت حرف است ابو امامه از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکند که فرموده هر کسی سوره حم عسق را بخواند از جمله کسانی گردد که فرشتگان بر او صلوات فرستند و برای وی استغفار و طلب رحمت نمایند

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

ای محمّد بسوی تو و آن کسانی که پیش از تو بودند چنین وحی شده که خدای تعالی غالب و حکیم و درستکار است (۴)

مخصوص باو است آنچه در آسمانها و آنچه

صفحه : ۳۵۱

در زمین است و او بزرگوار و عظیم الشأنست (۳)

نزدیک است آسمانها از بالای آنان بشکافد و ملائکه بحمد و ستایش پروردگارشان تسبیح و ستایش مینمایند و برای کسانی که در زمینند طلب آمرزش میکنند ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بدان و آگاه باشد که او است خدای آمرزنده مهربان (۴)

و کسانی که غیر از خدا دوستانی گرفتند خدا نگهبان (اعمال) آنها است ای محمّد «ص» تو گماشته شده بر آنها نمیباشی (۵)

و ما چنین قرآن عربی را بسوی تو وحی نمودیم برای اینکه اهل مکه و کسانی را که اطراف مکه میباشند از روز جمع (روز قیامت) که شکّی در وقوع آن نخواهد بود تهدید نمایی (و در آن روز) جماعتی را ببهشت میبرند و جماعتی را در آتش سوزان خواهند انداخت (۶)

اگر خدا خواسته بود آنها را یک گروه قرار میداد و لکن هر که را خواهد در رحمت خود داخل میگرداند و برای ستمکاران هیچ دوستی و مدد کاری نخواهد بود (۷)

آیا اینکه کفار غیر از خدا دوستانی گرفتند (در صورتی که) دوستی نیست مگر خدا و او است که مرده‌ها را زنده میگرداند و او بر هر چیزی توانا است (۸)

ای مؤمنین آنچه را که با کفار در چیزی اختلاف میکنید حکم او راجع بخدا است اینکه است خدا که پروردگار من است و بر او اعتماد کردم و بسوی او است بازگشت من (۹)

آفریننده آسمانها و زمین است جفت شما را از خودتان قرار داد و برای چهارپایان (نیز) جفتهایی قرار داده (جفت قرار دادن) برای اینکه است که عدد شما را زیاد گرداند و مثل او چیزی نیست و او شنوا و بینا است (۱۰)

کلیدهای آسمانها و زمین نزد او است روزی هر کس را بخواهد پهن میگرداند و روزی هر کسرا بخواهد تنگ میگیرد حقیقتا او بهر چیزی دانا است (۱۱)

از برای شما قرار داد از دین آنچه را که بآن نوح را توصیه نمود و آنچه را که ما بتو وحی نمودیم (و نیز) آنچه را که بابراهیم «ع» و عیسی «ع» توصیه نمودیم (و آن اینکه بود) که دین را برپای دارید و در آن متفرق نگردید بزرگ و ناگوار خواهد بود بر مشرکین آنچه را که آنان را بسوی آن میخوانی (۱۲) خدا بسوی خودش بر می‌گزیند هر کس را که بخواهد و بسوی خود هدایت مینماید

صفحه : ۳۵۲

هر کس را که بسوی او بازگشت نماید (۱۳)

و امتهای پیش پراکنده نشدند مگر بعد از آنکه برای آنان علم و دانش آمد (و آنان) پس از دانستگی طغیان نموده (و سرکشی) کردند و اگر نبود آن کلمه‌ای که از طرف پروردگار تو پیشی گرفته در مهلت دادن آنان تا زمان معین هر آینه حکم عذاب بین آنها جاری میگردید و حقیقتا کسانی که بعد از آنها کتاب (قرآن) بآنها داده شده در شکند (و مسلمانها را) در گمان و اشتباه می‌اندازند (۱۴)

توضيح آيات

اشاره

حم عسق

سخنان مفسرين در توجيه آيه

۱- (حا) اشاره برحمان و (ميم) بمجيد و (عين) بعالم و (سين) بقدّوس و (قاف) بقاهر.
(سعيد جبير) ۲- اشاره است باسم حكيم، مجيد، عليم، سميع، قدير.
۳- رمز است بآن عطاء و بخششهايى كه خداوند برسولش عنايت نموده.
(حا) حوض و مورد آن يعنى حوض كوثر كه تشنه لبان از آن سيراب گردند.
(ميم) ملك او كه از مشرق تا مغرب بتصرف امّت عالى همّت او در آيد.
(عين) عزت نامحدود او است كه عزيزترين چيزها خواهد بود.
(سين) سناء و بزرگى مشهور او كه احدى بر تبهكاران او نخواهد رسيد.
(قاف) مقام محمود او در شب معراج كه آن درجه او ادنى است و در روز قيامت كه آن شفاء كبرى است.
(منهج الصادقين) و ثعلبى از إبن عباس نقل ميكند كه اينكه كلمه را از امير المؤمنين (عليه السّلام) استفسار نمودند فرمود (حا) حربست ميم مهلكه عين عذاب سين مسخ قاف قذف

صفحه : ۳۵۳

و اينكه قول را تأييد مينمايد آنكه در اخبار رسيده كه وقتى اينكه آيه آمد اثر اندوه و ملال بر جبين مبارك سيّد عالم ظاهر گشت گفتند يا رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چرا دلتنگ شدى فرمود مرا خبر دادند ببلايى كه بامّت من فرود ميآيد و آن خسف و مسخ و قذف و امثال آن از خروج دجّال و ساير وقايعى كه در زمان خروج مهدى عليه السّلام و عيسى (ع) پيدا ميگردد.
(منهج الصادقين) و غير اينها از توجيهاتى كه مفسرين كرده‌اند لكن حروف مقطعات در اول بعضى سوره‌ها از متشابهات قرآن بشمار ميرود بهتر اينكه است كه بگوئيم آن رمز است بين خدا و رسولش و علم آن نيز نزد خدا است اينكه است كه سكوت در آن اولى است كَذلِكَ يُوحِي إِلَيكَ وَ إِلَى الَّذِينَ مِن قَبلِكَ اللّهُ العَزِيزُ الحَكِيمُ لَهُ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ وَ هُوَ العَلِيُّ العَظِيمُ اشاره به اينكه تمام انبياء و گماشته گانى كه از طرف حق تعالى براى هدايت خلق مبعوث گرديدند بيك قول و يك زبان مردم را بسوى پرستش الهى كه متصف بصفات جلال و جمال و احديّت و سرمديّت است دعوت نمودند و بآنها تذكر دادند كه خداى عالم غالب و عزيز و درستكار است و تمام عوالم ملك و ملكوت و آسمانها و زمين و آنچه در آنها است ملك او و تحت استيلاء و قدرت و نفوذ خلاقيت اويند و علوّ و عظمت و كبريايى و قدرت و علم او محيط بر تمام كائنات است و همه تحت نفوذ اراده او و نشو ارتقاء مينمايند و او بر تمام موجودات علوّ و برترى دارد.
تَكادُ السَّماواتُ يَتَفَطَّرنَ مِن فَوقِهِنَّ وَ المَلائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمدِ رَبِّهِم وَ يَستَغفِرُونَ لِمَن فِي الأَرضِ شكافتن آسمانها از بالا بپائين شايد اشارت بسطوت و عظمت و هيبت و كبريايى و بزرگوارى حقّ عزّ و جلّ باشد كه اگر نبود حفظ خداى عزيز حكيم از هيبت و

عظمت او آسمانها تاب استقامت نیاورده از هم پراکنده میگردیدند.
و شاید مقصود چنین باشد که سخنهای مشرکین که نسبت ولد و شریک بخدای واحد احد میدهند چنان رکیک و فاحش و قبیح است که جای دارد آسمانها شکافته

صفحه : ۳۵۴

گردد و آنها را بغیر وقت موعود هلاک گرداند همانطوری که قوم موسی (ع) طلب رؤیت کردند و جواب (لَن تَرانِی) شنیدند و موسی (ع) مأمور شد که نگاه کند بکوه و اگر کوه برقرار تواند ماند خدا را میتوان دید (فَلَمّا تَجَلّی رَبُّهُ لِلجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا) پس چون تجلی فرمود کوه از هم پاشید و موسی (ع) مدهوش شد و آن جماعت بآتش غضب خدا هلاک گردیدند.
و ممکن است خبر از وقوع قیامت باشد و غرض تنبّه کفار و مشرکین است که بزودی آسمانها از هم شکافته میگردد و ملائکه مشغول حمد و ستایش پروردگار میباشند و برای اهل زمین دعاء و طلب آمرزش میکنند.
أَلا إِنَّ اللّهَ هُوَ الغَفُورُ الرَّحِیمُ اینکه آیه تأیید مینماید اینکه احتمال اخیر را که بپیمبرش خبر میدهد بدان و آگاه باش که خدای تعالی هم آمرزنده و هم مهربان است که در حال سختی شکافته شدن آسمانها نظر رحمت و مغفرت به مؤمنین نه بکافرین خواهد داشت و نیز در آن وقت ملائکه برای مؤمنین طلب آمرزش مینمایند چنانچه در سورهٔ المؤمن استغفار حمله عرش را مخصوص بمؤمنین گردانیده آنجا که فرموده:
(وَ یَستَغفِرُونَ لِلَّذِینَ آمَنُوا).
وَ الَّذِینَ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ أَولِیاءَ اللّهُ حَفِیظٌ عَلَیهِم وَ ما أَنتَ عَلَیهِم بِوَكِیلٍ برای آرامش دل رسولش او را تسلی میدهد که از شرک مشرکین که ایمان بخدای واحد نمیآورند و غیر از خدا دوستانی برای خود میگیرند تو غمگین مباش کفر آنان ضرری بتو نخواهد رسانید تو نگهبان و وکیل آنها نمیباشی وظیفه تو تبلیغ رسالت است خواه آنها بپذیرند و براه حق هدایت گردند یا بخود سری و لجاجت خود را در چاه گمراهی پرتاب نمایند بر تو حرجی نخواهد بود.
وَ كَذلِكَ أَوحَینا إِلَیكَ قُرآناً عَرَبِیًّا لِتُنذِرَ أُمَّ القُری وَ مَن حَولَها وَ تُنذِرَ یَومَ الجَمعِ لا رَیبَ فِیهِ مکه را (ام القری) نامیده نظر به اینکه چنانچه از اخبار و احادیث بر میآید

صفحه : ۳۵۵

اول زمینی که آفریده شده زمین مکه بود و تمام زمینها از زمین مکه پهن گردیده اینکه است که گویا زمین مکه مادر تمام زمینها است (وَ مَن حَولَها) آنهایی که در مکه و اطراف مکه در باقی زمینهایی باشند که از زمین مکه پهن شده مشمول تهدیدات قرآنی خواهند بود.
خلاصه خدا برسولش تذکر میدهد که ما قرآن عربی را بتو وحی گردانیدیم که تمام اهل زمین را تهدید نمایی و بترسانی از روز جمع که شک و ریبی در وقوع آن نخواهد بود.
و در بسیاری از آیات قیامت را روز جمع نامیده نظر به اینکه خلق اولین و آخرین در آن روز در صعید واحد جمعند و از آیه (یَجمَعُكُم لِیَومِ الجَمعِ) میتوان استفاده نمود که روز قیامت روز جامعی است که آنچه انسان در سیر نوردی خود و آن عواملی که از اول پیدایشش تا انتهای سیرش از آن گذشته و اعمال و افعالی که در هر مرحله‌ای از وی صادر گردیده و اثری از آن در خود اندوخته گردانیده تماما نزد وی حاضر میگردد و عالم قیامت بایستی چنین باشد که گویا تمام عوالم ما دون در آن گنجیده شده زیرا که قیامت عالم کامل و منتهای کمال انسان است و چون هر کاملی جامع مراتب زیرین خود خواهد بود باین لحاظ عالم قیامت

عالم جمع یعنی جامع تمام عوالم انسانی و منتهی درجه هر فردی از بشر است و جماعتی در اثر اعمال نیک و اخلاق نیکو در بهشت که دار کرامت الهی است در آن روز متنعم و جماعت دیگر در اثر اعمال نکوهیده سر انجام آنان بآتش سوزان خواهد انجامید.
فَرِیقٌ فِی الجَنَّةِ وَ فَرِیقٌ فِی السَّعِیرِ پس از آنکه تمام افراد بشر در عالم جمع اجتماع نمودند و هر یک کارشان بانتها رسید آن وقت دیگر حالت منتظره‌ای برای کسی باقی نمانده که تدارک ما فات نماید زیرا که روز حشر آخر مرحله و آخر درجه سیر انسانی است آنچه استعداد کمال در هر کس بوده در آن روز بمرتبه کمال رسیده اینکه است که آخر مرتبه یا بهشت موعود خواهد بود یا جهنم جماعتی که مطیع امر اله و موحد گردیده‌اند محل

صفحه : ۳۵۶

آرامشگاه و دار اقامتشان در محل امن و امان در ضیافتخانه ایزدی متنعم خواهند گردید و سیه بختان و مرتدین در سیه چال جهنم که دار غضب الهی است بانواع شکنجه و عذاب معذب خواهند بود.
وَ لَو شاءَ اللّهُ لَجَعَلَهُم أُمَّةً واحِدَةً وَ لکِن یُدخِلُ مَن یَشاءُ فِی رَحمَتِهِ وَ الظّالِمُونَ ما لَهُم مِن وَلِیٍّ وَ لا نَصِیرٍ اشاره به اینکه خدا قدرت داشت که همه افراد بشر را بطور اجبار مؤمن و موحد و اهل بهشت گرداند لکن مشیّت و حکمت الهی چنین اقتضاء نموده هر کس که باختیار خود راه سعادت را پیدا نماید و در آن مشی نماید و باعمال نیکو خود را در معرض رحمت الهی داخل گرداند او را ببهشت ببرد و کسانی که بنفس خود ستم نموده‌اند و از روی اختیار خود را از رحمت الهی دور گردانیدند دیگر برای آنان نه دوستی است و نه یار و یاوری است زیرا که همه موجودات دوست دوستان خدا و دشمن دشمنان خدا خواهند بود.
أَمِ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ أَولِیاءَ فَاللّهُ هُوَ الوَلِیُّ وَ هُوَ یُحیِ المَوتی وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ (ام) در اینجا بمعنی (بل) آمده قال الراغب (و ام اذا قوبل به الف الاستفهام فمعناه) (ایّ) نحو أ زید فی الدار ام عمرو- ای ایهما و اذا جرد عن الف الاستفهام فمعناه (بل) نحو ام زاغت عنهم الأبصار- ای بل زاغت معنی آیه چنین میشود بلکه کفار از دون خدا برای خود از بتها اولیائی گرفتند و حال آنکه مستحق ولایت فقط خدا است که مالک نفع و ضرر و حیات و ممات است پس چگونه شما مشرکین غیر از خدا دوستانی برای خود انتخاب نمودید در صورتی که دوست و صاحب اختیار شما خدا است و مرگ و حیاتتان بدست قدرت او است مبدء آفرینش شما او است و منتهی و بازگشت شما هم بسوی اوست و او است که مرده‌ها را پس از مرگ زنده میگرداند زیرا که بر هر چیزی توانا است همین طوری که شما را از نیستی بهستی آورده توانا است که پس از مرگ هم شما را زنده گردانیده و حیات

صفحه : ۳۵۷

نوینی بشما کرامت نماید وَ مَا اختَلَفتُم فِیهِ مِن شَیءٍ فَحُکمُهُ إِلَی اللّهِ ذلِکُمُ اللّهُ رَبِّی عَلَیهِ تَوَکَّلتُ وَ إِلَیهِ أُنِیبُ اینکه آیه شبیه آنجاست که فرموده (فَإِن تَنازَعتُم فِی شَیءٍ فَرُدُّوهُ إِلَی اللّهِ وَ الرَّسُولِ) (سوره نساء آیه ۶۲) (ما) در (ما اختلفتم) عموم دارد و مؤمنین را مأمور گردانیده که در آنچه بین آنها اختلاف پدید گردید خواه در امر دین باشد راجع بمتشابهات قرآن یا احکام و قوانین مدنی یا علوم و معارف یا غیر آن، و خواه راجع بقضایا و کشمکشهایی که بین خودشان واقع می‌گردد در تمام اینها حکم و قضاوت آن راجع بخدا است که وظیفه مؤمنین چنین است که رجوع برسول کنند که حضرتش از جانب خدا حکم آن را صادر گرداند.
فاطِرُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ جَعَلَ لَکُم مِن أَنفُسِکُم أَزواجاً وَ مِنَ الأَنعامِ أَزواجاً یَذرَؤُکُم فِیهِ آن خدایی که بازگشت تمام حکمها بسوی او است و حاکم روز جزاء او است شکافنده و پدید آورنده آسمانها و زمین که بقدرت تامّه خود برای شما از جنس خودتان اشکال و ازواجی قرار داده تا آنکه بتوانید با آنها تماس بگیرید و زوج شما و مونس شما گردند و نیز در چهارپایان جفت از نر و ماده قرار داده و بحکمت کامله چنین مقرر گردانیده برای اینکه بین افراد بشر و نیز بین حیوانات توالد و تناسل پدید گردد و عدد آنان زیاد

شود و بفناء بعضى نسل آنها از بين نرود.
لَيسَ كَمِثلِهِ شَيءٌ وَ هُوَ السَّمِيعُ البَصِيرُ اكثر مفسرين كاف (كمثله) را زائده گرفته‌اند نظر به اينكه اگر كاف را بمعنى خود باقى گذارند نفى مثل اثبات مثل ميشود و تناقض لازم آيد اينكه است كه گويند يا بايد كاف را زايده و براى تأكيد نفى مثليت گرفت يا گوئيم كه اگر بفرض محال براى خدا مثلى در صفات بود آن مثل مثلى نداشت.

صفحه : ۳۵۸

و شايد معنى آيه چنين باشد كه (لَيسَ كَمِثلِهِ شَيءٌ) چيزى مثل ذات او نيست يعنى متفرد در حقيقت و غناء ذاتى و صفات حقيقى است و اينطور بيان براى تأكيد است مثل اينكه در عرف گويند مثل تو چنين عمل را نخواهد نمود و آن ذات اگرچه باعتبار حقيقت مثل و مانندى ندارد لكن نمونه بعضى از صفات خود را مثل شنوايى و بينايى در مخلوقات ظاهر گردانيده كه او را بصفات بشناسند و ستايش و تمجيد نمائيد.
لَهُ مَقالِيدُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ يَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن يَشاءُ وَ يَقدِرُ كليدهاى آسمانها و زمين بدست قدرت او است و روزى هر كس آن طورى خواهد بود كه در ازل و عالم قضاى الهى مطابق حكمت و نظام عالم مقرر گرديده و آن طورى كه مشيت ازلى بر آن استوار گرديده روزى بعضى را وسيع قرار داده و بعضى را تنگ روزى گردانيده (إِنَّهُ بِكُلِّ شَيءٍ عَلِيمٌ) گمان نشود كه وسعت و تنگ روزى و غناء بعضى و فقر بعضى ديگر از روى تصادف و اتفاق يا جزافى باشد چنين نيست خدا و مربى عالم از روى مصلحت و حكمت براى هر چيزى اندازه‌اى مقرر گردانيده قوله تعالى (وَ إِن مِن شَيءٍ إِلّا عِندَنا خَزائِنُهُ وَ ما نُنَزِّلُهُ إِلّا بِقَدَرٍ مَعلُومٍ (سوره حجر آيه ۲۱.
شَرَعَ لَكُم مِنَ الدِّينِ ما وَصّى بِهِ نُوحاً وَ الَّذِي أَوحَينا إِلَيكَ وَ ما وَصَّينا بِهِ إِبراهِيمَ وَ مُوسى وَ عِيسى أَن أَقِيمُوا الدِّينَ وَ لا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ آيه در مقام اينكه است كه دين حق يكى است و گوشزد آنان مينمايد كه اينكه شريعت اسلام و قانون محمّدى صلّى اللّه عليه و آله و سلّم مطابق همان شريعت پيمبران الوا العزم گذشتگان است شمايى كه اهل ديانت و تابع پيمبرانيد بدانيد اگر تابع اسلام گرديد در واقع تابع همه پيمبران گرديده‌ئيد و اى رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بتو وحى نموديم آنچه را كه بابراهيم (ع) و موسى و عيسى و نوح (ع) توصيه نموديم كه دين حق را بپاى دارند و در دين تفرقه نيندازند.
اشاره به اينكه دين و قانون تمام پيمبران بيك منوال و روى يك ميزان قرار

صفحه : ۳۵۹

گرفته و همه آنها در كلمه توحيد متفق القول بودند كه خداى واحد احد را بپرستيد و در دين حق ثابت قدم باشيد و نبايد هر كسى برأى و سليقه خود روش معينى پيدا نمايد و طريقى پيش گيرد.
كَبُرَ عَلَى المُشرِكِينَ ما تَدعُوهُم إِلَيهِ چون مشركين تابع هيچ دين و ملتى نمى‌باشند زيرا كه تمام پيمبران مردم را بپرستش خداى يگانه دعوت مينمودند و آنان بتها يا غير آن را در عبادت شريك خدا ميگردانيدند بگمان اينكه شفيع آنها گردند اينكه بود كه بر آنها اتفاق تمام انبياء بر پرستش خداى واحد ناگوار مينمود.
اللّهُ يَجتَبِي إِلَيهِ مَن يَشاءُ وَ يَهدِي إِلَيهِ مَن يُنِيبُ اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم آن كسى كه آنان را بسوى او ميخوانى آن خدا است كه بسوى خود برميگزيند هر كس را كه بخواهد و بسوى خود راه نمايى مى‌نمايد كسى كه بازگشت باو كند.
جمله اخير اشاره باين است كه هدايت بسوى حقيقت نصيب كسى گردد كه از خلق اعراض نموده و بتمام قوى و مشاعر رو بحق آورد البته خداوند براى چنين كسى راه بسوى خود را باز ميگرداند.

از اینجا معلوم میشود رو بحق آوردن عمل بنده است که باختیار توجه بخدا نماید و هدایت گردیدن و در طریق مستقیم رهسپار شدن بارشاد حق تعالی خواهد بود وَ ما تَفَرَّقُوا إِلّا مِن بَعدِ ما جاءَهُمُ العِلمُ بَغياً بَينَهُم وَ لَو لا كَلِمَةٌ سَبَقَت مِن رَبِّكَ إِلى أَجَلٍ مُسَمًّى لَقُضِيَ بَينَهُم شاید اشاره باین باشد که تفرقه مردم در دین که هر کسی رویه و دینی برای خود انتخاب نموده نبود مگر از روی طغیان و تعصب جاهلیت که حقانیت دین اسلام و قرآن را انکار نمودند با اینکه میدانستند و حقانیت دین اسلام برای آنها محرز و ظاهر گردیده با اینحال طغیان و سرکشی نمودند و اگر نبود آن قضای سابق که

صفحه : ۳۶۰

برای مجازات آنان وقتی تعیین گردیده در همین عالم حکم عذاب صادر میگشت همین طوری که قوم عاد و ثمود (و ایکه) مبتلا بعذاب گردیدند لکن چون برای هر چیزی در علم خدا وقتی است اینکه است که در اینجا عذاب آنها عقب افتاده.

وَ إِنَّ الَّذِينَ أُورِثُوا الكِتابَ مِن بَعدِهِم لَفِي شَكٍّ مِنهُ مُرِيبٍ و نیز اهل دیانات مثل موسویان و عیسویان با اینکه در کتابهایشان پیمبر خاتم را باسم و نسب معرفی کرده و حتی خصوصیّات دین اسلام را یادآوری نموده با اینحال چون عصبیت و منیت آنها نمی‌گذارد در طلب دین حق برآیند و دانسته و فهمیده تسلیم گردند اینکه است که در شک و ریب باقی مانده‌اند غرض آنکه چون نخواستند بفهمند تا آنکه دنبال دلیل بروند در شک باقی ماندند.

[سوره الشورى (۴۲): آيات ۱۵ تا ۲۵]

اشاره

فَلِذلِكَ فَادعُ وَ استَقِم كَما أُمِرتَ وَ لا تَتَّبِع أَهواءَهُم وَ قُل آمَنتُ بِما أَنزَلَ اللّهُ مِن كِتابٍ وَ أُمِرتُ لِأَعدِلَ بَينَكُمُ اللّهُ رَبُّنا وَ رَبُّكُم لَنا أَعمالُنا وَ لَكُم أَعمالُكُم لا حُجَّةَ بَينَنا وَ بَينَكُمُ اللّهُ يَجمَعُ بَينَنا وَ إِلَيهِ المَصِيرُ (۱۵) وَ الَّذِينَ يُحاجُّونَ فِي اللّهِ مِن بَعدِ ما استُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُم داحِضَةٌ عِندَ رَبِّهِم وَ عَلَيهِم غَضَبٌ وَ لَهُم عَذابٌ شَدِيدٌ (۱۶) اللّهُ الَّذِي أَنزَلَ الكِتابَ بِالحَقِّ وَ المِيزانَ وَ ما يُدرِيكَ لَعَلَّ السّاعَةَ قَرِيبٌ (۱۷) يَستَعجِلُ بِهَا الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِها وَ الَّذِينَ آمَنُوا مُشفِقُونَ مِنها وَ يَعلَمُونَ أَنَّهَا الحَقُّ أَلا إِنَّ الَّذِينَ يُمارُونَ فِي السّاعَةِ لَفِي ضَلالٍ بَعِيدٍ (۱۸) اللّهُ لَطِيفٌ بِعِبادِهِ يَرزُقُ مَن يَشاءُ وَ هُوَ القَوِيُّ العَزِيزُ (۱۹)

مَن كانَ يُرِيدُ حَرثَ الآخِرَةِ نَزِد لَهُ فِي حَرثِهِ وَ مَن كانَ يُرِيدُ حَرثَ الدُّنيا نُؤتِهِ مِنها وَ ما لَهُ فِي الآخِرَةِ مِن نَصِيبٍ (۲۰) أَم لَهُم شُرَكاءُ شَرَعُوا لَهُم مِنَ الدِّينِ ما لَم يَأذَن بِهِ اللّهُ وَ لَو لا كَلِمَةُ الفَصلِ لَقُضِيَ بَينَهُم وَ إِنَّ الظّالِمِينَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ (۲۱) تَرَى الظّالِمِينَ مُشفِقِينَ مِمّا كَسَبُوا وَ هُوَ واقِعٌ بِهِم وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ فِي رَوضاتِ الجَنّاتِ لَهُم ما يَشاؤُنَ عِندَ رَبِّهِم ذلِكَ هُوَ الفَضلُ الكَبِيرُ (۲۲) ذلِكَ الَّذِي يُبَشِّرُ اللّهُ عِبادَهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ قُل لا أَسئَلُكُم عَلَيهِ أَجراً إِلَّا المَوَدَّةَ فِي القُربى وَ مَن يَقتَرِف حَسَنَةً نَزِد لَهُ فِيها حُسناً إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ (۲۳) أَم يَقُولُونَ افتَرى عَلَى اللّهِ كَذِباً فَإِن يَشَإِ اللّهُ يَختِم عَلى قَلبِكَ وَ يَمحُ اللّهُ الباطِلَ وَ يُحِقُّ الحَقَّ بِكَلِماتِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ (۲۴)

وَ هُوَ الَّذِي يَقبَلُ التَّوبَةَ عَن عِبادِهِ وَ يَعفُوا عَنِ السَّيِّئاتِ وَ يَعلَمُ ما تَفعَلُونَ (۲۵)

صفحه : ۳۶۱

ترجمه

پس ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برای (رفع شک آنها) خلق را بسوی توحید دعوت کن و در آنچه مأمور گردیده‌ای استقامت نما و تابع هواهای آنها مشو و بگو من ایمان آوردم بآنچه خدا از کتاب فرود آورده و مأمور گردیده‌ام که بین شما عدالت نمایم

صفحه : ۳۶۲

خدا است پروردگار ما و شما برای ما است اعمال ما و برای شما است اعمال شما بین ما و شما خصومتی نیست خدا در قیامت جمع میکند بین ما و شما و بسوی او بازگشت خواهیم نمود (۱۵)

بعد از ظهور دین اسلام و دخول دسته‌ای (از مردم) بدین اسلام اشخاصی که در دین اسلام مخاصمه و منازعه میکنند خصومت آنان نزد پروردگارشان باطل و ناچیز است و آنها مشمول غضب خدا گردیده و برای آنان عذاب سخت مهیا خواهد گردید (۱۶)

خدا آن کسی است که کتاب و میزان را بحق و حقیقت و درستی فرود آورده (ای محمّد) تو چه میدانی شاید ساعت قیامت نزدیک باشد (۱۷)

بوقوع قیامت شتاب میکنند آنان که ایمان بقیامت ندارند و آنهایی که ایمان دارند از قیامت ترسناکند و یقین دارند که وقوع قیامت حق خواهد بود آگاه باشید آنهایی که در وقوع قیامت شک میکنند آنان در گمراهی دور (از حقیقت میباشند) (۱۸)

خدا ببندگانش مهربانست روزی میدهد هر کسی را که بخواهد و او است توانای غالب (۱۹)

کسی که اراده کند کشت آخرت را در زراعت وی میافزائیم و کسی که اراده کند کشت زراعت دنیا را از همان دنیا بوی عطاء مینمائیم و برای وی در آخرت نصیبی نخواهد بود (۲۰)

بلکه برای کفّار شریکانی است که بدون اذن خدا برای آنان دین تشریع میکنند و اگر نبود کلمه حق (و آن حکم سابق بر تأخیر عذاب) خدا بین آنان حکم مینمود و حقیقهٔ برای ستمکاران عذاب دردناک مهیّا گردیده (۲۱)

میبینی (چگونه) ستمکاران از آنچه کرده‌اند ترسناکند (و از آنچه میترسند) بر آنها واقع خواهد بود و آن کسانی که ایمان آورده‌اند و عمل شایسته نموده‌اند (در چمن‌زارهای) باغهای بهشتی (متنعم خواهند بود) و برای آنان آنچه بخواهند نزد پروردگارشان (مهیّا) خواهد بود اینکه است فضل و رحمت بزرگ (۲۲)

اینکه است آن چیزی که خدا ببندگانش بشارت میدهد و آن بنده‌گانی که ایمان آورده‌اند و عمل شایسته نموده‌اند ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگو من برای (رسالتم و ارشاد شما) اجر و مزدی خواهان نمی‌باشم مگر دوستی و محبت در باره خویشاوندانم هر کس نیکی کسب نمود در آن (عمل) نیک وی

صفحه : ۳۶۳

نیکی دیگری می‌افزائیم حقیقتا خدا آمرزنده و پذیرنده سپاس‌گزاران است (۲۳)

بلکه کفار (میگویند) تو بر خدا دروغ بسته‌ای و اگر خدا بخواهد بر قلب تو مهر میزند و باطل را محو مینماید و حق را بکلمات خود محقق میگرداند زیرا که حقیقتا او بآنچه در سینه‌ها (مخفی گردیده) دانا است (۲۴)

خدا آن کسی است که توبه بنده‌گانش را قبول میکند و از بدیها و لغزشها گذشت مینماید و بر آنچه میکنند آگاهست (۲۵)

توضیح آیات

اشاره

فَلِذلِکَ فَادعُ وَ استَقِم کَما أُمِرتَ وَ لا تَتَّبِع أَهواءَهُم وَ قُل آمَنتُ بِما أَنزَلَ اللّهُ مِن کِتابٍ وَ أُمِرتُ لِأَعدِلَ بَینَکُمُ آیه متعلق بآیه قبل است و خطاب برسول اکرم نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چون اهل کتاب در حقانیّت قرآن و رسالت تو مشکوکند و هم و گمان بر آنان مستولی گردیده تو دست از تبلیغ و ارشاد آنها بر مدار و آن طوری که مأمور گردیده‌ای در امر دین استقامت و کوشش نما که شاید گمان آنها تبدیل بیقین گردد و تابع هواهای نفسانی آنان مشو که میل دارند مطابق عقاید و روش آنها سخن گویی از تبیان نقل می‌کنند که مغیره بحضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گفت از دعوتت دست بردار نصف مالم را بتو میبخشم عتبه گفت اگر از دینت برگردی دخترم را بتو میدهم اینکه بود که اینکه آیه فرود آمد لکن آیه اطلاق دارد مورد مخصص نیست و بگو من مطیع امر خدا میباشم و بر آنچه در قرآن برای من فرود آورده عمل خواهم نمود و من مأمور گردیده‌ام که بین شما از روی عدل حکم کنم و شاید مقصود چنین باشد من مأمورم که بین شما تعادل و اتفاق و وحدت کلمه دائر نمایم که همه بر دین حق ثابت قدم گردید.

صفحه : ۳۶۴

اللّهُ رَبُّنا وَ رَبُّکُم لَنا أَعمالُنا وَ لَکُم أَعمالُکُم لا حُجَّةَ بَینَنا وَ بَینَکُمُ اللّهُ یَجمَعُ بَینَنا وَ إِلَیهِ المَصِیرُ پس از آنکه پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم همانطوری که مأمور گردیده بود در تبلیغ رسالت و ارشاد با کمال جدیت و متانت استقامت کرد و بر جفای آنان صبر و بردباری نمود و وقتی از هدایت یافتن آنها مأیوس گردیده بود گفت پروردگار ما و شما خدا است نتیجه اعمال ما عاید بخودمان خواهد گردید و بازگشت اعمال شما نیز رجوع بخودتان خواهد نمود وقتی برای شما از طرف حق تعالی حجت تمام گردید و دیگر راه عذری برای شما در دنیا باقی نمانده دیگر خصومت و نزاعی با هم نداریم در قیامت که خدا ما و شما را با هم جمع میکند آن وقت بین ما داوری مینماید و بازگشت تمام امور بسوی او است.
وَ الَّذِینَ یُحَاجُّونَ فِی اللّهِ مِن بَعدِ ما استُجِیبَ لَهُ حُجَّتُهُم داحِضَةٌ عِندَ رَبِّهِم وَ عَلَیهِم غَضَبٌ وَ لَهُم عَذابٌ شَدِیدٌ

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- اعتراض بکسانی است که در دین خدا نزاع و مجادله مینمایند پس از آنکه در روز عهد و میثاق و آن روزی است که در قرآن اشاره بآن نموده بقوله تعالی (أَ لَستُ بِرَبِّکُم) (و همه افراد بشر بلی گفتند) پس از اقرار بربوبیت انکار آنان نزد پروردگارشان باطل خواهد بود.
۲- آنهایی که از یهود و نصاری در کتابهای خود اوصاف نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را دیدند و اجابت نموده پس از ظهور او طغیان نمودند حجت و دلیل آنها بر رد نبوت آن حضرت باطل است.
۳- آنهایی که از اهل کتاب ایمان آورده بودند لکن گمان میکردند دین اولی آنها بهتر است اینکه بود که بمؤمنین می‌گفتند کتاب ما پیش از کتاب شما است و پیمبر ما پیش از پیمبر شما است پس ما بحق اولی‌تریم چون اینکه را گفتند پس از آنکه پیمبری حضرت رسول را اجابت کرده بودند دلیل آنان نزد پروردگارشان باطل خواهد بود

صفحه : ۳۶۵

و آنان مشمول غضب پروردگارند و براى آنها عذاب شديد مهيّا خواهد بود و غير اينها از توجيهاتى كه از مفسرين نقل شده.

و شايد مقصود كسانى باشند كه پس از آنكه حجت بر آنان تمام شده و دعوت رسول را اجابت نمودند در آنچه راجع باحكام مطابق ميل آنها نبود در دين خدا نزاع و مجادله مينمودند كه چرا فلان حكم چنين و چنان است و بسا بود بعقل ناقص خود اظهار اطلاع مينمودند كه اگر فلان حكم غير از اينكه بود مثلا بهتر بود چنين كسانى قولشان نزد پروردگارشان باطل و مشمول غضب او گرديده‌اند و عذاب شديد براى آنها مهيّا خواهد بود.

اللّه الَّذِى أَنزَلَ الكِتابَ بِالحَقِّ وَ المِيزانَ در اينكه آيه خدا را بكتاب يعنى بقرآن معرفى مينمايد كه خدا آن كسى است كه قرآن را بحق و حقيقت نازل گردانيده و احكام و قوانين آن روى ميزان عدل قرار گرفته و نيز قرآن را بدو خصوصيّت معرفى مينمايد يكى حقانيت قرآن و ديگر اينكه قرآن ميزانى است براى سنجش و معيارى است بين حق و باطل و بقرآن صفات ذو الجلال و الاء و اسماء الحسنى الهى شناخته ميشود و بآيات معجز نماى او ثابت ميگردد كه از طرف حق و حقيقت صادر گرديده.

خلاصه از يك جهت حق تعالى معرّف قرآن است زيرا كه آيات معجزنماى آن ارائه ميدهد كه از طرف عالم حكيم فرود آمده و از جهت ديگر قرآن معرّف خداى تعالى است زيرا كه بقرآن صفات و اسماء الحسنى حق معلوم ميگردد چون اسماء الحسنى توقيفى است اگر در قرآن اسماء و صفاتى براى آن ذات متعال تذكر نميداد ما نمى‌توانستيم نامى براى حقيقت بگذاريم و او را بآن نام بخوانيم و ستايش نمائيم.

وَ ما يُدرِيكَ لَعَلَّ السّاعَةَ قَرِيبٌ ظاهرا اينكه جمله مستانفه است كه تذكر ميدهد اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تو با اينكه رسول مايى و خزينه دار اسرار آفرينش ميباشى با اينحال وقوع ساعت قيامت از اسرارى است كه فقط علم آن نزد خدا است و كافرين از تو سؤال ميكنند قيامت

صفحه : ۳۶۶

كى خواهد بود در پاسخ آنان بگو علم آن نزد خدا است شايد نزديك باشد.

يَستَعجِلُ بِهَا الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِها وَ الَّذِينَ آمَنُوا مُشفِقُونَ مِنها وَ يَعلَمُونَ أَنَّهَا الحَقُّ أَلا إِنَّ الَّذِينَ يُمارُونَ فِى السّاعَةِ لَفِى ضَلالٍ بَعِيدٍ كفار چون ايمان بقيامت نداشتند شايد از راه سخريه و استهزاء مى‌گفتند اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم اينكه قيامت كه ما را بآن تهديد مى‌نمايى كى واقع خواهد گرديد لكن چون اهل ايمان يقين داشتند كه قيامت واقع خواهد شد اينكه بود كه هميشه از وقوع قيامت ترسناك و لرزان بودند و مؤمنين در طريق سعادت و فضيلت قدم ميزنند لكن كسانى كه در وقوع قيامت شك دارند در گمراهى طولانى رهسپارند و بالاخره بچاه مذلّت فرو خواهند رفت.

اللّه لَطِيفٌ بِعِبادِهِ يَرزُقُ مَن يَشاءُ وَ هُوَ القَوِيُّ العَزِيزُ (اللطيف) يكى از اسماء الحسنى بشمار ميرود و مأخوذ از لطف و بمعنى رفق و ملاطفت و رحمت پنهانى است و در علم نيز استعمال شده و در اينجا شايد مقصود چنين باشد كه خدا روزى هر كس را از راهى كه گمان نبرد ميرساند.

آرى لطف و بخشش الهى بسيار است وسعت و تنگى روزى مردم بسته بمشيت و خواست خدا است و خواست او مطابق حكمت و مصلحت انجام خواهد گرفت و او قوى و مقتدر و غالب و قاهر است قوله تعالى (وَ هُوَ القاهِرُ فَوقَ عِبادِهِ وَ هُوَ الحَكِيمُ الخَبِيرُ).

مَن كانَ يُرِيدُ حَرثَ الآخِرَةِ نَزِد لَهُ فِى حَرثِهِ وَ مَن كانَ يُرِيدُ حَرثَ الدُّنيا نُؤتِهِ مِنها وَ ما لَهُ فِى الآخِرَةِ مِن نَصِيبٍ حرث در لغت بمعنى كسب و عمل نمودن است گويند (فلان يحرث لعياله) يعنى فلان كس براى خرج عيالش كسب و كار مى كند و زمينى را كه براى تخم پاشيدن شخم ميزنند آن را نيز مجازا (حرث) نامند زيرا كه از آن نفع ميبرند مثل دهقانان كه در موقع پائيز زمين را كنده و بذر ميپاشند تا موقع تابستان ثمر و منافع آن را برچينند.

صفحه : ۳۶۷

و عمـل را تشبيه ببـذر نموده زيرا همين طورى كه بـذر بـايستى در زمين فرو رود و در آن مـدتى بمانـد و بـآب و تابش آفتاب قوت گيرد تا دانه برويد و بثمر رسد همين طور عمل نيك در مزرعه نفس انسانى فرو ميرود و بتكرار ملكه نفسانى ميگردد آن وقت اثرش يا در دنيا يا در آخرت يا در هر دو سرا ظاهر خواهد گرديد.

و بايـد دانست هر عملى را ثمره‌اى است و آن بسته بنيت و اراده عامل آن است كسـى كه تخم عمل نيك در مزرعه دلش پاشـيد و بتيشه تقوى زمين دل را از خاشـاك و كثافات اخلاقى پاك گردانيـد و بآب طاهر ايمان و خلوص آن را آب يارى نمود باميـد اينكه در آخرت حاصـل آن را بـدست آرد آن عمـل نيكى خواهـد بـود كه خـالص و بـا ايمـان كامـل توأم گرديـده و بوعـده حق تعـالى همانطورى كه در انفاق فرموده يكى به هفتصد برابر بلكه اگر بخواهد زيادتر حاصل آن را بر ميچيند و كسـى كه كار نيك نمود كه در همين دنيا بفائـده و ثمره آن برسد آن نيز بمقتضاى رحمت و كرم الهى كه فرموده (هَل جَزاءُ الإِحسانِ إِلَّا الإِحسانُ) در همين دنيا كه مقصود او بوده بنتيجه عمل خيرش خواهد رسيد لكن ديگر در قيامت نصيبى نخواهد داشت.

أَم لَهُم شُـرَكاءُ شَـرَعُوا لَهُم مِنَ الدِّينِ ما لَم يَأذَن بِهِ اللّهُ وَ لَو لا كَلِمَةُ الفَصلِ لَقُضِيَ بَينَهُم وَ إِنَّ الظّالِمِينَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ آيه اعتراض و تهديد بكفار است كه چگونه آنان بتوسط شـركاء و رفقايشان از شياطين جنى و انسى براى عملياتشان بدون دستور خدا قانون مدنى تأسيس مينماينـد و قبـح عمـل آنـان بحـدى است كه اگر حكم سـابق بر اينكه جارى نگشـته بود كه دنيا جاى مهلت و آخرت محل مجازات باشـد حكم عـذاب در اينكه عالم هم بر آنها جارى ميگرديـد لكن براى سـتمكاران كه بنفس خود سـتم نموده و بغير قانون الهى عمل مينمايند عذاب دردناك مهيّا خواهد بود.

آرى اينكه آيه باطلاـقش شامـل اهل زمان ما هم ميگردد كه در بعض موارد بر خلاف قانون اسـلام قانون گـذارى ميكننـد و بايستى مقننين قانون بدانند كه باين عمل مستوجب عذاب اليم خواهند گرديد.

صفحه : ۳۶۸

تَرَى الظّالِمِينَ مُشـفِقِينَ مِمّا كَسَـبُوا وَ هُوَ واقِعٌ بِهِم خطاب برسول اكرم صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم نموده كه تو ستمكاران را مى‌بينى كه از اعمال خود ترسناكند معلوم ميشود قبح عمل خود را ميدانستند و با اينحال از اعمال نكوهيده خود دست بر نميداشتند و ملتفت نبودنـد كه نكبت عملشان در همه حال آنان را فرا گرفته و بر آنها واقع گرديده اگر چه آب گل آلوده دنيا چشم و گوش آنان را پر نموده و قبح عملشان را نميفهمند.

وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحـاتِ فِي رَوضـاتِ الجَنّاتِ لَهُم مـا يَشاؤُنَ عِنـدَ رَبِّهِم ذلِكَ هُوَ الفَضـلُ الكَبِيرُ گويا اشاره باين است كه همين طورى كه نتيجه اعمـال سـتمكاران و آن نكبت اثر اعمال بـدشان در همين عالم نيز واقع بر آنان و پاپيچشان گرديـده و قلب و دل آنهـا را سـياه و تاريـك گردانيـده اگر چه اصـل و حقيقت آن را در قيامت خواهنـد دريافت همين طور اثر ايمان مؤمنين و نتيجه اعمـال نيكوى آنهـا در همين عالم نيز چنان قلب و دل آنان را نورانى و جلا داده كه گويا در سبزه زارهاى بهشت ميخرامنـد و آنچه بخواهنـد براى آنهـا نزد پروردگارشـان مهيّا خواهـد بود اينكه اثر ايمان و اعمال صالـح آنها است لكن بپاداش حقيقى آن در قيامت خواهند رسيد.

ذلِكَ الَّذِي يُبَشِّرُ اللّهُ عِبـادَهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحـاتِ (ذلك) اشاره بآيه پيش نموده كه اينكه فضل بزرگى كه براى مؤمنين با تقوى گفته شـد بشارت و مژده‌اى است كه خداونـد ببندگان صالح خود ميدهد قوله تعالى در سوره (يونس) آيه (۶۵) (لَهُمُ البُشرى فِي الحَياةِ الدُّنيا).

خلاصه از اینکه آیات چنین استفاده میشود که مؤمن کامل گویا در همین عالم دنیا بآن اشـراقات و لوایح نوری که دم بدم بر قلبش اشراق مینمایـد سرشار و فرحناک است و گویا در بهشت برین خواهد بود (غم آینده و پریشانی معدوم ندارد- (أَلا إِنَّ أَولِیاءَ اللَّهِ لا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ).

صفحه : ۳۶۹

بیان آیه قل (لا أَسئَلُکُم عَلَیهِ أَجراً إِلَّا المَوَدَّةَ فِی القُربی)

قُل لا أَسئَلُکُم عَلَیهِ أَجراً إِلَّا المَوَدَّةَ فِی القُربی خطاب برسول خود مینماید ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باین کافرین ملحدین بگو من برای تبلیغ رسالت خود اجرت و عوضی از شما نمیخواهم مگر دوستی با نزدیکان و خویشاوندانم و کسی که نیکی کند در آن عمل نیک وی نیکی دیگری میافزائیم.

(سخنان مفسرین در توجیه آیه مأخوذ از تفسیر مجمع البیان)

۱- بر تبلیغ رسالت و تعلیم شریعت از شما اجرت و عوضی نمیطلبم مگر دوستی و محبت با یکدیگر در چیزی که نزدیک کننده شما باشد بدرگاه الهی از عمل صالح.

حسن و جبایی و ابی مسلم ۲- معنی آیه اینکه از شما اجر و مزدی طلب نمیکنم مگر اینکه از جهت قرابتی که با شما قریش دارم مرا دوست دارید و حفظ نمائید زیرا که تمام قریش با رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خویشی داشتند یعنی اگر مرا از جهت نبوت دوست نمیدارید از جهت نزدیکی من با شما مرا دوست بدارید. إبن عباس و قتاده و مجاهد و جماعتی ۳- برای تبلیغ رسالت از شما اجر و مزدی نمیطلبم مگر دوستی با عترت من که آنها را دوست بداریـد و حفظ نمائیـد و عمر بن شـعیب و جماعتی همین قول اخیر را از حضرت امام محمّد باقر و امام جعفر صادق علیهما السلام روایت میکنند.

علی بن حسین علیه السّلام و سعید بن جبیر و شیخ طبرسی بسند متصل خود از إبن عباس چنین نقل میکند که وقتی آیه (قُل لا أَسئَلُکُم عَلَیهِ أَجراً إِلَّا المَوَدَّةَ فِی القُربی) فرود آمد گفتند یا رسول اللّه (ص) اینها کیانند که خدا بما امر بدوستی آنها نموده فرمود (علی و فاطمة و ولدهما)

پایان و فخر رازی در تفسیر کبیر راجع به اینکه مقصود از قربی اقربـاء و نزدیکـان باشـند اشـکالاتی وارد نموده از جمله آنهـا اینکه خدای تعالی از قول بسیاری از پیمبران تصریح نموده که آنان میگفتند برای تبلیغ رسالت مردی از شما نمیطلبیم در حکایت نوح است (وَ ما أَسئَلُکُم عَلَیهِ مِن أَجرٍ إِن أَجرِیَ إِلّا عَلی رَبِّ العالَمِینَ و نیز

صفحه : ۳۷۰

راجع بخود حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در جای دیگر تصریح نموده که (قُل ما أَسئَلُکُم عَلَیهِ مِن أَجرٍ).

و خود فخر رازی در پاسخ گفته است که محبت بذوی القربی اجر بشمار نمیآید زیرا که محبت بین مسلمین واجب است قوله تعالی (وَ المُؤمِنُونَ وَ المُؤمِناتُ بَعضُهُم أَولِیاءُ بَعضٍ) و وقتی محبت بین افراد مسلمین واجب باشد در باره شریفترین و بزرگترین آنها بطریق اولی واجب خواهد بود پس محبت باقرباء اجر رسالت بشمار نمی‌آید.

پایـان بقول معروف که گوینـد (الفضـل ما شـهدت به الاعـداء) فخر رازی آن سـنّی متعصب احادیث بسیاری از بزرگان سـنیها نقل نموده که مقصود از (ذوی القربی) علی علیه السّلام و فاطمه (ع) و حسن (ع) و حسین (ع) است اینکه بعضی از گفتار او را در اینجا ترجمه می‌نمائیم:

چنین گفته صاحب کشاف از نبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل کرده (کسی که با دوستی آل محمّد مرده باشد شهید مرده است) (الا) آگاه باشـید کسـی که با دوستی آل محمّد بمیرد آمرزیده مرده است (الا) آگاه باشید کسی که با دوستی آل محمّد مرده باشد با توبه مرده است (الا) آگاه باشید کسـی که با دوستی آل محمّـد مرده باشـد ایمانش کامل گردیـده (الا) آگاه باشـید کسـی که با محبت آل محمّد مرده باشد ملک- الموت و پس از آن نکیرین او را مژده ببهشت خواهند داد (الا) آگاه باشـید کسـی که با دوستی آل محمّد بمیرد دو درب از بهشت بقبر او باز میگردد و او را مثل عروسـی که بحجله برند ببهشت میبرند (الا) آگاه باشـید کسی که با دوستی آل محمّد بمیرد قبرش زیارتگاه ملائکه رحمت واقع میگردد (الا) آگاه باشید کسی که با دوستی آل محمّد بمیرد بر سنهٔ و جماعت مرده است (الا) آگاه باشـید کسـی که با بغض آل محمّـد بمیرد روز قیامت میآید در حالی که بین دو چشـمش نوشـته شده است (آیس من رحمهٔ اللّه) (الا) آگاه باشید کسی که با بغض آل محمّد بمیرد بویی از بهشت بمشامش نخواهد رسید.

پایان

صفحه : ۳۷۱

بیان فخر رازی راجع بذوی القربی

فخر رازی پس از بیـان روایت صـاحب کشاف چنین گفته است: من میگویم آل محمّـد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم کسانی خواهند بود که بـازگشت امر آنهـا بسوی رسول است و کسـی که چنین باشـد او کـاملترین و شدیـدترین آل رسول محسوب گردد و شـکی نیست در اینکه تعلّق بین رسول اللّه و فاطمه و علی و حسن و حسـین شدیدترین تعلقات بوده و اینکه مطلب بتواتر ثابت گردیده پس واجب است که آنها آل رسول باشند.

تا آنجا که گفته صاحب کشاف چنین روایت کرده وقتی اینکه آیه نازل گردیـد گفتند یا رسول اللّه اقربای تو کیانند که خدا محبت آنهـا را بر مـا واجـب نمـوده فرمـود (علی و فـاطمه و ابناهمـا) پس ثـابت شـد کـه اینکـه چهـار نفر اقربـای رسـول هسـتند و اینهـایند مخصوصین بمزید تعظیم و دلیل بر آن چند چیز است:

اول قوله تعالی (إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِی الْقُربی) و وجه استدلال بآن گذشت.

الثانی اینکه رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فاطمهٔ را دوست میداشت و گفت

(فاطمهٔ بضعهٔ منّی یؤذینی ما یؤذیها)

و نیز بتواتر ثابت گردیده که رسول اللّه علی علیه السّلام و حسن (ع) و حسین «ع» را دوست میداشت و وقتی دوستی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نسبت بآنها ثابت گردید ثابت میگردد که بر تمام امّت نیز محبت بآنها واجب است لقوله تعالی (وَ اتَّبِعُوهُ لَعَلَّکُم تَهتَدُونَ) و نیز قوله تعالی (قُل إِن کُنتُم تُحِبُّونَ اللّهَ فَاتَّبِعُونِی یُحبِبکُمُ اللّهُ) و لقوله سبحانه (لَقَد کانَ لَکُم فِی رَسُولِ اللّهِ أُسوَةٌ حَسَنَةٌ).

الثالث دعاء بآل محمّـد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم منصب بزرگ است و از اینکه جهت آن را خاتمه تشهد قرار داده و دعاء اینکه است (اللهم صلّ علی محمّـد و آل محمّـد و ارحم محمّـدا و آل محمّـد) و چنین تعظیمی در باره غیر آل محمّـد یافت نگردیده پس

تمام اينها دلالت دارد بر اينكه دوستى آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم واجب است.
(كلام فخر رازى بپايان رسيد) خلاصه سنّى و شيعه و دوست و دشمن تماما متفق‌اند كه ولايت و دوستى و يارى نمودن آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كه ذريّه آن حضرت باشند واجب است و بر هر مسلمانى فرض است.

صفحه : ۳۷۲

وَ مَن يَقتَرِف حَسَنَةً نَزِد لَهُ فِيها حُسناً شايد مقصود از حسنه همان (مودّة ذى القربى) آل رسول باشد كه كسى كه چنين نيكى را كسب نمود ما در حسنات او ميافزائيم و مؤيد اينكه توجيه آن حديث مشهور است كه از رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم روايت ميكنند كه فرموده
(حب على حسنة لا تضرّ معها سيئة) (و بغض على سيئة لا تنفع معها حسنة).
إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ شايد مقصود از غفور و شكور در اينجا راجع بمحبت ذوى القربى باشد كه دوستى آنها سبب آمرزش گناهان ميگردد و خداوند با دوستان آل محمّد معامله سپاسگزارى مينمايد.
أَم يَقُولُونَ افتَرى عَلَى اللّهِ كَذِباً فَإِن يَشَإِ اللّهُ يَختِم عَلى قَلبِكَ وَ يَمحُ اللّهُ الباطِلَ وَ يُحِقُّ الحَقَّ بِكَلِماتِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ خداى متعال آيه را دليل آورده بر صدق كلام رسولش كه كفار ميگويند تو قرآن را از پيش خود گفته‌اى و بخدا افترا ميزنى و مى گويى قرآن كلام خدا است اگر چنين است كه بخدا نسبت دروغ بدهى اگر خدا بخواهد بر قلب تو مهر ميزند و خدا باطل را محو ميگرداند (إِنَّ الباطِلَ كانَ زَهُوقاً) زيرا كه باطل ثبات و قرارى نخواهد داشت و چون قرآن حق و بحق و حقيقت نازل گرديده اينكه است كه حقانيت قرآن بآيات و كلماتش محقق و ثابت و پا بر جا گرديده و تا قيامت باقى خواهد ماند و خدا بآنچه در سينه‌هاى كفار از حقد و حسد مخفى گرديده دانا است.
وَ هُوَ الَّذِي يَقبَلُ التَّوبَةَ عَن عِبادِهِ وَ يَعفُوا عَنِ السَّيِّئاتِ وَ يَعلَمُ ما تَفعَلُونَ يكى از اسماء الحسنى (توّاب) است و توّاب صيغه مبالغه است كه براى تأكيد ميآورند يعنى خدا بسيار قبول توبه كننده است و كسى كه از گناهان توبه نمود و از مخالفت بموافقت بازگشت نمود گناهان وى را عفو مينمايد و بتمام اعمال و افعال شما آگاهست چيزى از علم او مخفى نخواهد بود.

صفحه : ۳۷۳

گويند التوبة يا متعدى بمن ميگردد يا بعن اگر بمن متعدى گردد بمعنى اخذ و گرفتن است و اگر بعن متعدى گردد بمعنى عزل و ابانة يعنى دورى از گناه.
و بدليل عقلى و نقلى توبه نمودن از گناهان واجب خواهد بود و حقيقت توبه پشيمانى بر گذشته و عزم بر ترك در آينده است.
از جابر بن عبد اللّه انصارى چنين روايت ميكنند كه اعرابى در مسجد حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم آمد و دو ركعت نماز كرد و بعد از نماز گفت (اللهم انى استغفرك و اتوب اليك) حضرت امير عليه السّلام فرمود سرعت زبان باستغفار توبه دروغگويانست از اينكه نوع توبه هم توبه بايد كرد اعرابى گفت يا امير المؤمنين عليه السّلام توبه چيست فرمود توبه اسمى است مشروط بر شش شرط: ندامت بر گناه گذشته، قضاء كردن فرائض، ردّ مظالم بصاحب خودش، ايذاء نفس در طاعت همانطورى كه در معصيت پروريده شده، چشانيدن بنفس تلخى عبادت را همانطورى كه شيرينى معصيت را چشيده بود، گريه عوض هر خنده‌اى كه در معصيت نموده.
وقتى اينكه حديث را با احاديث ديگر جمع نموديم معلوم ميشود كه بعضى از اينكه شروط راجع بكمال توبه است نه اينكه جزء حقيقت توبه باشد چنانچه از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم حديث ميكنند كه فرموده

(النّدم توبهٔ)

و عزم بر ترک لازمه پشیمانی واقعی است و در مناجات حضرت سجّاد (ع) است که

(الهی ان کان النّدم من الذنب توبهٔ فانّی و عزّتک من النّادمین- و ان کان الاستغفار من الخطیئهٔ حطّهٔ فانّی لک من المستغفرین لک العتبی حتّی ترضی).

صفحه : ۳۷۴

[سوره الشوری (۴۲): آیات ۲۶ تا ۴۳]

اشاره

وَ يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ وَ يَزِيدُهُم مِن فَضلِهِ وَ الكافِرُونَ لَهُم عَذابٌ شَدِيدٌ (۲۶) وَ لَو بَسَطَ اللّهُ الرِّزقَ لِعِبادِهِ لَبَغَوا فِي الأَرضِ وَ لكِن يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ ما يَشاءُ إِنَّهُ بِعِبادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ (۲۷) وَ هُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الغَيثَ مِن بَعدِ ما قَنَطُوا وَ يَنشُرُ رَحمَتَهُ وَ هُوَ الوَلِيُّ الحَمِيدُ (۲۸) وَ مِن آياتِهِ خَلقُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما بَثَّ فِيهِما مِن دابَّةٍ وَ هُوَ عَلى جَمعِهِم إِذا يَشاءُ قَدِيرٌ (۲۹) وَ ما أَصابَكُم مِن مُصِيبَةٍ فَبِما كَسَبَت أَيدِيكُم وَ يَعفُوا عَن كَثِيرٍ (۳۰)

وَ ما أَنتُم بِمُعجِزِينَ فِي الأَرضِ وَ ما لَكُم مِن دُونِ اللّهِ مِن وَلِيٍّ وَ لا نَصِيرٍ (۳۱) وَ مِن آياتِهِ الجَوارِ فِي البَحرِ كَالأَعلامِ (۳۲) إِن يَشَأ يُسكِنِ الرِّيحَ فَيَظلَلنَ رَواكِدَ عَلى ظَهرِهِ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِكُلِّ صَبّارٍ شَكُورٍ (۳۳) أَو يُوبِقهُنَّ بِما كَسَبُوا وَ يَعفُ عَن كَثِيرٍ (۳۴) وَ يَعلَمَ الَّذِينَ يُجادِلُونَ فِي آياتِنا ما لَهُم مِن مَحِيصٍ (۳۵)

فَما أُوتِيتُم مِن شَيءٍ فَمَتاعُ الحَياةِ الدُّنيا وَ ما عِندَ اللّهِ خَيرٌ وَ أَبقى لِلَّذِينَ آمَنُوا وَ عَلى رَبِّهِم يَتَوَكَّلُونَ (۳۶) وَ الَّذِينَ يَجتَنِبُونَ كَبائِرَ الإِثمِ وَ الفَواحِشَ وَ إِذا ما غَضِبُوا هُم يَغفِرُونَ (۳۷) وَ الَّذِينَ استَجابُوا لِرَبِّهِم وَ أَقامُوا الصَّلاةَ وَ أَمرُهُم شُورى بَينَهُم وَ مِمّا رَزَقناهُم يُنفِقُونَ (۳۸)

وَ الَّذِينَ إِذا أَصابَهُمُ البَغيُ هُم يَنتَصِرُونَ (۳۹) وَ جَزاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثلُها فَمَن عَفا وَ أَصلَحَ فَأَجرُهُ عَلَى اللّهِ إِنَّهُ لا يُحِبُّ الظّالِمِينَ (۴۰)

وَ لَمَنِ انتَصَرَ بَعدَ ظُلمِهِ فَأُولئِكَ ما عَلَيهِم مِن سَبِيلٍ (۴۱) إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظلِمُونَ النّاسَ وَ يَبغُونَ فِي الأَرضِ بِغَيرِ الحَقِّ أُولئِكَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ (۴۲) وَ لَمَن صَبَرَ وَ غَفَرَ إِنَّ ذلِكَ لَمِن عَزمِ الأُمُورِ (۴۳)

صفحه : ۳۷۵

ترجمه

خداوند اجابت میکند دعاء کسانی را که ایمان آوردند و کارهای شایسته نمودند و کرم و احسان خود را نسبت بآنها میافزاید و برای کافرین عذاب شدید (مهیّا خواهد بود) (۲۶)

و اگر خداوند روزی (همه) بندگانش را وسیع مینمود هر آینه در زمین طغیان مینمودند و لکن روزی هر کس را باندازه‌ای که بخواهد برای هر کس فرو میفرستد حقیقتا او ببندگانش آگاه و بینا خواهد بود (۲۷)

خدا آن کسی است که پس از آنکه ناامید شدید باران را فرو میفرستد و رحمت خود را پهن میگرداند و او متولی امور (بندگان) و ستوده شده (بهمه زبانها است) (۲۸)

و از جمله آیات (وحدانیت) او آفرینش آسمانها و زمین است از جنبنده‌ها و او بر جمع کردن آنها (در عرصه) قیامت هر گاه

بخواهد توانا خواهد بود (۲۹)
و هر مصیبتی که بشما میرسد بسبب آن است که قبلا بدست خود عمل نموده‌اید و خدا بسیاری از گناهان را می‌بخشد (۳۰)
و شما چنین قدرت ندارید که خدا را (از انجام تقدیراتش) در زمین عاجز نمائید و بجز خدا برای شما هیچ دوستی و یاری کننده‌ای نخواهد بود (۳۱)
و از جمله آیات خدا کشتیهای روان است که مثل کوه‌های (دریایی مینماید)
اگر بخواهد باد را ساکن میگرداند و کشتی بر پشت

صفحه : ۳۷۶

دریا می‌ایستد و بحقیقت اینکه (حرکت نکردن کشتی) نشانه ایست برای کسانی که بسیار صبر کننده (در بلا) و بسیار سپاس گذارنده (در نعمت باشند) (۳۳)
(یا اهل کشتی را) هلاک گرداند برای آن اعمال بدی که بدست خود کسب نمودند و از بسیاری (از مردم) عفو و گذشت مینماید (۳۴)
و خدا میداند آن کسانی را که در آیات ما (حق تعالی) مجادله مینمایند (در قیامت) هیچ گریز گاهی برای آنها نخواهد بود
و آنچه بشما عطاء شده آن بهره اندکی از زندگانی دنیا خواهد بود و آنچه نزد خدا است بهتر و باقی‌تر است برای کسانی که ایمان آوردند و بپروردگارشان توکل میکنند (۳۵)
و کسانی که از گناهان بزرگ و اعمال زشت اجتناب نمودند (و نیز) وقتی غضب نمودند گذشت مینمایند (۳۶)
و آنچه نزد خدا است برای کسانی خواهد بود که حکم (و فرمان) پروردگارشان را اجابت نمودند و نماز را بپای داشتند و آنها (در امور مدنی) بین خود مشورت مینمایند (و نیز) از آنچه بآنها روزی داده‌ایم انفاق می- نمایند (۳۷)
و نیز کسانی که وقتی (از کفار) بآنان ستمی رسید انتقام میکشند (۳۸)
و پاداش بدی و تعدی (و انتقام کشیدن) بمثل آن است (نه زیادتر) و کسی که در گذرد و اصلاح کند اجر و پاداش عمل خیر او بر خدا است حقیقتا خدا ستمکاران را دوست نمیدارد (۳۹)
و کسی که انتقام بکشد (و دادخواهی کند) پس از آنکه بر وی ستمی وارد شده بر چنین کس هیچ راهی برای (عتاب او نخواهد بود)
حقیقتا راه عتاب (و مؤاخذه) بر کسانی خواهد بود که بمردم ستم می‌کنند و در زمین بغیر حق فساد مینمایند برای چنین مردمانی عذاب دردناک مهیّا است (۴۱)
و کسی که صبر نمود و گذشت کرد حقیقتا برای چنین کسی عزمی ثابت و پایدار خواهد بود (۴۲)

صفحه : ۳۷۷

توضیح آیات

وَ يَستَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ وَ يَزِيدُهُم مِن فَضلِهِ وَ الكافِرُونَ لَهُم عَذابٌ شَدِيدٌ بوعده الهی کسانی که ایمان آورده و اعمال شایسته نموده‌اند وقتی خدا را از روی خلوص خواندند دعای آنها را اجابت مینماید و زیادتر از آنچه خواسته‌اند بآنها میدهد و فضل و احسان او نسبت بمؤمنین بسیار است و در مقابل تفضلات بسیاری که در باره مؤمنین اجراء میگرداند عذاب سخت برای

کافرین مهیّا خواهد بود.

وقتی اینکه آیه را با اطلاق آیه (ادعُونِی أَستَجِب لَکُم) که بظاهر شامل تمام افراد بشر میگردد جمع نمودیم معلوم میشود که اجابت و قبولی دعاء را مخصوص بمؤمنین گردانیده است آری کسی که نور ایمان و توحید در قلبش نفوذ نموده و امر حق تعالی را استقبال کرده جای دارد که وقتی اقبال بحق نماید خدا نیز اقبال باو نماید (جَزاءً وِفاقاً) اینکه است که در روایات رسیده کسی که یک وجب بسوی خدا برود خداوند یک زراع بسوی وی می‌آید

(من کان للّه کان اللّه له).

وَ لَو بَسَطَ اللّهُ الرِّزقَ لِعِبادِهِ لَبَغَوا فِی الأَرضِ وَ لکِن یُنَزِّلُ بِقَدَرٍ ما یَشاءُ إِنَّهُ بِعِبادِهِ خَبِیرٌ بَصِیرٌ آیه مؤمنین را ارشاد مینماید که اگر روزی آنها تنگ گردید دلگیر نباشند و بدانند صلاح آنها در همان است که تقدیر شده حکمت چنین اقتضاء نموده که بعضی تنگ روزی گردند زیرا ممکن است وقتی روزی انسان وسیع گردید نفس امّاره طغیان نماید و هواها و آرزو و آمال دنیوی وی را مغرور نموده و از جاده شریعت بیرون رود فقر و تنگدستی یکی از راههایی است که انسان را بخدا نزدیک می- گرداند زیرا کسی که فقیر و بیچاره گردید و ایمان برزاقیت خدا دارد همیشه دلش

صفحه : ۳۷۸

بسوی او نگران است و رو باو دارد و از آن روزی میطلبد بعکس غناء ممکن است آدمی را مشغول نفس پرستی گرداند و او را از خدا دور سازد و چون خداوند خبیر است و بحال بندگان خود بینا است روزی بعضی را تنگ میگرداند و روزی بعضی را در جایی که حکمت اقتضاء مینماید وسیع میگرداند.

وَ هُوَ الَّذِی یُنَزِّلُ الغَیثَ مِن بَعدِ ما قَنَطُوا وَ یَنشُرُ رَحمَتَهُ وَ هُوَ الوَلِیُّ الحَمِیدُ از آثار فضل و رحمت حق تعالی اینکه است که در موقع خشک سالی که شما از باران ناامید بودید باران را بر شما فرود آورده و رحمت خود را منتشر گردانیده که روزی شما وسیع گردد و حبوبات و میوه‌جات و اشجار شما رونق گیرد و او است ولیّ و دوست شما که باید بشکرانه نعمتهای الهی اطاعت نمائید و حمد و ستایش ولیّ نعمت خود را بنمائید.

وَ مِن آیاتِهِ خَلقُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما بَثَّ فِیهِما مِن دابَّةٍ وَ هُوَ عَلی جَمعِهِم إِذا یَشاءُ قَدِیرٌ آیت بمعنی نشانه است و موجودات علوی و سفلی از آسمانها و آنچه در آن است و زمین و آنچه در آن است از جمادات و نباتات و حیوانات که در آن پراکنده‌اند تماما نشانه وجود واجب الوجود و اسماء الحسنی و صفات علیا از علم و قدرت و مشیّت و وحدت و باقی اوصاف جلال و جمال آفریننده و مربی عالم خواهند بود زیرا بدلیل (انّی) که از اثر پی بمؤثر بردن است از طریق همین محسوسات پی بمبدء آفرینش میبریم و او را حمد و ستایش و پرستش مینمائیم و شاید مقصود از دابّه حیوانات و افراد بشر باشند که در قیامت با هم جمع میگردند و شاید بقرینه (فیهما) در آیه که شامل میگردد تمام جنبنده‌ها را از آنهایی که در آسمانها میباشند از ملائکه و موجودات دیگری که علمش نزد حق تعالی است و موجودات زمینی که وقتی مشیّت الهی اقتضاء نمود تمام موجودات ارضی و سمائی را با هم جمع میگرداند و اینکه در قیامت کبری تحقق خواهد گرفت.

صفحه : ۳۷۹

وَ ما أَصابَکُم مِن مُصِیبَةٍ فَبِما کَسَبَت أَیدِیکُم بگنهکاران تذکر میدهد که هر سختی و بلیه‌ای که رو بشما آرد پاداش آنهایی است که بدست خود بر خود مهیّا نموده‌اید اشاره به اینکه اعمال نکوهید یک آثار قهری دارد که در عرف آن را مکافات گویند و آن غیر از پاداش اعمالی است که در قیامت آدم گنهکار بآن مجازات میگردد بقدری مکافات اعمال بد خصوصا ظلم و تعدی بزیردستان

زودرس است که بعض کوته‌بینان نظران گمان میکننـد مجازاتی که گنهکاران را بآن تهدیـد نموده‌انـد همین مکافات دنیوی خواهد بود و نمیداننـد که آن یـک اثر انـدکی است که مترتب بر عملشـان گردیـده جـای مجـازات در قیـامت در دادگـاه حق تعـالی انجام خواهد گرفت.

وَ يَعفُوا عَن كَثِيرٍ آری خداونـد بسیاری از سیّئات و اعمـال بـد را عفو و بخشـش مینمایـد زیرا که او جل و علا دائم الفضل و قـدیم الاحسان است چندین ساله گناه را بیک توبه عفو می‌نماید.

گمان نشود هر کس ببلیه‌ای و مصیبتی مبتلا گردیـد مکافات عمل بـدی باشـد که بـدست خود نموده زیرا که آیه اشاره بگنهکاران دارد که مصیبتی که بآنان برخورد مینماید آثار گناه آنان است و اینکه هم از کرم الهی بشمار میرود که آفات دنیا قدری از عذاب اخروی آنها را میکاهـد حضـرت امیر علیه السّلام از پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین نقل میکند که فرموده بهتر آیه در قرآن اینکه آیه است نیست هیـچ خراش چوبی یـا نکبت و لغزش پـایی مگر بسـبب گنـاه و آنچه را که خداونـد در دنیـا عفو فرموده کریم‌تر و عادل‌تر از اینکه است که در آن عود کند یعنی پس از آنکه در دنیا عفو نموده در آخرت عقوبت نماید.

(مجمع البيان) لکن مثل انبیاء و اولیاء که معصوم از گناهند مصیبات دنیا بر مقام و علو درجه آنها می‌افزاید نه آنکه مکافات باشد.

صفحه : ۳۸۰

وَ ما أَنتُم بِمُعجِزِينَ فِي الأَرضِ وَ ما لَكُم مِن دُونِ اللّهِ مِن وَلِيٍّ وَ لا نَصِيرٍ آیه اعتراض بکفار و مشرکین نموده که گمان نکنید باعمال بد و گفتار ناشایسته‌تان بتوانید خدا را عاجز نمائید و نتوانید پیشی گیرید بفرار نمودن از خدا

(و لا یمکن الفرار من حکومته)

و غرض ترغیب در عبادت و بندگی و ترهیب از نافرمانی است که غیر از خدا برای شـما صاحب اختیاری که بتواند عذاب را از شما رفع کند نخواهد بود و نه یاری کننده‌ای خواهد بود که بتواند شما را یاری کند و جلو عذاب خدا را بگیرد.

(مجمع البيان) وَ مِن آياتِهِ الجَوارِ فِي البَحرِ كَالأَعلامِ إِن يَشَأ يُسكِنِ الرِّيحَ فَيَظلَلنَ رَواكِدَ عَلي ظَهرِهِ و از جمله آیات و علامات قدرت و رحمت او کشتیهـایی است که در دریاهـا مثـل کوه‌هـای بلنـد است اگر بـامر خـدا بـاد نوزد کی است بتوانـد اینکه کشتیهـای باین عظمت را حرکت دهد و در آب روان گرداند.

چون در زمانهای پیشـین کشتیها بواسـطه باد روی دریا حرکت مینمود اگر باد ملایم میوزیـد و دریا تلاطم نـداشت کشتیها را بخوبی بمقصـد میرسانید لکن در جایی که دریا متلاطم و رعد و برق میوزید برای کشتی و اهل کشتی بسـیار خطرناک بود و اگر اصـلا باد نمیوزیـد کشتی روی آب راکد میماند اینکه است که در آیه تذکر میدهد که بدانید تمام اینها از علامات و نشانه‌های قدرت خدای تعالی بشـمار میرود در جایی که بخواهـد باد را ملایم حرکت میدهـد تا سرنشـینان و اموال آنان بسـلامت بمنزل برسـند (باد را بادی است کو میراندش).

إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِكُلِّ صَبّارٍ شَكُورٍ، أَو يُوبِقهُنَّ بِما كَسَبُوا وَ يَعفُ عَن كَثِيرٍ چقـدر زنـدگانی دنیا شبیه بکشتی روی دریا است که گاهی متلاطم و انسان در سختی معیشت یا غیر آن در تلاطم و سرگردانی است و گاهی امور وی راکد

صفحه : ۳۸۱

میگردد و متحیر میمانـد که چه کنـد و گاهی لطف الهی شامل حال وی گردیـده آرامش پیدا مینماید گویا آیه کسانی را که چشـم دلشـان بـاز شـده و باین تغییرات آیات و نشانه‌های قـدرت الهی را مینگرنـد ارشاد مینمایـد که بایستی هر ناملایمی که بآنها برخورد نمود بسیار صـابر و شـاکر و بردبـار باشـند و چنین کسانی از آنچه برای آنان پیش آمـد میکننـد سودمنـد خواهنـد گردیـد و از غرق

گردیدن در دریای سرگردانی نجات خواهند یافت زیرا میدانند آنچه برای آنها تقدیر گردیده عین حکمت خواهد بود و آنهایی که در تلاطم دریای آرزو و آمال نفسانی دست و پا میزنند بالاخره غرق خواهند گردید مگر آنکه لطف حق تعالی شامل حالشان گردیده و آنها را از اینکه گرداب دنیا بسلامت بساحل نجات رهبری گرداند.

وَ یَعلَمَ الَّذِینَ یُجادِلُونَ فِی آیاتِنا ما لَهُم مِن مَحِیصٍ شاید آیه اشاره بکسانی باشد که بدون دانش در آیات الهی مجادله مینمایند که چرا چنین و چنان شده و چون علم بشر وافی باسرار آفرینش نیست بالاخره بجایی برخورد مینماید که گریز گاهی برای او نخواهد بود یعنی هر قدر کوشش کند که باسرار قضاء و قدر برسد بن‌بستی خواهد رسید که متحیّر می‌ماند.

فَما أُوتِیتُم مِن شَیءٍ فَمَتاعُ الحَیاةِ الدُّنیا وَ ما عِندَ اللّهِ خَیرٌ وَ أَبقی لِلَّذِینَ آمَنُوا وَ عَلی رَبِّهِم یَتَوَکَّلُونَ خطاب متوجه بافراد بشر است که آنچه بشما عطاء و بخشش نموده‌ایم چه از مال و منال دنیوی باشد و چه از علم و دانش و عناوین دیگری باشد برای بهره‌برداری از دنیا است یعنی بقدری بشما عنایت گردیده که بآن امور دنیوی خود را اصلاح نمائید لکن آنچه نزد خدا است از نعمتهای اخروی و علم حقیقی و حیات جاودانی برای اشخاصی که ایمان آورده و مرجع و پناهگاه خود را پروردگار و مربّی خود قرار داده و متّکی بکرم او گردیده‌اند بسیار بهتر و باقی‌تر خواهد بود.

صفحه : ۳۸۲

وَ الَّذِینَ یَجتَنِبُونَ کَبائِرَ الإِثمِ وَ الفَواحِشَ وَ إِذا ما غَضِبُوا هُم یَغفِرُونَ اینکه چند آیه از اینجا تا قوله تعالی (هُم یَنتَصِرُونَ) ظاهرا در مقام اوصاف کسانی است که ایمان آوردند و بر پروردگار خود توکل نمودند که آنچه نزد پروردگارشان برای آنها مهیّا گردیده بهتر و باقی‌تر خواهد بود از بهره اندك دنیا که بکفار عطاء شده.

یکی از اوصاف مؤمنین چنین است که آنها از گناهان بزرگ و اعمال زشت اجتناب مینمایند و نیز دیگر از اوصاف آنها اینکه است که موقعی که آتش غضب شراره میکشد از انتقام کشیدن خودداری نموده و گذشت مینمایند.

وَ الَّذِینَ استَجابُوا لِرَبِّهِم وَ أَقامُوا الصَّلاةَ وَ أَمرُهُم شُوری بَینَهُم وَ مِمّا رَزَقناهُم یُنفِقُونَ و نیز دیگر از اوصاف مؤمنین و آنهایی که بپروردگار خود اتکاء دارند اینکه است که اینها امر پروردگار خود را اجابت نموده و نماز که مأمور بآن گردیده‌اند بپای میدارند و در امر نماز جهات ظاهری آن را از اجزاء و شرائط و نیز راجع بجهات باطنی آن از خلوص و توجه و حضور قلب و باقی اموری که باعث قبولی اعمال میگردد با کمال جدیت مراعات نموده و استقامت مینمایند، و دیگر از صفات مؤمنین اینکه است که در امور خود با یکدیگر مشورت مینمایند و بصواب دید یکدیگر عمل مینمایند و مستبد برأی خود نیستند، و در امورات مشورت نمودن از دو جهت نیکو مینماید یکی کاری که با مشورت عقلاء و دانشمندان انجام گیرد غالبا نیکو خواهد گردید و دیگر اینکه بمشورت دوستی و مودت بین مؤمنین ایجاد میگردد زیرا گویا هر یک دیگری را در اسرار خود امین گردانیده و با او رفاقت نموده و خیر خود را از او میطلبد.

و نیز از اوصاف مؤمنین چنین است که از آنچه بآنها از مال و عناوین دیگر مثل علم و شهرت و ریاست عطاء شده بدیگران انفاق مینمایند از مال خود بفقراء

صفحه : ۳۸۳

و بیچارگان دست گیری مینمایند و بقوّت و ریاست دست مظلومی را گرفته کار وی را انجام میدهند.

وَ الَّذِینَ إِذا أَصابَهُمُ البَغیُ هُم یَنتَصِرُونَ و نیز از اوصاف مؤمنین چنین خواهد بود که وقتی از کفار ستمی بآنها رسید انتقام میکشند و سر بذلّت نزد مخالفین حق فرود نمی‌آورند بلکه شجاعانه با آنها میجنگند تا بر آنها غالب گردند زیرا که ذلّت مسلمانها ذلّت اسلام

خواهد بود.

وَ جَزاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُها فَمَن عَفا وَ أَصلَحَ فَأَجرُهُ عَلَى اللّهِ إِنَّهُ لا يُحِبُّ الظّالِمِينَ و مؤمنين چنين ميباشند كه اگر كسى بآنها بدى و ظلمى نمود مثل همان ستمى كه باو وارد شده انتقام ميكشد نه زيادتر و كسى كه از ستم برادر مؤمن خود گذشت نمود و انتقام نكشيد پاداش عمل نيك او بر خدا است زيرا كه خدا ستمكاران را دوست نميدارد.

وَ لَمَنِ انتَصَرَ بَعدَ ظُلمِهِ فَأُولئِكَ ما عَلَيهِم مِن سَبِيلٍ كسى كه انتقام بكشد از كسى كه بوى ستمى وارد نموده براى جماعت مسلمين راهى نيست كه عقوبتش كنند يا ملامتش نمايند كه چرا چنين كردى، إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظلِمُونَ النّاسَ وَ يَبغُونَ فِي الأَرضِ بِغَيرِ الحَقِّ أُولئِكَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ خلاصه اينكه دو آيه در مقام بيان حكم ستمكاران و ستم ديدگان است ستم- ديدگان بنص آيه (فَمَنِ اعتَدى عَلَيكُم فَاعتَدُوا عَلَيهِ بِمِثلِ مَا اعتَدى عَلَيكُم) هر گاه از ظالم بقدرى كه ظلم بر آنها وارد شده انتقام بكشند مورد عقوبت مؤمنين واقع نمى- گردند زيرا كه استيفاء حق خود را نموده‌اند.

لكن ستمكاران كه بمردم ظلم مينمايند و در زمين بدون حق فساد مى‌كنند براى مؤمنين راهى هست كه آنان را مجازات نمايند و براى ظلم كننده‌گان عذاب دردناك جحيم آماده شده.

صفحه : ۳۸۴

وَ لَمَن صَبَرَ وَ غَفَرَ إِنَّ ذلِكَ لَمِن عَزمِ الأُمُورِ و كسى كه گذشت و بردبارى نمود چنين كسى صاحب عزم ثابت و سجيه نيكو خواهد بود.

شايد مقصود چنين باشد كه كسانى كه در مورد ستم ديگران واقع گرديدند و نتوانستند استيفاء حق خود نمايند و صبر و بردبارى را شعار خود گردانيده اينها صاحب استقامت و متانت و عزم ثابت خواهند بود زيرا كه روح قوى و نفس مطمئنه‌اى ميخواهد كه با مشكلات رو برو شود و تكان نخورد چنانچه پيمبران الوا العزم چنين بودند كه قوت قلب مباركشان چنان قوى و ثابت بود كه چقدر ستم و جفا از خلق ميديدند و مثل كوه پابرجا و ثابت قدم بودند و بر انجام وظيفه خود پايدارى مينمودند و هيچوقت در مقام انتقام از دشمن بر نمى‌آمدند مگر آنجايى كه مأمور ميگرديدند كه براى يارى دين با كفار بجنگند.

[سوره الشورى (۴۲): آيات ۴۴ تا ۵۳]

اشاره

وَ مَن يُضلِلِ اللّهُ فَما لَهُ مِن وَلِيٍّ مِن بَعدِهِ وَ تَرَى الظّالِمِينَ لَمّا رَأَوُا العَذابَ يَقُولُونَ هَل إِلى مَرَدٍّ مِن سَبِيلٍ (۴۴) وَ تَراهُم يُعرَضُونَ عَلَيها خاشِعِينَ مِنَ الذُّلِّ يَنظُرُونَ مِن طَرفٍ خَفِيٍّ وَ قالَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ الخاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم وَ أَهلِيهِم يَومَ القِيامَةِ أَلا إِنَّ الظّالِمِينَ فِي عَذابٍ مُقِيمٍ (۴۵) وَ ما كانَ لَهُم مِن أَولِياءَ يَنصُرُونَهُم مِن دُونِ اللّهِ وَ مَن يُضلِلِ اللّهُ فَما لَهُ مِن سَبِيلٍ (۴۶) استَجِيبُوا لِرَبِّكُم مِن قَبلِ أَن يَأتِيَ يَومٌ لا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللّهِ ما لَكُم مِن مَلجَإٍ يَومَئِذٍ وَ ما لَكُم مِن نَكِيرٍ (۴۷) فَإِن أَعرَضُوا فَما أَرسَلناكَ عَلَيهِم حَفِيظاً إِن عَلَيكَ إِلاَّ البَلاغُ وَ إِنّا إِذا أَذَقنَا الإِنسانَ مِنّا رَحمَةً فَرِحَ بِها وَ إِن تُصِبهُم سَيِّئَةٌ بِما قَدَّمَت أَيدِيهِم فَإِنَّ الإِنسانَ كَفُورٌ (۴۸)

لِلّهِ مُلكُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ يَخلُقُ ما يَشاءُ يَهَبُ لِمَن يَشاءُ إِناثاً وَ يَهَبُ لِمَن يَشاءُ الذُّكُورَ (۴۹) أَو يُزَوِّجُهُم ذُكراناً وَ إِناثاً وَ يَجعَلُ مَن يَشاءُ عَقِيماً إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ (۵۰) وَ ما كانَ لِبَشَرٍ أَن يُكَلِّمَهُ اللّهُ إِلاّ وَحياً أَو مِن وَراءِ حِجابٍ أَو يُرسِلَ رَسُولاً فَيُوحِيَ بِإِذنِهِ ما يَشاءُ إِنَّهُ عَلِيٌّ حَكِيمٌ (۵۱) وَ كَذلِكَ أَوحَينا إِلَيكَ رُوحاً مِن أَمرِنا ما كُنتَ تَدرِي مَا الكِتابُ وَ لا الإِيمانُ وَ لكِن جَعَلناهُ نُوراً نَهدِي بِهِ مَن نَشاءُ مِن عِبادِنا وَ إِنَّكَ لَتَهدِي إِلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ (۵۲) صِراطِ اللّهِ الَّذِي لَهُ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ أَلا إِلَى اللّهِ تَصِيرُ الأُمُورُ (۵۳)

صفحه : ۳۸۵

ترجمه

کسی را که خدا گمراه گرداند پس از گمراهی او کسی نیست که ولی و دوست وی باشد (۴۳) ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تو ستمکاران را می‌بینی وقتی که عذاب را دیدند گویند آیا برای بازگشت راهی هست (۴۴)

و نیز تو آنان را می‌بینی وقتی در معرض عذاب درآیند چگونه خاشع و ذلیل میباشند و از گوشه چشم نگاه میکنند (که راه نجاتی بیابند) و کسانی که ایمان آورده‌اند گویند حقیقتا زیان کاران کسانی میباشند که در روز قیامت از نفس خود و اهل خود ضرر بردند (و سرمایه عمر خود را تلف نموده‌اند) آگاه باشید که ستمکاران در شکنجه دائمی خواهند بود (۴۵)

و برای آنان بغیر از خدا دوستی نخواهد بود که آنها را یاری گرداند و کسی را که خدا گمراه گردانید دیگر برای وی راه نجاتی نخواهد بود (۴۶)

حکم پروردگار خود را اجابت نمائید پیش از آنکه روزی بیاید که برای احدی بازگشت نخواهد بود و در آن روز از جانب خدا هیچ پناهگاهی نمیباشد و نیست

صفحه : ۳۸۶

برای شما (کفّار) که انکار نمائید (۴۷)

پس اگر کفار اعراض نمودند (ای محمّد) ما تو را نفرستادیم که بر آنها نگهبان باشی بر تو چیزی نیست مگر تبلیغ رسالت و حقیقتا ما وقتی بانسان رحمتی چشانیدیم خوشحال میگردد و هر گاه بآنان بموجب آن اعمالی که بدست خود نموده‌اند بدی برسد (در آن وقت) محققا انسان ناسپاس میگردد (۴۸)

پادشاهی آسمانها و زمین مخصوص بخدا است و آنچه خواهد میآفریند و بهر کس بخواهد دختر عطا میکند و بهر کس بخواهد پسر می‌بخشد (۴۹)

یا دو جفت پسر و دو جفت دختر میدهد و هر کسرا بخواهد نازا میگرداند زیرا که او دانا و توانا است (۵۰)

و بشری را نرسد که با خدا تکلم نماید مگر بوحی یا از پشت حجاب یا میفرستد رسولی (از ملائکه) که باذن خدا آنچه را بخواهد باو وحی میفرستد او بزرگوار و درستکار است (۵۲)

و همانطوری که (به پیمبران پیش از تو وحی نمودیم) بسوی تو وحی نمودیم روحی (قرآن را) بامر خودمان و تو (قبل از فرود آمدن قرآن) نمیدانستی که چه چیز است کتاب و نمیدانستی ایمان چیست لکن ایمان را نوری قرار دادیم که بآن هر کس از بنده‌گان خود را که بخواهیم هدایت مینمائیم و حقیقتا تو براه راست هدایت می‌نمایی (۵۳)

و آن راه خدایی است که آنچه در آسمانها و زمین است مخصوص باو است آگاه باش که بازگشت امور بسوی خدا است (۵۴)

توضیح آیات

وَ مَن یُضلِلِ اللّهُ فَما لَهُ مِن وَلِیٍّ مِن بَعدِهِ وَ تَرَی الظّالِمِینَ لَمّا رَأَوُا العَذابَ یَقُولُونَ هَل إِلی مَرَدٍّ مِن سَبِیلٍ گمراه کسی خواهد بود که بهدایت حق تعالی هدایت نگردیده و کسی که باختیار خود از حق اعراض نمود و برهنمایی حق تعالی موفق نگردید در چاه مذلّت

و گمراهی رهسپار خواهد گردید و پس از آن دیگر نه دوستی برای او خواهد بود و نه دادرسی دارد.

صفحه : ۳۸۷

ای رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنان چشم دل تو بنور حق تعالی روشن گردیده که در همین عالم گویا مشاهده می‌نمایی که جهنم محیط بکافرین است و می‌بینی که چگونه ستمکاران وقتی در قیامت عذاب را معاینه مینمایند از روی اضطرار میگویند آیا برای ما راهی هست که بدنیا بر گردیم و تدارک ما فات بنمائیم.

وَ تَراهُم يُعرَضُونَ عَلَيها خاشِعِينَ مِنَ الذُّلِّ يَنظُرُونَ مِن طَرفٍ خَفِيٍّ و نیز تو می‌بینی حالت ستمکاران را که بنفس خود ظلم نموده و از هدایت محروم گردیده‌اند موقعی رسیده که بپاداش اعمالشان در معرض عذاب واقع گردیده‌اند و اینان چنان خاشع و ذلیل و درمانده خواهند بود که از هیبت جهنم قدرت چشم بالا کردن ندارند و از گوشه چشم آتش را مینگرند.

وَ قالَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ الخاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم وَ أَهلِيهِم يَومَ القِيامَةِ أَلا إِنَّ الظّالِمِينَ فِي عَذابٍ مُقِيمٍ و مؤمنین که از عذاب رسته‌اند در قیامت وقتی عذاب کافرین را مینگرند گویند اینان زیانکارانند که در دنیا که موقع تجارت و سود بردن آنها بود عمر گرانمایه خود را تلف نموده و ضرر بردند و خود و کسان خود را که تابع آنها گردیده بگودال جهنم سرنگون گردانیدند باید اهل عالم بدانند و آگاه باشند که ستمکاران از مشرکین و کافرین اقامتگاه آنان عذاب خواهد بود و در جهنّم جاویدانند.

وَ ما كانَ لَهُم مِن أَولِياءَ يَنصُرُونَهُم مِن دُونِ اللّهِ وَ مَن يُضلِلِ اللّهُ فَما لَهُ مِن سَبِيلٍ مشرکین که بتها و غیره را شفعاء و دوستان خود گرفتند و گمان میکردند که کاری از آنان برمی‌آید و در موقع بیچارگی بداد آنها میرسند در اشتباهند و نمیدانند که جز خدا دوست و دادرسی نیست که آنان را از مهلکه نجات بدهد و کسی که بهدایت الهی راه سعادت خود را پیدا ننمود دیگر راه نجاتی برای وی نخواهد بود.

استَجِيبُوا لِرَبِّكُم مِن قَبلِ أَن يَأتِيَ يَومٌ لا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللّهِ ما لَكُم مِن مَلجَإٍ يَومَئِذٍ وَ ما لَكُم مِن نَكِيرٍ

صفحه : ۳۸۸

خطاب متوجه بتمام افراد بشر است که امر پروردگار خود را اجابت نمائید و آنچه را که بتوسط پیمبر گرامی خود بشما دستور میدهد بپذیرید و از گفته‌های او تخلّف ننمائید پیش از آنی که عمر دنیایتان که بآن میتوانید ذخیره‌ای برای روز بیچارگی و درماندگی خود تهیه نمائید سپری گردد و بیاید روزی (یعنی قیامت و معاد شما برسد) که دیگر برای احدی از جانب خدا بازگشتی نخواهد بود زیرا آنچه در حقیقت وجود شما استعداد کمال نهفته بود تفریط نمودید و ببازیچه از دست دادید پس دیگر محلّی برای بازگشت شما باقی نمانده که تدارک نمائید یعنی روز قیامت روزی است که دیگر ملجأ و پناهگاهی نیست که بآن پناهنده گردید و چون در دنیا بحجتهای الهی برای شما حجت تمام شده و شما دانسته و فهمیده انکار حقانیت قرآن و رسول خدا را نمودید دیگر در اینجا که محل دادگاه الهی است نمیتوانید انکار نمائید.

فَإِن أَعرَضُوا فَما أَرسَلناكَ عَلَيهِم حَفِيظاً إِن عَلَيكَ إِلَّا البَلاغُ برای تسلی دل رسول خود که بر انکار کفّار بسیار نگران و متأسف بود حضرتش را تسلّی میدهد که اگر کفار از تو اعراض مینمایند غمگین مباش ما تو را نفرستاده‌ایم که نگهبان اعمال آنان باشی فقط وظیفه تو اینکه است که آنها را بجاده مستقیم شریعت راهنمایی کنی و بآنان ابلاغ کنی اوامر و نواهی ما را.

وَ إِنّا إِذا أَذَقنَا الإِنسانَ مِنّا رَحمَةً فَرِحَ بِها وَ إِن تُصِبهُم سَيِّئَةٌ بِما قَدَّمَت أَيدِيهِم فَإِنَّ الإِنسانَ كَفُورٌ در مقام بیان صفات نکوهیده انسان بر آمده که حال بشر چنین است که هر گاه بوی رحمتی و نعمتی چشانیدیم خوشحال و مسرور میگردد و هر گاه بسبب اعمال بدی که کرده مصیبت یا بلاء و آفتی بوی رو آورده ناسپاس میگردد زیرا که سجیه بد انسانی چنین است که بسیار کفران نعمت مینماید.

آری اقتضاء طبیعت آدمی اینکه خواهد بود که اگر فرضا یکصد سال در نعمت و خوشی بگذراند و یک روز ناملائمی برای وی پیش آمد کند گویا تمام نعمتهای

صفحه : ۳۸۹

چندین ساله را نادیده انگاشته و آن یک روز که بمصالح چندی پیش آمد ناگواری می‌بیند جزع و فزع خواهد نمود و کفران نعمت مینماید.

لِلّهِ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ یَخلُقُ ما یَشاءُ یَهَبُ لِمَن یَشاءُ إِناثاً وَ یَهَبُ لِمَن یَشاءُ الذُّکُورَ پادشاهی و سلطنت آسمانها و زمین مخصوص بخدا است او مالک ملک و ملکوت است و اوضاع آفرینش تحت اقتدار و خلاقیت او انجام گرفته و تمام امور تحت اراده و مشیت او پایدار گردیده و بهر کس که خواهد از روی حکمت و نظام آفرینش دختر عطاء می‌کند و بهر کس که خواهد پسر می‌بخشد.

أَو یُزَوِّجُهُم ذُکراناً وَ إِناثاً وَ یَجعَلُ مَن یَشاءُ عَقِیماً إِنَّهُ عَلِیمٌ قَدِیرٌ و نیز در جایی که حکمت اقتضاء میکند پسران جفت جفت و دختران جفت جفت خواهد داد یا پسران بسیار و دختران بسیار عطاء مینماید و بعضی را نیز باقتضای حکمت عقیم و نازا میگرداند (إِنَّهُ عَلِیمٌ قَدِیرٌ) آیات اشاره بکمال قدرت و کمال علم دارد که آنچه اراده و مشیتش بر آن قرار گرفته رادع و مانعی برای اجراء آن نخواهد بود.

وَ ما کانَ لِبَشَرٍ أَن یُکَلِّمَهُ اللّهُ إِلّا وَحیاً أَو مِن وَراءِ حِجابٍ (الوحی فی اللّغة ما جری مجری الایماء و التّنبیه علی الشیء من غیر ان یفصح به).

خلاصه وحی افهام و القاء معنی است در قلب و آیه در مقام بیان چگونگی رسانیدن وحی است بانبیاء و تخصیص آنان باین مقام و بیان اینکه بشر را نمیرسد که بدون پرده و حجاب با خدای تعالی تکلم بنماید.

قوله تعالی (وَ ما کانَ لِبَشَرٍ) یعنی نیست برای بشر که با خدا سخن گوید مگر از یکی از سه راه یا بطور وحی است و وحی بمعنی اعم الهام و القاء معنی است در قلب بسخن پنهانی که بسرعت دریافت میگردد و آن یا در خواب است یا در بیداری مثل اینکه در خواب بابراهیم (ع) وحی شد که پسرش را قربانی بنماید و

صفحه : ۳۹۰

بمادر موسی وحی شد که موسی را در صندوق گذارد و روی آب اندازد قوله تعالی (وَ أَوحَینا إِلی أُمِّ مُوسی) و گویند زبور برای داود بهمان القاء در قلب بوده و شامل میگردد غریزه‌ای که در حیوانات است مثل قوله تعالی (وَ أَوحی رَبُّکَ إِلَی النَّحلِ أَنِ اتَّخِذِی مِنَ الجِبالِ بُیُوتاً) و فرق بین انسان و حیوانات در اینجا اینکه است که حیوانات علم بعلمشان ندارند و مأخذ علومشان را هم نمی‌دانند لکن انسانی که صاحب وحی است علم بعلم خود دارد و مأخذ آن که از کجا سرزده و غایت و فائده آن را هم میداند.

یا از پشت حجاب با بشر سخن گوید البته مقصود از حجاب نه اینکه است که خدای تعالی در پرده‌ای اعمّ از جسمانی یا روحانی باشد برای خدا پرده و حجابی نیست پرده و حجاب همان انانیّت امکانی است بقول حافظ:

تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز

و وجود خدای تعالی بخود ظاهر و ظهور اشیاء باو است (ظاهر فی ذاته و مظهر لغیره) در شأن نزول آیه مفسرین گویند یهودیها بحضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گفتند خدا با موسی (ع) سخن گفت و موسی خدا را دید و با تو سخنی نگفت حضرت

فرمود خدا بی‌پرده با موسی (ع) سخن نگفت و موسی خدا را ندید و اینکه آیه فرود آمد.
أَو يُرسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذنِهِ ما يَشاءُ إِنَّهُ عَلِيٌّ حَكِيمٌ طریق سوم از طرق وحی فرستادن ملك است در (کافی) از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در مراتب انبیاء و انزال وحی برای آن بزرگواران سه طریق بیان فرموده:
اول- (منبأ فی نفسه) (انباء) بمعنی الهام و القاء در قلب خواهد بود.
دوم- اینکه است که صدای ملك را در خواب یا در بیداری میشنود و ملك را نمیبیند.
سوم- صدای ملك را در بیداری میشنود و ملك را میبیند و با او سخن میگوید.
در اینجا شاید سؤالی پیش آید که نبی از کجا ملك را میشناسد ممکن است خیالات خودش در نظرش مجسم گردیده نظر اکثر خوابها که چنین است یا شیطان بصورتی در آمده و بنظر وی چنین وانمود میکند که ملك است.

صفحه : ۳۹۱

در اینجا امام فخر رازی در تفسیر کبیر پس از ورود همین سؤال چنین گفته آری ممکن نیست قطع و یقین باین اخبار مگر بسه مرتبه از معجزات معجزه اول استماع ملك از خدا لا بد بایستی مقرون بمعجزه‌ای باشد که دلالت کند که اینکه کلام خدا است دوم ملك برای اینکه کلام خدا را برسول برساند لا بد باید با معجزه‌ای باشد سوم وقتی رسول خواهد کلام خدا را بمردم برساند باید با معجزه همراه باشد پس ثابت شد که رسانیدن تکلیف بخلق واقع نمیگردد مگر پس از سه معجزه. پایان در پاسخ سؤال گوئیم در موردی که رسول خواهد کلام خدا را بخلق برساند درست است که باید با معجزه‌ای باشد که مردم بصدقش معترف گردند لکن در آن دو قسم دیگر که استماع ملك از خدا باشد و استماع رسول از ملك معجزه خارجی لازم ندارد بلکه کسی که خدا را باوصاف جلال و جمال و کبریایی شناخت بهمین اوصاف آن ذات مقدس را از باقی موجودات امتیاز خواهد داد و چنین کسی بوجدان سرّی و بنور قلبی هم ملك را میشناسد و هم شیطان را و نیز تمیز میدهد بین سخنی که از معدن صدق و حقیقت صادر گردیده و بین کلام شیطانی که پدیده باطل خواهد بود و اصلا کسی که باین مقام نرسیده باشد که خدا را بخود خدا بشناسد چنانچه از معصوم رسیده (اعرفوا اللّه باللّه)
چنین کسی لایق مقام نبوت و رسالت نخواهد بود و کسی که چنین معرفتی پیدا نمود و خدا را از طریق صفات و آثار از ممکنات امتیاز داده وقتی مخاطب بخطاب میگردد دیگر محتاج بمعجزه زائدی نمیباشد.
(اذا جاء الحق زهق الباطل).
معلوم میشود خود فخر رازی از معارف حقیقی و از علوم باطنی هیچ بهره‌ای نداشته که گمان کرده پیمبران هم مثل باقی مردم بمعجزه و خارق العاده‌ای باید حق و باطل را از هم تمیز دهند.
وَ كَذلِكَ أَوحَينا إِلَيكَ رُوحاً مِن أَمرِنا ما كُنتَ تَدرِي مَا الكِتابُ وَ لَا الإِيمانُ وَ لكِن جَعَلناهُ نُوراً نَهدِي بِهِ مَن نَشاءُ مِن عِبادِنا همانطوری که بپیمبران وحی فرستادیم ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بسوی تو نیز روحی

صفحه : ۳۹۲

از امر خودمان یعنی قرآن را وحی نمودیم قرآن را روح نامیده نظر به اینکه همین طوری که حیات اجسام بروح است قرآن نیز زنده کننده و حیات دهنده دل مرده بشر خواهد بود و قرآن از عالم امر پروردگار فرود آمده.
و شاید مقصود از روح روح القدس باشد یا ملك وحی یعنی جبرئیل امین که بتوسط آن قرآن برسول اکرم فرود آمده ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تو پیش از نزول قرآن چه میدانستی کتاب و ایمان چیست شاید مقصود اینکه باشد که تو عارف بقوانین

الهی از حلال و حرام نبودی لکن قرآن نوری است که دل تاریک بشـر را بعلوم قرآن روشن میگردانـد قرآن نور و نورانی کننده دل مؤمنین است بآیات قرآنی خدا هدایت مینماید هر کسی را که بخواهد از بندگانی که در طریق هدایت قدم زنند.

وَ إِنَّکَ لَتَهدِی إِلی صِراطٍ مُستَقِیمٍ صِراطِ اللّهِ الَّذِی لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حقیقتا تو هدایت و رهبری می‌نمایی براه مستقیم راه خدایی که مملکت آسمانها و زمین ملک او و در قبضه اقتدار او است.

غرض اینکه است که طریق مستقیم که منتهی میگردد بجوار رب العالمین منحصر بدین اسلام و عمل باحکام قرآن خواهد بود.

أَلا إِلَی اللّهِ تَصِیرُ الأُمُورُ آگاه باشید و بدانید که بازگشت تمام امور بسوی خدا است (هُوَ الأَوَّلُ وَ الآخِرُ وَ الظّاهِرُ وَ الباطِنُ وَ هُوَ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ).

اینک جلد هفتم از تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن بپایان رسید بقلم:

کمترین خادمه‌ای از خدام آل رسول (ص) و کوچکترین ذره‌ای از ذراری بتول و امهٔ من اماء اللّه تعالی

جلد دوازدهم

سوره الرحمن

اشاره

در مکه یا مدینه فرود آمده و هفتاد و هشت آیه است

[سوره الرحمن (۵۵): آیات ۱ تا ۳۶]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

الرَّحمنُ (۱) عَلَّمَ القُرآنَ (۲) خَلَقَ الإِنسانَ (۳) عَلَّمَهُ البَیانَ (۴)

الشَّمسُ وَ القَمَرُ بِحُسبانٍ (۵) وَ النَّجمُ وَ الشَّجَرُ یَسجُدانِ (۶) وَ السَّماءَ رَفَعَها وَ وَضَعَ المِیزانَ (۷) أَلاّ تَطغَوا فِی المِیزانِ (۸) وَ أَقِیمُوا الوَزنَ بِالقِسطِ وَ لا تُخسِرُوا المِیزانَ (۹)

وَ الأَرضَ وَضَعَها لِلأَنامِ (۱۰) فِیها فاکِهَةٌ وَ النَّخلُ ذاتُ الأَکمامِ (۱۱) وَ الحَبُّ ذُو العَصفِ وَ الرَّیحانُ (۱۲) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۱۳) خَلَقَ الإِنسانَ مِن صَلصالٍ کَالفَخّارِ (۱۴)

وَ خَلَقَ الجَانَّ مِن مارِجٍ مِن نارٍ (۱۵) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۱۶) رَبُّ المَشرِقَینِ وَ رَبُّ المَغرِبَینِ (۱۷) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۱۸) مَرَجَ البَحرَینِ یَلتَقِیانِ (۱۹)

بَینَهُما بَرزَخٌ لا یَبغِیانِ (۲۰) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۲۱) یَخرُجُ مِنهُمَا اللُّؤلُؤُ وَ المَرجانُ (۲۲) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۲۳) وَ لَهُ الجَوارِ المُنشَآتُ فِی البَحرِ کَالأَعلامِ (۲۴)

فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۲۵) کُلُّ مَن عَلَیها فانٍ (۲۶) وَ یَبقی وَجهُ رَبِّکَ ذُو الجَلالِ وَ الإِکرامِ (۲۷) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۲۸) یَسئَلُهُ مَن فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ (۲۹)

فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۳۰) سَنَفرُغُ لَکُم أَیُّهَ الثَّقَلانِ (۳۱) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۳۲) یا مَعشَرَ الجِنِّ وَ الإِنسِ إِنِ استَطَعتُم أَن تَنفُذُوا مِن أَقطارِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ فَانفُذُوا لا تَنفُذُونَ إِلاّ بِسُلطانٍ (۳۳) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۳۴)

يُرسَلُ عَلَيكُما شُواظٌ مِن نارٍ وَ نُحاسٌ فَلا تَنتَصِرانِ (۳۵) فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُما تُكَذِّبانِ (۳۶)

صفحه : ۳

ترجمه

بنام ایزد هستی بخش دارای رحمت عام و خاص

خدای رحمن

بپیغمبر خود آموخت قرآن را،

و انسان را آفرید،

و بوی نطق و بیان آموخت،

خورشید و ماه را بحسابی منظم (مقرر گردانید)،

و گیاه بی‌ساقه و درختان ساق‌دار سجده می‌کنند (پروردگار خود را)،

و آسمان را برافراشته و بلند نمود، و قرار داد میزان را (برای سنجش)،

تا آنکه در سنجش (و داد و ستد) طغیان و تعدّی نکنید،

و زمین را (برای آسایش) مردم گسترانید،

و در زمین میوه‌ها و درختان خرمای غلاف‌دار،

و حبوبات و دانهای برگ‌دار و گیاهان خوشبو قرار داد،

پس بکدام یک از نعمتهای پروردگارتان تکذیب میکنید،

آفرید آدم را از گل خشک مانند گل پخته شده،

و آفرید جن را از آتشی که ممزوج بهوا گشته،

پس بکدام نعمتهای پروردگارتان تکذیب میکنید،

پروردگار دو مشرق (تابستانی و زمستانی) و پروردگار دو مغرب (تابستانی و زمستانی)

پس بکدام نعمتهای پروردگارتان تکذیب میکنید

دو دریا روان گردید بطوری که بهم نرسند

صفحه : ۴

بین آن دو دریا را فاصله‌ئی قرار داد که در هم نریزند

پس بکدام نعمتهای پروردگارتان تکذیب میکنید،

از آن دو دریا بیرون میآورد مروارید و مرجان،

پس بکدام نعمتهای پروردگارتان تکذیب میکنید،

و بر آن دریاهاست کشتیهای برافراشته مانند کوه‌ها،

پس بکدام آلاء پروردگارتان تکذیب میکنید،

هر که در روی زمین است فانی است

و باقی ماند ذات پروردگار تو که صاحب جلال و عظمت و کرامت است،

پس بکدام نعمتهای پروردگارتان تکذیب میکنید،

سؤال و طلب حاجت از او نماید هر کسی که در آسمانها و زمین است، در هر زمانی و آنی او در احداث کردن و آفریدن است،

پس بکدام نعمتهای پروردگارتان تکذیب میکنید،

زود باشد فارغ شویم و خود را آماده کنیم برای رسیدگی بحساب شما ای جن و انس (یعنی بزودی از عمل خلقت شما فارغ میگردیم و خلقت شما تمام و بفعلیت میرسد)،

پس بکدام نعمتهای پروردگارتان تکذیب میکنید،

ای گروه جن و انس اگر توانید بیرون روید از قطرها و حدود آسمان و زمین پس بیرون روید نتوانید بیرون روید مگر با قدرت و استیلای شایان،

پس بکدام یک از نعمتهای پروردگارتان تکذیب میکنید،

بر شما فرستاده زبانه تند از آتش و مس گداخته پس نتوانید از خود دفع نمائید،

پس بکدام یک از نعمتهای پروردگارتان تکذیب میکنید.

توضیح آیات

اشاره

الرَّحمنُ الرّحمن مبتداء و خبرش جمله فعلیّه (عَلَّمَ القُرآن) اینکه سوره مبارکه را بنام (الرّحمن) افتتاح نموده نظر به اینکه اکثر آیات آن مشتمل بر انعامات و اکراماتی است که از قبیل رحمت واسعه پدیدار گردیده و اشاره بآن فیض منبسط و رحمت رحمانی لم یزلی است که فیّاض مطلق شمه‌ای از آن فیض غیر متناهی و از آن اشعه نور رحمت واسعه رحمانی بارض قابلیّات ممکنات پرتو افکنده و بسراسر موجودات احاطه نموده و اعدام را از ظلمت عدم و نیستی بعالم نور و هستی ظهور و بروز

صفحه : ۵

داده و هر ممکنی را در خور استعداد و قابلیّت از آن فیض منبسط و رحمت واسعه (وَ رَحمَتِي وَسِعَت كُلَّ شَيءٍ) بهره‌مند گردانیده (هر کسی را هر چه لایق بود داد) بزرگوار خدای رحمن و جواد مطلقی است که بصفت رحمانیّت و فیاضیت از هیچ ممکنی از ممکنات منع فیض ننموده و هر یک را در خور استعداد و بقدری که حکمت اقتضاء نموده از نعمتهای غیر متناهی خود وی را برخوردار گردانیده.

رحمن مثل اللّه نامی است مخصوص بذات کبریایی که احدی را نسزد موصوف بآن گردد و شاید یکی از اسرارش اینکه باشد که چون (اللّه) دلالت دارد بر ذاتی که جامع تمامی اسماء الحسنی و اوصاف جلال و جمال احدی است و رحمن دلالت دارد بر شمول رحمت غیر متناهی ایزدی و اینکه دو وصف ذاتی را سزد که در حد ذات خود غیر متناهی و در مرتبه صفت رحمانیّت نیز غیر محدود باشد اینکه است که اینکه دو نام شریف اختصاص بذات کبریایی پیدا نموده و دیگری را نشاید، زیرا که جز او همه محدود و متناهی میباشد (الرَّحمنُ عَلَی العَرشِ استَوی) اشاره باستیلاء و سلطنت و کبریایی و احاطه و سعه رحمت رحمانی او است که تمامی ممکنات را فرا گرفته و همه موجودات تحت پرچم و سیطره قهّاریت او مسخّر امر تکوینی او گردیده و انجام وظیفه میدهند و رحمن

و رحیم دو اسم از اسماء الحسنی الهی‌اند لکن رحمت رحمانی شامل تمام موجودات و ممکنات گردیده و تمام موجودات از پرتو همین اسم شریف ظهور و بروز نموده‌اند و در شمول رحمت، همه یکسانند لکن رحمت رحیمی اختصاص بخواص و موحّدین دارد باقی از آن محرومند اینکه است که در (بسم اللّه) الرّحمن را مقدم انداخته بر (الرّحیم).

عَلَّمَ القُرآنَ نخستین موجودی که مشمول رحمت رحمانی و از اشعه نور وجود ازلی در عالم مادیات تظاهر نموده آیات قرآنی (و من خوطب به) او است که مخاطب به خطابهای فرقانی است و همین آیات قرآنی است که پس از تنزلاتی از عالم ما فوق الطبیعهٔ بصورت الفاظ و عبارات شیرین برآمده و بوصف فرقانی در محل قدس و قلبی که بنور الهی تلألؤ یافته بتوسط فرشته رحمت نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الأَمِینُ عَلی قَلبِکَ لِتَکُونَ مِنَ المُنذِرِینَ

صفحه : ۶

فرود آمده که آن نبی رحمت صلی اللّه علیه و آله و سلّم که مظهر اسم رحمن (و رحمهٔ للعالمین و اول ما خلق اللّه) بشمار میرود آیات وعد و وعید را بمردم بیاموزاند و باین وسیله خلق را از کج روی بسوی جاده مستقیم که منتهی میگردد بجوار قرب رب العالمین رهبری نماید.

و همانطوری که آدم ابو البشر علیه السلام بآموختن اسماء فضیلت و شرافت یافت بر تمام ملائکه و مسجود آنها گردید آن پیغمبر رحمت را نیز بتعلیم قرآن فضیلت و برتری داد بر تمام موجودات و اعلام نمود

(لو لاک لما خلقت الافلاک)

اشاره باین که تمام موجودات بطفیل وجود تو خلق شده‌اند.

خَلَقَ الإِنسانَ دومین موجودی که باعتبار مقام و رتبه مشمول اینکه نام شریف گردیده و از پرتو نور رحمانی بوجود آمده انسان کامل است که جامع تمام فضائل و گنجینه اسرار الهی و چکیده جمیع عوالم امکانی و شاهکار خلقت و نماینده اوصاف احدی و خلیفه اوست در روی زمین که مبدء آفرینش بدست قدرت ازلی در شالوده خلقت انسانی اسرار خلقت و رموز آفرینش را نهفته و نظر بهمان شرافت انسانی است که آدم را مسجود ملائکه قرار داده و تمام موجودات را مسخر بشر و مأمور بخدمت گذاری وی گردانیده و آنچه در عالم کبیر منتشر و پراکنده بنظر میآید در نسخه وجود آدمی بنحو وحدت مرتکز نموده و وی را مظهر و نماینده اوصاف ازلی خود قرار داده و وی را بتاج وَ لَقَد کَرَّمنا بَنِی آدَمَ مفتخر و سر افراز گردانیده و به نَفَختُ فِیهِ مِن رُوحِی او را بمقام قرب و عندیت و منزلت در مقام قدس معرفی فرموده.

عَلَّمَهُ البَیانَ از راغب اصفهانی است که بیان کشف و ظاهر نمودن چیزی را گویند اعم از آنکه کلام و نطق و آنچه بر اینکه صفت باشد یا غیر آن (پایان) در مقام معرفی انسان اولین صفتی که انسان را بر سایر موجودات امتیاز و برتری میدهد اینکه است که بوی قوه بیان عطاء نموده و وی را بدین صفت ممتاز گردانیده

صفحه : ۷

چنانچه در وصف وی فرموده الَّذِی عَلَّمَ بِالقَلَمِ عَلَّمَ الإِنسانَ ما لَم یَعلَم سوره اقرء آیه ۳ و تعلیم بقلم کرامتی است مخصوص بانسان که هیچ موجودی خواه ملک کراما کاتبین باشد یا فلک مجرد باشد یا مادی بچنین فضیلتی مخصوص نگردیده.

در اینکه مقصود از انسان کیست که در اینکه سوره مبارکه در مرتبه دوم از مشمولین رحمت رحمانی و فیض منبسط الهی واقع گردیده و بوی بیان آموخته، در اینجا بین مفسرین گفتاری است.

۱- آدم ابو البشر است و اینکه رأی را تأیید مینماید قوله تعالی وَ عَلَّمَ آدَمَ الأَسماءَ کُلَّها که تمام اسماء را بآدم آموختیم و وی را

بقوله تعالى أَنبِئهُم بِأَسمائِهِم مأمور گردانيديم ملائكه را بآن اسماء خبردار نمايد.

۲- مقصود پيمبر خاتم صلى اللّه عليه و آله و سلّم است زيرا كه در حديث است خداوند حضرتش را بعلوم اولين و آخرين دانا گردانيد.

لكن نظر بالف و لام در الانسان كه دلالت بر جنس دارد شايد مقصود جنس انسان است كه تمام افراد بشر مشمول همين منقبت و فضيلت ميباشند زيرا كه پروردگار رحمن بهر فردى از بشر قوه‌اى در باطن و روحيه وى نهاده و آن قوه عقل وى است كه بين خوب و بد تميز ميدهد و كليات را ادراك مينمايد و خير و شر را ميشناسد و نيز در ظاهر قوه نطق و سخنرانى بوى عطا نموده كه ترجمان عقل او باشد و ما فى الضمير او را ارائه دهد و بهمين قوه انسان از حيوانات امتياز و برترى پيدا نموده و در اينكه آيه وى را در مرتبه ثانى خلقت بشمار آورده و باين صفت وى را معرفى نموده.

از بعضى مفسرين است كه خداوند اينكه سوره را باسم (رحمن) مفتوح گردانيده و ابتداء نمود بذكر قرآن اشاره به اينكه قرآن اصل اصول دينيه و از بالاترين نعمتهاى الهى بشمار ميرود زيرا كه قرآن اساس دين متين و منشأ شرع مبين است و در رتبه بالاترين اقسام وحى و نيكوتر چيزى است كه در گشوده شدن درهاى دين و ملت و اعز كتب الهى است در اعجاز و اينكه خلقت انسان را پس از تعليم قرآن بيان نموده براى اينكه است كه دانسته شود كه غرض و غايت از آفرينش

صفحه : ۸

انسان متدين گرديدن وى است بدين حق و چون علت غايى مقدم بر علت فاعلى است لذا خلقت قرآن را مقدم انداخته بر انسان و خلقت انسان را مقدم انداخته بر آموختن وى را نطق و بيان زيرا كه انسان بتوسط كلام و بيان ارائه ميدهد آنچه را كه در باطن خود نهفته دارد. پايان الشَّمسُ وَ القَمَرُ بِحُسبانٍ الشمس مبتدا و القمر عطف بر آن بحسبان خبر مبتداء سومين موجودى كه در اينكه سوره مباركه مخصوص بذكر گردانيده و مشمول فيض رحمانى بشمار آورده شمس و قمر است كه پس از مرتبه و مقام قرآن و آزمودن آن و پس از خلقت انسان و آزمودن وى را بنطق و بيان اول ظهور رحمت عام او در عالم طبيعيات كه مقدمه پيدايش انسان و براى نفع و بهره بردن و آسايش او لازم و ابقاء نوع بشر منوط بآنست خورشيد است كه در عالم ماديات مظهر اتم فيض سبحانى است و ماه كه خليفه و جانشين وى است در شب زمين را بنور خود روشنى ميدهد و رونق ميبخشد.

بِحُسبانٍ اشاره به اينكه شمس و قمر هر يك بنظام معين در فلك خود همان طورى كه ناظم و مربى عالم در طبيعت آنان گذارده و مقرر فرموده مسخر امر تكوينى الهى گرديده‌اند و بدون آنكه سر سوزنى از مدار خود تجاوز نمايند انجام وظيفه ميدهند و اشاره بنظم و نسق حركات ماه و خورشيد دارد قوله تعالى در سوره يس وَ الشَّمسُ تَجرِى لِمُستَقَرٍّ لَها ذلِكَ تَقدِيرُ العَزِيزِ العَلِيمِ وَ القَمَرَ قَدَّرناهُ مَنازِلَ حَتّى عادَ كَالعُرجُونِ القَدِيمِ. لَا الشَّمسُ يَنبَغِي لَها أَن تُدرِكَ القَمَرَ وَ لَا اللَّيلُ سابِقُ النَّهارِ وَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسبَحُونَ اشاره به اينكه شمس در همان قرارگاه و محل استقرار خود حركت ميكند لكن قمر منزلهايى را طى مينمايد لكن هيچ يك از ماه و خورشيد از مدار خود تجاوز نمينمايند و هر يك در فلك و كره مخصوص بخود شناورند.

وَ النَّجمُ وَ الشَّجَرُ يَسجُدانِ نجم در لغت نباتاتى را گويند كه ساق ندارد و روى زمين پهن ميشود مثل

صفحه : ۹

خيار و خربوزه و غيره و شجر درخت ساقدار است و النجم عطف بقمر و الشجر عطف بنجم داده شده.

چهارمين موجود از موجوداتى كه در آيات نام برده شده و از مشمولين فيض رحمت واسعه الهى بشمار آورده گياه‌هايى است بهر دو قسم آن ساق‌دار و بى‌ساق و شايد سر اينكه بى‌ساق را در ذكر مقدم انداخته اينكه باشد كه نباتات از قبيل گندم و جو و باقى

حبوبات هم از حیث عدد زیادترند و هم از حیث فائده مهمتر و نیز احتیاج بآنها بیشتر است.

و شاید مقصود از نجم چنانچه بعض مفسرین را رأی چنین است ستارگان باشند که نسبت بعالم بشری از حیث رتبه و مقام پس از شمس و قمر بشمار آیند و مرجع ضمیر یَسجُدانِ نجم و شجر است و اشاره به اینکه اینان خاضع و منقاد امر تکوینی پروردگارند و هیچوقت از خدمت مرجوعه بخود سستی نمیکنند و اگر کسی بدیده تحقیق بچشم و قلب آنان را نگرد آن وقت بچشم دل که بمراتب بسیار بیناتر و روشن‌تر از چشم سر است میبینید چگونگی رکوع و سجود آنها را. قوله تعالی أَ وَ لَم یَرَوا إِلی ما خَلَقَ اللّهُ مِن شَیءٍ یَتَفَیَّؤُا ظِلالُهُ عَنِ الیَمِینِ وَ الشَّمائِلِ سُجَّداً لِلّهِ وَ هُم داخِرُونَ و سجده دارای مراتبی است از تکوینی و تشریعی و همین طوری که ظل و سایه شیئی تابع ذی ظل و قائم بوی است تمام موجودات قائم بوجود حق تعالی و موجود باو و همه خاضع و مسخر امر تکوینی الهی میباشند پس باین لحاظ همه اشیاء سجده تکوینی دارند.

از بعض مفسرین است که مقصود از سجده آنها سایه آنها است که سایه آنها از وقت طلوع تا غروب علی الدوام کم میشود یا زیاد میگردد مثل کسی که گاهی برای رکوع خم میشود و گاهی برای سجده در زمین پهن میگردد.

دیگری گفته اشاره بحرکت اشجار و گیاهاست موقع وزیدن باد، دیگری گفته سجود آنها عبارت از حدوث آنهاست که وجود و پیدایش آنان پس از عدم دلیل بارزی است بر مخلوقیت و احتیاج آنها در وجود و بقاء بمدبر حکیم که پس از نیستی بهستی و پس از عدم بوجود آمده‌اند.

صفحه : ۱۰

لکن دانشمندان گویند هر نوعی از موجودات را سجده خاصی است که مخصوص بوی است و ما باین چشم سر نتوانیم سجده آنها را فهم نمائیم چنانچه هر نوعی از موجودات را تسبیح مخصوصی است که نتوانیم چگونگی آن را درک نمائیم و قوله تعالی وَ لکِن لا تَفقَهُونَ تَسبِیحَهُم اشاره بآنست.

وَ السَّماءَ رَفَعَها وَ وَضَعَ المِیزانَ پنجمین موجودی که از حیث رتبه و مقام مخصوص بذکر و مشمول رحمت رحمانی واقع گردیده آسمان است سماء مأخوذ از سمو و بمعنی علو و بلندی است که نسبت بزمین ارتفاع دارد و شاید مقصود از (رفعها) اشاره برفعت و بلندی کرات و کهکشان ها و سیارات و اوضاع سماوی دارد که آن موجودات نسبت بزمین هم علو مکانی دارند و هم رفعت شرفی، که موجودات سماوی کما و کیفا علو و برتری دارند بر زمین و آنچه در زمین است مگر انسان که خلاصه و چکیده تمام موجودات ارضی و سمائی است و افضل و ارجمندتر از اکثر موجودات بشمار میآید.

وَ وَضَعَ المِیزانَ ششمین از تظاهرات فیض رحمانی وضع میزانست، میزان بوضع اولی برای سنجش و موازنه نمودن چیزی بچیزی وضع گردیده مثل میزان، قپان، مکیال و مقیاس و امثال آن لکن بوضع ثانوی شامل میگردد آنچه را که در معنی موازنه و سنجش نمودن چیزی بچیزی باشد و لو آنکه از قبیل جسم و جسمانیات محسوب نگردد مثل اینکه عملی را بسنجند بعمل دیگر، و نیز شامل میگردد تساوی و توازنی که بین اجزاء شیئی مراعات میگردد و گویند اینکه دو شیء اجزائش بیک میزان است بلکه توان گفت چنانچه بعضی را عقیده بر اینکه است که بوضع اولی میزان برای اعم از موازنه حسی و معنوی وضع گردیده زیرا که میزان لفظ عامی است که دارای مصادیق عدیده است و در تمام امور از اعتقادات و اخلاقیات و امور دیگر تعدیل میشود و شامل میگردد آنچه را که برای سنجش در امور عادی و طبیعی و

صفحه : ۱۱

در نظام جامعه تمدن بشری بکار میبندند که در معاملات تعدی بر افراد نشود و خسران و زیان بر کسی وارد نیاید و عدل و مساوات

در معاملات که از آن تعبیر بعدالت میشود، در تمام امور بین جامعه برقرار باشد و نیز شامل میگردد آنچه را در معنی موازنه باشد مثل تعدیل در قوای شهویه و غضبیه.

أَلّا تَطغَوا فِی المِیزانِ، وَ أَقِیمُوا الوَزنَ بِالقِسطِ وَ لا تُخسِرُوا المِیزانَ در اینکه آیات سه مرتبه میزان نام برده شده ممکن است در هر یک معنایی غیر از دیگری مقصود باشد میزان اول (وَ وَضَعَ المِیزانَ) چون بعد از ذکر اوضاع عالم از شمس و قمر و نجوم و اشجار و رفعت آسمانها عطف داده شاید اشاره بتعادل و توازن و نظام بین اوضاع عالم مراد باشد و میزان دوم أَلّا تَطغَوا فِی المِیزانِ شاید میزان حسی که موازنه جسمی بجسم دیگر است مراد باشد، که از فروع و نمونه آن میزان حقیقی بشمار میرود، که ناظم عالم بین موجودات تأسیس نموده و همانطوری که اوضاع عالم روی یک میزان معین برقرار گردیده بایستی جامعه بشری نیز در معاملات و معاشرات روی پایه اعتدال قرار گیرد اینکه است که مؤکدا نهی فرموده که نباید در میزان طغیان نمائید وَ زِنُوا بِالقِسطاسِ المُستَقِیمِ و در سوره مطففین بکم فروشان تهدید بعذاب نموده وَیلٌ لِلمُطَفِّفِینَ

و میزان سوم وَ أَقِیمُوا الوَزنَ بِالقِسطِ وَ لا تُخسِرُوا المِیزانَ شاید اشاره بمیزان عدل باشد که امر فرموده در همه حال و در همه اعمال و افعال مراعات عدل نمائید و حد وسط بین افراط و تفریط را بگیرید زیرا که جمع وزن موزون و جمع میزان موازین است و قسط بمعنی عدل است.

در مفردات چنین گفته الوزن، بمعنی شناختن اندازه شیئی است چنانچه گفته میشود (زنأ زنة و زنا) و در نزد عموم مردم وزن چیزی را گویند که بآن اندازه گیری میشود بعدل و مساوات وَ زِنُوا بِالقِسطاسِ المُستَقِیمِ- وَ أَقِیمُوا الوَزنَ بِالقِسطِ) اشاره بعدالت و میانه روی در تمام اعمال و افعال و اقوال است.

خلاصه چون وزن و میزان عام است و در امور حسی و معنوی هر دو استعمال

صفحه : ۱۲

شده ممکن است مصادیقی پیدا کند در آیه اول (وَ وَضَعَ المِیزانَ) بقرینه آنکه بشمس و قمر و اوضاع سماوی و نظام آنها عطف داده شده مراعات معنی اول اولی بنظر می آید که گفته شود مقصود از میزان تعادل و توازن بین امور سماوی و ارضی است زیرا که تعادل و توازن بین تمام اجزاء موجودات برقرار است چنانچه اگر در اجزاء موجودی از موجودات سر سوزنی خلل یابد یا نظام و تعادل وجودش بهم خورد آن موجود بسوی عدم و نیستی رهسپار خواهد گردید چنانچه در حدیث است

(بالعدل قامت السموات و الارض)

آری موجودات با کثرتی که بین آنهاست کما و کیفا و تضاد و تباینی که بین آنها دیده میشود (بجمعها حقیقة واحدة الهیئة) زیرا جلوه وحدت ربوبی و ظهور فیض رحمت رحمانی در تمامی آنها نمودار است و بآن جلوه وحدت الهی است که متفرقات لباس وحدت پوشیده و با هم الفت نموده و در انجام اوامر تکوینی حق تعالی میکوشند.

و از بعض مفسرین نقل شده که مقصود از میزان قرآن است که قوانین و احکام آن روی میزان عدل واقع گردیده و میزان در آیه دوم بقرینه آنکه مؤکدا بنی آدم را نهی نموده از طغیان نمودن در میزان حمل بر میزان حسی نمودن اولی بنظر می آید و در آیه سوم بقرینه امر بقیام که ثبوت و استقامت در عمل را میرساند و نیز لفظ وزن و قسط وَ أَقِیمُوا الوَزنَ بِالقِسطِ اینکه سه کلمه مشعر بر اینکه است که مقصود از لفظ میزان امر بعدل و میانه روی و مراعات نمودن نقطه اعتدال در تمام امور مراد است. (و اللّه العالم) وَ الأَرضَ وَضَعَها لِلأَنامِ لام للانام لام غایت است که برای فائده عمل آرند.

هفتمین از تظاهرات فیض رحمانی زمین، و نعمتهای آنست و در اینکه مقصود از انام خصوص انسان است یا اعم از انسان و جن یا مقصود تمام خلق روی زمینند یا خصوص جنبندگان روی زمین، از مفسرین گفتاری نقل شده و هر کسی نسبت بآن اظهار رأی

نموده لکن بقرینه اینکه وضع زمین را مقابل ارتفاع آسمان قرار داده

صفحه : ۱۳

بمعنی اعم گرفتن اولی بنظر میآید و همین طوری که ارتفاع آسمانها اختصاص بنوعی ندارد بلکه برای نظام کلی خلقت است زمین نیز برای نفع تمام اهل زمین است لکن وقتی اینکه آیه را با آنجا که فرموده خَلَقَ لَکُم ما فِی الأَرضِ جَمِیعاً جمع کنیم توان چنین استفاده نمود اگر چه لفظ انام تعمیم داشته باشد و اهل زمین را شامل گردد لکن علت غایی خلقت زمین و آنچه در زمین است نفع برداری انسان است.

در تفسیر روح البیان چنین گوید آیه اشاره ببسط ارض وجود بشریت است تا اینکه هر صنفی از افراد بشر تعیش و زندگانی خود را بر آنچه ملایم طبع آنهاست بکمال رسانند چنانچه تعیش نوع بشر باستیفای شهوات حیوانیه و لذائذ جسمانیه است و تعیش اصحاب قلوب و اهل معنی بواردات غیبیه و الهامات قلبیه است و تعیش ارواح علویه بتجلیات روحانیه و محاضرات ربانیه انجام گیرد و تعیش صاحبان اسرار لاهوتیه قدسیه به تجلیات ذاتیه احدیه که مفنی و فنا کننده ما سواست خاتمه میابد.

فِیها فاکِهَةٌ وَ النَّخلُ ذاتُ الأَکمامِ (کم) در لغت آن پرده‌ای را گویند که میوه را میپوشاند و جمع او اکمام است. پس از آنکه اشاره بخلقت زمین و وضع آن نموده و در مقام تعداد منافع زمین بر آمده و بعضی از نعمتهای زمین را در اینکه آیات تذکر میدهد که از جمله منافع زمین پدید شدن فاکهه است که شامل میگردد انواع و اقسام میوه‌جات را که خلق زمین از آن منتفع گردند و تغذیه نمایند.

و دیگر درخت خرما که در آن غلاف و لیف قرار داده که از آفات سماوی و ارضی مصون ماند و در پوست و غلاف محفوظ ماند چنانچه معنی اکمام است اختصاص بدرخت خرما ندارد بسیاری از میوه‌جات را شامل میگردد و شاید اینکه ذات الاکمام اختصاص بدرخت خرما داده شده برای شرافت و اهمیت درخت خرما است که نسبت بباقی درختان مزیت دارد.

صفحه : ۱۴

وَ الحَبُّ ذُو العَصفِ وَ الرَّیحانُ سوم از منافع زمین حبوبات است از قبیل گندم و جو و ارزن و عدس و باقی حبوباتی که از زمین روئیده میشود و انسان از آن تغذیه مینماید و (عصف) در لغت پوست حبوبات است و برای حفظ آنست تا وقتی که بثمر رسد و پس از رسیدن و درو کردن پوست آنها را جدا میکند و خوراك چهارپایان میگردد.

چهارم از فائده‌های زمین روئیده شدن ریحان است ریحان چیز خوشبو را گویند و شاید مقصود از ریحان تمام انواع و اقسام گلها و ریاحینی باشد که انسان از استشمام آن محفوظ میگردد.

فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ پس شما کافرین ای جن و انس بکدام یك از نعمتهای پروردگارتان انکار میکنید آیا اینها را نعمت نمی‌دانید یا انکار دارید که از پروردگارتان باشد.

مفسرین گویند ضمیر (کما) راجع بجن و انس است بدلیل آنکه انام آیه بالا وَ الأَرضَ وَضَعَها لِلأَنامِ جن و انسند و نیز (جان و ثقلان که در آیات بعد ذکر شده تأیید مینماید که مقصود از ضمیر (کما) جن و انس می‌باشد.

و اینکه آیه درسی و یك موضع از اینکه سوره تکرار شده و تکرار نه فقط برای تأکید باشد چنانچه بنظر بدوی چنین می‌نماید بلکه برای تقریر و تنبیه غافلین و توبیخ و تنبیه جاحدین و منکرین نعمتهای الهی است که عقب هر نعمتی تذکر می‌دهد که بایستی یك یك موجودات را تحت نظر قرار دهند و بدانند که آنچه روی زمین و بالای زمین بلکه هر ممکنی که در عالم ظهور و بروز کرده و می کند تماما ملك خدا و تحت تصرف او و ظهور و پرتوی است از رحمت رحمانیه غیر متناهیه او و نمایشی است که از فیض

منبسط وَ رَحمَتِی وَسِعَت کُلَّ شَیءٍ بروز و ظهور نموده.

و نیز پس از دانستن و توجه داشتن که هر چه موجود است از نعمتهای غیر متناهی او بشمار میرود در مقام شکرگزاری ولی نعمت خود برآیند پس تکرار آیه بمناسبت کثرت نعمتهایی است که تذکر می‌دهد که اولا باید دانست که

صفحه : ۱۵

اینکه هایی که در سوره تذکر داده هر یک یک نعمت جداگانه ایست، و در ثانی متذکر گردید که اینها از نعم الهی است و تفضلا بنوع بشر عطا فرموده کسی که متذکر اینکه دو جهت گردید البته در مقام شکرگزاری برمی‌آید.

خلاصه تکرار آیه دو فائده در بر دارد، یکی تذکر نعمت بودن آنچه را که در آیات تذکر می‌دهد و دیگر بدانند که اینها از نعم الهی است زیرا اکثر مردم و لو موحدین با اینکه وفور نعمتهایی که در دسترس آنان گذاشته شده اصلا توجه به نعمت بودن آن ندارند چه جای آنکه متذکر باشند که اینها نعمتی است از نعم غیر متناهی الهی که بایستی بشکرانه آن بوظائف راجع بآن عمل نمایند،

از دست و زبان که برآید کز عهده شکرش بدر آید

و از بعضی مفسرین است که تکرار آیه برای مبالغه است زیرا تکرار را در عرف برای مبالغه بسیار آرند، مثل اینکه در مقام احسان و امتنان گوینـد آیا من بتو نیکی نکردم، وقتی بتو بخشش نمودم، آیا بتو نیکی نکردم، وقتی بتو مال دادم، آیا بتو نیکی نکردم، وقتی تو را مثلا نجات دادم.

از جابر انصاری چنین نقل میکنند که گفته پیمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم اینکه سوره را تا آخر بخواند پس از آن فرمود چرا شما را خاموش میبینیم جنیان از شما بهترند، زیرا که در عقب هر دفعه که آیه مبارکه فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ را بر آنان خوانده میشد آنان در پاسخ میگفتند

(لا بشیء من نعمک ربنا نکذب) فلک الحمد)

یعنی بر هیچیک از نعمتهای تو ای پروردگار انکار نمیکنیم و حمد و ستایش مخصوص بتو است.

خَلَقَ الإِنسانَ مِن صَلصالٍ کَالفَخّارِ صلصال در لغت گل خشگی را گویند که از شدت جفاف و خشگی در موقع جدا شدن اجزاء آن صدا میکند کَالفَخّارِ گل پخته شده را گویند مثل آجر و خرف و امثال آن که از ضخامت و سفتی وقتی بدست اصابت نماید دست را صدمه زند.

در جای دیگر در بیان خلقت آدم فرموده خَلَقَهُ مِن طِینٍ و در جای

صفحه : ۱۶

دیگر إِنِّی خالِقٌ بَشَراً مِن صَلصالٍ مِن حَمَإٍ مَسنُونٍ و در جای دیگر مِن طِینٍ لازِبٍ اینکه آیات در باره خلقت انسان مخالف با هم نیست، چنانچه بعض مفسرین چنین توهم نموده‌اند زیرا وقتی آیات را با هم جمع نمودیم بضمیمه بعض احادیث از مجموعش چنین برمیآید که خداوند آدم را از خاک خلقت نموده پس از آنکه خاک را گل نموده (مِن طِینٍ لازِبٍ) یعنی گل چسبنده گردید آن گل پس از آنکه مدتی ماند حَمَإٍ مَسنُونٍ یعنی مثل لای و لجن گردید و پس از مدتی آن گل مِن صَلصالٍ خشک و سفت شد مثل خزف گردید پس باین بیان منافاتی بین آیات نیست و تماما حالات گلی است که آدم از آن خلقت گردیده.

با آنکه نظر بشرافت انسان دارد که در اول سوره وی را در مرتبه دوم از مظاهر رحمت خود بشمار آورده، لکن در اینجا در مقام

قدرت نمایی ذات کبریایی خود برآمده که انسانی که اینکه قدر شریف است وجود جسمانی و طبیعی او از پست‌ترین مواد تهیه شده، که اول شالوده پدر او از گل خشك و پس از آن خلقت افراد بشر از ماءٍ مَهِینٍ آب سست منی بوجود آمده و آخر او مردار گندیده، خواهد گردید، و در بین شاهکار خلقت چه عجایب موجودی پدید گردانیده که بر بیشترین موجودات شرافت دارد و امتیاز پیدا نموده بلکه از تمام موجودات وی را برتری داده بدلیل آنکه پس از خلقت آدم تمام ملائکه را مأمور گردانید که به آدم سجده کنند و اگر انسان افضل از تمام ملائکه نبود چگونه روا بود که ملائکه مقربین در پیشگاه او سجده که اظهار کوچکی و تواضع است بنمایند.

وَ خَلَقَ الجَانَّ مِن مارِجٍ مِن نارٍ مارج در لغت بمعنی اضطراب آمده و مارج من نار ظرف آتش را گویند که مخلوط بدود باشد در (المنجد) است که مارج (الشعلة ذات اللهب الشدید) یعنی شعله آتشی که بسیار شدید باشد.

از فتوحات مکی از باب نهم آن چنین نقل میکنند مارج آتشی است ممزوج بهوا که آن را هوای مشتعل گویند و (جان) مخلوق از دو عنصر آتش

صفحه : ۱۷

است و آدم آفریده شده از دو عنصر آب و خاك است چون آب و خاك ممزوج بهم گردد آن را طین نامند و تناسل بشر بالقاء آب نطفه است در رحم و تناسل جن بالقاء هوا است در رحم انثی و بین آفرینش جان و انسان مدت هشت هزار سال طول کشید. (پایان) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ گویا خطاب سرزنش آمیز بجن و بشر مینماید که چرا باول خلقتتان رجوع نمیکنید تا آنکه بدانید از چه ماده‌ای و عنصر ضعیفی بدست قدرت ازلی بشر بصورت بشریت و جن بهیئت مخصوص بخود در آمده‌اید و از مرتبه پست جمادی پس از تحول چه مراتب و چه مراحلی را پیموده تا صاحب عقل و ادراك گردیده‌اید پس چگونه توانید با اینهمه تفضلاتی که پروردگار در باره شما انواع جن و انس اجراء نموده انکار نعمت نمائید یا انکار نمائید که اینکه نعمتها از طرف پروردگار است رَبُّ المَشرِقَینِ وَ رَبُّ المَغرِبَینِ، فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ دیگر از تظاهرات رحمت رحمانی و آلاء و نعمتهای غیر متناهی او اینکه است که پروردگار رحمن پدید آورنده و تربیت کننده دو مشرق و دو مغرب است.

مشرق و مغرب زمستانی و تابستانی که طلوع و غروب خورشید و نیز باقی کواکب در تابستان و زمستان مخالف یکدیگر است و کمال قدرت و احاطه رحمت او را نشان میدهند و اینکه اختلاف که ناشی است از گردش موجودات و حرکت اوضاع سماوی و ارضی بگرد یکدیگر، برای اینکه است که شب و روز و ماه و سال و اختلاف فصول پدید شود و در نتیجه انواع موالید سه گانه حادث گردد و سر انجام آنکه غایت و فائده حرکات موجودات است از نقص بکمال رساندن بشر بلکه سایر موجودات میباشد پدید شدن وجود بشری است.

صفحه : ۱۸

مَرَجَ البَحرَینِ یَلتَقِیانِ، بَینَهُما بَرزَخٌ لا یَبغِیانِ دو دریا یکی شیرین و یکی تلخ گویند آن دو دریا اشاره بدریای فارس و دریای روم است که سطح آنها با هم تماس دارند و در هم ریزش نمیکنند، و بعضی مفسّرین در توجیه آیه چنین گفته مانعی بین آن دو دریا است که از حد خود تجاوز نمی‌کنند نه آب شیرین در آب شور ریخته میگردد و نه شور ممزوج بشیرین میگردد اینکه است که گویا در مقام سرزنش خطاب بجن و انس نموده که با اینکه عجائب خلقت چگونه نعمت و رحمت پروردگار و مربّی عالم را انکار می‌نمائید.

یَخرُجُ مِنهُمَا اللُّؤلُؤُ وَ المَرجانُ از آن دو دریا بیرون آید مروارید و مرجان و برای رفع اعتراض که مروارید از دریای شور بیرون آید

نه از دریای شیرین و در آیه مرجع ضمیر (منها) هر دو دریا است بدون تعیین.
مفسرین در پاسخ گفته‌اند شاید مروارید و مرجان از محل تلاقی اینکه دو دریا پدیدار میگردد، یا آنکه گوئیم چون آن دو دریا متصلند بهم آنچه از یکی از آن دو خارج گردد مثل اینکه است که از دیگری خارج گردیده، و نیز عادت عرب بر اینکه است که وقتی دو چیز را با هم گویند اگر در عقب چیزی آرند که مناسب یکی است نسبت بهر دو میدهند نظیر قوله تعالی یا مَعشَرَ الجِنِّ وَ الإِنسِ أ لَم یَأتِکُم رُسُلٌ مِنکُم چنانچه معلوم است ضمیر کم انس است نه جن.
دیگری گفته است کسی غیر از خالق و مربی عالم خبر از ته دریا ندارد شاید در ته دریای شیرین نیز مروارید و مرجان یافت بشود.

سخنان مفسرین در تأویل آیه

(۱) طبرسی از سلمان فارسی و سعید بن جبیر و سفیان ثوری روایت میکند که مقصود از بحرین، علی علیه السّلام و فاطمه علیها سلام است و برزخ بین آن دو و رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است یَخرُجُ مِنهُمَا اللُّؤلُؤُ وَ المَرجانُ حسن علیه السّلام و حسین علیه السّلام میباشند و!!!

صفحه : ۱۹

و بروایت منهج اعمش از اهل تسنن چنین گفته من از عبد الرّحمن اسلمی شنیدم که گفت من از إبن مالك شنیدم که گفت من از رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم شنیدم که فرمود (وقتی خورشید را مفقود نمودید رو بقمر آرید وقتی قمر را نیافتید رو بزهره آرید وقتی زهره را نیافتید رو بفرقدین آرید پس از سؤال که شمس و قمر و زهره و فرقدین چیست فرمود من مثل خورشیدم و علی علیه السّلام بجای من مثل ماه است و فاطمه علیها السّلام بجای زهره و حسن و حسین بمنزله فرقدین.
اشاره به اینکه نجات از ظلمات گمراهی موقوف باشراقات انوار باهره و مصباح هدایت آل عبا حاصل میگردد و بدون تمسّك بانوار هدایت آنان ممکن نیست کسی از ورطه هلاکت نجات یابد شاعر چه خوب گفته:

(لی خمسهٔ اطفی بهم حرّ الجحیم الحاطمه المصطفی و المرتضی و ابناهما و الفاطمه)
(پایان) رأی دوم مقصود از دو دریا اطاعت و مخالفت نفس است و بین آن برزخ رحمت و غضب است و لا یبغیان اشاره به اینکه نفس بر معرفت دل طغیان نکند.
(سوم) بین بنده و خدا دو دریا است یکی دریای نجات و آن قرآن است که هر کس بآن تمسك نماید از غرقاب هلاکت نجات یابد و یکی دریای هلاکت و آن دنیا است که هر کس رو بان آرد هلاك گردد و برزخ بین آن دو مواعظ الهی است که دل مؤمن بآن منور گردد و همانطوری که از دریای شور درّ و مرجان بیرون آید از دریای شیرین رحمت که قرآن است در علم حلال و حرام بیرون آید (عطاء) (چهارم) دریای عقل است و دریای هوی و برزخ بین آنها لطف حضرت عزّت و لؤلؤ و مرجان و توفیق و عصمت.
(پنجم) دو دریای خوف و رجاء است، یا قبض و بسط، یا انس و هیبت و برزخ قدرت بی علت و لؤلؤ حالات صافیه و مرجان لطائف وافیه.
و از کشف الاسرار چنین نقل میکنند که خوف و رجاء نسبت بعموم مسلمانان مانند دو دریایی است که از آن گوهر صدق و ورع بیرون میآید و قبض و بسط نسبت

صفحه : ۲۰

بخواص مؤمنین مانند دو دریایی است که از آن جواهر فقد و وصل زایش می‌کند و انس و هیبت نسبت بانبیاء و صدیقین که از آن گوهر فناء بیرون آید تا وقتی که آنان در منزل بقاء بیاسایند.

(از قعر بحر فنا گوهر بقا یابی و گر نه غوطه خوری اینکه گهر کجا یابی)

(پایان) و از بزرگان عرفاء نقل میکنند که دو دریا اشاره ببحر روح و بحر قلب است و دریای روح اشاره بجریان تجلّیات ذاتیّه الهیه دارد و دریای قلب اشاره به جریان تجلّیات صفاتیه دارد و التقاء و تماس روح و قلب در مقام وحدت و اتحاد آنها با بقاء برزخ معنوی، اشاره است به اینکه بین دریای روح و دریای قلب حاجز و مانعی قرار داده که دریای روح در دریای قلب ریزش نکند و خاصیّت قلب را فاسد نگرداند، و نیز دریای قلب غلبه نکند و مخلوط بدریای روح گردد تا خاصیت قلب باقی بماند وَ ما مِنّا إِلّا لَهُ مَقامٌ مَعلُومٌ اشاره بهمین است که هر موجودی بایست در مرتبه خود باقی ماند تا خاصیّت راجع بخود را در معرض عمل آرد. (پایان) وَ لَهُ الجَوارِ المُنشَآتُ فِی البَحرِ کَالأَعلامِ و نیز از تظاهرات رحمت رحمانی و فیض سبحانی کشتیهایی است که در دریا روان است و در آنان بادبانها برافراشته که در بلندی مثل گوهری ماند، از مجاهد نقل میکنند که گفته منشئات کشتیهایی را گویند که با بادبانها حرکت میکنند.

فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ در هر دو آیه اشاره باین دارد که وقتی شما آیات رحمت و نشانه‌های قدرت و عظمت پروردگار خود را مشاهده میکنید و از جمله الطاف خداوندی او اینکه است که می‌بینید دریای باین عظمت را بتوسط پاره چوب بی‌مقداری زیر پای شما رام گردانیده و شما را بر آن سوار نموده چگونه آلاء و نعمتهای پروردگار خود را

صفحه : ۲۱

انکار مینمائید آیا جز پادشاه جبّار قهّار کسی بشما چنین قدرت و استیلایی داده.

کُلُّ مَن عَلَیها فانٍ اینکه آیه نظیر قوله تعالی است در سوره قصص آیه ۸۸ کُلُّ شَیءٍ هالِکٌ إِلّا وَجهَهُ

که مفسرین (فان) در اینجا و (هالک) در آنجا را حمل بر استقبال نموده‌اند که بعدا اشیاء فانی و هالک میکردند لکن حمل نمودن صیغه اسم فاعل را بر استقبال خلاف ظاهر است مگر با قرینه (فان) و (هالک) هر دو اسم فاعل میباشند و دلالت بر حال دارند و از ظاهر آیه چنین برمیآید که اشیاء در حدّ ذات خود فانی و ناچیز و باقی وجه اللّه است که در هیچ حالی فناء پذیر نیست.

وَ یَبقی وَجهُ رَبِّکَ ذُو الجَلالِ وَ الإِکرامِ در سوره بقره آیه ۱۰۹ فرموده فَأَینَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجهُ اللّهِ وَ لِکُلٍّ وِجهَةٌ هُوَ مُوَلِّیها (وجه) در لغت آن قسمتی از بدن را گویند که بآن مواجه و رو بروی دیگران میشود.

در مفردات چنین گوید اصل الوجه الجارحه، قال فاغسلوا وجوهکم و ایدیکم و تغشی وجوههم النار و چون وجه اوّل چیزی است که استقبال میکند شیء بسوی او و اشرف چیزی است که در ظاهر بدن است لهذا در شریف‌ترین و فاضلترین اشیاء و مبدء اشیاء استعمال میشود مثل اینکه گفته میشود (کذا وجه النهار) و بسا از ذات تعبیر بوجه میگردد مثل قوله تعالی وَ یَبقی وَجهُ رَبِّکَ و بعضی گفته‌اند مقصود از وجه در اینجا توجه بسوی حق تعالی است باعمال صالحه مثل قوله تعالی فَأَینَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجهُ اللّهِ کُلُّ شَیءٍ هالِکٌ إِلّا وَجهَهُ

إِنَّما نُطعِمُکُم لِوَجهِ اللّهِ و بعضی گفته‌اند مقصود از وجه اللّه در تمام اینکه آیات ذات خداست و مقصود اینکه است که همه چیز هالک است مگر ذات حق تعالی.

(پایان) و چون نمیشود وجه را در آن دو آیه (فان و هالک) را حمل بر صورت نمود و نیز در آن آیه فَأَینَما تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجهُ اللّهِ را حمل بر ذات نمود و نیز نظر به اینکه سوره

صفحه : ۲۲

باسم الرَّحمن افتتاح گردیده شاید مقصود از وجه اللّه در هر سه آیه فیض منبسط و مظاهر رحمت رحمانی باشد و بنا بر اینکه توجیه آیه کُلُّ مَن عَلَیها فانٍ اشاره باین دارد که تمام موجوداتی که در عالم عرض اندام نموده و خود آرایی مینمایند از جهت ذات و حقیقتشان چون ممکنند و ممکن فی حد ذات خود فاقد وجود و شیئیت است پس باین لحاظ فانی و هالک و ناچیز است مگر وجه ذو الجلال و الاکرام و آن وجه محقق و وجود ثابتی است که موجودات رو بآن جلال و وجه کریم دارند و از آن اشعّه نور وجودی که از صفت فیاضیّت و رحمت رحمانی و فیض منبسط الهی اشراق گردیده و تمام ممکنات را روشن گردانیده فیض وجود میطلبند، پس آنچه موجود است وجه حق است و هر چیزی جز مظاهر اسماء و صفات الهی، فناء و هلاک از لوازم ذات و حقیقت آنست.

و بعبارت دیگر شاید مقصود از وجه باقی وجود ربطی و ظلّی موجودات باشد زیرا ممکنات وجود استقلالی ندارند موجودیّتشان عبارت از ارتباط آنها است بخالقشان.

بعبارت واضحتر شاید مقصود از فانی و هالک دائمی حقیقت موجودات مراد باشد و از وجه باقی آن وجود ربطی و ظلی آنان است که ارتباط بخالقشان دارند بلکه وجود آنها عین ربط و افتقار است.

و توان اینکه معنی را از اسم (القیّوم) که یکی از اسماء الحسنی است استفاده نمود زیرا که در لغت (القیّوم) گفته‌اند (قائم بذاته مقوم لغیره) یعنی خودش بذات خود موجود و قوام هستی دیگران بسته بوجود و اراده او است اینکه است که بعقیده بعضی (القیّوم) اسم اعظم الهی است.

و نظر بهمین معنی دارند دانشمندانی که گفته‌اند کسی که ممکنات را ملاحظه نماید واجب را ملاحظه نموده من حیث لا یشعر زیرا که معنی قوام ممکنات بواجب چنانچه از اسم (القیوم) استفاده میشود اینکه است که موجودات را تحقّقی نیست مگر بآن چیزی که قوام هستی آنان بسته بوی است وقتی حقیقت شیئی چنین شد و چون علم صحیح اینکه است که مطابق معلوم باشد پس در شناختن وجود ممکنات

صفحه : ۲۳

بایستی اول واجب را شناخت و بعدا ممکن را باو شناخت و گر نه شناسایی ممکنات بدرستی ممکن نیست.

اینکه است که گفته‌اند وجود ممکن مثل معنی حرفی است و همانطوری که معنی حرفی مثل من والی که دو حرفند و برای ابتداء و انتهاء هر چیزی وضع شده‌اند و معنی مستقلی ندارند اگر معنی مستقلی از آن اراده شود از معنی حرفی ساقط می گردد و معنی اسمی بخود میگیرد وجود ممکنات نیز چنین میباشند چون وجود مستقل ندارند نمیتوان بنظر استقلالی آنان را نگریست مگر از جهت ربط آنها بخالق و موجدشان.

اینکه است که گفته‌اند ممکن (فی حد ذاته لیس و به ایس) یعنی ممکن از حیث امکان نیست مگر قوهٔ صرف و عدم محض و فاقد کل کمالاتست و هر کمالی که در او دیده میشود از تجلیات کمال خالق وی است.

خلاصه هر گاه موجودات را به اعتبار ذات و حقیقتشان بنگریم فنا و زوال از لوازم ذات آنان است و هر گاه باعتبار قوام وجودشان بموجد و خالقشان بنگریم در احاطه علمیه او باقی و دائمی‌اند زیرا که فانی و هالک حقیقت ممکناتند که ازلا و ابدا فانی‌اند و وجه باقی دوام فیض رحمت رحمانی حق تعالی است که از نور رحمت پرتوی بممکنات اشراق گردیده و هر ممکنی را بقدر استعداد و

آنچه در خور او است لباس وجود و هستی پوشانیده و نظر بهمین نعمت وجود و فیض ربانی دارد که بعد از آیه فرموده فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ زیرا چه آلاء و نعمتی بزرگتر و بالاتر از وجود است که از طرف فیّاض مطلق موجودات را خلعت وجود بخشوده و از نیستی بهستی و از عدم بوجود آورده.

یَسئَلُهُ مَن فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ آنچه در آسمانها و زمین است رو بآن وجه کریم دارند و از او سؤال مینمایند و از او فیض می‌طلبند.

سخنان مفسرین در توجیه آیه

برای وضوح آیه مختصری از بیان طبرسی که در مجمع البیان نموده ترجمه مینمائیم اهل آسمان و زمین از او بی‌نیاز نیستند و رفع حوائج خود را از وی خواهانند (قتاده) اهل زمین و ملائکه از او روزی و آمرزش میطلبند. (مقاتل) و نیز طبرسی چنین گوید بین مفسرین در توجیه کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ گفتاری است.

بعضی گفته‌اند یعنی شأن حق تعالی زنده کردن طائفه و میرانیدن طائفه دیگر است و عاقبت بخشودن ببعضی و مریض گردانیدن بعضی دیگر است.

افاضه فیض و منع عطاء و غیر اینها راجع بامور دنیا و آخرت نیز لا تعدّ و لا تحصی است و ابو درداء، راجع بآیه از رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکند که فرمود (کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ) از شأن او اینکه است که گناهان را بیامرزد و آدم مهموم را فرج دهد و قومی را بلند کند و طائفه‌ای را پائین آرد.

و از إبن عباس چنین روایت میکنند از جمله چیزی که خداوند خلق نموده لوحی است از درّ سفید و مدادی است از یاقوت احمر و قلمی از نور و برای خداوند هر روزی سیصد و شصت نظری است که خلق میکند روزی میدهد زنده میکند، میمیراند عزیز میکند ذلیل میگرداند یفعل ما یشاء اینکه است معنی قوله تعالی کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ.

و مقاتل گفته چون یهودیان گفتند خدا در روز شنبه کاری نمیکند و حکمی نمی‌نماید و نیز گفتند دهر نزد خداوند دو روز است یکی مدت ایّام دنیا و دیگری روز قیامت و شأن خداوند در دنیا اختیار و امتحان است بامر و نهی و احیاء و اماته و اعطاء و منع و شأن او در قیامت جزاء و ثواب و حساب، اینکه بود که بر ردّ آنها اینکه آیه فرود آمد. (پایان) آری تمام موجودات چه بلسان حال و استعداد و چه بلسان قال از او طلب حاجت میکنند و چون فناء و زوال ذاتی ممکن است و ممکن هم در اصل وجود و هم در بقاء محتاج بواجب الوجود و هستی بخش خود میباشد و بلسان استعداد و

اضطرار علی الدوام از جواد مطلق فیض وجود و بقاء میطلبد اینکه است که گفته‌اند دعاء بلسان استعداد و حال ردّ نمیشود و شاید اشاره بهمین معنی دارد قوله تعالی أَمَّن یُجِیبُ‌المُضطَرَّ إِذا دَعاهُ وَ یَکشِفُ‌السُّوءَ بقول مولوی:

(آب کم جو تشنگی آور بدست تا بجوشد آبت از بالا و پست)

و خلاصه در موقع احتیاج و طلب حاجت از قاضی الحاجات دعاء ردّ نمیشود و هر موجودی باعتبار استعداد خود از جواد مطلق

چیزی میطلبد یکی نعمت دنیا خواهد، یکی بهشت میطلبد، یکی دیدار دوست میجوید.
و کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ اشاره بدوام فیض و رحمت الهی است که اگر آنی فیض وجود بممکن نرسد بسوی عدم اصلی رهسپار خواهد گردید فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ تنبیه غافلین است که بدانند و متذکر باشند که موجودات علی الدوام مشمول فیض رحمت و الطاف الهی میباشند پس چگونه نعمت‌ها و آلای غیر متناهی الهی را انکار مینمایند.
(اعتراض) اینکه آیه منافات دارد با حدیث مشهور
(جف‌ القلم بما هو کائن الی یوم القیمه)
زیرا که از حدیث چنین بر میآید که آنچه بایست موجود گردد تا روز قیامت قلم تقدیر بر آن جاری گردیده و ثبت شده و کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ دلالت دارد که خالق تعالی علی الدوام در کار خلقت است.
در پاسخ مفسرین گفته‌اند منافاتی بین آیه و حدیث نیست زیرا که مقصود از شأن در آیه کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ شئون یبدیها لا شئون یبتدیها، یعنی حکم ازلی بر وقوع اشیاء طوری مقرر گردیده که هر چیزی در وقت معین ظهور و بروز نماید پس مقصود از
(جف‌ القلم)
آن حکم ازلی است نسبت بتقدیرات (کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ) نسبت بوقوع پیدایش هر موجودی در موقع خود، پس منافاتی بین آیه و حدیث نیست.
و بوجه دیگر ممکن است گفته شود جف‌ القلم اشاره بلوح محفوظ و کل یوم هو فی شأن اشاره بلوح محو و اثبات است.
بعبارت واضح‌تر جمع بین آیه و حدیث اینکه طور میشود که در ازل برای

صفحه : ۲۶

هر چیزی وقت معینی مقرر گردیده و خلاف پذیر نیست که خود آن شیئی با وقت مخصوص بتقدیر ازلی تعیین گردیده پس نظر بآن حکم و تقدیر ازلی
(جف‌ القلم بما هو کائن)
صادق آید زیرا که حکم و تقدیر امور در ازل شده و نظر بوقوع تدریجی موجودات، هر چیزی در وقت خود کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ صادق آید زیرا که وقوع اراده ازلی بر مراد بتدریج تحقّق پذیرد.
سَنَفرُغُ لَکُم أَیُّهَ الثَّقَلانِ

سخنان مفسرین راجع بآیه

(۱) اشاره بجن‌ و انس است که بزودی از کار شما فارغ میگردیم و در قیامت بحساب شما رسیدگی مینمائیم.
برای وضوح آیه مختصری از تفسیر فخر رازی را ترجمه مینمایم، چنین گوید، امّا تحقیق در مطلب اینکه است که بگوئیم عدم فراغ عبارت از اینکه است که فاعل مادامی که مشغول عمل است در آن حال ممکن نیست کار دیگری انجام دهد مثلا کسی که مشغول خیاطی است گوید من فارغ نیستم که بتوانم نامه بنویسم لکن عدم فراغ گاهی از جهت اینکه است که هر یك از دو عمل نسبت بعامل مانع از دیگری است و عامل قدرت بر جمع بین دو عمل ندارد و گاهی عمل طوری است که با عمل دیگر جمع نمیگردد نه آنکه مانع در عامل و کننده عمل باشد مثل اینکه نمیشود یك جسم در یك آن هم متحرك باشد و هم ساکن تا آنجا که گفته وقتی خداوند باختیار خود انسان را ایجاد نمود و اراده نمود که مدّتی باقی ماند، قبل از تمام شدن مدّت ممکن نیست وی را فانی

نمایـد و باعتبار اراده اوّلی بایست وی را باقی دارد، پس در آن مـدّت مانع از فراغت او از عمل، راجع بعمل او است نه قصور اقتـدار او، لکن پس از آن مدتی که تعیین نموده ممکن است او را اعدام نماید و از او فارغ گردد.

و فخر رازی از اینکه مقدمه میخواهد نتیجه بگیرد که آیه سَنَفرُغ لَکُم یعنی بزودی مدّت عمر شـما تمام میشود و از شـغل شـما فارغ میگردیم و نیز از بعض

صفحه : ۲۷

مشایخ نقل میکند که گفته‌اند (سنفرغ) یعنی بزودی قصد شما را میکنم و نیز گفته بعضی را عقیده بر اینکه است که اینکه کلام در مقام تهدیـد است مثـل اینکه که آقـا هنگـام غضب بغلامش گویـد بزودی فراغت پیـدا میکنم و بحسـاب تو رسیدگی مینمـایم در صورتی که مولی مشغول کار نیست. (پایان) لکن از جمع بین اینکه آیه و آیه یَسئَلُه مَن فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ ممکن است چنین استظهار نمائیم و بگوئیم شایـد آیه اشاره باین باشد که چون ممکن مادامی که در دنیا حیات دارد علی الدّوام در راه اسـتکمال قدم میزند و بآن اسـتعدادی که در حقیقت وی مأخوذ گردیده از مبدء وجود فیض میطلبد تا وقتی که بمرگ جهات ما بالقوه‌ای که در او نهاده شـده بفعلیّت رسـید اینکه است که وقتی مبـدء متعال از کار او و فیض دائمی که بایستی علی الدّوام او را از قوّه بفعـل آورد و به کمال رسانـد فارغ گردیـد آن وقت جهات قابلی وی بانتها رسـد دیگر لایق فیض جدیـد نیست، اگر چه ممکن مـادامی که موجود است همین طوری که در اصـل وجود محتـاج بواجب الوجود است در بقـاء نیز محتاج باو است، لکن چون دیگر استعداد کمال پس از مرگ باقی نمیماند که از حق تعالی فیض بطلبد اینکه است گویا حق تعالی از کار او فارغ گردیده.

و اینکه که جن و انس را در آیه (ثقلان) نامیـده از جهت ثقل معنوی آنها است و آن جهات معنوی و اسـتعدادی که در آنان مأخوذ گردانیده و بهمین ثقل معنوی اشاره دارد آن حدیث مشهور که پیغمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده

(انّی تارک فیکم الثقلین کتاب اللّه و عترتی).

(طبرسـی) از راغب اصـفهانی است که ثقل و خفّت مقابل یکدیگرنـد و هر چیزی که در مقابل چیز دیگر سـنگین‌تر باشد آن را ثقل نامند و اصل خفّت و ثقالت در اجسام است لکن در معانی نیز استعمال شده پایان

صفحه : ۲۸

یا مَعشَرَ الجِنِّ وَ الإِنسِ إِنِ استَطَعتُم أَن تَنفُذُوا مِن أَقطارِ السَّماواتِ وَ الأَرضِ فَانفُذُوا لا تَنفُذُونَ إِلّا بِسُلطانٍ خطاب متوجّه بجن و انس است که ای جمـاعت عظیم جنّیـان و آدمیان اگر بآن قوّت و قـدرتی که در خود مینگریـد توانا میباشـید که نفوذ نمائیـد یعنی داخل گردیـد در قطرهـا یعنی در اطراف و نواحی آسـمان‌ها و زمین و از آن خارج شویـد فَانفُذُوا پس نفوذ کنیـد و داخل گردیـد و شـما نتوانید داخل گردید و خارج شوید مگر بِسُلطانٍ یک قوّت و قدرت و استیلایی خواهد بود که بتوانید عروج بآسمانها نمائید.

در (المنجد) در لغت قطر گوید (قطر الدائرة و قطر المربّع و المستطیل و المعین هو الخط المستقیم الواصل بین الزاویتین المتقابلتین).

و نیز در لغت نفذ چنین گوید (نفذ نفذا و نفوذا و نفاذا الشیء الشیء:

خرقه و جاز عنه و خلص منه، یقال نفذ السهم الرمیّه و فیها و منها ای دخل جوفها و خرج طرفه من الشقّ الاخر) خلاصه توان از معنی لغوی اقطار السموات و الارض چنین اسـتفاده نمود که مقصود از جوانب و نواحی آسمان و زمین کرات و سیّارات است، و نفوذ که بمعنی دخـول چیزی در چیز دیگر و خروج از آنست، دخـول در کرات و خروج از آنست و بنـا بر اینکه معنی در اینکه مبـارک آیه که توانگفت یکی از معجزات و پیشگوییهای قرآن بشمار میرود معلق گردانیده عروج بآسمان و کرات را بیک قدرت و استیلاء فوق العاده.

و شايـد اشاره باين باشـد كه براى آدميان و همچنين جنّيان ممكن است عروج بقطرهاى آسـمانها و زمين نماينـد لكن با يك قوّت و قـاهريّت فـوق العـاده، و چون در آن زمانهـا عروج بشـر بكرات و اطراف آسـمانها بنظر محـال مينموده اينكه بود كه مفسّرين (چون نديدند حقيقت ره افسانه زدند) و بسيارى از آنان آيه را حمل بر قيامت نمودند.

صفحه : ۲۹

(۱) اگر قـدرت داريـد از مرگ فرار نمائيد و باقطار آسـمانها و زمين فرار كنيد لكن نتوانيد مگر باستيلا و سـلطنتى كه من بشـما عطا كنم و چنين تسلّطى براى شـما نيست و معنى سلطان قوّتى است كه انسان بر چيزى استيلاء يابد و چنين قوتى براى شما نيست هر جا رويد مرگ ملازم شما است.

(۲) در روز قيـامت ملائكه گرداگرد اهل محشـر صف كشـند و زبانه آتش جهنم بآنان احاطه نمايـد و منادى نـدا كنـد اى آدميان و پريان اينكه عرصه محشر است اگر توانيد بيرون رويد لكن نميتوانيد بيرون رويد مگر بحجّت و برهان و شما را برهانى نيست.

(۳) اگر قادريد بيرون رويد از اقطار آسـمانها و زمين تا عالم شويد بآنچه در ملكوت علوى و سـفلى است پس بيرون رويد لكن قادر نيستيد بيرون رويد مگر به بيّنه و حجتى كه خدا بشـما كرامت فرمايد. (إبن عباس) و غير اينها از توجيهات ديگر نيز راجع باين آيه از مفسرين نقل شده.

لكن قطع نظر از ظاهر آيه آن توجيه سوم مناسب‌تر بنظر ميآيـد و چون در اينكه زمان كه مى‌بينيم اروپائيها كه بقـدرت علم و اختراع وسائـل و اسـبابى فراهم نمودهانـد و در شـرف عروج باطراف آسـمانها و كرات ميباشـند معنى ظاهر آيه بخوبى نمايان ميگردد ديگر محتاج باين توجيهات نيستيم.

إلى كهفَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُما تُكَذِّبانِ اشاره به اينكه وقتى خداونـد قوّت و قـدرتى در بشـر و همچنين در جنّ نهاده كه بقوّت علم و عمل سلطنت و استيلاء پيدا نمايند كه اراده كنند عروج بآسـمانها نمايند چگونه سپاس گزارى از ولى نعمت خود نميكنند بلكه نعمتهاى او را انكار ميكنند.

يُرسَلُ عَلَيكُما شُواظٌ مِن نارٍ وَ نُحاسٌ فَلا تَنتَصِرانِ مرجع ضمير عليكما جنّ و انس در آيه جلو است (شواظ) در لغت بمعنى لهب

صفحه : ۳۰

و زبانه آتش است و دود آتش را نحاس نامند.

و از مقاتل چنين نقل مى‌كننـد كه گفته پنـج نهر است از مسّ گداخته كه از زير عرش جارى گردد و بر سـر اهل دوزخ ريخته شود. (پايـان) و بنا بر تفسـيرى كه مفسـرين كردهانـد معنى آيه چنين ميشود در قيامت وقتى ملائكه اطراف آدميان و جنيان را ميگيرنـد آن وقت آتش دوزخ نيز آنان را فرا مى گيرد و ديگر راه چارهاى ندارند.

شيـخ طبرسـى از مسـعدهٔ بن صـدقه و او از كليب چنين روايت ميكنـد كه گفته ما نزد ابا عبـد اللّه عليه السّـلام بوديم و بر ما حـديث ميگفت پس فرمود روز قيامت خداوند مردم را در صـعيد واحد جمع مى‌نمايد آن وقت امر مينمايد بملائكه هفت آسـمان كه هبوط بزمين نماينـد و آنها هفت صـنف گردنـد و باطراف جنّ و انس احاطه نمايند و آنان در ميان هفت صـنف ملائكه گرفتار گردند كه هيـچ مفرّى براى آنها باقى نمانـد آن وقت منادى ندا كند يا مَعشَرَ الجِنِّ وَ الإِنسِ تا آخر آيه. (پايان) اينكه روايت تأييد مينمايد قول مفسـرين را كه آيه را حمل بر قيامت نمودهاند لكن بنا بر آنچه از ظاهر آيه اسـتفاده ميشود چنانچه از آيه بالا يا مَعشَرَ الجِنِّ وَ الإِنسِ اسـتظهار نموديم معنى ظـاهر آيه اينطور مى‌شود كه پس از آنكه جنّيـان و آدميـان بـا آن قوّت و استيلاء عروج بـاطراف آسـمانها و كرات نمودنـد شعله آتش و دود بآنها اصـابت مينمايـد و آنهـا را بيچاره مى گردانـد و آن وقت ديگر راه علاجى براى آنان نيسـت

چنانچه آیاتی در قرآن تصریح مینماید که جنّیان وقتی عروج بآسمان می نمایند که استراق سمع نمایند بتیرهای شهاب رانده میشوند، مثل قوله تعالی در سوره جنّ آیه ۸ حکایت از جنّ فرموده وَ أَنّا لَمَسنَا السَّماءَ فَوَجَدناها مُلِئَت حَرَساً شَدِیداً وَ شُهُباً و نیز در سوره و الصّافات آیه ۷ راجع بآسمان دنیا فرموده وَ حِفظاً مِن کُلِّ شَیطانٍ مارِدٍ إِلّا مَن خَطِفَ الخَطفَهَ فَأَتبَعَهُ شِهابٌ ثاقِبٌ و نیز در سوره حجر آیه ۱۶ راجع بآسمان فرموده وَ لَقَد جَعَلنا فِی السَّماءِ بُرُوجاً وَ زَیَّنّاها لِلنّاظِرِینَ وَ حَفِظناها مِن کُلِّ شَیطانٍ رَجِیمٍ إِلّا مَنِ استَرَقَ السَّمعَ فَأَتبَعَهُ شِهابٌ مُبِینٌ

خلاصه راجع بجنّ چنانچه آیات قرآنی شاهد بر آن است در همین عالم وقتی

صفحه : ۳۱

عروج بآسمان مینمایند به تیرهای شهاب که پاره آتش است رانده میشوند شاید حال انسان نیز چنین باشد که ممکن است بقوت علم و اختراع عروج بطرف آسمان نمایند و بهمان تیرهای شهاب که بجنّیان اصابت می‌نماید بآنان نیز برخورد نماید.

و روایت منافی با اینکه معنی نیست بلکه مؤید آنست زیرا که امام علیه السّلام نفرموده آیه منحصر بموقع قیامت است شاید مقصود چنین باشد که در قیامت وقتی ملائکه هفت آسمان کفار را محاصره نمودند بطور سرزنش بآنان گفته میشود شما که در دنیا آرزوی تسخیر کرات آسمانها را در دل میپرورانیدید اگر راست می گویید حالا عروج بآسمان نمائید.

لکن با اینحال ممکن است مقصود از اینکه دو آیه همانطوری باشد که مفسرین توجیه نموده‌اند یا معنی دیگری مقصود باشد علم آن نزد خدا و راسخین فی العلم است. (اللّه اعلم بتفسیر کلامه).

صفحه : ۳۲

[سوره الرحمن (۵۵): آیات ۳۷ تا ۷۸]

اشاره

فَإِذَا انشَقَّتِ السَّماءُ فَکانَت وَردَهً کَالدِّهانِ (۳۷) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۳۸) فَیَومَئِذٍ لا یُسئَلُ عَن ذَنبِهِ إِنسٌ وَ لا جَانٌّ (۳۹) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۴۰) یُعرَفُ المُجرِمُونَ بِسِیماهُم فَیُؤخَذُ بِالنَّواصِی وَ الأَقدامِ (۴۱)

فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۴۲) هذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِی یُکَذِّبُ بِهَا المُجرِمُونَ (۴۳) یَطُوفُونَ بَینَها وَ بَینَ حَمِیمٍ آنٍ (۴۴) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۴۵) وَ لِمَن خافَ مَقامَ رَبِّهِ جَنَّتانِ (۴۶)

فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۴۷) ذَواتا أَفنانٍ (۴۸) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۴۹) فِیهِما عَینانِ تَجرِیانِ (۵۰) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۵۱)

فِیهِما مِن کُلِّ فاکِهَهٍ زَوجانِ (۵۲) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۵۳) مُتَّکِئِینَ عَلی فُرُشٍ بَطائِنُها مِن إِستَبرَقٍ وَ جَنَی الجَنَّتَینِ دانٍ (۵۴) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۵۵) فِیهِنَّ قاصِراتُ الطَّرفِ لَم یَطمِثهُنَّ إِنسٌ قَبلَهُم وَ لا جَانٌّ (۵۶)

فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۵۷) کَأَنَّهُنَّ الیاقُوتُ وَ المَرجانُ (۵۸) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۵۹) هَل جَزاءُ الإِحسانِ إِلَّا الإِحسانُ (۶۰) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۶۱)

وَ مِن دُونِهِما جَنَّتانِ (۶۲) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۶۳) مُدهامَّتانِ (۶۴) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۶۵) فِیهِما عَینانِ نَضّاخَتانِ (۶۶) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۶۷) فِیهِما فاکِهَهٌ وَ نَخلٌ وَ رُمّانٌ (۶۸) فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ (۶۹) فِیهِنَّ خَیراتٌ حِسانٌ (۷۰) فَبِأَیِّ آلاءِ

رَبِّكما تُكَذِّبانِ (۷۱)
حُورٌ مَقصُوراتٌ فِى الخِيامِ (۷۲) فَبِأَىِّ آلاءِ رَبِّكُما تُكَذِّبانِ (۷۳) لَم يَطمِثهُنَّ إِنسٌ قَبلَهُم وَ لا جَانٌّ (۷۴) فَبِأَىِّ آلاءِ رَبِّكُما تُكَذِّبانِ (۷۵)
مُتَّكِئِينَ عَلى رَفرَفٍ خُضرٍ وَ عَبقَرِىٍّ حِسانٍ (۷۶)
فَبِأَىِّ آلاءِ رَبِّكُما تُكَذِّبانِ (۷۷) تَبارَكَ اسمُ رَبِّكَ ذِى الجَلالِ وَ الإِكرامِ (۷۸)

صفحه : ۳۳

(ترجمه)

پس در آن هنگام آسمان شكافته و ميگردد گل سرخ مثل روغن
پس بكدام نعمتهاى پروردگارتان تكذيب ميكنيد،
و در آن روز نه از جن و نه از انسان از گناهانش سؤال نميشود،
پس بكدام نعمتهاى پروردگارتان تكذيب ميكنيد،
گناهكاران بروى‌هايشان شناخته ميشوند پس گرفته ميشوند بموهاى پيشانى و قدمهايشان،
پس بكدام نعمتهاى پروردگارتان تكذيب ميكنيد،
اينكه همان جهنمى است كه گناهكاران تكذيب مينمودند (و دروغ مى‌انگاشتند)
گناهكاران دور ميزنند بين جهنم و بين آب جوشان گداخته كننده،
و براى كسى كه بترسد از عظمت و مقام پروردگارش وى را دو بهشت است،
پس بكدام نعمتهاى پروردگارتان تكذيب ميكنيد،
در آن دو بهشت (اقسام و انواع نعمتهاى گوناگون مهيا است)
پس بكدام نعمتهاى پروردگارتان تكذيب ميكنيد،
در آن دو بهشت دو چشمه جريان دارد،
پس بكدام نعمتهاى پروردگارتان تكذيب ميكنيد،
در آن دو بهشت از هر ميوه‌اى دو صنف وجود دارد،
پس بكدام نعمتهاى پروردگارتان تكذيب ميكنيد،
اهل بهشت تكيه ميكنند بر فرشهايى كه آستر زير آنها از استبرق و حرير تهيه شده و ميوه‌هاى (اينكه دو بهشت) نزديك است بزمين بهشت،
پس بكدام نعمتهاى پروردگارتان تكذيب ميكنيد،
در آن (دو بهشت است) فراخ چشمان كه قبلا تماس ننموده آنان را نه انسانى نه جنى،
پس بكدام نعمتهاى پروردگارتان تكذيب ميكنيد،
گويا آنها ياقوت و مرجانند،

صفحه : ۳۴

بكدام نعمتهاى پروردگارتان تكذيب ميكنيد،

آیا نمیباشد جزای نیکی جز نیکی،
پس بکدام نعمتهای پروردگارتان تکذیب می‌کنید،
و نزدیک بهشتیان دو بوستان دیگر است،
پس بکدام نعمتهای پروردگارتان تکذیب می‌کنید
که بسیار سبز و از شدت سبزی بسیاهی زند
پس بکدام نعمتهای پروردگارتان تکذیب می‌کنید،
در آن دو بهشت که (نزدیک بآن دو بهشت اول است) دو چشمه‌ای است که در جوشیدنند
پس بکدام نعمتهای پروردگارتان تکذیب می کنید،
در آن دو بهشت میوه و درخت خرما و انار است،
پس بکدام نعمتهای پروردگارتان تکذیب می‌کنید،
در آن بهشتها زنهای نیکو سیرت و نیکو صورت میباشند،
پس بکدام نعمتهای پروردگارتان تکذیب می‌کنید،
حوریهایی هستند پرده نشینان در خیمه‌ها،
پس بکدام نعمتهای پروردگارتان تکذیب می‌کنید،
تماس نگرفته پیش از آنها با آن حوریان نه جنّی و نه انسانی،
پس بکدام نعمتهای پروردگارتان تکذیب می‌کنید،
اهل بهشت تکیه کنند بر بالشها و فرشهای سبز و بساطهای قیمتی نیکو،
پس بکدام نعمتهای پروردگارتان تکذیب می‌کنید،
بزرک و بزرگوار است نام پروردگار تو که صاحب جلال و عظمت و کرامت است.

توضیح آیات

اشاره

فَإِذَا انشَقَّتِ السَّماءُ فَكانَت وَردَةً كَالدِّهانِ (شقّ) در لغت بمعنی شکافتن و بدو نصف گردیدن آمده.

از اینکه قبیل آیات راجع بواقعه قیامت در قرآن بسیار آمده مثل إِذَا السَّماءُ انشَقَّت ثُمَّ شَقَقنَا الأَرضَ شَقًّا يَومَ تَشَقَّقُ السَّماءُ بِالغَمامِ و امثال اینها اشاره به اینکه هنگام وقوع عالم قیامت عالم مادّیات و طبیعیات مندک و پراکنده می‌گردند و سماء چنانچه در جای دیگر تذکر دادیم شاید مقصود کرات و سیّارات و کهکشانها باشد زیرا که سماء مأخوذ از سموّ است و بمعنی علوّ و مرتبه بالا است اگر شیئی مادّی و طبیعی موصوف بسموّ گردد مرتبه بالا و علوّ مکانی آن مقصود است

صفحه : ۳۵

و اگر امر معنوی موصوف بسموّ گردد علوّ مرتبه و بلندی مقام و رتبه آن مقصود است و در قرآن مجید سماء را بدخان معرّفی نموده آنجا که فرموده ثُمَّ استَوى إِلَى السَّماءِ وَ هِيَ دُخانٌ و شاید دخان اشاره بجسم لطیف اثیری یا شبیه باو باشد و مقصود از

شکافتن آن تفرق کرات و سیارات باشد که بفقدان آن قوه اثیری و نیرویی که بتقدیر (عزیز علیم) آنها را با هم جمع نموده وقتی آن نیرو و جسم اثیری باراده حق تعالی مضمحل گردید اوضاع آسمانی از هم گسیخته و اجزاء آن پراکنده می گردد وَردَةً کَالدِّهانِ در مجمع البحرین گفته وَردَةً کَالدِّهانِ یعنی حمراء که آسمان پس از شکافته شدن متلوّن رنگ برنگ می گردد مثل روغن آب شده اول زرد و پس از آن قرمز و سرخ می گردد مثل گل سرخ، و دهان جمع دهن و بمعنی روغن است. (پایان)

سخنان مفسرین در توجیه آیه

(۱) چون آسمان شکافته گردد در آن حال ملائکه فرود آیند فَکانَت وَردَةً پس از آن آسمان برنگ گل سرخ گردد و اگر چه الوان مختلف را ورد نامند لکن رنگ سرخی بر باقی الوان غلبه دارد پس باین لحاظ اطلاق ورد بر گل سرخ از قبیل اطلاق کلّی بر فرد غالب. (منهج) (۲) فَکانَت وَردَةً یعنی آسمان مثل اسبی گردد که سفیدی وی بسرخی یا بزردی زند که در زمستان سرخ و در تابستان زرد و در شدّت سرما خاکستری رنگ گردد منزّه است خالق آن که مطابق مشیّت خود تغییر می‌دهد آن را بالوان مختلف (طبرسی) کَالدِّهانِ تشبیه بروغن زیت از آن جهت است که هر ساعت روغن زیت برنگی می‌نماید پس در آن روز آسمان مثل ورد باشد در رنگ و مثل دهن باشد در اختلاف الوان. (مجاهد و قتاده و ضحاک).

فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ شاید اشاره باین باشد که آن کسی که در مدّت مدیدی اوضاع عالم را روی

صفحه : ۳۶

یک میزان مضبوطی نگاه داشته و هر یک از اجزاء عالم ارضی و سمائی را در محل و مقرّ خود موظّف بانجام عملی گردانیده و در مدّت معیّنی بقدری که حکمت الهی اقتضاء بقاء آن را داشته همگی دست بدست هم داده و بیک صورت وحدانی بطرز حکیمانه اینکه کاخ مجلّل عالم جهانی را تشکیل داده‌اند که افراد بشر و افراد جن در اینکه عامل استکمال روحانی و جسمانی پیدا نمایند و پس از منحل شدن عالم طبیعیّات عامل دیگری که آخرین مقام انسانی و در خور رتبه و مقام وی است بجزای اعمال خود (ان خیرا فخیرا و ان شرا فشرا) برسند پس چگونه نعمتهای الهی را تکذیب مینمائید.

فَیَومَئِذٍ لا یُسئَلُ عَن ذَنبِهِ إِنسٌ وَ لا جَانٌّ پس از شکافته شدن آسمان و پدید شدن عالم قیامت سؤال نمیشود نه از آدمی و نه از جن که چه کردید زیرا که اعمال هر کسی در بشره وی ظاهر می گردد بلکه چون یکی از اوصاف قیامت تُبلَی السَّرائِرُ است که باطنها ظاهر می گردد و نیز تمام اجزاء بدن انسان بزبان آیند و بر ضرر او شهادت می‌دهند اینکه است که قیامت را عالم حیوان معرفی نموده وقتی چنین است دیگر چه جای سؤال است (آنجا که عیان است چه حاجت به بیان است) و آیه بعد یُعرَفُ المُجرِمُونَ بِسِیماهُم فَیُؤخَذُ بِالنَّواصِی وَ الأَقدامِ همین معنی را تأیید می‌نماید که روز رستاخیز در صورت و سیمای گناهکاران آثار گناه ظاهر و هویدا است.

و اینکه منافی با آیات دیگر نیست که دلالت دارد که از همه سؤال می‌شود مثل قوله تعالی فَوَ رَبِّکَ لَنَسئَلَنَّهُم أَجمَعِینَ عَمّا کانُوا یَعمَلُونَ سوره حجر آیه «۱۹۲» و نیز قوله تعالی وَ قِفُوهُم إِنَّهُم مَسؤُلُونَ سوره الصافات آیه «۲۲۴» زیرا چنانچه

---

(۱) پس قسم بپروردگار تو که هر آینه از تمام آنها سؤال می کنیم از آنچه بودند که عمل می کردند

(۲) نگاه دارید آنان را که آنها پرسیده شوندگانند

صفحه : ۳۷

از آیات و احادیث توان استفاده نمود مراحل و عقبات قیامت بسیار است و شاید اینکه آیه (لا یسئل) راجع بیکی از مواقف باشد یا اول ظهور قیامت مراد باشد، و طبرسی از امام رضا علیه السّلام چنین روایت می‌کند که فرمود (هر کس معتقد بخدا باشد گناه کند و توبه نکند در عالم برزخ او را عذاب کنند و روز قیامت دیگر بر او گناهی نیست که از او سؤال شوند بِالنَّواصِی وَ الْأَقْدامِ یعنی آنها را بموی پیشانی و قدم هایشان می‌گیرند شاید اشاره باین باشد که آثار گناه مجرمین از موی پیشانی آنان تا بقدم آنها را گرفته و در تمام اندام آنها آثار غضب الهی هویدا و ظاهر گردیده و اینکه آیه تأیید می‌نماید آن اخبار و احادیثی را که دلالت دارد در قیامت هر کسی بصورت عملش وارد محشر می‌گردد و بصورت اخلاقش ظهور می‌نماید.

فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ شاید اشاره باین باشد که آن پروردگاری که پس از مردن و منحل گردیدن بدن شما و خراب شدن دنیا شما را فانی نمیگرداند بلکه در عالم دیگر که از حیث رتبه و تمامیّت فوق اینکه عالم دنیا است بشما حیات نوینی می‌بخشد و شما را زنده می‌گرداند بزندگی تمامتر و کاملتر تا اینکه بنتیجه اعمال و افعال خود برسید پس چگونه ولی‌نعمت خود را ستایش نمیکنید و نعمتهای او را تکذیب می‌کنید.

هذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِی یُکَذِّبُ بِهَا الْمُجْرِمُونَ (هذه) از اسماء اشاره و اشاره بآیه بالا است و گویا ملائکه یا خزنه جهنم بگناهکاران گویند اینکه آن جهنمی است که انبیاء گوشزد شما نمودند و شما دانسته از روی کبر و عناد و یا ندانسته از روی بیخردی و عدم تدبّر انکار نمودید و دروغ پنداشتید.

یَطُوفُونَ بَیْنَها وَ بَیْنَ حَمِیمٍ آنٍ (حمیم) در لغت آب جوشان را گویند و (آن) مشتق از (انّی یأنی) بمعنی اشتداد و شدّت حرارت است در مقام تهدید گناهکاران بر آمده و اشاره بسختی عذاب

صفحه : ۳۸

آنهایی است که منکر معاد و جهنم و بهشت و باقی اوضاع اخروی می‌باشند که وقتی آنان را بجهنم انداختند آنان در بین درکات دوزخ و بین آب جوشانی که در منتها درجه شدت است دور می‌زنند و همان طوری که بهشتیان در درجات بهشت مقامات و درجات غیر محدودی دارند که از هر درجه‌ای بدرجه دیگر صعود نمایند و از نعمتهای بهشتی محظوظ گردند، زیرا که آنان مشمول الطاف الهی و بهشت دار کرامت و مظهر اسم (الرحمن) است و فیض حق تعالی محدود بحدّی نیست و غیر محدود است همین طور که جهنم که مظهر غضب و نماینده اسم (شدید العقاب) است درکات غیر محدودی دارد و منکرین معاد که آیه بالا اشاره بآنان دارد در آن درکات دور می‌زنند و شاید یطوفون اشاره باین باشد که همانطوری که آنان در دنیا مثل کرم ابریشم علی الدّوام بدور آرزوهای دور و دراز خود می‌چرخند و در مقام انسانیت و معارف الهیّه قدمی بالا نمی‌روند همین طور در جهنم که نتیجه اعمال آنها است برای چشیدن عذاب در درکات آن دور می‌زنند و صعود و خروجی برای آنان نیست.

در تفسیر منهج الصادقین چنین گفته در بعض روایات است که یک وادی در جهنم است که در آن چرك و ریم جهنمیان جمع شده و اهل جهنم را با همان زنجیر و غلهایی که بسته شده‌اند بآن جا بکشانند و همه را در آنجا معذّب نمایند تا آنکه مفصلها و رگهای آنها از هم بگسلد و دو مرتبه رگهای آنها بهم پیوندد پس آنها بهمین ترتیب همیشه معذّب باشند.

فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ چون اینکه مبارك سوره باسم (رحمن) افتتاح گردیده و تکرار اینکه آیه نیز اشاره بآلاء و نعمتهای اله رحمن است اینکه است که آنچه در هر عاملی از برای بشر مهیّا نموده و بوی وعده یا وعید داده تماما حتی جهنم بدلالت حدیث (غلبت رحمتی علی غضبی)

آن نیز نسبت ببشر نعمت و رحمت است زیرا که خلقت جهنم دو فائده در بر دارد یکی برای تهدید و انذار بشر است که شاید از

عذاب جهنم ترسناك

صفحه : ۳۹

گردد و وى را از مخالفت حق تعالى و نفس و هوى پرستى باز دارد تا آنكه سعادتمند گردد.

و ديگر آدم موحد گناهكار چون در اثر گناه و قذارت نفسانى لايق بهشت كه دار كرامت الهى است نميباشد بايستى در آخرت مثل طلاى مغشوش كه در كوره آتش زرگرى آب مى‌كننـد تـا غشّ آن گرفته شود و طلاى ناب بيرون آيـد همين طور خـداى رحمن جهنم را قرار داده كه آدم موحـد گناهكـار مـدّت كم يـا زيادى «بسته بقـذارت گناه» در كوره جهنمى سوخته گردد تا آنكه طلاى روح و قلب وى از غش و كثافات گنـاه بيرون آيـد و لايق بهشت كه جـاى نيكـان و دار رحمت الهى است بگردد و گر نه چطـور منـاسب بـا عـدل الهى است كه مردمـان پـاك و ناپـاك را در يك محل جمع كنـد و آنان را بيك نظر بنگرد، هرگز چنين نيست. و اينكه نوع رحمت نيز شامل آدم گناهكار مى‌گردد نه كفار زيرا بدلالت آيات قرآنى كفار مخلد در جهنم مى‌باشند.

وَ لِمَن خـافَ مَقـامَ رَبِّهِ جَنَّتـانِ اينكه آيه نظير آيـات ديگر است مثل قوله تعالى يَومَ يَقُومُ النّاسُ لِرَبِّ العالَمِينَ أ فَمَن هُوَ قائِمٌ عَلى كُلِّ نَفسٍ بِما كَسَبَت.

مفسـرين آيه را دو طور تفسـير نموده‌اند، كسـى كه بترسد از ايسـتادن در موقف حساب نزد پروردگار و ترك معاصى نمايد و ديگر كسـى كه بترسد و بداند خدا شاهد و حافظ اعمال او است و در معصـيت جسارت ننمايد و بطاعت اتيان نمايد چنين كسى وى را دو بهشت است، و شايـد مقصود از مَقامَ رَبِّهِ مرتبه و عظمت و كبريايى او است و چون خوف و خشـيت بدون معرفت بمقام ربوبى براى كسـى ميسر نخواهد گرديد پس ممكن است آيه اشاره باين باشد كه آن كس كه خدا را بعظمت و جلال و بمقام الوهيّت شناخت و شناسايى او سبب خوف و خشيت او گرديد چنانچه فرموده إِنَّما يَخشَى اللّهَ مِن عِبادِهِ العُلَماءُ براى چنين كسى دو بهشت است.

صفحه : ۴۰

روايتى از صادق آل محمّد صـلى اللّه عليه و آله و سلّم در معنى آيه نقل مى‌كنند كه فرمود (هر كس بداند كه خداوند اعمال خير و شرّ او را مى‌بيند و نيز گفتار وى را مى‌شنود و همين علم او وى را از معاصى باز دارد براى چنين كسى دو بهشت است).

(منهج الصادقين) در اينكه مقصود از دو بهشت چيست گفتارى از مفسّرين نقل شده و هر يك اظهار رأيى نموده‌اند:

۱- يكى بهشت (عدن) و ديگرى بهشت (نعيم) ۲- يكى براى انسان آماده شـده و ديگرى براى جنّ زيرا كه خطاب بثقلين يعنى جنّ و انس است.

(۳) يكى براى اداء طاعت آماده شده و ديگر براى ترك معصيت مهيّا گرديده. ۴- يكى براى خادم و نوكر و ديگرى براى مخدوم و آقا.

۵- يكى از روى عدل عطا گرديده و ديگرى بر سبيل فضل بخشيده شده ۶- يكى از طلا ساخته شده و ديگرى از نقره.

۷- يكى از ياقوت سرخ و ديگرى از زبرجد سبز و خاك آن از ياقوت و عنبر و گلش از مشك ازفر.

۸- يكى بهشت روحانى و يكى بهشت جسمانى.

و بهترين توجيهـات كه بحقيقت نزديكتر مى‌نمايـد همان است كه گفته شود مقصود از دو بهشت بهشت روحانى و بهشت جسـمانى است زيرا كه بهشت اسم جنس است و تمـام انواع و اقسـام بهشت‌هـا را شامـل مى‌گردد و تعـدد آن بـانواع است نه بـافراد و بهشـت روحانى و جسمانى دو نوع از بهشت مى‌شود كه تحت هر يك از آن افرادى است و اينكه دو نوع بهشت در تمام خصوصيات از هم جدا و متمايز است جز آنكه هر دو بازاء عمل نيك تفضلا عنايت مى‌گردد.

و نیز بقرائن و اماراتی می‌توان اینکه رأی را ترجیح داد یکی از خود آیه و لِمَن خافَ مَقامَ رَبِّهِ جَنَّتانِ بضـمیمه آیاتی که گفته شد و روایتی که از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل شده و نیز حدیث دیگر که وقتی حضرت امیر علیه السّلام عمرو بن عبد ود را کشت باو گفتند از او نترسیدی فرمود

(کیف یخاف سوی اللّه من لم یعبد سواه

صفحه : ۴۱

طرفهٔ عین)

از مجموع اینها چنین استفاده می‌شود که اینکه دو بهشت موعود برای کسی است که دارای دو صفت باشد یکی از عظمت خدا و بزرگواری او بترسد و دیگر در مقام بندگی پایداری نماید و خوف از خدا منوط بمعرفت است، کسی که خدا را (بعلم الیقین یا بعین الیقین) نشناسد هرگز خوف و خشیت بر وی غالب نمیگردد و در مقام بندگی استقامت و پایداری نمینماید، و معرفت چون امر روحانی است، و بایستی جزای عمل درخور عمل باشد اینکه است که جزای او بهشت روحانی است، و ایستادگی در عمل چون بعمل جسمانی تمام می‌گردد جزای آن بهشت جسمانی است آری خوف و خشیت منوط بمعرفت است، و قیام و ایستادگی در مقام اطاعت کسیراست که در طریق بندگی و اطاعت و فرمان بری ثابت و با متانت و استقامت باشد، و چنین موهبتی کسی را میسّر می‌گردد که معارف وی از (علم الیقین) تجاوز نموده و (بعین الیقین یا حق الیقین) رسیده و آنان (سابقین) میباشند که در باره آنهاست وَ السّابِقُونَ السّابِقُونَ أُولئِکَ الْمُقَرَّبُونَ فِی جَنّاتِ النَّعِیمِ و نیز در باره آنان است فَرَوحٌ وَ رَیحانٌ وَ جَنَّةُ نَعِیمٍ البته چنین اشخاصی نه فقط در آخرت بلکه توان گفت اینان در همین دنیا نیز دارای دو بهشتند بهشت روحانی و بهشت جسمانی زیرا که روحا و جسما همیشه از الطاف الهی و نظر بوجهه الکریم محظوظ و شادمانند و در باره آنان صادق آید قوله تعالی لِلَّذِینَ أَحسَنُوا الحُسنی وَ زِیادَةٌ از بعض عرفاء است که دو بهشت یکی بهشت همین دنیاست و آن لذّت مناجات و آن حظوظ و لذائذی است که عارفین را از قبل مناجات و کشف حقایق و مشاهدات و واردات قلبی می‌سرّ می‌گردد، و دیگر بهشت موعود که در عالم آخرت از آن کامیاب می‌گردند.

ذَواتا أَفنانٍ (افنان) جمع فنن است و عبارت از غصنه و قنچه‌ای است که اول در اشجار پدید میگردد و مرجع ضمیر تثنیه در (افنان) دو بهشتی است که در آیه بالا ذکر شده و اشاره است به اینکه اینکه دو بهشت صاحب غصون و قنچه‌هایی است.

صفحه : ۴۲

سخنان مفسرین در توجیه آیه

اگر چه مفسرین توجیهاتی راجع بافنان نموده‌اند که مقصود میوه‌های رنگارنگ یا میوه‌های مختلف یا قنچه‌هایی است که در اشجار بهشت روئیده شده لکن شاید مقصود از افنان قنچه‌هایی است که در اثر معارف حقه و اعمال صالحه در باغستان نفس ناطقه انسانی در اینکه عالم دنیا روئیده شده است و در عالم آخرت بثمر رسیده و صورت خارجی پیدا نموده و در دو بهشت روحانی و جسمانی، آنان نمودار گردیده و شجره توحید که (أَصلُها ثابِتٌ وَ فَرعُها فِی السَّماءِ) هر قدر قطورتر و محکم تر باشد ساقه‌های و قنچه‌های آن زیادتر میگردد فِیهِما عَینانِ تَجرِیانِ، فِیهِما مِن کُلِّ فاکِهَةٍ زَوجانِ در مقام اوصاف آن دو بهشت موعود بر آمده که در آن دو بهشت دو چشمه آب جریان دارد، و از هر میوه‌ای جفت جفت برای اهلش مهیّا است بنا بر اینکه آن دو بهشت هر دو جسمانی باشند اینکه

اوصاف نيز جسمانى ميشود، لكن چنانچه از آيه استظهار نموديم اگر يكى جسمانى و ديگرى روحانى مقصود باشد صفات هر يك نيز بايستى در خور خودش باشد.

مثل اينكه شجره بهشت روحانى آن است كه فرموده (كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصلُها ثابِتٌ وَ فَرعُها فِي السَّماءِ) و نيز چشمه آن عين كافورى و غين زنجبيلى و ماء سلسبيل است و ميوه آن لذائذ روح افزايى است كه روح و قلب اهلش را تقويت مينمايد و در وصف آن صادق آيد كه (نه چشمى ديده و نه گوشى شنيده و نه بخاطر احدى خطور نموده) و قوت بخش حيات جان آنان است و نعمتهاى بهشت جسمانى نيز در خور خوش حيات بخش قواى جسمانى است.

فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُما تُكَذِّبانِ اشاره به اينكه شما افراد آدميان و جنّيان با اينكه همه نعمتهاى دنيوى و اخروى كه از طرف پروردگار براى شما مهيّا شده چگونه سپاس گذارى نميكنيد و آنكار نعمت

صفحه : ۴۳

مُتَّكِئِينَ عَلى فُرُشٍ بَطائِنُها مِن إِستَبرَقٍ بميزان عربى متكئين حال است براى وَ لِمَن خافَ در آيه بالا و بَطائِنُها جمع بطن و باطن مقابل ظاهر است و آنچه در كمون شيئى ناپيداست آن را بطن آن گويند و بهمين مناسبت آستر فرش بهشتيان كه بر آن تكيه نموده‌اند بطائن گويند، استبرق حرير چينى است كه متوسط بين رقّت و غلظت است.

و خلاصه اينكه آيه در مقام تعداد نعمتهايى است كه براى كسانى مهيّا گرديده كه هميشه خائف و ترسناكند كه مبادا در مقام عبوديّت و بندگى استوار نگرديده باشند كه از جمله تشريفاتى كه براى چنين اشخاص مهيا گرديده متكا و بالشها و فرشهايى است كه آستر آنها كه در باطن آنها مخفى است و مرتبه زيرين آنست از حرير ديباج تهيه شده وقتى آستر فرش بهشتيان چنين باشد روى آن چه خواهد بود البته روى آن از تعريف و توصيف بيرون است.

از اينكه آيات چنانچه تمام آيات قرآنى چنين است توان رموز و اسرارى استخراج نمود شايد اينكه اشاره باين باشد آن كسانى كه در طريق بندگى قيام و استقامت نمودند مُتَّكِئِينَ عَلى فُرُشٍ در بهشت از تعب و مشقّت و زحمت و از هر گونه آلام و مشقّات و بيچارگيهاى دنيوى راحت گرديده و در دستگاه سلطنتى و مقام مجلّل خود بدون هر گونه رنج و تعب جسمانى و روحانى استراحت نموده و تكيه زده‌اند.

و بَطائِنُها مِن إِستَبرَقٍ كه آستر فرش بهشتيان از (استبرق) تهيه شده چون كه (استبرق) در آيه تخصيص بذكر داده شده از بالاترين اشياء نفيس و قيمتى دنيا بشمار ميرود شايد اشاره باين باشد كه شريفترين و نفيس‌ترين موجودات اينكه عالم دنيا نسبت بعالم آخرت پست و زبون مينمايد و در مرتبه زيرين آن واقع است زيرا كه دنيا مأخوذ از دنى و پستى است مقابل عالم آخرت كه عالمى است از حيث رتبه و مقام فوق عالم دنيا بشمار ميرود و چون عوالم در طول هم واقع است عالم آخرت فوق عالم دنيا است زيرا كه نهايت شرف و كمال عالم دانى دنيوى بدايت

صفحه : ۴۴

عالم اخروى است مخصوصا مقام بهشتيان و درجات صعود آنان زيرا كه بهشتيان كسانى مياشند كه مراتب كمال را پيموده و بآخرين درجه كمال انسانيّت رسيده‌اند و علوّ روحانى پيدا نموده و روحانيّتشان غالب بر طبيعت آنها گرديده اينكه است كه جامع تمام مراتب زيرين كه در راه نوردى خود كسب نموده‌اند گرديده‌اند و بفعليّت اخير خود رسيده‌اند، اينكه حال بهشت جسمانى آنها است چه جاى بهشت روحانى آنها كه مقام مقربين است كه آن فوق تمام مراتب و درجات است و اصلا در خور وصف نيايد زيرا كه آن از منتهى درجه كمال انسانى بروز و ظهور نموده و چون عموم بشر تا در اينكه جلباب عالم طبيعى پيچيده شده‌اند نتوانند مقام

بهشت مقربين را درك نماينـد اينكه است كه در اكثر آيات هر جا توصـيفى از بهشت شـده تشبيه باشياء نفيس دنيوى نموده كه هر كس بقدر فهم خود از آن استفاده نمايد.

وَ جَنَى الْجَنَّتَيـنِ دانٍ ميوه‌هـاى بهشـت نزديـك بزمين و در دسـترس آنـان قرار گرفته اشـاره به اينكه اهـل بهشت در آنجـا در كمـال استراحت و خوشى ميباشند حتى زحمت برخاستن و ميوه چيدن از درخت براى آنان نيست.

و شايـد اشاره باين باشـد كه چون اهل بهشت مخصوصا آن قسـمت مقربين آنها چون مظهر و نماينـده صـفات حق تعالى و محيط بر موجودات و متصـرّف در مادّياتنـد همه چيز نزد آنان حاضـر و بر همه چيز مسلّط و استيلاء دارنـد هر چه بخواهنـد بمحض اراده نزد آنها حاضر بلكه بدلالت آن روايت مشهور

(العبودية جوهرة كنهها الربوبية)

ظهور تام اينكه مقام در قيامت تحقق پذيرد و باذن حق تعالى خلّاق بهشت و نعمتهاى بهشتى ميگردند چنانچه در روايات رسيده كه على عليه السّلام قسمت كننـده بهشت و جهنم ميباشد، اگر احاطه و استيلايى نباشد چگونه حضـرتش قسـمت كننده بهشت و جهنّم ميگردد.

صفحه : ۴۵

فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُما تُكَذِّبانِ چون اكثر آيات در اينكه سوره در مقام بيان نعمتها و تفضلات گوناگون است و شكر هر نعمتى بايست در خور همان نعمت باشد اينكه است كه در عقب هر آيه كه مشتمل بر نعمتها و بيان چيزهاييست كه از چشمه فيض صفت رحمانى اله عالم جلّ شأنه تراوش نموده بشر را تذكر ميدهد كه بايستى هميشه شكر گذار باشيد.

فِيهِنَّ قاصِراتُ الطَّرْفِ لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَ لا جَانٌّ ظاهرا مرجع ضـمير جمع در (فيهن) قصور و منازل آن دو (جنّتين) در آيه بالا است مفسـرين گوينـد قاصِراتُ الطَّرْفِ صـفت حوريان بهشتى است كه آنان چشم فرو بندنـد از اينكه بغير شوهرهايى كه براى آنها مهيّا گرديده‌انـد بنگرند از إبن عباس چنين نقل ميكنند كه هر يك از آن زنان حوريّه بشوهرهاى خود گويند بعزّت و جلال خدا در بهشت از تو زيباتر نمى‌بينم خدا را شكر ميكنم كه مرا نصيب تو گردانيده لَمْ يَطْمِثْهُنَّ إِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَ لا جَانٌّ آن حوريان بهشت چنينند كه نه انسان و نه جنى قبلا آنان را مس ننموده.

اينكه آيه نيز مثل آيات ديگر اسـرار و رموزى در بر دارد و شايد يكى از اسرارش اينكه باشد كه گوش زد بشر نمايد كه همانطورى كه عـذاب اخروى نتيجه اعمال و افعال نكوهيده انسان است چنانچه از احاديث اسـتفاده ميشود كه در قيامت و همچنين در قبر اعمال مجسم ميشود و صورت ميگيرد و آثـار خـارجى پيـدا مينمايـد همين طور نعمتهـاى بهشتى كه بمؤمنين و متّقين و خائفين وعـده داده شده نتيجه اعمال و ظهور افعال و اخلاقيات خود انسان و عكس العمل او و ناشى از خود وى است وَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ.

پس از اينكه بيان معلوم ميشود كه شايد قاصِراتُ الطَّرْفِ اشاره باين باشد كه چون آن حوريان ناشى از اعمال خود انسانند كه عمل نيك آنها علت و سبب پيدايش آنان گرديده و هر معلولى تابع علّت و هر مسبّبى تابع سبب خود است

صفحه : ۴۶

اينكه است كه حوريان چشم از غير شوهر خود بسته‌اند و تابع شوهر خود ميباشند و از او جدا نميشوند.

و دليـل از آيـات و اخبـار كه دلالت دارد بر تجسم اعمال بسـيار است مثل قوله تعالى يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ أَفْواجاً در احاديث دارد كه معـاذ بن جبـل از حضـرت رسول صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم از معنى اينكه آيه سؤال نموده حضـرتش پس از آنكه بسيار گريه كرد فرمود اى كسـى كه سؤال بزرگى نمودى بـدانكه روز قيامت مردم ده نوع ميگردنـد و بده صورت محشور ميشوند بعضـى

بصورت میمون و بعضـی بصورت خنزیر و تا دهم آن را شـمار مینمایـد و تمام احادیث در جلـد سوم اینکه تفسـیر در ذیل آیه بالا تا اندازه‌ای شرح داده شده تکرار نشود.

و نیز شـیخ بهایی علیه الرحمه در اربعین خود از کتاب کافی بسند صحیح از سدیر صیرفی در ضمن حدیث طویلی از حضرت صادق علیه السّلام چنین نقل میکنـد که فرموده روز قیامت خداوند مؤمن را از قبرش مبعوث میگرداند و با او مثالی است در جلو او هر گاه مؤمن از هول قیامت بفزع میافتـد مثال بوی گوید نترس و محزون مباش و او را از جانب خدا بشارت میدهد بسـرور و کرامت، مؤمن از وی سؤال میکند تو کیستی (یرحمک اللّه) گوید من آن سـروری میباشم که در دنیا داخل نمودی بر برادر مؤمن خود خداوند مرا خلق کرد از آن سرور.

در بیان اینکه حـدیث شـیخ بهایی فرموده اینکه روایت دلالت دارد که اعمال در روز قیامت تجسّم پیدا میکند و در بعض اخبار وارد شـده که اعتقادات نیز تجسم پیـدا میکنـد پس اعمال صالحه و اعتقادات صـحیحه ظاهر میگردند بصور نورانی نیکو و باعث سـرور و ابتهـاج صـاحبش میگردنـد و اعمال سیّئه نیز بصورت قبیـح ظلمانی ظاهر میگردنـد و باعث حزن و انـدوه صاحبش میگردنـد تا آخر کلامش. (پایـان) کَأَنَّهُنَّ الیـاقُوتُ وَ المَرجـانُ گویـا آن حوریـان در قرمزی ماننـد یاقوتنـد و در سـفیدی و روشـنی مثل مرجـان و مرواریدند. چنانچه گویند از زیر چندین حلّه و لباس سـفیدی ساق پای آنان نمایان است آری تظاهرات و صـفای قلب بهشتیان است که در آن وقت تظاهر نموده و بصورت زیبا

صفحه : ۴۷

در آمده و جلوه گری مینماید.

خلاصه چنـانچه اشاره نمودیم در اینکه آیـات اسرار و رموزی نهفته لکن انـدکی تأمـل و دقت نظر لازم دارد آیات قرآنی را نباید سطحی و سرسری نگریست اینقـدر کـه از طرف معصـومین علیهم السـلام برای قرائت قرآن ثـواب و فضـیلت رسـیده و برای ثـواب خوانـدن قرآن درجـاتی گفته شـده نه فقط از جهت تلفّظ آیات و لقلقه زبان است بایستی در آن تأمل نمود تا آنکه هر کسـی بقـدر اسـتطاعت و فهم خـود ذره‌ای از آن درّ و جـواهراتی که در خلال کلمـات روح افزای الهی مکنون است اسـتخراج نماینـد در سوره محمّـد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در مـذمّت کسانی برآمـده که تفکر و تدبّر در آیات قرآنی ندارند مثل قوله تعالی أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ القُرآنَ أَم عَلی قُلُوبٍ أَقفالُها آیا آنها در قرآن تفکّر و تدبّر ندارند آیا بر قلبهای آنان قفل زده شده.

و نیز تعریف و تمجیـد مینمایـد کسـانی را که از قرآن اسـتنباط مینماینـد مثـل لَعَلِمَهُ الَّذِینَ یَستَنبِطُونَهُ مِنهُم سوره نساء آیه ۸۵، معلوم است استنباط نمودن از قرآن منوط بتدبر در آن است.

هَل جَزاءُ الإِحسانِ إِلَّا الإِحسانُ بقاعده عربیّت استفهام در مقام انکار تقریر است یعنی آیا جزای احسان غیر از احسان چه خواهد بود، و البتّه جزاء الاحسان احسان است اینکه آیه تأییـد مینماید مطالب و رموزی را که از آیات اسـتخراج نمودیم اشاره به اینکه اینکه دو بهشت و نعمت‌های آن پاداش و نتیجه و اثر خوبیهای اعمال و اخلاق و سجیّه نیکوی شما است که بر آن مترتّب میگردد.

انس از حضـرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکند که بعد از تلاوت اینکه آیه فرمود آیا میدانید پروردگار شما چه میگویـد، گفتنـد خدا و رسول او داناتر است گفت خدای شـما میگوید نیست جزای کسـی که (توحید) باو کرامت نمودیم مگر بهشت و از محمّـد حنفیه نقل میکنند که گفته آیه (مسـجلهٔ للبرّ و الفاجر) یعنی آیه مرسل است که نیکوکار و بدکار هر دو را شامل است هر کس نیکی کند نیکی

صفحه : ۴۸

می‌بینـد و هر کس بـدی کنـد بـدی بینـد. (منهج الصادقین) آری آیه مطلق است اختصاص بمؤمن ندارد شامل مؤمن و کافر میگردد عکس العمل نیک نیک است و عکس العمل بد بد است:

بلبل بشاخ سرو بگلبانک پهلوی میخواند دوش درس مقامات معنوی

دهقان سالخورده چه خوش گفت با پسر کای نور چشم من بجز از کشته ندروی

چون که بد کردی بترس ایمن مباش
که بود تخم و برویاند خداش

فعل تو است اینکه غصه‌های دمبدم اینکه بود معنای قد جفّ القلم
لکن چون مؤمن وجه قلبش بروی خداست و هدف وی در اعمال و افعالش رضا و خوشـنودی او است اینکه است که در آخرت که محل قرارگاه انسان است با چندین برابر نتیجه اعمالش عاید وی میگردد اگر چه در دنیا نیز از نتیجه اعمال خود بهره‌مند است.
لکن کـافر چون وجه قلبش رو بـدنیا است و مقصودش انتفاعات دنیوی و حظوظات مادی و لذائـذ طبیعی است اینکه است که نتیجه اعمـال خوب وی در همین دنیا عایـد وی میگردد زیرا که غایت و مقصود او همین بوده چنانچه اشاره مینمایـد بآن قوله تعالی أَنِّی لا أُضِیعُ عَمَلَ عامِلٍ مِنکُم مِن ذَکَرٍ أَو أُنثی و نیز بهمین مطلب اشاره دارد کلام رسول اکرم صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم در آن حـدیث مشهور
(لکل امرئ ما نوی)
وَ مِن دُونِهِمـا جَنَّتانِ و در نزدیکی آن دو بهشتی که در آیه بالا برای (خائفین) وعـده داده و برای آنان مهیّا نموده دو بهشت دیگری است که اینکه دو بوستان نزدیک بقصرها و آرامگاه آنان است.

سخنان مفسرین در توجیه آن دو بهشت

(۱) اینکه دو بوسـتان نزدیـک بهمـان دو بوسـتان اوّل است و اشـاره بزیـادتی نعمتهای آنان است که از بهشتی ببهشتی و از بوسـتانی ببوستانی روند که ملال بخاطر آنها نرسد.

صفحه : ۴۹
(۲) اینکه دو بهشت دون آن دو بهشتی است که برای (خائفین) مهیّا گردیده و اشاره بعلوّ مرتبه آنها است که مقام سلطنت آنها فوق مراتب دیگران است زیرا که اکثر مفسرین را عقیده بر اینکه است که دون بمعنی انحطاط مرتبه و شرافت است پس بنا بر اینکه معنی آیه اشاره دارد که در مرتبه پائین‌تر و نازلتر از مقام آن دو بهشتی که برای آن اشـخاص آماده شـده دو بهشت دیگر نیز برای کسانی که در مرتبه و مقام پائین‌تر از آنها محسوب میگردند مهیّا گردیده و اینکه رأی را تأیید مینماید آن حدیثی که در تفسیر مجمع البیان از حضـرت رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم نقـل میکننـد که فرموده آن دو بهشت اول از زر و برای مقربین درگاه احـدیّت آماده شده و آن دو بهشت پائین‌تر از نقره و برای اصحاب یمین مهیا گردیده.

و نیز از عیّاشی و او از ابی بصیر چنین نقل میکند که گفته بحضرت صادق علیه السّلام گفتم فدای تو شوم مرا خبر ده از مرد مؤمن که وی را در دنیا زن مؤمنه‌ای باشد آیا در بهشت بین آنان ازدواج هست یا نه، فرمود یا ابا محمّد خدا عادل و حکیم است اگر مرد افضل از زن باشد او را مخیّر گرداند آن زن را از جمله زوجات خود قرار دهد و اگر زن بهتر باشد مخیّر گرداند اگر خواهد شوهر خود را اختیار کند که او زوج وی باشد، بعد از آن فرمود نگوئید بهشت یکی است زیرا خدا فرموده وَ مِن دُونِهِما جَنَّتانِ و نگوئید بهشت یک درجه و یک مقام دارد زیرا که خدا فرموده (درجات بعضها فوق بعض) و مراتب و درجات آن بقدر اعمال است، گوید گفتم یا بن رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چون در قیامت مقام بعض مؤمنین عالی‌تر و بلندتر از بعض دیگر است اگر بخواهند یکدیگر را ملاقات نمایند چگونه میسّر میگردد فرمود آنکه مرتبه او فوق باشد تواند هبوط نماید بمرتبه پائین‌تر و آنکه در مرتبه پائین‌تر است نتواند صعود نماید ببالا زیرا که شایسته آن مقام نمیباشد و هر گاه میل ملاقات یکدیگر را نمایند در یک مکان مرتفعی هم دیگر را ملاقات مینمایند.

علاء بن سیّابه گوید گفتم یا ابا عبد اللّه علیه السّلام مردم از گفتار ما تعجب میکنند که گوئیم بعضی را از جهنم بیرون آرند و ببهشت برند و در آنجا اولیاء اللّه باشند فرمود ای علاء حق تعالی فرموده وَ مِن دُونِهِما جَنَّتانِ بخدا قسم آنها اولیاء اللّه

صفحه : ۵۰

نباشند گفتم آنان کافرند فرمود اگر کافر بودند بهشت نمیرفتند گفتم پس مؤمن مردّد باشند فرمود بخدا قسم اگر مؤمن بودند بدوزخ نمیرفتند و لکن میانه حال باشند بعد از نقل روایت چنین گوید تأویل روایت اگر صحیح باشد اینکه میشود اینان از افاضل مؤمنین نیستند. (کلام طبرسی بپایان رسید) مُدهامَّتانِ اینکه دو بهشت بسیار سبزند که از شدّت سبزی بسیاهی مانند، بعض مفسرین گویند اینکه آیه مشعر بر اینکه است که در اینکه دو بهشت نباتات و ریاحین منبسط و پهن بر زمین است و اشجار و فواکه در اینکه دو بهشت بسیار است. (منهج) فِیهِما عَینانِ نَضّاخَتانِ در اینکه دو بهشت دو چشمه‌ای است که طوری آب از زمین آن میجوشد که سنگ ریزه‌ها و ریگهای اطراف آن را بالا می‌اندازد و اینکه اشاره بتفاوت مراتب بین اینکه دو بهشت است و دلالت دارد بر پستی مرتبه اینکه دو چشمه نسبت بدو چشمه‌ای که در آیه بالا ذکر شده، و بر اینکه قیاس است آنچه بعد از اینکه آمده، و از إبن عباس نقل میکنند که اینکه دو چشمه‌ای که در بهشت میجوشد از مشک و عنبر و کافور است و برای اولیاء خدا تهیه شده و بنا بر قول إبن عباس اینکه چهار بهشت برای (خائفین) است (منهج الصادقین) لکن قول إبن عباس در صورتی که سند صحیحی برایش نباشد حجت نیست و اختصاص دلیل میخواهد فِیهِما فاکِهَهٌ وَ نَخلٌ وَ رُمّانٌ با آنکه خرما و انار دو نوع از انواع فاکهۀ بشمار میروند تخصیص دادن آن دو را بذکر زیادتی، منافع آنها را میرساند.

فِیهِنَّ خَیراتٌ حِسانٌ در مقام صفت دیگری است از اوصاف آن دو بهشت دیگر و مرجع ضمیر

صفحه : ۵۱

جمع در فِیهِنَّ قصور و منازل آن دو بهشت است با اوصاف و خصوصیات آن و خیرات جمع خیره یعنی زنهای برگزیده نیکو سیرت و زیبا صورت رعنا قامت که آنان با اخلاق نیک و اعمال شایسته و سجیّه نیکو آراسته‌اند و خیرات حسان را بزنهای صالحه آدمی تفسیر نموده‌اند.

حُورٌ مَقصُوراتٌ فِی الخِیامِ در مجمع البحرین چنین گفته الحور جمع حورا بالفتح و المدّ و هی شدیدۀ بیاض العین فی شدۀ سوادها. و از إبن ابی عمر چنین نقل میکند که گفته (الحواریون) چشمهای آنان مثال چشم آهو و گاو سیاه است و در بنی آدم حور گفته نشده. (پایان) حور مقصورات شاید بدل خیرات حسان باشد یعنی خیرات حسان حوریانی میباشند پنهان شده در خیمه‌ها که چشمان

خود را برای غیر شوهران خود باز نمیکنند و شاید صفت دیگری باشد از اوصاف آن دو بهشت دیگر لکن بنا بر تفسیری که خَیراتٌ حِسانٌ را بزنهای مؤمنه دنیویّه توجیه نمودند با اینکه آیه ذیل لَم یَطمِثهُنَّ إِنسٌ قَبلَهُم وَ لا جَانٌّ وفق نمیدهد.

از إبن مسعود نقل میکنند که گفته هر زنی را خیمه‌ای باشد که طول آن شصت زرع است.

لَم یَطمِثهُنَّ إِنسٌ قَبلَهُم وَ لا جَانٌّ یعنی اینکه حوریان نامبرده برای بهشتیاننـد و قبلا نه انسانی و نه جنّی آنها را مس ننموده پس بنا بر آن توجیه که مقصود از خَیراتٌ حِسانٌ زنـان خوب دنیوی باشـند فضـیلت دیگری است برای آن دو بهشت دیگر نه آنکه اوصـاف دیگر نه آنکه صفت یا بدل از خَیراتٌ حِسانٌ باشد و لَم یَطمِثهُنَّ صفت حوریان است نه اوصاف زنهای دنیا مُتَّکِئِینَ عَلی رَفرَفٍ خُضرٍ وَ عَبقَرِیٍّ حِسانٍ متکئین حال است یعنی اهل آن دو بهشت دون، تکیه کنندگانند بر فرشهای

صفحه : ۵۲

عـالی گسترده و بالشـهای سبز و بساطهـای قیمتی که در منتهی درجه زیبـایی است، از راغب اصـفهانی است که عَبقَرِیٍّ حِسـانٍ یک قسمی از فرش است که خدای تعالی مثل آورده، بر فرشهای بهشتیان.

چنـانچه گفته شـد اکثر مفسـرین آن دو بهشت اول را اختصـاص بمقربین داده‌انـد و آن دو بهشت دون وَ مِن دُونِهِما جَنَّتانِ که اشاره بانحطاط مرتبه اوست اختصاص باصحاب یمین داده‌اند.

آری علاوه بر اینکه کلمه دُونِهِما که اشاره بانحطاط درجه و مقام دارد و اینکه توجیه را که دو بهشت اول اختصاص بمقربین دارد و آن دو بهشت دون مخصـوص اصـحاب یمین است تأییـد مینمایـد، آثـار و خواصـی که برای هر یـک از آن دو بهشت بیـان فرمـوده چنـانچه اشـاره ببعض آنهـا نمودیم اینکه معنی را نیز بخوبی ظاهر میگردانـد زیرا آن دو بهشت اول را بخصوصـیاتی و آثاری معرّفی نموده و آن دو بهشت دوّم را نیز بخصوصـیّات دیگری توصـیف فرموده وقتی اینکه آثار را مقابل هم انـداختیم بخوبی ظاهر میگردد که آن دو بهشت اول اختصاص بمقربین دارد و آن دو بهشت دون مخصوص باصحاب یمین است.

ذَواتا أَفنانٍ که اشاره بشاخه‌های اشـجار دارد و مخصوص بـدو بهشت اوّل است مقابل انـداخته با مُدهامَّتانِ که مخصوص دو بهشـت دوم است و تفسیر به سبزیجات زمینی و علفزارهای سبز و خرم شده و اگر چه سبزیجات و اشجار هر دو از نباتات بشمار میروند لکن از حیث شرف و فضیلت بین آنها تفاوت بسیار است.

و نیز عَینـانِ تَجرِیـانِ که مخصوص به دو بهشت اول است و شـدّت و زیـادتی آب و جریـان دائمی آن را میرسانـد مقابـل انـداخته با نَضّاخَتـانِ که اختصاص به دو بهشت دیگر دارد که چنین جریانی نـدارد، بلکه چنانچه تفسـیر شـده ماننـد فواره ایست که از آن آب ریزش نماید و معلوم است که بین ایندو عین تفاوت بسـیار است و نیز از آیه مِن کُلِّ فاکِهَةٍ زَوجانِ که لفظ (کل) اشاره بتمام انواع و اقسام میوه‌جاتی است که برای بهشتیان درجه اول مهیّا گردیـده و مزید شـرافت آنان را میرساند و شاید زَوجانِ اشاره بنعم روحانی و جسمانی هر دو باشد و آن را مقابل

صفحه : ۵۳

انـداخته با فِیهِما فاکِهَـةٌ وَ نَخلٌ وَ رُمّانٌ که اختصاص بـدو بهشت دیگر دارد و لفظ (کل) که در وصف فاکِهَـةٌ دو بهشت اول است و در دو بهشت دوم نیست محدودیت آن دو بهشت دیگر را میرساند.

و نیز فِیهِنَّ قاصِراتُ الطَّرفِ که در وصف حوریـان دو بهشت اول است مقابل انـداخته با خَیراتٌ حِسانٌ که از اوصاف آن دو بهشـت دیگر است و بزنهای زیبا صورت نیکو سـیرت تفسیر شده و بنا بر آن توجیه که بزنهای آدمی تفسـیر شده آنان اگر چه بشـر و انسان کامل و صالحند که مقام بهشتی دارند.

و از اینکه جهت بر حوریان بهشتی شرافت و مزیت دارند لکن چنانچه گفته شد حوریان آن دو بهشت اوّل مزیّت آنان باین است که چون (بقصرات الطرف) معرفی شده‌اند و قاصِراتُ الطَّرفِ چنانچه تفسیر نموده‌اند آنان چشم از غیر شوهر خود پوشیده‌اند و تابع شوهر خود میباشند، از اینجا توان پی برد که اینکه حوریان نتیجه اعمال و از آثار اخلاقیّات خود اهل آن دو بهشت ظهور و بروز نموده‌اند بخلاف خَیراتٌ حِسانٌ که بزنهای دنیوی تفسیر شده و در آن حدیث فرمود در صورت مایل بودن آنها بزوج خود با شوهرهای خود ازدواج مینمایند پس تابع آنها نمیباشند زیرا که اهل بهشت خواه زن باشد و خواه مرد هر یک شخصیت برای خود دارند و آزادند و تابع غیر نمیشوند پس از اینکه حیث بین آنان تفاوت بسیار است.

و نیز آیه کَأَنَّهُنَّ الیاقُوتُ وَ المَرجانُ که از اوصاف قاصِراتُ الطَّرفِ و حوریان آن دو بهشت اوّل بشمار آورده مقابل انداخته با حُورٌ مَقصُوراتٌ فِی الخِیامِ که از اوصاف حوریان آن دو بهشت دیگر است و برای آنان چنین لطافت و نور و صفایی ذکر نشده.

و نیز مُتَّکِئِینَ عَلی فُرُشٍ بَطائِنُها مِن إِستَبرَقٍ چنانچه در توجیه آیه گفتیم شاید اشاره باین باشد که نهایت مرغوبات و اشیاء نفیس دنیوی بدایت و اوّل درجه آن دو بهشت اوّل بشمار میرود و فضیلت آنها را مقابل انداخته و با رَفرَفٍ خُضرٍ که اوصاف فرشهای آن دو بهشت دیگر است و اگر چه آنها را بپارچه‌های سبز

صفحه : ۵۴

قیمتی معرّفی نموده‌اند لکن از آیه چنین استفاده توان نمود که روی فرش آن دو بهشت دیگر مطابق با زیر فرشهای آن دو بهشت اوّل است و شاید اشاره باین باشد که مرتبه آن دو بهشت دیگر زیر آن دو بهشت اول محسوب میگردد.

خلاصه اینکه توصیفات و مقابل هم انداختن اینکه دو بهشت را با هم دلیل بارزی است بر همان توجیهی که در آیه نمودیم زیرا همانطوری که بین کمالات مقرّبین و اصحاب یمین تفاوت بسیار است همین طور بین مقامات اخروی آنان نیز تفاوت بی‌اندازه است.

فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ اشاره به اینکه با اینهمه نعمتهای دنیوی و اخروی که بشما عطاء نموده چگونه نعمتهای پروردگار خود را تکذیب نموده و انکار میکنید.

تَبارَکَ اسمُ رَبِّکَ ذِی الجَلالِ وَ الإِکرامِ بزرگ و بزرگوار است نام پروردگار تو که صاحب جلال و عظمت و صاحب کرم و رحمت و فیّاض علی الاطلاق است.

اوّل سوره را بنام (رحمن) که دلالت بر سعه فیض و رحمت رحمانی و فیض منبسط احدی دارد افتتاح نموده و انواع و اقسام فیاضیّت خود را در خلال آیات ارائه داده و آخر سوره را بنام ذو الجلال و الاکرام خاتمه داده اشاره به اینکه آنچه عطاء نموده فقط از روی کرم و دلیل بر عظمت و بزرگواری او است و تنبیه بر اینکه است که بایستی مبدء فیض را بصفات جلال و اکرام ستایش نمائید.

صفحه : ۵۵

سوره واقعهٔ

اشاره

نود و شش آیه است و در مکه نازل شده مگر آیه ۸۱ و ۸۲ که در مدینه طیّبه نازل شده است.

[سوره الواقعهٔ (۵۶): آیات ۱ تا ۴۰]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
إذا وَقَعَتِ الواقِعَهُ (۱) لَیسَ لِوَقعَتِها کاذِبَهٌ (۲) خافِضَهٌ رافِعَهٌ (۳) إذا رُجَّتِ الأَرضُ رَجًّا (۴)
وَ بُسَّتِ الجِبالُ بَسًّا (۵) فَکانَت هَباءً مُنبَثًّا (۶) وَ کُنتُم أَزواجاً ثَلاثَهً (۷) فَأَصحابُ المَیمَنَهِ ما أَصحابُ المَیمَنَهِ (۸) وَ أَصحابُ المَشئَمَهِ ما أَصحابُ المَشئَمَهِ (۹)
وَ السّابِقُونَ السّابِقُونَ (۱۰) أُولئِکَ المُقَرَّبُونَ (۱۱) فِی جَنّاتِ النَّعِیمِ (۱۲) ثُلَّهٌ مِنَ الأَوَّلِینَ (۱۳) وَ قَلِیلٌ مِنَ الآخِرِینَ (۱۴)
عَلی سُرُرٍ مَوضُونَهٍ (۱۵) مُتَّکِئِینَ عَلَیها مُتَقابِلِینَ (۱۶) یَطُوفُ عَلَیهِم وِلدانٌ مُخَلَّدُونَ (۱۷) بِأَکوابٍ وَ أَبارِیقَ وَ کَأسٍ مِن مَعِینٍ (۱۸) لا یُصَدَّعُونَ عَنها وَ لا یُنزِفُونَ (۱۹)
وَ فاکِهَهٍ مِمّا یَتَخَیَّرُونَ (۲۰) وَ لَحمِ طَیرٍ مِمّا یَشتَهُونَ (۲۱) وَ حُورٌ عِینٌ (۲۲) کَأَمثالِ اللُّؤلُؤِ المَکنُونِ (۲۳) جَزاءً بِما کانُوا یَعمَلُونَ (۲۴)
لا یَسمَعُونَ فِیها لَغواً وَ لا تَأثِیماً (۲۵) إِلّا قِیلاً سَلاماً سَلاماً (۲۶) وَ أَصحابُ الیَمِینِ ما أَصحابُ الیَمِینِ (۲۷) فِی سِدرٍ مَخضُودٍ (۲۸) وَ طَلحٍ مَنضُودٍ (۲۹)
وَ ظِلٍّ مَمدُودٍ (۳۰) وَ ماءٍ مَسکُوبٍ (۳۱) وَ فاکِهَهٍ کَثِیرَهٍ (۳۲) لا مَقطُوعَهٍ وَ لا مَمنُوعَهٍ (۳۳) وَ فُرُشٍ مَرفُوعَهٍ (۳۴)
إِنّا أَنشَأناهُنَّ إِنشاءً (۳۵) فَجَعَلناهُنَّ أَبکاراً (۳۶) عُرُباً أَتراباً (۳۷) لِأَصحابِ الیَمِینِ (۳۸) ثُلَّهٌ مِنَ الأَوَّلِینَ (۳۹)
وَ ثُلَّهٌ مِنَ الآخِرِینَ (۴۰)

صفحه : ۵۶

ترجمه

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

موقعی که واقع گردید واقعه (قیامت)

برای وقوع آن واقعه تکذیب کننده‌ای نیست،

آن روز پست کننده (مردمی) و بلند کننده (مردم) دیگری است،

چون زمین سخت بجنبش آید،

و کوه‌ها پراکنده گردد پراکنده‌شدنی سخت،

پس کوه‌ها میگردند غباری متفرّقی

(آن وقت) شما مردم سه صنف و سه قسمت میگردید،

یک قسمت اصحاب دست راست (که در صف عالی قرار گرفته‌اند) چه عجب مردمانی میباشند یاران دست راست،

صنف دیگر یاران چیند چه عجیب است حال مردمان دست چپ،

صنف دیگر سبقت گیرنده گانند،

که اینان مقربان (درگاه احدیتند)

و جایگاه آنها بهشت پر نعمت است،

مقرّبین گروهی از اولین

و گروه کمی از آخرینند

و آنان بر تختهایی که از جواهرات ساخته شده،

تکیه کنندگانند در حالی که تختها برابر یکدیگرند،

گردش میکنند اطراف آنها برای خدمت پسرانی که جایگاه همیشگی آنها در بهشت است

با کوزهای بیدسته و دسته‌دار و جامها از شراب پاك و صافی

که از نوشیدن آن شرابها دردسر نکشند و نه بی‌عقل گردند،

و در آن بهشتها میوه‌جاتی نهاده شده از آنچه اختیار کنند

و نیز گوشت پرندگان آنچه را که بخواهند

(و در آن بهشتها) حوریان زیبایی میباشند،

که مانند درّ در صدف پوشیده‌اند،

اینها پاداش اعمال آنان است

و در آن بهشتها لا یَسمَعُونَ فِیها لَغواً استماع حرف لغو نمیکنند

مگر گفتاری که سلام و سلامت او راست وَ لا تَأثِیماً تاثیم تفعیل است یعنی نسبت گناه بکسی داده نمیشود،

و یاران دست راست و چه عجب است حال اصحاب دست راست،

آنان در میان درختان سدر بی‌خار،

و درختان مورد بر هم پیچیده،

در سایه کشیده طولانی،

و کنار آب‌های جاری

و میوه‌های بسیار

که نه هرگز تمام میشود و نه اهل آن ممنوع میگردند

و برای آنان است زنان بلند مرتبه

صفحه : ۵۷

بدرستی که ما آن حوریان را (بدون ترتیب خلقت دنیوی) بلکه بطور انشاء خلقت نمودیم

پس قرار دادیم آنها را باکره

آنها شیفته شوهرهای خود میباشند

اینکه نعمتها مخصوص اصحاب دست راست است

و آنان گروهی از پیشینیان

و گروهی از بعدیها میباشد.

(توضیح آیات)

اشاره

إِذا وَقَعَتِ الواقِعَةُ، لَیسَ لِوَقعَتِها کاذِبَةٌ پس از آیات رحمت که در سوره (الرحمن) تذکّر داده انسان را بواقعهٔ قیامت متذکّر میگرداند که آنهم از صفت رحمانی او پدید گردیده، بلکه نظر به اینکه دلالت دارد بر بقاء انسان پس از مرگ از بالاترین ظهور رحمت و فیض رحمانی او بشمار میرود زیرا که بقاء و حیات جاودانی که بالاترین آرزوی انسانی است و از اینکه سوره مبارکه استفاده میشود فوق تمام نعم الهی است.

الواقعهٔ مثل آزفهٔ- الخافّهٔ- الصّاخهٔ- الطّامهٔ و غیر اینها که در آیات کلام اللّه تذکّر داده نامهای قیامت است و تماما اخبار از وقوع قیامت و تحقّق آن است و اشاره به اینکه قیامت محقّق الوقوع است و شکی در آن نیست.

در مفردات راغب چنین گفته (الوقوع ثبوت الشّیء و سقوطه) و نمیآید مگر در امری که در آن شدت و کراهت باشد و اکثر آنچه در قرآن از لفظ (وقع) آمده اشاره بعذاب و امر سخت است مثل إِذا وَقَعَتِ الواقِعَهُ، لَیسَ لِوَقعَتِها کاذِبَهٌ (پایان)

سخنان مفسرین در شرح آیه

برای وضوح آیه مختصری از تفسیر مجمع البیان را ترجمه مینمایم:

إِذا وَقَعَتِ الواقِعَةُ یعنی وقتی قیامت قیام نمود (إبن عباس) (الواقعه) اسم قیامت است مثل (آزفهٔ) و غیر آن یعنی زمانی که حادث شد حادثه قیامت و آن نزد نفخه دوّم اسرافیل است و از بعض مفسرین است که قیامت را واقعه نامیده‌اند نظر بکثرت سختیهایی که در آن وقت واقع میگردد و نیز نظر بشدّت وقع و مرتبه

صفحه : ۵۸

قیامت است که بواقعهٔ نامیده شده، و در تقدیر ذکر و إِذا وَقَعَتِ الواقِعَةُ یعنی یاد کنید واقعه قیامت را و غرض تحریص و ترغیب بر اینکه است که خود را مهیّا نمائید برای چنین روز سختی لَیسَ لِوَقعَتِها کاذِبَةٌ یعنی در آمدن و ظاهر شدن آن روز کذب و دروغی نیست و معنی آن اینکه است که قیامت محقق الوقوع است و بعضی گفته‌اند بدلیل عقل و نقل ثابت گردیده که قیامت واقع است. (پایان) دیگری چنین گفته لَیسَ لِوَقعَتِها کاذِبَةٌ یعنی موقع پدید شدن قیامت کسی یافت نمیشود که بخدا افتراء بندد و باو نسبت شریک و ولد و رفیق دهد زیرا که در آن وقت تمام خلائق ایمان دارند در صورتی که بیشترین مردم در دنیا کافر میباشند و لام لِوَقعَتِها لام توقیت است یعنی در آن وقت چنینند و (الکاذبه) اسم فاعل است یعنی در باره قیامت دروغ گوینده‌ای نیست بلکه آنچه در باره آن خبر داده شده صدق و حق است و کذبی نیست برای وقعه قیامت و بنا بر اینکه توجیه لَیسَ در آیه بمعنی (لا- یکون) میشود یعنی در آن وقت نمیباشد تکذیب کننده‌ای و قوله تعالی لا یُؤمِنُونَ بِهِ حَتّی یَرَوُا العَذابَ الأَلِیمَ و نیز قوله تعالی وَ لا یَزالُ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی مِریَةٍ مِنهُ حَتّی تَأتِیَهُمُ السّاعَةُ بَغتَةً أَو یَأتِیَهُم عَذابُ یَومٍ عَقِیمٍ«۱» اینکه توجیه را تأیید مینماید- لکن آیات دیگر مثل قوله تعالی وَ یَومَ تَقُومُ السّاعَةُ یُقسِمُ المُجرِمُونَ ما لَبِثُوا غَیرَ ساعَةٍ«۲» و نیز قوله تعالی وَ مَن کانَ فِی هذِهِ أَعمی فَهُوَ فِی الآخِرَةِ أَعمی و امثال اینکه آیات دلالت واضح دارد که کفار همین طوری که در اینکه عالم چشم بصیرت آنان کور است و آیات الهی را نمی‌بینند و از اینکه جهت ایمان نمی‌آورند و تصدیق ندارند در قیامت هم چشم دل آنان کور است و آیاتی که دلالت دارد که آنان در روز جزاء تصدیق می‌نمایند مثل همین آیات بالا جمعا

---

(۱) سوره حج آیه ۵۴ کسانی که کافر شدند همیشه در شک‌اند از او تا وقتی که آمد آنها را قیامت یا آمد آنها عذاب یوم بی‌نفع

(۲) سوره روم آیه ۵۵ روزی که قیامت بر پا میگردد گنهکاران سوگند یاد میکنند که ما درنگ نکردیم مگر یک ساعت

صفحه : ۵۹

با آیات دیگر مثل قوله تعالی وَ بَدا لَهُم مِنَ اللّهِ ما لَم یَکُونُوا یَحتَسِبُونَ و نیز قوله تعالی فَلَمّا رَأَوا بَأسَنا قالُوا آمَنّا بِاللّهِ وَحدَهُ وَ کَفَرنا بِما کُنّا بِهِ مُشرِکِینَ سوره (مؤمن) آیه ۸۴ خلاصه از جمع بین آیات توان استفاده نمود که در قیامت کفار از روی ترس ایمان می‌آورند نه آنکه تصدیق واقعی بنمایند. (تفسیر روح البیان) از صیغه ماضی در إِذا وَقَعَتِ و ایراد مصدر در (واقعهٔ وقعتها) چنین توان استفاده نمود که آیه اخبار است از وقوع واقعه قیامت و ظاهرا زمان گذشته و آینده در آن مأخوذ نیست زیرا که تمام ازمنه نسبت بعلم حضوری حق تعالی یکسانست گذشته و حال و آینده نسبت بموجودات زمانی بعضی نسبت ببعض دیگر تصور دارد نه آنکه نسبت بآنکسی که تمام ازمنه در احاطه علمیّه او آنی مینماید و همچنین تمام امکنه نسبت باو نقطه‌ای ماند زیرا چنانچه می‌بینیم اکثر آیاتی که راجع باوضاع قیامت است بصیغه ماضی یا حال آمده که دلالت بر وقوع و ثبوت دارد اگر چه قیامت نسبت ببشر که ظرف زمان واقع است آینده مینماید زیرا که تمام موجودات مادّی و طبیعی محدود بحدّ زمانند و بشر نیز از اینکه جهت نفس حیوانیش محدود بحدّ و زمان و زمانی است تا زمان دنیوی وی منقضی نگردد قیامت بر او ظاهر نمیگردد لکن تمام موجودات در احاطه علمیّه حق تعالی بلکه نزد بشری که از مرتبه طبیعی و حیوانی گذشته و در سیر استکمالی و در مدارج کمال بمنتها درجه انسانیت رسیده تمام موجودات گذشته و آینده نزد او مکشوف است و صفحه عالم وجود در نظر وی ظاهر و هویدا است.

و حدیث معراج که بهشت و جهنّم را بحضرتش ارائه دادند اینکه مطلب را تأیید می نماید زیرا اگر عالم قیامت در هیچ عالمی از عوالم موجود نبود چگونه رؤیت میشد و چگونه ممکن بود از آن خبر بدهند آری چون نوع بشر در عالم تفرقه و عالم کون و فساد واقعند تا در اینکه جلباب مادّیّات واقعند راهی بسوی آن ندارند و نتوانند ادراک نمایند.

چنانچه در جلد اوّل اینکه تفسیر در ذیل توضیح آیه ۲۴ از سوره بقره راجع به اینکه آیا بهشت و جهنم فعلا موجودند یا بعدا موجود میگردند تا اندازه‌ای

صفحه : ۶۰

بحث کردیم و چنین اظهار نمودیم که بدلالت آیاتی که راجع بواقعه قیامت و بهشت و جهنم در قرآن آمده مثل إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَةٌ بِالکافِرِینَ و نیز در سوره توبه آیه ۴۹ در وصف هیزم جهنم فرموده وَقُودُهَا النّاسُ وَ الحِجارَةُ أُعِدَّت لِلکافِرِینَ آتش گیرانه جهنم مردم و سنگ است و از کلمه أُعِدَّت که آتش آماده شده برای کافرین و نیز در آیه ۲۵ حکایت از قول بهشتیان هذَا الَّذِی رُزِقنا مِن قَبلُ و از امثال اینکه آیات چنین توان استفاده نمود که بهشت و جهنم فعلا دو مرتبه خود موجودند و کافر در همین عالم دنیا بالقوه و در معنی نه در صورت در جهنّم است و چنینند بهشتیان چنانچه در کتاب معاد و آخرین سیر بشر اندازه‌ای توضیح دادیم که عالم آخرت از حیث رتبه و مقام و تمامیّت فوق اینکه عالم و محیط بر اینکه عالم است.

و برای وضوح آیه مختصری از بیانات صدر المتألهین را ترجمه مینمایم در تفسیر آیه بالا چنین گوید.

در بسیاری از آیات قرآن مجید راجع بواقعه قیامت و اوصاف آن تعبیر بالفاظی نموده که دلالت بر ثبوت و وقوع فعل دارد مثل قوله تعالی وَ نُفِخَ فِی الصُّورِ فَصَعِقَ مَن فِی السَّماواتِ وَ مَن فِی الأَرضِ و نیز قوله تعالی وَ نادی أَصحابُ الجَنَّةِ وَ نادی أَصحابُ الجَنَّةِ وَ نادی أَصحابُ الأَعرافِ و اشباه آن بسیار است و اهل مجادله در تفسیر اینکه آیات در زحمت و تکلّف افتاده‌اند چنانچه صاحب کشّاف و غیر آن در توجیه آیه چنین گفته‌اند قیامت را بوقوع توصیف نموده در صورتی که قیامت هنوز واقع نگردیده و اینان متذکر نگردیده‌اند قوله تعالی که فرموده ما خَلقُکُم وَ لا بَعثُکُم إِلّا کَنَفسٍ واحِدَةٍ و از آیه چنین برمیآید که خلق کردن و مبعوث نمودن نسبت باو یکسان است زیرا که تجدد آفرینش خلق در زمانها و حدوث و تفرق آنها در ظرف زمان نسبت بمبدء آفرینش و

ملائكه مقربين و عقول اولياء او دفعهٔ واحدهٔ انجام گيرد و

حديث جفـ القلم بما هو كائن

را وقتى با قوله تعالى كُلَّ يَومٍ هُوَ فِى شَأنٍ جمع نموديم از مجموعش چنين استفاده ميشود كه او راست شأنى واحد در شئون بسيار يعنى نه عملى او را از اعمال ديگر مشغول ميكند و نه زمانى از زمانى و نه

صفحه : ۶۱

مكانى از مكانى او را باز ميكند با انبساط نور وجودش و شمول علمش و نزول رحمتش كه ملاـ اعلا تا ما تَحتَ الثَّرى را احاطه نموده، همين طور است مبعوث نمودن خلق را از قبرهاى آنان كه نسبت باو تعالى بيك لحظه انجام گيرد وَ ما أَمرُ السّاعَةِ إِلّا كَلَمحِ البَصَرِ أَو هُوَ أَقرَب‌ُو از خصوصيات قيامت اينكه است كه مقدار آن نسبت بدسته‌اى پنجاه هزار سال مينمايد قوله تعالى تَعرُجُ المَلائِكَةُ وَ الرُّوحُ إِلَيهِ فِى يَومٍ كانَ مِقدارُهُ خَمسِينَ أَلفَ سَنَةٍ و نسبت بدسته ديگر كَلَمحِ البَصَرِ أَو هُوَ أَقرَبُ مثل بهم خوردن چشم يا سريعتر انجام ميگيرد اينكه است كه فرموده إِنَّهُم يَرَونَهُ بَعِيداً وَ نَراهُ قَرِيباً (پايان) و نيز كاشف الغطاء قدّس سره در بعض تأليفات خود راجع بمعاد بيان خوبى دارد كه براى وضوح آيه مختصرى از آن را نيز ترجمه مينمايم، بعد از آيات و احاديث چنين گفته، من ميگويم تعبير صحيح‌تر اينكه است كه ما گفتيم حيات نشئه آخرت بعينه حيات همين نشئه دنيا است نه آنكه منقلب گردد لكن دنيا غلاف آخرت و قشر آن است و آخرت لب‌ّو حقيقت آن است، و فعلا آخرت موجود است با دنيا چنانچه بهمين مطلب اشاره دارد قوله تعالى يَعلَمُونَ ظاهِراً مِنَ الحَياةِ الدُّنيا وَ هُم عَنِ الآخِرَةِ هُم غافِلُونَ سوره روم آيه ۷ و نيز قوله تعالى يَستَعجِلُونَكَ بِالعَذابِ وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالكافِرِينَ سوره عنكبوت آيه ۵۴ و اسم فاعل حقيقة در حال است نه در آينده آرى آخرت داخل در دنيا است مثل معنى در لفظ، و روح در جسد، و هيولى در صورت و ببعض اعتبارات صحيح است گفته شود حقيقتا دنيا با آخرت متحد و يكى ميباشد و اتحاد حقيقى اتحاد ما بالقوة است بما بالفعل، يعنى انسان آنچه را كه در اينكه عالم بالقوة داراست و بورود در آخرت بالفعل ميگردد مثل اتحاد مادّه با صورت و جنس با فصل و نزد عارفين شكى نيست كه آنچه در اينكه دنياست قشر است و لب‌ّو جوهر آن در آخرت است، و از اينجا معلوم ميشود سرّ آنچه از آيات و احاديث استفاده ميشود كه در آخرت اعمال صورت ميگردد و مجسم ميشود و ملكات نيز ظاهر ميگردد و تمام اينها حق‌ّو صحيح است و شكى در آن نيست و فقط باين مطالب ايمان دارند كسانى كه واصل گرديده‌اند، و آنان

صفحه : ۶۲

كسانى ميباشند كه حقايق نزد آنان مكشوف گرديده و حقائق واقعيّات را عيانا مشاهده مينمايند و درجه آنها از مؤمنين بالغيب بالاتر رفته زيرا كه غيب نزد آنان شهود گرديده. (پايان) لَيسَ لِوَقعَتِها كاذِبَةٌ خلاف واقع را كذب گويند و ممكن است كه لَيسَ با جمله‌اى كه در عقب دارد صفت باشد براى كاذبهٔ و كاذِبَةٌ اسم فاعل و براى زمان حال آرند كه معنى آيه چنين شود قيامت عين واقع است و دروغ و خلافى در وقوع آن نيست.

خافِضَةٌ رافِعَةٌ خافضهٔ- مبتداء- رافعهٔ- خبر مبتداء يا دو صفت ميباشند از صفات واقعهٔ قيامت زيرا كه در مقام اوصاف قيامت است كه واقعه قيامت بعضى را زبون و پست ميگرداند و جماعتى را بلند و ارجمند ميكند و شايد اشاره باين باشد كه قيامت چون روزى است كه در وصف آن فرموده يَومَ تُبلَى السَّرائِرُ كشف غطاء ميشود و پرده از روى كارها برداشته ميشود و هر چيزى بحقيقت و باوصاف كامنه در خود پديدار ميگردد و بروز و ظهور مينمايد اينكه است كه كفّار و اشقياء همين طورى كه در دنيا از جهات روحانيّت در مرتبه نازله واقعند و در جهات روحانيّت قديم بالا نرفته‌اند در قيامت نيز در (اسفل سافلين) طبيعت فرود ميآيند و بدركات هاويه

هبوط مینمایند لکن سعداء همین طوری که از جهات روحانیّت و ایمان و تقوی در مرتبه عالی واقعند در آن واقعه نیز بدرجات عالیه مراتب انسانیّت صعود مینمایند و اینکه امری است ثابت و متحقّق الوقوع چنانچه از صیغه اسم فاعل که برای ثبوت و دوام آرند توان استفاده نمود و ظهور و بروز حقایق در قیامت که آخرین سیر استکمالی بشر است بایستی انجام گیرد، زیرا که آن وقتی است که کار بشر تمام شده و آنچه در آن بالقوّه بوده بفعلیّت رسیده و حالت منتظره‌ای در او باقی نمانده آن وقت است که آنچه در باطن خود مکنون نموده ظهور خارجی پیدا مینماید و بنتیجه میرسد.

صفحه : ۶۳

إذا رُجَّتِ الأَرضُ رَجًّا، وَ بُسَّتِ الجِبالُ بَسًّا، فَكانَت هَباءً مُنبَثًّا (اذا) و جملات بعد از آن یا بدل از جمله إِذا وَقَعَتِ الواقِعَةُ است یا منصوب بنزع خافض است و (رجّ) در لغت حرکت شدید را گویند.

و اینکه چند جمله و نیز جملات بعد اخبار است از آنچه هنگام وقوع قیامت واقع است که زمین بطوری بجنبش آید که تمام بناها خراب گردد و نیز کوه‌ها پراکنده شود بطوری که ریز ریز و پاره پاره پراکنده و متفرّق گردد، و از بعض مفسرین است که (نسف) بمعنی قلعست قوله تعالی وَ يَسئَلُونَكَ عَنِ الجِبالِ فَقُل يَنسِفُها رَبِّي نَسفاً و می‌پرسند از تو حال کوها را پس بگو در جواب آنها پراکنده سازد آنها را پروردگار من پراکنده ساختی بعد از آنکه برکند آنها را از جای خود فَكانَت هَباءً مُنبَثًّا مندك و پراکنده میگردند در هوا مثل ذرّاتی که در اشعّه نور خورشید دیده میشود و از حضرت امیر علیه السّلام چنین روایت میکنند که فرموده در قیام ساعهٔ کوه‌ها گردی میشوند در هوا پراکنده میشوند مانند گردی که از سم چهار پایان پدید می‌گردد.

وَ كُنتُم أَزواجاً ثَلاثَةً یعنی در آن وقت مردم سه صنف میگردند و بسه طائفه قسمت میشوند.

بعض حکمای اسلامی چنین گوید اصناف سه گانه بشر ناشی از قوای سه گانه او است زیرا که قوای مدرکه انسانی سه قسم است: قوّه عقل- قوّه خیال- قوّه حسّ و برای هر یک از اینکه قوی کمالی است لایق بخود، کمال قوّه عاقله در ادراک معارف الهیّه و علوم ربانیّه است و هدفش در اعمالش وجه کریم و طریق سیرش منتهی میگردد بجوار ربّ العالمین- و کمال قوّه خیال در تهذیب اخلاق و عمل خیرات و تبدیل نمودن اعمال نکوهیده شهویهٔ و غضبیهٔ طبیعیهٔ باعمال نیک و سجیه‌های نیکوی انسانی- و کمال قوّه حسیه بادراک ملایمات جسمانیّه و حظوظات طبیعیه‌ای است که سر انجام آن منتهی می‌گردد بقعر جحیم. (صدر المتألهین)

صفحه : ۶۴

فَأَصحابُ المَيمَنَةِ ما أَصحابُ المَيمَنَةِ پس از آنکه مردم را در قیامت بسه صنف قسمت نمود در مقام خصوصیّات هر یک و مقام و رتبه آنان برآمده و آنها را بخصوصیّاتی معرفی فرموده، و اول اصناف سه گانه را موصوف نموده باصحاب یمین و (بماء) تعجب که اشاره بمقام بلند آنان است و باصحاب میمنه آنها را ستایش و تعریف و تمجید میفرماید و (میمنه) مأخوذ از یمن و برکت است و گویند عرب وقتی در مقام عظمت و منزلت کسی نسبت بخود برمی‌آید گوید (فلان منی بالیمین) اشاره به اینکه بقدری اینکه شخص بمن نزدیک است که گویا دست راست من است زیرا که انسان بیشتر امور خود را بدست راستش انجام میدهد و اینکه مثل اینکه است که در عرف گویند فلانی چشم من است دست من است و چنین تأویلاتی در عرف متداول است.

از إبن عباس نقل میکنند که اصحاب یمین کسانی میباشند که آن موقعی که ذرّاتی از پشت آدم بیرون ریخت اینان در طرف راست او بودند- و اصحاب شمال آنهایند که از طرف چپ آدم علیه السّلام ریخته شدند یا اصحاب یمین آنهایند که در قیامت نامه اعمالشان را بدست راستشان میدهند و اصحاب شمال کسانی میباشند که قیامت نامه اعمالشان را بدست چپشان میدهند. (پایان) وَ أَصحابُ المَشئَمَةِ ما أَصحابُ المَشئَمَةِ دوم اصناف را اصحاب (مشئمه) نامیده و در اینجا نیز «بماء» استفهامیه که در مقام تعجب آرند

صنفی از مردم را توصیف بمشئمه نموده اشاره باین است که خسّت و پستی آنان تعجب‌آور است زیرا انسانی که بایستی در مرتبه ترقی و تعالی حائز مقامی گردد که پا بر دوش ملائکه نهند و از تمام ممکنات برتر رود چگونه خود را در هاویه ظلمانی طبیعت سرنگون گردانیده و با حیوانات سبعی و بهیمی همدوش گردیده- آری عقلای عالم تعجب می‌کنند که چگونه انسانی که دارای عقل و تمیز است و می‌داند سعادت او در پرورش قوای روحانی او است خود را اینطور

صفحه : ۶۵

وَ السّابِقُونَ السّابِقُونَ، أُولئِكَ المُقَرَّبُونَ

سؤال

راجع بآن دو صنف اول بماء استفهامی که در مورد تعجب آرند سؤال نموده و گفته ما أَصحابُ المَیمَنَةِ، و ما أَصحابُ المَشئَمَةِ لکن نسبت بسابقین چنین تعجّب و سؤالی نشده فقط در مقام توصیف آنان برآمده و آنها را بقرب و منزلت و رفعت شأنشان توصیف نموده.

پاسخ

چون نامیدن آنها را (بسابقون) مکفی از بیان است یعنی توصیف آنان بسبقت گیرندگان معرّف آنها است لذا از وصف دیگری بینیاز گردیده زیرا که الف و لام (السابقون) خواه الف و لام جنس باشد یا استغراق اطلاق دارد و کسی را شامل میگردد که در تمام اعمال نیک پیشی گرفته و پیش قدم باشد و چنین کسی لایق مقام قرب و منزلت عند اللّه است.

در اینکه (السابقون) کیانند بین مفسرین گفتاری است

محقق کاشانی در کتاب وافی چنین گوید مردم را بسه صنف تقسیم نموده‌اند زیرا که اصول عوالم سه قسم است اول عالم جبروت، و آن عبارت از عالم عقول مجرده است که اهل آن منزّه از ماده و صورت و لوازم مادیاتند و آنان سابقونند و روح القدس در آنها است (دوم) عالم ملکوت و آن عالم مثال و خیال مطلق است و آن مجرد از ماده است نه از صورت و اهل آن اصحاب میمنه‌اند (سوم) عالم ملك و آن را عالم شهادت و عالم محسوسات گویند و اهل آن اصحاب مشئمه‌اند. (پایان) در بعض روایات است که سابق کسی است که از اول جوانی باعمال نیك و سجیه‌های نیکو مداومت نماید تا آخر عمر، و اصحاب یمین کسانی میباشند که در اوائل عمر مشغول معصیت بوده و در آخر بتوبه بازگشت نموده‌اند و اصحاب شمال کسانی میباشند که تمام عمر را بمعصیت گذرانیده‌اند.

و نیز از حضرت امیر علیه السلام چنین نقل میکنند که فرموده السّابِقُونَ پیشی گیرندگانند

صفحه : ۶۶

بنمازهای پنجگانه که از اول همه تکبیر گویند، و از إبن عباس روایت میکنند که گفته (السابقون) کسانی میباشند که بهجرت با

رسول سبقت بر غیر گرفته‌اند و إبن کیسان گفته مقصود سبقت گرفتن در تمام مأمورات الهی است، دیگری گفته مقصود سبقت گرفتن در علوم و فضائل است.

در منهج الصادقین چنین اظهار مینماید که تمام اوصاف و خصوصیاتی که راجع بسابقین گفته شده در باره مولی امیر المؤمنین (ع) صادق آید زیرا اگر مقصود از سابقین سبقت و پیشی گیرندگان باسلام باشد معلوم است که از مردها اول کسی که ایمان آورد علی (ع) بود و اول کسی که با پیغمبر صلی اللّه علیه و آله و سلّم نماز خواند علی (ع) بود، ابو ذر غفاری از حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث می‌کند که حضرتش بعلی (ع) خطاب نمود و فرمود یا علی تو اول کسی می‌باشی که بمن ایمان آوردی و تو صدیق اکبری و فاروق اعظم که بین حق و باطل را جدا میکنی.

و بر همه کس واضح است که در راه جهاد بر همه مجاهدین سبقت داشت و پیشقدم بود و نیز از اخطب خوارزمی که یکی از بزرگان سنیها است در کتاب اربعین خود از انس بن مالک چنین نقل میکند که او گفته من از رسول خدا شنیدم که فرمود (روز قیامت علی (ع) را بهفت نام میخوانند یا صدیق- یا دال- یا عابد- یا هادی یا مهدی- یافتی- یا علی یعنی ای تصدیق کننده‌ای دلالت کننده‌ای عبادت کننده ای هدایت کننده‌ای جوان شجاع ای علی تو با شیعیان و دوستان خود وارد بهشت شو. (پایان) خلاصه تمام مناقب و فضائلی که در باره سبقت گیرندگان گفته‌اند و بالاتر و کاملتر او در باره مولی امیر المؤمنین (ع) صادق آید پس مصداق کامل سابقین و مقربین وجود مبارک علی (ع) است اگر چه آیه اطلاق دارد و شامل می‌گردد هر کس را که در بسیاری از اعمال خیر بر دیگران سبقت گیرد لکن فرد کامل آن، وجود مبارک او است.

آری وقتی ممکن است انسان بچنین مقامی رسد و در ردیف سابقین و مقربین

صفحه : ۶۷

قرار گیرد که زنجیر قوای سبعی و حیوانی را از پای خود در آورده و در مراتب روحانی ترقی و تعالی نموده و از مرتبه دانی طبیعت باوج عالم حقیقت صعود نموده و مراحل سیر خود را پیموده و بآخرین نقطه کمال انسانیت فائز گردیده و در جوار قرب احدیت و محل امن و امان در جایگاه قدس نزد (ملیک مقتدر) متمرکز و ساکن گردیده زیرا چنانچه از آیه برمیآید سابقین کسانی میباشند که در مراتب روحانی بر دیگران سبقت گرفته‌اند.

أُولئِكَ الْمُقَرَّبُونَ اینکه گروه پیشی گیرندگان نزدیکانند السّابِقُونَ السّابِقُونَ مبتداء أُولئِكَ الْمُقَرَّبُونَ خبر مبتداء در مقام اوصاف و فضائل مقربین برآمده و آنان را بقرب و منزلت توصیف نموده.

عرفای الهیین گویند قرب در مقابل بعد چهار مرتبه دارد، قرب زمانی- قرب مکانی- قرب معنوی- قرب الهی- قرب زمانی مثل اینکه گوئیم زمان حضرت رسول صلی اللّه علیه و آله و سلّم بما نزدیک‌تر است از زمان حضرت عیسی- قرب مکانی مثل اینکه گوئیم قمر بما نزدیک‌تر است از شمس- قرب معنوی مثل اینکه گوئیم علماء نزدیکترند برسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم از جهال یا آنکه گوئیم فلانی نزدیک‌تر است بپدرش از پسر دیگر او- قرب الهی برتر و بالاتر و دقیق‌تر است از قرب معنوی قرب حق تعالی بتمام موجودات از جهت احاطه رحمت رحمانی و فیض منبسط الهی یکسان است چنانچه فرموده هُوَ مَعَكُم أَينَ ما كُنتُم لکن قرب مخلوقات نسبت باو تفاوت بسیار دارد قرب هر کسی نسبت بحق تعالی بقدر کمالات نفسانی وی است، چون ذات کبریایی کامل مطلق است هر کس نسبت بدیگران از حیث کمالات نفسانی و روحانی کاملتر گردیده البته از حیث کمال نزدیک‌تر باو است و انسان وقتی کامل میگردد که عظمت و کبریایی الهی چنان در اعماق قلب وی فرو رفته و بروی استیلاء نموده که خود و موجودات را غرق دریای عظمت حق

صفحه : ۶۸

بینـد بلکه اصـلا خود و آثـار خود را در میان نبینـد فقط یک دریای مواج و یک حقیقت محیطی را نکرد که بتمام موجودات احاطه نموده البته درک اینکه معنی برای هر کس میسر نیست، کسی از اینکه اکسیر خدایی چشیده که تمام همش یکی گردیده و محبت الهی در تمـام شراشـر وجـودش نفـوذ نموده آن وقت از خود فـانی و بحق بـاقی میگردد چنـانچه در آن حـدیث معروف که یکی از احادیث قدسی است فرموده:

(و انه یتقرب الی بالنوافل حتی احبه فاذا اجبته کنت سـمعه الـذی یسـمع به و بصـره الـذی یبصـر به و لسانه الذی ینطق به و یده الذی یبطش به ان دعانی اجبته و ان سألنی اعطیته)

آری کسـی که محبـوب حق تعـالی گردیـد فیض رحمت او در تمـام اعمـاق وجودش نفوذ می‌نمایـد آن وقت غرق دریـای ملکوت می گردد و محبت حق تعـالی بـا گـوشت و پـوست و خـون وی مخلـوط میگردد و غیری در نظر وی بـاقی نمیمانـد بلکه خود را نیز فراموش میکند تا بجایی رسد که حق تعالی بمنزله چشم و گوش و باقی اعضاء وی میگردد باو میگوید و باو میشنود.

و افراد بشـر اگر چه از جهت مـاهیت و حقیقت نوعی یکی بشـمار میرونـد لکن از جهت کمالاـت نفسانی و قرب و بعـد آنان بمبـدء تفاوت بسیار دارند، ممکن است افرادی بقدری در علو مقام و رتبه بالا روند که از ملائکه برتر گردند، و افرادی چنان در حضـیض مـادیت فرو رونـد که از هر حیوانی پست‌تر و بی‌مقـدارتر شونـد، و البته بین اینکه دو مرتبه مراتب بسـیار است السّابِقُونَ اشاره بمرتبه اول است و أَصحابُ‌الْمَشْئَمَةِ اشاره بمرتبه آخر و أَصحابُ‌الْمَیمَنَةِ اشاره بمتوسطین بین آن دو دسته‌اند.

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- درجه سابقین بقدری بلند است که نزدیک بعرش پروردگار است و غرق در بحار رحمت اویند و در اعلی درجات بهشت واقعند و سابقون دوم تأکید سابقون

صفحه : ۶۹

اول و خبر آن (اولئـک المقربـون است) (منهـج الصـادقین) ۲- دیگری گفتـه مقصـود اینکه است که سـبقت گیرنـدگان نزدیکـانند ببهشت و آنان زودتر از اصحاب یمین ببهشت میروند.

۳- سـبقت گیرنـدگان بطاعت نزدیکترنـد برحمت خـدا و در اعلی درجه مقـام و منزلت میباشـند نزد حق تعـالی. (مجمع البیـان) ۴- دیگری گفته سـابقون کسـانی میباشـند که درجـات آنهـا بخـدا نزدیـک است و اینکه قرب زمـانی و مکانی نیست بلکه قرب معنوی است. (پایـان) خلاصه چنانچه در محل خود مبرهن گردیـده کمال انسانی در قوت عقل نظری و عقل عملی وی است، و کمال عقل نظری در علم و معرفت بحـق تعـالی و صـفات جلاـل و اوصـاف کمـال آن فرد ذو الجلاـل صورت میگیرد، و معرفت بمقـام الوهیت مراتبی دارد که دانشـمندان از آن تعبیر (بعلم الیقین- و عین الیقین- و حق الیقین) نمودهانـد و همـان طوری که کمال عقل نظری در رسیدن بمرتبه (عین الیقین و حق الیقین است کمال عقل عملی در تحصیل ملکه تقوی است.

و شایـد مقصود از مقربین کسانی باشـند که در مرتبه عقل نظری حائز مقام (عین الیقین- یا حق الیقین) گردیده‌انـد و در مرتبه تقوی نیز بمنتهی درجه کمال نائل گردیده و دارای ملکه حمیده تقوی میباشند.

و شاید اصـحاب یمین اشخاصی باشند که معارف آنان هنوز از (علم الیقین) تجاوز ننموده و راجع بتقوی نیز بمنتهی درجه کمال که آن مرتبه سوم آن است نرسیده باشند خلاصه آنان در علم و عمل متوسط باشند.

شیخ بهایی رحمه اللّه در کتاب اربعین خود بسند متصل از امام جعفر بن محمّد لصادق (ع) و آن حضرت از پدران خود تا میرساند سلسله حدیث را بپیمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم

(قال رسول اللّه (ص) من عرف اللّه و عظمه منع فاه من الکلام و بطنه من الطعام و!!! نفسه بالصیام و القیام قالوا یا رسول اللّه بآبائنا و امهاتنا هؤلاء اولیاء اللّه قال ان اولیاء اللّه سکتوا فکان سکوتهم فکرا و تکلموا فکان کلامهم ذکرا و نظروا

صفحه : ۷۰

فکان نظرهم عبرهٔ و نطقوا فکان نطقهم حکمهٔ و مشوا فکان مشیهم بین النّاس برکهٔ لولا ـ الآجال الّتی قد کتبت علیهم لم تستقر ارواحهم فی اجسادهم خوفا من العذاب و شوقا الی الثواب.

رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم در اینکه حدیث شریف عارفین الی اللّه را دو قسمت نموده و باوصافی آنان را معرفی فرموده یک مرتبه کسانی میباشند که ایمان و معرفتشان بحق تعالی (از علم الیقین) تجاوز ننموده و آنان کسانی هستند که بریاضات شرعیه در راه سلوک الی اللّه جدیت مینمایند که خود را بمرتبه بالاتری برسانند اینکه است که نسبت بآنها اوصافی بیان فرموده از قیام و صیام و خودداری نمودن از طعام و کلام، دیگر مرتبه کسانی است که معرفتشان بمرتبه (عین الیقین یا حق الیقین رسیده و آن بزرگواران که از اولیاء اللّه بشمار میروند آنان را نیز بصفاتی معرفی فرموده.

و اینکه دو مرتبه از مراتب عارفین الی اللّه را بقرینه اوصافی که نسبت بهر یک از آنان بیان فرموده توان تطبیق نمود باصحاب یمین و مقربین که اصحاب یمین کسانی میباشند که قوای خود را کنترل نموده و تحت حکم عقل و نقل نگاه داشته‌اند اینکه است که زبانشان را حفظ مینمایند از کلام بیجا و حرف لغو، و شکم خود را نگاه میدارند از فضولات طعام، و بر مشقت عبادت تحمل مینمایند که عمده آنها نماز و روزه است اینکه صفات بعینه از اوصاف اصحاب یمین است.

لکن اوصاف اولیاء اللّه فوق اینها است که مقربین دارای چنین اوصافی میباشند با زیادتر اینکه است، که در اینکه حدیث اولیاء اللّه را باوصاف دیگری معرفی فرموده که علاوه بر اینکه آنان دهن خود را باز میدارند از کلام و سکوت مینمایند سکوت آنها فکر است که بزبان ساکتند و بدل و قلب متذکر اوصاف ذو الجلال میباشند و هر گاه کلامی گویند کلام آنها نیز ذکر است و نظر آنها عبرت است که بهر چه نظر کنند در آن تدبر و فکر میکنند و مشی آنان بین مردم برکت است که ببرکت وجود آنها مردم در امانند و اولیاء اللّه چنان مشتاق لقای حق تعالی

صفحه : ۷۱

میباشند که اگر نبود وقتی که در قضای الهی برای آنان تعیین شده و تحت مجاری حکم حق تعالی واقع گردیده‌اند روح آنان در بدنشان قرار نمیگرفت زیرا که در اثر معرفتشان واقع گردیده‌اند بین خوف و رجاء که هیبت و عظمت الهی از یک طرف حب و مهر او از طرف دیگر چنان آنان را مضطرب گردانیده که روح در بدنشان قرار نمیگیرد.

و شاید مقصود از اصحاب شمال کسانی باشند که یا منکر الوهیتند یا شاک در آن، و نیز از ملکه تقوی بی‌نصیب و در قعر ظلمت طبیعت واقع گردیده‌اند زیرا که آن عذابهای کذایی که برای آنان مهیا شده مناسب آدم موحد نیست و لو آنکه فاسق و گنه‌کار باشد.

سؤال

روى قاعـده ترتيب بايستى اول مقربين گفته شود پس از آن اصـحاب يمين پس از آن اصـحاب شـمال با اينكه بر خلاف ترتيب اول اصحاب يمين بعد از اصحاب شمال پس از آن بيان مقربين شده.

پاسخ

چنانچه بعضى مفسرين گفته‌اند ممكن است در اينكه ترتيب نكته‌اى مأخوذ باشد، به اينكه گوئيم عالم و جهان را يك شخص فرض كنيم داراى دو طرف، و عرش رحمـانى محيـط و مسـتولى بر آن، و اصـحاب يمين نظر بشـرافت و برترى آنـان در طرف راست عالم واقعند و اصحاب شمال نظر بپستى رتبه آنها در طرف چپ عالم واقع گرديده‌اند و مقربين از جهت قرب و منزلت آنان در ظل عرش و مقابـل آن واقعنـد فِي جَنّاتِ النَّعِيمِ فِي جَنّاتِ النَّعِيمِ جار و مجرور يا متعلق بسابقون است و يا متعلق بعامل مقـدر (يعنى يواقعون) و جنـات را كه بصـيغه جمع آورده نه مفرد نظر بعلو مقـام و احـاطه آنان است كه در بهشـتهاى پر نعمت ميباشـند و آيه در مقام رتبه و مقام مقربين

صفحه : ۷۲

برآمده و اول جايگاه و آرام‌گاه آنها را تذكر ميدهد كه براى آنان بهشتهايى مهيّا گرديده با اوصاف مخصوص.

و چون شالوده انسان از روح و بدن تشكيل گرديده و براى هر يك مقام و رتبه‌اى است در خور خود، و تماميّت و فضيلت وى وقتى تحقق پـذيرد كه در هر دو جهت و هر دو جنبه بكمـال رسـد، و اگر در جهـتى كامـل و در جهت ديگر نـاقص مانـد بـدرجه مقربين نخواهد رسد.

و نظر بآن دو جنبه انسان است كه توان بهشت را دو قسـمت نمود، بهشت روحانى كه مملوّ از نعمتهاى روحانى است و در خور مقام و رتبه روحانى بشر است، و بهشت جسمانى كه در آن انواع و اقسام نعمتهاى جسمانى مهيّا گرديده، و شكى نيست كه اگر انسان در جهتى كامـل و در جهتى ناقص مانـد بـدرجه مقربين نخواهـد رسـيد اينكه است كه مقرّبين در تمام انواع و اقسام بهشـتهاى پر نعمت مقام دارنـد زيرا مقام روحانى آنها بـدرجه‌اى است كه در ظل عرش رحمن اقامت مينمايند و در جايگاه قدس متمكن ميگردند و نيز در بهشت جسـمانى در لذائـذ و حظوظات طبيعى كه در اثر تهـذيب اخلاق و صـفاى قلب و تقوى و اعمال شايسـته حائز گرديـده‌اند هميشه متنعّم خواهند بود.

و از بعض عرفاء نقل ميكنند كه در توجيه آيه چنين گفته فِي جَنّاتِ النَّعِيمِ اشاره دارد ببهشت ذات، و بهشت صفات، و بهشت افعال، و (سـابقين مقربين) كسانى ميباشـند كه از خود و صـفات خود فانى و بحق تعالى باقى‌انـد، و براى هر يك از اينكه اوصاف سه گانه بهشـتى است در خـور خود (جَزاءً وِفاقاً) زيرا بـايستى جزاء موافق عمـل باشـد و كلمه (النعيم) در آيه شامـل تمـام نعمتهـاى دنيوى و اخروى ميگردد اگر اينكه رموزات الهيه را فهميـدى بگنجهاى الهيّه فائز گرديـده‌اى ثُلَّةٌ مِنَ الأَوَّلِينَ وَ قَلِيلٌ مِنَ الآخِرِينَ (ثلّه) در لغت بمعنى قطعه‌اى است از پشم كه بهم پيچيده شده باشد (راغب)

صفحه : ۷۳

در اينجا ظاهرا اشاره بجماعت بسيار است مقابل جماعت اندك.

در اينكه مقصود از اوّلين كه از سابقين بشمار آورده و در مقام قرب واقع گرديده‌اند كيانند از مفسرين گفتارى نقل شده.

(۱) آنان جماعت بسيارى ميباشـند از اوّلين يعنى تابعين پيمبران سلف وَ قَلِيلٌ مِنَ الآخِرِينَ كمى از امت محمّد صلّى اللّه عليه و آله و

سلّم زیرا آنهایی که سبقت گرفته‌اند باجابت پیمبر اسلام نسبت بسبقت گیرنده گان بانبیای سلف کمترند (۲) جماعت بسیار از اوائل اینکه امت و کمی از آخرین آنها از کسانی که نزدیکند بآنان (مجمع البیان) عَلى سُرُرٍ مَوضُونَةٍ، مُتَّكِئِينَ عَلَيها مُتَقابِلِينَ در مقام نعمتهای جسمانی و کراماتی که بمقربین مبذول میدارد برآمد و اشاره ببعض آنها نموده اگر چه نعمتها و بخششهای جسمانی و روحانی که در قیامت نصیب مقربین میگردد تحت حدّ و اندازه نمی‌آید لکن در اینکه آیات بقدری که ذهن کوچک بشر دنیوی تواند تحمل نماید تذکر میدهد.

عَلى سُرُرٍ مَوضُونَةٍ برای مقربین تختهایی مهیا گردیده که بانواع و اقسام جواهرات از یاقوت و الماس و زمرّد زینت داده شده، از (کلبی) نقل میکنند که گفته هر تختی سیصد زرع است مقربین وقتی خواهند بالا رونده تخت پائین می‌آید و آنها بر آن می‌نشینند و بالا میرود مُتَّكِئِينَ عَلَيها مُتَقابِلِينَ بهشتیان بر آن تختها و سریرهای مجلل تکیه زده‌اند در حالی که اهل بهشت رو بروی یکدیگر قرار گرفته‌اند که از مجالست با هم محظوظ گردند و از تنهایی ملول نشوند و شاید اشاره بتختهای متعدّد باشد که رو بروی هم چیده شده و منزلگاه سلطنتی آنان را مجلّل گردانیده.

يَطُوفُ عَلَيهِم وِلدانٌ مُخَلَّدُونَ، بِأَكوابٍ وَ أَبارِيقَ اهل بهشت بر آن تخت‌های سلطنتی تکیه نموده و در محل امن و امان قرار

صفحه : ۷۴

گرفته باطراف آنان پسران و کودکان ماه صورت نیکو سیرت با کمال صباحت و نزاهت کودکی و جوانی که اصلا در بهشت آفریده شده‌اند و جاویدانند با کوزه‌ها و لیوانهای بیدسته و لیوانهای دسته‌دار (که اشاره بتمام انواع و اقسام آبخوریها است که برای بهشتیان مهیّا گردیده) باطراف آنها برای خدمت‌گذاری آنان میگردند وَ كَأسٍ مِن مَعِينٍ، لا يُصَدَّعُونَ عَنها وَ لا يُنزِفُونَ با کاسه‌های از شراب بهشتی با آب زلال که شاید اشاره بماء سلسبیل، یا شرابا کافورا، و شرابا زنجبیلا دارد آنان از چنین آب معینی سیراب میگردند و آن شرابی است که نه درد سر می‌آورد و نه عقل را زائل میگرداند.

وَ فاكِهَةٍ مِمّا يَتَخَيَّرُونَ، وَ لَحمِ طَيرٍ مِمّا يَشتَهُونَ از إبن عباس نقل میکنند که گفته اهل بهشت چنینند که اگر مرغی در خاطرشان خطور دهند و میل داشته باشند فورا همان طوری که خواهند ظاهر میگردد.

و از ابو سعید خدری نقل میکنند که از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده در بهشت مرغانی در پروازند که هر یک هفتاد هزار پر دارند و مؤمن هر وقت میل بطعام دارد یکی از آن مرغان بیاید و بر خوان طعام او افتد و پرهای او بریزد و از هر پر او طعامی بیرون آید از برف سفیدتر و از مشک خشبوتر و از عسل شیرین‌تر و هیچکدام برنگ دیگر نماند یعنی هر یک بیک رنگ خاصّی باشد و نیز حدیثی از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل میکنند که مضمونش اینکه است، ملکی در بهشت پس از اذن دخول سلام میکند بر بهشتیان و وارد میگردد و نامه‌ای بآنها میدهد که در آن نامه خطاب باو شده

(من الحیّ القیوم الذی لا یموت الی الحیّ القیّوم الّذی لا یموت فانی اقول للشیء کن فیکون و قد جعلتك الیوم تقول للشیء کن فیکون)

پس از آن حضرت فرمود اهل بهشت چنینند که (بهر چه گویند

صفحه : ۷۵

باش فورا موجود میگردد) اشاره به اینکه اهل بهشت دارای قوّه خلاقیّت میگردند که آن از بالاترین نعمتهای بهشتی بشمار میرود.

وَ حُورٌ عِينٌ كَأَمثالِ اللُّؤلُؤِ المَكنُونِ و نیز حوریان سفید اندام گشاده چشمان که مثل مرواریدی مانند که در صدف محفوظ باشد چنین حوریانی بدور بهشتیان میگردند ممکن است در آیه (فیها) در تقدیر گرفت که آیه چنین باشد (فیها حور عین) و از عبد اللّه

مسعود نقل میکنند که رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده در بهشت نوری پدید آید اهل بهشت گویند اینکه چه نوری است گویند روشنی دندان حوری است که بر وی شوهر خود میخندند جَزاءً بِما کانُوا یَعمَلُونَ چون بایستی جزاء مطابق عمل باشد چنانچه در جای دیگر فرموده جَزاءً وِفاقاً و مقربین بنا بر توجیهی که شده دارای مقامات روحانی و جسمانی هر دو میباشند در مقامات روحانی در اعلی درجه قرب و منزلتند و چون راجع بکمالات نفسانی نیز در منتهی درجه کمالند پس بایستی آنان هم از حیث نعمتهای روحانی که ناشی از قرب و نزدیکی آنان است بحق تعالی و هم از حیث حظوظات نفسانی در هر دو جهت برخوردار و در منتها درجه کمال باشند.

اینکه است که از اینکه آیه جَزاءً بِما کانُوا یَعمَلُونَ چنین توان استفاده نمود که آن نعمتهای بهشتی که در آیات بالا تذکّر داده شد جزاء اعمال نیک آنان است نه اینکه جزای معارف آنها باشد و بوجه دیگر شاید مقصود از اینکه تشریفات نه اینکه باشد کرامتی که نسبت بآنها مبذول میگردد فقط همین نعمتهای جسمانی است بلکه علو روح و مقام روحانی آنان بدرجه‌ای است که تمام نعمتهای بهشتی تحت حکومت آنها است و آنان نسبت بآنها خلاقیّت دارند نه آنکه محدود بحدود آنها گردند چنانچه

صفحه : ۷۶

از کلمه یَتَخَیَّرُونَ در آیه بالا- توان استفاده نمود که تمام نعمتها در اختیار آنها نهاده شده و نسبت بآنها خلاقیّت دارند و نیز مؤید اینکه مطلب آن حدیثی است که از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل شده که ملکی از جانب خدا برای اهل بهشت نامه‌ای میآورد تا آخر.

برای وضوح آیه مختصری از بیانات صدر المتألّهین را ترجمه مینمایم، در توجیه آیه جَزاءً بِما کانُوا یَعمَلُونَ چنین گفته جزاء علوم و تعقلات مقربین فقط بهشت و نعمتهای بهشتی نیست بلکه مشاهده حق تعالی و صفات و أسماء او و ملائکه مقربین و آثار آنها است و تحقیق در مطلب اینکه است که چون لذّات تابع ادراکات است و انسان جامع جمیع قوی و غرایز است و لذّت هر قوّه و غریزه‌ای در آن چیزی است که مناسب آن است که برای وی خلق گردیده و الم آن نیز در فقدان وی است مثل اینکه لذّت غضب در انتقام و لذّت شهوت در نکاح و لذّت بصر در ادراک الوان و لذّت سمع در الحان و صداهای خوش و لذّت قوّه لامسه در لمس چیزهای لطیف و لذّت قوّه واهمه در امیدواری است و الم هر یک از آنها در فقدان آن چیزی است که مناسب وی است همین طور در قلب انسان قوّه‌ای است که آن را نور الهی گویند (أَ فَمَن شَرَحَ اللّهُ صَدرَهُ لِلإِسلامِ فَهُوَ عَلی نُورٍ مِن رَبِّهِ) و آن غیر از روح حیوانی است زیرا که روح حیوانی از عالم خلق است و آن نور از عالم امر است، و آن را عقل نظری نامند، و از سایر قوی و مشاعر امتیاز دارد زیرا که ادراکات آن برتر و بالاتر از مرتبه محسوسات و متخیّلات بشمار میرود و لذّت آن در رسیدن بآن معانی و المش در محرومیّت از آن است، و اینکه قوی بانسان داده شده برای آنکه تمام حقایق را ادراک نماید پس مقتضی طبع وی چنین است که بموجودات عقلیّه از معرفت اله و ملائکه مقربین فائز گردد، و نیز چگونگی افتقار آنها را بخالق مدبر حکیم که متصف بصفات الهیه است ادراک نماید، و لذّت چنین کس در ادراک امور عقلیّه و المش در فقدان آن است، و برای آدم صاحب عقل مخفی نیست که در معرفت لذّتی است که برتری و تفوّق دارد بر تمام لذّات جسمانیه و کسی که چنین ادراکی نداشته باشد معلوم میشود چنین قوه‌ای در وی خلق نشده

صفحه : ۷۷

یا خلق شده و فاسدش نموده است.

پس از اینجا معلوم میشود که سعادت انسان در ادراک حقایق و نعمت آن در حصول آنست و اینکه است که باعتباری نه در آسمان

خلق شده و نه در زمین نه در دنیا و نه در آخرت نه در بهشت و نه در جهنّم.
و باعتبار دیگر در تمام موجودات توان اینکه حقایق را دریافت زیرا که عارف در هر یک از موجودات بچشم بصیرت حقایق کلّی ملکوتی که منطوی در آن است مینگرد و ادراک مینماید و انکشاف تام در قیامت نصیب اهلش میگردد، و فرقی نیست بین مشاهده در دنیا و مشاهده در آخرت مگر از حیث خفاء و ظهور که کشف تام در قیامت صورت میگیرد چنانچه فرموده یَسعی نُورُهُم بَینَ أَیدِیهِم و مخفی نیست که لذّت و شرافت هر علمی بقدر شرافت معلوم است لذّت علم خیاطی و زراعت مثل لذّت علم بمعرفت اله و صفات او و ملائکه نیست پس بالاترین لذّات و بالاترین سعادات معرفت بخدا و نظر بوجه کریم او است، و پی بردن باسرار امور الهیّه و کیفیت تدبیر او راجع بعالم ملک و ملکوت و منتهی چیزی که بشود چنین لذّت را بآن توصیف نمود همان است که گفته، آن لذّتی است که نه چشمی دیده و نه گوشی شنیده و نه بخاطر احدی خطور نموده.
تا آنجا که فرموده اهل آخرت دو قسمند یک قسم از آنها اصحاب یمینند و آنان اهل بهشتند، و دیگر اصحاب شمالند و آنها اهل جهنمانـد، و کسی که برای دنیا عمل کند اجر عمل خود را در همین دنیا می‌بیند و عاقبت او حسرت و ندامت است، و کسی که برای آخرت کار کند اجر وی بهشت و نعمتهای بهشتی است، و کسی که مقصود و نظرش در معرفت حق تعالی و شناسایی مبدء و معاد و شناختن حقیقت اشیاء چنانچه هست مقصور گردد جزای وی اتصال بملإ اعلا و مجاورت رحمت حق تعالی و مطالعه ملکوت و دوام نظر بسوی وجه کریم او است وَ ذلِکَ هُوَ الفَوزُ العَظِیمُ اینکه است که در آیه پس از بیان نعمتها که بمقربین عنایت مینماید تصریح میکند که

صفحه : ۷۸

اینها جزای اعمال آنها است نه جزاء علوم و معارف آنها زیرا که جزاء علوم غایت و فائده‌ای برای آنها نیست مگر خود علوم و معارف در آن وقتی که آنها را دریافت و بآن نائل گردید (پایان) لا یَسمَعُونَ فِیها لَغواً وَ لا تَأثِیماً، إِلّا قِیلًا سَلاماً سَلاماً اشاره به اینکه سابقین از جهت نعمتهای جسمانی بتمام قوی و مشاعر ادراک لذّت میکنند، و در منتهی درجه راحتی و آسایشند و همین طوری که بر تختهای سلطنتی خود تکیه زده‌اند و مأکولات آنان گوشت طیر و میوه‌هایی است که در اختیار آنها نهاده شده و مشروب آنها آب معین و از آب خوشگوار سیراب گشته و ولدان و حوریان بهشتی با لیوانهای مرصّع بدور آنها طواف مینمایند، از جهت استماع نیز هیچ حرف لغو و سخن بیهوده‌ای که ملال آور باشد نمیشنوند و هر چه بشنوند کلام نیک و تحیّت و سلام است که بر بهجت و سرورشان افزوده میگردد.
وَ أَصحابُ الیَمِینِ ما أَصحابُ الیَمِینِ، فِی سِدرٍ مَخضُودٍ، وَ طَلحٍ مَنضُودٍ وَ ظِلٍّ مَمدُودٍ ما أَصحابُ الیَمِینِ (ماء) تعجّب اشاره بعظمت مقام آنها است فِی سِدرٍ مَخضُودٍ درخت بزرگ بی خار و بی خس وَ طَلحٍ مَنضُودٍ درخت بزرگی که شاخه‌های آن بهم پیچیده و میوه آن (موز) یا درخت امّ غیلان است و آن درختی است که از پا تا بالای آن همه شکوفه و شیرین است، گویند امّ غیلان شجره‌ای است در یمن و حجاز که نیکوتر و خوش منظره‌تر از باقی اشجار است وَ ظِلٍّ مَمدُودٍ که سایه آن درخت کشیده شده و قطع نمیگردد و گویند هر چیزی که قطع نشود عرب آن را (ممدود) گوید، در حدیث است که در بهشت درختهایی است که اگر سوار تندرو چند سال برود از زیر سایه آن بیرون نرفته و هوای بهشت همیشه مثل بهار معتدل است منهج

صفحه : ۷۹

(سؤال)- چه شرافت و لذّتی است در میوه درخت سدر و مورد که آن دو درخت را از تشریفات اهل یمین بشمار آورده (جواب) مفسّرین در پاسخ اینکه سؤال گفته‌اند در طائف درختی است بنام (مزدوج) و در آنجا نیز درختان بسیار است مسلمانها گفتند ای

كاش ما نيز چنين درختهايى داشتيم پس اينكه آيه نازل گرديد ضحاك ديگرى گفته سبب اختصاص دادن چنين درختهايى ببهشت دو چيز است، يكى چنين درختها در نظر جماعتى بزرگ و با عظمت مينموده، زيرا كه مأكولات و مشروبات و ملبوسات هر اقليمى طورى است و همانها در نظر آنان بزرگ مينمايد و راغب بآن ميباشند و در بهشت همه طور نعمتهايى براى اهلش مهيّا است چنانچه فرموده وَ لَكُم فِيها ما تَشتَهِي أَنفُسُكُم وَ لَكُم فِيها ما تَدَّعُونَ ديگر هر چيزى كه در دنيا است در آخرت صورتى دارد و بسيار ميشود كه چيزى در دنيا صورت آن زشت مينمايد لكن صورت اخروى آن در منتهى درجه حسن و لطافت است، آيا نمیبينى چگونه مؤمنين در دنيا صورتهاى آنان زرد و لاغر و چشمهاى آنان بگودى فرو رفته و در آخرت صورتهاى آنها روشن‌تر از خورشيد و نورانى‌تر از قمر است تا آخر كلامش كه مفصّل است (صدر المتالّهين) وَ ماءٍ مَسكُوبٍ، وَ فاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ، لا مَقطُوعَةٍ وَ لا مَمنُوعَةٍ و نيز براى اصحاب يمين هميشه آب ريزش ميكند و هيچ وقت منقطع نميگردد و گويند آن آبى است كه از بهشت عدن هميشه براى آنان سرازير است.

وَ فاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ لا مَقطُوعَةٍ وَ لا مَمنُوعَةٍ و نيز براى اصحاب يمين در بهشت ميوه‌هايى آماده شده كه هيچ وقت قطع شدن ندارد و تمام نميشود و از خوردن آن هم مانعى ندارند.

و شايد اشاره باين باشد كه همين طورى كه آنان هميشه مشغول عبادت و پرستش خداوند تعالى بودند و امور طبيعى و حظوظات نفسانى، آنان را از عمل نيك باز

صفحه : ۸۰

نميداشت و مانع از عبادتشان نميشد و چون بايستى جزاء مطابق عمل باشد اينكه است كه در آخرت نعمتهاى آنها دائمى است و منقطع شدنى نيست وَ فُرُشٍ مَرفُوعَةٍ، إِنّا أَنشَأناهُنَّ إِنشاءً، فَجَعَلناهُنَّ أَبكاراً، عُرُباً أَتراباً ديگر از نعمتهاى اصحاب يمين اينكه است كه در بهشت براى آنان فرشهاى بسيار مجلّل و نفيس و بلند قدر و گران قيمت مهيّا گرديده كه بر آن تكيه زنند و از هر تعب و زحمت و مشقّتى استراحت نمايند.

از حضرت امير عليه السّلام چنين روايت ميكنند كه در معنى فُرُشٍ مَرفُوعَةٍ چنين فرموده يعنى فرشهايى است كه بر بالاى تختهاى آنها افكنده شده.

و بقول بعضى فرش در اينجا كنايه از (زن) است زيرا كه عرب زوجه را فرش نامد چنانچه در حديث رسيده كه (الولد للفراش) و بنا بر اينكه معنى (مرفوعة) اشاره بمقام بلند آنها است در حسن و عظمت جمال و زيبايى و ارتفاع شأن.

إِنّا أَنشَأناهُنَّ إِنشاءً، فَجَعَلناهُنَّ أَبكاراً، عُرُباً أَتراباً آن حوريان بهشتى را بچهار صفت معرّفى نموده اوّل آنها، زنهاى بهشتى هستند كه در بهشت آفريده شده‌اند نه در دنيا دوم دختران باكره ميباشند سوم عُرُباً يعنى آنها عاشقان و شيفتگان شوهرهاى خودند چهارم همه در سنّ سى و سه سالگى ميباشند و از بعضى روايت نقل ميكنند كه اهل بهشت همگى از مرد و زن بدنهاى آنها پاك و بى مو و سفيد اندام مجعّد مو و سياه چشمان و در سن سى و سه سالگى ميباشند.

لِأَصحابِ اليَمِينِ اينكه نعمتها و تشريفات براى اصحاب يمين كه خوبان مؤمنين‌اند تهيه شده- وقتى اينكه تفضّلاتى كه براى اصحاب يمين تعداد نموده با آنچه براى (سابقين مقربين) آماده نموده با هم مقايسه نمائيم تفاوت بين اينكه دو صنف از مؤمنين بخوبى نمايان ميگردد چنانچه ميبينيم محل آرامگاه (سابقين) كه موصوف بقرب گرديده‌اند

صفحه : ۸۱

بهشتهاى پر نعمت قرار داده و محل آرامگاه اصحاب يمين را زير سايه درخت سدر و مورد مهيّا نموده و چه قدر فرق است بين

جنّات النّعيم كه بصيغه جمع آورده و دلالت بر تمام درجات بهشتى دارد با درخت سدر و مورد البته هيچ مقايسه با هم نتوان نمود همين طور مقام مقربين را نتوان مقايسه بمقام اصحاب يمين نمود زيرا كه جايگاه مقربين محلّ قرب الهى است و جايگاه اصحاب يمين محل وفور نعمتها است.

و نيز چه قدر فرق است بين فُرُشٍ مَرفُوعَةٍ كه تكيه گاه (اصحاب يمين) قرار داده با سُرُرٍ مَوضُونَةٍ كه تكيه گاه مقربين است- و نيز مشروبات اصحاب يمين را (بماء مسكوب) معرفى نموده مقابل مشروبات سابقين كه (بماء معين) تعريف كرده.

وقتى اينكه آيه را با آيات سوره (مطفّفين) كه راجع بمشروبات بهشتيان است جمع كنيم از مجموعش توان چنين استفاده نمود كه مشروبات بهشتيان باعتبار مقامشان منقسم بدو قسمت ميگردد قسمتى از آن اختصاص باصحاب يمين دارد كه در اينجا (وَ ماءٍ مَسكُوبٍ) و در سوره (مطفّفين) آيه ۲۴ ب (رَحِيقٍ مَختُومٍ) كه از آن بخمر سفيد مهر شده بمسك معرّفى شده و نيز راجع باوصاف (رَحِيقٍ مَختُومٍ) در آيه ۲۶ همان سوره مزبور فرموده وَ مِزاجُهُ مِن تَسنِيمٍ در لغت تسنيم گفته‌اند تسنيم آبى را نامند كه از بالا بپائين ريزد از كلمه مزاجه در آيه توان استفاده نمود كه آب آنها خالص نيست بلكه ممزوج است و از بالا بپائين ريزد و خالص آن براى مقربين آماده شده كه از آن در اينكه سوره بِكَأسٍ مِن مَعِينٍ تعبير شده و نيز در سوره (مطفّفين) آيه ۲۷ از عَيناً يَشرَبُ بِهَا المُقَرَّبُونَ چنين استفاده ميشود كه براى مقربين آب ديگرى است خالص كه ممزوج بچيزى نيست آن طورى كه مشروب اصحاب يمين ممزوج است.

خلاصه وقتى اينكه آيات را پهلوى هم گذاريم و با هم جمع كنيم از مجموعش چنين استفاده ميشود كه براى مقربين چشمه ديگرى است خالص كه ممزوج بچيزى نيست آن طورى كه مشروب اصحاب يمين ممزوج است.

صفحه : ۸۲

و شايد اشاره باين باشد كه اصحاب يمين اگر چه از خوبان و صلحاء ميباشند لكن مثل مقربين خالص نيستند.

و در جلد چهارم اينكه تفسير در سوره مطففين در صفحه ۵۹ راجع به بآيه مِزاجُهُ مِن تَسنِيمٍ اندازه‌اى در باره آن توضيح داديم مراجعه بآن جا شود.

و نيز چه قدر فرق است بين آن لَحمِ طَيرٍ و فاكِهَةٍ كه در اختيار مقربين گذاشته شده با آن فاكهه بسيارى كه براى اصحاب يمين آماده شده و نيز در مقابل حُورٌ عِينٌ كه مثال لؤلؤ مكنون است و براى مقرّبين تهيه شده، و حوريان بهشتى بآن اوصافى كه در آيه بيان نموده كه براى اصحاب يمين آماده شده.

با اينكه بقرينه آخر آيه كه در اوصاف بهشت مقرّبين فرموده جَزاءً بِما كانُوا يَعمَلُونَ چنانچه در توضيح آيه گفته شد اينها جزاء و پاداش اعمال ظاهرى آنها است لكن پاداش مقام روحانى و رتبه ملكوتى آنان فوق آن است كه در لفظ و بيان آيد و برتر از آن است كه محدود بحدّى گردد، اينكه است كه در اينجا همين بر نعمتهاى جسمانى آن نفوس قدسيّه اختصار نموده و متعرّض نعمتهاى روحانى آنها نگرديده و آن همان قرب آنها است بحق تعالى و دخول آنان است در ملأ اعلا كه موصوف بمقربين گرديده‌اند و بالاترين نعمتهاى آنها همان لذائذ و حظوظاتى است كه از مشاهده انوار عظمت الهى نصيب آنان ميگردد كه تحت تصور نيايد.

آرى كسى كه در اينكه عالم از اينكه اكسير خدايى بهره‌مند گردد و از آن آب رحمت قطره‌اى بذائقه جانش رسد در روز موعود كه هر چيزى بفعليّت اخير خود رسيده بكمال لايق بخود ميرسد و حقيقت او ظاهر گرديده و ظهور و بروز مينمايد آن وقت است كه ناتمامى آن كه در اثر اشتغال بامور طبيعى ناقص مانده باتمام ميرسد، لكن كسى كه در اينكه عالم دنيا اختصار بر همين عبادات و اجتناب از محرمات نموده، با آنكه داراى ايمان و عمل صالح باشد لكن ايمان او فقط بدرجه (علم اليقين) رسيده نه (عين اليقين)

البته چنین کسی در آخرت از اصحاب یمین است و بقدر اعمالش و حسن نیّتش دارای بعضی درجات بهشتی است، لکن چنانچه گفته شد مقرّبین

صفحه : ۸۳

کسانی میباشند که ایمانشان از مرتبه (علم الیقین) ترقّی نموده و بمرتبه (عین الیقین) یا (حقّ الیقین) رسیده زیرا که در آخرت درجه و مقام هر کس بقدر سعه ایمان و معرفت وی است.

ثُلَّةٌ مِنَ الأَوَّلِینَ، وَ ثُلَّةٌ مِنَ الآخِرِینَ در لغت یک قطعه جمع شده از پشم را ثلّه گویند و در عرف جماعت بسیاری را ثلّه نامند و ثُلَّةٌ مِنَ الأَوَّلِینَ یعنی جماعت بسیاری از اوّلیها وَ ثُلَّةٌ مِنَ الآخِرِینَ جماعت بسیاری از آخریها.

راجع به اینکه مقصود از اوّلیها و آخریها کیانند همان طوری که راجع بسابقین گفته شد بین مفسّرین گفتاری است و بسیاری از مفسرین نظر بدلالت بعض احادیث گویند مقصود از اوّلین و آخرین هم در اینجا و هم راجع بسابقین امّت پیمبر خاتمند و از إبن مسعود چنین حدیث میکنند که گوید شبی خدمت رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم بودم حضرتش راجع به امم گذشته صحبت مینمود چون مجلس تمام شد برخواستیم و هر یک بمنزل خود رفتیم روز دیگر فرمود شب گذشته تمام پیامبران و امّت آنها را!!!!!! وانمودند بعضی از پیمبران را دیدم بسیار امّت داشتند و بعضی کمتر و بعضی بیشتر از سه نفر امّت نداشتند و جمعی دیگر یک امّت داشتند جماعت دیگر هیچ امّت نداشتند دیدم پیمبری آمد با امّت بسیار تعجب کردم گفتم خداوندا اینکه کدام پیمبر است خطاب آمد اینکه برادر تو موسی بن عمران است و اینها بنی اسرائیلند گفتم خدایا امت من کجایند خطاب آمد بدست راست خود نگاه کن چون نظر کردم دیدم در صحرای مکه بقدری که چشم کار میکند مردمی هستند گفتم خدایا اینها کیستند گفت اینها امت تواند آیا راضی شدی یا نه گفتم راضی شدم گفت در طرف چپ خود نگاه کن چون نظر کردم دیدم از کثرت آنها افق آسمان پوشیده شده بود گفتم اینها کیستند گفتند اینان امّت تواند آیا خشنود شدی گفتم آری پس از آن فرمود از امّت تو هفتاد هزار نفر بیحساب داخل بهشت میگردند (عکاشه)

صفحه : ۸۴

برخواست و گفت یا رسول اللّه دعا کن من از آنها باشم گفت

(اللّهم اجعله منهم)

دیگری برخواست و همین التماس را نمود فرمود (عکاشه) بر تو سبقت گرفت آن گاه عبد اللّه مسعود گفت یا رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم گمان ما اینکه است که اینکه هفتاد هزار نفر کسانی میباشند که در اسلام زائیده شده‌اند و بر آن استقامت و پایداری مینمایند فرمود چنین نیست آنهایند که دزدی نکنند و تکبر نمیکنند و فال بد نزنند و بر خدا توکل نمایند پس از آن فرمود امیدوارم امت من چهار یک اهل بهشت باشند ما همه تکبیر گفتیم بعد فرمود امیدوارم نصف اهل بهشت باشند ما همه تکبیر گفتیم پس از آن اینکه آیه نازل گردید ثُلَّةٌ مِنَ الأَوَّلِینَ وَ ثُلَّةٌ مِنَ الآخِرِینَ صدر المتألّهین راجع بتوجیه آیه بیانی دارد که برای وضوح مختصری از آن را ترجمه مینمایم.

نوع انسانی از اول بعثت آدم همیشه سالک بسوی حق تعالی و در طریق هدایت یافتن بسوی او در اطوار خلقت قدم میزده و در اطوار خلقت بتدریج ترقی و تعالی مینموده و از طریق انبیاء و سفراء و انزال کتب آسمانی و معجزات بحسب استعداد زمان نوع بشر مستعد کمال گردیده تا وقتی که نوبت هدایت و ارشاد بخاتم الانبیاء صلی اللّه علیه و آله و سلّم رسید آن وقت ترقّیات بشری را بمنتهی درجه رسانید و روح آدمی را باعتبار فطرت ثابته و نشئه باقیه بغایت کمال رسانید.

و از ارسطاطالیس فیلسوف حکایت میکنند که چنین گفته (وراء طور عقل طور دیگری است) لکن مخصوص باهل آخر الزمان است چنانچه در اوائل خلقت طور ادراک بشر مخصوص بحواس بوده و پیمبر آنها (ادریس علیه السّلام) بوده و مردمان آن وقت از طریق حواس ظاهره دانا گردیده بودند بآنچه در آسمانها است از عدد کرات فلکیه و عدد ستارگان و اوضاع و هیئات و حرکات آنها، و پس از آنکه نوع بشر رشد نمود و قوّه واهمه و همّت آنان ترقی کرد چنانچه بنی اسرائیل چنین بودند و پیمبر آنها حضرت موسی علیه السّلام بود اینکه بود که موسی علیه السّلام از آنها بسیار اذیت کشید و بعضی از آنان را بلحظه‌ای هلاک گردانید، پس از زمانی بعد که زمان ما باشد

صفحه : ۸۵

مردم ترقّی نمودند و دارای عقل گردیدند لکن طور وراء عقل اختصاص باهل آخر الزمان دارد.
پس از کلام ارسطاطالیس مرد فیلسوفی تصدیق وی را نمود و گفت پیمبر چنین مردمانی محمّد بن عبد اللّه عربی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که بوحی از جانب حق تعالی مطلع میگردد و ادراک مینماید آنچه را که کسی پیش از او ادراک نکرده بود اینکه است که نبی خاتم بر سائر انبیاء فضیلت دارد و امت او نیز بر سائر امم برتری و فضیلت دارند و قوله تعالی کُنتُم خَیرَ أُمَّةٍ أُخرِجَت لِلنّاسِ شاهد بر آن است و نیز زیادت شرف و فضیلت در پیمبر دلالت دارد بر کثرت عدد صحابه و تابعین و ائمّة الهداة و مأمومین و اتباع صالحین و اشباع مؤمنین و بعضی از روایات مؤیّد همین حرف است (پایان)

صفحه : ۸۶

[سوره الواقعة (۵۶): آیات ۴۱ تا ۷۰]

اشاره

وَ أَصحابُ الشِّمالِ ما أَصحابُ الشِّمالِ (۴۱) فِی سَمُومٍ وَ حَمِیمٍ (۴۲) وَ ظِلٍّ مِن یَحمُومٍ (۴۳) لا بارِدٍ وَ لا کَرِیمٍ (۴۴) إِنَّهُم کانُوا قَبلَ ذلِکَ مُترَفِینَ (۴۵)
وَ کانُوا یُصِرُّونَ عَلَی الحِنثِ العَظِیمِ (۴۶) وَ کانُوا یَقُولُونَ أَ إِذا مِتنا وَ کُنّا تُراباً وَ عِظاماً أَ إِنّا لَمَبعُوثُونَ (۴۷) أَ وَ آباؤُنَا الأَوَّلُونَ (۴۸) قُل إِنَّ الأَوَّلِینَ وَ الآخِرِینَ (۴۹) لَمَجمُوعُونَ إِلی مِیقاتِ یَومٍ مَعلُومٍ (۵۰)
ثُمَّ إِنَّکُم أَیُّهَا الضّالُّونَ المُکَذِّبُونَ (۵۱) لَآکِلُونَ مِن شَجَرٍ مِن زَقُّومٍ (۵۲) فَمالِؤُنَ مِنهَا البُطُونَ (۵۳) فَشارِبُونَ عَلَیهِ مِنَ الحَمِیمِ (۵۴) فَشارِبُونَ شُربَ الهِیمِ (۵۵)
هذا نُزُلُهُم یَومَ الدِّینِ (۵۶) نَحنُ خَلَقناکُم فَلَو لا تُصَدِّقُونَ (۵۷) أَ فَرَأَیتُم ما تُمنُونَ (۵۸) أَ أَنتُم تَخلُقُونَهُ أَم نَحنُ الخالِقُونَ (۵۹) نَحنُ قَدَّرنا بَینَکُمُ المَوتَ وَ ما نَحنُ بِمَسبُوقِینَ (۶۰)
عَلی أَن نُبَدِّلَ أَمثالَکُم وَ نُنشِئَکُم فِی ما لا تَعلَمُونَ (۶۱) وَ لَقَد عَلِمتُمُ النَّشأَةَ الأُولی فَلَو لا تَذَکَّرُونَ (۶۲) أَ فَرَأَیتُم ما تَحرُثُونَ (۶۳) أَ أَنتُم تَزرَعُونَهُ أَم نَحنُ الزّارِعُونَ (۶۴) لَو نَشاءُ لَجَعَلناهُ حُطاماً فَظَلتُم تَفَکَّهُونَ (۶۵)
إِنّا لَمُغرَمُونَ (۶۶) بَل نَحنُ مَحرُومُونَ (۶۷) أَ فَرَأَیتُمُ الماءَ الَّذِی تَشرَبُونَ (۶۸) أَ أَنتُم أَنزَلتُمُوهُ مِنَ المُزنِ أَم نَحنُ المُنزِلُونَ (۶۹) لَو نَشاءُ جَعَلناهُ أُجاجاً فَلَو لا تَشکُرُونَ (۷۰)

صفحه : ۸۷

(ترجمه)

چه عجیب است حال اصحاب دست چپ

که اینان در باد گرم سوزان و آب جوشانند،

و در سایه‌ای از دود سیاه گرم

که آن سایه نه خنکی آرد و نه سودی رساند،

محقّقا اینان کسانی بودند که در دنیا متموّل و در ناز و نعمت بودند

و اینان کسانی بودند که مصرّ بودند بر گناهان بزرگ

و چنین بودند که میگفتند آیا ما وقتی مردیم و خاک و استخوان گردیدیم ثانیا مبعوث میگردیم و زنده میشویم

آیا آباء و اجداد سابق ما (زنده میگردند)

ای پیمبر بگو بآنان که محققا اولین (کسانی که پیش از شما بودند) و آخرین و آنهایی که (بعد از شما بدنیا آیند)

همگی جمع میگردند در میعادگاه روز معلوم (روز قیامت)،

پس از آن محققا کسانی که (از طریق حق) گمراه گردیده‌اند و قیامت را انکار مینمایند،

هر آینه خواهند خورد از درخت (زقّوم)،

پس پر میکنند از آن شکمهای خود را،

پس از آن آشامیدنی شما از آب جوشانست،

که می‌آشامید از آن آب جوشان مثل شتر بسیار تشنه،

اینکه است تشریفات آنها در روز قیامت،

ما آفریدیم شما را پس چگونه باور نمیکنید و تصدیق (بروز جزاء) ندارید،

آیا نمی‌بینید شما آنچه را از منی که میریزد در رحم زنهایتان

آیا شما می‌آفرینید او را یا ما خلق کننده‌ایم،

ما اندازه‌گیری میکنیم بین شما مردن (عمر شما را)، و کسی بر ما سبقت گیرنده نیست،

بر اینکه تبدیل کنیم (شما را) بامثال شما و بیافرینیم شما را در صورت و هیئتی که نمیدانید،

و هر آینه محققا شما میدانستید آفرینش نخستین (یعنی زندگی دنیا را) پس چگونه متذکر نمیشوید

پس آیا دیدید شما آنچه را که میکارید

(و چنین گمان میکنید) که شما می‌رویانید آن را (باید بدانید) که ما می‌رویانیم

اگر بخواهیم هر آینه آن گیاه را تباه می‌گردانیم پس تعجب می کنید

و گوئید ما بغرامت و خسارت، دچار گردیدیم

بلکه ما (از زراعت و انتفاع) محروم گردیدیم،

پس آیا شما دیدید آبی که می‌آشامید،

آیا شما آن را از ابر سفید فرود می‌آورید یا ما آن را نازل میگردانیم

اگر بخواهیم آن آب را تلخ و شور می گردانیم پس چرا شما شکر نمیکنید.

صفحه : ۸۸

(توضیح آیات)

وَ أَصحابُ الشِّمالِ ما أَصحابُ الشِّمالِ، فِی سَمُومٍ وَ حَمِیمٍ، وَ ظِلٍّ مِن یَحمُومٍ لا بارِدٍ وَ لا کَرِیمٍ پس از بیان سر انجام مقربین و اصحاب یمین و پاداش اعمال و کراماتی که نسبت بآنان مبذول گردانیده در مقام سوء عاقبت و عذاب اخروی اصحاب شمال و کسانی که در اثر کفر و انکار مبدء و معاد خود را از رتبه انسانیّت ساقط نموده‌اند برآمده و (بماء) تعجب که اشاره بشدّت عذاب و بد حالی آنان دارد بسه نوع از عذاب و شکنجه آنان را تهدید مینماید.

فِی سَمُومٍ سموم باد گرمی را گویند که دارای سمّیت باشد و کشنده است چنین بادی در مسامّ بدن و عروق و دماغ آنان درآید حَمِیمٍ آب جوشانی است که در منتهی درجه حرارت باشد بر آنها ریخته میشود وَ ظِلٍّ مِن یَحمُومٍ و نیز برای آنان است سایبانی از دود سیاه که آن سایبان نه خنکی دارد که قدری شدت حرارت آنها را تسکین دهد و نه انتفاعی از آن برده میشود.

إِنَّهُم کانُوا قَبلَ ذلِکَ مُترَفِینَ، وَ کانُوا یُصِرُّونَ عَلَی الحِنثِ العَظِیمِ چون جزاء و پاداش عمل روی میزان عدل بایستی مطابق عمل باشد در اینجا سه نوع از عذاب برای اصحاب شمال مهیّا گردیده بازاء سه نوع عمل آنان و نکته کلام اینجاست که چون انسان باعتبار طبیعت بطور کلی دارای سه قوّه است، قوّه شهویه قوه غضبیّه، قوّه واهمه و هر گاه اینکه قوای سه گانه روی میزان اعتدال نگاه داشته گردیده و بصلاح دید عقل و شرع عمل آنان انجام گرفت آن وقت آدمی بکمال انسانیت فائز میگردد و از اصحاب یمین محسوب میشود.

لکن اگر اینکه قوای سه گانه مخالفت نمودند و از حکم عقل و شرع خارج گردیدند و خودسرانه عمل نمودند البته در پرتگاه جهالت و بی‌خردی سرنگون

صفحه : ۸۹

خواهند گردید، و شاید مترفین در آیه اشاره باشد بطغیان قوه غضبیّه وقتی از اعتدال خارج گردد آن وقت حبّ ریاست و فرمان فرمایی و استیلاء و تفوق بر اقران بر وی غالب میگردد و برای رفعت و مقام خود در صدد بر می‌آید که بر دیگران تفوّق و استیلاء پیدا نماید و بعضی مفسّرین (مترفین) را حمل بر استیلاء قوّه شهویه نموده نظر به اینکه مترفین کسانی را گویند که نعمت آنها زیاد باشد لکن ظاهرا مترفین حمل بر طالبین شهرت کردن مناسب‌تر بنظر می‌آید.

و نیز شاید مقصود از یُصِرُّونَ عَلَی الحِنثِ العَظِیمِ کسانی باشند که قوای شهویّه بر آنان غالب گردیده و برای نائل گردیدن بحظوظات نفس حیوانی از هیچ گناه بزرگی خودداری نمینمایند از هر راهی که بشود قوای حیوانی شهوانی خود را تسکین دهند و در طلب آن میکوشند.

و نیز ممکن است گفته شود انکار معاد از مقتضیات قوه واهمه بشمار می‌رود زیرا که قوه واهمه بدون اعانت عقل قاصر است و مطالب کلّی عقلانی را نتواند ادراک نماید اینکه است که اگر از حکم عقل و شرع خارج گردید چون بخودی خود نتواند معاد و حیات اخروی را درک نماید انکار میکند.

و نیز منکرین معاد عقل خود را رشد نداده‌اند و طبع سرکش آنان زیر بار طاعت انبیاء نمیرود که بگفته آنان قبول معاد کنند اینکه است که انکار می‌کنند و چون غالبا انکار معارف از روی جهل و بی‌خردی پدید می‌گردد شاید بمناسبت آنکه جزاء بایستی در خور عمل باشد کیفر و مجازاتشان سایه‌ای از دود سیاه میگردد.

وَ کانُوا یَقُولُونَ أَ إِذا مِتنا وَ کُنّا تُراباً وَ عِظاماً أَ إِنّا لَمَبعُوثُونَ، أَ وَ آباؤُنَا الأَوَّلُونَ چنانچه گفته شد کفار چون عقل خود را در اثر انقیاد و اطاعت حق تعالی قوت نداده و رشد عقلی ندارند قوّه واهمه آنها و فهم ناقص آنان جز عالم طبیعت دنیوی را نتواند فهم کند اینکه است که از روی تعجّب گویند چگونه ممکن است انسانی که مرد و بدنش خاک گردید ثانیا برگردد بحالت اول و در قیامت مبعوث گردد و آن بی-

صفحه : ۹۰

خردان فکر نمیکنند آن کسی که انسان و تمام موجودات را از نیستی بهستی آورده قدرت دارد پس از مردن و تفرّق اجزاء ثانیا نیز بانسان حیات نوینی کرامت نماید و او را بحالت اولیه خود برگرداند با اینکه در مرتبه اول هیچ نبوده لَم یَکُن شَیئاً مَذکُوراً لکن در مرتبه ثانی پس از مردن روح او که لطیفه ربّانی است با جسد مثالی وی در جایگاه خود موجود است بلکه چنانچه در محل خود مبرهن گردیده مادّه بدن او نیز در جایگاه خود موجود است فقط بمردن، روح بحکمتهای چندی از بدن و اجزاء آن مفارقت مینماید لکن آن مادّه اولیه بدن در جای خود محفوظ است و در قیامت که هر چیزی باصل خود برمیگردد، بحکم قادر حکیم روح و بدن با هم جمع گردیده بانسان حیات پاکیزه‌ای که قابل دوام و بقاء باشد افاضه میگردد قُل إِنَّ الأَوَّلِینَ وَ الآخِرِینَ لَمَجمُوعُونَ إِلی مِیقاتِ یَومٍ مَعلُومٍ خطاب بر رسول اکرم صلی اللّه علیه و آله و سلّم است که بگو محققا اولین و آنهایی که در ابتداء خلقت بدنیا آمده‌اند از آباء و اجداد شما و آنهایی که تا آخر دنیا موجود می‌گردند در آن روز معیّنی که محل میعادگاه شما است و آن روزی است معین و ثابت همگی جمع می‌گردید.

ثُمَّ إِنَّکُم أَیُّهَا الضّالُّونَ المُکَذِّبُونَ، لَآکِلُونَ مِن شَجَرٍ مِن زَقُّومٍ فَمالِؤُنَ مِنهَا البُطُونَ، فَشارِبُونَ عَلَیهِ مِنَ الحَمِیمِ، فَشارِبُونَ شُربَ الهِیمِ (زقّوم) در لغت غذا و خوراکی کریهه و بد مزه را گویند و از بعض مفسرین است که (زقّوم) خوراکی است که در طعم تلخ و در لمس گرم و در شامّه بد بو و در رؤیت سیاه و از خوردن آن شکم باد می‌کند.

پس از آن خطاب سخط آمیز بمنکرین معاد نموده که ای گمراهان از طریق حق از روی بی‌خردی و نفهمی منکر معاد میباشید، آن موقعی که در قیامت جمع می‌گردید البته خوراک شما از درخت زقّوم است که بدترین غذاها است و از آن زقوم

صفحه : ۹۱

شکمهای شما پر میگردد وقتی شکمهای شما پر شد تشنه می‌گردید و آشامیدنی شما آب گرم است و چون در اثر زقّوم تشنگی بر شما غلبه مینماید آن وقت مثل شتر تشنه از آن آب گرم می‌آشامید، در سوره و الصافات آیه ۶۲ در وصف زقوم فرموده إِنَّها شَجَرَةٌ تَخرُجُ فِی أَصلِ الجَحِیمِ- طَلعُها کَأَنَّهُ رُؤُسُ الشَّیاطِینِ آری همان طوری که کلمه طیبه را تشبیه نموده بشجره طیبه چنانچه در سوره ابراهیم آیه ۲۹ مَثَلًا کَلِمَةً طَیِّبَةً کَشَجَرَةٍ طَیِّبَةٍ أَصلُها ثابِتٌ وَ فَرعُها فِی السَّماءِ کلمه خبیثه را نیز تشبیه نموده بشجره خبیثه آیه ۳۱ همان سوره وَ مَثَلُ کَلِمَةٍ خَبِیثَةٍ کَشَجَرَةٍ خَبِیثَةٍ اجتُثَّت مِن فَوقِ الأَرضِ ما لَها مِن قَرارٍ در اینجا شاید اشاره باین باشد که ریشه درخت زقوم در قعر جهنم طبیعت و در نفس پلیدی که از فطرت اصلیّه خود منحرف گردیده روئیده میگردد و ثمره و حاصل آن از ظاهر سرایت مینماید بباطن، اینکه است که در مقام تکذیب پیمبران برمیآید و برای رسیدن بمقاصد شوم خود از هیچ نوع اعمال نکوهیده خودداری نمینمایند نه از مغالطه کاری در گفتار و نه از کج روی در رفتار و نه از فساد نمودن بین خلق اللّه و نه از ایذاء و نسبت ناروا دادن بانبیاء و اولیاء از هیچ عمل قبیحی خودداری نمینماید، و توان گفت هر یک از اینکه اعمال نکوهیده سری است از سرهای شیاطین که از آن شجره خبیثه روئیده شده و میوه و نتیجه اینکه شجره خبیثه در قیامت همان زقومی شود که بِما قَدَّمَت أَیدِیهِم در دنیا ریشه آن را که انکار مقام ربوبیت و مقدسات دین باشد بدست خود در باطن خود کاشته و در آن وقت که باطنها

ظاهر می گردد تظاهر مینماید و حرارت آن افزوده می گردد و از شدت حرارت مثل شتر تشنه آب طلب می کند آن وقت از حمیم و غسّاق بوی آب می‌دهند و آن آبی است که اندرون آنان را پاره پاره می کند هذا نُزُلُهُم یَومَ الدِّینِ هذا اشاره بآیات جلو است و شاید مقصود چنین باشد که زقوم و حمیم پیشکش و تشریفاتی است که در اول فرود آمدن کفار در روز معاد بجهنم برای آنان مهیا و آماده

صفحه : ۹۲

شده و عذابهای سخت‌تر و ناگوارتری در عقب دارند.

نَحنُ خَلَقناکُم فَلَو لا تُصَدِّقُونَ مادیون گویند چطور ممکن است بدن مرده‌ای که از هم پاشیده و اجزاء آن در چندین ملیارد ملیاردها بدن دیگر و چیزها در آمده و تغییر شکل داده ثانیا جمع شود و همان بدن اولی تشکیل گردد اینکه آیه در مقام ردّ آنان برآمده که همان طوری که شما را ابتداء از نیستی بهستی آوردیم و اجزاء بدن شما را با هم ترکیب نمودیم و اندام شما را تشکیل دادیم قدرت داریم ثانیا نیز اجزاء بدن شما را که متفرّق و خاك گردیده با هم جمع نموده و بشکل اول در آوریم و وقتی شما خلقت اول را دیدید چگونه بخلقت دوم اعتراف نمی‌نمائید.

أ فَرَأَیتُم ما تُمنُونَ، أ أَنتُم تَخلُقُونَهُ أَم نَحنُ الخالِقُونَ اینکه آیه در ردّ کسانی است که گویند ما از نطفه پدید گردیده‌ایم و امور عالم را مستند بطبیعت می‌دانند و معتقدند که زندگی و حیات در سطح کره زمین بطور اتفاقی و ناگهانی پدید گردیده و گویند اصل تمام موجودات و ماده قوّه‌ای است که آن را بعضی نیرو و بعضی اثیر و بعضی انرژی می‌نامند و بسیر تکاملی موجودات زنده بوجود آمده‌اند.

لکن آن بیخردان فکر نمی کنند که بر فرض که حدس آنان درست باشد و تمام موجودات از ماده و نیرو تشکیل شده باشد ماده اولیه که آن را مادهٔ الموادّ گویند با قوه‌ای که آن را حرکت می‌دهد که بقول آنها اینکه دو ماده موجوداتند از کجا آمده چه نیروی خلاقه‌ای در آنان تأثیر نموده و آنها را باشکال مختلفه در آورده و تمام موجودات را دارای روح گردانیده و بعضی موجودات را قوّه ادراك و تمیز داده که تصرف در مادیات می‌نمایند، اگر گویند وجود ماده و نیرو ضروری است و بعبارت دیگر اگر مادّه و قوه واجب الوجودند که در وجود محتاج بغیر نیستند پس چگونه

صفحه : ۹۳

باعتراف خود آنان در یکدیگر تحلیل می‌روند که مادّه نیرو و نیرو ماده میگردد و هر عاقلی میفهمد واجب الوجود موجودی است که مستقل در وجود باشد و قوام وجودش بستگی بغیر ندارد، ماده و نیرو باصطلاح علماء جدید، و هیولی و صورت، باصطلاح حکمای قدیم هیچکدام مستقل بوجود نمی‌باشد، وجود هر یك منوط بوجود دیگری است، پس هر یك قطع نظر از دیگری، ممکن الوجود می گردد زیرا که معنی ممکن الوجود همین است که در وجود و در پیدایش آثار محتاج بدیگری باشد.

و اگر گویند قوّه‌ای است فوق مادّه و نیرو که آن اصل موجودات است و آن را نمی‌توانیم فهم کنیم از آثار پی بوجودش می‌بریم گوئیم اگر آن یك حقیقت مستقلی باشد مجرّد از ماده و آثار و موجودات از روی علم و قدرت از او پدید گردیده هر چه خواهید آن را اسم گذارید آن همان خدای موحدین است اسم آن را عوض نموده‌اید.

و اگر آن اصل را نیز موجود مستقل ندانید و گوئید آن نیز در وجود و ظهور آثار محتاج بدیگری است آن وقت لا- بد بایستی اعتراف نمائید باصل ثابتی تا آنکه سلسله علل و معلولات برسد بمبدئی که مستقل بوجود و هستی است و وجود او ضروری و دائمی باشد و گر نه تسلسل محال لازم آید.

(خلاصه) اينكه مبارك آيه بطور وضوح جواب ماديين را ميدهد و اشاره باين است كه شما علّت اعدادى يعنى وجود شما معدّ و از شرائط پيدايش نطفه و منى مى‌باشد نه علّت فاعلى و نظام خلقت موجودات بر اينكه استوار گرديده كه وجود مادّيّات را منوط بمدت و عدّت گردانيده و براى هر چيزى شرائط و معدّاتى مقرر فرموده، اگر چه بدون آن شرائط نيز قدرت بر ايجاد هر چيزى دارد، چنانچه در اول خلقت حيوانات و گياهها چيزى نبوده‌اند كه از آن توليد مثل شود ناگهانى بهمان علّت حقيقى و اراده لم-يزلى موجود گرديده‌اند، لكن حكمت چنين اقتضاء نموده كه مادّيّات مسبوق بمدت و عدّت باشند.

صفحه : ۹۴

نَحنُ قَدَّرنا بَينَكُمُ المَوتَ وَ ما نَحنُ بِمَسبُوقِينَ عَلي أَن نُبَدِّلَ أَمثالَكُم وَ نُنشِئَكُم فِي ما لا تَعلَمُونَ خداى عزّ و جل براى تنبيه بشر چنين اظهار مى‌فرمايد كه اى انسان بدان ما براى زندگانى هر فردى اجل و مدتى قرار داده‌ايم و كسى را نرسد نه در خلقت و نه در اندازه بقاء و مدت عمر بر ما پيشى گيرد.

آيه بالا- نَحنُ خَلَقناكُم اشاره باين دارد كه علّت موجده يعنى آنكه شما را از نيستى بهستى آورده اراده و قدرت ازلى الهى است و اينكه آيه اخير شايد اشاره باين باشد كه گمان نكنيد كه پس از خلقت در بقاء محتاج بعلت نيستيد زيرا كه ممكن همان طورى كه در وجود محتاج بعلت موجده است در بقاء نيز محتاج بعلت مبقيه است، و علت مبقيه موجودات ما هستيم نه غير ما، مدت عمر هر كسى در تقدير ازلى ما ثابت و مستقر است فَإِذا جاءَ أَجَلُهُم لا يَستَأخِرُونَ ساعَةً وَ لا يَستَقدِمُونَ سوره اعراف آيه ۳۲، و نيز قدرت داريم كه شما را تبديل نمائيم بامثال شما و شما را خلقت كنيم در چيزى كه نميدانيد.

از اينكه آيات سه مطلب توان استخراج نمود (اول) خلقت و پيدايش شما افراد بشر و تمام موجودات بقدرت ازلى حق تعالى انجام گرفته كسى در امر خلقت بر او پيش دستى ندارد (دوم) بقاء و اندازه عمر آدمى و بقاء هر چيزى بدست قدرت او است.

(سوم) آن كسى كه شما را از نيستى بهستى آورده قدرت دارد كه شما را تبديل نمايد بامثال شما، شايد مقصود چنين باشد كه قدرت داديم كه شما را اعدام نمائيم و اشخاصى ديگر مثل شما از افراد بشر خلقت نمائيم، و شايد مقصود اينكه طور باشد كه قدرت داريم در نشأ قيامت شما را بصورتى درآوريم كه فعلا نمى‌دانيد يعنى شما را بصورت اخلاق و صفاتى كه در نفستان رسوخ نموده ظاهر گردانيم و مؤيّد اينكه توجيه دو چيز است يكى آخر آيه وَ نُنشِئَكُم فِي ما لا تَعلَمُونَ و ديگر

صفحه : ۹۵

اخبار و احاديث بسيارى كه دلالت دارد بر اينكه كه انسان در قيامت بصورت اعمالش وارد محشر ميگردد.

وَ لَقَد عَلِمتُمُ النَّشأَةَ الأُولي فَلَو لا تَذَكَّرُونَ بشر را متذكر مى‌گرداند كه وقتى شما نشئه دنيوى خود را ديديد و مراتب و درجات سير خود را از ابتداء خلقت و از وقتى كه نطفه بوديد تا وقتى كه دائره سير خود را بپايان رسانيديد كه على الدّوام از قوّة بفعل و از نقص بكمال سير نموده‌ايد و بتجربه و آزمايش مشاهده مى‌كنيد كه هر موجودى سير استكمالى مى‌نمايد تا بغايت و فائده وجود خود برسد با اينكه حال چگونه متذكر نميگرديد كه انسان در صورتى كه اشرف موجودات بشمار ميرود بايستى براى وجود وى غايت و فائده‌اى در نظر باشد كه در سير استكمالى بغايت و فائده وجود خود نائل گردد و چنانچه مشهود است در اينكه عالم انسان بفائده و غايت وجود خود نميرسد و اگر نشئه ديگرى نباشد كه بشر بفعليت اخير و غايت وجود خود نائل گردد اصلا وجود دنيوى وى بلكه خلقت او و عالمى كه براى پيدايش و استكمال وى پديد گرديده لغو خواهد بود و كار لغو شايسته حكيم على الاطلاق نخواهد بود و نيز كسى را كه اندك شعورى باشد ميفهمد عالم دنيا كه در اينكه آيه (نشئه اولى) ناميده شد مقدّمه است براى نشئه ثانى زيرا اينكه نشئه و اينكه عالم دنيا عالم قوه و عالم هيولايى است كه باعتراف تمام دانشمندان تمام اجزايش على الدّوام در حركت و رو

بفناء می‌روند و هیچ جزئی از آن ثبات و قراری ندارد.

و نیز باعتراف تمام دانشـمندان هر حرکت را غایتی و هر ناقصـی را کمالی در بر است که در حرکت استکمالی سر انجام آن خواهد بود اینکه است که شـخص متفکّر میفهمـد که غرض از خلقت اینکه عـالم که وجودش محفوف بعـدم و فعلیّتش عین قوه و حیـاتش عین مرگ که علی الـدّوام می‌میرد و زنـده میگردد مقصود اصـلی خلقت نخواهـد بود بلکه غایت و فائـده چنین مخلوق عظیمی البته بایستی در عالم دیگر و در نشئه ثانوی

صفحه : ۹۶

پدیـد گردد که در آن عالم جهات ما بالقوّه بالفعل گردد و حرکات بغایت رسـد و کار انسان تمام گردد و آن عالم قیامت است که هر موجودی بکمال لایق بخود میرسد و از قوه بفعل آید و انسان به نتیجه اعمال خود برسد و حیات باقی و جاودانی یابد.

أ فَرَأَیتُم مـا تَحرُثُون، أ أَنتُم تَزرَعُونَه أم نَحنُ الزّارِعُون، لَو نَشـاءُ لَجَعَلنـاه حُطاماً فَظَلتُم تَفَکَّهُون، إنّا لَمُغرَمُون بَل نَحنُ مَحرُومُون آیات اشاره باین دارد که شـمایی که زراعت می‌کنیـد و برای تحصـیل فائده بذر می‌پاشـید که حاصل بدست آرید آیا چنین گمان میبرید که خودتان علت و سـبب پدید شدن حاصل میباشید! چنین گمان خلاف است شما حراثت مینمائید و عملیّاتی را انجام میدهید لکن پدید شدن حاصل بدست ما است.

چنانچه ثابت و محقق است برای هر موجود طبیعی چهار علت موجود است علت فاعلی- علت غایی- علت مادی- علت صوری- در اینجـا علت مـادّی همـان دانه‌هـای و حبوباتی است که در زمین پاشـیده می‌شود با شـرائطی که در آن بکار میرود، مثل شـخم کردن زمین و آب یاری نمودن و غیر اینها که تماما از علل مادی بشـمار می‌رود، علت صوری دانه‌های گندم و جو و غیر آن است که علل صوری نباتات شمرده میشوند.

علت فاعلی تأثیر قادر متعال و مبدء وجود و نفوذ قدرت آن حیّ ذا الجلال است که دانه را در زیر زمین میشکافد و اول آن را تبدیل بعلف سبز می‌نمایـد و زمین را شـکافته و بیرون می‌آیـد پس از آنکه حرکت اسـتکمالی آن بانتهـاء رسـید یـک دانه را بچنـدین دانه پیدایش میدهد آیا ممکن است تصوّر شود که آن دانه‌ای که در زمین پوسـیده خودش در خود تصرّف نماید و خود را بقدرت خود اینکه طور نمـایش دهـد، یـا زارع بتوانـد آن را تبـدیل نمایـد. هرگز ممکن نیست، پس بـا انـدك توجهی معلوم میشود که یك قوه قاهره‌ای در آن تصرّف نموده و اینکه تحوّلات و تغییرات بقدرت

صفحه : ۹۷

کامله او در عالم پدیدار گردیده.

و نیز علّت غـایی موجودات مادی خود علت فاعلی است که برحمت و رزّاقیت خود برای ارزاق موجودات زنـده اینکه طور تصـرّف در موجودات پدیدار نموده تا آنکه صفت رزّاقیت خود را ظاهر گرداند.

لَو نَشـاءُ لَجَعَلنـاه حُطاماً فَظَلتُم تَفَکَّهُون- إنّـا لَمُغرَمُون بَـل نَحنُ مَحرُومُون اشـاره بهمین است که بثمر رسـیدن زراعت از عهـده زارع خارج است ممکن است آن دانه‌های بذر را تبدیل بگیاه در هم شکسته یا گاهی بدون دانه بنمائیم آن وقت برای زارع جز حسرت و ندامت چیزی نیست زیرا که ایجاد و پدید آوردن حبوبات بدست او نیست.

أ فَرَأَیتُمُ المـاءَ الَّذِی تَشـرَبُون، أ أَنتُم أَنزَلتُمُوه مِنَ المُزنِ أَم نَحنُ المُنزِلُون لَو نَشـاءُ جَعَلنـاه أُجاجاً فَلَو لا تَشـکُرُون اینکه آیات نیز نظیر آیات بالا برای تذکّر و تنبّه بشر است و اشاره به اینکه فکر خود را بکار اندازید و تأمّل نمائید آیا اینکه آبی که میآشامید از کجا سر چشمه گرفته که علی الدوام می‌آید و میرود تازه از کجا می‌آید و کهنه کجا میرود آیا شما چنین قدرت و توانایی دارید که باران را

از ابر سفید فرود آرید یا ما آن را برای رفع احتیاجات شما از بالا بزمین ریزش دادیم، اگر بخواهیم توانیم آن را تلخ و شور گردانیم که از آن انتفاع نبرید چون آب گل آلوده طبیعت چشم و گوش آدمی را پر نموده با اینکه میدانید که بهیچ وجه قدرت بر پیدایش چیزی که از مرتبه عدم بوجود آورد ندارد، بلکه فقط باندك علمی که برای حکمتهای چندی بوی بخشوده شده که امور معاش خود را تأمین نماید گمان می‌کند کاری از دست وی برمیآید اینکه است که بخود مغرور گردیده و خالق و آفریننده موجودات را فراموش نموده.

و نیز چون تعلیمات قرآنی برای هر دوره و زمانی نافع و بایستی تا قیامت

صفحه : ۹۸

بین مردم فعالیت نماید و همه را متنبّه گرداند، اینکه است که مواد اولیه و عناصر و موجوداتی که از موادّ و عناصر تشکیل شده‌اند تحت نظر قرار داده و گوش زد انسان مینماید که گمان نشود پیدایش مواد بدست بشر است، چنانچه شاید بعضی از کوته‌بینان نظران چنین گمان میکنند که اختراعات و صنایع دست بشری که مردم اینکه زمان را بخود مشغول نموده یك قدرت خلاقیّت در آنها بکار برده شده.

لکن انسان خردمند میداند که فقط هنر مخترعین صنایع بعد از زحمات بسیار که چه خود آنان متحمل گردیده و چه در اثر کوشش مردمان پیش از آنها بدست آمده اینکه است که بتجربه و آزمایش بسیار ببعض خواصّ و آثاری که خالق متعال در کمون مواد نهاده پی‌برده‌اند و در آن عمل نموده و بکار بسته‌اند در صورتی که خود آنها و آنچه در آن عمل میکنند مخلوق و آفریده شده حق تعالی میباشند قال اللّه تعالی وَ اللّهُ خَلَقَکُم وَ ما تَعمَلُونَ سوره نساء آیه ۹۴، تمام اینکه اختراعات و انکشافات اندك از آن چیزی است که در طبیعت وجود دارد، اصل صنایع و اختراعات امروزه تقلید ناقصی است از بعض موجوداتی که قادر متعال در اینکه جهان پهناور پدید آورده، بقول بعضی گویند هواپیما اختراع نمودن ملیون ملیون سالها میگذرد طیور و پرندگان در سطح کره زمین در پروازند و محتاج بوسائل خارجی و اسباب نمیباشند و بآن وسائل خدا داده خود بینیازند، گویند اختراع برق نمودیم نیروی برق همیشه بوده منتهی الامر بشر نمیدانسته که میتوان از آن استفاده نمود حتّی اگر مرده زنده کنند یا آدم مصنوعی بسازند مؤمن موحّد نباید گول بخورد زیرا چنانچه گفتیم غیر از حق تعالی کسی قوه خلاقیت ندارد که بتواند چیزی را از عدم بوجود آرد، بلکه هنر آنها اینکه است که وقتی خیلی کوشش نمایند دانا میگردند بخواصّ و آثاری که در طبیعت پنهان است یعنی میفهمند که مواد را اگر بطرز خاصّی با هم ترکیب نمایند دارای چه اثری میگردد، لکن خلقت مواد و آثاری که در آن نهفته است بدست آنها نیست نه ذره‌ای را توانند از نیستی بهستی آرند و نه از هستی به نیستی کشانند.

صفحه : ۹۹

خلاصه آنان فقط علت اعدادی و صوری عرضی مخترعات خود میباشند نه علت فاعلی و علت موجده فقط ذات واجب الوجود جلّ و علا است که مبدء و پدید آورنده موجودات است.

آری قوّه فکر از بالاترین قوای بشری بشمار میرود و شرافت بشر از تمام موجودات ما دون خود بهمان قوّه ادراک و تمیز وی است، انسان اگر اینکه قوه خدا داده خود را بکار اندازد و در موجودات آفاقی و انفسی تدبّر نماید آن وقت از روزنه قلبش نور معرفت و دانش طلوع مینماید و موجوداترا بآن طوری که هستند یعنی بآن وجهی که آیات الهی و تظاهرات فیض منبسط رحمانی میباشند مشاهده مینماید، در سوره فصلت آیه ۵۳ اشاره بهمین مطلب دارد قوله تعالی سَنُرِیهِم آیاتِنا فِی الآفاقِ وَ فِی أَنفُسِهِم حَتّی یَتَبَیَّنَ لَهُم أَنَّهُ الحَقُّ أَ وَ لَم یَکفِ بِرَبِّکَ أَنَّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ شَهِیدٌ«۱» و اینکه چنانچه مشهود است در آیات قرآن مجید مکرّر امر بتعقّل و تفکر

مینماید فقط برای همین است که بشر را بیدار کند و راهی برای وی باز کند که سر انجام آن قرب جوار احدیت و وصول بسعادت و فضیلت گردد، لکن انسان خودش بایستی براهی که رهبران حقیقت نشان میدهند برود تا بمقصود اصلی خلقت برسد.

وظیفه آن بزرگواران فقط تذکر و راه نمایی است چنانچه در کتاب کریم خطاب بپیمبر اکرمش نموده فَذَکِّر إِنَّما أَنتَ مُذَکِّرٌ- لَستَ عَلَیهِم بِمُصَیطِرٍ سوره الغاشیه آیه (۲۰) یعنی وظیفه تو آن است که مردم را متذکّر گردانی نتوانی کس- را باکراه بعمل واداری.

اگر ممکن بود انسان بگفته‌های دیگران و تقلید آباء و اجداد خود سعادتمند گردد دیگر امر بتفکر و تدبّر نمودن معنی نداشت، و نیز بمجاهده نمودن با نفس که امر فرموده وَ جاهِدُوا فِی اللّهِ حَقَّ جِهادِهِ بی‌ثمر بود فَلَو لا تَشکُرُونَ در مقام سرزنش انسان است که پس از اینکه همه نعمتها چگونه بشکر ولی نعمت خود قیام نمینمائید.

---

(۱) بزودی مینمایانیم آیات و نشانه‌های قدرت خود را در افقها و در نفسهای آنها تا برای!!!!!! گردد که او است حق آیا کفایت نمیکند پروردگار ترا که او بر هر چیزی گواهست [.....]

صفحه : ۱۰۰

[سوره الواقعة (۵۶): آیات ۷۱ تا ۹۶]

اشاره

أَ فَرَأَیتُمُ النّارَ الَّتِی تُورُونَ (۷۱) أَ أَنتُم أَنشَأتُم شَجَرَتَها أَم نَحنُ المُنشِؤُنَ (۷۲) نَحنُ جَعَلناها تَذکِرَةً وَ مَتاعاً لِلمُقوِینَ (۷۳) فَسَبِّح بِاسمِ رَبِّکَ العَظِیمِ (۷۴) فَلا أُقسِمُ بِمَواقِعِ النُّجُومِ (۷۵)

وَ إِنَّهُ لَقَسَمٌ لَو تَعلَمُونَ عَظِیمٌ (۷۶) إِنَّهُ لَقُرآنٌ کَرِیمٌ (۷۷) فِی کِتابٍ مَکنُونٍ (۷۸) لا یَمَسُّهُ إِلاَّ المُطَهَّرُونَ (۷۹) تَنزِیلٌ مِن رَبِّ العالَمِینَ (۸۰)

أَ فَبِهذَا الحَدِیثِ أَنتُم مُدهِنُونَ (۸۱) وَ تَجعَلُونَ رِزقَکُم أَنَّکُم تُکَذِّبُونَ (۸۲) فَلَو لا إِذا بَلَغَتِ الحُلقُومَ (۸۳) وَ أَنتُم حِینَئِذٍ تَنظُرُونَ (۸۴) وَ نَحنُ أَقرَبُ إِلَیهِ مِنکُم وَ لکِن لا تُبصِرُونَ (۸۵)

فَلَو لا إِن کُنتُم غَیرَ مَدِینِینَ (۸۶) تَرجِعُونَها إِن کُنتُم صادِقِینَ (۸۷) فَأَمّا إِن کانَ مِنَ المُقَرَّبِینَ (۸۸) فَرَوحٌ وَ رَیحانٌ وَ جَنَّةُ نَعِیمٍ (۸۹) وَ أَمّا إِن کانَ مِن أَصحابِ الیَمِینِ (۹۰)

فَسَلامٌ لَکَ مِن أَصحابِ الیَمِینِ (۹۱) وَ أَمّا إِن کانَ مِنَ المُکَذِّبِینَ الضّالِّینَ (۹۲) فَنُزُلٌ مِن حَمِیمٍ (۹۳) وَ تَصلِیَةُ جَحِیمٍ (۹۴) إِنَّ هذا لَهُوَ حَقُّ الیَقِینِ (۹۵)

فَسَبِّح بِاسمِ رَبِّکَ العَظِیمِ (۹۶)

ترجمه

آیا دیدید شما آتش آن چنان که (از درخت) بیرون می‌آرید،

آیا آن درختی که از آن آتش بیرون می‌آید شما خلق نموده‌اید یا ما آن را آفریده‌ایم،

ما قرار دادیم آن آتش را تذکر (که پند و اندرزی باشد برای شما و در بیابان و در جاهای دیگر بآن منتفع گردید و رفع حاجت نمائید)،

پس ای پیمبر تسبیح و تقدیس نما باسم پروردگار خود که بسیار بزرگ است،

پس سوگند یاد میکنم بموقع و قرار

صفحه : ۱۰۱

گاه ستارگان،

و هر آینه اینکه سوگندی است که اگر بدانید بسیار بزرگ است

محققا آنچه را (پیمبر بر شما میخواند) هر آینه قرآن بزرگ است،

که در کتاب پوشیده شده است،

که مس‌ نمیکنند آن را مگر اشخاص طاهر و پاکان،

فرود آمده از جانب پروردگار عالمیان،

آیا شما باین سخن تهاون و بی‌اعتنایی میکنید

و اینکه تهاون را روزی خود قرار میدهید محققا شما انکار کننده‌گانید،

پس چرا وقتی جان بسینه میرسد

و شما در آن موقع مینگرید (بحال آن محتضر)

در صورتی که ما باو نزدیک‌تریم از شما و لکن شما نمی‌بینید،

پس شمایی که اعتقاد (بمعاد و بازگشت ندارید)،

چرا برنمیگردانید او را اگر راست می‌گویید،

پس اینکه محتضر اگر از مقربین باشد،

پس مرگ برای او راحت و ریحان و بوستان پر نعمت است،

و اما اگر از اصحاب دست راست باشد،

پس سلام تو است (ای رسول اکرم) از اصحاب دست راست،

و اگر بوده باشد آن میت از تکذیب کنندگان و گمراهان

پس فرودگاه آنان آب جوشان جهنّم است،

درآیند در جهنّم،

محققا آنچه گفته شد هر آینه آن حق و ثابت است،

پس ای پیمبر تسبیح و تمجید نما بنام پروردگارت که بس عظیم و بزرگ است.

توضیح آیات

اشاره

أَ فَرَأَیتُمُ النّارَ الَّتِی تُورُونَ، أَ أَنتُم أَنشَأتُم شَجَرَتَها أَم نَحنُ المُنشِؤُنَ آیا شما مردم چنین گمان میکنید که آتشی که بیرون می‌آورید، شما درخت آن را رویانیده‌اید یا ما آن را خلقت نموده‌ایم گویند اهل بیابانها برای آتش گیراندن شاخه‌هایی از درخت مرخ که آن

را نر گویند با شاخه‌هایی از درخت غفار که آن را ماده گویند بهم میفشارند از بین آن دو شاخه‌تر آتش میجهد.
و اینکه آیه نیز مثل آیات بالا تذکر و اندرز بشر است که در موجودات نظر کنید و آیات الهی را بنگرید و ایمان بمبدء و معاد آرید، و از اینکه راه بمبدء خود آشنا گردید تا آنکه برای شما ممکن باشد باداء شکر وی قیام نمائید، زیرا وقتی

صفحه : ۱۰۲

ممکن است از کسی شکر واقعی ناشی گردد که نعمت و منعم را بشناسد، و بفهمد که منعم حقیقی آن کس است که از راه لطف و کرم تمام لوازمات بشری را بنیکوتر وجهی برای وی مهیّا نموده و در دسترس وی گذارده، زیرا چنانچه از بعضی روایات استفاده میشود شکر همان است که انسان متوجه باشد که آنچه در دست دارد نعمت است.
مفسرین گویند آیه اخیر اشاره بآتش جهنّم دارد که همین طوری که از درخت‌تر با آنکه آب و آتش ضدّ یکدیگرند آتش بیرون می‌آوریم قدرت داریم از استخوان پوسیده و جسم خاک شده انسان ثانیا در عالم قیامت بوی حیات نوینی بخشیم و او را زنده گردانیم.
نَحنُ جَعَلناها تَذكِرَةً وَ مَتاعاً لِلمُقوِينَ (مقوین) بیابانی را گویند که آبادی ندارد مرجع (هاء) در جعلناها (نار) در النّارَ الَّتِي تُورُونَ در آیه بالا است اشاره است به اینکه اینکه طور آتش در آوردن از درخت دو فائده در بر دارد یکی تذکر بشر که قدرت الهی را بنگرد دیگر برای نفع مسافرین که هر گاه در بیابان محتاج بآتش گردند برای رفع احتیاج آنان از میان چوب تر آتش بیرون آرند.
فَسَبِّح بِاسمِ رَبِّكَ العَظِيمِ خطاب از حضرت احدیت برسول اکرم خود نموده که در شکر گذاری تسبیح و تنزیه و ستایش نما پروردگار خود را بنامهای بزرگ.
شاید (عظیم) صفت اسم باشد یعنی تسبیح و تنزیه نما اسم پروردگاری که آن اسم متصف بصفت عظمت است، و ممکن است (عظیم) صفت ربّ باشد و بنا بر اینکه معنی آیه چنین میشود پروردگار خود را از صفات نقایص ممکنات تقدیس و تنزیه نما و عظمت او را در نظر آر و معنی دوم مناسب‌تر بآیه بنظر می‌آید.
چنانچه گفته‌اند چون تحلیه بعد از تخلیه است اینکه است که پیمبر اکرم

صفحه : ۱۰۳

مأمور میگردد به اینکه اول تنزیه نماید ذات احدیت را از نقائص ممکنات و پس از آن او را بعظمت و بزرگی ستایش نماید.
خلاصه شاید آیه اشاره باین باشد که پروردگار خود را بصفات جلال و صفات جمال هر دو ستایش بنما، و باید دانست که امّت نیز در اینکه مأموریت شرکت دارند که همان طوری که پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مأمور بحمد و ستایش پروردگار است امّت او نیز مأمورند که در شب و روز حمد و ستایش نمایند آن فرد ازلی را.
فَلا أُقسِمُ بِمَواقِعِ النُّجُومِ، وَ إِنَّهُ لَقَسَمٌ لَو تَعلَمُونَ عَظِيمٌ برای توضیح آیه مختصری از بیانات طبرسی (ره) را ترجمه مینمایم.
فَلا أُقسِمُ بِمَواقِعِ النُّجُومِ لا زائده و معنی اینست که سوگند یاد میکنم.
(سعید بن جبیر) ممکن است گفته شود (لا) اشاره بردّ گفتار کفار باشد که گفته‌اند قرآن سحر است، یا گویند شعر است، یا گویند کهانت، و بعضی از مفسرین گفته‌اند مقصود اینکه است که سوگند باینها یاد نمیکنم زیرا که امر آنها ظاهرتر از آن است که محتاج بقسم باشد (ابو مسلم) و در توجیه مواقع نجوم بین مفسرین گفتاری است بعضی گویند محل طلوع و غروب ستارگان مقصود است (مجاهد و قتاده) قول دیگر مقصود گرفتن ستارگان و پراکنده‌گی آنها در قیامت است.
(حسن بصری) و از ابی جعفر علیه السّلام و ابی عبد اللّه علیه السّلام چنین روایت میکنند که مقصود از مواقع نجوم آن تیرهایی است

كه بآنها شياطين را ميرانند و چون مشركين بآنها قسم ياد ميكردند اينكه بود كه خداى تعالى فرموده من بآنها قسم ياد نميكنم.

و شايد مقصود از نجوم قرآن باشد يعنى سوگند ياد ميكنم بنزول قرآن كه قرآن قطعه قطعه و متفرقا فرود آمده (إبن عباس) بيان طبرسى در مجمع البيان بپايان رسيد

صفحه : ۱۰۴

لكن ظاهرا بهترين توجيهات جمعا بآيات ديگرى مثل لاـ أُقسِمُ بِيَومِ القِيامَةِ- وَ لاـ أُقسِمُ بِالنَّفسِ اللَّوّامَةِ و غير آن، اينكه است كه چنانچه در جلد سوم اينكه تفسير در توجيه اينكه آيات گفته شد ممكن است يا لام را زائده بگيريم و يا لام براى تأكيد در قسم باشد يعنى هر آينه جدا قسم ياد ميكنم و بنا بر اينكه معنى فَلا أُقسِمُ در آيه بمعنى (فلا قسم) ميشود يعنى هر آينه سوگند ياد ميكنم بمحل طلوع و غروب ستارگان، كه در اينها آثار عظمت الهى پديدار است و اگر شما افراد بشر عظمت گردش ستارگان و اوضاع عالم را ميدانستيد مى‌فهميديد كه اينكه سوگند بسيار بزرگ است زيرا نظام عالم و پديد شدن مواليد و نظام خلقت روى گردش كرات و تنظيم طلوع و غروب ستارگان انجام گرفته.

إِنَّهُ لَقُرآنٌ كَرِيمٌ جواب قسم است يعنى قسم بطلوع و غروب ستارگان كه اينكه قرآن بسيار بزرگ و شريف و نفع آن عظيم و با كرامت و عظمت و جلال است.

فِي كِتابٍ مَكنُونٍ، لا يَمَسُّهُ إِلَّا المُطَهَّرُونَ، تَنزِيلٌ مِن رَبِّ العالَمِينَ در مقام فضيلت قرآن برآمده و سه فضيلت از فضائل ارجمند قرآن را تذكر ميدهد اول قرآن در كتاب مكنون كه شايد مقصود لوح محفوظ و دفتر آفرينش باشد، زيرا قرآن كريم پيش از فرود آمدن در اينكه عالم طبيعت در آن محلّ مخفى و از نظرها مستور بوده.

(دوم) قرآن كريم كتابى است كه احساس و ادراك حقيقت آن را نميكنند مگر ظاهرشدگان از قذارات معنوى اخلاقى اگر لا يَمَسُّهُ را جمله خبريّه گرفتيم، يعنى دقايق و نكات و اسرار آن را نميفهمند مگر كسانى كه از دنس و قذارات اخلاقى و طبيعى پاك گرديده و قلب و دل آنان محل تلألؤ انوار الهى و محل ودائع اسرار لاهوتى گرديده كه چنين كسانى ببعض اسرار قرآنى فائز گرديده و البته مصداق كامل عارفين بقرآن، نخستين رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و پس از آن در مرتبه ثانى وصىّ و جانشين او علىّ بن ابى طالب عليه السّلام و ذرّيه گرامى اويند كه هر يك پس از

صفحه : ۱۰۵

ديگرى گنجينه اسرار الهى و محلّ وديعه نور سبحانى ميباشند و مفسّر و مبيّن قرآنند و پس از آنها علماى گرامى كه هر يك بقدر صفا و دانش از نور ولايت اقتباس نموده، و مفسّر و مبيّن بعضى از نكات و معارف قرآنند.

و شايد لا يَمَسُّهُ نهى باشد، يعنى بايستى قرآن را مس نكنند مگر كسانى كه از هر حدثى خالى باشند، از امام محمّد باقر عليه السّلام و جعفر صادق عليه السّلام چنين روايت ميكنند كه در توجيه آيه فرموده‌اند (بايد قرآن را مس نكنند مگر اشخاصى كه از تمام حدثها اصغر و اكبر پاك باشند يعنى از جنابت و حيض و نفاس و باقى حدثها و نيز بايد با وضو باشند اينكه است كه فقهاء جايز نميدانند مس نمودن كلمات قرآن را مگر براى كسانى كه خالى از حدث و با وضو باشند).

سوم از اوصاف قرآن اينكه است كه فرموده تَنزِيلٌ مِن رَبِّ العالَمِينَ قرآن آيه آيه و بتدريج فرود آمده از طرف پروردگار عالميان، در توضيح سوره قدر در جلد چهارم اينكه تفسير راجع (بنزول و تنزيل) تا اندازه‌اى بيان نموديم كه علماء لغت گفته‌اند فرق است بين نزول و تنزيل كه فرود آمدن دفعى را نزول گويند مثل إِنّا أَنزَلناهُ و فرود آمدن تدريجى را تنزيل نامند مثل همين آيه تَنزِيلٌ مِن رَبِّ العالَمِينَ و قرآن بهر دو قسم هر يك به اعتبارى ناميده شده.

و در اینجا شاید اشاره باین باشد که مجموعه قرآن پیش از فرود آمدن آن بعالم طبیعت در لوح محفوظ بطور وحدت موجود بوده زیرا که عالم (ما فوق الطّبیعه) عالم جمع و عالم وحدت است لکن هنگام نزول آن در عالم طبیعت که عالم کثرت و عالم تفرقه است بمناسبت عالمش که همه چیز در آن متفرق و پراکنده بنظر می‌آید بتدریج و قطعه قطعه فرود آمده.

أَ فَبِهذَا الحَدِیثِ أَنتُم مُدهِنُونَ در مقام سرزنش کفار برآمده که بچنین کلامی که از مصدر حقیقت فرود آمده تهاون و توهین میکنید و مُدهِنُونَ در لغت مأخوذ از (دهن) و بمعنی نرمی

صفحه : ۱۰۶

استعمال شده.

و شاید اشاره بسستی و بی‌مبالاتی بعضی از مردم دارد که در امر قرآن سستی میکنند و در فهمیدن رموز و اسرار آن جدّیت ندارند، باصطلاح راجع بفهم قرآن خون سردند.

وَ تَجعَلُونَ رِزقَکُم أَنَّکُم تُکَذِّبُونَ بعض مفسرین گویند در اینجا بایست کلامی در تقدیر گرفت و آیه را اینطور قرائت نمود (و تجعلون حظّکم من القرآن الّذی رزقکم انّکم تکذّبون) یعنی و قرار میدهید آنچه روزی شما است از قرآن اینکه بآن تکذیب نمائید، خلاصه شاید مقصود چنین باشد که قرآن که رزق روحانی شما و قوت بخش جان شما است و بایستی روح و قلب خود را بآن قوی و نیرومند گردانید در عوض بسبب انکار و عناد خود را از آن بی‌بهره میگردانید.

فَلَو لا إِذا بَلَغَتِ الحُلقُومَ، وَ أَنتُم حِینَئِذٍ تَنظُرُونَ وَ نَحنُ أَقرَبُ إِلَیهِ مِنکُم وَ لکِن لا تُبصِرُونَ در اینکه آیه اخیر اشاره بقرب معنوی و احاطه و قیّومیّت او است و امثال اینکه آیه در کلام اللّه مجید بسیار آمده مثل قوله تعالی نَحنُ أَقرَبُ إِلَیهِ مِن حَبلِ الوَرِیدِ و نیز اشاره بمعیّت قیومیّت دارد آنجا که فرموده هُوَ مَعَکُم أَینَ ما کُنتُم.

قرب و بعد حق تعالی نسبت بموجودات از قبیل قرب و بعد زمانی و مکانی نیست بلکه از قبیل قرب و بعد معنوی است و بمعنی متعارف مثل قرب باولیاء اللّه یا بعد از آنها نیز نمیباشد بلکه قرب حق تعالی بموجودات معنی بالاتری در بر دارد که فهم نمیکنند آن را مگر (راسخون فی العلم) در احادیث صحیح از معصومین (ع) رسیده

(داخل فی الاشیاء لا کدخول شیئی فی شیء و خارج عن الاشیاء لا کخروج شیئی عن شیئی).

صفحه : ۱۰۷

اگر چه مفسرین قرب در اینکه آیه را نسبت بمحتضر باحاطه علم و قدرت تفسیر نموده‌اند، لکن چون علم و قدرت نیز عین ذات حق تعالی است بازگشت آن نیز بقرب ذات میشود و شاید آیه اشاره باین باشد که در آن وقت رحمت و فضل خدای رحمن شامل حال محتضر است زیرا که او دائم الفضل و کثیر الاحسان است، خلاصه آیه در مقام اعتراض بکسانی است که منکر مبدء و معادند که شمایی که گمان میکنید کار از دست خودتان یا دیگری برمیآید آن وقتی که روح بگلوی محتضر میرسد و شما مشاهده مینمائید و قدرت بر علاج ندارید در آن وقت ما باو نزدیک‌تریم از شما و نمیفهمید چگونه قبض روح او را میکنیم.

در بعض آیات قبض روح را نسبت بملک الموت میدهد قُل یَتَوَفّاکُم مَلَکُ المَوتِ الَّذِی وُکِّلَ بِکُم ثُمَّ إِلی رَبِّکُم تُرجَعُونَ«۱» و در بعض آیات نسبت بمطلق ملائکه میدهد حَتّی إِذا جاءَ أَحَدَکُمُ المَوتُ تَوَفَّتهُ رُسُلُنا وَ هُم لا یُفَرِّطُونَ«۲» و در جای دیگر نسبت بخودش میدهد اللّهُ یَتَوَفَّی الأَنفُسَ حِینَ مَوتِها وَ الَّتِی لَم تَمُت فِی مَنامِها.«۳»

بعض مفسرین در جمع بین آیات گفته‌اند روح انبیاء و اولیاء و بالخصوص روح مبارک نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بدست قدرت حق تعالی گرفته میشود زیرا که ملائکه تسلّط بر روح نبی ندارند و روح مؤمنین بدست ملک مقرّب عزرائیل قبض میگردد و

روح كفار را بعض ملائكه ميگيرند و اينكه طور جمع نمودن بين آيات نيكو بنظر ميآيد زيرا كه قبض كننده روح بايستى از حيث شرافت و مقام با ارواح مناسب باشند اگر چه تمام اقسام و انواع ملائكه پاك و طاهرند و عمّال حق تعالى و مسخّر امر اويند وَ هُم لا يُفَرِّطُونَ در آيه بالا شايد اشاره باين باشد كه آنها نسبت بخدمت مرجوعه

---

(۱) سوره سجده آيه ۱۱ خطاب برسول اكرم است كه بگو قبض ميكند روح شما را ملك الموت كه موكل بر شما است پس از آن بسوى پروردگارتان بازگشت ميكنيد.

(۲) سوره انعام آيه ۶۱ وقتى آمد يكى از شما را مرگ ميميراند او را فرستاده‌هاى ما و آنها تقصير نميكنند.

(۳) سوره الزمر آيه ۴۳ خدا ميگيرد روحها را در وقت مرگ و آن چيزى را كه نمرده است در وقت خواب آنها

صفحه : ۱۰۸

بخود افراط نميكنند لكن خباثت نفس كافر و تعلّق او بجسد و عكوف او بعالم طبيعت سبب شدت و سختى خروج روح وى ميشود، قوله تعالى وَ لَو تَرى إِذِ الظّالِمُونَ فِي غَمَراتِ المَوتِ وَ المَلائِكَةُ باسِطُوا أَيدِيهِم أَخرِجُوا أَنفُسَكُمُ اليَومَ تُجزَونَ عَذابَ الهُونِ بِما كُنتُم تَقُولُونَ عَلَى اللّهِ غَيرَ الحَقِّ وَ كُنتُم عَن آياتِهِ تَستَكبِرُونَ«۱» اشاره بسختى قبض روح آنها است.

فَأَمّا إِن كانَ مِنَ المُقَرَّبِينَ، فَرَوحٌ وَ رَيحانٌ وَ جَنَّةُ نَعِيمٍ چون در اول سوره مردم را سه قسمت نموده، اصحاب اليمين، و المقربين و اصحاب الشمال، آخر سوره در مقام حال آنان بعد از مفارقت روح آنها از بدن عنصرى آنها برآمده كه اگر از مقربين بشمار آيد، يعنى اگر محتضر مؤمن كامل و از موحّدين باشد بمرتبه و شهود و عين اليقين يا حق اليقين رسيده باشد پس روح او در محل امن و جايگاه صِدقٍ عِندَ مَلِيكٍ مُقتَدِرٍ متمركز ميگردد و (روح و ريحان) شايد اشاره باين باشد كه بنسيم معطّر قرب معنوى حقيقى قلب و دل وى باز ميگردد.

بعض مفسّرين گفته‌اند مقصود از (روح) اينكه است كه آن وقت در راحت و آسايش و فارغ از هر مشقّت و زحمتى است.

ديگرى گفته آيه اشاره باين است كه مردن مقرّبين مثل گلى ماند كه استشمام نمايند و از آن محظوظ گردند.

وَ جَنَّةُ نَعِيمٍ براى آنان آماده شده بهشت پر نعمت و از بعض عرفاء است كه مقربين را روح وصال و ريحان جمال و بهشت جلال است، روح او روح انس و قلب او ريحان قدس و نفس او جنهٔ فردوس است، روح او نظر بسوى وجه جبار و ريحان او

---

(۱) سوره انعام آيه ۹۳ و اگر بينى در آن هنگام ستمكاران را در سكرات مرگ هستند در حالى كه ملائكه گشوده‌اند دستهاى خود را كه بيرون كنيد جانهاى خود را امروز جزاء داده خواهيد شد بشكنجه خوارى بسبب آنچه بخدا نسبت بنا حق ميداديد و از آيات خدا سركشى مينموديد.

صفحه : ۱۰۹

استماع كلام جبّار- و جَنَّةُ نَعِيمٍ اينكه است كه عبد وقتى خواست زيارت مولاى خود كند از او محجوب نگردد، و مقربين در دار دنيا نيز چنينند كه روح آنان مشاهده و ريحان آنها سرور خدمت است و بهشت نعيم آنها سرور بذكر او است.

ديگرى گفته روح براى عبادت كنندگان، و ريحان براى عرفاء و جنّهٔ نعيم براى عوام مؤمنين است ديگرى گفته روح شهود ذات، و ريحان وصول بآن، و جنّهٔ نعيم محظوظ گرديدن بآن است.

(تفسير روح البيان) وَ أَمّا إِن كانَ مِن أَصحابِ اليَمِينِ فَسَلامٌ لَكَ مِن أَصحابِ اليَمِينِ

سخنان مفسرين در توجيه آيه

(۱) خطاب بحضرت رسول است اگر ميّت از اصحاب يمين باشد تو مى‌بينى در او آنچه را دوست دارى كه او از سختيها و محنتها فارغ گرديده، و بعضى در توجيه جمله چنين گفته‌اند كه اى آن كسى كه از اصحاب يمينى سلام و سلامتى بر تو است كه از عذاب خدا ايمن گرديدى (مجمع البيان) و شايد آيه اشاره باين باشد كه اصحاب يمين از جهت متابعت تو كه پيمبرى و عمل نمودن بشريعت اسلام يا امّت هر پيمبرى كه بگفته او و قانون الهى عمل نمو□...□اينان از هر غلّ و غشى و هر تعب و ناراحتى سالم گرديده و داراى عيش گوارا ميباشند.

وَ أَمّا إِن كانَ مِنَ المُكَذِّبِينَ الضّالِّينَ، فَنُزُلٌ مِن حَمِيمٍ، وَ تَصلِيَةُ جَحِيمٍ و اگر ميّت از دسته سوم و از اصحاب شمال باشد و از كسانى كه پيمبران و كتابهاى آسمانى را انكار و تكذيب نموده قولا يا عملا و از جاده حقيقت گمراه گرديده چنين مردمانى پس از مرگ نزول و فرودگاه آنان حميم و آب جوشان و محلّ و آرامگاه آنها آتش جهنّم است.

صفحه : ۱۱۰

إِنَّ هذا لَهُوَ حَقُّ اليَقِينِ هذا اشاره بمطالب سوره يا خصوص اينكه دسته است كه اينكه هايى كه در اينكه سوره يا آنچه در باره اينكه سه دسته گفته شد واقع و محقق و ثابت و يقينى است كه شكى و ريبى در آن نيست.

و اينكه آيه نيز چنانچه در توجيهات بعض آيات ديگر گفته شده مشعر بر اينكه است كه بهشت و جهنّم موعود و نيز مقام و مرتبه هر كسى در خور خود فعلا محقّق و ثابت و مهيا است نه آنكه چنانچه بعضى گمان كرده‌اند بعدا مهيا ميگردد.

فَسَبِّح بِاسمِ رَبِّكَ العَظِيمِ خطاب برسول اكرم است بالخصوص و بامت او بالعموم كه تسبيح و تمجيد و ستايش نمائيد پروردگار خود را كه بزرگ و با عظمت است و بازگشت تمام امور بسوى او است و او مربّى و پرورنده تمام عالميان است (هو المبدء و المعاد).

صفحه : ۱۱۱

سوره حديد

اشاره

در مدينه فرود آمده و بيست و نه آيه است

[سوره الحديد (۵۷): آيات ۱ تا ۱۲]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
سَبَّحَ لِلّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ هُوَ العَزِيزُ الحَكِيمُ (۱) لَهُ مُلكُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ يُحيِي وَ يُمِيتُ وَ هُوَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (۲) هُوَ الأَوَّلُ وَ الآخِرُ وَ الظّاهِرُ وَ الباطِنُ وَ هُوَ بِكُلِّ شَيءٍ عَلِيمٌ (۳) هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ فِي سِتَّةِ أَيّامٍ ثُمَّ استَوى عَلَى العَرشِ يَعلَمُ ما يَلِجُ فِي الأَرضِ وَ ما يَخرُجُ مِنها وَ ما يَنزِلُ مِنَ السَّماءِ وَ ما يَعرُجُ فِيها وَ هُوَ مَعَكُم أَينَ ما كُنتُم وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ بَصِيرٌ (۴)

لَه مُلکُ السَّماواتِ وَ الأرض وَ إِلَی اللّهِ تُرجَعُ الأمُورُ (۵) یُولِجُ اللَّیلَ فِی النَّهارِ وَ یُولِجُ النَّهارَ فِی اللَّیلِ وَ هُوَ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ (۶) آمِنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ أَنفِقُوا مِمّا جَعَلَکُم مُستَخلَفِینَ فِیهِ فَالَّذِینَ آمَنُوا مِنکُم وَ أَنفَقُوا لَهُم أَجرٌ کَبِیرٌ (۷) وَ ما لَکُم لا تُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ الرَّسُولُ یَدعُوکُم لِتُؤمِنُوا بِرَبِّکُم وَ قَد أَخَذَ مِیثاقَکُم إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ (۸) هُوَ الَّذِی یُنَزِّلُ عَلی عَبدِهِ آیاتٍ بَیِّناتٍ لِیُخرِجَکُم مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ وَ إِنَّ اللّهَ بِکُم لَرَؤُفٌ رَحِیمٌ (۹)

وَ ما لَکُم أَلّا تُنفِقُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ لِلّهِ مِیراثُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ لا یَستَوِی مِنکُم مَن أَنفَقَ مِن قَبلِ الفَتحِ وَ قاتَلَ أُولئِکَ أَعظَمُ دَرَجَةً مِنَ الَّذِینَ أَنفَقُوا مِن بَعدُ وَ قاتَلُوا وَ کُلًّا وَعَدَ اللّهُ الحُسنی وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ خَبِیرٌ (۱۰) مَن ذَا الَّذِی یُقرِضُ اللّهَ قَرضاً حَسَناً فَیُضاعِفَهُ لَهُ وَ لَهُ أَجرٌ کَرِیمٌ (۱۱) یَومَ تَرَی المُؤمِنِینَ وَ المُؤمِناتِ یَسعی نُورُهُم بَینَ أَیدِیهِم وَ بِأَیمانِهِم بُشراکُمُ الیَومَ جَنّاتٌ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها ذلِکَ هُوَ الفَوزُ العَظِیمُ (۱۲)

صفحه : ۱۱۲

ترجمه:

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص،

آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است همگی تسبیح و ستایش مینمایند آن خدای مقتدر حکیم را،

مر او را است مملکت آسمانها و زمین زنده میکند و میمیراند و او بر هر چیزی توانا است،

او هم اول است و هم آخر هم ظاهر است و هم باطن و او بهمه امور دانا است،

آن خدایی که آسمانها و زمین را در شش روز آفرید پس از آن مستولی گردانید بر عرش میداند آنچه را که در زمین فرو رود و آنچه از زمین بیرون آید

و تمام امور بازگشت بخدا مینماید،

داخل میکند شب را در روز و داخل میکند روز را در شب و او از سرّ قلبها آگاه است،

ایمان آورید بخدا و رسول او و انفاق کنید از آنچه خدا شما را جانشین گذشتگان گردانیده پس کسانی که از شما ایمان آوردند و انفاق نمودند برای آنها اجر بزرگ است،

و چه چیز شما را بر آن داشته که ایمان نمیآورید بخدا و پیمبر او که دعوت میکند شما را برای آنکه ایمان آورید بپروردگار خودتان که محققا خداوند از شما عهد و میثاق گرفته که بوده باشید شما گروندگان،

خدا آن کسی است که بر بنده خود (محمّد صلی اللّه علیه و آله و سلّم) آیات ظاهر و روشن فرستاده تا آنکه بیرون آورد شما را از ظلمتهای (کفر) بسوی نور (ایمان) و خدا نسبت بشما بسیار رئوف و مهربان است،

و چیست مر شما را که در راه خدا انفاق نمیکنید در صورتی که وارث ملک آسمانها و زمین خدا است مساوی نیستند از شما کسانی که پیش از فتح مکّه انفاق نمودند و جهاد کردند که درجه اینان بزرگ‌تر از کسانی است که بعد

صفحه : ۱۱۳

از فتح انفاق نمودند و جهاد کردند و حال آنکه خداوند بتمام آنها وعده نیکو داده و خدا بآنچه میکنید دانا است،

کی است آن کسی که بخدا قرض بدهد قرض نیکو پس خداوند چندین برابر زیاد میکند بر او و برای او است پاداش بزرگ،

ای پیمبر یاد کن روزی را که می‌بینی مردهای مؤمن و زنهای مؤمنه را که نور آنان پیش رو و سمت راستشان می‌شتابد و بشارت

میدهند ملائکه (مؤمنین را) ببهشتهایی که از زیر درختهای آنها آبها جریان دارد و همیشه در آن بهشتها جاویدانند و اینکه سعادت و فیروزی بسیار بزرگ است.

(توضیح آیات)

اشاره

سَبَّحَ لِلّهِ تسبیح بمعنی تنزیه حق تعالی است از هر نقصی و عیبی که در ممکنات از قبیل امکان ذاتی پدید گردیده.

در بعض سور قرآنی تسبیح بر وزن مصدر آمده و در سوره (اسراء) سُبحانَ الَّذِی أَسری بِعَبدِهِ لَیلًا مِنَ المَسجِدِ الحَرامِ زیرا که مصدر اصل مشتقّات است و زمان گذشته و آینده در آن مأخوذ نیست و استیعاب دارد و شامل تمام ازمنه میگردد و در اینکه سوره (الحدید) و سوره (الحشر) و سوره (الصف) بصیغه ماضی آمده که اخبار است و خبر میدهد که موجودات چنینند و در سوره (جمعه) و سوره (التّغابن) بصیغه مستقبل آمده و در سوره اعلی و سوره واقعه بصیغه امر سَبِّحِ اسمَ رَبِّکَ الأَعلَی بیان نموده و از مجموع آیات چنین استفاده میشود که بایستی عبد در تمام ازمنه و ساعات عمر بحمد و ستایش حق تعالی قیام نماید.

و چون شناسایی ذات حق تعالی بکنه و حقیقت برای احدی از ممکنات خواه مجرّد باشد یا مادی، ملک باشد یا انسان، نبیّ باشد یا ولیّ، ممکن نیست زیرا که او جل و علا محیط است و باقی محاط و معرفت حقیقی بدون احاطه میسر نمیشود اینکه است که امر فرموده که او تعالی را بتنزیه و تقدیس و خالی بودن از نقایص

صفحه : ۱۱۴

ممکنات ستایش نمایند.

ما فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ هُوَ العَزِیزُ الحَکِیمُ (ما) موصوله عموم دارد و شامل میگردد تمام موجودات ارضی و سمائی را چه آنهایی که صاحب شعور و ادراکند، مثل ملائکه و بشر و جن، یا آنهایی که بدون شعور و ادراکند، مثل حیوانات و نباتات حتی جمادات، زیرا که فطرت هر موجودی یک نوع تسبیحی در خور خود و باعتبار خلقت در وی مأخوذ گردیده که بزبان حال و قال تسبیح و ستایش مینمایند مبدء و آفریننده و مربی خود را و در آن سستی نمیکنند.

و رأی بسیاری از مفسرین بر اینکه است که عقلاء او را بقول و اعتقاد ستایش مینماید، غیر عقلاء او را بزبان حال که بحدوث و امکان خودشان ارائه میدهند صانع و مدبر خود را.

بعضی گفته‌اند ممکن است حمل کنیم تسبیح را بر قدر مشترک بین تسبیح لفظی و تسبیح معنوی که شامل گردد هم تسبیح عقلاء و هم تسبیح غیر عقلاء را که عقلاء بزبان از روی دانش تنزیه و تسبیح میکنند و غیر عقلاء بدلالت حدوث وجود و آثار خلقت خود اظهار مینمایند و تنزیه میکنند مدبّر و آفریننده خود را.

صدر المتألهین بعد از نقل گفتار مفسرین در اینجا بیانی دارد که برای توضیح مختصری از آن را ترجمه مینمایم، چنین فرموده.

مخفی نیست که اینکه توجیهات و تأویلاتی که مفسرین نموده‌اند با آیات قرآنی و احادیث نبوی ملایمت ندارد، زیرا که آیات و احادیث دلالت دارد بر اینکه تمامی موجودات حتّی جمادات و نباتات خدا را تسبیح و ستایش مینمایند، قوله تعالی أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ یَسجُدُ لَهُ مَن فِی السَّماواتِ وَ مَن فِی الأَرضِ وَ الشَّمسُ وَ القَمَرُ وَ النُّجُومُ وَ الجِبالُ وَ الشَّجَرُ وَ الدَّوَابُّ وَ کَثِیرٌ مِنَ النّاسِ.

و نیز قوله تعالی أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ یُسَبِّحُ لَهُ مَن فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ الطَّیرُ

صفحه : ۱۱۵

صَافّاتٍ کُلٌّ قَد عَلِمَ صَلاتَه وَ تَسبِیحَه اینکه دو آیه مشعر بر اینکه است که اینکه تسبیح فطری و سجود ذاتی است که از تجلّی حق تعالی ناشی گردیده برای هر موجودی از خلق اللّه و هر چیزی بطرزی گویا بذکر او تعالی است و حب او در تمام موجودات سریان دارد و همه بفطرت و طبیعت خود بدون تکلّف متواضع و فرمان بردارند فقط قوای وهمیه و تخیّلات شیطانی است که منکر اینکه طور عبادت ذاتیّه موجودات گردیده و باعتبار تخیّلات شیطانی است که انسان مستحق عذاب میگردد چنانچه فرموده وَ کَثِیرٌ حَقَّ عَلَیهِ العَذابُ (پایان) آری علاوه بر آیات بسیاری که دلالت صریح دارد که موجودات حتی جمادات و نباتات تسبیح میکنند و تقدیس و ستایش مینمایند آن فرد ذو الجلال را احادیث بسیار نیز شاهد بر آن است.

از إبن مسعود چنین نقل میکنند که گفته من در مکه با رسول اللّه بودم و با او بیرون آمدم در بعض اطراف مکّه دیدم حضرتش رو نکرد بحجری و نه بشجری مگر آنکه میگفت

(السلام علیک یا رسول اللّه)

و امثال اینکه روایات بسیار رسیده که مشعر بر اینکه است که موجودات گویا و شنوا میباشند.

و نیز در ادعیه‌ای که از معصومین (ع) رسیده شاهدهایی بر آن است چنانچه از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حدیث میکنند که در دعا و مناجات عرض میکرد

(الهی انت الّذی سجد لک السماء و الارض و سجد لک سواد الّیل و نور النهار وضوء القمر و شعاع الشمس و حفیف الشجر و دویّ الماء).

(صدر المتالهین) و در تسبیح روز چهارشنبه که در مصباح کفعمی است چنین مناجات میکند

(سبحان من یسبح له الانعام باصواتها یقولون سبوحا قدوسا سبحان اللّه الملک الحق المبین سبحان من یسبح له البحار بامواجها سبحانک ربّنا و بحمدک سبحان من یسبح له ملائکة السّماوات باصواتها سبحان اللّه المحمود فی کل مقالة- الی ان قال علیه السلام سبحانک لا اله الّا انت تسبح لک الدّواب فی مراعیها و الوحوش فی مظانها!!!!! فلواتها و الطیر فی وکورها سبحانک لا اله الّا انت تسبح لک البحار

صفحه : ۱۱۶

بامواجها و الحیتان فی میاهها و المیاه فی مجاریها و الهوام فی اماکنها

تا آخر) و از اینکه فقرات دعاء می‌توان استفاده نمود که هر موجودی را ذکر مخصوصی است در خور وجود خود که مبدء حکیم در طبیعت و غریزه وی نهاده زیرا که در جای خود مبرهن گردیده که تمام موجودات هر یک بقدر کمال خود دارای شعور و ادراکند و نیز عشق غریزی در تمام موجودات سریان دارد«۱».

و شاید سرّش اینکه باشد که چون وجود عین علم و ادراک و قدرت و شعور است یعنی تمام صفات کمالیه ناشی از وجود است و هر موجودی بقدر قوت و سعهٔ وجودش دارای علم و قدرت و شعور است منتهی الامر چون وجود جمادات و نباتات ضعیف است علم و شعور آنان نمایان نیست، لکن چنانچه گویند اشخاصی که چشم و گوش دلشان بینا و شنوا گردیده مثل انبیاء و اولیاء خاص و تابعین آنها بلکه بعضی از مرتاضین در اثر ریاضت در همین عالم تسبیح موجودات را بگوش شنوا و سجده آنان را بچشم حق بین خود ادراک مینمایند، و باقی مردم در قیامت که بفعلیت اخیر خود رسیده‌اند میفهمند که چگونه تمام موجودات گویا و شنوا میباشند، چنانچه در باره زمین است قوله تعالی یَومَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخبارَها«۲» و نیز باقی موجودات مثل اینکه اجزاء بدن انسان بر علیه

خود شهادت ميدهند و قرآن شهادت ميدهد تمام اينها شاهد بر اينكه مطلب است و دلالت دارد كه در آن وقت تمام افراد بشر تسبيح موجودات را بگوش و سجده آنان را عيانا مى‌بينند و مى‌شنوند گويا عالم قيامت تحوّلى است از عالم دنيا كه وقتى عالم دنيا مراتب سير خود را بانتهاى كمال رسانيد و آن وقتى است كه عالم بوجود امام عصر عليه السّلام بمنتهى درجه كمال لايق بخود رسيده و تمام افراد بشر موحد و متفق الكلمة و دين حق سراسر

---

(۱) چنانچه آن شاعر گفته: (سرّ حب‌ازلى در همه اشياء جارى است || ور نه بر گل نزدى بلبل بى دل فرياد)

(۲) سوره الزلزال آيه ۴

صفحه : ۱۱۷

عالم را فرا گرفته و صلح عمومى بين موجودات دائر گرديده آن وقت عالم دنيا بغايت و فائده اخير خود رسيده.

چنانچه ناموس خلقت بر اينكه استوار گرديده كه هر موجودى وقتى سير استكمالى خود را بپايان رسانيد بمرتبه فوق خود تحوّل مينمايد و اينكه قاعده لا يتغير در تمام موجودات حكم فرما است و شايد همين باشد سرّ اينكه بايستى امام دوازدهم عجل اللّه تعالى فرجه و ظهوره در آخر الزمان پس از غيبت طولانى ظاهر گردد

(فيملا الارض قسطا و عدلا بعد ما ملئت ظلما و جورا)

پس از آنكه عالم دنيا باين درجه و كمال رسيد و نوع بشر بكمال لايق بخود رسيدند آن وقت موقع آن ميرسد كه تحوّل نمايد بعالم ديگرى كه صلاحيّت داشته باشد براى بقاء، و آن عالم قيامت است و آن عالم بمناسبت اينكه عالم اخير و آخر منزل بشر و جايگاه هميشگى او است بايستى كامل باشد اينكه است كه عالم آخرت را عالم جمع و عالم حيوان و عالم بقاء ناميده و جامع بين تمام عوالم بشرى است.

وَ هُوَ العَزِيزُ الحَكِيمُ اشاره بقوت و عظمت و حكمتى دارد كه هر موجودى را بنظر خاص و روش مخصوصى گوياى تسبيح و تقديس و ستايش خود گردانيده.

لَهُ مُلكُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ يُحيِي وَ يُمِيتُ وَ هُوَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ آن خداى غالب و قاهرى كه مالك آسمانها و زمين است همه ملك او، و در تصرف قدرت وى است زنده ميكند و ميميراند و قدرت او عام است و بر هر چيز توانا است.

اينكه آيه تأييد مينمايد همان آيه اول را، و شايد اشاره باين باشد كه چون آسمان و زمين ملك خدا و در تصرف قدرت و اقتدار اويند بهر كس خواهد حيات بخشد و هر كه را خواهد ميميراند و چون تمام موجودات از آن فرد متعال استمداد بقاء وجود مى‌طلبند اينكه است كه هر موجودى بزبان حال و قال و استعداد مبدء خود را ستايش مينمايد و از او بقاء ميطلبد.

صفحه : ۱۱۸

هُوَ الأَوَّلُ وَ الآخِرُ وَ الظّاهِرُ وَ الباطِنُ وَ هُوَ بِكُلِّ شَيءٍ عَلِيمٌ

سخنان مفسرين در توجيه آيه

(۱) اول است پيش از تمام موجودات و پديد آورنده آنها است آخر است بعد از فناء ممكنات و باقى و ابدى است و آخر ندارد.

(۲) اول است يعنى مبدء صدور اسباب موجودات است و آخر است كه رجوع و بازگشت تمام امور بسوى او است، و بظهور

موجودات وجود او ظاهر است، و باطن و پنهان است حقيقت و كنه ذات مقدس او از اينكه عقلاء بتوانند ادراك نمايند او را (۳) اول و آخر است يعنى جامع تمام صفات و كمالات اولين و آخرين است و ظاهر و باطن است از جهت آنكه وجود او ثابت و مستمر است در تمام زمانهاى گذشته و آينده يا ظاهر است يعنى علوّ و برترى دارد بر هر چيزى و غير اينها از توجيهاتى كه مفسرين در آيه كرده‌اند بسيار است.

لكن بهتر اينكه است كه آيه را حمل بر يك معنى عامى نمائيم و گوئيم اينكه چهار كلمه شايد اشاره باحاطه وجود و علم حق تعالى و اشعّه نور رحمت آن فرد ذو الجلال داشته باشد كه علم و قدرت و اشعّه نور رحمت او محيط بر تمام موجودات و همه مشمول فيض منبسط و رحمت رحمانى و فيض سبحانى اويند، و اول و آخر و ظاهر و باطن عبارت از تمامى جهات وجود ممكنات باشد كه وجود ممكن بتمام جهات از شئونات وجود واجب حق تعالى بشمار ميرود كه وجود و علم حق تعالى بتمام جهات وجود و سراسر قواى و مراتب خلقت هر موجودى احاطه دارد و او مبدء وجود ممكنات و غايت آنها و ظاهر آنها و باطن آنها است، يعنى همه موجودات بتمام قوا و مشاعر تحت استيلاء و سيطره قدرت و اقتدار او واقعند.

وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ مؤيد همين توجيه و بيان آن است كه چون محيط و مستولى بر تمام موجودات اولين و آخرين است بهر چيزى عالم و تمام اشياء در علم حضورى او سبحانه حاضر و مكشوفند و بر او چيزى مخفى و پنهان نميباشد.

صفحه : ۱۱۹

هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيّامٍ ثُمَّ اسْتَوى عَلَى الْعَرْشِ (خلق) در لغت بمعنى اندازه‌گيرى استعمال شده (استوى) بمعنى اعتدال و استقامت مقابل اعوجاج آمده و بمعنى استيلاء در صورتى كه مقرون بعلى باشد يعنى بعلى متعدى شده باشد نيز استعمال شده عرش بمعنى تحت قوله تعالى وَ لَها عَرْشٌ عَظِيمٌ و بمعنى سقف نيز آمده مثل قوله تعالى فَهِيَ خاوِيَةٌ عَلى عُرُوشِها.

در اينكه آيه مباركه در مقام آثار ذات ذو الجلال بر آمده و بدليل (انّى) كه از اثر پى بمؤثّر بردن است معرفى مينمايد ذات بيهمتاى خود را- و مرجع هُوَ در اينكه آيه و آيه بالا (اللّه) است كه در اول سوره (يسبح اللّه) نام برده شده، و شايد اشاره باين باشد كه تمام موجودات ارضى و سمائى تنزيه و تقديس و ستايش مينمايند آن كسى را كه آسمانها و زمين را در مقدار شش روز خلق نموده و بقرينه قوله تعالى در سوره حج آيه ۴۷ وَ إِنَّ يَوْماً عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمّا تَعُدُّونَ يعنى هر روزى نزد پروردگار تو مثل هزار سالى است كه شماره مينمائيد وقتى اينكه دو آيه را با هم جمع نموديم باين اعتبار شش روز شش هزار سال ميشود، و معنى آيه چنين ميشود خداوند آسمانها را با آنچه در او است از ماه و خورشيد و ستارگان و كرات و كهكشانها و تمام اوضاع سماوى و ارضى از كوه‌ها و اقيانوسها و باقى اوضاع زمينى را در مدت شش هزار سال آفريد.

و چون قبل از پيدايش ماه و خورشيد و باقى اوضاع عالم كه از گردش آنها شب و روز و ماه و سال تعيين ميشود شب و روزى نبوده لذا نميشود مقصود از يوم روز معهود باشد بلكه معنى ديگرى در بر دارد و شايد اشاره باين باشد كه پيدايش عالم طبيعيّات و عنصريات بتدريج واقع گرديده و وجود آنها تدريجى است نه دفعى و چنانچه از كلمه (تعدّون) استفاده ميشود خلقت آسمانها و زمين در مدّتى انجام گرفته كه مطابق ميگردد با شش هزار سالى كه شما افراد بشر شماره مينمائيد.

و با آنكه نظر بعموم قدرت الهى ممكن بود عالم طبيعيّات را دفعةً ايجاد

صفحه : ۱۲۰

نمايد بتدريج آفريده البته اسرارى در آن مندرج است كه خودش عالم باو است، و همان طورى كه اصول عالم از آسمانها و كرات و زمين را بتدريج آفريده جزئياتى كه ناشى از آنها است مثل عناصر و مواليد ثلاثه، جمادات، نباتات، حيوانات، آنان نيز بتدريج

واقع ميگردند.

و شايد يكى از اسرارش اينكه باشد كه چون ماده اوليه در منتهى درجه خسّيت و در مرتبه خلقت در آخرين مرتبه وجود واقع گرديده و چنانچه در محل خود مبرهن گرديد مادهٔ المواد كه حكماء آن را (هيولى) نامند بتنهايى وجود مستقل ندارد بلكه بضميمه صورت علت مادى ميگردد براى موجودات ديگر، اينكه است كه قصور ماده و عدم استعداد آن براى وجود دفعى باعث گرديده كه مواليد، جمادات، نباتات حيوانات، بتدريج از مرتبه‌اى بمرتبه‌اى سير بنمايند تا بكمال لايق بخود برسند اينكه است كه هر موجود طبيعى پيدايش او مسبوق بماده و مدت است، زيرا كه اجسام طبيعى قوام وجودشان بحركت و سكون انجام ميگيرد و حركت بهر معنى كه فرض شود تدريجى الحصول است و لازمه جسم طبيعى چنين است كه بايستى بتدريج تحقق پذيرد خلاصه قصور ماده و عدم استعداد آن براى وجود دفعى مقتضى اينكه است كه مواليد ثلاثه بتدريج تحقق پيدا نمايند لكن با اينكه حال چون قدرت حق تعالى عموم دارد و عام است و قصورى در قبل عموم قدرت او تصور ندارد اينكه است كه گوئيم آنچه را اراده كند فورا موجود ميگردد.

و چون موجودات عالم امر مجرد از ماده ميباشند مسبوق بمدت نيز نميباشند وجودشان دفعى است باراده حق سبحانه و تعالى فورا موجود ميگردند و نيز حركت و سكون در آنها نيست زيرا در آنها قوّه و استعداد نيست كه بحركت از قوه بفعل آيند.

پس از اينجا معلوم ميگردد كه نه در قدرت الهى قصورى است و نه در فيض او بخلى است، بلكه حكمت چنين اقتضاء نموده كه موجودات مادى بتدريج پيدايش نمايند و (استوى) در آيه اشاره بتعادل و موازنه بين اجزاء عالم طبيعيات است كه

صفحه : ۱۲۱

پس از خلقت اجزاء سماوات و ارض تعادل و مساوات بين آنها قرار داده عَلَى العَرشِ شايد اشاره باستيلاء و نفوذ قدرت او باشد و همان طورى كه تخت سلطنتى مقر سلطنت سلطان و جايگاه نفوذ حكم او است و سلطان بر آن استيلاء دارد همين طور تمام عوالم ممكنات از عالم مجرّدات و ماديات تماما تخت سلطنتى سلطان السلاطين است و رحمت و فيض وجود لم يزلى او مستولى بر آنان است چنانچه شايد اشاره بهمين معنى دارد قوله تعالى الرَّحمنُ عَلَى العَرشِ استَوى.

يَعلَمُ ما يَلِجُ فِي الأَرضِ وَ ما يَخرُجُ مِنها وَ ما يَنزِلُ مِنَ السَّماءِ وَ ما يَعرُجُ فِيها ميداند آنچه را كه فرو رود و حركت كند در زمين مثل بذر هنگامى كه شكافته ميگردد زير زمين و آنچه از زمين بيرون مى‌آيد از گياهها و نباتات و معدنيّات و مياه و دفينه‌جات و ميداند آنچه از آسمان مثل باران و برف و تگرگ و نزول ملائكه پائين مى‌آيد و ميداند آنچه را كه صعود بآسمان مينمايد مثل ارواح و اعمال و كلمه طيّبه و ملائكه و روح قوله تعالى تَعرُجُ المَلائِكَةُ وَ الرُّوحُ إِلَيهِ فِي يَومٍ كانَ مِقدارُهُ خَمسِينَ أَلفَ سَنَةٍ سوره (المعارج) آيه (۴).

خلاصه آيه اشاره باحاطه و سعه علم حق تعالى دارد كه اعيان موجودات چه آنهايى كه ظاهر و پديدند و چه آنهايى كه از انظار خلايق غائب و مستورند قبل از وجود و در حال وجود و پس از وجود تماما در احاطه علم حضورى او مكشوفند و هيچ چيز از او تعالى غائب و مستور نميباشد.

وَ هُوَ مَعَكُم أَينَ ما كُنتُم وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ بَصِيرٌ پس از بيان شمول قدرت او تعالى كه از آيه اول هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ معلوم ميشود، و بيان احاطه و سعه علمش كه از آيه بعد يَعلَمُ ما يَلِجُ فِي الأَرضِ استفاده ميگردد، گويا اينكه آيه اخير اشاره بسبب لمّى شمول قدرت و علم (لم يزلى) دارد كه چون قوام موجودات و هستى آنها كه هُوَ مَعَكُم اشاره بآن

صفحه : ۱۲۲

است بستگی دارد باراده و مشیّت او، اینکه است که علم و قدرت او محیط بر شما و همه چیزها است.

خلاصه معیت حق تعالی که از اینکه آیه و آیات دیگر مثل قوله تعالی ما یَکُونُ مِن نَجوی ثَلاثَهٍٔ إِلّا هُوَ رابِعُهُم وَ لا خَمسَهٍٔ إِلّا هُوَ سادِسُهُم وَ لا أَدنی مِن ذلِکَ وَ لا أَکثَرَ إِلّا هُوَ مَعَهُم أَینَ ما کانُوا«۱» بر می‌آید معیّت قیومیت است، و کنه و حقیقت نحوه معیّت حق سبحانه را با موجودات کسی نمیداند مگر خداوند و راسخین در علم که بنور بصیرتشان و صفای قلبشان مشاهده مینمایند که موجودیّت اشیاء عبارت از انتساب و ارتباط آنها است بموجود حقیقی و وجود آنان وجود ربطی و ظلّی است قوله تعالی أ لَم تَرَ إِلی رَبِّکَ کَیفَ مَدَّ الظِّلَّ وَ لَو شاءَ لَجَعَلَهُ ساکِناً«۲» بلکه بمعنی لطیف‌تر توان گفت وجود ممکنات عین ربط است بقیّوم تعالی و عبارت از قوام وجود آنها است بمبدء آفرینش زیرا که ممکن از حیث ذات و حقیقتش خالی از وجود است و وجود زائد بر او است، چنانچه گفته‌اند (الممکن فی حدّ ذاته لیس و به!!!!) پس وجود نسبت بحق تعالی ذاتی و عین ذات او است و نسبت بممکن عرضی است و همچنین هر کمالی و جمالی و بهایی که در ممکنات دیده میشود ترشّحی است که از سر چشمه فیض رحمت رحمانی حق تعالی صادر گردیده و بممکن رسیده یعنی همه صادر از او، و او جلّت عظمته محیط بر اشیاء و مقوم وجود آنها است.

و باید دانست که معیّت او مثل معیت جسم با جسم دیگر و عرض با موضوعش و صورت با مادّه‌اش و صفت با موصوفش و امثال اینها نیست، زیرا که ارتباط بین واجب و ممکن بحال و محل نیست زیرا که حقیقت حق عز و جل اجلّ و عالی‌تر از آن

---

(۱) سوره مجادله آیه ۸ نیست هیچ رازی بین سه کس مگر آنکه او چهارمی آنها است و نه بین پنج کس مگر آنکه او ششمی آنها است و نه کمتر و نه بیشتر مگر آنکه او با آنها است هر جا که باشند.

(۲) سوره فرقان آیه ۴۷ (آیا نمی‌بینی چگونه پروردگارت کشید سایه را و اگر میخواست هر آینه قرار میداد آن را ساکن.

صفحه : ۱۲۳

است که حال در غیر یا ممزوج یا متحد بغیر گردد، بلکه وجود ممکن در مقابل وجود واجب هیچ مینماید.

و از باب تقریب بذهن گفته‌اند. قیام موجودات بمبدء شبیه قیام ظلّ است بذی ظل خود، همین طوری که هستی سایه بستگی دارد بصاحب سایه همین طور وجود ممکنات بستگی دارد بوجود و علم و قدرت خالق متعال.

یا نسبت او بممکنات شبیه نفس است نسبت بحیات بدن که همین طوری که قوام بدن و آثار حیاتی آن از حس و حرکت ناشی از نفس و از آثار نفسند، با آنکه نفس نه داخل در بدن است و نه در خارج از بدن همین طور قوام موجودات و کمالاتی که ناشی از هر موجودی است ناشی از حق تعالی و قائم باو است.

منسوب بسیّد اولیاء علی علیه السّلام است که فرموده

(مع کل شیئی لا بمقارنهٔ و غیر کل شیئی لا بمزائلهٔ).

لَهُ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ إِلَی اللّهِ تُرجَعُ الأُمُورُ آسمانها با آن عظمت و آنچه در او است از کرات و کهکشانها و ستارگان و موجودات جوّی، و زمین پهناور بآنچه در او است از کوه‌ها و اقیانوسها و حیوانات برّی و بحری و اصناف جن و افراد بشر (خلاصه) مجموع عالم طبیعی و اینکه کاخ مجلّل جهانی آنچه دیده شده یا نشده همه ملک خداوند تعالی و تحت تصرّف قدرت و اقتدار اویند، و وجود و بقایشان بسته باراده او و قائم بوی میباشند، و بازگشت همه امور بسوی او است او هم مبدء هر موجودی است و هم معاد او است، هم علّت فاعلی و هم علت غایی (هو المبدء و المعاد) همه از او و بازگشت بسوی او است.

یُولِجُ اللَّیلَ فِی النَّهارِ وَ یُولِجُ النَّهارَ فِی اللَّیلِ وَ هُوَ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ (ولوج در لغت بمعنی دخول چیزی است در چیز دیگری) راغب اصفهانی چنین گوید (الولوج الدّخول فی مضیق) یعنی ولوج دخول در چیز تنگ است که

صفحه : ۱۲۴

بشدت داخل گردد، قوله تعالى حَتّى يَلِجَ الجَمَلُ فِى سَمِّ الخِياطِ و قوله تعالى يُولِجُ اللَّيلَ فِى النَّهارِ وَ يُولِجُ النَّهارَ فِى اللَّيلِ تنبيه بر اينكه است كه خداوند تعالى عالم را اينكه طور تركيب نموده كه بطلوع شمس و غروب آن شب را بيفزايد بر روز و روز را بيفزايد بر شب (پايان) (وَ هُوَ عَلِيمٌ) عليم صيغه مبالغه بر وزن فعيل و دلالت بر احاطه و سعه علم دارد، و اشاره به اينكه همين طورى كه او عالم بظواهر اشياء و همه چيز نزد او حاضر و هويدا است، عالم بما فى الضمائر است و بآنچه در سينه‌ها مستور است آگاهست.

و نيز ولوج شب در روز و روز در شب از روى علم بصلاح و حكمت در نظام عالم ناشى گرديده جزافى نيست از روى تصادف و اتفاق انجام نگرفته.

آمِنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ أَنفِقُوا مِمّا جَعَلَكُم مُستَخلَفِينَ فِيهِ فَالَّذِينَ آمَنُوا مِنكُم وَ أَنفَقُوا لَهُم أَجرٌ كَبِيرٌ خطاب بعموم افراد بشر است كه ايمان آريد بخدا و پيمبر او كه محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است و از آنچه از پيشينيان بدست شما رسيده و شما جاى گزين آنان گرديده‌ايد يا از آنچه خداوند شما را بر آن استيلاء داده و در تصرف شما قرار داده انفاق نمائيد.

ما تعميم دارد و شايد اشاره باين باشد كه آنچه را كه شما خلافهٔ از قبل حق تعالى متصرف گرديده‌ايد خواه مال باشد يا علم و دانش، رياست باشد يا مقام، كمال باشد يا جمال آنچه را در زمين از طرف حق تعالى نمايندگى پيدا نموده‌ايد و در آن متصرف گرديده‌ايد بديگران انفاق نمائيد، زيرا كه تمام فيوضات از سر چشمه فيض الهى ترشح نموده و بدست شما عاريتى است مالك حقيقى او است، حكمت چنين اقتضاء نموده كه چند صباحى بدست شما و متصرّف در آن باشيد تا وقتى كه بصاحبش بر گردانيد.

با آنكه آنچه در دست شما است عاريتى است، و مالك حقيقى و صاحب ملك و ملكوت ذات پروردگار است، اگر شما همان طورى كه نسبت بآنچه در دست داريد

صفحه : ۱۲۵

نماينده و مظهر مالكيت حق تعالى گرديده‌ايد اگر انفاق نمائيد علاوه بر آنكه مظهر و نماينده صفت جود الهى ميگرديد براى شما اجر و پاداش بزرگى است.

چنانچه معلوم است آنچه را كه خداوند بزرگ بشمارد نظر بعظمت و بزرگى خودش بزرگ‌تر از آن است كه بعقل كوچك بشر درآيد، و از بعض مفسرين است كه جمله اسميّه (اجر كبير) و تكرار جمله (آمنوا و انفقوا) و بناى حكم بر ضمير مِنكُم و تنكير اجر در (اجر كبير) و وصف آن بكبر و بزرگى تمام اينها مبالغه در وعد است.

(منهج الصّادقين) وَ ما لَكُم لا تُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ الرَّسُولُ يَدعُوكُم لِتُؤمِنُوا بِرَبِّكُم وَ قَد أَخَذَ مِيثاقَكُم إِن كُنتُم مُؤمِنِينَ (ابو عمرو) (اخذ) بضم همزه يعنى مجهول و مِيثاقَكُم را بضمّ قاف قرائت نموده و باقى (قرّاء) (اخذ) بفتح همزه و (ميثاقكم) را بفتح قاف يعنى منصوب قرائت نموده‌اند كه مرجع ضمير در (اخذ) اللّه است و (ميثاقكم) مفعول فعل است خطاب عتاب آميز بكفار نموده كه چيست شما را كه ايمان نمى‌آوريد بخدا با آنكه پيمبر ميخواند شما را كه بگرويد بپروردگار خود.

اشاره به اينكه كلام پيمبر مطابق حكم عقل شما و فطرت اوليه هر بشرى است با آن همه معجزات و علامات صدقى كه اگر رجوع بوجدان خود كنيد عقل و وجدان خودتان شهادت ميدهد بر صدق گفتارش.

وَ قَد أَخَذَ مِيثاقَكُم يعنى محققا خدا از شما ميثاق گرفته كه ايمان آوريد شايد اشاره بهمان فطرت اوليه انسان است كه در بدو خلقت در عالم (ما فوق الطبيعهٔ) از ارواح اخذ گرديده چنانچه در حديث است (ارواح دو هزار سال قبل از اجسادشان خلقت گرديده‌اند) و در آن مرتبه روح بشر طاهر و پاك از اخلاق سبعى و بهيمى و خالى از هر گونه كثافت اخلاقى بوده و آن فطرتى است كه فرموده

فِطرَت

صفحه : ۱۲۶

اللّهِ الَّتِی فَطَرَ النّاسَ عَلَیها و شاید اشاره بهمین نشئه انسانی دارد آنجایی که در مقام سؤال أ لَستُ بِرَبِّکُم واقع میگردد، و بهمان فطرت اولی خود (قالوا بلی) گفته یعنی اقرار و اعتراف مینماید به الوهیّت و ربوبیّت پروردگارش، زیرا که در آن نشئه روح و حقیقت پاک بشر بگوش حقّانی نداء حق أ لَستُ بِرَبِّکُم را استماع نموده و از روی دانستگی (بلی) گفته (و اللّه العالم بحقیقهٔ کلامه).

هُوَ الَّذِی یُنَزِّلُ عَلی عَبدِهِ آیاتٍ بَیِّناتٍ لِیُخرِجَکُم مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ وَ إِنَّ اللّهَ بِکُم لَرَؤُفٌ رَحِیمٌ مرجع (هو) (اللّه) است که در آیه بالا است، در مقام تحریص و ترغیب بشر برآمده و افراد بشر را متنبه میگرداند که آن خدایی که بایستی باو ایمان آرید آن کسی است که آیاتی بر بنده خود محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرود آورده که آن آیات ظاهر و هویدا است که از معدن صدق و عالم (ما فوق الطبیعهٔ) تنزّل نموده و آن آیات را علامت صدق عبد مطیع خود قرار داده که حجت برای شما افراد بشر تمام باشد و عذر شما قطع گردد، و از راه فضل و رحمت پیمبران و کتابهای آسمانی را فرستاده تا آنکه شما را از ظلمت جهل و بی‌خردی و هر گونه فساد اخلاقی بنور علم و دانش و معرفت و حسن اخلاق هدایت و رهبری گرداند و شما را متذکّر گرداند بهمان عهدی که در روز (الست) با پروردگار خود بسته‌اید.

در اینجا صدر المتألّهین بیانی دارد که برای توضیح آیه مختصری از آن را ترجمه مینمایم.

چنین گفته، بدان که چون خداوند شریفترین آیات روشن خود را بر بزرگ ترین پیمبران گرامی محمّد بن عبد اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرود آورده تا آنکه مردم را از ظلمت جهل و بی‌خردی بنور علم و دانش هدایت نماید و نیست بنده‌ای از بندگان او مگر آنکه در قلب او اشاراتی و تنبهاتی پدید میگردد، و پی در پی انواری بر وی فرود

صفحه : ۱۲۷

میآید تا آنکه او را از حجب ظلمانی طبیعت بیرون آرد و بنور علم اخروی هدایت نماید، لکن بیشتر مردم مشغول بچیزهایی میباشند که باز میدارد آنان را از یاد خدا، و فراموش میکنند امور اخروی را پس دور نیست که گفته شود اینکه آیه بیان عهد و میثاقی است که در آیه جلو ذکر شده زیرا که خلقت بشر بر پاکی طبیعت و تجرّد وی از علاقه جسم و جسمانیّت نهاده شده و مهیا و مستعد قبول حق و الهام است و از قبل علم و عمل مستعد میگردد برای ترقی و صعود ببالاترین منازل.

لکن چون بشر در اینکه عالم فراموش میکند آنچه را که پروردگارش در خلقت او از عقل تمیز گذاشته، و امور طبیعی مردم را باز داشته از آنچه در کمون ذاتشان مخفی است و مشغول گردیده‌اند بچیزهایی که شیطان باز میدارد آنان را از یاد رحمان، چنانچه فرموده وَ مَن یَعشُ عَن ذِکرِ الرَّحمنِ نُقَیِّض لَهُ شَیطاناً فَهُوَ لَهُ قَرِینٌ«۱».

و چنین کسانی فراموش کرده‌اند آن میثاق جبلّی و آن عهد ذاتی که باسکان ملکوتین بسته‌اند. اینکه است که پیمبرانی گماشته با دلائل و معجزاتی ظاهر و در قلوب آنان انوار علم و معرفت اشراق نموده تا آنکه مردم را براه حق و حقیقت و صراط توحید رهبری نمایند و آنان را از ظلمات جحیم بسوی انوار نعیم هدایت فرمایند، تا آنجا که فرموده قوله سبحانه هُوَ الَّذِی یُنَزِّلُ عَلی عَبدِهِ آیاتٍ بَیِّناتٍ ممکن است آیه اشاره باشد بآن وارداتی که از جانب خدای رحمان وارد میگردد بر قلوب سالکین بواسطه ملائکه رحمت از الهامات و معارف حقه که نزد اهلش واضح و هویدا است که آنها میفهمند که از جانب حق تعالی بقلبشان افاضه گردیده قوله تعالی لِیُخرِجَکُم مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ اشاره بثمره اینکه الطاف و انعام است که در باره آنان نموده زیرا که بهمین الهامات است که نفوس بشریه از ظلمت هیولایی منتقل میگردد بعقل بالفعلی که منور گردیده بانوار معرفت و ایمان بخدا

---

(۱) سوره زخرف آیه ۳۵ کسی که اعراض کنده از ذکر خدای رحمان بر او برگماریم شیطان را پس شیطان قرین و رفیق او است.

صفحه : ۱۲۸

و آیات او بقیامت و از ظلمت کده نفس شیطانی بدو قوه علمیه و عملیه بسوی انوار ملکیه راه می‌یابد و همین طوری که انسان بتأمل در اسرار معرفهٔ اللّه و سماع آیات ملکوت او و تفکر در امر آخرت از ظلمت جهل و نقصان بیرون میآید بسوی معرفت و کمال همین طور در پیروی نمودن شهوات و متابعت هوی و شیطان از نور ادراکات معنوی خارج میگردد بسوی ظلمت نفس و کوری دل و دلیل بر آن قول حق تعالی است اللّه وَلِیُّ الَّذِینَ آمَنُوا یُخرِجُهُم مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ وَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَولِیاؤُهُمُ الطّاغُوتُ یُخرِجُونَهُم مِنَ النُّورِ إِلَی الظُّلُماتِ (پایان) وَ ما لَکُم أَلّا تُنفِقُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ لِلّهِ مِیراثُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ در مقام اعتراض بکسانی است که در راه خدا انفاق نمیکنند در صورتی که میدانند مال بدست آنان عاریتی است مالك حقیقی خدا است و همان طوری که از دیگران بآنها منتقل گردیده از آنان نیز بدیگران منتقل خواهد گردید و وارث مال‌ها و آسمان و زمین و آنچه در آن است خدا است یعنی همه از آثار فضل و رحمت او و بازگشت همه موجودات بسوی او است.

لا یَستَوِی مِنکُم مَن أَنفَقَ مِن قَبلِ الفَتحِ وَ قاتَلَ أُولئِکَ أَعظَمُ دَرَجَةً مِنَ الَّذِینَ أَنفَقُوا مِن بَعدُ وَ قاتَلُوا وَ کُلًّا وَعَدَ اللّهُ الحُسنی وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ خَبِیرٌ پس از آنکه مؤمنین را تحریص و ترغیب نموده بانفاق، و انفاق کننده‌گان را وعده اجر و پاداش بزرگ داده، در مقام بیان اینکه است که کسانی که قبل از فتح مکه در راه خدا انفاق نمودند و با کفار جهاد کردند و با نفس خود مجاهده نمودند اینان در اجر و پاداش مساوی نیستند با کسانی که بعد از فتوحات و انتشار اسلام مجاهده و جهاد میکنند علت عدم تساوی عمل اینکه دو قسم از مجاهدین ظاهر است صدر اسلام مسلمانها

صفحه : ۱۲۹

اندك و کفار بسیار بودند و اسلام ضعیف بود از اینکه جهت کمك نمودن بمال و جان بیشتر اهمیت داشت و نیز عمل مجاهدین در صدر اسلام نزدیك‌تر بخلوص بود اینکه است که اجر و پاداش آن اشخاص زیادتر و عمل آنان مهم‌تر بود و تفضلات الهی در باره آنها بیشتر از بعدیها است وَ کُلًّا وَعَدَ اللّهُ الحُسنی و برای تمام آنها وعده نیکو است اگر چه تفاوت بین درجات آنها بسیار است.

مَن ذَا الَّذِی یُقرِضُ اللّهَ قَرضاً حَسَناً فَیُضاعِفَهُ لَهُ وَ لَهُ أَجرٌ کَرِیمٌ اینکه انفاق در راه خدا را بمنزله قرض بخدا بشمار آورده شاید اشاره باین باشد که گمان نشود مالی که در راه خدا انفاق میشود هدر رفته و عوض ندارد، بلکه چنانچه در آیات بیان فرموده یکی به هفتاد و هفتصد و زیادتر با آنکه او (مالك الملك و الملکوت) است تفضلا عوض کرامت مینماید.

شیخ طبرسی (ره) در تفسیر مجمع البیان نقلا از اهل تحقیق چنین گفته، قرض نیکو آن است که متصف بده صفت باشد.

(۱) حلال، زیرا که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده (خدا طیب و پاك است و قبول نمیکند مگر چیز پاك و طیب را.

(۲) از چیزهای قیمتی پاکیزه باشد، زیرا که خدا فرموده وَ لا تَیَمَّمُوا الخَبِیثَ مِنهُ تُنفِقُونَ

(۳) از چیزهایی باشد که انفاق کننده در حیات خود محتاج بآن باشد بدلیل اینکه وقتی از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سؤال میشود که بهترین صدقه کدام است، فرمود اینکه است که تو عطاء کنی در حال صحت و امید بقاء و نترسی از فقر، و نیز امهال و سستی در انفاق نکنی تا نزدیك مرگ آن وقت بگویی چنین و چنان کنید و بفلانی چنین بدهید.

(۴) انفاق کنی بکسانی که احتیاجشان زیادتر است، اینکه است که خدا تخصیص داده صدقات را بکسانی که آنان اهل دو سهم باشند.

صفحه : ۱۳۰

(۵) بقدری که ممکن است انفاق را پنهان داری، قوله تعالی وَ إِن تُخفُوها وَ تُؤتُوها الفُقَراءَ فَهُوَ خَیرٌ لَکُم.

(۶) با صدقه منّت و اذیت همراه نباشد، قوله تعالی لا تُبطِلُوا صَدَقاتِکُم بِالمَنِّ وَ الأَذی.

(۷) نیّت خالص باشد، و مقصود انفاق کننده فقط رضای خدا باشد.

(۸) انفاق نمودن با ریاء همراه نباشد.

(۹) آنچه را که در راه خدا انفاق مینماید بزرگ نشمارد اگر چه بزرگ باشد، زیرا که متاع دنیا نسبت بآخرت اندک است.

(۱۰) از آنچه بیشتر دوست دارد انفاق نماید قوله تعالی لَن تَنالُوا البِرَّ حَتّی تُنفِقُوا مِمّا تُحِبُّون.

هر گاه اینکه ده صفت در انفاق جمع شد آن وقت بر آن صادق آید قوله تعالی قَرضاً حَسَناً فَیُضاعِفَهُ لَهُ وَ لَهُ أَجرٌ کَرِیمٌ که صدقه‌ای که باین اوصاف باشد عامل آن مستحق اجر کریم میگردد. (پایان) یَومَ تَرَی المُؤمِنِینَ وَ المُؤمِناتِ یَسعی نُورُهُم بَینَ أَیدِیهِم وَ بِأَیمانِهِم بُشراکُمُ الیَومَ جَنّاتٌ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها ذلِکَ هُوَ الفَوزُ العَظِیمُ مفسرین گویند (یوم) در آیه، یا متعلق بآیه بالا (وَ لَهُ أَجرٌ کَرِیمٌ)است، یا بایستی چیزی مثل (اذکر) و امثال آن در تقدیر گرفت که آیه چنین باشد ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یاد کن روزی را که میبینی مردهای مؤمن و زنهای مؤمنه را نوری است که در پیش روی آنان و در طرف راستشان حرکت میکند و بآنان بشارت میدهند ببهشت.

ظاهرا آن نوری که در آن وقت در پیش رو و باطراف مؤمنین احاطه نموده نور ایمان و نور توحید و نور عمل صالح باشد که نور معنوی ایمان و یقین بمبدء و معاد در

صفحه : ۱۳۱

پیش روی آنان و نور اعمال نیک در طرف راست آنان است.

آری همین طوری که در دنیا ایمان رهبر انسان است و وی را بسعادت و فضیلت روحانی و اخلاقی هدایت مینماید در قیامت هم که هر چیزی بحقیقت خود ظهور و بروز مینماید آن وقتی که ظلمت عالم را گرفته و نور افشانی غیر از نور ایمان وجود ندارد آن وقت اطراف مؤمنین بنور ایمانشان که از باطن آنها تظاهر مینماید روشن گردیده و نور توحید و یقین که مقربین دارا میباشند در جلو آنان و نور ایمان و عمل نیکو که اصحاب یمین متصف بآنند در طرف راست آنها نور افشانی میکند.

و شدّت و قوّت و ضعف نور هر کسی بقدر صفای قلبش و بقدر شدّت و قوت ایمان و ناشی از مرتبه یقین و تقوای وی است چنانچه در احادیث دارد که نور اخیار و ابرار در اضائه و آثار تفاوت بسیار دارد.

از إبن مسعود نقل میکنند که گفته نور هر کسی بقدر عمل وی است، نور یکی از صنعاء بود تا عدن و از دیگری برابر کوهی نماید و از کسی برابر نخل خرمایی و کمترین آنها نور کسی است که فقط جلوی پای خود را بیند، و بعضی از مؤمنین بقدری نور آنان شدید است که آتش جهنم را فرو مینشاند و چنین کسی وقتی از صراط بگذرد از دوزخ صدا آید که ای مؤمن زود برو که نور تو آتش مرا فرو نشانید (پایان) خلاصه هر مؤمن با تقوایی بقدر قوت ایمان خود در قیامت صاحب نور است که آن نور از جلو رو و طرف راست آن حرکت مینماید و راه نمایی میکند تا آنکه او را ببهشت که آرامگاه او و دار کرامت حق تعالی است برساند، و ملائکه رحمت نیز باستقبال وی آیند و او را مژده دهند ببوستانهایی که از زیر درختها و غرفه‌های آن انهار رحمت و جویهای فیض رحمت غیر متناهی جاری است، و بالاترین مژده برای بهشتیان اینکه است که همیشه در بهشت جاویدانند، ذلِکَ هُوَ الفَوزُ العَظِیمُ ذلک اشاره بهمان الطاف الهی است که نصیب بهشتیان گردیده که آن سعادت و فضیلت بزرگی است که مؤمنین بآن فائز

گردیده‌اند.

صفحه : ۱۳۲

[سوره الحدید (۵۷): آیات ۱۳ تا ۲۱]

اشاره

یَوم یَقُولُ المُنافِقُونَ وَ المُنافِقاتُ لِلَّذِینَ آمَنُوا انظُرُونا نَقتَبِس مِن نُورِکُم قِیلَ ارجِعُوا وَراءَکُم فَالتَمِسُوا نُوراً فَضُرِبَ بَینَهُم بِسُورٍ لَهُ بابٌ باطِنُهُ فِیهِ الرَّحمَهُ وَ ظاهِرُهُ مِن قِبَلِهِ العَذابُ (۱۳) یُنادُونَهُم أَ لَم نَکُن مَعَکُم قالُوا بَلی وَ لکِنَّکُم فَتَنتُم أَنفُسَکُم وَ تَرَبَّصتُم وَ ارتَبتُم وَ غَرَّتکُمُ الأَمانِیُّ حَتّی جاءَ أَمرُ اللّهِ وَ غَرَّکُم بِاللّهِ الغَرُورُ (۱۴) فَالیَومَ لا یُؤخَذُ مِنکُم فِدیَهٌ وَ لا مِنَ الَّذِینَ کَفَرُوا مَأواکُمُ النّارُ هِیَ مَولاکُم وَ بِئسَ المَصِیرُ (۱۵) أَ لَم یَأنِ لِلَّذِینَ آمَنُوا أَن تَخشَعَ قُلُوبُهُم لِذِکرِ اللّهِ وَ ما نَزَلَ مِنَ الحَقِّ وَ لا یَکُونُوا کَالَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ مِن قَبلُ فَطالَ عَلَیهِمُ الأَمَدُ فَقَسَت قُلُوبُهُم وَ کَثِیرٌ مِنهُم فاسِقُونَ (۱۶) اعلَمُوا أَنَّ اللّهَ یُحیِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها قَد بَیَّنّا لَکُمُ الآیاتِ لَعَلَّکُم تَعقِلُونَ (۱۷)

إِنَّ المُصَّدِّقِینَ وَ المُصَّدِّقاتِ وَ أَقرَضُوا اللّهَ قَرضاً حَسَناً یُضاعَفُ لَهُم وَ لَهُم أَجرٌ کَرِیمٌ (۱۸) وَ الَّذِینَ آمَنُوا بِاللّهِ وَ رُسُلِهِ أُولئِکَ هُمُ الصِّدِّیقُونَ وَ الشُّهَداءُ عِندَ رَبِّهِم لَهُم أَجرُهُم وَ نُورُهُم وَ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا أُولئِکَ أَصحابُ الجَحِیمِ (۱۹) اعلَمُوا أَنَّمَا الحَیاهُ الدُّنیا لَعِبٌ وَ لَهوٌ وَ زِینَهٌ وَ تَفاخُرٌ بَینَکُم وَ تَکاثُرٌ فِی الأَموالِ وَ الأَولادِ کَمَثَلِ غَیثٍ أَعجَبَ الکُفّارَ نَباتُهُ ثُمَّ یَهِیجُ فَتَراهُ مُصفَرًّا ثُمَّ یَکُونُ حُطاماً وَ فِی الآخِرَهِ عَذابٌ شَدِیدٌ وَ مَغفِرَهٌ مِنَ اللّهِ وَ رِضوانٌ وَ مَا الحَیاهُ الدُّنیا إِلّا مَتاعُ الغُرُورِ (۲۰) سابِقُوا إِلی مَغفِرَهٍ مِن رَبِّکُم وَ جَنَّهٍ عَرضُها کَعَرضِ السَّماءِ وَ الأَرضِ أُعِدَّت لِلَّذِینَ آمَنُوا بِاللّهِ وَ رُسُلِهِ ذلِکَ فَضلُ اللّهِ یُؤتِیهِ مَن یَشاءُ وَ اللّهُ ذُو الفَضلِ العَظِیمِ (۲۱)

صفحه : ۱۳۳

(ترجمه)

و نیز در آن روز مردان منافق و زنهای منافقه باهل ایمان گویند مشتابید تا ما هم از نور شما روشنایی بگیریم، بآنان گفته میشود برگردید و از پشت سرتان نور بگیرید (یعنی برگردید بدنیا اگر میتوانید و از آنجا تحصیل نور کنید) پس از آن زده میشود بین (منافقین و مؤمنین) حصاری که آن حصار را دری است که باطن آن (که روی بمؤمنین است) رحمت است و ظاهرش (که رو بمنافقین دارد از قبل پشت آنها یعنی از جهت اعمال بد دنیوی آنها) عذاب جهنم است،

(باز ثانیا) منافقین میخوانند مؤمنین را که آیا ما در دنیا با شما نبودیم، مؤمنین در پاسخ بآنان گویند آری و لکن نفسهای شما شما را فریب داد و آمال و آرزوهای دور و دراز شما را مغرور گردانید انتظار (بلاء بر پیغمبر بردید) و شک کردید در پیغمبری او تا وقتی که امر خدا رسید (یعنی مرگ) (و فریب داد شما را بخداوند شیطان فریبنده)

پس امروز نه از شما (که منافقید و نه از کسانی که کافر شدند قبول نمیشود نه فدیه و نه عوضی و جایگاه شما آتش است و سزاوار شما (و پناهگاه شما) آتش است و آتش دوزخ بد محل بازگشتنی است،

آیا وقت آن نرسیده که کسانی که ایمان آورده‌اند بذکر خدا و آنچه از طرف او فرود آمده قلبهای آنان خاشع و ترسناک گردد و نبوده باشید مثل کسانی که پیش از شما بودند که برای آنها کتاب نازل گردیده شد و پس از آنکه زمان طولانی گذشت قلبهای

آنها را قساوت گرفت و بسیاری از آنها فاسق بودند،
بدانید که ثابت و محقق است که خدا زنده میکند زمین را بعد از مردن آن (یعنی در فصل زمستان زمین خشک می گردد و در فصل بهار آن را سبز

صفحه : ۱۳۴

میگرداند) محققا ما برای شما ظاهر گردانیدیم آیات (تکوینی و تشریعی) خود را شاید شما تعقّل کنید،
اینکه است و جز اینکه نیست که مردهای تصدیق کننده و زنهای تصدیق کننده و کسانی که بخدا قرض میدهند قرض نیکو برای آنان بچند برابر زیاد میکنیم و برای آنها است پاداش گرامی که باحترام بآنها میدهند،
و آن کسانی که ایمان آوردند بخدا و پیمبران او (یعنی ایمان واقعی) آن جماعت تصدیق کننده‌گانند و گواهانند نزد پروردگار خودشان برای آنان است پاداش آنها و نور آنها و کسانی که کافر شدند و آیات خدا را انکار نمودند چنین مردمانی یاران جهنّمند،
ای مردم بدانید که زندگانی دنیا بازیچه بچه‌گانه و بیهوده کاری و تزیّن (ظاهری) و تفاخر و خودستایی و زیاد نمودن در مال و اولاد (چیزی دیگر نیست) و مثال دنیا مثل بارانی است که گیاه‌ها را از زمین برویاند بطوری که زارعین را بشگفت آورد پس از آن (بهم پیچیده گردد) و ببینند زرد گشته پس از آن چوب خشک گردیده و در آخرت عذاب شدید است (برای کفار) و مغفرت و خوشنودی خدا است (برای مؤمنین) و نیست متاع (و لذائذ دنیا) مگر چیزی که فریبنده است،
ای مؤمنین سبقت گیرید بسوی مغفرت و آمرزش از طرف پروردگار خودتان و سبقت گیرید بسوی بهشتی که پهنای آن مثل پهنای آسمان و زمین است که آماده شده برای کسانی که ایمان آورده‌اند بخدا و پیمبران او و اینکه فضل خدا است که عطاء میکند بهر کس که بخواهد و خداوند صاحب فضل و احسان بزرگ است.

(توضیح آیات)

اشاره

یَومَ یَقُولُ المُنافِقُونَ وَ المُنافِقاتُ لِلَّذِینَ آمَنُوا انظُرُونا نَقتَبِس مِن نُورِکُم قِیلَ ارجِعُوا وَراءَکُم فَالتَمِسُوا نُوراً یوم بدل از یوم آیه بالا است، وقتی مردها و زنهای منافق مؤمنین را در نور و خود را در ظلمت بینند بطور ذلت و نیازمندی و انکسار از آنان التماس نور نمایند و گویند نظر خود را بما معطوف دارید تا از نور شما اقتباس نور نمائیم و از اینکه ظلمت

صفحه : ۱۳۵

برهیم، در پاسخ بآنان گفته میشود برگردید بپشت خودتان و از آنجا اخذ نور نمائید شاید مقصود چنین باشد که بطور سرزنش بآنها گفته میشود اگر توانید برگردید بحیات دنیوی و از آنجا کسب نور نمائید، اشاره به اینکه جای کسب و عمل دنیا است دنیا مزرعه آخرت است، هر چه در اینجا کاشته‌ای در آخرت درو خواهی نمود، زیرا انسان مادامی که در دنیا حیات دارد استعداد و قابلیّت هر کمالی را داراست، لکن وقتی حیات دنیوی وی منقضی گردیده تمام جهاتی که بالقوه در وی مأخوذ بود تمام میگردد آن وقت فعلیّت وجود و کمالات او بقدری است که در حیات دنیا کسب نموده و از قوه بفعل آورده در آن وقت دیگر محلی برای استعداد تحصیل کمال در وی باقی نمانده و گویا صاحبان نور بمنافقین گویند ما در دنیا از راه ایمان و تقوای کسب نور نمودیم و شما دنبال

حظوظات نفسانى خود را گرفتيد و در ظلمت نفس فرو رفتيد امروز در اثر همان ظلمت كفر دچار تاريكى و ظلمت گرديده‌ايد.

از اينجا توان پى برد كه دنيا و آخرت دو حالت از حالات انسانى است كه حالت دانى او عالم دنيا و فوق آن عالم برزخ از موقع مرگ تا قيامت و فوق عالم برزخ عالم قيامت است و مرگ يك تحوّلى است براى انسان از نشئه‌اى بنشأه فوق، و همچنين هر نشئه‌اى از نشآت و ادوار وجود انسان يك نحو تحولى براى استكمال وى است تا برسد بمنتها درجه‌اى كه لايق مقام وى و نتيجه اعمال او است.

اينكه است كه اهل آخرت زندگانى دنياى خود را در پشت سر خود مى‌بينند و تمام حركات و سكنات و اعمالى كه در دنيا نموده‌اند (نصب العين) آنان ميگردد، و آنچه كرده‌اند نزد آنها حاضر ميگردد چنانچه قوله تعالى وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً شاهد بر آن است پس از اينجا معلوم ميشود كه دنيا و آخرت دو منزل از منازل سير انسانى است كه سر انجام او يا بهشت موعود است كه دار كرامت الهى است يا جهنّم است كه دار غضب او است وَ أَنَّ اللّهَ لَيسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِيدِ.

صفحه : ۱۳۶

فَضُرِبَ بَينَهُم بِسُورٍ لَهُ بابٌ باطِنُهُ فِيهِ الرَّحمَةُ وَ ظاهِرُهُ مِن قِبَلِهِ العَذابُ پس از تقاضاى منافقين و نيازمندى آنان از مؤمنين كه ما را از نور خود كامياب گردانيد بين آنها ديوارى كشيده ميشود كه آن ديوار دربى دارد كه در باطن آن رحمت است براى مؤمنين و در ظاهر آن عذاب است براى منافقين.

از بعض مفسرين است كه سور ديوارى است بين بهشت و جهنّم مؤمنين داخل بهشت ميگردند و منافقين داخل جهنم ميشوند.

شايد مقصود از آن سور و ديوار پرده ضخيم طبيعت باشد، كه در دنيا بين مؤمنين و منافقين حجاب گرديده و نور حقيقت را از نظر منافقين پوشانيده، و در اينكه دنيا ظاهر بينان نمى‌بينند، و در قيامت كه هر چيزى بحقيقت خود نمايان ميگردد بصورت حصن و ديوار ضخيمى ميشود كه منافقين را از تلألؤ نور حقيقت در ظاهر و باطن محروم ميگرداند.

و شايد مقصود از آن دربى كه دو طرف دارد طرف باطن آن رحمت است و طرف ظاهر آن عذاب است قلب آدمى است كه آن لطيفه رحمانى است و واقع در عالم طبيعت گرديده هر گاه از كثافات اخلاقى پاك گرديد و رو بحق تعالى و عالم اله آورد آن درب رحمت ميگردد كه فيوضات الهى و انوار رحمت رحمانى از راه قلب بر انسان وارد ميگردد، و هر گاه رو بدنيا و عالم طبيعت آورد از همين راه مشمول غضب پروردگار و عذاب و دورى از رحمت او ميگردد.

يُنادُونَهُم أَ لَم نَكُن مَعَكُم قالُوا بَلى وَ لكِنَّكُم فَتَنتُم أَنفُسَكُم وَ تَرَبَّصتُم وَ ارتَبتُم وَ غَرَّتكُمُ الأَمانِيُّ حَتّى جاءَ أَمرُ اللّهِ وَ غَرَّكُم بِاللّهِ الغَرُورُ پس از آنكه بين مؤمنين و منافقين ديوارى كشيده ميشود كه در داخل آن رحمت است براى مؤمنين، و خارج آن عذاب است براى منافقين.

منافقين از روى اضطرار مؤمنين را ميخوانند و گويند آيا در دنيا ما با شما

صفحه : ۱۳۷

نبوديم و چون بيان حال منافقين است شايد مقصودشان چنين باشد كه آيا ما از روى نفاق با شما در مساجد يا جاى ديگر نماز نميخوانديم و رياء بظاهر اسلام عمل نمينموديم چرا حالا كه ما در ظلمت ميباشيم نور خود را از ما ميپوشانيد و ما را در ظلمت ميگذاريد مؤمنين در پاسخ گويند آرى در ظاهر با ما بوديد نه در باطن و شما بفريب نفسهاى خود و شياطين مفتون گرديديد و آرزو و آمال دنيوى چشم دل شما را كور گردانيد و بكفر و نفاق وادار نمود وَ تَرَبَّصتُم را چنين تفسير نموده‌اند يعنى شما منتظر هلاكت پيمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و منحل گرديدن اسلام بوديد وَ ارتَبتُم و در دين شك داشتيد وَ غَرَّتكُمُ الأَمانِيُّ و آمال و

آرزوهای طولانی شما را مغرور نمود تا وقتی که امر خدا رسید یعنی مردید وَ غَرَّکُم بِاللّهِ الغَرُورُ و فریب داد شما را بخداوند تعالی شیطان و نفس فریبنده، به اینکه خدا کریم است و ما را عذاب نمی کند، و ندانستید که جهنّم نتیجه اعمال شما است، تسویه بین مطیع و عاصی قبیح است و از حکیم کار قبیح سر نزند چنان که در قرآن مجید خبر داده و فرموده أ فَنَجعَلُ المُسلِمِینَ کَالمُجرِمِینَ، ما لَکُم کَیفَ تَحکُمُونَ سوره القلم آیه ۳۶ و ۳۷.

آری عمده چیزی که انسان را از سعادت باز میدارد و وی را بدرک اسفل سافلین طبیعت پرتاب مینماید دو چیز است یکی غرور نفسانی، و دیگر آرزوهای مالا مال طبیعی و تمام مردم مبتلا باین دو فتنه بزرگ طبیعتند مگر جماعت اندکی که در حفظ و حمایت حق تعالی محفوظ مانده‌اند.

خلاصه چنانچه مشاهده مینماییم هر صنفی از مردم بعلم و صنعت خود میبالند و بآن مغرور و پابند گردیده و قدمی پیش نمیگذارند، قوله تعالی کُلُّ حِزبٍ بِما لَدَیهِم فَرِحُونَ مخصوصا کسانی که خود را اهل علم و دانش دارای کمال و فضیلت میدانند و علماء و دانشمندان دیگر را بیخرد و نفهم میپندارند.

مثل اینکه منسوبین بعلم حکمت فقط دانش را منحصر بفرا گرفتن اصطلاحات حکماء و اهل منطق و کمال را منحصر بآموختن مفاهیم کلیه و طریق ترتیب دادن مقدّمات منطقیّه میدانند و در علوم دیگر فضیلت و شرافتی قائل نیستند و آنان بغرور

صفحه : ۱۳۸

نفس مبتلا گردیده‌اند و نمیفهمند.

و دیگر از مغرورین کسانی میباشند که خود را عارف و موحد میدانند و خود را از علماء طریقت معرفی مینمایند و در مقام توهین و سرزنش علمای شریعت برآمده و علمای دین و نیز حکما را توهین مینمایند و نمیدانند که اساس طریقتی که مدعی آنند همان علم شریعت است و نیز معیار تشخیص دادن صحت و فساد تمام علوم علم منطق و حکمت است و بدون اینها روش صحیح و وصول بمقصدی که مدعی آنند میسّر نمیشود.

و دیگر از مغرورین کسانی میباشند که خود را از علمای شریعت معرفی مینمایند و آن علمی که اینکه قدر در باره آن تعریف و تمجید شده منحصر بفرا گرفتن علم فقه و اصول میدانند، و حکماء و عرفاء را تخطئه میکنند، بلکه بعضی از آنها نسبت کفر و زندقه بعرفاء و حکماء میدهند، آنان نیز بغرور نفس مبتلا گردیده‌اند بایست بدانند علم فقه مقدمه اعمال فروع دین است اول بایستی اصول دیانت روی مبنای صحیح بطوری که باعث یقین گردد انجام گیرد پس از آن در مقام تصحیح فروع و علم احکام برآمده و آن را اخذ از کتاب یعنی قرآن و سنّت نموده و بآن عمل نمایند.

و دیگر از مغرورین علمای اخلاقند که موضوع علمشان امتیاز دادن بین صفات خوب و بد است، همان دانش علم اخلاق آنان را مغرور نموده در صورتی که بطور کلّی علم مقدمه عمل است، علم بدون عمل وبال است چنانچه عمل بدون علم بی‌ثمر و بی‌فائده است، اول علم است دوم عمل اگر علم و عمل با هم توأم گردید ممکن است راه نجاتی برای انسان باز کند و او را سعادتمند گرداند، و نیز زاهدین بزهدشان و عابدین بعبادتشان مغرور گردیده‌اند.

و دیگر از مغرورین مخترعین صنایعند که موضوع علمشان طبیعت و آثار و خواص آن است، و آنان چون قدمی بسوی عالم روحانیت ننهاده‌اند و عالم را منحصر بعالم طبیعیات میدانند اینکه است که علم و دانش را منحصر بعلوم طبیعیات و

صفحه : ۱۳۹

پی بردن بخواص و آثار اشیاء و اختراع صنایع و کیفیّت تصرف در مواد میدانند و علوم علمای قدیم و علمای شریعت را پوچ و

موهوم میپندارنـد و نمیداننـد مطلوب از علم آن است که روحـانیّت انسـان را بزرگ نمایـد و حیـات پاکیزه جاودانی برای وی تأمین گرداند.

خلاصه علم و عمل و هر کمالی که تصور گردد وقتی مطلوب و منتج میگردد که آدمی را از صفات بهیمی و سبعی تزکیه نماید و دل و قلب وی را رونق دهد و روحانیّت وی را که حقیقت انسانی همان است تکمیل نمایـد و او را بجاده تکامل و سر حد بین عبودیت و ربوبیّت رهبری گردانـد، و کسی که در کمالات نفسانی باین پایه رسـد علامتش اینکه است که خود را قطره وارد در دریـای عظمت فیض ربانی مستغرق بینـد، بلکه اصلا خود و اثری از خود نبینـد چه جای آنکه بخود مغرور گردد و کمالی در خود مشاهده نماید.

و فقط چنین اشخاصی در قیامت اهل نجات و صاحب نورند و باقی مردم در هاویه ظلمت غرور نفسانی مبتلا گردیده‌اند اینکه است که مؤمنین بمنافقین گویند چون آرزو و آمال دور و دراز دنیا شما را مغرور نمود و در دنیا از ظلمت طبیعت بیرون نیامدید و قلب و دل شما بنور توحید روشن نگردید در اینجا در همان تاریکی نفس باقی خواهید ماند.

فَالیَوم لا یُؤخَذُ مِنکُم فِدیَةٌ وَ لا مِنَ الَّذِینَ کَفَرُوا مَأواکُمُ النّارُ هِیَ مَولاکُم وَ بِئسَ المَصِیرُ اینکه آیه تتمه آیه بالا است که گویا از روی سرزنش بمنافقین گفته میشود امروز که روز مجازات است برای شما هیچ علاج و چاره‌ای که بتوانید خود را از عذاب برهانید و کسب نور نمائید نه از شما منافقین که بظاهر با مؤمنین بودید و قلب شما از ایمان خالی بود و نه از کفار هیچ عمل و نه فدیه‌ای که فدا بدهند و خود را از عذاب

صفحه : ۱۴۰

نجات بدهند قبول نمیشود زیرا که وقت عمل گذشته و امروز روز مجازات و نتیجه گرفتن است.

در مفردات چنین گفته الفدی و الفداء حفظ الانسان عن النّائبة بما یبذله عنه قال تعالی فَإِمّا مَنًّا بَعدُ وَ إِمّا فِداءً یقال فدیته بمال و فدیته بنفسی و فادیته بکذا پایان قوله تعالی در سوره المعارج آیه ۱۱ راجع بشدت عذاب مجرمین که شاید مقصود از مجرمین کفار و منافقین باشد فرموده یَوَدُّ المُجرِمُ لَو یَفتَدِی مِن عَذابِ یَومِئِذٍ بِبَنِیهِ- وَ صاحِبَتِهِ وَ أَخِیهِ وَ فَصِیلَتِهِ الَّتِی تُؤوِیهِ- وَ مَن فِی الأَرضِ جَمِیعاً ثُمَّ یُنجِیهِ أَ لَم یَأنِ لِلَّذِینَ آمَنُوا أَن تَخشَعَ قُلُوبُهُم لِذِکرِ اللّهِ وَ ما نَزَلَ مِنَ الحَقِّ وَ لا یَکُونُوا کَالَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ مِن قَبلُ فَطالَ عَلَیهِمُ الأَمَدُ فَقَسَت قُلُوبُهُم وَ کَثِیرٌ مِنهُم فاسِقُونَ یَأنِ مأخوذ از (انّی یأنی انا) بمعنی رسیدن وقت است (خضوع و خشوع) دو حالت نفسانی است که در موقع انکسار و شکستگی نفس برای انسان پدید میگردد گویند خشوع در قلب است و خضوع در بدن که در صورت و چشم اثرش ظاهر میگردد.

آیه اشاره به اینکه آیا وقت آن نرسیده که قلبهای مؤمنین در اثر یاد خدا و خوف قیامت و آنچه از طرف حق تعالی فرود آمده نرم و ترسناک گردد چنانچه در اوصاف مؤمنین فرموده إِذا ذُکِرَ اللّهُ وَجِلَت قُلُوبُهُم وَ إِذا تُلِیَت عَلَیهِم آیاتُهُ زادَتهُم إِیماناً شاید آیه بالا اشاره بمؤمنی باشد که هنوز ایمان در قلب و جان وی رسوخ ننموده، و اینکه آیه اخیر راجع بمؤمن کامل است که ذکر خدا و یاد او تعالی در اعماق دل او فرو رفته بطوری که هر وقت خدا را یاد میکند قلب وی لرزان میگردد.

وَ لا یَکُونُوا کَالَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ مِن قَبلُ فَطالَ عَلَیهِمُ الأَمَدُ فَقَسَت قُلُوبُهُم وَ کَثِیرٌ مِنهُم فاسِقُونَ بمؤمنین نهی فرموده که مثل یهودیها و نصرانیها از اهل کتاب نباشید که وقتی مدتی از زمان پیمبرشان موسی علیه السّلام و عیسی علیه السّلام گذشت مبتلا بقساوت قلب گردیده و از دین

صفحه : ۱۴۱

خود بر گشته و فاسق گردیده‌اند.

و از کلام حضرت عیسی علیه السّلام است که زیاد حرف زدن بغیر ذکر خدا قساوت قلب می‌آورد و قسی القلب از خدا دور است، و نیز فرموده در خطاهای مردم نگاه نکنید بلکه خطاها و لغزشهای خود را بنگرید، و نیز فرموده مردم دو قسمند مبتلی و معافی، و رحم کنید اهل بلاها را و خدا را حمد کنید بر عافیت خود (مجمع البیان) اعلَمُوا أَنَّ اللّه یُحیِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها قَد بَیَّنّا لَکُمُ الآیاتِ لَعَلَّکُم تَعقِلُونَ علم را چنانچه تعریف کرده‌اند (هو ادراک الشیء بحقیقته) و مقابل آن جهل و بی‌خردی است و صورت حاصله از شیئی نزد عالم اگر بطور قطع و یقین باشد آن را علم نامند و اگر غیر آن باشد آن را ظن و گمان گویند و از اقسام جهل بشمار میرود، و در اینکه آیه ذات احدیت جلّ شأنه مؤمنین را مخاطب ساخته و امر فرموده که بایست (بعلم الیقین) که درجه نازل علم است بلکه (بعین الیقین) که درجه بالای علم است بدانند و بچشم بصیرت ببینند که زنده شدن زمین و سبز شدن و گیاه روئیدن از آن در موقع بهار پس از مردن زمین و خشک شدن گیاهها بقدرت و علم و اراده حق تعالی انجام گیرد، و باین طریق عقل خود را بکار اندازند و بدلیل (انّی) که از معلول پی بعلت بردن است راهی بسوی معرفت و شناسایی مبدء خود پیدا نمایند.

إِنَّ المُصَّدِّقِینَ وَ المُصَّدِّقاتِ وَ أَقرَضُوا اللّهَ قَرضاً حَسَناً یُضاعَفُ لَهُم وَ لَهُم أَجرٌ کَرِیمٌ در اینکه مبارک آیه اشاره بدو اصل بزرگ نموده، یکی راجع باصول دیانت و دیگر راجع بفروع دیانت یکی ایمان باصول دیانات که از کلمه (المصدقین و المصدقات) استفاده میشود بنا بر یک قرائت که (صاد) بدون تشدید قرائت شود و اگر (صاد) با تشدید باشد که سیاهی قرآن چنین است راجع بزکوة و قرض الحسنه میباشد و دیگر زکاة و باقی وجوهی که (فی سبیل اللّه) انفاق میشود که از

صفحه : ۱۴۲

فروع دیانت و ایمان بشمار می‌آید.

و مردهای مؤمن و زنهای مؤمنه یعنی کسانی که ایمان بخدا و تصدیق بما جاء به النبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دارند، و مالهای خود را در راه رضای پروردگار خود انفاق مینمایند در مورد لطف خود قرار داده و برای آنان پاداش بزرگ مهیّا گردانیده، و نظر باهمیّت انفاق است که با اینکه خداوند خود مالک و صاحب هر چیزی است با اینحال از راه لطف بندگان در مقام اینکه است که برای تشویق و ترغیب آنان انفاق را بمنزله قرض بخود معرّفی نموده اشاره به اینکه همین طوری که قرض پس گرفته میشود همین طور انفاق فی سبیل اللّه عوض داده میشود با اضعاف مضاعف.

وَ الَّذِینَ آمَنُوا بِاللّهِ وَ رُسُلِهِ أُولئِکَ هُمُ الصِّدِّیقُونَ وَ الشُّهَداءُ عِندَ رَبِّهِم لَهُم أَجرُهُم وَ نُورُهُم وَ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا أُولئِکَ أَصحابُ الجَحِیمِ اینکه آیه در مقام اینکه است که بیان نماید که مصدّقین و مصدقاتی که در آیه بالا نام برده شده کیانند، و ارائه میدهد که آنان اشخاصی میباشند که ایمان آورده‌اند و بالوهیت حق تعالی و رسالت پیمبران تصدیق نموده‌اند، و (صدّیق) بطور مطلق مبالغه در صدق است، و کسی را صدّیق نامند که در جمیع گفتار و اعمال و حرکات و در همه چیز براستی و درستی عمل نماید، گفتارش صدق- عقایدش مطابق واقع، ظاهرش مرآت باطن و باطنش غرق دریای معرفت و خلوص، چنین کسانی مشیشان و سیرشان بر طریق راستی و حقیقت انجام میگیرد، و پاداش عمل نیکشان و نوری که از طریق صدقشان کسب نموده‌اند بازگشت بخودشان مینماید.

بعکس کسانی که بآیات الهی تکذیب نمودند، و بانبیاء نسبت دروغ بستند چنین مردمانی از یاوران جهنّم و از اهل جحیم میباشند.

طبرسی از حارث بن مغیره چنین روایت میکند (ما نزد ابو جعفر علیه السّلام نشسته بودیم حضرتش از جدّ بزرگوار خود احادیثی نقل میفرمود در اثنای آن فرمود از شما

صفحه : ۱۴۳

هر کس عارف بامام زمان خود باشد و منتظر مبسوط الید شدن آن امام باشد مثل کسی ماند که بقائم آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بشمشیر خود در راه خدا جهاد نموده پس از آن فرمود بخدا قسم مثل کسی ماند که با رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم جهاد نموده بلکه مثل کسی ماند که با پیمبر در خیمه او شهید شده باشد پس از آن فرمود در میان شما آیه‌ای هست که مشعر بر اینکه است گفتم یا بن رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کدام آیه است فرمود قوله تعالی الَّذِینَ آمَنُوا بِاللّهِ وَ رُسُلِهِ تا آخر آیه (مجمع البیان) اعلَمُوا أَنَّمَا الحَیاةُ الدُّنیا لَعِبٌ وَ لَهوٌ وَ زِینَةٌ وَ تَفاخُرٌ بَینَکُم وَ تَکاثُرٌ فِی الأَموالِ وَ الأَولادِ کَمَثَلِ غَیثٍ أَعجَبَ الکُفّارَ نَباتُهُ ثُمَّ یَهِیجُ فَتَراهُ مُصفَرًّا ثُمَّ یَکُونُ حُطاماً وَ فِی الآخِرَةِ عَذابٌ شَدِیدٌ در مفردات چنین گفته لعب در لغت مأخوذ از لعاب و بمعنی بزاق و فضولاتی است که از دهان سیلان داشته باشد (لعب یلعب لعبا) یعنی لعاب دهن او سیلان پیدا نموده لکن در عرف گفته میشود بر هر عملی که بدون قصد صحیح و رویه عقلایی انجام گیرد قوله تعالی وَ ما هذِهِ الحَیاةُ الدُّنیا إِلّا لَهوٌ وَ لَعِبٌ (لهو) چیزی را گویند که انسان را مشغول نماید از آن چیزی که برای او مهم است قال اللّه تعالی إِنَّمَا الحَیاةُ الدُّنیا لَعِبٌ وَ لَهوٌ و هر عمل بیهوده‌ای که غرض انتفاع از آن باشد قوله تعالی لَو أَرَدنا أَن نَتَّخِذَ لَهواً و آن کسی که گفته مقصود زن و فرزند است (بر فرضی که زن و فرزند از اقسام لهو بشمار آید) تخصیص ببعض مصادیق آن داده (مفردات راغب) (زینة) بطور اطلاق چیزی را گویند که انسان در هر حال بآن خود را بیاراید و تزین و تجمّل پیدا نماید، و زینة سه قسم است، زینة نفسانی مثل علم و اعتقادات صحیح و اخلاق نیکو، و زینت بدنی مثل قوت جسمانی و قامت بلند و صورت زیبا، و زینت خارجی مثل مال و جاه قوله تعالی حَبَّبَ إِلَیکُمُ الإِیمانَ وَ زَیَّنَهُ فِی قُلُوبِکُم اشاره بزینت نفسانی است و قوله تعالی مَن حَرَّمَ زِینَةَ اللّهِ را تفسیر بزینت خارجی

صفحه : ۱۴۴

نموده‌اند، و در بعض روایات در شأن نزول آیه چنین رسیده که مردمانی بودند برهنه طواف مینمودند اینکه آیه در مقام نهی آنها فرود آمده.

(فخر) مباهات نمودن بچیزی است که خارج از حقیقت انسانی باشد قال اللّه تعالی إِنَّ اللّهَ لا یُحِبُّ کُلَّ مُختالٍ فَخُورٍ پایان آیه بالا تطبیق میگردد بحالات و درجات زندگانی انسانی از اول کودکی او تا موقع کبر سن وی (لعب) شاید اشاره بموقع کودکی و اعمال بچه‌گانه او دارد، مثل بازی بچه‌ها بخاک و چوب و باقی چیزهایی که بگمان آنان فائده‌ای در بر دارد.

(و لهو) اشاره بموقعی است که از اینکه قبیل کارها منصرف میگردد و مشغول میگردد بکارهای دیگری، مثل آنکه خود را مشغول میگرداند بآلات لهو و چیزهای دیگر که فائده عقلایی ندارد.

پس از آنکه از اینکه مرتبه قدمی بالاتر گذاشت و بسنّ جوانی رسید آن وقت حب تجمل بر او چیره میگردد و مایل بزینت لباس و منزل و باقی تجملات میگردد و سعی مینماید که تزین و تجمل وی از هم دوشان خود زیادتر باشد، و وقتی از اینکه مرتبه بالاتر رفت و فهمید بلباس فاخر و منزل عالی کمالی برای انسان تأمین نمیگردد آن وقت فخر و مباهات مینماید بچیزهای دیگر مثل کثرت مال و جاه و اولاد و در طلب ریاست و پیشوائی و تفوّق بر دیگران بر میآید و تمام اینکه هایی که انسان خود را بآن سرگرم نموده چون فناء پذیر است فائده‌ای برای وی تأمین نخواهد نمود اینکه است که بطور کلی فرموده إِنَّمَا الحَیاةُ الدُّنیا لَعِبٌ وَ لَهوٌ.

و در اینکه مبارک آیه حال چنین کسی را تشبیه نموده ببارانی که بر گیاه‌ها و نباتات ببارد و اول سبز و خرّم بنظر آید لکن طولی نکشد که خشک شود و چوب گردد و ریز ریز شود و فایده‌ای که در نظر بوده بر آن مترتب نگردد و جز حسرت و ندامت برای زارع باقی نماند چنین است متاع دنیا و آنچه را که انسان از اول عمر تا آخر هر موقعی خود را مشغول بعملی نموده و گمان میکند بنفع او تمام میگردد وقتی موقع نتیجه گرفتن میرسد می‌بیند چنین نبوده که گمان کرده بود بلکه اضافه بر

صفحه : ۱۴۵

اینکه در عالم قیامت ارزشی برای عملیّات وی نیست بجز حسرت و ندامت و بر آن مترتب میگردد عذاب شدید.

وَ مَغفِرَةٌ مِنَ اللّهِ وَ رِضوانٌ وَ مَا الحَياةُ الدُّنيا إِلّا مَتاعُ الغُرُورِ اشاره به اینکه اینکه هایی که آدمی در مراحل زندگانی خود بآن عمل میکند و آنها را کمال می‌پندارد بیهوده و جز پنداری بیش نیست فقط سعادت و کمال وقتی برای انسان میسّر می گردد که مورد الطاف الهی و مشمول مغفرت و نظر لطف خداوندی او گردد. لکن حیات دنیا نیست إِلّا مَتاعُ الغُرُورِ یعنی عالم دنیا عالم فریبنده است که آدمی را برنگارنگ خود گول میزند و بخود مغرور میگرداند زیرا که ظاهرش فریبنده و باطنش مردار گندیده است و چون دنیا حقیقت متأصّل ثابتی ندارد چنانچه بعالم کون و فساد نامیده شده اینکه است که وجودش عین عدم و بقائش عین فناء است.

لکن با اینکه حال باید دانست که اینکه همه مذمتی که در آیات و احادیث و گفتار بزرگان و دانشمندان در باره مذمّت دنیا و سرزنش اهل آن رسیده و آن را جیفه گندیده و اهلش را سگها نامیده‌اند، مثل همین آیه و آیات دیگر، چنانچه در سوره آل عمران فرموده زُيِّنَ لِلنّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ مِنَ النِّساءِ وَ البَنِينَ وَ القَناطِيرِ المُقَنطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَ الفِضَّةِ وَ الخَيلِ المُسَوَّمَةِ وَ الأَنعامِ وَ الحَرثِ ذلِكَ مَتاعُ الحَياةِ الدُّنيا وَ اللّهُ عِندَهُ حُسنُ المَآبِ«۱» و نیز اخبار بسیار مثل حدیثی که در کافی بسند صحیح از ابی عبد اللّه علیه السّلام روایت میکند (کسی که داخل صبح و شام شود و بزرگترین همش دنیا باشد خداوند قرار میدهد فقر را بین دو چشم وی و امر وی را متشتت میگرداند. و کسی که صبح و شام

---

(۱) زینت داده شده برای مردم دوستی شهوات از زنها و پسران و مالهای بسیار از طلا و نقره و اسب های نشان دار و چهارپایان اینکه است بهره و متاع زندگانی دنیا و نزد خداست بازگشت نیکو سوره آل عمران آیه ۱۲

صفحه : ۱۴۶

کند و بزرگ‌تر همّش آخرت باشد خداوند قرار میدهد غنی را در قلب او و امور وی را اصلاح میفرماید) و غیر اینها از آیات و اخبار بسیار اشاره بدنیایی است که مانع از ترقیات روحانی گردد و انسان را بخود مشغول گرداند و آخرت را بدنیا بفروشد و از سعادت و فضیلت محروم ماند.

اما آن دنیایی که مقدمه باشد برای تحصیل سعادت اخروی و فضائل روحانی چنین دنیایی مورد نکوهش نیست بلکه بسیار قابل تمجید و تعریف است.

از حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام چنین روایت میکند که حضرتش وقتی شنید کسی دنیا را مذمّت مینماید فرمود چگونه دنیا را مذمّت می‌نمایی در صورتی که دنیا دار صدق است برای کسی که تصدیق نماید و خانه عافیت است برای کسی که بفهمد و خانه غنا است برای کسی که از آن توشه بردارد و جای سجده‌گاه انبیاء است و محل هبوط وحی است و جای تجارت اولیای خدا است که در دنیا اکتساب رحمت نمایند و بهشت را فائده ببرند پس برای چه دنیا را مذمت می‌نمایی از ناصر خسرو است:

(نکوهش مکن چرخ نیلوفری را برون کن ز سر باد خیره سری را)

خلاصه چنانچه گفته‌اند دنیای تو و آخرت تو عبارت از تو حالت قلب تو است آنچه نزدیک بتو و پیش از موت تو است از حظوظات نفسانی، آن عبارت از دنیای تو است، و آنچه بعد از موت عایدت میگردد از علم نافع و عمل خالص آن از آخرت تو بشمار میرود.

پس از اینجا توان فهمید که نمیتوان بطور کلّی دنیا را مذمت نمود زیرا که دنیای مذموم ناشی از حب نفس و حظوظات دنیوی و متابعت هوای است، و آنچه بازگشت بهوای نفسانی نماید از دنیای مذموم بشمار میرود خواه از محرّمات باشد یا مکروهات بلکه مباحات اگر فقط حظوظ نفسانی مقصود باشد، و آنچه راجع بمحبت خدا و تحصیل معرفت و رضای او باشد آن از آخرت بشمار آید نه از دنیا اگر

صفحه : ۱۴۷

چه در آن حظوظ نفسانی باشد، مثل تحصیل علم نافع و حصول معرفت و پدید شدن صفای روحانی که لذّت و حظوظی که از قبل اینها برای اهلش حاصل میگردد منحصر در آخرت نیست بلکه قلبی که آغشته بمحبت و معرفت حق تعالی گردید در همین حیات دنیوی گویا در بهشت موعود محظوظ و با ابناء جنس خود با دو بال علم و عمل در پرواز و همیشه از آن صفای روحانیت خود محظوظ است.

و بعض عرفاء چنین گفته‌اند، اینکه در آیات لذائذ دنیا را لهو و لعب بشمار آورده برای اینکه است که دنیا من حیث ذات و حقیقتش نه ثابت است و نه لذیذ، بلکه توان گفت اصلا دنیا حقیقت ثابتی ندارد زیرا که حقیقت دنیا عین تجدّد و تصرّم است و فناء و زوال در حقیقت آن مأخوذ است، و موجودات دنیا اشیاء ناقصی میباشند، و عمل آنان عمل شیطانی است و کسانی که در طریق سلّاك الی اللّه تعالی واقعند یعنی روندگان بسوی حق تعالی مادامی که در راهند کمال ثابتی برای آنان تأمین نشده زیرا که حرکت، از قوه بفعل آمدن است و انسان مادامی که در دنیا است علی الدّوام از قوّه بفعل می‌آید، و کمال وی وقتی تحقق پذیرد که بفعلیت اخیر خود برسد، و آن تحقق یافتن وی است (فِي مَقعَدِ صِدقٍ عِندَ مَلِيكٍ مُقتَدِرٍ) اینکه است که عرفا گفته‌اند (عالم کون کلّه خیال در خیال) و از شیخ عربی است که (کل ما فی الکون و هم او خیال او عکس فی مرایا او ظلال) (پایان) (سابِقُوا إِلی مَغفِرَةٍ مِن رَبِّكُم وَ جَنَّةٍ عَرضُها كَعَرضِ السَّماءِ وَ الأَرضِ أُعِدَّت لِلَّذِينَ آمَنُوا بِاللّهِ وَ رُسُلِهِ ذلِكَ فَضلُ اللّهِ يُؤتِيهِ مَن يَشاءُ وَ اللّهُ ذُو الفَضلِ العَظِيمِ آیه بالا اشاره باین بود که حقیقت دنیا یك امر موهومی بیش نیست، و اگر لذت و حظی در آن توهّم شود حقیقت ثابت و پابرجایی ندارد، و امر ثابت حقیقی امور اخروی است، که مآل و بازگشت شما یا بسوی دار کرامت و شرافت است، یا بسوی

صفحه : ۱۴۸

دار عذاب و نکال، و اینکه آیه اخیر اشاره باین دارد که چون چنین است سزاوار اینکه است که بشتابید و از یکدیگر سبقت بگیرید بسوی مغفرت و آمرزش از پروردگارتان و باعمال نیك و سجیّه‌های نیکو بشتابید بسوی بهشتی که پهنای آن مثل پهنای آسمان و زمین است. و چنین بهشت وسیعی آماده و مهیّا گردیده است برای کسانی که ایمان آورده‌اند بخدا و پیمبران او.

چنانچه در جای دیگر گفته شد از اینکه آیه أُعِدَّت لِلَّذِينَ آمَنُوا و آیه دیگر أُعِدَّت لِلمُتَّقِينَ، و نیز روایات بسیاری که مشعر بر اینکه است که بهشت و جهنم فعلاـ موجودند و از مجموع آنها توان استفاده نمود که بهشت و جهنّم فعلاـ در جایگاه خود موجودند نه اینکه که بعدا (چنانچه بعضی چنین توهّم نموده‌اند) موجود میگردند.

سخنان مفسرین در توجیه آیه

در تفسیر (منهج الصادقین) چنین گفته، در اینکه آیه در بیان عرض بهشت برآمده، و بیان طول آن را ننموده بین مفسرین گفتاری است.

(۱) بزرگی عرض دلالت دارد بر بزرگی طول.

(۲) طول بدون عرض ممکنست اما عرض بدون طول ممکن نیست.

(۳) معنی آیه چنین است، که عرض بهشت مثل طول آسمان و زمین است لکن طول آن را بجز خدا کسی نمیداند.

(۴) عرض در اینجا بمعنی بسط است مثل قوله تعالی فَذُو دُعاءٍ عَرِیضٍ نه بمعنی عرض مقابل طول، و باید دانست که چون بهشت در آسمان هفتم است چنانچه در احادیث ثابت گردیده، پس منافات ندارد با آنکه عرض آن مثل عرض آسمان و زمین باشد.

روایت است که جبرئیل خواست طول بهشت را بداند سی هزار سال بپرید ضعیف شد و از حق تعالی مدد خواست خدا او را قوّت داد سی هزار بار، هر دفعه‌ای سی هزار سال بپرید پس از آن مناجات کرد که خدایا طول بهشت را بیشتر طی کرده‌ام یا کمتر، آن وقت حوریه‌ای از خیمه خود آواز داد که یا روح اللّه چرا بخود زحمت

صفحه : ۱۴۹

میدهی و خود را میرنجانی، بخدا قسم در اینکه مدت که میپری هنوز از ملك من بیرون نرفته‌ای، جبرئیل گفت تو کیستی، گفت من یک حوریه‌ای میباشم از حوریان که برای مؤمنی از مؤمنان مخلوق شده‌ام (پایان) از اینکه روایت و نظائر آن از احادیث بسیار توان استفاده نمود که مقام و رتبه انسان کامل و لو اینکه از اصحاب یمین باشد که ظاهرا بالاترین رتبه و مقام آنان همان مقامات بهشتی و نعمتهای جسمانی است، از ملائکه بالاتر است زیرا که ملائکه مخصوصا ملائکه مقربین از جهت روحانیت و تجرّد افضل از انسانند، لکن چون خداوند در انسان قوّه و استعدادی نهاده که هر قدر بر کمالات وی و قوت روحانی او افزوده گردد، باز قابل زیادتی است، وقتی چنین استعدادی در وی نهاده البته بحکم (العطیات بقدر القابلیّات) بایستی بهشتی که جایگاه و آرامگاه همیشگی وی است، آن نیز از حیث سعهٔ و تمامیّت محدود بحدی نباشد، لکن ملائکه چنین نیستند هر قدر دارای مقامات و کمالات روحانی باشند باز محدودند، و از مرتبه و مقام خود ذرّه‌ای بالا نمیروند و قوله تعالی حکایهٔ از قول ملائکه در سوره الصافات آیه ۱۶۴ وَ ما مِنّا إِلّا لَهُ مَقامٌ مَعلُومٌ شاهد بر اینکه است خلاصه از اینکه آیه توان استفاده نمود که ذکر عرض بهشت بدون طول آن، شاید اشاره باین باشد که چون مقام مؤمنین و نعمتهای آنان فوق آن است که بتوان آن را محدود بحدّی نمود اینکه است که محل اقامتگاه آنها بهشتی است که محیط بر آسمانها و زمین است، زیرا نظر باین که عرض هر چیزی را مقابل طول آن آرند، وقتی عرض بهشت بقدر آسمانها و زمین باشد، در صورتی که مقدار آسمانها با کرات و اوضاع شمسی و کهکشانها را کسی بجز خدا نمیداند، طول بهشت چه خواهد بود البته غیر محدود میگردد.

صفحه : ۱۵۰

[سوره الحدید (۵۷): آیات ۲۲ تا ۲۹]

اشاره

ما أَصابَ مِن مُصِیبَةٍ فِی الأَرضِ وَ لا فِی أَنفُسِکُم إِلّا فِی کِتابٍ مِن قَبلِ أَن نَبرَأَها إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللّهِ یَسِیرٌ (۲۲) لِکَیلا تَأسَوا عَلی ما فاتَکُم وَ لا تَفرَحُوا بِما آتاکُم وَ اللّهُ لا یُحِبُّ کُلَّ مُختالٍ فَخُورٍ (۲۳) الَّذِینَ یَبخَلُونَ وَ یَأمُرُونَ النّاسَ بِالبُخلِ وَ مَن یَتَوَلَّ فَإِنَّ اللّهَ هُوَ الغَنِیُّ الحَمِیدُ (۲۴) لَقَد أَرسَلنا رُسُلَنا بِالبَیِّناتِ وَ أَنزَلنا مَعَهُمُ الکِتابَ وَ المِیزانَ لِیَقُومَ النّاسُ بِالقِسطِ وَ أَنزَلنَا الحَدِیدَ فِیهِ بَأسٌ شَدِیدٌ وَ مَنافِعُ لِلنّاسِ وَ لِیَعلَمَ اللّهُ مَن یَنصُرُهُ وَ رُسُلَهُ بِالغَیبِ إِنَّ اللّهَ قَوِیٌّ عَزِیزٌ (۲۵) وَ لَقَد أَرسَلنا نُوحاً وَ إِبراهِیمَ وَ جَعَلنا فِی ذُرِّیَّتِهِمَا النُّبُوَّةَ وَ الکِتابَ

فَمِنهُم مُهتَدٍ وَ كَثِيرٌ مِنهُم فاسِقُونَ (۲۶)
ثُمَّ قَفَّينا عَلى آثارِهِم بِرُسُلِنا وَ قَفَّينا بِعِيسَى ابنِ مَريَمَ وَ آتَيناهُ الإِنجِيلَ وَ جَعَلنا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأفَةً وَ رَحمَةً وَ رَهبانِيَّةً ابتَدَعُوها ما كَتَبناها عَلَيهِم إِلاَّ ابتِغاءَ رِضوانِ اللّهِ فَما رَعَوها حَقَّ رِعايَتِها فَآتَينَا الَّذِينَ آمَنُوا مِنهُم أَجرَهُم وَ كَثِيرٌ مِنهُم فاسِقُونَ (۲۷) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ وَ آمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤتِكُم كِفلَينِ مِن رَحمَتِهِ وَ يَجعَل لَكُم نُوراً تَمشُونَ بِهِ وَ يَغفِر لَكُم وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۲۸) لِئَلاّ يَعلَمَ أَهلُ الكِتابِ أَلاّ يَقدِرُونَ عَلى شَيءٍ مِن فَضلِ اللّهِ وَ أَنَّ الفَضلَ بِيَدِ اللّهِ يُؤتِيهِ مَن يَشاءُ وَ اللّهُ ذُو الفَضلِ العَظِيمِ (۲۹)

صفحه : ۱۵۱

(ترجمه)

نرسيده (و نخواهد رسيد) مصيبتى در زمين و نه در نفسهاى شما مگر آن كه در كتاب (لوح محفوظ) ثبت شده پيش از آن كه بيافريند (ظاهر گرداند) آن را و محققا اينكه مطلب بر خدا آسان است

(و چون چنين است) بايستى بر آنچه از شما فوت ميگردد تأسف نخوريد و نيز بر آنچه بشما عطا ميكنيم خوش حال نشويد خدا دوست نميدارد هيچ متكبر و مباهات كننده (خود پسندى) را

آن كسانى كه خودشان بخل ميورزند و مردم را امر ببخل ميكنند و كسى كه اعراض كند (از حق تعالى) پس بدرستى كه خداوند بی‌نیاز و ستوده است،

محققا ما پيمبران خود را فرستاديم با معجزه‌هاى ظاهر و با آنها فرود آورديم كتاب‌هاى (آسمانى) و ميزان (طريق حق و قانون عدل) تا آنكه افراد بشر ايستادگى كنند و بعدالت و درست كارى اقدام نمايند و فرود آورديم آهن را كه در آن جنگ سخت است (زيرا كه آلات جنگ از آهن ساخته ميگردد) و منافعى است براى مردم كه از آهن استفاده مينمايند و نيز براى آنكه خدا بداند كى است كه دين خداوند و پيمبران او را در پنهانى يارى ميكند، البته خداوند قوى و غالب است،

و محققا ما نوح و ابراهيم را فرستاديم و در ذريه آنان نبوت و كتاب نهاديم، پس بعضى از آنها هدايت يافتند و بسيارى از آنان فاسقند

پس از آن در عقب نوح و ابراهيم و در آثار آنها انبياء ديگرى فرستاديم و بعد از آنها عيسى بن مريم را فرستاديم و باو انجيل عطا نموديم و در قلب هاى تابعين او مهربانى و رحمت و رهبانيت (گوشه گيرى و ترک دنيا) نهاديم كه از پيش خود براى رضاى خداوند اختراع نمودند و ما براى آنان واجب نگردانيده بوديم و ترک دنيا را نكردند مگر براى طلب كردن خشنودى خدا پس مراعات ننمودند آنچه را بايستى مراعات نمايند در (رهبانيت) پس ما عطا نموديم بكسانى كه ايمان آوردند از آنها پاداش عملشان را و بسيارى (از آن رهبانان) فاسقند،

اى كسانى كه ايمان آورديد بترسيد از عذاب خدا و ايمان آوريد بپيمبر او تا بشما دو برابر عطا كرده شود از رحمت و در شما نورى قرار دهد كه بآن نور حركت كنيد (و راه سعادت خود

صفحه : ۱۵۲

را بيابيد) و خدا شما را بيامرزد زيرا كه خداوند بسيار آمرزنده و مهربان است

و تا آنكه اهل كتاب بدانند كه توانا نيستند كه فضل و بخشش خدا را بدست آرند و افاضه فضل و بخشش بدست خدا است بهر كس بخواهد عطا ميكند و خداوند صاحب فضل و احسان بزرگ است.

(توضیح آیات)

اشاره

ما أَصابَ مِن مُصِیبَهٍ فِی الأَرضِ وَ لا فِی أَنفُسِکُم إِلّا فِی کِتابٍ مِن قَبلِ أَن نَبرَأَها إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللّهِ یَسِیرٌ (ما) نافیه (مصیبهٔ) مأخوذ از صاب یصیب اصاب تیر را گویند وقتی که بهدف برسد و (برأ) در لغت بمعنی حق است و یکی از اسماء الحسنی (البارئ) است که بمعنی خالق است.

یعنی چیزی در زمین از قبیل آفات و امراض و بلیّات حادث نگردد، و نیز چیزی از بلیّات در نفسهای شما از قبیل امراض و بلیات و مصیبات پدید نگردد، مگر آنکه در کتاب که شاید مقصود (لوح محفوظ) باشد ثابت بوده پیش از آنکه اینکه عالم خلقت گردد، و آیه صریح در اینکه است که آنچه در عالم خلق شده و بشود قبل از ظهورش در اینکه عالم کینونیتی و یک نحو وجودی داشته که در لوح محفوظ ثابت بوده، و حدیث مشهور (جف القلم بما هو کائن) نیز شاهد بر آن است.

در اینجا صدر المتألهین (ره) بیانی دارد که برای وضوح مختصری از آن را ترجمه مینمایم.

چنین گوید، (مکاشفهٔ) بدان که حقایق اشیاء اولا نوشته شده در عالمی که آن را لوح محفوظ نامند بلکه ثبت گردیده در قلبهای ملائکه مقربین که محفوظ ماند از خلل و نقصان بحفظ خدای تعالی، مثل اینکه مهندس اول صورت بناء را در کاغذ یا در لوح سینه خود ثبت مینماید پس از آن مطابق همان نسخه در خارج ابراز میگرداند

صفحه : ۱۵۳

همین طور مهندس آفرینش فاطر آسمان و زمین نسخه عالم را از ازل تا ابد در عالم عقلی و پس از آن در عالم نفسی ثبت گردانیده و مطابق همان نسخه در عالم حسی پدید میگرداند، پس علم فعلی او سبحانه باشیاء کائنهٔ از اینکه قبیل است، لکن علم انفعالی ما بعکس آن است.

اول اشیاء بحواس ما در می‌آید و پس از آن در عالم خیال نقش می‌بندد و پس از آن در مرتبه عقل منفعل که متحد با عقل فعّال است در می‌آید، آن وقت کلیات را ادراک مینماید اینکه است که ترتیب صعود عودی بر عکس ترتیب نزول بدوی است. پس از اینجا معلوم میشود که آنچه در عقل انسانی حاصل میگردد موافق عالمی است که پیش از آن بوده بطور تعاکس.

و توضیح مطلب اینکه است، کسی که بآسمان نظر میکند بعد چشمش را می‌بندد صورت آسمان و زمین را در خیال خود می‌بیند بطوری که گویا بآنها نظر میکند و اگر چه آسمان و زمین معدوم گردند، آن صورت ذهنی باقی است، پس از آن از مرتبه حسّش بمرتبه عقلش میرسد، و ادراک میکند حقیقت آنچه را که بحسّش درک نموده بود، آن وقت عالم ذهنی مطابق میگردد با عالم خارجی، و عالم عقلی مطابق میگردد با لوح عقلی.

خلاصه موجودات از حیث صعود و نزول با هم تفاوت دارند، عالم عقلی در وجود سبقت دارد بر صور مثالیه قدریّه، که صور مثالیه سبقت دارد بر وجود جسمانی، و وجود جسمانی سبقت دارد بر وجود حسّی، پس از آن در قوس صعودی از مرتبه حس بمرتبه خیال میرسد، و از آن بمرتبه عقل، و از مرتبه عقل صعود مینماید و بعقل فعال، و همین طوری که موجودات در قوس نزول از مرتبه علم حق تعالی نزول نموده تا بمرتبه حسّ انسانی رسیده‌اند در قوس صعود نیز مراتبی را می‌پیمایند تا برسند بمرتبه اول (منه البدء و الیه الرجعی) تا آخر کلامش رحمهٔ اللّه علیه که مفصل است. (پایان)

صفحه : ۱۵۴

لِکَیلاـ تَأسَوا عَلی ما فاتَکُم وَ لاـ تَفرَحُوا بِما آتاکُم آیه شاید اشاره باین باشد که چون تقدیرات و آنچه بایست در اینکه عالم محسوسات بتدریج واقع گردد از خیر و ضرر قبلا بقلم قدرت در عالمی که از حیث رتبه و مقام فوق اینکه عالم و برتر و شریف‌تر از اینکه عالم است که آن را لوح محفوظ نامیده ثبت و ضبط گردیده، و نیز چون سلسله علل و معلولات و اسباب و مسبّبات بقدرت (عزیز حکیم) مترتب بر یکدیگر و بیک نظام و ترتیب خلل ناپذیری اوضاع عالم را مترتب بر یکدیگر گردانیده، و در ازل و مرتبه (قضاء) سابق برای هر فردی از انواع موجودات روی میزان عدل و حکمت الهیش در خور استعداد او در امور زندگانیش طوری تقدیر نموده، اینکه است که شخص عاقل و متفکّر میداند هر گاه در ایام حیاتش ضرری بوی برسد، یا نفعی عاید وی گردد و بالاخره آنچه برای وی پیش می‌آید مطابق صلاح دید نظام وجود شخصی وی و نظام جملگی عالم است.

وقتی انسان خردمند نظام کلّی عالم و نظام وجود شخصی خود را در نظر گرفت دیگر جای تأسف برگذشته و آنچه از دستش رفته باقی نمی‌ماند، و نیز بآنچه باو میرسد از نفع شادمان نمیگردد، زیرا چنین کس عقل وی رشد نموده و از حوادثی که دنبال هم می‌آید و میرود و نظام عالم مترتب بر آن است از گذشته آینده را در نظر می گیرد، اینکه است که گویا چنین کس گذشته و آینده را با هم می‌بیند، و در نظر چنین کسی عالم مانند کاخ مجللی میماند که اجزایش مربوط بیکدیگر است و هر جزئی از آن را مهندس عالم و ناظم و مربّی وجود مرتب بر یکدیگر گردانیده و بطوری اجزاء و جوانب آن را محکم و مانند حلقه‌های زنجیر با یکدیگر بستگی داده که خلل ناپذیر است، اینکه است کسی که چنین نظریّه‌ای پیدا نموده و بیک نظر وحدانی وحدت جهانی را نگریست دیگر نه بر گذشته متأسف میگردد و نه بر آینده شادمان میشود آن وقت ممکن است بمرتبه رضاء و تسلیم فائز گردد.

گمان نشود که نتیجه مطلب چنین میشود که انسان در افعال و اعمال خود مختار نیست زیرا عمل آن منوط بعلل و معداتی است که قبلا در لوح محفوظ مقرر

صفحه : ۱۵۵

گردیده و ثبت شده و خواهی نخواهی ظهور خارجی پیدا مینماید.

زیرا از جمله علل وجود فعل و عمل انسان اراده و اختیار خود او است، بلکه اراده و خواست انسان بر عملش جزء اخیر علت تامّه است، و باقی علل معدّات و اسباب بعیده عمل اختیاری وی بشمار میروند، و چون خدای عزّ و جلّ میدانست که فلانی در فلان موقع باختیار خود چنین عملی میکند، اینکه است که اراده او را باتمام علل بعیده که در واقع علت نیستند، بلکه از معدات و اسباب بعیده میباشند، برای حصول عمل، در لوح محفوظ که تمامی اوضاع عالم در آنجا نگاشته شده ثبت گردانیده، و در جای خود مبرهن گردیده که علم خدا سبب پیدایش عمل بنده نیست، و خواست او معلّق بر اختیار عبد است، و اینکه در روایت مشهور معصوم علیه السّلام فرموده

(لا جبر و لا تفویض بل امر بین الامرین)

شاید مقصود چنین باشد که چون از یک طرف عمل انسان مترتب بر اموری است که قبلا انجام گرفته، و از معدّات و شرایط عمل وی است، و خارج از اختیار وی است، اینکه است که اختیار تام در عمل ندارد و از آن طرف چون پیدایش عمل و وجود خارجی آن منوط باراده و تصمیم خود او است، و اراده و خواسته او است که عمل را بوجود می‌آورد یعنی اگر اراده و خواست او نبود عمل وی صورت خارجی پیدا نمینمود اینکه است که در عمل مختار است چنانچه بوجدان بر هر کسی معلوم است که بخواسته خودش عمل میکند و مجبور نیست.

طبرسی در تفسیر مجمع البیان در توجیه آیه چنین گوید، انسان وقتی دانست آنچه از دستش گرفته میشود خداوند ضامن شده که در قیامت بوی عوض دهد پس سزاوار نیست که بر فوت چیزی محزون گردد، و نیز وقتی دانست بر هر نعمتی شکری واجب میگردد سزاوار نیست که بر نعمتی شادمان گردد.

و اینکه آیه اشاره بچهار چیز دارد.

اول حسن خلق، زیرا کسی که نزد وی وجود دنیا و عدمش مساوی گردید دیگر حسد نمیبرد، و با کسی دشمنی نمی‌کند، زیرا که تمام اوصاف و اخلاق نکوهیده ناشی از محبت دنیا است.

صفحه : ۱۵۶

دوم دنیا و اهل دنیا در نظر وی حقیر میگردند، اینکه است که نه باقبال دنیا شاد میگردد و نه از ادبار و پشت کردن دنیا محزون میشود، بلکه چنین کسی وجود و عدم دنیا نزد وی یکسان مینماید.

سوم آخرت نزد وی بزرگ میگردد زیرا که ثواب و نعمتهای آن دائمی است.

چهارم بزرگی و افتخار را فقط بخدا میداند نه باسباب دنیا و از علی بن الحسین علیه السّلام روایت می‌کنند که مردی از حضرتش از زهد سؤال نمود که زهد چیست فرمود زهد ده چیز است بالاترین درجه زهد پائین‌ترین درجه ورع است و بالاترین درجه ورع پائین‌ترین درجه یقین است، و اعلی درجه یقین أدنی درجه رضاء است و تمام زهد در یک آیه از کتاب اللّه منطوی است لِکَیلا تَأسَوا عَلی ما فاتَکُم وَ لا تَفرَحُوا بِما آتاکُم. (پایان) چنانچه نزد خردمند پوشیده نیست اینکه توجیهی که طبرسی نموده خوب است لکن با تعلیلی که در آیه لِکَیلا تَأسَوا عَلی ما فاتَکُم وَ لا تَفرَحُوا بِما آتاکُم که مترتب گردانیده عدم تأسف بر گذشته را و عدم فرح بر آینده را، بر اینکه که همه چیز در کتاب (لوح محفوظ) ثبت است وفق نمیدهد و ظاهرا همان توجیهی که نمودیم مناسب‌تر بنظر می‌آید (و اللّه العالم باسرار کلامه).

وَ اللّهُ لا یُحِبُّ کُلَّ مُختالٍ فَخُورٍ خدا دوست نمیدارد فخر کننده و نازنده متکبر را، کبر از بالاترین و بدترین رذائل آدمی بشمار میرود زیرا که ناشی از جهل و بیخردی و نفهمی متکبّر است بفقر حقیقی خود زیرا که خود را موجود مستقلی میپندارد و بخود می‌نازد و شاید آیه اشاره باین باشد که منشأ کبر جهل انسانی است که چون گمان میکند خودش مالك نفس و مال و تمام عناوین دیگر است و خود را لایق و مستحق همه طور فضیلت و منقبتی میداند اینکه است که هر گاه چیزی از دستش گرفته شد متأسف می‌گردد زیرا گمان میکند نباید چنین باشد یا اگر چیزی بدستش آمده چون گمان می‌کند مالك آن

صفحه : ۱۵۷

گشته شادمان میگردد و بآن فخر و مباهات بر دیگران میکند زیرا که نمی‌داند آنچه برای او پیش می‌آید مطابق حکمت و استعداد هر موجودی در عالم (قضاء) سابق و در دفتر آفرینش ثبت گردیده و تخلّف پذیر نیست نه جلب نفع تواند کند و نه قادر بر دفع ضرر از خویش است پس چگونه انسانی که حتی مالك نفس خود نیست جا دارد بخود ببالد و خود را منشأ اثر دانسته و از دیگران افضل و کاملتر داند.

الَّذِینَ یَبخَلُونَ وَ یَأمُرُونَ النّاسَ بِالبُخلِ وَ مَن یَتَوَلَّ فَإِنَّ اللّهَ هُوَ الغَنِیُّ الحَمِیدُ ممکن است الَّذِینَ یَبخَلُونَ در موضع جر بدل از مُختالٍ فَخُورٍ باشد یعنی خدا دوست نمی‌دارد آن متکبری که با قدرت بر انفاق بخل میورزد و انفاق نمیکند و باضافه مردم را نیز امر ببخل مینماید و بنا بر اینکه وقف نمودن بر (فخور) جایز نیست و ممکن است (الّذین با صله‌اش (یبخلون) جمله مبتداء باشد و خبرش مخدوف و در تقدیر معنی آیه چنین باشد (الّذین یبخلون فانّهم یستحقون العذاب) یعنی آن کسانی که بخل میورزند و مردم را امر

ببخل میکنند مستحق عذاب میباشند وَ مَن يَتَوَلَّ کسی که از امر حق تعالی و انفاق فی سبیل اللّه اعراض نماید خداوند غنی و ستوده و بی‌نیاز است.

اشاره به اینکه او محتاج بانفاق شما نیست اگر انفاق کنید نفع آن عاید خود شما میگردد و هر گاه بخل ورزید آن نیز بضرر خودتان تمام میگردد.

لَقَد أَرسَلنا رُسُلَنا بِالبَيِّناتِ وَ أَنزَلنا مَعَهُمُ الكِتابَ وَ المِيزانَ لِيَقُومَ النّاسُ بِالقِسطِ وَ أَنزَلنَا الحَدِيدَ فِيهِ بَأسٌ شَدِيدٌ وَ مَنافِعُ لِلنّاسِ محقق و ثابت است که رسولان و سفراء الهی از انبیاء با حجتها و دلائل و معجزات بسیاری برای هدایت خلق بین مردم مخصوص برسالت گردیده و با آنها کتاب آسمانی بود که از طریق وحی بر آنها فرود آمده و مردم را بسوی حق و حقیقت دعوت

صفحه : ۱۵۸

مینمودند و نیز با آنها میزانی قرار داده که در معاملات و معاشرات بیکدیگر تعدّی ننمایند و روی میزان عدل و مساوات عمل نمایند.

از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکنند که فرموده در زمان حضرت نوح جبرئیل میزان یعنی ترازو از آسمان آورد و بنوح داد و گفت بامّت خود امر کن که در معاملات میزان را بکار ببرند.

اینکه است که از بعض مفسّرین مثل إبن زید، و جبائی، و مقاتل، نقل میکنند که آنان گفته‌اند مقصود از میزان در آیه همین میزانهای جسمانی است، و بعض دیگر مثل قتاده، و إبن حیان، حمل بمیزان معنوی یعنی عدل نموده‌اند.

و ممکن است از لفظ میزان یک معنی جامعی اراده شده باشد که شامل گردد هم میزان حسّی را که برای موازنه بکار می‌بندند و هم میزان معنوی را زیرا که لفظ میزان در استعمالات عرفی در هر دو معنی استعمال شده است پس بنا بر اینکه، معنی آیه چنین میشود که با پیمبران کتاب فرستادیم و نیز میزان عدلی (قانون الهی) قرار دادیم که بین مردم اجراء گردانند.

خلاصه چون لفظ میزان یا باعتبار وضع اولی چنانچه بعضی مدعی آنند، یا باعتبار کثرت استعمال در معنی اعمّ از میزان حسّی و معنوی استعمال شده و مشترک بین هر دو معنی است و برای مساوات بکار بسته میشود، زیرا که میزان حسّی جسمانی تساوی بین اجسام را نشان میدهد، و بمیزان عدل تعادل بین صفات و اخلاق بشری سنجیده میشود.

و بعبارت دیگر میزان اعمّ است و شامل میگردد هم تعادل و توازن بین امور حسّی را و هم تعادل و توازن بین امور معنوی را که از آن بعلم اخلاق تعبیر مینماید و علم اخلاق برای تعادل و میانه روی در صفات وضع گردیده، و میزان صحیحی است برای آزمایش صفات نیک و بد بشری.

و نیز بقرینه قوله تعالی در همین آیه لِيَقُومَ النّاسُ بِالقِسطِ تأیید می‌نماید معنی اعمّ را در جای دیگر قوله تعالی اللّهُ الَّذِی أَنزَلَ الكِتابَ بِالحَقِّ وَ المِيزانَ آن نیز مؤید همین معنی اعمّ است که مقصود از میزان عدل است.

صفحه : ۱۵۹

و اگر مقصود از میزان فقط میزان حسّی باشد که برای سنجیدن اجسام بکار میبرند چون آن از مصنوعات دست بشری بشمار میرود شاید مقصود از نزول آن نزول اسباب آن است مثل آب و آفتاب که عمده عناصر است و وجود تمام محسوسات منوط بآن است و آن از طرف بالا فرود میآید- یا اینکه معنی چنین باشد که دستور ساختن میزان را بآنها آموختیم مثل دستور ساختن کشتی بحضرت نوح علیه السّلام.

وَ أَنزَلنَا الحَدِيدَ فِيهِ بَأسٌ شَدِيدٌ وَ مَنافِعُ لِلنّاسِ در سبب انزال حدید در آیه دو حکمت بیان می‌نماید، یکی برای اسباب و آلات دفاعیّه از دشمنان بکار بندند و دیگری برای باقی منافعی که برای تأمین معاش محتاج بآنند زیرا که بیشتر آلات و اسباب کارها منوط بآهن

است، و بهمین لحاظ اهمیت آن است در کارها که آن را در آیه از بین اسباب دیگر تخصیص بذکر داده و از إبن عمر چنین نقل میکنند که گفته رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده چهار برکت از آسمان بزمین فرود آمده، آهن، و آب و آتش، و نمک.

وَ لَقَد أَرسَلنا نُوحاً وَ إِبراهِیمَ وَ جَعَلنا فِی ذُرِّیَّتِهِمَا النُّبُوَّةَ وَ الکِتابَ فَمِنهُم مُهتَدٍ وَ کَثِیرٌ مِنهُم فاسِقُونَ اینکه آیه عطف بآیه بالا است لَقَد أَرسَلنا و بیان خاصّ بعد از عام است، زیرا که آیه بالا اشاره دارد بارسال تمام انبیاء و کتابهای آسمانی و قانون عدل مدنی که بتوسط پیمبران در عالم بایستی اجراء گردد، و اینکه آیه اخیر در بیان تعداد بعض پیمبران گرامی است، که یکی پس از دیگری برای هدایت خلق مبعوث به پیغمبری شده‌اند.

سؤال، برای چه ارسال پیمبران لازم است

پاسخ!!! وجود انسانی در ابتدای خلقت بالقوه نه بالفعل دارای سه مرتبه کمال است، احساس، تخیّل، تعقّل، بقوای ظاهر پنج گانه، چشم، و گوش،

صفحه : ۱۶۰

و باقی مشاعر ظاهره احساس محسوسات می‌نماید، و بقوای باطنه آنچه را که احساس نموده در قوه و خزینه خیال و حافظه آن را محفوظ نموده در نفس نگاه میدارد و بقوه واهمه معانی مندرجه در محسوسات را ادراک نموده آن وقت نفس انسانی آنچه را که در خزینه قوه حافظه دارد با معانی مندرجه آن بحضور سلطان عقل برده بنظریه او قضیه میسازد، و از راه فکر از مجهولات بمعلومات میرسد، یعنی باین طریق و مطابق قانون منطق صحیح امر مجهولی را تواند معلوم نماید و ادراک کلیّات از همین طریق برای انسان میسّر میگردد.

لکن چون نوع انسانی و اکثر افراد بشر در ابتداء قوای طبیعی و نفسانی در آنان غلبه دارد اینکه است که بدون مرشد کاملی که مؤید من عند اللّه باشد، و قانون عدلی که طریق و روش زندگانی آنها را تعیین نماید طریق سعادت خود را نتوانند پیدا نمایند، اینکه است که در تکمیل قوای عقلانی محتاج بانسان کاملی میباشند که تمام مراتب کمال را پیموده، و باعلی درجه قرب رسیده، و چراغ هدایت را بدست گرفته و ره رو و رهبر دیگران گردیده، و چنین اشخاصی در مرتبه اول پیمبرانند که بقوّه نظریه و قوه علمیه بمنتهی درجه کمال نائل گردیده‌اند، و بقوت عقل نظری ارتباط کامل بحق تعالی و عقول قدسیه دارند، و از مبدء متعال، فیض گرفته و بمادون خود میرسانند، و بقوت عقل عملی خود باذن حق تعالی متصرف در مواد موجودات گردیده، و بمعجزات و بینات که ناشی از قوت قوای متصرفه آنها است برای اثبات پیمبری خود، بعضی از کمالات روح قدسی خود را بمقتضای وقت ارائه میدهند که حجت بر خلق تمام گردد، و بمیزان عدل که شاید آیه اشاره بملکات حمیده و صفات ارجمند آن بزرگواران دارد مردم را از سبعیت و بهیمیت قوای حیوانی باز داشته، و از کج روی و گمراهی آنها را بجاده مستقیم که منتهی گردد بقرب ربّ العالمین رهسپار گردانند.

سؤال، ممکن است گاهی معجزه انبیاء با کرامت اولیاء و سحر ساحرین با هم

صفحه : ۱۶۱

مشتبه گردد چگونه توان امتیاز بین آنها داد.

پاسخ: چون هر یک از آنها ناشی از یک قوّه‌ای از قوای سه گانه انسانی است قوای عقلانی، نفسانی، طبیعی، هر گاه خارق العاده‌ای از قوت قوای عقلانی صادر گردد نفوذ در عقل میکند و بایستی عقلاء بمیزان عقل خود، که عقل میزان کاملی است برای سنجش صحیح از فاسد تمیز دهند که چنین عملی از عمل طبیعت خارج است و مستند بعالم ما فوق الطبیعه می‌باشد و چنین عمل خارق العاده وقتی از انسان صادر میگردد که عقل نظری وی بمنتهی درجه کمال رسیده و ارتباط کاملی بمبادی عالیه پیدا نموده و معجزات انبیاء ناشی از قوت عقل نظری آنها است که جبل انّیت آنان مندک در الوهیت حق تعالی گردیده، و فانی در حق و باقی باو گردیده‌اند زیرا که عبد وقتی بمقام عبودیت رسید و متخلق گردید باخلاق روحانیین و بر وی غالب گردید صفات ارواح مجرده، سلطنت پیدا می‌نماید بر تمام عوالم مادّیّات و باذن و مشیّت الهی در آنها تصرف مینماید، زیرا که او مظهر و نماینده حق تعالی گردیده در عالم ممکنات لکن در عین حالی که فعل و عمل منسوب بآنها است حقیقهٔ منسوب بحق تعالی است، چنانچه قوله تعالی إِنَّ الَّذِينَ يُبايِعُونَكَ إِنَّما يُبايِعُونَ اللَّهَ يَدُ اللَّهِ فَوقَ أَيدِيهِم شاهد بر آن است زیرا که چون تمام قوی و مشاعر آن بزرگواران مشتعل بنور توحید است، اینکه است که مظهر و نماینده صفات حق تعالی گردیده‌اند، و معجزات آنها از روی مظهریّت آنان انجام میگیرد، چون مظهر و نماینده اسم (العلیم) گردیده‌اند خبر از گذشته و آینده میدهند، و نیز چون مظهر اسم (القدیر) میباشند نماینده قدرت الهی گردیده‌اند و شق القمر مینمایند و عصا را اژدها و مرده را زنده میکنند، و نیز چون مظهر اسم (الحی القیوم) از گل (خفّاش) میسازند و حیات بوی میدهند و مظهریت پیمبران ناشی از درجات قرب آنها است بحق تعالی بعضی مظهر یک اسم و بعضی زیادتر و پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مظهر تمام اسماء الحسنی است.

چنانچه قرآن که معجزه باقیه او است شاهد بر آن است، زیرا که قرآن بجهاتی معجزه است، از جهت آنکه مشتمل بر تمام علوم و معارف است، و خبر از گذشته و

صفحه : ۱۶۲

آیند میدهد مظهر اسم (العلیم) است، و از جهت آنکه هادی و هدایت کننده بشر است مظهر اسم (الهادی) است، و از جهت نفوذش در اعماق قلوب بشر و استیلاء و تفوق او بر تمام کتب آسمانی مظهر اسم (القدیر) است، و از جهت بقاء و ثبات و خلل نیافتن آن مظهر اسم (القیوم) و (الباقی) و غیر آن است.

و نزد آدم خردمند متفکر ظاهر و هویدا است قرآن نماینده اوصاف محمّدی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است مظهر و نماینده تمام اوصاف الهی است و هیچ کتابی از کتب آسمانی باین جامعیّت فرود نیامده.

لکن کراماتی که گاهی از مرتاضین پدیدار می‌گردد ممکن است ناشی از صفای قلب و قوت نفسانی آنان که در اثر ریاضات و ترک مألوفات و شکستن قوای حیوانی آنان میسّر گردیده پدید گردد، زیرا چنانچه معلوم است وقتی در اثر ریاضات قوای طبیعی ضعیف گردیده قوای نفسانی قوی میگردد و کمالاتی که از مرتاضین پدید میگردد چنانچه بعضی گفته‌اند ارتباط آنها است بعالم مثال، و عالم مثال عالمی را گویند که متوسط بین عالم عقول و عالم طبیعت است، و نسبت باین عالم دنیا عالم جمع و عالم وحدت نامیده شده زیرا آنچه از صور و امور طبیعی مادی در اینکه جا متفرق و پراکنده بنظر میآید در عالم مثال مجتمعا موجود است یعنی گذشته و حال و آینده با هم در آن عالم موجودند و رؤیای صادقه که گاهی بعض نفوس را میسّر میگردد در موقع آرامش قوای طبیعی شاید برای ارتباط آنها باشد بآن عالم مثال و از آنجا ببعض علوم گذشته و آینده مطلع میگردند، و چنین کمالی اختصاص بمؤمن و موحد ندارد، در اثر ریاضت پدید میگردد، و لو آن که شخص مرتاض کافر باشد ممکن است در اثر ریاضت ببعض امور واقف گردد.

گویند نفس مثال آینه است. وقتی بریاضات پاک گردید رو بهر کجا آرد و همّت بر آن گمارد در آن عکس می‌اندازد، و ممکن

است بقوت نفسانى تأثير در نفوس ديگران كند، و خارق العاده‌اى از خود نشان دهد لكن چون ناشى از قواى نفسانى است از حدود نفس بيرون نمى‌رود، يعنى اگر شخص در اينكه فضيلت كامل گرديده شايد

صفحه : ۱۶۳

بتواند در قواى نفسانى ديگران كه در قوت نفسانى ضعيف‌تر از اويند تأثير نمايد، و كمال نفسانى خود را بروز دهد، لكن در اقوياى بشر و كسانى كه داراى قوت قواى نفسانى و عقلانى ميباشند قوت تأثير ندارد چنانچه ديده شده بعضى در اثر رياضت و تمرين قوه مغناطيسيّه تأثير چشم آنها زياد شده و در نفرات محدودى يا در يک نفر ميتوانند تأثير نمايند.

و ظاهرا سحر ساحرين از حدود طبيعت بالاـ نميرود و سحر بتمام اقسامى كه دارد راجع باعمال حركات طبيعيّه و قواى مادّى و بكمك قواى شيطانيه انجام ميگيرد، و همين طورى كه ناشى از قواى طبيعى است در قواى طبيعى تأثير مينمايد، اينكه است كه غالبا سحر ساحرين در نفوس ضعيفه تأثير دارد زيرا كه تصرف در قوّه واهمه و متخيّله مينمايند نه در نفس ناطقه، بسا ميشود در چشم تأثير ميكند و چشمهاى ناظرين را ميبندد، و اشياء را عوض نشان ميدهد، يا در گوش و قوّه شامّه تأثير ميكند خلاصه ممكن است در تمام قواى حسّاسه تأثير كند، لكن چون عمل او نشان دادن خلاف واقع است اينكه است كه در قواى عقلانى تأثير ندارد.

(خلاصه) بين معجزات انبياء و كرامات مرتاضين و سحر ساحرين بچند چيز مى‌توان تميز داد.

يكى آنكه معجزه چون ناشى از قوه عقلانى است از مرتبه حدود نفسانى كه عمل مرتاضين است، و حدود طبيعى كه موضوع سحر ساحرين است، بالاتر است.

دوم آنكه انبياء تأثير در موادّ موجودات جهان مينمايند و متصرف در مادّه ميباشند مثلا وقتى از گل خفاش ساخت و در آن نفخه‌اى دميد واقعا آن گل بتأثير نبىّ خفاش خارجى ميگردد و آثار پرندگى و حيات از وى پديد ميگردد، لكن عمل مرتاضين و سحر ساحرين تأثير خارجى ندارد فقط يا در نفس بشر تأثير دارد، يا در طبيعت و قواى حسّى آنها نفوذ مينمايد.

سوم عمل انبياء ممكن است هميشه باقى بماند مثل قرآن مجيد كه معجزه باقيه پيمبر خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است و معجزات باقى پيمبران آنها هم مقتضى بقاء بودند زيرا كه

صفحه : ۱۶۴

واقعيّت خارجى داشتند لكن چون شريعت آنها نسخ شدنى بوده نبايد معجزات آنها باقى بماند، و عمل مرتاضين و ساحرين چنين نيست اگر امر فوق العاده‌اى از خود نشان بدهند مثال برفى ماند كه بجهد و بزودى خاموش گردد هيچ دوام و ثباتى براى آن نيست، زيرا كه واقعيّت خارجى ندارد تأثيرش فقط در قواى حسّى است كه ساحر بعمليات خود غير واقع را واقع نشان ميدهد، و در جلد دوم اينكه تفسير، در ذيل آيه مباركه وَ ما كَفَرَ سُلَيمانُ وَ لكِنَّ الشَّياطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النّاسَ السِّحرَ راجع باقسام سحر مختصر بيانى نموديم، و چهار قسم از اقسام آن را تذكّر داديم، ديگر در اينجا تكرار آن بى‌محل است راجع بآيه بالا صدر المتألهين (ره) بيانى دارد كه براى وضوح مختصرى از آن را ترجمه مينمايم چنين گويد.

(مكاشفة) اينكه آيه مثل باقى آيات مشتمل بر فوائد نفيسه بسيارى است، از علم مبدء و معاد و نيز تنبيهاتى دارد بر امور شريفه از معرفت سلوك طريق آخرت.

اول اشاره مينمايد بكيفيّت ارسال رسل و انزال كتب، و بيان آن اينكه است كه سعادت انسان منوط بدو چيز است.

يكى اطلاع يافتن بر علوم كليّه از حقايق موجودات و معقولات.

دوم متصف گرديدن او بصفات ارجمند حميده انسانيه، و خالى گرديدن وى از اوصاف نكوهيده حيوانيه، و عدم تعلق او بمادّيات و

امور سفليه.

و چون هر فردى در اول خلقت خالى از صفات حميده انسانى است چنانچه فرموده وَ خُلِقَ الْإِنسانُ ضَعِيفاً، بلكه بايستى از طرف حق تعالى نور دانش در قلب او بتوسط ملائكه علويه افاضه شود و نميشود هر فردى داراى چنين مقامى گردد مگر كسى كه مؤيد گردد بروح قدسى و متصل گردد بعالم علوى و الهام غيبى، و چنين كسى يا پيمبر يا ولى است، و آن معارفى كه از جانب ملك بپيمبران اشراق ميگردد آن را وحى گويند، و نسبت بولى آن را الهام نامند.

پس خلق براى نجات و رسيدن بسعادت محتاج بواسطه ميباشند كه او بدون توسط بشر علوم و معارف را از مبدء بگيرد و بمردم برساند و قوله تعالى وَ يُعَلِّمُهُمُ

صفحه : ۱۶۵

الْكِتابَ وَ الْحِكْمَةَ وَ إِن كانُوا مِن قَبلُ لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ اشاره بهمين است، و بايد دانست القاء وحى از جانب ملك بر نبى بطور تقليد نيست زيرا كه علم تقليدى علم نيست، علم پديد نميگردد مگر باتّصال بمبادى عاليه كه تعبير بروح القدس و جبرئيل نموده‌اند.

تا آنجا كه فرموده، تحقيق مطلب اينكه است كه انسان تركيب شده از سه چيز است كه آنها را مبادى علوم و ادراكات نامند.

تعقّل، تخيّل، احساس، و هر يك از اينكه قوى متصرف در عالم سه گانه دنيا و آخرت و فوق آنها ميباشد، و نبى انسانى است كه در هر يك از اينكه عوالم سه گانه تصرف مينمايد بتوسط قوّه عاقله فناء فى التوحيد، يعنى فانى در حق تعالى و باقى باو ميگردد چنانچه پيمبر خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از نفس شريف خود خبر ميدهد

(لى مع اللّه وقت لا يسعنى فيه ملك مقرب و لا نبى مرسل)

و بقوه مصوّره مشاهده مينمايد اشباح مثاليه و اشخاص غيبيه و مطالب جزئيه را و مطّلع ميگردد بر حوادث آينده و امور گذشته، و بقوّه حسّاسه و قوه محرّكه تسلط بر افراد بشر پيدا مينمايد و قواى سفليه تحت استيلاء وى قرار ميگيرد، و چنين كسى كه در اينكه سه قوه كامل گرديد مستحق خلافت الهيّه ميگردد.

تا آنجا كه فرموده، شكّى نيست كه تحصيل معارف و علوم موقوف بوجود پيمبر است كه بواسطه كتاب الهى (قرآن) راه سعادت را بانسان بياموزاند چنانچه فرموده وَ أَنزَلنا مَعَهُمُ الْكِتابَ وَ الْمِيزانَ كتاب اشاره بآن چيزى است كه عقل نظرى انسان را كامل ميگرداند، و ميزان اشاره بعقل عملى انسان است و چون بيانات او خيلى مفصّل است سخن را كوتاه نموده و مطالب را تا همين جا خاتمه ميدهيم.

ثُمَّ قَفَّينا عَلى آثارِهِم بِرُسُلِنا وَ قَفَّينا بِعِيسَى ابنِ مَريَمَ وَ آتَيناهُ الْإِنجِيلَ وَ جَعَلنا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأفَةً وَ رَحمَةً

صفحه : ۱۶۶

آيه در مقام بيان اينكه است كه براى هدايت و ارشاد خلق از راه لطف پيمبرانى بعضى در عقب بعض ديگر فرستاديم، و بانها كتابهايى عطاء نموديم كه از طرف ما حجت بر خلق تمام گردد، و پيمبرى پشت پيمبر ديگر تا اينكه كه رسيد بعيسى بن مريم عليه السّلام و باو كتاب انجيل را فرستاديم و در قلوب تابعين او رأفت و رحمت و شفقت قرار داديم.

شفقت در امّت حضرت عيسى عليه السّلام نظير شفقت در امت سيد ما محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بود كه در باره صحابه فرموده (رحماء بينهم) و چنان عاطفه در امت حضرت عيسى عليه السّلام دائر بود كه ميگفتند اگر كسى سيلى بصورت كسى بزند اضافه بر اينكه بايستى گذشت كند و انتقام نكشد طرف ديگر صورت خود را بگيرد.

حالا نيز عيسويان همين را بزبان ميگويند، و بهمين مطلب مينازند، لكن در مقام عمل چنانچه مى‌بينيم، ميليون، ميليون، مليارد، مليارد،

خلق را بـا اختراعـات مهلكه در موقع جنـگ بطمع جهان گيرى هلاك مينماينـد و هيـچ باك ندارنـد كه هم نوع خود بوده بلكه هم كيش و هم رويه خود را از نيستى ساقط نمايند.

وَ رَهبانِيَّةً ابتَدَعُوها ما كَتَبناها عَلَيهِم إِلَّا ابتِغاءَ رِضوانِ اللّهِ (رهبانيـة) منصوب است بفعل مقـدّر كه بيانش (ابتدعوها) است و معنى آيه چنين ميشود كه گردانيـديم در قلوب كسانى كه تابع حضـرت عيسـى بودنـد رأفت و رحمت و آنها از پيش خودشان اختراع نمودند رهبانيّتى كه ما براى آنان فرض و واجب نكرده بوديم.

رهبانيت منسوب است برهبان و رهبان كسـى را گوينـد كه در منتهى درجه زهـد و تقواى و درسـتكارى باشـد و براى مبالغه آرند و مأخوذ از رهبت و بمعنى خوف است و بمعنى عرفى اشخاصـى از نصارى را رهبان گويند كه براى عبادت و تحصيل زهد و تقوى از خلق منقطع و در گوشه‌اى منزوى گرديده‌انـد مـا كَتَبناهـا عَلَيهِم يعنى اينكه طور انقطـاع و گوشه گيرى كه رهبانـان عيسويان بر خود الزام نمودند ما بر آنان

صفحه : ۱۶۷

فرض و واجب ننموده و آنـان را ملزم نكرده بوديم إِلَّا ابتِغـاءَ رِضوانِ اللّهِ يعنى آنچه بر آنهـا واجب گردانيـديم و آنـان را ملزم بر آن گردانيديم نبود مگر پيروى نمودن خشنودى خدا.

طبرسى در تفسير مجمع البيان از إبن مسعود چنين روايت ميكند كه گفته روزى رديف رسول خدا بر خرى سوار بودم فرمود ميدانى ابتداء رهبانيت عيسويان از چه بود گفتم خدا و رسولش بهتر ميدانند فرمود بعد از عيسـى عليه السّلام جبّاران و گردن كشان آشكارا مرتكب فسق و معاصـى ميشدند و چون عمل آنها بر مؤمنين ناگوار بود مؤمنين از عيسويّين سه مرتبه با آنان جنگ كردند تا بسيارى از اهل توحيـد كشـته شدنـد و معـدودى از آنها باقى ماندنـد گفتنـد اگر با آنان جنگ كنيم ديگر كسـى از اهل توحيد باقى نميماند تدبير چنين است كه زمين را بآنان واگذاريم و هر يك در مغاره كوهى بنشـينيم، و بعبادت مشـغول گرديم، تا وقتى كه آن محمّدى كه عيسـى عليه السّـلام بما وعده داده ظاهر گردد، و آنها بر طريق رهبانيت بودند تا وقتى كه من مبعوث گرديدم بعضى از آنان بمن ايمـان آوردنـد و بعضـى ايمـان نياوردنـد اينكه است كه فرموده فَمـا رَعَوهـا حَقَّ رِعايَتِهـا فَآتَينَا الَّذِينَ آمَنُوا مِنهُم أَجرَهُم وَ كَثِيرٌ مِنهُم فاسِقُونَ و نيز طبرسـى از إبن مسـعود روايت ميكند كه گويد من روزى نزد رسول خدا صلّى اللّه عليه و آله و سلّم رفتم فرمود يا إبن مسـعود جماعتى كه پيش از شـما بودنـد هفتاد و دو فرقه شدنـد دو فرقه از آنها ناجى، و باقى هلاك گرديدنـد، يكى از آن دو فرقه آنهايى بودند كه با جبابره مقاتله كردند بر دين عيسـى عليه السّـلام و كشـته شدند و ديگر آنهايى كه طاقت نداشـتند كه با سـلاطين طرف شونـد و آنان را دعوت بدين نمايند اينكه بود كه منتشـر در بلاد و مترهب گرديدند و آنهايند كه در باره آنان فرموده رَهبانِيَّةً ابتَدَعُوها ما كَتَبناها عَلَيهِم بعد از آن فرمود كسى كه بمن ايمان آورد و نبوت من تصديق نمود و امر من را متابعت كرد در باره چنين كسى صادق آيد

(رعاها حق رعايتها)

و كسى كه بمن ايمان نياورد و بنبوّت من تصديق ننمود چنين كسى از هالكين است.

و در ذيل حديث اول فرموده اى إبن مسعود ميدانى رهبانيّت امّت من در

صفحه : ۱۶۸

چيست گويد گفتم خدا و رسول بهتر ميدانند فرمود هجرت و جهاد و روزه و نماز و زكاة و حج و عمره.

يـا أَيُّهَـا الَّذِينَ آمَنُـوا اتَّقُوا اللّهَ وَ آمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤتِكُم كِفلَينِ مِن رَحمَتِهِ وَ يَجعَـل لَكُم نُوراً تَمشُونَ بِهِ وَ يَغفِر لَكُم وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ در

مفردات چنین گفته (کفلین من رحمته) یعنی کفلین من نعمته (مثل رَبَّنا آتِنا فِی الدُّنیا حَسَنَهً وَ فِی الآخِرَهِ حَسَنَهً).
و بعضی گویند مقصود از کفلین نعمتهای متوالی دنبال هم است (پایان) از بعض مفسرین است که آیه شریفه خطاب بمنافقین است که آنان بظاهر ایمان داشتند و در باطن منکر بودند، که بمحمد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ایمان آرید تا آنکه دو نصیب از رحمت یکی برای ایمان بمحمد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و دیگری برای ایمان بباقی پیمبران بشما عطا گردد. و گویند مراد از نور قرآن است که سبب نجات از ظلمت جهل و موجب هدایت یافتن بحق تعالی و صفای باطن است.
در تفسیر مجمع البیان طبرسی (ره) از سعید بن جبیر چنین حدیث میکند که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حضرت جعفر طیار را با هفتاد نفر سوار بحبشه فرستاد که نجاشی را باسلام دعوت نمایند پس از آنکه نجاشی دعوت آنها را پذیرفت و قبول اسلام نمود موقع بازگشتن قشون پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با چهل نفر از کسانی که از اهل مملکت او ایمان آورده بودند از نجاشی اجازه گرفتند و روانه بمدینه شدند وقتی فقراء اهل مدینه را دیدند مایل گردیدند که با آنان مواسات نموده و مال خود را بین فقراء آنها انفاق نمایند آن وقت اینکه آیه الَّذِینَ آتَیناهُمُ الکِتابَ مِن قَبلِهِ هُم بِهِ یُؤمِنُونَ تا قوله تعالی وَ مِمّا رَزَقناهُم یُنفِقُونَ فرود آمده و چون اهل کتاب از آنهایی که ایمان نیاورده بودند شنیدند قوله تعالی را أُولئِکَ یُؤتَونَ أَجرَهُم مَرَّتَینِ بِما صَبَرُوا بمسلمانها افتخار مینمودند که ای گروه مسلمین کسی که از ما بکتاب شما ایمان

صفحه : ۱۶۹

آرد اجر و فضیلت وی دو برابر شما است، پس شما را بر ما فضیلتی نیست اینکه بود که اینکه آیه یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا الخ فرود آمد و اشاره به اینکه برای مؤمنین دو اجر میباشد و باضافه نور و مغفرت بآنان عطا نمودیم (پایان) شاید آیه اشاره باشد بکسانی که بظاهر ایمان آورده بودند که ای کسانی که بوحدت اله ایمان آورده‌اید از روی حقیقت و دانستگی ایمان داشته باشید نه از روی نفاق و ساختگی یا از روی تقلید و گفته‌های دیگران و امر پروردگار را مراعات نمائید و پیرامون خطا و مخالفت اوامر حق تعالی نگردید، و برسول و پیمبر او نیز ایمان آرید، اگر چنین باشید که دارای ایمان واقعی و تقوای و درستکاری گردید، دو نصیب از رحمت میبرید، یکی بازای ایمان و دیگر بازاء تقوی، و شاید مقصود از (کفلین) دو اجر و دو فضیلت باشد که نصیب مؤمن با تقوی میگردد زیرا که تقوی فضیلتی است وراء ایمان هر مؤمنی متقی نیست، لکن بعکس هر شخص متّقی با ایمان است، و کسی که دارای اینکه دو فضیلت یعنی ایمان و تقوی گردیده دو قسط از رحمت نصیب او خواهد گردید وَ یَجعَل لَکُم نُوراً یک نوری در باطن وی پدید میگردد که در ظلمت طبیعت رهبر و رهنمای او میباشد و از کج روی بجاده هدایت وی را رهنمایی مینماید، و از سقوط در پرتگاه جهالت، بنور دانش او را نگاه میدارد، وَ یَغفِر لَکُم و دیگر آن کسی که دارای ایمان و تقوی گردید از خطا و لغزش در کنف حق تعالی محفوظ ماند و هر گاه خطا و لغزشی از وی پدید گردید بکرم خود عفوش مینماید بلکه چنانچه فرموده فَأُولئِکَ یُبَدِّلُ اللّهُ سَیِّئاتِهِم حَسَناتٍ سوره فرقان آیه ۷۰ کسی که دارای ملکه ایمان و تقوی باشد اضافه بر اینکه که عفو مینماید سیّئات و خطاهای وی را تبدیل میگرداند بحسنات زیرا که او صاحب فیض عظیم است.
لِئَلّا یَعلَمَ أَهلُ الکِتابِ أَلّا یَقدِرُونَ عَلی شَیءٍ مِن فَضلِ اللّهِ وَ أَنَّ الفَضلَ بِیَدِ اللّهِ یُؤتِیهِ مَن یَشاءُ وَ اللّهُ ذُو الفَضلِ العَظِیمِ

صفحه : ۱۷۰

(لا) در (لئلا) زائده و برای تاکید بعد از (ان) مخففه از مثقله آمده، و معنی آیه چنین میشود باید اهل کتاب بدانند که اینکه دو قسط از رحمت که نصیب مؤمنین شده بازاء ایمان و تقوای آنها از فضل و رحمت خدا است و اهل کتاب قدرت ندارند بر اینکه بخود جلب کنند رحمت خدا را زیرا که فضل و رحمت نصیب کسی میگردد که در معرض رحمت الهی واقع گردیده و خداوند صاحب

فضل و بخشش بزرگ است.

شاید آیه اشاره باین باشد که و لو آنکه خداوند صاحب فضل و کرم غیر متناهی است و بخلی در مبدء فیّاض نیست لکن چون نزول رحمت محل قابل میخواهد و کسی در معرض نفحات رحمت غیر متناهی الهی واقع میگردد که قلب و سریره خود را از کثافات نفسانی پاک گردانیده و ایمان بمبدء و معاد آورده و باین وسیله خود را مهیا و در معرض رحمتهای غیر متناهی الهی واقع گردانیده و چون دل اهل کتاب از ایمان بپیمبر اسلام خالی است و نیز متصف بصفت حمیده تقوی نمیباشند اینکه است که مشمول رحمت غیر متناهی حق تعالی نخواهند گردید.

صفحه : ۱۷۱

سورة المجادلة

اشاره

مدنیة و هی اثنتان و عشرون آیة

[سوره المجادلة (۵۸): آیات ۱ تا ۸]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

قَد سَمِعَ اللّهُ قَولَ الَّتِی تُجادِلُکَ فِی زَوجِها وَ تَشتَکِی إِلَی اللّهِ وَ اللّهُ یَسمَعُ تَحاوُرَکُما إِنَّ اللّهَ سَمِیعٌ بَصِیرٌ (۱) الَّذِینَ یُظاهِرُونَ مِنکُم مِن نِسائِهِم ما هُنَّ أُمَّهاتِهِم إِن أُمَّهاتُهُم إِلاَّ اللاّئِی وَلَدنَهُم وَ إِنَّهُم لَیَقُولُونَ مُنکَراً مِنَ القَولِ وَ زُوراً وَ إِنَّ اللّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ (۲) وَ الَّذِینَ یُظاهِرُونَ مِن نِسائِهِم ثُمَّ یَعُودُونَ لِما قالُوا فَتَحرِیرُ رَقَبَةٍ مِن قَبلِ أَن یَتَمَاسّا ذلِکُم تُوعَظُونَ بِهِ وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ خَبِیرٌ (۳) فَمَن لَم یَجِد فَصِیامُ شَهرَینِ مُتَتابِعَینِ مِن قَبلِ أَن یَتَمَاسّا فَمَن لَم یَستَطِع فَإِطعامُ سِتِّینَ مِسکِیناً ذلِکَ لِتُؤمِنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ تِلکَ حُدُودُ اللّهِ وَ لِلکافِرِینَ عَذابٌ أَلِیمٌ (۴)

إِنَّ الَّذِینَ یُحَادُّونَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ کُبِتُوا کَما کُبِتَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم وَ قَد أَنزَلنا آیاتٍ بَیِّناتٍ وَ لِلکافِرِینَ عَذابٌ مُهِینٌ (۵) یَومَ یَبعَثُهُمُ اللّهُ جَمِیعاً فَیُنَبِّئُهُم بِما عَمِلُوا أَحصاهُ اللّهُ وَ نَسُوهُ وَ اللّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ شَهِیدٌ (۶) أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ یَعلَمُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ ما یَکُونُ مِن نَجوی ثَلاثَةٍ إِلاّ هُوَ رابِعُهُم وَ لا خَمسَةٍ إِلاّ هُوَ سادِسُهُم وَ لا أَدنی مِن ذلِکَ وَ لا أَکثَرَ إِلاّ هُوَ مَعَهُم أَینَ ما کانُوا ثُمَّ یُنَبِّئُهُم بِما عَمِلُوا یَومَ القِیامَةِ إِنَّ اللّهَ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ (۷) أَ لَم تَرَ إِلَی الَّذِینَ نُهُوا عَنِ النَّجوی ثُمَّ یَعُودُونَ لِما نُهُوا عَنهُ وَ یَتَناجَونَ بِالإِثمِ وَ العُدوانِ وَ مَعصِیَةِ الرَّسُولِ وَ إِذا جاؤُکَ حَیَّوکَ بِما لَم یُحَیِّکَ بِهِ اللّهُ وَ یَقُولُونَ فِی أَنفُسِهِم لَو لا یُعَذِّبُنَا اللّهُ بِما نَقُولُ حَسبُهُم جَهَنَّمُ یَصلَونَها فَبِئسَ المَصِیرُ (۸)

صفحه : ۱۷۲

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

محققا خدا شنید سخن آن زن را که در باره شوهرش با تو مجادله مینمود و شکوه او را بخدا میبرد و خدا گفتگوی شما را میشنود بدرستی که خدا شنوا و بینا است،

و اینکه مردم بعادت زمان جاهلیّت سخنان رکیک و باطل میگویند، و آن کسانی که از شما اظهار میکنند (که زنهای خود را بمنزله مادر و محارم گفتند) آنها مادرهای آنها نیستند مادرهایشان آنهایند که آنان را زائیده‌اند و هر آینه آنها میگویند گفتار ناپسند و کلام دروغ و خداوند عفو کننده و آمرزنده است،

و آن کسانی که ظهار میکنند پس از آن از گفته خود برگشتند پیش از جماع و مقاربت با زنهای خود بایستی بنده‌ای آزاد کنند و باین عمل موعظه میشوند و خدا بآنچه میکنند آگاهست،

و هر کس بنده نیابد که آزاد کند بایستی پیش از آنکه با هم تماس کنند دو ماه پی در پی روزه بگیرد و اگر بر آن نیز توانایی ندارد شصت مسکین طعام دهد و اینکه تکلیف برای اینکه است که بخدا و پیمبرش ایمان آرید اینکه حدود الهی است و برای کافرین عذاب دردناك مهیّا است،

بدرستی کسانی که در حدود الهی با خدا و رسول او مخالفت میکنند نگونسار و خوار گردند همان طوری که کسانی که پیش از آنها بودند نگونسار و خوار گردیده شدند، و ما فرود آوردیم آیات روشن خود را و برای کافرین عذاب خوار کننده مهیا است

در روزی که تمام آنها را خداوند مبعوث میگرداند پس آنان را خبردار میگردانند بآنچه کرده‌اند و آنچه را که فراموش نموده‌اند خدا تمام آنها را

صفحه : ۱۷۳

ضبط نموده و بر هر چیزی شاهد و گواهست

آیا ندیدی و ندانستی که آنچه در آسمان ها و آنچه در زمین است خداوند بر آن عالم و دانا است هیچ نجوی و رازی نیست که بین سه نفر باشد مگر آنکه خدا چهارمی آنها است و نه آنکه پنج نفر باشند مگر آنکه خدا ششمی آنها است و نه کمتر از آن و نه بیشتر مگر آنکه خدا با آنها است هر کجا که بوده باشند پس از آن در قیامت آنان را خبردار میگردانند بآنچه کرده‌اند زیرا که محققا خدا بهر چیزی عالم و دانا است،

آیا ندیدی آن کسانی را که نهی شدند از نجوی نمودن پس از آن برگشتند و مخالفت نمودند آنچه را نهی شدند و نجوی کردند بگناه و مخالفت با رسول (و ای پیمبر) وقتی اینکه مخالفین نزد تو آیند (از روی نفاق) تحیّت میگویند بتو بآنچه را که خدا تحیّت قرار نداده و در دل خود گویند اگر اینکه رسول خدا بود چرا خدا ما را عذاب نمیکند بآنچه (از روی سخریّه و استهزاء می گوییم) عذاب دوزخ آنان را کافی است که در آینده در آن و بد بازگشتی است جهنم برای آنان.

(توضیح آیات)

اشاره

قَد سَمِعَ اللّهُ قَولَ الَّتِی تُجادِلُکَ فِی زَوجِها وَ تَشتَکِی إِلَی اللّهِ راجع بشأن نزول آیه مفسرین چنین گفته‌اند روزی خوله دختر ثعلبه و بقول دیگر خوله دختر خویلد که از انصار و قوم خزرج بود و آن زنی بود زیبا و خوش اندام شوهرش اوس بن صامت نام داشت و

برادر عباده بود روزی خوله در سجود نماز بود شوهرش بر وی نگاه میکرد شهوت بر وی غالب گردید پس از نماز خواست با وی خلوت کند خوله بعذری ممانعت نمود شوهرش چون قدری عقلش سبک بود در غضب شد و گفت (انت علیّ کظهر امّی) یعنی تو بر من چون پشت مادر منی و اینکه جمله را (ظهار) گویند که اگر مردی بهمسر خود اینکه جمله را بگوید بر وی حرام میشود تا وقتی که کفّاره بدهد و در زمان جاهلیت اینکه جمله بمنزله طلاق بوده بعد از آن اوس پشیمان گشت و بخوله گفت گمان میکنم تو بر من حرام شدی خوله گفت

صفحه : ۱۷۴

از رسول خدا استفسار نما که حکمش چیست گفت من شرم میکنم که از رسول اللّه چنین سؤالی بکنم خوله آمد نزد حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در حالی که عایشه سر حضرت را میشست گفت یا رسول اللّه اوس وقتی با من ازدواج نمود جوان و دارای مال بسیار و عشیره بسیار بودم و حالا که مال من را تمام نموده و فرزندان بسیار از من آورده و صبح جوانی من بشب پیری تبدیل گردیده و کسان من از من متنفّر گردیده‌اند مرا مثل مادر خود گردانیده و من نمیدانم با فرزندانم چه چاره کنم اگر باو گذارم ضایع گردند و اگر نزد خودم نگاه دارم از گرسنگی تلف میگردند و حالا از (ظهار) پشیمان گردیده آیا در اینکه موضوع هیچ تدبیری هست فرمود گمان میبرم تو بر وی حرام گردیده‌ای گفت یا رسول اللّه لفظ طلاق واقع نشده، فرمود گمان نمیبرم مگر آنکه تو بر او حرام گردیده‌ای خوله نظر ببچه‌های کوچک خود و انسی که در اثر سالها متمادی با اوس داشت بسیار غمگین و مضطرب گردید و ثانیا کلام خود را تکرار نمود و همان جواب شنید چون مأیوس گردید رو بآسمان کرد و گفت (اشکو الی اللّه فاقتی و حاجتی و شدهٔ حالی فانزل علی لسان نبیّك ما فیه خلاصی و راحتی)«۱» و باز گفت یا رسول اللّه در کار من فکری کن عایشه گفت ساکت شو که بر پیغمبر وحی نازل شده و علامت وحی اینکه بود که موقع وحی حالت خواب بحضرتش روی میداد پس از آنکه عایشه نصف سر حضرت را شسته بود حضرت بحال آمد و بخوله امر فرمود که شوهرت را حاضر گردان.

پس از آن اینکه چهار آیه قَد سَمِعَ اللّهُ قَولَ الَّتِی تُجادِلُكَ فِی زَوجِها وَ تَشتَكِی إِلَی اللّهِ تا عذاب الیم را بر وی تلاوت فرمود یعنی محققا خدا شنید سخن آن زن را که در باره شوهرش با تو گفتگو مینمود و راجع باو با خدا شکایت میکرد وَ اللّهُ یَسمَعُ تَحاوُرَكُما و خدا گفتگو و سؤال و جواب شما را میشنود إِنَّ اللّهَ سَمِیعٌ بَصِیرٌ زیرا که خدا شنوا و بینا است.

---

(۱) خدایا شکایت میکنم بسوی تو از فقر و شدت بد حالی خود را پس فرود آر بر زبان نبی خودت آنچه را که خلاص من و راحتی من در آن است.

صفحه : ۱۷۵

در لغت فرق است بین شکوی و شکایت، شکوی اظهار نمودن امر مکروهی است که بانسان برخورد مینماید مثل مرض یا غیر آن و شکایت اظهار صدمه‌ای است که از غیر بوی اصابت مینماید (مجمع البیان) و نیز گویند (قد) در قَد سَمِعَ اللّهُ بمعنی توقع است یعنی هم رسول اللّه و هم خوله هر دو منتظر بودند که آن مجادله را خدا بشنود و در آن باب حکمی نماید و اینکه در جمله اول سَمِعَ اللّهُ بصیغه ماضی آمده و در جمله بعد وَ اللّهُ یَسمَعُ بصیغه مضارع آورده که خدا میشنود (تحاور کما) مشعر بر اینکه است شما که منتظر بودید خدا بشنود خدا میشنود گفتگوی شما را إِنَّ اللّهَ سَمِیعٌ بَصِیرٌ زیرا که خدا شنوا و بینا است و تمام شنیدنیها و تمام دیدنیها نزد او حاضر و علم او بتمام اشیاء احاطه دارد چنین نقل میکنند وقتی عایشه اینکه آیات را شنید گفت (تبارك الذی وسع سمعه الاصوات کلها) بزرگوار است خدایی که هیچ صدایی بر وی پوشیده نیست در کنج خانه زنی با رسول اللّه گفتگو میکند بطوری که ما بعضی

از آن را نشنیدیم و بر خدا هیچ از آن پوشیده نمانده.

و چون خوله در مقام گفتگوی با رسول اللّه و اثبات حق خود تمسک نمود بمقدمات مسلّمه مشهوره که در عرف مدّعی در مقام حق خود تمسک بآن مینمایند و آنها باعتبار قوانین شرعیه حجت نیستند که بتوان حکم شرعی را بآن اثبات نمود اینکه است که آن را مجادله نامیده در قوله تعالی آیه الَّتِی تُجادِلُکَ فِی زَوجِها (منهج الصادقین) الَّذِینَ یُظاهِرُونَ مِنکُم مِن نِسائِهِم آن مردهایی که از شما مؤمنین (ظهار) میکنند و بزنهای خود میگویند که (پشت تو مثل پشت مادر من است) که اینکه جمله در زمان پیش از اسلام بمنزله طلاق بوده ما هُنَّ أُمَّهاتِهِم إِن أُمَّهاتُهُم إِلَّا اللّائِی وَلَدنَهُم وَ إِنَّهُم لَیَقُولُونَ مُنکَراً مِنَ القَولِ وَ زُوراً وَ إِنَّ اللّهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ

صفحه : ۱۷۶

(زور) مصدر و بمعنی میل بباطل و منحرف گردیدن از حق است قوله تعالی تَتزاوَرُ عَن کَهفِهِم یعنی مایل گردیدند از آن جهتی که بودند و بمحض اینکه گفته شود که تو بمنزله مادر منی اینکه سخن لغوی و دروغی است زن شخص مادر او نمیشود مادر آن زنی است که او را زائیده و هر گاه پشیمان گردیده از اینکه سخن لغو خدا عفو میکند و میآمرزد.

وَ الَّذِینَ یُظاهِرُونَ مِن نِسائِهِم ثُمَّ یَعُودُونَ لِما قالُوا فَتَحرِیرُ رَقَبَةٍ مِن قَبلِ أَن یَتَمَاسّا آن کسانی که بعد از اینکه سخن پشیمان میشوند و برمیگردند بایستی بنده‌ای آزاد نمایند.

در اینکه مقصود از یَعُودُونَ چیست تکرار همان سخن است چنانچه رأی بعض مفسرین است- یا آنکه یَعُودُونَ یعنی برگردد از آنچه بر خود از مقاربت زوجه حرام نموده یا اینکه که رجوع کند بهمان عقد اولیه خود و غیر از اینکه آراء دیگری از مفسرین نقل شده لکن معنی دوم که برگردد از آنچه بر خود حرام نموده اولی و مناسب‌تر بنظر میآید.

خلاصه معنی آیه چنین است کسی که چنین لفظی را بهمسر خود بگوید یعنی بوی بگوید (انت علیّ کظهر امّی) (تو بر من مثل پشت مادر منی) و بعد از گفته خود پشیمان گردد مجازات اولین او اینکه است که نزدیکی بآن زن بر وی حرام میگردد تا وقتی که کفاره بدهد و کفاره او چنانچه در آیه بعد فرموده فَتَحرِیرُ رَقَبَةٍ در مرتبه اول اینکه است که بنده‌ای که در قید رقّیت و بندگی است آزاد نماید.

مِن قَبلِ أَن یَتَمَاسّا پیش از آنکه با یکدیگر تماس گیرند ذلِکُم تُوعَظُونَ بِهِ وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ خَبِیرٌ و اینکه حکم برای اندرز و تنبیه شما است که چنین سخن رکیکی بهمسر خود نگوئید و خدا بتمام اعمال و گفتار و کردار شما عالم و بینا است

صفحه : ۱۷۷

فَمَن لَم یَجِد فَصِیامُ شَهرَینِ مُتَتابِعَینِ مِن قَبلِ أَن یَتَمَاسّا و کسی که نیابد بنده‌ای یا از جهت عدم استطاعت بر قیمت آن که برده‌ای بخرد و آزاد کند یا نبودن برده مثل اینکه زمان ما که اصلا غلام و کنیزی یافت نمیگردد پس بایستی پیش از تماس گرفتن و مقاربت نمودن دو ماه پی در پی روزه بگیرد.

مشهور بین فقهاء ما اینکه است که مقصود از مُتَتابِعَینِ در آیه پی در پی دو ماه قمری است یا شصت روز روزه داشتن و اگر یک ماه و یک روز روزه بدارد و بعد از آن بدون عذر افطار نماید بعدا تتمه دو ماه را روزه بدارد استیناف بر وی نیست یعنی لازم نیست عمل را از سر بگیرد لکن گناه کرده و مقاربت نمودن با زنش بر وی حرام است تا وقتی که دو ماه را تمام روزه بگیرد.

فَمَن لَم یَستَطِع فَإِطعامُ سِتِّینَ مِسکِیناً کسی که از جهت پیری یا ضعف مزاج یا غیر آن قدرت بر روزه نداشته باشد چنین کسی بایستی شصت مسکین را طعام دهد از قوت غالب همان شهری که در وی است از نان و گندم و برنج اگر قادر باشد نصف صاع و اگر قادر نباشد یعنی استطاعت ندارد بهر یک یک مدّ از طعام بدهد.

ذلِکَ لِتُؤمِنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ تِلکَ حُدُودُ اللّهِ وَ لِلکافِرِینَ عَذابٌ أَلِیمٌ ذلِکَ اشاره باین احکام و اوامری است که راجع (بظهار) مقرّر فرموده که اینکه تکالیف برای اینکه است که ایمان آورید بخدا و رسولش و پیرامون چنین الفاظ و گفتار خرافاتی نگردید و اینکه حدود قانونی است که خدای تعالی تعیین فرموده و کسانی که بپوشانند حکم خدا را و بآن عمل نکنند بر آنان است عذاب دردناک.

و شاید لام در لِتُؤمِنُوا که علّت حکم را میرساند اشاره باین باشد که وضع اینکه قوانین برای اینکه است که ایمان شما در اثر پیروی قوانین الهی محکم گردد.

صفحه : ۱۷۸

نکته قابل توجه

اوامری که از طرف شارع رسیده البته مصالحی در آن مندرج است اما آیا مصلحت در خود امر است یا در مأمور به بعضی از دانشمندان چنین معتقدند که مصلحت در امر است و لو آنکه مأمور به خالی از مصلحت باشد یعنی شارع امر میکند و نهی مینماید برای آنکه انسان عمل کند و اطاعت نماید تا آنکه بمقام عبودیت و بندگی نائل گردد و لو آنکه فرضا هیچ مصلحتی در اوامر او غیر از پدید شدن حالت اطاعت و فرمان برداری منظور نباشد، زیرا پدید شدن حالت بندگی و متحقق گردیدن بآن از بالاترین مصالح بشمار میرود پس بنا بر اینکه ممکن است شارع بچیزی امر نماید و از چیز نهی کند برای آنکه معلوم گردد حالت اطاعت و فرمان بری در بنده هست یا نه مثل کسی که بخواهد غلام خود یا اولاد خود را امتحان نماید که فرمان بردار هست یا نه اینکه است که بعضی گفته‌اند کسی که بشوق بهشت یا خوف از جهنّم اتیان بواجبات یا خودداری از محرمات نماید اعمال او بدرجه قبول نمیرسد زیرا که بایستی منظور عامل فقط اطاعت امر مولی باشد.

پس از اینجا معلوم میشود که مصلحت در اوامر و اتیان بعبادات در امر متحقق میگردد و لو آنکه متعلق امر یعنی مأمور به فی حد نفسه خالی از مصلحت باشد چنانچه در اول سوره (تبارک) فرموده خَلَقَ المَوتَ وَ الحَیاةَ لِیَبلُوَکُم أَیُّکُم أَحسَنُ عَمَلًا وقتی موت و حیات بشر برای امتحان باشد و اوامر و نواهی که بر او مقرّر فرموده بطریق اولی باید برای امتحان باشد.

و بعضی بر آنند که مصلحت در مأمور به است یعنی آنچه را شارع بمکلّفین امر نموده و آنچه را نهی فرموده ممکن نیست فی حد ذاته و فی نفسه خالی از مصلحت باشد و لو آنکه در بعضی موارد حکمت منطوی در آن نمایان نباشد مثل اکثر اعمال حج چنانچه معلوم نیست حکمت در رمی حجر و سعی در صفا و مروه و امثال آن چیست لکن حتما در آن اسرار و رموزی مندرج است که از عقل کوچک بشر خارج است.

صفحه : ۱۷۹

و حق در مقام اینکه است که گفته شود در قوانین و احکام و اوامر و نواهی که از قبل شارع تعیین گردیده در هر یک دو مصلحت مراعات گردیده یکی در امر و دیگری در مأمور به.

اگر فرضا انسان برأی خود بآن اعمالی که متعلق امر واقع گردیده عمل نماید و از آنچه متعلق نهی گردیده اجتناب نماید و لو آن که مقصودش اطاعت امر مولی نباشد بآن فائده‌ای که آن عمل در بر دارد خواهد رسید مثل انفاق بفقرا و برّ و نیکی کردن بخلق خدا و غیر اینها که هر کار خیری آثار مخصوصی دارد که بر آن مترتب میگردد و نیز ظلم و تعدی و اخذ عدوانی نیز چنین است

لکن کسی که در عمل خیر مقصودش امر مولی باشد در اینجا دو فائده عاید وی میگردد یکی همان فوائد دنیوی که در عمل مأخوذ بوده نصیبش میگردد و دیگر بفیوضات اخروی نیز نائل میگردد و بمقام عبودیت که از بالاترین فیوضات بشمار میرود خواهد رسید و ممکن است یک وجه از کفلین که در سوره حدید فرموده یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ وَ آمِنُوا بِرَسُولِهِ یُؤْتِکُم کِفلَینِ مِن رَحمَتِهِ«۱» همین باشد.

که مقصود از آیه چنین باشد شمایی که بظاهر ایمان آورده‌اید اگر از روی حقیقت و واقعیّت دارای ایمان و تقوای گردید و اعمال شما از روی ایمان و اطاعت پروردگار انجام گیرد خداوند دو قسط از رحمت بشما کرامت فرماید یعنی از اعمالتان دو فائده نصیب شما میگردد، یکی از آن فایده‌ای که در خود آن عمل مندرج است که بدون قصد اطاعت مولی نیز مترتب بر عمل نیک میگردد، و دیگر آن فایده‌ای که از قبل اطاعت مولی مترتب بر عسل میگردد و اینکه فائده بعضی از اعمال مخصوصا واجبات را بیان نکرده‌اند دلیل نمیشود که عمل فی حدّ ذاته خالی از فائده باشد چه فائده‌ای بالاتر از آن میشود که آدمی مقام بندگی و عبودیّت را پیدا نماید، و شاید غرض از عدم ذکر حکمت بعضی از واجبات اینکه بوده که فقط اعمال برای فرمان

---

(۱) خطاب متوجه بمؤمنین است ای کسانی که ایمان آورده‌اید تقوی پیشه خود نمائید و ایمان واقعی برسول آرید تا آنکه دو کفل که شاید مقصود دو قسمت از رحمت باشد نصیب شما گردد.

صفحه : ۱۸۰

برداری انجام گیرد نه برای فایده‌ای که مترتب بر آن میگردد.

چگونه ممکن است شارع مقدس بدون مرجّح ترجیح دهد عملی را بر عمل دیگر یا تخصیص دهد فعلی را بر فعل دیگر در صورتی که ترجیح بلا مرجح و تخصیص بلا مخصّص قبیح بلکه محال است.

از اینجا معلوم میشود که آدم عاصی که ترک اوامر نماید در صورتی که امر مولی بوی رسیده یا در مورد نهی واقع گردیده و عصیان نموده مخالفت نماید چنین کسی در دو مورد دو مفسده و دو ضرر واقع گردیده، یکی از فوائد مندرجه در اوامر خود را محروم گردانیده، و دیگر بترک اوامر و مخالفت امر مولی خود را مستحق عذاب و از مرتبه عبودیّت و بنده گی بی‌نصیب گردانیده و از مقام بلندی که برای مطیعین مهیّا گردیده پرتاب نموده و از اجتناب ننمودن از محرمات و نواهی شرعیه خود را داخل در اشقیاء و مطرودین از رحمت خدای متعال گردانیده.

یَومَ یَبعَثُهُمُ اللّهُ جَمِیعاً فَیُنَبِّئُهُم بِما عَمِلُوا أَحصاهُ اللّهُ وَ نَسُوهُ وَ اللّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ شَهِیدٌ یوم متعلق بعامل مقدّر (اذکر) یعنی ای محمّد یاد کن روزی را که خدا مبعوث میگرداند تمام آنها را یعنی تمام افراد بشر را بیرون آرد و سیر میدهد آنها را بسوی قیامت.

در مفردات راغب چنین گوید قوله تعالی یَومَ یَبعَثُهُمُ اللّهُ جَمِیعاً بعث دو قسم است یکی (بعث بشری) مثل بعث البعیر و بعث الانسان فی حاجته، و دیگر بعث الهی، و بعث الهی دو قسم است یکی ایجاد اشیاء از اعیان و اجناس و انواع از نیستی بهستی و اینکه مختص است بذات باری عزّ و جلّ و کسی قدرت بر چنین عملی ندارد، دوم زنده کردن مردگان و اینکه قسم را اختصاص داده ببعض اولیاء خود مثل حضرت عیسی علیه السّلام و امثال او- و قوله تعالی یَومَ یَبعَثُهُمُ اللّهُ جَمِیعاً یعنی (یخرجهم و یسیّرهم الی القیامهٔ) (پایان)

صفحه : ۱۸۱

ایزد متعال در اینکه مبارک آیه خبر میدهد بدو چیز، یکی آنکه تمام مردم در قیامت مبعوث میگردند و در ارض قیامت حاضر میشوند و از لفظ جمیعا که برای تأکید آورده ارائه میدهد که نفری از افراد بشر باقی نمیماند مگر آنکه در آن روز حاضر میگردد و

ديگر هر كسى آنچه كرده از گفتار و كردار و اعمال نيك يا شرّ تماما نزد وى حاضر ميگردد پس از آنكه فراموش نموده بطورى كه صفحه اعمال خود را بعيان مشاهده مينمايد و گويد ما لِهذَا الكِتابِ لا يُغادِرُ صَغِيرَةً وَ لا كَبِيرَةً إِلّا أَحصاها وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً.

(شهيد) مثل قوله تعالى شَهِدَ اللّهُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ از ماده شهود و بمعنى مشاهده است خداوند شهيد است كه بعلم حضورى ازلى خود ذات سرمدى بى زوال خود را مشاهده مينمايد بذات خود و نيز از جهت مبدئيت و الهيّت خود احاطه علميه دارد بتمام موجودات و تمام موجودات ازلا و ابدا قبل از پيدايش آنان و بعد از فناء و اضمحلال آنها در علم حضورى او موجودند زيرا كه علم او سبحانه بآنها از قبل صفت الهيّت و خالقيت خود او است نه از قبل وجود آنها زيرا كه علم او فعلى است نه انفعالى كه مؤخّر از وجود معلوم باشد و بعبارت ديگر تمامى موجودات از مجردات و ماديات از جواهر و اعراض در علم حضورى او هميشه قبل از پيدايش آنها و بعد از فناء آنها و در حال وجود آنها نزد او حاضر و هويدايند زيرا كه نسبت علم او بموجودات هميشه يكسان است اگر چه هر يك از موجودات محدود بحدّ معين و زمان معيّن ميباشند لكن علم او بآنها و حضور آنها نزد او گذشته و حال و آينده ندارد زيرا كه علم حضورى او همه اشياء را فرا گرفته و هيچ چيز از احاطه علميه او بيرون نيست و بر هر چيزى گواهست.

أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ يَعلَمُ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ ما يَكُونُ مِن نَجوى ثَلاثَةٍ إِلّا هُوَ رابِعُهُم وَ لا خَمسَةٍ إِلّا هُوَ سادِسُهُم وَ لا أَدنى مِن ذلِكَ وَ لا أَكثَرَ إِلّا هُوَ

صفحه : ۱۸۲

مَعَهُم أَينَ ما كانُوا (النّجوة و النجاة) در لغت مكان بلند مرتفعى را گويند كه از جهت ارتفاعش منفصل از اطرافش باشد و چون راز گفتن دو نفر يا سه نفر يا بيشتر با هم از فهم اطرافيانشان بالاتر است شايد باين مناسبت راز گفتن آهسته را نجوى گفته است.

قوله تعالى خطاب برسول اكرم خود نموده أَ لَم تَرَ آيا تو نديدى مقصود از ديدن ديدن بچشم دل است كه تو بچشم دل كه بمراتب بسيار بيناتر و در يقين استوار تر از چشم سر است مى‌بينى و ميدانى كه چگونه علم خدا احاطه دارد بآنچه در آسمانها است از اجرام مثل كرات و اوضاع افلاك و موجودات در آنها و موجودات علوى از انواع و اقسام ملائكه علويّين و مدبرين و غير آنها را و نيز ميداند آنچه در زمين است از انواع و اقسام جمادات از درياها و اقيانوسها و كوه‌ها و معدنها و انواع و اقسام نباتات و حيوانات و غير آنها كه شماره و عدد آنها را نميداند كسى مگر ذات پروردگار كه علم او احاطه دارد بهمه چيز و چيزى از احاطه علميه او بيرون نيست.

پس چون علم او احاطه دارد بهمه موجودات و آنچه در عالم واقع ميگردد از احاطه علميه او خارج نيست پس وقتى كه سه نفر با هم نجوى كردند خدا چهارمى آنها است و اگر پنج نفر شدند خدا ششمى آنها است و همچنين كمتر مثل دو نفر يا زيادتر از پنج نفر هر گاه با يكديگر بتنهايى راز گفتند خدا با آنها است هر جا كه باشند و شايد نكته اينكه ثلاثة و خمسه را تخصيص بذكر داده براى اينكه باشد كه در شأن نزول آيه گفته‌اند سه نفر و پنج نفر از منافقين نجوى كردند براى آنكه مؤمنين را محزون گردانند.

ممكن است در اينجا سؤالى پيش بيايد و گفته شود در سوره مائده آيه ۷۷ فرموده لَقَد كَفَرَ الَّذِينَ قالُوا إِنَّ اللّهَ ثالِثُ ثَلاثَةٍ وَ ما مِن إِلهٍ إِلّا إِلهٌ واحِدٌ(۱) و در اينجا ميفرمايد ما يَكُونُ مِن نَجوى ثَلاثَةٍ إِلّا هُوَ رابِعُهُم آنجا حكم ميكند بكفر آن

---

(۱) هر آينه محققا كافر گرديدند آنهايى كه گفتند خدا سومى سه تا است و حال اينكه نيست الهى مگر اله واحد يكتا.

صفحه : ۱۸۳

کسی که بگوید خدا سومی سه تا است و در اینجا فرموده هر گاه سه نفر باشند خدا چهارمی آنها است چه فرق است بین اینکه دو نحو کلام در پاسخ گوئیم چون نصاری اقانیم ثلاثهٔ میگفتند خدا و عیسی و مریم و خدا را یک فرد از اینکه سه و مقابل هم میدانستند اینکه بود که حکم بکفر آنها شد (ثالث ثلاثهٔ) یعنی یکی از سه تا که اینکه طور نسبت دادن البته کفر است وجود ممکنات در عرض وجود حق تعالی بشمار نمیآیند بلکه وجود تمام موجودات در طول وجود او واقعند.

و قوله تعالی هُوَ مَعَهُم یعنی قوام هستی موجودات بسته باراده و قدرت و مشیّت او تعالی است که همه از آثار فیض و جلوه‌ای از جلوات آثار ربوبیت بشمار میرود و هیچ موجودی از حیطه وجود و علم او خارج نیست و همه مسخر امر او و تحت اراده او میباشند که علی الدوام فیض وجود از طرف فیّاض مطلق بآنها میرسد اگر آنی فیض قطع گردد تمام موجودات برمیگردند بنیستی اولی خود هُوَ مَعَهُم در افاضه وجود بآنها، و توهم نشود که لازمه معیّت حق تعالی بموجودات اینکه است که ذات متعال ممزوج گردد بقاذورات و اشیاء پست پلید و در آنان حلول یا اتحاد پیدا نماید تعالی اللّه عن ذلک علوا کبیرا.

بلکه باید دانست که معیّت حق تعالی بموجودات از قبیل معیّت جسم بجسم نیست مثل اینکه جسمی ملاصق گردد بجسم دیگر و نیز مثل معیت عرض بموضوع مثل سفیدی و سیاهی و الوان دیگر نسبت بمحل نیست و نیز مثل صفت بموصوف نیست، زیرا که ارتباط بین واجب و ممکن چنین نیست که او جلّ و علا محل باشد برای ممکنات یا ممکنات محل او باشند بلکه فقط ذات ممکن محل نفوذ فیض او و ظهور رحمت واسعه او میباشد که بوجود و صفات و کمالاتی که از مبدء زائد بآنها افاضه شده ارائه میدهند یعنی هر ممکنی بقدر دلالت وجودی که بوی افاضه شده نشان میدهد صفات و کمالات مبدء وجود را.

و بعضی از دانشمندان برای تقریب بذهن نسبت اشیاء را بحق تعالی تشبیه نموده‌اند بسایه نسبت بصاحب سایه قوله تعالی أَ لَم تَرَ إِلی رَبِّکَ کَیفَ مَدَّ الظِّلَّ

صفحه : ۱۸۴

و نیز نسبت حق تعالی را بموجودات تشبیه نموده‌اند بروح نسبت ببدن که همان طوری که وجود و قوام سایه بصاحب سایه است، و نیز قوام و هستی و حیات بدن قائم بروح است، قوام موجودات بستگی دارد بوجود و اراده حق عز و جلّ، لکن مثال از وجهی مقرب است و از وجوهی مبعّد، و همان طوری که مثل برای ذات اقدس الهی نیست مثال مطابق هم تصوّر ندارد.

إِنَّ اللّهَ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ نیز مؤیّد همین معنی است که قوام موجودات بسته بعلم و اراده او است.

أَ لَم تَرَ إِلَی الَّذِینَ نُهُوا عَنِ النَّجوی ثُمَّ یَعُودُونَ لِما نُهُوا عَنهُ وَ یَتَناجَونَ بِالإِثمِ وَ العُدوانِ وَ مَعصِیَةِ الرَّسُولِ در شأن نزول آیه از إبن عباس چنین نقل میکنند که عادت یهودیان و منافقین اینکه بوده که وقتی مؤمنین بامر رسول اللّه بجهاد میرفتند و خبر آنها دیر میآمد بعضی از منافقین سر راه مؤمنین یا نزدیک بآنان می‌نشستند و آهسته با هم حرف میزدند و بگوشه چشم بآنها نگاه میکردند برای آن که آنها گمان کنند که لشکر اسلام شکست خورده و غمگین گردند وقتی اینکه خبر بحضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم رسید حضرت از اینکه عمل نهی فرمود و دو سه روزی دست از اینکه عمل برداشتند بعد بهمان منوال نجوی میکردند (منهج الصادقین) وَ إِذا جاؤُکَ حَیَّوکَ بِما لَم یُحَیِّکَ بِهِ اللّهُ وَ یَقُولُونَ فِی أَنفُسِهِم لَو لا یُعَذِّبُنَا اللّهُ بِما نَقُولُ گویند یهودیان وقتی می‌آمدند نزد پیمبر اکرم بجای (السّلام علیک) میگفتند (السام علیک) و اینکه لفظ بزبان آنها فحش بود زیرا که سامّ بمعنی مرگ

صفحه : ۱۸۵

است یعنی مرگ بر تو باد و حضرت در جواب آنها میفرمود علیک یعنی همین سخن که گفتی بر تو باد و آنها گمان میکردند که حضرت معنی و مقصود کلام آنها را نمیفهمد اینکه بود که در دل خود می‌گفتند اگر اینکه شخص پیمبر است چرا در اثر اینکه

سخن ركيك خدا بر ما عذاب فرود نمی‌آورد اينكه آيه بعد جواب آنها است.

حَسبُهُم جَهَنَّمُ يَصلَونَها فَبِئسَ المَصِيرُ جهنم برای آنها كافی است و جهنم بد بازگشتی است زيرا عذابهای دنيا هر قدر هم شديد باشد با اندك از عذاب آخرت مقابلی نخواهد نمود.

صفحه : ۱۸۶

[سوره المجادلة (۵۸): آيات ۹ تا ۱۷]

اشاره

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذا تَناجَيتُم فَلا تَتَناجَوا بِالإِثمِ وَ العُدوانِ وَ مَعصِيَةِ الرَّسُولِ وَ تَناجَوا بِالبِرِّ وَ التَّقوى وَ اتَّقُوا اللّهَ الَّذِي إِلَيهِ تُحشَرُونَ (۹) إِنَّمَا النَّجوى مِنَ الشَّيطانِ لِيَحزُنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَيسَ بِضارِّهِم شَيئاً إِلّا بِإِذنِ اللّهِ وَ عَلَى اللّهِ فَليَتَوَكَّلِ المُؤمِنُونَ (۱۰) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذا قِيلَ لَكُم تَفَسَّحُوا فِي المَجالِسِ فَافسَحُوا يَفسَحِ اللّهُ لَكُم وَ إِذا قِيلَ انشُزُوا فَانشُزُوا يَرفَعِ اللّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُم وَ الَّذِينَ أُوتُوا العِلمَ دَرَجاتٍ وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ خَبِيرٌ (۱۱) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذا ناجَيتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَينَ يَدَي نَجواكُم صَدَقَةً ذلِكَ خَيرٌ لَكُم وَ أَطهَرُ فَإِن لَم تَجِدُوا فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۲) أَ أَشفَقتُم أَن تُقَدِّمُوا بَينَ يَدَي نَجواكُم صَدَقاتٍ فَإِذ لَم تَفعَلُوا وَ تابَ اللّهُ عَلَيكُم فَأَقِيمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّكاةَ وَ أَطِيعُوا اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ اللّهُ خَبِيرٌ بِما تَعمَلُونَ (۱۳)

أَ لَم تَرَ إِلَى الَّذِينَ تَوَلَّوا قَوماً غَضِبَ اللّهُ عَلَيهِم ما هُم مِنكُم وَ لا مِنهُم وَ يَحلِفُونَ عَلَى الكَذِبِ وَ هُم يَعلَمُونَ (۱۴) أَعَدَّ اللّهُ لَهُم عَذاباً شَدِيداً إِنَّهُم ساءَ ما كانُوا يَعمَلُونَ (۱۵) اتَّخَذُوا أَيمانَهُم جُنَّةً فَصَدُّوا عَن سَبِيلِ اللّهِ فَلَهُم عَذابٌ مُهِينٌ (۱۶) لَن تُغنِيَ عَنهُم أَموالُهُم وَ لا أَولادُهُم مِنَ اللّهِ شَيئاً أُولئِكَ أَصحابُ النّارِ هُم فِيها خالِدُونَ (۱۷)

صفحه : ۱۸۷

(ترجمه)

ای كسانی كه ايمان آورديد هر گاه با هم بنجوی سخن گوئيد هرگز بطريق راز و بنجوی بگناه و دشمنی و مخالفت با رسول سخن نگوئيد و نجوای و راز های شما با يكديگر بر طريق برّ و نيكويی و تقوی باشد و خود را نگاه داريد از مخالفت خدايی كه بسوی او محشور ميگرديد،

اينكه است و جز اينكه نيست كه نجوی و راز گفتن (بسخن بد) از شيطان است تا اينكه محزون و غمگين گرداند كسانی را كه ايمان آورده‌اند (و نجوای شيطانی) بمؤمنين ضرر نميزند مگر باذن و خواست خدا و بايستی مؤمنين هميشه بخدا توكّل بنمايند،

ای كسانی كه ايمان آورده‌ايد هر گاه در مجالس بشما گفته شود بديگران جای دهيد جا باز كنيد تا در عوض خدا جای شما و منزلت شما را توسعه دهد و وقتی بشما گفته شود از مجلس برخيزيد (حكم خدا را اطاعت كنيد) و برخيزيد خدا بلند ميكند مقام كسانی كه از شما مؤمنين واقعا ايمان آورده‌ايد و برای كسانی كه بآنها علم عنايت شده درجاتی است، و خدا بآنچه ميكنيد آگاهست،

ای كسانی كه ايمان آورده‌ايد هر گاه خواسته باشيد با رسول اللّه (ص) سخن سرّی بگوئيد پيش از عمل بايستی مبلغی صدقه دهيد و اينكه عمل برای شما خير است و شما را تزكيه و طاهر ميگرداند پس اگر چيزی نيافتيد كه صدقه بدهيد خداوند آمرزنده و مهربان

است،

آیا ترسیدید قبل از سخن سرّی و نجوای با رسول صدقه بدهید پس حال که چنین نکردید و خداوند شما را بخشید پس بپای دارید نماز را و زکاهٔ مال خود را بدهید و اطاعت کنید خدا و رسولش را و خدا بآنچه عمل میکنید آگاهست،

(ای رسول) آیا ندیدی کسانی را که دوستی میکنند با طائفه‌ای که مشمول غضب الهی میباشند در صورتی که نه آنها از شمایند و نه شما از آنان میباشید، و بدروغ قسم یاد میکنند (که ما اهل ایمانیم) در صورتی که خود آنان میدانند که دروغ میگویند،

خداوند برای آنها آماده نموده عذاب سخت و محققا آنها آنچه میکنند بد عملی است،

سوگندهای خود را برای حفظ خود سپر

صفحه : ۱۸۸

قرار داده‌اند و راه حق را بستند پس برای آنان است عذاب خوار کننده،

هرگز نه مال و نه اولاد آنها، آنها را از خدا بی‌نیاز نمیگرداند چنین جماعتی در آتشند و در آن جاویدانند.

(توضیح آیات)

اشاره

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا تَناجَیتُم فَلا تَتَناجَوا بِالإِثمِ وَ العُدوانِ وَ مَعصِیَهِٔ الرَّسُولِ وَ تَناجَوا بِالبِرِّ وَ التَّقوی حضرت عزّت خطاب بمؤمنین و کسانی که بقلب و زبان ایمان آورده‌اند نموده که ای کسانی که بحقیقت ایمان آورده‌اید وقتی با یکدیگر آهسته راز گفتید کلماتی نگوئید که باعث گناه و دشمنی و ضدیّت و مخالفت امر پیمبر گردد، چنانچه عادت یهودیان چنین بوده، بلکه با هم راز گوئید و یکدیگر را توصیه نمائید باعمال نیکو و تقوی از محارم اللّه و آنچه خدا حرام نموده.

وَ اتَّقُوا اللّهَ الَّذِی إِلَیهِ تُحشَرُونَ تکرار کلمه تقوی برای اهمیّت آن است و چون تقوی در لغت بمعنی نگاه داری از امر موذی است شاید در اینجا مقصود چنین باشد که ای مؤمنین در همه حال در گفتار و کردار و در تمام اعمالتان امر خدا و رضای او را مراعات نمائید تا آن که خود را در وقایه یعنی در حفظ او نگاه داشته باشید و در هیچ حالی مبدء خود را فراموش ننمائید آن خدایی که بسوی او در قیامت محشور میشوید.

إِنَّمَا النَّجوی مِنَ الشَّیطانِ لِیَحزُنَ الَّذِینَ آمَنُوا نجوی بمعنی سر گوشی حرف زدن است و گاهی انسان با انسان دیگر نجوی میکند در اینجا بمؤمنین امر فرموده هر گاه نجوی کردید یکدیگر را امر نمائید به برّ و تقوی و در حدیث از حضرت رسول نقل میکنند که فرموده اگر سه نفر باشید

صفحه : ۱۸۹

دو نفرتان با هم نجوی نکنید که اینکه عمل توهین بسومی است.

و قسم دیگر از نجوی نجوای شیطانی است که چیزی در خواب یا در بیداری بانسان القاء میکند که وی را محزون نماید و اینکه عمل شیطان است زیرا که وقتی شیطان با کوشش زیادی که در اغوای مؤمنین میکند شخص مؤمن با تقوای را نتوانست از طریق حق منحرف گرداند و حواس او را بخود جذب نماید در خواب یا در بیداری چیزهایی بقلب وی القاء مینماید مخصوصا در خواب که

عقل آدمی موقّتا قوا را رها مینماید و برای استراحت بدن حواس را بخود وامیگذارد آن وقت شیطان بیشتر تسلّط پیدا میکند و بطور نجوی چیزهایی باو القاء مینماید و در نظر او میآورد تا آنکه او را باین وسیله بخود مشغول نموده و از توجّه بحق تعالی باز دارد.

اینکه است که خدای متعال برسول خود در سوره (مؤمنون) آیه ۹۹ امر فرموده وَ قُل رَبِّ أَعُوذُ بِکَ مِن هَمَزاتِ الشَّیاطِینِ وَ أَعُوذُ بِکَ رَبِّ أن یَحضُرُونِ(۱)» و در سوره اعراف آیه ۲۰ در باره مؤمنین است إِنَّ الَّذِینَ اتَّقَوا إِذا مَسَّهُم طائِفٌ مِنَ الشَّیطانِ تَذَکَّرُوا فَإِذا هُم مُبصِرُونَ(۲)».

شاید مقصود چنین باشد که اشخاص با تقوای وقتی شیاطین بر آنان هجوم آوردند آنها بینا و عارفند و از وسوسه شیاطین پناه بخدا میبرند و بیاد خدا شیاطین را از خود رفع مینمایند.

آری شیاطین همیشه همّت خود را مصروف میگردانند و در کمین گاه مؤمنین کاملین نشسته که وقتی را بدست آورده و آنان را اغواء نمایند انسان کامل بایستی همیشه مراقب حال خود باشد وقتی رسول اللّه با آن وقت عقل که در حدیث فرموده (شیطان من مطیع و منقاد من شده) در آیه اول مأمور گردد از شر آن لعین بخدا پناه

---

(۱) و بگو پروردگار من پناه میبرم بتو از وسوسه‌های شیاطین و پناه میبرم بتو ای پروردگار من از آنکه نزد من حاضر گردند. [.....]

(۲) محققا کسانی که متقی و پرهیزکارند وقتی بآنها تماس گرفتند جماعتی از شیاطین متذکر میشوند و آنها را بینا میگردند.

صفحه : ۱۹۰

ببرد چه گمان میبری بغیر او، در صورتی که شیطان قسم یاد نموده بعزّت حق تعالی که تمام افراد بشر را گمراه نماید مگر مخلصین و آنها کسانی میباشند که دل و قلب آنها از غیر خدا خالی است، با آنکه چنانچه در حدیث دارد مخلصین نیز در خطر عظیم میباشند.

وَ لَیسَ بِضارِّهِم شَیئاً إِلّا بِإِذنِ اللّهِ وَ عَلَی اللّهِ فَلیَتَوَکَّلِ المُؤمِنُونَ در مفردات راغب گفته توکیل اینکه است که اعتماد کنی بر غیر خود و او را در امور خود نائب و بجای خود قرار دهی پایان در قرآن مجید در موارد بسیاری امر بمؤمنین فرموده که بر خدا توکل نمائید مثل قوله تعالی و علی اللّه فلیتوکل المؤمنون وَ تَوَکَّل عَلَی اللّهِ وَ کَفی بِاللّهِ وَکِیلًا و غیر ذلک از آیات بسیار و بکسانی که اتکاء و اعتماد بخدا نموده‌اند وعده فرموده وَ مَن یَتَوَکَّل عَلَی اللّهِ فَهُوَ حَسبُهُ یعنی کسی که اعتماد او بخدا باشد و اتّکاء و پناه‌گاه او در تمام امور او خدا باشد خدا برای او کافی است که مهمات امور وی را اصلاح نماید.

و چون بدون اراده حق تعالی ممکن نیست در عالم خیر و شرّی پدید گردد آیه اشاره باین دارد که کسی که از شرّ شیطان و از هر شیئی موذی بخدا پناه برد و باتّکاء و اعتماد بر او خود را در پناه‌گاه او قرار داد از هر شرّ و آفتی در پناه او محفوظ ماند.

و باید دانست که معنی توکل نه اینکه است که انسان باسم توکل تنبلی را شعار خود نموده و دست از عمل و کار بردارد و گوشه‌ای بنشیند و بگوید بر خدا توکل نموده‌ام اینکه فکر یکی از اشتباهات بزرگی است که آدمی را مغرور نموده.

معنی توکل اینکه است که انسان دنبال کسب و عمل و کار برود لکن ایمان داشته باشد که اینکه اعمالی که موظفیم انجام بدهیم فقط معدّات و شرایطی بیش نیستند مؤثر خدا است و بس، مثلا وقتی مریض میشویم رجوع بطبیب و پزشک بکنیم لکن بدانیم و ایمان داشته باشیم که شفا دهنده خدا است چنانچه یکی از اسماء الحسنی

صفحه : ۱۹۱

(الشافی) است و چنین است تمام امور که مؤثر او است و بس، لکن حکمت نظام عالم بر اینکه جاری گردیده که برای هر چیزی

اسباب و معداتی قرار داده و هر موجودی را موظّف بکاری نموده و محبت آن کار را در دل وی نهاده.

هر کسی را بهر کاری ساختند مهر آن را در دلش انداختند

و بسیار تجربه شده که گاهی میشود دو نفر مریض نوع مرضشان یکی نوع دواء یکی پزشک یکی لکن دواء در یکی تأثیر نموده و بهبودی حاصل گردیده و در دیگری تأثیر ننموده معلوم میشود در آن یکی مصلحت در شفاء بوده خداوند او را شفاء داده، و در دیگری چنین مصلحت نبوده دواء در وی اثر نبخشیده.

خلاصه معنی حقیقی توکل همان عقد قلب و دل بستگی بخدا است و آن در اثر معرفت و شناسایی پدید میگردد کسی که قیومیت و احاطه رحمت او را در باطن خود مشاهده نموده البته بتمام قوی و مشاعر رو باو آورد تمام اتکاء و امیدواری او باو است و آنی از او غفلت ندارد.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا قِیلَ لَکُم تَفَسَّحُوا فِی المَجالِسِ فَافسَحُوا یَفسَحِ اللّهُ لَکُم وَ إِذا قِیلَ انشُزُوا فَانشُزُوا فسح یفسح فسحا بمعنی توسعه دادن است خطاب بمؤمنین نموده که ای کسانی که ایمان آورده‌اید وقتی بشما گفته شد در مجلس جا باز کنید برای دیگران که بنشینند شما جای باز کنید و اگر شما در مجلسی که جا تنگ است جا باز کنید که دیگری بنشیند خدا بشما توسعه میدهد.

بعضی مجالس را حمل نموده‌اند بر مراکز غزوات یعنی میدان جنگ و نیز یَفسَحِ اللّهُ لَکُم را حمل نموده بر گشاده گی قبر یا بهشت لکن (مجالس) عام است و شامل میگردد هر مجلس تنگی را که اجتماع در آن واجب یا مستحب یا مباح باشد نه مجلس معصیت که جای دادن در آن اعانت بر گناهست و نیز توسعه دادن

صفحه : ۱۹۲

خدا که از کلمه یَفسَحِ اللّهُ استفاده میشود آن نیز اطلاق دارد شامل میگردد گشادگی قلب و گشادگی روزی و گشادگی در قبر و گشادگی در صحرای محشر و غیر آن را.

وَ إِذا قِیلَ انشُزُوا فَانشُزُوا وقتی بشما گفته شود برخیزید برخیزید از بعض مفسرین است که معنی آیه چنین است که وقتی گفتند برخیزید برای نماز جماعت یا برای جهاد یا باقی اعمال خیر برخیزید.

یَرفَعِ اللّهُ الَّذِینَ آمَنُوا مِنکُم وَ الَّذِینَ أُوتُوا العِلمَ دَرَجاتٍ درجات مفعول (یرفع) و آیه مشعر بر اینکه است که خدا بلند میکند درجات کسانی را که ایمان آورده‌اند و برای کسانی که بآنها علم عطاء شده درجاتی است فوق ایمان آنها.

سخنان مفسرین در توجیه آیه

(۱) مؤمنی که باو علم عطاء گردیده بدرجاتی خداوند مقام وی را بلند گردانیده. (إبن عباس) (۲) تا اینکه خدا بلند کند درجه کسانی را که از شما ایمان آورده‌اند بسبب اطاعت نمودن امر رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم.

(۳) کسانی که بآنها علم عطاء شده بفضل علم آنها و سبقت آنها در اسلام برای آنها است درجاتی در بهشت یا درجه‌ای دارند در مجلس رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم زیرا که آن حضرت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم علمای مؤمنین را در مجلس خود مقدم بر غیر علماء قرار میداد برای آنکه فضل و مقام علم معلوم گردد (مجمع البیان) راجع بعلم و علوّ مقام علماء از آیات قرآنی و احادیث نبوی و غیر آن فضیلت بیشمار رسیده، در فضیلت علم همین بس که در سوره زمر آیه ۱۲ بطور تعجب فرموده قُل هَل یَستَوِی الَّذِینَ یَعلَمُونَ وَ الَّذِینَ لا یَعلَمُونَ إِنَّما یَتَذَکَّرُ أُولُوا الأَلبابِ و همین آیه و غیر آن از آیات بسیاری است که دلالت صریح دارد

بر علوّ مقام علما.

صفحه : ۱۹۳

و نیز احادیث در فضیلت علم بقدری زیاد است که نتوان احصاء و شماره نمود، در حدیث از پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که فرموده

(العلماء ورثة الانبیاء)

و در جای دیگر

(مداد العلماء افضل من دماء الشهداء)

در حدیث دیگر (فضیلت عالم بر عابد مثل فضیلت من است بر پست‌ترین کسی از امّت من) و غیر اینها که در کتب اخبار بیان شده.
خلاصه تمام عقلای عالم معترفند که ترقی و تکامل بشر منوط بهمین صفت ارجمند علم است، آری علم نوری است که از مصدر جلال احدی صادر گردیده و اشراقی از آن بر قلب مؤمن پاك طینت پرتو افکنده و اطراف قلب را روشن گردانیده و از شبکه حواسّ از باطن بظاهر ظهور مینماید.

سؤال، آیا مقصود از علمی که اینکه قدر تعریف و تمجید از آن شده چه علمی است در پاسخ گوئیم اگر چه علم بهر چیزی نزد عقلاء بهتر از جهل بآن است، زیرا که شرافت انسان بدانایی است، لکن چنانچه معلوم است شرافت هر علمی بسته بشرافت معلوم آن است، هر قدر معلوم و شریف‌تر و پرفائده‌تر باشد علم باو شریف‌تر است.

و برای وضوح مقدمهٔ گوئیم معلوم و محقّق است که انسان دارای دو جنبه و دو جهت است یعنی حقیقت انسانی او از دو چیز مقابل تشکیل شده، یکی جنبه روحانی، و دیگر جنبه طبیعی پس انسان دارای روحی و عقلی و بدنی و طبیعتی است و هر یك از اینکه دو جنبه را کمال و نقصی است علوم روحانی و الهی مکمّل روح بشر است، و علوم طبیعی و مادی مکمّل جنبه طبیعی وی است، و نزد عاقل پوشیده نیست که اصل و حقیقت انسانی آن جنبه روحانی او است پس از اینجا معلوم میشود هر علمی که روحانیّت انسان را تکمیل نماید شریف‌تر است و نظر بهمان کمال جنبه روحانی دارد آن حدیث مشهور که پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم علم نافع را در سه چیز محصور فرموده

(آیة محکمة او فریضة عادلة او سنة قائمة)

(آیة محکمة) تفسیر شده بعلم توحید و آنچه در آن منطوی است از

صفحه : ۱۹۴

معرفت مبدء و معاد و باقی معارف (فریضة عادلة) تفسیر شده بعلم اخلاق و تمیز بین صفات حسنه و نکوهیده (سنّة قائمة) تفسیر شده بعلم احکام و شناختن حلال و حرام و طریق عبادات و بعضی دانشمندان (فریضة عادلة) را تفسیر نموده‌اند بعلم احکام و (سنة قائمة) را بعلم اخلاق لکن نظر بقید عادلة که صفت فریضة واقع گردیده اینکه توجیهی که کردیم اولی بنظر می‌آید.

و چون باعتباری جنبه روحانی با جنبه طبیعی مقابل هم و ضدّ یکدیگرند اینکه است که چنانچه میبینیم اکثر افرادی که آن جهت طبیعی در آنان غالب گردیده و مایل بعلوم طبیعی میباشند هر قدر بعلوم طبیعی نزدیك‌تر گردند از علوم روحانی و الهی دورتر میشوند و اینکه نه برای اینکه است که علوم طبیعی و الهی را نشود با هم جمع نمود، بلکه برای اینکه است که چون تمام همّشان در تحصیل علوم طبیعی است و هدف آنها فقط شناختن آثار و خواص اشیاء است و چشم از مسبب الاسباب برداشته و بآثار دوخته و امور طبیعی را مؤثر در آثار میدانند اینکه است که غالبا چنین اشخاصی از حق منحرف میگردند و بجای آنکه خدا را مؤثر در آثار

بداننـد کورکورانه آثار را مسـتند بطبیعت میدانند و اگر از آنان پرسـش شود طبیعت چیست عاجز از جواب میمانند و چون پیشوایان بشـر و عقلای عالم اعتنایی بعالم طبیعت و دنیای فانی نداشته‌اند مگر بقدری که مسافر عالم حقیقت از آن توشه‌ای برای عالم آخرت بردارد و از اینکه جاده پر خطر دنیا بسـلامت بمنزلگاه قرب الهی برسـد اینکه است که آنچه بر کمالات روحی آدمی بیفزایـد و او را از قید طبیعت برهاند در نظر آن بزرگواران شریف‌تر است.

لکن کسانی که دنبال علوم طبیعی میروند اگر هدف آنها و نقطه نظر اصـلی آنها اولا شـناختن مبدء و ثانیا شـناختن حقیقت و آثار و خواص موجودات باشد چنین اشخاصی حقیقت علم را دریافته‌اند. و قوله تعالی سَنُرِیهِم آیاتِنا فِی الآفاقِ وَ فِی أَنفُسِهِم حَتّی یَتَبَیَّنَ لَهُم أَنَّه الحَقُّ بدرستی که در باره آنان درست آید، زیرا کسی که در موجودات نظر کند که خواص و آثار مکنونه در طبیعت را مشاهده نماید و از اینکه راه علم و قدرت و

صفحه : ۱۹۵

حکمـت آفریننـده او را بنگرد و نیز از علـم و عمـل خـود آسـایش خلق را در نظر آرد، البته چنین کسـی فائـده علم را دریـافته، و او مصداق کسانی میگردد که در شأن آنها فرموده وَ مَن یُؤتَ الحِکمَةَ فَقَد أُوتِیَ خَیراً کَثِیراً.

لکن چون اکثر مردمان زمان ما چنین سـعه نفسـی ندارنـد که بتوانند جمع کنند بین علوم طبیعی و علوم الهی اینکه است که می‌بینیم بیشتر کسانی که مشـغول علوم طبیعی گردیده‌اند بعلوم الهی بی‌اعتنا میگردند مگر بندرت کسـی پیدا شود که لطف الهی شامل حال او گردیده و در عین حالی که مشـغول بعلوم طبیعی میباشد هدف او و نظر او بمبدء آفرینش باشد چنین کسانی حقیقت توحید را در میابند و توان گفت اینان انسان کاملند و اینکه همه تعریف و تمجیدی که در باره تحصـیل علم شده در باره چنین اشخاصـی صادق آیـد آیا نمیبینی چه قدر آیات قرآنی بشـر را ترغیب و تحریص مینماید بفکر و تأمّل در موجودات حتّی شاید یک حکمت در اینکه هر یک از انواع موجودات از شمس و قمر و کواکب و انواع و اقسام ملائکه و موجودات ارضی از انسان و حیوان و نبات حتی بکوه و بلـد و غیر این‌ها را مورد سوگنـد قرار داده همین باشـد که انسان را متوجه نمایـد که در اینها نظر کنـد و آثار و خواص مکنونه در موجودات را بـدست آرد و بکار بنـدد و از آن چنانچه گفته شـد دو فایـده عایـدشان گردد یکی عظمت خالق و قدرت و حکمت و آفریننـده آن را بچشم دل ببینـد و اینکه فضـیلت کسـی را میسّر میگردد که بموجودات نظر مرآتی نمایـد و کمالات خالق را در آن بنگرد مثل کسی که نظر میکند در نقشه‌ای یا عمارتی برای آنکه هنر و کمال نقاش و معمار را ببیند.

و دیگر فایده‌ای که عاید وی میگردد اینکه است که وقتی آثار و خواص موجودات را فهمید میفهمد که اگر بشکل مخصوصی آنها را با هم ترکیب کنـد آثار دیگری پیـدا مینمایـد و اختراعات دست بشـری اولاد از همین راه پدیـد گردیـده و از اینکه فائـده شایانی نصیب عامل و نوع بشری میگردد.

خلاصه عملی که کمال روحانی می‌آورد و سبب قرب میگردد نه علمی است که

صفحه : ۱۹۶

در مدارس قدیم یا جدید تحصیل میشود، زیرا که آنها گر چه فضیلتند لکن فی الحقیقه صنعتی بیش نیستند.

علم رسمی سر بسر قیل است و قال نی از او کیفیتی حاصل نه حال

(شـیخ بهـایی) بلکه عـالم حقیقی شـناسایی موجودات است بآنطوری که آیت و نماینـده حق تعالی و صـفات کمالیه او است و چون طبیعت افراد بشر مختلف است و هر کسی باعتبار طبیعت و میل نفسانی خود مایل میگردد بتحصیل علمی که مناسب سلیقه وی است

اینکه است که علم نافع را محمول بر همان مینماید و چنین پنداشته که آن بهترین اقسام علوم است.

آری آری هر کسی را بیشه‌ایست هر دلی اندر خور اندیشه‌ایست

شغل پالان گر بود پالان گری کی تواند دوخت دیبا و زری

(مثنوی) در کتاب (سیر و سلوک) راجع بعلم اندازه‌ای بحث نموده‌ایم رجوع بآن جا شود.

یـا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا نـاجَیتُمُ الرَّسُولَ فَقَـدِّمُوا بَینَ یَدَی نَجواکُم صَدَقَـهً ذلِکَ خَیرٌ لَکُم وَ أَطهَرُ فَإِن لَم تَجِـدُوا فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ خطاب متوجه بمؤمنین است که هر گاه خواستیـد با رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم نجوی کنید پیش از نجوی و سـخن خود بایستی صدقه دهید و اینکه حکم را برای احترام رسول و اهمیت حضور او در ضمن مراعات فقرا تأسیس نموده.

شیخ صدوق (ره) در کتاب خصال بسـند صـحیح متّصل از مکحون چنین روایت میکند که حضرت امیر علیه السّلام فرموده اصحاب پیمبر اکرم صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم میدانند که مردی بین صحابه نبود که فضیلت و شرافتی دارا باشد مگر آنکه من با وی در آن فضیلت شریک میباشم و باضافه برای من هفتاد فضیلت است که احدی در آنها با من شرکت ندارد بعد از آن که راوی سؤال میکند آن فضائل چیست و حضرتش

صفحه : ۱۹۷

یـک یـک آن فضائـل را بیان میفرمایـد تا آنکه میفرمایـد فضـیلت بیست و چهارم آن که چون فرود آمـد آیه یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا ناجَیتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَینَ یَدَی نَجواکُم صَدَقَهً قسم بخدا احدی از اصـحاب عمل باین آیه ننموده نه پیش از من و نه بعد از من لکن من دیناری داشـتم بده درهم فروختم و پیش از آنکه میخواسـتم با پیغمبر سر گوشی حرف بزنم درهمی صدقه میدادم پس از آن در باره من اینکه آیه أَ أَشفَقتُم أَن تُقَدِّمُوا بَینَ یَدَی نَجواکُم صَدَقاتٍ فَإِذ لَم تَفعَلُوا وَ تابَ اللّهُ عَلَیکُم فَأَقِیمُوا الصَّلاهَ وَ آتُوا الزَّکاهَ وَ أَطِیعُوا اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ اللّهُ خَبِیرٌ بِما تَعمَلُونَ فرود آمد.

خطاب بمؤمنین است که آیا شـما میترسـید اگر صدقه دهید فقیر شوید و چون صدقه ندادید خدا گناه شـما را بخشید نماز و زکاهٔ را بپا دارید و امر خدا و رسول را اطاعت نمائید و خدا بر ظاهر و باطن شما آگاهست.

خلاـصه میفرمایـد غیر از من کسـی بـاین حکم عمـل ننموده و شـیعه و سـنّی اینکه مطلب را متّفقا نقل نموده‌انـد. و در کتاب (مخزن اللئالی) که راجع بفضائل حضرت امیر علیه السّلام است آن هفتاد فضیلت مشروحا ثبت گردیده رجوع بآن جا شود.

أَ لَم تَرَ إِلَی الَّذِینَ تَوَلَّوا قَوماً غَضِبَ اللّهُ عَلَیهِم مـا هُم مِنکُم وَ لاـ مِنهُم وَ یَحلِفُونَ عَلَی الکَذِبِ وَ هُم یَعلَمُونَ (الم) تقریر است آیـا تو نمیبینی یعنی میبینی کسانی که اظهار محبّت و دوستی میکننـد با طائفه و قومی که مورد غضب الهی واقعند در صورتی که نه آنها از شمایند و نه شما از آنهائید.

شاید آیه اشاره بمنافقین باشد که آنها که بظاهر ایمان آورده‌اند و با طایفه

صفحه : ۱۹۸

یهود که آنان در مورد غضب الهی واقعند دوستی میکنند و آن منافقین نه از شـما مؤمنین میباشـند و نه از آن یهودیان (مُذَبذَبِینَ بَینَ ذلِکَ) و آنها بدروغ قسم یاد میکنند که ما ایمان آورده‌ایم در صورتی که خودشان میدانند دروغ میگویند و ایمان نیاورده‌اند.

أَعَدَّ اللّهُ لَهُم عَذاباً شَدِیداً إِنَّهُم ساءَ ما کانُوا یَعمَلُونَ، اتَّخَذُوا أَیمانَهُم جُنَّهً فَصَدُّوا عَن سَبِیلِ اللّهِ فَلَهُم عَذابٌ مُهِینٌ برای چنین اشـخاص

عـذاب بسـیار سـخت آمـاده شـده یعنی در قیامت زیرا قسم خود را سپر خود قرار میدادنـد و نیز آنان از راه دروغ و نفاق میخواسـتند مردم را فریب دهند که بظاهر با مسـلمانها بودند و چنین وانمود میکردند که ما از شـمائیم و در باطن با کفار بودند و اسرار مسلمانها را بآنها میرساندنـد اینکه است که در اینکه سه آیه برای تأکیـد عـذاب آنان آیه اول فرموده لَهُم عَـذاباً شَدِیـداً آیه دوم فَلَهُم عَـذابٌ مُهِینٌ و آیه سوم أُولئِکَ أَصـحابُ النّارِ هُم فِیها خالِدُونَ و اینکه طور تهدید در آیات برای اینکه است که ضرر چنین مردمانی چه در زمان رسول صـلی اللّه علیه و آله و سـلّم و چه بعد حتی در اینکه زمان ما خیلی زیاد است حتی توان گفت که چنین اشخاص منافقی که بصورت مسلمانها در می‌آیند ضررشان بر دین زیادتر از ضرر یزید و إبن زیاد و شمر میباشد لعنهٔ اللّه علیهم اجمعین.

صفحه : ۱۹۹

[سوره المجادلهٔ (۵۸): آیات ۱۸ تا ۲۲]

اشاره

یَومَ یَبعَثُهُمُ اللّهُ جَمِیعاً فَیَحلِفُونَ لَهُ کَمـا یَحلِفُونَ لَکُم وَ یَحسَـبُونَ أَنَّهُم عَلی شَـیءٍ أَلاـ إِنَّهُم هُمُ الکاذِبُونَ (۱۸) استَحوَذَ عَلَیهِمُ الشَّیطانُ فَأَنساهُم ذِکرَ اللّهِ أُولئِکَ حِزبُ الشَّیطانِ أَلا إِنَّ حِزبَ الشَّیطانِ هُمُ الخاسِـرُونَ (۱۹) إِنَّ الَّذِینَ یُحَـادُّونَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ أُولئِکَ فِی الأَذَلِّینَ (۲۰) کَتَبَ اللّهُ لَأَغلِبَنَّ أَنَا وَ رُسُـلِی إِنَّ اللّهَ قَوِیٌّ عَزِیزٌ (۲۱) لاـ تَجِـدُ قَوماً یُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ یُوادُّونَ مَن حَادَّ اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ لَو کـانُوا آبـاءَهُم أَو أَبنـاءَهُم أَو إِخوانَهُم أَو عَشِـیرَتَهُم أُولئِـکَ کَتَبَ فِی قُلُوبِهِمُ الإِیمـانَ وَ أَیَّدَهُم بِرُوحٍ مِنهُ وَ یُـدخِلُهُم جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها رَضِیَ اللّهُ عَنهُم وَ رَضُوا عَنهُ أُولئِکَ حِزبُ اللّهِ أَلا إِنَّ حِزبَ اللّهِ هُمُ المُفلِحُونَ (۲۲)

(ترجمه)

روزی که خداوند تمام (منافقین را) مبعوث میگرداند پس برای خداوند بدروغ سوگند یاد میکنند همین طوری که بدروغ برای شما سوگند یاد میکنند و گمان میکنند که فائده‌ای از سوگند خود میبرند، آگاه باشید محققا آنها دروغ میگویند،

شیطان بر دل آنان سخت احاطه نموده پس یاد خدا را فراموش نموده‌اند آنها حزب شیطانند آگاه باشید که حزب شیطان، آنان زیان کارانند

بدرستی که آنهایی که مخالفت و دشمنی میکنند با خدا و رسول خدا، آنان خوارترین مردمند،

خداوند نوشته و ثبت نموده (در لوح محفوظ) که البته من و رسولانم بر مردم غالب شویم، زیرا که خداوند توانای غالب است

(ای رسول) هرگز نخواهی یافت

صفحه : ۲۰۰

کسانی را که ایمان بخـدا و روز قیامت دارنـد دوسـتدار کسـی باشـند که دشـمنی میکند با خدا و رسولش هر چند آنان پدرانشان یا پسـرانشان یا برادرانشان یا اهل عشـیره ایشان باشند زیرا که در قلوب مؤمنین ایمان نوشته شده و بروح قدسی آنان مؤیّد گردیده‌اند و در قیامت داخل میگردنـد ببهشتی که نهرهای مصـفّا زیر درختانش جاریست و در بهشت جاویدانند خدا از آنها راضـی است و آنها نیز از خدا راضی میباشند اینکه جماعت مؤمنین حزب خدایند آگاه باشید که محققا حزب خدا رستگارانند

(توضیح آیات)

یَومَ یَبعَثُهُمُ اللّهُ جَمِیعاً فَیَحلِفُونَ لَهُ کَما یَحلِفُونَ لَکُم وَ یَحسَبُونَ أَنَّهُم عَلی شَیءٍ أَلا إِنَّهُم هُمُ الکاذِبُونَ در مقام بیان حال منافقین برآمده که روزی که خداوند تمام آنان را مبعوث میگرداند یعنی روز قیامت و در مورد سؤال واقع میگردند آنها همین طوری که در دنیا بدروغ برای شما قسم یاد مینمودند که ما با شما مسلمانها میباشیم در آنجا هم نیز بحسب عادت دیرینه‌شان با آنکه قیامت روزی است که حقایق ظاهر میگردد با اینکه حال خبث سریره آنها بطوری است که در آنجا هم نیز می‌خواهند باطن خودشان را مخفی گردانند و گفتار دروغ خود را سرپوش اعمال رکیک خود گردانند و سرّ اینکه مطلب شاید اینکه باشد که چنانچه در احادیث بسیار دارد که انسان مبعوث میگردد بهمان طور و حالی که از دنیا بیرون رفته، و چون منافقین صفت نفاق و ملکه دروغ گویی در نفس و باطن آنها تمرکز نموده اینکه است که در قیامت هم بهمان حال مبعوث میگردند و حتی در مقابل پروردگار ربّ العالمین هم نیز دست از دروغ گویی نتوانند بردارند و گمان میکنند همان طوری که تظاهر آنها باسلام در دنیا جان و مال آنان را محفوظ مینمود، از روی بیخردی و نفهمی.

شاید گمان برند در قیامت هم نیز آنها را از عذاب باز میدارد و نظیر اینکه آیه قوله تعالی است وَ لَو رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنهُ وَ إِنَّهُم لَکاذِبُونَ شاید مقصود چنین باشد که

صفحه : ۲۰۱

چنان صفات رذیله نکوهیده در اعماق دل کفار و منافقین رسوخ نموده که اگر فرضا آنها را بدنیا برگردانند باز بر همان اعمال و افعال ناپسند خود ادامه میدهند مؤمنین بایستی آگاه باشند و فریب مردمان منافق دروغگو را نخورند که در ظاهر با مسلمانها میباشند و در باطن با کفار.

در تفسیر (مجمع البیان) از حسن بصری نقل میکند که چنین گفته در قیامت چند موقف یعنی چند محل دارد، در جایی قبح کذب بدیهی و ظاهر میگردد، و در آنجا دیگر منافقین نتوانند دروغ بگویند و در جای دیگر مثل آدم بیهوش میگردند و مثل بچه‌های سخن راست و دروغ با هم گویند، و در آن حال نفهمی گمان میکنند که اثری بر آن دروغ آنها مترتب میگردد (پایان) استَحوَذَ عَلَیهِمُ الشَّیطانُ فَأَنساهُم ذِکرَ اللّهِ أُولئِکَ حِزبُ الشَّیطانِ أَلا إِنَّ حِزبَ الشَّیطانِ هُمُ الخاسِرُونَ مرجع ضمیر عَلَیهِمُ منافقینند که بر آنان چنان شیطان غالب گردیده که خدا را فراموش نموده و تابع نفس و شیاطین گردیده‌اند آگاه باشید که جنود و سپاهیان شیطان آنها خسران برده‌اند یعنی سرمایه عمر عزیز خود را هدر کرده‌اند و ضایع گردانیده‌اند.

إِنَّ الَّذِینَ یُحَادُّونَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ أُولئِکَ فِی الأَذَلِّینَ، کَتَبَ اللّهُ لَأَغلِبَنَّ أَنَا وَ رُسُلِی إِنَّ اللّهَ قَوِیٌّ عَزِیزٌ در آیه جمله لَأَغلِبَنَّ را بلام که برای تأکید مضمون جمله آرند و بنون تأکید ثقیله که آن را نیز برای تأکید آرند مؤکد فرموده که خدا نوشته و ثبت فرموده که من و پیمبرانم هر آینه غالب و قاهر میگردیم بر کسانی که شقاق و ضدّیت میکنند با خدا و رسول او زیرا که خدا قوی و غالب بر هر چیزی است هُوَ القاهِرُ فَوقَ عِبادِهِ کفار و منافقین چون میدیدند عدّه مؤمنین نسبت بکفار اندک مینماید چنین

صفحه : ۲۰۲

گمان میبردند که کفار بالاخره غالب میگردند و مؤمنین را از پا در می‌آورند اینکه بود که منافقین از روی فریب شیطانی میخواستند بمکر و تدلیس در ظاهر خود را جزو مؤمنین بشمار آرند که اگر فتح و ظفر با مؤمنین شد آنها نیز خود را از آنها محسوب دارند و اگر غلبه با کفار گردید با آنان باشند دیگر ندانسته بودند که اگر چه در هر دوره و زمانی مؤمنین و موحدین نسبت بکفار از حیث

کمیّت و عـدد کمتر مینماینـد لکن همان عـدد انـدك از حیث کیفیّت و شـدت وجود و قاهریّت غالب بر کفارنـد زیرا که مؤمنین و موحـدین چون روح و قلبشـان مرتبـط بمقـام الوهیّت گردیـده و خداونـد تعـالی غـالب و قـاهر و فوق هر چیزی است اینکه است که فرموده وَ لِلّهِ العِزَّةُ وَ لِرَسُولِهِ وَ لِلمُؤمِنِینَ سوره منافقین آیه ۹، همیشه مؤمنین و لو آنکه بنظر بیخردان اندك نمایند لکن در واقع غلبه و عزّت و شوکت برای آنان است چنانچه فرموده کَم مِن فِئَةٍ قَلِیلَةٍ غَلَبَت فِئَةً کَثِیرَةً بِإِذنِ اللّهِ سوره (بقره) آیه ۲۵۰.

لا تَجِدُ قَوماً یُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ یُوادُّونَ مَن حَادَّ اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ لَو کانُوا آباءَهُم أَو أَبناءَهُم أَو إِخوانَهُم أَو عَشِیرَتَهُم لا تَجِدُ کسانی که بخـدا و بقیامت ایمان دارند نمییابی تو ای محمّد چنین باشـند یعنی چنین نیسـتند که دوستی و مودّت نمایند با کسانی که مخالفت و ضدّیت مینمایند با خدا و رسول خدا اگر چه نزدیکان آنها پدرانشان یا اولادشان یا برادران و عشیره آنان باشند.

اشـاره به اینکه آن علقه محبت بخـدا و دل بسـتگی بمقـام الوهیت که منبعث از ایمان میگردد مانع از اینکه است که مؤمن پرهیزکار اظهار دوستی و محبت کند با کسانی که مخالفت میکنند با خدا و رسول خدا، چگونه ممکن است جمع شود بین دوستی با کسـی و دوستی با دشمن او، هرگز ممکن نیست.

صفحه : ۲۰۳

و چنانچه تاریخ نشان میدهد مؤمنین صدر اسـلام و کسانی که با رسول اللّه از مکه بمدینه مهاجرت نمودند در راه اسلام از همه چیز خود گذشـتند حتّی در جهـاد بـا اولاـد و برادران خود در مقـام مبارزه بر میآمدنـد و هر گاه با آنان مقابلی مینمودنـد آنها را از پا در می‌آوردند چنین است ایمان هر گاه در روح و قلب انسان نفوذ نماید.

أُولئِکَ کَتَبَ فِی قُلُوبِهِمُ الإِیمانَ وَ أَیَّدَهُم بِرُوحٍ مِنهُ وَ یُدخِلُهُم جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها رَضِیَ اللّهُ عَنهُم وَ رَضُوا عَنهُ أُولئِکَ حِزبُ اللّهِ أَلا إِنَّ حِزبَ اللّهِ هُمُ المُفلِحُونَ أُولئِکَ اشـاره بچنین اشخاصـی است که محبت خـدا و رسول خـدا مـانع از اینکه گردیـده که دوستی و محبّت بنماینـد با کسانی که مخالفت خـدا و رسول او مینمایند و آنها کسانی میباشـند که ایمان در قلب و دل آنان ثابت و متمرکز گردیده، و در اعماق قلب آنها نفوذ نموده.

و چنانچه آیه نشان میدهد چنین اشخاصی دارای چهار مزیّت و چهار فضیلت گردیده‌اند.

اول خـدا آنها را مؤیّد و منصور گردانیده بر وحی از خود اضافه روح بخود اضافه تشـریفیه است و شاید مقصود از بِرُوحٍ مِنهُ جبرئیل امین است که مؤمنین را تأییـد مینمایـد یـا مقصود از روح همان نور ایمان است که تقویت دهنـده قلوب مؤمنین است و قوله تعالی وَ کَذلِکَ أَوحَینـا إِلَیکَ رُوحاً مِن أَمرِنا که روح در اینکه جا تفسیر بجبرئیل شـده و شایـد مرجع ضـمیر مِنهُ اللّه، باشـد مثل آن که در سوره بقره بعـد از بیان خلقت آدم علیه السّیلام در مقام شـرافت انسان فرموده نَفَختُ فِیهِ مِن رُوحِی و نیز حضـرت عیسـی را روح اللّه نامیـده و اینکه طور بیـان اشـاره بقرب مؤمنین و درجـات بلنـد آنهـا است که شـدت قرب مؤمنین را بحق تعالی اسـتعارهٔ تشبیه نموده بقرب روح بجسد.

صفحه : ۲۰۴

دوم برای آنان بهشتهای مصفّایی آماده نموده با نهرها و چشمه‌هایی که همیشه از زیر تختها و آرامگاه آنان آب جریان دارد و بالاتر از آن خلود آنها است در بهشت.

سوم که از بالاترین تمام نعمتها بشمار می‌آید رضایت و خشنودی خدا است از آنها و رضایت آنها از خدا.

چهارم مؤمنین را حزب خود و جنود و لشکریان خود نامیده و حزب خدا را از رستگاران و سعادتمندان معرفی فرموده.

صفحه : ۲۰۵

سورة الحشر مدنيّة

اشاره

عدد آیاتها اربع و عشرون آیة

[سوره الحشر (۵۹): آیات ۱ تا ۱۰]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
سَبَّحَ لِلّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ وَ هُوَ العَزِيزُ الحَكِيمُ (۱) هُوَ الَّذِي أَخرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن أَهلِ الكِتابِ مِن دِيارِهِم لِأَوَّلِ الحَشرِ ما ظَنَنتُم أَن يَخرُجُوا وَ ظَنُّوا أَنَّهُم مانِعَتُهُم حُصُونُهُم مِنَ اللّهِ فَأَتاهُمُ اللّهُ مِن حَيثُ لَم يَحتَسِبُوا وَ قَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعبَ يُخرِبُونَ بُيُوتَهُم بِأَيدِيهِم وَ أَيدِي المُؤمِنِينَ فَاعتَبِرُوا يا أُولِي الأَبصارِ (۲) وَ لَو لا أَن كَتَبَ اللّهُ عَلَيهِمُ الجَلاءَ لَعَذَّبَهُم فِي الدُّنيا وَ لَهُم فِي الآخِرَةِ عَذابُ النّارِ (۳) ذلِكَ بِأَنَّهُم شَاقُّوا اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ مَن يُشَاقِّ اللّهَ فَإِنَّ اللّهَ شَدِيدُ العِقابِ (۴)
ما قَطَعتُم مِن لِينَةٍ أَو تَرَكتُمُوها قائِمَةً عَلى أُصُولِها فَبِإِذنِ اللّهِ وَ لِيُخزِيَ الفاسِقِينَ (۵) وَ ما أَفاءَ اللّهُ عَلى رَسُولِهِ مِنهُم فَما أَوجَفتُم عَلَيهِ مِن خَيلٍ وَ لا رِكابٍ وَ لكِنَّ اللّهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهُ عَلى مَن يَشاءُ وَ اللّهُ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (۶) ما أَفاءَ اللّهُ عَلى رَسُولِهِ مِن أَهلِ القُرى فَلِلّهِ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِي القُربى وَ اليَتامى وَ المَساكِينِ وَ ابنِ السَّبِيلِ كَي لا يَكُونَ دُولَةً بَينَ الأَغنِياءِ مِنكُم وَ ما آتاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَ ما نَهاكُم عَنهُ فَانتَهُوا وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ شَدِيدُ العِقابِ (۷) لِلفُقَراءِ المُهاجِرِينَ الَّذِينَ أُخرِجُوا مِن دِيارِهِم وَ أَموالِهِم يَبتَغُونَ فَضلاً مِنَ اللّهِ وَ رِضواناً وَ يَنصُرُونَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ أُولئِكَ هُمُ الصّادِقُونَ (۸) وَ الَّذِينَ تَبَوَّؤُا الدّارَ وَ الإِيمانَ مِن قَبلِهِم يُحِبُّونَ مَن هاجَرَ إِلَيهِم وَ لا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِم حاجَةً مِمّا أُوتُوا وَ يُؤثِرُونَ عَلى أَنفُسِهِم وَ لَو كانَ بِهِم خَصاصَةٌ وَ مَن يُوقَ شُحَّ نَفسِهِ فَأُولئِكَ هُمُ المُفلِحُونَ (۹)
وَ الَّذِينَ جاؤُ مِن بَعدِهِم يَقُولُونَ رَبَّنَا اغفِر لَنا وَ لِإِخوانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونا بِالإِيمانِ وَ لا تَجعَل فِي قُلُوبِنا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنا إِنَّكَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ (۱۰)

صفحه : ۲۰۶

(ترجمه)

سوره حشر در مدینه فرود آمده و بیست و چهار آیه است
بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است همه تسبیح و ستایش مینمایند آن خدای مقتدر حکیم را (ذات کبریایی)
اللّه آن کسی است که برای یاری اسلام کفار را بیرون کرد از وطنشان برای اول حشر و شما مسلمانان گمان نمیکردید که آنان از دیارشان بیرون روند و کفار گمان میکردند که حصارهای محکم پناه‌گاه آنها است از عذاب خدا پس عذاب خدا بر آنان آمد از جایی که گمان نمیکردند و ترس و خوفی در قلبهای آنها انداخته شد بطوری که بدست خود و بدست مؤمنین خانه‌های خود را

خراب نمودند.

ای خردمندان از اینکه واقعه عبرت گیرید

و اگر نبود که خداوند بر آنان نوشته (و بتقدیر ازلی ثبت گردیده بود) که آنها جلاء وطن کنند در دنیا مبتلا بعذاب میگردیدند و در آخرت بعذاب دوزخ گرفتار میباشند

و عذاب برای اینکه بود که با

صفحه : ۲۰۷

خدا و رسول او دشمنی نموده، و کسی که با خدا دشمنی کند محققا خدا سخت انتقام است (و عذاب خدا بر چنین کسانی سخت است).

آنچه از درخت خرما که در دیار بنی نضیر بریدند و آنچه را بر پا گذاردند همه بامر خدا بود (برای آنکه خوار کند بدکاران را) و مجازات کند فسّاق را و یاری کند مؤمنین را

و آنچه را خداوند برگردانید بر پیمبر خود از مال و ملك ایشان (بنی نضیر) (شما مسلمانها) برای تحصیل آن غنایم اسب و شتری نتاخته بود بد (پیاده بحصار آمدید و جنگی واقع نگردید که بر شما زحمتی رسیده باشد) و لکن خدا مسلّط میگرداند پیمبران خود را بر هر کس بخواهد و خدا بر هر چیزی توانا است.

و آنچه را خداوند از اموال اینکه کفار برسولش غنیمت داد آن متعلق بخدا و رسول و خویشاوندان رسول و یتیمان و فقیران و راه گذران است و اینکه حکم برای اینکه است که غنائم بر دولت توانگران نیفزاید، و آنچه رسول بشما عطا میکند بگیرید و از آنچه شما را از آن نهی مینماید باز ایستید (یعنی مطیع امر رسول باشید) و از مخالفت امر خدا خودداری نمائید- محققا خداوند سخت عقاب کننده است

(غنائم) مخصوص بفقرا و کسانی است که با رسول اللّه هجرت نمودند و آنان کسانی میباشند که برای یاری رسول خدا از وطنهای خود مهاجرت نمودند و مالهای خود را رها کردند برای آنکه بجویند فضل و خشنودی خدا را و یاری کنند خدا را و پیمبر او را آنان جماعت راست گویانند (در دعوای ایمان صادقند)

و دیگر غنیمت برای کسانی است که در مدینه جای گرفتند و ایمان آوردند پیش از آنکه مهاجرین بدیارشان (یعنی مدینه) برسند و دوست میداشتند کسانی را که مهاجرت کنند بطرف آنها و در سینه آنان هیچ حاجتی نبود (هیچ طمع و حسد نداشتند) از آنچه بمهاجرین عطا شده بود و هر قدر بچیزی نیازمند بودند باز مهاجرین را بر خود مقدم میداشتند و هر کس نفس خود را از بخل و حرص نگاه دارد چنین کسانی از رستگارانند،

و آنهایی که بعد از مهاجرین و انصار ایمان آوردند و تابع گردیدند

صفحه : ۲۰۸

میگویند پروردگار را بیامرز ما را و برادران ما را و آن کسانی که بر ما سبقت گرفته‌اند در ایمان و قرار نده در قلب ما هیچ کینه و حسد نسبت بکسانی که ایمان آورده بودند ای پروردگار تویی که در باره ما رئوف و مهربان و بخشنده‌ای.

(توضیح آیات)

اشاره

سَبَّحَ لِلّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الْأَرضِ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ تسبيح و ستايش نمودن حق تعالى و تقديس و تنزيه نمودن او است از هر صفت نقص و پليدى كه در ممكنات است.

آنچه در آسمانها است از انواع و اقسام ملائكه و ساكنين كرات حتى اجرام سماوى و آنچه در زمين است از ذوى العقول و غير ذوى العقول از جمادات و نباتات و حيوانات و آنهايى كه صاحب عقل و رويّه‌اند از افراد بشر و جن و غير اينها تماما خدا را بپاكى تقديس و ستايش مينمايند و او است غالب بر هر چيزى و او حكيم و درست كردار است كه آنچه كند از روى علم و حكمت و درستكارى انجام ميدهد.

پس از آنكه حق تعلق در سوره مجادله بعضى از مردم را حزب خدا و بعضى را حزب شيطان ناميد اينكه سوره حشر را افتتاح فرمود بمقهوريت حزب شيطان يَدُ اللّهِ فَوقَ أَيدِيهِم آرى هميشه حزب خدا غالب است و در بيان غلبه حزب اللّه در اينكه جا فرموده.

هُوَ الَّذِي أَخرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن أَهلِ الكِتابِ مِن دِيارِهِم لِأَوَّلِ الحَشرِ ما ظَنَنتُم أَن يَخرُجُوا وَ ظَنُّوا أَنَّهُم مانِعَتُهُم حُصُونُهُم مِنَ اللّهِ فَأَتاهُمُ اللّهُ مِن حَيثُ لَم يَحتَسِبُوا مفسرين گويند در سال چهارم هجرت حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم با جمعى از خواص از جهت ديه دو نفر از قبيله بنى عامر كه در عهد آن حضرت بودند و عمرو بن اميّه

صفحه : ۲۰۹

ضمرى آنها را كشته بود حضرتش براى اصلاح بين آنان بمنزلهاى يهوديان بنى النّضير رفت و بنى النضير و بنى العامر با هم عهد و پيمان بسته بودند حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم در ديه آن دو نفر عامرى كه عمرو بن اميّه آنها را كشته بود امان طلبيد، گفتند سمعا و طاعة در هر چه تو فرمايى اطاعت ميكنيم، در پنهانى با هم گفتند كار محمّد را بسازيد همان طورى كه حضرت پشت بديوار خانه آنان داده بود رفتند بالاى بام كه سنگى بسر مباركش بزنند جبرئيل عليه السّلام حضرتش را خبردار گردانيد حضرت فورا از آن جا بيرون رفت و بهمراهانش گفت از اينجا بيرون نرويد و خودش بسوى مدينه روان گرديد آنها بطلب حضرت بر آمدند كسى از مدينه ميآمد گفت حضرت را در مدينه ديدم پس از آن پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم محمّد مسلمه را امر نمود كه كعب بن اشرف كه رئيس قبيله بنى النضير بود بكشد محمّد بن مسلمه بامر حضرت با سلكان بن سلامة و سه نفر ديگر از بنى الحرث در طلب كعب از مدينه بيرون رفتند و پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از عقب آنها روان شد و در خارج مدينه در موضعى بنشست و انتظار ميكشيد و محمّد بن مسلمه با رفقاى خود بنزديك قصر كعب رسيدند و آنها را بپاى حصار نشانيد و كعب را صدا زد كعب گفت تو كيستى گفت من برادر تو محمّد بن مسلمه و وى برادر رضاعى كعب بود گفت اى برادر آمده‌ام تا چند درهمى از تو قرض بگيرم براى آنكه محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از ما مطالبه صدقه ميكند، كعب گفت قرض نميدهم مگر اينكه رهن يعنى گروى بدهى محمّد گفت پائين بيا رهن آورده‌ام كعب در همان شب داماد شده بود عروس چون صداى محمّد بن مسلمه را شنيد گفت نمى‌گذارم پائين روى كعب التفاتى بقول عروس نكرد و پائين رفت محمّد با او معانقه نمود و با هم صحبت مينمودند تا از قصر دور شدند محمّد بن مسلمه سر كعب را زير بغل گرفت و آن سه نفر همراهانش را صدا زد كعب فرياد كشيد عروس صداى او را شنيد فرياد كشيد بنى النضير از خانه‌هاى خود بيرون دويدند وقتى بآن جا رسيدند كعب را كشته ديدند، و محمّد بن مسلمه با رفقاى خود فرار نموده بودند چون صبح شد خبر كشته شدن كعب را بحضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم رسانيدند اصحاب شاد

صفحه : ۲۱۰

گرديدند و حضرت امر باصحاب نمود كه با جماعت بنى النضير جهاد كنند و پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بآنان اعلام داد كه چون خطاى شما ظاهر گرديد از حجاز خارج گرديد و اگر نه آماده جنگ شويد پس از آن ده روز آنان را امان داد تا آنها بتهيه سفر مشغول گرديدند.

إبن ابىّ كسى را نزد يهوديان فرستاد كه از وطن خود بيرون نرويد و من با دو هزار كسان خود در حمايت شمايم يهوديان بسخن آن شخص مغرور گرديدند و ياغى گشتند چون خبر بحضرت رسيد پانزده روز قلعه آنها را محاصره نمود آنان جلاى وطن اختيار نمودند حضرت فرمود بشرط آنكه اسلحه خود را بگذاريد و آن مقدار كه توانيد از مال خود ببريد و اينكه طور آنها از اطراف مدينه بيرون رفتند و باريحا و اذرعات كه در ناحيه شام است رفتند و همگى رفتند مگر طايفه آل ابى حقيق و آل حىّ بن اخطب كه آنان باهل خيبر ملحق گرديدند اينكه است حكايت آنكه در اينكه آيه فرموده هُوَ الَّذِی أَخرَجَ الَّذِینَ کَفَرُوا مِن أَهلِ الکِتابِ مِن دِیارِهِم لِأَوَّلِ الحَشرِ ... وَ قَذَفَ فِی قُلُوبِهِمُ الرُّعبَ ما ظَنَنتُم أَن یَخرُجُوا وَ ظَنُّوا أَنَّهُم مانِعَتُهُم حُصُونُهُم مِنَ اللّهِ فَأَتاهُمُ اللّهُ مِن حَیثُ لَم یَحتَسِبُوا هرگز شما مؤمنين گمان نميكرديد كه يهوديان قبيله بنى النّضير با آن ثروت و اقتدارى كه داشتند از اطراف مدينه بدون جنگ و خون ريزى بيرون روند و خود آن يهوديان چنين گمان ميكردند كه حصون و قلعه‌هاى محكمى كه براى خود بنا نموده‌اند مانع ميگردد از اينكه مسلمانها بر آنان غالب گردند لكن فرمان و حكم خداى تعالى بر اخراج آنها جارى گرديد و از جايى كه هيچ وقت چنين گمانى نداشتند چنان ترس و رعبى در دل آنان افتاد كه بمجرّد آنكه اعلام جنگ بر آنها جارى گرديد جلاى وطن نموده و آن همه بناهاى عالى و دستگاه مجللى كه براى آسايش خود مهيّا نموده بودند بگذارند و بيرون روند.

صفحه : ۲۱۱

یُخرِبُونَ بُیُوتَهُم بِأَیدِیهِم وَ أَیدِی المُؤمِنِینَ پس از آنكه يهوديان قبيله بنى النّضير عازم بيرون رفتن شدند و هر چه اثاث البيت داشتند بيرون بردند خودشان بدست خود و دستهاى مؤمنين خانه‌ها و بناهاى مجلل خود را خراب نمودند براى آنكه خانه‌هاى آنها بدست مسلمانها نيفتد.

چون وَ أَیدِی المُؤمِنِینَ بايديهم عطف داده ظاهر آيه چنين مينمايد كه موقع خراب كردن آنان خانه‌هاى خود را مؤمنين در خراب كردن با آنها شركت نمودند با هم مشغول بخراب كردن شدند كه خود كفار در داخل كه آنچه اجناس قيمتى در آن است بردارند و مؤمنين از خارج براى آن كه داخل گردند و غنيمت بدست آرند.

فَاعتَبِرُوا یا أُولِی الأَبصارِ اعتبار نظر كردن و تدبّر كردن در چيز نامعلومى است كه از آن معلومى حاصل گردد و در اينجا فَاعتَبِرُوا امر است كه پس از اينكه حكايت باشخاص با خرد امر فرموده كه اى كسانى كه صاحب عقل و تدبيريد نظر كنيد و ببينيد چه قدرت خلاقه‌اى بود كه بدون جنگ و خون ريزى و كش مكش چنان ترس و خوفى در دل يهوديان بنى النّضير انداخت كه بدست خود بناهاى عالى خود را خراب نمودند و جلاى وطن كردند و وعده‌اى كه قبلا خداى تعالى برسولش داده بود كه بر اينكه قبيله ظفر مى‌يابد و پيمبر اكرم باصحابش خبر داده بود كه بدون جنگ بر آنان ظفر مى‌يابيم واقع گرديد.

و از دو جهت توان اينكه واقعه را از قبيل معجزات بشمار آورد.

يكى پيش گويى رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كه بر اينكه قبيله ظفر مى‌يابم و اموال و ديار آنان را بدست مى‌آورم و وعده خدا واقع گرديد.

ديگر اصل خود چنين واقعه‌اى كه يك قبيله سنگينى باين آسانى متفرق گردند و بى‌زحمت مالشان بدست مؤمنين آيد.

صفحه : ۲۱۲

خلاصه خداى تعالى امر فرموده كه نظر كنيد و تدبّر نمائيد تا آنكه از روى بصيرت و فهميدگى ايمان آريد زيرا كه ايمان تقليدى چندان فائده ندارد.

و آيه مشعر بر اينكه است كه خرابى خانه‌هاى آنان در اثر خرابى دل و سريره آنها ظهور و بروز نموده زيرا كه دل آدمى اگر آلوده بكفر و هوا پرستى و جايگاه شياطين نگردد حرم خدا و جايگاه ملائكه قدسيّين است و چون كفار باعمال نكوهيده خود خانه دل خود را كه حرم اللّه بود خراب نمودند نتيجه آن چنين شد كه خانه‌هاى مسكونى آنها بدست مؤمنين افتد و ويران گردد اينكه است كه در آخر آيه امر بتدبّر و تفكّر فرموده فَاعتَبِرُوا يا أُولِي الأَبصارِ كه شما كه صاحب عقل و فطانت ميباشيد از اينكه قضايا پند و اندرز گيريد.

وَ لَو لا أَن كَتَبَ اللّهُ عَلَيهِمُ الجَلاءَ لَعَذَّبَهُم فِي الدُّنيا وَ لَهُم فِي الآخِرَةِ عَذابُ النّارِ و اگر نه اينكه بود كه در تقدير ازلى نوشته شده بود كه جماعت بنى النّضير بدون جنگ و خون ريزى وطن و خانه‌هاى خود را بگذارند و بيرون روند هر آينه مبتلا ميگرديدند هم بعذاب دنيا كه كشته شدن و اسير گرديدن و مال آنان هدر رفتن باشد، و هم بعذاب آخرت كه نكال و عذاب جهنم است، لكن چون حكمت الهى چنين اقتضاء نمود كه آنان باختيار خود از ديار خود بيرون روند عذاب دنيوى از آنان برداشته شد فقط چون بر كفر خود باقى ماندند البته مبتلا بعذاب اخروى خواهند گرديد، اينكه است كه فرموده وَ لَهُم فِي الآخِرَةِ عَذابُ النّارِ براى آنها ثابت است عذاب آتش جهنّم.

ذلِكَ بِأَنَّهُم شَاقُّوا اللّهَ وَ رَسُولَهُ وَ مَن يُشَاقِّ اللّهَ فَإِنَّ اللّهَ شَدِيدُ العِقابِ (شق) در لغت بمعنى پاره نمودن و دو قسمت نمودن يك چيز است مثل قوله تعالى يوم تشقق الارض وَ انشَقَّتِ السَّماءُ و امثال آن، در مفردات چنين گفته وَ مَن يُشاقِقِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ يعنى كفار گرديده‌اند در شقّى غير از شق اولياء خط!!!

صفحه : ۲۱۳

و مَن يُحادِدِ اللّهَ و نحوه (پايان) خلاصه آيه اشاره باين است كه همين طورى كه قبيله بنى النّضير در اثر شقاق و دشمنى و مخالفت خدا و رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم مبتلا گرديدند باستيصال و همين طور هر كس مخالفت نمايد حكم خدا و رسولش را بداند كه خدا شديد الانتقام است، يعنى همين طورى كه در مورد رحمت كثير الخير و كثير الاحسان است در مورد غضب نيز بشدت انتقام ميكشد.

وَ ما أَفاءَ اللّهُ عَلى رَسُولِهِ مِنهُم فَما أَوجَفتُم عَلَيهِ مِن خَيلٍ وَ لا رِكابٍ وَ لكِنَّ اللّهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهُ عَلى مَن يَشاءُ وَ اللّهُ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ غنيمت مالى بود كه مسلمانها پس از جهاد با كفار و مظفريّت و غالب گرديدن بر آنان از مال آنها بدست مى‌آوردند و (ماء) موصوله مبتدا، فما اوجفتم خبر او و (فىء) در اصل بمعنى رجوع است و (افاء اللّه) يعنى بازگشت نمود، از بعض مفسرين است آيه مشعر بر اينكه است كه مال مال خدا است و بدست يهوديان عاريتى بود و آنان لايق نبودند اينكه بود كه خداوند باز گردانيد برسولش زيرا كه او است مالك ملك و ملكوت (روح البيان) آنچه را خدا باز گردانيد از غنيمت از مال و امتعه يهوديان بنى النّضير آن مخصوص رسول او است زيرا كه شما مؤمنين در اينجا زحمت و مشقتى نكشيديد نه اسبى دوانيديد و نه شترى و نه با آنان جهاد نموديد، و لكن خدا تسلّط ميدهد رسول خود را بر هر كسى كه بخواهد زيرا كه خدا بر هر چيزى توانا است.

خلاصه آيه در مقام اينكه است كه بمؤمنين بفهماند كه چون آنان در بدست آوردن غنيمت در اينجا زحمتى نكشيدند تا آن كه مالى در مقام زحمت ذى حق گردند پس نبايد منتظر گرفتن غنيمت باشند بلكه اينكه تفضلى است كه خداوند مخصوص برسولش گردانيد.

صفحه : ۲۱۴

ما أَفاءَ اللّه عَلى رَسُولِهِ مِن أَهلِ القُرى فَلِلّهِ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِى القُربى وَ اليَتامى وَ المَساكِينِ وَ ابنِ السَّبِيلِ در (منهج الصادقين) چنين روايت ميكند كه إبن عمر گفته من از على بن الحسين عليه السّلام پرسيدم كه مقصود از ذوى القربى و يتامى و مساكين و إبن السّبيل كه در آيه گفته شده كيانند فرمود آنها اقرباء ما و مساكين ما و از ما كسانى كه در غير وطن محتاج ميگردند.

و محمّد بن مسلم از ابى جعفر عليه السّلام روايت ميكند كه از پدرش امام زين العابدين چنين نقل ميكند كه فرموده (براى ما است سهم فقراء و سهم ذا القربى و ما با مردم در آنچه باقى ماند شريك ميباشيم يعنى سهم مال ذى القربى براى ما است و ما با مردم شريك ميباشيم در آنچه باقى مانده باشد از مال) و ظاهر حديث مقتضى اطلاق است خواه آنان اغنياء باشند يا فقراء و اينكه موافق مذهب شافعيست لكن نزد فقهاى اماميّه مال براى فقراء اقارب رسول و بنى عبد المطلب است.

و از حضرت صادق چنين روايت ميكنند كه فرموده ما جماعتى ميباشيم كه خدا واجب گردانيده بر بندگان خود فرمان بردارى ما را و براى ما است انفال (مالى كه بغنيمت بدست مى‌آيد) و نيز براى ما است مالى كه برگزيده باشد از چهار پايان خوب و كنيزان خوب صورت و درّ قيمتى و هر چيزى كه بيمثل باشد.

و بدان اموالى كه ائمه و ولات در آن تصرف دارند سه نوع است.

اول مالى است كه از مسلمان باسم زكاة گرفته ميشود و حكم آن در آيه صدقات معلوم گرديد قوله تعالى إِنَّمَا الصَّدَقاتُ لِلفُقَراءِ وَ المَساكِينِ الخ.

دوم غنايم كه بجهاد از كفار گرفته شده بطور قهر و غلبه و حكم آن نيز در آيه وَ اعلَمُوا أَنَّما غَنِمتُم مِن شَيءٍ الخ بيان شده.

سوم فيء است، و آن ماليست كه از كفار منتقل ميگردد بمسلمانها بدون جهاد و آن مخصوص برسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است در حال حياتش و بعد از وى براى كسى

صفحه : ۲۱۵

ميباشد از ائمه كه قائم مقام او باشد و آنها بهر كس خواهند بدهند، و در هر چه صلاح دانند مصرف نمايند و اينكه قول امير المؤمنين عليه السّلام و إبن عباس و عمر است و تمام فقهاء را رأى بر اينكه است كه مستحقين در خمس بنى هاشم ميباشند از فرزندان ابو طالب (پايان) كَي لا يَكُونَ دُولَةً بَينَ الأَغنِياءِ مِنكُم وَ ما آتاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَ ما نَهاكُم عَنهُ فَانتَهُوا وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ شَدِيدُ العِقابِ در مقام علّت حكم برآمده كه مال فيء كه از كفار بدون جنگ و خون ريزى منتقل برسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ميگردد براى اينكه است كه اگر بدست مردم افتد آن مال قسمت ميشود بين متموّلين و ثروت‌مندان شما و فقرا بى‌بهره مى‌مانند پس شما مؤمنين بايستى آنچه رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تفضلا بشما ميدهد بگيريد و آنچه كه بشما نهى ميفرمايد از آن خوددارى نمائيد اشاره به اينكه تابع حكم خدا و كلام رسول او صلّى اللّه عليه و آله باشيد و از روى هوى و هوس چيزى نگوئيد و كارى نكنيد كه مخالف رضاى حق تعالى باشد و مستحق عذاب و سخط او گرديد و پرهيزكار گرديد و بدانيد كه آنچه پيمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بشما امر مينمايد يا از آن نهى ميفرمايد آن حكم خدا و بامر خدا است وَ ما يَنطِقُ عَنِ الهَوى إِن هُوَ إِلّا وَحيٌ يُوحى خدا ميگويد رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از روى ميل و هواى نفسانى خود امر و نهى بشما نميكند هر چه بگويد وحى است از جانب حق تعالى فرود آمده و اگر مخالفت نمائيد محققا خدا در موقع غضب (شديد الانتقام) است و عذاب او سخت است.

لِلفُقَراءِ المُهاجِرِينَ الَّذِينَ أُخرِجُوا مِن دِيارِهِم وَ أَموالِهِم يَبتَغُونَ فَضلًا مِنَ اللّهِ وَ رِضواناً وَ يَنصُرُونَ اللّهَ وَ رَسُولَهُ أُولئِكَ هُمُ الصّادِقُونَ

(للفقراء) بدل ذی القربی است یعنی آن مال غنیمتی که از یهودیان بنی

صفحه : ۲۱۶

النضیر منتقل بپیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گردیده مال خدا و رسول و ذی القربی است و نیز برای فقراء مهاجرین آن کسانی که زیان بردند از مالشان و دست از مال و وطن و شهرشان برداشتند و با رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از مکه بمدینه هجرت نمودند و چنین کردند برای آنکه فضل خدا و رضای او را بدست آرند آنان یاوران دین خدا و رسول او میباشند و آنها کسانی هستند که در اظهار ایمان صادق و راستگویند.

آری برای هر چیزی علامتی است که باید بآن علامت شناخته شود، مؤمنین صدر اسلام امتحان خود را دادند واقعا برای دین از مال و اولاد و قوم و عشیره و وطن گذشتن و بفقر و فاقه زیستن بلکه از جان گذشتن کار آسانی نیست مخصوصا نسبت بکسانی که عمری در بت پرستیدن گذرانیده علاوه بر اینکه که دست از دین آباء و اجداد برداشته و بخدای یگانه ایمان آوردن اینکه خود عمل فوق العاده‌ای است که مؤمنین صدر اسلام از خود نشان دادند.

و شخص متفکر میداند که چنین اشخاص و عربهای متعصّب وحشی که در باره آنها فرموده الْأَعرابُ أَشَدُّ کُفراً وَ نِفاقاً اینکه طور منقلب گردانیدن که چنین از خود گذشتگی نشان دهند از بالاترین معجزات بشمار میرود زیرا که چنین عملی از عهده بشری خارج است و اینکه نفوذ خدایی است که در اعماق دل آنان نفوذ نموده.

لکن متأسفانه گویا اینکه نفوذ و آن مغناطیس کلام رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و آن ایمان صادقی که در عهد رسول اللّه داشتند نسبت باکثر آنان مستودع بوده یعنی عاریتی بود، زیرا چنانچه میدانیم بعد از رسول عهد ولایتی که با آنها نسبت بذریه طاهرین خود (ع) بسته بود حب ریاست غالب گردید و آن عهد ولایت را شکستند و عوض مزد رسالت او با اولاد و عترت طاهرین او چه کردند مخصوصا چه سفارش‌هایی که راجع به یگانه اولاد طاهره خود حضرت زهرا سلام اللّه علیها نمود که در آن حدیث مشهور باتفاق شیعه و سنّی از حضرت رسول اکرم نقل میکند که فرموده

(فاطمهٔ بضعهٔ منّی یؤذینی من آذاها و ینصبنی من انصبها و ان اللّه یغضب لغضبها

صفحه : ۲۱۷

و یرضی لرضاها)

فاطمه پاره تن من است هر کس او را آزار کند مرا آزار نموده و خداوند برای غضب فاطمه غضب میکند و برای خشنودی او خشنود میشود و امثال اینکه حدیث را بطرق مختلفه سنّی و شیعه مثل صحیح مسلم و صحیح ترمذی از کتب معتبره سنّیها و نیز در جلد هشتم بحار مجلسی و غیر آن در کتب شیعه ذکر نموده‌اند (الا لعنهٔ اللّه علی القوم الظالمین) وَ الَّذِینَ تَبَوَّؤُا الدّارَ وَ الإِیمانَ مِن قَبلِهِم یُحِبُّونَ مَن هاجَرَ إِلَیهِم وَ لا یَجِدُونَ فِی صُدُورِهِم حاجَةً مِمّا أُوتُوا وَ یُؤثِرُونَ عَلی أَنفُسِهِم وَ لَو کانَ بِهِم خَصاصَةٌ وَ مَن یُوقَ شُحَّ نَفسِهِ فَأُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ پس از ستایش و تعریف مهاجرین و کسانی که با رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بمدینه هجرت نمودند، در مقام ستایش انصار بر آمده و آنان کسانی بودند که پیش از ورود پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در مدینه قبول اسلام نمودند و منتظر قدوم مبارکش بودند (تبوءوا الدار و الایمان) اشاره بهمان مؤمنین است که جایگاه آنان مدینه بود و اینکه ایمان را بدار عطف داده شاید اشاره باین باشد که همین طوری که مدینه وطن و محل استقرار آنان بود در ایمان نیز استقرار و ثبات داشتند.

در اینکه آیه چند صفت ارجمند و فضیلت از فضائل انصار را بیان فرموده.

(اول) از کلمه من قبلهم چنین استفاده میشود که انصار پیش از مهاجرین ایمان آورده بودند، و شاید مقصود چنین باشد که آنان پیش از آمدن رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بمدینه ایمان داشتند و باضافه چنان ایمان در قعر قلب آنان نفوذ نموده بود که مثل وطن و خانه مستقر آنان گردیده بود و در آن ثابت بودند.

(دوم) دوست میداشتند که مهاجرین در منزل آنها باشند و از آنان پذیرایی نمایند.

(سوم) از آنچه پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از مال بنی النّضیر بمهاجرین داد حسد و غبطه

صفحه : ۲۱۸

پیدا نکردند و منتظر تلافی و عوضی نیز نبودند.

(چهارم) وَ یُؤْثِرُونَ عَلی أَنْفُسِهِم وَ لَو کانَ بِهِم خَصاصَةٌ انصار با تنگ دستی و احتیاج خودشان بر مهاجرین ایثار مینمودند و مهاجرین را بر خود مقدم می‌انداختند.

مفسرین در بیان اینکه آیه وَ لا یَجِدُونَ فِی صُدُورِهِم حاجَةً مِمّا أُوتُوا گویند چون وقتی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله مالی که از غنیمت بنی النضیر بدست آورد و بین مهاجرین قسمت نمود انصار چیزی در ذهنشان خطور ننمود و باین قسمت راضی بودند اینکه آیه در شأن آنان فرود آمد، در منهج الصادقین چنین روایت میکند رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم انصار را طلبید و آنچه بمهاجرین محبت و انفاق نموده بودند بیان فرمود پس از آن گفت ای انصار اگر میل دارید غنیمت بنی النّضیر را در میان شما قسمت کنم لکن بایستی شما عهده دار شوید که همان طوری که شما مهاجرین را در منزل خود جای داده‌اید و از آنان پذیرایی نموده‌اید بهمان طور عمل نمائید، یا آن که غنیمت بنی النضیر را بین مهاجرین قسمت کنم و از منزل شما بیرون روند و شما عهده‌دار خرج آنان نباشید، سعد بن معاذ و سعد بن عباده گفتند یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ما میل داریم که مال را بین مهاجرین قسمت نمایی و آنها همین طوری که در منزل ما، میباشند بمانند، زیرا که روشنایی و برکت خانه ما از آنان است، حضرت در باره آنان دعاء فرمود آن وقت اینکه آیه وَ یُؤْثِرُونَ عَلی أَنْفُسِهِم وَ لَو کانَ بِهِم خَصاصَةٌ فرود آمد یعنی انصار با احتیاج و فقر خود مهاجرین را بر خود ترجیح میدهند.

وَ یُؤْثِرُونَ عَلی أَنْفُسِهِم وَ لَو کانَ بِهِم خَصاصَةٌ بروایت عبد اللّه مسعود شبی در مسجد رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بعد از نماز شام و خفتن مردی از میان صفوف برخواست و گفت من مرد غریبی میباشم و بر هیچ چیزی قدرت ندارم مرا طعامی دهید، حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود ای درویش ذکر غریب مکن که دل مرا اندوهگین نمودی، پس از آن فرمود در جهان غریب چهار است.

صفحه : ۲۱۹

اول مسجدی که میان طائفه‌ای باشد که در آنجا نماز نخوانند.

دوم قرآنی که در خانه‌ای باشد و خوانده نشود.

سوم عالمی که در میان جماعتی باشد و مردم دنبال او نروند و اخذ مسائل از وی ننمایند.

چهارم اسیری از اهل اسلام که در میان کفّار باشد.

پس از آن فرمود کیست که مئونه اینکه مرد را کفایت کند تا در فردوس اعلا وی را جای دهند، حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام برخواست و دست مرد را گرفت و بخانه فاطمه زهرا علیه السّلام برد و گفت ای دختر رسول اللّه در باره اینکه میهمان فکری کن، گفت یا إبن عمّ در منزل اندک طعامی هست حسن و حسین گرسنه‌اند و تو روزه میباشی و آن طعام بقدر یک نفر زیادتر نیست،

فرمود آن را حاضر کن، فـاطمه (ع) طعـام را حاضـر نمود حضـرت امیر طعـام را نزد مهمـان گـذاشت و با خود فکر نمود اگر من با مهمـان طعـام بخورم مهمـان سـیر نمیشود، و اگر نخورم شایـد او منفعل گردد پس دست دراز کرد و چنان نمود که چراغ را روشـن میکنـد و در اصـلاح آن تأنّی ورزیـد تا مهمان از غـذاء خوردن فارغ گردیـد وقتی حضـرت فاطمه چراغ آورد دیدند آن طعام همان طور که بـود هست حضـرت امیر علیه السّـلام فرمود ای درویش چرا غـذاء نخوردی گفت سیر شـدم، پس از آن حضـرت امیر علیه السّـلام و فاطمه و بچه‌ها و فضه و همسایه‌ها از آن طعام خوردند و سـیر شدند و هنوز آن طعام باقی بود، روز دیگر که حضـرت امیر علیه السّـلام نزد حضـرت رسـول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم آمـد و از وی سـؤال نمـود که دیشب چگونه گذرانیـدی گفت بخیر و خوبی و حضـرت رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم حکایت مهمان و غـذاء و چراغ را بیان فرمود، حضـرت امیر علیه السّـلام عرض میکند یا رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم چه کسـی بشما خبر داد، فرمود جبرئیل نزد من آمد و مرا خبردار نمود و اینکه آیه وَ یُؤثِرُونَ عَلی أَنفُسِهِم وَ لَو کانَ بِهِم خَصاصَةٌ را آورد، و اینکه حکایت را نیز عاصم بن کلیب که یکی از روات سنّی‌ها است باندک تفاوتی نقل نموده.

صفحه : ۲۲۰

وَ مَن یُوقَ شُحَّ نَفسِهِ فَأُولئِکَ هُمُ المُفلِحُونَ (شحّ) در مفردات چنین گفته (الشح بخل مع الحرص و ذلک فیما کان عادة قال تعالی وَ أُحضِرَتِ الأَنفُسُ الشُّحَّ و قال وَ مَن یُوقَ شُحَّ نَفسِهِ(۱)» پایان خلاصه پس از تعریف و سـتایش انصار که آنان مال خود را ایثار نمودند بر مهاجرین در صورتی که خودشان کمال احتیاج را داشـتند اینکه فضـیلت را تعمیم میدهند و بطور اطلاق میفرماید، هر کس چنین باشـد که نفس خود را از بخـل و خود خواهی و از آنچه بـایستی از نعم الهی که نصـیب وی گردیـده انفاق نمایـد بخل نورزد چنین کسانی آنان رستگاران و سعادتمندانند.

آری رسـتگاری و سـعادتمندی نصیب کسی میگردد که نفس خود را از کثافات نفسانی که بالاترین آنها بخل و حرص است برهاند و بخـل منحصـر بمـال نیست بلکه بر آنچه انسـان دارا باشـد صادق آیـد خواه مال باشـد یا علم یا مقام باشـد یا جاه آنچه را فضـیلت میشـمارند بـایستی بـدیگران انفاق نمایـد و گر نه متصف بشـح نفس میگردد و بایـد خود را از اینکه مرض نفسانی و خود خواهی و حرص و بخل برهاند.

خلاـصه کسـی بتمام معنی از شـح نفس خالی است که دارای نفس و طبیعت خیر باشـد و از هر نعمتی که بوی کرامت شـده خلق را منتفع گردانـد (أَحسِن کَمـا أَحسَنَ اللّهُ إِلَیکَ) خواهی متمتع شوی از نعمت دنیـا بـا خلق کرم کن که خـدا با تو کرم کرد و بالاترین چیزی که سـبب بخل و حرص میگردد محبت دنیا و نفس پرستی است زیرا که محبت دنیا چشم دل انسان را کور میگردانـد و چنان وی را شـیفته نفس خود میکنـد که هر چه هست از مال و کمال برای خود میخواهـد و برای خود ذخیره مینمایـد، حتّی ممکن اسـت بخـل بجـایی رسـد که علاوه بر اینکه آدم بخیل از مال و علم و مقام خود کسـی را برخوردار نمینمایـد مانع دیگران هم بشود و قوله تعالی در سوره نساء آیه (۴۱) الَّذِینَ یَبخَلُونَ وَ یَأمُرُونَ النّاسَ بِالبُخلِ وَ یَکتُمُونَ ما آتاهُمُ اللّهُ مِن فَضلِهِ وَ أَعتَدنا لِلکافِرِینَ عَذاباً مُهِیناً

---

(۱) در معنی شح گفته شح بخل است که با حرص توأم باشد و در جایی صادق آید که اینکه صفت عادت شخص باشد.

صفحه : ۲۲۱

تأییـد مینمایـد اینکه که گفتیم که شحّ نفس منحصـر ببخل مال نیست بلکه شامل میگردد کتمان و پوشـیدن آن چه را که خدا از راه فضل عطاء فرموده زیرا که ما آتیهم اللّه در اینکه آیه عموم دارد و شامل میگردد آنچه را که بوی عطاء شده.

سخنان مفسرین در بیان شح نفس

(۱) مردی بعبد اللّه مسعود گفت من مردی شحیحم هیچ چیزی از دست من بیرون نمیاید و بغیر نمیرسد، گفت تو بخیلی نه شحیح زیرا که شحیح آن است که مال خود را نگاه دارد و از مال برادر مؤمن خود بخورد و ظالم و بخیل کسی است که مال خود را بکسی ندهد.

(۲) از إبن زید نقل میکنند که گفته هر کس اخذ چیزی نکند که خداوند نهی نموده و منع نکند چیزی را که خداوند امر نموده چنین کسی نگاه دارنده نفس خود میباشد از شح.

(۳) سعید بن جبیر گفته شح نفس گرفتن حرام و منع زکاهٔ است.

(۴) انس از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکند که هر کس زکاهٔ بدهد و مهمانی کند و هر گاه مهمی پیش آید مال را خرج کند چنین کسی از شح نفس بری باشد، و بروایت جابر انصاری حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده (اتّقوا الشحّ فانه اهلک من کان قبلکم)

یعنی از شحّ بپرهیزید که شح هلاک نموده کسانی را که قبل از شما بودند.

گویند کسری از وزیر خود پرسید که چه چیز است برای آدمی که بدتر از آن چیزی نیست، وزیر گفت درویشی، کسری گفت بخل بدتر است زیرا که درویش وقتی مالی بدستش آید فراخ دست شود (یعنی در کارش گشایش میدهد) لکن آدم بخیل هرگز فراخ دل نشود، و در حدیث است که هرگز شح و ایمان با هم جمع نمیگردند (منهج الصادقین)

صفحه : ۲۲۲

وَ الَّذِینَ جاءُوا مِن بَعدِهِم یَقُولُونَ رَبَّنَا اغفِر لَنا وَ لِإِخوانِنَا الَّذِینَ سَبَقُونا بِالإِیمانِ وَ لا تَجعَل فِی قُلُوبِنا غِلًّا لِلَّذِینَ آمَنُوا رَبَّنا إِنَّکَ رَؤُفٌ رَحِیمٌ پس از بیان اوصاف برجسته و فضائل حمیده مهاجرین و انصار، در مقام بیان دسته سوم از مؤمنین و کسانی که خود را داخل اسلام نموده‌اند برآمده و آنان را نیز باوصافی ستوده و تعریف نموده.

یکی از آنها از خدا طلب آمرزش مینمایند نه فقط برای خودشان بلکه برادران دینی خود را در دعاء و طلب آمرزش با خود شریک میگردانند، اشاره باین که ایمان واقعی با خودخواهی جمع نمیگردد مؤمن واقعی کسی است که آنچه برای خود میخواهد برای دیگران هم بخواهد.

دوم از اوصاف حمیده مؤمنین که ممکن است گفته شود اصل و منشأ تمام اوصاف نیک انسانی است اینکه است که دل و قلب آدمی از هر گونه غلّ و غش و حسد و بغض و کینه و دشمنی نسبت باهل ایمان پاک گردد، اینکه بود که مؤمنین صدر اسلام پاکی قلب و سریره خود را از خداوند تعالی میطلبیدند و گویا دعای آنان بهدف اجابت رسیده بود که توانستند دست بدست هم داده و با یکدیگر متحد گردند و پشت دشمن را بشکنند و علم اسلام را بلند گردانند و ماها بایستی رهین منّت آنها باشیم و اگر ما مسلمانهای امروزه بروش نیاکان سابقین خودمان رفتار مینمودیم و با هم یک دل و یک زبان میگردیدیم و شح نفس و بخل و بغض و حسد و کینه و خود خواهی و خود پسندی و چندین هزار صفات نکوهیده حیوانی خود را بمقراض مجاهده برطرف مینمودیم شاید بهتر از سابقین میتوانستیم جامعه اسلامی را رونق دهیم و دست ظلم و کفر و اسارت بیگانگان را از سر خود کوتاه گردانیم و بمعاونت یک دیگر کاخ عظمت اسلام و اسلامیان را از فلک بالاتر بریم.

لکن متأسفانه فقط هنر ما ملت تقلید از بیگانگان است.

خلق را تقلیدشان بر باد داد ای دو صد لعنت بر اینکه تقلید باد

صفحه : ۲۲۳

نه مثل آنان دنیای خود را تعمیر میکنیم و نه در مقام اصلاح نفس و روح خود برآمده و آخرت خود را اصلاح مینمائیم.
بعبارت دیگر نه آن جنبه روحانی خود را در اثر تهذیب اخلاق و ایمان و تقوی پرورش و ترقی و تعالی میدهیم تا آنکه از فلک و ملک برتر شویم و مصداق کلام اللّه تعالی واقع گردیم که فرموده وَ أَنتُمُ الأَعلَونَ إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ و نه آن جنبه طبیعی خود را در اثر فعالیت و عمل، بزرگ و نیرومند میگردانیم که لا اقل از تحت اسارت بیگانگان و احتیاج بعملیات آنان بیرون آئیم (مُذَبذَبِینَ بَینَ ذلِکَ لا إِلی هؤُلاءِ وَ لا إِلی هؤُلاءِ).

صفحه : ۲۲۴

[سوره الحشر (۵۹): آیات ۱۱ تا ۲۴]

اشاره

أَ لَم تَرَ إِلَی الَّذِینَ نافَقُوا یَقُولُونَ لِإِخوانِهِمُ الَّذِینَ کَفَرُوا مِن أَهلِ الکِتابِ لَئِن أُخرِجتُم لَنَخرُجَنَّ مَعَکُم وَ لا نُطِیعُ فِیکُم أَحَداً أَبَداً وَ إِن قُوتِلتُم لَنَنصُرَنَّکُم وَ اللّهُ یَشهَدُ إِنَّهُم لَکاذِبُونَ (۱۱) لَئِن أُخرِجُوا لا یَخرُجُونَ مَعَهُم وَ لَئِن قُوتِلُوا لا یَنصُرُونَهُم وَ لَئِن نَصَرُوهُم لَیُوَلُّنَّ الأَدبارَ ثُمَّ لا یُنصَرُونَ (۱۲) لَأَنتُم أَشَدُّ رَهبَةً فِی صُدُورِهِم مِنَ اللّهِ ذلِکَ بِأَنَّهُم قَومٌ لا یَفقَهُونَ (۱۳) لا یُقاتِلُونَکُم جَمِیعاً إِلاّ فِی قُریً مُحَصَّنَةٍ أَو مِن وَراءِ جُدُرٍ بَأسُهُم بَینَهُم شَدِیدٌ تَحسَبُهُم جَمِیعاً وَ قُلُوبُهُم شَتّی ذلِکَ بِأَنَّهُم قَومٌ لا یَعقِلُونَ (۱۴) کَمَثَلِ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم قَرِیباً ذاقُوا وَبالَ أَمرِهِم وَ لَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ (۱۵)
کَمَثَلِ الشَّیطانِ إِذ قالَ لِلإِنسانِ اکفُر فَلَمّا کَفَرَ قالَ إِنِّی بَرِیءٌ مِنکَ إِنِّی أَخافُ اللّهَ رَبَّ العالَمِینَ (۱۶) فَکانَ عاقِبَتَهُما أَنَّهُما فِی النّارِ خالِدَینِ فِیها وَ ذلِکَ جَزاءُ الظّالِمِینَ (۱۷) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ وَ لتَنظُر نَفسٌ ما قَدَّمَت لِغَدٍ وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ خَبِیرٌ بِما تَعمَلُونَ (۱۸) وَ لا تَکُونُوا کَالَّذِینَ نَسُوا اللّهَ فَأَنساهُم أَنفُسَهُم أُولئِکَ هُمُ الفاسِقُونَ (۱۹) لا یَستَوِی أَصحابُ النّارِ وَ أَصحابُ الجَنَّةِ أَصحابُ الجَنَّةِ هُمُ الفائِزُونَ (۲۰)
لَو أَنزَلنا هذَا القُرآنَ عَلی جَبَلٍ لَرَأَیتَهُ خاشِعاً مُتَصَدِّعاً مِن خَشیَةِ اللّهِ وَ تِلکَ الأَمثالُ نَضرِبُها لِلنّاسِ لَعَلَّهُم یَتَفَکَّرُونَ (۲۱) هُوَ اللّهُ الَّذِی لا إِلهَ إِلاّ هُوَ عالِمُ الغَیبِ وَ الشَّهادَةِ هُوَ الرَّحمنُ الرَّحِیمُ (۲۲) هُوَ اللّهُ الَّذِی لا إِلهَ إِلاّ هُوَ المَلِکُ القُدُّوسُ السَّلامُ المُؤمِنُ المُهَیمِنُ العَزِیزُ الجَبّارُ المُتَکَبِّرُ سُبحانَ اللّهِ عَمّا یُشرِکُونَ (۲۳) هُوَ اللّهُ الخالِقُ البارِئُ المُصَوِّرُ لَهُ الأَسماءُ الحُسنی یُسَبِّحُ لَهُ ما فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ هُوَ العَزِیزُ الحَکِیمُ (۲۴)

صفحه : ۲۲۵

(ترجمه)

ای پیمبر آیا ندیدی منافقین را که نفاق میورزند و ببرادران خود آن کسانی که کافرند (بنی النضیر) گویند اگر شما از دیار خود

بیرون روید البته ما هم بهمراهی شما بیرون آئیم و در راه هدایت شما از احدی اطاعت نخواهیم نمود ابدا و اگر با شما جنگ نمودند البته شما را یاری مینمائیم و خداوند شاهد و گواهست که منافقین با آنها دروغ گویانند-

اگر (اهل کتاب را) از مدینه بیرون کنند هرگز منافقین با آنها بیرون نروند و اگر مسلمانها بجنگشان آیند آنان را یاری ننمایند و هر گاه حاضر گردند برای یاری آنها از جنگ فرار میکنند و آنان یاری کرده نمیشوند-

اینکه مردمان منافق دلهای آنها از شما مسلمانها بیشتر ترسناك است تا از خدا (یعنی از شما بیشتر از خدا میترسند) زیرا محققا آنان قومی هستند که فکر و تعقّل ندارند

(اینکه است) که با شما جنگ نمیکنند مگر در قلعه محکم استوار یا از پشت دیوار زیرا که ترس و رعب بین آنان شدید است، چنین پندارید که با هم متفق و یک‌دلند در صورتی که دلهای آنان پراکنده است زیرا آنها مردمانی میباشند بی‌خرد و نمیفهمند،

حال آنها مثل همان قوم پیش از آنها در زمان نزدیك بآنان میباشد (که در دنیا بکیفر اعمالشان رسیدند) و چشیدند و زر و وبال عمل نکوهیده خود را و برای آنان (در آخرت) عذاب بزرگ مهیّا است،

(مثل کافرین)

صفحه : ۲۲۶

مثل شیطان است که بانسان گوید کافر شو چون کافر شو گوید بحقیقت من از تو بیزارم من از پروردگار ربّ العالمین میترسم،

پس عاقبت شیطان و آن کس که مطیع وی گردیده چنین است که در آتش جاویدانند، همین است مجازات ظلم کنندگان،

ای کسانی که ایمان آورده‌اید خودداری نمائید از مخالفت امر خدا و باید هر کس بنگرد و فکر کند چه عملی پیش فرستاده برای فردای خود (یعنی قیامت) و تقوی و پرهیزکاری را شعار خود گردانید (و هرگز خدا را فراموش ننمائید) زیرا بآنچه میکنید خدا آگاهست،

و ای مؤمنین شما مثل کسانی نباشید که خدا را فراموش نمودند و در اثر فراموشی خدا نفسهای خود را نیز فراموش نمودند آنان جماعت فاسقانند،

اصحاب جهنّم و اصحاب بهشت مساوی نیستند یاران بهشت فائز گردیده‌اند (بفیوضات الهی)،

اگر اینکه قرآن را فرود آورده بودیم بر کوهی هر آینه میدیدی تو آن کوه را که از ترس خدا خاشع و ذلیل و متلاشی میگشت و اینکه مثلها را برای مردم بیان کنیم شاید آنان تعقل نمایند و بفکر افتند

او است خدای یکتایی که جز او خدایی نیست عالم است بآنچه غائب و پنهان و آنچه ظاهر و هویدا است و او است خدایی که رحمت رحمانی و رحیمی او بتمام موجودات احاطه نموده

و او چنان خدایی است که نیست کسی که مستحق پرستش باشد مگر او، سلطان مقتدر و منزه و مبرّا از هر عیبی و نقصی است (که در ممکنات دیده میشود) ایمن گردانیده بندهگان را از ظلم و عقوبت بی‌جا و بزرگوار و نگهبان خلق و غالب بر همه چیز و منفرد بوجود و حقیقت و در کبریایی و عظمت بی‌نهایت بطوری است که هر چیزی در مقابل عظمت او کوچك نماید پاك و منزّه است ذات پروردگار از آنچه برای او شریك قرار میدهند

آفریننده ممکنات و تصویر کننده صورتها و برای او است نامهای نیکو، بپاکی ستایش میکنند او را آنچه در آسمان ها و آنچه در زمین است، و او است غالب و ارجمند و درستکار (که هر چیزی را بجای خود و در موقع خود قرار داده).

صفحه : ۲۲۷

(توضیح آیات)

اشاره

أَ لَم تَرَ إِلَی الَّذِینَ نافَقُوا یَقُولُونَ لِإِخوانِهِمُ الَّذِینَ کَفَرُوا مِن أَهلِ الکِتابِ لَئِن أُخرِجتُم لَنَخرُجَنَّ مَعَکُم وَ لا نُطِیعُ فِیکُم أَحَداً أَبَداً همزه در أ لَم تَرَ تقریری است و رؤیت بمعنی یقین است خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که آیا تو ندیدی یعنی البته میدانی که منافقین ببرادران دینی خود از کفار اهل کتاب میگویند اگر شما از بلاد خود بیرون روید ما نیز برای جنگ با مسلمانها بیرون آئیم و اطاعت پیمبر و اصحابش را نمیکنیم.

اینکه آیه راجع بحکایت قبیله‌ای از کفّار است که در مدینه منزل داشتند و آنان را قبیله بنی النضیر مینامیدند که چون آنها قبول اسلام ننمودند پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله بآنان اعلان داد که یا از اطراف مدینه خارج گردید یا آماده جنگ باشید، جماعتی از منافقین که رئیس آنها إبن ابیّ و إبن نبتل و رفاعه و تابعین آنان بودند آنها را فریب دادند و گفتند آماده جنگ باشید و ما بشما کمک میدهیم و با مسلمانها میجنگیم و اگر آنها غالب گردیدند ما با شما بیرون میرویم و تابع شما میگردیم و منافقین افرادی بودند که بظاهر اظهار اسلام نموده و در باطن بکفر خود باقی بودند.

وَ اللّهُ یَشهَدُ إِنَّهُم لَکاذِبُونَ خدا شاهد و گواهست که اینکه کافرین هر آینه دروغ گویانند که اگر بیرون روند با آنان بیرون نمیروند و اگر جنگ درگیر گردید آنها را کمک نمینمایند و اگر بفرض بکمک آنها با مسلمانان بجنگند استقامت ندارند و پشت بقشون کرده فرار مینمایند.

آری عمل و رویّه منافقین چنین است که نه بقول خود عمل میکنند و نه بوعده خود هر گاه بکسی وعده‌ای دادند انجام میدهند بزبان چیزی گویند و بدل خلاف

صفحه : ۲۲۸

آن را در نظر دارند کار آنان تدلیس و تظاهرات بی‌اصل و عمل آنها بی‌اساس است اینکه است که نه بسخن آنان توان اعتماد نمود و نه بعمل آنان وثوقی است.

لَأَنتُم أَشَدُّ رَهبَةً فِی صُدُورِهِم مِنَ اللّهِ ذلِکَ بِأَنَّهُم قَومٌ لا یَفقَهُونَ دیگر از اوصاف منافقین که اسّ اساس نفاقشان روی همین مبنا است اینکه است که منافقین مردمان نفهم و بی‌خرد و جبان میباشند و همان جبن است که در اثر ضعف نفس آنها پدید گردیده که بظاهر اظهار دوستی و محبت با شما مینمایند و دلشان پر از کینه و نفاق است.

و نیز همان جبن و بی‌خردی آنها است که از شما مؤمنین زیادتر از خدا میترسند اگر اینان اندک عقل و رویّه داشتند می‌فهمیدند که قوّت و قدرت مؤمنین در اثر ایمان و اتکاء و اعتماد آنان است بخدای تعالی که در اثر ایمان و تقوی خدا بآنها چنین قدرت و شوکتی داده اگر چنین فهمی داشتند البته از خدای تعالی زیادتر میترسیدند تا از شما که مخلوقی میباشید از مخلوقات او.

چون در محل خود مبرهن گردیده که مورد مخصص نیست اینکه است که آیات قرآنی و لو آنکه اکثرش در موارد مخصوصی فرود آمده لکن اطلاق دارد و در اینجا از اطلاق آیه دو چیز توان استفاده نمود.

یکی ترس از خلق زیادتر از ترس از حق تعالی دلیل بارزی است بر بی‌خردی و نفهمی آدمی زیرا هر کس ترس او از خدا زیادتر معرفتش بمقام الوهیّت بیشتر و هر کس معرفتش بیشتر عقل و خردش بیشتر است زیرا که معرفت و دانش از روی عقل تحقّق پذیرد.

دیگر چون کلیه منافقین را بصفت رهبهٔ و ترس از مخلوق معرّفی نموده از اینجا توان یک معنی کلّی بدست آورد و معیار شناختن

منـافقین قرار داد و اشـاره به اینکه اگر خواهی منافق را بشناسـی ببین از خـدای تعالی زیادتر میترسـد یا از خلق، واقعا تجربه شـده که آدم منافق دو رو دروغ گونه بخدا اعتماد دارد و نه اعتماد

صفحه : ۲۲۹

بنفس خود همیشه در باطن خود ترس‌ناک است که مبادا دروغ وی فاش گردد و مردم از باطن او آگاه گردند.

لا یُقاتِلُونَکُم جَمِیعاً إِلّا فِی قُریً مُحَصَّنَهٍ أَو مِن وَراءِ جُدُرٍ بَأسُهُم بَینَهُم شَدِیدٌ تَحسَبُهُم جَمِیعاً وَ قُلُوبُهُم شَتّی ذلِکَ بِأَنَّهُم قَومٌ لا یَعقِلُونَ

اینکه آیه نیز متفرع بر آیه بالا است و اشاره باین است که منافقین چنان ترس و رعبی از مؤمنین در دل آنان تمرکز نموده که هر گاه با مؤمنین در مقام مبارزه برآیند خود را در قلعه محکم و در پشت دیواری مخفی میکنند و از پشت قلعه و دیوار جنگ مینمایند.

و شـما مسـلمانها چنین گمـان میکنیـد که آنـان جمـاعتی میباشـند با هم متفق و متّحدنـد در صورتی که بظاهر اجسامشان با هم لکن قلبهای آنها متشتّت و متفرّق از هم است بلکه ضدّیت آنان بیکدیگر بسیار قوی است و اینکه صفت نیز ناشی از کم عقلی و بیخردی آنها است.

(قوله تعالی وَ قُلُوبُهُم شَتّی) اشاره بهمان مطالب بالا است که منافقین را باین صفت معرّفی نموده که وقتی عده‌ای از آنان در امری از جنگ و مبارزه یا مهمّ دیگری با هم جمع شدنـد در ظاهر چنین می‌نماینـد که در اینکه امر مهم با هم متفق میباشـیم در صورتی که در واقع چنین نیستند فقط اجسام آنان نزدیک بیکدیگر است لکن قلبهای آنها از هم متفرق و متشتّت است.

کسـی که در اینکه آیات قـدری تأمل نمایـد بخوبی میفهمـد که اینکه اوصافی که راجع بمنافقین بیان فرموده و آنان را باین صـفات معرفی نموده بعینه در بسیاری از مسـلمانهای اینکه دوره زمـان مـا نیز تحقّق دارد چنـانچه میبینیم اگر جمـاعتی بر انجـام کـار مهمی اجتمـاع نماینـد اتفـاق آراء ندارنـد از آن عمـل هر کس انتفاع شخصـی خود را در نظر گرفته و لو آنکه بر ضـرر دیگران تمام شود، اینکه است که ملت مسلمین که!!! تفوّق و برتری بر تمام ملل دنیا داشته باشند چنانچه در سوره آل عمران

صفحه : ۲۳۰

آیه ۱۳۳ خطاب بمؤمنین فرموده وَ لا تَهِنُوا وَ لا تَحزَنُوا وَ أَنتُمُ الأَعلَونَ إِن کُنتُم مُؤمِنِینَ معلوم میشود اینکه عقب مانـده‌گی ماها در اثر اینکه است که ما مسلمانها بآن شرایطی که بآن ایمان تحقّق میگیرد عمل نمیکنیم، و الا بایستی بدلالت آیه از تمام ملل عالم بلندتر و نیرومندتر باشیم.

کَمَثَلِ الشَّیطانِ إِذ قالَ لِلإِنسانِ اکفُر فَلَمّا کَفَرَ قالَ إِنِّی بَرِیءٌ مِنکَ إِنِّی أَخافُ اللّهَ رَبَّ العالَمِینَ در اینکه آیه نیز صـفت دیگری از اوصـاف منـافقین را تـذکر میدهـد و آدم منـافق را تشـبیه بشـیطان کرده که پس از آنکه تـابعین خود را فریب داده و بـانواع و اقسـام حیله‌گری و وسوسه‌هـای شیطانی آنـان را از ایمان بکفر کشانیـده بآنچه بمتابعین خود وعـده میدهـد عمل نمیکنـد و وعـده دروغی میدهد.

مفسـرین از إبن عباس چنین نقل میکنند که در بنی اسرائیل عابدی بود بنام برصیصا و مدّت بسیاری در صومعه خود مشغول گردیده بعبادت و ریاضت تا آن که صاحب کرامت شده بود بطوری که مجانین را میآوردند در صومعه او و بدعا و تعویذ وی شـفا می‌یافتند وقتی دختری از سلاطین مبتلا بمرض صدع و جنون گردید برادران دختر وی را بدر صومعه عابد آوردند که بدعای عابد شفا یابد و دختر را گذاردنـد و رفتند وقتی عابد دختر را دید شـیطان وی را در نظرش جلوه داد و بنا نمود بوسوسه نمودن در قلب عابد تا وقتی که او را فریب داد و عابـد بـا دختر زنا کرد و دختر حامله گردیـد پس از آن باز شـیطان بنا بوسوسه گـذارد و عابـد را فریب داد که برادران دختر که میآینـد و از حمـل خواهرشان مطلع میگردنـد تو رسوا میگردی و چاره‌ای جز اینکه نیست که دختر را بکشـی و زیر

خاک پنهان نمایی عابد دختر را کشت و زیر خاک پنهان نمود شیطان بصورت آدمی در آمد و برادران دختر را خبردار گردانید که زاهد چنین و چنان کرده و محل دفن دختر را نیز خبر داد برادران دختر یک بیک آمدند و قبر را شکافته و کشته خواهرشان را دیدند و بسلطان وقت خبر دادند پس از

صفحه : ۲۳۱

اثبات زاهد را بستند و بدار کشیدند آن وقت شیطان بصورت آدمی درآمد و پای دار ایستاد و گفت من آن کسی میباشم که تو را باین مهلکه انداختم آیا اطاعت مرا میکنی تا آنکه تو را از اینکه مهلکه نجات دهم، زاهد گفت آری هر چه گویی اطاعت میکنم شیطان گفت یک دفعه بمن سجده کن تا تو را نجات دهم، عابد گفت در اینکه حال چگونه بتو سجده کنم شیطان گفت ایماء یعنی اشاره کافی است وقتی عابد با چشم بشیطان سجده نمود و کافر گردید شیطان فرار نمود و عابد در حال کفر جان داد و مرد اینکه حکایت ممکن است واقعیّت و حقیقت داشته باشد و شاید ضرب المثل باشد که اهل ایمان و تقوی همیشه ملتفت حال خود باشند و بدانند که شیطان در کمین گاه کسانی است که در صراط راستی و حقیقت رهسپارند چنانچه در سوره اعراف آیه ۱۵ و ۱۶ حکایهٔ از قول شیطان رجیم فرموده قالَ فَبِما أَغوَیتَنِی لَأَقعُدَنَّ لَهُم صِراطَکَ المُستَقِیمَ- ثُمَّ لَآتِیَنَّهُم مِن بَینِ أَیدِیهِم وَ مِن خَلفِهِم وَ عَن أَیمانِهِم وَ عَن شَمائِلِهِم وَ لا تَجِدُ أَکثَرَهُم شاکِرِینَ«۱».

از اینکه آیه چنین استفاده میشود که همّ شیطان گمراه کردن کسانی است که در راه مستقیم توحید قدم میگذارند و میخواهند سیر خود را بکمال رسانند و بحقیقت راه یابند امّا کسانی که اصلا در جادّه حقیقت رهسپار نمیباشند شیطان در اغواء کردن آنان چندان زحمتی ندارد آنها بخودی خود دنبال او میروند.

در اینجا ممکن است سؤالاتی پیش آید

(اول) آیا حقیقت شیطان چیست جسمانی است یا حقیقت مجرّد از مادّه است و بنا بر آنکه مادّی است از چه مادّه‌ای بوجود آمده جسم لطیف است یا کثیف.

(دوم) از چه راهی بانسان داخل میگردد از راه ظاهر یا باطن.

(سوم) نفوذ وی در انسان بچه درجه‌ای است آیا در تمام قوی و مشاعر نفوذ

---

(۱) شیطان پس از مطرود شدن گفت چون مرا اغواء نمودی هر آینه برای اغواء نمودن اولاد آدم می‌نشینم بر سر راه تو که راستست پس از آن می‌آیم از جلو روی آنها و از پشت سرشان و از طرف راستشان و از طرف چپشان و تو نیابی بیشتر از آنها را از شکر کنندگان

صفحه : ۲۳۲

دارد یا نه

پاسخ سؤال اول

در اينكه شيطان جسم لطيف است بين متشرعين حرفى نيست غير از بعضى از حكماء اسلامى كه شيطان كه وى را ابليس نامند او را مجرّد از مادّه دانند خلافى كه هست بين دانشمندان در اينكه است كه آيا ابليس از جنس ملائكه و فردى از افراد ملائكه بشمار ميرود يا از جنس جن و نوعى از انواع جن شمرده ميشود.

دليل كسانى كه شيطان را از جنس ملائكه ميدانند گويند وقتى تمام ملائكه مأمور گرديدند بآدم سجده كنند و همه آنان سجده نمودند مگر ابليس و چون ترك امر نمود مردود گرديد و اگر شيطان از جنس ملائكه نبود مشمول امر نميگرديد تا آنكه بمخالفت آن مردود گردد پس از اينجا توان فهميد كه شيطان از جنس ملائكه بوده نه از جنس جن.

و آنهايى كه شيطان را از جنس جن ميدانند عمده دليل آنان قوله تعالى است كه در وصف او فرموده كانَ مِنَ الجِنِّ تصريح مينمايد كه شيطان از جنس جن بوده.

صدر المتألهين در تفسير خود راجع به اينكه ابليس از جنّ است يا از ملائكه بيانى دارد كه براى توضيح مختصرى از آن را در اينجا ترجمه مينمايم چنين گويد بروايت إبن عباس يك قسم از ملائكه آنهايند كه توليد مثل و زايش دارند و از جمله آنها ابليس است و رأى إبن مسعود و قتاده بر اينكه است و مختار شيخ ابو جعفر طوسى نظر بروايتى كه از ابى عبد اللّه نقل ميكند نيز چنين است.

و بروايت شيخ مفيد ابليس از جن بوده نه از ملائكه بدليل اخبار متواتره كه از ائمه (ع) رسيده و رأى مذهب اماميه بر اينكه است.

و دليل بر اينكه ابليس از جنس جن بوده چند چيز است.

(اول) قوله تعالى در سوره كهف آيه ۴۸ إِلّا إِبلِيسَ كانَ مِنَ الجِنِّ فَفَسَقَ عَن أَمرِ رَبِّهِ

صفحه : ۲۳۳

(دوم) قوله تعالى در باره ملائكه فرموده لا يَعصُونَ اللّه ما أَمَرَهُم وَ يَفعَلُونَ ما يُؤمَرُونَ كه از عموم ملائكه نفى معصيت نموده و اگر ابليس از ملائكه بود مرتكب خلاف نميگرديد و اطاعت مينمود.

(سوم) ابليس صاحب اولاد و ذريّه است بدليل قوله تعالى أَ فَتَتَّخِذُونَهُ وَ ذُرِّيَّتَهُ أَولِياءَ مِن دُونِي وَ هُم لَكُم عَدُوٌّ سوره كهف آيه ۴۸ و ملائكه توليد مثل و زايش ندارند.

و راجع باستثناء در قوله تعالى فَسَجَدَ المَلائِكَةُ كُلُّهُم أَجمَعُونَ إِلّا إِبلِيسَ بچند وجه جواب داده شده.

يكى آن كه استثناء منقطع است مثل قوله تعالى ما لَهُم بِهِ مِن عِلمٍ إِلَّا اتِّباعَ الظَّنِّ و چون بيان آن فيلسوف بزرگ مفصل است در همين جا كلام او را خاتمه ميدهيم.

و گوئيم نظر باخبار متواتره و دلالت آيات و اجماع علماء اماميه همان رأى اخير كه ابليس از جنّ است نه از ملك ترجيح دارد و استثناء در قوله تعالى إِلّا إِبلِيسَ چنانچه گفته شد ممكن است استثناء منقطع باشد يا آنكه داخل بودنش در ملائكه بطور حقيقت نباشد بلكه چون خود را داخل ملائكه گردانيده بود از باب تغليب امر (اسجدوا لآدم) شامل وى گرديد و بمخالفت مردود گشت.

پاسخ سؤال دوم

كه از چه راهى بانسان داخل ميگردد اگر از ظاهر بباطن نفوذ نمايد چنانچه ثُمَّ لَآتِيَنَّهُم مِن بَينِ أَيدِيهِم وَ مِن خَلفِهِم وَ عَن أَيمانِهِم وَ عَن شَمائِلِهِم دلالت دارد بايستى از مسامات و خلل و فرج بدن داخل گردد و چون شيطان جسم و جسمانى است و لو آنكه جسم لطيف باشد بايستى نفوذ آن را حس نمائيم.

گوئيم اولا اگر لازم بود نفوذ هر جسمى كه وارد بدن ما ها ميگردد حس نمائيم بايستى نفوذ هوا و ميكروبها و حراراتى كه على

الدوام در بدن داخل و خارج میگردند حس نمائیم با آنکه ابدا ملتفت بدخول و خروج چنین چیزها با آنکه

صفحه : ۲۳۴

اجسامند نمیباشیم.

و چون عنصر غالب شیطان چنانچه حق تعالی حکایهٔ از قول شیطان رجیم فرموده خَلَقتَنِی مِن نارٍ وَ خَلَقتَهُ مِن طِینٍ آن ملعون در مقام کبر و منیّت و افضلیت خود از آدم اعتراضا بمقام ربوبیت گوید مرا از آتش خلق کردی و آدم را از خاک پس من از آدم شریف‌ترم چگونه باو سجده کنم.

خلاصه چون عنصر غالب شیطان از آتش است و آتش جسم لطیف است بلکه چون از زبده و جوهر آتش خلق گردیده لطافتش زیادتر از هوا و میکروب و غیر آن است و همین طوری که حس دخول و خروج چنین چیزها را نمیکنیم حس دخول و خروج شیاطین را نیز نمیکنیم.

و ثانیا شاید مقصود از آیه دخول و خروج وی از اطراف آدم اشاره باحاطه و استیلای شیاطین باشد بر بنی آدم و احاطه و نفوذ وی را در باطن تشبیه نموده بر احاطه اطراف بدن زیرا چنانچه مسلّم و معلوم است شیاطین در نفس انسان و قوای نفسانی وی نفوذ دارند نه در اجزاء بدن و قوای مادّی وی و چون محل سلطنت و جولان‌گاه شیاطین نفس انسانی است نه بدن البته طریق دخول وی نیز بایستی از طریق قوای نفسانی مثل قوای واهمه و متخیّله و قوه خیال باشد نه عاقله و از همین طریق قوا در باطن انسان نفوذ مینمایند زیرا که محل قرارگاه وی قوای حیوانی است مخصوصا قوه واهمه که اصلا درب بازی است برای ورود شیاطین.

پاسخ سؤال سوم

که بچه اندازه شیطان قدرت دارد در انسان نفوذ نماید و بوسوسه وی را گمراه گرداند.

گوئیم حیله و خدعه‌های شیطانی بسیار است و نفوذش در افراد بشر بطرق مختلفه صورت میگیرد هر کسی را براهی که سر و کار او و هم وی بر آن است فریب میدهد و نیز هر قوه‌ای از قوای نفسانی که بر انسان زیادتر غلبه نمود نفوذ شیطان از آن طریق زیادتر است مثل اینکه اگر قوای شهوانی در وی غالب گردید

صفحه : ۲۳۵

مثل شهوت ازدواج، عیاشی، شکم پرستی، پر حرفی، تن پروری، قیودات- طبیعی.

خلاصه آنچه نزد عقلاء لهو و لعب بشمار میرود تماما از قوای شهوانی بروز میکند و هر یک از مقتضیات شهوانی که در آدمی غلبه نمود همان طریق شیطان است که از همان راه بر وی وارد میگردد و راهرا برای رسیدن بمقصودش باز میکند و بوسوسه مطلوبش را در نظرش می‌آراید.

و نیز اگر قوای غضبیّه بر وی غلبه نمود. مثل حب‌جاه، ریاست، مقام، حب‌انتقام، و آنچه منبعث و ناشی از افراط قوه غضبیّه میگردد شیطان از همان راه بتوسط قوای وهمیّه و متخیّله بر وی استیلاء می‌یابد و راه مکر و تدلیس و خدعه را برای رسیدن بمطلوبش باز میکند، و در مقام وسوسه بر می‌آید تا وقتی که انسان را یا یک بهیمه‌ای گرداند که فقط هم وی خوردن و خوابیدن و تعیّشات حیوانی است، یا یک سبع درنده‌ای که همش گزیدن و دریدن و برتری جستن بر غیر است.

چنانچه بعضی افراد را از طریق تدریس و فرا گرفتن علوم فریب میدهد مثل بعضی که مایل بتحصیل علومند با آنکه میل بتحصیل

علوم از مقتضيات قوه عاقله بشمار ميرود لكن در اينجا ممكن است شيطان مطلوب آنان را عوضى نشان دهد و بعض آنان را وادار ميگرداند بتحصيل علومى كه نه بدنياى آنان نفع بخشد و نه دين آنها را حفظ نمايد يا آنكه هر گاه شمه‌اى از علوم دينى يا دنيوى را فرا گرفتند آنان را بغرور نفس مبتلا ميگرداند و عجب مى‌آورند و خود را صاحب علم و دانش بلكه اعلم علماء پندارند و باقى علماء را نادان و بى‌خرد ميشمارند.

و بعض ديگر را از طريق عبادت گمراه نموده و همّ آنها را مصروف ميگرداند در بعض شرائط و آداب عبادات مثل طهارت و اجزاء و شرائط نماز و بقدرى راجع بنجاست و وضوء و غير آن وسوسه مينمايد كه وى را از اصل عبادت كه مطلوب اصلى است باز ميدارد.

متأسفانه اينكه قسمت از تابعين شيطان كه آنان را از راه عبادت فريب داده از

صفحه : ۲۳۶

عملشان نه لذّت جسمانى ميبرند و نه فائده روحانى نصيب آنها گرديده باضافه چنين اشخاص غالبا در مورد غضب الهى واقع ميگردند زيرا كه هم بدعت در دين ميگذارند و هم بعض از اشخاص وسواسيها بندگان خدا را نجس ميدانند و آن عملى كه بايستى نسبت بكفّار مراعات نمايند نسبت بمؤمنين اجراء ميگردانند و از آنها اجتناب مينمايند و اينكه از بدترين صفات نكوهيده بشمار ميرود.

خلاصه كسى كه خواهد تا اندازه‌اى از شر شيطان محفوظ ماند نخستين وظيفه وى اينكه است كه بخداى متعال پناه ببرد و تمسّك نمايد بدعاهايى كه در اينكه باب از معصومين رسيده خصوصا دعاء (۱۷) از دعاهاى صحيفه سجاديه عليه السّلام و نيز هر وقت شياطين بر وى غلبه نمود بذكر و توجّه بحق تعالى خود را در پناه او محفوظ گرداند چنانچه در سوره اعراف آيه (۲۰۰) در وصف اهل تقوى فرموده إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوا إِذا مَسَّهُم طائِفٌ مِنَ الشَّيطانِ تَذَكَّرُوا فَإِذا هُم مُبصِرُونَ«۱».

و در ثانى بايستى هميشه مراقب و مواظب حال خود باشد تا آنكه بوجدان خود بيابد كه چه صفتى از اوصاف حيوانى در نفس وى غلبه دارد و همّش در چيست و بداند كه شيطان از همان راه بر وى ظفر مى‌يابد بايستى كوشش نمايد و بهر قيمتى تمام ميشود با نفس خود مجاهده نمايد و بر خلاف آنچه را كه نفس بهيمى وى مايل بآن است عمل كند زيرا كه قانون معالجه هر مرضى چنين است كه هر ميكروبى را اطبّاء حاذق بضدش رفع ميكنند و همان طورى كه معالجه امراض جسمانى بضدّش ميشود معالجه امراض روحانى نيز بايستى بضدّش شود، مثل اينكه اگر شخص در خود ديد مايل بجمع آورى مال يا طالب جاه و غير آن است بر خلاف ميل خود عمل كند تا آن كه راه شيطان را ببندد.

---

(۱) هر آينه آنان كه از شرك و معاصى اجتناب نمودند چون از جانب شيطان بآنان (مكرى و وسوسه‌اى برسد) و شياطين در آنها تماس كنند ايشان متذكر حق تعالى ميگردند پس در اثر تذكر راه درستى و صواب مى‌بينند.

صفحه : ۲۳۷

فَكانَ عاقِبَتَهُما أَنَّهُما فِي النّارِ خالِدَينِ فِيها وَ ذلِكَ جَزاءُ الظّالِمِينَ عاقبت كسانى كه پيرو شيطان گرديدند و كافر شدند آتش جهنّم است و در آتش جاويدانند اينكه است پاداش مردمان ستم كننده.

مرجع ضمير (عاقبتهما) شيطان و تابعين او است و اشاره به اينكه صورت خارجى شيطان آن منافقينى ميباشند كه در آيه بالا بيان شده كه آنان كسان و رفقاء خود را كه قبيله بنى النضير بودند فريب دادند كه ما شما را كمك ميدهيم و بقولشان عمل ننمودند، و

همين طورى كه شياطين و تابعين آنها از كفار در جهنّم مخلّد و جاويدانند آنان نيز چنينند و همين است جزاء عمل هر ظالمى يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّه‌َ وَ لْتَنْظُرْ نَفْسٌ ما قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَ اتَّقُوا اللّه‌َ إِنَّ اللّه‌َ خَبِيرٌ بِما تَعْمَلُونَ در اينكه مبارك آيه چنانچه مشاهده ميشود دو مرتبه تقوى نام برده شده و در باقى آيات قرآنى نيز مكرّر ذكر تقوى شده و از آيات چنين استنباط ميشود كه مرتبه تقوى فوق مرتبه ايمان است در سوره آل عمران آيه (۹۷) در مقام تأكيد تقوى برآمده و خطاب بمؤمنين نموده يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّه‌َ حَقَّ تُقاتِهِ و اينكه طور بيان و تكرار اهميّت تقوى را ميرساند.

تقوى چيست و متصفين بوى كيانند

(تقوى مأخوذ از وقايه و وقايه بمعنى نگاه دارای است و متّصفين بآن كسانى ميباشند كه در اثر مجاهده با نفس ملكه و خلقى در آنان پديد گرديده كه سر سوزنى از حكم عقل و شرع تجاوز نمينمايند يعنى نفس آنها مطيع عقلشان گرديده و آرزو و آمال آنان فقط بدست آوردن رضاء و خشنودى خالق آنها است، و اگر بخواهيم داخل در معنى تقوى گرديم و راجع بموارد استعمال آن در

صفحه : ۲۳۸

شرع و عرف شرح دهيم سخن طولانى ميگردد در جلد اول اينكه تفسير در اول سوره بقره در توضيح قوله تعالى هُدىً لِلْمُتَّقِينَ اندازه‌اى راجع بخصوصيّات تقوى بحث نموديم.

در اينجا همين قدر اجمالا گوئيم آنچه از آيات و احاديث و سخنان دانشمندان و مفسّرين توان استفاده نمود اينكه است كه تقوى سه مرتبه دارد.

(نخستين) خوددارى نمودن از معاصى و مخالفت هواى نفسانى.

(دوم) خوددارى نمودن از مخالفت احكام و دستورات شرع و ترك ننمودن واجبات شرعيّه.

(سوم) توجّه كامل بحق تعالى در تمام اوقات و خوددارى نمودن از ياد غير او و خلوص و خالى گردانيدن دل و عمل از آنچه باز دارد وى را از نظر نمودن بوجه كريم.

و توان گفت اصل و حقيقت تقوى كه از قوله تعالى اتَّقُوا اللّه‌َ استفاده ميشود همين است و آن دو قسم اول مقدمه و غرض اصلى وصول باين مقام است.

و مقصود از (لغد) در آيه بالا قيامت است و اشاره باين كه قيامت مثل فردا نسبت بامروز خيلى نزديك بدنيا است، و نيز همين طورى كه امروز و فردا مقارن يكديگر و پس از امروز فردا پديد ميگردد و آنچه امروز كرده‌اى غالبا فردا بنتيجه ميرسد همين طور هر عمل نيك و بدى كه امروز دنيا نموده‌اى فرداى قيامت بنتيجه خواهد رسيد.

وَ لا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللّه‌َ فَأَنساهُم أَنفُسَهُم أُولئِكَ هُمُ الفاسِقُونَ خطاب بمؤمنين است كه شما مثل كسانى نباشيد كه در اثر فراموش كردن خدا نفسهاى انسانى خود را نيز فراموش نمودند و كسانى كه چنينند آنان فاسقند.

سخنان مفسرين راجع بآيه

(۱) نسوا اللّه بترك ذكر و توبه و شكر و تعظيم پس آنان در اثر آن فراموشى عذاب را نيز فراموش نمودند همان طورى كه بعضى بعض ديگر را فراموش ميكنند

صفحه : ۲۳۹

(۲) فراموش كردن خدا فراموش كردن حق خدا است كسى كه حقوق الهى را مراعات ننمود چنين كسى قوى و مشاعر خود را فراموش نموده نميشنود آنچه را كه براى وى نفع مى‌بخشد و از عمل خود منتفع نميگردد.

(۳) چون آنان أداء حق خدا را ننمودند بكيفر عملشان از خير و ثواب و حظوظات روحانى محروم گرديدند (مجمع البيان) راغب اصفهانى در معنى نسيان چنين گفته (نسيان ترك الانسان ضبط ما استودع) آنچه را كه بايست ضبط كند نكند و سبب ضبط نكردن يكى از سه راه ميشود يا از ضعف قلب يا از غفلت و يا عمدا شخص خود را بفراموشى مى‌اندازد تا آنكه رفته رفته از يادش ميرود و هر نسيانى را كه خداوند مذمّت فرموده و بانسان نسبت ميدهد مقصود قسم سوم است مثل قوله تعالى فَذُوقُوا بِما نَسِيتُم لِقاءَ يَومِكُم هذا و نسيانى كه نسبت بخودش ميدهد مثل قوله تعالى نَسُوا اللّه فَنَسِيَهُم مقصود اهانت و بى‌اعتنايى بآنها است، اما آن دو قسم اول بدلالت آن حديث نبوى (رفع عن امتى الخطاء و النسيان) مورد اهانت نميگردد (پايان) و بوجه دقيق‌تر ممكن است گفته شود وقتى اينكه آيه را بآن حديث نبوى معروف

(من عرف نفسه فقد عرف ربه)

و نيز حديث ديگر

(اعرفكم بنفسه اعرفكم بربه)

جمع كنيم از مجموع آنها چنين استفاده ميشود كه شناختن حق تعالى منوط بشناختن نفس است چنانچه دانشمندان گفته‌اند.

خود شناسى كليد خدا شناسى است

شيخ صدوق عليه الرحمه در كتاب توحيد خود در ضمن حديثى از موسى بن جعفر عليه السّلام چنين نقل ميكند كه فرموده

(ليس بينه و بين خلقه حجاب غير خلقه احتجب بغير حجاب محجوب و استتر بغير ستر مستور لا اله الا هو الكبير المتعال)

يعنى نيست بين حق تعالى و بين خلق او حجاب و پرده‌اى غير از خود خلق، و مقصود از خود خلق حدود ممكنات و نواقص امكانى است و منسوب بحضرت امير عليه السّلام است كه در بعضى از خطبه‌هاى خود فرموده

صفحه : ۲۴۰

(توحيده تمييزه عن خلقه و حكم التمييز بينونة صفة لا بينونة عزليّة)

توحيد حق تعالى اينكه است كه او را از خلقش تميز دهى و تميز باين است كه از حيث صفات خلق را از حق جدا نمايى نه آنكه بالكلّيه خلق را جدا و بيگانه از خداى تعالى گردانى.

براى توضيح مطلب مقدمهٔ گوئيم مخفى بودن موجودى از موجود ديگر بيكى از دو راه تصور دارد يا آن دو موجود بتمام ذات و صفات از هم متباين و جدا ميباشند يا از حيث صفات و تعيّنات از هم ممتازند نه از حيث ذات و حقيقت.

و چون نميشود علّت شيئى بتمام جهات مباين با معلول خود باشد و او تعالى علّت و خالق موجودات است پس همان طورى كه حضرت امير عليه السّلام فرموده تباين و جدايى او از مخلوقات تباين صفتى است يعنى تباين و جدايى حق تعالى از موجودات باعتبار حدود و جهات امكانى و عدمى است نه از جهت وجود و كمالات وجودى است و اگر چه مخلوقات بتمام صفات مباين و جدا از مبدء خود ميباشند او واجب الوجود و باقى ممكن الوجود، او غنى بالذّات و باقى فقير الى اللّه، او قديم و باقى تماما حادث لكن از

جهت وجود و هستی چون همه از پرتو وجود ازلی او سبحانه تظاهر وجود و هستی مینمایند باین لحاظ آثار و آيات الهی میباشند يعنی هر موجود ممكن بقدر وجود و كمالاتی كه از مبدء وجود دارا گرديده نمايش ميدهد خالق خود را.
خلاصه اگر خواهی خدای خود را بشناسی نظر كن بوجودت بآن وجهی كه مرآت و نماينده او ميباشی با قطع نظر از حدود و نقايص امكانی خود و وجود ناقص و كمالاتی كه ناشی از وجودت گرديده مثل قدرت علم نافع اراده و غير آن هر چه را در خود كمال دانی در نظر آر در صورتی كه خوديّت خود را از نظر بيندازی يعنی وجود و كمالات وجودی را از خود نبينی بلكه مستند بمبدء خود دانی لكن مادامی كه خود و كمالات خود در نظرات جلوه گری دارد ممكن نيست راهی بسوی او پيدا نمايی وقتی چنين نظری و فهمی پيدا نمودی آن وقت ممكن است از طريق وجود خود راهی بسوی معرفت پروردگار خود پيدا نمايی و بقدر دلالت وجود خود خدای خود را بشناسی و علم وجدانی و معرفت حقيقی پيدا نمايی و بدانی و نصب العين تو گردد كه

صفحه : ۲۴۱

وجودت مستند بغير و از او و قائم بوجود خالق متعال است و توانی بفهمی سرّ آن حديث معروف كه معصوم فرموده (من عرف نفسه فقد عرف ربّه).
پس از اينكه بيانات واضح ميگردد معنی قوله تعالی در آيه بالا- نَسُوا اللّه فَأَنساهُم أَنفُسَهُم كه بشناختن نفس بوجه مرآتيّت و نماينده گی خدا شناخته ميشود و بفراموش كردن خدا نفس نيز يعنی بآنطوری كه هست فراموش ميگردد.
خلاصه بدلالت آيات و اخبار چنين معلوم ميشود كه شناختن نفس منوط بشناختن خدا است و شناختن خدا منوط بشناختن نفس است و اينكه دو ملازم يكديگرند.
لَو أَنزَلنا هذَا القُرآنَ عَلی جَبَلٍ لَرَأَيتَه خاشِعاً مُتَصَدِّعاً مِن خَشيَةِ اللّهِ وَ تِلكَ الأَمثالُ نَضرِبُها لِلنّاسِ لَعَلَّهُم يَتَفَكَّرُونَ اشاره به اينكه اگر فرضا كوه با اينكه عظمت لايق اينكه بود يعنی با شعور و عقل بود و قرآن را بر آن فرود می‌آورديم از عظمت قرآن خاضع ميگرديد و سر فرود آورده و قطعه قطعه ميگرديد (وَ لكِن قَسَت قُلُوبُهُم) دل كافرها چنان سخت است كه از سنگ سخت‌تر است و از آن وعيد و تهديدات قرآنی ابدا تكان نميخورد.

دو نكته قابل توجه

يكی اينكه آيه نظير آن آيه است كه وقتی حضرت موسی عليه السّلام بنا باصرار قومش طلب رؤيت نمود برای آگاه نمودن آنها به اينكه عظمت الهی فوق آن است كه ممكن بتواند باو نظر كند و مواجهه پديد گردد فرمود (نظر كن اگر كوه بجای خود قرار گرفت بنزديكی مرا می‌بينی) فَلَمّا تَجَلّی رَبُّهُ لِلجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَ خَرَّ مُوسی صَعِقاً و همان طوری كه كوه تاب تجلّی حق تعالی را نياورد و قطعه قطعه و پراكنده گرديد همين طور تاب تحمّل كلام خدا را نيز نمی‌آورد.
آری اگر اينكه آيات قرآنی در لفّافه حروف و كلمات پيچيده نشده بود نوع بشر نيز تاب شنيدن آن را نداشتند اينكه است كه بقدرت كامله الهی روح كلام يزدانی

صفحه : ۲۴۲

در لفّافه كلمات پيچيده شده تا آنكه قلوبی كه تا اندازه‌ای بنور جمال حق تعالی روشن گرديده از خلال آن ببعض اسرار كلام اللّه واقف گردند لكن نه هر گوشی تاب شنيدن آيات الهی را دارد و نه هر چشمی كمون حقايق قرآنی را تواند بيند (صُمٌّ بُكمٌ عُمیٌ

فَهُم لا يَعقِلُونَ﴾.

و سرّ ديگرى كه آيه مشعر بر آن است اينكه است كه چنانچه عرفاء و حكماء گفته‌اند تمام موجودات حتّى جمادات صاحب شعور و ادراكند منتهى الامر هر موجودى بقدر لياقت و شدّت و قوّت وجودى خود ادراك دارد. پس باين اعتبار توان استظهار نمود كه آيه اشاره باين است كه چون كوه جماد است و شعور موجود جمادى بسيار ناچيز و كم است اگر قرآن بر آن فرود مى‌آمد تاب تحمل آن را نميآورد مندك ميگرديد.

در سوره احزاب آيه ۷۲ فرموده إِنّا عَرَضنَا الأَمانَةَ عَلَى السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ الجِبالِ فَأَبَينَ أَن يَحمِلنَها وَ أَشفَقنَ مِنها وَ حَمَلَهَا الإِنسانُ إِنَّهُ كانَ ظَلُوماً جَهُولًا شايد مقصود از آن امانت قرآن باشد كه قرآن امانتى است از خدا و آسمانها با آن عظمت و زمين و كوه‌ها تاب تحمّل آن را نياورده و اباء كردند از تحمّل آن و انسان ظالم جهول قبول نمود و مراعات آن را ننمود و اگر فرضا قرآن بر كوه فرود مى‌آمد پراكنده ميگرديد«۱» و نظر بهمين قبيل اسرار و رموز ديگرى كه در قرآن مندرج است فرموده وَ تِلكَ الأَمثالُ نَضرِبُها لِلنّاسِ لَعَلَّهُم يَتَفَكَّرُونَ.

و چون بناى دانشمندان بر اينكه است كه مطالبى كه فهمش براى بعض مردم دشوار است بصورت مثال يا داستان و حكايات ميآورند كه از طريق آنچه مشهود و معلوم آنها است پى ببرند بآنچه غير معلوم و از نظر آنان غائب است و از اينكه راه اندكى معانى را درك نمايند قرآن كه كلام سبحانى است نيز در قصص و حكايت و در مثلها نيز همين روش را بكار برده كه شايد عقل بشر اندكى پى بمعانى و اسرار ببرد و ببعض رموز قرآن مطلع گردد و از اينكه طريق سعادت خود را بيابد.

---

(۱) و معانى ديگرى نيز راجع بآيه شده كه بيان آن خارج از مقصود ما است

صفحه : ۲۴۳

هُوَ اللّهُ الَّذِي لا إِلهَ إِلّا هُوَ عالِمُ الغَيبِ وَ الشَّهادَةِ هُوَ الرَّحمنُ الرَّحِيمُ در اينكه آيات تا آخر سوره ۱۷ عدد از اسماء الحسنى الهى را تذكر ميدهد.

(۱) (هو) اشاره بآن حقيقت واحد بسيط است كه از جهت عظمت و هويّت و تجرّد و بساطت غائب از حواس است در جلد چهارم اينكه تفسير در سوره اخلاص اندازه‌اى راجع بكلمه (هو) در قُل هُوَ اللّهُ أَحَدٌ بحث نموده‌ايم رجوع بآن جا شود.

(۲) (اللّه) مأخوذ از اله و يكى از معانى آن سكونت است زيرا كه بذكر حق تعالى قلوب مطمئن ميگردند أَلا بِذِكرِ اللّهِ تَطمَئِنُّ القُلُوبُ اللّه نامى است مخصوص بذات كبريايى احدى و كسى در اينكه نام شريف با او شركت ندارد زيرا كه (اللّه) وضع گرديده براى ذاتى كه مستجمع تمام صفات جلال و داراى كل بهاء و كمال بوده باشد.

(۳) عالِمُ الغَيبِ وَ الشَّهادَةِ اله عالم آن كسى است كه عالم و دانا است باسرار موجودات و آنچه در باطنها و سينه‌ها مخفى و آنچه ظاهر و هويدا است و علم او بتمام موجودات احاطه دارد گذشته و آينده در علم حضورى او يكسان است.

(۴ و ۵) هُوَ الرَّحمنُ الرَّحِيمُ رحمن و رحيم دو اسم از اسماء الحسنى است رحمن دلالت دارد بر شمول رحمت واسعه و اشاره به اينكه رحمت رحمانى ايزدى تمام موجودات را فرا گرفته (و رحيم) اشاره برحمت خاصى است كه مخصوص بمؤمنين گردانيده).

(۶) (المَلِكُ) دو معنى دارد اول پادشاه و صاحب اختيار (دوم) مالك (و هو المالك الملك و الملكوت) او هم مالك عالم ملك يعنى اجسام و محسوسات است و هم مالك عالم معانى و مجرّدات است.

(۷) (القُدُّوسُ) مبالغه در صفت قدس است و قدس بمعنى پاكى است و اشاره به اينكه خداى عالم جلّ و علا طاهر و منزه از اوصاف و نقائص ممكنات است.

(۸) (السَّلامُ) مصدر و برای مبالغه در سلامتی آرند که او سبحانه خود پاك و منزّه از هر عیب و نقصی است و هر چیزی از قبل او سلامت یافته.

صفحه : ۲۴۴

(۹) (المُؤمِنُ) مصدق و تصدیق کننده، عبد را مؤمن گویند زیرا که تصدیق کننده آیات الهی و انبیاء و خلفاء او است و یکی از اسماء اللّه نیز (المؤمن) است که تصدیق کننده هر چیزی است از حشر و نشر و وقایع قیامت که انبیاء و سفرای الهی بمردم رسانیده‌اند.

(۱۰) (المُهَیمِنُ) شاهد مثل قوله تعالی وَ مُهَیمِناً عَلَیهِ یعنی شاهد بر آن است.

خدای تعالی شاهد بر خلق است که هیچ قولی و فعلی و عملی از او مخفی نمیباشد و بمعنی دیگر (المهیمن) مأخوذ از امین است و امین اسمی از اسماء اللّه است.

(۱۱) (العَزِیزُ) بمعنی غالب و قاهر آمد و اشاره به اینکه خدا غالبی است که چیزی وی را مغلوب نمیگرداند و بمعنی پادشاه نیز آمده.

(۱۲) (الجَبّارُ) برای جبّار دو معنی گفته شده یکی قاهر بمعنی عظمت و جبروت، دیگر عالی بمعنی علو و برتری.

(۱۳) (المُتَکَبِّرُ) مأخوذ از کبریاء و حق تعالی متکبر است زیرا که کبریایی و عظمت و جلال مخصوص بذات بی زوال وی است و بزرگتر و بالاتر از آن است که بتواند کسی در مقابل او اظهار بزرگی و منیّت نماید.

(۱۴) (الخالِقُ) خلق کننده خلائق و خلق بدو معنی استعمال شده یکی بمعنی تقدیر و اندازه‌گیری، و خدا خالق است که مواد را مهیّا مینماید بطوری که قابل فیضان صورت گردد، و دیگر بمعنی ابداع و ایجاد شیئی ابتداء بدون آنکه مسبوق باشد بماده یا مدت.

(۱۵) (البارِئُ) خالق خلائق و موجد تمام موجودات، و بعضی گفته‌اند (البارئ) مأخوذ از برء است و برء بمعنی خاکست یعنی افراد بشر را از خاك آفریده.

(۱۶) (المُصَوِّرُ) تصویر کننده جنین در رحم مادرها بهر شکلی که بخواهد و حق تعالی خالق اجسام و مشکل اشکال و مصوّر صور کائنات است.

صفحه : ۲۴۵

(۱۷) (الحَکِیمُ) بمعنی اتقان و استحکام در عمل است خدای تعالی حکیم است یعنی افعال او محکم و متقن و مشتمل بر فوائد بسیار و خالی از هر گونه مفسده است و هر چیزی را بجای خود قرار داده و بنا بر اینکه معنی (الحکیم) از صفات افعال بشمار میرود و بمعنی عالم نیز آمده.

صفحه : ۲۴۶

سورة الممتحنة

اشاره

مدنیّة و هی ثلاث عشرة آیة

[سوره الممتحنة (۶۰): آیات ۱ تا ۹]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا عَدُوِّی وَ عَدُوَّکُم أَولِیاءَ تُلقُونَ إِلَیهِم بِالمَوَدَّهِٔ وَ قَد کَفَرُوا بِما جاءَکُم مِنَ الحَقِّ یُخرِجُونَ الرَّسُولَ وَ إِیّاکُم
أَن تُؤمِنُوا بِاللّهِ رَبِّکُم إِن کُنتُم خَرَجتُم جِهاداً فِی سَبِیلِی وَ ابتِغاءَ مَرضاتِی تُسِرُّونَ إِلَیهِم بِالمَوَدَّهِٔ وَ أَنَا أَعلَمُ بِما أَخفَیتُم وَ ما أَعلَنتُم وَ مَن
یَفعَلهُ مِنکُم فَقَد ضَلَّ سَواءَ السَّبِیلِ (۱) إِن یَثقَفُوکُم یَکُونُوا لَکُم أَعداءً وَ یَبسُطُوا إِلَیکُم أَیدِیَهُم وَ أَلسِنَتَهُم بِالسُّوءِ وَ وَدُّوا لَو تَکفُرُونَ (۲)
لَن تَنفَعَکُم أَرحامُکُم وَ لا أَولادُکُم یَومَ القِیامَهِٔ یَفصِلُ بَینَکُم وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ بَصِیرٌ (۳) قَد کانَت لَکُم أُسوَهٌٔ حَسَنَهٌٔ فِی إِبراهِیمَ وَ الَّذِینَ
مَعَهُ إِذ قالُوا لِقَومِهِم إِنّا بُرَآؤُا مِنکُم وَ مِمّا تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ کَفَرنا بِکُم وَ بَدا بَینَنا وَ بَینَکُمُ العَداوَهُٔ وَ البَغضاءُ أَبَداً حَتّی تُؤمِنُوا بِاللّهِ
وَحدَهُ إِلّا قَولَ إِبراهِیمَ لِأَبِیهِ لَأَستَغفِرَنَّ لَکَ وَ ما أَملِکُ لَکَ مِنَ اللّهِ مِن شَیءٍ رَبَّنا عَلَیکَ تَوَکَّلنا وَ إِلَیکَ أَنَبنا وَ إِلَیکَ المَصِیرُ (۴)
رَبَّنا لا تَجعَلنا فِتنَهًٔ لِلَّذِینَ کَفَرُوا وَ اغفِر لَنا رَبَّنا إِنَّکَ أَنتَ العَزِیزُ الحَکِیمُ (۵) لَقَد کانَ لَکُم فِیهِم أُسوَهٌٔ حَسَنَهٌٔ لِمَن کانَ یَرجُوا اللّهَ وَ الیَومَ
الآخِرَ وَ مَن یَتَوَلَّ فَإِنَّ اللّهَ هُوَ الغَنِیُّ الحَمِیدُ (۶) عَسَی اللّهُ أَن یَجعَلَ بَینَکُم وَ بَینَ الَّذِینَ عادَیتُم مِنهُم مَوَدَّهًٔ وَ اللّهُ قَدِیرٌ وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ
(۷) لا یَنهاکُمُ اللّهُ عَنِ الَّذِینَ لَم یُقاتِلُوکُم فِی الدِّینِ وَ لَم یُخرِجُوکُم مِن دِیارِکُم أَن تَبَرُّوهُم وَ تُقسِطُوا إِلَیهِم إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ المُقسِطِینَ
(۸) إِنَّما یَنهاکُمُ اللّهُ عَنِ الَّذِینَ قاتَلُوکُم فِی الدِّینِ وَ أَخرَجُوکُم مِن دِیارِکُم وَ ظاهَرُوا عَلی إِخراجِکُم أَن تَوَلَّوهُم وَ مَن یَتَوَلَّهُم فَأُولئِکَ
هُمُ الظّالِمُونَ (۹)

صفحه : ۲۴۷

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

ای کسانی که ایمان آورده‌اید فرا مگیرید دشمنان من و دشمنان خود را دوستان به اینکه القاء و طرح دوستی با آنها کنید زیرا که آنان کافر شدند بآنچه آمده شما را از جانب حق تعالی (قرآن) و رسول خدا و شما مؤمنین را از وطن خود بیرون میکنند برای اینکه ایمان آورده‌اید بخدا که پروردگار شما است اگر شما برای جهاد در راه رضای من (خدا) و بدست آوردن رضای من بیرون رفتید آنها از راه مودّت و دوستی بپنهانی میفرستند بسوی کفار (برای آنکه آنان را خبردار نمایند) و من عالم ترم بآنچه پنهان میداریـد و آنچه را آشکار میکنید و کسی که از شما چنین کند محققا از راه راست گمراه گردیده-

اگر کفار شما را بیابند چون دشمنهای شمایند دستهای و زبانهای خود را ببدی (و اذیت) بسوی شما میکشانند و دوست دارند شما کافر شوید-

هرگز نفع نمیبخشد بشما در قیامت نه ارحام شما و نه اولاد شما روز قیامت جدایی می‌افتد بین شما، و خدا بآنچه میکنید بینا است-

برای شما مؤمنین بسیار پسندیده و نیکو است که پیروی نمائید حضرت ابراهیم علیه السّلام و کسانی که با او بودند وقتی آنان بقوم خود گفتند ما بیزاریم از شما و از آنچه را که بغیر خدا عبادت مینمائید ما کافر شدیم بشما و ظاهر شد بین ما و شما دشمنی و بغض دائمی تا وقتی که ایمان آورید بخدای یگانه، مگر آن که گفت

صفحه : ۲۴۸

ابراهیم علیه السّلام بپدرش (عمویش) هر آینه من طلب آمرزش میکنم از برای تو و من مالک نیستم از اینکه چیزی از عذاب خدا را

از تو دفع نمایم ای پروردگار ما بر تو است توکل و اعتماد ما، و بسوی طاعت تو رجوع نمودیم و بسوی تو است بازگشت ما-

ای پروردگار ما قرار مده ما را آزمایش برای کسانی که کافر گردیدند بیامرز ما را ای پروردگار ما بدرستی تو میباشی غالب و درستکار-

محققا در آنان بود خصلتی نیکو و هر کسی را که بوده باشد در او امیدواری بخدا و روز قیامت و کسی که رو گرداند پس خداوند بینیاز از خلق و ستوده است-

شاید خدا قرار دهد بین شما و کسانی که از کفار دشمن شما بودند دوستی و مودّت و خداوند قادر و توانا و او آمرزنده و مهربان است-

خدا نهی ننموده شما را از دوستی با آن کسانی که با شما راجع بدین جنگ و نزاع نکردند و شما را از دیار خودتان بیرون نکردند و اینکه بیزاری جویید از آنها بلکه در باره آنها بعدالت حکم کنید زیرا که خدا دوست میدارد عدالت کننده‌گان را-

جز اینکه نیست که خداوند نهی میکند شما را (از دوستی با کسانی که) با شما جنگ و نزاع میکنند در دین و شما را از وطنهای خودتان بیرون میکنند و یکدیگر را کمک دادند در بیرون کردن شما و هر کس چنین کسانی را دوست دارد پس آنان ستمکارانند.

(توضیح آیات)

اشاره

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا عَدُوِّی وَ عَدُوَّکُم أَولِیاءَ خطاب بکسانی است که ایمان آورده‌اند که دشمنان خدا و دشمنان خود را دوستان مگیرید.

عدو بر وزن فعول است مأخوذ از عدا مانند عفوّ که مأخوذ از عفا است و چون بر وزن مصدر واقع شده بر جمع و واحد هر دو اطلاق میشود. (منهج) مفسرین گویند در سال هشتم از هجرت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که دو سال بعد از جنگ بدر بود حضرت رسول تصمیم داشت بطور مخفیانه بمکّه رود در آن هنگام ساره کنیز ابی عمرو بن صیفی بن هشام که در مکه مغنّیه و ناحیه یعنی مطرب بود از

صفحه : ۲۴۹

مکه بمدینه آمده بود حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از وی استفسار نمود که برای چه آمده‌ای میخواهی اسلام آوری گفت نه، گفت از مکه مهاجرت نموده‌ای گفت نه، بلکه آمده‌ام تا مرا لباس و طعام دهید و باز بمکه برگردم فرمود چرا طعام و لباس از اهل مکه نگرفتی گفت بعد از واقعه بدر کسی بغنای من میل ننمودی رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بفرزندان عبد المطلب گفت که چیزی بوی بدهید آنها وی را لباس و پول و زاد و راحله دادند پس از آن نزد حاطب بن ابی بلتعه آمد و از وی چیزی طلبید وی نامه‌ای نوشت باهل مکه باین مضمون که من حاطب بن ابی بلتعه میباشم و باهل مکه میگویم که بدانید که رسول خدا قصد شما را دارد اسلحه خود را آماده کنید و مهیّای جنگ باشید نامه را بوی داد و بروایتی ده دینار و بروایت دیگر ده درهم باو عطاء نمود و نیز (بردی) بوی پوشانید و گفت اینکه نامه را باهل مکه برسان، ساره نامه را گرفت و میان مویهای خود پنهان نمود و عازم راه گردید جبرئیل حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را از اینکه قضیّه آگاه گردانید حضرتش امیر المؤمنین علیه السّلام و طلحه و زبیر و عمّار و مقداد و عمر و ابا مرثد را امر کرد که رو بمکه روید و در روضه خاخ زنی را بینید که نامه‌ای دارد و

میخواهد باهل مکه برساند که اهل مکه را از قصد ما مطلع گرداند نامه را از وی بگیرید و بیاورید حسب الامر آن عدّه سوار شدند و بآن موضع رسیدند در آنجا زنی را دیدند و از او طلب نامه نمودند زن قسم بخدا خورد و انکار نمود آنها خودش و اثاثیه او را تفتیش نمودند چیزی نجستند چون قصد بازگشتن نمودند حضرت امیر علیه السّلام فرمود بخدا سوگند که پیغمبر هرگز دروغ نگفته و آنچه فرموده جبرئیل بوی خبر داده آن وقت شمشیر از غلاف کشیده نزد ساره رفت و گفت مرا میشناسی بخدا قسم اگر نامه را ندهی گردنت را میزنم زن ترسید و گفت یا إبن ابی طالب روی خود بگردان نامه را بتو دهم و از زیر موهای سرش نامه را بیرون آورد و بامیر علیه السّلام داد و آن حضرت نامه را بخدمت حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آورد و در بعض روایات است که در روز فتح مکه حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم همه را امان داد مگر چهار نفر که یکی از آنان همین ساره بود.

صفحه : ۲۵۰

پس از آن پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بمنبر رفت و فرمود یکی از شما باهل مکه نامه نوشته تا آنها را از قصد ما آگاه گرداند اگر برخیزد و خودش اعتراف کند که هیچ، و گر نه او را رسوا کنم دو مرتبه اینکه سخن را تکرار نمود دفعه سوم حاطب برخواست و گفت یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم صاحب نامه منم و خدا گواهست که بعد از اسلام نفاق نورزیدم و از دین اسلام برنگشتم و از آن زمان که اسلام آوردم هیچوقت مودّت و دوستی با اهل مکه ننمودم لکن چون هر یک از مهاجرین در مکه قبیله و عشیره و ارحام دارند و مرا در آنجا قبیله و عشیره‌ای نیست تا حفظ مال و اولاد مرا بکند و خواستم حقی بر اهل مکه داشته باشم تا رعایت مرا بنمایند و گر نه من یقین دارم که غضب خدا بر آنان فرود خواهد آمد، و اینکه نامه فائده‌ای برای آنان نخواهد داد پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تصدیق او را نمود و عذر وی را پذیرفت.

عمر از جای خود بلند شد و گفت یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اجازه فرما تا گردن اینکه منافق را بزنم رسول فرمود اینکه از اهل بدر است و خدای تعالی بدریان را وعده مغفرت داده و آنها را بخطاب اعمَلُوا ما شِئتُم نوازش فرموده امید هست که آب مغفرت نامه سیاه وی را بشوید.

و بروایت دیگر فرمود او را از مسجد بیرون کنید آن وقت مردم دست بر پشت وی میزدند و او را می‌انداختند و او صورت برمیگرداند و نگاه میکرد بامید آن که پیمبر اکرم بر وی رحم کند وقتی بدرب مسجد رسید پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود وی را برگردانید و چون برگشت او را توبه داد آن وقت اینکه آیه در باره او فرود آمد یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَ عَدُوَّكُم أَولِياءَ (عدو) در مفردات گفته (عدو) بمعنی تجاوز و منافی با التئام است و اگر راجع بامور قلبی آرند آن را عداوت و معادات گویند و اگر در مورد حرکت و مشی آرند آن را (عدو) گویند و هر گاه راجع باخلال و تعدی در معامله آرند آن را عدوان نامند.

(و عدو) را گاهی بمعنی معادی آرند مثل قوله تعالی فَيَسُبُّوا اللّهَ عَدواً

صفحه : ۲۵۱

و گاهی بمعنی عدوان و تجاوز نمودن از آنچه بآن مأمور گردیده‌اند آرند مثل قوله تعالی فَأُولئِكَ هُمُ العادُونَ و گاهی در موارد واقع گردیدن عدوات و دشمنی آرند مثل قوله تعالی إِنَّما يُرِيدُ الشَّيطانُ أَن يُوقِعَ بَينَكُمُ العَداوَةَ وَ البَغضاءَ فِي الخَمرِ وَ المَيسِرِ (پایان) تُلقُونَ إِلَيهِم بِالمَوَدَّةِ وَ قَد كَفَرُوا بِما جاءَكُم مِنَ الحَقِّ يُخرِجُونَ الرَّسُولَ وَ إِيّاكُم أَن تُؤمِنُوا بِاللّهِ رَبِّكُم آیه در مقام سرزنش حاطب بن ابی بلتعه بالخصوص و هر که چنین عملی مثل او کند بالعموم برآمده که چگونه شما با آنهایی که کافرند بآنچه بر شما از حق و حقیقت ظاهر گردیده و شما و پیمبر شما را از وطن آواره نمودند اظهار مودّت و دوستی مینمائید و اخبار رسول صلّی اللّه علیه و آله

و سلّم را بآنها ميرسانيد.

إِن كُنتُم خَرَجتُم جِهاداً فِي سَبِيلِي وَ ابتِغاءَ مَرضاتِي تُسِرُّونَ إِلَيهِم بِالمَوَدَّةِ وَ أَنَا أَعلَمُ بِما أَخفَيتُم وَ ما أَعلَنتُم وَ مَن يَفعَلهُ مِنكُم فَقَد ضَلَّ سَواءَ السَّبِيلِ اينكه جمله شرطيه جِهاداً فِي سَبِيلِي تا آخر متعلق بآيه بالا لا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَ عَدُوَّكُم است يعنى اگر واقعا شما مهاجرين از وطنهاى خود براى جهاد و فداكارى در راه خدا و بدست آوردن رضاى خدا بيرون گرديديد نبايد كفّار را دوست خود قرار دهيد و مخفيانه آنها را از اسرار ما بتوسط نامه يا اخبار سرّى يا بطور ديگر خبردار نمائيد، و گمان نكنيد كه من خبردار نيستم از اعمال و افعال شما و من داناترم از شما بآنچه را مخفى و پنهان داشته‌ايد و آنچه را ظاهر ميگردانيد و كسى كه چنين كند محققا از راه راست منحرف شده و در پرتگاه جهالت سرگردان گرديده.

صفحه : ۲۵۲

إِن يَثقَفُوكُم يَكُونُوا لَكُم أَعداءً وَ يَبسُطُوا إِلَيكُم أَيدِيَهُم وَ أَلسِنَتَهُم بِالسُّوءِ وَ وَدُّوا لَو تَكفُرُونَ چگونه شما با ايمانى كه داريد آنان را دوست داريد در صورتى كه در هر كجا كفار شما را بيابند دشمنى خود را ظاهر ميگردانند و بدستهاى خود و بزبانهاى خويش شما را بزدن و كشتن و دشنام دادن صدمه ميزنند و آنان دوست ميدارند كه شما كافر گرديد مثل خودشان.

اشاره به اينكه اظهار دوستى شما با آنها در صورتى كه شما مؤمن و آنان كافر باشند فائده ندارد آنان در صورتى شما را دوست دارند كه شما مثل آنها كافر گرديد آرى اختلاف عقيده و آراء يك عامل كلى بسيار مؤثرى است براى پديد شدن دشمنى بين افراد بشر و بهمين جهت ملل مختلفه در عالم پديدار گرديده‌اند و نفاق و ضديت بين اهل اديان محقق گرديده و هيچ يك از ملل عالم زير بار ملت ديگر نميروند و لو آن كه حق را بر خلاف مذهب خود ببينند و اينكه نيست مگر از جهت تفرعن و منّيت و خودپرستى و همين پرده سياه منّيت و خودپرستى است كه چشم و گوش انسان را بسته و نميگذارد بحقيقت نائل گردد و بسعادتى كه بايست بآن برسد و از آن برخوردار گردد خود را برساند، و گر نه راه مستقيم يكى است كه هر كس آن راه را پيدا نمايد و در آن سلوك كند بالاخره بمقصد اصلى و سعادت حقيقى كه مآل و آرزوى هر انسان عاقلى است خواهد رسيد و پيدا نمودن آن خطّ مستقيم بسى آسان است، منتهى الامر بدو چيز تحقق مى‌پذيرد، يكى ترك عصبيّت و ترك عادات و منّيت، و ديگر پس از تخليه نفس از عادات و ملكات نكوهيده قدرى مجاهده ميخواهد تا آنكه بطور تحقيق نه تقليد از آباء و اجداد طريق و روش خود را بخط مستقيم كه سر انجام آن قرب بجوار (ربّ العالمين) است پيدا نموده و در آن سلوك نمايد.

صفحه : ۲۵۳

لَن تَنفَعَكُم أَرحامُكُم وَ لا أَولادُكُم يَومَ القِيامَةِ يَفصِلُ بَينَكُم وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ بَصِيرٌ در اعراب يفصل بين قرّاء گفتارى است.

(۱) يفصل بفتح ياء و كسر صاد بقرائت عاصم و يعقوب.

(۲) يفصّل بفتح صاد و تشديد آن بنا بر فعل مجهول بقرائت (إبن عامر).

(۳) نفصل بنون و كسر صاد و اضافه فعل بسوى خداى تعالى بقرائت نخعى و طلحه.

(۴) (يفصّل) بضم ياء و كسر صاد و تشديد آن بقرائت حمزه و كسايى.

(۵) يفصل بضم ياء و كسر صاد مأخوذ از افصال تفسير ابو الفتوح رازى.

هرگز بشما نفع نخواهند رسانيد در قيامت ارحام و خويشاوندان و نه اولادان شما زيرا كه هر كس با عمل خود و اخلاقيّات و آنچه (بما قدمت ايديهم) در اينكه عالم پيش فرستاده همراهست (يفصل منكم) اشاره به اينكه چگونه ارحام و اولاد شما توانند در قيامت بشما نفع رسانند در صورتى كه در آن وقت همه چيز بحقيقت خود ظاهر ميگردد و باطنها نمايان ميشود و مؤمن و كافر كه در اينكه

عالم در صورت شبیه بیکدیگرند لکن قیامت که باطنها ظاهر گردیده بین کافر و مؤمن بعد و جدایی بسیار نمایان میگردد و چنانچه فرموده یَومَ یَفِرُّ المَرءُ مِن أَخِیهِ وَ أُمِّهِ وَ أَبِیهِ وَ صاحِبَتِهِ وَ بَنِیهِ سوره (عبس آیه ۳۴ تا ۳۶) در آن روز کافر بصورتی تظاهر مینماید که دوست‌ترین و نزدیک‌ترین آنها از وی فرار مینمایند.

وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ بَصِیرٌ گمان نکنید آنچه از بد و خوب و زشت و زیبا در اینکه عالم میکنید پنهان و مخفی میماند و کسی را بر آن اطلاعی نیست بلکه اعمال شما را خدا و رسول و مؤمنین نیز بآن بصیرت باطنی و چشم حق بین خود که فرموده

(المؤمن ینظر بنور اللّه)

همگی می‌بینند و بر اعمال و افعال شما مطلعند.

صفحه : ۲۵۴

قَد کانَت لَکُم أُسوَةٌ حَسَنَةٌ فِی إِبراهِیمَ وَ الَّذِینَ مَعَهُ إِذ قالُوا لِقَومِهِم إِنّا بُرَآؤُا مِنکُم وَ مِمّا تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ راغب اصفهانی در معنی (اسوة) چنین گوید اسوة کالقدوة و القدوة آن حالتی است که برای انسان پدید میگردد در اثر متابعت و پیروی نمودن غیر خود خواه عمل نیکو باشد و خواه عمل بد خواه نفع برساند و خواه ضرر اینکه است که خدای تعالی فرموده لَقَد کانَ لَکُم فِی رَسُولِ اللّهِ أُسوَةٌ حَسَنَةٌ پس وصف نمود آن را بحسنة و بُرَآؤُا جمع بریء مثل ظریف و ظرفاء و کریم و کرماء صفت مشبّه است (پایان) آیه اشاره به اینکه شما مؤمنین بایستی در اینکه خصلت نیکو که ترک مودّت و دوستی با کفار و تبرئه جستن از آنان است تابع ابراهیم علیه السّلام و کسانی که از اهل ایمان بوی بودند باشید إِذ قالُوا لِقَومِهِم إِنّا بُرَآؤُا مِنکُم جمله ظرف خبر کانت وقتی که بقوم خود گفت محققا من بیزارم از شما و آنچه را که پرستش مینمائید وَ مِمّا تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ یعنی من بیزارم از شما و آنچه را که بغیر خدا عبادت مینمائید وَ بَدا بَینَنا وَ بَینَکُمُ العَداوَةُ وَ البَغضاءُ أَبَداً حَتّی تُؤمِنُوا بِاللّهِ وَحدَهُ چون سبب عداوت و علت دشمنی ابراهیم علیه السّلام با قوم خود شرک و کفر آنان بود و مادامی که علت و سبب چیزی موجود است البته معلوم و مسبب آن هم نیز با آن همراهست، اینکه است که ابراهیم علیه السّلام میخواهد بآنان بفهماند اگر شما خواهید من با شما دوست مشفق گردم سبب ضدیّت را از میان بردارید و بخدای یگانه ایمان آرید.

إِلّا قَولَ إِبراهِیمَ لِأَبِیهِ لَأَستَغفِرَنَّ لَکَ وَ ما أَملِکُ لَکَ مِنَ اللّهِ مِن شَیءٍ رَبَّنا عَلَیکَ تَوَکَّلنا وَ إِلَیکَ أَنَبنا وَ إِلَیکَ المَصِیرُ

صفحه : ۲۵۵

إِلّا استثناء است از قوله تعالی در آیه بالا أُسوَةٌ حَسَنَةٌ و شاید اشاره باین باشد که شما مؤمنین در آن خصلت نیکو که تبرئه و بیزاری جستن از کفار باشد اقتداء بابراهیم علیه السّلام نمائید مگر در اینکه بپدرش یعنی عمویش.

چنانچه مفسرین گویند چون بایستی آباء و اجداد پیمبران تا برسد بآدم (ع) همه موحّد باشند آذر عموی ابراهیم علیه السّلام ......ȘȘ نه پدرش و چون حق تربیت بابراهیم علیه السّلام داشت او را پدر خطاب میکرد و میگفت پدر هر آینه من طلب آمرزش میکنم از خدا برای تو و من خودم مالک چیزی نیستم یعنی تمام امور بدست خدا است او باید تو را بیامرزد و توبه تو را قبول کند و بتو توفیق ایمان کرامت نماید، مقصود اینکه است که ای مؤمنین شما در تمام خصلتهای نیکو تأسّی بابراهیم علیه السّلام نمائید مگر در اینکه در باره کفار دعاء کنید و برای آنان طلب مغفرت نمائید زیرا که باین عمل مأمور نیستید چنانچه فرموده ما کانَ لِلنَّبِیِّ وَ الَّذِینَ آمَنُوا أَن یَستَغفِرُوا لِلمُشرِکِینَ زیرا که استغفار ابراهیم علیه السّلام برای آذر برای اینکه بوده که نظر بوعده‌ای امیدوار بود که ایمان آرد چنانچه اشاره دارد بآن قوله تعالی ما کانَ استِغفارُ إِبراهِیمَ لِأَبِیهِ إِلّا عَن مَوعِدَةٍ وَعَدَها إِیّاهُ وقتی دانست ایمان نمیآورد از وی تبری جست قوله تعالی فَلَمّا تَبَیَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلّهِ تَبَرَّأَ مِنهُ وقتی ابراهیم علیه السلام از ایمان آوردن آذر مأیوس میگردد روی نیازمندی

بدرگاه بی‌نیاز مطلق آورده و میگوید پروردگار من روی نیازمندی من بسوی تو است و تمام اتّکاء و امیدواری من بدر خانه رحمت تو است و بازگشت تمام امور بتو است.

رَبَّنا لا تَجعَلنا فِتنَةً لِلَّذِینَ کَفَرُوا وَ اغفِر لَنا رَبَّنا إِنَّکَ أَنتَ العَزِیزُ الحَکِیمُ راغب در غریب القرآن چنین گفته (فتن) بمعنی داخل گردانیدن طلا است در آتش برای آنکه خالی گردد از غش و کثافت و موارد استعمال آن بسیار است گاهی بمعنی عذاب آید مثل قوله تعالی یَومَ هُم عَلَی النّارِ یُفتَنُونَ ذُوقُوا فِتنَتَکُم یعنی عذابکم) و گاهی بمعنی امتحان و آزمایش آرند مثل (وَ فَتَنّاکَ فُتُوناً) و فتنه

صفحه : ۲۵۶

و بلاء استعمال شده هم در شدت و هم در آسانی لکن در شدت و سختی هم ظاهرتر و هم بیشتر استعمال گردیده مثل قوله تعالی وَ نَبلُوکُم بِالشَّرِّ وَ الخَیرِ فِتنَةً وَ الفِتنَةُ أَشَدُّ مِنَ القَتلِ و قوله تعالی وَ اعلَمُوا أَنَّما أَموالُکُم وَ أَولادُکُم فِتنَةٌ مال و اولاد را فتنه نامیده نظر به اینکه انسان بمال و اولاد امتحان و اختبار میگردد، و اولاد را دشمن نامیده فی قوله إِنَّ مِن أَزواجِکُم وَ أَولادِکُم عَدُوًّا لَکُم نظر بآن ضررهایی که از قبل آنها بانسان برخورد مینماید و زن و اولاد و مال را زینت نامیده در قوله تعالی زُیِّنَ لِلنّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ مِنَ النِّساءِ وَ البَنِینَ تا آخر آیه نظر به اینکه انسان خود را باینها تزین و زینت میدهد و قوله تعالی أَ حَسِبَ النّاسُ أَن یُترَکُوا أَن یَقُولُوا آمَنّا وَ هُم لا یُفتَنُونَ یعنی باید مردم در مورد امتحان واقع گردند تا آنکه طیب و خبیث از یکدیگر تمیز داده شوند پایان آیه بیان تتمه سخن ابراهیم خلیل علیه السّلام است که گفته ای پروردگار ما قرار مده ما را فتنه و آزمایش برای کسانی که کافر گردیدند که بر ما مسلط گردند و ما را بعذاب و زحمت اندازند یا از دین برگردانند و لغزش و گناهان ما را ببخش ای پروردگار ما تو غالب بر هر چیزی هستی و درستکار میباشی شرّ اینکه مشرکین و کافرین را از ما رفع گردان.

لَقَد کانَ لَکُم فِیهِم أُسوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَن کانَ یَرجُوا اللّهَ وَ الیَومَ الآخِرَ وَ مَن یَتَوَلَّ فَإِنَّ اللّهَ هُوَ الغَنِیُّ الحَمِیدُ محققا برای شما مؤمنین سزاوار است که تأسی نمائید بابراهیم در خصلتهای نیکوی او اگر امیدوار باشید برحمت خدا و فائز گردیدن بدرجات اخروی و تکرار در أُسوَةٌ حَسَنَةٌ اهمیت تأسی بابراهیم را میرساند و بیان بعضی از خصلتهای نیک ابراهیم همان آیات بالا است در بیزاری جستن او از دشمنان خدا و اظهار نیازمندی وی از بینیاز مطلق و اتکاء و امیدواری وی و طلب بخشش و عفو نمودن از وی.

صفحه : ۲۵۷

عَسَی اللّهُ أَن یَجعَلَ بَینَکُم وَ بَینَ الَّذِینَ عادَیتُم مِنهُم مَوَدَّةً وَ اللّهُ قَدِیرٌ وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ امید است که بنزدیکی خدا بین شما و کسانی که با شما دشمنی نمودند و شما را از وطن خارج گردانیدند دوستی و محبت قرار دهد، زیرا که خدا قادر و آمرزنده و مهربان است. مفسرین گویند مقصود از عادَیتُم مشرکین مکّه‌اند که بسیاری از آنان ایمان آوردند و اینکه وعده خدا درست شد و مسلمانهای مدینه با آنها مناکحه و مخالطه نمودند و رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با امّ حبیبه دختر ابی سفیان ازدواج نمود.

امّ حبیبه زن عبد اللّه بن جحش بن رئاب بود زن و شوهر هر دو از مهاجرین حبشه بودند شوهرش عیسوی بود و امّ حبیبه را بدین خود دعوت نمود وی نپذیرفت تا وقتی که شوهرش عبد اللّه جحش مرد، پس از آن حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کسی را فرستاد نزد نجاشی و او را از نجاشی خواست نجاشی گفت نزدیکترین کس باین زن کیست گفتند خالد بن سعید بن العاص، نجاشی بوی گفت امّ حبیبه را بپیغمبر ده قبول نمود نجاشی چهار صد دینار مهر او کرد و وی را روانه نمود و بقول دیگر حضرت امّ حبیبه را از عثمان بن عفان بخواست و او وی را از نجاشی خواست وقتی اینکه خبر بپدرش ابو سفیان رسید در صورتی که مشرک بود گفت (ذاک الفحل لا یقرع انفه) یعنی چنین مردی را از دامادی منع نتوان نمود زیرا که کفوی و همسری کریم است.

لا يَنهاكُمُ اللّهُ عَنِ الَّذِينَ لَم يُقاتِلُوكُم فِي الدِّينِ وَ لَم يُخرِجُوكُم مِن دِيارِكُم أَن تَبَرُّوهُم وَ تُقسِطُوا إِلَيهِم إِنَّ اللّهَ يُحِبُّ المُقسِطِينَ خطاب بمؤمنين است که خدا نهی نمیکند شما را که از آن کسانی که با شما راجع بدین جنگ و نزاع ننمودند و شما را برای ایمانتان از وطن خود آواره ننمودند

صفحه : ۲۵۸

اینکه نیکی کنید با آنها و نیز نهی نکرده شما را که نسبت با آنان حکم بعدل ننمائید بلکه بایست با آنها بعدل و خوبی رفتار نمائید تا باین واسطه تألیف قلوب آنها گردد و میل نمایند بایمان.

سخنان مفسرین در توجیه آیه

(۱) مقصود از آن کسانی که حکم شده که در باره آنها عدالت را مراعات نمائید و با آنها بخوبی رفتار نمائید و بآنها ظلم و تعدی ننمائید کودکان و زنان کفارند زیرا که آنها در ضرر رساندن بکسانی که در مکه ایمان آورده بودند چندان مدخلیتی نداشتند.

(۲) اینکه آیه بآیه قتال قاتِلُوا المُشرِكِينَ كَافَّةً نسخ گردیده.

(۳) گویند قتلیه بنت العزّی مشرکه بود چند هدیّه‌ای برای دختر خود اسماء دختر ابی بکر آورد وی قبول نکرد و اذن نداد که داخل مدینه گردد آن وقت اینکه آیه فرود آمد و پیمبر اکرم امر بدخول او فرمود و هدیه وی را قبول نمود و در باره وی احسان فرمود.

(۴) بروایت عبد اللّه بن عباس آیه راجع بخزاعه و رؤساء آنها فرود آمد که از جمله آنها هلال بن عویم و سراقهٔ بن مالك و بنو مدلج که اینان با رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم پیمان بسته بودند که با مسلمانان جنگ نکنند و بر علیه رسول کسی را کمك ندهند (ابو الفتوح) (۵) حکم اینکه آیه عام است و شامل میگردد هر کسی را که چنین باشد یعنی با مؤمنین خصومت ننماید و نیز بآنها ظلم و دشمنی نکند و باجماع امّت نیکی کردن بکفار حربی حرام نیست خواه خویش باشند با مؤمنین یا نباشند، و خلاف در اینکه است که آیا زکاهٔ و فطره و کفاره بآنها دادن جائز است یا نه، اصحاب ما یعنی امامیه تجویز نمیکنند و بین مخالفین ما یعنی سنّیها اختلافست (منهج الصادقین)

صفحه : ۲۵۹

إِنَّما يَنهاكُمُ اللّهُ عَنِ الَّذِينَ قاتَلُوكُم فِي الدِّينِ وَ أَخرَجُوكُم مِن دِيارِكُم وَ ظاهَرُوا عَلي إِخراجِكُم أَن تَوَلَّوهُم وَ مَن يَتَوَلَّهُم فَأُولئِكَ هُمُ الظّالِمُونَ إِنَّما مفید حصر است یعنی محققا خدا نهی کرده شما را از اینکه دوستی و محبّت نمائید بکسانی که با شما جنگ کردند در دین و شما را از شهر و دیارتان آواره نمودند یعنی اهل مکّه که چنین کرده بودند و کسانی که با آنان در اینکه عمل کمك نمودند و چون آنها ظلم و تعدی را بمنتهی درجه رسانیده بودند کسانی که با آنها محبّت کنند و اظهار دوستی نمایند آنان ستمکارانند لکن نهی ننموده از دوستی کردن با کسانی که با شما جنگ ننمودند و شما را از وطنتان بیرون ننمودند وقتی اینکه دو آیه اخیر را با آیه اول سوره لا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَ عَدُوَّكُم أَولِياءَ با هم جمع کنیم بقرینه إِنَّما که مفید حصر است در اینجا عَدُوِّي وَ عَدُوَّكُم در آنجا که بمعنی تجاوز نمودن و اظهار دشمنی کردن است همان توجیه پنجم اولی بنظر میآید به اینکه گفته شود که حکم آیه عام است و شامل میگردد هر کسی را که چنین باشد یعنی از وی ضرری متوجه مسلمانان نگردد و با مؤمنین دشمنی و ضدیت نکند خدا شما مؤمنین را از چنین کسانی و لو کافر باشند نهی ننموده که دوستی با آنها کنید و با عدالت با آنها رفتار نمائید زیرا که عدالت و میانه‌روی عمل در همه جا نیکو است و خدا دوست میدارد کسانی را که بعدالت رفتار مینمایند مگر در جایی که

از طرف عقل یا شرع منع شده باشد و آیه اشاره است به اینکه آنجایی که شما را امر بجهاد با کفار و تبری از آنها نموده آن نیز روی میزان عدل است که چون آنها با شما چنین کردند شما نیز بایستی با آنها چنین کنید یعنی با آنها جنگ کنید و آنها را از خود برانید تا آنکه عکس العمل خود را معاینه ببینند.

صفحه : ۲۶۰

[سوره الممتحنة (۶۰): آیات ۱۰ تا ۱۳]

اشاره

یـا أَيُّهَـا الَّذِينَ آمَنُوا إِذا جاءَكُمُ الْمُؤْمِناتُ مُهاجِراتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّ اللّهُ أَعلَمُ بِإِيمانِهِنَّ فَإِن عَلِمتُمُوهُنَّ مُؤمِناتٍ فَلا تَرجِعُوهُنَّ إِلَى الكُفّارِ لا هُنَّ حِلٌّ لَهُم وَ لا هُم يَحِلُّونَ لَهُنَّ وَ آتُوهُم ما أَنفَقُوا وَ لا جُناحَ عَلَيكُم أَن تَنكِحُوهُنَّ إِذا آتَيتُمُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ وَ لا تُمسِكُوا بِعِصَمِ الكَوافِرِ وَ سئَلُوا ما أَنفَقتُم وَ لِيَسئَلُوا ما أَنفَقُوا ذلِكُم حُكمُ اللّهِ يَحكُمُ بَينَكُم وَ اللّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۱۰) وَ إِن فاتَكُم شَيءٌ مِن أَزواجِكُم إِلَى الكُفّارِ فَعاقَبتُم فَآتُوا الَّذِينَ ذَهَبَت أَزواجُهُم مِثلَ ما أَنفَقُوا وَ اتَّقُوا اللّهَ الَّذِي أَنتُم بِهِ مُؤمِنُونَ (۱۱) يا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذا جاءَكَ المُؤمِناتُ يُبايِعنَكَ عَلى أَن لا يُشرِكنَ بِاللّهِ شَيئاً وَ لا يَسرِقنَ وَ لا يَزنِينَ وَ لا يَقتُلنَ أَولادَهُنَّ وَ لا يَأتِينَ بِبُهتانٍ يَفتَرِينَهُ بَينَ أَيدِيهِنَّ وَ أَرجُلِهِنَّ وَ لا يَعصِينَكَ فِي مَعرُوفٍ فَبايِعهُنَّ وَ استَغفِر لَهُنَّ اللّهَ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۲) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَوَلَّوا قَوماً غَضِبَ اللّهُ عَلَيهِم قَد يَئِسُوا مِنَ الآخِرَةِ كَما يَئِسَ الكُفّارُ مِن أَصحابِ القُبُورِ (۱۳)

(ترجمه)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید چون آمدند زنان مهاجرات (زنانی که از مکه بمدینه هجرت نموده‌اند) آنان را آزمایش نمائید اگر دانستید که آنان با ایمان میباشند آنها را بسوی کفار برنگردانید نه آن زنها برای کفار

صفحه : ۲۶۱

حلالند و نه کفار برای آنان حلالند و بدهید بشوهرهایشان آنچه را خرج نموده‌اند و بر شما گناهی نیست اگر با آنها ازدواج نمائید در صورتی که مزد و اجرت آنها را بدهید، و چنگ نزنید بعقدهای زنان کافره (یعنی نباید بین شما و آنان علاقه زوجیت استوار باشد لکن از کفاری که زنهایتان بسوی آنان رفته‌اند مطالبه کنید آنچه را که خرج کرده‌اید و بایست البته بخواهید آنچه را خرج نموده‌اید) اینکه است فرمان خدا که بین شما حکم میکند و خدا دانای درست کردار است.

و اگر کسی از ازواج شما برود بسوی کفار (رجوع بکفر اولی خود نماید) وی را تعاقب نموده و از پی آن روید اگر او بازگشت بشما ننمود بدانید که عاقبت ظفر از شما است، و از غنیمتی که بدست آوردید بدهید بکسانی که زنهایشان رفته‌اند مثل آنچه را که خرج نموده‌اند و عمل کنید بدستور خدایی که باو ایمان آورده‌اید.

ای نبی اکرم وقتی زنهای مؤمنه آمدند نزد تو باید بچند شرط با تو بیعت نمایند، شرک بخدا نیاورند، دزدی نکنند، زنا نکنند، فرزندان خود را نکشند بر کسی افترا و بهتان بین دستها و پاهای خود مبندند، در کردار نیکو مخالفت امر تو را ننمایند (با اینکه شرایط) با تو بیعت کنند و برای آنها از خدا طلب آمرزش نما، بدرستی که خداوند آمرزنده و مهربان است.

ای کسانی که ایمان آورده‌اید دوستی ننمائید با گروهی که خدا بر آنان غضب نموده حقیقةً آنها مأیوس و ناامیدند از آخرت همان

طوری که کفار از کسانی که (مرده) و در گور رفته‌اند ناامید میباشند.

(توضیح آیات)

اشاره

یـا أَیُّهَـا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا جاءَکُمُ الْمُؤْمِنـاتُ مُهـاجِراتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّ اللّهُ أَعلَمُ بِإِیمانِهِنَّ فَإِن عَلِمتُمُوهُنَّ مُؤْمِناتٍ فَلا تَرجِعُوهُنَّ إِلَی الکُفّارِ
خطاب بمؤمنین است که زنهایی که از مکه بمدینه مهاجرت مینمایند و اظهار

صفحه : ۲۶۲

ایمـان میکننـد آنـان را امتحـان و آزمـایش نمائیـد بطوری که بقرائن و علامـاتی معلوم گردد که آنـان واقعـا از روی ایمان مهاجرت نموده‌اند نه آنکه مقصد دیگری مثل فرار از ایذاء شوهران خود یا برای جاسوسی از روی نفاق یا غیر آن بمدینه آمده‌اند.
اللّهُ أَعلَمُ بِإِیمانِهِنَّ اگر چه ایمان امر قلبی است و فقط خدا عالم باسـرار نهانی است لکن شما مؤمنین بقدر امکان تفتیش از حال آنان نمائیـد وقتی دانستیـد و مطمئن گردیدیـد بایمـان آنها فَلا تَرجِعُوهُنَّ إِلَی الکُفّارِ (فلا) نهی است که پس از امتحان دیگر جایز نیسـت برای شما مؤمنین چنین کنید که آنها را برگردانید بسوی کفار.
آیه اشاره باین است که برای شما مردهای مسلمانان لازم است که بقدر وسع از آنان نگاهداری نمائید که مبادا آنها از روی ناچاری یا بزور شوهران بر گردند بمکه و ایمانشان را از دست بدهند زیرا دیگر نه زنهای مؤمنه حلالند برای شوهران کافر خود و نه شوهران حلالند برای آنان.
فَإِن عَلِمتُمُوهُنَّ مُؤمِنـاتٍ فَلا تَرجِعُوهُنَّ إِلَی الکُفّـارِ لا هُنَّ حِلٌّ لَهُم وَ لا هُم یَحِلُّونَ لَهُنَّ وَ آتُـوهُم مـا أَنفَقُوا وَ لا جُنـاحَ عَلَیکُم أَن تَنکِحُوهُنَّ إِذا آتَیتُمُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ وَ لا تُمسِکُوا بِعِصَمِ الکَوافِرِ وَ سئَلُوا ما أَنفَقتُم وَ لیَسئَلُوا ما أَنفَقُوا ذلِکُم حُکمُ اللّهِ یَحکُمُ بَینَکُم وَ اللّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ

آیه اشاره بچهار حکم مینماید

(اول) وقتی زنهـای مؤمنه از مکه بمـدینه مهـاجرت نمودنـد برای شـما مردهای مؤمنین جایز نیست که آنان را بسوی کفار برگردانید زیرا آن زنها وقتی ایمان آوردند برای شوهرهای کافر خود حرام میشوند.

صفحه : ۲۶۳

(دوم) جایز و مباح است برای شما مؤمنین با آن زنهای مهاجرات در صورتی که آنان مایل باشند ازدواج نمائید.
(سوم) اگر خواستید با آنان ازدواج نمائید بایستی برای آنها مهر و نفقه تعیین نمائید.
(چهارم) اگر خواستید با آنان ازدواج نمائید باید آنچه شوهرانشان خرج نموده‌اند از مهر و نفقه بآنها ردّ کنید.
(حکـم اول) از قـوله تعـالی فَلا تَرجِعُوهُنَّ إِلَی الکُفّارِ استنباط میگردد، حکم دوم از قـوله تعـالی وَ لا جُنـاحَ عَلَیکُم أَن تَنکِحُوهُنَّ استـخراج میشود، حکم سوم از قوله تعـالی إِذا آتَیتُمُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ توان اسـتنباط نمود، حکم چهـارم از قوله تعالی وَ آتُوهُم ما أَنفَقُوا

فهميده ميشود.

فقها گويند حكم چهارم نسخ گرديده يعنى زن كافره‌اى كه شوهر وى كافر باشد و آن زن پس از كفر مسلمان گردد كسى كه خواست با او ازدواج كند ديگر لازم نيست از عهده مخارجى كه شوهرش در باره وى نموده برآيد.

در شأن نزول آيه مفسرين بروايت إبن عباس گويند در سال حديبيه آن سالى كه پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم با مشركين مكّه مصالحه نمود باين طور كه هر كس از اهل مكه بمدينه آمد وى را برگردانند بمكه و هر كس از اهل رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از مدينه بمكه رفت اهل مكه او را برنگردانند و مصالحه نامه را نوشتند و مهر نمودند پس از آن هنوز حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله در حديبيه بود كه جماعتى از مؤمنين از مكه گريختند و خدمت حضرتش آمدند از جمله آنان زنى بنام سبيعه اسلميّه دختر حرّث بود در حديبيه آمد و اسلام آورد و نام شوهرش مسافر مخزومى بود و بروايتى صيف بن راهب او وقتى فهميد زنش نزد رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم رفته و مسلمان شده آمد نزد آن حضرت و گفت بنا بر قراردادى كه شده زن مرا بمن رد كن هنوز گل مهرى كه بر قرارداد نهاده‌ايم خشك نشده اينكه آيه يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذا جاءَكُمُ الْمُؤْمِناتُ مُهاجِراتٍ الخ فرود آمد و رسول اللّه مهر سبيعه با آنچه شوهرش بوى

داده بود بشوهرش داد و او را بمكه برنگردانيد و پس از امتحان عمر با وى ازدواج نمود. (تفسير مجمع البيان) وَ إِنْ فاتَكُمْ شَيْءٌ مِنْ أَزْواجِكُمْ إِلَى الْكُفَّارِ فَعاقَبْتُمْ فَآتُوا الَّذِينَ ذَهَبَتْ أَزْواجُهُمْ مِثْلَ ما أَنْفَقُوا وَ اتَّقُوا اللّهَ الَّذِي أَنْتُمْ بِهِ مُؤْمِنُونَ اينكه حكم پنجمى است كه در اينكه آيات بيان فرمود كه هر گاه مرد مؤمن زنش را در اثر ايمانش از دست بدهد كه يا اصلا زنش ايمان نياورده يا پس از هجرت از ايمان برگردد بسوى كفار، بايستى آنچه شوهرش خرج وى نموده از مهر و نفقه باو داده شود و ظاهرا حكمت در اينكه حكم اينكه است كه مهاجرين آنهايى كه استطاعت مالى ندارند براى مهر و نفقه بى‌زوجه و همسر نمانند.

يا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِذا جاءَكَ الْمُؤْمِناتُ يُبايِعْنَكَ عَلى أَنْ لا يُشْرِكْنَ بِاللّهِ شَيْئاً خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه وقتى زنهاى مؤمنه آمدند با تو بيعت كنند با آنان بيعت كن مشروط بشرائط شش گانه.

(۱) با خدا چيزى شريك نگردانند از اطلاق آيه عَلى أَنْ لا يُشْرِكْنَ بِاللّهِ چنين بر ميآيد كه شرط ايمان اينكه است كه مؤمن بتمام معنى موحد گردد و بتمام مراتب توحيد يعنى توحيد در مقام ذات، توحيد در مقام صفات، توحيد در مقام افعال، توحيد در مقام عبادت ايمان آرد كه در مقام عبادت كسى را با خدا شريك قرار ندهد.

وَ لا يَسْرِقْنَ وَ لا يَزْنِينَ (دوم و سوم) از شرائط مزبوره اينكه است كه دزدى نكنند و نيز زنا ننمايند.

شايد نكته اختصاص اينكه دو شرط و نيز باقى شروط بعد كه در باره بيعت با زنها نموده نه در مردها اشاره باين باشد كه مفسده زنا در زنها زيادتر از مردها است

و زنها بيشتر در موارد چنين خطاها واقع ميگردند مخصوصا مفسده‌اى كه بر زناى زن مترتب ميگردد كه آن اختلاط مياه و فساد در انساب و غيره باشد بلكه توان گفت زن شوهردارى كه زناكار باشد باضافه بر آن مفسده زنا دزدى نيز در ضمن واقع گرديده زيرا تمتّعى كه فقط حق شوهرش بوده بنا حق بديگرى داده.

وَ لا يَقْتُلْنَ أَوْلادَهُنَّ چهارم آنكه اولادهاى خود را نكشند و لو آنكه آيه اطلاق دارد و كشتن اولاد نيز انواع و اقسامى دارد لكن غالبا متفرع و ناشى از زنا ميشود زنهاى زناكار وقتى از زنا حامله گردند براى جلوگيرى از افتضاح بچه‌هاى خود را سقط مينمايند و اولاد

خود را تلف میکنند برای آنکه رسوا نگردند.

وَ لا یَأْتِینَ بِبُهتانٍ یَفتَرِینَهُ بَینَ أَیدِیهِنَّ وَ أَرجُلِهِنَّ پنجم از شرایط مزبوره اینکه است که آنان اقدام ننمایند بافتراء و دروغی که بربافته باشند بین دستها و پاهای خود اینکه جمله را عطف داده بجمله وَ لا یَقتُلنَ أَولادَهُنَّ و اینکه شرط را نیز اختصاص ببیعت با نسوان داده.

و شاید بین دستها و پاهای آنها اشاره باولادی باشد که از زنا پدید گردیده که بین دستهای آنها کنایه باشد از شکم آنها و بین پاهای آنها اشاره بمحل تولد طفل باشد و جمله بِبُهتانٍ یَفتَرِینَهُ اشاره باین باشد که بایستی هر گاه اولادی از زنا بهمرسیده نسبت بشوهر ندهند.

خلاصه اینکه شش شرطی که اختصاص داده در بیعت نمودن با زنها در صورتی که چنین شرائطی غیر از همان شرط اول که شریک برای خدا قرار ندهند و آخر که مخالفت نکنند تو را در معروف برای بیعت نمودن با مردها شرط ننموده ظاهرا بازگشت تمام آنها بهمان مفسده‌ای است که در زنا نمودن زن مترتب میگردد و چنانچه گفته شد چنین مفسده‌ای در زنا کردن مرد تحقق ندارد.

صفحه : ۲۶۶

وَ لا یَعصِینَکَ فِی مَعرُوفٍ ششم از شرایطی که در بیعت نمودن با زنها مدخلیّت داده اینکه است که آنان مخالفت و نافرمانی نکنند تو را ای پیمبر اکرم در آنچه از اعمال و کردار خوب بآنها امر فرمایی و اگر چه در توجیه قید معروف چند قول از مفسرین نقل شده لکن اگر در اینکه قید خصوصیّت زائدی غیر از جهت عموم که نسبت بزن و مرد هر دو جاری است راجع بزن ملحوظ باشد بازگشت آن نیز بمراعات حفظ عفت در زن میشود به اینکه ناموس خود را از نظر اجانب محفوظ گرداند و در مقام جلوه‌گری که طبیعت زن مایل بآن است خودداری نماید و آنچه را عقلاء نیکو میشمارند که از جمله آنها حفظ ناموس مخصوصا در زن که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم امر بآن فرموده مراعات نمایند زیرا که بالاترین چیزی که توان از محسنات زن بشمار آورد حفظ ناموس و اتصاف وی است بصفت عفت و متصف گردیدن بصفت عفت اگر چه برای مرد نیز مهم است لکن برای زن زیادتر از مرد اهمیت دارد.

پس از بیان اینکه شرائط وقتی زنها قبول اینکه شرائط شش گانه بالا را نمودند فَبایِعهُنَّ وَ استَغفِر لَهُنَّ اللّهَ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ با آنها بیعت کن و برای آنها از خدا طلب مغفرت نما زیرا که خدا بسیار آمرزنده و مهربان است.

از تأسیس اینکه شرائط چنین توان استفاده نمود که در نظر اسلام مهم‌ترین اعمال نیکو و صفات پسندیده برای زن اینکه است که خود را محجوب و مستور گرداند و با مردهای اجنبی رو برو نشود مگر در موقع لزوم که مبادا مفسده زنا واقع گردد و زنی که حفظ عفت خود را بکند بامر خدا مورد شفاعت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خدای تعالی و نیز مورد رحمت و مغفرت حق تعالی واقع گردیده.

بلکه بالاتر از اینکه گویم از شرائطی که در بیعت با زنها مأخوذ گردانیده توان چنین استفاده نمود که زن زناکار مخصوصا اگر شوهردار باشد اصلا از تحت اسلام

صفحه : ۲۶۷

خارج میگردد زیرا خداوند بیعت با زنها را مشروط باین شروط شش گانه بالا گردانیده وقتی شرط محقق نگردید مشروط نیز تحقق نپذیرد یعنی چنین زنانی که اخلال باین شرائط نمایند از تحت بیعت رسول اللّه خارجند.

مفسرین گویند بعد از فرود آمدن آیه رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حاضر گردید برای بیعت با زنها با همان شرائط مقرره و فرمود با شما بیعت میکنم (أن لا یُشرِکنَ بِاللّهِ) هند دختر عتبه زن ابو سفیان در میانه زنها ایستاده و مقنعه بر سر خود کشیده که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وی را نشناسد وقتی سخن رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را شنید گفت یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در اخذ بیعت با زنها تأکید نمودی و شرائطی مقرر کردی که با مردها چنین نکردی زیرا که با مردها بهمین اسلام و جهاد بیعت نمودی و پس از آنکه حضرت فرمود (و لا تسرقن) هند گفت ابو سفیان مردی است بخیل و من بدون اذن او از مال وی بسیار گرفته‌ام حلال است یا نه ابو سفیان حاضر بود گفت هر چه پیش گرفته‌ای بر تو حلال است رسول اللّه خندید و او را شناخت و فرمود تو هند دختر عتبه میباشی گفت آری یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از آنچه گذشت عفو کن که خدا تو را عفو کند و بمقصد و مطلب خود برسی و هند همان ملعونه‌ای بود که در جنگ احد جگر حمزه را شکافته و مضغ کرده بود. و چون حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود (و لا ـ تزنین) هند گفت آیا زن آزاد زنا میکند عمر در صف ایستاده بود خندید زیرا که در زمان جاهلیت بین او و هند اینکه نوع عمل قبیح واقع شده بود، و بعد از آنکه فرمود (و لا تقتلن اولادکن) هند گفت ما آنها را در کودکی میپرورانیم و وقتی بزرگ شدند شما آنان را میکشید و اینکه سخن را برای اینکه گفت که پسرش حنظله در جنگ بدر بدست امیر المؤمنین علیه السّلام کشته شد رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از استماع اینکه سخن هند تبسم فرمود و عمر بطوری خندید که بر پشت افتاد، و وقتی حضرت فرمود (و لا ـ تأتین ببهتان یفترینه بین ایدیکن و ارجلکن) هند گفت بهتان عمل قبیح است و تو ما را امر نمیکنی مگر برشد و مکارم اخلاق، پس آنکه فرمود (و لا تعصینک فی معروف) هند گفت در قلب ما نیست که نافرمانی تو را بکنیم، پس تمام زنها باین شرائط با حضرت

صفحه : ۲۶۸

رسول بیعت نمودند و حضرت برای آنان از خدا طلب مغفرت نمود.

سخنان مفسرین در چگونگی بیعت نمودن حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با زنها

(۱) در صحیح بخاری از عروهٔ و عروهٔ از عایشه روایت نموده که بیعت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با زنها بسخن بود و دست رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دست هیچ زنی را مس ننمود.

(۲) بنا بر قول دیگری در قدح آبی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دست مینمود پس از آن که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دست خود را بیرون میآورد زنها دست در آن قدح مینمودند.

(۳) از شعبی چنین نقل میکنند که بیعت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با زنها از پشت ثیاب بود اینکه طور که حضرت پارچه‌ای در دست مبارک می‌انداخت و با زنها دست میداد (۴) حضرتش پارچه‌ای در میان می‌انداخت یکسر آن پارچه بدست رسول اللّه و سر دیگرش بدست زنها باین طور با آنان بیعت مینمود.

(۵) بروایت دیگر امیّه خواهر خدیجه را امر فرمود که از طرف او از زنها بیعت بگیرد. (منهج الصادقین) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تَتَوَلَّوا قَوماً غَضِبَ اللّهُ عَلَیهِم قَد یَئِسُوا مِنَ الآخِرَةِ کَما یَئِسَ الکُفّارُ مِن أَصحابِ القُبُورِ در شأن نزول آیه گویند جماعتی از فقراء مسلمانان با یهودیان دوستی مینمودند و اسرار مسلمانها را بیهودیان میرسانیدند برای آنکه از آنان طعام و میوه یا پول بگیرند اینکه بود که اینکه آیه در نهی آنان فرود آمد.

آیه خطاب بمؤمنین مینماید که نباید دوستی کنید با کسانی که در مورد غضب حق تعالی واقع گردیده‌اند، اشاره به اینکه شما که

در اثر ایمـان امیـدوار برحمت ایزدی میباشـید چگونه دوستی مینمائیـد بـا کسـانی که در مورد غضب حق تعالی واقع گردیده‌انـد قَد یَئِسُوا مِنَ الآخِرَةِ کَما یَئِسَ الکُفّارُ مِن أَصحابِ القُبُورِ.

اشاره به اینکه در صورتی که آنان در تورات خود اوصاف پیمبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را خوانده و حقانیّت او را میدانند و دانسته و فهمیده از روی کبر و تعصب انکار مینمایند

صفحه : ۲۶۹

معلوم میشود که آنها اصـلا معتقـد بثواب و عقاب اخروی نمیباشـند و چنان از حیات باقی آخرتی ناامیدند مثل نا‌امیدی آنان از زنده شدن مرده‌هایشان.

در اینکه آیه نهی نمـوده از دوسـتی کردن بـا کفـاری که مورد غضب الهی واقع گردیده‌انـد و آنـان منکر معـاد و آخرت میباشـند و اطلاق آن شامل میگردد تمام کفاری که چنین باشند.

سؤال- ظـاهر اینکه آیه بـا آیه نهم همین سوره لا- یَنهاکُمُ اللّه الـخ منافات دارد که آنجا فرموده خـدا شـما را نهی نمیکنـد از دوستی کردن با کفّار و در اینجا امر فرمود باعراض نمودن از آنها.

در پاسـخ گوئیم بقیـد عَـدُوِّی وَ عَـدُوَّکُم در اول سوره و بقرینه (انّما) در آیه إِنَّما یَنهاکُمُ اللّه عَنِ الَّذِینَ قاتَلُوکُم تا آخر ممکن اسـت اینکه آیه را مقیـد نمـائیم بدشـمنی کردن بـا کفـاری که با مؤمنین در مقام مبارزه و دشـمنی باشـند نه آنکه بالکلّیه دوستی نمودن با کفار منهی عنه باشد و لو در جایی که دشمنی و ضدیتی در بین نباشد و مسلمین نیز مأمور بجهاد با آنان نشده باشند.

صفحه : ۲۷۰

سورهٔ الصّفّ

اشاره

مدنیّهٔ و هی اربع عشرهٔ آیهٔ بلاخلاف

[سوره الصف (۶۱): آیات ۱ تا ۱۴]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

سَبَّحَ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ هُوَ العَزِیزُ الحَکِیمُ (۱) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ ما لا تَفعَلُونَ (۲) کَبُرَ مَقتاً عِندَ اللّهِ أَن تَقُولُوا ما لا تَفعَلُونَ (۳) إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ الَّذِینَ یُقاتِلُونَ فِی سَبِیلِهِ صَفًّا کَأَنَّهُم بُنیانٌ مَرصُوصٌ (۴)

وَ إِذ قالَ مُوسی لِقَومِهِ یا قَومِ لِمَ تُؤذُونَنِی وَ قَد تَعلَمُونَ أَنِّی رَسُولُ اللّهِ إِلَیکُم فَلَمّا زاغُوا أَزاغَ اللّهُ قُلُوبَهُم وَ اللّهُ لا یَهدِی القَومَ الفاسِقِینَ (۵) وَ إِذ قالَ عِیسَی ابنُ مَریَمَ یا بَنِی إِسرائِیلَ إِنِّی رَسُولُ اللّهِ إِلَیکُم مُصَدِّقاً لِما بَینَ یَدَیَّ مِنَ التَّوراةِ وَ مُبَشِّراً بِرَسُولٍ یَأتِی مِن بَعدِی اسمُهُ أَحمَدُ فَلَمّا جاءَهُم بِالبَیِّناتِ قالُوا هذا سِحرٌ مُبِینٌ (۶) وَ مَن أَظلَمُ مِمَّنِ افتَری عَلَی اللّهِ الکَذِبَ وَ هُوَ یُدعی إِلَی الإِسلامِ وَ اللّهُ لا یَهدِی القَومَ الظّالِمِینَ (۷) یُرِیدُونَ لِیُطفِؤُا نُورَ اللّهِ بِأَفواهِهِم وَ اللّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَ لَو کَرِهَ الکافِرُونَ (۸) هُوَ الَّذِی أَرسَلَ رَسُولَهُ بِالهُدی وَ دِینِ الحَقِّ لِیُظهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ وَ لَو کَرِهَ المُشرِکُونَ (۹)

یـا أَیُّهَـا الَّذِینَ آمَنُوا هَل أَدُلُّکُم عَلی تِجارَةٍ تُنجِیکُم مِن عَـذابٍ أَلِیمٍ (۱۰) تُؤمِنُونَ بِـاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ تُجاهِـدُونَ فِی سَبِیلِ اللّهِ بِأَموالِکُم وَ أَنفُسِکُم ذلِکُم خَیرٌ لَکُم إِن کُنتُم تَعلَمُونَ (۱۱) یَغفِر لَکُم ذُنُوبَکُم وَ یُـدخِلکُم جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ وَ مَساکِنَ طَیِّبَةً فِی جَنّاتِ عَـدنٍ ذلِکَ الفَوزُ العَظِیمُ (۱۲) وَ أُخری تُحِبُّونَهـا نَصـرٌ مِنَ اللّهِ وَ فَتـحٌ قَرِیـبٌ وَ بَشِّرِ المُؤمِنِینَ (۱۳) یـا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُونُوا أَنصارَ اللّهِ کَما قالَ عِیسَـی ابنُ مَریَمَ لِلحَوارِیِّینَ مَن أَنصارِی إِلَی اللّهِ قالَ الحَوارِیُّونَ نَحنُ أَنصارُ اللّهِ فَآمَنَت طائِفَةٌ مِن بَنِی إِسـرائِیلَ وَ کَفَرَت طائِفَةٌ فَأَیَّدنَا الَّذِینَ آمَنُوا عَلی عَدُوِّهِم فَأَصبَحُوا ظاهِرِینَ (۱۴)

صفحه : ۲۷۱

(ترجمه)

(سوره صف در مدینه فرود آمده و آن چهارده آیه است)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

تسبیح و تمجید و ستایش مینمایند پروردگار را آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است، و او است غالب و قاهر و درست کردار-

ای آن کسانی که ایمان آورده‌اید چرا می‌گویید چیزی را که نمیکنید-

بزرگ امر قبیحی است نزد خدا اینکه بگوئید آنچه را که نخواهید کرد،

بـدرستی که خـدا دوست میـدارد کسانی را که در راه او جهاد میکننـد در حالی که آنان صف زدگانند بطوری که گویا آن بناهای ریخته شده‌اند-

و چون موسـی گفت بقوم خود ای قوم چرا مرا اذیت میکنیـد در حالی که محققا میدانیـد که من رسول خـدا و فرسـتاده شـده بسوی شمایم پس چون برگشـتند از ایمان خـدا نیز قلبهای آنان را برگردانیـد (از فطرت اولیه توحیـد) و خدا هدایت نمیکند گروه بدکاران را-

و چون عیسـی بن مریم گفت ای بنی اسرائیل بدرستی و حقیقت که من رسول خدایم و فرستاده شده‌ام بسوی شما و تصدیق کننده‌ام آنچه بین

صفحه : ۲۷۲

دو دسـت من است از تـورات و مژده دهنـده‌ام بپیمـبری که بعـد از من میآیـد و نـام او محمّـد است پس چـون همـان رسـول آمـد با معجزات روشن گفتند اینکه سحری است آشکارا

و کیست سـتمکارتر از آن کسـی که بر خـدا دروغ بندد، در صورتی که او خوانده میشود بسوی اسـلام و خدا هدایت نمیکند گروه ستمکاران را

میخواهند که بدهنهایشان نور خدا را خاموش کنند و خدا نور خود را تمام میکند اگر چه کافرین کراهت داشته باشند-

خداونـد آن کسـی است که رسول خود (یعنی محمّـد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم) را فرسـتاده براهنمـایی و دین حق تـا آنکه ظاهر گرداند آن را و غالب گردد بر تمام ادیان و لو آنکه مشرکین کراهت داشته باشند-

ای کسانی که ایمان آورده‌اید آیا میخواهید که راهنمایی کنم شما را بتجارتی که شما را از عذاب دردناک آخرت نجات دهد-

ایمان آوریـد بخـدا و فرسـتاده او و در راه رضای او بمالها و جانهای خود مجاهـده نمائیـد اینکه طور مجاهـده برای شـما خیر و خوب است اگر شما دانا و عالم باشید-

میآمرزد برای شما گناهان شما را و داخل میگرداند شما را در بهشتهایی که از زیر آنها نهرها جریان دارد و دارای مسکن‌های پاکیزه است (و مهیّا گردانیده‌اند برای شما) در بهشتهای با اقامت همیشگی و اینکه است رستگاری بزرگ

(و نعمتی دیگر) که دوست دارید آن را و آن نصرتی است از جانب خدا و فتحی است نزدیک و مژده ده جماعت گروندگان را- ای کسانی که ایمان آورده‌اید بوده باشید یاران خدا (یعنی یاران دین) همان طوری که عیسی بن مریم گفت بحواریّین کی است یاری کننده مرا بسوی خدا- حواریین گفتند مائیم یاری کنندگان دین خدا، پس جماعتی از بنی اسرائیل ایمان آوردند و جماعتی کافر گردیدند، پس ما جماعتی را که ایمان آوردند قوت دادیم (و آنان را غالب گردانیدیم) بر دشمنهایشان پس مؤمنین گردیدند غلبه کنندگان.

(توضیح آیات)

اشاره

سَبَّحَ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ هُوَ العَزِیزُ الحَکِیمُ تسبیح مینماید خدا را بپاکی و جلال و عظمت و بزرگی ستایش مینمایند

صفحه : ۲۷۳

آن ذات احدیت را آنچه در آسمانها از ملائکه روحانیین و اجرام علوی و تمام موجوداتی که در کرات و طبقات افلاک موجودند، و نیز آنچه در زمین و طبقات آن از جمادات و نباتات و حیوانات و جن و انس هر یک بزبانی و اصطلاحی که در خور وی و در غریزه آن مکنون گردیده مبدء خود را ستایش مینمایند و مسخّر امر او و زیر فرمان مدبر و ناظم عالم امر تکوینی او را اجراء میگردانند و همگی از او فیض وجود میطلبند و از او روزی میخواهند.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ ما لا تَفعَلُونَ خطاب عتاب آمیز بمؤمنین نموده که برای چه می‌گویید چیزی را که نمیکنید بقاعده عربیّت (لم) ترکیب شده از حرف جر (لام و ماء) استفهامی است و بکثرت استعمال الف (ماء) حذف گردیده و (لم) گفته میشود و نظائر آن در کلام عرب بسیار است مثل (بم) (فیم) (عمّ) و امثال آن.

سخنان مفسرین در شأن نزول آیه بروایت طبرسی

(۱) اینکه آیه در باره منافقین فرود آمده.

(۲) آیه اعتراض بمردمانی نموده که آنان میگفتند هر وقت جهاد برپا شد ما استقامت مینمائیم و از دشمن فرار نمیکنیم لکن وقتی جنگ (احد) برپا گردید مقاومت ننمودند تا آنکه دشمن دندان مبارک رسول صلّی اللّه علیه و آله را شکست و صورت شریفش را خون آلود گردانید (مقاتل و کلبی) (۳) جماعتی از مؤمنین پیش از آنکه جهادی برپا گردد میگفتند اگر ما میدانستیم چه عمل نزد خدا بهتر است بر آن عمل اقدام مینمودیم وقتی خدای تعالی بآنان خبر داد که بهترین اعمال ایمان و جهاد است موقعی که جهاد برپا میشد امر جهاد بر آنان مشکل مینمود و در حاضر شدن برای جنگ سستی مینمودند و حاضر نمیگردیدند اینکه بود که اینکه آیه در مذمّت و سرزنش آنان فرود آمد (إبن عباس) (۴) مرد مشرکی مسلمانان را ببد زبانی اذیّت مینمود در جنگ بدر

صفحه : ۲۷۴

صهيب نامى از اصحاب رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم وى را كشت وقتى خبر بحضرتش رسيد خوشحال گرديد و فرمود چه كس او را كشت از ميان مردم مردى گفت من او را كشتم عمر خطاب و عبد الرّحمن عوف گفتند دروغ ميگويد وى را (صهيب) كشت حضرت (بصهيب) گفت يا ابا يحيى تو او را كشتى گفت آرى يا رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم آن وقت اينكه آيه با آيه بعد فرود آمد (سعيد بن مسيّب) بيان طبرسى بپايان رسيد كَبُرَ مَقتاً عِندَ اللّهِ أَن تَقُولُوا ما لا تَفعَلُونَ بزرگ معصيتى است نزد خداى تعالى اينكه بگوئيد چيزى و عملى را كه نميكنيد مقت در لغت بمعنى بغض شديد آمده نسبت بكسى كه ببينى كار قبيح ميكند و (مقتا منصوب و تميز است در مفردات گفته (المقت البغض الشديد لمن تراه تعاطى القبيح) (پايان) آيه اشاره باين است (خدا دروغ گو را بدروغ گفتن دشمن ميدارد و پس از آنكه گفت دروغ گو را دشمن ميدارد در مقام برآمده كه چه كس را دوست دارد اينكه بود كه فرموده إِنَّ اللّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَأَنَّهُم بُنيانٌ مَرصُوصٌ (صفا) حال است و مصدر يعنى صافين در مقام وصف جماعتى است كه در موقع جنگ و مبارزه چنان استحكام و استقامت دارند كه گويا بنيانى هستند ريخته شده از ارزيز (ابو الفتوح) خلاصه اگر چه اينكه آيات در عهد رسول اللّه در مورد مذمت قاعدين از جهاد و كسانى كه از اصحاب رسول اللّه در مجاهده با كفار سستى مينمودند فرود آمده، لكن چنانچه بعضى گفته‌اند چون مورد مخصص نيست ممكن است يك معنى عام ترى راجع بآيه بشود و گوئيم آيه شامل ميگردد هر كسى را كه چيزى بگويد و چنين وانمود كند كه عمل خودش چنين است و چنين نباشد مثل كسانى كه مردم را موعظه باعمال خير و نيكو مينمايند و واعظ غير متعظ ميباشند قوله تعالى در مقام توبيخ و سرزنش

صفحه : ۲۷۵

چنين مردمانى فرموده أَ تَأمُرُونَ النّاسَ بِالبِرِّ وَ تَنسَونَ أَنفُسَكُم و موارد ديگرى را نيز شامل ميگردد مثل بدروغ بگويد كارى را كه قصد كردن آن را نداشته باشد انجام ميدهم يا بكسى وعده‌اى دهد و بآن وفاء نكند و غير اينها مورد بسيارى دارد كه آيه كَبُرَ مَقتاً عِندَ اللّهِ أَن تَقُولُوا ما لا تَفعَلُونَ شامل آن ميگردد.

و از آيه چنين استنباط ميشود كه بزرگترين گناهان نزد حق تعالى همان است كه يا بزبان يا بعلامات ديگر چنين وانمود كند كه كارى را انجام ميدهم و اصلا در مقام عمل برنيايد بلكه يا از راه رياء و خودنمايى يا فريب دادن غير چنين تظاهر نمايد و اينها از علائم نفاق بشمار ميرود.

وَ إِذ قالَ مُوسى لِقَومِهِ يا قَومِ لِمَ تُؤذُونَنِي وَ قَد تَعلَمُونَ أَنِّي رَسُولُ اللّهِ إِلَيكُم آيه اخبار است از قوم موسى عليه السّلام و اشاره به اينكه بنى اسرائيليان با آن همه آيات و معجزاتى كه از حضرت موسى عليه السّلام مشاهده نمودند تمكين نميكردند و بقدرى حضرتش اذيت مينمودند و معجزاتش را حمل بر سحر ميكردند و نسبت دروغ باو ميدادند و افتراء باو مى‌بستند در صورتى كه پيمبرى او بر آنها ثابت و معلوم بود كه حضرتش در مقام شكايت از قوم خود گويد اى مردم براى چه اينكه قدر مرا اذيت و آزار مينمائيد در صورتى كه شما ميدانيد من رسول پروردگار شمايم كه براى هدايت شما بپيمبرى و هدايت شما فرستاده شده‌ام و بدلالت عقلتان بايستى مرا اطاعت نمائيد تا آنكه سعادتمند و رستگار گرديد.

فَلَمّا زاغُوا أَزاغَ اللّهُ قُلُوبَهُم وَ اللّهُ لا يَهدِي القَومَ الفاسِقِينَ (زاغ ميل نمودن بكجى است و آيه در مقام اينكه است كه وقتى قوم موسى عليه السّلام در دين حق و در طريق مستقيم توحيد استقامت ننمودند و كج رفتند در اثر اعمال زشت نكوهيده آنان خداوند قلوب آنها را از طريق حق و حقيقت گردانيد و منحرف گرديدند زيرا كه خداوند هدايت نمينمايد كسانى را كه فاسق گرديده و از

اطاعت پيمبران بيرون رفته‌اند.

صفحه : ۲۷۶

وقتى اينكه آيه و امثال آن را با آن آياتى كه بطور اطلاق فرموده (خدا هدايت ميكند هر كسى را كه بخواهد و گمراه ميگرداند هر كسى را كه بخواهد) جمع كنيم از مجموع آنها توان چنين استفاده نمود كه كسانى كه دانسته و فهميده و بسوء اختيار خود از طريق حق و حقيقت برميگردند چنين مردمانى چون در طريق هدايت نيستند خداى تعالى آنان را هدايت نميكند زيرا در اثر عصيان خود را از قابليت هدايت انداخته و در مورد سخط الهى واقع گرديده‌اند وقتى هدايت نيافتند البته گمراه ميگردند زيرا انسان فقط توانايى دارد كه بهدايت پيمبران خود را براى هدايت شدن و يافتن طريق حق آماده گرداند لكن هدايت گرديدن فعل و عمل خدا است نه كار بنده.

وَ إِذ قالَ عِيسَى ابنُ مَريَمَ يا بَنِي إِسرائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللّهِ إِلَيكُم مُصَدِّقاً لِما بَينَ يَدَيَّ مِنَ التَّوراةِ وَ مُبَشِّراً بِرَسُولٍ يَأتِي مِن بَعدِي اسمُهُ أَحمَدُ اى محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ياد كن وقتى كه عيسى بن مريم گفت اى پسران اسرائيل (بنى اسرائيل يهوديان و تابعين حضرت موسى عليه السّلام بودند) من رسول خدا و فرستاده او ميباشم و بيمبر شما حضرت موسى عليه السّلام ايمان دارم و رسالت او را تصديق مينمايم و نيز مژده ميدهم شما را بپيمبرى كه بعد از من مى‌آيد با دين كامل با اينكه نشانى كه نام او احمد است (احمد) بمعنى ستايش گرديده شده در اخلاق و افعال- يا آن رسولى كه بسيار ستايش كننده خدا است و شايد اينكه حضرتش مخصوص باين نام شريف گرديد براى اينكه بود كه مأمور گرديد خدا را به نود و نه اسم ستايش نمايد و باين نامها و اسماء الحسنى او را بمردم بشناساند زيرا كه معلوم نيست پيمبران ديگر باين عدد كه هر يك دلالت بر صفتى از صفات جلال و اوصاف جمال الهى دارد او را براى خلق معرفى نموده باشند.

از بعض مفسرين است كه در روايات آمده ترجمه كلام عيسى عليه السّلام بحواريين

صفحه : ۲۷۷

چنين بوده (انّى ذاهب الى ربّى و ربّكم و الفارقليطا جاء) فارقليطا احمد است يعنى من ميروم بطرف پروردگار خودم و پروردگار شما و احمد را كه خاتم پيمبران است بعد از من خواهد فرستاد.

محمّد بن مطعم از پدر خود چنين روايت ميكند كه پيغمبر فرموده

(ان لى أسماء انا احمد و انا محمّد و انا الماحى الّذى يمحوا اللّه بى الكفر انا الحاشر الّذى يحشر النّاس على قدمى و انا العاقب ليس بعدى نبى).

مرا نامهايى است منم احمد، منم محمّد منم ماحى كه بمن و بوجود من خداوند كفر را محو ميگرداند، و منم حاشر كه مردم در قيامت زير قدم من و تحت لواء من محشور ميگردند، و منم عاقب آخر پيمبرانم كه در عقب من هيچ پيمبرى نخواهد آمد (منهج الصادقين) فَلَمّا جاءَهُم بِالبَيِّناتِ قالُوا هذا سِحرٌ مُبِينٌ مرجع ضمير (جاء) شايد نبى خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم باشد كه وقتى حضرتش با براهين و معجزات بسيار آمد در صورتى كه حضرت عيسى عليه السّلام قبلا باسم و نشان او را معرفى نموده بود معجزات او را حمل بر سحر نمودند و گفتند اينكه سحرى است آشكار.

و شايد مرجع ضمير (جاء) حضرت عيسى عليه السّلام باشد كه با آن معجزات كذايى مثل مرده زنده كردن و كور را شفا دادن و از گل كبوتر ساختن مثل خفاش كه آن را بفارسى شب كوره گويند و بنفخه روح بوى دميدن و بوى حيات بخشيدن و غير اينها از معجزات بسيار كه براى اثبات پيمبرى هر پيمبرى خداوند بدست آنها اجرا مينمايد تا آنكه حجّت بر خلق تمام گردد لكن يهوديها

معجزات حضرت عیسی را حمل بر سحر نمودند.

عادت مردم در هر زمانی همین طور بوده که چون بمقتضیات قوای شهویّه و غضبیه مایل بباطل و از حق فرار مینمایند اینکه بود که نمیخواستند پیروی پیمبران را بنمایند، و رؤساء و بزرگان آنها دانسته و فهمیده برای آنکه مبادا بریاست

صفحه : ۲۷۸

آنان لطمه‌ای وارد آید و نیز خود را از زیر بار تکلیف بیرون آرند انکار میکردند و معجزات انبیاء را حمل بر سحر مینمودند اینکه است که ذات احدیت در مقام توبیخ و سرزنش و خطاکاری چنین اشخاص برآمده و فرموده.

وَ مَن أَظلَمُ مِمَّنِ افتَری عَلَی اللّهِ الکَذِبَ وَ هُوَ یُدعی إِلَی الإِسلامِ وَ اللّهُ لا یَهدِی القَومَ الظّالِمِینَ کیست ظالم‌تر و شرورتر از آن کسی که بخدا دروغ بندد مقصود دروغ بستن به پیمبر و رسول خدا است و بگوید تو پیمبر نیستی و دروغ می گویی در صورتی که پیمبران مردم را میخوانند بسوی اسلام یعنی هدایت و رهنمایی مینمایند خلق را بطریقی که در آن سلامتی روحانی و جسمانی آنان است و چنین کسی که پیمبران را تکذیب میکند ظالم‌ترین مردم است زیرا که هم بنفس خود ظلم نموده و خود را از سعادت محروم گردانیده و راضی شده که در هاویه ظلمانی طبیعت با عقارب و حیات اوصاف نکوهیده حیوانی بماند و قدمی بسوی سعادت جلو نرود وقتی انسان خودش طالب هدایت نگردید و ظالم بنفس خود شد خداوند او را هدایت نمیکند و بعمل خود نیز بمردم ظلم نموده که آنها را از طریق هدایت شدن بازداشته، و خداوند چنین کسانی را هدایت نمینماید زیرا که ظلم کنندگان قابل هدایت نمیباشند.

یُرِیدُونَ لِیُطفِؤُا نُورَ اللّهِ بِأَفواهِهِم وَ اللّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَ لَو کَرِهَ الکافِرُونَ مرجع ضمیر یُرِیدُونَ ظالمین در آیه بالا است و یکی از اوصاف ظالمین اینکه است که آنان در مقام خاموش کردن نور خدایند یعنی خواهند پیمبران که مظهر و نماینده نور خدایند و قانون اسلام را که بزرگترین چراغ هدایت است بگفتار و دهن خبیثشان خاموش کنند لکن خدا نور خود را تمام میکند اگر چه کفار کراهت داشته باشند.

آری هیچوقت از میان خلق چراغ هدایت خاموش نمیگردد اگر از طرفی

صفحه : ۲۷۹

خاموش گردد و از طرف دیگر روشن گردد برای آنکه حجت بر خلق تمام گردد و مؤمن و فاسق از یکدیگر تمیز پیدا نمایند.

هُوَ الَّذِی أَرسَلَ رَسُولَهُ بِالهُدی وَ دِینِ الحَقِّ لِیُظهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ وَ لَو کَرِهَ المُشرِکُونَ مرجع (هو اللّه) در آیه بالا است و او آن کسی است که رسول خود محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را فرستاده و او را برای هدایت نمودن خلق بدین حق که آن دین اسلام و قرآن و شریعت و ملت حنیف ابراهیم است مأمور گردانیده تا آنکه مردم را از کجروی و گمراهی بطریق حق و حقیقت رهبری نماید.

لِیُظهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ و ظاهر گرداند دین حق را بر تمام عالمیان شکی نیست که ضمیر لیظهره راجع بقرآن و دین اسلام است یعنی البته دین اسلام ظاهر و غالب میگردد بر تمام ادیان و چون میبینیم هنوز دین اسلام سرتاسر عالم را فرا نگرفته و وعده خدا صدق است پس بایستی زمانی بیاید که دین اسلام بر تمام ادیان ظاهر و غالب گردد و آن تصور ندارد مگر بخروج (مهدی آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که در زمین احدی باقی نماند مگر آنکه اقرار نماید بکلمه شهادتین) بروایت عیاشی که وی از عمران بن میثم و او از عبایه چنین نقل نموده که (حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام) فرمود (بلند شدن کلمه توحید و غالب شدن آن بعد از اینکه زمان خواهد بود پس از آن گفت قسم بآنکسی که نفس من بدست او است باقی نمیماند ده و قریه‌ای مگر آنکه بامداد و

شبانگاه ندای

«لا اله الا اللّه محمّد رسول اللّه»

شنیده میشود. (منهج الصادقین) و بروایت علی بن ابراهیم قمی بظهور قائم آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دین خدا کامل و تمام میگردد و او دین خدا را ظاهر میگرداند بر تمام ادیان بطوری که بغیر خدا عبادت نمیشود و همین است معنی قول رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که فرموده:

(یملأ الارض قسط و عدلا بعد ما ملئت ظلما و جورا).

صفحه : ۲۸۰

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا هَل أَدُلُّکُم عَلی تِجارَةٍ تُنجِیکُم مِن عَذابٍ أَلِیمٍ تُؤمِنُونَ بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ خطاب بمؤمنین است که آیا میل دارید رهنمایی کنم شما را بتجارتی که از عذاب دردناک جحیم رهایی یابید.

اشاره به اینکه تمام افراد بشر در معرض عذاب واقعند حتی کسانی که بظاهر ایمان دارند و ایمان آنان صوری و ظاهری است نه واقعی و حقیقی زیرا خطاب به مؤمنین نموده که ایمان آرید اگر ایمان آنها واقعی بود دیگر امر نمودن آنها به ایمان بیمحل بود زیرا امر بچیزی که واقع گردیده تحصیل حاصل است و تحصیل حاصل محال است.

وَ تُجاهِدُونَ فِی سَبِیلِ اللّهِ بِأَموالِکُم وَ أَنفُسِکُم ذلِکُم خَیرٌ لَکُم إِن کُنتُم تَعلَمُونَ گویا گفته میشود بچه چیز توان خود را از عذاب الیم نجات داد در پاسخ از طرف کردگار عالم ارشاد مینماید که نجات شما منوط بدو چیز است، یکی ایمان بخدا و پیمبر او که ایمان برسول شامل میگردد (کل ما جاء به النبی) را از اخبار بواقعه قیامت و نصب امام و خلیفه بعد از خود و تمام قوانین و احکامی که از طرف شرع مقرر گردید.

و قوله تعالی تُؤمِنُونَ بِاللّهِ در آیه بالا مقصود ایمان واقعی است که در قلب نفوذ نموده و از باطن بظاهر سرایت نماید و بمرتبه یقین رسد و دل و قلب را جلا دهد چنین ایمانی انسان را از مهلکه نجات دهد.

و دیگر طریق نجات شما در اینکه است که در راه خدا بمال و جانتان مجاهده نمائید و مراعات نمودن اینکه دو عمل خیر و خوبیست برای شما و مجاهده بمال شامل میگردد هر چیزی را که بتوسط مال توان بدست آورد مثل انفاق بفقراء و در جاهای لازم مثل صرف مال در موقع جهاد فی سبیل اللّه یا در طریق حج بیت اللّه و زیارت

صفحه : ۲۸۱

مشاهد مشرفه یا صرف مال در فرا گرفتن علوم و معارف و غیر اینها هر جا که در نظر شرع و عرف نیکو نماید.

و مبارزه با نفس نیز شامل میگردد مبارزه با کفار در جبهه جنگ و مبارزه و مجاهده با نفس که رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آن را جهاد اکبر نامیده، و واقعا همین طور است مجاهده با قوای سبعی شیطانی و بهیمی شهوانی بمراتب بسیار مهم‌تر و مشکلتر از جهاد با کفار بشمار میرود، و بدلالت آیه مادامی که انسان در اینکه دو امر مهم یکی ایمانی که بقلب و دل سرایت نماید و اعضاء و جوارح را تحت استیلاء خود گرداند بطوری که اعضاء و قوی از حکم شرع و مقتضیات ایمان تعدی ننمایند و دیگر تحصیل صفات و ملکات حمیده انسانی است که از مجموع آن ملکه تقوی پدید گردد اگر آدمی در اینکه دو امر بزرگ ایستادگی و مقاومت ننماید در معرض خطر بزرگ و عذاب الیم واقع میگردد.

یَغفِر لَکُم ذُنُوبَکُم وَ یُدخِلکُم جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ وَ مَساکِنَ طَیِّبَةً فِی جَنّاتِ عَدنٍ ذلِکَ الفَوزُ العَظِیمُ در مقام ربح چنین تجارتی که ایمان بخدا و مجاهده در راه خدا باشد برآمده و ربح و فائده اینکه تجارت را تعیین مینماید بدو چیز بسیار عالی و

بزرگ، یکی مغفرت و آمرزش گناهـان و خطاهـای گذشـته، دیگر دخول در بهشت بـا آن نعمتهای کـذایی که انـدکی از آن را در اینکه آیات بقدر فهم عموم مردم تذکر میدهد.

در تفسیر طبرسـی از حسن بصـری چنین نقـل میکنـد که او گفته از عمران بن حصـین و او از ابـا هریره معنی مسـاکن طیبه را سـؤال نمودم آنان گفتنـد ما معنی آن را از رسول اللّه سؤال نمودیم فرمود کوشـکی است در بهشت (قصـری) که از لؤلؤ آفریده شده و در آن هفتاد هزار سرا میباشد از زمرد سرخ و در هر سرایی هفتاد خانه از زمرد سبز و در هر خانه هفتاد سریر و بر هر سریری هفتاد فرش از الوان

صفحه : ۲۸۲

مختلفه و بر هر فرشـی حوری‌ای نشسـته و در هر خـانه از آن هفتـاد مائـده و بر هر مائـده هفتاد لون طعام و در هر یک از آن خانه‌ها غلامی و کنیزی باشـند و خـدای تعـالی مؤمنین را چنـان قوت دهـد که بـا همه زنان خلوت کننـد و در هر روزی تمام آن طعامها را بخورنـد. (پایان) و چون برای بشـر دنیوی ممکن نیست بتوانـد بـدرستی تصور امور اخروی را بنماید مگر وقتی که وجود دنیوی وی تبـدیل گردد بوجود اخروی، و انسـان مـادامی که در دنیـا زیست مینمایـد مثـل طفلی مانـد که تـا وقتی در رحم مادر است برای وی ممکن نیست بتواند عالم خارج از رحم را تصور نماید، اینکه است که آدمی تا وقتی از مشـیمه عالم دنیای دنی که پست‌ترین عوالم الهی بشـمار میرود خـارج نگردد و بفضـاء محیـط عـالم نرسـد نه نعمتهـا و کرامتهـایی که برای مؤمنین بـا تقوی مهیّا گردیـده تواند بدرستی حسّ نماید و نه نقمتها و عذابهایی که برای کافرین و فاسـقین و کسانی که روح قدسـی خود را لگد کوب قوای شهوانی و غضبانی نموده‌اند تواند ادراک نماید.

وَ أُخری تُحِبُّونَها نَصـرٌ مِنَ اللّهِ وَ فَتحٌ قَرِیبٌ وَ بَشِّرِ المُؤمِنِینَ اینکه آیه عطف بآیه بالا تُؤمِنُونَ بِاللّهِ است یعنی آن تجارتی که شما را از عـذاب الیم نجـات میدهـد و بـایستی اینکه قسم از تجارت را دوست داریـد یاری کردن خـدا و فتـح و غلبه مؤمنین بر کفار است در زمان نزدیک و ای رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مؤمنین را باین فتح و مظفریت بشارت بده.

خلاصه خداونـد در اینکه آیات برای مؤمنین با تقوای کراماتی و تفضّلاتی از طرف خود وعده داده بعضـی در آخرت و بعضـی در دنیا، در آخرت آن نعمتهای بهشتی که تحت عـدد و شـماره نمیآیـد و تفضـلات دنیوی آنچه که بالاترین و محبوب‌ترین چیزها بنظر انسان میآید فتح و غلبه بر دشمن است که مصداق کاملش فتح مکه و فتح فارس و روم بوده.

و نزد عرفاء مقصود از فتح قریب فتح باب دلست که در اثر مجاهده و کشتن

صفحه : ۲۸۳

نفس بهیمی و شـهوی روح انسـانی مظفّر و منصـور میگردد و تمـام قـوی و مشـاعر بـدن و طبیعت را تحت استیلاء و سـلطنت خـود درآورده و هر یک را بر آنچه صـلاحدید وی است بکاری امر میفرمایـد و حقیقـهٔ فتـح قریب همین است که جا دارد مؤمنین را بآن بشارت دهند چنانچه در آخر آیه امر فرموده وَ بَشِّرِ المُؤمِنِینَ

یـا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُونُوا أَنصارَ اللّهِ کَما قالَ عِیسَی ابنُ مَریَمَ لِلحَوارِیِّینَ مَن أَنصارِی إِلَی اللّهِ قالَ الحَوارِیُّونَ نَحنُ أَنصارُ اللّهِ از بعض مفسـرین است که ممکن است خطاب بجماعتی از انصار باشد که در لیله عقبه با رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بیعت نمودند و آنان هفتاد نفر بودند.

و شایـد خطاب بکلیه مؤمنین باشـد که از جمله شـرائط بیعت با رسول اللّه اینکه بوده که خـدا را یاری کنیـد یعنی دین خـدا را یاری نمائید و آنچه رسول اللّه بشما امر فرموده اطاعت کنید و نیز در موقع جهاد و دفاع از دشمن سر از حکم او نپیچید.

چنانچه عیسی بن مریم علیه السّلام بحواریین که از خواصّ اصحاب و یاران دین او بودند فرمود کیست مرا در دین حق یاری کند حواریّون گفتند مائیم که دین خدا را یاری میکنیم.

حواری در لغت مأخوذ از حور و بمعنی سفیدی خالص است، بعضی گفته‌اند بمناسبت سفیدی جامه‌شان بنام حواریین خوانده شده‌اند، دیگری گفته چون شغل آنها قصاری بوده و جامه‌های مردم را سفید میکردند اینکه بود که آنان را حواریّون می‌گفتند، قول دیگر بمناسبت آنکه نفوس بشر را از کثافت کفر و اوصاف نکوهیده پاك میکردند و آنها مطهرون بودند اینکه بود که آنان باین نام معرفی گردیدند و آنها از اصفیاء و خواصّ حضرت عیسی علیه السّلام بودند چنانچه در حدیث است که بعد از حضرت عیسی علیه السّلام حواریّون مردم را بدین حق دعوت مینمودند و اینکه قول سوم نزدیک‌تر بواقع بنظر میآید زیرا که ظاهرا در آنان یک خصوصیّت معنوی زائدی مأخوذ

صفحه : ۲۸۴

بوده که باین نام معرفی گردیدند و گویند حواریین دوازده نفر بودند.

خلاصه آیه اشاره باین است که بایستی شما مؤمنین مثل حواریین و اصحاب خاص حضرت عیسی علیه السّلام در حفظ دین اسلام بمال و جان خود با کفار مجاهده نمائید و بتمام قوی در یاری دین مجاهده نموده و رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را کمک نمائید و بیرق اسلام را بلند گردانید.

فَآمَنَت طائِفَةٌ مِن بَنِی إِسرائِیلَ وَ کَفَرَت طائِفَةٌ پس از دعوت حضرت عیسی علیه السّلام و تبلیغ رسالت بر بنی اسرائیل جماعتی از یهودیان بنی اسرائیل ایمان آوردند و جماعتی از آنان کافر شدند زیرا چون مأمور بودند که بدین حضرت عیسی بگروند مخالفت نمودند و تصدیق او را ننمودند اینکه بود که از کافرین محسوب گردیدند.

فَأَیَّدنَا الَّذِینَ آمَنُوا عَلی عَدُوِّهِم فَأَصبَحُوا ظاهِرِینَ مرجع ضمیر متکلم در (ایّدنا) خدا است (ظاهرین) یعنی غالبین ما قوّت و غلبه دادیم کسانی را که بعیسی علیه السّلام ایمان آوردند و آنان را غالب گردانیدیم بر دشمنانشان.

آیه اشاره به اینکه همیشه و در همه وقت حق و اهل حق غالب و ظفر یابند و باطل و اهل آن مخذولند چنانچه در سوره بنی اسرائیل آیه ۸۳ فرموده إِنَّ الباطِلَ کانَ زَهُوقاً باطل ناچیز و اهل آن همه ذلیل و مقهورند و اگر وقتی از روی نظام عالم تظاهری بنمایند مثل برقی ماند که از آتش بجهد دوام پذیر نیست بزودی خاموش می‌گردد.

و بعضی از مفسرین گفته‌اند معنی آیه چنین است که حجت کسانی که بعیسی علیه السّلام گرویده بودند بتصدیق محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که فرموده بود عیسی کلمهٔ اللّه و روح اللّه است ظاهر گردید و از مجاهد نقل میکنند که گفته تأیید و غلبه امت عیسی علیه السلام بعد از بالا رفتن او بود بآسمان.

صفحه : ۲۸۵

سوره جمعه

اشاره

مدنیّهٔ و هی احدی عشرهٔ آیهٔ

[سوره الجمعهٔ (۶۲): آیات ۱ تا ۱۱]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
يُسَبِّحُ لِلّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ المَلِكِ القُدُّوسِ العَزِيزِ الحَكِيمِ (١) هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الأُمِّيِّينَ رَسُولاً مِنهُم يَتلُوا عَلَيهِم آياتِهِ وَ يُزَكِّيهِم وَ يُعَلِّمُهُمُ الكِتابَ وَ الحِكمَةَ وَ إِن كانُوا مِن قَبلُ لَفِي ضَلالٍ مُبِينٍ (٢) وَ آخَرِينَ مِنهُم لَمّا يَلحَقُوا بِهِم وَ هُوَ العَزِيزُ الحَكِيمُ (٣) ذلِكَ فَضلُ اللّهِ يُؤتِيهِ مَن يَشاءُ وَ اللّهُ ذُو الفَضلِ العَظِيمِ (۴)
مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوراةَ ثُمَّ لَم يَحمِلُوها كَمَثَلِ الحِمارِ يَحمِلُ أَسفاراً بِئسَ مَثَلُ القَومِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِ اللّهِ وَ اللّهُ لا يَهدِي القَومَ الظّالِمِينَ (۵) قُل يا أَيُّهَا الَّذِينَ هادُوا إِن زَعَمتُم أَنَّكُم أَولِياءُ لِلّهِ مِن دُونِ النّاسِ فَتَمَنَّوُا المَوتَ إِن كُنتُم صادِقِينَ (۶) وَ لا يَتَمَنَّونَهُ أَبَداً بِما قَدَّمَت أَيدِيهِم وَ اللّهُ عَلِيمٌ بِالظّالِمِينَ (٧) قُل إِنَّ المَوتَ الَّذِي تَفِرُّونَ مِنهُ فَإِنَّهُ مُلاقِيكُم ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلى عالِمِ الغَيبِ وَ الشَّهادَةِ فَيُنَبِّئُكُم بِما كُنتُم تَعمَلُونَ (٨) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذا نُودِيَ لِلصَّلاةِ مِن يَومِ الجُمُعَةِ فَاسعَوا إِلى ذِكرِ اللّهِ وَ ذَرُوا البَيعَ ذلِكُم خَيرٌ لَكُم إِن كُنتُم تَعلَمُونَ (٩)
فَإِذا قُضِيَتِ الصَّلاةُ فَانتَشِرُوا فِي الأَرضِ وَ ابتَغُوا مِن فَضلِ اللّهِ وَ اذكُرُوا اللّهَ كَثِيراً لَعَلَّكُم تُفلِحُونَ (١٠) وَ إِذا رَأَوا تِجارَةً أَو لَهواً انفَضُّوا إِلَيها وَ تَرَكُوكَ قائِماً قُل ما عِندَ اللّهِ خَيرٌ مِنَ اللَّهوِ وَ مِنَ التِّجارَةِ وَ اللّهُ خَيرُ الرّازِقِينَ (١١)

صفحه : ۲۸۶

(ترجمه)

سوره جمعه در مدینه فرود آمده و آن یازده آیه است.

(بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص)

تسبیح و تمجید و ستایش مینمایند خدا را آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است، آن پادشاه مقتدری که منزّه و مبرا از هر نقص و عیبی است (که در ممکنات دیده میشود) و او غالب و حکیم و درست کار است

او آن کسی است که مبعوث گردانید بین مردم امّی (بیسواد) رسولی از خود آنها که بخواند بر آنها آیات قرآن را و آنان را (از قذارات) کفر و اوصاف نکوهیده پاک گرداند و بآنها بیاموزد کتاب و حکمت الهی را اگر چه آنان پیش از بعثت رسول در گمراهی آشکارا بودند،

و نیز بیاموزد بدیگران از آن مردمان امّی وقتی که بآنها ملحق گردند (تا آنکه قرآن و حکمت مندرجه در آن و قانون عدل الهی در میان خلق باقی ماند تا قیامت) و اوست خدای غالب و حکیم

اینکه است فضل و رحمت خدا (که برسالت فرستاده محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را و موفق گردانیده مردم را بهدایت) و عطا و بخشش مینماید بهر کس که بخواهد (و او را قابل رسالت بداند) و خدا صاحب فضل و رحمت بزرگ است.

مثل کسانی که در خود اندوختند آیات توراة را و عمل نکردند بآن آن طوری که بایستی عمل نمایند مثل خرانی مانند که کتابهایی بر آنان بار شود که فقط زحمت بارکشی آن را میبرند، بدست داستان کسانی که آیات خدا را تکذیب نمودند و خدا هدایت نمیکند گروه ستمکاران را-

(ای رسول اکرم) بگو ای کسانی که یهودی میباشید اگر گمان میکنید فقط شما دوستان خدائید و غیر شما کسی دوست خدا نیست بایستی آرزوی مرگ کنید (زیرا که هر دوستی طالب لقاء دوست خود است-

و هرگز چنين آرزويى نميكنند بسبب آنچه از اعمال بد

صفحه : ۲۸۷

پيش فرستاده‌اند و خدا دانا و عالم است بمردمان ظالم و ستمكار.

(اى رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) بگو آن مرگى كه از آن فرار ميكنيد محققا آن شما را ملاقات خواهد نمود پس از آن شما را برمى‌گردانند بسوى آن كسى كه عالم است بآنچه پنهان و آنچه آشكار است.

اى كسانى كه ايمان آورده‌ايد چون خوانده شويد در روز جمعه براى نماز (جمعه) پس بشتابيد بسوى ذكر خدا و خريد و فروش را واگذاريد نماز و (ذكر خدا) براى شما بهتر است اگر دانا باشيد و بدانيد (منافع ذكر خدا را)

و چون نماز گذارده شود در زمين پراكنده شويد و بجوئيد فضل و رحمت خدا را (يعنى در خريد و فروش طلب رزق كنيد) و خدا را بسيار ياد كنيد (شايد شما در اثر ياد خدا) رستگار گرديد.

و چون اينكه مردم ببينند معامله و تجارتى يا عمل لهوى را هر آينه متفرق ميگردند و تو را واميگذارند تنها در حالى كه تو (براى خطبه جمعه يا براى نماز) ايستاده‌اى بآنان بگو آنچه نزد خدا است بهتر است از عمل لهو و تجارت و خدا بهترين روزى دهندگان است.

(توضيح آيات)

اشاره

يُسَبِّحُ لِلّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الْأَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ تسبيح بمعنى تنزيه و ستايش نمودن از هر عيب و نقصى است.

حمد و تمجيد و ستايش ميكند خدا را آنچه در آسمانها است از موجودات علوى و مادى و آنچه در زمين است از موجودات سفلى.

(ماء) موصوله در آيه عموم دارد شامل ميگردد تمام موجودات را خواه صاحب شعور و ادراك باشند مثل ملائكه و بشر و جن و حيوانات و خواه بى‌شعور باشند مثل جمادات و نباتات كه همه در ستايش مبدء عالم شركت دارند.

يسبّح هم بلفظ مضارع آمده مثل اينجا و در سوره (صف) و جاى ديگر

صفحه : ۲۸۸

(سبّح) بلفظ ماضى آمده اشاره به اينكه تمام موجودات از گذشته و آينده با تمام موجودات حاضر در همه حال و در همه اوقات خدا را بپاكى و تنزيه ستايش مينمايند.

در اينكه مباركك آيه چهار صفت يا چهار اسم از اسماء الحسنى را يادآورى نموده و آنها را از اوصاف اسم جلاله (اللّه) بشمار آورده.

اول (الْمَلِكِ) پادشاه مقتدر و مالك آنچه در آسمانها و آنچه در زمين است كه همه ملك او و در قبضه اقتدار اويند.

دوم (الْقُدُّوسِ) پاك و منزّه و مبرّا از هر عيب و نقصى است كه در ممكنات ديده ميشود.

سوم (الْعَزِيزِ) غالب و قاهر و ارجمندى است كه استيلاء و تفوّق و برترى دارد بر همه چيز.

چهارم (الحَكِيمِ) درستكار كه از روى علم و حكمت هر چيزى را بجاى خود روى ميزان عدل، هر موجودى را بحسب استعداد و قابليّت آنچه درخور وى است باو عطا ميكند و بخل در مبدء فيّاض نيست.

خلاصه تمام موجودات تسبيح و تنزيه مينمايند خدايى را كه متّصف باين صفات است كه بعضى دلالت بر صفات جلال دارد مثل (قدّوس) كه مشتمل بر تمام صفات تنزيه و خلو از نقايص ممكنات است و اشاره به اينكه تسبيح موجودات راجع بصفت قدّوسيت او است چون ذات كبريايى پاك و منزّه از هر عيب و نقصى است موجودات نيز موظفند كه او را بهمين صفت معرفى نمايند.

و بعضى دلالت بر اوصاف جمال دارد مثال (المَلِكِ القُدُّوسِ العَزِيزِ الحَكِيمِ) اشاره به اينكه چون موجودات همه ملك او و در تصرف اويند و او غالب و قاهر و مستولى بر آنها است و تحت اراده و قدرت او قرار گرفته‌اند اينكه است كه تماما همه بزبان حال كه دلالت مصنوع بر صانع و دلالت اثر بر مؤثّر باشد و هم از طريق عمل كه همه تحت يك مدبّر حكيم و هر يك موظّف بر عملى گرديده انجام وظيفه ميدهند و هم بزبان قال چنانچه آيات و احاديث بسيار شاهد بر اينكه است كه تمام موجودات تسبيح و

صفحه : ۲۸۹

تقديس مينمايند مربى خود را قوله تعالى وَ إِن مِن شَيءٍ إِلّا يُسَبِّحُ بِحَمدِهِ وَ لكِن لا تَفقَهُونَ تَسبِيحَهُم«۱» و نيز تمام موجودات او را سجده مينمايند قوله تعالى أَ لَم تَرَ أَنَّ اللّهَ يَسجُدُ لَهُ مَن فِي السَّماواتِ وَ مَن فِي الأَرضِ وَ الشَّمسُ وَ القَمَرُ وَ النُّجُومُ وَ الجِبالُ وَ الشَّجَرُ وَ الدَّوَابُّ وَ كَثِيرٌ مِنَ النّاسِ وَ كَثِيرٌ حَقَّ عَلَيهِ العَذابُ«۲» و امثال اينكه آيات بسيار است و از احاديث مثل بعض ادعيه منسوب برسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه در مناجات گفته

(الهى انت الذى سجد لك السماء و الارض و سجد لك سواد الليل و نور النهار وضوء القمر و الشعاع الشمس و حفيف الشجر و دوى الماء).

و بهمين مضامين در احاديث بسيار نيز رسيده و دلالت صريح دارد كه تمام موجودات خدا را ستايش مينمايند و او را سجده ميكنند يعنى بطور ميل و رغبتى كه در غريزه و سجيّه آنان نهاده او را ستايش و بندگى مينمايند.

و شايد سرّش همان باشد كه حكماء و عرفاء گفته‌اند:

وجود خير محض است و در تمام موجودات سريان دارد و تمام صفات كماليه از علم و قدرت و غير آن ناشى از وجود است و در ذوى العقول مثل انواع و اقسام ملائكه

---

(۱) سوره بنى اسرائيل آيه ۴۶، نيست چيزى مگر آنكه تسبيح و تقديس ميكند او را لكن شما تسبيح آنان را نمى‌فهميد از جمله (لا تفقهون) توان استفاده نمود كه تسبيح آنها بلفظ و گفتار نيست زيرا اگر تسبيح موجودات لفظى بود بايستى بفرمايد (لا تسمعون) نه (لا تفقهون) بلكه بحس ديگرى بايد تسبيح هر نوعى از موجودات را احساس نمود و نيز نميتوان گفت فقط تسبيح آنها اشاره بدلالت وجود آنها است بر مدبر حكيم زيرا كه آن را هر شخص با ايمانى تواند ادراك نمايد پس كسانى توانند تسبيح موجودات را و نيز كيفيت سجده آنان را فهم نمايند كه آن قوه‌اى كه مركوز در بشر است و آن را قوه الهامى گويند بفعليت آورده و بآن آشنا گردند آن وقت آن ستايشى كه مخصوص بهر نوعى از موجودات است توانند ادراك نمايند.

(۲) سوره حج آيه ۱۸، خطاب به نبى خاتم است كه آيا نديدى كه بحقيقت و درستى سجده ميكند خدا را آنچه در آسمانها و آنچه در زمين است و سجده ميكند خدا را خورشيد و ماه و ستارگان و كوهها و درختان و جنبنده‌هاى و بسيارى از مردم و براى بسيارى عذاب محقق گرديده، و چون بسيارى از اينها مثل كوه و درخت و دواب ذوى العقول نيستند سجده آنها بنحو ديگرى است كه بايستى بحس ديگرى ادراك نمود.

صفحه : ۲۹۰

و افراد بشر و جن با مراتب و درجاتی كه بين آنها است چون وجود در آنان قوی است صفات وجودی مثل علم و قدرت و شعور در آنها ظاهر است لكن در حيوانات قدری مخفی‌تر و در نباتات و جمادات از جهت ضعف وجودشان صفات آنها پنهان است و ظهور و بروز ندارد لكن هر يك از آنان بقدر گنجايش وجودشان دارای علم و شعور ميباشند و بقدر علم و شعوری كه در باطنشان مخفی گرديده مبدء خود را ستايش می‌- نمايند اينكه است كه گويند تمام موجودات عارف بحق تعالی و عاشق او ميباشند.

(سرّ حب ازلی در همه اشياء جاری است ور نه بر گل نزدی بلبل بی‌دل فرياد)

منتهی علم بعلم خود ندارنـد چنانچه تمام افراد بشر علم بمبـدء آفرينش دارند لكن علم بعلم خود ندارند مگر كسـی كه بتأييد الهی علم بعلم خود پيدا كند و بوجدان سری راهی بسوی او پيدا نمايد.

خلاصه چنانچه مشاهـده ميكنيم تمام موجودات كوشـش ميكننـد و رو بكمال ميرونـد برای آنكه قرب بمبـدء كمالشان پيدا نمايند و اگر نبود عشق بكمال كه در دل هر ذرّه‌ای از موجودات نهفته هيـچ موجودی بكمال نميرسـيد نه هيـچ دانه‌ای بثمر و نه هيچ طفلی از مـادر متولّـد ميگرديـد و اينكـه عشـق غريزی كه در دل موجـودات نهفته پرتـوی است از حبـ‌ذاتی مبـدء آفرينش و حـديث قدسـی مشهور

(كنت كنزا مخفيًا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لكی اعرف)

اشـاره بهمـان حبـ‌ذاتی الهی است و قوله تعـالی يُحِبُّهُم وَ يُحِبُّونَه‌نيز شاهـد بر اينكه است كه چون خود را دوست دارد آثار خود را نيز دوست دارد.

و آدمی وقتی بخوشـبختی جـاودانی نزديـك ميشود كه انـدكی از اينكه حبـ‌ازلی را در خود بيابـد و ايمـان آرد كه در اينكه جسـم خاكی آفتابی است كه در زير ابرهای قوای طبيعی جسمانی پنهان گرديده و بداند كه سعادت جاودانی در خود او است نه در بيرون او (بقول آن شاعر عارف):

ميان آب حياتی و آب ميجويی فراز گنجی و از فاقه در تك و پويی

تو كوی دوست همی جويی و نميدانی كه گر نظر بحقيقت كنی تو آن كويی

صفحه : ۲۹۱

و همان است كه موجودات را بهيجان آورده و همه ديوانه‌وار بدور كعبه وجودش ميچرخند و بزبان حال و قال او را ستايش مينمايند و چشم دلشان بسوی او نگران است و دانسته يا ندانسته از مبدء فياض فيض ميطلبند.

هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنهُم يَتلُوا عَلَيهِم آيـاتِهِ وَ يُزَكِّيهِم وَ يُعَلِّمُهُمُ الكِتـابَ وَ الحِكمَـةَ وَ إِن كانُوا مِن قَبلُ لَفِی ضَـلالٍ مُبِينٍ

مرجع ضـمير هُوَ للّه در آيه بالا است يعنی خـدا آن كسـی استـ...Ù برانگيخته از بين امیّين ناخواننـدگان پيمبری از آنهـا كه بياموزد بآنها كتاب و آيات قرآنی و راز حكمت مندرجه در آن را اگر چه آنان قبلا در گمراهی آشكارا بودند.

سخنان مفسرين در بيان اميين و وجه اتصاف پيمبر اكرم صلّی اللّه عليه و آله بامی

(۱) یاء در امیّین یاء نسبت است یعنی از بین جماعتی که آنان را امّی و بی‌علم و بی سواد بودند چنین پیمبری را باین اوصاف مبعوث گردانیدیم، و اینکه در مواردی پیمبر اکرم را امّی معرفی نموده و در اینجا در مقام بیان اینکه برآمده که اینکه پیمبر هم خودش امّی و درس ناخوانده بود و هم در جماعتی مبعوث گردیده که آنان نیز امّی بودند برای اینکه است که توهّم نشود که آیات قرآن و حکایت و قصص گذشتگان از پیمبران و غیر آنها را معلمی تعلیم او نموده یا از کسی آموخته (منهم) اشاره باین است که پیمبر را از جنس امیّین قرار داده.

توهم نشود رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تا آخر عمر بی‌سواد بوده و قدرت خواندن و نوشتن نداشته زیرا که از جمله اصول مسلّمه بین ما اینکه است که پیمبر و امام بایستی در تمام کمالات از اهل زمان خود افضل باشد مخصوصا پیمبری که باید دین او تا قیامت بین خلق ابراز فعالیّت نماید چگونه ممکن است ناقص باشد هرگز چنین نیست بقول آن شاعر عارف.

نگار من که بمکتب نرفت و خط ننوشت بغمزه مسئله آموز صد مدرس شد

صفحه : ۲۹۲

(۲) امّی یعنی منسوب بام‌القری که نام مکه است و چون نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در مکه متولد گردیده بود اینکه است که امی نامیده شد یعنی خداوند از میان اهل مکه رسولی مبعوث گردانید که از آنها بود و مانند آنها منسوب بام‌القری بود.

(۳) مقصود از امی امّ الکتاب است و امّ الکتاب قرآن است و برای نسبتش بقرآن او را امّی نامیده.

(۴) بعضی گفته‌اند او را امّی نامیده بمناسبت آنکه در کتب پیشینیان باین لقب نام برده شده چنانچه گویند در کتاب شعیاء نبی است (انی ابعث امیّا فی الأمیّین و اختم به النبیین) لکن همان توجیه اول مناسب‌تر بنظر میآید زیرا که متصف گردانیدن حضرتش را بامی شاید برای اینکه باشد که تذکر دهد کسی که درس نخوانده و ننوشته و معلم ندیده و چنین بیانات و آیات قرآنی را قرائت نماید بالاترین دلیل و معجزه میشود برای آنکه اینکه آیات از طریق وحی الهی بوده نه بطریق عادی چنانچه در وصفش فرموده وَ ما یَنطِقُ عَنِ الهَوی إِن هُوَ إِلّا وَحیٌ یُوحی سوره (نجم آیه ۳).

یَتلُوا عَلَیهِم آیاتِهِ مرجع ضمیر آیاته (للّه) در آیه بالا است در اینجا ذات مقدس الهی در مقام امتنان بر بشر برآمده و بالاترین نعمت خود را نسبت بانسان تذکر میدهد که پیمبرانی از جنس خودتان برای هدایت و ارشاد شما فرستادیم که بتوانید با آنها انس گیرید و شما را از ضلالت و گمراهی بیرون آرند و بنور هدایت رهبری گردانند قوله تعالی لَقَد جاءَکُم رَسُولٌ مِن أَنفُسِکُم شاهد بر اینکه است.

و آیه اشاره به اینکه پیمبر خاتم آیات قرآنی را از معدن صدق و حقیقت گرفته و برای شما به نیکوتر اسلوبی و شیرین‌تر بیانی ابلاغ مینماید و نیز اشاره بمقام بلند قرآن دارد قوله تعالی إِنَّ هذَا القُرآنَ یَهدِی لِلَّتِی هِیَ أَقوَمُ

وَ یُزَکِّیهِم وَ یُعَلِّمُهُمُ الکِتابَ وَ الحِکمَةَ سه عمل بزرگ رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را که جامع تمام تبلیغات او است در اینکه مبارک آیه یادآوری مینماید.

صفحه : ۲۹۳

اول تزکیه نفوس بشر که بالاترین وظیفه پیمبران است زیرا مادامی که نفس بشر از کثافات اخلاقی که مهم‌ترین آنها تخلیه از شرک است و ناشی از جهل و کبر و تعصّب و خودخواهی و غیر آن است و نیز از باقی صفات نکوهیده و اخلاق رذیله تخلیه نشود ممکن

نيست بزيور علم و حكمت آراسته گردد اينكه است كه دانشمندان گفته‌اند تخليه قبل از تحليه است.

چگونه ممكن است قلبى كه از كثافات اخلاقى پاك و پاكيزه نگرديده بنور دانش تجلّى يابد هرگز ممكن نيست اينكه است كه اهل دانش قلبى كه آلوده به كثافات اخلاقى گرديده تشبيه نموده‌اند بظرفى كه آلوده بزهر شده همين طورى كه چنين ظرف آلوده‌اى هر غذايى و لو بهترين خوراكيها باشد در آن ريخته شود زهر قاتل و كشنده ميگردد همين طور است دلى كه آلوده بكثافات اخلاقى گرديده آنچه كمالات علمى در آن ريخته شود عوض نفع ضرر بصاحبش ميزند بلكه سمّ قاتل ميگردد و روح انسانى را ميكشد پس طالب سعادت بايستى اول نفس خود را تصفيه نمايد و پس از آن آن را بزيور علم و عمل بيارايد و بيشتر فسادهايى كه در عالم واقع ميگردد ناشى از كسانى است كه قبل از تصفيه اخلاق فضولات علوم علماء را جمع نموده و خود را اعلم علماء ميدانند و براى خود شخصيتى قائل ميگردند و دعاوى بيجا مينمايند و مردم را فريب ميدهند شايد چنين اشخاصى بر خودشان نيز امر مشتبه شود و گمان كنند بمقام و رتبه‌اى رسيده‌اند.

دوم از تعليمات رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم اينكه است كه بمردم كتاب يعنى آيات قرآنى را كه مشتمل بر معارف الهى و بيان اوضاع عالم پس از مرگ از عالم برزخ و قيامت و حال سعداء و اشقياء و بهشت و جهنم و طريق نيكو كارى و آنچه سعادت بشر را در نشئه قيامت تأمين ميگرداند و نيز قوانين مدنى كه هر كسى در مدت حيات دنيوى خود از جهت معاشرات و معاملات و كسب معاش و استيفاء حقوق محتاج بآن است تماما را با اسلوب منظّم مرتّب معجزه نمايى در دسترس خلق گذاشته و قرآن با آنكه كتاب قانونى است در عين حال معجزه باقى سيّد و رسول ما است البته دينى

صفحه : ۲۹۴

كه بايستى تا قيامت بين خلق ابراز فعاليت بنمايد بايستى چنين معجزه بلند پايه‌اى و چنين كتاب مقدسى كه تمام عقلاى عالم خواهى نخواهى در مقابل عظمت آن سر تسليم فرود آرند در ميان خلق باقى باشد و اگر غير از اينكه بود حجّت خدا بر خلق تمام نشده بود.

سوم از تعليمات رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم اينكه است كه بمردم حكمت ميآموزد در آيات قرآنى حكمت بچند معنى آمده وقتى حكمت نسبت بخدا داده شود بازگشت او بعلم بحقيقت موجودات و ايجاد آنها بر وفق حكمت و غايت استحكام ميگردد و هر گاه نسبت بانسان داده شود معنى آن علم بموجودات و اعمال خيرات ميشود چنانچه قوله تعالى در باره لقمان فرموده: وَ لَقَد آتَينا لُقمانَ الحِكمَةَ (راغب) و در اينجا صدر المتألّهين بيان خوبى دارد كه براى وضوح مختصرى از آن را ترجمه مينمايم، چنين گويد:

مقصود از حكمت در اينكه آيه يا علم صحيح است و يا عمل نيكو، چنانچه انسان گفته ميشود يا بر روح او يا بر بدن او، و روح انسانى داراى دو جنبه و دو جهت است رويى بعالم قدس و عالم آخرت دارد، و رويى بسوى بدن و عالم دنيا و از مقاتل چنين نقل ميكنند كه گفته در قرآن حكمت بچند معنى آمده:

اول مواعظ قرآنى در سوره نساء فرموده وَ أَنزَلَ اللّهُ عَلَيكَ الكِتابَ وَ الحِكمَةَ و مثل آن است در سوره آل عمران.

دوم حكمت بمعنى علم قوله تعالى وَ لَقَد آتَينا لُقمانَ الحِكمَةَ يعنى علم و فهم و در سوره انعام أُولئِكَ الَّذِينَ آتَيناهُمُ الكِتابَ وَ الحُكمَ سوم حكمت بمعنى نبوت در سوره ص وَ آتَيناهُ الحِكمَةَ يعنى نبوت و در سوره بقره وَ آتاهُ اللّهُ المُلكَ وَ الحِكمَةَ چهارم قرآن با آنچه در او است از عجائب اسرار در سوره نحل ادعُ إِلى

صفحه : ۲۹۵

سَبِيلِ رَبِّكَ بِالحِكمَةِ وَ المَوعِظَةِ الحَسَنَةِ و من يُؤتَ الحِكمَةَ فَقَد أُوتِيَ خَيراً كَثِيراً.

و تو ای حبیب من اگر تأمل کنی در اینکه چهار وجهی که گفته شد میفهمی که بازگشت تمام آنها بعلم است بلکه اگر نظر کنی در تمام موارد استعمال لفظ حکمت نمییابی چیزی که خارج باشد از معنی علم و دانستن حقیقت اشیاء و عمل نمودن بر طبق آن که تجرّد و برهنه شدن از علائق دنیوی و آنچه در آن است باشد اینکه است که در حد آن گفته شده

(تخلّقوا باخلاق اللّه)

یعنی در احاطه بصور موجودات و تقدّس از مادّیات.

بدان که ممکن نیست حکمت خارج باشد از اینکه دو معنی زیرا که کمال هر شخصی از انسان در دو چیز تحقق پذیرد یکی معرفت و شناسایی او است بخیر لذاته (یعنی کمال و خیر مطلق) دیگر بشناسد خیر را برای آنکه بآن عمل کند و بازگشت اوّل بعلم و ادراکی است که مطابق واقع باشد، و کمال اینکه دو مرتبه در نوع انسانی در نبوت و ولایت ظهور مینماید چنانچه قوله تعالی حکایت از ابراهیم خلیل علیه السّلام که گفته رَبِّ هَبْ لِي حُكْماً اشاره دارد بحکمت نظریه (وَ أَلْحِقْنِي بِالصّٰالِحِينَ) اشاره دارد بحکمت عملیّه و نیز قوله تعالی حکایة از عیسی علیه السّلام إِنِّي عَبْدُ اللّٰهِ آتٰانِيَ الْكِتٰابَ نظر دارد بحکمت نظریه وَ أَوْصٰانِي بِالصَّلاٰةِ وَ الزَّكٰاةِ مٰا دُمْتُ حَيًّا اشاره دارد بحکمت علمیّه و قوله تعالی خطاب برسوله خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فَاعْلَمْ أَنَّهُ لاٰ إِلٰهَ إِلاَّ اللّٰهُ اشاره دارد بحکمت نظریه وَ اسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ اشاره دارد بحکمت عملیّه زیرا که علم التوحید بطور کمال پدید نمیگردد مگر بعد از اطلاع بر تمام ابواب حکمت نظریه و عمل خالصی که خالی باشد از مشائب اغراض نفسانی بر کسی میسر نمیگردد مگر اینکه بگردد حکیما عارفا و به اینکه بداند آنچه نزد خدا است خیر و خوب است برای نیکوکاران قوله تعالی در باره تمام انبیاء يُنَزِّلُ الْمَلاٰئِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ عَلىٰ مَنْ يَشٰاءُ مِنْ عِبٰادِهِ أَنْ أَنْذِرُوا أَنَّهُ لاٰ إِلٰهَ إِلاّٰ أَنَا و هو الحکمة النظریة ثم قال (فاتّقون) هو الحکمة العملیّه و در قرآن آیات بسیاری است که

صفحه : ۲۹۶

دلالت دارد بر اینکه کمال انسان در تکمیل نمودن اینکه دو قوّه علمیّه و عملیّه تحقق پذیرد. (پایان) وَ آخَرِينَ مِنْهُمْ لَمّٰا يَلْحَقُوا بِهِمْ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ وَ آخَرِينَ عطف بر الْأُمِّيِّينَ است یعنی آن رسولی که مبعوث نمودهایم بر چنین جماعت بیسواد و نادان و آنهایی که هنوز ملحق بآنها نشدهاند و خدا غالب بر همه چیز و مستولی بر تمام امور است و کردگار عالم درستکار است که هر چیز را در موقع خود و بجا قرار داده اشاره به اینکه میداند رسالت خود را در کجا و در چه کس قرار دهد وَ آخَرِينَ مِنْهُمْ شاید اشاره بمسلمانهایی باشد که بعدا ملحق بآنان میگردند و تابع اسلام میشوند، و از اینجا معلوم میشود که حضرتش فقط رسول بر اعراب اهل زمانش نبوده بلکه پیمبر بر آنها و بعد آنها تا قیامت بوده و میباشد.

مفسّرین از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بروایت صحیح چنین نقل میکنند که وقتی اینکه آیه فرود آمد اصحاب عرض کردند یا رسول اللّه بعدیها چه کسانی میباشند حضرت دست مبارك بر شانه سلمان فارسی نهاد و فرمود

(لو کان الایمان فی الثّریا لنالته رجال من هؤلاء)

یعنی اگر ایمان در ثریّا یعنی در آسمان باشد هر آینه آن را مردانی فرا گیرند از اینکه جماعت یعنی از عجم.

و نیز عبد الرّحمن بن ابی لیلی از مردی از صحابه رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکند که ای رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گفت در خواب دیدم گوسفندان سیاهی میروند و بدنبال آنان گوسفندان خاك رنگ برآمدند و متابعت نمودند حضرتش از یکی از صحابه سؤال نمود تعبیر اینکه خواب چیست او گفت من تعبیر آن را چنین دانم که عرب مسخّر تو میگردند و عجم از پشت آنها مسخر تو گردند فرمود از جبرئیل پرسیدم او نیز همین طور تعبیر نمود. (منهج الصادقین) و گویند (سدی) که یکی از علمای سنّی است گفته که هر جا که عبد الرحمن گوید حدّثنی رجل من اصحاب رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم

مقصودش علی بن ابی طالب علیه السّلام است

صفحه : ۲۹۷

و بروایت سعد ساعدی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود در اصلاب مردانی از امت من مردان و زنانی میباشند که بی‌حساب وارد بهشت میگردند و اینکه آیه وَ آخَرِینَ مِنهُم لَمّا یَلحَقُوا بِهِم را تلاوت فرمود.

و از إبن عمر و سعید بن جبیر چنین نقل میکنند که گفته‌اند مقصود از آخرین عرب است و هر کس از عجم که بلغت عرب تکلّم نماید و از امام محمّد باقر علیه السّلام نیز بهمین طور روایت شده.

و چنانچه بعض مفسرین گفته‌اند شاید وَ آخَرِینَ عطف باشد بضمیر (یعلمهم) یعنی رسول تعلیم میدهد جماعت دیگر را که هنوز پیدا نشده‌اند و بعدا پدید می- گردند و چنین بنظر میآید که اینکه قول اقرب بواقع است زیرا که تعلیمات پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله منحصر باهل زمانش نبوده بلکه تعلیمات قرآنی تا قیامت بین مردم فعالیت دارد.

ذلِکَ فَضلُ اللّهِ یُؤتِیهِ مَن یَشاءُ وَ اللّهُ ذُو الفَضلِ العَظِیمِ ارسال رسولان برای اینکه علم و حکمت بمردم بیاموزند فضل و احسانی است از جانب خدا.

مصداق کامل فضل و رحمت الهی در بعثت تمام انبیاء است عموما و بعثت رسول اسلام خصوصا اینکه منتهای فضل و رحمت خداوندی است که مردم را از راه کج به طریق مستقیم توحید رهبری نمایند و دل آنان را از قذارات اوصاف نکوهیده و کفر پاکیزه گردانند تا آنکه محل جولانگاه ملائکه گردد.

مَثَلُ الَّذِینَ حُمِّلُوا التَّوراةَ ثُمَّ لَم یَحمِلُوها کَمَثَلِ الحِمارِ یَحمِلُ أَسفاراً در مفردات، اسفار جمع سفر و بمعنی کشف الغطا مثل سفر الامامه عن الرأس و الخمار عن الوجه و سفر الکتاب الّذی یسفر عن الحقائق و جمعه اسفار قال تعالی کَمَثَلِ الحِمارِ یَحمِلُ أَسفاراً«۱» (پایان)

---

(۱) عمامه را از سر برداشتن و خمار از صورت باز نمودن و خمار پارچه‌هایی است که زنهای عرب بسر و صورت می‌بندند و سفر کتابی است که حقایق از آن معلوم می گردد.

صفحه : ۲۹۸

کتب را اسفار نامیده زیرا در آن کشف میگردد چیزهایی را که پوشیده است و آیه در مقام توهین و نفهمی یهودیها برآمده و آنان را در جهالت و بی‌خردی تشبیه بحمار مینماید که آنها در تحمّل توراهٔ که کتاب آسمانی خود میدانند و بآن فخر و مباهات مینمایند مانند خرانی میباشند که کتابهایی بر آنان بار شود و جز سنگینی بار چیزی عایدشان نگردد علمای آنها کتاب تورات را مطالعه میکنند و غیر از زحمت حفظ الفاظ و معانی سطحی آن چیزی نمی‌فهمند و استفاده معنوی و روحانی از آن نصیبشان نمیگردد زیرا که اگر از توراتشان بهره معنوی برده بودند البته چشم بصیرتشان باز شده و بنور قلبشان حقانیّت رسول اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و قرآن را ادراک مینمودند در صورتی که نام نبیّ خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و اوصاف اصحاب و یاوران او در تمام کتابهای آسمانی ثبت گردیده و اگر چه ظاهرا آیه راجع بیهودیان است که اهل تورات میباشند لکن در واقع شامل میگردد هر کسی را که در کتابهای آسمانی دقّت ننموده باشد و بچشم دل آیات تکوینی الهی و آیات تشریعی را ننگرد و بگوش معنوی آیات را استماع ننماید و آنان کسانی میباشند که در باره آنان فرموده صُمٌّ بُکمٌ عُمیٌ فَهُم لا یَعقِلُونَ سوره بقره آیه ۱۶۶ شکی نیست در اینکه کسانی که قرآن را میخوانند و در معنی آن تدبّر و تعقّل نمیکنند و از اسرار آن هیچ استفاده نمینمایند بلکه فقط قناعت مینمایند

بالفاظ یا بمعانی تحت اللفظی آن و هر گاه از اینکه مرتبه بالاتر روند بمعانی بدیعیّه و معانی لغوی و اعراب آن اکتفاء مینمایند چنین کسانی مشمول اینکه آیه میگردند زیرا هر کس که از تعلیم و تربیت قرآن بهره نبرد و از اسرار آن استفاده علمی و عملی ننماید و آیات قرآن را حفظ نماید تشبیه او بحمار در باره او صادق آید بِئسَ مَثَلُ القَومِ الَّذِینَ کَذَّبُوا بِآیاتِ اللّهِ وَ اللّهُ لا یَهدِی القَومَ الظّالِمِینَ

صفحه : ۲۹۹

بد مثلی است مثل چنین اشخاصی یا بد مردمانی میباشند آنهایی که چنینند که آیات خدا را تکذیب میکنند و نسبت دروغ بپیمبران میدهند و چون آنان ظالمند و خدا هدایت نمیکند ظالمین را آنها هدایت نمییابند، اشاره به اینکه چنین مردمانی که نسبت ناروا بسفرای الهی میدهند و آیات الهی را تکذیب میکنند دیگر قابل هدایت نمیباشند.

چون یهودیان میگفتند (نَحنُ أَبناءُ اللّهِ وَ أَحِبّاؤُهُ) ما پسران خدا و دوستان او میباشیم اینکه بود که در مقام اعتراض بر آنها برآمده و خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بگو بیهودیان قُل یا أَیُّهَا الَّذِینَ هادُوا إِن زَعَمتُم أَنَّکُم أَولِیاءُ لِلّهِ مِن دُونِ النّاسِ فَتَمَنَّوُا المَوتَ إِن کُنتُم صادِقِینَ ای کسانی که یهودی میباشید اگر شما گمان میکنید که نسبت خصوصی با خدا دارید و فقط شما اولیاء و دوستان خدا میباشید نه غیر شما چون علامت دوستی چنین است که هر دوستی طالب ملاقات دوست خود است بایستی آرزوی مرگ داشته باشید که از حجاب تن و طبیعت برهید و برای آنکه خود را دوست او میدانید خالص گردید و قرب باو پیدا نمائید و هرگز چنین نیستید آری دوست حقیقی آن کسی بود که چنانچه نقل میکنند مکرّر میفرموده (باک ندارم مرگ بر من واقع گردد یا من مرگ را ملاقات نمایم و وقتی إبن ملجم شمشیر بفرق همایونش زد فرمود (فزت و ربّ الکعبة)

و در جای دیگر فرموده (و اللّه انس پسر ابو طالب بمرگ زیادتر از انس بچه است بپستان مادرش) آری اشخاصی که در تمام عمر آرزوی ملاقات حق را دارند و محبت او را چون جان شیرین در دل خود میپرورانند و غیر از ملاقات محبوبشان آرزوی دیگری ندارند چون میدانند بمرگ موانع طبیعی رفع میگردد و در حیات دنیا همین امور طبیعی جلوگیر آنها است اینکه است که مشتاق بمرگ میباشند

صفحه : ۳۰۰

اینکه که وَ لا یَتَمَنَّونَهُ أَبَداً بِما قَدَّمَت أَیدِیهِم وَ اللّهُ عَلِیمٌ بِالظّالِمِینَ اشاره به اینکه چون محبّت دنیا و مال و جاه و غیره بر یهودیان مستولی گردیده و بکوشش بسیار تنعّمات دنیا را بر خود فراهم نموده‌اند اینست که از مرگ میترسند زیرا که مرگ جدایی میاندازد بین انسان و تعیّشات جسمانی و طبیعی او فقط کسانی از مرگ نمیترسند که صاحب نفس مطمئنّه گردیده و در مقام صدق تمکّن و مقام نبوده و چنین اشخاصی قبل از موت اضطراری موت اختیاری پیدا نموده‌اند و آنانند (سابقین) که در سوره (واقعه) آنها را توصیف مینماید بمقرّبین قُل إِنَّ المَوتَ الَّذِی تَفِرُّونَ مِنهُ فَإِنَّهُ مُلاقِیکُم خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که بآنان بگو شما هر قدر از مرگ فرار نمائید مرگ شما را ملاقات خواهد نمود فَإِنَّهُ مُلاقِیکُم را سه طور قرائت کرده‌اند مشهور با فاء (فانّه) زید بن علی بدون فاء (انّه ملاقیکم) قرائت نموده، و إبن مسعود چنین قرائت نموده (تفرّون منه ملاقیکم) بناء بر قرائت سوم معنی ظاهر است و نباید چیزی در تقدیر گرفت لکن بنا بر قرائت اول (فانّه) (فاء) سببیّه متضمّن معنی الّذی است یعنی آن چیزی که از آن فرار نموده‌اید یعنی (موت) بشما خواهد رسید و آن را ملاقات مینمائید و اینکه طور بیان برای تأکید است که شما خواه فرار کنید از موت یا نکنید البتّه مرگ شما را در می‌یابد همان طوری که حکماء برای هر موجود مادّی چهار علّت قائل گردیده‌اند برای موت نیز که بازگشت آن بامر وجودی است نیز چهار علّت میتوان قائل گردید علّت فاعلی، علّت مادّی، علت صوری، علت غایی علّت فاعلی

مبدء تعالی است که علت العلل و مربّی تمام ممکنات است (خَلَقَ

صفحه : ۳۰۱

المَوتَ وَ الحَیاةَ لِیَبلُوَکُم) همین طوری که او سبحانه خالق حیات است خالق موت نیز او است، و حکمت او چنین اقتضاء نموده که حیات دنیوی انسان محدود بحدّی باشد و بالاخره بفناء و نیستی منجرّ گردد علت مادّی، چون مادّه و قوای مادی متناهی التأثیر است و همیشه در تغییر و تبدیل است چنانچه گویند مادّه اجسام از دو چیز تشکیل شده (ماده و نیرو) و علی الدوام مادّه نیرو میگردد و نیرو مادّه اینست که ممکن نیست بیک حال باقی ماند- و چنین است صورت مادیّت که آن را علت صوری نامند که آن نیز ممکن نیست بیک حال باقی ماند زیرا چنانچه در محل خود ثابت گردیده هر مرکبی که از اجزاء متضاده ترکیب و تشکیل گردیده بالاخره منحل خواهد گردید و چون بدن انسان و حیوان و نبات از عناصر ترکیب گردیده بایستی منحل گردد و ممکن نیست به یک حال باقی بماند علت غایی موت چنانچه در محل خود ثابت گردیده اینست که چون انسان در اینکه عالم محفوف بمادّه بدنی و محتاج بلوازم زندگانی است و امور طبیعی هر آنی وی را بطرفی میکشد و مادامی که محبوس در سجن طبیعت است فعلیّت وی محفوف بقوّه و وجودش محفوف بعدم است و بمردن تمام میگردد و بفعلیت اخیر خود میرسد پس مادامی که در دنیا گرفتار لوازم طبیعی است ناقص و ناتمام است و در حکمت الهی مقرر گردیده که هر ناقصی را بکمال رساند و انسان بمردن تمام میگردد و نیز چنانچه ممکن نیست برای طفل در رحم مادر رسیدن بکمال انسانیت مگر اینکه عالم رحم را ترک کند و پا در فضاء خارج گذارد در اینکه عالم نیز بایستی مراحل و منازلی را طیّ نماید تا بکمال لایق بخود برسد و مردن نیز یکی از مراحل و منازلی است که بایستی طیّ کند تا بکمال لایق بخود برسد اگر مردن نبود انسان هیچوقت بکمال لایق بخود نمیرسید و وجود وی لغو میگردید و اعتراض به اینکه هر ناقصی طالب کمال خود است و اگر مرگ کمال باشد

صفحه : ۳۰۲

بایستی هر کسی طالب مردن باشد برای اینکه بکمال برسد و البته وجود کامل بهتر از وجود ناقص است پس چطور است که انسان اینکه قدر از مرگ فرار
میکند!

(پاسخ)

علت فرار از مرگ دو چیز است یکی محبّت دنیا که از مقتضیات قوای طبیعی شهوانی بهیمی و غضبانی سبعی بشمار میرود و نفس انسانی پا بند قوای طبیعی است و چون در مردن عمل اینکه دو قوه حیوانی مهمل میگردد و از آن لذائذ خیالی محروم میگردند اینست سرّ اینکه کسانی که فقط از قبل همین قوای حیوانی محظوظ گردیده‌اند و ابدا آن لذائذ و حظوظات روحانی که از قبل اشراق نور معرفت و محبت الهی نصیب اهلش گردیده بهره‌ای نبرده‌اند و ذرّه‌ای از آن شهد انس با عالم روحانی بذائقه جانشان نرسیده چنین اشخاصی البته از مرگ گریزانند زیرا که بگمان خود بمردن همه چیز را از دست میدهند اینست که نسبت بیهودیان فرموده اینکه که وَ لا یَتَمَنَّونَهُ أَبَداً بِما قَدَّمَت أَیدِیهِم آنان هیچوقت آرزوی مرگ نمیکنند برای دو چیز یکی وسائل حظوظات نفسانی و طبیعی از قبیل مال و جاه و شهرت و ریاست و باقی امور که برای خود اندوخته و دل بآن بسته‌اند چون بمرگ از دستشان گرفته میشود اینست که از مرگ گریزانند و چون آرزوی ملاقات رحمتهای الهی و قرب او را ندارند پس بچه امید آرزوی مرگ

كننـد هر گز آرزوى نميكنند چنانچه اشاره دارد بآن قوله تعالى قُل إِن كُنتُم تُحِبُّونَ اللّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحبِبكَمُ اللّهُ دوم سـبب فرار از مرگ كه هر موجود زنـده‌اى از مرگ ميترسـد و حتى الامكان وسائل حيات و بقاء خود را فراهم مينمايـد حكمتى است الهى كه براى بقاء در دل هر موجودى گذاشـته كه بغريزه يا باراده اختيارى در بقاء خود ميكوشد و وسائل بقاء خود را فراهم مينمايد زيرا شـكى نيست كه حكمت خلقت جمـادات و نباتـات و حيوانـات وجود انسانى است و كمال انسانى در كمالات روحانى است كه بايستى در اينكه عالم تحصـيل نمايـد اينكه است كه بايستى مـدتى در اينكه عالم بمانـد تا بكمال برسـد و آنهايى كه انـدازه‌اى كمالى پيـدا نموده‌اند كامل گردند

صفحه : ۳۰۳

و نيز انسان چون داراى دو جهت است طبيعى و روحانى و نظر به اينكه هر چيزى طالب اصل خود است روح چون از عالم روحانيين كه فوق عالم جسـمانى است تكوّن يافته و بدن و قواى جسمانى از همين عالم جسمانيّات تحقق پيدا نموده اينكه است كه روحى كه در اثر ايمان و تقوى قدرى مصفّى گرديده طالب عالم روحانى خود و خلاص شدن از موانع طبيعى است و بمقتضاى روحانيّت خود مشـتاق بمرگ ميگردد لكن از آن طرف چون طـبيعت جسـمانى از همين عـالم است از مرگ كه فسـاد آن در آنست گريزان است، بقول آن شاعر

جان كشاند سوى بالا بالها در زده تن در زمين چنگالها

ثُمَّ تُرَدُّونَ إِلى عـالِمِ الغَيبِ وَ الشَّهـادَةِ فَيُنَبِّئُكُم بِما كُنتُم تَعمَلُونَ (نبأ) خبرى را گوينـد كه داراى سه شـرط باشـد اول فائـده آن بزرگ باشـد دوم از كـذب عارى باشد سوم از آن علم يا ظنّ غالب حاصل گردد مثل قوله تعالى قُل هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ أَنتُم عَنهُ مُعرِضُونَ (راغب) در اينجا اشاره بـدو مطلب بزرگ نموده كه مشـتمل بر بشارت مؤمنين و تهديد كافرين است مؤمن كامل را بشارت ميدهد كه گمان مكن بمرگ فانى ميگردى و از اعمال خوبت بهره نميبرى و بلقاء محبوب خود كه سالهاى متمادى دل بر او بسـته‌اى و باميـد قرب او ساعات و دقائق عمر خود را گذرانيده‌اى نميرسى بدان بقدر محبتى كه در دل خود اندوخته‌اى و احتياجات دنيوى مانع از پيش رفت تو بوده بمردن چون موانع طبيعى و پرده‌هـاى ضـخيم امور دنيوى كه از روى ناچـارى جلو تو را گرفته پاره ميگردد و هر كس بقـدر معرفت و محبّت و اعمـال نيكويى كه كرده بقرب محبوب و اله خود نائـل ميگردد آن وقت محظوظ ميگردى بچيزى كه (نه چشـمى ديده و نه گوشى شنيده و نه بخاطر احدى خطور نموده و از نعمتهاى روحانى و جسمانى هر دو بهره‌مند خواهى گرديد).
و كافر را تهديـد مينمايـد كه گمان مكن وقتى مردى از عـذاب رستى و آنچه در دنيا از اعمال نكوهيـده و ظلم و تعدى باولياء اللّه و مخالفت امر اله و متابعت هواى

صفحه : ۳۰۴

نفسانى و شيطانى نموده‌اى گذشته و فراموش گرديده و دار مجازاتى نيست و حساب و كتابى در كار نيست، اينطور نيست كه گمان كرده‌اى اينجا جاى عمل و محل مهلت و امتحان است كه آنچه در باطن خبيث خود نهفته‌اى بروز و ظهور نمايد و از قوّه بفعل رسد، وقتى مردى بايد برگردى بسوى آن كسى كه داناى اسرار است، و آنچه در عالم شهادت و محسوسات و آنچه در عالم غيب و پنهان از انظار موجود است تماما در علم حضورى او آشـكار است فَيُنَبِّئُكُم اشاره است به اينكه پس از مرگ براى تو ظاهر ميگرداند آنچه را كه گفته‌اى و كرده‌اى بـا آن صـفات و اخلاـق نكوهيـده‌اى كه در بـاطن خود پنهـان نموده‌اى با آثار و لوازم آن تماما بر تو ظاهر ميگردانـد و تو را خبردار مينمايد و مطابق عملت جزا مى‌بينى (ان خيرا فخيرا و ان شـرا فشـرا) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذا نُودِيَ لِلصَّلاةِ مِن

یَومِ الْجُمُعَةِ پس از اعتراض بیهودیان بمؤمنین خطاب مینماید که ای جماعت مؤمنین در روز جمعه وقتی که منادی نداء داد برای نماز جمعه شما حرکت کنید و بشتابید بسوی ذکر خدا که نماز است و در آن وقت معامله و خرید و فروش را رها کنید و اگر بدانید اینکه عمل بهتر است برای شما از معامله و طلب سود.

جمع جمعه و جمعه، جمع و جمعات است و از (فرّاء) لغت ثالثی نقل شده که آن بفتح میم قرائت نموده، و در اینکه چرا جمعه را جمعه نامیده‌اند بین مفسرین گفتاری است:

۱- در چنین روزی خداوند از خلقت اشیاء فارغ گردید و تمام مخلوقات جمع شدند ۲- روزی است که جماعات با هم اجتماع نمودند ۳- اول کسی که نام جمعه را وضع نمود کعب بن لویّ بود ۴- اول کسی که نام جمعه را وضع نمود انصار بودند، إبن سیرین گفته پیش

صفحه : ۳۰۵

از آنکه رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بمدینه هجرت نماید انصار گفتند یهودیان در هر هفته روز شنبه را اختصاص داده‌اند برای عبادت و نصاری نیز روز یکشنبه را انتخاب نموده‌اند و برای ما نیز بایستی روزی تعیین گردد که اجتماع نمائیم برای عبادت و آن را جمعه نام گذاریم پس از آن سعید بن زراره گوسفندی ذبح نمود و انصار را ضیافت کرد آن وقت چون عدّه انصار کم بودند همه سیر شدند.

پس از آن اینکه آیه فرود آمد إِذا نُودِیَ لِلصَّلاةِ تا آخر، و آن اول جمعه‌ای بود که مسلمانها برای عبادت اجتماع نمودند و قبلا عرب جمعه را عروبه بفتح عین و ضم راء میگفتند (مجمع البیان) إِذا نُودِیَ لِلصَّلاةِ مِن یَومِ الجُمُعَةِ مفسرین گویند نداء بمنزله اذان بحضور نماز است که وقتی امام بر منبر می‌نشیند برای خطبه نماز جمعه نداء میکند و مردم را میطلبد برای نماز جمعه و بروایت سائب بن زید در زمان رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یک مؤذن ندا میکرد و آن (بلال) بود که وقتی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روی منبر می‌نشست بلال درب مسجد اذان میگفت پس از آن ابو بکر و عمر نیز چنین میکردند لکن در زمان خلافت عثمان چون جمعیت مؤمنین زیاد شده بود دو مؤذّن اذان میگفتند یکی درب مسجد و دیگری بالای سطح بازار وقتی عثمان روی منبر می‌نشست مؤذّن اذان میگفت وقتی اذان تمام میشد جماعت برپا میشد.

فَاسعَوا إِلی ذِکرِ اللّهِ وَ ذَرُوا البَیعَ ذلِکُم خَیرٌ لَکُم إِن کُنتُم تَعلَمُونَ خلافی نیست در اینکه امر در فَاسعَوا برای وجوب است لکن در اینکه مقصود از سعی چیست از مفسرین دو قول نقل شده بعضی گفته‌اند دویدن است یعنی بسرعت بدوید برای نماز جمعه (قتاده و إبن زید و ضحاک).

و باقی مفسرین را رأی چنین است که مقصود از امر فَاسعَوا رفتن بطور متعارف و وقار است نه دویدن. و احادیث صحیح نیز مؤیّد اینکه رأی است چنانچه از امیر المؤمنین علیه السّلام و از ابی جعفر علیه السّلام و إبن عباس چنین روایت شده (که اگر میدانستیم دویدن واجب است چنان میدویدیم که رداء از دوشمان می‌افتاد).

صفحه : ۳۰۶

خلاصه ظاهرا آیه اشاره باین دارد که در موقعی که نماز جمعه برپا میگردد بایستی بیع و شراء و معاملات را رها کنید و سعی و کوشش کنید برای ذکر خدا و نماز جمعه و خطبه که مشتمل بر ذکر خدا است و در آن حال نماز و ذکر خدا برای شما بهتر است اگر بدانید یعنی اگر فائده ذکر و عبادت را بدانید.

شکی نیست که در زمان حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و همچنین در زمان خلفاء حقّه و جانشینان آن حضرت نماز

جمعه با شرائطش بر تمام مردهاى آزاد مؤمنين واجب عينى بوده.

طبرسى در تفسير مجمع البيان بيانى دارد كه براى وضوح مختصرى از آن را ترجمه مينمائيم.

چنين گويـد اينكه آيه دلالت دارد بر وجوب نماز جمعه و تحريم تمام اعمال در موقعى كه اذان نماز شـنيده ميشود زيرا كه چون بيع و معـامله را نهى نموده در صورتى كه بالاـترين چيزى كه تـأمين معاش بآن ميشود از راه معامله انجام ميگيرد وقتى كه از معامله نهى شد باقى تصرفات بطريق اولى مشمول نهى ميگردد.

و نيز بدليل اينكه نهى از بيع نموده معلوم ميشود حكم نماز جمعه شامل عبيد نميشود زيرا كه بيع و شراء اختصاص بمردان آزاد دارد نه آنهـايى كه در تحت رقيّتنـد مثل غلامان، و نيز نماز جمعه مخصوص بمكان معين است زيرا كه واجب نموده سـعى و رفتن بسوى آن محل را، و نيز نماز جمعه براى مكلّفين واجب است مگر كسانى كه صاحب عذر باشـند و آنها كسانى هستند كه يا مريض باشند يا مسافر يا كور يا گنگ يا زن و مرد پيرى كه حركت بر او دشوار باشد يا عبد باشد يا كسـى باشد كه منزلش از مسجد جامع زيادتر از دو فرسخ مسافت داشـته باشد و با اينكه شـرائط نيز واجب نميشود مگر نزد حضور سـلطان عادل يعنى امام عليه السّـلام يا كسى را كه او منصوب نموده باشد براى نماز جمعه.

و نزد اهل بيت عليهم السلام عدد كامل كه جماعت بآن منعقد ميگردد هفت نفر است.

صفحه : ۳۰۷

و بعضـى گفته‌انـد بسه نفر غير از امام نيز جماعت منعقـد ميگردد (ابى حنفيه و ثورى) و بعضـى گفته‌اند جماعت بچهل نفر مرد آزاد غير مسافر انجام ميگيرد (شافعى) و بقول ديگر بـدو نفر غير از امام نيز جماعت بپا ميگردد (ابى يوسف) و بقولى بيك نفر غير از امام جماعت محقّق ميگردد مثل باقى نمازهاى جماعت (حسن) و اختلاف بين فقهاء راجع بنماز جمعه بسيار است و موضع بيان آن كتب فقهيّه است. (پايان) فَإِذا قُضِيَتِ الصَّلاةُ فَانتَشِرُوا فِي الأَرضِ وَ ابتَغُوا مِن فَضلِ اللّهِ چنانچه متبادر بذهن ميگردد امر فَانتَشِرُوا مفيد اباحه است كه پس از نماز جمعه مانعى نيست كه دنبال كسب و تجارت برويـد و بجوئيد فضل خدا را اشاره به اينكه، دنبال كسب و عمل برويـد و اثر كار و عمل خود را از خـدا بخواهيـد چنانچه در زبان مردم است كه گوينـد از تو حركت و از خدا بركت و در احاديث دارد كه سه نفرنـد كه دعاى آنان قبول نميشود يكى مردى كه بزن خود نفرين كند چون طلاق بدست او است ميتواند او را رها كند نفرين او فائده نـدارد دوم كسـى كه چيزى بكسـى بعنوان قرض يا وديعه بدهـد و شاهـد يا گرو نگيرد سوم كسـى كه از خـدا طلب روزى كنـد و دنبـال كسب و عمل نرود دعاى او مسـتجاب نميگردد اخبار و احاديث در فضـيلت روز جمعه و غسل و عبادت در آن روز بسيار رسيده ابو هريره از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين حديث ميكند كه فرموده بهتر روزى كه آفتاب در آن برآيد روز جمعه است خداى تعالى آدم عليه السّـلام را در چنين روزى خلق نموده و در اينكه روز بزمين فرود آمده و در اينكه روز وفات نموده و روز قيامت روز آدينه باشد و هيچ جانورى نيست مگر آنكه در آن روز خدا را تسبيح مينمايد و در روز جمعه ساعتى هست كه هيچ مؤمنى در آن ساعت دعا نميكند مگر آنكه

صفحه : ۳۰۸

مسـتجاب ميگردد و راجع بآن ساعت در روايت نقل شـده كه يكى آن ساعتى است كه مؤذّن اذان گفته و صـفها آراسـته گرديده و ميخواهنـد اقامه گوينـد و در روايت ديگر آن ساعت آخر روز جمعه است وقتى كه تقريبا نيم ساعت مانـده باشـد بغروب (منهـج) وَ اذكُرُوا اللّهَ كَثِيراً لَعَلَّكُم تُفلِحُونَ در اينكه آيه مؤمنين را امر ميفرمايـد بـذكر بسيار بر نعمتهـاى بيحسـاب كه بخلق عنـايت نموده مخصوصا بمؤمنين كه بالاترين نعمتها نسبت بآنان ارسال رسول خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و موفّق گرديدن آنها بشرف اسلام

و نماز با رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است بعض مفسرین گفته‌اند مقصود از ذکر در اینجا فکر است، در حدیث است
(تفکر ساعهٔ خیر من عبادهٔ سنهٔ)
و بروایت دیگر
(ستین سنهٔ)
یک ساعت فکر کردن بهتر است از عبادت یک سال یا شصت سال

در اینجا صدر المتألهین بیانی دارد که مختصری از آن را ترجمه مینمایم

در بیان آیه اشراقاتی ذکر مینماید در اشراق دوم چنین گوید بعد از قوله تعالی وَ اذکُرِ اسمَ رَبِّکَ وَ تَبَتَّل إِلَیهِ تَبتِیلًا پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باصحاب فرمود میخواهید شما را خبردار کنم ببهترین اعمال و پاکیزه‌ترین آنها نزد پروردگار خودتان که بآن بلند گردد درجات شما و بهتر باشد برای شما از ورقهای طلا و بهتر باشد برای شما از اینکه بدشمن خود رسید و گردن او را بزنید گفتند آن چیست یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله فرمود ذکر خدای عزّ و جلّ و نیز از آن حضرت است که فرموده
(سبق المفردون)
گفتند آن کیست، فرمود کسانی که مداومت مینمایند بذکر خدا در قیامت وزرهای آنان برداشته میشود و سبک بار میگردند.
و بدان که برای کسانی که باطنشان بنور معرفت روشن گردیده منکشف گردیده که بهترین اعمال روحیّه و قلبیه و نفسیّه و بدنیّه ذکر خدا است، و لکن از برای ذکر مراتبی است بعضی قشرند و بعضی لب و برای ذاکر نیز باعتبار ذکر مراتبی است و هر ذکری را نتیجه ایست نتیجه ذکر عبد یعنی (آن کسی که بمقام

صفحه : ۳۰۹

عبودیّت رسیده) ذکر خدا است قوله تعالی فَاذکُرُونِی أَذکُرکُم و بعضی گفته‌اند در اینکه عبارت تقدیم و تأخیر است زیرا که خداوند امر نمود بذکر با (فاء) تعقیب و باین اعتبار در معنی میگردد مثل قوله تعالی یُحِبُّهُم وَ یُحِبُّونَهُ و قوله تعالی رَضِیَ اللّهُ عَنهُم وَ رَضُوا عَنهُ یعنی یاد کردن عبد خدا را نتیجه اینکه است که خدا او را یاد نموده و چنین است محبت عبد نسبت بخدا و نیز رضای او از خدا که منشأ تمام آنها خواست خدا و منبعث از حب ذاتی الهی و آن لطف و احسانی است که نسبت بمخلوقات خود دارد و حقّ در مطلب اینست که گوئیم قوله تعالی فَاذکُرُونِی أَذکُرکُم یاد کنید مرا تا شما را یاد کنم و اینکه یاد خود را مترتب نموده بیاد نمودن و تذکّر بنده خدا را بطور اعداد است نه آنکه تذکّر و یاد کردن انسان مبدء خود را علّت حقیقی باشد برای آنکه خدا او را یاد نماید بلکه تذکّر او معدّ و شرط است برای آنکه لایق گردد که مورد لطف و رحمت مبدء خود واقع گردد و مورد نظر او شود زیرا که تمام حالات عبد تابع آن چیزی است که در علم خدا و در قضاء اجمالی و تفصیلی موجود است، پس یاد کردن ما خدا را سببش آنست که در لوح محفوظ و ذکر حکیم ثبت گردیده و نیز ثمره ذکر عبد و رضاء و محبت او و باقی صفات و اعمال نیک او منتج چنین نتایج عالی است زیرا همان طوری که هر چیز حادثی علّت و سبب دارد غایت و فائده نیز دارد و غایت و فائده‌اش همان است که سبب علیّت فاعل شده است و در محل خود مبرهن گردیده که علّت شیئی و غایت آن در معنی یکی است و دوئیّت آنها باعتبار است، آیا نمی‌بینی هر فاعل مختاری اوّل نتیجهٔ عمل را در نظر میآورد و همان غایت و نتیجه عمل محرّک او میگردد، و چون چنین است می گوییم چون خدای سبحان علّت هر چیزی و غایت او است و اول هر ذکری و فکری و نهایت او است و ظاهر هر موجودی و باطن او است پس باطن او عین ظاهر اول او عین آخر او است و العلم هنا عین العین است پس از اینکه بیان معلوم میشود

صفحه : ۳۱۰

كه هر دو وجه در ذكر صحيح است (يعنى چه بگوئيم ذكر خدا سبب ذكر بنده ميشود يا بعكس چنانچه ظاهر آيه چنين مينمايد) و اينكه ايضا از علومى است كه اختصاص پيدا نموده بدوستان خدا و مشتاقين و مجذوبين او پس از بيان اينكه مقدمه برميگرديم ببيان مراتب ذكر و ذاكر و نتيجه هر يك از مراتب، پس مى گوييم براى ذكر و ذاكر مراتبى است: ذكر زبان، ذكر جوارح و اركان، ذكر نفس، ذكر قلب، ذكر روح، ذكر سرّ

بيان تعيين ذكر و نتايج آن

ذكر لسان اقرار بشهادتين و نتيجه آن حفظ خون و مال است

(فاذكرونى بالايمان اذكركم بالامان)

ذكر اركان استعمال طاعات و عبادات است براى رسيدن بثواب

(فاذكرونى بالطاعات اذكركم بالمثوبات)

ذكر نفس بتسليم اوامر و نواهى براى فائز شدن بنور اسلام

(فاذكرونى بالإسلام اذكركم بنور الاسلام)

ذكر قلب تبديل اخلاق ذميمه و تحصيل اخلاق كريمه براى تشبّه بحق و دخول در سلك دوستان او و اتّصال بجناب او

(فاذكرونى بالاخلاق اذكركم بالاستغراق)

ذكر روح بمنفرد بودن و تحصيل محبّت براى حصول معرفت و حكمت

(فاذكرونى بالتفريد و المحبة اذكركم بالتوحيد و القربة)

ذكر سرّ بذل وجود براى يافتن معبود

(فاذكرونى ببذل الوجود و الفناء اذكركم بنيل الشهود و البقاء)

و اينكه حقيقت قوله تعالى است كه در حديث قدسى است

(و ان ذكرنى فى نفسه ذكرته فى نفسى)

و اينكه لب لباب و ذكر حقيقى و غايت اخير امر است كه در آيه بالا امر بذكر نموده، و آن اينكه است كه ميگرداند ذاكر را مذكور و مذكور را ذاكر، بلكه ذكر و ذاكر و مذكور يكى ميگردد، چنانچه حق تعالى فرموده لِمَنِ المُلكُ اليَومَ لِلّهِ

صفحه : ۳۱۱

الواحِدِ القَهّارِ

رقّ الزّجاج و رقّت الخمر فتشابها و تشاكل الامر

فكانّه خمر و لا قدح و كانّها قدح و لا خمر

پس اينكه مطالب را بفهم و قدر آن را بدان.

پس از آنکه مراتب ذکر معین گردید قوله تعالی وَ اذْكُرُوا اللّهَ كَثِيراً جامع تمام مراتب ذکر میگردد، و نیز شامل میگردد مراتب غایت و فوائدی که از تمام اقسام بر آن مترتب میگردد قوله تعالی لَعَلَّكُم تُفلِحُونَ اشاره به اینکه برای هر مرتبه‌ای از آن فلاح و رستگاری است بحسب همان مرتبه و همان طوری که مناسب آن است (فاذكروا اللّه باللسان لعلكم تفلحون) رستگاری است باعتبار حفظ جان و مال و امان (و بعمل الاركان لعلكم تفلحون) برسیدن بدرجات بهشت (و بالنّفس بالاستسلام لعلكم تفلحون) بنور الاسلام و استغراق در محبت قلب شاید رستگار گردید (و بالروح لعلكم تفلحون) بمعرفت و حکمت و از جهت باطن بفناء در حق شاید رستگار گردید برسیدن شهود او و جمال او و بقاء باللّه بعد فنا فائز گردید پایان آری معنی حقیقی ذکر همان تذکّر است و ذکر کثیر در باره کسی صادق آید و وی را در ردیف ذاکرین حقیقی بشمار آرد که در تمام حالات در خوشی و ناخوشی در حال صحت و مرض در بلاء و نعمت در همه حالات چشم دلش بسوی حق نگران باشد و در تمام اعمال رضای مبدء خود را منظور دارد و هر یک از اعضاء و جوارح خود را بر آن عملی که موظف بر آن گردیده وادار نماید و آنی از وظائف مرجوعه بآن سستی ننماید آن وقت بداند که در مورد لطف الهی واقع گردیده و منظور نظر حق تعالی گردیده کسی که چنین حالتی صفت و ملکه او گردد بصفای قلب خود می‌یابد که ذاکر و مذکور و محب و محبوب و حامد و محمود و شاکر و مشکور او است و بس یعنی دیگر خود را منشا اثر مستقل نمی‌بیند و تمام فضائل را از حق و قائم باو می‌بیند یعنی فعل و عمل خود را در عین حالی که از خود میداند نسبت بحق

صفحه : ۳۱۲

تعالی میدهد و نه آنکه خود را مسلوب الاختیار داند بلکه میداند اختیار او ناشی از اختیار حق است اگر گوید من فلان عمل را نمودم درست گفته و اگر گوید خدا کرده آن نیز درست است.

وَ إِذا رَأَوا تِجارَةً أَو لَهواً انفَضُّوا إِلَيها وَ تَرَكُوكَ قائِماً قُل ما عِندَ اللّهِ خَيرٌ مِنَ اللَّهوِ وَ مِنَ التِّجارَةِ وَ اللّهُ خَيرُ الرّازِقِينَ در بیان شأن نزول آیه گویند بروایت جابر انصاری که گفته روزی از روزهای آدینه ما با رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نماز میخواندیم قافله‌ای با صدای طبل وارد گردید مردم نماز را بریدند و رفتند بعضی برای خرید و بعضی برای تماشای طبل و نماندند مگر دوازده نفر که با رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در نماز بودند اینکه بود که اینکه آیه در مذمت آنان فرود آمد که وقتی تجارتی بینند یا لهو و لعبی برپا گردد تو را رها کنند و بروند.

از حسن بصری و مالک چنین نقل میکنند که سالی در مدینه قحطی شد و غلایی دحیهٔ إبن خلیفه از تجارت شام باز آمده بود و زیت داشت که در موقعی که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله در منبر خطبه میخواند وارد گردیده با صدای طبل مردم حضرت را تنها گذاشتند و رفتند مگر اندکی از آنها باقی ماندند حضرت فرمود بآن خدایی که مرا براستی فرستاده اگر همه رفته بودند از اینکه وادی آتشی برمی‌آمد و همه میسوختند و نظر باختلاف اخبار آراء دیگری نیز نقل شده لکن در معنی همه یکی است.

خلاصه آیه در مقام اینکه است که گوش زد بشر نماید که گمان نکنید بکوشش خودتان بدون خواست خدا توانید جلب نفع بر خود یا دفع ضرر از خود بنمائید بلکه اگر چشم دل خود را باز کنید خواهید فهمید که آنچه خدا بخواهد از خیر و برکت در اثر بندگی و اطاعت پدید میگردد و روزی شما را وسیع میگرداند و آن برای شما بهتر است از اینکه بخیال نفع یا لهو و لعب پیمبران او را رها کنید و دنبال هوی و هوس خود روید.

صفحه : ۳۱۳

سورة المنافقين

اشاره

مدنيّة و هى احدى عشرة آية

[سوره المنافقون (۶۳): آيات ۱ تا ۱۱]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
إِذا جاءَكَ المُنافِقُونَ قالُوا نَشهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللّهِ وَ اللّهُ يَعلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَ اللّهُ يَشهَدُ إِنَّ المُنافِقِينَ لَكاذِبُونَ (۱) اتَّخَذُوا أَيمانَهُم جُنَّةً فَصَدُّوا عَن سَبِيلِ اللّهِ إِنَّهُم ساءَ ما كانُوا يَعمَلُونَ (۲) ذلِكَ بِأَنَّهُم آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلى قُلُوبِهِم فَهُم لا يَفقَهُونَ (۳) وَ إِذا رَأَيتَهُم تُعجِبُكَ أَجسامُهُم وَ إِن يَقُولُوا تَسمَع لِقَولِهِم كَأَنَّهُم خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ يَحسَبُونَ كُلَّ صَيحَةٍ عَلَيهِم هُمُ العَدُوُّ فَاحذَرهُم قاتَلَهُمُ اللّهُ أَنّى يُؤفَكُونَ (۴)
وَ إِذا قِيلَ لَهُم تَعالَوا يَستَغفِر لَكُم رَسُولُ اللّهِ لَوَّوا رُؤُسَهُم وَ رَأَيتَهُم يَصُدُّونَ وَ هُم مُستَكبِرُونَ (۵) سَواءٌ عَلَيهِم أَستَغفَرتَ لَهُم أَم لَم تَستَغفِر لَهُم لَن يَغفِرَ اللّهُ لَهُم إِنَّ اللّهَ لا يَهدِي القَومَ الفاسِقِينَ (۶) هُمُ الَّذِينَ يَقُولُونَ لا تُنفِقُوا عَلى مَن عِندَ رَسُولِ اللّهِ حَتّى يَنفَضُّوا وَ لِلّهِ خَزائِنُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ لكِنَّ المُنافِقِينَ لا يَفقَهُونَ (۷) يَقُولُونَ لَئِن رَجَعنا إِلَى المَدِينَةِ لَيُخرِجَنَّ الأَعَزُّ مِنهَا الأَذَلَّ وَ لِلّهِ العِزَّةُ وَ لِرَسُولِهِ وَ لِلمُؤمِنِينَ وَ لكِنَّ المُنافِقِينَ لا يَعلَمُونَ (۸) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تُلهِكُم أَموالُكُم وَ لا أَولادُكُم عَن ذِكرِ اللّهِ وَ مَن يَفعَل ذلِكَ فَأُولئِكَ هُمُ الخاسِرُونَ (۹)
وَ أَنفِقُوا مِن ما رَزَقناكُم مِن قَبلِ أَن يَأتِيَ أَحَدَكُمُ المَوتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَو لا أَخَّرتَنِي إِلى أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَ أَكُن مِنَ الصّالِحِينَ (۱۰)
وَ لَن يُؤَخِّرَ اللّهُ نَفساً إِذا جاءَ أَجَلُها وَ اللّهُ خَبِيرٌ بِما تَعمَلُونَ (۱۱)

صفحه : ۳۱۴

(ترجمه)

سوره منافقين در مدينه فرود آمده و يازده آيه است.

بنام ايزد هستى بخش صاحب رحمت عام و خاص.

(اى محمّد) وقتى منافقين نزد تو آمدند گفتند ما شهادت ميدهيم كه تو فرستاده و رسول خدايى، و خدا ميداند كه تو رسول و فرستاده شده او و ميباشى و خدا گواهى ميدهد كه منافقين دروغگويانند-

قسمهاى خود را سپر قرار داده‌اند پس مردم را از راه حق تعالى باز مى‌دارند و حقيقتا آنچه مى‌كنند عمل بدى است

و عمل بد آنها اينكه است كه ايمان آوردند و پس از آن كافر شدند پس خدا مهر نهاد بر دل آنها اينكه است كه آنان نميفهمند

و چون تو منافقين را بينى هيكل و جسد آنان تو را بشگفت مى‌آورد و هر گاه سخن گويند گوش ميكنى بسخن ايشان، و گويا آنان چوبى ميباشند بديوار نهاده شده هر فريادى كه ميشنوند گمان ميكنند براى هلاكت آنها است اينها دشمنانند پس حذر كنيد از اينها اى مؤمنين خدا بكشد آنان را چگونه دروغ مى‌بندند-

و چون بآنها گفته شود بيائيد تا آنكه رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله از خدا طلب آمرزش كند براى شما سر بپيچند و ببينى آنها را

که اعراض کنند در حالی که آنها تکبر کنندگانند-

مساوی است بر آنها طلب آمرزش کنی بر آنان یا نکنی هرگز خدا آنها را نمیآمرزد زیرا که خدا هدایت نمیکند گروه فاسقین را-

منافقین کسانی میباشند که گویند انفاق نکنید بر کسانی که نزد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میباشند تا آنکه در زمین متفرق گردند (یعنی از نزد پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله بروند و او تنها بشود) در صورتی که خزینه‌های آسمانها و زمین ملک خدا است و لکن منافقین نمیفهمند-

منافقین گویند اگر ما برگردیم بسوی

صفحه : ۳۱۵

مدینه هر آینه باید البته بیرون کنند عزیزترین آنها ذلیل‌ترین آنها را در صورتی که عزّت و جلال مخصوص بخدا و پیمبر او و مؤمنین است لکن منافقین نمیدانند.

ای کسانی که ایمان آورده‌اید باز ندارد شما را از ذکر خدا مالهای شما و نه اولادهای شما و کسی را که مال و اولادش باز دارد وی را از یاد خدا پس آنها زیان کارانند.

(ای مؤمنین) انفاق کنید (در راه خدا) از آنچه بشما روزی دادیم پیش از آنکه مرگ شما را فرا گیرد (و محتضر شوید و یقین بمرگ خود کنید) پس میگوید ای پروردگار من چه شود اگر مرگ مرا عقب بیندازی و مرا مهلت دهی تا یک مدت نزدیکی که صدقه دهم و بوده باشم از مردمان نیکوکار،

و هرگز هیچ نفس عقب نیفتد اجلش وقتی برسد وقت مقدرش و خدا دانا است بآنچه عمل میکنید.

(توضیح آیات)

اشاره

إِذا جاءَکَ الْمُنافِقُونَ قالُوا نَشْهَدُ إِنَّکَ لَرَسُولُ اللّهِ وَ اللّهُ یَعلَمُ إِنَّکَ لَرَسُولُهُ وَ اللّهُ یَشْهَدُ إِنَّ الْمُنافِقِینَ لَکاذِبُونَ خلاصه آنچه مفسرین در شأن نزول آیه گویند اینکه است که وقتی رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با اصحاب از جنگ بنی المصطلق فارغ گردیدند پس از غارت و گرفتن غنیمت، مجاهدین مسلمانها بکنار چاهی رسیدند که از آن آب بردارند در میان مهاجرین و انصار نزاعی پدید گردید عبد اللّه بن ابیّ که یکی از رؤساء انصار و از اهل مدینه بود بانصار خطاب نمود که همه تقصیرات از ما بوده که اینکه مهاجرین را در مدینه راه دادیم و برای خودمان دردسر فراهم نمودیم و آنها را بر خود مسلط گردانیدیم البتّه وقتی بمدینه مراجعت نمودیم آنهایی که نان و نمک ما را خورده و با ما مخالفت و عداوت می‌نمایند چون ما اشراف و اعزّه میباشیم و آنها که اذلّه و فقراء میباشند و بر ما تجاوز مینمایند لازم است آنها را از مدینه بیرون کنیم و آسوده شویم- و مرادش از (اعزّ) خودش بود و از (اذل) پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بود.

صفحه : ۳۱۶

زید بن ارقم که جوانی از انصار بود خدمت حضرت رسول مشرّف گردید و قضیّه را بسمع مبارکش رسانید آن حضرت امر فرمود که اصحاب حرکت کنند و زود خود را بمدینه رسانند، پس حضرت رسول عبد اللّه بن ابیّ را خواست و فرمود چیست آنچه از تو

بمن رسیده پس عبد اللّه قسم خورد که من چیزی نگفتم و خود او و کسانش انکار نمودند و زید را دروغگو قلمداد نمودند زید بن ارقم در منزلش نشست و از خجالت از جماعت دوری نمود تا آنکه اینکه آیه شریفه فرمود آمد و زید را تصدیق نمود گویند پس از آنکه اینکه آیه فرود آمد حضرت رسول گوش زید را گرفت و فرمود ای پسر آنچه گفتی خدا تصدیق تو را نمود.

بروایتی عبید پسر عبد اللّه برخواست و گفت یا رسول اللّه همه میدانند که من پدرم را خیلی دوست میداشتم و تا حال از خدمتگزاری او کوتاهی ننموده‌ام لکن چون وی کافر شد مرا امر فرما تا او را خودم بکشم که دشمن دین است میترسم اگر دیگری وی را بکشد من باو عداوت پیدا نمایم و ضرر بدینم زند حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود برو و با پدرت مدارا نما که پسران مأمور بکشتن پدر نمیشوند

(نفاق یعنی چه و منافقین کیانند)

منافق از ماده نفاق مأخوذ گردیده و کسی را منافق گویند که بر خلاف عقیده تظاهر نماید خواه بگفتار باشد یا کردار و عمل.

(نفق) در لغت بمعنی ستر و پوشیدگی آمده و در مفردات گفته نفاق مأخوذ از نافقاء بمعنی یکی از آشیانه‌های موش بزرگ است که برای خود آشیانه‌های متصل بیکدیگر درست میکند، و در شرع منافق گفته میشود که کسی که از دربی داخل گردد در شرع و از درب دیگر خارج شود و اشاره باین دارد قوله تعالی إِنَّ الْمُنافِقِينَ هُمُ الْفاسِقُونَ (پایان) خلاصه منافق باصطلاح شرع بر کسی صادق آید که در ظاهر اظهار اسلام نماید و در باطن منکر باشد که چنین کسی را در عرف دو رو گویند.

سؤال (صدق و کذب بر چه سخنی صادق آید و فرق بین شهادت و اخبار چیست)

صفحه : ۳۱۷

پاسخ کسی را در گفتار صادق گویند که سخنش هم مطابق واقع باشد و هم مطابق با اعتقاد او و اگر در یکی از اینکه دو جهت یا در هر دو مطابق نباشد چنین سخن را کذب گویند و گوینده آن را کاذب نامند.

و شهادت مأخوذ از شهود و مشاهده است که اضافه بر آن دو شرطی که در خبر صدق گفته شد بایستی شهادت دهنده در یقین بآنچه شهادت میدهد مثل دیدن بچشم و مشاهده کردن باشد لکن در اخبار اطمینان بوقوع آن چیزی که خبر میدهد در صدق کافی است یعنی کسی که خبر از وقوع امری میدهد اگر ظن اطمینانی بوقوع داشته باشد سخن او را صدق و وی را راستگو نامند.

در روایتی از حضرت صادق علیه السّلام چنین نقل میکنند که آفتاب را بشخص سائلی که سؤال از شرط شهادت دادن مینمود نشان داد و فرمود شهادت دهنده بر آنچه بآن شهادت میدهد بایستی در یقین مثل دیدن آفتاب اینکه طور هویدا باشد.

از اینجا معلوم میشود وقتی باظهار شهادتین ایمان محقق میگردد و گوینده آن از مؤمنین بشمار می‌آید که در یقین بمرتبه مشاهده رسیده باشد یعنی از روی دانستگی و فهمیدگی اظهار شهادتین نماید نه فقط بمظنه‌ای که از قول دیگران بمقدسات شرع پیدا نموده که چنین کسی اگر چه مسلمان نامیده میشود لکن از مؤمنین محسوب نمیگردد.

بنا بر شأن نزول آیه قوله تعالی إِذا جاءَكَ الْمُنافِقُونَ مقصود از منافقین همان عبد اللّه ابیّ و امثال او میباشد که برای تصدیق زید بن ارقم که سخنان کفر آمیز عبد اللّه ابیّ را برای حضرت رسول خبر آورده بود و عبد اللّه سخن خود را انکار نموده بود و آنان و یاورانش در حضور حضرت گفتند (نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللّهِ) ما شهادت میدهیم که تو رسول خدا میباشی اینکه آیه فرود آمد که خدا میداند که تو فرستاده و رسول او هستی.

وَ اللّهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنافِقِينَ لَكاذِبُونَ و خدا شهادت میدهد که منافقین در شهادتشان دروغ میگویند یعنی سخن آنان چون مطابق

عقيده‌شان نيست دروغ

صفحه : ۳۱۸

ميگويند.

اتَّخَذُوا أَيمانَهُم جُنَّةً فَصَدُّوا عَن سَبِيلِ اللّهِ إِنَّهُم ساءَ ما كانُوا يَعمَلُونَ اينكه قسم خوردن آنها را به سپر تشبيه نموده شايد اشاره باين باشد كه همان طورى كه سپر دو فائده دارد يكى حفظ جان و ديگر جلوگيرى از تعدّى نمودن غير است و منافقين نيز در اينكه شهادت دروغشان دو مقصود در نظر دارند يكى حفظ مال و جانشان كه باظهار شهادتين مال و جانشان در امان گردد و ديگر قسم خوردنشان را سپر قرار ميدهند كه بهر وسيله‌اى كه ممكن باشد راه خدا را براى ديگران ببندند و مؤمنين را از راه حق و حقيقت منحرف گردانند و محقق و مسلّم است كه عمل آنها بسيار بد است زيرا كه ضرر منافقين بر مؤمنين زيادتر از كسانى است كه اظهار كفر مينمايند.

معلوم است همان طورى كه در زمان رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم منافقين بسيار بودند كه بظاهر اظهار شهادتين مينمودند و در باطن بر عليه مؤمنين فساد ميكردند در اينكه زمان ما و پيش از ما نيز مفسدين و مخرّبين دين بلباس مسلمين درآمده و غرضشان فريب دادن مردمان ساده لوح بوده و هست.

چنانچه مى‌بينيم عمده فساد اخلاقى كه امروز سرتاسر جامعه اسلامى را گرفته و مخصوصا جوانهاى ما را فاسد نموده عامل مؤثرش همين اشخاص منافقند كه بعضى بلباس روحانيين درآمده و بعضى بطرز ديگر مردم را اغواء مينمايند و آيات قرآنى را بطور سليقه مردم و مطابق قصد سوء خودشان تفسير و تأويل مى‌كنند، و خداى تعالى خبر داده از اينها و آن آياتى را كه مطابق ميل خود معنى مى‌كنند بيان فرموده بعد از آنكه آيات را دو قسم نموده بعضى محكمات و بعضى متشابهات مى‌فرمايد فَأَمَّا الَّذِينَ فِى قُلُوبِهِم زَيغٌ فَيَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنهُ ابتِغاءَ الفِتنَةِ وَ ابتِغاءَ تَأوِيلِهِ وَ ما يَعلَمُ تَأوِيلَهُ إِلَّا اللّهُ وَ الرّاسِخُونَ فِى العِلمِ يَقُولُونَ آمَنّا بِهِ كُلٌّ مِن عِندِ رَبِّنا سوره آل عمران آيه (۵).

صفحه : ۳۱۹

ذلِكَ بِأَنَّهُم آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلى قُلُوبِهِم فَهُم لا يَفقَهُونَ ذلِكَ اشاره بمنافقين است كه اينان ايمان آوردند پس از آن كافر شدند در اينكه آيه دو احتمال ميرود يكى آنان بزبان ايمان آوردند و از روى نفاق و ترس يا طمع يا غرض شوم ديگرى كه در نظر داشتند اقرار بشهادتين نمودند و پس از آن كفر خود را ظاهر گردانيدند چنانچه همين عبد اللّه بن ابىّ چنين بوده كه پس از آنكه در سلك مؤمنين درآمده اظهار كفر نمود.

ديگر شايد آيه اشاره باين دارد كه بعضى از منافقين چنينند كه چون ايمان در قلب آنان رسوخ ننموده وقتى بعض آيات معجز نماى قرآنى را از زبان مبارك پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ميشنيدند اظهار ايمان مينمودند و وقتى برؤساى خود ميرسيدند مى‌گفتند ما با شمائيم خداى از آنان خبر ميدهد وَ إِذا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قالُوا آمَنّا وَ إِذا خَلَوا إِلى شَياطِينِهِم قالُوا إِنّا مَعَكُم إِنَّما نَحنُ مُستَهزِؤُنَ لكن بمناسبت مقام معنى اول ظاهرتر است، فَطُبِعَ عَلى قُلُوبِهِم فَهُم لا يَفقَهُونَ چنين كسانى كه ايمان آوردند پس از آن كافر شدند خدا مهر نهاده بر قلب آنها پس آنها نميفهمند.

چون قلب انسان در اصل خلقت داراى دو رو و دو جنبه است رويى دارد بعالم ملكوت و عالم ملائكه و رويى دارد بعالم طبيعت و عالم شيطان، اگر آن وجهه ملكوتى قوّت گيرد و قلب لطيفه ربانى گردد آن وقت است كه قلب انسان عرش الرّحمن و محل تردد ملائكه و الهامات ربّانى مى‌گردد و اگر آن وجهه طبيعى وى غالب گردد شياطين بر وى غلبه مينمايند و بوسوسه او را در فساد

می‌اندازند چنانچه در احادیث دارد قلب بشر دارای دو گوش است بگوشی آواز ملك را می‌شنود و بکارهای خوب مائل می گردد و بگوش دیگر آواز شیاطین را میشنود و بکارهای زشت ناپسند مائل میگردد و از حضرت رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین نقل می کنند که فرموده (اگر نبود که شیاطین اطراف قلب بنی آدم را گرفته‌اند هر آینه انسان نظر مینمود به

صفحه : ۳۲۰

ملکوت آسمانها و زمین).

و هر فردی از بشر از دل و قلب خود میفهمد که گاهی مائل می گردد بانجام دادن کارهای نیکوی خدا پسند باید بداند که آن بتوسط ملك بقلبش الهام گردیده، و گاهی مائل می گردد بکاری که در آن شرّ و مفسده و مخالف امر حق تعالی است باید بداند که آن القاء شیطانی است.

و اینکه را نیز باید دانست که ابتداء قلب بشر نسبت باین دو جهت در استعداد و قابلیّت یکسان است اگر تابع هواهای نفسانی گردد و نفس امّاره بر وی غالب گردد آن لطیفه ربانی و آن روح الهی که بعد از خلقت آدم علیه السّلام فرمود وَ نَفَختُ فِیهِ مِن رُوحِی پوشیده می گردد و راه تردد ملائکه و الهامات ربّانی را می‌بندد و چنین فردی دیگر بتمام معنی تابع نفس و شیطان میگردد اینکه است که فرموده:

فَطُبِعَ عَلی قُلُوبِهِم یعنی نفاقشان دلیل بر اینکه است که راه قلب منافقین بعالم ملکوتیین و ملائکه بسته شده و چشم دل آنان کور شده و گوش دلهاشان کر گردیده صُمٌّ بُکمٌ عُمیٌ فَهُم لا یَعقِلُونَ یعنی کر و گنگ و کورند پس آنها تعقّل نمیکنند گوش آنها کر است یعنی گوش قلبشان، گنگند یعنی از حرف حق زدن، کورند یعنی چشم قلبشان، نه اینکه اعضاء ظاهره آنها.

لکن اگر تابع عقل و شرع گردیده، و تمام اعمال و افعال خود را روی میزان عقل و شرع استوار گردانیده آن وقت قوای شیطانی و نفسانی تحت الشعاع عقل واقع میگردند و چشم حق بین او باز میگردد و آثار حقّانی را در همین عالم طبیعی مشاهده مینماید، و نیز گوش قلب وی شنوا و زبان حق گوی او گویا میگردد.

وَ إِذا رَأَیتَهُم تُعجِبُکَ أَجسامُهُم وَ إِن یَقُولُوا تَسمَع لِقَولِهِم کَأَنَّهُم خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ ای نبی اکرم وقتی تو آنان را ببینی هیکل و جسم آنها تو را عجیب نماید.

بروایتی عبد اللّه عباس ابی سلول مردی جسیم و تناور و نیکو صورت بود و لهجه فصیح داشت وقتی سخن میگفت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گوش بسخن وی میداد اینکه است که فرمود تُعجِبُکَ أَجسامُهُم اجسام آنان تو را بشگفت میآورد و اگر

صفحه : ۳۲۱

حرف بزنند گوش بگفتار آنها میدهی کَأَنَّهُم خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ اشاره به اینکه اینان صورتند بلا معنی جسمند بلا روح قالبند بلا روان.

آری کسی که روح ایمان و تقوی در وی نباشد جمادی ماند که از نعمت حیات محروم باشد و اینکه فرموده گویا آنان چوبهایی میباشند بر هم نهاده و بر دیوار تکیه داده منتهای پستی و بیمقداری آنان را میرساند و اشاره به اینکه اینان حتی از حیوانات و گیاهان بدترند.

یَحسَبُونَ کُلَّ صَیحَةٍ عَلَیهِم هُمُ العَدُوُّ فَاحذَرهُم قاتَلَهُمُ اللّهُ أَنّی یُؤفَکُونَ بعضی قرّاء (خشب) در آیه بالا را بسکون شین قرائت نموده‌اند اشاره به اینکه هر کس از خدا نترسد از همه چیز میترسد اینکه است که کفار هر صدایی که میشنوند گمان میکنند بر ضرر ایشان است و میترسند هُمُ العَدُوُّ چنین کسان دشمن تو و اهل اسلامند فَاحذَرهُم ای پیمبر اکرم از چنین مردمانی حذر نما قاتَلَهُمُ اللّهُ خدا بکشد آنان را چگونه آنها از راه حق برگشته‌اند و بر خدا دروغ می‌بندند.

وَ إِذا قِيلَ لَهُم تَعالَوا يَستَغفِر لَكُم رَسُولُ اللّهِ لَوَّوا رُؤُسَهُم وَ رَأَيتَهُم يَصُدُّونَ وَ هُم مُستَكبِرُونَ وقتى بآنها گفته شود بيائيد تا اينكه رسول خداى تعالى براى شما طلب آمرزش كند سر بپيچند و صورت خود را برگردانند و راه خدا را مى‌بندند و تكبر مينمايند.

بعض مفسرين گويند (لوّوا) دو طور قرائت شده، نافع و يعقوب بروايت روح و مفضّل بنا بر اينكه از باب ثلاثى مجرّد است بتخفيف (واو) قرائت نموده‌اند و باقى با تشديد (واو) بنا بر اينكه از باب تفعيل باشد. (ابو الفتوح) مفسرين گويند اينكه آيات در مذمّت عبد اللّه بن ابىّ و اصحابش فرود آمده

صفحه : ۳۲۲

كه پس از اظهار نفاق او و نزول آيه يارانش باو گفتند اينكه آيات در مذمت تو فرود آمده برو نزد پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تا آنكه براى تو از خدا طلب مغفرت نمايد آن منافق سر پيچيد و گفت بمن گفتيد ايمان آور ايمان آوردم گفتيد زكاة بده دادم همين مانده كه به محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم سجده كنم.

سَواءٌ عَلَيهِم أَستَغفَرتَ لَهُم أَم لَم تَستَغفِر لَهُم لَن يَغفِرَ اللّهُ لَهُم إِنَّ اللّهَ لا يَهدِي القَومَ الفاسِقِينَ اگر چه مورد آيه چنانچه مفسرين گفته‌اند عبد اللّه بن ابىّ و همراهانش بوده لكن چون مورد مخصّص نميشود شامل تمام منافقين ميگردد كه خبث باطنشان بطورى آنها را از رحمت خدا و غفران او دور نموده كه اگر با چنين حالى حتى پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم براى اينها طلب آمرزش نمايد پذيرفته نميگردد و خدا آنها را نميآمرزد.

هُمُ الَّذِينَ يَقُولُونَ لا تُنفِقُوا عَلى مَن عِندَ رَسُولِ اللّهِ حَتّى يَنفَضُّوا اشاره به اينكه اينان خبث طينتشان بدرجه‌اى است كه با يكديگر گويند مال خود را انفاق نكنيد و طعام و لباس بمهاجرين و كسانى كه نزد رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ميباشند ندهيد تا آنكه آنان مستأصل و بيچاره گردند و از دور حضرتش متفرق شوند و برگردند بوطن خود و رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تنها ماند.

وَ لِلّهِ خَزائِنُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ لكِنَّ المُنافِقِينَ لا يَفقَهُونَ اشاره به اينكه منافقين چنين گمان ميكنند كه اگر انصار بمهاجرين كمك مالى نكنند مهاجرين مستأصل و بيچاره ميشوند و از راه اضطرار از پيمبر اكرم برميگردند و منشأ اينكه گمان نفهمى آنها است كه خود را غنى و مؤثر اثر ميدانند لكن ندانسته‌اند كه رزّاق خدا است و خزينه‌هاى آسمانها و زمين ملك خدا و

صفحه : ۳۲۳

تحت اقتدار او است بهر كس خواهد عطا مى‌كند و از هر كس خواهد ميگيرد ممكن هم در وجود و هم در بقاء و هم در اثر محتاج بافاضه جود و بخشش او است.

أن به‌يا أَيُّهَا النّاسُ أَنتُمُ الفُقَراءُ إِلَى اللّهِ وَ اللّهُ هُوَ الغَنِيُّ الحَمِيدُ«۱» مشيّت و حكمت الهيش چنين اقتضاء نموده كه بعضى فقير و بعضى غنى و ثروتمند باشند و البته در آن اسرارى است كه عقل بشر كوچكتر از آن است كه بكمترين سرى از اسرار خلقت آشنا گردد.

خلاصه رحمت واسعه حق تعالى بتمام موجودات احاطه نموده.

نه در مبدء فياض قصورى و نه در فيض او بخلى است و در غنا و فقر و نيز در باقى تفضلات او دو حكمت ملحوظ است.

يكى حكمت عام كه نظام عالم منوط باين است كه همه بيك طور نباشند و ديگر حكمت خاص كه افراد بشر همان طورى كه در صورت متفاوت ميباشند در صفات و اخلاق و جهات روحى و جسمى نيز تفاوت بسيار دارند اينكه است كه حكمت خصوصى هر فردى طورى تقاضا مينمايد يكى بايستى فقير و ديگرى غنى يكى سالم ديگرى مريض يكى خوش ديگرى ناخوش كه اضافه بر اينكه نظام عالم منوط باين اختلاف است حكمت خصوصى هر فردى نيز در آن مراعات گرديده.

چنـانچه در حـدیث صـحیح دارد که پس از خلقت آدم ذره‌هـایی از پشت آدم بیرون ریخت بعضـی کوچک بعضـی بزرگ بعضـی نورانی بعضی ظلمانی آدم سؤال میکند که چرا اینها بیک طور خلقت نگردیدند!.

در پاسـخ خطاب از مصدر الوهیت میرسد که بایستی بین افراد بشـر تفاوت باشد بعضـی فقیر که در اثر صبر مسـتحق ثواب و رحمت الهی گردند و بعضی غنی که در مقام شکرگزاری ولی نعمت خود برآمده و مالی که بوی بخشوده در راه رضای او مصرف نماید و بانفاق مستحق اجر بی‌پایان گردند تا آخر حدیث«۲».

---

(۱) سوره الفاطر آیه (۱۶) خطاب بتمام افراد بشر است که همگی شما فقیرید و غنی مطلق ذات پروردگار است و بس.

(۲) حدیث مفصل است و در اصول کافی شیخ کلینی بسند معتبر از ابی جعفر (ع) نقل میکند.

صفحه : ۳۲۴

درست است که رحمت الهی عام است و بدون سـبب و جهت مبذول بر مخلوقات گردیده لکن رحمت خصوصـی نسبت باشخاص منوط باسـتعداد است و تمـام اینکه وسائـل مثـل ارسـال رسـل و پیمبران و انزال کتب آسـمانی و اوامر و نواهی و اعمال خیرات تماما برای همین مقصـود است که بشـر در معرض نفحـات رحمت و فیوضـات غیر متنـاهی او واقع گردد زیرا که رحمت خصوصـی محل قابل میخواهد و بازماندن مردم از آن رحمت خاص برای اینکه است که خود را مستعد و در معرض گرفتن آن واقع نگردانیده‌اند.

یَقُولُونَ لَئِن رَجَعنـا إِلَی المَدِینَهِٔ لَیُخرِجَنَّ الأَعَزُّ مِنهَا الأَذَلَّ وَ لِلّهِ العِزَّهُٔ وَ لِرَسُولِهِ وَ لِلمُؤمِنِینَ وَ لکِنَّ المُنافِقِینَ لا یَعلَمُونَ آیه در مقام بیان گفتـار نـاروای عبـد اللّه بن ابیّ برآمـده که مقصـود آن ملعون چنین بـوده که وقتی بمـدینه برگشـتیم البته بیرون میکنـد عزیزتر که غرضـش نفس خبیث خود او است ذلیـل‌تر که مقصودش نفس شـریف پیمبر اسـلام بوده اینکه بود که حق تعـالی برای رد سـخن او فرموده تمام عزتها و بزرگواریها و غلبه و استیلاء اولا و بالـذات مخصوص بذات کبریایی حق تعالی است زیرا که غیر او همه ذلیل و تحت اقتدار اویند.

و ثانیا و بالعرض مخصوص پیمبر او که اختصاص برسالت او پیدا نموده، و در رتبه سوم مخصوص بمؤمنین است که تابع رسول و از مشکاهٔ و زجاجهٔ نور وجود مبارکش پرتوی در قلب مؤمنین افتاده و از آن اسـتضائه مینمایند و لکن چون منافقین در اثر نفاق قلبشان تاریک گردیده، و چشم دلشان نابینا، و گوش دلشان کر است.

اینکه است که آن عزّت و جلاـل و نور و عظمتی که خـدا برسولش عنـایت نموده و مؤمنین را از آن بهره‌منـد گردانیـده آنان نتوانند درک نمایند فقط عزّت را در مال و جاه و مقام دنیوی طبیعی دانند.

آری کسی را که خدا باو نور نداده چگونه توانند معنی حقیقی نور را

صفحه : ۳۲۵

ادراک نمایند وَ مَن لَم یَجعَلِ اللّهُ لَهُ نُوراً فَما لَهُ مِن نُورٍ سوره نور آیه (۴۰).

مفسرین گویند عزّت خدا پنج قسم است:

(اول) عزت ملـک و بقـاء (دوم) عزت و عظمت کبریـاء (سوم) عزت بـذل و عطـاء (چهـارم) عزت رفعت و غنـا (پنجم) عزت بهـاء و جلال.

و عزت رسول نیز پنـج است (اول) عزت سـبق و ابتداء (دوم) عزت اذان و نداء (سوم) عزت تقدیم قدم صدق بر انبیاء (چهارم) عزت اختبار و اصطفاء (پنجم) عزت ظهور بر اعداء.

و عزّت مؤمنین نیز در پنـج چیز است (اول عزّت تـأخیر چنـانچه در بـاره آنها است (نحن الاخرون السابقون) یعنی عقب افتادیم برای آنکه از حال پیشینیان مطلع گردیم و کسی از حال ما مطلع نگردد.

دوم عزّت تیسـیر بیانش قوله تعالی وَ لَقَـد یَسَّرنَا القُرآنَ لِلذِّکرِ و یُرِیدُ اللّهُ بِکُمُ الیُسرَ سوم عزّت تبشـیر وَ بَشِّرِ المُؤمِنِینَ بِأَنَّ لَهُم مِنَ اللّهِ فَضـلًا کَبِیراً چهارم عزّت توقیر بیانش وَ أَنتُمُ الأَعلَونَ سوره آل عمران آیه ۱۳۳ پنجم عزّت تکثیر بیـانش قوله تعالی (انکم اکثر الامم) (ابو الفتوح) یـا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لاـ تُلهِکُم أَموالُکُم وَ لاـ أَولادُکُم عَن ذِکرِ اللّهِ وَ مَن یَفعَل ذلِکَ فَأُولئِکَ هُمُ الخاسِـرُونَ بعـد از بیان گفتار منافقین و خبث باطن آنان خطاب بمؤمنین نموده که شـمایی که بشـرف اسلام مشرف گردیده‌اید و از عزّت و شرافت خدایی که برسولش داده برخوردار شده‌ایـد اگر خواهیـد از نعمت حیات بهره‌منـد گردید از متابعت نفس و هوی و هوس و از محبت مال و اولاد احتراز نمائید و نگذارید دنیا شما را از یاد خدا غافل گرداند زیرا چنانچه در احادیث دارد

(حبّ الدنیا رأس کل خطیئة)

کسی که مشغول بدنیا گردد البته از یاد خدا غافل میگردد زیرا که امور طبیعی و الهی

صفحه : ۳۲۶

باعتباری ضـد هم و مقابل یکدیگرنـد اینکه است که طالب سـعادت بایستی از دنیا و حظوظات مادی قناعت نماید بقدری که مسافر سفر آخرت محتاج بآن است.

آری کسـی که تمام عمر خود را صـرف امور مادی و مشغول امور طبیعی گردید البته از یاد حق تعالی اعراض مینماید و چنین کسی سرمایه عمر خود را که میتوانست بآن سعادت خود را که در اثر یاد خدا نصیب اهلش شده تأمین نماید از دست داده و زیان برده.

وَ أَنفِقُـوا مِـن مـا رَزَقنـاکُم مِـن قَبـلِ أَن یَـأتِیَ أَحَـدَکُمُ المَـوتُ فَیَقُـولَ رَبِّ لَـو لاـ أَخَّرتَنِی إِلی أَجَـلٍ قَرِیـبٍ فَأَصَّدَّقَ وَ أَکُن مِـنَ الص......ǰ..ęИ□Йَ و نیز امر بمؤمنین نموده که از آنچه بشـما روزی داده‌ام انفاق نمائید پیش از آنکه بیاید شـما را آثار مرگ پس تأسف خورید و بگوئید بار خدایا چرا اجل مرا عقب نینداختی تا وقت نزدیک.

بعضی از مفسرین وَ أَنفِقُوا مِن ما را حمل بر زکاة نموده و بعضی بر حج و بعضی بر مطلق انفاق مالی لکن ظاهرا (مما) اطلاق دارد و شامل میگردد آنچه را که روزی انسان نموده از مال و غیره که بایستی بمستحقین انفاق نمود.

نظر به اینکه تخلیه که خالی نمودن نفس است از اوصاف نکوهیـده قبل از تحلیه که تزیین نمودن روح و روان آدمی است باوصاف حمیـده انسـانی بـایستی انجـام گیرد اینکه است که در اینکه آیات امر و نهی را مقارن هم نموده اول مؤمنین را نهی فرموده از هوای نفسـانی و متابعت میول طبیعی که چنان فریفته دنیا نشویـد که از ذکر خـدا غافل گردیـد زیرا که شالوده انسان از دو چیز ضـدّ هم و منافی با یکـدیگر تشـکیل شده روح و نفس ناطقه و قوای روحانی وی از عالم روحانیّات و عالم مجردات سـر رشـته گرفته، و بدن و قوای جسـمانی او از عالم طبیعیّات مأخوذ گردیـده و چون ضدّین با هم جمع نمیشوند انسان مایل بهر یک از آنها گردید بقدر قرب و نزدیکی بآن از دیگری دور میگردد.

صفحه : ۳۲۷

اینکه است که در احـادیث از معصوم رسیـده (دنیـا و آخرت مثل دو کفه ترازو میباشـند اگر یکی بالا رود دیگری پائین میآیـد و در روایت دیگر تشبیه بمشرق و مغرب نموده همـان طوری که نزدیـک شـدن بمشـرق بعینه دور شـدن از مغرب است و عکس آن نیز چنین است، همّ دنیا زیادتر از قدر احتیاج و نزدیک شدن بامور طبیعی بعینه دور شدن از عالم روحانی است.

پس از آنکه نهی فرموده از متـابعت هوی و هوس و مـال و اولاد که غرض اصـلی آن تخلیه نفس است از آنچه آدمی را از یاد خـدا

باز دارد، امر فرموده بتحلیه نفس و مصداق کامل تحلیه محلّی شدن نفس انسانی است بزیور ملکه سخاوت که بانفاق محقق پذیرد و چنانچه گفته شد از (ماء) در مِمّا رَزَقناکُم عموم توان استفاده نمود یعنی آنچه بشما عطا نمودیم اعم از اینکه مال باشد یا علم نافع یا مقام یا جاه یا غیر آن دیگران را نیز از آن برخوردار نمائید.

از اینجا توان فهمید که سعادت انسانی در پرتو تخلیه و خالی شدن نفس از محبّت دنیا و پیروی خواهشهای نفسانی و تحلیه بفضائل اخلاقی انجام میگیرد، آری تا وقتی که قلب انسانی و آن لطیفه ربّانی از رذائل نفسانی و کثافات اخلاقی تصفیه نگردد دارای ملکه تقوی نمیگردد، و کسی که از اینکه اکسیر خدایی یعنی ایمان کامل و تقوای برخوردار نگردید هرگز شیرینی ذکر خدا بذائقه جانش نخواهد رسید اینکه است که وقت مردن که بعضی حقائق بر وی مکشوف میگردد آرزو میکند که کاش برمیگشتم بدنیا و جبران ما فات عمر خود را مینمودم، لکن متأسفانه پشیمانی فائده ندارد زیرا که وقت عمل که در آن استعداد کمال باقی بود از کفش رفته قوای استعدادی وی که میتوانست بآن سعادت خود را تأمین نماید از دستش گرفته شده و بفعلیت اخیر خود رسیده دیگر محلی برای استکمال وی باقی نمانده، و آن وقت موقع نتیجه گرفته است اگر محلی برای استکمال وی باقی بود بمقتضای فیاضیّت حق تعالی خواهش وی را میپذیرفت و بوی مهلت میداد (وَ ما رَبُّکَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ)

صفحه : ۳۲۸

وَ لَن یُؤَخِّرَ اللّهُ نَفساً إِذا جاءَ أَجَلُها (لن) را برای تأکید مضمون جمله میآورند یعنی وقتی که مدت عمر انسان سر آمده و موقع مرگش رسید هرگز عقب افتاده نمیشود و در جای دیگر فرموده فَإِذا جاءَ أَجَلُهُم لا یَستَأخِرُونَ ساعَةً وَ لا یَستَقدِمُونَ سوره اعراف آیه ۳۲ وَ اللّهُ خَبِیرٌ بِما تَعمَلُونَ شاید اشاره بهمان استظهاری است که کردیم که اجل انسان موقعی میرسد که آنچه در وی از کمالات بالقوّه یعنی قابلیت و استعداد کمال در آن بوده بفعلیت رسیده باشد یعنی بانتهاء رسیده باشد و شکی نیست که افراد بشر در قابلیت و استعداد کمال تفاوت بسیار دارند هر کسی اندازه‌ای استعداد در او هست اگر آن را در مدت حیات از قوّه بفعل درآورد سعادتمند می‌گردد و اگر آن قوه را مهمل گذارد وقتی مدتش بآخر رسید یعنی بفعلیت اخیر خود رسید دیگر اصلا لایق کمال نیست و خدا دانا و خبیر و عالم است هم باعمال شما و هم بدرجه استعداد شما برای تحصیل کمال.

صفحه : ۳۲۹

سورة التغابن

اشاره

مدنیّة و هی ثمانی عشرة آیة بالاجماع

[سوره التغابن (۶۴): آیات ۱ تا ۱۸]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
یُسَبِّحُ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ لَهُ المُلکُ وَ لَهُ الحَمدُ وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ (۱) هُوَ الَّذِی خَلَقَکُم فَمِنکُم کافِرٌ وَ مِنکُم مُؤمِنٌ وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ بَصِیرٌ (۲) خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ بِالحَقِّ وَ صَوَّرَکُم فَأَحسَنَ صُوَرَکُم وَ إِلَیهِ المَصِیرُ (۳) یَعلَمُ ما فِی السَّماواتِ

وَ الأَرضِ وَ يَعلَمُ ما تُسِرُّونَ وَ ما تُعلِنُونَ وَ اللّهُ عَلِيمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ (۴)
أَ لَم يَأتِكُم نَبَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن قَبلُ فَذاقُوا وَبالَ أَمرِهِم وَ لَهُم عَذابٌ أَلِيمٌ (۵) ذلِكَ بِأَنَّهُ كانَت تَأتِيهِم رُسُلُهُم بِالبَيِّناتِ فَقالُوا أَ بَشَرٌ يَهدُونَنا فَكَفَرُوا وَ تَوَلَّوا وَ استَغنَى اللّهُ وَ اللّهُ غَنِيٌّ حَمِيدٌ (۶) زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَن لَن يُبعَثُوا قُل بَلى وَ رَبِّي لَتُبعَثُنَّ ثُمَّ لَتُنَبَّؤُنَّ بِما عَمِلتُم وَ ذلِكَ عَلَى اللّهِ يَسِيرٌ (۷) فَآمِنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ النُّورِ الَّذِي أَنزَلنا وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ خَبِيرٌ (۸) يَومَ يَجمَعُكُم لِيَومِ الجَمعِ ذلِكَ يَومُ التَّغابُنِ وَ مَن يُؤمِن بِاللّهِ وَ يَعمَل صالِحاً يُكَفِّر عَنهُ سَيِّئاتِهِ وَ يُدخِلهُ جَنّاتٍ تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِينَ فِيها أَبَداً ذلِكَ الفَوزُ العَظِيمُ (۹)
وَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآياتِنا أُولئِكَ أَصحابُ النّارِ خالِدِينَ فِيها وَ بِئسَ المَصِيرُ (۱۰) ما أَصابَ مِن مُصِيبَةٍ إِلاّ بِإِذنِ اللّهِ وَ مَن يُؤمِن بِاللّهِ يَهدِ قَلبَهُ وَ اللّهُ بِكُلِّ شَيءٍ عَلِيمٌ (۱۱) وَ أَطِيعُوا اللّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِن تَوَلَّيتُم فَإِنَّما عَلى رَسُولِنَا البَلاغُ المُبِينُ (۱۲) اللّهُ لا إِلهَ إِلاّ هُوَ وَ عَلَى اللّهِ فَليَتَوَكَّلِ المُؤمِنُونَ (۱۳) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِن أَزواجِكُم وَ أَولادِكُم عَدُوًّا لَكُم فَاحذَرُوهُم وَ إِن تَعفُوا وَ تَصفَحُوا وَ تَغفِرُوا فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۴)
إِنَّما أَموالُكُم وَ أَولادُكُم فِتنَةٌ وَ اللّهُ عِندَهُ أَجرٌ عَظِيمٌ (۱۵) فَاتَّقُوا اللّهَ مَا استَطَعتُم وَ اسمَعُوا وَ أَطِيعُوا وَ أَنفِقُوا خَيراً لِأَنفُسِكُم وَ مَن يُوقَ شُحَّ نَفسِهِ فَأُولئِكَ هُمُ المُفلِحُونَ (۱۶) إِن تُقرِضُوا اللّهَ قَرضاً حَسَناً يُضاعِفهُ لَكُم وَ يَغفِر لَكُم وَ اللّهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ (۱۷) عالِمُ الغَيبِ وَ الشَّهادَةِ العَزِيزُ الحَكِيمُ (۱۸)

صفحه : ۳۳۰

(ترجمه)

سوره تغابن در مدینه فرود آمده و آن هیجده آیه است و رأی إبن عباس بر اینکه است که اینکه سوره در مکه فرود آمده و سه آیه آخرش در مدینه نازل شده.

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص.

تسبیح و تمجید و ستایش مینمایند ذات ایزد متعال را آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است (آن خدایی را) که ملك و سلطنت مخصوص باو است و حمد و ستایش نیز مخصوص (بذات کبریایی) او است و او بر هر چیزی قادر و توانا است.

ذات پروردگار آن کسی است که شما را از نیستی بهستی آورده پس بعضی از شما کافر گشتید و بعضی از شما مؤمن گردیدید و خدا بآنچه عمل میکنید بینا است

آسمانها و زمین را بحقیقت و درستی خلقت کرده و تصویر نموده شما را پس نیکو

صفحه : ۳۳۱

گردانیده صورت شما را و بسوی او است بازگشت (امور)

میداند خدا آنچه را که در آسمانها است و آنچه را که در زمین است و میداند آنچه را که پنهان میدارید و آنچه را که ظاهر مینمائید (یعنی علم او محیط بهمه چیزها است) و او عالم است بآنچه در سینه‌های شما است

آیا نرسید بشما خبر کسانی که در زمان پیش کافر شدند پس چشیدند عقوبت کارشان را و برای آنان است در آخرت عذاب دردناک

آن عذاب برای آنست که می‌آمد برای آنها پیمبران با معجزه‌های روشن پس از روی تعجب گفتند آیا بشری (مثل ما) ما را هدایت میکند، پس کافر شدند و اعراض نمودند و خدا (از کفر و ایمان آنها) غنی و بی‌نیاز است، زیرا که ذات پروردگار ستوده بتمام

(خصلتهای نیکو است).

کسانی که کافر شدنـد گمان کردنـد هرگز (در قیامت) مبعوث نخواهند گردید ای محمّد بگو آری قسم بپروردگار من که البتّه (در روز معاد) مبعوث میگردیـد پس از آن البته آگاه گردیـده میشویـد بآنچه کرده‌ایـد در دنیا، و زنـده شدن شـما (در قیامت) و خبردار گردانیدن شما بر خدا آسان است-

پس ای مردم ایمان آورید بخدا و رسول او و نور (قرآن) آن چنان که فرود آوردیم آن را و خداوند بآنچه می- کنید با اطلاع است روزی که جمع میکنـد شـما را برای روز جمع و روز زیـان رسـیدن ببـدکاران است (که سـرمایه عمر خود را تلف نموده و خسـران برده‌انـد)، و کسـی که ایمان بیاورد بخدا و عمل نیکو بکند پوشـیده میشود از وی گناهانش و داخل میکند او را در بهشـتهایی که از زیر درختهای آن نهرها جاری است و در آن بهشتها همیشه جاویدانند و اینکه است رستگاری بزرگ.

و کسانی که کافر شدند و آیات ما را تکذیب نمودند آنها یاران آتشند و در آن جاویدانند و آتش جهنم بد بازگشتی است-

نمیرسد بکسی مصیبتی مگر باذن و خواست خدا و کسی که بخدا ایمان آورد قلب او هدایت می‌یابد و خدا بهر چیزی دانا است-

اطاعت کنید خدا را و اطاعت کنید رسول او را پس اگر اعراض نمائید و پشت کنید جز اینکه نیست که فقط (وظیفه) رسول ما تبلیغ ظاهر و آشکار است-

صفحه : ۳۳۲

خدا است و نیست الهی مگر او و باید بر خدا توکل کنند مؤمنین.

ای کسانی که ایمان آورده‌اید محققا بعضـی از زنهای شـما و اولادان شـما دشـمن شـمایند پس از آنان حذر نمائید، و اگر از خطای آنان گذشت نمائید و آن را بپوشید و درگذرید پس خداوند آمرزنده و مهربان است-

اینکه است و جز اینکه نیست که مالهای شما و اولادان شما فتنه و آزمایشند و نزد خدا است اجر بزرگ-

(ای مؤمنین نگاه دارید خدا و اوامر او را آن قدری که اسـتطاعت دارید و اسـتماع نمائید (کلام خدا را) و اطاعت کنید و در راه خدا انفاق نمائید که آن بهتر است برای شما و کسی که باز داشته شد از بخل نفسش چنین اشخاصی آنها رستگارانند،

اگر بخدا قرض دهید قرض نیکو برای شما (بچندین برابر زیاد کند) و شما را بیامرزد و خداوند بسیار شکر پذیرنده و بردبار است عالم و دانا بآنچه پنهان و آنچه ظاهر و هویدا است و غالب بر همه چیز و درستکار و حکیم است.

(توضیح آیات)

يُسَبِّحُ لِلّهِ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الْأَرضِ لَهُ الْمُلكُ وَ لَهُ الحَمدُ وَ هُوَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ در اینجا و در سوره (جمعه) بصیغه استقبال یعنی (یسبّح) که دلالـت بر زمـان حال یا آینـده دارد ذکر فرموده و در سوره (صف) بصـیغه ماضـی که دلالت بر گذشـته دارد بیان نموده، و در جای دیگر بصیغه امر سَبِّحِ اسمَ رَبِّكَ الأَعلَى و چنانچه گفته شده اینکه تعبیرات دلالت دارد بر اینکه آنچه در آسمانها و آنچه در زمین و آنچه بین آنها است از ذوی العقول مثل انواع و اصـناف ملائکه و تمام افراد و اصـناف بشـر و انواع و اصناف جنّ و پریـان یا غیر ذوی العقول مثل انواع و اقسام حیوانات و نباتات حتّی جمادات دانسـته و ندانسـته علی الـدّوام تسبیـح و تنزیه و سـتایش میکنند مبدء آفرینش را و او را بپاکی یاد میکنند و همه رو باو دارند و از

صفحه : ۳۳۳

آن فرد متعـال فیض میطلبنـد، و همـه موجـودات در اینکه نحـو سـتایش یعنی بـدلالت وجـود تکـوینی و اعمـالی که موظـف بر آننـد

يكساننـد، فرقى كه هست اينكه است كه صاحبـان عقـل از روى فهم و شـعور باضـافه بر دلالـت تكوينى وجودشان دانسـته و باختيار ستايش مينمايند.

لكن باقى اصـناف موجودات اگر قبول كنيم كه آنان بكلّى فاقـد شـعور و عقلنـد سـتايش آنها بـدلالت تكوينى است لكن بنا بر قول بعضـى از حكماء كه در تمام موجودات حتى جمادات ادراك و شـعور قائلند آنها نيز از روى علم و شـعور ستايش مى- نمايند، اگر چه علم بعلم خود ندارنـد، بلكه در غريزه هر يـك ذكر مخصوصـى نهاده و بزبان مخصوص بخود مبـدء خود را سـتايش مينماينـد و اينكه معنى را تأييـد مينمايـد آيـات قرآنى و از اخبـار و احـاديث نيز كاملاـ ميتوان اسـتفاده نمود كه براى هر موجود ذكرى است كه مخصوص بوى است.

بعـد گويا در مقام علت سـتايش موجودات برآمـده كه چرا او را سـتايش مى- كننـد، براى اينكه (لَه‌ُ المُلك‌ُ وَ لَه‌ُ الحَمدُ) او پادشاه و صاحب ملك و آفريننـده و روزى دهنده تمام موجودات است، اينكه است كه بدلالت طبيعى خود همگى روى نيازمندى بآن بى‌نياز مطلق دارند و على الدّوام از او فيض ميطلبند و حمد و ثناى او را ميگويند و بعض افراد بشـر كه بزبان منكر ميگرداند از جهت دلالت طبيعى و فطرت باطنى كه فِطرَت‌َ اللّه‌ِ الَّتِى فَطَرَ النّاس‌َ عَلَيها نيز همه رو باو دارنـد و لو اينكه علم بعلم خود ندارند وَ هُوَ عَلى كُل‌ِّ شَـى‌ءٍ قَـدِيرٌ (واو) در وَ هُوَ دلالـت بر حال دارد يعنى و حال آنكه او جل و علا علاوه بر اينكه صاحب ملك و ملكوت و مجـد و علو است توانا است بر ايجاد هر چيزى و اعدام آن و ميداند ساير امور از قلب و انقلاب آن و تمام كارها بقدرت و توانايى او انجام ميگيرد.

هُوَ الَّذِى خَلَقَكُم فَمِنكُم كـافِرٌ وَ مِنكُم مُؤمِن‌ٌ وَ اللّه‌ُ بِمـا تَعمَلُون‌َ بَصِ‌يرٌ مرجع ضـمير (هو) اللّه در آيه بالاـ است بعلاـوه بر اينكه (هو) خودش يكى از اسماء الهى است اشاره باين است كه آن خدايى كه صاحب ملك و ملكوت و تواناى مطلق است شما را

صفحه : ۳۳۴

آفريده و پس از آفرينش بعضى از شما افراد بشر كفران نعمت وجود نموده و بولى نعمت خود كافر شديد و انكار الوهيت نموديد و در مقام سـتايش و حمـد و ثناء ذو الجلال برنيامديد، و بعضـى از شـما سـر تسـليم فرود آورده و پيرو حق و حقيقت گرديده و ايمان آورديد و بايست بدانيد كه خدا بتمام نيّات و آنچه در باطن خود مخفى گردانيده‌ايد و آنچه ميكنيد دانا و بينا است.

چنانچه بعضـى از مفسـرين اسـتظهار نموده‌اند آيه اشاره باين دارد كه انسان در اعمال خود مختار است، زيرا كه خلقت بشر را نسبت بخودش ميدهد هُوَ الَّذِى خَلَقَكُم خدا آن كسـى است كه شـما را آفريده پس از آفرينش بعضـى از شـما كافر شديد و بعضى از شما مؤمن كه آفرينش را نسبت بخودش ميدهد و كفر و ايمان را نسـبت بخود افراد بشر يعنى بعضى از شماها باختيار خود كافر و بعضى ديگر باختيار خود مؤمن گرديديـد، و اينكه آيه بطلان گفتار اشاعره و جبريها را ميرساند كه گويند كفر و ايمان بدست خداست هر كس را خواست بـا ايمان باشـد قبول ايمان مينمايـد و هر كس را خواست كافر باشـد قبول ايمان نمينمايـد و سـخن جبريها باضافه بر اينكه مخالف با عدل الهى است در عذاب كفّار محذورات ديگرى نيز در بر دارد مثل لغو بودن ارسال رسل و انزال كتب سـماوى و تعليم و تربيت و ارشاد و هدايت و وعظ و اندرز و وعد و وعيد و غير اينها.

خلاـصه بنـا بر رأى خلاـف عقـل، جبريها بايستى افراد بشـر را مثل حيوانات وحشـى بحال خود گذارنـد هر كسـى را خـدا خواسـت بفطرت خود موحد گردد و هر كسـى را خواست كافر گردد و اينكه گفتار بسيار ركيك و ناپسند و مخالف عقل سليم و نيز مخالف تصـديق تمـام عقلاى عالم است كه انسان را قابل تعليم و تعلّم ميداننـد خَلَق‌َ السَّماوات‌ِ وَ الأَرض‌َ بِالحَق‌ِّ وَ صَوَّرَكُم فَأَحسَن‌َ صُوَرَكُم وَ إِلَيه‌ِ المَصِ‌يرُ حق را مقابل باطل آرند يعنى خلقت آسـمانها و زمين را بحق و درستى و از روى تدبير و محكم كارى نموده نه از روى لغو و بيهوده كارى و باطل، زيرا كه او حكيم

صفحه : ۳۳۵

است و کار لغو و باطل شایسته حکیم علی الاطلاق نیست.

ذات حق تعالی را حق نامند، و فعل و عمل او چون ناشی از ذات حقانی او است و از علم او بصلاح و نظام و خیراتم ناشی گردیده آن را نیز حق گویند ذلِکَ بِأَنَّ اللّهَ هُوَ الحَقُّ وَ أَنَّ ما یَدعُونَ مِن دُونِهِ هُوَ الباطِلُ سوره حج آیه ۱۶ و نیز چون علّت غایی و بازگشت عمل حق تعالی ظهور فیض و فیاضیت او است، نه آنکه استکمال باشد آن را نیز باین لحاظ حق نامیده می‌شود زیرا که او سبحانه و تعالی غنی بالذات است.

او حق است صفات و افعال و آثار او تماما چون ناشی از حق گردیده حق است و باطل را در آن راهی نیست او حق و جز او همه باطل او ثابت و جز او همه عاطل او باقی و جز او همه فانی او موجود و جز او همه معدوم، پس او است حق مطلق.

خلاصه فیاضیت و علم او بصلاح سبب ایجاد ممکنات گردیده.

(من نکردم خلق تا سودی کنم

بلکه تا بر بندگان جودی کنم)

فَأَحسَنَ صُوَرَکُم در مقام امتنان بر بنی آدم برآمده و آنان را بدو نعمت بزرگ یادآوری مینماید، یکی حسن صورت و حسن سیرت که در صورت جسمانی در بهترین صورت از حیث قدّ و قامت که بدو پا راه میروند، و از حیث تناسب اعضا و تشکیل اجزاء و توازن بین قوی و مشاعر در بهترین صورت آفریده شده‌اند، و در حسن سیرت بمناسبت حسن صورت آنچه در عالم کبیر متفرّق بنظر می‌آید در سیرت انسانی مجتمعا موجود است، گاهی در بلند پروازی رتبه وی از ملک بالاتر میرود، و گاهی تنزّل را بجایی میرساند که از هر حیوانی پست‌تر میگردد قوله تعالی لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ فِی أَحسَنِ تَقوِیمٍ ثُمَّ رَدَدناهُ أَسفَلَ سافِلِینَ سوره تین آیه ۴ و ۵ اشاره بمرتبه عروج و نزول انسان دارد که در خلقت در بهترین مراتب خلقت وی را قرار دادیم لکن از آن مقام قدس که داشته خود را در پائین‌ترین منازل فرود آورده.

وَ إِلَیهِ المَصِیرُ نعمت دیگر که غایت و نتیجه خلقت است بازگشت بشر و تمام موجودات است بسوی او که تمامی موجودات در طریق استکمال قدم میزنند و چون کامل مطلق او است همه بسوی او شتابانند (هو المبدئ و المعید) همه از او

صفحه : ۳۳۶

و مبدء او، و بازگشت امور بسوی او است أَلا إِلَی اللّهِ تَصِیرُ الأُمُورُ.

مخصوصا انسان دانسته یا ندانسته بتمام قوی و مشاعر کوشش میکند که خود را بکمال برساند و بمبدء وجود نزدیک گردد، و اگر اینکه بازگشت برای وی نبود وجود و خلقت او لغو مینمود، بلکه چون بسیاری از موجودات بطفیل وجود وی آفریده شده‌اند، وجود همه آنها لغو و بی‌ثمر میگردید پس جا دارد که مقام مقدس ذو الجلال با عظمت و قدسی که دارد بعد از بیان خلقت انسان بخود ببالد و به فَتَبارَکَ اللّهُ أَحسَنُ الخالِقِینَ خود را ستایش نماید.

یَعلَمُ ما فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ یَعلَمُ ما تُسِرُّونَ وَ ما تُعلِنُونَ وَ اللّهُ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ مرجع ضمیر یعلم (هو) در آیه بالا است یعنی آن کسی که شما و تمام موجودات را بحق و حقیقت و مطابق حکمت و نظام جمیل آفریده او عالم و دانا است بآنچه در آسمانها و زمین است، و میداند آنچه را که پنهان از نظر گردانیده و آنچه را که ظاهر و هویدا است.

اینکه آیه مربوط است بآیه بالا- خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ بِالحَقِّ و اشاره باین که عمل محکم و درست کاری که مطابق حکمت و نظام باشد هر گاه از عاملی سر زند بدلیل عقل شاهد صادقی است بر اینکه عامل آن از روی علم و تدبیر و حکمت چنین عمل

محکمی را نموده، نه اینکه از قبیل تصادف و اتفاق باشد، واقعا کسی که بنظر اجمالی سرتاسر موجودات را بنگرد و ارتباط و بهم بستگی موجودات را در نظر گیرد و اندکی از آن همه حکمتهای غیر متناهی که در وجود هر یک گذارده شده و همه را با هم آراسته گردانیده و هر یک را بانجام کاری موظف نموده که از دیگری چنین کاری نیاید و همه مسخر امر او دست بدست هم نهاده و اینکه نظام بدیع آفرینش را تشکیل میدهند، چنین کسی بدون تأمّل در مقابل مبدء آفرینش سر تسلیم فرود آورده و حمد و ستایش یزدان پاک را مینماید و بدل و زبان اعتراف و

صفحه : ۳۳۷

اذعان مینماید که مبدء متعال عالم و حکیم و قادر و متصف بتمام صفات جلال و اوصاف جمال و کبریایی است و همان طوری که خود را باسماء الحسنی ستوده و معرفی نموده تصدیق مینماید که علم حضوری او بظاهر و باطن موجودات احاطه دارد وَ ما یَعزُبُ عَن رَبِّکَ مِن مِثقالِ ذَرَّةٍ فِی الأَرضِ وَ لا فِی السَّماءِ وَ لا أَصغَرَ مِن ذلِکَ وَ لا أَکبَرَ إِلّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ«۱».

وَ اللّهُ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ تخصیص بعد از تعمیم برای اهمیّت مطلب است و با آنکه قوله تعالی در آیه بالا یَعلَمُ ما تُسِرُّونَ عموم دارد و شامل میگردد آنچه ظاهر و آنچه مخفی از انظار است و از جمله آنها اموری است که در سینه‌ها مخفی گردیده برای اهمیت امور قلبی تذکر میدهد که از صفات نکوهیده برجسته منافقین اینکه است که در ظاهر اظهار ایمان مینمایند و باطن آنها مملو از حسد و نفاق و صدها امراض باطنی است و گمان میکنند کسی مطلع بر اسرار آنان نیست و چنانچه در سوره منافقین گفته شده نفاق را سپر خود قرار داده‌اند که بدورویی و تظاهرات و دروغشان مردم را فریب داده و کسی متعرضشان نشود.

و چنین مردمان منافقی بایستی بدانند که خدا عالم است بآنچه از نفاق در سینه‌های خود مخفی گردانیده‌اند و گمان نکنند کسی را بر آن اطلاعی نیست بلکه خدا و رسولش و مؤمنین می‌بینند آنچه را عمل میکنند.

أَ لَم یَأتِکُم نَبَأُ الَّذِینَ کَفَرُوا مِن قَبلُ فَذاقُوا وَبالَ أَمرِهِم وَ لَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ وَبالَ در لغت بمعنی ثقل و سنگینی است چنانچه باران بزرگ قطره را به مناسبت سنگینی آن را وابل گویند.

---

(۱) سوره یونس آیه ۶۲ پنهان نمیماند از پروردگار تو بقدر مثال ذره‌ای که در زمین باشد و نه در آسمان و نه کوچکتر از ذره و نه بزرگتر مگر آنکه در کتاب ظاهر است. اشاره به اینکه آنچه در عالم واقع گردد از کوچک و بزرگ همه در احاطه علم حق تعالی ظاهر است،

صفحه : ۳۳۸

برای تنبّه مؤمنین و تهدید فاسقین فرموده آیا خبردار نشدید از حال کسانی که جلوتر از شما کافر گردیدند و ایمان نیاوردند که عاقبت کار آنان چگونه گردید و به وبال عمل زشت خود رسیدند و تلخی مکافات عمل خود را چشیدند مثل قوم عاد و ثمود و قوم فرعون که بعضی بباد سرسر و بعضی بغرق و بعضی بصیحه آسمانی و غیر آن هلاک گردیدند و همین عذاب دنیا برای آنان کافی نیست بلکه در قیامت برای آنها عذاب دردناک آماده شده.

آیه اشاره باین است که برای کفّار و فسّاق و معاندین دو نحو عذاب مهیّا گردیده و دو طور پاداش اعمال نکوهیده زشت خود را می‌بینند طوری از آن در همین زندگانی دنیایشان که آن را مکافات نامند ظاهر میگردد چنانچه از حکایت پیشینیان و امم پیمبران که در کفر و مخالفت امر حق تعالی و اذیّتهایی که نسبت باولیاء و سفراء الهی روا داشتند عذاب آسمانی برای آنان فرود می‌آمد.

و دیگر عذاب جهنم که بسیار دردناک است اشاره به اینکه عذاب دنیا نسبت بعذاب آخرت مانند چشیدن است نسبت بخوردن و

همين طورى كه چشيدن چيزى هيچ طرف مقايسه با خوردن آن نيست عذاب دنيا و لو آنكه بسيار سخت و ناگوار بنظر آيد آن را مقايسه با عذاب آخرت نتوان نمود زيرا كه دنيا فانى و آخرت باقى است و نيز عذاب دنيا فقط در بدن سرايت مينمايد عذاب آخرت روح و بدن و جان آدمى را ميسوزاند و نيز عذاب دنيا غالبا براى تنبه خود شخص يا ديگران است و در بسيارى از موارد از روى غضب ناشى نشده بلكه از روى حكمت انجام گرفته لكن عذاب آخرت و آتش جهنم از سخط الهى شعله‌ور گرديده.

خلاصه چنانچه بعيان مى‌بينيم اگر ظالمى بكسى ظلم كند ظالم ديگرى بر وى مسلط ميگردد، اگر عرض كسى را ببرى عرض تو را خواهند برد، اگر كسى را بناحق بكشى عاقبت كشته خواهى شد، بطورى مكافات جريان دارد كه بعضى از بيخردان كه ايمان پا بجايى ندارند گمان ميكنند جهنم موعود همين مكافات دنيوى است، و هر كسى در همين دنيا بمكافات عمل خود ميرسد.

صفحه : ۳۳۹

و نيز ديگر ندانسته‌اند كه مكافات دنيوى يك نحو آثار قهرى است كه از عمل بد تراوش نموده و عكس العمل است زيرا دنيا جاى مهلت و آخرت جاى مجازات و محل بازگشت عمل است، و فعليت هر موجودى و نحوه شخصيت هر فردى از بشر با خواص و آثارى كه مترتب بر اعمال آن گرديده در نشأ آخرت هويدا مى‌گردد باضافه مكافات اعمال و آن اثريكه غالبا مترتب بر خبث عمل ميشود نمونه‌اى از آن نيز در اينجا هويدا ميگردد زيرا عوالم مخصوصا عالم دنياى انسان و آخرت آن بهم چسبيده و متصل بيكديگر است اينكه است كه غالبا عمل هر گاه خوب باشد يا بد هر يك بمناسبت خود آثارى از خود بروز ميدهد لكن كليّت ندارد و اينكه ميبينيم و گمان ميكنيم بعضى از ظالمين و كفار هميشه بخوشى و كاميابى ميگذرانند تمام مجازات آنان در قيامت داده ميشود و اگر غير اينكه باشد با عدل خدا منافات دارد ذلِكَ بِأَنَّهُ كانَت تَأتِيهِم رُسُلُهُم بِالبَيِّناتِ فَقالُوا أَ بَشَرٌ يَهدُونَنا فَكَفَرُوا وَ تَوَلَّوا ذلِكَ اشاره بآيه بالاـ است يعنى گمان نكنيد به وبال دنيوى و بعذاب دردناك- قيامت كه مجازات ميشويد خدا بكسى ظلم نموده و شما را مبتلا بعذاب دنيا و آخرت گردانيده.

چنين نيست بلكه پس از اتمام حجت و ارسال رسل و انزال كتب آسمانى و معجزات ظاهر كه با اينها ديگر جاى شك و ترديدى براى عاقل باقى نميماند دعوت حق تعالى بمردم رسيد و آنها پس از دانستن از روى تفرعن و كبر لجاجت نموده انكار كردند و زير بار اطاعت نرفتند و قبول ننمودند بعذر آنكه پيمبران نيز مثل ماها بشرى ميباشند ما چگونه مطيع آنها گرديم ديگر ندانستند اگر چه آنها در لوازم بشريّت مثل باقى افرادند لكن در جهات روحانى مرتبط بعالم علوى و عالم ما فوق الطبيعه گرديده و از آنجا فيض گرفته و بافراد ميرسانند.

وَ استَغنَى اللّهُ وَ اللّهُ غَنِيٌّ حَمِيدٌ و خدا غنى بالذات و بى‌نياز است نه كفر كسى باو ضرر ميرساند و نه ايمان

صفحه : ۳۴۰

كسى باو نفع ميدهد همه موجودات نيازمند باو و او بى‌نياز مطلق است و كاملى است كه هر كمالى يا هر جمال و جمال و بهايى در هر كجا ظاهر گردد همه تظاهرات فيض اقدس او است، كامل از او كمال يافته ناقص از فيض او محروم مانده و نفع و ضرر عمل هر كسى عايد بخودش ميگردد.

زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَن لَن يُبعَثُوا قُل بَلى وَ رَبِّى لَتُبعَثُنَّ ثُمَّ لَتُنَبَّؤُنَّ بِما عَمِلتُم در اينكه آيه حق تعالى قسم بذات مقدس خود ياد نموده با چند تأكيد كه كسانى كه كافر شدند و قبول اسلام ننمودند چنين گمان نكنند كه هرگز مبعوث نخواهند شد و حشر و نشر و معادى در كار نيست البته محقق و مسلم است كه مبعوث ميگردند و خبردار ميشوند بآنچه در دنيا كرده‌اند.

و اينطور تأكيد در مقابل سخن ركيك آنها آورده كه ميگفتند (اذا مات فات) انسان وقتى مرد فانى ميگردد و پس از فناء چگونه

ثانيا زنده ميگردد اينكه است كه براى اهميت مطلب خطاب به پيمبر خود صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نمود كه بگو آرى قسم بپروردگار من كه البته محققا شما زنده ميشويد و از اعمال نيك و بد خود خبردار مى‌گرديد بآنچه كرده‌ايد و براى تأكيد و محقق بودن امر قيامت جمله (لتعبثن) و جمله (لتنبئنّ) را بقسم و نون تأكيد ثقيله كه تمامى اينها براى تأكيد كلام است ضميمه نموده و ثابت مينمايد كه البته شما در قيامت مبعوث خواهيد گرديد و پس از آنكه مبعوث گرديد محققا خبردار ميشويد بآنچه در دنيا از اعمال خوب يا بد كرده‌ايد و مطابق آن جزا داده خواهيد گرديد.

وَ ذٰلِكَ عَلَى اللّهِ يَسِيرٌ اشاره به اينكه زنده گردانيدن شما در قيامت براى خدا آسان است آن كسى كه شما را از نيستى بهستى آورده و اجزاء بدن شما را با هم تشكيل داده البته قدرت دارد كه پس از تفرق اجزاء ثانيا روح شما را برگرداند ببدن دنيوى شما قوله تعالى

صفحه : ۳۴۱

ما خَلقُكُم وَ لا بَعثُكُم إِلّا كَنَفسٍ واحِدَةٍ«۱».

شايد اشاره باين باشد كه گمان نكنيد حيات اخروى شما يك خلقت ديگرى باشد و شما غير آن گرديد كه در دنيا زندگانى مينموديد بلكه همين وجود دنيوى با صورت حسّى شما است كه در قيامت ثانيا بروز و ظهور مينمايد شما در عالم قيامت همان شخصى ميباشيد كه در دنيا زندگانى مينموديد منتهى در موقع قيامت پس از سير نوردى آنچه در ابتداء آفرينش در خلقت شما بالقوه و بطور استعداد پنهان بوده بمرتبه ظهور و بروز ميرسد.

خلاصه شما در روز حشر همانيد كه در دنيا زندگى مينموديد فرقى كه هست اينجا جاى عمل و استكمال است آنجا جاى نتيجه گرفتن و بكمال رسيدن است.

فَآمِنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ النُّورِ الَّذِى أَنزَلنا وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ خَبِيرٌ خطاب بكفّار نموده كه بخدا و رسولش ايمان آريد و بآن نورى كه فرود آورديم بگرويد.

ظاهرا مقصود از نور در اينجا قرآن است كه از معدن صدق و حقيقت بتوسط ملك حامل وحى بقلب رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرود آمده.

و قرآن را نور ناميده زيرا كه نور چيزى را گويند كه ظاهر بذات خود و ظاهر كننده و نماينده غير باشد.

قرآن نور است زيرا كه هر آيه بلكه هر كلمه‌اى از آن شاهد بر صدق او است، و همان طورى كه در پيدايش نور محتاج بچيز ديگرى نيستيم كه آن را نشان دهد بلكه خود بخود پيدا است، قرآن نيز چنين است هر كس رجوع بآيات معجز نماى قرآن نمايد و اندكى تدبّر در آن بنمايد باوّلين نظر حقانيت آن را در ضمن فصاحت در گفتار و بلاغت در كلمات مينگرد چه رسد بمعانى و اسرارى كه در هر آيه‌اى از آن هويدا است.

---

(۱) سوره لقمان آيه ۲۷ نيست آفرينش شما و مبعوث شدن شما در قيامت مگر مثل يك شخص

صفحه : ۳۴۲

و نيز قرآن منوّر غير است و همان طورى كه بنور حسّى هر چيزى از محسوسات را توان ديد و نور رهنماى بشر است كه بآن هدايت مى‌گردد و راه را از چاه تميز ميدهد و از پرتگاه در امان ميگردد و بتوسط نور مقاصد خود را انجام ميدهد، قرآن نيز كه نور معنوى است چنين است كه حقايق و معنويات را روشن مى‌گرداند و آدمى را از پرتگاه جهالت و بى‌خردى بنور دانش رهبرى ميكند و

حفظ مینماید.

وَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ خَبِيرٌ شايد اشاره باين باشد كه خدا عالم و بينا است كه شما افراد بشر راجع باين نور كه پرتوى است از نور حقيقى و از سماء قدرت بر ارض ممكنات تابيده تا آنكه از كجروى كه در اثر تاريكى عالم طبيعت شما را فرا گرفته چه خواهيد كرد آيا طريق سعادت خود را پيدا مينمائيد يا نه و شما نسبت باين امانت الهى چه طور رفتار مينمائيد.

آيا بشكرانه اينكه نعمت بزرگ قرآن را پيش روى خود نهاده و در مقابل عظمت آن سر تعظيم فرود آورده و دستور العمل روزانه خود قرار داده و مطيع اوامر و نواهى آن مى‌گرديد يا كفران نعمت نموده قرآن و اينكه كلام مقدس الهى را پشت سر انداخته و بدلخواه خود عمل مى‌كنيد.

يَومَ يَجمَعُكُم لِيَومِ الجَمعِ ذلِكَ يَومُ التَّغابُنِ وَ مَن يُؤمِن بِاللّهِ وَ يَعمَل صالِحاً يُكَفِّر عَنهُ سَيِّئاتِهِ (يوم) چون ظرف است متعلق ميخواهد اينكه است كه مفسرين گويند (يوم) يا متعلّق بآيه جلو (لتنبؤن) مياشد كه در معنى البته شما خبردار مى‌گرديد در روزى كه جمع مى‌كنند شما را.

يا آنكه كلامى در تقدير است (اذكروا يوم) ياد كنيد روزى را كه خدا جمع مى‌كند شما را براى روز جمع، و تمام قرّاء (يجمعكم) بياء خوانده‌اند يعنى جمع ميكند شما را و يعقوب (نجمعكم) بنون قرائت نموده روزى كه ما جمع ميكنيم شما را مفادش يكى است.

صفحه : ۳۴۳

يكى از نامهاى قيامت (يوم الجمع) است و مفسرين گويند اينكه قيامت را (يوم الجمع) ناميده باعتبار اينكه است كه خلق اولين و آخرين در آن روز با هم جمعند يا براى اينكه است كه در آن روز انبيا با امت خود و ظالم با مظلوم جمع ميگردند يا براى اينكه قيامت بيوم الجمع ناميده شده كه جامع جزاء و حسابست و در آن روز هم بحساب مردم رسيدگى ميشود و هم جزاى اعمال آنان داده ميشود (منهج الصادقين) و ممكن است توجيه ديگرى در آيه بشود زيرا كه جمله اول يعنى يَومَ يَجمَعُكُم شامل مى‌گردد آنچه را كه مفسرين در تفسير آن گفته‌اند. و البته در اضافه نمودن جمله (ليوم الجمع) سرّ ديگرى مكنون است و گر نه تكرار لازم آيد و تكرار مناسب كلام فصيح نيست، و نيز از لام (ليوم الجمع) چنين استفاده ميشود كه تسميه نمودن روز قيامت را (بيوم الجمع) نكته‌اى در كلام است.

در كتاب (معاد يا آخرين سير بشر) كه يكى از تأليفات اينكه ناچيز است راجع بچگونگى جامعيت انسان در قيامت اندازه‌اى بحث نموده‌ايم و در آنجا بعد از بياناتى گفته‌ايم:

(معاد) بازگشت و رجوع انسان است بعينه بتمام مراحل و نشآتى كه از آن مرور نموده زيرا كه قيامت آخرين درجات كمال انسانى است و كمال به تماميّت تحقق پذيرد، و تماميت انسان وقتى است كه از تمام مراتب وجود گذشته باشد.

وقتى انسان كامل در طريق راه نوردى از تمام نشآت و مراتب خلقت يعنى عالم حسى كه اولين پيدايش وى است در عالم طبيعى و عالم نفسانى و عالم عقلانى گذشت و بمرتبه روحانى رسيد و داراى كل مراتب گرديد و از گوهر گران بهاء و كمالات هر عالمى توشه‌اى برداشت و فعليات تمام عوالم را در خود اندوخته گردانيد، آن وقت جامع نشآت سه گانه حسى، عقلى، روحانى و حاوى كل عوالم وجود و نسخه جامعه كل كمالات و مظهر اتم و نماينده صفات سبحانى ميگردد و قيامت محل اقامتگاه او است

صفحه : ۳۴۴

زيرا كه عوالم وجود در طول يكديگرند هر عالى مشتمل بر دانى و هر دانى تحت وجود عالى نشو و ارتقاء مينمايد، پس انسان وقتى بكمال ميرسد كه داراى تمام عوالم گرديده باشد.

و انسان ناقص که نشآت وجودی که مبدء آفرینش برای استکمال وی مهیا نموده بکمال نرساند و آنچه در وی از تحصیل کمال بالقوه و در استعداد وی موجود بود بسوء اختیار خود آن را بیهوده تلف نمود در آخرین سیر او (قیامت) عوض آنکه جامع تمام کمالات گردیده باشد جامع تمام رذائل گردیده و عوض آنکه در مقام عزت و جوار قرب الهی بیاساید و تمام موجودات خدمتگزار وی باشند خود را در مورد سخط الهی و در (اسفل سافلین) طبیعت و بعد از رحمت ایزدی قرار داده آن وقت مبتلا بعذاب و کیفر اعمال و اخلاق نکوهیده خود میگردد.

خلاصه انسان پس از آنکه مراتب سیر خود را بپایان رسانید و دارای کلّ عوالم یعنی دارای تمام مراتب و درجات وجودی که لایق بخود و بآن نحوی که در مبدء آفرینش برای وی تعیین شده که هر فردی بایستی بآن درجه رسد و بفعلیت اخیر خود نائل گردید و جامعیت و وحدت وجود خود را دریافت بایستی بمناسبت تمامیت و جامعیت وجود او پس از خرابی و مضمحل گردیدن اینکه عالم دنیا در خور تمامیّت و وحدت او عالمی برای او بپای گردد که با وحدت آن جامع و حاوی تمام عوالم و همه در محیط او باشند و آن عالم قیامت است که تمام افراد در صعید واحده با هم اجتماع دارند اینکه است که فرموده (یَومَ یَجمَعُکُم لِیَومِ الجَمعِ).

و شاید باین مناسبت یعنی بمناسبت اینکه قیامت آخرین ظهور و پیدایش عالم انسانی است که انسان بعد از طی تمام عوالمی که در راه نوردی بایستی بپیماید و آخرین محل اقامتگاه او است آن عالم قیامت است و باین مناسبت عالم قیامت را بعالم جمع نامیده‌اند. (و اللّه عالم باسرار کلامه) و جمله ذلِکَ یَومُ التَّغابُنِ اینکه توجیهی را که کردیم تأیید مینماید زیرا تغابن از ماده غبن مأخوذ گردیده، و غبن در اینجا استعاره از تاجری است که در

صفحه : ۳۴۵

معاملات خود زیان برده و علاوه بر آنکه سودی عایدش نشده خسران هم برده و سرمایه خود را تلف گردانیده.

چنین است حال کفّار و اشقیاء در قیامت که سرمایه عمری که میتوانستند بآن کمالات و فیوضات تمام عوالم وجود را در خود اندوخته گردانند و سیادت و برتری بر تمام خلق عالم پیدا نمایند بیهوده تلف نموده و در قیامت مثل تاجر ورشکسته بحسرت و ندامت مبتلا میگردند.

و تغابن چون از ماده (تفاعل) است و بایستی بین دو نفر باشد اینکه است که در توجیه آن گفتاری از مفسرین نقل شده:

اول بروایت طبرسی از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکند که پس از آنکه از حضرتش از معنی اینکه آیه سؤال نمودند فرمود هیچ بنده‌ای نیست که برود در بهشت مگر آنکه جای وی را در دوزخ باو بنمایند برای آنکه شکر کند و گویند اگر بد عمل بودی جایگاه تو جهنم بود و هیچ بنده‌ای نیست که در جهنم رود مگر آنکه جایگاه او را در بهشت بوی بنمایند که اگر عمل خوب داشتی جای تو در بهشت بود آن وقت حسرت او زیاد میشود پس در آن روز مؤمن مقام کافر را بارث میبرد اینکه است که در سوره مؤمنون در باره مؤمنین فرموده الَّذِینَ یَرِثُونَ الفِردَوسَ و یوم التّغابن باین معنی است.

دوم تغابن از باب تفاعل مشتق از غبن است و آن اخذ شرّ و ترک خیر است، یا اخذ خیر و ترک شرّ است، و چون کافر حظّ خود را از آخرت ترک نموده و حظّ خود را از دنیا اخذ نموده پس ترک خیر و اخذ شرّ نموده، پس در آن روز غابن و مغبون هر دو ظاهر گردند. (طبرسی) سوم- تغابن باعتبار اینکه است که در روز قیامت تمام خلائق مغبون باشند و هر یک نسبت بخود پشیمان و حسرت خورند کافر گوید چرا مسلمان نشدم، و مؤمن حسرت خورد که کاش بیشتر از آنچه کردم عمل خوب کرده بودم.

اینکه توجیه سوم هم باعتبار لفظ تغابن مناسب‌تر بنظر میآید و هم باعتبار معنی

صفحه : ۳۴۶

زيرا كه در اصل خلقت انسان قوه و استعدادى مأخوذ گرديده كه هر قدر داراى كمال گردد باز قابل زيادتى است و حدّ يقف ندارد زيرا چنانچه معلوم است فضيلت انسان بر تمام موجودات روى همين اصل است پس جا دارد كه مؤمن با تقوى وقتى آن مقامات بلندى كه براى نيكوكاران مهيا گرديده مينگرد حسرت خورد كه كاش بيشتر از اينكه كار نيك كرده بودم تا آنكه مقام بلندترى را احراز نموده بودم و كافر حسرت خورد كه كاش ايمان آورده و كار نيك نموده بودم، پس نظر باين معنى اتّصاف قيامت (بيوم التّغابن) صادق آيد كه هر يك نظر بديگرى كه او را فوق خودشان مينگرند مغبون مينمايد.

و بروايت ابو هريره حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين فرموده كه هيچ بنده‌اى از نيكوكار يا بدكار نيست بهشتى باشد يا جهنمى مگر آنكه در قيامت حسرت خورد بدكردار چرا بد كردم نيكوكار چرا عمل نيك بيشتر نكردم. (ابو الفتوح) وَ مَن يُؤمِن بِاللّهِ وَ يَعمَل صالِحاً يُكَفِّر عَنهُ سَيِّئاتِهِ وَ يُدخِلهُ جَنّاتٍ تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِينَ فِيها أَبَداً ذلِكَ الفَوزُ العَظِيمُ پس از آنكه در آيه بالا اشاره ببعضى از اوصاف قيامت نموده و آن را (بيوم جمع و يوم تغابن) معرفى نموده در بيان مقام اهل محشر برآمده و از كافر و مؤمن، كه هر يك بجزاى عمل خود خواهند رسيد كسانى كه با ايمان و عمل صالح وارد قيامت گردند سه فضيلت در باره آنان اجراء ميگردد:

يكى آنكه در اثر ايمان و عمل صالح گناهان و سيئات آنها پوشيده و بى اثر ميگردد.

و ديگر داخل ميگردند در بهشتهايى كه در زير درختهاى آن آب جريان دارد.

سوم- خالِدِينَ فِيها هميشه در چنين بهشتهاى پر نعمت جاويدانند ذلِكَ الفَوزُ العَظِيمُ مخلّد بودن در بهشت از بالاترين فوز و سعادت بشر بشمار ميرود.

صفحه : ۳۴۷

وَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ كَذَّبُوا بِآياتِنا أُولئِكَ أَصحابُ النّارِ خالِدِينَ فِيها وَ بِئسَ المَصِيرُ اينكه غالبا نعمت بهشتيان و عذاب جهنميان را در مقابل هم انداخته شايد اشاره باين باشد، بقدرى كه بهشتيان از نعمت بهشت كه در اثر ايمان و عمل نيك خودشان برخوردار گرديده‌اند بهمان درجه عذاب كفّار كه در اثر كفرشان مترتب گرديده سخت و ناگوار است و بالاترين عذاب آنها خلود در آتش جهنم است مگر اينكه چون رحمتش غالب بر غضب او است شايد در محل قابل تخفيف در عذاب آنان بشود.

ما أَصابَ مِن مُصِيبَةٍ إِلّا بِإِذنِ اللّهِ وَ مَن يُؤمِن بِاللّهِ يَهدِ قَلبَهُ وَ اللّهُ بِكُلِّ شَيءٍ عَلِيمٌ كلمه يَهدِ در آيه چهار طور قرائت شده ابو عبيده بفتح ياء (يهد) ابو- حاتم و سلمى بضمّ ياء (يهد) و ضم باء قلبه و طلحة بن مصرف با نون قرائت كرده و عكرمه و عمر بن دينار (يهدأ قلبه) با همزه قرائت كرده‌اند. (ابو الفتوح) آيه در مقام اينكه است كه ببشر بفهماند كه هر مصيبت و امر ناگوارى از مرض و مرگ و فقر و آنچه ناگوار بنظر مى‌آيد تماما بخواست خدا و فرمان او انجام گرفته نه آنكه گمان شود چيزى در عالم يا واقعه‌اى كه رخ ميدهد از قبيل تصادفات يا بحسب امور طبيعى واقع گرديده بلكه كسانى كه ايمان بخدا آورده و قلب آنها بسوى حق هدايت يافته (لا مؤثّر فى الوجود الا اللّه) را نصب العين خود قرار داده‌اند چنين اشخاصى بنور قلب خود مشاهده مينمايند كه علت حقيقى او است و چشم از اسباب پوشيده و نظر بمسبّب الاسباب دارند و سبب و مسبّبات را تماما منطوى در علم حق تعالى و علم ازلى او را محيط بر همه چيز ميدانند و چنين كسى كه قلبش هدايت يافته بقضاء و رضاى الهى تن ميدهد و از آنچه براى وى پيش آيد راضى و خشنود است و بدل و زبان شكر گويا است.

صفحه : ۳۴۸

وَ أَطِيعُوا اللّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ از طرف حضرت حق تعالى امر رسيده بتمام افراد بشر كه اطاعت نمائيد رسول خدا را و لو اينكه

اطاعت رسول در واقع همان اطاعت خدا است كه اوامر و نواهى كه از طرف حق تعالى مأمور گرديده بمردم برساند لكن شايد براى اهميت اطاعت امر رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه مرادف گردانيده اطاعت رسول را با اطاعت خدا.

فَإِن تَوَلَّيتُم فَإِنَّما عَلى رَسُولِنَا البَلاغُ المُبِينُ اشاره به اينكه اگر اطاعت كنيد نفع آن عايد خودتان ميگردد و اگر اعراض كنيد و از امر رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم رو گردانيد ضررش عايد خودتان ميگردد آنچه وظيفه پيمبر ما است تبليغ رسالت است، وقتى كه حضرتش وظيفه خود را انجام داد و بنيكوتر وجهى و شيرين‌تر بيانى تبليغ رسالت نمود كفر و ايمان شما ضرر و نفعى براى او ندارد قوله تعالى لَستَ عَلَيهِم بِمُصَيطِرٍ إِلّا مَن تَوَلّى وَ كَفَرَ سوره غاشيه آيه ۲۲ و ۲۳ اشاره بهمين است كه فقط وظيفه تو اينكه است كه تبليغ رسالت نمايى و نتوانى آنها را ملجأ بايمان گردانى.

اللّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ وَ عَلَى اللّهِ فَليَتَوَكَّلِ المُؤمِنُونَ (توكيل) در لغت بمعنى اعتماد نمودن بغير است و اينكه كسى را قرار دهى نائب از طرف خود، و و كيل فعيل بمعنى مفعول است، قوله تعالى وَ كَفى بِاللّهِ وَكِيلًا يعنى امور خود را باو واگذار كن كه كافى باشد براى تو و متولى و عهده دار امور تو باشد و نيز قوله تعالى حَسبُنَا اللّهُ وَ نِعمَ الوَكِيلُ (راغب) پس از آنكه بكلمه توحيد تذكر ميدهد كه نيست الهى كه مستحق پرستش باشد مگر ذات پاك احديت بمؤمنين امر فرموده كه بايستى اعتماد و اتكاء شما در تمام امور بخدا باشد اشاره به اينكه لازمه ايمان واقعى چنين است زيرا كسى كه از روى حقيقت ايمان آورد و الوهيّت و خالقيت و ربوبيت را تماما منحصر باو دانست

صفحه : ۳۴۹

البته در تمام امور چشم بكرم او دارد و تمام امور خود را باو واميگذارد و دل بكرم او مى‌بندد و صلاح خود را در آن ميبيند كه براى او تقدير نموده، و چنين كسى ديگر چون و چرايى در آنچه بر او پيش آمد ميكند نمينمايد زيرا كه او را حكيم على- الاطلاق ميداند.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِن أَزواجِكُم وَ أَولادِكُم عَدُوًّا لَكُم فَاحذَرُوهُم وَ إِن تَعفُوا وَ تَصفَحُوا وَ تَغفِرُوا فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ خطاب بمؤمنين نموده كه بعضى از زنهاى شما و اولادان شما دشمن شمايند از آنان حذر كنيد.

مفسرين در شأن نزول آيه گويند اينكه آيه در باره عوف بن مالك اشجعى فرود آمده كه او داراى زن و فرزند و مال بسيار بود خواست از مكّه بمدينه هجرت نمايد اهل و فرزندانش بناى گريه و فغان نمودند كه ما را ميگذارى و ما بى تو نتوانيم صبر نمائيم آن وقت اينكه آيه فرود آمد كه ايشان دشمن شمايند و از آنها حذر نمائيد.

لكن ظاهرا آيه عموم دارد شامل ميگردد تمام كسانى را كه پا بند زن و اولاد و باقى حظوظات دنيوى ميباشند و اينكه علاقه و دلبستگى مانع پيشرفت آنان و سبب شقاوت آنها گرديده، زيرا كه محبّت خدا با محبّت دنيا با هم جمع نميشود و بعض مصاديقش اينكه است كه امر فرموده از اينها حذر كنيد و دل بمحبت آنها نبنديد و بدلخواه آنها دست از پيمبر اكرم برنداريد بلكه رضايت خدا و رسول خدا را مقدم داريد و با او بمدينه هجرت نمائيد.

وَ إِن تَعفُوا وَ تَصفَحُوا وَ تَغفِرُوا فَإِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ مفسرين گويند كسانى را كه زن و فرزندانشان مانع شدند كه از مكّه بمدينه هجرت نمايند پس از آنكه ديدند مهاجرين داراى علم و فقه و از پرتو نفس قدسى رسول اللّه داراى كمالات روحانى گرديده‌اند اينها در مقام خطاب و عتاب با اهل و

صفحه : ۳۵۰

عيال خود برآمدند كه شما مانع از سعادت ما گرديديد و نگذارديد كه بمدينه هجرت كنيم تا آنكه مثل مهاجرين داراى كمالات

گردیم اینکه بود که اینکه آیه فرود آمد که آنها را عفو کنید و ببخشید زیرا که خدا آمرزنده و مهربان است.

و شاید آیه اشاره باین باشد که و لو اینکه از بعض اولادان و زنهای خود دشمنی و عداوت احساس نمائید در مقام انتقام برنیائید و نخواهید آنان را زجر نمائید بلکه از خطاها و لغزشهای آنها چشم بپوشید همانطور که خداوند آمرزنده و مهربان است شما نیز نسبت بعیالات خود نماینده اوصاف الهی باشید و آنها را ببخشید و زجر نکنید بلکه نسبت بآنها مهربانی نمائید.

إِنَّما أَموالُکُم وَ أَولادُکُم فِتنَهٌ وَ اللّهُ عِندَهُ أَجرٌ عَظِیمٌ (فتن) در لغت بمعنی داخل نمودن طلا در آتش است و در چند معنی استعمال شده یکی داخل کردن انسان را در آتش مثل قوله تعالی ذُوقُوا فِتنَتَکُم یعنی بچشید عذاب خودتان را، و گاهی استعمال میشود در چیزی که از او عذاب حاصل میگردد مثل قوله تعالی أَلا فِی الفِتنَهِ سَقَطُوا یعنی در عذاب سقوط نمودند.

و گاهی در اختبار و امتحان حاصل میگردد مثل قوله تعالی إِنَّما أَموالُکُم وَ أَولادُکُم فِتنَهٌ اموال و اولاد را فتنه نامیده باعتبار اینکه باینها انسان امتحان می‌گردد، و آزمایش میشود، و نیز مال و اولاد را دشمن نامیده در قوله إِنَّ مِن أَزواجِکُم وَ أَولادِکُم عَدُوًّا لَکُم باعتبار آن فسادهایی که از قبل اینها مترتب می- گردد، و نیز اینها را زینت نامیده در قوله تعالی زُیِّنَ لِلنّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ مِنَ النِّساءِ وَ البَنِینَ الخ باعتبار اینکه مردم خود را باینها می‌آرایند، و تمام اینها برای امتحان و اختبار است چنانچه فرموده الم أَ حَسِبَ النّاسُ أَن یُترَکُوا أَن یَقُولُوا آمَنّا وَ هُم لا یُفتَنُونَ (مفردات راغب) از اینکه آیه میتوان استفاده نمود که مال و اولاد امتحان بزرگ بشر است کسی که نه دارای مال باشد و نه اولاد کمتر چیزی باعث گناه و خطای وی می- گردد زیرا بیشتر خطا کاریهایی که در عالم واقع میگردد روی اصل محبت مال

صفحه : ۳۵۱

و اولاد است مخصوصا اولاد که غالبا پدر و مادر برای محبت اولاد و برای معاش آنها و آتیه آنها داخل هر عمل حرامی مثل تقلب و کم فروشی و دزدی و غیر آن میگردند که باولادشان بد نگذرد.

لکن کسی که از بوته امتحان درست بیرون آید و محبت مال و اولاد وی را باز ندارد از محبت خدا و فرمان او را در همه وقت مراعات نماید و لو آنکه لطمه به جانش یا مال و اولادش وارد گردد بلکه در موقع لزوم همه را در راه رضای او فداء نماید جا دارد که بفرماید برای چنین کسی اجر عظیم است چنانچه فرموده وَ اللّهُ عِندَهُ أَجرٌ عَظِیمٌ

عبد اللّه بن زید از پدر خود چنین روایت میکند که روزی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در منبر خطبه میخواند حسن و حسین علیهما السلام از در مسجد وارد شدند و پیراهن سرخی در برداشتند چون کودک بودند میافتادند و برمیخاستند حضرت از منبر پائین آمد و آنها را در بغل گرفت و بالای منبر برد و بر ران مبارک خود نشانید و فرمود:

صدق اللّه إِنَّما أَموالُکُم وَ أَولادُکُم فِتنَهٌ من چون اینکه بچه را دیدم صبر نکردم تا خطبه تمام شود و آنها را در بر گیرم پیمبران اگر چه مکرر میگفتند أَنَا بَشَرٌ مِثلُکُم لکن در اینجا شاید پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میخواسته مقام و منزلت حسنین را بمردم بفهماند که بدانند پیمبر اکرم چقدر آنها را دوست میداشته شاید بعد از خودش مراعات حق آنها را بنمایند و اطاعت و محبت آنها را بر خود فرض دانند.

(منهج الصادقین) فَاتَّقُوا اللّهَ مَا استَطَعتُم وَ اسمَعُوا وَ أَطِیعُوا وَ أَنفِقُوا خَیراً لِأَنفُسِکُم تمام افراد بشر را یا تمام مؤمنین را مخاطب قرار داده و امر فرموده بقدری که قوّه و توانایی دارید تقوی و پرهیزگاری نمائید و بشنوید و اطاعت کنید و انفاق نمائید زیرا که در انفاق نمودن خیر و خوبی است برای شما.

در اینکه آیه بچهار چیز امر فرموده:

اول تقوی که کمالی برای بشر ممکن نیست تأمین گردد مگر در اثر تقوی

صفحه : ۳۵۲

زيرا بالاترين صفات حميده بلكه جامع تمام فضائل و نيكوئيها تحصيل نمودن ملكه تقوى است و البته تقوى مراتبى دارد: (اول) خودداری نمودن از آنچه بر- خلاف رضای الهی است و آخر مرتبه آن خلوص است يعنى دل و قلب خود را از غير خدا خالى گردانـد و چون احراز اينمرتبه از تقوى در عهده هر كسى نيست اينكه است كه فرموده مَا استَطَعتُم بقدرى كه توانايى داريد در تحصيل ملكه تقوى كوشش نمائيد.

دوم وَ اسمَعُوا اشاره به اينكه گوش فرا دهيد تا آنكه آيات الهى را استماع نمائيد و مزيد بر ايمان شما گردد و نيز دستورات قرآن را بفهميد و عمل كنيد.

سوّم وَ أَطِيعُوا پس از آنكه دستورات و احكام الهى را شنيديد اطاعت كنيد و مطابق آن عمل نمائيد.

چهارم وَ أَنفِقُوا خَيراً ممكن است خيرا مفعول به انفقوا باشد يعنى انفاق كنيد مال خود را كه در آن خير است و انفاق مال را خير ناميده چنانچه در سوره (بقره) آيه ۱۷۶ فرموده كُتِبَ عَلَيكُم إِذا حَضَرَ أَحَدَكُمُ المَوتُ إِن تَرَكَ خَيراً الوَصِيَّةُ لِلوالِدَينِ وَ الأَقرَبِينَ بِالمَعرُوفِ حَقًّا عَلَى المُتَّقِينَ و شايد مقصود از (خيرا) تمام اعمال نيكو باشد كه اينكه دستوراتى كه گفته شد خَيراً لِأَنفُسِكُم اينها براى شما خير و خوبى است.

وَ مَن يُوقَ شُحَّ نَفسِهِ فَأُولئِكَ هُمُ المُفلِحُونَ كسى كه نگاه داشته شد از بخل نفس خود چنين كسانى آنان رستگار گرديده اند از صادق آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين روايت ميكنند كه فرموده كسى كه زكاة مال خود را بدهد از شحّ نفس نجات يافته.

شحّ نفس در لغت بمعنى بخل با حرص است در جايى كه عادت شده باشد و اگر چه مصداق ظاهرش راجع بمال است لكن باطلاقش شامل تمام مراتب بخل ميگردد، چه راجع بانفاق مال باشد يا علم يا عناوين ديگر، خلاصه كسى كه داراى خيرى يا كمالى باشد و بخل ورزد و بمستحقين بذل ننمايد چنين كسى مبتلا بشحّ نفس گرديده

صفحه : ۳۵۳

و رستگار و سعادتمند كسى ميباشد كه بآنچه خدا باو كرامت نموده از آن ديگران را نيز بهره‌مند گرداند.

إِن تُقرِضُوا اللّهَ قَرضاً حَسَناً يُضاعِفهُ لَكُم وَ يَغفِر لَكُم وَ اللّهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ اگر بخدا قرض دهيد قرض نيكو دو فائده ميبريد يكى آنكه يُضاعِفهُ لَكُم خدا آن را زياد می‌گرداند يكى را به هفتصد يا زيادتر، و ديگر آنكه انفاق نيكو كه از روى خلوص و طيب نفس سرزند سبب آمرزش گناهان ميشود، و خدا شما را می‌آمرزد اينكه در بسيارى از آيات انفاق فى سبيل اللّه را بمنزله قرض بخودش ناميده با آنكه ذات حق تعالى بى‌نياز از غير است البته نكاتى در بر دارد يكى تشويق مؤمنين براى آنكه بخدا قرض داده باشند و خدا ميگيرد و چنانچه در جاى ديگر فرموده خدا صدقات را می‌گيرد بيشتر راغب و مائل گردند بانفاق، و ديگر چون قرض عوض دارد كه بايستى قرض گيرنده چيزى كه گرفته پس بدهد با زياده باعتبار اينكه خداوند متعهد گرديده بچند برابر عوض بدهد اينكه است كه انفاق را استعارهٔ قرض ناميده وَ اللّهُ شَكُورٌ حَلِيمٌ شكور صيغه مبالغه است و اشاره بمزيد عنايت در باره منفقين است و با آنكه تمام نعمتها از خان نعمتهاى بى‌پايان او است حتّى آنكه انفاق و هر كار نيكى از هر كسى بروز و ظهور نمايد بتوفيق و لطف او پديد گرديده لكن با اينكه حال در موقع انفاق خود را (شكور) گويا خود را شكر گذار انفاق كننده ناميده و اينكه كمال لطف و كرم را ميرساند.

عالِمُ الغَيبِ وَ الشَّهادَةِ العَزِيزُ الحَكِيمُ اشاره به اينكه آنچه شما آشكارا از انفاق يا كارهاى نيك و بد می‌كنيد و آنچه را كه پنهانى و

غـائب از انظـار می‌نمائیـد خـدا عـالم باوست زیرا که احاطه علمیّه او نسـبت بآنچه آشـکار یا پنهان است یکسانست و او غالب بر هر چیزی و حکیم و دانا است و کارهای او محکم و متقن است که جزاء هر کسرا مطابق عمل و بهتر از آن میدهد.

صفحه : ۳۵۴

سورهٔ الطلاق

اشاره

مدنیّهٔ و هی اثنا عشرهٔ آیهٔ

[سوره الطلاق (۶۵): آیات ۱ تا ۵]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
یـا أَیُّهَا النَّبِیُّ إِذا طَلَّقتُمُ النِّسـاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِـدَّتِهِنَّ وَ أَحصُوا العِـدَّهَٔ وَ اتَّقُوا اللّهَ رَبَّکُم لا تُخرِجُوهُنَّ مِن بُیُوتِهِنَّ وَ لا یَخرُجنَ إِلاّ أَن یَأتِینَ بِفاحِشَـهٍٔ مُبَیِّنَهٍٔ وَ تِلکَ حُـدُودُ اللّهِ وَ مَن یَتَعَـدَّ حُـدُودَ اللّهِ فَقَد ظَلَمَ نَفسَهُ لا تَدرِی لَعَلَّ اللّهَ یُحدِثُ بَعدَ ذلِکَ أَمراً (۱) فَإِذا بَلَغنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمسِـکُوهُنَّ بِمَعرُوفٍ أَو فارِقُوهُنَّ بِمَعرُوفٍ وَ أَشـهِدُوا ذَوَی عَدلٍ مِنکُم وَ أَقِیمُوا الشَّهادَهَٔ لِلّهِ ذلِکُم یُوعَظُ بِهِ مَن کانَ یُؤمِنُ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِـرِ وَ مَن یَتَّقِ اللّهَ یَجعَل لَهُ مَخرَجاً (۲) وَ یَرزُقهُ مِن حَیثُ لا یَحتَسِبُ وَ مَن یَتَوَکَّل عَلَی اللّهِ فَهُوَ حَسبُهُ إِنَّ اللّهَ بالِغُ أَمرِهِ قَـد جَعَلَ اللّهُ لِکُلِّ شَیءٍ قَدراً (۳) وَ اللاّئِی یَئِسنَ مِنَ المَحِیضِ مِن نِسـائِکُم إِن ارتَبتُم فَعِـدَّتُهُنَّ ثَلاثَـهُٔ أَشـهُرٍ وَ اللاّئِی لَم یَحِضنَ وَ أُولاتُ الأَحمالِ أَجَلُهُنَّ أَن یَضَعنَ حَملَهُنَّ وَ مَن یَتَّقِ اللّهَ یَجعَل لَهُ مِن أَمرِهِ یُسراً (۴)
ذلِکَ أَمرُ اللّهِ أَنزَلَهُ إِلَیکُم وَ مَن یَتَّقِ اللّهَ یُکَفِّر عَنهُ سَیِّئاتِهِ وَ یُعظِم لَهُ أَجراً (۵)

صفحه : ۳۵۵

(ترجمه)

سوره طلاق در مدینه فرود آمده و دوازده آیه است.
بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
ای نبی اکرم (بمؤمنین بگو) وقتی خواستیـد زنهـای خود را طلاق دهیـد (بایستی مراعات نمائیـد چنـد چیز را) یکی بایستی در پاکی باشـند و در آن پاکی با زن نزدیکی نکرده باشند تا آنکه از عده آنان حساب شود (و دیگر) عده را بشمارید و مراعات نمائید فرمان پروردگارتـان را (و دیگر) زنهـا را از خانه‌هایشـان بیرون نکنیـد و آنهـا خـود هم بیرون نرونـد مگر آنکه مرتکب عمـل زشت ظـاهر گردنـد، و اینکه حـدودی است که خداونـد مقرر گردانیده و کسـی که از حدود خدا تعدی نماید محققا بنفس خود سـتم نموده چه میدانی تو (ای پیمبر) شاید بعدا امر دیگری احداث گردد و دوستی بین آنان پدید گردد).
پس چون مـدت عـدّه آنهـا منقضـی گردیـد (حکم دیگر اینکه است) که یـا آنـان را بخوبی و بطور متعـارف نگـاه داریـد یا از آنها

مفارقت کنید و جدا گردید آن هم بنیکی و معروف.

حکم دیگر آنکه در امر طلاق دو نفر مرد عادل از خودتان را گواه بگیرید و گواهی بحق دادن را برای خدا بپای دارید، اینها که گفته شد اندرزی است که متعظ میگردد بآن کسی که بخدا و روز قیامت ایمان آورده، و کسی که امر خدا و حدود را نگاه دارد خداوند راه خروجی برای وی باز میگرداند

و روزی میدهد او را از راهی که گمان ندارد و کسی که بر خدا توکل نماید خداوند بس است (برای آنکه امور وی را اصلاح نماید) بدرستی خداوند رساننده مراد خود است بهر جا بخواهد، یا خدا (بمردم) امر خود را رسانده است.

و آن زنانی از شما که یائسه گردیده‌اند (یعنی از حیض مأیوس گشتند اگر در باره یائسه بودن آنان شك کردید در چنین موردی عدّه آنها سه ماه است، و آن زنهایی که اصلا هنوز حیض ندیده‌اند نیز عده آنها سه ماه هست، و زنهای حامله عده آنان تا وقت وضع حمل آنها است، و کسی که نگاه دارد حدود الهی را خداوند

صفحه : ۳۵۶

کار او را آسان میگرداند.

و اینکه حدود بامر خدا (و قانون الهی است) که بسوی شما فرود آورده، و کسی که از مخالفت امر خدا خودداری نماید خدا گناهان او را میپوشاند و اجر و ثواب او را بزرگ میگرداند.

(توضیح آیات)

اشاره

یا أَیُّهَا النَّبِیُّ إِذا طَلَّقْتُمُ النِّساءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ (طلق) در لغت بمعنی تخلیه از قید است فَطَلِّقُوهُنَّ خلاص کنید و رها کنید زنان را از قید نکاح.

(عدّ) چیز معدودی را گویند و (عدّة المرأة) آن روزهای معدودی است که وقتی بانتهاء رسید زن از قید زوجیت بیرون آید و آزاد گردد.

آیه خطاب به نبی اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و رسول خود را مخاطب گردانیده نظر به اینکه حضرتش رئیس و پیشوا است لکن حکم تعمیم دارد.

ای رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وقتی شما یعنی تو و امت تو زنهای خود را طلاق دادید فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ

(در اینکه سوره مبارکه رجع بطلاق چند حکم بیان فرموده:) اول حکم عدّه- طلاق دهید آنها را در زمانی که از عدّه آنان بشمار آید و آن طهر و پاکی بعد از حیض است که در اینکه پاکی مقاربت نشده باشد تا از عدّه حساب شود.

و مفسرین از اینکه آیه چنین استخراج نموده‌اند که بایستی طلاق در پاکی بعد از حیض واقع گردد و در حال حیض طلاق صحیح نیست- و شرط دیگر آنکه در آن پاکی بعد از حیض مقاربت واقع نشده باشد. (إبن عباس و جماعتی از مفسرین) و احادیث نبوی نیز مؤیّد آن است از آن جمله شیخ طبرسی در تفسیر مجمع- البیان از بخاری و مسلم از لیث بن سعد از نافع از عبد اللّه بن عمر چنین روایت میکنند

صفحه : ۳۵۷

که إبن عمر زوجه خود را در حال حيض طلاق داد رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم امر فرمود او را نگاه دارد تا آنكه پس از پاكى حيض گردد و پس از پاك شدن از حيض و قبل از آنكه با وى هم بستر گردد وى را طلاق ده و فرمود اينكه طور است آن عده‌اى كه خداوند امر فرموده در طلاق زنها.

و بروايت ديگر إبن عمر زن خود را در حال حيض طلاق داد وقتى عمر خدمت رسول اللّه عرض كرد فرمود بوى امر كن رجوع كند بزن وقتى از حيض پاك گرديد اگر خواهد او را طلاق دهد. (پايان) اينكه روايت دوم همين قدر دلالت دارد كه پاكى زن از حيض شرط طلاق است لكن مقاربت نشدن را شرط نفرموده.

و جمهور علماء از عامه و خاصه را فتوى بر اينكه است كه طلاق در حال حيض و پاكى كه در آن جماع واقع شده باشد صحيح نيست و فاسد است زيرا كه در آيات قرآنى و در احاديث نهى شده و نهى دلالت بر فساد دارد، و گويند طلاق در حال حيض وقتى صحيح است كه شوهر مسافر باشد يا براى وى ممكن نباشد استفسار نمايد از حال زن كه حايض است يا حايض نيست.

و آيه ديگر كه مفسرين بآن استشهاد نمودند كه طلاق بايستى در طهرى واقع گردد كه جماع در آن واقع نشده باشد قوله تعالى يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذا نَكَحتُمُ المُؤمِناتِ ثُمَّ طَلَّقتُمُوهُنَّ مِن قَبلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ فَما لَكُم عَلَيهِنَّ مِن عِدَّةٍ تَعتَدُّونَها«۱» و گويند چون در اينكه صورت عدّه ندارند پس طلاق آنها در حال حيض صحيح است وَ أَحصُوا العِدَّةَ (دوم) از احكام طلاق اينكه است كه بمردها امر فرموده كه عدّه زنان مطلّقه

----

(۱) سوره احزاب آيه ۴۸ خطاب بمردهاى مؤمنين است كه هر گاه زن مؤمنه‌اى را نكاح نموديد (با وى ازدواج نموديد) و پس از نكاح و پيش از آنكه با وى جماع نمائيد او را طلاق داديد ديگر براى شما حكم عده‌اى نيست كه موظف باشيد آن را شماره نمائيد.

صفحه : ۳۵۸

را شماره نمائيد يعنى ايّام حيض و پاكى آنها را ضبط نمائيد.

و اينكه بواو جمع مذكّر آورده در صورتى كه حيض و طهر و عدّه نگاه داشتن راجع بزنها است شايد براى رجوع يا نفقه زن باشد زيرا كه در مدّت عدّه مرد هم بايستى نفقه زن را بدهد و هم ميتواند رجوع كند اگر طلاق رجعى باشد و ممكن است براى تغليب باشد چنانچه در بسيارى از آيات قرآنى خطاب بصيغه مذكّر آورده مثل (يا ايها المؤمنون) و امثال آن و مقصود تمام مؤمنين از مردان و زنان ميباشند.

وَ اتَّقُوا اللّهَ رَبَّكُم لا تُخرِجُوهُنَّ مِن بُيُوتِهِنَّ وَ لا يَخرُجنَ إِلّا أَن يَأتِينَ بِفاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ (سوم) از احكام طلاق اينكه است كه بمردها امر فرموده كه بترسيد از خدا كه پروردگار شما است و پس از طلاق (در زمان عده) زنها را از خانه مسكونى آنها بيرون ننمائيد.

وَ اتَّقُوا اللّهَ تهديد است كه راجع بطلاق مراعات حدود نمائيد و بر خلاف دستور الهى عمل ننمائيد كه پس از طلاق زنها را از خانه‌هايى كه منزل داشتند بيرون كنيد.

مفسرين گويند وَ اتَّقُوا اللّهَ تهديد است كه در امر طلاق مراعات حدود نمائيد و بر خلاف دستور الهى عمل ننمائيد و زنهايى كه عده آنها تمام نشده از منزل مسكونى خودشان بيرون نكنيد كه چنين عملى بر خلاف تقوى و رضاى الهى است.

و از اطلاق آيه توان استفاده نمود كه شايد آيه اشاره باين باشد كه اصلا از طلاق دادن و بيرون كردن زنهايى كه با آنان ازدواج نموده و با آنها انس گرفته‌ايد از خانه‌هايشان خوددارى نمائيد اينكه عمل نزد خدا مبغوض است زيرا كه طلاق بر خلاف ازدواج و

مواصلت اتفاقی است که مطلوب خدا و پسند شارع اسلام است.

و شاهد بر اینکه توجیه روایتی است که از حضرت امیر علیه السّلام نقل میکنند که حضرتش از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکنند

(تزوّجوا و لا تطلقوا فان الطلاق تهتز منه

صفحه : ۳۵۹

العرش)

نکاح کنید و طلاق ندهید زیرا که طلاق عرش خدا را میلرزاند.

و مرفوعه ثوبان از حضرت رسول است که فرموده هر زنی که بدون جهت از شوهر خود طلاق خواهد بوی بهشت بر وی حرام میگردد.

و نیز بروایت ابی موسی که از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حدیث میکند که فرموده

۱» (لا تطلقوا النساء الا من ریبة فان اللّه لا یحب الدواقین و الدواقات)«.

و نیز انس از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت کرده

۲» (ما حلف الطلاق و لا استحلف الا المنافق)«.

(اینکه چهار حدیث را طبرسی از تفسیر ثعلبی نقل میکند).

(خلاصه) ممکن است اتَّقُوا اللّهَ رَبَّکُم راجع بعدّه و نگاه داشتن ایّام عدّه باشد به اینکه حدود خدا را در احکام طلاق مراعات نمائید چنانچه رأی مفسرین بر اینکه است و ممکن است راجع گردد باصل طلاق و اشاره به اینکه خودداری نمائید از طلاق و پیرامون آن نگردید زیرا که طلاق نزد خدا مبغوض است و احداث مودت و دوستی بین زن و شوهر از جمله آیات الهی و فیض غیر متناهی او بشمار میرود قوله تعالی وَ مِن آیاتِهِ أَن خَلَقَ لَکُم مِن أَنفُسِکُم أَزواجاً لِتَسکُنُوا إِلَیها وَ جَعَلَ بَینَکُم مَوَدَّةً وَ رَحمَةً«۳».

از اینجا توان پی برد که سکونت و اتفاق بین زن و شوهر نزد خدای رحمن مطلوب و نیکو است و جدایی بین آنها مبغوض است، و شاید یکی از اسرارش اینکه باشد که نظام عالم منوط بزوجیّت است.

و در جایی که بین زن و شوهر نزاع و کدورتی پدید گردد برای آنکه طلاق

---

(۱) باید طلاق ندهید زنان را مگر در صورت مظنه عمل قبیح و حقیقتا خدا دوست نمیدارد مردان چشنده که میخواهد زن بگیرد و یک دفعه یا چند دفعه با وی هم بستر گردد و طلاق دهد و نیز خدا دوست نمیدارد زنان اینطوری را که مکرر شوهر کند و طلاق گیرد. [.....]

(۲) در امر طلاق سوگند یاد نکنید و امر بسوگند نکند مگر منافق.

(۳) سوره روم آیه ۲۰، و از جمله آیات الهی اینکه است که برای شما مردها خلق کرد از جنس خودتان زوجها برای آنکه با آنها سکونت نمائید (انس بگیرید) و قرارداد بین شما دوستی و رحمت-

صفحه : ۳۶۰

و جدایی بین آنان واقع نگردد دستور فرموده وَ إِن خِفتُم شِقاقَ بَینِهِما فَابعَثُوا حَکَماً مِن أَهلِهِ وَ حَکَماً مِن أَهلِها إِن یُرِیدا إِصلاحاً یُوَفِّقِ اللّهُ بَینَهُما.«۱»

و نيز اينكه توجيه را تأييد مينمايد قوله تعالى در آيه إِلّا أَن يَأتِينَ بِفاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ كه از استثناء چنين توان استفاده نمود كه زنها را طلاق ندهيد و از خانه‌هايشان بيرون نكنيد مگر در جايى كه فاحشه‌اى كه ظاهرا مقصود از فاحشه زنا است از آنان ظاهر گردد.

و اگر چه ظاهر آيه و احاديث در جايى كه فاحشه ظاهرى از زن بروز ننموده حرمت طلاق را ميرساند لكن چون اذن در طلاق رسيده و احكام و حدود آن را بيان نموده حمل بر كراهت ميشود.

وَ تِلكَ حُدُودُ اللّهِ وَ مَن يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّهِ فَقَد ظَلَمَ نَفسَهُ تِلكَ اشاره باحكامى است كه در آيه بالا بيان نموده راجع بعدّه و شماره نمودن آن و نهى از بيرون نمودن زنها را در عدّه تمام آنها حدود و قانون الهى است كه بايستى مراعات حدود را بنمائيد و از آن خارج نگرديد و كسى كه از آن حدّ محدود خارج گردد محققا چنين كسى ظلم بنفس خود نموده.

و اطلاق وَ مَن يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّهِ شامل ميگردد تمام قوانين و احكامى را كه رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از طرف حق تعالى تأسيس گردانيده فَقَد ظَلَمَ نَفسَهُ اشاره به اينكه وضع قوانين و مقرراتى كه از طرف شارع شده اگر مراعات نمائيد بنفع خودتان تمام ميشود و اگر اهمال نمائيد ضررش نيز عائد خودتان ميگردد خدا از عمل شما مستغنى و بى‌نياز است.

---

(۱) سوره نساء آيه ۳۷، اگر بترسيد منجر بطلاق گردد كسى از طرف مرد و كسى از طرف زن حكم واقع شوند (قضاوت نمايند بين زن و شوهر) هر گاه خواسته باشند موافقت كنند خدا بين آنان وفق ميدهد.

صفحه : ۳۶۱

لا تَدرِي لَعَلَّ اللّهَ يُحدِثُ بَعدَ ذلِكَ أَمراً خطاب برسول است كه تو چه ميدانى شايد خدا پس از آن امر ديگرى پديد آورد شايد مقصود چنين باشد كه ممكن است در ايّام عدّه بآن علقه زناشويى كه بين آنان بوده رجعت حاصل گردد و زن و شوهر از هم نگسلند.

فَإِذا بَلَغنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمسِكُوهُنَّ بِمَعرُوفٍ أَو فارِقُوهُنَّ بِمَعرُوفٍ وَ أَشهِدُوا ذَوَى عَدلٍ مِنكُم وَ أَقِيمُوا الشَّهادَةَ لِلّهِ اينكه چهارم حكمى است كه در اينكه سوره راجع باحكام طلاق تأسيس نموده وقتى مدّت عده بپايان رسيد يا بطور معروف آنان را نگاه داريد يعنى از خانه مسكونيشان آنها را بيرون نكنيد يا اگر خواستيد از آنها جدا گرديد به اينكه نخواهيد در عدّه هر گاه طلاق رجعى باشد رجوع كنيد يا پس از عدّه تجديد عقد نمائيد بايستى بطور معروف و نيكى با آنها مدارا كنيد و حقوق آنان را بنيكوتر وجهى اداء نمائيد و آنان را بزجر از منازلشان بيرون نكنيد و دو نفر از عدول مؤمنين را شاهد بگيريد و شهادت را براى خدا بپاى داريد اينكه حكم كه دو نفر عادل را شاهد بگيريد يا راجع بايقاع طلاق است كه شرط آن حضور عدلين است و شايد راجع بمنقضى شدن عدّه باشد و ممكن است راجع بپرداختن حقوق زن باشد كه پس از منقضى شدن امر طلاق نزاعى راجع باداء حقوق واقع نگردد و شهود بايستى براى فرمانبردارى خدا اقامه شهادت نمايند نه براى رضايت مشهود له يا مشهود عليه اشاره به اينكه شهادت دهنده بايستى در اقامه شهادت طرفدارى از كسى ننمايد و قصدش خالص براى خدا باشد.

ذلِكُم يُوعَظُ بِهِ مَن كانَ يُؤمِنُ بِاللّهِ وَ اليَومِ الآخِرِ وَ مَن يَتَّقِ اللّهَ يَجعَل لَهُ مَخرَجاً، وَ يَرزُقهُ مِن حَيثُ لا يَحتَسِبُ وَ مَن يَتَوَكَّل عَلَى اللّهِ فَهُوَ حَسبُهُ

صفحه : ۳۶۲

(ذلِكُم) ظاهرا اشاره باحكام طلاق و اندرز است براى كسانى كه ايمان آورده‌اند بخدا و روز معاد و كسى كه تقوى پيشه خود نمايد و از حدودى كه خداوند راجع بطلاق يا تمام مقررات و قوانين شرعيه كه تعيين نموده تخلف ننمايد خداى تعالى در تمام امور و از

سختیها و از تنگی معاش راه خروجی برای وی باز میکنـد و کارهای مشـکل او را آسان میگردانـد و او را روزی میدهد از محلی که گمان نداشته و کسی که اتکاء و تمام امید او بخدای تعالی باشد خدا با حسن وجه امور او را کفایت میکند.

اگر چه فقرات آیـه اطلاـق دارد که در اثر ایمـان و تقـوی و توکـل چنین است که هر کس دارای اینکه سه فضـیلت که اسّ اساس فضائـل نفسانی و باعث صـعود بـدرجات عالیه انسانی است علاوه بر آن درجات بهشتی و مراتب روحانی که در آخرت وعـده داده شده مشکلهای زندگانی وی بآسانی‌انجام میگیرد.

لکن بقرینه آیه بالا وَ اتَّقُوا اللّهَ رَبَّکُم لا تُخرِجُوهُنَّ مِن بُیُوتِهِنَّ شاید اشاره باصل طلاق باشد چنانچه گفتیم بضمیمه احادیث بسیار که منع از طلاق شده اینکه آیات نهی ارشادی باشد و از راه اندرز و نصیحت بخواهد گوشزد مؤمنین نماید که اگر شما از جهت فقر و تنگـدستی و خلاـص شـدن از نفقه خواهیـد زنهای خود را طلاق دهیـد طریق گشایش کار شـما اینکه است که تقوی را شـعار خود نمائید و در تمام امور اتّکا و اعتماد شما بخدا باشد تا اینکه خداوند راه خروجی برای شما باز نماید و کفایت امور شما را بنماید.

عطـاء بن یسـار از إبن عبـاس چنین نقـل میکنـد که حضـرت رسـول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم اینکه آیه را تلاـوت نمـود و فرمود (مخرجا) از شبهات دنیا و از سکرات موت و از سختیهای روز قیامت.

و نیز ابو ذر از آن حضـرت نقل نموده که فرمود بـدرستی که من میـدانم آیه‌ای را که اگر تمام مردم بگیرنـد آن را و عمل کننـد هر آینه کفایت میکند آنها را!!! بسی وسعت دارد و برای همه کافی است نه آنکه فقط برای بعضی کافی باشد و آن

صفحه : ۳۶۳

آیه مَن یَتَّقِ اللّهَ یَجعَل لَهُ مَخرَجاً را چند دفعه تکرار نمود.

(منهـج الصادقین) و غیر اینها احادیث بسیاری دلالت دارد بر اینکه کسـی که در تمام امور توکل و اعتماد او بر خـدا باشـد خـداوند امور او را کفـایت مینمایـد لکن چنـانچه در محل خود مـدلّل گردیـده توکل فقط بلفظ نیست بلکه یکی از صـفات و ملکات فاضـله انسانی است و هر گاه با شرائطش انجام گیرد چنین آثاری بر وی مترتب میگردد.

إِنَّ اللّهَ بالِغُ أَمرِهِ قَد جَعَلَ اللّهُ لِکُلِّ شَیءٍ قَدراً بدرستی که خدا امر خود را بانتهاء میرساند و دستور العمل آنچه سعادت بشر بآن تأمین می‌گردد و آنچه صـلاح امور دنیوی و اخروی آنان است بنیکوتر وجهی بتوسط انبیاء و سـفراء خود بمردم ابلاغ گردانیده و برای هر چیزی حـدّی و اندازه‌ای قرار داده که اگر زنجیر شـهوات و آرزو و آمال نفسانی را از پای خود درآورند و از آن حد محدود تجاوز ننمایند بدو بال علم و عمل توانند بدرجات عالیه انسانیت صعود بنمایند.

و شایـد مقصود از جمله لِکُلِّ شَیءٍ قَدراً چنین باشد که در مرتبه قضاء و لوح محفوظ در ابتداء خلقت برای هر چیزی اندازه و حدّی مقرّر گردیـده که تخلف پـذیر نیست پس شـما در اموری که خـارج از اختیـار شـما است کوشـش بیهوده ننمائیـد آنچه بایستی واقع گردد خواهی نخواهی واقع میگردد شما در تمام امور اتّکاء و توکل بر خدا نمائید و کار خود را باو واگذارید و از او یاری بخواهید که خود توکل و تفویض و رضاء بتقدیرات الهی علل آسانی و گشایش و سبب وسعت شما میگردد وَ اللّائِی یَئِسنَ مِنَ المَحِیضِ مِن نِسائِکُم إِنِ ارتَبتُم فَعِدَّتُهُنَّ ثَلاثَةُ أَشهُرٍ وَ اللّائِی لَم یَحِضنَ وَ أُولاتُ الأَحمالِ أَجَلُهُنَّ أَن یَضَعنَ حَملَهُنَّ (پنجم) از احکـام طلاـق و فروعات آن اینکه است آن زنهایی که مأیوس از حیض

صفحه : ۳۶۴

گردیده‌انـد در جـایی کـه شـک داریـد آیـا یـائسه شده‌انـد یـا نه، و زنهـایی که بسنّ یـأس نرسـیده و بعلت دیگر غیر از پیری حیض نمی‌بینند، و نیز زنهایی که در حال حمل طلاق میدهید عدّه آنها همان موقع وضع حمل آنها است.

سخنان مفسرين راجع بعدّه زن حامله (مأخوذ از تفسير مجمع البيان):

(۱) إبن عباس گفته اينكه حكم اخير راجع بزنان مطلّقه است كه در حال طلاق حامله باشند و از ائمه عليهم السلام نيز همين طور روايت شده، لكن حكم زن شوهر مرده هر گاه حامله باشد عده او (ابعد الاجلين است، يعنى چهار ماه و ده روز يا زائيدن هر كدام ديرتر واقع گرديد. (پايان) (۲) اينكه حكم عام است و شامل مى‌گردد تمام زنهاى مطلّقه حامله را خواه شوهرش مرده باشد يا نه كه عدّه آنها وضع حمل آنان است، و اگر زن حامله باشد بدو طفل و وضع حمل يكى از آن دو بشود ازدواج بر وى حلال نيست مگر وقتى كه وضع حمل طفل ديگر نيز بشود بدليل قوله تعالى أَن يَضَعنَ حَملَهُنَّ

(إبن مسعود و ابى بن كعب و قتاده) و رأى اكثر فقهاء بر اينكه است، و هر گاه زنى شوهرش مرده باشد و قبل از چهار ماه و ده روز زائيد بايد صبر كند تا چهار ماه و ده روز تمام گردد.

و از اصحاب ما (اماميه) چنين روايت كرده‌اند در جايى كه يكى از دو طفل متولد گردد و لو آنكه ديگرى هنوز متولد نشده چنين زنى از شوهر منقطع ميگردد و لو آنكه تا وضع حملش نشده نتواند شوهر بگيرد و زنى كه شوهرش مرده باشد و لو آنكه قبل از چهار ماه و ده روز وضع حملش بشود براى وى ازدواج جايز نيست مگر بعد از گذشتن اينكه مدت. (طبرسى) خلاصه مشهور بين فقهاء زنهاى مطلّقه راجع بعدّه دو قسمند قسمى از آنها اصلا عده ندارند و آنهايى كه عده ندارند سه قسمند:

(اول) آن زنهايى ميباشند كه اصلا مقاربت و نزديكى با آنها نشده باشد.

(دوم) صغيره باشد و هنوز نه سالش تمام نشده و حيض هم نديده.

صفحه : ۳۶۵

(سوم) زن يائسه كه باعتبار كبر سن از موقع حيضش گذشته باشد.

(و زنهايى كه بايستى عدّه نگاه دارند دو قسمند)

يكى آن زنى كه حيض نبيند لكن آنهايى كه همسن او ميباشند حيض ببينند كه چنين زنانى سه ماه بايستى عده نگاه دارند و ديگر زنى كه مرتبا حيض بيند عده او سه (قروء) است بدليل قوله تعالى وَ المُطَلَّقاتُ يَتَرَبَّصنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلاثَةَ قُرُوءٍ سوره بقره آيه ۲۲۸ و (قروء) چون از لغت اضداد است حمل بر حيض و پاكى هر دو ميشود اينكه است كه جماعتى گفته‌اند زن بايستى بعد از طلاق سه پاكى در بين دو حيض نگاه دارد.

و عدّه زن شوهر مرده خواه نكاح دائمى باشد يا منقطع عدّه او چهار ماه و ده روز است و در كنيز نصف آن، و در جلد دوم اينكه تفسير در سوره بقره در ذيل آيه ثَلاثَةَ قُرُوءٍ راجع بطلاق مختصر بحثى نموديم و تمام كلام راجع بكتب فقهيه است.

وَ مَن يَتَّقِ اللّهَ يَجعَل لَهُ مِن أَمرِهِ يُسراً، ذلِكَ أَمرُ اللّهِ أَنزَلَهُ إِلَيكُم وَ مَن يَتَّقِ اللّهَ يُكَفِّر عَنهُ سَيِّئاتِهِ وَ يُعظِم لَهُ أَجراً كسى كه خوددارى نمايد از مخالفت امر خدا و مراعات حدود و قوانين الهى را بنمايد خداوند گناهان او را ميپوشاند و اجر و پاداش عمل نيك او نزد خدا بزرگ است.

چنانچه مشاهده ميشود در اينكه آيات سه مرتبه اشاره بتقوى شده و اهميت امر طلاق و مراعات حدود آن را ميرساند، و شايد اشاره بمبغوضيت طلاق دارد و اينكه براى شخص مؤمن با تقوى سزاوار نيست در جايى كه فاحشه‌اى از زن بروز ننموده همسر خود را مخصوصا اگر مادر اطفال وى باشد طلاق دهد و نيز براى مرد با ايمان و تقوى لازم است در جايى كه مجبور بطلاق گرديد به اينكه يا خود زن خواهش طلاق نمايد يا فاحشه‌اى از او پديد گردد كه شوهر مجبور گردد بطلاق اگر شوهر حتى در چنين مواردى

مراعات حقوق زن را بنماید برای وی اجر بزرگ است

صفحه : ۳۶۶

[سوره الطلاق (۶۵): آیات ۶ تا ۱۲]

اشاره

أَسكِنُوهُنَّ مِن حَيثُ سَكَنتُم مِن وُجدِكُم وَ لا تُضآرُّوهُنَّ لِتُضَيِّقُوا عَلَيهِنَّ وَ إِن كُنَّ أُولاتِ حَملٍ فَأَنفِقُوا عَلَيهِنَّ حَتّى يَضَعنَ حَملَهُنَّ فَإِن أَرضَعنَ لَكُم فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ وَ أتَمِرُوا بَينَكُم بِمَعرُوفٍ وَ إِن تَعاسَرتُم فَسَتُرضِعُ لَهُ أُخرى (۶) لِيُنفِق ذُو سَعَةٍ مِن سَعَتِهِ وَ مَن قُدِرَ عَلَيهِ رِزقُهُ فَليُنفِق مِمّا آتاهُ اللّهُ لا يُكَلِّفُ اللّهُ نَفساً إِلاّ ما آتاها سَيَجعَلُ اللّهُ بَعدَ عُسرٍ يُسراً (۷) وَ كَأَيِّن مِن قَريَةٍ عَتَت عَن أَمرِ رَبِّها وَ رُسُلِهِ فَحاسَبناها حِساباً شَدِيداً وَ عَذَّبناها عَذاباً نُكراً (۸) فَذاقَت وَبالَ أَمرِها وَ كانَ عاقِبَةُ أَمرِها خُسراً (۹) أَعَدَّ اللّهُ لَهُم عَذاباً شَدِيداً فَاتَّقُوا اللّهَ يا أُولِي الأَلبابِ الَّذِينَ آمَنُوا قَد أَنزَلَ اللّهُ إِلَيكُم ذِكراً (۱۰)
رَسُولاً يَتلُوا عَلَيكُم آياتِ اللّهِ مُبَيِّناتٍ لِيُخرِجَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَى النُّورِ وَ مَن يُؤمِن بِاللّهِ وَ يَعمَل صالِحاً يُدخِلهُ جَنّاتٍ تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِينَ فِيها أَبَداً قَد أَحسَنَ اللّهُ لَهُ رِزقاً (۱۱) اللّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبعَ سَماواتٍ وَ مِنَ الأَرضِ مِثلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الأَمرُ بَينَهُنَّ لِتَعلَمُوا أَنَّ اللّهَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ وَ أَنَّ اللّهَ قَد أَحاطَ بِكُلِّ شَيءٍ عِلماً (۱۲)

صفحه : ۳۶۷

(ترجمه)

زنهایی را که طلاق داده‌اید ساکن گردانید در آنجایی که خود شما ساکن میباشید بقدر وسع و طاقتی که دارید و رنج و تعب بر آنان روا مدارید تا کار بر آنها سخت گردد و اگر آنان حامله باشند بایستی نفقه آنها را بدهید تا وضع حمل نمایند و هر گاه بچه شما را شیر دهند باید اجرت شیر آنها را بدهید و بین خودتان بنیکی فرمان پذیر باشید (راجع ببچه با هم مشورت نمائید) و اگر بزن شیرده سخت گیری کنید بچه دیگری را شیر میدهد.

و بایستی صاحب مال از مال خود نفقه دهد و کسی که روزی وی تنگ گردیده پس باید انفاق کند از آنچه خدا باو مال عطاء نموده، و خدا تکلیف ننموده کسی را مگر بآنقدری که بوی عطاء نموده خداوند بزودی میگرداند بعد از آن دشواری آسانی

و بسا مردمان دیاری که سرپیچی نمودند از فرمان پروردگارشان و پیغمبرهای او پس آنان را در مورد محاسبه درآوردیم حسابی سخت و عذاب کنیم آنها را عذاب زشت-

پس چشیدند کیفر و عقوبت عمل خود را و سر انجام کار آنان خسران و زیان کاری شد-

خدا آماده نموده برای آنها عذاب سخت- پس بترسید (و حذر کنید) از عذاب خدا ای کسانی که صاحب خرد و عقل میباشید، آن کسانی که ایمان آورده!!!

محققا خدا فرود آورد بسوی شما ذکر (یعنی قرآن را)

و فرستاد برای شما پیمبری را که میخواند برای شما آیاتی را که ظاهر کننده (طریق سعادت بشر است) تا آنکه بیرون آورد کسانی را که ایمان آورده‌اند و کارهای شایسته نموده‌اند از ظلمت و تاریکیهای (کفر) بسوی نور و روشنی (ایمان) و کسی که بخدا ایمان

آرد و عمل نيكو نمايد داخل ميگرداند وى را در بهشتهايى كه از زير درختهاى آن نهرها جريان دارد و هميشه در آن بهشتها جاويدانند و حقيقتا خداوند روزى چنين كسى را نيكو گردانيده-

خدا آن كسى است كه هفت آسمان خلق نموده و زمين را نيز مانند آسمانها هفت آفريده و فرود مى‌آيد امر خدا بين آسمانها و زمينها براى آنكه بدانيد كه محققا خداوند بر هر چيزى توانا است و اينكه محققا علم خدا فرا گرفته همه چيز را.

صفحه : ۳۶۸

(توضيح آيات)

اشاره

أَسكِنُوهُنَّ مِن حَيثُ سَكَنتُم مِن وُجدِكُم وَ لا تُضآرُّوهُنَّ لِتُضَيِّقُوا عَلَيهِنَّ وَ إِن كُنَّ أُولاتِ حَملٍ فَأَنفِقُوا عَلَيهِنَّ حَتّى يَضَعنَ حَملَهُنَّ

(ششم) از احكام و فروعات طلاق اينكه است كه بمردها امر فرموده كه زنهايى را كه طلاق ميدهيد در بعض همان منزلى كه محل مسكونى خودتانست آنان را منزل دهيد مِن وُجدِكُم عطف بيان است يعنى بقدر وسع و توانايى خود مراعات آنان را بنمائيد و در مدت عده نفقه آنها را بپردازيد و بر آنها تنگ‌گيرى ننمائيد تا آنكه دست از حقوق خود برداشته و از منزلتان بيرون روند.

و بعض مفسرين در معنى آيه چنين گويد مقصود اينكه است كه در آخر عدّه به زنهاى مطلّقه رجوع نكنيد كه باز قصد طلاق داشته باشيد براى اينكه نتوانند شوهر كنند و اگر آن زنهاى مطلّقه حامله باشند بايد نفقه آنها را بدهيد تا وقتى كه وضع حمل نمايند.

وجوب نفقه و سكنى براى مطلّقه رجعيّه در مدت عدّه اجماعى است لكن در طلاق بائن بين فقها خلاف است گويند اهل عراق بروايت إبن مسعود و عمر بن خطاب روايت كرده‌اند كه سكنى و نفقه براى او نيز در عدّه واجب است و شافعى گفته سكنى واجب است بدون نفقه و حسن و ابو ثور گفته‌اند هيچكدام واجب نيست و در مذهب ما اماميّه نيز اجماعى است كه هيچكدام در عده بائن واجب نيست.

(تفسير مجمع البيان) خلاصه طلاق دو نوع است بدعت و سنّت. طلاق بدعت سه قسم است طلاق در موقع حيض و نفاس با حضور زوج يا در حكم حضور و در پاكى بعد از جماع، و سه طلاق در يك مجلس، كه به هيچ يك از اينكه سه قسم طلاق واقع نمى‌گردد مگر در قسم سوم كه يك طلاق حساب ميشود.

صفحه : ۳۶۹

طلاق سنت نيز سه قسم است: بائن، رجعى، عدى، بائن طلاقى است كه در آن رجعت نيست. و آن طلاق زنانى است كه يا يائسه باشند و يا صغيره يا اصلا با آنها مقاربت نشده باشد، و طلاق مبارات كه آن را طلاق خلعى گويند آنست كه زن چيزى بشوهر ميدهد كه وى را طلاق دهد ما امى كه زن در حال عدّه رجوع نكند بآنچه داده است در اينكه صورت شوهر هم حق رجوع بآن زن ندارد.

و طلاق رجعى طلاقى است كه در مدّتى كه زن در عدّه است ميتواند شوهر باو رجوع كند و آن طلاق زنى است كه يائسه و صغيره نباشد و نيز با او مقاربت واقع گرديده باشد بدون بذل مالى كه بشوهر داده باشد.

و در طلاق رجعى شوهر ميتواند در عدّه رجوع نمايد و با زن هم بستر گردد و ثانيا در ايام طهر بدون مقاربت او را طلاق دهد و باز

در عـدّه رجوع نمايـد و با او هم بستر گردد و باز او را طلاق دهـد و هر گاه سه مرتبه چنين كرد ديگر حق رجوع ندارد و زن بر وى حرام مى گردد مگر وقتى كه محلّل آيـد يعنى شوهر ديگرى اختيـار كنـد و بـا او هم بستر گردد و پس از آن طلاـق بگيرد و پس از عـده با شوهر اول نكاح كنـد و اگر نه دفعه چنين كرد ديگر حرام ابدى ميشود. (منهج الصادقين) و ظاهرا اينكه اقسامى كه در طلاق گفته شد اجماعى است و خلاف معتد بهى در آن نيست و مطابق با آيات قرآن و احاديث بسيار است كه جاى بحث آن كتب فقهيه است فَإِن أَرضَـعنَ لَكُم فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ وَ أْتَمِرُوا بَينَكُم بِمَعرُوفٍ وَ إِن تَعاسَـرتُم فَسَتُرضِعُ لَهُ أُخرى پس از احكام طلاق در مقام بيان حكم زن شيرده برآمـده كه زنى كه در ايّام حمل طلاق داده ميشود بايستى نفقه آن را بدهيـد تا وضع حمل نمايـد و پس از وضع حمل اگر خواهيد كه بچه را شير دهد بايستى اجرت شير را نيز بوى بدهيد.

وَ أْتَمِرُوا بَينَكُم بِمَعرُوفٍ اشاره به اينكه اى پدران و مادران راجع بطفل بنيكويى و مهربانى مشاورت

صفحه : ۳۷۰

نمائيـد پـدر اجرت المثل براى شـير بمادر بدهد و مادر نيز نظر به اينكه اولاد خود اوست خوب پذيرايى از طفلش بنمايد و اگر شـما پدران در اجرت شير سخت گيرى نمائيد و مادر از شير دادن مضايقه بكند پدر دايه ديگر براى بچه‌اش مى گيرد.

اينكه آيه مشعر باين است كه شير مادر براى بچه بسيار اهميت دارد و نيز مادر اولى است براى شير دادن طفل خود لكن بايستى پدر اجرت المثـل بدهـد بزنى را كه رها نموده كه بچه خود را شـير دهـد از اينجا توان پى برد كه هر گاه مادر و پـدر طفل در شـير دادن اختلاف نماينـد مادر بخواهـد بچه خود را با اجرت يا بـدون اجرت شـير دهـد و پـدر مايل نباشد حق مادر پيش است يعنى مادر حق دارد كه بچه خود را شير دهد.

از اينكه آيه نيز توان اسـتفاده نمود كه بالاترين وظيفه زن در جامعه اينكه است كه بچه خود را شـير بدهد و او را خوب تربيت نمايد كه قـواى جسـمانى او در اثر بهـداشت صـحيح و قـواى روحـانى وى در اثر تلقين و تمرين بوظـائف دينى و اجتمـاعى قـوى گردد و بالاـترين وظيفه مرد در جـامعه اينكه است كه دنبال كسب و عمل برود و امور خانوادگى خود را بطور نيكو و از طريق مشـروع اداره نمايد.

لِيُنفِق ذُو سَـعَةٍ مِن سَـعَتِهِ وَ مَن قُـدِرَ عَلَيهِ رِزقُهُ فَليُنفِق مِمّـا آتـاهُ اللّهُ لا ـ يُكَلِّفُ اللّهُ نَفساً إِلّا ما آتاها پـدر هر گاه غنى و ثروتمنـد باشـد بـايستى در انفـاق وسـعت دهـد و تنگ گيرى بمادر نكنـد لكن كسـى كه تنگ دست و فقير است آن نيز بقـدرى كه خـدا باو عطاء نموده اجرت شـير را بدهـد خداونـد تكليف ننموده كسـى را مگر بقـدر وسع و بقـدر آنچه بوى عطاء نموده، چنانچه در جاى ديگر فرموده وَ مَتِّعُوهُنَّ عَلَى المُوسِعِ قَـدَرُهُ وَ عَلَى المُقتِرِ قَدَرُهُ سوره بقره آيه ۲۳۷، اشاره به اينكه كسـى نميتواند فقر و تنگ دستى خود را عـذر خود قرار دهد و حقوق زن و اجرت شـير وى را پايمال نمايد بلكه در هر حالى بقدر وسع و توانايى خود بايستى حق زن و بچه خود را اداء نمايد و

صفحه : ۳۷۱

كسى كه چنين باشد كه در مقام اداء حقوق باشد.

سَيَجعَلُ اللّهُ بَعدَ عُسرٍ يُسراً اشاره به اينكه كسى كه مراعات حقوق نمايد خداوند بعد از سختى آسانى براى او فراهم مينمايد.

خلاصه اينكه آيات مشعر بر اينكه است كه حقوق زناشويى در نظر شارع بسيار مهمّ است.

وَ كَأَيِّن مِن قَريَةٍ عَتَت عَن أَمرِ رَبِّها وَ رُسُـلِهِ فَحاسَـبناها حِساباً شَدِيداً وَ عَذَّبناها عَذاباً نُكراً آيه در مقام تهديد و ترسانيدن مؤمنين است كه بايستى حدود الهى و اوامر او را اطاعت نمائيد.

(وَ کَأَیِّن) اشاره بجماعت بسیار است که از دهات و شهرها سرپیچی نمودند از امر پروردگار و سفراء او و ما آنان را در مقام محاسبه و عتاب واقع ساختیم و حساب آنها را سخت گردانیدیم و در اثر مخالفت عذاب کردیم آنان را بعذاب ناگوار فَذاقَت وَبالَ أَمرِها وَ کانَ عاقِبَةُ أَمرِها خُسراً، أَعَدَّ اللّهُ لَهُم عَذاباً شَدِیداً کسانی که از امر حق و مقرّرات الهی تخلف نمودند و عصیان کردند پس چشیدند وبال و سختی عاقبت کار خود را و عاقبت کار آنان بخسران و زیان کاری رسید و برای چنین کسانی خداوند آماده نموده عذاب و مجازات بسیار سخت ناگوار.

بعض مفسرین ضمائر در جملات آیه را با اینکه ماضی است و دلالت بر گذشته دارد حمل بر استقبال نموده نظر به اینکه آیات برای تهدید و تخویف مؤمنین است که اگر مخالفت نمودید چنین در مورد عذاب واقع میگردید، چنانچه کسانی که مخالفت امر پروردگار و پیمبران را نمودند در قیامت و در حساب بر آنان سخت- گیری می‌کنیم.

صفحه : ۳۷۲

لکن ظاهرا ماضی را حمل بر استقبال نمودن لازم نیست زیرا چنانچه گفته شد در بیان قوله تعالی وَقُودُهَا النّاسُ وَ الحِجارَةُ و نیز قوله تعالی وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَةٌ بِالکافِرِینَ و امثال آن از آیات بسیار که بلفظ ماضی آورده میتوان استفاده نموده که اوضاع قیامت و بهشت و جهنم فعلا- در علم خدا و در عالم قضاء و قدر موجودند اگر چه درش بر وی بشر دنیوی بسته است و نسبت باو آینده مینماید.

فَاتَّقُوا اللّهَ یا أُولِی الأَلبابِ الَّذِینَ آمَنُوا قَد أَنزَلَ اللّهُ إِلَیکُم ذِکراً پس از بیان اهل قریه‌ها که در اثر مخالفت و سرپیچی کردن از امر خدا و رسولش مبتلا گردیدند بعذاب و نکال دنیا و در آخرت نیز برای آنان عذاب الیم مهیّا گردیده خطاب بخردمندان و صاحبان عقل از آنهایی که ایمان آورده‌اند نموده که بترسید از خدا و از معاصی و نافرمانی امر حق تعالی خودداری نمائید و پیرامون هوای نفسانی خود نگردید در صورتی که محققا خداوند بسوی شما فرود آورده ذِکراً که متذکر گردید و پند و اندرز باشد برای شما.

ظاهرا مقصود از ذکر قرآن است و قرآن را ذکر نامیده برای اینکه متضمن موعظه و شرف دنیا و آخرت است و در اثر پیروی از آن سعادت دنیا و آخرت برای انسان تأمین میگردد زیرا که قرآن جامع تمام احکام و قوانین مدنی و طریق عبادات و معاملات و آنچه بشر در امور دنیوی و اخروی خود محتاج بآنست بنیکوتر وجهی تأسیس نموده.

و بعضی گفته‌اند مراد از ذکر همان رسولا بعد است و رسولا بدل از ذکر است و مراد از رسول پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و بعضی گفته‌اند مراد از رسول جبرئیل است و از حضرت ابا عبد اللّه علیه السّلام و از حسن بصری چنین نقل میکنند که مقصود از ذکر خود رسول اکرم است و او را ذکر نامید برای آنکه بر تلاوت قرآن مداومت مینمود یا آنکه بتوسط او قرآن فرود آمده یا باعتبار آنکه نام نامی او در اطراف عالم منتشر است لکن بازگشت تمام اینها بقرآن میگردد.

صفحه : ۳۷۳

رَسُولًا یَتلُوا عَلَیکُم آیاتِ اللّهِ مُبَیِّناتٍ لِیُخرِجَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ (رسولا) بیان ذکر است یا منصوب بفعل مضمر یعنی (ارسل رسولا) یعنی فرستاده برای شما رسولی را که تلاوت نماید آیات خدا را آن آیاتی که بیان کننده و راهنمای شماست بسوی آنچه خیر و سعادت شما مؤمنین در آن است تا آنکه بیرون آورد کسانی را که ایمان آورده‌اند و عمل نیکو نموده‌اند از ظلمات کفر و جهل و بیخردی بسوی نور ایمان.

چنانچه گفته شد نور چیزی را گویند که ظاهر بذاته و مظهر غیر باشد و قرآن و آورنده قرآن و واسطه بین آن دو نیز نور است خدا نور است اللّهُ نُورُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ که بخودی خود ظاهر بلکه همه چیز باو ظاهر گردیده و از شدت ظهور مخفی گردیده و ظاهر

کننـده همه اشـیاء است و قرآن نیز نـور است که خـود شاهـد بر حقّـانیت خـود و معرّف خـود است و ظـاهر کننـده و رهنمـای طریق سعادت بشـر است رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نیز نور است که سجیّه نیکو و اخلاق و ملکات حمیده او شاهد بر حقانیت او است و ظـاهر کننـده تمـام نیکیهـا است زیرا که آنچه بشـر محتـاج بـآن است در امـور دنیـا و آخرت بنیکوتر بیـانی نوع انسـانی را رهنمایی نموده.

وَ مَن یُؤمِن بِاللّهِ وَ یَعمَل صالِحاً یُدخِله جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها أَبَداً قَد أَحسَنَ اللّه لَه رِزقاً پس از بیان خصوصـیات ذکر و فوائـد مندرجه در آن در مقام بیان فضـیلت کسانی برآمده که تابع ذکر گردیده و بآن گرویده‌اند، و آنان مؤمنین میباشـند که ایمان بخدا آورده و مطابق ایمانشان عمل صالح نموده‌اند و عمل صالح عملی است که نزد خدا پسندیده و شایسته پیشگاه قرب الهی باشد و مقام عبودیّت بآن محقق گردد،

صفحه : ۳۷۴

و شایـد نظر بهمین معنی دارد که در اکثر آیـات ایمـان و عمـل صالـح را ردیف هم آورده اشاره به اینکه ایمان کامل از عمل صالح جدا نمیشود و چنین کسانی را داخل مینمایند در بهشـتهایی که در زیر درختهای آن نهرها جریان دارد و در چنین بهشـتهایی همیشـه جاویدانند و محققا خداوند رزق چنین کسانی را که ایمان آورده‌اند نیکو گردانیده.

اطلاق رزق بر جسمانی و روحانی هر دو میشود و شاید مقصود اینکه باشد که برای کسانی که ایمان آورده و عمل شایسته نموده‌اند رزق جسـمانی آنها که نعمتهای بهشتی باشـد و در خور مرتبه جسـمانی آنها است و نیز رزق روحانی آنها که آن مقامات و درجات معنوی و نظر بوجه کریم باشد باحسن وجه نصیب آنها میگردد و از هر دو جهت محظوظ میگردند.

اللّه الَّذِی خَلَقَ سَبعَ سَماواتٍ وَ مِنَ الأَرضِ مِثلَهُنَّ یَتَنَزَّلُ الأَمرُ بَینَهُنَّ پس از بیـان احکـام طلاـق و حـدود آن و تهدیـد کسانی که از قوانین و مقررات الهی سـرپیچی نموده و اطاعت ننموده‌اند و بشارت مؤمنین و کسانی که مطیع قوانین و مقررات الهی گشته و اعمال صالـح نموده‌اند، برای رفع اسـتبعاد منکرین معاد و اوضاع قیامت اشاره بکمال قدرت خود مینماید که خدا و پدید آورنده قیامت آن کسی است که هفت آسمان و هفت زمین آفریده و آنها را از نیستی بهستی و از عدم بوجود آورده و تقدیرات او از حیات و موت و باقی امور بین آسـمانها و زمین جریان دارد بـدون آنکه در اینکه خلقت و آفرینش محتاج بکمک و معاون باشـد و تمام امور خلقت را بیک اراده وحدانی پدید گردانیده وَ ما أَمرُنا إِلّا واحِدَةٌ کَلَمحٍ بِالبَصَرِ «۱» که تعبیر از آن بلفظ کن نموده.

(اعتراض)

در هیئت جدیـد ثابت نموده‌انـد کرات که از آن تعبیر بآسـمان شـده زیادتر از هفت عـدد است و ظاهر آیه منحصـر می‌نمایـد بهفت آسمان و نیز معلوم نیست که

---

(۱) سوره قمر آیه ۵۰ نیست امر ما مگر یکی مانند گردانیدن چشم

صفحه : ۳۷۵

زمین هفت طبقه باشد.

(پاسخ)

گوئیم شاید مقصود از هفت آسمان مدار و محل جولانگاه سیّارات هفتگانه معروف خورشید، ماه، مشتری، مریخ، زهره، زحل، عطارد باشد که هر یک از آنها را فلکی و آسمانی است وَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسبَحُونَ سوره یس آیه ۴۰ تمامشان در مدار خود شناورند، و چنانچه در محل خود مبرهن گردیده اثبات شیء نفی ما عدا را نمیکند، و بر فرض صحت گفتار اهل هیئت جدید چون رأی اهل هیئت قدیم متفقا بر اینکه بوده که عدد آسمانها و زمین هفت است از اینکه جهت در کلام الهی نیز اقتصار بر همین عدد شده.

و چون باعتبار علوم جدیده و اخبار بسیار نیز مؤیّد آن است هر کره‌ای خود دارای آسمانی و زمینی است شاید هفت زمین اشاره بزمین هر کره‌ای باشد و شاید همین زمین ما دارای هفت طبقه باشد و علم او نزد خدا است.

بروایت منهج ابو صالح از إبن عباس چنین روایت نموده که زمینهای هفتگانه که فرموده وَ مِنَ الأَرضِ مِثلَهُنَّ طبقه طبقه بر بالای هم نیستند تمامشان زیر آسمانند و تعدّد آنها از جهت فاصله شدن دریاها است وسط آنها.

و شاید مقصود از هفت آسمان چنانچه بعضی احتمال داده‌اند یکی همین آسمانی باشد که ما میبینیم با تمام ستارگان و کرات و کهکشانها و آنچه در او است و آن را آسمان دنیا نامیده و در وصفش فرموده إِنّا زَيَّنَّا السَّماءَ الدُّنيا بِزِينَةٍ الكَواكِبِ«۱» و شش آسمان دیگر فوق آن باشد که علم بشر راهی بآن ندارد زیرا که مخلوقات خدا غیر متناهی است و بشر هر قدر کوشش کند اندکی از آنها را نتواند بدرستی و حقیقت ادراک نماید وَ ما أُوتِيتُم مِنَ العِلمِ إِلّا قَلِيلًا شاهد بر اینکه است لِتَعلَمُوا أَنَّ اللّهَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ وَ أَنَّ اللّهَ قَد أَحاطَ بِكُلِّ شَيءٍ عِلماً

---

(۱) سوره و الصافات آیه ۶ بدرستی ما زینت دادیم آسمان دنیا را بزینت ستارگان

صفحه : ۳۷۶

اشاره به اینکه وقتی شما عجائب صنعت خلقت آسمانها و زمینها و آنچه بین آنها است از جمادات و نباتات و حیوانات و غیر اینها را ببینید بدو چیز دانا می‌گردید و دو امر برای شما ظاهر می‌گردد یکی علم ضروری پیدا میکنید که آن کسی که پدید آورنده اینکه موجودات غیر متناهی و منظم و مدبر اینکه کاخ عظمت جهانی است قادر بر اینکه است که پس از خرابی اینکه عالم دنیا عالم دیگری که مناسب مرتبه کمال بشری و منزل جاودانی انسانی باشد پدید نماید تا اینکه در آنجا هر کسی بنتیجه اعمال خود و بمنتهی درجه سیر خود برسد و اگر غیر از اینکه باشد وجود انسان بلکه وجود عالم لغو و بیهوده میباشد و کار لغو در خور عالم الوهیّت نیست.

و دیگر پس از اندک تدبر در نظام خلقت بر شما ظاهر و معلوم میگردد که اینکه عوالم کذایی و اینکه نظام حیرت بخش جهانی از روی علم و تدبیر و حکمت ناشی گردیده و آن کسی که عالم را برای وجود شما آفریده غافل از حال شما نیست و بتمام افعال و اعمال و نیات شما آگاهست و علم او محیط بر همه و آنچه واقع شده و میشود در علم حضوری او ظاهر و مکشوف است.

صفحه : ۳۷۷

سورة التحريم

اشاره

و هی اثنا عشرهٔ آیهٔ

[سوره التحریم (۶۶): آیات ۱ تا ۸]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
یـا أَیُّهَا النَّبِیُّ لِمَ تُحَرِّمُ ما أَحَلَّ اللّهُ لَکَ تَبتَغِی مَرضاتَ أَزواجِکَ وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۱) قَد فَرَضَ اللّهُ لَکُم تَحِلَّةَ أَیمانِکُم وَ اللّهُ مَولاکُم وَ هُوَ العَلِیمُ الحَکِیمُ (۲) وَ إِذ أَسَرَّ النَّبِیُّ إِلی بَعضِ أَزواجِهِ حَدِیثاً فَلَمّا نَبَّأَت بِهِ وَ أَظهَرَهُ اللّهُ عَلَیهِ عَرَّفَ بَعضَهُ وَ أَعرَضَ عَن بَعضٍ فَلَمّا نَبَّأَها بِهِ قالَت مَن أَنبَأَکَ هذا قالَ نَبَّأَنِیَ العَلِیمُ الخَبِیرُ (۳) إِن تَتُوبا إِلَی اللّهِ فَقَد صَغَت قُلُوبُکُما وَ إِن تَظاهَرا عَلَیهِ فَإِنَّ اللّهَ هُوَ مَولاهُ وَ جِبرِیلُ وَ صالِحُ المُؤمِنِینَ وَ المَلائِکَةُ بَعدَ ذلِکَ ظَهِیرٌ (۴)
عَسی رَبُّهُ إِن طَلَّقَکُنَّ أَن یُبدِلَهُ أَزواجاً خَیراً مِنکُنَّ مُسلِماتٍ مُؤمِناتٍ قانِتاتٍ تائِباتٍ عابِداتٍ سائِحاتٍ ثَیِّباتٍ وَ أَبکاراً (۵) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَکُم وَ أَهلِیکُم ناراً وَقُودُهَا النّاسُ وَ الحِجارَةُ عَلَیها مَلائِکَةٌ غِلاظٌ شِدادٌ لا یَعصُونَ اللّهَ ما أَمَرَهُم وَ یَفعَلُونَ ما یُؤمَرُونَ (۶)
یـا أَیُّهَا الَّذِینَ کَفَرُوا لا تَعتَذِرُوا الیَومَ إِنَّما تُجزَونَ ما کُنتُم تَعمَلُونَ (۷) یـا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَی اللّهِ تَوبَةً نَصُوحاً عَسی رَبُّکُم أَن یُکَفِّرَ عَنکُم سَیِّئاتِکُم وَ یُدخِلَکُم جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ یَومَ لا یُخزِی اللّهُ النَّبِیَّ وَ الَّذِینَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُم یَسعی بَینَ أَیدِیهِم وَ بِأَیمانِهِم یَقُولُونَ رَبَّنا أَتمِم لَنا نُورَنا وَ اغفِر لَنا إِنَّکَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ (۸)

صفحه : ۳۷۸

(ترجمه)

سوره تحریم در مدینه فرود آمده و دوازده آیه است

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

ای نبی اکرم برای چه حرام می‌گردانی بر خودت آنچه را که خدا بر تو حلال گردانیده، میطلبی باین تحریم رضا و خشنودی زنهای خود را و خدا آمرزنده و مهربان است،

بدرستی که خدا مقرّر گردانید و بیان کرد برای شما که قسمهای خود را (بکفّاره) بگشائید و خدا مولی و صاحب اختیار شما است و او بمصالح و مفاسد شما دانا و درستکار است.

چون پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سرا و مخفیانه ببعضی زنهای خود (حفصه دختر عمر) گفت و او (بعایشه دختر ابو بکر) اظهار نمود و وی را بر آن سرّ مطلع گردانید خدا از طریق وحی پیمبرش را خبردار گردانید و حضرت ببعضی از آنچه (حفصه) فاش نموده بود وی را شناسا گردانید و از بعضی از آن سرّ اعراض نمودند، پس چون آن زن (حفصه) خبردار گردید که حضرت فهمیده گفت چه کس تو را از اینمطلب خبردار نمود گفت خبر نمود مرا آنکه دانا بهمه چیز و آگاه بر هر چیزی است.

(ای حفصه و ای عایشه) اگر توبه کنید و بازگشت بسوی خدا نمائید (برای شما بهتر است) اگر چه محققا قلبهای شما از حق برگشته و اگر شما دو زن پشتیبان هم گردید، خدا دوست و یار و یاور (پیمبر خود است) و بعد از آن جبرئیل و مرد صالحی از مؤمنین و ملائکه پشتیبان او میباشند.

اگر پیمبر شما را طلاق دهد بزودی پروردگار او تبدیل نماید شما را بزنهایی که بهتر از شمایند و آنها موصوف باین صفات باشند،

گرویدگان بامر الهی، تصدیق کننده‌گان فرمان او، بازگشت کننده‌گان از معاصی، عبادت کننده‌گان، روزه داران و آنها شوهر دیدگان باشند یا باکره.

ای کسانی که ایمان آورده‌اید نگاه دارید خود و اهل خود را از آتشی که آتش

صفحه : ۳۷۹

انگیز آن مردمان و سنگ (کبریت) است و بر آن آتش فرشتگان سختی موکلند که امر خدا را مخالفت نمیکنند و بر آنچه مأمور بآن گردیده‌اند عمل مینمایند.

ای کسانی که کافر شدید امروز که روز قیامت است عذر خواهی نکنید ثابت و محقق است که شما جزا داده میشوید بر آنچه قبلا (در دنیا) عمل کرده‌اید.

ای کسانی که ایمان آورده‌اید بازگشت نمائید بسوی خدا و توبه کنید توبه خالص شاید پروردگار شما بپوشاند گناهان شما را و داخل گرداند شما را در بهشتهایی که از زیر درختهای آن نهرها جریان دارد در آن روزی که خداوند خجل نکند پیمبر و آن کسانی را که ایمان آورده‌اند و نور آنها از جلو آنان و از طرف راستشان میرود و مؤمنین گویند پروردگار ما تمام کن نور ما را (و ما را بکمال برسان) و ما را بیامرز (از ظلمت گناه پاک گردان) زیرا که تو بر هر چیزی توانایی.

(توضیح آیات)

اشاره

یا أَیُّهَا النَّبِیُّ لِمَ تُحَرِّمُ ما أَحَلَّ اللّهُ لَکَ تَبتَغِی مَرضاتَ أَزواجِکَ وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ (حرام) در اصطلاح شرع چیز قبیحی را گویند که بنهی ممنوع شده باشد و مقابل آن حلال است و آن چیز نیکویی را نامند که از طرف شرع مأذون در عمل باشد و تحریم و تحلیل بیان حلیت و حرمت شیء است.

در اینکه آیه خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که ای کسی که از طرف حق- تعالی دارای مقام نبوّت و ولایت گردیده‌ای برای چه بر خود حرام نموده‌ای و خود را ممنوع گردانیده‌ای از آن چیزی که خدا بر تو حلال نموده است.

(سخنان مفسرین در شأن نزول آیه مختلف است یک قول اینست که گویند رسم حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین بود که بعد از هر نماز صبح در حجره‌ها و منزلهای زوجات خود میرفت و بعد از آن مشغول میشد ببیان شرایع و احکام زینب دختر

صفحه : ۳۸۰

حجش قدری عسل داشت وقتی حضرت بخانه وی می‌آمد زینب قدری از عسل را شربت مینمود و خدمت حضرتش میآورد که میل فرماید اینکه بود که قدری در منزل زینب بیشتر توقف می‌نمود و اینکه مطلب بر باقی زنهای حضرت شاق آمد عایشه و حفصه با هم اتّفاق نمودند که وقتی حضرتش بمنزل آنها آید بگویند از تو بوی (مغافیر) می‌شنویم و بزنهای دیگر نیز همین طور توصیه نمودند (مغافیر) صمغ درختی است که آن را عرفط خوانند و خیلی بد بو است و چون رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از بوی بد اجتناب می‌نمود اینکه بود که خواستند باین وسیله حضرت در خانه زینب مکث ننماید پس از آن بخانه سوده آمد او گفته که نخواستم دروغ بگویم ولی از عایشه ترسیدم و گفتم پس از آنجا وقتی بمنزل عایشه رفت عایشه بینی خود را گرفت فرمود چرا چنین

كردى گفت از تو بوى (مغافير) مى‌آيد در جواب فرمود در خانه زينب شربت عسل آشاميده‌ام گفت زنبور آن در شكوفه عرفط چريده بوده و چون بمنزل حفصه رفت او نيز چنين كرد و گفت از تو بوى عرفط مى‌آيد حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم وقتى مكرر استماع نمود فرمود

(حرّمت العسل على نفسى فو اللّه لا اكله ابدا)

پس از آن اينكه آيه فرود آمد يا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ ما أَحَلَّ اللّهُ لَكَ.

و بعض مفسرين گفته‌اند زنى كه ترتيب عسل مينمود ام السّلمه بود و بعضى گفته‌اند حفصه دختر عمر بوده كه از مكّه مقدارى عسل براى وى هديه آورده بودند و هر وقت كه پيمبر اكرم بخانه او ميرفت نميگذاشت بيرون رود تا وقتى كه شربت عسل بياشامد وقتى عايشه خبردار شد باقى زنها را خبردار نمود و با هم اتفاق نمودند كه وقتى از منزل حفصه بيرون آيد بگويند از تو بوى (مغافير) استشمام مينمائيم اينكه بود كه حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم عسل را بر خود حرام نمود.

و بروايت ديگر شأن نزول آيه اينكه بود كه رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم روزها را بين زنان خود قسمت نموده بود اتفاقا يك روز نوبت حفصه بود گفت يا رسول اللّه اجازه فرما تا خدمت پدرم روم پس از آنكه رخصت گرفت و رفت پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ماريه قبطيه كه مادر ابراهيم بود و پادشاه اسكندريه بعنوان تحفه نزد حضرتش فرستاده

صفحه : ۳۸۱

بود حضرت آن وقت وى را طلبيد وقتى حفصه درب اطاق را بسته ديد همانجا نشست تا رسول اللّه از حجره بيرون آمد و عرق از پيشانى و روى مباركش مى‌چكيد حفصه پس از آنكه از قضيه مطلع گرديد بگريه افتاد و گفت يا رسول اللّه كنيز را بخانه من آوردى و با او خلوت فرمودى و حرمت مرا نگاه نداشتى و با هيچيك از زنان ديگر خود چنين ننمودى حضرت فرمود اى حفصه اينكه كنيز من است و خداى تعالى وى را بر من مباح گردانيده من براى رضاى تو او را بر خود حرام نمودم لكن اينكه سخن سرّى است و پيش تو امانت باشد بايد بكسى اظهار ننمايى حفصه قبول كرد لكن چون بين او و عايشه دوستى بود در پس ديوارى كه ميان خانه او و خانه عايشه بود مشت بديوار زد و گفت اى خواهر مژده باد بر تو كه رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ماريه را بر خود حرام گردانيد و ما از تشويش او راحت شديم چون حضرت بخانه عايشه آمد بطور كنايه باو گفت پس از آن اينكه سوره فرود آمد كه (اى نبىّ‌اكرم چرا آنچه را كه خدا بر تو مباح نموده بر خود حرام نموده‌اى).

و بروايتى حضرت صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بعد از آن بحفصه فرمود سرّ ديگرى نيز بتو ميگويم بشرط اينكه بكسى نگويى و اينكه مطلب را فاش نكنى و آن اينكه است كه بعد از من ابو بكر و پدر تو مالك اينكه امّت ميشوند و پادشاهى ميكنند و بعد از آن عثمان متصدّى حكومت ميگردد حفصه از اينكه كلام خوشحال گرديد و هر دو سرّ را بعايشه گفت.

بروايت منهج اينكه حديث را بعينه عياشى بسند خود از عبد اللّه بن عطاء مكّى و عبد اللّه از حضرت ابو جعفر عليه السّلام روايت كرده و بروايت طبرسى از عبد اللّه بن عطا از ابى جعفر همين روايت را نقل نموده و پس از آن چنين گويد عايشه و حفصه هر دو اينكه حديث را بپدر خود بيان نمودند و آنها راجع بماريه بعايشه و حفصه عتاب كردند كه چرا سرّ رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فاش نموديد لكن راجع بآن ديگر كه حكومت پدرانشان باشد چيزى نگفتند (پايان) اينكه بود كه خدا خطاب نموده بپيمبر خود كه اى پيغمبر چرا آنچه را خداوند

صفحه : ۳۸۲

بر تو مباح نموده براى رضايت زنهاى خود بر خود حرام نموده‌اى در صورتى كه بايستى بحكم خدا آنها رضايت تو را تحصيل

نمایند.

و کسانی که منکر عصمت انبیاء (ع) میباشند از اینکه آیه خواسته‌اند سوء استفاده نمایند زیرا چنین استظهار نموده‌اند که پیغمبر اکرم در اینجا بخلاف حکم حق تعالی (ماریه) را که خداوند بر او حلال نموده بود بر خود حرام گردانید از اینکه جهت مورد عتاب واقع گردید و قوله تعالی وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ نیز مؤید آن است زیرا که بخشش در جایی صادق آید که گناهی واقع شده باشد.

پاسخ، گناه آن است که انسان بر خلاف امر وجوبی یا امر تحریمی عمل نماید یا در جایی که امر وجوبی یا تحریمی رسیده بر خلاف آن حکم نماید، لکن در مباحات که اختیار بدست خود شخص گذاشته شده که میخواهد بکند و میخواهد نکند وقتی بنای خود را بر کردن یا نکردن گذارد خلاف امر مولی ننموده تا اینکه مرتکب خلافی شده باشد. گناه و خطیئه چیزی را نامند که مخالف فرمان شده باشد، و در اینجا (ماریه) کنیزی بود که برای رسول اللّه مقاربت با آن مباح بوده، و شاید در اینکه جا بنظر مبارکش ترک مقاربت بجهاتی رجحان داشته که حضرتش خود را ملزم گردانیده که او را ترک نماید.

و در اینکه آیه نظر بخطاب یا أَیُّهَا النَّبِیُّ میتوان استفاده نمود که خداوند از روی اشفاق و آن لطف مخصوصی که نسبت برسولش داشت بوی خطاب نمود که چرا برای رضایت از واجب چیزی را که خداوند بر تو مباح نموده از خود منع می‌نمایی و قوله تعالی وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِیمٌ هیچ دلالت ندارد که پیمبر اکرم گناهی کرده و خدای تعالی او را میبخشد زیرا که بدلالت قوله تعالی لِیَغفِرَ لَکَ اللّهُ ما تَقَدَّمَ مِن ذَنبِکَ وَ ما تَأَخَّرَ سوره فتح آیه ۲ آنچه ممکن بود نسبت بحضرتش منشأ گناه بشود از او منتفی گردیده یعنی قوای طبیعیّه که منشأ گناه میشود تحت حکومت عقلش واقع گردیده بود اینکه است که از حضرتش چنین نقل میکنند که فرموده (من شیطان خودم را کشته‌ام).

صفحه : ۳۸۳

یا آنکه چنانچه در حدیث است شاید مقصود از گناهی که بخشیده شده آن است که در نظر اهل مکّه گناه بود نه در واقع.

و بر فرض تسلیم که (لم تحرّم) بطور عتاب بوده باز حرمت را نمیرساند بلکه دلالت بر ترک اولی دارد یعنی بهتر اینکه بوده که پیمبر اکرم چنین کاری نکند.

قَد فَرَضَ اللّهُ لَکُم تَحِلَّةَ أَیمانِکُم وَ اللّهُ مَولاکُم وَ هُوَ العَلِیمُ الحَکِیمُ محقّقا خدا مقرّر گردانید برای شما باز کردن قسم‌هایتان را بکفاره یعنی آنچه را بقسم بر خود بسته‌اید بکفّاره توان گشاد و بیان آن در سوره مائده است که فرموده فَکَفّارَتُهُ إِطعامُ عَشَرَةِ مَساکِینَ و او دانا بمصالح شما و حکیم است.

فَرَضَ اللّهُ بیان چیزی است که بآن حلال شود آنچه را که بواسطه قسم حرام شده بود و اینکه برای شما مشروع گردانید مخالفت قسم را زیرا که یمین بکفّاره منحل میگردد.

سخنان مفسرین در توجیه آیه مأخوذ از مجمع البیان

(۱) بتحقیق بیان کرد برای شما کفّاره قسم‌های شما را در سوره مائده.

(۲) خدا بپیمبر خود امر نمود که کفّاره قسم خود را بدهد و بماریه رجوع نماید و حضرت بنده‌ای آزاد نمود و بماریه رجوع نمود (مقاتل) (۳) از بعض مفسرین است که خداوند بر شما واجب نمود که برای قسم‌هایتان کفّاره بدهید چنانچه گفته وَ إِن أَسَأتُم فَلَها یعنی (فعلیها) برای کسی که قسم میخورد و مخالفت قسم میکند ثابت است کفاره بدهد و در آیه کفّاره را (تحلّه) نامیده زیرا برای منحل شدن یمین کفاره واجب است و از اینکه آیه چنین استفاده میشود که حضرت قسم یاد نموده بود نه آنکه همین قدر فرموده

باشـد (هی علیّ حرام) زیرا اینکه کلام قسم نامیـده نمیشود تا آنکه در منحل شدنش محتاج بکفاره باشد (پایان) وَ إِذ أَسَرَّ النَّبِیُّ إِلی بَعضِ أَزواجِهِ حَدِیثاً فَلَمّا نَبَّأَت بِهِ وَ أَظهَرَهُ اللّهُ عَلَیهِ عَرَّفَ بَعضَهُ وَ أَعرَضَ عَن بَعضٍ فَلَمّا نَبَّأَها بِهِ قالَت مَن أَنبَأَکَ هذا

صفحه : ۳۸۴

آیه راجع باین است که وقتی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم راجع به اینکه ماریه را بر خود حرام نمود، یا راجع به اینکه بعد از من ابو بکر و عمر بر مردم سلطنت میکنند بحفصه بیان نمود و باو امر فرمود که اینکه سخن را بکسی نگوید و مخفی دارد حفصه مخالفت امر رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را نمود و بعایشه گفت خدای تعالی رسولش را مطلع گردانید و حضرت بحفصه بعض آن را ظاهر گردانید که مخالفت نمودی و آن سرّ که تحریم ماریه باشد ظاهر گردانیدی.

چون حفصه سرّ رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را که راجع بماریه بود افشاء گردانید حضرت از وی اعراض نمود لکن راجع بحکومت عمر و ابو بکر باو چیزی نگفت، و حفصه را طلاق داد و بخانه پدرش فرستاد پدرش عمر بوی غضب کرد و گفت اگر در افشاء اینکه خبر خیری بود پیغمبر تو را طلاق نـداده بود و گویند حضـرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ۲۹ روز از تمام زنهای خود دوری نمود و در منزل (ماریه) منزوی گردید تا وقتی که آیه آمد و پس از آنکه حضرت بعضی از آن اسراری که حفصه فاش نموده بود اظهار نمود حفصه گفت چه کس تو را خبردار گردانید که من سرّ تو را فاش نمودم.

قالَ نَبَّأَنِیَ العَلِیمُ الخَبِیرُ فرمود مرا خبردار نمود آن کسی که عالم و دانا بهمه امور و خبیر و بینا بتمام چیزها است.

إِن تَتُوبا إِلَی اللّهِ فَقَد صَغَت قُلُوبُکُما وَ إِن تَظاهَرا عَلَیهِ فَإِنَّ اللّهَ هُوَ مَولاهُ وَ جِبرِیلُ وَ صالِحُ المُؤمِنِینَ وَ المَلائِکَةُ بَعدَ ذلِکَ ظَهِیرٌ ای عایشه و ای حفصه اگر توبه کنید و بسوی خدا بازگشت نمائید خدا توبه شـما را قبول مینماید و محققا دلهای شما از حق برگردیده، اشاره به اینکه اگر دل شما رو بحق بود سرّ رسول اللّه را فاش نمینمودید.

از صاحب کشاف چنین نقل میکنند که در معنی آیه چنین گفته، اگر شما دو

صفحه : ۳۸۵

زن حفصه و عـایشه توبه کنیـد بسوی خـدا و بـا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مصـادقت نمائیـد و دوست داریـد آنچه را او دوست دارد و از آنچه او دوست ندارد کاره باشید اگر چنین باشید توبه شما محقق میگردد و پذیرفته میشود.

بروایت (منهج) از إبن عباس روایت شده که گفته من بسـیار حریص بودم که بدانم اینکه کدام دو زن بودند که سرّ رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را فـاش نمودنـد و دل آنهـا میل نمود بآشـکار گردیـدن آن اتفاقا در سالی با عمر حـج رفته بودم و در منزلی آب بـدست او میریختم و او دست میشـست پرسـیدم آن دو زن که خدا آنها را بخطاب (ان تتوبا) عتاب فرموده کدام بودند عمر گفت و عجبا یا بن عباس و از اینکه سؤال وی را خوش نیامـد پس از قدری تأمل گفت آن دو زن حفصه و عایشه بودند. بعد از آن گفت ما جمـاعت قریش همیشه بر زنـان مستولی بودیم وقتی مـدینه آمـدیم زنان انصار جواب شوهران میدادنـد و با آنان درشتی می‌نمودند زنان ما از آنها یاد گرفتند تا یک روز با زن خود گفتگویی میکردم مرا بجواب آزرده نمود گفتم با من مکابره میکنی گفت تو را از جواب من بد آمد زنان با بزرگتر از تو مکابره و سرکشـی میکنند گفتم آن کیست گفت رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم من نزد حفصه رفتم و از روی تعجب از وی سؤال نمودم که شـما با رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم درشتی میکنید گفت آری گاهی میشـود که یـک شـبانه روز از وی دوری میکنیم گفتم از خشم خـدا انـدیشه نمیکنیـد زینهـار دیگر اینکه طور سـلوک نکنی و از او چیزی نخواهی و هر وقت بچیزی محتاج گشتی از من بخواه اتفاقا روزی بنی عسـقلان اسب را نعل میکردنـد که بجنگ ما بیاینـد مرا همسـایه انصـاری بـود نمـاز شـام مرا ملاقـات نمـود بـاو گفتـم خبـر داری که حـادثه بزرگی پیش آمـده گفت آن چیست گفتم بنی

عسقلان با ما اراده جنگ دارند گفت حادثه عظیم‌تر هست گفتم چیست گفت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم همه زنان خود را طلاق داده من با خود گفتم حفصه را نصیحت کردم و او قبول ننمود تا کار او به اینجا کشید روز دیگر از حفصه استفسار نمودم و گفتم رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم شما را طلاق داده گفت نمیدانم لکن از ما مفارقت نموده و در غرفه امّ ابراهیم رفته من رفتم بدر خانه (ماریه) و

صفحه : ۳۸۶

رسول اللّه غلام سیاهی داشت باو گفتم برسول اللّه بگو عمر درب خانه اذن دخول میطلبد غلام برگشت و گفت رسول اللّه در جواب من هیچ نگفت من ساعتی نشستم بار دیگر غلام را نزد رسول اللّه فرستادم باز هیچ جواب نگفت مرتبه سوم اجازه دخول فرمود رفتم و سلام کردم دیدم که حضرت بر حصیری تکیه نموده و آن حصیر در پهلوی مبارکش اثر نموده بود گفتم یا رسول اللّه زنان را طلاق داده‌ای فرمود نه اللّه اکبر پس از آن حکایتی که بین من و حفصه و زنم گذشته بود بیان نمودم رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تبسم نمود گفتم یا رسول اللّه اجازه بده یک ساعت نزد تو بمانم پس از آنکه اذن داد اطراف خانه را نگریستم چیزی ندیدم مگر سه پوست گوسفند گفتم یا رسول اللّه اگر دعا کنی تا خدای تعالی بر امّت تو امور معاش آنها را وسعت دهد چنانچه بر رومیان و پارسیان وسعت داده و آنها خدا را نمی‌پرستند حضرت نشست و گفت یا إبن خطاب تو در شکی و نمیدانی که اینان قومی میباشند که لذّات و نعمتهای آنها در دنیا است گفتم یا رسول اللّه برای من طلب آمرزش کن پس از آن حضرت فرمود من قسم یاد نموده‌ام که تا یک ماه نزدیک اینکه زنان نروم. (منهج الصادقین) از آیه بالا بضمیمه اینکه روایت چنین استفاده میشود که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از دست زنهای خود خیلی زجر میکشید، واقعا جمع کردن بین نه نفر زن با آن حسد و غیرتی که مرکوزی بیشتر زنها است و با عدالت بین آنها رفتار نمودن آن هم در یک خانه واقعا از عهده یک بشر عادی خارج است چنانچه در سوره نساء آیه ۱۲۸ قوله تعالی وَ لَن تَستَطِیعُوا أَن تَعدِلُوا بَینَ النِّساءِ وَ لَو حَرَصتُم اشاره بهمین است یک قوه قاهره الهی میخواهد که بتواند بین چندین زن جمع کند و همه را راضی نماید آن طوری که هر مردی مکلّف بآن است زیرا پس از آنکه در قرآن مجید برای مرد تجویز نموده دو و سه و

چهار زن را فرموده فَإِن خِفتُم أَلّا تَعدِلُوا فَواحِدَةً سوره نساء آیه ۳. اگر میترسید که نتوانید بین آنان بعدالت رفتار نمائید اکتفاء نمائید بیکی، مخصوصا وقتی مرد بسن کهولت رسد با آن بار کمر شکن رسالت و طرف شدن با کفّار و آن اعراب وحشی حسود متکبر که در باره آنها فرموده

صفحه : ۳۸۷

(الأَعرابُ أَشَدُّ کُفراً وَ نِفاقاً).

و اینکه خود یکی از معجزات آن حضرت بشما میرود و مصدّق قوله تعالی است که در باره حضرتش فرموده إِنَّکَ لَعَلی خُلُقٍ عَظِیمٍ و شاید از جانب حق تعالی مأمور گردیده بود که زنهای متعدد بگیرد و البته در آن حکمتهایی مندرج بوده.

و شاید یکی از آن حکمتها اینکه باشد که خلق عظیم او ظاهر گردد مسلّما بسیار زن گرفتن او از روی شهوترانی نبوده زیرا در موقع جوانی که هنوز متکفل بار رسالت نشده بود قناعت بیکزن (خدیجه) نموده بود چطور آدم عاقل قبول می‌کند که حضرت از روی شهوترانی جمع نماید بین چند زن که هر یک در سنی و از قبیله و طائفه‌ای با اخلاق مختلفی که داشتند بدون مصلحت بزرگی عهده‌دار گردد و عدالت بین آنان استوار گرداند و با آنان بطوری مهربانی نماید که آنها جسور گردند و وجود مبارکش را برنجانند و آن حضرت تحمل نماید و تلافی نکند و اینکه نیست مگر بیک قوه خارق العاده که مخصوص حضرتش بوده.

وَ إِن تَظاهَرا عَلَیهِ تَظاهَرا در اصل تتظاهرا و فعل مضارع است برای تخفیف تاء اول را حذف نموده (تظاهرا) شد.
و گوینـد قراء تَظاهَرا را دو طور قرائت نموده‌اند قرّاء کوفه بتخفیف (ظاء) خوانده‌اند و باقی قرّاء (تاء) دوم در (تتظاهرا) ادغام در ظاء نموده‌اند و ظاء را مشدد نموده‌اند و در هر دو قسم فعل مضارع و بمعنی معاونت است.
مرجع ضـمیر تظاهرا عایشه و حفصه‌انـد که مورد عتاب حق تعالی واقع گردیـده انـد که هر گاه شـما دو زن برای آزردن دل مقـدس حضـرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم معاون هم گردید نتوانید بوجود مبارکش ضرر رسانید زیرا که خدا یار و یاور او است و جبرئیـل معین او و نیز (صالـح مؤمنین) علی بن ابی طـالب علیه السّـلام همراه او است و پس از اینها تمام فرشـتگان ارضـی و سـمائی پشتیبان و معاون اویند و او را کمک مینمایند.
از اینکه آیات توان استفاده نمود که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چه بسیار از زنهای

صفحه : ۳۸۸

خود زجر میکشیده مخصوصا آن دو ملعونه که در مقام ایذاء پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بر آمده بودند چنانچه آیه بعد:
عَسی رَبُّهُ إِن طَلَّقَکُنَّ أَن یُبدِلَهُ أَزواجاً خَیراً مِنکُنَّ مُسلِماتٍ مُؤمِناتٍ قانِتاتٍ تائِباتٍ عابِداتٍ سائِحاتٍ ثَیِّباتٍ وَ أَبکاراً شاهـد بر اینکه است که خدای سبحان برای جلوگیری از ایذاء آنها اینکه آیات را فرود آورده و در مقام تهدید آنها فرموده اگر شـما زنهای رسول بخواهید پیمبر ما را اذیت رسانید عَسی که بمعنی ترجّی است لکن نسبت بحق تعالی بمعنی وجوبست پروردگار او از روی رحمتی که نسبت به پیمبرش دارد شما را طلاق دهد و تبدیل گرداند شما را بزنهایی که موصوف باین صفات نیکو باشند مسلم مؤمن فرمان بردار خـدا و رسول او، خـاضع، تـابع امر او، تـائب از گنـاه و نافرمانی هر گاه گناهی از آنها صادر گردد، عبادت کننـدگان (سائـح) روندگان در اطاعت امر رسول یا خودداری کنندگان در طعام، (ثیبات) زنهای شوهر دیده، (ابکار) دخترهای باکره، که چنین زنهای نیکویی برای پیمبر ما مهیا است.
در اینکه مقصود از صالـح مؤمنین که در آیه تصـریح مینماید که او معاون و یاور پیمبر صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم است چه کسـی است گفتاری از مفسرین نقل شده بروایت منهج الصادقین که از صاحب کشاف نقل میکند (صالح) در اینجا بمعنی جمع است یعنی هر کس ایمان آورد و عمل صالح نمود.
دیگری گفته مقصود صـحابه‌اند لکن نزد بزرگـان اهـل سـنت و تمام فرق امامیه مقصود از (صالـح المؤمنین) علی بن ابی طالب علیه السّلام است.
از آن جمله در تفسیر کاشـفی که یکی از فضـلای سنیها است تصریح مینماید که مجاهد گفته مقصود از (صالح المؤمنین) حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام است.
و حافظ ابو نعیم اصـفهانی در کتاب خود که بحلیهٔ الاولیاء موسوم گردیده از اسـماء بنت عمیس چنین روایت میکند که گفته من از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم شنیدم که فرمود (صالح المؤمنین) علی بن ابی طالب است.

صفحه : ۳۸۹

دیگری گفته مقصود انبیاء میباشـند. (منهج الصادقین) شـیخ طبرسی از سدیر صیرفی از ابی جعفر علیه السّلام چنین روایت میکند که فرموده رسول اکرم دو مرتبه (علی بن ابی طالب) را باصحاب خود معرفی نمود یک مرتبه آن موقعی که گفت
(من کنت مولاه فعلی مولاه)
مرتبه دوم وقتی اینکه آیه فَإِنَّ اللّهَ هُوَ مَولاهُ وَ جِبرِیلُ وَ صالِحُ المُؤمِنِینَ الخ فرود آمد. آن وقت حضـرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و

سلّم دست علی علیه السّلام را گرفت و فرمود

(ایّها النّاس هذا صالح المؤمنین).

(پایان) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَکُم وَ أَهلِیکُم ناراً وَقُودُهَا النّاسُ وَ الحِجارَةُ عَلَیها مَلائِکَةٌ غِلاظٌ شِدادٌ لا یَعصُونَ اللّهَ ما أَمَرَهُم وَ یَفعَلُونَ ما یُؤمَرُونَ حضرت عزّت خطاب بمؤمنین نموده که ای کسانی که بمبدء و معاد ایمان آورده‌اید نگاهدارید و حفظ کنید خودتان و کسان و اهل و عیالات خود را از آن آتشی که آتش گیرانه آن افراد بشر و سنگ است و بر آن موکّل گردیده‌اند ملائکه‌ای که بسیار غلیظ و بشدت سخت گیری میکنند بر اهل جهنم زیرا که آنان مورد غضب الهی واقع گردیده‌اند و آن ملائکه موکّلین عذاب مخالفت امر حق تعالی را نمی‌کنند و سخت گیری آنان بآن طوری است که بآن مأمور گردیده‌اند

سخنان مفسرین راجع بحجاره

حجاره جمع حجر و بمعنی سنگ است. و در اینکه مقصود از آن سنگی که آتش گیرانه جهنّم است چیست بعضی گفته‌اند آن سنگهایی است که بصورت بت درآورده‌اند بدلیل قوله تعالی إِنَّکُم وَ ما تَعبُدُونَ مِن دُونِ اللّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ سوره نساء آیه ۹۸.

دیگری گفته جسدهای اهل جهنم مثل سنگ در جهنّم باقی میماند بنا بر اینکه معنی النّاس و الحجارة یکی میشود.

دیگری گفته مقصود گنجهای طلا و نقره است که از سنگ تولید شده.

دیگری گفته سنگ کبریت است زیرا که آتش آن شدید است. (پایان)

صفحه : ۳۹۰

و شاید مقصود دو نوع از آتش باشد یکی آن آتشی که از قبل کفر و فساد اعتقادات و اخلاق ذمیمه و ناشی از عدم اعتقاد بمبدء و معاد گردیده آن وقت شعله‌ور میگردد و مایه برافروخته شدن آن حقیقت نفس انسانی است که از قبل ملکات نکوهیده و منبعث از قوای شهویّه و غضبیه گردیده و در قلب آدمی نفوذ مینماید و شاید قوله تعالی نارُ اللّهِ المُوقَدَةُ الَّتِی تَطَّلِعُ عَلَی الأَفئِدَةِ«۱» اشاره باین نوع آتش باشد و البته نوع آتشی که در قلب سرایت مینماید غیر از آتشی است که ببدن سرایت مینماید.

و دیگر آن آتشی است که از قبل سیّئات و اعمال جسمانی تولید میگردد نه از چوب و ذغال و غیره که مایه افروخته شدن آن آتش جسد انسانی است که جماد و بمنزله سنگ است. و شاید اشاره باین نوع آتش دارد قوله تعالی کُلَّما نَضِجَت جُلُودُهُم بَدَّلناهُم جُلُوداً غَیرَها لِیَذُوقُوا العَذابَ«۲» از اینکه آیه استفاده میشود که جسد انسان در جهنّم مثل سنگ میگردد که از آتش گداخته نمیگردد و علی الدوام پوست آن عوض میگردد.

خلاصه چون کفار و اشقیاء بروح و بدن عصیان و مخالفت مینمایند و روح و بدن دو چیز است و مجازات هر چیزی بایستی در خور وی باشد پس باین لحاظ عذاب جهنمیان و آنچه باعث عذاب آنان گردیده دو نوع عذاب است.

یکی عذاب روحانی که ناشی از بعد جوار (رب العالمین است) و آن عذابی است که منشأ آن قلب آدمی است که خود را از اینکه مقام محروم گردانیده و بازگشت آن نیز بقلب است.

دیگر عذاب جسمانی که از راه بدن سرزده و بازگشت آن نیز ببدن است

---

(۱) سوره همزه آیه ۶ آتش خدایی برافروخته شده آن آتشی که نفوذ نماید و قلب و دل آدمی را خبردار میکند.

(۲) سوره نساء آیه ۵۹ هر وقت که پوست بدن آنها گداخته شد تبدیل مینمائیم آن را بپوست دیگر تا آنکه عذاب را بچشند.

صفحه : ۳۹۱

و چون بدن جسم است و عذاب هر چيزى بايستى درخور وى باشد اينكه است كه عذاب آن نيز جسمانى است.

و اينكه آيه نظير قوله تعالى است كه در سوره بقره آيه ۲۴ فرموده فَاتَّقُوا النّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النّاسُ وَ الحِجارَةُ أُعِدَّت لِلكافِرِينَ و در بيان اينكه آيه در جلد دوم اينكه تفسير اندازه‌اى بحث نموديم رجوع بآن جا شود.

(سؤال)

در سوره (همزه) فرموده چنين آتشى را مهيّا نموده‌ايم براى كافرين أُعِدَّت لِلكافِرِينَ و نيز اصلا آيه راجع بكسانى است كه منكر قرآن يا شاك در آن باشند و در اينجا خطاب بمؤمنين است كه خود را از چنين آتشى باز داريد و مسلما مؤمنين و كافرين در رديف هم نيستند.

(پاسخ)

بچند وجه از اينكه سؤال جواب داده شده كه يا مقصود از مؤمنين در اينكه آيه منافقين باشند يا خطاب بمؤمنين است كه خود و اهل خود را نگاه داريد كه از دين حق اعراض ننمائيد و مرتد گرديد و با كفّار در چنين آتشى فرود آئيد.

و ممكن است گفته شود همان طورى كه بهشت درجاتى دارد جهنم هم دركاتى دارد كه شديدترين دركات آن جايگاه كفّار و منافقين است كه شايد نسبت بآنان نيز باعتبار خبث باطنشان دركاتشان متفاوت باشد و مرتبه سبك‌تر آن جايگاه فسّاق از مؤمنين است آنهم بدرجه فسقشان تفاوت دارد، و در تمام دركات جهنم اينكه دو نحو عذاب هست منتهى الامر شدت و ضعف دارد.

خلاصه آيه در مقام تهديد كسانى است كه ايمان آورده‌اند كه گمان نكنند بمجرد تصديق بكلمه توحيد و نبوّت از عذاب رسته‌اند بايستى بوظيفه ايمانشان خوددارى بنمايند از مخالفت آنچه را كه بر آن مأمور گرديده‌اند، و نيز موظفند كه اهل و اولاد خود را وادار نمايند كه بوظيفه ايمانيشان عمل نمايند، كه ارشاد نمودن اهل و عيال بلكه مطلق امر بمعروف و نهى از منكر وظيفه هر مؤمنى است

صفحه : ۳۹۲

لكن نسبت بآنها مهم‌تر است چنانچه حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم در اول بعثت مأمور گرديد بقوله تعالى وَ أَنذِر عَشِيرَتَكَ الأَقرَبِينَ كه اقوام و كسانى كه نزديكترين مردمند نسبت بتو هدايت و ارشاد بنما.

و بروايت (منهج) در حديث است كه خدا رحمت كند مردى را كه باهل بيت خود بگويد بر شما است كه نماز گذاريد و روزه بگيريد و زكاة مال خود را بدهيد و در باره فقراء و يتيمان و همسايه‌هاى خود احسان كنيد و در باره آنان مرحمت و شفقت مراعات نمائيد، كسى كه چنين كند شايد خداوند آنها را با او در بهشت جمع نمايد، و غير اينها از احاديث و اخبار بسيارى راجع باين موضوع رسيده است.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا لا تَعتَذِرُوا اليَومَ إِنَّما تُجزَونَ ما كُنتُم تَعمَلُونَ در قيامت بكفار گفته ميشود اى كسانى كه كافر شديد امروز كه روز جزاء است عذر خواهى نكنيد كه عذر شما قبول نميشود امروز روز جزاء است نه روز عمل آن وقتى كه موقع عمل بود و

ميتوانستيد بمتابعت پيمبران خود را از عذاب امروز برهانيد دنبال هواى نفسانى خود را گرفته و مخالفت نموديد تا آنكه آن قوّه و استعداد كمالى كه در شما پنهان بود و ميتوانستيد آن را از قوّه بفعل بياوريد و سعادت امروز خود را تأمين نمائيد برايگان از دست داديد، امروز ديگر موقعى و محلى براى سعادت شما باقى نمانده و فعليّت اخير شما شرّ است يعنى شرّ در شما غالب گرديده و خيريّت در شما مفقود شده پس بايستى جايگاه شما جهنم باشد كه مناسب است با صفات رذيله و اعمال ركيك شما.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللّهِ تَوبَةً نَصُوحاً عَسى رَبُّكُم أَن يُكَفِّرَ عَنكُم سَيِّئاتِكُم وَ يُدخِلَكُم جَنّاتٍ تَجرِى مِن تَحتِهَا الأَنهارُ (نصوح) را دو طور قرائت نموده‌اند حمّاد و يحيى (نصوحا) بضم نون قرائت كرده‌اند و باقى بفتح نون خوانده‌اند.

صفحه : ۳۹۳

شيخ كلينى (ره) بسند متصل از معاوية بن وهب چنين نقل ميكند كه گفته از ابا عبد اللّه عليه السّلام شنيدم كه فرمود

(اذا تاب العبد توبة نصوحا احبّه اللّه تعالى فستر اللّه عليه فى الدنيا و الاخرة)

هر گاه بنده توبه كند توبه خالص خدا او را دوست ميدارد و گناهانش را بر وى ميپوشاند هم در دنيا و هم در آخرت.

راوى گويد گفتم چگونه بر او مستور ميگرداند فرمود فراموش ميگرداند از آن دو ملكى كه گناه او را مى‌نويسند پس از آن وحى ميگرداند بسوى اعضاء خود عاصى كه عيوب وى را پنهان گردانيد و به بقعه‌هاى زمين نيز وحى ميكند كه پنهان گردانيد آنچه بر روى شما گناه نموده اينكه است كه در قيامت چيزى نيست كه شهادت دهد بر گناه او.

(سؤال: حقيقت توبه چيست و خلوص آن كدام است!).

(جواب) حقيقت توبه بازگشت از مخالفت امر خدا است بسوى موافقت امر او و يكى از اسماء اللّه تعالى (التوّاب) است چنانچه خود را معرفى فرموده (هو التوّاب الرحيم) و توّاب صيغه مبالغه است وقتى كه نسبت بحق تعالى داده شود متعدّى (بعلى) مى‌گردد قوله تعالى إِنَّمَا التَّوبَةُ عَلَى اللّهِ لِلَّذِينَ يَعمَلُونَ السُّوءَ بِجَهالَةٍ«۱» زيرا كلمه (على) دلالت بر علو دارد و اينكه حق تعالى خود را توّاب ناميده شايد اشاره باشد كه وقتى بنده از مخالفت امر حق تعالى برگشت و موافقت نمود خداى تعالى نيز از غضب رجوع مينمايد بعفو و وقتى توبه نسبت بعبد داده ميشود متعدى ميگردد به (الى) قوله تعالى حكايت از موسى عليه السّلام فَلَمّا أَفاقَ قالَ سُبحانَكَ تُبتُ إِلَيكَ زيرا (الى) دلالت بر انكسار و ذلّت دارد.

---

(۱) سوره نساء آيه ۲۱ تمام آيه ثُمَّ يَتُوبُونَ مِن قَرِيبٍ فَأُولئِكَ يَتُوبُ اللّهُ عَلَيهِم وَ كانَ اللّهُ عَلِيماً حَكِيماً يعنى جز اينكه نيست كه پذيرفتن توبه بر خدا است مر كسانى را كه از روى جهالت و نادانى عمل بد ميكنند پس از آن بزودى توبه ميكنند و چنين كسانى را خداوند توبه آنان را مى‌پذيرد و خداوند دانا و درستكار است) و در اينكه آيه در قبولى توبه دو قيد نموده يكى گناه از روى جهالت باشد و ديگر بزودى توبه كند.

صفحه : ۳۹۴

(توبه نصوح چيست)

در (مجمع البحرين) در معنى توبه نصوح چنين گفته قوله تعالى تُوبُوا إِلَى اللّهِ تَوبَةً نَصُوحاً نصوح فعول است و مأخوذ از نصح و مقابل غشى است و توبه نصوح مبالغه در نصح است يعنى توبه‌اى كه بازگشت بگناه نشود، و بعضى گفته‌اند آن پشيمانى در قلب و

استغفار بزبان و ترک گناه بجوارح است، و اينكه در نيت او اينكه باشد كه عود بگناه نكند و نصيحت در لغت بمعنى خلوص است (يقال نصحته و نصحت له). (پايان) و نظر به اينكه نصوح صيغه مبالغه و مقابل غشى است شايد مقصود از توبه نصوح اينكه باشد كه چنان توبه كنيد كه دل و قلب شما از جرم و كثافت معاصى تصفيه گردد و عمل شما از خودخواهى و از اغراض نفسانى پاک شود و براى خدا خالص گرديد.

در كافى باسناد خود از ابى بصير چنين نقل ميكند كه گويد بابى عبد اللّه عليه السّلام گفتم قوله تعالى يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللّهِ تَوبَةً نَصُوحاً چيست فرمود آن بازگشت از گناهى است كه هيچ وقت رجوع بآن نشود الخ.

و در فقيه از امير المؤمنين عليه السّلام چنين روايت ميكند كه فرموده

(لا شفيع انجح من التوبة)

و نيز در كافى باسناد خود از محمّد بن مسلم از ابى جعفر عليه السّلام نقل ميكند كه فرموده (اى محمّد بن مسلم شخص مسلمان وقتى توبه نمود گناهش آمرزيده ميشود و بايد مؤمن وقتى توبه نمود عمل خود را از سر گيرد (يعنى از گناه پاک ميشود و پس از پاک شدن آن وقت اعمال او بدرجه قبول ميرسد) و شايد مقصود اينكه باشد كه اعمالى كه در حال معصيت نموده چون بدون تقوى بوده بدرجه قبول نرسيده ثانيا پس از توبه از سر گيرد تا آنكه بدرجه قبول برسد و قسم بخدا كه اينكه نيست مگر براى اهل ايمان شايد مقصود از اهل ايمان شيعيان باشند محمّد بن مسلم گويد گفتم اگر بعد از توبه و استغفار عود بگناه كند و باز توبه كند قبول ميشود فرمود اى محمّد بن مسلم آيا چنين گمان ميكنى كه بنده مؤمن از گناه خود پشيمان گردد و توبه كند و خداوند توبه او را قبول نكند گويد گفتم اگر مكرّر چنين كند فرمود

صفحه : ۳۹۵

هر وقت بنده با ايمان اقبال كند باستغفار و توبه خداوند اقبال ميكند بقبول و گناهان وى را عفو مينمايد زيرا كه خداوند غفور و رحيم است (يقبل التوبة و يعفو عن السيئات) و اى محمّد بن مسلم خوددارى نما از اينكه مؤمنين را از رحمت خدا مأيوس گردانى.

الى غير ذلک از آيات و احاديث كه دلالت دارد بر فضيلت و وجوب توبه آرى كسى كه از خواب غفلت و جهالت بيدار گشته بوجدان سرّى خود مى‌يابد كه در اثر گناه است كه قلب وى تاريک گرديده و هر وقت خود را از اشراقات نور جلال الهى محجوب ديد بوجدان سرّى ميبابد كه اينكه تاريكى و ظلمت در اثر تراكم پيروى هواهاى نفسانى و امور طبيعى است كه اطراف قلب وى را گرفته و او را در وادى ظلمانى طبيعت پرتاب گردانيده و گويا آن نور و ضياء و اشراقاتى كه در قلب وى طلوع نموده بود در اثر گناه كدر گرديده.

آن وقت آتش پشيمانى در قلب وى شعله‌ور ميگردد و متألم و محزون گرديده و با ديده اشک بار و دل غمناک رو بسوى مبدء خود آورده و با ناله و تضرّع روى نيازمندى بسوى بى‌نياز مطلق مى‌آورد و عذر خواهى ميكند و از او پوزش ميطلبد بر آنچه از او فوت گرديده و تصميم ميگيرد بر تدارک ما فات در آينده و همين است توبه اهل اللّه كه اميدوار بلقاء او ميباشند.

و اما توبه غير اينها از مؤمنين كه بدرجه اهل اللّه نرسيده‌اند خوف آنها است از عذاب جهنّم و نكال دنيا كه از قبل آيات و اخبارى كه دلالت دارد كه گناه موجب سخط حق تعالى و عذاب اخروى و مأيوس شدن آنان از نعمتهاى بهشتى است و اعتقاد آنان باين امور سبب تألم و پشيمانى آنها ميگردد اينكه است كه در آن حال تصميم مى‌گيرند بر اينكه در آينده گناه نكنند و چون آنها هنوز ايمانشان بدرجه (عين اليقين) نرسيده باز نفس غالب مى‌گردد و خطا مينمايند تا وقتى كه ملكه تقوى پيدا نموده و ايمانشان بدرجه (عين اليقين يا حق اليقين) برسد ديگر مصون از گناه گردند.

صفحه : ۳۹۶

(توبه بچه چيز محقق ميگردد)

بروايت (نهـج البلاـغه) شخصـى در حضور حضـرت امير المؤمنين عليه السّلام (اسـتغفر اللّه) ميگفت حضـرت فرمود مادرت بعزايت بنشيند آيا ميدانى (استغفر اللّه) چيست (استغفر اللّه) درجه عليين است و آن اسمى است كه شش معنى در بردارد.

(اول) پشـيمانى بر گذشـته. (دوم) عزم بر ترك عود بر آن ابـدا (سوم) اداء نمودن حق غير تا آنكه خـدا را ملاقات كنى در حالى كه پاك باشى و بر تو مظلمه‌اى نباشد.

(چهارم) هر فريضه‌اى كه از تو فوت شده باشد قضاء كنى.

(پنجم) گوشتى كه در حال گناه ببـدن تو روئيده شده بحزن و گريه و تضـرع آب كنى تا آنكه پوست باسـتخوانت بچسبد و پس از آن گوشت تازه‌اى روئيده شود (ششم) بجسم خود بچشانى الم طاعت و عبادت را چنانچه چشيده بود لذّت معصيت را.

از جمع بين آيات و اخبار توان اسـتفاده نمود كه بعضـى از اينكه امور ششـگانه كه امام در تحقق توبه مأخوذ گردانيده بعضـى از آن در اصل و حقيقت توبه مدخليت ندارد بلكه شرط كمال آن است.

آرى اداء نمودن حق غير و قضـاء فريضه بگردن انسـان ثـابت است لكن ظـاهرا توبه كه بمعنى بازگشـتن از مخـالفت بموافقت باشـد بدون آن نيز محقق مى‌گردد چنانچه حديثى از پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نقل ميكنند كه فرموده

(التّوبة ندم)

توبه همان پشيمانى است.

و آنچه در اصل توبه مدخليّت دارد كه بدون آن توبه محقق نميگردد دو چيز است يكى ندم و پشـيمانى از گناه و ديگر عزم بر عدم عود زيرا كه لازمه پشيمانى عزم بر عدم عود است.

و اينكه بعضـى گفته‌اند توبه همان ندم و پشيمانى است شايد نظرشان باين بوده كه چون لازمه پشـيمانى عزم بر عدم عود است و لو در همان حال توبه اينكه بود

صفحه : ۳۹۷

كه اكتفاء بر همان پشيمانى نموده‌اند.

در كتاب اربعين الهاشميّه اندازه‌اى راجع بماهيّت و حقيقت و فضيلت و شرائط توبه بحث نموديم بآن جا مراجعه شود.

عَسـى رَبُّكُم أَن يُكَفِّرَ عَنكُم سَيِّئاتِكُم وَ يُدخِلَكُم جَنّاتٍ تَجرِى مِن تَحتِهَا الأَنهارُ آيه در مقام فضيلت توبه است كسى كه چنين توبه‌اى (توبه نصوح) كنـد خداونـد اضـافه بر اينكه گناهـان وى را ميپوشانـد او را از نعمتهـاى بهشتى برخوردار ميگردانـد و بهشـتهايى بوى كرامت مينمايـد كه از زير درختهاى آن آبها جريان دارد و اينكه همان حسـناتى است كه راجع بتوبه كنندگان در سوره (فرقان) آيه ۷۰ فرموده فَأُولئِكَ يُبَدِّلُ اللّهُ سَيِّئاتِهِم حَسَناتٍ كه علاوه بر آمرزش گناه تفضلاتى در باره آنان مينمايد.

يَومَ لاـ يُخزِى اللّهُ النَّبِيَّ وَ الَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُم يَسـعى بَينَ أَيـدِيهِم وَ بِأَيمـانِهِم يَقُولُونَ رَبَّنـا أَتمِم لَنـا نُورَنـا وَ اغفِر لَنا إِنَّكَ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ يَومَ منصوب بنزع خـافض و متعلّق بـآيه بالاـ يـدخلكم ميباشـد يعنى آن روزى كه مؤمنين را در چنين بهشـتهاى پر نعمت داخـل ميگرداننـد در آن روز خداونـد پيمبر خود را خوار و مخـذول نكنـد بلكه او را در بلنـدترين مرتبه خلقت جـا و مقـام دهـد، و كسانى كه باو ايمان آورده‌اند (معه) با اويند و آنان نيز حائز مراتب و مقامات و درجات قرب ميباشند.

ذات احدیّت در مقام درجه و مقام مؤمنین برآمده و یکی از اوصاف مؤمنین را در اینکه مبارک آیه تذکر میدهد که روزی که نور افشانی نیست مؤمنین صاحب نورند و نور آنان در پیش روی آنها و در طرف راستشان حرکت می‌کند و آنان طلب زیادتی

صفحه : ۳۹۸

نور کننـد که خـدایا نور ما را بمرتبه کمال برسان و لغزشـهای ما را ببخش زیرا که تو بر هر چیزی توانایی. از اینکه مبارک آیه توان استـفاده نمود که مؤمنین در قیـامت نیز قابل اسـتکمال هسـتند و ممکن است باز نور ایمان آنها زیاد شود و گر نه طلب کردن بیموقع بود.

و اینکه نـور همـان نـوری است که در سوره حدیـد آیه ۱۲ بیـان فرموده، در قیـامت که ظلمت سرتاسر عـالم را فرا گرفته منافقین و منافقـات وقـتی خـود را در ظلمت و مؤمنین را در نور بیننـد بطور ذلّت و انکسـار از آنهـا طلب نور میکننـد و گوینـد نظر خود را بما بیندازید تا ما از شما اقتباس نور نمائیم.

نوری که مؤمنین در قیـامت دارا میگردنـد نور برق و خورشـید نیست نور ایمان و توحیـد و نور تقوی است و آن نور ناشـی از کمال روحـانی آنها است که در اثر کمال ایمان و تقوی در آنها پدیـد شـده و جزء حقیقت آنان گردیـده، نور عرضـی و خارجی نیست تا بشود دیگری که فاقد آن است از آن استضائه نماید.

و چون قیامت روزی است که هر کس آنچه را در دنیا در خود انـدوخته و در باطن خود نهفته بمرتبه ظهور و فعلیّت میرسـد و از آن برخوردار میگردد، کفّار و منافقین که در دنیا کسب نور ایمان و تقوی ننمودهانـد آنجا فاقـد نورند، و از نور دیگران نتوانند اسـتفاده نور نمایند زیرا که آن جهات اسـتعدادی که قادر متعال در بشر گذارده که بتوسط آن در ایّام حیات دنیوی میتوانست خود را بکمال رسانـد در آن وقت منقضـی گردیده و فعلیّت اخیر آن که مایه حیات ابدی او است بکفر و نفاق تبدیل یافته بلکه فعلیّت حیات ابدی وی مثال یک سبع درنده یا بهیمه خورنده گردیده اینکه است که در آن وقت در هاویه ظلمت جهل و بی‌خردی باقی ماند.

(اللّه لَیسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ)

صفحه : ۳۹۹

[سوره التحریم (۶۶): آیات ۹ تا ۱۲]

اشاره

یـا أَیُّهَـا النَّبِیُّ جاهِـدِ الکُفّارَ وَ المُنافِقِینَ وَ اغلُظ عَلَیهِم وَ مَأواهُم جَهَنَّمُ وَ بِئسَ المَصِـیرُ (۹) ضَـرَبَ اللّه مَثَلاً لِلَّذِینَ کَفَرُوا امرَأَتَ نُوحٍ وَ امرَأَتَ لُوطٍ کانَتا تَحتَ عَبـدَینِ مِن عِبادِنا صالِحَینِ فَخانَتاهُما فَلَم یُغنِیا عَنهُما مِنَ اللّهِ شَـیئاً وَ قِیلَ ادخُلا النّارَ مَعَ الدّاخِلِینَ (۱۰) وَ ضَرَبَ اللّه مَثَلاً لِلَّذِینَ آمَنُوا امرَأَتَ فِرعَونَ إِذ قـالَت رَبِّ ابنِ لِی عِنـدَکَ بَیتـاً فِی الجَنَّهِٔ وَ نَجِّنِی مِن فِرعَونَ وَ عَمَلِهِ وَ نَجِّنِی مِنَ القَومِ الظّالِمِینَ (۱۱) وَ مَریَمَ ابنَتَ عِمرانَ الَّتِی أَحصَنَت فَرجَها فَنَفَخنا فِیهِ مِن رُوحِنا وَ صَدَّقَت بِکَلِماتِ رَبِّها وَ کُتُبِهِ وَ کانَت مِنَ القانِتِینَ (۱۲)

(ترجمه)

ای پیمبر (گرامی) بـا کفّـار و منـافقین جهاد نما و درشتی و غلظت کن با آنها و جایگاه آنان جهنم است و بـد محل بازگشتی اسـت برای آنان-

خداونـد برای کـافرین و منافقین مثال آورده زن نوح و زن لوط را که زیر حکم دو- نفر از بنـدگان صالـح ما بودنـد پس آن دو زن بآن دو بنـده صالح ما خیانت نمودند پس آنها را چیزی از عذاب خدا بی‌نیاز نگردانید (یعنی برای آنکه همسـر پیمبر بودند عذاب از آنها رفع نشد) و بآنان گفته شد داخل گردید در آتش با درآیندگان در آتش.

و نیز خدا برای مؤمنین مثال آورده زن فرعون را وقتی که گفت پروردگار من نزد خودت در بهشت خانه‌ای برای من بنا کن و مرا از فرعون و عمل او نجات بده و برهان مرا از گروه ستمکاران

و مریم دختر عمران آن کسـی که عفت خود را نگاهـداشت پس از روح خود در او نفخه دمیـدیم و مریم بکلمات پروردگار خود و کتابهایش تصدیق نمود و مریم بود از عبادت کننده‌گان.

صفحه : ۴۰۰

(توضیح آیات)

اشاره

یـا أَیُّهَـا النَّبِیُّ جاهِـدِ الْکُفّـارَ وَ الْمُنـافِقِینَ وَ اغْلُظْ عَلَیهِم وَ مَأْواهُم جَهَنَّمُ وَ بِئسَ الْمَصِـیرُ خطاب بنبی اکرم صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم نموده که ای نبی گرامی با کفّار و منافقین مجاهده و جهاد کن و با شدت و غلظت و درشتی با آنان رفتار نما و در گفتار و کردار با آنها مسامحه و همراهی منما زیرا که آنان از رحمت خـدا دورنـد و جایگاهشان دوزخ است که دار غضب الهی است و بد بازگشتی است برای آنها.

و اینکه حضرتش را بلفظ نبی خطاب نموده اشاره بمقام و مرتبه نبوت و ولایت او است زیرا که نبی مأخوذ از نبأ و نبأ در لغت بمعنی خبر عظیم است که فائده بزرگی در برداشـته باشد و اشاره دارد بعلوّ و برتری انبیاء زیرا که آن بزرگواران خبر از حق تعالی و صفات و اسماء الحسنی او میدهند.

چنـانچه در محـل خود مبرهن گردیـده مرتبه ولایـت مقـدم بر مرتبه رسـالت است بلکه رسـالت متفرّع بر مرتبه ولایت و منشأ رسالت همان مرتبه ولایت است.

و درجـات پیمبران در تقـدّم و تـأخر و شـرف و فضـیلت ناشـی از مرتبه ولایت آنان است و انبیاء از حیث نبأ و فضـیلت نفسانی چهار مرتبه دارنـد چنـانچه در اصول کـافی کلینی (ره) بسـند متصل از ابا عبـد اللّه جعفر بن محمّـد علیهما السـلام چنین روایت میکنـد که فرموده (انبیاء و مرسلین) چهار طبقه میباشند: مرتبه اول-

(نبیّ منبأ فی نفسه لا یعـد و غیرها، و نبیّ یری فی النوم و یسـمع الصوت و لا یعاینه فی الیقظهٔ و لم یبعث الی احـد و علیه امام مثل ما کـان ابراهیم علیه السّـلام علی لوط علیه السّـلام، و نبیّ یری فی منـامه و یسـمع الصوت و یعاین الملک و قـد ارسل الی طائفـهٔ قلّوا او کثروا قال اللّه تعالی لیونس (ع) و ارسـلناه الی مائهٔ الف او یزیدون قال یزیدون ثلاثین الفا و علیه امام، و الّذی یری فی منامه و یسـمع الصوت و یعاین فی الیقظهٔ و هو امام مثل اولی العزم و قد کانت ابراهیم علیه السّـلام نبیّا و لیس بامام حتّی قال اللّه تعالی إِنِّی جاعِلُکَ لِلنّاسِ

صفحه : ۴۰۱

إماماً قالَ وَ مِن ذُرِّيَّتِي قالَ لا يَنالُ عَهدِي الظّالِمِينَ
«۱»

در اينكه حـديث امام عليه السّـلام براى انبياء چهار مرتبه قائل ميگردد لكن سه مرتبه آن را بيشتر بيان نفرموده شايـد مقصود از مرتبه چهارم مرتبه ختميت باشد كه سيّد و نبى ما محمّد بن عبد اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم مخصوص باين مقام گرديده كه فوق او در بشـر مقـامى نيست اينكه است كه خـداى جليل در بسـيارى از آيات رسول رحمت خود را بمرتبه نبوّت مطلقه كه شامل تمام مراتب نبوّت و ولايت ميگردد مخصوص گردانيده.

و در اربعين الهاشميه ذيل حديث نهم اندازه‌اى راجع بهمين حديث بحث نموديم بآن جا مراجعه شود.

و نظر بهمين ولايت مطلقه او است كه در آيه او را مخاطب ساخته و حضرتش را مأمور ميگرداند كه در مقام تبليغ رسالت بتمام قوى بشمشـير با كفّار مبارزه بنمايـد و بزبان و تكليفات شاقّه با منافقين كه بظاهر ايمان آورده‌انـد و بباطن منكرنـد محاجّه نمايـد و سـخت گيرى كند و نهى فرموده از اينكه اينان طرف لطف تو واقع گردند زيرا كه آنها اهل جهنّم ميباشند.

ضَرَبَ اللّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا امرَأَتَ نُوحٍ وَ امرَأَتَ لُوطٍ كانَتا تَحتَ عَبدَينِ مِن عِبادِنا صالِحَينِ فَخانَتاهُما فَلَم يُغنِيا عَنهُما مِنَ اللّهِ شَيئاً

---

(۱) [منبأ فى نفسه] آن كسـى است كه علوم و معارف بـدون ترتيب عادى در قلبش ريزش نمايـد و نه ملك حامل وحى را ببيند و نه صداى ملك را بشـنود مثل لوط كه در روايت تصـريح شده و چنين كسى امام ديگرى نيست بلكه در اخذ احكام محتاج بامام است. مرتبه دوم از مراتب نبـوت اينكه است كه در خواب ملـك را ببينـد و صـداى او را نيز بشـنود لكن در بيـدارى نه ملـك را ببينـد و نه صـداى ملـك را بشـنود مثـل يونس بـا اينكه براى صـد هزار نفر رسول بود باز در تكميل جنبه روحانى محتاج بامام بوده. مرتبه سوم اينكه است كه ملك را در خواب ببينـد و صداى او را هم بشـنود و در بيدارى ملك را معاينه نمايد چنين كسـى امام است مثل اولى العزم و از حـديث چنيـن معلـوم ميشـود كـه اينكـه مرتبه سـوم از حيث درجه و مقـام دو مرتبه دارد مرتبه اول اولـو العزمى دوم مرتبه خاتميت

صفحه : ۴۰۲

وَ قِيلَ ادخُلَا النّارَ مَعَ الـدّاخِلِينَ در اينكه آيه در مقام تنبيه كفّار برآمـده كه گمان نكنيـد كه عمل خير كسـى بشـما نفع بخشد و شايد مقصود از (كفروا) در آيه كفّار قريش باشند كه ممكن است آنان چنين گمان كرده باشند كه بسبب قرابتشان برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نجات مى‌يابند و لو آنكه مطيع او نگردند.

يا آنكه چنانچه فخر رازى آن سـنّى متعصّب در تفسير كبير گويد، اينكه دو مثال (زن نوح و زن لوط) و آن دو مثال بعد (زن فرعون و مريم) تعريض به امى المـؤمنين حفصه و عـايشه است كه چـون اينكه دو زن از حـق خودشـان تعـدى مينمودنـد اينكه آيه آنـان را تهديـد مينمايد بغليظترين و شديدترين وجهى كه در باره آنها توان اجراء نمود زيرا كه آنان را مثال كفّار قرار داده. (پايان) مفسـرين گويند نام زن نوح واغله بوده و زن لوط واهله يا واعله نام داشته و خيانت اينكه دو زن بزنا نبوده.

و بروايت إبن عباس هيچ زنى از زنهاى پيمبران زناكار نبودند و در روايت صـحيح آمده كه زن نوح بمردم ميگفت نوح ديوانه است حالاـت او را من بهتر ميـدانم، و زن لوط قوم را از مهمانهـاى لوط خبر داد تـا مهمانـان را رنجه دادنـد و هر كس بوى ايمـان ميآورد بظلمه خبر ميداد تا آنكه او را ميگرفتند و ميكشتند اينكه بود كه زن نوح بطوفان غرق شد و بر سر زن لوط سنگ باريد.

آرى گويـا خداونـد در مقـام توهين اينكه دو زن عـايشه و حفصه برآمـده و آنـان را در رديف زن نوح و زن لوط بشـمار آورده كه همين طورى كه آنها همسـر دو رسول مرسل بودنـد و چون بشوهرشان خيانت نمودنـد با كفّار داخل جهنّم ميگردند شـما دو زن نيز

اگر نبی اکرم ما را برنجانید و اطاعت نکنید از اهل جهنم خواهید بود.

وَ ضَرَبَ اللّهُ مَثَلًا لِلَّذِینَ آمَنُوا امرَأَتَ فِرعَونَ إِذ قالَت رَبِّ ابنِ لِی عِندَکَ بَیتاً

صفحه : ۴۰۳

فِی الجَنَّةِ وَ نَجِّنِی مِن فِرعَونَ وَ عَمَلِهِ وَ نَجِّنِی مِنَ القَومِ الظّالِمِینَ در آیه بالا زن نوح و زن لوط را مثال آورده برای کافرین که بدانند هر کس گرفتار عمل خودش میباشد بانتساب بغیر و لو پیمبر باشد نجات پیدا نمی‌نماید.

و در اینکه آیه اخیر زن فرعون و در آیه بعد مریم (ع) را مثال آورده برای مؤمنین که بدانند عمل بد کسی ضرر بکس دیگر نمیزند قوله تعالی وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزرَ أُخری«۱» و قوله تعالی فَمَن یَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ خَیراً یَرَه وَ مَن یَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ شَرًّا یَرَه«۲».

زن فرعون آسیه نام داشت گویند آسیه عمّه حضرت موسی علیه السّلام بود وقتی معجزه عصا را دید ایمان آورد و مدّتی ایمان خود را مخفی گردانید وقتی فرعون بر آن مطلع گردید آنچه باو اصرار نمود که از دین حق برگردد فائده نبخشید تا آنکه امر نمود او را بچهار میخ بستند و در آفتاب انداختند پس از آن فرعون گفت سنگی بر سینه وی گذارید وقتی آسیه سنگ را دید در مقام مناجات گفت خدایا در بهشت نزد خودت خانه‌ای بمن عنایت کن و مرا از قوم ستمکاران نجات ده خداوند دعای او را قبول نمود و پیش از آنکه سنگ بسینه او اصابت نماید قبض روح شد و الم سنگ را نچشید.

وَ مَریَمَ ابنَتَ عِمرانَ الَّتِی أَحصَنَت فَرجَها فَنَفَخنا فِیهِ مِن رُوحِنا وَ صَدَّقَت بِکَلِماتِ رَبِّها وَ کُتُبِهِ وَ کانَت مِنَ القانِتِینَ (و مریم) عطف (بامرأة فرعون) است الفرج و الفرجه در لغت بمعنی شقّه نمودن و شکافتن و دو قسمت نمودن چیزی است مثل شکاف پیدا نمودن دیوار که

---

(۱) سوره انعام آیه ۱۶۴ در قیامت هر کس از عمل خود بهره‌مند میگردد وبال عمل کسی بگردن دیگری نیست.

(۲) کسی که مثقال و ذره‌ای عمل خیر کند آن را میبیند و کسی که مثقال ذره‌ای عمل بد کند آن را میبیند سوره زلزال آیه ۷ و ۸.

صفحه : ۴۰۴

گویند فرجه پیدا نمود و در عورت بطور استعاره استعمال شده مثل قوله تعالی که در جمله اوصاف مؤمنین فرموده الَّذِینَ هُم لِفُرُوجِهِم حافِظُونَ و همین آیه بالا که در باره مریم علیه السّلام فرموده الَّتِی أَحصَنَت فَرجَها یعنی مریم خود را از زنا و شوهر نگاه داشت و چون بشری او را مسّ ننموده بود و از تمام کثافات ظاهری و باطنی پاک بود لایق فَنَفَخنا فِیهِ مِن رُوحِنا گردید و اضافه روح که فرموده مِن رُوحِنا اضافه تشریفیه است.

(و مریم را در اینکه آیه بچند صفت حمیده ستوده)

اول- (احصنت فرجها) خود را از زنا و غیره حفظ نمود.

دوم- وَ صَدَّقَت بِکَلِماتِ رَبِّها مریم بکتابهای آسمانی و کلمات پروردگارش ایمان داشت شاید مقصود از کلمات کلماتی باشد که بطور الهام بقلب مبارکش فرود میآید زیرا که حضرتش صدّیقه و معصومه بود و قلب پاکی که خالی از کثافات نفسانی باشد قابل تجلّیات انوار علوم و معارف میگردد اینکه بود که مریم علیه السّلام بآن صفا و طهارت قلبش میفهمید کلماتی را که از مصدر صدق بقلبش فرود میآمد و بآن تصدیق مینمود.

سوم- وَ کانَت مِنَ القانِتِینَ در مقام عبودیت و فرمانبرداری استقامت مینمود و چون موصوف باین صفات نیکو بود لایق آن گردید که از جانب پروردگارش محل نفخه روح پاک (پیمبر اولو العزم) حضرت مسیح گردد.

گمان نشود که مقصود از (روحنا) در آیه اینکه باشد که خداوند از روح خود یا نفس خودش نفخه بفرج مریم دمیده باشد (تعالی اللّه عن ذلک علوا کبیرا).

بلکه مقصود از روحی که نسبت بخودش داده یا اضافه تشریفیه است چنانچه گفته شد مثل کعبه و مسجد را که خانه خدا نامند.

یا مقصود از روح آن روح اعظم باشد که اول ما خلق اللّه بشمار میرود و اول چیزی است که مشمول رحمت و فیض منبسط و رحمت رحمانی گردیده و بتمام

صفحه : ۴۰۵

موجودات احاطه نموده و از آن روح اعظم بامر الهی نفخه‌ای بمریم دمیده شد و بحضرت عیسی مسیح علیه السّلام حامله گردید.

و برای رفع تهمت از مریم صدیقه (ع) که نسبت زنا باو داده نشود در مقام شرافت او برآمده که ما از آن روح اعظم بدون واسطه بشری و معدّات خارجی نفخه بمریم دمیدیم.

اینک جزء پنجم از تعداد تألیف تفسیر کنز العرفان یا مخزن العرفان در علوم قرآن بپایان رسید، از سوره الرّحمن الی آخر سورهٔ التحریم بقلم کمترین خادمه‌ای از خدّام آل رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و کوچکترین ذره‌ای از ذراری بتقول و امهٔ من اماء اللّه تعالی در روز پنجشنبه ۲۵ شهر ربیع الاولی ۱۳۸۳ هجری قمری مطابق ۲۴ مرداد ماه ۱۳۴۲ شمسی (و هو الاول و الاخر و الظاهر و الباطن و هو بکل شیء علیهم) و السلام علی من اتبع الهدی

جلد سیزدهم

اشاره

جزو بیست و پنجم از سوره (الزخرف) الی آخر سوره (القمر) بقلم:

کمترین خادمه‌ای از خدام آل رسول (ص) و کوچکترین ذریه‌ای از ذراری بتول (ع) و امهٔ من اماء اللّه تعالی

صفحه : ۲

هدف عالی هستی و روح حقیقت و صداقت در خلال کلمات روح افزای الهی نمایان است

سورهٔ الزخرف

اشاره

تسع و ثمانون آیهٔ و هی مکیهٔ

[سوره الزخرف (۴۳): آیات ۱ تا ۲۱]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

حم (۱) وَ الکِتابِ المُبِینِ (۲) إِنّا جَعَلناهُ قُرآناً عَرَبِیًّا لَعَلَّکُم تَعقِلُونَ (۳) وَ إِنَّهُ فِی أُمِّ الکِتابِ لَدَینا لَعَلِیٌّ حَکِیمٌ (۴)

أَ فَنَضرِبُ عَنکُمُ الذِّکرَ صَفحاً أَن کُنتُم قَوماً مُسرِفِینَ (۵) وَ کَم أَرسَلنا مِن نَبِیٍّ فِی الأَوَّلِینَ (۶) وَ ما یَأتِیهِم مِن نَبِیٍّ إِلّا کانُوا بِهِ یَستَهزِؤُنَ (۷) فَأَهلَکنا أَشَدَّ مِنهُم بَطشاً وَ مَضی مَثَلُ الأَوَّلِینَ (۸) وَ لَئِن سَأَلتَهُم مَن خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ لَیَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ العَزِیزُ العَلِیمُ (۹)

الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الأَرضَ مَهداً وَ جَعَلَ لَکُم فِیها سُبُلًا لَعَلَّکُم تَهتَدُونَ (۱۰) وَ الَّذِی نَزَّلَ مِنَ السَّماءِ ماءً بِقَدَرٍ فَأَنشَرنا بِهِ بَلدَةً مَیتاً کَذلِکَ تُخرَجُونَ (۱۱) وَ الَّذِی خَلَقَ الأَزواجَ کُلَّها وَ جَعَلَ لَکُم مِنَ الفُلکِ وَ الأَنعامِ ما تَرکَبُونَ (۱۲) لِتَستَوُوا عَلی ظُهُورِهِ ثُمَّ تَذکُرُوا نِعمَةَ رَبِّکُم إِذَا استَوَیتُم عَلَیهِ وَ تَقُولُوا سُبحانَ الَّذِی سَخَّرَ لَنا هذا وَ ما کُنّا لَهُ مُقرِنِینَ (۱۳) وَ إِنّا إِلی رَبِّنا لَمُنقَلِبُونَ (۱۴)

وَ جَعَلُوا لَهُ مِن عِبادِهِ جُزءاً إِنَّ الإِنسانَ لَکَفُورٌ مُبِینٌ (۱۵) أَمِ اتَّخَذَ مِمّا یَخلُقُ بَناتٍ وَ أَصفاکُم بِالبَنِینَ (۱۶) وَ إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِما ضَرَبَ لِلرَّحمنِ مَثَلاً ظَلَّ وَجهُهُ مُسوَدًّا وَ هُوَ کَظِیمٌ (۱۷) أَ وَ مَن یُنَشَّؤُا فِی الحِلیَةِ وَ هُوَ فِی الخِصامِ غَیرُ مُبِینٍ (۱۸) وَ جَعَلُوا المَلائِکَةَ الَّذِینَ هُم عِبادُ الرَّحمنِ إِناثاً أَ شَهِدُوا خَلقَهُم سَتُکتَبُ شَهادَتُهُم وَ یُسئَلُونَ (۱۹)

وَ قالُوا لَو شاءَ الرَّحمنُ ما عَبَدناهُم ما لَهُم بِذلِکَ مِن عِلمٍ إِن هُم إِلّا یَخرُصُونَ (۲۰) أَم آتَیناهُم کِتاباً مِن قَبلِهِ فَهُم بِهِ مُستَمسِکُونَ (۲۱)

صفحه : ۳

(ترجمه)

سوره زخرف ۸۹ آیه است و در مکه فرود آمده

(بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص)

(حم)

قسم بکتاب ظاهر و روشن (قرآن)

بحقیقت ما آن کتاب مبین را (بلغت) عرب قرار دادیم شاید شما در آن تعقّل نمائید (۳)

و محققا اینکه کتاب در ام الکتاب (دفتر آفرینش که در آن همه چیز ثبت گردیده) نزد ما است و هر آینه (قرآن) بلند مرتبه و مشتمل بر حکمت بسیار است (۴)

آیا باز داریم شما را از قرآن (و شما را از فیض آن محروم گردانیم) زیرا که شما جماعتی میباشید (که در لجاجت) اسراف میکنید (۵)

و چه بسیار که ما فرستادیم پیمبرانی در اوائل (زمان پیشین) (۶)

و نیامد بر آنها پیمبری مگر آنکه باو استهزاء و سخریه مینمودند (۷)

پس ما هلاک گردانیدیم از آنها کسانی را که در قوت و توانایی شدیدتر و سخت‌تر بودند و در مواضعی از قرآن قصه پیشینیان گذشته (۸)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اگر از اینکه مشرکین سؤال کنی کی آسمان و زمین را آفریده البته آنان (در پاسخ) گویند آنها را خدای غالب عالم توانا آفریده (۹)

و خدا آن کسی است که برای شما زمین را گهواره

صفحه : ۴

قرار داده و برای شما راههایی در زمین مقرر نموده شاید شما هدایت یابید (۱۰)

و خدا آن کسی است که از آسمان فرود آورد آب (باران را) باندازه معین و بآب زنده گردانیدیم زمین‌های مرده را همین طور (شما را پس از مردن زنده میگردانیم) و بیرون می‌آئید (۱۱)

و خدا آن کسی است که تمام زوج‌ها را آفریده و برای شما قرار داده از کشتی‌ها و چهار پایان آنچه را که سوار می‌شوید (۱۲)

تا اینکه بر پشت آنها سوار شوید پس از آن متذکر گردید نعمت پروردگار خود را و بگوئید منزه است (از هر عیب و نقصی) آن کسی که برای ما اینکه موجودات را مسخر گردانیده (و بگوئید) ما چنین قدرتی نداشتیم که اینکه موجودات را مطیع خود گردانیم (۱۳)

و محققا ما بسوی پروردگار خود بازگشته‌گانیم (۱۴)

(کفار با آنکه اعتراف دارند که آفریننده آسمانها و زمین خداست) از بندگانش برای او جزء قرار میدهند و ملائکه را دختران خدا مینامند) بحقیقت انسان آشکارا کفران میورزد و ناسپاس است (۱۵)

آیا خدا از بین مخلوقاتش برای خود دختران انتخاب نموده و شما را برگزیده و فضیلت داده به پسران (۱۶)

وقتی بیکی از کفار بشارت داده شود بآنچه از برای (خدای) رحمن مثلی زده شد روی وی از شدت غیظ و غضب سیاه میگردد (۱۷)

آیا کسی که در تزیین و آراستگی و جلوه‌گری (یعنی دختران) نشو و نما نموده و در مقام مخاصمه و مجادله غیر روشنند (یعنی) نتوانند طرف را ملزم گردانند (و اثبات حق خود نمایند) آنان را دختران خدا مینامند (۱۸)

و ملائکه که بندگان پروردگار رحمانند دختران می‌نامند (آیا) در وقت خلقت آنها حاضر بودند بزودی نوشته میشود شهادت آنها (و در روز حساب از آنان سؤال میشود) (۱۹)

کفار گفتند اگر خدا میخواست ما عبادت آنها را نمیکردیم (در صورتی که آنان علم بگفتارشان ندارند) آنها نیستند مگر دروغگویان (۲۰)

آیا پیش از قرآن برای (کفار) کتابی و نوشته‌ای از طرف (ما) آمده و بآن تمسک نموده‌اند (۲۱)

صفحه : ۵

توضیح آیات

حم وَ الکِتابِ المُبِینِ راجع به (حم) در سوره‌های بعد گفتاری از مفسرین نقل شده که (حم) اسم سوره یا قسم یا اشاره باسماء الحسنی مثل حمید، مجید، حنان، منان، حافظ، ماجد و امثال اینها است.

لکن چنانچه گفته میشود ظاهرا تمام حروف هجاء که در اوّل بعضی از سوره‌ها است رمز است بین حق تعالی و رسولش و از متشابهات قرآن بشمار میرود و علمش نزد خدا و راسخین فی العلم است پس سکوت در آن اولی است.

و او، قسم سوگند بکتاب ظاهر و هویدا یعنی قرآن که هم از حیث الفاظ و فصاحت و بلاغت ظاهر است که چنین کلامی از عهده بشر خارج است و هم از حیث معانی و اسرار و رموز منطوی در آن و کسی که اندک تدبّری در آیات قرآنی بنماید تصدیق مینماید که دانشمندترین و متبحرترین از عقلاء بشر بکوچکترین اسرارش پی نبرند هر چند کمال جدیت و سعی و کوشش در فهم آن بنمایند و نیز احکام و قوانینش ظاهر و هوید است.

إِنّا جَعَلناهُ قُرآناً عَرَبِيًّا لَعَلَّكُم تَعقِلُونَ اینکه جمله جواب قسم است یعنی قسم بقرآن که آن را عربی قرار دادیم شاید شما عربها چون

زبان خودتان است در معانی و اسرار آن تدبر نمائید.

اینکه قرآن بزبان عربی فرود آمده در آن اسراری نهفته است، یکی زبان عربی فصیح‌ترین و جامع‌ترین زبانها است و بتصدیق دانشمندان روی قاعده جامع و مضبوطی وضع گردیده و مطلب هر قدر هم مهم باشد تاب تحمل آن را دارد و دیگر نظر بقوله تعالی (وَ أَنذِر عَشِيرَتَكَ الأَقرَبِينَ) پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم مأمور گردید که اول نزدیکان خود را هدایت نماید و آنان قریش و عربی لسان بودند اینکه بود که قرآن بزبان آنها فرود آمد و البته اسرار دیگری نیز دارد که اهلش میدانند

صفحه : ۶

وَ إِنَّهُ فِي أُمِّ الكِتابِ لَدَينا لَعَلِيٌّ حَكِيمٌ در اینکه آیه سه صفت دیگر از اوصاف قرآن را تذکر میدهد.

(اوّل) اینکه قرآن قبل از فرود آمدن آن در اینکه نشئه طبیعت در امّ الکتاب و دفتر آفرینش یا لوح محفوظ ثبت گردیده و نزد ما حاضر است.

(دوم) بزرگ مرتبه است و بر تمام کتابهای آسمانی علوّ و برتری دارد و ناسخ و جامع تمام آنها است و تا قیامت بین افراد بشر ابراز فعالیت مینماید و نسخ پیرامون آن نمیگردد.

(سوم) قرآن حکیم است یعنی ظاهر کننده حکمت است و تمام احکام و قوانین آن روی میزان عقل و منطق استوار گردیده و آیات آن منطبق با براهین عقلی است و روی نقطه وسط اعتدال قرار گرفته اینکه است که تمام عقلاء و حکماء عالم اگر اندکی در آن تدبّر نمایند در مقابل آن زانو میزنند و اعتراف مینمایند که از نزد مبدء حکیم فرود آمده.

أَ فَنَضرِبُ عَنكُمُ الذِّكرَ صَفحاً أَن كُنتُم قَوماً مُسرِفِينَ آیه عطف بآیه بالا است (أ فنضرب) استفهام و در مقابل انکار است که آیا شما را در جهالت واگذاریم و قرآن را از شما باز داریم تا از اینکه فیض محروم مانید زیرا که در کفر و عناد زیاد روی میکنید و در وادی گمراهی سرگردان و بر انکار حق اسراف مینمائید.

شاید اشاره باین باشد که اگر چه شما کفار در لجاجت و انکار زیاده روی میکنید و اینکه کلام معجزه نمایی که از منبع فیض رحمانی ترشّح نموده و برای هدایت و سعادت شما فرود آمده از آن اعراض مینمائید لکن با اینکه حال برای اتمام نعمت و اینکه حجّت بر خلق تمام گردد و چون خدای تعالی دائم الفضل و کثیر الاحسان است منع فیض نمیکند و قرآن را در میان شما باقی میگذارد.

وَ كَم أَرسَلنا مِن نَبِيٍّ فِي الأَوَّلِينَ- وَ ما يَأتِيهِم مِن نَبِيٍّ إِلّا كانُوا بِهِ يَستَهزِؤُنَ فَأَهلَكنا أَشَدَّ مِنهُم بَطشاً وَ مَضى مَثَلُ الأَوَّلِينَ

صفحه : ۷

برای تسلی دل رسول خود و تهدید مشرکین تذکر میدهد که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم چه بسیار پیغمبرانی در میان پیشینیان که مشرک و مسرف بودند فرستادیم و کفر آنان ما را از فرستادن پیغمبران مانع نگردید و نیامد از نزد ما برای کفار پیشینیان هیچ پیغمبری مگر آنکه مردمان آن ملّت او را مسخره و استهزاء مینمودند اینکه بود که بکیفر اعمال آنها قویترین آنان را هلاک گردانیدیم و شوکت و قوّت آنان ما را عاجز نگردانیده و چندین جا در قرآن حکایت پیشینیان که با پیغمبرانشان چه کردند و چگونگی عذاب آنها را تذکر میدهد برای آنکه بقیه متنبه گردند.

وَ لَئِن سَأَلتَهُم مَن خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ العَزِيزُ العَلِيمُ خطاب متوجّه برسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم است که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم اگر از اینکه کفار و مشرکین سؤال کنی چه کسی آسمانها و زمین را آفریده البته بدون تامل میگویند خدای دانای غالب و قاهر آنها را آفریده.

اشاره به اينكه چون فطرت بشر بر توحيد است بهمان فطرت اولیّه خود بوجود خالق يكتا شهادت مى‌دهد زيرا كه عقل شاهد بر اينكه است كه هيچ بنائى بى بنّاء و هيچ حركتى بدون محرّك و هيچ حادثى بدون محدث تحقق نخواهد پذيرفت انسان وقتى بوجود خود نظر ميكند كه از نيستى بهستى و از عدم بوجود آمده و نيز نظر ميكند باين نظام مرتب آفرينش و اينكه كاخ مجلل پهناور جهانى و رموز آفرينش كه از سرتاسر عالم خلقت هويدا و پديدار است و همه تحت قوانين معينى اداره ميشوند در چنين حالى چگونه وى را ميسر است كه بموجود خالق يكتا اعتراف ننمايد لكن با اينكه اعتراف انسان (ظلوما جهولا) از غايت جهل و بى‌خردى بتها و چيزهاى ديگر را در عبادت شريك خدا قرار ميدهد و بعقل ناقص خود چنين توهم مى‌كند كه غير خدا چيزى مؤثر و كارى از دست آنان برمى‌آيد.

و شايد سرّ اينكه هر طائفه و ملّتى در طريق عبادت و شناسايى حق تعالى تمسك بچيزى نموده اينكه باشد كه از يك طرف بفطرت اوّليه خود قلب و دلشان نگران بتوحيد است و از آن طرف عقل بشر كوتاه است بخودى خود و بطور مستقيم

صفحه : ۸

بدون قائد و پيشوا و رهنمايى كه اينكه راهرا رفته و برگشته و براى هدايت خلق از طرف حق تعالى مبعوث گرديده بطريق مستقيم نتوانند بسوى مبدءشان سلوك نمايند و زير بار پيمبران هم نميروند اينكه است كه مسلما براه كج افتاده گمراه ميگردند

همه را ديده برويت نگرانست و ليكن خود پرستان بحقيقت نشناسند خدا را

و آيه در مقام الزام بچنين مردمانى است كه تابع پيمبران نميشوند و در مقابل ربّ جليل كه هر كس بفطرت اوليّه خود شاهد بر آن است و تمام موجودات علوى و سفلى مخلوق و مسخّر امر تكوينى اويند چگونه بمخلوق ضعيفى تمسك نموده و آن را كه ضعيف‌تر و بيمقدارتر از خود آنها است چون جمادات پناهنده گرديده و آن را معبود خود قرار ميدهند.

الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْداً وَ جَعَلَ لَكُمْ فِيها سُبُلًا لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ وَ الَّذِي نَزَّلَ مِنَ السَّماءِ ماءً بِقَدَرٍ فَأَنْشَرْنا بِهِ بَلْدَةً مَيْتاً كَذلِكَ تُخْرَجُونَ پس از آن ذات متعال در مقام توحيد افعال برآمده و خود را بآثار كه دليل (انّى) و از اثر پى بمؤثر بردن است معرّفى مينمايد.

و تذكر ميدهد آن خدايى كه شما معترفيد خالق آسمانها و زمين است او خالق و پديد آورنده همه چيز است و از روى فضل و بخشش زمين را براى شما گهواره قرار داده تشبيه بگهواره شايد اشاره بحركت دورى زمين است همين طورى كه گهواره رفت و آمد ميكند بنا بر كشف جديد زمين هم على الدوام بدور خود ميچرخد و رفت و آمد ميكند.

چون علماى هيئت قديم همگى آنان چنين گمان ميكردند كه زمين ساكن و هيچ حركت ندارد و هر شبانه روزى يك دفعه خورشيد بدور زمين ميگردد و از گردش خورشيد بدور زمين شب و روز پديد ميگردد.

اينكه بود كه مفسّرين (مهد) را بسكونت و آرامش تفسير نموده‌اند در صورتى كه (مهد) كه بمعنى گهواره‌ايست كه براى اطفال تهيّه مينمايند آن است كه برفت و آمد آن طفل آرامش پيدا نمايد و بنا بر صحت اينكه كشف جديد اينكه خود يكى از

صفحه : ۹

معجزات و اسرار قرآن بشمار ميرود زيرا كه در آن وقت احدى چنين گمانى نداشت كه زمين حركت دورى ميكند.

و ديگر از تفضلات خالق متعال اينكه است كه در زمين راههايى قرار داده كه بشر نظام زندگانى خود را بآسانى فراهم نمايد.

و ديگر از تفضلات او است كه بقدر معين از آسمان آب فرود مى‌آورد كه زمين مرده فصل زمستان در موقع بهار زنده و سبز و

خرم گردد.

(کَذلِکَ تُخرَجُونَ) همین طوری که زمین مرده که در زمستان اثری از وی نمایان نیست در بهار از خمودی بیرون میآید و گویا روح تازه‌ای در آن پدید میگردد شما افراد بشر نیز در قیامت تحوّل نموده و حیات دیگری و زندگانی همیشگی بشما بخشوده میگردد.

در بسیاری از آیات زنده شدن در قیامت را تشبیه مینماید بد و حالتی که برای زمین در فصل زمستان و تابستان پدید میگردد، شاید سرّش اینکه باشد که همین طوری که زمین در زمستان بعینه باقی است منتهی آثارش که بروز نباتات و گیاه‌ها است از آن مفقود گردیده آنهم نه بکلی فاقد اثر شده باشد بلکه برای اینکه است که بقدرت و حکمت قادر متعال در زمستان آب و حرارت و دانه را در باطن خود پرورش دهد و در تابستان بصورت گیاه و نباتات سر درآورد و بثمر برسد.

انسان نیز بمردن فانی نمی‌گردد بلکه آثارش از اینکه عالم قطع میگردد و تمام آثار و اعمال و افعالش که در ایّام حیات دنیوی کسب نموده و بفعلیت رسیده و بآن تحقق یافته و در باطنش مخفی گردیده نموّ می‌نماید و در روز موعود که آخرین سیر انسانی است از خمودی بیرون آمده و باراده قادر متعال حیات دیگری که جامع تمام مراتب سیر او بشمار میرود بوی بخشوده می‌گردد آن وقت است که ثمره و میوه وجودش ظاهر میگردد اگر در مزرعه وجودش تخم حشیش و گیاه تلخ بی‌ثمر پاشیده مسلما در قیامت که موقع درو و نتیجه گرفتن است همان سبز گردیده (گندم از گندم بروید جو ز جو):

صفحه : ۱۰

دهقان سالخورده چه خوش گفت با پسر کی نور چشم من بجز از کشته ندروی

وَ الَّذِی خَلَقَ الأَزواجَ کُلَّها وَ جَعَلَ لَکُم مِنَ الفُلکِ وَ الأَنعامِ ما تَرکَبُونَ لِتَستَوُوا عَلی ظُهُورِهِ ثُمَّ تَذکُرُوا نِعمَةَ رَبِّکُم إِذَا استَوَیتُم عَلَیهِ وَ تَقُولُوا سُبحانَ الَّذِی سَخَّرَ لَنا هذا وَ ما کُنّا لَهُ مُقرِنِینَ وَ إِنّا إِلی رَبِّنا لَمُنقَلِبُونَ و نیز ذات متعال در مقام عموم قدرت خود ببشر تذکر میدهد که هیچ نر و ماده‌ای نیست مگر آنکه ما آن را آفریده‌ایم و با هم جفت گردانیده‌ایم چنانچه در جای دیگر گفته شد تمام موجودات از نر و ماده تشکیل یافته‌اند حتی مواد اولیه که در محل خود ثابت گردیده که از دو عنصر مثبت و منفی که بمنزله نر و ماده در حیوانات میباشند ترکیب گردیده شده‌اند و وحدت حقیقی و فردیت واقعی منحصر بذات (واجب الوجود تعالی است).

و نیز پس از آنکه بباقی تفضّلاتی که برای انتفاع بشر مهیا نموده مثل کشتیها که بآسانی توانند از روی آب گذر نمایند و چهارپایان که برای سواری و باقی احتیاجات بشر مهیا گردانیده امر میفرماید که وقتی بپشت کشتی و نیز بپشت چهارپایان سوار گردیدید متذکر گردید که اینها نعم پروردگار شما است و بگوئید منزه و مبرا است از هر عیب و نقص آن خدایی که اینکه موجودات ارضی و سمائی را برای آسایش ما مسخر گردانیده و ماها عاجز و ناتوان هستیم و چنین قدرتی را نداشتیم که برای نفع خود چنین موجودات عظیمی را مسخر خود گردانیم، غرض آنکه در همه حال متذکر حق تعالی و نعمت‌های بی‌پایان او باشید و از یاد ولی نعمت خود غافل نگردید.

(وَ إِنّا إِلی رَبِّنا لَمُنقَلِبُونَ) و نیز بگوئید ما بسوی پروردگارمان بازگشت مینمائیم اشاره به اینکه لازمه اعتراف بمبدء اعتراف بمعاد است کسی که در امر خلقت تدبر بنماید (و بعلم الیقین) اعتراف کند که خدای متعال تمام موجودات را برای نشو و ارتقاء بشر مسخّر نموده و برای هر موجودی غایت و فائده‌ای قرار داده برای اینکه بشر بمنتهای کمال لایق بخود برسد البته اعتراف می‌نماید که همانطوری که برای هر چیزی فائده و غایتی است که بایستی بآن برسد انسان هم نیز که غایت الغایات

صفحه : ۱۱

است بـایستی بغـایت وجود خود و کمـال لایق بخود که بازگشت و رجوع بمبـدء است نائل گردد و آن در قیامت کبری که آخرین سیر بشر است انجام میگیرد و بازگشت بحق تعالی برای مؤمنین نیکو کار فوز برحمت رحمانی و رحمت رحیمی است که دو اسم از اسماء الحسنی و اوصاف جمال او است لکن بازگشت کفار و منافقین بسوی غضب و اسم شدید العقاب و قهار و غیر آن است.

وَ جَعَلُوا لَهُ مِن عِبادِهِ جُزءاً إِنَّ الإِنسانَ لَكَفُورٌ مُبِينٌ أَمِ اتَّخَذَ مِمّا يَخلُقُ بَناتٍ وَ أَصفاكُم بِالبَنِينَ آیه راجع بجهالت و بیخردی کفار است که اولا مخلوق خـدا را جزء او قرار می‌دهنـد چنانچه ملائکه را که مخلوق خـدا میباشـند دختران خـدا مینامیدند و اینکه نسـبت ناروا کفریست آشـکار و ثانیا بهمزه انکار (ام اتخذ) در مقام سرزنش آنها برآمده که چگونه مخلوق ضعیف‌تر را نسبت بخدا می‌دهند آیا سزاوار است که خـدا از میـان مخلوقات برای خود دختران را انتخاب نمایـد و شـما را برگزینـد و فضـیلت دهـد بپسـران و اینکه طور نسـبت ناروا کمال سـفاهت و نفهمی آنها را میرساند زیرا که اولاد، دختر باشد یا پسـر جزء پدر و مادر است و از آنها زائیده شده، و واجب الوجـود مبـدء عـالم است و واحـد واحـد و بسـیط الحقیقـهٔ و منزّه و مـبرّا از جسم و جسـمانیات است چنـانچه خودش خود را توصـیف نموده بقوله (لَم يَلِدْ وَ لَم يُولَد وَ لَم يَكُن لَهُ كُفُواً أَحَدٌ) اینکه است که در آخر آیه بالاـ می‌فرمایـد بحقیقت انسـان علانیه کفران می‌ورزد.

وَ إِذا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِما ضَرَبَ لِلرَّحمنِ مَثَلًا ظَلَّ وَجهُهُ مُسوَدًّا وَ هُوَ كَظِيمٌ أَ وَ مَن يُنَشَّؤُا فِي الحِليَةِ وَ هُوَ فِي الخِصامِ غَيرُ مُبِينٍ در مقام مـذمّت کفار است که وقتی بیکی از آنان بشارت و خبر می‌دادنـد باولاد دختری که آن را برای خـدا مثل قرار میدادند یعنی دختران خدا مینامیدند روی وی ار غیض و غضب سیاه میگردد زیرا که دختر داشـتن را بر خود عار میدانستند و از خبث باطن زنان را نسبت بخدا میدادند و دختران خدا مینامیدند.

صفحه : ۱۲

بعـد اعتراضـا بآنها دو صـفت از صـفات نکوهیـده زن را تـذکر میدهـد یکی آنکه طبیعت زن مایل بتزیین و در زر و زیور نشو و نما می‌نماید یعنی زن بالطبع مایل بجلوه‌گری و خود آرایی است و خود را بطلا آلات و لباسهای حریر زینت می‌دهد و شاید باین جهت لبـاس ابریشـمی و زینت نمودن بطلاـ برای مردهـا ممنوع و حرام گردیـده که بـا زنـان فرق داشـته باشـند و نیز چون زن بـالطبع مـایل بآرایش است امر شده که زینت خود را از اجانب مخفی گرداند.

و دیگر از اوصـاف زن اینکه است که فرموده (وَ هُوَ فِي الخِصـامِ غَيرُ مُـبِينٍ) غالبـا زن در مورد مخاصـمه و استیفـاء حق خود از روی قیـاس برهـانی و گفتـار منطقی نتوانـد طرف را ملزم گردانـد و استیفـاء حق خود بنمایـد بلکه بطور قیاسـات جـدلی غیر بیّن در مقـام گفتگو بر می‌آید و اینکه دو صـفت نقطه ضـعف وجود و نقص عقل وی را میرساند و کفّار مخلوق ضعیف‌تر را نسبت بخدا میدهند و پسران که در نظر آنان نیرومندتر و بزرگ‌منش‌ترند نسبت بخود میدهند.

و در اینکه بطور کلّی مرد شـریف‌تر و نیرومندتر و قوی‌تر از زن است حرفی نیست لکن اولا اینکه نسـبت کلّی است بکلّی و درسـت است که اکثر مردها از حیث عقل و تـدبیر و عمل شـریفتر از زن بشـمار میروند لکن نه آنکه هر فردی از مرد بهتر از هر فردی از زن باشـد لکن چنانچه تاریـخ نشان میدهد و بمشاهده و عیان دیده شده که زنهایی در عالم پدید گردیده‌اند که بمراتب بهتر از بسـیاری از مردها بوده و هستند.

و ثانیا چنانچه دانشـمندان گفته‌انـد اگر چه مرد در عقل و دور اندیشـی غالبا قوی‌تر از زن است لکن زن حسّاس‌تر از مرد است و نیز در رقّت قلبی و بعض خصوصیات زن بهتر از مرد است.

و چنانچه از سیاق آیه معلوم می‌شود ذات متعال در مقام اعتراض بکفّار است که اینها وقتی بشارت دختر بآنها داده میشـد از شـدّت غیض روی آنها سیاه میگردید در صورتی که خالق دختر و پسر یکی است و هر دو انسان و اولاد آنها میباشند، دیگر چرا آن فردی

که بنظر شما ضعیفتر و پست‌تر است نسبت بخدا میدهید و فرد قویتر را نسبت بخود

صفحه : ۱۳

وَ جَعَلُوا المَلائِكَةَ الَّذِينَ هُم عِبادُ الرَّحمنِ إِناثاً أَ شَهِدُوا خَلقَهُم سَتُكتَبُ شَهادَتُهُم وَ يُسئَلُونَ و نیز در مقام بیان آراء نکوهیده و سخنان رکیک بی‌مأخذ آنها برآمده که آنان ملائکه را که بندگان پروردگار رحمانند دختران می‌نامند آیا آنان در موقع خلقت آنها در عالم قضاء و مبدء آفرينش حاضر بودند و کیفیّت خلقت آنها را مشاهده نمودند و چگونگی آنها را که زن باشند یا مرد میدیدند بزودی شهادت و گفتار رکیک آنان نوشته میگردد و در قیامت در موقع حساب از آنها سؤال میگردد و بمجازات اعمال خود خواهند رسید.

وَ قالُوا لَو شاءَ الرَّحمنُ ما عَبَدناهُم ما لَهُم بِذلِكَ مِن عِلمٍ إِن هُم إِلّا يَخرُصُونَ أَم آتَيناهُم كِتاباً مِن قَبلِهِ فَهُم بِهِ مُستَمسِكُونَ كفّار و مشركين گفتند اگر خدای رحمن میخواست که ما عبادت بتها و غیر آن را نكنيم ما عبادت نمیکردیم و ظاهرا باین سخن میخواستند خود را از گناه تبرئه نمایند و بگويند بخواست خدا و رضای او بود که ما عبادت غیر او را بکنیم.

در جواب آنها فرمود اینکه سخن آنها نیز مثل باقی سخنان رکیک آنان بدون فهم و دانش و رویّه سرزده و آنان دروغگویانند یعنی خلاف واقع میگویند و خدا کفر کافر را نخواسته چنانچه فرموده (وَ لا يَرضى لِعِبادِهِ الكُفرَ) سوره (زمر) آیه (۹)

[سوره الزخرف (۴۳): آیات ۲۲ تا ۳۹]

اشاره

بَل قالُوا إِنّا وَجَدنا آباءَنا عَلى أُمَّةٍ وَ إِنّا عَلى آثارِهِم مُهتَدُونَ (۲۲) وَ كَذلِكَ ما أَرسَلنا مِن قَبلِكَ فِي قَريَةٍ مِن نَذِيرٍ إِلّا قالَ مُترَفُوها إِنّا وَجَدنا آباءَنا عَلى أُمَّةٍ وَ إِنّا عَلى آثارِهِم مُقتَدُونَ (۲۳) قالَ أَ وَ لَو جِئتُكُم بِأَهدى مِمّا وَجَدتُم عَلَيهِ آباءَكُم قالُوا إِنّا بِما أُرسِلتُم بِهِ كافِرُونَ (۲۴) فَانتَقَمنا مِنهُم فَانظُر كَيفَ كانَ عاقِبَةُ المُكَذِّبِينَ (۲۵) وَ إِذ قالَ إِبراهِيمُ لِأَبِيهِ وَ قَومِهِ إِنَّنِي بَراءٌ مِمّا تَعبُدُونَ (۲۶)

إِلاَّ الَّذِي فَطَرَنِي فَإِنَّهُ سَيَهدِينِ (۲۷) وَ جَعَلَها كَلِمَةً باقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُم يَرجِعُونَ (۲۸) بَل مَتَّعتُ هؤُلاءِ وَ آباءَهُم حَتّى جاءَهُمُ الحَقُّ وَ رَسُولٌ مُبِينٌ (۲۹) وَ لَمّا جاءَهُمُ الحَقُّ قالُوا هذا سِحرٌ وَ إِنّا بِهِ كافِرُونَ (۳۰) وَ قالُوا لَو لا نُزِّلَ هذَا القُرآنُ عَلى رَجُلٍ مِنَ القَريَتَينِ عَظِيمٍ (۳۱)

أَ هُم يَقسِمُونَ رَحمَتَ رَبِّكَ نَحنُ قَسَمنا بَينَهُم مَعِيشَتَهُم فِي الحَياةِ الدُّنيا وَ رَفَعنا بَعضَهُم فَوقَ بَعضٍ دَرَجاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعضُهُم بَعضاً سُخرِيًّا وَ رَحمَتُ رَبِّكَ خَيرٌ مِمّا يَجمَعُونَ (۳۲) وَ لَو لا أَن يَكُونَ النّاسُ أُمَّةً واحِدَةً لَجَعَلنا لِمَن يَكفُرُ بِالرَّحمنِ لِبُيُوتِهِم سُقُفاً مِن فِضَّةٍ وَ مَعارِجَ عَلَيها يَظهَرُونَ (۳۳) وَ لِبُيُوتِهِم أَبواباً وَ سُرُراً عَلَيها يَتَّكِؤُنَ (۳۴) وَ زُخرُفاً وَ إِن كُلُّ ذلِكَ لَمّا مَتاعُ الحَياةِ الدُّنيا وَ الآخِرَةُ عِندَ رَبِّكَ لِلمُتَّقِينَ (۳۵) وَ مَن يَعشُ عَن ذِكرِ الرَّحمنِ نُقَيِّض لَهُ شَيطاناً فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ (۳۶)

وَ إِنَّهُم لَيَصُدُّونَهُم عَنِ السَّبِيلِ وَ يَحسَبُونَ أَنَّهُم مُهتَدُونَ (۳۷) حَتّى إِذا جاءَنا قالَ يا لَيتَ بَينِي وَ بَينَكَ بُعدَ المَشرِقَينِ فَبِئسَ القَرِينُ (۳۸) وَ لَن يَنفَعَكُمُ اليَومَ إِذ ظَلَمتُم أَنَّكُم فِي العَذابِ مُشتَرِكُونَ (۳۹)

صفحه : ۱۵

(ترجمه)

بلکه کفّار گفتند چون ما حقیقتا آباء و اجداد خود را دیدیم بر ملت و طریقی (سلوک مینمایند) ما نیز بروش آنان سلوک نموده هدایت می‌یابیم (۲۲)

و همچنین ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم ما پیش از تو در هیچ قریه و دهی هیچ پیمبر و رسول تهدید کننده‌ای نفرستادیم مگر آنکه متموّلین آنها گفتند بحقیقت ما پدران خود را بر ملّت و طریقه‌ای یافته‌ایم و ما بر آثار آنها پیروی کننده‌گانیم (۲۳)

پیمبران (در پاسخ آنها) گفتند آیا شما متابعت پدران میکنید اگر چه ما برای شما ملّت و روشی آورده‌ایم که راه‌نماتر باشد از آنچه پدران خود را بر آن یافته‌اید (کفّار) گفتند محققا ما بآنچه شما فرستاده شده‌اید ناگرویدگانیم (۲۴) (یعنی تابع شما نمیشویم)

پس ما از آنان انتقام کشیدیم، ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نظر کن و ببین چگونه بود عاقبت تکذیب کنندگان (۲۵)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم یاد کن وقتی که ابراهیم بپدرش (عمویش) و قومش گفت بدرستی من از آنچه شما عبادت میکنید بیزارم (۲۶)

(و بندگی و عبادت نمیکنم) مگر آن کسی را که مرا آفریده و بزودی مرا بسوی حق هدایت مینماید (۲۷)

و ابراهیم (کلمه توحید را) در اعقاب خود باقی گذاشت که شاید (پدر و قومش) از کفر بازگشت نمایند (۲۸)

بلکه ما آن جماعت و پدران آنان را از (دنیا) متمتع و بهره‌مند گردانیدیم تا وقتی که کلمه حق (توحید) بر آنها فرود آمد و پیمبری با معجزات ظاهر و آشکار (۲۹) (برای هدایت آنان فرستادیم)

و چون رسول با معجزات بسوی آنها آمد گفتند اینکه سحر است و ما بآن کافرانیم (۳۰)

کفّار گفتند چرا قرآن فرود نیامد بر مردی که (بوده باشد) از یکی از دو ده و قریه‌ای باشد که شأن و منزلت آن بزرگ است (۳۱)

(ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم) آیا اینکه مردم رحمت پروردگار تو را قسمت میکنند (در صورتی که) ما معاش دنیوی آنان را ما بین آنها قسمت کرده‌ایم، و بلند گردانیدیم درجات بعضی را فوق بعض دیگر تا آنکه بعضی بعض دیگر را تسخیر نموده و بکار بدارند (ای محمّد) رحمت پروردگار تو بهتر (از آن مال و ثروتی است) که جمع نموده‌اند (۳۲)

و اگر نبود برای آنکه بایستی مردم ملّت واحده باشند (و باجتماع زندگانی نمایند) هر آینه قرار میدادیم

صفحه : ۱۶

سقف خانه کسانی که بپروردگار رحمن کافر گردیده‌اند نقره و نردبانها که بر آن بالا روند ببام از نقره (۳۳)

و نیز قرار میدادیم درب خانه‌های آنان و تختهایی که بر آن تکیه کنند از نقره (۳۴)

و جواهرات و تمام اینها نیست مگر بهره اندکی از زندگانی دنیا، و آخرت و حضور یافتن نزد پروردگار تو برای پرهیزکاران است (۳۵)

(ای محمّد) کسی که اعراض کند و چشم بپوشد از یاد پروردگار تو شیطان را بر او برگماریم و همنشین او گردانیم (۳۶)

محققا شیاطین راه آنان را می‌بندند و آنان گمان میکنند که راه یافته شدگانند (۳۷)

تا وقتی که در روز محشر (کافر) نزد ما آمد با همنشین خود (شیطان) گوید ای کاش بین من و تو بقدر دوری دو مشرق دوری بود و تو بد هم‌نشینی برای من میباشی (۳۸)

(بآنها گویند) امروز هرگز دوری شما از هم نفع نمی‌بخشد زیرا که شما بخود ظلم نموده (و خود را از رحمت الهی دور گردانیده‌اید) و محققا شما در عذاب مساوی می‌باشید (۳۹)

توضیح آیات:

اشاره

بَل قالُوا إِنّا وَجَدنا آباءَنا عَلی أُمَّةٍ وَ إِنّا عَلی آثارِهِم مُهتَدُونَ وَ کَذلِکَ ما أَرسَلنا مِن قَبلِکَ فِی قَریَةٍ مِن نَذِیرٍ إِلّا قالَ مُترَفُوها إِنّا وَجَدنا آباءَنا عَلی أُمَّةٍ وَ إِنّا عَلی آثارِهِم مُقتَدُونَ خدای متعال به پیمبرش خبر می‌دهد که پیش از تو پیمبرانی نفرستادیم مگر آنکه متموّلین و ثروتمندان کفّار در پاسخ سخنان هدایت آمیز آنان که میگفتند همگی شماها در راه باطل سلوک مینمائید و ما فرستاده شدگان از طرف خدای جهانیان میباشیم که شما را از کج روی بسوی طریق مستقیم ارشاد نمائیم و راه نجات و سعادتان را بشما بفهمانیم تا آنکه بدانید که خدای عالم یکی است و در حقیقت وجود و الهیت شریک و انبازی برای او نیست، باراده خود می‌آفریند و بقدرت خود روزی می‌دهد نه جزء چیزی است و نه چیزی جزء او است منزّه و مبرّا از تمام صفات اجسام و جسمانیّات است نه زایش می‌کند و نه زائیده شده (لم یلد یولد است او از قدم) (نه پدر دارد و نه فرزند و نه عم) و متصف بتمام

صفحه : ۱۷

صفات کمال است ازلی و ابدی و فرد و سرمدی است چنین خدایی لایق پرستش و بندگی است نه اجسام بی‌شعور که قدرت بر کاری ندارند.

کفار در پاسخ سخنان حکیمانه آنها بدون آنکه رجوع بعقل و وجدان خود نمایند و در آن تأمل کنند میگفتند چون آباء و اجداد ما بر طریقی سلوک مینمودند ما نیز تابع آنان گردیده بروش آنها عمل میکنیم قالَ أَ وَ لَو جِئتُکُم بِأَهدی مِمّا وَجَدتُم عَلَیهِ آباءَکُم قالُوا إِنّا بِما أُرسِلتُم بِهِ کافِرُونَ فَانتَقَمنا مِنهُم فَانظُر کَیفَ کانَ عاقِبَةُ المُکَذِّبِینَ پیمبران آنها را ارشاد بعقلشان نموده که رجوع بعقل خود نمائید که اگر ما بطریق روشن‌تری از آنچه پدران شما بر آن بودند شما را بفضیلت و سعادتان راهنمایی کنیم آیا بحکم عقلتان نباید بپذیرید و بفیوضات رحمانی نائل گردید.

پس از آنکه بر آنان حجت تمام گردید و آنان نسبت بپیمبران ظلم و اذیت را از حدّ گذرانیدند و بطوری عصبیّت و کبر و لجاجت آنان را فرا گرفته بود که دیگر امید بازگشت نسبت بآنها تصور نداشت بلکه آنان از کسانی گردیدند که در باره آنها صادق می‌آمد (صُمٌّ بُکمٌ عُمیٌ فَهُم لا یَعقِلُونَ) سوره بقره آیه (۱۶۶) آن وقت موقع انتقام رسید (فَانتَقَمنا مِنهُم) و در مورد غضب پروردگار واقع گردیدند و بعذابهای گوناگون مثل غرق و خسف، باد صرصر، و امثال اینها گرفتار شدند.

اینکه است که در اینجا خطاب برسول اکرم نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم ببین چگونه بود سر انجام مردمانی که پیمبران را تکذیب مینمودند ظاهرا اگر چه خطاب برسول است لکن مقصود کفّار و مشرکین است.

وَ إِذ قالَ إِبراهِیمُ لِأَبِیهِ وَ قَومِهِ إِنَّنِی بَراءٌ مِمّا تَعبُدُونَ إِلَّا الَّذِی فَطَرَنِی فَإِنَّهُ سَیَهدِینِ ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم یاد کن وقتی که ابراهیم علیه السّلام بپدرش یعنی (عمویش) و قومش گفت از آنچه را که شما عبادت میکنید من بری و بیزارم مگر کسی را که

صفحه : ۱۸

مرا آفریده که بزودی هدایتم مینماید.

(ما) در (مِمّا تَعبُدُونَ) شاید ما مصدریه باشد و از باب مبالغه بجای وصف گذاشته شده باشد یعنی من از عبادت شما برای غیر خدا بری و بیزارم و شاید ما موصوله باشد بحذف عائد یعنی بیزاری میجویم از آنچه را که شما معبود خود قرار داده‌اید.

(إِلَّا الَّذِی فَطَرَنِی) (الا) استثناء منقطع که خدا را از بتها استثناء نموده یعنی من معبود شما را عبادت نمینمایم لکن آن کسی را عبادت میکنم که مرا از نیستی بهستی و از عدم بوجود آورده زیرا فطر در لغت بمعنی چاهی است که ابتداء فطر کنند یعنی برای بیرون

آمدن آب بکنند و در اینجا استعاره و اشاره بپیدایش انسان است بدون مثال سابق.

(فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِ) از سین سیهدین میتوان استمرار استفاده نمود و اشاره به اینکه همین طوری که فعلا مرا هدایت نموده در هدایت و ارشاد من میافزاید تا مرا بمنتهای کمال برساند و اینکه بیان چنین ارائه میدهد که حضرت ابراهیم (ع) چون آثار کمال و هدایت و انوار معرفت علی الدّوام در خود مشاهده مینمود اطمینان داشت که آنا فآنا بر معارف و دانشش افزوده خواهد گردید اینکه بود بسین سوف که برای استقبال آرند کلام خود را خاتمه میدهد.

وَ جَعَلَها كَلِمَةً باقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ سخنان مفسرین در اینکه مرجع (ها) در جعلها چیست بقولی کلمه (لا اله الا اللّه) است که اینکه کلمه در ذریهٔ و اعقاب او همیشه باقی است و بقول دیگر همان کلمه (إِنَّنِي بَراءٌ مِمّا تَعْبُدُونَ) است که برائت از شرک در ذریه ابراهیم (ع) باقی مانده و نیز در اینکه مقصود از (فی عقبه) کیانند بعضی گفته‌اند اولاد و ذریه اویند و بقول دیگر آل محمدند صلّی اللّه علیه و اله و سلّم که تا قیامت امامت بین آنها دائر است (مجمع البیان) بَلْ مَتَّعْتُ هؤُلاءِ وَ آباءَهُمْ حَتّى جاءَهُمُ الْحَقُّ وَ رَسُولٌ مُبِينٌ

صفحه : ۱۹

بل اضراب از آیه بالا است و اشاره به اینکه با آنکه ابراهیم (ع) (کلمه باقیه) در عقب خود گذاشته است که ذریه او در طریق حق ثابت قدم باشند آنان از کلمه توحید برگشتند و مشرک گردیدند اینکه است که بعد از بیان حکایت ابراهیم (ع) برسول خود خبر میدهد که (هؤلاء) که شاید مقصود قریش باشند که از ذریه ابراهیم (ع) بشمار میروند آنان را از امتعه و نعمتهای دنیا برخوردار نمودیم و آنها را مهلت دادیم تا وقتی که آمد فرستاده حق و رسولی که رسالت او ظاهر و هویدا بود (یعنی محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم).

وَ لَمّا جاءَهُمُ الْحَقُّ قالُوا هذا سِحْرٌ وَ إِنّا بِهِ كافِرُونَ از آیه چنین استفاده میشود که قریش و نیز باقی مشرکین نظر بآنچه پیمبران پیش خبر از بعثت پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم داده بودند منتظر قدوم چنین پیمبری بودند لکن بآن حسد جبلّی و فطری و تعصب ذاتی نخواستند قبول کنند که همان پیمبر است که اوصاف وی را در کتابهای آسمانی خوانده‌اند اینکه بود که بآیات قرآن افتراء کذب و سحر میدادند و غرضشان اینکه بود چنین بنمایند که اینکه آیات را پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم از روی حیله و تمویه بهم بسته که چشم و گوش ما را ببندد و ما را تابع خود گرداند و ما قبول نخواهیم نمود که اینکه قرآن کلام خدا باشد.

وَ قالُوا لَوْ لا نُزِّلَ هذَا الْقُرْآنُ عَلى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ أَ هُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَياةِ الدُّنْيا وَ رَفَعْنا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً سُخْرِيًّا وَ رَحْمَتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِمّا يَجْمَعُونَ مشرکین ایراد مینمودند میگفتند چرا اینکه قرآن فرود نیامد بر یک مرد عظیم الشأن که از اهل یکی از اینکه دو شهر بزرگ (از اهل مکه یا از اهل طائف باشد).

در اینکه مقصود از آن مرد چه کس بود چند قول است.

بقولی ولید بن مغیره یا عتبهٔ بن ربیعه یا اخنس بن شریف که اینان ثروتمندترین اهل مکه بودند.

و بقول دیگر یا عروهٔ بن مسعود ثقفی یا حبیب بن عمر یا کنانهٔ بن عید یا بیل

صفحه : ۲۰

که اینان از ثروتمندان و رؤساء طائف بودند.

چون اینکه مردم از روی جهالت پا از دائره امور طبیعی بالا نگذارده بودند و عزّت و عظمت و جلال روحانی را مقایسه بعزّت و حشمت طبیعی حسّی مینمودند و بعقل ناقص خود چنین گمان میکردند که هر کس در دنیا بنظر مردم عظیم‌تر و نیرومندتر مینماید

بایستی در پیشگاه آفریننده جهان نیز بزرگ و مقتدر باشد و صاحب مقام وحی گردد بلکه چنین می‌پنداشتند که هر کس نزد خدا شریف و گرامی است خدا وی را بمال و نیرومندی دنیوی امتیاز میدهد. دیگر نمیدانستند که مقام روحانی غیر از مقام طبیعی و فوق آن است کسی لایق مقام نبوّت و رسالت میگردد که قبلا دارای مقام ولایت باشد.

مقام ولایت چیست و واصلین بآن کیانند

چنانچه دانشمندان گفته‌اند کسی دارای مقام ولایت گردیده که از تمام مقامات گذشته و در حاق وسط اعتدال قرار گرفته و مقام ولایت طوری است وراء طور عقل متعارفی یعنی مرتبه کمال عقل است چنانچه گفته‌اند نهایت کمال عقلاء بدایت اولیاء است و نهایت اولیاء بدایت انبیاء است و بین انبیاء نیز مراتبی است، اول نبی، دوم رسول، سوم اولو العزم، چهارم خاتمیّت که منتهی درجه کمال انسانی است.

و نبوّت مخصوص باشخاصی است که علوم و معارف آنها کسبی و مأخوذ از مقدمات منطقی نگردیده و موهبتی است الهی که از شدت قرب آنها بمبدء متعال قلب و جانشان در گرفته بنور توحید گردیده و علی الدّوام علوم و معارف بر قلب منور آنها ریزش میکند و مطالب و علومی درک مینمایند که باقی مردم حتی عقلاء و حکماء عاجز از درک آنند.

در کتاب اصول کافی از ابی عبد اللّه علیه السّلام چنین نقل میکند که فرموده انبیاء و مرسلین در چهار مرتبه میباشند اول مرتبه آن (نبی منبئی فی نفسه)

و نبی یا مأخوذ از نبأ است که بمعنی ارتفاع شأن باشد یا مأخوذ از بناء و بمعنی خبر است.

صفحه : ۲۱

و از کلمه (منبئی) فی نفسه که اول مقام نبوّت است معلوم میشود که نبوت در خور مقام کسی است که معلومات او کسبی نباشد بلکه دارای نفس قدسی و ولایت کلیّه الهیّه باشد و آن کسی است که (منبأ فی نفسه) یعنی بنفس و روح خود مرتبط بعالم ما فوق الطبیعه گردیده و از آنجا اخذ علوم مینمایند تا آنجا که امام علیه السّلام فرموده

(و قد کان ابراهیم نبیّا و لیس بامام حتّی قال اللّه تعالی إِنِّی جاعِلُکَ لِلنّاسِ إِماماً قالَ وَ مِن ذُرِّیَّتِی قالَ لا یَنالُ عَهدِی الظّالِمِینَ)

از اینجا معلوم میشود که آخر مرتبه نبوّت مقام امامت و پیشوایی کل است.

خلاصه ولایت که مقدمه نبوت است در خور مقام هر کسی نیست بلکه مخصوص بکسانی است که کاملا روح و قلب آنها مرتبط بملإ اعلا گردیده و بآن ربطی که بین آنها با خالق آنها است یا بدون واسطه ملک یا بواسطه ملک حامل وحی اخذ علوم و معارف مینمایند.

أ هُم یَقسِمُونَ رَحمَتَ رَبِّکَ نَحنُ قَسَمنا بَینَهُم مَعِیشَتَهُم فِی الحَیاةِ الدُّنیا وَ رَفَعنا بَعضَهُم فَوقَ بَعضٍ دَرَجاتٍ لِیَتَّخِذَ بَعضُهُم بَعضاً سُخرِیًّا وَ رَحمَتُ رَبِّکَ خَیرٌ مِمّا یَجمَعُونَ اینکه آیه بیان آیه بالا است که اینکه مردمان جهّال نفهم چگونه توهّم میکنند که میشود هر کسی مخصوص بمقام نبوّت و انزال وحی گردد، آیا اینها را قدرت بر اینکه هست که رحمت پروردگار تو را یعنی (رسالت) را تقسیم نمایند در صورتی که قسمت معاش و روزی آنها که از امور طبیعی بشمار میرود و امور طبیعی نسبت بامور روحانی چندان قابل اعتناء نیست و ملائکه مدبّرین و حامل ارزاق و گماشته شده از طرف پروردگار و موکلین امور زندگانی بشر بسیارند و با اینکه حال چون آنها مسخر امر حقند تقسیم ارزاق خلائق و باقی امور زندگانی بشر از حیات و ممات و غیر آن بدست قدرت حق تعالی انجام

ميگيرد آن هم از روى حكمت و استعداد براى هر كس مقدارى تعيين نموده تا آنكه بعضى مسخّر بعض ديگر گردند و نظام عالم مرتب گردد.

صفحه : ۲۲

چون چنين است پس اى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم چگونه گمان ميشود كه ممكن است انزال قرآن كه از معدن رحمت پروردگار تو فرود آمده بدون استعداد سابق كه همان مقام ولايت باشد كه هر كسى استعداد چنين مقامى را ندارد بلكه مخصوص كسانى است كه لايق آن باشند و آن نصيب كسى ميگردد كه در مورد لطف الهى و فيض ربانى واقع گرديده و بدلخواه مردم انجام نميگيرد.

بلكه امامت و خلافت كه منصب خدا دادگى است آن نيز بايستى بدست او و بحكم او و بدون توسط غير انجام گيرد اينكه است كه يكى از ادلّه ما شيعيان بر خلافت بلافصل على بى ابى طالب «ع» اينكه است كه امامت كه تالى تلو نبوّت و منصب الهى است ممكن نيست بدون تعيين پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم كه آنهم باذن حق تعالى است بدست مردم داده شود زيرا كه خليفه بايستى حافظ دين و مفسّر قرآن و داراى مقام عصمت و برگزيده مرتبه ولايت كليّه الهيّه باشد تا آنكه بشود بقول و حكمتش اعتماد نمود.

چگونه شخص عاقل قبول ميكند دينى كه بايستى تا قيامت باقى و بايد در بين مردم ابراز فعاليت كند حافظ و نگهبان و مجرى آن بدست مردمانى تعيين گردد كه تا چند سال قبل بت پرست و مشرك بودند و مسلما مطلع بر اسرار و نكات قرآن نبودند و نيز باتفاق تمام مسلمانها فاقد مقام عصمت نيز بودند پس چگونه توان قبول نمود كه چنين كسانى بجاى پيغمبر صلّى اللّه عليه و اله و سلّم اسلام نشينند و احكام اسلام را جارى نمايند و براى خود قرآن را تفسير و تأويل نمايند البته عقل سليم قبول نخواهد نمود.

وَ لَو لا أن يَكُونَ النّاسُ أُمَّةً واحِدَةً لَجَعَلنا لِمَن يَكفُرُ بِالرَّحمنِ لِبُيُوتِهِم سُقُفاً مِن فِضَّةٍ وَ مَعارِجَ عَلَيها يَظهَرُونَ- وَ لِبُيُوتِهِم أَبواباً وَ سُرُراً عَلَيها يَتَّكِؤُنَ وَ زُخرُفاً وَ إِن كُلُّ ذلِكَ لَمّا مَتاعُ الحَياةِ الدُّنيا وَ الآخِرَةُ عِندَ رَبِّكَ لِلمُتَّقِينَ اينكه آيات متفرع بر آيات بالا و در مقام بيان بى‌اعتبارى و حقارت مال و جاه و ثروت دنيا است كه هميشه نزد مردم بسيار با اهميّت مينمايد،

صفحه : ۲۳

و با آنكه عالم مادّيات و طبيعيات يكى از عوالم حق تعالى است بلكه عالمى است كه انسان كه گل سرسبد موجودات بشمار ميرود در همين عالم از عدم بوجود و از نقص بكمال ميآيد و باين اعتبار شايسته تمجيد است لكن چون عالم طبيعت در آخرين مرتبه عوالم وجود واقع گرديده و مقدمه عالم آخرت و علّت مادى است و غايت و فائده آن كمال اخروى است نه آنكه مقصود اصلى باشد اينكه است كه طالبين آن مردمانى ميباشند كه در وصف آنان فرموده (كَالأَنعامِ بَل هُم أَضَلُّ سَبِيلًا) و فوق عالم طبيعت عالم ملكوت و آن عالم معانى و فوق آن عالم جبروت و عالم مجرّدات است كه مبرّا از جسم و جسمانياتند و فوق آن عالم لاهوت است و فوق آن عالم اله كه از حدّ وصف و توصيف بيرون است.

و چون عالم ملك و طبيعت كه آن را عالم ناسوت نيز گويند در آخرين و پست‌ترين عوالم واقع گرديده و اهل آن نيز پست‌ترين موجودات ميباشند در اينكه آيه در مقام برآمده گوش زد بشر نمايد كه گمان نكنيد هر كس از مال و ثروت و رياست و جاه زيادتر نصيب دارد نزد خدا ارجمندتر و عزيزتر است و بايستى چنين كس داراى منصب نبوّت و وحى گردد بلكه مال و جاه دنيا نسبت بمقام انسانى بسيار پست و بى مقدار است (وَ لَو لا أن يَكُونَ النّاسُ أُمَّةً واحِدَةً) عامه مفسرين در توجيه آيه چنين گفته‌اند اگر براى اينكه نبود كه مردم اجتماع در كفر نمايند و در كفر يك ملّت و يك فرقه گردند يعنى وقتى ديدند كفّار چنين ثروت و سلطنتى دارند همگى مايل بكفر گردند و كافر شوند براى كسانى كه كافر بخداى رحمن بودند بقدرى از مال و ثروت بآنها عطا مينموديم

که سقف خانه‌هایشان را از نقره بنا میکردند و پله‌ها و درب‌ها و تختهایی که بر آن تکیه نمایند از نقره و قرار میدادیم برای کفار طلاها و آنچه آرزو میکنند و تمام اینها نیست مگر یک متاع اندکی از حیات دنیا و عالم آخرت که فوق عالم دنیا است و نزد پروردگار تو است مخصوص بمردمان با تقوی است و شاید مقصود از آیه (وَ لَو لا أن یَکُونَ النّاسُ أُمَّةً واحِدَةً) بقرینه آیه بالا (لِیَتَّخِذَ بَعضُهُم بَعضاً سُخرِیًّا) چنین باشد اگر نبود برای اینکه بایستی درجات افراد

صفحه : ۲۴

بشر در امور زندگانی و امور معاشـشان نزدیک بهم باشد که جامعه و تمدّن روی یک نظام مرتب گردد و بعضی بعض دیگر را در عمل و کار تسخیر نمایند بکفّار چنین مال و ثروتی عطا مینمودم.

از اینکه آیه دو مطلب توان استخراج نمود یکی عطای مال و جاه و عزت دنیوی یک تفضلی است نسبت بکفار زیرا بمقتضای صفت رحمانی که هر کس بقدر استعداد بایستی از آن بهره‌مند گردد چون کفار از آخرت نصیبی ندارند و مقصودشان هم زراعت دنیا است از دنیا بآنها عطا مینماید (وَ ما لَهُ فِی الآخِرَةِ مِن نَصِیبٍ) و دیگر بی‌مقداری مال و جاه دنیوی را میرساند و اشاره به اینکه پست‌ترین نعمت خود را تخصیص میدهد بپست‌ترین مردم یعنی کفار زیرا که آنان رکود بعالم طبیعت نموده‌اند و بازگشت آنها نیز باسفل السافلین طبیعت خواهد گردید.

در حدیث است که اگر دنیا بقدر بال مگسی نزد خداوند ارزش داشت شربت آبی بکافر نمیداد.

اینکه است که چون خداوند متعال دائم الفضل و کثیر الاحسان است هر یک از آنان را بقدر استعدادشان بهره‌مند میگرداند لکن نزد دانشمندان زر و زیور دنیا هیچ ارزش ندارد و مانند بازی بچه‌گانه مینماید (وَ الآخِرَةُ عِندَ رَبِّکَ لِلمُتَّقِینَ) دار آخرت و مقام عندیّت که عبارت از قرب جوار احدیت است مخصوص مردمان پرهیزکار است که پشت بدنیا و روی بحق تعالی آورده‌اند و از دنیا طلب نمیکنند مگر بقدر ضرورت معاش و باقل ما یقنع قانع میگردند.

وَ مَن یَعشُ عَن ذِکرِ الرَّحمنِ نُقَیِّض لَهُ شَیطاناً فَهُوَ لَهُ قَرِینٌ وَ إِنَّهُم لَیَصُدُّونَهُم عَنِ السَّبِیلِ وَ یَحسَبُونَ أَنَّهُم مُهتَدُونَ از راغب اصفهانی است (عشا ظلمة تعترض فی العین یقال رجل اعشی و امرأة عشواء) کسی که از یاد خدا و از تأمل در آیات قرآنی رو گردانید و بامور طبیعی مایل گردید شیطان را بر وی میگماریم که قرین و همنشین و مصاحب وی گردد.

صفحه : ۲۵

شکی نیست در اینکه کسی که مشغول یاد خدا و اوصاف عظمت او نگردید و در آیات قرآنی و اسرار و نکات مندرجه در آن تأمل ننمود تا آنکه حقانیّت دین اسلام بر او روشن گردد البته مشغول بباطل میگردد و دل و قلب او میدان جولان‌گاه شیاطین میشود و آنان اطراف قلب آدمی را فرا میگیرند و راه حق و طریق تردّد ملائکه را می‌بندند آن وقت قلب محل قرارگاه شیاطین میگردد و دیگر برای انسان راهی برای طرد شیاطین نیست مگر ذکر و فکر در اوصاف الهی و بدایع خلقت تا آنکه باستعانت حق تعالی راه شیاطین بسته گردد (دیو چه بیرون رود فرشته در آید).

از حضرت رسول چنین روایت شده (اگر نبود که شیاطین اطراف قلب بنی آدم را گرفته‌اند هر آینه نظر میکرد بملکوت آسمانها و زمین) از اینکه حدیث معلوم میشود که هر فردی از بشر لایق چنین مقامی هست لکن وقتی تابع نفس و هوی گردید شیاطین بر وی مسلّط میگردند و اطراف قلب را گرفته و چشم قلب که بآن بایستی بملکوت آسمانها و زمین نظر کند و حقایق معنوی بر وی مکشوف گردد کور میگردانند و البته کسی که بکوری و تاریکی نفس گرفتار گردید بیراهه و بقهقرا میرود و گمان میکند براه مستقیم حرکت میکند.

حَتّی إِذا جاءَنا قالَ یا لَیتَ بَینِی وَ بَینَکَ بُعدَ المَشرِقَینِ فَبِئسَ القَرِینُ وَ لَن یَنفَعَکُمُ الیَومَ إِذ ظَلَمتُم أَنَّکُم فِی العَذابِ مُشتَرِکُونَ آیه در مقام وصف اشخاصی برآمده که در اثر اعراض از حق تعالی در دنیا شیاطین مونس و جلیس آنان گردیده.

(حَتّی إِذا جاءَنا) تا وقتی که بعالم آخرت بازگشت نمودند و خود را با شیاطین که در دنیا رفیق آنها بوده در جهنم و عذاب می‌بینند آن وقت برفیق خود که شیطان است میگوید ای کاش بین من و تو بقدر دو مشرق دور بود.

شاید مقصود از مشرقین مشرق و مغرب باشد که بین آنها فاصله زیاد است و از باب تغلیب مشرقین نامیده چنانچه گویند شمسین و قمرین و شاید مقصود از مشرقین

صفحه : ۲۶

همان طور که ظاهر آیه است مشرق زمستانی و مغرب تابستانی باشد و بین آن نیز خیلی فاصله است.

خلاصه اشخاصی که از حق تعالی و آیات الهی رو گردانیده و در عوض شیاطین را قرین و دوست خود گرفته‌اند نظر به اینکه در قیامت هر کسی با دوست خود محشور میگردد آنان با شیاطین که جایگاه آنان جهنم است قرین هم خواهند گردید آن وقت از روی تأسف و پشیمانی گوید ای کاش هرگز من با تو رفیق و دوست نگردیده بودم و بین من و تو بسیار دوری بود.

و گویا بآنان گفته میشود اینکه حسرت و پشیمانی دیگر سودی ندارد روز عمل گذشته امروز روز جزاء است و چون شما بخود ظلم نموده و از مبدء و مرجع خود گسیخته و مطیع نفس و هوی گردیدید و محل برای شیطان باز نمودید تا بر شما مسلط شده و شما را اغواء گردانیده و همان طور که در دنیا با هم دوست و رفیق بودید حال نیز بایستی در عذاب شرکت نمائید.

[سوره الزخرف (۴۳): آیات ۴۰ تا ۶۲]

اشاره

أَ فَأَنتَ تُسمِعُ الصُّمَّ أَو تَهدِی العُمیَ وَ مَن کانَ فِی ضَلالٍ مُبِینٍ (۴۰) فَإِمّا نَذهَبَنَّ بِکَ فَإِنّا مِنهُم مُنتَقِمُونَ (۴۱) أَو نُرِیَنَّکَ الَّذِی وَعَدناهُم فَإِنّا عَلَیهِم مُقتَدِرُونَ (۴۲) فَاستَمسِک بِالَّذِی أُوحِیَ إِلَیکَ إِنَّکَ عَلی صِراطٍ مُستَقِیمٍ (۴۳) وَ إِنَّهُ لَذِکرٌ لَکَ وَ لِقَومِکَ وَ سَوفَ تُسئَلُونَ (۴۴)

وَ سئَل مَن أَرسَلنا مِن قَبلِکَ مِن رُسُلِنا أَ جَعَلنا مِن دُونِ الرَّحمنِ آلِهَةً یُعبَدُونَ (۴۵) وَ لَقَد أَرسَلنا مُوسی بِآیاتِنا إِلی فِرعَونَ وَ مَلائِهِ فَقالَ إِنِّی رَسُولُ رَبِّ العالَمِینَ (۴۶) فَلَمّا جاءَهُم بِآیاتِنا إِذا هُم مِنها یَضحَکُونَ (۴۷) وَ ما نُرِیهِم مِن آیَةٍ إِلّا هِیَ أَکبَرُ مِن أُختِها وَ أَخَذناهُم بِالعَذابِ لَعَلَّهُم یَرجِعُونَ (۴۸) وَ قالُوا یا أَیُّهَا السّاحِرُ ادعُ لَنا رَبَّکَ بِما عَهِدَ عِندَکَ إِنَّنا لَمُهتَدُونَ (۴۹)

فَلَمّا کَشَفنا عَنهُمُ العَذابَ إِذا هُم یَنکُثُونَ (۵۰) وَ نادی فِرعَونُ فِی قَومِهِ قالَ یا قَومِ أَ لَیسَ لِی مُلکُ مِصرَ وَ هذِهِ الأَنهارُ تَجرِی مِن تَحتِی أَ فَلا تُبصِرُونَ (۵۱) أَم أَنَا خَیرٌ مِن هذَا الَّذِی هُوَ مَهِینٌ وَ لا یَکادُ یُبِینُ (۵۲) فَلَو لا أُلقِیَ عَلَیهِ أَسوِرَةٌ مِن ذَهَبٍ أَو جاءَ مَعَهُ المَلائِکَةُ مُقتَرِنِینَ (۵۳) فَاستَخَفَّ قَومَهُ فَأَطاعُوهُ إِنَّهُم کانُوا قَوماً فاسِقِینَ (۵۴)

فَلَمّا آسَفُونا انتَقَمنا مِنهُم فَأَغرَقناهُم أَجمَعِینَ (۵۵) فَجَعَلناهُم سَلَفاً وَ مَثَلاً لِلآخِرِینَ (۵۶) وَ لَمّا ضُرِبَ ابنُ مَریَمَ مَثَلاً إِذا قَومُکَ مِنهُ یَصِدُّونَ (۵۷) وَ قالُوا أَ آلِهَتُنا خَیرٌ أَم هُوَ ما ضَرَبُوهُ لَکَ إِلّا جَدَلاً بَل هُم قَومٌ خَصِمُونَ (۵۸) إِن هُوَ إِلّا عَبدٌ أَنعَمنا عَلَیهِ وَ جَعَلناهُ مَثَلاً لِبَنِی إِسرائِیلَ (۵۹)

وَ لَو نَشاءُ لَجَعَلنا مِنکُم مَلائِکَةً فِی الأَرضِ یَخلُفُونَ (۶۰) وَ إِنَّهُ لَعِلمٌ لِلسّاعَةِ فَلا تَمتَرُنَّ بِها وَ اتَّبِعُونِ هذا صِراطٌ مُستَقِیمٌ (۶۱) وَ لا یَصُدَّنَّکُمُ الشَّیطانُ إِنَّهُ لَکُم عَدُوٌّ مُبِینٌ (۶۲)

صفحه : ۲۸

ترجمه

ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم آیا تو (توانا میباشی) که بشنوانی کران را یا راه بنمایی کوران را و کسی که در گمراهی آشکار باشد هدایت نمایی (۴۰)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم اگر ما تو را بجوار رحمت خود ببریم بحقیقت ما از آنان (در دنیا و آخرت) انتقام کشنده‌ایم (۴۱)

و اگر اراده نمائیم بتو بنمایانیم آنچه را از عذاب بآنها وعده داده‌ایم محققا ما بر آن توانائیم (۴۲)

پس ای رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم چنگ بزن و تمسک نما بآنچه بسوی تو وحی نموده‌ایم بحقیقت تو بر راه راستی (۴۳)

و قرآن محققا برای تو و امت تو تذکر و اندرز (و شرف و عزتی است) و بزودی در موقع سؤال واقع میگردید (که راجع بقرآن چگونه عمل نمودید) (۴۴)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم از پیمبرانی که پیش از تو بودند سؤال کن که آیا ما غیر از خدای رحمن خدایانی برای آنان قرار دادیم که آنها را پرستش نمایند (۴۵)

و ما موسی را بحقیقت فرستادیم بسوی فرعون و گروه او با آیات و معجزاتی (که شاهد و دلیل پیمبری او باشد) پس موسی بآنان گفت من فرستاده پروردگار عالمیانم (۴۶)

پس از آنکه موسی با معجزاتی از نزد ما آمد در آن حال آنان از آن معجزات میخندیدند (و موسی را مسخره مینمودند) (۴۷)

و بآنها معجزه‌ای نشان ندادیم مگر آنکه از خواهرش بزرگتر بود (یعنی هر معجزه‌ای بزرگتر از معجزه جلوتر بود) و آنها را بعذاب گرفتیم شاید که بازگشت نمایند (۴۸)

(فرعونیان بموسی) گفتند ای ساحر بخوان پروردگار خودت را بآنچه نزد تو است از عهدی که پروردگار تو با تو بسته است حقیقتا ما هدایت شدگانیم (۴۹)

پس از آنکه بدعای موسی عذاب را از آنها برداشتیم در همان حال آنان عهد خود را میشکنند و از آنچه گفته بودند برگشتند (۵۰)

و فرعون در گروه خود ندا داد و گفت ای جماعت آیا من مالك ملك مصر نیستم و اینکه نهرهایی که از زیر قصر من جریان دارد آیا چرا شما (عظمت و حشمت مرا) نمی‌بینید (۵۱)

آیا من بهترم یا اینکه (موسی) که خوار و ضعیف و بی‌مقدار است (۵۲) و بجهت لکنت زبان

صفحه : ۲۹

سخن خود را نتواند ظاهر نماید (۵۳)

(اگر پیمبر بود) چرا بر وی دست بندهایی از زر و سیم افکنده نشده یا اینکه ملائکه با او بیایند و با او پیوسته باشند (۵۴)

و فرعون گروه خود را باین گفتار (رکیك) سبك عقل یافت (و آنان را فریب داد) و وی را اطاعت نمودند زیرا که آنان گروهی بودند فاسق (۵۵)

وقتی ما را بغضب آوردند ما از آنها انتقام کشیدیم و تمام آنان را غرق گردانیدیم (۵۶)

و حکایت آنها را برای دیگران مثل قرار دادیم که متنبه گردند (۵۷)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم وقتی برای پسر مریم مثلی زده شد (شاید مقصود از مثل داستان عیسویان باشد که عیسی را پسر خدا مینامیدند) آن گاه گروه تو از آن فریاد میکردند (۵۸)

و گفتند آیا خدایان ما بهترند یا او و قوم تو اینکه مثال را نزدند مگر از راه جدال و خصومت بلکه آنان گروهی میباشند از خصومت کننده گان (۵۹)

نبود عیسی مگر بنده‌ای که ما بر وی نعمت بخشیدیم و او را مثل قرار دادیم برای بنی اسرائیل (۶۰)

و ای کافرین اگر بخواهیم هر آینه ملائکه را میآوریم در زمین که جانشین شما باشند (۶۱)

(بآمدن عیسی علیه السّلام بزمین محققا وقوع قیامت دانسته میشود پس شک در وقوع قیامت نکنید و مرا (که رسول خدایم اطاعت نمائید) و همین است راه مستقیم (۶۲)

و شیطان شما را از راه حق باز ندارد زیرا که شیطان برای شما دشمنی است آشکارا (۶۳)

توضیح آیات

اشاره

أ فَأَنتَ تُسمِعُ الصُّمَّ أَو تَهدِی العُمیَ وَ مَن کانَ فِی ضَلالٍ مُبِینٍ همزه استفهامی در مقام انکار خطاب بپیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نموده که آیا تو چنین انتظار میبری که بتوانی کران را بشنوانی یا بتوانی کوران را هدایت و براه حق ارشاد گردانی و نیز کسانی که در گمراهی هویدا میباشند از گمراهی و کج روی بطریق مستقیم شریعت رهسپار گردانی چنین کاری از عهده تو خارج است.

آری کسی که پرده ظلمانی غفلت و خود خواهی و خود پسندی روی قلب وی را گرفته و چشم و گوش دل وی را کور و کر گردانیده چگونه ممکن است در چنین دلی آیات قرآنی و سخنان وحی آمیز رسول الهی تأثیر نماید و بطریق حق رهسپار

صفحه : ۳۰

گردد هرگز ممکن نیست.

فَإِمّا نَذهَبَنَّ بِکَ فَإِنّا مِنهُم مُنتَقِمُونَ پس از آن برای تسلّی دل پیمبر خود فرمود ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم اگر ما پیش از آنکه عذاب کفّار را بتو بنمایانیم و تو را بجوار رحمت خود ببریم و تو از آنها انتقام نکشیده باشی ما از آنها انتقام خواهیم کشید.

و بقولی مقصود اینکه است که اگر ما تو را از مکه ببریم و تو از قریش انتقام نکشیده باشی در روز (بدر) ما از آنها انتقام کشیم.

و در تفسیر اهل بیت آمده (فانا بعلی منهم منتقمون) (ابو الفتوح رازی) از اینکه آیه دو مطلب توان استخراج نمود یکی اشاره به اینکه رسول اکرم ص (رحمهٔ للعالمین) بود زیرا با آن همه اذیت‌هایی که کفار بآن وجود شریف مینمودند همه را تحمل کرده و معلوم نیست که هیچ وقت در باره آنان نفرین کرده باشد بلکه از راه لطف و رحمت برای آنها طلب آمرزش مینمود شاهد بر آن قوله تعالی است که خطاب برسولش نموده (استَغفِر لَهُم أَو لا تَستَغفِر لَهُم إِن تَستَغفِر لَهُم سَبعِینَ مَرَّةً فَلَن یَغفِرَ اللّهُ لَهُم«۱» سوره توبه آیه ۸۱)، و دیگر عذاب استیصالی غیر از جنگ و جهاد که بامر خدا انجام میگرفت شاید منافی با خلق شریفش بوده زیرا چون کفّار قریش ارحام و خویشان حضرتش بودند با آنکه از آنان بسیار اذیت و جفا دیده نمیخواست بعذاب آسمانی معذّب گردند اینکه است که لطفا بحضرتش فرموده وقتی تو را از دنیا بردیم بنا بر معنی اول یا وقتی که از مکّه مهاجرت نمودی بنا بر معنی دوم از آنها

انتقام مى‌كشيم و شاهد بر اينكه توجيه قوله تعالى است در سوره انفال آيه (۳۳) (وَ ما كانَ اللّهُ لِيُعَذِّبَهُم وَ أَنتَ فِيهِم)«۲»

۱- براى آنـان طلب آمرزش بكنى يـا طلب آمرزش نكنى اگر چه هفتاد مرتبه اسـتغفار نمايى هرگز ما آنها را نميآمرزيم. ۲- و چنين نبود كه خدا آنان را عذاب كند در حالى كه تو بين آنها باشى.

صفحه : ۳۱

أَو نُرِيَنَّكَ الَّذِي وَعَـدناهُم فَإِنّـا عَلَيهِم مُقتَـدِرُونَ (او) عطف بآيه بالا است كه براى تسلّى دل رسول اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم فرموده بعـد از آنكه تو از ميـان آنهـا بمردن يا بهجرت از مكه بمـدينه رفتى ما از آنها انتقام ميكشـيم شايـد مقصود تهديـد اهل مكه باشد كه يا در حيات تو در جنگ بدر از آنان انتقام ميكشيم يا بعدا و چه قبلا و چه بعدا قدرت داريم از آنها انتقام كشيم.

فَاستَمسِك بِالَّذِي أُوحِيَ إِلَيكَ إِنَّكَ عَلى صِـراطٍ مُستَقِيمٍ- وَ إِنَّهُ لَذِكرٌ لَكَ وَ لِقَومِكَ وَ سَوفَ تُسئَلُونَ گويا خطاب برسولش نموده كه اى محمّـد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم بسبب هـدايت نگرديدن كفّار و سـخنان ناروايى كه در باره تو ميگويند نفس شـريفت را مشوب نگردان و تمسـك نمـا بـآنچه از آيـات قرآنى و احاديث قدسـى و غير اينها كه از طرف خـداى تعالى بتو وحى ميگردد و دل خـوش دار كه محققـا تو بر طريق مسـتقيم ميباشـى ظاهرا مرجع ضـمير (انه) قرآن است كه اينكه قرآن براى تو و پيروان تو شـرف و عزّت و راه هدايت است و بزودى در قيامت راجع بقرآن و اينكه كتاب آسـمانى كه مملوّ از حكمت و اندرز و علائم طريق سـعادت و فضيلت بشرى است از تو و ملّت تو سؤال ميشود كه با اينكه كتاب آسمانى و وديعه الهى چگونه عمل نموديد.

وَ سـئَل مَن أَرسَـلنا مِن قَبلِكَ مِن رُسُـلِنا أَ جَعَلنا مِن دُونِ الرَّحمنِ آلِهَةً يُعبَدُونَ خطاب متوجّه برسول اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم نموده اى محمّـد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم از پيمبران پيش سؤال نما كه آيا غير از خداى رحمن براى آنان خدايانى قرار داديم كه آنها را عبادت نمايند.

سخنان مفسرين در توجيه آيه

(و اسئل) اكثر مفسـرين گفته‌اند در اينجا مضاف كه (امم باشد در تقدير است و مضاف اليه را بجاى مضاف گذارده‌اند و معنى آيه چنين ميشود كه از مؤمنين اهل كتاب

صفحه : ۳۲

و آنهايى كه براى آنان پيمبران آمدند سؤال كن كه آيا پيمبرى بر آنها آمد مگر آنكه آنها را بغير توحيد ارشاد نمايد.

۲- از اهل كتابين يعنى توراة و انجيل سؤال كن كه (أَ جَعَلنا مِن دُونِ الرَّحمنِ آلِهَةً يُعبَدُونَ) و آنها اگر چه كفارند لكن از باب اتمام حجّت و اثبـات اينكه تمـام پيمبران امت خود را بعبادت خـداى واحـد ارشاد مينمودنـد چنين امر مينمايـد كه بداننـد آنها نيز بخـداى يگانه مردم را دعوت مينمودند و خطاب اگر چه بحضرت رسول است لكن مقصود امتند كه از تمام اهل كتاب بپرسند و اجماع آنها مفيد علم گردد.

۳- جماعتى از مفسـرين گفته‌اند آيه در شب معراج نازل گرديده على بن ابراهيم قمى بسنده الى الهشام چنين روايت ميكند گويد با ابى جعفر محمّـد باقر عليه السّـلام حـج نموديم و نافع بن ازرق با من بود نافع چون جماعتى را ديـد دور شخصـى را گرفته‌انـد سؤال كرد كه اينكه كى است هشـام گفت اينكه محمّـد بن على بن الحسـين بن على بن ابى طـالب عليه السـلام است نافع گفت من ميروم

نزد وی و از او سؤالاتی مینمایم که جواب آن را نتواند بدهد مگر نبی یا وصـی او وقتی رفت خدمت حضرت و گفت سؤالاتی دارم فرمود بپرس گفت بین حضـرت عیسـی علیه السّـلام بـا محمّـد چقـدر فاصـله بود فرمود بعقیـده تو بگویم یا برأی خودم گفت هر دو فرمود برأی من پانصد سال و برأی تو ششصد سال گفت پس چه معنی دارد قوله تعالی (وَ سئَل مَن أَرسَلنا مِن قَبلِکَ) ابی جعفر علیه السّـلام اینکه آیه را تلاوت نمود (سُبحانَ الَّذِی أَسری بِعَبدِهِ لَیلًا مِنَ المَسجِدِ الحَرامِ) تا آخر آیه و فرمود از جمله آیات الهی که در آن شب بر حضرتش نمودار گردید اینکه بود که وقتی ببیت المقدس رسید تمام انبیا و مرسلین علیهم السلام در آنجا اجتماع نمودند و جبرئیل اذان گفت و تمام پیمبران بنبی حاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم اقتـداء نمودنـد آن وقت خطاب رسید ای محمّـد از اینکه پیمبران بپرس

(أَ جَعَلنا مِن دُونِ الرَّحمنِ آلِهَةً

)

تـا آخر حـدیث که مفصـل است و محل شاهـد ما اینکه آیه بود که بنا بر اینکه حـدیث لازم نمی‌آیـد چیزی در تقـدیر گرفت و آیه بظاهر خود باقی است.

صفحه : ۳۳

زیرا که آیه در شب معراج نـازل گردیـده وقتی که بنـا بر اخبـار بسیار هفتاد نفر از انبیاء علیهم السـلام که از جمله آنها موسـی علیه السّـلام و عیسـی علیه السّـلام حاضر بودند و اینکه خطاب برای تذکر اهل کتاب است که همه پیمبران متفقا بامت خود گفتند خدای یگانه را بپرستید و در عبادت کسـی را با خدا شـریک نگردانید و گر نه پیمبر اکرم محتاج بسـئوال نبود از آن رابطه معنوی و حضور روحانی که با پیمبران داشته می‌دانست که هیچ پیمبری برای امت خود غیر از خدای یکتا اله و معبودی تعیین ننموده.

وَ لَقَد أَرسَلنا مُوسی بِآیاتِنا إِلی فِرعَونَ وَ مَلَائِهِ فَقالَ إِنِّی رَسُولُ رَبِّ العالَمِینَ فَلَمّا جاءَهُم بِآیاتِنا إِذا هُم مِنها یَضحَکُونَ ظاهرا برای تسلّی دل رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم در مقام حکایت حضرت موسی (ع) برآمده که ما موسی را با معجزات بسیار از عصا، ید بیضـا، جراد، قمّـل، ضـفادع، خون و غیر اینهـا از علامـات واضـح که شاهـد بر صـدق رسالتش بود فرسـتادیم و حضـرتش بامر (رب العالمین) برای هـدایت نمودن فرعون و بزرگان مملکتش مأمور گردیـده بود وقتی حضـرت موسـی (ع) اظهار نمود که من فرسـتاده پروردگـار عالمیانم و عصا و یـد بیضا را برای اثبات پیمبری خودش ارائه داد فرعون و تابعین او عوض آنکه رجوع بعقل خود نمایند و بین سحر و معجزه تمیز دهند و برسالت او تصدیق نمایند (یضحکون) از روی مسخره گی میخندیدند.

وَ ما نُرِیهِم مِن آیَةٍ إِلّا هِیَ أَکبَرُ مِن أُختِها وَ أَخَذناهُم بِالعَذابِ لَعَلَّهُم یَرجِعُونَ و هر قدر فرعون و فرعونیان بر انکار و کفر می‌افزودند خـدای تعـالی برای اتمام حجت معجزه بزرگتری بـدست حضـرت موسـی جاری مینمود و آنان را بعـذاب میگرفت مثل اینکه گاهی آنها را مبتلا بملـخ مینمود و پس از التماس و درخواست معاهـده مینمودنـد که اگر اینکه بلا از ما رفع گردد ایمان می‌آوریم پس از رفع عـذاب عهـد خود را شکسـته و بکفر خود باقی می‌ماندند گاهی آنها مبتلا بشـپش، گاهی بوزغ، گاهی بخون که آب آنها خون می‌گردید و با مثال اینکه عذاب‌ها آنان مبتلا

صفحه : ۳۴

میگردیدند که شاید بخود آیند و بازگشت نمایند.

معجزات خـارق العـاده حضـرت موسـی (ع) اگر چه بسـیار بود لکن تمـام یـا اکـثر آن راجع بـامور طبیعی انجـام میگرفت و در مواد موجودات تصـرف مینمود و همین طور بـاقی پیمـبران لکن پیمبر اسـلام صلّی اللّه علیه و اله و سلّم اگرچه در امور طبیعی نیز بسـیار

خـارق العـاده اظهـار مينمود لكن عمـده معجزه آن بزرگوار قرآن بود كه منشأ آن از امر معنوى ملكوتى و نشان دادن اسـرار ملك و ملكوت و آشـنا نمودن مردم بعوالم غير محسوسات سر چشمه گرفته تا آنكه باين وسيله روح و حقيقت مردم از عالم طبيعيات قدرى بالا رود و بعالم فوق الطّبيعه آشنا گردند.

و همين طورى كه مشاهده مينمائيم كه عالم مخصوصا نوع بشر چنانچه سنهٔ اللّه بر آن جارى است على الدّوام رو بكمال بالا ميرود و دين اسـلام بـايستى تـا قيامت بين خلق ابراز فعاليت نمايـد اينكه است كه بايـد معجزه پيمبر از امور حسّـِى طبيعى بالاتر باشـد و درب معنويـات را بروى مردم بگشايـد كه حجت بر خلق تمـام گردد و هر كسـى بقـدر اسـتعداد و قـابليتش از اينكه كلام معجزنماى الهى بهره‌مند گردد لكن معجزه باقى پيمبران فقط براى اهل زمانشان سودمند بود.

وَ قالُوا يا أَيُّهَا السّاحِرُ ادعُ لَنا رَبَّكَ بِما عَهِدَ عِندَكَ إِنَّنا لَمُهتَدُونَ- فَلَمّا كَشَفنا عَنهُمُ العَذابَ إِذا هُم يَنكُثُونَ بنا بر آنكه مفسرين گويند وقتى فرعونيان بعذاب مبتلا ميشدند ملتجى و پناهنده بحضـرت موسـى (ع) ميگرديدند و چون اينقدر مردم فهم نداشتند كه بين سحر و معجزه تفاوت بگذارند اينكه بود كه او را بزرگ ساحرين ميدانسـتند و گويا ميگفتند اى شـخص بزرگ كه داراى علم سـحر بلكه اسـتاد ساحرين ميباشـى پروردگار خود را بخوان بآن عهـدى كه با تو بسـته شايد مقصود عهد نبوت يا اسـتجابت دعاى او يا آن قرار دادى باشـد كه با او بسـته‌اى كه هر كس مخالفت كند وى را بعذاب گرفتار نمايد و از او درخواست نما كه عذاب را از ما بردارد ما ايمان مى‌آوريم و هدايت مى‌يابيم وقتى بدعاى حضرت موسى (ع) از آنان عذاب برداشته مى‌شد نقض عهد

صفحه : ۳۵

نموده و بكفر خود ادامه مى‌دادند.

وَ نادى فِرعَونُ فِي قَومِهِ قالَ يا قَومِ أَ لَيسَ لِي مُلكُ مِصرَ وَ هـذِهِ الأَنهارُ تَجرِي مِن تَحتِي أَ فَلا تُبصِرُونَ- أَم أَنَا خَيرٌ مِن هـذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ وَ لا يَكادُ يُبِينُ پس از آنكه فرعون با آن قوّت و شوكت و اقتدارى كه داشت نتوانست با موسـى (ع) مقاومت نمايد و ديد روز بروز پيروان موسـى (ع) زيـاد ميگردنـد بنـاى تـدليس را گـذاشت و امر كرد مردم را جمع نمودنـد و براى آنكه مردم را بسـلطنت و مكنت خود فريب دهـد و خود را بنظر آنـان بزرگ نشـان دهـد ببنى اسـرائيليان كه ايمـان آورده بودنـد خطاب مى‌نمايـد كه آيا من مالك و سـلطان مصـر نيستم و اينكه نهرهايى كه جريان دارد در تحت اختيار من نيست آيا شما نمى‌بينيد آيا من كه چنين سلطنت و اقتدارى دارم بهترم يا اينكه شخص خوار كه نه مال و سلطنت دارد و نه زبان فصيح كه با بيان خوب بتواند با شما تكلم نمايد.

از بعض مفسرين چنين نقل شده كه وقتى خداى تعالى موسى (ع) را نزد فرعون فرستاد لكنت را از زبان او برداشت بدليل قوله تعالى حكايـهٔ از موسـى كه گفت (وَ احلُل عُقـدَةً مِن لِسانِي) و جواب او (قَد أُوتِيتَ سُؤلَكَ يا مُوسـى) و غرض فرعون اينكه بود كه زمان پيش را بياد مردم آورد و نقطه ضعف موسى را بنماياند.

فَلَو لا أُلقِيَ عَلَيهِ أَسوِرَةٌ مِن ذَهَبٍ أَو جاءَ مَعَهُ المَلائِكَةُ مُقتَرِنِينَ- فَاستَخَفَّ قَومَهُ فَأَطاعُوهُ إِنَّهُم كانُوا قَوماً فاسِقِينَ فرعون بر سـخنان ركيك خود مى‌افزايـد و گويـد اگر موسـى از طرف خداى تعالى مبعوث گرديده چرا دست بند زرين بر دست ندارد گويند فرعون بهر كس حكومت ميـداد دست‌بنـد طلايى بـدست او ميكرد و بگردنش طوق زرين مى‌انداخت و اينكه را علامت فرمانروايى او قرار ميداد.

و بـاين گفتار چنين وانمود مينمود كه موسـى لايق رسالت نيست زيرا نه صاحب مال و مكنت است و نه موجودات غيبى مثل ملائكه با او همدوش و با وى پيوسته‌اند

صفحه : ۳۶

که او را کمک نمایند و شما بچه جهت پیرو وی گردیده‌اید.

فَاستَخَفَّ قَومَهُ فَأَطاعُوهُ إِنَّهُم کانُوا قَوماً فاسِقِینَ فرعون چون باین گفتار گروه خود را اغواء کرد و عقل آنان را سبک گردانید اینکه بود که عزّت خدایی را مقایسه نمودند بعزّت طبیعی چنانچه عادت اکثر مردم در هر زمانی چنین است که فرق نمیگذارند بین عزت روحانی حقیقی و عزّت مجازی دنیوی و نمیدانند که عزت خدایی که مصداق کاملش رسالت و نبوّت است از منشأ دیگری تراوش نموده.

فَلَمّا آسَفُونا انتَقَمنا مِنهُم فَأَغرَقناهُم أَجمَعِینَ- فَجَعَلناهُم سَلَفاً وَ مَثَلًا لِلآخِرِینَ خدای تعالی برسولش خبر میدهد که پس از آنکه فرعون سرکشی و طغیان را از حد گذرانید و رسولان ما را خشمناک گردانید و ما را بغضب آورد از وی و تابعین او انتقام کشیدیم و تمام آنها را غرق گردانیدیم و آنان را برای کافرین بعد پیش‌رو و مثال قرار دادیم که ببینند و بدانند که حق تعالی در موقع غضب (شدید الانتقام است) چنانچه در موقع رحمت (ارحم الراحمین) و اکرام الاکرمین است.

وَ لَمّا ضُرِبَ ابنُ مَریَمَ مَثَلًا إِذا قَومُکَ مِنهُ یَصِدُّونَ چون برای مردم مثل زدند عیسی را بآدم که بی‌پدر و مادر بدنیا آمده چنانچه در قوله تعالی (إِنَّ مَثَلَ عِیسی عِندَ اللّهِ کَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِن تُرابٍ) یعنی مثال عیسی نزد خدا مثال آدم است که همان طور که آدم را از خاک آفریدیم عیسی را نیز بی‌پدر خلقت نمودیم (إِذا قَومُکَ مِنهُ یَصِدُّونَ) خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم است که وقتی چنین مثلی زده شد قوم تو از او برمیگردند.

مفسرین در توجیه آیه چنین گفته‌اند مشرکین وقتی اینکه مثل را شنیدند فریاد برآوردند که محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم میخواهد ما باو سجده کنیم مثل عیسویان که عیسی را خدا و پسر خدا میگفتند.

صفحه : ۳۷

(یصدّون) دو طور قرائت شده بعضی بضم صاد مأخوذ از صدود که بمعنی اعراض است خوانده‌اند (قال اللّه تعالی) (یَصُدُّونَ عَنکَ صُدُوداً) و باقی قراء بکسر صاد قرائت نموده‌اند و در معنی آن نیز گفتاری از مفسرین نقل شده.

۱- از إبن عباس است که (یصدون) یعنی (یصفحون) وقتی اینکه مثل را میشنوند فریاد میزنند.

۲- سعید بن مسیب گفته (یصدّون) یعنی (یضجون) بانک میزدند.

۳- دیگری گفته (یصدون) یعنی (یجزعون) جزع میکنند.

۴- شیخ طبرسی گفته (یصدّون) یعنی (یضجون) ضجیج مجادله در موقع مخاصمه است و آراء دیگری نیز از مفسرین نقل شده.

وَ قالُوا أَ آلِهَتُنا خَیرٌ أَم هُوَ ما ضَرَبُوهُ لَکَ إِلّا جَدَلًا بَل هُم قَومٌ خَصِمُونَ مفسرین در شأن نزول آیه گفته‌اند کفّار قریش چون اینکه مثل را شنیدند گفتند آیا خدایان ما بهتر از عیسی نیستند اگر عیسی برای اینکه او را بغیر از خدا عبادت کردند در آتش باشد خدایان ما نیز همین طور باشند یعنی آنها هم در آتش باشند (إبن عباس و مقاتل) در تفسیر اهل بیت از امیر المؤمنین علیه السلام چنین نقل شده که فرمود روزی آمدم نزد رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم و او میان جمعی از صنادید قریش نشسته بود چون مرا دید قدری در من نگریست آن گاه فرمود (یا علی مثل تو در اینکه امت مثل عیسی بن مریم است که جماعتی در محبّت او افراط نموده و او را خدا دانسته و هلاک گردیدند و گروهی در بغض و دشمنی او افراط نمودند و هلاک گردیدند و جماعتی اقتصاد و میانه روی نمودند و آنان نجات یافتند.

وقتی قریش اینکه سخن را از پیغمبر اکرم شنیدند خنده مسخر آمیز نمودند و گفتند محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم میخواهد پسر عم خود را تشبیه بانبیاء کند آن وقت اینکه آیه فرود آمد که چون بعیسی بن مریم مثل زده شد یعنی چون علی را تشبیه بعیسی (ع)

صفحه : ۳۸

نمودی قوم تو از سفاهت کلام تو را ضعیف انگاشتند و خدا عالم است بتمسخر و عدم تصدیق آنان بگفتار تو و گفتند اگر علی مثل عیسی باشد خدایان ما از عیسی بهتر خواهند بود و غرض آن جماعت خصومت و جدال بود.

إِن هُوَ إِلّا عَبدٌ أَنعَمنا عَلَيهِ وَ جَعَلناهُ مَثَلًا لِبَنِي إِسرائِيلَ وَ لَو نَشاءُ لَجَعَلنا مِنكُم مَلائِكَةً فِي الأَرضِ يَخلُفُونَ عیسی نیست مگر بنده‌ای که بر او انعام و تفضل نمودیم و او را مثل قرار دادیم برای بنی اسرائیل شاید مقصود چنین باشد که برای نشان دادن قدرت خود او را بدون پدر آفریدیم و همین طوری که قدرت داشتیم یک پسری بی‌پدر بیافرینیم همین طور اگر بخواهیم قدرت داریم که شما را فانی گردانیم و ملائکه را جانشین شما قرار دهیم.

وَ إِنَّهُ لَعِلمٌ لِلسّاعَةِ فَلا تَمتَرُنَّ بِها وَ اتَّبِعُونِ هذا صِراطٌ مُستَقِيمٌ وَ لا يَصُدَّنَّكُمُ الشَّيطانُ إِنَّهُ لَكُم عَدُوٌّ مُبِينٌ آیه بالا اشاره بعموم قدرت بود و آیه اخیر شاید اشاره بسعه علم باشد و ممکن است مرجع ضمیر (انّه) عیسی (ع) باشد که بنزول عیسی (ع) از آسمان نزدیک شدن ساعت قیامت دانسته میشود.

و شاید مرجع ضمیر قرآن باشد چنانچه بعضی گفته‌اند یعنی بآیات قرآن دانسته میشود وقوع قیامت پس در قیامت شک نکنید و تابع قرآن باشید که پیش‌رو و رهنمای شما است و من پیمبر شما میباشم و همین است راه مستقیم که شما را بجوار رحمت حق تعالی نزدیک میگرداند و شیطان شما را از طریق حقّ و فوز برحمت او باز ندارد زیرا که شیطان برای شما دشمنی است آشکارا تابع او نگردید و فریب او را نخورید که شما را از طریق حق و هر گونه فضیلت و سعادتی دور می‌گرداند.

صفحه : ۳۹

[سوره الزخرف (۴۳): آیات ۶۳ تا ۸۰]

اشاره

وَ لَمّا جاءَ عِيسى بِالبَيِّناتِ قالَ قَد جِئتُكُم بِالحِكمَةِ وَ لِأُبَيِّنَ لَكُم بَعضَ الَّذِي تَختَلِفُونَ فِيهِ فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَطِيعُونِ (۶۳) إِنَّ اللّهَ هُوَ رَبِّي وَ رَبُّكُم فَاعبُدُوهُ هذا صِراطٌ مُستَقِيمٌ (۶۴) فَاختَلَفَ الأَحزابُ مِن بَينِهِم فَوَيلٌ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مِن عَذابِ يَومٍ أَلِيمٍ (۶۵) هَل يَنظُرُونَ إِلَّا السّاعَةَ أَن تَأتِيَهُم بَغتَةً وَ هُم لا يَشعُرُونَ (۶۶) الأَخِلّاءُ يَومَئِذٍ بَعضُهُم لِبَعضٍ عَدُوٌّ إِلَّا المُتَّقِينَ (۶۷)

يا عِبادِ لا خَوفٌ عَلَيكُمُ اليَومَ وَ لا أَنتُم تَحزَنُونَ (۶۸) الَّذِينَ آمَنُوا بِآياتِنا وَ كانُوا مُسلِمِينَ (۶۹) ادخُلُوا الجَنَّةَ أَنتُم وَ أَزواجُكُم تُحبَرُونَ (۷۰) يُطافُ عَلَيهِم بِصِحافٍ مِن ذَهَبٍ وَ أَكوابٍ وَ فِيها ما تَشتَهِيهِ الأَنفُسُ وَ تَلَذُّ الأَعيُنُ وَ أَنتُم فِيها خالِدُونَ (۷۱) وَ تِلكَ الجَنَّةُ الَّتِي أُورِثتُمُوها بِما كُنتُم تَعمَلُونَ (۷۲)

لَكُم فِيها فاكِهَةٌ كَثِيرَةٌ مِنها تَأكُلُونَ (۷۳) إِنَّ المُجرِمِينَ فِي عَذابِ جَهَنَّمَ خالِدُونَ (۷۴) لا يُفَتَّرُ عَنهُم وَ هُم فِيهِ مُبلِسُونَ (۷۵) وَ ما ظَلَمناهُم وَ لكِن كانُوا هُمُ الظّالِمِينَ (۷۶) وَ نادَوا يا مالِكُ لِيَقضِ عَلَينا رَبُّكَ قالَ إِنَّكُم ماكِثُونَ (۷۷)

لَقَد جِئناكُم بِالحَقِّ وَ لكِنَّ أَكثَرَكُم لِلحَقِّ كارِهُونَ (۷۸) أَم أَبرَمُوا أَمراً فَإِنّا مُبرِمُونَ (۷۹) أَم يَحسَبُونَ أَنّا لا نَسمَعُ سِرَّهُم وَ نَجواهُم بَلى وَ رُسُلُنا لَدَيهِم يَكتُبُونَ (۸۰)

صفحه : ۴۰

ترجمه

وقتی عیسی با معجزه‌هایی آمد (که دلالت بر صدق نبوتش میکرد) ببنی اسرائیل گفت من شریعت و دین ظاهر و روشنی آورده‌ام که مشتمل بر حکمت و بیان کننده آن چیزی است که با هم اختلاف دارید پس از عذاب خدا بترسید و تقوی را پیشه خود نمائید و مطیع (اوامر و نواهی) من گردید (۶۴)

بحقیقت خدا است آن کسی که پروردگار من و پروردگار شما است و همین است راه راست (۶۵)

پس (در بین آنها) اختلاف افتاد و فرق متعدّده گردیدند وای بر آنهایی که ستم کردند از عذاب روز دردناك (۶۶)

آیا آنها انتظار نمیکشند مگر اینکه قیامت بغتهٔ در حال غفلت ناگهان بر آنها واقع گردد (۶۷)

در آن روز بعض دوستان (از کفّار) دشمن بعض دیگرند مگر پرهیزکاران (۶۸) (که در آن روز دوست هم و با هم اتفاق دارند)

(از جانب حق تعالی ندا رسد) ای بندگان من امروز برای شما خوفی نیست و شما محزون نمیباشید (۶۹)

و آنان کسانی میباشند که بآیات ما ایمان آوردند و (باوامر حق تعالی) تسلیم گردیدند (۷۰)

(ای مؤمنین مسلمین) داخل بهشت گردید و با ازواج خود شادمان (و گرامی باشید) (۷۱)

(غلمان بهشتی) با کاسه‌های طلا و کوزه‌های بی دسته بر آنان دور میزننـد و در آن بهشت برای آنها مهیّا است آنچه را که نفسهای آنان مایل باشد و آنچه را چشمها از آن لذّت ببرد (و ای مؤمنین متقین) شما در بهشت جاویدانید (۷۲)

و اینکه است آن بهشتی که بارث بشما رسیده بسبب اعمال نیکی که کرده بودید (۷۳)

و در آن بهشت برای شما مهیّا است میوه‌های بسیار که از آن میخورید (۷۴)

محققا گنه‌کاران در عذاب جهنّم جاویدانند (۷۵)

و عذاب از آنان کم نمیشود و آنها در جهنّم (می‌مانند) و امید نجات ندارند (۷۶)

و ما بآنان ستم ننمودیم بلکه آنها (خودشان بخود ظلم نمودند) و از ظالمین بودند (۷۷)

اهل جهنم نـدا کننـد (و گوینـد) ای مالك دوزخ از پروردگار خودت (درخواست نما) که حکم کند بر مرگ ما (تا از اینکه عذاب برهیم) مالك گوید شما باید همیشه در عذاب بمانید (۷۸)

(و در جواب کفّار گفته شود) محققا ما سخن حق را بر شما

صفحه : ۴۱

آوردیم و لکن بیشتر شما از حقّ کراهت داشتید (۷۹)

بلکه (نافرمانی را) محکم کردند ما نیز (عذاب را) محکم کننده‌گانیم (۸۰)

آیا (اینکه کفار چنین گمان میکننـد که آنچه در باطن خود مخفی گرداننـد) و آنچه آهسته (با یکـدیگر) گویند ما نمیشـنویم آری میشنویم و بعلاوه فرشتگان ما نزد آنهایند و مینویسند (۸۱)

توضیح آیات

اشاره

وَ لَمّا جاءَ عِیسی بِالبَیِّناتِ قالَ قَد جِئتُکُم بِالحِکمَهِٔ وَ لِأُبَیِّنَ لَکُم بَعضَ الَّذِی تَختَلِفُونَ فِیهِ فَاتَّقُوا اللّهَ وَ أَطِیعُونِ پس از بیان عـذاب جهنّمیان خبر میدهـد ببعثت عیسی علیه السّلام که چون عیسی بن مریم بپیمبری مبعوث گردید و برای اثبات پیمبری خود معجزات

بسیاری از قبیل مرده زنده کردن و از گل پرنده ساختن و بقوه خدا داد خود نفخه دمیدن و پرنده گردیدن گل و غیر این‌ها از معجزات محیر العقول که بدست خود بفرمان خدای متعال جاری مینمود.
با اینکه دلائل واضح ببنی اسرائیل گفت من رسول خدایم و برای هدایت شما آمده‌ام و گفتار من مشتمل بر حکمت و از روی حقیقت انجام گرفته و آیات الهی یعنی کتاب انجیل را برای شما آورده‌ام که اختلاف را از میان شما بردارم و صحیح و فاسد آراء شما را از هم جدا نموده بشما بنمایانم پس از آن ببنی اسرائیل خطاب نمود که از مخالفت و خطاء احتراز نمائید و حکم خدا را بپذیرید و آنچه را بشما امر میکنم اطاعت نمائید.
إِنَّ اللّهَ هُوَ رَبِّی وَ رَبُّکُم فَاعبُدُوهُ هذا صِراطٌ مُستَقِیمٌ بحقیقت او است خدایی که پروردگار من و پروردگار شما است فقط او را پرستش نمائید همین است راه راست که سر انجام آن قرب جوار ربّ العالمین است (هو) ضمیر غائب و یکی از اسماء الحسنی و مرجعش (اللّه) است و اشاره بآن

صفحه : ۴۲

واحد بسیطی است که غائب از حواس بشر است که بحواس پنجگانه نفسانی نمیتوان آن ذات مقدس را ادراک نمود و او است پروردگار من و شما فقط بایستی او را بندگی و اطاعت نمائید تا بفضیلت و سعادت برسید و برحمت غیر متناهی او فائز گردید.
و با اینکه حضرت عیسی علیه السّلام فرمود من از طرف پروردگار آمده‌ام که از بین شما اختلاف را بردارم که از طریق حق انحراف و اعوجاج پیدا ننمائید و در طریق توحید و وحدت متفق الکلمه باشید با اینکه حال (فَاختَلَفَ الأَحزابُ مِن بَینِهِم) پس از آن بین کسانی که از تابعین او بشمار میرفتند در اثر معجزات خارق العاده که از او مشاهده مینمودند در باره حضرت عیسی علیه السّلام که آیا او خدا یا پسر خدا یا (ثالث ثلاثه) است اختلاف واقع گردید و آنان چند فرقه گردیدند مثل یعقوبیه، فسطوریّه، ملکاتیّه، مرقوسیّه، شمعونیه.
فَوَیلٌ لِلَّذِینَ ظَلَمُوا مِن عَذابِ یَومٍ أَلِیمٍ اشاره به اینکه پس از آمدن پیمبران با براهین محکم و گفتار حکمت آمیز و کتاب آسمانی و معجزات بسیار که هر یک شاهد عادلی است بر صدق گفتارشان وای بحال افرادی که بخود ظلم نمودند و پس از اتمام حجت در اثر مخالفت خود را مستحق عذاب دردناک گردانیدند.
هَل یَنظُرُونَ إِلَّا السّاعَهَ أَن تَأتِیَهُم بَغتَهً وَ هُم لا یَشعُرُونَ (ان تأتیهم) بدل از (السّاعهٔ) است یعنی اینان انتظار ندارند مگر اینکه بغتهٔ بر آنها قیامت بیاید واو (و هم) حالیه است یعنی در حالی که آنان غافل باشند.
(هَل یَنظُرُونَ إِلَّا السّاعَهَ) بهل استفهامی در مقام سرزنش کفار بر آمده که اینان اگر فکر داشتند از همین حیات درویشان پی بحیات اخرویشان میبردند چنانچه در سوره واقعه اشاره بهمین دارد قوله تعالی وَ لَقَد عَلِمتُمُ النَّشأَهَ الأُولی فَلَو لا تَذَکَّرُونَ راجع باین آیه در سوره واقعه آیه (۹۲) بیانی شده رجوع بآن جا نمائید

صفحه : ۴۳

الأَخِلّاءُ یَومَئِذٍ بَعضُهُم لِبَعضٍ عَدُوٌّ إِلَّا المُتَّقِینَ یا عِبادِ لا خَوفٌ عَلَیکُمُ الیَومَ وَ لا أَنتُم تَحزَنُونَ اول بطور عموم فرمود دوستان و رفقاء در دنیا روز قیامت بعضی دشمن بعض دیگرند بعد پرهیزکاران را از عموم دوستان استثناء نموده یعنی هر دوستی که دوستی او راجع بامور طبیعی و مادّی دنیوی پدید گردیده که در لهو و لعب با هم دوست و رفیق باشند یا در امور دیگر در روز قیامت دشمن هم میگردند قوله تعالی (وَ یَلعَنُ بَعضُکُم بَعضاً) و هر یک بدیگری دشنام میدهد.
و سرّ دشمنی آنان با یکدیگر معلوم است زیرا که رفقاء در دنیا یا در عمل قبیح و معاصی با هم رفیق میگردند و عمل بد را در نظر

هم شیرین مینمایند یا در کسب و کار و عمل با هم همکاری مینمایند و یکدیگر را از طریق حق باز میدارند و اشتغال بامور دنیوی و لو آنکه در نظر شارع مباح باشد باز آدمی را مشغول بدنیا نموده و از حق تعالی دور میگرداند و چون در روز موعود اسباب آن لذائذ حسیّه مفقود گردیده و وزر و وبال معاصی و اشتغال بدنیا وی را گرفته کسانی را که وی را در اینکه کار کمک نموده لعن و نفرین مینماید.

(إِلَّا الْمُتَّقِينَ) تمام دوستان و رفقاء در قیامت دشمن هم میگردند مگر مردمان با تقوی و آنان کسانی میباشند که در همه حال چشم دلشان بسوی حق تعالی نگران است کسب و عمل مباح آنها را از حق و حقیقت باز نمی‌دارد و همان طوری که اهل دنیا در فسق و معاصی بعضی معاون بعض دیگرند اهل ایمان و تقوی نیز چنینند زیرا که فطری بشر است که هم عقیده و هم مسلك خود را دوست می‌دارد و دوستی متقین با هم یکی از دو راهست یا اتفاق آنها در امور روحانی است که مسلك و روش آنان در سیر و سلوك الی اللّه یکی و با هم متحد و معاون یکدیگرند و آنها همین طوری که در دنیا جسما و روحا با هم دوست و یگانگی بینشان استوار گردیده در قیامت که حقیقت هر چیزی نمایان می گردد البته اتحاد بین آنان استوارتر می گردد.

صفحه : ۴۴

و گمان میرود که مأخذ شفاعت نیز همین باشد که هر دوستی با دوست خود شفع و قرین میگردد و وی را بسوی خود و مقام خود میکشاند زیرا که محبّت جذابه الهی است و اصل محبّت همان ارتباط روحانی است و اگر ما با اولیاء الهی باعتبار مقام روحانی آنها از طریق اطاعت و پیروی آنان محبت آنها را در دل خود بپرورانیم و آن بزرگواران را بمقام روحانیت بشناسیم و دوست داریم و مطیع آنها گردیم در قیامت شفع ما و شفیع ما خواهند گردید.

قسم دوم از متقین دوستانی میباشند که از جهت صفات حمیده و اخلاق فاضله با یکدیگر دوستی و رفاقت پیدا می‌نمایند مثل محبت فضلاء و مؤمنین پرهیزکار با هم و یکدیگر را بطریق رضای حق و عمل نیکو توصیه مینمایند و چنین اشخاص نیز همین طور که در دنیا دوست صادق و خیرخواه یکدیگرند در قیامت دوستی و رفاقت بین آنها تزاید پیدا مینماید و با هم رفیق مشفق میگردند.

(یا عباد) خطاب بهمین اشخاص مؤمن با تقوی مینماید که داخل بهشت گردید امروز که روز قیامت است از فزع اکبر در امانید و نه خوف و ترسی از عذاب یا بلیات و آفاتی که در دنیا دم بدم متوجّه و رو بروی شما می‌آورد ترسناکید و نه بر گذشته عمر خود محزون میباشید زیرا که حیات دنیوی خود را بیهوده مصرف ننمودید که امروز که روز جزا است پشیمان و محزون باشید و چنین خطاب بلفظ (یا عباد) چنین ارائه می‌دهد که اشخاص با تقوی مشمول لطف و رحمت بی‌پایان حق سبحانه و تعالی واقع گردیده‌اند.

الَّذِينَ آمَنُوا بِآياتِنا وَ كانُوا مُسلِمِينَ ادخُلُوا الجَنَّةَ أَنتُم وَ أَزواجُكُم تُحبَرُونَ در مقام معرّفی (عباد) ببعض صفات آنان اشاره می‌نماید که آنهایی که ببندگی ستوده شده‌اند کسانی میباشند که بآیات الهی (قرآن) ایمان آورده‌اند و تسلیم اوامر و نواهی و دستوراتی که از طرف حق تعالی بتوسط سفیر اعظم خود محمّد بن عبد اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بآنها ابلاغ شده بدون چون و چرا و استحسانات عقلی خود

صفحه : ۴۵

قبول نموده و عمل می‌نمایند.

آیات اعم از آیات تکوینی و آیات تشریعی است که شخص متفکر اول نظر میکند بآیات تکوینی و نظام خلقت و ارتباط موجودات بیکدیگر و عجائب و اسراری که در کمون موجودات منطوی است در نظر می گیرد و در آن دقت مینماید و از اثر پی بمؤثر می‌برد. ایمان از اینجا سر چشمه میگیرد زیرا که پس از آنکه شخص از اثر پی به مؤثر برد و مبدء موجودات را بعلم و قدرت و حکمت

شناخت از اینجا نتیجه دیگری عایدش میگردد و بعقل و زکاوت خود پی میبرد که اینکه دستگاه مجلّل جهانی بی‌هوده خلقت نگردیده البتّه مقصود بالاتری در نظر است و انسان بعقل ناقص خود نتواند به آن پی ببرد و نیز بخودی خود طریق سعادت و فضیلت خود را نمی‌شناسد.

و از اینکه دو مقدمه نتیجه دیگری نیز عاید او می‌گردد که بمقتضای لطف و کرم خداوندی بایستی همیشه برای بشر پیشوا و قائد و رهنمایی باشد که راه سعادت و فضیلت آنان را نشان دهد که بیراهه نروند و بچاه هلاکت دنیوی و اخروی واقع نگردند و نیز عقل حاکم بر اینکه است که باید با آن پیشوا که مؤید من عند اللّه و سفیر الی اللّه است کتاب قانونی باشد که وظیفه روزانه بشر را تعیین نماید.

و چنانچه معلوم و محرز است بالاترین کتاب‌های آسمانی قرآن عزیز است که هم کتاب قانونی و هم معجزه سیّد ما نبی خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم است و اینکه کتاب (قرآن) چون مشتمل بر اسرار و نکات و قوانین و اسراری است که همه کس نتواند بآن پی ببرد اینکه است که محتاج به مفسّر و مبیّن است زیرا که دین و قانونی که بایستی تا قیامت بین خلق ابراز فعالیّت نماید و در قرآن محکمات و متشابهات و عام و خاص و مطلق و مقیّد و ناسخ و منسوخ بسیار است و علم باینها فقط نزد (راسخین فی العلم) است اینکه است که بایستی رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم امام و خلیفه بعد از خود را خود حضرتش بفرمان خدای تعیین نماید هر کس لایق اینکه منصب نیست.

صفحه : ۴۶

(ادخلوا) خطاب بآن کسانی است که در مقابل عوامل تشریعی و تکوینی و آنچه برای آنها بقلم تقدیر جاری گردیده تسلیم گردیده و مطیع و فرمان بردارند که خودتان با زوجه‌هایتان آنهایی که لایقند داخل بهشت گردید در حالی که خوشحال و مسرور میباشند.

یُطافُ عَلَیهِم بِصِحافٍ مِن ذَهَبٍ وَ أَکوابٍ وَ فِیها ما تَشتَهِیهِ الأَنفُسُ وَ تَلَذُّ الأَعیُنُ وَ أَنتُم فِیها خالِدُونَ وَ تِلکَ الجَنَّةُ الَّتِی أُورِثتُمُوها بِما کُنتُم تَعمَلُونَ لَکُم فِیها فاکِهَةٌ کَثِیرَةٌ مِنها تَأکُلُونَ پس از آن بمؤمنین وعده میدهد بانواع و اقسام نعمت‌های بهشتی و دستگاه مجلّلی که برای آنها تهیه شده از کاسه‌های زرّین و کوزه‌ها و لیوانها از دسته دار و بی‌دسته و بعد نعمت بهشتیان را بسه نوع تعمیم میدهد.

(اوّل) مهیّا گردیده برای بهشتیان هر چه را نفس آنان مایل بآن گردد (دوم) آنچه را که از آن لذت برند و اطلاق (تلذّ الاعین) شامل میگردد هم لذائذ روحانی و هم لذائذ جسمانی و آنچه را که از آن محظوظ گردند (سوم) که از بالاترین نعمتها بشمار میرود خلود آنها است که اهل بهشت همیشه در بهشت جاویدانند.

إِنَّ المُجرِمِینَ فِی عَذابِ جَهَنَّمَ خالِدُونَ لا یُفَتَّرُ عَنهُم وَ هُم فِیهِ مُبلِسُونَ وَ ما ظَلَمناهُم وَ لکِن کانُوا هُمُ الظّالِمِینَ رسم قرآن بر اینکه است که غالبا هر جا بیان نعمتهایی را که بمؤمنین وعده داده تذکر میدهد پس از آن کافرین را تهدید مینماید بعذاب و شکنجه و بعکس هر جا کافرین را تهدید بعذاب نموده پس از آن مؤمنین را وعده می‌دهد بنعمتهای بهشتی شاید سرش اینکه باشد که بایستی انسان همیشه بین خوف و رجا باشد اینکه است که پیمبر اسلام با آنکه بفرموده خدای تعالی (رحمة للعالمین) بود او را (ببشیرا و نذیرا) ستوده و معرفی نموده و همین طوری که مؤمنین متنعّم بنعمت‌های بی‌اندازه و بهشت منزل همیشه گی آنها است در مقابل آنان کفّار و گنهکاران نیز گرفتار عذاب بسیار و در جهنّم جاویدانند و بدلالت آیات قرآن آنی عذاب آنها سست نمیگردد و از نجات

صفحه : ۴۷

ناامید گردیده‌اند.

(و ما ظلمناهم و لکن کانوا هم الظّالمین) نظر بفرموده خدای (وَ أن لَیس َلِلإنسان ِإلّا ما سَعی) یعنی چیزی برای انسان نیست مگر آنچه را که در آن سعی و کوشش نموده (سوره النجم آیه ۴۰) در اینجا تذکر میدهد که گمان نشود کسانی را که ببهشت میبرند و بآن نعمتهای بهشتی آنان را مستفیض میگرداند یک خصوصیت زائدی در اصل خلقت با آنها همراه بوده که بدون اختیار و مجاهده عمل نیك از آنان صادر گردیده و نیز کسانی را که بجهنم میبرند و بآن عذابهای کذایی مبتلا میگرداند یک منقصتی در خلقت آنها قرار داده و بدون اراده و اختیار عمل بد از آنها ناشی میگردد چنانچه رأی (اشاعره) بر اینکه است چنین گمانی فاسد است زیرا که منافی با عدل پروردگار جهانیانست اگر چنین باشد بر عاصی ظلم وارد میگردد ذات متعال بالاتر از اینکه است که بنده ضعیف خود را بصفتی که در او گذاشته و بدون اختیار مرتکب معاصی گردیده وی را عذاب نماید که چرا چنین و چنان کردی.

اینکه است که در بسیاری از آیات قرآن باهل عذاب و اهل جهنم تذکر میدهد که ما بشما ظلم ننمودیم بلکه خودتان دانسته و فهمیده از روی اختیار بنفس خود ظلم نموده و مستحق عذاب شده‌اید و عذاب الهی از روی عدل است که هر چیزی در موقع خود قرار گرفته و و هر که را به بخشد و عذاب نکند از روی رحمت و کرم او است.

وَ نادَوا یا مالِكُ لِیَقض ِعَلَینا رَبُّكَ قال َإِنَّكُم ماكِثُون َاهل جهنم از شدت عذاب التجاء بمالك دوزخ نموده و بآن پناه می‌آورند و بطور استغاثه و التماس گویند ای مالک دوزخ از پروردگار خود بخواه که بر مرگ ما حکم کند و ما بمیریم و از اینکه عذاب سخت برهیم مالک در پاسخ گوید شما بایستی همیشه در اینکه عذاب سخت بمانید.

اعتراض

اگر گفته شود آدم گنه کار در مدّت کمی گناه نموده چگونه بایستی برای

صفحه : ۴۸

اینکه مدّت کم همیشه در عذاب شدید باشد و اینکه طور مجازات منافی است با فرموده خدای تعالی (جزاء وفاقا) یعنی جزا باید مطابق عمل انجام گیرد و بنا بر اینکه کفّار باید بقدر عمر دنیویشان که در کفر و عصیان گذرانیده‌اند در جهنّم معذب باشند نه آنکه در جهنم جاویدان گردند.

پاسخ

چون کفر و ایمان راجع بقلب انسانی است نه جسد و روح حیوانی وقتی در اثر مخالفت و طغیان و نفس پرستی قلب و روح و روان آدمی فاسد گردید و نور توحید و ایمان در آن نفوذ ننمود و قلب لطیف انسانی که بایستی آینه صفات الهی و نماینده اوصاف ایزدی باشد مثل سنگ خارا بلکه (شدیدتر) یعنی سخت‌تر از سنگ گردید که دیگر قابل نفوذ آب رحمت رحمانی نیست و پس از مرگ دیگر محلی برای تدارك باقی نخواهد ماند زیرا چون انسان مادامی که در دنیا زیست مینماید استعداد کمال در او باقی است لکن بمردن آنچه در آن بالقوّه موجود بوده بفعلیت رسیده اینکه است که عالم آخرت برای انسان دائمی و همیشگی است و آخر ندارد و کافر در اثر تاریکی قلبش و دوری وی از رحمت خدا همیشه بعذاب گرفتار خواهد بود و همین اثر تیرگی قلب کافر است که اگر فرضا کافر بعمر دنیا زنده و زندگانی می‌نمود بکفر خود باقی بلکه بر طغیان و سرکشی خود می‌افزود و چون عالم آخرت همیشه باقی است اینکه است که کافر که فعلیّت اخیر او کفر و دوری از رحمت خدای تعالی است همیشه معذب خواهد بود.

لكن مؤمنين و لو آنكه گنهكار باشند چون جوهر قلبشان فاسد نگرديده منتهى جرم معاصى روى قلبشان را گرفته و نميگذارد نور الهى در آن نفوذ نمايد اينكه است كه اگر بدون توبه از دنيا بروند بايستى مدتى در عذاب بمانند تا آنكه مثل طلاى مغشوش كه در بوته زرگرى آب نمايند غش آنها سوخته گردد و زر ناب گرديده لايق مقام مقربين گردند.

لَقَد جِئناكُم بِالحَقِّ وَ لكِنَّ أَكثَرَكُم لِلحَقِّ كارِهُونَ أَم أَبرَمُوا أَمراً فَإِنّا مُبرِمُونَ

صفحه : ۴۹

اينكه آيات اخير شاهد بر بيان آيه بالا- است كه ذات احديت خطاب بكفّار مينمايد و در پاسخ كفّار آنان كه راه نجات ميطلبند فرموده ما در دنيا طريق حق را بر شما ظاهر گردانيديم يعنى پيمبران و سفراى خود را با اسباب هدايت براى راه‌نمايى و هدايت شما فرستاديم لكن شما افراد بشر از پيروى طريق حقّ كراهت داشتيد بلكه نه فقط كفار سخن پيمبران را نپذيرفتند و ردّ نموده و قبول ننمودند بلكه ضديّت و انكار را محكم گردانيده و در مقام اذيّت آنها بر آمدند چون چنين كردند جزا و پاداش اعمال آنان چنين است كه ما نيز عذاب آنها را محكم گردانيم (جَزاءً وِفاقاً) يعنى مجازات مطابق عمل است.

أَم يَحسَبُونَ أَنّا لا نَسمَعُ سِرَّهُم وَ نَجواهُم بَلى وَ رُسُلُنا لَدَيهِم يَكتُبُونَ آيا كفار و منافقين چنين گمان ميبرند كه ما از اسرار و آن كينه و ضديّتى كه در باطن خود مخفى گردانيده و آنچه را كه سرا با هم نجوى ميكنند بى‌خبريم چنين نيست كه گمان كرده‌اند اگر شما بگوش سر فقط سخنان يكديگر را ميشنويد و از باطن هم بيخبريد ما بگوش و چشم حقّانى همين طور كه سخنان ظاهر شما را ميشنويم و اعمال شما را مينگريم همين طور سخنانى كه در قلبتان و سرّتان با خود حديث ميكنيد و در طريق ضديت با اهل اسلام انديشه مينمائيد و پس از آن با يك ديگر مخفيانه سخن مى‌گوييد تمام آنها را ميشنويم و كرام الكاتبين كه گماشته شده بر ضبط اعمال شما ميباشند نزد شما حاضرند و سخنان شما را مينويسند.

آرى دو اسم از اسماء اللّه يكى سميع و ديگرى بصير است بعضى گفته‌اند بازگشت اينكه دو اسم شريف بهمان علم ازلى او است كه باعتبار آنكه علم بمبصرات و علم بمسموعات دارد خود را سميع و بصير ناميده اگر چه چنين است لكن چنانچه در صفحات جلو اشاره نموديم شايد براى اينكه دو اسم شريف خصوصيات زائدى هم باشد كه بخواهد ببشر بفهماند كه همين طورى كه نزد شما آنچه را كه بچشم ميبينيد و بگوش ميشنويد بطور مشاهده و عيانست همين طور علم حق تعالى بتمام موجودات بطور مشاهده حضورى و عيانست و تمام ممكنات ناشى و پديد گرديده از

صفحه : ۵۰

قدرت مطلقه و علم حضورى و در احاطه علميّه اويند كه علم او بتمام آنها احاطه نموده (لا يعزب عن علمه مثقال ذرة فى السماء و الارض).

[سوره الزخرف (۴۳): آيات ۸۱ تا ۸۹]

اشاره

قُل إِن كانَ لِلرَّحمنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ العابِدِينَ (۸۱) سُبحانَ رَبِّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ رَبِّ العَرشِ عَمّا يَصِفُونَ (۸۲) فَذَرهُم يَخُوضُوا وَ يَلعَبُوا حَتّى يُلاقُوا يَومَهُمُ الَّذِى يُوعَدُونَ (۸۳) وَ هُوَ الَّذِى فِى السَّماءِ إِلهٌ وَ فِى الأَرضِ إِلهٌ وَ هُوَ الحَكِيمُ العَلِيمُ (۸۴) وَ تَبارَكَ الَّذِى لَهُ مُلكُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما بَينَهُما وَ عِندَهُ عِلمُ السّاعَةِ وَ إِلَيهِ تُرجَعُونَ (۸۵)

وَ لا یَملِکُ‌الَّذِینَ یَدعُونَ مِن دُونِهِ الشَّفاعَةَ إِلّا مَن شَهِدَ بِالحَقِّ وَ هُم یَعلَمُونَ (۸۶) وَ لَئِن سَأَلتَهُم مَن خَلَقَهُم لَیَقُولُنَّ‌اللّهُ فَأَنّی یُؤفَکُونَ (۸۷) وَ قِیلِهِ یا رَبِّ إِنَّ هؤُلاءِ قَومٌ لا یُؤمِنُونَ (۸۸) فَاصفَح عَنهُم وَ قُل سَلامٌ فَسَوفَ یَعلَمُونَ (۸۹)

ترجمه

ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بگو اگر برای خدای (یکتا) فرزندی بود من اول کسی بودم که او را پرستش مینمودم (۸۲)
منزّه و مبرّا است پروردگار آسمانها و زمین و خداوند عرش از آنچه او را توصیف مینمائید (۸۳)
ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم کافران را بخود واگذار که در لهو و لعب (بازی کنند) تا وقتی که روزی را به‌بینند (یعنی قیامت را) که بآنان وعده داده شده (۸۴)
و آن خدایی است که آفریننده و اله آسمان

صفحه : ۵۱

و آفریننده و اله زمین است و او حکیم و درست کار و عالم بهمه چیز (و دانا است) (۸۵)
و بزرگوار (و بلند مرتبه است) آن کسی که برای او است پادشاهی و سلطنت آسمانها و زمین و آنچه بین آنها است و نیز نزد او است علم بوقوع قیامت و شما بازگشت بسوی او مینمائید (۸۶)
(و معبودان مشرکین که از آنان شفاعت میطلبید) آنان مالک شفاعت نیستند و مالك شفاعت نیست مگر کسی که بحق شهادت داده باشد در حالی که بشهادت خود عالم باشند (یعنی از روی علم و دانش بحق شهادت دهد) (۸۷) ای
محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم اگر از اینکه مشرکین سؤال کنی که چه کس شما را آفریده البته میگویند خدا پس آنان چگونه از او رو گردانیده میشوند (۸۸)
(و نزد خدا است علم و میداند قول رسول را که میگفت) ای پروردگار من محققا اینها جماعتی میباشند که ایمان نمیآورند (۸۹)
(پس از جانب حق تعالی برسول امر میگردد) که روا از آنها بگردان و از دعوت آنان اعراض نما و بگو (بین من و شما) از منازعه و مجادله مسالمت است و بزودی میدانید (و بجزای اعمال خود خواهید رسید)

توضیح آیات

اشاره

قُل إِن کانَ لِلرَّحمنِ وَلَدٌ فَأَنَا أَوَّلُ العابِدِینَ- سُبحانَ رَبِّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ رَبِّ العَرشِ عَمّا یَصِفُونَ اینکه آیات متفرع بر آیات بالا است که کفار و مشرکین ملائکه را دختران خدا می‌نامیدند و عیسویان مسیح را پسر خدا و یهودیان عزیر را پسر خدا میدانستند.
خطاب برسول اکرم نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم باینها بگو اگر برای خدا اولاد بود چنانچه شما می‌گویید من اول کسی بودم که وی را پرستش مینمودم.
اشاره به اینکه چون من راجع بمعرفت حق تعالی و صفات او داناتر از شما میباشم بر فرض محال اگر احتمال میدادم که برای خدا اولادی باشد من در عبادت و پرستش او بر غیر سبقت میگرفتم.

طبرسی در توضیح آیه گفتاری از مفسرین نقل مینماید

۱- اگر بقول و بگمان شما برای خدای رحمن اولادی بود پس من اول

صفحه : ۵۲

کسی هستم که خدا را بوحدانیّت و یگانگی پرستش مینمایم و کسی که خدا را به یگانگی پرستش نماید نسبت ولد را از او دفع نموده، و معنی اینکه سخن چنین میشود که من اول موحدینم و قول شما را در ولد داشتن خدا انکار مینمایم. (مجاهد) ۲- ان بمعنی ماء نفی است و معنی آیه چنین میشود که برای خدای رحمن ولد نیست و من اول عبادت کننده‌گان و اقرار کننده بنفی ولد از او میباشم. (إبن عباس و قتاده و إبن زید) ۳- اگر برای خدا اولاد بود من اول کسی بودم که از عبادت او اعراض مینمودم زیرا کسی که برای وی اولاد باشد نمیباشد مگر جسم و حادث و کسی که چنین باشد مستحق عبادت نیست زیرا که قدرت ندارد بر نعمتهایی که بآن مستحق عبادت گردد. (جبائی و غیره) ۴- چنین گوید چون من اول عبادت کننده‌گان ولد خدا نیستم پس برای خدا ولد نیست و اینکه سخن باین ماند که تو بگویی اگر من نویسنده بودم حسابدان هم بودم و مقصود چنین باشد که من نه نویسنده میباشم و نه حساب دان. (سفیان بن عینه) ۵- اگر برای خدا اولاد بود من اول کسی بودم که او را عبادت میکردم بلحاظ اینکه برای او ولد میباشد و لکن برای او ولد نیست. (سدی و ابی مسلم) و اینکه مطلب مثل اینکه است که گفته شود اگر حکمت بعبادت غیر خدا اقتضاء مینمود من او را عبادت میکردم لکن حکمت مقتضی عبادت غیر او نیست و اگر دلیل دلالت میکرد که برای او اولاد است من نیز می‌گفتم لکن بر اینکه برای خدا ولد باشد دلیل نداریم و اینکه طور بیان برای اینکه است که ثابت و محقق میگردانند که برای خدا اولادی نیست و نسبت ولد بخدا دادن بعید است زیرا که امر محالی را معلّق نموده بمحال دیگر. (پایان) نظر بسیاق آیه بهترین توجیهات در آیه توجیه اخیر است که به (ان) شرطیه امر

صفحه : ۵۳

محالی را که اولاد داشتن خدا باشد معلّق نموده بر محال دیگر که عبادت او است.

خلاصه شاید میخواهد بمردم بفهماند اگر بفرض محال برای خدا اولاد بود محال بود من او را پرستش نمایم من خدایی را پرستش مینمایم که منزه و مبرا باشد از تولید مثل زیرا که تولید مثل صفت اجسام است نه خالق اجسام.

لکن نظر ببعض روایات چنانچه بعضی گفته‌اند بهترین توجیهات رأی دوم است زیرا چنین نقل میکنند که روزی (نضر بن حارث) در لاف‌گاه خود نشسته و بسیاری از صنادید قریش نزد او بودند (نضر) در یک آیه‌ای از آیات قرآن خوض نمود و آغاز استهزاء کرد (ولید بن مغیره) در آن وقت میل باسلام داشت و پیوسته از قرآن ستایش مینمود گفت ای (نضر) بقرآن استهزاء میکنی قسم بخدا که محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نمیگوید مگر حق (نضر) در جواب او گفت من نیز حق می‌گویم محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم میگوید (لا اله الا اللّه) من هم میگویم (لا اله الا اللّه) اما اضافه می‌کنم به اینکه گویم ملائکه بنات اللّه میباشند اینکه سخن بگوش پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم رسید و اندوهناک گردید پس از آن جبرئیل اینکه آیه را آورد (قل ان کان للرحمن ولد) تا آخر (نضر) نزد (ولید) آمد و آیه را برای او خواند و گفت خدای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم ما را در اینکه آیه تصدیق نموده (ولید) گفت ای احمق خدا تو را تکذیب کرده زیرا که (ان) بمعنی نفی است میگوید نیست و نبوده برای خدا فرزندی بگو اگر فرزندی داشت من اول کسی بودم که او را پرستش مینمودم و چون آنها اهل لسان بودند و قرآن بزبان آنها فرود آمده و (نضر) با آن عنادی که داشت نتوانست گفتار خشن ولید را که گفت ای احمق رد کند پس بهتر اینکه است که گفته شود

در اينجا (ان) بمعنى نفى است.

سُبحانَ رَبِّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ رَبِّ العَرشِ عَمّا يَصِفُونَ آيه متعلق بآيه بالا است كه پس از آنكه تذكر ميدهد كه مبدئى كه بگمان شما صاحب اولاد باشد قابل عبادت و پرستش نيست گويد منزّه و مبرّا است از توليد مثل و آنچه صفت اجسام است آن كسى كه پروردگار و مربى آسمانها و زمين و

صفحه : ۵۴

پروردگار عرش است از آنچه آنها بعقل ناقص خودشان او را توصيف مينمايند.

اشاره به اينكه آن كسى كه خالق و مربّى آسمانها و زمين و عرش عظيم است كه محيط بر تمام اجسام است چگونه ممكن است مثل اجسام توليد مثل نمايد اگر چنين بود او نيز مثل باقى اجسام محتاج بغير و محدود بحد معين و متصف بصفت اجسام و قابل تبديل و تغيير و در معرض فنا و زوال بود و خالق و مربى عالم بايستى از اينكه صفات منزّه و مبرّا باشد.

فَذَرهُم يَخُوضُوا وَ يَلعَبُوا حَتّى يُلاقُوا يَومَهُمُ الَّذِي يُوعَدُونَ پس از آن خطاب برسولش نموده كه اى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم اينكه مردمان نفهم جاهل چنان در امور طبيعى فرو رفته‌اند كه خالق و مربى عالم را نيز تشبيه بطبيعيات نموده و نسبت ناروا باو مى‌دهند ديگر قابل هدايت نميباشند آنان را بخود واگذار كه در لهو و لعب خوض نمايند تا وقتى كه برسند بان روزى (روز قيامت) كه بآنها وعده داده شده.

وَ هُوَ الَّذِي فِي السَّماءِ إِلهٌ وَ فِي الأَرضِ إِلهٌ وَ هُوَ الحَكِيمُ العَلِيمُ وَ تَبارَكَ الَّذِي لَهُ مُلكُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما بَينَهُما وَ عِندَهُ عِلمُ السّاعَةِ وَ إِلَيهِ تُرجَعُونَ (و هو) واو (هو) را عطف ميدهد برب يعنى پروردگار آسمان و زمين آن كسى است كه در آسمانها اله است و در زمين اله است (وَ هُوَ الحَكِيمُ العَلِيمُ) و در امر خلقت و نظام موجودات بروش حكيمانه هر چيزى را بجاى خود قرار داده و بمصالح و مفاسد امور عالم است و علم حضورى او بهمه چيز محيط و اوضاع عالم تحت قيوميّت او انجام گرفته.

مفسرين در اينجا (اله) را بمعنى معبود دانسته‌اند و گفته‌اند خدا آن كسى است كه مربى و معبود اهل آسمانها و اهل زمين و اهل عرش است از ملائكه مدبرين و غير آنها.

و شايد مقصود از (اله) الوهيت و خالقيت باشد كه او سبحانه و تعالى هم خالق آسمانها و زمين و اهل آن است و هم مربى و تربيت دهنده آنها است و شاهد بر اينكه

صفحه : ۵۵

معنى قوله تعالى است كه در اخر آيه فرموده (وَ هُوَ الحَكِيمُ العَلِيمُ) كه خلقت او محكم و متقن و از روى علم و دانش و بوجه نيكو انجام گرفته.

بعد در مقام بيان عظمت و بزرگوارى و كبريايى خود برآمده كه بزرگوار خدايى كه مملكت آسمان‌ها و زمين و آنچه بين آنها است ملك او و در قبضه اقتدار و تصرّف او است و دائم الفضل و كثير الاحسان است (وَ عِندَهُ عِلمُ السّاعَةِ) احدى نميداند ساعهٔ وقوع قيامت را مگر او و بازگشت تمام امور بدست قدرت او است.

در اينكه آيات پنج اسم از اسماء الحسنى و پنج صفت از اوصاف جمال احديت خود را تذكّر ميدهد، ربوبيّت، الهيّت، حكمت، عالميّت، مالكيّت اينكه پنج صفت و پنج اسم اصول و جامع اسماء الحسنى است و باقى اسماء مأخوذ از اينها و در تحت اينها بشمار ميروند.

وَ لا يَملِكُ الَّذِينَ يَدعُونَ مِن دُونِهِ الشَّفاعَةَ إِلّا مَن شَهِدَ بِالحَقِّ وَ هُم يَعلَمُونَ (الّا) در آيه شايد استثناء متّصل باشد در صورتى كه

مقصود از (الـذّين) تمـام معبودان از قبيـل بتها و ملائكه و غير آنها از آنچه را كه مشـركين عبادت مينمودنـد باميـد آنكه شـفيع آنان باشند، لكن اگر مقصود خصوص بتها باشد استثناء منقطع ميگردد.

خلاـصه آيه- در بيـان ردّ عقيـده فاسـد مشـركين برآمـده كه گمان مى‌كردنـد بتها يا غير بتها از قبيل ملائكه يا حضـرت عيسـى عليه السّـلام يا غير آن شـفيع آنها مى‌گردند و آنان را از عذاب مى‌رهانند تذكّر مى‌دهد كه كسـى نتواند شفاعت كند مگر در باره كسى كه بحق شهادت داده باشد در صورتى كه شهادت آن نيز از روى علم و يقين انجام گرفته.

اينكه آيه دليل بر اينكه است كه شهادت لسانى بتنهايى در تحقق ايمان كافى نيست بلكه بايستى شهادت از روى علم و يقين باشد و شايد اشاره باين باشد كه

صفحه : ۵۶

شفعاء شفاعت نمى‌كنند مگر اهل توحيد را بدليل فرموده خداى تعالى (لا يَشفَعُونَ إِلّا لِمَنِ ارتَضى).

وَ لَئِن سَـأَلتَهُم مَن خَلَقَهُم لَيَقُولُنَّ اللّهُ فَأَنّى يُؤفَكُونَ خطـاب برسول مى‌نمايـد كه اى محمّـد صـلّى اللّه عليه و اله و سـلّم اگر از اينكه مشـركين سؤال كنى چه كس شـما را آفريـده (بلام و نون تأكيد ثقيله ليقولنّ) مؤكدا گويند ما را خدا آفريده (فَأَنّى يُؤفَكُونَ) بسـيار جـاى تعجّب است وقـتى اينهـا بفطرت ذاتى خـود بطور جـديّت اعـتراف نماينـد كه خـالق و آفريننـده مـا خـدا است چگونه از او رو مى‌گردانند و غير او را عبادت و پرستش مى‌نمايند و از وى طلب حاجت مى‌كنند و خود را بهلاكت و عذاب ابدى دچار مى‌نمايند. در اينجا گفته شده:

ليس العجب ممن نجا كيف نجا انما العجب ممن هلك كيف هلك

يعنى با آن سعه رحمهٔ اللّه و كثرهٔ الدلائل چگونه خود را بهلاكت ابدى مى‌اندازند.

وَ قِيلِهِ يا رَبِّ إِنَّ هؤُلاءِ قَومٌ لا يُؤمِنُونَ بعضـى (و قيله) را بكسـر لام خواندهانـد بنا بر اينكه عطف باشد بآيه بالا (وَ عِندَهُ عِلمُ السّاعَةِ) و معنى آيه چنين مى‌شود (و عنـده علم قيله) يعنى نزد خدا است دانسـتن قول رسول كه ميگفت يا رب اينكه جماعت ايمان نمى‌آورند و صـاحب كشـاف گفته اينكه تـوجيه غير وجيه است زيرا كه بين معطـوف و معطـوف عليه بچيزى كه موجه نيست و جمله معترضـه است فاصله شده با آنكه موجب تنافر نظم عطفين نيز مى‌باشد (منهج الصادقين) و باقى قراء (قيله) را بنصب قرائت نموده‌اند (القول، و القيل، و القال، تماما مصـدر مى‌باشـند (و قيله) شايد قول رسول اكرم صـلّى اللّه عليه و اله و سـلّم باشد كه در مقام شـكايت گفت يا رب اينكه جماعت گروهى مى‌باشند جاهل و نادان و ايمان نمى‌آورند.

صفحه : ۵۷

فَاصـفَح عَنهُم وَ قُل سَلامٌ خداوند در پاسخ رسولش فرموده چون نادانند آنان را عفو كن و بگو سلامتى و تحيّت براى ملت ما و امان براى شـما است و بعضـى گفته‌انـد اينكه آيه بـآيه جهـاد نسـخ شـد، (فَسَوفَ يَعلَمُونَ) اگر در دنيـا چشم و گوش آنـان در اثر پيروى هواهـاى نفسـانى بسـته شـده و نتواننـد علم بحقّانيّت كلام رسول پيـدا نماينـد بزودى پس از مرگ و در قيامت كه همه چيز بحقيقت ظاهر ميگردد خواهند دانست اگر چه آن دانستن ديگر براى آنان سودى ندارد.

صفحه : ۵۸

سوره الدخان

اشاره

سورة الدّخان تسع و خمسون آيهٔ و هى مكيّهٔ تسع و خمسون آيهٔ كوفى سبع بصرى ست فى الباقين (طبرسى)

[سوره الدخان (۴۴): آيات ۱ تا ۲۹]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
حم (۱) وَ الكِتابِ المُبِينِ (۲) إِنّا أَنزَلناهُ فِي لَيلَةٍ مُبارَكَةٍ إِنّا كُنّا مُنذِرِينَ (۳) فِيها يُفرَقُ كُلُّ أَمرٍ حَكِيمٍ (۴)
أَمراً مِن عِندِنا إِنّا كُنّا مُرسِلِينَ (۵) رَحمَةً مِن رَبِّكَ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ العَلِيمُ (۶) رَبِّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما بَينَهُما إِن كُنتُم مُوقِنِينَ (۷) لا
إِلهَ إِلاّ هُوَ يُحيِي وَ يُمِيتُ رَبُّكُم وَ رَبُّ آبائِكُمُ الأَوَّلِينَ (۸) بَل هُم فِي شَكٍّ يَلعَبُونَ (۹)
فَارتَقِب يَومَ تَأتِي السَّماءُ بِدُخانٍ مُبِينٍ (۱۰) يَغشَى النّاسَ هذا عَذابٌ أَلِيمٌ (۱۱) رَبَّنَا اكشِف عَنَّا العَذابَ إِنّا مُؤمِنُونَ (۱۲) أَنّى لَهُمُ
الذِّكرى وَ قَد جاءَهُم رَسُولٌ مُبِينٌ (۱۳) ثُمَّ تَوَلَّوا عَنهُ وَ قالُوا مُعَلَّمٌ مَجنُونٌ (۱۴)
إِنّا كاشِفُوا العَذابِ قَلِيلاً إِنَّكُم عائِدُونَ (۱۵) يَومَ نَبطِشُ البَطشَةَ الكُبرى إِنّا مُنتَقِمُونَ (۱۶) وَ لَقَد فَتَنّا قَبلَهُم قَومَ فِرعَونَ وَ جاءَهُم رَسُولٌ
كَرِيمٌ (۱۷) أَن أَدُّوا إِلَيَّ عِبادَ اللّهِ إِنِّي لَكُم رَسُولٌ أَمِينٌ (۱۸) وَ أَن لا تَعلُوا عَلَى اللّهِ إِنِّي آتِيكُم بِسُلطانٍ مُبِينٍ (۱۹)
وَ إِنِّي عُذتُ بِرَبِّي وَ رَبِّكُم أَن تَرجُمُونِ (۲۰) وَ إِن لَم تُؤمِنُوا لِي فَاعتَزِلُونِ (۲۱) فَدَعا رَبَّهُ أَنَّ هؤُلاءِ قَومٌ مُجرِمُونَ (۲۲) فَأَسرِ بِعِبادِي لَيلاً
إِنَّكُم مُتَّبَعُونَ (۲۳) وَ اترُكِ البَحرَ رَهواً إِنَّهُم جُندٌ مُغرَقُونَ (۲۴)
كَم تَرَكُوا مِن جَنّاتٍ وَ عُيُونٍ (۲۵) وَ زُرُوعٍ وَ مَقامٍ كَرِيمٍ (۲۶) وَ نَعمَةٍ كانُوا فِيها فاكِهِينَ (۲۷) كَذلِكَ وَ أَورَثناها قَوماً آخَرِينَ (۲۸) فَما
بَكَت عَلَيهِمُ السَّماءُ وَ الأَرضُ وَ ما كانُوا مُنظَرِينَ (۲۹)

صفحه : ۵۹

(ترجمه)

سوره دخان مشتمل بر پنجاه و نه آيه است و در مكه نازل گرديده

بنام ايزد هستى بخش صاحب رحمت عام و خاص

حم

قسم بكتاب (قرآن) هويدا (۲)

بحقيقت ما قرآن را فرود آورديم در شب با بركت (شب قدر) بدرستى كه ما ترساننده ميباشيم (۳)

هر امرى و هر حكمى از هم جدا گرديده ميشود (۴)

در حالى كه (جدا شدن آن) امرى است از طرف ما و محققا ما فرستنده (تقدير كننده) آن ميباشيم (۵)

(اى محمّد ص ارسال پيمبران و باقى امور) رحمتى است از طرف پروردگار تو بحقيقت او شنوا و دانا است (۶)

آفريننده آسمانها و زمين و آنچه بين آنها است اگر شما اهل يقين ميباشيد (۷)

نيست خدايى مگر او زنده ميكند و ميميراند او است پروردگار شما و پروردگار پدران نخستين شما (۸)

بلکه کفّار باين گفتار يقين ندارند و در گمان و شك خود را بازى ميدهند (۹)
اى محمّد منتظر باش روزى را كه آسمان ظاهر ميگردد بدودى هويدا (۱۰)
و فرا گيرد مردم را و اينكه عذابى است دردناك (۱۱)
(مردم گويند) اى پروردگار ما عذاب را از ما بردار بحقيقت ما ايمان آورده‌ايم (۱۲)
كجا ديگر متذكر ميگردند در صورتى كه براى هدايت آنان آمد رسول ظاهر و هويدا (۱۳)
و آنها از رسول رو گردانيده و گفتند اينكه تعليم گرفته و ديوانه است (۱۴)
بدرستى كه ما اندك زمانى اينكه عذاب را برميداريم زيرا كه شما باز بكفر خود برميگرديد (۱۵)
(اى محمّد ص) روزى را ياد كن كه آنان را بعذاب سخت

صفحه : ۶۰

بزرگ (قيامت) بگيريم و بدرستى از آنها انتقام كشنده‌ايم (۱۶)
محققا ما پيش از آنها گروه فرعون را امتحان و آزمايش نموديم و رسول بزرگوارى بر آنها فرستاده شد (۱۷)
(آن رسول موسى عليه السّلام ميگفت) بندگان خدا (بنى اسرائيل را) بسوى من بفرستيد بدرستى كه من رسول امين ميباشم (۱۸)
و سركشى و تكبر بر خدا ننمائيد و بحقيقت من با حجتها و معجزات ظاهر آمده‌ام (۱۹)
و من بپروردگار خودم و پروردگار شما پناه ميبرم از آنكه مرا سنگسار نمائيد (۲۰)
و اگر بمن ايمان نداريد از من دورى جوييد (۲۱)
پس از آن موسى عليه السّلام (با پروردگار خود مناجات نمود) كه اينكه مردم جماعت گنهكارانند (۲۲)
(بموسى وحى رسيد) كه بندگان مرا در شب از مصر بيرون بر و محققا (فرعونيان) در عقب شما مى‌آيند (۲۳)
و واگذار دريا را همان طورى كه بر شما شكافته شده محققا آنان قشون غرق شدگانند (۲۴)
چه بسيار كه (قبطيان) از بوستانها و چشمه‌ها را كه گذاشتند و غرق و هلاك گرديدند (۲۵)
و نيز كشتها و منزلهاى عالى خود را گذاشتند (۲۶)
و نيز نعمتهايى كه بآن شاد بودند گذاشتند و رفتند (۲۷)
اينكه طور انتقام ميكشيم (از گنهكاران) و اينكه نعمتها را بارث بديگران داديم (۲۸)
(و از هلاكت قبطيان) نه آسمان گريه كرد و نه زمين و آنان از مهلت داده شدگان نبودند.

توضيح آيات

اشاره

(حم) وَ الكِتابِ المُبِينِ

(سخنان مفسرين در تأويل آيه)

(۱) اسم سوره است (۲) قسم است (۳) اشاره بمطالب منطوی در سوره است (۴) «حا» اشاره باسمایی است که اولش «حا» باشد مثل حمید حکیم حامد و غیر اینها و (میم) اشاره باسمایی است که اوّلش میم باشد مثل مجید، مالک، محیی، ممیت و امثال اینها.
و چنانچه در جای دیگر گفتیم (حم) چون از متشابهات قرآن بشمار میرود سکوت در آن اولی است.

صفحه : ۶۱

إِنّا أَنزَلناهُ فِی لَیلَةٍ مُبارَکَةٍ إِنّا کُنّا مُنذِرِینَ شاید مقصود از (لَیلَةٍ مُبارَکَةٍ) شب قدر باشد که در سوره (إِنّا أَنزَلناهُ فِی لَیلَةِ القَدرِ) اشاره بآن نموده و راجع بتعیین شب قدر که چه شبی است و فضیلت آن و بیان توجیهات مفسرین در سوره قدر در جلد چهارم اینکه تفسیر اندازه‌ای بحث نمودیم رجوع بآن جا شود.

(سؤال)

چرا قرآن را در شب نازل فرموده و بچه جهت آن شب را در سوره (إِنّا أَنزَلناهُ فِی لَیلَةِ القَدرِ) شب قدر نامیده و در اینکه سوره (بلیلة مبارکة) توصیف فرموده.

پاسخ

قدر در لغت بدو معنی آمده یکی اعطاء قدرت دوم اینکه چیزی را قرار دهند بمقدار مخصوص و وجه مخصوص آن طوری که حکمت اقتضا نموده و شاید چنانچه در سوره قدر گفتیم شب اشاره بعالم طبیعت باشد و آن را شب قدرش نامیدند بمناسبت نزول قرآن از عالم مشیّت کلیه الهیّه بعالم قضاء و از آنجا بلوح محفوظ فرود آمده و از آنجا بعالم قدر متشتت و آیه آیه بتوسط ملک وحی در ذهن نبی خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نزول نموده خلاصه شاید شب قدر نامیده نظر به اینکه تقدیرات در آن شب از لوح محفوظ و از عالم قضاء در اینکه عالم طبیعت فرود آمده و از امام محمّد باقر علیه السّلام و امام جعفر صادق علیه السّلام چنین نقل مینمایند که مقصود (از لیلة مبارکة) همان شب قدر است.
و آیه بعد (فِیها یُفرَقُ کُلُّ أَمرٍ حَکِیمٍ) مؤید همین توجیه بالا است و شاید اشاره باین باشد که در آن شب (آن امر حکیم) یعنی قرآن که مشتمل بر حکمت و جامع همه امور است که فرموده (لا رَطبٍ وَ لا یابِسٍ إِلّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ) و در عالم امر بطور وحدت و بساطت موجود بوده از آنجا تنزلاتی نموده تا در اینکه عالم خلقت و عالم قدر اندازه‌گیری و متشتت و آیه آیه بمناسبت وقت در عالم طبیعت بصورت الفاظ فرود آمده.

صفحه : ۶۲

رَحمَةً مِن رَبِّکَ إِنَّهُ هُوَ السَّمِیعُ العَلِیمُ خطاب مهر آمیز برسولش نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم اینکه قرآن رحمت و لطفی است از جانب پروردگار تو و محققا پروردگار تو شنوا است که ناله درونی و استغاثه باطنی بشر را که برای نجات از اینکه دریای پر خطر دنیا محتاج بقائد و پیشوایند و راه نجات میطلبند میشنود و لو آنکه خود آنان ملتفت نمیباشند و بطریق نجات آنها دانا است.
رَبِّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما بَینَهُما إِن کُنتُم مُوقِنِینَ لا إِلهَ إِلّا هُوَ یُحیِی وَ یُمِیتُ رَبُّکُم وَ رَبُّ آبائِکُمُ الأَوَّلِینَ ذات متعال در اینکه دو

آیه سه صفت از اوصاف جمال ذاتی سرمدی خود را تذکر میدهد اول مقام ربوبیّت که خود را ربّ و مربّی و پرورش دهنده موجودات از آسمانها و زمین و آنچه بین آنها است از موجودات ارضی و سمائی معرفی فرموده.

دوم مقام الوهیّت که اله و ایجاد کننده تمام موجودات مادّی و غیر مادی همان فرد سرمدی است و در مقام الوهیّت و خالقیّت شریک و انبازی ندارد:

سوم متفرد بودن خود در فعل و عمل که بالاترین آنها حیات و ممات است او اشیاء مرده را زنده میکند و پس از آن میمیراند، و در اینکه آیات نظر به اینکه بایستی از اثر پی بمؤثر برد و حدوث و امکان و حرکت موجودات بگرد هم دلیل بارز و ظاهری است برای اثبات واجب الوجود جلّ و علا که اله و خالق و موجد عالم است اینکه است که در اینکه آیه و بسیاری از آیات دیگر اول خود را بخلقت آسمانها و زمین ببشر معرفی مینماید تا وقتی نظر میکنند باین نظام حیرت بخش بدیع آفرینش و اینکه کاخ مجلل جهانی را تحت تدبّر قرار میدهند قدری باسرار خلقت پی برند و ببینند در دل هر ذره‌ای از موجودات رموزی نهفته و اسراری منطوی گردیده.

دل هر ذره‌ای که بشکافی آفتابیش در میان بینی سعدی

آن وقت علم قطعی بوجود مبدء حکیم و قادر توانا پیدا نمایند.

پس از آن از روی نظام و وحدت عالم که چنانچه معلوم است تمام موجودات

صفحه : ۶۳

مثل رشته‌های یک پارچه مرتبط بیکدیگر تحت فرمان یک مدبر حکیم انجام وظیفه میدهند و بوحدت و یگانگی آن اقرار نمایند که خالق و مدبری نیست مگر او زنده میکند و میمیراند او است پروردگار شما و پروردگار پدران و آباء و اجداد شما بَل هُم فِی شَکٍّ یَلعَبُونَ بلکه کفّار از آنچه بتوسط پیمبران بآنان خبر دادیم در شک و گمانند و بگمان اینکه مال و ثروت و حیات دنیا پایدار است دنیا آنان را مشغول کرده و روزگار خود را بلهو و لعب میگذرانند تا وقتی که عذاب آنها را فرا گیرد و مضطر و بی‌چاره گردند، آیه مشعر بر اینکه است که کفار تجاهل مینمودند و چنین وانمود میکردند که ما نمیدانیم برای اینکه روزگار خود را در لهو و لعب بگذرانند و گفتار پیمبر اکرم صلی اللّه علیه و آله را بدیگران بیهوده بنمایند و گر نه هر عاقلی بدلالت عقلش میفهمد که اوضاع جهانی و اینکه نظام مجدّل بدون خالق حکیم قادر توانا انجام نمیگیرد واقعا چقدر جای تأسف است که بشر عاقل میخواهد از حقایقی که آشکارا مشاهده مینماید تجاهل کرده چشم پوشی میکند و خود را بنفهمی وانمود مینماید و چون دانسته انکار مینماید اینکه است که مستحق عذاب میگردد و اگر واقعا قاصر باشد و قدرت بر تمیز دادن بین حق و باطل نداشته باشد مستحق عذاب نمیگردد.

فَارتَقِب یَومَ تَأتِی السَّماءُ بِدُخانٍ مُبِینٍ- یَغشَی النّاسَ هذا عَذابٌ أَلِیمٌ خدای تعالی بعد از بیان ربوبیّت و الوهیّت و خالقیّت خود در مقام بیان عذاب کفار و تحدید آنان بر آمده و خطاب برسولش مینماید که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم اگر اینها در صدد مخالفت و دشمنی با تو بر می‌آیند منتظر باش روزی را که در اثر طغیان و پاداش اعمالشان آسمان می‌آورد دودی هویدا و مردم را فرو میگیرد و آن عذابی است دردناک.

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- مقصود قحط و غلاء است بروایت عبد اللّه مسعود چون قریش ایمان نیاوردند و باضافه بپیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم را

بسیار اذیّت و تعدّی نمودند پیمبر اکرم و صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بر طائفه

صفحه : ۶۴

بنی نضر نفرین نمود هفت سال آنان مبتلا بقحطی گردیدند تا کار آنها بجایی رسید که گوشت مردار و استخوان میخوردند و چون باران نمی‌آمد و زمین خشک بود و غبار بلند شده و از شدّت گرسنگی آسمان را مانند دودی میدیدند وقتی کار بر آنان سخت گردید ابو سفیان خدمت رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم آمد و گفت تو ما را امر بصله رحم می‌نمایی و ارحام تو از قحطی تلف میگردند و سوگند خوردند که اگر از خدا بخواهی که اینکه عذاب را از ما برطرف گرداند ما ایمان میآوریم اینکه است که خداوند قول آنها را حکایت میکند که میگفتند (رَبَّنَا اکشِف عَنَّا العَذابَ إِنّا مُؤمِنُونَ) وقتی بدعای پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم از آنان عذاب قحطی برداشته شد آنها بکفرشان باقی ماندند.

۲- مقصود از اینکه دود غباری است که در موقع فتح مکّه چنان غباری مرتفع گردید که هوا را مثل دود مینمود.

۳- مقصود روزی است که پیش از قیامت و منحل شدن عالم پدید میگردد و بروایت منهج حضرت رسول فرموده اول علامت قیامت دخان و نزول عیسی علیه السّلام و آتشی است که از قعر شهر عدن بیرون آید و همه مردم را بمحشر راند حذیفه گفت یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم آن چه نوع آتشی است حضرتش همین آیه را قرائت فرمود و گفت آن دودی است که مشرق و مغرب را پر سازد و چهل شبانه روز طول میکشد و در آن روز مؤمن بکسی ماند که زکام شده و کافر مثل آدم مست گردد و بهمین مضمون نیز روایتی از حضرت امیر علیه السّلام نقل شده.

نظر باین دو روایت توجیه سوم اولی بنظر می‌آید که ذات احدیت در مقام تهدید کفار و منکرین قیامت اموری را که نزدیک بقیام قیامت پدید میگردد تذکر میدهد.

و نیز آیات بعد مثل قوله تعالی (رَبَّنَا اکشِف عَنَّا العَذابَ إِنّا مُؤمِنُونَ)- أَنّی لَهُمُ الذِّکری وَ قَد جاءَهُم رَسُولٌ مُبِینٌ مؤید همین وجه سوم است.

وقتی کافرین آثار عذاب و در آمدن بروز قیامت را می‌بینند از کرده خود پشیمان شده و اظهار ایمان میکنند لکن اینکه تذکّر دیگر نتیجه بخش نمیباشد زیرا که

صفحه : ۶۵

موقع عمل گذشته و ظهور عذاب پدید گردیده و آنچه در آنان بالقوه موجود بود بفعلیت و عمل رسیده آن وقتی که موقع عمل بود و رسول و حجّت خدا برای آنان ظاهر گردید از او اعراض نمودند.

ثُمَّ تَوَلَّوا عَنهُ وَ قالُوا مُعَلَّمٌ مَجنُونٌ پس از آمدن رسول از او رو برگردانیده اعراض نمودند و گفتند اینکه آیات را از بشری تعلیم گرفته و دیوانه است.

إِنّا کاشِفُوا العَذابِ قَلِیلًا إِنَّکُم عائِدُونَ محققا ما یک مدت کمی اینکه عذاب را بنا بر توجیه اول و دوم که قحطی یا خونریزی و جنگ باشد و بنا بر توجیه سوم که مقصود دودی باشد که نزدیک بظهور قیامت و منحل گردیدن عالم پدید میگردد برداشته میشود زیرا که اینکه نوع عذاب در مدت کمی ادامه دارد و مقدّمه بروز قیامت است پس از آن بزودی در موقع قیامت عذاب سخت‌تری آنان را فرا میگیرد.

یَومَ نَبطِشُ البَطشَةَ الکُبری إِنّا مُنتَقِمُونَ ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم اگر کفّار نسبت جنون بتو میدهند و بانواع و اقسام بسیار تو را زجر مینمایند منتظر روزی باش که آنان را بعذاب سخت‌تری بگیریم و از آنها انتقام کشیم.

بنا بر توجيه اول و دوم در آيه بالا چنانچه از عبـد اللّه مسـعود نقل ميكنند روز بدر است و بنا بر توجيه سوم عذاب قيامت است و نظر به اينكه (بطشة الكبرى) ناميده كه اشاره بعذاب بزرگ است حملش بر قيامت اولى است.

وَ لَقَد فَتَنّا قَبلَهُم قَومَ فِرعَونَ وَ جاءَهُم رَسُولٌ كَرِيمٌ أَن أَدُّوا إِلَيَّ عِبادَ اللّهِ إِنِّي لَكُم رَسُولٌ أَمِينٌ در مقام تهديـد و انذار كافرين حكايت موسـى عليه السّـلام و فرعون را بيان مى‌نمايد كه قبلا در زمان پيش از زمان كفّار قريش گروه فرعونيان را آزمايش نموديم و باقسام و انواع نعمتها آنان را در مقام امتحان درآورديم و رسول بزرگوارى يعنى حضرت موسى عليه السّلام را براى هدايت آنها فرستاديم.

صفحه : ۶۶

كرامتى كه نسـبت بحضـرت موسـى عليه السّـلام ميدهـد نه اينكه است كه مخصوص بـاو باشـد بلكه تمام پيمبران گرامى و بزرگوار بودنـد و عظمت و بزرگوارى آنها ناشـى از روح قدسـى آن بزرگواران است لكن راجع بهمان روح قدسـى كه بآن شايسـته نبوّت و رسالت گرديدند از حيث قوّت و شدّت و قرب و بعد بين آنها تفاوت بسيار بوده چنانچه قوله تعالى (تِلكَ الرُّسُلُ فَضَّلنا بَعضَهُم عَلى بَعضٍ) شاهد بر آن است.

حضـرت موسـى پس از تبليغ رسـالت و اظهـار معجزات وقـتى از ايمـان آوردن فرعـون و قبطيـان مـأيوس گرديـد و اذيت و جفـا را بحضـرتش از حد گذرانيدند بفرعونيان گفت بنى اسرائيل كه بدام عذاب شما فرعونيان گرفتار ميباشند با من بفرستيد تا از شهر مصر بيرون رويم.

و بقول بعضـى از مفسـرين عبـاد اللّه منصوب بحرف نـدا است و خطاب راجع ببنى اسـرائيل است يعنى اى بنى اسـرائيليان حق مرا در آنچه بر شـما واجب گرديده ادا كنيد و ايمان بياوريد و مرا در تبليغ رسالت يارى نمائيد زيرا كه من پيمبر امين ميباشم و بآنچه مأمور گرديده‌ام بدون كم و زياد بشما ميرسانم.

وَ أَن لا تَعلُوا عَلَى اللّهِ إِنِّي آتِيكُم بِسُلطانٍ مُبِينٍ بنـا بر معنى اول آيه (ان أدّوا الى عبـاد اللّه) راجع بفرعونيـان است و بنـا بر معنى دوم راجع ببنى اسـرائيليان خطاب مينمايد كه بر خدا علوّ و سركشى ننمائيد زيرا كه من فرستاده خدا ميباشم علوّ بر من علوّ بر خدا است و من سـفير حق تعالى و با آيات و معجزات روشن مثل يـد بيضا و باقى معجزات واضـح و روشن كه دليل بر صـدق مـدّعاى من اسـت مبعوث گرديده‌ام.

چون بنى اسرائيليان مردمان لجوج و دير باور و بهانه‌جو و قشرى بودنـد اينكه بود كه آن طورى كه معلوم ميشود معجزات حضـرت موسى عليه السّلام زيادتر از باقى پيمبران ظهور و بروز نمود.

و چون معجزات پيمبران ناشـى از علوّ مقام و ارتباط آنان بعالم (ما فوق الطبيعه) سـرزده و از شـدت و قوت عقل نظرى و عقل عملى آنان بروز نموده و آن بزرگواران مظهر

صفحه : ۶۷

علم و قدرت حق تعالى و نماينده اوصاف جلال و جمال الهى بودند و باين اعتبار بر تمام افراد زمان خرد بلكه بر تمام افراد بشـر علوّ و برترى داشـتند اينكـه است كه فرمـوده شـما علـو و برترى بر من نداريـد بلكه چـون من رسـول پروردگـارم علـو و سـلطنت حقيقى مخصوص بمن است كه با اينكه كرامات و امور خارق العاده فرستاده شده‌ام كه شما را از تاريكى جهل بنور دانش رهبرى نمايم.

آن كه وَ إِنِّي عُذتُ بِرَبِّي وَ رَبِّكُم أَن تَرجُمُونِ وقتى موسـى عليه السّـلام در هدايت نمودن آنان اصرار نمود و باظهار معجزات خود را بالاتر از آنها معرّفى نمود فرعونيان كمر قتل او را بسـتند و خواسـتند حضـرتش را سنگسار نمايند و او را باعدام تهديد نمودند گفت پناه ميبرم بپروردگار خودم و پروردگار شما اشاره به اينكه پروردگار من و پروردگار شما يكى است و من شما را دعوت ميكنم بآن

خدای واحد یکتا که همه موجودات از او پدید گردیده و بسوی او باز گشت مینمایند و فرعون مخلوق ضعیفی است و لایق پرستش نمیباشد.

وَ إِن لَم تُؤمِنُوا لِی فَاعتَزِلُونِ اگر بمن که رسول پروردگار شمایم ایمان نمی‌آورید چرا کمر قتل مرا بسته‌اید از من دوری کنید و مرا بحال خود گذارید یعنی آن اندازه که مأمور بودم در تبلیغ رسالت و راه‌نمایی شما انجام وظیفه خود را دادم اگر حرف مرا نمی‌پذیرید از من دوری نمائید.

پس از آنکه حضرت موسی علیه السّلام از هدایت یافتن فرعون و قبطیان مأیوس گردید و حجّت بر آنان تمام شد آن وقت بامر پروردگار بر آنها نفرین کرد.

فَدَعا رَبَّهُ أَنَّ هؤُلاءِ قَومٌ مُجرِمُونَ موسی علیه السّلام دست بدعا برداشت و در مقام مناجات گفت پروردگار من اینان گروه نافرمان و گناه کارند و در معصیت و نافرمانی چنان فرو رفته‌اند و دل آنها تاریک گردیده که امید باز گشتن برای آنان نیست.

آری فرو رفتن در معاصی و حظوظات نفسانی چنان آدمی را محجوب میگرداند

صفحه : ۶۸

که حتّی فطرت اولیه خود را که سرشته شده بر توحید بوده از دست میدهد و پرده سیاه خودخواهی و خودپسندی روی قلب را میگیرد اینکه است که دیگر نور ایمان در آن نفوذ نمینماید.

فَأَسرِ بِعِبادِی لَیلًا إِنَّکُم مُتَّبَعُونَ- وَ اترُکِ البَحرَ رَهواً إِنَّهُم جُندٌ مُغرَقُونَ دعای موسی (ع) باجابت رسید و مأمور گردید با بنی اسرائیل از آنهایی که باو ایمان آورده و تابع او گردیده بودند در شب از مصر بیرون رود و خدای تعالی بوی خبر داد که وقتی شما بیرون می‌روید فرعونیان در عقب شما روانه میشوند و بموسی علیه السّلام دستور فرمود که وقتی بدریای نیل رسیدی عصای خود را بزن بدریا که دریا بحکم خدا شکافته میگردد و برای شما راه باز میشود و بسلامت از دریا میگذرید لکن بایستی دریا را به همان طوری که برای شما شکافته گردیده باقی گذاری و هیچ اندیشه مکن زیرا که چنین مقرّر شده که فرعون با قشون خود یعنی قبطیان غرق گردند.

پس از آنکه بفرعون خبر رسید که موسی با بنی اسرائیل از شهر بیرون رفتند با قشون خود در عقب آنها از شهر بیرون رفت و دید دریا شکافته شده فهمید از معجزه موسی چنین شده لکن از آن کبر و عصبیّت و خودپسندی که داشت گمان کرد او نیز تواند از همان راه رد شود خودش و لشگریانش از همان راهی که برای بنی اسرائیل باز شده بود داخل دریا شدند وقتی میان دریا رسیدند بامر حق تعالی آب دریا بهم وصل گردید و فرعونیان همگی غرق گردیدند.

آری تمام موجودات قشون الهی و تحت فرمان او و مسخّر امر تکوینی وی میباشند و با دوستان خدا دوست و با دشمنان خدا دشمنند و منتظر فرمانند وقتی مأمور گشتند چنان از دشمنان خدا انتقام میکشند که دمار از روزگار آنان برمی‌آورند.

جمله ذرات زمین و آسمان لشگر حقّند پیدا و نهان

کَم تَرَکُوا مِن جَنّاتٍ وَ عُیُونٍ وَ زُرُوعٍ وَ مَقامٍ کَرِیمٍ وَ نَعمَةٍ کانُوا فِیها فاکِهِینَ کَذلِکَ وَ أَورَثناها قَوماً آخَرِینَ خدای تعالی برسول خود خبر میدهد که فرعون با قشون خود بغرق هلاک گردیدند و چه بسیار باغها و بوستانها و عمارتهای عالی و چشمه‌های آب روان که

صفحه : ۶۹

برای خود تهیه نموده بودند و در اثر طغیان و سرکشی از دست دادند و نیز چه بسیار مزرعه‌ها و مقامهای عالی ارجمند ملوکانه که

بنا نهاده بودند و نصیب دیگران یعنی بنی اسرائیلیان گردید و شهر مصر با آن همه نعمت در اثر ایمان بدون زحمت و مشقت گویا بارث منتقل بآنان گردید و نیز چنین است که مؤمنین علاوه بر آن مقاماتی که در بهشت برای آنها تهیه شده مقامات کفّار که اگر ایمان داشتند منزل آنان بود بارث میبرند چنانچه راجع بمقام مؤمنین و درجات بهشتی آنان در قرآن مجید اشاره بآن نموده (أُولئِکَ هُمُ الوارِثُونَ الَّذِینَ یَرِثُونَ الفِردَوسَ هُم فِیها خالِدُونَ) آیه اشاره باندرز و تذکر مؤمنین است که ببینند و تعقل کنند که چگونه فرعون و فرعونیان در اثر مخالفت با رسول حق تعالی روزگار خود را تباه گردانیدند و خود را بعذاب دنیا غرق و عذاب آخرت که بسیار سخت‌تر و ناگوارتر از عذاب دنیا است گرفتار نمودند و بنی اسرائیلیان در اثر ایمان بدون زحمت بچنین سلطنت و سیادتی رسیدند اینکه تفضّل و نعمت دنیوی آنان بود تا چه رسد بنعمتهای اخروی که محدود بحدّی نیست.

فَما بَکَت عَلَیهِمُ السَّماءُ وَ الأَرضُ وَ ما کانُوا مُنظَرِینَ برای هلاکت و غرق شدن فرعون و قبطیان نه آسمان گریست و نه زمین، استعاره تمثیلیّه و کنایه از بی مقداری فرعون است که خود را بزرگ و مستحق پرستش بمردم معرفی مینمود اشاره به اینکه فرعون نه نزد اهل آسمانها شرف و فضیلتی داشت که از هلاکت وی محزون و متأسف گردند و نه نزد اهل زمین چگونه شرف و منزلتی داشته باشد در صورتی که در الوهیت خود را شریک خدا وا می‌نمود و اهل آسمان و زمین با دشمنان خدا دشمن و با دوستان خدا دوستند بلکه اهل زمین و آسمان از هلاکت او شادمان گردیدند زیرا که باعث گمراهی مردم بود.

و در بعض روایات است که چون کافر بمیرد اهل آسمان و زمین راحت میگردند و اینکه مثالی است شایع که گویند بفوت فلانی آسمان و زمین گریه میکنند و در و دیوار از مفارقت او محزون گردیدند.

صفحه : ۷۰

و شاید آیه کنایه از اینکه باشد که آنان در زمین هیچ عمل صالحی نداشتند که بآسمان بالا رود و مؤید اینکه توجیه روایتی است که انس از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نقل میکند که فرموده (هیچ بنده مؤمنی نیست مگر آنکه در آسمان دو درب برای او باز است دربی که روزی وی فرود می‌آید و دربی که عمل وی بالا- میرود وقتی مرد اینکه دو درب از نزول رزق و عروج عمل محروم میگردند.

و نیز از عبد اللّه عباس چنین روایت شده که چون مؤمن حیات دنیا را بدرود گوید مصلّی و محل عبادت و محل عروج عملش و محل نزول رزقش گریه میکنند.

در منهج از کتاب معالم نقل میکند که وقتی موسی بن عمران وفات نمود چهل روز آسمان و زمین گریه کردند و چون سید الشهداء شهید گردید آسمان بگریه درآمد و هر شب بر او گریه میکنند و علامت گریه او آن سرخی اطراف وی است.

و از سدی که یکی از مفسرین سنیّها است چنین نقل میکنند که گفته وقتی حسین بن علی علیهما السلام شهید گردید آسمان گریه کرد و علامت گریه او آن سرخی اطراف وی است.

و بروایت زراره از ابی عبد اللّه علیه السّلام است که فرموده چهل روز آسمان بر کشته یحیی بن زکریّا و بر حسین بن علی علیه السّلام گریه کرد زراره گوید گفتم یا بن رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم گریه وی چگونه است فرمود همان سرخی است که در وقت طلوع و غروب نمایان میگردد.

و از مصابیح القلوب چنین نقل میکنند که روزی کعب الاحبار مردم را از فتنه‌های روزگار خبر میداد از جمله آنها اینکه بود که گفت در کتابها خوانده‌ام که بزرگترین چیزی که در دنیا واقع میگردد کشتن امام حسین است و گفت روزی که امام حسین علیه السّلام کشته گردید هفت آسمان خون میگریند گفتند هرگز ما نشنیده‌ایم که آسمان بر کسی خون گریسته باشد گفت وای بر شما قتل حسین علیه السّلام کار عظیم است او فرزند خاتم پیمبران و پسر وصی رسول آخر الزّمان و پنجم آل عبا و نور دیده

صفحه : ۷۱

فاطمه زهرا است بآن خدایی که جان کعب بدست او است که خوانده‌ام روزی که حسین علیه السّلام را بکشند گروهی از فرشتگان بر سر قبر او بیایند و تا قیامت گریه کنند و هر شب جمعه هفتاد هزار فرشته بر سر قبر او بیایند و تا صبح گریه کنند.

منهج الصادقین شاعر گفته:

اینکه سرخی شفق که بر اینکه چرخ بیوفا است هر شام عکس خون شهیدان کربلاء است

گر چرخ خون ببارد از اینکه غصه در خور است گر خاک خون بگرید از اینکه ماجرا رواست

[سوره الدخان (۴۴): آیات ۳۰ تا ۵۹]

اشاره

وَ لَقَد نَجَّینا بَنِی إِسرائِیلَ مِنَ العَذابِ المُهِینِ (۳۰) مِن فِرعَونَ إِنَّهُ کانَ عالِیاً مِنَ المُسرِفِینَ (۳۱) وَ لَقَدِ اختَرناهُم عَلی عِلمٍ عَلَی العالَمِینَ (۳۲) وَ آتَیناهُم مِنَ الآیاتِ ما فِیهِ بَلؤُا مُبِینٌ (۳۳) إِنَّ هؤُلاءِ لَیَقُولُونَ (۳۴)

إِن هِیَ إِلاّ مَوتَتُنَا الأُولی وَ ما نَحنُ بِمُنشَرِینَ (۳۵) فَأتُوا بِآبائِنا إِن کُنتُم صادِقِینَ (۳۶) أَ هُم خَیرٌ أَم قَومُ تُبَّعٍ وَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم أَهلَکناهُم إِنَّهُم کانُوا مُجرِمِینَ (۳۷) وَ ما خَلَقنَا السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ ما بَینَهُما لاعِبِینَ (۳۸) ما خَلَقناهُما إِلاّ بِالحَقِّ وَ لکِنَّ أَکثَرَهُم لا یَعلَمُونَ (۳۹)

إِنَّ یَومَ الفَصلِ مِیقاتُهُم أَجمَعِینَ (۴۰) یَومَ لا یُغنِی مَولًی عَن مَولًی شَیئاً وَ لا هُم یُنصَرُونَ (۴۱) إِلاّ مَن رَحِمَ اللّهُ إِنَّهُ هُوَ العَزِیزُ الرَّحِیمُ (۴۲) إِنَّ شَجَرَةَ الزَّقُّومِ (۴۳) طَعامُ الأَثِیمِ (۴۴)

کَالمُهلِ یَغلِی فِی البُطُونِ (۴۵) کَغَلیِ الحَمِیمِ (۴۶) خُذُوهُ فَاعتِلُوهُ إِلی سَواءِ الجَحِیمِ (۴۷) ثُمَّ صُبُّوا فَوقَ رَأسِهِ مِن عَذابِ الحَمِیمِ (۴۸) ذُق إِنَّکَ أَنتَ العَزِیزُ الکَرِیمُ (۴۹)

إِنَّ هذا ما کُنتُم بِهِ تَمتَرُونَ (۵۰) إِنَّ المُتَّقِینَ فِی مَقامٍ أَمِینٍ (۵۱) فِی جَنّاتٍ وَ عُیُونٍ (۵۲) یَلبَسُونَ مِن سُندُسٍ وَ إِستَبرَقٍ مُتَقابِلِینَ (۵۳) کَذلِکَ وَ زَوَّجناهُم بِحُورٍ عِینٍ (۵۴)

یَدعُونَ فِیها بِکُلِّ فاکِهَةٍ آمِنِینَ (۵۵) لا یَذُوقُونَ فِیهَا المَوتَ إِلاَّ المَوتَةَ الأُولی وَ وَقاهُم عَذابَ الجَحِیمِ (۵۶) فَضلاً مِن رَبِّکَ ذلِکَ هُوَ الفَوزُ العَظِیمُ (۵۷) فَإِنَّما یَسَّرناهُ بِلِسانِکَ لَعَلَّهُم یَتَذَکَّرُونَ (۵۸) فَارتَقِب إِنَّهُم مُرتَقِبُونَ (۵۹)

صفحه : ۷۲

ترجمه

محققا ما بنی اسرائیل را نجات دادیم از عذاب خوار کننده (۳۰)

که از فرعون بآنان وارد می‌آمد و فرعون حقیقتا از کسانی بود که علوّ و طغیان را از حد گذرانیده بود (۳۱)

و بحقیقت و درستی که ما (موسی و بنی اسرائیلیان را) برگزیدیم و آنها را بر تمام عالمیان شرافت و فضیلت دادیم) و دانا بودیم (که آنان دارای چنین استحقاقی میباشند) (۳۲)

و بآنان از معجزات و آیات عطا نمودیم آنچه در آن امتحان ظاهر بود (۳۳)

جز اینکه نیست که کفار قریش می‌گویند (۳۴)

نیست برای ما مگر همین مردن اول و ما محشور نمیگردیم (۳۵)

شما پیمبران اگر راست می‌گویید که در قیامت ما زنده میگردیم پدران ما را بیاورید (۳۶)

آیا قریش بهترند یا گروه (تبع حمیری) (۳۷) و آنهایی که پیش از اینها (مردمانی بودند با حشمت و ابهت) و ما آنان را هلاك گردانیدیم زیرا که آنها گروه گناهکاران بودند (۳۸)

و ما آسمانها

صفحه : ۷۳

و زمین و آنچه بین آنها است بیهوده و بازی نیافریدیم (۳۹)

بلکه نیافریدیم آنها را مگر بحق و درستی و لکن بیشتر مردم نمیدانند (۴۰)

بحقیقت روز جدا شدن حق و باطل (قیامت) میقات‌گاه تمام آنها است (۴۱)

و آن روزی است که بی‌نیاز نمیکند هیچ دوستی و خویشی از دوست و خویش خود و نیستند آنها یاری شدگان (۴۲)

مگر کسی را که خدا باو رحم کند بدرستی که او است غالب و مهربان (۴۳)

محققا درخت زقوم (۴۴)

طعام گناهکاران است (۴۵)

که مثل فلز گداخته در شکمها میجوشد (۴۶)

و مانند جوشیدن آب جوش (غلیان دارد) (۴۷)

(ای ملائکه) بگیرید (کافر را) و وی را بکشید در وسط دوزخ (۴۸)

و بر سر او بریزید از آن آب جوشان (۴۹)

(ای کافر) بچش عذاب را زیرا که تو (نزد قومت) عزیز و گرامی بودی (۵۰)

بحقیقت اینکه عذاب جهنم... که بآن شک داشتی (۵۱)

محققا پرهیزکاران در جایگاه بهشتی و در امن و امانند (۵۲)

و در بوستانها و چشمه‌های ساری میباشند (۵۳)

و لباس آنها از سندس و استبرق است و رو بروی هم نشسته‌گانند) (۵۴)

حال آنان چنین است (بدون تغییر) و آنها را با حوریان بهشتی ازدواج میکنم (۵۵)

هر میوه‌ای که مایل گردند در حال امن و امان میطلبند (۵۶)

(در روز قیامت) برای بهشتیان مرگ نیست مگر همان مرگ اول و خدا آنان را از عذاب جهنم نگاه میدارد (۵۷)

ای محمّد اینکه بخششی است از جانب پروردگار تو و اینکه رستگاری و سعادتی است بزرگ (۵۸)

ای محمّد جز اینکه نیست که ما آسان گردانیدیم قرآن را بلغت تو که شاید اینان متذکر گردند (۵۹)

ای محمّد منتظر باش آنچه را (که از عذاب) بر آنها فرود میآید که محققا آنها نیز (بر آنچه بر تو نازل گردد) از منتظرینند.

توضیح آیات

وَ لَقَد نَجَّینا بَنِی إِسرائِیلَ مِنَ العَذابِ المُهِینِ مِن فِرعَونَ إِنَّه کانَ عالِیاً مِنَ المُسرِفِینَ

صفحه : ۷۴

در مقـام امتنـان بر بنی اسـرائیل برآمـده که فرعـون را غرق نمـودیم و بنی اسـرائیلیان را از عـذاب فرعون و قبطیـان که آنـان را بطور بنده‌گی و استخدام اسیر و خوار گردانیده بودند و پسران آنها را میکشتند و زنان آنها را بخدمت وادار مینمودند نجات دادیم.

(من فرعون) بدل از عذاب است یعنی بنی اسرائیل را از عذاب فرعون نجات دادیم (إِنَّه کانَ عالِیاً مِنَ المُسرِفِینَ) اشاره به اینکه چون فرعون طغیان و کفر و کبر و سرکشی را از حد گذرانید بطوری غرور وی را گرفته بود که مدعی خدایی گردید چون از حد خود و اظهار بنده‌گی پا بالا گذاشت و نیز ببندگان خدا ظلم و تعدی مینمود اینکه بود که بغضب خدا گرفتار گردید و بدریا غرق شد آری کسـی که از حـد خود تجاوز نماید و زیر بار بندگی خدا نرود و ظلم و تعدی را بزیر دسـتان روا دارد بالاخره بعذاب دنیا و شـکنجه آخرت مبتلا خواهد گردید.

وَ لَقَدِ اختَرناهُم عَلی عِلمٍ عَلَی العالَمِینَ وَ آتَیناهُم مِنَ الآیاتِ ما فِیهِ بَلؤُا مُبِینٌ(علی علم) در محل نصب و بمعنی حال است یعنی در حالی که بنی اسـرائیل را فضیلت و برتری دادیم بر تمام عالمیان لکن وقتی اینکه آیه را با آیه ۱۰۶ از سوره آل عمران جمع کنیم که در باره امت محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم فرمود (کُنتُم خَیرَ أُمَّةٍ أُخرِجَت لِلنّاسِ تَأمُرُونَ بِالمَعرُوفِ وَ تَنهَونَ عَنِ المُنکَرِ وَ تُؤمِنُونَ بِاللّهِ)«۱» تـا آخر معلوم میشود امت محمّـد صـلّی اللّه علیه و اله و سـلّم بهترین امتهـای عالم میباشـند و بنی اسـرائیل بهترین امت زمان خودشان بودند نه تمام امتها.

و اینکه فضیلت و شرافت را به بنی اسرائیل دادیم برای اینکه میدانستیم که آنان لایق آن میباشند.

---

(۱) یعنی شـما امت محمّـد (ص) بهترین امتها می‌باشـید از آن امت‌هایی که برای مردم آورده شده‌اند زیرا که امر بمعروف و نهی از منکر می‌کنید و بخدا ایمان آورده‌اید. [.....]

صفحه : ۷۵

و از نشانه‌های قدرت خود ببنی اسـرائیل آیات و معجزه‌های بسـیاری عطا نمودیم که در آیات دیگری بیان فرموده مثل شکافته شدن دریـا و سـایه انـداختن ابر بر سـر آنها (و منّ و سـلوی) در موقع گرفتاری آنها در تیه و غیر اینها از معجزات و ظهور معجزات ابتلاء و امتحانی برای آنها بود که بایستی در موقع نعمت شکرگزار و در موقع بلاء راضی و صابر باشند.

آیه اشاره به اینکه فراوانی نعمت خود بلائی و امتحانی است برای بشـر موقعی که شیطان بر انسان ظفر میابد و او را در لهو و لعب و پیروی هواهای نفسانی وادار مینمایـد موقعی است که همه اسـباب تعیش و حظوظ نفسانی مهیا باشـد عاقل کسـی است که در چنین موقعی مغرور نگردد و متوجه باشد که نعمت دنیا عاریتی است و برای امتحان باو داده‌اند و نعمت را در آنچه خیر و صلاح و رضای خـدا در آن است مصـرف نمایـد و همیشه شـکرگزار باشـد تـا آنکه نعمت بر وی زیـاد گردد خـدای تعـالی در سـوره ابراهیم آیه ۷ فرموده (لَئِن شَکَرتُم لَأَزِیدَنَّکُم وَ لَئِن کَفَرتُم إِنَّ عَذابِی لَشَدِیدٌ)«۱».

إِنَّ هؤُلاءِ لَیَقُولُونَ إِن هِیَ إِلّا مَوتَتُنَا الأُولی وَ ما نَحنُ بِمُنشَرِینَ فَأتُوا بِآبائِنا إِن کُنتُم صادِقِینَ جماعت قریش در جواب مؤمنین که بآنها میگفتنـد شـما میمیریـد و در قیامت زنده میشوید چنانچه خدای تعالی در سوره بقره آیه ۲۶ فرموده (کُنتُم أَمواتاً فَأَحیاکُم ثُمَّ یُمِیتُکُم ثُمَّ یُحیِیکُم) آنـان یـا از روی جهـل و نفهمی که واقعـا اینکه قـدر تفهم و بی‌شـعور بودنـد که نمیفهمیدنـد اعاده برای جزاء و پاداش اعمال است و موقعش دار جزاء است که قیامت است نه دار عمل که دنیا است یا تجاهل مینمودند و میخواستند مؤمنین را رد کنند و

گر نه آدم عاقل هم بدلالت عقلش كه شاهد صادقى است بر اينكه اينكه عالم و گردش جهان بازيچه نيست و فائده بزرگى در بر دارد و هم بدلالت گفته‌هاى

---

(۱) يعنى اگر شكر كنيد نعمت شما را زياد ميكنم و اگر نعمت خدا را بپوشانيد و كفران ورزيد عذاب من شديد است.

صفحه : ۷۶

تمام پيمبران و حجج الهى با آن همه معجزات كه شاهد بر صدق گفتار آن بزرگواران بوده و متفقا گوش زد بشر نمودند كه پس از اينكه عالم عالمى است و پشت اينكه پرده اسرارى است و پس از اينكه حيات دنيا حيات ديگرى است كه آنچه در اينجا كاشته‌اند آنجا بايستى درو كنند با همه اينها ديگر جاى شك و ترديدى باقى نميگذارد تا اينكه مرده‌ها زنده شوند و بآنان خبر دهند كه پس از مرگ عالم ديگرى است كه بجزاى اعمال خود خواهيد رسيد.

اينكه بود كه در پاسخ مؤمنين كه ميخواستند آنها را متنبه گردانند بروز جزا ميگفتند اگر شما راست مى‌گوييد پدران ما را زنده كنيد و بما خبر دهند تا ما تصديق نمائيم و آن بيخردان نميدانستند كه عالم قيامت عالمى است كه پس از انقضاء اينكه عالم واقع است زيرا كه عالم قيامت در طول اينكه عالم دنيا است نه در عرض آن.

و گويند اينكه سخن ابو جهل پر جهل بوده كه بپيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم ميگفت تو پدر بزرگ من و خود ترا كه قصىّ بن كلابست زنده كن تا از او پرسش نمائيم كه بعد از مردن چه خواهد بود چون او آدم راست گويى بوده اگر تو را تصديق نمود ما قبول ميكنيم.

أَ هُم خَيرٌ أَم قَومُ تُبَّعٍ وَ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم أَهلَكناهُم إِنَّهُم كانُوا مُجرِمِينَ سخنان مفسرين راجع بتبع و چگونگى او طبرسى در تفسير مجمع البيان چنين مينويسد خداى تعالى فرموده (أَ هُم خَيرٌ أَم قَومُ تُبَّعٍ) آيا مشركين قريش از حيث مال و جاه و عزّت و قدرت بالاترند يا گروه تبع الحميرى كه (حيره را بنا نمود پس از آن بسمرقند رفت و آن شهر را خراب گردانيد و وقتى ميخواست كتابى بنويسد در اولش چنين مينوشت (باسم الذى ملك برا و بحرا و ضحا و ريحا) (قتاده) و بمناسبت كثرت تابعين او را تبع ناميده‌اند و بقول ديگر بمناسبت آنكه آخر پادشاهان يمن واقع شده بود (و تبابعه) نام پادشاهان (يمن) بود باين مناسبت لقب

صفحه : ۷۷

وى تبع گرديد چنانچه سلاطين ترك را خاقان نامند و ملك روم را قيصر و نام وى اسعد ابو كرب بوده سهل بن سعد از رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم روايت ميكند كه فرموده

(لا تسبوا تبعا فانه كان قد اسلم)

كعب گفته (تبع) خوب مرد صالحى بوده و خداوند قوم وى را مذمت نموده نه خود وى را.

وليد بن صبيح از ابى عبد اللّه چنين روايت كرده كه (تبع) بطائفه اوس و خزرج گفت در همين جا باشيد تا وقتى كه نبى خاتم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم ظاهر گردد اگر من زمان او را درك نمايم كمر خدمتگزارى او را ميبندم و با او بيرون ميروم يعنى جهاد ميكنم با كفار. (پايان) خلاصه حق تعالى براى تهديد و تنبه كفار حكايت قوم (تبع) را گوش زد آنان مينمايد كه شما رجوع كنيد بكسانى كه از حيث قوت و حشمت و مال و ثروت پيش از شما و بهتر از شما بودند مثل قوم (تبع) و آنهايى كه پيش‌تر از آنان بودند كه در اثر مخالفت و گناه آنان را هلاك نموديم.

وَ ما خَلَقنَا السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ ما بَينَهُما لاعِبِينَ ما خَلَقناهُما إِلّا بِالحَقِّ وَ لكِنَّ أَكثَرَهُم لا يَعلَمُونَ قبلا براى اثبات قيامت ارشاد بحكم

عقل مينمايد كه هر كس رجوع بعقل خود كند ميفهمد كه ما آسمانها و زمين و آنچه بين آنها است بيهوده نيافريديم بلكه خلقت ننموديم آنها را مگر بحق و درستى و از روى علم و حكمت.
از آيه بضميمه آيات بعد ميتوان استفاده نمود كه غايت و فايده خلقت آسمانها و زمين پيدايش انسان است و غايت و فايده وجود انسان همان محشور شدن وى است در روز حشر و اگر غير از اينكه باشد خلقت آسمانها و زمين لغو و بيهوده مى گردد.
إِنَّ يَومَ الفَصلِ مِيقاتُهُم أَجمَعِينَ يَومَ لا يُغنِي مَولًى عَن مَولًى شَيئاً وَ لا هُم يُنصَرُونَ إِلّا مَن رَحِمَ اللّهُ إِنَّهُ هُوَ العَزِيزُ الرَّحِيمُ

صفحه : ۷۸

از جمله نامهاى قيامت يكى يوم فصل است كه ميقاتگاه تمام افراد بشر است يوم فصلش ناميده بمناسبت اينكه در آن روز بين حق و باطل جدا ميگردد و حق هر مظلومى را از ظالم ميگيرد و اهل حق و اهل باطل هر يك اعمالشان را معاينه و مشاهده مينمايند و هر كسى بجزاى اعمال خود خواهد رسيد.
و آن روزى است كه (لَيسَ لِلإِنسانِ إِلّا ما سَعى)«۱» و هيچ دوستى دوست خود را بى‌نياز نميگرداند زيرا كه در آن روز كسى قدرت ندارد دوستان خود را يارى بنمايد مگر كسى را كه خدا باو ترحم نمايد و مشمول رحمت و لطف او گردد زيرا كه فقط عزت و شوكت و غلبه مخصوص بذات كبريايى الهى است و او بر مخلوقاتش رحيم و مهربان است هر كرا خواهد عذاب ميكند و هر كرا خواهد ميبخشد، البته عفو و عذاب او هر دو از روى عدل و حكمت انجام ميگيرد جزافى نيست.
و لكن چون رحمتش سبقت بر غضبش دارد همگى اميدوار برحمت او ميباشيم و آدم گنهكار هر قدر گناه وى بزرگ باشد نبايد از رحمت او مأيوس باشد در سوره يوسف آيه ۸۷ فرموده (إِنَّهُ لا يَيأَسُ مِن رَوحِ اللّهِ إِلَّا القَومُ الكافِرُونَ)«۲».
و نيز آدم نيكوكار بايستى هميشه خائف و ترسناك باشد و بعمل خود مغرور نگردد از كجا كه اعمالش بدرجه قبول رسيده باشد اينكه است كه از معصوم رسيده كه بايستى (خوف و رجا در مؤمن مثل دو كفه ترازو مساوى باشد) إِنَّ شَجَرَةَ الزَّقُّومِ طَعامُ الأَثِيمِ كَالمُهلِ يَغلِي فِي البُطُونِ كَغَليِ الحَمِيمِ اينكه چند آيه راجع بعذاب شخص گنهكار است كه مصداق كاملش كفارند و شايد مقصود از (اثيم) همان كفار باشند زيرا كه آيات بالا راجع بكفار بود و نيز سياق آيه مشعر بر اينكه است كه كسى كه بوحدانيت حق تعالى و بمعاد و نبوت خاتم انبياء و ائمه كرام عليهم السّلام ايمان آورده و لو آنكه گنهكار باشد بچنين عذابى

---

(۱) سوره النجم آيه ۴۰ براى انسان چيزى نيست مگر آنچه را كه خودش بسعى و عمل تهيه نموده.
(۲) يعنى محققا از رحمت خدا مأيوس نميگردند مگر جماعت كافرين.

صفحه : ۷۹

گرفتار نخواهد گرديد.
اينكه است كه بعض مفسرين گويند اينكه آيات راجع بابو جهل لعين است كه كفر و لجاجت و دشمنى را بانتهاء رسانيده بود و گويند روزى ابو جهل قدرى از خرما و كره با هم ممزوج كرده و ميخورد و از روى سخريه و استهزاء ميگفت اينكه زقوم است كه محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم ما را بآن تهديد ميكند ما دهانمان را از آن پر مينمائيم حق تعالى سخن ركيك او را رد نمود كه درخت (زقوم) كه خوراك گنهكارانست اينكه نيست كه ابو جهل تصور نموده بلكه (كالمهل) هر فلزى را كه آب كنند آن را (مهل) گويند مثل طلا و نقره و مس وقتى آنها را آب كنند و بعضى گفته‌اند (مهل) كثافت زيت است يعنى روغن را كه آب ميكنند جرم و كثافات كه در ته آن مى‌نشيند آن را درديّ الزّيت نامند و مهل نيز خوانند«۱» شجره زقوم در شكمها ميجوشد مثل

جوشیدن آب بسیار گرم و احشا و روده‌های آنان را پاره پاره میکند از طرف سلطان (جبار قهار) بزبانیه آتش جهنم یا خزنه و موکلین آن خطاب سخط آمیز میرسد.

خُذُوهُ فَاعتِلُوهُ إِلی سَواءِ الجَحِیمِ اینکه کافر ملحد را بگیرید و بسختی و عنف وی را بکشید بمیان دوزخ که اطراف او را آتش گرفته باشد.

ثُمَّ صُبُّوا فَوقَ رَأسِهِ مِن عَذابِ الحَمِیمِ پس بریزید بر سر او آب جوشان که باطن آنان از زقوم پاره پاره گردد و ظاهر آنها از آب جوشان گداخته شود.

ذُق إِنَّکَ أَنتَ العَزِیزُ الکَرِیمُ مفسرین گویند ابو جهل بحضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم میگفت ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم من در مکه عزیز و مقتدر و گرامیم نه تو و نه خدای تو نتوانید بمن صدمه وارد نمائید

۱- خدا در سوره معارج آیه ۸ فرموده (یَومَ تَکُونُ السَّماءُ کَالمُهلِ)یعنی روزی که آسمان مثل فلز گداخته میگردد.

صفحه : ۸۰

اینکه است که در قیامت از روی استهزاء بوی گفته میشود حال بچش عذاب را زیرا که تو عزیز و گرامی میباشی.

إِنَّ هذا ما کُنتُم بِهِ تَمتَرُونَ پس از آنکه کفار آنعذابهای کذایی را مشاهده نمودند بلکه در آن واقع گردیدند گویا بآنان گفته میشود اینکه همان عذابی است که پیمبران گوش زد شما نمودند و شما در آن شک نموده و بآنها نسبت ناروا میدادید.

إِنَّ المُتَّقِینَ فِی مَقامٍ أَمِینٍ محققا اشخاص با تقوی در جایگاه امن و امان قرار گرفته‌اند و از نعمت‌های بهشتی برخوردارند و از عذاب جهنم در امن و امانند.

خدای تعالی فرموده (إِنَّ المُتَّقِینَ فِی جَنّاتٍ وَ نَهَرٍ فِی مَقعَدِ صِدقٍ عِندَ مَلِیکٍ مُقتَدِرٍ)«۱».

(مقام امین) در آیه بالا و (مقعد صدق) در اینکه آیه مخصوص باشخاصی است که در تقوی حائز مرتبه سوم از مراتب تقوای باشند کسی که در اینکه عالم قلبش مطمئن بایمان گردیده و خانه دلش از اغیار خالی شده و با جنود و هم و غضب و شهوت محاربه نموده و بر آنها مظفر و منصور گردیده و از چنگ علائق عالم طبیعت و مادیت رها شده و در همین عالم دنیا راه تردّد شیاطین را بر قلب خود بسته گردانیده و دل وی محل جولان‌گاه و رفت و آمد ملائکه رحمت گردیده و قدم از دریای و هم و امل بیرون گذاشته آن وقت قلب او عرش رحمن میگردد چنانچه در حدیث است که

(قلب المؤمن عرش الرحمن).

و خلاصه آیه اشاره باین است کسی که در اینکه عالم قلبش مطمئن بایمان

۱- سوره قمر آیه ۵۴ و ۵۵ محققا پرهیزکاران در بوستانها و نهرها میباشند در نشیمنگاه راستی و درستی نزد پادشاه مقتدر توانا. .

صفحه : ۸۱

گردید (أَلا بِذِکرِ اللّهِ تَطمَئِنُّ القُلُوبُ) چنین کسی در جایگاه امن و امان قرار گرفته در دنیا از خاطرات نفسانی و شیطانی در حفظ حقّ تعالی در امان است و در آخرت در مقام قرب احدی از هر عذابی و بلائی ایمن است.

فِی جَنّاتٍ وَ عُیُونٍ چنین کسی هم از بهشت‌های روحانی بمشاهدات معنویّه ملکوتیّه فائز گردیده و هم از بهشت‌های جسمانی و حظوظات طبیعی محفوظ میگردد زیرا همین طوری که حقیقت انسان سرشته شده از روح و جسم است بایستی حظّ هر یک از جسم

و روح درخور او و مناسب با وی باشد.

و شاید آیه اشاره بهر دو مقام دارد زیرا که مقام امین در خور مقامات روحانی است که روح انسانی وقتی بکمال رسید و از معلومات طوریّه ملکیّه دنیویّه بمشاهدات معنویه ملکوتیه اخرویه فائز گردید آن وقت بمقام امین رسیده.

یَلبَسُونَ مِن سُندُسٍ وَ إِستَبرَقٍ مُتَقابِلِینَ در مقام نعمت‌های جسمانی متقین برآمده که لباس آنان از سندس و استبرق تهیه شده سندس حریر نازک را گویند و استبرق حریر ضخیم را نامند. و سندس و استبرق لباس بهشتیان است و بعضی گفته‌اند که استبرق فرش آنان است (متقابلین) تختهای بهشتیان رو بروی هم گذارده شده که از دیدار یکدیگر شاد و خرّم باشند.

کَذلِکَ وَ زَوَّجناهُم بِحُورٍ عِینٍ گویند حور العین سفید رو و سیاه چشمان و لطیف اندامند آمنین صفت حوریان بهشتی و اشاره بلطافت آنها است چنین است حال بهشتیان که از هر گونه نعمت و لذائذی محظوظند.

یَدعُونَ فِیها بِکُلِّ فاکِهَةٍ آمِنِینَ و نزد آنها حاضر و در دست رس آنها است هر میوه‌ای که بخواهند (امین) بدون آنکه ضرر و مشقتی یا درد و المی متوجّه آنها گردد.

لا یَذُوقُونَ فِیهَا المَوتَ إِلَّا المَوتَةَ الأُولی

صفحه : ۸۲

بالاترین نعمت بهشتیان خلود در بهشت و بدترین عذاب جهنمیان خلود در جهنّم است، پس از آنکه اهل بهشت در بهشت قرار گرفتند و اهل جهنّم در جهنّم بروایتی گوسفندی را می‌آورند و گویند اینکه مرگ است و او را میکشند و باهل بهشت و جهنم گویند اینکه مرگ بود و دیگر مرگ نیست.

اینکه مثل است و اشاره به اینکه دیگر در نشئه قیامت مرگ نیست آری اینکه عالم دنیا عالم کون و فساد است که مرگ و حیات بدور هم میچرخند هر حیاتی در عقب او مرگ و هر خوشی در عقب او ناخوشی و هر صحتی در عقب آن مرضی است زیرا که اینکه عالم دنیا عالم هیولایی و مادی است و عالم قوه و استعداد است و چون ترکیب شده از اضداد است و هر مرکبی بالاخره منحل خواهد گردید اینکه است که مرگ برای هر چیزی حتمی است.

لکن عالم آخرت عالم ثابت و پایدار است زیرا آنچه در اینکه عالم بالقوّه موجود بوده در آنجا که سر انجام و غایت آن است بفعلیّت رسیده اینکه است که تمام موجودات آخرت از جنّ و انس و بهشت و جهنّم و اجزاء آن دائمی است و فناء پذیر نمیباشد.

وَ وَقاهُم عَذابَ الجَحِیمِ فَضلًا مِن رَبِّکَ ذلِکَ هُوَ الفَوزُ العَظِیمُ و نعمت دیگری که برای اهل بهشت و اشخاص با تقوی مهیا گردیده و تذکر میدهد اینکه است که آنان از عذاب جهنّم در امانند خطاب بحضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم همین بازداشتن آنها از جهنم فضل و رحمت و فوز بزرگی است از طرف پروردگار تو اشاره به اینکه توفیق ایمان و تقوی از فضل الهی است نکته اضافه (ربّ) بحضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم شاید اشاره باین باشد که اینکه نعمت‌ها و بخشش‌ها که نصیب متقین میگردد در اثر اینکه است که آنها متابعت تو را نمودند و بهدایت تو هدایت یافتند و پروردگار تو را پرستیدند و بولایت تو و ائمه طاهرین متمسّک گردیدند.

صفحه : ۸۳

فَإِنَّما یَسَّرناهُ بِلِسانِکَ لَعَلَّهُم یَتَذَکَّرُونَ فَارتَقِب إِنَّهُم مُرتَقِبُونَ در مقام امتنان بشر برآمده که ما قرآن را بلغت عربی فرود آوردیم تا آنکه عرب که زبان خودشان است وقتی فصاحت و بلاغت آن را دیدند و خود را عاجز دانستند که در مقام تحدّی مثل بعضی از آن را بیاورند بفهمند که اینکه قرآن از منبع فیض الهی ترشح نموده شاید متذکر گردند و ایمان بیاورند- ای محمّد تو منتظر هدایت

يافتن آنها باش چنانچه كفّار منتظرنـد كه خاتمه كار تو بكجا ميكشد و شايد مقصود اينكه باشد كه تو منتظر هدايت و سـعادت آنان ميباشى و آنها منتظر مرگ و مغلوبيت تواند.

صفحه : ۸۴

سورة الجاثية

اشاره

سبع و ثلاثون آية كوفي ّست‌ في الباقين و هي مكّية اختلافها آية (حم)

[سوره الجاثية (۴۵): آيات ۱ تا ۱۷]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
حم (۱) تَنزِيـلُ الكِتـابِ مِنَ اللّهِ العَزِيزِ الحَكِيمِ (۲) إِنَّ فِي السَّمـاواتِ وَ الأَرضِ لَآياتٍ لِلمُؤمِنِينَ (۳) وَ فِي خَلقِكُم وَ مـا يَبُثُّ مِن دابَّةٍ آياتٌ لِقَومٍ يُوقِنُونَ (۴)
وَ اختِلافِ اللَّيلِ وَ النَّهارِ وَ ما أَنزَلَ اللّهُ مِنَ السَّماءِ مِن رِزقٍ فَأَحيا بِهِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها وَ تَصرِيفِ الرِّياحِ آياتٌ لِقَومٍ يَعقِلُونَ (۵) تِلكَ آياتُ اللّهِ نَتلُوها عَلَيكَ بِالحَقِّ فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعدَ اللّهِ وَ آياتِهِ يُؤمِنُونَ (۶) وَيلٌ لِكُلِّ أَفّاكٍ أَثِيمٍ (۷) يَسمَعُ آياتِ اللّهِ تُتلى عَلَيهِ ثُمَّ يُصِرُّ مُستَكبِراً كَأَن لَم يَسمَعها فَبَشِّرهُ بِعَذابٍ أَلِيمٍ (۸) وَ إِذا عَلِمَ مِن آياتِنا شَيئاً اتَّخَذَها هُزُواً أُولئِكَ لَهُم عَذابٌ مُهِينٌ (۹)
مِن وَرائِهِم جَهَنَّمُ وَ لا يُغنِي عَنهُم ما كَسَبُوا شَيئاً وَ لا مَا اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللّهِ أَولِياءَ وَ لَهُم عَذابٌ عَظِيمٌ (۱۰) هذا هُدىً وَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآياتِ رَبِّهِم لَهُم عَذابٌ مِن رِجزٍ أَلِيمٌ (۱۱) اللّهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمُ البَحرَ لِتَجرِيَ الفُلكُ فِيهِ بِأَمرِهِ وَ لِتَبتَغُوا مِن فَضلِهِ وَ لَعَلَّكُم تَشكُرُونَ (۱۲) وَ سَخَّرَ لَكُم ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الأَرضِ جَمِيعاً مِنهُ إِنَّ فِي ذلِكَ لَآياتٍ لِقَومٍ يَتَفَكَّرُونَ (۱۳) قُل لِلَّذِينَ آمَنُوا يَغفِرُوا لِلَّذِينَ لا يَرجُونَ أَيّامَ اللّهِ لِيَجزِيَ قَوماً بِما كانُوا يَكسِبُونَ (۱۴)
مَن عَمِلَ صالِحاً فَلِنَفسِهِ وَ مَن أَساءَ فَعَلَيها ثُمَّ إِلى رَبِّكُم تُرجَعُونَ (۱۵) وَ لَقَد آتَينا بَنِي إِسرائِيلَ الكِتابَ وَ الحُكمَ وَ النُّبُوَّةَ وَ رَزَقناهُم مِنَ الطَّيِّباتِ وَ فَضَّلناهُم عَلَى العالَمِينَ (۱۶) وَ آتَيناهُم بَيِّناتٍ مِنَ الأَمرِ فَمَا اختَلَفُوا إِلّا مِن بَعدِ ما جاءَهُمُ العِلمُ بَغياً بَينَهُم إِنَّ رَبَّكَ يَقضِي بَينَهُم يَومَ القِيامَةِ فِيما كانُوا فِيهِ يَختَلِفُونَ (۱۷)

صفحه : ۸۵

ترجمه

سوره جاثية در مكّه فرود آمده ۲۶ يا ۲۷ آيه است

بنام ايزد هستى بخش صاحب رحمت عام و خاص

نازل گرديده شده قرآن از طرف خداوندى كه مقتدر و غالب و درستكار است (۲)

بحقيقت در آسمانها و زمين هر آينه آيات و نشانه‌هايى است براى كسانى كه ايمان آورده‌اند (۳)

و در آفرينش شما و آنچه پراكنده ميشود از جنبنده‌ها هر آينه آياتى است براى اشخاصى كه يقين ميكنند (۴)

و اختلاف شب و روز و آنچه را كه خدا فرود آورده از آسمان كه روزى شما است (از باران و برف و غير آن) كه زنده ميكند زمين را پس از مردن (خشك شدن) آن و در گردانيدن بادها نشانه‌هاى (قدرت) براى كسانى است كه تعقل ميكنند (۵)

اينكه آيات خدا است كه ميخوانيم بر تو براستى و درستى پس بكدام سخن پس از سخن خدا و دلائل قدرت او (كفّار) ايمان ميآورند (۶)

واى بر هر دروغگوى گنهكار (۷)

كه مى‌شنود آيات خدا را كه بر وى خوانده ميشود پس از آن بر كفر خود اصرار ميكند در حالى كه گردن‌كش است (بطورى كه) گويا آن را نشنيده پس اى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم چنين كسى را مژده بده بعذاب دردناك (۸)

و چون از آيات ما

صفحه : ۸۶

چيزى دانست آن را باستهزاء گرفت آن گروه (از مردم) براى آنان است عذاب خوار كننده (۹)

از پيش روى آنها جهنّم است و آنان را بى نياز نمى‌گرداند آنچه را از مال و اولاد كه كسب نموده‌اند و نيز بى‌نياز نميگرداند آنان را (از عذاب) آنچه را كه غير خدا دوستان و معبودان خود گرفتند و براى آنها است عذاب بزرگ (۱۰)

اينكه (قرآن) طريق هدايت است و كسانى كه كافر شدند بآيات پروردگارشان براى آنها از شديدترين عذاب دردناك مهيّا است (۱۱)

خدا آن كسى است كه دريا را براى شما مسخر گردانيده تا آنكه بامر او كشتى در آن روان گردد و براى آنكه بجوئيد از فضل و رحمت او و شايد شما شكر گذار باشيد

و براى شما مسخر گردانيد آنچه در آسمانها و آنچه در زمين است بحقيقت در تمام اينها هر آينه آياتى است براى جماعتى كه تفكّر ميكنند (۱۳).

بگو اى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم بآن كسانى كه ايمان آورده‌اند (آنهايى كه بشما اذيت كرده‌اند) و منتظر جزاى عمل خود نميباشند شما درگذريد و ببخشيد (و انتقام از آنان مكشيد) تا پاداش دهد خدا گروهى را بآنچه بودند كه بآن عمل ميكنند (۱۴)

كسى كه عمل نيكو كند (فائده آن) عايد نفسش ميشود و كسى كه عمل بد مى‌كند بدى آن بازگشت بخودش ميگردد پس از آن شما بسوى پروردگار بازگشت ميكنيد (۱۵)

و محققا ما بنى اسرائيل عطاء نموديم كتاب (توراة) و نبوت و قضاوت (بين مردم) را و روزى داديم آنان را از چيزهاى پاكيزه و فضيلت و برترى داديم آنها را بر تمام عالميان (۱۶)

و بآنان عطاء كرديم دلائل و بيّنات روشن (در امر دين) پس آنها اختلاف نكردند مگر پس از آنكه آمد آنها را دليل و عالم گرديدند (و اختلاف بين آنان) از روى طغيان و سركشى بود و محققا پروردگار تو در قيامت بين آنان حكم ميكند در آنچه در آن اختلاف مينمودند.

صفحه : ۸۷

توضیح آیات

اشاره

حم تَنزِيلُ الْكِتابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ

سخنان مفسّرین در توجیه (حم)

(۱) اسم سوره است و از إبن عباس نقل شده که (حم) بزرگترین اسماء الهی است.

(۲) حم اشاره بآن اسماء الحسنای است که اول آن (حاء) یا (میم) باشد مثل حمید، حلیم، حامد، حیّ، حقّ، حکیم، حاکم، حفیظ، حافظ، حنّان، ملک، مالک، مجید، ماجد، مبدء، معید، معز، مهیمن، منّان.

و مؤید اینکه توجیه (روایتی است که از انس نقل میکنند که روزی اعرابی از رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم سؤال نمود که حم چه لغتی است که در کلام ما نیست فرمود مبادی اسماء اللّه و مفاتیح سوره‌ها است. (عطاء خراسانی) (۳) حم بمعنی (حمّ و قضی ما هو کائن) یعنی مقدّر و مقضی گردید آنچه بود و هست و خواهد بود. (کلبی) و نیز از بعض عرفاء است که حم بمعنی حمّ بضم حاء و تشدید میم یعنی (قضی ما هو کائن) یعنی بودنی همه بودم کردنی همه کردم راندنی همه راندم گزیدنی همه گزیدم پذیرفتنی همه پذیرفتم برداشتنی همه برداشتم افکندنی همه افکندم آنچه خواستم کردم آنچه خواهم کنم آن را که پذیرفتم بدان ننگرم که از وی جفاء دیدم بلکه عفو کنم و درگذرم و از گفته او باز نیایم (ما یبدّل القول) (روح البیان) (۴) حم قسم بحلم و ملک حق تعالی است یعنی قسم یاد میکنم بحلمم و ملکم که عذاب نمیکنم کسی را که از خلوص قلب گفت (لا اله الا اللّه مخلصا) (۵) گفته‌اند حاء و میم دو حرف است در وسط الرّحمن و در وسط اسم محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم و اشاره بسری است که میانه حق تعالی و حبیبش محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بوده و غیر اینها توجیهاتی در (حم) شده لکن چون ظاهرا حروف تهجی که در اوائل

صفحه : ۸۸

سوره‌های قرآن است که از متشابهات بشمار میرود بهتر اینکه است که علم آن را محوّل گردانیم بخدا و (راسخین فی العلم) و در آن تصرف ننمائیم چنانی که مکرر ذکر شد (تنزیل) مصدر و بمعنی مفعول است یعنی قسم بحم که اینکه قرآن از جانب خدایی فرود آمده که غالب و مقتدر و حکیم و درست کار است که باراده ازلی خود هر چیزی را از روی حکمت بجای خود قرار داده و در نظام آفرینش هیچ خلل و قصوری پدیدار نیست.

إِنَّ فِي السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ لَآياتٍ لِلْمُؤْمِنِينَ در محل خود مبرهن گردیده که در اثبات علوم نظری یعنی هر امری که از مرتبه حس و محسوس خارج است و نمیتوان از راه حواس پنجگانه نفسانی آن را اثبات نمود بایستی یا از راه برهان لمّی که از مؤثر پی به اثر بردن است و یا از طریق برهان (انّی) که از اثر پی بمؤثر بردن میباشد آن را اثبات نمود.

و چون وجود حق تعالی (ما فوق الطّبیعة میباشد) بلکه ما فوق ادراک هر مدرکی است و بحواس ظاهره درک نتوان نمود و علت ندارد و خود علت العلل است برهان (لمّ) ندارد پس باین لحاظ برهان برای اثبات وجودش منحصر میگردد ببرهان (انّی) که بایستی از آثار پی بمؤثر ببریم و از طریق آثار بوجود و صفات جلال و جمال او ایمان بیاوریم و یقین قطعی پیدا نمائیم.

اینکه است که همان طوری که مشاهده مینمائیم در بسیاری از آیات قرآن مجید برای اثبات مبدء و تحصیل ایمان وجود آسمانها و زمین را دلیل قرار میدهد و در اینکه مبارک آیه اشاره باین است کسی که اینکه جهان پهناور و اینکه دستگاه گیتی را از طبقات آسمانها و زمین و گردش موجودات را بگرد هم بنگرد اگر فکر وی مشوب بگفتار طبیعیّین و مادیّین نباشد بنظر اول تصدیق می‌نماید و ایمان میآورد بآفریدگار و خدای دانا و توانایی که سر چشمه پیدایش جهان از آب رحمت او پدید گردیده و ناظم و مربی تمام عالمیان است.

بنزد عقل هر دانندهای هست که با چرخنده چرخانندهای هست

صفحه : ۸۹

از آن چرخه که گرداند زن پیر قیاس چرخ گردان را همان گیر

(البعرة تدل علی البعیر و اثر الاقدام تدل علی المسیر فهذا الهیکل العلوی بهذه اللطافة و هذا الهیکل السفلی بهذه الکثافة کیف لا یدلان علی اللطیف الخبیر) بشهادت فطرت سلیم هر بنائی را بنائی، و هر حادثی را محدثی و هر محرکی را متحرکی و هر شیئی مرکبی ترکیب کنندهای لازم دارد و تمام موجودات علوی و سفلی آیات و نشانههایی میباشند برای کسانی که ایمان دارند اینکه است که هر گاه با دیده باز و فکر روشن برای تحصیل ایمان و اعتقاد بوجود خالق یکتا و علم و قدرت و حکمت او بآسمانها و زمین نگاه شود کافی خواهد بود و دیگر محتاج بادلّه فلسفی نمیباشیم و لو آنکه بکیفیّت ترکیب و سلسله علل و معلولات و اینکه نظام بدیع بین کرات و موجودات ارضی و سمائی عارف نگردیده باشیم.

(لَآیاتٍ لِلمُؤمِنِینَ) تخصیص بمؤمنین برای اینکه است که مؤمن چشم دلش باز است و غیر مؤمن در اثر هوا پرستی چشم دلش را کور گردانیده و از اشعه نور وجود حق تعالی که در اطراف عوالم پرتو افکنده خود را محروم گردانیده و چشم قلبش تاب دیدن آن را ندارد.

وَ فِی خَلقِکُم وَ ما یَبُثُّ مِن دابَّةٍ آیاتٌ لِقَومٍ یُوقِنُونَ در آیه بالا- وجود آسمانها و زمین را برای مؤمنین آیات و نشانه قرار داده و در اینکه آیه اخیر خلقت انسان و تمام جنبندههای زمین را آیات و نمونه قرار داده برای اشخاصی که ایمانشان بمرتبه یقین رسیده زیرا که مرتبه یقین فوق مرتبه اعتقاد است و مرتبه دانی یقین (علم الیقین) و فوق آن (عین الیقین) و بالای آن (حق الیقین است).

(علم الیقین) یقینی است که از طریق برهان پدید گردیده و برهان (انّی بر اثبات واجب الوجود در سراسر عالم گیتی پدیدار است لکن تحصیل (عین الیقین) که نسبت (بعلم الیقین) مثال دیدن است نسبت بشنیدن بآسانی برای کسی میسّر نمیگردد و مجاهده فراوان لازم دارد.

صفحه : ۹۰

و شاید آیه اشاره باین باشد که تحصیل یقین که مرتبه کمال ایمان است منوط بشناختن حقیقت و روح انسانی و هر جنبندهای است که دارای روح باشد

(من عرف نفسه فقد عرف ربّه)

تا خود و روح و روان خود را نشناسی خدای خود را نخواهی شناخت روح انسانی آیت بزرگ الهی است زیرا که در همین جثه کوچک عالمی بلکه تمام عوالم وجود منطوی است

۱» (أ تزعم انك جرم صغير- و فيك انطوى العالم الاكبر».
و مقصود از شناختن خود نه فقط دانستن هيكل و جسميّت و قواى مندرجه در آن است بلكه اينكه شناسايى وقتى براى شخص ميسر ميگردد كه پس از ايمان در مقام تصفيه نفس برآيد و با كوشش بسيار روح و روان خود را جلا دهد و از خوديّت خود عارى و برهنه گردد و از عالم طبيعت سفر كند بعالم روحانيّت و آن روح ملكوتى الهى كه در آن بوديعه گذارده شده تقويت دهد و پس از (علم اليقين) ترقى كند تا آنكه بمجاهده كه فرمود (من جاهد فينا لنهدينهم سبلنا) بهدايت الهى راهى بعالم (ما فوق الطبيعة) پيدا نمايد و از علم بيقين رسد و قلب او آينه مانند ارائه دهد عالم ربوبى و عالم ملكوت در آن منعكس گردد و آثار الهى را بعيان يعنى بچشم باطن كه در قلب و جان وى پديد گرديده معاينه نمايد آن وقت چنين كسى از (علم اليقين) ترقى نموده و (بعين اليقين) فائز گرديده اينكه است كه خداى تعالى خلقت انسان را آيت و نشانه قرار داده براى كسانى كه بمرتبه يقين رسيده‌اند.
وَ اختِلافِ اللَّيلِ وَ النَّهارِ وَ ما أَنزَلَ اللّهُ مِنَ السَّماءِ مِن رِزقٍ فَأَحيا بِهِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها وَ تَصرِيفِ الرِّياحِ آياتٌ لِقَومٍ يَعقِلُونَ در اينكه آيه ذات متعال اوضاع عالم را از گردش ليل و نهار و نزول باران و زنده شدن زمين در فصل بهار پس از خشگى و مردگى آن در فصل زمستان و نيز

---

(۱) منسوب بحضرت امير است (ع) كه فرموده آيا تو چنين گمان ميكنى كه يك جسم كوچكى ميباشى در صورتى كه در تو عالم بزرگى منطوى و پيچيده شده است.

صفحه : ۹۱

بادهاى بهارى و زنده شدن اشجار و روئيدن نباتات تمام اينها را آيات و نشانه قدرت خود بشمار ميآورد براى كسانى كه تعقل ميكنند و در اوضاع عالم و رموز خلقت فكر خود را بكار مياندازند.
آرى قوّه عقل و فكر بالاترين فيض سبحانى است و منبع قدرت‌هاى بيكران خدايى است شخص متفكر تجليات و ظهورات قانون ازلى و فيض سبحانى را در هر يك از ذرّات كائنات جلوه‌گر مى‌بيند و شناختن نفس خود عبارت از همين است.
بديهى است كه محتويات فكر انسان هر قدر عاليتر باشد آن فكر كاملتر و عاليتر است زيرا كه فكر و عقل با محتويات آن خود انسان و حقيقت انسان است بنا بر قول دانشمندان حقيقت بشر همان قوه ادراك و محتويات آن است و از آن تعبير (باتحاد عاقل و معقول) بلكه (اتحاد حاس و محسوس) مينمايد.
مولوى گويد:

اى برادر تو همين انديشه‌اى ما بقى تو استخوان ريشه‌اى

گر بود انديشه‌ات گل گلشنى ور بود خارى تو خار گلخنى

ببين فصاحت كلام و آيات معجز نماى قرآنى را كه چگونه در اينكه سه آيه مباركه آيات و نشانه‌هاى قدرت خود را سه قسمت نموده و هر يك را اختصاص بجماعتى داده گويا براى حصول اصل ايمان و اذعان بوجود مبدء آفرينش همان وجود آفاقى از آسمانها و زمين را كافى دانسته كه فطرت هر بشرى شاهد بر آن است لكن چون همين قدر اعتراف بوجود خالق يكتا در استكمال ايمان كافى نيست بايستى انسان متدبّر فكر خود را توسعه دهد و در خود فرو رود و حقيقت خود را بشناسد و بداند كه در ذات او گوهر گران‌بهايى نهفته شده و آن را از كثافات طبيعى و اخلاقى تصفيه نمايد تا آنكه بمبدء خود آشنا گردد و از راه باطن سير الى

اللّه نمايد تا بمرتبه يقين برسد اينكه است كه در آيه دوم بآيات آفاقى اكتفاء ننموده و آيات انفسى را ضميمه نموده براى كسانى كه بمرتبه يقين رسيده‌اند.

صفحه : ۹۲

و در آيه سوم راجع بصاحبان عقل و فكر است كه آنان منطويات فكرشان را توسعه داده و پس از كمال معرفت و يقين بمقام قدس بارى تعالى در مقام معرفت اثار برآمده و عقل و فكرشان را بكار انداخته كه وحدت حقه حقيقيه حق را در كثرات موجودات بنگرند و مشاهده نمايند و بر يقينشان افزوده گردد.

ناگفته پيدا است وقتى اوضاع آفاقى و انفسى از آيات الهى بشمار ميرود كه بنظر مرآتى بآنها نگريست نه بنظر استقلالى چنانچه مخترعين صنايع از طبيعيين و آنهايى كه هدف و وجهه نظرشان شناختن آثار و خواص اشياء است كه اكثر آنها از بس در طبيعيّات دقت مينمايند هر قدر رموز و اسرار خلقت بر آنان مكشوف‌تر گردد چون نظرشان را بالا نميبرند كه عالم ما فوق الطبيعهٔ را بنگرند و بهمان آثار خشك محدود طبيعت قانع ميگردند از حقيقت دورتر ميشوند و بجز عالم طبيعت كه در معرض فناء و زوال است عالم وسيع‌ترى كه فوق آن است نميبينند بلكه بعضى از آنها اصلا منكر عالم فوق الطبيعه ميگردند واقعا چقدر جاى تأسف است كه آدمى پس از آن زحمات طاقت فرسا كه در راه علوم و دانش متحمل ميگردد فقط نتيجه آن اينكه باشد كه بفهمد فلان فلز يا فلان گياه يا چيزهاى ديگر از طبيعيات چه خواص و آثارى دارد و يك قدمى پا از عالم طبيعت بالا نگذارد.

ما منكر شرافت تحصيل علوم جديده نيستيم زيرا كه هر علمى در مرتبه خود شريف است لكن غرض اينكه است كه شرافت علم بقدر شرافت معلوم او است هر قدر معلوم شريفتر علم بآن شريفتر است و چنانچه گفته شد شرافت انسان بسته بمنطويات عقل وى است هر قدر مدركات عقلى شريفتر باشد بهمان نسبت روح و حقيقت انسان شريفتر و عاليتر ميگردد، چقدر فرق است بين آنكه قلبش محل جلوه‌گاه عالم ربوبى گشته و ديده دلش نگران عالم الوهيت گرديده و هميشه باوصاف احديت و آثار جلال و جمال يزدانى خورسند زيسته يا آنكه روح و قلب خود را در پرتگاه عالم طبيعت پراكنده نموده (تفاوت از زمين تا آسمان است)

صفحه : ۹۳

تِلكَ آياتُ اللّهِ نَتلُوها عَلَيكَ بِالحَقِّ فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعدَ اللّهِ وَ آياتِهِ يُؤمِنُونَ خطاب برسول خود نموده كه اى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم اينكه آياتى كه بحق و حقيقت بر تو تلاوت نموديم اگر بچنين آيات معجز نمايى كه از مصدر جلال احديّت فرود آمده و مطابق منطق صحيح و عقل سليم و فطرت انسانى است اينكه كفار ايمان نياورند و تصديق بحقانيت آن ننمايد با وضوح آن پس ديگر بچه حديثى از گفتار انبياء و كتب آنها يا از سخنان حكماء پيشينيان ممكن است ايمان بياورند اشاره به اينكه آيات قرآن چنان ثابت و محكم و مطابق فطرت سليم واقع گرديده و آياتش طريق هدايت را براى خلق واضح گردانيده كه ديگر جاى انكار و اعتراض براى احدى باقى نگذاشته كسى كه اينكه براهين محكم در او تأثير نكند ديگر هيچ سخن حقّى در وى تأثير نخواهد نمود بلكه چنين كسى از فطرت انسانيت ساقط گرديده.

وَيلٌ لِكُلِّ أَفّاكٍ أَثِيمٍ يَسمَعُ آياتِ اللّهِ تُتلى عَلَيهِ ثُمَّ يُصِرُّ مُستَكبِراً كَأَن لَم يَسمَعها فَبَشِّرهُ بِعَذابٍ أَلِيمٍ گفته‌اند (ويل) چاهى است در درك آخر جهنم و جاى كفار و اشقياء است يا اينكه (ويل) كلمه وعيد است و بمعنى واى يعنى واى بحال هر كذّاب بسيار گناه كاريست و گويند مرجع ضمير در (يسمع) نضر بن حارث است كه آيات خدا را ميشنود و عوض آنكه ايمان بياورد بر كبر خود ميافزايد و بى اعتنايى ميكند بطورى كه گويا اصلا نشنيده پس اى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم تو وى را بشارت بده بعذاب دردناك شأن نزول آيه هر كه باشد آيه شامل ميگردد هر كسى را كه چنين است كه اعتناء بآيات قرآنى و كلام حقانى ننمايد كه

برای او عذاب الیم مهیّا است.

وَ إذا عَلِمَ مِن آیاتِنا شَیئاً اتَّخَذَها هُزُواً أُولئِکَ لَهُم عَذابٌ مُهِینٌ مِن وَرائِهِم جَهَنَّمُ وَ لا یُغنِی عَنهُم ما کَسَبُوا شَیئاً وَ لا مَا اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللّهِ أَولِیاءَ وَ لَهُم عَذابٌ عَظِیمٌ

صفحه : ۹۴

در مقام اوصاف دیگری از اوصاف نکوهیده کفار متکبر لجوج برآمده که آنان علاوه بر اینکه آیات خدا را پس از استماع نشنیده می‌انگاشتند در مقام هرزه‌گویی و استهزاء برمیآمدند برای چنین مردمانی عذاب خوار کننده مهیّا گردیده.

آری نظر به اینکه بایستی جزا در خور عمل باشد پاداش توهین، توهین است (جزاء وفاقا) چون کفار مثل ابو جهل و نضرب بن حارث و امثال آنان بعض آیات را که می‌شنیدند اضافه بر اینکه بی‌اعتنایی مینمودند در مقام سخریه و استهزاء نیز برمیآمدند و نسبت‌های ناروایی که در خور خودشان بود بمقام مقدس آن شخص اول امکان میدادند اینکه است که عذاب بسیار شدید و خوار کننده برای آنان مهیّا گردیده.

(مِن وَرائِهِم جَهَنَّمُ) وراء چیزی را گویند که از نظر غائب باشد و بر جلو و عقب هر دو صادق آید و شاید اشاره باین باشد که اگر چه جهنّم فعلا از نظر آنها پوشیده است لکن در واقع آنان در جهنم‌اند و اعمال نیک آنها بدون ایمان بی‌اثر و سبب نجاتشان نمیگردد و نیز آنهایی را که بغیر خدا دوستان برای خود گرفتند آنها را از عذاب بزرگ جهنم نجات نخواهند داد.

هذا هُدیً وَ الَّذِینَ کَفَرُوا بِآیاتِ رَبِّهِم لَهُم عَذابٌ مِن رِجزٍ أَلِیمٌ هذا اشاره بآیات قرآن است که اینکه قرآن برای هدایت و رهنمایی بشر فرود آمده و کسانی که بهدایت قرآن هدایت نیافتند و کفر ورزیدند و آیات پروردگارشان را که از روی لطف و کرم بتوسط سفیر اعظم خود محمّد بن عبد اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم برای ارشاد و حصول سعادتشان فرود آمده بنظر حقارت نگریستند برای آنان شکنجه و عذاب مهیا است.

اللّهُ الَّذِی سَخَّرَ لَکُمُ البَحرَ لِتَجرِیَ الفُلکُ فِیهِ بِأَمرِهِ وَ لِتَبتَغُوا مِن فَضلِهِ وَ لَعَلَّکُم تَشکُرُونَ ذات کبریایی حق تعالی بشر را بالطاف بی‌نهایت خود متذکر میگرداند

صفحه : ۹۵

که نظر کن و ببین و خدای خود را بشناس و بدان که پروردگار تو آن کسی است که اینکه دریاهای پهناور را با آن سعه و جریان و قوّت و وفور آب چگونه بر تو آرام و مسخر گردانیده تا آنکه بامر حق تعالی کشتیها بآسانی در آن روان گردد و باین واسطه از فضل و رحمت پروردگارتان بهره بردارید اگر متذکر نعمتهای پروردگارتان گردید شاید شکر گذار گردید.

وَ سَخَّرَ لَکُم ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ جَمِیعاً مِنهُ در اینکه آیه تذکر میدهد که نه فقط دریاها برای نفع شما افراد بشر مسخر گردیده بلکه آنچه در آسمانها و آنچه در زمین از کرات و ستارگان و سیارات موجود گردیده همگی را برای پیدایش وجود بشر و تأمین معاش و آسایش آنان مسخر گردانیده و بحرکت درآورده و هر یک برای انجام کاری موظف گردیده‌اند.

انسان خردمند وقتی اینکه دستگاه مجلّل پهناور گیتی را با چشم خود بنگرد و نظام عالم را مورد مطالعه قرار دهد بدون تأمل سر تسلیم فرود می‌آورد و اعتراف مینماید که اینکه چرخهای عظیم آفرینش که علی الدّوام در گردشند خورشید میدرخشد ماه نورافشانی میکند ستارگان هر یک بوضع معینی طلوع و غروب میکنند زمین مانند گهواره برای آسایش بشر بزیر قدم وی بآرامی میچرخد مواد و عناصر با تضاد و تباینی که بین آنان موجود است برای مدت معینی که در نظام آفرینش تعیین گردیده دست در آغوش هم کرده و مسخر امر تکوینی حق تعالی گردیده‌اند و برای انجام زندگانی انسان میکوشند.

آیا در نظر عاقل چنین خلقت عظیمی بیهوده مینماید البته غایت و فایده بزرگی در بر دارد و پس از تفحص چنین بنظر میآید که فائده بزرگش خلقت عجیب بشر است که از نیستی بهستی و از نقص بکمال آید و برای حیات ابدی آماده گردد و دلیل بر شرافت و برتری انسان بر تمام موجودات همین بس که تمام ملائکه مقربین مأمور گردیدند که بآدم سجده کنند و نیز بسیاری از ملائکه را برای انجام امور بشر

صفحه : ۹۶

مسخر گردانیده و هر یک از آنان بکاری راجع بنفع انسان مأمور گردیده‌اند.

ابر و باد و مه و خورشید و فلک در کارند تا تو نانی بکف آری و بغفلت نخوری

همه از بهر تو سرگشته و فرمان بردار شرط انصاف نباشد که تو فرمان نبری

(سعدی) إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَومٍ یَتَفَکَّرُونَ چنانچه گفته شد کمال و شرافت انسان بسته بطرز فکر و دانش اوست اینکه است که در بعض احادیث دارد

(تفکر ساعة خیر من عبادة سنة)

یک ساعت فکر کردن بهتر از عبادت یک سال بشمار میرود در حدیث دیگر

(تفکر ساعة خیر من عبادة ستین سنة)

یک ساعت فکر کردن بهتر از عبادت شصت سال است.

و معلوم است که تفاوت بین اخبار راجع بفکر باعتبار اقسام و مراتب فکر است که فکری که راجع بمقدمات عبادت باشد اگر چه در مورد خود دارای مزیّت و ستایش است لکن هیچ طرف مقایسه با آن فکری که راجع بمعرفت صفات و افعال و آثار الهی صورت میگیرد نمیباشد اینکه اصل است و آن فرع عبودیت و بندگی وقتی محقق میگردد که معبود بدرستی شناخته شود اینکه است که دانشمندان کلمه (لیعبدون) در آیه را که فرموده (ما خَلَقتُ الجِنَّ وَ الإِنسَ إِلّا لِیَعبُدُونِ) تفسیر کرده‌اند به (لیعرفون) سوره و الذاریات آیه ۵۶ قُل لِلَّذِینَ آمَنُوا یَغفِرُوا لِلَّذِینَ لا یَرجُونَ أَیّامَ اللّهِ لِیَجزِیَ قَوماً بِما کانُوا یَکسِبُونَ خطاب برسول خود نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بکسانی که ایمان آورده‌اند بگو از کسانی که بشما اذیت نموده‌اند و منتظر ایام خدا یعنی روزهای عذاب نیستند گذشت نمائید و در مقام انتقام برنیائید تا آنکه خدا آنان را بکیفر اعمالشان بگیرد و ظالمین را مجازات نماید بآنچه عمل نمودند.

مَن عَمِلَ صالِحاً فَلِنَفسِهِ وَ مَن أَساءَ فَعَلَیها کسی که عمل نیک نماید خوبی عملش بازگشت بخودش میکند و کسی که

صفحه : ۹۷

عمل بد کند آن نیز ضررش عاید خودش میگردد ثُمَّ إِلی رَبِّکُم تُرجَعُونَ شاید اشاره بروز قیامت باشد که بازگشت تمام امور و حاکم روز جزا پروردگار شما است که بعدل بین شما داوری مینماید شاید آیه اشاره باین باشد که چون اعمال بشر از خوب و بد آنچه هست در اینکه نشئه دنیا کاملا اثرش ظاهر نیست زیرا که امور طبیعی پرده و حجاب است بسا میشود بد را خوب بنظر میآراید و نمایش میدهد و نیز اعمال خوب را آن طوری که بایستی خوبی آن معلوم گردد در نظر شما جلوه ننماید لکن وقتی از اینکه عالم طبیعت رهایی پیدا نمودید و رجوع بمبدء خود کردید آنجا عالم حقیقت است که واقعیّات و حقائق تظاهر مینماید و اعمال و آثار آن پدیدار میگردد و هر عملی بنتیجه میرسد.

وَ لَقَد آتَينا بَنِى إِسرائِيلَ الكِتابَ وَ الحُكمَ وَ النُّبُوَّةَ وَ رَزَقناهُم مِنَ الطَّيِّباتِ وَ فَضَّلناهُم عَلَى العالَمِينَ آيه در مقام بعض تفضلات و نعم الهى است كه از جمله آنها چيزهايى است كه نسبت ببنى اسرائيل فرزندان يعقوب اجراء گردانيده.

اول- كتاب تورات كه در آن حكمت نظريه و عمليّه مندرج گردانيد و بآنان عطاء نموده (دوم) نبوت را در ميان آنها دائر گردانيده مثل داود و سليمان و موسى و عيسى «ع» روايت است كه از زمان موسى «ع» تا زمان عيسى «ع» يكهزار پيمبر براى ارشاد آنها مبعوث گرديدند (سوم) از چيزهاى طيب و پاكيزه مثل (منّ و سلوى) بآنها روزى داد (چهارم) آنان را برترى و فضيلت داد بر تمام عالميان زمان خودشان و اينكه از بالاترين نعمتهايى است كه بآنان عطاء نموده.

وَ آتَيناهُم بَيِّناتٍ مِنَ الأَمرِ فَمَا اختَلَفُوا إِلّا مِن بَعدِ ما جاءَهُمُ العِلمُ بَغياً بَينَهُم إِنَّ رَبَّكَ يَقضِى بَينَهُم يَومَ القِيامَةِ فِيما كانُوا فِيهِ يَختَلِفُونَ و نيز در اينكه آيه فرموده از جمله تفضلاتى كه ببنى اسرائيل عطاء نموديم اينكه بود كه امور دين و دنياى آنان را ظاهر و روشن گردانيديم يعنى بآنها علم و دانش

صفحه : ۹۸

عنايت نموديم كه امور معاش و معادشان را بخوبى بتوانند انجام دهند و بعضى گفته‌اند مقصود از بيّنات دلالات ظاهر بود كه در كتاب تورات راجع بنبىّ خاتم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم مشاهده مينمودند و پس از اينهمه نعم و تفضلاتى كه در باره آنها اجراء گرديده آنان از روى دانستگى و فهميدگى طغيان ورزيدند و بدستورات تورات و آنچه در آن از احكام و خبر بعثت رسول اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم بود عمل ننمودند و انكار پيمبر اسلام را نمودند و محققا در قيامت پروردگار تو بين آنها حكم مينمايد در آنچه كه در آن اختلاف نمودند.

[سوره الجاثية (۴۵): آيات ۱۸ تا ۲۶]

اشاره

ثُمَّ جَعَلناكَ عَلى شَرِيعَةٍ مِنَ الأَمرِ فَاتَّبِعها وَ لا تَتَّبِع أَهواءَ الَّذِينَ لا يَعلَمُونَ (۱۸) إِنَّهُم لَن يُغنُوا عَنكَ مِنَ اللّهِ شَيئاً وَ إِنَّ الظّالِمِينَ بَعضُهُم أَولِياءُ بَعضٍ وَ اللّهُ وَلِيُّ المُتَّقِينَ (۱۹) هذا بَصائِرُ لِلنّاسِ وَ هُدىً وَ رَحمَةٌ لِقَومٍ يُوقِنُونَ (۲۰) أَم حَسِبَ الَّذِينَ اجتَرَحُوا السَّيِّئاتِ أَن نَجعَلَهُم كَالَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ سَواءً مَحياهُم وَ مَماتُهُم ساءَ ما يَحكُمُونَ (۲۱) وَ خَلَقَ اللّهُ السَّماواتِ وَ الأَرضَ بِالحَقِّ وَ لِتُجزى كُلُّ نَفسٍ بِما كَسَبَت وَ هُم لا يُظلَمُونَ (۲۲)

أَ فَرَأَيتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلهَهُ هَواهُ وَ أَضَلَّهُ اللّهُ عَلى عِلمٍ وَ خَتَمَ عَلى سَمعِهِ وَ قَلبِهِ وَ جَعَلَ عَلى بَصَرِهِ غِشاوَةً فَمَن يَهدِيهِ مِن بَعدِ اللّهِ أَ فَلا تَذَكَّرُونَ (۲۳) وَ قالُوا ما هِيَ إِلّا حَياتُنَا الدُّنيا نَمُوتُ وَ نَحيا وَ ما يُهلِكُنا إِلَّا الدَّهرُ وَ ما لَهُم بِذلِكَ مِن عِلمٍ إِن هُم إِلّا يَظُنُّونَ (۲۴) وَ إِذا تُتلى عَلَيهِم آياتُنا بَيِّناتٍ ما كانَ حُجَّتَهُم إِلاّ أَن قالُوا ائتُوا بِآبائِنا إِن كُنتُم صادِقِينَ (۲۵) قُلِ اللّهُ يُحيِيكُم ثُمَّ يُمِيتُكُم ثُمَّ يَجمَعُكُم إِلى يَومِ القِيامَةِ لا رَيبَ فِيهِ وَ لكِنَّ أَكثَرَ النّاسِ لا يَعلَمُونَ (۲۶)

صفحه : ۹۹

ترجمه

پس اى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم قرار داديم تو را بر شريعت و طريقه از امر (ديانت اسلام) و بايد تابع همان شريعتى گردى

(که بآن مأموری) و تابع هوای کسانی مشو که جاهل و نادانند (۱۸)
اینکه مردمان نادان هرگز تو را بچیزی از خدا بی‌نیاز نمیگردانند و حقیقهٔ ستمکاران بعضی از آنان دوست بعض دیگرند و خدا دوست پرهیزکاران است (۱۹)
اینکه (قرآن) بینایی است برای مردم و هدایت و رحمت است برای جماعتی که یقین کننده‌گانند (۲۰)
آیا کسانی که مرتکب اعمال بد گردیدند (چنین گمان میکنند) که قرار میدهیم آنان را مساوی با کسانی که ایمان آورده و عمل نیکو نموده‌اند و حیات آنها و ممات آنها یکسان است (چنین نیست) اینکه بد حکمی است که آنان میکنند (۲۱)
خداوند آسمانها و زمین را بحق و راستی (بعدل) خلقت نموده و تا آنکه جزاء و پاداش دهد هر نفسی را بآنچه کسب کرده و آنها ستم گردیده نمیشوند (۲۲)
ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم آیا دیدی تو کسی که هوای خود را معبود خود گرفت و او را خدا گمراه گردانید بر علم (یعنی دانسته و فهمیده چنین کرد) خدا مهر زد بر گوش و قلب او و قرار داد بر چشم وی پرده‌ای پس کیست که پس از (چنین پرده) هدایت یابد آیا چرا متذکر نمیگردند (۲۳)
(کفار) گفتند نیست چیزی جز حیات دنیا میمیریم و زنده میشویم و ما را هلاک نمیگرداند مگر دهر نیست برای آنان علم (بآنچه میگویند) و نیست برای آنها دانشی مگر

صفحه : ۱۰۰

اینکه چنین گمان میکنند (۲۴)
و وقتی بر کفار آیات و حجتهای روشن خوانده میشود برای آنان حجت و بیّنه‌ای نبود مگر اینکه میگفتند بیاورید پدرهای ما را اگر شما راست می‌گویید (۲۵)
ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بگو بآنان خدا است که زنده می‌کند و پس از آن میمیراند و پس از آن شما را در روز قیامت جمع میکند و در آن شکی نیست و لکن بیشتر مردم نمیدانند (۲۶)

توضیح آیات

اشاره

ثُمَّ جَعَلْناكَ عَلى شَرِيعَةٍ مِنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْها وَ لا تَتَّبِعْ أَهْواءَ الَّذِينَ لا يَعْلَمُونَ در لغت، راه باز شده بسوی نهر آب را شریعه نامند و در عرف طریق پیمبران را شریعت گویند خطاب برسول خود نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم تو را بر شریعت و طریقتی از امر خود قرار دادیم که بر دیگران قرار ندادیم پس تابع هواهای مردمان نفهم مشو شاید مقصود از امر در آیه عالم امر مقابل عالم خلق و عالم طبیعت باشد که شریعت و طریقه تو از عالم امر پروردگار در اینکه عالم طبیعت فرود آمده اگر چه تمام شرایع و کتابهای پیمبران از عالم ما فوق الطبیعهٔ فرود آمده و همه مشتمل بر آیات الهی و حکمت و معارف و شریعت حقانی است لکن بین آنها از جهاتی تفاوت بسیار است یکی از جهت مقتضیات زمان و اهل آن چنانچه از قرائن معلوم میشود که مردمان پیشینیان با حیوانات چندان تفاوتی نداشتند پس باین لحاظ احکام و شریعت آنها بمناسبت فهم آنان فرود میآمده.
و شاید باین مناسبت بعضی از پیمبران تفضل و برتری داشتند بر بعض دیگر قوله تعالی در سوره (بقره) آیه (۲۵۴) (تِلْكَ الرُّسُلُ

فَضَّلنا بَعضَهُم عَلی بَعضٍ) که پیمبر هر زمانی بمناسبت اهل آن زمان برتری برساترین داشته.
و دیگر چون بین تمام پیمبران پنج نفر از آنها اولو العزم نامیده شده نه تمام آنها و دفتر رسالت و نبوت بوجود پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم مهر گردیده و بوجود او رسالت خاتمه پیدا نموده و معلوم است هر چیزی وقتی بانتهاء میرسد که بغایت و فایده خود رسیده باشد آن وقت ختم میگردد و از اینجا معلوم میشود که شریعت و قانون

صفحه : ۱۰۱

محمّدی صلّی اللّه علیه و اله و سلّم هم بمناسبت وجود خود رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم که از حیث مقام و رتبه اول ما خلق اللّه بشمار میرود و هم بمناسبت تمامیت که کامل و فوق کمال است و هم بمناسبت زمان و اهل آن که هر قدر اهل آن کامل گردند بایستی قوانین و احکام الهی طوری ثابت و کامل باشد که کمال و تمامیّتی فوق آن تصوّر نشود و برای هر دوره و زمانی کافی و احکام و قوانینش باقتضاء هر زمانی تطبیق شود، و شاید آیه نظر بهمین دارد که شریعت محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم را پس از شریعت موسوی یادآوری مینماید و خطاب بحضرتش مینماید و باو تذکر میدهد که شریعت تو از عالم امر و ما فوق هر شریعتی است و بایستی تو تابع همین شریعت گردی و تابع هواهای جهال و مردمان نفهم نگردی زیرا که تو را تخصیص داده‌ایم بحقائق و سننی و دین و شریعت تو را چنان محکم نموده‌ایم که تا قیامت باقی خواهد بود و ما فوق بر آن تصوّر ندارد و چنان شریعت و قانونی است که فرضا اگر موسی و عیسی در زمان تو بودند تابع همین قوانین میگردیدند.
إِنَّهُم لَن یُغنُوا عَنکَ مِنَ اللّهِ شَیئاً وَ إِنَّ الظّالِمِینَ بَعضُهُم أَولِیاءُ بَعضٍ وَ اللّهُ وَلِیُّ المُتَّقِینَ چون کفّار چه از مشرکین و چه از یهودیان چنانچه آیات اشاره بآن دارد بانواع و اقسام حیله‌گری‌ها بگمان فاسد خود میخواستند پیمبر اسلام را تابع مذهب خود گردانند اینکه است که در اینجا و نیز در آیات دیگر برسول خود تأکید مینماید که تابع آنان مشو زیرا که آنها چنین قدرتی ندارند که تو را از حق تعالی بی‌نیاز گردانند و ستم‌کاران یعنی کفار بعضی دوست بعض دیگرند لکن خدا دوست مردمان با تقوی است.
اشاره به اینکه دوستی کفّار نسبت بیکدیگر سودی ندارد نه در موقع بلاها و آفات دنیوی توانند از بلا جلوگیری نمایند و نه در قیامت توانند عذاب را از دوستان خود رفع نمایند لکن چون دوست مردمان با تقوی خدا است و او توانا و قادر مطلق است در همه جا دوستان خود را یاری میکند و آنان در مقام امین و در

صفحه : ۱۰۲

حفظ و حمایت اویند (إِنَّ المُتَّقِینَ فِی مَقامٍ أَمِینٍ) سوره دخان آیه (۵۱) هذا بَصائِرُ لِلنّاسِ وَ هُدیً وَ رَحمَةٌ لِقَومٍ یُوقِنُونَ ظاهرا (هذا) اشاره بقرآن است و در اینکه آیه سه فضیلت از فضائل قرآن را تذکر میدهد.
اول اینکه قرآن بینایی است همین طوری که ببینایی و دیدن اشکال و الوان بچشم سر میسّر میگردد قرآن بینایی چشم دل است که بتوسط آن چشم دل باز میگردد و معارف و علوم بر قلب ریزش مینماید کسی که بدیده تحقیق اندکی در آیات قرآن تأمل نماید آن نوری که معصوم «ع» فرموده
(العلم نور یقذفه اللّه فی قلب من یشاء من عباده)
آن نور در قلب وی تابش میکند و از تاریکی جهل او را بروشنایی علم و معرفت رهبری مینماید.
دوم اینکه قرآن هدایت و ارشاد بسوی راه سعادت و رهبر و پیشرو راه نجات است اگر انسان قرآن را در پیش رو نگاه دارد و دنبال آن برود او را از کج روی بجاده مستقیم هدایت مینماید.
سوم اینکه قرآن رحمت است که شخص با ایمان بتوسط عمل بدستورات و احکام آن مشمول رحمت و مغفرت و فضل الهی

میگردد و اینکه فضائل و مناقب مخصوص کسانی است که از روی یقین و با تأمل از آیات قرآن استفاده مینمایند.
أم حَسِبَ الَّذِینَ اجتَرَحُوا السَّیِّئاتِ أن نَجعَلَهُم کَالَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ سَواءً مَحیاهُم وَ مَماتُهُم ام منقطعه بمعنی همزه انکاری است و اجتراح بمعنی اثم است راغب گفته و اصله من الجراحهٔ کما انّ الاقتراف من قرف القرحهٔ قال تعالی ام حسب الّذین اجترحوا السیئات«۱» (مفردات) آیا کفار چنین گمان میکنند که ما کسانی را که مرتکب سیّئات و گناه

---

(۱) راغب گفته اجتراح بمعنی گناهست و از جراحهٔ مأخوذ گردیده مثل اینکه زخم دمل را قرف القرحهٔ گویند

صفحه : ۱۰۳

گردیده و مخالفت ورزیده‌اند با مؤمنین که بهدایت قرآن هدایت یافته‌اند و چشم دلشان بنور قرآن روشن گردیده و مشمول رحمت حق تعالی گردیده‌اند و عمل نیکو کرده‌اند آیا اینکه دو دسته از مردمان را مساوی و مرادف هم قرار میدهم هرگز چنین نیست.
چگونه در باره آنها چنین حکم ناروایی میکنید حیات و ممات مؤمن و کافر یکسان نیست مؤمنین چنگ زده‌اند (بِالعُروَةِ الوُثقی لَا انفِصامَ لَها)«۱» یعنی خود را پیوند نموده بحلقه محکمی که پاره شدن ندارد حیات دنیای خود را باتکاء و امیدواری برحمت حق تعالی و استمداد از او و بآن نور معرفتی که در قلب آنان جای گزین گردیده و دل و قلب آنها را رونق داده و میدانند در همه حال مورد نظر او میباشند بهمین امید همیشه دل خوش و شادمانند در صحت و مرض در فقر و غنا در خوشی و ناخوشی صابر و راضی و تسلیمند زیرا میدانند که همه بتقدیر ازلی او واقع گردیده و آنچه در باره آنان اجراء مینماید مطابق علم و حکمت یزدانی انجام گرفته و نیز هرگز مردن مؤمن و مردن کافر یکسان نمیباشد کافرین پس از مرگ باسفل سافلین طبیعت که روش حیات دنیوی آنان بوده فرود می‌آیند چنان که خدای تعالی در سوره (انفال) آیه (۵۲) فرموده (المَلائِکَةُ یَضرِبُونَ وُجُوهَهُم وَ أَدبارَهُم) ملائکه هنگام مردن کفار برو و پشت آنان میزنند و بسختی جان آنها را از بدنشان خارج میگردانند لکن مؤمنین بمردن از اینکه تنگ نای عالم طبیعت عروج مینمایند بعالم وسیع ملکوت که آن نیز طریق روش زندگانی و حیات دنیوی آنها بوده و ملائکه رحمت آنان را ببهشت و دار کرامت الهی مژده میدهند (جَزاءً وِفاقاً) سوره عمّ آیه ۲۶ جزاء و پاداش عمل در میزان عدل الهی بایستی با عمل مساوی باشد (ساءَ ما یَحکُمُونَ) کسی که قلب و دلش بنور حق روشن گردیده چگونه چنین کسی را توان مقایسه نمود با کسی که ظلمت کفر قلبش را سیاه گردانیده.

۱- سوره بقره آیهٔ الکرسی

صفحه : ۱۰۴

وَ خَلَقَ اللّهُ السَّماواتِ وَ الأَرضَ بِالحَقِّ وَ لِتُجزی کُلُّ نَفسٍ بِما کَسَبَت خدا آسمانها و زمین را بحقّ و حقیقت و برای اظهار قدرت خود آفریده و عبث و بیهوده کاری از ساحت قدس پروردگار جهان بیرون است.
ازلام (لتجزی) و (باء بما کسبت) چنین توان استفاده نمود که غایت و فائده خلقت آسمانها و زمین پیدایش وجود بشر است که در اینکه عالم نشو و ارتقاء بنماید و بکمال رسد و در قیامت که آخرین سیر استکمالی وی است بجزای اعمال خود برسد چنانچه در همین سوره فرموده (وَ سَخَّرَ لَکُم ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ جَمِیعاً مِنهُ) که برای نفع و استکمال انسان آسمانها و زمین را مسخر گردانیده که بحرکت آنها لوازم و احتیاجات حیات بشری را انجام دهند و آنان را بکمال برسانند (وَ هُم لا یُظلَمُونَ) اشاره به اینکه آن خدای رحمانی که اینکه خلقت عظیم و اینکه نظام بدیع جهان را برای نفع انسان مسخر امر خود گردانیده هرگز نسبت

بوی ظلم و تعدی روا نمیدارد اگر عمل نیک کند پاداش آن نیک و اگر عمل بد کنند پاداش و نتیجه آن بد خواهد بود أ فَرَأَیتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلهَهُ هَواهُ وَ أَضَلَّهُ اللّهُ عَلی عِلمٍ وَ خَتَمَ عَلی سَمعِهِ وَ قَلبِهِ وَ جَعَلَ عَلی بَصَرِهِ غِشاوَةً فَمَن یَهدِیهِ مِن بَعدِ اللّهِ أ فَلا تَذَکَّرُونَ بهمزه استفهامی خطاب برسولش نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم آیا چگونه دیدی آن را که گرفته است خدای خود را هوای نفس خود یعنی اطاعت خواهش‌های خود را مینماید و در اثر چنین عملی خدا آنان را گمراه گردانیده و بر گوش و قلب آنها مهر زده که دیگر حرف حق را نمیشنوند و قلبشان مایل بحقیقت نمیگردد و بر چشم آنها پرده‌ای کشیده که دیگر آثار تکوینی و آیات تشریعی الهی را بچشم بصیرت نمی‌بینند و کسانی که اینطور خدا چشم و گوش و دل آنها را بسته گردانید، دیگر چه کسی تواند بعد از خدا آنان را هدایت نماید آیا چرا متذکر نمی‌شوند.

آری کسی که دنبال دلخواه خود رفت و معبود خود را هواهای نفسانی طبیعی

صفحه : ۱۰۵

خود قرار داد همین هواهای نفسانی پرده میگردد و روی چشم و گوش و دل او را میگیرد اینکه است که دیگر کلمات حقانی در وی تأثیر نمیکند و چون دیگر لایق هدایت نیست گمراه میگردد زیرا که خدا اسباب هدایت را در دسترس انسان گذاشته وقتی که خودش بخود ظلم میکند و تابع نفس میشود از هدایت حق تعالی بی‌نصیب میگردد نه آنکه خدا بخواهد وی را گمراه گرداند بلکه هدایت نیافتن او عین گمراهی است اینکه است که در آخر آیه فرموده آیا چرا و چگونه اینها متذکر نمیگردند.

وَ قالُوا ما هِیَ إِلّا حَیاتُنَا الدُّنیا نَمُوتُ وَ نَحیا وَ ما یُهلِکُنا إِلَّا الدَّهرُ وَ ما لَهُم بِذلِکَ مِن عِلمٍ إِن هُم إِلّا یَظُنُّونَ و (قالوا عطف بآیه بالا است) (ا فرأیت) یعنی آنهایی که اله خود را هوای نفسانی خود گرفته و مطیع شیطان و نفس امّاره گردیده‌اند و در اثر آن قوه عقل خود را ضعیف گردانیده‌اند حیات را همین حیات ناچیز دنیا می‌دانند و حیات اخروی را انکار نمودند و گفتند نیست زندگانی مگر همین زندگانی دنیا که در آن می‌میریم و زنده می‌شویم و ما را هلاک نمیگرداند مگر گردش زمان و آنان را بگفتارشان علم و دانش نیست زیرا که در اثر پیروی هوای نفسانی فطرت انسانی خود را از دست داده‌اند و قدرت خدا را محدود نموده‌اند و بگمان فاسد خود چنین تصور مینمایند که عالم منحصر باین عالم است.

(وَ ما یُهلِکُنا إِلَّا الدَّهرُ) مقصود کفار از اینکه کلام گردش روزگار بوده نه آن معنایی که دانشمندان در معنی دهر گفته‌اند.

سخنان مفسرین در توجیه دهر

۱- در قاموس چنین گفته (الدهر الزمان الطویل و الامد المحدود و الف سنهٔ).

۲- در تفسیر مجمع البیان شیخ طبرسی از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم روایت میکند که فرموده

(لا تسبوا الدّهر فان اللّه هو الدهر)

و در بیان آن چنین گوید

صفحه : ۱۰۶

چون در زمان جاهلیت بلاها و حوادث را نسبت بدهر میدادند و میگفتند دهر فلان و فلان کرده و بدهر دشنام میدادند حضرت فرمود تمام امور بدست خدا است و او فاعل و مدبّر امور است و فحش (بفاعل) یعنی (خدا) ندهید و دیگری در معنی حدیث گفته یعنی گرداننده دهر و مدبّر امور خدا است و معنی اول نیکوتر است پایان (۳)- دهر روح زمان و باطن زمان و مجموعه زمان است و

آن عبارت از آن سیّال و امتداد زمان است و دهر نسبت بزمان مثل حرکت توسطیه است نسبت بحرکت قطعیه یعنی اجزاء زمان چون متصرّم الذاتند و نیز اجزاء آن بالقوّه موجودند نه بالفعل یعنی وجود مستقل ندارند و چیزی که وجود مستقل ندارد چگونه توان فاعل و مؤثر واقع گردد اینکه است که در حدیث فرموده دهر خدا است یعنی اینکه اموری که شما نسبت بدهر می‌دهید و غرض شما اینکه است که گردش روزگار در امور شما دخالت دارد خلاف است اینکه طور نیست بلکه دهر روح و حقیقت زمان است و آن محل اجراء فرمان خدا است و مستقل در عمل نیست و تمام امور و حوادث بدست قدرت خدا انجام می گیرد و در سوره (و العصر) جلد چهارم اینکه تفسیر راجع بمعنی دهر تا اندازه‌ای بحث نمودیم رجوع بآن جا شود وَ إِذا تُتلی عَلَیهِم آیاتُنا بَیِّناتٍ ما کانَ حُجَّتَهُم إِلّا أَن قالُوا ائتُوا بِآبائِنا إِن کُنتُم صادِقِینَ (و اذا) عطف بآیه بالا است در مقام گفتار کفار برآمده که وقتی آیات و براهینی که برای اثبات معاد بر آنان خوانده می‌شود و از جواب عاجز می گردند می گویند اگر شما پیمبران در گفتارتان در اثبات قیامت و حشر و نشر راست گو می‌باشید پدران ما را زنده کنید تا آنکه آنها بما خبر دهند اگر آنان تصدیق شما را نمودند ما کلام شما را قبول می کنیم.

قُلِ اللّهُ یُحیِیکُم ثُمَّ یُمِیتُکُم ثُمَّ یَجمَعُکُم إِلی یَومِ القِیامَةِ لا رَیبَ فِیهِ وَ لکِنَّ أَکثَرَ النّاسِ لا یَعلَمُونَ

صفحه : ۱۰۷

ای محمّد باین کفار منکرین قیامت بگو خدا زنده میکند شما را در حیات دنیا پس از آنکه نطفه مرده بودید و پس از حیات دنیا شما را میمیراند و پس از آن در روز قیامت شما را جمع میگرداند و اینکه مرگ و حیات و جمع شدن در روز قیامت شک و ریبی در آن نیست لکن بیشتر مردم نمیدانند.

اشاره به اینکه اگر شما عالم بودید بترتیب خلقتتان و نظام خلقت و حکمت آفرینش خودتان را میدانستید و چگونگی حیات و ممات خود را در نظر می‌آوردید می‌فهمیدید و بیقین میدانستید که مرگ و حیات در بشر حکمت بزرگی در بردارد مرگ دنیوی مقدمه حیات ابدی است زیرا که غایت و فائده حیات و ممات دنیوی برای اینکه است که آنچه مبدء آفرینش در استعداد انسان گذارده بمرگ بفعلیت و غایت برسد و وقتی شیئی بفعلیت اخیر خود رسید قابل بقاء میگردد و چون غایت خلقت انسان بقاء و حیات جاودانی است دیگر فناء پذیر نیست اینکه است که پس از انقضاء عالم دنیا افرادی که بتعاقب در اینکه عالم آمده و رفته‌اند در نشئه قیامت برای بقاء همیشگی با هم جمع میگردند و بجزاء و کیفر اعمال خود میرسند و اگر غیر از اینکه بود وجود انسان بلکه خلقت عالم لغو و بیهوده می گردید و کار لغو از ساحت قدس الهی بیرون است (و لا رَیبَ فِیهِ) یعنی شکی در آن نیست زیرا که اینکه مطلب نزد دانشمندان واضح و ظاهر است لکن مردمان جاهل و نفهم که نه خود را میشناسند و نه مبدء و نه معاد خود را و عقلشان پابند هواهای نفسانی آنان گردیده و غیر از محسوسات چیزی را نتوانند درک کنند گویند مرده‌ها زنده شوند و بما بگویند تا ما بحیات بعد از مرگ تصدیق بنمائیم.

صفحه : ۱۰۸

[سوره الجاثیة (۴۵): آیات ۲۷ تا ۳۷]

اشاره

وَ لِلّهِ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ یَومَ تَقُومُ السّاعَةُ یَومَئِذٍ یَخسَرُ المُبطِلُونَ (۲۷) وَ تَری کُلَّ أُمَّةٍ جاثِیَةً کُلُّ أُمَّةٍ تُدعی إِلی کِتابِهَا الیَومَ

تُجزَونَ ما کُنتُم تَعمَلُونَ (۲۸) هذا کِتابُنا یَنطِقُ عَلَیکُم بِالحَقِّ إِنّا کُنّا نَستَنسِخُ ما کُنتُم تَعمَلُونَ (۲۹) فَأَمَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ فَیُدخِلُهُم رَبُّهُم فِی رَحمَتِهِ ذلِکَ هُوَ الفَوزُ المُبِینُ (۳۰) وَ أَمَّا الَّذِینَ کَفَرُوا أَ فَلَم تَکُن آیاتِی تُتلی عَلَیکُم فَاستَکبَرتُم وَ کُنتُم قَوماً مُجرِمِینَ (۳۱)

وَ إِذا قِیلَ إِنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ وَ السّاعَةُ لا رَیبَ فِیها قُلتُم ما نَدرِی مَا السّاعَةُ إِن نَظُنُّ إِلاّ ظَنًّا وَ ما نَحنُ بِمُستَیقِنِینَ (۳۲) وَ بَدا لَهُم سَیِّئاتُ ما عَمِلُوا وَ حاقَ بِهِم ما کانُوا بِهِ یَستَهزِؤُنَ (۳۳) وَ قِیلَ الیَومَ نَنساکُم کَما نَسِیتُم لِقاءَ یَومِکُم هذا وَ مَأواکُمُ النّارُ وَ ما لَکُم مِن ناصِرِینَ (۳۴) ذلِکُم بِأَنَّکُمُ اتَّخَذتُم آیاتِ اللّهِ هُزُواً وَ غَرَّتکُمُ الحَیاةُ الدُّنیا فَالیَومَ لا یُخرَجُونَ مِنها وَ لا هُم یُستَعتَبُونَ (۳۵) فَلِلّهِ الحَمدُ رَبِّ السَّماواتِ وَ رَبِّ الأَرضِ رَبِّ العالَمِینَ (۳۶)

وَ لَهُ الکِبرِیاءُ فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ هُوَ العَزِیزُ الحَکِیمُ (۳۷)

صفحه : ۱۰۹

ترجمه

پادشاهی آسمانها و زمین مخصوص بخدا است و روزی که قیامت بپا گردد در آن روز تباه کاران زیان و ضرر برده‌اند (یعنی کسانی که عمر خود را بیهوده صرف نموده‌اند) (۲۷)

و ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم تو در آن روز می‌بینی هر گروهی را که بزانو درآمده‌اند و هر امّتی خوانده می‌شوند بسوی کتاب خودشان یعنی نامه اعمالشان امروز جزاء داده میشوید بآنچه (در دنیا) عمل می‌نمودید (۲۸)

اینکه است کتاب ما که براستی و درستی با شما سخن می‌گوید و بدرستی ما مینوشتیم آنچه را که شما عمل میکردید (۲۹)

اما کسانی که ایمان آوردند و اعمال شایسته نمودند پروردگار آنها داخل می‌گرداند آنان را در رحمت خود اینکه است سعادت و رستگاری هویدا (۳۰)

و اما کسانی که کافر گردیدند (گویا بآنها گفته شود) آیا نبود که آیات خدا بر شما خوانده می‌شد و شما تکبّر کردید (و بآن اعتناء ننمودید) و شما جماعتی بودید گنهکاران (۳۱)

و وقتی گفته می‌شد (بشما) که وعده‌های خدا حق است و ساعت قیامت شکی در آن نیست (ای کفار) شما می‌گفتید ما نمی‌دانیم چه چیز است قیامت ما گمان نداریم مگر ظنّی و ما نیستیم یقین کنندگان (بقیامت) (۳۲)

و برای آنان ظاهر می‌شود آن بدیها و لغزشهایی را که کرده‌اند و فرود می‌آید بآنها آنچه را که بآن استهزاء می‌کردند یعنی عذاب قیامت (۳۳)

و بآنان گفته می‌شود امروز ما فراموش نمائیم شما را چنانچه شما فراموش نمودید امروزتان را و جایگاه شما آتش است و برای شما هیچ یاری کننده‌ای نیست (۳۴)

اینکه است (جزای شما) که آیات خدا را باستهزاء گرفتید (۳۵) و زندگانی دنیا شما را مغرور گردانید پس امروز از آتش (که منزل آنها است) خارج نمیگردند و نیست برای آنان (در آن وقت عملی) که رضایت بخش باشد (۳۶)

و حمد و ستایش مخصوص پروردگار و مربی آسمانها و زمین و پروردگار تمام جهانیان است (۳۷)

و سلطنت و کبریایی او در آسمانها و زمین هویدا است و او است غالب (بر هر چیزی) و حکیم و درست کار است.

صفحه : ۱۱۰

توضیح آیات

وَ لِلّهِ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ یَومَ تَقُومُ السّاعَةُ یَومَئِذٍ یَخسَرُ المُبطِلُونَ اینکه آیه مربوط بآیه بالا است مالك و سلطان آسمانها و زمین خدا است و همه چیز تحت سلطنت و قیّومیّت آن پادشاه مقتدر است که تمام عوالم خلقت بخواست و اراده آن قادر متعال از نیستی بهستی و از عدم بوجود آمده و همین طوری که او سبحانه علت و جور ممکنات است علت بقاء آنها نیز میباشد که علت موجده همان علت مبقیه است و تغییر و تبدیل و تحوّل هر موجودی بدست قدرت او انجام میگیرد.

و روزی که تبدیل میگردد عالم دنیا بعالم آخرت و روز قیامت بپا میگردد در آن روز زیان و ضرر برند تباهکاران و آنان کسانی می‌باشند که عمر خود را بیهوده و در غفلت گذرانیده و مصرف نموده‌اند آری دنیا دار تجارت است و عمر سرمایه تاجر است که بایستی از آن منافع باقیه اخروی و حیات پاکیزه جاو.......... و مقامات روحانی تحصیل نماید کسی که باین سرمایه حیات چنین ربح و منفعتی تحصیل نکرد مثل تاجر ورشکسته است و در آخرت بعلاوه بر اینکه از حیات دنیا سودی نبرده سرمایه خود را نیز از دست داده و بجز حسرت و ندامت و عذاب که در اثر تباه نمودن اینکه سرمایه دارد چیزی عاید وی نخواهد گردید وَ تَری کُلَّ أُمَّةٍ جاثِیَةً کُلُّ أُمَّةٍ تُدعی إِلی کِتابِهَا الیَومَ تُجزَونَ ما کُنتُم تَعمَلُونَ خطاب را متوجه برسول خود نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم تو می‌بینی در آن روز قیامت هر امّت و گروهی را که از هول بزانو در آمده‌اند و هر امّتی خوانده میشود بصحیفه عملش.

شاید مقصود (از تدعی الی کتابها) چنین باشد که پس از آنکه تمام افراد بشر در آن روز موعود از شدت هول و اضطراب یارای حرکت ندارند و بدو زانو می‌نشینند آن وقت صحیفه و کتاب اعمالشان باز می گردد و هر کسی بنام صحیفه عملش خوانده می‌شود و معرفی می گردد زیرا که در آن روز هر شخصی باعمالش

صفحه : ۱۱۱

شناخته و نمایش می‌یابد نه باسم و حسب و نسبش و مطابق اعمالش جزاء داده میشود و بعضی گفته‌اند هر کسی خوانده میشود بنام آن کتاب آسمانی که بر پیغمبر زمانش فرود آمده و سؤال می‌شود که نسبت بدستورات آن چه کردی.

هذا کِتابُنا یَنطِقُ عَلَیکُم بِالحَقِّ إِنّا کُنّا نَستَنسِخُ ما کُنتُم تَعمَلُونَ اینکه صحیفه اعمال شما همان کتاب ما است که بر شما بحق و درستی شهادت می‌دهد کتاب مصدر است و بمعنی کتابت و محل جمع مطالب متفرقه و ضبط آن است.

و ممکن است گفته شود کتاب اعمال هر کسی که در روز قیامت باز میگردد همان دفتر نفس خود او است که از اول عمر تا آخر آنچه از خوب و بد کرده در صفحه نفس وی نقش بسته گردیده و مادامی که در دنیا است اینکه دفتر بدست کرام الکاتبین است که کرام الکاتبین از اینکه دفتر استنساخ نموده و رونوشت برمی‌دارند و بامر حق تعالی بهم پیچیده و در روز (یَومَ تُبلَی السَّرائِرُ) اینکه دفتر از هم باز میگردد و بر جهانیان تظاهر می‌نماید زیرا که اینکه عالم دنیا عالم قوّه و استعداد است و وقتی انسان بتدریج از آنچه در آن بالقوّه موجود بود بفعلیت رسید آن وقت دفتر وجودش پیچیده می گردد و در آخرت که منتهی غایت وجود وی است باز میگردد و گویا بوی گفته میشود (اقرَأ کِتابَكَ کَفی بِنَفسِكَ الیَومَ عَلَیكَ حَسِیباً) سوره بنی اسرائیل آیه ۱۵ بخوان کتاب اعمالت را امروز خودت کافی هستی که حساب عمل خود نمایی آن وقت انسان چنان مضطرب میگردد و از روی تعجب گوید (ما لِهذَا الکِتابِ لا یُغادِرُ صَغِیرَةً وَ لا کَبِیرَةً إِلّا أَحصاها) سوره کهف آیه ۴۷ و نیز گوید (یا حَسرَتی عَلی ما فَرَّطتُ فِی جَنبِ اللّهِ) سورة الزمر آیه ۵۷ (و هذا کِتابُنا) شاید (هذا) اشاره (بقرآن) باشد که قرآن کتابی است که از عالم امر پروردگار فرود آمده و بحقّ و حقیقت با شما سخن می گوید و شاید اشاره بکتاب آفرینش و کتاب تکوینی باشد که پیش از ظهور آن

صفحه : ۱۱۲

در عالم خلق در عالم قضاء و لوح محفوظ (که

جف القلم بما هو کائن

) اشاره باین است در آنجا بقلم قدرت در دفتر آفرینش ثبت گردیده و پس از آن در اینکه عالم ظهور و بروز مینماید و در عالم آخرت که هر چیزی باصل خود برمیگردد باصل خود بازگشت می‌نماید (کَما بَدَأَکُم تَعُودُونَ) از همان جا که ابداء گردیده بهمان جا رجوع مینماید و چون علت فاعلی همان علت غایی است اینکه است که کتاب اعمال را نسبت بخودش میدهد یعنی همانطوری که ما علت و خالق نفس ناطقه بشر میباشیم مرجع و بازگشت آن کتاب تکوینی بشری نیز بسوی ما است.

بقول حافظ شیرازی:

من اگر خارم اگر گل چمن آرایی هست بهمان دست که می‌پروردم می‌رویم

و اینکه بیان منافی با اختیار نیست زیرا که اعمال همان طوری که از روی اختیار در اینکه عالم واقع می‌گردد در عالم ما فوق الطبیعه در ازل نوشته شده و ضبط گردیده.

فَأَمَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ فَیُدخِلُهُم رَبُّهُم فِی رَحمَتِهِ پس از بیان آنکه در قیامت هر کسی مطابق کتاب اعمال و سجلّ حالاتش جزاء و پاداش می‌بیند در مقام بیان حال کسانی برآمده که ایمان آورده‌اند و عمل نیکو نموده‌اند که آنان پس از رسیدگی بصحیفه اعمالشان پروردگارشان آنها را در رحمت خود داخل می‌گرداند و مشمول رحمت غیر متناهی الهی می‌گردند (ذلِکَ هُوَ الفَوزُ المُبِینُ) آری همین است سعادت، همین است فضیلت، همین است رستگاری، همین است غایت وجود بشر بلکه حکمت خلقت تمام موجودات که بطفیل وجود انسان خلقت گردیده‌اند جز اینکه نخواهد بود، و اگر چنین انسان کاملی بوجود نمی‌آمد صفت رحیمیت حق تعالی محلّ ظهور و بروز پیدا نمی‌نمود بلکه وجود عالم لغو میگردید اینکه است که در حدیث قدسی اشاره بهمین دارد قوله تعالی

(لولاک لما خلقت الافلاک)

خطاب برسولش نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم اگر تو نبودی افلاک را خلقت

صفحه : ۱۱۳

نمینمودم زیرا که غایت وجود عالم انسان کامل است.

وَ أَمَّا الَّذِینَ کَفَرُوا أَ فَلَم تَکُن آیاتِی تُتلی عَلَیکُم فَاستَکبَرتُم وَ کُنتُم قَوماً مُجرِمِینَ وَ إِذا قِیلَ إِنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ وَ السّاعَةُ لا رَیبَ فِیها قُلتُم ما نَدرِی مَا السّاعَةُ إِن نَظُنُّ إِلّا ظَنًّا وَ ما نَحنُ بِمُستَیقِنِینَ پس از بیان حال مؤمنین نیکوکار و بیان مقام بلند آنان در مقام اعتراض و سرزنش کفّار برآمده و بآنان خطاب سرزنش آمیز مینماید که ای کسانی که کافر گردیده و امروز که روز جزاء و پاداش اعمال است گرفتار عذاب و شکنجه گردیده‌اید آیا چنین نبود که آیات ما بتوسط سفراء الهی و پیمبران بر شما خوانده میشد عوض اینکه آن را بپذیرید و از اینکه عذاب که در اثر اعمال خودتان بآن گرفتار شده‌اید نجات یابید بگفتار پیمبران بی‌اعتنایی مینمودید و عوض آنکه آن را قبول نموده و تسلیم امر حق تعالی گردید استکبار نمودید و شما جماعت گنهکاران میباشید و هر گاه پیمبران بشما میگفتند وعده‌های خدا حقّ است و شکّی در وقوع قیامت نیست که البته واقع است شما در پاسخ میگفتید چه چیز است قیامت و ما بوقوع قیامت یک گمان و ظنّی بیش نمیبریم و ما یقین بچنین ساعتی نداریم.

وَ بَدا لَهُم سَیِّئاتُ ما عَمِلُوا وَ حاقَ بِهِم ما کانُوا بِهِ یَستَهزِؤُنَ و در آن روز قیامت بر آنان ظاهر میگردد بدیهای اعمال زشتی که در

اینکه حیات دنیا بر آنان مخفی بود یعنی کفّار انکار و استکبار خود را نسبت بآیات الهی و نیز قبح باقی اعمال خود را که از روی هواهای نفسانی و قوای طبیعی انجام میدادند نمیفهمیدند و آب گل آلوده دنیا چشم و گوش آنها را پر نموده و چنان از حقیقت بی‌بهره بودند که افعال خود را نیکو میدانستند و از عاقبت خود بی‌خبر بودند اینکه بود که در اثر استهزاء و سخریّه آنان نسبت بآیات الهی یک دفعه مشمول عذاب گردیدند.

وَ قِیلَ الیَومَ نَنساکُم کَما نَسِیتُم لِقاءَ یَومِکُم هذا وَ مَأواکُمُ النّارُ وَ ما لَکُم مِن ناصِرِینَ

صفحه : ۱۱۴

(و قیل) عطف بآیه بالا است یعنی وقتی که کفار گرفتار عذاب میگردند از طرف حق تعالی بتوسط ملائکه عذاب بآنها گفته میشود همین طوری که شما قبلا که در دنیا حیات داشتید و آنچه پیمبران و سفراء ما چنین روزی را بشما تذکر میدادند و شما مسخره مینمودید و وعده چنین روزی را بخاطر نگاه نمیداشتید ما نیز امروز که روز درماندگی و بیچارگی شما است با شما همان معامله را میکنیم که شما با ما کردید و در عذاب شما را وا میگذاریم بطوری که گویا شما را فراموش کرده‌ایم و جایگاه شما جهنم است و در آن جاویدانید و یار و یاوری ندارید که شما را از عذاب نجات دهد.

ذلِکُم بِأَنَّکُمُ اتَّخَذتُم آیاتِ اللّهِ هُزُواً وَ غَرَّتکُمُ الحَیاةُ الدُّنیا فَالیَومَ لا یُخرَجُونَ مِنها وَ لا هُم یُستَعتَبُونَ و نیز بآنان گفته میشود اینکه است جزاء و پاداش اعمال و گفتار شما که آیاتی که از معدن صدق و حقیقت فرود آمده مسخره نمودید و بگفته‌های پیمبران اعتناء ننمودید و حیات دنیا شما را مغرور گردانیده و مبدء و معاد خود را فراموش نمودید و همین طوری که از کفر و زندقه بیرون نیامدید امروز نیز از جهنم بیرون نخواهید آمد و دیگر قدرت بر عملی ندارید که رضایت بخش باشد زیرا که وقت عمل گذشته و امروز روز جزاء است.

فَلِلّهِ الحَمدُ رَبِّ السَّماواتِ وَ رَبِّ الأَرضِ رَبِّ العالَمِینَ وَ لَهُ الکِبرِیاءُ فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ هُوَ العَزِیزُ الحَکِیمُ حمد و ستایش مخصوص پروردگار و پرورش دهنده آسمانها و زمین و آنچه در آن است از ارواح و اجسام و آنچه در زمین است از جمادات و نباتات و حیوانات و او جلّت عظمته مربّی تمام عالمیان است.

تعمیم بعد از تخصیص افاده عموم میکند یعنی همان پروردگار آسمانها و زمین پروردگار تمام عوالم است از عالم مادّیّات گرفته تا عوالم غیر طبیعی از عقول و نفوس و عوالم غیر متناهی که در بین آنها است و عدد آن را نداند کسی مگر خالق

صفحه : ۱۱۵

آن و عظمت و جلال و پادشاهی او در آسمانها و زمین نمایان است و او است سلطان مقتدر و غالب و درست‌کار که هر چیزی را بجای خود از روی حکمت و موافق نظام عالم مرتب گردانیده پس مخصوص باو است عظمت و بزرگواری.

و در احادیث قدسیه است که خداوند تعالی فرموده

(الکبریاء ردائی و العظمهٔ ازاری فمن نازعنی فی واحدهٔ منهما القیته فی جهنّم)

سلطنت و بزرگواری لازم ذات من است کسی که در اینکه دو صفت با من منازعه کند وی را در جهنم می‌اندازم تشبیه به رداء و ازار اشاره باحاطهٔ و قیومیّت وی است که همین طوری که رداء و ازار محیط ببدن و مستولی بر آن است ذات حق تعالی نیز محیط بر تمام عوالم و جهانیان است کسی که در یکی از اینکه دو صفت بخواهد با خدا مقابلی نماید وی را در آخرین درکات دوزخ سرنگون مینماید.

صفحه : ۱۱۶

سورة الاحقاف

اشاره

خمس و ثلاثون آیهٔ کوفیّ اربع فی الباقین و هی مکیهٔ

[سوره الأحقاف (۴۶): آیات ۱ تا ۱۴]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
حم (۱) تَنزِیلُ الکِتابِ مِنَ اللّهِ العَزِیزِ الحَکِیمِ (۲) ما خَلَقنَا السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ ما بَینَهُما إِلّا بِالحَقِّ وَ أَجَلٍ مُسَمًّی وَ الَّذِینَ کَفَرُوا عَمّا أُنذِرُوا مُعرِضُونَ (۳) قُل أَ رَأَیتُم ما تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ أَرُونِی ما ذا خَلَقُوا مِنَ الأَرضِ أَم لَهُم شِرکٌ فِی السَّماواتِ ائتُونِی بِکِتابٍ مِن قَبلِ هذا أَو أَثارَةٍ مِن عِلمٍ إِن کُنتُم صادِقِینَ (۴)
وَ مَن أَضَلُّ مِمَّن یَدعُوا مِن دُونِ اللّهِ مَن لا یَستَجِیبُ لَهُ إِلی یَومِ القِیامَةِ وَ هُم عَن دُعائِهِم غافِلُونَ (۵) وَ إِذا حُشِرَ النّاسُ کانُوا لَهُم أَعداءً وَ کانُوا بِعِبادَتِهِم کافِرِینَ (۶) وَ إِذا تُتلی عَلَیهِم آیاتُنا بَیِّناتٍ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لِلحَقِّ لَمّا جاءَهُم هذا سِحرٌ مُبِینٌ (۷) أَم یَقُولُونَ افتَراهُ قُل إِنِ افتَرَیتُهُ فَلا تَملِکُونَ لِی مِنَ اللّهِ شَیئاً هُوَ أَعلَمُ بِما تُفِیضُونَ فِیهِ کَفی بِهِ شَهِیداً بَینِی وَ بَینَکُم وَ هُوَ الغَفُورُ الرَّحِیمُ (۸) قُل ما کُنتُ بِدعاً مِنَ الرُّسُلِ وَ ما أَدرِی ما یُفعَلُ بِی وَ لا بِکُم إِن أَتَّبِعُ إِلّا ما یُوحی إِلَیَّ وَ ما أَنَا إِلّا نَذِیرٌ مُبِینٌ (۹)
قُل أَ رَأَیتُم إِن کانَ مِن عِندِ اللّهِ وَ کَفَرتُم بِهِ وَ شَهِدَ شاهِدٌ مِن بَنِی إِسرائِیلَ عَلی مِثلِهِ فَآمَنَ وَ استَکبَرتُم إِنَّ اللّهَ لا یَهدِی القَومَ الظّالِمِینَ (۱۰) وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لِلَّذِینَ آمَنُوا لَو کانَ خَیراً ما سَبَقُونا إِلَیهِ وَ إِذ لَم یَهتَدُوا بِهِ فَسَیَقُولُونَ هذا إِفکٌ قَدِیمٌ (۱۱) وَ مِن قَبلِهِ کِتابُ مُوسی إِماماً وَ رَحمَةً وَ هذا کِتابٌ مُصَدِّقٌ لِساناً عَرَبِیًّا لِیُنذِرَ الَّذِینَ ظَلَمُوا وَ بُشری لِلمُحسِنِینَ (۱۲) إِنَّ الَّذِینَ قالُوا رَبُّنَا اللّهُ ثُمَّ استَقامُوا فَلا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ (۱۳) أُولئِکَ أَصحابُ الجَنَّةِ خالِدِینَ فِیها جَزاءً بِما کانُوا یَعمَلُونَ (۱۴)

صفحه : ۱۱۷

سوره احقاف در مکه فرود آمده و سی پنج آیه است بعدد کوفیان و بعدد مصریان و مدنیان سی و چهار آیه است و ششصد و چهل و چهار کلمه و دو هزار و پانصد و نود و پنج حرف است

ترجمه

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاصّ
(حم)
فرو فرستادن کتاب (قرآن) از جانب خدای مقتدر غالب درستکار است (۲)
نیافریدیم آسمانها و زمین و آنچه بین آسمانها و زمین است مگر بحقیقت و درستی و مدّت نامبرده شده (معین) و کافرین از آنچه پیمبران آنان را تهدید میکنند اعراض کرده و رو گردانندگانند (۳)

اى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم بآنها بگو كه بمن خبر دهيد آيا مى‌بينيد آنچه را كه غير از خدا پرستش مينمائيد آنان در زمين چه چيز آفريده‌اند (اگر چنين است) بمن بنمايند آن چيزى را كه آفريده‌اند آيا آنان را در آفرينش آسمانها شركتى است براى من بياوريد كتابى كه پيش از قرآن نازل شده باشد يا آثارى از دانش پيشينيان اگر شما راست گويانيد (۴)

و كى است گمراه‌تر از كسى كه ميخواند غير از خدا كسى را (كه اگر وى را) تا روز قيامت بخواند او را اجابت نميكند در حالى كه آنان (يعنى بتها) از خواندن بت‌پرستان بى‌خبرند (۵)

و چون در قيامت محشور گردند آنهايى را كه پرستش نموده‌اند دشمنان آنان باشند و از پرستش آنها ناسپاسند (۶)

و چون آيات ظاهر و

صفحه : ۱۱۸

روشن ما بر آنان خوانده شود كسانى كه بحق كافر گرديدند گويند اينكه سحرى است هويدا (۷)

آيا كفار گويند كه محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم اينكه كلمات را بهم بافته و نسبت بخدا ميدهد اى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم بگو اگر من بخدا دروغ بندم شما نتوانيد مرا حمايت نمائيد و (از عذاب خدا) چيزى كم كنيد و (مرا نجات دهيد و خدا عالم‌تر است بآنچه در آن خوض مى‌كنيد (و خدا) كافى است كه بين من و شما گواه باشد و او آمرزنده و مهربان است (۸)

اى محمّد بگو من تازه پيدا شده از پيمبران نيستم (يعنى پيش از من هم پيمبرانى آمده‌اند) و نميدانم در باره من و شما (خداوند) چه عمل ميكند من پيروى نميكنم مگر آنچه را كه بمن وحى گرديده شود و نيستم من مگر بيم دهنده و تهديد كننده (۹)

اى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم بگو بمن خبر دهيد اگر (قرآن) از جانب خدا باشد و شما بآن كافر گرديد (و بر حقانيّت آن) شاهدى از بنى اسرائيل بر مثل آن شهادت دهد پس از آن ايمان آورد و شما تكبر نموديد (چه خواهيد نمود) محققا خدا هدايت نمى‌كند گروه ستمكاران را (۱۰)

و كسانى كه كافر شدند گفتند بكسانى كه ايمان آوردند اگر ايمان بمحمد آوردن خوب بود شما بر ما پيشى نميگرفتيد يعنى ما بر شما پيشى ميگرفتيم (كفّار چون بقرآن) هدايت نيافتند اينكه است كه بزودى مى‌گويند اينكه دروغى است قديمى (۱۱)

و حال آنكه پيش از اينكه كتاب موسى عليه السّلام (يعنى تورات) پيشوا و رحمت بود و اينكه كتاب (قرآن) تصديق كننده تورات و بزبان عربى است براى اينكه بترساند كسانى را (كه بنفس خود) ظلم كردند و بشارت باشد براى نيكوكاران (۱۲)

بدرستى و حقيقت آن كسانى كه گفتند پروردگار ما خدا است و پس از آن استقامت نمودند پس براى آنان نه خوفى است و نميباشند محزون (۱۳)

آن جماعت اصحاب بهشتند و در بهشت جاويدانند و آن پاداش آن اعمال (نيكى است) كه كرده‌اند.

صفحه : ۱۱۹

توضيح آيات

اشاره

حم تَنزِيلُ الكِتابِ مِنَ اللّهِ العَزِيزِ الحَكِيمِ در اول هفت سوره متصل بهم باين كلمه (حم) افتتاح فرموده:

۱- سوره المؤمن (حم تَنزِیلُ الکِتابِ مِنَ اللّهِ العَزیزِ العَلِیمِ) ۲- سوره (فصلت) که (حم) سجده‌اش نامند (حم تَنزِیلٌ مِنَ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ) ۳- سوره (حم عسق کَذلِکَ یُوحِی إِلَیکَ وَ إِلَی الَّذِینَ مِن قَبلِکَ اللّهُ العَزِیزُ الحَکِیمُ) ۴- سوره الزخرف (حم وَ الکِتابِ المُبِینِ) ۵- سوره الدخان (حم وَ الکِتابِ المُبِینِ) ۶- سوره الجاثیة (حم تَنزِیلُ الکِتابِ مِنَ اللّهِ العَزِیزِ الحَکِیمِ) ۷- سوره الاحقاف (حم تَنزِیلُ الکِتابِ مِنَ اللّهِ العَزِیزِ الحَکِیمِ)

(و در توجیه اینکه کلمه (حم) از مفسرین گفتاری نقل شده)

(۱) قسم بدو اسم از اسماء اللّه است (حنّان و منّان) و یا حمید و مجید.

(۲) (حم) اسم سوره است و آراء دیگری نیز از مفسرین در معنی اینکه کلمه نقل شده.

لکن بهتر اینکه است که گفته شود حروف تهجی در اوائل سوره‌ها رمز است بین خدا و رسولش و از متشابهات قرآن بشمار میرود «و لا یعلم تفسیره الا اللّه» پس باین لحاظ سکوت در آن و محوّل نمودن علم آن را براسخین فی العلم اولی است.

(و العَزِیزِ الحَکِیمِ) دو صفت از صفات اللّه است و تنزیل در لغت فرو فرستادن تدریجی است بر خلاف نزول که اعم است از فرود آمدن دفعی و تدریجی یعنی بر هر دو معنی گفته میشود.

یعنی آیات قرآن از جانب خدای غالب درستکار بتدریج و پی در پی فرود آمده ما خَلَقنَا السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ ما بَینَهُما إِلّا بِالحَقِّ وَ أَجَلٍ مُسَمًّی وَ الَّذِینَ کَفَرُوا عَمّا أُنذِرُوا مُعرِضُونَ

صفحه : ۱۲۰

حق را در مقابل باطل آرند و آنچه موجود است بحق و از پرتو وجود حقیقی حق تعالی پدید گردیده و آفریده شده از آسمانها و آنچه در آنست از کرات و سیارات و کهکشانها و ستارگان و نیز موجودات علوی از فرشتگان و عقول و نفوس و غیر اینها که نمیداند عدد آنان را مگر خالق آنها.

و نیز آنچه در زمین است از جمادات و نباتات و حیوانات و انواع و اقسام جنّیان و افراد و اقسام بشر و آنچه بین آسمانها و زمین است از هوا و حرارت و ملائکه مدبرین و غیر اینها که تمامی آنها را بحق و از روی حکمت آفریده شده و هیچ شیئی در عالم یافت نمی‌شود مگر آنکه وجودش جزء نظام عالم و از شئونات مدبّر و ناظم جهان بشمار میرود حتی موجودات ذره بینی و میکروب‌های زمینی و آنچه بنظر کوته‌بینان از قاذورات و اشیاء دیگر که بی‌فائده و مهمل می‌پندارند در نظر بلند بینان همین طوری که نیّر اعظم خورشید عالم تاب جزء نظام جهانی است همین طور ذرات موجودات در نظام کلّیه عالم مدخلیّت دارند و اجزاء عالم همه مثل تار و پود و رشته‌های یک پارچه مربوط به یکدیگرند و مانند حلقه‌های زنجیر پیوسته بهم و هر یک در حدّ وجود خود رویه تغییر ناپذیری دارند و همگی با هم (بتقدیر عزیز حکیم) با مباینت و تضادی که بین آنها است دست در آغوش یکدیگر کرده و اینکه جهان مجلل و اینکه نظام بدیع طبیعی را تشکیل می‌دهند.

اینکه است که مبدء آفرینش تذکر می‌دهد که آسمانها و زمین و آنچه بین آنها است نیافریدیم مگر بحق» اشاره به اینکه بیهوده کاری از ساحت قدس ما بیرون است آنچه خلق شده بحق و درست و ثابت و وجود آن در نظام عالم لازم و محقّق است و برای هر چیزی از اجزاء عالم و نیز برای کلّ عالم جهانی و هیئت اجتماعی مدتی است معیّن که در عالم قضاء الهی و در لوح محفوظ تعیین گردیده که پس از آن مدت معیّن مندک و منحل خواهد گردید.

خلاصه چنانچه در جای خود مبرهن گردیده وجود خیر است و شرّ امر

صفحه : ۱۲۱

عدمی است پس آنچه در عالم موجود میگردد جزء نظام عالم و خیر است و شر مطلق در عالم یافت نمیگردد اگر چیزی از جهتی شرّ بنظر می‌آید از جهت دیگر یا جهاتی خیر و وجود آن در نظام عالم ضروری است اگر خوب بنگری همان چیزی که شرّ بنظر می‌آید در نظام عالم خیر محض است (پس بد مطلق نباشد در جهان). (مثنوی) (وَ الَّذِینَ کَفَرُوا عَمّا أُنذِرُوا مُعرِضُونَ) کفار مطیع امر حق تعالی نگردیدند و از آنچه پیمبران از کیفیّت قیامت و عذاب روز رستاخیز گوش زد آنان می‌نمودند اعراض کرده رو برمیگردانیدند و نمی‌دانستند که اینکه عمل بضرر خودشان تمام میگردد سفرای الهی رسالت خود را که بآن مأمور بودند میرسانیدند قُل أ رَأَیتُم ما تَدعُونَ مِن دُونِ اللّهِ أَرُونِی ما ذا خَلَقُوا مِنَ الأَرضِ أَم لَهُم شِرکٌ فِی السَّماواتِ ائتُونِی بِکِتابٍ مِن قَبلِ هذا أَو أَثارَةٍ مِن عِلمٍ إِن کُنتُم صادِقِینَ خطاب برسول اکرم خود نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بگو به آنهایی که عبادت غیر خدا را میکنند و آنان را مؤثر میدانند بمن نشان بدهید که آنها در زمین چه چیز خلق کرده‌اند که بواسطه آن مستحقّ شکر و پرستش گردیده‌اند آیا بتها در خلقت آسمانها شرکت دارند بآنها بگو کتابی بمن ارائه دهید که پیش از قرآن باشد و شاهد صدق مدعای شما باشد یا از علم و دانش آثاری از آنان بنمائید اگر شما در اینکه ادعاء خدایی آنها راست‌گو میباشید.

آیه اشاره بدلیل عقلی است که مشرکین را متنبّه نماید که هر مدّعی را دلیلی است بر مدّعای خود و هر موجودی را اثری است مخصوصا موجودات شریف و اینکه بتهایی که شما ملتجی و پناهنده بآنان گردیده‌اید و بآنها سجده میکنید و طلب حاجت از آنها مینمائید و چنین پندارید که قرب و منزلتی برای آنان است چه خصوصیّتی در آنها مشاهده نموده‌اید بچه دلیل اینکه موجودات پست بی‌مقدار را معبود خود قرار داده‌اید آیا در زمین چیزی را از نیستی بهستی آورده‌اند که بدانید

صفحه : ۱۲۲

چنین قدرتی دارند یا دانش و علومی و خارق العاده‌ای از آنان پدیدار گردیده یا فهمیده‌اید که با موجودات علوی ارتباط دارند وقتی که هیچ برتری و امتیازی در آنها نمیباشد بلکه از پست‌ترین موجودات بشمار میروند زیرا که جمادی بیش نیستند و بیشتر آنان بدست خودتان ساخته شده‌اند شمایی که ادعای عقل و دانش و انسانیت دارید روش عقلایی چنین نیست که بجمادی پناهنده گردد.

خلاصه آیه بالا (ما خَلَقنَا السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ ما بَینَهُما إِلّا بِالحَقِّ) اشاره بالوهیّت و مبدئیت خود دارد که آنچه در آسمانها و زمین و بین آنها است بحق و از مبدء حقیقت پدید گردیده و آیه اخیر اشاره بوحدت و فردانیت اله عالم است (و لا مؤثر فی الوجود الا اللّه) را اثبات می‌گرداند که آنچه هست از او و قائم بآن فرد متعال است و غیر او همه فقیر و محتاج بآن غنی مطلق میباشند.

در کتاب کریم بعبارات مختلفه و بادّله واضحه وحدت اله عالم را ثابت میگرداند یک جا فرموده (لَو کانَ فِیهِما آلِهَةٌ إِلَّا اللّهُ لَفَسَدَتا)«۱» در جای دیگر (وَ ما کانَ مَعَهُ مِن إِلهٍ إِذاً لَذَهَبَ کُلُّ إِلهٍ بِما خَلَقَ وَ لَعَلا بَعضُهُم عَلی بَعضٍ)«۲» و در اینجا بطرز دیگری بشر را متنبّه می‌گرداند و پستی و بی‌مقداری بتها را میرساند و حکم آن را موکول بعقل خودشان میکند که بدانید اینکه هایی را که بغیر از خدا عبادت میکنید لایق عبادت و پرستش نیستند عبادت و بندگی مختص بآن خدایی است که مبدء کائنات است و ممکنات را از نیستی و عدم بوجود آورده.

وَ مَن أَضَلُّ مِمَّن یَدعُوا مِن دُونِ اللّهِ مَن لا یَستَجِیبُ لَهُ إِلی یَومِ القِیامَةِ وَ هُم عَن دُعائِهِم غافِلُونَ

۱- سوره انبیاء آیه ۳۲ اگر در آسمان و زمین غیر از خدای یکتا خدایان دیگر بودند هر آینه زمین و آسمان فاسد میگشت. ۲- سوره

مؤمنون آيه ۹۳ اگر با خـدا خـدايان ديگرى بود هر آينه هر خدايى با مخلوق خود در طرفى از سعه عالم وجود رفته و بحكم تقابلى كه بين آنها است هر يك از ديگرى برترى ميجست پس بسبب جدال و نزاع آنان عالم مضمحل و فاسد ميگرديد.

صفحه : ۱۲۳

در مقام تعرض و سرزنش كسانى است كه بتها را عبادت ميكنند كه اينان در گمراهى و ضـلالت بمنتهى درجه پستى رسيده‌اند زيرا كه در نفهمى بـدرجه‌اى ميباشـند كه ميخواننـد از غير خـدا چيزهـايى را كه اگر فرضـا تـا روز قيامت آنان را بخواننـد و از آنها طلب حـاجت كننـد و هر قـدر هم در مقابل بتان تـذلّل و اسـتغاثه نماينـد جوابى نمى‌شـنوند و آنهايى را كه ميخواننـد از طلب نمودن آنها غافلنـد يعنى نمى‌فهمنـد و چون (من) موصوله در (ممّن) را براى ذوى العقول مى‌آورنـد و بتها صاحب عقل نيسـتند شايـد مقصود از (مِن دُونِ اللّهِ) اعمّ باشـد و شامـل گردد آنچه را كه بغير خـدا پرسـتش مى‌شود از ملائكه يا جنّ يا پيمبر و غير آنها و آيه اشاره باين باشد كه معبود حقيقى و آنكه مستحق عبادت و (قاضى الحاجات) است فقط خدا است و بس.

وَ إِذا حُشِرَ النّاسُ كـانُوا لَهُم أَعـداءً وَ كانُوا بِعِبادَتِهِم كافِرِينَ و همان چيزهايى را كه معبود خود قرار داده‌انـد و گمان مى‌كردنـد كه آنان فرياد رس آنهايند در روز حشر كه همه با هم جمع مى‌شوند دشمنان آنهايند.

چنـانچه از آيـات مثل قـوله تعـالى (وَ إِنَّ الـدّارَ الآخِرَةَ لَهِيَ الحَيَوانُ لَو كـانُوا يَعلَمُونَ)«۱» و نيز در بـاره زمين كـه فرمـوده (يَومَئِذٍ تُحَدِّثُ«۲»ما هذِهِ الحَياةُ الدُّنيا إِلّا لَهوٌ وَ لَعِبٌ وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ الخ) يعنى نيست اينكه حيات دنيا مگر هزلى و بازيچه‌اى و محققا خانه آخرت عالم حيات است اگر ميدانستيد.

۲- سوره زلزال آيه چهارم يعنى روز قيامت زمين خبرهاى خود را حديث مى‌كند و مى‌گويد.

صفحه : ۱۲۴

مثل ملائكه و جن و انس و خواه جماد باشـند مثل بتهايى كه بـدست خود ميسازيـد تمام در روز قيامت با شـما دشـمن خواهنـد بود خلاصه آنچه را كه غير از خدا معبود خود قرار داده‌ايد چون شـما دشـمنان خدا ميباشيد كه در عبادت غير خدا را شريك ميگردانيد و آنها قشون الهى و مطيع امر اويند عوض آنكه شفيع شما گردند دشمنان شما ميشوند و بر عبادت كردن شما ناسپاسند.

وَ إِذا تُتلى عَلَيهِم آياتُنا بَيِّناتٍ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلحَقِّ لَمّا جاءَهُم هذا سِحرٌ مُبِينٌ از اينكه آيه چنين اسـتفاده مى‌شود كه آيات قرآن در نظر كفّـار امر خـارق العـاده مينمـوده زيرا بـا اينكـه قرآن بزبـان عربى فصيـح و بليـغ فرود آمـده و مشـركين عرب اهـل لسـان بـودند مى‌فهميدنـد كه چنين آيـاتى از عهـده آنـان خـارج است و آن عصبيّت جـاهليّت و آن كبر و نخوتى كه در باطن آنان تمركز داشـته نميگـذاشت كه تصـديق برسالت نبى خاتم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم بنمايند و اعتراف كنند كه اينكه كلام خدايى است اينكه بود وقتى آيه‌اى را مى‌شنيدند نسبت ساحرى و جادوگرى بحضرتش ميدادند.

أَم يَقُولُونَ افتَراهُ قُل إِنِ افتَرَيتُهُ فَلا تَملِكُونَ لِي مِنَ اللّهِ شَيئاً هُوَ أَعلَمُ بِما تُفِيضُونَ فِيهِ كَفى بِهِ شَهِيداً بَينِي وَ بَينَكُم وَ هُوَ الغَفُورُ الرَّحِيمُ خطـاب برسـول اكرم است كه اى محمّـد صـلّى اللّه عليه و اله و سـلّم آيـا كفّـار چنين گمـان ميكننـد و گوينـد اينكه قرآن سـاخته و پرداخته خود تو است و از جانب خـدا نيست تو در پاسـخ آنان بگو اگر من براى هـدايت شـما قرآن را بدروغ نسبت بخدا ميدهم و افترا بخـدا مى‌بندم البته بر اينكه عمل مسـتحق پاداش سـخت ميگردم و شـما قدرت نداريد و از طرف خدا مالك نيستيد كه بنفع من كارى بكنيـد و عـذاب را از من رفع نمائيـد و خـدا خودش عالم‌تر است بآنچه در آن خوض مى‌كنيد از تنقيد نمودن و طعنه زدن در آيات الهى و مرا خدا كافى است

صفحه : ۱۲۵

که شاهد و گواه باشد بین من و بین شما و خدا آمرزنده و مهربان است.

قُل ما کُنتُ بِدعاً مِنَ الرُّسُلِ وَ ما أَدرِی ما یُفعَلُ بِی وَ لا بِکُم إِن أَتَّبِعُ إِلّا ما یُوحی إِلَیَّ وَ ما أَنَا إِلّا نَذِیرٌ مُبِینٌ ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم باین کفار بگو من نیستم اول پیمبری که مبعوث شده باشم و پیش از من هیچ پیمبری نیامده باشد و چنین نیست که شما خبری از پیمبران سابق نداشته باشید تا آنکه رسالت مرا مستبعد دانید بلکه عادت خدا در نظام خلقت چنین بوده که از روی شفقت و کرم در هر زمانی پیمبران و سفرایی برای هدایت خلق فرستاده که حجت خود را بر خلق تمام کند.

و من نمیدانم خدا با من و شما چه عملی خواهد نمود شاید مقصود چنین باشد که من با اینکه مرتبه رسالت و پیمبری احاطه کامل بعالم قضا و قدر الهی ندارم و نمیدانم چه حکمی در باره من دارد و چه دستوراتی بمن خواهد داد که برسالت و رساندن آن بشما مأمور گردم و نیز نمیدانم در باره شما با اینکه انکار و مخالفت الهی چه خواهد نمود شما را مبتلا بعذاب دنیا باضافه از عذاب اخروی می‌گرداند یا شما را مهلت میدهد و کیفر اعمال شما را در آخرت میاندازد و من از پیش خود و برای و سلیقه خودم بشما امر و نهی نمی‌نمایم تابع و مطیع وحی هستم آنچه از جانب حق تعالی مأمور گردم مأموریّت خودم را انجام میدهدم و من ادّعایی غیر از پیغمبری ندارم و خود را مستقلّ در رأی و صلاح بینی نمیدانم و نمی‌باشم من مگر مأمور گردیده‌ام که شما را بخبث اعمال بدتان مطّلع گردانم و از عذابی که در اثر اعمال نکوهیده و پاداش صفات رذیله دامن‌گیر شما خواهد گردید شما را بترسانم.

بروایتی وقتی اینکه آیه (وَ ما أَدرِی ما یُفعَلُ بِی وَ لا بِکُم) فرود آمد مشرکین گفتند کار ما و محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم یکسان است همین طوری که ما از عاقبت کار خود بی‌خبریم او نیز خبر از عاقبت کار خود ندارد که خدا با او چه خواهد نمود آن وقت

صفحه : ۱۲۶

اینکه آیه (لِیَغفِرَ لَکَ اللّهُ ما تَقَدَّمَ مِن ذَنبِکَ وَ ما تَأَخَّرَ)«۱» فرود آمد اصحاب گفتند (هنیئا لک یا رسول اللّه) بر تو معلوم شد که خدا با تو چه خواهد نمود و بر ما معلوم نیست که با ما چه خواهد کرد اینکه آیه (لِیُدخِلَ المُؤمِنِینَ وَ المُؤمِناتِ الخ)«۲» فرود آمد.

(منهج الصادقین) قُل أَ رَأَیتُم إِن کانَ مِن عِندِ اللّهِ وَ کَفَرتُم بِهِ وَ شَهِدَ شاهِدٌ مِن بَنِی إِسرائِیلَ عَلی مِثلِهِ فَآمَنَ وَ استَکبَرتُم إِنَّ اللّهَ لا یَهدِی القَومَ الظّالِمِینَ ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بگو مرا خبر دهید که چه می‌گویید اگر اینکه قرآن از جانب خدا باشد و بر حقانیّت آن شاهدی از بنی اسرائیل شهادت دهد و شما تکبر ورزیدید و بآن کافر شدید حال شما چگونه خواهد بود آیا شما از ستمکاران نمیباشید و خدا ستمکاران را هدایت نخواهد نمود.

گویند مقصود از شاهد عبد اللّه سلام است که از مرتاضین و دانشمندان بنی اسرائیل بوده و مقصود از (مثله) آیات و معانی توراة است که مصدق قرآن و در معارف الهی مطابق او است و نیز در وعد و وعید مثل وی است خلاصه از مفهوم و منطوق آیه چنین استفاده میشود که پیمبر اکرم از طرف حق تعالی مأمور می‌گردد که به یهودیان از باب ارشاد بگوید اگر بشهادت دانشمندان خودتان ثابت گردد که اینکه قرآن از نزد خدا فرود آمده و شما از روی کبر انکار نمائید آیا ظالم نیستید و وقتی ظالم باشید دیگر قابل هدایت نمی‌باشید.

---

(۱) سوره فتح آیه دوم (هر آینه خدا می‌آمرزد گناهانی را که پیش کرده‌ای و آنچه را که عقب انداخته‌ای ۲- سوره فتح آیه پنجم (تا آنکه مردهای مؤمن و زنهای مؤمنه را داخل گرداند در بهشتهایی که از زیر آن نهرها جریان دارد [.....]

صفحه : ۱۲۷

وَ قالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَو كانَ خَيراً ما سَبَقُونا إِلَيهِ مقصود يا كفّار قريشند يا يهوديان يا مطلق كفار كه در زمان حضرت رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم بودند كه چون آنها خود را عالم و دانشمند ميدانستند و مؤمنين اصحاب رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم مثل عمار و صهيب و إبن مسعود و غير اينان چون فقير و بى مال بودند در نظر كفّار حقير و ضعيف مينمودند و خود را نظر به اينكه صاحب مال و ثروت و عشيره ميدانستند بزرگ و دانشمند مى‌پنداشتند اينكه بود كه براى اغواى مؤمنين بآنان مى‌گفتند اگر در پيروى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم فضيلت و سعادتى بود ما كه از شما داناتر و دانشمندتريم در ايمان بر شما سبقت ميگرفتيم.

وَ إِذ لَم يَهتَدُوا بِهِ فَسَيَقُولُونَ هذا إِفكٌ قَدِيمٌ آيه خبر مى‌دهد كه چون كفار بسوى سعادت و فضيلت خود راه نيافتند و هدايت نگرديدند و كبر و عصبيّت آنها نگذاشت كه نور قرآن در قلوب آنان طلوع نمايد و بحقانيّت قرآن اعتراف كنند اينكه است كه تجاهل ميكنند و گويند اينكه قرآن افترايى است كه محمّد بخدا نسبت ميدهد و اينكه آيه نظير قوله تعالى است كه حكايت از كفار فرموده (إِن هذا إِلّا أَساطِيرُ الأَوَّلِينَ) سوره انعام آيه ۲۵ يعنى كفّار مى‌گفتند نيست اينكه قرآن مگر دروغ‌هاى پيشينيان.

وَ مِن قَبلِهِ كِتابُ مُوسى إِماماً وَ رَحمَةً وَ هذا كِتابٌ مُصَدِّقٌ لِساناً عَرَبِيًّا لِيُنذِرَ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَ بُشرى لِلمُحسِنِينَ مرجع ضمير (من قبله) قرآن است كه پيش از نزول قرآن كتاب موسى كه توراة بود از جانب حق تعالى فرود آمد كه در آن وقت پيش رو و مقدم بود بر تمام كتب آسمانى و براى مردم رحمت بود كه طريق هدايت از الواح توراة بيابند و بآن هدايت گردند و اينكه كتاب يعنى قرآن كه بزبان عربى فصيح است تصديق مينمايد آنچه را كه در تورات و سائر كتب آسمانى ثبت گرديده تا آنكه مخالفين را از عذاب دنيا و آخرت بترساند و كفار و مشركين را تهديد نمايد و نيز مؤمنين و

صفحه : ۱۲۸

نيكوكاران را به بهشت و مقاماتى كه براى آنان بپاداش عمل نيكشان مهيّا گرديده بشارت دهد إِنَّ الَّذِينَ قالُوا رَبُّنَا اللّهُ ثُمَّ استَقامُوا فَلا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُونَ پس از تهديد مخالفين و بشارت بمؤمنين نيكوكار در مقام بيان صفات مؤمنين ثابت قدم برآمده كه آنان كيانند و پاداش عمل نيك آنان چيست (محسنين) كسانى مى‌باشند كه بزبان گفتند و بقلب تصديق نمودند كه پروردگار و آفريننده ما خدا است و پس از آن در ايمان استقامت نمودند و ثابت قدم ماندند و از جاده شريعت منحرف نگرديدند چنين كسانى كه در ايمان و عمل ثابت قدم ماندند بر چنين اشخاصى ديگر نه خوفى است كه از آينده ترسناك باشند و نه حزنى است كه بر گذشته متأسف و محزون گردند شايد مقصود از عدم خوف و حزن نسبت بمؤمنين ثابت قدم خوف و حزن در امور اخروى باشد كه آنان در قيامت در جوار قرب الهى قرار گرفته و از فزع اكبر آن روز در امانند در آنجا ديگر آنان را نه خوفى است از عذاب و نه محزونند چون آيه اطلاق دارد شايد نفى خوف و حزن از نيكوكاران اعم باشد كه شامل گردد دنيا و آخرت آنان را كه چنين اشخاصى در دنيا براى آنان خوفى از آينده نيست زيرا كسى كه از خدا ترسيد از هيچ چيز نمى‌ترسد و خود را در حصن (لا اله الا اللّه) متحصن مى‌بيند و نيز براى آنها حزنى هم نيست زيرا كسى كه دل بخدا بست و هدف و آرزوى او رسيدن بلقاء حق تعالى شد ديگر از فقدان چيزى از امور دنيا محزون نميگردد بلكه داخل كسانى گرديده كه در باره او (رضى اللّه عنهم و رضوا عنه) صادق مى‌آيد.

بايد دانست كه انسان بكمال ايمان و يقين فائز نمى‌گردد مگر در اثر متانت و استقامت و مجرد اقرار زبانى و تصديق قلبى در كمال ايمان كافى نيست مؤمن كامل

صفحه : ۱۲۹

انسانی است که آنچه سدّ راه او است شکسته و از آن گذر نموده و بمرتبه (عین الیقین) یا (حق الیقین) رسیده و آن وقتی وی را میسّر میگردد که با یک اراده متین و استقامت در عمل همراه باشد.

آری متانت و استقامت است که کوه‌های مشکلات که دمبدم در مقابل او رژه میدهند و سدّ راه وی گردیده‌اند از جا کنده و زیر پا هموار نموده و راه او را باز می‌گرداند هر قدر نفس ضعیف باشد در اثر ثبات و مجاهده قوی می‌گردد.

خلاصه تحصیل ایمان کامل منوط بمتانت و استقامت و ثبات است که شخص در مقام مجاهده و جهاد با نفس برآید و طریق شیاطین را به بندد تا آنکه راه تردّد ملائکه در قلب وی بازگردد و بمقام نفس مطمئنّه برسد آن وقت چنین کس را مؤمن کامل گویند و مصداق اینکه آیه میگردد که دیگر برای وی خوف و حزنی نیست.

أُولئِکَ أَصحابُ الجَنَّةِ خالِدِینَ فِیها جَزاءً بِما کانُوا یَعمَلُونَ مزیّت و کرامت دیگری که در اینکه آیه راجع به نیکوکاران و کسانی که در ایمان استقامت دارند تذکر می‌دهد اینکه است که چنین اشخاصی از یاران بهشتند یعنی بهشت نامزد آنان است و همیشه در بهشت متمکن و جاویدانند و بهشت و خلود در آن پاداش اعمال نیکوی آنها است که در دنیا اقرار بوحدانیت خدا نمودند و در ایمان راسخ و پا برجا ماندند و هیچ تزلزلی در یقین و ایمان آنان در حیات دنیا پدید نگردید.

صفحه : ۱۳۰

[سوره الأحقاف (۴۶): آیات ۱۵ تا ۲۳]

اشاره

وَ وَصَّینَا الإِنسانَ بِوالِدَیهِ إِحساناً حَمَلَتهُ أُمُّهُ کُرهاً وَ وَضَعَتهُ کُرهاً وَ حَملُهُ وَ فِصالُهُ ثَلاثُونَ شَهراً حَتّی إِذا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَ بَلَغَ أَربَعِینَ سَنَةً قالَ رَبِّ أَوزِعنِی أَن أَشکُرَ نِعمَتَکَ الَّتِی أَنعَمتَ عَلَیَّ وَ عَلی والِدَیَّ وَ أَن أَعمَلَ صالِحاً تَرضاهُ وَ أَصلِح لِی فِی ذُرِّیَّتِی إِنِّی تُبتُ إِلَیکَ وَ إِنِّی مِنَ المُسلِمِینَ (۱۵) أُولئِکَ الَّذِینَ نَتَقَبَّلُ عَنهُم أَحسَنَ ما عَمِلُوا وَ نَتَجاوَزُ عَن سَیِّئاتِهِم فِی أَصحابِ الجَنَّةِ وَعدَ الصِّدقِ الَّذِی کانُوا یُوعَدُونَ (۱۶) وَ الَّذِی قالَ لِوالِدَیهِ أُفٍّ لَکُما أَ تَعِدانِنِی أَن أُخرَجَ وَ قَد خَلَتِ القُرُونُ مِن قَبلِی وَ هُما یَستَغِیثانِ اللّهَ وَیلَکَ آمِن إِنَّ وَعدَ اللّهِ حَقٌّ فَیَقُولُ ما هذا إِلاّ أَساطِیرُ الأَوَّلِینَ (۱۷) أُولئِکَ الَّذِینَ حَقَّ عَلَیهِمُ القَولُ فِی أُمَمٍ قَد خَلَت مِن قَبلِهِم مِنَ الجِنِّ وَ الإِنسِ إِنَّهُم کانُوا خاسِرِینَ (۱۸) وَ لِکُلٍّ دَرَجاتٌ مِمّا عَمِلُوا وَ لِیُوَفِّیَهُم أَعمالَهُم وَ هُم لا یُظلَمُونَ (۱۹)

وَ یَومَ یُعرَضُ الَّذِینَ کَفَرُوا عَلَی النّارِ أَذهَبتُم طَیِّباتِکُم فِی حَیاتِکُمُ الدُّنیا وَ استَمتَعتُم بِها فَالیَومَ تُجزَونَ عَذابَ الهُونِ بِما کُنتُم تَستَکبِرُونَ فِی الأَرضِ بِغَیرِ الحَقِّ وَ بِما کُنتُم تَفسُقُونَ (۲۰) وَ اذکُر أَخا عادٍ إِذ أَنذَرَ قَومَهُ بِالأَحقافِ وَ قَد خَلَتِ النُّذُرُ مِن بَینِ یَدَیهِ وَ مِن خَلفِهِ أَلاّ تَعبُدُوا إِلاَّ اللّهَ إِنِّی أَخافُ عَلَیکُم عَذابَ یَومٍ عَظِیمٍ (۲۱) قالُوا أَ جِئتَنا لِتَأفِکَنا عَن آلِهَتِنا فَأتِنا بِما تَعِدُنا إِن کُنتَ مِنَ الصّادِقِینَ (۲۲) قالَ إِنَّمَا العِلمُ عِندَ اللّهِ وَ أُبَلِّغُکُم ما أُرسِلتُ بِهِ وَ لکِنِّی أَراکُم قَوماً تَجهَلُونَ (۲۳)

صفحه : ۱۳۱

ترجمه

بانسان توصیه نمودیم که بپدر و مادرش نیکویی بنماید مادرش وی را بکراهت حمل کرد و وضع حمل نمود او را بکراهت (و

سختى) و حمل او و از شير باز گرفتن او سى ماهست تا وقتى كه برسد بكمال قوّت خود و بچهل سالگى رسيد گفت پروردگارا بمن الهام نما كه شكر كنم ترا كه نعمت بخشيدى بمن و بر پدر و مادر من و اينكه عمل شايسته نمايم كه موجب رضا و پسند تو باشد و اصلاح كن مرا در ذرّيّه من (يعنى اولاد صالح بمن عطاء نما) و محققا من باز گشت نمودم بسوى تو و بحقيقت من از مسلمانانم (۱۵)

اينكه گروه كسانى مى‌باشند كه از آنان قبول ميكنيم بهتر از آنچه را كه عمل كرده‌اند و از گناهان آنها درميگذريم (و آنها) از اصحاب بهشت باشند و اينكه وعده وعده صدق است كه بآنها در دنيا وعده داده ميشد (۱۶)

و آن كسى كه بپدر و مادرش گفت (اف) بر شما آيا وعده ميدهيد مرا كه (از كفر خارج شوم و ايمان آورم) محققا قرنهايى گذشته (و قيامت نيامده) و پدر و مادر بخدا استغاثه مى‌كنند (و بوى) گويند واى بر تو ايمان آور وعده خدا حقّ‌است (در پاسخ) مى‌گويد نيست اينكه مگر افسانه پيشينيان (۱۷)

اينكه گروه (از مردم) كسانى مى‌باشند كه محقق شده بر آنها كلمه عذاب و در زمره اممى مى‌باشند كه پيش از آنها بودند از جنّ‌و انس و بدرستى كه آنان زيان‌كارانند (۱۸)

و براى تمام اينها درجاتى است از آنچه عمل كرده‌اند تا اينكه خداوند (بهر كسى جزاى) عملش را تمام بدهد و آنها ستم گرديده نشوند (۱۹)

و ياد كن روزى را كه

صفحه : ۱۳۲

كافرين بر آتش جهنم عرضه كرده شوند (و بآنان گفته شود) صرف نموديد چيزهاى پاكيزه خود را در زندگانى دنياى خودتان و از آن تمتع (طبيعى) گرفتيد پس امروز جزاء داده ميشويد عذاب خوارى و رسوايى بسبب آنچه بوديد بدون استحقاق در زمين تكبر كننده‌گان و براى آنكه فاسق (و گنه‌كار) بوديد (۲۰)

اى محمّد ياد كن برادر عاد را يعنى (هود عليه السّلام) را وقتى كه ترسانيد و تهديد نمود قوم خود را در وادى پر ريك و انبوه شده و محققا پيمبرانى پيشتر از (هود عليه السّلام) و بعد از او آمده و بآنان گفته بودند عبادت نكنيد مگر خدا را بدرستى من ميترسم بر شما از عذاب روز بزرگ (قيامت) (۲۱)

(قوم عاد بهود عليه السّلام) گفتند آيا تو آمده‌اى كه ما را از خدايانمان بگردانى پس اگر راست مى‌گويى بياور آنچه را كه بما از عذاب وعده مى‌دهى (۲۲)

(هود عليه السّلام) گفت محققا علم بوقوع (قيامت) نزد خدا است و من تبليغ مى‌كنم شما را بآنچه فرستاده شده‌ام بآن و لكن مى‌بينم شما را گروهى كه نادانى مى‌كنيد (۲۳)

توضيح آيات

وَ وَصَّينَا الإِنسانَ بِوالِدَيهِ إِحساناً حَمَلَته أُمُّه كُرهاً وَ وَضَعَته كُرهاً وَ حَملُه وَ فِصالُه ثَلاثُونَ شَهراً حَتّى إِذا بَلَغَ أَشُدَّه چون اساس زندگانى بشر و كاميابى و ترقيات انسان روى پايه اتفاق و محبّت و معاونت بهم نوع خود قرار گرفته و نزديك‌ترين اشخاص به آدمى پدر و مادر ويند كه از علل مادّى وجود او بشمار مى‌روند اينكه است كه خداى متعال بانسان توصيه و سفارش مى‌فرمايد كه به پدر و مادر خود نيكى بنمايد.

مخصوصا مادر كه محبت مادر نسبت بفرزند يكى از عجائب عالم و از اسرار خلقت بشمار ميرود زيرا كه با وجود آن همه دردها و

مشقاتی که مادر متحمل میگردد اولاد هر قدر زشت صورت یا زشت سیرت باشد محبتش تبدیل به نفرت نمی گردد

صفحه : ۱۳۳

و نیز زحمت مادر از حمل و بارکشی در مدّت نه ماه و آن درد مخاض که در موقع وضع حمل بایستی تحمّل نماید و شیر دادن و در دامن پرورش اولاد نمودن که اقل مدت حمل و از شیر گرفتن بچه چنانچه آیه تعیین مینماید سی ماه میشود نظر باین جهات زحمت مادر زیادتر از پدر است اگر چه پدر هم از جهات دیگر زحمت او و نسبت باولاد بسیار است.

خلاصه پدر و مادر در تربیت اولاد از تهیه خوراک و پوشاك و آموزگار چه مشقاتی متحمل میگردند تا وقتی که اولادشان بحد رشد برسد.

در اینجا سیاق آیه بارشاد عقلی میماند نه امر مولوی زیرا که هر منصفی بعقل خود احسان بپدر و مادر را لازم میداند و آیه ارشاد بهمین حکم عقل است در سوره الرحمن آیه ۶۰ فرموده (هَل جَزاءُ الإِحسانِ إِلَّا الإِحسانُ) اشاره به اینکه آیا بحکم عقل پاداش نیکی غیر از نیکی است.

لکن وقتی اینکه آیه را با آن آیه که در سوره نساء آیه ۴۰ فرموده:

(وَ اعبُدُوا اللّهَ وَ لا تُشرِكُوا بِهِ شَيئاً وَ بِالوالِدَينِ إِحساناً) که در چهار سوره برای تأکید اینکه آیه تکرار شده و بضمیمه احادیث و اخبار بسیار که از معصومین (ع) رسیده که اگر بخواهیم احادیثی که راجع با طاعت پدر و مادر و احسان و نیکی که در باره آنها بایستی مراعات نمود شرح دهیم سخن طولانی میگردد و جای آن کتب اخبار است.

خلاصه وقتی آیات و اخبار را با هم جمع کنیم علاوه بر ارشاد عقلی امر مولوی نیز می‌توان از آن استفاده نمود زیرا که احسان به پدر و مادر را مقترن گردانیده بعبادت و بندگی خود یعنی بحکم خدا واجب و لازم است بر اولاد که علاوه بر احسان بپدر و مادر مطیع و فرمان‌بردار آنان نیز گردد مگر در آنچه مخالف حکم خدا و رسول باشد و در باره آنها از هیچ نوع احسان و محبت خودداری ننماید و حتی الامکان در همه وقت رضایت آنان را تحصیل نماید زیرا که اطاعت و رضایت آنها اطاعت و رضایت خدا است.

صفحه : ۱۳۴

وَ بَلَغَ أَربَعِينَ سَنَةً قالَ رَبِّ أَوزِعنِي أَن أَشكُرَ نِعمَتَكَ الَّتِي أَنعَمتَ عَلَيَّ وَ عَلي والِدَيَّ وَ أَن أَعمَلَ صالِحاً تَرضاهُ وَ أَصلِح لِي فِي ذُرِّيَّتِي كمال رسد جسمانی و عقلانی بشر در سن چهل سالگی بانتهاء می‌رسد آن وقت معلوم می‌شود که آن در راه سعادت قدم میزند یا در بیراهه افتاده اینکه است که خداوند از سعادتمندان خبر میدهد که اگر انسان در مدت چهل سال در راه سعادت افتاد بحال نیازمندی و شکر گذاری گوید ای پروردگار من بمن الهام گردان که به نعمت‌های فراوانی که بمن بخشوده‌ای از جسمانی و روحانی و به پدر و مادر من عطا فرموده‌ای شکرگزار باشم و بشکرانه نعمت‌های تو بر طبق رضاء و خشنودی تو عمل نمایم.

و چنین آدمی نه فقط در باره خود دعا میکند بلکه در باره اولادان و ذریهٔ خویش از خدا صلاح و سعادت آنان را میطلبد و روی نیازمندی بدرگاه بی‌نیاز مطلق آورده و از روی حقیقت گوید خدایا من روی بتو آوردم و بازگشت بتو نمودم.

إِنِّي تُبتُ إِلَيكَ وَ إِنِّي مِنَ المُسلِمِينَ و بحقیقت من بازگشت بتو نموده‌ام و تسلیم امر تو گردیده‌ام و بآنچه امر فرمایی فرمان بردارم و فقهاء از اینکه جمله (وَ حَملُهُ وَ فِصالُهُ ثَلاثُونَ شَهراً) بضمیمه قوله تعالی (وَ الوالِداتُ يُرضِعنَ أَولادَهُنَّ حَولَينِ كامِلَينِ) چنین استفاده نموده‌اند که اقل مدّت حمل شش ماهست که شش ماه ایّام حمل و دو سال شیر دادن با هم سی ماه تمام میشود.

أُولئِكَ الَّذِينَ نَتَقَبَّلُ عَنهُم أَحسَنَ ما عَمِلُوا وَ نَتَجاوَزُ عَن سَيِّئاتِهِم فِي أَصحابِ الجَنَّةِ وَعدَ الصِّدقِ الَّذِي كانُوا يُوعَدُونَ (اولئک) اشاره

بهمین جماعتی است که در آیه بالا- بعض اوصاف آنان را بیان نمود در اینکه آیه در مقام پاداش اعمال نیک و حسن نیت آنها برآمده که ما از چنین اشخاصی قبول میکنیم و می‌پذیریم از آنان بهتر از آنچه عمل نموده‌اند

صفحه : ۱۳۵

و از گناهان آنها میگذریم و خدا بچنین اشخاصی وعده بهشت داده و وعده خدا صدق و محقّق الوقوع و تخلّف ناپذیر است.

از اینکه آیه چنین استخراج میشود که اینهمه لطف و مرحمتی که نسبت بچنین اشخاصی نموده بازاء سه عمل نیک آنها است.

(اول) احسان بپدر و مادر (دوم) دعاء و نیازمندی آنان از بی‌نیاز مطلق که موفّق گردند بشکر نعمت‌هایی که نسبت بخود و والدین آنها عطاء نموده (سوم) توبه و بازگشت نمودن آنها از مخالفت بموافقت هر گاه گناه و خطایی از آنان صادر شده باشد زیرا که دعاء و التجاء بدرگاه قادر مطلق و نیز توبه و پشیمانی از خطاء دو دری است از درهای رحمت الهی چنانچه اشاره بعلو مرتبه دعا دارد قوله تعالی (قُل ما یَعبَؤُا بِکُم رَبِّی لَو لا دُعاؤُکُم) سوره الفرقان آیه ۷۷ خطاب برسولش نموده که (بمردم بگو اگر دعاء شما نبود پروردگار من بشما اعتنایی نداشت و راجع بتوبه فرموده (فَأُولئِکَ یُبَدِّلُ اللّهُ سَیِّئاتِهِم حَسَناتٍ) سوره (فرقان) آیه (۸۰) راجع بتوبه‌کنندگان فرموده خداوند علاوه بر اینکه گناهان آنان را می‌بخشد بدیهای عملشان را تبدیل بحسنات مینماید. (وَ إِنِّی مِنَ المُسلِمِینَ) شاید بیان حال آنان است که چنین اشخاص بمقام سلّم و تسلیم رسیده‌اند لکن اگر انسان بعد از رشد و بلوغ در بیراهه افتاد و باغواء شیطان و نفس اماره آن گوهر گرانبهایی که مبدء عالم در باطن او بودیعه گذارده بود تلف گردانید بعکس آن دسته اول بجای نیکی و احسان به پدر و مادر میگوید (اف لکما) در مفردات در لغت (اف) گفته) (اصل الاف کل مستقذر من وسخ و قلامهٔ ظفر و ما یجری مجراهما) پایان وسخ بمعنی چرکی است (و قلامهٔ ظفر) ناخنی است که میگیرند و اینکه معنی اصل کلمه (اف) است لکن در استعمال عرفی (افّ) گفته میشود هر چیزی که بخواهند آن را خفیف و بی‌قدر گردانند مثل قوله تعالی (أُفٍّ لَکُم وَ لِما تَعبُدُونَ

صفحه : ۱۳۶

مِن دُونِ اللّهِ) سوره انبیاء آیه ۶۷ مفسرین گفته‌اند اینکه آیه در باره عبد الرحمن بن ابی بکر فرود آمده که وقتی پدر و مادر بوی گفتند ایمان آور بعد از توهین بآنها بکلمه (اف) گفت شما عبد اللّه جدعان و مشایخ قریش از مرده‌ها را زنده کنید تا من از آنها سؤال کنم اینکه راجع بمبدء می‌گویید اگر آنان نیز تصدیق نمودند من ایمان میآورم آنها در حال استغاثه بوی گفتند وای بر تو ایمان بیاور بدرستی و حقیقت وعده خدا حق است او در جواب میگفت اینکه وعده‌هایی که شما میدهید از اوضاع قیامت اینها نیست مگر همان افسانه‌های پیشینیان.

(خلاصه) شأن آیه هر چه باشد چنانچه گفته شد آیه مطلق است و در مقام حال اینکه قسم از مردمانی که عاق والدین و منکر معاد و زنده شدن در قیامت و ثواب و عقاب و گفتار پیمبرانند و کلمات وحی را افسانه می‌پندارند و نیز بپدر و مادر هر گاه در مقام اندرز و خیر خواهی آنان برآیند توهین نموده و سخن آنان را لغو می‌پندارند و آنها از راه بیچارگی که نمیتوانند اولاد خود را در اثر مخالفت در آتش و عذاب ببینند بخدا استغاثه می‌نمایند و هدایت فرزندشان را طلب می‌نمایند.

أُولئِکَ الَّذِینَ حَقَّ عَلَیهِمُ القَولُ فِی أُمَمٍ قَد خَلَت مِن قَبلِهِم مِنَ الجِنِّ وَ الإِنسِ إِنَّهُم کانُوا خاسِرِینَ (اولئک) اشاره باشخاصی است که در آیه بالا وصف آنان را نمود که چنین مردمانی از جن و انس برای آنان محقق گردیده کلمه عذاب آری کسی که منکر مبدء و معاد گردد و بپدر و مادر توهین نماید و سخنان مهر آمیز و صلاح بین آنان را افسانه پندارد بدون آنکه در مقام برآید و رجوع بعقل خود کند تا آنکه از روی برهان و دلیل عقل شهادت دهد بر صدق گفتار پیمبران و حقوق پدر و مادر را نگاه دارد بلکه بخدعه

نفس و اغواء شیطان فریب خورده و خود را باسفل سافلین طبیعت پرتاب نموده برای چنین اشخاصی چه گذشتگان از امم سابقه باشند چه

صفحه : ۱۳۷

آینده‌گان و چه مردمان حاضر از جنّ و انس عذاب محقق و ثابت گردیده و اینان زیانکارانند که عمر گرانبهای خود را اسیر سرپنجه قوای شهویّه و غضبیّه نموده زیرا که همان کفر آنان منشأ عذاب آنها گردیده و در باطن خودشان در اثر کفر جهنّم را افروخته گردانیده‌اند.

وَ لِكُلٍّ دَرَجاتٌ مِمّا عَمِلُوا وَ لِيُوَفِّيَهُم أَعمالَهُم وَ هُم لا يُظلَمُونَ (واو) در (و لکل) عطف بدو آیه بالا است که آیه اول آن اشخاصی که بعد بلوغ و رشد ایمان آوردند و تسلیم امر حق تعالی گردیده و از خدا موفقیت برای خود و والدین خود طلبیدند و توبه و بازگشت بحق تعالی نمودند و آن دسته دوم که بعکس بپدر و مادر توهین نموده و منکر معاد گردیدند برای هر یک از آنان درجه‌ای است از درجات صعود بقدر عملشان یا درجه‌ای است از درجات نزول که آن هم نیز بمیزان عملشان میباشد و جزای عمل هر کسی بالتّمام و کمال داده میشود و از حقّ احدی کاسته نمیگردد تا آنکه بر او ستم شده باشد در سوره زلزال آیه ۷ فرموده: (فَمَن يَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ خَيراً يَرَهُ وَ مَن يَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ) خلاصه ظاهرا آیه اشاره باین است که درجات ناشی از اعمال است و چون مردم در عمل تفاوت بسیار دارند اینکه است که در درجات نیز تفاوت بسیار دارند و درجه هر کسی روی میزان اعمال و صفات و اخلاق وی تعیین گردیده که در واقع خودش در حیات و زندگانی دنیوی خود بنا نهاده.

از اینکه آیه میتوان استفاده نمود که انسان در اعمال خود مختار است زیرا که (لِكُلٍّ دَرَجاتٌ مِمّا عَمِلُوا) مشعر بر اینکه است که درجه هر کسی در قیامت ناشی از عمل خود او است و بوی ظلم و ستم نشده اگر آدمی در عمل مجبور بود چگونه درجه او ناشی از عملش و متفرّع بر کردارش میگردید و هر گاه درجه او اسفل سافلین گردیده چگونه صحیح بود که گفته شود بر او ستم نشده بلکه ظلمی بالاتر از اینکه تصوّر نداشت که انسان را مجبور گردانند بر اعمال نکوهیده‌ای پس از آن وی را در درکه عذاب واقع گردانند و باو گفته شود اینکه کیفر مجازات

صفحه : ۱۳۸

اعمال بد تو است.

وَ يَومَ يُعرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النّارِ أَذهَبتُم طَيِّباتِكُم فِي حَياتِكُمُ الدُّنيا وَ استَمتَعتُم بِها فَاليَومَ تُجزَونَ عَذابَ الهُونِ بِما كُنتُم تَستَكبِرُونَ فِي الأَرضِ بِغَيرِ الحَقِّ وَ بِما كُنتُم تَفسُقُونَ آیه در مقام بیان عذاب روز قیامت است که وقتی آتش دوزخ عرضه میشود بر کافرین یعنی آتش جهنّم رو بآنان آرد بآنها گفته میشود آن چیزها و نعمتهای نیکی که در دنیا بشما عطاء شده بود چه از نعمتهای خارجی مثل سلامتی بدن و مال و ثروت و اطعمه‌های لذیذ و چه از نعمتهای باطنی مثل عقل، هوش ذکاوت، شجاعت و غیر اینها را در غیر محلّ خود که بایستی بآنها سعادت و فضیلت و کمال انسانیّت خود را تحصیل نمائید صرف گردانیدید و تمام آنها را صرف تمتّعات نفسانی نمودید و چون کفران نعمت کردید امروز که روز قیامت است بایستی بکیفر اعمال نکوهیده که در دنیا نمودید و از روی کبر و منیّت زیر بار اطاعت و فرمان حق تعالی نرفتید و مشغول فسق و فجور گردیدید بچشید عذاب خوار کننده را (جَزاءً وِفاقاً) چون جزاء بایستی موافق عمل باشد مجازات کبر خواری است و مجازات فسق عذاب است اینکه است که فرمود (عذاب الهون) از (سدی) که یکی از روات و مفسرین سنیها است چنین نقل می‌کنند که گوید عادت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم اینکه بود که هر وقت سفر می‌رفت آخرین کسی را که وداع می‌کرد فاطمه «ع» بود و وقتی برمیگشت اولین کسی را که ملاقات می‌کرد

فاطمه بود روزى از سفر برگشت بعادت معهود وقتى بدر خانه فاطمه «ع» رسيد ديد پرده گليمى برسم تجمل و زينت بدر خانه خود آويخته وقتى حضرت پرده را ديد برگشت فاطمه «ع» بعد از آنكه قدرى انتظار كشيد و ديد پدرش نيامد رفت بحجره رسول اللّه صلّى اللّه عليه و اله و سلّم و گفت چرا ترك عادت كرديد و مرا از ديدارت محروم گردانيدى فرمود آمدم درب خانه تو ديدم پرده‌اى آويخته‌اى برگشتم اينها عادت جبابره است آل محمّد را با زينت دنيا چه كار است من بسيار متنفرم فاطمه «ع» پرده را خدمت پدر فرستاد

صفحه : ۱۳۹

و پس از آن بقناعت و سختى مى‌گذرانيد. (منهج) وَ اذكُر أَخا عادٍ إِذ أَنذَرَ قَومَهُ بِالأَحقافِ خطاب برسول خود نموده‌اى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم ياد كن برادر عاد يعنى (هود نبى عليه السّلام) را گويند هود عليه السّلام برادر نسبى عاد يا از قبيله عاد بود كه بوى امر شد اى هود بترسان و تهديد كن قبيله خود را (بالاحقاف) (احقاف) جمع (حقف) بمعنى رمل مستطيل مايل باعوجاج است و آن ريگستانى بوده نزديك حضرموت در ولايت يمن مشرف بر درياى عمّان و آن موضع را شحر گويند و گويند احقاف يك محلى است ميان عمّان و مهره و اهل آن وادى اهل خيام بودند از قبيله‌هاى ارم كه در باديه مى‌نشستند و هود عليه السّلام براى ارشاد آنها مبعوث گرديد.

وَ قَد خَلَتِ النُّذُرُ مِن بَينِ يَدَيهِ در اينكه جمله مفسرين چند احتمال داده‌اند شايد جمله حاليه باشد يعنى هود عليه السّلام برسالت براى اهل باديه مبعوث گرديد در حالى كه پيمبرانى پيش از هود عليه السّلام (وَ مِن خَلفِهِ) و بعد از او براى ارشاد مردم بتوحيد و پرستش خداى يكتا آمده بودند.

و ممكن است جمله معترضه باشد نه حاليه (أَلّا تَعبُدُوا إِلَّا اللّهَ إِنِّي أَخافُ عَلَيكُم عَذابَ يَومٍ عَظِيمٍ) خلاصه خداى سبحان هود عليه السّلام را برسالت بگروه عاديان فرستاد و هود آنان را بپرستش خداى يكتا دعوت نمود كه عبادت و پرستش ننمائيد مگر او را زيرا كه فقط مستحقّ پرستش او است و بس و گوش زد آنها نمود كه اگر بر خدا شريك قرار دهيد من بر شما مى‌ترسم از عذاب روز بزرگ.

اهل عاد گفتند اى هود (أَ جِئتَنا لِتَأفِكَنا عَن آلِهَتِنا) آيا آمده‌اى كه ما را از خدايان ما بگردانى (فَأتِنا بِما تَعِدُنا إِن كُنتَ مِنَ الصّادِقِينَ) هميشه وعده عذاب بما مى‌دهى اگر راست مى‌گويى اينكه عذاب را براى ما بياور.

قالَ إِنَّمَا العِلمُ عِندَ اللّهِ وَ أُبَلِّغُكُم ما أُرسِلتُ بِهِ وَ لكِنِّي أَراكُم قَوماً تَجهَلُونَ

صفحه : ۱۴۰

هود عليه السّلام در پاسخ اعتراض آنان گفت علم بموقع عذاب نزد خدا است من بشما ميرسانم آن اندازه‌اى را كه بمن ارسال گرديده و مأمور گرديده‌ام كه بشما ابلاغ نمايم كه ايمان آريد و مطيع فرمان خدا گرديد و چون شما مردمان جاهل و نادان ميباشيد و اطّلاعى از عاقبت اعمال نكوهيده خود نداريد و نميدانيد كه پيمبران از طرف حق تعالى ارسال گرديده‌اند كه مردم را از عذابى كه در اثر طغيان و كفر آنها بروز مينمايد آنها را تهديد نموده و بترسانند لكن نه وقوع عذاب و نه رفع آن هيچ يك بدست پيمبران نيست.

پس از آنكه از سخن هود عليه السّلام و وعد و وعيد او متنبه نگرديدند و بر طغيان خود افزودند چنانچه مفسرين گفته‌اند خداى متعال آنان را بقحطى مبتلا نمود و سه سال براى آنها باران نيامد كه شايد متنبه گردند و حضرت هود عليه السّلام بآنان ميگفت ايمان آريد تا خدا بشما باران فرستد و گر نه عوض باران بر شما عذاب ريزان خواهد شد بالاخره از راه اضطرار بمحلّ كعبه كه آن

وقت پشته ریگ سرخ رنگی بود پناه بردند و مرتد نامی که یکی از تابعین هود علیه السّلام بود بآنها گفت بحضرت هود علیه السّلام ایمان آرید تا از اینکه بلا نجات یابید و بدعای شما باران نخواهد آمد عادیان بسخن او اعتنا ننمودند و او را حبس نمودند خلاصه اهل عاد در آن موضع مشغول شدند بدعاء و طلب باران نمودند آن وقت سه قطعه ابر پدید گردید و صدایی شنیدند که یکی از اینکه سه قطعه ابر را اختیار کنید اینان ابر سیاه را که مانند دل خودشان سیاه بود بگمان اینکه ابر سیاه بیشتر باران دارد اختیار نمودند.

صفحه : ۱۴۱

[سوره الأحقاف (۴۶): آیات ۲۴ تا ۳۵]

اشاره

فَلَمّا رَأَوهُ عارِضاً مُستَقبِلَ أَودِيَتِهِم قالُوا هذا عارِضٌ مُمطِرُنا بَل هُوَ مَا استَعجَلتُم بِهِ رِيحٌ فِيها عَذابٌ أَلِيمٌ (۲۴) تُدَمِّرُ كُلَّ شَيءٍ بِأَمرِ رَبِّها فَأَصبَحُوا لا يُرى إِلاّ مَساكِنُهُم كَذلِكَ نَجزِي القَومَ المُجرِمِينَ (۲۵) وَ لَقَد مَكَّنّاهُم فِيما إِن مَكَّنّاكُم فِيهِ وَ جَعَلنا لَهُم سَمعاً وَ أَبصاراً وَ أَفئِدَةً فَما أَغنى عَنهُم سَمعُهُم وَ لا أَبصارُهُم وَ لا أَفئِدَتُهُم مِن شَيءٍ إِذ كانُوا يَجحَدُونَ بِآياتِ اللّهِ وَ حاقَ بِهِم ما كانُوا بِهِ يَستَهزِؤُنَ (۲۶) وَ لَقَد أَهلَكنا ما حَولَكُم مِنَ القُرى وَ صَرَّفنَا الآياتِ لَعَلَّهُم يَرجِعُونَ (۲۷) فَلَو لا نَصَرَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللّهِ قُرباناً آلِهَةً بَل ضَلُّوا عَنهُم وَ ذلِكَ إِفكُهُم وَ ما كانُوا يَفتَرُونَ (۲۸)
وَ إِذ صَرَفنا إِلَيكَ نَفَراً مِنَ الجِنِّ يَستَمِعُونَ القُرآنَ فَلَمّا حَضَرُوهُ قالُوا أَنصِتُوا فَلَمّا قُضِيَ وَلَّوا إِلى قَومِهِم مُنذِرِينَ (۲۹) قالُوا يا قَومَنا إِنّا سَمِعنا كِتاباً أُنزِلَ مِن بَعدِ مُوسى مُصَدِّقاً لِما بَينَ يَدَيهِ يَهدِي إِلَى الحَقِّ وَ إِلى طَرِيقٍ مُستَقِيمٍ (۳۰) يا قَومَنا أَجِيبُوا داعِيَ اللّهِ وَ آمِنُوا بِهِ يَغفِر لَكُم مِن ذُنُوبِكُم وَ يُجِركُم مِن عَذابٍ أَلِيمٍ (۳۱) وَ مَن لا يُجِب داعِيَ اللّهِ فَلَيسَ بِمُعجِزٍ فِي الأَرضِ وَ لَيسَ لَهُ مِن دُونِهِ أَولِياءُ أُولئِكَ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ (۳۲) أَ وَ لَم يَرَوا أَنَّ اللّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ لَم يَعيَ بِخَلقِهِنَّ بِقادِرٍ عَلى أَن يُحيِيَ المَوتى بَلى إِنَّهُ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيرٌ (۳۳)
وَ يَومَ يُعرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النّارِ أَ لَيسَ هذا بِالحَقِّ قالُوا بَلى وَ رَبِّنا قالَ فَذُوقُوا العَذابَ بِما كُنتُم تَكفُرُونَ (۳۴) فَاصبِر كَما صَبَرَ أُولُوا العَزمِ مِنَ الرُّسُلِ وَ لا تَستَعجِل لَهُم كَأَنَّهُم يَومَ يَرَونَ ما يُوعَدُونَ لَم يَلبَثُوا إِلاّ ساعَةً مِن نَهارٍ بَلاغٌ فَهَل يُهلَكُ إِلاَّ القَومُ الفاسِقُونَ (۳۵)

صفحه : ۱۴۲

ترجمه

پس چون گروه عاد دیدند ابر پهن شده و صحرا و رودخانه‌هایشان را گرفته گفتند اینکه ابری است که باران آرد. (هود علیه السّلام) گفت بلکه اینکه آن عذابی است که بآن عجله میکردید اینکه بادی است که در آن عذاب دردناک است (۲۴)
و باذن پروردگار هر چیزی را هلاک میگرداند پس صبح کردند در حالی که دیده نمی‌شد مگر منزلهایشان (همه هلاک شده بودند) چنین پاداش می‌دهیم گروه ستم‌کاران را (۲۵)
محققا قوم عاد را متمکن گردانیده بودیم بآنچه را که شما را متمکن نگردانیدیم و برای آنان قرار دادیم گوش و چشم و قلب پس

بی‌نیاز ننمود آنها را (از عـذاب) نه گوش و نه چشم و نه قلب آنها زیرا که آنان جماعتی بودنـد که آیات خـدا را انکار می‌نمودند و آنها را فرو گرفت آنچه را که بآن استهزاء و مسخره می‌نمودند (۲۶)

(خطـاب بکفّـار است که) بحقیقت ما هلاک گردانیـدیم آنچه اطراف شـما بود از قریه‌ها و ما مکرّر گردانیـدیم آیات را شایـد آنان بازگردند (۲۷)

پس چرا آنها را یاری ننمودنـد آن کسانی که بغیر خـدا بآنها نزدیکی می‌جسـتند و آنان را اله و اله خود قرار میدادند بلکه (در موقع عذاب) گم شدند (و پدیدار نبودند) و اینکه است دروغ آنها و آنچه را که افتراء میزنند (۲۸)

و ای

صفحه : ۱۴۳

محمّد یاد کن وقتی که گروهی از جن را بسوی تو گردانیدیم که اسـتماع قرآن مینمودند و چون حاضـر شدند گفتند خاموش باشید و (بشنوید) و چون آیات را شنیدند بسوی قوم خود برگشتند در حالی که آنان تهدید کننده‌گان بودند (۲۹)

(جنّیان) گفتند ای گروه جنیان بدرستی ما شـنیدیم کتابی که بعد از موسـی علیه السّلام فرود آمده (که آن کتاب) تصدیق کننده آن چیزی است که پیش از او بوده و آن کتاب (قرآن) راه‌نمایی میکند بسوی حق و مینماید راه راست را (۳۰)

(و نیز جنیان با هم گفتنـد) ای گروه ما اجابت کنیـد خواننده بسوی خدا (محمّد را صلّی اللّه علیه و اله و سلّم) و باو ایمان آورید تا خدای تعالی بیامرزد گناهان شما را و از عذاب دردناک در پناه او باشید (۳۱)

کسـی که اجابت نکند داعی الی اللّه را (چنین کسـی) نتواند احدی را در زمین عاجز نماید و نه برای او دوستانی است غیر از خدا و اینکه جماعت در گمراهی آشکارند (۳۲)

آیـا کفـار ندیدنـد و ندانسـتند که خـدایی که (بقـدرت کـامله خود) آسـمانها و زمین را آفریـده و در خلقت آنها خسـته‌گی و آزار نکشیده (چنین کس قدرت) دارد که مرده‌ها را نیز زنده گرداند آری محققا او بر هر چیزی توانا است (۳۳)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم یاد کن روزی را که کفار بر آتش جهنم عرضه شوند (و بآنان گفته شود) آیا براستی و حقیقت اینکه آتشی نیست که بشما وعده داده شده (در پاسخ گویند) آری قسم بپروردگار ما آن گاه (خازن جهنم بآنها گوید) پس بچشید عذاب را بسبب آنکه کافر شدید (۳۴)

ای محمّـد صـلّی اللّه علیه و اله و سـلّم صبر کن بر جفای کفار همانطوری که پیمبران اولو العزم صبر نمودنـد و عجله نکن در عذاب آنها گویا آنها می‌بینند روزی را که بآنها وعده داده شده (۳۵) که (در دنیا) درنگ نکردند مگر یک ساعتی از روز (اینکه هایی که در اینکه سوره گفته شد) تبلیغی است پس آیا هلاک گردیده میشوند مگر گروه گنه‌کاران

صفحه : ۱۴۴

توضیح آیات

اشاره

فَلَمّا رَأَوهُ عارِضاً مُستَقبِلَ أَودِيَتِهِم قالُوا هذا عارِضٌ مُمطِرُنا بَل هُوَ مَا استَعجَلتُم بِهِ رِيحٌ فِيها عَذابٌ أَلِيمٌ گروه عاد وقتی دیدند سه قطعه

ابر بالای سر آنان پدید گردید گفتند اینکه ابری است که از آن باران ریزش میکند و بآن منتفع میگردیم لکن گمان آنها درست نبود بلکه بعکس آن ابر باعث هلاکت آنها گردید و آن همان عذاب عظیمی بود که حضرت (هود) علیه السّلام قبلا بآنها خبر داده که اگر ایمان نیاورید و عبادت نکنید مگر خدای یکتا را مبتلا میگردید بعذاب بزرک و آنان از روی جهالت و نفهمی باور ننموده و گفتند اگر راست می‌گویی بیاور آن عذابی را که بما وعده میدهی و شاید (بَل هُوَ مَا استَعجَلتُم) سخن هود باشد وقتی که ابر بالا آمد حضرت هود گفت اینکه همان ابری است که در آن عذابی است که بآن عجله مینمودید.

خلاصه چنانچه مفسرین گویند در آن ابر بادی بود و چنان وزیدن گرفت که آنان را مستأصل نمود و اموال و حیوانات و تمام اثاثیه آنها را پراکنده گردانید و خود آنان را نیز هلاك نمود.

بروایت منهج از عمر و بن میمون است که گفته آن باد خیمه‌ها و شتران را با هودجهای آنها بالای هوا میبرد و مانند ملخ در هوا پرواز میداد و بروایت دیگر اول کسی از آنها که آن عذاب را مشاهده نمود زنی بود که بآنها گفت بادی میبینم که در آن شعله‌های آتش است و هود علیه السّلام مؤمنین را از میان آنان بیرون برد وقتی همین باد بمؤمنین میخورد روح آنها را تازه مینمود و بدن آنان را نرم میگردانید و از آن لذت و راحتی میبردند و محظوظ میگردیدند.

آری بایستی چنین باشد زیرا که تمام موجودات قشون خدا و زیر فرمان اویند با دشمنان خدا دشمن و با دوستان خدا دوستند و مسخّر امر حق تعالی و منتظر فرمانند و اگر چهار صباحی با دشمنان خدا موافقت نمایند و آنها

صفحه : ۱۴۵

بدلخواه خود روزگاری را بگذرانند از روی حکمتی است که مربّی عالم بآنها مهلت داده که عالم دنیا تعمیر گردد گویند وقتی عادیان از شدّت وزیدن باد مستأصل گردیدند در منزلهای خود رفتند و درب را روی خود بستند و باین وسیله گمان کردند از عذاب خدا میتوانند فرار نمایند باد شدّت نمود و درب‌ها را از جای کند و هفت شبانه روز می‌وزید و پشته‌های ریگ احقاف را بر آنان میریخت تا همه در زیر آن پنهان گردیدند و هلاك شدند.

فَأَصبَحُوا لا یُری إِلّا مَساکِنُهُم کَذلِکَ نَجزِی القَومَ المُجرِمِینَ و گروه عادیان بعد از ورود اینکه عذاب الیم طوری مندك و نابود گردیدند که دیگر اثری از آنان پدیدار نبود مگر منزلها و محلی که در آن زندگانی مینمودند معلوم میشود پس از آرامش باد جسدهای آنها نیز مضمحل و ناپدید گردیده زیرا چنانچه گفته‌اند باد آنان را بلند میکرد و بکوه میزد تا آنکه بدنهای آنها را ریز ریز میگردانید بطوری که دیگر اثری از آنها ظاهر نمیگردید چنین است کیفر و مجازات گنهکاران که اضافه بر عذاب اخروی در دنیا نیز اگر حکمت اقتضاء نماید بایستی بمکافات اعمال و افعال خود برسند تا دیگران متنبه گردند.

وَ لَقَد مَکَّنّاهُم فِیما إِن مَکَّنّاکُم فِیهِ (ان) در آیه نافیه است و خطاب باهل مکه است که ای قریش جماعت عاد از حیث مال و ثروت و قوّت و بلندی قامت و استحکام در عمل متمکن‌تر از شما بودند گویند قوّت جسمانی آنان بقدری شدید بوده که از کوه سنگ میکندند و برای خود خانه میساختند چنان تمکن و قوّت و قدرتی بآنها دادیم که بشما نداده‌ایم و شاید (ان) زائده باشد اشاره به اینکه قوم عاد با اینکه قوّت و زور و بازو و با آن عظمت جثه و استحکام منازل و بناء عالی نتوانستند خود را از بادی که ناشی از غضب الهی بود حفظ نمایند شما که ضعیف‌تر و ناتوان‌ترید چگونه از عذاب خدا

صفحه : ۱۴۶

احتراز نمی‌نمائید.

وَ جَعَلنا لَهُم سَمعاً وَ أَبصاراً وَ أَفئِدَةً فَما أَغنی عَنهُم سَمعُهُم وَ لا أَبصارُهُم وَ لا أَفئِدَتُهُم مِن شَیءٍ إِذ کانُوا یَجحَدُونَ بِآیاتِ اللّهِ وَ حاقَ

بِهِم ما کانُوا بِهِ یَستَهزِؤُنَ و با آنکه بآنها گوش شنوا و چشم بینا و قلب درّاك دادیم یعنی آنان را از تمام شئونات انسانیّت برخوردار نمودیم هم از جهت قوّت و قدرت جسمانی و هم از جهت قوّت نفسانی لکن با اینکه حال نتوانستند از نعمت‌های الهی خود را بهره‌مند گردانند و سعادت و فضیلت روحانی خود را تأمین نمایند بلکه نعمت‌های خود را در بیراهه صرف تعیشات طبیعی خود نمودند و آیات خدا را منکر گردیدند و رسول الهی را مورد مسخره قرار دادند اینکه بود که عاقبت کار آنها اینکه شد که عذاب آنها را فرو گرفت و نتیجه استهزاء و سخریّه آنان را بازگشت بخودشان نمود.

وَ لَقَد أَهلَکنا ما حَولَکُم مِنَ القُری وَ صَرَّفنَا الآیاتِ لَعَلَّهُم یَرجِعُونَ (و لقد) عطف بآیه بالا-است و اشاره به اینکه همین طوری که عادیان را در اثر مخالفت پیمبرشان هلاك گردانیدیم اهل قریه‌هایی که اطراف شما یعنی در اطراف مکّه بودند آنان را نیز هلاك نمودیم و قوم (هود علیه السّلام) را در یمن و قوم صالح علیه السّلام در حجر، و ثمود در، سدوم و قوم لوط در راه شام که در رهگذار شما است به‌بینید و عبرت گیرید که پس از آنکه بر آنان آیات و نشانه‌های قدرت خود را مکرر نمایانیدیم که شاید آنان از کفر بایمان بازگردند وقتی بازنگشتند بکیفر اعمال خود مبتلا بعذاب گردیدند.

آیه اشاره باین است که خدا پیش از اتمام حجّت کسی را مبتلا به عذاب نمیگرداند آیات خود را مکرر میگرداند گاهی بمعجزه و گاهی بتهدید و انذار و گاهی بوعده بهشت و نعمت‌های بهشتی و گاهی نعمت‌ها و آثار قدرت خود را تذکر میدهد و گاهی بفقر و سختی مردم را مبتلا میگرداند و آنان را در فشار روزگار وا می‌گذارد که شاید متنبه گردند و دست از لجاجت و خودسری بردارند پس از آنکه

صفحه : ۱۴۷

دانسته و فهمیده بنای انکار و ضدیّت و اذیّت به پیمبران و مؤمنین را گذاشتند آنان را بعذاب مستأصل میگرداند که شاید دیگران متنبّه گردند.

فَلَو لا نَصَرَهُمُ الَّذِینَ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللّهِ قُرباناً آلِهَةً بَل ضَلُّوا عَنهُم وَ ذلِكَ إِفکُهُم وَ ما کانُوا یَفتَرُونَ در مقام اعتراض بکفار برآمده که آنهایی که در اثر کفر و شرك گرفتار عذاب گردیدند و بگمان فاسد خود خدایانی را که ساخته شده دست خودشان بود پرستش مینمودند و میگفتند که (ما نَعبُدُهُم إِلّا لِیُقَرِّبُونا إِلَی اللّهِ زُلفی) تا اینکه باین وسیله بخدا تقرب جویند (فلولا بمعنی فهلا است) پس چرا در موقع عذاب آنان را یاری ننمودند.

(بَل ضَلُّوا عَنهُم) بلکه خدایان آنان در موقع عذاب گم شدند و مشرکین معبودان خود را نیافتند و همین است نتیجه دروغ آنها که بخدای یگانه افترا میزنند و شریك برای او قرار میدهند.

اشاره به اینکه اگر آنها منزلت و مقام و فضیلتی نزد خدا داشتند بایستی عبادت کننده‌گان را خود را از عذاب نجات دهند نه آنکه خودشان در عذاب مضمحل و نابود گردند.

وَ إِذ صَرَفنا إِلَیكَ نَفَراً مِنَ الجِنِّ یَستَمِعُونَ القُرآنَ فَلَمّا حَضَرُوهُ قالُوا أَنصِتُوا فَلَمّا قُضِیَ وَلَّوا إِلی قَومِهِم مُنذِرِینَ خطاب بشخص رسول است که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم یاد کن وقتی را که جماعتی از جنیّان را بسوی تو گردانیدیم که استماع قرآن مینمودند.

بقول بعضی آنها از بلاد و مسکن خود بتوفیق الهی ملهم گردیدند که برای استماع قرآن حاضر گردند بقول دیگر وقتی شیاطین دیدند راه آسمان بسوی آنان بسته شده که هر گاه میخواستند بآسمان عروج نمایند بستاره شهاب رانده میشوند گفتند یك امر بزرگی در زمین واقع گردیده که راه آسمان را بروی ما بسته گردانیده در مقام تجسر

صفحه : ۱۴۸

برآمدند و در زمین میگشتند تا بتهامه رسیدند و با رسول خدا صلّی اللّه علیه و اله و سلّم در وادی نخله ملاقات نمودند و استماع قرآن کردند و دانستند که سبب ممنوعیت آنها از صعود بآسمان همین بوده.

و در اینکه مقصود از (نفرا) از جنیان چند عدد بوده گفتاری از مفسرین نقل شده از إبن عباس است که آنان هفت نفر بودند، دیگری گفته نه نفر بودند و ده نفر، و دوازده نفر، و هفتاد نفر نیز گفته شده لکن چون بقاعده عربیّت (نفر) بر زیادتر از ده عده گفته نمیشود باین لحاظ باید یا ده نفر یا کمتر باشند.

(خلاصه وقتی جنیان برای استماع قرآن حاضر شدند با هم گفتند ساکت باشید و گوش دهید چون استماع نمودند بسوی قوم خود برگشتند در حالی که گروه خود را تهدید می‌نمودند گویند جنیان پس از استماع قرآن ایمان آوردند و مسائل چندی استفسار نمودند و حضرت آن چند نفر را برسالت برای قومشان تعیین فرمود.

قالُوا یا قَومَنا إِنّا سَمِعنا کِتاباً أُنزِلَ مِن بَعدِ مُوسی مُصَدِّقاً لِما بَینَ یَدَیهِ یَهدِی إِلَی الحَقِّ وَ إِلی طَرِیقٍ مُستَقِیمٍ وقتی بطائفه خود برگشتند گفتند ای قوم ما شنیدیم آیات کتابی را که بعد از موسی علیه السّلام فرود آمده گویند آنان یهودی بودند یا نامی از انجیل نشنیده بودند یا بآن ایمان نداشتند اینکه بود که اسمی از انجیل نبردند وقتی جنیان برگشتند بقوم خود گفتند ما شنیدیم کتابی که تصدیق کننده کتب آسمانی و مشتمل بر حقانیّت انبیاء و راه‌نمای بحق و نماینده طریق مستقیم بود.

یا قَومَنا أَجِیبُوا داعِیَ اللّهِ وَ آمِنُوا بِهِ یَغفِر لَکُم مِن ذُنُوبِکُم وَ یُجِرکُم مِن عَذابٍ أَلِیمٍ جنیان باز بطریق ارشاد خطاب بکسان خود نموده و گفتند ای قوم و عشیره ما اجابت کنید داعی الی اللّه را و باو ایمان آورید تا آنکه خدا گناهان شما را

صفحه : ۱۴۹

بیامرزد و شما را از عذاب سخت دردناک جهیم پناه دهد.

وَ مَن لا یُجِب داعِیَ اللّهِ فَلَیسَ بِمُعجِزٍ فِی الأَرضِ وَ لَیسَ لَهُ مِن دُونِهِ أَولِیاءُ أُولئِکَ فِی ضَلالٍ مُبِینٍ هر کس اجابت نکند خواننده بسوی خدا یعنی محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم را در اثر نافرمانی و اعراض از داعیان حق تعالی مبتلا گردد بعذاب و کی است که بتواند از عذاب خدا جلوگیری نماید و او را عاجز گرداند که نتواند عذاب کند و کسی که در مورد غضب و عذاب الهی واقع گردید و خود را از نظر رحمت او انداخت دیگر دوست و یار و یاوری برای او نیست که بتواند وی را از عذاب برهاند زیرا که تمام موجودات دوست دوستان خدا و دشمن دشمنان خدا میباشند و چنین کسانی در گمراهی هویدا قدم میزنند.

مفسرین راجع باین قضیه بالا چنین گفته‌اند که پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم پس از وفات ابو طالب که حامی او بود سخت در مورد جفای قریش واقع گردید و میدانست که تبلیغ و دعوت او در دل سخت کفار قریش اثری ندارد چگونه ممکن بود سخنان او در دل سهمگین قریش که بر خلاف عادات چندین ساله آنان است نفوذ نماید.

اینکه بود که پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم جان خود را در معرض خطر می‌بیند اگر چه از اینکه جهت هم وحشتی نداشت لکن برای اینکه وظیفه خود را انجام دهد در مقام حامی و پشتیبان برآمد و خواست مکّه را ترک کند رو بطائف نمود که سه روز راه بود تا بمکّه و در دامن کوه شهر سبز و خرمی واقع بود و طائفه ثقیف که دائیان او بودند در آنجا مسکن داشتند حضرت بگمان اینکه شاید باو کمک نمایند در آنجا نزول نمود.

و با سه نفر رئیس آنها بنام عبد یالیل، و مسعود و حبیب فرزندان عمرو وارد صحبت گردید و آنان را بیاری خود دعوت نمود ولی آنها علاوه بر اینکه دعوت او را نپذیرفتند مسخره و استهزایش نمودند و اوباش را بر علیه او تحریک کردند.

صفحه : ۱۵۰

ثقیفیها که مردمان ثروتمند بودند و با قریش داد و ستد داشتند و شهر آنان مرکز یکی از بزرگترین بتهای قریش بود و آن بت را (لات) مینامیدند تحمّل ننمودند که آن مهمان خود را اقلا بخوبی از نزد خود برانند.

پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم وقتی دید دعوت او را نپذیرفتند از آنها تقاضا نمود که اینکه امر را پوشیده گردانند تا سبب تجرّی قریش نگردد بعکس تقاضای او شورش نموده و اوباش را تحریک کردند که او را سنگ باران نمایند تا آنکه پای مبارکش مجروح گردید و با پای مجروح و بدن خونین از شهر بیرونش کردند.

حضرت از شهر بیرون رفت و در بین راه باغی بود بنام نخیله چند روزی در آنجا توقّف نمود وقتی از شرّ اوباش اهل طائف آسوده گردید دلش شکست احساساتش تحریک شد زیرا خود را بدون پناه و ملجأ میدید با اشک ریزان و دل بریان روی دل بخدای خود نمود و گفت:

(اللهم الیک اشکو ضعف قوتی و قلهٔ حیلتی و هوانی علی النّاس یا ارحم الراحمین) چون پسران ربیعه چنین حال افسرده‌گی از او مشاهده نمودند، عرق قرابت آنها بحرکت آمده طبق انگوری بغلام نصرانی که نام او (عداس) بود دادند و نزد حضرتش فرستادند وقتی عداس طبق انگور را خدمتش گذاشت بسم اللّه گفت و بخوردن انگور مشغول گردید عداس حیرت زده بر او نگریست و گفت اهل اینکه شهر چنین کلمه‌ای نمیگویند تو از کدام شهری گفت از مکّه‌ام حضرت فرمود تو از کدام شهری و دین تو چیست غلام گفت ترسایم یعنی عیسویم و از اهل نینوی گفت آیا از دهکده مرد پارسا یونس بن متی علیه السّلام میباشی عداس پرسید چه میدانی که یونس کیست محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم گفت یونس برادر من پیمبر بود من هم پیمبرم.

عداس وقتی اینکه سخن را شنید افتاد روی زمین و دست و پای پیمبر اکرم را بوسید فرزندان ربیعه از دور تماشا میکردند و تعجب می‌نمودند لکن دست از دین خود برنمیداشتند همین که عداس برگشت باو گفتند اینکه مرد تو را از دینت

صفحه : ۱۵۱

برنگرداند دین تو بهتر است غلام گفت من سخنی از او شنیدم که غیر از پیغمبر کسی نمیداند گفتند اینکه مرد ساحر و خدّاع است.

خلاصه وقتی حضرت محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم از ایمان آوردن اهل طائف مأیوس گردید برگشت بمکّه و چون ببطن نخله فرود آمد و در شب بنماز تهجّد و قرائت قرآن مشغول گردید آن وقت جنیان استماع قران نمودند و ایمان آوردند اینکه بود بیان آیه بالا که خدا خبر می‌دهد (وَ إِذ صَرَفنا إِلَیکَ نَفَراً مِنَ الجِنِّ یَستَمِعُونَ القُرآنَ الخ).

اینکه آیه و آیات سوره (جنّ) و غیر آن دو مطلب را بطور وضوح برای ما ثابت میگرداند یکی اینکه (جن) مقابل انس وجود دارد و غیر از نوع انسان بشمار میرود و دیگر آنکه نبی خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بر جنّ و انس رسالت داشت نه فقط بر افراد بشر.

و کسانی که تابع طبیعیین گردیده و منکر وجود جنند آیه را حمل بر معنی لغوی نموده‌اند و گویند جن در زبان عربی بچیزی اطلاق میشود که پوشیده و مستور باشد و دیده نشود چنانچه طفل در شکم مادر اجن و جنین نامند و بمعنی وحشت نیز آمده اینکه است که نظر بهمین معنی لغوی آیه را حمل بر افرادی از بشر نموده‌اند که در خارج از آبادی‌ها زندگانی مینمودند آنها در اشتباهند زیرا وقتی که اینکه آیه را با آیات سوره (جنّ) جمع کنیم دلالت صریح دارد که مقصود از (جن) در اینجا نوع دیگری است از موجودات که مقابل انسان است نه اینکه بعضی از افراد بشر باشد چگونه جایز است که اینکه آیاتی که بضمیمه آیات سوره جن ظاهر و واضح است که جن غیر از انس است و از محکمات قرآن بشمار میرود حمل بر معنی غیر ظاهرش نمود.

زهی نفهمی و بیخردی که انسان عوالمی را که از فیض رحمت نامتناهی قادر مطلق بروز و ظهور نموده محصور گرداند بمحسوسات خود و آنچه را که بحواس ظاهره درک نشود از انواع و اقسام ملائکه و انواع جنّ و غیر آن و لو اینکه

صفحه : ۱۵۲

در کلمات وحی تصریح بآن شده باشد حمل بر محسوسات نماید.

خلاصه چون وجود جنّ امری است ممکن و همچنین طبقات و انواع و اقسام ملائکه که از آن در سوره ملائکه توصیف با جنحه نموده آن نیز ممکن الوقوع است و مخبر صادق خبر بوقوع آنها داده بایستی بدون تردید قبول نمود آیا منکرین جنّ و ملائکه بعوالم خلقت احاطه نموده‌اند و دانسته و فهمیده‌اند که چنین موجوداتی در عالم وجود ندارند یا بعقل ناقص خود غیر از اجسام کثیف اجسام لطیف مثل جن و ملائکه را محال عقلی میدانند.

آیا در قدرت خدا قصوری است آیا در خلقت ممکنات مانع و جلوگیری است که از نفوذ قدرت او کاسته میگرداند ماها مانند کردم در وسط سیب میمانیم که شاید گمان کند عالم منحصر بهمان محوطه‌ای است که در آن است ما نیز گمان میکنیم عالم منحصر بعالم جمادات و نباتات و حیواناتست و خبری از عوالم غیر متناهی الهی نداریم همین طور که فیض او بی‌انتهاء است مستفیض نیز بی‌انتهاء است کسی که خدا را قادر مطلق داند و باحاطه علمیّه او ایمان دارد و نیز ایمان دارد که قرآن از معدن وحی صادر گردیده و تصدیق دارد قوله تعالی را که در باره پیمبرش فرموده (ما یَنطِقُ عَنِ الهَوی إِن هُوَ إِلّا وَحیٌ یُوحی) دیگر چه داعی دارد که کلمات وحی را که از محکمات قرآن بشمار میرود حمل بر غیر ظاهرش نماید و یک توجیهات بعیده در باره آن بنماید مگر اینکه بخواهد آیات قرآن را مطابق آراء مادیین و طبیعیین تفسیر و توجیه نماید و اینکه نیست مگر از قصور فهم و عقل که پا از دائره محسوسات بالا نگذاشته و همه چیز را حمل بر معلومات و محسوسات خود نموده أ وَ لَم یَرَوا أَنَّ اللّهَ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ لَم یَعیَ بِخَلقِهِنَّ بِقادِرٍ عَلی أَن یُحیِیَ المَوتی بَلی إِنَّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ برای نفی استبعاد منکرین معاد و اثبات زنده شدن مردگان در قیامت و بیان عموم قدرت بهمزه استفهامی که در مقام انکار می‌آورند فرموده (أ وَ لَم یَرَوا) آیا کفّار ندانستند که بحقیقت خدا آن کسی است که آسمانها و زمین را آفریده

صفحه : ۱۵۳

و هیچ تعب و رنج و زحمتی از خلقت آنها نکشیده کسی که چنین قدرتی دارد که آسمانهای با آن عظمت را که مملو از کرات و سیّارات و کهکشانها است و مخلوقاتی در آن است که عدد آن را نمیداند مگر خالق آن و نیز زمین را با سعه آن از کوهها و اقیانوسها و انواع و اقسام موجودات زمینی، که همه آنها را بیک اراده وحدانی خلقت فرموده در سوره بقره آیه (۱۱۱) فرموده (وَ إِذا قَضی أَمراً فَإِنَّما یَقُولُ لَهُ کُن فَیَکُونُ) (کن) در آیه اشاره بسرعت اجابت ممکنات است که بمحض امر تکوینی از نیستی و عدم بهستی و وجود آیند چگونه قدرت ندارد که زنده کند مرده ها را چنین نیست که گمان کرده‌اند بلکه خدا بر هر چیزی توانا است.

اشاره بعموم قدرت دارد که آنچه را شما بعقل ناقص خود درک نمیکنید نباید انکار نمائید و قدرت خدا را محدود گردانید بمحسوسات و آیاتی که خارج از محسوسات است آن را بفهم و سلیقه خودتان تأویل و توجیه نمائید.

وَ یَومَ یُعرَضُ الَّذِینَ کَفَرُوا عَلَی النّارِ أَ لَیسَ هـذا بِالحَقِّ قالُوا بَلی وَ رَبِّنا قالَ فَذُوقُوا العَذابَ ذات متعال به پیمبر گرامی خود خبر میدهد که در روز قیامت وقتی که کفار را بر آتش جهنم عرضه میدارند یعنی در معرض آتش واقع میگردانند بآنها گفته میشود آیا آنچه پیمبران گوش زد شما نمودند از جهنم و عذاب حقیقت نداشت چنانچه شما دروغ می‌پنداشتید و باور نمی‌نمودید آنان گویند آری قسم بپروردگار ما که آنچه بما خبر دادند تماما حق و درست بود و ما وعد و وعید آنها را نپذیرفتیم ملائکه عذاب یا خازن دوزخ بآنان گوید در دنیا عناد ورزیدید و قبول ننمودید امروز بکیفر اعمال نکوهیده خود سختی عذاب را بچشید.

بِما کُنتُم تَکفُرُونَ شاید اشاره باین باشد که شراره آتش جهنم ناشی از خبث باطن و انکار حقّ و مخالفت نمودن پیمبران و سفرای

الهی سر میزند و خود انسان در آن وقت با نفس خود در مقام سرزنش و خصومت برمی‌آید و بخود خطاب کند که آیا سخن پیمبران حق نبود و تو انکار نمودی و وقتی که عذاب را معاینه مینماید

صفحه : ۱۵۴

تصدیق می‌کند ولی ایمان وی دیگر سودی ندارد باید بچشد عذابی را که در اثر کفر برای او آماده گردیده.

فَاصبِر کَما صَبَرَ أُولُوا العَزمِ مِنَ الرُّسُلِ وَ لا تَستَعجِل لَهُم کَأَنَّهُم یَومَ یَرَونَ ما یُوعَدُونَ لَم یَلبَثُوا إِلّا ساعَةً مِن نَهارٍ بَلاغٌ فَهَل یُهلَکُ إِلَّا القَومُ الفاسِقُونَ (من) در (من الرسل) یا بیانی است یعنی تمام پیمبران یا تبعیضی است یعنی بعضی از رسل که اولو العزم بودند و در تبلیغ رسالت صاحب عزم قوی و متانت استوار گردیدند.

خطاب برسول خود نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بر جفای کفار و آن نسبتهای ناروایی که بتو میدهند و سخنان تو را افسانه می‌پندارند و تو را بزجر از خود میرانند صبر نما همان طوری که اولو العزم از پیمبران بر جفای کفار صبر نمودند و در پاداش عمل آنان عجله مکن زیرا که حیات دنیا چنان زود گذر است که وقتی کفار عذاب را معاینه نمودند چنان پندارند که در دنیا نماندهاند مگر یک ساعتی از روز آری حیات و زندگانی دنیای فانی نسبت بآخرت باقی مثل آنی مینماید سالهایی از عمر بشر میگذرد وقتی فکر ایّام گذشته خود را میکند مانند رؤیایی در نظر وی جلوه میکند و هیچ از آن لذائذ خیالی که همیشه هم خود را مصروف بر آن نموده جز نکبت و قساوت و تیرگی قلب چیزی در دست ندارد و شاید مقصود از قوله تعالی (الّا ساعة) همان آن سیّال باشد که تعبیر از آن بزمان میشود و علی الدّوام در کون و فساد است وجود ثابت مستقرّی ندارد و عالم آخرت عالم ثابت و باقی و عالم لا یتغیر و عالم حیات است یعنی حیات جاودانی چنانچه در وصف او فرموده: (وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِیَ الحَیَوانُ لَو کانُوا یَعلَمُونَ) سوره عنکبوت آیه ۶۴

سخنان مفسرین در تعداد اولو العزم

در (منهج) از امام محمّد باقر و امام جعفر صادق (ع) نقل میکند که اولو العزم پنج نفرند که ناسخ شریعت غیر خود بودند:

صفحه : ۱۵۵

نوح (ع)- ابراهیم (ع)- موسی (ع)- عیسی (ع)- محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم که آنها را سادة النبیّین گویند و از إبن عباس و قتاده نیز همین طور نقل شده.

قول دیگر اولو العزم پیمبرانی میباشند که در بلاء بسیار صبر نمودند و آنان شش نفر بودند اول نوح (ع) که بر اذیت مردم اهلش خیلی صبر نمود و خود را سپر تیر بلاء ساخت دوم ابراهیم (ع) که بر آتش صبر کرد و خود را هدف تیر بلاء گردانید و از بوته امتحان خالص بیرون آمد سوم اسحق (ع) یا اسمعیل (ع) که برای ذبح حاضر گردید چهارم یعقوب (ع) که در فراق یوسف (ع) و فقدان چشم صبر نمود پنجم یوسف (ع) که در بلیّه چاه و زندان صبر و شکیبایی نمود تا آنکه باوج جاه و رفعت رسید ششم ایوب (ع) که بر ضرر بیماری شکیبایی کرد.

و بعضی داود (ع) و موسی (ع) و عیسی (ع) را داخل نمودهاند و بقول دیگر آنها هیجده نفر بودند و در بعضی از تفاسیر تمام پیمبران را اولو العزم بشمار آورده مگر یونس که در موقع نزول عذاب از میان قومش بیرون رفت و بکیفر آن عمل در شکم ماهی محبوس گردید. (منهج الصّادقین) خلاصه اولو العزم باعتبار معنی لغوی بر تمام پیمبران صادق آید زیرا تمام آن بزرگواران در تبلیغ

رسالت صاحب عزم قوی و دارای متانت و استقامت بودند و چون گفتار آنها بر خلاف عقیده و روش مردمان زمانشان بود مسلما از جفای آنان بسیار اذیّت میکشیدند و برای اجرای فرمان حق تعالی صبر مینمودند و شاید آیه اشاره باین باشد که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم همین طوری که تمام پیمبران از جفای کفار صبر مینمودند تو نیز همان طور صبر بنما.

صفحه : ۱۵۶

سورهٔ محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم

اشاره

اربعون آیهٔ بصریّ ثمان و ثلاثون کوفیّ تسع فی الباقین و مدنیّهٔ

[سوره محمّد (۴۷): آیات ۱ تا ۱۴]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
الَّذِینَ کَفَرُوا وَ صَدُّوا عَن سَبِیلِ اللّهِ أَضَلَّ أَعمالَهُم (۱) وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ وَ آمَنُوا بِما نُزِّلَ عَلی مُحَمَّدٍ وَ هُوَ الحَقُّ مِن رَبِّهِم کَفَّرَ عَنهُم سَیِّئاتِهِم وَ أَصلَحَ بالَهُم (۲) ذلِکَ بِأَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا اتَّبَعُوا الباطِلَ وَ أَنَّ الَّذِینَ آمَنُوا اتَّبَعُوا الحَقَّ مِن رَبِّهِم کَذلِکَ یَضرِبُ اللّهُ لِلنّاسِ أَمثالَهُم (۳) فَإِذا لَقِیتُمُ الَّذِینَ کَفَرُوا فَضَربَ الرِّقابِ حَتّی إِذا أَثخَنتُمُوهُم فَشُدُّوا الوَثاقَ فَإِمّا مَنًّا بَعدُ وَ إِمّا فِداءً حَتّی تَضَعَ الحَربُ أَوزارَها ذلِکَ وَ لَو یَشاءُ اللّهُ لانتَصَرَ مِنهُم وَ لکِن لِیَبلُوَا بَعضَکُم بِبَعضٍ وَ الَّذِینَ قُتِلُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ فَلَن یُضِلَّ أَعمالَهُم (۴) سَیَهدِیهِم وَ یُصلِحُ بالَهُم (۵) وَ یُدخِلُهُمُ الجَنَّةَ عَرَّفَها لَهُم (۶) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِن تَنصُرُوا اللّهَ یَنصُرکُم وَ یُثَبِّت أَقدامَکُم (۷) وَ الَّذِینَ کَفَرُوا فَتَعساً لَهُم وَ أَضَلَّ أَعمالَهُم (۸) ذلِکَ بِأَنَّهُم کَرِهُوا ما أَنزَلَ اللّهُ فَأَحبَطَ أَعمالَهُم (۹)
أَ فَلَم یَسِیرُوا فِی الأَرضِ فَیَنظُرُوا کَیفَ کانَ عاقِبَةُ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم دَمَّرَ اللّهُ عَلَیهِم وَ لِلکافِرِینَ أَمثالُها (۱۰) ذلِکَ بِأَنَّ اللّهَ مَولَی الَّذِینَ آمَنُوا وَ أَنَّ الکافِرِینَ لا مَولی لَهُم (۱۱) إِنَّ اللّهَ یُدخِلُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ وَ الَّذِینَ کَفَرُوا یَتَمَتَّعُونَ وَ یَأکُلُونَ کَما تَأکُلُ الأَنعامُ وَ النّارُ مَثویً لَهُم (۱۲) وَ کَأَیِّن مِن قَریَةٍ هِیَ أَشَدُّ قُوَّةً مِن قَریَتِکَ الَّتِی أَخرَجَتکَ أَهلَکناهُم فَلا ناصِرَ لَهُم (۱۳) أَ فَمَن کانَ عَلی بَیِّنَةٍ مِن رَبِّهِ کَمَن زُیِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ وَ اتَّبَعُوا أَهواءَهُم (۱۴)

صفحه : ۱۵۷

ترجمه

سوره محمّد چهل آیه است و در مدینه فرود آمده
(بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص)
کسانی که کافر شدند و راه خدا را بستند و از حق اعراض نمودند (خدا) اعمال آنان را نابود و باطل گردانید (۲)
و کسانی که ایمان آوردند و عمل نیکو نمودند و بآنچه بر محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم (از طرف حق تعالی) فرود آمده اذعان

نموده و (تسلیم اوامر تشریعیه گردیدند) و حال آنکه آن حق و از طرف پروردگار آنها است خداوند گناهان آنان را پوشانید و کارهای آنها را اصلاح گردانید (۳)

(و گمراهی کفّار) برای اینکه است که پیرو باطل گشته‌اند و بحقیقت کسانی که ایمان آوردند پیرو حق گردیده‌اند خدا اینطور برای مردم داستان آنان را مثل میزند (۴)

(ای مؤمنین) وقتی کافرین را ملاقات نمودید (تکلیف شما زدن گردن آنها است تا وقتی که مغلوب و مقهور و در دست شما اسیر شوند پس بسختی آنها را به‌بندید (۵) سپس یا بر آنها منت گذارید یا از آنان فدا بگیرید تا وقتی که قشون کفّار اسلحه خود را زمین گذارند (۶) و اینکه (حکمی است) که برای اهل جنگ (و یاران کفّار) توان کرد و اگر خدا میخواست هر آینه از آنها انتقام میکشید لکن چنین نکرد

صفحه : ۱۵۸

برای اینکه بعض شما را ببعض دیگر بیازماید و کسانی که در راه خدا کشته شدند هرگز خدا اعمال آنها را ضایع نگرداند (۷)

و بزودی آنان را هدایت نماید و حالشان را اصلاح گرداند (۸)

و آنان را در آن بهشتی که برای ایشان معرفی نموده داخل گرداند (۹)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید اگر دین خدا را یاری کنید خدا شما را یاری میکند و قدمهای شما را ثابت میگرداند (۱۰)

و آنهایی که کافر شدند نگونسار گردیده‌اند و خداوند اعمالشان را ضایع و باطل ساخته (۱۱)

برای آنکه ناخوش داشتند آنچه را خدا (بتوسط رسولش) فرود آورده پس خدا اعمال آنان را حبط و نابود گردانید (۱۲)

آیا کفّار در زمین سیر ننمودند که به‌بینند عاقبت کسانی را که پیش از آنها بودند که چگونه خدا آنان را هلاک گردانید و ای محمّد برای کافرین بتو مانند آن عقوبتهایی است که برای امّتهای گذشته بوده

اینکه است که خدا دوست کسانی است که ایمان آورده‌اند و برای کافرین دوستی نیست (۱۳)

محققا خدا داخل میگرداند اشخاص مؤمنین را در بوستانهایی که زیر اشجار آنها نهرها جریان دارد و کسانی که کافر گردیدند بهره‌ور میگردند و میخورند همان طوری که چهار پایان میخورند و جایگاه آنان آتش است (۱۴)

(ای محمّد) چه بسیار اهل شهرستانها که شدیدتر و قوی‌تر بودند از اهل شهرستان تو که تو را از آن بیرون کردند که ما (در اثر مخالفت) آنان را هلاک گردانیدیم و یاوری نداشتند که آنها را نجات دهد (۱۵)

آیا کسی که با بیّنه و حجّتی از جانب پروردگارش میباشد مانند کسی است که اعمال بدش نزد وی آراسته و زینت داده شده و تابع هوای خود گردیده (هرگز اینکه دو مساوی نیستند) (۱۶)

توضیح آیات

اشاره

الَّذِینَ کَفَرُوا وَ صَدُّوا عَن سَبِیلِ اللّهِ أَضَلَّ أَعمالَهُم مفسرین گویند اینکه آیه در مذمّت کفّار مکّه و قریش فرود آمده و دو طور معنی شده یکی (صدوا) مشتق از (صدوا صدا) متعدّی باشد یعنی آنان ضال و مضل بودند هم خود گمراه گردیده که معترف بوحدانیّت حق تعالی و رسالت حضرت محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نگردیده و از طریق حق منحرف گشتند و هم از هدایت یافتن دیگران

صفحه : ۱۵۹

مانع میگردیدند و بنا بر اینکه معنی مفعول آن که ناس باشد محذوف است یعنی کسانی که چنین بودند و مردم را از راه حق بازمیداشتند اعمال آنها باطل گردیده و دیگر اینکه (صدوا) لازم باشد یعنی کسانی که از اهل مکّه کافر بودند و از طریق حق اعراض نمودند (أَضَلَّ أَعمالَهُم) اعمال چنین مردمانی را خدا نابود و بی اثر گردانید باین معنی که اگر اعمال خیری مثل انفاق بفقراء یا غیر آن میکردند چون بدون ایمان بوحدانیّت حق تعالی و رسالت رسول انجام میگرفت عمل آنان (هَباءً مَنثُوراً) میگردید که هیچ اثر و فائده‌ای بر آن مرتب نمیگشت و از إبن عباس چنین نقل میکنند که گفته اینان ده نفر از کفّار اهل بدر بودند که از روی ریاء و شهرت بفقراء اطعام مینمودند و صله رحم میکردند و اسیران را آزاد میگردانیدند و آنها از صناديد قريش و متمولين آنان بشمار میرفتند و شاید مقصود تمام کفّار از مشرکین و اهل کتاب باشند که چون بر دین خود مصرند و بنبوت نبی خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم معترف نمی‌باشند اعمال آنان باطل و اثری بر آن مترتب نخواهد گردید.

و بروایت علی بن ابراهیم قمّی آیه راجع باصحاب رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم است که بعد از او مرتد گردیدند و حق اهل بیت او را غصب نمودند زیرا که حق خلافت و ولایت امیر المؤمنین (ع) و ولایت ائمه طاهرین (ع) را گرفتند اینکه بود که اعمال آنها باطل است و بر آن اثری مترتب نخواهد گردید و گفته آیه بعد (وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ وَ آمَنُوا بِما نُزِّلَ عَلى مُحَمَّدٍ) (ما) موصوله و راجع بعلی علیه السّلام است و آیه بعد (وَ هُوَ الحَقُّ مِن رَبِّهِم الخ) راجع بابی ذرّ و سلمان و عمّار و مقداد فرود آمده که بعد از رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نقض عهد ننمودند و بولایت علی علیه السّلام ثابت ماندند.

وَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ وَ آمَنُوا بِما نُزِّلَ عَلى مُحَمَّدٍ وَ هُوَ الحَقُّ مِن رَبِّهِم كَفَّرَ عَنهُم سَيِّئاتِهِم وَ أَصلَحَ بالَهُم مفسرين گويند آيه اول راجع بكفار قريش و آيه دوم (وَ الَّذِينَ آمَنُوا) در شأن انصار از اهل مدينه فرود آمده و مقصود از (ما) موصوله در (بما نزل) قرآن است

صفحه : ۱۶۰

یعنی آنهایی که بقرآن ایمان آوردند که از طرف حق تعالی بر محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم فرود آمده و اعتراف نمودند که آن حقّ و ثابت و پابرجا است و تا قیامت باقی است و نسخ و تغییر و تبدیل بر آن وارد نشود مانند باقی کتابهای آسمانی مثل تورات و انجیل و سایر کتب پیمبران گذشته نمیباشد که بقرآن مجید احکام آنها نسخ گردید.

و اینکه کسانی که بقرآن و رسالت نبی خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم ایمان آوردند و مطابق احکام و قوانین دین اسلام و شریعت دین محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم اعمال نیکو نمودند (اصلح بالهم) (بالهم) بحالهم تفسیر شده یعنی از پرتو ایمان حال آنها اصلاح میگردد و همان ایمان و اسلام آوردن آنها حالات قلبی و باطنی آنان را عوض مینماید و از فساد اخلاقی و قذارات باطنی تصفیه میگرداند (اصلح بالهم) که در شأن مؤمنین است مقابل (اضلّ اعمالهم) که راجع بکافرین است اشاره به اینکه همانطوری که مؤمنین در پرتو ایمانشان حالات برونی و درونی آنها اصلاح میگردد بعکس کفّار در اثر کفرشان در گمراهی قدم میزنند.

و شاید مقصود چنین باشد که همانطوری که کفر اعمال نیکو را حبط و بی اثر میگرداند ایمان بعکس کسی که ایمان در قلبش نفوذ نمود در اثر ایمان اعمالش خیر و نیکو و باعث صفای نفس و اصلاح باطن او میگردد.

ذلِكَ بِأَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا اتَّبَعُوا الباطِلَ وَ أَنَّ الَّذِينَ آمَنُوا اتَّبَعُوا الحَقَّ مِن رَبِّهِم (ذلك) از اسماء اشاره است و اشاره بكفّار نموده و در مقام بیان بطلان عمل آنها است که آنان چون تابع و پیرو هوای نفسانیشان گردیدند و در طریق باطل سیر نمودند اعمال آنها که اثر باطن آنها است و لو بظاهر نیکو نماید باطل و بی‌اثر است زیرا که محرک اعمال آنان حظوظ نفسانی و میل طبیعی آنها بوده نه

تحصیل رضای حقّ تعالی و نه اینکه از روی اطاعت و فرمان برداری انجام گرفته باشد بلکه تابع نفس و شیطان گردیده‌اند، و از هر کس چنین اعمالی صادر گردد باطل و بی‌اثر و خالی از حقیقت خواهد بود زیرا که حق و حقیقت منحصر بخدا است و تابعین باطل در

صفحه : ۱۶۱

بیراهه قدم میزنند.

و اشاره بهمین دارد قوله تعالی آنجا که فرموده (ذلِکَ بِأَنَّ اللّه هُوَ الحَقُّ وَ أَنَّ ما یَدعُونَ مِن دُونِهِ هُوَ الباطِلُ) سوره حج آیه ۶۱ یعنی هر عملی از هر عاملی که برای غیر خدا انجام گیرد نتیجه بخش نخواهد گردید زیرا که از حق و حقیقت عاری و باطل گردیده.

کَذلِکَ یَضرِبُ اللّهُ لِلنّاسِ أَمثالَهُم خدا برای مردم اینکه طور مثال می‌آورد که بدانند خیر و نیکو بودن عمل منوط بایمان بوحدانیّت خدا و رسالت رسول او است وقتی قلب بحقیقت ایمان ثابت گردید اعمال که فرع و منبعث از آن است نیز ثابت و با اثر میگردد زیرا که حقیقت انسان قلب وی است که محل ایمان و مخزن تقوی است وقتی در اثر کفر اصل فاسد گردید فرع بطریق اولی باطل و بی‌ثمر میگردد.

و از اینجا میتوان پی‌برد که اجر عمل و قیمت آن بسته بشدت و ضعف ایمان است عامل هر قدر در ایمان محکم‌تر و در یقین ثابت‌تر گردید قیمت عمل و اثر آن زیادتر خواهد گردید و قلب و دل آدمی را از صفات نکوهیده زیادتر تصفیه مینماید.

فَإِذا لَقِیتُمُ الَّذِینَ کَفَرُوا فَضَربَ الرِّقابِ حَتّی إِذا أَثخَنتُمُوهُم فَشُدُّوا الوَثاقَ فَإِمّا مَنًّا بَعدُ وَ إِمّا فِداءً حَتّی تَضَعَ الحَربُ أَوزارَها بمؤمنین دستور میدهد که وقتی شما کافرین را در موقع جهاد ملاقات نمودید بایستی شجاعانه بجنگید و یکی از سه عمل در باره آنان اجراء نمائید یا گردن آنها را بزنید یعنی آنان را بکشید یا مجروح گردانید تا اینکه کفار مغلوب و مقهور گردیده و در دست شما اسیر گردند پس از آنکه اسیر گردیدند برای جلوگیری از فساد آنها را به‌بندید، و پس از خاتمه جنگ یا بر آنان منت گذارید و رهاشان نمائید یا پس از اینکه از آنها فداء گرفته‌اید رهاشان کنید

(و در حکم آیه بین مفسرین گفتاری است)

صفحه : ۱۶۲

۱- اینکه آیه بآیه (فَاقتُلُوا المُشرِکِینَ حَیثُ وَجَدتُمُوهُم) نسخ گردیده.

(قتاده و جماعت دیگر) ۲- آیه از محکمات قرآن است و نسخ نگردیده و بعد از اتمام جهاد امام مخیر است بین قتل که اسیران را بکشد یا آنکه بر آنان منت نهاده فداء گیرد و رهاشان نماید (عبد اللّه عمر و حسن و عطاء) و إبن قول بهتر است زیرا که خود رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم روز بدر عقبه چنین کرد إبن ابی سعید و نضر بن حارث را کشت و از باقی اسیران فداء گرفت و رهاشان نمود و نیز بنی قریظه را کشت و امامهٔ بن انال صنفی را رها نمود.

(ابو الفتوح رازی) ذلِکَ وَ لَو یَشاءُ اللّهُ لَانتَصَرَ مِنهُم وَ لکِن لِیَبلُوَا بَعضَکُم بِبَعضٍ وَ الَّذِینَ قُتِلُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ فَلَن یُضِلَّ أَعمالَهُم اگر خدا بخواهد هر آینه بدون جنگ و زحمت و مشقت مؤمنین و شهید گردیدن آنان از کفّار انتقام میکشد و آنان را مبتلا مینماید به بلاهای دیگر همانطوری که گروه پیشینیان در اثر مخالفت با انبیاء بطوفان و غرق و خسف و غیر اینها آنان را مستأصل گردانید لکن حکمت الهی چنین اقتضاء نموده که بعضی از اینکه امّت مرحومه را ببعض دیگر و رو برو شدن با کفار و جهاد نمودن در راه خدا

آزمايش نمايد و بالاترين امتحان براى بشر فداكارى و جانبازى است و چون اينكه امّت شريف‌ترين و فاضل‌ترين امم ميباشند اينكه است كه در مورد امتحان بايستى بسخت‌ترين مصائب آزمايش گردند.

پس از آن در مقام فضيلت و پاداش مجاهدينى كه در راه خدا كشته شده‌اند بر آمده كه خدا هر گز اعمال آنها را ضايع و باطل نخواهد گردانيد.

سَيَهدِيهِم وَ يُصلِحُ بالَهُم وَ يُدخِلُهُمُ الجَنَّةَ عَرَّفَها لَهُم شايد مرجع ضمير سيهديهم و باقى ضمائر كسانى باشند كه در راه خدا كشته مى‌شوند و شايد مرجع مؤمنين باشند يا مقصود از اينكه فضائل خصوص شهدايى

صفحه : ۱۶۳

است كه در جبهه جنگ در راه خدا كشته شده‌اند كه خداوند بزودى آنان را بدرجات عاليه و فوز برحمت الهيّه هدايت مى‌نمايد و آنان را داخل ميگرداند در بهشتى كه قبلا اوصاف آن را گوشزد آنها نموده و گناهان آنها را مى‌پوشاند.

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنصُرُوا اللّهَ يَنصُركُم وَ يُثَبِّت أَقدامَكُم خطاب بمؤمنين نموده كه اگر شما خدا را يارى كنيد خدا شما را يارى مى‌كند و در طريق راستى و درستى ثابت قدم خواهد گردانيد.

يارى خدا يارى دين خدا و پيمبر او است كسى كه دين خدا يعنى اسلام و شريعت محمّدى صلّى اللّه عليه و اله و سلّم را بهر نحوى كه وى را ممكن باشد بجان و مال و قلم بكوشش و سعى و عمل و حفظ قانون اسلام و جلوگيرى از فساد در دين يارى كند بلكه كمك نمودن بمؤمنين از هر راهى كه پيش آيد همان نيز يارى خدا است و كسى كه دين خدا را يارى كرد و آن را قوى گردانيد خدا او را يارى مى‌كند و وى را نيرومند مى‌گرداند كه امور دنيوى و اخروى وى بآسانى انجام گيرد (وَ يُثَبِّت أَقدامَكُم) و ياوران دين خدا را در طريق حقّ ثابت قدم مى‌گرداند بطورى كه در هيچ موردى باغواى شيطانى لغزش قدم پيدا ننمايند و از راه حق منحرف نگردند.

از قتاده نقل مى‌كنند كه گفته بر خدا واجب است كه يارى كند كسى را كه بيارى دين او مشغول باشد زيرا كه خودش فرموده (إِن تَنصُرُوا اللّهَ يَنصُركُم) و نيز بر او لازم است كه نعمت خود را بر شاكر زياد گرداند زيرا كه فرموده (لَئِن شَكَرتُم لَأَزِيدَنَّكُم) و نيز بايستى كسى كه او را ياد مى‌كند وى را ياد نمايد زيرا كه گفته (فَاذكُرُونِي أَذكُركُم) و بر خدا لازم است كه وفاء كند بعهد كسى كه بعهد او وفا مى‌كند زيرا كه فرموده:

(أَوفُوا بِعَهدِي أُوفِ بِعَهدِكُم) وَ الَّذِينَ كَفَرُوا فَتَعساً لَهُم وَ أَضَلَّ أَعمالَهُم ذلِكَ بِأَنَّهُم كَرِهُوا ما أَنزَلَ اللّهُ فَأَحبَطَ أَعمالَهُم

صفحه : ۱۶۴

(تعسا) مصدر است و در لغت بمعنى هلاك و عثار و سقوط و شرّ و بعد و انحطاط استعمال شده. (مجمع البحرين) يعنى كسانى كه كافر شدند خداوند آنان را ذليل و هلاك گردانيد و در ميدان جنگ قدمهاى آنان را لغزيده و شكست خورده و كوشش‌هاى آنها نتيجه بخش نگرديده و چون خوش نداشتند و كناره جويى مينمودند آن چيزى را يعنى قرآنى را كه براى پيمبرش فرود آورده اينكه بود كه ذليل و شكست خورده گرديدند و اعمال آنان حبط و بى اثر خواهد گرديد.

بروايت منهج از امام محمّد باقر عليه السّلام نقل مى‌كند كه فرموده مقصود از اينكه آيه اينكه است كه چون كفّار كراهت داشتند از فضائلى كه در شأن على بن ابى طالب عليه السّلام فرود آمده اينكه بود كه آنها گمراه شدند و اعمال آنان حبط گرديد زيرا كه ثواب بر توحيد و خلوص در عبادت فرع ولايت و محبّت بآن حضرت و اولاد طاهرين وى است.

أَ فَلَم يَسِيرُوا فِي الأَرضِ فَيَنظُرُوا كَيفَ كانَ عاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبلِهِم دَمَّرَ اللّهُ عَلَيهِم وَ لِلكافِرِينَ أَمثالُها (دمّر) در لغت بمعنى هلاكت

است یعنی خدا آنها را هلاک گردانید و اینکه آیه نظیر قوله تعالی است (فَانظُر کَیفَ کانَ عاقِبَهُ مَکرِهِم أَنّا دَمَّرناهُم وَ قَومَهُم أَجمَعِینَ) سوره نمل آیه ۵۲ یعنی عاقبهٔ مکر آنان بدمار و هلاکت انجامید و در اینجا برای تنبه غافلین و فرو رفتگان در وادی جهالت فرموده چرا اینان در زمین حرکت نمی‌کنند تا آنکه بآثار گذشتگان نظر کنند و به بینند و پی ببرند و متنبه گردند که چگونه در اثر مخالفت امر خدا و انکار پیمبران و مکر آنها و اذیت و ظلمی که نسبت بآن بزرگواران روا داشتند آنان را هلاک گردانیدیم و بایست بدانند که هلاکت آنها در اثر کفر و نافرمانی آنان انجام گرفته و همانطوری که دمار از روزگار گذشتگان برآوردیم امثال چنین عذاب‌ها را برای اینکه کافرین نیز مهیّا گردانیده‌ایم.

صفحه : ۱۶۵

ذلِکَ بِأَنَّ اللّهَ مَولَی الَّذِینَ آمَنُوا وَ أَنَّ الکافِرِینَ لا مَولی لَهُم (ذلک) اشاره بآیه بالا است عزت و شرف و فتح و فیروزی مؤمنین برای اینکه است که آنان دین خدا را یاری کردند (یُحِبُّهُم وَ یُحِبُّونَهُ) چون آنها دین خدا را یاری کردند در مورد کرامت حقّ تعالی واقع شدند و خدا مولی و دوست آنها گردیده.

و علامت دوستی خدا نسبت بعبد اینکه است که عبد مطیع بوجدان سرّی خود می‌یابد که محبّت و مهر و دوستی حقّ تعالی در قلب وی جای گزین گردیده و در اثر ایمان و تقوی و یاری دین خدا چنین موهبت عظمی نصیب وی گشته.

(وَ أَنَّ الکافِرِینَ لا مَولی لَهُم) و چون کفّار در اثر کفرشان خود را از مورد نظر لطف حق تعالی انداخته اینکه است که دوستی برای آنان نیست زیرا که اگر خدا کسی را دوست داشت تمام موجودات چون جند و لشگر و زیر فرمان اویند همه یار و یاور و دوستان او می‌گردند و بامر حقّ تعالی در هر جایی که مستأصل گردید اگر مصلحت اقتضاء نماید وی را یاری می‌نمایند و امور او را اصلاح خواهند گردانید.

إِنَّ اللّهَ یُدخِلُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ وَ الَّذِینَ کَفَرُوا یَتَمَتَّعُونَ وَ یَأکُلُونَ کَما تَأکُلُ الأَنعامُ وَ النّارُ مَثویً لَهُم خدای تعالی بمؤمنین و کسانی که عمل صالح و نیکو نموده‌اند وعده میدهد ببوستانهایی که از زیر درختان آن نهرهای آب رحمت که همیشه جریان دارد و انقطاعی برای آن نیست جاری خواهد بود و اهل بهشت در بهشت جاویدانند و نعمت‌های آن ناشی از فضل و احسان او است و فیض رحمت او دائمی است و انقطاع نخواهد داشت زیرا که او دائم الفضل و کثر الاحسان است و کفّار را تهدید میکند که همان- طوری که بهشت‌های پر نعمت برای مؤمنین مهیّا و جایگاه آنان است کسانی که کافر شدند و بمبدء و معاد معتقد نیستند و مقصود آنها فقط تمتع و حظوظ نفسانی

صفحه : ۱۶۶

است و میخورند همانطوری که چهار پایان میخورند چنین کسانی بازگشت و جایگاه آنان آتش خواهد بود.

و چنانچه در جای دیگر فرموده (جَزاءً وِفاقاً) جزاء بایستی مطابق عمل انجام گیرد مؤمنین دین خدا و پیمبر او را یاری کردند خدا آنان را یاری کرد و دوست آنها گردید و در دنیا و آخرت مورد لطف و رحمت او واقع گردیده‌اند و کفّار از حقّ و حقیقت بریدند و دنبال آرزو و آمال نفسانی دنیوی را گرفتند همشان تعیشات مادّی و حظوظ طبیعی گردید و قدمی بسوی حقیقت و روحانیّت بالا نگذاشتند اینست که منزلگاه آنها بمناسبت طبیعتشان بایستی آتش باشد (وَ أَنَّ اللّهَ لَیسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ) سوره انفال آیه ۵۳.

کَأَیِّن مِن قَریَةٍ هِیَ أَشَدُّ قُوَّةً مِن قَریَتِکَ الَّتِی أَخرَجَتکَ أَهلَکناهُم فَلا ناصِرَ لَهُم بعد از (من) در آیه کلمه (اهل) محذوف است و برای تهدید کفّار فرموده چه بسیار از اهل قریه‌ها و ولایاتی که آنان قوی‌تر و شدیدتر و زورمندتر بودند از اهل ولایت و وطن تو یعنی مکّه که وطن اصلی تو بود و کفّار مکّه و قریش تو را از وطنت بیرون کردند و ما آن جماعت پیشینیان را مثل قوم عاد و ثمود با

آنكه قوى هيكل و تنومند بودند مستأصل گردانيديم و قوّت جسمانى آنها جلوگير عذاب آنها نگرديد و همه هلاك گرديدند و يار و ياورى نداشتند كه آنان را از عذاب نجات دهد زيرا چنانچه در آيه بالا اشاره نموده خدا دوست و ياور كسانى است كه ايمان آورده‌اند و براى كافرين دوستى نخواهد بود كه در مورد بلاء و عذاب آنان را يارى نمايد و از عذاب نجات يابند و خدا يار و ياور مؤمنين است.

أَ فَمَن كانَ عَلى بَيِّنَةٍ مِن رَبِّهِ كَمَن زُيِّنَ لَه سُوءُ عَمَلِهِ وَ اتَّبَعُوا أَهواءَهُم آيه در مقام بيان اهل حقّ و اهل باطل و تميز بين آنان برآمده كه آيا كسى كه از طرف پروردگارش در دست او شاهد و بينه‌اى است كه شاهد صادقى

صفحه : ۱۶۷

باشد بر حقانيّت او يعنى قرآن كه هم معجزه باقيه رسول اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم است و هم كتاب قانونى و خودش گواه و شاهد بر حقانيّت خود او است زيرا كه آن كلامى است كه چه از حيث فصاحت و بلاغت و چه از حيث اسرار و رموز مندرجه در آن چنانست كه فصحاى عرب و دانشمندان عالم عاجز گشتند از آنكه مثل آن يا مثل آيه‌اى از آن را بياورند.

آيا چنين كسى با اينكه دليل و بينه روشن مساوى است با كسانى كه فاقد هر گونه كمال نفسانى ميباشند و عمل بد آنها در نظرشان باغواى شيطانى زينت و آرايش يافته و جلوه نموده و آنان تابع هواى طبيعى خود گرديده‌اند نزد عاقل معلوم و واضح است كه اينكه دو كس هرگز مساوى نخواهند بود.

[سوره محمّد (۴۷): آيات ۱۵ تا ۲۸]

اشاره

مَثَلُ الجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ المُتَّقُونَ فِيها أَنهارٌ مِن ماءٍ غَيرِ آسِنٍ وَ أَنهارٌ مِن لَبَنٍ لَم يَتَغَيَّر طَعمُهُ وَ أَنهارٌ مِن خَمرٍ لَذَّةٍ لِلشّارِبِينَ وَ أَنهارٌ مِن عَسَلٍ مُصَفًّى وَ لَهُم فِيها مِن كُلِّ الثَّمَراتِ وَ مَغفِرَةٌ مِن رَبِّهِم كَمَن هُوَ خالِدٌ فِي النّارِ وَ سُقُوا ماءً حَمِيماً فَقَطَّعَ أَمعاءَهُم (۱۵) وَ مِنهُم مَن يَستَمِعُ إِلَيكَ حَتّى إِذا خَرَجُوا مِن عِندِكَ قالُوا لِلَّذِينَ أُوتُوا العِلمَ ما ذا قالَ آنِفاً أُولئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللّهُ عَلى قُلُوبِهِم وَ اتَّبَعُوا أَهواءَهُم (۱۶) وَ الَّذِينَ اهتَدَوا زادَهُم هُدىً وَ آتاهُم تَقواهُم (۱۷) فَهَل يَنظُرُونَ إِلاَّ السّاعَةَ أَن تَأتِيَهُم بَغتَةً فَقَد جاءَ أَشراطُها فَأَنّى لَهُم إِذا جاءَتهُم ذِكراهُم (۱۸) فَاعلَم أَنَّهُ لا إِلهَ إِلاَّ اللّهُ وَ استَغفِر لِذَنبِكَ وَ لِلمُؤمِنِينَ وَ المُؤمِناتِ وَ اللّهُ يَعلَمُ مُتَقَلَّبَكُم وَ مَثواكُم (۱۹)

وَ يَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا لَو لا نُزِّلَت سُورَةٌ فَإِذا أُنزِلَت سُورَةٌ مُحكَمَةٌ وَ ذُكِرَ فِيهَا القِتالُ رَأَيتَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَرَضٌ يَنظُرُونَ إِلَيكَ نَظَرَ المَغشِيِّ عَلَيهِ مِنَ المَوتِ فَأَولى لَهُم (۲۰) طاعَةٌ وَ قَولٌ مَعرُوفٌ فَإِذا عَزَمَ الأَمرُ فَلَو صَدَقُوا اللّهَ لَكانَ خَيراً لَهُم (۲۱) فَهَل عَسَيتُم إِن تَوَلَّيتُم أَن تُفسِدُوا فِي الأَرضِ وَ تُقَطِّعُوا أَرحامَكُم (۲۲) أُولئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللّهُ فَأَصَمَّهُم وَ أَعمى أَبصارَهُم (۲۳) أَ فَلا يَتَدَبَّرُونَ القُرآنَ أَم عَلى قُلُوبٍ أَقفالُها (۲۴)

إِنَّ الَّذِينَ ارتَدُّوا عَلى أَدبارِهِم مِن بَعدِ ما تَبَيَّنَ لَهُمُ الهُدَى الشَّيطانُ سَوَّلَ لَهُم وَ أَملى لَهُم (۲۵) ذلِكَ بِأَنَّهُم قالُوا لِلَّذِينَ كَرِهُوا ما نَزَّلَ اللّهُ سَنُطِيعُكُم فِي بَعضِ الأَمرِ وَ اللّهُ يَعلَمُ إِسرارَهُم (۲۶) فَكَيفَ إِذا تَوَفَّتهُمُ المَلائِكَةُ يَضرِبُونَ وُجُوهَهُم وَ أَدبارَهُم (۲۷) ذلِكَ بِأَنَّهُمُ اتَّبَعُوا ما أَسخَطَ اللّهَ وَ كَرِهُوا رِضوانَهُ فَأَحبَطَ أَعمالَهُم (۲۸)

صفحه : ۱۶۹

ترجمه

چنین است مثل بهشتی که بمتقین وعده داده شده که در آن نهرهایی است از آبی که تغییر پذیر نیست و نهرهایی است از شیر که طعم آن تغییر نخواهد نمود و نهرهایی است از شراب که در آشامیدن آن لذّت است برای کسانی که میآشامند (۱۷) و نهرهایی است از عسل تصفیه شده و برای اهل بهشت مهیّا گردیده هر نوع میوه‌ای که بخواهند و مر آنان را از طرف پروردگارشان مغفرت و آمرزش است (آیا اینان مثل کسانی میباشند) که مخلّد در آتشند و آشامیدنی آنها آب جوشان است که روده‌های آنها را پاره کند (هرگز چنین نخواهد بود) (۱۸)

و بعضی از منافقین کسی است که (کلام تو را) استماع میکند تا وقتی که از نزد تو بیرون رفت از مؤمنین میپرسد پیمبر صلّی اللّه علیه و اله و سلّم چه گفت اینها کسانی میباشند که خدا بر دلهای آنان مهر زده و آنها کسانی میباشند که تابع هوای خود گردیده‌اند (۱۹)

و کسانی که هدایت یافتند بر هدایت آنان افزوده میگردد و بآنان تقوی عطا مینماید (۲۰)

پس آیا آنها منتظر نیستند مگر وقوع قیامت را که دفعهٔ آنان را فرا گیرد و محققا علامت قیامت پدیدار است و وقتی قیامت ظاهر گردید کجا توانند پند گیرند (و عمل خوب کنند) (۲۱)

ای محمّد بدان که نیست الهی مگر خدای واحد یکتا و طلب آمرزش کن از خدا برای گناه خودت و برای مردهای مؤمنین و زنهای مؤمنات و خدا میداند بازگشت شما را و اقامتگاه شما را (۲۲)

و کسانی که ایمان آورده‌اند می‌گویند چرا سوره‌ای فرود نیامده وقتی که سوره محکم فرود آمد که در آن حکم جهاد باشد ای محمّد تو می‌بینی کسانی که قلب آنها مریض است تو را مینگرند نگریستن کسی که از مرگ بیهوش شده

پس برای آنان اطاعت و گفتار شایسته سزاوار تر است (۲۳) و موقعی که امر الهی بحدّ عزم رسید آنان اگر راستگویی را پیشه خود نمایند هر آینه برای آنها بهتر است (۲۴)

پس آیا مهیا گردیدید که اگر بر

صفحه : ۱۷۰

امورات مردم مستولی و پیشوا شوید در زمین فساد کنید و قطع رحم نمائید (۲۵)

بچنین کسانی خدا لعنت کرده پس آنان را کر نمود و چشمهای آنان را کور گردانید (۲۶)

آیا چرا در قرآن تدبّر نمی‌کنند آیا بر قلبهای آنان قفل زده شده (۲۷)

محققا کسانی که برگشتند بر پشتهایشان پس از آنکه طریق هدایت برایشان روشن گردید شیطان آرزوهای آنان را آراسته گردانیده (۲۸)

برای اینکه بکسانی که کاره بودند گفتند آنچه را که خدا فرود آورده بزودی ما در بعضی امور مطیع و فرمان بردار شما خواهیم گردید و خدا دانا است بآنچه در باطن آنها است (۲۹)

پس چگونه است حال آنان وقتی که فرشتگان آنها را بمیرانند و به روهای آنها و پشت‌های آنان بزنند

برای آنکه پیروی نمودند آنچه را که خدا را بسخط درآورده و خشنودی خدا را کراهت داشتند پس اعمال آنها نابود گردید (۳۰)

توضیح آیات

مَثَلُ الجَنَّةِ الَّتِي وُعِدَ المُتَّقُونَ فِيها أَنهارٌ (مَثَلُ الجَنَّةِ) مبتداء و خبر آن یا جمله بعد است یا خبر آن هکذا و محذوف است یعنی چنین

است بهشت عظیم الشأنی که بمتقین وعده داده شده.

بعد در مقام اوصاف بهشت متقیان برآمده که در بهشت برای اهل تقوی چهار قسم نهرها مهیّا گردیده.

اول- نهرهای آب (انهار من ماء) و آن آبی است مصفی و دائمی و غیر متغیر و مثل آبهای دنیا نیست که بماندن تغییر کند و رنگ و مزه آن عوض گردد و متعفّن شود بلکه همیشه بهمان لطافت و صفای ذاتی اولیه خود باقی خواهد بود و جریان دارد عالم دنیا است که در تغییر و تبدیل دائمی است و اجزاء آن همیشه در

کون و فساد است اجزاء عالم قیامت تغییر پذیر نمیباشد زیرا چنانچه آیات قرآنی تصریح نموده تمام اجزاء عالم قیامت صاحب حیاتند (وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِيَ الحَيَوانُ لَو كانُوا يَعلَمُونَ) سوره عنکبوت آیه «۶۴» دوم- نهر شیر (وَ أَنهارٌ مِن لَبَنٍ) شیر بهشتیان (لَم يَتَغَيَّر طَعمُهُ) طعم آن هرگز تغییر نخواهد نمود همانطوری که نهر آب آنها متغیر نمی‌گردد نهر شیر آنان نیز چنین است و مثل شیرهای دنیا نیست که باندک وقتی ترش و بد مزه گردد و از انتفاع بیفتد و نیز نهر شیر آنها مثل نهر آب آنها همیشه در جریان خواهد بود زیرا که آب و شیر آنان از لطافت و صفای قلبشان سر چشمه گرفته.

سوم- نهر شراب (وَ أَنهارٌ مِن خَمرٍ) خمر شامل تمام مسکرات میگردد خمر بهشتیان چنین نیست که بد مزه و بد بو و الم و درد سر آورد بلکه در طعم لذیذ و خوشگوار و طرب و سرور آور است چهارم- نهر عسل (وَ أَنهارٌ مِن عَسَلٍ مُصَفًّى).

برای اهل تقوی در بهشت نهرهای عسل تصفیه شده مهیّا گردیده مصفی اشاره باین است که عسل بهشتی در اصل خلقت صاف و خالی از هر کثافتی است مثل عسلهای دنیوی نیست که مخلوط بکثافات موم و غیره باشد تا آنکه بعمل و تصفیه پاک گردد بلکه صاف و روان و لذت بخش است.

وَ لَهُم فِيها مِن كُلِّ الثَّمَراتِ وَ مَغفِرَةٌ مِن رَبِّهِم نعمتهای بهشتی برای پرهیزکاران منحصر باین چهار نهر نیست بلکه برای آنان از هر گونه میوه و هر نوع نعمت و ثمره‌ای که تصور بشود یا از تحت تصور بشر خارج باشد از آنچه (نه جسمی دیده و نه گوشی شنیده و نه بخاطر احدی خطور نموده) مهیا و آماده خواهد بود.

کسی که آرزوی چنین نعمتهایی را در دل خود می‌پروراند بایستی بداند که رحمت‌های الهی و نعمت‌های بهشتی را در قیامت مخصوص باهل تقوی گردانیده

۱- اگر دانا و عالم بودید میدانستید که خانه آخرت هر آینه دارای حیات است.

چنانچه در آیه بالا فرموده (وُعِدَ المُتَّقُونَ) و اصل و ریشه آن را بایستی در همین عالم دنیا در مزرعه قلب کاشته گردد تا در قیامت بثمر رسد یعنی باید کوشش نمود تا آنکه شخص خود را متصف گرداند بملکه حمیده تقوی.

و چون قرآن مجید بسیاری از معانی و رموز خلقت را که فهم بشر بکنه و حقیقت آن نمی‌رسد در قالب مثال ریخته و بطریق مثل معقول را تشبیه به محسوس گردانیده برای آنکه به بشر بفهماند که بایستی از طریق محسوس پی بمعقول برده شود.

آیات قرآنی مخزن اسرار و منبع رموزات و نکات فراوانی در خلال کلمات آن مندرج است که بکنه و حقیقت آن نمی‌رسند مگر (راسخین فی العلم) و شاید انهار چهارگانه‌ای که در اینکه آیه مبارکه در اوصاف بهشت متقین بیان نموده یکی از اسرارش اینکه باشد که گوشزد بشر نماید که در عالم آخرت که مآل انسان و آخرین سیر بشری وی خواهد بود کسی از چنین انهار رحمت

سیراب نمی‌گردد مگر در اثر تقوی و بایستی ملکه تقوی را در همین عالم تهیه نمود تا آنکه نتیجه آن در آخرت بصورت چهار نهر نمودار گردد و شخص متقی در آن غوطه‌ور شود.

و ممکن است اینکه چهار نهری را که در آیه تذکر داده تشبیه نمود به چهار مرحله از مراحل سیر سائرین الی اللّه زیرا که تحصیل حقیقت تقوای منوط بگذشتن از اینکه مراحل است و بدون سیر در آن حقیقت تقوی برای کسی میسر نخواهد گردید.

اول- نهر آب نخستین تحصیل مرتبه تقوی منوط باین است که طالب تقوی اول در دریای رحمت و مغفرت الهی غوطه‌ور گردد و از کثافات نفسانی و طبیعی خود را شستشو دهد تا از اوصاف بهیمی و سبعی پاک شود و دل و جان وی از قذارات اخلاقی تصفیه گردد کسی که دل و جان وی آلوده است چگونه در آخرت از آن نهر آبی که از سر چشمه رحمت ایزدی تراوش نموده بهره‌مند می‌گردد هرگز ممکن نیست.

صفحه : ۱۷۳

دوم- نهر شیر پس از آنکه دل و قلب آدمی از صفات حیوانی خالی گردید آن وقت ممکن است بذکر خدا و یاد او آن را نرم و لین گرداند و تشبیه بشیر شاید اشاره باین باشد که چون خاصیّت شیر اینکه است که مزاج را لینت میدهد ذکر خدا و یاد او نیز قلب را از قساوت بیرون آورده و نرم و لطیف میگرداند و شاید بهمین معنی ارشاد مینماید قوله تعالی (الَّذِینَ یَخشَونَ رَبَّهُم ثُمَّ تَلِینُ جُلُودُهُم وَ قُلُوبُهُم إِلی ذِکرِ اللّهِ ذلِکَ هُدَی اللّهِ یَهدِی بِهِ مَن یَشاءُ)«۱».

و چون در آخرت هر چیزی بصورت و معنی ظهور و پیدایش مینماید شاید لینت قلب است که در قیامت بصورت نهر شیر مصفایی تظاهر مینماید.

سوم- نهر خمر وقتی انسان از اینکه دو مرحله گذشت بآشامیدن شراب رحمت و معرفت الهی عشق و شوق در وی پدید میگردد آن وقت بحالت سکر مست جمال و جلال ایزدی میگردد و از عشق سر از پا نشناسد.

در مثنوی مولوی اشاره باین انهار چهارگانه نموده آنجا که گوید.

آب صبرت جوی آب خلد شد جوی شیر خلد مهر تو است و ود

ذوق طاعت گشت جوی انگبین مستی و شوق تو جوی خمر بین

اینکه سببها چون بفرمان تو بود چار جوهر مر تو را فرمان نمود

و از بحر الحقایق چنین نقل شده که گفته (آب اشاره بحیات دل است و لبن بفطرت اصلیّه که بحموضت هوی و تفاهت بدعت متغیر نگردیده و خمر جوشش محبت الهی و عسل مصفی حلاوت قرب پایان (روح البیان) آری اگر شراره‌ای از آن عشق پاک بر قلب آدمی پرتو افکند تمام قوی و مشاعر وی آتش گیرد و هر چه دارد در آتش عشق و محبت بسوزد و بجز یک توده

۱- سوره زمر آیه (۲۴) کسانی که از پروردگارشان میترسند پس (مشغول ذکر میشوند و در اثر یاد خدا) قلب آنها و پوست آنان بذکر لین و نرم میگردد همین است هدایت خدا که هر کس را خواهد هدایت مینماید.

صفحه : ۱۷۴

آتشین چیز دیگری نمودار نخواهد ماند و خار و خس خودپرستی را سوزانیده و منفی گرداند محبت و عشق پاك اخلاق ذمیمه را از دل پاك میگرداند و در مقابل آتش محبت رنجها و زحمات از بین میرود و شدتها و بیچارگیها و سختیها را آسان مینماید. (سیر و سلوك) وادی عشق مخزن اسرار و جلوه‌گاه عجائب و معجزات است چابك سوار زنده دلی میخواهد كه بیك جست و خیز خود را در دریای بیكران عشق پاك خالی از اغراض نفسانی پرتاب نماید هر كسی را تاب تحمل آن نیست ما اگر خواهیم بمرتبه تقوی حقیقی برسیم بایستی در آن بحر بی‌پایان غوطه‌ور گردیم و از درّ و جواهرات آن با خود چیزی اندوخته گردانیم پس از آن در وادی عشق قدم گذاریم تا آنكه بتوانیم خود را از عشاق الی اللّه بشمار آوریم و شاید باین وسیله اثر پای رهروان پیش و واصلان حرم قدس را پیدا نمائیم و در اثر پای آنان خود را بآستان عشق برسانیم.

(چهارم نهر عسل) وقتی انسان كامل و مؤمن با تقوی از اینكه مراحل گذشت و بشراب عشق مست گردید آن وقت از آن عسل مصفای مهر و محبت و معرفت حقیقی قطره‌ای بذائقه جانش میرسد و از كل ما سوی خالی گردیده و چنان شیفته اوصاف جلال و جمال احدیّت میگردد كه هر چه غیر از او است حتی خودش را نیز فراموش مینماید و یك توده مهر و محبت میگردد آن وقت مثل زر ناب خالص گردیده و بآخرین درجه تقوی خواهد رسید و از كسانی میگردد كه در باره او صادق آید آن حدیث مشهور كه از رسول اكرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نقل میكنند كه فرموده (بنده از كثرت نوافل بجایی میرسد كه چشمش چشم حق میشود كه بآن می‌بیند و گوشش گوش حق میشود كه باو می‌شنود و دستش دست حق میشود كه بآن قبض و بسط مینماید تا آخرین حدیث) و چنین كسی از خود فانی و بحق تعالی باقی میگردد.

كَمَن هُوَ خالِدٌ فِی النّارِ وَ سُقُوا ماءً حَمِیماً فَقَطَّعَ أَمعاءَهُم آیا چنین كسانی از مؤمنین با تقوی كه در انهار رحمت ایزد متعال غوطه‌ورند

صفحه : ۱۷۵

و از فیض غیر متناهی او متنعم‌اند مانند مردمانی میباشند كه در آتش مخلّدند و مشمول غضب الهی گردیده و جهنم جایگاه همیشه‌گی آنان است كه وقتی تشنه گردند از آن آب حمیم جوشان بآنها خورانند كه روده‌هایشان را قطعه قطعه نماید هرگز چنین نخواهد بود.

اشاره به اینكه هر عاقلی میداند كه اینكه دو نفر یكی مؤمن با تقوی و دیگری كافر مشرك یا منافق هرگز مساوی نمیباشند یكی در انهار رحمت الهی غوطه‌ور.

و علی الدّوام از فیوضات غیر متناهی بهره‌مند و محظوظ و شادمانست و دیگری مشمول غضب و بانواع و اقسام عذاب و بلاء گرفتار و معذب خواهد بود چگونه توان اینكه دو نفر را مساوی دانست هرگز چنین نیست.

وَ مِنهُم مَن یَستَمِعُ إِلَیكَ حَتّی إِذا خَرَجُوا مِن عِندِكَ قالُوا لِلَّذِینَ أُوتُوا العِلمَ ما ذا قالَ آنِفاً أُولئِكَ الَّذِینَ طَبَعَ اللّهُ عَلی قُلُوبِهِم وَ اتَّبَعُوا أَهواءَهُم (و منهم) شاید مقصود از بعض آنها كفّار یا منافقین یا مسلمانهایی باشند كه چندان علاقه و مبالات بگفتار و سخنان پیمبر اكرم نداشتند كه كلام حضرت را خوب استماع نموده حفظ نمایند و شاید بآرزوی غنیمت یا ترس جان پای منبر رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم حاضر می‌شدند اینكه بود كه چنین مردمانی وقتی از مجلس بیرون می‌رفتند از اصحاب سؤال میكردند كه پیغمبر حالا چه گفت چنین اشخاص كسانی میباشند كه خدا بقلب آنان مهر زده و تابع هوای خود گردیده‌اند.

آری چنین است كسی كه چشم بینا و گوش شنوا و دارای قلب پاك بی‌آلایش داشته باشد كلامی كه از معدن وحی تراوش نموده از راه گوش بقلبش نفوذ مینماید و در دل وی تأثیر میكند و قلب وی را جلاء میدهد، لكن كسی كه چنین نباشد و آرزو و آمال دنیوی دلش را پر نموده و مملو از محبت دنیا گردیده همچه دلی دیگر چگونه جا دارد در ان سخن حق جای گزین گردد بلكه

چنین دلی جایگاه ورود شیاطین است اینکه است که از یک گوش میشنود و از گوش دیگر بیرون می‌کند

صفحه : ۱۷۶

و شاید آیه اشاره باین طور مردمانی است که شیاطین اطراف قلب آنان را گرفته از بعض مفسرین است که مستمعین سه قسمند: یکی عاقل، یکی عامل، یکی غافل، غافل کسانی میباشند که قرآن در وصف آنان فرموده:
(أُولئِکَ الَّذِینَ طَبَعَ اللّهُ عَلی قُلُوبِهِم وَ اتَّبَعُوا أَهواءَهُم) و عاقل راه یافته‌گانند (وَ الَّذِینَ اهتَدَوا زادَهُم هُدیً) و عامل متقیانند که در باره آنها است (وَ آتاهُم تَقواهُم) و بروایت منهج از امیر المؤمنین علیه السّلام نقل میکند که فرموده همیشه ما نزد حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم میبودیم تا از وحی خبردار گردیم و ما آن را نیک در گوش خود نگاه میداشتیم وقتی بیرون میآمدیم منافقین برای استهانت و اینکه بما بنمایانند که ما اعتناء بوحی نداریم میگفتند (ما ذا آنفا) پیمبر حالا چه گفت وَ الَّذِینَ اهتَدَوا زادَهُم هُدیً وَ آتاهُم تَقواهُم اشاره به اینکه هدایت یافته شدگان وقتی سخنان وحی که از مصدر جلال احدی صادر گردیده استماع می‌نمایند بر هدایت آنان افزوده میگردد و در اثر آن حقیقت تقوی و نور دانش در قلب آنها طلوع مینماید و از تاریکی جهل و بی‌خردی بروشنایی علم و دانش دل آنها روشن و رونق میگیرد.
فَهَل یَنظُرُونَ إِلَّا السّاعَةَ أَن تَأتِیَهُم بَغتَةً فَقَد جاءَ أَشراطُها فَأَنّی لَهُم إِذا جاءَتهُم ذِکراهُم برای تنبه مشرکین و اینکه بایستی انسان علاج واقعه را قبل از وقوع آن بنماید گوشزد بشر مینماید که شمایی که منتظر وقوع قیامت میباشید قیامت بغتتا میآید و علامت وقوع قیامت ظاهر گردیده زیرا که (نبی خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم) در آخر الزمان مبعوث گردیده چنانچه در منهج از حضرت رسول چنین روایت میکند که بدو انگشت خود اشاره فرمود که من و قیامت مانند اینکه دو انگشتیم که متصل بهم است و بعض علامات دیگر نیز ظاهر شده و بعضی در حال ظهور است.
(فَأَنّی لَهُم إِذا جاءَتهُم ذِکراهُم)

صفحه : ۱۷۷

شمایی که منتظر وقوع قیامت میباشید وقتی قیامت برپا گردید دیگر کجا تذکر و عمل بحال شما نفع میدهد.
آری دنیا جای عمل است و آخرت محل جزا و پاداش و نتیجه گرفتن است انسان تا وقتی در دنیا حیات دارد استعداد هر نوع کمالی را داراست لکن وقتی مرد عمل او منقطع میگردد زیرا آنچه قادر حکیم در آن استعداد کمال گذاشته که بایستی بسعی و عمل از قوه بفعل آرد بمردن آن قوّه و استعداد کمال منقطع خواهد گردید و فعلیت وجودش همان است که در ایام حیات دنیوی کسب نموده دیگر برای وی ترقی و صعودی نیست و پس از مرگ نتیجه اعمال و افعالش عایدش خواهد گردید و اینکه است سنت خدا (وَ لَن تَجِدَ لِسُنَّتِ اللّهِ تَحوِیلًا) فَاعلَم أَنَّهُ لا إِلهَ إِلَّا اللّهُ وَ استَغفِر لِذَنبِکَ وَ لِلمُؤمِنِینَ وَ المُؤمِناتِ خدای متعال بپیمبر گرامی خود امر فرموده که بدان نیست الهی مگر خدای واحد یکتا و برای گناه خودت و برای مردهای مؤمنین و زنهای مؤمنات طلب آمرزش نما.
چون اتفاقی بین علمای مذهب امامیه است که پیمبران مخصوصا پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم معصوم و از هر خطا و گناهی خالی و پاک بودند شاید مقصود از (ذنبک) که بمعنی گناهست یا ترک اولی باشد یا اشتغال بامور دنیوی چنانچه از خود حضرتش نقل میکنند که فرموده من روزی هفتاد مرتبه (استغفر اللّه میگویم) که استغفار حضرتش از جهت اشتغال بوظائف تبلیغ و توجه بامور رسالت بوده که بمقتضای طبیعت بشریت که (أَنَا بَشَرٌ مِثلُکُم) شاهد بر اینکه است اشتغال به آن گاهی مانع از توجه تام بخدای تعالی می‌گردیده و امور طبیعی غالب می‌گشته.
اگر چه آن هم بامر خدا و اطاعت او بوده نه گناه لکن نظر به اینکه

(حسنات الأبرار سیئات المقربین)

نسبت بمقام قرب او سیئه مینموده اینکه بود که مأمور میگردد باستغفار که برای خودت و مؤمنین طلب آمرزش نما یعنی پس از تبلیغ رسالت از خلق

صفحه : ۱۷۸

اعراض نما و بکلیه وجودت متوجه درگاه احدیت باشد و شاید ذنب در اینجا ترک اولی باشد و چقدر باعث امیدواری است برای مؤمنین که حضرتش مأمور گردیده که سید و پیمبر ما در باره ما از خدای تعالی طلب آمرزش نماید و البته دعای او رد نمی‌شود لکن بشرط اینکه واقعا ما با ایمان باشیم وقتی پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم با آن مقام قدس و آن مرتبه عبودیت مأمور باشد که طلب آمرزش نماید حال ما چگونه خواهد بود که شب و روز چندین گناه مرتکب میگردیم و بغفلت میگذرانیم و مراقب حال خود نیستیم که از (غفار الذنوب) طلب عفو نمائیم و چون توبه بازگشت از مخالفت بموافقت است خودش فی حدّ ذاته یکی از عبادات بشمار میرود.

وَ اللّهُ یَعلَمُ مُتَقَلَّبَکُم وَ مَثواکُم خدا میدانند چگونگی حال شما را در دنیا و باعمال و افعال شما خبیر و بینا است و نیز میداند منزلگاه شما را در آخرت زیرا که او بر هر چیزی آگاهست گذشته و حال و آینده در احاطه علمیه او مساوی است.

و شاید اینکه حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم با مقام عصمت مأمور باستغفار گردیده برای اینکه بوده که استغفار خود عبادتی است.

بروایت طبرسی که از حذیفه یمانی نقل میکند که وی گفته من بسیار تیز زبان بودم حال خود را بخدمت حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم عرض کردم و گفتم می‌ترسم زبان مرا بدوزخ کشاند فرمود چرا از استغفار دور افتاده‌ای من روزی صد مرتبه استغفار میکنم.

و نیز از سید انبیاء چنین حدیث میکنند که فرموده گفتن استغفر اللّه و گفتن (لا اله الا اللّه) بهترین عبادات است زیرا که خدای تعالی فرموده (فاعلم انه لا اله الا اللّه و استغفر لذنبک و للمؤمنین و المؤمنات) و هر دو را در یک آیه جمع نموده (منهج الصادقین) و بایست دانست که توبه همین استغفار بزبان تنها نیست حقیقت توبه ندم و

صفحه : ۱۷۹

پشیمانی از گناه و تصمیم بر عدم عود بگناهست و بمجرد گفتن استغفر اللّه توبه واقعی که باعث رفع گناه گردد تحقق نپذیرد در حدیث مشهور از رسول اللّه است که فرموده

(الندم توبهٔ)

یعنی اصل توبه پشیمانی از گناهست لکن چون لازمه پشیمانی عزم بر ترک در آینده است ممکن است بگوئیم حقیقت توبه پشیمانی و عزم بر عدم عود بگناهست اگر موقع گناه باقی باشد و لکن گفتن استغفر اللّه و جهات دیگری که در روایات داخل در توبه نموده‌اند شرط کمال توبه است و آن اظهار خارجی پشیمانی است نه اینکه حقیقت توبه باشد زیرا که توبه امر قلبی است که مشعر بخطا میگردد و آدم گنه‌کار خجلت زده خود را مستحق عقوبت میداند اینکه است که پشیمان میگردد و بدل و زبان (از غفار الذنوب) پوزش و گذشت میطلبد.

وَ یَقُولُ الَّذِینَ آمَنُوا لَو لا نُزِّلَت سُورَةٌ فَإِذا أُنزِلَت سُورَةٌ مُحکَمَةٌ وَ ذُکِرَ فِیهَا القِتالُ رَأَیتَ الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِم مَرَضٌ یَنظُرُونَ إِلَیکَ نَظَرَ المَغشِیِّ عَلَیهِ مِنَ المَوتِ شاید آیه در شرح حال آن مؤمنینی باشد که هنوز ایمان در قلب آنها تمرکز ننموده و منتظر وحی و نزول

آیه‌انـد و اظهار مینماینـد که چرا سوره‌ای فرود نیامده که بآن عمل کنیم وقتی سوره محکمی که راجع بجهاد فرود می‌آید ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم کسانی که بمرض قلبی گرفتارنـد چنان مضـطرب و پریشان حال میگردنـد و تو را مینگرند مثل نگریسـتن محتضـر موقع سـکرات مرگ فَأَولی لَهُم طاعَـةٌ وَ قَولٌ مَعرُوفٌ در صورتی که بهترین چیزی که سـبب سـعادت آنـان میگردد اطاعت نمودن امر خدا و رسول او و گفتار نیکو است که بگویند شـنیدیم و اطاعت نمودیم (سـمعنا و اطعنا) مفسرین راجع بکلمه (اولی) دو طور تفسیر نموده‌اند ۱- (فاولی لهم) تهدید و وعید است یعنی برای چنین کسانی عذاب مهیا است و بنا بر اینکه معنی (اولی) بر وزن (افعل) مشتق از (ولی) است و بمعنی قرب یا

صفحه : ۱۸۰

بر وزن (فعلی) مشـتق از آل یعنی مآل و بازگشت کار آنان راجع بعقوبات و مکاره خواهـد گردیـد، راغب گفته (اولی) کلمه تهدید است برای کسی که مشرف بر هلاکت باشد (تفسیر روح البیان) ۲- (اولی) بمعنی (احری) و بنا بر اینکه معنی (اولی) مبتدا و خبر او (طاعَـةٌ وَ قَولٌ مَعرُوفٌ) میباشـد یعنی برای آنـان فرمـانبرداری در امر جهـاد و غیره سـزاوارتر است (منهـج الصـادقین) لکن معنی دوم بسـیاق آیه مناسب‌تر بنظر میآیـد زیرا که آیه راجع بمؤمنینی است که منتظر فرود آمـدن سوره بودنـد منتها چون امر بجهاد برای آنان مشـکل مینمود و هنوز ایمانشـان اسـتحکام پیـدا ننموده بود که قلبشـان مطمئن بایمـان گردیـده باشـد اینکه بود که آن مرض قلبی و خوف از مرگ آنان را از حکم جهاد تهدید مینمود و پریشان حال میگردانید.

و شاید مقصود از (اولی لهم) برای تنبه آنها باشد که شـمایی که ایمان آورده‌ئید (اولی و احری) برای شما اینست که هر حکمی که در باره شما میرسد بگوئید (سمعنا و اطعنا) نه آنکه متوحش گردید و از حکم جنگ گریزان باشید.

فَإِذا عَزَمَ الأَمرُ فَلَو صَدَقُوا اللّهَ لَکانَ خَیراً لَهُم فَهَل عَسَـیتُم إِن تَوَلَّیتُم أَن تُفسِدُوا فِی الأَرضِ وَ تُقَطِّعُوا أَرحامَکُم وقتی حکم جهاد صادر گردیـد چنین اشخاصـی که منتظر نزول سوره بودنـد یـا غیر اینان اگر در اینکه اظهار راست میگفتنـد و واقعا طالب امتثال حکم الهی بودند هر آینه برای آنها خیر و خوب بود و آنان بدرجات عالیه میرسیدند.

مفسـرین گویند (فهل عسیتم) راجع بمنافقین است که آنان اظهار ایمان میکردند برای اینکه متولّی امور مردم و بر آنها حاکم گردند و در زمین فساد نمایند و آیه اعتراض بچنین مردمانی است که شما منتظر وقتید که اگر وقت بدستتان آمد در زمین فساد کنید و قطع رحم نمائید همانطوری که در زمان جاهلیت برای بدست آوردن مال از هیچگونه ظلم و فساد خودداری نمی‌نمودید.

صفحه : ۱۸۱

أُولئِکَ الَّذِینَ لَعَنَهُمُ اللّهُ فَأَصَـمَّهُم وَ أَعمی أَبصارَهُم چنین کسانی یعنی منافقین که در زمین فساد میکننـد و قطع رحم می‌نمایند آنان از چنین کسانی میباشـند که مشـمول لعنت خـدا گردیده‌اند و در اثر اعمال نکوهیده‌شان خدا گوش دل آنها را کر و چشم دلشان را کور گردانیـده که آیـات تشـریعی و تکوینی را نه بگوش دل میشـنوند و نه بچشم دل آثار آفاقی را مینگرنـد (صُمٌّ بُکمٌ عُمیٌ فَهُم لا یَعقِلُونَ) سوره بقره آیه ۱۶۶ أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ القُرآنَ أَم عَلی قُلُوبٍ أَقفالُهـا اسـتفهام انکاری اعتراض بکسانی است که در قرآن تـدبر نمیکنند تا از بعض اسرار آن منتفع گردند آیا بر قلب آنان قفل زده شده و بسته گردیده که از وعد و وعید قرآن متنبه نمیگردند.

شیخ طبرسـی ره در تفسـیر مجمع البیان چنین گفته (بدان که در حدیث صحیح از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نقل شده که جایز نیست تفسیر نمودن قران مگر باثر صحیح یا نص صریح.

و از طریق عامه در حـدیث نبوی است کسـی که قرآن را برأی خود تفسـیر کنـد و لو آنکه تفسـیرش صـحیح باشد خطا نموده است. پایان مقدس اردبیلی ره در زبدهٔ البیان راجع بتفسیر نمودن قرآن بیانی دارد که برای وضوح آن را ترجمه مینمایم.

بعد از نقل کلام طبرسی چنین گوید خدا کسانی را که از قرآن استنباط میکنند و طریق را واضح مینمایند مدح نموده بقوله تعالی (لَعَلِمَهُ الَّذِینَ یَستَنبِطُونَهُ مِنهُم) و مذمت نموده کسانی را که تدبر و تفکر در قرآن نمیکنند بقوله تعالی (أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ القُرآنَ أَم عَلی قُلُوبٍ أَقفالُها) و نیز فرموده ما قرآن را بعربی فصیح بیان نمودیم (إِنّا جَعَلناهُ قُرآناً عَرَبِیًّا) تا آنجا که فرموده و بالجمله مقصود از تفسیر برأی بدون نص صریح در جایی صحیح نیست که آیاتی که چند معنی در آن احتمال میرود مفسر بمجرد رأی و میل

صفحه : ۱۸۲

خود و استحسان عقلی حمل قطعی بر یکی از احتمالات غیر ظاهر کند بدون شاهدی که شرعا معتبر باشد چنانچه بسیار دیده شده آنهایی که خواهند بدعتی در دین گذارند چنین میکنند که آیات قرآن را حمل قطعی بر یکی از احتمالات غیر ظاهر مینمایند تا آنکه مطابق گردد با روش خودشان. پایان خلاصه آیه در مقام انکار و اعتراض بکسانی است که تدبّر و تفکر در قرآن نمیکنند که آیا بر قلب آنان قفل زده شده و بسته گردیده یعنی چگونه قلبی که لطیفه الهی است و بایستی بروی وی حقایق و عالم اله باز باشد و از انوار فیض رحمت الهی مستفیض گردد اینطور راهش را مسدود گردانیده‌اند و خود را در لجن زار عالم طبیعت پرتاب نموده و از حقایق و نکات و اسرار قرآن خود را محروم گردانیده‌اند.

معلوم است تدبر در جایی صدق میکند که در آیه احتمالاتی داده شود لکن در جایی که معنی آن ظاهر باشد که بنظر همه یکسان آید تدبّر در آن معنی ندارد و اما در جایی که در آیه احتمالاتی داده شود و هیچیک از آنها مخالف با آیات دیگر و نیز با احادیث معتبر هم مخالف نباشد در اینکه صورت اگر مفسر یکی از آن احتمالات را بقرائنی که از آن آیات دیگر گرفته ترجیح دهد آنهم نه بطور قطع و یقین جزمی چنین کسی داخل کسانی میگردد که در فضیلت آنها فرموده:

(لَعَلِمَهُ الَّذِینَ یَستَنبِطُونَهُ مِنهُم)، پس باین معانی که گفته شد تفسیر نمودن آیات که غرض توضیح آیاتی باشد که در آن اندک خفایی هست نیکو و مستحسن خواهد بود و آنکه از تفسیر و تصرف در آن بکلیه منع شده متشابهات قرآن است که (لا یعلمه الا اللّه) در باره چنین آیاتی فرود آمده زیرا کسانی که در قلب آنان مرض است و خواهند بدعتی در دین گذارند یا مدعایی دارند آنها بمتشابهات قرآن تمسک میجویند و بمغالطه کاری آیات را حمل بر مدعای خود مینمایند چنین اشخاصی مشمول غضب و لعنت خدا خواهند گردید لکن کسانی که ادعای شخصی ندارند و غرض آنها ارشاد و هدایت نمودن گمراهان است و در مقام توضیح و بیان محکمات

صفحه : ۱۸۳

قرآن آنهایی که محتاج بتوضیح است برانید ظاهرا چنین اشخاصی مشمول رحمت و فضل الهی گردیده‌اند إِنَّ الَّذِینَ ارتَدُّوا عَلی أَدبارِهِم مِن بَعدِ ما تَبَیَّنَ لَهُمُ الهُدَی الشَّیطانُ سَوَّلَ لَهُم وَ أَملی لَهُم شاید آیه در وصف کسانی باشد که پس از آنکه حجت بر آنان تمام شد و ایمان آوردند بتسویل شیطانی از دین برگشتند و آنها کسانی میباشند که آرزو و آمال دنیوی و حظوظات طبیعی بر آنان چیره شده و میول نفسانی بر آنها آراسته گردیده و از دین برگشتن را پس از ظاهر شدن حقانیّت آن اندک بشمار آوردند و بقول بعضی مقصود منافقینند که پس از آنکه حقانیت دین اسلام بر آنها ظاهر گردیده و اقرار بشهادتین نمودند شیطان کفر را در نظر آنان آراسته گردانیده و آرزو و آمال دنیوی را در نظر آنها جلوه داده و از دین برگشتند زیرا کسی که از روی بصیرت باطنی بمقدسات اسلام تصدیق نماید دیگر از دین برنخواهد گردید.

ذلِکَ بِأَنَّهُم قالُوا لِلَّذِینَ کَرِهُوا ما نَزَّلَ اللّهُ سَنُطِیعُکُم فِی بَعضِ الأَمرِ وَ اللّهُ یَعلَمُ إِسرارَهُم ذلک اشاره بآن چیزی است که سبب اغوای آنان گردیده و آرزو و آمال دنیوی را در نظرشان آراسته گردانیده که چنین مردمانی از آنچه خدا فرو فرستاده کراهت داشتند.

بروایت طبرسی ره که از ابی جعفر و ابی عبد اللّه علیهما السلام نقل میکنند آنها بنو امیه بودند که آنچه را راجع بولایت علی علیه السّلام فرود آمده خوش نداشتند و بکسانی که بظاهر ایمان آورده بودند میگفتند شما از اسلام برگردید ما در پاره‌ای از کارها مطیع و فرمانبردار شما میگردیم و خدا میداند آنچه را که از کید و حقد و حسد در باطن آنان مخفی گردیده.

فَکَیفَ إِذا تَوَفَّتهُمُ المَلائِکَةُ یَضرِبُونَ وُجُوهَهُم وَ أَدبارَهُم ذلِکَ بِأَنَّهُمُ اتَّبَعُوا ما أَسخَطَ اللّهَ وَ کَرِهُوا رِضوانَهُ فَأَحبَطَ أَعمالَهُم

صفحه : ۱۸۴

در مقام انذار و تهدید و چگونگی حال کسانی است که بتسویلات شیطانی مسلمانها را از راه حق برمیگردانند و بوعده‌های دروغ آنان را فریب میدهند که چنین کسانی هنگام مردنشان حال آنها چنین است که ملائکه‌ای که قابض ارواحند چون لشگریان خدایند چنانچه تمام موجودات جند حق تعالی میباشند و با دشمنان خدا دشمن و با دوستان او دوستند با تازیانه آتشین برو و پشت آنان میزنند و آنها را زجر میکنند زیرا که پیرو باطل گردیده و از حق اعراض داشتند و پیروی مینمودند آنچه را که خدا را بغضب آورده و چون آنان از تحصیل رضای حق تعالی کاره بودند اعمال خوبی هم اگر داشتند حبط و بی اثر گردیده و در مورد غضب الهی واقع خواهند شد.

صفحه : ۱۸۵

سورة الفتح

اشاره

تسع و عشرون آیة و هی مدنیة

[سوره الفتح (۴۸): آیات ۱ تا ۱۴]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

إِنّا فَتَحنا لَکَ فَتحاً مُبِیناً (۱) لِیَغفِرَ لَکَ اللّهُ ما تَقَدَّمَ مِن ذَنبِکَ وَ ما تَأَخَّرَ وَ یُتِمَّ نِعمَتَهُ عَلَیکَ وَ یَهدِیَکَ صِراطاً مُستَقِیماً (۲) وَ یَنصُرَکَ اللّهُ نَصراً عَزِیزاً (۳) هُوَ الَّذِی أَنزَلَ السَّکِینَةَ فِی قُلُوبِ المُؤمِنِینَ لِیَزدادُوا إِیماناً مَعَ إِیمانِهِم وَ لِلّهِ جُنُودُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ کانَ اللّهُ عَلِیماً حَکِیماً (۴)

لِیُدخِلَ المُؤمِنِینَ وَ المُؤمِناتِ جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها وَ یُکَفِّرَ عَنهُم سَیِّئاتِهِم وَ کانَ ذلِکَ عِندَ اللّهِ فَوزاً عَظِیماً (۵) وَ یُعَذِّبَ المُنافِقِینَ وَ المُنافِقاتِ وَ المُشرِکِینَ وَ المُشرِکاتِ الظّانِّینَ بِاللّهِ ظَنَّ السَّوءِ عَلَیهِم دائِرَةُ السَّوءِ وَ غَضِبَ اللّهُ عَلَیهِم وَ لَعَنَهُم وَ أَعَدَّ لَهُم جَهَنَّمَ وَ ساءَت مَصِیراً (۶) وَ لِلّهِ جُنُودُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ کانَ اللّهُ عَزِیزاً حَکِیماً (۷) إِنّا أَرسَلناکَ شاهِداً وَ مُبَشِّراً وَ نَذِیراً (۸) لِتُؤمِنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ تُعَزِّرُوهُ وَ تُوَقِّرُوهُ وَ تُسَبِّحُوهُ بُکرَةً وَ أَصِیلاً (۹)

إِنَّ الَّذِینَ یُبایِعُونَکَ إِنَّما یُبایِعُونَ اللّهَ یَدُ اللّهِ فَوقَ أَیدِیهِم فَمَن نَکَثَ فَإِنَّما یَنکُثُ عَلی نَفسِهِ وَ مَن أَوفی بِما عاهَدَ عَلَیهُ اللّهَ فَسَیُؤتِیهِ أَجراً عَظِیماً (۱۰) سَیَقُولُ لَکَ المُخَلَّفُونَ مِنَ الأَعرابِ شَغَلَتنا أَموالُنا وَ أَهلُونا فَاستَغفِر لَنا یَقُولُونَ بِأَلسِنَتِهِم ما لَیسَ فِی قُلُوبِهِم قُل فَمَن یَملِکُ لَکُم مِنَ اللّهِ شَیئاً إِن أَرادَ بِکُم ضَرًّا أَو أَرادَ بِکُم نَفعاً بَل کانَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ خَبِیراً (۱۱) بَل ظَنَنتُم أَن لَن یَنقَلِبَ الرَّسُولُ وَ المُؤمِنُونَ

إِلی أَهلِیهِم أَبَداً وَ زُیِّنَ ذلِکَ فِی قُلُوبِکُم وَ ظَنَنتُم ظَنَّ السَّوءِ وَ کُنتُم قَوماً بُوراً (۱۲) وَ مَن لَم یُؤمِن بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ فَإِنّا أَعتَدنا لِلکافِرِینَ سَعِیراً (۱۳) وَ لِلّهِ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ یَغفِرُ لِمَن یَشاءُ وَ یُعَذِّبُ مَن یَشاءُ وَ کانَ اللّهُ غَفُوراً رَحِیماً (۱۴)

صفحه : ۱۸۶

ترجمه

سوره فتح مشتمل بر بیست و نه آیه است و در مدینه فرود آمده

(بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص)

ای محمّد بحقیقت ما برای تو گشودیم گشایش هویدا (۲)

تا آنکه خدا بیامرزد لغزشهای گذشته تو را و آنچه عقب انداخته‌ای و نعمت خود را بر تو تمام کند و راه راست را بتو بنمایاند (۳)

و خدا تو را چنان یاری کند که غالب (بر دشمنان گردی)

خدا آن کسی است که قلبهای مؤمنین را آرامش داد تا آنکه بر ایمانشان بیفزاید و لشگرهای آسمانها و زمین مخصوص بخدا است و خدا دانا و درست کار است (۵)

تا آنکه مردهای مؤمنین و زنهای مؤمنات را داخل گرداند در بهشتهایی که در زیر

صفحه : ۱۸۷

غرفه‌ها و درختان آن نهرها جریان دارد و در آن بهشت‌ها جاویدانند (خدا) لغزشهای آنها را می‌پوشاند و اینکه است رستگاری و فوز عظیم (۶)

و تا آنکه مردهای منافق و زنهای منافقه و مردهای مشرک و زنهای مشرکه را شکنجه و عذاب نماید آنهایی که بخدا گمان بد میبرند (و آنان) مشمول غضب و لعنت الهی خواهند بود و برای آنها جهنم آماده شده و جهنم بد بازگشتی است (۷)

و مخصوص بخدا است لشگرهای آسمانها و زمین و خدا بر هر چیزی غالب و درستکار و حکیم است (۸)

ای محمّد ما تو را برسالت فرستادیم که گواه (بر امت) و بشارت دهنده و تهدید کننده باشی

(ای محمّد بمردم بگو که ما تو را مبشر و نذیر گردانیدیم) برای اینکه بخدا و رسولش ایمان آرید و دین او را تقویت دهید و فرمان او را بزرگ شمارید و در صبح و شام خدا را تسبیح و تنزیه نمائید (۱۰)

ای محمّد بحقیقت و درستی کسانی که در حدیبیه با تو بیعت نمودند جز اینکه نیست که با خدا بیعت نموده‌اند دست (قدرت) خدا بالای دستهای آنها است کسی که بیعت را شکست (و نقض عهد نمود) جز اینکه نیست که نفس خود را شکسته و کسی که بآنچه با خدا عهد بسته وفا نمود خداوند بزودی بوی اجر بزرگ عنایت مینماید (۱۱)

ای محمّد باز پس ماندگان از اعراب بزودی بتو میگویند کسان ما و مالهای ما ما را مشغول گردانیده پس برای ما طلب آمرزش کن و اینان بزبانشان چیزی گویند که در دل آنان نیست، ای محمّد بآنها بگو کی است که از برای شما مالک چیزی گردد اگر خدا اراده کند بشما ضرری وارد گردد بلکه خداوند بآنچه میکند بینا است (۱۲)

و شاید شما (کفّار) چنین گمان کردید که پیمبر و مؤمنین هرگز باهل خودشان برنمیگردند و اینکه گمان در قلب شما آراسته گردیده و گمان بد بردید و شما گروه هلاک شدگانید

و ما آتش برافروخته جهنم را آماده گردانیده‌ایم برای کسانی که ایمان بخدا و رسولش نمی‌آورند (۱۴)

و پادشاهی آسمانها و زمین مخصوص بخدا است می‌آمرزد هر کس را که بخواهد و عذاب میکند هر کس را که بخواهد و همیشه خدا آمرزنده و مهربان است.

صفحه : ۱۸۸

توضیح آیات

اشاره

إِنّا فَتَحنا لَکَ فَتحاً مُبِیناً در مفردات در لغت فتح بیانی دارد که برای توضیح اجمالی از آن را بیان و ترجمه می‌نمائیم.
(الفتح ازالهٔ الاغلاق و الاشکال) یعنی فتح برطرف کردن بستگی‌ها و اشکال است و آن دو قسم است یکی آن گشودنی است که بچشم دیده میشود مثل باز کردن درب و باز کردن قفل و بستگی متاع مثل قوله تعالی (وَ لَمّا فَتَحُوا مَتاعَهُم) دوم آن است که ببصیرت یعنی بچشم قلب ادراک گردد مثل زائل کردن هم و غم و اینکه نیز اقسامی دارد یکی راجع بامور دنیوی مثل غمی که برطرف میگردد یا فقری که بحصول مال زائل میشود مثل قوله تعالی (فَلَمّا نَسُوا ما ذُکِّرُوا بِهِ فَتَحنا عَلَیهِم أَبوابَ کُلِّ شَیءٍ) یعنی آن را وسیع گردانیدیم.
دوم فتح مستغلق از علوم مثل قول تو که گویی برای فلانی بابی از علم گشوده شد و مقامی پیدا نمود.
(إِنّا فَتَحنا لَکَ فَتحاً مُبِیناً) بقولی مقصود فتح مکّه است و بقول دیگر مقصود آن علوم و طریق هدایاتی است که برای نبی صلّی اللّه علیه و اله و سلّم مفتوح گردید که آن ذریعه بسوی ثواب و مقامات محمودی است که سبب غفران گناه او است و فاتحه هر چیزی مبدء وی است که بعد برای وی گشوده میشود اینکه است که سوره حمد بفاتحهٔ الکتاب نامیده شده است. (پایان)

سخنان مفسرین در شأن نزول آیه

۱- مقصود از (فتحنا) فتح مکه است که خدا در سال حدیبیه بپیمبرش وعده داده بود آن وقتی که کفار قریش نگذاشتند حضرتش داخل مکه گردد.
رأی قتاده و جماعتی از مفسرین بر اینکه است که اینکه آیه در وقتی فرود آمده که حضرت از حدیبیه برگشته بود آن وقت بفتح مکه بشارت داده شد

صفحه : ۱۸۹
(إِنّا فَتَحنا لَکَ) یعنی حکم ما بر اینکه جاری گردید که تو بر اهل مکه غالب گردی و بر آنان ظفریابی.
۲- مقصود از (فتحنا) صلح حدیبیه است که آن فتح و گشایشی بود که بدون جهاد واقع گردید.
در منهج الصادقین راجع بصلح حدیبیه چنین گفته در تواریخ نقل کرده‌اند که سید عالم محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم در سال ششم از هجرت در خواب دید که با جماعتی از اصحاب خود بطواف کعبه معظمه مشغولند و بافعال عمره اقدام مینمایند وقتی اصحاب شنیدند گمان کردند در همان سال تعبیر خواب واقع خواهد شد و حضرت رسول بتهیه سفر مشغول گردید روز دوشنبه غره

ذیعقده همان سال از مدینه بیرون رفتند و احرام عمره بستند و برای قربانی هفتاد شتر همراه بردند و بیشتر صحابه با او رفتند چون اینکه خبر بکفار مکه رسید متفق شدند که نگذارند آنها وارد مکّه گردند و لشگریانی مهیا نمودند که با آنها بجنگند چون حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بر عزم آنان مطلع گردید بحدیبیه نزول اجلال نمود و از طرف مشرکین عروهٔ بن بنی مسعود ثقفی و جلیس کنانی که رئیس احابیش بود نزد حضرت محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم آمدند تا استفسار نمایند که بچه مقصودی بطرف مکه آمده‌اند و چون فهمیدند که برای زیارت کعبه آمده برگشتند و بقریش اطلاع دادند قریش بعصبیت جاهلیتی که داشتند راضی نشدند که آنها وارد مکه گردند سیّد عالم عثمان را فرستاد که آنان را راضی گرداند قریش او را حبس نمودند و آوازه قتل عثمان در میان اصحاب افتاد اینکه بود که بیعت رضوان واقع گردید چنانچه بعدا بیان آن می‌آید و کفار از استماع خبر بیعت ترسیدند سهیل بن عمرو را نزد آن حضرت فرستادند و صلح کردند و باملاء حضرت محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم صلحنامه بنوشتند باین طور که تا ده سال بین اهل اسلام و مشرکین قریش جنگ نباشد و نه سرا و نه جهرا با یکدیگر تعرض ننمایند و مسلمانان را سال دیگر برای عمره بگذارند بمکه آیند و بیشتر اصحاب از اینکه صلح محزون گردیدند و حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم در همان جا فرمود سر مبارک او را

صفحه : ۱۹۰

تراشیدند و بعض شتران را قربانی کرد و بعض دیگر را بمکه فرستاد تا در مروه قربانی کنند و بر مساکین و فقرای آنجا قسمت نمایند و اصحاب نیز اقتدا بسیّد انبیاء نموده بتراشیدن سر و تقصیر مشغول شدند و شتر خود را قربانی کردند و حضرت بیست روز در حدیبیه مکث نمود و در شبی از شبها اینکه سوره فرود آمد اینکه است که بعضی آیه را اینکه طور تفسیر نموده‌اند که ما برای تو حکمی کردیم حکم ظاهر و هویدا و مقصود همان صلحی است که در حدیبیه با قریش نمود و در حقیقت همین صلح بود که سبب فتح مکه گردید و آنهایی که در مکه اسلام خود را مخفی میداشتند آن وقت جرئت نموده و با کفار مجاهده نمودند و قرآن را بر آنها میخواندند تا قریب بسه سال بیشتر کفار مکه مسلمان گردیدند و در اثر اینکه صلح بیعت رضوان واقع شد و پس از آن فتح خیبر نصیب مسلمانها گردید و حضرت رسول چند نفر را از نخلهای خیبر طعام داد و اهل روم بر فارس غالب گردیدند و آن مصداق قول حق تعالی است (سَيَغۡلِبُونَ فِي بِضۡعِ سِنِينَ) سوره روم آیه ۲ و ۳ و از جابر روایت کرده‌اند که گفته (ما کنا نعلم فتح مکّهٔ الا یوم الحدیبیه) ما بفتح مکه دانا نگشتیم مگر روز حدیبیه زیرا که آن مقدمه فتح مکه بود.
از براء بن عازب از معنی آیه استفسار نمودند گفت گمان شما چنین است که آن فتح مکه است اما ما فتح مکه را از حدیبیه میدانیم زیرا که صلح حدیبیه مقدمه فتح مکه بود و در آن روز ما هزار و چهار صد نفر بودیم و در آن نواحی هیچ آب نبود مگر در چاه حدیبیه و ما از شدت حرارت تمام آن آب را کشیدیم بطوری که دیگر قطره‌ای آب در آن نماند وقتی شکایت عطش را بعرض حضرت رسانیدیم ظرفی طلبید و وضو ساخت و مضمضه نمود و دعا کرد و آب را در چاه ریخت بفرمان حضرت ذو الجلال فورا آب از چاه فوران نمود و بطوری بالا آمد که مردم بکف دست آب برمیداشتند و میخوردند و مالهای خود را آب میدادند.
و سالم بن ابی جعد گوید از جابر پرسیدم که شما چند نفر بودید که در حدیبیه با پیمبر اکرم فرود آمدید گفت قریب بهزار و پانصد نفر و در آن روز تشنگی

صفحه : ۱۹۱

بر ما غالب گردید آن حضرت ظرفی طلبید و دست مبارک خود را در میان آن آب گذارد آب از میان انگشتان او بیرون می‌آمد و ما میخوردیم تا همگی سیراب گردیدیم و ظرف همانطور پر از آب بود و بعضی گفته‌اند معنی آیه (إِنّا فَتَحنا) اینکه است که ما

حکم کردیم از برای تو که در سال دیگر در مکه معظمه داخل گردی دیگری گفته مقصود فتح و ظفر و نصرت او است بر تمام اعداء دین بحجج باهره و معجزات ظاهره و اعلاء کلمه اسلام از شعبی نقل میکنند که بعد از نزول اینکه آیه آیات عظیمه و علامات غریبه پدیدار گردید یکی صلح حدیبیه دوم بیرون آمدن آب چاه حدیبیه سوم فتح مکه چهارم فتح خیبر پنجم غلبه اهل روم بر فارس و اهل کتاب بر مشرکین ششم وعده مغفرت (لِیَغفِرَ لَکَ اللّه) (پایان) لِیَغفِرَ لَکَ اللّهُ ما تَقَدَّمَ مِن ذَنبِکَ وَ ما تَأَخَّرَ وَ یُتِمَّ نِعمَتَهُ عَلَیکَ وَ یَهدِیَکَ صِراطاً مُستَقِیماً ای محمّد ما بر تو گشودیم گشایش ظاهر تا آنکه خدا بیامرزد آنچه را از گناهان که پیش انداخته‌ای و آنچه را که عقب انداخته‌ای و نعمت خود را بر تو تمام کند و تو را براه مستقیم هدایت نماید.

اینکه آیه از دو جهت مورد بحث دانشمندان از مفسرین واقع گردیده.

اول- بین متکلمین از شیعه و سنی اتفاقی است که پیمبران مخصوصا پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم از کبائر معصومند و باتفاق شیعه از گناهان صغیره نیز چه عمدا باشد و چه سهوا در تمام عمر معصومند و اگر در آیات گناهی نسبت ببعض پیمبران داده شده آن ترک اولی است نه گناه پس بنا بر اینکه بایستی آیه (ما تَقَدَّمَ مِن ذَنبِکَ وَ ما تَأَخَّرَ) که ظاهر از ذنب گناه است و آمرزش نیز مترتب بر گناه میشود توجیه نمود.

دوم- (وَ یَهدِیَکَ صِراطاً مُستَقِیماً) مگر پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم پیش از فتح در

صفحه : ۱۹۲

صراط مستقیم نبود تا آنکه تمامی نعمت هدایت یافتن او باشد بر طریق مستقیم

سخنان مفسرین در توجیه آیه و پاسخ سؤال

۱- توجیهاتی که مفسرین از سنیها کرده‌اند اکثر آن موافق با عقیده امامیه که پیمبران را معصوم میدانند نمیباشد، مثل اینکه بعضی از آنها گفته‌اند مقصود هر گناهی است که پیش از بعثت و بعد از بعثت نموده‌ای، یا هر گناهی که قبل از فتح یا بعد از فتح نموده‌ای، یا هر گناهی که واقع شده (وَ ما تَأَخَّرَ) یعنی وعده میدهم آن گناهی که هنوز واقع نگردیده چون واقع گردید می‌آمرزم، یا هر گناهی که قبلا ابوین تو آدم و حوّاء کرده‌اند و یا هر گناهی که امت تو بعدا میکنند و توجیهات دیگری که منافی با عصمت انبیاء است و نزد شیعه صحیح نیست.

شیخ طبرسی در تفسیر مجمع البیان چنین گوید اصحابنا یعنی جماعت شیعیان آیه را دو قسم توجیه نموده‌اند.

اول- (لیغفر لک اللّه ما تقدم من ذنب امتک، و ما تأخر بشفاعتک) و مقصود از تقدم و تأخر تقدم و تأخر زمانست، و اضافه گناه امّت باو از جهت اتصال آنها است باو (ص).

و مؤید اینکه توجیه روایتی است که از مفضل بن عمر نقل میکنند که مردی از حضرت صادق علیه السّلام از معنی اینکه آیه سؤال نمود حضرت در پاسخ فرمود (و اللّه) بر او گناهی نبود لکن خداوند برای پیمبرش ضمانت فرمود که گناهان شیعیان علی علیه السّلام را گذشته و آینده‌اش را بیامرزد.

و بروایت عمر بن زید که گفته بابی عبد اللّه علیه السّلام گفتم مقصود از قوله تعالی (لِیَغفِرَ لَکَ اللّهُ ما تَقَدَّمَ مِن ذَنبِکَ وَ ما تَأَخَّرَ) چیست گفت (و اللّه) بر او گناهی نبود و نیز هیچ وقت قصد گناهی نکرده بود لکن خدا گناه شیعه او را بر حمل بر او نمود پس از آن وعده مغفرت و بخشش داد.

دوم- آن توجیهی است که سید مرتضی قدس سره نموده و چنین گفته (ذنب) مصدر است و چون جائز است مصدر را هم اضافه

بفاعل نمود و هم اضافه بمفعول و در

صفحه : ۱۹۳

اینجا اضافه بمفعول شده و معنی آیه چنین میشود آنهایی که تو را از ورود به مکه منع نمودند و راه تو را از مسجد الحرام گرفتند گناه آنان را آمرزیدم و بنا بر اینکه تأویل مغفرت بمعنی ازاله و نسخ احکام و تدابیر دشمنان او است.

خلاصه معنی آیه اینکه میشود که خطاب برسول نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم صلح حدیبیه و فتح مکه برای اینکه است که خدا بپوشاند و از تو زائل گرداند افعال شنیعه و افعال قبیحه اهل مکه را که نسبت بتو اجراء نمودند از اخراج نمودن تو را از مکه و انواع و اقسام کیدها که نسبت بتو اجراء گردانیدند و لهذا مغفرت را جزا و علت فتح گردانیده زیرا اگر مقصود از مغفرت گناه باشد ارتباط آن بفتح غیر معقول است زیرا که مغفرت گناه مناسبتی با فتح ندارد و از اینجا معلوم می‌شود که مقصود بتقدم و تأخر گناه راجع بافعال قبیح اهل مکه است.

(پایان) سوم- مقصود از گناه ترک اولی است نظر بعلو مقام پیمبران ترک مندوب و عملی که نسبت بغیر از مستحبات بشمار میرود ترک آن نسبت بآن بزرگواران ذنب و گناه نامیده میشود و بنا بر اینکه توجیه معنی آیه چنین میشود که بر ترک عمل مندوب چه در گذشته و چه در آینده از تو عفو نمودیم بلکه بعض اعمالی که برای دیگران راجح و مباح است شاید نسبت بآنها مرجوح باشد اینکه است که گفته‌اند

(حسنات الأبرار سیئات المقربین)

لکن آنچه بنظر اینکه ناچیز در توجیه آیه میرسد اینکه است که ممکن است بگوئیم مقصود از فتح در (إِنّا فَتَحنا) چنانچه در معنی لغوی آن گفته شد و از مفردات نقل نمودیم چیز بسته‌ای است که باز شود و اینکه یک معنایی است که اعم از فتح و فیروزی در جنگ و از گشایش امور ظاهری طبیعی و از گشایش امر باطنی مثل گشوده شدن بابی از علوم.

و شاید مقصود از آیه (إِنّا فَتَحنا) اشاره بگشایش قلب پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم باشد بسوی حضرت ربوبیت که ذات متعال در مقام امتنان به پیمبر خود بفرماید ما سینه

صفحه : ۱۹۴

تو را برای علوم و حکمت بازگردانیدیم و شرح صدر بتو بخشودیم و اشاره بهمان باشد که در سوره الم نشرح در مقام امتنان بنبی خود فرموده (أَلَم نَشرَح لَکَ صَدرَکَ) تا آنکه عقل و روحانیت تو بر قوای طبیعی تو غالب گردد و بر قوای نفسانی خودت که منشأ و سبب گناه است مسلط گردی و در هیچ وقت از عمر خود گناهی از تو صادر نگردد.

و بنا بر اینکه معنی سبب که غلبه قوای نفسانی است بجای مسبب که گناه باشد گذارده شده یعنی آنچه سبب گناه میشد از تو دفع کردیم و تو بر قوای طبیعی خود مظفر و منصور گردیدی.

و اینکه معنی را بجهاتی از خود آیه میتوان استخراج نمود یکی از (ما تأخر) که اگر مقصود از آمرزش وقوع گناه باشد برای گناهی که هنوز واقع نگردیده معنی صحیحی پیدا نخواهد نمود زیرا که برای گناه نکرده بهر معنایی که گفته شود آمرزش معنی ندارد و دیگر آخر آیه (وَ یَهدِیَکَ صِراطاً مُستَقِیماً) که پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم در کج روی نبود تا آنکه بگوید فتح مکه را بتو دادم تا آنکه خدا تو را بطریق مستقیم هدایت نماید و همچنین آیه بعد (وَ یَنصُرَکَ اللّهُ نَصراً عَزِیزاً) که مؤید همین توجیه است بلکه از لام (لیغفر) که از آن تعلیل استفاده میشود اگر چنین باشد که بتو فتح دادیم برای آنکه گناهان گذشته و آینده تو بخشوده شود بی‌مناسبت خواهد گردید، چگونه فتح مکه سبب بخشش گناه میشود گناه بایست بتوبه بخشیده شود نه بفتح و فیروزی.

و اینکه در شأن نزول آیه گویند در حدیبیه فرود آمده گوئیم چنانچه در محل خود مبرهن گردیده مورد مخصص نمی‌شود فتح بمعنی لغوی که مطلق گشایش است و در قرآن مجید در هر دو معنی استعمال شده اطلاق آن شامل می گردد هم فتح مکّه و هم فتح معنوی را یعنی گشایش قلب و سینه مبارك رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم را و از فتوحات مکیه چنین نقل میکنند که گفته حقیقتا استغفار انبیاء از

صفحه : ۱۹۵

گناه مثل گناه ما نیست بلکه یک معنای دقیقی است که فهم ما بکنه آن نمیرسد زیرا که ذوق و فهم ما در مقام و مرتبه ذوق آنان نیست پس جائز نیست گناه آنان را حمل کنیم بر آنچه تعقل میکنم. (پایان) اینکه سخن محی الدین در منتها درجه متانت و استقامت است زیرا که فهم هر کسی در خور درجه وجود و استعداد وی است ما بدرجه انبیاء نمیباشیم تا آنکه امور خصوصی آنها را بتوانیم تعقل نمائیم هر چه در باره آن بزرگواران بگوئیم در خور مرتبه خودمان است و آنها بالاتر از آنند پس بهتر اینکه است که اظهار قصور کنیم و علم باین آیه و امثال آن را محول بخدا و رسول و راسخین فی العلم نمائیم و در باره آن اظهار عقیده ننمائیم. (و اللّه العالم باسرار کلامه) هُوَ الَّذِی أَنزَلَ السَّکِینَهَ فِی قُلُوبِ الْمُؤمِنِینَ لِیَزدادُوا إِیماناً مَعَ إِیمانِهِم وَ لِلّهِ جُنُودُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ کانَ اللّه عَلِیماً حَکِیماً خدا آن کسی است که آرامش و متانت در قلبهای مؤمنین فرود آورد برای آنکه ایمان بر ایمان آنها زیاد گرداند.

در اینکه آیا حقیقت ایمان قابل زیاد و نقصان هست یا نیست بین متکلمین گفتاری است.

بعضی گویند ایمان یک امر واحد بسیط است که عبارت از تصدیق و عقد قلبی است و لازمه آن تصدیق بزبان و عمل بارکان است و اینکه معنایی است بسیط و قابل زیاده و نقصان نیست و بعضی چنین معتقدند که در اصل ایمان نقص کمال هست.

(خلاصه قائلین بنفی زیاد و نقصان در اصل ایمان چنین گویند)، ایمان عبارت از تصدیق جزمی مطابق واقع است و آن امری است بسیط و عقد قلب و تصدیق بزبان و عمل بارکان از لوازم وی است زیرا اگر زیاده در اصل ایمان که عبارت از تصدیق باشد مدخلیّت داشته باشد فاقد آن از مؤمنین محسوب نخواهد گردید

صفحه : ۱۹۶

و در اینجا بین متکلمین از معتزله و اشاعره گفتار بسیاری است که اینجا جای بحث در آن نیست.

محمّد بن یعقوب کلینی در حدیث مفصلی از معصوم روایت میکند که در جواب سائلی که از ایمان سؤال میکند که آیا ایمان قول است یا عمل یا قول است بلا عمل امام علیه السّلام در پاسخ او فرموده

(الایمان عمل کله و القول بعض ذلك العمل)

پس از آنکه سائل گوید عمل را توصیف فرما تا بفهمم فرمود ایمان حالات و درجات و طبقات و منازل

(فمنه التام منتهی تمامه و منها الناقص منتهی نقصانه و منه الزائد الراجح زیادته الخ)

پس از آنکه سائل گوید آیا ایمان کم و زیاد میشود فرمود آری زیرا که خدا ایمان را بر اعضاء بنی آدم فرض نموده و بر اعضاء تقسیم گردانیده و چیزی از جوارح نیست مگر اینکه وظیفه‌ای دارد غیر از دیگری و چون حدیث مفصل است اگر بخواهیم تمام حدیث را بیان کنیم سخن طولانی می گردد.

ظاهرا اینکه حضرت در جواب سائل فرموده ایمان (عمل کله) مقابل قول سائل است که گمان کرده بمجرد قول و گفتن شهادتین بدون تصدیق که عمل قلبی است ایمان محقق میگردد اینکه است که حضرت ردّ میکند که اینطور نیست ایمان عمل است و اینکه حدیث و امثال آن با آنکه گفته شود ایمان عبارت از تصدیق جزمی مطابق واقع است و تصدیق لسانی و عمل بارکان از لوازم آن

است منافات ندارد بلكه مؤيّد آن است و

قوله (ع) (فمنه التام)

يعنى كامل

(و منه الناقص)

يعنى ناقص در كمال و

قوله (ع) (الايمان عمل كله)

شايـد اشاره باين باشـد كه ايمان تصـديق قلبى مقابل تصور است زيرا چنانچه مشاهده ميكنيم ايمان اكثر مردم ايمان تصورى است و تصديق جزمى مطابق واقع نيست زيرا كه لازمه تصديق جزمى عمل باركان است و نيز در آن شك و ريب راه ندارد و حقيقت ايمان هر گاه در قلب نفوذ كند همين است و ايمان باين معنى قابل زياده و نقصان نميباشد.

صفحه : ۱۹۷

و نيز كلينى در اصول كافى از ابى عبد اللّه عليه السّلام چنين روايت ميكند كه فرموده:

(ان اللّه تعـالى وضع الايمـان على سـبعهٔ اسـهم، على البرّ، و الصـدق، و اليقين، و الرضـا، و الوفاء، و العلم، و الحلم، ثم قسم ذلك بين النّاس فمن جعل فيه هذه السـبعهٔ الاسـهم فهو كامل محتمل، و قسم لبعض النّاس السهم، و لبعض السهمين، و لبعض الثلاثهٔ حتى انتهوا الى سـبعهٔ، ثم قال عليه السّـلام لا تحملوا على صاحب السـهم سـهمين و لا على صاحب السهمين ثلاثه فتبهظوهم، ثم قال (ع) كذلك حتى ينتهى الى سبعهٔ)

و تمام اينكه دو حديث و شرح آن در اربعين هاشميه است.

و عبد العزيز قراطيسى از ابى عبد اللّه چنين روايت مى‌كند كه فرمود

۱» يا عبـد العزيز (ان الايمان عشـر درجات بمنزلهٔ السلّم يصـعد منه مرقاهٔ بعد مرقاهٔ الى ان قال و اذا رأيت من هو اسـفل منك بدرجهٔ فارفعه اليك برفق و لا تحملن عليه مالا يطيق فتكسره)«

---

(۱) محققـا خـداى تعـالى ايمان را بر هفت سـهم وضع نموده يعنى براى كمال ايمان هفت درجه قرار داده قوله «ع» (على البر) شامل ميگردد تمام اقسام و انواع احسان نمودن بغير از مال و جاه و عرض و غير آن و از حيثيت كميت و كيفيت نيز درجات و مراتبى دارد و شايـد مقصود از صـدق در اينجـا اسـتقامت در دين باشـد و يقين اعتقـاد جازم مطابق واقع است و براى آن مراتبى است چنانچه در همين حـديث بالا كه از عبد العزيز نقل نموديم امام «ع» فرموده (ايمان ده درجه دارد بمنزله نردبان كه بايستى از نردبان ايمان پله پله بالاـ رفت و اگر كسـى را ديـدى كه در مرتبه پـائين است او را ببر بسوى خودت در مرتبه بالاـترى و چيزى كه در طـاقت وى نيسـت تحميل بر او نكن كه او را ميشـكنى (قوله «ع») پس از آن ايمان را بين مردم تقسـيم نمود و فرمود كسـى كه داراى هفت سـهم باشد چنين كس بكمال ايمان رسـيده و براى بعضـى يك سـهم ايمان است و بعضـى ديگر را دو سـهم و بعضـى را سه سهم است تا برسد بهفت سـهم پس از آن فرمود كسـى كه داراى يـك سـهم از ايمـان است نبايـد دو سـهم از ايمـان بر وى تحميـل نمائيـد كه هلاـك ميگردد و همچنين كسى كه داراى دو سهم از ايمانست نبايد سه سهم تحميل او نمود كه سقوط مينمايد.

صفحه : ۱۹۸

و تحقيـق در مطلب اينكه است كه گفته شود (ايمـان حقيقـهٔ واحـدهٔ بسيطهٔ ذات مراتب كـثيرهٔ) و در كمـال و نقص و تقـدم و تـأخر

مراتب بسيار دارد زيرا كه ايمـان نور قلبى است و همين طور كه نور حسـى در هر مرتبه‌اى كه باشـد در اصـل نورانيت يكى است و لكن در نقص و كمال و شـدت و ضـعف مراتبى دارد ايمان هم كه عبارت از تصديق قلبى است آن نيز مراتب بسيارى دارد اگر چه در تمام مراتب آن اصل واحد كه تصديق جزمى و نسبت حكميه باشد يكى است كه بر تمام مراتب ايمان صادق آيد و كم و زياد و شـدت و ضـعف راجع بمراتب آن است و آيـاتى كه در قرآن مجيـد راجع بايمـان ذكر شـده مثـل همين آيه بالاـ كه راجع بمؤمنين فرموده (لِيَزدادُوا إِيماناً مَعَ إِيمانِهِم) و قوله تعالى آنجا كه فرموده:

(وَ إِذا تُلِيَت عَلَيهِم آياتُهُ زادَتهُم إِيماناً) و در جاى ديگر يا ايها الّـذين امنوا آمنوا باللّه و غير اينها از آيات بسـيار و روايات بيشـمار كه مشعر بر اينكه است كه ايمان قابل زياده و نقصان است ظاهرا حمل بر مراتب و كمال آن كردن اولى است.

لِيُدخِلَ المُؤمِنِينَ وَ المُؤمِناتِ خدا آن كسـى است كه بمؤمنين متانت و اسـتقامت و فتح و فيروزى عطا نموده تا آنكه آنان فائز گردند بچنين بهشت‌ها و بوسـتان‌هايى كه از زير غرفها و اشجار آنها نهرها جريان دارد و آنان هميشه در بهشت جاويدانند و نيز گناهانى كه قبلا كرده‌اند بپوشاند و نزد خدا چنين نعمت‌ها رستگارى و كاميابى بزرگى است.

وَ يُعَذِّبَ المُنافِقِينَ وَ المُنافِقاتِ وَ المُشرِكِينَ وَ المُشرِكاتِ الظّانِّينَ بِاللّهِ ظَنَّ السَّوءِ عَلَيهِم دائِرَةُ السَّوءِ وَ غَضِبَ اللّهُ عَلَيهِم وَ لَعَنَهُم وَ أَعَدَّ لَهُم جَهَنَّمَ وَ ساءَت مَصِيراً (واو عطف) يعذب را عطف به (ليدخل) داده اشاره به اينكه همين طورى كه براى مؤمنين در اثر ايمانشان و اطمينان قلبشان مقامات عالى مهيّا نموده و قوت

صفحه : ۱۹۹

و كمـال ايمانشـان گناهانشـان را پوشانيـده و منزلت و مقـام بلنـدى نزد پروردگارشان براى آنها مهيّا گردانيـده و داخل رحمت الهى گرديده‌اند.

در مقابل آنها از مردان و زنان منافقين و همچنين مردها و زنان مشـركين آنان كه بخـدا گمان بد ميبرند و بمقام الوهيت نسـبت ناروا ميدهند مثل اينكه خدا را صاحب اولاد ميدانند و ملائكه را دختران خدا و حضـرت مسيح (ع) و عزيز را اينكه اللّه نامند يا در عبادت بتها را شريك خدا مينمايند مقام احديت بالاتر از اينكه است كه چنين نسبت‌هاى ناروايى باو داده شود بلكه گمان بد آنها بازگشت بخودشان خواهد نمود مقام الوهيت برتر از آن است كه فهم بشر بسرادق مقام آن برسد و نميتوان حدى و صفتى براى او فرض نمود مگر آن اسماء الحسنى و صفاتى كه خودش خود را بآن معرفى نموده اينكه است كه گويند اسماء اللّه توقيفى است كسى حق ندارد از فهم خود صفتى يا اسمى نسبت بمقام كبريايى دهد.

خلاـصه آيه در مقـام بيـان اينكه است كه همـان طورى كه براى مؤمنين مقام بلنـدى آماده شـده براى مشـركين و منافقين از عـذاب دركاتى مهيا گرديـده و نيز همان- طورى كه مؤمنين در رحمت و مغفرت الهى واقع گرديده‌اند همين طور مشـركين در غضب الهى واقع خواهند بود و جهنّم جايگاه هميشه گى آنها است و براى آنها جهنم بد بازگشتى است.

وَ لِلّهِ جُنُودُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ كانَ اللّهُ عَزِيزاً حَكِيماً تمـام مملكت ملـك و ملكوت مخصوص بخـدا است و جميع اجزاء عـالم لشگريان حق تعالى و تحت قيوميت و ربوبيت و استيلاء سلطان السلاطين و مسخر امر ويند و او است سلطان مقتدر و درستكار كه از روى لطف و حكمت بهر كس خواهـد فتـح و فيروزى و عزت چه در دنيـا و چه در آخرت عطـا مى‌نمايـد و هر كرا بخواهـد ذليل و مخذول مى‌گرداند إِنّا أَرسَلناكَ شاهِداً وَ مُبَشِّراً وَ نَذِيراً لِتُؤمِنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ تُعَزِّرُوهُ وَ تُوَقِّرُوهُ وَ تُسَبِّحُوهُ بُكرَةً وَ أَصِيلًا

صفحه : ۲۰۰

خطـاب برسول اكرم است كه اى محمّـد صـلّى اللّه عليه و اله و سـلّم مـا تو را برسالت فرسـتاديم براى اينكه براى خلق شاهـد و گواه

باشی و اینکه آیه نظیر قوله تعالی است:

(وَ یَکُونَ الرَّسُولُ عَلَیکُم شَهِیداً) که در قیامت صادقین را تصدیق کنی و منافقین را تکذیب نمایی.

و شاید اشاره بمقام روحانی رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم باشد که در مقام روحانی بمرتبه شهود و عیان رسیده‌ای و مؤمنین را برحمت پروردگارشان و درجات بهشتی که برأی العین و چشم دل مشاهده مینمائید بشارت دهی و کفار و مشرکین را از عذاب جهنّم که در اثر کفر و شرک پیرامون آنها می‌گردد بترسانی و تهدید نمایی تا آنکه حجت بر خلق تمام گردد.

و نیز تا آنکه طریق هدایت را بخلق بیاموزی و آنان بدلالت عقلشان بخدا و رسول ایمان آرند و دین حق را یاری نمایند تا بر کفار غالب گردند و در مقام بندگی و اطاعت پروردگارشان در صبح و شام تسبیح و تنزیه نمایند (بکره) اول روز است و شاید اشاره بنماز صبح باشد (اصیلا) آخر روز است و شاید اشاره بنماز عصر باشد و شاید چنانچه بعضی گفته‌اند اشاره بنماز ظهر و عصر و مغرب و عشاء باشد که آیه شامل تمام نمازهای یومیه گردد.

و شاید یک معنی اعمّی مراد باشد و صبح و شام کنایه از تمام اوقات و ساعات شب و روز باشد یعنی بایستی مؤمنین همیشه بدل و زبان متوجه بحق تعالی و مشغول حمد و ثنای او باشند.

إِنَّ الَّذِینَ یُبایِعُونَکَ إِنَّما یُبایِعُونَ اللّهَ یَدُ اللّهِ فَوقَ أَیدِیهِم فَمَن نَکَثَ فَإِنَّما یَنکُثُ عَلی نَفسِهِ وَ مَن أَوفی بِما عاهَدَ عَلَیهُ اللّهَ فَسَیُؤتِیهِ أَجراً عَظِیماً بحبیب خود محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم خطاب نموده که کسانی که با تو بیعت کرده‌اند در معنی و حقیقت با خدا بیعت نموده‌اند زیرا که دست قدرت الهی بالای دست آنان خواهد بود و کسی که نقض عهد نمود و بیعت را شکست چنین کسی نفس خود را

صفحه : ۲۰۱

شکسته و خود را از مرتبه انسانیت سرنگون گردانیده و کسی که بآن عهد و میثاقی که بتوسط پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم با خدا بسته وفاء نماید و بوظیفه خود عمل کند بزودی خداوند اجر و پاداش بزرگی بود کرامت خواهد نمود.

بیعت از باع یبیع مأخوذ گردیده و بمعنی بیع و معاوضه است یعنی کسی که با تو بیعت نمود گویا با خدا معامله کرده قوله تعالی (إِنَّ اللّهَ اشتَری مِنَ المُؤمِنِینَ أَنفُسَهُم وَ أَموالَهُم بِأَنَّ لَهُمُ الجَنَّةَ) سوره توبه آیه ۱۱۲ یعنی خدا نفسها و اموال مؤمنین را ببهای بهشت خریداری نمود زیرا بیعت با رسول بیعت با خدا است (یَدُ اللّهِ فَوقَ أَیدِیهِم) خدای تعالی دست خود را بجای دست پیمبرش بشمار آورده که دستی که در موقع بیعت دست پیمبر می‌بینید آن در واقع دست خدا است زیرا که دست رسول مظهر و نماینده دست خدا خواهد بود.

و اطلاق یدبر قدرت استعاره تخییلیه است و اشاره به اینکه عهد و میثاق با رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم در حقیقت بعینه عهد و میثاق با خدا است یعنی بفرض محال اگر برای خدا دست بود همان دست رسول بود پس از باب مثل دست پیمبر صلّی اللّه علیه و اله و سلّم را بجای دست خود بشمار آورده یعنی بیعت گرفتن او از شما همان بیعت کردن شما با خدا خواهد بود.

راغب در مفردات در لغت ید چنین گوید (یقال فلان ید فلان ای ولیه و ناصره و یقال لاولیاء اللّه هم ایدی اللّه و علی هذا الوجه قال عزّ و جلّ إِنَّ الَّذِینَ یُبایِعُونَکَ إِنَّما یُبایِعُونَ اللّهَ یَدُ اللّهِ فَوقَ أَیدِیهِم فاذا یده علیه السلام ید اللّه و اذا کان یده فوق ایدیهم فید اللّه فوق ایدیهم. پایان یعنی وقتی خدا مؤید گردانید رسول خود را به اینکه دست او را دست خود بشمار آورد پس دست خدا بالای دست‌های آنها است و آن را تأیید مینماید آن روایت مشهور که از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نقل میکنند که فرمود:

۱» (لا یزال العبد یتقرب الی بالنوافل حتی احبّه فاذا احببته کنت سمعه الذی یسمع

صفحه : ۲۰۲

به و بصر الذی یبصر به و یده الّتی یبطش بها».

خلاـصه آیه اشـاره بمقام قرب رسول اکرم مینمایـد که مؤمنین بداننـد بیعت آنان با پیمبر صـلّی اللّه علیه و اله و سـلّم بعینه بیعت آنها است با خـدا زیرا که نزدیکی و قرب و منزلت آن بزرگوار بجایی رسـیده که از خود فانی و بحق باقی گردیـده پس سـخن او سـخن حق تعـالی و فعـل و عمـل او فعـل و عمـل حق تعـالی خواهـد بود (وَ مـا یَنطِقُ عَنِ الهَوی) و دست او دست خـدا است (یَدُ اللّهِ فَوقَ أَیدِیهِم) آنچه گوید و بکند باذن حق تعالی و امر او گفته و کرده.

سَیَقُولُ لَکَ المُخَلَّفُونَ مِنَ الأَعرابِ شَغَلَتنا أَموالُنا وَ أَهلُونا فَاستَغفِر لَنا یَقُولُونَ بِأَلسِنَتِهِم ما لَیسَ فِی قُلُوبِهِم قُل فَمَن یَملِکُ لَکُم مِنَ اللّهِ شَیئاً إِن أَرادَ بِکُم ضَرًّا أَو أَرادَ بِکُم نَفعاً بَل کانَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ خَبِیراً (سـیقول) خدای تعالی بسین استقبال به پیمبرش خبر میدهد که بعدا اعرابی که از امر رسول اللّه تخلف نمودند میآیند و عذرخواهی میکنند.

و حکایت آن بروایت عبد اللّه بن عباس و مجاهد چنین است موقعی که رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم خواست برای عمره با جماعتی از اصحاب بمکه برود عرب‌هایی را که در اطراف مکه بودند طلبید و فرمود با من بیائید اگر قریش خواستند با ما بجنگند ما قشون داشـته باشـیم آنان حاضـر نشدنـد و با هم گفتنـد شاید قریش با محمّد صـلّی اللّه علیه و اله و سـلّم جنگ کنند و غالب و فاتح گردنـد و در اینکه میـان مـا کشـته گردیم و نرفتنـد اینکه بود که اینکه آیه فرود آمـد و پیمبر را خبر داد که اعرابی که پس از صـلح حدیبیه و بیعت کردن با تو تخلف نمودند آنها در مقام عذر خواهی برمی‌آیند و میگویند مالهای ما و

---

(۱) خـدا میفرماید بنده از کثرت نوافل و عبادات بجایی میرسد که محبوب من میگردد وقتی او را دوست داشـتم من گوش او میشوم که باو میشـنود و چشم او میشوم که باو می‌بینـد و دست او میشوم که باو میگیرد یعنی چنین کسـی از خود فانی و بحق باقی گردیده آن وقت مظهر و نماینده اوصاف الهی میگردد بقول مولوی از عبادت نی توان اللّه شد || میتوان موسی کلیم اللّه شد

صفحه : ۲۰۳

اهـل و عیـال مـا را مشـغول نموده و مـانع گردیدنـد که مـا خـدمت تو بیـائیم و حال از تو معـذرت میخواهیم و برای ما از خـدا طلب آمرزش نما و آنان از روی نفاق چیزی بزبان میگویند که در قلب آنها اثری از آن پدیدار نیست.

ای محمّـد بآنان بگو کیست مالک گردد برای شـما چیزی وقتی خـدا بخواهـد بشـما ضـرر رساند یا بخواهد نفعی عاید شـما گرداند بلکه خداوند بآنچه شـما میکنید بینا است اشاره به اینکه خدا از باطن شـما آگاه است و نفاق و دروغ شـما را میداند ظاهر و باطن هر چیزی نزد او آشکار است.

بَل ظَنَنتُم أَن لَن یَنقَلِبَ الرَّسُولُ وَ المُؤمِنُونَ إِلی أَهلِیهِم أَبَداً وَ زُیِّنَ ذلِکَ فِی قُلُوبِکُم وَ ظَنَنتُم ظَنَّ السَّوءِ خطاب بهمان اعراب نموده که شما چنین گمان بـد بردیـد و چنین پنداشتیـد که رسول و مؤمنین یعنی کسانی که در حـدیبیه با او بودند هرگز بمدینه برنمیگردند و قریش آنهـا را هلاـک میگرداننـد و چنین گمان بـدی را شیطان در باطن شـما زینت داده (وَ کُنتُم قَوماً بُوراً) (بور) جمع بائر است و جمعی گفته‌انـد (بور) مصـدر است و چون مصـدر است تثنیه و جمع آن یکی است مثـل اینکه گفته میشود (رجـل بور و رجال بور) یعنی شما مردمانی میباشید هالک یا مردمانی هستید فاسد.

وَ مَن لَم یُؤمِن بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ فَإِنّا أَعتَدنا لِلکافِرِینَ سَعِیراً وَ لِلّهِ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ یَغفِرُ لِمَن یَشاءُ وَ یُعَذِّبُ مَن یَشاءُ (سعیر) فعیل است بمعنی مفعول یعنی کسی که ایمان نیاورد بخدا و رسول او ما آماده و مهیا نموده‌ایم برای کافرین آتش سوزان یعنی جهنم را از کلمه (اعتدنا) یعنی مهیا نمودیم و از سایر آیات چنین اسـتفاده میشود که جهنم و همچنین بهشت فعلا در محل خود موجود میباشـند

و ما تا حيات داريم درش بسوى ما بسته است و بمرگ درش باز خواهد گرديد نه اينكه در قيامت تازه آفريده شود چنانچه شايد بعضى چنين گمان كنند و در بعضى جزوات اينكه تفسير اجمالا بيان اينكه مطلب را نموده‌ايم تكرار نشود خدا مالك آسمانها و زمين است

صفحه : ۲۰۴

هر كرا خواهد عذاب ميكند و هر كسرا خواهد ميآمرزد (و كان اللّه غفورا رحيما) شايد اشاره باين باشد كه با آنكه شما گناه‌كار و مستحق عقاب و مجازاتيد با اينحال اگر از نفاق برگرديد بسوى وفاق و واقعا ايمان بياوريد و مطيع امر خدا و رسول او گرديد از شما قبول ميشود زيرا كه خداوند پذيرنده توبه و مهربان است.

[سوره الفتح (۴۸): آيات ۱۵ تا ۲۳]

اشاره

سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ إِذَا انطَلَقتُم إِلى مَغانِمَ لِتَأخُذُوها ذَرُونا نَتَّبِعكُم يُرِيدُونَ أَن يُبَدِّلُوا كَلامَ اللّهِ قُل لَن تَتَّبِعُونا كَذلِكُم قالَ اللّهُ مِن قَبلُ فَسَيَقُولُونَ بَل تَحسُدُونَنا بَل كانُوا لا يَفقَهُونَ إِلّا قَلِيلاً (۱۵) قُل لِلمُخَلَّفِينَ مِنَ الأَعرابِ سَتُدعَونَ إِلى قَومٍ أُولِي بَأسٍ شَدِيدٍ تُقاتِلُونَهُم أَو يُسلِمُونَ فَإِن تُطِيعُوا يُؤتِكُمُ اللّهُ أَجراً حَسَناً وَ إِن تَتَوَلَّوا كَما تَوَلَّيتُم مِن قَبلُ يُعَذِّبكُم عَذاباً أَلِيماً (۱۶) لَيسَ عَلَى الأَعمى حَرَجٌ وَ لا عَلَى الأَعرَجِ حَرَجٌ وَ لا عَلَى المَرِيضِ حَرَجٌ وَ مَن يُطِعِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ يُدخِلهُ جَنّاتٍ تَجرِي مِن تَحتِهَا الأَنهارُ وَ مَن يَتَوَلَّ يُعَذِّبهُ عَذاباً أَلِيماً (۱۷) لَقَد رَضِيَ اللّهُ عَنِ المُؤمِنِينَ إِذ يُبايِعُونَكَ تَحتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ ما فِي قُلُوبِهِم فَأَنزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيهِم وَ أَثابَهُم فَتحاً قَرِيباً (۱۸) وَ مَغانِمَ كَثِيرَةً يَأخُذُونَها وَ كانَ اللّهُ عَزِيزاً حَكِيماً (۱۹)
وَعَدَكُمُ اللّهُ مَغانِمَ كَثِيرَةً تَأخُذُونَها فَعَجَّلَ لَكُم هذِهِ وَ كَفَّ أَيدِيَ النّاسِ عَنكُم وَ لِتَكُونَ آيَةً لِلمُؤمِنِينَ وَ يَهدِيَكُم صِراطاً مُستَقِيماً (۲۰) وَ أُخرى لَم تَقدِرُوا عَلَيها قَد أَحاطَ اللّهُ بِها وَ كانَ اللّهُ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيراً (۲۱) وَ لَو قاتَلَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوَلَّوُا الأَدبارَ ثُمَّ لا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَ لا نَصِيراً (۲۲) سُنَّةَ اللّهِ الَّتِي قَد خَلَت مِن قَبلُ وَ لَن تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّهِ تَبدِيلاً (۲۳)

صفحه : ۲۰۵

ترجمه

بازماندگان از اعراب بزودى بمؤمنين گويند چون براى گرفتن غنيمت رفتيد بگذاريد ما پيرو شما گرديم ميخواهند كلام خدا را تبديل نمايند اى محمّد بگو خدا پيش از اينكه گفته و خبر داده كه شما هرگز پيروى ما را نخواهيد نمود پس آنان گويند شما بر ما حسد ميبريد بلكه اينها نميفهمند مگر اندكى (۱۶)
اى محمّد ببازماندگان از اعراب باديه بگو بزودى بسوى گروهى خوانده ميشويد كه صاحبان شجاعت و متهور و نيرومند و شديدند كه بايستى با آنان بجنگيد تا تسليم آنها گرديد اگر اطاعت كنيد خدا بشما اجر و پاداش نيكو (كرامت مينمايد) و اگر رو گردان شويد چنانچه قبلا (از سفر حديبيه) اعراض نموديد خدا شما را عذاب ميكند عذاب دردناك (۱۷)
بر كوران و بر آدم لنگ و بر مريض (بر هيچ كدام) حرجى نيست و كسى كه خدا و رسولش را اطاعت نمايد او را داخل ميگرداند در بهشتهايى كه از زير (درختهاى) آنها نهرها جريان دارد و كسى كه از حكم خدا رو بگرداند خدا وى را عذاب خواهد نمود

عذاب سخت

صفحه : ۲۰۶

محققا خدا از مؤمنین خشنود گردید وقتی که با تو در زیر درخت (سمره) بیعت نمودند پس خدا میداند آنچه (از اخلاص) در قلب آنها است پس برای آنان آرامش فرو فرستاد و بآنها فتح و گشایش نزدیکی پاداش داد (۱۹)

(و نیز بپاداش) آن غنیمت‌های بسیار (عطا) نمود که بگیرند آن را و خدا همیشه غالب و درستکار خواهد بود (۲۰)

خدا وعده غنیمت‌های بسیار بشما داده که آن را بگیرید پس برای شما تعجیل نمود اینکه یک غنیمت را (غنیمت خیبر) و از شما دست مردم خیبر را بازداشت تا آنکه برای مؤمنین آیت و نشانه باشد و شما را براه راست هدایت نماید

و خدا وعده غنیمت دیگری بشما داده که هنوز بر آن قادر نگشته‌اید و نمیدانید (مقصود غنائم هوازن است و خدا میداند و علم خدا بر آن احاطه دارد) و خداوند بر هر چیزی توانا است (۲۲)

و اگر شما (مؤمنین) با آنهایی که کافر شدند در مقام جهاد برآئید هر آینه آنان بجنگ پشت خواهند نمود (یعنی نتوانند با شما رو برو شوند و مبارزه نمایند) پس از آن کفار نمییابند نه دوستی و نه یاوری (۲۳)

(اینکه است) سنت خدا آن سنتی که در (امت) پیمبران پیشین گذشته و ای محمّد تو در سنت خدا تغییری نمییابی (۲۴)

توضیح آیات

سَیَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ إِذَا انطَلَقتُم إِلی مَغانِمَ لِتَأخُذُوها ذَرُونا نَتَّبِعکُم یُرِیدُونَ أَن یُبَدِّلُوا کَلامَ اللّهِ الی آخر آیه ظاهرا آیه متفرع بآیه بالا است و بیان آن اعرابی است که وقتی آنها را برای رفتن بمکّه و بجا آوردن عمره که در آیه بالا گفته شد طلبیدند و آنان تخلف نمودند و در یاری پیمبر صلّی اللّه علیه و اله و سلّم و مؤمنین حاضر نگردیدند وقتی مؤمنین برای جنگ خیبر مهیّا گردیدند بمؤمنین گفتند بگذارید ما نیز پیرو شما گردیم و غرضشان

صفحه : ۲۰۷

بجنگ آوردن غنیمت خیبر بود زیرا چنانچه از آیه معلوم میشود منافق بودند که در ظاهر خود را پیرو مؤمنین میگردانیدند که در غنیمت بردن با آنان شرکت نمایند لکن در جهاد و یاری مؤمنین عذر میآوردند و آنها میخواستند کلام خدا را یعنی حکم خدا را تغییر دهند.

مفسرین گویند حکم خدا اینکه بود که غنائم خیبر برای کسانی باشد که در حدیبیه حاضر بودند و کسی شریک آنها نباشد و آنان کسانی بودند که بهمراهی پیمبر بعزم عمره از مدینه حرکت نموده بودند و چون قریش نگذاشتند داخل مکّه گردند در حدیبیه ماندند و جنگ خیبر درگیر شد وقتی مؤمنین خواستند بجنگ خیبر روند اعراب گفتند بگذارید تا ما با شما بیائیم.

اینکه بود که به پیمبر اکرم خطاب شد که ای محمّد «ص» بآنان بگو شما هرگز متابعت ما را نخواهید نمود و آنان بزودی در جواب خواهند گفت خدا چنین حکمی نکرده بلکه شما مؤمنین از روی حسد نمیخواهید ما با شما شرکت نمائیم اینکه بود که خدای تعالی کلام آنها را رد میکند که چنین نیست که آنان میگویند بلکه بیشترین آنها جماعت نفهم و بی‌شعور میباشند مگر اندکی از آنان که نظر بغنائم نداشتند و همشان مصروف بر متاع فانی دنیا نبود.

قُل لِلمُخَلَّفِینَ مِنَ الأَعرابِ سَتُدعَونَ إِلی قَومٍ أُولِی بَأسٍ شَدِیدٍ تُقاتِلُونَهُم أَو یُسلِمُونَ فَإِن تُطِیعُوا یُؤتِکُمُ اللّهُ أَجراً حَسَناً وَ إِن تَتَوَلَّوا کَما تَوَلَّیتُم مِن قَبلُ یُعَذِّبکُم عَذاباً أَلِیماً ای محمّد «ص» بگو بآن اعرابی که امر رسول را مخالفت نمودند و با مؤمنین در حدیبیه حاضر

نشدند و بعد عذر خواهی نموده و میخواستند در غنیمت گرفتن جنگ خیبر با مؤمنین شرکت نمایند.
(ستدعون) بعدا برای مبارزه و جنگ خوانده میشوند با گروهی که قوی و شدید و متهورند که بایستی با چنین مردمانی رو برو شوید و بجنگید تا آنکه اسلام آورند یا تسلیم گردند و شما اعراب اگر اطاعت کنید و در راه خدا جهاد نمائید

صفحه : ۲۰۸

خداوند جزای نیکو بشما عطا خواهد نمود و اگر مثل پیش که برای رفتن بمکه اعراض نمائید خدا شما را بعذاب سخت معذب خواهد گردانید.
در اینکه جماعتی که اعراب مأمور گردیدند بجنگ آنان روند چه گروهی بودند بین مفسرین گفتاری است:
۱- آنان هوازن و حنین بودند (سعید بن جبیر و عکرمه) ۲- هوازن و ثقیف (قتاده) ۳- ثقیف (ضحاک) ۴- بنو حنیفه با مسیلمه کذّاب (زهری) ۵- اهل فارس (إبن عباس) ۶- اهل روم (حسن و کعب) ۷- اهل صفین یعنی اصحاب معاویه طبرسی در مجمع البیان بعد از نقل آراء مفسرین چنین گوید سخن صحیح اینکه است که گفته شود داعی در قوله تعالی (ستدعون) خود نبی اکرم است زیرا که حضرتش بعد از صلح حدیبیه اعراب را مأمور گردانید که با گروهی از کفار که صاحب نجده و شدت بودند (یعنی بسیار دلیر و شجاع بودند) مثل اهل حنین و طائف و تبوک و غیر اینها جهاد نمایند پس بنا بر اینکه اگر بخواهیم (ستدعون) را حمل بر بعد از وفات آن حضرت چنانچه بعضی چنین کرده‌اند کنیم بی‌معنی میگردد. (پایان) لَیسَ عَلَی الأَعمی حَرَجٌ وَ لا عَلَی الأَعرَجِ حَرَجٌ وَ لا عَلَی المَرِیضِ حَرَجٌ وَ مَن یُطِعِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ یُدخِلهُ جَنّاتٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ وَ مَن یَتَوَلَّ یُعَذِّبهُ عَذاباً أَلِیماً در شأن نزول آیه گویند چون حکم جهاد بگوش عجزه اهل اسلام رسید ترسیدند و بسمع مبارک رسول رسانیدند که ما بواسطه عجز و ضعف از جهاد اعراض میکنیم آیا حال ما و تکلیف ما چه خواهد بود اینکه بود که اینکه آیه فرود آمد

صفحه : ۲۰۹

که بر آدم کور نابینا و لنگ و بر مریض هر گاه از جهاد تخلف نمایند بر آنان حرجی نخواهد بود.
شأن نزول آیه هر چه باشد آیه مطلق است و شامل تمام تکالیف شرعیه میگردد بنا بر اینکه قوله تعالی (وَ مَن یُطِعِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ) اشاره باین میشود که غرض اطاعت نمودن حکم خدا و رسول او است چه راجع بجهاد باشد یا غیر آن و کسی که از بعض اعمال عاجز باشد و از روی عجز و ناتوانی ترک عمل کند همین قدر که از روی ایمان مطیع گردیده خداوند چنین نعمتهای بهشتی را تفضلا بوی عنایت مینماید و مقابل آن کسی که با قدرت و توانایی از اطاعت امر خدا و پیمبرش اعراض نماید بعذاب سخت معذّب خواهد گردید.
لَقَد رَضِیَ اللّهُ عَنِ المُؤمِنِینَ إِذ یُبایِعُونَکَ تَحتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ ما فِی قُلُوبِهِم فَأَنزَلَ السَّکِینَةَ عَلَیهِم آیه در باره بیعت حدیبیه فرود آمده و بمناسبت همین آیه آن را بیعت رضوان نامیده‌اند که چون مؤمنین در حدیبیه زیر درختی که معروف بشجرة السّمره بود در آن محل با رسول اللّه بیعت نمودند و خدا میدانست که بیعت آنان از روی حقیقت و خلوص نیت ناشی گردیده که در جهاد و غیره مطیع امر رسول میگردند اینکه بود که در شأن و مقام آنها اینکه آیه فرود آمد که بمؤمنین بشارت دهند که در اثر بیعت نمودن شما چهار چیز عایدتان گردید (اوّل) در موقع خشنودی خدا واقع گردیده‌اید که از بالاترین نعمت‌ها بشمار میرود (دوّم) متانت و ثبات که قلب شما بایمان مطمئن گردیده و در ایمان ثابت قدم گردیده‌اید (سوّم) فتح و فیروزی نزدیک که عن قریب نصیب شما خواهد گردید که آن یا فتح خیبر باشد بقول بعضی یا فتح مکه بقول دیگر.
وَ مَغانِمَ کَثِیرَةً یَأخُذُونَها (چهارم) غنیمتهای بسیار که عاید شما میگردد وَ کانَ اللّهُ عَزِیزاً حَکِیماً

صفحه : ۲۱۰

یعنی خدا غالب و درستکار است و هر چه کند از روی حکمت انجام گرفته.

وَعَدَكُمُ اللّهُ مَغانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَها فَعَجَّلَ لَكُم هذِهِ وَ كَفَّ أَيدِيَ النّاسِ عَنكُم وَ لِتَكُونَ آيَةً لِلمُؤمِنِينَ وَ يَهدِيَكُم صِراطاً مُستَقِيماً خدا بشما مؤمنین وعده داده که بزودی غنیمت‌های بسیار عاید شما خواهد گردید و دست دشمن را از شما باز دارد و اینکه غنیمت یعنی غنیمت خیبر را جلو انداخت تا آنکه برای مؤمنین در آنچه بآنان خبر داده بود از فتح و فیروزی نشانه صدق گفتار پیمبرش باشد.

مقصود از اینکه غنیمت غنیمت خیبر است که قبل از فتح مکه در همان سال در حدیبیه نصیب مؤمنین گردید و حکایت آن بنا بر آنچه تذکره نویسان و مفسرین از سنی و شیعه گفته‌اند و در اینجا اجمالی از آن را شرح میدهیم چنین است:

گویند چون پیمبر اسلام صلّی اللّه علیه و اله و سلّم از حدیبیه مراجعت نمود بیست روز در مدینه توقف کرد بعد از آن سباع بن عطفه غفاری را در مدینه خلیفه نمود بحکم وعده الهی:

وَ أَثابَهُم فَتحاً قَرِيباً در مقام فتح خیبر بر آمد و با هزار و چهار صد نفر از مدینه بیرون رفت و رو بقلاع خیبر نمود.

در مجمع البیان و منهج از إبن اسحق نقل کرده که او از ابی مروان اسلمی روایت کرده از پدرش از جدش که چون با رسول خدا از مدینه بیرون آمدیم و مشرف بر خیبر گردیدیم فرمود توقّف کنید همه اصحاب در آنجا توقف نمودند و حضرتش دست نیازمندی بدرگاه بی‌نیاز برداشت و در مقام مناجات گفت:

اللّهم ربّ السّماوات السّبع و ما اظللن و ربّ الارضین السّبع و ما اقللن و رب الشیاطین و ما اضللن انّا نسألك خير هذه القريۀ و خير اهلها و خير ما فيها و نعوذ بک من شرّ هذه القريۀ و شرّ اهلها و شرّ ما فيها)

پس فرمود:

(اقدموا بسم اللّه)

بنام خدا پیش روید آن وقت از آنجا بمنزل صهبا آمدند و در وقت سحرگاه از طریق وادی حرضه بمیان قلاع خیبر رسیدند

صفحه : ۲۱۱

اهل خیبر بی خبر از قلعه بابیل و تیشه و اسباب زراعت رو بباغات و زراعات خود نمودند که ناگاه لشگر اسلام را دیدند گفتند اینکه محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم است که با قشون آمده برگشتند و درب قلعه را بستند یهودیان آماده جنگ گردیده مبارزان نامی آنان از قلعه بیرون آمدند و در برابر لشگر اسلام صف کشیدند مرحب یهودی که از دلاوران و شجاعان آنها بود پیش آمد و رجز خوانی نمود شعر:

(قد علمت خيبر انّي مرحب

شاكي السلاح يطل مجرب)

عامر بن اکوع چون اشعار را شنید جلو مرحب آمد و پس از رجز خوانی آغاز جنگ نمودند و بعد از آنکه چند ضربت بین آن دو رد و بدل گردید عامر شهید گردید آن روز آن دو لشگر با هم جنگیدند روز دیگر پیمبر اکرم پرچم را بابو بکر داد چون دید حریف سخت است ترسید و اصحاب را ترسانید و همه برگشتند روز دیگر حضرت پرچم را بعمر خطاب داد آن نیز با اصحاب ترسان و هراسان برگشتند در آن روز پیشانی پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم درد گرفته بود و نمیتوانست از خیمه بیرون آید در آخر روز صداع آن حضرت تخفیف پیدا نمود از خیمه بیرون آمد و از کیفیت جنگ استفسار نمود پس فرمود:

۱» (لاعطين الراية غدا رجلا يحب اللّه و رسوله و يحبّه اللّه و رسوله كرارا غير فرار لا يرجع حتى يفتح على يديه)«
و بخارى و مسلم از قتيبهٔ بن سعد كه از بزرگان سنيها ميباشد همين حديث را نقل نموده‌اند، چون اصحاب اينكه خبر را از رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم شنيدند همه شب در فكر بودند كه آيا شخصى كه لايق چنين مقامى است كى است چون صبح شد هر يك منتظر بودند كه اينكه سعادت و فضيلت نصيب كه خواهد شد حضرت فرمود كجا است على بن ابى طالب گفتند چشم درد دارد نميتواند از خيمه بيرون آيد فرمود او را بطلبيد وقتى على عليه السّلام حاضر گرديد آب دهان مبارك خود را بچشم او ماليد فورا شفاء پيدا نمود آن وقت در باره او دعا نمود:
(اللّهم احفظه عن الحرّ و البرد)
خدايا او را از

۱- قسم بخدا كه فردا علم را بدست كسى ميدهم كه خدا و رسول را دوست دارد و خدا و رسول نيز او را دوست دارند و از جنگ فرار نميكند تا اينكه خدا فتح را بدست او جارى نمايد

صفحه : ۲۱۲

سرما و گرما حفظ فرما.
خلاصه روز سوم حضرت پرچم را بدست امير المؤمنين عليه السّلام داد و فرمود برو جبرئيل با تو همراهست و فتح و ظفر با تو است و ترس در دل دشمنان تو طارى گردد و در باره او دعا نمود و فرمود اى على برو و وقتى بآنان رسى اول آنها را بدين اسلام رهبرى كن و حقيقت اسلام را گوشزد آنان گردان اگر يكى از آنها بدست تو مسلمان گردند براى تو از شتران قوى سرخ رنگ بهتر خواهد بود.
بعد فرمود اى على بدان كه اينان در كتاب خود خوانده‌اند شخصى كه حصون آنها را بگشايد و آنان را مخذول و منكوب گرداند نام وى ايليا است وقتى به آنها رسى بگو نام من على است كه باذن حق تعالى همه مخذول خواهند گرديد.
و بروايت سلمه چون امير المؤمنين بميدان جنگ رسيد مرحب يهودى با ذرعى و كلاه خودى از فولاد بر سرش نهاده و در بالاى آن كلاه سنگى تراشيده و وضع گردانيده با اينكه هيكل مركب را بجولان درآورد و رجز ميخواند آن وقت حضرت امير عليه السّلام نيز در مقابل او اينطور رجز خواند:
(انا الذى سمّتنى امّى حيدرهٔ كليث غابات كريه المنظرهٔ او فيهم بالصّاع كيل السندرهٔ)
چون مرحب اينكه رجز را شنيد لرزيد براى اينكه مادرش بوى گفته بود من در خواب ديدم شيرى بر تو حمله نمود و تو را مغلوب گردانيد امروز از شير يا كسى كه بنام شير است احتراز نما لكن چون عصبيت جاهليت نگذاشت آرام گيرد در مقام محاربه بر آمد حضرت بعد از دعوت او باسلام و قبول ننمودن او در مقام محاربه برآمد و ميان آنها جنگ درگير شد بالاخره على (ع) چنان ضربتى بفرق او زد كه كلاه خودى با آن سنگى كه در آن بكار برده شكافته و بحلق وى رسيد و بزمين افتاد يهوديان وقتى چنين شجاعتى از آن حضرت ديدند داخل قلعه شدند و درب قلعه را بستند پس از آن حضرت امير عليه السّلام بقوت تمام درب را جنبانيد حلقه و زنجيرهاى

صفحه : ۲۱۳

آن در هم شكست و درب را از جاى كند و پشت سر خود انداخت.

ابو عبد اللّه حافظ بسند خود از ابی رافع مولی چنین روایت میکند که وقتی حضرت امیر علیه السّلام با مرحب جنگ مینمود سپس از دستش افتاد درب خیبر را بجای سپر در دست گرفتن و مشغول جنگ گردید تا فتح نمود.

و نیز ابو عبد اللّه بسند خود از لیث بن ابی سلیم و او از ابو جعفر محمّد بن علی علیه السّلام چنین نقل میکند که جابر بن عبد اللّه گفت چون امیر المؤمنین علیه السّلام درب خیبر را کند و انداخت مسلمانان خواستند داخل قلعه شوند خندق حائل بود آن حضرت درب را پل نمود و چون بطرف خیبر نمیرسید حلقه درب را در دست گرفت تا همه اصحاب و لشگریان از آن عبور نموده و داخل قلعه گردیدند.

بروایتی یکی از اصحاب گفت یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم من از قوّت علی تعجب نمیکنم که درب با اینکه عظمت را کند و گرفت تا همه لشگریان از وی عبور نمودند لکن از قوت علی که درب را گرفت آیا دست او ستون است که اصلا تکان نمیخورد فرمود از دستش تعجب میکنی پای او را ملاحظه کن که تعجب آن بیشتر است چون پای مبارك او را ملاحظه کرد گفت یا رسول اللّه سبحان اللّه پای او بر هوا ایستاده فرمود پای او بر شهپر جبرئیل است که زیر پای او فرش کرده.

و نیز لیث از جابر نقل میکند که چهل مرد توانا متفقا خواستند آن در را بجنبانند نتوانستند.

در کتاب دلائل النبوة از ابی بکر بیهقی نقل کرده‌اند که پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم یک یک حصنهای خیبر را می‌گشود و مالها و غنایم آن را بر اصحاب قسمت می‌نمود تا بحصن وطیح و سلالم رسید و اینکه آخرین حصن خیبر بود و حضرت قریب بده روز بروایتی سیزده روز در پای حصن جنگ نمود تا آن را فتح کرد.

و از محمّد بن اسحق روایت میکند که از حصون خیبر اول حصن ناعم را فتح کرد پس از آن نطاة و شقّ را پس از آن یهودیان بحصن صعب معاد متحصن گردیدند و آن نیز بعد از جهاد بسیار مفتوح گردید امتعه و اقمشه بدست مسلمانان درآمد

صفحه : ۲۱۴

پس بمحاصره قموص مشغول گردیدند حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم را صداعی عارض شده بود و نمیتوانست سوار شود آنجا نیز بدست شاه ولایت علی علیه السّلام مفتوح گردید.

خلاصه پس از آنکه مسلمانان غنیمت آن را قسمت نمودند و در میان اسراء صفیّه بنت حیّ بن اخطب با زنی دیگر بلال آن دو زن را از میان کشته‌گانشان عبور داد آن زنی که با صفیه بود دست بفریاد و ضجه گذاشت حضرت فرمود اینکه زن شیطانه را دور کنید و ببلال فرمود گویا رحم در دل تو نیست که زنها را از کشته‌گانشان عبور دادی پس از آن صفیه را نزد خود خواند و رداء مبارکش را بر سر او انداخت مردم دانستند که حضرت صفیّه را برای خود انتخاب نموده پس از آنکه وی را آزاد کرد و بعقد خودش درآورد و در اینکه کار از سایر بزرگان و فاتحان پیروی نموده که خانواده زمامداران کشور مغلوب را ازدواج میکردند تا باین وسیله مصیبت آنان تخفیف یابد.

و صفیّه پیش از اینکه در خواب دیده بود که ماه از آسمان در دامن او افتاد بشوهرش کنانهٔ بن ربیع گفت شوهرش سیلی محکمی بصورت او زد که مگر میل بپادشاه حجاز محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم کرده‌ای پس از آن کنانهٔ بن ربیع را نزد حضرت رسول آوردند و او صاحب کنز بنی نضیر بود حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم گفت مالهایی که نزد تو است حاضر کن او قبول نکرد او را بدست زبیر داد که وی را در فشار آرد تا بروز دهد کسی گفت من وی را دیدم در فلان خرابه رفت و آمد میکرد فرمود رفتند خرابه را شکافتند و مال بسیاری بدست آوردند پس از آن إبن ابی حقیق التماس نمود که از قلعه پائین آید و با رسول اللّه صحبت کند پس از رخصت گرفتند آمد نزد حضرت و تضرع و التماس نمود که با آنها صلح کند به اینکه طور که آنچه در قلعه موجود است واگذار کنند مگر لباسی که پوشیده‌اند و جان و ذراری آنان محفوظ باشد پس به اینکه طور مصالحه واقع گردید پس

از آن اهـل خيـبر گفتنـد مـا رسوم و ترتيب زراعت اينكه زمين را بهتر ميـدانيم مـا عمـارت و زراعت ميكنيم و حاصـل آن را نصـف مينمائيم رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم باين طور راضى شد و

صفحه : ۲۱۵

فرمود اينكه مصالحه مشروط باين است كه هر وقت خواستيم شما را بيرون كنيم بيرون رويد آنها قبول كردند.
چون خبر فتح خيبر باهل فدك رسيد آمدند نزد حضـرت و امان طلبيدند و قلعه فدك را تسليم رسول اللّه صلّى اللّه عليه و اله و سلّم كردند و حضـرت بهمان قرار دادى كه با اهل خيبر كرده بوده با آنها نيز همان طور صلح نمود پس زمين خيبر غنيمت مسلمانها شد چون بجهاد گرفته بودند لكن قلعه فدك مخصوص بشـخص خود حضـرت بود زيرا كه مسلمانها زحمتى راجع بآن نكشيده بودند و نبى اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم چند روزى براى استراحت در آنجا توقف نمود زينب دختر حارث كه زن سلام بن مشكم بود و دختـر برادر مرحب گوسـفندى بريـان كرد برسم هـديه نزد پيغمبر صـلّى اللّه عليه و اله و سـلّم فرسـتاد و سؤال نمود پيغمـبر كجـاى گوسـفند را بهتر دوست ميدارد گفتند دست آن را زهرى بدست گوسـفند زد و فرستاد چون نزد حضرت آوردند پاره‌اى از گوشت دست آن برداشت كه ميـل نمايـد چـون قـدرى در دهـان گـذاشت انـداخت و فرمود اينكه كتف گوسـفند بمن خـبر ميدهـد كه من مسمومم و مرا بزهر آلوده نموده‌اند و بشر بن براء بن معرور پاره‌اى از آن را خورد وقتى زن را طلبيدند اقرار نمود كه من چنين كردم ميخواسـتم امتحان كنم كه اگر اينكه شـخص پيمبر است مى‌فهمـد و بنبوت او معتقد ميگردم چون اقرار كرد حضـرت وى را بخشـيد لكن بشـر بن براء در اثر همـان زهر مرد و گوينـد هر سـال اثر آن زهر در حضـرت رسول ظـاهر ميگشت تا بالاخره در اثر همان زهر شهيد گرديد اينكه خلاصه حكايت فتح خيبر و فدك بود كه تمام مورخين و مفسـرين از سـنى و شيعه با ادنى تفاوتى كه بين گفتار آنها است نقل نموده‌اند و اينك بپايان رسيد.
وَ أُخرى لَم تَقدِرُوا عَلَيها قَد أَحاطَ اللّهُ بِها وَ كانَ اللّهُ عَلى كُلِّ شَيءٍ قَدِيراً آيه بمؤمنين خبر ميدهد كه غنيمت ديگرى نيز نصيب شما خواهـد گرديـد كه فعلا قـدرت بر اخـذ آن نداريد (و علم بآن نيز نداريد لكن در احاطه علميه حق تعالى ثابت و مقرر است كه بآن ظفر مى‌يابيد).

صفحه : ۲۱۶

شايـد مقصود از آن چيزى كه فعلاـ قـدرت بر آن ندارنـد فتـح مكّه باشـد يـا غنيمت‌هاى ديگرى كه در زمان حيات حضـرت رسول نصيب مسلمانها گرديد لكن اطلاق آيه و لفظ كثير در آيه قبل شامل ميگردد تمام غنيمت‌هايى كه تا قيامت نصيب مسلمانها خواهد گرديد.
وَ لَو قاتَلَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوَلَّوُا الأَدبارَ ثُمَّ لا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَ لا نَصِيراً سُنَّةَ اللّهِ الَّتِي قَد خَلَت مِن قَبلُ وَ لَن تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّهِ تَبدِيلًا ذات متعال به پيمبرش خبر ميدهد كه اگر كفار از بنى اسد و غطفان در مقام جنگ با شـما برآيند از آن خوف و ترسـى كه خداوند در دل آنها انداخته از جنگ پشت مى‌نمايند و فرار ميكنند و كفار در همه حال منكوب و مخذول و بى‌پناه خواهند بود نه دوستى دارند و نه يار و ياورى اشاره به اينكه دوستى حقيقى و پناه گاه منحصر بمقام كبريايى و عظمت حقانى است كسى كه خود را در حصن حصين (لا اله الا اللّه) داخل نگردانيد پناه گاهى براى وى نيست و در هيچ كارى موفقيت نصيب وى نخواهد گرديد.
سنت خـدا و عـادت خـدا هميشه بر اينكه جـارى گرديـده چه در اينكه زمـان و چه در زمـان پيش يا بعـد كه حق و اهل حق مظفر و غالب گردند چنانچه فرمود:
(لَأَغلِبَنَّ أَنَا وَ رُسُلِي) البته معلوم و محقق است كه: (إِنَّ الباطِلَ كانَ زَهُوقاً).

زيرا كه باطل مقابل حقّ فانى و مضمحل مى‌گردد و غير خدا و آثارش هر چه هست باطل و ناچيز است.

صفحه : ۲۱۷

[سوره الفتح (۴۸): آيات ۲۴ تا ۲۹]

اشاره

وَ هُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ بِبَطْنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ وَ كانَ اللَّهُ بِما تَعْمَلُونَ بَصِيراً (۲۴) هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرامِ وَ الْهَدْيَ مَعْكُوفاً أَنْ يَبْلُغَ مَحِلَّهُ وَ لَوْ لا رِجالٌ مُؤْمِنُونَ وَ نِساءٌ مُؤْمِناتٌ لَمْ تَعْلَمُوهُمْ أَنْ تَطَؤُهُمْ فَتُصِيبَكُمْ مِنْهُمْ مَعَرَّةٌ بِغَيْرِ عِلْمٍ لِيُدْخِلَ اللَّهُ فِي رَحْمَتِهِ مَنْ يَشاءُ لَوْ تَزَيَّلُوا لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذاباً أَلِيماً (۲۵) إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجاهِلِيَّةِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلى رَسُولِهِ وَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَ أَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوى وَ كانُوا أَحَقَّ بِها وَ أَهْلَها وَ كانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيماً (۲۶) لَقَدْ صَدَقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الرُّؤْيا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرامَ إِنْ شاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُؤُسَكُمْ وَ مُقَصِّرِينَ لا تَخافُونَ فَعَلِمَ ما لَمْ تَعْلَمُوا فَجَعَلَ مِنْ دُونِ ذلِكَ فَتْحاً قَرِيباً (۲۷) هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدى وَ دِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ كَفى بِاللَّهِ شَهِيداً (۲۸)
مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَ الَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَماءُ بَيْنَهُمْ تَراهُمْ رُكَّعاً سُجَّداً يَبْتَغُونَ فَضْلاً مِنَ اللَّهِ وَ رِضْواناً سِيماهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْراةِ وَ مَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوى عَلى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَ أَجْراً عَظِيماً (۲۹)

صفحه : ۲۱۸

ترجمهٔ

خدا آن كسى است كه پس از آنكه (شما مؤمنين) بر اهل مكه ظفر يافتيد دستهاى (كفار را) از شما و دستهاى شما را (از كفار) باز داشت (يعنى نزاع و جدال از بين شما برداشته شد) و خداوند هميشه بر آنچه ميكنيد بينا و آگاهست
آنان (اهل مكه) كسانى بودند كه كافر شدند و راه شما را از مسجد الحرام بستند و نيز قربانى را برگردانيدند (و نگذاشتند بمحلش مكه برسد) و اگر مردهاى مؤمنين و زنهاى مؤمنات (در مكه) نبودند كه شما از روى ندانستگى آنها را پايمال مينموديد و پس از كشته شدن آنان محزون و غصه‌دار ميگرديديد بدون آنكه بدانيد (اگر چنين) نبود دست شما را از آنها كوتاه نميكرديم پس شما را از قتل اهل مكه منع نموديم تا آنكه خدا داخل گرداند در رحمت خود هر كه را بخواهد (اگر مؤمن و كافر) از هم جدا شده بودند هر آينه از اهل مكه كسانى را كه كافر بودند عذاب ميكرديم عذاب دردناك (۲۶)
اى محمّد آنهايى كه كافر شدند در قلب آنان تعصب جاهليت قرار گرفته پس خداوند در قلب رسولش و مؤمنين سكينته و آرامش قرار داد و آنان را بكلمه تقوى و پرهيزكارى ثابت داشت و مؤمنين سزاوارتر ميباشند بتقوى و اهل تقوى و خدا بهر چيزى دانا است (۲۷)
محققا خدا براى پيمبر راست گردانيد خوابى را كه بحق و درست ديده بود كه اگر خدا بخواهد شما را داخل گرداند در مسجد الحرام در حالى كه (از دشمن) در امن و امان باشيد و نيز سرهاى خود را تراشيده و كوتاه كرده خواهيد بود پس خدا دانست آنچه

را كه شما مؤمنين نميدانستيد پس از آن براى شما فتح و فيروزى نزديكى مقرر گردانيد (۲۸)
خدا آن كسى است كه رسول خدا را (با اسباب) هدايت بسوى شما فرستاده تا آنكه دين حق را بر تمام اديان آشكار نمايد (اى محمّد) گواهى

صفحه : ۲۱۹

خدا بر اثبات نبوت تو كافى است (۲۹)
محمّد رسول خدا است و مؤمنين و كسانى كه با او ميباشند بر كفار سخت و شديدند و بر مؤمنين بين خودشان رحيم دلاننـد اى محمّد تو مى‌بينى آنان را كه ركوع كننده‌گان و سجده كننده‌گانند و فضل و بخشش و خشنودى خدا را مى‌طلبند در روى آنها نشانه‌هايى از اثر سجودشان هويدا است و در وصف آنها در تورية و انجيل مثل زده شده كه مثال آنان مثل زرع (و دانه ايست كه شاخه‌هاى نو رسته آن از زمين بيرون آيد و پس از آنكه محكم گرديد سبز شود و راست گردد و بر پاى خود بايستد بطورى كه زارعين را بتعجب درآورد تا اينكه كفار را (از روى حسد و كينه) بخشم آرد و خداوند بكسانى كه ايمان آورده و عمل صالح نموده‌اند وعده داده كه گناهان آنها را بيامرزد و اجر بزرگ بآنان عطا نمايد (۳۰).

توضيح آيات

اشاره

وَ هُوَ الَّذِى كَفـَّ أَيدِيَهُم عَنكُم وَ أَيدِيَكُم عَنهُم بِبَطنِ مَكَّةَ مِن بَعدِ أَن أَظفَرَكُم عَلَيهِم وَ كانَ اللّهُ بِما تَعمَلُونَ بَصِيراً

(سخنان مفسرين در شأن نزول آيه) (مأخوذ از مجمع البيان)

۱- در سالى كه حضرت رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم با جماعتى از اصحاب عازم مكه گرديد كفار مانع از ورود آنها گرديدند و چهل نفر از مشركين براى جنگ و خونريزى مسلمانها در حديبيه آمدند اصحاب رسول آنها را گرفتند پيمبر صلّى اللّه عليه و اله و سلّم آنها را رها نمود اينكه بود كه خدا فرمود آنها را باز داشتيم از اينكه بشما مؤمنين ضرر رسانند و نيز دست شما را از آنان نگاه داشتيم كه آنها را رها كرديد.
(إبن عباس) ۲- بقول ديگر آن جماعت هشتاد نفر بودند از اهل مكه و در سال حديبيه

صفحه : ۲۲۰

در موقع نماز فجر براى كشتن اصحاب رسول از كوه تنعيم هبوط نمودند و رسول اللّه آنها را گرفت پس از آن آنان را رها گردانيد. (انس) ۳- بقول ديگر موقعى كه حضرت صلّى اللّه عليه و اله و سلّم زير درختى نشسته بود و حضرت امير عليه السّلام بنوشتن صلح نامه مشغول بود سى نفر جوان مسلّح براى نزاع حاضر گرديدند بدعاى پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم چشم آنان نابينا گرديد مسلمانها آنها را گرفتند حضرت آنها را رها نمود. (عبد اللّه مغفل) (پايان) (وَ هُوَ الَّذِى كَفـَّ أَيدِيَهُم عَنكُم) و او در (و هو) عطف بآيه بالا است يعنى خدا آن كسى است كه در دل كفار ترس انداخت كه دست آنها از ضرر رسانيدن بشما بسته گردد (وَ أَيدِيَكُم

عَنهُم) و دست شما را بنهى از كشتن آنها باز داشت (بِبَطنِ مَكّةَ) يعنى بعد از آنكه در حديبيه شما را بر آنان غالب گردانيد تا آنكه بعد از صلح جنگ و خون‌ريزى واقع نگردد زيرا كه خدا بر آنچه ميكنيد بينا و آگاه خواهد بود.

هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوكُم عَنِ المَسجِدِ الحَرامِ وَ الهَديَ مَعكُوفاً أَن يَبلُغَ مَحِلَّهُ وَ لَو لا رِجالٌ مُؤمِنُونَ وَ نِساءٌ مُؤمِناتٌ لَم تَعلَمُوهُم أَن تَطَؤُهُم فَتُصِيبَكُم مِنهُم مَعَرَّةٌ بِغَيرِ عِلمٍ آيه در مقام امتنان و لطفى است كه نسبت بمؤمنين دارد كه جنگ و خون‌ريزى را براى حفظ مؤمنين از اهل مكه برداشتيم اينكه است كه فرموده با اينكه كفار مكه آنهايى كه نگذاردند شما مؤمنين وارد مسجد الحرام گرديد و هفتاد شترى كه پيمبر اسلام صلّى اللّه عليه و اله و سلّم براى قربانى همراه آورده بود برگردانيدند و نگذاردند بمحل قربانى آن در مكه قربانى شوند حكم جنگ را برداشتيم زيرا اگر نبود براى اينكه مردان مؤمن و زنان مؤمنه در مكه بودند و از ترس كفار ايمان خود را مخفى ميداشتند و چون شما نميدانستيد اگر جنگ و جهاد با كفار مكّه مينموديد آن مؤمنين پايمال ميگرديدند و كشته ميشدند و شما نميدانستيد و بعد متأسف و غمگين ميگرديديد اينكه بود كه خداوند مؤمنين مكّه را از كشته شدن

صفحه : ۲۲۱

نگاه داشت جواب (لو) در آيه محذوف است يعنى اگر براى حفظ جان مؤمنين مكه نبود امر بجهاد با اهل مكه مينموديم و بر آنها ظفر مينمودى.

لِيُدخِلَ اللّهُ فِي رَحمَتِهِ مَن يَشاءُ لَو تَزَيَّلُوا لَعَذَّبنَا الَّذِينَ كَفَرُوا مِنهُم عَذاباً أَلِيماً (لِيُدخِلَ اللّهُ فِي رَحمَتِهِ) راجع بآيه بالا (كَفَّ أَيدِيَهُم عَنكُم) ميباشد يعنى دست شما را از كفار بازداشت تا داخل كند از مؤمنين در رحمت خود هر كس را كه بخواهد و اگر مؤمنين اهل مكه از كفار جدا بودند ما كفار را بعذاب سخت بقتل و غارت و اسارت گرفتار ميكرديم.

از اينكه آيه ميتوان استفاده نمود كه خداوند از روى رحمت و شفقتى كه بمؤمنين دارد هر كجا و در هر زمان كه عده‌اى از مؤمنين موجود باشند براى حفظ آنها عذاب و عقوبات عمومى دنيوى را از كسانى كه مستوجب آن ميباشند رفع مينمايد خواه قتل و غارت باشد يا آفات ديگر از آفات ارضى و سمائى كه عموميت داشته باشد و شامل آن عده مؤمنين نيز بشود.

اينك مختصرى راجع بصلح حديبيه آن طورى كه تذكره نويسان و راويان اخبار نقل ميكنند در اينجا بيان مينمائيم:

گويند وقتى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم از مدينه با هفتصد نفر از اصحاب روى بمكه نهاد وقتى بذى الحليفه رسيد احرام بست و هفتاد شتر براى قربانى مهيّا نمود از آنجا از بنى خزاعه جاسوسى بمكه فرستاد و در حينى كه رسول اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم با اصحاب بغدير اشطاط كه نزديك عسفانست رسيد آن جاسوس از مكه برگشت و گفت رؤساى قريش چون كعب بن لوى و عامر بن لوى و غيره قشون جمع نموده كه با شما جنگ كنند يا از زيارت كعبه و ورود بمكه جلوگيرى نمايند محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم بطور مشورت با همراهانش فرمود رأى و عقيده شما در اينجا چيست برويم و با آنان جنگ كنيم يا آنكه اگر آنها با ما سر جنگ دارند با آنها بجنگيم.

ابو بكر گفت همان شقّ دوم بهتر است زيرا كه ما براى جهاد نيامده‌ايم براى

صفحه : ۲۲۲

زيارت كعبه آمده‌ايم پس از آن حضرت بهمراهانش فرمود برويد آنان رفتند تا بعسفان رسيدند بشر بن سفيان از مكه آمد نزد حضرت رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم و گفت يا رسول اللّه قريش بيك بار براى دشمنى با تو متفق گرديده‌اند و نخواهند گذاشت كه تو بمكّه روى اينك خالد بن وليد با جمعى بسيار سر لشگر آنان است و بقلعه عميم فرود آمده‌اند حضرت فرمود آنها را بر من تسلى نيست اگر آنان با من سر جنگ دارند با آنها جهاد كنم و بتوفيق ربانى و تأييد الهى همه را مقهور و مغلوب گردانم.

پس از آن فرمود از شما كى است كه ما را براهى برد كه در گذرگاه آنان است مردى اسلمى گفت من شما را از راه سختى ميبرم و بآنها ميرسانم پس بامر حضرت روانه شدند پس از آنكه از آن راه دشوار گذشتند بزمين هموار رسيدند فرمود بگوئيد (استغفر اللّه و نتوب اليه) همه گفتند فرمود اينكه خطبه‌ايست كه بنى اسرائيل بآن مأمور شدند و قبول نكردند.

وقتى بطليعه لشگر رسيدند فرمود براه دست راست رويد رفتند تا بثنية المردان رسيدند كه محل فرودگاه حديبيه است در آنجا شتر حضرت بى‌جهت خوابيد اصحاب گفتند اينكه ناقه حرونست كه بى‌جهت خوابيد فرمود نه مثل پيشرو فيل در اصحاب فيل ماند.

و شتر را بلند كردند و برگشتند و ببالاى حديبيه بر سر چاهى كه اندك آبى داشت فرود آمدند و بدعاى آن حضرت آب چاه زياد شد پس از آن بديل إبن ورقاء خزاعى با جماعتى از بنى خزاعه رسيدند و گفتند كعب بن لوىّ و عامر بن لوىّ با جماعتى جمع شده‌اند كه نگذارند بمسجد الحرام رويد فرمود من براى جنگ با احدى نيامده‌ام بلكه قصد زيارت خانه خدا را دارم اگر قبول اسلام نمودند (فهو المراد) و اگر نه بمنزل خود قرار گيرند و اگر سر جنگ دارند بحق آن كسى كه جان من در قبضه اقتدار او است با آنها جهاد كنم تا وقتى كه بر آنان ظفر يابم يا آنچه امر الهى باشد بر من وارد گردد.

بديل گفت من بروم و مضمون اينكه كلام را بآنها برسانم و به بينم چه ميگويند

صفحه : ۲۲۳

پس از آنكه اينكه خبر بآنها رسيد عروة بن مسعود ثقفى برخواست و گفت اينكه مرد سخنى ميگويد كه خير شما در آن است اگر قبول نميكنيد مرا نزد محمّد بفرستيد تا من با او صحبت كنم وقتى عروة نزد رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم آمد آنچه با بديل گفته بود تكرار فرمود.

خلاصه پس از گفتگوى بسيار عروة چون خوب اطرافيان پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم را نگريست ديد آنان كمر خدمت بر ميان بسته و به روش غلامان و چاكران هر امرى كه ميفرمود بر يكديگر پيش دستى مينمودند و در مقابل او آهسته سخن ميگويند و آب وضوى او را براى تبرك از هم مى‌ربودند چون عروة اينكه روش را از ياوران مشاهده نمود برگشت و بقريش گفت من سلاطين عالم مثل قيصر روم و كسرى فارس و نجاشى حبشه و مانند آنها را بسيار ديده‌ام و هيچ سلطانى را مطاع‌تر از محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم نديده‌ام و كيفيت خدمت گذارى آنان را بيان نمود و گفت پادشاهى با اينكه عظمت طريق رشد و سعادت بشما نشان ميدهد قبول كنيد مردى از كنانه گفت بگذاريد من بروم و از كيفيت سلوك اصحابش مطلع گردم چون آن مرد نزديك رسيد رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم فرمود اينكه فلان كس است و از كسانى است كه بقربانى احترام ميكند لبيك گويان باستقبالش رويد و شتران هدى را همراه ببريد چون آن شخص اينكه حال از اصحاب رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم ديد گفت سبحان اللّه چنين مردمانى را از خانه خدا چگونه ميتوان ممانعت نمود و برگشت و كفار قريش را ترغيب بصلح نمود آنان جليس بن علقمه را فرستادند و او رئيس احابيش بود رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم چون او را ديد گفت اينكه از طائفه متعبدانست شتران قربانى را نزد او بريد وقتى چنين ديد گفت:

(لا حول و لا قوة الّا باللّه العلىّ العظيم) پس از آن سهيل نزد حضرت آمد و گفت من از طرف قريش آمده‌ام كه با شما صلح كنيم و عهدنامه از شما بگيريم حضرت رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم على عليه السّلام را طلبيد و طريق نوشتن صلح نامه را باو املاء فرمود امير عليه السّلام بدستور رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم صلح نامه را (به بسم اللّه الرحمن الرحيم افتتاح نمود سهيل گفت ما رحمن را نميشناسيم

صفحه : ۲۲۴

و چون میان من و تو است بایست طوری نوشته شود که ما و تو معترف بآن باشیم فرمود در عنوان (باسم اللّهم) بنویس و هر چه سهیل گوید بنویس و حضرت گفت بنویس

(هذا ما قضی علیه محمّد رسول اللّه)

سهیل گفت اگر ما تو را رسول خدا میدانستیم هرگز با تو خصومت و دشمنی نمینمودیم و تو را از خانه خدا منع نمیکردیم حضرت فرمود من رسول خدایم اگر چه شما انکار نمائید آن گاه بعلی علیه السّلام گفت رسول اللّه را از نامه محو نما علی علیه السّلام گفت هرگز دست من بمحو نمودن اینکه کلمه پیش نمیرود خود حضرت نامه را گرفت و کلمه رسول اللّه را محو نمود و علی علیه السّلام بامر حضرت رسول نوشت

(هذا ما قضی علیه محمّد بن عبد اللّه)

و سهیل بن عمر و علی علیه السّلام نامه را اینطور عنوان نمودند که ده سال میان آنها جنگ و نزاع نباشد و در اینکه مدت از اصحاب محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم هر کس بحج و عمره برود یا برای تجارت رود جان و مال او ایمن باشد و هر کس از قریش بمدینه رود و از آنجا بمصر و شام رود آن نیز ایمن باشد و هر کس از آنها بدون رخصت آنان نزد مسلمانان آید وی را برگردانند و از اهل اسلام هر کس نزد آنها رود وی را برنگردانند اینکه شرط بر مسلمانها دشوار آمد حضرت فرمود هر کس از ما نزد آنها رود از رحمت خدا دور است و در مورد غضب و سخط حق تعالی واقع است و هر کس از آنها نزد ما آید ما او را ردّ میکنیم اگر علم خدا بایمان وی تعلّق گرفته راه خروجی برای وی باز می‌کند.

و نیز شرط کردند که الان هر کسی خواست در عهد و میثاق محمّد درآید و هر کس خواست در زمره عهد و میثاق قریش باشد آن وقت بنی خزاعه برخواستند و گفتند ما در عهد محمدیم و بنو بکر گفتند ما در عهد قریشیم پس از اتمام عهدنامه حضرت محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم فرمود حال بگذارید خانه خدا را زیارت کنیم سهیل گفت امسال اینکار را موقوف نمائید تا سال آینده ما سه روز از مکه بیرون می‌رویم شما بزیارت خانه خدا بیائید.

گویند پس از اینکه واقعه عمر بن الخطاب گفت من از وقتی که اسلام آوردم در

صفحه : ۲۲۵

هیچ جا شک نکردم مگر امروز و رفت نزد نبی اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم و گفت آیا تو پیمبر نیستی فرمود آری پیمبر خدایم گفت نه ما بر حقیم فرمود آری ما بر حقیم گفت نه وعده خدا حق است فرمود آری گفت نه آنچه تو گفتی از خدا بود فرمود آری چنین است گفت تو گفتی بمکه میرویم و مناسک حج بجا میآوریم چطور بر خلاف آن واقع گردید حضرت فرمود آیا من گفتم امسال اینطور تحقق میپذیرد گفت نه فرمود گفتم عنقریب در مکه خواهیم رفت عمر گفت گفتم صدقت یا رسول اللّه و توبه بنمودم خلاصه صلح نامه تمام شد و از طرفین گواه گرفتند اینکه مختصری بود از آنچه مورخین و مفسرین راجع بحکایت صلح حدیبیه گفته‌اند و تمام حکایت را مفسرین بتفصیل در کتب خود ضبط نموده‌اند. پایان إِذ جَعَلَ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی قُلُوبِهِمُ الحَمِیَّةَ حَمِیَّةَ الجاهِلِیَّةِ آیه راجع بهمان حکایت قریش است که آنان از آن عصبیت و تفرعن زمان جاهلیت و آن بغض و حسدی که با رسول خدا صلّی اللّه علیه و اله و سلّم داشتند مانع گردیدند از ورود پیمبر خدا صلّی اللّه علیه و اله و سلّم و یارانش که برای عمره و زیارت کعبه معظمه داخل مکه که وطن اصلی او بود گردند و اگر چه اینکه مطلب بر حضرت و یاورانش مشکل بود لکن چون حکمت الهی بر اینکه جاری گردیده بود که با آنها مدارا نماید و بر جفای آنان صبر کند تا موقع ظفر و غلبه او برسد مأمور گردید در آن وقت با آنها صلح کند و جهاد و خون‌ریزی ننماید.

و چون حکمت و مصلحت چنین بوده (فَأَنزَلَ اللّهُ سَکِینَتَهُ عَلی رَسُولِهِ وَ عَلَی المُؤمِنِینَ) خداوند متانت و استقامت و سکون قلب

برسولش و بمؤمنين عطاء فرمود تا آنها مطيع امر حق تعالى گردند (وَ أَلْزَمَهُم كَلِمَةَ التَّقوى) يعنى مؤمنين بر كلمه تقوى كه قول لا اله اللّه است يا بسم اللّه الرحمن الرحيم يا محمّد رسول اللّه بود كه قريش بر نوشتن آن راضى نشدند ثابت قدم گردانيد و بآن متانت و ثباتى كه بمؤمنين عطا شده بود توانستند عصبيت زمان جاهليت را كنار گذارند و از مخالفت امر حق تعالى

صفحه : ۲۲۶

خوددارى نمايند و لو اينكه برگشتن بدون زيارت كعبه بر آنان ناگوار مينمود (وَ كانُوا أَحَقَّ بِها وَ أَهلَها) و مؤمنين بمقتضاى ايمانشان اهل كلمه تقوى و سزاوارتر بودند بتقوى از غيرشان يا اينكه بنزول سكينه سزاوارتر بودند زيرا كلمه تقوى كه ناشى از ايمانست در قلب آنان تمركز نموده زيرا هر كس ايمان وى محكم‌تر تقوى او بيشتر است و مؤمنين آنهايى كه در عام حديبيه با حضرتش بودند در ايمان و تقوى ثابت قدم بودند.

وَ كانَ اللّهُ بِكُلِّ شَيءٍ عَلِيماً اشاره به اينكه خدا بهر چيزى عالم است و صلاح و فساد هر چيزى را ميداند و ميدانست كه در آن سال مصلحت نبود كه آن حضرت صلّى اللّه عليه و اله و سلّم با يارانش بزيارت كعبه روند بلكه چنين مصلحت بوده كه در آن سال بعزم زيات بروند و در آنجا صلح واقع گردد مقدمتا براى فتح مكه كه بعدا بآسانى فتح مكه نصيب حضرتش گردد.

لَقَد صَدَقَ اللّهُ رَسُولَهُ الرُّؤيا بِالحَقِّ لَتَدخُلُنَّ المَسجِدَ الحَرامَ إِن شاءَ اللّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُؤُسَكُم وَ مُقَصِّرِينَ لا تَخافُونَ فَعَلِمَ ما لَم تَعلَمُوا فَجَعَلَ مِن دُونِ ذلِكَ فَتحاً قَرِيباً چون پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم در مدينه در خواب ديد كه مسلمين در مسجد الحرام داخل گرديدند چون خبر خواب خود را باصحاب داد آنها مسرور شدند و گمان كردند در همان سال بمكه ميروند و پس از آنكه كفار ممانعت نمودند منافقين گفتند چطور شد كه ما داخل مسجد الحرام نشديم اينكه بود كه اينكه آيه فرود آمد.

بحقيقت خدا رؤيا و خواب پيمبر را راست گردانيد كه آن رؤياى صادقه و بحق و درستى بود نه اضغاث و احلام و عقب افتادن آن از روى حكمت بود كه شايد يكى از آن امتحان و آزمايش مؤمنين بوده كه مؤمن ثابت قدم از غير آن تميز پيدا نمايد و شناخته گردد.

و لام (لتدخلن) براى تأكيد و تحقق مطلب آرند و چنانچه بعضى گفته‌اند در آن قسم مندرج گرديده يعنى قسم بخدا كه البته اگر خدا بخواهد در سال ديگر

صفحه : ۲۲۷

در مسجد الحرام داخل خواهند شد و مظفر و منصور خواهيد گرديد و بنا بر اينكه (لتدخلن) جواب قسم است.

گويند در آيه (انشاء اللّه) را براى اينكه آورده كه هر كرا كه خدا خواسته داخل ميگردد زيرا ممكن است بعضى از اصحاب فوت گرديده يا مانع ديگرى جلوگير آنان گردد پس هر كس را كه خدا بخواهد مظفراند و بطور امن و امان در حالى كه بدستور رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم سرهاى خود را تراشيده و پس از اداء مناسك حج بدون خوف تقصير كنندگان خواهند بود.

و شايد مقصود از (انشاء اللّه) در آيه ارشاد مؤمنين باشد كه هر كارى كه اراده نموديد بعدا بكنيد اينكه جمله (انشاء اللّه) را بگوئيد و ارشاد بهمين دارد قوله تعالى در سوره كهف آيه ۲۳:

وَ لا تَقُولَنَّ لِشَيءٍ إِنِّي فاعِلٌ ذلِكَ غَداً إِلّا أَن يَشاءَ اللّهُ (فَعَلِمَ ما لَم تَعلَمُوا) پس خدا ميدانست چيزى را كه شما مؤمنين نميدانيد و جلوتر از فتح مكه فتحى نزديك‌تر مقرّر گردانيده كه آن فتح خيبر يا صلح حديبيه خواهد بود.

هُوَ الَّذِي أَرسَلَ رَسُولَهُ بِالهُدى وَ دِينِ الحَقِّ لِيُظهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ (هو) اشاره بحقيقت و هويّت بسيطه الهيه است يعنى خدا آن كسى است كه رسول خود را با اسباب هدايت از معجزات بسيار و آيات قرآنى كه معجزه باقيه او است و با دين و قوانينى كه ظاهر و

هویدا است که از طرف حق تعالی آورده فرستاده و او را غالب و قاهر و مستولی بر کفار گردانیده برای اینکه دین حق یعنی اسلام را بر تمام ادیان ظاهر گرداند و بر خلائق معلوم گردد که دین حق همان دین اسلام است و برای احدی شبهه‌ای باقی نماند.

وَ کَفی بِاللّهِ شَهِیداً ذات حق تعالی کافی است که گواه و شاهد پیمبرش باشد که هر چه گوید و بکند حق است:

ما یَنطِقُ عَنِ الهَوی إِن هُوَ إِلّا وَحیٌ یُوحی سوره نجم آیه ۲۳.

صفحه : ۲۲۸

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّهِ وَ الَّذِینَ مَعَهُ أَشِدّاءُ عَلَی الکُفّارِ رُحَماءُ بَینَهُم تَراهُم رُکَّعاً سُجَّداً یَبتَغُونَ فَضلًا مِنَ اللّهِ وَ رِضواناً سِیماهُم فِی وُجُوهِهِم مِن أَثَرِ السُّجُودِ محمّد مبتداء رسول اللّه خبر او باین جمله برسالت رسولش تصریح نموده که هیچ شبهه‌ای در پیمبری حضرتش باقی نماند (وَ الَّذِینَ مَعَهُ) و او در (و الّذین) واو استیناف است و در مقام ستایش مؤمنین است که با او بودند که آنان با دوستان خدا دوست و با دشمنان او دشمنند و با کفار شدید و غلیظند و لو آنکه خویشان و وابستگان آنها باشند و با اهل ایمان از کسانی که با هم میباشند مشفق و مهربانند.

و آیه اگر چه مطلق است و شامل تمام مؤمنین میگردد لکن مصداق کاملش علی علیه السّلام است زیرا بقرینه آیه: یُجاهِدُونَ فِی سَبِیلِ اللّهِ وَ لا یَخافُونَ لَومَةَ لائِمٍ«۱» و قوله تعالی: أَذِلَّةٍ عَلَی المُؤمِنِینَ أَعِزَّةٍ عَلَی الکافِرِینَ«۲» که در اخبار رسیده در شأن علی علیه السّلام فرود آمده و نیز آیات دیگری که در شأن حضرتش نازل گردیده آن کسی که کاملا دارای تمام اینکه اوصاف بوده منحصر بعلی بن ابی طالب علیه السّلام است که در بندگی و مقام معرفت و عبودیت بجایی رسیده که فرموده:

(خدا را عبادت نمیکنم از ترس جهنم و نه شوق به بهشت بلکه چون او را اهل عبادت می‌بینم بندگی میکنم).

ذلِکَ مَثَلُهُم فِی التَّوراةِ وَ مَثَلُهُم فِی الإِنجِیلِ کَزَرعٍ أَخرَجَ شَطأَهُ فَآزَرَهُ فَاستَغلَظَ فَاستَوی عَلی سُوقِهِ یُعجِبُ الزُّرّاعَ لِیَغِیظَ بِهِمُ الکُفّارَ وَعَدَ اللّهُ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ مِنهُم مَغفِرَةً وَ أَجراً عَظِیماً و نیز در بیان اوصاف مؤمنین است که از حیث قوت و شدت و رشد و نشو و ارتقاء حائز مقامی گردیده‌اند که در تورات و انجیل آنان را تشبیه نموده بدانی که اول

۱- سوره المائده آیه ۵۹ در راه خدا مجاهده میکنند و از ملامت ملامت کننده‌گان خوف و وحشتی ندارند. ۲- بر مؤمنین فروتنانند و بر کافرین تسلط و استیلا دارندگانند

صفحه : ۲۲۹

با شاخه‌های نازک سبز از زمین بیرون آید پس از اطرافش شاخه‌های کوچک از زمین روئیده شود و با هم توأم گردیده و غلیظ و درشت و بزرگ گردد پس از آن استقامت پیدا نموده و بساق خود بایستد یعنی آن گیاهی که در مرتبه اول ضعیف و ناتوان بنظر میآمد بالاخره چنان قوی و بزرگ و سطبر و تناور گردد که زارعین را بتعجب و کفار را بغیظ و غضب آرد و چنین بوده حال مؤمنین صدر اسلام که اول اسلام قوّت و قدرتی نداشتند و تحت شکنجه کفار واقع بودند تا آنکه در اثر استقامت و متانت و ثبات در دین غالب بر کفار گردیدند.

و شاید اینکه مثالی که در توریة و انجیل زده شده راجع بخود دین اسلام باشد که در ابتداء بنظر کفار ضعیف و ناچیز مینموده و گروندگان بآن بحسب ظاهر قوّت و شوکتی نداشتند و دشمنان آن قوی و بظاهر نیرومند بودند و همانطوری که گیاه وقتی از زمین بیرون میآید ضعیف و ناتوانست باندک فشاری نابود میگردد و بتدریج نشوء و نماء نموده قوی می‌گردد و بغایت و فوایدی که زارع خواسته می‌رسد دین اسلام بنظر کفار چنین مینموده که چون قوّت و شوکتی ندارند بزودی مضمحل و نابود خواهد گردید دیگر

ندانستند كه حق و حقيقت هميشه غالب و نيرومند است لكن در فتح مكّه قوّت و شوكت دين اسلام آنان را به تعجب و به غيظ و حسد آورد.

و همانطورى كه در آيه بالا تذكر ميدهد (لِيُظهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ) بايستى دين اسلام در قوت و شوكت بجايى رسد كه بر تمام اديان غالب گردد بطورى كه تمام افراد بشر تحت پرچم توحيد و دين اسلام واقع گردند و چون هنوز چنين غلبه‌اى بطور كامل تحقق نپذيرفته و وعده خدا حق است بايد وقتى بيايد كه وعده خدا ظاهر گردد و آن در آخر الزمان بظهور مهدى عليه السّلام قائم آل محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم عجل اللّه تعالى فرجه متحقق خواهد گرديد آن وقت است كه كره زمين ما بكمال لايق بخود رسيده زيرا كه زمين هم مثل باقى موجودات تا بكمال نرسد مندك و منحل نخواهد گرديد و آن وقتى است كه تمام افراد بشر در كلمه (لا اله اللّه) متفق گردند و بظهور حضرت مهدى عليه السّلام

صفحه : ۲۳۰

يملأ الارض قسطا و عدلا بعد ما ملئت ظلما و جورا.

و چون دين اسلام سراسر عالم را فرا گرفت آن وقت حقيقتا بر تمام اديان تفوّق پيدا نموده و بر تمام ملل عالم غالب خواهد گرديد.

وَعَدَ اللّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ مِنهُم مَغفِرَةً وَ أَجراً عَظِيماً شايد مقصود از مؤمنين در آيه كسانى باشند كه در حديبيه با رسول اللّه همراه بودند كه هر گاه بر ايمان و عمل ثابت باشند بوعده الهى مشمول مغفرت و اجر بزرگ ميباشند و آيه اگرچه مطلق است و شامل تمام افراد مؤمنين با تقوى ميگردد لكن ممكن است بقرينه (معه) در آيه بالا تخصيص آن در اينجا براى تشويق و مزيت رتبه اشخاصى باشد كه در حديبيه با رسول اللّه صلّى اللّه عليه و اله و سلّم همراه بودند كه آنها را مخصوص بذكر گردانيده باشد.

صفحه : ۲۳۱

سورة الحجرات

اشاره

ثمانى عشرة آية و هى مدنيّة

[سوره الحجرات (۴۹): آيات ۱ تا ۱۰]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ

يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تُقَدِّمُوا بَينَ يَدَىِ اللّهِ وَ رَسُولِهِ وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۱) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَرفَعُوا أَصواتَكُم فَوقَ صَوتِ النَّبِىِّ وَ لا تَجهَرُوا لَهُ بِالقَولِ كَجَهرِ بَعضِكُم لِبَعضٍ أَن تَحبَطَ أَعمالُكُم وَ أَنتُم لا تَشعُرُونَ (۲) إِنَّ الَّذِينَ يَغُضُّونَ أَصواتَهُم عِندَ رَسُولِ اللّهِ أُولئِكَ الَّذِينَ امتَحَنَ اللّهُ قُلُوبَهُم لِلتَّقوى لَهُم مَغفِرَةٌ وَ أَجرٌ عَظِيمٌ (۳) إِنَّ الَّذِينَ يُنادُونَكَ مِن وَراءِ الحُجُراتِ أَكثَرُهُم لا يَعقِلُونَ (۴)

وَ لَو أَنَّهُم صَبَرُوا حَتّى تَخرُجَ إِلَيهِم لَكانَ خَيراً لَهُم وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۵) يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جاءَكُم فاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوماً

بِجَهالَةٍ فَتُصبِحُوا عَلى ما فَعَلتُم نادِمِينَ (۶) وَ اعلَمُوا أَنَّ فِيكُم رَسُولَ اللّهِ لَو يُطِيعُكُم فِي كَثِيرٍ مِنَ الأَمرِ لَعَنِتُّم وَ لكِنَّ اللّهَ حَبَّبَ إِلَيكُمُ الإِيمانَ وَ زَيَّنَهُ فِي قُلُوبِكُم وَ كَرَّهَ إِلَيكُمُ الكُفرَ وَ الفُسُوقَ وَ العِصيانَ أُولئِكَ هُمُ الرّاشِدُونَ (۷) فَضلاً مِنَ اللّهِ وَ نِعمَةً وَ اللّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ (۸) وَ إِن طائِفَتانِ مِنَ المُؤمِنِينَ اقتَتَلُوا فَأَصلِحُوا بَينَهُما فَإِن بَغَت إِحداهُما عَلَى الأُخرى فَقاتِلُوا الَّتِي تَبغِي حَتّى تَفِيءَ إِلى أَمرِ اللّهِ فَإِن فاءَت فَأَصلِحُوا بَينَهُما بِالعَدلِ وَ أَقسِطُوا إِنَّ اللّهَ يُحِبُّ المُقسِطِينَ (۹)

إِنَّمَا المُؤمِنُونَ إِخوَةٌ فَأَصلِحُوا بَينَ أَخَوَيكُم وَ اتَّقُوا اللّهَ لَعَلَّكُم تُرحَمُونَ (۱۰)

صفحه : ۲۳۲

ترجمه

سوره حجرات هیجده آیه و سیصد و چهل و سه کلمه و هزار و چهار صد و نود و شش حروف است و در مدینه فرود آمده

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

ای کسانی که ایمان آورده‌اید (در هیچ کاری) خود را بین دست خدا و رسول پیش نیاندازید (و منتظر فرمان او باشید) و از مخالفت امر خدا خودداری نمائید بحقیقت خداوند شنوا و دانا است (۲)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید بالای صدای پیمبر صدای خود را بلند نکنید و در موقع سخن گفتن با او بلند حرف نزنید آن طوری که بعض شما با بعض دیگر (در موقع مجادله) سخن می‌گویید تا آنکه اعمال شما باطل نگردد و شما مشعر بر آن نباشید (۳)

کسانی که نزد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم صدای خود را فرو میبرند (و آهسته سخن میگویند) حقیقتا آنان کسانی میباشند که خداوند قلبهای آنها را بتقوی امتحان نموده و برای آنان مغفرت و اجر بزرگ مهیا گردانیده (۵)

ای محمّد کسانی که تو را از پشت حجره‌ها صدا میزنند حقیقتا آنها تعقل و ادب ندارند (۶)

و اگر آنان صبر کنند تا تو (از حجره) بیرون آیی برای آنها بهتر خواهد بود و خداوند آمرزنده و مهربان است (۶)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید اگر فاسقی نزد شما آمد و بشما خبری داد بایستی در مقام جستجو برآئید که مبادا از روی ندانسته‌گی بگروهی ضرر و آسیبی رسانید و پس از آن

صفحه : ۲۳۳

بر آنچه کرده‌اید پشیمان گردید (۷)

و بدانید که پیمبر خدا نزد شما است اگر او در بسیاری از امور گفتار شما را بپذیرد هر آینه شما در رنج و تعب می‌افتید لکن خدا شما را دوست‌دار ایمان گردانیده و ایمان را در قلب شما آراسته و زینت داده و شما را از کفر و فسق و گناه کاره (و بر کنار) گردانیده و جماعتی که چنین باشند آنها راه یافته‌گان خواهند بود (۸)

(و رشد یافتن و هدایت گردیدن) نعمت و تفضلی است از جانب خدا و خدا دانا و درست‌کار است (۹)

و هر گاه دو طائفه از مؤمنین با هم جنگ و نزاع کنند بین آنان اصلاح نمائید و اگر یکی از آن دو فرقه بر دیگری طغیان و سرکشی کنند شما با آن فرقه‌ای که طغیان نموده بجنگید تا بسوی امر خدا بازگردد و اگر بسوی امر خدا بازگشت نمود آن وقت بین آنان بعدالت اصلاح کنید زیرا که خدا عدالت کنندگان را دوست خواهد داشت

اینکه است و جز اینکه نیست که مؤمنین با هم برادرانند پس بین برادران خودتان اصلاح کنید و از عذاب خدای تعالی بترسید شاید در موقع رحمت او واقع گردید.

توضیح آیات

اشاره

یـا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا تُقَدِّمُوا بَینَ یَدَیِ اللّهِ وَ رَسُولِهِ تمام قراء مگر یعقوب (تقـدّموا) بضم تاء و کسـر دال قرائت نموده‌انـد مأخوذ از تقـدیم بمعنی پیش انـداختن و یعقـوب بفتـح تـاء و دال قراءهٔ کرده اسـت مـأخوذ از تقـدم بمعنی پیشـی گرفتن و (تقـدموا) در اصـل تتقدموا بوده برای تخفیف تاء اول را حذف کرده‌اند.
حق تعـالی در اینکه آیه خطـاب بمؤمنین نموده که ای کسـانی که ایمـان آورده‌ایـد بر خـدا و پیمبر او پیشـی نگیریـد (بَینَ یَدَیِ اللّهِ (اشاره به اینکه غیر از خدا و رسول کسی را پیشوای خود قرار ندهید.

صفحه : ۲۳۴

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- یعنی بر خلاف کتاب و سنت چیزی مگویید (إبن عباس) ۲- پیش از آنکه خدا و پیغمبر گوید مگویید (عطیه) ۳- شأن نزول آیه اینکه است که جماعتی روز عیـد قربان پیش از نماز عید قربانی کردند پیغمبر صـلّی اللّه علیه و اله و سـلّم آنها را امر فرمود که اعاده کنید و خدای تعالی اینکه آیه را فرسـتاده (جابر انصاری) ۴- دیگری گفتـه معنی آیه اینکه است که هر عبـادتی که وقت معین دارد پیش از وقتش عمـل نکنیـد مثـل نماز و روزه و حـج و زکاهٔ که وقت معین دارنـد اگر پیش از وقتش عمل نمائیـد صـحیح نیست ۵- دیگری گفت شأن نزول آیه اینکه است که بعضـی آمدند نزد حضـرت رسول صـلّی اللّه علیه و اله و سلّم و سؤالی نمودند حاضرین مسارعت نمودنـد و پیش از آنکه حضـرت رسول صـلّی اللّه علیه و اله و سـلّم جواب دهـد جواب دادند اینکه بود که اینکه آیه فرود آمـد. مجاهد و گفتار دیگری نیز از مفسـرین نقل شده لکن چون آیه مطلق است بهتر اینکه است که حمل بر عموم شود که شـمایی که ایمان آورده‌اید بایستی مطیع امر خدا و پیغمبر صلّی اللّه علیه و اله و سلّم باشید و بدون امر خدا و رسول بسلیقه خود رأی اندیشی نکنید و کسی را امام و پیشوای خود قرار ندهید و در مقابل رسول خدا پیش از حکم او از خود چیزی مگویید.
وَ اتَّقُوا اللّهَ و بترسـید از خـدا و خودداری نمائید از مخالفت امر حق تعالی إِنَّ اللّهَ سَمِیعٌ عَلِیمٌ و بدانید که محققا خداوند شـنوا اسـت گفتار شما را میشنود علیم است بکردار و رفتار شما عالم است بآنچه گوئید و شنوید و عمل نمائید.
یـا أَیُّهَـا الَّذِینَ آمَنُوا لاـ تَرفَعُوا أَصواتَکُم فَوقَ صَوتِ النَّبِیِّ وَ لاـ تَجهَرُوا لَهُ بِـالقَولِ کَجَهرِ بَعضِـکُم لِبَعضٍ أَن تَحبَـطَ أَعمـالُکُم وَ أَنتُم لا تَشعُرُونَ

صفحه : ۲۳۵

جهر در لغت بمعنی ظاهر کردن صدا است با قوّت نفس و مقابل آن همس است که بمعنی آهسته صدا کردن میباشد.
در شـأن نزول آیه مفسـرین گوینـد عطارد بن حاجب پسـر زراره تمیمی با بعضـی از اشـراف مثل اقرع بن حابس و زبرقان بن بـدر و عمرو بن الاهتم و قیس بن عاصم با جماعتی بسـیار بمسـجد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم آمدند و از پشت حجرات طاهرات

بآواز بلند گفتند ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بیرون بیا از حجره که مدح ما زینت و مذمت ما شنیع و قبیح است حضرت از صدای بلند آنان متأذی گردید و از منزل بیرون آمد و فرمود خدا است که مدح او زینت و ذم او قبیح است.

آنان گفتند آمده‌ایم تا با تو افتخار کنیم رخصت ده تا شعراء و خطبای ما زبان بمفاخرت ما بگشایند حضرت پس از آنکه رخصت داد عطارد بن حاجب برخاست و گفت:

(الحمد للّه الذی جعلنا ملوکا الذی له الفضل علینا و الّذی وهب لنا اموالا عظاما نفعل بها المعروف و جعلنا اعزّ اهل المشرق و اکثر عددا و عدة فمن مثلنا فی النّاس فمن فاخرنا فلیعدّ مثل ما عددنا«۱».

پس از آن گفت اگر بخواهیم زیادتر می‌گوییم لکن از سخن گفتن زیاد شرم میکنیم اینکه گفت و نشست.

پس از پایان سخنرانی عطارد حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بثابت بن قیس امر فرمود که برخیز و جواب عطارد را بده ثابت برخواست و اینکه خطبه را بیان نمود:

(الحمد للّه الّذی السموات و الارض خلقه قضی فیهن امره و وسع کرسیه علمه و لم یکن شیئی قطّ الا من فضله ثم کان من فضله ان جعلنا ملوکا و اصطفی من خیر

---

(۱) حمد و ستایش مخصوص خدایی است که قرار داد ما را پادشاهان آن کسی که بر ما تفضل نمود و آن کسی که بما مالهای زیاد عطاء گردانید که بآن کار نیک نمائیم و قرار داد ما را عزیزترین اهل مشرق و عدد ما را زیاد نمود و آلات دفاعیه بما داد پس مثل ما در مردم کیست و کسی که بر ما افتخار مینماید بشمارد آنچه را ما شماره نمودیم.

صفحه : ۲۳۶

خلقه رسولا اکرمهم نسبا و اصدقهم حدیثا و افضلهم حسبا فانزل اللّه علیه کتابا و ائتمنه علی خلقه فکان خیرة اللّه علی العالمین ثم دعا النّاس الی الایمان باللّه فآمن به المهاجرون من قومه و ذوی رحمه اکرم النّاس احسابا و احسنهم وجوها فکان اول الخلق اجابة و استجابة للّه حین دعاه رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نحن فنحن انصار رسول اللّه و ردؤه نقاتل النّاس حتی یؤمنوا فمن آمن باللّه و رسوله منع ماله و دمه و من نکث جاهدناه فی اللّه ابدأ فکان قتله علینا یسیرا اقول هذا و استغفر اللّه للمؤمنین و المؤمنات و السلام علیکم)«۱».

پس از آن زبرقان شاعر برخاست و چند شعر خواند و حسان بن ثابت جواب اشعار زبرقان را داد و پس از آنکه حسان از شعر خواندن فارغ گردید اقرع گفت اینکه مرد (یعنی پیغمبر) خطیب او داناتر از خطیب ما است و شاعر او شاعرتر از شاعر ما است و صداهای آنها بلندتر از صداهای ما است بعد از آنکه فارغ شدند پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بآنها جائزه داد بجائزهای نیکو و آنان هم اسلام آوردند و

۱- حمد مخصوص بآن خدایی است که آسمانها و زمین را آفریده و امر خود را در آنها جاری گردانیده و کرسی علم او همه را فرا گرفته و چیزی یافت نمیگردد مگر از فضل او و از جمله فضل او است که ما را ملوك زمین قرار داده و از بین بهترین خلقش رسولی را برگزیده که کریمترین مردم است از حیث نسب و صادق‌ترین مردم است از حیث گفتار و فاضلترین مردم است از حیث حسب پس خداوند برای او کتابی فرود آورد و او را بر خلقش امین گردانیده و خدا او را بر تمام عالمیان برگزیده پس مردم را بایمان خدا دعوت نمود و مهاجرین از طائفه و خویشان او که بهترین مردمند از حیث حسب و نیکوترند از حیث وجاهت باو ایمان آوردند پس از آن ما اول خلقی بودیم که خدا و رسولش را اجابت نمودیم و ما یاوران و پشت بان رسول خدائیم و با مردم جهاد

میکنیم تا وقتی که ایمان آورند و کسی که بخدا و رسول او ایمان آورد مال و خونش محفوظ است و کسی که ایمان نیاورد همیشه با وی در جنگیم و کشتن او بر ما آسان است اینکه را میگویم و برای مؤمنین و مؤمنات طلب آمرزش می‌نمایم و درود و سلام بر شما باد

صفحه : ۲۳۷

مردمانی که با او بودند وقتی دیدند اقرع ایمان آورد همگی ایمان آوردند و حضرت همه را صله و خلعت داد.

چنانچه گفته شد شأن نزول آیه هر چه باشد آیه مطلق است و خداوند برای تعلیم مراسم و ادب نگاهداشتن بمؤمنین امر فرمود که در موقع گفتگوی با پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم صدای خود را بلند ننمائید و اگر در مقابل شخص رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم چنین بی‌ادبی کنید اعمال شما حبط میگردد و بر آن اثری مترتب نمیگردد در حالی که شما مشعر بآن نخواهید بود.

إِنَّ الَّذِينَ يَغُضُّونَ أَصواتَهُم عِندَ رَسُولِ اللّهِ أُولئِكَ الَّذِينَ امتَحَنَ اللّهُ قُلُوبَهُم لِلتَّقوي لَهُم مَغفِرَةٌ وَ أَجرٌ عَظِيمٌ (غض) در لغت بمعنی نقصان آمده اگر نسبت بدیدن باشد مثل اینکه خدای تعالی در سوره نور آیه ۳۰ فرموده:

قُل لِلمُؤمِنِينَ يَغُضُّوا مِن أَبصارِهِم وَ قُل لِلمُؤمِناتِ يَغضُضنَ مِن أَبصارِهِنَّ (۱) غض در اینکه آیه بمعنی نقصان و فرود آوردن چشم از نظر کردن است و اگر در سخن گفتن استعمال شود مثل (وَ اغضُض مِن صَوتِكَ) کوتاه کردن صدا است.

(امتحان) بمعنی آزمایش است چون هر صفت و خلقی که در باطن انسان رسوخ نمود) آثاری در ظاهر از آن نمودار میگردد.

آیه اشاره به اینکه کسانی که صاحب تقوی و پرهیزکاری میباشند یکی از اوصاف آنان چنین خواهد بود که در مقابل رسول خدا صلّی اللّه علیه و اله و سلّم آهسته صحبت میکنند و صدای خود را بالای صدای او قرار نمی‌دهند زیرا عظمت و بزرگواری پیغمبر خدای تعالی چنان در قلب آنان رسوخ نموده که حیا میکنند در مقابل حضرتش بلند حرف بزنند بلکه غض صوت میکنند و برای چنین کسانی آمرزش و اجر بزرگ مهیا خواهد بود.

۱- ای محمّد بمردهای مؤمن بگو چشمهای خود را بپوشانند و بزنهای مؤمنه بگو که چشمهای خود را بپوشانند (مقصود نگاه کردن با جنبی است)

صفحه : ۲۳۸

إِنَّ الَّذِينَ يُنادُونَكَ مِن وَراءِ الحُجُراتِ أَكثَرُهُم لا يَعقِلُونَ وَ لَو أَنَّهُم صَبَرُوا حَتّي تَخرُجَ إِلَيهِم لَكانَ خَيراً لَهُم وَ اللّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ای محمّد کسانی که تو را از پشت حجره‌ها صدا میزنند بیشتر آنان نفهم و بی‌خردند اگر خردمند بودند و مقام رسالت تو را می‌فهمیدند چنین نمیکردند و اگر آنها صبر میکردند تا تو از حجره بیرون میآمدی برای آنان بهتر بود زیرا آن وقت فهم و حیای خود را نمودار میکردند ظاهرا مقصود همان جماعتی است که قبلا راجع بشأن نزول آیه گفته شد.

و بعضی گفته‌اند مقصود اینکه است که پیمبر را بنام او صدا نزنید اینطوری که با هم سخن می گویید و بگوئید یا محمّد یا احمد یا بگوئید یا رسول اللّه یا نبی اللّه و اینکه آیه نظیر آنجا است که فرموده: لا تَجعَلُوا دُعاءَ الرَّسُولِ بَينَكُم كَدُعاءِ بَعضِكُم بَعضاً سوره نور آیه (۶۳) یعنی پیمبر را بین خودتان نخوانید مثل خواندن بعضی از شما بعضی دیگر را یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جاءَكُم فاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا أَن تُصِيبُوا قَوماً بِجَهالَةٍ فَتُصبِحُوا عَلي ما فَعَلتُم نادِمِينَ خطاب بمؤمنین است اگر فاسقی بشما خبری داد قبل از تفحص از صدق و کذب وی ترتیب اثر صدق بر آن جاری نکنید زیرا اگر بدون تفحص از روی نادانی عملی انجام دهید ممکن است عمل خلافی انجام داده باشید و پس از آن بر آنچه کرده‌اید نادم و پشیمان خواهید گردید.

بعضـی از فقهاء باين آيه استـدلال نموده‌انـد بر حجيّت خبر واحـد اگر راوی عادل باشـد زيرا كه از مفهوم آيه چنين برمی‌آيد كه در اخبـار عـادل تفحص لازم نيست لكن نزد جمهـور فقهـاء اينكه دليـل تمـام نيست زيرا كه مفهوم خطـاب حجّت نيست همين قـدر از منطوق آيه برمی‌آيـد كه بخبر فاسق اعتماد نبايـد نمود و ترتيب اثر بر آن نبايد بار كرد و در شأن نزول آيه گفته‌اند پيمبر اكرم صلّی اللّه عليه و اله و سلّم وليد بن عقبه بن ابی معيط را فرستاد كه از بنی مصطلق زكاة بگيرد آنها برای احترام وی او را استقبال

صفحه : ۲۳۹

نمودند چون آنها را ديد ترسيد و گمان كرد برای كشتن او آمده‌اند بر گشت خدمت حضرت رسول صلّی اللّه عليه و اله و سلّم و گفت زكاة ندادند و ميخواستند مرا بكشند حضرت غضب كرد و خواست برای آنها لشگر بفرستد آنها آمدند و گفتند ما رسول تو را احتراما استقبال نموديم چون ما را ديد بر گشت و ما سبب آن را ندانستيم اكنون آمده‌ايم كه مبادا خلاف گويد و زكاة مهيا است كسی را بفرست بگيرد پيمبر اكرم صلّی اللّه عليه و اله و سلّم حرف آنـان را بـاور ننمود و خالـد بن وليـد را طلب نمود و بوی سرّا فرمود برو و ببين شعار اسلام بين آنها برپا است اگر آثار مسلمانی در آنان پديد است زكاة بگير و بر گرد و اگر خلاف آن باشد با آنهـا چنين كن كه بـا كفار ميكننـد وقتی خالـد بآن جا رسيد وقت نماز بود و اذان نماز مغرب ميگفتنـد آن وقت خالـد از آنها زكاة گرفت و بر گشت پس از آن اينكه آيه فرود آمـد يـا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن جاءَكُم فاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا الـخ وَ اعلَمُوا أَنَّ فِيكُم رَسُولَ اللّهِ لَو يُطِيعُكُم فِی كَثِيرٍ مِنَ الأَمرِ لَعَنِتُّم وَ لكِنَّ اللّهَ حَبَّبَ إِلَيكُمُ الإِيمانَ وَ زَيَّنَهُ فِی قُلُوبِكُم وَ كَرَّهَ إِلَيكُمُ الكُفرَ وَ الفُسُوقَ وَ العِصيانَ أُولئِكَ هُمُ الرّاشِدُونَ آيه خطاب بمؤمنين و ارشاد آنها است كه بايست بدانند چون در بين شـما رسول خدای تعالی و فرسـتاده او موجود اسـت شما بايد مطيع امر و حكم او باشـيد نه آنكه منتظر باشـيد رسول تابع شـما گردد اگر پيمبر بدلخواه شـما عمل كند شـما مؤمنين چون خير و ضـرر خود را نميدانيد در زحمت و مشـقت ميافتيد و باضافه وقتی باشـتباه افتاديد ممكن است در ايمان و يقين شـما خلل واقع گردد لكن خداونـد ايمان را محبوب شـما گردانيـده و در قلب شـما ايمان آراسـته شـده و زينت داده و كفر و فسق و گناه را در نظر شما ناپسند گردانيده و كسانی كه چنين باشند آنان ارشاد يافته شدگان خواهند بود.

فَضلًا مِنَ اللّهِ وَ نِعمَةً وَ اللّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ اشاره به اينكه اگر شما مطيع امر رسول گرديد و از فرمان او تخلف نورزيد

صفحه : ۲۴۰

در اثر اطاعت او ايمان در قلب شـما جايگزين ميگردد و حقانيت اسـلام بر شـما واضـح ميشود آن وقت دل و روح و روان شـما بنور اسلام روشن خواهد گرديد و بطريق مستقيم اسلام ارشاد يافته‌ايد و آن نعمت و تفضلی است كه از جانب خدا بهر كس خواهد عطا مينمايد و خدای تعالی عالم است بحال و عمل شما و دانا و حكيم و درستكار است كه هر چيزی را بجای خود قرار داده.

و ظاهرا جمله (و اعلموا) در آيه بالا عطف بآيه جلو است كه شما مؤمنين اگر بخواهيد برأی و صلاح ديد خود عمل كنيد مثل همين جا كه خواستيد بقول فاسـقی (وليد بن عقبه) ترتيب اثر بار كنيد و بدون تفحص با نبی مصـطلق بجنگيد آن وقت بين مسلمين فساد و نزاع واقع می‌گردد و در زحمت می‌افتيد پس بايستی مطيع امر رسول گرديد.

وَ إِن طائِفَتـانِ مِنَ المُؤمِنِينَ اقتَتَلُوا فَأَصـلِحُوا بَينَهُمـا فَـإِن بَغَت إِحـداهُما عَلَی الأُخـری فَقـاتِلُوا الَّتِی تَبغِی حَتّی تَفِیءَ إِلی أَمرِ اللّهِ اگر دو گروه از مؤمنين با هم نزاع نمودنـد اول آنها را با هم صـلح دهيـد و اگر يكی با ديگری طغيان نمود با وی بجنگيـد تا بسوی امر خدا بر گردد.

در شأن نزول آيه

از قتاده چنین نقـل میکننـد که از انصار مردی بر مرد دیگر حقی بود آن شـخص از دادن آن مضایقه مینمود و چون طلبکار صاحب قوم و عشیره بود ببـدهکار گفت اگر بـدهی خود را ندهی بسـختی از تو میگیرم بدهکار گفت بیا برویم نزد رسول خدا آنچه حکم کند عمل کنیم طلبکار گفت من نمیآیم و کار آنان به نزاع و جدال انجامید اینکه بود که اینکه آیه فرود آمد.
دیگری گفته زنی از انصـار بـا شـوهرش نزاع نمـود شوهرش درب خـانه را بروی وی بست و رفت کسـان آن زن آمدنـد و زن را از حبس نجـات دادنـد کسـان شوهر بـا آنها نزاع نموده و بروی هم شمشـیر کشـیدند اینکه آیه فرود آمـد که بین آنان اصـلاح نمائیـد. (منهج الصادقین)

صفحه : ۲۴۱

و بیشتر از مفسرین در سبب نزول آیه چنین گفته‌اند روزی رسول خدا صلّی اللّه علیه و اله و سلّم در مجلسی از مجلس انصار با خری که سـوار بـود وارد گردیـد آن خر پشـگل انـداخت عبـد اللّه بن ابی بینی خود را گرفت و گفت اینکه خر را از نزد مـا بـبر که مـا را رنجور نموده عبـد اللّه بن رواحه گفت الاـغ پیغمبر خوش بوتر از تو و از پـدر تو است آن وقت بین یاوران عبـد اللّه بن ابی و یاوران عبـد اللّه رواحه نزاع درگیر شـد و برای حمایت عبـد اللّه بن ابی مردی در غضب شـد و بعبد اللّه بن رواحه سـخن بد گفت و آن دو طائفه بهم دشـنام میدادند و کفش و چوب خرما بر یکدیگر میانداختند حضـرت رسول صـلّی اللّه علیه و اله و سلّم نتوانست بین آنان اصـلاح کنـد اینکه آیه فرود آمـد (ابو الفتـح رازی) فَإِن فاءَت فَأَصـلِحُوا بَينَهُما بِالعَدلِ وَ أَقسِـطُوا إِنَ‌اللّهَ يُحِبـُّ المُقسِـطِينَ و وقتی که بسوی امر خدا بازگشت نمود بین آنان بعدل و قسط اصلاح نمائید زیرا که خداوند عدالت کنندگان را دوست دارد.
یعنی از هیچیک از آن دو طائفه طرفداری نکنید و نسبت بحقوق آنها بمساوات عمل نمائید.
عـدالت حدّ وسط بین افراط و تفریط در تمام امور است چنانچه در علم اخلاق ثابت گردیده که جامع بین صـفات نیکو از شـجاعت که از کمال قوّه غضبیّه پدید میگردد و عفت که ناشـی از کمال قوّه شـهویه است و حکمت که از کمال قوه فکریه ناشی میگردد هر گاه تمام اینها با هم جمع گردیـد واجـد آن را باصـطلاح علماء اخلاق عادل گویند و کسـی که دارای ملکه عدالت گردید محبوب حق تعالی میگردد زیرا چنین کسی مظهر و نماینده عدل الهی گردیده که از بالاترین اوصاف ربوبی بشمار می‌رود.
و در شـأن نزول آیه گفتـاری از مفسـرین نقل نمودیم لکن چنانچه در جای خود مبرهن گردیـده مورد مخصـص نیست و آیه اطلاق دارد که هر وقت دو گروه یا دو نفر از مؤمنین با یکـدیگر نزاع نمودنـد تا ممکن است بایستی آنها را با هم صـلح داد و هر گاه یکی بر دیگری تعدی نمود باید مظلوم استیفاء حق نماید تا آنکه حق وی پایمال نشود.

صفحه : ۲۴۲

و نیز لاـزمه اصـلاح کردن در فصـل خصومـات اینکه میشود که بایستی قاضـی هم عادل و هم عارف بحقوق باشـد و گر نه حکم او نافذ نخواهد بود اگر عارف بحقوق یا عادل نباشد چگونه تواند بین آنان بقسط و عدالت حکم کند.
إِنَّمَا المُؤمِنُونَ إِخوَةٌ فَأَصـلِحُوا بَينَ أَخَوَيكُم چون مؤمنین برادراننـد بین دو برادرتان اصـلاح کنیـد مشـهور (بین اخویکم) خوانده‌اند و بقرائت إبن سـیرین (بین اخوتکم) حسن بصری (بین اخوانکم قرائت نموده و از خدا بترسید و در همه جا مراعات تقوی بنمائید شاید خدا بشـما رحم کند وَ اتَّقُوا اللّهَ شاید اشاره باین باشد که در فصل خصومات و اصلاح بین مؤمنین خودداری نمائید و از خدا بترسید که مبادا بر خلاف عدالت بین آنا عمل نمائید لَعَلَّكُم تُرحَمُونَ وقتی شـما مراعات تقوی نمودید و بعدالت حکم کردید در اینصورت اگر خلاف غیر عمدی واقع گردد شاید خداوند از روی کرم بشما رحم کند و عذر شما را بپذیرد.

زهری از سالم و او از پدرش از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم چنین حدیث میکنند که فرموده (مؤمن برادر مؤمن است نباید بوی ظلم کند و نباید او را در سختی‌ها واگذارد و یاری نکند) کسی که حاجت برادر مسلم خود را برآورد خدا حاجت او را برمی‌آورد و کسی که یک غمّ و غصه‌ای از مسلمانی برطرف میکند خداوند تعالی از آن کس بواسطه اینکه کارش یک غم و غصّه سخت از کروب روز قیامت را بر طرف خواهد گردانید و کسی که عیب مسلمی را بپوشاند خداوند عیوب وی را در قیامت می‌پوشاند و اینکه حدیث در صحیح مسلم و بخاری نقل شده.

و در وصیت نبی اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم است بعلی بن ابی طالب علیه السّلام که بقدر یک میل راه بعیادت مریض برو و دو میل راه تشییع جنازه کن و سه میل راه برای اجابت مسلم و چهار میل راه برو برای زیارت کسی که با او در راه خدا دوستی و برادری کرده‌ای و پنج میل راه برو برای اجابت ملهوف و شش میل راه برو برای یاری کردن مظلوم و بر تو باد که همیشه با استغفار باشی (تفسیر مجمع البیان)

صفحه : ۲۴۳

آیات

[سوره الحجرات (۴۹): آیات ۱۱ تا ۱۸]

اشاره

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا یَسخَر قَومٌ مِن قَومٍ عَسی أَن یَکُونُوا خَیراً مِنهُم وَ لا نِساءٌ مِن نِساءٍ عَسی أَن یَکُنَّ خَیراً مِنهُنَّ وَ لا تَلمِزُوا أَنفُسَکُم وَ لا تَنابَزُوا بِالأَلقابِ بِئسَ الاسمُ الفُسُوقُ بَعدَ الإِیمانِ وَ مَن لَم یَتُب فَأُولئِکَ هُمُ الظّالِمُونَ (۱۱) یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اجتَنِبُوا کَثِیراً مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعضَ الظَّنِّ إِثمٌ وَ لا تَجَسَّسُوا وَ لا یَغتَب بَعضُکُم بَعضاً أَ یُحِبُّ أَحَدُکُم أَن یَأکُلَ لَحمَ أَخِیهِ مَیتاً فَکَرِهتُمُوهُ وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ تَوّابٌ رَحِیمٌ (۱۲) یا أَیُّهَا النّاسُ إِنّا خَلَقناکُم مِن ذَکَرٍ وَ أُنثی وَ جَعَلناکُم شُعُوباً وَ قَبائِلَ لِتَعارَفُوا إِنَّ أَکرَمَکُم عِندَ اللّهِ أَتقاکُم إِنَّ اللّهَ عَلِیمٌ خَبِیرٌ (۱۳) قالَتِ الأَعرابُ آمَنّا قُل لَم تُؤمِنُوا وَ لکِن قُولُوا أَسلَمنا وَ لَمّا یَدخُلِ الإِیمانُ فِی قُلُوبِکُم وَ إِن تُطِیعُوا اللّهَ وَ رَسُولَهُ لا یَلِتکُم مِن أَعمالِکُم شَیئاً إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ (۱۴) إِنَّمَا المُؤمِنُونَ الَّذِینَ آمَنُوا بِاللّهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ لَم یَرتابُوا وَ جاهَدُوا بِأَموالِهِم وَ أَنفُسِهِم فِی سَبِیلِ اللّهِ أُولئِکَ هُمُ الصّادِقُونَ (۱۵)

قُل أَ تُعَلِّمُونَ اللّهَ بِدِینِکُم وَ اللّهُ یَعلَمُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ اللّهُ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ (۱۶) یَمُنُّونَ عَلَیکَ أَن أَسلَمُوا قُل لا تَمُنُّوا عَلَیَّ إِسلامَکُم بَلِ اللّهُ یَمُنُّ عَلَیکُم أَن هَداکُم لِلإِیمانِ إِن کُنتُم صادِقِینَ (۱۷) إِنَّ اللّهَ یَعلَمُ غَیبَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ اللّهُ بَصِیرٌ بِما تَعمَلُونَ (۱۸)

صفحه : ۲۴۴

ترجمه

ای کسانی که ایمان آورده‌اید گروهی گروه دیگر را استهزاء و مسخره نکنند شاید آنهایی را که استهزاء و مسخره میکنند بهتر باشند (از آنهایی که) استهزاء میکنند و نیز زنان دیگر را مسخره و استهزاء نکنند شاید (آنهایی که در مورد استهزاء واقع شده‌اند) بهتر باشند از آنهایی که استهزاء مینمایند و خود را عیب نکنید (عیب خود را فاش نکنید) و یکدیگر را بلقب بد مخوانید بد است بعد از

ایمان نامی که بر فسق دلالت دارد و کسی که (از منهیات) توبه نکرد چنین مردمانی از ستمکاران محسوب خواهند گردید (۱۲).

ای کسانی که ایمان آورده‌اید از بسیاری گمان‌های بد اجتناب و خودداری نمائید محققا پاره‌ای از گمانها گناه است (و از عیوب و کردار زشت دیگران) تفحص و جستجو نکنید و بعضی از شما غیبت بعض دیگر را نکنید آیا یکی از شما دوست دارد که گوشت برادر مرده خود را بخورد (البته) از خوردن آن کراهت خواهد داشت (ای مؤمنین) از خدا بترسید و از اینکه اعمال خود داری نمائید بحقیقت خداوند پذیرنده توبه و مهربان است (۱۳)

ای گروه مردم بدرستی ما شما را از مردی و زنی (آدم و حوا) آفریدیم و شما را شعبه‌ها و قبیله‌ها گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید محققا گرامی‌ترین شما (نزد پروردگار) پرهیزکارترین شما خواهند بود زیرا که خداوند عالم است (بر اعمال و کردار شما) و آگاهست (بر اصل و نسب و شئون شما) (۱۴)

اعراب گفتند ما ایمان آوردیم ای محمّد بآنان بگو شما ایمان نیاورده‌ئید لکن بگوئید اسلام آورده‌ایم زیرا که هنوز ایمان در قلبهای شما داخل نگردیده و اگر شما خدا و رسول او را اطاعت کنید از اعمال (خوب شما) چیزی کم نمیگردد حقیقتا خداوند آمرزنده و مهربان است (۱۵)

بحقیقت مؤمنین کسانی میباشند که بخدا و رسول او ایمان آورده‌اند و پس از آن شك نكردند و بمالها و جانهای خودشان در راه خدا مجاهده نمودند چنین مردمانی (در ادّعای ایمان) راستگویان خواهند بود (۱۶)

ای محمّد بر تو منت میگذارند بر اینکه اسلام آورده‌اند

صفحه : ۲۴۵

بآنان بگو بر من منت نگذارید بلکه اگر در دعوی ایمان راستگو باشید خدا بر شما منت گذاشته و بایمان هدایتتان گردانیده (۱۷)

خدا عالم و دانا است بآنچه در آسمانها و زمین پنهان است و خدا بر افعال شما و آنچه عمل میکنید بینا است (۱۸)

توضیح آیات

اشاره

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا یَسخَر قَومٌ مِن قَومٍ عَسی أَن یَکُونُوا خَیراً مِنهُم جماعت از مردها را (قوم) نامند خطاب بمؤمنین نموده که شمایی که ایمان آورده‌اید بایستی خودداری نمائید از اینکه در مقام سخریه و استهزاء دیگران از برادران مؤمن خود باشید شما کجا خبر از باطن و سجیه مردم دارید شاید آنهایی که در مورد سخریه شما واقع گردیده‌اند بهتر از شما باشند.

و نیز بزنهای مؤمنه مؤکدا نهی فرموده که بزنهای دیگر طعنه نزنند و دیگران را سخریه ننمایند از کجا دانستند که خودشان بهتر از آنها میباشند.

آیه در مقام ارشاد و اندرز بمؤمنین است که هر گاه خواستید کسی را مسخره نمائید یا عیب کسی را فاش کنید یا کسی را توهین و سرزنش نمائید یا در باره کسی گمان بد ببرید اول رجوع بباطن خود نمائید و اعمال و افعال خود را در نظر گیرید نظر به اینکه (الانسان علی نفسه بصیرة) وقتی مراقب حال خود باشید می‌فهمید که اگر فرضا هیچ عیبی در شما نباشد همین استهزاء بمؤمن از بدترین اوصاف نکوهیده بشمار میرود آن وقت در مقام اصلاح نفس خود برمی‌آئید و از عیب‌جویی و توهین بدیگران خودداری مینمائید.

سخنان مفسرین در شأن نزول آیه

۱- جماعتی از بنی تمیم بفقراء اصحاب رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم مثل عمّار و خباب و بلال و سلمان و صهیب و ابی درداء استهزاء مینمودند اینکه بود که اینکه آیه فرود آمد و

صفحه : ۲۴۶

از استهزاء بمؤمنین نهی فرمود که اگر چه اینان در ظاهر فقیرند لکن در باطن و حقیقت شاید آنها بهتر از شما باشند.
(منهج) ۲- إبن عباس گفته اینکه آیه در باره ثابت بن قیس شمّاس فرود آمده که چون آن شخص گوشش سنگین بود هر وقت در مسجد رسول اللّه وارد میشد نزدیک پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم می‌نشست که فرمایشات او را بشنود روزی در وقتی وارد مسجد شد که مردم از نماز فارغ گردیده و جای وی را گرفته بودند ثابت آمد و پا بر سر مردم میگذاشت و میگفت (تفسحوا) یعنی جای دهید تا بیک مردی رسید آن مرد بوی گفت همین جا بنشین ثابت پشت سر آن مرد نشست در حالی که غضبناک بود و وقتی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم از منبر پائین آمد ثابت بآن مرد گفت تو کیستی گفت پسر فلان ثابت باو گفت پسر فلانه و او مادری داشت که در زمان جاهلیت در باره نسبت بد میدادند آن مرد خجل گردید و سر بزیر انداخت اینکه بود که اینکه آیه نازل گردید. (مجمع البیان) وَ لا نِساءٌ مِن نِساءٍ عَسی أن یَکُنَّ خَیراً مِنهُنَّ انس بن مالك گفته روزی ام سلمه پارچه سفیدی بکمرش بسته بود و گوشه آن از پشت سرش آویزان بود عایشه بحفصه دختر عمر گفت ببین اینکه پیراهن از پشت ام سلمه میکشد گویا زبان سگست که از دهنش بیرون میکند اینکه بود که اینکه آیه فرود آمد که نباید زنها زنهای دیگر را مسخره نمایند.
و از إبن عباس چنین نقل میکنند که صفیه دختر حی بن اخطب بشکایت نزد رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم آمد و گفت زنهای تو مرا سرزنش میدهند و گویند تو یهودی و دختر یهودی میباشی حضرت فرمود بآنها بگو پدر من هارونست و عم من موسی و شوهر من محمّد است آن وقت اینکه آیه نازل گردید.
(منهج الصادقین) لکن چنانچه مکرر گفته شده مورد مخصص نیست آیه اطلاق دارد و نهی شامل تمام مؤمنین میگردد اعم از آن کسانی که در زمان خطاب حاضر بودند و کسانی که بعدا بدنیا می‌آیند که نباید مرتکب چنین اعمالی گردند.

صفحه : ۲۴۷

وَ لا تَلمِزُوا أَنفُسَکُم وَ لا تَنابَزُوا بِالأَلقابِ (لمز) بمعنی غیبت کردن و جستجو نمودن از معایب مردم است و بعضی گفته‌اند (لمز) اظهار نمودن عیب کسی است در حضور وی (همز) غیبت در پشت سر است دیگری گفته (لمز) اینکه است که بچشم و ابرو و اشاره عیب کسی را فاش کنند دیگری گفته (همز) فقط عیب نمودن بزبان است در سوره (همزه) فرموده:
(وَیلٌ لِکُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ) در اینکه آیه از عیب‌جویی نهی فرموده (انفسکم) شاید اشاره باین باشد که چون مؤمنین بمنزله نفس واحده میباشند اگر بزبان و اشاره کسی را عیب نمائید گویا عیب خودتان را فاش نموده‌اید چنانچه فرموده: (المؤمنون کنفس واحدة) یعنی مؤمنین چون در ایمان و عمل خیر با هم اتحاد دارند مثل یک نفر مانند.
(وَ لا تَنابَزُوا) (نبز) در لغت بمعنی لقب آمده یعنی یکدیگر را بلقبی که از آن کراهت دارند نخوانید مثل اینکه کسی عمل بدی کرده و لقب وی گردیده پس از آن توبه نموده دیگر نباید او را بآن لقب خواند و از سیاق آیه چنین برمی‌آید که مقصود لقب بد است زیرا که پس از آن فرمود: (بِئسَ الِاسمُ الفُسُوقُ بَعدَ الإِیمانِ) اشاره به اینکه ایمان مثل آب طاهری مانند که تمام چرکیها و کثافات را میشوید و محل را پاك میگرداند اینکه است که نهی شده که کسی که ایمان آورده دیگر وی را بلقب بد مخوانید.

وَ مَن لَم یَتُب فَأُولئِکَ هُمُ الظّالِمُونَ کسی که مؤمنین را بزبان یا بچشم و اشاره برنجاند و عیب کسی را فاش گرداند چنین کسی از فاسقین بشمار میرود و اگر توبه نکرد از ظالمین محسوب خواهد گردید.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اجتَنِبُوا کَثِیراً مِنَ الظَّنِّ مفسرین در شأن نزول آیه گفته‌اند اینکه آیه در باره دو مرد از اصحاب رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم فرود آمده و سببش اینکه بود حضرت قرار داد هر فقیری برای تأمین

صفحه : ۲۴۸

معاشش خدمت دو مرد را بکند و در سفر و حضر کار آنان را انجام دهد و طعام و غذا برای آنها مهیا نماید سلمان را بدو نفر سپرد که کار کن آنها باشد یک روز آنها رفتند و بسلمان گفتند برای ما غذا آماده نما بر سلمان خواب غالب گردید و غذا تهیه ننمود وقتی آنها آمدند غذا آماده نبود گفتند چرا غذا حاضر نکردی سلمان گفت خوابم برد گفتند برو نزد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم ببین اگر غذایی هست برای ما بیاور حضرت باسامهٔ بن زید که و کیل خرج او بود فرمود ببین اگر غذایی هست بده اسامه گفت چیزی آماده نیست سلمان برگشت و بآنان خبر داد که اسامه گفت چیزی موجود نیست آنان گفتند اسامه بخل ورزیده و بنا کردند بغیبت نمودن سلمان و اسامه سلمان را بجای دیگر فرستادند برگشت و گفت چیزی نبود بسلمان گفتند اگر تو را بچاه سمیحه فرستند آبش بزمین فرو میرود پس از آن برخواستند و رفتند نزد اسامه و تجسس نمودند که به‌بینند راست گفته و غذا نبوده یا بخل ورزیده دیدند اثری از غذا نیست آمدند نزد حضرت رسول بآنها فرمود گوشت خورده‌اید من بر لب شما اثر آن را می‌بینم گفتند یا رسول اللّه ما امروز چیزی نخورده‌ایم فرمود امروز گوشت سلمان و اسامه را خوردید آن وقت اینکه آیه بالا فرود آمد که خطاب بمؤمنین نموده که اجتناب نمائید و خود داری کنید از بسیاری از گمانها زیرا که از بیشتر گمانها سوء ظن پدید میگردد و سبب گناه میشود چنانچه در باره اسامه گمان بد بردید و گفتید بخل ورزیده و بما غذا نداده.

إِنَّ بَعضَ الظَّنِّ إِثمٌ بعض الظن، بطور نکره بدون تعیین شاید اشاره باین باشد که چون بعضی گمانها سبب غیبت و تهمت میگردد و بایستی همیشه فعل مؤمن را حمل بر صحت نمود و مواظبت کرد که مبادا گمان خلافی برده شود.

بروایت ابو هریره رسول خدا صلّی اللّه علیه و اله و سلّم فرموده بر شما باد که گمان بد نبرید که گمان بد از دروغ‌ترین (حدیث نفس بشمار میرود) و تجسس نکنید و منافسه منمائید و حسد نبرید و بر یکدیگر پشت نکنید یعنی با هم قهر نکنید و با هم مثل برادران باشید

صفحه : ۲۴۹

(وَ لا تَجَسَّسُوا) و از حال بد مردمان تجسس نکنید و آنچه را مخفی دارند در مقام تفحص از آن برنیائید و همان گمان بد است که غالبا سبب تجسس میگردد چنانچه در باره اسامه چنین کردند.

ظن و گمان چهار قسم است

۱- ظن مأمور به و آن حسن ظنّ بخدا و رسول و مؤمنین است قوله تعالی لَو لا إِذ سَمِعتُمُوهُ ظَنَّ المُؤمِنُونَ وَ المُؤمِناتُ بِأَنفُسِهِم خَیراً«۱» و در حدیث است:

ان حسن الظنّ من الایمان

۲- حرام و آن گمان بد است بخدا و مؤمنین که باعث گناه و مثمر عقوبت است ۳- ظنّ مستحب که در احکام و فروع فقهیه بکار

میبرند.

۴- مباح و آن ظنّ در امور دنیا و مهمّات آن و در اینکه صورت بدگمانی موجب سلامتی است و سبب نظم امور دنیوی اینکه است که اینکه قسم را از قبیل حرام نشمرده‌اند بلکه آن را از حزم و احتیاط بشمار آورده‌اند و در حدیث است که

(الحزم سوء الظنّ)

و شاعر گفته:

بد نفس مباش و بد گمان باش و ز فتنه و مکر در امان باشد

و از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم روایت شده که:

(ان اللّه حرّم من المسلم دمه و عرضه و ان یظنّ به ظنّ السوء)

از عبد الرحمن نقل میکنند که گفته من با عمر شبی نزدیک خانه‌ای رسیدیم چراغی میسوخت و صدای آوازی میآمد عمر گفت خانه کی است گفتم خانه امیّهٔ بن ربیعه از بالای دیوار خانه وی درآمدیم و تفحص کردیم دیدیم امیّهٔ با رفقای خود مشغول شراب خوردنند عمر آنها را تهدید نمود گفتند ای عمر ما یک گناه و فعل منکر کردیم و تو چهار عمل حرام کردی.

۱- سوره نور آیه ۱۲ چرا مردهای مؤمن و زنهای مؤمنه چنین نبودند که وقتی چیزی شنیدند در نفس خودشان گمان خوب ببرند اشاره به اینکه مؤمن بایستی خوش بین باشد و از بدگمانی بپرهیزد.

صفحه : ۲۵۰

اول- تجسس نمودی در صورتی که خدا فرموده: (وَ لا تَجَسَّسُوا) دوم- از در خانه وارد نشدی از بام داخل شدی و خدا فرموده: (وَ أتُوا البُیُوتَ مِن أَبوابِها) سوره بقره آیه (۱۸۵).

سوم- بدون اذن داخل شدی و اینکه مخالف قول خدای تعالی است که فرموده (لا تَدخُلُوا بُیُوتاً غَیرَ بُیُوتِکُم حَتّی تَستَأنِسُوا) چهارم سلام بر ما نکردی و اینکه مخالف قوله تعالی است (وَ تُسَلِّمُوا عَلی أَهلِها) عمر بعد از استماع اینکه کلمات خجل شد و برگشت.

(منهج الصادقین) وَ لا یَغتَب بَعضُکُم بَعضاً أ یُحِبُّ أَحَدُکُم أن یَأکُلَ لَحمَ أَخِیهِ مَیتاً فَکَرِهتُمُوهُ وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ تَوّابٌ رَحِیمٌ در اینکه آیات خداوند مؤمنین را از چند چیز نهی صریح فرموده اول- بعضی بعض دیگر را مسخره و استهزاء نکنند. دوم- (وَ لا تَلمِزُوا أَنفُسَکُم) عیب دیگران از مؤمنین را بزبان و کنایه و اشاره بچشم یا بطور دیگر فاش ننمایند (سوم وَ لا تَنابَزُوا بِالأَلقابِ) یکدیگر را بلقب بد نخوانند که تمام اینها سبب فسق خواهد گردید.

چهارم- (اجتَنِبُوا کَثِیراً مِنَ الظَّنِّ) بایستی اجتناب نمائید از بسیاری گمانها که مبادا سوء ظنّ نسبت بمؤمن برده شود و نسبت ناروایی بوی داده شود زیرا که بیشتر مفاسد از قبیل غیبت و تهمت و دشمنی از همان بدبینی و بدگمانی تولید میگردد.

پنجم- (وَ لا تَجَسَّسُوا) در مقام تفحص و تجسس از حال و وضعیت امور داخلی مردم و آنچه را مایل نیستند کسی مطلع بر آن گردد برنیائید.

ششم- (وَ لا یَغتَب بَعضُکُم بَعضاً) در غیاب کسی چیزی که ناخوش دارد مگویید آیا کسی از شما یافت میشود که گوشت مرده برادر خود را بخورد البته حاضر نیست و کاره از آن خواهد بود.

غیبت مؤمن را تشبیه نموده بخوردن گوشت مرده از اینکه تشبیه مطالبی میتوان

صفحه : ۲۵۱

استخراج نمود، يكى همين طورى كه خوردن گوشت ميته حرام است و بر آن عذاب مترتب ميگردد چنين است غيبت نمودن مسلمان كه از نظر شرع حرام است و عقاب بر آن مترتب ميگردد ديگر اشاره به اينكه همين طورى كه خوردن گوشت ميته انزجار طبع ميآورد و بمزاج ضرر ميزند و وى را مريض و عليل ميگرداند غيبت مسلمان انزجار روحى ميآورد و سبب دشمنى و عداوت ميگردد و آن خوى انسانى و عاطفه بين اقوام و دوستان را تبديل بدشمنى و ضديت ميگرداند.

و اخبار و احاديث در حرمت غيبت بسيار رسيده

در لغت غيبت در (المنجد) گفته:

(غابه غيبةً و اغتابه اغتيابا ذكره بما فيه من السّوء).

و غيبت بمعنى عرفى اينكه است كه گفته شود در غياب كسى چيزى كه در عرف نقص وى بشمار آيد و غرض گوينده نيز انتقاص و ذم او باشد و باين معنى شامل ميگردد تمام انواع و اقسام غيبت را از گفتن و نوشتن و اشاره و كنايه و در حرمت غيبت فرقى نيست بين اقسام آن از آنچه راجع بنقصان در خلقت باشد يا در نسب يا در خلق يا در قول يا در فعل و آنچه را كه در عرف نقص بشمار آيد و غرض عيب گويى او باشد.

در (كشف الرّيبه) از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم چنين حديث ميكند كه فرموده آيا ميدانيد غيبت چيست اصحاب گفتند خدا و رسولش بهتر ميدانند گفت غيبت اينكه است كه راجع ببرادرت (برادر دينى) چيزى بگويى كه كراهت داشته باشد گفتند اگرچه در او باشد فرمود اگر باشد غيبت است و اگر نباشد تهمت خواهد بود. و چنانچه از همين آيه و اخبار بسيار معلوم ميشود غيبت يكى از گناهان كبيره بشمار ميرود.

در كافى از إبن ابى عمير از بعض رفقايش از ابى عبد اللّه عليه السّلام روايت مى‌كند كه فرموده كسى كه راجع بمؤمنى (از عيوب او) چيزى بگويد كه بدو چشمش ديده باشد داخل ميگردد در كسانى كه خدا فرموده:

صفحه : ۲۵۲

(إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذابٌ أَلِيمٌ)«۱» و در بحار از ابى سعيد خدرى و جابر نقل ميكند كه نبى اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم فرموده (باز داريد خود را از غيبت زيرا كه غيبت بدتر از زنا است كسى كه زنا نمود و توبه كرد توبه او قبول ميشود لكن غيبت كننده توبه او قبول نخواهد شد مگر وقتى كه آن كس كه غيبت او شده ببخشد.

و غير اينها آنچه از اخبار، و از احاديث بر مى‌آيد اينكه است كه گناه غيبت خيلى بزرگ است.

و معلوم است عظمت گناه ناشى از زيادتى مفاسدى است كه بر آن مترتب ميگردد كه منافى با غرض شارع حكيم خواهد بود زيرا كه غرض شارع اتفاق مسلمين است بر طريق سلوك فى سبيل اللّه و همكارى نمودن با هم در اصلاح جامعه و آنچه سعادت دنيا و آخرت آنان بآن تأمين ميگردد و غيبت بر خلاف صلاح جامعه و اتفاق بين آنان بلكه سبب تنافر و ضديت و دشمنى و نفاق ميگردد و باضافه غيبت كردن ناشى ميشود از بسيارى از صفات نكوهيده انسانى مثل حسد و كبر و عداوت و بغض و خودپسندى و غير اينها اينكه است كه گناه آن خيلى شديد است.

و بايد دانست كه غيبت كردن همين طورى كه گفتن آن بد و گناهست شنيدن و رضايت داشتن بآن نيز گناهست كه گوينده و شنونده در گناه مساوى خواهند بود مگر آنكه شنونده اگر ميتواند گوينده را منع كند و اگر نتوانست از آن مجلس برخيزد و اگر آن

نیز میسر نشد در دل کاره باشد و گوش بحرف او ندهد و در مواردی غیبت استثناء شده یعنی غیبت کردن یا واجب یا جایز شده است که شرح آن در کتب فقهیّه و (کشف الرّیبهٔ) و (قلع الغیبهٔ) مسطور است طالبین بآنها مراجعه نمایند.

وَ اتَّقُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ تَوّابٌ رَحِیمٌ ذات احدیت پس از بیان منکراتی که در آیات بالا نهی فرموده در آخر آیه

۱- سوره نور آیه ۱۸ بدرستی کسانی که دوست دارند عیبی برای مؤمنین فاش گردانند برای آنان است عذاب دردناک

صفحه : ۲۵۳

امر بتقوی مینماید که از خدا بترسید و خودداری نمائید از اینکه پیرامون چنین اعمال نکوهیده که تولید عداوت و ضدیّت بین شما مؤمنین میگرداند بگردید و توبه کنید و بازگشت نمائید از مخالفت بسوی موافقت زیرا که خداوند پذیرنده توبه و مهربان است.

یا أَیُّهَا النّاسُ إِنّا خَلَقناکُم مِن ذَکَرٍ وَ أُنثی وَ جَعَلناکُم شُعُوباً وَ قَبائِلَ لِتَعارَفُوا إِنَّ أَکرَمَکُم عِندَ اللّهِ أَتقاکُم إِنَّ اللّهَ عَلِیمٌ خَبِیرٌ جماعت عجم را شعوب گویند و جماعت عرب را قبائل نامند و شعوب جمع شعب است و قبائل جمع قبیله و جماعت عجم را شعوب نامند بمناسبت کثرت تفرق آنها در نسب و از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نقل میکنند که شعوب از عجم و قبائل از عرب و اسباط از بنی اسرائیل است.

خطاب بتمام افراد بشر نموده که شما را آفریدیم از مردی یعنی آدم علیه السّلام و زنی یعنی حواء و شما را شعبه شعبه و قبیله قبیله قرار دادیم برای اینکه یکدیگر را بقوم و نسب بشناسید و امور دنیای شما منظم گردد و جامعه بشری را باتفاق و معاونت یکدیگر اصلاح نموده و رونق دهید و مدینه فاضله و تمدن صحیح بین شما استوار گردد.

در منهج الصادقین چنین نقل میکند که چون رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم فتح مکّه نمود ببلال حبشی امر نمود که در بام کعبه اذان بگوید جماعتی از طلقاء (آنهایی که آزاد شدگان نامیده میشدند) در غیبت او افتادند از جمله آنان حارث بن هشام در نسب او طعنه زد و گفت آیا محمّد کسی دیگر ندارد که اذان بگوید مگر اینکه کلاغ سیاه عتاب بن اسید گفت الحمد للّه که پدرم زنده نیست تا اینکه صدا را بشنود سهیل بن عمرو گفت اگر خدا بخواهد اینکه را تغییر میدهد ابو سفیان گفت من هیچ نمیگویم میترسم خدای آسمان محمّد را خبردار نماید جبرئیل فرود آمد و پیمبر را از گفتار آنان خبردار نمود حضرتش آنها را طلبید و فرمود شما چنین و چنان گفتید اینکه بود که اینکه آیه فرود آمد. (پایان)

صفحه : ۲۵۴

ظاهرا اینکه آیه متفرّع بر آیات بالا است که نهی از بدبینی و عیب‌جویی و تجسس و غیبت و استهزاء و باقی منهیات نموده و اشاره به اینکه تمام افراد بشر از سیاه و سفید عرب و عجم غنیّ و فقیر همه از یک اصل پدید گردیده‌اند و از جهت صورت و حسب و نسب کسی برتری بر غیر ندارد مگر بتقوی و بزرگترین و شریفترین شما کسی خواهد بود که تقوای وی بیشتر باشد و چنین کسی نزد حق تعالی عزیز است و در مقام قدس جای گزین خواهد گردید.

در (منهج) از زید بن منجر روایت میکند روزی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم در بازار مدینه گذر نمود دید غلام سیاهی را میفروختند و او میگفت هر کس مرا خواهد بخرد شرط کند که مرا از نماز یومیه با رسول اللّه منع نکند زیرا من همیشه نماز یومیّه را پشت سر پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم میکردم کسی او را باین شرط خرید و آن غلام همیشه در مسجد پیغمبر موقع نماز حاضر بود چند روزی حضرت غلام را ندید از حال غلام پرسش نمود گفتند تب کرده حضرت بعیادتش رفتند پس از چند روز دیگر احوال پرسیدند ارباب او گفت مرد حضرت برخاست و بنفس مبارک خود مشغول دفن و کفن و غسل او گردید مهاجر و

انصار تعجب نمودند اينكه آيه فرود آمد اشاره به اينكه نسب و حسب شرافت آور نيست بلكه شرافت و فضيلت بتقوى و پرهيزكارى است.

از امام زين العابدين عليه السّلام روايت شده كه فرمود خداوند جهنم را خلقت كرده براى هر كس نافرمانى او را بكند اگرچه سيّد قرشى باشد و بهشت را خلقت فرموده براى هر كس كه فرمان خدا را ببرد اگر چه غلام حبشى باشد.

و نيز از رسول اللّه صلّى اللّه عليه و اله و سلّم روايت ميكنند كه فرموده:

(انّ اللّه تعالى لا ينظر الى صوركم و لا الى اموالكم و لكن ينظر الى قلوبكم و اعمالكم و انّما انتم بنو آدم فاكرمكم عند اللّه أتقيكم) يعنى خداى تعالى نظر نميكند بصورتهاى شما و نه بمالهاى شما لكن خدا دلهاى شما و عملهاى شما را مينگرد و تمام شما اولاد حضرت آدم عليه السّلام هستيد و

صفحه : ۲۵۵

گرامى‌ترين شما در نزد خداوند آن كسى است كه تقواى او زيادتر باشد.

(ابو الفتوح رازى) از تأويلات نجميّه نقل ميكنند كه در توجى... آيه (يا أَيُّهَا النّاسُ إِنّا خَلَقناكُم مِن ذَكَرٍ وَ أُنثى) گفته بيان آفرينش قلوب مردم است كه قلب خلق شده از ذكر يعنى روح و انثى يعنى نفس (وَ جَعَلناكُم شُعُوباً وَ قَبائِلَ) يعنى قرار داديم قلب بنى آدم را دو صنف صنفى از آنها شعوبست مايل ميگردد بنفس و آن بمنزله امّ او است و چنين كسى صفات نفسانى بر او غالب ميگردد و صنفى از آنها قبائلند كه مايل ميگردند بأب و پدر كه آن روح است و غالب بر چنين اشخاصى صفات روحانى است (لِتَعارَفُوا) تا اينكه شعوب و قبايل يكديگر را بشناسند و با هم آميزش نمايند و كسانى كه نفس بر آنها غالب گرديده نبايد منافسه و مباهات نمايند بر ارباب عقول كه متصف بصفات روحانيه ميباشند زيرا صفات نفسانى ظلمانى است و صلاحيت تفاخر و مباهات ندارد چنانچه فرموده: (إِنَّ أَكرَمَكُم عِندَ اللّهِ أَتقاكُم).

و

قال رسول اللّه صلّى اللّه عليه و اله و سلّم۱» (الكرم للتقوى فاتقاهم من يكون ابعدهم من الاخلاق الانسانيه و اقربهم الى الاخلاق الربّانيه و التّقوى هى التحرزّ و المتقى من يتحرّز عن نفسه بربّه و هو اكرم على اللّه من غيره« (تفسير روح البيان)

قالَتِ الأَعرابُ آمَنّا قُل لَم تُؤمِنُوا وَ لكِن قُولُوا أَسلَمنا مفسرين در شأن نزول آيه چنين گويند در سال قحطى جماعت انبوهى از بنى اسد با تمام ذرارى و اولاد و اثاثيه زياد بمدينه آمدند و اظهار كلمه اسلام نمودند و در باطن ايمان نداشتند و براى گرفتن صدقات آمده بودند و از كثرت آنان مدينه تنگ شد و در مساجد و مقبرهاى مسلمانان منزل ميگرفتند و كوچه‌هاى مدينه را

۱- رسول اللّه فرموده كرم از تقوى و پرهيزكارى پديد ميگردد، متقى‌ترين شما كسى خواهد بود كه دورتر باشد از اخلاق انسانيه و نزديكتر باشد باخلاق ربانيه و تقوى تحرز و اجتناب نمودن است و متقى كسى است كه دورى كند از نفس بسوى پروردگار و چنين كسى كريمترين و شريفترين مردم است نزد خداى تعالى از غير او.

صفحه : ۲۵۶

ملوّث مينمودند و نرخها گران گرديد و صبح و شام نزد رسول اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم ميآمدند و ميگفتند عرب‌ها سواره و تنها بدون اولاد و خدم و حشم نزد تو مى‌آمدند و ما با تمام تابعين و اهل و عيال و اثاثيه بدون آنكه با تو در مقام نزاع و جدال باشيم رسالت تو را پذيرفتيم پس بما چيزى بده كه صرف عيال و اطفال خود نمائيم اينكه بود كه اينكه آيه فرود آمد.

که اعراب اهل بادیه از بنی اسد گویند ما ایمان آورده‌ایم ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بگو شما ایمان نیاورده‌اید بگوئید ما اسلام آورده‌ایم یعنی منقاد شده‌ایم و بشهادتین اقرار نموده‌ایم.

مقصود از اسلام در اینجا بمعنی اعم است که همان اقرار بشهادتین باشد که بآن حفظ مال و جان میشود نه اسلام بمعنی اخص که مأخوذ از سلّم و تسلیم و منقاد گردیدن حکم خدا و رسول باشد و اسلام بمعنی اخص ایمانی است که در قلب جای گزین گردیده اینکه است که هر مؤمنی بمعنی اخص مسلم هست لکن هر مسلمی بمعنی اعم مؤمن نیست.

وَ لَمّا یَدخُلِ الإِیمانُ فِی قُلُوبِکُم وَ إِن تُطِیعُوا اللّهَ وَ رَسُولَهُ اینکه آیه و آیه بعد اخبار از حال کسانی است که ایمان آورده‌اند لکن هنوز ایمان در قلب آنها نفوذ ننموده آنها را بعلاماتی معرفی نموده:

(اول) علامت دخول ایمان در قلب اینکه است که مؤمن مطیع امر خدا و رسول گردیده و باوامر و نواهی حق تعالی سر فرود آورده و چنین کسی که ایمان داخل قلب وی گردیده.

لا یَلِتکُم مِن أَعمالِکُم شَیئاً اینکه آیه نظیر آنجا است که فرموده (لا أُضِیعُ عَمَلَ عامِلٍ مِنکُم مِن ذَکَرٍ أَو أُنثی)«۱» و اینکه آیات اگر چه اطلاق دارد که خدای تعالی عمل هیچ عمل کننده‌ای را خواه

۱- سوره آل عمران آیه (۱۹۳) (پس اجابت و قبول کرد از آنها پروردگارشان زیرا که ضایع نمیگرداند عمل هیچ عاملی را خواهد مرد باشد یا زن یعنی هر کس به نتیجه عمل خود خواهد رسید [.....]

صفحه : ۲۵۷

مؤمن باشد و خواه کافر ضایع نمیگرداند و نتیجه عمل هر کسی عاید خودش میگردد لکن بقرینه آن آیه بالا (لا یَلِتکُم مِن أَعمالِکُم شَیئاً) و نیز آیات دیگر هیچ عملی در قیامت نتیجه بخش نیست مگر وقتی که عمل پس از ایمان بفرمان خدا و رسولش انجام گرفته باشد.

آری نظر بعموم آیه اخیر ممکن است گفته شود اگر کفار عمل خیری کنند نتیجه آن در همین دنیا عاید آنان خواهد گردید (وَ ما لَهُ فِی الآخِرَةِ مِن نَصِیبٍ) چون برای حفظ نفسانی و منافع دنیوی خود نموده‌اند (بگفته رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم لکل امرئ ما نوی

) برای عمل هر مردی همان است که در قصد و نیت او بوده خلاصه آیه اشاره به اینکه شمایی که از روی نفاق اظهار اسلام مینمائید اینطور اسلام آوردن ثواب و جزائی بر آن مترتب نخواهد گردید اگر واقعا اسلام آورده بودید و داخل مؤمنین میگردیدید بایستی مطیع امر خدا و رسولش باشید و اگر ایمان داخل قلب شما شده بود مستحق صدقات و اجر بودید و چیزی از ثواب و جزای اعمال شما کم نمیشد غرض آنکه جزای نیکو وقتی بر عمل مترتب میگردد که ناشی از ایمان و از روی یقین سر زند نه از روی نفاق.

و بایست دانست که ایمان امری است قلبی و محل آن قلب است نه زبان زبان و عمل جوارح کاشف و ترجمان ایمان است نه اینکه حقیقت ایمان باشند و اینکه در تعریف ایمان گفته‌اند ایمان اقرار به زبان و و تصدیق بجنان و عمل بارکان است) نه اینکه است که اقرار بزبان و عمل بارکان جزء ایمان باشد بلکه کاشف از ایمان است اقرار بزبان فقط اثرش حفظ جان و مال است و عمل بارکان تظاهر ایمانست بدلیل اینکه منافقین هم بزبان اقرار بشهادتین می‌نمودند و شاید با جماعت مؤمنین نماز هم میخواندند با اینحال فرموده:

(إِنَّ المُنافِقِینَ فِی الدَّرکِ الأَسفَلِ مِنَ النّارِ)«۱» و در اینجا تصریح فرموده که

۱- سوره النساء آیه (۱۴۴) محققا اشخاص منافق در پست‌ترین درکات آتش خواهند بود

صفحه : ۲۵۸

ای محمّد باعراب بگو ایمان نیاورده‌اید فقط اسلام آورده‌اید زیرا که ایمان در قلب شما نفوذ ننموده آری ایمان کامل از عمل منفک نمیگردد.

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرتابُوا (دوم) از علائم ایمان اینکه است که هیچ وقت شک و تردید پیرامون آنها نخواهد گردید در وصف مؤمنین فرموده: (أُولئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمانَ) و چنین ایمانی که در قلب نفوذ نموده ایمانی است که بحد یقین رسیده زیرا مادامی که ایمان بحدّ (علم الیقین) بلکه (عین الیقین) نرسیده و لو آنکه شخص ابتدا بمقدسات شرع اسلام یقین داشته لکن شیاطین جنی و انسی در کمین میباشند و بنای وسوسه میگذارند و از راههای مخفی بهر شیوه‌ای هست بر وی هجوم آورده و راه شکی بسوی وی باز میکنند.

لکن کسی که بمجاهده با نفس و اعمال صالح راه شیاطین را بست و ایمان در قلب وی نفوذ نمود و بکوشش بسیار از (علم الیقین) قدم بالا گذاشت و از طریق برهان بوجدان رسید و معرفت او نسبت بمبدء و معاد (بعین الیقین) که مثال دیدن است نسبت بشنیدن رسید دیگر راه شیاطین که از طریق قوه واهمه بر انسان تسلط پیدا مینماید و او را بوهم و خیال میاندازد تا او را اغواء بنماید بسته میگردد و خدعه نفس و شیاطین بسیار است هر کسی را از راهی بشک میاندازد تا آنکه در ایمانش خلل پیدا شود بعضی از راه همان دلائل و براهین عقلی و نقلی که محلّ اعتمادش بوده نقطه ضعفی در عقائدش پدید میگرداند بایستی بخدا پناه ببریم از شر اینکه دو دشمن بزرگ نفس اماره و شیاطین جنی و انسی.

اینکه است که تمام مؤمنین در خطر عظیم‌اند مگر مخلصین اگر چه آنها نیز چنانچه گفته‌اند در خطرند پس بایستی شخص مؤمن اگرچه در یقین بمرتبه (علم الیقین) هم رسیده باشد همیشه مواظب و مراقب باشد و راههای ورود شیاطین را به بندد و نگذارد در ایمان وی رخنه نماید و از شرّ شیاطین بخدا پناه ببرد.

صفحه : ۲۵۹

از بعض عرفاء نقل شده کسی که از روی دلیل ایمان آورد بایمان وی وثوقی نیست زیرا که آن ایمان نظری است نه ضروری و ایمان نظری در معرض شک و شبهه واقع است لکن ایمان ضروری که بحد و جدان قلبی رسیده باشد در قلب استحکام پیدا مینماید زیرا هر چیزی که از راه فکر و نظر تحصیل گردد در معرض شبهه واقع است و کسی که طالب علم یقینی باشد بایستی از راه تقوی و طاعات و نوافل خود را محبوب حق تعالی گرداند تا آنکه نور ایمان در قلبش نفوذ نموده و خدا را بشناسد و نیز احکام شریعت را بنور ایمان و معرفت بشناسد نه بعقل خود. (پایان) وَ جاهَدُوا بِأَموالِهِم وَ أَنفُسِهِم فِي سَبِيلِ اللّهِ (سوم) از صفات مؤمنین که در اینکه آیه تذکر میدهد اینست که بمالها و جانهای خود در راه خدا مجاهده مینمایند.

و نیز اینکه صفت وقتی بروز و ظهور مینماید که ایمان در قلب داخل شده باشد و مجاهده نمودن با مال و جان اعم است از مجاهده و جهاد فی سبیل اللّه و انفاق مال بمجاهدین برای تهیه مهمات جنگی و غیره و نیز شامل میگردد مجاهده با نفس و جنگیدن با جنود و هم و شیاطین و آنچه را که باز میدارد انسان را از حق تعالی و همین جهاد است که از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نقل میکنند که باصحاب امر فرموده بکوشید بجهاد اکبر که آن جهاد با نفس است و اگرچه از آیه جهاد با کفار متبادر بذهن میگردد لکن چون آیه در مقام معرفی کسانی است که ایمان در قلب آنان داخل گردیده و آن وقتی تحقق پذیرد که راه جنود و هم و شیاطین بسته گردد قلبی که محل جولان گاه شیاطین گردیده چگونه جنود عقل وارد آن میگردند وقتی راه لشگر عقل بسته گردید

ایمان واقعی که ناشی از کمال عقل است وارد قلب نخواهد گردید.
أُولئِکَ هُمُ الصّادِقُونَ چنین اشخاصی که دارای اینکه سه فضیلت میباشند در دعوی ایمان راستگویان

صفحه : ۲۶۰

خواهند بود زیرا که برای هر چیز خصوصا امور باطنی آثار و خصوصیاتی است که بآن شناخته میگردد چنانچه فرموده:
(لِیَبلُوَکُم أَیُّکُم أَحسَنُ عَمَلًا)«۱» قُل أ تُعَلِّمُونَ اللّهَ بِدِینِکُم وَ اللّهُ یَعلَمُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ وَ اللّهُ بِکُلِّ شَیءٍ عَلِیمٌ خطاب برسول خود نموده که ای محمّد باین جماعتی که اظهار شهادتین مینمایند بگو آیا میخواهید بخدا خبر دهید که ما اسلام آورده‌ایم خدا بآنچه در آسمانها و زمین پنهان است عالم است و خدا بهر چیزی دانا است او از ظاهر و باطن شما آگاهست اگر اسلام شما از روی نفاق باشد او عالم است و از مقصد و نیست شما نیز خبردار است.
یَمُنُّونَ عَلَیکَ أَن أَسلَمُوا قُل لا تَمُنُّوا عَلَیَّ إِسلامَکُم بَلِ اللّهُ یَمُنُّ عَلَیکُم أَن هَداکُم لِلإِیمانِ إِن کُنتُم صادِقِینَ چنانچه گفته شد طائفه بنی اسد در ادعای اسلام بر پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم منت میگذاشتند که ما با اهل و قبیله بدون نزاع نزد تو آمده‌ایم و ایمان آورده‌ایم و باین عمل خود را مستحق اجر و پاداش میدانستند و گمان میکردند که بسبب ایمانشان نفعی به پیغمبر صلّی اللّه علیه و اله و سلّم میرسانند و عوض میطلبیدند اینکه بود که آیه بر ردّ گمان فاسد آنها نازل گردید که کسی گمان نکند هر گاه ایمان آرد یا عمل نیکی کند بر خدا و رسولش منت گذارده و مستحق اجری و پاداش گردیده بلکه خدا منت می‌گذارد بهر کس که ایمان آرد زیرا که هدایت یافتن بلکه هر عمل نیکی بتوفیق الهی انجام میگیرد.
و از اینکه آیه چنین برمیآید که نه بایمان و نه بعمل نیکو کسی مستحق اجر و عوض نخواهد گردید بلکه ثواب و پاداشی که بمؤمن وعده داده شده تفضلی است نه استحقاقی که هر چه خواهد بهر قدر که مشیتش قرار گرفته بهر که خواهد عطا خواهد نمود.

۱- سوره هود آیه (۹) تا اینکه خداوند شما را بیازماید کدامیک عملتان نیکوتر است.

صفحه : ۲۶۱

إِنَّ اللّهَ یَعلَمُ غَیبَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ اللّهُ بَصِیرٌ بِما تَعمَلُونَ محققا نزد خدای تعالی ظاهر و پدید است آنچه را که در آسمانها و زمین غائب و پوشیده از حواس و پنهان از نظر است.
اعتراض بکسانی است که گمان میکنند بگفتار و اظهار ایمان بدون عقد قلبی و بدون آنکه ایمان داخل قلب آنها گردیده خود را در زمره مؤمنین قرار دهند و خبث باطن خود را مخفی دارند بایست بدانند چنین نیست که گمان کرده‌اید بلکه خدا رسولش را از باطن و سریره و اغراض شما خبردار مینماید.

صفحه : ۲۶۲

سورهٔ ق

اشاره

مکیّهٔ و هی خمس و اربعون آیهٔ

[سوره ق (۵۰): آيات ۱ تا ۱۸]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
ق وَ القُرآنِ المَجِيدِ (۱) بَل عَجِبُوا أن جاءَهُم مُنذِرٌ مِنهُم فَقالَ الكافِرُونَ هذا شَيءٌ عَجِيبٌ (۲) أ إذا مِتنا وَ كُنّا تُراباً ذلِكَ رَجعٌ بَعِيدٌ (۳)
قَد عَلِمنا ما تَنقُصُ الأَرضُ مِنهُم وَ عِندَنا كِتابٌ حَفِيظٌ (۴)
بَل كَذَّبُوا بِالحَقِّ لَمّا جاءَهُم فَهُم فِي أَمرٍ مَرِيجٍ (۵) أ فَلَم يَنظُرُوا إِلَى السَّماءِ فَوقَهُم كَيفَ بَنَيناها وَ زَيَّنّاها وَ ما لَها مِن فُرُوجٍ (۶) وَ الأَرضَ
مَدَدناها وَ أَلقَينا فِيها رَواسِيَ وَ أَنبَتنا فِيها مِن كُلِّ زَوجٍ بَهِيجٍ (۷) تَبصِرَةً وَ ذِكرى لِكُلِّ عَبدٍ مُنِيبٍ (۸) وَ نَزَّلنا مِنَ السَّماءِ ماءً مُبارَكاً فَأَنبَتنا
بِهِ جَنّاتٍ وَ حَبَّ الحَصِيدِ (۹)
وَ النَّخلَ باسِقاتٍ لَها طَلعٌ نَضِيدٌ (۱۰) رِزقاً لِلعِبادِ وَ أَحيَينا بِهِ بَلدَةً مَيتاً كَذلِكَ الخُرُوجُ (۱۱) كَذَّبَت قَبلَهُم قَومُ نُوحٍ وَ أَصحابُ الرَّسِّ وَ
ثَمُودُ (۱۲) وَ عادٌ وَ فِرعَونُ وَ إِخوانُ لُوطٍ (۱۳) وَ أَصحابُ الأَيكَةِ وَ قَومُ تُبَّعٍ كُلٌّ كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ وَعِيدِ (۱۴)
أَ فَعَيِينا بِالخَلقِ الأَوَّلِ بَل هُم فِي لَبسٍ مِن خَلقٍ جَدِيدٍ (۱۵) وَ لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ وَ نَعلَمُ ما تُوَسوِسُ بِهِ نَفسُهُ وَ نَحنُ أَقرَبُ إِلَيهِ مِن حَبلِ
الوَرِيدِ (۱۶) إِذ يَتَلَقَّى المُتَلَقِّيانِ عَنِ اليَمِينِ وَ عَنِ الشِّمالِ قَعِيدٌ (۱۷) ما يَلفِظُ مِن قَولٍ إِلّا لَدَيهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ (۱۸)

صفحه : ۲۶۳

ترجمه

سوره ق در مكّه فرود آمده و چهل و پنج آيه و سيصد و پنجاه و هفت كلمه و هزار و چهار صد و نود چهار حرف است

بنام ايزد هستى بخش صاحب رحمت عام و خاص

قسم بقرآن بزرگوار (۲)

آرى كفار عجيب دانستند كه تهديد كننده‌اى (از نوع) خودشان آمد اينكه بود كه كافرين گفتند اينكه (از جنس خودمان رسول آيد چيز عجيب و غريبى مينمايد (۳)

آيا وقتى ما مرديم و خاك گرديديم بازگشتن ما ثانيا (بحيات بسيار) بعيد خواهد بود (۴)

ما بحقيقت دانسته‌ايم آنچه را كه زمين از آنها كم ميكند (لكن) آنچه را كه زمين از آنان كم ميكند نزد ما كتابى است كه تفاصيل ايشان را نگاه دارنده است (۵)

نه چنين است (بلكه غرض آنان) انكار حق و حقيقت است و چون بر آنان حق (ظاهر) گرديد در كار (خود) مضطرب ميگردند (۶)

آيا چگونه اينها بسوى آسمان كه بالاى سر آنها است نگاه نميكنند (تا آنكه فكر كنند) كه چگونه آن را بنا نهاديم و آن را زينت داديم در حالى كه در آسمان هيچ شكافى نيست (۷)

(و چگونه) زمين را گسترانيديم (و وسيع گردانيديم) و در آن كوهها افكنديم و در زمين رويانيديم از هر جفتى (چيزهاى) بهجت و خوشى آورنده (۸)

اينها بينايى و تذكر است براى هر بنده‌اى كه بازگشت نمايد (۹)

و از آسمان آب باران با بركت را فرود آورديم و بآن بوستانها و دانه‌هاى بذر را رويانيديم (۱۰)

و از زمین درخت خرمای بلند که در آن غلاف شکوفه‌های در هم رسته گردیده بیرون آوردیم (۱۱)

برای آنکه روزی بندگان باشد و همین طوری که بآب باران زنده گردانیدیم زمین‌های مرده را همین طور خواهد بود بیرون آمدن شما از قبر (۱۲)

پیش از اینکه قوم نوح و یاوران چاه یمامه و قوم ثمود (پیمبران خود را) تکذیب نمودند (۱۳)

(و نیز) قوم عاد و فرعون و برادران لوط

و اصحاب الایکه (امت حضرت شعیب) و قوم تبع (حمیری) تمام اینان چون دعوت پیمبران را انکار نمودند پس بر آنها عذاب محقق گردید (۱۴)

آیا ما از خلقت

صفحه : ۲۶۴

اول ناتوان گردیدیم بلکه آنان از آفرینش جدید در اشتباهند و (چنین گمان میکنند) که بر خلقت تازه قدرت نداریم (۱۵)

و بحقیقت ما انسان را آفریدیم و میدانیم آنچه را که نفسش باو وسوسه میکند در صورتی که ما از رگ جان او بوی نزدیکتریم (۱۶)

(ای محمّد) یاد کن وقتی که دو فرشته در طرف راست و چپ (انسان نشسته‌اند) (۱۷)

و او تلفظ نمیکند بسخنی مگر آنکه نگهبانی نزد او آماده خواهد بود (۱۸)

توضیح آیات

اشاره

قوله تعالی (ق)

سخنان مفسرین در توجیه کلمه (ق)

۱- نامی است از نامهای خدا که باو قسم یاد نمود. (عبد اللّه بن عباس) ۲- اشاره بافتتاح نامهایی است که اولش قاف باشد مثل قدوس، قادر، قاهر قریب، قاضی، قابض و غیر آن (قرطی) ۳- نام کوهی است محیط بتمام زمین از زمرّد سبز و سبزی آسمان از رنگ او است و اطراف آسمان بر آن نهاده شده و آنچه از زمرّد بدست مردم افتد از سنگ پاره‌های آن است«۱» ۴- ذو القرنین وقتی بکوه طور رسید در اطراف آن کوه‌های خورد دید از موکلان آن سؤال نمود اینکه چه کوهی است کوه گفت من کوه قافم پرسید اینکه کوه‌های خورد در اطراف تو چیست گفت اینها رگهای زمینند و هیچ شهری نیست مگر آنکه رگی از رگهای آن متصل بوی است وقتی خدا خواهد زمینی را بلرزاند بمن امر مینماید که رگ آن را حرکت دهم ذو القرنین گفت ای کوه چیزی از

۱- اینکه روایت را ابو الجوزا از عبد اللّه عباس نقل میکند

صفحه : ۲۶۵

عظمت حق تعالی مرا آگاه گردان گفت شأن خدای جلّ جلاله عظیمست و از عظمت او است که در پشت من زمینی است که طول و عرض آن هر یک پانصد سال راه از برف است اگر در پشت من چنین برفی نبود من از گرمای دوزخ میسوختم ذو القرنین گفت از عظمت خدا بیشتر بگو گفت جبرئیل پیش خدا ایستاده از ترس میلرزد و از هر لرزش او خداوند صد هزار فرشته میآفریند و فرشتگان ایستاده و سر خود را پائین انداخته و یارای سخن گفتن ندارند چون از جانب خدا دستور رسد سخن گویند (لا اله الا اللّه) گویند و اشاره بهمین دارد که در سوره نبأ آیه ۳۸ فرموده:

(یَومَ یَقُومُ الرُّوحُ وَ المَلائِکَةُ صَفًّا لا یَتَکَلَّمُونَ إِلّا مَن أذِنَ لَهُ الرَّحمنُ وَ قالَ صَواباً. (پایان) مولوی در مثنوی اینکه حکایت را سروده و گفته:

رفت ذو القرنین سوی کوه قاف دید که را کز زمرّد بود صاف

گرد عالم حلقه کرده او محیط ماند حیران اندران خلق بسیط

گفت تو کوهی دگرها چیستند که بپیش عظم تو باز ایستند

گفت رگهای منند آن کوهها مثل من نبودند در فر و بهاء

من بهر شهری رگی دارم نهان بر عروقم بسته اطراف جهان

حق چه خواهد زلزله شهری مرا امر فرماید که جنبان عرق را

پس بجنبانم من آن رگ را بقهر که بدان رگ متصل بوده است شهر

چون بگوید بس شود ساکن رگم ساکتم وز روی فعل اندر کتم

هم چه مرهم ساکن و بس کار کن چون خرد ساکن و زو جنبان سخن

نزد آن کس که نداند عقلش اینکه زلزله هست از بخارات زمین

اینکه بخارات زمین نبود بدان ز امر حقست و از آن کوه کران

۵- فراء گفته از بعض اهل علم شنیدم که در تفسیر (ق) گفت (قضی اللّه ما هو کائن) خدای تعالی حکم و تقدیر نموده بهر چه واقع است. (ابو الفتوح) ۶- (ق) اشاره بمقام هر سالکی از سیر کننده‌گان بسوی حق تعالی است که

صفحه : ۲۶۶

وقتی بآن مقامی که برای آنان تقدیر نموده رسیدند گوید (ق) قف مقامک یعنی در مقام خودت بایست و از حدّ خود تجاوز منما و قسم که بعد از آن فرموده:

(وَ القُرآنِ المَجِیدِ) اشاره به اینکه قسم بقرآن مجید که مقام تو همین جا است از اینجا که برای تو تعیین شده نتوانی بالا روی ۷- از بعض بزرگان نقل شده که (ق) اشاره بقل هو اللّه احد است یعنی مرتبه احدیت.

و توجیهات دیگری نیز در معنی (ق) از مفسرین نقل شده و هر یک بوجهی صحیح است لکن چون حروف هجاء که در اوائل بعض سوره‌ها است از متشابهات قرآن بشمار میرود (و لا یعلم تفسیرها الا اللّه) پس باین لحاظ محول کردن علم آن را بخدا و راسخین فی العلم اولی است.

وَ القُرآنِ المَجِیدِ و او قسم است و اینکه جواب قسم چیست از مفسرین گفتاری نقل شده کوفیان گفتند (بل عجبوا) جواب قسم است یعنی قسم بقرآن مجید که کفار از آمدن رسولی که از نوع خودشان باشد تعجب نمودند.

اخفش گفته جواب قسم محذوف است یعنی در لفظ نیست و در معنی قسم بقرآن مجید که در قیامت شما را زنده می‌گردانیم و احتمالات دیگری نیز از مفسرین نقل شده.

بَل عَجِبُوا أن جاءَهُم مُنذِرٌ مِنهُم فَقالَ الکافِرُونَ هذا شَیءٌ عَجِیبٌ شاید سوگند بقرآن بمناسبت تعجب کفار باشد که میگفتند چگونه یک فرد از ما که در جماعت ما نشو و ارتقاء نموده ممکن است رسول خدا و پیمبر و بر ما رئیس و فرماندار باشد اینکه بود که خداوند برای اثبات پیمبری او و رفع تعجب آنان قرآن را شاهد و گواه آورده که وقتی شما آیات بزرگوار قرآن را دیدید و از آوردن مثل او و لو یک آیه باشد عاجز گردیدید همین برای اثبات پیمبری او کافی خواهد بود دیگر جای تعجب نیست زیرا که قرآن کلام خدا و انذار و تهدید کننده

صفحه : ۲۶۷

شما است نه آنکه سخنان خود محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم باشد.

أ إذا مِتنا وَ کُنّا تُراباً ذلِکَ رَجعٌ بَعِیدٌ همزه استفهامی را در مقام تعجب آرند و اشاره به اینکه منکرین معاد از روی تعجب میگویند چگونه ممکن است که ما وقتی مردیم و خاک گردیدیم دو مرتبه برگردیم و بازگشتن ما ثانیا بحیات اولی بسیار بعید خواهد بود.

قَد عَلِمنا ما تَنقُصُ الأَرضُ مِنهُم و تعجب نمودن کفار از زنده شدن در قیامت برای اینکه بود که میگفتند ما میدانیم و مشاهده مینمائیم که وقتی مردیم از گوشت و پوست و اعضاء ما چیزی در زمین باقی نمی‌ماند پس چگونه برمیگردیم و حیات تازه‌ای پیدا مینمائیم.

وَ عِندَنا کِتابٌ حَفِیظٌ آیه برای رفع استبعاد آنها است که گمان نکنید وقتی شما پوسیده و خاک گردیدید و از بدن شما در زمانهای بعد چیزی باقی نمانده معدوم صرف گردیده‌اید و در هیچ عالمی وجود ندارید چنین نیست که گمان کرده‌اید.

(برای توضیح آیه مقدمهٔ دو مطلب را تذکر میدهم)

اول- باید دانست که چنانچه در محل خود مبرهن گردیده تمام موجودات گذشته و آینده و موجودات حاضر همگی در کتاب تکوینی که تعبیر از آن بلوح محفوظ شده در علم حضوری حق تعالی موجودند زیرا که محقق و ثابت است که علم حق تعالی باشیاء حضوری است یعنی عین معلوم است نه حصولی یعنی حقیقت موجودات همیشه باشخاصشان و اعیانشان ازلا و ابدا در احاطه

علميه او حاضرند و لو موجودات انّى الحصول باشد نه صورت آنها چنانچه بعضى چنين گمان كرده‌اند و تفرق موجودات زمانى كه هر چيزى محدود بحدّ معيّن و وقت معيّن است ضرر باحاطه علميه او سبحانه و تعالى نخواهد زد بلكه هر چيزى با وقت و زمان و تمام خصوصيات فردى و حالاتى كه على الدوام بر آن طارى ميگردد هميشه نزد او حاضر است زيرا كه تمام زمانها با كثرت و تفرقى كه بين آنها است نسبت باوانّى مينمايد و نيز تمام مكانها

صفحه : ۲۶۸

احاطه علميه او بمنزله نقطه‌اى نمايش دارد در سوره يونس (ع) آيه ۶۲ فرموده وَ ما يَعزُبُ عَن رَبِّكَ مِن مِثقالِ ذَرَّةٍ فِي الأَرضِ وَ لا فِي السَّماءِ وَ لا أَصغَرَ مِن ذلِكَ وَ لا أَكبَرَ إِلّا فِي كِتابٍ مُبِينٍ) و نيز نظير اينكه آيه در سوره سبا آيه سوم و اينكه آيات شاهد بر همين بيانى است كه در مقدمه گفته شد.

(مقدمه دوم) از اطلاقات ادله و جمع بين آيات و اخبار ميتوان استخراج نمود كه انسان در قيامت بشخصه و روحه و جسده بعينه همان است كه در دنيا زندگانى مينمود (كما بدأكم تعودون) و اينكه در قيامت روح عود ميكند ببدنى كه از وى جدا گرديده نه بدنى مثل او بطورى كه هر كس او را ببيند ميشناسد كه اينكه همان كسى است كه در دنيا زندگانى مينمود.

پس از بيان اينكه دو مقدمه گوئيم شايد آيه اشاره باين باشد كه وقتى انسان مرد و اجزاء بدنش را زمين در خود منحل گردانيد فعليت و حقيقت بدنى كه روحش در ايّام حياتش باو تعلق داشته فانى نگرديده بطورى كه در هيچ نشأ و عالمى باقى نمانده باشد بلكه چون عوالم در طول يكديگر است اگر چه در ظرف زمان از نظر ما نابود و اثرى از وى باقى نمانده لكن در لوح محفوظ و در احاطه و سعه علم حضورى حق تعالى بعينه موجود است و همان است كه در عالم قيامت كه محيط بعالم دنيا است ظهور و بروز مينمايد زيرا كه بمرگ حقيقت انسان كه تركيب شده از روح و جسم است تبديل نميگردد بلكه در عالم برزخ با جسم مثالى كه اخبار بسيار شاهد بر آن است و باعتبار ديگر در عالم دهر كه فوق عالم زمان و روح زمان است باقى خواهد بود فقط بمردن تحولى نموده و عالم او عوض گرديده و اينكه ما مردگان را نمیبينيم براى اينكه است كه عالم آنها فوق عالم ما است.

(و عجب ذنب) كه در اخبار تصريح بآن شده كه امام عليه السّلام فرموده در قبر دور ميزند تا وقتى كه قيامت بر پا گردد شايد اشاره بجواهر فرده باشد كه آن را مادة المواد گويند و در اخبار از آن تعبير باجزاء اصليه شده و چون قيامت عالم جمع و عالم تام و تمام و عالمى است كه هر فردى از بشر بمنتهاى كمالى كه لايق

صفحه : ۲۶۹

او بوده ميرسد چنانچه در سوره التغابن آيه ۹ فرموده: (يَومَ يَجمَعُكُم لِيَومِ الجَمعِ) در آن وقت انسان جامع تمام عالمى ميگردد كه در آن سير نموده و بايستى از هر عالمى نمونه‌اى از آن داشته باشد حتى از مواد اينكه عالم نيز چيزى با او همراه باشد تا آنكه انسانى باشد داراى جسم و روح و جامعيتش محقق گردد.

و سرش اينكه است كه عوالم در طول يكديگر است نه در عرض هم و انسان از اول تكون و پيدايشش هميشه در طريق استكمال قدم ميزند پس از مرگ چون سير اينكه عالمش يعنى حظ و مقدار وجود دنيوى وى بمنتهى رسيده بايستى از اينكه عالم با تمام خصوصياتى كه در شيئيت و تشخص و فعليت وجودش مدخليت داشته كه از جمله آنها صورت اينكه بدن دنيوى او است سفر كند و قدم بالا نهد و وارد گردد در عالمى كه فوق اينكه عالم است كه آن را عالم برزخ يا عالم مثال گويند و از آنجا بعالم فوق آن كه آن را عالم قيامت نامند با روح و بدن وارد گردد.

اگر گفته شود ما بحس و عيان مى‌بينيم كسى كه مرد بدنش را زير خاك كرده و پوشيده ميشود با چه بدنى سفر ميكند.

گوئیم اینکه بدنی که بمردن از آن جدا شده قشر بدن حقیقی او است بدن حقیقی همیشه و در تمام نشأت با روح همراه است و در قیامت که آخرین مرتبه کمال وی است بایستی ثانیا بهمین بدن دنیوی که گفتیم در احاطه علمیه حق تعالی و لوح محفوظ موجود است تعلق گیرد برای اینکه دائره خلقتش تمام باشد و نیز نعمتهای جسمانی اگر از سعداء باشد و عذاب‌های جسمانی اگر از اشقیا باشد حس نماید زیرا احساس نمودن نعمت جسمانی و نیز عذاب جسمانی منوط بجسم است و در کتاب معاد و آخرین سیر بشر راجع باستکمالات بشر اندازه‌ای بحث نمودیم بآن جا رجوع شود.

بَل کَذَّبُوا بِالحَقِّ لَمّا جاءَهُم فَهُم فِی أَمرٍ مَرِیجٍ (بل) اضرابست یعنی کفار علاوه بر اینکه تدبر نمیکنند تا آنکه حقانیت رسول و قرآن را تصدیق کنند از روی کبر و لجاجت تکذیب هم میکنند و چون

صفحه : ۲۷۰

انکارشان از روی فکر نیست سخنان شوریده و پراکنده میگویند زیرا در باره رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم گاهی او را شاعر و گاهی دیوانه و گاهی ساحرش میگفتند و اینکه سخنان پراکنده آنان از روی جهل و نادانی بود و فکر نمیکردند که اینکه سه چیز با هم در یک نفر جمع نخواهد گردید.

أَ فَلَم یَنظُرُوا إِلَی السَّماءِ فَوقَهُم کَیفَ بَنَیناها وَ زَیَّنّاها وَ ما لَها مِن فُرُوجٍ وَ الأَرضَ مَدَدناها وَ أَلقَینا فِیها رَواسِیَ وَ أَنبَتنا فِیها مِن کُلِّ زَوجٍ بَهِیجٍ همزه استفهامی را در مقام تعجب میآورند که عجب است از حال منکرین مبدء و معاد که چگونه بآسمانها که بالای سر آنها است نظر نمیکنند و بنگرند که چگونه آن را بنا نهادیم و آراسته گردانیدیم و بستارگان آن را زینت دادیم و آسمان را از کواکب و ستارگان و کهکشانها که بعضی از آنها بالای بعض دیگر قرار گرفته بطوری پر نمودیم که خلل و فرجه‌ای بین آنان باقی نمانده و نیز اینکه کفّار چرا بزمین نظر نمیکنند و به بینند که چگونه آن را روی آب گسترانیدیم و در آن کوه‌ها قرار دادیم که زمین را محکم نگاهدارند و تکان نخورد و در زمین از هر چیزی جفت بهجت آورنده رویانیدیم.

از اینکه آیه مبارکه و امثال آن معلوم میشود که تمام موجودات زوج ترکیبی میباشند حتّی گیاهان زمین یعنی همه از نر و ماده تشکیل شده‌اند و وحدت و فردیت منحصر است بذات یکتای مبدء عالم.

تَبصِرَةً وَ ذِکری لِکُلِّ عَبدٍ مُنِیبٍ آری کسی که بنظر تدبّر اینکه خلقت عجیب و اینکه نظام بدیع و اینکه کاخ مجلل جهانی را بنگرد و بعظمت و بزرگی مدبّر و آفریننده او متوجه گردد چنین کسی در صنع صانع را مینگرد و در اثر مؤثرا می‌بیند و چنین بنده‌ای از راه آثار بسوی مبدء و آفریننده موجودات بازگشت خواهد نمود.

وَ نَزَّلنا مِنَ السَّماءِ ماءً مُبارَکاً فَأَنبَتنا بِهِ جَنّاتٍ وَ حَبَّ الحَصِیدِ وَ النَّخلَ باسِقاتٍ لَها طَلعٌ نَضِیدٌ

صفحه : ۲۷۱

و نیز ذات احدیت جل شأنه برای زیادتی تذکر و اتمام نعمت فرموده و از آسمان آبی که با برکت است فرود آوردیم یعنی باران را نازل گردانیدیم برای آنکه اشجار و نباتات و حبوبات از زمین روئیده گردد و بوستانها و باغها برای روزی بشر و تفریح گاه آنان مهیا باشد- و نیز درخت خرما که بلند و باردار است آن را بآب باران رویاندیم.

رِزقاً لِلعِبادِ وَ أَحیَینا بِهِ بَلدَةً مَیتاً تمام گیاهان و نباتات بتوسط باران با برکت برای روزی بندگان ایجاد نمودیم.

تخصیص بعباد شاید اشاره باین باشد که مقصود اصلی از خلقت اینکه امور طبیعی از نباتات و حبوبات و نزول باران روزی کسانی است که در مقام بندگی و عبودیت میباشند و باقی مردم از کفار و فساق بطفیل وجود آنها از اینکه منابع طبیعی استفاده میکنند نه آنکه غرض اصلی آنان باشند چنانچه در حدیث قدس خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نموده

(لولاك لما خلقت الأفلاك)

از اينكه حديث معلوم ميشود كه مقصود از خلقت عالم طبيعيات وجود مبارك او بوده.

و بباران شهرهاى مرده را زنده گردانيديم.

كَذلِكَ الخُرُوجُ اشاره برفع استبعاد منكرين معاد است كه همين طورى كه زمين خشك و نباتاتى كه از زمين روئيده ميشود بآب زنده گردانيديم همين طور قدرت داريم كه مرده‌ها را پس از مردن و خاك گرديدن آنان را زنده گردانيم و حيات جديدى بآنها افاضه نمائيم.

كَذَّبَت قَبلَهُم قَومُ نُوحٍ وَ أَصحابُ الرَّسِّ وَ ثَمُودُ وَ عادٌ وَ فِرعَونُ وَ إِخوانُ لُوطٍ وَ أَصحابُ الأَيكَةِ وَ قَومُ تُبَّعٍ كُلٌّ كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ وَعِيدِ گويند بعضى از قوم نوح از ذريّه شيث و بعضى از ذريّه قابيل پسر آدم بودند و بروايت عكرمه اصحاب رس جماعتى بودند كه پيمبر خود حنظلة إبن صفوان

صفحه : ۲۷۲

را شهيد نمودند و در چاه انداختند و چاه را پر از سنگ گردانيدند و بروايت ضحاك (رسّ) نام چاهى است كه كفار صاحب ياسين را كه پيمبر آنان بود در آنجا كشتند و جماعت ديگرى گفته‌اند اصحاب الرسّ جماعتى بودند كه بر سر چاه يمامه منزل داشتند و آنان همان گروه (اخدود) بودند كه در سوره (البروج) بيان شده و توجيهات ديگرى نيز راجع باصحاب رسّ كرده‌اند. (منهج الصادقين) (خلاصه) در آيات قرآن راجع به پيمبران پيشين و مردمان زمانشان و انكار و ايذايى كه نسبت بآن بزرگواران شده برسول خود مكرر تذكر ميدهد و البته در آن حكمت و اسرارى نهفته است از جمله حكمتهاى بارز آن تسلّى دل رسول خود محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم بوده كه اگر كفار قريش تو را اذيت مينمايند و نسبتهاى ناروا به تو ميدهند مردمان پيش نيز چنين بودند بر ايذاء آنان صبر كن همانطورى كه پيمبران (اولو العزم) صبر نمودند.

و ديگر براى تهديد و ترساندن كفار و چگونگى عذاب دنيوى آنها كه در اثر مخالفت امر حق تعالى آنان را چگونه عذاب گرفت كه بعضى گرفتار طوفان و بعضى بصيحه آسمانى و بعضى بباد صرصر و بعضى بسنگ ريزه كه بر سر آنها باريد و غير اينها گرفتار گرديدند كه شايد آنها از آفات دنيا بترسند و دست از مخالفت بردارند أَ فَعَيِينا بِالخَلقِ الأَوَّلِ بَل هُم فِي لَبسٍ مِن خَلقٍ جَدِيدٍ (همزه) استفهامى براى انكار و جحد آورند يعنى آيا چنين گمان ميكنيد كه ما از خلقت و آفرينش اول درمانده شده‌ايم و ديگر بر آفرينش جديد قدرت نداريم بلكه آنها از خلقت تازه در اشتباهند و نمى‌دانند كه در تغيير و تبديل دائمى خواهند بود.

توضيح آيه مباركه

در جاى خود مبرهن گرديده كه اجزاء بدن انسان و حيوان بلكه تمام موجودات طبيعى مادى در تحليل دائمى است كه على الدوام اجزاء آن عوض ميگردد و شايد ساعتى بيك حال باقى نميماند اينكه است كه اگر بدل (ما يتحلّل) بوى

صفحه : ۲۷۳

نرسد ميميرد سلولهاى بدن ميميرند و سلولهاى تازه جاى آن را ميگيرند اگر سلولهاى تازه نيايد انسان يا حيوان حيات را بدرود خواهند گفت.

و نيز بقاعده حركت جوهرى حقيقت موجودات دائما در مرگ و حياتند حقيقت و جوهر ذات آنها مثل باقى كيفيات و عوارض

علی الـدوام عـوض میگردد لکن چون بتجـدّد امثـال است بحس ادراک نمیشود و در حسّ هر یـک از اینکه کـثرات را یکی و یک موجود می‌بینیم.

و نیز در جـای خود مـدلّل گردیـده که ممکن همـانطوری که محتـاج بعلت محـدثه است که او را از نیسـتی بهستی آورد همین طور محتاج بعلت مبقیه است که دائما افاضه وجود بوی نماید اگر آنی فیض وجود بممکن نرسد بعدم اصلی خود رهسپار خواهد گردید (اگر آنی کنـد نـازی بهم ریزنـد قالبهـا) بلکه اصـلا معـدوم صـرف میگردنـد اینکه است که ذات متعـال در سوره (الرحمن) آیه ۲۹ فرموده:

(کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ)«۱» اگر نبود فیض دائمی خـالق عـالم دوام وجود و نیز کمـالی برای چیزی میسـر نبود، لکن چون فیض وجود دائمی است و تخلل عـدم تا مدت معینی که در علم ازلی حق تعالی تعیین گردیده بین اجزاء موجودات پدید نمیشود اینکه است که فرموده. (بَل هُم فِی لَبسٍ مِن خَلقٍ جَدِیـدٍ) کفـار گمـان میکننـد که مـا بخلقت اول عـاجز میشویم و قـدرت نـداریم در قیامت وجود تـازه‌ای بآنهـا کرامت نمائیم و اینان از تعـدد امثال در اشـتباهند و نمیداننـد که دائم در موت و حیاتنـد لکن چون اجزاء رفته و آمـده متصل بهم است گمان میکننـد از اول تا آخر یکی خواهنـد بود و هر گاه اینکه آیه را با آن آیه بالا (قَد عَلِمنا ما تَنقُصُ الأَرضُ مِنهُم وَ عِندَنا کِتابٌ حَفِیظٌ) جمع کنیم تأیید مینماید آنچه را که راجع بمعاد اسـتظهار نمودیم که انسان بمردن فانی نخواهد گردید و آنچه را که زمین از بدن او کم کرده در احاطه علمیه حق تعالی و در لوح محفوظ ثابت و برقرار است و بمردن از حقیقت

۱- در جواب یهودیان که گفتنـد (یَدُ اللّهِ مَغلُولَهٌ)اینکه آیه فرود آمـده که دست قـدرت الهی باز است و علی الدوام در کار خلقت است

صفحه : ۲۷۴

او چیزی کاسـته نمیگردد بلکه همیشه از مبدء فیاض فیض وجود بوی میرسد و تحولات بشـری از عالمی بعالمی برای استکمال است نه برای فناء چنانچه در حدیث است

(خلقتم للبقاء لا للفناء)

وَ لَقَـد خَلَقنَا الإِنسـانَ وَ نَعلَمُ مـا تُوَسوِسُ بِهِ نَفسُهُ در اینکه آیه مبـارکه ذات متعـال اشاره بسه صـفت از اوصاف جلال خود مینمایـد: (اول) مبدئیت (دوم) علم، ما انسان را از نیستی بهستی و از عدم بوجود آورده‌ایم مبدء وجود او ما میباشـیم و چون ما او را آفریده‌ایم عالم و دانا میباشـیم بآنچه از وی ظاهر و هویـدا میگردد و آنچه را که در خود پنهان گردانیـده زیرا که ما باسـرار پنهانی وی آگاهیم همـانطوری که باعمـال و افعـال ظاهری او آگاهیم و انکار معاد با علم آنان بمبـدء که فطرتشان شاهـد بر آن است ناشـی از وسوسـه نفسانی آنها است.

شایـد اشاره باین باشـد که اگر منکرین معاد رجوع بعقلشان می‌نمودند و از وسوسه شـیطانی احتراز میکردند تصدیق بمعاد برای آنها میسر بود و دیگر محلی برای شک باقی نمی‌ماند.

(سوم) احاطه و قیومیت.

وَ نَحنُ أَقرَبُ إِلَیهِ مِن حَبلِ الوَرِیدِ (ورید) رگی است متصل بقلب و کبد و محل جریان خون است و وریدان که آن را شرائین گویند دو رگی است که از قلب بـدماغ کشـیده شده و بقای حیات بسـته بوی است و از نزدیکترین اشیاء بزندگانی انسان بشـمار میرود که اگر خللی در جریان خون پیدا گردد دیگر حیات باقی نخواهد ماند.

و آیه اشـاره باحـاطه وجود و قیومیّت حق تعـالی دارد یعنی چون وجود و هستی انسـان بمـا است پس بـاین لحاظ ما بوی نزدیکتر از

رگ حیات او می‌باشیم و وجه اقربیت که فرموده (نَحنُ أَقرَبُ) ما بوی نزدیکتریم برای اینکه است که وجود هر شیئی بسته بآن چیزی است که قوام و تحقق وجود او بوی است و چون ذات متعال

صفحه : ۲۷۵

خالق و مبدء و غایت موجودات است اینکه است که در واقع تمام آنها و مقوّم وجود آنان است و چون چنین است چگونه ممکن است غایب از چیزی گردد و در محل خود مبرهن گردیده که وجود و عدم نسبت بذات ممکن یکسان است لکن نسبت بموجد و خالق خود واجب بالغیر است چنانچه فرموده (هُوَ مَعَکُم أَینَ‌ما کُنتُم) مقصود از اینکه معیّت معیّت قیومیت است بقول شیخ حافظ شیرازی:

دوست نزدیکتر از من بمن است اینکه عجب‌تر که من از وی دورم

چه کنم با که توان گفت که دوست در کنار من و من مهجورم

برای توضیح مطلب گوئیم خلاصه شکی نیست که تحقق هر موجودی بوجود است و ممکن نسبت بذات خود فاقد وجود و هستی خواهد بود وجود و حیات و باقی اوصاف وجودی وی از (واجب الوجود) بوی افاضه شده و وجود واجب ضروری و عین ذات وی است یعنی ذات حق تعالی مصداق وجود و حقیقت وجود است، لکن وجود ممکن عرضی است و هر ما بالعرضی بایستی منتهی گردد (بما بالذات) یعنی او بذات خود موجود است و ممکن بخودی خود هیچ است و آنچه از وجود و آثار وجودی دارد از حق تعالی بوی افاضه گردیده و شاید همین باشد معنی القیوم در کلام الهی (اللّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ الحَیُّ القَیُّومُ)«۱» قیوم یعنی قائم بذاته و مقوم لغیره که بذات خود قائم و پایدار و قیام وجود دیگران بسته بوجود وی است.

و شاید سرّ اینکه نزدیکی خود را بانسان تشبیه برگ حیات بلکه نزدیکتر نموده اشاره باین باشد که همین طوری که حیات انسان برگ قلب وی بستگی دارد که اگر قطع گردد حیات باقی نمی‌ماند وجود و تحقق او نیز بستگی دارد بحقیقت وجود که بایستی (لا ینقطع) فیض وجود بوی برسد اگر آنی نرسد فورا معدوم میگردد بلکه بعدم اولی ذاتی خود رهسپار خواهد گردید و شاید همین باشد معنی حدیث مشهور

(من عرف نفسه فقد عرف ربّه)

کسی که خود را بآن نحوی که قائم

۱- سوره بقره آیهٔ الکرسی خدا است و نیست الهی مگر آن خدای واحد که زنده و قوام هستی موجودات باو است

صفحه : ۲۷۶

بوجود حق تعالی است شناخت بقدر شناسایی خود و بدلالت وجودش خدا را شناخته

(ولی کز معرفت نور صفا دید بهر چیزی که دید اول خدا دید)

إِذ یَتَلَقَّی المُتَلَقِّیانِ عَنِ الیَمِینِ وَ عَنِ الشِّمالِ قَعِیدٌ- ما یَلفِظُ مِن قَولٍ إِلّا لَدَیهِ رَقِیبٌ عَتِیدٌ اذ متعلق بآیه بالا (نَحنُ أَقرَبُ إِلَیهِ) است و شاید اشاره باین باشد که ما بانسان نزدیکتر میباشیم از آن دو ملکی که یکی در طرف راست و دیگری در طرف چپ وی برای

حفظ اعمال وی گماشته‌ایم که آدمی تلفظ نمیکند بسخنی مگر آنکه آن دو ملك نزد او مهیّا و آماده خواهند بود.

و تخصیص بقول کنایه از استیعابست یعنی (کراما کاتبین) گماشته شدگان بر ضبط تمام اعمالند و لو یک کلمه باشد و نیز در روز معاد شاهد و گواه بر اعمال او باشند اگر چه علم خدا محیط بر همه چیز است لکن شاید برای اینکه در دار جزا هر کسی اعمال و افعال خود را مشاهده نماید باید اعمال هر کسی ضبط گردیده تا آنکه خودش نیز مشاهده نماید و ملائکه نیز شهادت دهند.

[سوره ق (۵۰): آیات ۱۹ تا ۳۷]

اشاره

وَ جاءَت سَکرَةُ المَوتِ بِالحَقِّ ذلِكَ ما کُنتَ مِنهُ تَحِيدُ (۱۹) وَ نُفِخَ فِي الصُّورِ ذلِكَ يَومُ الوَعِيدِ (۲۰) وَ جاءَت کُلُّ نَفسٍ مَعَها سائِقٌ وَ شَهِيدٌ (۲۱) لَقَد کُنتَ فِي غَفلَةٍ مِن هذا فَکَشَفنا عَنكَ غِطاءَكَ فَبَصَرُكَ اليَومَ حَدِيدٌ (۲۲) وَ قالَ قَرِينُهُ هذا ما لَدَيَّ عَتِيدٌ (۲۳)

أَلقِيا فِي جَهَنَّمَ کُلَّ کَفّارٍ عَنِيدٍ (۲۴) مَنّاعٍ لِلخَيرِ مُعتَدٍ مُرِيبٍ (۲۵) الَّذِي جَعَلَ مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ فَأَلقِياهُ فِي العَذابِ الشَّدِيدِ (۲۶) قالَ قَرِينُهُ رَبَّنا ما أَطغَيتُهُ وَ لكِن کانَ فِي ضَلالٍ بَعِيدٍ (۲۷) قالَ لا تَختَصِمُوا لَدَيَّ وَ قَد قَدَّمتُ إِلَيکُم بِالوَعِيدِ (۲۸)

ما يُبَدَّلُ القَولُ لَدَيَّ وَ ما أَنَا بِظَلّامٍ لِلعَبِيدِ (۲۹) يَومَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امتَلَأتِ وَ تَقُولُ هَل مِن مَزِيدٍ (۳۰) وَ أُزلِفَتِ الجَنَّةُ لِلمُتَّقِينَ غَيرَ بَعِيدٍ (۳۱) هذا ما تُوعَدُونَ لِکُلِّ أَوّابٍ حَفِيظٍ (۳۲) مَن خَشِيَ الرَّحمنَ بِالغَيبِ وَ جاءَ بِقَلبٍ مُنِيبٍ (۳۳)

ادخُلُوها بِسَلامٍ ذلِكَ يَومُ الخُلُودِ (۳۴) لَهُم ما يَشاؤُنَ فِيها وَ لَدَينا مَزِيدٌ (۳۵) وَ کَم أَهلَکنا قَبلَهُم مِن قَرنٍ هُم أَشَدُّ مِنهُم بَطشاً فَنَقَّبُوا فِي البِلادِ هَل مِن مَحِيصٍ (۳۶) إِنَّ فِي ذلِكَ لَذِکری لِمَن کانَ لَهُ قَلبٌ أَو أَلقَی السَّمعَ وَ هُوَ شَهِيدٌ (۳۷)

صفحه : ۲۷۷

ترجمه

چون (بامر حق تعالی) بیهوشی مرگ (محتضر را فرا گرفت) (ملائکه باو گویند) اینکه همان مرگی است که از آن فرار میکردی و گریزان بودی (۱۹)

و در صور نفخه دمیده میشود و اینکه همان روزی است که وعده داده شده (۲۰)

و و هر نفسی میآید (در حالی که) با او است راننده و گواهی (۲۱)

(و گویا بوی گفته میشود) حقیقتا تو از اینکه روز بیخبر بودی و ما پرده (غفلت را) از نظر تو

صفحه : ۲۷۸

گشودیم و امروز چشم تو تند و تیز بین گردیده (۲۲)

و رفیق او (یکی از آن رقیب و عتید) باو گوید اینست آن چیزی که نزد من آماده و مهیا است (یعنی نامه اعمال تو) (۲۳)

آن وقت خطاب میرسد هر کافر ستیزه کننده در امر حق تعالی را (۲۴)

که بسیار منع کننده عمل خیر و سرکش و بسیار شک آورنده (بوحدانیت و روز معاد باشد) در جهنّم بیندازید (۲۵)

آن کسی که با خدا قرار داد خدای دیگر را وی را در عذاب بیفکنید (۲۶)

همنشین وی از شیاطین جنی و انسی گوید پروردگار ما من او را یاغی و از حق منحرف نگردانیدم بلکه خودش در گمراهی و از

حقّ دور بود (۲۷)

(حق تعالی) گوید نزد من با هم مجادله نکنید و من قبلا (در دنیا) شما را بعذاب تهدید نمودم (۲۸)

و گفتار من (و آن وعد و وعیدی که بتوسط پیمبران رسانیدم) تغییر پذیر نخواهد بود و من ببندگان خودم ستم کننده نمیباشم (۲۹)

(ای محمّد) یاد کن روزی را که بجهنم گوئیم آیا (از جن و انس) پر و مملو شدی و جهنم گوید آیا باز کسی هست (که زیاد کنی) (۳۰)

و بهشت برای متقین نزدیک گردیده میشود و آنان از بهشت دور نمیباشند (۳۱)

و اینکه آن بهشتی خواهد بود که وعده داده شده برای هر کسی که باز گردیده باشد (از شرک بتوحید و از مخالفت بموافقت) (۳۲)

و هر کس از خدای رحمن که غایب (از حواس است) بترسد (و مرتکب گناه نگردد) و در قیامت با قلب بازگشته بحق آمده باشد (۳۳)

بآنها گفته میشود با سلامتی داخل بهشت گردید و اینکه روز (قیامت) روز جاویدانست (۳۴)

و در بهشت برای آنان هر چه بخواهند مهیّا و آماده خواهد بود و زیادتر از آنچه میخواهند نیز نزد ما موجود است (۳۵)

و چه بسیار از اهل قرون گذشته را که هلاک گردانیدیم در صورتی که آنان از جهت قوت و توانگری قوی‌تر و شدیدتر از اینها (کفار اهل مکه) بودند و در شهرها رفت و شد داشتند آیا (وقتی حکم عذاب بر آنان وارد گردید) چاره و فرار گاهی داشتند (۳۶)

محققا آنچه در اینکه آیات گفته شد هر آینه تذکر و اندرزی است برای کسی که صاحب دل پاک یا کسی که

صفحه : ۲۷۹

گوش خود را برای استماع «سخنان حق» فرا گیرد و دارای دل حاضر و گواه باشد تا آنکه کلمات حقانی را بفهمد.

توضیح آیات

اشاره

وَ جاءَت سَکرَةُ المَوتِ بِالحَقِّ ذلِکَ ما کُنتَ مِنهُ تَحِیدُ بیهوشی مرگ آن حالت غشوه‌ای است که در حال احتضار عارض شخص محتضر میگردد که گویا در آن حال انسان از خود بی‌خود گشته و روح میخواهد از بدن جدا گردد و انسان بیچاره در همان حالت بیهوشی در کشاکش غریبی واقع خواهد گردید «جان گ‌شاید سوی بالا بالها در زده تن در زمین چنگالها» و بدترین حالات انسان همان حالت نزع روح است.

چنانچه در آن حدیث مشهور خدای تعالی فرموده:

۱» «ما تردّدت فی شیئی انا فاعله کتردّدی فی قبض روح عبدی المؤمن تا آخر»«

از اینجا معلوم میشود که در آن حال مؤمن نیز بآن انس و تعلقی که ببدن خود دارد نمیخواهد از وی جدا گردد اینکه است چنانچه از تتمه حدیث معلوم میشود آن وقت آثار رحمت الهی شامل وی گشته و از پیش چشم وی پرده برداشته میشود و آن مقاماتی که برای وی مهیا گردیده بعینها مشاهده مینماید و باشتیاق بسوی آن عالم رو میکند و ملک الموت بوی ببهشت و نعمت‌های آن بشارت میدهد.

بیچاره آدم کافر و منافق و عاصی که در آن حال عوض آنکه رحمت الهی شامل حالش گردد خود را در مورد غضب الهی میبیند و ملائکه عذاب وی را بعذاب تهدید مینماید.

(بالحق) اینکه بیهوشی مرگ محقق الوقوع یعنی مسلم و حتمی است و شاید

۱- در هیچ عملی از اعمال تردید پیدا ننمودم مثل وقتی که می‌خواستم روح مؤمن را قبض نمایم.

صفحه : ۲۸۰

اینکه (جاءت) بصیغه ماضی آورده نه استقبال اشاره بهمین باشد که مرگ محقق و ثابت است و فراری از آن میسّر نخواهد بود. خوشا بحال کسانی که در آن حال بگوش جان نداء (ارجعی الی ربک راضیهٔ مرضیهٔ) را«۱» میشوند و آنها بهمان نداء غش میکنند نه از شدت هول یا مرض آن وقت گویا بمحتضر گفته میشود اینکه مرگیست که از آن فرار میکردی امروز گرفتار گردیدی.

وَ نُفِخَ فِی الصُّورِ ذلِکَ یَومُ الوَعِیدِ ظاهرا مقصود نفخه دوم است زیرا چنانچه از آیات و احادیث استفاده میشود نفخه اول آن وقتی است که عالم دنیا خراب و منحل میگردد که دیگر جنبنده‌ای در عالم باقی نمیماند و بنفخه دوم موجودات حیات تازه‌ای پیدا نموده و افراد بشر از قبر بمیعادگاه پروردگارشان شتاب مینمایند آن وقت قیامت برپا میگردد و ملائکه گویند اینکه است آن روزی که پیمبران بمردم خبر میدادند و آنان را تهدید مینمودند.

وَ جاءَت کُلُّ نَفسٍ مَعَها سائِقٌ وَ شَهِیدٌ (در اینکه مقصود از سائق و شهید چیست بین مفسرین گفتاری است) ۱- خدای تعالی از حال بعد از مردن خبر میدهد که در قیامت هر یک از مکلفین میآیند در حالی که با وی است (سائقی) از ملائکه که وی را بسوی حساب میکشانند و نیز ملائکه‌ای با وی است که شاهد او است و بر آنچه کرده نوشته شهادت میدهد اینکه است که در آن وقت نه فراری برای کسی میسر است و نه تواند انکار نماید. «مجمع البیان» ۲- (سائق) از ملائکه است که او را بمحشر میرانند (و شهید) اعضاء و جوارح خود انسان است «ضحاک»

۱- در سوره الفجر آیه ۲۸ خطاب بمحتضر است که بازگشت نما بسوی پروردگار خود در حالی که تو از او راضی و او از تو نیز راضی است.

صفحه : ۲۸۱

و شاید مقصود همان دو فرشته (رقیب و عتید) باشند که در آیه بالا بآن اشاره شده و گماشته شده در ضبط اعمال او بوده‌اند نه دو فرشته دیگر که همانطوری که در دنیا با او بودند و اعمال وی را ضبط مینمودند در قیامت نیز با وی همراهند.

لَقَد کُنتَ فِی غَفلَةٍ مِن هذا فَکَشَفنا عَنکَ غِطاءَکَ فَبَصَرُکَ الیَومَ حَدِیدٌ راجع باین آیه نیز از مفسرین گفتاری نقل شده اکثر مفسرین را رأی بر اینکه است که خطاب بکفار است و آن وقتی است که وارد محشر میگردند و هول و اضطراب آنان را میگیرد بآنها گفته میشود اینکه روز همان روزی است که پیمبران بشما خبر دادند و شما غافل بودید و امروز پرده از پیش چشم شما برداشته شده و شما بینا و تیز بین گردیده‌اید و آنچه را که تکذیب نموده و باور نمیکردید امروز بعیان می‌بینید.

و برأی دیگر خطاب بخود رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم است نظر به اینکه (کنت) و نیز باقی ضمائر (عَنکَ غِطاءَکَ فَبَصَرُکَ) تماما خطاب بشخص حاضر است و اشاره به اینکه تو باعتبار مرتبه بشریّت و حالت قبل از نزول وحی از وقایع و اوضاع محشر بی‌خبر و غافل بودی و اینکه آیه نظیر آیات سوره (و الضحی است که برسول خود خطاب نموده أَ لَم یَجِدکَ یَتِیماً فَآوی وَ

وَجَدَکَ ضَالًّا فَهَدی) که در مقام امتنان بحضرتش و تنبه دیگران است که بدانند و تصدیق نمایند که آنچه را محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم میگوید از طریق وحی و اخبار از طرف حق تعالی است (فَبَصَرُکَ الیَومَ حَدِیدٌ) شاید اشاره باین است که پس از اعلام از حق تعالی چشم دل تو چنان باز و روشن گردیده که آنچه برای دیگران در اینجا نظری مینماید نزد تو ضروری و بدیهی خواهد بود.

توجیه اول اگر چه نظر بسیاق آیات بالا و زیر مناسب‌تر است لکن بدو جهت معنی دوم معتبرتر مینماید.

(اول) باعتبار لفظ (کنت و باقی ضمائر) که خطاب بشخص حاضر است و بقاعده کلی تا ممکن باشد کلام را بظاهرش گذاشت حمل بر غیر ظاهر نمودن جایز

صفحه : ۲۸۲

نیست و در اینجا چنانچه گفته شد حمل بر ظاهر کردن هیچ مانعی ندارد.

(وجه دوم) نظر بجمع بین آیات نیز معنی دوم مناسب‌تر مینماید زیرا وقتی اینکه آیه را با آیات اوائل همین سوره که راجع بایراد کفار و استبعاد آنها بود که از دو جهت اخبار پیمبر اکرم را راجع بزنده شدن در قیامت بعید میدانستند یکی در اصل وقوع آن که چگونه ممکن است که ما وقتی خاک گردیدیم ثانیا برگردیم که مضمون آیه سوم است.

و دیگر به رسول اللّه میگفتند تو هم مثل ما بشری از کجا اطلاع پیدا نموده‌ای بعالم پس از مرگ که آیه دوم مشعر بر اینکه است و اینکه دو مطلب در نظر آنان عجیب میآمد و روی همین دو اصل منکر قیامت بودند.

اینکه بود که برای رفع استبعاد وقوع قیامت همان آیه ششم و ما بعد آن را که خلقت عجیب آسمانها و زمین و آنچه در آنها پنهان است تذکر میدهد که آن کسی که اینکه موجودات را از نیستی بهستی آورده قدرت دارد که انسان را نیز ثانیا در قیامت بحالت اول برگرداند و در آیه چهارم اضافه مینماید که هر چه در زمین از نظر شما مفقود گردیده گمان نکنید که معدوم صرف شده باشد بلکه در عالم قضاء و در ولوح محفوظ نزد حق تعالی موجود است و فانی نگردیده پس شما بکلی فانی نگشته‌ئید تا آنکه عود شما بعید نماید.

و اینکه آیه (لَقَد کُنتَ فِی غَفلَةٍ تا آخر) جواب اعتراض از آیه دوم است که میگفتند کسی که از ما و مثل ما است چگونه اطلاع از عوالم دیگر پیدا نموده و ما را بعذاب تهدید می‌نماید و شاید در اینکه آیه برای رفع استبعاد منکرین بحضرتش تذکر میدهد که تو هم مثل باقی افراد بشر باعتبار جنبه بشریت که خودش فرموده (أَنَا بَشَرٌ مِثلُکُم) تو هم خبری از عالم قیامت نداشتی و ما از پیش چشم دل تو پرده برداشتیم و امروز چشم دل تو را باز نمودیم و چشم دل تو تیزبین گردیده که عوالم پس از مرگ بشر را به بینی و بآنها خبر دهی.

صفحه : ۲۸۳

وَ قالَ قَرِینُهُ هذا ما لَدَیَّ عَتِیدٌ أَلقِیا فِی جَهَنَّمَ کُلَّ کَفّارٍ عَنِیدٍ مَنّاعٍ لِلخَیرِ مُعتَدٍ مُرِیبٍ مرجع ضمیر (قرینه) شاید یکی از آن دو ملک باشد که در آیات بالا (رقیب و عتید) نامیده و بدلالت اخبار در دنیا در طرف راست و چپ انسان اعمال وی را حفظ مینمایند اینکه است که در روز محشر گوید اعمال و احوال او نزد من حاضر است.

(القیا) ظاهرا خطاب یا بآن دو ملک رقیب و عتید است که در آیه (۱۶) همین سوره مبارکه تذکر داده یا بآن دو ملک (سائق و شهید است) که در آیه (۲۰) بآن اشاره نموده بنا بر اینکه اینکه دو ملک غیر از رقیب و عتید باشند.

خلاصه آن دو ملک مأمور میگردند که هر کافر سرکشی را که متصف باین صفات سه گانه باشد (اول) از هر عمل خیری بسیار جلوگیری و ممانعت نماید (دوم) سرکش و جسور و رو بضلالت و گمراهی رفته و دشمن مؤمنین باشد (سوم) در وحدانیت حق

تعالی و در امر معاد بسیار شک آورده و انکار نماید چنین کافری را در جهنم بیاندازید.
الَّذِی جَعَلَ مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ فَأَلْقِیاهُ فِی العَذابِ الشَّدِیدِ و اینکه آن کسی خواهد بود که با خدای واحد یکتا از بتها یا غیر آن شرکائی و خدای دیگری می‌پذیرفت و بایستی چنین کافر ستیزه‌ای را در عذاب شدید بیاندازید.
در اینکه ضمیر تثنیه در (القیاه) راجع بکی است برأی بعضی مرجع دو فرشته‌اند که از خزنه جهنم میباشند.
دیگری گفته مقصود مالک جهنم است و تثنیه در (القیاه) بجای تکرار است مثل اینکه است بگویی (الق الق) دیگری گفته: اشاره بآن دو فرشته‌ایست که در آیه بالا عتید و شهید نامیده شده.

نکته قابل توجه

چون در محل خود بدلالت اخبار بسیار و گفتار دانشمندان مبرهن گردیده

صفحه : ۲۸۴

که هر نوعی از ملائکه موظف بانجام عملی میباشند و یک ملک موظف بر انجام دو عمل نخواهد بود چنانچه چهار ملک اعظم مثل جبرائیل حامل وحی و میکائیل حامل ارزاق خلق و اسرافیل حامل صور و عزرائیل حامل ارواح است و نیز در حدیث معراج از رسول اکرم (ص) نقل شده که فرموده وقتی رفتم بمعراج دیدم بعضی ملائکه همیشه در قیام و بعضی همیشه در سجود و بعضی همیشه در رکوعند پس باین اعتبار گوئیم (رقیب و عتید) که در آیه (۱۷) اینکه سوره تذکر میدهد همان دو ملکی میباشند که یکی اعمال خوب و دیگری اعمال بد انسان را ضبط مینمایند (و سائق و شهید) که در آیه (۱۹) تذکر میدهد دو ملک دیگرند که آدمی را از قبر بمحشر میکشانند (و القیا) در آیه (۲۳) نیز شاید دو ملک دیگر باشند که مأمور میگردند کافر را در جهنم اندازند (فالقیاه) در آیه (۲۵) نیز شاید دو ملک دیگر از خزنه جهنم باشند که پس از القاء کافر مشرک در جهنم مأمور گردند که بر شدت عذاب وی بیفزایند.
و اینکه توجیه منافات ندارد با آنچه در تفسیر اهل بیت رسیده که مقصود از (القیا) خطاب بمحمد و علی علیهما السلام است که در قیامت بیایند و در صراط بایستند و حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم اینکه کار را بعهده امیر المؤمنین گذارد و حضرت علی علیه السّلام بر درب جهنم بایستد و بجهنم گوید فلانی را بگیر که دشمن من است و فلانی را رها کن که از دوستان من است.
زیرا که از اینکه حدیث و از احادیث بسیار چنین استفاده میشود که در قیامت بلکه در دنیا نیز ملائکه مطیع و فرمان بردار محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم و ائمه اطهار «ع» میباشند و خداوند اختیار بهشت و جهنم را در دست اینکه بزرگواران داده و آنها بهر ملکی که موظف بر انجام کاری میباشند امر مینمایند زیرا که آنها در هر جایی مقامی و رتبه‌ای دارند یعنی باذن خدا در هر عالمی تصرف مینمایند و دلیل بر احاطه و نفوذ آنها در همه جا حدیث حارث همدانی است که وقتی بحضرت امیر علیه السّلام گفت من از دو چیز میترسم یکی سکرات مرگ و دیگر سر دو راه که در اینکه دو جا خطر است

صفحه : ۲۸۵

حضرت فرمود:
(یا حارث همدان من یمت یرنی، من مؤمن او منافق قبلاً یعرفنی طرفه و اعرفه، بنفسه و اسمه و ما فعلاً، و انت عند الصراط معترضی، فلاً تخف عرهً و لاً زلاً اقول للنّار حین توقفی للعرض، ذریه و لا تقرب الرجلاً، ذریه لا تقربیه انّ له، حبلا بحبل الوصی

متّصلا)

يعنى انديشه نكن كه از مؤمن و منافق كسى نيست مگر آنكه مرا در اينكه دو جا موقع مردن و نزد صراط به بيند و تو نزد من آيى تا تو را از دوزخ حمايت كنم و گويم او را رها كن كه ريسمان او بمن بسته است (تفسير ابو الفتوح رازى و نيز طبرسى از ابو القاسم الحسكانى و او از اعمش چنين روايت ميكند كه گفته ابو المتوكل از ابى سعيد خدرى و او از رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم حديث مينمايد كه خداى تعالى در قيامت بمن و على عليه السّلام گويد هر كس دشمن شما است در آتش بياندازيد و هر كس دوست شما است در بهشت داخل نمائيد و همين است معنى قوله تعالى (أَلقِيا فِي جَهَنَّمَ كُلَّ كَفّارٍ عَنِيدٍ) و عنيد كسى است كه از حق تعالى رو بضلالت و گمراهى رفته باشد. (پايان) آرى همين است سرّ اينكه على عليه السّلام را قسمت كننده بهشت و جهنّم گويند زيرا كه حضرتش صاحب ولايت كليّه است و صاحب ولايت كسى است كه باذن الهى متصرف در مواد موجودات باشد اينكه است كه هر كس ريسمان ولايتش متصل بعلى و اولاد طاهرين او بسته گرديده در محل امن و امان قرار گرفته و مشمول شفاعت مى‌گردد و كسى كه از آنها گسيخته از فيض شفاعت آنها محروم خواهد گرديد قالَ قَرِينُهُ رَبَّنا ما أَطغَيتُهُ وَ لكِن كانَ فِي ضَلالٍ بَعِيدٍ ظاهرا مرجع ضمير (قرينه) شيطان است كه در دنيا رفيق آنهايى است كه منكر الوهيت گرديده‌اند كه در موقع عذاب قيامت گويد اى پروردگار ما من اينكه عاصى را باجبار گمراه نگردانيدم بلكه خودش باختيار از طريق حق برگشته و تابع هواهاى نفسانى گرديده خداى تعالى در سوره ابراهيم حكايةً از قول شيطان بيان فرموده كه وقتى كفار و فجار خواهند گناه را بگردن شيطان گذارند شيطان

صفحه : ۲۸۶

گويد: (وَ ما كانَ لِي عَلَيكُم مِن سُلطانٍ إِلّا أَن دَعَوتُكُم فَاستَجَبتُم لِي فَلا تَلُومُونِي وَ لُومُوا أَنفُسَكُم)«۱» از اينكه آيه و امثال آن معلوم ميشود كه شيطان تسلطى بر انسان ندارد مگر آنكه بنفس خطا كار طريق مخالفت را ميآموزد.

قالَ لا تَختَصِمُوا لَدَيَّ وَ قَد قَدَّمتُ إِلَيكُم بِالوَعِيدِ ما يُبَدَّلُ القَولُ لَدَيَّ وَ ما أَنَا بِظَلّامٍ لِلعَبِيدِ وقتى كافر با شيطان كه رفيق او بود در مقام جدال و نزاع بر ميآيد كه تو مرا اغواء نمودى و فريب دادى و شيطان انكار مينمايد كه من بر تو تسلطى نداشتم خودت پيرو من شدى و مطيع من گرديدى آن وقت خطاب قهر آميز از مصدر جلال احدى برميآيد كه اينجا جاى مجادله و خصومت نيست و من قبلا بتوسط سفراء و پيمبران خود بشما آگاهى دادم و شما را تهديد بچنين روزى نمودم و شما پيرو نفس و آرزو و آمال خود را گرفته و مخالفت ورزيديد و آن وعده‌هايى كه بمطيعين و وعيدهايى كه بمخالفين داده شده گوشزد شما نمودند ناچيز گرفتيد و آنچه قبلا در دنيا بشما گفته شد كه كسى كه منكر الوهيت خدا و رسالت رسول او باشد بعذاب مجازات خواهد گرديد همان است و تغيير پذير نخواهد بود و اينكه عذاب نتيجه و پاداش اعمال خودتان است و ما بندگان خود ظلم كننده نميباشيم.

(ظلام) صيغه مبالغه و عموميت نفى ظلم را ميرساند يعنى خداى عادل مهربان بهيچ وجه با احدى از بندگان خود ظلم و تعدّى روا نميدارد و از اينكه آيه و امثال آن توان مختار بودن انسان را ثابت نمود اگر آدمى در اعمال خود مختار نبود و باختيار عمل بد از وى صادر نميگرديد و به اينكه حال در مورد عذاب آنهم آن عذابها سخت واقع ميگرديد بديهى است كه بالاترين ظلم در باره او اجراء شده بود و

۱- سوره ابراهيم آيه ۲۶ و ۲۷ يعنى من بر شما (اهل جهنم) سلطنتى نداشتم مگر اينكه شما را (براه كج دعوت نمودم) و شما اجابت نموديد پس مرا ملامت نكنيد بلكه نفس خود را ملامت نمائيد.

صفحه : ۲۸۷

خداوند از خود نفی ظلم مینماید.

یَومَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امتَلَأتِ وَ تَقُولُ هَل مِن مَزِیدٍ (یوم) متعلق به (ما یبدل) در آیه بالا است و ممکن است (اذکر) در تقدیر گرفت یعنی ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم یاد کن روزی را که وقتی جهنّم از جن و انس پر میگردد خدای تعالی باو خطاب مینماید آیا پر شدی جهنم یا بزبان حال یا بزبان قال گوید آیا باز زیادتر از اینکه کسی هست و اینکه آیه نظیر قوله تعالی است که در سوره هود آیه ۱۲ فرموده: (لَأَملَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الجِنَّةِ وَ النّاسِ أَجمَعِینَ) و ظاهرا استفسار ذات احدیت و سؤال از جهنم که آیا پر شدی برای تهدید و تذکر است و جواب او که گوید آیا باز کسی هست که من در خود کشم اشاره به اینکه وعده خدا حق است و جهنم از کفار و فساق پر میگردد.

و شاید آیه کنایه از اهل دنیا باشد که بگرد آوردن مال و مقام و وسائل اسباب لهو و لعب چنان حریصند که هر قدر از عناوین و ثروت زیادتر برای آنان فراهم گردد باز در طلب زیادتی میباشند و گویا بزبان حال گویند (هَل مِن مَزِیدٍ) و اینکه حرص همان جهنمی است که انسان حریص بدنیا در باطن خود اندوخته و در قیامت ظهور و بروز مینماید اینکه است که جهنم حرص او هر چه پر شود قانع نگردد باز طلب زیادتی میکند و گوید (هَل مِن مَزِیدٍ).

وَ أُزلِفَتِ الجَنَّةُ لِلمُتَّقِینَ غَیرَ بَعِیدٍ هذا ما تُوعَدُونَ لِکُلِّ أَوّابٍ حَفِیظٍ مَن خَشِیَ الرَّحمنَ بِالغَیبِ وَ جاءَ بِقَلبٍ مُنِیبٍ پس از بیان حال کفار که پس از مرگ و نفخه صور و حال ورود آنان در موقف جزاء و عذاب جهنم در مقام بیان حال پرهیزکاران برآمده که همانطوری که آنان در آن موقع در سختی و عذاب گرفتار خواهند بود و جهنّم آنها را بخود میکشاند و هر چه پر شود باز زیادتی میطلبد زیرا که اهل آن میباشند در مقابل آنان بهشت نیز نزدیک میگردد باهل خود آن کسانی که با ایمان و تقوی میباشند (غیر بعید) شاید اشاره باین باشد که بهشت از اهل تقوی دور نیست بلکه حقیقت بهشت در

صفحه : ۲۸۸

باطن و سریره آنها تعبیه شده است و در قیامت ظهور و بروز خواهد نمود.

(هذا) اشاره به بهشت است که اینکه همان بهشتی است که وعده داده شده برای هر کسی که از مخالفت بموافقت و از شرک بتوحید باز گردیده و خودداری نماید از آنچه را که از آن نهی شده است- و آنان کسانی میباشند که خوف و خشیت از خدای رحمن با اینکه از حواس ظاهرشان غائب است در قلب آنها تمرکز نموده و همیشه خائف و لرزانند (وَ جاءَ بِقَلبٍ مُنِیبٍ) و نیز بهشت نزدیک می‌گردد بکسانی که در قیامت وارد میگردند با قلب پاك که خالی گردیده و از خلق رو گردانیده و بحق رو آورده.

در اینکه آیات اهل بهشت را بچهار صفت معرفی مینماید:

(اوّل) آنان اهل تقوی میباشند و چنانچه در جای دیگر گفته شده مرتبه تقوی فوق مرتبه ایمان است و نسبت بین آنها عموم و خصوص مطلق است یعنی اهل تقوی دارای ایمان هستند لکن ممکن است بعضی با ایمان باشند لکن دارای تقوی نباشند پس مرتبه تقوی فوق مرتبه ایمان خواهد بود.

(دوم) اهل بهشت کسانی میباشند که از مخالفت امر حق تعالی بازگشت نموده و در هیچ وقت عمدا مرتکب معاصی نمیگردند و اینکه بیان حال متقیان است (سوّم) (مَن خَشِیَ الرَّحمنَ) آنان کسانی میباشند که با آنکه خدای خود را (رحمن) میدانند عظمت و بزرگی او چنان آنها را گرفته که همیشه از غضب او لرزانند.

(چهارم) از اوصاف اهل بهشت اينكه است كه اينان در قيامت وارد ميگردند با قلب پاكى كه از آلايش طبيعت پاك گرديده و از خلق گريخته و بحق تعالى رو آورده.

ادخُلُوها بِسَلامٍ ذلِكَ يَومُ الخُلُودِ لَهُم ما يَشاؤُنَ فِيها وَ لَدَينا مَزِيدٌ خطاب بكسانى است كه داراى چنين صفاتى كه در آيه بالا گفته شده باشند كه داخل شويد در بهشت كه دار كرامت حق تعالى و محل امن و امان و سلامتى است

صفحه : ۲۸۹

از هر چه شما را ناخوش آيد و اينكه محل جاويدان و قرارگاه شما خواهد بود كه از هر خطرى محفوظيد.

(لَهُم ما يَشاؤُنَ فِيها) و براى اهل بهشت از هر نعمتى و آنچه بخواهند آماده شده زيرا كه آنها مظهر و نماينده صفات حق تعالى گرديده‌اند و يكى از صفات ذاتى ذات احديت خلّاقيّت است اينكه است كه اهل بهشت بنماينده‌گى خلاقيت حق تعالى موصوف گرديده‌اند و هر چه را اراده كنند فورا نزد آنان حاضر ميگردد.

(وَ لَدَينا مَزِيدٌ) و نزد ما است زيادتر از آنچه بخواهند يا در ذهن آنها خطور نمايد شايد اشاره باين باشد كه براى نيكوكاران چيزى است كه نه چشمى ديده و نه گوشى شنيده و نه بخاطر احدى خطور نموده.

وَ كَم أَهلَكنا قَبلَهُم مِن قَرنٍ هُم أَشَدُّ مِنهُم بَطشاً فَنَقَّبُوا فِي البِلادِ هَل مِن مَحِيصٍ ذات متعال پس از بيان حال كفّار و متقين و ورود آنها در محشر بعد از نفخه صور براى تهديد منكرين مبدء و معاد در مقام برآمده كه گوشزد آنان نمايد و آنها را متذكر گرداند بكسانى كه در زمانهاى پيش در اثر مخالفت پيامبران مبتلا بچه عذابها گرديدند با اينكه آنان مردمان قوى هيكل و پر قوّه بودند و در شهرها راه داشتند مثل قوم عاد و ثمود كه مكرر عذابى كه بآنها وارد گرديده و آنان را بيچاره گردانيده يادآورى مينمايد كه شايد كفار متنبه گردند و اگر از عذاب آخرت كه بكيفر اعمال نكوهيده‌اى كه براى خود مهيا گردانيده‌اند نميترسند لا اقل از مكافات دنيوى بترسند و دست از نخوت و لجاجت بردارند.

إِنَّ فِي ذلِكَ لَذِكرى لِمَن كانَ لَهُ قَلبٌ أَو أَلقَى السَّمعَ وَ هُوَ شَهِيدٌ اينكه بياناتى كه گفته شد هر آينه تذكرى است براى كسانى كه داراى قلب سليمند يا كسانى كه داراى گوش فرا گيرنده ميباشند كه كلمات معجزنماى حقانى را بشنوند.

(راغب) گفته قلب را قلب ناميده‌اند بمناسبت سرعت انتقال او و از قلب

صفحه : ۲۹۰

تعبير ميشود بمعانى كه اختصاص باو دارد از روح و علم و شجاعت و غير اينها قوله تعالى (وَ بَلَغَتِ القُلُوبُ الحَناجِرَ) يعنى ارواح و قال تعالى (لِمَن كانَ لَهُ قَلبٌ) يعنى علم و فهم. (پايان) و از إبن عباس نقل ميكنند كه قلب را تفسير بعقل نموده و تسميه آن بقلب از قبيل تسميه حال بمحل است.

(قلب) آن لطيفه ربّانى و منبع فيوضات غير متناهى و وديعه الهى است و آينه مانند داراى دو رو و دو جنبه است رويى بطرف حق دارد و رويى بطرف خلق هر گاه رو بحق نمايد و از كثافات نفسانى تصفيه و پاك گردد متّصف ميگردد (بقلب سليم) قوله تعالى در وصف چنين اشخاصى فرموده (إِلّا مَن أَتَى اللّهَ بِقَلبٍ سَلِيمٍ)«۱» و چون قلب محل مهر و شفقت است مظهر اسم رحمن و رحيم گرديده و هر گاه رو بخلق آورد و بصفات نفسانى و اوصاف حيوانى متّصف گرديد آينه وى تار ميگردد و ديگر نمايندگى ندارد آن وقت با خزف يكسان خواهد بود و ديگر وى را نبايد قلب ناميد اينكه است كه در آيه بالا فرموده (لِمَن كانَ لَهُ قَلبٌ) يعنى قلب آگاه.

اينكه است كسى كه داراى قلب سليم باشد و از امراض نفسانى سالم گرديده چنين قلبى داراى روح پاك و خالى از آلايش طبيعت

گرديـده و عقل كه رسول باطن است وى را بطرف حق ميكشانـد و او را بحق تعالى و اوصاف ربوبى متـذكر ميگرداند و براى چنين كسى آيات قرآنى و سخنان پيمبران تذكرى خواهد بود از آنچه را كه قلب آگاه او فهميده اينكه است كه بزودى تصديق مينمايد.

و كسـى كه داراى چنين قلب آگاهى نباشد كه خود واعظ خود باشد لكن قلب پاك او مسـتعد و قابل فهم گرديده بمجرد شـنيدن و اسـتماع بزودى قبول نموده و تصديق مينمايد (وَ هُوَ شَـهِيدٌ) از شـهود است كه پس از استماع كلمات معجز نماى قرآنى از فرط يقين بمرتبه شهود ميرسد و آيات قرآنى را گويا از گوينده آن ميشنود.

۱- سوره شعراء آيه ۷۹

صفحه : ۲۹۱

از بعض عرفاء است كه (القاء سـمع) بايد چنان باشد كه گويا از حضـرت پيمبر اكرم صـلّى اللّه عليه و اله و سلّم ميشوند پس در فهم بالا رود و چنان داند كه از جبرئيل استماع مينمايد و باز در فهم چنان بلند گردد و چنان داند كه از خدا ميشنود و شيخ الاسلام گفته اينكه سـخن تمام است و در قران گواهى ميدهـد آنجا كه فرموده (وَ هُوَ شَـهِيدٌ) و شـهيد از گوينده ميشـنود نه از خبر دهنده زيرا كه غائب از مخبر ميشنود و حاضر از متكلم.

و از امام جعفر صادق عليه السّلام چنين نقل ميكنند كه فرموده قرآن را مكرّر ميكردم تا وقتى كه از متكلّم آن شنيدم.

و در تأويلات نجميه چنين گفته قلوب چهـار قسم است: قلب يـائس و آن قلب كـافر است، و قلب مغفول، و آن قلب منـافق است، و قلب مطمئن، و آن قلب مؤمن است، و قلب سـليم، كه از تعلقـات دنيـا و آخرت خـالى گرديـده و آن قلب محبين و محبوبـان است و چنين قلبى مرءات جمال و جلال حق تعالى خواهد بود و آن قلبى است كه در باره آن فرموده

(لا يسعنى ارضى و لا سمائى و لكن يسعنى قلب عبدى المؤمن)

(تفسير روح البيان)

[سوره ق (۵۰): آيات ۳۸ تا ۴۵]

اشاره

وَ لَقَد خَلَقنَا السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ ما بَينَهُما فِي سِتَّةِ أَيّامٍ وَ ما مَسَّنا مِن لُغُوبٍ (۳۸) فَاصبِر عَلى ما يَقُولُونَ وَ سَبِّح بِحَمدِ رَبِّكَ قَبلَ طُلُوعِ الشَّمسِ وَ قَبلَ الغُرُوبِ (۳۹) وَ مِنَ اللَّيلِ فَسَبِّحهُ وَ أَدبارَ السُّجُودِ (۴۰) وَ استَمِع يَومَ يُنادِ المُنادِ مِن مَكانٍ قَرِيبٍ (۴۱) يَومَ يَسمَعُونَ الصَّيحَةَ بِالحَقِّ ذلِكَ يَومُ الخُرُوجِ (۴۲)

إِنّا نَحنُ نُحيِي وَ نُمِيتُ وَ إِلَينَا المَصِيرُ (۴۳) يَومَ تَشَقَّقُ الأَرضُ عَنهُم سِراعاً ذلِكَ حَشرٌ عَلَينا يَسِيرٌ (۴۴) نَحنُ أَعلَمُ بِما يَقُولُونَ وَ ما أَنتَ عَلَيهِم بِجَبّارٍ فَذَكِّر بِالقُرآنِ مَن يَخافُ وَعِيدِ (۴۵)

صفحه : ۲۹۲

ترجمه

بحقيقت ما آسمان و زمين را در شش روز آفريديم (و از خلقت آنها بما رنج و تعبى نرسيد (۳۸)

پس ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم صبر کن بر آنچه ظالمین در باره تو میگویند و پیش از طلوع آفتاب و قبل از غروب آن پروردگار خودت را حمد و ستایش نما (۳۹)

و بعضی از شب و عقب سجده‌ها نیز پروردگار خود را تسبیح و ستایش نما (۴۰)

(و ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم) گوش بده و استماع نما روزی (که منادی حق تعالی) از مکان نزدیک ندا دهد (۴۱)

روزی که فریادی را که بحق و درستی است میشنوند اینکه است روزی که (روز قیامت) که برانگیخته میشوند (۴۲)

مائیم که زنده میکنیم و میمیرانیم و بازگشت (تمام امور) بسوی ما است (۴۳)

روزی که زمین بسرعت میشکافد (یعنی قبرها) و حشر و جمع آوری (مردم) برای ما آسان است

ما داناتریم بآنچه کافرین میگویند (ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم) تو نتوانی آنان را مجبور گردانی که ایمان آرند (۴۵) ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بقرآن متذکر گردان کسانی را که از وعید و تهدید عذاب قیامت ترسناکند (۴۶)

صفحه : ۲۹۳

توضیح آیات

اشاره

وَ لَقَد خَلَقنَا السَّماواتِ وَ الأَرضَ وَ ما بَینَهُما فِی سِتَّةِ أَیّامٍ وَ ما مَسَّنا مِن لُغُوبٍ خدای تعالی در مقام بیان مدّت آفرینش جهان برآمده و چنین اظهار مینماید که ما آسمانها و زمین و آنچه بین آنها است از نفوس علویین و ملائکه مدبّرین و افلاک و کرات و کهکشانها و زمین و مخلوقات ارضی از جمادات و نباتات و انواع حیوانات و افراد بشر و انواع و اقسام جنیان و پریان که عدد هر یک از انواع و اقسام موجودات را جز خالق و مدبر آنها شماره نتوان نمود اینکه خلقت عظیم کذایی را در مدت شش روز آفریدیم و مرتب گردانیدیم بدون آنکه در آفرینش آن برای ما زحمت و مشقتی باشد.

(در اینجا ممکن است سؤالاتی پیش آید)

(اوّل) مگر ذات متعال قدرت نداشت که یک دفعه عالم را بیافریند که بتدریج آفریده.

(دوّم) پیش از آسمانها و زمین روز و شبی نبوده شب و روز از گردش کرات و حرکت زمین بدور خود اندازه‌گیری شده.

(سوّم) اینکه آیه که آسمانها و زمین در شش روز خلق نموده منافی با آن آیاتی خواهد بود که صریح در اینکه است که آنچه را خدای تعالی اراده نماید فورا موجود میگردد مثل آنجا که فرموده (وَ ما أَمرُنا إِلّا واحِدَةٌ کَلَمحٍ بِالبَصَرِ«۱») و نیز در آنجا که فرموده (إِذا أَرادَ شَیئاً أَن یَقُولَ لَهُ کُن فَیَکُونُ«۲») و اینکه دو دسته از آیات بظاهر منافی با هم بلکه متناقص یکدیگر است.

۱- سوره قمر آیه ۵۰ یعنی امر ما نیست مگر یکی مثل بهم خوردن چشم یعنی آنچه را که بخواهیم فورا انجام میگیرد ۲- در سوره یس آیه ۸۲ فرموده وقتی وجود چیزی را اراده نمائیم باو گوئیم باش فورا موجود میگردد امر کن اشاره بسرعت اجابت اشیاء است

صفحه : ۲۹۴

پاسخ سؤال اول

آری قدرت داشته که یک دفعه آسمانها و زمین و آنچه بین آنها است خلقت نماید قصوری و حدّی در قدرت مطلقه او نیست لکن چون در حکمت تامه الهی چنین مقرر گردیده و نظام آفرینش را باین طور بنا نهاده که بایستی مادّیات مسبوق بماده و مدت باشند و پس از معدات و علل و شرایطی بوجود آیند اینکه است که مدت برای پیدایش آنان تعیین نموده و اینکه موجودات طبیعی مثل انسان و حیوان و باقی اشیاء طبیعی مسبوق بماده و مدت میباشند از جهت قصور آنها است که چون در آخرین مرتبه آفرینش واقع گردیده‌اند اینکه است که وجود آنها تدریجی است نه دفعی.

پاسخ سؤال دوم

مقصود از (یوم) در آیه نه روز معهود است شاید مقصود چنین باشد که آسمانها و زمین و آنچه بین آنها است در مدتی آفریده شده که آن مدت تطبیق بشش روز میگردد و هر روز مساوی با هزار سال دنیا تفسیر شده

پاسخ سؤال سوم

اولا آیات با هم منافی نیستند زیرا مقصود از امر (کن) اینکه است که هر چه را اراده کند بهر نحوی که خواسته باشد بمحض اراده ازلی او موجود خواهد گردید و خلقت آسمانها و زمین را از روی علم بنظام عالم و خیراتم اینکه طور خواسته و مقرّر گردانیده که در مدت شش روز منظم گردند اگر میخواست دفعهٔ موجود گردند البته قدرت داشته لکن علم بصلاح اینکه طور اقتضاء نموده که بتدریج موجود گردند (و ثانیا) چنانچه در محل خود مبرهن گردیده و قوله تعالی (لَهُ الخَلقُ وَ الأَمرُ) شاهد بر آن است عالم دو قسم است عالم امر و عالم خلق و از عالم امر تعبیر بمجردات و موجوداتی شده که وجودشان مسبوق بماده و مدت نباشد و از عالم خلق بموجودات طبیعی تعبیر شده و موجودات عالم امر چون مسبوق بماده و مدت نمیباشند بمجرد

صفحه : ۲۹۵

اراده که از آن تعبیر بکلمه (کن) شده و در بیان اینکه قسم از موجودات است که فرموده: (وَ ما أَمرُنا إِلّا واحِدَةٌ) و آیه اشاره بسرعت موجودیت آنها است که بمحض اراده دفعهٔ موجود میگردند لکن عالم خلق چنانچه گفته شد چون در نظام آفرینش حکمت بر آن جاری شده که بتدریج موجود گردند اینکه است که در خلقت آن مدت شش روز تعیین میکند اگر چه آنها نیز بخواست موجد عالم هر چیزی در مرتبه خود در عالم قضا و لوح محفوظ در علم حضوری مبدء عالم موجودند لکن چون زمانی میباشند هر یک در زمان خود ظهور و بروز مینمایند.

و از بعض عرفاء است که مقصود از شش روز شش نوع از مخلوقات است و آن محصور است در آنچه گفته‌ایم از ارواح، و اشباح، و نفوس و قلوب، و اسرار و سر الاسرار، و مخلوقی نیست مگر آنکه داخل یکی از آنها است (فافهم جدا) (تفسیر روح البیان) فَاصبِر عَلی ما یَقُولُونَ وَ سَبِّح بِحَمدِ رَبِّکَ قَبلَ طُلُوعِ الشَّمسِ وَ قَبلَ الغُرُوبِ به پیمبر گرامی خود خطاب نموده و امر فرموده که تو در مقابل

گفتار ناروای کفّار بایستی صبر نمایی و مشغول شو بتسبیح و حمد و ستایش پروردگار خود پیش از طلوع آفتاب که مصداق کاملش نماز صبح و نافله آن است که مشتمل بر حمد و ستایش پروردگار خواهد بود، (و قبل الغروب) شاید مقصود نماز عصر یا نماز ظهر و عصر هر دو باشد.

وَ مِنَ اللَّیلِ فَسَبِّحه وَ أَدبارَ السُّجُودِ (وَ مِنَ اللَّیلِ) من تبعیضی یعنی بعضی از شب را تسبیح و ستایش نما پروردگار خود را شاید مقصود نماز مغرب و عشاء باشد (وَ أَدبارَ السُّجُودِ) یعنی تسبیح و تمجید کن او را عقب سجده‌ها.

از حضرت امیر علیه السّلام روایت شده که مقصود از (أَدبارَ السُّجُودِ) دو رکعت نماز بعد از مغرب است چنانچه مراد از ادبار النجوم دو رکعت نافله صبح است. (منهج)

صفحه : ۲۹۶

و نیز در بعض روایات آمده هر کس بعد از نماز شام پیش از سخن گفتن دو رکعت نماز بخواند و در رکعت اول بعد از حمد (قل یا ایّها الکافرون) و در رکعت دوم بعد از حمد (قل هو اللّه احد بخواند) جای وی را در علیّین قرار دهند و بعقیده بعضی اینکه همان نماز و تیره است که عقب نماز عشاء باید خواند.

و ظاهرا مقصود از آیه بالا نمازهای پنجگانه خواهد بود و چون غرض اصلی از نماز حمد و ستایش پروردگار است اینکه است که همه نمازها را تسبیح نامیده و شاید امر بصبر و اشتغال بتسبیح و تنزیه نمودن حق تعالی پس از:

(وَ لَقَد خَلَقنَا) تا آخر اشاره باین باشد که چون بمقتضای حکمت بایستی هر چیزی در موقع خودش واقع گردد و امور طبیعی تدریجی الحصول است ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم تو باید بر جفای کفار و ایذاء آنان صبر کنی و مشغول بحمد و ستایش الهی باشی تا موقع مجازات آنان برسد و کیفر اعمال خود را به بینند، اینکه است که پس از آن باز برسول خود خطاب نموده.

وَ استَمِع یَومَ یُنادِ المُنادِ مِن مَکانٍ قَرِیبٍ ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم صبر کن و در اوامر حق تعالی استقامت نما تا وقتی که بشنوی آن ندا کننده را از مکان نزدیک یعنی اینکه نداء از جایی که نزدیک بشما خواهد بود بزودی انجام میگیرد و گویند آن نداء اسرافیل است در صخره بیت المقدس و گوید ای استخوانهای پوسیده و پیوندهای از هم گسسته و ای گوش‌های ریزیده و ای موهای پراکنده خدا بشما امر می‌کند که برای روز جزاء با هم جمع گردید.

و بعضی گفته‌اند مکان قریب زیر قدمهای مردم است یا در زیر مواضع روئیدن موی آنها است. (منهج الصادقین) یَومَ یَسمَعُونَ الصَّیحَةَ بِالحَقِّ ذلِکَ یَومُ الخُرُوجِ (یَومَ یَسمَعُونَ) بدل از یوم ینادی در آیه بالا است یعنی استماع کن روزی را که مردم اهل زمین آن صدای مهیب را میشنوند.

صفحه : ۲۹۷

شاید مقصود نفخه صور دوم اسرافیل باشد (بحق) یعنی آن روز محقق الوقوع و ثابت و واقع خواهد بود و آن روز خروج است که از قبرها بمیعاد پروردگار می‌شتابند.

إِنّا نَحنُ نُحیِی وَ نُمِیتُ وَ إِلَینَا المَصِیرُ اشاره به اینکه نطفه مرده را در رحم صاحب حیات میگردانیم و پس از آن وی را نشو و ارتقاء میدهیم و او را باقی میگذاریم تا مدت معلوم و وقتی که بآن ساعتی برسد که (لا یَستَأخِرُونَ ساعَةً وَ لا یَستَقدِمُونَ) و آن موقع اجل و مرگ او است آن وقت او را میمیرانیم پس همان طوری که بشما حیات دادیم پس از آنکه حیات نداشتید و پس از حیات شما را میمیرانیم قدرت داریم که شما را بسوی خود برگردانیم یعنی در قیامت حیات تازه‌ای بشما دهیم و ثانیا زنده گردید.

یَومَ تَشَقَّقُ الأَرضُ عَنهُم سِراعاً ذلِکَ حَشرٌ عَلَینا یَسِیرٌ (یوم) بدل (از یَومَ یَسمَعُونَ الصَّیحَةَ) در آیه بالا است یعنی در آن روزی که

صیحه یعنی صور اسرافیل بلند میگردد در آن روز زمین شکافته میشود و مرده‌ها زنده میگردند و بسرعت از قبرها بیرون میآیند و با هم جمع میشوند و اینکه همان روز حشر است که بشما وعده داده شده و زنده کردن مردگان و جمع نمودن آنها را در صعید واحد برای ما آسان خواهد بود در سوره لقمان آیه ۲۷ فرموده (ما خَلقُکُم وَ لا بَعثُکُم إِلّا کَنَفسٍ واحِدَةٍ) آفرینش شما و مبعوث گردیدن شما در قیامت در قبال قدرت و استیلاء حق تعالی مانند نفسی میماند که هیچ زحمت و مشقتی در آن تصور ندارد بلکه نسبت باراده او دفعی است.

و نیز در سوره (قمر) آیه ۵۰ فرموده (وَ ما أَمرُنا إِلّا واحِدَةٌ کَلَمحٍ بِالبَصَرِ) اشاره بسرعت آفرینش موجودات است منتهی چنانچه در بیان آیه (۳۸) همین سوره تذکر دادیم چون موجودات مادی طبیعی بهمان طوری که مطابق نظام عالم است بایستی مسبوق بمادّه و مدّت باشند و هر یک محدود بحدّ معین و برای هر

صفحه : ۲۹۸

چیزی وقتی و مدتی و زمانی تعیین گردیده چنین بنظر میآید که خلقتش بتدریج واقع گردیده در صورتی که چنین نیست بلکه هر موجودی در مرتبه خود واقع خواهد بود.

لکن نزد شخص بصیر متدبّر و آدمی که قلبش بنور حق تعالی تجلی پیدا نموده ظاهر و معلوم است که جهان و جهانیان بیک فیض مقدس ازلی و یک اراده سرمدی همگی لباس وجود پوشیده‌اند و با کثرت و تعدّد و مراتبی که بین آنها دیده میشود (یجمعها حقیقة واحدة الهیة) همگی بیک اراده وحدانی هر یک بقدر قابلیت امکانی خود از حق تعالی فیض وجود گرفته‌اند و همه مظاهر صفات الهی و نماینده خلاقیت و علم ازلی و قدرت تامّه و حکمت آن فرد متعال میباشند و ابراز فعالیت میکنند.

۱» (جف القلم بما هو کائن)«

با (کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ)«۲» منافی نیست زیرا او چنین اراده نموده که هر چیزی در موقع معینی اجراء و ظاهر گردد.

در بعض فقرات حدیث کمیل است که وقتی از حضرت امیر علیه السّلام از حقیقت سؤال می‌کند حضرتش فرموده:

۳» (نور یشرق علی هیاکل التوحید فیظهر آثاره)«.

۱- یعنی قلم تقدیر بر کائنات تمام گردیده یعنی آنچه باید بشود ثابت و تغییر پذیر نخواهد بود. ۲- خدای تعالی در پاسخ گفتار سخیف یهودیان که میگفتند دست خدا بسته است فرموده (غلت ایدیهم) دست آنها بسته باد هر روزی خدا در انجام کاری است اشاره به اینکه علی الدوام در کار خلقت است. ۳- پس از آنکه کمیل بن زیاد که از اصحاب سر علی (ع) بوده سؤال از حقیقت میکند حضرت پس از آنکه بچند جمله حقیقت را برای او معرفی میفرماید از جمله فقرات حدیث اینکه است که فرموده حقیقت نوریست که اشراق نموده بر هیکل وحدات موجودات یعنی بآن نور وجود حق تعالی آثار ماهیات ظاهر گردیده. [.....]

صفحه : ۲۹۹

نَحنُ أَعلَمُ بِما یَقُولُونَ وَ ما أَنتَ عَلَیهِم بِجَبّارٍ فَذَکِّر بِالقُرآنِ مَن یَخافُ وَعِیدِ خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم است که ما داناتریم بآنچه در باره تو از نسبت سحر و جنون میدهند و نیز میدانیم آنچه را که در امر معاد تشکیک و انکار مینمایند و آنچه را که نسبت بمقام الوهیت میدهند در تمام اینها ما از تو داناتریم و وظیفه پیمبری تو فقط همین است که بمواعظ قرآن و بوعید عذاب و مجازات آنان را متذکر گردانی و تهدید کنی و آنان را بمواعظ قرآن و بوعید عذاب بترسانی و ارشاد بصلاح نمایی لکن تو چنین قدرتی نداری که آنها را مجبور گردانی که ایمان بیاورند و تصدیق نمایند. در سوره نازعات آیه ۴۵ فرموده: (إِنَّما أَنتَ مُنذِرُ مَن

يَخشاها) يعنى تو بيم دهنده كسانى ميباشى كه ترس از قيامت و هيبت الهى در قلب آنان استيلاء دارد و اشاره بهمين مطلب است كه در سوره بقره آيه دوم فرموده: (ذلِكَ الكِتابُ لا رَيبَ فِيهِ هُدىً لِلمُتَّقِينَ) يعنى هدايت شدن بقرآن مخصوص پرهيزكاران است.

صفحه : ۳۰۰

سورة الذاريات

اشاره

ستّون آية و هى مكيّة

[سوره الذاريات (۵۱): آيات ۱ تا ۲۳]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
وَ الذّارِياتِ ذَرواً (۱) فَالحامِلاتِ وِقراً (۲) فَالجارِياتِ يُسراً (۳) فَالمُقَسِّماتِ أَمراً (۴)
إِنَّما تُوعَدُونَ لَصادِقٌ (۵) وَ إِنَّ الدِّينَ لَواقِعٌ (۶) وَ السَّماءِ ذاتِ الحُبُكِ (۷) إِنَّكُم لَفِى قَولٍ مُختَلِفٍ (۸) يُؤفَكُ عَنهُ مَن أُفِكَ (۹)
قُتِلَ الخَرّاصُونَ (۱۰) الَّذِينَ هُم فِى غَمرَةٍ ساهُونَ (۱۱) يَسئَلُونَ أَيّانَ يَومُ الدِّينِ (۱۲) يَومَ هُم عَلَى النّارِ يُفتَنُونَ (۱۳) ذُوقُوا فِتنَتَكُم هذَا الَّذِى كُنتُم بِهِ تَستَعجِلُونَ (۱۴)
إِنَّ المُتَّقِينَ فِى جَنّاتٍ وَ عُيُونٍ (۱۵) آخِذِينَ ما آتاهُم رَبُّهُم إِنَّهُم كانُوا قَبلَ ذلِكَ مُحسِنِينَ (۱۶) كانُوا قَلِيلاً مِنَ اللَّيلِ ما يَهجَعُونَ (۱۷) وَ بِالأَسحارِ هُم يَستَغفِرُونَ (۱۸) وَ فِى أَموالِهِم حَقٌّ لِلسّائِلِ وَ المَحرُومِ (۱۹)
وَ فِى الأَرضِ آياتٌ لِلمُوقِنِينَ (۲۰) وَ فِى أَنفُسِكُم أَ فَلا تُبصِرُونَ (۲۱) وَ فِى السَّماءِ رِزقُكُم وَ ما تُوعَدُونَ (۲۲) فَوَ رَبِّ السَّماءِ وَ الأَرضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِثلَ ما أَنَّكُم تَنطِقُونَ (۲۳)

صفحه : ۳۰۱

ترجمه

سوره و الذاريات در مكه فرود آمده و شصت آيه و سيصد و شصت كلمه و هزار و دويست و هشتاد و هفت حرف است
بنام ايزد هستى بخش صاحب رحمت عام و خاص
قسم ببادهاى پراكنده كننده (خاك و غيره) (۲)
و قسم به بردارنده بار گران (۳)
و قسم بابرها (يا بكشتيها) كه روندگان باشند بآسانى (۴)
و قسم به تقسيم كنندگان كار (۵) (ملائكه موكل بر باد و باران و غيره)
كه غير از اينكه نيست كه آنچه (بتوسط انبياء بشما) وعده داده شده هر آينه صدق و درست و حقيقت است (۶)

و محققا دین (جزاء اعمال) واقع خواهد بود (۷)

و سوگند بآسمان که صاحب راهها است یا دارای ستارگان است (۸)

که محققا شما در باره پیغمبر و قرآن در گفتارهای مختلف میباشید (۹)

برگردیده شود از ایمان هر کس برگردیده شد

کشته باد (لعنت باد) بر دروغگویان (۱۱)

آن کسانی که در ضلالت (فرو رفته و بیخبرانند) (۱۲)

میپرسند کی قیامت واقع خواهد گردید (۱۳)

قیامت روزی است که در آتش در افتند (۱۴)

(بآنها گفته میشود) ابتلاء و سوختن خود را بچشید و اینکه آن قیامتی است که بآن عجله مینمودید (۱۵)

بدرستی که پرهیزکاران در بهشتهایی میباشند که در آنها چشمه‌هایی جریان دارد (۱۶)

آنان گرفته‌اند آنچه را که پروردگارشان بآنها عطا نموده زیرا آنها کسانی میباشند که قبلا (در حیات دنیا نیکوکار بودند (۱۷)

کمی از شب را میخوابیدند (۱۸)

و در سحرها از خدا طلب آمرزش مینمودند (۱۹)

در مالهای خود برای سؤال کنندگان و محرومین حقی در نظر میگرفتند (۲۰)

در زمین برای یقین کننده‌گان (۲۱) نشانه‌هایی خواهد بود

و نیز نشانه و آیاتی است در نفسهای شما آیا شما نمینگرید (۲۲)

و روزی شما و آنچه بشما وعده داده شده در آسمان است (۲۳)

قسم به پروردگار آسمان و زمین بدرستی و حقیقت آنچه گفته شد مانند سخنان راست شما حق و درست است (۲۴)

صفحه : ۳۰۲

توضیح آیات

اشاره

خدای متعال در اینکه چهار آیه اول سوره بچهار امر بزرگ عالم خلقت سوگند یاد نموده که آنچه را پیمبران ما بشما وعده داده‌اند راجع بمقامات و نعمتهایی که در آخرت برای نیکوکاران مهیا نموده‌ایم عین حقیقت و واقع است، و نیز دین یعنی دار جزاء که در آخرت در دیوان عدل الهی هر کسی بایستی بجزای اعمال و کیفر افعال خود برسد محقق و واقع خواهد بود.

سخنان مفسرین در توجیه چهار آیه اول سوره

۱- وَ الذّارِیاتِ سوگند ببادهایی که پراکنده کننده ابرها یا پراکنده کننده خاکهایند یا سوگند بفرشتگان که ابرها را پراکنده میکنند یا سوگند بزنهایی که بکثرت حمل پراکنده کننده بشرند.

۲- فَالحامِلاتِ وِقراً و سوگند به ابرهایی که حامل بار سنگین بارانند، یا بملائکه‌ای که موظف بر روان کردن ابرهای سنگینند یا بزنهایی که حامل بار گران اولادند.

۳- فَالجارِیاتِ یُسراً سوگند بکشتیهایی که در روی دریا بآسانی جریان دارند یا بستارگان سیّاره و خورشید و ماه که هر یک در مدار خود در جریانند یا ببادهایی که از جای خود بحرکت میآیند.

۴- فَالمُقَسِّماتِ أَمراً پس اینان قسمت کننده‌گان امورند یا فرشتگانی که عمّال امور خلقند و موظف بر باران و قسمت کننده روزی خلائقند زیرا که هر نوعی از ملائکه موظف بر انجام عملی خواهند بود تا آنکه عالم خلقت منظم و مرتب گردد.

صفحه : ۳۰۳

و از مجاهد نقل میکنند که گفته مقصود از مقسمات چهار فرشته مقرّبند که متولّی بر انجام کار بنی آدمند، جبرئیل بغلظت، میکائیل برحمت، عزرائیل بقبض روح، اسرافیل بنفخ صور یا آنکه مقسمات بادهایی میباشند که ابرها را در اقطار عالم قسمت میکنند.

صاحب کشاف و طبرسی از إبن عباس و مجاهد از إبن عباس الکوا چنین نقل میکنند که گفته در حالی که حضرت امیر علیه السّلام در منبر موعظه میفرمود گفتم یا امیر المؤمنین از چند چیز از تو سؤال میکنم بمن خبر بده که مقصود:

(الذّارِیاتِ ذَرواً) چیست فرمود باد است گفتم (فَالحامِلاتِ وِقراً) چیست فرمود ابر است گفتم (فَالمُقَسِّماتِ أَمراً) چیست فرمود ملائکه و در بسیاری از تفاسیر اینکه حدیث نقل شده.

و اینکه حدیث تأیید مینماید همان قول اول را که مقصود از ذاریات باد، و از حاملات ابر، و از جاریات کشتی‌ها، و از مقسمات ملائکه مدبرین می‌باشند.

از بعض مفسرین نقل شده که در تمام قسمها (ربّ) مأخوذ است زیرا که جائز نیست قسم مگر بخدا و مؤید آن روایتی است که از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نقل میکنند که فرمود برای احدی جایز نیست قسم یاد کند مگر بخدا و خدا بهر چه از مخلوقاتش بخواهد قسم یاد میکند و باین اشیاء قسم خورده برای آنکه منافع اینها زیاد است و نیز بآن اثبات میگردد وجود و وحدانیت حق تعالی.

آری چون اینکه چهار چیز از اصول و ارکان عالم طبیعیات بشمار میروند که اگر یکی از آنها مختل گردد و هر یک از حدّ خود بطوری که نظام عالم منوط بآن است بکم و زیاد شدن تجاوز نماید امور بنی آدم بلکه هر جنبنده‌ای فاسد خواهد گردید إِنَّما تُوعَدُونَ لَصادِقٌ وَ إِنَّ الدِّینَ لَواقِعٌ اینکه دو جمله جواب قسم است یعنی قسم باین کثرات امور طبیعی و پراکنده‌گی

صفحه : ۳۰۴

آنها که آنچه پیمبران بشماها وعده داده‌اند از ثواب و عقاب و بهشت و جهنم صدق و درست و بر حق و حقیقت میباشد.

چون بایستی قسم با آنچه برای اثبات آن قسم یاد میکنند وفق دهد در اینجا گویا اینکه ذات متعال باین کثرات امور طبیعی از باد و باران و ابر و غیر اینها قسم یاد نموده اشاره باین باشد که با اینکه اشیاء طبیعی با هم ضد و متناقض و پراکنده‌اند بقدرت و حکمت ازلی آنها را با هم جمع نموده و ضدیت را از بین آنها برداشته و یک عالم مجلل و مرتبی را تشکیل میدهند همین طور آنچه را که پیمبران بشما وعده داده‌اند که تمام اشخاص از افراد انسان و افراد جن که در دنیا از هم متفرق و هر یک در زمانی و مکانی از هم جدا میباشند در روز موعود در صعید واحد با هم جمع میگردند و در روز رستاخیز اینکه متفرقات در زمان با هم مجتمعاتند و نیز اعمال متفرق و متشتتی که در حیات دنیا از آنان ناشی گردیده آن نیز در صحیفه اعمال که

(لا یغادر صغیرة و لا کبیرة الا احصیها)

تماما نزد آنها حاضر خواهد گردید و به نتیجه اعمال خود خواهند رسید.

خلاصه متفرقات در اینکه نشئه دنیا در عالم آخرت مجتمعاتند و اینکه متفرقات و متکثرات عالم طبیعی دنیوی مقدّمه پیدایش عالم اخروی بلکه آخرت ناشی از همین عالم متفرقات و غایت و فایده آن است. (و اللّه عالم باسرار کلامه) وَ السَّماءِ ذاتِ الْحُبُکِ (حبک) در لغت بمعنی طریق آمده در مفردات چنین گفته:

(قال تعالی وَ السَّماءِ ذاتِ الْحُبُکِ هی ذات الطرائق) یعنی آسمان صاحب راه‌ها است.

سخنان مفسرین در توجیه آیه

۱- سوگند بآسمان‌ها که در آن راههای نیکو است و راههای آن مثال طرقی ماند که بر روی ریگ یا آب صاف کشیده شده و مانند حلقه‌های زره که بهم پیوسته گردیده.

صفحه : ۳۰۵

۲- مقصود از حبک راه سیر ستارگان است. (منهج الصادقین) ۳- از امیر المؤمنین علیه السّلام از معنی (حبک) سؤال شد فرمود الحسن و الزینهٔ علی بن ابراهیم از پدر خود چنین روایت کرده که حسین بن خالد گفت از علی بن موسی الرضا علیهما السلام پرسیدم معنی (الحبک) در قوله تعالی (وَ السَّماءِ ذاتِ الْحُبُکِ چیست) فرمود:

(محبوکهٔ الی الارض)

یعنی بر زمین محکم و استوار گردیده و انگشتان خود را مثل شبکه درهم داخل گردانید که نشان دهد آسمان و زمین اینکه طوری داخل درهم است حسین بن خالد گوید گفتم یا بن رسول اللّه (ص) چگونه چنین است در صورتی که حقّ سبحانه فرموده (رَفَعَ السَّماواتِ بِغَیرِ عَمَدٍ) گفت حق تعالی فرموده (بِغَیرِ عَمَدٍ تَرَونَها) یعنی ستونها هست لکن دیده نمیشود گوید گفتم فدای تو شوم اینکه مطلب را توضیح فرما حضرت دست چپ خود را پهن نمود و دست راست خود را مانند قبّه بر بالای آن نهاد و فرمود دست چپ مانند زمین دنیا است و دست راست مانند قبّه بالای آن است و همین طور است زمین دوم بر بالای آسمان دنیا و آسمان دوم بر بالای آن و زمین سوم بر بالای آسمان و آسمان سوم بر بالای آن و بهمین ترتیب هر آسمان و زمینی تا آسمان هفتم و عرش الهی بالای آسمان هفتم است و همین است معنی قوله تعالی (خَلَقَ سَبعَ سَماواتٍ وَ مِنَ الأَرضِ مِثلَهُنَّ یَتَنَزَّلُ الأَمرُ بَینَهُنَّ) تا آخر حدیث و نیز از امام جعفر صادق (ع) نقل شده که فرموده

(ان اللّه عز و جل اثنی عشر الف عالم کل عالم منهم اکبر من سبع سماوات و سبع ارضین ما یری عالم منهم ان للّه عز و جل عالما غیرهم)

یعنی از برای حق تعالی دوازده هزار عالم است که هر عالمی بزرگتر از هفت آسمان و هفت زمین است هیچ عالمی از آن عوالم تصور نمیکند خدای تعالی را عالمی سوای آنها بوده باشد) از اینکه دو خبر و غیر آن از اخبار بسیار که از معصومین نقل شده دو مطلب میتوان استخراج نمود یکی بزرگی قدرت و عظمت فیاض مطلق و عدم محدودیت عوالم بهمین عالمی که ما مینگریم زیرا که در اینکه دو حدیث فرموده هر عالمی بزرگتر از هفت آسمان و هفت زمین است.

صفحه : ۳۰۶

(دوم) از حدیث اول میتوان استفاده نمود که آسمانها مثل حلقه‌های زنجیر با اینکه بهم پیوستگی دارند از هم بازند و آن طوری

نیست که علمای هیئت قدیم اظهار میکردند و طبقات آسمان را تشبیه مینمودند به پرده‌های پیاز که بهم چسبیده و محدّب هر یک متصل بمعقّر دیگری است و روی اینکه اصل غلط منکر معراج جسمانی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بودند نظر به اینکه (خرق و التیام) در افلاک ممکن نیست و چنین گمان میکردند که چون طبقات آسمانها چسبیده بهم است از عروج پیغمبر بآسمان لازم آید آسمانها از یکدیگر جدا گردد و چنین امری را محال میدانستند.

و نیز از بصائر الدرجات از امام جعفر صادق علیه السّلام نقل شده که فرموده:

(ان من وراء شمسکم هذا اربعین عین شمس فیها خلق کثیر و ان من وراء عین قمرکم هذه اربعین قمرا فیها خلق کثیر لا یدرون ان اللّه تعالی خلق آدم (ع) ام لم یخلقه)

یعنی پس از خورشید شما چهل چشمه خورشید است که در آنها مخلوق بسیار میباشند و ندانند که خدای تعالی آدم را آفریده یا نه و از اینکه روایت نیز کثرت و عدم محدودیت عالم را بآنچه علمای هیئت قدیم محدود مینمودند معلوم میگردد و همانطوری که کشفیات جدید ارائه میدهد آسمانها و زمین و کرات و ستارگان از هم باز و چسبیده بهم نیستند آیات قرآنی و احادیث و آنچه اولیاء الهی از راه سرّ و باطن و وحی دانسته‌اند بعضی از آنها مطابق میگردد با آنچه که علماء جدید بعد از زحمات بسیار بتوسط تجربه و تجزیه و وسائل بسیار اندکی از آن را از طریق آلات جسمانی فهمیده‌اند و در آن عمل میکنند.

هو که (إِنَّکُم لَفِی قَولٍ مُختَلِفٍ) سوگند بآسمان که صاحب راهها است که شما کفّار در گفتار مختلفید در باره پیغمبر و در باره قرآن و سخنانی گوئید که ضد هم و نقیض یکدیگر است پیمبر را گاهی کاهن، گاهی شاعر، گاهی مجنون می‌گویید قرآن را گاهی سحر، گاهی شعر و کهانت، گاهی رجز، گاهی اساطیر اولین

حدیث دوم از کتاب خصال نقل شده.

صفحه : ۳۰۷

می‌نامید شاید اشاره باین باشد که همین طوری که آسمان طرق و راههای مختلف دارد که شاید بعضی راه شیاطین و بعضی راه عروج و صعود ملائکه باشد شما نیز در سخن‌هایتان راههایی را می‌جوئید برای اینکه طریق عذری برای تکذیب کردن خودتان بیابید.

یُؤفَکُ عَنهُ مَن أُفِکَ قُتِلَ الخَرّاصُونَ الَّذِینَ هُم فِی غَمرَةٍ ساهُونَ (افک) در لغت بمعنی گردیدن چیزی است از آن وجهی که بایستی بر آن وجه بوده باشد قوله تعالی (قاتَلَهُمُ اللّهُ أَنّی یُؤفَکُونَ) چگونه اینها از حق بسوی باطل برگشتند.

و شاید آیه اشاره به اینکه باشد که کافرین باین سخنان مختلفشان از حقّ برگشتند و از اینکه بگفتار محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم و قرآن ایمان آورند منصرف گردیدند (قُتِلَ الخَرّاصُونَ) (قتل) در صورت ظاهر خبر است لکن در معنی لعن و نفرین است و (خراص) مأخوذ از خرص است و بمعنی گمان بردن بر چیزی و گفتن بدون دلیل است کشته و مرده باشند دروغ گوینده‌گان که چنین نسبت‌های ناروایی بقران و بمحمد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم میدهند خراصون کسانی میباشند که در جهل و بی‌خبری فرو رفته و آنان غافلان و بی‌خبران خواهند بود.

یَسئَلُونَ أَیّانَ یَومُ الدِّینِ یَومَ هُم عَلَی النّارِ یُفتَنُونَ ذُوقُوا فِتنَتَکُم هذَا الَّذِی کُنتُم بِهِ تَستَعجِلُونَ مرجع ضمیر جمع در (یسئلون) همان کسانی میباشند که در آیات بالا اوصاف آنها را فرموده که آنهایی که در جهل و نادانی فرو رفته‌اند و سخنان مختلف در باره رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم و قرآن میگویند و از طریق حق برگشته‌اند از روی استهزاء و سخریّه از پیمبر صلّی اللّه علیه و اله و سلّم یا از مؤمنین سؤال میکنند که آن دین و روز جزائی که قسم بر وقوع آن یاد نموده و گفتید (إِنَّ الدِّینَ لَواقِعٌ) کی خواهد بود.

(یومهم) پاسخ سؤال آنان و خبر مبتداء محذوف است یعنی روز جزاء

صفحه : ۳۰۸

همان روزی است که شما در آتش سوخته و معذّب خواهید گردید و مالک جهنم بآنها میگوید بچشید الم و درد سوختن و عذاب خود را اینکه همان روزی است که نه بشهادت عقلتان و نه بقول انبیاء و سفراء الهی باور نکردید و سخنان مختلف در باره آنها میگفتند و از روی تکذیب و استبعاد عجله میکردید و میگفتید قیامت کی خواهد بود الان بچشید و صحت آن را دریابید.

إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنّاتٍ وَ عُيُونٍ خداوند متعال بعد از بیان حال کسانی که در جهل و نادانی فرو رفته‌اند و چگونگی سوء عاقبت آنها در مقام بیان حال نیکوکاران بر آمده و فیوضات و نعمت‌هایی که نصیب آنها میشود گوشزد مینماید چنانچه عادت قرآن بر اینکه جاری گردیده که هر جا راجع بکفّار و اشقیاء و سوء عاقبت و نکال آنان سخن گوید پس از آن راجع بمؤمنین و متقین نیز سخن بمیان میآورد و بر عکس نیز چنین است اگر اول از نیکوکاران سخن گوید پس از آن از کیفر و جزاء اشقیاء بیان مینماید زیرا نظر به اینکه چون رسول خود را ستوده و وی را به (بشیرا و نذیرا) معرفی نموده بایستی چنین باشد و نیز چون انسان کامل باید خدا را بتمام اسماء الحسنی بشناسد و بداند که او در موقع رحمت کثیر الاحسان است و در موقع غضب شدید الانتقام خواهد بود و همیشه بین خوف و رجاء باشد که نه بزهد و تقوی و عبادت مغرور گردد و نه آنکه بمعصیت از رحمت خدا مأیوس شود.

اینکه است که پس از بیان حال کفار در مقام حال پرهیزکاران و نعمت‌هایی که برای آنها مهیا نموده برآمده و مقابل عذاب کفار که در آتش سوزانند متّقین و کسانی که از مخالفت اوامر و نواهی حق تعالی خودداری نمودند آنان در بوستانهای با چشمه‌های جاری متنعم خواهند بود.

(جنات) چون جمع جنت است شاید اشاره باین باشد که نه فقط آنها دارای یک نوع از بهشت باشند بلکه برای آنان بهشت‌ها و نهرهایی است از جسمانی و روحانی که محدود بحدی نیست و از تمام انواع و اقسام نعمت‌ها چه روحانی و چه

صفحه : ۳۰۹

جسمانی متنعم و شادمانند و نیز (عیون) که آن نیز جمع عین بمعنی چشمه است انواع و اقسامی دارد از همه آنها محفوظ و متنعم میباشند.

بعد در مقام بیان بعضی از صفات متّقین برآمده و چند صفت آنان را بیان فرموده (آخِذِينَ ما آتاهُم رَبُّهُم) اول آنچه را که پروردگارشان از روی رحمت و کرم بآنان عطا نموده میگیرند.

ماء موصوله در (ما آتاهم) عموم دارد شامل عطاء بسیار و بی‌اندازه میگردد و نیز شاید اشاره بمقام بلند آنها باشد که قرب و منزلت آنها بحق تعالی بدرجه‌ای است که بدون واسطه غیر از پروردگارشان عطا و بخشش میگیرند و نظر باهمیّت انفاق در سوره توبه آیه ۱۰۵ فرموده (أَنَّ اللّهَ يَأْخُذُ الصَّدَقاتِ) که گویا دست فقیر را بجای دست خود بشمار آورده.

و در اینجا اشاره بمقام متقیان دارد که آنان دارای مقامی گردیده‌اند که عطا و بخشش را از دست حق تعالی میگیرند یعنی روح قدسیّه آنها از مبدء خود گیرنده عطای بسیار خواهد بود.

إِنَّهُم كانُوا قَبلَ ذلِكَ مُحسِنِينَ اشاره به اینکه چون اشخاص با ایمان و تقوی قبلا در دنیا نیکوکار و پرهیزکار بودند اینکه است که چنین مقام و رتبه‌ای پیدا نموده‌اند که بدون واسطه از پروردگارشان فیض بگیرند.

قبل ذلک چنانچه مفسرین گفته‌اند شاید ایام حیات دنیا باشد و شاید اشاره باین باشد که نتیجه نیکوکاری آنها اینکه است که روح پاکشان گیرنده عطای پروردگار آنان می‌شود حتّی در ایّام حیاتشان در معرض نفحات الهی واقعند.

كـانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّيـلِ مـا يَهجَعُـونَ (دوم) از اوصـاف متقيـان و پرهيزكـاران اينكـه است كه كمى از شب را ميخوابيدنـد راغب گفته (الهجوع النوم ليلا)

صفحه : ۳۱۰

در اينكه كلمه (ما) در (ما يهجعون) موصوله است يا مصـدريه، يا نافيه بين مفسـرين گفتارى است (ما) موصوله يا مصدريّه هر كدام باشد براى تأكيد و كم خوابيدن در شب است و مبالغه در آن بسيار است: اول لفظ (هجوع) دلالت بر تأكيد دارد- دوم (قليلا) كه با آنكه (هجوع) دلالـت بر تأكيـد دارد (قليلاـ) را بآن اضافه نموده- سوم (وَ مِنَ اللَّيلِ) كه وقت استراحت و آرامش است- چهارم (ما) موصوله باشد يا مصدريّه دلالت بر تأكيد جمله (يهجعون) دارد.

إبن عباس گفته كم شبى است كه اهل تقوى در اول يا وسط يا آخر شب بنماز نافله مشغول نباشد، و اينكه روايت از امام محمّد باقر عليه السّلام نيز نقل شده.

(منهج الصادقين)

(درد پشتم داد حقّ تا من ز خواب بر جهم در نيم شب با سوز و تاب)

دردها بخشيد حقّ از لطف خويش تا نخسبم جمله شب چون گاو و ميش

(مثنوى) وَ بِالأَسحارِ هُم يَستَغفِرُونَ ديگر از اوصاف مردمان با تقوى اينكه است كه آنان در سحرها از خداوند طلب آمرزش ميكنند.

از اينكه آيه معلوم ميشـود كه استغفار يعنى طلب آمرزش از خـدا نمـودن در موقع سـحر خصوصـيّت زائـدى دارد بـا اينكه شـخص مهـذب بيشتر از شب را بعبـادت و قيـام و ذكر و آنچه نزد شـارع مطلوب است ميگذرانـد بـا اينحال موقع سـحر را اختصاص ميـدهد باستغفار و طلب عفو از خداى منان.

و شايـد چنانچه بعضـى گفته‌انـد ارشاد باين است كه بعـد از عبادت شب مـداومت باسـتغفار نماينـد كه مبادا بصورت عبادت مغرور گردند و گمان كنند كه بمقام قرب رسيده‌اند و (إِنَّما يَتَقَبَّلُ اللّهُ مِنَ المُتَّقِينَ) را فراموش نمايند.

وَ فِي أَموالِهِم حَقٌّ لِلسّائِلِ وَ المَحرُومِ ديگر از اوصاف پرهيزكاران اينكه است كه در مالهاى خود اندازه‌اى براى فقراء

صفحه : ۳۱۱

تعيين مينمايند كه در واقع فقراء را در مال خود شريك ميگردانند.

سائل آن فقير را گوينـد كه فقر خود را اظهار ميـدارد و از اغنياء طلب حقّ مينمايد، و محروم آن آدم آبرومندى است كه عفت نفس او مانع ميشود كه فقر خود را اظهار نمايد و كسى را از حال خود مطلع گرداند.

وَ فِي الأَرضِ آياتٌ لِلمُوقِنِينَ (موقنين) كسانى خواهند بود كه در معارف از طريق براهين عقلى و نقلى بمرتبه (علم اليقين) رسـيده‌اند و براى ازدياد يقين و معرفت در زمين نظر ميكننـد تا آنكه آيات و نشانه‌هاى صـفات جلال و جمال يزدانى و آثار الهى را بنگرنـد و هميشه مراقبند كه در همه چيز اثر رحمت بينند تا آنكه بكثرت نظر و اسـتبصار بجايى رسـند كه اشـياء را نمايند صفات خدا مشاهده نمايند و از علم بعين رسند آن وقت بچشم دل بينند آنچه را كه منسوب بحضرت امير است كه فرموده:

(و فى كل شيئى له آية تدلّ على انّه واحد)

«۱» و فيض منبسط و رحمت واسعه الهى را در همه موجودات معاينه نمايند.

وَ فِي أَنفُسِكُم أَ فَلا تُبصِرُونَ خطاب بتمام افراد بشر است و همزه (أ فلا) همزه استفهامی است و در مقام سرزنش بانسان است که با آنکه در خود شما آیات و نشانه‌های قدرت الهی هویدا است بلکه هر چه در عالم کبیر و مجموعه جهان پهناور موجود است نمونه‌ای از آن در وجود انسانی مندرج گردیده زیرا که در میان موجودات فقط وجود انسان است که مجموعه عالم وجود گشته و گنجینه اسرار الهی و نماینده صفات ربوبی گردیده گاهی بنیروی شاهباز قدسی روح ملکوتی در فضاء غیر متناهی عالم امکانی پرواز مینماید و گاهی مجذوب طبیعت گردیده در قعر گودال مادیات و طبیعیات فرو میرود

۱- یعنی در هر چیزی آیت و نشانه‌ایست برای اینکه خدا یکی است که وحدت هر یک از موجودات دلالت دارد بر وحدت اله او

صفحه : ۳۱۲

با اینکه نماینده‌گی چگونه چشم دل خود را کور گردانیده‌ئید و نگاه نمیکنید تا آنکه خدای خود را بشناسید.

آری شناختن مبدء و معاد موقوف بر شناختن نفس است نخستین بایستی خود را و وجود خویش را آن طوری که (آیت) وجود حق تعالی میباشیم بشناسیم تا آنکه پی بمبدء و معاد خود ببریم چنانچه در حدیث مشهور که منسوب بحضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم است فرموده

(من عرف نفسه فقد عرف ربّه)

یعنی کسی که نفس و حقیقت خود را شناخت محققا خدا را شناخته.

معلوم است مقصود از شناختن نفس فقط بشناختن هیکل جسمانی و قوای طبیعی و اصل و نسب نیست بلکه کسی که خود را بطور مخلوقیت و مربوبیت شناخت و خود را آیت وجود حق تعالی و مظهر صفات الهی دانست بقدر دلالت وجود خودش و معلوماتش خدای خود را خواهد شناخت.

منسوب بمولای عارفین علی علیه السّلام است که فرموده:

(أ تزعم انک جرم صغیر و فیک انطوی العالم الاکبر)

آیا تو چنین گمان میکنی که یک جثه کوچکی میباشی در صورتی که عالم بزرگی در تو پیچیده شده.

(نه فلک راست مسلم نه ملک را حاصل آنچه در سرّ سویدای بنی آدم از او است)

(سعدی) خلاصه آیه ارشاد باین است که آنچه در زمین از جمادات و نباتات و حیوانات ملاحظه مینمائید تماما آیات و نشانه‌های وجود و قدرت و علم ایزد متعال است و بایستی اشخاص با ایمان و یقین بنظر تدبّر آنها را بنگرند و اکتفاء بصورت ظاهر اشیاء ننمایند بلکه در عمق اشیاء فرو روند و اسراری که در کمون موجودات از نظر مخفی است کشف نمایند تا معرفت آنها کامل‌تر گردد و بر یقین آنان افزوده شود.

و چون نزدیک‌ترین اشیاء بانسان نفس خود او است بایستی مراتب سیر

صفحه : ۳۱۳

خود را از اول خلقتش تا آخر مرتبه کمالش را در نظر گیرد تا آنکه بشناسایی خود مجموعه عالم خلقت را بنگرد زیرا که جهانی در وی پنهان است آن وقت بمبدء و معاد خود پی خواهد برد.

وَ فِي السَّماءِ رِزقُكُم وَ ما تُوعَدُونَ رزق شما و آنچه بشما وعده داده شده در آسمان است که بواسطه باران و برف و نور خورشید که

باينها نباتات از زمين روئيده مى‌شود و شما تغذيه مينمائيد و نيز آنچه بشما وعده داده شده از كرامات منشأ آن از آسمان فرود آمده. و شايد مقصود از (السماء) در آيه طرف علوى يعنى عالم قضاء و لوح محفوظ باشد و رزق شامل گردد آنچه را كه براى انسان در ابتداء خلقت تعيين گرديده از نعمت‌هاى جسمانى و روحانى و نيز آنچه را كه بتوسط انبياء و سفراء الهى از نعمتهاى بهشتى و مقامات اخروى كه براى پرهيزكاران وعده داده شده و اگر چه آن معنى اول كه مقصود از رزق همان چيزهايى باشد كه انسان بآن تغذيه ميكند يا صرف لوازمات طبيعى مينمايد بنظر بدوى متبادر بذهن ميگردد لكن بقرينه عطف (وَ ما تُوعَدُونَ) و نيز آيه بعد.

فَوَ رَبِّ السَّماءِ وَ الأَرضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مِثلَ ما أَنَّكُم تَنطِقُونَ معنى اعم را ميرساند زيرا كه مرجع ضمير (انّه) ظاهرا همان آيات بالا است كه سوگند به پروردگار و مربى و ناظم و مدبّر آسمان و زمين كه اينكه هايى كه گفته شد از اوصاف متقين و درجات آنها و آنچه براى شما روزى مقرر نموده و آنچه بشما وعده داده شده از نعمت‌هاى اخروى چه روحانى آن و چه جسمانى آن هر آينه تماما حق و صدق است و در يقين مانند گفتار خودتان است كه يقين بسخن‌هاى خود داريد.

و اگر مقصود از رزق همان روزى باشد كه بتوسط باران و برف و آفتاب براى انسان مهيّا ميگردد آن مطلبى است واضح قسم باين غليظى براى اثبات آن در كلام فصيح بى محل و بى موقع خواهد بود.

صفحه : ۳۱۴

[سوره الذاريات (۵۱): آيات ۲۴ تا ۴۵]

هَل أَتاكَ حَدِيثُ ضَيفِ إِبراهِيمَ المُكرَمِينَ (۲۴) إِذ دَخَلُوا عَلَيهِ فَقالُوا سَلاماً قالَ سَلامٌ قَومٌ مُنكَرُونَ (۲۵) فَراغَ إِلى أَهلِهِ فَجاءَ بِعِجلٍ سَمِينٍ (۲۶) فَقَرَّبَهُ إِلَيهِم قالَ أَ لا تَأكُلُونَ (۲۷) فَأَوجَسَ مِنهُم خِيفَةً قالُوا لا تَخَف وَ بَشَّرُوهُ بِغُلامٍ عَلِيمٍ (۲۸)

فَأَقبَلَتِ امرَأَتُهُ فِي صَرَّةٍ فَصَكَّت وَجهَها وَ قالَت عَجُوزٌ عَقِيمٌ (۲۹) قالُوا كَذلِكِ قالَ رَبُّكِ إِنَّهُ هُوَ الحَكِيمُ العَلِيمُ (۳۰) قالَ فَما خَطبُكُم أَيُّهَا المُرسَلُونَ (۳۱) قالُوا إِنّا أُرسِلنا إِلى قَومٍ مُجرِمِينَ (۳۲) لِنُرسِلَ عَلَيهِم حِجارَةً مِن طِينٍ (۳۳)

مُسَوَّمَةً عِندَ رَبِّكَ لِلمُسرِفِينَ (۳۴) فَأَخرَجنا مَن كانَ فِيها مِنَ المُؤمِنِينَ (۳۵) فَما وَجَدنا فِيها غَيرَ بَيتٍ مِنَ المُسلِمِينَ (۳۶) وَ تَرَكنا فِيها آيَةً لِلَّذِينَ يَخافُونَ العَذابَ الأَلِيمَ (۳۷) وَ فِي مُوسى إِذ أَرسَلناهُ إِلى فِرعَونَ بِسُلطانٍ مُبِينٍ (۳۸)

فَتَوَلّى بِرُكنِهِ وَ قالَ ساحِرٌ أَو مَجنُونٌ (۳۹) فَأَخَذناهُ وَ جُنُودَهُ فَنَبَذناهُم فِي اليَمِّ وَ هُوَ مُلِيمٌ (۴۰) وَ فِي عادٍ إِذ أَرسَلنا عَلَيهِمُ الرِّيحَ العَقِيمَ (۴۱) ما تَذَرُ مِن شَيءٍ أَتَت عَلَيهِ إِلاّ جَعَلَتهُ كَالرَّمِيمِ (۴۲) وَ فِي ثَمُودَ إِذ قِيلَ لَهُم تَمَتَّعُوا حَتّى حِينٍ (۴۳)

فَعَتَوا عَن أَمرِ رَبِّهِم فَأَخَذَتهُمُ الصّاعِقَةُ وَ هُم يَنظُرُونَ (۴۴) فَمَا استَطاعُوا مِن قِيامٍ وَ ما كانُوا مُنتَصِرِينَ (۴۵)

صفحه : ۳۱۵

ترجمه

اى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم آيا تو ميدانى حكايت مهمانهاى گرامى ابراهم (ع) را (۲۵)

كه وقتى بر ابراهيم وارد گرديدند سلام گفتند ابراهيم (نيز در جواب) گفت سلام (بر شما) و گروهى بودند (كه ابراهيم آنها را نميشناخت) (۲۶)

پس ابراهيم نزد اهل خانه خود رفت و گوساله‌اى (بريان كرده نزد آنها حاضر نمود) (۲۷)

وقتى نزد آنها گذاشت ابراهيم (ع) گفت چرا نميخوريد (۲۸)

آن وقت ابراهيم از آنها ترسيد گفتند نترس (ما رسولان پروردگاريم) و بشارت دادند او را به پسر دانا (۲۹)

(و چون ساره زن ابراهیم (ع) شنید) بنا کرد بفریاد زدن و بصورت خود زد و گفت من پیر زن نازاییده میباشم (۳۰)
فرشتگان گفتند چنین گفته پروردگار تو و او خدای حکیم و دانا است (۳۱)
ابراهیم «ع» گفت ای فرشتگان کار شما چیست (۳۲)
گفتند ما فرستاده شده‌ایم بسوی گروه خطاء کاران (۳۳)
تا آنکه بر آنان سنگی از گل بزنیم (۳۴)
و آن سنگ نشان دار است (۳۵)
و از بین آنها مؤمنین را بیرون میآوریم (۳۶)
و در آنها غیر از یک خانه‌ای از مسلمانان نمی‌یابیم
و وامیگذاریم آن را که آیت و نشانه باشد برای کسانی که از عذاب دردناك میترسند
و در «حکایت» موسی وقتی او را فرستادیم بسوی فرعون با معجزه‌های روشن ظاهر (۳۸)
پس فرعون بغرور و کبر اعراض نمود و گفت موسی ساحر یا دیوانه است (۳۹)
پس او را و لشگرهایش را گرفتیم و انداختیم آنها را در دریا در حالی که خود را ملامت مینمود (۴۰)
و در حکایت گروه عاد وقتی برای هلاکت آنان بادی فرستادیم که در آن باران نبود و آبستن کننده درختها هم نبود یعنی بی‌خیر محض بود (۴۱)
و آن باد فروگذار ننمود کسی را مگر آنکه بهر که میوزید وی را پوسیده میگردانید (۴۳)
و راجع بحکایت ثمود وقتی بآنان گفته شد از زندگانی متمتع گردید تا وقت معین (۴۴)
پس آنها از امر پروردگارشان غلو و سرکشی نمودند پس آنها را صاعقه گرفت (یعنی صیحه آسمانی) و آنها مینگریستند
پس قدرت نداشتند از جای خود حرکت نمایند و بایستند (۴۵) و نبودند یاری کرده شدگان (۴۶)

صفحه : ۳۱۶

توضیح آیات

اشاره

هَل أَتاکَ حَدِیثُ ضَیفِ إِبراهِیمَ المُکرَمِینَ (هل) استفهامی طلب فهم کردن است و کاف در (اتیک) خطاب است یعنی ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم آیا تو خبردار شده‌ای از حکایت مهمانهای ابراهیم (ع) که آنها نزد خدا گرامی بودند اینکه آیه نظیر قوله تعالی است که راجع بملائکه فرموده:

(بَل عِبادٌ مُکرَمُونَ) و شاید (مکرمین) راجع بحضرت ابراهیم باشد یعنی ابراهیم ملائکه را گرامی داشت که برخواست و نزد آنها طعام آورد.

و اینکه طور بیان ارائه میدهد که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم قبلا از اینکه حکایت خبردار نبود و بتوسط وحی خبردار گردید.

إِذ دَخَلُوا عَلَیهِ مهمانها چنانچه آیه بعد خبر میدهد ملائکه بودند که برای دو امر بزرگ از جانب خدا فرود آمده یکی بابراهیم «ع»

بشارت دهند كه خدا ميخواهد بتو پسرى عنايت فرمايد و ديگر مأمور بودند براى عذاب قوم لوط «ع» فَقالُوا سَلاماً قالَ سَلامٌ قَومٌ مُنكَرُونَ وقتى ملائكه فرود آمدند بابراهيم (ع) سلام كردند و مقصود از سلام ملائكه شايد فقط تحيت و طلب رحمت براى ابراهيم (ع) بود و شايد نظر به اينكه چون براى عذاب قوم لوط مأمور گرديده بودند خواسته باشند بابراهيم بفهمانند كه تو و تابعين تو از اينكه عذاب بسلامت و ايمن خواهيد بود.

و پس از آنكه ملائكه بر ابراهيم سلام گفتند ابراهيم مطابق سلام آنان گفت سلام بر شما باد لكن بنظر ابراهيم اشخاص ناشناس نمودار شدند ابراهيم بگمان اينكه آنها بشرند و چون سجيّه ابراهيم (ع) مهمان نوازى بود.

فَراغَ إِلى أَهلِهِ فَجاءَ بِعِجلٍ سَمِينٍ رفت نزد ساره و گوساله چاقى بريان كرده نزد آنان حاضر نمود و در اينكه ملائكه چند نفر بودند بين مفسرين گفتارى است:

صفحه : ۳۱۷

۱- آنان دوازده نفر بودند. (إبن عباس و مقاتل) ۲- جبرئيل و با او هفت ملك بودند (محمّد بن كعب) ۳- آنها سه نفر بودند جبرئيل و ميكائيل و يك ملك ديگر (مجمع البيان) فَقَرَّبَهُ إِلَيهِم قالَ أَ لا تَأكُلُونَ چون ابراهيم (ع) گوساله بريان كرده را نزد ملائكه آورد ديد آن جماعت كه بنظر انسان ميآمدند غذا نميخورند آن وقت ابراهيم از روى تعجب گفت چرا غذا نميخوريد وقتى ديد آنها مردمان ناشناسند و غذا هم نميخورند از آنان ترسيد و متوحش گرديد كه مبادا اينكه جماعت دشمنان او باشند و قصد سويى نسبت بوى دارند اينكه بود كه ملائكه باو گفتند نترس ما آمده‌ايم تو را بشارت دهيم نه آنكه بتو ضرر رسانيم.

قالُوا لا تَخَف وَ بَشَّرُوهُ بِغُلامٍ عَلِيمٍ ملائكه خود را بابراهيم معرفى نمودند و گفتند ما بشر نيستيم كه محتاج بغذا باشيم ما ملائكه ميباشيم و از طرف خدا آمده‌ايم كه تو را بشارت دهيم بپسرى كه بسيار عالم و دانا خواهد بود شايد مقصود از آن پسر دانا اسماعيل بوده و ممكن است اسحق باشد كه از ساره متولد گرديده و آيه بعد مشعر بر اينكه است كه مقصود از آن پسر اسحق (ع) پسر ساره باشد.

فَأَقبَلَتِ امرَأَتُهُ فِي صَرَّةٍ فَصَكَّت وَجهَها وَ قالَت عَجُوزٌ عَقِيمٌ ساره زن ابراهيم (ع) وقتى چنين بشارتى را شنيد رو بخانه خود نمود در حالى كه فرياد مى‌كرد (صرة) مصدر و مأخوذ از صرير و در لغت بمعنى صوت شديد است و مى‌گفت (اوه) يا مى‌گفت (واويلا) و انگشتان خود را بصورتش مى‌زد و مى‌گفت چگونه من فرزند مى‌آورم در صورتى كه پيره زن نازا مى‌باشم.

مفسرين گويند ساره در آن وقت نود و پنج سال داشت و ابراهيم يكصد و نود سال از عمر شريفش گذشته بود.

صفحه : ۳۱۸

قالُوا كَذلِكِ قالَ رَبُّكِ إِنَّهُ هُوَ الحَكِيمُ العَلِيمُ «سؤال». (اولا) چنانچه حكماء گفته‌اند و در محل خود مبرهن گرديده پيمبران با آن قوّت قوّه نظريّه‌شان و تجرد روحشان با مجرّدات ارتباط كامل دارند و گويند در موقع وحى نخستين ملك در مرتبه عقل كاملشان فرود ميآيد سپس در مرتبه نفس شريفشان نمودار ميگردد و از آنجا باز تنزل نموده و در مرتبه خيالشان مى‌آيد و صورت ميگيرد اينكه است كه در حال وحى ملك را بچشم مى‌بينند و صداى ملك را بگوش ميشنوند و ملك وحى را ميشناسند و او را از شياطين تميز ميدهند پس چطور در آن وقت ابراهيم پيغمبر اولو العزم ملائكه را نشناخت و براى آنها غذا حاضر نمود.

و نيز در حكايت موسى عليه السّلام وقتى عصى بدست خود حضرتش اژدها گرديد از آن ترسيد تا آنكه باو خطاب ميرسد (يا مُوسى لا تَخَف إِنِّي لا يَخافُ لَدَيَّ المُرسَلُونَ) سوره نمل آيه (۱۱) (و ثانيا) چرا حضرت ابراهيم از آنها ترسيد غذا نخوردن آنان سبب ترس نميشود، و باضافه پيمبر با آن قوت قلبش كه مرتبط بعالم علوى است نبايد از چند نفر آدم ناشناس با آنكه باو سلام

کردند بترسد.

«پاسخ سؤال دوم» پیمبران از حیث جنبه بشریت مثل باقی افراد بشر بودند خدای سبحان در سوره (کهف) آیه (۱۱۰) خطاب به پیغمبرش فرموده (قُل إِنَّما أَنَا بَشَرٌ مِثلُکُم یُوحی إِلَیَّ أَنَّما إِلهُکُم إِلهٌ واحِدٌ) بگو من از حیث صفات بشریت مثل شما میباشم من از راه وحی شناخته‌ام که خدای شما یکی است.

اینکه آیه و امثال آن شاهد بر اینکه است که ترس حضرت ابراهیم (ع) از اشخاص ناشناس ناشی از آن جنبه بشریتش بوده که گمان کرد قصد سویی نسبت باو دارند

صفحه : ۳۱۹

و چنین است ترس حضرت موسی (ع) از اژدها زیرا اژدها شدن عصاء کار خدایی بوده نه کار موسی (ع)

پاسخ سؤال اول

ممکن است در حل اینکه اشکال گفته شود چون انبیاء بشر بودند از حیث بشریتشان برای آنان حالات مختلف رخ مینوده گاهی از ظاهر پی بباطن میبردند و گاهی از باطن بظاهر پدیدار میگردیدند زیرا که ظاهر و باطن آن بزرگواران در گرفته بنور توحیده گردیده.

و شاید در اینجا حکمت الهی چنین اقتضاء نموده بود که حضرت ابراهیم اول ملك را از راه چشم ظاهر بصورت انسانی به بیند و سپس از راه باطن پی بحقیقت ملك ببرد و او را بشناسد.

عرفاء راجع بسائرین الی اللّه و لو آنکه در مرتبه نبی و پیمبر نباشند چنین گویند ممکن است انسان پس از سعی و کوشش بسیار و مجاهده بیشمار بجایی رسد که وحدت و صفات حق تعالی و فیض منبسط رحمانی را در کثرات موجودات مشاهده نماید و آن را وحدت در کثرت گویند و گاهی بعکس کثرت موجودات را در وحدت بیند و وحدت در کثرت و کثرت در وحدت بین آنان دائر است با اینکه ذات حق جلّ و علا منزه و مبرا از دخول در چیزی و خروج از چیزی است یعنی نه داخل در چیزی و نه خارج از چیزی است بلکه علم او محیط بر هر چیزی است و همه قائم باو میباشند.

و غرض آنها از (وحدت در کثرت و کثرت در وحدت) اینکه خواهد بود که قلبی که مملو از نور توحید گردیده و باصطلاح آنان فناء فی التوحید پیدا نموده یک وقت اول نظر بخلق میکند و صفات حقانی را از طریق آثار بچشم حقیقت مشاهده مینماید و گاهی نظر خود را معطوف میگرداند بوحدت اله عالم آن وقت خودیت و منیت خود و موجودات همه را آثار حق می‌بیند و در اینحال برای چیزی وجود مستقل قائل نمیگردد بلکه هر چه بیند از حق و از شئونات و افعال او بیند وقتی برای غیر نبی ممکن باشد بچنین مقامی برسد که خودیت خود را نبیند بلکه

صفحه : ۳۲۰

هر چه بیند از حق تعالی و قائم باو بیند چه گمان میکنی در باره انبیاء و اوصیاء که چنان از خودیت خود چشم پوشیده و ظاهر و باطن آنها در گرفته بنور توحید گردیده و موجودات عالم ملك و ملکوت هر یک را بنور الهی که در قلب مبارکشان طلوع نموده در جای خود مشاهده مینمایند اینست که تمیز میدهند بین جن و ملك و غیره چنانچه از سید عرفاء امیر المؤمنین علی علیه السّلام چنین نقل میکنند که فرموده:

(ما رایت شیئا الا و رایت اللّه قبله او بعده او معه)

باختلاف نسخ خلاصه شاید انبیاء در رؤیت ملک چنین بودند که گاهی از ظاهر ملک را که بصورت انسانی نمودار گردیده میدیدند و پس از آن رجوع بباطن خود نموده و بمقام تجردش پی برده و او را میشناختند و گاهی از اول از راه باطن و آن ارتباطی که بعالم روحانیین و مجردات داشتند تنزلات ملک را میدانستند و ملائکه وحی را میشناختند و ملک را بصورت انسانی مشاهده مینمودند و صدای ملک را بگوش سر می‌شنیدند و او را در بهترین صورت بچشم سر میدیدند.

قالُوا کَذلِکَ قالَ رَبُّکِ ملائکه در جواب زن ابراهیم که بسیار متوحش و متعجب بود که چگونه من پیره زن نازا ممکن است اولاد پیدا نمایم گفتند چنین گفته پروردگار تو و او است حکیم و درست کار و بمصالح و مفاسد هر چیزی عالم و دانا خواهد بود.

شاید مقصود ملائکه اینکه بوده که ما بامر پروردگار مأمور گردیده‌ایم که چنین بشارتی بتو بدهیم از پیش خود نمیگوئیم یا خواستند بزن ابراهیم بفهمانند که خدا خواسته قدرت خود را بجهانیان بنمایاند که بهر چه اراده نماید تحقق پذیرد و در مقابل قدرت ازلی او محالی تصور ندارد اینکه بود که ملائکه گفتند إِنَّهُ هُوَ الحَکِیمُ العَلِیمُ (انّه) ضمیر شأن است و مرجعش ربک میباشد و ضمیر (انه) تأکید آن است و اشاره بحقیقت واحدهٔ بسیطه است (حکیم و علیم) دو صفت از اوصاف جمال حق تعالی است اشاره به اینکه ذات حق سبحانه آنچه اراده نماید از روی حکمت و علم بصلاح و

صفحه : ۳۲۱

داخل در نظام عالم تحقق پذیرد عبث و بیهوده کاری از ساحت قدس او بیرون است و آنچه را که بنظر محال عادی مینماید اگر جزء نظام عالم باشد انجام خواهد گرفت.

قالَ فَما خَطبُکُم أَیُّهَا المُرسَلُونَ حضرت ابراهیم (ع) پس از آنکه بنور قلبش ملائکه را شناخت و فهمید برای امر مهمی فرود آمده‌اند در مقام پرسش برآمد که ای فرستادگان کار مهم شما چیست!

قالُوا إِنّا أُرسِلنا إِلی قَومٍ مُجرِمِینَ لِنُرسِلَ عَلَیهِم حِجارَةً مِن طِینٍ چون مقام ابراهیم بلندتر از مقام لوط پیمبر (ع) بود اینکه بود که وقتی خدای تعالی میخواست قوم لوط که در (مؤتفکه) منزل داشتند و مخالفت لوط را کردند و مشغول بآن عمل شنیع گردیدند و مستحق عذاب شدند عذاب بر آنان نازل گرداند اول بابراهیم (ع) خبر میدهد که میخواهم چنین کنم اینکه بود که ملائکه در جواب حضرت ابراهیم گفتند ما از جانب خدا مأمور گردیده‌ایم که آنها را سنگ باران کنیم و آن سنگهایی بود که از گل خشک خلقت شده بود.

مُسَوَّمَةً عِندَ رَبِّکَ لِلمُسرِفِینَ ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم آن سنگهایی است نشانه‌دار که نزد پروردگار تو تعیین گردیده برای مردمانی که روزگار خود را در لهو و لعب و کفر و معصیت می‌گذرانند.

شاید اشاره باین باشد که جزای هر عملی خوب یا بد مناسب عمل و موافق آن داده میشود (جَزاءً وِفاقاً) و چون عمل اهل (مؤتفکه) از پست‌ترین اعمال زشت و بر خلاف قانون طبیعت و روش انسانی بلکه حیوانی بشمار میرفت اینکه بود که بایستی مجازات آنان نیز به پست‌ترین اشیاء گردد و بگل خشک سنگ- باران گردند.

و شاید همین باشد سرّ آنکه در فقه اسلامی حدّ عمل لواط را یکی سنگسار

صفحه : ۳۲۲

کردن تعیین گردیده که لواط کننده بسخت‌ترین عذاب در دنیا معذب گردد تا آنکه دیگران متنبه گردند و مرتکب چنین عمل شنیع نشوند.

فَأَخرَجنا مَن کانَ فِیها مِنَ‌المُؤمِنِینَ– فَما وَجَدنا فِیها غَیرَ بَیتٍ مِنَ‌المُسلِمِینَ شاید برای اینکه ابراهیم برای لوط (ع) که پسر برادر او بود و نیز برای کسان او ناراحت نگردد که مبادا بر آنان لطمه‌ای وارد گردد ملائکه گفتند ما از بین جماعت کفار کسانی را که از مؤمنین بودند بیرون کردیم و تمام اهالی شهر (مؤتفکه) کافر بودند و همه مشمول عذاب گردیدند مگر یک خانه از مسلمانان که آن خراب نگردید و اهل آن سالم ماندند و آن خانه لوط و دو دختر او بود گویند در مدت بیست و یک سال که لوط (ع) تبلیغ رسالت نموده بود فقط یک نفر باو ایمان آورد اینکه بود که همگی آنان مستحق عذاب گردیدند زیرا که معلوم میشود اصلا اهل آن شهر لایق هدایت نبودند اگر عده‌ای از آنان ایمان داشتند شاید برای حفظ آنها باقی در امان میماندند.

وَ تَرَکنا فِیها آیَةً لِلَّذِینَ یَخافُونَ‌العَذابَ‌الأَلِیمَ یعنی خرابی شهر (مؤتفکه) را باقی گذاشتیم تا آنکه آیت و نشانه باشد برای کسانی که از عذاب دردناک میترسند.

اشاره به اینکه پیمبران کسانی را توانند ارشاد نمایند که حالت ایمان و تصدیق در آنها باشد یعنی بخدا ایمان داشته باشند و معتقد باشند که خداوند در موقع رحمت کثیر الاحسان و در موقع غضب شدید الانتقام است چنین کسانی وقتی آثار عذابی که بر گذشتگان وارد گردیده دیدند بر ایمانشان افزوده میگردد و خوف و هیبت الهی بر قلبشان مستولی خواهد گردید لکن اشخاص سست عقیده مثل اکثر مسلمان نماهای امروزه که هر آفت و بلائی بر آنها فرود آید حمل بر امور طبیعی مینمایند و ابدا خود را مقصر نمی‌دانند قابل هدایت نخواهند بود

صفحه : ۳۲۳

وَ فِی مُوسی إِذ أَرسَلناهُ إِلی فِرعَونَ بِسُلطانٍ مُبِینٍ– فَتَوَلّی بِرُکنِهِ وَ قالَ ساحِرٌ أَو مَجنُونٌ فَأَخَذناهُ وَ جُنُودَهُ فَنَبَذناهُم فِی الیَمِّ اینکه آیه عطف بآیه بالا است پس از حکایت ابراهیم (ع) و عذاب قوم لوط برای زیادتی تهدید و تنبه دیگران شروع مینماید بحکایت موسی و فرعون که ما وقتی موسی را با آن معجزات از عصا و ید بیضاء و باقی معجزات که آنها آیات الهی و حجتی بود ظاهر و هویدا فرعون اعراض نمود (برکنه) یعنی بسبب قوت خود یا بواسطه سلطنتش و پیروانش از معجزات حضرت موسی رو گردانید و بی‌اعتنایی نمود زیرا که خود را خدا میخواند و مردم را بعبودیت خود وادار مینمود در صورتی که بدلالت آیات شاید حقانیت دعوت موسی برای وی هویدا بود لکن حب ریاست و بسیاری خدم و حشم وی را مغرور نموده و نمیگذاشت تصدیق نماید و ایمان آرد اینکه بود که نسبت ساحری و دیوانگی بآن حضرت میداد و برای اینکه مردم را گمراه نماید میگفت اینکه شخص یا ساحر است که عصا را بصورت اژدها بشما نشان میدهد یا دیوانه خواهد بود که میگوید خدای نادیده را بپرستید.

وقتی فرعون ضدیت و لجاجت را از حد گذرانید و نه خودش ایمان می‌آورد و نه میگذاشت کسانش ایمان آورند و باضافه بخود حضرت موسی و مؤمنین بسیار آزار مینمود اینکه بود که بعد از اتمام حجت خدا خودش و لشگریانش را بعذاب گرفت و برود نیل غرق گردید (وَ هُوَ مُلِیمٌ) در حالی که فرعون خود را ملامت مینمود چنانچه خداوند در سوره یونس آیه (۹۱) از حال او خبر داده. (حَتّی إِذا أَدرَکَهُ الغَرَقُ قالَ آمَنتُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلَّا الَّذِی آمَنَت بِهِ بَنُوا إِسرائِیلَ وَ أَنَا مِنَ‌المُسلِمِینَ) و جبرئیل در جواب او گفت (آلآنَ وَ قَد عَصَیتَ قَبلُ وَ کُنتَ مِنَ‌المُفسِدِینَ)«۱»

۱- فرعون در موقع غرق و ادراک هلاکت گفت ایمان آوردم که نیست الهی مگر آن کسی که بنی اسرائیل به او ایمان آورده‌اند و بوی گفته شد حال که در شرف هلاکت میباشی و قبلا ایمان نیاوردی و از فساد کننده‌گان در زمین بودی دیگر ایمان تو نتیجه ندارد و تو را از غرق نجات نخواهد داد

صفحه : ۳۲۴

آری وقتی برای انسان کافر یا فاسق عذاب معاینه گردید و نیز موقع مرگ وقتی آثار برزخی و نتیجه اعمال بد ظهور و بروز نمود دیگر توبه فائده ندارد زیرا دیگر آنچه از استعداد قبول توبه و بازگشت از مخالفت بموافقت در او بالقوه موجود بوده بانتهاء رسیده و دیگر موقع عمل گذشته و درآمد جزا پدیدار گردیده باصطلاح علاج واقعه را قبل از وقوع باید کرد.

وَ فِی عادٍ إِذ أَرسَلنا عَلَیهِمُ الرِّیحَ العَقِیمَ- ما تَذَرُ مِن شَیءٍ أَتَت عَلَیهِ إِلّا جَعَلَته کَالرَّمِیمِ (وَ فِی عادٍ عطف بآیه بالا وَ فِی مُوسی است) و اشاره بعذاب گروه عاد است که با اینکه در آیات دیگر راجع بجماعت عاد خبر داد که چه مردمان قوی هیکل و درشت و پر قوه بودند وقتی در مورد عذاب الهی واقع گردیدند و از جانب حق تعالی بر آنان عذاب فرود آمد قوت و قدرت آنها جلوگیر عذاب نگردید و آن عذاب باد عقیم بود یعنی بادی نبود که نفع رساند و درختها را آبستن نماید یا باران بیاورد بلکه برای گروه عاد در آن عذاب بود و آن باد چنان وزیدن گرفت که آنان را از زمین بلند میکرد و بزمین میزد و آن باد بکسی از آن گروه نمیرسید مگر آنکه وی را مثل استخوان پوسیده ریز ریز میگردانید.

وَ فِی ثَمُودَ إِذ قِیلَ لَهُم تَمَتَّعُوا حَتّی حِینٍ فَعَتَوا عَن أَمرِ رَبِّهِم فَأَخَذَتهُمُ الصّاعِقَةُ وَ هُم یَنظُرُونَ- فَمَا استَطاعُوا مِن قِیامٍ وَ ما کانُوا مُنتَصِرِینَ پس از بیان حکایت گروه عاد که در اثر مخالفت گرفتار عذاب شدند و بباد سراسر هلاک گردیدند باز برای تنبه مخالفین اشاره بعذاب قوم ثمود مینماید که پس از کشتن ناقه صالح (ع) سه روز بآنان مهلت داده شد که شاید تدارک ما فات نمایند و آنها سرکشی نمودند (فَعَتَوا عَن أَمرِ رَبِّهِم) و بهمان اعمال بد خود قیام نمودند (فَأَخَذَتهُمُ الصّاعِقَةُ) اینکه بود که بعد از سه روز بر آنان عذاب هلاک کننده فرود آمد و آنان را هلاک گردانید و گویند آن صیحه جبرئیل بود که از هیبت آن

صفحه : ۳۲۵

بیهوش گردیدند و هلاک شدند (وَ هُم یَنظُرُونَ) در حالی عذاب بر آنان نازل گردید که آثار عذاب را معاینه مینمودند.

و گویند عمالقه که گروهی از آنان بودند در آن سه روز از شهر بیرون رفته بودند و در حین وقوع صاعقه مینگریستند و بیهوش شدن اهل شهر را میدیدند لکن از آیه بعد (فَمَا استَطاعُوا مِن قِیامٍ وَ ما کانُوا مُنتَصِرِینَ) معلوم میشود قوم ثمود بصیحه آسمانی یک دفعه نمردند بلکه اول بیهوش شدند و قدرت حرکت نداشتند بالاخره منجر بهلاکت آنها گردید.

[سوره الذاریات (۵۱): آیات ۴۶ تا ۶۰]

اشاره

وَ قَومَ نُوحٍ مِن قَبلُ إِنَّهُم کانُوا قَوماً فاسِقِینَ (۴۶) وَ السَّماءَ بَنَیناها بِأَیدٍ وَ إِنّا لَمُوسِعُونَ (۴۷) وَ الأَرضَ فَرَشناها فَنِعمَ الماهِدُونَ (۴۸) وَ مِن کُلِّ شَیءٍ خَلَقنا زَوجَینِ لَعَلَّکُم تَذَکَّرُونَ (۴۹) فَفِرُّوا إِلَی اللّهِ إِنِّی لَکُم مِنهُ نَذِیرٌ مُبِینٌ (۵۰)

وَ لا تَجعَلُوا مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ إِنِّی لَکُم مِنهُ نَذِیرٌ مُبِینٌ (۵۱) کَذلِکَ ما أَتَی الَّذِینَ مِن قَبلِهِم مِن رَسُولٍ إِلّا قالُوا ساحِرٌ أَو مَجنُونٌ (۵۲) أَ تَواصَوا بِهِ بَل هُم قَومٌ طاغُونَ (۵۳) فَتَوَلَّ عَنهُم فَما أَنتَ بِمَلُومٍ (۵۴) وَ ذَکِّر فَإِنَّ الذِّکری تَنفَعُ المُؤمِنِینَ (۵۵)

وَ ما خَلَقتُ الجِنَّ وَ الإِنسَ إِلّا لِیَعبُدُونِ (۵۶) ما أُرِیدُ مِنهُم مِن رِزقٍ وَ ما أُرِیدُ أَن یُطعِمُونِ (۵۷) إِنَّ اللّهَ هُوَ الرَّزّاقُ ذُو القُوَّةِ المَتِینُ (۵۸) فَإِنَّ لِلَّذِینَ ظَلَمُوا ذَنُوباً مِثلَ ذَنُوبِ أَصحابِهِم فَلا یَستَعجِلُونِ (۵۹) فَوَیلٌ لِلَّذِینَ کَفَرُوا مِن یَومِهِمُ الَّذِی یُوعَدُونَ (۶۰)

صفحه : ۳۲۶

ترجمه

پیش (از قوم عاد) ملت نوح حقیقهٔ آنان جماعتی از فاسقین بودند (۴۷)

و ما آسمان را بقدرت خود بنا نهادیم و بدرستی ما برای توسعه دادن (توانا) میباشیم

و زمین را گسترانیدیم و خوب گهواره‌ای بنا نهادیم (۴۹)

و از هر چیزی (از نر و ماده) جفت قرار دادیم شاید شما متذکر گردید (۵۰)

پس ای مردم بسوی خدا فرار کنید حقیقهٔ من از جانب خدا (رسول) بیم دهنده ظاهری خواهم بود (۵۱)

و با خدا خدای دیگر قرار ندهید بحقیقت و درستی که من برای شما از جانب خدا تهدید کننده هویدایی میباشیم (۵۲)

همین طور برای پیشینیان پیمبری نیامد مگر آنکه گفتند او ساحر یا دیوانه است (۵۳)

آیا چنین کلامی را یکدیگر توصیه نمودند بلکه آنان گروهی بودند طاغی و سرکش (۵۴)

پس ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم تو از چنین جماعتی رو بگردان که تو ملامت زده نمیباشی (۵۵)

و اهل ایمان را متذکر گردان زیرا که تذکر بمؤمنین نفع می‌بخشد (نه بکافرین) (۵۶)

نیافریدم جن و انس را مگر برای اینکه مرا عبادت نمایند (۵۶)

ما از آنها روزی نمیخواهیم و اراده و خواهش طعام از آنان ننموده‌ایم (۵۸)

حقیقهٔ روزی دهنده خدا است و او صاحب قوت و توانای و متین و قوی خواهد بود (۵۹)

پس بدرستی که برای کسانی که ستم نمودند بهره‌ای است از عذاب مثل بهره‌ای که برای همراهان آنان مهیّا گردیده پس آنان نباید در عذاب عجله نمایند (۶۰)

وای بر کسانی که کافر شدند از روزی که بآنها وعده داده شده (یعنی روز قیامت)

صفحه : ۳۲۷

توضیح آیات

اشاره

وَ قَومَ نُوحٍ مِن قَبلُ إِنَّهُم کانُوا قَوماً فاسِقِینَ (واو) در و قوم نوح جمله را عطف بآیه بالا داده یعنی قوم نوح را پیش از قوم عاد و ثمود هلاک گردانیدیم زیرا که آنان گروه ستمکاران بودند و تماما فاسق و گنه‌کار و خارج از بندگی و اطاعت حق تعالی گردیده و تمرد پیمبران را مینمودند اینکه بود که پس از اتمام حجت بکیفر اعمالشان مبتلا گردیدند و بعذاب سخت گرفتار شدند.

در اینکه آیات پنج نفر از پیمبران و اهل ملت زمان آنها و عذاب و سخطی که در اثر مخالفت و تمرد بر آنان وارد گردیده اشاره نموده و اینکه تذکر دو فائده در بر خواهد داشت یکی انذار و تهدید دیگران که بدانند هر گاه مخالفت و فسق و تعدی را از حد بگذرانند آنان نیز مثل امم سابقه مشمول عذاب و سخط الهی خواهند گردید و نمونه عذاب آخرتی را نیز در دنیا مشاهده مینمایند.

و دیگر برای تسلی دل رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم که اگر مردم نسبت سحر و دیوانگی و نسبت‌های ناروای دیگر بتو میدهند دلتنگ مباش بدانکه در هر زمانی مردم چنین بودند و در هر وقتی اهل حق بسیار کم یابند و همین طوری که آن بزرگواران بر جفای کفار صبر مینمودند و در تبلیغ رسالت ثابت و متین و استوار بودند تو نیز چنین باش و در اینکه خصوص نیز آیات دیگری

وارد گردیده در سوره احقاب آیه ۳۴ خطاب به پیغمبرش نموده (فَاصبِر کَما صَبَرَ أُولُوا العَزمِ مِنَ الرُّسُلِ)«۱» معلوم میشود رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم از دست کفـار مخصوصـا قریش خیلی اذیت کشـیده و نیز برای ایمان نیاوردن آنان بسیار نگران بوده که مأمور بصبر میگردد.

وَ السَّماءَ بَنَيناها بِأَيدٍ وَ إِنّا لَمُوسِعُونَ- وَ الأَرضَ فَرَشناها فَنِعمَ الماهِدُونَ

۱- ای محمّد (بر جفای کفار) صبر کن همانطوری که پیمبران اولو العزم صبر نمودند

صفحه : ۳۲۸

ذات متعـال پس از حکایت انبیاء و قوم و ملت آنها در مقام بیان قـدرت و خلاقیت و احسان خود برآمـده که خلق را متـذکر گرداند که نظر کنید و به بینید که ما چگونه آسمانها را بقدرت خود بدون آنکه مسبوق بمدت و عدت باشد از حال نیستی بهستی و از عدم ذاتی بوجود آوردیم و آنان را بنا نمودیم و برافراشته و وسیع گردانیدیم.

کسـی وسـعت آسـمانها و عدد افلاك و کرات و کهکشانها را بجز آفریننده و مربی و مدبر آنها ندانسـته و هر قدر علمای اهل هیئت حـتی متبحریـن و متخصصـین در اینکـه فن همت بر اینکه گماشـته که عـدد ستارگان و کرات را بداننـد انـدکی از بسـیار آن را نیز نفهمیده‌اند شاید عدد آنها غیر متناهی باشد.

و علم انسان اگر چه محدود بحدی نیست هر قدر وسیع گردد باز قابل زیادتی است لکن چون فیض الهی غیر متناهی است علم بشر هر قدر بالا گیرد در مقابل قدرت الهی متناهی میگردد.

وَ الأَرضَ فَرَشـناها فَنِعمَ الماهِـدُونَ باز در مقام امتنان بر بنی آدم و علم و قـدرت خود اظهار می‌نماید که زمین را گسترانیدیم و فرش زیر پای شما و مقام آرامگاه شما گردانیدیم.

(مهـد) در لغت بمعنی گهواره‌ای است که برای اطفال تهیه مینمایند چنانچه در سوره مریم آیه ۳۰ وقتی مریم برای رفع تهمت مأمور گردید که باشاره بگوید از بچه سؤال کنید گفتند (کَيفَ نُكَلِّمُ مَن كانَ فِي المَهدِ صَبِيًّا) معقول نیست از بچه‌ای که در گهواره است سؤال نمائیم.

در اینجا ذات متعال زمین را تشبیه بگهواره نموده که همین طوری که گهواره برای آرامش طفل حرکت و رفت و آمـد میکند زمین هم همین طور در حرکت دائمی خواهد بود.

چون اهل هیئت قدیم متفق بر اینکه بودند که زمین ساکن در هر شبانه روزی خورشید یك دور در اطراف زمین میچرخد اینکه بود که اینکه آیه را طور دیگر معنی

صفحه : ۳۲۹

میکردنـد لکن نزد علمـاء جدیـد محقق و ثـابت گردیـده که هر شـبانه روزی زمین یك دفعه بـدور خود میچرخـد و اینکه آیه (فَنِعمَ الماهِدُونَ) کشفیات امروزه را تأیید میگرداند و یکی از معجزات قرآن بشمار میرود.

از اینکه آیه راجع بخلقت زمین دو مطلب بسـیار دقیق توان استخراج نمود جمله اول (وَ الأَرضَ فَرَشناها) زمین را تشبیه بفرش مینماید که برای سکونت و قرارگاه تهیه مینمایند.

و جملـه دوم (فَنِعمَ الماهِدُونَ) اشـاره بـه اینکـه اینکـه زمیـن کـه فرش شـما است و بطـور اسـتراحت در آن زنـدگانی مینمائیـد مثل گهواره‌ای ماند که برای اطفال تهیه مینمایند علی الدوام در حرکت و رفت و آمد خواهد بود.

حسن کلام در اینجا است که با اینکه همیشه در حرکت میباشد تشبیه بفرشی نموده که برای سکونت و استراحت زیر پا پهن می‌نمایند و هیچ حرکتی از آن نمودار نیست اینکه است که ذات متعال در اینجا خود را ستوده و در حسن خلقت فرموده مربی و خالق موجودات در نظام عالم چه خوب ترتیب داده.

وَ مِن کُلِّ شَیءٍ خَلَقنا زَوجَینِ و از هر صنف از اصناف موجودات دو فرد آفریده شده که هر یک جفت دیگری است (کل شیئی) عموم دارد و شامل تمام اقسام و انواع موجودات میگردد و مقصود از زوجین فقط نر و ماده از افراد بشر و حیوانات و انواع و اقسام آنان نیست چنانچه شاید بعضی چنین گمان کرده باشند بلکه شامل تمام ذره‌های موجودات امکانی میگردد حتی مواد اصلیه و عناصر که مواد موجوداتند چنانچه در محل خود مبرهن گردیده و معلوم گشته همان ماده اولیه که (مادهٔ المواد) و عنصر اول نامند از دو اصل ترکیب شده و آن را بنامهای مختلف معرفی نموده‌اند گاهی آن را (الکتریسته) مثبت و منفی گویند، و باعتبار دیگر (نیرو و ماده) یا انرژی و ماده نامند.

خلاصه آیه بما ارائه میدهد که تمام موجودات امکانی مرکب و از دو چیز تحقق پیدا نموده‌اند فردیت و وحدت و بساطت منحصر بذات ذو الجلال خداوندی

صفحه : ۳۳۰

خواهد بود که نه جفت دارد و نه اجزاء و نه از چیزی ترکیب گردیده شده او است (موجود بذاته و لذاته و فی ذاته)«۱» (وحده لا اله الا هو).

اشاره به اینکه موجودات چون ترکیب شده از اجزاء میباشند و هر مرکبی ترکیب کننده لازم دارد و نیز زوجین هر یک محتاج بدیگری است اینکه است که موجودات امکانی محتاج بواجب الوجودند که ساحت قدس او مبرا از ترکیب و جفت و شریک و نظیر خواهد بود نه در مرتبه ذات محتاج بغیر است و نه در مرتبه افعال محتاج بمعین و کمک کننده میباشد.

لَعَلَّکُم تَذَکَّرُونَ شما افراد بشر اگر در مواد موجودات نظر کنید و سبب احتیاج آنها را بفهمید و بدانید که چون مرکب از دو چیزند و هر جزئی محتاج بدیگری است و مستقل بذات نیستند بلکه همه (فقیر الی اللّه) میباشند (و غنی بالذات) منحصر بحق تعالی است آن وقت شاید بمقام وحدت الهی پی ببرید و بفهمید که وحدتی که منسوب باله عالم است از قبیل (وحدات) دیگر مثل وحدت جنسی یا نوعی یا عددی و غیر آن نخواهد بود بلکه آن وحدت حقه حقیقیه الهیه میباشد.

فَفِرُّوا إِلَی اللّهِ إِنِّی لَکُم مِنهُ نَذِیرٌ مُبِینٌ و از کفر خود بگریزید و بتوحید خدا رجوع نمائید، یا بگریزید از عذاب خدا بثواب او یا بگریزید از معصیت خدا بطاعت او.

و از امام جعفر صادق علیه السّلام چنین نقل میکنند که فرموده مقصود اینکه است که حج کنید بقصد نزدیکی بحق تعالی.

۱- موجود بذاته بموجودی است مستقل بوجود و از چیز دیگری بوجود نیامده موجود لذاته موجودی است که وجودش برای خود او است نه برای غیر یعنی بستگی بغیر ندارد موجود فی ذاته موجودی است که در ذات خود وجود داشته نه در غیر مثل اعراض و چنین موجودی را واجب الوجود نامیم و منحصر بوجود مبدء عالم خواهد بود و او ما فوق هر چیزی است که بتوان تصور نمود.

صفحه : ۳۳۱

یا آنکه فرار کنید از آنچه شما را از طاعت باز دارد و بالکلیه وجود خود متوجه بطاعت و عبادت حق سبحانه گردید.

و از إبن عباس است که گفته: (فَفِرُّوا إِلَی اللّهِ) یعنی از وی دوری گریزید.

و محققین گفته‌انـد بگریزید بوی از ما سوای وی (منهج) آیه متفرع بآیه بالا است پس از آنکه ذات متعال از طریق زوجیت و مرکب بودن ممکنات اثبات مینمایـد وحـدت حقه حقیقیه و بساطت ذاتیه خود را از راه لطف و عنایتی که نسبت بافراد بشـر دارد گوش زد آنـان مینمایـد که اگر خواهیـد از عـالم کثرت بعـالم وحـدت رو کنیـد نخستین بایستی از تعلقات کونین دنیا و آخرت از راه شوق و محبت بعالم ربوبیت رو نمائیـد و از (ما سوی) مجرد گردید و از آنچه غیر او است بگریزید بسوی او یعنی از عالم کثرت و از جنگ و جنجال عالم طبیعت قدمی بالا گذارید تا آنکه بعالم وحدت و حقیقت آشنا گردید.

و در مـواردی از قرآن مجیـد برسول خود دسـتور میدهـد که بگو من از طرف پروردگـار فرسـتاده شـده‌ام که شـما را تهدیـد کنم و بترسانم از متابعت نمودن هوای نفسانی و از فریب شـیاطین جنی و انسـی که اطراف قلب شـما را گرفته‌انـد و شـما را در کثرات عالم طبع واقع گردانیده‌انـد برهـانم و چگونگی و کیفیت فرار از چنگـال عفریت نفسـانی را بشـما بیاموزانم که فریب نخوریـد و در اینکه مسافرت پر خطر راه را از چاه تمیز دهید تا وقتی که در منزل امن و امان بیاسائید و از خطر نجات یابید.

خلاـصه چنانچه بعض عرفاء گفته‌انـد (ففروا الی اللّه از ما سوی اللّه) فرار کنیـد بسوی او و از معصـیت فرار کنیـد بطاعت، و از جهل بعلم، و از عذاب برحمت، و از سخط برضوان.

وَ لا تَجعَلُوا مَعَ اللّهِ إِلهاً آخَرَ إِنِّی لَکُم مِنهُ نَذِیرٌ مُبِینٌ جمله (وَ لا تَجعَلُوا) عطف بآیه بالا است یعنی با خدای یکتا خدایان دیگر

صفحه : ۳۳۲

قرار ندهیـد بحقیقت من رسول پروردگارم که برای شـما فرسـتاده شده‌ام که بترسانم شـما را از او و طریق بندگی را برای شـما ظاهر گردانم.

آیه در مقام طریق فرار بسوی حق تعالی و طریق چگونگی از کثرات موجودات رو بوحدت کردن را اینطور بیان مینماید که نخستین طریق آن اینکه است که با خـدای واحـد و احـد خـدایانی برای خود قرار ندهید و یک دله و یک جهته رو باو آرید سـپس بدانید و ایمان آریـد برسالت من یعنی نبی خاتم صـلّی اللّه علیه و اله و سـلّم و بدانید که من فرسـتاده اویم در سوره یوسف آیه ۳۹ حکایهٔ از یوسف صدیق (ع) که به رفقای زندانی خود چنین گوید:

«أَ أَربابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَیرٌ أَمِ اللّهُ الواحِدُ القَهّارُ»«۱» کَذلِکَ ما أَتَی الَّذِینَ مِن قَبلِهِم مِن رَسُولٍ إِلّا قالُوا ساحِرٌ أَو مَجنُونٌ چنین بودند مردمانی که در آیات قبل ذکر شد که هر رسول و پیمبری که برای هدایت اهل زمان خود میآمد میگفتند آن ساحر است یا دیوانه.

از اینجا معلوم میشود که در هر زمـانی و در هر قریه‌ای از جـانب خـدا رسولاـن و سـفرای الهی برای هـدایت خلق میآمدنـد زیرا که بایستی حجت خـدا بر خلق تمام گردد و عـدد انبیاء چنانی که در احادیث وارد شـده یکصد و بیست و چهار هزار نفر بودند و همین نسبتی که به پیغمبر خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم میدادند بتمام پیمبران نیز میدادند که آنها را ساحر و مجنون مینامیدند.

أَ تَواصَوا بِهِ بَل هُم قَومٌ طاغُونَ فَتَوَلَّ عَنهُم فَما أَنتَ بِمَلُومٍ آیا پیشـینیان مردمان بعـد از خود را چنین توصـیه نموده بودنـد که همه در اینکه نسبت‌های نـاروا از سـحر و جنون که به پیمبران نسبت میدادنـد همگی یک قول و یک کلام گردیـده وقتی مردم چنیننـد ای محمّد صـلّی اللّه علیه و اله و سلّم تو از آنان رو بگردان و اعراض نما (فَما أَنتَ بِمَلُومٍ) تو در اینکه اعراض بعد از انجام وظیفه و تبلیغ رسالت

۱- آیا خدایان و مربیان متفرق بهترند یا خدای واحد قهار (بزرگ که غالب و قاهر و مستولی و محیط بر هر چیزی است).

صفحه : ۳۳۳

نزد حضرت حق تعالی ملامت زده نیستی و مسئول نخواهی بود.

وَ ذَكِّر فَإِنَّ الذِّكرى تَنفَعُ المُؤمِنِينَ از کفار که از روی لجاجت و کبر چنین نسبت‌هایی میدهند اعراض نما لکن اهل ایمان را متذکر گردان زیرا که تذکر و اندرز برای آنها نافع است و بر ایمان آنان افزوده خواهد گردید.

از کتاب فصول چنین نقل میکننـد که در شرح اینکه آیه گفته سـخن اندرز آور بایستی مشـتمل بر ده چیز باشد تا شـنوندگان از آن منتفع گردند.

(اول) مردم را متذکر گرداند به نعمت‌های خدا تا آنکه بشکر گزاری آن اقدام نمایند.

(دوم) صبر در بلاء و مصیبات و ثواب آن را بگوید تا مردم در بلا شکیبایی نمایند.

(سوم) عقوبات و عذاب بر گناهان را بیان کند تا از آن منزجر گردند و توبه کنند.

(چهارم) کیـد و خـدعه شـیطانی را اظهار نمایـد تا از آن احتراز نمایند (پنجم) آنها را به بی‌وفایی و بی‌اعتباری دنیا متذکر گرداند تا دل بدنیا نبندند.

(ششم) مرگ را بیاد آنها آرد تا خود را مستعد رفتن نمایند.

(هفتم) وقایع روز قیامت را تکرار نمایـد تا برای آن روز کاری بکننـد (هشـتم) بیان جهنم و درکات آن را بنمایـد تا از آن ترسـناک گردند.

(نهم) درجات بهشت و مقامات آن را بشـمارد و اقسام نعمت‌های آن را بیان نمایـد تا راغب گردنـد (دهم) بنای کلام را بر خوف و رجـاء نهـد یعنی گـاهی از عظمت و کبریـایی و هیبت حق تعـالی سـخن گویـد تـا بترسـند، و گـاهی از رحمت و مغفرت و مهربـانی حضرت عزت سخن بمیان آرد تا امیدوار گردند و هر موعظه که مشتمل بر چنین سخنانست

صفحه : ۳۳۴

سبب نفع مؤمنین خواهد گردید.

وَ ما خَلَقتُ الجِنَّ وَ الإِنسَ إِلّا لِيَعبُدُونِ خلق نکردم نه جن و نه انسان را مگر برای اینکه مرا عبادت و پرستش نمایند.

هر گـاه اینکه آیه را بـا آن آیه که فرموده (وَ ما أُمِرُوا إِلّا لِيَعبُدُوا اللّه) جمع نمائیم چنین میشود که نیافریـدیم آنان را مگر برای آنکه امر کنم آنها را که خدا را عبادت کنند.

(لام لیعبـدون) لام تعلیلی است و برای بیان غایت و فائـده مطلب می‌آورند و معنی آیه چنین میشود که غایت و فایده خلقت جنیان و افراد بشر عبادت کردن من است.

از اینجا معلوم میشود که فعل خـدا معلل باغراض است چنانچه اهل حق گوینـد بخلاف عقیـده اشاعره از جماعت سـنی‌ها که گویند افعال اللّه معلل باغراض نیست، و اینکه سـخن بسیار سخیف و بی‌اساس است زیرا که لازمه کلام آنان چنین میشود که خدای حکیم بی‌هوده کاری نموده و بدون غرض و فائده عالم را از نیستی بهستی آورده.

آری البته خداونـد بـذات خـود مستغنی و بی‌نیـاز از خلـق خواهـد بود و خلقت او برای اسـتکمال خود نیست لکن نظر بـآن حـدیث معروف که فرموده

(کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لکی اعرف)

چنین اسـتفاده میشود که علت خلقت عـالم برای اینکه است که شـناخته شود و اینکه نفعی است که عایـد مخلوقات میگردد نه اینکه است که عاید ذات غنی بالذات گردد بلکه عاید خود خلق خواهد گردید و نیز توان گفت فیاضیت مثل باقی صفات ذاتی حق تعالی است و فیاضیـت او مقتضـی فیض رسانـدن بمادون خود خواهـد بود اینکه است که مجاهـد و بعض دیگر (لیعبـدون) را به (لیعرفون)

تأویل نموده‌اند یعنی جن و انس را نیافریدیم مگر برای اینکه مرا بشناسند و حدیث قدسی
(کنت کنزا مخفیا)
شاهد بر اینکه تأویل است معلوم

صفحه : ۳۳۵

و مسلم است که عبادت بدون معرفت نتیجه بخش نیست بلکه اصلا عدیم المعرفهٔ عبادت از وی ناشی نخواهد گردید کسی که معبود را نشناسد چگونه وی را عبادت تواند نمود.
آری غرض اصلی از خلقت جن و انس معرفت و شناسایی ذات احدیت است بتمام اوصاف جلال و جمال جن و انس را آفریده تا آنکه او را بشناسند و عبادت آنها ناشی گردد از معرفت بجمیع اسماء الحسنی.

اعتراض

اگر خلقت جن و انس برای معرفت و عبادت باشد با اینکه بالعیان می‌بینیم اکثر افراد بشر منکر الوهیتند که اصلا شاید بخالق مدبر حکیم قائل نیستند چه جای آنکه عبادت نمایند، و نیز بسیار از کسانی که معترف باله و صفات الوهیت میباشند در مقام عبادت و بندگی استقامت ندارند، پس اگر غرض از خلقت جنّ و انس عبادت و معرفت باشد چنانچه ظاهر آیه چنین مینماید نقض غرض لازم میآید یعنی آنچه مقصود حق تعالی از خلقت آنها بوده انجام نگرفته.

پاسخ

آری اگر غرض از عبادت و معرفت جن و انس نفعی بود که عاید ذات ذو الجلال میگشت نقض غرض میشد لکن نفع معرفت و عبادت آنها عاید خودشان خواهد گردید و شاید آیه در مقام اینکه است که میخواهد بگوید من بیهوده جن و انس را خلق نکردم بلکه غرض من از خلقت آنان چنین بوده که آنان از روی اختیار عبادت نمایند تا منتفع گردند و فضل و احسان من بر خلق تمام شود و آیات بعد شاهد بر اینکه است که فقط آفرینش من از روی فضل و احسان است نه نفعی که عاید خودم گردد و لام (لیعبدون) شاید اشاره بحکمت آفرینش خلق است نظیر قوله تعالی در سوره ابراهیم (ع) آیه اول (کِتابٌ أَنزَلناهُ إِلَیکَ لِتُخرِجَ النّاسَ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ) که حکمت انزال کتاب (قرآن) برای اینکه است که مردم را از ظلمت کفر بنور ایمان رهبری نماید.

صفحه : ۳۳۶

ما أُرِیدُ مِنهُم مِن رِزقٍ وَ ما أُرِیدُ أَن یُطعِمُونِ إِنَّ اللّهَ هُوَ الرَّزّاقُ ذُو القُوَّةِ المَتِینُ شاید آیه برای جلوگیری از اینکه است که گمان نشود که خدای تعالی محتاج بعبادت و عمل آنان میباشد که از عبادت آنها استکمال یابد نه رزقی از مخلوقات میخواهد و نه طعامی از آنان میطلبد بلکه او است آفریننده بی‌نیاز و همه نیازمند باو و از او دوام هستی و روزی میطلبند زیرا که او است رزاق مطلق و همه موجودات از خوان نعمت او متنعم و کامیاب گردیده و امرار حیات مینمایند و شدید القوهٔ و قادر مطلق و غالب و قاهر بر تمام موجودات است و عظمت و کبریایی او است که همه محتاج باو و او مستکمل بذات بیزوال خود خواهد بود نه در اصل وجود محتاج بکسی و نه در استکمال نیازمند بغیر است.

فَإِنَّ لِلَّذِینَ ظَلَمُوا ذَنُوباً مِثلَ ذَنُوبِ أَصحابِهِم فَلا یَستَعجِلُونِ فَوَیلٌ لِلَّذِینَ کَفَرُوا مِن یَومِهِمُ الَّذِی یُوعَدُونَ (ذنوب) در لغت بمعنی دلو بزرگ است که با آن تقسیم آب مینمایند مثل اینکه گویند (و لهم ذنوب و لنا ذنوب و لکم ذنوب) و در اینجا استعارتا تشبیه نموده عمل کفار را بدلو آب و اشاره به اینکه همین- طوری که برای پیشینیان مثل قوم عاد و ثمود عذاب فرود آمد برای اینان نیز قسمتی وافر از عذاب مهیا گردیده (فَلا یَستَعجِلُونِ) جواب کفار است که از روی سخریه میگفتند اینکه وعده عذاب کی خواهد رسید که در پاسخ آنان باید گفته شود موقع عذاب شما هم خواهد رسید نباید عجله کنید- و وای برای آنهایی که کافر شدند و در آن روز قیامت که وعده‌گاه آنها است که بچه شدت و عذابی گرفتار خواهند گردید

صفحه : ۳۳۷

سورهٔ الطور

اشاره

تسع و اربعون آیهٔ و هی مکیّهٔ

[سوره الطور (۵۲): آیات ۱ تا ۲۸]

اشاره

بِسمِ للّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
وَ الطُّورِ (۱) وَ کِتابٍ مَسطُورٍ (۲) فِی رَقٍّ مَنشُورٍ (۳) وَ البَیتِ المَعمُورِ (۴)
وَ السَّقفِ المَرفُوعِ (۵) وَ البَحرِ المَسجُورِ (۶) إِنَّ عَذابَ رَبِّکَ لَواقِعٌ (۷) ما لَهُ مِن دافِعٍ (۸) یَومَ تَمُورُ السَّماءُ مَوراً (۹)
وَ تَسِیرُ الجِبالُ سَیراً (۱۰) فَوَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ (۱۱) الَّذِینَ هُم فِی خَوضٍ یَلعَبُونَ (۱۲) یَومَ یُدَعُّونَ إِلی نارِ جَهَنَّمَ دَعًّا (۱۳) هذِهِ النّارُ الَّتِی کُنتُم بِها تُکَذِّبُونَ (۱۴)
أَ فَسِحرٌ هذا أَم أَنتُم لا تُبصِرُونَ (۱۵) اصلَوها فَاصبِرُوا أَو لا تَصبِرُوا سَواءٌ عَلَیکُم إِنَّما تُجزَونَ ما کُنتُم تَعمَلُونَ (۱۶) إِنَّ المُتَّقِینَ فِی جَنّاتٍ وَ نَعِیمٍ (۱۷) فاکِهِینَ بِما آتاهُم رَبُّهُم وَ وَقاهُم رَبُّهُم عَذابَ الجَحِیمِ (۱۸) کُلُوا وَ اشرَبُوا هَنِیئاً بِما کُنتُم تَعمَلُونَ (۱۹)
مُتَّکِئِینَ عَلی سُرُرٍ مَصفُوفَةٍ وَ زَوَّجناهُم بِحُورٍ عِینٍ (۲۰) وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتهُم ذُرِّیَّتُهُم بِإِیمانٍ أَلحَقنا بِهِم ذُرِّیَّتَهُم وَ ما أَلَتناهُم مِن عَمَلِهِم مِن شَیءٍ کُلُّ امرِئٍ بِما کَسَبَ رَهِینٌ (۲۱) وَ أَمدَدناهُم بِفاکِهَةٍ وَ لَحمٍ مِمّا یَشتَهُونَ (۲۲) یَتَنازَعُونَ فِیها کَأساً لا لَغوٌ فِیها وَ لا تَأثِیمٌ (۲۳) وَ یَطُوفُ عَلَیهِم غِلمانٌ لَهُم کَأَنَّهُم لُؤلُؤٌ مَکنُونٌ (۲۴)
وَ أَقبَلَ بَعضُهُم عَلی بَعضٍ یَتَساءَلُونَ (۲۵) قالُوا إِنّا کُنّا قَبلُ فِی أَهلِنا مُشفِقِینَ (۲۶) فَمَنَّ اللّهُ عَلَینا وَ وَقانا عَذابَ السَّمُومِ (۲۷) إِنّا کُنّا مِن قَبلُ نَدعُوهُ إِنَّهُ هُوَ البَرُّ الرَّحِیمُ (۲۸)

صفحه : ۳۳۸

ترجمه

سوره طور چهل و نه آیه و سیصد و دوازده کلمهٔ و هزار و پانصد حرف است و در مکه فرود آمده

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عامّ و خاصّ

قسم بکوه (سینا) (۲)

و کتاب نوشته شده، (۳)

در صحیفه گشوده

و قسم بخانه آباد گردیده (مکه)

و قسم بسقف بلند برافراشته و (آسمان) (۵)

و قسم بدریای افروخته (۶)

که حقیقهٔ عذاب پروردگار تو واقع خواهد بود (۷)

و نیست از آن عذاب دفع کننده‌ای (۸)

روزی که حرکت کند آسمان حرکتی (۹)

و سیر کنند کوه‌ها سیر کردنی (۱۰)

پس وای در آن روز بحال تکذیب کننده گان (۱۱)

و (آنان) کسانی میباشند که در باطل بازی میکنند (۱۲)

روزی که بسرعت بسوی آتش جهنم خوانده میشوند (۱۳)

(ای کافرین) اینکه آن آتشی است که شما تکذیب و انکار میکردید (۱۴)

آیا اینکه (آتش) سحر است یا شما نمی‌بینید (۱۵)

در آن درآیید (۱۶) برای شما مساویست خواهد صبر کنید یا صبر نکنید، بدرستی جزاء داده شده‌اید بآنچه عمل میکردید (۱۷)

بحقیقت پرهیزکاران در بهشت‌ها و نعمتها متنعم خواهند بود (۱۸)

بآنچه پروردگارشان بآنها عطا نموده و آنان را از عذاب جهنم نگاه داشته (۱۹)

(ای) اهل بهشت بخورید و بیاشامید گوارا است شما را بسبب اعمال (نیکی که در دنیا) عمل میکردید (۲۰)

در حالی که تکیه کنندگان باشید بر تختهای پیوسته و آنها را با حور العین تزویج نمودیم (۲۱)

و کسانی که ایمان

صفحه : ۳۳۹

آوردند (۲۲) و فرزندانی از آنهایی که در ایمان پیروی آنان گردیدند به آنها ملحق میگردانیم و از کار نیکوی آنان چیزی کم نکنیم (۲۳) هر مردی در گرو و رهین اعمال خود خواهد بود (۲۴)

و بر نعمت پرهیز کاران بمیوه و گوشت از آنچه میخواهند و طالب آنند بیافزائیم (۲۵)

(اهل بهشت) از یکدیگر بربایند جام (شرابی را) که نه عمل لغوی در آن آید و نه گناهی (۲۵)

و پسرانی بر آنان دور بزنند که گویا آنها مروارید پوشیده‌ای میباشند

بعضی (از اهل بهشت) بر بعض دیگر رو آرند و از (عمل) هم می‌پرسند (۲۶)

آنان گفتند ما پیش از اینکه در اهل خودمان (از عذاب) ترسناک بودیم (۲۷)

پس خدا بر ما منت گذاشت و ما را از آتش سوزان باز داشت (۲۸)

و بدرستی پیش از اینکه چنین بودیم که میخواندیم او را زیرا که او است (خدای نیکو کار مهربان) (۲۹)

توضیح آیات

وَ الطُّورِ (طور) در لغت بمعنی کوه است و الف و لام عهد شاید اشاره بکوه معین باشد و اکثر مفسرین گویند آن طور سینا است که در ارض مقدس حضرت موسی «ع» با خدا تکلم مینمود و برای شرافت آن است که خدا بآن قسم یاد نموده.

و بعضی گفته‌اند الف و لام (الطور) الف و لام جنس است و مقصود مطلق کوه‌ها است که استحکام زمین بآنها است و منابع نباتات خواهد بود.

و از إبن عباس نقل میکنند که گفته آن کوهی است که منبع نباتات باشد.

دیگری گفته مراد دو کوه است یکی را تینا گویند نظر به اینکه در آن انجیر بسیار است و دیگری را کوه زینا نامند برای آنکه در آن زیتون زیاد است.

صفحه : ۳۴۰

و بقول دیگر (طور) مأخوذ از طار است یعنی قسم بآنچه اوج ایجاد و مبدء آفرینش طیران مینماید بارض مواد یا از عالم غیب طیران نموده و فرود میآید بعالم شهادت. (منهج) وَ کِتابٍ مَسطُورٍ فِی رَقٍّ مَنشُورٍ سوگند به کتاب نوشته شده که در صحیفه گشوده برای خواندن باز گردیده کتاب عبارت از جمع مطالبی است که در ورقهایی نوشته شده و بین دفتین محفوظ گردیده.

و شاید مقصود قرآن باشد یا الواح توراۀ اگر مقصود از طور کوه طور باشد که محل مناجات حضرت موسی «ع» بود کتاب را همان الواح تورات گرفتن مناسب‌تر است و اگر مقصود از کتاب لوح محفوظ باشد شامل میگردد تمام علوم مکتوبه‌ای که خداوند بآنها قسم یاد میکند.

و شاید مقصود صحیفه اعمال بشر باشد که در قیامت برای آنها گشوده خواهد گردید خدای تعالی در قرآن مجید در سوره بنی اسرائیل آیه (۱۴) فرموده:

(وَ نُخرِجُ لَهُ یَومَ القِیامَةِ کِتاباً یَلقاهُ مَنشُوراً)«۱» و شاید مقصود از کتاب آن علوم و معارفی است که در قلوب انبیاء نشر داده شده.

وَ البَیتِ المَعمُورِ قسم بخانه آباد گردیده شده شاید مقصود کعبه معظمه باشد که بکثرت حاجیان معمور گردیده و چنانچه در اخبار رسیده آن اول زمینی است که خلقت گردیده.

و بعضی گفته‌اند در آسمان چهارم یا هفتم بالای کعبه خانه‌ایست که آن را

۱- تمام آیه (وَ کُلَّ إِنسانٍ أَلزَمناهُ طائِرَهُ فِی عُنُقِهِ الخ) خلاصه معنی آیه اینکه است که اعمال هر انسانی طوق گردن او و با وی همیشه همراهست و در قیامت گشوده میگردد و بوی گفته میشود بخوان کتاب اعمال خود را که در حساب او خودت کافی میباشی

صفحه : ۳۴۱

صراح نامند و حرمت آن در آسمان مثل حرمت کعبه است در زمین.

از حضرت امیر علیه السّلام چنین روایت شده که هر روز هفتاد هزار فرشته در آن طواف میکنند و حرمت آن در آسمان مثل حرمت کعبه است در زمین.

دیگری گفته مقصود از بیت معمور قلب مؤمن است که عرش رحمن نامیده شده و عمارت آن بمعرفت و خلوص انجام گیرد یعنی

قسم بقلب اهل ايمان چنانچه در اوصاف مؤمن فرموده (أُولئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمانَ).
وَ السَّقْفِ الْمَرْفُوعِ قسم بآسمان و سقف بلند برافراشته آن كه مجمع انوار حكمت و مخزن اسرار و منشأ فيوضات خواهد بود.
و از إبن عباس و مجاهد نقل شده كه مقصود از (سقف مرفوع) عرش رحمن است.
وَ الْبَحْرِ الْمَسْجُورِ بنا بر اينكه مأخوذ باشد از (شجرت التنور) يعنى تنور از آتش پر گرديده يعنى سوگند بدرياى مملو افروخته شده از آتش قوله تعالى (وَ إِذَا الْبِحارُ سُجِّرَتْ) و شايد مقصود مطلق دريا باشد در حديث آمده
(البحر نار فى نار)
و نيز از رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم روايت ميكنند كه فرموده روز قيامت دريا را پر از آتش كنند و آن را بآب دريا برافروزند و بروايت ديگر روز قيامت دريا را بتابند و بهم متصل گردانند تا همه يك دريا گردد و همه كفار را در آن اندازند (منهج) بعض مفسرين از اهل تحقيق چنين نقل ميكنند كه گفته مقصود از (طور) نفس انسان است كه موسى قلب با حق سبحانه مناجات ميكند و (كِتابٍ مَسْطُورٍ) ايمان است كه در (رَقٍّ مَنْشُورٍ) قلب بقلم رحمت ازلى نوشته شده (كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمانَ) و (بيت معمور) سرّ عارفان است كه بنظرات تجليات سبحانى آباد گرديده و (سقف مرفوع) روح رفيع القدر و درجات او بسوى حق تعالى است كه سقف خانه دلست و (بحر مسجور) دلى است كه بآتش محبت تافته شده.

صفحه : ۳۴۲

و نيز از عبد العزيز مكى است كه گفته مقصود از طور نبى خاتم است كه دين او در زمين مثل كوه تا قيامت ثابت و برقرار خواهد بود و سوگند (بكتاب مسطور) قرآن است كه در لوح محفوظ در ورقها منشور گرديده و (بيت المعمور) دار كرامت است و سقف مرفوع سر مبارك رسول اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم است و گفته (و اللّه) آن سقفى است بلند و در دنيا و آخرت مشهود است (وَ الْبَحْرِ الْمَسْجُورِ) قلب محمّد است كه از محبت خدا مملو بوده.
خلاصه خداوند سوگند ياد نموده بنفس محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم عموما و برأسه خصوصا و بقلبه ضياء و نورا و بكتاب او حجة پس حبيب بحبيب قسم ياد نمود.
(تفسير روح البيان) إِنَّ عَذابَ رَبِّكَ لَواقِعٌ ما لَهُ مِنْ دافِعٍ اينكه جمله جواب قسم است خداوند به پنج اصلى كه اصول عالم و قوام عالم باو است سوگند ياد مينمايد، بطور و كتاب مسطور، و بيت معمور، و سقف مرفوع، و بحر مسجور، كه بحقيقت و درستى عذاب پروردگار تو واقع و محقق است.
و چون بايستى قسم و آنچه بر اثبات آن قسم ياد ميكنند با هم مناسبت داشته باشند كه قسم شاهد و گواه آن شيئى باشد پس باين لحاظ ممكن است آيات را باطلاق خود باقى گذاريم و اينطور توضيح نمائيم.
كه الف و لام (الطور) جنس باشد نه عهد يعنى قسم بتمام كوهها كه ستون زمين است و زمين آرام گاه و محل نشو و ارتقاء بشر است (وَ كِتابٍ مَسْطُورٍ) امّ الكتاب يا لوح محفوظ باشد كه مبدء آفرينش تمام امورى كه در عالم خلقت بتدريج واقع ميگردد در ابتداء آفرينش بقلم قدرت در آنجا ثبت نموده
(جفّ القلم بما هو كائن الى يوم القيامة)
و (الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ) عالم طبيعت و اوضاع ارضى از جمادات و نباتات و حيوانات باشد كه همه آنها براى نفع انسان تحقق و تعمير گرديده و براى پيدايش او مسخر امر تكوينى شده‌اند و (السَّقْفِ الْمَرْفُوعِ) اوضاع سماوى از كرات و

صفحه : ۳۴۳

ستارگان و تمام مخلوقاتی باشند که در آن تکون یافته‌اند که بمنزله سقف زمین میباشند (وَ البَحرِ المَسجُورِ) اشاره بدریاها و آنچه در آن است که مملو از موجودات دریایی است.

خلاصه شاید آیات در مقام اثبات عذاب کفار برآمده و اشاره باین دارد که همین طوری که اجزاء کائنات مطابق حکمت و نظام عالم هر چیزی در محل و موقع خود محقق و ثابت گردیده و تخلف بردار نیست همین طور عذاب کفار و معاندین و جایگاه آنان که جهنم است آنهم محقق و ثابت و پا برجا است و دافعی و مانعی برای آن نیست در سوره اعراف آیه ۱۷۸ فرموده (وَ لَقَد ذَرَأنا لِجَهَنَّمَ کَثِیراً مِنَ الجِنِّ وَ الإِنسِ)«۱» و در جای دیگر «وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَةٌ بِالکافِرِینَ» و نیز آیات دیگر که شاهد بر آن است.

یَومَ تَمُورُ السَّماءُ مَوراً- وَ تَسِیرُ الجِبالُ سَیراً فَوَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ ذات احدیت بعد از آنکه آثار رحمت خود و خلقت موجودات را بعنوان قسم نذکر میدهد که همین طوری که آسمان و کوه و دریا و عالم آباد هر چیزی بجای خود ثابت و برقرار و در لوح محفوظ ثبت گردیده همین طور وقوع عذاب بر ترتیب نظام عالم مترتب خواهد گردید پس از آن در مقام موقع پیدایش عذاب برای مستحقین برآمده که آنهم روی میزان نظام عالم مترتب گردیده و آن وقتی ظاهر میگردد که بشدت آسمان بحرکت آید و کوه‌ها از جای خود روان شوند.

اشاره به اینکه در موقع ظهور عالم قیامت عالم مادیات که بنظر شما ثابت و هر چیزی در محل خود استوار و بیک نظم و نسق آن طوری که تشکیل نظام عالم منوط آن بود باراده ایزد متعال از هم پراکنده و متفرق خواهد گردید و عالم دنیای بشری

۱- لام لجهنم لام غایت است یعنی عاقبت بسیاری از جن و انسان در اثر مخالفت بجهنم کشیده خواهند شد نه اینکه برای جهنم خلق شده باشند مثل قوله تعالی: (فَالتَقَطَهُ آلُ فِرعَونَ لِیَکُونَ لَهُم عَدُوًّا وَ حَزَناً)آل فرعون موسی را نگرفتند که دشمن و سبب حزن آنها گردد لکن عاقبت کارشان چنین شد.

صفحه : ۳۴۴

تبدیل می‌گردد بعالم اخروی خلاصه عالم دنیا منحل و عالم قیامت ظاهر میگردد فَوَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ پس در آن روز وای یا ویل که گویند چاهی است در جهنم بنام ویل برای کسانی است که پیمبران و سفراء الهی را تکذیب نمودند و نسبت ناروا مثل دروغگویی یا جنون یا سحر بآنها دادند.

الَّذِینَ هُم فِی خَوضٍ یَلعَبُونَ در مقام اوصاف تکذیب کنندگان انبیاء برآمده که آنان کسانی میباشند که در باطل و امور طبیعی که استوار نیست و در جنب امور روحانی و معارف الهی ناچیز مینماید و ناپایدار است بازی میکنند زیرا که گفتار و اعمال آنان مثل بچه‌ها و دیوانگان است که از روی عقل و بصیرت نیست، اگر آنان در بیهوده کاری فرو نرفته بودند نسبت ناروا به پیمبران نمیدادند و آن بزرگواران را ساحر و کذاب و دیوانه نمی‌نامیدند.

یَومَ یُدَعُّونَ إِلی نارِ جَهَنَّمَ دَعًّا هذِهِ النّارُ الَّتِی کُنتُم بِها تُکَذِّبُونَ جمله (یوم یدعون) بدل آیه بالا (یوم تمور) میباشد (دعا) یعنی (دفعا) روزی که بر کافرین عذاب واقع میگردد آنان را بطور اجبار بسوی جهنم میکشانند بآنها گفته میشود اینکه همان آتشی خواهد بود که پیمبران گوش زد شما نمودند و شما باور ننمودید و در مقام تحقیق برنیامده و از روی تعصب و هوای نفسانی آن را افسانه گرفتید و در مقام دشمنی و ایذاء رسولان حق برآمدید.

أَ فَسِحرٌ هذا أَم أَنتُم لا تُبصِرُونَ اصلَوها فَاصبِرُوا أَو لا تَصبِرُوا سَواءٌ عَلَیکُم إِنَّما تُجزَونَ ما کُنتُم تَعمَلُونَ همزه (ا فسحر) همزه استفهامی در مقام سرزنش کفار است که شمایی که معجزات و وحی الهی را سحر مینامیدید آیا اینکه می‌بینید از انواع عذاب سحر و امر باطل است یا آنکه همانطوری که در دنیا چشم دل شما کور بود و حقانیت و آثار صدق گفتار آنها را نمیدیدید اینکه عذاب

کذایی را هم نمی‌بینید- چون در دنیا

صفحه : ۳۴۵

انکار حق و اهل حق را نمودنـد حال در منزلگاه خود جهنم که مملو از شـکنجه و عـذاب است درآییـد و اینکه عذاب جهنم جزاء و کیفر عمل شـما است خواه صبر کنید یا صبر نکنید عذاب از شـما بازداشته نخواهد شد زیرا چنانچه در آیه بالا تذکر داده شد عذاب بر آنها واقع است و دفع کننده‌ای برای آن نیز نمیباشد و اینکه عذابی است که در دنیا اهلش برای خود تهیه نموده‌اند.

إِنَّ الْمُتَّقِینَ فِی جَنّاتٍ وَ نَعِیمٍ فـاکِهِینَ بِمـا آتـاهُم رَبُّهُم وَ وَقـاهُم رَبُّهُم عَـذابَ الجَحِیمِ پس از تهدیـد کسـانی که انکار آیات الهی را نمودنـد و تابع هوای نفسانی گردیدند و عمر خود را در لهو و لعب گذرانیدند بپرهیزکاران و کسانی که خودداری نمودند از پیروی نفس و شـیطان و مطیع حق و سـفراء و رسولاـن الهی گردیدنـد و پرهیزکـاری ملکه آنها گردیـده تا آنکه متصف گردیدنـد بصـفت تقوی آنان را ببهشت و نعمتهای آن بشارت میدهند.

و بایـد دانست که تقوی مقام ارجمنـدی است و مرتبه تقوی فوق مرتبه ایمان است هر مؤمنی دارای ملکه تقوی نیست اگر چه دارای ایمان باشد لکن بعکس هر شخص با تقوایی دارای ایمان خواهد بود.

خلاصه آیه در مقام بیان درجات متقیان است که روزی که آسـمان شکافته و اجزاء زمین متفرق و عالم دنیا منحل میگردد و کافرین در آتش کشـیده میشونـد در آن روز قیـامت مؤمن بـا تقوی در بهشـتها و نعمتهـای فراوان متنعم و بـآنچه پروردگار آنها بایشان عطا نموده و آنان را از عذاب دردناک جهنم نگاه داشـته شادمانند (فاکِهِینَ بِما آتاهُم رَبُّهُم) (ماء) موصوله عموم دارد و عطاء پروردگار منحصـر بنعمتهای جسـمانی نیست شاید مقصود اینکه باشد که متقین از تمام نعمت‌های روحانی و جسـمانی محظوظ و از هر رنج و تعب و عذاب و آفتی در وقایه و امان حق تعالی محفوظ خواهند بود قوله تعالی (إِنَّ الْمُتَّقِینَ فِی مَقامٍ أَمِینٍ)

صفحه : ۳۴۶

کُلُوا وَ اشرَبُوا هَنِیئاً بِما کُنتُم تَعمَلُونَ مُتَّکِئِینَ عَلی سُرُرٍ مَصفُوفَةٍ وَ زَوَّجناهُم بِحُورٍ عِینٍ خطاب به بهشتیان است که از نعمت‌های بهشت بخوریـد و بیاشامید گوارا باد شـما را بدون آنکه برای شـما زحمتی و مرضـی ایجاد نماید در حالی که در تختهای مرصع پهلوی هم چسبیده شده محظوظ و شادمان خواهید بود و باهل بهشت حوریان سفید رو و فراخ چشمان را ازدواج میگردانیم.

از زیـد بن ارقم روایت میکننـد که مردی از اهـل کتـاب آمـد نزد رسول اللّه و گفت یـا أب القـاسم آیـا چنین گمان میکنی که اهل بهشت میخورند و می‌آشامند حضرت در پاسخ فرمود قسم بآنکسی که نفس من بدست قدرت او است هر مردی از اهل بهشت بقدر یکصـد مرد قوّت پیـدا مینماید برخوردن و آشامیدن و جماع نمودن آن مرد گفت فضولات آن چطور می‌شود فرمود عرق می‌شود و بوی آن عرق مثل بوی مشک است.

وَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ اتَّبَعَتهُم ذُرِّیَّتُهُم بِإِیمانٍ أَلحَقنا بِهِم ذُرِّیَّتَهُم وَ ما أَلَتناهُم مِن عَمَلِهِم مِن شَیءٍ سـخنان مفسـرین در توضیح آیه ۱- ذریهٔ اعم است از کودکـانی که در حـال کودکی مرده‌انـد یـا اولاـد کبـار، اولاـد صـغار از جهت ایمـان پـدر و مادر ملحق بآنان میگردند چنانچه در بعض احکام اسـلام مثل طهارتشان و حفظ مال و جانشان و غیر اینها تابعند و اولاد آن کبار از جهت ایمان خودشان بآنها ملحق می‌گردند و لو اینکه در مرتبه ایمان دون‌تر و پست‌تر باشند.

و اینکه تفضل دیگری است نسبت باشخاص با ایمان و تقوی که اولادان آنها را به آنها ملحق می‌گرداند برای روشنی چشم آنها که همان طوری که در دنیا علاقه بآنها داشتند و دوست میداشتند با آنها باشند در بهشت نیز از اینکه نعمت بزرگ متمتع گردند.

صفحه : ۳۴۷

۲- از إبن عباس روايت شده كه اولادان كبار كه بحد بلوغ رسيده‌اند بپدران ملحق ميگردند اگرچه در عمل قاصر باشند و اگر گفته شود چگونه در ثواب ملحق بآنها می گردند با آنكه مستحق نيستند، در پاسخ گفته می‌شود اولادان با پدر و مادر در يك مكان جمع می‌شوند نه آنكه در ثواب و مرتبه ملحق بآنها گردند.

و از حضرت امير المؤمنين عليه السّلام چنين روايت می كنند كه رسول اللّه صلّى اللّه عليه و اله و سلّم فرموده مؤمنين و اولادان آنها در بهشتند و همين آيه را تلاوت مينمايند.

و از صادق آل محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم روايت شده كه اطفال مؤمنين را برسم هديه و تعارف نزد پدرانشان ميبرند. (مجمع البيان) و شايد سرش اينكه باشد كه همين طورى كه بنا بر حديث مشهور هر كس در دنيا هر چه را دوست دارد در قيامت با او محشور ميگردد و لو آنكه سنگى باشد و چون در قيامت هر چيزى بمنتهى درجه كمال ميرسد اينكه است كه مهر و محبت نيز كه از خصوصيات كمال نفسانى است آن نيز بدرجه كمال ميرسد و معلوم است كه انسان در دنيا هيچ چيزى را بقدر اولاد دوست نميدارد خصوصا اولاد صغار و كودكانى كه در دنيا از دست او رفته‌اند اينكه است كه مؤمنين خصوصا متقين هر چه را دوست ميداشتند با آنها جمع خواهند گرديد كه از هر نعمتى خواه جسمانى باشد و خواه روحانى متمتع و بهره‌مند گردند كه نعمت بر آنها تمام گردد.

(وَ ما أَلَتناهُم مِن عَمَلِهِم مِن شَيءٍ) ظاهرا آيه در مقام امتنان بر اشخاص با تقوى است كه در صورتى كه اولادانشان كه در مقام و رتبه آنان نيستند براى روشنى چشم آنها ملحق بآنها ميگردانيم چيزى از عمل آنان كم نمی كنيم بلكه اينكه هم يك تفضلى است زائد بر تمام نعمت‌هاى جسمانى و روحانى آنها (كُلُّ امرِئٍ بِما كَسَبَ رَهِينٌ) اشاره به اينكه هر مردى رهين عمل خود او است و از عمل بد ديگرى مؤاخذه نميشود و اينكه آيه را هر گاه با آن آيه (لَيسَ لِلإِنسانِ إِلّا ما سَعى) جمع كنيم چنين نتيجه ميدهد كه نه كسى را بعمل بد كسى مؤاخذ ميكنند و نه از عمل

صفحه : ۳۴۸

خير كسى ديگرى بهره‌مند می گردد.

در اينجا اشاره به اينكه اينكه الحاق ذريّه را بپدر و مادر با آنكه در مرتبه آنها نيستند آن نيز مثل باقى نعمت‌هايى است كه بمتقين عطاء ميكند راجع بسعى و كوشش پدران است كه تفضلا براى آنكه نعمت براى آنان تمام گردد اولادانشان را نيز ملحق بآنها ميگرداند، و در جاى ديگر فرموده (كُلُّ نَفسٍ بِما كَسَبَت رَهِينَةٌ إِلّا أَصحابَ اليَمِينِ)«۱» كه اصحاب يمين رهين عمل خود نيستند بلكه كفار و اشقياء چنينند اصحاب يمين كه مؤمنين و متقيانند تفضلاتى كه در باره آنان ميشود فوق عمل آنها است چنانچه هر عمل نيك آنها ده برابر بلكه نسبت ببعضى بسته بمقام و خلوص آنها حدّ و اندازه‌اى براى آن نيست زيرا كه آنها مورد الطاف الهى واقع گرديده‌اند.

وَ أَمدَدناهُم بِفاكِهَةٍ وَ لَحمٍ مِمّا يَشتَهُونَ باز در مقام نعمت‌هاى بهشتيان است كه ما براى متقيان از ميوه‌جات و گوشت و هر چه مايل گردند و از نعمت‌ها آنچه را بخواهند زياد می كنيم كه ديگر در تحصيل آن زحمت و تعبى نخواهند داشت.

از (مما يشتهون) چنين معلوم ميشود كه اهل ايمان و تقوى آنچه اشتها كنند باراده خودشان موجود ميگردد زيرا كه آنان مظهر خلاقيت حق تعالى گرديده‌اند كه بخواهش و ميل خودشان هر چه بخواهند ايجاد مينمايند.

يَتَنازَعُونَ فِيها كَأساً لا لَغوٌ فِيها وَ لا تَأثِيمٌ اهل بهشت از يكديگر كاسه مملو از شراب بهشتى را بربايند و آن چنان شرابى است كه عقل را زائل نمی كند و باعث عمل بيهوده نميگردد.

اشاره به اينكه نعمت‌هايى كه براى اهل بهشت تهيه شده از هر آفت و گزندى خالى و صاف و بدون هيچ آفتى براى اهلش مهيا و

آماده گردیده و مثل نعمت‌های

۱- در سوره المدثر آیه ۴۰ هر کسی و هر نفسی گرو اعمال خود او است مگر یاران دست راست

صفحه : ۳۴۹

دنیوی مشوب بآلام و مشقات نیست اینجا کدرش را میدهند و آنجا خالص را عطاء می‌نمایند، و سرش اینست که روح انسان و آن لطیفه ربانی در اینجا با طبیعت حیوانی مرتبط گردیده و نعمت‌های آن بمناسبت کدورت نفس کدر میگردد اینکه است که نعمت‌های آن مشوب بآلام خوشی آن محفوف بغم، سلامتی آن در معرض مرض حیات آن پیچیده شده بمرگ جوانی آن در شرف پیری خواهد بود لکن اهل بهشت کسانی می‌باشند که از نکبت طبع و مزاحمت قوای شهوانی فارغ گردیده و در آن وقت طبیعت انسانی آنها تابع عقل بلکه با عقل کلی متحد گشته و سرکشی نمی‌کند و مطیع مولا گردیده اینکه است که همه طور نعمتی بدون آفت برای آنها مهیّا است.

و شاید مقصود از آن (کاسه) شراب مهر و حب‌ الهی باشد که متقیان از یکدیگر ربوده‌اند و در اینکه مقام هر یک بر دیگری سبقت میگیرد و البته آن شرابی است خالص که نصیب هر کس گردیده او را از هر عمل لغو و بی‌هوده‌ای باز میدارد و شاید سابقین که در سوره واقعه در اوصاف آنان فرموده (السّابِقُونَ السّابِقُونَ أُولئِکَ المُقَرَّبُونَ) همین متقیان باشند که در هر عمل خیری بر دیگری سبقت می گیرند.

وَ یَطُوفُ عَلَیهِم غِلمانٌ لَهُم کَأَنَّهُم لُؤلُؤٌ مَکنُونٌ اهل بهشت همان طوری که بر تختهای سلطنتی خود تکیه زده‌اند باطراف آنان پسرانی در منتهای جمال و زیبایی دور میزنند و از شدت وجاهت و درخشندگی گویا مرواریدی میباشند در صدف.

شاید تشبیه (بلؤلؤ مکنون) اشاره باشد بمعارف و صفات ارجمند بهشتیان که در دنیا مثل لؤلؤ در صدف قلب آنان مخفی بوده و در آخرت بمرتبه ظهور میرسد و همین طوری که از باطن خودشان در دنیا محظوظ بودند در آخرت بحد کمال رسیده و تظاهر مینماید زیرا که در آخرت باطنها ظاهر میگردد.

صفحه : ۳۵۰

وَ أَقبَلَ بَعضُهُم عَلی بَعضٍ یَتَساءَلُونَ قالُوا إِنّا کُنّا قَبلُ فِی أَهلِنا مُشفِقِینَ فَمَنَّ اللّهُ عَلَینا وَ وَقانا عَذابَ السَّمُومِ اینکه آیه نیز در مقام حظوظ بهشتیان است که آنان علاوه بر نعمتهای دیگر که در دسترس آنها نهاده‌اند با هم مراوده و مجالست و مصاحبت دارند و از یکدیگر سؤال می کنند که چه صفت و فضیلتی در شما بود که شما را باین مقام کریمی رسانید.

آنان در پاسخ گویند یکی از صفات حمیده ما اینکه بود که ما در دنیا در حالی که با اهل دنیا معاشرت داشتیم در دل از عذاب خدا ترسناک بودیم و ما از کسانی بودیم که در سوره (نازعات) آیه ۴۰ و ۴۱ فرموده: (وَ أَمّا مَن خافَ مَقامَ رَبِّهِ وَ نَهَی النَّفسَ عَنِ الهَوی- فَإِنَّ الجَنَّةَ هِیَ المَأوی) و همان ترس ما از عذاب بود که خدا بر ما منت گذارد و از عذاب سموم مهلك ما را نگاه داشت.

إِنّا کُنّا مِن قَبلُ نَدعُوهُ إِنَّهُ هُوَ البَرُّ الرَّحِیمُ بهشتیان در سؤال و جواب یکدیگر دو صفت نیک خود را ارائه می‌دهند یکی خوف از حق تعالی که ناشی از علم و معرفت آنها است بمقام الوهیت چنانچه فرموده (إِنَّما یَخشَی اللّهَ مِن عِبادِهِ العُلَماءُ) و دیگر رجاء و امیدواری برحمت الهی زیرا که خوف و رجاء دو صفت برگزیده اهل ایمان و تقوی خواهد بود کسی که خدا را بصفت رحمانیت شناخت البته امیدوار بکرم او است، و هر گاه خدا را بصفت قاهریت شناخت از عذاب و سخط او هراسانست در حدیث صحیح معصوم فرموده (خوف و رجاء در مؤمن بایستی مثل دو طرف میزان مساوی باشد بقدری که امیدوار برحمت او است بهمان اندازه بدون کم

و زياد از غضب او ترسناك باشد).

صفحه : ۳۵۱

[سوره الطور (۵۲): آيات ۲۹ تا ۴۹]

اشاره

فَذَكِّر فَما أَنتَ بِنعمَةِ رَبِّكَ بِكاهِنٍ وَ لا مَجنُونٍ (۲۹) أَم يَقُولُونَ شاعِرٌ نَتَرَبَّصُ بِهِ رَيبَ المَنُونِ (۳۰) قُل تَرَبَّصُوا فَإِنِّي مَعَكُم مِنَ المُتَرَبِّصِينَ (۳۱) أَم تَأمُرُهُم أَحلامُهُم بِهذا أَم هُم قَومٌ طاغُونَ (۳۲) أَم يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُ بَل لا يُؤمِنُونَ (۳۳)
فَليَأتُوا بِحَدِيثٍ مِثلِهِ إِن كانُوا صادِقِينَ (۳۴) أَم خُلِقُوا مِن غَيرِ شَيءٍ أَم هُمُ الخالِقُونَ (۳۵) أَم خَلَقُوا السَّماواتِ وَ الأَرضَ بَل لا يُوقِنُونَ (۳۶) أَم عِندَهُم خَزائِنُ رَبِّكَ أَم هُمُ المُصَيطِرُونَ (۳۷) أَم لَهُم سُلَّمٌ يَستَمِعُونَ فِيهِ فَليَأتِ مُستَمِعُهُم بِسُلطانٍ مُبِينٍ (۳۸)
أَم لَهُ البَناتُ وَ لَكُمُ البَنُونَ (۳۹) أَم تَسئَلُهُم أَجراً فَهُم مِن مَغرَمٍ مُثقَلُونَ (۴۰) أَم عِندَهُمُ الغَيبُ فَهُم يَكتُبُونَ (۴۱) أَم يُرِيدُونَ كَيداً فَالَّذِينَ كَفَرُوا هُمُ المَكِيدُونَ (۴۲) أَم لَهُم إِلهٌ غَيرُ اللّهِ سُبحانَ اللّهِ عَمّا يُشرِكُونَ (۴۳)
وَ إِن يَرَوا كِسفاً مِنَ السَّماءِ ساقِطاً يَقُولُوا سَحابٌ مَركُومٌ (۴۴) فَذَرهُم حَتّى يُلاقُوا يَومَهُمُ الَّذِي فِيهِ يُصعَقُونَ (۴۵) يَومَ لا يُغنِي عَنهُم كَيدُهُم شَيئاً وَ لا هُم يُنصَرُونَ (۴۶) وَ إِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا عَذاباً دُونَ ذلِكَ وَ لكِنَّ أَكثَرَهُم لا يَعلَمُونَ (۴۷) وَ اصبِر لِحُكمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعيُنِنا وَ سَبِّح بِحَمدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ (۴۸)
وَ مِنَ اللَّيلِ فَسَبِّحهُ وَ إِدبارَ النُّجُومِ (۴۹)

صفحه : ۳۵۲

ترجمه

(اى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم) بآنان پند و اندرز ده زيرا تو بنعمت پروردگارت نه كاهنى (و نه ساحر) و نه ديوانه (۳۰)

(آيا كفار) مى گويند (كلام تو) شعر است و تو شاعرى (و گويند) منتظريم كه او دچار حوادث زمان گردد و بميرد

(اى محمّد) بگو منتظر باشيد كه محققا من با شما از انتظار كشنده گانم (۳۲)

آيا عقولشان بآنان چنين (گفتارى) امر ميكند يا آنكه آنها گروه سركشانند

آيا ميگويند (اينكه آيات را خودش) بهم بافته بلكه ايمان نمى آورند (۳۴)

(اگر چنين است) و آنها راست ميگويند سخنى مثل قرآن بياورند (۳۵)

(آيا) از غير چيزى خلق گرديده شده‌اند يا آنكه خودشان خلق كننده و آفريننده مى‌باشند (۳۶)

يا آنها آسمان و زمين را آفريده‌اند بلكه يقين ندارند (۳۷)

آيا نزد آنها است خزينه‌هاى پروردگار تو يا آنكه آنها تسلط تام بر موجودات دارند (۳۸)

آيا براى آنان نردبانى است كه بالا روند و (كلام ملائكه را بشنوند) پس بايد بر آنچه شنيده‌اند حجت ظاهرى آرند (۳۹)

آيا براى (خدا) دختران است و براى شما پسران (۴۰)

آيا تو از آنها اجر و مزدى گران سؤال ميكنى و غرامت آن بر آنان دشوار است (۴۱)

آیا امور غیب و پنهان نزد آنها است و آنها می‌نویسند (۴۲)
یا میخواهند مکر و حیله‌ای بکار برند (۴۲) پس آنهایی که کافر شدند در مکر و حیله واقع گردیده‌اند (۴۳)
آیا از برای آنها الهی و آفریننده‌ای است غیر از خدای پاک (یکتا) خدای تعالی منزه است از آنچه برای او شریک قرار میدهند (۴۴)
و اینکه کافرین وقتی به‌بینند پاره‌ای از آسمان بزمین افتاد گویند اینکه ابریست بهم پیوسته
پس (ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم) واگذار آنان را تا بنگرند روزشان را که چگونه بصعوبت و سختی هلاك خواهند گردید (۴۶)
آن روزی که مکرشان آنان را چیزی از عذاب بی‌نیاز نگرداند و آنها از یاری شدگان نخواهند بود (۴۷)
و محققا برای کسانی که ظلم کرده‌اند عذابی خواهد بود غیر از عذاب آخرت لکن بیشتر آنها

صفحه : ۳۵۳

نمی‌دانند (۴۸)
(ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم) بحکم پروردگارت (بر اذیت آنها صبر کن) زیرا که تو در حفظ و حمایت مایی و تسبیح و ستایش نما پروردگار خود را هنگامی که میایستی
و پاره‌ای از شب تسبیح کن او را و آن هنگامی که ستارگان پشت می‌نمایند (یعنی بروشنی صبح غائب میگردند (نیز او را ستایش نما).

توضیح آیات

فَذَكِّر فَما أَنتَ بِنِعمَتِ رَبِّكَ بِكاهِنٍ وَ لا مَجنُونٍ أَم يَقُولُونَ شاعِرٌ نَتَرَبَّصُ بِهِ رَيبَ المَنُونِ خداوند در اینکه آیه برسول خود امر میکند که کفار را متذکر گردان و بوظیفه خود عمل نما تو بانعام و کراماتی که پروردگار تو بتو عنایت نموده نه کاهنی و نه مجنون و نه شاعر.
کاهن کسی را گویند که بتوسط جن و شیاطین گاهی امور غیر عادی از وی ظهور و بروز می‌نماید و مدّعی علم غیب است و باطل را بنظر مردم حق جلوه میدهد و اغلب اخبار او دروغ و کذب است و معلوم نیست که کاهنی ادعای پیغمبری کرده باشد.
و آدم دیوانه کسی را گویند که اعمال و اقوال غیر مضبوط از او سر زند که از روی رویّه و فکر نباشد.
و شعر سخنان موزونی است که دارای قافیه و نظم باشد و جای تعجب است که با اینکه اینکه سه صفتی که کفار نسبت بشخص اول عالم امکان می‌دادند با هم متناقص است و ممکن نیست در یک نفر با هم جمع شود کهانت که از روی ریاضت و تمرین نفس است و لو آنکه عمل شیطانی است لکن باز بتوسط عقل مشوب بوهم انجام

صفحه : ۳۵۴

می‌گیرد و کاهن می‌خواهد از عمل خود نتیجه بگیرد چطور ممکن است با جنون که ناشی از بی‌خردی است با هم در یک نفر جمع شود:
و نیز اهل مکه صاحب لسان بودند و فصاحت و بلاغت قرآن را می‌دیدند و می‌دانستند که آیات قرآنی از قبیل شعر نیست بلکه از قبیل گفتار آنان هم نیست تجاهل می‌نمودند و حضرتش را شاعر میگفتند.
خلاصه اینکه نسبتهای ناروایی که بحضرتش میدادند تماما ناشی از حسد و کبر و لجاجت سر میزده نه اینکه واقعا امر بر آنها متشبه

شده باشد یا از روی ندانستگی و جهل گفته باشند.

و از آن خبث نفسی که داشتند منتظر بودند حادثه‌ای بر آن حضرت از مرض یا مرگ یا مصیبتی دیگر برسد که دست از عمل و تبلیغ رسالت بردارد و دیگر نتواند اینکه آیات معجز نمای قرآنی را اظهار نماید و مردم باو بگروند.

قُل تَرَبَّصُوا فَإِنِّی مَعَکُم مِنَ‌الْمُتَرَبِّصِینَ أَم تَأْمُرُهُم أَحلامُهُم بِهذا أَم هُم قَوم‌طاغُونَ خطاب به پیمبر خود نموده که ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم در جواب کفار بگو انتظار بکشید که بر من آفتی از مرگ یا چیز دیگری وارد گردد و من هم با شما منتظر میباشم که وقتی مرگ یا عذابی بشما وارد گردد آن وقت متنبه میگردید و می‌فهمید که من دیوانه و خطاکارم یا شما.

آیه عطف بآیه بالا است و در مقام الزام رؤساء قریش فرود آمده که خود را صاحب عقل و فطانت میدانستند و اعتراض بآنها است که شمایی که خود را دانشمند و با خرد میدانید آیا عقل و فطانت شما چنین امر نموده که انکار حق نمائید در صورتی که حکم عقل چنین نیست بلکه شما مردمان طاغی و یاغی هستید و عقل خود را تابع هوای نفسانی نموده‌اید.

أَم یَقُولُونَ تَقَوَّلَه بَل لا یُؤمِنُونَ فَلیَأتُوا بِحَدِیثٍ مِثلِهِ إِن کانُوا صادِقِینَ اینکه آیه نیز عطف بآیه بالا است مثل آیات دیگر در مقام بیان اعجاز و

صفحه : ۳۵۵

حقانیت قرآن برآمده که اگر شما چنین پندارید که خودم آیات قرآن را بهم بافته‌ام شما هم مثل من عربید و قرآن چنانچه فرموده (بعربی فصیح فرود آمده) اگر اینکه گمان شما راست و درست است شما هم سخنان و آیاتی مثل اینکه قرآن بیاورید بلکه آن خباثت نفس شماست که نمیخواهید ایمان آورید.

أَم خُلِقُوا مِن غَیرِ شَیءٍ أَم هُمُ‌الخالِقُونَ اینکه آیه نیز در مقام الزام و احتجاج بمنکرین مبدء است که بایستی رجوع بعقل خود نمائید و فکر کنید آیا شما بدون علت و سبب موجود گردیده‌اید یا آنکه خودتان خود را خلق نموده‌اید.

چون از بدیهیات اولیه است که هر حادثی محدث میخواهد حتی بچه دو ساله‌ای اگر بیند چیزی که نبوده جلو وی گذاشته شد باین طرف و آن طرف رو می‌کند که آورنده آن را به‌بیند حتی حیوانات نیز اینکه اندازه شعور دارند چه جای انسان بالغ، اینکه است که کلام الهی میخواهد آنان را ملزم گرداند بشهادت عقلشان که رجوع بعقلتان نمائید که وقتی وجود نداشتید و بعد حادث گردیدید.

یکی از دو حال خارج نیست یا آنکه گوئید بدون علت و سبب از لا شیئی بوجود آمده‌اید اینکه بر خلاف بدیهیات اولیه است و هیچ سفیهی چنین نمیگوید که شیئی که نبوده بدون علت و سبب موجود گردیده یا چنین گمان می‌کنید که خودتان خود را خلق نموده‌اید اینکه هم بدیهی البطلان خواهد بود چگونه ممکن است عدم علت و سبب وجود گردد عدم و وجود نقیض یکدیگرند وجود، علت امر وجودی میخواهد که طرد عدم نماید.

أَم خَلَقُوا السَّماواتِ وَ الأَرضَ اشاره به اینکه اگر قدرت داشتند که خود را از نیستی بهستی آرند بایستی قدرت داشته باشند بر خلقت آسمانها و زمین زیرا که وجود آنها مربوط بآسمانها و زمین است اول باید آسمانها و زمین را در حال نیستی خودشان آفریده باشند پس از آن خود را بوجود آوردند نه چنین است بلکه اینان مردمانی می‌باشند که

صفحه : ۳۵۶

از شدت خباثت نفسانی زیر بار عقل خودشان هم نمیروند تا آنکه یقین نمایند بوجود خالق قادر عالم توانا و تسلیم فرمان او گردند.

بَل لا یُوقِنُونَ شاید اشاره باین باشد که اصول عقاید باید از روی براهین عقلی یقینی انجام گیرد توحید تقلیدی یقین آور نیست اینکه است که کسانی که در معارف خوض در ادله نمیکنند و بگفته‌های دیگران و آباء و اجداد قانع میگردند باندک شبهه‌ای

عقایدشان خلل پذیر میگردد و دچار شک و تردید خواهند گردید.

پس بر هر فردی لازم و واجب است که در عقایـد تحقیق نمایـد و معارف و اصول دیانت خود را تطبیق نماید با براهین عقلی منطقی تـا اقلا اگر بمرتبه (عين اليقين) که از روی و جـدان سـرّی است و برای اهلش میسر گردیـده نرسـد بمرتبه (علم اليقين) که از طریق براهین عقلی حاصل میگردد بمرتبه یقین برسـد تا آنکه عقاید او ثابت و مسـتقر گردد أَم عِندَهُم خَزائِنُ رَبِّکَ أَم هُمُ المُصَيطِرُونَ آیا خزینه‌هـای پروردگار تو نزد آنها است که بینیاز گردیده‌انـد و هر گونه تصـرفی بخواهنـد بکننـد و بهیـچ چیز محتاج نباشـند یا آنکه نیازمند و بهمه چیز محتاجند.

اشـاره به اینکه همین طوری که ممکن در اصـل وجود خود محتـاج بواجب الوجود و غنی بالـذات است که وی را از نیسـتی بهسـتی بیاورد در بقاء خود نیز محتاج بعلت است و علت موجـده همان علت مبقیه خواهـد بود اگر آنی فیض رحمت الهی نرسد (بهم ریزند غالبها) على الدوام فيض وجود بممکن میرسد.

اگر بامر تکوینی الهی خورشـید نور افشانی نکنـد و هوا متحرك نگردد و از ابرها باران نریزد و گیاه‌ها از زمین روئیده نشود انسان و حیوانـات از گرسـنگی خواهنـد مرد و نیز هر گـاه مجموعه اجزاء عـالم را بهمـان نظام و ترتیب حیرت بخشـی که مـدبر و خالق عالم مرتب گردانیـده نگاه نـدارد و جزئی خللی در حرکات منظم اشیاء که باراده وحـدانی مربی عالم نظام یافته دوام پیـدا ننمایـد و على الدوام فیض

صفحه : ۳۵۷

وجود بآنها نرسـد کجا انسان میتواند امرار حیات نماید فورا همه چیزها معدوم میگردد اینکه کاخ مجلل جهانی و اینکه نظام گیتی و گردش کائنات بدور هم بالاترین دلیلی است بر اثبات وجود و علم و قدرت و حکمت آن فرد متعال.

أَم لَهُم سُلَّمٌ يَستَمِعُونَ فِيهِ فَليَأتِ مُستَمِعُهُم بِسُلطانٍ مُبِينٍ اشاره به اینکه آیا نزد آنها نردبانی است که بسوی آسمان بالا روند و از عالم بالا و ملائکه علوی و عقول مقـدسه علوم و معارفی فرا گیرند اگر چنین است بایستی بر آنچه شـنیده و دانا گردیده‌اند حجت و دلیل ظاهر و آشکار بیاورند.

شایـد مقصود چنین باشد که اینکه جماعتی که از عالم طبیعت قدمی بالا نگذارده‌اند و خبری از عالم (ما فوق الطبیعه) ندارند و فقط در لجن‌زار طبیعت غوطه‌ورنـد چگونه دعاوی عقل و کمال نموده و خود را عاقل و دانا میدانند و نسبت دیوانگی و ساحری به پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم میدهند که روح شریفش متصل و مرتبط بعالم (ما فوق الطبیعه) گردیده بلکه عقل کل و اول ما خلق اللّه بشـمار میرود، و اگر اینکه کـافرین از عالم بالا خبری دارنـد بایستی دلیل و برهان بیاورنـد و دعاوی خود را ثابت نماینـد چنانچه انبیاء بر اثبات گفتارشان دلیل و برهان اقامه مینمودند.

أَم لَهُ البَناتُ وَ لَکُمُ البَنُونَ اینها که خبری از عالم اله ندارنـد چگونه نسبت فرزنـد بپروردگار عالم می‌دهنـد و ملائکه را دختران خدا میدانند و برای خودشان پسران که نیرومندتر و نزد آنان شریف‌ترند انتخاب نموده‌اند.

أَم تَسئَلُهُم أَجراً فَهُم مِن مَغرَمٍ مُثقَلُونَ أَم عِندَهُمُ الغَيبُ فَهُم يَکتُبُونَ همزه اسـتفهامی در هر دو آیه در مقام انکار است یعنی ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سـلّم آیـا تو برای تبلیغ رسـالت و ارشـاد و هـدایت آنهـا بطریق سـعادت و فضـیلت اجر و مزدی از آنهـا مطالبه میکنی و مزد دادن برای آنهـا سـنگین مینمایـد از اینکه جهت قبول رسـالت تو را نمی‌کننـد و تکـذیب می‌نماینـد آیـا نزد آنها اسـت اموری که از نظرشان غائب است و چیزهایی از غیب میدانند و آنچه از امور غیبی خبردار گردیده

صفحه : ۳۵۸

می‌نویسند و دیگر خود را محتاج بارشاد کننده‌ای نمیدانند.
أَم يُرِيدُونَ كَيداً فَالَّذِينَ كَفَرُوا هُمُ‌المَكِيدُونَ یا آنکه انکار آنان از روی کید و مکر و خود خواهی و خود پسندی است که می‌خواهند در باره تو حیله‌ای بکار برند لکن کفار نمیدانند که مکر آنها بازگشت بخودشان مینماید.
و از بعض مفسرین است که آیه اشاره باین دارد که می‌خواهند مکری و تدبیری در باره تو کنند و آن مکر و حیله‌ای بود که در دار الندوه نسبت بحضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم میکردند از قتل و حبس و اخراج که اجرا گردانیدند.
أَم لَهُم إِلهٌ غَيرُ اللّهِ آیا برای آنها الهی است غیر از خدا منزه و مبراء است خدای عالم از آنچه برای او شریک قرار میدهند.
اینجا نیز به همزه استفهامی در مقام انکار و سرزنش کفار برآمده که چگونه اینان غیر از خدای یکتا را پرستش می‌نمایند آیا الهی و پروردگاری که آنها را از نیستی بهستی آورده و بآنها روزی میدهد و حیات و موت و دنیا و آخرت و همه چیز بسته بقدرت و امر و اراده او انجام میگیرد غیر از او خدای دیگری هست که چنین قدرت و استیلایی داشته باشد.
سُبحانَ اللّهِ عَمّا يُشرِكُونَ خدا از آنچه برای او شریک قرار میدهند بی‌نیاز و غنی بالذات است و قادر و توانایی است که در امور خلقت و افاضه محتاج بشریک و معاون نیست بقدرت تامه و علم ازلی هر چه را اراده نماید فورا موجود می‌گردد بهر که خواهد نعمت میدهد و از هر که لایق نباشد میگیرد.
وَ إِن يَرَوا كِسفاً مِنَ السَّماءِ ساقِطاً يَقُولُوا سَحابٌ مَركُومٌ کفار بقدری از امور ربانی و قدرت یزدانی بی‌خبرند که اگر فرضا پاره‌ای از آسمان بزمین افتد حمل بر امور طبیعی نموده و گویند اینکه ابریست بهم پیوسته.

صفحه : ۳۵۹

اکثر مردمان امروزه نیز چنینند با آنکه اقرار و اعتراف مینمایند بوجود قادر متعال لکن با اینحال هر بلائی و هر آفت ناگهانی که بر آنان فرود آید حمل بر امور طبیعی مینمایند و همه چیز را باقتضاء طبیعت میدانند بدون آنکه ملتفت باشند که طبیعت چیزی نیست که بشود امور را نسبت بآن داد هر چه در عالم واقع میگردد خواه مطابق نظام عالم واقع گردد یا بنظر ظاهر بینان مخالف همه باراده و خواست مربی و اله عالم انجام میگیرد و موحد کسی است که (لا مؤثر فی الوجود الا اللّه) را نصب العین خود قرار دهد و چشم از اسباب دوخته و در همه حال (مسبّب الاسباب را مینگرد.
فَذَرهُم حَتّى يُلاقُوا يَومَهُمُ الَّذِي فِيهِ يُصعَقُونَ يَومَ لا يُغنِي عَنهُم كَيدُهُم شَيئاً وَ لا هُم يُنصَرُونَ ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم واگذار آنها را تا وقتی که برسند بروز سختی که فرارگاه و نجاتی برای آنها نخواهد بود و آن روزی است که کید و حیله آنها سبب نجات آنان نمیگردد و بجزاء اعمال زشت و سخنان ناروای خود خواهند رسید.
(یوم) دوم بدل (یوم) اول است و اشاره به اینکه تو از گفتار و کردار آنها ملول و آزرده مشو وظیفه تو تبلیغ رسالت است پس از انجام وظیفه خود آنان را بحال خود گذار تا برسند بروزی که نتیجه اعمال خود را به‌بینند و بفهمند که آنچه را گمان میکردند از عذاب نجاتشان میدهد سودی برای آنها نداشته بلکه بر ضرر آنها تمام شده و کسی را نمی‌یابند که آنها را یاری و کمک نماید.
وَ إِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا عَذاباً دُونَ ذلِكَ وَ لكِنَّ أَكثَرَهُم لا يَعلَمُونَ کفار در آن زمان از دو جهت مستحق عذاب گردیدند یکی از جهت کفرشان که در عبادت با خدا چیزی را شریک قرار میدادند که کفر خودش باعث عذاب می‌گردد و دیگر هم ظلم بخود نموده که خود را از سعادت و فضیلت بازداشته‌اند و هم نسبت بوجود مقدس رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم و مؤمنین که از هیچ ظلم و تعدی نسبت بآنها فرو گذار نمی‌نمودند اینکه است که برای آنان عذابی است غیر از عذابی که

صفحه : ۳۶۰

برای تمام کفار مهیّا گردیده.

شایـد مقصود از (عَذاباً دُونَ ذلِكَ) عذاب دنيا باشد از قتل و اسارت یا عذابهای آسـمانی چنانچه بر قوم پیمبران پیش فرود می‌آمده از قحطی و صیحه آسـمانی و غیر اینهـا که در اثر کفرشـان و آزاری که باولیاء حق تعالی و سـفرای الهی وارد می‌نمودنـد باضافه بر عذاب اخروی در معرض سـخط الهی واقع گردیدند و در همین عالم که جای مهلت است آثار غضب بر آنان طاری گردید تا آنکه بهلاکت انجامید.

وَ اصبِر لِحُكمِ رَبِّكَ فَإِنَّكَ بِأَعيُنِنا وَ سَبِّح بِحَمدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ وَ مِنَ اللَّيلِ فَسَبِّحهُ وَ إِدبارَ النُّجُومِ خـدای جلیل خطاب برسول اکرم خود نموده که ای محمّد صـلّی اللّه علیه و اله و سـلّم تو بر جفای کفار صبر کن و بردبار باش و در امر تبلیغ هر قدر در معرض اذیت کفّار واقع می‌گردی در وظیفه خود استقامت نما زیرا که تو در حفظ و حمایت ما می‌باشی.

(وَ سَبِّح بِحَمدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ- وَ مِنَ اللَّيلِ فَسَبِّحهُ وَ إِدبارَ النُّجُومِ) شایـد اشـاره باین باشـد که در هیـچ حالی حتی در موقعی که می‌ایستی برای تبلیغ رسـالت اقبـال بخلق تو را از توجه بحق تعالی مشـغول نگردانـد در همان حال هم نیز پروردگار خود را تسبیـح و تمجید و ستایش نما.

و نیز بعضـی از شـب را کـه هنگـام سـحر و آن وقـتی کـه سـتارگان اول شـب پشت می‌کننـد و در شـرف فرو رفتنـد در آن وقت نیز ایستاده‌گی کن و مشغول حمد و ثنای پروردگار خود باش.

و در اینکه آیه اگر چه امر برسول اکرم صـلّی اللّه علیه و اله و سـلّم است که در هیـچ حـال خـدا را فراموش مکن و همیشه از شب و روز بدل و زبان مشـغول حمد و سـتایش پروردگار خود باش لكن چنانچه گفته‌اند هر حکمی که برسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم شده شامل امّت نیز میگردد مگر آنچه بدلیل ثابت شده که از مختصات پیغمبر بوده است

صفحه : ۳۶۱

پس بنا بر اینکه بایستی تمام مؤمنین چنین باشـند که اشـتغال بامور دنیا آنها را از خـدا غافل نگرداند در همه وقت امر حق و حکم او را در نظر داشته که خلافی از آنان صادر نگردد و آیه شریفه (۲۷) در سوره نور كه:

«رِجـالٌ لا تُلهِيهِم تِجارَةٌ وَ لا بَيعٌ عَن ذِكرِ اللّهِ وَ إِقامِ الصَّلاةِ وَ إِيتاءِ الزَّكاةِ يَخافُونَ يَوماً تَتَقَلَّبُ فِيهِ القُلُوبُ وَ الأَبصارُ» نیز شاهـد بر اینکه است.

صفحه : ۳۶۲

سورهٔ النّجم

اشاره

اثنتان و ستون آیهٔ و هی مکیهٔ

[سوره النجم (۵۳): آیات ۱ تا ۲۵]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ

وَ النَّجمِ إِذا هَوی (۱) ما ضَلَّ صاحِبُکُم وَ ما غَوی (۲) وَ ما یَنطِقُ عَنِ الهَوی (۳) إِن هُوَ إِلّا وَحیٌ یُوحی (۴)
عَلَّمَهُ شَدِیدُ القُوی (۵) ذُو مِرَّةٍ فَاستَوی (۶) وَ هُوَ بِالأُفُقِ الأَعلی (۷) ثُمَّ دَنا فَتَدَلّی (۸) فَکانَ قابَ قَوسَینِ أَو أَدنی (۹)
فَأَوحی إِلی عَبدِهِ ما أَوحی (۱۰) ما کَذَبَ الفُؤادُ ما رَأی (۱۱) أَ فَتُمارُونَهُ عَلی ما یَری (۱۲) وَ لَقَد رَآهُ نَزلَةً أُخری (۱۳) عِندَ سِدرَةِ المُنتَهی (۱۴)
عِندَها جَنَّةُ المَأوی (۱۵) إِذ یَغشَی السِّدرَةَ ما یَغشی (۱۶) ما زاغَ البَصَرُ وَ ما طَغی (۱۷) لَقَد رَأی مِن آیاتِ رَبِّهِ الکُبری (۱۸) أَ فَرَأَیتُمُ اللّاتَ وَ العُزّی (۱۹)
وَ مَناةَ الثّالِثَةَ الأُخری (۲۰) أَ لَکُمُ الذَّکَرُ وَ لَهُ الأُنثی (۲۱) تِلکَ إِذاً قِسمَةٌ ضِیزی (۲۲) إِن هِیَ إِلّا أَسماءٌ سَمَّیتُمُوها أَنتُم وَ آباؤُکُم ما أَنزَلَ اللّهُ بِها مِن سُلطانٍ إِن یَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ ما تَهوَی الأَنفُسُ وَ لَقَد جاءَهُم مِن رَبِّهِمُ الهُدی (۲۳) أَم لِلإِنسانِ ما تَمَنّی (۲۴)
فَلِلّهِ الآخِرَةُ وَ الأُولی (۲۵)

صفحه : ۳۶۳

ترجمه

سورة النّجم در مکه فرود آمده و شصت و دو آیه است در عدد کوفیان و شصت در عدد بصریان و مدنیان و سیصد و شصت کلمه و هزار و چهار صد و پنج حرف است

بنام ایزد صاحب رحمت عامّ و خاص

قسم بستاره وقتی که بطرف مغرب هبوط نماید یا وقتی که طلوع کند و بالا آید (۱)

که گمراه نشد صاحب شما (محمّد) صلّی اللّه علیه و اله و سلّم و خطا ننموده (۲)

و از روی هوای نفس سخن نمیگوید (۳)

سخن او نیست مگر وحی که باو وحی شده است

(قرآن را جبرئیل) که در منتهی درجه قوت و شدت (روحانی) و صاحب عقل بود بمحمد آموخت

و (در اوامر الهی) استقامت داشت (۶)

و در حالی که (روح الامین جبرائیل) در افق اعلی بود (۶)

از محل خود تنزل نمود و فرود آمد و بقدری (بمحمد) نزدیک گردید (۷)

که مقدار نزدیکی او باندازه دو کمان تیر یا نزدیکتر بود (۸)

و خدا وحی کرد ببنده خود (محمّد) آنچه را که وحی کرد (۹)

قلب (محمّد) صلّی اللّه علیه و اله و سلّم آنچه را که دیده بود دروغ نگفت (۱۰)

آیا مجادله میکنید با او در آن چیزی که می‌بیند (۱۱)

و بحقیقت محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم جبرئیل را دفعه دیگر دید

نزد سدرة المنتهی (۱۲)

که نزد او است بهشتی که جایگاه (متقیان و پرهیزکاران خواهد بود) (۱۳)

در آن هنگام پوشیده شد سدره بآنچه پوشانید او را (۱۴)

چشم (محمّد) صلّی اللّه علیه و اله و سلّم (بچپ و راست) میل نکرد و طغیان ننمود

محققا آيات بزرگ پروردگار خود را ديده (۱۶)

(آيا شما چنين آياتى از (لات) و (عزى) (۱۷)

و (مناة) كه بت سومى شما است ديديد (۱۸)

آيا براى شما پسر باشد و براى خدا دختر (۱۹)

اينكه قسمت كردن شما بر خلاف عدل خواهد بود (۲۰)

نيستند اينكه بتها مگر اسمهايى كه خودتان و پدران شما بر آنان نهاده‌ايد و خداوند براى آنها سلطنتى و تسلطى نفرستاده شما تابع گمان و هواى نفس خود گرديده‌ايد در حالى كه حقيقة از طرف پروردگار آنها هدايت كننده‌اى آمد (۲۴)

آيا از براى انسان ميسر است آنچه را كه آرزو ميكند

پس براى خدا است آخرت و دنيا (۲۵)

صفحه : ۳۶۴

توضيح آيات

اشاره

وَ النَّجمِ إِذا هَوى ما ضَلَّ صاحِبُكُم وَ ما غَوى راغب در مفردات چنين گفته قوله تعالى (وَ النَّجمِ إِذا هَوى) گفته شده مراد بآن ستاره است و آن را تخصيص داده بهوى (كه بمعنى سقوط است) نه طلوع و ارتفاع زيرا كه لفظ نجم دلالت بر طلوع ستاره دارد پايان (در اينكه مقصود از «نجم» چيست گفتارى از مفسرين نقل شده:

۱- خدا قسم ياد نموده بقرآن و قرآن در مدت بيست و سه سال آيه آيه بر پيغمبر اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم فرود آمده و قرآن را نجم ناميده نظر به اينكه آياتش از هم متفرق است و عرب شيئى متفرق را نجم نامد.

۲- مقصود از نجم ستاره ثريا است كه بآن قسم ياد نموده وقتى فجر طالع مى‌گردد ثريا سقوط مينمايد و گفته‌اند ثريا نام هفت ستاره است كه شش عدد آنها ظاهر و يكى مخفى است و مردم چشم خود را بآن امتحان ميكنند.

۳- مقصود گروهى از ستارگان خواهند بود كه آن وقتى كه سقوط مينمايند و مخفى ميگردند يا مقصود از (الف و لام النجم) جنس است يعنى قسم بستاره گان وقتى هبوط ميكنند.

و بعضى را رأى بر اينكه است كه مقصود از (هوى) طلوع و غروب ستارگان است كه دليل بر وحدانيت خداى تعالى خواهد بود.

۴- مقصود از نجوم آن تير شهابى است كه موقعى كه شياطين رو به آسمان ميروند كه استراق سمع نمايند بآنان زده ميشود و رد ميشوند.

و در تفسير منهج از طريق عامّه از امام جعفر صادق عليه السّلام نقل مى‌كنند كه فرموده مقصود ستاره وجود محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم است كه در شب معراج از آسمان فرود آمد يا بالا رفت.

و از على بن الحسين زين العابدين عليه السّلام روايت ميكنند كه چون موقع سحر

صفحه : ۳۶۵

میرسید از حجره خود بیرون میآمد و نظر بآسمان مینمود و در مقام مناجات میگفت خدایا ستاره‌های آسمانت فرو رفتند و چشمهای خلقت در خواب رفت و صدای بندگانت و صدای حیوانات ساکن شد- و پادشاهان درهایشان را بروی خود بستند و شب گردهای آنها بر دور قصرهایشان میگردند و پادشاهان از سائلین و از کسانی که از آنها طلب فائده میکنند خود را پنهان گردانیدند و تو خدایی هستی که زنده‌ای و قوام موجودات بوجود تو است و تو را پینکی و خواب فرا نمی‌گیرد.

پایان بعضی از مفسرین از اهل معانی چنین نقل میکنند که قسم‌های قرآن دو قسم است:

یکی قسم بذات و صفات خالق جل و علا مثل (فو ربک فبعزتک و القرآن المجید) و همچنین حروف تهجّی در اوائل سوره‌ها هر حرفی اشاره بصفتی از اوصاف الهی است.

قسم دوم قسم بمخلوقات است و آن چهار قسم است: (یکی) اظهار قدرت مینماید مثل (و الذاریات، و المرسلات، و النازعات) و امثال آن که بندگان را متنبه گرداند بر عموم قدرت خود و اسراری که منطوی در آنها است که کنه آن را نمیداند مگر راسخین در علم (دوم) قسم برستاخیز یاد میکند برای اظهار هست آن روز مثل (لا أُقسِمُ بِيَومِ القِيامَةِ) (سوم) بنعمتهای خود قسم یاد میکند که مردم متذکر نعمت‌های الهی گردند و شکر گذار شوند مثل (وَ التِّينِ وَ الزَّيتُونِ) (چهارم) ببعض مخلوقات قسم یاد میکند برای آنکه شرافت و عزت آنها را برساند مثل (لا أُقسِمُ بِهذَا البَلَدِ) یعنی مکه و چنین است قوله تعالی (وَ طُورِ سِينِينَ وَ هذَا البَلَدِ الأَمِينِ) که مقصود اظهار بزرگی آنها است و بعضی گفته‌اند هر جا که بمخلوق قسم یاد نموده در آن (رب) مأخوذ است مثل (و النجم، و الذاریات) و اشباه آن (روح البیان) و در جای دیگر از اینکه تفسیر گفته شده در قسمتهای قرآن اسرار دیگری

صفحه : ۳۶۶

نیز منطوی است چنانچه پس از تفحص از موارد قسم معلوم میشود که مقصود از قسم نه فقط عظمت آن چیزی است که در جواب قسم منطوی است اگر چه چنین است لکن شاید مقصود اصلی اینکه باشد که آن را شاهد و گواه آورد برای آنچه برای او قسم یاد میکند اینکه است که اینجا چون مورد قسم را مینگریم می‌بینیم قسم بستاره وقتی هبوط و تنزل میکند شاید اشاره بهبوط جبرائیل باشد که هنگام وحی از مقام خود تنزل نمود تا بمرتبه حسّ رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم و بصورت بشری آیات قرآنی را برای او تلاوت نمود.

و شاید (وَ النَّجمِ إِذا هَوی) اشاره باشد بصعود رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم و نزول او در شب معراج.

ما ضَلَّ صاحِبُكُم وَ ما غَوی راغب در مفردات در لغت (ضلّ) چنین گوید (الضلال) عدول از راه مستقیم را ضلال نامند و ضدّ آن را هدا و هر عدول کننده از راه راست را چه عمدا باشد و چه سهوا چه کم باشد چه زیاد آن را ضال نامند قوله تعالی (فَمَنِ اهتَدی فَإِنَّما يَهتَدِي لِنَفسِهِ وَ مَن ضَلَّ فَإِنَّما يَضِلُّ عَلَيها) و در لغت (غوی) گفته (الغی) جهل من اعتقاد فاسد) و در بیان آن چنین گوید جهل گاهی راجع بچیزی است که انسان اصلا نسبت بآن هیچ حکمی نمیکند نه صحیح و نه فاسد و گاهی اعتقاد خلاف مینماید و اینکه قسم جهل را (غی) نامند. (پایان) پس بنا بر اینکه معنی نسبت بین (ضل) و (غوی) در آیه عموم و خصوص مطلق میگردد و معنی آیه چنین میشود که مصاحب و رفیق شما (محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم) نه جاهل و نادان است که از روی ندانستگی سخن گوید و نه از روی عقیده باطل و بر خلاف واقع و بیراهه شما را ارشاد مینماید نه آنکه (غوی) بمعنی ضل و برای تأکید آن باشد چنانچه طبرسی ره در تفسیر مجمع البیان چنین اظهار نموده.

علی بن ابراهیم قمی مسندا از ابی جعفر علیه السّلام چنین نقل میکند قوله تعالی (ما ضَلَّ صاحِبُكُم وَ ما غَوی) تا آخر آیه وقتی از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم سؤال شد که

صفحه : ۳۶۷

مقصود از آیه چیست فرمود وحی شد بسوی من که

(علی علیه السّلام سید المؤمنین و امام المتقین و اول خلیفهٔ یستخلفه خاتم النبیین)

و پس از اینکه سخن رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم مؤمنین گفتند ایمان آوردیم بخدا و برسولش الخ.

وَ ما یَنطِقُ عَنِ الهَوی- إِن هُوَ إِلّا وَحیٌ یُوحی پیغمبر اکرم از روی هوای نفسانی سخن نمیگوید آنچه گوید وحی است که از طریق حق تعالی با وحی میگردد.

در مفردات در لغت (وحی) چنین گوید (اصل الوحی الاشارهٔ السریعهٔ) و چون سرعت در معنی آن مأخوذ است گفته میشود امر وحی یعنی سریع و وحی گاهی بتوسط کلام بطور رمز گفته میشود و گاهی بصدا بدون ترکیب حروف ظاهر میگردد و گاهی باشاره ببعض جوارح یا بتوسط کتابت وحی میگردد پایان

سؤال

خصوصیات وحی چیست و چه فرق است بین علوم حکماء و علوم انبیاء

پاسخ

فرق بین علوم انبیاء که از طریق وحی عالم میگردند و علوم نظار و حکماء بسیار است و ببعض آنها در اینجا اشاره میکنیم.

اول- انبیاء در تحصیل علوم محتاج بتعلم نیستند علوم آنها موهبتی و از طرف پروردگار بتوسط فرشته وحی بر آنان القاء میگردد و علوم آنها از آن غریزه خدا داده‌ای است که در جبله و فطرت آنها نهاده شده نظیر غریزه‌ای که در طفل شیر خوار مأخوذ است که بودن فکر و رویه موقع گرسنگی گریه میکند و پستان مادر را گرفته میمکد و میخورد و نیز عمل حیوانات بدون تعلم انجام میگیرد مثل تار عنکبوت و کندوی زنبور عسل قوله تعالی در سوره نحل آیه ۷۰ (وَ أَوحی رَبُّکَ إِلَی النَّحلِ أَنِ اتَّخِذِی مِنَ الجِبالِ بُیُوتاً وَ مِنَ الشَّجَرِ وَ مِمّا یَعرِشُونَ) لکن فرق است بین عمل غریزیه حیوانات و علم انبیاء که حیوانات علم و دانشی بعلم و عملشان ندارند لکن انبیاء علم بعلم خود و عمل خود دارند و بعلم وجدانی میدانند که علوم از طرف

صفحه : ۳۶۸

پروردگار بر آنان ریزش میکند.

دوم- علوم انبیاء از روی فکر و رویه و براهین منطقی از ترتیب دادن مقدمات قیاس از صغری و کبری بطور مضبوط که منتج نتیجه صحیح گردد تحصیل نشده بلکه بدون ترتیب دادن مقدمات علوم صحیح واقعی بقلبشان ریزش میکند بخلاف علوم حکماء و اهل نظر که هر گاه خواستند امر مجهولی را معلوم کنند بایستی از کلیات علوم ضروریه بدیهیه قضایایی روی قانون منطقی ترتیب دهند و مجهول را از معلوم استخراج نمایند و اینکه طریق را برهان نامند.

سوم- فرق است بین علومی که از قبیل براهین عقلی حاصل میگردد و بین علوم انبیاء که از طریق وحی پدید میگردد که در علوم نظری منطقی اشتباهات بسیار است چنانچه اهلش میدانند که کمتر اتفاق می‌افتد که تمام فلاسفه و حکماء در یک مطلب نظری اتفاق رأی داشته باشند و نیز اهل صنایع اول اختراع ناقص مینمایند بعد میفهمند اشتباه نموده‌اند اهل قلم مطالبی می‌نویسند بعد

برخورد باشتباهات نموده اصلاح ميكنند لكن علومى كه از قبيل وحى بانبياء القاء ميگردد تماما بيك ميزان روى يك اصل تحقق گرفته چنانچه مى‌بينم تمام انبياء در علم توحيد و معاد و باقى معارف متفق الكلمة ميباشند هيچ پيمبرى در چيزى تكذيب پيمبر ديگرى را ننموده زيرا كه تمام آن بزرگواران از سر چشمه علم حق تعالى علم بر آنها ريزش نموده و علوم نظرى آنها مانند علوم بديهى و اوليات علوم عقلاء و خردمندان عالم بشمار مى‌آيد همين طورى كه در اوليات علوم بديهيه هيچ اشتباهى و اختلافى نيست در علوم انبياء نيز هيچ اشتباهى و خلافى تصور ندارد همه در تمام اخبارات خود متفق الكلمة ميباشند.

چهارم- علومى كه از طريق وحى بانبياء افاضه مى‌گردد فراموش شدنى نخواهد بود مثل نقش در انگشتر ثابت و مستقر ميماند لكن علومى كه از طريق برهان براى اهلش پديد ميگردد خلل پذير است و شايد سرش اينكه باشد كه علوم استدلالى چون از طريق برهان (انّى) است كه از اثر پى بمؤثر بردن است

صفحه : ۳۶۹

و چون آثار هر شيئى در معرض فناء و زوال است اينكه است كه دانشى كه از قبيل آثار پديدار ميگردد در معرض فناء و زوال خواهد بود.

پاى استدلاليان چوبين بود پاى چوبين سخت بى تمكين بود

پنجم- علومى كه از طريق براهين نظريه پديد ميگردد علم حصولى كسبى و انفعالى و صورت معلوم است نزد عالم لكن علوم الهامى علم حضورى و فعلى و حضور وجود معلوم است نزد عالم و علوم وجدانى است و تفاوت بين اينكه دو نوع علم مانند تفاوت بين جوهر و عرض است علم حضورى كه ظفر يافتن بنحوه وجود معلوم است مثل جوهر ماند كه موجود بنفسه و ثابت و پايدار است لكن علم كسبى انفعالى مانند عرض در معرض فناء و زوال خواهد بود و لايق بقاء و ثبات نخواهد بود و سرّش اينكه است كه نشئه مادى و موجودات جسمانى على الدّوام در تغيّر و تحول است زيرا كه در عالم كون و فساد واقع گرديده و چون علوم انبياء از عالم ما فوق الطبيعه تنزل نموده اينكه است كه تغيير و تبديل پذير نميباشد و غير اينها تفاوت بين وحى و علوم كسبى بسيار است.

و تمام اينكه خصوصيات در باره آيات قرآن و احاديث نبوى كه از قبل پيغمبر اسلام محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم صادر گرديده بحقيقت صادق آيد.

شكى نيست كه حضرتش معلم و آموزگار نديده و استاد نداشته و با اينحال داراى علوم اولين و آخرين گرديده چنانچه قرآن مجيدش كه تمام عقلاى عالم در مقابل عظمتش زانو ميزنند شاهد بر اينكه است بقول آن شاعر عارف:

نگار من كه بمكتب نرفت و خط ننوشت بغمزه مسئله آموز صد مدرس شد

مقصودش از غمزه گوشه نظر رحمت الهى است كه از پرتو آن نظر مظهر و نماينده علم الهى گرديده و راهنمايى و پيشوايى بشر را بعهده گرفته.

و خصوصيت دوم نيز بدرستى در باره او ثابت است زيرا كه ثابت و محقق است كه در هيچ امرى تمسك ببراهين فلسفى ننموده در همه جا و در هر حكمى منتظر

صفحه : ۳۷۰

وحى بوده و آيات قرآنى را بدون سابقه فكر و نظر براى مردم اظهار مينموده.

و نیز خصوصیت سوم که مصداق ظاهرش قرآن مجید و احادیث قدسی است شاهد بر اینکه است چنانچه دانشمندان و کسانی که تدبر در کلام اللّه دارند بخوبی می‌فهمند که سبک و سیاق قرآن بیک طور است و اختلافی در آن دیده نخواهد شد و اشاره بهمین دارد قوله تعالی «أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ الْقُرآنَ وَ لَو کانَ مِن عِندِ غَیرِ اللّهِ لَوَجَدُوا فِیهِ اختِلافاً کَثِیراً»«۱» عدم اختلاف در آیات قرآن یکی از معجزات بشمار می‌رود و دلیل بارزی است بر اینکه قرآن از طریق وحی بقلب مبارک رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم القاء گردیده و چنین است خصوصیت چهارم و پنجم که مصداق کاملش وجود آن شخص اول امکانی است که آنچه از طریق وحی بقلب مبارکش اشراق میگردید فراموش نمینمود بدلیل آنکه حضرتش ظاهرا خط نمی‌نوشت اگر آیات قرآنی و نیز احادیث قدسی در قلب مبارکش تمرکز نداشت البته فراموش مینمود و شاید اشاره بهمین دارد قوله تعالی «نَحنُ نَزَّلنَا الذِّکرَ وَ إِنّا لَهُ لَحافِظُونَ» و قوله تعالی (سَنُقرِئُکَ فَلا تَنسی)«۲».

و نیز اینکه خصوصیاتی که در وحی گفته شد ممکن است بتمامه از آیات همین سوره مبارکه (و النجم) استخراج نمود.

(وَ النَّجمِ إِذا هَوی) چنانچه گفته شد شاید اشاره بارتفاع و صعود رسول اللّه (ص) و نزول او باشد در شب معراج (ما ضَلَّ صاحِبُکُم) مصاحب و رفیق شما بیراهه نرفت

۱- سوره نساء آیه ۸۱ همزه استفهامی در مقام اعتراض برآمده که چرا در قرآن تدبر نمیکنید تا بفهمید اگر قرآن از نزد غیر خدا بود هر آینه در آن اختلاف بسیار یافته بودید. ۲- سوره الاعلی آیه ۶ خطاب برسول اکرم است که بزودی ما آیات قرآن برای تو میخوانیم پس تو آنها را فراموش نکن

صفحه : ۳۷۱

و جاهل و گمراه نبود تا آنکه محتاج براهنما و آموزگار باشد بلکه بسوی عالم حقیقت صعود نمود (وَ ما غَوی) و آنچه دید حقیقت و واقع دید و اشتباه در آنچه دیده بود ننمود و بخطاء نرفت و دانش او جهل مرکب نبود زیرا که علوم او از عالم ما فوق الطبیعه سر رشته گرفته نه از عالم طبیعت که محفوف بخطاء و اشتباهات بسیار است.

(وَ ما یَنطِقُ عَنِ الهَوی) و نیز مصاحب شما هرگز از روی قیاسات تخمینیه ظنّیه سخن نخواهد گفت تا آنکه تناقض و اختلاف در بیان او پدید گردد (إِن هُوَ إِلّا وَحیٌ یُوحی) نیست سخن او مگر وحی که دارای مزایای دیگری است و مثل سخنان مردمان عادی نیست که از روی هواهای نفسانی و میول طبیعی سخن گویند بلکه ناشی از ارتباط قلب نبی است بعالم علوی و علومی که از عالم ما فوق الطبیعه اخذ مینماید علم حضوری وجدانی و نحوه وجود معلوم است نه علم حصولی و صورت معلوم که از کیفیات نفسانی بشمار میرود.

و نیز صاحب وحی از راه باطن بحقایق و واقعیات ظفر می‌یابد نه از طریق مشاعر حسی که فقط بعوارض از رنگ و شکل و باقی عوارض تعلق میگیرد و اضافه بر اینکه چنین دانشی بکنه و حقیقت اشیاء نمیرسد و نیز اشتباه و خطاء در آن بسیار است در ذهن باقی نمیماند زیرا که آن امر عرضی و از کیفیات نفسانی بشمار میرود لکن آنچه را که نبی از طریق وحی آموخت در نفس او تمرکز دارد و هیچ وقت فراموش نخواهد نمود زیرا که در اینجا اتحاد عاقل و معقول تحقق دارد.

سؤال

چه فرق است بین وحی و الهام که وحی را بپیمبران صلّی اللّه علیه و اله و سلّم اختصاص میدهند و الهام را باولیاء (ع) نسبت میدهند.

پاسخ

چنانچه در جای خود مبرهن گردیده مأخذ وحی و الهام یکی است که هر دو از عالم ما فوق الطبیعه سر رشته گرفته لکن گویند وحی مخصوص بآن کسی است

صفحه : ۳۷۲

که فرشته حامل وحی را در خواب یا در بیداری بچشم سر ببیند و بگوش حسی کلمات وحی را بشنود لکن الهام چنین نیست آن مطالب و معانی واقعی که بدون سابقه فکر و ترتیب مقدمات در قلب ولی ریزش میکند و نمیداند از کجا آمده آن را الهام گویند اینکه است که مأخذ وحی و الهام یکی است وحی مخصوص بپیمبران خواهد بود که قوای باطن آنها در منتهی درجه قوت و شدت و تجرد است و چنان بعالم علوی مرتبط گردیده‌اند که قوای ظاهری آنها در گرفته بنور توحید گردیده.

اینکه است که بقوای ظاهری نیز ملک را می‌بینند و آواز ملک را میشنوند لکن کسی که بمقام نبوت نرسیده چنین تجردی برای وی نیست اگرچه در تمام خصوصیات پنج‌گانه که در وحی گفته شد نبی و ولی با هم شرکت خواهند داشت عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوى ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوى وَ هُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلى ثُمَّ دَنا فَتَدَلَّى فَكانَ قابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنى در اینکه مقصود از (شَدِيدُ الْقُوى) که به پیمبر اسلام تعلیم نمود کی بود.

اکثر مفسرین را رأی بر اینکه است که مقصود جبرئیل امین و ملک وحی است که در منتهی درجه قوّت و شدّت است و از شدّت قوت او بود که شهرستان قوم (لوط «ع») را از زمین کند و بهوا بلند نمود و برگردانید و نیز قوم ثمود را بیک صیحه هلاک گردانید (ذو مرّة) صفت دیگری است از فضائل جبرائیل که صاحب قوت و شدت عقل و فطانت و رویه میباشد بلکه حکماء از جبرائیل تعبیر بعقل فعال نموده‌اند و گویند عقول تمام عقلاء عالم مرتبط باو است (فاستوى) راست بایستاد و صورت اصلی خود را به پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نشان داد و از بعض روایات نقل شده که هیچ پیمبری جبرائیل را بصورت اصلی ندید مگر پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم که حضرتش دو مرتبه او را بصورت حقیقی خودش مشاهده نمود یک دفعه در زمین در طرف مشرق و دفعه دیگر در آسمان در شب معراج نزدیک (سدرة المنتهى) (وَ هُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلى) در صورتی که جبرائیل در افق بالاتری بود شاید اشاره باین باشد که جبرئیل با آنکه در عالم (ما فوق الطبیعه) مقام دارد (ثُمَّ دَنا فَتَدَلَّى)

صفحه : ۳۷۳

نزدیک شد برسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم و شدّت قرب وی بحضرتش و فاصله او با رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بقدر (قابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنى) مانند مقدار دو کمان یا نزدیکتر بود یعنی بطوری جبرئیل به پیغمبر نزدیک گردید که اگر کسی میخواست مسافت بین او و پیمبر را مقیاس کند بقدر فاصله دو کمان یا کمتر بود و ظاهرا تشبیه معقول است بمحسوس و مقصود قرب معنوی است نه حسی.

فَأَوْحى إِلى عَبْدِهِ ما أَوْحى پس خدای تعالی وحی کرد ببنده خود محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم آنچه وحی کرد در تفسیر منهج الصادقین چنین گوید بعضی از مفسرین گویند تمام ضمائر از قوله تعالی علّمه شدید القوى تا قوله تعالی (فَأَوْحى إِلى عَبْدِهِ ما أَوْحى) راجع بحضرت احدیت است و مراد بشدید القوى شدّت قدرت و قوّت او تعالی است چنانچه فرموده (هُوَ الرَّزّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينُ) و دنوّ حق تعالی بنبی اشاره بمرتبه بلند او و رفعت مقام وی نزد حضرت صمدیت خواهد بود و مقصود از (تدلّی) چنین است

كه حق تعالى حبيب خود محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم را بجانب خود مجذوب گردانيد و شاهد بر اينكه توجيه روايت انس است در ضمن حديث معراج كه فرموده (پس نزديك شد محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم بجبار پس تدلّى پيدا نمود) و بقدرى نزديك شد (بقرب معنوى نه حسى) كه فاصله محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم با حق تعالى (در مثل) بقدر فاصله دو كمان يا نزديكتر بود و بروايت حسن بن فضل محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم بعرش نزديك شد پس آويخته شد يعنى دست بحجب و سرادقات عرش زد و چون قدمش را جاى قرار داد نبود در هوا بايستاد حق تعالى با وحى نمود. پايان ديگرى گفته ضمير (دَنا فَتَدَلّى) راجع به پيمبر است و ضمير (كان) راجع به قرب پيمبر است بحق سبحانه و ضمير (فَأَوحى إِلى عَبدِهِ ما أَوحى) راجع باو تعالى است يعنى در شب معراج حضرت رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم نزديك شد بجناب احديت و از حيث منزلت و مقام مقرب درگاه او گرديد پس (متدلّى) شد و سر فرود آورد براى اداء سجده عبوديت و قول حق تعالى (فَكانَ قابَ قَوسَينِ أَو أَدنى)

صفحه : ۳۷۴

كنايه از شدّت قرب و تقرير شدت محبت است و اينكه مثالى بوده است در عرب كه براى تأكيد عهد و ميثاق هر يك از متعاقدين كمان خود را حاضر ميكرد و با هم جفت نموده و يك دفعه ميكشيدند كه باتفاق هم تير رها ميشد اشاره به اينكه موافقت بين ما استوار گرديده بطورى كه رضايت هر يك رضايت ديگر سخط هر يك سخط ديگرى خواهد بود.

و آيه اشاره به اينكه محبت و قرب محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم بحق تعالى بدرجه‌اى رسيد كه رضاى حق تعالى رضاى او و رضاى او رضاى خدا است و مقبول او مقبول خدا و بعكس مقبول خدا مقبول اوست.

و نيز نزد اهل تحقيق (دنى) در آيه اشاره بمقام نفس مقدس او است و (تدلّى) بمنزله دل مطهر او (فَكانَ قابَ قَوسَينِ) اشاره بمقام روح طيب او و (او ادنى) اشاره بمرتبه سرّ منور او، نفس او در مقام خدمت بود، و دل او در منزل محبت، و روح او در مقام قرب، و سرّ او در مقام مشاهده. (پايان) و در تفسير على بن ابراهيم قمى چنين است (إِن هُوَ إِلّا وَحيٌ يُوحى عَلَّمَهُ شَدِيدُ القُوى) يعنى خداى عزّ و جل (ذُو مِرَّةٍ فَاستَوى) يعنى رسول اللّه صلّى اللّه عليه و اله و سلّم (وَ هُوَ بِالأُفُقِ الأَعلى) يعنى رسول اللّه صلّى اللّه عليه و اله و سلّم (ثم دنى من ربه) يعنى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم بپروردگار خودش نزديك گرديد (فتدلى) پس تدلى پيدا نمود (فَكانَ قابَ قَوسَينِ أَو أَدنى) و نزديكى او بخدا بقدر فاصله مقبض قوس (يعنى دسته كمان كه بدست ميگيرند) باوتر آنجايى كه تير از آن رها ميشود يا نزديكتر بود و بروايت عياشى از ابى جعفر عليه السّلام در معنى آيات چنين نقل ميكنند كه فرموده فاصله بين كلام و استماع رسول مثل فاصله بين وتر قوس و عود آن بود و وقتى از رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم پرسش شد از آن وحى كه فرموده (فَأَوحى إِلى عَبدِهِ ما أَوحى) فرمود وحى شد بسوى من كه

(على عليه السّلام سيد المؤمنين و امام المتقين و قائد الغرب المحجلين و اوّل خليفة يستخلفه خاتم النبيّين صلّى اللّه عليه و اله و سلّم)

پس قوم گفتند بخدا و رسولش ايمان آورديم (پايان)

صفحه : ۳۷۵

و از بعض عرفاء است كه قوله تعالى (فَكانَ قابَ قَوسَينِ أَو أَدنى) اشاره باين است كه دورى رسول اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم از حق تعالى فقط از حيث دو صفت است يكى وجوب وجود كه رسول اللّه صلّى اللّه عليه و اله و سلّم ممكن الوجود بود و ممكن فى حد ذاته (ليس و به ايس) يعنى هر چه دارد از وجود و كمالات وجود همه از خدا و قائم باو است هم در اصل وجود و هم در بقاء محتاج بواجب الوجود است و تمام ممكنات خواه ملك باشد يا نبى يا ولى از نيستى ذاتى و پس از عدم بوجود آمده‌اند.

ديگر قدم ذاتى كه خداى تعالى قديم بالذات و ازلى و ابدى است لكن غير او اگر شيئى زمانى مادى است وجودش مسبوق بزمان

سابق و لاحق میباشد و اگر مجرد از ماده است وجودش مسبوق بعدم ذاتی است و وجود رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نظر بدلالت احادیث بسیار اول ما خلق اللّه بشمار میرود پس باعتبار روح مجردش حدوث ذاتی دارد نه زمانی زیرا که در آن مرتبه زمانی نبوده که بر او سبقت داشته باشد لکن باعتبار جسد شریفش هم حدوث زمانی دارد و هم حدوث ذاتی زیرا که هر شیئی مادی مسبوق بماده و مدت است.

خلاصه حکماء الهیین گویند نبی خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم از حیث تمام صفات و کمالات مظهر و نماینده صفات جلال و جمال ذو الجلال بوده مگر در دو جهت یکی وجوب وجود و دیگر قدم ذاتی و گویند (قوسین) در آیه اشاره بهمین دو مرتبه است که دوری حضرتش را از خدا تشبیه بدو قوس یعنی بود مرتبه نموده خدای تعالی واجب الوجود و محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم ممکن الوجود است خدای تعالی قدیم ذاتی و محمّد حادث ذاتی است لکن از حیث صفات مظهر و نماینده تمام صفات جلال و جمال الهی است که وجود شریفش آینه مانند در مقابل شمس وجود نماینده‌گی می‌دهد.

ما کَذَبَ الفُؤادُ ما رَأی دل محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم در آنچه از آیات پروردگارش دیده بود دروغ نگفت از اینکه آیه توان استفاده نمود که مرجع ضمایر در آیات بالا خدا است نه جبرئیل زیرا

صفحه : ۳۷۶

بدلیل اجماع مسلمین و اخبار متواتره پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم هنگام وحی جبرئیل را بچشم سر بصورت نیکو میدید و بگوش حسی آیات را میشنید و در اینکه آیه دیدن را نسبت بقلب محمّد «ص» میدهد شاید الف و لام (الفؤاد) الف و لام عهد باشد یعنی دل محمّد «ص» آنچه دید خطا و دروغ نبود عین واقع و حقیقت را مشاهده مینمود.

و ممکن است الف و لام جنس باشد که بطور کلی آنچه را که انسان بدل و قلب ادراک مینماید و بوجدان سری و باطن درک میکند خطا در آن نیست زیرا که در حواس ظاهره مثل دیدن بچشم شنیدن بگوش خطا بسیار است لکن در وجدانیات خطا راه ندارد و پیغمبر اکرم «ص» از راه سرّ و قلب منور در گرفته بنور توحید چنان بقرب معنوی نه حسی بخدا نزدیک گردید که بدون واسطه ملک علوم لدنی بقلب مبارکش ریزش مینمود.

از إبن عباس روایت میکنند که محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم خدا را بقلب دید نه بچشم و نیز محمّد حنیفه از پدر بزرگوارش (ع) چنین نقل میکند که حضرت رسول (ص) (بعین الیقین) خدای خود را از آیات روشن و بوسیله آنچه مشاهده نموده بود شناخت اگر چه قبلا هم عالم بود.

لکن اینکه رؤیت آیات برای اطمینان قلب مبارکش بود نظیر قول ابراهیم که وقتی گفت (رَبِّ أَرِنِی کَیفَ تُحیِ المَوتی) بوی خطاب شد (أَ وَ لَم تُؤمِن قالَ بَلی وَ لکِن لِیَطمَئِنَّ قَلبِی) و در منهج الصادقین از ابو سعید خدری روایت میکند که در پاسخ سؤال از حضرت رسول «ص» از قوله تعالی (ما کَذَبَ الفُؤادُ ما رَأی) فرمود (رایت نورا) و اینکه روایت را از عکرمه و مجاهد نیز نقل میکنند.

و میتوان فقرات اینکه آیات را شاهد بر اینکه توجیه گرفت یکی (عَلَّمَهُ شَدِیدُ القُوی) چون ببرهان عقلی و نقلی ثابت گردیده که پیمبر خاتم (ص) از حیث مرتبه و مقام اول ما خلق اللّه بشمار میرود چگونه میشود تصور نمود که

صفحه : ۳۷۷

شاگرد جبرئیل «ع» باشد و از جبرئیل علم بیاموزد و اینکه بتوسط جبرئیل «ع» قرآن بر وی فرود می‌آمد باعتبار مرتبه حس و جسم مبارکش بوده نه باعتبار روح مقدسش و ظاهرا اینکه آیات در مقام فضائل روح شریفش برآمده نه باعتبار مقام حسی او.

و دیگر قوله تعالی (وَ هُوَ بِالأُفُقِ الأَعلی بنا بر اینکه مقصود از ضمیر (هو) جبرئیل باشد بایستی بگوئیم مقام جبرئیل فوق مقام محمّد

صلّی اللّه علیه و اله و سلّم است با اینکه چنین نیست.

و نیز قوله تعالی (فَأَوحی إِلی عَبدِهِ ما أَوحی) مشعر بر اینکه است که مرجع تمام ضمائر خدا است که بعدش محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم وحی نمود زیرا که آیات در یک سیاق است و میتوان از آن استخراج نمود که وقتی رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بمقام قرب رسید حق تعالی بدون واسطه ملک بقلب رسولش وحی نمود بلکه توان گفت شاید با او تکلم کرده باشد چنانچه با موسی (ع) تکلم نمود.

پس از اینکه بیانات خواهید فهمید که بهترین توجیهات توجیه دوّم است که از تفسیر علی بن ابراهیم قمی و دیگران در بالاـ نقل نمودیم.

(و اللّه عالم باسرار کلامه) أَ فَتُمارُونَهُ عَلی ما یَری آیا اینکه مردم در باره آنچه رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم از آیات پروردگارش بعیان دید مجادله میکنند.

شاید (ماء) موصوله با صلهاش اشاره باشد بر آنچه پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم از آیات ظاهر و روشن حق تعالی بچشم دل دید و (ماء) استفهامیّه در موقع تعجب در مقام اینکه باشد که آنچه محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم دید و خبر داد بچشم دلش و و جدان قلبی خود بوده و چون امور وجدانی شک بردار نیست و جدال و شک در آن راه ندارد چگونه کفار در باره وحی و امور وجدانی در مقام مجادله و تکذیب رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم خدای تعالی برمیآیند.

صفحه : ۳۷۸

و شاید مقصود از (عَلی ما یَری) جبرئیل باشد که حضرتش خبر داد که در شب معراج جبرئیل را بصورت اصلی دیدم و در اینکه قسم از رؤیت کفار با او مجادله و انکار مینمودند.

و چون (علی) در جمله (عَلی ما یَری) متضمن علو و برتری و غلبه است غرض کفار از اینکه مجادله و انکار علو و برتری بر محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بود که باین کار بروی غالب گردند و بگمان فاسد خودشان نور خدا را توانند خاموش گردانند غافل از اینکه (و اللّه متم نوره و لو کره الکافرین) لَقَد رَآهُ نَزلَةً أُخری عِندَ سِدرَةِ المُنتَهی عِندَها جَنَّةُ المَأوی إِذ یَغشَی السِّدرَةَ ما یَغشی و بحقیقت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم دفعه دیگر او را دید نزد سدرة المنتهی که در آنجا بهشتی است که مأوی و جایگاه مؤمنین و پرهیزکاران خواهد بود بنا بر اینکه مقصود از رؤیت قرب معنوی و دیدن چشم دل باشد (المنتهی) اشاره بمنتهی درجه قرب معنوی رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم است که برای موجود ممکن فوق آن مقام و رتبه‌ای متصور نخواهد بود.

و بنا بر اینکه مقصود از رؤیت، رؤیت بچشم سر باشد چنین میشود که دفعه دیگر محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم جبرئیل را نزد سدرة المنتهی که در آنجا بهشت موعود است بچشم دید چنانچه در احادیث رسیده که رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم در شب معراج دو مرتبه جبرئیل را بچشم سر دید و از حضرتش چنین نقل میکنند که فرموده جبرئیل را در سدرة المنتهی دیدم و عظمت و بزرگی او طوری بود که تمام سدرة المنتهی را فرا گرفته بود.

و در اینکه سدرة المنتهی چیست روایاتی رسیده و از علماء در باره آن بیاناتی شده.

بروایت ابو هریره حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم فرموده چون در شب معراج مرا بآسمان بردند و بسدره رسیدم گفتند اینجا جای هر کس از امت تو است که بر سنت تو

صفحه : ۳۷۹

قیام نماید و در اینجا چهار جوی دیدم که از زیر آن آب بیرون میآمد و شاید همین باشد مقصود از قوله تعالی در سوره محمّد صلّی

اللّه عليه و اله و سلّم كه فرموده:

(أَنهارٌ مِن ماءٍ غَيرِ آسِنٍ) تا قوله تعالى (مِن عَسَلٍ مُصَفًّى) يكى آب تازه پاك و ديگر از شير و ديگر از خمر و ديگرى از عسل تصفيه شده و در آنجا درختى بود كه سوار تندرو هفتاد سال در سايه آن ميرود.

و بروايت طبرسى از حضرت رسول «ص» است كه فرموده در آنجا درختى ديدم كه در هر برگى از آن ملكى ايستاده و خدا را تسبيح و ستايش ميكند.

و بروايت ابو هريره فرموده آن درخت از نور كبرياء الهى پوشيده شده بود و حسن و نضارت آن درخت بطورى بود كه وصف كننده‌گان از وصف آن عاجز باشند.

راجع بمعراج بعضى از جماعت مسلمين از حكماء و نيز جماعتى از تذكره نويسان چنين گمان كرده‌اند كه روح رسول اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم بآسمانها رفت نه جسم طبيعى او لكن آنچه از آيات قرآنى و احاديث بطور تواتر بما رسيده و محققين و دانشمندان اسلامى پذيرفته‌اند همانست كه حضرتش با همين جسم طبيعى بآسمانها صعود كرده و تمام پيمبران گذشته را ملاقات نموده و با آنان سخن گفته و به سدرة المنتهى رسيده و خدا بطريق وحى با او تكلم نموده و وقتى برگشت هنوز چفت درب خانه‌اش كه موقع رفتن باز كرده بود تكان ميخورد.

و چون اينكه مطلب امرى است ممكن و دليلى بر محاليت آن نداريم و مخبر صادق خبر بوقوع آن داده ما قبول ميكنيم و بآن ايمان داريم بلكه اگر بخواهيم معراج جسمانى را تطبيق كنيم با كشفيات امروزه كه بعض از اسرار طبيعت آشكار گرديده از قبيل قوه جاذبه كه گويند سرتاسر موجودات را گرفته و قوه مغناطيسيه كه اندازه‌اى از آن در هر بشرى موجود است گوئيم اينكه قواى طبيعى چنان در وجود شريفش قوى بوده كه توانسته جسم ثقيل خود را با سرعتى سريعتر از سرعت نور حركت دهد و محالى بنظر نميآيد.

صفحه : ۳۸۰

و اينكه توجيه بنا بر اينكه است كه ما روح مجردى قائل نباشيم لكن بنا بر اينكه روح انسان را مجرد بدانيم و تصديق نمائيم كه روح محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم در اعلا درجه تجرد بوده بلكه اول ما خلق اللّه و موازى عقل كل بشمار آريم تصديق بمعراج جسمانى آن حضرت براى ما خيلى آسان ميگردد زيرا چنين روحى قوت اراده او طورى است كه بخواست خدا تواند با سرعت شديدى جسم خود را باطراف عالم گردش دهد و عجائب خلقت را بعيان مشاهده نمايد بدون آنكه براى او زحمتى پديد گردد زيرا كه جسم آلتى است براى روح و باراده روح حركت ميكند.

سؤال

وحى به پيمبران چگونه ميرسيد!

پاسخ

۱- رأى بعض متكلمين كه بوجود مجردى غير از خدا قائل نيستند اينست كه در طريق وحى گويند جبرئيل «ع» كه او را فرشته وحى نامند چون فرشتگان جسم لطيفند بصورت مادى جسمانى نزد رسول اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم متشكل ميگرديد و از مرتبه خود باذن خالق متعال فرود ميآمد و الفاظ و آيات قرآنى را بر حضرتش قرائت مينمود و بر باقى پيمبران نيز بهمين طريق.

۲- رأی بعض حکماء بر اینکه است که مقصود از جبرئیل حامل وحی عقل فعال است که او را در سلسله عقول عقل دهم میدانند و گویند عقل پیمبر چون در مرتبه صعود متصل بعقل فعال گردیده از آنجا وحی بر وی فرود میآید.

حکماء و دانشمندان گویند عقل انسانی در مقام صعود چهار مرتبه دارد:

اول- عقل هیولایی و آن همان قوه و استعدادی است که در اوائل خلقت خدای متعال در بشر قرار داده که بآن مستعد و قابل استکمال است.

دوم- عقل بالملکه که پس از تحصیل مقداری از تحصیل کمالات نصیب وی گردیده مثل ملکات حمیده و علوم حقیقیه.

سوم- عقل بالفعل و آن وقتی است که بالفعل کمالاتی در وی موجود گردد

صفحه : ۳۸۱

مثل ملکه اجتهاد و استنباط احکام یا علوم دیگر یا اوصاف حمیده مثل ملکه حکمت، شجاعت، عفت، عدالت که از اینکه علوم و ملکات تعبیر به قوّه قدسیه مینمایند چهارم- عقل مستفاد و آن وقتی تحقق پذیرد که عقل انسانی کاملا مرتبط گردیده بعقول کلیه و از آنجا اخذ علوم و معارف نماید و تا اینجا عقل نظری منتهی میگردد و تمام کمالات علمی در آن بالفعل حاصل میگردد اگر چه بین واجدین آن نیز از حیث درجات تفاوت بسیار خواهد بود لکن اصلش همین است.

اینکه است که محققین از حکماء و عرفاء گویند نبی انسانی است که در مرتبه عقل نظری و عقل علمی در منتهی درجه کمال رسیده باشد بعقل نظری مرتبط بعالم روحانیین گردیده و انوار قدس الهی را مشاهده مینماید و بسبب اتصال او بعالم ربوبی علوم و معارف بقلب او ریزش مینماید و تجلیات انوار الهی را معاینه مینماید.

و بطریق عقل عملی که وقتی قوای نفسانی آدمی در عمل کامل گردیده نفس از مرتبه خود صعود مینماید و مرتبط میگردد بعالم علویین و باذن خدا در مواد موجودات متصرف میگردد و چون قوای روحانی رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم مرتبط گردیده بعالم مجردات اینکه است که بعقل مجردش ملائکه را بچشم سر بصورت مناسب مینگرد و بگوش مجردش آواز ملك وحی را میشنود زیرا که تمام قوای ظاهره و باطنه نبی مرسل در گرفته بنور توحید است و بقوت نفس شریفش در مواد موجودات متصرف میگردد و باذن خدا بهر صورتی که خواهد در میآورد و باین طریق میتوان جمع نمود بین آیات قرآن و احادیث زیرا قوله تعالی (فَأَوحی إِلی عَبدِهِ ما أَوحی) شاید اشاره باین باشد که خدای متعال بدون توسط ملك برسول خود وحی فرستاد و اینکه نیست مگر بآن ارتباط کاملی که حضرتش بمقام روحانیین داشته.

و نیز در آیات دیگر چنانچه استظهار نمودیم مثل آیه سوم:

(إِن هُوَ إِلّا وَحیٌ یُوحی عَلَّمَهُ شَدِیدُ القُوی) و آیات دیگر که بعضی نسبت بجبرئیل

صفحه : ۳۸۲

داده‌اند و بعضی بخدای تعالی و هر یک باعتباری صحیح است.

و تحقیق اینکه است چه بگوئیم وحی بتوسط فرشته وحی فرود میآمد یا بدون واسطه اصل مطلب یکی است که روح نبی بآن ارتباط کاملی که بعالم (ما فوق الطبیعه) پیدا نموده علوم و معارف از مبدء تجلیات انوار الوهیت بقلب مبارکش القاء میگردد و فرشته وحی که عبارت از ظهور تجلیات انوار احدیت است بقلب نبی مرسل تظاهر مینماید و در مرتبه نفس و قوای نفسانی او نیز بصورت مناسب بظاهر پیدایش نموده و القاء وحی میکند.

ما زاغَ البَصَرُ وَ ما طَغی لَقَد رَأی مِن آیاتِ رَبِّهِ الکُبری (زاغ) در لغت بمعنی میل کردن است یعنی با اینهمه عجائب صنع عالم خلقت

و غرائب عـالم ملکوت و احاطه بعالم جبروت که در طریق سیر نوردی بجانب محبوب مشاهـده مینمود بآن متانت و اسـتقامت و علوّ همّت با آنکه همه موجودات را در زیر پای خود مشاهـده مینمود و ازلیت و ابدیت را در شـعاع نور احدیت با هم میدید طرفهٔ العینی باین طرف و آن طرف میل ننمود فانی در حق و محو در در وجود ازلی بود و در حـدیث دارد که حضـرتش در شب معراج هر یک از پیمبران را در مقـام خودشـان ملاقات نمود و با آنها سـخن گفت و نیز تمام عوالم خلقت را با هم مشاهـده نمود و دانست جهنم و جهنمیان کیانند و نیز بهشت و بهشتیان کدامند و تمام آنها را بچشم دید با آنکه بسـیاری از بهشتیان و جهنمیان هنوز در عالم طبیعت پیدایش ننموده بودند.

آری آن روح پاک محمّـد صـلّی اللّه علیه و اله و سـلّم بود که بهمه آنها احاطه نموده و هر یک را بجای خود دیـد با اینحال بر هیچ ذره‌ای از ذرات نظر نیفکند و دیده دل او جز بمشاهده جمال الهی بچپ و راست التفات ننمود و در (مقعد صدق عند ملیک مقتدر) ثابت قدم بود.

(وَ ما طَغی) و از آن حدی که برای وی تعیین شده بود تجاوز ننمود.

صفحه : ۳۸۳

شایـد مقصود آن حـد امکانی است که ممکن هر قـدر دارای علو مقام گردد ممکن نیست از حد امکان تجاوز نماید و واجب گردد لکن چنـانچه از طریق عمل و نقل ثابت گردیـده که پیمبر خاتم صـلّی اللّه علیه و اله و سـلّم در مرتبه شـرافت و احاطه اول تجلی نور اعظم و در مرتبه عقل اول ظهور عقل بلکه خود عقل اول است که تمامی موجودات ممکنات در مرتبه نازله او میباشند.

(لَقَد رَأی مِن آیـاتِ رَبِّهِ الکُبری) شایـد (من آیـات) (من) بیـانیه باشـد یعنی پیمـبر اکرم «ص» در شب معراج آیـات بزرگ الهی را مشاهـده نمود و شایـد (من) تبعیضـیّه باشـد یعنی محمّـد صـلّی اللّه علیه و اله و سـلّم بعض آیات عظمت و کبریایی را دید مثل اینکه جبرئیل را بصورت اصلی خود مشاهده نمود و نیز بهشت و جهنم و انواع و اقسام ملائکه و روحانیین را بعیان دید.

خلاصه در شب معراج چنانچه از احادیث اسـتفاده میشود عالم ملک و ملکوت را برسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم ارائه دادند و شایـد در تمام اوقات چنین بوده کسـی که در اینکه آیات انـدکی تـدبر نمایـد بـذره‌ای از فضائل بی‌انتهای پیمبر خاتم (ص) مطلع میگردد ببین چقـدر فرق است بین سـید و رسول مـا محمّـد «ص» و پیمبر اولو العزم موسـی بن عمران (ع) که بـا آن مقام رسالتی که داشت بیک تجلّی ربانی کوه مندک شد و نزدیک بود جبل انیت او نیز مضمحل گردد و تاب تجلی حقانی را نیاورده غش نمود.

لکن سید ما چنانچه همین آیات ارائه میدهد در شب معراج از (قاب و قوسین) گذشت و از (سدرهٔ المنتهی) بمقام (او ادنی) رسید و آنجا سراسـر گیتی را زیر پا آورد و جهان و جهانیان در آینه روحش جلوه‌گر گردیدنـد و پرده طبیعت از پیش نظرش برداشـته شد و در شـعاع نور فیض منبسط ازلی زمان و زمانیات و مکان و مکانیات و اول و آخر را با هم در یک جا نگریست (و اوحی الی عبده ما اوحی) وقتی باین مقام رسید وحی شد باو آنچه باید وحی شود.

(و بجنهٔ الماوی) رسید و از افلاک و مراتب خلقت بالا رفت و هر یک از

صفحه : ۳۸۴

پیمبران را در محل اقامت‌گاهشان ملاقات نمود و با آنان سـخن گفت و جهنم و جهنمیان و بهشت و بهشتیان را بچشم مشاهده نمود با آنکه بسیاری از آنها هنوز در عالم طبیعت ظهور و بروز ننموده بودند همه چیز در آینه قلبش هویدا گردید.

چه متانت و اسـتقامت و قلب قوی خواهـد که در چنین وهله‌ای خود را نبازد و بچپ و راست نظر نیفکند و زیر پای خود عالم هستی و گیتی پهناور عالم ممکنات را بنگرد و بآن التفاتی ننماید فقط ببالای خود نگاه کند که عظمت خالق را ببیند.

آری بایستی چنین باشد روح نیرومند و بزرگی (روح محمّد «ص») که تا قیامت برهنمایی خلق فرمان دارد بایستی بر جسمش غالب باشد بلکه باید بر تمام جهانیان استیلاء و برتری داشته باشد و اول و آخر را با هم بیند و گر نه لایق پیشوایی کافه خلق نباشد.

چگونه روح پاک محمّد «ص» چنین نباشد در صورتی که وجود مبارکش (تحت الشعاع) نور احدی و محل جلوه‌گاه مقام ربوبی و اول ما خلق اللّه بشمار میرود و تمام کائنات تحت الشعاع نور وجودش و تحت احاطه جلوه نورانی او واقعند و بتوسط وجود او از حق تعالی فیض وجود میگیرند حدیث قدسی

(لولا لما خلقت الافلاک)

شاهد بر اینکه است.

أَ فَرَأَيْتُمُ اللّاتَ وَ الْعُزّى وَ مَناةَ الثّالِثَةَ الْأُخْرى در اینکه (لات و العزی و مناة) سه بت بزرگ بودند که در زمان جاهلیت اعراب آنها را پرستش می‌نمودند و بوجود مبارک رسول هاشمی صلّی اللّه علیه و اله و سلّم آنان اعدام گردیدند حرفی نیست لکن در اینکه چه قسم بتی بودند از مفسرین گفتاری نقل گردیده.

۱- بعضی گفته‌اند (لات) تانیث اللّه است مثل عمر و عمره عباس و عباسیّه زیرا که مشرکین گمان میکردند که بتها مؤنث‌اند اینکه بود که (اللات) را

صفحه : ۳۸۵

تأنیث (اللّه) آورده‌اند و العزی را مؤنث (اعزّ) بمعنی عزیز میدانستند (ابو الفتوح) ۲- (العزی) درختی بود که عطفان و مشرکین آن را می‌پرستیدند در زمانی که اسلام قدرت گرفت حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم خالد بن ولید را فرستاد و آن درخت را قطع نمود خالد وقتی آن درخت را قطع نمود از میان آن شیطانه‌ای یرون آمد که موی خود را پراکنده نموده بود و بر صورت فرو ریخته و دست خود را بر سرش نهاده و مردم را بعبادت آن درخت میخواند خالد شمشیر بر او زد و او را کشت پس از آن اینکه شعر را انشاد نمود:

یا عزّ کفرانک لا سبحانک

انّی رایت اللّه قد اهانک

پس از آن برگشت و حکایت را بحضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم گفت فرمود (تلک العزی) اینکه شیطانه بود و دیگر هرگز کسی وی را عبادت نخواهد نمود.

و (منات) سنگی بود که طائفه (هزیل) و (خزائه) وی را پرستش مینمودند و بروایت إبن عباس آن بت طائفه (ثقیف) بود که گرد آن طواف میکردند یا بتی بود که (بنو کعب) آن را عبادت میکردند و آن فعله مأخوذ از مناة بمعنی (قطعه و اراقه) و آن سنگ باین اسم نامیده شده برای آنکه نساک در زیر آن ذبح و قربانی مینمودند و برای تبرک خون آن را آنجا میریختند و منات را تأنیث (المنان) که اسمی از اسماء الحسنی الهی است قرار دادند.

و گویند (منات مأخوذ از (نوء) می‌باشد و باین نام خوانده شده زیرا که کفار در زیر آن طلب باران مینمودند خلاصه اینکه سه بت از سنگ بود که در کعبه گذارده بودند و آنها را میپرستیدند. (منهج الصادقین) (راغب) گفته) (اللات) و (العزی) دو بتند و اصل اللّات اللّه است و هاء را از آن حذف نمودند و بجای آن تاء زیاد نمودند و آن را مؤنث نمودند (تنبیها علی قصوره) برای اینکه دانسته شود که آنها در مرتبه حق تعالی نیستند و بگمان آنان عبادت آنها سبب تقرب آنها میشود بخدا. پایان

صفحه : ۳۸۶

خلاصه چون مشركين بتها و نيز ملائكه را دختران خدا ميناميدند اينكه بود كه آيه در مقام توبيخ آنان بهمزه استفهامى كه در موقع انكار ميآوردند بمشركين خطاب سرزنش آميز مينمايد كه آيا چنين مقام و رتبه‌اى كه خدا بمحمد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم داد كه او را از (سدرة المنتهى) گذرانيد و بقاب قوسين او ادنى بالا برد و روح پاك آن سرور را جلوه‌گاه فيض منبسط خود گردانيد و عالم خلقت را باو ارائه داد خدايان شما چنين مقام و رتبه‌اى بشما توانند داد.

أَ لَكُمُ الذَّكَرُ وَ لَهُ الْأُنثى تِلْكَ إِذاً قِسمَةٌ ضِيزى آيا شما داراى فرزندان پسر باشيد و از براى خدا دختران اينجا نيز همزه استفهامى در مقام توبيخ و سرزنش آنها است كه اينكه قسمت ناروايى است كه از روى جهالت و ظلم ميكنيد زيرا پسر كه بنظر شما شريف‌تر از دختر است نسبت بخود ميدهيد و ملائكه را بنام دختران نسبت بخدا ميدهيد.

إِن هِيَ إِلّا أَسماءٌ سَمَّيتُمُوها أَنتُم وَ آباؤُكُم ما أَنزَلَ اللّهُ بِها مِن سُلطانٍ إِن يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ ما تَهوَى الأَنفُسُ اينكه بتهايى را كه شما پرستش مينمائيد و براى آنان مقامى و مرتبه‌اى قائل ميباشيد اينان فقط اسم بلا مسمّى ميباشند خالى از حقيقت و جمادى بيش نيستند هيچ قدرت و سلطنتى براى آنها نيست و شما از روى جهالت و نفهمى و هواى نفسانى چنين گمان ميكنيد كه از اينكه بتها كارى ساخته ميگردد و بعبادت آنها بحق تعالى تقرب ميجوئيد.

واقعا بسيار جاى تعجب است چگونه انسان كه دعوى عقل و دانش ميكند و خود را اشرف موجودات ميداند بجمادى كه ساخته شده دست بشرى است سر فرود ميآورد و از آن حاجت ميطلبد و بدون دليل و مدركى براى آن قدر و منزلتى قائل ميگردد و آنان را واسطه بين خود و خدا مى‌پندارد چنانچه در قرآن مجيد حكاية از آنها فرموده (ما نَعبُدُهُم إِلّا لِيُقَرِّبُونا إِلَى اللّهِ زُلفى)

صفحه : ۳۸۷

و اينكه را ندانسته كه طريق تحصيل قرب بخدا چنين نيست كه اينان گمان نموده‌اند بلكه كسى كه دل و قلب خود را از آلودگيها و قذارات طبيعى و اخلاقى تصفيه نمايد و مطيع سفراى الهى و امر حق تعالى گردد و محبت او را در قلب خود بپروراند از هر چيزى بخدا نزديكتر مى‌گردد و ديگر در فيض گرفتن محتاج بشفيع و واسطه نميباشد.

وَ لَقَد جاءَهُم مِن رَبِّهِمُ الهُدى أَم لِلإِنسانِ ما تَمَنّى فَلِلّهِ الآخِرَةُ وَ الأُولى شايد آيه اشاره باين باشد كه پس از آنكه بتوسط پيمبران طريق قرب شما بخدا واضح گرديد و راه هدايت خود را يافتيد بايستى براى تعالى و ترقى قدم پشت قدم اولياء الهى و پيشوايان بشرى بگذاريد و بمطلوب خود نائل گرديد نه اينكه جمادى را بپرستيد اعم از اينكه بتهاى مشركين باشند يا بت نفس يا پول و اسكناس يا طلا و نقره يا هواى و خواهش‌هاى نفسانى قوله تعالى (أَ فَرَأَيتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلهَهُ هَواهُ) و از پيغمبر صلّى اللّه عليه و اله و سلّم نقل ميكنند كه فرموده

(شرّ اله يعبده فى الارض الهوى)

و باين عمل سير قهقرايى نموده تا آنكه بجايى رسيد كه در باره شما صادق آيد (صُمٌّ بُكمٌ عُميٌ فَهُم لا يَعقِلُونَ) آرى محبت دنيا انسان را از شنيدن كلام حق تعالى كر و از گفتن آن گنگ و از ديدن آيات الهى كور ميگرداند.

(أَم لِلإِنسانِ ما تَمَنّى فَلِلّهِ الآخِرَةُ وَ الأُولى) آيا مشركين چنين گمان ميكنند كه اينكه بتها قدرت و توانايى دارند كه آنان را بآرزوهاى خودشان برسانند و خواهشهاى آنان را بپذيرند در صورتى كه چنين نيست اينها ناچيز و فانى بالذاتند و در وجود و بقاء محتاج بخدا ميباشند نه فقط بتها چنينند بلكه تمام اجزاء كائنات همه فقيرند هم در وجود و هم در بقاء محتاج بواجب الوجود و غنى مطلق‌اند شما دنيا بخواهيد يا آخرت بايستى دست نيازمندى بسوى بينياز مطلق دراز نموده و از او فيض بطلبيد.

آرى انسان بفطرت اوليه خود آرزوى كمال بقاء و سعادت و تقرب بمبدء در

صفحه : ۳۸۸

دل خود میپروراند و چون دست قدرت ازلی در دل هر موجودی گذارده که کوشش میکند بکمال لایق بخود برسد و بشر که اشرف موجودات بشمار میرود و تمام موجودات نسبت باو پست و بی‌مقدار مینماید بلکه اکثر موجودات برای بقاء و انتفاع او خلق شده‌اند اولی باین است که بکمال لایق خود برسد لکن از روی جهل و بیخردی بجمادی تمسک مینماید که بتوسط آن بآرزوی خود نائل گردد.

و نمیداند وقتی بکمال انسانیت میرسد که موجودات را آینه مانند در مقابل شمس وجود نماینده وجود و قدرت و علم و حکمت ازلی و همه را مسخر امر او و مظهر و نماینده صفات ذو الجلال بیند و مبدء آفرینش را بنده‌گی و ستایش نماید.

[سوره النجم (۵۳): آیات ۲۶ تا ۳۸]

اشاره

وَ کَم مِن مَلَکٍ فِی السَّماواتِ لا تُغنِی شَفاعَتُهُم شَیئاً إِلّا مِن بَعدِ أَن یَأذَنَ اللّهُ لِمَن یَشاءُ وَ یَرضی (۲۶) إِنَّ الَّذِینَ لا یُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ لَیُسَمُّونَ المَلائِکَةَ تَسمِیَةَ الأُنثی (۲۷) وَ ما لَهُم بِهِ مِن عِلمٍ إِن یَتَّبِعُونَ إِلاَّ الظَّنَّ وَ إِنَّ الظَّنَّ لا یُغنِی مِنَ الحَقِّ شَیئاً (۲۸) فَأَعرِض عَن مَن تَوَلّی عَن ذِکرِنا وَ لَم یُرِد إِلاَّ الحَیاةَ الدُّنیا (۲۹) ذلِکَ مَبلَغُهُم مِنَ العِلمِ إِنَّ رَبَّکَ هُوَ أَعلَمُ بِمَن ضَلَّ عَن سَبِیلِهِ وَ هُوَ أَعلَمُ بِمَنِ اهتَدی (۳۰)

وَ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ لِیَجزِیَ الَّذِینَ أَساؤُا بِما عَمِلُوا وَ یَجزِیَ الَّذِینَ أَحسَنُوا بِالحُسنَی (۳۱) الَّذِینَ یَجتَنِبُونَ کَبائِرَ الإِثمِ وَ الفَواحِشَ إِلاَّ اللَّمَمَ إِنَّ رَبَّکَ واسِعُ المَغفِرَةِ هُوَ أَعلَمُ بِکُم إِذ أَنشَأَکُم مِنَ الأَرضِ وَ إِذ أَنتُم أَجِنَّةٌ فِی بُطُونِ أُمَّهاتِکُم فَلا تُزَکُّوا أَنفُسَکُم هُوَ أَعلَمُ بِمَنِ اتَّقی (۳۲) أَ فَرَأَیتَ الَّذِی تَوَلّی (۳۳) وَ أَعطی قَلِیلاً وَ أَکدی (۳۴) أَ عِندَهُ عِلمُ الغَیبِ فَهُوَ یَری (۳۵) أَم لَم یُنَبَّأ بِما فِی صُحُفِ مُوسی (۳۶) وَ إِبراهِیمَ الَّذِی وَفّی (۳۷) أَلّا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزرَ أُخری (۳۸)

صفحه : ۳۸۹

ترجمه

چه بسیار از فرشتگان آسمانها که شفاعت آنان برای احدی سودمند نخواهد بود (۲۶) مگر برای کسی که در شفاعت خدا بآنها اذن بدهد و راضی باشد و بپسندد (۲۷)

محققا کسانی که بآخرت ایمان نمیآورند هر آینه ملائکه را بنام زنها مینامند (۲۸)

در صورتی که در اینکه اسم گذاری برای آنان علمی نیست و آنها پیروی نمیکنند مگر گمان و ظن خود را (یعنی از روی سلیقه خود چنین نامگذاری میکنند) و ظن و گمان (انسان را) از حق و حقیقت بینیاز نخواهد گردانید (۲۹)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم رو بگردان از آنها و دوری کن از کسی که از یاد ما (خدا) اعراض میکند و نمیخواهد مگر زندگانی دنیا را (۳۰)

و منتهی درجه علم آنها همین طلب نمودن و خواستن دنیا است محققا پروردگار تو عالم‌تر است از تو بکسی که از طریق هدایت او گمراه گردیده و کسی که بطریق هدایت او راه یافته (۳۱)

و برای خدا و

صفحه : ۳۹۰

مخصوص باو است آنچه در آسمانها و آنچه در زمين است و جزاء و پاداش خواهـد داد كسانی را كه عمل بـد و زشت نموده‌انـد و پاداش (خبر) دهد كسانی را كه (بعمل نيك) نيكويی كرده‌اند (۳۲)

كسانی كه از گناهـان بزرگ (كبيره) خودداری و اجتنـاب مينماينـد مگر گنـاه كوچك (كه گاهی مرتكب ميگردنـد) بـدرستی كه مغفرت پروردگار تو (برای چنين كسانی) وسيع است و او بشـما از خود شـما عالم‌تر است آن وقتی كه شـما را از زمين آفريد و آن وقتی كه جنين (طفل) بوديد در شكمهای مادران خود (بشـما عالم بود) نفوس خود را پاك و مهذب نشماريد خداوند عالمتر است بكسی كه پرهيزكار گرديده (۳۴)

(ای محمّد صلّی اللّه عليه و اله و سلّم) آيا ديدی آن كسی را كه (از حق تعالی) اعراض نمود (۳۵)

و اندكی از مال خود را انفاق كرد و عطا را بريد (بخل ورزيد)

آيا او عالم بغيب است و می‌بيند (۳۶)

آيا خبر دار نگرديد بآنچه در صحف موسی (ع)

و آنچه در صحف ابراهيم (ع) (۳۷) آن كسی كه وفا نمود (بآنچه كه بآن مأمور گرديده بود) (۳۸)

در صحف موسی و ابراهيم (ع) (چنين است) كه برنميدارد هيچ بردارنده‌ای بار گناه ديگری را (۳۹)

توضيح آيات

وَ كَم مِن مَلَكٍ فِی السَّماواتِ لا تُغنِی شَفاعَتُهُم شَيئاً- إِلّا مِن بَعدِ أَن يَأذَنَ اللّهُ لِمَن يَشاءُ وَ يَرضی (وَ كَم مِن مَلَكٍ فِی السَّماواتِ) جمله خبريّه و برای كثرت آورنـد و مبتـداء و خبرش كه (لا تُغنِی شَفاعَتُهُم شَيئاً) ميباشد اشاره است به اينكه اگر بسـياری از ملائكه آسـمانها با آن عظمت و قـدرت و شأن شـفيع شـما مشـركين گردند بدون اذن خدا شـفاعت آنها قبول نخواهد گرديد مگر خدا اذن بدهد كه شفاعت كنند

صفحه : ۳۹۱

در باره كسی كه بخواهد و از وی خوشنود باشد.

پس وقتی شـفاعت جماعت ملائكه در باره شـما مشـركين كه شـريف‌تر از شـما می‌باشـند بفرض اينكه در باره شما در مقام شفاعت باشند فائده نمی‌بخشد چه گمان ميكنيد در باره بتهايی كه جمادی بيش نيستند.

إِنَّ الَّذِينَ لا يُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ لَيُسَمُّونَ المَلائِكَةَ تَسمِيَةَ الأُنثی كسانی كه ايمان بآخرت ندارنـد ملائكه را دختران خـدا مينامند و شايد نظر به اينكه برأی فاسد خود ملائكه را دختران خدا ميدانند و گويند ملائكه (بنات اللّه) ميباشند اميد شفاعت بآنان دارند.

وَ ما لَهُم بِهِ مِن عِلمٍ إِن يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ إِنَّ الظَّنَّ لا يُغنِی مِنَ الحَقِّ شَيئاً مشـركين ملائكه را انثی و دختران خدا نامند در صورتی كه هيـچ علم و دانشـی بـآنچه گوينـد ندارنـد بوهم و گمـان خود چنين تصور مينماينـد اشـاره باين است كه در معارف و اصول ديانات گمان و وهم و مظنه كافی نخواهد بود زيرا كه شناختن حقائق بايستی از روی علم و دليل عقلی يقينی انجام گيرد و همين طوری كه عوالم وجود سه مرتبه دارد عالم طبيعی، عالم عقلی، عالم الهی مبدء متعال بازاء اينكه سه مرتبه در نفس انسان كه مجموعه و نماينده عـالم كـبير است نيز سه نحـو ادراك گماشـته حس مشـترك، قـوه واهمه، قوه عـاقله، كه بهر يـك از اينكه سه قوه دركـ عـالمی كه

مناسب وى است مينمايد.

اينكه است كه براى ادراك عالم طبيعى در باطن انسان قوهاى نهاده كه آن را (حس مشترك) نامند و آن منشأ ادراك قواى ظاهرى پنجگانه: ديدن، شنيدن بو كردن، چشيدن لمس نمودن ميباشد.

قواى پنج‌گانه منطوى در باطن انسان ۱- (حس مشترك) ۲- (قوّه واهمه) ۳- (قوّه خيال) ۴- (قوّه حافظه) ۵- (قوّه متصرفه).

(حس مشترك) قوهايست در مقدم دماغ كه ادراك قواى پنجگانه ظاهرى

صفحه : ۳۹۲

بعهده وى است و آن را نبطاسيا نيز گويند و خزينه حفظ مدركات آن قوّه خيال است.

و مدارك معانى جزئيه قوه واهمه است و خزينه آن قوه حافظه كه آن را ذاكره نيز نامند، قوه متصرفه باعتبار استخدام نفس ناطقه آن را متفكره نامند و باعتبار استخدام قوه واهمه آن را متخيله گويند و عملش تركيب و تفصيل صور جزئيه است و غير از قوه متصرفه و قوه عاقله در باقى قوى ظاهرى و باطنى انسان يا حيوانات شركت خواهد داشت.

قوه واهمه عملش بالاتر از آن سه قوه است زيرا كه ادراك معانى جزئيه مندرجه در احساسات پنجگانه ظاهرى بعهده وى است لكن ادراك معانى كليه در قوه او نيست، و قوه عاقله كه قوه ششمى انسان محسوب ميگردد و شأن او ادراك كليات و واقعيات است انسان از حيوانات امتياز يافته.

پس از بيان اينكه مقدمه گوئيم چون مدرك هر چيزى يعنى ادراك كننده بايستى از سنخ مدرك يعنى ادراك گرديده شده باشد و گر نه ادراك آن ممكن نخواهد بود اينكه است كه بقواى ظاهرى چون از سنخ طبيعيات است مى‌توان علم يقينى بامور طبيعى مادى پيدا نمود لكن راجع بمعنويات و الهيات بايد مدرك آن نيز از سنخ معنويات و مجردات باشد و گر نه ادراك تحقق نخواهد پذيرفت و كسانى كه از طريق علوم طبيعى خواهند بمعنويات پى ببرند در اشتباهند مدرك مجرد بايد مجرد و فوق عالم ماديات باشد.

خلاصه بايد بقوه عاقله كه مدرك كليات است بطريق صحيح روى قانون منطقى پى بالهيات برده شود نه از راه مشاعر و قواى و هميه كه فقط شأن ان ادراك امور طبيعى است اينكه است كه كسانى كه خواهند حقايق معنويه را از راه حسّ و بقوّه واهمه ادراك نمايند چون قوه واهمه و خيال از سنخ حقايق معنويه نيستند آنان خطاء ميكنند و علم حقيقى براى آنها ميسر نخواهد گرديد بگمان و وهم غير حقيقت را حقيقت مى‌پندارند اينكه است كه ميفرمايد اينها علم بگفتارشان ندارند.

صفحه : ۳۹۳

خلاصه طريق شناختن حقايق و كليات عقل است آنهم نه عقل مشوب بوهم بلكه عقل مجردى كه از سر چشمه فيض حق تعالى قطرهاى بآن افاضه شده و بعالم حقيقت پيوسته و از آنجا فيض ميگيرد و چنين دانشى براى انسان ميسر نميگردد مگر وقتى كه از طريق مجاهده و رياضاتى كه از طريق عقل و شرع مقرر گرديده مراتبى را طى نمايد تا آنكه سر انجام بر قواى حسى و وهمى و هواهاى نفسانى غالب گردد و آن روح پاك كه از عالم روح كلى در ابتداء خلقت در باطن هر فردى از بشر بالقوهٔ نهاده شده بفعليت برسد آن وقت براى وى علم حقيقى وجدانى بمبدء و معاد خود ميسر خواهد گرديد لكن مادامى كه نفس غالب بر انسان گرديده و امور طبيعى بر وى چيره شده پا از دائره و هم و ظنّ بالا نخواهد گذاشت.

و از اينكه آيه چنين استفاده ميشود كه ايمان تقليدى چون ادراك واقعى نيست از نوع گمان و ظنّ محسوب ميگردد نه علم و يقين زيرا كه مدرك آن قوه واهمه يا عقل مشوب بوهم است.

بعض عرفاء گفته‌اند آیه در مقام اینکه است که سالکین الی اللّه و طالبین حق را تحریص نماید بر کوشش و اجتهاد در سیر الی اللّه تا آنکه منازل سفلیه را قطع نمایند و بمقامات عالیه برسند و بعین الجمع فائز گردند و در دریای توحید غرق شوند و بنور وحدت حقیقیه ذاتیه معانی مجرده را مشاهده نمایند.

(تفسیر روح البیان) فَأَعرِض عَن مَن تَوَلّی عَن ذِکرِنا وَ لَم یُرِد إِلَّا الحَیاةَ الدُّنیا ذلِکَ مَبلَغُهُم مِنَ العِلمِ خطاب برسول اکرم خود صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نموده که از مردمانی که تمام همشان همین حیات دنیا و تقویت قوای حیوانی است اعراض نما و در مقام مجادله و مباحثه علمی با آنان رو برو مشو زیرا که منتهی درجه آنها در علم و دانش همین تمتعات و حظوظات طبیعی است و پا از دایره محسوسات بالا نگذارده‌اند.

رأی بعضی بر اینکه است که اینکه آیه بآیه جهاد نسخ شده زیرا که در اینجا

صفحه : ۳۹۴

به پیغمبر صلّی اللّه علیه و اله و سلّم امر فرموده که از کفار اعراض نما، و در سوره توبه امر بجهاد نموده «قاتِلُوا المُشرِکِینَ کَافَّةً» و اینکه دو امر بر خلاف یکدیگر است.

لکن ممکن است جمع بین اینکه دو آیه با نظائر آن که گفته شود آنجا که امر باعراض نموده راجع بمصاحبه یا منازعه یا اندرز و موعظه باشد که ای نبی رحمت خود را بزحمت مینداز و با آنهایی که خوی انسانیت از آنها گرفته شده مکالمه نکن که سودی ندارد و در چنین موردی فقط با شمشیر بایستی با آنها رو برو شوی نه با سخن رانی.

بعض دانشمندان حال افراد بشر را در قبول ایمان و تربیت تشبیه نموده‌اند بمریض که هر گاه مرض خفیف باشد و فرضا بغذای مناسب رفع شود دیگر محتاج بدواء نیست مثل کسانی که بمجرد شنیدن کلمه حق قبول ایمان میکنند مانند بعضی از صحابه حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم و بعضی امراض محتاج است بدواء که اگر رفع شد دیگر محتاج بقطع و جراحی نیست مثل کسانی که بمحض شنیدن کلمه حق قبول نمیکنند که بایستی بتوسط مجادله و معجزات آنان را معالجه نمود و بقبول حق وادار گردانید و بعضی چنان مرض نفسانی آنها صعب العلاج گردیده که بایستی بتوسط جهاد و جنگ آنها را معالجه نمود.

إِنَّ رَبَّکَ هُوَ أَعلَمُ بِمَن ضَلَّ عَن سَبِیلِهِ وَ هُوَ أَعلَمُ بِمَنِ اهتَدی ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم چون پروردگار تو عالم‌تر است از تو بکسانی که از طریق حق و حقیقت گمراه گردیده و قابل هدایت نیستند و نیز عالم‌تر است از تو بکسانی که لایق هدایتند وظیفه تو فقط همین است که همه مردم را بطریق حق هدایت و رهنمایی نمایی تا حجت خدا بر خلق تمام شود.

وَ لِلّهِ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأَرضِ لِیَجزِیَ الَّذِینَ أَساؤُا بِما عَمِلُوا وَ یَجزِیَ الَّذِینَ أَحسَنُوا بِالحُسنَی و مخصوص بخدا است آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است تا آنکه

صفحه : ۳۹۵

مجازات نماید و پاداش دهد کسانی را که عمل بد نمودند و پاداش نیکو دهد نیکوکاران را.

از اینکه آیه مبارکه دو چیز توان استخراج نمود یکی گوشزد مشرکین نماید که تمام موجودات ملک خدا و در تصرف اویند.

و دیگر از لام (لیجزی) که برای غایت و نتیجه عمل آرند چنین توان استفاده نمود که آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است که همه ملک خدا و بقدرت تامه مطلقه الهی از عدم و نیستی بوجود آمده و غایت و نتیجه آن پیدایش انسان و نفع بشر است که آدمی را از قوه بفعل و از نقص بکمال آرد و هر فردی را بکمال لایق بخود و بمنتهی درجه پاداش اعمال خود رساند (ان خیرا فخیرا و ان شرا فشرا) قوله تعالی (هُوَ الَّذِی خَلَقَ لَکُم ما فِی الأَرضِ جَمِیعاً) و نیز از لام (لیعبدون) در سوره و الذاریات آیه ۵۶ (وَ ما خَلَقتُ الجِنَّ

وَ الإِنسَ إِلّا لِیَعبُدُونِ) بضمیمه حدیث مشهور

(کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لکی اعرف)

از مجموع اینها چنین فهمیده میشود که غایت و نتیجه انسان و سعادت و فضیلت وی در معرفت مبدء و معاد و عبادت و بنده‌گی انجام می‌گیرد.

الَّذِینَ یَجتَنِبُونَ کَبائِرَ الإِثمِ وَ الفَواحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ إِنَّ رَبَّکَ واسِعُ المَغفِرَةِ هُوَ أَعلَمُ بِکُم إِذ أَنشَأَکُم مِنَ الأَرضِ وَ إِذ أَنتُم أَجِنَّةٌ فِی بُطُونِ أُمَّهاتِکُم فَلا تُزَکُّوا أَنفُسَکُم هُوَ أَعلَمُ بِمَنِ اتَّقی سخنان مفسرین در توضیح (اللّمم) راغب در مفردات چنین گفته (اللّمم) مقاربة المعصیة و یعبر به عن الصغیره و یقال فلان یفعل کذا ای حینا بعد حین و کذلک قوله تعالی (الَّذِینَ یَجتَنِبُونَ کَبائِرَ الإِثمِ وَ الفَواحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ و هو من قولک الممت بکذا ای نزلت به و قاربته من غیر مواقعة) پایان«۱»

۱- (اللمم) یعنی نزدیک شدن بمعصیت و آن بصغیره تعبیر شده مثل اینکه

صفحه : ۳۹۶

آیه اشاره به اینکه پس از آنکه نیکوکاران را وعده جزا و پاداش نیک میدهد باضافه تفضل دیگری نیز در باره آنان مینماید که آنهایی که از گناهان کبیره اجتناب نموده‌اند همان خود داری آنان از معاصی بزرگ سبب عفو و بخشش آنها می‌شود از گناهان کوچک که آن را گناه صغیره می‌نامند در صورتی که گاهی مرتکب گردیده‌اند و بحد اصرار نرسد که آن نیز کبیره می‌گردد.

سخنان مفسرین در معنی (لمم) ۱- بقولی هر گناهی است که در قرآن حدّی و عذابی برای آن تعیین نشده باشد.

۲- هر گناهی است که در ذهن آید و بمرتبه عمل نیاورد زیرا که (لمم) مشتق از (المام) و بمعنی فرود آمدن است.

۳- (لمم) هر گناهی است که عادت نشده باشد و گاهی بگاهی از شخص صادر گردد.

و در تعیین گناهان کبیره بین مفسرین اختلاف است بعضی هفت عدد و بعضی هفتاد و بعضی بیشتر و بعضی کمتر شماره نموده‌اند.

برای توضیح اجمالی از بیان شیخ طبرسی که در سوره نساء در ذیل آیه ۳۱ (إِن تَجتَنِبُوا کَبائِرَ ما تُنهَونَ عَنهُ نُکَفِّر عَنکُم سَیِّئاتِکُم الخ) بیان نموده در اینجا ترجمه مینمایم چنین گوید:

(فاما تفسیر الکبائر الموبقه) که بر آن عقاب مترتب میگردد از آنچه در روایات رسیده پاره‌ای از آن را نقل مینمایم.

- گفته میشود فلانی گاه بگاهی فلان عملی میکند و همین است معنی قوله تعالی در وصف کسانی که از گناهان بزرگ و فحشاء اجتناب مینمایند مگر (لمم) و مثل اینکه است که بگویی بگناه بزرگ نزدیک کردیم لکن آن عمل واقع نگردید.

صفحه : ۳۹۷

عبد العظیم بن عبد اللّه الحسنی از ابی جعفر محمّد بن علی علیه السّلام از پدرش علی بن موسی الرضا از موسی بن جعفر علیه السّلام چنین نقل میکند که گفت عمرو بن عبید بصری آمد خدمت جعفر بن محمّد علیه السّلام چون سلام کرد و نشست آیه:

(الَّذِینَ یَجتَنِبُونَ کَبائِرَ الإِثمِ وَ الفَواحِشَ) را قرائت نمود و سکوت کرد حضرت از وی سؤال نمود که برای چه سکوت نمودی گفت میل دارم که گناهان کبیره را با دلیلش از کتاب اللّه (قرآن) بشناسم حضرت فرموده بزرگترین کبائر شرک بخدا است بدلیل قوله تعالی (إِنَّ اللّهَ لا یَغفِرُ أَن یُشرَکَ بِهِ)«۱» و نیز فرموده: (مَن یُشرِک بِاللّهِ فَقَد حَرَّمَ اللّهُ عَلَیهِ الجَنَّةَ وَ مَأواهُ النّارُ)«۲» و بعد از آن یأس از رحمت اللّه چنانچه فرموده: (لا یَیأَسُ مِن رَوحِ اللّهِ إِلَّا القَومُ الکافِرُونَ)«۳» پس از آن امن از مکر اللّه زیرا که فرموده: (فَلا یَأمَنُ مَکرَ

اللّهِ إِلَّا القَومُ الخاسِرُونَ)«۴» ديگر عقوق والـدين زيرا كه خـداى تعالى عاق والـدين را جبار و شـقى ناميده در آنجا كه فرموده (وَ بَرًّا بِوالِدَتِى وَ لَم يَجعَلنِى جَبّاراً شَقِيًّا)«۵»

۱- سوره نساء آيه ۵۱ بدرستى خداوند نميآمرزد كسـى را كه براى او شريك قرار دهد [.....] ۲- سوره مائده آيه ۷۶ خدا بهشت را حرام نموده بر كسـى كه براى خدا شريك آرد و جايگاه وى آتش است ۳- سوره يوسف ۸۷ از رحمت خدا مأيوس نميگردند مگر جماعت كفار ۴- و از مكر و غضب خـدا مطمئن نميگردنـد مگر زيانكـاران سوره اعراف آيه ۹۷ ۵- سـوره مريم آيه ۲۳ نقل كلام حضرت عيسى «ع» است كه من بمادرم نيكى ميكنم و خدا مرا جبار و شقى قرار نداده

و ديگر قتل نفس بغير حق كه خداونـد حرام گردانيده (وَ مَن يَقتُل مُؤمِناً مُتَعَمِّداً فَجَزاؤُهُ جَهَنَّمُ خالِداً فِيها)«۱» قذف محصنات زيرا در قوله تعالى (إِنَّ الَّذِينَ يَرمُونَ المُحصَناتِ الغافِلاتِ المُؤمِناتِ لُعِنُوا فِى الـدُّنيا وَ الآخِرَةِ وَ لَهُم عَذابٌ عَظِيمٌ)«۲» خوردن مال يتيم عدوانا لقوله تعـالى (الَّذِينَ يَأكُلُونَ أَموالَ اليَتامى ظُلماً إِنَّما يَأكُلُونَ فِى بُطُونِهِم ناراً وَ سَيَصلَونَ سَعِيراً)«۳» و فرار از جهـاد لقوله تعـالى (وَ مَن يُوَلِّهِم يَومَئِذٍ دُبُرَهُ إِلّا مُتَحَرِّفاً لِقِتالٍ أَو مُتَحَيِّزاً إِلى فِئَةٍ فَقَد باءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللّهِ وَ مَأواهُ جَهَنَّمُ وَ بِئسَ المَصِيرُ)«۴» خوردن ربا لقوله تعالى (الَّذِينَ يَأكُلُونَ الرِّبا لا يَقُومُونَ إِلّا كَما يَقُومُ الَّذِى يَتَخَبَّطُهُ الشَّيطانُ مِنَ المَسِّ)«۵» و نيز فرموده: (فَإِن لَم تَفعَلُوا فَأذَنُوا بِحَربٍ مِنَ اللّهِ وَ رَسُولِهِ)«۶» سحر لقوله تعالى (وَ لَقَد عَلِمُوا لَمَنِ اشتَراهُ ما لَهُ فِى الآخِرَةِ مِن خَلاقٍ)«۷»

۱- سوره نساء آيه ۹۵ كسى كه مؤمنى را عمدا بكشد جزاى او جهنم و در آن جاويدان است ۲- سوره نور آيه ۲۳ كسانى كه نسبت زنا ميدهنـد بزنهاى مؤمنه عفيفه كه بيخبرنـد در دنيا و آخرت لعنت گرديـده شده‌انـد و براى آنها است عذاب بزرگ ۳- آنهايى كه مالهاى اطفال يتيم را از روى ظلم و تعـدى ميخورنـد محققا در شـكمهاى خود آتش داخل ميكننـد و بزودى در ميآينـد در جهنم ۴- سوره انفال آيه ۱۶ كسـى كه در آن روز بگردانـد پشت خود را مگر براى جنگ يا گردانيـده باشد و رونده باشد بسوى گروه چنين كسـى بـازگشت نموده بغضب خـدا و جايگاه وى جهنم است و بـد بازگشتى است ۵- سـوره بقره آيه ۲۷۶ كسـانى كه ربا ميخورند آنها بپا نمى‌ايستند مگر مثل كسى كه شيطان وى را مس نموده و ديوانه گردانيده ۶- آيه ۲۷۹ پس اگر (ربا را ترك) نمى‌كنيد پس اعلام كنيد بجنگ با خدا و رسولش ۷- سوره بقره آيه ۹۶ محققا دانستند (كسانى كه سحر ميكنند) كه آنچه خريدند از سحر از آن در آخرت هيچ بهره‌اى ندارند

(۱۲) زنا لقوله تعالى (وَ مَن يَفعَل ذلِكَ يَلقَ أَثاماً يُضاعَف لَهُ العَذابُ يَومَ القِيامَةِ وَ يَخلُد فِيهِ مُهاناً)«۱».
(۱۳) قسم دروغ خوردن بـدليل قوله تعـالى (إِنَّ الَّذِينَ يَشتَرُونَ بِعَهـدِ اللّهِ وَ أَيمانِهِم ثَمَناً قَلِيلًا أُولئِكَ لا خَلاقَ لَهُم فِى الآخِرَةِ«۲» (۱۴) خيانت نمودن بـدليل قوله تعالى (وَ مَن يَغلُل يَأتِ بِما غَلَّ يَومَ القِيامَةِ)«۳» (۱۵) ندادن زكاة واجب بدليل قوله تعالى (يَومَ يُحمى عَلَيها فِى نارِ جَهَنَّمَ فَتُكوى بِها جِباهُهُم وَ جُنُوبُهُم وَ ظُهُورُهُم)«۴» (۱۶) شهادت دادن دروغ و كتمان شهادت بدليل قوله تعالى (وَ لا تَكتُمُوا الشَّهـادَةَ وَ مَن يَكتُمها فَإِنَّهُ آثِمٌ قَلبُهُ)«۵» (۱۷) شـرب خمر نمودن زيرا كه خداوند شـراب خوردن را عدل و همدوش عبادت بتها قرار داده (۱۸) ترك نماز عمـدا و ترك هر چيزى كه خـداى تعالى آن را واجب نموده زيرا كه از رسول اللّه صـلّى اللّه عليه و اله و سـلّم نقل مى‌كنند كه فرموده هر كس نماز را عمدا ترك نمايد از ذمّه خدا و رسول بيزار شده.

۱- و کسی که (زنا کند) جزا و عقوبت را میابد و عذاب او در قیامت دو برابر میگردد و در جهنم مخلد خواهد بود و در آن خواری است سوره فرقان آیه ۶۸ ۲- سوره آل عمران آیه ۷۱ محققا کسانی که عهد خدا و قسمهایشان را ببهای اندک میخرند آنها را در قیامت بهره‌ای نیست ۳- سوره آل عمران آیه ۱۵۵ کسی که خیانت کند در روز قیامت میاید بآنچه خیانت کرده [.....] ۴- سوره توبه در وصف مانعین زکاۀ که در قیامت مالی که زکاۀ داده نشده در جهنم گداخته و بصورت و پهلو و پشت آنان گذاشته میشود ۵- سوره بقره کسی که در موقع شهادت دادن شهادت را مخفی گرداند قلبش گناه‌کار است.

صفحه : ۴۰۰

(۲۰) نقض عهد (۲۱) قطع رحم بدلیل قوله تعالی (أُولئِکَ لَهُمُ اللَّعنَةُ وَ لَهُم سُوءُ الدّارِ)«۱» راوی گفت عمرو بیرون رفت در حالی که صدای گریه او بلند بود و می‌گفت هلاک گردید کسی که برأی خود عمل نمود و با شما در فضل و علم مجادله و خصومت ورزید.

تا اینجا امام علیه السّلام بیست و یک عدد از گناهان کبیره که در قرآن کریم وعده عذاب بر آن شده تعداد و شماره فرموده.

و نیز از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم روایت شده که گناهان کبیره هفت عدد است:

۱- بزرگترین آنها شرک بخدا است.

۲- قتل نفس مؤمن. ۳- خوردن ربا. ۴- خوردن مال یتیم.

۵- نسبت زنا بزن محصنه. ۶- عاق والدین.

۷- فرار از جنگ کسی که خدا را ملاقات کند و از اینکه گناهان مبرا باشد با من در بحبوحه بهشت که دربهای آن از طلا ساخته شده ساکن گردد.

و سعید بن جبیر چنین روایت نموده که مردی از إبن عباس سؤال نمود که آیا کبائر هفت عدد است گفت به هفتصد نزدیکتر است تا بهفت مگر اینکه با استغفار کبیره‌ای نیست و یا اصرار صغیره‌ای نمیباشد. پایان إِنَّ رَبَّکَ واسِعُ المَغفِرَةِ هُوَ أَعلَمُ بِکُم إِذ أَنشَأَکُم مِنَ الأَرضِ وَ إِذ أَنتُم أَجِنَّةٌ فِی بُطُونِ أُمَّهاتِکُم پس از آن در مقام بیان رحمت و اوصاف جلال خود برآمده و خطاب به پیمبر رحمتش نموده که مغفرت پروردگار تو بسیار وسیع است که صغائر را بترک کبائر میآمرزد و کبائر را نیز بتوبه می‌بخشد و علم ازلی او بهر چیزی احاطه نموده پیش از آنکه شما را از خاک بیافریند و آن وقتی که جنین و در شکم مادرهای خود

۱- آن کسانی که میشکنند آن عهدی را که خداوند در عالم ذر با آنها بسته و قطع میکنند آنچه را خداوند امر بوصل آن نموده و در روی زمین فساد میکنند بر آنها است دوری از رحمت خدا و بدی دار آخرت

صفحه : ۴۰۱

بودید در همه حال از حالات درونی و برونی شما آگاهست و ظاهر و باطن شما در علم حضوری او آشکار است.

آری در محل خود محقق گردیده که علم خدا بموجودات علم حضوری است یعنی اعیان موجودات هر یک بشخصه با خصوصیات فردی و لو موجود زمانی باشد ازلا و ابدا در علم محیط الهی ظاهر و هویداانده گذشته و حال و آینده نسبت بآن مرتبه یکسان است زیرا که تمام زمان و زمانیات نسبت باحاطه علمیه اوانی مینماید و تمام مکان و مکانیات نقطه‌ای جلوه مینماید و لو آنکه برای هر چیزی وقت معین و مکان مخصوصی تعین گردیده.

اينكه است بيان قوله تعالى (هُوَ أَعلَمُ بِكُم إِذ أَنشَأَكُم) كه او عالم‌تر است بحالات شما از خود شما زيرا كه علم او محيط بر تمام حالات شما است.

فَلا تُزَكُّوا أَنفُسَكُم هُوَ أَعلَمُ بِمَنِ اتَّقى و چون چنين است عيوب خود را نپوشانيد و تظاهر بايمان و تقوى و لاف بيجا مزنيد زيرا كه خدا عالم‌تر است بكسى كه تقوى و پرهيزكارى را شعار خود نموده و متصف بصفت حميده تقوى گرديده.

أَ فَرَأَيتَ الَّذِي تَوَلّى- وَ أَعطى قَلِيلًا وَ أَكدى (اكدى) مأخوذ از (كدية الركية) و بمعنى صلابت و چيز سختى است كه مانع گردد از بيرون آمدن آب يا از امور ديگرى مثل اينكه گويد زمين را كندم تا بسنگ رسيد و از آب محروم ماندم و در اينجا استعارة بمعنى قطع نمودن بخشش و انفاق و منع خير استعمال گرديده.

سخنان مفسرين در شأن نزول آيه ۱- بسيارى از مفسرين را رأى بر اينكه است كه اينكه آيه در باره عثمان بن عفان فرود آمده كه وى مال خود را بسيار انفاق مينمود برادر رضاعى او عبد اللّه بن سعد بوى گفت تو مال خود را زياد انفاق ميكنى يك وقت بفقر ميافتى او در پاسخ گفت من بسيار گناه كرده‌ام ميخواهم كفاره گناهم شود عبد اللّه بوى گفت اينكه شترت

صفحه : ۴۰۲

را با جل و زينش بمن بده تا گناهان تو را بگردن بگيرم عثمان شتر را با رحلش بوى داد و شاهد گرفت و بگمان آنكه از گناه پاك شده ديگر صدقه نداد اينكه بود كه اينكه آيه فرود آمد كه اى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم ديدى آن مرد را كه از جنگ احد رو گردانيد و فرار نمود و در عوض اندكى از مال خود را ببرادر رضاعى خود بخشش نمود تا حامل وزر او شود و ديگر انفان را ترك كرد.

۲- بعضى از مفسرين گفته‌اند آيه در باره وليد بن مغيره فرود آمده كه مال خود را انفاق ميكرد و در دين متابعت رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم مينمود مشركين وى را سرزنش نمودند كه دين پدرانت را ترك نمودى ميگفت من از عذاب خدا ميترسم يكى از آنها گفت مقدارى از مالت را بمن بده تا من گناه تو را بگردن بگيرم.

۳- ديگرى گفته اينكه آيه در باره ابو جهل آمده و آراء ديگرى نيز در شأن نزول آيه از مفسرين نقل شده كه چندان فائده‌اى در بيان او نيست.

أَ عِندَهُ عِلمُ الغَيبِ فَهُوَ يَرى أَم لَم يُنَبَّأ بِما فِي صُحُفِ مُوسى وَ إِبراهِيمَ الَّذِي وَفّى أَلّا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزرَ أُخرى (وفى) صفت ابراهيم خليل است كه در مقام بندگى و مهر و محبت نسبت بمقام ربوبى چنان وفاء دار بود كه همه گونه مشقّات را تحمّل مى‌نمود و در بندگى و عبوديّت مثل باقى پيمبران ثابت قدم بود و بدرستى از بوته امتحان بيرون آمده بآتش نمرودى و ذبح فرزند و هر گونه آزمايشى كه پيش ميآمد استقامت و مقاومت نمود تا آنكه خليل اللّه گرديد.

خلاصه بهمزه استفهامى (ا عنده) و نيز (ام لم) در آيه بالا در مقام انكار چنين عقيده خامى است كه آيا او عالم بغيب است و آنچه ميگويد كه گناهان تو را بگردن ميگيرم مى‌بيند كه گناهش بگردن ديگرى افتاده و معاينه مى‌نمايد كه وزر و وبال گناهش بار او است.

صفحه : ۴۰۳

آيا خبردار نشده از آنچه در كتب آسمانى از صحف‌هاى موسى «ع» و ابراهيم «ع» ثبت است كه گناه كسى بار بر كسى ديگر نخواهد گرديد وزر گناه هر كسى بگردن خود اوست.

[سوره النجم (۵۳): آيات ۳۹ تا ۶۲]

اشاره

وَ أن لَيسَ لِلإِنسانِ إِلّا ما سَعى (۳۹) وَ أَنَّ سَعيَهُ سَوفَ يُرى (۴۰) ثُمَّ يُجزاهُ الجَزاءَ الأَوفى (۴۱) وَ أَنَّ إِلى رَبِّكَ المُنتَهى (۴۲) وَ أَنَّهُ هُوَ أَضحَكَ وَ أَبكى (۴۳)

وَ أَنَّهُ هُوَ أَماتَ وَ أَحيا (۴۴) وَ أَنَّهُ خَلَقَ الزَّوجَينِ الذَّكَرَ وَ الأُنثى (۴۵) مِن نُطفَةٍ إِذا تُمنى (۴۶) وَ أَنَّ عَلَيهِ النَّشأَةَ الأُخرى (۴۷) وَ أَنَّهُ هُوَ أَغنى وَ أَقنى (۴۸)

وَ أَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشِّعرى (۴۹) وَ أَنَّهُ أَهلَكَ عاداً الأُولى (۵۰) وَ ثَمُودَ فَما أَبقى (۵۱) وَ قَومَ نُوحٍ مِن قَبلُ إِنَّهُم كانُوا هُم أَظلَمَ وَ أَطغى (۵۲) وَ المُؤتَفِكَةَ أَهوى (۵۳)

فَغَشّاها ما غَشّى (۵۴) فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكَ تَتَمارى (۵۵) هذا نَذِيرٌ مِنَ النُّذُرِ الأُولى (۵۶) أَزِفَتِ الآزِفَةُ (۵۷) لَيسَ لَها مِن دُونِ اللّهِ كاشِفَةٌ (۵۸)

أَ فَمِن هذَا الحَدِيثِ تَعجَبُونَ (۵۹) وَ تَضحَكُونَ وَ لا تَبكُونَ (۶۰) وَ أَنتُم سامِدُونَ (۶۱) فَاسجُدُوا لِلّهِ وَ اعبُدُوا (۶۲)

صفحه : ۴۰۴

ترجمه

حقيقةً براى انسان (از منافع دنيا و آخرت) چيزى عايدش نميگردد مگر آنچه را كه خود در آن سعى و كوشش نموده

و بحقيقت و درستى بزودى (اثر) سعى خود را خواهد ديد (۴۱)

پس از آن بپاداش عملش جزاء تمام و كامل داده ميشود (۴۲)

و بحقيقت اى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم تمام امور بسوى پروردگار تو منتهى خواهد گرديد

و پروردگار تو است كه ميخنداند و ميگرياند (۴۳)

و او است كه ميميراند و زنده ميكند (۴۴)

و او است آفريننده جفت نر و ماده (۴۵)

از نطفه‌اى كه در رحم ريخته شود (۴۶)

و براى او است نشئه ديگر (عالم قيامت) (۴۷)

و او است بى‌نياز كننده و ذخيره دهنده (۴۸)

و او است پروردگار ستاره شعرى (۴۹)

خدا آن كسى است كه قوم عاد نخستين (كه امت هود پيمبر بودند) هلاك گردانيد

و گروه ثمود را نيز هلاك گردانيد (۵۰) و از آنان كسى را باقى نگذاشت (۵۱)

و نيز قوم نوح را كه پيش از آنها بودند هلاك گردانيد (۵۲) محققا آنان مردمان ستمگرتر و سركش‌تر از گروه پيش بودند (۵۳)

و شهر مؤتفكه (شهر قوم لوط را) زير و زبر گردانيد (۵۴)

پس از آن آن را (زير سنگها) پوشانيد (۵۵)

(اى انسان) بكدام نعمتى از نعمتهاى پروردگارت شك مى‌آورى (۵۶)

اینکه است (محمّد) ترساننده‌ای (از قبیل) بیم دهندگان گذشتگان (۵۷)
نزدیک شده نزدیک شونده (یعنی قیامت) (۵۸)
نیست برای ظاهر کننده قیامت غیر از خدا ظاهر کننده‌ای
آیا از اینکه سخن تعجب میکنید (۶۰)
و میخندید و گریه نمیکنید
و شما غافل و بیخبرانید (۶۱)
پس خدا را سجده کنید و او را پرستش نمائید (۶۲)

توضیح آیات

اشاره

وَ أن لَیسَ لِلإِنسانِ إِلّا ما سَعی (ان) مخفّفه از ثقیله (لیس) از افعال ناقصه (للإنسان خبر لیس الا ما سعی)

اسم لیس (و ماء) موصوله یا مصدریّه (سعی) حرکت متوسط بین دویدن و آهسته رفتن (واو) آیه را عطف داده بآیه بالا (أَلّا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزرَ أُخری) و در بیان اینکه فائده‌ای نصیب انسان نمیگردد مگر آنچه را که در آن کوشش نموده و اطلاق آیه شامل میگردد تمام فوائدی که بایستی هر کسی بعمل خود بهره‌برداری نماید خواه راجع بدنیا باشد یا بآخرت لکن بقرینه آیه بالا مصداق کاملش منافع اخروی است بلکه توان گفت منصرف بمنافع اخروی خواهد بود.

و چون ظاهر آیه نفع برداری انسان را منحصر میگرداند بسعی و کوشش خودش با اینکه ظاهر آیه منافات دارد با آیات و احادیثی که انسان پس از مردن از عمل غیر مثل خیرات و مهرات منتفع میگردد و شاید در اینکه خصوص اخبار بحد تواتر رسیده اینکه است که از مفسرین در توجیه آیه گفتاری نقل شده.

بیان شیخ طبرسی در تفسیر مجمع البیان یعنی برای انسان جزائی نیست مگر آنچه را که خودش عمل نموده نه عمل غیر مثل اینکه کسی را دعوت بایمان میکند و او قبول می‌نماید دعوت کننده بالتبع مستحق ستایش میگردد و گویا برای دعوت او است که چنین استحقاقی پیدا میکند نه برای ایمان غیر.

و بروایت إبن عباس که از والبی نقل میکند که گفته اینکه آیه منسوخ است بقوله تعالی (أَلحَقنا بِهِم ذُرِّیَّتَهُم) سوره (طور) آیه ۲۱ که دلالت دارد بر اینکه عمل شخص در ذریه وی تأثیر دارد.

عکرمه گفته اینکه آیه راجع بقوم موسی و ابراهیم (ع) است اما اینکه امّت بسعی و عمل غیر بطور نیابت بهره میبرند و کسی که گفته آیه نسخ نشده گوید آیه دلالت بر عموم دارد مگر در جایی که بدلیل بخصوص تخصیص داده شود.

چنانچه زنی آمد خدمت حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم و گفت پدر من حج نرفته حضرت فرمود تو برای او حج بجا آور. پایان و در اینجا سخنان دیگری نیز از مفسرین نقل شده لکن بهتر اینکه است که

گفته شود آیه چون مطلق است ممکن است آن را تخصیص دهیم بجایی که شخص یک نحو سببیّتی در عمل غیر داشته مثل آنجایی که وصیّت نموده که وصیّت او سبب انجام آن عمل غیر شده باشد یا عمل اولاد که پدر و مادر علت مادی وجود اولادند یا حقی بگردن کسی دارد که بآن سبب خیرات برای وی میکند.

و بوجه دیگر بنا بر تعمیم آیات و اخبار در خصوص خیرات ممکن است گفته شود کسی از عمل غیر مستحق اجر نمیگردد مگر آنکه سببیتی مثل اولاد یا غیر آن در کار باشد و در مورد نیابت خداوند تفضلا از عمل غیر شخص را مستفیض میگرداند چنانچه در آن آیه (أَلحَقنا بِهِم ذُرِّیَّتَهُم) خوب واضح است که اینکه مزید تفضلی است که در باره پدر و مادر دارد پس بنا بر اینکه توجیه می‌توان جمع نمود بین اینکه آیه و آیات و احادیثی که در مورد نیابت خیرات و مبرات برای اموات رسیده که اینکه فضیلتی است که بدون استحقاق تفضلا خدا ببنده مؤمن خود عطا خواهد نمود.

وَ أَنَّ سَعیَهُ سَوفَ یُری ثُمَّ یُجزاهُ الجَزاءَ الأَوفی کسی که جدیت و کوشش در عمل نماید بزودی جزاء و پاداش عمل نیک خود را بالتمام بلکه تمام‌تر از تمام از عمل نیکوی خود بهره‌مند گردیده و بنتیجه آن خواهد رسید چنانچه در قرآن کریم بر هر عمل نیکی ده برابر وعده حسنه داده بلکه نسبت ببعض مؤمنین و متقین باضعاف مضاعف جزای نیک می‌دهد.

از تفسیر ثعلبی چنین نقل می‌کنند که عبد اللّه بن طاهر که والی خراسان بود حسین بن فضل را طلبید و گفت سه آیه برای من مشکل شده آن را حل نما اول- قوله تعالی (فَأَصبَحَ مِنَ النّادِمِینَ) که راجع بقابیل است بنا بر حدیثی که از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم رسیده

(الندم توبة)

دلالت صریح دارد که بمحض پشیمانی توبه شخص قبول می‌شود چرا توبه قابیل قبول نشد و مستحق عذاب گردید

صفحه : ۴۰۷

دوم- قوله تعالی (وَ أَن لَیسَ لِلإِنسانِ إِلّا ما سَعی) بایستی جزاء مطابق عمل باشد (اضعافا مضاعفة) برای چیست!

سوّم- قوله تعالی (کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ) یعنی هر روز خداوند در کار و عمل و شأنی است و کلام رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم

(جف القلم بما هو کائن)

با اینکه آیه منافی است.

پاسخ سؤالات

حسین بن فضل در پاسخ سؤال اول گفت شاید مقصود رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم از قوله تعالی

(الندم توبة)

مخصوص باین امت باشد زیرا که خداوند اینکه امت را بکراماتی اختصاص داده که در امت پیشینیان نبوده یا آنکه قابیل بر کشتن هابیل پشیمان نشد بلکه پشیمان شد که چرا از اول وی را زیر خاک نکردم و کشته او را بدوش کشیدم پس اصلا توبه از آن عمل زشت نکرده بود.

پاسخ سؤال دوم

(وَ أن لَيسَ لِلإنسانِ إلّا ما سَعى) روى قاعده عدل است و (و اضعافا مضاعفة) از روى فضل است.

پاسخ سؤال سوم

(كُلَّ يَومٍ هُوَ فِي شَأنٍ) مقصود بروز و ظهور هر چيزى است در موقع خود كه در ابتـداء خلقت تعيين شده نه شـئونى كه ابداء نمايد و حـديث مخصوص بدوم است (يعنى تقديرات در ازل و در لوح محفوظ ثبت گرديده لكن براى هر چيزى وقتى و موقعى است معين كه در وقت خود اجراء گردد عبد اللّه جوابها را پسـنديد و حسين بن فضل را تحسين نمود و برخواست سر و صورت وى را بوسيد و در باره او بخشش و احسان بسيار نمود.

وَ أَنَّ إِلى رَبِّكَ المُنتَهى ثـابت و محقق است كه منتهـاى هر امرى و بازگشت تمام امور بسوى پروردگار تو است همين طورى كه او علت فاعلى موجودات است علت غايى نيز او است

صفحه : ۴۰۸

قوله تعـالى (هُوَ الأَوَّلُ وَ الآخِرُ وَ الظّاهِرُ وَ الباطِنُ) آيه اخير (وَ أَنَّ إِلى رَبِّكَ) نتيجه دو آيه بالا است كه انسان بفضـيلت و سـعادتى نخواهد رسيد مگر از پرتو كوشش و سعى در عمل قوله تعالى خطاب بنوع انسان نموده.

(يا أَيُّهَا الإِنسانُ إِنَّكَ كادِحٌ إِلى رَبِّكَ كَدحاً فَمُلاقِيهِ) كه تو بايـد بسـيار كوشـش نمايى تا بغايت و فائـده وجود خود كه قرب جوار پروردگار تو است فائز گردى.

وَ أَنَّهُ هُوَ أَضحَكَ وَ أَبكى- وَ أَنَّهُ هُوَ أَماتَ وَ أَحيا مرجع تمام ضمائر در اينكه آيات (ربك) در آيه بالا است كه اى محمّد صلّى اللّه عليه و اله و سلّم پروردگار تو كه مردم را بسوى او ارشاد مى‌نمايى ربّ و مربى تمام امور است موجودات علوى و سفلى و صفات و آثار كائنات آنچه ظاهر و هويدا است و آنچه پنهان از انظار است بالتمام تحت اراده و مشيت او انجام گرفته حتى خنديدن كه ناشى از فرح نفسـانى است و گريسـتن كه از حزن و غم و انـدوه پديـد ميگردد و نيز مرگ و حيـات كه دو امر وجـودى و مقابـل و نقيض يكديگرند تحت مشيت و امر تكوينى مربى عالم واقع است.

وَ أَنَّهُ خَلَقَ الزَّوجَينِ الذَّكَرَ وَ الأُنثى مِن نُطفَةٍ إِذا تُمنى وَ أَنَّ عَلَيهِ النَّشأَةَ الأُخرى مرجع ضـمير (انه) مثل آيات بالا (ربك) است اشاره به اينكه مبـدء فـاعلى و خـالق موجودات خـدا است كه هر موجودى را از نيستى بهستى آورده و وى را نشو و ارتقاء ميدهـد تا بحركت استكمالى وى را بغايت و فائده وجودش و آن مقصودى كه از خلقت او داشته برساند.

و چنانچه نزد اهلش معلوم است غايت و فايده موجودات طبيعى وجود بشـر است و غايت و فايده وجود بشـر و منتهى استكمالش در نشـئه ديگرى بروز مينمايد كه اگر آن نشئه آخرت نبود وجود انسان بلكه آنچه براى وجود و استكمال وى آفريده شده لغو و بى‌ثمر ميماند.

از جمع بين اينكه آيات از قوله تعالى (وَ أن لَيسَ لِلإنسانِ إلّا ما سَعى) تا آنجا

صفحه : ۴۰۹

(وَ أَنَّ عَلَيهِ النَّشأَةَ الأُخرى) هر گاه صدر و ذيل آيات را با هم جمع نمائيم توان از آن مطالبى استخراج نمود.

۱- مبدء فاعلى و خالق عالم فقط ذات متعال الهى است و وجود بشـر بلكه هر نر و ماده‌اى از حيوانات و نباتات و جمادات حتى مواد

اولیه که در محل خود ثابت گردیده از دو چیز که بمنزله نر و ماده در حیوانات است تشکیل گردیده و تماما از خزینه احسان او سر چشمه گرفته و وحدت حقیقیه و بساطت و فردیت منحصر بذات بی زوال خداوندی او است.

۲- منتهی و غایت و مرجع و بازگشت تمام امور بسوی پروردگار عالم است زیرا همانطوری که او مبدء المبادی است غایت الغایات است (وَ أَنَّ إِلى رَبِّكَ الْمُنتَهى) و کمال و فضیلتی نیست مگر آنکه او سبحانه مبدء پیدایش آن و منتهای آن است و هر جا حسن و کمال و جمال و فضیلتی یافت گردد ترشحی است که از سر چشمه احسان غیر متناهی او بروز گردیده و بممکنات افاضه شده و چنانچه گفته شد و در محل خود مبرهن گردیده علت فاعلی همان علت غایی است یعنی علت غایی همان چیزی است که باعث علیّت علت فاعلی گردیده علت موجودات فیض منبسط حقانی است و بازگشت هر موجودی نیز بسوی او خواهد گردید.

۳- نظر به اینکه منتهای سعادت و فضیلت برای انسان وقتی میسر میگردد که از مادیات و طبیعیات سفر کند و از کثرات موجودات قطع نظر نماید و روی دل خود را بجانب وحدت و حقیقت آرد تا آنکه قلبش گنجینه اسرار الهی و دلش مملو از معرفت و محبت یزدانی گردد اینکه است که ربّ را در آیه منتهی نامیده و چون در سنت الهی مقرر گردیده که احدی بکمال نمیرسد مگر در اثر سعی و کوشش و همین است سنت الهی که در کلام مجیدش فرموده:

(وَ لَن تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّهِ تَبدِيلًا)«۱» و نیز در آیه بالا- (لَيسَ لِلإِنسانِ إِلّا ما سَعی) بازگشت بهمین معنی مینماید و آنجا که نوع بشر را متذکر میگرداند.

۱- سوره فاطر آیه ۴۲

صفحه : ۴۱۰

قوله تعالی (فَمَن كانَ يَرجُوا لِقاءَ رَبِّهِ فَليَعمَل عَمَلًا صالِحاً)«۱» و امثال اینکه آیات بسیار است که دلالت واضح دارد کسی که آرزوی لقاء حق را در دل خود میپروراند بایستی در عمل نیک سعی و کوشش نماید.

۴- (وَ أَنَّ عَلَيهِ النَّشأَةَ الأُخرى) مرجع ضمیر (علیه) مثل باقی ضمائر ربک است و مقصود از (نشأة اخری) چنانچه مفسرین گفته‌اند نشئه قیامت است که نظر بقاعده لطف بایستی هر کسی را بجزای عملش برساند.

لکن بمناسبت آیه (وَ أَنَّ إِلى رَبِّكَ الْمُنتَهى) شاید مقصود کمال روحانی و نشئه قرب الهی باشد که آن منتهی درجه انسانی است و طریق آن نشئه را در همین عالم دنیا بایستی تحصیل نمود منتهی در آخرت بکمال میرسد اینکه است که پس از آن فرموده (ثُمَّ يُجزاهُ الجَزاءَ الأَوفی) که جزاء وافی زحمات و کوششهایی را که در مدت عمر در طریق راه نوردی بسوی حق تعالی کشیده و رنج برده بطور واضح و جلی می‌بیند.

خلاصه ظاهرا آیات اشاره باین دارد که انسان بکمال و فضیلتی نمیرسد مگر در اثر کوشش و عمل نیکو و مجاهده با نفس شریر طالب سعادت بایستی تا حیات دارد با عزم راسخ و اراده متین با مشکلات بجنگد تا آنکه بر نفس غالب گردد.

وَ أَنَّهُ هُوَ أَغنى وَ أَقنى وَ أَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشِّعرى و او عاطفه آیه را بآیات بالا عطف داده و مرجع ضمیر (انه) (ربک) در آیه بالا: (وَ أَنَّ إِلى رَبِّكَ الْمُنتَهى) منطوی است قوله تعالی (أَغنى وَ أَقنى) در مفردات چنین گفته:

(ای اعطی ما فیه الغنی و ما فیه القنیة) (ای المال المدخر و قیل اقنی ای ارضی یعنی خلق را بمال بی‌نیاز گردانید و قنیه داد یعنی سرمایه نمایند و ذخیره کنند و بعضی گفته‌اند (اقنی) بمعنی (ارضی) است یعنی ذخیره‌ای از رضاء الهی که انسان را دو غناء است یکی مال و دیگر رضاء و طاعت که رضاء بزرگترین ذخیره انسانی است.

۱- سوره کهف آیه ۱۱۰

صفحه : ۴۱۱

و انه نیز عطف بآیه بالا است ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم پروردگار تو پروردگار ستاره شعری است گویند مقصود ستاره شعرای یمانی است که روشن‌تر از ستاره غمیصا است و آن را شعرای شامی گویند.

و اختصاص بستاره (شعری) شاید اشاره باین باشد که چون جماعتی از مشرکین ستاره (شعری) را پرستش مینمودند برای ردّ عقیده سخیف آنان فرمود ستاره (شعری) مثل باقی موجودات تماما تحت مربّی عالم و خدای عالمیان و مسخر امر اویند.

وَ أَنَّه أَهلَکَ عاداً الأُولی وَ ثَمُودَ فَما أَبقی وَ قَومَ نُوحٍ مِن قَبلُ إِنَّهُم کانُوا هُم أَظلَمَ وَ أَطغی وَ المُؤتَفِکَهَ أَهوی اینکه آیه نیز عطف بآیه بالا است و اشاره بعموم قدرت دارد که پروردگار تو همین طوری که پدید آورنده موجودات و حالات و آثار آنها است همین طور اعدام کننده ظالمان و طاغیان است در مورد لطف و رحمت کثیر الاحسان و در مورد غضب شدید العقاب است.

چنانچه گروه عاد نخستین و نیز قوم ثمود را در اثر مخالفت هلاک گردانید و از آنان کسی باقی نگذاشت و نیز قوم نوح چون ظالم‌تر و سرکش‌تر بودند قبلا هلاک گردانیده بود.

عاد اولی امت (هود علیه السّلام) نبی بودند و جماعتی از آنها که آنان را بنو لقیم می‌نامیدند چون در موقع نزول عذاب در مکه اقامت داشتند هلاک نگردیدند اینکه بود که آنان را عاد آخری لقب نمودند و بعضی گفته‌اند آنها را عاد اولی نامیده نظر به اینکه اول امّتی بودند که بعد از طوفان نوح «ع» در اثر مخالفت هلاک گردیدند.

و نیز پروردگار تو قوم (ثمود) را که امت حضرت صالح نبی «ع» بودند هلاک گردانید بطوری که کسی از آنان را باقی نگذاشت.

صفحه : ۴۱۲

و نیز پروردگار تو پیش از طایفه عاد و ثمود قوم نوح را بکیفر ظلم و تجاوز عدوانی آنان را بطوفان هلاک گردانید.

و نیز شهرستان مؤتفکه را که محل قوم لوط (ع) بود (اهوی) آن را منقلب و زیر و رو گردانید.

(فَغَشّاها ما غَشّی) مفسرین گویند شهر مؤتفکه که محل اقامت‌گاه قوم لوط (ع) بود جبرئیل از زمین بلند نمود تا بنزدیک آسمان برد و برگردانید و بزمین زد و بقدری سنگ‌ریزه که از گل تعبیه شده بود بر آن زمین بارید که زمین پوشیده گردید و گویند (مؤتفکه) نام چهار شهر بوده (۱) صوایم (۲) ادیما (۳) عامورا (۴) سدوم فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکَ تَتَماری در ظاهر اگر چه خطاب بحضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم است لکن در معنی خطاب بنوع بشر است که ای بشر تو با اینکه همه آثار قدرت که مشاهده نمودی باز شک می‌آوری ظاهرا اثر خرابی شهرستانهای عاد و ثمود تا زمان نزول قرآن باقی بوده که در سوره (و الصافات) از آیه (۱۳۳) تا آیه (۱۳۹) اشاره بآن دارد:

(وَ إِنَّکُم لَتَمُرُّونَ عَلَیهِم مُصبِحِینَ وَ بِاللَّیلِ أَ فَلا تَعقِلُونَ) یعنی شما در صبح و شب بر آنها مرور میکنید چرا تعقل نمیکنید تا آنکه متذکر گردید که اهل آن در اثر نافرمانی اینطور معذب گردیدند و پس از آنکه اینکه آیات الهی را دیدید چگونه از گذشتگان عبرت نمیگیرید.

و شاید سر اینکه عذابهایی که بر مشرکین وارد گردیده (الاء) و نعمت‌های پروردگار بشمار آورده برای تنبیه دیگران باشد که متنبه گردند که مردمانی که مستحق عذاب بودند در اینکه عالم نیز بکیفر اعمال خود رسیدند و همانطوری که آنان در اثر مخالفت و سرکشی مبتلا بعذاب گردیدند ممکن است ما نیز مبتلا گردیم و دست از لجاجت و خودسری بردارند.

در تفسیر (منهج الصادقین) از محمّد بن حمید اعمش و او از صالح و او از

صفحه : ۴۱۳

إبن عباس چنین روایت میکند که چون پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بنصب علی بن ابی طالب مأمور گردید که او را خلیفه خود نماید و بمردم برساند حضرتش اول اینکه مطلب را از صنادید قریش پنهان نمود زیرا میدانست بزرگان قریش از اینکه مطلب اعراض مینمایند و از روی کبر و حسد زیر اینکه بار نمیروند و تصدیق نمی‌نمایند و شاید آسیبی بآن حضرت برسانند تا آنکه ثانیا جبرئیل فرود آمد و گفت خدا تو را از شرّ آنها حفظ مینماید و اینکه آیه (وَ إِن لَم تَفعَل فَما بَلَّغتَ رِسالَتَه) را آورد اینکه بود که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم در روز غدیر خم علی علیه السّلام را منصوب بامامت گردانید و ولایت و اطاعت او را بر تمام امت واجب گردانید و بعد از نصب امامت علی علیه السّلام اینکه آیه فرود آمد (فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّکَ تَتَماری) پایان هذا نَذِيرٌ مِنَ النُّذُرِ الأُولی هذا از اسماء اشاره و شاید مقصود از مشار الیه حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم باشد که او نیز مثل پیمبران سابق برای ترسانیدن و تهدید نمودن خلق مبعوث گردیده و شاید مقصود قرآن باشد که قرآن مثل باقی کتب آسمانی و صحف پیشینیان برای هدایت خلق فرود آمده.

و بعضی را عقیده بر اینکه است که (هذا) اشاره بآن عذابها و بلیاتی است که بر امم سابقه فرود آمده که برای تهدید و ترسانیدن بعدیها خبر پیشینیان را بیان مینماید. (أَزِفَتِ الآزِفَةُ) قیامت نزدیک گردید مثل قوله تعالی (اقتَرَبَتِ السّاعَةُ) و مثل قوله تعالی (وَ أَنذِرهُم يَومَ الآزِفَةِ) در موارد بسیاری از قرآن اوضاع قیامت و وقوع آن را بلفظ ماضی یا حال آورده شاید اشاره باین باشد که چنانچه در جای دیگر گفته شد قیامت نسبت بوجود دنیوی ما آینده مینماید لکن در واقع و در عالم قضاء و لوح محفوظ و در علم حضوری حق تعالی فعلا و حقیقتا موجود است و اهل بهشت در واقع و نفس الامر در همین حیات دنیوی نیز در بهشت روحانی متنعم و اهل جهنم در جهنم بعد از

صفحه : ۴۱۴

حق تعالی معذبند و لو آنکه ملتفت نباشند (وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالکافِرِينَ) منتهی حیات دنیوی مانع از ظهور و بروز آن است.

لَيسَ لَها مِن دُونِ اللّهِ کاشِفَةٌ قیامت نزدیک بلکه واقع است و چون شدائد قیامت خلق را فرا گیرد غیر از خدا احدی قادر برطرف کردن آن سختی و شدتی که در آن روز بر خلق واقع گردیده نخواهند بود.

أَ فَمِن هذَا الحَدِيثِ تَعجَبُونَ وَ تَضحَکُونَ وَ لا تَبکُونَ از حضرت صادق علیه السّلام چنین روایت میکنند که فرموده مقصود از حدیث اخبار گذشتگان است.

(همزه ا فمن) همزه استفهامی در مقام انکار آرند که شما کفار آیا از اینکه حکایت پیشینیان و عذاب و بلیاتی که بآنها وارد گردیده تعجب نمی‌کنید و نیز از خبر نزدیک شدن قیامت خنده مسخره آمیز میکنید و استهزاء مینمائید در صورتی که بایستی از خوف و حزن گریه کنید.

(وَ أَنتُم سامِدُونَ) سامدون مأخوذ از سمود است و در لغت بمعنی لهو و لعب آمده و بعضی گفته‌اند مأخوذ (از سمد البعیر است) یعنی شما کفار گردن کشیده‌گانید و کفار متکبر را تشبیه بشتر نموده زیرا که شتر در موقع سیر و حرکت گردن خود را میکشاند و شما کفار نیز گردن کشی میکنید و کلام خدا را بازیچه میشمارید فَاسجُدُوا لِلّهِ وَ اعبُدُوا بتمام افراد بشر امر مینماید که بایستی خدا و آفریننده و مربی وجود خود را سجده کنید و او را عبادت و پرستش نمائید زیرا که فقط او سزاوار پرستش و بنده گی و عبودیت است نه بتها که ساخته شده دست بشرند و نه ستاره و خورشید و نه هوای نفس خودتان که هیچ کدام و هیچ چیز شایستگی معبودیت و پرستش ندارد مگر خالق واحد یکتا و چون (فَاسجُدُوا لِلّهِ وَ اعبُدُوا) هر دو امر است و امر دلالت بر وجوب دارد اینکه

است که باتفاق تمام فقهاء مسلمین پس از خواندن اینکه آیه سجده واجب

صفحه : ۴۱۵

میگردد گوینـد وقـتی اینکه آیه فرود آمـد حضـرت رسول صـلّی اللّه علیه و اله و سـلّم سـجده نمود و تمـام موجودات از جن و انس سجده نمودند.

و باید دانست که اصل سجده بمعنی اظهار ذلت و انکسار است و عبادت نیز بمعنی انقیاد و اطاعت است.

و نیز سـجده دو قسم است یکی سـجده‌ای که بظـاهر بـدن اظهـار میشود و آن همان سـجده‌ایست که در نمازها معمول است و دیگر سجـده بـاطنی و دائمی و آن برای کسـی میسر میگردد که عظمت و بزرگی و کبریـایی حق تعالی بر قلبش استیلاء نموده و روحش بمقام قرب رسیده که چنین کسی همیشه در ظاهر و باطن سرا و علنا خاضع و خاشع و قلبش از عظمت الهی لرزان است.

و وقتی ممکن است انسان بچنین مقامی برسد که (لا مؤثر فی الوجود الا اللّه) را نصب العین خود نموده و چشم از اسـباب برداشـته و بمسبّب الاسباب دوخته باشد و فی الحقیقه چنین کسی از مصداق حقیقی سجده کننده‌گان و عبادت کننده‌گان محسوب می‌گردد.

صفحه : ۴۱۶

سورة القمر

اشاره

مکیّة و هی خمس و خمسون آیة

[سوره القمر (۵۴): آیات ۱ تا ۲۱]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
اقتَرَبَتِ السّاعَةُ وَ انشَقَّ القَمَرُ (۱) وَ إِن یَرَوا آیَةً یُعرِضُوا وَ یَقُولُوا سِحرٌ مُستَمِرٌّ (۲) وَ کَذَّبُوا وَ اتَّبَعُوا أَهواءَهُم وَ کُلُّ أَمرٍ مُستَقِرٌّ (۳) وَ لَقَد جاءَهُم مِنَ الأَنباءِ ما فِیهِ مُزدَجَرٌ (۴)
حِکمَةٌ بالِغَةٌ فَما تُغنِ النُّذُرُ (۵) فَتَوَلَّ عَنهُم یَومَ یَدعُ الدّاعِ إِلی شَیءٍ نُکُرٍ (۶) خُشَّعاً أَبصارُهُم یَخرُجُونَ مِنَ الأَجداثِ کَأَنَّهُم جَرادٌ مُنتَشِرٌ (۷) مُهطِعِینَ إِلَی الدّاعِ یَقُولُ الکافِرُونَ هذا یَومٌ عَسِرٌ (۸) کَذَّبَت قَبلَهُم قَومُ نُوحٍ فَکَذَّبُوا عَبدَنا وَ قالُوا مَجنُونٌ وَ ازدُجِرَ (۹)
فَدَعا رَبَّهُ أَنِّی مَغلُوبٌ فَانتَصِر (۱۰) فَفَتَحنا أَبوابَ السَّماءِ بِماءٍ مُنهَمِرٍ (۱۱) وَ فَجَّرنَا الأَرضَ عُیُوناً فَالتَقَی الماءُ عَلی أَمرٍ قَد قُدِرَ (۱۲) وَ حَمَلناهُ عَلی ذاتِ أَلواحٍ وَ دُسُرٍ (۱۳) تَجرِی بِأَعیُنِنا جَزاءً لِمَن کانَ کُفِرَ (۱۴)
وَ لَقَد تَرَکناها آیَةً فَهَل مِن مُدَّکِرٍ (۱۵) فَکَیفَ کانَ عَذابِی وَ نُذُرِ (۱۶) وَ لَقَد یَسَّرنَا القُرآنَ لِلذِّکرِ فَهَل مِن مُدَّکِرٍ (۱۷) کَذَّبَت عادٌ فَکَیفَ کانَ عَذابِی وَ نُذُرِ (۱۸) إِنّا أَرسَلنا عَلَیهِم رِیحاً صَرصَراً فِی یَومِ نَحسٍ مُستَمِرٍّ (۱۹)
تَنزِعُ النّاسَ کَأَنَّهُم أَعجازُ نَخلٍ مُنقَعِرٍ (۲۰) فَکَیفَ کانَ عَذابِی وَ نُذُرِ (۲۱)

صفحه : ۴۱۷

ترجمه

سوره قمر در مکه فرود آمده و پنجاه و پنج آیه و سیصد و چهل و دو کلمه و هزار و چهار صد و بیست حرف است

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

قیامت نزدیک شد و ماه شکافته گردید (۱)

و چون (کفار) آیت (و نشانه قدرتی) به بینند اعراض کرده (و رو برمیگردانند) و گویند اینکه سحر و جادویی است مستمر (۲) (که کار محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم همیشه سحر بوده)

و تکذیب کردند و پیرو هوای نفسانی خود گردیدند (در صورتی که) هر امری بجای خود مستقر و پاینده خواهد بود (۳)

بحقیقت بر آنان آمده خبرهایی که در آن منع و جلوگیری از مناهی و سرکشی‌ها بود (۴)

(در اینکه اخبار) حکمتی است در منتهی درجه کمال (و با اینکه کمال حکمت تهدید) کافرین را سود ندهد (یعنی تهدید و ترسانیدن پیمبران در کفار اثری نخواهد بخشید) (۵)

ای محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم از آنها رو بگردان تا روزی که میخواند خواننده‌ای آنان را بسوی چیزی که ناخوش دارند (۶)

در حالی که از هول و ترس چشمهای آنان بگودی فرو رفته و از قبرها بیرون آیند گویا آنان ملخهایی میباشند پراکنده

و در حالی که بسوی داعی حق شتاب کنندگانند کافرین گویند اینکه روز سخت و دشواری است (۸)

قبل از آنان نیز ملت نوح بنده ما را تکذیب کردند و گفتند دیوانه است و نوح آزرده خاطر گردید (۹)

پس پروردگار خود را باین کلمات خواند (ربّ انی مغلوب فانتصر) (۱۰) من مغلوبم و مرا یاری کن

(پس مستجاب کردیم دعاء نوح «ع» را) و آب آسمان و زمین بهم متصل گردید و درهای آسمان را گشودیم بآب ریزنده (۱۱)

و چشمه‌های زمین را جریان دادیم (پس آب آسمان و زمین بهم متصل گردید بر طبق آنچه اندازه‌گیری شده (۱۲)

و نوح را یا گروندگان باو برگشتی که محفوف بتخته‌ها یا مشتمل بر

صفحه : ۴۱۸

میخها بود سوار کردیم (۱۳)

و آب کشتی بوسیله محافظت ما سیر میکرد (و اینکه طوفان) جزاء کسانی بود که کافر بودند (۱۴)

و حقیقتا ما اینکه حکایت را باقی گذاشتیم پس آیا هیچ پند گیرنده‌ای هست (که از آن عبرت گیرد) (۱۵)

که چگونه بود عذاب و انذار من (۱۶)

و بحقیقت ما قرآن را برای تذکر و اندرز آسان گردانیدیم آیا هیچ پند گیرنده‌ای هست (۱۷)

قوم عاد تکذیب کردند (هود پیمبر را) پس چگونه بود شکنجه و تهدید من نسبت بآنها (و آنچه آنان را تهدید) و انذار نمودیم (۱۸)

ما بر قوم عاد باد سختی فرستادیم در روز نحس نامبارکی که پیوسته با صدای مهیب بر آنها میوزید (۱۹)

بطوری که مردم را از جای برمیکند گویا آنان ریشه درخت خرما بودند که از زمین کنده شود (۲۰)

پس چگونه است عذاب و انذار من (۲۱)

توضیح آیات

اقْتَرَبَتِ السّاعَةُ اقتراب بر وزن افتعال و برای مبالغه آرنـد و مقصود از (الساعـهٔ) ظهور قیامت است و قیامت را ساعت نامند برای آنکه بعـد از منـدك شـدن دنیا وقوع قیامت دفعی خواهـد بود یعنی دفعـهٔ واقع میگردد البته مسـلم است هر ساعتی که از عمر دنیا میگذرد قیـامت نزدیـك‌تر میگردد و جمله (اقْتَرَبَتِ السّاعَةُ) برای تنبیه مردمـان غافـل خواهـد بود که متـذکر گردنـد هر آنی که از عمرشـان می‌گذرد به قیامت نزدیکتر میگردند و خود را برای جزاء و کیفر اعمالشان آماده نمایند.

صفحه : ۴۱۹

وَ انشَقَّ‌القَمَرُ و ماه شـکافته گردید شـکی نیست در اینکه شـکافته شدن ماه در زمان حضـرت رسول صـلّی اللّه علیه و اله و سلّم واقع گردیده و یکی از معجزات حضرتش بشمار میرود.

و گفتـار آن کسـی که (انشَقَّ‌القَمَرُ را) حمـل بموقع قیـامت نموده از اینکه لحـاظ که در آیات دیگری شـکافته شـدن قمر را یکی از علائم قیامت بشـمار آورده هیچگونه قابل توجه و اعتنا نخواهـد بود زیرا که ببراهین بسـیار و قرائن زیادی ثابت و محقق گردیـده که شکافته شدن ماه بامر حضـرت رسول صـلّی اللّه علیه و اله و سلّم واقع گردید و از جمله قرائن (انشق را) بصیغه ماضی آورده اگر چه بسیاری از امور قیـامت را نظر بوقوع حتمی آن بصـیغه ماضـی گفته شـده لکن در آنها قرینه مقام دلالت بر اسـتقبال دارد و در اینجا چنین قرینه‌ای نیست و مقـارن شـدنش (بـاقتراب) سـاعت دلیل نمیشود که مقصود قیامت باشـد زیرا چنانچه گفته شـد هر آنی قیامت نزدیکتر میگردد و شاید اشاره باین باشد که بعثت نبی خاتم صـلّی اللّه علیه و اله و سلّم در آخر الزمان که نزدیک بقیامت است واقع گردیـده وانگهی قیامت در نظر کوته‌بینان دور می‌نمایـد لکن در واقع خیلی نزدیك است چنانچه قوله تعالی (إِنَّهُم یَرَونَهُ بَعِیداً وَ نَراهُ قَرِیباً) شاهد بر اینکه است.

دلیل دیگر آیه بعد:

وَ إِن یَرَوا آیَةً یُعرِضُوا وَ یَقُولُوا سِحرٌ مُستَمِرٌّ دلالت واضح دارد که شکافته شدن قمر معجزه حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بوده و بـامر آن حضـرت انجـام گرفته و شـکی نیست که مرجع جمع در (یروا- و یعرضوا- و یقولوا) کفـار قریش زمـان پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بودند که آنان وقتی شـکافته شدن قمر را دیدند گفتند اینکه نیز یکی از سـحرهایی است که محمّد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم بطور دوام و پیوسـتگی برای اثبات مدعای خود ظاهر میسازد و کلمه مستمر دلالت دارد که معجزات حضـرت بسیار بوده و کفار همه را حمل بر سحر میکردند.

دلیل دیگر اجماع مسلمین و تواتر اخبار و احادیث و شهادت عده بسیاری از

صفحه : ۴۲۰

صحابه است که شاهد قضـیه بودند، از جمله بروایت طبرسی عبد اللّه مسعود و انس إبن مالک، حذیفهٔ بن الیمان، إبن عباس جبیر بن مطعم، عبد اللّه بن عمر که اینها شکافته شدن قمر را بچشم خود دیده بودند و بر وقوع آن شهادت میدادند.

و نیز طبرسـی از إبن عباس چنین روایت میکنـد که در یکی از شـبها که ماه باوج کمال یعنی بـدرجه بدر رسـیده بود مشـرکین جمع شدند نزد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و اله و سلّم و گفتند اگر تو در مدعای خود صادقی امر کن اینکه ماه شکافته و بدو قسمت گردد حضـرت فرمود اگر چنین کردم شـما ایمـان می‌آوریـد گفتنـد آری آن وقت حضـرت دعـا کرد و از خـدا طلب نمود که بـامر او ماه شکافته گردد وقتی ماه دو پاره گردیـد حضـرت صـدا زد ای فلان و بهمان مشاهـده کنیـد و از إبن مسـعود نقل شده که گفت قسـم بخدایی که جان من بید قدرت اوست بچشم خود کوه حرا را بین دو پاره قمر مشاهده کردم.

(اعتراض) اگر چنین امر عظیمی واقع شـده بود بـایستی تمام مردم آن وقت دیـده باشـند نه فقط یک عـده از مردم، و اگر همه دیـده

بودند مشهور عالم میگردید و در تواریخ ثبت شده بود.

(در پاسخ گوئیم) اوّلا از کجا معلوم شده که بسیاری از مردم ندیده باشند ممکن است دیده باشند و حمل بر اوضاع آسمانی نموده باشند مثل خسوف و کسوف و ستاره دنباله دار و امثال اینها.

و ثانیا در آن وقت شاید همه مردم بماه توجه نداشتند بعضی خواب و بعضی مشغول بکاری و نظر بماه نداشتند یا در بعضی جاها ابر بوده و باضافه افقها با هم تفاوت دارد در بعضی نواحی شاید در آن وقت ماه طلوع ننموده یا غروب کرده و نیز غالبا تذکره نویسان آن زمان نظر باوضاع سماوی نداشتند که خود را موظف بر ضبط آن بدانند وانگهی چه تاریخی است صحیح‌تر و محکم‌تر از قرآن که صریحا خبر از وقوع شکافته شدن ماه میدهد.

اگر معترضی چنین ایراد کند که ما منکر آن نیستیم که ولی امر می‌تواند

صفحه : ۴۲۱

باذن حق تعالی در مادیات تصرف نماید لکن بقاعده مسلمی که بین حکماء و فلاسفه است در جایی تصرف ممکن است که باعث اختلال نظام عالم نشود و شکّی نیست که اجزاء عالم همه مربوط بهم و مثل حلقه‌های زنجیر بهم پیوسته و همگی با هم نظام عالم را تشکیل میدهند و باختلال یک جزء مهم آن اختلال کلی در عالم پدید خواهد گردید و کره ماه کره بزرگی است و جزء نظام عالم بشمار میرود چگونه ممکن است اجزاء آن از هم شکافته و بدو قسمت گردد و هر قسمتی بطرفی رود و ثانیا بهم ملصق گردد و چنین امری بنظر محال مینماید.

(در پاسخ گوئیم) محال دو قسم است محال عقلی و محال عادی محال عقلی چیزی را گویند که وقوع آن بنظر عقل محال آید مثل اجتماع ضدین یا نقیضین در محل واحد در آن واحد.

و محال عادی چنین نیست یعنی بحکم عقل امکان پذیر است مثل بسیاری از صنایع محیر العقول امروزه که قبل از وقوع آن بنظر محال میآمد، و شکافته شدن ماه بدو قسمت در مدت کوتاهی جزء محال عادی بشمار میرود نه محال عقلی و معجزات تمام پیمبران و اولیاء الهی از همین قبیل است.

و اگرچه در اینجا موضع بسط کلام در اینکه خصوص نیست لکن برای توضیح آیات بعد مقدمهٔ گوئیم شخص معترض یا از کسانی است که نفس ناطقه مخصوصا روح و نفس انسان کامل را مجرد از ماده میداند یا آنکه مادی است بغیر از ماده و مادیات بموجود مجردی معتقد نیست.

اگر داخل قسم اول باشد گوئیم شکی نیست در اینکه افراد بشر در درجه روحانیت بسیار تفاوت دارند بعضی در طرف دانی بقدری روح مجردشان ضعیف است که بولوق در ماده اثری از آن پدیدار نیست و چنین مردمانی تحت استیلاء قوای طبیعی واقع گردیده‌اند و بعضی در طرف عالی باعلا درجه روحانیت رسیده زیرا که برای قوت نفسانی بشری حدّ محدودی تصور ندارد و بعضی متوسطند و چون انبیاء در قوت و شدت روحانی حائز مراتب عالی گردیده‌اند اینکه است که در مرتبه عقل

صفحه : ۴۲۲

نظری و معرفت حقایق و نیز در مرتبه عقل عملی متصرف در مادیات خواهند بود مخصوصا روح نبی خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم که در مرتبه عبودیت بمقامی رسیده بود که قوّت عقل عملی آن بزرگوار بدرجه‌ای نائل گردیده که توانسته تصرف در مادیات نماید و بمشیت اللّه آن را بهر شکلی بخواهد درآورد زیرا که او مظهر و نماینده حق تعالی و خلیفه او است در زمین و منشأ معجزات تمام انبیاء همان قوت عقل نظری و عقل عملی آنان است که توانسته‌اند بوسیله آن در مادّیّات باذن خدا تصرف نمایند.

لکن اگر شخص معترض داخل آن قسم دوم باشد که مجردی در عالم معترف نباشد.

گوئیم وقتی صنایع و مخترعات محیّر العقول شگفت انگیز بشری را که همه ساخته فکر او بوده مثل اوضاع طیاره و اکتشافات امور جوی و ترقیات علوم پزشکی و بعض اوضاع افلاك و غیر را مشاهده نمودیم آیا دیگر مجال انکار برای ما نسبت باسرار پنهانی و قوای مرموز در عالم باقی میماند که اعتراف نمائیم در عالم اسراری پنهان و قوایی مخفی است که ممکن است خداوند انبیاء خود را برای اثبات پیمبری آنها بر آنها آگاه گردانیده و بآنان قدرت و استیلایی افاضه نماید که بآن قوه مغناطیسیه‌ای که مرتبه ضعیف آن را در هر بشری بودیعه گذارده چنانچه آثار آن از بعضی بتمرین یا در اثر اعمال دیگر ظاهر گردیده مثل خواب مغناطیسیه و امثال آن مرتبه فوق آن را بانبیاء عطا نموده و چنان قوت و شدتی بآنها داده که مواد موجودات را در تصرف آنها مثل مومی گردانیده که بهر صورتی خواهند در آورند زیرا که آنها مظهر و نماینده قدرت و علم الهی گردیده‌اند.

و چون ثابت شد شکافته شدن قمر محال عقلی نیست که از تصور وقوع آن محالی لازم آید که عقل حکم بمحالیت آن نماید پس مانعی برای وقوع آن نیست و محلی برای انکار آن بنظر نمی‌آید تنها فکر کوتاه و عقل قاصر ما است که در اثر بی‌خبری از راز جهان و پی بودن بقدرت بی‌پایان آفریننده آن آن را محال می‌پنداریم

صفحه : ۴۲۳

و دائره علم و قدرت غیر متناهی خدا را محدود مینمائیم به مشهودات حسی و گمان می‌کنیم تغییر جزئی در عالم باعث اختلال نظام کلی عالم میشود، ما قبول داریم که اجزاء عالم همه بهم مربوط و هر چیزی را حدّ معین و قرارگاه مضبوطی خواهد بود که در همان خط سیر خود بایستی حرکت نماید و خلاف آن مخل به نظام عالم است.

لکن معجزات انبیاء و شکافته شدن قمر مثلا اینکه طور نیست که بر خلاف نظام عالم باشد بلکه چنانچه بعضی از دانشمندان گفته‌اند معجزه هم دارای علل اسباب مخفی است که ما نمیتوانیم بعلل و اسباب آن واقف گردیم زیرا که هیچ معلولی بدون علت نمیشود و خداوند برای اثبات نبوت انبیاء آنها را عالم گردانیده ببعض اسراری که در کمون موجودات نهفته تا در موقع لزوم بامر پروردگار برخی از آن را بجریان اندازند.

(خطاب بمعترض نموده و گوئیم:) از کجا و با چه قوه‌ای بنظام خلقت پی برده‌ای و بچه علم و دانشی بینا شده‌ای بر اسرار مکنونه‌ای که در موجودات مخفی گردیده و بچه قوه احاطه نموده‌ای بر عالم فلکیات و عنصریات آیا در بدو خلقت حاضر و شاهد بوده‌ای آیا عقل تجویز نمیکند و ممکن نمیداند که آفریننده جهان عالم را طوری تنظیم کرده و بقلم قضا بر لوح محفوظ بمقتضای (
جف القلم بما هو کائن

گماشته باشد که در وقت معین بخواهش ولی امر ماه شکافته و بدو نیم گردد و شاید قوله تعالی اشاره بهمین معنی دارد آنجا که فرموده (ما أَشهَدتُهُم خَلقَ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ لا خَلقَ أَنفُسِهِم) سوره کهف آیه (۴۹) آیا عقل و و جدان تو اجازه نمیدهد که تصدیق نمایی که شاید کردگار عالم در ابتداء خلقت و در عالم قضاء و لوح محفوظ که بدلالت حدیث مشهور
(جفـ القلم بما هو کائن)

هر چیزی را اندازه‌گیری نموده و نیز قوله تعالی در سوره حدید آیه (۲۱) (ما أَصابَ مِن مُصِیبَةٍ فِی الأَرضِ وَ لا فِی أَنفُسِکُم إِلّا فِی کِتابٍ مِن قَبلِ أَن نَبرَأَها) و غیر اینها از آیات و احادیثی که دلالت واضح دارد آنچه

صفحه : ۴۲۴

در عالم واقع میگردد قبل از پیدایش آن در عالم فوق اینکه عالم که آن را (عالم قضا و لوح محفوظ نامند) مقرر گردیده و ثبت

شـده و مربی و نـاظم عالم طوری نظام موجودات را مرتب و مقرر فرموده که مثلا در وقت معین بخواهش ولی امر ماه شـکافته گردد یا وقتی خورشـید یا زمین بمصلحتی بقهقرا برگردد یا وقت دیگر از کوهی شتری بیرون آیـد یا عصائی اژدها گردد و تمام معجزات انبیاء از همین قبیل است که علل وقوع آن اثبات نبوت و بخواهش ولی امر تحقق می‌پذیرد و هیچ کدام مخل بنظام عالم نخواهد بود و تشـکیک در آن منجر بکفر و انکار عموم قدرت خدا میگردد، در کتاب (مخزن اللئالی) برای رفع استبعاد منکرین معجزات انبیاء و اولیاء تا اندازه‌ای بحث نمودیم بآن جا مراجعه نمائید.

وَ کَذَّبُوا وَ اتَّبَعُوا أَهواءَهُم وَ کُلُّ أَمرٍ مُستَقِرٌّ وقتی کفار قریش چنین امر خارق العاده‌ای را مشاهـده نمودنـد تکـذیب کردند و گفتند محمّـد صلّی اللّه علیه و اله و سلّم چشم ما را بسته و اینکه نیز مثل باقی سحرهای او است و حضرت را ساحر نامیدند و تابع هوای نفسانی خود گردیدند و ندانستند که هر امری بجای خود ثابت و مستقر است.

اگر چه بین مفسرین در توجیه جمله (کُلُّ أَمرٍ مُستَقِرٌّ) گفتـاری است که بروایت طبرسـی که در توجیه آیه گفته رأی قتاده بر اینکه است (خیر مستقر) است باهل خیر و شر مستقر است باهل شرّ یعنی هر خیر و شرّی ثابت است تا بصاحبش برسد یا در بهشت یا در جهنم و نیز از کلبی چنین نقل می‌کنند که گفته برای هر امری حقیقتی است که بعضـی در دنیا ظاهر است و بعضـی در آخرت ظاهر میگردد.

(پایـان) لکن کسـی که انـدک تأملی در اینکه آیات بنمایـد بخوبی بر وی ظاهر میگردد که اینکه آیات مثل (کُلُّ أَمرٍ مُستَقِرٌّ) و آیه بعد (حِکمَةٌ بالِغَةٌ فَما تُغنِ النُّذُرُ) و نیز در اواخر همین سوره (وَ کُلُّ شَیءٍ فَعَلُوهُ فِی الزُّبُرِ وَ کُلُّ صَغِیرٍ وَ کَبِیرٍ مُستَطَرٌ) بلکه بسیاری از آیات شاهد بر همان مطالب بالا است و شاید اشاره برفع استبعاد

صفحه : ۴۲۵

منکرین شـکافته شـدن قمر و باقی معجزات باشـد، که گمان میکننـد که اختلال در جزئی از اجزاء عالم سبب اختلال نظام کل عالم میگردد و گوشـزد آنان نماید که هر امری که در عالم واقع میگردد چه در دنیا و چه در آخرت از معجزات انبیاء و عذاب اشـقیاء در عـالم قضـاء و لوح محفوظ و در علم حضوری حق تعالی قبل از پیـدایش آن در اینکه عالم در جای خود مستقر و ثابت گردیـده، و همه مطابق حکمت ازلی و نظام عالم و بامر مربی کائنات مقرر گردیده و خلاف پذیر نخواهد گردید.

مثلا همان شـکافته شـدن قمر بامر رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم در وقت معین در همان ابتداء خلقت عالم در قضاء الهی و در لوح محفوظ مقرر گردیده و جزء نظام عالم بشـمار میرود و چنین است تمام معجزات انبیاء بلکه توان گفت که معجزات انبیاء که بنظر کوته‌بینان بینان خارق العادهٔ مینماید آنها خارق العاده نبوده بلکه تماما مطابق حکمت انجام گرفته.

وَ لَقَد جاءَهُم مِنَ الأَنباءِ ما فِیهِ مُزدَجَرٌ نبأ خبری را گویند که متضمن سه فائده باشد، اول آنچه از آن خبر میدهند حادثه‌ای از حوادث مهم باشـد زیرا که هر خـبری را نبـأ نمی گوینـد (دوم) از آن علم یـا مظنه حاصـل گردد (سـوم) امر متحقـق و عـاری از کـذب باشـد (مفردات) (مزدجر) در اصل (مزتجر) بوده بر وزن مفتعل برای سهولت تلفظ تاء را دال کردند و بمعنی زجر است.

یعنی بحقیقت برای کفـار از حکـایت پیشـینیان راجع بعـذاب و استیصال آنان خبرهای مهمی آمـده که آن اخبار مشـتمل بر انزجار و تهدید و تحریف خواهد بود.

حِکمَةٌ بالِغَةٌ فَما تُغنِ النُّذُرُ قرآن حکمتی است که باعلا درجه بلاغت رسیده و اینکه جمله نیز مؤید همان مطالب بالا است که گفتیم شاید اشاره باین باشد که شکافته شدن قمر در وقت

صفحه : ۴۲۶

معینی و نیز تمام معجزات انبیاء و عـذاب اشـقیاء که کیفر اعمال و افعال خود آنان است و نیز امور دیگری که بتقدیر (عزیز علیم) در بعضی اوقات واقع گردیده تماما در منتهی درجه حکمت واقع است.

در لغت حکمهٔ در قاموس گفته (الحکمهٔ) بالکسر العدل و العلم و الحلم و النبوهٔ و النهی و الموعظه.

و در مفردات (الحکمـهٔ اصابـهٔ الحق بالعلم و العقل فالحکمـهٔ من اللّه معرفـهٔ الاشـیاء و ایجادها علی غایهٔ الاحکام و من الانسان معرفهٔ الموجودات و فعل الخیرات الی ان قال- و اذا وصف به القرآن فلتضـمنه الحکمهٔ). پایان در تفسیر روح البیان چنین گفته: (و الحکمهٔ المنطوق بها هی العلوم الشـرعیهٔ و الطریقهٔ و الحکمهٔ المسـکوت عنها هی اسرار الحقیقهٔ الّتی لا یطلع علیها علماء الرسوم و العوام علی ما ینبغی فتضرهم او تهلکهم) (پایان) فَما تُغنِ النُّذُرُ شاید اشاره باین باشد که آن مردمان لجوج متکبر بی‌خرد از چنین معجزه بزرگی نیز قانع نگردیدنـد و حمل بر سـحر نمودنـد و بر کفر و عناد خود باقی ماندند خلاصه اینکه آیات تماما اشاره باین است که شـکافته شدن قمر بامر نبی خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم برای اثبات پیمبری او مطابق نظام عالم واقع گردیده.

فَتَوَلَّ عَنهُم یَومَ یَدعُ الدّاعِ إِلی شَیءٍ نُکُرٍ خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نموده که پس از آنکه چنین معجزه بزرگی را دیدند و ایمان نیاوردند تو از آنان اعراض نما و نفس شریف خود را در مقابل سفاهت و بی‌خردی آنها بزحمت منیداز.

از بعض مفسرین است که اینکه آیه بآیه جهاد نسخ شده- دیگری گفته مقصود اینکه است که از منکرین اعراض نما تا روزی را که عـذاب بر آنهـا نـازل میگردد و به چشم به بیننـد و بنا بر اینکه معنی عامل در (یَومَ یَدعُ الـدّاعِ) محـذوف است- و گوینـد داعی حق تعالی یا اسرافیل است آن وقتی که در صور میدهد و مردها

صفحه : ۴۲۷

زنده میگردند یا جبرائیل است که منادی حق تعالی است و میخواند آنان را بچیزی که برای آنها ناگوار است که آن صحرای محشر و آن عذابهای کذایی که برای تکذیب کنندگان معجزات انبیاء و سفرای الهی آماده خواهد شد.

خُشَّعاً أَبصارُهُم یَخرُجُونَ مِنَ الأَجداثِ کَأَنَّهُم جَرادٌ مُنتَشِرٌ مُهطِعِینَ إِلَی الدّاعِ در اینکه مبارک آیه در آن روز کافرین را بچند صفت و حالت معرفی مینماید.

(اول) (خُشَّعاً أَبصارُهُم) آنان از ترس و وحشت ارضاع قیامت چشمهایشان وحشت زده و بگودی فرو رفته خواهد گردید.

(دوم) از اضـطراب مثل ملخهایی پراکنده که راه بجایی نمیبرند در ارض قیامت پراکنده و سـرگران میگردند و از مشاهده عذاب آن روز باین طرف و آن طرف سرگردانند.

(سوم) (مُهطِعِینَ إِلَی الدّاعِ) شـتاب کنندهاند بسوی داعی حق تعالی یَقُولُ الکافِرُونَ هذا یَومٌ عَسِرٌ کافرین وقتی اوضاع قیامت را بینند گویند اینکه روز سخت و دشواری است در اینکه آیات طبرسی چهار قول دیگری از مفسرین نقل میکند.

(اول) (فَتَوَلَّ عَنهُم) ای محمّد از شفاعت کفار روی بگردان روزی که منادی حق تعالی آنان را بسوی عذاب میخواند و شفاعت آنها را نکن همـانطوری که امروز قبول پیمبری تو را ننمودنـد و زیر بـار نبوت تو نرفتنـد تو نیز در مقـام شـفاعت آنان بر نیا (دوم) از آنها روی بگردان زیرا که بدرستی آنچه وارد میشود بر آنها در روز قیامت خواهند دید.

(سوم) از آنـان اعراض نمـا زیرا که در روزی که داعی حق تعالی آنها را بخوانـد متصف باشـند بصـفت مـذلت و خـذلان و پریشان حالی و شتاب زده و بگرفتاریهای سخت مبتلا خواهند گردید.

صفحه : ۴۲۸

(چهـارم) از کفـار اعراض بنمـا و متـذکر شو روزی را که داعی حق تعالی آنان را می‌خواهنـد. پایان کَذَّبَت قَبلَهُم قَومُ نُوحٍ فَکَذَّبُوا

عَبدَنا وَ قالُوا مَجنُونٌ وَ ازدُجِرَ خدای متعال در مقام تسلی رسول اکرم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم خود برآمده که اگر کفار رسالت و معجزات تو را انکار کرده‌اند غمگین مباش زیرا که در زمان پیشین نیز مردم چنین بودند که بقدری ملت نوح به پیغمبر اولو العزم (ع) خود ظلم نمودند و تعدی را بنهایت رسانیدند و نسبت جنون و نفهمی بوی دادند حتّی آن بزرگوار را تهدید باعدام نمودند چنانچه در قرآن خبر میدهد که میگفتند:

(لَئِن لَم تَنتَهِ یا نُوحُ لَتَکُونَنَّ مِنَ المَرجُومِینَ) سوره شعراء آیه ۱۱۶ تا وقتی که از هدایت آنان مأیوس گردید که خدای تعالی خبر میدهد که میگفت خدایا اینکه قوم دیگر نه خودشان و نه ذریه آنها قابل هدایت نیستند.

فَدَعا رَبَّهُ أَنِّی مَغلُوبٌ فَانتَصِر حضرت نوح (ع) پس از آنکه نهصد و پنجاه سال مردم را ارشاد بحق نمود و از او پذیرفته نشد مگر اندکی از مردم و باضافه ظلم و تعدی را بجایی رسانیدند که مستأصل گردید آن وقت پروردگار خود را خواند که قوم بر من غالب گردیدند بقهر و غلبه و من دیگر طاقت مقاومت با آنها را ندارم مرا یاری کن و از آنها انتقام بکش پس از آنکه خداوند دعای او را مستجاب نمود در اثر اجابت دعای نوح (ع) عذاب طوفان آنان را گرفت.

فَفَتَحنا أَبوابَ السَّماءِ بِماءٍ مُنهَمِرٍ وَ فَجَّرنَا الأَرضَ عُیُوناً فَالتَقَی الماءُ عَلی أَمرٍ قَد قُدِرَ در مفردات گفته (الهمر صب الدمع و الماء یقال همره فانهمر قال تعالی):

(فَفَتَحنا أَبوابَ السَّماءِ بِماءٍ مُنهَمِرٍ) پایان پس از دعای حضرت نوح (ع) درهای آسمان گشوده شد و بر آنان آب ریزش نمود و گویند چهل شبانه روز پی در پی باران میریخت.

صفحه : ۴۲۹

وَ فَجَّرنَا الأَرضَ عُیُوناً) زمین را شکافتیم تا آنکه از چشمه‌های زمین آبها جاری گردید.

فَالتَقَی الماءُ عَلی أَمرٍ قَد قُدِرَ وَ حَمَلناهُ عَلی ذاتِ أَلواحٍ وَ دُسُرٍ تَجرِی بِأَعیُنِنا جَزاءً لِمَن کانَ کُفِرَ پس آب آسمان با آب چشمه‌های زمین متصل گردید بآنطور و اندازه‌ای که حق تعالی در ازل تقدیر نموده و اندازه‌گیری کرده بود کلمه (قد قدر تأیید مینماید آن استظهاری که راجع بشکافته شدن قمر و باقی معجزات انبیاء نمودیم که آنچه در عالم واقع میگردد در ابتداء خلقت در دفتر آفرینش ثبت شده و جزء نظام گیتی بشمار میرود و هیچ یک مخالف با نظام عالم و ترتیب خلقت نیست حتی عذابها و بلیاتی که در اثر مخالفت نمودن با خدا و پیمبران بر مردم فرود آمده یا می‌آید چه در دنیا و چه در آخرت همه از روی حکمت و نظام و علم بصلاح از طرف مربی عالم در ازل اندازه‌گیری شده و همه مربوط بهم و پیوسته بیکدیگر است و جمعا یک نظام کلی را تشکیل میدهند.

(تَجرِی بِأَعیُنِنا) پس از آنکه آب آسمان با چشمه‌های زمین با هم متصل گردید آب جریان پیدا نمود (و آن بنگاه داشت ما و اعانت ما بود) یعنی جریان آب باندازه‌ای بود که حکم و مشیّت حق تعالی بر آن تعلق گرفته بود جریان آب ناشی از اعمال نکوهیده و کیفر و جزاء کفر آنها بود.

وَ لَقَد تَرَکناها آیَةً فَهَل مِن مُدَّکِرٍ فَکَیفَ کانَ عَذابِی وَ نُذُرِ خبر طوفان نوح و کشتی و هلاکت کفار آن زمان را در میان خلق تا قیامت دائر گردانیدیم تا آنکه برای هر قوم و طائفه‌ای تهدید و اندرز باشد و بدانند که مخالفت نمودن با انبیاء و سفراء الهی عاقبت وخیمی دارد و با اینحال و اینکه عذاب عالم‌گیر آیا کسی هست متنبه گردد و پند گیرد و بداند که عذاب من برای کفار و معاندین چگونه است.

صفحه : ۴۳۰

(هل) استفهامی اشاره بعظمت و شدت و عذاب و تهدید منکرین و استبعاد از عدم تذکر و تنبه آنان است.

لَقَد يَسَّرنَا القُرآنَ لِلذِّكرِ فَهَل مِن مُدَّكِرٍ حقيقهٔ ما آسان گردانيديم قرآن را يعنى الفاظ و بيانات آن را طورى بيان نموديم كه فهم آن براى هر كسى آسان باشد و بتواند طريق سعادت خود را چه از طريق الفاظ و چه از طريق معانى مندرجه در آن بآسانى پيدا نمايد و نيز مردم از حال و قصص پيشينيان كه از جمله آنها حكايت نوح و طوفان و هلاكت اهل زمين بوده مطلع گردند و به بينند كيفر اعمال بد آنان چه بوده و عبرت گيرند- لكن با اينحال آيا كسى هست كه متذكر گردد و پند گيرد.

اينكه در اينكه سوره مباركه اينكه آيه را مكرر گردانيده شايد براى تأكيد در مواعظ و قصص امم سابقه و حكايت عذاب منكرين باشد و اشاره به اينكه ما حكايات پيشينيان و عذاب و سختى كه از قبل اعمال بد و انكار پيمبران بر آنها وارد گرديده خيلى واضح و روشن بلكه مكرر نموديم كه شايد زاجر و مانع آنان گردد و مردم از خوف عذاب دنيوى انديشه نمايند و بسعادت نائل گردند.

كَذَّبَت عادٌ فَكَيفَ كانَ عَذابِي وَ نُذُرِ إِنّا أَرسَلنا عَلَيهِم رِيحاً صَرصَراً فِي يَومِ نَحسٍ مُستَمِرٍّ پس از حكايت حضرت نوح «ع» و طوفان در مقام بيان حكايت حضرت هود نبى (ع) و قوم عاد برآمده براى اينكه مردم را متنبه گرداند كه به بينند چگونه بود عذاب كسانى كه مخالفت امر خدا نمودند با اينكه قوم عاد مردمان قوى هيكل و بزرگ جثه و بلند اندام و بقدرى قوى و زورمند بودند كه از كوه سنگ ميگرفتند و خانه مى‌ساختند وقتى غضب الهى بر آنها مستولى گرديد در روز شومى مبتلا گرديدند بباد صرصر يعنى باد سخت پى در پى شايد مقصود (از يوم نحس) در آيه باعتبار وقوع عذاب و سخط الهى باشد كه در آن روز كافرين را فرا گرفت و آنان را هلاك گردانيد.

صفحه : ۴۳۱

تَنزِعُ النّاسَ كَأَنَّهُم أَعجازُ نَخلٍ مُنقَعِرٍ فَكَيفَ كانَ عَذابِي وَ نُذُرِ قوله تعالى (كَأَنَّهُم أَعجازُ نَخلٍ مُنقَعِرٍ) اعجاز جمع عجز مثل اعضاد كه جمع عضد است يعنى گويا آنها از بزرگى جسم مانند بيخ درخت خرما بودند كه از زمين كنده شده و بر روى زمين مى‌افتادند اينكه عذاب دنيوى آنان بود چگونه خواهد بود عذاب اخروى آنها و آنان را تهديد نموده‌ايم شايد بترسند.

از محمّد بن اسحق چنين نقل مى‌كنند كه گفته از جمله مردان قوى هيكل قوم عاد شش نفر كه از همه قوى‌تر بودند بنام عمرو بن خليل، حارث بن شداد الهلقام، حلحا بن سعده، و دو پسران وى، و مرد ديگر اينان در موقع وزيدن باد اهل خود را در شعبى قرار دادند و خود آنها بر در آن شعب صف زدند و بايستادند تا باد بآنها اذيت نكند باد غلبه نمود و يك يك آنها را از جاى ميكند و بكوه ميزد و پاره پاره مينمود تا آنكه همه هلاك گرديدند.

ابو حمزه ثمالى از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم حديث ميكند كه فرمود شدت باد بدرجه‌اى بود كه مرده‌ها را از خاك بيرون ميريخت.

(ابو الفتوح)

[سوره القمر (۵۴): آيات ۲۲ تا ۳۹]

اشاره

وَ لَقَد يَسَّرنَا القُرآنَ لِلذِّكرِ فَهَل مِن مُدَّكِرٍ (۲۲) كَذَّبَت ثَمُودُ بِالنُّذُرِ (۲۳) فَقالُوا أَ بَشَراً مِنّا واحِداً نَتَّبِعُهُ إِنّا إِذاً لَفِي ضَلالٍ وَ سُعُرٍ (۲۴) أَ أُلقِيَ الذِّكرُ عَلَيهِ مِن بَينِنا بَل هُوَ كَذّابٌ أَشِرٌ (۲۵) سَيَعلَمُونَ غَداً مَنِ الكَذّابُ الأَشِرُ (۲۶)

إِنّا مُرسِلُوا النّاقَةِ فِتنَةً لَهُم فَارتَقِبهُم وَ اصطَبِر (۲۷) وَ نَبِّئهُم أَنَّ الماءَ قِسمَةٌ بَينَهُم كُلُّ شِربٍ مُحتَضَرٌ (۲۸) فَنادَوا صاحِبَهُم فَتَعاطى فَعَقَرَ (۲۹) فَكَيفَ كانَ عَذابِي وَ نُذُرِ (۳۰) إِنّا أَرسَلنا عَلَيهِم صَيحَةً واحِدَةً فَكانُوا كَهَشِيمِ المُحتَظِرِ (۳۱)

وَ لَقَد یَسَّرنَا القُرآنَ لِلذِّکرِ فَهَل مِن مُدَّکِرٍ (۳۲) کَذَّبَت قَومُ لُوطٍ بِالنُّذُرِ (۳۳) إِنّا أَرسَلنا عَلَیهِم حاصِباً إِلّا آلَ لُوطٍ نَجَّیناهُم بِسَحَرٍ (۳۴)
نِعمَةً مِن عِندِنا کَذلِکَ نَجزِی مَن شَکَرَ (۳۵) وَ لَقَد أَنذَرَهُم بَطشَتَنا فَتَمارَوا بِالنُّذُرِ (۳۶)
وَ لَقَد راوَدُوهُ عَن ضَیفِهِ فَطَمَسنا أَعیُنَهُم فَذُوقُوا عَذابِی وَ نُذُرِ (۳۷) وَ لَقَد صَبَّحَهُم بُکرَةً عَذابٌ مُستَقِرٌّ (۳۸) فَذُوقُوا عَذابِی وَ نُذُرِ (۳۹)

صفحه : ۴۳۲

ترجمه

محققا ما قرآن را آسان کردیم برای آنکه پند و اندرز باشد پس آیا کسی هست که از اندرزهای (قرآن) متنبه گردد و پند گیرد (۲۳)

قوم ثمود تکذیب کردند (صالح پیمبر را) و گفتار او را نپذیرفتند

و گفتند آیا ما باید مطیع یک بشری مثل خودمان گردیم اگر چنین کنیم محققا ما در گمراهی و دیوانگی و آتش فروزان واقع گردیده‌ایم (

۲۴آیا از بین ما فقط بر او وحی القا گردیده بلکه او دروغگو و شرور است (۲۵)

(کفار) فردا خواهند دید و فهمید که دروغگو و خودپسند و شرور کیست (۲۶)

بحقیقت و درستی که ما برای آزمایش آنها شتر ماده‌ای

صفحه : ۴۳۳

را ارسال نمودیم پس (ای صالح) مراقب آنان باش و ببین با ناقه چه خواهند نمود و بر اذیت آنها شکیبایی نما (۲۷)

و خبردار نما آنان را که آب قسمت شده بین آنها و ناقه است (هر روزی قسمت یکی از آنها باشد (۲۸)

پس قوم ثمود یاوران خود را صدا زدند و ناقه را پی کرد (کشت)

پس چگونه بود عذاب و بیم دادن من (۲۹)

و ما بحقیقت و درستی (در اثر پی کردن ناقه) بر آنان یک صدا و فریادی فرستادیم و آنها از هول آن صدا مثل یک گیاه خشک گردیدند (۳۰)

و محققا ما آسان نمودیم قرآن را برای متذکر گردیدن آیا کسی هست (که بمواعظ قرآن) متذکر گردد (۳۱)

قوم لوط تکذیب کردند لوط (پیمبر) را و مواعظ و تبلیغات او را نپذیرفتند

ما بر آنان سنگ ریزه فرو ریختیم (و همه آنان هلاک شدند) مگر خاندان لوط که در موقع سحر آنها را نجات دادیم

و نجات دادن آنان نعمتی بود از نزد ما و همین طور جزا میدهیم کسی را که شاکر باشد

و حقیقهٔ لوط (ع) آنان را از عذاب ما ترسانیده بود با اینکه حال شک آوردند بآن تهدید کننده‌گان،

و هر آینه بحضرت لوط گفتند که مهمان‌هایت را بما بده (برای آن عمل قبیحی که داشتند مهمانان او ملائکه‌ای بودند بصورت بشر ظاهر گردیده و حضرت لوط آنان را پند میداد که دست بردارید و آنها درب خانه لوط را شکسته و داخل خانه شدند) پس چشمهای آنان را کور گردانیدیم و روی آنان را هموار نمودیم (که اصلا اثری از چشم نماند) پس بچشید عذاب و تهدید مرا (۳۹)

و محققا در صبحگاه آماده نمودیم برای آنها عذاب و شکنجه پاینده،

(و گفتم بآنها) بچشید عذاب و عقوبت مرا و فرستاده مرا (۴۰)

توضیح آیات

وَ لَقَد یَسَّرنَا القُرآنَ لِلذِّکرِ فَهَل مِن مُدَّکِرٍ- کَذَّبَت ثَمُودُ بِالنُّذُرِ ثمود قوم صالح پیمبر (ع) بودند و شاید (نذر) جمع انذار باشد- یعنی طائفه ثمود

صفحه : ۴۳۴

تکذیب کردند صالح پیمبر (ع) را و آنچه گوش زد آنان مینمود و آنها را خبر میداد از اوضاع قیامت و از نعمت‌های بهشتی و تهدید مینمود آنان را از عذاب جهنم همه را دروغ میپنداشتند تا آنکه مشمول عذاب گردیدند.

فَقالُوا أَ بَشَراً مِنّا واحِداً نَتَّبِعُهُ إِنّا إِذاً لَفِی ضَلالٍ وَ سُعُرٍ در لغت (سعر) از مفسرین گفتاری نقل شده:

إبن عباس گفته (سعر) یعنی جنون- دیگری گفته بمعنی رنج و تعب است- دیگری گفته آتش افروخته را سعیر نامند و سعر جمع سعیر است.

خلاصه قوم ثمود با هم گفتند چگونه ما تابع گردیم یکی از خودمان را در صورتی که تنها است و هیچ یار و مددکاری ندارد یعنی حشمت و سلطنتی ندارد و اگر چنین کنیم ما در گمراهی و عذاب میافتیم یا دیوانه خواهیم بود.

أَ أُلقِیَ الذِّکرُ عَلَیهِ مِن بَینِنا بَل هُوَ کَذّابٌ أَشِرٌ همزه استفهامی در مقام تعجب آرند و استفهام انکاری است یعنی چگونه اینکه یک نفر از بین ما جماعت صاحب وحی و القاء ملك گردد مگر او چه مزیت و شرافتی بر ما دارد که صاحب چنین مقامی باشد و ما همه تابع او گردیم بلکه او دروغگوی متکبر است که میخواهد بر ما سلطنت کند.

آری مردم طبیعی بیخرد فقط صورت را مینگرند و از معنی و حقیقت بکلی بیخبرند در تمام ازمنه همین طور بوده مردم ظاهر بین چون پیمبران را مثل خود بشری می‌دیدند و از حقیقت روحانی آنها بیخبر بودند و نمیدانستند که چه گوهر گران بهایی در باطن آنان نهفته که بآن ارتباط بعالم روحانیین و عالم امر الهی پیدا نموده‌اند و مستعد القاء وحی گردیده‌اند و بآن ارتباط فیض از حق گرفته و بمادون خود می‌رسانند زیرا که آن بزرگواران واسطه در فیضند و هر کس بخواهد راهی بعالم اله پیدا نماید بایستی از مشکات و سراج حقیقت آنها مخصوصا نبی خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم استضائه نماید و نفس خود را پیوند بزند بولایت و محبت و اطاعت او و اولاد طاهرین آن بزرگوار سلام اللّه علیهم اجمعین.

صفحه : ۴۳۵

سَیَعلَمُونَ غَداً مَنِ الکَذّابُ الأَشِرُ کفار بزودی فردا میدانند کیست دروغگوی متکبر قیامت را فردا نامیده‌اند اشاره به اینکه قیامت پس از دنیا واقع است یعنی پس از امروز دنیا قیامت در پی او واقع خواهد بود و وقتی فردای قیامت عذاب بر آنان فرود آمد آن وقت میفهمند آنها کذاب متکبر بودند یا پیمبران که با علامات واضح و هویدا خلق را بسوی حقیقت و حق ارشاد مینمودند تا آنکه بفضیلت و سعادت انسانی فائز گردند.

إِنّا مُرسِلُوا النّاقَةِ فِتنَةً لَهُم فَارتَقِبهُم وَ اصطَبِر ثمودیان در تکذیب نمودن صالح (ع) مبالغه نمودند و بطور استهزاء بصالح (ع) گفتند اگر تو پیمبری امر نما که از اینکه کوه شتر سرخ مو و آبستن ده ماهه بیرون آید و اینکه آبی که داریم یک روز قسمت شتر باشد و در عوض بما شیر بدهد و یک روز قسمت ما باشد.

پس از خواهش آنها برای امتحان خداوند خواهش آنان را پذیرفت و بدعای حضرت صالح (ع) ناقه سرخ مو و آبستن ده ماهه‌ای از کوه بقدرت ایزدی بیرون آمد و پس از بیرون آمدن ناقه از کوه خطاب بحضرت صالح (ع) نموده (فَارتَقِبهُم وَ اصطَبِر) ای صالح

مراقب و نگهبان باش و صبر کن و ببین که با ناقه چه می‌کنند.

وَ نَبِّئهُم أَنَّ الماءَ قِسمَةٌ بَینَهُم کُلُّ شِربٍ مُحتَضَرٌ خطاب بحضرت صالح پیمبر (ع) نموده که قوم ثمود را خبردار کن که بایستی آب را بین خود و ناقه قسمت کنند و ظاهرا در آنجا چشمه آبی بوده بقدر کفایت اهل آن محل و قوم ثمود مأمور شدند آن آب را قسمت کنند بین خودشان و ناقه و یک روز آب قسمت ناقه باشد و در عوض شیر بآنان بدهد و روز دیگر قسمت ناقه باشد و آنها هیچ از آن آب برندارند و با آنکه از قسمت نمودن آب ضرری متوجه قوم نشده بود زیرا روز بی‌آبی آنها ناقه بقدر کفایت آنها شیر میداد با اینحال

صفحه : ۴۳۶

در مقام اعدام ناقه برآمدند و ناقه را پی کردند اینکه است که فرموده.

فَنادَوا صاحِبَهُم فَتَعاطی فَعَقَرَ قوم ثمود برای کشتن ناقه معاون خود را صدا زدند گویند نام آن کسی که ناقه را پی کرد و کشت قدار بن سالف بن اصم بن هود نبی (ع) بود و وی را بمناسبت آنکه سرخ رو بود احمر ثمود می‌نامیدند و بروایت دیگر او را چیمر ثمود میگفتند سر راه ناقه را گرفت و بشمشیر او را کشت.

مفسرین گویند سبب کشتن ناقه دو زن بودند عشیره و صدوقه چون که ناقه بحاصل آنها ضرر میرسانید، صدوقه پسر عموی خود مصدع را بوصالش وعده داد و عشیره یکی از دختران خود را نامزد قدار بن سالف گردانید و هر دو بر رهگذر ناقه بکمین نشستند چون ناقه از آب گذر کرد اول بمصدع رسید او تیری بپای ناقه زد ناقه افتاد و قدار از کمین‌گاه برآمد و با شمشیر ناقه را کشت و گوشت او را پاره پاره نمودند و بین خود قسمت کردند، پس از آن بچه ناقه در کوه صنوبر بالا-رفت و سه مرتبه نعره کشید و بآسمان بالا رفت و بروایتی آن را نیز کشتند و بعد از سه روز عذاب بر آنان فرود آمد. (منهج الصادقین) فَکَیفَ کانَ عَذابِی وَ نُذُرِ در مقام چگونگی عذاب ثمودیان برآمده و اشاره به اینکه پس از اتمام حجت و چنین معجزه بزرگی که از حضرت صالح (ع) مشاهده نمودند که دیگر هیچ عذری برای مخالفت آنها باقی نمانده بود باز عناد ورزیدند و مخلوقی که بدست قدرت الهی بدون ترتیب عادی از کوه بیرون آمده و صالح (ع) نیز بآنان تذکر داده بود که اگر ناقه را بکشید عذاب بر شما فرود می‌آید از روی عناد ناقه را کشتند آن وقت مستحق عذاب گردیدند.

(وَ أَنَّ اللّهَ لَیسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ) سوره انفال آیه ۵۱ نظر به اینکه بایستی جزا موافق عمل باشد چون ناقه را کشتند و بچه او نعره کشید اینکه بود که آنان نیز بصیحه آسمانی هلاک گردیدند اینست که در بیان عذاب آنها فرموده:

صفحه : ۴۳۷

إِنّا أَرسَلنا عَلَیهِم صَیحَةً واحِدَةً فَکانُوا کَهَشِیمِ المُحتَظِرِ بتحقیق که ما فرستادیم برای هلاکت آنها یک صدا و فریادی که آنها را مثل گیاه خشک گردانید.

در لغت هشیم چند معنی از مفسرین نقل شده إبن عباس گفته هشیم آنست که برای زمستان حیوانات از چوب و گیاه خشک میگیرند و خطیره‌ای یعنی دیوار مانندی برای حفظ گوسفندان از باد و سرما درست می‌کنند.

و دیگری گفته هشیم خاکی است که از دیوار پوسیده ریزش میکند و باد که میآید آنها را مستدبر میکند لکن چنانچه بعضی گفته‌اند عرب هر چیز تر و نرمی که خشک شود آن را هشیم گوید که آنان بیک صیحه جبرئیل مثل گیاه خشک گردیدند.

وَ لَقَد یَسَّرنَا القُرآنَ لِلذِّکرِ فَهَل مِن مُدَّکِرٍ اینکه آیه مبارکه بالا در اینکه سوره چهار مرتبه تکرار شده است و هر یک راجع بحکایت یک پیمبری است اشاره به اینکه در هر یک از اینکه حکایات پند و اندرزی است که انسان متفکر بایستی متنبه گردد و بداند که

کیفر اعمال بد منحصر بقیامت نیست بلکه در اینکه عالم هم نیز کم و بیشی هر کسی مکافات اعمال خود را خواهد دید. (ان خیرا فخیرا و ان شرا فشرا).

کَذَّبَت قَومُ لُوطٍ بِالنُّذُرِ إِنّا أَرسَلنا عَلَیهِم حاصِباً قوم لوط (ع) پیمبر خود را تکذیب کردند و وحی و ارسال او را دروغ پنداشتند چون چنین کردند مستحق عذاب گردیدند و مبتلا گردیدند بباد سختی که سنگ ریزه بر آنها میریخت.

بعضی گفته‌اند چنان باد سختی بود که سنگ‌های بزرگ را بر آنان می‌ریخت و در لغت (حاصبا) گفته‌اند (حصباء) سنگ کوچکی را گویند که مشت را پر نکند (و محصب) آن جایی را نامند که در آن سنگ ریزه اندازند در منی.

صفحه : ۴۳۸

إِلّا آلَ لُوطٍ نَجَّیناهُم بِسَحَرٍ تمام قوم لوط از آن باد سخت هلاک گردیدند مگر آل و تابعین لوط «ع» که آنها در موقع سحر نجات یافتند.

نِعمَةً مِن عِندِنا و نجات یافتن آل لوط نعمتی بود از طرف ما یعنی از طریق فضل الهی بود که آل لوط از اینکه بلاء مهلک نجات یافتند.

کَذلِکَ نَجزِی مَن شَکَرَ اینطور ما جزاء میدهیم کسی را که شاکر باشد.

اشاره به اینکه کسی که بشکرانه نعمت‌های حق تعالی از اطاعت او سرنپیچد و در مقام اطاعت و بندگی برآمده و تسلیم پیمبران و اوامر حق تعالی گردد خداوند در سختی‌های امور دنیوی و اخروی وی را از نظر لطف خود دریغ نخواهد داشت و همیشه او را یار و مددکار خواهد بود.

وَ لَقَد أَنذَرَهُم بَطشَتَنا فَتَمارَوا بِالنُّذُرِ وجدا نوح (ع) قوم را از عذاب خدا ترسانید لکن آنان شک آوردند در رسالت حضرت لوط (ع) یا شک آوردند بانزال وحی و اعتنایی بوعید ننمودند و بهمان اعمال زشت مداومت نمودند تا وقتی که بر آنان عذاب فرود آمد.

وَ لَقَد راوَدُوهُ عَن ضَیفِهِ فَطَمَسنا أَعیُنَهُم فَذُوقُوا عَذابِی وَ نُذُرِ قوم لوط فسق و فجور را از حد گذرانیدند و بنا بر آنچه مفسرین گفته‌اند عده‌ای از ملائکه بصورت انسان در خانه لوط (ع) وارد شدند قوم لوط خواستند بخانه لوط وارد گردند و مراد خود را از آنها حاصل نمایند و میگفتند آنها را تسلیم ما کن و در مقام جدال و نزاع با حضرت لوط (ع) برآمدند هر قدر لوط آنها را نصیحت مینمود فائده‌ای نمی‌بخشید تا آنکه درب را شکسته و وارد آن خانه که ملائکه بودند گردیدند (فَطَمَسنا أَعیُنَهُم) چون نزاع را از حدّ گذرانیدند جبرئیل بلوط گفت:

(خل بیننا و بینهم) آنان را بما واگذار چون آنها در آن خانه وارد گردیدند جبرئیل

صفحه : ۴۳۹

شهپر خود را بر چشمه‌های آنان زد همگی کور شدند و چنان نابینا شدند که از چشم‌های آنها اثری باقی نماند و مدهوش و متحیر می‌افتادند و برمیخاستند و فریاد میکردند که لوط ما را سحر نموده.

وَ لَقَد صَبَّحَهُم بُکرَةً عَذابٌ مُستَقِرٌّ فَذُوقُوا عَذابِی وَ نُذُرِ وقتی قوم لوط (ع) طغیان را از حدّ گذرانیدند در اول روز مبتلا گردیدند بعذابی که مستقر و دائمی بود یعنی عذاب از آنان مرتفع نگردید تا آنکه همگی آنان را هلاک نمود و بآتش جهنم متصل گردانید پس بآنان گفته شد بچشید عذاب را در نتیجه آنچه را که پیغمبر ما لوط بشما وعده داد و تهدید نمود شما را از عذاب و شما دروغ پنداشتید.

[سوره القمر (۵۴): آیات ۴۰ تا ۵۵]

اشاره

وَ لَقَد يَسَّرنَا القُرآنَ لِلذِّكرِ فَهَل مِن مُدَّكِرٍ (۴۰) وَ لَقَد جاءَ آلَ فِرعَونَ النُّذُرُ (۴۱) كَذَّبُوا بِآياتِنا كُلِّها فَأَخَذناهُم أَخذَ عَزِيزٍ مُقتَدِرٍ (۴۲) أَ كُفّارُكُم خَيرٌ مِن أُولئِكُم أَم لَكُم بَراءَةٌ فِي الزُّبُرِ (۴۳) أَم يَقُولُونَ نَحنُ جَمِيعٌ مُنتَصِرٌ (۴۴)
سَيُهزَمُ الجَمعُ وَ يُوَلُّونَ الدُّبُرَ (۴۵) بَلِ السّاعَةُ مَوعِدُهُم وَ السّاعَةُ أَدهى وَ أَمَرُّ (۴۶) إِنَّ المُجرِمِينَ فِي ضَلالٍ وَ سُعُرٍ (۴۷) يَومَ يُسحَبُونَ فِي النّارِ عَلى وُجُوهِهِم ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ (۴۸) إِنّا كُلَّ شَيءٍ خَلَقناهُ بِقَدَرٍ (۴۹)
وَ ما أَمرُنا إِلّا واحِدَةٌ كَلَمحٍ بِالبَصَرِ (۵۰) وَ لَقَد أَهلَكنا أَشياعَكُم فَهَل مِن مُدَّكِرٍ (۵۱) وَ كُلُّ شَيءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ (۵۲) وَ كُلُّ صَغِيرٍ وَ كَبِيرٍ مُستَطَرٌ (۵۳) إِنَّ المُتَّقِينَ فِي جَنّاتٍ وَ نَهَرٍ (۵۴)
فِي مَقعَدِ صِدقٍ عِندَ مَلِيكٍ مُقتَدِرٍ (۵۵)

صفحه : ۴۴۰

ترجمه

محققا ما آسان کردیم قرآن را برای تذکر و اندرز گرفتن پس آیا کسی هست که متذکر گردد و پند گیرد.
و محققا برای آل فرعون تهدید دهندگان آمدند
و آنان تمام آیات ما را (معجزات حضرت موسی را) تکذیب نمودند پس آنها را گرفتیم گرفتن غالب استوار (تحت اقتدار و غضب پروردگار جبار گرفته شدند)
آیا کفار زمان شما بهترند از کفار زمان پیشین، یا برای شما کافرین برائتی است در کتابها (مثل تورات و انجیل و زبور)
یا می‌گویید ماها یاری کننده یکدیگر میباشیم-
بزودی تمام شما (در جهاد مؤمنین) مغلوب گردیده و بپشت خواهید برگردید (یعنی از جنگ فرار میکنید)،
بلکه در روز قیامت وعده‌گاه عذاب کلی آنان است و رستخیز سخت‌تر و تلخ‌تر است،
بدرستی گناهکاران در گمراهی و آتش سوزان واقع خواهند بود.
روزی که بروهایشان در آتش کشیده شوند (بآنها گفته میشود) بچشید احساس الم آتش را
بحقیقت و درستی ما هر چیزی را باندازه خلقت نمودیم (باندازه معینی که کم و بیش نخواهد گردید-
و امر ما نیست مگر یک کلمه مانند بهم زدن چشم (که وقتی چیزی اراده نمودیم فورا موجود میگردد)
و محققا ما (از کفار) اشتباه و امثال شما را هلاک گردانیدیم پس آیا کسی هست که متذکر گردد-
و هر چه از اعمال و افعال کرده‌اند در نامه اعمال آنها ثبت گردیده،
و هر کوچک و بزرگی نوشته شده،
بحقیقت و درستی که پرهیزکاران در بوستانهایی می‌باشند که در آنها نهرها و جویهایی است (که همیشه جریان دارد)
و آنها در نشیمن‌گاه راستی و درستی نزد پادشاه مقتدر ساکن گردیده‌اند.
(یعنی در جوار قرب الهی قرار گرفته‌اند)

صفحه : ۴۴۱

توضیح آیات

وَ لَقَد یَسَّرنَا القُرآنَ لِلذِّکرِ فَهَل مِن مُدَّکِرٍ اینکه مرتبه چهارم است که آیه بالا در اینکه سوره مبارکه تکرار گردیده و تکرار اینکه آیه نظیر تکرار (فَبِأَیِّ آلاءِ رَبِّکُما تُکَذِّبانِ) در سوره الرحمن و (وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ) در سوره مرسلات است و نیز در هر موقعی که آیه‌ای تکرار میگردد اضافه بر اینکه مطلب مربوطه به آنرا مؤکّد میگرداند بکثرت تکرار و استماع آن القاء بنفس میگردد یعنی از راه گوش و استماع یا از راه قول و گفتار بدلالت الفاظ معانی مندرجه در آنها از راه زبان و گوش در قلب سرایت می‌نماید و به تکرار آن مشدد میگردد و یکی از فائده ذکر و تکرار آن که اینقدر در آیات و احادیث تأکید در آن شده است شاید همین باشد.

از بعض عرفاء است که در اینکه حکایت اشاره‌ایست بمعامله لوط روح- با قوم نفس امّاره و معامله خدا نسبت بآنها و نجات دادن لوط روح بسبب صفات روحانیه و هلاکت قوم لوط بسبب صفات بشریه طبیعیه و هر کسی که شهوت بهیمیه و شهوت جماع بر وی غالب گردید واجب و لازم است که آن را بسنگ (لا اله الا اللّه) بشکند و اینکه صفت را بضدش معالجه کند، و خود را متصف گرداند بصفت عفت که آن حالتی است متوسط بین خمود نفس، که تفریط در قوه شهویه است و عدم اعمال آن زائد بر آن حکمتی که برای آن خلقت گردیده، و بین فجور که افراط در آنست و عفیف کسی را گویند که بر طبق دستور عقل و شرع و عرف اینکه قوه را بکار اندازد و حدّ وسط بین دو طرف افراط و تفریط آن را مراعات نماید.

(تفسیر روح البیان) وَ لَقَد جاءَ آلَ فِرعَونَ النُّذُرُ- کَذَّبُوا بِآیاتِنا کُلِّها فَأَخَذناهُم أَخذَ عَزِیزٍ مُقتَدِرٍ (النذر) جمع انذار و انذار بمعنی بیم دادن و ترسانیدن و تهدید نمودن است و چون فرعون و فرعونیان موسی (ع) و هارون را تکذیب نمودند با تکذیب

صفحه : ۴۴۲

کردند تمام انبیاء را چون که تکذیب یکی از آنها مستلزم تکذیب جمیع است و آیات و معجزات نه‌گانه‌ای را که در کلام اللّه اشاره بآن نموده بقوله تعالی (وَ لَقَد آتَینا مُوسی تِسعَ آیاتٍ بَیِّناتٍ) سوره بنی اسرائیل آیه ۱۰۳ دروغ پنداشتند پس چون انکار و تعدی را از حدّ گذارنیدند و اتمام حجت بر آنان گردید (فَأَخَذناهُم) پس آنان را گرفتیم (أَخذَ عَزِیزٍ مُقتَدِرٍ) مثل گرفتن پادشاه مقتدری که غالب و مستولی بر همه چیز است.

أَ کُفّارُکُم خَیرٌ مِن أُولئِکُم أَم لَکُم بَراءَةٌ فِی الزُّبُرِ أَم یَقُولُونَ نَحنُ جَمِیعٌ مُنتَصِرٌ در مقام تهدید مشرکین اهل مکّه یا تمام کفّار عصر نبی خاتم صلّی اللّه علیه و اله و سلّم برآمده و بهمزه استفهامی انکاری پرسش مینماید که وقتی قصص و حکایات امم سابقه را شنیدند و دانستند که آنان در اثر مخالفت پیمبران و سفراء الهی چگونه هر یک بطرزی خاص مبتلا بعذاب و سخط الهی گردیدند چگونه متنبه نمیگردند شما چه شرافت و مزیتی نسبت بآنان دارید که مطمئن از عذاب گردیده‌اید آیا شما از حیث صفات یا از جهت خلقت بر آنها مزیّت دارید یا آنکه چنین گمان میبرید که در کتابهای آسمانی پیش از قرآن برای شما از عذاب و سخط الهی برات آزادی رسیده یا گمان میکنید و می‌گویید ما جماعتی هستیم با قوت و شوکت و کسی بر ما غالب نخواهد گردید زیرا که بعضی یاری بعضی دیگر را میکنیم و متحد هستیم.

خلاصه آیه اشاره به اینکه شما کفّار اهل مکّه نه از جهت قوّت و شوکت و نه از جهت مال و ثروت مزیتی بر امم سابقه ندارید که وقتی در مورد سخط و غضب الهی واقع گردیدند دیگر ملجأ و پناه‌گاهی نبود که عذاب را از خود رفع نمایند قدری چشم خود را باز کنید و به بینید چگونه در اثر مخالفت مبتلا بعذاب‌های شدید گردیدند.

خوب است مسلمان‌های امروزه هم که نام خود را مسلمان گذارده‌انـد و علنا بمقـدسات شـرع مقدس توهین می‌نمایند قدری اینکه آیات را بنگرند و قدری متنبه گردند و بدانند خدای ما و خدای کسانی که مبتلا بعذاب شدند یکی است و در

صفحه : ۴۴۳

انسـانیت نیز مـا با آنها فرقی نـداریم و همین طوری که کثرت گناه و مخالفت پیمبران سـبب شـد که در موقع عـذاب واقع گردیـدند ممکـن اسـت بر مـا نیز عـذاب نـازل گردد همـانطوری که بر آنـان نـازل گردیـد و بداننـد اگر چه خداونـد در موقع رحمت (أرحم الراحمین) است در موقع غضب نیز شدیـد الانتقـام و اشـد المعـاقبین خواهـد بود لکن متأسـفانه ما اسم خود را مسـلمان میگـذاریم و گوئیم کتـاب قـانونی مـا قرآن است و هیـچ خبری حتی از رسم (قرآن) هم نـداریم، و گمـان میکنیم گناه اینکه بگردن اولیاء امور و معلمین مـدارس است که نخستین بایستی دین اطفال و تعلیمات (قرآن را بآنها بیاموزند و سـپس شـروع نمایند در تدریس باقی امور لکن چنین نیست بایستی هر کس رجوع بعقل خود نماید و فکر کند برای چه آفریده شده و تکلیف وی چیست و راه نجات خود را پیدا نماید.

سَیُهزَم ُالجَمعُ وَ یُوَلُّون َالـدُّبُرَ بَل ِالسّاعَهُ مَوعِـدُهُم وَ السّاعَهُ أَدهی وَ أَمَرُّ خـدای متعال کفار را تهدیـد مینمایـد هم بعـذاب دنیا و هم بعذاب آخرت عذاب دنیای کفّار مکّه چنانچه مفسرین گفته‌اند جنگ بدر بوده که آنان شکست خوردند و از جنگ فرار نمودند، و اینکه مطلب یکی از پیش گوئیهـای قرآن مجیـد بشـمار میرود در (منهـج بروایت صـاحب کشـاف که از عمر چنین نقل نموده وقتی اینکه آیه فرود آمـد من مقصود اینکه آیه را ندانسـتم تا روز بـدر دیدم رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و اله و سـلّم زره میپوشد و میگوید (سَیُهزَم ُالجَمعُ وَ یُوَلُّون َالـدُّبُرَ) فهمیـدم اینکه آیه دلالت دارد بر پراکنده‌گی مشـرکین و غلبه مسـلمین. پایان اینکه عذاب و مغلوبیت مکافـات و کیفر اعمال بـد دنیوی کفّار بود، لکن مجازات و عـذاب سـخت‌تر در قیامت که وعـده‌گاه آنها است خواهنـد دیـد و آن (أَدهی وَ أَمَرُّ) (ادهی) مأخوذ از داهیـهٔ که بمعنی بلیّه و آفت و شـدت است اشاره به اینکه و لو آنکه کفار در دنیا غالبا بعکس العمل خود و بمکافات اعمال خود میرسـند لکن جای مجازات و محل عـذاب آنان قیامت است که عذاب قیامت بمراتب سـخت‌تر و تلخ‌تر خواهد بود.

صفحه : ۴۴۴

إِنّ َالمُجرِمِین َفِی ضَـلالٍ وَ سُـعُرٍ یَوم َیُسحَبُون َفِی النّارِ عَلی وُجُوهِهِم ذُوقُوا مَس ّسَـقَرَ آیه در مقـام بیان عـذاب اشـقیاء و گناهکاران برآمـده و شایـد مقصود از مجرمین همـان کفـار باشـند که در آیه بالاـ آنان را تهدیـد بعـذاب نموده، یا مطلق متمردین و کسانی که آیات خـدا را تکـذیب نموده یا مینماینـد و ممکن است مقصود از مجرمین تمام گناهکاران باشـند از مسـلمانان و غیر آنها لکن بقید (فی ضـلال) و نیز بقرینه آیه بالا حملش بر کفار اولی بنظر میآید، زیرا کسـی که در طریق اسلام وارد گردید بدرجه‌ای هدایت یافته و لو آنکه گنهکار باشد.

خلاـصه در روز رسـتاخیز کفار را برو بجهنم می‌کشاننـد و گفته میشود بآنان بچشـید حرارت و سـختی سـقر را و سـقر یک درکه‌ای است از جهنم.

إِنّا کُل ّشَـی ءٍ خَلَقنـاه ُبِقَـدَرٍ اشاره به اینکه در ابتـداء آفرینش بحکمت ازلی و قـدرت سـرمدی برای هر چیزی انـدازه و حـدّی مقرر گردیده و نظام عالم را روی همین پایه استوار گردانیده چنانچه مشاهده مینمائیم که هر چیزی را شکل و اندازه‌ای هست که در خور او تعیین گردیده و بطوری در حدّ اعتدال قرار گرفته که اگر ذره‌ای از حدّ خود تجاوز نماید و کم و زیاد گردد نظام وجودش مختل خواهد گردید.

و همین طوری که برای هر فردی از بشر یا فردی از حیوان یا نبات کمیت و کیفیتی است مخصوص بخود از تعادل و توازن بین اجزاء و شکل و هیئت مخصوص که بآن خصوصیات از دیگران امتیاز یافته همین طور کلیه نظام عام کبیر نیز روی میزان اعتدال و تعادل اجزاء قرار گرفته و هر موجودی را بجای خود و در مرتبه خود موظف بعملی گردانیده و همگی اجزاء عالم دست بدست هم داده و ابراز فعالیت نموده و نظام عالم را تشکیل میدهند و هیچیک از خدمت مرجوعه بخود سستی نمی‌نمایند.

فقط از بین موجودات انسان (ظَلُوماً جَهُولًا) ظلم بخود نمود و از انجام اوامر تشریعی سستی مینماید، اینکه است که روی نظام عالم که هر چیزی که از حدّ

صفحه : ۴۴۵

خودش تجاوز نمود منعکس بضدش میگردد بشر متمرد نیز از مرتبه‌ای که برای وی آماده شده بود که بایستی ترقی و تعالی نماید تا آنکه خود را بعلیین رساند عکس نفس ناطقه و روح مجرد خود را چنان تنزل داده که بسیر قهقرایی بقعر جهنم پرتاب خواهد گردید قوله تعالی:

(لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ فِی أَحسَنِ تَقوِیمٍ ثُمَّ رَدَدناهُ أَسفَلَ سافِلِینَ)«۱» اینکه است که عذاب کفار نیز بتقدیر ازلی روی میزان حکمت و اعتدال در خور عمل آنها تعیین گردیده، و نیز چنانچه گفته شد می‌توان از آیه استنباط نمود که شکافته شدن قمر بامر حضرت رسول صلّی اللّه علیه و اله و سلّم نیز بتقدیر ازلی در همان ابتداء خلقت روی میزان اعتدال مقرر گردیده و جزء نظام عالم قرار داده شده و مخالف حکمت نبوده.

وَ ما أَمرُنا إِلّا واحِدَةٌ کَلَمحٍ بِالبَصَرِ اینکه آیه نظیر آیه‌ای است که در سوره (یس) فرموده (إِنَّما أَمرُهُ إِذا أَرادَ شَیئاً أَن یَقُولَ لَهُ کُن فَیَکُونُ)«۲» و در جای دیگر (وَ ما أَمرُنا إِلّا واحِدَةٌ کَلَمحٍ بِالبَصَرِ او هو اقرب من ذلک) چنانچه معلوم است (لفظ کن در آیه کُن فَیَکُونُ) که از کاف و نون ترکیب شده باشد در کار نبوده بلکه اشاره بسرعت موجودات است که بمحض اراده ازلی بدون وسائل خارجی در ابتداء آفرینش بقدرت مطلقه الهی بیک تجلی رحمانی و یک اراده وحدانی تمام حقایق و ماهیات امکانی هر یک بقدر استعداد و بر وفق نظام عالم از نیستی بهستی آمده و هر یک بوقت و موقعی که در خور وی بوده ظهور و بروز نموده، که تقدیرات ازلی است و اجراء آن در (فیما یزال) انجام می‌گیرد.

۱- سوره تین آیه ۴ و ۵ محققا ما خلقت نمودیم انسان را در بهترین خلقت و اعتدال پس از آن برگردانیدیم وی را بپائین‌ترین پایها

۲- سوره یس آیه ۷۴

صفحه : ۴۴۶

(کَلَمحٍ بِالبَصَرِ) اشاره بسرعت اجراء حکم تکوینی الهی است که بمحض اراده که از روی علم بنظام عالم قرار گرفته تقدیرات در عالم (قضاء) ثابت گردیده و در (لوح محفوظ و دفتر آفرینش) ثبت شده و در آن مرتبه وقت و زمانی تصور ندارد بلکه حدود زمان و مکان نیز در همان مرتبه تعیین گردیده.

وَ لَقَد أَهلَکنا أَشیاعَکُم فَهَل مِن مُدَّکِرٍ در مفردات گفته اشیاء جمع شیعه است، و در منتهی الارب که ترجمه قاموس است گفته (شیع بفتح شین بمعنی مثل و مانند است) و در (مجمع البیان) گفته اشیاع و نظائرش بمعنی اشیاع و نظائرش بمعنی اشباهست.

آیا کفّار و مشرکین نمی‌بینند که چگونه اشباه آنها را که مصرّ در کفر بودند هلاک گردانیدیم با اینحال آیا کسی هست که از واقعه پیشینیان و عذابی که در اثر مخالفت پیمبران بآنان رسیده متذکر گردد و پند گیرد.

وَ كُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ وَ كُلُّ صَغِيرٍ وَ كَبِيرٍ مُسْتَطَرٌ اینکه آیه نیز تأکید مینماید آیات بالا را که آنچه انسان کرده از گفتار و اعمال و رفتار و آنچه در باطن خود ذخیره نموده از نیات و اخلاقیات و ملکات حمیده یا نکوهیده از اعمال بد و خوب کوچک و بزرگ تماما در دیوان حفظه و نامه اعمال محفوظ و ثابت گردیده اینکه است که وقتی انسان در قیامت نظر می‌کند بسجل اعمال خود از روی تعجب و بهت میگوید (ما لِهذَا الكِتابِ لا يُغادِرُ صَغِيرَةً وَ لا كَبِيرَةً إِلّا أَحصاها) سوره کهف آیه ۴۷ اینکه آیه و امثال آن تأیید می‌نماید آن را که در علوم جدیده استکشاف نموده‌اند که آنچه در عالم واقع است در جای خود ثابت و برپا است و چیزی که موجود شد فانی نمیگردد.

آری همه موجودات ازلا و ابدا در علم حضوری حق تعالی ثابت و محقق خواهند بود اگر چه هر یک محدود بحدی و مقید بزمانی و مکانی و محدود بحدود امکانیه میباشد لکن محدود بودن آنها و مقید بودن هر یک بزمان خاص منافی با علم حضوری

صفحه : ۴۴۷

حق تعالی نیست زیرا که او جلت عظمته محیط بر هر چیزی است و همه تحت قیومیت اویند و علمای طبیعی با اینکه دقت و تبحری که در استکشاف حقایق موجودات دارند و از روی همان کشف حقایق اختراعات محیر العقول در جامعه پدیدار نموده‌اند چون سطح علومشان از محسوسات و علوم طبیعی بالاـ نمیرود اگر از آنان سؤال شود موجوداتی که علی الدوام از نظر ما میگذرد و از نیستی بهستی و از هستی بسوی عدم رهسپار میگردند در کجا موجودند و محل قرارگاه آنها چیست آنان عاجز از جواب می‌مانند.

و نتوانند بفهمند که عوالم در طول یکدیگرند هر ما دونی تحت تربیت ما فوق خود قرار گرفته و سلسله موجودات منتهی میگردد بقیوم کلّ و مبدء آفرینش که او موجود بخود و قوام موجودات بسته باراده و قیومیت او است.

إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنّاتٍ وَ نَهَرٍ فِي مَقعَدِ صِدقٍ عِندَ مَلِيكٍ مُقتَدِرٍ بحقیقت پرهیزکاران در قیامت در بوستانهایی باشند که نهرها و چشمه‌های آب در آنجا علی الدام در جریان است.

نهر اسم جنس است که اطلاق بر کم و زیاد هر دو میشود و جمع آن انهار است و اشاره بسعه مقام متقیان دارد که متقیان و اشخاص با تقوی در نشیمن‌گاه صدق و راستی نزد پادشاه مقتدر قرار گرفته‌اند آن پادشاهی که استیلاء دارد بر همه چیز و تمام موجودات از پرتو فیض و رحمت او از نیستی بهستی آمده‌اند و بوجود او موجود میباشند و هستی آنها قائم باو است.

اینکه آیه نظیر آن آیه است که فرموده (إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقامٍ أَمِينٍ) و در اینجا اشاره بمقام بلند تقوی نموده و متقین را چنین معرفی مینماید که آنان کسانی میباشند که در جایگاه صدق تمکن نموده و قرارگاه آنها نزد پادشاه مقتدر دائمی خواهد بود از حضرت امام جعفر صادق علیه السّلام نقل شده که (خدای تعالی آن مکان را موصوف بصدق نموده و غیر از اهل صدق در آن مکان منزل نخواهند داشت.

صفحه : ۴۴۸

سؤال مقصود از متقین کیانند و جایگاه صدق یعنی چه و عندیّت متقین نزد ملیك مقتدر بچه معنی است.

پاسخ سؤال اول در جاهای دیگر گفته شده که تقوی که بمعنی خودداری نمودن است مراتبی دارد، مرتبه اول خودداری نمودن از معاصی دوم خودداری نمودن از ترک اوامر و عمل نمودن بآنچه بحکم عقل و شرع انسان موظف بر انجام آن گردیده با خلوص نیّت سوم خودداری نمودن و نگاه داشتن دل از آنچه وی را از حق تعالی باز دارد و علی الدّوام متذکر یاد او بودن و آنی از او غفلت نورزیدن.

پاسخ سؤال دوم جایگاه صدق مکان حقیقت و درستی است که چنین اشخاص با تقوی در آن محل اقامت و تمکن خواهند داشت

و جايگاه هميشه گى آنان است و چون در مكان راستى و درستى تحقق پيدا نموده‌اند در اعمال ظاهرى نيز راستگو و راست كردار و راست رفتارند.

پاسخ سؤال سوم (عنديت متقين) متفرع بر همان دو فضيلت آنان است يكى تقوى بتمام معنى و ديگر صدق و راستى و درستى و عنديت نزد حق تعالى نتيجه تقوى و صدق و منبعث از آن است و عنديت مقام بسيار بلندى است كه اختصاص داده بمردمان با تقوى و آنان كسانى مى‌باشند كه بمحل قرب جوار رحمت الهى رسيده و معلوم است مقصود از قرب كه از (كلمه عنديت) استفاده ميشود قرب مكانى نيست بلكه قربى است غير از قرب مكانى و زمانى بلكه بالاتر از قرب شرفى نيز بشمار ميرود و آن مقام مقربين از ملائكه و انبياء و شهداء و مؤمنين با تقوى خواهد بود و شايد اشاره باشد (بفناء فى اللّه و بقاء باللّه) كه دائر بين عرفاء است كه انسان كامل وقتى بمقام قرب معنوى رسيد آن وقت اقتدار و مالكيت حق را معاينه مينمايد و خود را قطره‌وار در درياى عظمت الهى ناچيز مى‌بيند بلكه اصلا خود را در ميان نمى‌بيند و مشاهده مى‌نمايد كه تمام آثار از حق و قائم باو ميباشند و البته

صفحه : ۴۴۹

رسيدن باين مقام كار آسانى نيست زحمت فراوان لازم دارد تا خود يا غير خود را مى‌يابى هرگز او را نيابى تا دلت نزد زرد و سرخ عالم طبيعت است و دست و پاى خود را بزنجير آرزو و آمال دنيوى بسته‌اى قدمى بسوى عالم حقيقت نتوانى برداشت.

در تأويلات نجميه در توجيه آيه چنين گفته يعنى متّقين باللّه در بهشتهاى وصال و آبهاى معرفت و حكمت فرو رفته و غوص نموده و از آن بيرون آرند درهاى معارف و لؤلؤهاى عوارف و در نشيمن‌گاه صدق و آن مقام وحدت ذاتيه در مقام عنديت متمكن گرديده‌اند چنانچه حضرت رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم چنين فرموده

(ابيت عند ربّى يطعمنى و يسقينى)

و در كشف الاسرار چنين گفته كلمه (عند) رقم! قريب و تخصيص دارد يعنى فردا اهل قرب بمقام عنديّت اختصاص خواهند داشت و پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و اله و سلّم در همين عالم مخصوص بمقام عنديّت بوده زيرا كه فرموده:

(ابيت عند ربّى)

و چون آن رتبه كه امروز خواص بآن نازند پاى ادناى او است (و رتبه پائين آن را) آنان در قيامت يابند پس از مرتبه اعلاى فرداى حضرتش كه نشان خواهد داد.

اى محرم سرّ لا يزالى مرءاة جمال ذو الجلالى

مهمان ابيت عند ربى صاحب دل لا ينام قلبى

از قربت حضرت الهى هستى بمثابه‌ئى كه خواهى

قربى كه عبارتش نسنجد در حوصله خرد نگنجد

گم گشته بود عبارت آنجا بلكه نرسد عبارت آنجا

و آيه اشاره باين است كه تقوى عبد را ميرساند بسوى درجات بهشتهاى و نهرهاى علوم و معارف حقّه حقيقيه الهيّه پس از آن وى

را بمقام صديقين

صفحه : ۴۵۰

مى‌رساند پس از آن بمقامى رسد كه وحدت ذاتيه حق را مشاهده نمايد كه اشاره بآن بعنديت نموده و در آن مستقر و متمكن ميگردد.

اى خوشا عشقى كه مؤمنان راست در آن مجلس انس و حظيره قدس باديه انتظار بريده بكعبه وصال رسيده خلعت رضا پوشيده شربت سرور از چشمه وفاء نوشيده عيش بى‌عتاب و نعمت بى‌حساب، و ديدار بى‌حجاب يافته (تفسير روح البيان) اينك جزء ششم از تعداد تفسير مخزن العرفان در علوم قرآن از سوره الزخرف الى آخر سورة القمر بپايان رسيد بقلم:

كمترين خادمه‌اى از خدام آل رسول صلّى اللّه عليه و اله و سلّم و كوچكترين ذره‌اى از ذرارى بتول و امة من اماء اللّه تعالى در روز سه شنبه ۲ جمادى الثانية ۱۳۸۵ هجرى قمرى مطابق با ششم مهر ماه ۱۳۴۴ هجرى شمسى هو الاول و الاخر و الظاهر و الباطن و هو بكل شيئى عليم و السلام على من اتبع الهدى (پايان)

جلد چهاردهم

مقدمه

(نكته قابل توجه)

سرّ اينكه بر خلاف قانون مفسّرين كه پس از اتمام تفسير سوره بقره شروع مينمايند بتفسير سوره آل عمران دو جزو از آخر قرآن را در نظر گرفتم كه راجع بسوره‌هاى كوچك مختصر تفسيرى بنمايم اينكه بود كه با خود انديشه نمودم كه روى ميزان طبيعى خيلى بعيد است با اينكه كبر سنّ و علت مزاج اجل مهلت دهد بتوانم تمام قرآن را و لو در كمال اختصار باشد ترجمه و تفسير نمايم پس بهتر اينكه است كه آنچه از قرآن مجيد مهمتر است در نظر گيرم كه اگر موفّق نشدم بتفسير كامل عمل بمهمتر شده باشد و بعدا اگر سعادت يارى كرده و موفّق شدم بتفسير سوره‌هاى جلوتر اقدام نمايم.

تفسير نمودن سوره‌هاى آخر بدو جهت مزيّت دارد يكى كمتر تفسير شده بعلّت آنكه غالبا مفسّرين باميد آنكه تمام قرآن را تفسير نمايند بترتيب شروع كرده‌اند و اجل بآنان مهلت نداده كه تفسير كاملى بنويسند اينكه است كه سوره هاى آخر كمتر تفسير شده.

و ديگر آنكه بسيارى از سوره‌هاى آخر مكّى است كه در اوّل بعثت در مكّه فرود آمده مثل سوره تبارك، نون و القلم الحاقّة ما الحاقة، القارعة ما القارعة معارج، اذا الشمس كوّرت، اذا السّماء انفطرت، اذا السّماء انشقّت و بسيارى از سوره‌هاى ديگر كه بيشتر آنها اجتماعى است كه در مكّه فرود آمده و در دو جزو آخر قرآن قرار گرفته.

و آن مدّتى كه حضرتش در مكّه مبعوث برسالت گرديده بود همان اوائل

صفحه : ۳

اسلام بود و اهل مكّه از فصيح‌ترين فصحاى عرب بودند و در آن زمان علم و ادبيّات بين اهل مكّه و اعراب شايع بود و نظر به اينكه هر پيمبرى براى اثبات پيمبرى خود بايستى معجزه آورد و نيز معجزه هر پيمبرى بايستى ما فوق كمال اهل آن زمان باشد اينكه بود كه معجزه عمده رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم از سنخ كلام واقع گرديد و در فصاحت و بلاغت طورى بود كه احدى نتوانست با او معارضه نمايد.

سوره‌های آخر قرآن هم باعتبار فصاحت و بلاغت گفتار و هم باعتبار معنویات و اسرار و رموزی که منطوی در آنها است راجع بمبدء و معاد و اوضاع عالم علوی و سفلی از مجردات و فرشتگان و موجودات جوی و امثال آن و مادّیات و امور طبیعی از اوضاع سماوی و موجودات بزرگ خلقت مثل ماه و خورشید و ستارگان و اوضاع ارضی از زمین و کوه‌ها و دریاها که بسیاری از عجائب خلقت را بصورت قسم تذکّر داده و یاد آوری نموده که مردم در آنها نظر کنند و تدبّر نمایند و از عظمت آنها پی بعظمت خالق آنها ببرند اینکه است که سوره‌های آخر بر باقی سوره های دیگر برتری و مزیّت دارد.

و سوره‌های وسط اکثر آن راجع بعبادات و احکام و قصص پیمبران و غیر اینها میباشد لکن هر یک از سوره‌ها و آیات آخر قرآن با کوچکی آن یک عالم معانی و رموز راجع باسرار کاینات و نظام خلقت و کیفیّت پیدایش مخلوقات و ابتدا و انتهای عالم مادّیات و پیدایش عالم قیامت و بیان کیفر اعمال بدکاران و اوصافی بهشت و جهنّم و آنچه در آن است از نعمت‌هایی که نه چشمی دیده و نه گوشی شنیده و نه بخاطر احدی خطور نموده که بجزای اعمال خوبان ببهشتیان وعده داده و انذار و تهدید و عذابهایی که قلب را بهیجان و اعضا را بتکان و دل را پاره میکند برای جهنمیان آماده گردانیده.

صفحه : ۴

سوره ملک

اشاره

مکیّة و هی ثلاثون آیه

[سوره الملک (۶۷): آیات ۱ تا ۱۱]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
تَبارَکَ الَّذِی بِیَدِهِ المُلکُ وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ (۱) الَّذِی خَلَقَ المَوتَ وَ الحَیاةَ لِیَبلُوَکُم أَیُّکُم أَحسَنُ عَمَلاً وَ هُوَ العَزِیزُ الغَفُورُ (۲)
الَّذِی خَلَقَ سَبعَ سَماواتٍ طِباقاً ما تَری فِی خَلقِ الرَّحمنِ مِن تَفاوُتٍ فَارجِعِ البَصَرَ هَل تَری مِن فُطُورٍ (۳) ثُمَّ ارجِعِ البَصَرَ کَرَّتَینِ یَنقَلِب إِلَیکَ البَصَرُ خاسِئاً وَ هُوَ حَسِیرٌ (۴)
وَ لَقَد زَیَّنَّا السَّماءَ الدُّنیا بِمَصابِیحَ وَ جَعَلناها رُجُوماً لِلشَّیاطِینِ وَ أَعتَدنا لَهُم عَذابَ السَّعِیرِ (۵) وَ لِلَّذِینَ کَفَرُوا بِرَبِّهِم عَذابُ جَهَنَّمَ وَ بِئسَ المَصِیرُ (۶) إِذا أُلقُوا فِیها سَمِعُوا لَها شَهِیقاً وَ هِیَ تَفُورُ (۷) تَکادُ تَمَیَّزُ مِنَ الغَیظِ کُلَّما أُلقِیَ فِیها فَوجٌ سَأَلَهُم خَزَنَتُها أَ لَم یَأتِکُم نَذِیرٌ (۸)
قالُوا بَلی قَد جاءَنا نَذِیرٌ فَکَذَّبنا وَ قُلنا ما نَزَّلَ اللّهُ مِن شَیءٍ إِن أَنتُم إِلاّ فِی ضَلالٍ کَبِیرٍ (۹)
وَ قالُوا لَو کُنّا نَسمَعُ أَو نَعقِلُ ما کُنّا فِی أَصحابِ السَّعِیرِ (۱۰) فَاعتَرَفُوا بِذَنبِهِم فَسُحقاً لِأَصحابِ السَّعِیرِ (۱۱)

صفحه : ۵

ترجمه آیات

بنام خدای بخشنده مهربان

بزرگوار و متعالی است از صفات مخلوقات خدای آن چنانی که مملکت هستی بدست قدرت او است،

و آن کسی است که مرگ و زندگی را آفریده برای آنکه شما را بیازماید که کدام یک نیکوکارتر (و در عمل خالص‌ترید) و او غالب و قاهر و آمرزنده گناهان است،

آن خدایی که هفت آسمان را طبقه بطبقه آفریده و منظّم و مرتّب گردانید نمیبینی در نظام خلقت رحمان هیچ تفاوت و نقصی و تکرار نظر نما آیا میبینی در نظام محکم آفرینش هیچ منقصت و سستی،

باز دوباره بچشم دل در نظام عالم دقّت نما تا دیده خرد باز شود و بسوی تو بر گردد در حالی که خسته و زبون و حسرت زده گردد،

و محقّقا ما آسمان دنیا را زینت دادیم بچراغ های درخشان (یعنی ستارگان و تیر شهاب) و قرار دادیم آنها را برای راندن شیاطین، و مهیّا ساختیم برای شیاطین عذاب آتش فروزان را،

و اینکه آتش نیز برای کسانی است که بپروردگارشان کافر شدند و عذاب جهنم بد بازگشتی است برای کفّار،

که چون بآتش در افتند فریاد کنند چون فریاد خران و در آن آتش (چون دیگ) بجوش می‌آیند،

جهنم از غیظ کافران نزدیک است شکافته و قطعه قطعه گردد و هر فوجی را که در آتش افکنند خزنه جهنّم از آنان پرسند آیا برای شما رهنما و پیمبر ترساننده از عذاب آخرت نیامد که شما را تهدید کند،

پاسخ، گویند آری رسول حقّ آمد ولی ما تکذیب او کردیم و گفتیم چیزی بر شما فرود نیامده و نیستید شما مگر اینکه در گمراهی بزرگ میباشید،

آن گاه اهل دوزخ (با تأسّف و حسرت) اعتراف نمایند بگناه خودشان پس دوری باد از رحمت خدا مر اصحاب جهنم را- (یعنی بی نصیب هستند از رحمت رحیمی حقّ در آخرت)

[توضیح آیات]

اشاره

تَبارَکَ الَّذِی بِیَدِهِ الْمُلْکُ تبارک در لغت مأخوذ از برک و واقع گردیدن پرنده در آب و در ثبوت

صفحه : ۶

خیرات الهیّه استعمال شده و نسبت بمحسوسات و مادّیّات در جایی گفته میشود که زیادتی حسّی پدید گردد و در معنویات آنجایی که ترقّیات روحانی حاصل شود و نسبت بمقام الوهیّت بدو اعتبار توان تصوّر نمود یکی تعالی و برتری او در ذات و صفات و افعال از آنچه بتصوّر آید و موجود ممکن در مقابل شدّت و عظمت واجب الوجودی او ناچیز و عدم بشمار میرود (لَیسَ کَمِثْلِهِ شَیءٌ) و عظمت و بزرگواری الهی بالاتر از آنست که بذهن بشر خطور نماید یا محدود بحدّی گردد بلکه او سبحانه محیط و مستولی بر تمام کائنات و موجودات است بزرگوار خدایی که طائر افکار دور اندیش در پیرامون کوچک‌تر از اوصاف جمال و جلالش ره نبرد و چشم عقل در اشعه نور جلالش کلیل و زبون گردیده و اظهار عجز مینماید و صفات کمالش را حدّی نیست که خرد بتواند بسرادق جمال الهیّتش راهی پیدا نماید و بوی پیوندد و آثار کبریائیش بر تمام موجودات استیلا و احاطه نموده و همه را بزیور وجود آراسته

و خلقت نوینی بآنان پوشانیده و دیگر برکت باعتبار فیض وجود و بخشش او است آن فیض منبسط و رحمت واسعه که سراسر موجودات در تحت استیلاء و سیطره قدرت و اقتدارش نشو و ارتقاء مینماید که از آن تعبیر بمشیّت تامّه و فیض مقدّس و رحمت رحمانیّه آن چنانی است که همه موجودات را فرا گرفته أ لَم تَرَ إِلی رَبِّکَ کَیفَ مَدَّ الظِّلَّ وَ لَو شاءَ لَجَعَلَهُ ساکِناً «۱» سوره فرقان آیه ۴۲ بِیَدِهِ المُلکُ وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ سلطنت و تعالی و بزرگواری او است که تمام اجزاء عالم ملک (عالم طبیعت و عالم حسّ) مقابل (عالم معنی و عالم نفوس) تحت فیض وجود خود در آورده

---

(۱) آیا ندیدی و نظر نکردی بسوی پروردگار تو که چگونه سایه را کشیده و اگر بخواهد آن را ساکن میگرداند (اشاره بآنکه تمام موجودات ظل وجود حق و پرتو نور وجود او و بسته بعنایت و اراده اویند)

صفحه : ۷

و همه از خوان نعمت او برخوردار گردیده و مسخّر امر تکوینی او گشته و تماما دست بدست یکدیگر داده و اینکه کاخ مجلّل و شخصیّت جهانی را تشکیل میدهند و در نتیجه وجود انسانی بوجود میآید وَ هُوَ عَلی کُلِّ شَیءٍ قَدِیرٌ قوّت و عظمت و توانایی او بی انتها و عجز و نقصی و حدّی در قدرت واسعه آن توانای مطلق و آن فرد ازلی راه ندارد، شدّت و قوّت وجودش غیر متناهی و فوق لا- یتناهی علمش محیط بر تمام موجودات قدرتش بی‌انتها فیض وجودش محیط بر کائنات گردیده و تمامی ممکنات عقل باشد یا روح یا نفس مادّه باشد یا صورت طبیعت باشد یا جسم همه از سر چشمه دریای فیض غیر متناهی او سیراب گردیده و امرار حیات مینمایند.

الَّذِی خَلَقَ المَوتَ وَ الحَیاةَ موت و حیات دو امر وجودی از باب عدم و ملکه میباشد زیرا موت بر چیزی صادق آید که لایق حیات باشد و بشود آثار حیاتی بر وی بروز و ظهور نماید مثل کوری در مقابل بینایی، انسانی و حیوانی را کور گویند که فاقد چشم گردیده لکن سنگ و چوب و باقی اشیاء را کور نمیگوید و لو آنکه چشم ندارند و ببیان دیگر در نظام عالم مکوّنات و مادّیات موت مقدمه حیات است چنانچه مشاهده میشود هر موجود زنده‌ای از مرده بیرون میآید که موت و حیات متعاقب یکدیگر و دنبال هم اینکه نظام بدیع و ترتیب جمیل خلقت را تشکیل میدهند، از نطفه مرده حیوان و انسان پدید میگردد باعتبار دیگر از جماد نبات از نبات حیوان از حیوان انسان بوجود میآید و نیز انسان از حیوان مرده تغذیه نموده امرار حیات مینماید و بر زندگانی خود ادامه میدهد.

ببیان دیگر هر فعلیّتی مسبوق بجهت قابلی است یعنی هیچ موجود مادّی بکمال و فعلیّت خیر خود نمیرسد مگر پس از آنکه جهات قابلی و استعدادی آن تکمیل گردد و آن جهت قابلی بمنزله موت است و کمالی که بر آن مترتب میگردد بمنزله حیات پس قوّه و جهت قابلی در مقابل یکدیگر یکی از مصادیق موت و

صفحه : ۸

حیات بشمار میرود ببین چگونه استکمالات آدمی از اوّل تکوین و ظهور وجودش تا آخر مراتب سیرش که از فعلیّت اخیر وی بشمار آید علی الدّوام از قوّه بفعل میآید و اینکه موت و حیاتی است دنبال یکدیگر بقول مثنوی مولوی:

از جمادی مردم و نامی شدم وز نما مردم ز حیوان سر زدم

مردم از حیوانی و آدم شدم پس چه ترسم کی زمردن کم شدم

حمله دیگر بمیرم از بشر تا بر آرم از ملایک بال و پر

وز ملک هم بایدم جستن ز جو کلّ شیئی هالک الّا وجهه

بار دیگر از ملک قربان شوم آنچه اندر وهم ناید آن شوم

چون عدم گردم عدم چون ارغنون گویدم کانّا الیه راجعون

و شاید همین تقدّم جهات قابلی بر جهات فعلیّت و وجود باشد سرّ مقدّم انداختن موت را بر حیات در آیه شریفه زیرا بقرینه الَّذِی بِیَدِهِ الْمُلْکُ عالم مادّه و عالم اجسام و عالم طبیعت را عالم ملک گوینـد مقابل عالم ملکوت که عالم معنی و عالم نفوس و عالم ما فوق الطّبیعه نامنـد و موت ذاتی عالم مادّه و اجسام است و حیات نسبت بآن عرضـی و از عالم ملکوت بآن افاضه شـده زیرا که عالم ملکوت عـالم حیـات و عـالم فعلیّت است و شایـد اشـاره بهمین معنی دارد قوله تعـالی کَیفَ تَکفُرُونَ بِاللّهِ وَ کُنتُم أَمواتاً فَأَحیاکُم ثُمَّ یُمِیتُکُم ثُمَّ یُحیِیکُم ثُمَّ إِلَیهِ تُرجَعُونَ«۱» سوره بقره آیه ۲۶ که موت و حیـات که عبـارت از جهـات قابلی و فعلی است مترتب بر هم نموده.

---

(۱) آیه اعتراض بکفار است که (چگونه کافر میگردید بخدا در صورتی که شما مرده بودید پس خداوند زنده کرد شما را پس از آن باز میمیراند شما را پس در قیامت باز زنده میگرداند شما را پس از آن بسوی او بازگشت مینمائید) که هر مرتبه نازل تری نسبت بما فوقش در حکم مرده است.

صفحه : ۹

و از بعض عرفـا است که موت و حیـات دو عرض از عوارض و جوهر و عرض هر دو مخلوق خـدا میباشـند و اصل و حقیقت حیات نسبت بعارف حیات تجلیه و اصل موت موت اسـتتار است و در دنیا تجلیه و استتار دنبال هم و متعاقب یکدیگرند تا وقتی که حجب مرتفع گردد و معارف آنان بمرتبه شـهود و عیان برسد که پس از آن دیگر حجابی باقی نماند و وقتی حجب برداشته شد دیگر موت و مرگی برای آنان نیست و زنـده هسـتند بزنـدگانی جاویـدانی و دارای حیاتند بحیات ابدی چنانچه در باره شـهداء فرموده بَل أَحیاءٌ عِنـدَ رَبِّهِم یُرزَقُونَ الَّذِی خَلَقَ المَوتَ وَ الحَیاةَ طایفه‌ای در اثر مجاهـدت میمیرنـد و طائفه‌ای در اثر مشاهـدات زنده میگردند طائفه‌ای میمیرند بصـفت فنا در ظهور سطوت و عظمت قدم و طائفه‌ای زنده میگردند بصفت بقاء در ظهور انوار بقا و اگر بنور تجلّی و استتار هرگز شوق مشتاقین ظاهر نمیشد و نیز درجات شوق و تفاوت مراتب آنان معلوم نمیگشت.

لِیَبلُوَکُم أَیُّکُم أَحسَنُ عَمَلًا تا آنکه بیازماید شـما را که کدام یک در عمل نیکوترید از اینجا معلوم میشود که افعال اللّه معلّل باغراض است و غرض از خلقت عـالم و بعثت انبیـاء و انزال کتب سـماوی تماما برای نفع مخلوق است نه انتفاع خود زیرا که ذات حقّ جلّ و علاـ تـام و فوق تمـام است نقص و ناتمـامی در او تصور نـدارد که بعمـل و فعـل تمـام گردد و نیز نتوان گفت فعل حق تعالی بـدون غرض و مقصـد انجـام میگیرد زیرا که او فاعـل مختـار است و تمـامی اختیارات ناشـی از اختیار ذاتی او است و البته فعل فاعل مختار برای غایت و غرضـی است که بایستی غرض و فائـده عمل یا عایـد خود فاعل مختار گردد یا غیر او و چون نمیشود گفت فائده فعل

حق تعالى عايد خودش ميشود زيرا كه او كامل مطلق و وجود او تام و فوق تمام است نقص و ناتمامى در او تصور ندارد تا بعمل تمام و كامل گردد پس مسلما غرض از خلقت نفع مخلوق است

صفحه : ۱۰

و باين بيان معلوم ميشود كه لام ليبلوكم لام تعليلى است يعنى خلقت شما افراد بشر براى آزمايش است.

سؤال- خدايى كه عالم السرّ و الخفيّات است و صفحه نفس الامر نزد او مكشوف است و چيزى نزد علم حضورى او مخفى نيست اختبار و امتحان نسبت باو معنى ندارد زيرا اختبار و امتحان براى كسى درست ميآيد كه داناى اسرار نباشد و بخواهد از سرّ چيزى با خبر گردد.

(پاسخ) در سوره بقره آيه ۱۴۳ در بيان آيه وَ ما جَعَلنَا القِبلَةَ الَّتِي كُنتَ عَلَيها إِلّا لِنَعلَمَ مَن يَتَّبِعُ الرَّسُولَ و آيات ديگر مثل وَ لَقَد فَتَنَّا الَّذِينَ مِن قَبلِهِم فَلَيَعلَمَنَّ اللّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَ لَيَعلَمَنَّ الكاذِبِينَ و غير اينها اندازهاى راجع باختبار و امتحانات الهى بحث نموديم و پنج احتمال در توجيه آيه از مفسّرين بيان نموديم و در اينجا گوئيم آزمايش براى ظهور امر است و شايد مقصود اينكه باشد كه چون قبل از موت و حيات هنوز ظاهر نشده بود كه چه كسى در عمل نيكوتر است اينكه بود كه ما موت و حيات را دنبال هم قرار داديم تا آنچه در كمون استعداد هر كس مخفى است در معرض ظهور و بروز رسد.

و از بعض مفسرين است كه چنين با شما عمل ميكنيم مثل كسى كه خواهد كسى را بيازمايد كه كدام يك از شما در عمل خالص تريد.

وَ هُوَ العَزِيزُ الغَفُورُ عزيز در لغت در دو معنى استعمال شده يكى بمعنى قوت و شدّت و غلبه آمده و ديگر شيئى كم ياب را عزيز الوجود گويند از ابو الحامد چنين نقل ميكنند كه عزيز موجودى را گويند كه داراى سه صفت باشد (۱) وجود او كم ياب باشد (۲) حاجت باو بسيار باشد (۳) رسيدن باو دشوار باشد، و همگى اينكه صفات سه‌گانه نسبت بحقّ جل و علا موجود است اينكه است كه عزيز بتمام معنى در باره او صادق آيد و او است عزيز مطلق و بس الغفور مشتق از مغفرت و مغفرت بمعنى پوشيدن و پنهان كردن است خداوند

صفحه : ۱۱

غفور است كه بلطف و كرم خود گناهان بندگان و لغزشهاى آنان را ميپوشاند و كسى را بر اسرار آنها آگاه نميگرداند.

اينكه دو نام شريف الهى بسيار مناسب با جملات آن دو آيه بالا است زيرا چنانچه گفته شد تَبارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ المُلكُ اشاره بعظمت و جلال و بزرگى خداوندى او است و (عزيز) نيز دلالت دارد بر قوّت و استيلاء و عظمت ذات واجب الوجودى آن فرد ذو الجلال پس ميتوان گفت عزيز در واقع بيان همان تبارك است و هر دو در يك معنى استعمال شده و (غفور) كه دلالت بر عفو و پرده پوشى دارد بسيار مناسبت با جمله لِيَبلُوَكُم أَيُّكُم أَحسَنُ عَمَلًا دارد كه پس از ظهور لغزشها و خطا كاريها از راه فضل و كرم پرده پوشى مينمايد.

الَّذِي خَلَقَ سَبعَ سَماواتٍ طِباقاً ما تَرى فِي خَلقِ الرَّحمنِ مِن تَفاوُتٍ پس از اظهار عظمت و جلال و جمال الوهيّت و تفضّلات رحمانى كه در اول سوره در جمله (تَبارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ المُلكُ) منطوى گرديده در مقام تفصيل و چگونگى نظام خلقت برآمده كه مبدء و خالق عالم ملك كسى است كه آسمانها را مطابق يكديگر قرار داده و در نظام خلقت تفاوت و كم و زيادى ديده نميشود و ظاهرا اشاره دارد بحسن نظام و ترتيب موجودات كه هر موجودى نسبت بتوازن اجزاء و نظام وجود خود تام و تمام خلقت گرديده و هيچ تفاوتى از حيث تماميت وجود شخصى و نوعى بين موجودات ديده نميشود يعنى وقتى بنظر تدبّر و كنجكاوى سر تا سر موجودات را

بنگری و در اجزاء آن دقت و تـدبّر نمـایی خواهی دیـد عالم خلقت بیک روش معین و بیک نظام تخلف ناپـذیری هر یک در مرتبه خود تام و تمام بدون آنکه نقص و ناتمامی در نوعی از انواع کائنات دیده شود بلکه در هیچ فردی از افراد بدون مصادفات خارجی که آن نیز اگر خوب بنگری میـابی که از روی حکمت و نظام پدیـد گردیـده و همگی با آنکه بعضـی ضـدّ یکدیگرنـد مسخّر امر تکوینی مبدء عالم گردیده و دست بدست هم داده وحدت و شخصیت عالم جهانی و اینکه

صفحه : ۱۲

نظام حیرت بخش را تشکیل میدهند و تطابق و توازن بین موجودات عالم کون برقرار و ثابت و محفوظ است.

و اضافه خلق برحمن در قوله تعالی (فِی خَلقِ الرَّحمنِ) اسراری مندرج است و شاید اشاره باین باشد که تمامی موجودات عقل باشد یـا نفس ماده باشـد یا صورت (یجمعها حقیقـهٔ واحـدهٔ الهیّـهٔ) از تجلّیات فیض رحمانی و اضواء نور حقیقی پدیـد گردیـده و ماهیّات ممکنات مظاهر و نماینده آن فیض منبسط و مشـمول رحمت واسـعه سبحانی و از اشعّه و اضواء آن نور یزدانی تظاهر نموده‌اند و آن فیض منبسـط و رحمت انبسـاطی است که همه موجودات را فرا گرفته و هر یک بوظیفه خود عمل مینماینـد وَ لَقَد زَیَّنَّا السَّماءَ الـدُّنیا بِمَصابِیحَ وَ جَعَلناها رُجُوماً لِلشَّیاطِینِ پس از بیان خلقت عالم و نظام کون در مقام حسن و بها و جمال آسـمان دنیا برآمـده که آن را زینت دادیم یعنی آراسـته گردانیـدیم بچراغهای روشن، و تخصـیص دادن زینت را بآسـمان دنیا با آنکه تمام کرات و عوالم هر یک نسبت بخود آراسته گردیده‌اند بزینتهایی که مناسب با کمال و تمامیت وجود آنان است، شاید سـرّش اینکه باشد که چون آسـمان دنیـا که نزدیـک بعـالم بشری است و بهمین اعتبـار آن را دنیـایش گوینـد اکثر سـتارگان و کرات و منظومه شمسـی و کهکشان ها، بعضـی بتوسط آلات و بعضـی بـدون آلات مترائی و پدیدار است و زینت عالم دنیای ما است که زمین در شب بنور سـتارگان و ماه روشن و مزین و مجلـل گردیـده و در روز بنـور نیّر اعظم و آیت بزرگ الهی خورشـید روشن و نورانی و موجودات زمینی از تـابش نور آن نشو و ارتقاء مینمایند و باین موجودات بزرگ که نماینده فیض منبسط و مسخر امر تکوینی پروردگار و مربّی عالم میباشـند بما دون از جمادات و نباتات و حیوانات فیض وجود میرسـد اینکه است که فرموده آراسـته گردانیدیم آسـمان دنیا را و تزیین دادیم آن را بچراغهای روشن که در واقع آراستگی آسمان دنیا از آراستگی بسیاری از عوالم و کرات پدید گردیده.

صفحه : ۱۳

و سماء مأخوذ از علوّ و ارتفاع است و از بعض عرفا است که سماء اشاره دارد بسماء قلب که علوّ و برتری دارد بر جسد و زینت یافته بانوار علوم الهی و معارف حقّانی و واردات رحمانی.

و از خصوصـیّات کواکب اینکه است که که بتیر شـهاب که آن شـعله آتشـی است که از سـتارگان منفصل میگردد مانع میشوند که شیاطین عروج بآسمانها نمایند و از سلمان فارسی چنین نقل شده که ستارگان معلّق در آسمانها میباشند و مثل قندیلهایی مانند که در مساجد معلّق مینمایند، و از نور مخلوق گردیده‌اند و اینکه مطلب یکی از اسـراری است که در آن زمان کسی بآن پی نبرده بود بلکه تمام منجمین و علماء هیئت قـدیم چنین اظهار مینمودنـد که سـتارگان و ماه و خورشـید کوبیده در آسـمانها میباشـند ولی اهل هیئت جدید از روی تجربه و آلات فهمیده‌اند که ستارگان و ماه و خورشید معلّق در فضا میباشند و از کهکشانها نور میگیرند.

وَ أَعتَدنا لَهُم عَذابَ السَّعِیرِ و ما برای شـیاطین آماده گردانیدیم عذاب جهنّم را گویند سـعیر در که چهارم از درکات هفتگانه جهنّم است و هر یک از درکات جهنّم اسمی دارد لظی، جهنم حطمه، سعیر، جحیم، هاویه، سقر، نار که هر درکه‌ای برای طائفه‌ای از کفّار و مشرکین و یهود و مجوس و شیاطین و معصیت کاران از اهل توحید مهیّا گردیده.

وَ لِلَّذِینَ کَفَرُوا بِرَبِّهِم عَذابُ جَهَنَّمَ وَ بِئسَ المَصِیرُ و برای کسانی که کافر شدند بپروردگارشان از کفره و شـیاطین افراد بشـر عذاب

جهنّم است و جهنّم بد محلّ بازگشتنی است.

در لغت کفر بمعنی پوشیدن است کسانی که رحمت خدا را پوشانیدند و اظهار وحدت و عظمت و ستایش آن فرد ازلی را ننموده‌اند و باعمال و اخلاق نکوهیده خود را از شناسایی و معرفت الهی محجوب گردانیده و در مقام اطاعت امر پروردگار

صفحه : ۱۴

بر نیامده بازگشت چنین کسی بدرك آتش است که آن ناری است منبعث از بعد و دوری از درك جمال ازلی کُلَّما أُلقِیَ فِیها فَوجٌ سَأَلَهُم خَزَنَتُها أ لَم یَأتِکُم نَذِیرٌ وقتی کافرین را بجهنّم اندازند ملائکه موکّلین جهنّم از آنان سؤال می کنند آیا در دنیا کسی نیامد که شما را از عذاب امروز تهدید کند.

قالُوا بَلی قَد جاءَنا نَذِیرٌ فَکَذَّبنا وَ قُلنا ما نَزَّلَ اللّهُ مِن شَیءٍ إِن أَنتُم إِلّا فِی ضَلالٍ کَبِیرٍ کافرین در پاسخ بملائکه گویند آری رسولان و سفراء الهی آمدند و ما سخنان آنان را نپذیرفتیم و نسبت دروغ گویی بآنها دادیم و گفتیم از جانب خدا چیزی بر شما فرود نیامده و شما نیستید مگر آنکه در گمراهی بزرگ واقع گردیده‌اید و در راه خطا رفته‌اید وَ قالُوا لَو کُنّا نَسمَعُ أَو نَعقِلُ ما کُنّا فِی أَصحابِ السَّعِیرِ و نیز اهل جهنم بموکّلین گویند اگر ما گوش شنوا داشتیم و عقل و فکر خود را بکار انداخته بودیم و تعقّل و تفکّر مینمودیم و روح و روان خود را در اثر تدبّر در آیات آفاقیّه و انفسیّه تکوینیّه و آیات تدوینیّه جلا میدادیم و باستماع آیات کلام اللّه گوش فرا میدادیم و دعوت انبیاء را میپذیرفتیم و عمل مینمودیم هرگز باین روز سیاه و چنین عذاب شدیدی گرفتار نمیشدیم.

فَاعتَرَفُوا بِذَنبِهِم کفّار و فسّاق و منافقین همگی اعتراف بگناه خود میکنند و اعتراف آنان دلیل است که کسی در عمل اختیاری مجبور نیست زیرا در قیامت که پرده از روی کارها برداشته میشود و کتب اعمال و سجلّ احوال مکشوف میگردد و هر کس بحال خود بلکه بحال دیگران نیز بصیر و بینا میشود دیگر راه عذری برای احدی باقی نمیماند زیرا در آن روز هر چیزی بحقیقت خود ظاهر میگردد و حجتهایی که در اینکه عالم دنیا و آن براهین و ادلّه‌ای که پیمبران و حکماء و وعاظ

صفحه : ۱۵

و مبلغین از حکم عقل و منطق صحیح برای ارشاد و هدایت خلق نصب نموده‌اند تماما برای هر کسی تظاهر مینماید و حقّانیّت آنها را بخوبی میفهمد و بینا میگردد و بحال خود و مختار بودن و تقصیر خود دانا میگردد پس چگونه تواند اعتراف بگناه خود ننماید در صورتی که تمام اعضاء بدن وی شهادت میدهند بر کفر و عصیان وی فَسُحقاً لِأَصحابِ السَّعِیرِ سحق در لغت بمنی دوری آمده، یعنی اهل سعیر و اهل آتش دورند از رحمت حق تعالی یا آنکه خداوند آنان را از رحمت خود دور گردانیده. آری جهنّم و عذاب منبعث از دوری رحمت الهی است چنانچه بهشت و نعمتهای آن منبعث از قرب او است گمان نشود جهنّم همان بعد از حق تعالی باشد چنانچه بعضی چنین توهّم کرده‌اند بلکه منشأ جهنّم و آنچه جهنّم و عذاب را پدید می‌آورد دوری از رحمت حق است زیرا جهنّم دار غضب او و منبعث از اسم شدید العقاب و المنتقم و غیر آن است چنانچه بهشت و نعمتهای آن دار رحمت و فیض او است و منشأ آن اسم الرّحمن الرّحیم و غیر آن است و همانطوری که رحمت محلّ قابل میخواهد عذاب نیز محلّ قابل دارد و یك محل واحد موضوع دو چیز متضاد نمیگردد پس آن کس که بتمام معنی لایق عذاب است البته قابل رحمت نیست و بعکس نیز آن کس که لایق رحمت است قابل عذاب نیست

صفحه : ۱۶

توصیه ببرادران و خواهران ملی و دینی

سعی کنید و با نفس شرور خود مجاهده کنید که آن را رام گردانید و از خود خواهی و هوا پرستی دست برداشته مطیع و فرمانبردار مبدء خود گردید اگر مطیع امر حق تعالی گردی تمامی موجودات فرمانبردار تو گردند، اگر طوق بندگی بگردن اندازی سلطان السّلاطین گردی، اگر آتش غضب خود را در موقع غلیان آن فرو نشانی برحمت الهی بپیوندی، اگر بتلخی صبر در سختیها و نارسیها

---

(۱) پرستو.

(۲) حکایت داود (ع) است که بقلو سنگی جالوت را کشت

صفحه : ۲۵

ساختی و با متانت و استقامت سر تسلیم فرود آوردی بشیرینی نعیم همیشه‌گی ملتذّ گردی، اگر در دنیا زهد ورزیدی و از خلق رو گردانیدی و عازم سفر و سیر الی اللّه گردیدی در منزلگه قرب ساکن گردی، اگر ترک لذّت خیالی کنی بحیات ابدی و لذائذ واقعی همیشه‌گی نائل گردی، اگر علقه محبّت خدا را در دل بپرورانی محبوب خلائق گردی، اگر در پیشگاه حضور رسی تمام ممکنات تو را بندگی نمایند، اگر دائم الحضور شوی کار خدایی کنی أ فَمَن یَمشِی مُکِبًّا عَلی وَجهِهِ أَهدی أَمَّن یَمشِی سَوِیًّا عَلی صِراطٍ مُستَقِیمٍ آیا کسی که برو افتاده حرکت کند بمقصد و محلّ مقصود راه می‌یابد یا آن کس که مستقیما با چشم باز حرکت میکند بمقصود میرسد.

خداوند در اینکه مبارک آیه مثل آورده مؤمن و کافر را بدو نفری که هر دو بخواهند بسوی مقصدی حرکت کنند و یکی برو افتاده سیر طریق کند و دیگری ایستاده براه راست که نزدیکترین راهی است بسوی مقصود حرکت نماید آیا کدام یک از ایندو نفر بمقصود راه می‌یابند.

بدیهی است و هر عاقل دانشمندی میداند آن کس که فهمیده و دانسته و از روی برهان عقلی و نقلی و و جدان سرّی راه مستقیم بسوی حق تعالی را پیدا نموده و در ایام حیاتش همیشه بهمان طریق حرکت نموده و بسوی مبدء خود شتابانست چنین کسی بمقصود اصلی خود پی برده و بطریق هدایت راه یافته و بسعادت نائل گردیده.

امّا آن کس که چشم خود را بسته نگاه داشته و در امر خلقت هیچ نظر دقیق ندارد و تابع انبیاء و سفراء الهی نیز نگردیده که آنها وی را بطریق راست هدایت نمایند و کور کورانه حرکت میکند چنین کسی هیچوقت بمقصود اصلی نائل نخواهد شد و راه را از چاه تمیز نخواهد داد و بالاخره در قیامت که آخرین مراحل سیر استکمالی بشری است سرنگون بجهنّم خواهد افتاد

صفحه : ۲۶

[سوره الملک (۶۷): آیات ۱۲ تا ۲۲]

إِنَّ الَّذِینَ یَخشَونَ رَبَّهُم بِالغَیبِ لَهُم مَغفِرَةٌ وَ أَجرٌ کَبِیرٌ (۱۲) وَ أَسِرُّوا قَولَکُم أَوِ اجهَرُوا بِهِ إِنَّهُ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ (۱۳) أَ لا یَعلَمُ مَن خَلَقَ وَ هُوَ اللَّطِیفُ الخَبِیرُ (۱۴) هُوَ الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الأَرضَ ذَلُولاً فَامشُوا فِی مَناکِبِها وَ کُلُوا مِن رِزقِهِ وَ إِلَیهِ النُّشُورُ (۱۵) أَ أَمِنتُم مَن فِی السَّماءِ أَن یَخسِفَ بِکُمُ الأَرضَ فَإِذا هِیَ تَمُورُ (۱۶)

أَم أَمِنتُم مَن فِی السَّماءِ أَن یُرسِلَ عَلَیکُم حاصِباً فَسَتَعلَمُونَ کَیفَ نَذِیرِ (۱۷) وَ لَقَد کَذَّبَ الَّذِینَ مِن قَبلِهِم فَکَیفَ کانَ نَکِیرِ (۱۸) أَ وَ لَم

يَرَوا إِلَى الطَّيرِ فَوقَهُم صافّاتٍ وَ يَقبِضنَ ما يُمسِكُهُنَّ إِلاَّ الرَّحمنُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيءٍ بَصِيرٌ (۱۹) أَمَّن هذَا الَّذِي هُوَ جُندٌ لَكُم يَنصُرُكُم مِن دُونِ الرَّحمنِ إِنِ الكافِرُونَ إِلاّ فِي غُرُورٍ (۲۰) أَمَّن هذَا الَّذِي يَرزُقُكُم إِن أَمسَكَ رِزقَهُ بَل لَجُّوا فِي عُتُوٍّ وَ نُفُورٍ (۲۱)

أَ فَمَن يَمشِي مُكِبًّا عَلى وَجهِهِ أَهدى أَمَّن يَمشِي سَوِيًّا عَلى صِراطٍ مُستَقِيمٍ (۲۲)

(ترجمه)

محققا آنان که در باطن و دل خود در پنهانی از پروردگار خود میترسند برای آنها آمرزش و پاداش بزرگ (بهشت جاویدان) خواهد بود،

شما سخن پنهانی گوئید یا آهسته در علم حق یکسان است (زیرا که خدا باسرار آگاه است) و میداند آنچه را که در سینه‌ها پنهان است،

آیا آن خدایی که خلق را آفرید عالم باسرار نیست در صورتی که او لطیف و بینا است،

و آن خدائیست که قرار داد زمین را برای شما نرم و هموار و آرام پس شما در پست و بلندی آن حرکت کنید و روزی او خورید و بازگشت خلق بسوی او است،

آیا شما ایمنید که آن کسی که در آسمان است شما را بزمین فرو نبرد در حالی که زمین (چون دریا بموج و اضطراب

صفحه : ۱۷

افتد)

آیا از آنکه در آسمان حکم‌فرماست ایمنید که تند بادی بفرستد (و بر سر شما سنگ ببارد) تا بدانید چگونگی وعده عذاب را،

و اممی که پیش از شما بودند رسولان ما را تکذیب کردند و چگونه آنها را سخت عذاب کردیم و هلاک نمودیم،

آیا مرغ هوا را نمینگرند که بالای سرشان پر گشوده گاه بی حرکت و گاه پرواز میکند کیست که آنان را در فضا نگاهداشته مگر خدای رحمت که او بهر چیزی عالم و بینا است،

آیا آنکه پناهگاه شما باشد و شما را یاری کند کیست غیر از خدای رحمن پس آنان که بخدای رحمن کافر شدند آنها را جز فریب (نفس) و غروری بیش نیست،

آیا کیست که شما را روزی دهد اگر خداوند نگاه دارد روزی شما را (و کفّار هم میدانند که خدا بآنها روزی میدهد) لکن در لجاجت و عناد افتاده و از خدا اعراض مینمایند،

آیا کسی که راه میرود سر فرو افکنده یعنی نگونسار و وارونه با سر خود و پس و پیش و راست و چپ خود را نمی‌بیند راه یافته‌تر است یا آن کس که میرود راست ایستاده و همه اطراف را مشاهده میکند و بر راه راست میرود

توضیح آیات

إِنَّ الَّذِينَ يَخشَونَ رَبَّهُم بِالغَيبِ لَهُم مَغفِرَةٌ وَ أَجرٌ كَبِيرٌ محققا کسانی که در دل و قلب خود از پروردگارشان ترسناکند در صورتی که غائب و مستور است از نظر آنها آنان را آمرزش و پاداش بزرگی است.

فرق است بین خوف و خشیت خوف بمعنی ترس و فرار نمودن از هر چیز موذی است و خشیت بمعنی هیبت و عظمت امر بزرگی است که مستولی گردد بر قلب و فرار آور نیست بلکه مقتضی ثبوت و قرار است شاید در اینجا در مقام تعریف کسانی است که در معرفت بمقام ربوبی و مقام الوهیّت بجایی رسیده‌اند که عظمت و جلال الهی مستولی گردیده بر قلب و باطن آنها و شناسایی و درک بزرگی او آنان را خاضع و متواضع و خاشع گردانیده اینکه است که در باره چنین اشخاصی جای دارد که بفرماید برای آنان است مغفرت و اجر بزرگ و معلوم است آنچه خداوند بزرگ بشمار آرد نظر ببزرگی و عظمت

صفحه : ۱۸

خودش محدود بحدّی نیست در کلمه بالغیب سه احتمال داده شده:

(۱) ترسناکند از آن پروردگاری که غائب از انظار و حواس است (۲) در باطن آنها هیبت الهی مستولی گشته و ترسناکند (۳) در اثر معرفت بمقام الوهیت حالتی در باطن آنها پدید گشته که همان طوری که در ظاهر و رو بروی مردم مرتکب گناه نمیشوند در پنهانی نیز از گناه اجتناب مینمایند.

وَ أَسِرُّوا قَولَکُم أَوِ اجهَرُوا بِهِ إِنَّهُ عَلِیمٌ بِذاتِ الصُّدُورِ شما آهسته سخن گوئید یا بلند خداوند عالم و دانا است بآنچه در سینه‌ها مخفی و پنهان گردیده.

مفسّرین گویند اینکه آیه در شأن پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرود آمده از إبن عباس نقل میکنند که مشرکین در باره حضرتش سخنان ناشایسته میگفتند پس از آنکه خداوند پیمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خود را بگفتار آنان خبردار نمود، چنین گمان کردند کسی حضرتش را بسخنان ناروای آنها مطلع گردانیده با هم گفتند بایستی مخفیانه ناسزا گوئیم اینکه بود که اینکه آیه فرود آمد (که چه بلند گوئید چه آهسته نزد خداوند یکسان است) زیرا که ظاهر و باطن نزد او و در علم حضوری او مساوی و یکسان است.

أَ لا یَعلَمُ مَن خَلَقَ وَ هُوَ اللَّطِیفُ الخَبِیرُ همره الّا یعلم همزه انکاری است آیا نمیدانند یعنی البته میدانند اشاره به اینکه چگونه ممکن است کسی که موجودات را از نیستی و عدم بوجود میآورد دانا و عالم نباشد بآنچه خلقت میکند در صورتی که او خبیر و بصیر است.

لطیف و خبیر دو اسم از اسماء الحسنای الهی است لطیف اگر مأخوذ از لطف باشد بمعنی رفق و مرحمت و ملاطفت خفیّه است نسبت بمخلوقات که بآنها میرساند آنچه را که از آن منتفع گردند زائد از ما یحتاج زندگی و امور ضروری آنان و مهیّا میگرداند اسباب معیشت و آنچه محتاج باویند از راهی که گمان ندارند

صفحه : ۱۹

و اگر مأخوذ از لطافت باشد بمعنی نزاکت در صنعت و حسن تدبیر در عمل و خالق و پدید آورنده موجودات لطیف است مثل موجوداتی که از شدت لطافت مثل روح بخاری و هوا و ملائکه ارضی و جنّ و امثال آنها که چون جسم لطیفند دیده نمیشوند و نیز موجودات ذرّه بینی که وجود آنها بتجربه و دلیل ثابت شده نه برؤیت بچشم.

حضرت امیر المؤمنین علیه السّلام در بعض خطب و مواعظ خود در مقام توصیف حق تعالی چنین گوید

(لطیف اللّطافهٔ لا یوصف باللّطف)

شاید مقصود همین باشد که او حقیقت و منشأ هر موجود شریف و لطیفی است و باعتبار آنکه آثار او لطیف‌ست و لطافت هر موجود لطیفی از او پدید گردیده اینکه است که یکی از نام های او لطیف است که او اصل لطافت و منشأ لطافت است.

(الخَبِیرُ) یعنی بباطن و کمون اشیاء عالم و دانا است و دقایق و اسرار موجودات نزد او جلّت عظمته حاضر و هویدا است و چیزی از او مخفی و پنهان نمیباشد و صفحه نفس الامر نزد او مکشوف و ظاهر است.

هُوَ الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الأَرضَ ذَلُولًا فَامشُوا فِی مَناکِبِها و آن خدای لطیف و خبیر که زمین را در زیر قدم شما هموار نموده و تمام موجودات زمینی را مسخّر و تحت اختیار شما قرار داده که هر نوع تصرّف و عملی که خواسته باشید و بنفع شما تمام شود بتوانید انجام دهید و بآسانی بتوانید در پست و بلندی زمین بهر کجا اراده نمائید حرکت نمائید و در اینکه مقصود از مناکبها چیست در

تفسیر ابو الفتوح رازی گفتاری از مفسرین نقل نموده.
(۱) مقصود از مناکب کوه‌ها است (إبن عباس) (۲) مراد پست و بلندی زمین است (ضحّاك) (۳) راهها و جاده‌های زمین است که در آن حرکت کنند (مجاهد) (۴) اطراف زمین است از ممالك و شهرها (کلبی) وَ کُلُوا مِن رِزقِهِ وَ إِلَیهِ النُّشُورُ

صفحه : ۲۰

فامشوا در آیه بالا و کلوا در اینجا هر دو امر است لکن دلالت بر اباحه دارد وجوب و استحباب از آن استفاده نمیشود بلکه اذن در تصرف را میرساند که خداوند برای شما مباح و جایز گردانیده از تمام منافع زمین استفاده نمائید از خوردنیها و پوشیدنیها و آشامیدنیها و آنچه بشود از زمین بهره بردارید مگر تصرف عدوانی و آنچه را که بخصوص نهی در باره آن رسیده باشد.
اگر چه مفسّرین امر در اینجا را حمل بر اباحه نموده‌اند لکن میتوان گفت خوردن و حرکت نمودن در زمین بقدر لزوم واجب عینی است کسی حق ندارد بدن و قوای طبیعی را در اثر نخوردن و امساك نمودن یا بقدر لزوم مراعات بدن را ننمودن آن را مهمل گذارد که بدن فاسد گردد یا ضعیف شود.
آری بقدر لزوم و اقلّ ما یقنع واجب و زیادتر اگر بحدّ اسراف نرسد که آن نیز حرام و نارواست مباح است خلاصه راجع بخوردن و آشامیدن و باقی تصرّفات طبیعی سه قسم تصور میشود یك قسم واجب و آن اقتصار نمودن باقلّ چیزی که بدن محتاج بآن است برای حفظ و سلامتی بدن و قوای آن قسم دوم مباح و آن قدری زیادتر از حدّ لزوم که برای استحکام قوا و آلات جسمانی بکار برده شود قسم سوم حرام و آن اسراف نمودن در خوراك و پوشاك و باقی مواد طبیعی که از روی شهوت پرستی انجام گیرد و اشاره بهمین مراتب دارد آنجا که در کلام اللّه فرموده کُلُوا وَ اشرَبُوا وَ لا تُسرِفُوا که در اینکه دو جمله مختصر امر و نهی را جمع نموده و گوشزد بشر مینماید که مواد طبیعی مشترك بین تمام افراد است هر کس بایستی بقدر حصّه خود از مواد استفاده نماید اگر بعضی زیاده روی کنند علاوه بر آنکه بضرر خودشان تمام میشود زیرا بزیاد خوردن و زیاده روی نمودن در مواد طبیعی بروح انسانی و نیز ببدن وی لطمه میزند و روح را کدر و بدن را مریض میگرداند و نیز از حقّ دیگران کاسته میگردد زیرا همه باید از مواد استفاده نمایند اگر بعضی زیاده روی کنند بدیهی است که از قسمت باقی کاهیده میشود و بازگشت آن بتصرف عدوانی میگردد و چنین تصرّفی روا نیست اینکه است که از اسراف کردن نهی فرموده بقول آن شاعر:

کلوا و اشربوا را همی گوش کرد و لا تسرفوا را فراموش کرد

صفحه : ۲۱

(النُّشُورُ) در لغت حیات بعد از موت است زنده شدن بعد از موت و جمع شدن در قیامت را (نشر و حشر) نامند (وَ إِلَیهِ النُّشُورُ) در مقام اظهار لطف نسبت ببشر بر آمده که پس از آنکه شما دستتان از دنیا و حیات اینکه عاریت سرا کوتاه گردید و دنیا را بدرود گفتید گمان مکنید فانی و معدوم گشته‌اید و از نعمت حیات محروم گردیده‌اید بلکه بسوی مبدء و کردگار خود بازگشت میکنید و از حیات جاودانی متمتّع و برخوردار میگردید زیرا که فیض او انقطاع ندارد و انسان برای بقاء خلق شده نه برای فناء أ أَمِنتُم مَن فِی السَّماءِ أَن یَخسِفَ بِکُمُ الأَرضَ فَإِذا هِیَ تَمُورُ همزه (ء امنتم) بظاهر استفهام مینماید و در معنی تهدید است که شما چگونه مطمئن شدید در صورتی که همیشه و در تمام آنات در معرض بلاء واقعید و در همه حال ممکن است مدبّر و مربّی آسمان بامر تکوینی زمین شما را بجنبش آورده و در زمین فرو روید أَم أَمِنتُم مَن فِی السَّماءِ أَن یُرسِلَ عَلَیکُم حاصِباً فَسَتَعلَمُونَ کَیفَ نَذِیرِ (ء امنتم) مثل (ء امنتم) آیه بالا است که در صورت استفهام و در معنی تهدید مینماید که آیا شما مطمئن میباشید که آن کس که در آسمان است

باد سختی فرستد و شما را بهلاکت اندازد تا آنکه بدانید چگونگی مجازات و آنچه پیمبران گوشزد شما نموده‌اند از تهدید بعذاب. گمـان نشود مقصود از (مَن فِي السَّماءِ) که در هر دو آیه گفته شـده اینکه باشـد که خـدا در آسـمان است خداونـد منزّه و بالاتر از آنست کـه مکـانی او را فرا گیرد مکـان داشـتن مخصـوص باجسـام و جسـمانیّات است بلکه مقصـود از (من موصـوله) مـدبّرین امر پروردگارنـد و ملائکه عمّال که بامر حق تعالی تدبیر امر زمین محوّل بآنان است یا آنکه گوئیم خداوند خودش مدبّر و مربّی تمامی عوالم و نشآت و تنظیم کننده عالم مکوّنات است چنانچه فرموده (یُدَبِّرُ الأَمرَ مِنَ السَّماءِ إِلَی الأَرضِ) پس مقصود از آن کسی که در آسمان است تدبیر کننده و تنظیم دهنده امور سماوی

صفحه : ۲۲

است و اختصاص بآسـمان برای اینکه است که فیوضات از طرف بالا بزمین میرسـد نور و حرارت از آسـمان اشـراق بزمین میشود که مرکز فعـالیت آن منظومه شمسـی است و نیز بـاران از بالا بپائین میریزد اینکه است که فرموده (وَ فِی السَّماءِ رِزقُکُم وَ ما تُوعَدُونَ) و شایـد همین باشـد سـرّ اینکه ما مأموریم هنگام دعا دست بطرف آسـمان بلنـد کنیم زیرا بتوسط آسـمان فیض و رحمت بر اهل زمین فرود میآید و در اینجا سرّ دیگری نیز بنظر میآید چون در معنی و حقیقت خداوند ما فوق هر چیزی است و محیط بر تمام مخلوقات و ممکنـات است اینکه است که در ظاهر هم بمراعات باطن بایستی موقع دعا و طلب حاجت دست ببالا برداریم زیرا که ظاهر نماینـده باطن است.

خلاصه در توجیه جمله (مَن فِي السَّماءِ) گوئیم شایـد مقصود از (سـماء) نه آسـمان معهود باشـد بلکه مقصود از سـماء چنانچه معنی لغـوی آن است مرتبه علـوّ و بلنـدی است و در اینجـا مقصـود از علو و بلنـدی علوّ معنوی و احـاطه و استیلاء باشـد چنـانچه در معنی (الرَّحمنُ عَلَی العَرشِ استَوی) گفته شـده مقصود از عرش مقرّ سـلطنت حق تعـالی و احاطه رحمت رحمانی او است پس بنا بر اینکه مقصود از (مَن فِي السَّمـاءِ) آن خـدایی است که علوّ و احـاطه و استیلاـ دارد بر تمـام موجودات و مربّی و مـدبّر و ناظم امور و پـدید آورنـده همگی مخلوقات است. و بایـد دانست چون قـدرت الهی محدود بحدّی نیست و لو آنکه عالم را بمشیّت ازلی بیک ترتیب منظّم و یک قانون تخلّف ناپذیری مرتّب نموده و هر چیزی را در موقع معین و در زمان مخصوصی قرار داده لکن با اینحال حکمش جاری و اراده‌اش نافذ است شـما افراد بشر از کجا مطمئن شدید که با اینکه طغیان و نافرمانی مورد قهر و غضب الهی واقع نگردید و زمینی که برای استراحت و آسایش شـما قرار داده بر عکس همان زمین که مسـخر امر و عمل شما است و هوای مجاور آن که برای تنفّس و نشو و ارتقاء شـما آماده شده باعث هلاکت شـما گردد و شما را بزمین فرو برد یا ببادهای سخت هلاک گردید چنانچه قوم لوط بباد صرصر هلاک گردیدند

صفحه : ۲۳

أَ وَ لَم یَرَوا إِلَی الطَّیرِ فَوقَهُم صافّاتٍ وَ یَقبِضنَ ما یُمسِکُهُنَّ إِلَّا الرَّحمنُ إِنَّهُ بِکُلِّ شَیءٍ بَصِیرٌ همزه (أ و لم) همزه استفهام انکاری است و خداونـد در مقام اظهار قـدرت و کمال اقتـدار خود برآمده که آیا منکرین نمی‌بینند یعنی البته میبینند چگونه طیور و پرندگان بالای سر آنـان در هوا معلّقنـد گاهی بالهای خود را باز میکننـد و گاهی بهم میزننـد کیست آنان را در جوّ هوا نگاه میـدارد غیر از خـدای رحمن که سعه رحمت او فرا گرفته تمـام موجودات را و هر نوعی را بطرزی خاص و طوری که مناسب نظام عالم باشـد برای اظهار قدرت خود تحدید نموده زیرا که او بینا و عالم بهر چیزیست و هر موجودی را در خور استعدادش آنچه لوازم زندگانی ویست بوی عنایت مینماید.

أَمَّن هـذَا الَّذِی هُوَ جُنـدٌ لَکُم یَنصُـرُکُم مِن دُونِ الرَّحمنِ إِنِ الکـافِرُونَ إِلّـا فِی غُرُورٍ آیا اینکه مخلوقات جوّی یا زمینی که اینان تحت

اطاعت و زیر فرمان شمایند بغیر فرمان مبدء تعالی شما را یاری میکنند یا زیر اطاعت و فرمانبرداری خدای تعالی میباشند.

آری همین موجود اینکه آدمی گمان میکنـد تحت استیلاء و قـدرت ویـند تماما جنود و لشگر حقّنـد و تحت فرمان اوینـد و همگی آنان از رحمت واسعه و فیض منبسط او استمداد مینمایند و برای دوام و بقاء انسان مسخّر گردیده‌اند چنانچه از الطاف ازلی و فیض سرمـدی الهی زمین را مهـد و آرامگـاه بشـر قرار داده آب را لین و هـوا را لطیف و آتش را برای طبـخ اغـذیه وی مهیّا گردانیـده و بسیاری از حیوانات را رام و تحت فرمان او مسخّر گردانیده و هر یک از موجودات علوی و سفلی برای بقاء و استفاده انسان مأمور بکاری گردیده‌اند.

لکن اگر انسان مورد غضب الهی واقع گردد همین موجوداتی که برای او کمر خـدمت بسته و هر یک موظّف بکاری گردیده‌اند و رام و مسخّر اویند و لو

صفحه : ۲۴

موجودات کوچک ذرّه بینی که تعبیر از آنها بمیکرب میکننـد دمار از روزگار او برمیآورنـد حتّی اجزاء بـدن خود انسان که مسخّر وی و نزدیکترین موجوداتنـد باو چنان او را در فشار می‌آورند که هیچ دشـمن خارجی چنین نمیکند مثنوی مولوی در اینکه موضوع چه خوب گفته:

جمله ذرّات زمین و آسمان لشگر حقّند گاه امتحان

باد را دیدی که با عادان چه کرد آب را دیدی که در طوفان چه کرد

آنچه بر فرعون زد آن بحر کین و آنچه بر قارون نمودست اینکه زمین

و آنچه آن«۱» بابیل با آن پیل کرد و آنچه پشّه کلّه نمرود خورد

و آنکه سنک انداخت داودی بدست«۲» کشت سیصد پاره و لشگر شکست

گر بگویم از جمادات جهان عاقلانه یاری پیغمبران

مثنوی چندان شود که چل شتر گر کشد عاجز شود از بار پر

دست بر کافر گواهی میدهد لشگر حق میشود سر می‌نهد

ای نموده ضدّ حق در فعل و درس در میان لشگر اویی بترس

جزو و جزوت لشگر او در وفاق مر تو را اکنون مطیعند از نفاق

گر بگوید چشم را کورا فشار درد چشم از تو برآرد صد دمار

ور بدندان گوید او بنما وبال پس ببینی تو ز دندان گوشمال

چون که جان جان هر جزوت ویست دشمنی با جان جان آسان کی است

[سوره الملک (۶۷): آیات ۲۳ تا ۳۰]

اشاره

قُل هُوَ الَّذِی أَنشَأَکُم وَ جَعَلَ لَکُمُ السَّمعَ وَ الأَبصارَ وَ الأَفئِدَةَ قَلِیلًا ما تَشکُرُونَ (۲۳) قُل هُوَ الَّذِی ذَرَأَکُم فِی الأَرضِ وَ إِلَیهِ تُحشَرُونَ (۲۴) وَ یَقُولُونَ مَتی هذَا الوَعدُ إِن کُنتُم صادِقِینَ (۲۵) قُل إِنَّمَا العِلمُ عِندَ اللّهِ وَ إِنَّما أَنَا نَذِیرٌ مُبِینٌ (۲۶) فَلَمّا رَأَوهُ زُلفَةً سِیئَت وُجُوهُ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ قِیلَ هذَا الَّذِی کُنتُم بِهِ تَدَّعُونَ (۲۷)
قُل أَ رَأَیتُم إِن أَهلَکَنِیَ اللّهُ وَ مَن مَعِیَ أَو رَحِمَنا فَمَن یُجِیرُ الکافِرِینَ مِن عَذابٍ أَلِیمٍ (۲۸) قُل هُوَ الرَّحمنُ آمَنّا بِهِ وَ عَلَیهِ تَوَکَّلنا فَسَتَعلَمُونَ مَن هُوَ فِی ضَلالٍ مُبِینٍ (۲۹) قُل أَ رَأَیتُم إِن أَصبَحَ ماؤُکُم غَوراً فَمَن یَأتِیکُم بِماءٍ مَعِینٍ (۳۰)

(ترجمه)

ای پیمبر بگو او است خدایی که شما را از نیستی بهستی آورده و چشم بینا و گوش شنوا و دل هشیار بشما عطا کرده و چه بسیار کمند شکرگزاران
و ای رسول بگو او است خدایی که شما را از خاک و زمین خلق نموده و بسوی او محشور میشوید،
و کافران گویند وعده قیامت کی خواهد رسید اگر شما پیمبران راست می‌گویید،
(در پاسخ) بگو فقط علم آن نزد خدا است و تنها وظیفه من اینکه است که شما را از عذاب بترسانم،
و چون کافرین ببینند نزدیکی عذاب از ترس رویهای آنها سیاه میشود و بآنان گفته شود اینکه آن عذابی است که درخواست می کردید،
ای پیغمبر بگو چه گمان میکنید اگر خداوند مرا و کسانی که با منند هلاک کند یا بما رحم کند (فرمان فرمان او است) امّا کسانی که کافرند کی از عذاب دردناک جهنم آنها را پناه خواهد داد،
ای پیمبر بگو آن کس (که شما را بسوی او میخوانم) او خدای رحمان است که ما باو گرویده‌ایم و اتّکاء و توکل ما بر او است و بزودی خواهید فهمید کیست که در گمراهی و ضلالت آشکار افتاده
ای رسول (باز بگو) آیا چگونه میبینید اگر صبحگاهی تمامی آبهای شما

صفحه : ۲۷

بزمین فرو رود جز خدا کیست که باز آب گوارا برای شما پدید آورد.

توضیح آیات

اشاره

قُل هُوَ الَّذِی أَنشَأَکُم وَ جَعَلَ لَکُمُ السَّمعَ وَ الأَبصارَ وَ الأَفئِدَةَ خطاب بنبیّ اکرم خود صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده میفرماید بگو بخلق که پروردگار و خالق شما کسی است که شما را از نیستی بهستی آورده و از راه فضل و کرم بشما گوش شنوا و چشم بینا و قلب دانا کرامت فرموده و با اینکه همه نعمت شکرگزاران بسیار کم یابند.

و اینکه اینکه سه قوه را بترتیب بیان نموده و فقط از بین قوای بسیار اینکه سه قسم را تخصیص داده شاید سرّش اینکه باشد که مردم بطور کلی در فهم و ادراک معانی و مراتب ایمان و توحید در سه درجه و مرتبه میباشند.

اول مرتبه عوام النّاس است که آنان فقط توانند از راه گوش اوصاف و صفات الهی را از دانشمندان و علماء بشنوند و بدون آنکه کنجکاوی نموده و ادلّه و براهینی بدست آرند کور کورانه تصدیق مینمایند و طریق شرعی و احکام و مقررات دینی خود را نیز از آنان اخذ نموده و بر طبق آن عمل مینمایند هیچ نظر و اعتباری در خود آنها نیست و بهمین شنیدنیها قناعت میکنند و اینان بهمین ادراک مسموعات و ادراک اولیّات از حیوانات امتیاز یافته‌اند لکن اگر همین ایمان ظاهری آنها با خلوص نیّت و اخلاق نیکو و اعمال نیک توأم گردد امید است در قیامت از اهل نجات باشند لکن چون عقل خود را بکار نینداخته و بنظر تدبّر آیات خدا را نمینگرند ظاهرا مقام و مرتبه‌ای را احراز ننموده‌اند زیرا چشم و دل خود را بکار نینداخته‌اند دوّم کسانی که قدری قلبشان باز شده و موجودات را بنظر عبرت و تدبّر مینگرند و علم و قدرت و اوصاف کمال خدایی را در موجودات میبینند و آثار رحمت الهی را در آنان مشاهده مینمایند آنها متوسطین از عرفاء و موحّدین میباشند و چنین کسانی از نعمت چشم برخوردار گردیده و بشکرانه نعمت چشم آثار الهی را می نگرند و بشکرانه نعمت گوش آیات تشریعی الهی را استماع مینمایند و بسمع دل

صفحه : ۲۸

قبول مینمایند سوم کسانی که از ظاهر موجودات بباطن منتقل گردیده و در مشاهده اوصاف ربوبی دیگر محتاج بنظر و فکر نمیباشند و معرفت و محبّت ایشان نسبت بمقام ربوبی بمرتبه فؤاد که باصطلاح عرفاء مرتبه چهارم از اطوار دل است رسیده و اهل دل شده‌اند و بوجدان سرّی طریق و راهی بسوی مبدء خود یافته‌اند و برای اثبات مبدء محتاج بدلیل و برهان نیستند خدا را بخدا میشناسند نه بخلق بلکه خلق را بخدا میشناسند و چنین اشخاص را بایستی حقیقتا موحّد نامید چگونه توان خدا را بجسم و جسمانیات شناخت در صورتی که او منزّه و مبرّا از جسم و جسمانیّات و مادّه و مادیات میباشد.

زهی نادان که او خورشید تابان بنور شمع جوید در بیابان

مگر آنکه از جهت حدوث و آثار خلقت که در آنان مشاهده میشود توان پی‌برد که آنان را خالقی است یکتا و یگانه و اینکه اندازه معرفت بمقام الوهیّت کافی نیست فقط معرفت بخدا از راه دل برای اهل دل بقدر صفا و تصفیه دل تحقق میپذیرد.

پس کسی که بخواهد در قیامت مقام بلندی احراز نماید و از مقربین درگاه احدیّت محسوب گردد بایستی کوشش نماید تا آنکه معارف او بمرتبه (عین الیقین یا حقّ الیقین) که مقام اولیاء و مقربین است برسد.

قَلِیلًا ما تَشکُرُونَ در سوره سبا آیه ۱۲ وَ قَلِیلٌ مِن عِبادِیَ الشَّکُورُ ببین چگونه پس از اظهار اینکه سه نعمت بزرگ، گوش، چشم، دل، که از بالاترین نعم الهی بشمار میرود و باید همه افراد بشر در مقام شکر گذاری و سپاس ولی‌نعمت خود برآیند فرموده

سپاس گزاران بسیار کم‌یابند مگر عده کمی از آنان که بگوش شنوای خود آیات الهی را استماع مینمایند و بچشم بینای خود تظاهرات و آثار رحمت خدا را می‌بینند و بدل درّاك خود که مخزن اسرار الهی

صفحه : ۲۹

گردیده آنچه نوع مردم از درک آن عاجزند بوجدان خود ادراك مینمایند.

و بایـد دانست که شاکر بودن یکی از خصوصیّات انسان کامل بشمار میرود و شکری که در ردیف صفات نیکو و از اخلاق و ملکات حمیده انسانی محسوب میگردد نه فقط شکر زبانی است مثل گفتن (شکرا للّه) بلکه شکر واقعی پس از تحقق ملکات ارجمند بسیاری پدید میگردد که عمده آنها شناسایی منعم و پی بردن به بزرگی و عظمت و جلال ولی‌نعمت است بلکه شناختن او بصفت رحمانیّت و رحیمیت و تذکّر به اینکه هر چه موجود است ترشّحی است که از ترشّحات رحمت غیر متناهی او سر چشمه گرفته عین شکرگزاریست چنانچه در حدیث است که موسی (ع) در مناجات عرض میکند خدایا آدم را بدست خود خلق نمودی و او را در بهشت جا دادی و حوّا را باو تزویج کردی آدم چگونه شکر تو را مینمود خطاب شد چون میدانست که اینها از من است همین معرفت شکر است.

قُل هُوَ الَّذِی ذَرَأَکُم فِی الأَرضِ وَ إِلَیهِ تُحشَرُونَ خطاب بپیمبر اکرم (ص) است که بمردم بگو خدای شما آن کسی است که شما را در زمین آفرید و بازگشت و مرجع شما نیز بسوی زمین است و در قیامت شما جمع خواهید شد.

شاید مقصود اینکه باشد که اگر چه ابتداء بتدریج بعضی از بعض دیگر در زمین پیدایش مینمائید و متشتت و متفرقید لکن مآل و بازگشت شما بسوی خدای واحد یکتا است و در روز موعود که عالم جمع است و آنچه در اینکه عالم برای ضیق آن و عدم گنجایش تمام افراد متفرق و متشتت بنظر میآید در آن روز همگی از جنّ و انس و تمام افراد بشر در صعید واحد جمع میگردید.

وَ یَقُولُونَ مَتی هذَا الوَعدُ إِن کُنتُم صادِقِینَ کفّار از روی استهزاء و سخریه طعنه میزدند و میگفتند شما پیمبران همیشه وعده قیامت و عذاب میدهید اگر راست می گویید بگوئید چه وقت موقع قیامت میرسد و چون شما نمیگوئید آن روز موعود در چه ساعت و زمانی واقع میگردد پس دروغ

صفحه : ۳۰

می گویید بلکه قیامت و روز حسابی در کار نیست.

قُل إِنَّمَا العِلمُ عِندَ اللّهِ وَ إِنَّما أَنَا نَذِیرٌ مُبِینٌ در پاسخ گفتار آنان بگو که علم بموقع وقوع آن روز موعود فقط نزد خدا است و من نیستم مگر رسولی و پیغام آورنده از جانب خدای تعالی و موظّفم که شما را هدایت کنم بسوی او و تهدید کنم و بترسانم شما را از آن روزی که البته واقع خواهد شد که خود را آماده نمائید و بدانید که هر چه کنید از نیك و بد بجزا و کیفر آن خواهید رسید.

فَلَمّا رَأَوهُ زُلفَةً سِیئَت وُجُوهُ الَّذِینَ کَفَرُوا وَ قِیلَ هذَا الَّذِی کُنتُم بِهِ تَدَّعُونَ وقتی کافرین روز موعود را معاینه و مشاهده مینمایند رویهای آنان از شدّت ترس سیاه و زشت میگردد و تغییر میکند و بصورت منکری وارد محشر میگردند و شاید ملائکه عذاب باشند که بآنها گویند اینکه همان روزیست که پیمبران بشما گفتند و شما را تهدید نمودند از عذاب و مجازات در اینکه روز و دعوتتان کردند بسوی سعادت و آنچه بنفع شما تمام شود و شما سخنان آنها را نپذیرفتید و دروغ انگاشتید و از هیچ گونه آزار نسبت بآنان فرو گذار ننمودید قُل أَ رَأَیتُم إِن أَهلَکَنِیَ اللّهُ وَ مَن مَعِیَ أَو رَحِمَنا فَمَن یُجِیرُ الکافِرِینَ مِن عَذابٍ أَلِیمٍ ای رسول اکرم (ص) بگو بکفار اگر شما منتظرید که خداوند مرا و مؤمنین که با منند هلاك کند یا بما رحم نماید کیست کافرین را از عذاب دردناك جهنم پناه دهد.

شاید مقصود اینکه باشد که اگر من و مؤمنین مورد غضب حق تعالی واقع گردیم یا مورد رحمت واقع شویم بحال شما نفعی نمی‌بخشد و مانع از عذاب شما نمیشود شما اگر بکفر باقی باشید گرفتار عذاب شدید خواهید بود و کسی نیست شما را از عذاب نجات دهد.

قُل هُوَ الرَّحمنُ آمَنّا بِهِ وَ عَلَيهِ تَوَكَّلنا فَسَتَعلَمُونَ مَن هُوَ فِي ضَلالٍ مُبِينٍ

صفحه : ۳۱

ای پیغمبر بگو آن کسی که ما باو ایمان آوردیم و شما را بسوی او میخوانیم آن خدای رحمن است و اتّکاء و اعتماد ما باو است و شما منکرین بزودی میفهمید و دانا میگردید که از ما و شما کدام یک در گمراهی و ضلالت هویدا و ظاهر واقع گردیده‌ایم قُل أَ رَأَيتُم إِن أَصبَحَ ماؤُكُم غَوراً فَمَن يَأتِيكُم بِماءٍ مَعِينٍ در مقام انذار و تهدید خطاب بپیغمبر اکرم خود فرموده که بمنکرین بگو اگر صبحگاهی ببینید آبهای شما بزمین فرو رفته آیا چه کس تواند برای شما از زمین آب گوارا بیرون آورد چنانچه در توضیح آیات بالا گفتیم تمام موجودات جند حق و لشگر او و زیر فرمان ربوبی میباشند کسی که مورد غضب او گردید تمام موجودات در مقام ضدیت و دشمنی با او میگردند آب برای نفع بشر بامر تکوینی الهی از زمین میجوشد و جریان پیدا میکند و مادامی اینکه فیض بر قرار است که فرمان بر منع نرسد اگر آنی نسبت بکوچکترین لوازم بشر منع فیض شود خواهی دید که انسان چگونه بی‌چاره و مضطر و پریشان میگردد و پناهنده‌ای جز خدا نمیابد.

گویند فیلسوف یا زندیقی از راهی میگذشت شنید معلمی اینکه آیه قُل أَ رَأَيتُم إِن أَصبَحَ ماؤُكُم غَوراً فَمَن يَأتِيكُم بِماءٍ مَعِينٍ را بشاگردان می‌آموخت جواب داد (بالمعوّل و المعين) يعنى به بيل و مددكار آب را باز آرند شب در خواب دید کسی نزد وی آمد و چنان بصورت او زد که هر دو چشمش کور گردید و باو گفت حالا آب چشم خود را از قعر بدنت بیرون آر وقتی بیدار شد دید دو چشمش کور شده و اینکه قضیه را مثنوی شعر نموده گفته:

فلسفی و منطقی مستهان میگذشت از سوی مکتب آن زمان

چون که بشنید آیتی آن ناپسند گفت آریم آب را ما بر بلند

یا بزخم بیل و تیزی تبر
آب را آریم از پستی ز بر

شب بخفت و دید از یک شیرمرد زد طپانچه هر دو چشمش کور کرد

صفحه : ۳۲

گفت هان زین چشمه چشم ای شقی با تبر نوری بر آر ار صادقی

زود بر جست و دو چشمش کور دید نور فائز از دو چشمش ناپدید

در حدیث در تأویل آیه رسیده اگر امام شما از نظرتان غائب گردد کیست برای شما امام و راهنمای حقیقی بیاورد.
گمان نشود چنین حکایاتی ضرب المثل است که گفته اگر واقعا اینطور بود که بایستی هر کسی نسبت به اینکه گونه آیات شک آورد در همین عالم بکیفر اعمالش برسد در صورتی که چنین نیست بیشتر مردم و لو اهل دیانات تمام امور را معلّق باسباب میدانند و چنین مجازاتی نمی‌بینند.

پاسخ گوئیم

جای مجازات اعمال قیامت است نه دنیا لکن ممکن است گاهی برای تنبیه دیگران یا تنبیه خود عاصی اگر وقت هدایت باقی مانده باشد در اینکه عالم گوش مالی بوی داده شود اینکه نیز از کرم الهی است زیرا که الطاف الهی مقتضی اینکه است که بانواع مختلف خلق را بسوی طریق مستقیم و جاده حقیقت هدایت نماید برای آنکه از طرف او حجّت بر خلق تمام گردد.

صفحه : ۳۳

سورهٔ القلم

اشاره

مکیهٔ و هی اثنتان و خمسون آیهٔ

[سوره القلم (۶۸): آیات ۱ تا ۲۲]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
ن وَ القَلَمِ وَ ما یَسطُرُونَ (۱) ما أَنتَ بِنِعمَهِٔ رَبِّکَ بِمَجنُونٍ (۲) وَ إِنَّ لَکَ لَأَجراً غَیرَ مَمنُونٍ (۳) وَ إِنَّکَ لَعَلی خُلُقٍ عَظِیمٍ (۴)
فَسَتُبصِرُ وَ یُبصِرُونَ (۵) بِأَیِّکُمُ المَفتُونُ (۶) إِنَّ رَبَّکَ هُوَ أَعلَمُ بِمَن ضَلَّ عَن سَبِیلِهِ وَ هُوَ أَعلَمُ بِالمُهتَدِینَ (۷) فَلا تُطِعِ المُکَذِّبِینَ (۸)
وَدُّوا لَو تُدهِنُ فَیُدهِنُونَ (۹)
وَ لا تُطِع کُلَّ حَلّافٍ مَهِینٍ (۱۰) هَمّازٍ مَشّاءٍ بِنَمِیمٍ (۱۱) مَنّاعٍ لِلخَیرِ مُعتَدٍ أَثِیمٍ (۱۲) عُتُلٍّ بَعدَ ذلِکَ زَنِیمٍ (۱۳) أَن کانَ ذا مالٍ وَ بَنِینَ (۱۴)
إِذا تُتلی عَلَیهِ آیاتُنا قالَ أَساطِیرُ الأَوَّلِینَ (۱۵) سَنَسِمُهُ عَلَی الخُرطُومِ (۱۶) إِنّا بَلَوناهُم کَما بَلَونا أَصحابَ الجَنَّهِٔ إِذ أَقسَمُوا لَیَصرِمُنَّها مُصبِحِینَ (۱۷) وَ لا یَستَثنُونَ (۱۸) فَطافَ عَلَیها طائِفٌ مِن رَبِّکَ وَ هُم نائِمُونَ (۱۹)
فَأَصبَحَت کَالصَّرِیمِ (۲۰) فَتَنادَوا مُصبِحِینَ (۲۱) أَنِ اغدُوا عَلی حَرثِکُم إِن کُنتُم صارِمِینَ (۲۲)

(ترجمه)

سوره قلم در مکّه معظّمه فرود آمده و مشتمل بر ۵۲ آیه است

بنام خداونده بخشنده مهربان

قسم بنون و قسم بقلم و آنچه در لوح محفوظ خواهد نگاشت

که تو بنعمت پروردگارت مجنون و دیوانه نیستی،

و البته (در مقابل تبلیغ رسالت از طرف پروردگار) اجر بی‌منت خواهی یافت،

و حقیقتا تو بر بلندترین خلق نیکو آراسته‌ای

پس بزودی تو و مخالفانت مشاهده مینمائید

که از شما کدام یک مفتون و دیوانه‌اند

صفحه : ۳۴

البته خدا داناتر است گمراه کیست و هدایت یافته‌گان کیانند،

پس ای پیمبر هرگز از مردمی که آیات خدا را تکذیب میکنند پیروی منما،

آنان بسیار مایلند که با آنها مدارا کنی که آنها نیز با تو مدارا کنند،

و تو هرگز اطاعت مکن مردمان پست را که دائم قسم میخورند،

و همیشه سخن چینی و عیب جویی میکنند

و بسیار جدیّت دارند که مردم را از خیر و سعادت باز دارند و در گناه و طغیان میکوشند،

(و با اینکه فساد اخلاق) متکبر و حرام زاده و بی‌اصل و نسبند،

پیرو آنان مشو اگر چه صاحب مال و پسرها باشند،

وقتی بر او آیات ما خوانده میشود گوید اینها افسانه پیشینیان است،

بزودی که بر بینیش داغ نهیم،

ما مبتلا گردانیم کافرین را ببلا و عذاب همانطوری که مبتلا نمودیم یاران آن باغ را وقتی قسم خوردند که صبحگاه میوه‌اش را بچینند (تا فقرا نفهمند)

و هیچ قسطی برای فقیر استثنا نکردند،

اینکه بود که در همانشب در موقعی که آنان خواب بودند از جانب خدا آتش عذابی نازل شد،

و بامدادان بستان چون خاکستری سیاه گردید،

صبحگاه یکدیگر را صدا زدند

که بر خیزید اگر میوه باغ خواهید بنخلستان رویم

توضیح آیات

اشاره

ن وَ القَلَمِ وَ ما یَسطُرُونَ در اینکه مقصود از نون چیست از مفسّرین گفتاری نقل شده

سخنان مفسّرین راجع بنون

(۱) نون نـام سوره است مثل (حم و ص) و امثال آن (۲) نون بمعنی ماهی است از إبن عباس و مجاهـد و سدی و مقاتل نقل میکنند که مقصود آن ماهی است که زمین بار بر او است.
(۳) نون حرفی است از حروف رحمن.
(۴) از حسن و مقاتـل و ضـحاك نقـل شـده که نـون بمعنی دوات است (مجمع البیـان در تفسیر علی بن ابراهیم قمی است که بچند واسطه از ابی عبد اللّه علیه السّلام روایت میکند کسی از حضرتش سؤال نمود از ن وَ الْقَلَمِ وَ ما یَسْطُرُونَ در پاسخ فرمود

صفحه : ۳۵

خداوند قلم را خلق نمود از درختی از بهشت خلد پس از آن بنهری از نهرهای بهشت گفت باش مداد پس از آن نهر خشـگید و آن نهری بـود سـفیدتر از برف و مصـفّی‌تر از شـهد پس از آن بقلم امر کرد بنویس قلم گفت پروردگـارا چه بنویسم گفت آنچه بوده و آنچه تـا قیـامت واقع میگردد بنویس پس قلم نوشت در ورقی که سـفیدتر بود از نقره و پاك‌تر بود از یاقوت پس از آن و رق را بهم پیچیـد و سـر آن را مهر نمود و در رکن عرش قرار داد تا آخر حدیث البته در امثال اینکه احادیث رموز و اشاراتی است و غالب آن جواب اقناعی است و نظر بفهم سائل است زیرا که رموز آیات قرآنی فوق فهم عموم مردم است.
پس بهتر اینکه است که گفته شود (نون) از متشابهات قرآن است مثل باقی حروف تهجّی که در اول بعضی از سوره‌های دیگر است و علمش نزد خـدا است و رأی اندیشـی در بـاره آن درست بنظر نمیآیـد مگر آنکه از خود قرآن یا حـدیث معتبری که بتوان قرینه و شاهد قرار داد بر تعیین مراد حمل بر معنایی نمود.

سخنان مفسرین در باره قلم

(۱) مقصود از قلم همین قلمهـایی است که بآن حروف و کلمات و مطالب نوشـته میشود و امر قلم بسـیار مهم است زیرا اگر بواسـطه قلم مطالب از ممکن غیب و ذهن بشـر در خارج ظهور و بروز پیدا نمیکرد و در دفاتر نوشـته و ثبت نمیشد که هر طبقه بعدی از طبقه پیشـین مطالبی و معلوماتی اسـتفاده نماینـد و آنها را تکمیل نموده بکار بندند هیچ کمال و دانشـی برای انسان میسّر نبود پس میتوان گفت قوام دین و دنیای مردم بقلم است.
آری اگر قلم نبود چگونه آیات قرآنی و احادیث و کلمات بزرگان دین تا حال در دسترس بشـر باقی میماند پس اگر مقصود از قلم همین قلم معهود باشـد میتوان گفت شایـد مقصود از، نون، مـداد باشـد و مقصود از وَ مـا یَسـطُرُونَ آن چیزی و آن مطالبی است که بتوسط قلم و مداد نوشته میشود (۲) مقصود از قلم عقل است که اول (ما خلق اللّه) بشمار میرود و در احادیث

صفحه : ۳۶

بسیار رسیده
(اول ما خلق اللّه عقل)
و در جای دیگر
(اول ما خلق اللّه قلم)

و در جای دیگر

(اول ما خلق اللّه نور محمّدی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم)

و در روایت دیگر اول چیزی که خداوند خلق نمود یک جوهر و یک حقیقت وحدانی بود آن وقت خداوند بنظر هیبت وی را نگریست گداخته و آب گردید از آن دودی متصاعد شد و کف کرد و از دود آن آسمانها پدید گردید و از کف آن زمین پیدا شد.

و جمع بین احادیث بطوری که تناقض و تخالف بین آنها رفع شود باین است که بگوئیم اول چیزی که از حق تعالی صادر گردیده یک حقیقت بسیطه ظلّیه است که تعبیر از آن بفیض منبسط و رحمت واسعه الهیّه و مقام مشیّت میشود (أَ لَم تَرَ إِلی رَبِّکَ کَیفَ مَدَّ الظِّلَ) و اول چیزی که بحسب رتبه مشمول رحمت رحمانی و فیض منبسط احدی است یک حقیقت واحد بسیطی است که گاهی از آن تعبیر بعقل و گاهی بقلم و گاهی بحقیقت محمدی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میشود.

عباراتنا شتّی و حسنک واحد و کل الی ذاک الجمال نشیر

و همین طوری که خداوند بتوسط عقل موجودات را از نیستی بهستی آورده بقلم و آنچه نوشته میشود مطالب از کمون ذهن بشر در خارج ظهور و بروز مینماید پس میتوان گفت لفظ قلم استعمال در دو معنی شده اول قلم عقلی دوم قلم حسّی بقلم عقلی موجودات از کمون فیض منبسط الهی در عالم منتشر گردیده‌اند و بقلم حسّی مطالب ذهنی در خارج بروز و ظهور مینماید پس مطالبی که بقلم حسّی از باطن و نفس انسان ظاهر میگردد دلیل بر وجود آن قلم عقلی است و مطالبی که از باطن بتوسط زبان که آن نیز باعتباری قلم است یا بتوسط قلم منتشر میگردد همان ظهور عقل است در عالم حسّ و محسوس.

وَ ما یَسطُرُونَ (ما) در ما یسطرون ماء موصوله و مقصود از ضمیر جمع مذکّر نویسندگان و معنی جمله ن وَ القَلَمِ وَ ما یَسطُرُونَ چنین میشود سوگند باهل قلم و آنچه مینویسند.

صفحه : ۳۷

سخنان مفسرین در تأویل آیه

از إبن هضم چنین نقل میکنند که گفته نون دهن است و قلم زبان (وَ ما یَسطُرُونَ) آنچه ملائکه حفظه بر بنده مینویسند که خداوند باینها قسم یاد نموده و از بعض عارفین نقلشده که نون نون ذات است و قلم قلم صفات و ما یسطرون اشاره بافعال و شئونات الهیّه است که نوشته میشود بر لوح قدرت حرف بحرف و در بعضی از خطبه‌های حضرت امیر علیه السّلام است که در بین مردم فرمود (منم نقطه باء بسم اللّه منم جنب اللّه منم قلم منم لوح محفوظ منم عرش و کرسی منم آسمانهای هفتگانه و من زمینهایم.

صاحب تفسیر روح البیان پس از نقل اینکه حدیث گوید حضرت اینکه کلمات را در حال تجلّی وحدت و بیخردی ادا فرموده وقتی از آن حالت بخود میآمد اقرار بعبودیت و بندگی و ضعف خود مینمود و اظهار مینمود که من مقهور تحت احکام الهیّه میباشم.

لکن حمل بر حال تجلّی و بیخودی کردن نسبت بحضرتش که چنین کلماتی در چنین حالی ادا فرموده خطا است ظاهرا حضرت در مقام اینکه بوده که خود را بمردم بشناساند تا آنکه امام زمان خود را بشناسند و فرمایشاتش را بپذیرند و هدایت گردند و رستگار و سعادتمند شوند.

البته چنین است انبیاء و اولیای الهی بلکه هر انسان کاملی از عرش و کرسی و آسمانها و زمینها بالاتر و برترند پس حضرت در باره

خود غلوّ ننموده تـا آنكه حمـل بر حال تجلّى كنيم بلكه مقام خود را تنزّل داده و آنكه در مرتبه عرش و كرسـى و آسـمانها و زمينها آورده براى فهم بشـر است و گر نه مقام ولايت كلّيه الهيّه برتر و بالاتر از آن است كه فهم ناقص بشـر بتوانـد ادراك نمايـد مگر آن كسـى كه در آن مرتبه يـا بالاـتر از آن باشـد و از يكى از معصومين است كه فرموده (ما را از مرتبه الوهيّت پائين آريـد آن وقت هر فضيلتى كه در باره ما بگوئيد جا دارد ما أَنتَ بِنِعمَةِ رَبِّكَ بِمَجنُونٍ

صفحه : ۳۸

اينكه جمله جواب قسم است كه ذات احـديت بنون و قلم و آنچه بقلم نوشـته ميشود سوگنـد ياد نموده و گواه آورده كه اينها شاهد صادقى ميباشند كه تو در منتهى درجه عقل و خرد ميباشى

(سخنان مفسرين راجع بسوگندهاى قرآن)

بسـيارى از مفسرين قسمهاى قرآن را مثل آنجا كه بشمس و قمر و آسمانها و زمين و انسان و اسبهاى دونده و كوه حتّى بتين و انجير و بغير اينهـا سوگنـد ياد نموده حمل بر معنى بالاترى نمودهانـد نظر بآنكه عظمت خداونـدى بالاتر از آن است كه بچيزهاى بيمقـدار قسم ياد كنـد مثل آنكه شـمس و قمر را حمل بر نور نبوت و ولايت نمودهاند و عصـر را حمل بر بعثت رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كردهاند لكن ظاهرا اينكه طور تأويل نمودن تفسير برأى ميشود و جايز نيست.

اينكه مطلب نزد دانشـمندان محقق و مسلم است مـادامى كه بشود كلاـم را حمـل بر معنى ظاهرش نمود صـحيح نيست حمل بر غير معنى ظاهرش كرد و در اينجا چه مانعى دارد كه نشود حمل بظاهر نمود.

اينكه موجـوداتى كه مـورد قسم واقع گرديدهانـد اشـياء كوچكى نيسـتند اگر چه در نظر بيخردان كوچـك آينـد چگونه موجودات علوى، از مقسّـِمات امر، ملقيات ذكر، مدبّرات عالم بالا، و موجودات سـفلى مثل انسان، شـمس، قمر حتى زمين كوه، شـهر، اشـجار، نباتات، حيوانات چيزهاى حقير و كوچك بشمار آيند در صورتى كه هر يك از آنان در حدّ خود بسيار بزرك و آثار خلقت در هر يك از آنها بخوبى پديدار و عظمت خداوند در آنان نمايان است.

آرى هر يـك از اينكه موجودات را بايستى بنظر عبرت بنگريم و آفريننـده آنان را تقـديس و سـتايش نمائيم زيرا كه از مجموع آنها اينكه كاخ مجلل و اينكه شخصيت جهانى و اينكه نظام آفرينش بوجود آمده اگر يكى از اينكه انواع موجودات مفقود ميشدند اينكه نظـام مخصوص و اينكه ترتيب جميـل نيكو منحـل ميگرديـد و وجود انسـانى كه گل سـر سـبد موجودات و نتيجه خلقت است امرار حيات نمينمود بلكه اصلا

صفحه : ۳۹

بوجود نميآمد.

و همـانطورى كه در تمام آيات كلام الهى اسـرارى منـدرج است كه دانشـمندان دنيا هر قـدر موشـكافى كننـد بعشـرى از اعشار آن نخواهند رسيد و در اينكه قسمها نيز اسرارى مندرج است.

يكى از رموز آن چنانچه بعضـى از دانشـمندان گفتهانـد شايد اينكه باشد كه خداوند موجودات علوى و سـفلى را مورد سوگند قرار داده براى جلب نظر و فكر بشـر بكسب علم نسبت بحقايق و آثار و خواصّ آنها و بما بياموزد كه اينكه هايى كه مورد سوگنـد واقع شدهاند موجودات شريفى ميباشند كه بايستى در آنان تعقّل و تفكّر نمود و آثار و خواص آنها را بدست آورد.

چنانچه مینگریم و نزد اهلش واضح است هیچ علمی نیست مگر آنکه موضوع آن را بصورت سوگند در قرآن یاد آوری کرده حتی علوم جنگ و تعلیمات نظامی زیرا که آنچه میشود بشر از راه علم و دانش اندکی بآن راه پیدا کند یا راجع بعالم عقول و مجردات است یا راجع بنفوس و موجوداتی است که تعلّق بمواد دارد یا راجع بجسم و جسمانیات است و جسمانیات یا اجسام فلکیات از ماه و خورشید و آسمانها است یا اجسام عنصریات است که اینها راجع بعالم کنونی است یا راجع بعالم قیامت و در قرآن مجید بصورت سوگند اشاره بعظمت تمام اینکه عوام نموده.

آری بضمیمه آیات دیگر که در بسیاری از آیات کلام اللّه مجید یادآوری نموده و بافراد بشر خطاب سرزنش آمیز مینماید (أ فَلا تَعقِلُونَ) (أ فَلا تَتَفَكَّرُونَ) چرا تعقل و تفکر در امر خلقت نمیکنید تا آنکه بعضی از اسرار خلقت برای شما مکشوف گردد و بدانید که امر خلقت بس عظیم است و بالنتیجه هم عظمت و نفوذ قدرت خداوندی در آنها پدیدار میگردد و هم رموز خلقت و ناموس آفرینش بدست می‌آید و کتاب آفرینش درس حکمت و فلسفه ببشر می‌آموزد وَ مَن يُؤتَ الحِكمَةَ فَقَد أُوتِيَ خَيراً كَثِيراً و در اثر تدبر و تفکر در امر خلقت برای انسان معرفت و علم بخواص و آثار و لوازم موجودات حاصل میگردد و بکار میبندد و سیادت بر

صفحه : ۴۰

جهانیان پیدا مینماید، چنانچه میبینیم تمام اختراعات محیر العقول دست بشری که امروز در ممالك متمدّنه نموده‌اند در اثر شناختن خواص و آثار موجودات پدید گردیده، و یگانه چیزی که طایر روح و دل آدمی را بعالم دیگری پرواز میدهد سیر آفاقی و انفسی است که آیات الهی و نشانهای صفات ربوبی را برای بشر پدیدار مینماید سَنُرِيهِم آياتِنا فِي الآفاقِ وَ فِي أَنفُسِهِم حَتّي يَتَبَيَّنَ لَهُم أَنَّهُ الحَقُّ و سرّ دیگری که توان از اینکه سوگندها بدست آورد اینکه است که بعضی چنین اظهار نموده‌اند که پس از تفحّص در موارد قسم میبینیم در بسیاری از جاها سوگند برای تنبیه و آگاه کردن آن چیزی است که در جواب قسم مکنون است مثلا وقتی میگویند قسم بخدا معنیش اینکه است که خدا بر چنین امری گواهست و آنچه بآن سوگند یاد نموده یا آنچه در جواب اوست منوط بیکدیگر است پس قسمهای قرآن در ظاهر و صورت مانند قسمهای متعارفی مینماید که برای اثبات مطلب آرند لکن در واقع شاهد و گواه بر آن چیزی است که در جواب قسم اظهار میدارد چنانچه در همین آیه ما أَنتَ بِنِعمَةِ رَبِّكَ بِمَجنُونٍ شاید مقصود اینطور باشد که آیات قرآنی که بتوسط قلم و دوات نوشته شده و ثبت گردیده شاهد صادقی است بر اینکه تو که پیمبری مجنون و دیوانه نیستی زیرا کسی که اندك شعوری داشته باشد حتّی کفّار که نسبت جنون بتو میدهند از آیات معجز نمای قرآنی میفهمند چنین کلامی ممکن نیست از دهن دیوانه بروز و ظهور نماید بلکه آنکه چنین نسبتی بتو میدهد خودش دیوانه است.

کفّار چون دیدند کلمات معجز نمای قرآنی از مرتبه عقل ناقص آنان خارج است و خود را عاقل‌ترین مردم میپنداشتند اینکه بود بکسی که عقل کلّ و از حیث رتبه و مقام اوّل ما خلق اللّه بشمار میرفت نسبت دیوانگی میدادند اینکه است که خداوند در مقام رد سخنان سخیف آنان سوگند یاد میکند و موجودات شریف خود را گواه میآورد که چنین نسبتی شایسته مقام بلند پایه تو نیست.

صفحه : ۴۱

و ممکن است بگوئیم مجنون مأخوذ از جنّ است و جن بمعنی لغوی ستر و پرده است و چون بعضی از کفّار گمان میکردند که نبیّ اکرم کلمات قرآنی را بتلقین جن فرا گرفته و از جنّ آزموده شده آیه در مقام ردّ آنان باشد که تو عالمی و بر تو چیزی از نعمت پروردگار پوشیده نیست و اینکه آیات از معدن وحی و از مقام قدس رحمت الهی فرود آمده و از نعمتهای غیر متناهی حقّ است که در باره تو اجرا گردانیده.

وَ إِنَّ لَكَ لَأَجراً غَيرَ مَمنُونٍ وَ إِنَّكَ لَعَلي خُلُقٍ عَظِيمٍ شاید مقصود از (غیر ممنون) اینکه باشد که تو لایق اجر بی‌منّت میباشی و

خداوند رءوف برای تسلّی رسول خود خواهد بفرماید تو نظر بآن اجر و پاداش بزرگی که از طرف پروردگار خود داری نباید بگفتار و سخنان بیهوده مغرضین که نسبت جنون بتو میدهند اعتنا نمایی.

در اینکه آیات خداوند سه صفت و سه خصلت در شأن پیمبر گرامی خود ارائه میدهد اول تمام مراتب جنون و دیوانگی را از حضرتش مرتفع میگرداند تا اینکه ثابت گردد که حضرتش متّصف بعقل کلّ و در مرتبه اوّل ما خلق اللّه بشمار میرود و به هیچ وجه ستر و پرده‌ای بین نفس شریفش و عقل کلّ نیست.

و اینکه مقارن نموده عدم جنون را بنعمت پروردگار شاید سرّش اینکه باشد که اینکه کلمات و آیات قرآنی که از دهن و زبان تو تراوش مینماید آن افاضاتی است که از سر چشمه مبدء فیض سبحانی بقلب مبارکت ترشّح نموده و چون حضرتش عقل کلّ و اول موجودات بشمار میرود واسطه‌ای بین عقل مبارکش و فیض منبسط که از آن تعبیر برحمت واسعه الهی شده تصوّر ندارد و اینکه منتهی درجه نعمت و فضیلتی است که خداوند بعبد مطیع خود کرامت فرموده.

دوم بپاداش اعمال مرضیّه پسندیده او و صبر بر ایذاء بشر و استقامت و پایداریش در امر رسالت و تبلیغ و فداکاریش در فرمان برداری استحقاق پیدا نموده که خداوند منّان در عوض اجر و پاداش غیر منقطع و بی منّت باو کرامت فرماید

صفحه : ۴۲

سوم از فضیلت و منقبت بزرگ آن حضرت اتّصاف او است (بخلق عظیم) که ملکات نفسانی و فضائل ملکوتی آن سرور دلیل بارز و ظاهری است که حضرتش منصف بجنون نیست و دارای عقل کل و در منتهای خرد و ذکاوتست و معلوم است آنچه را خداوند بزرگ بشمار آورد نظر ببزرگی خودش بزرگ‌تر از آن است که بشود آن را محدود بحدی نمود درجه عظمت و بزرگی آن فقط نزد حق تعالی محرز و معلوم است که محیط بر کائنات میباشد.

کسی که در اینکه آیات معجز نما قدری تدبر نماید میفهمد که خداوند تمام فضائل و ملکات حمیده‌ای که بشود ممکن دارای آن گردد در وجود پیغمبر خاتم خود ارائه میدهد زیرا کمال انسان کامل که چکیده موجودات و مقصود از خلقت و جوهر آفرینش است در دو چیز که از آن تعبیر بعقل نظری و عقل عملی میشود بروز و ظهور مینماید.

در آیه اول اظهار مینماید که ای رسول اکرم تو در مرتبه و مقام خلقت عقل کل و فاقد هیچ مرتبه از مراتب عقل نیستی تا آنکه نسبت بآن مرتبه ستر و پرده‌ای بین تو و ان عقل کل باشد و نسبت بفقدان آن مرتبه بشود نسبت جنون و دیوانگی بتو داده شود پس در مرتبه عقل نظری در منتهی درجه کمال میباشی و در اینکه آیه (وَ إِنَّکَ لَعَلی خُلُقٍ عَظِیمٍ) اظهار میفرماید که تو در مرتبه عقل عملی نیز در منتهی درجه کمال مقصود از عقل عملی که تعبیر از آن (بخلق عظیم) نموده عادات و ملکات و صفات ارجمند آن حضرت است (و لعلی) که برای استیلاء و بزرگی چیزی آرند و نیز (عظیم) که در آیه عنوان فرموده اشاره ببزرگی و عظمت و اخلاق و سجیه او است.

ببین بردباری و استقامت و پایداری او در تبلیغ رسالت بچه درجه و کمالی بوده که با آن اعراب وحشی خونخوار که نه عاطفه انسانیّت داشتند و نه قومیّت میشناختند و نه حسّ و جدان بشریّت در آنان ظهور داشت سازش مینمود و بر جفای آنان صبر میفرمود گاهی نسبت جنون بآن عقل کلّ میدادند گاهی ساحرش میخواندند

صفحه : ۴۳

گاهی دروغگو و کذّابش میگفتند گاهی شاعرش مینامیدند و چقدر بآن نفس قدسی الهی نسبتهای ناروا میدادند و بر تمام جفاهای کفّار استقامت مینمود و با چنین بردباری و استقامت در امر عبودیت جای دارد که خدای جلیل در باره او چنین توصیفاتی بفرماید و

بزرگترین معجزه بر اثبات نبوّت آن بزرگوار همان حسن اخلاق نیک و مکارم صفات پسندیده حضرتش بوده که دوست و دشمن اعتراف مینمایند که یکی بر نبوغ و غلبه و استیلای او همان صفات حمیده و اخلاق ملکوتی آن بزرگوار بوده که بسیاری از مردم شیفته اخلاق و ملکات او گشته و زیر بار تبلیغاتش رفتند و از همین راه ایمان آوردند و اشاره بهمین مطلب دارد قوله تعالی در سوره آل عمران آیه ۱۵۳ فَبِما رَحمَةٍ مِنَ اللّهِ لِنتَ لَهُم وَ لَو کُنتَ فَظًّا غَلِیظَ القَلبِ لَانفَضُّوا مِن حَولِکَ«۱» فَسَتُبصِرُ وَ یُبصِرُونَ، بِأَیِّکُمُ المَفتُونُ إِنَّ رَبَّکَ هُوَ أَعلَمُ بِمَن ضَلَّ عَن سَبِیلِهِ وَ هُوَ أَعلَمُ بِالمُهتَدِینَ آیا مقصود از دیدن رؤیت بچشم سر است یا رؤیت بچشم بصیرت ظاهرا مقصود دیدن بچشم بصیرت است و در آنکه اینکه رؤیت نسبت بکفّار در چه موقعی واقع است از مفسّرین گفتاری نقل شده.

سخنان مفسرین راجع برؤیت

(۱) وقتی است که در حال موت کشف غطا میشود و برای محتضر حقّ و باطل ظاهر میگردد.

(۲) مقصود روز قیامت است که هر چیزی بحقیقت ظاهر میگردد.

(۳) تهدید و انذار از روزی است که جنگ بدر واقع میگردد.

(۴) مقصود موقعی است که عذاب نازل میگردد.

خلاصه ظاهرا مقصود اینکه است که آنهایی که نسبت دیوانگی بتو میدهند

---

(۱) پس بسبب رحمتی که از جانب خدا (نصیب تو شده) نرمی میکنی بآنها و اگر سخت و غلیظ القلب بودی مردم از دور تو پراکنده میشدند.

صفحه : ۴۴

وقتی پرده طبیعت از پیش چشم آنان عقب رود خواهند دانست که چگونه بفتنه نفسانی و باغوای شیطانی مفتون گردیده و خود را از سعادت و فضیلت محروم گردانیده‌اند و در طریق گمراهی قدم میزنند و بسیر قهقرایی خود را بجهنم که دار غضب الهی است سرنگون نموده و دیگر راه چاره بر آنان مسدود گردیده آن وقت بعین الیقین میبینند و تصدیق میکنند که دیوانه آن کسی است که از راه حقیقت کج شده نه آن کس که در راه مستقیم حرکت میکند و بزودی وصول برحمت حق و واصل بدار کرامت او میگردد البته هر کس اندك شعوری دارد میفهمد که اینکه دو طریق مساوی نیستند علامت بارز عقل و خرد مآل بینی است عاقل آن کسی را گویند که تا وقت و فرصت از کفش نرفته برای سفر قیامت زاد و توشه‌ای تهیه نماید و براهی که رهبران حقیقت رهبری مینمایند سلوك نماید تا آنکه بفعلیّت اخیر خود برسد و سعادت عظمی نصیب وی گردد.

فَلا تُطِعِ المُکَذِّبِینَ، وَدُّوا لَو تُدهِنُ فَیُدهِنُونَ، وَ لا تُطِع کُلَّ حَلّافٍ مَهِینٍ هَمّازٍ مَشّاءٍ بِنَمِیمٍ، مَنّاعٍ لِلخَیرِ مُعتَدٍ أَثِیمٍ، عُتُلٍّ بَعدَ ذلِکَ زَنِیمٍ در اینکه آیات خداوند پیمبر خود را نهی میفرماید از متابعت و پیروی نمودن کفار بخصوص کافری که موصوف بصفات نکوهیده و اخلاق ذمیمه باشد و نه صفت از صفات اشخاص پلید آنان را تذکر میدهد

اوصاف نه گانه نکوهیده کفار

(صفت اول) (وَ لا تُطِع کُلَّ حَلّافٍ) حلاف کسی را گویند که در هر موردی حق یا ناحق سوگند یاد میکند در صورتی که در قرآن

مجیـد نهی فرموده (وَ لا تَجعَلُوا اللّهَ عُرضَـةً لِأَیمانِکَم) خدا را در معرض سوگند خود قرار مدهید (۲) (مهین) کسی را گویند که نزد خلق و حق حقیر و پست و بی‌مقـدار باشـد از قتاده نقل میکنند که مهین یعنی کذّاب که بسیار دروغ گوید و شاید اشاره باین باشـد که سوگند یاد نمودن بسیار دلیل بر دروغ گویی و نادرستی گفتار گوینده او است مخصوصا کسی که خدا را در چیزهای ناقابل در معرض سوگند قرار میدهد

صفحه : ۴۵

معلوم میشـود بعظمت و بزرگواری او سـست عقیـده و بی موالاـت است زیرا اگر عظمت خداونـدی را در نظر داشت در هر موردی ذات ذو الجلاـل را مورد قسم قرار نمیـداد (۳) همّـاز در مفردات لغت گفته (همز الانسـان اغتیـابه قـال تعالی همّاز مشّاء بنمیم) یعنی پشت سـر مردم غیبت میکند بعضـی گفته‌اند همّاز سـخن چین است که بین مردم فساد و فتنه انگیزد و بمردم طعنه میزند و در روایتی معصوم فرموده (مؤمن آن کسی است که نه طعنه میزند و نه فحش میدهد) در روایت دیگر

(طوبی لمن شغله عیبه عن عیوب النّاس)

کسی که مراقب حال خود است و مشغول باشد بعیب جویی خود دیگر در مقام عیب جویی دیگران نمیباشد و در سوره (همزه) ویل لکلّ همزه لمزهٔ بعضـی از مفسّـرین چنین گفته‌اند وای بحال کسی که در مقام عیب جویی مردم در پشت سر غیبت نماید و در پیش رو بگوشه چشم و ابرو طعنه زنـد و اشاره نماید، ۴- مشاء بنمیم، در میان مردم راه میرود و سـخن چینی میکند تا آنکه بین آنان فساد اندازد.

(۵) منّاع للخیر، منّاع صـیغه مبالغه و برای تأکید در منع از کار خیر است و از مفسّرین در اینجا دو معنی نقل شده اوّل مقصود از منّاع آدم بخیل است و مقصود از خیر مال است که یکی از صـفات کافر بخل است دوم مقصود از خیر ایمان است و گویند اینکه آیه در باره ولید بن مغیرهٔ فرود آمده که او ده پسـر داشت و مال بسـیار اندوخته بود و اولاد خود را منع میکرد از اینکه داخل اسلام شوند و میگفت از اولاد من هر کس داخل دین محمّـد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم شود از مال خود وی را محروم میکنم قول دیگر در باره ابو جهل وارد شده و سخنان دیگری نیز در اینجا گفته شده.

(۶) معتـد، معتـد کسـی را گویند که سرکشـی و طغیان نماید و از حق خود تجاوز کند و بمردم ظلم روا دارد و از آنان اخذ عدوانی نماید و بپیروی شهوات بنفس خود نیز ستم کند و خود را از رحمت حق تعالی محروم گرداند.

(۷) اثیم، اثم بمعنی گناه است و اثیم کسی را گویند که بسیار خطاکار و گناه کار

صفحه : ۴۷

جهـل و نادانی فرو میبرد که راه را از چاه تمیز نمیدهـد و خود بینی و نفس پرستی وی را از حق و حقیقت محجوب میگردانـد و وی را واقع میگرداند در هاویه حرص و حسد و بخل و عجب و هر گونه مفاسد اخلاقی که بتوان تصور نمود.

و نیز جـامع تمـام فضائل و ملکات ارجمنـد انسانی یک امر وحـدانی است و آن معرفت و محبّت نسـبت بمقام قـدس الهی است زیرا معرفت و محبّت یک جذّابه الهی است که هر گاه در قلبی پدید گردید نوری از آن طلوع مینماید و اشـعّه آن اطراف قلب را روشـن میکند و ظلمت شـرک و نفاق و خود بینی و خودپسندی و باقی اوصاف نکوهیده را منفی میگرداند و نور آن نیز بخارج تأثیر میکند و تمـام افعال و اعمال انسان را از روی قانون عـدل تعـدیل مینمایـد اینکه است که ممکن نیست کافر از روش صـفات حیوانی خالی گشـته و صـفات انسانی را رهرو و پیش رو خود قرار دهد زیرا که موضوع صـفات انسان ایمان بخدا و شـناسایی او است که صـفات حیوانی را تبدیل بصفات و ملکات انسانی میکند کسی که فاقد اینکه مرتبه گردید هرگز روی سعادت و فضیلت را نخواهد دید.

أن كـان ذا مـال وَ بَنِين، إذا تُتلى عَلَيهِ آياتُنـا قـال أَسـاطِيرُ الأَوَّلِين سَنَسِمُهُ عَلَى الخُرطُومِ اى رسول اكرم تو تـابع مشو كفّارى را كه موصوف باين صفات نكوهيده مى باشند اگر چه آنان صاحب مال و مكنت و داراى پسران باشند اينان وقتى آيات حكمت آميز ما را كه از منبع فيض ازلى ترشّح نموده و مملوّ از حقايق علوم و دقايق حكمت است بر آنان ميخوانى گوينـد اينها افسانه‌هاى پيشـينيان است و آنكه چنين نسبتى بآيات ما ميدهـد بزودى وى را ميگيريم و بر پيشانيش داغ مينهيم بعضـى مفسّرين گفته مقصود وليـد بن مغيره است كه در جنگ بدر جراحتى بدماغش وارد شد و اثرش در مدت حياتش باقى ماند.

از صاحب كشّاف نقلشده داغ بينى كنايه از منتهاى خارى و ذلّت است زيرا

صفحه : ۴۸

صورت شريفترين اجزاء بـدن است و موضع عاليتر آن دماغ است پس بنا بر اينكه معنى آيه چنين ميشود كسـى كه آيات ما را حمل بر افسانه پيشينيان ميكند بكيفر اعمال و افعالش بزودى وى را در دنيا و آخرت خوار و ذليل ميگردانيم.

إِنّا بَلَوناهُم كَما بَلَونا أَصحابَ الجَنَّةِ إِذ أَقسَمُوا لَيَصرِمُنَّها مُصبِحِينَ در تفسير ابو الفتوح رازيست كه از ابو صالح روايت ميكند در يمن باغى است كه آن را سروان گويند دو فرسنگ جلوتر از صنعا در راه كسانى كه بصنعا ميروند و اينكه بوستان مال مردى بود از اهل صلاح و نماز و عادت او اينكه بود كه هر چه خرما از درختان ميافتاد در دسترس فقيران ميگـذاشت و نيز آنچه بر درخت بود فقرا را از چيدن آن منع نمينمود و چون موقع چيدن آن ميرسيد حق فقرا را ميـداد و اينكه شخص سه پسر داشت وقتى مرد پسران با هم گفتنـد ما مثل پـدرمان نميتوانيم بكنيم كه نيمى بكم و بيش از ميوه اينكه بـاغ را تقسيم فقرا كنيم زيرا مـا معيل و عيال باريم و مال بسيارى نداريم كه چنين كنيم و چون بعادت معهود فقرا آمدند موقع چيدن ميوه‌ها را عقب انداختند و با هم متّفق شدند كه در شبى برونـد و ميوه‌ها را بچيننـد و از فقرا پنهان دارنـد و سوگنـد ياد نمودنـد از فقرا پنهان دارنـد شب معهود عـذابى و آتشـى آمـد و تمام درختان و ميوه‌ها را سوزانيد.

اينكه است كه خداونـد براى عبرت ديگران حكايت آنان را در اينكه چند آيه بيان فرموده كه پس از آنكه تصـميم گرفتند حق فقرا ندهنـد فَطـافَ عَلَيهـا طائِفٌ مِن رَبِّكَ وَ هُم نائِمُونَ، فَأَصبَحَت كَالصَّرِيمِ پس از آن عـذاب باغ آنها گرديـد مثل شب تار يعنى آتش تمام باغ را سوزانيـد و تمام درختان و ميوه‌ها سياه و خشك و خاكستر گرديد. پايان آرى عذاب الهى چنين است كه وقتى نمونه‌اى براى تنبيه گناهكار وارد شد (لا يُغادِرُ صَغِيرَةً وَ لا كَبِيرَةً إِلّا أَحصاها) تر و خشك را با هم ميسوزاند.

صفحه : ۴۹

[سوره القلم (۶۸): آيات ۲۳ تا ۴۱]

اشاره

فَانطَلَقُوا وَ هُم يَتَخافَتُونَ (۲۳) أَن لا يَدخُلَنَّهَا اليَومَ عَلَيكُم مِسكِينٌ (۲۴) وَ غَدَوا عَلى حَردٍ قادِرِينَ (۲۵) فَلَمّا رَأَوها قالُوا إِنّا لَضالُّونَ (۲۶) بَل نَحنُ مَحرُومُونَ (۲۷)

قالَ أَوسَطُهُم أَ لَم أَقُل لَكُم لَو لا تُسَبِّحُونَ (۲۸) قالُوا سُبحانَ رَبِّنا إِنّا كُنّا ظالِمِينَ (۲۹) فَأَقبَلَ بَعضُهُم عَلى بَعضٍ يَتَلاوَمُونَ (۳۰) قالُوا يا وَيلَنا إِنّا كُنّا طاغِينَ (۳۱) عَسى رَبُّنا أَن يُبدِلَنا خَيراً مِنها إِنّا إِلى رَبِّنا راغِبُونَ (۳۲)

كَذلِكَ العَذابُ وَ لَعَذابُ الآخِرَةِ أَكبَرُ لَو كانُوا يَعلَمُونَ (۳۳) إِنَّ لِلمُتَّقِينَ عِندَ رَبِّهِم جَنّاتِ النَّعِيمِ (۳۴) أَ فَنَجعَلُ المُسلِمِينَ كَالمُجرِمِينَ

(۳۵) ما لَكُم كَيفَ تَحكُمُونَ (۳۶) أَم لَكُم كِتابٌ فِيهِ تَدرُسُونَ (۳۷)
إِنَّ لَكُم فِيهِ لَما تَخَيَّرُونَ (۳۸) أَم لَكُم أَيمانٌ عَلَينا بالِغَةٌ إِلى يَومِ القِيامَةِ إِنَّ لَكُم لَما تَحكُمُونَ (۳۹) سَلهُم أَيُّهُم بِذلِكَ زَعِيمٌ (۴۰) أَم لَهُم شُرَكاءُ فَليَأتُوا بِشُرَكائِهِم إِن كانُوا صادِقِينَ (۴۱)

(ترجمه)

آنها سوی بستان روانه شدند و با هم آهسته سخن میگفتند،
که امروز مواظب باشید که فقیری وارد نشود،
و صبح با شوق بباغ رفتند،
پس چون باغ را آن طور دیدند گفتند شاید ما باغ را گم کرده‌ایم،
یا اینکه (بقهر خدا) از میوه‌اش محروم شده‌ایم،
بهترین آنها گفت آیا من بشما نگفتم چرا حمد و ستایش و تسبیح حق تعالی ننمودید،
همگی گفتند منزهست پروردگار ما از ظلم ما بخودمان ظلم کردیم که ترك احسان نمودیم،
و روی بهم کرده یکدیگر را ملامت نمودند
و گفتند ای وای بر ما که طغیان نمودیم،
و امیدواریم که پروردگار ما بجای آن

صفحه : ۵۰

است عذاب خدا و البته عذاب آخرت بزرگتر است اگر بودند که میدانستند،
و محققا برای پرهیزکاران نزد پروردگارشان بهشتهای پر نعمت مهیا است،
آیا ما مسلمانها را مثل گنه‌کاران قرار میدهیم (چنین نیست)
چیست برای شما که چنین حکم (ظالمانه را میکنید)
آیا برای شما کتابی است که در آن اینطور تدریس میکنید،
و در آن کتاب آنچه خواسته‌اید نکاشته‌اید!
یا شما را بر ما عهد و پیمان دائمی است تا روز قیامت چیست بر شما که چنین حکمی میکنید،
بپرسید از آنان کدام یك از آنها چنین گمانی میکنند،
آیا در اینکه دعوی شرکائی دارند اگر راست گویند شرکاء خود را حاضر نمایند.

توضیح آیات

فَانطَلَقُوا وَ هُم يَتَخافَتُونَ أَن لا يَدخُلَنَّهَا اليَومَ عَلَيكُم مِسكِينٌ مسکین فقیری را گویند که بسیار بی‌بضاعت و محتاج باشد لکن فقیر آنست که قدری احتیاج وی کمتر باشد و شاید سر اینکه در اینجا مسکین گفته نه فقیر کنایه باشد از شدت بخل آنان که درجه خود خواهی آنها طوری بوده که حاضر نبودند بچنین فقرایی فیض برسد و آنها بهرمند شوند فَلَمّا رَأَوها قالُوا إِنّا لَضالُّونَ بَل نَحنُ مَحرُومُونَ چون برادران رفتند میوه باغ را بچینند دیدند نه باغی مانده و نه درختی پدیدار است و نه میوه‌ای بجای خود باقی است

بلکه آتش غضب الهی آن را سوزانیده و نابود گردانیده چنان بهت و تعجب آنان را فرا گرفت که گمان کردند راه را اشتباه کرده و بی‌راهه آمده‌اند گفتند اینکه بستان ما نیست که باین صورت در آمده و بعضی گفتند نه چنین است بلکه خداوند ما را محروم گردانیده قالَ أَوسَطُهُم أَ لَم أَقُل لَکُم لَو لا تُسَبِّحُونَ قالُوا سُبحانَ رَبِّنا إِنّا کُنّا ظالِمِینَ از اینکه آیات توان استفاده نمود که خطای آنان که بکیفر آن از باغ و میوه آن محروم گشتند دو چیز بوده یکی قصد محروم گردانیدن فقرا از میوه باغ و

صفحه : ۵۱

دیگر غفلت آنان از ستایش و حمد خدا البته اگر انسان در هر حالی و هر موقعی که نعمتی باو برسد متذکر باشد و ولی نعمت خود را ستایش و تشکر نماید و ملتفت باشد که نعمت از او است آن وقت حقوق الهی را که بآن موظف گردیده مراعات مینماید تمام فسادهای اخلاقی و اعمالی ناشی از غفلت و هوا پرستی است اینکه است که برادر عاقلتر یا بهتر آنها خطای آنان را ناشی از غفلت آنان دانست از اینجا توان پی برد که سر آمد تمام معاصی همان غفلت از یاد خدا و عدم توجه باو است اینکه بود که آن برادر عاقلتر خواست بآنها بفهماند که شما خود بخود ظلم نموده و نیت و عمل شما بود که بصورت شراره آتش گردید و درختان شما را سوزانید خدا بکسی ظلم و تعدی روا ندارد اینکه بود که بر گناه خود اظهار نمودند و گفتند قالُوا یا وَیلَنا إِنّا کُنّا طاغِینَ، عَسی رَبُّنا أَن یُبدِلَنا خَیراً مِنها إِنّا إِلی رَبِّنا راغِبُونَ از عبد اللّه مسعود چنین روایت شده که چون آنان از روی صدق و صفا توبه نمودند و بگناه خود اعتراف کردند خداوند در عوض بستانی بآنها کرامت فرمود بمراتب بهتر و نعمت آن زیادتر و چندان میوه و انگور در درختان او بهم رسید که یک خوشه انگور بار اشتری بود و آن بستان را حیوان مینامیدند بکر بن سهل دمیاتی گفته من از ابو خالد شنیدم که گفت من اینکه باغ را دیدم در آن هر خوشه انگور بقدر اندام مردی بود (تفسیر ابو الفتوح رازی) آری اثر توبه واقعی چنین است کرم بین و لطف پروردگار که در اثر توبه و بازگشت عاصی از مخالفت و عصیان بسوی اطاعت و فرمانبری علاوه بر اینکه عاصی را بنظر لطف و مرحمت مینگرد و وی را مورد الطاف خداوندی خود قرار میدهد و اقبال بسوی او میکند و خطا و لغزش او را عفو میفرماید بهمینها اکتفاء ننمود بلکه وی را مورد نوازش خود قرار داده و سیئات وی را تبدیل بحسنات مینماید چنانچه در باره توبه کنندگان فرموده (فَأُولئِکَ یُبَدِّلُ اللّهُ سَیِّئاتِهِم حَسَناتٍ)

صفحه : ۵۲

کَذلِکَ العَذابُ وَ لَعَذابُ الآخِرَةِ أَکبَرُ لَو کانُوا یَعلَمُونَ بجند جهت میتوان گفت عذاب اخروی شدیدتر و بزرگ‌تر از عذاب دنیوی است (۱) عذاب دنیوی غالبا برای بازداشتن عاصی از گناه است و آن در جایی است که صفحه قلب عاصی از زیادتی معصیت بالتمام سیاه نگشته و امید بازگشت در او باشد اینکه است که خدای رءوف مهربان گاه بگاهی وی را گوشمالی میدهد که شاید متنبه گردیده و بازگشت نماید و نیز دگران وی را گوشمالی میدهد که شاید متنبه گردیده و بازگشت نماید و نیز دگران هم متنبه شوند لکن وقتی صفحه نورانی دل سیاه شد و هر بلا و آفتی بوی رسید حمل بر امور طبیعی نمود مثل اکثر مردمان امروزه خداوند وی را بحال خود میگذارد بلکه نعمت او را زیاد میکند تا آنکه بمیرد (وَ هُم کافِرُونَ) از اینجا معلوم میشود که مصیبات و بلاها و ناروائیهای دنیا از روی رحمت است که مردم هم متنبه گردند و هم جبران خطا و لغزش آنان گردد لکن عذاب آخرت از روی غضب حق تعالی و کیفر اعمال بد

عاصی است (۲) چون دنیا نسبت بآخرت کوچک و بی مقدار است و از عالم کون و فساد بشمار میرود نه نعمتهای آن را بقا و ثباتی است و نه نقمتهای آن پایدار است اینکه است که عذاب آخرت بمراتب بسیار بزرگتر و عظیم‌تر است از عذاب دنیا زیرا که آخرت دار بقا است هم نعمتهای آن حقیقی و واقعی و دائمی است و هم عذاب آن شدید و همیشه گی است (۳) در دنیا غالبا راه چاره‌ای

برای انسان باز است زیرا که او در هر بلا و مصیبتی گرفتار میشود دنبال علاج و رفع آن است بگمان اینکه علاج آن میسر است و بامید علاج پذیرفتن خود را تسلّی میدهد و امیدوار است که بزودی بلاء بر طرف گردد لکن عذاب آخرت علاج پذیر نیست.

إِنَّ لِلمُتَّقِینَ عِندَ رَبِّهِم جَنّاتِ النَّعِیمِ عند ربّهم اشاره بمقام و منزلت اشخاص با ایمان و تقوی است که نزد

صفحه : ۵۳

پروردگارشان مثل ملائکه مقربین مقام عندیّت دارند و مقصود از عندیّت نه قرب مکانی یا زمانی است بلکه قرب معنوی و نزدیکی شأنی و مقامی است و شاید مقصود از متقین همان مقربین میباشند که جایگاه آنان را در سوره واقعه در آیه ۱۲ (فِی جَنّاتِ النَّعِیمِ) معرفی فرموده و آن جوار قرب الهی و بهشتی است که دار کرامت و نعمتهای آن غیر متناهی و زوال ناپذیر است.

و اساس چنین بهشتی که عندیت نزد حق تعالی آرد تقوی است زیرا بدون تقوی هرگز قرب و منزلت در دار کرامت حق بر کسی میسّر نخواهد شد و برای تقوی پیشه‌گران مقام بسیار بلندی و منزلت بس ارجمندیست اینکه است که در شأن آنان در سوره قمر و آیه ۵۵ فرموده (إِنَّ المُتَّقِینَ فِی جَنّاتٍ وَ نَهَرٍ فِی مَقعَدِ صِدقٍ عِندَ مَلِیکٍ مُقتَدِرٍ)«۱»

---

(۱) محققا اشخاص متقی و پرهیزکاران جایگاه آنان بهشتها و نهرها در نشیمنهای صدق و درستی نزد پادشاه مقتدر ثابت و برقرار است.

صفحه : ۵۴

[سوره القلم (۶۸): آیات ۴۲ تا ۵۲]

اشاره

یَومَ یُکشَفُ عَن ساقٍ وَ یُدعَونَ إِلَی السُّجُودِ فَلا یَستَطِیعُونَ (۴۲) خاشِعَةً أَبصارُهُم تَرهَقُهُم ذِلَّةٌ وَ قَد کانُوا یُدعَونَ إِلَی السُّجُودِ وَ هُم سالِمُونَ (۴۳) فَذَرنِی وَ مَن یُکَذِّبُ بِهذَا الحَدِیثِ سَنَستَدرِجُهُم مِن حَیثُ لا یَعلَمُونَ (۴۴) وَ أُملِی لَهُم إِنَّ کَیدِی مَتِینٌ (۴۵) أَم تَسئَلُهُم أَجراً فَهُم مِن مَغرَمٍ مُثقَلُونَ (۴۶)

أَم عِندَهُمُ الغَیبُ فَهُم یَکتُبُونَ (۴۷) فَاصبِر لِحُکمِ رَبِّکَ وَ لا تَکُن کَصاحِبِ الحُوتِ إِذ نادی وَ هُوَ مَکظُومٌ (۴۸) لَو لا أَن تَدارَکَهُ نِعمَةٌ مِن رَبِّهِ لَنُبِذَ بِالعَراءِ وَ هُوَ مَذمُومٌ (۴۹) فَاجتَباهُ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ مِنَ الصّالِحِینَ (۵۰) وَ إِن یَکادُ الَّذِینَ کَفَرُوا لَیُزلِقُونَکَ بِأَبصارِهِم لَمّا سَمِعُوا الذِّکرَ وَ یَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجنُونٌ (۵۱)

وَ ما هُوَ إِلاّ ذِکرٌ لِلعالَمِینَ (۵۲)

(ترجمه)

(مشرکین یاد کنند) روزی را که دامن بمیان زنند و چون بسجده خوانده شوند نتوانند،

در حالتی که چشمهایشان بگودی فرو رفته و ذلیل و ترسان و حسرت آنان را فرا گرفته و در دنیا چنین بودند که با تن سالم انها را بسجده و طاعت میخواندند (اجابت نمیکردند)،

ای پیغمبر تو کیفر و مجازات کفار را بمن واگذار که بزودی آنان را درجه بدرجه پائین بریم بطوری که نمیدانند،

و تو آنها را مهلت بده که البته کید من قوی (و غضب من بسیار سخت است)،
آیا تو از کفار اجر و مزدی میطلبی که بر آنان سخت و دشوار باشد،
یا آنکه از عالم غیب آگاهند و از آنجا مینویسند!
ای پیغمبر تو برای حکم خدا صبر کن و نبوده باش مثل صاحب حوت (در شکم ماهی) با حالت غم خدا را خوانده
و اگر لطف و کرم پروردگارش او را فرا نگرفته بود از شکم ماهی می‌افتاد در بیابان بی‌آب و گیاه
(چون بحق نالید) خدایش برگزید وی را و قرار داد او را از بندگان صالح
(ای رسول) نزدیک بود کافرین بچشمان بد تو را چشم زخمت بزنند چون آیات قرآن را

صفحه : ۵۵

شنوند (از روی حیرت) گویند البته اینکه شخص (که چنین سخن میگوید) دیوانه است،
در صورتی که اینکه کتاب الهی نیست جز پند و حکمت برای عالمیان

توضیح آیات

اشاره

یَومَ یُکشَفُ عَن ساقٍ وَ یُدعَونَ إِلَی السُّجُودِ فَلا یَستَطِیعُونَ (یکشف) سه طور قرائت کرده‌اند (۱) چنانچه مشهور بین عامّه قرّاء است (۲) بفتح یا یکشف (۳) تکشف بتا قرائت شده در وصف قیامت و شدّت آن است که آن روزی است که مردم دامن بکمر میزنند و اینکه کنایه از شدت هول قیامت است مثل کسی که کار مهم سختی برای وی پیش آید دامن بکمر میزند و خود را مهیا مینماید و وقتی بآنان امر میشود سجده کنید قدرت بر سجده کردن ندارند شاید اشاره باین باشد که چون در آن روز هر کسی بفعلیّت اخیر خود رسیده و آن جهات قابلی او بفعلیّت منتفی گردیده و دیگر محلّ استکمال در آن روز برای احدی باقی نمانده و آنچه در دنیا کسب نموده و تحصیل کرده از فائز گردیدن بسعادت یا رسیدن بمنتهی درجه شقاوت همان فعلیّت و نحوه وجود وی گردیده اینکه است که چون تکلیف بسجده برای استکمال است و جهات استکمالی در او مفقود گردیده دیگر قدرت بر سجده کردن ندارد پس کسی که در اینکه دنیا که هنوز موقع استکمال او باقی است سجده نکرده و اظهار خضوع و بندگی ننمود که فعلیّت اخیر او مقام عبودیت شده باشد در آن وقت دیگر قدرت ندارد سجده که بآن اظهار بنده‌گی و عبودیّت میشود بنماید.
در تفسیر ابو الفتوح رازی بروایت ابو موسی اشعری از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سؤال شد از آیه (یَومَ یُکشَفُ عَن ساقٍ) فرمود روز قیامت نور عظیمی پدید آید که تمام خلق از هیبت برو افتند و سجده کنند و نیز در حدیث دیگر چون روز قیامت شود تمام خلق را در موقع سیاست بدارند و خداوند قضاوت کند میان هر ظالم و مظلومی

صفحه : ۵۶

بطوری که هیچ مظلمه‌ای باقی نماند مگر آنکه بصاحبش رد نمایند آبی که با شیر مخلوط گردیده و فروخته بکیفر اعمالش امر میشود که آب را از شیر جدا کند آن گاه منادی ندا کند بطوری که تمام مردم بشنوند هر امت و تابعی بایستی دنبال پیشوای خود بدود آن وقت صاحبان صلیب با صلیب خود بدوند بت پرستان دنبال بت خود بدوند و هر عابدی با معبود خود بدود و هیچ بت و

صنمی نماند مگر با آنکه پرستش نموده داخل جهنم میشوند آن گاه خطاب بموسویان رسد که شما کرا پرستیدید گویند عزیز پسر خدا گویند دروغ می‌گویید خدا را زن و فرزند نمیباشد بعیسویان گویند شما کرا پرستیدید گویند عیسی بن مریم پسر خدا گویند دروغ می‌گویید خدا را پسر نیست آن گاه بفرماید دو فرشته بیایند بصورت عزیز و عیسی (ع) آنها گویند اینانند معبودان ما آن گاه ملائکه آنها را بدوزخ میکشند و بخازنان دوزخ میسپارند و اینکه است معنی قوله تعالی (لَو کانَ هؤُلاءِ آلِهَهً ما وَرَدُوها وَ کُلٌّ فِیها خالِدُون«۱» آن گاه کسانی بمانند که خدا را پرستیده باشند خطاب رسد شما کرا پرستیده‌اید گویند ما خدا را پرستیده‌ایم و معبود ما تویی بار خدایا ما کجا رویم امر فرماید تا حجاب را بر دارند و نوری از انوار او پدید گردد و همه برو بسجده افتند لکن مردمان منافق و ریاکاران خواهند سجده کنند نتوانند بلکه بپشت افتند اینکه است معنی قول تعالی یَومَ یُکشَفُ عَن ساقٍ وَ یُدعَونَ إِلَی السُّجُودِ فَلا یَستَطِیعُونَ خاشِعَهً أَبصارُهُم تَرهَقُهُم ذِلَّهٌ از بعض مفسّرین است مؤمنین وقتی سر از سجده بر میدارند رویهای آنها مثل برف سفید میگردد چون یهودیان و نصرانیان و منافقان آنان را مینگرند و خود را قادر بر سجده نمیبینند از شدّت حزن و غم روهای آنان سیاه میگردد وَ قَد کانُوا یُدعَونَ إِلَی السُّجُودِ وَ هُم سالِمُونَ شاید مقصود از امر آنان بسجده اشاره باین باشد که دعوت پیمبران را که

---

(۱) سوره انبیاء آیه ۹۹ یعنی اگر اینکه هایی که (کفار) میپرستیدند خدایان بودند وارد جهنم نمیشدند و حال آنکه تمام کفار در جهنم جاویدان میباشند [.....]

صفحه : ۵۷

مشتمل بر نماز و سجده بود قبول ننمودند و ممکن است مقصود نماز جماعت باشد چنانچه بعضی گفته‌اند که مؤذن بکلمه (حی علی الصلاهٔ) آنها را دعوت مینمود بنماز جماعت و رکوع و سجود با جماعت و حاضر نمیشدند و تخصیص بسجده برای اهمیّت آن است چنانچه امر بخصوص راجع بسجده فرمود (فَاسجُدُوا لِلّهِ وَ اعبُدُوا)«۱» و نیز در آیات دیگر امر بسجده میفرماید و آن را سبب نزدیکی و قرب خود معرفی مینماید (وَ اسجُد وَ اقتَرِب)«۲» و شیطان بترک سجده مطرود گردید.

بعض مفسّرین گفته آیه اشاره باین است که در قیامت حجاب برداشته میشود و کسانی که در دنیا در حجاب انیّت و خودیّت خود مانده‌اند امر بر آنان سخت میگردد و آنها خوانده میشوند بفناء فی التّوحید و دیگر قدرت ندارند زیرا که استعداد فطری خود را در اثر رکود بدنیا و فرو رفتن در شهوات از دست داده (ذلیلهٔ ابصارهم) یعنی متحیر و سرگردانند زیرا دیگر آن قوه نوریّه که بآن ترقی و تعالی ممکن بود از کف داده و همان استعداد بود که میخواند آنان را بسوی فناء فی اللّه و پس از مرگ دیگر استعداد باقی نمیماند. پایان فَذَرنِی وَ مَن یُکَذِّبُ بِهذَا الحَدِیثِ سَنَستَدرِجُهُم مِن حَیثُ لا یَعلَمُونَ خداوند در ابتداء خلقت بشر قوّه و استعدادی در وی نهاده که اگر در صراط مستقیم انسانیّت حرکت نماید ممکن است آن بآن و ساعت بساعت در ترقی و تعالی صعود و تفوق نماید و حائز مقام قرب الی اللّه گردد بطوری که مرتبه و مقام او برتر و بالاتر از ملک گردد لکن اگر بیراهه حرکت کند و آن قوّه ملکوتی و آن روح الهی که در او بودیعه گذارده شده در اثر نفس پرستی و هوی از دست بدهد و در شهوات فرو رود علی الدّوام عوض آنکه ترقّی و تعالی پیدا کند آن بآن و درجه بدرجه فرود میآید بطوری که از پست‌ترین حیوانات بشمار میآید و در

---

(۱) بمؤمنین امر فرموده که خدا را سجده کنید و او را عبادت نمائید.

(۲) و نیز بمؤمنین امر فرموده که خدا را سجده کنید و نزدیک شوید از اینجا معلوم میشود که سجده سبب نزدیکی بنده است بخدا.

صفحه : ۵۸

باره وى (بَل هُم أَضَلُّ سَبِيلًا) صادق آيد و لو آنكه مادامى كه در اينكه دنيا حيات دارد خودش تنزّل خود را ملتفت نميباشد زيرا شهوات چشم و گوش آدمى را مى بندد و حقايق را وارونه نشان ميدهد و اشاره بهمين دارد آنجا كه فرموده لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ فِى أَحسَنِ تَقوِيمٍ ثُمَّ رَدَدناهُ أَسفَلَ سافِلِينَ«۱» حضرت امير در بعضى سخنان و مواعظ خود فرموده اگر امروزت مثل ديروزت باشد مغبونى و اگر امروزت بدتر از ديروزت باشد ملعونى) البته بهترى و بدترى و مساوى بودن راجع بجهات روحانى است نه جسمانى.

و در سخنان بزرگان است كه انسان اگر در هر آنى درجه‌اى بسوى كمال بالا نرود بقدر همان درجه‌اى كه بايستى ترقى نمايد تنزل نموده و پائين آمده، و شايد سرش اينكه باشد كه بشر خواهى نخواهى در ايام حياتش على الدّوام از قوّه بفعل ميآيد و فعليّت وى بسوى سعادت است يا بسوى شقاوت البته اگر بسوى سعادت رهسپار نگرديد بسوى شقاوت رفته و از مقام انسانيت بمرتبه حيوانيت فرود آمده بعبارت ديگر انسان اگر در هر آنى ترقى ننموده و كمالى بر كمالات روحانى خود نيفزود بهمان اندازه فقدان كمال منقصت مينمايد و درجه بدرجه تنزل مينمايد و بر شقاوت وى افزوده ميگردد اگر چه خودش نميداند و ملتفت نميباشد وَ أُملِى لَهُم إِنَّ كَيدِى مَتِينٌ خطاب بپيغمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم خود فرمود كه منكرين رسالت و قرآن را مهلت بده و محققا بدان كه عقوبت من سخت و محكم است و شايد مقصود از (كيد متين) اينكه باشد كه آنان را ثروتمند ميگردانيم

---

(۱) سوره تين آيه ۴ (بحقيقت ما آفريد انسان را در بهترين تعديل و قوام آفرينش و پس از آن برگردانيديم وى را در پائين رتبه فرو رفتگان اشاره بآنكه در ابتداى خلقت انسان قابل هر گونه كمالى ميباشد لكن بسوء اختيار خود را در پست‌ترين درجات فرود مى آورد.

صفحه : ۵۹

و نعمت دنيا را بر آنان زياد ميكنم تا وقتى كه خوب در شهوات فرو رفتند و بدنيا و حياتشان مطمئن گرديدند يك دفعه از آنها ميگيرم و آنان را در حسرت و ندامت ميگذارم أَم تَسئَلُهُم أَجراً فَهُم مِن مَغرَمٍ مُثقَلُونَ، أَم عِندَهُمُ الغَيبُ فَهُم يَكتُبُونَ اشاره بكمال خباثت و شقاوت كفار است كه با آنكه تو براى تبليغ رسالت اجر و مزدى از آنان طلب نميكنى و منتظر هيچگونه عوض نيستى و فقط براى سعادت آنها اينطور فداكارى ميكنى و زحمت ميكشى با اينكه حال از روى كبر و نخوت و تفرعن و خود پسندى زير بار تبليغ تو نميروند و سخنان تو را نميپذيرند اينكه كبر و خود پسندى آنان از چيست آيا بر مغيبات و آنچه در لوح محفوظ ثبت گرديده مطلع و خبردار ميباشند و ثبت مينمايند و در آن حكم ميكنند يا از عالم ما وراء الطبيعه خبردار ميباشند و از آنجا طريق سعادت خود را بدست ميآورند فَاصبِر لِحُكمِ رَبِّكَ وَ لا تَكُن كَصاحِبِ الحُوتِ إِذ نادى وَ هُوَ مَكظُومٌ در اينكه مبارك آيه خداى جليل بنبى اكرم خود را امر بصبر و بردبارى مينمايد و در سوره آل عمران آيه ۱۲۸ در مقام تعريف و ستايش صابرين فرموده وَ الكاظِمِينَ الغَيظَ وَ العافِينَ عَنِ النّاسِ وَ اللّهُ يُحِبُّ المُحسِنِينَ)«۱».

صبر كه عبارت از متانت و استقامت است يكى از بالاترين و ارجمندترين صفات حميده انسانى بشمار ميرود هيچ سعادت و فضيلتى بدون صبر و بردبارى براى انسان ميسّر نميگردد ما هيچ ثمر و نتيجه كاملى از اعمال و افعال خود نتوانيم ببريم مگر در اثر ثبات و پايدارى و كوشش در عمل قواى ما هر قدر ضعيف و ناتوان باشد در پرتو ثبات و صبر ترقى و تعالى مينمايد پيمبران اولو العزم در امر اراده قوى و متانت و استقامت فوق العاده بمقام (اولو العزمى) نائل گرديدند يكى از شرائط اساس كاميابى و نتيجه مثبت گرفتن از عمل همان صبر و استقامت و پايدارى در عمل است اينكه است كه خداى جليل برسول اكرم خود با آنكه حائز

---

(۱) فرو برندگان غیظ و کسانی که عفو میکنند از مردم و خدا دوست میدارد نیکوکاران را

صفحه : ۶۰

درجه اعلای مقام صبر بود باز امر بصبر و بردباری مینماید لَو لا أن تَدارَکَهُ نِعمَهٌ مِن رَبِّهِ لَنُبِذَ بِالعَراءِ وَ هُوَ مَذمُومٌ و اگر نبود یونس علیه السّلام که دریافت وی نعمت از پروردگارش که موفق گردانید وی را بذکر خود و ملهم گشت بذکر لا إِلهَ إِلّا أَنتَ سُبحانَکَ إِنِّی کُنتُ مِنَ الظّالِمِینَ«۲» سوره انبیاء آیه ۸۷ توبه و التجاء او قبول نمیشد و هر آینه در اثر همان غیظ و غضب و ترک اولی که بدون رخصت طلبیدن از پروردگارش از او واقع گردید و از بین تهدید شدگان بعذاب بیرون رفت بایستی پس از آنکه بکیفر عملش در شکم ماهی محبوس گردید در بیابان بی‌آب و گیاه افتد در حالی که در اثر همان خلاف خجلت زده و پشیمان گردید فَاجتَباهُ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ مِنَ الصّالِحِینَ آری چنین است لطف و کرم پروردگار نسبت ببندگان عاصی و گنه کارانی که از گناه و خطای خود خجلت زده و رو بکرم لطف او آرند و اظهار خطای خود نموده التجاء بسوی رحمت او آورند چنانچه در سوره انبیاء آیه ۸۸ پس از حکایت حضرت یونس و توبه و ذکر او برای تنبیه گنه‌کاران و امیدواری آنان فرموده فَاستَجَبنا لَهُ وَ نَجَّیناهُ مِنَ الغَمِّ وَ کَذلِکَ نُنجِی المُؤمِنِینَ همین طوری که یونس را در اثر ذکر و توبه از غم و از شکم ماهی نجات دادیم و از قعر دریا وی را باوج مقام صالحین و مقربین رساندیم همین طور اشخاص با ایمان هر گاه بذکر و توبه رو بما آرند و از در نیازمندی در آیند آنان را میپذیریم و آنها را از شقاوت و از هر گونه غم و بیچارگی و از ذلت خطا و گناه نجات میدهیم و مقام آنها را بالا میبریم و آنان را از صالحین محسوب میداریم و نظر بعظمت و شرافت اینکه ذکر است که در احادیث و سخنان اکابر آثار بسیار و خواص بیشمار در باره اینکه ذکر شریف رسیده و تکرار آن سبب نجات و

---

(۲) نیست الهی مگر تو تو منزهی (از هر عیب و نقص) و من میباشم از کسانی که ظلم بخود نموده‌ام.

صفحه : ۶۱

رستگاری است و فایده‌های بسیار در بر دارد.

وَ إِن یَکادُ الَّذِینَ کَفَرُوا لَیُزلِقُونَکَ بِأَبصارِهِم خطاب برسول اکرم است که کفار و معاندین از شدت عداوت و حسد چنان بتو نگاه میکنند که نزدیک است بچشم خود تو را بلغزانند و بر تو اصابت نمایند

سخنان مفسرین در باره قرائت لیزلقونک

از قراء سه طور قرائت نقل شده (۱) مشهور و معروف بین قراء (لیزلقونک) بضم یاء قرائت شده (۲) بعضی (لیزلقونک) بفتح یاء قرائت کرده‌اند (۳) از اعمش و عیسی بقرائت عبد اللّه مسعود و عبد اللّه عباس (لیزهقونک) قرائت کرده‌اند لکن اینکه نحو قرائت ساز است و اعتباری ندارد

سخنان مفسرین راجع بمعنی لیزلقونک

۱- (یزلقونک) یعنی یهلکونک تا آنکه تو را بهلاکت اندازند بدلیل آنکه زهوق بمعنی بطلان و زوال است و همین است معنی قوله

تعالی (انّ الباطل کان زهوقا) ۲- (یزلقونک) یعنی تو را بچشم بـد بزنند (عبد اللّه عباس) ۳- (یزلقونک) یعنی، یصرعونک، بیفکنند تو را (کلبی) ۴- (یزلقونک) تو را برگردانند از آنچه بر آنی از اداء رسالت (حیّان) ۵- (یزلقونک) از روی عداوت بتو نظر تیز کنند که تو را بترسانند (عبد العزیز یحیی) در حدیث از رسول اکرم است که فرموده

(العین لتدخل الرجل فی القبر و الجمل القدر)

چشم بد مرد را داخل در قبر میکند و شتر را در دیگ.

در حدیث دیگر اسـماء بنت عمیس گفت یا رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم فرزندان جعفر را چشم زخم میزنند آیا روا است برای آنها تعویذی بنویسم فرمود اگر ممکن

صفحه : ۶۲

بود چیزی جلو قضـا را بگیرد و بر آن غـالب گردد همـان چشم بـد بودی (تفسیر ابو الفتوح رازی) و نیز قول حق تعـالی حکـایت از یعقوب نبیّ علیه السّـلام که وقتی پسـرهای خود را قوی و رشـید دیـد و ترسـید که چشم زخمی بآنهـا اصـابت کنـد گفت (یا بَنِیَّ لا تَدخُلُوا مِن بابٍ واحِدٍ وَ ادخُلُوا مِن أَبوابٍ مُتَفَرِّقَهٍ)«۱» شاهد بر اینکه است که چشم بد تأثیر دارد.

سخنان مفسرین در اثر چشم بد

بین حکمـاء و مفسّـرین خلاـفی نیست که چشم بـد تـأثیر دارد لکن بعضـی انکار نموده نظر به اینکه چگونه ممکن است جسـمی در جسم دیگر بدون تمام با یکدیگر تأثیر نماید.

در پاسـخ گفته شده چنانچه حکماء گفته‌اند همانطوری که نفوس بشـر در جوهر ذات و صـفات و حقیقت مختلف و متفاوتند همین طور در آثار و خصوصـیات نیز تفاوت بسـیار دارند و در هر فردی از بشـر آثار و خصوصیاتی است که در دیگری نیست پس ممکن است در چشم بعض مردم خصوصـیّاتی باشـد که در غیر نفوذ نمایـد و همین طور که نفس و روح هر بشـری در بدن خود تأثیر دارد ممکن است بعضـی از نفوس در بـدن غیر نیز تأثیر کننـد البته نفس شـرور اثر آن نیز شـرّ است و عمل آن ضـرر وارد نمودن بغیر (از کوزه برون تراود آنچه در او است) و نفس خیّر پاک اثر آن خیر است زیرا که اینکه قاعده مسلّم و مبرهن است که نمیشود خیر منشأ شر گردد همین طور نمیشود شرّ منشأ خیر شود.

اینکه است که برای شـفای مریض یـا حفـظ یا بعض گرفتاریها دیگر ادعیه‌ای رسـیده که بتوسط نفس مؤمنین خوانـده شود و بآب یا چیز دیگر دمیـده شود و اسـتعمال گردد پس از اینجـا معلوم میشود همانطوری که چشم آدم حسود بـد بین و گفتار او تأثیر بـد دارد همین طور چشم و گفتـار آدم پاک و بی‌آلایش نیز تأثیر نیک دارد در تفسـیر روح البیان در اینجا بیانی دارد که برای وضوح مطلب خلاصه

---

(۱) یعقوب نبی (ع) گفت ای پسران من همگی از یک در وارد نشوید و داخل شوید از درهای متفرق.

صفحه : ۶۳

آن را ترجمه مینمایم چنین گفته بعضـی گفته‌انـد نظر کننـده گاهی از چشم وی اثرات سـمّی پدیـد میگردد و در غیر نفوذ مینماید و وی را یا فاسد میگرداند یا هلاک مینماید چنانچه در بعضـی از مارها چنین است در اسرار محمدیه گفته ذاتی که دارای سمّ اخلاقی

است بالقوّه دارای تاثیر است وقتی با آن کسی که ضدیّت و دشمنی دارد مقابل گردید و قوه غضب بهیجان آمد آن وقت اثر آن خباثت و شریکه در کمون او مخفی بوده تحریک میگردد و ظهور مینماید و گاهی چنان شدید میشود که ممکن است جنین را در رحم سقط نماید و گاهی بمجرد نظر کردن تأثیر مینماید پس استبعاد ندارد که از چشم بعض مردم اجزاء لطیفی خارج گردد که دیده نشود و برسد بآن چیزی که طرف توجه وی واقع گردیده و بآن اصابت نماید زیرا همانطوری که نفوس بشر در حقیقت و ماهیّت مختلفند در تأثیر نیز یک طور نیستند. (پایان) و شاید همین باشد سر اینکه در روایات و احادیث رسیده که نظر کردن گربه و سگ بر غذا مضرّ است بایستی بچند لقمه آنان را رد نمود و نیز غذایی که در مغازه‌ها و در محل عبور و مرور مردم تهیّه میگردد خوب نیست زیرا نظر کردن اثرات بد دارد و در غذا نفوذ مینماید و ممکن است خوردن آن سبب مرض گردد لَمّا سَمِعُوا الذِّکرَ وَ یَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجنُونٌ وَ ما هُوَ إِلّا ذِکرٌ لِلعالَمِینَ چون کفار و مشرکین استماع قرآن مینمودند از شدت بهت و حیرت که میدیدند از مرتبه فهم و عقل متعارفی آنان بر تر است و بسخنان بشر نمیماند نسبت جنون بآن عقل کل میدادند و میگفتند محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دیوانه است و چون خود فاقد عقل بودند نمیفهمیدند که اینکه آیات قرآنی از مبدء وحی الهی فرود آمده برای آنکه پوزش و اندرز باشد برای عالمیان از جن و انس و تا قیامت هادی و رهنما و رهبر خلق باشد

صفحه : ۶۴

سورة الحاقة

اشاره

مکیة و هی اثنتان و خمسون آیة

[سوره الحاقة (۶۹): آیات ۱ تا ۱۸]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
الحَاقَّةُ (۱) مَا الحَاقَّةُ (۲) وَ ما أَدراکَ مَا الحَاقَّةُ (۳) کَذَّبَت ثَمُودُ وَ عادٌ بِالقارِعَةِ (۴)
فَأَمّا ثَمُودُ فَأُهلِکُوا بِالطّاغِیَةِ (۵) وَ أَمّا عادٌ فَأُهلِکُوا بِرِیحٍ صَرصَرٍ عاتِیَةٍ (۶) سَخَّرَها عَلَیهِم سَبعَ لَیالٍ وَ ثَمانِیَةَ أَیّامٍ حُسُوماً فَتَرَی القَومَ فِیها صَرعی کَأَنَّهُم أَعجازُ نَخلٍ خاوِیَةٍ (۷) فَهَل تَری لَهُم مِن باقِیَةٍ (۸) وَ جاءَ فِرعَونُ وَ مَن قَبلَهُ وَ المُؤتَفِکاتُ بِالخاطِئَةِ (۹)
فَعَصَوا رَسُولَ رَبِّهِم فَأَخَذَهُم أَخذَةً رابِیَةً (۱۰) إِنّا لَمّا طَغَی الماءُ حَمَلناکُم فِی الجارِیَةِ (۱۱) لِنَجعَلَها لَکُم تَذکِرَةً وَ تَعِیَها أُذُنٌ واعِیَةٌ (۱۲)
فَإِذا نُفِخَ فِی الصُّورِ نَفخَةٌ واحِدَةٌ (۱۳) وَ حُمِلَتِ الأَرضُ وَ الجِبالُ فَدُکَّتا دَکَّةً واحِدَةً (۱۴)
فَیَومَئِذٍ وَقَعَتِ الواقِعَةُ (۱۵) وَ انشَقَّتِ السَّماءُ فَهِیَ یَومَئِذٍ واهِیَةٌ (۱۶) وَ المَلَکُ عَلی أَرجائِها وَ یَحمِلُ عَرشَ رَبِّکَ فَوقَهُم یَومَئِذٍ ثَمانِیَةٌ (۱۷) یَومَئِذٍ تُعرَضُونَ لا تَخفی مِنکُم خافِیَةٌ (۱۸)

(ترجمه)

(بنام خداوند بخشنده مهربان)

قیامت حق و حقیقت و عین واقع است،
چگونه توانی عظمت و سختی آن روز را بدانی،
قوم ثمود و عاد قیامت را تکذیب نمودند،
و امّا قوم ثمود بکیفر کفر و طغیان آنها را هلاک کردیم،
و امّا قوم عاد را بباد تند و سرکش بهلاکت رسیدند،
که بر آنان مسخّر نمودیم هفت شب و هشت روز که پی در پی

صفحه : ۶۵

میوزید میبینی مردم گویا ساقه نخل خشکی بودند،
آیا میبینی اثری از آنان باقی باشد،
آمد فرعون و کسانی که پیش از وی آمده بودند و مردمان زشت کار بخطا کاری بر خواستند،
چون مخالفت نمودند رسول پروردگارشان را پس بعذاب سخت گرفتار شدند،
و چون آب طغیان نمود کسان و اهل (نوح را) در کشتی نشاندیم (و نجاتشان دادیم،
چنین کردیم تا اینکه برای شما پند و تذکری باشد، لکن) بگوش شنوا چنین اندرز را خواهد پذیرفت،
موقعی که یک دفعه اسرافیل در صور بدهد
و در برگیرد زمین و کوه‌ها را پس یک دفعه همه آنها خورد و متلاشی گردند،
پس در آن روز واقع میگردد روز موعود (یعنی قیامت)،
و شکافته میگردد آسمان پس آسمان در آن روز سست گردد،
و فرشتگان بر اطراف آسمان (منتظر فرمانند) و در آن روز هشت ملک مقرب عرش پروردگار ترا در برگیرد
و در آن روز (در موقع حساب) آنچه کرده‌اید آشکار گشته و چیزی پنهان نمیماند

توضیح آیات

اشاره

الحَاقَّةُ، مَا الحَاقَّةُ، وَ ما أَدراکَ مَا الحَاقَّةُ

سخنان مفسرین در اعراب الحاقهٔ

(۱) الحاقّهٔ، مبتداء و ما الحاقهٔ خبر مبتداء (۲) الحاقهٔ خبر مبتداء محذوف و مبتداء در لفظ نیست و در معنی مندرج است و اشاره دارد بعظمت الحاقهٔ که چه چیز است (الحاقهٔ) و ما، در ما ادریک ما تعجب است اتفاقی بین مفسرین است که (الحاقهٔ) یکی از نامهای قیامت است و بمعنی حاق حقیقت و عین واقع است، و ما ادراک، اشاره بعظمت آن روز است که چطور تو توانی بدانی که الحاقهٔ یعنی حقیقت قیامت چیست با آنکه پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که عقل کل و شخص اول امکان بشمار میرود و تمام

عوالم امكانى بطور وحدت و بساطت مندرج در وجود مبارك وى است با اينحال آيه نظر بعظمت قيامت دارد كه بلفظ استفهام و تعجب گفته تو چه دانى كه حاق و حقيقت قيامت چيست

صفحه : ۶۶

عالم قيامت بمناسبت جامعيت انسان عالم تام و تمام است و جامع تمامى مراتب عوالم امكانى است و عالمى است كه حيثيت روحانيت آن بر جهات جسمانيت آن غالب گرديده اينكه است كه در كلام مجيد نامهاى متعدد هر يك باعتبار معنايى بر آن نهاده و آن را معرّفى فرموده عالم حياتش ناميده وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِيَ الحَيَوانُ لَو كانُوا يَعلَمُونَ«۱» نظر بآنكه تمام موجودات در آن روز صاحب حيات و ادراكند (قيامتش) ناميده باعتبار آنكه در آن روز تمام مردم نزد پروردگار عالميان قيام مينمايند يا آنكه كيفيت قيام موجودات را بحق تعالى در آن روز معاينه مينمايند (حشرش) ناميده نظر به اينكه در آن روز تمام خلق در ارض محشر اجتماع مينمايند (نشرش) گفته باعتبار تفرق مردم در ارض محشر چنانچه فرموده (كَأَنَّهُم جَرادٌ مُنتَشِرٌ)«۲» و اينكه (شاهد و مشهودش«۳» ناميده شايد باعتبار آن باشد كه در آن روز حجابها برداشته ميشود و حقيقت هر چيزى نمايان ميگردد و اهل محشر هر يك از آنان هم شاهدند كه اهل مشاهده و عيان ميگردند و آنچه در اينكه عالم براى آنها مخفى بوده بعيان مشاهده مينمايند و هم مشهودند و باقى خلق آنان را مشاهده مينمايند زيرا كه باطنها در آن روز ظاهر ميگردد و بهمين اعتبار آن را (تبلى السّرائر) ناميده و شايد اشاره بشدّت ظهور حقايق دارد در آن روز قوله تعالى (فَبَصَرُكَ اليَومَ حَدِيدٌ) و امورى كه براى اكثر افراد بشر در اينكه عالم مخفى مانده و فقط لفظى و مفاهيمى از آنها ميفهمند آن وقت مشاهده مينمايند و نيز بهمين مناسبت آن را عالم آخرت نامند زيرا كه در مرتبه آخرين كمال بشر واقع است و جامع تمامى مرتبه كمال و جامع جميع مراتب وجود و داراى كل عوالم است و بمناسبت آنكه عين واقع و حاق حقيقت است يكى از اسماء قيامت (الحاقّة) است چنانچه در همين آيه بالا تذكر داده كه قيامت امرى است ثابت و واقع و حاق

---

(۱) بحقيقت خانه آخرت هر آينه داراى حيات است اگر شما بدانيد، سوره عنكبوت آيه ۶۴

(۲) گويا مردم (در قيامت) مانند ملخهايى مانند پراكنده، سوره قمر آيه ۷

(۳) شاهد مشاهده كننده مشهود مشاهده گرديده شده، سوره بروج آيه ۳.

صفحه : ۶۷

حقيقت و عين نفس الامر است كه هر چيزى بحقيقت در آنجا ظاهر و هويدا ميگردد عالم آخرت عالم حقيقت است مقابل اينكه عالم دنيا كه عالم مجاز و خالى از حقيقت و عالم كون و فساد است كه چيزى در آن ثابت و برقرار نيست وجودش عين عدم بقائش عين فنا حياتش عين موت و اضمحلال است اينكه است كه نظر بشأن و عظمت عالم قيامت دارد كه بطور تعجب فرموده وَ ما أَدراكَ مَا الحَاقَّةُ تو چه دانى كه قيامت چيست.

كَذَّبَت ثَمُودُ وَ عادٌ بِالقارِعَةِ مفسرين گويند مقصود از (قارعه) قيامت است و شايد نظر بسختى و فزع مردم در آن روز تعبير بقارعه كه بمعنى كوبندگى است نموده و ممكن است اشاره باين باشد كه قيامت روزى است كه روح و نفس و بدن مردم چنان در هم كوبيده و متصل بهم و فشرده بيكديگر ميگردد كه گويا تمام بدن روح و تمام روح بدن است امتيازى بين روح و بدن باقى نميماند بدليل آنكه تمام اجزاء بدن صاحب روح ميگردد و بحكم خالق متعال اعضاء بسخن ميآيند بلكه در آن روز تمامى اجزاء قيامت صاحب حيات ميگردند ببيان واضح‌تر گوئيم مواد و اجزاء موجودات در اينكه عالم از هم متفرق و متشتت بنظر مى‌آيد و چون

وحدت بين اجزاء مواد نيست اينكه است كه بخود ادراك و شعور ندارند زيرا كه هر جزئى از اجزاء از ديگر منفصل و جدا ميباشند لكن در آن روز چنان درهم كوبيده و بهم فشرده ميگردند كه يك وحدت تشكيل ميدهند و وقتى وحدت حاصل شد قابل حيات ميگردند اينكه است كه خداوند خبر ميدهد كه در قيامت موجودات مثل زمين كه در باره آن فرموده (تُحَدِّثُ أَخبارَها«۱» و جهنم كه گويد (هَل مِن مَزِيدٍ)«۲» و نيز اجزاء بدن خود انسان چنانچه در سوره يس آيه (۶۵) فرموده اليَومَ نَختِمُ عَلى أَفواهِهِم وَ تُكَلِّمُنا أَيدِيهِم وَ تَشهَدُ أَرجُلُهُم بِما كانُوا يَكسِبُونَ«۳»

---

(۱) زمين حديث ميكند خبرهاى خود را

(۲) جهنم گويد آيا براى من زيادتى هست

(۳) در آن روز بر دهنهاى مردم مهر ميزنيم و دستهاى آنان تكلم ميكنند و پاهاى آنها شهادت ميدهند بر آنچه كسب كرده‌اند.

صفحه : ۶۸

و شايد اشاره بهمين مطلب دارد قوله تعالى يَومَ نَطوِى السَّماءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلكُتُبِ كَما بَدَأنا أَوَّلَ خَلقٍ نُعِيدُهُ«۱» سوره انبياء آيه (۱۰۴) پس از امثال اينكه آيات ميتوان استفاده نمود كه در قيامت مواد موجودات از شدت فشردگى اجزاء آنها بهم ديگر هم قابل بقاء ميگردند و هم صاحب حيات ميشوند فَأَمّا ثَمُودُ فَأُهلِكُوا بِالطّاغِيَةِ (۱) طاغيه چيزى را گويند كه در شدت از حد بگذرد مثل قوله تعالى إِنّا لَمّا طَغَى الماءُ يعنى آب در زيادتى طغيان نمود و از حد گذشت و بنا بر اينكه معنى (بالطاغيه) صفت فعل محذوف است و معنى آيه چنين ميشود كه قوم ثمود در اثر انكار نمودن آنان قيامت را بصيحه آسمانى كه در شدت و قوت از حد گذشته بود هلاك نموديم (۲) مقصود از (الطاغيه) طغيان است كه چون ثمود يعنى قوم هود نبى عليه السّلام طغيان و سركشى نمودند و پيمبران را تكذيب كردند و قيامت و روز رستاخيز را انكار نمودند ما آنان را هلاك نموديم در حديث است كه قوم هود نبى عليه السّلام چون در مخالفت هود طغيان نمودند سركشى كردند بصيحه آسمانى هلاك گرديدند وَ أَمّا عادٌ فَأُهلِكُوا بِرِيحٍ صَرصَرٍ عاتِيَةٍ سَخَّرَها عَلَيهِم سَبعَ لَيالٍ وَ ثَمانِيَةَ أَيّامٍ حُسُوماً و اما عاد يعنى قوم لوط نبى عليه السّلام آنان بكيفر مخالفت و اعمال ناشايسته هلاك گرديدند بباد سختى كه از سردى از حد گذشته بود و در اثر نافرمانى و انكار معاد و تكذيب پيمبران مسلّط گرديد بر آنان چنين بادى كه در هفت شب و هشت روز پيوسته بر آنها ميوزيد و اينكه هشت روزى را كه عرب (برد العجوز) ناميده گويا همان چند روز معروف آخر زمستان است كه در فارسى آن را سرماى پير زن ناميده‌اند

---

(۱) روز قيامت روزى است كه آسمانها بهم پيچيده ميشوند مثل پيچيدن دفترها براى كتابها و نوشته‌جات

صفحه : ۶۹

و گويند اينكه برد العجوزش گفته‌اند براى اينكه بود كه پير زنى در آن ايّام براى حفظ جان خود در سردابى خود را محفوظ نموده روز هشتم سرما بوى اصابت نمود و وى را هلاك گردانيد و ممكن است برد العجوزش ناميده‌اند نظر بآنكه در (عجز) زمستان يعنى در آخر زمستان واقع گرديده فَتَرَى القَومَ فِيها صَرعى كَأَنَّهُم أَعجازُ نَخلٍ خاوِيَةٍ، فَهَل تَرى لَهُم مِن باقِيَةٍ كه از شدت وزيدن باد گمان ميشد قوم عاد ديوانه شده‌اند تا آنكه هلاك گرديدند بطورى كه پنداشتى ريشه نخل خشك گرديده‌اند آيا ميبينى تو اثرى از آنان باقى مانده يعنى عذاب چنان آنان را فانى گردانيده كه از ذريّه آنها هم كسى را باقى نگذاشته وَ جاءَ فِرعَونُ وَ مَن قَبلَهُ وَ المُؤتَفِكاتُ بِالخاطِئَةِ اكثر قرّاء (من قبله) بسكون باء قرائت نموده‌اند يعنى فرعون آمد و كسانى كه پيش از او آمده بودند از قوم هود و صالح و

باقی امم خطا کار که بمخالفت و عصیان و شرك و کفر مستحق عذاب گردیدند و کمی از قرّاء (قبله) بکسر قاف و فتحه باء قرائت کرده‌اند یعنی فرعون و کسانی که با وی بودند از مردمان زشت اعمال که مرتکب خطا و کفر و شرك و ظلم و باقی سیّئات گردیدند فَعَصَوا رَسُولَ رَبِّهِم فَأَخَذَهُم أَخذَةً رابِيَةً (رابیه) اشاره بزیادتی و شدت عذاب است که در اثر مخالفت نمودن پیمبران که از طرف پروردگارشان فرستاده شده بودند بکیفر اعمالشان خداوند گرفت آنها را و مبتلا گردانید آنان را بعذاب سخت إِنّا لَمّا طَغَی الماءُ حَمَلناكُم فِي الجارِيَةِ پس از حکایت قوم صالح و قوم لوط و فرعون و فرعونیان و اینکه آنان در اثر مخالفت بعذاب گرفتار گردیدند اشاره میفرماید بقوم نوح که آنان نیز در اثر

صفحه : ۷۰

مخالفت بطوفان گرفتار شدند لِنَجعَلَها لَكُم تَذكِرَةً وَ تَعِيَها أُذُنٌ واعِيَةٌ در اینکه مبارك آیه در مقام امتنان بر بشر بر آمده و اشاره مینماید بکمال لطف و رحمت خود که در عین عذاب و غضب بر کفّار که بمناسبت کیفر اعمالشان استحقاق پیدا نموده و بر آنان وارد گردیده همان عذاب و سخط نسبت بدیگران تذکر و اندرز است و مؤمنین و کسانی که گوش شنوا دارند بشنوند و عبرت بگیرند و بدانند که خداوند در مورد غضب شدید العقاب است و در موقع رحمت کثیر الفضل و کثیر الاحسان است بلکه رحمتش سبقت گرفته بر غضبش

(سبقت رحمتی علی غضبی)

اشاره بسعه رحمت و فضل غیر متناهی او است بلکه عذابش عین رحمت و غضبش عین حکمت است که در هر موقعی که آثار غضب نمایان گردد در آن اسرار حکمت آمیزی مندرج گردیده چنانچه در همین آیه مبارکه بعد از آنکه بیان عذاب کفّار و کسانی که باعمال و اخلاق نکوهیده خود را در مورد غضب و سخط الهی واقع گردانیده‌اند اشاره میفرماید که آنان را در دنیا مورد عذاب قرار دادیم برای عبرت گرفتن شما مؤمنین و کسانی که پیش از شما بودند و بعد از شما میآیند تا آنکه همیشه بین خوف و رجا باشید نه برحمت حق تعالی مغرور گردید و بدانید که در مورد غضب سخت انتقام است و نه مأیوس از رحمت او باشید زیرا که یأس از رحمت الهی کفر است پس وظیفه مؤمن اینکه است که نسبت او بخوف و رجاء مثل دو کفّه ترازو مساوی باشد.

در تفسیر روح البیان راجع به اذن واعیه بیانی دارد که برای توضیح مطلب مختصری از آن را ترجمه مینمایم.

(اذن واعیه) گوش چنانی که دارای قوّه و استعدادی باشد که آنچه را بایستی در خود نگاهدارد حفظ کند و متذکر باشد و نیز آنچه را نگاهداشته در مقام عمل آن را بکار اندازد (الواعیه) صفت گوشی است که آنچه را گرفت بقلب رساند

(و گر نیستی سعی جاسوس گوش خبر کی رسیدی بسلطان هوش) (بستان)

صفحه : ۷۱

و اینکه، اذن، را بلفظ مفرد آورده نه جمع و نیز (واعیه) را نکرده آورده نه معرفه اشاره باین است که کسی که متّصف باین صفت باشد که دارای چنین گوشی گردیده بسیار کمیاب است و با کمیابی آن سبب نجات جماعت بسیاری میشود و در اعقاب آنان نیز سرایت مینماید یعنی کسی که بشنود اینکه حکایات (و قصصی که در قرآن تذکر داده) و حفظ کند برای آنکه بمردم برساند و ترغیب و تحریص کند مردم را بایمان و آنان را از کفر باز دارد چنین کسی سبب نجات خلق و باعث دوام ایمان آنها گردیده.

در کتاب کشّاف چنین گفته اگر گوشی باشد و لو گوش یك نفر و شنوا باشد و تعقّل نماید و در طریق حق تعالی تدبّر و تفکّر کند چنین کسی سواد اعظم و شخص بسیار بزرگی است و مورد اعتنا است نزد خدای متعال و بباقی مردم اعتنایی نیست اگر پر باشند بین

خافقين در حديث است (افلح من جعل اللّه له قلبا واعيا)«۱» و از رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه بعد از فرود اينكه آيه فرمود يا على از خدا خواسته‌ام كه گوش تو را (اذن واعيه) گرداند پس از آن على عليه السّلام فرمود هيچ چيزى را فراموش ننمودم و سزاوار نيست كه فراموش كنم، البته بايستى چنين باشد زيرا كه حضرتش حافظ اسرار الهى است و خودش فرمود من بر فطرت توحيد خلق گرديده‌ام و بايمان و هجرت با رسول اللّه سبقت گرفته‌ام و در روايت ديگر وقت نزول آيه رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم گوش على بن ابى طالب عليه السّلام را گرفت و فرمود گوش واعيه اينكه گوش است). پايان اينكه حديث مشهور بين شيعه و سنّى است و تفسيرى نه از شيعه نه از سنّى ديده نشده مگر آنكه اينكه حديث را نقل نموده البتّه بايستى چنين باشد كسى را سزد داراى چنين گوشى باشد كه بعد از رحلت رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم حافظ دين او و مفسّر قرآن گردد و حامل اسرار الهى و مخزن ودائع سبحانى گرديده باشد هر كسى را روا نيست بپيشوايى خلق انتخاب گردد مگر آن كسى كه دعا كرده پيغمبر

---

(۱) رستگار شد كسى كه خداوند قرار داد براى او قلب باز و درّاك [.....]

صفحه : ۷۲

خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و حافظ اسرار قرآن و مبيّن آيات الهى و مؤيد عند اللّه و داراى مقام عصمت و طهارت نفسانى باشد.

كسى را كه اندك شعورى است ميفهمد كه چنين كسى را خود رسول اللّه (ص) باذن خدا بايستى براى پيشوايى خلق بعد از خود انتخاب نمايد نه اينكه چنين امر مهمى را بدست خلق گذارد در صورتى كه انسان هر قدر هم وارسته و مهذّب باشد باز در تحت تأثير نفس واقع است و نيز كسى اطلاع بر ما فى الضّمير غير ندارد مگر خدا و عصمتى كه در پيغمبر و امام بايستى مأخوذ باشد غير از خدا كسى بر آن مطلع نيست زيرا كه آن ملكه باطنى است پس چگونه عقل تجويز و تصويب مى نمايد كه انتخاب امام بدست خلق انجام گيرد هرگز روا نيست.

فَإِذا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ واحِدَةٌ در مقام وقوع (الحاقّة) يعنى پديد شدن قيامت بر آمده كه قيامت موقعى پديد ميگردد كه اسرافيل يك دفعه در صور بدمد.

مفسّرين گويند صور شاخه‌ايست از نور كه از آسمانها بزرگتر و وسيعتر است و آن صدايى است كه از شدّت و قوّت آن اهل زمين همگى صيحه ميزنند و ميميرند مگر كسى را كه خدا بخواهد نگاهدارد.

و اينكه نفخه واحده گفته شايد اشاره باين باشد كه آن اولين نفخه ايست كه دميده ميشود و از هيبت آن تمام اهل زمين ميميرند و پس از آن نفخه ديگرى دميده ميشود و قيامت برپا ميگردد و اينجا مقام بيان آن نيست.

وَ حُمِلَتِ الْأَرْضُ وَ الْجِبالُ فَدُكَّتا دَكَّةً واحِدَةً آن وقت بقدرت الهى كوهها از جاى خود كنده ميشوند و كوهها از هم پراكنده ميگردند در اول سوره واقعه فرموده إِذا رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًّا وَ بُسَّتِ الْجِبالُ بَسًّا فَكانَتْ هَباءً مُنْبَثًّا در آن وقت زمين بشدّت ميلرزد و كوهها پراكنده ميگردد مثل پشم زده شده و از بشر و حيوان در روى زمين احدى باقى نميماند.

صفحه : ۷۳

فَيَوْمَئِذٍ وَقَعَتِ الْواقِعَةُ، وَ انْشَقَّتِ السَّماءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ واهِيَةٌ وَ الْمَلَكُ عَلى أَرْجائِها وَ يَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمانِيَةٌ عرش در لغت بمعنى تخت است و در بعض روايات دارد كه عرش و كرسى يك معنى دارد و مفسّرين گويند عرش آسمان نهم است كه

بالای آسمانها قرار گرفته و محیط بر تمامی عوالم جسمانی است.

و چون نمیتوان عرش پروردگار را حمل بظاهر نمود زیرا که آن خلاف حکم صریح عقل است زیرا لازم آید خداوند جسم و جسمانی باشد پس عرشی که در آیات قرآنی نسبت بپروردگار داد شده مثل همین جا (وَ یَحمِلُ عَرشَ رَبِّکَ) و آنجا که فرموده (الرَّحمنُ عَلَی العَرشِ استَوی)«۱» بایستی حمل بغیر ظاهر نمود و بهترین توجیهات اینکه است که گفته شود شاید مقصود از عرش مقرّ سلطنت و تخت فرمان فرمایی حق تعالی باشد و اشاره باشد بآن فیض رحمانی که از آن تعبیر میشود برحمت واسعه (وَ رَحمَتِی وَسِعَت کُلَّ شَیءٍ) و آن حقیقت منبسط و فیض وجودی است که تمام موجودات را فرا گرفته و هر شیئی بقدر استعداد و قابلیّت خود از آن فیض برخوردار گردیده چنانچه فرموده (ما تَری فِی خَلقِ الرَّحمنِ مِن تَفاوُتٍ) و آن کلمه حق و ظل نور وجود او و فعل او و رحمت او است که از آن در اخبار تعبیر بمشیّت شده از معصوم است که خداوند همه چیزها را بمشیّت خلق نموده و مشیّت را بچیز دیگر خلق ننموده (أَ لَم تَرَ إِلی رَبِّکَ کَیفَ مَدَّ الظِّلَّ)«۲» و شاید مقصود از حاملین عرش که در آیه تذکر داده و از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل میکنند که فرموده حاملین عرش امروز چهارند وقتی قیامت برپا میگردد

---

(۱) خدای رحمان استیلا بر عرش دارد یعنی صفت رحمانیت او مساوی با عرش است

(۲) آیا ندیدی که چگونه پروردگار تو سایه را کشید شاید مقصود از سایه ظل وجود حق است که تمام موجودات همان پرتو وجود حقانی میباشند.

صفحه : ۷۴

هشت عدد میباشند شاید آنها جواهر مجرده‌ای میباشند که اولین موجوداتی هستند که مشمول فیض منبسط و رحمت واسعه خالق متعال میباشند که از آن تعبیر بعقول و نفوس مجرده میشود و شاید قوله تعالی وَ نُفِخَ فِی الصُّورِ فَصَعِقَ مَن فِی السَّماواتِ وَ مَن فِی الأَرضِ إِلّا مَن شاءَ اللّه«۱» اشاره بهمان جواهر مجرده باشد خلاصه بنا بر اینکه توجیه مقصود از عرش پروردگار همان فیض منبسط و رحمت واسعه رحمانی او است که تمامی کائنات را فرا گرفته و جمله آن در مرتبه اول همان جواهر قدسی و عقول مجرده‌ای میباشند که از اول ما خلق اللّه بشمار میروند و قوله سبحانه در آیهٔ الکرسی وَسِعَ کُرسِیُّهُ السَّماواتِ وَ الأَرضَ اشاره بسعه رحمت و شمول فیض رحمانی اوست که در مرتبه ثانی تمام موجودات را فرا گرفته در تفسیر ابو الفتوح رازی چنین گوید (در حدیث دارد که هر فرشته‌ای چهار روی دارد رویی چون روی آدمی و رویی چون روی شیر و رویی چون روی کرکس و رویی چون روی گاو، بروی آدمی روزی آدمیان میطلبد و بروی شیر روزی سباع و درندگان میطلبد و بروی گاو روزی بهایم میطلبد و بروی کرکس روزی مرغان میطلبد) اینکه حدیث بر فرض صحت تأیید میکند (مثل افلاطونیه را) و از علی بن الحسین زین العابدین چنین روایت شده که خدای عرش را بیافرید در مرتبه چهارم مخلوقات زیرا که پیش از آن سه چیز را آفریده بود هوا، قلم نور پس از آن عرش را آفرید از الوان و انوار مختلف نوری سبز که رنگ سبزی از او است و نوری زرد که رنگ زردی از او است و نور سفیدی که اصل انوار از او است و روشنایی روز از آنست آن گاه هفتاد هزار طبقه بیافرید هیچ طبقه نیست مگر آنکه تسبیح و تقدیس او را مینمایند باصوات مختلف اگر آواز آنان بزمین برسد کوه‌ها پاره پاره و گوشها ریزان شدی و دریا بزمین فرو رفتی آن روز عرش

---

(۱) وقتی نفخه صور میدمد هر کس در آسمانها و زمین است بیهوش میگردد مگر کسی را که خدا بخواهد.

صفحه : ۷۵

خـدا بر اینکه هشت فرشـته بود که آن را بر فرق گرفته‌انـد. پایان یَومَئِذٍ تُعرَضُونَ لا تَخفی مِنکَم خافِیَةٌ در آن روزی که قیامت بر پا میگردد چیزی از شما در آن روز مخفی و پنهان نمیگردد و آنچه در باطنها مخفی است در آن روز ظاهر و آشکار میگردد.

مفسّرین گویند کوفیان (لا یخفی) بیا خوانده‌اند و باقی قرّاء بتاء قرائت نموده‌اند.

[سوره الحاقة (۶۹): آیات ۱۹ تا ۳۳]

اشاره

فَأَمّا مَن أُوتِیَ کِتابَهُ بِیَمِینِهِ فَیَقُولُ هاؤُمُ اقرَؤُا کِتابِیَه (۱۹) إِنِّی ظَنَنتُ أَنِّی مُلاقٍ حِسابِیَه (۲۰) فَهُوَ فِی عِیشَةٍ راضِیَةٍ (۲۱) فِی جَنَّةٍ عالِیَةٍ (۲۲) قُطُوفُها دانِیَةٌ (۲۳)

کُلُوا وَ اشرَبُوا هَنِیئاً بِما أَسلَفتُم فِی الأَیّامِ الخالِیَةِ (۲۴) وَ أَمّا مَن أُوتِیَ کِتابَهُ بِشِمالِهِ فَیَقُولُ یا لَیتَنِی لَم أُوتَ کِتابِیَه (۲۵) وَ لَم أَدرِ ما حِسابِیَه (۲۶) یا لَیتَها کانَتِ القاضِیَةَ (۲۷) ما أَغنی عَنِّی مالِیَه (۲۸)

هَلَکَ عَنِّی سُلطانِیَه (۲۹) خُذُوهُ فَغُلُّوهُ (۳۰) ثُمَّ الجَحِیمَ صَلُّوهُ (۳۱) ثُمَّ فِی سِلسِلَةٍ ذَرعُها سَبعُونَ ذِراعاً فَاسلُکُوهُ (۳۲) إِنَّهُ کانَ لا یُؤمِنُ بِاللّهِ العَظِیمِ (۳۳)

(ترجمه)

امّا کسی که در (قیامت) نامه عملش را بدست راستش نهند (با کمال شادمانی باهل محشر بگوید) بیائید کتاب مرا بخوانید،

و من یقین بملاقات چنین روزی داشتم،

پس چنین کسی در زندگانی و عیش گوارا و راضی میباشد،

و نیز در بلندترین مرتبه بهشت منزل دارد

که میوه‌های آن در دسترس بهشتیان است،

گفته میشود بآنها نعمتهای بهشت گوارا باشد بخورید و بیاشامید که اینکه

صفحه : ۷۶

پاداش اعمال نیک گذشته شما است

و امّا کسی که نامه عملش بدست چپش دهند میگوید کاش چنین نامه‌ای بمن نداده بودند،

و من هیچوقت از اعمال خود خبر نداشتم،

ای کاش از اینکه غصّه نجات میافتم

(ای وای) که امروز مال من بفریاد من نرسد،

تمام سلطنت و مال امروز فانی گردید،

(خطاب از مصدر قهر الهی رسد) که او را بگیرید و در غل و زنجیر کنید،

پس از آن در جهنّم او را در آرید،

پس از آن ببندید وی را بزنجیری که هفتاد ذراع باشد،

زیرا که او بخدای بزرگ ایمان نیاورده

توضیح آیات

اشاره

فَأَمّا مَن أُوتِیَ کِتابَه بِیَمِینِه فَیَقُولُ هاؤُمُ اقرَؤُا کِتابِیَه وقتی روز موعود فرا رسد و مردم نزد حساب به پیشگاه حضرت ذو الجلال حاضر گردند آن وقت نامه اعمال و سجل افعال نیکوکاران از طرف راست بآنان داده شود آن گاه از زیادتی وجد و طرب مردم را میخوانند که بیائید و کتاب مرا بخوانید.

آنچه در آن کلمات و مطالبی ثبت و ضبط گردیده آن را کتاب گویند خواه در کاغذ نوشته شده باشد یا در لوح محفوظ ثبت گردیده یا در لوح محو و اثبات یا در لوح سینه انبیاء چنانچه در سوره حدید آیه ۲۵ فرموده لَقَد أَرسَلنا رُسُلَنا بِالبَیِّناتِ وَ أَنزَلنا مَعَهُمُ الکِتابَ وَ المِیزانَ لِیَقُومَ النّاسُ بِالقِسطِ«۱» و از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکنند که فرموده کتابی که با انبیاء است آن است اکبر آن چنانی است که انبیاء بآن هر چیزی را میدانند.

و ممکن است گفته شود مقصود از کتاب موعودی که در قیامت بدست انسان داده میشود و بوی ارائه میشود شاید اشاره و کنایه باشد بهمان اعمال و حرکات و اخلاقیاتی که در صفحه نفس وی ثبت گردیده و تمرکز یافته و از فعلیّت اخیر وی

---

(۱) هر آینه محققا ما فرستادیم رسولان خود را با حجتهای روشن و با آنها فرود آوردیم کتاب و میزان تا آنکه بین مردم بپای دارند عدالت و میانه روی را.

صفحه : ۷۷

بشمار میرود و نسبت بیمین شاید اشاره بیمن و برکت و جهات خیریّت و سعادتی است که در کتاب انفسی آنان ظهور و بروز دارد زیرا که هر عملی خواه از اعمال نیکوی پسندیده یا از اعمال زشت نکوهیده باشد اثر آن در نفس انسان باقی و ثابت ماند تا وقتی که ملکه نفسانی وی گردد و در نفسش رسوخ نماید که دیگر زوال پذیر نباشد.

صدر المتألّهین در تفسیر سوره واقعه راجع باصحاب یمین و اصحاب شمال بیانی دارد که مختصری از آن را ترجمه مینمایم چنین گوید در بسیاری از تفاسیر دارد که اصحاب یمین کسانی میباشند که آنان را از طرف راست ببهشت میبرند و اصحاب شمال کسانی هستند که آنان را از طرف چپ بجهنم میکشند.

و تحقیق در مطلب چنین است که عالم وجود بتمامه یک شخص وحدانی بشمار میرود زیرا که وجود عالم ظل وجود حق تعالی و وحدت طبیعیّه ظل وحدت حقیقیّهٔ الهیّه است و طبیعت را روحی است که آن را روح واحد و روح اعظم و عقل اول نامند و مشتمل بر مدبّرات علویّه و متعلق ببرزخهای نوریّه است و در او است بهشت سعداء و در آن ملائکه علویین میباشند که بندگان خدا را سوق میدهند بسوی رضوان خدا و وظیفه آنها اینکه است که کتاب ابرار و نیکوکاران را مینویسند إِنَّ کِتابَ الأَبرارِ لَفِی عِلِّیِّینَ و کتاب عبارت است از تصویر حقایق و صحیفه اعمال آن محل عتیق است پس مراد از کتابت در اینجا جوهر ملکوتی فعال علوی است و مقصود از قلم قوّه عملیّه مصوره است و مقصود از صحیفه نفوس ناطقه بشری است که در اوّل خلقت خالی از تصاویر و نقوش است و شکّی نیست که اینکه کتاب را ممکن نیست احدی بتواند باین حواسّ کدر ظلمانی مشاهده نماید زیرا که آنها مکتوبات غیبیه‌ایست که در عالم غیب واقع است لکن بیشتر مردم ایمان بغیب ندارند و وثوقی برای آنان نیست مگر آنچه را که محسوس بهمین حواس است و دیگر طرف شمال و آن ملکوت اسفل و در آن مدبّرات سفلیّه و سدنه برازخ ظلمانیّه است و در آن است

جحیم اشقیاء و در آنجا دو نوع ملائکه میباشند یکی

صفحه : ۷۸

آنهایی که اعمال فجار و اشقیا را مینویسند قوله تعالی (وَ جاءَت کُلُّ نَفسٍ مَعَها سائِقٌ وَ شَهِیدٌ) و طائفه دیگر ملائکه غلاظ شداد لا یَعصُونَ اللّهَ ما أَمَرَهُم وَ یَفعَلُونَ ما یُؤمَرُونَ و قوله تعالی إِنَّ کِتابَ الفُجّارِ لَفِی سِجِّینٍ وَ ما أَدراکَ ما سِجِّینٌ کِتابٌ مَرقُومٌ وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ و شبه نیست که هر کس از طرف راست کتابش بوی داده شود حشرش با ملائکه جانب یمین و علیین خواهد بود و کسی را که از طرف چپ یا پشتش کتابش بوی داده شود او بدست موکّلین عذاب معذّب خواهد بود. (پایان) إِنِّی ظَنَنتُ أَنِّی مُلاقٍ حِسابِیَه شخصی نیکوکار گوید من از کسانی بودم که ایمان داشتم و دعوت پیمبران را پذیرفتم و بیوم حساب تصدیق داشتم مفسرین گویند ظنّ در اینجا بمعنی یقین است چنانچه در بسیاری از موارد ظن بمعنی یقین استعمال میشود پس قوله تعالی إِنِّی ظَنَنتُ یعنی دانستم و یقین کردم آمدن چنین روزی را فَهُوَ فِی عِیشَةٍ راضِیَةٍ فِی جَنَّةٍ عالِیَةٍ قُطُوفُها دانِیَةٌ پس چنین کسی که ایمان بروز حساب داشته و در اثر ایمان کتاب اعمالش از طرف یمین یعنی از طرف راستش که مناسب بعالم علیّین است بوی رسیده در زندگانی رضایت بخشش است و جایگاه او بهشتی است که در مرتبه عالی عالم وجود امکانی قرار گرفته و آرامگاه وی دار کرامت الهی است و میوه‌جات بهشتی بوی نزدیک و در دسترس او آماده شده و شاید مقصود (قُطُوفُها دانِیَةٌ) اشاره باشد که در بهشت برای کسب معاش دیگر زحمت و تعب و مشقتی نیست آدم بهشتی همیشه در راحت و عیش گوارا زیست مینماید کُلُوا وَ اشرَبُوا هَنِیئاً بِما أَسلَفتُم فِی الأَیّامِ الخالِیَةِ آن گاه ملائکه رحمت باهل بهشت گویند گوارا باشد شما را بخورید از

صفحه : ۷۹

نعمتهای بهشتی و بیاشامید از آبهای خوشگوار و آنچه در روزهای گذشته عمر خود تهیه نموده‌اید امروز بشما خواهد رسید وَ أَمّا مَن أُوتِیَ کِتابَهُ بِشِمالِهِ فَیَقُولُ یا لَیتَنِی لَم أُوتَ کِتابِیَه یمین و شمال دو نقطه مقابل یکدیگر اول اشاره بحال سعداء و نیکوکاران دارد دوم اشاره بحال تیره‌بختان و بدکاران است و بقدری که اصحاب یمین در بهجت و سرور و دارای حیات نیکو میباشند اهل شمال در سختی و عذاب و شکنجه میباشند و پس از آنکه کتاب و سجلّ احوال آدم شقی را از طرف چپ بوی ارائه میدهند از شدّت غم و تأسف گوید ای کاش هیچ وقت کتاب اعمال خود را نمیدیدم و بمن کتاب داده نمیشد و حساب اعمال و افعال خود را نمیدانستم. یا لَیتَها کانَتِ القاضِیَةَ، ما أَغنی عَنِّی مالِیَه، هَلَکَ عَنِّی سُلطانِیَه و از شدّت تأسف آرزو میکند کاش حیات من قطع شده بود و اینکه نامه سیاه پر خطر را نمیدیدم ای وای بر من که امروز مال من بفریادم نمیرسد و مرا از عذاب نجات نمیدهد.

(سخنان مفسرین در جمله هلک عنی سلطانیه)

(۱) گمراه نمود مرا آنچه را گمان میکردم حجّت و دلیل من است.

(إبن عباس و مجاهد) (۲) قطع شد از من تسلط و سلطنت من که امروز دیگر استیلاء و سلطنتی برای من نیست.

خُذُوهُ فَغُلُّوهُ ثُمَّ الجَحِیمَ صَلُّوهُ ثُمَّ فِی سِلسِلَةٍ ذَرعُها سَبعُونَ ذِراعاً فَاسلُکُوهُ

(سخنان مفسّرین در معنی ذراع)

(۱) هفتاد ذرع بذراع فرشتگان است که از دبرش داخل کنند و از بینی‌اش در آورند. (عبد اللّه عباس) (۲) هر ذرعی بقدر هفتاد ذرع ما میباشد که هفتاد در هفتاد میشود (سفیان)

صفحه : ۸۰

(۳) جز خدا ندانـد که مقـدار زراع چقـدر است. (حسن بصـری) و غیر اینها از وجوهی که مفسّرین توجیه نموده‌اند لکن بهتر اینکه است که گفته شود مقصود از (سَبعُونَ ذِراعاً) همان ذراع معهود باشد و اشاره دارد بطول بند چنانچه معمول است هفتاد و هفتصد و امثال آن را برای کثرت آرند.

آری اینکه سلسله طولانی که در قیامت آدم عاصی را بآن می‌بندند همان زنجیر طبیعت و بند اوهام و قید آرزو و آمال طولانی دنیوی است که در عالم قیامت که (تبلی السّرائر) است بمرتبه ظهور و بروز میرسد و نتیجه آن همان زنجیر و سلسله هفتاد ذراعی میشود و همانطوری که در دنیا آرزو و آمال بلند بدست و پای انسان پیچیده و نمیگذارد قدمی بسوی حقیقت بردارد بدلیل تجسّم اعمال که در آیات قرآنی و احادیث بسیار اشاره شده در قیامت صورت خارجی میپذیرد زیرا که در آن وقت معانی صورت میگیرد و باطن ظاهر میگردد کسی که در اینکه عالم روح و روان خود را از اسارت طبیعت و قید اوهام رهایی داد روز رستاخیز نیز آزادانه بجوار قرب الهی پرواز مینماید نفسی که پای بند طبیعت است چگونه تواند راهی بسوی حقیقت پیدا نماید پس آنچه هست از ما است که بر ما است (أَنَّ اللّهَ لَیسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ) إِنَّهُ کانَ لا یُؤمِنُ بِاللّهِ العَظِیمِ در اینکه آیه در مقام علت و سبب عذاب بر آمده که عاصی مستحق چنین عذابی است زیرا که بخدای بزرگ ایمان نیاورده و خود را در بند اوهام و طبیعت مقید نموده.

چون ایمان عبارت از عقد قلب و بستگی بمبدء است کسی که دل و قلبش مرتبط بحق نباشد و هدف و آرزویش قرب برحمت او نباشد و تمام همّش امور طبیعی و جز خود خواهی و نفس پرستی و دنبال آمال و آرزوهای دور و دراز و بدست آوردن منافع و همی دنیوی مقصدی در نظر ندارد البته آن وقتی که معانی صورت میگیرد و هر چیزی بفعلیّت اخیر خود میرسد آن وقت است که اعمال مجسّم میشود و بصورت می‌آید و آدم شقی خود را در چنین عذابی مشاهده مینماید.

صفحه : ۸۱

[سوره الحاقة (۶۹): آیات ۳۴ تا ۵۲]

اشاره

وَ لا یَحُضُّ عَلی طَعامِ المِسکِینِ (۳۴) فَلَیسَ لَهُ الیَومَ هاهُنا حَمِیمٌ (۳۵) وَ لا طَعامٌ إِلّا مِن غِسلِینٍ (۳۶) لا یَأکُلُهُ إِلَّا الخاطِؤُنَ (۳۷) فَلا أُقسِمُ بِما تُبصِرُونَ (۳۸)
وَ ما لا تُبصِرُونَ (۳۹) إِنَّهُ لَقَولُ رَسُولٍ کَرِیمٍ (۴۰) وَ ما هُوَ بِقَولِ شاعِرٍ قَلِیلاً ما تُؤمِنُونَ (۴۱) وَ لا بِقَولِ کاهِنٍ قَلِیلاً ما تَذَکَّرُونَ (۴۲) تَنزِیلٌ مِن رَبِّ العالَمِینَ (۴۳)
وَ لَو تَقَوَّلَ عَلَینا بَعضَ الأَقاوِیلِ (۴۴) لَأَخَذنا مِنهُ بِالیَمِینِ (۴۵) ثُمَّ لَقَطَعنا مِنهُ الوَتِینَ (۴۶) فَما مِنکُم مِن أَحَدٍ عَنهُ حاجِزِینَ (۴۷) وَ إِنَّهُ لَتَذکِرَةٌ لِلمُتَّقِینَ (۴۸)
وَ إِنّا لَنَعلَمُ أَنَّ مِنکُم مُکَذِّبِینَ (۴۹) وَ إِنَّهُ لَحَسرَةٌ عَلَی الکافِرِینَ (۵۰) وَ إِنَّهُ لَحَقُّ الیَقِینِ (۵۱) فَسَبِّح بِاسمِ رَبِّکَ العَظِیمِ (۵۲)

ترجمه

و هرگز مسکین و فقیری را طعام نداده،

پس نیست برای وی امروز هیچ دوست و رفیقی،

و غیر از غسلین طعامی امروز نصیب ندارد،

غسلین طعامی است که نمیخورند مگر خطاکاران،

قسم بآنچه (از آثار حق) میبینید

و آنچه را که نمی‌بینید،

که قرآن حقیقتا (وحی خدا) و کلام رسول بزرگواری است،

نه اینکه قول شاعر باشد و کمند اشخاصی که ایمان آرند،

و نه حرب کاهن (دروغگو است) کمند کسانی که متذکر (حقیقت) آن میشوند،

اینکه قرآن از جانب پروردگار عالمیان فرود آمده،

و اگر بدروغ بما سخنانی میبست،

البته او را بقهر و سخط میگرفتیم،

و رگ او را قطع میکردیم،

و از شما هیچ کس بر دفاع او قادر نبودید

و اینکه قرآن هر آینه تذکر و اندرزی است برای اشخاص با تقوی،

و البته ما میدانیم از شما کدام یک تکذیب قرآن را میکنید،

و اینکه تکذیب هر آینه حسرت و پشیمانی آور است برای کافرین،

و البته قرآن بحق و حقیقت است،

و ای (پیمبر)

صفحه : ۸۲

تو تسبیح و تنزیه کن باسم پروردگار بزرگ خود

توضیح آیات

اشاره

وَ لا یَحُضُّ عَلی طَعامِ الْمِسْکِینِ در مقام اوصاف اصحاب شمال بر آمده که اضافه بر اینکه بخدای عظیم ایمان نیاورده‌اند راغب نیستند احسان بفقراء و بیچارگان نمایند آری ایمان بخدای بزرگوار است که آدمی را وادار باحسان بفقرا و ضعفاء مینماید کسی که بخدا ایمان ندارد چگونه تواند بدون عوض و حظوظ نفسانی بذل مال نماید و کسی که محرک عمل او غیر خدا باشد چنین کسی اگر احسان بفقرا نماید وقتی خوب در حال وی تحقیق نمودی معلوم میشود محرک وی فایده‌ای است از حظوظ نفسانی یا غیر آن که عاید خودش میگردد نه اینکه ایمان بخدا و محبت او محرک عمل او شده باشد نه فقط اتفاق چنین است بلکه تمام اعمال و افعال آدمی دائر مدار هدف و مقصد اصلی وی است و بدور آن نقطه مقصودش دور میزنند مثلا کسی که مقصد او حب جاه و

ریاست شد و آرزوی پیشوایی و تفوّق بر دیگران منتهای آمال وی گردید او هر چه کند حتی امور عادی او از خوردن و خوابیدن و غیر آن غرض و مقصودش رسیدن بآرزوی خودش میباشد فَلَیسَ لَهُ الیَومَ هاهُنا حَمِیمٌ کسی که در اینکه عالم دنیا در اثر ایمان و عمل نیکو ارتباط بحق پیدا ننمود و محبت خدا را در دل خود نپرورانید و در راه اطاعت و روشنی او دستگیری بفقرا و مستمندان ننمود در آخرت و روز معاد روشنی برای او نیست بلکه آن کس که دلش از محبت حق تعالی خالی باشد تمام موجودات و لو آنکه خویشاوندان و دوستان وی باشند در آن وقت دشمن او میگردند زیرا که تمام موجودات جنود حق تعالی و مسخّر امر او و زیر فرمان سلطنت حقیقی اویند فَلا أُقسِمُ بِما تُبصِرُونَ، وَ ما لا تُبصِرُونَ

صفحه : ۸۳

سخنان مفسرین راجع بآیه

مفسرین گویند (لام فلا اقسم) زائد و برای تأکید قسم آمده بدلیل جمله بعد بِما تُبصِرُونَ وَ ما لا تُبصِرُونَ که خداوند در اینجا قسم یاد میکند و گواه میگیرد بآنچه را می‌بینید و آنچه را که نمی‌بینید و اینکه مقصود از آنچه می‌بینید و آنچه نمی‌بینید چیست از مفسرین گفتاری نقل شده (۱) آنچه را که می‌بینید و آنچه را که نمی‌بینید از موجودات و جمله کائنات (۲) آنچه را می‌بینید در دنیا و آنچه را نمی‌بینید از امور آخرت (۳) آنچه در ظاهر آسمان و زمین است و آنچه در باطن آنها است (۴) آنچه می‌بینید از اجسام و آنچه نمی‌بینید از ارواح و از امام جعفر صادق نقل شده که آنچه را میبینید از نعمت ظاهر و آنچه را نمیبینید از نعمتهای باطن و غیر اینها از وجوهی که احتمال داده شود لکن بهتر همان وجه اول است که شامل میگردد تمام کائنات و موجودات را زیرا که قرینه بر تقیید نیست پس بایستی حمل بر عموم نمود و مطابق میگردد با کلام امام علیه السّلام زیرا تمام موجودات خواه ظاهر و خواه باطن تماما از نعم الهی محسوب میگردند إِنَّهُ لَقَولُ رَسُولٍ کَرِیمٍ خداوند تمام موجودات را مورد قسم قرار میدهد و آنان را گواه میگیرد که قرآن کلام فرستنده رسول کریم است ظاهرا مقصود از رسول کریم جبرئیل امین است لکن بقرینه آیه بعد وَ ما هُوَ بِقَولِ شاعِرٍ قَلِیلًا ما تُؤمِنُونَ، وَ لا بِقَولِ کاهِنٍ قَلِیلًا ما تَذَکَّرُونَ مقصود از رسول خود رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میباشد شعر کلامی را گویند که موزون و با قافیه باشد و کهانت قسمتی از سحر است و کهنه کسانی هستند که چنین وانمود

صفحه : ۸۴

میکنند که جن مسخر حکم ما و زیر فرمان ما و از گذشته و آینده بما خبر میدهد در صورتی که قرآن تکذیب میکند که جن دارای علم غیب باشد چنانچه در سوره سبا آیه ۱۳ فرموده فَلَمّا خَرَّ تَبَیَّنَتِ الجِنُّ أَن لَو کانُوا یَعلَمُونَ الغَیبَ ما لَبِثُوا فِی العَذابِ المُهِینِ«۱» کفار چون دیدند آیات قرآنی بقدری فصیح و بلیغ است که از قبیل گفتار و سخنان آنان نیست بلکه بالاتر از سخنان آدمیان است اینکه بود که گاهی از روی نخوت و حسد نسبت شاعری بحضرتش میدادند شاعرش میگفتند برای آنکه کلامی باین نظم و ترتیب جمیل آورده با آنکه میدانستند آیات قرآنی از قبیل شعر که موزون و با قافیه باشد نیست و گاهی کاهنش مینامیدند برای آنکه از گذشته و آینده خبر میدهد و ندانستند که آیات قرآنی از قبیل القاء جنیان نیست بلکه میدانستند و از روی حسد و کبر تجاهل مینمودند تَنزِیلٌ مِن رَبِّ العالَمِینَ تنزیل خبر مبتداء محذوف یعنی قرآن نه از قبیل سحر است و نه از قبیل کهانت بلکه از نزد پروردگار عالمیان فرود آمده وَ لَو تَقَوَّلَ عَلَینا بَعضَ الأَقاوِیلِ، لَأَخَذنا مِنهُ بِالیَمِینِ اینکه آیه برهان و دلیل محکم و بارزی است که خداوند برای اثبات دعاوی پیمبران آورده که اگر کسی بدروغ دعوی نبوت و رسالت نماید و کلامی را نسبت بخدا دهد البته

خداوند بکیفر اعمال نکوهیده‌اش وی را بقوت و قدرت

---

(۱) آیه راجع بسلطنت سلیمان نبی است که باد و جن زیر فرمان او بودند و بامر او مشغول اعمال شاقه بودند مثل اینکه تماثیل و مجسمه‌ها میساختند و دیگها و حوضها بنا مینمودند تا وقتی که دیدند سلیمان در اثر موریانه عصایی که در دست او است افتاد آن وقت جنیان فهمیدند سلیمان مرده است خداوند اینکه مطلب را شاهد میآورد برای اینکه جن اطلاعی از غیب ندارد اگر اطلاع داشت پیش از آنکه سلیمان بیفتد میفهمیدند او مرده است و خود را از زحمت میرهانیدند

صفحه : ۸۵

خداوندی خود میگیرد و از وی انتقام میکشد برای آنکه مردم در اشتباه نیافتند بلکه از طریق لطف بر خداوند لازم است که دروغ وی را فاش نماید تا آنکه حجّت بر خلق تمام شود.

لکن باید دانست در صورتی بر خدا لازم است مدعی کاذب را رسوا کند که دروغ وی معلوم نباشد امّا در اینکه زمان ما که بطور ضرورت و یقین ثابت و مبرهن گردیده که بایستی دین اسلام تا قیامت باقی و پایدار ماند پس هر کس مدعی نبوّت و رسالت باشد و لو آنکه بفرض از روی سحر کوه‌ها را از جای بکند دروغش واضح و معلوم است و چنین است مدّعی امامت که ثابت و معین است که امام دوازدهم پسر امام حسن عسکری علیه السّلام زنده و بحکمت چندی از نظر عموم غائب است و امامت بوجود مبارکش خاتمه پیدا نموده پس هر کس مدعی امامت باشد دروغش واضح است.

ثُمَّ لَقَطَعنا مِنهُ الوَتِینَ پس از آنکه مدعی کاذب را بقوّت و غلبه خداوندی خود گرفتیم رگ حیات وی را قطع میکنیم.

سخنان مفسرین راجع به وتین

(۱) رگ دل را وتین گویند که وقتی قطع شد انسان میمیرد.

(۲) وتین رگی است میان پی گردن که آن نیز اگر قطع شود انسان میمیرد (۳) وتین رگی است در دل بتوسط آن آب بدل میرسد اگر قطع شود آدم میمیرد فَما مِنکُم مِن أَحَدٍ عَنهُ حاجِزِینَ کسی که بقهر و غلبه خداوندی گرفتار گردید و مورد عذاب قرار گرفت احدی از شما نتواند از وی عذاب را بردارد.

آری کسی که مورد غضب و سخط الهی واقع گردید نه تنها کسی نتواند حاجز و مانع از عذاب وی گردد بلکه تمام ذرّات ممکنات با وی در خصومت آیند و همگی دشمن او میگردند.

صفحه : ۸۶

وَ إِنَّهُ لَتَذکِرَةٌ لِلمُتَّقِینَ هر آینه قرآن تذکر و اندرزی است مر اشخاص با تقوای پرهیزکار را نه مردمان هوس ران فاسق نفس پرست که از قرآن نتیجه‌ای عاید آنان نمیگردد وقتی دل لایق قبول حق است و تواند از قرآن و کلام الهی بهرمند گردد که اندازه‌ای از اوهام شیطانی و خدعه نفسانی خالی باشد وَ إِنّا لَنَعلَمُ أَنَّ مِنکُم مُکَذِّبِینَ، وَ إِنَّهُ لَحَسرَةٌ عَلَی الکافِرِینَ شاید آیه نظر بمنافقین دارد که در ظاهر یا ریاء یا تقیهٔ تصدیق رسالت رسول و حقانیت قرآن مینمودند لکن در باطن تکذیب مینمودند که خدا عالم است بظاهر و باطن و میداند مؤمن واقعی کیست و منافق کدام است و فردای قیامت تکذیب آنها باعث حسرت و ندامت آنان خواهد بود و چنان حسرتی بآنها دست میدهد که از بالاترین عذاب بشمار میرود وَ إِنَّهُ لَحَقُّ الیَقِینِ محققا قرآن حاق واقع و در مرتبه حق الیقین واقع

است عرفاء برای یقین سه مرتبه قائلند (علم الیقین) (عین الیقین) (حق الیقین) علم الیقین علمی است که از روی دلیل و براهین محکم پدید گردد بطوری که شک و تردید در آن راه نداشته باشد (عین الیقین) یقینی است که از روی و جدان و مشاهده سرّی پدید گردیده و نسبت عین الیقین بعلم الیقین مثل نسبت دیدن است بشنیدن و اینکه نوع علم بهیچ وجه تخلل پذیر نمیباشد (حق الیقین) آن رسیدن بحاق مطلب و محقق گردیدن بآن است و اینکه قرآن را (حق الیقین) نامیده شاید برای اینست که قرآن از حاق حقیقت و عین واقع صادر گردیده و در آن هیچ شک و ریبی راه ندارد فَسَبِّح بِاسمِ رَبِّکَ العَظِیمِ خطاب بپیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که تسبیح کن و ستایش نما پروردگار بزرگ

صفحه : ۸۷

خود را باسماء و نامهای او اشاره به اینکه بشکرانه چنین نعمت بزرگی یعنی قرآن که از حاق حقیقت و عین واقع و از سر چشمه وجود برای تو فرود آمده، خدای بزرگوار را بنامهایی که خودش خود را بآنها معرفی فرموده ستایش و تمجید نما.

اینکه بود چنانچه در حدیث است وقتی از وجود مبارک رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سؤال میشد چرا در عبادت اینکه طور خود را بتعب می‌اندازی در صورتی که خداوند گناه گذشته و آینده تو را آمرزیده و اصلا معصوم میباشی و گناه نداری در پاسخ میفرمود

(أ یکون عبدا شکورا)

آیا در قبال اینکه همه نعمت که بمن کرامت نموده نباید بنده شاکر باشم یعنی عبادت من از روی شکر گذاری است

صفحه : ۸۸

سورة المعارج

اشاره

مکیّة و هی اربع و اربعون آیة

[سوره المعارج (۷۰): آیات ۱ تا ۲۱]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
سَأَلَ سائِلٌ بِعَذابٍ واقِعٍ (۱) لِلکافِرینَ لَیسَ لَهُ دافِعٌ (۲) مِنَ اللّهِ ذِی المَعارِجِ (۳) تَعرُجُ المَلائِکَةُ وَ الرُّوحُ إِلَیهِ فِی یَومٍ کانَ مِقدارُهُ خَمسِینَ أَلفَ سَنَةٍ (۴)
فَاصبِر صَبراً جَمِیلاً (۵) إِنَّهُم یَرَونَهُ بَعِیداً (۶) وَ نَراهُ قَرِیباً (۷) یَومَ تَکُونُ السَّماءُ کَالمُهلِ (۸) وَ تَکُونُ الجِبالُ کَالعِهنِ (۹)
وَ لا یَسئَلُ حَمِیمٌ حَمِیماً (۱۰) یُبَصَّرُونَهُم یَوَدُّ المُجرِمُ لَو یَفتَدِی مِن عَذابِ یَومِئِذٍ بِبَنِیهِ (۱۱) وَ صاحِبَتِهِ وَ أَخِیهِ (۱۲) وَ فَصِیلَتِهِ الَّتِی تُؤوِیهِ (۱۳) وَ مَن فِی الأَرضِ جَمِیعاً ثُمَّ یُنجِیهِ (۱۴)
کَلاّ إِنَّها لَظی (۱۵) نَزّاعَةً لِلشَّوی (۱۶) تَدعُوا مَن أَدبَرَ وَ تَوَلّی (۱۷) وَ جَمَعَ فَأَوعی (۱۸) إِنَّ الإِنسانَ خُلِقَ هَلُوعاً (۱۹)
إِذا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعاً (۲۰) وَ إِذا مَسَّهُ الخَیرُ مَنُوعاً (۲۱)

(ترجمه)

(بنام خداوند بخشنده مهربان)
سؤال کننده‌ای سؤال نمود از آن عذابی که واقع است،
و مر کافرين را دفع كننده از آنعذاب نيست،
و آنعذاب از قهر خدايي است كه صاحب و مالك آسمانها است،
فرشتگان و روح بامر خدا بالا روند در روزی كه مدتش پنجاه هزار سال خواهد بود،
پس تو (ای رسول) صبر نيكو پيش گير،
كه اينكه كافرين آن روز را دور مى‌بينند
و ما آن را نزديك مى‌بينيم،
و آن روزی است كه آسمانها مثل فلز گداخته گردد،
و كوه‌ها مثل پشم زده شده پراكنده و متلاشی گردند،
و هيچ دوستى از دوست خود جويا نميشود،
گناه‌كار چون بينا گردد بحال خود دوست

صفحه : ۸۹
ميدارد از عذاب اولاد خود را فدا بدهد و از عذاب نجات يابد،
و نيز زن و برادرش
و خويشان كه حامی وی بودند
و آنچه در زمين است فدا دهد (و از سختى آن روز برهد)،
نه چنين است كه آتش (جهنّم) شعله‌ور است،
تا آنكه سر و صورت آنها را بسوزاند،
دوزخ آنهايى را ميطلبد كه از حق رو گردانيده و اعراض نموده،
و جمع مال كرده و ذخيره نموده،
محققا انسان حريص و بی‌صبر خلق گرديده،
چون شرّ و آفتى بوی رسد جزع و فزع كند،
و وقتى مال و نعمتى باو برسد بخل ورزد.

توضيح آيات

اشاره

سَأَلَ سائِلٌ بِعَذابٍ واقِعٍ لِلكافِرينَ لَيسَ لَهُ دافِعٌ (سئل) را دو طور قرائت كرده‌اند با همزه و بدون همزه گويند اهل شامات و اهل

مدینه (سال) بدون همزه قرائت کرده‌اند و مشهور و معروف بین قراء با همزه (سئل) قرائت شده.

و بنا بر آنکه (سئل) با همزه قرائت شود بعضی گفته‌اند، باء، در بعذاب بمعنی عن است و معنی چنین میشود سؤال کرد سؤال کننده‌ای از آن عذابی که واقع خواهد بود که آنعذاب برای چه کس خواهد بود در پاسخ گفته شد آنعذاب برای کافرین آماده شده و دفع شدنی نیست.

دیگری گفته (با) زائد است و معنی آیه چنین میشود سؤال کرد سائلی عذابی را که واقع است.

سخنان مفسرین در شأن نزول آیه

(۱) نضر بن حارث از خدا خواست و دعا کرد که خدایا اگر اینکه دین اسلام حق است و از نزد تو فرود آمده از آسمان بر ما سنگ بریزان یا بر ما عذاب دردناک بفرست و در اثر دعای وی روز جنگ بدر او را بسختی کشتند.

(إبن عباس)

صفحه : ۹۰

(۲) از امام جعفر صادق علیه السّلام چنین روایت میکنند که او از پدرانش روایت نموده که چون رسول اللّه در غدیر خم دست علی بن ابی طالب را گرفت و او را بالا برد و بمردم فرمود

(من کنت مولاه فعلی مولاه)

و پیمان امامت بر او گرفت اینکه مطلب منتشر گردید چون اینکه خبر بحارث بن النعمان رسید برخواست و بر شتری نشست و آمد تا بلشکرگاه رسول خدا رسید و گفت ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گفتی خدا میفرماید بگوئید (اشهد ان لا اله الا اللّه و انّک لرسوله) قبول کردیم و گردن نهادیم دیگر گفتی پنج نماز بخوانید پذیرفتیم دیگر گفتی یک ماه روز بگیرید زکاة بدهید حج بروید قبول کردیم با اینکه همه راضی نبودی تا بازوی پسر عمت را گرفتی و بالای منبر بردی و گفتی هر کس من مولای اویم علی مولای او است اینکه حدیث از خود گفتی یا خدا چنین فرموده حضرت فرمود بآن خدایی که جز او خدایی نیست که من بفرمان خدا گفتم آن وقت حارث رو گردانید و گفت (الهم ان کان هذا حقا فامطر علینا حجارة من السماء او ائتنا بعذاب الیم) هنوز بمرکوب خود سوار نشده بود که سنگی بر سرش آمد و او را هلاک نمود و بنا بر اینکه (سال) بدون همزه قرائت شود (باء) در بعذاب زائد است و (سال) بمعنی سلیل و سیلان میشود زید بن ثابت و عبد الرحمن زید از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکنند که (سال وادی است در جهنم که خدا خبر میدهد که در قیامت کفار را در آن وادی میبرند و از بعض مفسرین است که (سال) بدون همزه بمعنی سئل است و بنا بر اینکه معنی دو قرائت یکی میشود و یکی معنی پیدا میکند (لَیسَ لَه دافِعٌ) بنا بر قرائت اول که با همزه (سئل) قرائت شود و نضر بن حرث یا حارث بن نعمان چنین دعائی کرده باشند معنی آیه چنین میشود که (طلب کرد طلب کننده‌ای بعذابی که لا محاله واقع است و کافرین را چاره و مانعی از آنعذاب نمیباشند مِنَ اللّهِ ذِی المَعارِجِ معارج جمع معرج و بمعنی صعود و درجه بدرجه بالا رفتن است یعنی

صفحه : ۹۱

اینکه عذابی که برای کافرین آماده شده از جانب خدایی است که صاحب مراتب و درجات بلندی است.

سخنان مفسرين در معنى ذى المعارج

(۱) ذى المعارج يعنى صاحب آسـمانها و بمناسـبت آنكه ملائكه صعود و عروج در آسمانها مينمايند آسمانها را معارج ناميده. (إبن عباس و كلبى) (۲) ذى المعارج يعنى صاحب نعمتها كه بمراتب مختلفه بنـدگان ميرساننـد (قتاده) (۳) معـارج درجاتى است كه در بهشت باولياء خود عطا و بخشـش مينمايد (۴) همانطورى كه آسـمانها در ارتفاع و انخفاض و كبر و صغر متفاوتند ارواح ملائكه نيز در قوت و ضـعف و كمال و نقص در معارف الهيه و شـدت و ضـعف آنان در تدبير اينكه عالم متفاوت ميباشـند و شايد نور رحمت الهى و اثر فيض او نميرسـد باين عالم مگر بواسـطه اينكه ارواح ملكيّه يا بر سبيل عادت يا غير آن و اينكه نظير آنجا است كه فرموده (و المقسـمات امرا و المـدبرات امرا) و مراد بقوله (مِنَ اللّهِ ذِى المَعارِجِ) اشاره دارد باين ارواح مختلفه كه مثل ارتفاعات و نردبانهاى آسمانهايند براى صعود آنها و نيز منازل و درجات ميباشند براى حاجات بشر و نيز مثل منازل ميباشند براى نزول رحمت باين عالم.
(فخر رازى) تَعرُجُ المَلائِكَةُ وَ الرُّوحُ إِلَيهِ مفسّـرين گويند مقصود از روح در اينجا جبرئيل امين است و نظر بشـرافت او از بين ملائكه وى را تخصـيص داده بروح و ممكن است گفته شود مقصود از روح ارواح بنى آدم ميباشـند و آن همان روحى باشـد كه در پاسـخ سؤال از روح فرموده (قُلِ الرُّوحُ مِن أَمرِ رَبِّى) و بنا بر اينكه معنى آيه چنين ميشود كه در روزى كه مقـدار آن پنجاه هزار سال اسـت ملائكه با ارواح از جهت خرابى عالم دنيا و زمين صـعود مينماينـد بمحل قرب پروردگار در تفسـير كبير چنين مينويسد در اينجا نكته دقيقى مندرج است و آن اينكه

صفحه : ۹۲

است كه خـداى متعـال در اينجـا اول عروج ملائـكه را گفته و ثانيا عروج روح را و در آن آيه يَومَ يَقُومُ الرُّوحُ وَ المَلائِكَةُ صَفًّا اول صعـود روح را فرمـوده و ثانيـا صـعود ملائـكه را تـذكر داده و اينكه ترتيب ميرسانـد كه روح در مرتبه اول در قوس نزول است و در مرتبه دوم در قوس صعود.
و از بعض اهـل كشف چنين نقل ميكننـد كه روح نور عظيمى است از نور جلال اللّه و نزديك‌ترين انوار است بسوى او و از آن نور منشـعب ميگردد ارواح ملائـكه و ارواح بشـر و اينكه آخر درجه روح است و بين طرفين درجات و مراتب بسـيارى است از صـعود و نزول ملائـكه و بشـر. (پايان) فِى يَومٍ كانَ مِقـدارُهُ خَمسِـينَ أَلفَ سَـنَةٍ روح و ملائكه بسوى حق تعالى صـعود مينماينـد در روزى كه مقدار و اندازه آن پنجاه هزار سال است

سخنان مفسرين راجع به پنجاه هزار سال

براى توضـيح مطلب مختصـرى از تفسـير مجمع البيـان را ترجمه مينمـايم (۱) بعضـى گفته‌انـد عروج مينماينـد ملائكه بموضـعى كه خداوند بآنها امر ميفرمايد در روزى كه مقدار آن بحركت غير آنها پنجاه هزار سال است از آخر مرتبه زمين تا آخر مرتبه آسمانهاى هفتگـانه زيرا كه از زمين تـا آسـمان اول پانصـد سـال است در صـعود و پانصـد سال است در نزول (۲) مقصود روز قيـامت و موقع حسـاب است كه اگر بزمـان و مـدّت حساب ميشـد پنجاه هزار سال طول ميكشـيد. (جبائى و قتاده و عكرمه) و خـدرى از رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم حديث ميكند كه در پاسخ سخن كسى كه گفت چه قدر آن زمان طولانى است فرمود قسم بآنكسى كه جان محمّـد در قبضه قـدرت او است كه اينكه روز براى مؤمن سـريع‌تر از يك نماز واجبى است كه در دنيا ميخوانـد و نيز از صادق آل محمّـد صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين روايت ميكننـد كه فرمود اگر غير خدا كسـى حساب خلائق را ميرسـيد اينكه قدر طول

میکشید لکن خداوند در یک

صفحه : ۹۳

ساعت بحساب همه رسیدگی مینماید (شاید مقصود از یک ساعت یک آن باشد زیرا که در آن مقام زمان معنی ندارد.

(۳) مقصود اینکه است که از اول پیدایش دنیا تا قیامت پنجاه هزار سال است و خدا میداند چقدر آن گذشته و چقدر آن باقی مانده.

(۴) جایز است (فی یوم) صله باشد و متعلّق (بسأل سائل) و معنی آیه چنین باشد سؤال کرد سائلی از روزی که مقدار آن پنجاه هزار سالست.

و گفتار دیگری نیز در توجیه آیه از مفسّرین نقل شده که هر یک وجه صحیحی دارد لکن بنظر قاصر توجیه دیگری نیز ممکن است در آیه بشود و گفته شود نظر بمضمون (انّ القرآن یفسّر بعضه بعضا) وقتی آیات راجع باوضاع ظهور قیامت را با هم جمع نمودیم چنین بنظر میرسد که بقرینه آیات بعد شاید اینکه آیه اشاره باشد که همین طوری که پیدایش عالم طبیعیّات و جسمانیّات بتدریج بوده چنانچه در باره خلقت آنها و زمین (بستّهٔ ایّام) تعبیر فرموده همین طور خرابی و منحل گردیدن عالم طبیعیّات نیز دفعی نیست و بتدریج انجام گیرد و از صور اول اسرافیل تا صور دوّم که ظهور قیامت باشد اگر بایّام و شهر و سنه عالم دنیا تحدید گردد پنجاه هزار سال طول میکشد و آیات بعد (یَومَ تَکُونُ السَّماءُ کَالمُهلِ وَ تَکُونُ الجِبالُ کَالعِهنِ) تا آخر آیات اشاره باشد باول ظهور خرابی آسمانها و کهکشانها و باقی اوضاع سمائی بدلیل آنکه وقتی مردم ظهور عذاب بینند برای حفظ جان خودشان مضطرب و به اینکه طرف و آن طرف میدوند که راه چاره‌ای پیدا نمایند حتّی گناهکاران حاضرند زن و فرزند و آنچه دارند فدا بدهند و از عذاب خلاصی یابند همین طور آیات سوره تکویر که وقتی خورشید درهم پیچیده و ستارگان تاریک و کوه‌ها سیران نمایند و شتران آبستن بار فرو گذارند و حیوانات وحشی دور هم جمع می‌گردند تا آخر آیات که در مقام شدّت و سختی آن روز مردمی که زنده هستند هول زده و مضطرب میگردند که راه چاره‌ای پیدا نمایند پس از اینکه آیات توان استفاده نمود که آن وقتی که آسمان مثل مس گداخته و کوه‌ها مانند پشم زده

صفحه : ۹۴

پراکنده میشود هنوز انسان و حیوان در روی زمین هستند و بخرابی عالم همگی میمیرند خلاصه از مجموع آیات چنین استفاده میشود که آغاز پنجاه هزار سال ابتدای بر هم خوردگی اوضاع عالم از گرفتگی شمس و اوضاع سماوی است و انجام آن تبدیل شدن عالم دنیا بعالم آخرت و بیوم (تُبَدَّلُ الأَرضُ غَیرَ الأَرضِ وَ السَّماواتُ) انتها یابد.

لکن بهتر اینکه است که گفته شود کانّه اینکه آیه در ردیف متشابهات قرآن بشمار میرود و علم آن نزد خدا است و در باره آن سکوت اولی است.

فَاصبِر صَبراً جَمِیلًا، إِنَّهُم یَرَونَهُ بَعِیداً، وَ نَراهُ قَرِیباً پس ای پیغمبر صبر کن صبر نیکو که با بردباری و متانت و سکونت نفس همراه باشد کفّار چنین روزی را دور میپندارند و ما آن را نزدیک میبینیم.

چنانچه حکماء و فلاسفه گفته‌اند و حقیقت مطلب هم چنین است زمان و مکان امر اعتباری است که بنفسه تحصّل و تحققی در خارج ندارد بلکه زمان امر تدریجی و بتدریج حاصل میشود چنانچه از پی در پی در آمدن موجودات زمان و از موجودات مکانی مکان منتزع میگردد.

و زمان نسبت بزمانیّات امر نسبی است مثل آنکه یک روز در نظر بعضی که گرفتار سختی و پریشانی میباشند دور مینماید و نسبت

ببعضی دیگر که در عیش و راحتی میگذرانند مثل در خواب و راحتی نزدیک مینماید.

اینکه است که در بسیاری از آیات قرآن امور آینده را مثل علم قیامت و آنچه واقع در آن است بصیغه اسم فاعل که دلالت بر زمان حال دارد معرفی مینماید و شاید سرش اینکه باشد که چون خداوند زمانی نیست و تمام ازمنه نزد علم حضوری او سبحانه مثل آن مینماید اینکه است که آنچه نسبت باشیاء زمانی واقع شدنی است نزد او تعالی واقع و محقق است.

یَومَ تَکُونُ السَّماءُ کَالمُهلِ، وَ تَکُونُ الجِبالُ کَالعِهنِ سخنان مفسرین راجع بآنکه یوم متعلق بکجا است

صفحه : ۹۵

(۱) متعلق و منصوب است (بقریبا) و معنی چنین میشود روزی که آسمان مثل فلز گداخته و کوهها مثل پشم زده شده چنین روزی نزدیک است (۲) (یوم) منصوب و متعلق است (بسأل سائل) که در پاسخ سؤال از موقع قیامت که کی خواهد بود فرموده روزی است که آسمان (کالمهل و کوهها کالعهن) میگردد (۳) (یوم بدل از یومی است که مقدار آن پنجاه هزار سال است چنین وقایعی در آن روز واقع میگردد و بنا بر معنی اخیر آیه مناسب میگردد بآنچه گفتیم که شاید مقصود از پنجاه هزار سال مدت خرابی عالم باشد که بتدریج واقع میگردد از بعض مفسّرین است که لفظ یوم در کلام اللّه مختلف و بچند معنی آمده یک جا یوم میگوید و مقصود امتداد زمان و آن ساری در تمام ازمنه است مثل آنجا که فرموده کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ یعنی علی الدوام در امر خلقت است، در جایی یوم را بهزار سال تعبیر مینماید وَ إِنَّ یَوماً عِندَ رَبِّکَ کَأَلفِ سَنَةٍ و آن یوم الهی است، در جای دیگر در مقام تدبیر امر آسمان و زمین فرموده یُدَبِّرُ الأَمرَ مِنَ السَّماءِ إِلَی الأَرضِ ثُمَّ یَعرُجُ إِلَیهِ فِی یَومٍ کانَ مِقدارُهُ أَلفَ سَنَةٍ مِمّا تَعُدُّونَ و روزیست که مقدار آن را بهزار سال معرفی فرموده که آن را بروز قیامت و روز حساب تعبیر نموده‌اند پس چون حدّی و اندازه‌ای برای اقلّ و اکثر ایام نیست توان گفت مقصود یوم معهود و زمان معیّنی نیست مثل روز و شب و ماه و سال که از گردش خورشید و ماه و ستارگان بحساب می‌آید زیرا در بسیار از مواردی که تحدید بیوم مثل هزار یا پانصد هزار سال نموده‌اند اصلا ماه و سال بمعنی معهود تحقق ندارد که عبارت از یک قطعه‌ای از زمان باشد، و ظاهرا اینکه تعبیرات باعتبار فهم بشر است که زمانی میباشند و اشاره باهمیّت اینکه امور است که اگر در زمان واقع میشد بقدر هزار یا پانصد هزار سال طول میکشد.

و نیز صدر المتالهین در تفسیر خود مینویسد روز قیامت مثل ایام دنیا و ساعات آن نیست که از گردش افلاک پدید گشته زیرا نسبت روز قیامت بروزهای

صفحه : ۹۶

دنیا مثل روح اعظم است نسبت بارواح جزئیه و از خصوصیات آن روز اینکه است که نسبت ببعضی پنجاه هزار سال مینماید (تَعرُجُ المَلائِکَةُ وَ الرُّوحُ إِلَیهِ فِی یَومٍ کانَ مِقدارُهُ خَمسِینَ أَلفَ سَنَةٍ و نسبت ببعضی (کَلَمحٍ بِالبَصَرِ) بقدر چشم بر هم زدن یا کم‌تر مینماید إِنَّهُم یَرَونَهُ بَعِیداً وَ نَراهُ قَرِیباً. پایان یَومَ تَکُونُ السَّماءُ کَالمُهلِ، وَ تَکُونُ الجِبالُ کَالعِهنِ مهل در لغت بمعنی آهن گداخته و (عهن) بمعنی پشم رنگ کرده است و تشبیه برای اینکه است که چون کوه از الوان و رنگهای مختلف تشکیل یافته وقتی پراکنده میگردد مثل پشم رنگارنگ بنظر می‌آید.

وَ لا یَسئَلُ حَمِیمٌ حَمِیماً و از شدت عذاب و هول و اضطراب در آن روز دوستی سراغ دوست خود را نمیگیرد.

یُبَصَّرُونَهُم یَوَدُّ المُجرِمُ لَو یَفتَدِی مِن عَذابِ یَومِئِذٍ بِبَنِیهِ، وَ صاحِبَتِهِ وَ أَخِیهِ وَ فَصِیلَتِهِ الَّتِی تُؤوِیهِ، وَ مَن فِی الأَرضِ جَمِیعاً ثُمَّ یُنجِیهِ در آن روز کفار بیکدیگر بینا میگردند و گناه کار که شاید بقرینه آیات دیگر مقصود کافر باشد دوست دارد که زن و فرزند و برادر و دوستان و رفقایی که با آنان انس گرفته و آنچه در دنیا هست فدا دهد و از عذاب آن روز نجات یابد و برای وی میسّر نیست.

اینکه آیه را نیز میتوان قرینه گرفته بر اینکه گفتیم مقصود از پنجاه هزار سال مدت خرابی عالم و مرگ تمام موجودات زنده و آنچه در عالم موجود است از آسمانها و کهکشانها و موجودات زمینی باشد که در اینکه مدت بتدریج واقع میگردد زیرا اگر حمل بر قیامت شود با اینکه آیه درست در نمیاید زیرا در موقع بروز قیامت ظاهرا اینکه علاقه طبیعی دنیوی مفقود میگردد

صفحه : ۹۷

و اینکه سختی آن روز را اختصاص بکافر میدهد با آنکه اشخاص مؤمن نیز هنوز وجود دارند شاید نظر باین دارد که حین وقوع خرابی دنیا همانطوری که در اول آیه احتمال داده شد ارواح مؤمنین با ملائکه صعود مینماید لکن ارواح کفار صعود و عروج ندارند پس از مرگ در جهنم دنیا میمانند.

کَلّا إِنَّها لَظی (کلا) کلمه ردع است یعنی نه چنین است که گمان کرده‌اند زیرا وقتی عذاب ظاهر شد دیگر علاج پذیر نمیباشد و لو آنکه انسان آنچه را دوست دارد در راه خدا بدهد فائده‌ای نمی‌بخشد چنانچه عمل نیک و توبه از معاصی تا وقتی نفع دارد که آدمی یقین بمرگ ندارد اما وقتی آثار مرگ را دید و یقین بمردنش پیدا نمود یا آثار عذاب ظاهر شد و لو آنکه انسان آنچه را دوست دارد در راه خدا بدهد فایده‌ای نمی‌بخشد و دیگر عمل صالح نتیجه بخش نمیباشد (إِنَّها لَظی) آتشی است که برای کفار زبانه میکشد و مشتعل میگردد و بعضی گفته‌اند (لظی) نام وادی از جهنم است.

نَزّاعَةً لِلشَّوی

سخنان مفسرین در معنی کلمه (للشوی)

(۱) آن زبانه آتشی است که اطراف کافر را میگیرد و تمام بدن وی را میسوزاند (إبن عباس) (۲) زبانه آتش پوست و گوشت و استخوان بدن کافر را میکشد (۳) زبانه آتش دماغ کافر را میخورد باز دماغ وی عود میکند (کلبی) و احتمالات دیگری نیز در کلمه (نَزّاعَةً لِلشَّوی) گفته شده خلاصه (نَزّاعَةً لِلشَّوی) اشاره بشدت و سختی عذاب کفار دارد.

تَدعُوا مَن أَدبَرَ وَ تَوَلّی، وَ جَمَعَ فَأَوعی چنین آتشی که زبانه میکشد میخواند و میطلبد کسی را که پشت کرد و از

صفحه : ۹۸

قبول اسلام اعراض نمود و از کلام حق تعالی رو گردانید و از اطاعت امر او خود داری نمود.

در اینکه آتش چگونه کفار را میخواند در صورتی که آتش جماد است و شأنیت تکلم ندارد در اینجا از مفسرین توجیهاتی نقل شده.

(۱) آتش کفار را بزبان حال میخواند و چون منزل هر یک از کفار زاویه‌ای از جهنم است گویا منزل آنها آنان را صدا میزنند (۲) خداوند در آتش کلام خلق مینماید و آتش بزبان فصیح گوید ای کافر ای منافق و کفار و منافقین را از زمین بر می‌چیند مثل مرغی که از زمین دانه برچیند (۳) از کاشفی چنین نقل شده که آتش زبانه میزند و از صد و دویست راهه کافر را بخود میکشد چنانچه مغناطیس آهن را بخود میرباید و میگوید بیا بیا ای کافر و ای منافق من جای تو و منزل تو میباشم. پایان از آیات قرآنی چنین فهمیده میشود که عالم آخرت عالم حیات و عالم حقیقت و عالمی است که تمام موجودات آن سخن گو و صاحب حیات و شعور میباشند چنانچه در آیات بسیاری تذکّر میدهد مثل آنجا که در باره زمین فرموده یَومَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخبارَها و در باره اجزاء بدن آدمی است الیَومَ نَختِمُ عَلی أَفواهِهِم وَ تُکَلِّمُنا أَیدِیهِم وَ تَشهَدُ أَرجُلُهُم بِما کانُوا یَکسِبُونَ و نیز همین آیه بالا تَدعُوا مَن أَدبَرَ وَ تَوَلّی و نیز در باره

جهنّم كه گويد هَل مِن مَزِيدٍ و غير اينها از آيات و احاديثى كه از رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم و ائمّه طاهرين رسيده كه تمام اجزاء بهشت حتّى ريگهاى آن سخن‌گو ميباشند تماما دلالت واضح دارد كه اجزاء موجودات اخروى صاحب حياتند.
و شايد يكى از اسرارش اينكه باشد كه چون عالم آخرت نتيجه و چكيده اينكه عالم طبيعت و تمامى عوالم ما دون خود ميباشد و آنچه در تمام عالم مادّيّات بالقوه موجود است آنجا بفعليّت اخير خود ميرسد و عالم تام و تمامى است كه حالت منتظره ندارد آنجا جاى جزا و نتيجه گرفتن است و آنچه در اينكه عالم بالقوه

صفحه : ۹۹

موجود بوده آن وقت بفعليت خود رسيده ديگر موردى براى كسب كمال باقى نيست تا آنكه استكمالى حاصل گردد و چنانچه در كتاب معاد و آخرين سير بشر تذكّر دادهام عالم قيامت عالم جمع و عالم حقيقت است كه آنچه در مراتب ما دون متفرق بنظر مى‌آيد در آن عالم كه جامع همه موجودات است بيك صورت وحدانى جلوه مى‌كند اينكه است كه وقتى انسان صفحه اعمال خود را مينگرد گويد ما لِهذَا الكِتابِ لا يُغادِرُ صَغِيرَةً وَ لا كَبِيرَةً إِلّا أَحصاها«۱» و چون بحس و تجربه معلوم شده كه موجودات على الدوام رو بكمال ميروند و كمال عالم طبيعيات و فعليت اخير آن باين است كه صاحب حيات و شعور گردند.
پس شايد سخن گفتن جمادات و نباتات در قيامت اشاره باين باشد كه چون عالم قيامت عالم كاملى است حتى مواد و آنچه در عالم طبيعيات بى‌شعور بنظر مى‌آيند در آن عالم بكمال اخير خود رسيده و صاحب نطق و سخن گو ميگردند چنانچه در همين عالم منى و خون كه جمادند بامتزاج و ارتباط با هم و باقى تشكيلاتى كه مدخليت در آن دارد وقتى بكمال ميرسند موقعيت پيدا ميكنند و مستعد ميگردند كه از طرف مبدء فيّاض نفس درّاك بآن اضافه گردد و صاحب حيات و نطق گردند وَ جَمَعَ فَأَوعى و نيز از جمله صفات مدعوين زبانه آتش اينكه است كه مال خود را جمع ميكنند و در محلى نگاه ميدارند و در راه خدا بذل و انفاق نمينمايند زكاة نميدهند صله رحم نميكنند دستگيرى بضعفاء و فقراء نمى‌نمايند إِنَّ الإِنسانَ خُلِقَ هَلُوعاً، إِذا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعاً، وَ إِذا مَسَّهُ الخَيرُ مَنُوعاً خلق و رويّه انسان چنين است اگر شرى بوى برسد از اتلاف مال يا اولاد يا ضرر جانى و غير ان جزع و فزع ميكند و صبر كه يكى از اوصاف پسنديده انسانى است از دست ميدهند و در ناملايمات و آنچه مخالف طبيعت او است هر

---

(۱) چگونه است اينكه كتاب كه كوچك و بزرگى نيست مگر آنكه شمرده و حساب شده

صفحه : ۱۰۰

گاه پيش آيد خود دارى و بردبارى را شعار خود نميكنند و هر گاه خير و منفعتى از منافع دنيا بآنها رسد بخل ميورزند و بمستحقين نميرسانند اگر چه بعضى از مفسرين خير را حمل بر مال كرده‌اند كه هر گاه انسان مالى تحصيل كرده از مستحقين منع ميكند لكن ظاهرا خير اعم است از منافع مالى و غير آن كه شامل ميگردد تمام شئونات نفسانى و طبيعى مثل رياست و شهرت و جاه و مقام و پيشوائى و فرمان فرمايى و علم باختراع صنايع و غير آن يا كمالات روحانى مثل علم نافع از قبيل علم بما فوق الطبيعة و معرفت بشئونات الهيه و علم بآيات آفاقى و بكتاب تدوينى و آيات قرآنى و احاديث و غير اينها خلاصه بايستى انسان از آنچه از طرف فيّاض مطلق بوى خير و خوبى رسيد بشكرانه آن نعمت انفاق بمستحقين نمايد اگر مال است بخل نورزد و ذخيره نكند و اگر رياست و مقام است ببيچارگان كمك نمايد و آنان را از فشار ظالم و از مهلكه نجات دهد و اگر علم است مردم را از علم خود منتفع گرداند و اگر معرفت و علم توحيد است كه بطريق اولى بايستى چراغ هدايت بدست گرفته و بقدر استطاعت و توانايى پيش رو خلق گردد و بطريق مستقيم و بقدر استعداد و فهم هر كس مردم را بسوى حق تعالى سوق دهد و راه هدايت و طريق سعادت را

بخلق بیاموزد و اگر در یکی از اینکه نعمتها که تمام آنها در اسم خیر مندرج است بخل ورزد و بمستحقین نرساند مشمول اینکه آیه میگردد که در مقام توبیخ و سرزنش فرموده (وَ إِذا مَسَّه‌ الخَیرُ مَنُوعاً) توهّم نشود که هر گاه خلقت انسان و رویّه وی چنین باشد که حرص و بخل و خودخواهی و بی‌ثباتی چنانچه از کلمه خلق در آیه معلوم میشود و نیز بمقایسه بآن باقی اوصاف نکوهیده و اخلاق مذمومه در نهاد وی گذاشته شده باشد پس تقصیر او چیست و مجازات آن خلاف عدل الهی است.

پاسخ آری اگر مانع و رادعی برای او نبود مثل حیوانات البته بهیچ وجه

صفحه : ۱۰۱

مورد ملامت و مؤاخذه نبود زیرا که رادع و مانعی که جلوگیر اعمال نکوهیده حیوانات را کند در کار نیست لکن خدای جلیل بازای قوای حیوانی مثل شهوت و غضب و غیر آن از قوای نفسانی که (یأمرهم بالسوء و الفحشاء) دو حاکم بزرگ عادل قرار داده که مانع و رادع او باشند یکی عقل که رسول باطن و دیگری پیمبران و سفرای الهی که رسول ظاهرند اگر بشر دارای قوای شهوانی بهیمی و غضبانی سبعی نبود و بریاضت جلوگیری از افراط آن نمیکرد و آنها را باختیاری که بوی تفضل شده تحت اختیار عقل در نمی‌آورد چطور دارای مقام انسانیت میگردید تا بحدی که مقام وی بالاتر و برتر از ملك رود پس سرزنش و استحقاق عذاب برای اینکه است که بارشاد رسول باطن (عقل) و رسول ظاهر (شرع) قبح عمل خود را میفهمد و قدرت بر دفع آن دارد و با اینکه حال تابع هوا و هوس و مطیع شیطان گردیده حتّی در حین عمل زشت ملتفت قبح عمل خود میباشد و عقلش و وجدانش اگر با شعور باشد وی را ملامت میکنند لکن چون قوای حیوانی و شیطانی بر وی غالب گشته دست از عمل رکیك خود بر نمیدارد.

[سوره المعارج (۷۰): آیات ۲۲ تا ۴۴]

اشاره

إِلاَّ المُصَلِّینَ (۲۲) الَّذِینَ هُم عَلی صَلاتِهِم دائِمُونَ (۲۳) وَ الَّذِینَ فِی أَموالِهِم حَقٌّ مَعلُومٌ (۲۴) لِلسّائِلِ وَ المَحرُومِ (۲۵) وَ الَّذِینَ یُصَدِّقُونَ بِیَومِ الدِّینِ (۲۶)

وَ الَّذِینَ هُم مِن عَذابِ رَبِّهِم مُشفِقُونَ (۲۷) إِنَّ عَذابَ رَبِّهِم غَیرُ مَأمُونٍ (۲۸) وَ الَّذِینَ هُم لِفُرُوجِهِم حافِظُونَ (۲۹) إِلاّ عَلی أَزواجِهِم أَو ما مَلَکَت أَیمانُهُم فَإِنَّهُم غَیرُ مَلُومِینَ (۳۰) فَمَنِ ابتَغی وَراءَ ذلِکَ فَأُولئِکَ هُمُ العادُونَ (۳۱)

وَ الَّذِینَ هُم لِأَماناتِهِم وَ عَهدِهِم راعُونَ (۳۲) وَ الَّذِینَ هُم بِشَهاداتِهِم قائِمُونَ (۳۳) وَ الَّذِینَ هُم عَلی صَلاتِهِم یُحافِظُونَ (۳۴) أُولئِکَ فِی جَنّاتٍ مُکرَمُونَ (۳۵) فَما لِ الَّذِینَ کَفَرُوا قِبَلَکَ مُهطِعِینَ (۳۶)

عَنِ الیَمِینِ وَ عَنِ الشِّمالِ عِزِینَ (۳۷) أَ یَطمَعُ کُلُّ امرِئٍ مِنهُم أَن یُدخَلَ جَنَّةَ نَعِیمٍ (۳۸) کَلاّ إِنّا خَلَقناهُم مِمّا یَعلَمُونَ (۳۹) فَلا أُقسِمُ بِرَبِّ المَشارِقِ وَ المَغارِبِ إِنّا لَقادِرُونَ (۴۰) عَلی أَن نُبَدِّلَ خَیراً مِنهُم وَ ما نَحنُ بِمَسبُوقِینَ (۴۱)

فَذَرهُم یَخُوضُوا وَ یَلعَبُوا حَتّی یُلاقُوا یَومَهُمُ الَّذِی یُوعَدُونَ (۴۲) یَومَ یَخرُجُونَ مِنَ الأَجداثِ سِراعاً کَأَنَّهُم إِلی نُصُبٍ یُوفِضُونَ (۴۳) خاشِعَةً أَبصارُهُم تَرهَقُهُم ذِلَّةٌ ذلِکَ الیَومُ الَّذِی کانُوا یُوعَدُونَ (۴۴)

صفحه : ۱۰۲

(ترجمه)

مگر نمازگذاران

آنهایی که همیشه در نمازند

و کسانی که در اموال خود حقّی معین کرده‌اند،

برای اینکه بفقیران و سؤال کنندگان رسانند،

و کسانی که بروز رستاخیز و قیامت تصدیق میکنند

و آنان که از عذاب پروردگارشان میترسند،

که از عذاب خدا هیچ کس ایمن نتواند بود،

و آنان که فروج خود را از شهوت رانی حفظ میکنند،

مگر بر زنهای حلال خود و کنیزان ملکی خویش که از اعمال شهوت هیچ مورد ملامت نیستند،

و کسی که از اینکه حد تجاوز کند آنان ستمکارند،

و آنان که هر گاه عهدی بستند و امانتی نزد آنها گذاشتند مراعات مینمایند،

و آنان که بشهادت حق (در موقع شهادت) قیام نمایند،

و آنان که نمازهای خود را (در وقت و حضور قلب) محافظت مینمایند،

چنین اشخاص (با چنین اوصافی که گفته شد) با عزت و احترام در بهشتها متنعمند،

(ای پیمبر) چیست قصد کسانی که کافر شدند که بسوی تو میشتابند،

و از طرف راست و چپ تو میگردند،

آیا هر مردی از آنان طمع دارد که در بهشت پر نعمت داخل گردد،

چنین نیست خود آنان میدانند که ما آنها را از چه چیز خلق کرده‌ایم

سوگند بپروردگار مشرقها و مغربها که هر آینه ما قدرت داریم،

(که آنان

صفحه : ۱۰۳

را هلاک گردانیم) و خلقی بیاوریم بهتر از آنها و کسی بر ما سبقت نمیگیرد،

پس تو ای رسول واگذار آنها را که ببازیچه خود مشغول باشند تا وقتی که آن روزی که وعده شده معاینه ببینند،

آن روزی که سر از قبر در آورده و بسوی بتهایی که پرستش مینمودند میشتابند،

در حالی که چشمهای آنان از ترس و ذلت بگودی فرو رفته و اینکه همان روزی است که بآنها وعده داده شده بود.

توضیح آیات

اشاره

إِلَّا الْمُصَلِّینَ الَّذِینَ هُم عَلی صَلاتِهِم دائِمُونَ شعله آتش دوزخ مردم را بسوی خود میخواند و همه در عذاب و هلاک میباشند مگر افرادی که متّصف بصفات حمیده و اعمال پسندیده میباشند و در اینکه آیات مبارکه هشت صنف از اصناف بشر را از تحت عذاب

خارج میگرداند و تذکر میدهد که اینان اهل نجاتند و در مقامات و درجات بهشتی در امانند

(اوصاف هشت‌گانه بهشتیان)

اول نمازگذاران که بر نمازهای خود مداومت نمایند و همیشه در نمازند

(سخنان مفسرین راجع بنماز دائمی)

(۱) نماز دائمی آنست که همیشه نماز بخواند (۲) نماز دائمی آنست که در نماز باین طرف و آن طرف نگاه نکند (۳) نماز دائمی آن است که همیشه مراقب و مواظب نماز باشد و بسیار در نماز اهتمام نماید که با شرائط و اجزاء و اول وقت نماز را انجام دهد (۴) از بعض عرفاء است که مقصود از نماز دائم اینکه است که همیشه در حال حضور حضرت ربوبیت قیام نماید و آن نحو نماز از مقامات عالیه عبودیت است که پس از وصول باین مقام بنده پیوسته بلقاء حضرت دوست مشتاق و منتظر الطاف الهی است و چشم از ما سوی پوشیده و دیده دل بجمال حق گشوده یعنی در همه حال و در هر کاری از امور دنیا و آخرت که هستند نظرشان از جمال حق منصرف نیست و همیشه طالب رضای او و برای خشنودی او کار میکنند و اشاره بهمین معنی دارد قوله تعالی

صفحه : ۱۰۴

قُل إِنَّ صَلاتِی وَ نُسُکِی وَ مَحیایَ وَ مَماتِی لِلّهِ رَبِّ العالَمِینَ«۱» سوره انعام آیه ۱۶۳ و اگر مقصود اینکه باشد که پیوسته در نماز که یکی از وظائف دینی است مشغول میباشند تمام آن اعمالی که لازمه زندگانی بشری است تعطیل خواهد شد و پیمبران نیز چنین نبوده‌اند و چنین دستور هم نداده‌اند. پایان و نیز از عرفا است که صلاهٔ در آیه اشاره بصلاهٔ نفس است و آن تزکیه نفسانی است از آنچه مخالف شرع مطهر اسلام است و دیگر، صلاهٔ قلب است و آن خودداری از میل بدنیا و پیروی شهوات نفسانیه و پشت پا زدن بآرزو و آمال طبیعی دنیوی است، و دیگر صلاهٔ سرّ است و آن تخلیه و خالی کردن سر و باطن است از رکون و مطمئن گردیدن بمقامات عالیه و مراتب سنیّه، و دیگر صلاهٔ روح است از مکاشفات ربانیّه و مشاهدات رحمانیه و معاینات حقّانیّه، و دیگر، صلاهٔ حق است و آن اشاره بفناء فی الحق و بقاء باو است پس کمّل و کاملین کسانی میباشند که مداومت بر اینکه صلوات نمایند. (تفسیر روح البیان) آری نظر بـه اینکه در سوره طه آیه ۱۴ فرموده وَ أَقِمِ الصَّلاهَٔ لِذِکرِی«۲» تـوان اینکه آیه را قرینه گرفت که مقصود از نماز دائمی ذکر دائمی باشد و مقصود از ذکر دائمی توجه قلبی و حضور و کینونت همیشگی نزد حق تعالی باشد زیرا که معنی حقیقی ذکر تذکر و بیاد بودن است و ذکر خدا همان توجه بحضرت حق و حضور قلب بطرف عالم ربوبیّت است.

وَ الَّذِینَ فِی أَموالِهِم حَقٌّ مَعلُومٌ لِلسّائِلِ وَ المَحرُومِ

دوم از اهل نجات کسانی میباشند که در اموال خود قسطی برای سؤال کنندگان از فقرا یا کسانی که از مال محرومند و سؤال نمیکنند منظور دارند.

فقرا را بدو دسته معرفی فرموده سائل و آن کسی است که سؤال میکند و

---

(۱) ای رسول بگو نماز من و عبادتم و زندگیم و مردنم برای خدا است که پروردگار عالمیان است.

(۲) و بپای دار نماز را برای ذکر من یعنی تأسیس نماز و استقامت در آن برای یاد من است.

صفحه : ۱۰۵

دیگر محروم و آن فقیری است که با شدّت فقر یا از جهت اعتماد و توکل بحق تعالی یا عفّت و مناعت نفس وی مانع از سؤال میگردد و آن فقیری که سؤال نمیکند وی را محروم نامیده زیرا کسی اطّلاع بر فقر او پیدا نمیکند تا آنکه حق او را اداء کند وَ الَّذِینَ یُصَدِّقُونَ بِیَومِ الدِّینِ (سوم) از اهل نجات کسانی میباشند که تصدیق دارند و اعتراف مینمایند بروز قیامت آری معرفت بمبدء و معاد دو رکن از ارکان ایمان بشمار میرود و دو چرخ و دو پایه دیانت میباشند که پیکر دیانت روی آن استوار گردیده که بدون استحکام یکی از اینکه دو پیکر ایمان سست بلکه منهدم میگردد چنانچه در سوره بقره آیه (۵۹) فرموده: إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هادُوا وَ النَّصارى وَ الصّابِئِینَ مَن آمَنَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ وَ عَمِلَ صالِحاً فَلَهُم أَجرُهُم عِندَ رَبِّهِم وَ لا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ«۱» ایمان بخدا و ایمان بمعاد را دو اصل از اصول دیانت قرار داده و ایمان صالح را متفرع بر آن نموده زیرا که اعتراف برسالت پیمبران متفرع بر آن اصل اولی که ایمان بخدا باشد تحقق میپذیرد و متابعت نمودن و تسلیم شدن باو امر آنها منوط باصل دومی است یعنی ایمان بمعاد صورت میگیرد زیرا تا ایمان باصل مبدء تحقق نپذیرد اعتراف برسول پیدا نمیشود و اگر ایمان بمعاد نباشد تبلیغ رسول بلا ثمر میماند یعنی اگر خوف و رجا در کار نبود مردم دعوت پیمبران را نمیپذیرفتند و عمل صالح از آنان ناشی نمیگردید.

خلاصه اگر ایمان بمبدء و معاد از روی اصول صحیح محقق گردید آثار خارجی از اعمال نیک و سجیّه نیکو بر آن متفرع میگردد و هر گاه ایمان باین دو اصل مبدء و معاد سست گردد در اثر سستی آن آثاری که بایستی از ایمان ظهور و بروز کند مفقود میگردد

---

(۱) محققا آن کسانی که ایمان آورده‌اند و کسانی که یهودی یا نصرانی یا ستاره پرست میباشند هر کس بخدا و بروز آخرت ایمان آورد و کردار و اعمال او شایسته گردید اجر آنان نزد پروردگار آنها است و برای آنان نه خوف و نه ترسی است و نه اندوهناکند.

صفحه : ۱۰۶

اینکه است که میبینیم اغلب مردمان امروزه در اثر سستی ایمان بکج روی افتاده و در اثر آن چه قدر نسبت باحکام الهیّه و نوامیس شرعیه بی‌اعتنا گردیده‌اند واقعا اگر کسی باور کند که پس از اینکه عالم عالمی است و پشت اینکه پرده اسراری نهفته که خواهی نخواهی روزی اینکه پرده عقب میرود و آنچه در حیات دنیا برای خود اندوخته بنتیجه آن خواهد رسید و نیز بطور یقین بداند که رجوع و بازگشت او بآنکسی است که عالم بغیب و شهادت است چگونه ممکن است اینکه طور پرده‌دری کند و دنبال هوی و هوس خود را گرفته و روز رستاخیز را کالعدم و هیچ انگارد هرگز ممکن نیست وَ الَّذِینَ هُم مِن عَذابِ رَبِّهِم مُشفِقُونَ إِنَّ عَذابَ رَبِّهِم غَیرُ مَأمُونٍ (چهارم) از اهل نجات کسانی میباشند که از عذاب پروردگارشان ترسناکند زیرا در اثر ایمان بمبدء و معاد و یقین بعالم و جزاء از عذاب پروردگار که بکیفر مخالفت او امر الهی و دستورات نبوی مستحق گردیده‌اند مطمئن نیستند و همیشه در دل ترسناکند نمیدانند مورد عفو و رحمت الهی واقع میگردند یا مورد غضب و سخط او واقعند چنانچه در اوصاف مؤمنین فرموده الَّذِینَ إِذا ذُکِرَ اللّهُ وَجِلَت قُلُوبُهُم وَ إِذا تُلِیَت عَلَیهِم آیاتُهُ زادَتهُم إِیماناً وَ عَلى رَبِّهِم یَتَوَکَّلُونَ«۱» وَ الَّذِینَ هُم لِفُرُوجِهِم حافِظُونَ إِلّا عَلى أَزواجِهِم أَو ما مَلَکَت أَیمانُهُم فَإِنَّهُم غَیرُ مَلُومِینَ (پنجم) از اوصاف اهل نجات اینکه است که بر حلال خود اقتصار مینمایند و خود را آلوده بزنا یا لواط و غیر آن نمیکنند و آنچه بنظر عقل و شرع رکیک مینماید خودداری میکنند و اینان در عمل حلال دیگر مورد ملامت و سرزنش نمیباشند

---

(۱) سوره ۳ آیه ۲ مؤمنین کسانی میباشند که وقتی یاد خدا کردند قلبهای آنها ترسانست و وقتی آیات الهی برای آنان تلاوت شد ایمانشان زیاد میگردد و نیز مؤمنین در تمام امور اتکاء و اعتماد آنها بر خدا است.

صفحه : ۱۰۷

فَمَنِ ابتَغي وَراءَ ذلِكَ فَأُولئِكَ هُمُ العادُونَ اما كسى كه جلو شهوت خود را رها نمود و در اعمال شهوترانى اكتفاء بر زنهاى حلال و كنيزان خود ننمود و پيرامون غير آن گرديد چنين كس تعدى نموده و از حكم عقل و شرع خارج گرديده فقهاى اماميّه اينكه آيه را شاهد آورده‌اند بر حرمت استمنا زيرا استمنا يكى از امورى بشمار ميرود وراء جماع با ازواج و كنيزان زر خريد پس بعموم آيه كسانى كه استمنا ميكنند داخل ميگردند در (عادون) كه از حكم الهى تجاوز كرده و ظلم بنفس خود نموده و آنچه از حكم شرع خارج باشد و داخل در مباحات نباشد و از مجوّزات شرع بشمار نيايد محكوم بحرمت است و چون عمل استمناء داخل در عموم (عادون) است از عموم (كلّ شيئى حلال) خارج گرديده اينكه است كه فقهاء حكم بحرمت نموده‌اند.

وَ الَّذِينَ هُم لِأَماناتِهِم وَ عَهدِهِم راعُونَ (ششم) از خصوصيات اهل نجات اينكه است كه هر گاه وديعه يا امانتى نزد آنها سپرده شود حفظ ميكنند و نگاه ميدارند تا بصاحبش برسانند و چون امانت و عهد را بطور اطلاق ذكر نموده ممكن است مصاديقى پيدا نمايد چنانچه بعض از مفسرين گفته‌اند امانت كه بطور اطلاق در آيه ذكر شده اعم است از وديعه و امانت اصطلاحى كه بعضى چيزى نزد بعضى ديگر برسم امانت بگذارد و مفهوم آن شامل ميگردد امانات شرعى را مثل ايمان و احكام و قوانين و مقررات شرع مطهر كه تمام اينها امانتى است از طرف حق تعالى كه بايستى بدرستى و خوبى مراعات گردد و بنا بر بعض وجوه آنجا كه فرموده إِنّا عَرَضنَا الأَمانَةَ عَلَى السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ الجِبالِ فَأَبَينَ أَن يَحمِلنَها وَ أَشفَقنَ مِنها وَ حَمَلَهَا الإِنسانُ إِنَّهُ كانَ ظَلُوماً جَهُولًا«۱» سوره احزاب آيه ۷۲ حمل بر همين معنى شده كه مقصود از امانت همان

---

(۱) محققا ما امانت را عرضه كرديم بر آسمانها و زمين و كوه‌ها و آنان ابا كردند از تحمل آن و ترسيدند از آنكه زير بار آن امانت بروند و انسان زير بار امانت رفت و اينكه انسان بسيار ستم كار و بسيار جاهل و نادان است.

صفحه : ۱۰۸

عهد و پيمانى است كه خداوند در روز (الست) فرمود (أَ لَستُ بِرَبِّكُم) و تمام افراد بشر از روى استعداد فطرى گفتند (بلى) لكن در اينكه عالم عهد پروردگار خود را فراموش نمودند و پيمان شكستند اينكه است كه در آخر آيه فرموده إِنَّهُ كانَ ظَلُوماً جَهُولًا كه انسان بسيار ظالم و ستمكار و بسيار جاهل و نادان است.

و عهد نيز اسم جنس است و اعم از عهد و قرار دادهايى است كه افراد بشر با هم ميكنند و آن عهدى كه انسان با خدا مى‌بندد و از جنيد چنين نقل ميكنند كه گفته (امانت محافظت نمودن بر اعضاء و جوارح است و عهد حفظ قلب است با خدا در توحيد) در تفسير روح البيان گفته از تاويلات نجميّه است كه آيه اشاره بآن امانتى است كه بآسمان و زمين و كوه‌ها عرضه شد و از تحمل آن ابا نمودند و آن كمال مظهريت و تمام مضاهات البيه است و عهد اشاره بآن عهد و ميثاقى است كه فرموده أَ لَستُ بِرَبِّكُم قالُوا بَلى و رعايت اينكه عهد باين است كه مخالف شرع و موافق طبيعت عمل ننمايد.

ديگرى گفته وَ الَّذِينَ هُم لِأَماناتِهِم اشاره بآن چيزى است از معارف عقليه كه در طبيعت بشر مأخوذ گردانيده‌اند (وَ عَهدِهِم) اشاره بآن چيزى است كه خداوند در ازل از بشر عهد و ميثاق گرفته كه فطرت خود را بپرده‌هاى طبيعت و هواهاى نفسانى نپوشاند وَ الَّذِينَ هُم بِشَهاداتِهِم قائِمُونَ (هفتم) از خصوصيات اهل نجات از عذاب اينكه است كه در آنجايى كه بايستى شهادت بحق بدهند كتمان شهادت نميكنند.

اقدام نمودن بر شهادت در موقع لزوم اگر چه ميتوان گفت مندرج در عموم عهد و امانت است لكن از جهت اهميّت تخصيص بذكر داده شده.

وَ الَّذِینَ هُم عَلی صَلاتِهِم یُحافِظُونَ (صلاهٔ) اسم جنس و شامل میگردد نمازهای پنجگانه فریضه را

صفحه : ۱۰۹

(هشتم) از خصوصیّات اهل نجات اینکه است که امر نماز را مهم میشمارند که همیشه با شرایط و آداب و سنن آن انجام گیرد و در امر نماز سهل انگاری نمیکنند ببین امر نماز چقدر در نظر شارع مهمّ است که در اول اینکه آیات نام نماز برده شده وَ الَّذِینَ هُم عَلی صَلاتِهِم یُحافِظُونَ و در آخر آیات نیز ذکر نماز شده و اینکه تکرار اهمیّت امر نماز را میرساند و اشاره باین است که اهل نجات کسانی میباشند که همیشه مراقب و مواظب نمازند و در امر نماز اهتمام زیاد مینمایند در تفسیر کبیر راجع بتکرار صلات در اینجا بیانی دارد که بطور اختصار ترجمه مینمائیم:

چنین گفته اگر گفته شود چگونه اول گفته عَلی صَلاتِهِم دائِمُونَ و آخر گفته عَلی صَلاتِهِم یُحافِظُونَ پاسخ می گوییم معنی دوام اینکه است که در هیچ حالی نماز را ترک نکنند و معنی یحافظون اینکه است که در امر نماز اهتمام نمایند تا آنکه بر کاملتر وجهی واقع گردد و اهتمام نمودن در نماز بچند وجه تحقق میپذیرد:

(اول) جایز است که مواظب باشید بر آنچه قبل از نماز بایستی انجام دهد مثل اینکه قبل از دخول وقت بفکر نماز باشد و مقدمات نماز را از قبیل طهارت و ستر عورت و تعیین قبله و باقی شرایط انجام دهد و نیز جدیّت کند که قلب خود را از وسوسه‌های شیطانی تخلیه نماید و التفات بغیر حق تعالی نکند و جدیت کند در اینکه خود را خالی کند از ریا و سمعه.

(دوم) مواظبت نماید بر آنچه بایستی مراعات شود مثل اینکه در حال نماز به اینکه طرف و آن طرف نگاه نکند و با حضور قلب و توجّه و اقبال بحق در حالی که ملتفت معانی قرائت و اذکار و غیر آن باشد و اسرار نماز را هم متذکر باشد.

(سوم) بعد از نماز احتراز نماید از لهو و لعب و از تمام معاصی اجتناب کند (پایان) زراره از أبی جعفر محمّد باقر علیه السّلام چنین روایت کرده (نماز فریضه است کسی که نماز را در وقت انجام دهد در صورتی که عارف باشد بحقیقت آن و چیزی بر نماز ترجیح ندهد خداوند وی را از عذاب تبرئه میگرداند و کسی که نماز را در غیر وقت بخواند و چیزی بر نماز ترجیح دهد اگر خدا بخواهد او را می‌آمرزد و اگر

صفحه : ۱۱۰

بخواهد وی را عذاب میکند.

بعضی از مفسّرین وقت را حمل بر اول وقت که وقت فضیلت باشد نموده‌اند لکن ظاهرا وقت اعمّ است از وقت اجزاء و وقت فضیلت و ظاهرا مقصود از کلمه عارفا بحقّه اینکه باشد که اگر بخصوصیّات و معانی و شرایط و آداب نماز عارف و دانا باشد و نیز اهمیت دهد نماز را و ترجیح دهد آن را بر غیر نماز اثرش اینکه است که از عذابی که از قبل گناهان مستحق گردیده تبرئه شود.

لکن بقرینه باقی احادیث و اخباری که در فضیلت اول وقت که آن را وقت فضیلت نامند رسیده مثل آنجا که فرموده

(اول الوقت رضوان اللّه و آخر الوقت غفران اللّه)

و غیر آن میتوان وقت که در اینکه روایت تصریح شده حمل بر وقت فضیلت نمود که نماز در وقت فضیلت چنین آثاری دارد.

أُولئِكَ فِي جَنّاتٍ مُکرَمُونَ جنّات جمع جنّهٔ و اشاره بتوسعه منزل بهشتیان است مفسّرین مکرمون را حمل بر آینده کرده‌اند که چنین کسانی که متّصف باین صفات حمیده میباشند در قیامت در بهشتها که مخصوص بقیامت است گرامی میباشند لکن میتوان از جمله مکرّمون که برای زمان حال آرند چنین استفاده نمود که کسانی که متّصف باین اوصافند همیشه در بهشت روحانی در دنیا و روحانی و جسمانی در آخرت گرامی و متنعّم و ارجمند میباشند نه فقط در قیامت.

فَما لِ الَّذِينَ كَفَرُوا قِبَلَكَ مُهطِعِينَ، عَنِ اليَمِينِ وَ عَنِ الشِّمالِ عِزِينَ در مقام اعتراض بكفّار بپيمبر خود خطاب ميكنـد كه قصـد كفّار و دشمنان تو چيست كه فوج فوج و حلقه حلقه از چپ و راست رو بتو آرند و گردن كشند و چشم تيز كرده بتو نگاه كنند.

أَ يَطمَعُ كُلُّ امرِئٍ مِنهُم أَن يُدخَلَ جَنَّةَ نَعِيمٍ، كَلّا إِنّا خَلَقناهُم مِمّا يَعلَمُونَ آيا هر مردى از آنان طمع دارد كه داخل گردد در بهشت پر نعمت اينكه

صفحه : ۱۱۱

طور نيست كه گمـان كرده ما آنها را خلق نموده‌ايم از آنچه ميداننـد يعنى چگونه چنين آرزويى در دل خود ميپروراننـد در صورتى كه ميدانند از منى و خون و ساير كثافات مادّى ديگرى خلق شده‌اند.

مفسّـِرين گوينـد شـأن نزول آيه چنين است كه وقـتى مشـركين ميشـنيدند كه رسول اكرم صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم وعـده بهشـت بمؤمنين ميدهـد ميگفتنـد اگر مسـلمانها بهشت رونـد مـا زودتر از آنـان بهشت خواهيم رفت اينكه بود كه اينكه آيه بر رد آنهـا فرود آمد.

شايـد آيه اشاره باين باشـد كه بشـرى كه از كثافات طبيعيّه و قذارات ماديّه خلقت شده چگونه قابل بهشتى ميشود كه سـقفش عرش رحمـان است و لا ـ يَمَسُّهُ إِلَّا المُطَهَّرُونَ و نفس و روحى كه از آلودگى طبيعت بيرون نيامـده هرگز قابـل دار كرامت و جايگاه پاكان نيست مگر وقتى كه مس وجود وى بكيمياى توحيد طلا گردد و از قذارات اخلاقى و نفس او از صفات سبعى و بهيمى پاك و طاهر گردد فَلا أُقسِمُ بِرَبِّ المَشارِقِ وَ المَغارِبِ مشارق و مغارب جمع مكسّـِر و شامل ميگردد عموم مشـرقها و مغربها را چه طلوع و غروب شمس باشد كه محلّ طلوع و غروب آن در ايام سال هر روزى در نقطه‌اى از طرف مشرق و مغرب طلوع و غروب ميكند و چه طلوع و غروب باقى كواكب و ستارگان باشد كه آن نيز تفاوت بسيار دارد.

خداونـد بصورت قسم تـذكّر ميدهد كه آن كسـى كه پروردگار و آفريننده و تربيت كننده تمام اوضاع سـماوى از خورشـيد و ماه و ستارگـان و كهكشانها ميباشـد همانطورى كه بر انجام و ايجاد تمام موجودات قـدرت دارد البته بر اعـدام آنها نيز قـدرت دارد اينكه است كه در جواب قسم فرموده إِنّا لَقادِرُونَ عَلى أَن نُبَدِّلَ خَيراً مِنهُم وَ ما نَحنُ بِمَسبُوقِينَ كه ما قادر و توانا هستيم كفار و مشركين را اعدام نمائيم و بجاى آنان مردمان خوب موحد بيافرينيم و كسى را نميرسد كه در امر خلقت بما پيشى گيرد

صفحه : ۱۱۲

اشاره به اينكه گمان نكننـد در اينكه چهار روزه دنيا كه آنان را مهلت داده‌ايم و آنها را بحال خودشان گذارده‌ايم قدرت بر هلاكت آنـان نـداريم بلكه مهلت دادن آنهـا براى آزمـايش است كه باختيـار خـود آنچه در بـاطن خبيثشـان نهفته بمرتبه ظهور و بروز رسـد چنـانچه در سـوره تبـارك آيه دوم فرموده خَلَقَ المَوتَ وَ الحَيـاةَ لِيَبلُوَكُم أَيُّكُم أَحسَنُ عَمَلًا«۱» فَذَرهُم يَخُوضُوا وَ يَلعَبُوا حَتّى يُلاقُوا يَومَهُمُ الَّذِي يُوعَدُونَ خطاب برسول اكرم صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم است كه چون حكمت مهلت آنها امتحان و آزمايش است تو نيز آنان را بحال خودشان واگذار تا موعد وعده‌گاه پروردگار برسد و آن وقتى است كه اعمال بنتيجه ميرسد.

يَومَ يَخرُجُونَ مِنَ الأَجداثِ سِراعاً كَأَنَّهُم إِلى نُصُبٍ يُوفِضُونَ آن وعـده پروردگار چه روزى است آن روزى است كه تمام مردگان سر از قبر بيرون آرند و بسوى وعده‌گاه پروردگار ميشتابند.

در معنى (نصب يوفضون) دو طور تفسير شـده از جبائى و ابى مسـلم است كه مردگان سـر از قبر بيرون آرنـد بطورى كه گويا آنان ميشتابند بسوى علمى كه نصب شده.

و ديگرى گفته آنان وقتى سر از قبر بيرون آرند چنان ميشتابند كه گويا ميشتابند بسوى بتهاى خود.

آری چون آنان در دنیا عقد قلب و دل بستگی داشتند ببتهای خود آن وقت نیز بگمان آنکه بتها آنها را از عذاب نجات دهند میشتابند که بآنها متوسل گردند تا آنکه شفیع آنان گردند.

خاشِعَةً أَبصارُهُم تَرهَقُهُم ذِلَّةٌ ذلِکَ الیَومُ الَّذِی کانُوا یُوعَدُونَ از قبر بسوی میعاد و وعده‌گاه پروردگار شتاب میکنند در حالی که از هول

---

(۱) موت و حیات را خلق کردیم تا بیازمائیم شما را کدام یک در عمل نیکوترید.

صفحه : ۱۱۳

و ترس احوال قیامت عظمی چشمهایشان خاضع و بگودی فرو رفته و ذلّت و خواری و افسردگی آنان را فرا گرفته و اینکه همانروزی است که قبلا پیمبران و سفرای الهی بمردم وعده داده بودند.

سورة النوح

اشاره

مکیّة و هی ثمان و عشرون آیة

[سوره نوح (۷۱): آیات ۱ تا ۱۴]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

إِنّا أَرسَلنا نُوحاً إِلی قَومِهِ أَن أَنذِر قَومَکَ مِن قَبلِ أَن یَأتِیَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ (۱) قالَ یا قَومِ إِنِّی لَکُم نَذِیرٌ مُبِینٌ (۲) أَنِ اعبُدُوا اللّهَ وَ اتَّقُوهُ وَ أَطِیعُونِ (۳) یَغفِر لَکُم مِن ذُنُوبِکُم وَ یُؤَخِّرکُم إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی إِنَّ أَجَلَ اللّهِ إِذا جاءَ لا یُؤَخَّرُ لَو کُنتُم تَعلَمُونَ (۴)

قالَ رَبِّ إِنِّی دَعَوتُ قَومِی لَیلاً وَ نَهاراً (۵) فَلَم یَزِدهُم دُعائِی إِلاّ فِراراً (۶) وَ إِنِّی کُلَّما دَعَوتُهُم لِتَغفِرَ لَهُم جَعَلُوا أَصابِعَهُم فِی آذانِهِم وَ استَغشَوا ثِیابَهُم وَ أَصَرُّوا وَ استَکبَرُوا استِکباراً (۷) ثُمَّ إِنِّی دَعَوتُهُم جِهاراً (۸) ثُمَّ إِنِّی أَعلَنتُ لَهُم وَ أَسرَرتُ لَهُم إِسراراً (۹)

فَقُلتُ استَغفِرُوا رَبَّکُم إِنَّهُ کانَ غَفّاراً (۱۰) یُرسِلِ السَّماءَ عَلَیکُم مِدراراً (۱۱) وَ یُمدِدکُم بِأَموالٍ وَ بَنِینَ وَ یَجعَل لَکُم جَنّاتٍ وَ یَجعَل لَکُم أَنهاراً (۱۲) ما لَکُم لا تَرجُونَ لِلّهِ وَقاراً (۱۳) وَ قَد خَلَقَکُم أَطواراً (۱۴)

ترجمه

(بنام خدای رحمن مهربان)

ما نوح را بسوی قومش برسالت فرستادیم که آنان را (باندرز و نصیحت)

صفحه : ۱۱۴

تهدید نماید پیش از آنکه بیاید آنها را عذاب ظاهر و هویدا،

نوح گفت ای قوم من رسول پروردگارم که شما را از قهر و سخط او بترسانم،

و اینکه خدای یگانه را بپرستید و پرهیزکار باشید و مرا پیروی نمائید،

تا آنکه خدای ببخشد گناه شما را و اجلتان را تا وقت معین عقب اندازد، البته وقتی اجل معيّن آمد تأخیر افتادنی نیست و اگر شما عالم بودید میدانستید،

نوح گفت پروردگارا من بجدّیت در شب و روز آنان را بعبادت و تقوی دعوت نمودم،

پس خواندن من بآنان اثری نبخشید مگر فرار،

و اینکه من هر وقت خواندم آنها را تا اینکه تو بیامرزی آنها را انگشتان خود را در گوششان میگذاردند و جامه برخسار خود میانداختند (که کلام مرا نشنوند و از راه تکبّر و نخوت بر مخالفت اصرار می‌نمودند،

پس از آن باز بصدای بلند آنها را دعوت نمودم،

و آشکار و پنهان آنان را خواندم،

پس گفتم بآنها طلب آمرزش کنید از پروردگار خود زیرا که او آمرزنده است،

تا برای شما از آسمان باران نافع بریزاند،

و شما را کمک دهد بمالها و پسران و قرار دهد برای شما باغها و نهرها،

و چیست برای شما که خدا را ببزرگی و عظمت یاد نمیکنید و امیدوار باو نیستید،

و حال آنکه او شما را بطورهای مختلف خلقت فرموده

توضیح آیات

اشاره

إِنّا أَرسَلنا نُوحاً إِلی قَومِهِ أَن أَنذِر قَومَکَ مِن قَبلِ أَن یَأتِیَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ (ارسال) مقابل امساك در لغت بمعنی رها کردن و فرستادن است و در کلام عرب موارد استعمال آن بسیار است گاهی ارسال بطور تسخیر است مثل ارسال باد و باران که مسخّر امر تکوینی الهی میباشند وقتی رها شوند باد بطبیعت خود میوزد و باران میبارد و گاهی بمعنی عدم مانع آمده که مانع برداشته شود و آن شیئی رها گردد و شاید از همین قبیل باشد ارسال شیاطین که در سوره مریم آیه ۸۶ فرموده أَنّا أَرسَلنَا الشَّیاطِینَ عَلَی الکافِرِینَ تَؤُزُّهُم أَزًّا یعنی جلو آنان را رها کردیم تا استیلاء یابند بر کافرین و حرکت میدهند آنان را و تسلّط شیطان بر بنی آدم فقط باین است که خداوند برای حکمت و مصلحت

صفحه : ۱۱۵

چندی جلو وی را رها نموده و او بنفس خبیث خودش به آن کینه دیرینه‌ای که با آدم داشته در مقام اغواء بنی آدم بر آمده و خباثت فطرت او وی را بر اینکه کار واداشته که همانطوری که خودش مطرود و رانده شده درگاه عظمت الهی واقع گردیده اولاد آدم نیز از رحمت حق تعالی دور گردند نه اینکه خداوند علاوه بر آن قوه‌ای که در ابتداء وجودش در وی نهاده یک قوه ثانوی و یك حکم دیگری باو داده که در مقام اغوای اولاد آدم برآید زیرا که واجب الوجود خیر محض است و از خیر محض شر ناید تمام شرور و آفاتی که در عالم دیده میشود بازگشت آن بنفس وجود ممکن و جهات عدمی وی است.

و گاهی ارسال بمعنی فرستادن است که پیمبران فرستندگان و پیغام آوران خداوندند که آن بزرگواران بطور اختیار فرمان الهی را قبول میکنند و در امر تبلیغ خود را در معرض هزار گونه آزار خلق مهیّا مینمایند و در مقام رساندن پیغام خداوند از هیچ گونه فداکاری خود داری نمیکنند مفسرین گویند اسم نوح عبد الغفار بوده و نوح لفظ سریانی و بمعنی سکونت است و بوجود او زمین از لوث کفار و مشرکین و بت پرستان طاهر گردید و بقول بسیاری از مفسرین او اول پیمبری است که صاحب شریعت و منصب اولو العزمی گردیده و نظر بزیادتی سن موسوم بشیخ الانبیاء کشته و بر تمام افراد بشر مبعوث شده و در سن چهل سالگی یا پنجاه و هشت سالگی مبعوث بپیمبری گردیده و نهصد و پنجاه سال چنانچه قرآن خبر میدهد مردم را بحق و حقیقت دعوت نمود و چون دعوت او را نپذیرفتند در باره آنان نفرین نمود و همه غرق شدند مگر عده کمی که در کشتی در حفظ او قرار گرفتند و گویند پس از طوفان نیز پنجاه سال عمر کرد و اینکه فرموده أَرسَلنا نُوحاً إِلی قَومِهِ که ظاهر کلام میرساند نوح علیه السّلام فقط پیمبر طائفه و قوم خودش بوده نه بر تمام مردم چنانچه در باره پیمبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده وَ ما أَرسَلناکَ إِلّا کَافَّةً لِلنّاسِ شاید تخصیص انذار بقوم خود در اول بعثت او بوده همانطوری که پیمبر اسلام نیز اوّل مأمور گردید که قوم و عشیره

صفحه : ۱۱۶

خود را تبلیغ نماید وَ أَنذِر عَشِیرَتَکَ الأَقرَبِینَ شاهد بر آن است.

و شاید مقصود از قوم تمام افراد زمانش باشند و اگر نوح علیه السّلام مبعوث بر تمام خلق نبود و تبلیغ رسالت بر همه نمیکرد چگونه روا بود که در مقام نفرین بگوید رَبِّ لا تَذَر عَلَی الأَرضِ مِنَ الکافِرِینَ دَیّاراً زیرا عذاب وقتی محقق میگردد که حجّت بر خلق تمام شود چنانچه در سوره بنی اسرائیل آیه ۱۶ فرموده وَ ما کُنّا مُعَذِّبِینَ حَتّی نَبعَثَ رَسُولًا مِن قَبلِ أَن یَأتِیَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ شاید مقصود از عذاب الیم طوفان باشد که نوح مأمور گردید مردم را تهدید کند که شاید مردم دست از بت پرستی بردارند که اگر دست از بت پرستی بر می‌داشتند و بخدای یگانه ایمان می‌آوردند در اثر ایمان و اعمال شایسته خداوند هم عذاب دنیا (طوفان) و هم عذاب آخرت را از آنان برمیداشت قالَ یا قَومِ إِنِّی لَکُم نَذِیرٌ مُبِینٌ أَنِ اعبُدُوا اللّهَ وَ اتَّقُوهُ وَ أَطِیعُونِ

طرز دعوت نوح

نوح علیه السّلام رسالت خود را روی سه پایه قرار میدهد (۱) امر میفرماید که عبادت و بندگی خود را منحصر نمائید بآن ذات یگانه خداوندی و کسی را در عبادت و بندگی با او شریک قرار ندهید.

(۲) تقوی و پرهیزکاری را شعار خود نمائید و دنبال هوی و هوس نروید (۳) اطاعت و پیروی و فرمانبری نمائید مرا چنانچه مشهور و معروف است که پیمبر اسلام در وهله اوّل دعوت خود را منحصر نمود بآنچه در فطرت انسان سرشته شده از وجود مبدء عالم و فقط یگانگی او را گوشزد نمود و فرمود (قولوا لا اله الا اللّه تفلحوا) و تکلیف دیگری بآن مزید ننمود و شاید سرّش اینکه بوده که چون حضرتش (رحمهٔ للعالمین) بود خواست بتدریج و کم کم مردم را در صراط مستقیم شریعت وارد نماید زیرا اگر یک دفعه

صفحه : ۱۱۷

تکالیف زیادی بر کسی وارد آرند باین آسانی زیر بار نمیرود بلکه کفران میورزد و شانه خالی میکند در تفسیر روح البیان از بعض عارفین چنین نقل میکند که انبیاء و اولیاء در درجه قرب تفاوت دارند بعضی از نور جلال الهی صادر گردیده‌اند و بعضی از نور جمال پدید گردیده‌اند و بعضی از نور عظمت ظهور پیدا نموده‌اند و بعضی از نور کبریاء ظاهر گشته‌اند آن کس که از نور جمال

صادر گردیده در میان امّت و پیروان خود گشادگی و انس و رأفت پدید می‌آورد و آن کس که از نور عظمت ظهور نموده در میان امّت هیبت و جلال ظاهر میگرداند و چون نوح مشکات عظمت الهی بود اینکه است که مأمور گردید قوم خود را تهدید کند و چون مخالفت ورزیدند آنان را بقهر و غضب گرفت و بر آنان عذاب نازل گردید.

پایان آری اگر قبول کنیم که هر یک از پیمبران مظهر اسمی از اسماء اللّه میباشند می گوییم پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مظهر اسم اللّه است که جامع تمامی اسماء اللّه است چون مظهر اسم رحمن و رحیم بود در موقع رحمت (رحمهٔ للعالمین) در شأنش فرود آمد و چون مظهر اسم (القهار) بود در موقع غضب (اشدّاء علی الکفّار) در باره او نازل گردید و چون مظهر اسم (الجواد) بود مظهر فیّاضیت حق تعالی گردید باندازه‌ای بخشش نمود که از مصدر جلال خداوندی بوی خطاب رسید وَ لا تَجعَل یَدَکَ مَغلُولَةً إِلی عُنُقِکَ وَ لا تَبسُطها کُلَّ البَسطِ فَتَقعُدَ مَلُوماً مَحسُوراً سوره بنی اسرائیل آیه «۱۳۱» و چون مظهر اسم (الرّءوف) بود مأمور گردید که بگفتار نیک مردم را رهبری نماید فَقُل لَهُم قَولًا مَیسُوراً سوره بنی اسرائیل آیه «۲۳۰».

---

(۱) خطاب بپیمبر اکرم است که قرار نده دست خود را بسته بگردنت و چنان پهن نکن که بنشینی ملامت زده و حسرت خورده اشاره به اینکه در انفاق میانه روی اختیار کن.

(۲) خطاب بپیمبر اکرم است که بگو بمردم کلام آسان. [.....]

صفحه : ۱۱۸

یَغفِر لَکُم مِن ذُنُوبِکُم وَ یُؤَخِّرکُم إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی إِنَّ أَجَلَ اللّهِ إِذا جاءَ لا یُؤَخَّرُ لَو کُنتُم تَعلَمُونَ پس از آنکه حضرت نوح علیه السّلام مأمور بدعوت گردید و مردم را بخدا پرستی و ملازمت تقوی و اطاعت خودش در آنچه بآنان از احکام اللّه دستور میدهد امر فرمود گوید اگر اطاعت نمودید خداوند گناهان شما را میبخشد یا بعض گناهان شما را میآمرزد.

اگر من در مِن ذُنُوبِکُم من بیانی باشد یعنی خداوند تمام گناهان شما را میبخشد و اگر تبعیضی باشد یعنی بعضی از گناهان را میآمرزد و اجل شما را عقب میاندازد تا وقت معین.

ظاهرا مقصود از (اجل مسمّی) آن است که اگر شما بسوی خدا بازگشت ننمائید و خدا را بیگانگی پرستش نکنید مدّت مرگ شما بطوفان نزدیک میشود و بایستی قبل از رسیدن عذاب توبه کنید و از مخالفت بموافقت آئید و گر نه وقتی فرمان الهی بر هلاکت شما جاری گردید (لا یؤخّر) ساعهٔ (لَو کُنتُم تَعلَمُونَ) اگر میدانستید که تقدیر تدبیر پذیر نیست.

قالَ رَبِّ إِنِّی دَعَوتُ قَومِی لَیلًا وَ نَهاراً فَلَم یَزِدهُم دُعائِی إِلّا فِراراً پس از آنکه نوح علیه السّلام انجام وظیفه داد و با کمال کوشش در مدّت زیادی تبلیغ رسالت نمود و مردم را بپرستش خدای یگانه و ملازمت تقوی دعوت نمود و از وی نپذیرفتند در مقام مناجات عرض میکند خدای من قوم خود را در شب و روز آنچه بپرستش تو دعوت نمودم قبول ننمودند بلکه بر انکارشان افزودند.

وَ إِنِّی کُلَّما دَعَوتُهُم لِتَغفِرَ لَهُم جَعَلُوا أَصابِعَهُم فِی آذانِهِم وَ استَغشَوا ثِیابَهُم وَ أَصَرُّوا وَ استَکبَرُوا استِکباراً و اینکه هر وقت آنان را میخواندم و میگفتم حاضر شوید و رو بحق آرید و

صفحه : ۱۱۹

توبه کنید تا آنکه خداوند گناهان شما را ببخشد انگشتان خود را در گوششان میگذاشتند که سخن مرا نشنوند و جامها بسر میکشیدند که مرا نبینند و بر لجاجت و کفرشان افزودند و تکبر و بزرگ‌منشی را از حد میگذرانیدند و زیر بار فرمان نمیرفتند.

ثُمَّ إِنِّی دَعَوتُهُم جِهاراً ثُمَّ إِنِّی أَعلَنتُ لَهُم وَ أَسرَرتُ لَهُم إِسراراً نوح در مقام اظهار انجام وظیفه و فرمانبری خود با قاضی الحاجات

مناجات میکند و شکایت از قوم مینماید که بصدای بلند و علانیه آنان را دعوت نمودم و تبلیغ رسالت خود را اعلان کردم و اکیدا اسرار نمودم و بهر نحوی که ممکن بود جدیت کردم که شاید آنها بپذیرند و آنان لجاجت نمودند و دعوت من سودی نبخشید مگر آنکه بر کفر و عصیان آنها افزوده گردید که فَقُلتُ استَغفِرُوا رَبَّکُم إِنَّه کانَ غَفّاراً یُرسِلِ السَّماءَ عَلَیکُم مِدراراً وَ یُمدِدکُم بِأَموالٍ وَ بَنِینَ وَ یَجعَل لَکُم جَنّاتٍ وَ یَجعَل لَکُم أَنهاراً ظاهرا وقتی نوح علیه السّلام مأیوس میگردد که مردم بخلوص نیّت ایمان آرند و از مخالفت بسوی موافقت آیند از راه منافع دنیوی پیش می‌آید زیرا که طبیعت اکثر مردم مایل بدنیا و منافع اینکه چهار روزه دنیای دنی را در نظر دارند اینکه است که فرموده اگر شما ایمان آرید و متقی و پرهیزکار گردید علاوه بر آن درجات بهشتی که در آخرت در اثر ایمان و تقوی نصیب شما میگردد امور معاش و زندگانی دنیای شما نیز مرتب میگردد مفسرین گویند در زمان نوح علیه السّلام در اثر آزار و اذیتهایی که مردم بحضرتش وارد می‌آوردند و بر کفر و لجاجت خود می‌افزودند اینکه بود که در مدت بسیاری خداوند باران را از آنان گرفت و قحطی پیش آمد و نیز زنهای آنها عقیم و نازا گردیدند اینکه بود که حضرت میخواست بآنان بفهماند که منع رحمت در اثر کفر شما پدید گردیده توبه کنید و رو بحق آرید تا درب رحمت بسوی شما باز شود

صفحه : ۱۲۰

فخر رازی در تفسیر کبیر در اینجا بیانی دارد که خلاصه آن را ترجمه مینمایم چنین گفته یکی از چیزهایی که باعث منع فیض میشود کفر است چنانچه در کفر نصاری در سوره مریم آیه ۹۱ فرموده تَکادُ السَّماواتُ یَتَفَطَّرنَ مِنهُ وَ تَنشَقُّ الأَرضُ وَ تَخِرُّ الجِبالُ«۱» و چون کفر سبب خرابی عالم است البته ایمان سبب عمارت و اصلاح عالم میگردد.

و دیگر تقوی است نظر بآیات دیگری که دلالت واضح دارد بر آنکه ایمان و تقوی سبب نزول خیرات و برکات میگردد مثل آنجا که در سوره اعراف آیه ۹۴ فرموده وَ لَو أَنَّ أَهلَ القُری آمَنُوا وَ اتَّقَوا لَفَتَحنا عَلَیهِم بَرَکاتٍ مِنَ السَّماءِ«۲» و آیه دیگر وَ أَن لَوِ استَقامُوا عَلَی الطَّرِیقَةِ لَأَسقَیناهُم ماءً غَدَقاً«۳» و دیگر وَ مَن یَتَّقِ اللّهَ یَجعَل لَهُ مَخرَجاً وَ یَرزُقهُ مِن حَیثُ لا یَحتَسِبُ«۴» و دیگر عبادت و بندگی است چنانچه فرموده وَ ما خَلَقتُ الجِنَّ وَ الإِنسَ إِلّا لِیَعبُدُونِ«۵» وقتی خلقت جنّ و انس برای عبادت شد البتّه لازم است که امور معاش عباد را مرتّب گرداند تا بتوانند بفراغت خاطر مشغول عبادت و بندگی گردند. (پایان) بعض مفسرین گویند در زمان عمر خشك سالی شد و باران نیامد عمر با جماعتی برای طلب باران بیرون رفتند چون برگشتند مردم بعمر گفتند استسقاء نکردی گفت بقدر طاقت استغفار کردم زیرا در زمان نوح چهل سال رحم زنان

---

(۱) نزدیک است (از نسبت ولد دادن بخدا) آسمانها شکافته گردد و زمین پاره گردد و کوه‌ها شکسته و منهدم گردند.

(۲) اگر اهل دهها و شهرها ایمان می‌آوردند و پرهیزکار بودند هر آینه ما برای آنان میگشانیدیم برکات زمین و آسمان را.

(۳) و اگر مردم بر طریق حق استقامت داشتند آنها را از آب خشگوار سیراب میگردانیدیم.

(۴) و کسی که پرهیزکار باشد خداوند راه خروجی برای وی باز میکند و از راه بی گمان بوی روزی میدهد.

(۵) خلق نکردم جن و انس را مگر برای اینکه مرا عبادت کنند.

صفحه : ۱۲۱

عقیم گردید و فرزند نیاوردند و از آسمان نیز باران نیامد نوح گفت از خدا آمرزش طلبید تا خدا شما را باران دهد و زنان شما آبستن گردند و اینکه آیه را تلاوت نمود فَقُلتُ استَغفِرُوا رَبَّکُم إِنَّه کانَ غَفّاراً و نیز از حسن بصری روایت میکنند کسی آمد نزد وی و گفت گناه بسیار دارم گفت توبه و استغفار کن دیگری آمد و گفت کشت بسیار کردەام باران نیامده گفت استغفار و توبه کن

دیگری آمد و گفت فقیر و درویشم مرا دعائی بیاموز گفت استغفار کن دیگری آمد و گفت مال بسیار دارم و اولادی ندارم میترسم چون بمیرم مالم را دشمنان بخورند گفت برو استغفار کن دیگری آمد و گفت بستانی دارم و وقت آن است که میوه دهد و آب نیست میترسم فاسد گردد گفت برو توبه کن حاضرین گفتند سبحان اللّه جماعتی آمدند هر یک حاجت جداگانه‌ای داشتند همه را گفتی استغفار کنید گفت آری چنین گفتم زیرا نظرم بآن آیه‌ای بود که خداوند در حکایت نوح فرموده فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كانَ غَفَّاراً ما لَكُمْ لا تَرْجُونَ لِلّهِ وَقاراً، وَ قَدْ خَلَقَكُمْ أَطْواراً نوح علیه السّلام گفت چیست مر شما را که ببزرگی و عظمت خدا امیدوار نیستید و سر اطاعت و فرمان بری فرود نمیاورید در صورتی که شما را باطوار مختلف خلقت نموده سخنان مفسرین در معنی (اطوارا) بعضی از مفسرین گفته‌اند مقصود از اطوار خلقت اصناف مردم و رنگ آمیزی آنان است یکی سفید یکی سیاه یکی سرخ یکی زرد یکی دراز یکی کوتاه یکی خوش صورت و خوشگل یکی زشت صورت و بد گل دیگری گفته مقصود بیان خلقت انسان است از اول پیدایش او تا آخرین مرتبه کمال انسانیّت وی که بطورهای مختلف خلقت گردیده و تنوّعات بسیار حاصل نموده خلاصه مطلب اینکه است که گفته شود چون (اطوارا) مطلق است و مقیّد بوقتی و حالی نمیباشد پس میتوان گفت شامل میگردد تمام درجات و مراتب و

صفحه : ۱۲۲

مراحل یک انسان کامل را که از اول پیدایش وجودش تا انتهای عمرش سیر مینماید و تنوعات و اطوار پی در پی وی را رخ میدهد انسان از اول پیدایش خلقت تا انتهای امرش مراتب و درجاتی دارد که بایستی از تمام مراتب بگذرد و اطوار و تنوّعات او بسیار است پیش از آنکه بصورت انسانیت ظهور و بروز نماید یک وقت عناصر آب، خاک، هوا، آتش بود که هر یک از اینکه چهار عنصر از عناصر دیگری که گویند عناصر هشتاد یا زیادتر است ترکیب شده پس از آن بصورت جمادی در آمده و از جمادی بنباتی ظهور نمود و نطفه گردیده و از پشت پدر برحم مادر انتقال نموده و در آنجا نیز تنوّعاتی پیدا میکند نطفه علقه گردد علقه مضغه مضغه جنین و بصورت انسانی تشکیل یابد و پس از آنکه خلقت جسمانی انسان تکمیل گردید (بنفخت فیه من روحی) مفتخر میگردد و دارای ودیعه الهی میشود آن ودیعه و امانتی که آسمان و زمین تاب تحمل آن را نداشتند و از قبول آن اباء نمودند آن وقت است که صاحب حیات و روح انسانی میگردد و پس از آنکه از تنگی رحم بفضای اینکه عالم وسیع آمد نیز اطواری و درجاتی پیموده از کودکی و جوانی و کهولت و پیری از هر مرحله‌ای بمرحله دیگر انتقال مینماید و دست قدرت وی را در مراتب خلقت باطواری بعضی فوق بعضی تنوع میدهد تا بمرتبه بلوغ و رشد برسد آن وقت دو راه و دو طریق برای وی باز میشود چنانچه در سوره دهر آیه (۵) فرموده إِنّا هَدَيْناهُ السَّبِيلَ إِمّا شاكِراً وَ إِمّا كَفُوراً«۱» و در سوره بلد آیه ۹ فرموده وَ هَدَيْناهُ النَّجْدَيْنِ«۲» یا در راه سعادت بخط مستقیم قدم پشت قدم پیشوایان بسر و خلفای الهی گذاشته و خود را از تنگی عالم ناسوت بفضای عالم ملکوت میرساند یا آنکه کفران ورزیده و بسیر قهقرایی در پائین درجه خلقت و در مرتبه (اسفل سافلین) طبیعت سرنگون میگرداند پس کسی را که سعادت قرین وی گردد پس از کمال جهات جسمانی در

---

(۱) بعد از بیان خلقت انسان است که (محققا ما راهرا بوی نمایاندیم یا شکرگزار است یا ناسپاس).

(۲) بعد از بیان امتنان بر بشر و اتمام خلقت او فرموده (و راهنمایی نمودیم وی را بدو راه).

صفحه : ۱۲۳

ترقیات روحانی میکوشد و درجه بدرجه صعود مینماید و اطوار هفتگانه قلب را که عرفا عنوان نموده‌اند می‌پیماید و برای وضوح

مطلب مختصری از بیان بعض دانشمندان را در اینجا درج مینمایم

(اطوار هفت گانه قلب)

(طور اول) صدر و سینه‌اش نامند و آن معدن اسلام است چنانچه در سوره زمر آیه ۲۳ فرموده أ فَمَن شَرَحَ اللّه صَدرَهُ لِلإِسلامِ فَهُوَ عَلی نُورٍ مِن رَبِّهِ«۱» و در سوره نحل آیه ۱۰۸ فرموده وَ لکِن مَن شَرَحَ بِالکُفرِ صَدراً فَعَلَیهِم غَضَبٌ مِنَ اللّهِ«۲» طور دوم را قلب نامند که آن مخزن و قرارگاه ایمان است و آن محل جلوه‌گاه عقل است و آن محلی است که فرموده کَتَبَ فِی قُلُوبِهِمُ الإِیمانَ و مرتبه ایمان فوق مرتبه اسلام است وقتی اعراب گفتند ایمان آوردیم خطاب از مصدر جلال خداوندی میرسد که (قولوا اسلمنا) طور سوم را شغاف گویند و آن مخزن شفقت و محبت بر خلق است و دوستی خلق از شغاف قلب بالا نمیرود چنانچه در سوره یوسف آیه ۳۰ در باره محبت زلیخا نسبت بیوسف فرموده (قَد شَغَفَها حُبًّا) که زلیخا محبت یوسف را در پرده سوم قلبش جای داده بود (طور چهارم) فؤاد است که مخزن مشاهده و رؤیت است و مثالش در قلب مثال چشم است در بدن و آن را چشم دل و چشم باطن نامند و همین رؤیت است که خداوند خبر میدهد از قلب پیمبرش (ما کَذَبَ الفُؤادُ ما رَأی) که آنچه قلب پیمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دید حقیقت است و نیز مولا علی علیه السّلام در جواب ذعلب فرمود

(لن تره العیون بمشاهدهٔ الأبصار و لکن راته القلوب بحقائق الایمان

(طور پنجم) حبّهٔ القلبش نامند که معدن و مرکز محبت حضرت الوهیت

---

(۱) آن کسی که خداوند سینه او را باز نمود برای اسلام چنین کسی دارای نور است از طرف پروردگار خود.

(۲) لکن کسی که باز شد سینه‌اش در کفر پس برای آنان است از جانب پروردگار غضب و دوری از رحمت او.

صفحه : ۱۲۴

جلّ و علا است و آن مخصوص بخواص بارگاه الهی است که محبّت احدی در آنجا راه ندارد، اینکه است که گویند محبّت خدا با محبّت غیر جمع نمیشود.

در کتاب مصباح الشریعه که منسوب بصادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است فرموده محبّت الهی وقتی تجلّی کرد و روشن نمود سرّ بنده را وی را از هر شغلی خالی میگرداند مگر یاد خدا و او را از هر چه مانع و عائق او است دور میگرداند و وی را از غواشی و پرده‌های ظلمانی طبیعت خارج میگرداند و او را خدایی صرف مینماید.

و محبّت خدا صادق‌ترین مردم است در گفتار و وفا کننده‌ترین مردم است در عهد و صافی‌ترین مردم است در ذکر و عابدترین مردم است در نفس و ملائکه مباهات میکنند باو وقتی که مشغول مناجاتست و نیز ملائکه برؤیت او افتخار مینمایند و بوجود او خدا بلاد را تعمیر مینماید و بکرامت وی خدا گرامی میدارد بندگانش را و وقتی بحق او سؤال کردند خدا عطا میکند و برحمت او بلاء از مردم رفع میشود و اگر مردم بدانند مقام و منزلت او را تقرب نمیجویند بخدا مگر بخاک قدم او (طور ششم) از اطوار قلب را سویدا گویند و آن مخزن مکاشفات غیبیّه و علوم الهامی و منبع حکمت و اسرار الهیّه است.

(طور هفتم) از اطوار قلبیّه را مهجهٔ القلبش نامند و آن محلّ تجلّیات حضرت الوهیّت و اشراقات انوار عظمت ربوبیّت است و همین است مقصود از قلب سلیم که فرموده (إِلّا مَن أَتَی اللّهَ بِقَلبٍ سَلِیمٍ) (سفینهٔ النّجاهٔ) و اینکه مقام حاصل نمیگردد مگر بقطع علاقه از ما سوی اللّه و تخلیه نفس از صفات بهیمی وسیعی و تحلیه نمودن سرّ بصفات روحانیین و تقوای قلب از آنچه بر خلاف رضای مولا

است خلاصه میتوان گفت اطوار شامل میگردد تمامی درجات و مراتب یک انسان کامل را زیرا که آیه در مقام امتنان بر بشر است که شما را از نیستی بهستی آوردم و برای کمال و ترقّیات جسمانی و روحانی شما افراد بشر اطواری و درجاتی در امر

صفحه : ۱۲۵

خلقت بنا نهادم تا آنکه هر یک از شما بکمال لایق بخود برسد با اینحال شما چگونه سپاس ولی‌نعمت خود را نمیکنید و بشکرانه نعمتهای غیر متناهی او سر اطاعت فرود نمی‌آورید.

[سوره نوح (۷۱): آیات ۱۵ تا ۲۸]

اشاره

أَ لَم تَرَوا کَیفَ خَلَقَ اللّهُ سَبعَ سَماواتٍ طِباقاً (۱۵) وَ جَعَلَ القَمَرَ فِیهِنَّ نُوراً وَ جَعَلَ الشَّمسَ سِراجاً (۱۶) وَ اللّهُ أَنبَتَکُم مِنَ الأَرضِ نَباتاً (۱۷) ثُمَّ یُعِیدُکُم فِیها وَ یُخرِجُکُم إِخراجاً (۱۸) وَ اللّهُ جَعَلَ لَکُمُ الأَرضَ بِساطاً (۱۹)
لِتَسلُکُوا مِنها سُبُلًا فِجاجاً (۲۰) قالَ نُوحٌ رَبِّ إِنَّهُم عَصَونِی وَ اتَّبَعُوا مَن لَم یَزِدهُ مالُهُ وَ وَلَدُهُ إِلّا خَساراً (۲۱) وَ مَکَرُوا مَکراً کُبّاراً (۲۲) وَ قالُوا لا تَذَرُنَّ آلِهَتَکُم وَ لا تَذَرُنَّ وَدًّا وَ لا سُواعاً وَ لا یَغُوثَ وَ یَعُوقَ وَ نَسراً (۲۳) وَ قَد أَضَلُّوا کَثِیراً وَ لا تَزِدِ الظّالِمِینَ إِلّا ضَلالاً (۲۴) مِمّا خَطِیئاتِهِم أُغرِقُوا فَأُدخِلُوا ناراً فَلَم یَجِدُوا لَهُم مِن دُونِ اللّهِ أَنصاراً (۲۵) وَ قالَ نُوحٌ رَبِّ لا تَذَر عَلَی الأَرضِ مِنَ الکافِرِینَ دَیّاراً (۲۶) إِنَّکَ إِن تَذَرهُم یُضِلُّوا عِبادَکَ وَ لا یَلِدُوا إِلّا فاجِراً کَفّاراً (۲۷) رَبِّ اغفِر لِی وَ لِوالِدَیَّ وَ لِمَن دَخَلَ بَیتِیَ مُؤمِناً وَ لِلمُؤمِنِینَ وَ المُؤمِناتِ وَ لا تَزِدِ الظّالِمِینَ إِلّا تَباراً (۲۸)

(ترجمه)

آیا ندیدید که چگونه خداوند آسمانهای هفت‌گانه را بطبقاتی منظّم خلقت نموده،

و قرار داد ماه را در آسمانها نور (افشان) و خورشید را در آنها چراغ (فروزان)

و از زمین رویانید (انواع و اقسام) نباتات،

پس از آن بر میگرداند شما را بزمین (و در روز معاد) باز شما را از زمین بیرون می‌آورد

صفحه : ۱۲۶

و زمین را برای شما بگسترانید

تا در زمین راههای مختلف را بپیمائید،

نوح گفت ای پروردگار من قوم مرا مخالف نمودند و پیرو کسی گشتند که او مال و اولادش جز زیان بر وی نیفزود،

(و بر ضرر من) بزرگترین مکر و حیله بکار بردند،

و قوم نوح گفتند هرگز خدایان خود را رها نکنند (و نام خدایان آنان) ود و سواع و یغوث و یعوق و نسر بوده،

و آنها بسیاری از خلق را گمراه نمودند (و ای خدا) زیاد مکن بر ستمکاران مکر گمراهی،

و آن قوم از شدّت مخالفت غرق شدند و پس از غرق در آتش داخل شدند و نیافتند غیر از خدا یار و یاوری،

و نوح گفت پروردگار من در روی زمین از کافرین کسی را باقی نگذار،

زیرا اگر تو کسی از کفار را باقی گذاری بندگان تو را گمراه میگردانند و فرزندی جز کافر و فاجر از آنان بعمل نمی‌آید، پروردگار من بیامرز مرا و پدر و مادر مرا و هر کس از مؤمنین که در خانه من است و تمام مردهای مؤمنین و زنهای مؤمنات و زیاد نکن برای ستمکاران جز هلاک و عذاب «۲۸»

توضیح آیات

أَ لَم تَرَوا کَیفَ خَلَقَ اللّهُ سَبعَ سَماواتٍ طِباقاً، وَ جَعَلَ القَمَرَ فِیهِنَّ نُوراً وَ جَعَلَ الشَّمسَ سِراجاً نوح در مقام ارشاد و آگاهاندن مردم بر آمده و آنان را یاد آوری مینماید بآنچه را که می‌بینند از آثار قدرت و حکمت و بچشم خودشان مشاهده میکنند نظام و ترتیب موجودات را از مخلوقات آفاقی و انفسی و اوّل شروع مینماید بعالم طبیعت از سماوات و ماه و خورشید و اجزاء مهم آن را در نظر می‌گیرد و گوش‌زد مردم مینماید که آیا ندیدید (همزه الم) همزه استنکاری است یعنی البتّه می‌بینید نظام شگرف آور عالم وجود را از وسعت فضاء آسمانها و حرکات منظم اجزاء مواد که چگونه خداوند هفت آسمان را منطبق بر یکدیگر قرار داده و ماه را نورانی و درخشان گردانیده و خورشید را چراغ زمین گردانیده که پس از تاریکی

صفحه : ۱۲۷

شب بچراغ خورشید زمین روشن گردد و ماه در شب تاریک نور افشانی کند و سطح زمین را به نوری که از خورشید گرفته رونق بخشد آری نوع مردم شب و روز در اینکه فضای پهناور عالم قدم میزنند و گردش چرخ گیتی را مشاهده مینمایند و اینکه نظام روح بخش عالم را بچشم می‌بینند و در اینکه کاخ مجلل و آن نقشه هندسی که مهندس وجود در آن نقاشی نموده و طرح- ریزی کرده که هزاران فکر عمیق بکوچکترین اسرار و رموز آن نمیرسد بچشم تدبّر نگاه نمیکنند تا آنکه آفریننده آن را بچشم دل مشاهده نمایند و آثار علم و قدرت و حکمت او را دریابند.

وَ اللّهُ أَنبَتَکُم مِنَ الأَرضِ نَباتاً، ثُمَّ یُعِیدُکُم فِیها وَ یُخرِجُکُم إِخراجاً شاید نظر به اینکه عنصر غالب انسان خاک است و آدم را نیز از خاک آفریده مثل گیاهان که عنصر غالب آنها خاک است اینکه است که انسان را تشبیه نموده بگیاهی که از زمین روئیده میشوند و ممکن است لام در تقدیر گرفت یعنی برای نفع شما نباتات روئیده شد. و چون هر چیزی بر میگردد باصل خودش پس انسانی که جسم عنصری وی از خاک است ثانیا بایستی برگردد بخاک و پس از آنکه مدتی در زمین جایگزین گردید و مثل طلا در شکم خاک غش وی گرفته و طلای ناب گردید و مستعد شد برای دوره دیگری از حیات دائمی همیشگی آن وقت بحکم قادر متعال سر از خاک در میآورد و آنچه در نهاد او در اول خلقت دنیوی وی بالقوّه موجود بوده بفعلیت رسیده و دوره استکمال او پایان یافته و وقت آن میرسد که در باره او جاری گردد (النّاس مجزیّون باعمالهم ان خیرا فخیرا و ان شرّا فشرّا)«۱» و قوله تعالی فَمَن یَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ خَیراً یَرَهُ وَ مَن یَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ شَرًّا یَرَهُ«۲» سوره زلزال آیه ۷ هر چه در اینکه عالم دنیا کشت آن وقت درو میکند وَ ما رَبُّکَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ

---

(۱) مردم جزاء داده میشوند بعملشان اگر عملشان خوب است پس جزای آنان خوب است و اگر عملشان بد است جزای آنها بد است.

(۲) کسی که بقدر مثقال ذره‌ای عمل نیک کند خوبی آن را می‌بیند و کسی که بقدر مثقال ذره‌ای عمل بد و شر کند جزاء آن را می‌بیند.

صفحه : ۱۲۸

وَ اللّهُ جَعَلَ لَکُمُ الأَرضَ بِساطاً، لِتَسلُکُوا مِنها سُبُلًا فِجاجاً نوح ثانیا میخواهد نعمتهای خدا را بیاد مردم بیاورد و آنچه آنان بر لجاجت میافزایند وی بر نصیحت و خیرخواهی و اندرز میافزاید و میگوید خدا آن کسی است که برای شما زمین را گسترانیده و آن را آرامگاه شما قرار داده و در زمین راهها و گذرگاهی ترتیب داده که بتوانید بآسانی در آن عبور و مرور نمائید پس چگونه چنین خدایی را پرستش و ستایش نمیکنید و سر اطاعت بپیش گاه قدس او فرود نمی‌آورید قالَ نُوحٌ رَبِّ إِنَّهُم عَصَونِی وَ اتَّبَعُوا مَن لَم یَزِدهُ مالُهُ وَ وَلَدُهُ إِلّا خَساراً نوح در مقام مناجات از قوم شکایت مینماید و عرض میکند پروردگار من اینها فرمان مرا نمیبرند و تابع رؤساء خود گشته و دنبال چیزی میدوند که بر مال و اولاد آنان نمی‌افزاید مگر خسران و ضرر اینکه جمله اخیر را دو طور میتوان تفسیر نمود یکی رؤساء و کسانی که نظر خیر بآنان دارند و تابع آنها گشته‌اند و فرمان بری آنان را میکنند بگمان آنکه از آنها نفعی عایدشان گردد گمانشان خلاف است چیزی عایدشان نمیگردد مگر خسران و دیگر شاید نوح علیه السّلام بخواهد بگوید آنان برای نفع دنیوی از قبیل بدست آوردن مال و مقام دنبال رؤساء خود میدوند در صورتی که نفع دنیوی که از قبل متابعت کردن آنها بدست آید خسران و زیان کاری است زیرا کسی که برای حظوظ دنیوی دست از اطاعت و عبادت خدا بردارد در واقع آن نفع بحساب نمی‌آید بلکه آن عین ضرر و باعث خسران واقعی است زیرا که دنیا در جنب آخرت کالعدم بشمار میآید.

وَ مَکَرُوا مَکراً کُبّاراً اهل لغت گویند کبیر، کبّار کبّار سه کلمه است و در سه مرتبه از بزرگی استعمال میشود کبیر بزرگ کبار بدون تشدید خیلی بزرگ کبّار با تشدید بسیار

صفحه : ۱۲۹

بسیار بزرگ.

مثل اینکه اگر بخواهند چیزی را عجیب بشمار آرند بسه لفظ که هر یک اشاره بیک مرتبه از تعجّب است بیان میکنند عجیب، عجاب بدون تشدید، و عجّاب با تشدید مفسرین گویند مگر بزرگ کفار چنین بوده که آنان در کفر و مخالفت با نوح چنان مصرّ بودند که مثلا پیر مردی دست بچه کودک خود را میگرفت و نوح را باو نشان میداد و میگفت پدر مبادا بعد از من فریب اینکه مرد را بخوری زیرا که وی ساحر و دروغگو است وَ قالُوا لا تَذَرُنَّ آلِهَتَکُم وَ لا تَذَرُنَّ وَدًّا وَ لا سُواعاً وَ لا یَغُوثَ وَ یَعُوقَ وَ نَسراً کفار پنج بت بزرگ داشتند باین پنج نامی که در آیه تذکر میدهد گویند (ودّ) بتی بوده که بصورت مردی ساخته بودند (سواع) بتی بوده بصورت زنی (یغوث) بتی بوده بصورت شیری (یعوق) بتی بوده بصورت اسبی (نسر) بتی بوده بصورت کرکس و در اینکه اینکه بتها که مورد پرستش مردم واقع شده بودند از کجا و از چه وقت پدید گردیده و باقی مانده تا زمان رسالت پیمبر اسلام و حضرتش مأمور گردیده بود که آن بتها را بشکند مورد بحث دانشمندان واقع گردیده و از مفسرین گفتاری بسیار نقل شده صدر المتألّهین در تفسیر سوره بقره راجع بعبده اوثان بیان خوبی دارد که در اینجا مختصری از آن را ترجمه مینمائیم چنین گفته بت‌پرستی از تمام ادیان جلوتر بوده چنانچه تاریخ نشان میدهد نخستین کسی که در بین مردم دین تأسیس نمود نوح علیه السّلام بود و در زمان نوح بت پرستی رواج داشت که خداوند از نوح چنین حکایت میکند که رؤسای کفّار بتابعین توصیه مینمودند لا تَذَرُنَّ آلِهَتَکُم وَ لا تَذَرُنَّ وَدًّا وَ لا سُواعاً وَ لا یَغُوثَ وَ یَعُوقَ وَ نَسراً و اینکه دین تا حال باقی مانده و علّت اصلی اختراع بت پرستی بی خردی و کم عقلی مردمان اوائل خلقت بوده زیرا عقل آنان هنوز از مرتبه حس بالا نرفته بود و چون

صفحه : ۱۳۰

موجود منزّه از جسم و جسمانی را نمیتوانستند تعقّل کنند و فهم موجود مجرّد از عهده عقل آنها خارج بود اینکه بود که متوسل

میگشتند بامر مخصوص لکن از آن طرف چون بدیهی است که خالق و آفریننده عالم و پدید آورنده آسمانها و زمین نمیشود سنگ و چوبی باشد که تراشیده‌اند پس مسلما غرض آنان غیر از آن است که بنظر میرسد و از مفسرین در اینجا گفتاری نقل کرده (۱) بسیاری از اهل هند و چنین ملائکه و خدا را اجسامی می‌دانستند در منتهای حسن و جمال و چنین معتقد بودند که آنها در آسمانها مخفی میباشند اینکه بود که مطابق عقیده‌شان تماثیل و تصاویری میساختند و آن را إله خود میپنداشتند و مقصود آنان از عبادت بتها تقرب جستن باله عالم بوده (ابو جعفر بلخی) (۲) بسیاری چنین گفته‌اند چون میدیدند تغییرات و اوضاع عالم بسته بنظرات کواکب و سعد و نحس آنها است که مدخلیّت در اوضاع عالم دارد حتی بعض آنان اوضاع آسمانی را واجب الوجود میدانستند و چنین معتقد بودند که کواکب و سیّارات سبب مستقلّند در پدید شدن اوضاع عالم لکن بعضی آنها را مخلوق و واسطه در فیض میدانستند و چون گاهی آنها از نظرشان غائب میگردید اینکه بود که صورتی بشکل ستارگان و سیّارات میساختند و بآن سجده میکردند (۳) مخترعین طلسم‌جات که روی سعد و نحس و نظرات کواکب و نسبت خاصّی که بین آنان پدید میگردد در اوقات مخصوصه طلسم میساختند و بگمان آنکه از آن نفع عایدشان گردد دست از عبادت خالق عالم بر میداشتند و طلسم در نظر آنها بسیار بزرگ مینمود و گمان میکردند طلسم در امور عالم مؤثر است (۴) وقتی یکی از بزرگان آنان میمرد گمان میکردند اینکه شخص مستجاب الدّعوه بوده و صورتی مثل آن میساختند و بآن تعظیم مینمودند و آن را نزد خدا شفیع خود میدانستند و میگفتند (هؤُلاءِ شُفَعاؤُنا عِندَ اللّهِ) (۵) بعضی بتها را در قبله نماز خود قرار میدادند نه آنکه بآنان سجده کنند مثل آنکه ما بسوی قبله سجده میکنیم نه آنکه بقبله سجده کنیم.

صفحه : ۱۳۱

(۶) بعضی گمان میکردند که خدا و اله عالم در بتهای ساخته شده حلول کرده و ببتها سجده میکردند بگمان آنکه بخدای عالم سجده میکنند (پایان) آری چون از یک طرف فطرت انسان مفطور بر توحید است و هر کسی بفطرت اولیه خود میداند که اینکه عالم را الهی است دانا و توانا و او مبدء و پدید آورنده تمامی موجودات است و چشم دل وی

بسوی او نگران است و از طرف دیگر در خود قوّه و توانایی نمی‌بیند که بتواند راهی بسوی مبدء خود پیدا نماید زیرا که او منزّه از جسم و جسمانیّات است نه بحواسِ ظاهر توان او را دید و نه بحواسِ باطن توان پی بحقیقت او برد اینکه است که هر کس بعقیده خود واسطه‌ای بین خود و مبدء عالم قرار میدهد و بآن متوسل میگردد که باین وسیله راهی بسوی حق و حقیقت پیدا نماید و از آفات و بلیات محفوظ ماند لکن اینکه را ندانسته‌اند که هر کس را راه مخصوصی است بسوی مبدء خود چنانچه در سوره بقره آیه ۱۴۲ فرموده وَ لِكُلٍّ وِجهَةٌ هُوَ مُوَلِّيها اگر براهی که پیشوایان بشر و سفرای الهی مردم را دعوت نموده قدم پشت قدم آنان گذاشته و پیش میرفتند البتّه از طریق باطن راهی بسوی مبدء خود پیدا می‌نمودند و بقرب او نائل میگردیدند (هو اقرب الیکم من حبل الورید) آن کسی که از رگ گردن ببشر نزدیک‌تر است چگونه بشر در شناسایی او و ارتباط باو محتاج بوسائل خارجی میباشد و اینکه نیست مگر آنکه نوع بشر هنوز از مرتبه مادّیت تجاوز ننموده و موجود مجرّد از مادّه را نتواند فهم نماید اینکه است که متوسل میگردد بیک موجود مادّی که مثل خودش میباشد و بطریق او میخواهد راهی بسوی مبدء عالم پیدا نماید و تقرّب باو جوید ولی اینکه را باید بداند که هر قدر وسائل را زیاد میگرداند عوض آنکه نزدیکتر گردد دورتر میشود وَ قَد أَضَلُّوا كَثِيراً وَ لا تَزِدِ الظّالِمِينَ إِلّا ضَلالًا پس از آن نوح علیه السّلام در باره ستمکاران نفرین میکند که ای پروردگار من زیاد مکن بر جماعت ستمکاران که در اثر کفر بخود و بمن ستم کردند مگر خسارت و ضرر بآنها.

صفحه : ۱۳۲

مِمّـا خَطِیئـاتِهِم أُغرِقُوا فَأُدخِلُوا نـاراً فَلَم یَجِـدُوا لَهُم مِن دُونِ اللّهِ أَنصـاراً مشـرکین در اثر خطـا و گناه در موقع غضب پروردگار واقع گردیدند و از مصدر جلال خداوندی خطاب سخط آمیز رسید و بامر تکوینی آب تمام روی زمین را فرا گرفت و همگی کفّار غرق شدند و فقط عده‌ای از مؤمنین نجات یافتند و پس از آن داخل جهنّم شدند.

سخنان مفسّـرین راجع به (فَأُدخِلُوا ناراً) (۱) فـا (فادخلوا) برای تعقیب آرنـد و نیز، ادخلوا، فعل ماضـی است و معنی آیه چنین میشود کفّار غرق شدند و بلا فاصله آتش گرفتند.

(۲) غرق در اینکه عالم بوده و نار در آخرت.

و ظاهرا قول دوّم معتبر است که عذاب جهنّم و آتش در قیامت است نه در دنیا هیچ مشرک و کافری را نگفتند که پس از مردن وی را بآتش بسوزانند و چنانچه در جملات عربی بسیار دیده شده گاهی فا را در جایی آرند که بین دو جمله (معطوف و معطوف علیه) فاصله باشد.

از مقاتـل و کلبی چنین نقـل شـده که معنی آیه چنین میشود (سـیدخلون النّیار یعنی آل فرعون پس از غرق بزودی در آخرت داخل آتش میگردند زیرا که در بسـیاری از آیات قرآن صـیغه ماضـی و گذشـته را برای آینده آرند مثل آنجا که فرموده وَ نادی أَصحابُ النّارِ، أَصحابَ الجَنَّهِٔ که از شدّت صدق و واقعیت کانّه آنچه شدنی است واقع گردیده.

و شاید معنی آیه چنین باشد که غرق شدند و بلا فاصـله در عالم برزخ داخل در آتش شدند و اینکه معنی هم باعتبار لفظ که بصیغه ماضـی آمـده و هم باعتبار معنی مناسب‌تر است زیرا فاء را برای عدم تأخیر می‌آورند و نیز هر کجا تهدید بآتش شده راجع بعالم بعد از مردن است که عـالم قبر و برزخ باشـد یـا عـالم قیـامت و اینکه آیه نظیر آن آیه‌ای است که در باره فرعون و فرعونیان فرموده النّارُ یُعرَضُونَ عَلَیها غُدُوًّا وَ عَشِیًّا سوره مؤمن آیه ۴۹ که صبح و شام راجع باین عالم است

صفحه : ۱۳۳

فَلَم یَجِـدُوا لَهُم مِن دُونِ اللّهِ أَنصاراً اشاره باین است که مشـرکین بگمان فاسـد خودشان عبادت بتها میکردنـد که در وقت بیچارگی یار و یاور و شفیع آنها باشند وقتی آب آنها را گرفت آن وقت فهمیدند که از بتها کاری ساخته نمیشود و نیافتند غیر از خدا کسی را که بتوانـد آنها را از عـذاب نجات دهـد وَ قالَ نُوحٌ رَبِّ لا تَـذَر عَلَی الأَرضِ مِنَ الکافِرِینَ دَیّاراً پس از آنکه نهصـد و پنجاه سال نوح مردم را بخـدا پرستی و بسوی حق و حقیقت دعوت نمود و جز جواب ضـرر و اذیّت از قوم چیزی ندید بنای نفرین گذاشت و گفت خـدای من تمـام آنـان را هلاـک گردان و نفری از آنـان بـاقی نگـذار إِنَّکَ إِن تَـذَرهُم یُضِـلُّوا عِبـادَکَ وَ لاـ یَلِـدُوا إِلّا فـاجِراً کَفّاراً (اعتراض) اگر مردمان بالغ در آن وقت دیگر قابل اصـلاح نبودند و اسـتحقاق عذاب داشـتند اطفال بی‌گناه آنان چه تقصیری داشتند که بایـد بطوفـان غرق گردنـد و نفری از آنـان باقی نمانـد (پاسـخ) گوئیم البته نوح علیه السّـلام بارشاد خداونـدی میـدانست که آن کفّـاری که هسـتند چه از کبارشان و چه از صـغارشان دیگر لایق هـدایت نمیباشـند و باضافه باعث فساد جامعه و گمراه نمودن افراد بشـر میباشـند حتی آنهایی که پشت پدرشان هسـتند اگر بدنیا آیند فاسق و فاجر میگردند اگر نوح بعلم ادنی تا چندین پشت آنان را نمیدیـد که اگر در دنیا آینـد کافر میگردنـد سـزاوار نبود چنین دعائی کند و طلب هلاک تمام آنها را نماید پس نوح بامر خدا بقوم نفرین نمود که اگر در واقع مـأمور بچنین درخواسـتی نبود هرگز بـدل خواه خود چنین تقاضـایی را نمیکرد زیرا که پیمبران بطبیعت مرده و بحق زنده‌اند و چون میدانست ضـرر باقی ماندن آنها زیادتر از هلاکت آنهاست چنین دعائی کرد و نزد دانشـمندان محرز و مسلم است که ضرر اندک برای

صفحه : ۱۳۴

نفع بسیار که گمراه نشدن بندگان خدا باشد نیکو است و چنین ضرر زیرا عقلاء نیک میشمارند و اینکه قاعده در عالم وجود و خلقت نیز جریان دارد و آنچه در عالم از بلاها و آفات چه عمومی و چه خصوصی دیده میشود روی همین اصل است یعنی برای فائده امر خلقت است که آن آفات نسبت بآن فائده بزرگی که در بردارد کوچک بشمار می‌آید و ضرر کوچک برای نفع بسیار نیکو مینماید و در ثانی چنانچه مفسرین گفته‌اند خداوند چهل سال رحم زنهای مشرکین را عقیم گردانیده اگر اینکه طور باشد دیگر در موقع طوفان نوح طفلی وجود نداشته که بی‌گناه غرق گردد.

رَبِّ اغفِر لِی وَ لِوالِدَیَّ وَ لِمَن دَخَلَ بَیتِیَ مُؤمِناً وَ لِلمُؤمِنِینَ وَ المُؤمِناتِ وَ لا تَزِدِ الظّالِمِینَ إِلّا تَباراً نوح بعد از نفرین کردن بکفار و شاید بعد از هلاکت آنان بوده طلب آمرزش میکند و چون طلب آمرزش در موقع گناه واقع میگردد شاید نفرین کردن نوح بر قوم بطوری که یک دفعه قتل عام شود و تمام خلق حتی حیوانات و اطفال تماما هلاک گردند مگر عدّه اندکی که در کشتی نوح بودند ترک اولی بوده که اگر عوض نفرین دعا در باره آنان کرده بود اولی بود اگر چه مسلّما چنانچه گفته شد همین نفرین او نیز بامر حق تعالی بوده زیرا پیمبران پیش خود و برای و سلیقه خود نه شفاعت میکنند و نه دعا و نه نفرین لکن نوح چون میدانست که رحمت الهی سبقت بر غضبش دارد شاید گمان کرده باشد که اگر من از خدای رحمان طلب هدایت و مغفرت برای آنان کرده بودم اولی بود و بهمین لحاظ برای جبران نفرین بکافرین در باره مؤمنین دعا میکند و از خدا برای خود و اهل ایمان و تابعین خود طلب آمرزش مینماید.

صفحه : ۱۳۵

سورة الجن

اشاره

مکیة و هی ثمان و عشرون آیة

[سوره الجن (۷۲): آیات ۱ تا ۱۴]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
قُل أُوحِیَ إِلَیَّ أَنَّهُ استَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الجِنِّ فَقالُوا إِنّا سَمِعنا قُرآناً عَجَباً (۱) یَهدِی إِلَی الرُّشدِ فَآمَنّا بِهِ وَ لَن نُشرِکَ بِرَبِّنا أَحَداً (۲) وَ أَنَّهُ تَعالی جَدُّ رَبِّنا مَا اتَّخَذَ صاحِبَةً وَ لا وَلَداً (۳) وَ أَنَّهُ کانَ یَقُولُ سَفِیهُنا عَلَی اللّهِ شَطَطاً (۴)
وَ أَنّا ظَنَنّا أَن لَن تَقُولَ الإِنسُ وَ الجِنُّ عَلَی اللّهِ کَذِباً (۵) وَ أَنَّهُ کانَ رِجالٌ مِنَ الإِنسِ یَعُوذُونَ بِرِجالٍ مِنَ الجِنِّ فَزادُوهُم رَهَقاً (۶) وَ أَنَّهُم ظَنُّوا کَما ظَنَنتُم أَن لَن یَبعَثَ اللّهُ أَحَداً (۷) وَ أَنّا لَمَسنَا السَّماءَ فَوَجَدناها مُلِئَت حَرَساً شَدِیداً وَ شُهُباً (۸) وَ أَنّا کُنّا نَقعُدُ مِنها مَقاعِدَ لِلسَّمعِ فَمَن یَستَمِعِ الآنَ یَجِد لَهُ شِهاباً رَصَداً (۹)
وَ أَنّا لا نَدرِی أَ شَرٌّ أُرِیدَ بِمَن فِی الأَرضِ أَم أَرادَ بِهِم رَبُّهُم رَشَداً (۱۰) وَ أَنّا مِنَّا الصّالِحُونَ وَ مِنّا دُونَ ذلِکَ کُنّا طَرائِقَ قِدَداً (۱۱) وَ أَنّا ظَنَنّا أَن لَن نُعجِزَ اللّهَ فِی الأَرضِ وَ لَن نُعجِزَهُ هَرَباً (۱۲) وَ أَنّا لَمّا سَمِعنَا الهُدی آمَنّا بِهِ فَمَن یُؤمِن بِرَبِّهِ فَلا یَخافُ بَخساً وَ لا رَهَقاً (۱۳) وَ أَنّا مِنَّا المُسلِمُونَ وَ مِنَّا القاسِطُونَ فَمَن أَسلَمَ فَأُولئِکَ تَحَرَّوا رَشَداً (۱۴)

(ترجمه)

بنام خدای رحمن مهربان

(ای پیمبر) بگو مرا وحی رسیده که گروهی از جنّیان هنگام اسماع قرآن گفتند ما از قرآن آیات عجیبی میشنویم،

اینکه قرآن هدایت میکند

صفحه : ۱۳۶

خلق را بسوی خیر و صلاح و ما ایمان آوردیم باو و هرگز بخدای خود مشرک نیستیم

و هر آینه بسیار بلند مرتبه و عظیم است پروردگار ما و هرگز زن و فرزندی نگرفته است،

و البتّه سفهاء و بیخردان ما نسبت میدهند بخدا سخنهای متفرّق،

و ما محققا چنین میپنداشتیم که نه بشری و نه جنّی هرگز بر خدا دروغ نمی‌بندد،

و اینکه مردانی از بشر پناه میگیرند بمردانی از جنّ و آنان بر جهالت و بیخردی خود میافزایند،

و اینکه جنّیان مثل شما آدمیان گمان میکنند که هرگز خدا مبعوث نمیکند احدی را،

و جنّیان میگفتند ما بر آسمان میرفتیم و می‌نشستیم در کمین‌گاه برای اینکه (سخنان وحی را استماع نمائیم) امّا اینک هر کس از اسرار الهی بخواهد مطّلع گردد تیر شهاب در کمینگاه است،

و هرگز ما نمیدانیم آیا پروردگار برای اهل زمین شرّ اراده نموده یا رشد و هدایت،

و بعضی از ما نیکوکار و شایسته هستیم و بعضی از ما اینطور نیستند و اعمال ما متفرّق و راههای مختلف دارد،

و چنین دانسته‌ایم که هرگز در زمین بر قدرت خدا غالب و از محیط اقتدارش فرار نتوانیم نمود،

و اینکه ما چون آیات قرآن را شنیدیم ایمان آوردیم پس کسی که ایمان آورد بپروردگار خود دیگر از نقصان و رنج و عذاب دیگر بر خود هیچ نترسد!

و اینکه از ما بعضی اسلام آوردند و بعضی کافر گردیدند پس کسانی که اسلام آوردند آنان براه رشد و ثواب شتافتند.

توضیح آیات

اشاره

قُل أُوحِيَ إِلَيَّ أَنَّهُ استَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الجِنِّ فَقالُوا إِنّا سَمِعنا قُرآناً عَجَباً مفسّرین گویند جماعتی از جنّ در وادی نخله استماع قرآن نمودند و ایمان آوردند و در عدد آنان آرای مختلف نقلشده هفت نفر، نه نفر، هفتاد نفر گفته شده لکن اهل لغت گویند نفر بر زیادتر از ده عدد گفته نمیشود و گویند اینکه چند نفر از رؤساء و بزرگان جنّ بودند که وقتی کلمات معجز نمای آیات قرآن را شنیدند و فهمیدند که اینکه آیات بسخنان بشر نمیماند ایمان آوردند.

سخنان دانشمندان راجع بحقیقت جن

مشهور و معروف بین علمای اسلامی اینکه است که جنّ جسم لطیف شفّاف

صفحه : ۱۳۷

است که عنصر غالب آن آتش و هوا است و چون آتش و هوا سریع الانتقال است اینکه است که افراد جن توانند بهر شکلی بخواهند متشکّل گردند.

برای ایضاح آنکه حقیقت جن چیست مختصری از گفتار صاحب تفسیر کبیر را ترجمه میکنم و چون بنای ما بر اختصار است از تفصیل آن خود داری مینمایم.

چنین گوید از زمان قدیم تا زمان جدید در آنکه ماهیّت و حقیقت جنّ چیست مورد بحث دانشمندان عالم واقع بوده.

بعضی از فلاسفه و حکماء اصلا وجود جن را منکر بودند و بسیاری از فلاسفه و قائلین بوجود ارواح معترف بوجود جن میباشند و فلاسفه جن را ارواح ارضی مینامند.

ابو علی سینا در رساله‌ای که در حدود اشیاء نوشته چنین گفته جن حیوانی است هوایی متشکّل میگردد باشکال مختلفه پس از آن گفته اینکه معنی شرح الاسم است یعنی بیان اسم جن است نه حقیقت آن و جمهور ملیّین و کسانی که اهل ملت و دین میباشند تماما بوجود جن اذعان دارند لکن اختلاف آراء در اینکه است که حقیقت جن چیست بعضی گمان گردهاند که جن جسم و جسمانی نیست بلکه باعتبار ذات جوهریست مجرد و دارای انواع و اصناف بیشمار.

بعضی اهل خیر و صلاح بعضی اهل شرّ و فساد و عدد آنان را جز خدا کسی نمیداند و گویند مجرد بودن آنها از جسم و جسمانیّات مانع از اطلاعات آنها بر امور گذشته و آینده و توانایی آنها بر اعمال شاقه که نوع بشر عاجز از آن است نمیباشند.

و اینکه ارواح مجرّده هم میبینند و هم میشنوند و هم انجام اعمال شاقّه می- دهند و دور نیست بگوئیم هر نوعی از آنان بنوع مخصوصی از اجسام اینکه عالم تعلق دارند و چنانچه در جای خود مبرهن گردیده که نفس ناطقه اول تعلق میگیرد بروح حیوانی که آن اجسام لطیف بخاری است که از قلب متصاعد میگردد بدماغ

صفحه : ۱۳۸

و بتوسط آن روح بخاری نفس ناطقه تصرف در اعضاء می‌نماید همین طور دور نیست بگوئیم هر یک از افراد جن اول تعلق میگیرد بجزیی از اجزاء هوا و هوا سریان و نفوذ می‌نماید در بعض اجسام ثقیل و باین واسطه در اجسام تصرف مینمایند و بعضی گویند جن مجرد نیست بلکه مادی است و بین قائلین بجسمانی بودن جن دو رأی مختلف نقل شده بعضی چنین اظهار نظر میکنند که تمام اصناف و انواع جن در جسمانی بودن و قابل ابعاد ثلاثه عرض، طول، عمق، داشتن مساویند لکن در انواع و حقیقت مختلفند و دارای نوع بسیارند و هر نوعی را اصنافی است و هر صنفی از آنان را افراد زیادی است دیگری چنین اظهار میکند که اصناف و افراد جنّ در جسمانیّت و لطافت و کثافت بسیار تفاوت دارند و نیز بعضی از آنان علوی و بعضی سفلی میباشند.

دیگری را عقیده چنین است که تمام افراد و اصناف جنّ در ماهیّت نوعی یکی میباشند و در عوارض و خصوصیّات فردی تفاوت دارند.

و در اینجا فخر رازی ادلّه و براهین هر یک از آراء و اعتراضاتی که بر یکدیگر وارد نموده‌اند مفصّلا بیان میکند که اگر بخواهیم وارد آن گردیم سخن طولانی میگردد و نیز چندان فائده‌ای در آن بنظر نمی‌آید. (پایان) خلاصه آنچه از مجموعه آیات و روایات و گفتار دانشمندان بر میآید همین است که جنّ وجود دارد و افراد آن دارای اجسام لطیف شفاف میباشند زیرا که از آتش یا باد آفریده شده‌اند و شاید عنصر غالب بعضی از انواع آنان از آتش و بعضی از باد تکوّن یافته باشد چنانچه بعض انواع ملائکه از نورند و بعضی از هوا مثل اینکه عنصر غالب انسان خاك است و عنصر غالب ملك یعنی انواع جسمانی آنها شاید نور باشد و عنصر غالب

جنّ آتش است و چون جسم لطیفند قدرت دارند بر اینکه متشکّل گردند باشکال مختلفه و بعضی از آنان با ایمان و تقوی و بعضی فاسق و کافر و شرورند امّا اینکه مثل انسان دارای نفس مجردند یا مادّی و جسمانی میباشند.

دلیلی که بتوان بآن اعتماد نمود برای اثبات هیچیک نداریم زیرا که ادلّه هیچکدام

صفحه : ۱۳۹

از قائلین بتجرد یا جسمانی بودن آنان تمام نیست علم آن نزد خدا و راسخین در علم است.

سخنان مفسرین راجع به اینکه آیا رسول اکرم (ص) هنگام استماع قرآن جن را میدید یا نه

بعضی گویند حضرتش جنّ را نمیدید بلکه از طریق وحی خبردار میشد و برای اثبات اینکه کلام دو دلیل آرند یکی خود اینکه آیه (قل اوحی) بگو بمن وحی شد که طائفه‌ای از جن استماع قرآن نمودند و اگر بطور رؤیت بود وحی نمیفرمود دلیل دوم بروایت عبد اللّه عباس که گفته از زمان حضرت عیسی تا زمان بعثت پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم شیاطین بآسمانها رفته و اخبار آینده بکهنه می‌آموختند وقتی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بپیمبری مبعوث گردید راه رفتن آنان بآسمان مسدود شد و بتیر شهاب آنها را میزدند و میراندند شیاطین ابلیس را از قضیّه خبردار نمودند ابلیس گفت بروید تفحص کنید لا بد یک خبر تازه‌ای پیش آمده که راه آسمان بسوی ما بسته گردیده و پس از آنکه در مشرق و مغرب عالم تفحص و گردش نمودند جماعتی از آنان رسیدند ببازار عکاظ حضرت رسول با اصحاب نماز فجر می‌خواند چون آیات قرآن شنیدند تعجب نمودند و با هم گفتند گوش بدهید که ما تا حال چنین کلامی نشنیده بودیم و بحق حق قسم همین است که مانع و حائل گردیده از عروج ما بآسمان و آن جماعت برگشتند و بطائفه خود گفتند إِنّا سَمِعنا قُرآناً عَجَباً و اینکه خبر بطریق وحی بپیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم رسید.

و اعتراض به اینکه اینکه حدیث راجع بشیاطین است و آیه راجع بجن است در پاسخ گویند افراد جن بتبع شیاطین بآسمان میرفتند یا آنکه مقصود از شیاطین در حدیث جن بوده زیرا که بعض اصناف شیاطین موصوف بجن میباشند چنانچه در سوره انعام آیه ۱۱۲ فرموده شَیاطِینَ الإِنسِ وَ الجِنِّ یُوحِی بَعضُهُم إِلی بَعضٍ زُخرُفَ القَولِ غُرُوراً قول دوم خود حضرت جن را میدید و سند اینکه قول حدیث عبد اللّه مسعود است که بنقل علمای تفسیر چنین گفته وقتی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود من مأمورم

صفحه : ۱۴۰

که قرآن را بر جنّیان تلاوت نمایم و کیست که با من همراهی نماید کسی جواب نداد ثانیا فرمود کیست با من همراهی کند باز کسی جواب نداد عبد اللّه میگوید در مرتبه سوم گفتم من با تو میآیم یا رسول اللّه پس هر دو رفتیم تا رسیدیم بشعب حجون که بالای مکّه است حضرتش گرداگرد من خطی کشید و گفت از اینکه خط قدم بیرون منه تا من بیایم پس رفت و شروع نمود بقرائت قرآن آن گاه مرغانی دیدم بمقدار کرکس میپریدند و میآمدند و میرفتند و می‌نشستند و ماران سیاه دیدم که آمدند و میان من و پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حایل گردیدند و از صدای نهیب آنان دیگر صدای پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را نمیشنیدم بسیار متوحش گردیدم که مبادا بحضرتش صدمه بزنند و پس از استماع قرآن مانند پاره‌های ابر سیاه از هم متفرق گردیدند چون صبح حضرتش نزد من آمد و گفت خوابیده‌ای گفتم نه یا رسول اللّه چه جای خفتن است چند دفعه میخواستم فریاد بزنم و چون میدیدم تو آنان را بعصا از من دور می- کنی ایمن میشدم فرمود اگر از خط بیرون میآمدی برای تو مظنّه خطر بود آن گاه فرمود چه دیدی گفتم مردان سیاهی بودند که جامهای سفید در برداشتند فرمود اینان دوازده هزار نفر از جنّ از نصیبین بودند که استماع قرآن

مینمودند و سوره‌ای که برای آنها خواندم سوره فلق بود.
جمع بین اینکه دو عقیـده باین است که گفته شود گاهی بطریق وحی حضـرتش خبردار میگردید که جنّیان استماع قرآن مینمایند و گاهی خود آنان را رؤیت مینمود و با آنها تکلم میکرد و بمؤمنین آنها دستوراتی میداد و آنان اطاعت مینمودند و بایستی همین طور باشـد زیرا که رسول خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برای جن و انس پیمبر بود و اگر هیچوقت آنها را نمیدیـد چگونه ممکن بود آنها را براه حق و حقیقت رهبری نماید و باسلام دعوتشان فرماید و قانون و مقرراتی بین آنها تأسیس نماید هرگز ممکن نبود.
يَهدِي إِلَى الرُّشدِ فَآمَنّا بِهِ وَ لَن نُشرِكَ بِرَبِّنا أَحَداً، وَ أَنَّهُ تَعالى جَدُّ رَبِّنا مَا اتَّخَذَ صاحِبَةً وَ لا وَلَداً

صفحه : ۱۴۱

جنیان ستایش قرآن میکنند و ایمان میآورند

جنّیان با هم گفتنـد کلمات قرآن خیلی عجیب و امر آن بسـیار مهم است رهنما و نماینـده طریق سـعادت و رهبر صـعود بسوی کمال اسـت پس چـون چنیـن اسـت مـا بخـدای بزرگ ایمـان آوردیم و بقرآن گرویـدیم و هرگز کسـی را شـریك بپروردگـار خـود قرار نمیدهیم.
(جَدُّ رَبِّنا) جـد در لغت بمعنی عظمت و بزرگی است عرب گویـد جـدّ فلاـن یعنی فلاـنی بـا عظمت و شأن وی بزرگ است جنّیان گفتنـد جلال و عظمت و بزرگواری پروردگار ما بقـدری است که از زن و فرزنـد بی‌نیاز است زن و رفیق نگرفته و فرزنـد نزاده زیرا که او واجب الوجود و منزّه از صفات ممکنات و مبرا از جسم و جسمانیات است.
وَ أَنَّهُ كانَ يَقُولُ سَفِيهُنا عَلَى اللّهِ شَطَطاً سـفیه در لغت بمنی بی‌خردی و کم عقلی است و شـطط بمعنی افراط و زیاده روی در ظلم و تعدّی است.
در اینکه مقصود از (سـفیهنا) در آیه چیست مفسـرین گویند شیطان است و شاید مقصود از کفار جن باشند زیرا که ظاهرا سفیه اسم جنس است و شامل تمام سـفها و بیخردان میگردد و هر کس بخدا نسبت و ناروایی دهد سـفیه و بی‌خرد است و اینکه جنّیان سفیهنا گفتند و سفیه را اضافه بخودشان نموده‌اند تأیید مینماید اینکه گفتیم مقصود از (سفیهنا) کفّار جن باشند نه شیاطین.
وَ أَنّا ظَنَنّا أَن لَن تَقُولَ الإِنسُ وَ الجِنُّ عَلَى اللّهِ كَذِباً بقرینه آیه بالا چنین معلوم میشود که شیاطین یا کفار جن خدا را جسم و جسمانی معرّفی می‌نمودند و عوام آنان از روی تقلید و حسن ظنی که بآنها داشـتند گمان نمیکردند که کسی دروغ بخدا بندد و خدا را جسم و جسـمانی و صاحب زن و فرزنـد نشان دهد اینکه بود که وقتی جنیان آیات معجز نمای قرآن را شـنیدند و و یقین بحقانیت آن پیدا نمودند و دیدند قرآن خدا را بصفات جلال و جمال و منزه

صفحه : ۱۴۲

از جسم و جسـمانیات معرفی نموده آن وقت ببرکت قرآن دانسـتند که پیشوایـان آنـان دروغ میگوینـد اینکه بود که گفتنـد ما هرگز گمان نمیکردیم از افراد انسان و افراد جنّ کسی بخدا افترا بندد و نسبت ناروا باو دهد و از عظمت و بزرگی و قهاریّت او نهراسد.
وَ أَنَّهُ كانَ رِجالٌ مِنَ الإِنسِ يَعُوذُونَ بِرِجالٍ مِنَ الجِنِّ فَزادُوهُم رَهَقاً (رهق) در لغت بمعنی مرتکب شدن گناهست بعضـی مفسرین در شأن نزول آیه چنین گفته از عرب مردی بود وقتی بمسافرت میرفت و شب در بیابانی منزل می‌نمود میگفت پناه میبرم بسید و بزرگ اینکه وادی از شـرّ سفهاء و اشقیای قومش یعنی جنّیان و بگمان خود در پناه بزرگ جنّ قرار گرفته تا صبح میخوابید شاید آیه اشاره

باین دارد که اولا پناه دهنده خداست و بس کسی که بغیر خدا پناه گیرد در مرتبه توحید ناقص و نیز بر گناه و خطای خود می‌افزاید و ثانیا انسان شریفتر از جن است و سزاوار نیست شریف پناه بگیرد بخسیس و اینکه عمل خطا و ناروا است.

وَ أَنَّهُم ظَنُّوا کَما ظَنَنتُم أَن لَن یَبعَثَ اللّهُ أَحَداً و همانطوری که جنّیان گمان کردند هرگز خدا مبعوث نمیکند احدی را یعنی انکار نمودند شما افراد بشر نیز انکار معاد نمودید و گمان کردید قیامت و ثواب و جزائی در کار نیست.

وَ أَنّا لَمَسنَا السَّماءَ فَوَجَدناها مُلِئَت حَرَساً شَدِیداً وَ شُهُباً، وَ أَنّا کُنّا نَقعُدُ مِنها مَقاعِدَ لِلسَّمعِ فَمَن یَستَمِعِ الآنَ یَجِد لَهُ شِهاباً رَصَداً جنّیان گفتند ما میرفتیم بآسمان اینک می‌یابیم که آسمان پر است از نگهبانان و تیرهای شهاب آماده شده و ما قبلا می‌نشستیم در محلی برای استماع لکن حالا

صفحه : ۱۴۳

کسی که بخواهد استماع نماید بتیر شهاب رانده میشود.

از اینکه آیه چنین بر می‌آید که قبلا جنّیان بسوی آسمان صعود مینمودند و اخبار آینده را از ملائکه فرا میگرفتند و بساحرین و کهنه می‌آموختند چون چنین میکردند خداوند راه آنان را بست و هر وقت اراده نمایند صعود کنند بآسمان بتیر شهاب رانده میشوند وَ أَنّا لا نَدرِی أَ شَرٌّ أُرِیدَ بِمَن فِی الأَرضِ أَم أَرادَ بِهِم رَبُّهُم رَشَداً جمله (لا ندری) جمله استفهامی است و جنّیان باین جمله اظهار عجز می نمایند که نمیدانیم اراده خدا در باره اهل زمین چیست و گویا جنّیان جبری بودند که خیر و شرّ هر دو را نسبت بخدا میدادند در صورتی که نسبت شرّ بخدا دادن روا نیست زیرا که او خیر محض است از خیر محض هرگز شرّ ناید و چنانچه در محلّ خود مبرهن گردیده هر جا شرّی یافت شود بازگشت آن بجهات عدمی و نقائص ممکنی است هر کس حدود وجودش و نقصان ذاتش غالب باشد بر خیریت و کمال ذاتش البته فسادش در عالم زیادتر از اصلاح و خیریت وی خواهد بود چنانچه بتجربه معلوم شده غالبا منشأ فساد نقصان عقل است آدم عاقل خردمند هیچوقت پیرامون فساد نمیگردد.

و نیز توان گفت که شرّ امر اضافی و (عدم ملکه) یا امر نسبی است که هر چیزی را که شرّ نامند باضافه بخیر است خلاصه محقّقا شرّ چیزی نیست که در برابر خیر عرض اندام نماید و دارای وجود مستقلّ باشد تا آنکه منشأ وجودی بخواهد و گفته شود خداوند اراده شرّ نموده.

وَ أَنّا مِنَّا الصّالِحُونَ وَ مِنّا دُونَ ذلِکَ کُنّا طَرائِقَ قِدَداً جنّیان گفتند بعضی از ما صالح و نیکوکارند و بعضی چنین نیستند بلکه در طرقهای مختلف سیر میکنند بعضی مؤمن، بعضی کافر، بعضی شرور و مفسد، بعضی خیّر و صالح و مصلح

صفحه : ۱۴۴

طرائق جمع طریق و قددا جمع قد بمعنی قطع است و در توجیه (طرائق قددا) از مفسّرین چند وجه نقلشده:

(۱) جنّیان رنگهای مختلف دارند. (جبیر) (۲) جنّیان در نوع متعدد و مختلفند. (حسن) (۳) جنّیان شعب و فرقهای مختلف دارند. (إبن کیسان) (۴) جنّیان مذاهب و طرق مختلف دارند بعضی جبری بعضی قدری بعضی مرجی که بامید کرم خدا دست از عمل بر میدارند. (سدی) وَ أَنّا ظَنَنّا أَن لَن نُعجِزَ اللّهَ فِی الأَرضِ وَ لَن نُعجِزَهُ هَرَباً در بسیاری جاها ظن بمعنی علم و قطع استعمال شده جنیان میگفتند ما میدانیم و یقین داریم که نتوانیم خدا را عاجز گردانیم یعنی ما مسخر امر او و تحت فرمان وی‌ایم و نتوانیم از تحت حکومت او فرار کنیم اینکه بود که وقتی آیات قرآن را شنیدیم و یافتیم که قرآن طریق هدایت و رهبر بسوی حقّ و حقیقت است ایمان آوردیم.

وَ أَنّا لَمّا سَمِعنَا الهُدی آمَنّا بِهِ فَمَن یُؤمِن بِرَبِّهِ فَلا یَخافُ بَخساً وَ لا رَهَقاً جنیان گفتند پس از آنکه استماع قرآن نمودیم و ایمان

آوردیم فهمیدیم هر کس ایمان آرد بخدا هیچ زیان و نقصان و عذابی بوی نرسد.

آری ایمان بخدا قلعه محکمی است که هر کس در حصن حصین توحید قرار گرفت در مقام امن و امان ساکن گردیده إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقامٍ أَمِينٍ و در حدیث قدسی است

(کلمهٔ لا اله الا اللّه حصنی فمن دخل فی حصنی امن من عذابی)

وَ أَنّا مِنَّا الْمُسلِمُونَ وَ مِنَّا القاسِطُونَ فَمَن أَسلَمَ فَأُولئِكَ تَحَرَّوا رَشَداً سقوط در لغت بمعنی ظلوم یعنی بسیار ظلم کننده مقابل قسط که بمعنی عدل و میانه روی است در سوره حجرات آیه ۹ فرمود أَقسِطُوا إِنَّ اللّهَ يُحِبُّ المُقسِطِينَ«۱»

____

(۱) بعدالت و میانه روی رفتار کنید محققا خدا دوست میدارد عدالت کنندگان را

صفحه : ۱۴۵

جنیان گفتند بعضی از ما مسلمان و با ایمانند و پاره‌ای چنین نیستند بلکه ظالم و زیانکارند و آن کس که اسلام آورد و تسلیم اوامر حق تعالی گردید چنین کسی در راه ترقی و تعالی رهسپار گردیده.

[سوره الجن (۷۲): آیات ۱۵ تا ۲۸]

اشاره

وَ أَمَّا القاسِطُونَ فَكانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَباً (۱۵) وَ أَن لَوِ استَقامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسقَيناهُم ماءً غَدَقاً (۱۶) لِنَفتِنَهُم فِيهِ وَ مَن يُعرِض عَن ذِكرِ رَبِّهِ يَسلُكهُ عَذاباً صَعَداً (۱۷) وَ أَنَّ المَساجِدَ لِلّهِ فَلا تَدعُوا مَعَ اللّهِ أَحَداً (۱۸) وَ أَنَّهُ لَمّا قامَ عَبدُ اللّهِ يَدعُوهُ كادُوا يَكُونُونَ عَلَيهِ لِبَداً (۱۹) قُل إِنَّما أَدعُوا رَبِّي وَ لا أُشرِكُ بِهِ أَحَداً (۲۰) قُل إِنِّي لا أَملِكُ لَكُم ضَرًّا وَ لا رَشَداً (۲۱) قُل إِنِّي لَن يُجِيرَنِي مِنَ اللّهِ أَحَدٌ وَ لَن أَجِدَ مِن دُونِهِ مُلتَحَداً (۲۲) إِلاّ بَلاغاً مِنَ اللّهِ وَ رِسالاتِهِ وَ مَن يَعصِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نارَ جَهَنَّمَ خالِدِينَ فِيها أَبَداً (۲۳) حَتّى إِذا رَأَوا ما يُوعَدُونَ فَسَيَعلَمُونَ مَن أَضعَفُ ناصِراً وَ أَقَلُّ عَدَداً (۲۴)

قُل إِن أَدرِي أَ قَرِيبٌ ما تُوعَدُونَ أَم يَجعَلُ لَهُ رَبِّي أَمَداً (۲۵) عالِمُ الغَيبِ فَلا يُظهِرُ عَلى غَيبِهِ أَحَداً (۲۶) إِلاّ مَنِ ارتَضى مِن رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسلُكُ مِن بَينِ يَدَيهِ وَ مِن خَلفِهِ رَصَداً (۲۷) لِيَعلَمَ أَن قَد أَبلَغُوا رِسالاتِ رَبِّهِم وَ أَحاطَ بِما لَدَيهِم وَ أَحصى كُلَّ شَيءٍ عَدَداً (۲۸)

(ترجمه)

اما ستمکاران پس آنان هیزم جهنم میباشند،

و اگر آنها بر طریق حق استقامت داشتند آنها را سیراب میگردانیدیم از آب خوش گوارا،

تا آنکه آنها را بیازمائیم و کسی که از ذکر حق اعراض کند سلوک و روش او بسوی عذاب

صفحه : ۱۴۶

سخت است،

و اینکه مساجد مخصوص عبادت و پرستش خدا است و نباید در پرستش پروردگار احدی را با او شریک گردانند،

و اینکه چون بنده خدا (محمّد ص) برای عبادت و فرمانبرداری خدا قیام نمود (طائفه جنّیان ازدحام کردند) و نزدیک بود بر سر او

بریزند،

ای پیمبر بگو من محققا میخوانم پروردگار خود را و احدی را (در عبادت) او شریک نمیگردانم،

و بگو من مالک نیستم برای شما نه ضرری و نه رشد و هدایتی،

و بگو من هرگز بکسی بجز خدا پناه نمیبرم و هرگز نیافته‌ام غیر از او پناهگاهی،

تنها وظیفه من تبلیغ رسالت و بیان دستورات الهی است و کسی که مخالفت کند خدا و رسول خدا را محققا برای او است آتش جهنم و همیشه در آن جهنم جاویدان است،

(و ای پیمبر کافران را رها کن) تا بزودی ببینند کی یارانش ضعیف‌تر و سپاهش کمتر است،

ای رسول بگو من خود نمیدانم آنچه که خداوند وعده داده آیا مدتش نزدیک است یا برای آن مدت دور قرار داده،

او است دانای غیب و هیچ کس بر عالم غیب دانا نیست،

مگر آن رسولی که برگزیده که ملائکه را از پیش رو و پشت سر او نگهبان قرار داده،

تا آنکه بداند پیمبران او رساندند رسالات پروردگار خود را و خدا بآنچه نزد رسولان خود است احاطه کامل دارد و بشماره و بعدد هر چیزی احاطه دارد

توضیح آیات

اشاره

وَ أَمَّا القاسِطُونَ فَکانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَباً (القاسط) ظالم و جور کننده در مقابل (مقسط) یعنی عادل و درستکار کسانی که ظلم و تعدی میکنند چه بنفس خود و چه بدیگران ستم می‌نمایند و از طریق حق منحرف میگردند آنان هیزم جهنم‌اند یعنی جهنم در باطن آنها مخفی است و همین طوری که آتش در هیزم مخفی است وقتی کبریت بآن زده شد آتش میگیرد و ظاهر میشود همین طور در اینکه عالم آتش کفر و نفاق و عصیان در باطن کفار و فساق و منافقین مخفی گردیده بکبریت مرگ آتشی که در نهاد خود تعبیه گرده‌اند یک دفعه شعله‌ور میگردد

صفحه : ۱۴۷

استقامت نمودن در مقام توحید روزی را وسیع میگرداند

وَ أَن لَوِ استَقامُوا عَلَی الطَّرِیقَهِٔ لَأَسقَیناهُم ماءً غَدَقاً اشاره به اینکه کسی که در طریق مستقیم قدم زند خداوند روزی وی را وسیع میگرداند و امور معاش وی منظم میگردد زیرا که آب سبب زیادی نعمت میگردد و ظاهرا مقصود کسانی میباشند که ایمان آورده بودند که اگر آنان بر طریق مستقیم شریعت استقامت نمایند آنها را سیراب میگردانیم و نظیر اینکه آیه آیات دیگری است مثل قوله تعالی در سوره اعراب آیه ۹۶ وَ لَو أَنَّ أَهلَ القُری آمَنُوا وَ اتَّقَوا لَفَتَحنا عَلَیهِم بَرَکاتٍ مِنَ السَّماءِ وَ الأَرضِ«۱» و دربار اهل کتاب فرموده وَ لَو أَنَّهُم أَقامُوا التَّوراهَٔ وَ الإِنجِیلَ وَ ما أُنزِلَ إِلَیهِم مِن رَبِّهِم لَأَکَلُوا مِن فَوقِهِم وَ مِن تَحتِ أَرجُلِهِم سوره مائده آیه «۲۷۰» و غیر اینها آیات بسیاری است که دلالت واضح دارد بر اینکه کسی که ایمان آرد و در طریق مستقیم توحید استقامت و پایداری نماید

علاوه بر فیوضات اخروی معاش زندگانی دنیای وی نیز منظّم میشود و صاحب عیش گوارا میگردد و شاید سرّش اینکه باشد وقتی انسان مطیع امر حق گردید و بتمام قوا و مشاعر و اعضا خدمت گذار گردید و رضای او را بر خواهشهای نفسانی خود ترجیح داد و در روش بندگی و پیرو حقیقت متمرکز و ثابت قدم گردید آن وقت تمام موجودات که جند حق و لشگر او و مسخّر امر تکوینی او میباشند همگی مطیع وی و خدمت گذار او میگردند و همین طوری که او رو بحق آورده تمام موجودات نیز رو باو آرند و ما یحتاج زندگانی وی را و آنچه باعتبار امور طبیعی محتاج باو است در دسترس او میگذارند و چون او بنفس قدسی خود سر اطاعت فرو آورده موجوداتی که بطفیل وجود او و برای خدمت گذاری وی پیدایش نموده و آفریده شده‌اند ذلیل

---

(۱) اگر اهل قریه‌ها و دهها ایمان می‌آوردند و متقی و پرهیزکار میگشتند هر آینه برای آنان برکات زمین و آسمان را باز مینمودیم.
(۲) و اگر اهل کتاب بپای میداشتند توریة و انجیل و آنچه برای آنها نازل شده بود از طرف پروردگار آنها هر آینه از بالای سر آنها و پائین پای آنان خوراک آنها میرسید یعنی معاش آنها فراوان میشد. [.....]

صفحه : ۱۴۸

و منقاد او میگردند اینکه است تعویل آیه که فرموده اگر مردم استقامت میافتند و در طریق درستی پایداری مینمودند از آب خوشگوارا معرفت و محبت خود آنان را سیراب مینمودیم و امور دنیای آنان را نیز مرتب و منظم میگردانیدیم که بفراغت بتوانند بار خود را بمنزل رسانند و در منزل امن و امان بیاسایند و چون حیات هر چیزی بآب است چنانچه فرمود وَ جَعَلنا مِنَ الماءِ کُلَّ شَیءٍ حَیٍّ اینکه است که آنچه در اثر استقامت در طریق توحید از فیوضات و انواع کرم و بخشش بانسان میرسد تشبیه بآب خوشگوار فرموده و شاید مقصود از ماء معنی اعم اراده شده زیرا که آب مادی جسمانی حیات بخش بدن و طبیعت مادّی است و آب رحمت که از سر چشمه فیض الهی تراوش نماید حیات بخش دل مرده انسانی است و محل پیدایش و جای فرود آمدن آن قلبی است که با متانت و استقامت و پایداری در طریق توحید و ایمان و تقوی همراه باشد کسی که طالب چشیدن آب رحمت و معرفت و محبت الهی است بایستی ایمان او با متانت و استقامت و بردباری توأم گردد بمجرد گفتن شهادتین و اکتفاء نمودن بظاهر اعمال انسان هرگز از آب معرفت و محبت حق تعالی سیراب نخواهد شد بعض مفسرین گویند مقصود از آیه اینکه است که وقتی جن و انس در طریق کفر استقامت نمودند ما بآب فراوان ارزاق آنان را فراوان میگردانیم تا آنچه در باطن آنها نهفته بروز و ظهور نماید و شاید بر اینکه قول آیات دیگری است مثل آنکه در سوره انعام آیه ۴۴ فرموده فَلَمّا نَسُوا ما ذُکِّرُوا بِهِ فَتَحنا عَلَیهِم أَبوابَ کُلِّ شَیءٍ حَتّی إِذا فَرِحُوا بِما أُوتُوا أَخَذناهُم بَغتَةً فَإِذا هُم مُبلِسُون«۱» و اینکه آیات منافی نیست با آن آیه که فرموده وَ مَن أَعرَضَ عَن ذِکرِی فَإِنَّ لَهُ مَعِیشَةً ضَنکاً«۲» زیرا که زندگی گوارا فقط بمال و فراوانی نعمت جسمانی و

---

(۱) پس چون فراموش کردند آنچه را که (پیمبران) آنان را متذکر نمودند میگشائیم برای آنان درهای هر چیز را تا وقتی که آنها فرحناک شدند بآنچه بآنها عطا شده یک دفعه از آنها میگیریم پس در آن هنگام آنان مأیوس میگردند.
(۲) کسی که اعتراض کند از یاد پروردگار من محققا زندگانی وی ناگوار میگردد.

صفحه : ۱۴۹

ریاست و مقام دنیوی نیست آن کسی که بتارگی قلب مبتلا و صفات حیوانی هر آنی وی را بطرفی میکشاند و آنی وی را راحت نمیگذارد پس چنین کسی عیش وی منقّص و در زندگانی ناراحت است لِنَفتِنَهُم فِیهِ وَ مَن یُعرِض عَن ذِکرِ رَبِّهِ یَسلُکهُ عَذاباً صَعَداً

یعنی آب خوش گوارا بشما عطا میکنیم و نعمتهای بسیار در دسترس شما میگذاریم برای اینکه شما را بیازمائیم که کدام یک از شما در ایمان استقامت دارید و کدام یک وقتی غنی و بی‌نیاز شدید مغرور میگردید و از توجه بحق اعراض مینمائید و کسی که از یاد حق تعالی اعراض کند سلوک و روش وی بسوی عذاب سخت و دوری از خداست.

اصلا حیات دنیا و نعمتهای گوناگون که برای انسان مهیّا شده بدلالت قوله تعالی خَلَقَ الْمَوتَ وَ الحَیاةَ لِیَبلُوَکُم برای آزمایش است که چه کس نعمت های الهی را در راه خشنودی او مصرف مینماید و چه کس کفران نعمت نموده سپاس گزاری ولی‌نعمت خود را نمینماید و نعمت‌های خدا را در غیر موقع مصرف مینماید.

وَ أَنَّ الْمَساجِدَ لِلّهِ فَلا تَدعُوا مَعَ اللّهِ أَحَداً مساجد جمع مسجد و مسجد در لغت بمعنی سجده‌گاه است و هر جایی که تأسیس برای عبادت گردیده خواه کلیسای عیسویان باشد یا کنس یهودیان یا مسجد مسلمانها چنین محلّی مسجد نامیده میشود و نباید در آنجا غیر از خدا خوانده شود و عبادت گردد.

بعضی چنین اظهار مینمایند که مقصود از مسجد آن هفت موضعی است که در حال سجده بایستی بر زمین گذاشت و آن پیشانی و دو کف دست و دو زانو و دو سر انگشت پا روایت از حضرت علی بن موسی الرّضا علیه السّلام است که معتصم عباسی از معنی آیه از حضرتش سؤال میکند حضرت فرمود آن اعضای هفت‌گانه است که در حال سجده بایستی بر زمین نهاد بعضی از مفسّرین گفته‌اند مقصود از مسجد تمام

صفحه : ۱۵۰

روی زمین است زیرا که خدای تعالی تمام روی زمین را مسجد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قرار داد چنانچه فرموده (جعلت لی الارض مسجدا و طهورا)

مفسّرین در شأن نزول آیه چنین گویند جنّیان گفتند ما چگونه بمسجد تو حاضر شویم و با تو نماز بخوانیم و راه ما بتو دور است اینکه آیه فرود آمد که همه جا محلّ عبادت خدا است بایستی در عبادت کسی را شریک خدا قرار ندهید وَ أَنَّهُ لَمّا قامَ عَبدُ اللّهِ یَدعُوهُ کادُوا یَکُونُونَ عَلَیهِ لِبَداً مقصود از بنده خدا که مخصوص بنام عبد اللّه است و متصف بمقام عبودیت و بندگی است پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و نبی اکرم است و اینکه اسم برازنده قامت رسای آن بزرگوار است.

و در اینکه محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خدا را بچه میخواند و مقصود از ایستادگی او چیست بین مفسرین گفتاری است بعضی گویند خدا را بکلمه لا اله الا اللّه میخواند دیگری گفته مقصود آن وقتی است که خلق را بسوی حق تعالی دعوت مینمود دیگری گفته آن وقتی بود که قرآن میخواند کادُوا یَکُونُونَ عَلَیهِ لِبَداً لبد بکسر همزه و فتح باء جمع لبده است و در لغت بمعنی تراکم و در هم ریخته گی و ازدحام نمودن و در هم شدن است.

شاید مقصود اینکه باشد که وقتی شخص رسول اللّه ایستادگی مینمود یا برای نماز یا تبلیغ رسالت یا برای تلاوت قرآن نزدیک بود ازدحام خلق بعضی بر سر یکدیگر افتند و در اینکه در آن موقع چه کسانی ازدحام مینمودند بعضی را عقیده اینکه است که در موقع دعوت بوده که افراد بشر و افراد جنّیان ازدحام مینمودند که کلام خدا را بشنوند بطوری که نزدیک بود بر سر هم ریزند دیگری گفته نه نفر جن بودند که استماع قرآن می‌نمودند وقتی بطائفه خود میرسیدند بآنان خبر میدادند که موقع تلاوت قرآن یا نماز مردم چنین ازدحام مینمودند بطوری که بر سر هم میریختند و بنا بر اینکه تفسیر، خداوند در اینکه آیه حکایت از کلام جن میکند که آنها چنین میگفتند و بعضی مفسّرین را رأی

صفحه : ۱۵۱

چنين است كه موقع تبليغ جن و انس ازدحام مينمودند كه كلام حق را خاموش كنند (و ابى اللّه الا ان يتمّ نوره) (حسن و قتاده) و اينكه معنى بسيار مناسبت با آيات بعد است كه فرموده قُل إِنَّما أَدعُوا رَبِّى وَ لا أُشرِكُ بِهِ أَحَداً قُل إِنِّى لا أَملِكُ لَكُم ضَرًّا وَ لا رَشَداً حضرتش در مقام اظهار نيستى خود و فناء فى اللّه و منتهى درجه فقر و بندگى خود نسبت بمقام الوهيّت بامر حق تعالى چنين اظهار مينمايد كه من عبد ذليل فقيرى هستم كه از خود هيچ قدرت و اراده ندارم هر چه هست از او و قائم باو است و مقصود اينكه است كه بگو بخلق غرض من سيادت و رياست و تفوّق بر شما نيست و من از خود هيچ ندارم فقط از طرف خداوند مأمور گرديده‌ام كه شما را بسوى حق و حقيقت رهبرى نمايم و شما را در جادّه سعادت و فيروزى رهسپار گردانم قُل إِنِّى لَن يُجِيرَنِى مِنَ اللّهِ أَحَدٌ وَ لَن أَجِدَ مِن دُونِهِ مُلتَحَداً إِلّا بَلاغاً مِنَ اللّهِ وَ رِسالاتِهِ مفسّرين در شأن نزول آيه چنين گويند كه مشركين برسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم گفتند از دين خود برگرد و دست از تبليغ خود بردار تا تو را پناه دهيم اينكه بود كه خداوند بپيمبرش دستور ميدهد كه بگو مرا هيچ راهى نيست كه از فرمان حق تعالى بيرون روم و از عذاب او فرار نمايم مگر آنكه تبليغ رسالت كنم يعنى اگر بخواهم دست از دين و تبليغم بردارم در سخت‌ترين عذاب الهى واقع ميگردم و راه فرارى از عذاب او ندارم مگر انجام وظيفه دهم و فرمان رسالت را انجام دهم وَ مَن يَعصِ اللّهَ وَ رَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نارَ جَهَنَّمَ خالِدِينَ فِيها أَبَداً ظاهرا مقصود از نافرمانى و عصيان بقرينه خالِدِينَ فِيها أَبَداً كفر و الحاد است نه هر گناهى زيرا بقرينه آيات و اخبار ايمان باصول ديانت مانع از خلود در جهنم است مخصوصا با تأكيد بلفظ (ابدا) كه ميرساند كافرى كه از روى ضديت

صفحه : ۱۵۲

انكار و الحاد نمايد مجازات و كيفر اعمال وى چنين است كه بايستى هميشه در عذاب و شكنجه قهر الهى باشد چگونه ممكن است كسى كه اقرار بشهادتين و وحدانيت الهى دارد اگر چه معصيت كار باشد با كفّار و مشركين در خلود در جهنم يكسان باشد هرگز چنين نيست مگر آنكه منافق باشد كه فقط بزبان اقرار نمايد و بقلب منكر كه همچه كسى را نميتوان در تعداد مسلمانها بشمار آورد و چنانچه بعض مفسرين گفته شايد مقصود از (من) موصوله (مَن يَعصِ اللّهَ) خود رسول اكرم است و مقصود از (رسوله) جبرئيل حامل وحى باشد و معنى آيه چنين باشد كسى كه در تبليغ رسالت نافرمانى كند و از اداى وحى اعراض نمايد و دستورات الهى را كه بتوسط حامل وحى كه رسول پروردگار است انجام ندهد چنين كس براى وى است آتش جهنم و هميشه در آن جاويدان است و چون ترك تبليغ از بزرگترين گناهان بشمار ميرود وقتى گناه بسيار بزرگ شد البته كيفر و مجازات آن نيز بمناسبت بزرگى گناه بزرگ ميشود پس جاى آن را دارد كه از باب تأكيد بفرمايد جزاى ترك تبليغ خلود در جهنّم است. (فخر رازى) حَتّى إِذا رَأَوا ما يُوعَدُونَ فَسَيَعلَمُونَ مَن أَضعَفُ ناصِراً وَ أَقَلُّ عَدَداً شايد آيه در مقام ردّ قول كفّار باشد كه چون آنها داراى ياران زياد و سپاهيان بسيار بودند و در اول بعثت جماعت مسلمين كم بودند چنين گمان ميكردند كه پيمبر اكرم را مغلوب مينمايند و در آيه بخواهد بفرمايد شما صبر كنيد تا وقتى كه سيطره اسلام بلند شود و

شوكت و جلال آن عالم‌گير گردد آن وقت خواهيد فهميد كه ما و شما كدام يك سپاهش زيادتر و ياورانش بيشترند و اينكه معنى مناسب تر بنظر ميآيد زيرا اگر بخواهيم أَضعَفُ ناصِراً وَ أَقَلُّ عَدَداً را حمل بر قيامت كنيم با آن آياتى كه مضمونش اينكه است كه كافر در قيامت اصلا يار و ياورى كه بتواند رفع عذاب از وى كند ندارد جمع نميشود زيرا از لفظ (اضعف و اقل) در آيه باعتبار آنكه افعل التّفضيل است چنين بر ميآيد كه آنها يار و سپاه دارند

صفحه : ۱۵۳

لكن از مسلمانها كه يار و سپاه پيمبر خاتمند صلّى اللّه عليه و آله و سلّم كمترند پس جمع آيات باين ميشود كه آن آياتى كه دلالت

دارد كه كفّار اصلا يار و ياورى ندارند حمل بر قيامت كنيم و اينكه آيه بالا كه دلالت دارد كفار يار و ياور دارند لكن كمتر و ضعيف‌تر از ياران پيمبرند حمل بر همين عالم دنيا نمائيم قُل إِن أَدرِي أَ قَرِيبٌ ما تُوعَدُونَ أَم يَجعَلُ لَهُ رَبِّي أَمَداً اينكه آيه و امثال آن در مقام پاسخ حرف مشركين است كه وقتى آيات راجع بزنده شدن در قيامت را مى‌شنيدند از روى استهزاء و سخريه ميگفتند ساعت موعود چه وقت خواهد بود يك جا در پاسخ ميفرمايد (عَسى أَن يَكُونَ قَرِيباً) و در اينجا اظهار بى‌اطلاعى مينمايد كه من اطلاعى از موقع رسيدن وعده‌گاه الهى ندارم بسته بخواست و تقدير او است بخواهد بزودى انجام ميدهد يا مدت رسيدن آن را طولانى ميگرداند.

اينكه دو آيه اگر چه بظاهر با هم تنافى دارند لكن ممكن است با هم جمع نمائيم به اينكه گفته شود چون زمان منتزع ميگردد از متجدّدات زمانى پس باين اعتبار قرب و بعد كه صفت زمان است نسبت بموجودات زمانى تفاوت ميكند اينكه است كه رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم باعتبار جهت بشريت كه زمانى است در پاسخ كفّار از وقت وقوع قيامت اظهار بى اطلاعى ميكند كه نميدانم موقع ظهور قيامت نزديك است يا دور لكن باعتبار آنكه تمام ازمنه نسبت بذات مقدس كبريايى الهى آن مينمايد چنانچه تمام امكنه و مكانها نسبت باو نقطه‌اى مينمايد اينكه است كه حضرتش باعتبار مقام ولايت و مظهريتش بصفات الوهيت و علم لدنى او فرموده (عَسى أَن يَكُونَ قَرِيباً) عالِمُ الغَيبِ فَلا يُظهِرُ عَلى غَيبِهِ أَحَداً، إِلّا مَنِ ارتَضى مِن رَسُولٍ (الّا) استثنا است كه اول بطور عموم علم بغيب را از غير نفى مينمايد و اختصاص ميدهد بخدا كه كسى عالم بغيب نيست مگر او و بعد استثنا مينمايد پيمبران را

صفحه : ۱۵۴

كه آنها را نيز دانا ميگرداند بغيب بقدرى كه براى تبليغ رسالت و اظهار كرامت ضرورى است و بايستى از عالم غيب مطلع باشند كه مردم را بجاده حق و حقيقت رهبرى نمايند و از عوالمى كه در پيش دارند بياگاهانند اگر پيمبران مثل باقى مردم اطلاع از عوالمى كه در پشت سر آنان است نداشته و بكلّى بى‌اطلاع باشند چگونه توانند راه سعادت و طريق ترقى و تعالى و آنچه تكميل بشريان ميشود بآنان بياموزند هرگز ممكن نيست

سخنان دانشمندان راجع بعلوم پيمبران

در اينكه آيا علوم پيمبران فعلى است يا انفعالى يعنى آيا فعليت وجود آنها چون سرشته شده از عالم علّيين و عالم مجردات ميباشد تمام علوم يعنى آنچه در قوه بشرى است و در افراد بشر بكمال نرسيده در آن بزرگواران خصوصا رسول خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بالفعل موجود است بطورى كه صفحه كاينات در نظر شهود آنها هميشه حاضر است يا انفعالى است كه آنچه را خدا بخواهد و در امر رسالت لازم باشد بتوسط وحى يا اتّصال آنها بعالم مجرّدات و عالم عقول دانا ميگردند نظر به اينكه در بسيارى از آيات قرآنى كه خدا امر ميفرمايد چه بپيمبران پيش و چه برسول خاتم كه (بگو من عالم بغيب نيستم و غيب را نميداند) مگر خدا و آيات ديگر مثل همين آيه بالا كه در وقت وقوع قيامت اظهار بى اطلاعى ميفرمايد و نظائر آن بسيار است كه پيمبران اظهار مينمايند كه ما چيزى نميدانيم مگر آن اندازه‌اى كه بما وحى برسد از اينها معلوم ميشود كه علم پيمبران انفعالى است نه فعلى يعنى بتوسط وحى يا اتصال بعقول مجرد عالم ميگردند بآنچه خدا بخواهد و نظر بشأن و مقام پيمبرى كه آن كس كه داراى نفس قدسى و مقام عنديت عند اللّه نداشته باشد كه لازمه آن اطلاع بر بسيارى از امور است هرگز لايق پيمبرى و رهنمايى خلق نميباشد و نيز يكى از شرايط مرتبه نبوّت اينكه است كه شخص نبىّ بلكه امام و آن كس كه بپيشوايى خلق انتخاب ميگردد بايستى داراى مقام ولايت كليه الهيّه باشد كه آن تحقق نمپذيرد مگر باحاطه بر بسيارى از موجودات

صفحه : ۱۵۵

و عوالم بخصوص نفس پیمبر خاتم (ص) که اوّل ما خلق اللّه بشمار میرود پس بنا بر اینکه علوم پیمبران فعلی است که در دانستن هر چیزی از نفس قدسی خود که مظهر و نماینـد تام صـفات الهی و علم ازلی او است اسـتمداد میطلبنـد نه از غیر و لو اینکه اتصال تام بعقول کلیه و عالم مجرده نیز دارند.

خلاصه ممکن است خداوند در روح قدسی آنان جوهر و حقیقتی مأخوذ گردانیده که بدون اینکه از جای دیگر منفعل گردند تمام علوم یا بسیاری از علوم از جوهر ذاتشان استفاده نمایند.

و شایـد اینکه بطور کلی میفرمودند من عالم بغیب نیستم و عالم بغیب فقط خدا است و بس مقصود اینکه باشد که چون من ممکنی هستم از ممکنات و بشری هستم مثل شما و از خود هیچ ندارم دانای مطلق خدا است و تمام فیوضات نیز از طرف او افاضه میگردد بهر کس هر چه بخواهـد عطا مینمایـد و اینکه در بعضی امور اظهار بی‌اطلاعی مینمودنـد شایـد از جهت اشتغال آنان بامور طبیعی مخصوصا امر بتبلیغ بوده باشد یا مقصود از نفی مطلق که عالم بغیب نیستم عدم اطلاع کامل و انکشاف تام باشد.

و باین بیان مرتفع میگردد توهّم آنکه چگونه خداونـد علم بغیب را منحصر میگردانـد بذات مقدّس خود و بقدری که برای سفرای خود بپسندد چنانچه در آیه بالا فرموده إِلّا مَنِ ارتَضی مِن رَسُولٍ در صورتی که از طریق مشاهده و عیان و تواتر ثابت گردیده که غیر رسول از اولیاء بلکه از بعض مرتاضین و منجمین و اهل فراست و غیر آنان نیز بعض اخبار بغیب ظاهر شده.

به اینکه گوئیم فرق است بین اخبار بغیبی که از انبیاء صادر میگردد و آنچه از غیر آنها ظهور مینمایـد به اینکه علوم انبیاء مأخوذ از معدن علوم حق و از سر- چشمه دریای بی‌پایان علم ازلی بقلب پاك آنها ترشّح نموده زیرا که آن بزرگواران مظهر و نماینده علم الهی میباشند و بدون واسطه ارتباط کامل باو دارند اینکه است که در علم بغیب که بکلی عاری از جهات خارجی و شرایط و معدّات طبیعی است مقترن

صفحه : ۱۵۶

نموده علوم پیمبران را بعلوم خود.

امّا علوم اولیاء غیر از انبیاء غالبا از روی فراست است که در حدیث نبوی است (اتقوا فراسة المؤمن فانه ینظر بنور اللّه) تحقق میپذیرد یا بطور وراثة از نبی علیه السّلام انجام میگیرد که از باطن مبارك او بباطن تا بعین او سرایت مینماید و اخبار کهنه و منجمین و غیر آنها غالبا بتوسط اسباب و معدات یا از راه ظن و تخمین و بعضی امارات میباشد اینکه است که در بیشتر اوقات دروغ آنان در اخبارشان زیادتر از واقع و صدق است.

فَإِنَّهُ یَسلُکُ مِن بَینِ یَدَیهِ وَ مِن خَلفِهِ رَصَداً کسی عالم بغیب نیست مگر آن اندازه دانش و اطلاعاتی که خداوند برای پیمبرانش پسندیده و در امر رسالت محتاج بآن میباشند و در اطراف او فرشتگانی گماشته و حفظه قرار داده که هنگام نزول وحی شیاطین و جنیان را منع و طرد نمایند که اطلاع از کلمات وحی که از عالم ما فوق الطبیعه فرود می‌آید پیدا ننمایند تا آنکه استراق سمع نموده بکهنه بیاموزند و معجزه با سحر مشتبه گردد و نیز ملائکه حراست کنند او را از شیاطین که ممکن است بصورت ملک گردند برای آنکه در امر وحی خلل رسانند.

لِیَعلَمَ أَن قَد أَبلَغُوا رِسالاتِ رَبِّهِم وَ أَحاطَ بِما لَدَیهِم وَ أَحصی کُلَّ شَیءٍ عَدَداً تا آنکه کفّار بدانند یا خود حضرتش بداند یا خدا بدانـد بنا بر اختلاف گفتها و آرای مفسرین که آنچه پیمبران مأمور بودنـد در تبلیغ رسالت بدون خلل بخلق رسانند و خداوند دانای مطلق و بآنچه نزد آنها است احاطه دارد و عدد و شماره هر چیزی را احصا نموده و در علم حضوری او مکشوف است.

صفحه : ۱۵۷

سورة المزمّل

اشاره

مكيّة و هى عشرون آية

[سوره المزمل (۷۳): آيات ۱ تا ۱۴]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
يا أَيُّهَا المُزَّمِّلُ (۱) قُمِ اللَّيلَ إِلاّ قَلِيلاً (۲) نِصفَهُ أَوِ انقُص مِنهُ قَلِيلاً (۳) أَو زِد عَلَيهِ وَ رَتِّلِ القُرآنَ تَرتِيلاً (۴)
إِنّا سَنُلقِي عَلَيكَ قَولاً ثَقِيلاً (۵) إِنَّ ناشِئَةَ اللَّيلِ هِيَ أَشَدُّ وَطئاً وَ أَقوَمُ قِيلاً (۶) إِنَّ لَكَ فِي النَّهارِ سَبحاً طَوِيلاً (۷) وَ اذكُرِ اسمَ رَبِّكَ وَ تَبَتَّل إِلَيهِ تَبتِيلاً (۸) رَبُّ المَشرِقِ وَ المَغرِبِ لا إِلهَ إِلاّ هُوَ فَاتَّخِذهُ وَكِيلاً (۹)
وَ اصبِر عَلى ما يَقُولُونَ وَ اهجُرهُم هَجراً جَمِيلاً (۱۰) وَ ذَرنِي وَ المُكَذِّبِينَ أُولِي النَّعمَةِ وَ مَهِّلهُم قَلِيلاً (۱۱) إِنَّ لَدَينا أَنكالاً وَ جَحِيماً (۱۲) وَ طَعاماً ذا غُصَّةٍ وَ عَذاباً أَلِيماً (۱۳) يَومَ تَرجُفُ الأَرضُ وَ الجِبالُ وَ كانَتِ الجِبالُ كَثِيباً مَهِيلاً (۱۴)

ترجمه

بنام خدای رحمن مهربان
ای کسی که کلیم بخود پیچیده‌ای،
برخیز در شب (بعبادت) مگر کمی از شب را،
که نصف یا چیزی کمتر از نصف (بر استراحت بیفزا)
یا چیزی بر نصف زیاد کن و آیات قرآن را بتأنی و مرتّب تلاوت کن،
ما بزودی بر تو القا میکنیم کلام سنگینی (قرآن)،
محققا بر خواستن در شب در موافقت محکم‌تر و در گفتار درست‌تر است،
و البته در روز تو را آمد و رفت و کار بسیار و وقت وسیع است،
و یاد کن باسم پروردگارت و بکلی از غیر او دل ببر و باو رو کن،
پروردگار مشرق و مغرب نیست الهی مگر او را وکیل خود گردان،
(و بر جفای کافران و گفتار زشت آنان صبر کن و از آنان بطور نیکو دوری نما،
و کسانی که صاحب نعمتند و تکذیب تو را می‌کنند کار آنان را بمن واگذار که اندکی بآنها مهلت میدهم

صفحه : ۱۵۸

محققا نزد ما برای کافرین بندهای گران و آتش سوزان،

و طعام گلوگیر و عذاب دردناک مهیا است،

روزی که زمین و کوه‌ها بلرزه آیند و تلّ ریگی شود و چون موج روان گردد.

توضیح آیات

اشاره

(مزمّل) در اصل (تزمّل) بتا بوده تا را (م) کردند بصیغه اسم فاعل در آمد مزمّل شد و در لغت بمعنی پیچیدگی لباس است گویند اینکه آیه در شب فرود آمده در حالی که حضرت گلیمی یا قطیفه‌ای بخود پیچیده و خوابیده بود خطاب از مصدر جلال احدی میرسد یا أَیُّهَا المُزَّمِّلُ قُمِ ای گلیم بخود پیچیده برخیز و بخدمت و عبادت قیام نما

سخنان مفسرین در شأن نزول آیه

(۱) اول دفعه‌ای که جبرئیل در کوه حرا آنجایی که حضرتش مشغول عبادت و ریاضت بود بروی فرود آمد خوف و وحشت او را گرفت و از کوه پائین آمد در حالی که بدن مبارکش میلرزید و گفت (زمّلونی) مرا بپوشانید آن وقت ثانیا جبرئیل فرود آمد و گفت یا أَیُّهَا المُزَّمِّلُ (إبن عباس) (۲) حضرتش برای مهیای نماز لباس بخود پیچیده اینکه بود که خطاب رسید ای لباس بخود پیچیده برخیز (۳) شبی حضرت لباس بخود پیچیده و خوابیده بود خطاب رسید (قُمِ اللَّیلَ) (۴) حضرت شبی در منزل خدیجه بود و با او مأنوس گردیده و گویا اینکه حالت مناسب مقام او نبود خطاب شد ای لباس بخود پیچیده بر خیز و بوظائف عبودیّت قیام نما (۵) یا أَیُّهَا المُزَّمِّلُ ای کسی که امر بزرگی بخود پیچیده‌ای یعنی رسالت برخیز و بوظیفه پایداری نما گویا خطاب از مصدر جلال الهی میرسد که ای انسان ما دنیا را بالش

صفحه : ۱۵۹

استراحت تو قرار نداده‌ایم برخیز و بشتاب و آنی سستی منما (وَ اذکُرِ اسمَ رَبِّکَ وَ تَبَتَّل إِلَیهِ تَبتِیلًا) راه طولانی پر خطری در جلو داری وقت کوشش است نه وقت استراحت یا أَیُّهَا الإِنسانُ إِنَّکَ کادِحٌ إِلی رَبِّکَ کَدحاً فَمُلاقِیهِ سوره انشقاق آیه ۶ دنیا بازار تجارت و جای کوشش است نه جای خواب و استراحت دنیا رخت خواب تن پروری را برای تو پهن میکند تو نباید در آن بیاسایی سرمایه خود را از دست مده روزها و شبهای عمر خود را غنیمت بشمار تا وقت از کفت نرفته کار کن تا سود بسیار ببری و راضی مشو که آن گوهر گران بهایی که مبدء آفرینش در ذات تو بودیعه گذارده برایگان از دست بدهی و فقیر و بی‌نوا گردی و در بازار قیامت جز خسران و رسوایی چیزی عاید تو نگردد قُمِ اللَّیلَ إِلّا قَلِیلًا، نِصفَهُ أَوِ انقُص مِنهُ قَلِیلًا أَو زِد عَلَیهِ بقاعده عربیّت نصفه بدل از لیل است یعنی عوض تمام شب نصف شب را قیام نما از اینکه آیه چنین بر می‌آید که اندازه تهجّد و عبادت شب را باختیار حضرتش گذارده که بعبادت قیام نماید بقدری که عسر و حرج لازم نیاید بعضی گفته‌اند ابتداء حضرتش با اصحاب برای آنکه بقدر لزوم در عبادت شب ایستادگی نمایند خود را بزحمت میانداختند و همه شب را بعبادت می‌پرداختند تا آنکه پای مبارکش ورم کرد اینکه بود که حد و اندازه عبادت شب را باختیار خودش واگذار نمود و دستور رسید اگر خواهی نصف شب و اگر خواهی کمتر از نصف

و اگر خواهی قدری بر نصف زیاد کن تا آنکه قدری استراحت نماید و حق بدن نیز مراعات گردد

سخنان مفسرین در باره نماز شب که از اول واجب بوده یا مستحب

(۱) نماز شب اول بر رسول اللّه (ص) واجب بود بدلیل قوله تعالی (قُمِ اللَّیلَ) زیرا که امر دلالت بر وجوب دارد پس از آن برای تشریع نمازهای یومیه ۱۷ رکعت

صفحه : ۱۶۰

وجوبش نسخ شده و استحبابش باقی مانده. (إبن عباس) (۲) بروایت هشام میگوید بعایشه گفتم خبر بده مرا از قیام رسول اللّه گفت آیا سوره مزمّل را نخوانده‌ای گفتم آری گفت خداوند در اول اینکه سوره نماز را برسول اللّه واجب نمود و برای پیغمبر (ص) و اصحابش تا یک سال واجب بود پس از آن وجوبش نسخ شد و استحبابش باقی ماند (تفسیر مجمع البیان از قتاده) (۳) چون در آیات چیزی نیست که دلالت کند بر نسخ پس بایستی کلام را بظاهرش گذاشت و آن اینکه است که بگوئیم از اول مستحب مؤکّد بوده بدلیل قوله تعالی وَ مِنَ اللَّیلِ فَتَهَجَّد بِهِ نافِلَةً لَکَ نیز اگر بر شخص رسول اللّه (ص) نماز شب واجب بود بایستی برای امت هم واجب باشد بدلیل قوله تعالی (فَاتَّبِعُوهُ) (تفسیر ابو الفتوح رازی) وَ رَتِّلِ القُرآنَ تَرتِیلًا پس از آنکه حضرتش مأمور میگردد بقیام در شب و عبودیت و بندگی، امر دیگری میرسد که در موقع تلاوت قرآن عجله ممکن بلکه با تأنّی بخوان تا آنکه در اسرار و رموز آن پی‌ببری و در آیات آن دقیق گردی و چون امت بایستی بحکم (فاتبعوه) تابع پیمبر خود (ص) باشند اینکه حکم عمومیّت پیدا میکند که سزد هر کس قرآن میخواند بایستی با تأنی و شمرده بخواند تا آنکه ببعضی از اسرار مندرجه آن پی‌ببرد مثل اینکه از آیاتی که دلالت بر عظمت خداوندی دارد بزرگی و هیبت او را در نظر آرد و نیز وقتی بآیات رحمت و رأفت خداوندی رسید قلب او باز شود و محبت الهی را در قلب خود بپروراند و با او مأنوس گردد.

شکّی نیست کسی که خدا را دوست دارد بیاد او و کلام او و آثار او مبتهج و مسرور میگردد اینکه است که آیات قرآن را چون کلام او است با تأنّی و فکر و دقّت قرائت مینماید زیرا که لازمه دوستی هر چیزی دوستی آثار او است پس شاید مقصود از ترتیل چنانچه بعض مفسّرین گفته‌اند حضور قلب و تحصیل معرفت بخدا است

صفحه : ۱۶۱

إِنّا سَنُلقِی عَلَیکَ قَولًا ثَقِیلًا از جمله (سنلقی) معلوم میشود که اینکه آیه یا اینکه سوره اول دفعه وحی بوده که بتوسط جبرئیل یا بغیر واسطه بر حضرتش فرود آمده.

سخنان مفسرین در معنی قول ثقیل

۱- چون خداوند پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خود را امر بنماز شب فرمود گویا گفته ما تو را امر نمودیم بنماز شب برای آنکه میخواهم بزودی کلام بزرگی بر تو القا نمایم و تو بایستی خود را مهیّا نمایی برای قبول آن و سعی کن که نفس و روحت مستعدّ گردد برای آن امر بزرگ و چنین استعدادی پدید نمیگردد مگر بقیام در شب و ایستادگی در مقام عبودیّت و بندگی زیرا وقتی انسان در شب تاریک مشغول عبادت و ذکر و ستایش معبود یکتا گردید و با کمال تضرّع و خضوع روی بحق نمود و از امور

حسّی و علاقه جسمانی چیزی وی را مانع نگردید آن وقت نفس و روح او مستعد میگردد برای اشراق نور جلال الهی و مهیّا میگردد برای تجرّد تام و بقدر استعدادش منکشف میگردد بروی اسرار کاینات. پس چون نماز شب اثر دارد در صفای نفس اینکه بود که شخص رسول اللّه (ص) مأمور بنماز شب گردید تا آنکه استعداد کامل پیدا نماید برای قبول آن امر بزرگ و قلب مبارکش محل پذیرفتن ودائع الهی گردد و تمام معنی همان است که رسول اکرم (ص) فرموده

ان لربکم فی ایام دهرکم نفحات الا فتعرضوا لها

«۱» (۲) مقصود از امر سنگین قرآن است و آنچه در او است از مقرّرات و دستورات که آنها امور شاقه و تکالیفی است مشکل بر مسلمانها عموما و بر خود رسول اللّه خصوصا که اول خودش بایستی تحمل بار تکلیف نماید و ثانیا امتش را ملزم بعمل نماید زیرا که اصلا تکلیف مأخوذ از کلفت و تحمل امور شاقه است (۳) مقصود از قول ثقیل وحی است که در موقع وحی بدن مبارک رسول اللّه (ص) سنگین میشد بطوری که اگر بر شتری سوار بود و وحی میرسید از سنگینی بدن مبارکش

---

(۱) آگاه باشید که از برای پروردگار شما در روزگار زندگانی شما نسیمهای رحمتی است.

صفحه : ۱۶۲

شتر بزمین میخورد (۴) مقصود از ول ثقیل قرآن است که شأنش بزرگ است و تا آخر دنیا باقی ماند چنانچه در سوره حجر آیه ۹ فرموده إِنّا نَحنُ نَزَّلنَا الذِّکرَ وَ إِنّا لَه لَحافِظُون«۱» (۵) قرآن ثقیل است زیرا که مشتمل بر محکم و متشابه و ناسخ و منسوخ است و کسی فرق بین آنها را نتواند گذاشت مگر علمایی که راسخون در علم میباشند که احاطه دارند بجمیع علوم عقليّه و نقليّه و چون چنین است امر قرآن ثقیل و عظیم است و فخر رازی در تفسیر کبیر ده قول از مفسرین باز نموده که ما برای اقتصار از باقی گفتار آنان خود داری نمودیم إِنَّ ناشِئَةَ اللَّیلِ هِیَ أَشَدُّ وَطئاً وَ أَقوَمُ قِیلًا ناشئهٔ بمعنی لغوی چیزی را گویند که تازه پدید گشته و حادث شده مذکرش ناشی و مؤنث آن ناشئهٔ (و وطأ) مصدر وطاءت بمعنی موافقت و ملاطفت است

سخنان مفسرين در معنی ناشئته

(ناشئهٔ اللیل) ساعات شب و اجزاء آنات آن است که دنبال هم و پی در پی پدید میگردد باین اعتبار اجزاء و ساعات تمامش را ناشئهٔ گویند (۲) از امام زین العابدین چنین روایت کرده‌اند که ناشئهٔ ما بین مغرب است تا موقع عشاء (۳) مقصود از ناشئهٔ اللیل آن واردات روحانی و خواطر نورانی است که در ظلمت شب منکشف میگردد و آن را ناشئهٔ نامیده برای اینکه اینکه حالت پدید نمیگردد مگر در شب زیرا که انسان در جای تاریک که حواسش بمحسوسات مختل نگردد هر گاه رو کرد بعبادت و ذکر البته در آن وقت قلب وی باز میشود و امور روحانی و اشراقات نورانی بر او ظهور مینماید و پدید شدن اینکه حالات مخصوص بسبب است لکن در روز چون حواس انسان مشغول بامور طبیعی و ضروریات

---

(۱) بحقیقت ما نازل گردانیدیم ذکر (یعنی قرآن) را و محققا ما حافظ و نگهبان او میباشیم.

صفحه : ۱۶۳

زندگانی است اینکه حالت برای وی پدید نمیگردد و اینکه حالات را ناشئهٔ گویند برای آنست که در شب گاهی افکار و تأملات

پدید میگردد و گاهی انوار و مکاشفات اشراق مینماید و گاهی انفعالات نفسانی از ابتهاج بعالم قدس روی میدهد و گاهی تخیّلات و حالات عجیبه پیدا میگردد و جامع تمام اینکه حالات را ناشئه نامیده‌اند (فخر رازی) خلاصه ناشئه در دو معنی استعمال شده یکی ساعات شب و دیگر پی در پی در آمدن حالت نفسانی پس بنا بر اینکه مقصود از ناشئه ساعات شب باشد معنی آیه چنین میشود ساعات شب بسیار موافق عبادت و خضوع و خشوع میباشد و اگر ناشئه را بمعنی پی در پی در آمدن حالات گرفتیم معنی آیه چنین میشود که برای پدید شدن حالات شب مناسب‌تر و موانع کمتر است و ممکن است یک معنی جامع بگیریم زیرا که پدید شدن حالات منوط بعبادت است إِنَّ لَکَ فِی النَّهارِ سَبحاً طَوِیلًا شاید مقصود اینکه باشد که چون تو در روز مشغول امر تبلیغ و ارشادی اینکه است که برای عبادت شب مناسب‌تر و در موافقت محکم‌تر و در گفتار درست‌تر است وَ اذکُرِ اسمَ رَبِّکَ وَ تَبَتَّل إِلَیهِ تَبتِیلًا (تَبَتَّل) تبل بمعنی لغوی قطع است و مفسرین تبتّل در آیه را باخلاص تعبیر نموده‌اند و گویند مریم صدیقه (ع) را بتول نامیده‌اند برای اینکه از خلق و مال و آنچه بود از امور دنیا منقطع گردیده حتی شوهر اختیار ننمود و در بیت- المقدس مشغول بعبادت گردیده و نیز فاطمه صدیقه (ع) را بتول گفته‌اند نظر به اینکه از هر چیزی رو گردانیده و منقطع از خلق و رو بحق آورده بود و شوهر اختیار کردن آن معصومه نیز بامر خدا و رسول بود نه برای حظوظ نفسانی (وَ اذکُرِ اسمَ رَبِّکَ) خطاب بپیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده و حضرتش را بدو عمل مأمور گردانیده یکی پروردگارت را باسماء حسنی یاد کن و دیگر از خلق منقطع شو و پشت بخلق و رو بحق گردان شاید مقصود اینکه باشد که اگر چه بحسب ظاهر برای تبلیغ رسالت بایستی با مردم رو برو شوی لکن در باطن و حقیقت رو بحق

صفحه : ۱۶۴

آر و قبله حقیقی تو خدا باشد نه خلق.

ذکر دو قسم است یکی ذکر لسانی و دیگر ذکر قلبی و ذکر لسانی نیز دو قسم است یکی گفتن اسماء الحسنی بزبان مثل (الحیّ القیّوم) (لا اله الا اللّه) و باقی اذکار با حضور قلب و تذکر معنی.

و دیگر گفتن همین اسماء الحسنی که همین اسماء را در دل بگذراند با توجه بمسمی و اینها را ذکر لفظی گویند.

قسم دیگر از ذکر ذکر قلبی است که لفظی در کار نیست و آن متذکر بودن و توجه نمودن بخدا است در همه حال و شاید اشاره بقسم اول دارد بهر دو معنی قوله تعالی در آیه بالا- (وَ اذکُرِ اسمَ رَبِّکَ) و اشاره بقسم دوم دارد در سوره اعراف آیه ۲۰۴ وَ اذکُر رَبَّکَ فِی نَفسِکَ تَضَرُّعاً وَ خِیفَةً«۱» اصل ذکر و تذکر بیاد بودن و متذکر بودن مذکور است اینکه قدر که در آیات و احادیث تأکید بذکر شده حتی غایت و نتیجه نماز که اشرف عبادات است ذکر گفته (انما الصلاة لذکری) پس مقصود از ذکر نه فقط ذکر زبانی و لقلقه لسان است بلکه در اینجا که پیمبر اکرم خود صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را امر بذکر میکند مقصود اینکه است که خدا را یاد کن باسماء الحسنی که وقتی مثلا- گفتی (یا ربّ) متذکر مقام ربوبیت گردی یا وقتی گفتی (یا رحمن) متذکر شمول رحمت او گردی و همچنین هر اسمی که بزبان راندی مسمی آن اسم را متذکر گردی در تفسیر کبیر چنین گفته مثلا وقتی گفتی (یا ربّ) و در مقام مطالعه انواع تربیت و احسان او بر آمدی پس مادامی که مشغول مطالعه الاء و نعمتهای او میباشی از ذات حق تعالی انصراف داری لکن بکثرت مطالعه در آثار روح و قلب تو باز میشود و ترقی مینماید و از آثار منتقل بصفات میگردی و مشغول میشوی بمطالعه صفت الوهیّت و هیبت و بزرگی مقام الهیّت بر قلب تو غالب میگردد چنانچه فرموده فَاذکُرُوا اللّهَ کَذِکرِکُم آباءَکُم زیرا که الهیّت عبارت از قهّاریت و عظمت و عزت و صمدانیت

---

(۱) یاد کن پروردگار خود را در باطن و نفس خود با تضرع و فروتنی

صفحه : ۱۶۵

او است و در اینکه مقـام مردد میگردی بین صـفات جلال و تنزیه و تقـدیس تا آنکه منتقل گردی بمقام هویت احـدی و آن مقامی است که زبان عاجز از گفتن و قلم قاصر از نوشتن است.

پس از آنکه شـخص باین مقام رسـید توقّف میکنـد زیرا که دیگر مقامی نیست که بتوان از صـفتی منتقل بصـفات دیگری شد و نیز هویّت احـدی مرکب نیست که بتوان از جزئی بجزء دیگر منتقل گردیـد و نیز آن هویت احـدی مناسـبتی با حالات نفسانی نـدارد تا بتوان با آن مقایسه نمود پس آن ظاهر است زیرا که مبدء ظهور هر ظاهری است و باطن است زیرا که فوق ادراک و فهم عقل اسـت پس منزّه است کسـی که از شدّت ظهور و کمال وجود نزد عقل مخفی گردیده (پایان) آری چنین است کسـی را که سـعادت قرین وی گردید و از مقامات آثار و صفات گذشت و مقام هویت احدی را در آینه صفات و آثار بوجهی که در خور مقام انسانیّت است مشاهـده نمود دیگر مقام بالاتری برای وی متصور نیست لکن واصـلین باین مقام از حیث ظهور و خفا و از حیث تجلّی و اسـتتار و از حیث دوام مشاهـده و محجوبیّت تفاوت بسـیاری مشاهـده شـده و شایـد سرّش اینکه باشد که ممکن نیست احدی از ممکنات تواند درک حقیقت و کنه ذات واجب الوجـود را بنمایـد (مـا للـتراب و ربّ الاربـاب) او محیـط است و بـاقی محـاط محیـط هرگز محـاط نخواهد شد پس ممکن را رسد که پس از مجاهدات بسیار در آینه وجود خود و مظهریت موجودات آثار الهی و آن جهت وحدت و الوهیت و ارتباط خود و موجودات را بهویت احـدی مشاهـده نمایـد اینکه است که عارفین بحق در یک درجه و مقام نیسـتند زیرا که مرآتیت وجود آنها در صـفا و غلظت و در شدت نورانیت و ضـعف و قوت وجود تفاوت بسیار دارد هر قدر آینه دل از کدورت اخلاـق سـبعی و بهیمی مصـفاتر باشـد و از قیـد تعلقـات و قیودات طـبیعی وارسـته‌تر باشـد و نیز در جوهریت و قوت و شـدت وجود محکمتر باشـد البته معارف او و ارتباط او بعالم (ما فوق الطبیعه) بالاتر خواهد بود خلاصه هر کسـی بقدر صـفای و قوت وجود خود خدا را میشناسد و کسی را راهی بسوی شناسایی کنه ذات واجب نیست.

صفحه : ۱۶۶

و از بعض عرفا است که آن کس که مشـغول گردید باسـمی از اسـماء الحسـنی و بر آن مداومت نمود شکّی نیست که بقدر اشتغال بآن اسم مجازی مناسـبتی بین او و سرّ آن اسـمی که مشـغول باو است بعنایت اللّه پدید میگردد و هر گاه اینکه مناسبت قوی گردید بقـدر قوت مناسـبت مناسبت دیگر بین او و مـدلول اسـماء حقیقیه ظـاهر می گردد و وقتی چنین مناسـبتی قوت گرفت بقـدر قوت و استعدادش مناسبتی بین او و مسمی اسم حقیقی پدید میگردد آن وقت بنده ببرکت آن اسم کثافات طبیعی او تبدیل میگردد بطهارت و نورانیت و مناسبت پیـدا مینمایـد بعـالم قـدس آن وقت بعض صـفات حق تعـالی بقـدر اسـتعدادش از قبـل همین اسم بر وی ظهور مینمایـد و تجلی میکنـد و بر وی اضافه مینمایـد علم و دانش و وی را دانا میگردانـد ببعض اسـرار الهیه و اطلاع می‌یابـد بر بعضـی از اسـرار کونیه و اطلاع او بر اسرار یا بوجه عام و ترتیب موجودات تحقق میپذیرد به اینکه در نظر میگیرد سلسله موجودات را از علل و معلولاـت و هر معلولی را مسـتند بعلت فوقـانی خود مینمایـد تا برسـد بعلت العلل و علت حقیقتی که همه مسـتند باو و از او پیـدایش یافته‌انـد یا هر موجودی را بوجه خواص نظر میکنـد بـدون وسائل خارجی و آن را مسـتند بحق تعالی مینماید یا بهر دو جهت علوم و معرفت بقلب وی ریزش میکند (پایان) خدای جلیل در اینکه آیات دستوراتی بپیمبر اکرمش میدهد و وظائفی برای او مقرر میفرماید نه فقط رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تنها موظّف باین امور باشد بلکه بمناسبت آنکه امت مأمور بمتابعت اویند گویا اینکه دسـتورات شامـل میگردد تمـام مسلمانها را خلاـصه در اینکه آیـات خـدای جلیل پیمبر خود را بسه عمل موظف میگردانـد (۱) امر فرموده (قُمِ اللَّیلَ) در شب برخیز برای عبادت (۲) (وَ رَتِّلِ القُرآنَ) ترتیلاـ قرآن را بترتیب و بـا تـأنی و با فکر دقیق قرائت نما (۳) (وَ

اذکُرِ اسمَ رَبِّکَ) خدا را باسماء الحسنی یاد کن (۴) (وَ تَبَتَّل إِلَیهِ) از خلق ببر و از آنچه غیر خدا است رو گردان یعنی خالص شو برای خدا خلوص مراتب و درجاتی دارد یک نحو خلوص خلوص در عبادت است عبادتی

صفحه : ۱۶۷

که از روی شوق ببهشت یا خوف از جهنم باشد چنین عبادتی بتمام معنی خالص نیست و نیز اگر

عبادت برای مقام و مرتبه نزد خدا باشد آن عبادت نیز بمرتبه خلوص نرسیده زیرا که غایت عمل حظ نفسانی میشود و آن مخل بعبادت است خلاصه عبادت خالص اینکه است که به هیچ وجه حظ نفسانی مثل درک مقام یا ثواب یا ایمن بودن از عقاب یا منزلت عند اللّه یا تحصیل معرفت و عرفان بلکه لذت بردن از عبادت اگر محرک عمل باشد آن نیز مخل بمرتبه خلوص است خلوص یک جوهر و یک گوهریست بس نفیس و کم یاب دست هر بی‌سر و پایی بدامن آن نمیرسد نظر بهمان مقام بلند خلوص است که شیطان قسم یاد میکند بعزّت حق تعالی که همه را گمراه میکنم مگر مخلصین) اگر چه گفته‌اند مخلصین نیز در خطر بزرگند خالص حقیقی آن بزرگواری را سزد که میگوید خدا را عبادت نمیکنم از ترس جهنم یا از شوق بهشت بلکه چون خود را بنده میدانم و او را مولا، وی را سزاوار بندگی و عبودیت میدانم یعنی وظیفه بنده بندگی است.

مرتبه بالای خلوص در عبادت خلوص دل و قلب است بذکر او که دل از آنچه غیر او است خالی و در همه حال در خواب و بیداری در حال صحّت و مرض در حال خوشی و ناخوشی جز یاد او و محبّت او چیزی در دل نپروراند و چنان شیفته و نگران او باشد که (نبیند مگر بحق و نشنود مگر باو و نگوید مگر باراده او چنانچه در حدیث قدسی است که) بنده بکثرت نوافل بجایی میرسد که خدا چشم او میشود که باو می‌بیند گوش او میشود که باو میشنود) تا آخر حدیث اشاره به اینکه بنده از شدّت توجه بحق تعالی چنان مستغرق بحر وجود ربوبی میگردد که خود و قوای خود را فراموش میکند و در نظر شهود او چیزی ظهور و بروز ندارد مگر تجلیات آثار ربوبی و شهود عظمت و جلال الهی چنان در اعماق قلب او فرو رفته که هر چه جز او است حتی نفس و روح و روان و قوی و مشاعر خود را نیز فراموش نموده وقتی از خود فانی و بحق باقی گردید آن وقت نمی‌بیند مگر باو نمیشنود مگر باو حرکت نمیکند مگر بحول و قوّه او بلکه

صفحه : ۱۶۸

بالاتر بچشم دل مشاهده مینماید که بینا و شنوا و دراک و فعال او است و بس وجوداتی که در نظر خود آرایی مینمایند تماما قائم باو و مظاهر فیض رحمت اویند خودیّت و استقلالی ندارند و همه زیر فرمان او و مسخر امر اویند رَبُّ المَشرِقِ وَ المَغرِبِ لا إِلهَ إِلّا هُوَ فَاتَّخِذهُ وَکِیلًا الف و لام المشرق و المغرب الف و لام جنس است که شامل میگردد تمامی مشرقها و مغربهای عالم را پس از آنکه پیمبر گرامی خود را دستور ذکر و تبتّل و انقطاع از خلق میدهد باین آیه اشاره مینماید که یاد کن و متذکّر باش آن پروردگاری را که تربیت کننده تمامی مشرقها و مغربهای عالم است و جز او الهی و معبودی نیست و اولا بپروردگار مشرقها و مغربها ثابت میکند که مشرق و مغرب که کنایه از تمام عوالم مادّی و طبیعی است تحت تربیت اله است و ثانیا بکلمه (لا إِلهَ إِلّا هُوَ) ثابت مینماید وحدت الهیّت و مبدئیّت اله عالم را که اله و خالق و مربی عالم یکی است تعدّد پذیر نیست پس باین چند کلمه بدلیل انّی که از اثر پی بمؤثر بردن است اثابت میشود وجود حقّانی حق که مربّی و پرورش دهنده عالم است و هم ثابت میکند وحدت اله عالم را و از بعض عرفا است که (لا إِلهَ إِلّا هُوَ فَاتَّخِذهُ وَکِیلًا) یعنی مجرد و برهنه گردان نفس خودت را از خودت و از وجود مجازی بیرون آی و قرار ده وجود حقیقی را بجای وجود مجازی خود آن وقت راحت زندگانی کن (فَاتَّخِذهُ وَکِیلًا) پس چون پناهگاه تو خدا است تو بایستی از خلق منقطع گردی و از آنان رو گردانی و اتکاء و پناهگاه تو فقط خدا باشد و بس و تمام امور خود را باو واگذاری

خلاصه وقتی خدای خود را بوحدت و قیّومیّت و باقی اسـماء الحسنی شناختی باید از خلق رو گردانی و در پناهگاه او در قلعه حصن حصین توحید

صفحه : ۱۶۹

داخل گردی و از باقی بکسلی و بکرم او دلبندی وَ اصبِر عَلی ما یَقُولُونَ وَ اهجُرهُم هَجراً جَمِیلًا

(اعتراض)

اینکه دو جمله آیه بالاـ بظاهر بـا هم تنـافی دارد زیرا که صبر کردن بر گفتار ناروای مردم وقتی است که انسان با مردم سـر و کار و معاشرت دارد و بر خلاف رأی و عقیده آنان اظهار نظر نماید چنانچه وظیفه پیمبران همین است که بآنها بفهمانند که رأی شما فاسد و عقیـده شـما بر خلاـف واقع است و آنـان را از کـج روی براه راست دعوت نماینـد و دوری نمودن از آنهـا چنانچه مفاد آیه چنین است که از آنهـا اعراض کن و آنـان را بحال خودشان گـذار و آیه بعـد (وَ ذَرنِی وَ المُکَذِّبِینَ) اشاره بهمین میشود که متعرّض آنها مشو و آنهـا را بمن واگـذار و اینکه کلاـم منـافی بـا تبلیغ رسـالت است که البته بـایستی رسول بـا مردم رو برو شود و آنـان را بجاده حقیقت رهبری نماید

(پاسخ)

شاید مقصود از دوری کفار دوری کردن بقلب است نه دوری کردن ببدن یعنی در باطن رو بحق نما و از غیر او اعراض کن چنانچه در سوره انعام آیه «۹۱» فرموده قُلِ اللّهُ ثُمَّ ذَرهُم فِی خَوضِهِم یَلعَبُونَ«۱» پس در توجیه آیه گوئیم جمله اول که دسـتور صبر میـدهد راجع بگفتار کفار است که گاهی راجع بمقام الوهیت سـخنان ناروا میگفتند و برای خدا شـریک قائل میشدند و گاهی نسبت بخود حضـرتش ناسـزا میگفتنـد مثل اینکه آن بزرگوار و عاقل کل را گاهی مجنون گاهی ساحر گاهی کاذب و گاهی شاعرش میناميدند اگر دستور داشت که از آنان دوری گزیند و ابدا متعرض آنها نشود چگونه اینکه سخنان ناروا را در باره حضرتش میگفتند

---

(۱) خطاب بنبی اکرم است که بگو خدا و کفار و اشقیا را واگذار بحال خودشان که روزگار خود را بلهو و لعب بگذرانند

صفحه : ۱۷۰

و دسـتور دوم که امر بـدوری از آنها میفرمایـد مقصود اینکه است که تو رو بحق کن و بدل و قلب اتّکاء بخدا نما و در باطن از آنها اعراض کن و بر جفا و ایـذای آنان صبر کن اینکه است که فرموده از آنان دوری نما دوری نیکو که برای هدایت و ارشاد و رهبری آنها با بـدن با آنها باش و بر ایـذای آنان صبر نما و بدل و قلب رو بحق آر و از آنها اعراض کن اینکه است که مقصود از (هجر جمیل) که در آیه اشاره بآن نموده و سزاوار است که مؤمنین نیز تابع پیمبر خود گردیده و با مردم زمان خود چنین باشـند که در موقع لزوم بـا مردمـان از خـدا بیخبر معاشـرت نماینـد و حتی الامکـان در مقام ارشاد و هـدایت آنان برآینـد و در باطن از آنها اعراض و دوری نمایند لکن بظاهر با آنها مدارا کنند چنانچه رویّه پیمبران همین بوده وَ ذَرنِی وَ المُکَذِّبِینَ أُولِی النَّعمَهِ وَ مَهِّلهُم قَلِیلًا، إِنَّ لَدَینا أَنکالًا وَ جَحِیماً وَ طَعاماً ذا غُصَّهٍ وَ عَـذاباً أَلِیماً انکال در لغت بمعنی قید است (ذا غصهٔ) طعام گلوگیر را گویند زقوم نیز بهمین معنی اسـتعمال

شده ظاهرا در مقام تسلى رسول (ص) است كه صاحبان نعمت و متمولين از كفار را بمن واگذار و كمى آنان را مهلت ده كه بزودى خواهند رسيد بآنچه براى آنان آماده شده از قيدهاى سنگين كه ناشى از محبت و علاقه دنيا است و آنها را در قيد و زنجير آرزو و محبت دنيا نموده و چون در آخرت كه هر چيزى بمرتبه ظهور و بروز ميرسد همين قيودات مادى زنجير آهنين ميگردد (كه ذرعها سبعين ذراعا) تحديد نموده و بدست و پاى اهل دنيا پيچيده ميگردد و آتش جهنم نيز براى كفار آماده شده و براى آنان است خوردنيهاى گلوگير زقوم و نيز براى آنها است عذاب دردناك يَومَ تَرجُفُ الأَرضُ وَ الجِبالُ وَ كانَتِ الجِبالُ كَثِيباً مَهِيلًا (رجف) مصدر ترجف و بمعنى لرزش شديد است يعنى روزى كه زمين از هيبت

صفحه : ۱۷۱

الهى و ظهور امر قيامت بلرزه مى‌آيد و سخت ميلرزد و كوه‌ها متفرق ميگردد (كَثِيباً مَهِيلًا) مهيل اسم مفعول از باب (هال يهيل) و بمعنى تل ريك است و در مقام معرفى ظهور قيامت و خرابى عالم دنيا است كه آن روزى است كه از هيبت آن روز كوه‌ها پراكنده ميگردد و مانند تلّ رملى ميشود

[سوره المزمل (۷۳): آيات ۱۵ تا ۲۰]

اشاره

إِنّا أَرسَلنا إِلَيكُم رَسُولاً شاهِداً عَلَيكُم كَما أَرسَلنا إِلي فِرعَونَ رَسُولاً (۱۵) فَعَصي فِرعَونُ الرَّسُولَ فَأَخَذناهُ أَخذاً وَبِيلًا (۱۶) فَكَيفَ تَتَّقُونَ إِن كَفَرتُم يَوماً يَجعَلُ الوِلدانَ شِيباً (۱۷) السَّماءُ مُنفَطِرٌ بِهِ كانَ وَعدُهُ مَفعُولاً (۱۸) إِنَّ هذِهِ تَذكِرَةٌ فَمَن شاءَ اتَّخَذَ إِلي رَبِّهِ سَبِيلًا (۱۹) إِنَّ رَبَّكَ يَعلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدني مِن ثُلُثَيِ اللَّيلِ وَ نِصفَهُ وَ ثُلُثَهُ وَ طائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَ وَ اللّهُ يُقَدِّرُ اللَّيلَ وَ النَّهارَ عَلِمَ أَن لَن تُحصُوهُ فَتابَ عَلَيكُم فَاقرَؤُا ما تَيَسَّرَ مِنَ القُرآنِ عَلِمَ أَن سَيَكُونُ مِنكُم مَرضي وَ آخَرُونَ يَضرِبُونَ فِي الأَرضِ يَبتَغُونَ مِن فَضلِ اللّهِ وَ آخَرُونَ يُقاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللّهِ فَاقرَؤُا ما تَيَسَّرَ مِنهُ وَ أَقِيمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّكاةَ وَ أَقرِضُوا اللّهَ قَرضاً حَسَناً وَ ما تُقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُم مِن خَيرٍ تَجِدُوهُ عِندَ اللّهِ هُوَ خَيراً وَ أَعظَمَ أَجراً وَ استَغفِرُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۲۰)

(ترجمه)

ما بشما رسولى فرستاديم كه شاهد اعمال (و حجّت كامل) باشد براى شما چنانچه بسوى فرعون رسولى فرستاديم،
پس چون فرعون مخالفت نمود با فرستاده ما پس او را بمجازات سخت گرفتيم،
و اگر كافر شديد چگونه خود دارى ميكنيد از روزى كه (سختى آن روز) بچه‌ها را پير ميگرداند،
و از وحشت آن روز

صفحه : ۱۷۲

آسمان شكافته ميگردد و وعده خدا واقع شدنى است،
بتحقيق اينكه هايى كه گفته شد تذكرى است براى كسى كه بخواهد بگيرد راهى بسوى پروردگار،
محقّقا پروردگار تو ميداند كه تو و كسانى كه با تواند قدرى كمتر از دو ثلث شب و نيم آن را و ثلث آن را بعبادت و طاعت بپاى ميدارند و گردش شب و روز بدست خدا است ميداند كه هرگز اوقات شب و روز ضبط و احصاء نميشود پس از شما توبه پذيرفت

پس بقدری که توانید از قرآن قرائت نمائید میداند که بعضی از شما مریض و بعضی مسافرند که در طلب بدست آوردن فضل خدا میکوشند و بعضی دیگر در راه خدا جهاد میکنند پس بخوانید از قرآن آن قدری که مقدور شما است و نماز را بپای دارید و زکاهٔ مال خود را بدهید و آنچه خوبی برای خود پیش فرستادید میابید نزد خدا بهتر از آن و اجر و پاداش بزرگتر و طلب آمرزش کنید از خدا زیرا که خداوند آمرزنده و مهربان است (۲۰)

توضیح آیات

اشاره

إِنّا أَرسَلنا إِلَیکُم رَسُولًا شاهِداً عَلَیکُم کَما أَرسَلنا إِلی فِرعَونَ رَسُولًا مفسرین گویند اینکه خطاب باهل مکّه است که همین طوری که حضرت موسی (علیه السّلام) را برسالت بفرعون و فرعونیان فرستادیم که آنان را از کجروی باز دارد و گواه اعمال و افعال آنها باشد تا اینکه از طرف ما حجّت بر خلق تمام گردد همین طور برای شما نیز از طرف خود پیمبری یعنی حضرت محمّد (صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) را فرستادیم که شما را براه حق و حقیقت رهبری نماید و مراقب و مواظب اعمال و افعال شما باشد که از جاده مستقیم لغزش پیدا ننمائید و بیراهه نروید و گمراه گردید و اینکه ارسال رسول را تخصیص داده بحضرت موسی علیه السّلام شاید برای اینکه بوده که در مکّه یهودیان بسیار بودند و نام حضرت موسی علیه السّلام را زیادتر از باقی پیمبران شنیده بودند لکن چنانچه مکرر گفته شده مورد مخصّص نیست آیه عموم مؤمنین را شامل میگردد.

صفحه : ۱۷۳

فَعَصی فِرعَونُ الرَّسُولَ فَأَخَذناهُ أَخذاً وَبِیلًا (وبیلا) در آیه مأخوذ از وبال و آن امر سختی است که تحمل آن دشوار باشد اینکه آیه در مقام تهدید اهل مکه خصوصا و باقی مردم عموما که از حکایت فرعون و موسی متنبّه گردند و بدانند که خداوند همین طوری که در موقع رحمت کرم و رحمت او فرا گرفته تمام موجودات را در موقع غضب نیز شدید الانتقام است و مجازات او نسبت بگنه‌کاران بسیار سخت و ناگوار است.

فَکَیفَ تَتَّقُونَ إِن کَفَرتُم یَوماً یَجعَلُ الوِلدانَ شِیباً اشاره بسختی روز قیامت دارد که آن روز بقدری سخت است که بچه را پیر میکند زیرا چنانچه تجربه شده یکی از چیزهایی که انسان را زود پیر میکند سختیها و مصیبتها است کسانی که همیشه در ناز و نعمت میباشند اگر یافت شود بزودی آثار پیری و شکستگی در آنان پدید نمیگردد لکن کسانی که همیشه در زحمت و مرارتند بزودی پیر و شکسته میگردند.

بعضی از مفسرین در مقام علت و سبب بر آمده که چگونه مرارت و سختی انسان را پیر میکند چنین گوید که در موقع هم و غم روح بخاری فشرده میگردد در داخل قلب و نفوذ آن کم میشود و اینکه عمل روح باعث میشود که آن حرارت غریزیّه منطفی گردد یا ضعیف شود و وقتی نفوذ حرارت غریزیّه کم شد نضج غذا و تحلیل آن کند گردد و وقتی غذا خوب نضج و تحلیل نشد بلغم زیادتی میکند بر باقی اخلاط و در اثر بلغم موها سفید میگردد و پیری نمودار میشود از اینجا معلوم میشود که آیه (یَوماً یَجعَلُ الوِلدانَ شِیباً) اشاره بسختی آن روز است بعضی گویند آیه کنایه از طول آن روز است که بقدری طولانی است که اگر طفل باشد پیر میشود.

السَّماءُ مُنفَطِرٌ بِهِ کانَ وَعدُهُ مَفعُولًا دوم از اوصاف آن روز اینکه است که در آن روز آسمان شکافته میگردد (روی میزان عربیّت

بايستى (منفطر فيه) باشد يعنى آسمان در آن روز شكافته ميگردد نه

صفحه : ۱۷۴

(منفطر به) كه معنى آيه چنين شود آسمان بسبب آن روز شكافته ميگردد و شايد مقصود چنين باشد سختى آن روز طوريست كه آسمان را ميشكافد و چنين روزى كه وعده شده البته واقع و واقع شدنى است.

إِنَّ هٰذِهِ تَذْكِرَةٌ فَمَن شاءَ اتَّخَذَ إِلى رَبِّهِ سَبِيلًا آرى قرآن موعظه و اندرز است براى مردمان با تقوى و راهست براى سالكين الى اللّه و نجات است براى فرو رفتگان در وادى ظلمت نفس پرستان و بيان است براى اهل بصيرت و مردمان بينايان و شفا است براى امراض نفوس غافلان و انيس است براى مريدين و نور است براى قلب عارفين و رهنما است بسوى پروردگار عالميان إِنَّ رَبَّكَ يَعلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدنى مِن ثُلُثَىِ اللَّيلِ وَ نِصفَهُ وَ ثُلُثَهُ وَ طائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَ (نصفه و ثلثه) را قراء دو طور قرائت نموده‌اند بعضى نصفه و ثلثه هر دو را بفتحه خوانده‌اند و بعضى هر دو را بكسر قرائت نموده‌اند شايد گفته شود تكرار راجع بنماز شب كه در اول سوره امر ميفرمايد (قُمِ اللَّيلَ برخيز در شب و در اينجا فرموده خدا ميداند كه تو و تابعين تو در شب بر ميخيزيد بظاهر اينكه دو آيه منافى يكديگر است براى اينكه امر بكارى براى انجام دادن آن است پس آيه اول چنين مينمايد كه حضرتش قبلا قيام در شب نمى‌نموده بعدا مأمور گرديد به اينكه در شب براى عبادت برخيزد و از اينكه آيه كه خدا ميداند تو و تابعين تو در شب قيام مينمائيد معلوم ميشود كه نماز شب را ميخوانده پس امر اول كه (قُمِ اللَّيلَ) باشد بى‌مورد و تحصيل حاصل ميگردد پاسخ گوئيم اينكه دو آيه را هر گاه با آيه بعد: عَلِمَ أَن لَن تُحصُوهُ پهلوى هم گذاريم چنين استفاده ميشود كه امر (قُمِ اللَّيلَ) نه براى اصل تشريع نماز شب است بلكه براى تعيين مقدار آن است كه چون شما هرگز آنات شب را نميتوانيد احصاء و شماره نمائيد و براى انجام وظيفه خود را بزحمت مياندازيد و همه شب را بپاى

صفحه : ۱۷۵

ميداريد اختيار اندازه آن را بدست خودتان گذاردم نصف ثلث دو ثلث قدرى كم‌تر بيشتر هر اندازه كه توانيد قيام نمائيد و بر شما سخت نباشد فَتابَ عَلَيكُم فَاقرَؤُا ما تَيَسَّرَ مِنَ القُرآنِ عَلِمَ أَن سَيَكُونُ مِنكُم مَرضى وَ آخَرُونَ يَضرِبُونَ فِي الأَرضِ يَبتَغُونَ مِن فَضلِ اللّهِ وَ آخَرُونَ يُقاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللّهِ چون قدرت نداريد بر شماره ساعات و آنان شب پس اگر خللى در نماز شب پديد شد خداوند پذيرنده توبه است.

سخنان مفسرين كه مقصود از قرائت قرآن چيست

بعضى گفته‌اند مقصود از قرائت نماز است زيرا كه جزء عمده نماز قرائت حمد و سوره است و نيز بنا بر اينكه مقصود نماز باشد چه نمازى است از نمازهاى شب پاره‌اى از مفسرين حمل بنماز مغرب و عشاء كرده‌اند. و ديگرى گفته وجوب نافله شب باين آيه نسخ شده بنمازهاى پنجگانه يوميّه، قول ديگر مقصود قرائت قرآن است كه رخصت است عوض نماز نافله شب قدرى قرآن بخوانيد.

گويا در مقام علت و سبب نسخ وجوب بيدارى در شب و قيام براى تهجد است كه ميفرمايد چون بعضى از شما مريضيد و در مرض بيدارى در شب ناگوار است و بعضى مسافريد و در روز در مشقت مسافرت ميباشيد و نيز در روز دنبال كسب و كار زحمت داريد خداوند براى آسانى و راحتى شما تكليف نماز شب را از شما برداشته كه در زحمت نيفتيد و بجاى نماز شب مرخصيد كه اكتفاء نمائيد بقرائت بعضى از قرآن و از اينجا معلوم ميشود كه مقصود از قرائت قرآن نماز نيست چنانچه بعضى گفته‌اند بدو جهت يكى

چون آیه در مقام سهل و آسان کردن تکلیف است و قدری قرآن خواندن آسان‌تر از نماز است و دیگر بآیه بعد که امر بنماز میفرماید أَقِیمُوا الصَّلاهَٔ میتوان استفاده نمود که مقصود اینکه است که عوض نافله شب قدری قرآن بخوانید که اگر مقصود از هر دو نماز باشد تکرار لازم آید.

وَ أَقرِضُوا اللّهَ قَرضاً حَسَناً وَ ما تُقَدِّمُوا لِأَنفُسِکُم مِن خَیرٍ تَجِدُوهُ عِندَ اللّهِ هُوَ خَیراً وَ أَعظَمَ أَجراً

صفحه : ۱۷۶

از اینکه از انفاق راه خدا تعبیر نموده بقرض که بخدا قرض بدهید در صورتی که خدا مستغنی و بی‌نیاز است از احتیاج و آنچه هست ملک او و تحت تصرف وی است

(العبد و ما فی یده کان لمولاه)

اشاره باین است که اینجا در راه خدا انفاق مال نما و در آخرت بلکه در همین نشئه نیز باضعاف مضاعف عوض بستان و گمان مکن که آنچه براه حق داده‌ای از کفت رفته و عوض ندارد.

وَ ما تُقَدِّمُوا لِأَنفُسِکُم مِن خَیرٍ تَجِدُوهُ عِندَ اللّهِ هُوَ خَیراً وَ أَعظَمَ أَجراً اشاره باین است که گمان مکن آنچه در اینکه عالم دنیا کار نیك میکنی فانی و بیثمر مانده اینطور نیست بلکه در عالم آخرت میابی نزد کردگار عالم بهتر از آنچه پیش فرستاده‌ای و آن کسی که بینا و شنوا و عالم بافعال و کردار شما است بهتر از آنچه کرده‌اید عوض میدهد و پاداش اعمال خیر شما بمراتب بسیار بزرگتر و عظیم تر است از آنچه تصور نمائید زیرا که بزرگی پاداش باعتبار بزرگی پاداش دهنده است آری عالم قیامت عالم تام و تمامی است که آنچه نسبت بانسان در عوالم دیگر بالقوّهٔ موجود بوده آن وقت بالفعل میگردد و آنچه عرض مینموده آثار جوهری در آن پدید میگردد و تمام افعال و گفتار و حرکات انسان تجسم میابد و خود آرایی میکند اینکه است که در آن وقت انسان میگوید ما لِهذَا الکِتابِ لا یُغادِرُ صَغِیرَهًٔ وَ لا کَبِیرَهًٔ إِلّا أَحصاها وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً«۱» سوره کهف آیه ۴۷ وَ استَغفِرُوا اللّهَ إِنَّ اللّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ الغفور مبالغه در مغفرت و مغفرت بمعنی پوشانیدن است خداوند غفور است که میپوشاند گناهان عبد و لغزشهای او را و کسی را بر اسرار آن آگاه نمیگرداند چه بشارت بزرگی و چه راه امیدواری است برای گنهکار که خدای مهربان از راه لطف و کرم خطاب ببنده عاصی خود کرده میفرماید یا عِبادِیَ الَّذِینَ أَسرَفُوا عَلی أَنفُسِهِم لا تَقنَطُوا مِن رَحمَهِٔ اللّهِ إِنَّ اللّهَ یَغفِرُ الذُّنُوبَ جَمِیعاً«۲»

---

(۱) وای چه چیز است اینکه کتاب و سجل اعمال من که وانگذارده کوچك و بزرگی مگر آنکه احصار و شماره نموده و آن وقت هر کس اعمال خود را نزد خدا حاضر می‌یابد.

(۲) خطاب ببنده گنه کار است ای بنده من ای کسانی که عمر خود را بیهوده تلف نمودید مأیوس از رحمت خدا نباشید محققا خداوند می‌آمرزد تمام گناهان را [سوره زمر آیه ۵۴]

صفحه : ۱۷۷

ببین لطف خداوند نسبت بگنهکار چه قدر است که اولا باو عبد خطاب میکند و در ثانی وی را امیدوار مینماید برحمت خود و نیز وعده بخشایش تمامی گناهان باو میدهد که مأیوس از کرم خدا نباشد و خودش خجلت‌مند گردیده و از خطا کاریهای خود پشیمان گردد و روی بکرم حق آرد و غالبا در آیات قرآن هر جا غفور فرموده عقب آن رحیم ذکر شده و اشاره بآن لطف خاصی است که نسبت بگنهکار اظهار میدارد زیرا رحیم رحمتی است که مخصوص بمؤمنین است (وَ کانَ بِالمُؤمِنِینَ رَحِیماً) و بایست دانست که آدم گنهکار وقتی مورد الطاف الهی واقع میگردد که از گناهان خود پشیمان گردد و در مقام توبه و انابه برآید لکن گنهکاری که

در مقام توبه نباشد بلکه خطا کاری ملکه او گشته و چیزی مهمی در نظر وی نباشد که پشیمان گردد و توبه کند چنین کسی اضافه بر اینکه مورد رحمت الهی نیست در مورد غضب او واقع است و مستحق مجازات سخت میگردد.

صفحه : ۱۷۸

سورهٔ المدّثر

اشاره

مکیّة و هی ست و خمسون آیة

[سوره المدثر (۷۴): آیات ۱ تا ۳۱]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
یا أَیُّهَا المُدَّثِّرُ (۱) قُم فَأَنذِر (۲) وَ رَبَّکَ فَکَبِّر (۳) وَ ثِیابَکَ فَطَهِّر (۴)
وَ الرُّجزَ فَاهجُر (۵) وَ لا تَمنُن تَستَکثِرُ (۶) وَ لِرَبِّکَ فَاصبِر (۷) فَإِذا نُقِرَ فِی النّاقُورِ (۸) فَذلِکَ یَومَئِذٍ یَومٌ عَسِیرٌ (۹)
عَلَی الکافِرِینَ غَیرُ یَسِیرٍ (۱۰) ذَرنِی وَ مَن خَلَقتُ وَحِیداً (۱۱) وَ جَعَلتُ لَهُ مالاً مَمدُوداً (۱۲) وَ بَنِینَ شُهُوداً (۱۳) وَ مَهَّدتُ لَهُ تَمهِیداً (۱۴)
ثُمَّ یَطمَعُ أَن أَزِیدَ (۱۵) کَلّا إِنَّهُ کانَ لِآیاتِنا عَنِیداً (۱۶) سَأُرهِقُهُ صَعُوداً (۱۷) إِنَّهُ فَکَّرَ وَ قَدَّرَ (۱۸) فَقُتِلَ کَیفَ قَدَّرَ (۱۹)
ثُمَّ قُتِلَ کَیفَ قَدَّرَ (۲۰) ثُمَّ نَظَرَ (۲۱) ثُمَّ عَبَسَ وَ بَسَرَ (۲۲) ثُمَّ أَدبَرَ وَ استَکبَرَ (۲۳) فَقالَ إِن هذا إِلّا سِحرٌ یُؤثَرُ (۲۴)
إِن هذا إِلّا قَولُ البَشَرِ (۲۵) سَأُصلِیهِ سَقَرَ (۲۶) وَ ما أَدراکَ ما سَقَرُ (۲۷) لا تُبقِی وَ لا تَذَرُ (۲۸) لَوّاحَةٌ لِلبَشَرِ (۲۹)
عَلَیها تِسعَةَ عَشَرَ (۳۰) وَ ما جَعَلنا أَصحابَ النّارِ إِلّا مَلائِکَةً وَ ما جَعَلنا عِدَّتَهُم إِلّا فِتنَةً لِلَّذِینَ کَفَرُوا لِیَستَیقِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ وَ یَزدادَ الَّذِینَ آمَنُوا إِیماناً وَ لا یَرتابَ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ وَ المُؤمِنُونَ وَ لِیَقُولَ الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِم مَرَضٌ وَ الکافِرُونَ ما ذا أَرادَ اللّهُ بِهذا مَثَلاً کَذلِکَ یُضِلُّ اللّهُ مَن یَشاءُ وَ یَهدِی مَن یَشاءُ وَ ما یَعلَمُ جُنُودَ رَبِّکَ إِلّا هُوَ وَ ما هِیَ إِلّا ذِکری لِلبَشَرِ (۳۱)

صفحه : ۱۷۹

(ترجمه)

بنام خدای رحمن و رحیم
ای کسی که خود را در جامه پیچیده‌ای
برخیز و بتهدید و اندرز خلق را هدایت کن،
و پروردگار خود را ببزرگی یاد کن،
و جامهای خود را از نجاسات پاک گردان.

و از ناپاکی (بت و بت پرستان) دوری کن،

و بر هر کس که احسان نمودی منّت مگذار و مده برای آنکه زیادتر بگیری،

و در راه پروردگار خود صبر پیشه کن،

پس وقتی صور دمیده شود

آن روز روز بسیار مشکلی است.

و بر کافرین آسان نیست،

واگذار مرا با کسی که او را من تنها خلق کردم،

و باو مال بسیار دادم

و پسرانی نزد وی حاضر،

و اقتدار و مکنت باو دادم،

پس باز طمع دارد نعمت وی را زیاد کنم،

نه چنانست او بآیات ما دشمنی مینمود

بزودی او را بآتش دوزخ درافکنیم

و او فکر کرد و تمهید کرد،

پس مرده باد چگونه فکر کرد و تمهید کرد،

پس باز نظر کرد

و روی ترش کرد و چهره در هم کشید،

پس از آن پشت کرد و تکبر نمود،

و گفت نیست قرآن مگر سحری که آموخته

نیست اینکه مگر کلام بشر،

زود باشد که در آوریم او را در سقر،

و چه چیز تو را دانا نمود که سقر چیست،

شراره سقر طوری است که هیچ از دوزخیان باقی نگذارد

سیاه کننده روی آدمیان است،

موکلند بر او نوزده فرشته.

و ما قرار ندادیم خازنان جهنم را مگر ملائکه و قرار ندادیم ما عدد آنها را مگر برای آزمایش کسانی که کافر شدند تا اینکه اهل کتاب یقین کنند (بحقانیت قرآن) و بر یقین و ایمان مؤمنین افزوده گردد و تا آنکه اهل کتاب و مؤمنین شک نیاورند و هر آینه کسانی که در قلب آنان مرض است میگویند خدا چه اراده نموده باین مثال اینطور خدا گمراه میکند هر کس را که بخواهد و هدایت میکند هر کس را بخواهد و نمیداند عدد لشگرهای خدا را مگر او و اینکه آیات جز پند و موعظه‌ای برای بشر نخواهد بود

توضیح آیات

اشاره

يا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُم فَأَنذِر روى قاعده عربيت (المدّثّر) در اصل المتدثر با تا بوده تا را تبديل

صفحه : ۱۸۰

بدال نمودند (المدثّر) شد گويا از حضرت عزت خطاب ميرسد بنبى اكرم خود كه اى كسى كه لباس نبوت بخود پيچيده‌اى برخيز و نگاهى بسطح زمين انداز و ببين چگونه ساكنين زمين مقام علوى خود را ترك كرده و خود را بزنجير طبيعت بسته و پابند نموده‌اند تو بايستى براى نجات دادن نوع بشر فداكارى كنى و جان شريف خود را بزحمت اندازى و از هيچ گونه مشقّت و ناملايماتى نهراسى و بوعد و وعيد آنان را از كج روى بطريق مستقيم رهبرى نمايى بر خيز و كمر همّت ببند تو سپهسالار قافله راه روان بسوى خدايى تو كشتى نجات غرق شدگان درياى ظلمانى نفس پرستانى تو رهبر هدايت و پيش قراول گمگشتگان وادى حيرتى تو بايستى راه سعادت و طريق و روش فيروزمندى و سعادت آنان را نشان دهى و آنها را از تاريكى جهل و بى‌خردى بروشنايى علم و دانش رهبرى نمايى جاى استراحت نيست جاى زحمت و فداكارى است

سخنان مفسرين در معنى آيه

(۱) در روايات رسيده كه اول سوره‌اى كه بر نبى اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرود آمد سوره حمد بود پس از آن سوره المدثر در مرتبه سوم سوره (اقرء باسم) جابر انصارى از حضرت رسول چنين روايت ميكند كه فرمود در بيابانى ميگشتم صدايى شنيدم از چپ و راست نگريستم كسى را نديدم ببالاى سر نگاه كردم شخصى را ديدم بر تختى نشسته و مرا ميخواند ترسيدم و متوحش شدم گفتم جامه بر من بپوشانيد و خوابيدم آن وقت جبرئيل آمد و اينكه آيه را آورد يا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُم فَأَنذِر و بروايت ديگر فرمود من در كوه حرا بودم كه شخصى را ديدم و بر من وحى القاء كرد و من را تب گرفت بخانه خديجه آمدم گفتم (دثرونى) مرا بپوشانيد پس از آن خطاب رسيد يا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُم فَأَنذِر (۲) مقصود از (المدثر) لباس معنوى است نه لباس حسّى جسمانى يعنى

صفحه : ۱۸۱

اى كسى كه لباس نبوّت بخود پيچيده‌اى برخيز و در امر رسالت قيام نما زيرا كه در عرف لباس بر غير جامه جسمانى بسيار گفته ميشود مثل اينكه گويند (البسه اللّه لباس التقوى و زيّنه برداء العلم)«۱» و نيز قوله تعالى لِباسُ التَّقوى ذلِكَ خَيرٌ«۲» و غير اينها توجيهات ديگرى نيز در معنى (المدثّر) داده شده.

وَ رَبَّكَ فَكَبِّر، وَ ثِيابَكَ فَطَهِّر، وَ الرُّجزَ فَاهجُر، وَ لا تَمنُن تَستَكثِرُ، وَ لِرَبِّكَ فَاصبِر خداى جليل در اول زمان بعثت پيمبر اكرم خود صلّى اللّه عليه و آله و سلّم را بشش چيز مأمور گردانيده:

(۱) (قُم فَأَنذِر) بترسان و تهديد نما افراد بشر را (۲) امر ميفرمايد حضرتش را كه پروردگار خود را بعظمت و بزرگى و كبريايى ياد كن و ستايش نما و مردم را نيز ببزرگى و عظمت و اوصاف جلال و جمال ذو الجلال متذكر گردان كه شايد از قهاريت و عظمت او انديشه نمايند و راه سعادت پيش گيرند.

(سوم) وَ ثِيابَكَ فَطَهِّر شايد از ثياب يك معنى اعم از حقيقى و مجازى اراده شده باشد كه شامل گردد هم جامه ظاهرى را كه ميپوشند و هم جامه باطنى را جامه ظاهرى خود را از لوث كثافات و قذارات و نجاسات پاكيزه نما و از قذارات معنوى و اخذ عدوانى و جامهاى شبهه‌ناك نيز طاهر نما و قلب و سريره خود را از كثافات اخلاقى مثل رياء و سمعه و عجب و حسد و كبر و كينه و محبت دنيا و خود خواهى و نفس پرستى و غير اينها پاك و طاهر گردان و شايد مقصود اينكه باشد كه دل و قلب خود را از غير

خـدا خـالی و از مـا سوی اللّه طاهر گردان زیرا طهارت واقعی همین است و طهارت لباس و طهارت دل نیز مقـدّمه طهارت سـریره و باطن انسان است از آنچه غیر خدا بشمار میآید نمیبینی در تمام

____

(۱) خداوند پوشانید باو لباس تقوی و پرهیزکاری را و زینت داد او را بعباء علم و دانش.

(۲) لباس تقوی و پوشش پرهیزکاری بهتر است.

صفحه : ۱۸۲

عبادات و اعمال شـرط صـحّت و قبولی آن را خلوص نیت قرار داده پس از اینجا میتوان پی‌برد که شـرط اساسی تمام اعمال طهارت قلب است که دل و قلب آدمی از غیر خالی و قبله مقصود و هدف او فقط پرسـتش و سـتایش معبود یکتا باشد و بس در تفسـیر روح البیان چنین نقل میکند (که شخصی گوید حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را در خواب دیدم و بمن فرمود طهّر ثیابک من الـدنس تحفظ بمدد اللّه فی کل نفس) یعنی جامهای خود را از چرکی پاکیزه گردان گفتم یا رسول اللّه ثیاب من کدام است فرموده خداونـد بر تـو پنـج خلعـت پوشانیـده، خلعـت محبت، خلعت معرفت، خلعت توحیـد، خلعت ایمـان، خلعت اسـلام، هر کس خـدا را دوست دارد بروی هر چیزی آسان گردد، و هر کس خدا را بشناسد چیزی در نظر وی کوچک نماید، و هر کس خدا را به یگانگی بشـناسد چیزی با او شریک نسازد و هر کس بخدا ایمان آرد از هر چیزی ایمن گردد و هر کس متصف باسلام گردد گناه و عصیان نکنـد و اگر کرد پشـیمان گردد و عـذر خواهی کنـد و هر کس از گناه توبه نمود بفضل خدا پذیرفته شود پس آن شـخص گوید از اینجا دانستم معنی قوله تعالی را که فرموده (وَ ثِیابَکَ فَطَهِّرْ)

در تو پوشیده لطف یزدانی خلعتی از صفات روحانی

دارش از لوث خشم و شهوت دور تا بپاکیزه‌گی شوی مشهور

(پایـان) چهـارم وَ الرُّجزَ فَـاهجُر (و الرجز) را بعضـی قرّاء بضم زا قرائت نمودهانـد و بیشترین آنها بکسـر زا قرائت کردهانـد مقصود از (رجز) بت است یعنی از بت‌پرسـتان اعراض نمـا و اینکه آیه نظیر قوله تعـالی است فاجتنبوا الرجس من الاوثان زیرا که رجس و رجز در معنی یکی است (عبـد اللّه عبـاس) و بهـتر اینکه است که گفته شود (رجز) باطلاـقش شامـل میگردد هر چیز پلیـدی را که بـاعث دوری از حق تعـالی گردد و بـاز دارد انسـان را از رسـیدن بمقـام کمـال انسـانیت پنجم و شـشم وَ لاـ تَمنُن تَسـتَکثِرُ، وَ لِرَبِّکَ فَاصبِر مفسرین گویند در اینجا بایستی کی در تقدیر گرفت و گفتهاند معنی آیه

صفحه : ۱۸۳

چنین است چیزی بکسـی مده تا آنکه بیشتر از آن عوض بگیری بعضی از مفسرین گفته اینکه آیه مخصوص برسول اللّه (ص) است که بخشش و عطا بکسی نکن بامید آنکه زیادتر بگیری اینکه است که بر حضرتش و ذریّه طاهرین او (ع) زکاة مال حرام است لکن آیه بهیـچ وجه دلالـت بر اینکه معنی نـدارد. دیگری گفته مقصـود اینکه است هر عمـل نیکی که برای خـدا میکنی خود را مسـتحق عوض و پـاداش نیکو مـدان و نیز عمل خود را بزرگ نشـمار. توجیه دوم صـحیح‌تر و مناسب‌تر بنظر میآیـد و بهتر اینست که بگوئیم شایـد مقصود اینکه باشـد آنچه عطا و بخشـش بکسـی میکنی منّت بر وی مگـذار تا خداوند نعمت بر تو زیاد کند و نیز برای رضای پروردگـارت بر جفـای کفـار و دشـمنان دین از تهمتها و ناسـزاها و آنچه در تحمل رسالت بر تو وارد میشود صبر کن و بردباری نما

فَإِذا نُقِرَ فِي النّاقُورِ، فَذلِكَ يَومَئِذٍ يَومٌ عَسِيرٌ، عَلَى الكافِرِينَ غَيرُ يَسِيرٍ چنانچه از آيات و اخبار استفاده ميشود دو صور دميده ميشود يكى آن وقتى است كه بمشيّت الهى بايستى عالم ماديات و كوه‌ها و درياها و عالم سماوى از ماه و خورشيد و كرات و كهكشانها و آنچه هست فانى و منحل گردد و خراب شود آن وقت اسرافيل در صور ميدمد و تمام ارواح را ميگيرد و ديگر صور دوم است كه اسرافيل در صور ميدمد تمام مردگان بامر پروردگار زنده ميگردند بعضى از مفسرين را رأى چنين است كه مقصود از (نُقِرَ فِي النّاقُورِ) در اينجا صور اول است و بعضى گويند مقصود صور دوم است زيرا كه نفخه اول اسرافيل را صور گويند و نفخه دوم را ناقور نفخه اول براى گرفتن ارواح است نفخه دوم براى دميدن روح افراد بشر است براى زنده شدن آنان براى روز حساب و ظاهرا رأى دوم معتبرتر است زيرا صور دوم است كه براى كافرين بسيار سخت و ناگوار است كه براى حساب زنده ميشوند و بكيفر و مجازات اعمالشان ميرسند لكن صور اول اختصاص بمؤمن و كافر ندارد همه يك دفعه ميميرند و صور دوم

صفحه : ۱۸۴

آن صورى است كه فرموده ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخرى فَإِذا هُم قِيامٌ يَنظُرُونَ ذَرنِي وَ مَن خَلَقتُ وَحِيداً مفسرين گويند اينكه آيه در مذمت مغيره عموى ابو جهل فرود آمده كه خود را در مال و اولاد و تشخص يگانه ميدانست و وحيد نام خود نموده بود و از روى كبر و تفرعن نسبت ناروا بشخص رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ميداد.

بقاعده عربيّت (وحيدا) حال است يا براى فاعل در ضمير (خلقت) يعنى حق تعالى يا براى مفعول كه مغيره است كه (من) موصوله اشاره باو است واگذار مرا با آنكه من بتنهايى بدون شريك و معاون وى را در شكم مادر خلق كردم يا آنكه واگذار مرا با آنكه تنها بود نه مال داشت و نه اولاد. يا آنكه خود را وحيد ميناميد وَ جَعَلتُ لَهُ مالًا مَمدُوداً وَ بَنِينَ شُهُوداً وَ مَهَّدتُ لَهُ تَمهِيداً اشاره به اينكه آن ملعون يا هر كس كه در مرتبه اوست زيرا كه مقام مخصّص نيست اگر آيه در باره يك نفر هم فرود آيد مقصود اعم است عوض آنكه چنين كسى كه اينكه قدر نعمت دنيوى در دسترس وى گذارده شده بشكرانه نعمتهاى الهى سر اطاعت فرود آرد و رسولان و پيمبران او را اطاعت نمايد طريق كج روى و دشمنى و ضدّيت پيش گرفته و كفران نعمت مينمايد ثُمَّ يَطمَعُ أَن أَزِيدَ گويند (ثم) در اينجا بمعنى تعجّب و انكار است يعنى با اينكه همه نعمت بسيار عجيب است كه قانع نيست و باز منتظر است كه مال و ثروت وى زياد گردد بعضى از مفسرين گفته شايد مقصود اينكه باشد كه با اينكه اخلاق نكوهيده و كفر و الحاد طمع دارد در قيامت داراى مقام بهشتى گردد زيرا كه ميگفت اگر محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم راست ميگويد كه بهشتى هست آن بهشت براى من است لكن همان معنى اول متبادر بذهن ميشود و نيز آن بسياق آيه مناسب‌تر بنظر مى‌آيد.

صفحه : ۱۸۵

كَلّا إِنَّهُ كانَ لِآياتِنا عَنِيداً (كلّا) كلمه ردع است نه چنين است كه گمان كرده چگونه نعمت دنيوى يا اخروى وى را زياد كنيم در صورتى كه او نسبت بتمامى معارف از توحيد و عدل و نبوّت و معاد انكار داشت و كفر او كفر عناد و كبر و لجاجت بود نه آنكه واقعا از روى جهل و بيخردى انكار نمايد بلكه دانسته انكار مينمود.

سَأُرهِقُهُ صَعُوداً گويند (صعود) اسم عقبه‌اى است از جهنم و ظاهرا در مقام تهديد همان مغبره است كه بكيفر اعمالش بزودى تكليف شاقى بر وى نهيم و وى را بسختى اندازيم سعيد خدرى از پيغمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين روايت كرده كه فرمود (صعود) كوهى است از آتش كه او هفتاد سال در آن كوه بالا ميرود پس از آن هفتاد سال ديگر پائين ميآيد پس از آن باز باو گويند بالا رو همين طور هميشه در آن كوه آتش فشان بالا ميرود و پائين ميآيد.

إِنَّهُ فَكَّرَ وَ قَدَّرَ، فَقُتِلَ كَيفَ قَدَّرَ، ثُمَّ قُتِلَ كَيفَ قَدَّرَ مفسّرين در شأن نزول آيه گويند چون سوره (المؤمن) فرود آمد حضرت در

مسجد میخواند حم تَنزِیلُ الکِتابِ مِنَ اللّهِ العَزِیزِ العَلِیمِ ولید بن مغیره بر در مسجد گوش باز کرده میشنید حضرت چون فهمید مغیره بر در مسجد گوش باز کرده آیه را تکرار نمود وقتی مغیره آیه را خوب شنید برگشت و بجماعت قریش گفت من امروز از محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کلامی شنیدم که نه بکلام جن ماند و نه بکلام انسان زیرا که کلامی است بسیار شیرین و با طراوت و با ثمر و ریشه و شاخه دار است قسم بخدا که او غالب گردد و مغلوب نشود اینکه گفت و در منزل خود رفت قریش ترسیدند و گفتند ولید تابع دین محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گردید ابو جهل رفت و پهلوی وی نشست و اظهار دل تنگی نمود ولید گفت چرا دل تنگی ابو جهل گفت چرا دل تنگ نباشم تو را ریحان قریش گویند و شنیدم قریش میگفتند ولید پیر شده و از دین پدرانش

صفحه : ۱۸۶

برگشته و میخواهد تابع دین محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گردد تا از فضله طعام آنان چیزی بدست آرد ولید در غضب شد و گفت مگر قریش نمیدانند که من چه قدر مال و مکنت دارم و محمّد و اصحابش غذای سیر ندارند چه گونه برای ایشان فضله طعامی باشد اینکه گفت و برخواست و با ابو جهل در مجمع قریش آمدند و گفت آیا شما می‌گویید محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دیوانه یا دروغ‌گو است در صورتی که میدانید هیچ دیوانگی در او نیست و عاقل‌تر از او کسی نمیباشد گفتند آری همین طور است گفت می‌گویید کاهن است دیده‌اید او کهانت کرده باشد گفتند ندیده‌ایم گفت می‌گویید شاعر است هیچ از وی شعر شنیده‌اید گفتند نه و اللّه او همیشه بین ما امین بود آن گاه قریش بولید گفتند پس اینکه مرد بعقیده تو در میان ما چیست او ساعتی فکر کرد و گفت او ساحر است نمیبینید میان زن و شوهر و اولاد و پدر و فرزند جدایی میاندازد.

در اینجا علی بن ابراهیم حدیثی بهمین مضمون با کمی تفاوت نقل میکند و آیه اشاره باو دارد آنجا که فرموده إِنَّهُ فَكَّرَ وَ قَدَّرَ او فکر کرد و از خود اظهار نظر نمود فَقُتِلَ كَيفَ قَدَّرَ پس کشته باد ولید چگونه فکر کرد و اینکه سخن را بزبان اظهار نمود در عرف معمول است در حال تعجب که آمیخته بنفرین باشد گویند (قاتل اللّه فلانا) خدا بکشد فلانی را ثُمَّ نَظَرَ، ثُمَّ عَبَسَ وَ بَسَرَ، ثُمَّ أَدبَرَ وَ استَكبَرَ، فَقالَ إِن هذا إِلّا سِحرٌ يُؤثَرُ إِن هذا إِلّا قَولُ البَشَرِ، سَأُصلِيهِ سَقَرَ در کلام اللّه برای دار عذاب نامهایی گفته شده جهنّم، سقر، جهیم، سعیر حطمه، نار، موقده، و غیر اینها و شاید هر یک از اینکه نامها اسم درکه‌ای باشد از جهنّم و خصوص دسته‌ای از کفّار و منافقین و فسّاق آماده شده باشد.

و همانطوری که جهنم درکاتی دارد بهشت نیز درجاتی دارد هر درجه‌ای مخصوص بدرجه ایمان و معرفت موحدین آماده شده و هر یک را باسمی جداگانه معرفی کرده‌اند

صفحه : ۱۸۷

وَ ما أَدراكَ ما سَقَرُ، لا تُبقِي وَ لا تَذَرُ، لَوّاحَةٌ لِلبَشَرِ (وَ ما أَدراكَ) ماء استفهامی اشاره بعظمت سقر و کیفیّت آثار و سختی او است و از آیات دیگر معلوم میشود که جهنمی وقتی اعضای وی میسوزد پوست دیگری بر بدن او روئیده میشود که طعم عذاب را بچشد چنانچه در سوره نساء آیه ۵۶ فرموده كُلَّما نَضِجَت جُلُودُهُم بَدَّلناهُم جُلُوداً غَيرَها لِيَذُوقُوا العَذابَ«۱» و بقاعده عربیت (لوّاحة) مرفوع و خبر مبتدای محذوف است (للبشر) بمعنی لغوی پوست روی بدن است یعنی آن سقر چنین است که پوست روی بدن آدمی را میسوزاند و سیاه میکند روی آدمی را بطوری که از شب سیاه‌تر میگردد و آنچه انسان بخبر میشنید معاینه میبیند مثل قوله تعالی وَ بُرِّزَتِ الجَحِيمُ لِلغاوِينَ عَلَيها تِسعَةَ عَشَرَ مفسرین گویند برای سقر است نوزده ملک یا آن سقر نوزده شراره دارد نوزده ملک متولّی سقر میباشند یکی خازن و رئیس و هیجده عدد دیگرشان زیر دست و فرمانبر او میباشند و چشمان آنان مثل برق میدرخشد و مویهای آنان روی زمین میکشد و از دهنهایشان شراره آتش بیرون میآید بین دو منکبشان بقدر یک سال راه است و در آنها هیچ

رحم و رأفت نیست هر یک بیک دست هفتاد نفر را بسقر میاندازند.
و گفته‌اند اینکه نوزده نفر عدد بزرگان و رؤساء موکّلین جهنم‌اند لکن عدد باقی آنان را جز خدا کسی نمیداند وَ ما یَعلَمُ جُنُودَ رَبِّکَ إِلّا هُوَ (تفسیر روح البیان) دیگری گفته چون حروف (بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ) نوزده عدد است کفاری که منکر اینکه اسم مبارکند بعدد هر حرفی از آن یک شراره آتش میشود و آنها را میسوزاند (کشف الاسرار)

---

(۱) هر وقت پوستهای اهل جهنم پخته گردد تبدیل میگردانیم بپوستی دیگر تا اینکه عذاب را بچشند.

صفحه : ۱۸۸

و در سرّ اختصاص دادن بنوزده عدد چند وجه گفته شده یکی اینکه است که حکماء گفته‌اند سبب فساد نفس انسانی و عدم ترقی آن در مراتب عقل نظری و عقل عملی قوای طبیعیّه و قوای شهویه است قوای حیوانی پنج قوه ظاهره دیدن، شنیدن، لمس کردن، چشیدن، بوئیدن، و پنج قوه باطنه، حس مشترک، قوه خیال، متخیّله، قوه واهمه، قوه عاقله، و شهوت و غضب که مجموعش دوازده عدد میشود بانضمام قوای طبیعیّه، جاذبه، ماسکه، هاضمه، دافعه، غاذیه، نامیه، مولّده مجموع اینکه قوا نوزده عدد میشود پس چون منشأ آفات و گناه اینکه نوزده قوای حیوانی و طبیعی میشود اینکه است که زبانیه و شراره جهنم نیز نوزده عدد است. (تفسیر کبیر) و چند وجه دیگر در اینجا گفته شده که اگر بخواهیم بیان کنیم سخن طولانی میگردد و بهتر اینکه است که گفته شود ذکر اینکه عدد معین یکی از اسرار قرآن بشمار میرود و هر طور تفسیر شود شاید داخل تفسیر برأی گردد پس گوئیم علم آن نزد خدا و راسخین فی العلم مستور است.
وَ ما جَعَلنا أَصحابَ النّارِ إِلّا مَلائِکَةً وَ ما جَعَلنا عِدَّتَهُم إِلّا فِتنَةً لِلَّذِینَ کَفَرُوا از اینکه آیه دو مطلب توان استفاده نمود یکی آنکه موکلین جهنم ملائکه میباشند نه جن یا بشر یا غیر آن و دیگر تحدید نمودن ملائکه را بنوزده عدد برای امتحان و آزمایش است که آن کس که از روی حقیقت تصدیق قرآن نموده از قرآن هر چه بشنود بسمع قلب قبول میکند و لو آنکه سرش را نداند و آنان راسخون در علم میباشند که آنچه بعقل خود سرّش را ندانند سکوت نموده و علمش را محوّل بخدا میکنند و اینکه فرموده موکلین جهنم ملائکه‌اند شاید چنانچه مفسرین گفته‌اند سرّش اینکه باشد وقتی ابو جهل اینکه آیه را شنید روی بتابعین خود از قریش نمود و از روی استهزاء گفت شما شجاعان عربید آیا هر ده نفر از شما قدرت و توانایی بر اعدام یک نفر از آنان ندارید یکی از آنان گفت من بتنهایی رفع شانزده عدد از آن نوزده عدد

صفحه : ۱۸۹

آنها را میکنم شما دفع دو نفر دیگر آنها را بکنید اینکه بود که در اینکه آیه فرمود موکلین آتش ملائکه میباشند نه انسان که شما بتوانید با آنها طرف شوید.
لِیَستَیقِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ (لیستیقن) متعلق بما جعلنا در آیه بالا است از آیه چنین معلوم میشود که در توریة و انجیل و باقی کتابهای آسمانی نامی از نوزده ملائکه موکلین آتش برده شده که وقتی اهل کتاب آیات قرآن را مطابق کتابهای خود دیدند یقین پیدا نمایند بر حقّانیت قرآن وَ یَزدادَ الَّذِینَ آمَنُوا إِیماناً وَ لا یَرتابَ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ وَ المُؤمِنُونَ و نیز تعیین ملائکه آتش برای اینکه است که بر ایمان مؤمنین بیفزاید و دیگر اهل کتاب و مؤمنین در حقّانیت قرآن شک نیاورند و بدانند که اینکه آیات از معدن حقیقت و از محلّ علم لدنّی فرود آمده زیرا که اهل کتاب در کتب آسمانی خود جهنّم را بهمین عدد دیده بودند.
وَ لِیَقُولَ الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِم مَرَضٌ وَ الکافِرُونَ ما ذا أَرادَ اللّهُ بِهذا مَثَلًا شک و نفاق از امراض قلبی و از عدم اعتدال و سلامتی قوای

عقلی و روحانی بشمار میرود همین طوری که طبیعت آدمی وقتی از حدّ اعتدال خارج گردید مریض میگردد آن وقت غذای طیّب پاکیزه که بایستی بر قوت و سلامتی وی بیفزاید و در ذائقه وی لذت بخش گردد بعکس بر مرض وی میافزاید و در ذائقه وی احداث تلخی مینماید همین طور قلبی که مریض است و اعتدال و تعادل روحی ندارد اضافه بر اینکه کلام حقانی بر قوت و نورانیت وی نمیافزاید بر مرض قلبی او و شقاوت و ضعف او افزوده میگردد و در ذائقه وی ناگوار میآید.

اینکه است که کلمات حقانی که بر قوت و نورانیت قلب سالم میافزاید در قلب صاحبان قلب معکوس نتیجه میدهد و کفّار و اشقیاء هر قدر آیات قرآنی که صحت بخش قلوب مؤمنین است بیشتر میشنیدند و معجزات قرآن نزد آنان بهتر و واضح

صفحه : ۱۹۰

تر میگردید بر کفر و لجاجت و انکار آنها افزوده میگردید.

کَذٰلِکَ یُضِلُّ اللّٰهُ مَن یَشاءُ وَ یَهدِی مَن یَشاءُ بعضی از مفسرین گفته‌اند مقصود از گمراه کردن خدا در اینکه آیه همان اختبار و امتحان آنان است راجع بنوزده عدد از ملائکه که موکلین بسقر میباشند لکن در آیات قرآن ایندو جمله یُضِلُّ اللّٰهُ مَن یَشاءُ وَ یَهدِی مَن یَشاءُ و نظیر آن بسیار دیده شده و چون نمیشود نسبت گمراه کردن را بخدای تعالی داد که تمام موجودات را از روی رحمت و صفت فیاضیّت خلقت نموده گوئیم مقصود از گمراه کردن آنها اینکه است که وقتی حجت بر آنان تمام شد و آنها فهمیده و از روی اختیار با اهل حق و حجج الهی از راه ضدیّت و دشمنی پیش آمدند و قبول قول حق را نکردند خداوند اسباب هدایت را از آنها گرفته و آنان را بخود وا میگذارد آن وقت البته گمراه میگردند.

وَ ما یَعلَمُ جُنُودَ رَبِّکَ إِلّا هُوَ وَ ما هِیَ إِلّا ذِکری لِلبَشَرِ جنود در لغت بمعنی لشگر و قشون میباشد ظاهرا اینکه آیه برای دفع استهزا و سخریه منکرین است که میگفتند چگونه ملائکه که بمنزله قشون الهی میباشند محدود گردیده بنوزده عدد نه کمتر و نه بیشتر شاید میخواهد بفرماید عدد شراره آتش و موکلین بر آن بنوزده عدد محدود کردن و تذکر دادن برای حکمت است و گر نه کسی عدد ملائکه را نمیداند مگر خدا.

و شاید مقصود از (جنود ربک) نه فقط ملائکه باشند بلکه تمامی موجودات از علوی و سفلی حتی مواد و عناصر و جمادات و نباتات و حیوانات و آنچه در اینکه جهان پهناور عالم موجودند تماما از لشگریان حق تعالی و مسخر امر تکوینی او و زیر فرمان ویند و هر یک بامر تکوینی انجام وظیفه میدهند.

در حدیث دارد که حضرت موسی علیه السّلام سؤال نمود که خداوندا عدد ملائکه آسمانها چقدر است جواب رسید دوازده سبط است عدد هر سبطی عدد خاک است

صفحه : ۱۹۱

و در تفسیر روح البیان چنین گوید که در اسرار محمدیه است که نیست در عالم موضع بیت و نه زاویه‌ای مگر آنکه معمور است بموجوداتی که عدد آنها را کس نداند مگر خدا.

از قاشانی است که در معنی وَ ما یَعلَمُ جُنُودَ رَبِّکَ إِلّا هُوَ چنین گفته کسی نمیداند عدد قشون و لشگریان حق را و نه مقدار و چگونگی آنها را مگر او زیرا که فقط علم او است که احاطه دارد بتمام حقایق موجودات و میداند حالات و کیفیّات آنها را.

و از بعض عارفین است که ملائکه را مراتب و درجاتی است بعضی از آنان ارواحی میباشند که همّ آنان فقط مصروف مطالعه جلال اللّه و تعظیم او است و آنها ابدا نظر بعالم بلکه بخود نیز نظر استقلالی ندارند مست و حیران جمال حقّند و مرتبه دیگر از ملائکه ارواحی هستند که تربیت کننده و تنظیم دهنده عالم اجسام ارضیّه میباشند که آن ارواح بشر و ارواح حیواناتند و هر جسم طبیعی

دارای روحی است که مخصوص تدبیر جسد وی است و بعضـی مسـخر بعض دیگرند اینکه است که خداوند فرموده لِيَتَّخِذَ بَعضُهُم بَعضاً سُخرِيًّا و ارواح دیگری هسـتند که برای تدبیر امور معاش و زندگانی بشـر مسخر امر الهی میباشند و در آنها طبقات و درجاتی است بعضـی برای وحی مسـخر گردیـده بعضـی برای القاء بقلوب مؤمنین آماده شده‌انـد بعضـی موظف ارزاق خلقند بعضـی موظف باحیـاء مردگاننـد بعضـی موظف استغفار و دعـا در باره مؤمنین‌انـد و غیر اینها که مراتب و درجات آنان بسـیار است و اگر بخواهیم راجع بطبقات و انواع و اقسام و اصـناف ملائکه که مسخر امر حق‌اند و اخبار و احادیثی که در اینکه خصوص وارد شده وارد گردیم هر قدر هم بخواهیم آن را بفشاریم و اجمال آن را در نظر گیریم باز سـخن طولانی میگردد و غرض ما اقتصار است هر کس خواهد رجوع نماید بکتب اخبار.

بعضـی از مفسرین گویند مرجع (هی) در آیه بالا (و ماهی) سقر است یعنی نیست سقر مگر تهدید و اندرزی برای بشر دیگری گفته مرجع (هی) در آیه جنود

صفحه : ۱۹۲

اسـت یعنی ذکر جنـود، برای تـذکر و تنبه است و گر نه قـادر متعـال بهر طـوری که اراده‌اش تعلـق گیرد که گناه‌کـار را عـذاب کند قدرت دارد محتاج بجنود و معاون نمیباشد

[سوره المدثر (۷۴): آیات ۳۲ تا ۵۶]

اشاره

كَلّا وَ القَمَرِ (۳۲) وَ اللَّيلِ إِذ أَدبَرَ (۳۳) وَ الصُّبحِ إِذا أَسفَرَ (۳۴) إِنَّها لَإِحدَى الكُبَرِ (۳۵) نَذِيراً لِلبَشَرِ (۳۶)
لِمَن شـاءَ مِنكُم أَن يَتَقَـدَّمَ أَو يَتَأَخَّرَ (۳۷) كُلُّ نَفسٍ بِما كَسَبَت رَهِينَةٌ (۳۸) إِلّا أَصـحابَ اليَمِينِ (۳۹) فِي جَنّاتٍ يَتَساءَلُونَ (۴۰) عَنِ المُجرِمِينَ (۴۱)
ما سَلَكَكُم فِي سَقَرَ (۴۲) قـالُوا لَم نَكُ مِنَ المُصَلِّينَ (۴۳) وَ لَم نَـكُ نُطعِمُ المِسـكِينَ (۴۴) وَ كُنّا نَخُوضُ مَعَ الخائِضِينَ (۴۵) وَ كُنّا نُكَذِّبُ بِيَومِ الدِّينِ (۴۶)
حَتّى أَتانَا اليَقِينُ (۴۷) فَما تَنفَعُهُم شَفاعَةُ الشّافِعِينَ (۴۸) فَما لَهُم عَنِ التَّذكِرَةِ مُعرِضِينَ (۴۹) كَأَنَّهُم حُمُرٌ مُستَنفِرَةٌ (۵۰) فَرَّت مِن قَسوَرَةٍ (۵۱)
بَل يُرِيـدُ كُلُّ امرِئٍ مِنهُم أَن يُؤتى صُحُفاً مُنَشَّرَةً (۵۲) كَلاّ بَل لا يَخافُونَ الآخِرَةَ (۵۳) كَلّا إِنَّهُ تَذكِرَةٌ (۵۴) فَمَن شاءَ ذَكَرَهُ (۵۵) وَ ما يَذكُرُونَ إِلّا أَن يَشاءَ اللّهُ هُوَ أَهلُ التَّقوى وَ أَهلُ المَغفِرَةِ (۵۶)

(ترجمه)

نه چنین است قسم بماه
و قسم بشب چون باز گردد،
و قسم بصبح چون روشن گردد
که اینکه قرآن یکی از آیات بزرگ است
پند و اندرز آدمیان است

برای هر کس که بخواهد پیش بیفتد یا عقب ماند،

هر فردی از بشر گرو و رهین آن چیزی است که بر خود مهیا نموده،

مگر اصحاب یمین،

که آنها در باغ های بهشت (متنعمند) از یکدیگر پرسش مینمایند،

از احوال جهنّمیان

که چه عملی شما را بدوزخ کشانید،

آنان پاسخ گویند ما از نمازگزاران نبودیم،

و نیز

صفحه : ۱۹۳

اطعام مساکین نمیکردیم،

و ما با اهل باطل روزگار خود را ببازیچه و بیهوده گذرانیدیم،

و ما روز جزا را تکذیب نمودیم،

تا آنکه (بمرگ) یقین بقیامت پیدا نمودیم،

پس نفع نمیبخشد در باره آنها شفاعت شفعاء (از انبیاء و اولیاء)،

پس چیست مر شما را که از یاد آن روز اعراض میکنید،

گویا خران گریزانی هستند

که از شیر درنده میگریزند،

بلکه هر مردی (از کفار) میخواهد صحیفه وحی الهی برای وی فرود آید،

چنین نیست که پنداشتند، بلکه از عذاب آخرت نمیترسند،

چنین نیست که آنها گمان کرده‌اند قرآن تذکّر و اندرزی است،

تا هر کس خواهد متذکّر گردد،

و متذکّر نمیشوند مگر کسانی که مشیّت الهی تعلّق گرفته (بر هدایت آنها) او سزاوار است برای ترسیدن، و سزاوار آمرزش گناهانست.

توضیح آیات

اشاره

کَلّا وَ القَمَرِ، وَ اللَّیلِ إِذ أَدبَرَ، وَ الصُّبحِ إِذا أَسفَرَ، إِنَّها لَإِحدَی الکُبَرِ نه چنین است که گمان کرده‌اند قسم بماه و قسم بشب وقتی که باز گردد و قسم بصبح وقتی روشن گردد که سقر یکی از بزرگترین عذابی است که برای کافرین مهیّا گردیده (کلّا) کلمه ردع است که گمان شما که منکر سقر و جهنم‌اید خلاف است و در کلمه (اذا) از قراء دو طور قرائت نقل شده بعضی (اذ) بدون الف قرائت نموده‌اند و بعضی (اذا) با الف که بمعنی ظرف زمان است خوانده‌اند و خداوند در اینکه آیات قسم یاد میکند بماه و شب و

صبح که اشاره بطلوع نیّر اعظم خورشید است و اینکه موجودات علوی را گواه میآورد که سقری که در آیه بالا گفته شده یکی از بزرگترین بلاها و داهیه عظمی و درکه‌ای از درکات جهنم است. و (کبر) جمع کبری و بمعنی بزرگی و اشاره بعظمت سقر است.
نَذِیراً لِلبَشَرِ، لِمَن شاءَ مِنکُم أن یَتَقَدَّمَ أو یَتَأَخَّرَ

صفحه : ۱۹۴

«سقر» تهدید و اندرزی است برای انسان و از شما هر کس بخواهد پیش بیفتد یا عقب ماند شاید اشاره باین باشد که خداوند پیمبران و خلفای خود را فرستاده برای اینکه بوعده رحمت و بوعید عذاب و جهنم شما را متنبّه گردانند که بآن اختیاری که در کف اقتدار شما نهاده و امور اختیاری را بخودتان واگذار نموده هر طوری بخواهید یا متنبّه گردید و در راه ترقی و تعالی قدمی پیش نهید و مقام بلندی بر خود احراز نمائید یا آنکه باختیار خود دنبال هوی و هوس نفسانی رفته و قبول کلام حق ننموده و خود را بدرک طبیعت پرتاب نموده و منزل و قرارگاه خود را سقر که منبعث و نتیجه نفس پرستی و انکار کلمات حقانی است قرار دهید چنانچه در سوره بلد آیه ۹ فرموده (خلق النجدین إِمّا شاکِراً وَ إِمّا کَفُوراً) کُلُّ نَفسٍ بِما کَسَبَت رَهِینَةٌ هر فردی که صاحب نفس باشد گرو و رهین اعمال خود است اشاره به اینکه اعمال و اخلاق آدمی هر گاه مطابق فرموده عقل و نقل نباشد هر یک بمنزله کندی میگردد که بپای وی بسته باشد و بمنزله غل و زنجیر میشود چنانچه در سوره الحاقه آیه ۳۲ فرموده ثُمَّ فِی سِلسِلَةٍ ذَرعُها سَبعُونَ ذِراعاً فَاسلُکُوهُ که شاید اشاره بطولانی بودن آرزوهای دور و دراز و آمال بسیار آدمی است که وی را می‌بندد و آزادی فکر و عقل از او گرفته میشود و چون انسان تحت تصرّف اعمال نکوهیده خود واقع و در حبس اخلاق و اعمال رکیک خود محبوس است و آنچه اعمال و اخلاق وی اقتضا کند گرفتار همان است اینست که فرموده انسان در گرو اعمال خود است.
إِلّا أَصحابَ الیَمِینِ (الّا) استثنائیه است، هر نفسی گرفتار اعمال نکوهیده خود است نیست مگر یاران دست راست یعنی (اصحاب یمین) و چنانچه تفسیر شده آنها

صفحه : ۱۹۵

مردمان با ایمان و تقوی میباشند که آنان آزادند و گرو و پابند اعمال رکیک خود نمیباشند.
بروایت علی بن ابراهیم (اصحاب یمین) امیر المؤمنین و اصحاب و شیعیان اویند و شاید (اصحاب) یمین اشاره بیکی از آن دسته سه گانه است که در سوره واقعه بیان شده که (وقتی قیامت بر پا میگردد مردم سه قسمت میشوند قسمتی موصوف باصحاب میمنهٔ و قسمتی موصوف باصحاب مشئمهٔ و قسمتی موصوف بسابقین که در باره آنها است أُولئِکَ المُقَرَّبُونَ و در شأن اصحاب یمین فرموده ما أَصحابُ الیَمِینِ فِی سِدرٍ مَخضُودٍ وَ طَلحٍ مَنضُودٍ، وَ ظِلٍّ مَمدُودٍ وَ ماءٍ مَسکُوبٍ وَ فاکِهَةٍ کَثِیرَةٍ لا مَقطُوعَةٍ وَ لا مَمنُوعَةٍ«۱» و در باره اصحاب شمال فرموده فِی سَمُومٍ وَ حَمِیمٍ وَ ظِلٍّ مِن یَحمُومٍ لا بارِدٍ وَ لا کَرِیمٍ«۲» فِی جَنّاتٍ یَتَساءَلُونَ، عَنِ المُجرِمِینَ، ما سَلَکَکُم فِی سَقَرَ اصحاب یمین در بهشتها می‌باشند و از اهل جهنّم سؤال میکنند که چه اعمالی داشتید که روش و سلوک شما را بسوی طریق جهنّم کشانید.
از اینکه آیه معلوم میشود که در قیامت حجاب و مانعی وجود ندارد که با اینکه جهنّمی در حبس اعمال و کردار خود است یعنی آزاد نیست با اینکه حال بین او و بهشتیان سؤال و جواب میشود که لازمه آن اینست که اهل بهشت و اهل جهنّم یکدیگر را می‌بینند و توانند با هم صحبت کنند.
قالُوا لَم نَکُ مِنَ المُصَلِّینَ، وَ لَم نَکُ نُطعِمُ المِسکِینَ، وَ کُنّا نَخُوضُ مَعَ الخائِضِینَ وَ کُنّا نُکَذِّبُ بِیَومِ الدِّینِ

---

(۱) اصحاب یمین در سایه درختان سدر پر میوه بی‌خار و درختان پر برگ سایه‌دار اقامت دارند و در طرف نهرها و آبهای زلال و میوه‌های بسیار که قطع شدنی نیست میباشند و کسی بهشتیان را مانع نیست.
(۲) در باره اصحاب شمال فرموده (آنان در عذاب باد سموم آب جوشان و سایه‌ای از دود میباشند که نه نسیم خنکی می‌بینند و نه کرامتی بآنها میرسد.

صفحه : ۱۹۶

جهنّمیان در پاسخ ببهشتیان گویند در ما چهار صفت رسوخ کرده بود که مآل و سر انجام کار ما را بجهنّم کشانید (اوّل) ما از نمازگزاران نبودیم و در مقام اطاعت و امر پروردگار و ستایش و اظهار عبودیّت آن فرد بی‌همتا سستی مینمودیم. در بعض روایات است که کفّار گویند ما متابعت ننمودیم ائمه علیهم السّلام را که خدا در باره آنها فرموده وَ السّابِقُونَ السّابِقُونَ أُولئِکَ الْمُقَرَّبُونَ (دوّم) بفقرا و بیچارگان طعام نمیدادیم و دستگیری آنان نمینمودیم.
از آیه نفی مطلق استفاده میشود یعنی هیچ وقت نماز نمیخواندیم و هیچوقت بفقرا اطعام نمیدادیم. بروایت علی بن ابراهیم جهنّمیان گویند ما حقوق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را از خمس و غیره ادا ننمودیم. مفسّرین گویند مقصود از اطعام مسکین زکاهٔ است که ترک آن سبب عذاب میشود نه انفاق مستحب و نیز گویند همان طوری که کفّار مکلّف باصول دیانتند مکلّف بفروع نیز میباشند.
لکن اینکه آیه بتنهایی دلالت بر مکلف بودن کفّار بفروع ندارد زیرا امر نمودن بکسی که معتقد باصول نیست بفروع نمودن معقول نیست کسی که رسالت رسول را انکار دارد بلکه شاید اصلا مبدء قائل نباشد چگونه توان وی را امر بنماز و باقی احکام فروع نمود و وقتی نشد متعلّق امر واقع گردد پس مأمور هم نیست زیرا که تکلیف بعد از قبول ایمان تعلّق میگیرد پس شاید جهنّمیان میخواهند بگویند ما زیر بار اطاعت نبودیم و ایمان نیاوردیم تا بما امر بنماز کنند و نماز بخوانیم و زکاهٔ بدهیم.
(سوم) اهل جهنّم گویند ما با اهل باطل و کسانی که از صراط مستقیم توحید کج شده بودند سر و کار داشتیم و با آنان مصاحبت و مجالست مینمودیم. و شاید اشاره بکفّار مکّه است که وقتی دور هم می‌نشستند نسبت ناروا بپیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میدادند و آن عقل کل را مجنون و ساحر و کاذبش میگفتند.
(چهارم) جهنّمیان گویند ما روز قیامت را تکذیب مینمودیم و تصدیق بیوم جزا نداشتیم و ظاهر آیه اینست که جهنّمیان گویند ما باین چهار صفت نکوهیده

صفحه : ۱۹۷

که بعضی راجع بعقاید و ایمان مثل تکذیب نمودن پیمبران و دروغ پنداشتن روز جزا و بعضی راجع باعمال که ترک نماز و ترک زکاهٔ است متصف بودیم و روش و رویّه ما چنین بوده که زیر بار کلمات حقانی که از مبدء وجود تراوش نموده نمیرفتیم حَتّی أَتانَا الْیَقِینُ فَما تَنفَعُهُم شَفاعَةُ الشّافِعِینَ در تفسیر علی بن ابراهیم است که اگر تمام ملائکه مقربین و انبیاء مرسلین در باره ناصبین آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم شفاعت کنند شفاعت آنها قبول نمیشود.
جهنّمیان گویند روش کار ما چنین بوده و صفات نکوهیده در ما نفوذ پیدا نموده و مرکوزی ذهن ما گردیده تا وقتی که مرگ ما را گرفت، و نظر بمضمون انّ القرآن بعضه یفسّر بعضا وقتی اینکه آیه را با آن آیه وَ اعبُد رَبَّکَ حَتّی یَأتِیَکَ الیَقِینُ «۱» جمع نمودیم معلوم میشود مقصود از حَتّی یَأتِیَکَ الیَقِینُ در آنجا نیز مرگ است نه آنکه بعضی کوته‌بینان نظران توهّم نموده که انسان وقتی بمرتبه یقین رسد دیگر محتاج بعبادت نیست، مگر رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یقین نداشت که باید بعبادت یقین پیدا

کند. و چون کفّار در زاویه ظلمانی طبیعت فرو رفته اند و صفحه قلبشان سیاه گردیده و دیگر قابل رحمت نیستند اینست که شفاعت شفعاء از اولیاء و انبیاء نفعی بحال آنان نمی‌بخشد.

نه اینکه است که آنها در باره کفّار شفاعت کنند و شفاعتشان ردّ شود بلکه چون شفاعت بایستی باذن حق تعالی انجام گیرد چنانچه فرموده مَن ذَا الَّذِی یَشفَعُ عِندَهُ إِلّا بِإِذنِهِ کسی بدون اذن خدا حق شفاعت ندارد اینست که آنها شفاعت نمیکنند تا آنکه شفاعتشان رد شود، و شاید مقصود از عدم تأثیر شفاعت شفعاء در باره آنان چنین باشد که بفرض اگر تمام شفعاء و کسانی که شأنیّت شفاعت دارند در مقام شفاعت کفّار بر آیند شفاعت آنها در باره کفّار قبول نمیشود زیرا که آنان در موقع سخط و غضب الهی واقع گردیده‌اند.

---

(۱) سوره الحجر آیه ۹۹ خطاب برسول اکرم (ص) است که خدا را عبادت کن تا آنکه بیابد تو را مرگ یعنی تا زنده و حیات داری خدا را پرستش نما. [.....]

صفحه : ۱۹۸

حدیث از حضرت رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که فرموده از امت من کسی باشد که زیادتر از عدد مضر و ربیعه شفاعت کند و ببهشت ببرد.

و نیز از حسن بصری است که از حضرتش روایت میکند که فرمود فردای قیامت مردی از اهل بهشت بیاید و گوید خدایا فلانی شربت آبی بمن داده و در دوزخ است او را بمن ببخش خطاب رسد او را بتو بخشیدم آن بهشتی جهنمی را از جهنم بیرون آرد و غیر اینها از احادیث و روایات بسیاری است که دلالت دارد بر اینکه در قیامت انبیاء و اولیاء و شهداء و مؤمنین همه بامر خدا شفاعت میکنند و عدّه بسیاری را از عذاب نجات میدهند. لکن باید دانست که هر کسی لایق نیست که در باره او شفاعت کنند بلکه کسی لایق شفاعت میشود که لا اقل دارای مرتبه اول ایمان باشد تا آنکه بشود ولی حق تعالی شفیع او گردد کسی که دل بستگی بدین ندارد و محبت اولیای خدا را در دل خود نمیپروراند هرگز قابل شفاعت آنها نیست زیرا که شفیع مأخوذ از شفع و شفع بمعنی جفت است پس شفیع بایستی یک نحو سنخیّتی و لو سنخیّت بعید با آن کسی که در باره او شفاعت میکند داشته باشد تا آنکه بشود شفیع وی گردد.

فَما لَهُم عَنِ التَّذکِرَةِ مُعرِضِینَ، کَأَنَّهُم حُمُرٌ مُستَنفِرَةٌ، فَرَّت مِن قَسوَرَةٍ در مقام تعجّب و استفهام است که آیا چه آنان را بر اینکه داشته که از قرآن و کلام الهی اعراض مینمایند گویا آنها خران وحشی میباشند که بدیدن شیر فرار میکنند بطوری که نمیشود جلو آنان را گرفت.

سخنان مفسرین در معنی قسورهٔ

بعضی گفته‌اند (قسورهٔ) شیر است. دیگری گفته (قسورهٔ) تیر انداز است دیگری گفته (قسورهٔ) آدمی را گویند که بشدّت غضب نموده.

از عبد اللّه عباس است که (قسورهٔ) بزبان حبشه بمعنی شیر است و قسورهٔ مأخوذ از قسر است و قسر بمعنی ستم نمودن و ظلم کردن است و شیر را قسوره نامیده‌اند نظر به اینکه بتمام حیوانات ستم میکند.

صفحه : ۱۹۹

ظاهرا تشبیه نمودن اهل باطل را بخران نظر بکم خردی و نفهمی آنان است چنانچه در جاهای دیگر آنها را تشبیه بچهار پایان بلکه اضلّ سبیلا در باره آنان فرموده.

بَل یُرِیدُ کُلُّ امرِئٍ مِنهُم أَن یُؤتی صُحُفاً مُنَشَّرَةً بلکه هر فردی از آنان یعنی کفار منتظر است که صحیفه الهی بر وی فرود آید کفار از روی نفهمی میگفتند اگر خواهی ما بتو ایمان آریم بایستی بر هر یک از ما کتابی فرود آید که بما امر شده باشد که اطاعت تو نمائیم چنانچه در سوره بنی اسرائیل آیه ۹۵ از قول کفار حکایت میکند که میگفتند وَ لَن نُؤمِنَ لِرُقِیِّکَ حَتّی تُنَزِّلَ عَلَینا کِتاباً نَقرَؤُهُ «۱» و آن بیخردان نمیدانستند که هر کسی را لایق اینکه مقام و منزلت نیست که بشود بلا واسطه صحیفه الهی بر وی فرود آید چنین موهبت کسی را سزد که دارای نفس قدسی الهی و دارای مقام عند اللّه بلکه بایستی مقام وی بر تر و بالاتر از مقام ملائکه مقربین باشد و اتصال تام بعالم (ما فوق الطبیعة) داشته و علوم او از آن عالم مأخوذ باشد و آن کسی را سزد که در مرتبه عقل نظری و عقل عملی در منتهی درجه کمال رسیده.

کَلّا بَل لا یَخافُونَ الآخِرَةَ، کَلّا إِنَّهُ تَذکِرَةٌ، فَمَن شاءَ ذَکَرَهُ (کلا) کلمه ردع است چنین نیست که آنان گمان کرده‌اند که بشود بر هر کسی صحیفه الهی و کتاب آسمانی فرود آید اینکه مقام مخصوص کسانی است که مؤید عند اللّه و دارای مقام عبودیت باشند که خداوند تاج کرامت نبوّت بر سر آن بزرگواران گذارده و ایشان را مخصوص برسالت و پیمبری خود گردانیده.

چگونه ممکن است اشخاصی که در زاویه نفس پرستی جای گرفته و قوای طبیعی بر آنان چیره شده و زنجیر هوی و هوس بدست و پای آنان پیچیده و در

---

(۱) ما هرگز ایمان نمیاوریم ببلندی مرتبه و مقام تو (یعنی پیمبری تو) مگر وقتی که برای ما فرود آوری کتابی که خودمان قرائت کنیم.

صفحه : ۲۰۰

گودال طبیعت سرنگون گردیده لایق چنین منصبی گردند که برای آنان صحیفه الهی فرود آید در صورتی که هیچ متذکّر آخرت و مآل امر خود نیستند.

کَلّا إِنَّهُ تَذکِرَةٌ کلّای دوم برای تأکید است که باز در مقام ردع و منع آنان تأکید فرموده که اینکه طور نیست که گمان کرده‌اند که بشود صحیفه الهی بر هر کسی فرود آید قرآن تذکّر و اندرزی است هر کس خواهد قبول میکند و از آن متنبه میگردد و راه سعادت خود را از کلمات حقانی قرآنی پیدا مینماید و در آن سلوک نموده نجات میابد و خود را بسعادت عظمی میرساند.

وَ ما یَذکُرُونَ إِلّا أَن یَشاءَ اللّهُ هُوَ أَهلُ التَّقوی وَ أَهلُ المَغفِرَةِ و متذکر نمی گردد و متنبّه نمی‌شود مگر کسی را که خدا بخواهد متنبه گرداند و فقط او است که نگاه میدارد هر کرا بخواهد و باز میدارد وی را از مخالفت و انکار نمودن قرآن و فقط او است اهل آمرزش و عفو کننده گناه.

بعض مفسرین از اینکه آیه سوء استفاده نموده و گفته اینکه آیه دلالت بر جبر دارد که اعمال عبد از خوب و بد باراده خدا انجام میگیرد زیرا تذکر که مبدء عمل است معلّق بمشیت الهی نموده که خدا هر کرا بخواهد متذکر میگرداند لکن اینکه رأی خلاف واقع است و بهیچ وجه آیه دلالت بر جبر ندارد و اینکه شخص یک چشمه نظر بآیات کرده و تطبیق برأی خود نموده آیا آن آیه جلوتر را نگاه نکرده که با اینکه آیه جمع نماید.

وقتی اینکه دو آیه فَمَن شاءَ ذَکَرَهُ با اینکه آیه وَ ما یَذکُرُونَ إِلّا أَن یَشاءَ اللّهُ را با هم جمع کنیم چنین استفاده میشود که تذکر و

انـدرز گرفتن منوط بمشيت و خواسـتن خود شـخص است كه هر كس بخواهد از آيات قرآنى متذكّر گردد و آيه دوم دلالت دارد كه اينها باختيار خود متـذكر و متنبّه نميگردنـد يعنى نميخواهند متذكر گردند مگر اينكه خدا بخواهد و شايد مقصود اينكه است كه آنهـا از روى اختيـار قبول كلام خـدا را نميكننـد مگر آنكه خـدا آنان را از روى جبر وادار نمايـد بقبول در صورتى كه مشيّت الهى اينكه طور اقتضا ننموده كه مردم را مجبور

صفحه : ۲۰۱

گردانـد بقبول حق زيرا كه حكمت بر اينكه جارى شده كه هر كس باختيار خود قبول ايمان نمايد و اينكه آيه نظير آن آيه است كه در سوره يونس آيه ۹۹ فرموده وَ لَو شـاءَ رَبُّكَ لَآمَنَ مَن فِي الأَـرضِ كُلُّهُم جَمِيعاً أَ فَأَنتَ تُكرِهُ النّاسَ حَتّى يَكُونُوا مُؤمِنِينَ، وَ ما كانَ لِنَفسٍ أَن تُؤمِنَ إِلّا بِإِذنِ اللّهِ(۱)» و نيز آنجـا كه خطـاب بنبى اكرم نموده وَ قُلِ الحَقُّ مِن رَبِّكُم فَمَن شاءَ فَليُؤمِن وَ مَن شاءَ فَليَكفُر(۲)» و غير اينها از آيات بسيار وقتى آنها را با هم جمع نموديم چنين استفاده ميشود كه انسان مختار است.

و شايـد آيه اشـاره باين باشـد كه چون ناموس خلقت بر اينكه جارى شـده كه مردم از روى اختيار و ميل و رغبت قبول ايمان نمايند وقتى نكردند خودشان مقصّر و در مورد غضب پروردگار واقع ميگردند وظيفه تو كه پيمبرى فقط تبليغ است:

هُوَ أَهلُ التَّقوى وَ أَهلُ المَغفِرَةِ (هو) اسـماء اشاره و مرجع ضمير اللّه است يعنى خدا است سزاوار پرستش و عبوديت و اهل مغفرت و چون (تقوى) در لغت بمعنى نگاهدارى است شايد آيه اشاره باين باشد كه چون فقط او است سـزاوار پرستش و بندگى بايستى بنده در همه حال هـدف و نقطه توجه او مبـدء و ذات پروردگار خود باشـد كه آنى از او غافل نگردد و نيز چون او اهل مغفرت است كه بكرم و لطف خود لغزشـها و خطاكاريهاى بنـده را ميپوشاند پس بايستى چشم اميد بدرگاه قادر متعال فرا داشت و از او پوزش طلبيد و از او اميد عفو داشت.

---

(۱) اگر پروردگـار تو ميخواست هر آينه ايمـان مى‌آورد هر كس كه در زمين بود تمـام آنها جميعا آيا تو باكراه و اجبار وا ميـدارى مردم را كه ايمان آرند و نيست نفسى كه ايمان آرد مگر باذن خدا.

(۲) خطـاب برسـول اكرم است كه بگـو حق و درسـتى از جـانب پروردگـار خـدا است پس هر كس بخواهـد ايمـان آرد و هر كس بخواهد كافر ميگردد غرض ايمان و كفر را معلق بمشيت عبد نموده.

صفحه : ۲۰۲

سورة القيامة

اشاره

اربعون آية و هى نزلت بمكة

[سوره القيامة (۷۵): آيات ۱ تا ۱۹]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ

لا أُقسِمُ بِيَومِ القِيامَةِ (١) وَ لا أُقسِمُ بِالنَّفسِ اللَّوّامَةِ (٢) أَ يَحسَبُ الإِنسانُ أَلَّن نَجمَعَ عِظامَهُ (٣) بَلى قادِرِينَ عَلى أَن نُسَوِّيَ بَنانَهُ (۴)
بَل يُرِيدُ الإِنسانُ لِيَفجُرَ أَمامَهُ (۵) يَسئَلُ أَيّانَ يَومُ القِيامَةِ (۶) فَإِذا بَرِقَ البَصَرُ (٧) وَ خَسَفَ القَمَرُ (٨) وَ جُمِعَ الشَّمسُ وَ القَمَرُ (٩)
يَقُولُ الإِنسانُ يَومَئِذٍ أَينَ المَفَرُّ (١٠) كَلاّ لا وَزَرَ (١١) إِلى رَبِّكَ يَومَئِذٍ المُستَقَرُّ (١٢) يُنَبَّؤُا الإِنسانُ يَومَئِذٍ بِما قَدَّمَ وَ أَخَّرَ (١٣) بَلِ
الإِنسانُ عَلى نَفسِهِ بَصِيرَةٌ (١۴)
وَ لَو أَلقى مَعاذِيرَهُ (١۵) لا تُحَرِّك بِهِ لِسانَكَ لِتَعجَلَ بِهِ (١۶) إِنَّ عَلَينا جَمعَهُ وَ قُرآنَهُ (١٧) فَإِذا قَرَأناهُ فَاتَّبِع قُرآنَهُ (١٨) ثُمَّ إِنَّ عَلَينا بَيانَهُ
(١٩)

(ترجمه)

بنام خدا رحمن و رحیم

قسم بروز قیامت،

و قسم بنفس ملامت کننده،

آیا انسان چنین پندارد که هرگز استخوانهای وی را جمع نمیکنیم،

بلی ما قدرت داریم (بر ترکیب کردن بدن) و بر اینکه انگشتان او را تسویه نمائیم،

بلکه انسان میخواهد آنچه از عمرش باقی مانده همه را بفسق و فجور بگذراند،

سؤال میکنند کی روز قیامت خواهد رسید،

وقتی که چشمها (از هول و وحشت) خیره بماند،

و ماه گرفته شود،

و خورشید و ماه با هم جمع گردند،

آن وقت است که انسان گوید کجا است راه فرار،

نه چنین است در آن روز فرارگاهی نیست،

مگر بسوی پروردگار آرام گاهی نیست،

در آن روز انسان خبردار میگردد بآنچه در مدت عمرش کرده در ابتدای عمر یا آخر عمر بهمه آنها آگاهست،

بلی انسان از نفس خود بینا است

هر چند بر عذرهای

صفحه : ۲۰۳

خود پرده اندازد و بپوشاند،

ای پیمبر (در موقع نزول وحی) با شتاب و عجله شروع بگفتن مکن،

زیرا که ما خود قرآن را جمع کرده و بر تو قرائت نمائیم،

پس از آنکه بر تو قرائت کردیم تو تابع قرائت ما شو و قرائت کن (بر مردم)،

پس از آن بر ما است بیان کنیم آیات قرآن را.

توضیح آیات

اشاره

لا أُقسِمُ بِیَومِ القِیامَهِٔ، وَ لا أُقسِمُ بِالنَّفسِ اللَّوّامَهِٔ لام در لا اقسم در هر دو آیه دو طور قرائت شده مشهور و معروف بین قراء (لا اقسم) قرائت شده و بعضی از قراء لا قسم خوانده‌اند.

بنا بر قرائت دوم لام برای تأکید قسم میشود که هر آینه جدّا قسم یاد میکنم بروز قیامت و هر آینه جدّا قسم یاد میکنم بنفس بسیار ملامت کننده.

و بنا بر قرائت اول که (لا-اقسم) باشد لام کلمه نفی است و بقرینه آیات دیگر و آیات بعد چنین میشود که اینطور نیست که کفار گمان کرده‌اند وقتی مردند و خاک شدند و هر ذره‌ای از بدن آنان در جایی پراکنده گردید هرگز استخوانهای آنان جمع نمیگردد و مبعوث نمیشوند بلکه قسم بروز قیامت و قسم بنفس لوّامه که قدرت داریم بر جمع استخوانهای آنان حتی قدرت بر تسویه و تعادل نمودن بین انگشتان آنان نیز داریم.

بعض مفسرین را رأی چنین است که لام اول برای قسم است که نظر بشرف و بزرگی روز قیامت دارد و لام دوم بمعنی نفی است قسم یاد نمیکنم بنفس لوّامه زیرا که نفس لوّامه خسیس و پست است لکن اینکه معنی منافی با سیاق آیه است.

آیا مقصود از نفس لوّامه که مورد سوگند واقع شده چیست.

بعضی از مفسرین گوید مقصود از نفس لوّامه اینکه است که در نشاه قیامت هر کسی خواه مؤمن پرهیزکار باشد و خواه فاجر بدکار متأسف و پشیمان است مؤمن خود را ملامت کند که چرا بیش از اینکه عمل خوب نکرده‌ام و در عمل نیک

صفحه : ۲۰۴

کوتاهی نموده‌ام و غیر مؤمن از کافر و منافق و فاسق خود را ملامت و سرزنش میکند که چرا بد کردم و روزگار خود را تباه گردانیدم.

لکن تخصیص دادن نفس لوّامه را به اینکه در قیامت خود را ملامت میکند تخصیص بلا مخصص است و ظاهرا مقصود از نفس لوّامه که مورد سوگند واقع گردیده آن نفسی است که از امّاره‌گی قدمی بالا نهاده و هر گاه خطایی از وی صادر گردید پشیمان میگردد و خود را ملامت مینماید در کلام اللّه نفس را که ظاهرا روح و روان آدمی مقصود است بسه صفت و بسه لقب معرفی نموده (۱) نفس لَأَمّارَهٌٔ بِالسُّوءِ نفسی که آدمی را بهوی پرستی و شهوت رانی و خطا و گناه امر میکند و بکمک شیاطین راه فسق و ظلم و تعدی بر دیگران را باز مینماید و چنین نفسی بسیار مذموم و مطرود است و دارای چنین نفسی همین طوری که در دنیا تابع شیطان بوده حشر وی نیز با شیطان است.

(۲) نفس، لوّامه، آن حالت نفسانی و صفت و رویّه‌ای است که هر گاه در انسان پدید گردید او را باز میدارد از اخلاق نکوهیده و اعمال ناشایسته و هر گاه عمل زشت ناروایی از وی سر زد خود را ملامت و سرزنش مینماید و پشیمان میگردد و بتوبه و انابه بازگشت میکند و چنین نفسی قدمی بسوی سعادت بالا نهاده و امید رستگاری و سعادتمندی در باره وی میرود و نظر بشرافت و عظمت چنین نفس است که او را مخصوص بذکر گردانیده و بوی قسم یاد می‌نماید.

(۳) نفس مطمئنّه است و آن نفسی است که در ایمان بمرتبه (عین الیقین) یا (حق الیقین) رسیده و چنین نفسی کاملا بمقام قرب فائز گردیده و مورد الطاف الهی شده و بازگشت وی بسوی رحمت الهی و محل قدس و رضای پروردگار میگردد و آرامگاه او بهشت رضوان است و هر لحظه بگوش جان میشنود خطاب مهر آمیز یا أَیَّتُهَا النَّفسُ المُطمَئِنَّهُٔ ارجِعِی إِلی رَبِّکِ راضِیَهًٔ مَرضِیَّهًٔ فَادخُلِی فِی

عِبادِي وَ ادخُلِي جَنَّتِي اینکه است درجه کمال که هر کسی باید کوشش کند که بآن جا برسد و در مقام امن و در مقعد صدق عند ملیک مقتدر قرار میگیرد) و متمرکز گردد

صفحه : ۲۰۵

أ یَحسَبُ‌الإِنسانُ أَلَّن نَجمَعَ عِظامَهُ بَلی قادِرِینَ عَلی أن نُسَوِّیَ بَنانَهُ خداوند سوگند یاد میکند و گواه می‌آورد روز قیامت را و نفس لوّامه) را که ما قدرت داریم که در مرتبه ثانیه تعدیل و تشکیل نمائیم بدن انسان را حتی انگشتان وی را تسویه نمائیم.
و اینکه آیه پاسخ قول منکرین معاد است چنانچه در سوره (یس) در جواب اعتراض آن کسی که گفته مَن یُحیِ العِظامَ وَ هِیَ رَمِیمٌ کی است که بتواند زنده کند استخوانهای پوسیده را گفته شود بَلی قادِرِینَ عَلی أن نُسَوِّیَ بَنانَهُ ممکن است در اینجا اشکالی پیش آید و گفته شود خداوند قسم یاد میکند بروز قیامت برای اثبات قیامت و زنده شدن مردگان و اینکه درست بنظر نمی‌آید نخستین بایستی قیامت و زنده شدن مردگان ثابت باشد پس از آن در موقع سوگند واقع گردد.
پاسخ گوئیم اصل قیامت و معاد اعم از جسمانی و روحانی هم بحکم عقل و هم بتصدیق تمام پیمبران و عقلای عالم ثابت است و ملّیین تماما معترفند که روح انسانی فناپذیر نیست و بعد از مردن باقی است و جز مادیّین و طبیعیّین که غیر از مادّه و لوازم مادّه بچیزی معترف نیستند تمام حکماء و اهل دیانات معترف ببقاء روح و معاد روحانی میباشند و ظاهرا مقصود رفع استبعاد منکرین معاد جسمانی است نه معاد روحانی بمعنی بقاء روح بعد از مردن که از مرتبه عقل ناقص آنها برتر است که بگمان آنها ممکن نیست استخوانهای پوسیده و خاک گردیده و هر ذره آن بطرفی افتاده بلکه بچندین هزار صورت دیگر هر یک پس از دیگری بر آمده چگونه ممکن است دو مرتبه عود نماید اینکه است که معاد روحانی را گواه می‌آورد بر معاد جسمانی اشاره به اینکه انسان بروح و بدن انسان است نه بروح تنها.
بعض مفسرین در پاسخ اعتراض چنین گفته مقصود از سوگند بقیامت سوگند بپروردگار قیامت است نه خود قیامت لکن اینکه توجیه خلاف ظاهر است زیرا که بایستی چیزی در تقدیر گرفت و بدون ضرورت جایز نیست چیزی در تقدیر گرفت

صفحه : ۲۰۶

پس بهتر اینکه است که گفته شود شاید مقصود از قیامت که موضوع سوگند واقع گردیده معاد روحانی است که گفتیم تمام عقلا و ملّیین بلکه هر کس که معترف بمبدء است معترف بمعاد روحانی نیز میباشد و مورد انکار و استبعاد منکرین تشکیل گردیدن مردگان و معاد جسمانی است نه روحانی.
خلاصه بقاء انسان پس از مرگ شاهد و گواهست بر اینکه برای تمامیّت او بدن نیز تشکیل میگردد چنانچه در کتاب معاد و آخرین سیر بشر گفتیم تمامیّت انسان بروح و بدن وی انجام میگیرد روح بدون بدن داخل در مجردات و ملائکه بشمار میرود و بدن بدون روح از جمادات محسوب میگردد و انسان بوصف انسانیت بایستی دارای روح و بدن هر دو باشد زیرا که انسان بوحدته جامع جمیع عوالم امکانی است بروح مجرد ادراک معانی و کلیات میکند و محظوظ میگردد و ببدن و قوای جسمانی ادراک جزئیات و محسوسات مینماید و محظوظ یا متألّم میگردد منسوب بآن عالم ربانی و آن پیشوای بشر امیر المؤمنین علی علیه السّلام است
(أ تزعم انک جرم صغیر و فیک انطوی العالم الاکبری)
تو چنین گمان میکنی که جرم کوچکی هستی و حال آنکه عالم بزرگی در تو پنهان است و جامعیت انسان در قیامت پدید میگردد که هر چیزی بفعلیّت اخیر خود رسیده و هر یک از نفس و بدن آدمی نیز در منتهی درجه از سعادت یا شقاوت هر یک از آن را که در عالم دنیا بر خود تأمین نموده و فعلیّت اخیر وی گردیده هر کس بقدر کوشش و استعداد خود بمرتبه ظهور و بروز میرسد و

آنچه در استعداد وی مأخوذ بوده از قوه بفعل می‌آید و دیگر حالت منتظره‌ای برای وی باقی نمیماند.

اگر انسان در قیامت دارای جسم نگردد کجا تواند لذتهای جسمانی یا مجازات و عذابهای جسمانی را ادراک نماید و کجا بنتیجه و کیفر اعمال و اخلاقیات خود میرسد.

آری بدنی که در قیامت تشکیل میگردد اگر چه از همین ماده بدن دنیوی او است لکن ظاهرا چنانچه اخبار بسیار و آیات قرآنی مشعر بر آن است معلوم

صفحه : ۲۰۷

میشود بدن اخروی در لطافت و غلظت بمناسبت روح و عالم قیامت تشکیل میگردد و هر کس او را ببیند میشناسد که فلانه کسی است که در دنیا زندگانی مینموده.

بَل یُرِیدُ الإِنسانُ لِیَفجُرَ أَمامَهُ یَسئَلُ أَیّانَ یَومُ القِیامَهِٔ انسان انکار میکند قیامت را برای اینکه بگمان خودش از بار تکلیف آزاد گردد و از هر گونه هوس رانی و شهوت پرستی و آنچه نفس سرکش مایل بآن است در پی آن رفته و از هیچ عمل نکوهیده و روش زشتی خود داری ننماید اینکه است که نفس اماره بکمک شیاطین و وسوسه او را بر اینکه میدارد که منکر معاد جسمانی گردد که مبادا از لذائذ و محظوظات حیوانی باز ماند.

از بعض مفسرین است که مقصود از لِیَفجُرَ أَمامَهُ تکذیب میکند آنچه جلو او است از واقعه قیامت و حساب و کتاب برای آنکه خود را از بار تکلیف آزاد گرداند و آنچه نفس پلیدش مایل بآن گردیده بدون قید و بندی انجام دهد اینکه است که بر ردّ آنان فرموده بَل یُرِیدُ الإِنسانُ لِیَفجُرَ أَمامَهُ و چون تکذیب قیامت میکند فاجر است و چون معتقد بمعاد نیست با کثرت گناه هیچوقت در مقام توبه بر نمیآید و پشیمان نمیگردد.

اینکه است که سؤال میکنند روز قیامت کی خواهد رسید اینکه سؤال نظیر آیات دیگری است مثل وَ یَقُولُونَ مَتی هذَا الوَعدُ سؤال از قیامت یا از روی سخریه و استهزاء و انکار است که روش کفار راجع بآیات قرآنی چنین بوده که آیات قرآن را مسخره میکردند و کلمات ناروایی نسبت بآیات الهی میدادند یا از روی شبهه و تحقیق مطلب سؤال مینمودند اینکه است که وقت قیامت را بسه علامت معرفی می‌نمایند.

فَإِذا بَرِقَ البَصَرُ برق را دو طور قرائت کرده‌اند (برق بکسر راء) و (برق بفتح راء) یکی از علامت قیامت اینکه است که چشم انسان از شدت هول و تحیّر برق میزند و مات میگردد

صفحه : ۲۰۸

یکی از مفسرین گفته اینکه حالت مردن است که انسان وقتی حالات بعد از مرگ و منزل و مأوای خود را ببیند از هول چشمان وی خیره میگردد و راست میایستد لکن اینکه رأی بنظر درست نمی‌آید زیرا که (برق البصر) یکی از علائم قیامت بشمار می‌رود مگر بنا بر آنکه بعضی گفته‌اند که انسان وقتی مرد همان وقت قیامت او است یا گفته شود انسان وقت جان دادن چون آثار قیامت را می‌بیند اینکه است که برق بصر را یکی از علائم قیامت بشمار آورده.

وَ خَسَفَ القَمَرُ دوم از علائم قیامت اینکه است که ماه گرفته میشود و نور ماه تمام میگردد چون نور ماه از خود نیست و بدون اشراق خورشید ماه سیاه و تاریک است و موقع قیامت هر چیزی باصل خود برمیگردد آن وقت آن نور بر میگردد باصل خود و ماه بسیاهی ذاتی خود باقی ماند و از صفت نور افشانی کردن میافتد.

وَ جُمِعَ الشَّمسُ وَ القَمَرُ سوم از علائم قیامت اینکه است که ماه و خورشید با هم جمع میشوند نظر به اینکه آیات قرآنی بعضی مفسّر

بعضی است وقتی آیات را مثل إِذَا السَّماءُ انفَطَرَت و إِذَا الشَّمسُ کُوِّرَت و إِذَا النُّجُومُ انکَدَرَت و إِذَا الوُحُوشُ حُشِرَت وقتی که آسمان شکافته شد وقتی که خورشید مثل عمامه‌ای که پیچیده گردد در خودش پیچیده گردید و ستارگان تار گردیدند و ماه گرفته شد و اوضاع عالم خراب و مندک گردید و تمام اجزاء عالم در هم ریزش نمود آن وقت ماه و خورشید نیز هر یک از مقر خود پراکنده گردیده و در یک دیگر طپیده میگردند و تمام موجودات مادی بر میگردند باصل خود و بآن ماده اولیه‌ای که از آن خلقت گردیده بودند بازگشت مینمایند و بدلالت قوله تعالی یَومَ تُبَدَّلُ الأَرضُ غَیرَ الأَرضِ وَ السَّماواتُ عالم دنیا تبدیل میگردد بعالم آخرت اگر چه عالم قیامت و بهشت و جهنّم چنانچه در صفحات پیش گفته شده فعلا باعتبار معنی و حقیقت و در علم حضوری حق تعالی موجود است و آیات قرآنی مثل قوله تعالی إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَةٌ بِالکافِرِینَ و غیر آن شاهد

صفحه : ۲۰۹

بر آن است لکن باعتبار صورت و اینکه منتهی درجه سیر بشر است بایستی پس از اینکه عالم دنیا ظهور نماید و دیگر در آن وقت نور افشانی وجود ندارد اینکه است که در قیامت هر کسی بایست بنور خود روشن باشد مؤمنین با تقوی بنور ایمان خود روشن و نورانی میباشند و اشاره بهمین نور دارد قوله تعالی یَومَ تَرَی المُؤمِنِینَ وَ المُؤمِناتِ یَسعی نُورُهُم بَینَ أَیدِیهِم وَ بِأَیمانِهِم بُشراکُمُ الیَومَ سوره حدید آیه ۱۲ و چون قیامت (بیوم تبلی السرائر) نامیده شده مؤمنین در آن روز نور ایمانشان که در باطن آنان پنهان بود ظهور و بروز مینماید چنانچه در اینکه عالم نیز قلب آنان بنور توحید روشن و نورانی است لکن کفّار و فساق همیشه در ظلمت و تاریکی حرکت میکنند همین طوری که در دنیا نور ایمان در قلب و سریره آنها تابش ننموده در آخرت نیز از نور و روشنایی محرومند و گمان میکنند از جای دیگر توان اکتساب نور نمود.

یَقُولُ الإِنسانُ یَومَئِذٍ أَینَ المَفَرُّ وقتی علامتهای قیامت ظهور نمود و موجودات منحل و عالم خراب و پراکنده گردید انسان مضطرب میگردد و راه چاره و گریزگاهی نمی‌یابد گوید از عذاب قیامت کجا توان فرار نمود.

کَلّا لا وَزَرَ إِلی رَبِّکَ یَومَئِذٍ المُستَقَرُّ (وزر) در لغت بمعنی کوه بلند است (مستقر) بمعنی استقرار (کلّا) کلمه ردع است اشاره به اینکه امروز پناهگاهی برای شما نیست و چنین نیست که گمان میکردید که قیامت و حساب و کتابی نیست و پیمبران و سفراء الهی را دروغگو میپنداشتید امروز مرجع و محل قرارگاه و بازگشت شما بسوی پروردگار و مبدء شما است.

و نظائر اینکه آیه بسیار است مثل أَنَّ إِلی رَبِّکَ المُنتَهی إِنَّ إِلی رَبِّکَ

صفحه : ۲۱۰

الرُّجعی إِنّا لِلّهِ وَ إِنّا إِلَیهِ راجِعُونَ از اینکه آیات توان استفاده نمود که مبدء و معاد انسان یکی است (هو المبدء و المعید) و حرکت او دوری است که آغاز و انجام آن بیکجا منتهی میگردد.

آری هر چیزی باصل خود برمیگردد دانشمندان گفته‌اند نهایت هر چیزی همان بدایت او است (کَما بَدَأَکُم تَعُودُونَ) شیئی وقتی بانتها وجودش رسد که باول وجودش بپیوندد زیرا که کمال و تمامیّت هر چیزی وقتی محقق میگردد که دارای مراتب زیرین گردد و اینکه مطلب در قیامت کبری تحقّق پذیرد که سر انجام بشر و قرارگاه و مستقر او یا بسوی رحمت و در نشیمن‌گاه صدق عند ملیک مقتدر انجام گیرد یا بازگشت وی بسوی غضب و حطمه که آن آتشی است که بقلب سرایت مینماید منتهی گردد هُوَ الأَوَّلُ وَ الآخِرُ وَ الظّاهِرُ وَ الباطِنُ یُنَبَّؤُا الإِنسانُ یَومَئِذٍ بِما قَدَّمَ وَ أَخَّرَ

(سخنان مفسّرین در توجیه، بِما قَدَّمَ وَ أَخَّرَ

(۱) بما قدّم از آن عملی که کرده بما اخّر از آنچه نکرده (۲) بما قدّم از اعمال خوب و بد و آنچه عقب انداخته از مستحبات و سنن (۳) آنچه از اعمال خوب و نیک کرده و آنچه باقی گذاشته از باقیات و صالحات.

و ممکن است یک معنی جامع بگیریم که شامل گردد تمام توجیهاتی که گفته شده که (بِما قَدَّمَ وَ أَخَّرَ) اشاره باشد بآنچه در دنیا در تمام عمرش کرده چه در اوائل عمرش و چه در اواخر عمرش تماما در نامه عملش ثبت گردیده.

بلکه میتوان گفت هنگام مردن تماما در نظر شهود وی حاضر میگردد اینکه است که گوید یا وَیلَتَنا ما لِهذَا الکِتابِ لا یُغادِرُ صَغِیرَةً وَ لا کَبِیرَةً إِلّا أَحصاها وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً«۱» ولی افسوس که دیگر وقت از کفش رفته و سرمایه عمر عزیز خود را تلف

---

(۱) در قیامت آنچه کرده‌اند نزد خود حاضر می‌بینند.

صفحه : ۲۱۱

نموده و ببازیچه از دست داده و آن استعدادی که خداوند در حیات دنیوی بوی داده که خود را از حضیض عالم ناسوتی طبیعی بسوی عالم لاهوتی برساند قدردانی ننموده و برایگان گذرانیده و فانی و بی‌ثمر گردانیده و دیگر محل عمل باقی نمانده و وقت مجازات و محل کیفر اعمال رسیده‌ای وای بر بشر و تأسف و پشیمانی او که اگر عذاب و مجازاتی هم نبود تأسف وی در عذاب او کافی بود چه جای مجازات شاقّه که بکیفر اعمال زشت و اخلاق نکوهیده بایستی متحمّل گردد.

بَلِ الإِنسانُ عَلی نَفسِهِ بَصِیرَةٌ، وَ لَو أَلقی مَعاذِیرَهُ بلکه لازم نیست دیگری انسان را خبردار کند بآنچه کرده زیرا وقتی پرده طبیعت عقب میرود و نیز انسان بفعلیّت اخیر خود و آنچه در او (بالقوة) موجود بوده بالفعل گردیده آن وقت سه جل احوال و اعمال خود را معاینه مینماید و چیزی از حالات خود برای وی پنهان نمیماند و همه را نزد خود حاضر و هویدا مییابد اینکه است که فرموده وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً پس آن وقت انسان خود گواه و شاهد اعمال خود است و هر قدر بخواهد پرده‌پوشی کند و عذر بیاورد چنانچه قرآن خبر میدهد یَومَ لا یَنفَعُ الظّالِمِینَ مَعذِرَتُهُم فائده ندارد چگونه تواند اعمال خود را پنهان گرداند و عذری بیاورد در صورتی که خودش و تمام قوا و اجزاء بدنش بلکه تمامی موجودات شاهد بر اعمال و افعال ویند.

لا تُحَرِّك بِهِ لِسانَكَ لِتَعجَلَ بِهِ، إِنَّ عَلَینا جَمعَهُ وَ قُرآنَهُ مفسرین گویند وقتی قرآن بر پیمبر اکرم فرود آمد حضرتش عجله مینمود و بآن ولع و اضطرابی که داشت آیات قرآن را پیش از آنکه وحی تمام شود قرائت می‌نمود اینکه بود که باین آیه او را نهی فرمود که تو عجله نکن که آیات را زود فرا گیری بر ما است جمع نمودن آیات و بر ما است که بر تو قرائت کنیم.

فَإِذا قَرَأناهُ فَاتَّبِع قُرآنَهُ، ثُمَّ إِنَّ عَلَینا بَیانَهُ وقتی ما بر تو قرائت نمودیم و تو تمام آن را فرا گرفتی آن وقت وظیفه تو اینکه

صفحه : ۲۱۲

است متابعت نمایی گفته‌های ما را و همانطوری که بر تو قرائت نمودیم تو بر مردم باز نمایی و نیز بر ما است که آیات قرآن را بتو بیاموزیم و بیان نمائیم.

یکی از مفسرین چنین تفسیر نموده یعنی بر ما است قرآن را بر قلب تو القا نمائیم و بیان آن را نیز بتو بیاگاهانیم.

آری از آیات قرآن و بعض اخبار توان استفاده نمود که قرآن باعتبار حقیقت و معنویت در شب قدر یک دفعه بقلب مبارک نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرود آمده إِنّا أَنزَلناهُ فِی لَیلَةٍ مُبارَکَةٍ شاهد برای اینکه است و بعد آیه آیه بتدریج بر بدن مبارک و مرتبه حس شریفش فرود آمده زیرا قلب مبارکی که عالم جبروت و ملکوت و تمامی عوالم ممکنات رشحه‌ای میباشد که از دریای

فيض وجود او ترشح نموده و از عالم ما فوق الطّبيعه تكوّن يافته اينكه است كه قرآن باعتبار حقيقت و جامعيّت و وحدت بايستى اول فرود آيـد بقلبى كه از عالم وحـدت سـر چشـمه گرفته و پس از آن بتدريـج آيه آيه در اينكه عالم ناسوت كه عالم تفرقه است فرود آيد.

[سوره القيامة (۷۵): آيات ۲۰ تا ۴۰]

اشاره

كَلّا بَل تُحِبُّونَ العاجِلَةَ (۲۰) وَ تَذَرُونَ الآخِرَةَ (۲۱) وُجُوهٌ يَومَئِذٍ ناضِرَةٌ (۲۲) إِلى رَبِّها ناظِرَةٌ (۲۳) وَ وُجُوهٌ يَومَئِذٍ باسِرَةٌ (۲۴)
تَظُنُّ أَن يُفعَلَ بِها فاقِرَةٌ (۲۵) كَلّا إِذا بَلَغَتِ التَّراقِيَ (۲۶) وَ قِيلَ مَن راقٍ (۲۷) وَ ظَنَّ أَنَّهُ الفِراقُ (۲۸) وَ التَفَّتِ السّاقُ بِالسّاقِ (۲۹)
إِلى رَبِّكَ يَومَئِذٍ المَساقُ (۳۰) فَلا صَدَّقَ وَ لا صَلّى (۳۱) وَ لكِن كَذَّبَ وَ تَوَلّى (۳۲) ثُمَّ ذَهَبَ إِلى أَهلِهِ يَتَمَطّى (۳۳) أَولى لَكَ فَأَولى (۳۴)
ثُمَّ أَولى لَكَ فَأَولى (۳۵) أَ يَحسَبُ الإِنسانُ أَن يُترَكَ سُدىً (۳۶) أَ لَم يَكُ نُطفَةً مِن مَنِيٍّ يُمنى (۳۷) ثُمَّ كانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوّى (۳۸)
فَجَعَلَ مِنهُ الزَّوجَينِ الذَّكَرَ وَ الأُنثى (۳۹)
أَ لَيسَ ذلِكَ بِقادِرٍ عَلى أَن يُحيِيَ المَوتى (۴۰)

صفحه : ۲۱۳

(ترجمه)

(هرگز كافرين بقيامت ايمان نيارند) زيرا كه دوست ميدارند زندگانى فانى دنيا را

و فرو ميگذارند (و چشم ميپوشند) از نعمتهاى آخرت،

آن روز صورتهايى بر افروخته و نورانى است

و بچشم دل جمال پروردگارشان را مشاهده مينمايند،

و صورتهاى بعضى گرفته

و گمان ميكند، حادثه‌اى پيش است كه پشت آنها را ميشكند،

نه چنين است وقتى روح بگلو رسيد،

و گفته ميشود كيست علاج كند،

و ميداند كه جدايى و مرگش رسيده،

و ساق بساق ميمالد،

در آن روز خلق را بسوى پروردگار خواهند كشيد،

(واى بر آن كس) كه نه تصديق رسول حق نموده و نه نماز خوانده،

و لكن تكذيب كرده و پشت گردانيده،

پس از آن با كبر و نخوت بسوى اهلش روى آورده،

سزاوار است براى تو پس سزاوارتر

و باز سزاوار تر،
آیا انسان گمان میکند وی را بحال خود میگذارند،
آیا تو نطفه نبودی از منی که ریخته شود،
پس از آن گردید علقه و خون بسته پس از آن به اینکه صورت در آمد و اجزاء او آراسته گردید،
پس آن گاه از آن زوجین مرد و زن آفرید (
آیا چنین خالقی قدرت ندارد بر اینکه مردگان را در قیامت) زنده گرداند.

توضیح آیات

اشاره

كَلّا بَل تُحِبُّونَ العاجِلَةَ، وَ تَذَرُونَ الآخِرَةَ (کلّا) کلمه ردع است و راجع بآیه (أَ یَحسَبُ الإِنسانُ أَلَّن نَجمَعَ عِظامَهُ) یعنی نه چنین است که منکرین معاد گمان کرده‌اند که وقتی مردند فانی میگردند و بازگشتی برای آنان نیست بلکه محبّت دنیا آنان را بر اینکه داشته که منکر روز رستاخیز گردند برای آنکه از زیر بار تکلیف بیرون روند پس از آن در مقام بیان حالات اهل محشر و بعض اوصاف آنها بر میآید.
وُجُوهٌ یَومَئِذٍ ناضِرَةٌ، إِلی رَبِّها ناظِرَةٌ (وجوه) مبتداء ناضرهٔ خبر مبتداء ناظرهٔ خبر ثانی وجوه و نظر بمعنی گردانیدن

صفحه : ۲۱۴

چشم است برای دیدن چیزی.
در اینکه آیا مؤمنین در قیامت خدا را بچشم عیان و مشاهده ابصار می‌بینند یا نه یکی از مطالب کلام است که میدان مشاجره و منازعه بین اشاعره و معتزله از اهل تسنّن و سنّیها گردیده و سخنان پرت و بی‌مغز و یاوه گویی در اینکه میان بسیار گفته شده.
اشعری‌ها چنین اظهار می‌دارند که بدلالت همین آیه إِلی رَبِّها ناظِرَةٌ و نیز بعض آیات دیگر مثل قوله تعالی (حکایهٔ) از موسی علیه السّلام رَبِّ أَرِنِی أَنظُر إِلَیکَ«۱» که مشعر بر امکان رؤیت است و بدلالت بعض احادیث مثل
۲» (انّکم سترون یوم القیمهٔ ربّکم کما ترون القمر لیلهٔ البدر)«
و امثال اینها مؤمنین در قیامت خدا را بعیان می‌بینند.
معتزلیها و نیز فرقه امامیّه برانند که رؤیت خدا بچشم سر بحکم عقل و منطق صحیح محال و غیر واقع است و فطرت سلیم بر بطلان آن گواهی میدهد هر کس دانست که مبدء و خدای عالم مجرّد از جسم و جسمانیت است البته اعتراف مینماید که رؤیت بآلت جسمانی منحصر باشیاء مادّی و جسمانی است مجرد را بآلت جسمانی نتوان ادراک نمود لا تُدرِکُهُ الأَبصارُ وَ هُوَ یُدرِکُ الأَبصارَ شاهد بر اینکه است در دعای صباح که منسوب بحضرت امر المؤمنین علیه السّلام است در مقام مناجات گوید
۳» (یا من قرب من خواطر الظّنون و بعد عن ملاحظهٔ العیون)«
چگونه توان خدا را بچشم سر دید در صورتی که چشم جهت بین است و بجز اجسام و الوان و اشکال چیزی مورد ادراک آن نمیشود.

---

(۱) موسی بن عمران عرض میکند پروردگار من خود را بمن بنما تا نظر کنم بسوی تو
(۲) محققا شما بزودی می‌بینید پروردگار خود را آن طوری که در شب چهاردهم ماه را می‌بینید.
(۳) ای کسی که نزدیکی بگمان و بخاطرها. شاید مقصود از خواطر آن اشراقات و لوامع نوری باشد که بقلوب محبین حق تعالی اشراق میگردد و آنان را محظوظ میگرداند و بهمان انوار الهی است که قلب آنها باز میگردد و رؤیت قلب اشاره بهمان لمعان نور است نور معنوی نه حسی.

صفحه : ۲۱۵

سخنان مفسرین در نفی رؤیت

در توجیه آیه گویند در قرآن مجید که استوارترین و صحیح‌ترین مأخذ دینی ما است در هیچ جا ذکر رؤیت نشده و ظاهر آیاتی که منشأ توهم مثبتین رؤیت شده همه جا با عبارت نظر است نه (رؤیت) رؤیت با نظر بسیار فرق دارد در ترجمه فارسی نظر بمعنی نگریستن و رؤیت بمعنی دیدن است.
و گویند نظر بمعنی لغوی بر گردانیدن حدقه چشم است بسوی مرئی برای دیدن نه بمعنی دیدن چنانچه گویند نظر کردم بسوی هلال و ندیدم آن را و نیز نظر را سبب رؤیت قرار میدهند مثل اینکه گویند نگاه میکنم تا بینیم فلان چیز یا فلان کس را و اینکه طور استعمالات راجع بنظر در کلام عرب بسیار دیده شده.
پس بایستی (ناظرة) که در آیه عنوان شده توجیه نمود و در توجیه آن چند احتمال داده شده.
(۱) (ناظر) یعنی منتظر و مقصود از آیه چنین میشود که مؤمنین در قیامت منتظر رحمت خدا و پاداش نیکو میباشند مثل اینکه کسی گوید نظر دارم بفلانی یعنی منتظرم که حاجت مرا روا کند.
(۲) (إِلی رَبِّها ناظِرَةٌ) یعنی سؤال نمیکنند و رغبت ندارند مگر بسوی خدا و از او خواهانند. (پایان) اینکه دو دلیل ظاهرا هیچکدام تمام نیست زیرا (ناظرة) را بمعنی گردانیدن حدقه چشم گرفتن که مقصود چنین شود در قیامت مؤمنین حدقه چشم خود را میگردانند برای آنکه خدا را ببینند خلاف است زیرا که گردانیدن چشم نسبت بچیزی درست آید که دیدنش ممکن باشد مؤمنین که میدانند خدا را بچشم نتوان دید و مکانی و جهتی او را فرا نگرفته چگونه چشم خود را بر میگردانند که او را ببینند و (ناظرة) را بمعنی انتظار گرفتن آن نیز درست بنظر نمی‌آید زیرا قیامت

صفحه : ۲۱۶

وقتی است که همه چیز بفعلیّت اخیر خود رسیده و مؤمنین علائم رحمت خدا و ثواب اعمالشان را معاینه می‌بینند دیگر حالت منتظره برای آنها نیست و چیزی بر آنان مخفی نیست تا منتظر وقوع آن باشند.
دیگری در توجیه آیه گفته وقتی مردم از حساب فارق میگردند آن وقت اولیاء اللّه را داخل میگردانند در نهری که حیوان یعنی صاحب حیات نامیده شده و پس از آنکه در آن نهر غوطه‌ور گردیده و از آن آشامیده بیرون می‌آیند از آن نهر در حالی که روی‌های آنان سفید و نورانی و با تلألؤ و روشن است و از تمام کثافات نفسانی و قذارات معنوی پاک گردیده‌اند داخل بهشت میگردند و باین مقام اشاره دارد قوله تعالی وُجُوهٌ یَوْمَئِذٍ ناضِرَةٌ إِلی رَبِّها ناظِرَةٌ یعنی در آن وقت با رویهای بشّاش نورانی بسوی رحمت پروردگار خود نگرانند.

سخنان مفسرین راجع باثبات رؤیت

مثبتین رؤیت چنین اظهار مینمایند که بدو دلیل ثابت میکنیم که مقصود از نظر در آیه همان رؤیت است دلیل اول قوله تعالی حکایهٔ از موسی علیه السّلام (انظر الیک) اگر دیدن خدا محال بود چگونه پیمبر اولو العزم مثل حضرت موسی علیه السّلام طلب رؤیت مینمود و اگر نظر عبارت از تقلیب حدقه بجانب مرئی بود بایستی خداوند جهت داشته باشد و جهت و مکان داشتن خدا محال است. دلیل دوم گویند اگر ما تسلیم کنیم که نظر بمعنی گردانیدن حدقه چشم است بجانب مرئی نظر کردن سبب دیدن است و چون در اینجا مناسب نیست که حمل کنیم بر سبب رؤیت بایستی حمل بر مسبب یعنی رؤیت کنیم و گویند کلمه نظر اگر متعدی بنفس باشد بمعنی انتظار است و با (ف) بمعنی تفکر و با (لام) بمعنی رأفت و با کلمه (الی) بمعنی رؤیت است و در اینجا بمعنی الی است چنانچه فرموده إِلی رَبِّها ناظِرَةٌ (پایان) و اینکه دو دلیل نیز تمام نیست زیرا که خواهش موسی علیه السّلام راجع برؤیت

صفحه : ۲۱۷

چنانچه دانشمندان گفته‌اند بزبان قوم بوده که باصرار آنها حضرتش طلب رؤیت نمود و عظمت مطلب باعث شد که مورد عتاب گردید و اگر رؤیت ممکن بود (لن ترانی) مورد پیدا نمینمود و شاید مقصود آن حضرت از طلب رؤیت چنین بوده که قوم از جانب حق تعالی جواب رد و نفی بشنوند و دست از اینکه خواهش بردارند و بدانند که دیدن خدا بچشم سر محال است.
و نیز اینکه گویند کلمه نظر اگر با حرف (الی) باشد بمعنی رؤیت است تمام نیست زیرا که با کلمه الی بمعنی انتظار نیز آمده مثل قوله تعالی فَنَظِرَةٌ إِلی مَیسَرَةٍ اشاعره گویند مؤمنین در قیامت خدا را برؤیت عیان می‌بینند بدون آلت از چشم و هوای مجاور و مکان و انعکاس مرئی در چشم و غیر آن با اینکه قیودات ممکن است کلام آنان را حمل کنیم بر رؤیت بچشم دل نه چشم سر چگونه ممکن است کسی که خدا را مجرّد از جسم و جسمانیات و مجرّد از مکان و جهت و غیر آن بداند و با اینکه حال چنین گمان کند که مؤمنین خدا را در قیامت بچشم عیان می‌بینند.
بعضی از آنان گویند خداوند در قیامت حاسه دیگری غیر از حواس پنجگانه بمؤمنین عنایت مینماید که بآن خدا را ببینند اینکه هم بنظر درست نمی‌آید زیرا اگر آن حاسه از آلات جسمانی محسوب گردد بآن نتوان خدا را دید زیرا که آلات جسمانی بهر نحوی باشد برای ادراک جسمانی است نه آن موجودی که بر تر از جسم و جسمانیات است و اگر غیر آن باشد معنی دیدن غایت انکشاف میشود و اینکه انکشاف مقابل استتاری است که نسبت بکافرین داده شده که در سوره مطففین آیه ۱۵ فرموده کَلّا إِنَّهُم عَن رَبِّهِم یَومَئِذٍ لَمَحجُوبُونَ«۱» آری برأی سخیف مجسمیها که خدا را جسم میدانند دور نیست که چنین

---

(۱) نه چنین است که کفار گمان کرده‌اند بلکه رین و چرکی قلبشان که در اثر کفر و عصیان آنان پدید گردیده آنها را از مشاهده انوار رحمت الهی محجوب گردانیده.

صفحه : ۲۱۸

نسبتی بدهند که مؤمنین خدا را در قیامت بچشم سر می‌بینند.

و برای جمع بین گفتار اشاعره و معتزله مختصری از گفتار حکماء را ترجمه مینمایم

حاجی سبزواری در شرح دعای صباح گفتار اشاعره را توجیه مینماید که مقصود محققان اشاعره از رؤیت نه دیدن بچشم ظاهر است که مخالف صریح عقل است بلکه مراد مقام شهود حق است بحق در مرتبه عین الیقین و حق الیقین و اینگونه رؤیت را همه عقلاء و عرفاء مسلّم دارند و در اینکه مقام گفته شده

۱» (لم اعبد ربّا لم اره)«

۲» (عمیت عین لا تراک)«

۳» (لو کشف الغطاء ما ازددت یقینا)«

و در قرآن مجید است فَکَشَفنا عَنکَ غِطاءَکَ فَبَصَرُکَ الیَومَ حَدِیدٌ«۴»

(یا من دلّ علی ذاته بذاته)

و همین است مقصود جمیع عرفاء و محققین از متکلمین بلکه ارسال جمیع انبیاء و انزال کتب سماوی غیر از رساندن باین مرتبه عظمی چیز دیگری نبوده چنانچه

(خلقت الخلق لکی اعرف)

وَ ما خَلَقتُ الجِنَّ وَ الإِنسَ إِلّا لِیَعبُدُونِ که تفسیر بیعرفون شده نیز شاهد بر آن است.

و از بعض عرفاء است که در تفسیر آن حدیث

(انکم سترون ربکم یوم القیمهٔ کما ترون القمر لیلهٔ البدر)

چنین گوید مراد از اینکه مشابهت تشبیه نظر اخروی است بنظر بصر در دنیا در درجه عیان نه در تشبیه خدا بقمر زیرا او سبحانه منظور بهیچ منظوری نماند و حقیقت ایمان صحیح آن است که مؤمن در معتقد خود بدرجه یقین رسد و آن بر تفاوت بود طائفه‌ای در دنیا بعلم الیقین بدانند و وعده

---

(۱) از حضرت امیر علیه السّلام است که عبادت نمیکنم خدایی را که ندیده باشم.

(۲) از سید الشهدا (ع) است در دعای عرفه، کور باد چشمی که تو را نبیند.

(۳) و نیز از حضرت امیر (ع) است که یقین من بمرتبه‌ای رسیده که اگر پرده برداشته شود چیزی بر یقین من افزوده نمیگردد.

(۴) پس گشودیم و برداشتیم پرده را از تو و امروز چشم تو آهن است اشاره به اینکه چشم تو امروز تیز بین گردیده و آنچه قبلا نمیدیدی امروز می‌بینی.

صفحه : ۲۱۹

عین الیقین آنان در قیامت باشد، و طائفه‌ای بعین الیقین ببینند و وعده حق الیقین ایشان در آخرت باشد و از اینجا گفت آنکه گفت

(رأی قلبی ربّی)

و اینکه ایمان است که معاذ بر در خانه‌های اصحاب گشتی و گفتی (تعالوا حتی نؤمن ساعهٔ، و اینکه ایمانست که چون حادثه از آن خبر باز داد رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گفت (اصبت فالزم«۱» و طایفه‌ای بحق الیقین ببینند و درجه شهود و کمال آن بآخرت بود که در آن زیادتی صورت نبندد چنانچه امیر المؤمنین علی علیه السّلام از اینکه مقام خبر داد

(لو کشف الغطاء ما ازددت یقینا)

تا آنجا که گفته رؤیت اخروی با رؤیت دنیوی هیچ نسبت ندارد پس محل غلط از اینجاست که طایفه‌ای پنداشتند که در آخرت جهتی و وضعی و کیفیتی و هوایی و شعاعی و احاطت نور بصر بمبصر بیاید هم چنان چه در دنیا مبصرات دنیوی را مشاهده کرده‌اند

و اینکه تصورات همه تخیلات باطل است و اینکه غلطی بزرگ است که کسی مرتبه‌ای که فوق حال و مقام وی است بر حال و مقام خود قیاس کند امور اخروی را امروز کسی دریابد که بکلّی از دنیا و لذّات آن صرف رغبت کرده و روی دل بآخرت آورده و بدل در آخرت باشد و بتن در دنیا و بقلب در عالم غیب ساکن بود و بقالب در عالم شهادت. (پایان) دیگری گفته نظر منحصر برؤیت چشم نیست زیرا اگر چنین باشد لازم آید خداوند محدود گردد بحد اجسام و او منزّه از آنست بلکه مقصود اینکه است که در آخرت باطن ظاهر میگردد و ظاهر بتمام اجزاء چشم میشود و بتمام اجزاء خدا را مشاهده میکند چنانچه در دنیا بچشم بصیرت مشاهده مینمود و آخرت عالم لطافت است اینکه است که هیچ حکمی برای جسد ظاهر و قالب در آنجا نیست و دیگر حکم برای قلب و روح است که ظاهر گردیده بزرگی را پرسیدند راه از کدام جانب است گفت از جانب تو نیست چون از خود گذشتگی از تمام جانبها راهست.

چون بصدیقان بپا کردند و زان ره ساختند جز بدل رفتن در آن ره یک قدم را بار نیست

تفسیر روح البیان

---

(۱) یعنی تیر اندیشه راست بهدف زدی.

صفحه : ۲۲۰

وَ وُجُوهٌ یَومَئِذٍ باسِرَةٌ، تَظُنُّ أَن یُفعَلَ بِها فاقِرَةٌ (باسره) مقابل ناضره یعنی رویهای مؤمنین در آن روز مبتهج و بشّاش و نورانی است و رویهای کفّار گرفته و تاریک و ظلمانی است و برای آنان مکشوف میگردد و بچشم بصیرت مینگرند که حادثه ناگواری در پیش است که پشتشان را میشکند.

کَلّا إِذا بَلَغَتِ التَّراقِیَ وَ قِیلَ مَن راقٍ (کلّا) کلمه ردع است نه چنین است که شما پنداشته که قیامت و حشر و نشری نیست وقتی جان انسانی باستخوان بالای سینه رسید و آن وقتی است که روح از قسمتهای بدن از قلب و مغز و باقی اعضاء بآخرین محلّ تراقی که ترقوه‌اش نامند و معروف بنقطه حیات است رسید آن وقت گفته میشود (من راق) کلمه راق را دو طور تفسیر نموده‌اند بعضی بر آنند که وقتی جان بنقطه حیات و سینه رسید کسان محتضر در طلب علاج میگردند زیرا که (راق) از رقاه یرقیه رقیۀ) مأخوذ گردیده و آن وقتی است که برای شفا تمسّک بدعا و تعویذ نمایند یا آنکه (من) بمعنی استفهام و طلب باشد که اطرافیان مریض برای علاج در طلب طبیب بگردند و شاید استفهام انکاری باشد یعنی وقتی که جان بسینه رسید گویند دیگر علاج پذیر نیست.

تفسیر دوم از (رقی یرقی رقیا) مأخوذ گردیده نظیر قوله تعالی وَ لَن نُؤمِنَ لِرُقِیِّکَ حَتّی تُنَزِّلَ عَلَینا کِتاباً نَقرَؤُهُ«۱» گویند کیست جان وی را بالا برد از إبن عباس است که فرشتگان چنین گویند.

وَ ظَنَّ أَنَّهُ الفِراقُ، وَ التَفَّتِ السّاقُ بِالسّاقِ

---

(۱) سوره اسری آیه ۹۵ کفار گفتند ما هرگز بمرتبه بلند تو (بنبوت و رسالت) ایمان نیاوریم مگر وقتی بر ما فرود آوری کتابی را که بخوانیم. [.....]

صفحه : ۲۲۱

از بعضی مفسرین است که ظن در اینجا بمعنی یقین آمده که در آن وقت محتضر یقین میکند بمرگ خود و شاید (ظن) بمعنی

گمان باشد که محتضر از شدت علاقه‌ای که بحیات دارد تا رمقی از حیات دارد یقین بمردن خود نمیکند و بهمان گمان مضطرب میگردد.

اگر چه معنی ظاهر آیه اینکه است که از شدت جان دادن ساق بساق میمالد لکن معنی ظاهر آیه درست بنظر نمی‌آید زیرا وقتی جان بسینه رسید وقتی است که پاها از حرکت افتاده چگونه بهم میمالد چنانچه بعضی گفته‌اند شاید مقصود تلاقی دنیا و آخرت باشد که در حال احتضار محتضر چون هنوز در دنیا است دنیا را مینگرد و بآن حب دنیا و علاقه‌ای که باولاد و مال و باقی جهات دنیوی دارد بیند وقت فراق رسیده و از طرف دیگر آثار عالم برزخ و ملائکه عذاب را نیز معاینه مینماید آن وقت منتهی درجه سختی او است و اشاره بمنتهی درجه شدت و سختی او چنین تعبیر نموده که پاها را به آ میمالد مثل کسی که امر مهمّی برای وی پیش آید پاها و دستهای خود را بهم میمالد.

إِلی رَبِّکَ یَوْمَئِذٍ الْمَساقُ بقاعده عربیّت (المساق) مصدر از ساق یسوق بمعنی کشیده گی است.

در آن وقت روح انسان بسوی پروردگارش کشیده میشود و شاید مقصود چنین باشد که خداوند روح انسان را بتوسطه ملک الموت بسوی خود میکشاند یا وی را نزدیک میگرداند برحمت خود یا نزدیک میگرداند او را بغضب خود.

فَلا صَدَّقَ وَ لا صَلّی، وَ لکِن کَذَّبَ وَ تَوَلّی (فَلا صَدَّقَ وَ لا صَلّی) فاء عطف است که (لا صدق) را عطف داده بیحسب که کافر گمان میکند هرگز مبعوث نمیگردد اینکه است که نه تصدیق پیمبران مینماید که زیر بار تکلیف رود و نه در مقام عبادت بر می‌آید و مبرزترین عبادات

صفحه : ۲۲۲

که نماز است اقدام بر آن نمینماید و باضافه تکذیب هم میکند و نسبت کذب بسفرای الهی میدهد و نیز از اهل حق و حقیقت اعراض میکند و پشت پا میزند و در حال نخوت و کبر بسوی اهلش روان میگردد.

در اینکه آیات چند صفت از صفات نکوهیده منکرین معاد و کافرین را تذکر میدهد.

(۱) تصدیق پیمبران را نمیکنند و اعتراف بوجود خدای یگانه نمینمایند (۲) نماز نمیخوانند چون یکی از علامت مهم ایمان نماز است اینکه است که ترک نماز را از علائم کفر بشمار میآورد.

(۳) تکذیب میکنند و نسبت دروغ‌گویی بپیمبران میدهند.

(۴) از کلام حق اعراض میکنند و بی‌اعتنایی مینمایند.

(۵) در حال تفرعن و تکبر مشی مینمایند و بسوی کسانی که مثل خودشان و از اهل خود میباشند میروند و اظهار نفرت میکنند.

و اینکه پنج صفت علامت کفر است که بعضی راجع باصول دیانت و بعضی راجع بفروع آن و بعضی راجع باخلاق است گویند اینکه آیه در مذمت ابو جهل فرود آمده زیرا که اینکه صفات نام برده شده در باره وی صادق آید.

أَولی لَکَ فَأَولی، ثُمَّ أَولی لَکَ فَأَولی اینکه دو جمله در مقام وعید و تهدید است زیرا عرب اینکه جمله را بکسی گوید که شرّی متوجه او شده بوی گوید حذر کن بعض مفسرین گفته‌اند (اولی) بمعنی ویل است گویند پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دست ابو جهل را گرفت و گفت (أَولی لَکَ فَأَولی) ابو جهل گفت بچه چیز مرا میترسانی نه تو و نه خدای تو هرگز قدرت ندارید بمن صدمه‌ای وارد نمائید من شریف‌ترین و متشخص‌ترین اینکه شهر بشمار میروم اینکه است که خداوند در اینجا کلام پیمبر خود را بیان میفرماید.

دیگری گفته اینکه سخن را حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بامر پروردگار بدشمنان

صفحه : ۲۲۳

دین فرموده که آنان را تهدید نماید.

دیگری گفته اینکه خطاب بخود پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که تو از دشمنان حذر نما و از آنان دوری کن که بتو صدمه و اذیتی وارد ننمایند و اینکه رأی مناسب‌تر بنظر میآید زیرا که در بعض آیات دیگر اشاره دارد که از کفّار حذر کن و اعراض نما مثل اینکه فرموده قُلِ اللّهُ ثُمَّ ذَرهُم فِی خَوضِهِم یَلعَبُونَ«۱» و آنجا که فرموده وَ أَعرِض عَنِ المُشرِکِینَ«۲» و امثال آن بسیار است.

أ یَحسَبُ الإِنسانُ أَن یُترَکَ سُدیً (سدی) در لغت بمعنی مهمل گذاشتن است آیا انسان چنین گمان میکند که وی را مهمل میگذاریم.

اشاره به اینکه چگونه ممکن است انسانی را که با اینهمه آثار قدرت و اسرار آفرینش و حکمتی که در وجود وی نهفته وی را مورد تکلیف قرار ندهیم چنین نیست که انسان گمان کرده بلکه وی را برای امر بزرگی آفریدیم که مراتبی را بپیماید و پس از آنکه بفعلیّت اخیر خود رسید در قیامت بنتیجه اعمال نیك یابد خود برسد (ان خیرا فخیرا و ان شرا فشرا) یکی از مفسرین گفته چون در اول سوره فرمود أ یَحسَبُ الإِنسانُ أَلَّن نَجمَعَ عِظامَهُ در آخر سوره نیز همین مطلب را تکرار مینماید (و برای اثبات معاد دو دلیل در اینجا تذکر میدهد):

اوّل أ یَحسَبُ الإِنسانُ أَن یُترَکَ سُدیً و نظیر اینکه آیه قوله تعالی إِنَّ السّاعَةَ آتِیَةٌ أَکادُ أُخفِیها لِتُجزی کُلُّ نَفسٍ بِما تَسعی«۳»

---

(۱) سوره انعام آیه ۹، بگو خدا پس از آن واگذار کفار را بحال خودشان که در لهو و لعب فرو روند.

(۲) از مشرکین اعراض نما و رو بحق آر اشاره به اینکه پس از تبلیغ رسالت خود را مشغول بآنها مکن متوجه حق باش.

(۳) سوره طه آیه ۱۵، محقق و ثابت است که قیامت آینده است میخواهم آن را مخفی دارم تا آنکه هر نفسی جزا داده شود بآنچه عمل و سعی و کوشش میکند، شاید اشاره باین باشد که ساعت وقوع و پیدایش قیامت را پنهان نموده‌ایم که مردم ندانند موقع آن را و علمشان از روی خلوص واقع گردد و مستحق اجر گردند.

صفحه : ۲۲۴

پس از آنکه آلات و قوای جسمانی از شهوت و غضب و وسائل اعمال بهیمی و سبعی بانسان داده شده و نیز عقل که مدرك حسن و قبح و تمیز دهنده بین خیر و شرّ است بوی کرامت گردیده با اینکه وسائل چگونه ممکن است او را در مورد تکلیف قرار ندهد و قوانین و مقرراتی برای اصلاح امور دنیوی و اخروی وی وضع ننماید زیرا اگر چنین باشد وجود وی را مهمل گذاشته و چنین امری لایق پروردگار کریم و حکیم علی الاطلاق نیست پس بایستی دار دیگری باشد که انسان آنچه از خوب و بد کرده بنتیجه برسد و اثر آن را بیابد و گر نه وجود وی لغو خواهد بود.

دلیل دوم بر اثبات معاد استدلال بخلقت اولیه انسان است که وقتی قدرت بر خلقت وی دارد در آن وقتی که لَم یَکُن شَیئاً مَذکُوراً چیزی نبود که شناخته شود البته قدرت بر عود دادن وی نیز دارد و اشاره بدلیل دوم است که فرموده:

أ لَم یَكُ نُطفَةً مِن مَنِیٍّ یُمنی، ثُمَّ کانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوّی خطاب و اعتراض بآن انسانی است که گمان میکند خداوند هرگز استخوان پوسیده را زنده نمیگرداند که آیا فکر نمیکنی و متوجّه نیستی که تو از چه چیز خلق شده‌ای آیا تو از آب منی که از نجاسات و قذارات محسوب میگردد و از صلب پدر برحم مادر ریخته گردیده و پس از آنکه در آنجا خون بسته گردیدی و صورت بندی شدی و اعضاء و اجزاء بدن تو معتدل و نسبت بیکدیگر تعادل نموده ترکیب بندی نشده‌ای تا آنکه خلقت تو تمام گردیده و قدم در

اینکه عالم نهادی فَجَعَلَ مِنهُ الزَّوجَینِ الذَّکَرَ وَ الأُنثی و پس از آنکه منی و علقه و مضغه بودید صورت انسانیّت بشما پوشانید بعضی را بصورت مرد و بعضی را بصورت زن گردانید برای اینکه جفت گردید و عیش و زندگانی شما تمام گردد.

أَ لَیسَ ذلِکَ بِقادِرٍ عَلی أَن یُحیِیَ المَوتی

صفحه : ۲۲۵

آیا آن کسی که از قطره آب گندیده چنین انسانی ترتیب داده قدرت ندارد که پس از مرگ و تفرق اجزاء ثانیا مرده‌ها را زنده گرداند.

خدای متعال باین دو برهان متین محکم یکی بیان خلقت انسان که از عدم بوجود آمده و دیگر از علم و قدرت و حکمتی که در پیدایش وی هویدا است استدلال نموده بر اثبات معاد که اگر معاد و بازگشتی نبود خلقت انسان لغو و بی‌ثمر میگردید و چون کار لغو و بیهوده نتوان نسبت بخالق حکیم داد پس باین دو دلیل ثابت میشود که زنده شدن انسان در قیامت امری است حتمی و مطلبی است واقعی که نتوان در آن خدشه نمود.

صفحه : ۲۲۶

سورهٔ الدهر

اشاره

مدنیهٔ و هی احدی و ثلاثون آیهٔ

[سوره الإنسان (۷۶): آیات ۱ تا ۱۶]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

هَل أَتی عَلَی الإِنسانِ حِینٌ مِنَ الدَّهرِ لَم یَکُن شَیئاً مَذکُوراً (۱) إِنّا خَلَقنَا الإِنسانَ مِن نُطفَةٍ أَمشاجٍ نَبتَلِیهِ فَجَعَلناهُ سَمِیعاً بَصِیراً (۲) إِنّا هَدَیناهُ السَّبِیلَ إِمّا شاکِراً وَ إِمّا کَفُوراً (۳) إِنّا أَعتَدنا لِلکافِرِینَ سَلاسِلَ وَ أَغلالاً وَ سَعِیراً (۴)

إِنَّ الأَبرارَ یَشرَبُونَ مِن کَأسٍ کانَ مِزاجُها کافُوراً (۵) عَیناً یَشرَبُ بِها عِبادُ اللّهِ یُفَجِّرُونَها تَفجِیراً (۶) یُوفُونَ بِالنَّذرِ وَ یَخافُونَ یَوماً کانَ شَرُّهُ مُستَطِیراً (۷) وَ یُطعِمُونَ الطَّعامَ عَلی حُبِّهِ مِسکِیناً وَ یَتِیماً وَ أَسِیراً (۸) إِنَّما نُطعِمُکُم لِوَجهِ اللّهِ لا نُرِیدُ مِنکُم جَزاءً وَ لا شُکُوراً (۹)

إِنّا نَخافُ مِن رَبِّنا یَوماً عَبُوساً قَمطَرِیراً (۱۰) فَوَقاهُمُ اللّهُ شَرَّ ذلِکَ الیَومِ وَ لَقّاهُم نَضرَةً وَ سُرُوراً (۱۱) وَ جَزاهُم بِما صَبَرُوا جَنَّةً وَ حَرِیراً (۱۲) مُتَّکِئِینَ فِیها عَلَی الأَرائِکِ لا یَرَونَ فِیها شَمساً وَ لا زَمهَرِیراً (۱۳) وَ دانِیَةً عَلَیهِم ظِلالُها وَ ذُلِّلَت قُطُوفُها تَذلِیلاً (۱۴)

وَ یُطافُ عَلَیهِم بِآنِیَةٍ مِن فِضَّةٍ وَ أَکوابٍ کانَت قَوارِیرَا (۱۵) قَوارِیرَا مِن فِضَّةٍ قَدَّرُوها تَقدِیراً (۱۶)

(ترجمه)

بنام خدای رحمن مهربان

آيا آمد بر آدمى وقتى كه چيزى نبود ياد كرده شود،

محققا ما انسان

صفحه : ۲۲۷

را خلقت نموديم از نطفه‌اى ممزوج (با حرارت و برودت) تا آنكه بيازمائيم او را پس قرار داديم وى را شنوا و بينا.

و ما راهرا بوى نمايانديم يا شكر گذار است و يا ناسپاس،

و محققا آماده كرديم براى كافرين زنجيرها و غلها و آتش فروزان،

و بتحقيق كه نيكوكاران مى‌آشامند از جام شرابى كه مزاج آن كافور است

چشمه‌اى است كه بندگان خدا مى‌آشامند از آن و آن چشمه بسيار در زمين جريان دارد،

و آنها (كسانى ميباشند) كه بنذر وفا ميكنند و ميترسند از روزى كه شرّ او پهن و فرا گيرنده است،

و بذل طعام ميكنند با دوستى آن بفقير و يتيم و اسير،

(و گويند) انفاق و اطعام ما منحصر است براى خشنودى خدا طلب نمى‌كنيم از شما بازاى آن عوضى و نه سپاس گذارى،

زيرا كه ما از پروردگار خود ميترسيم از روزى كه سخت و گرفته باشد،

پس (بپاداش) عمل آنها خداوند نگاه داشت از آنها شرّ آن روز را و ملاقات ميكنند آن روز را با خوشى و روى خندان،

و بپاداش صبر براى آنان است بهشت و جامه‌هاى ابريشم باف،

در حالى كه در بهشت تكيه زده‌اند بر تختها كه نبينند در آن نه آفتابى و نه سرمايى،

و سايه درختان بهشتى بر سر آنها و ميوه‌هايش نزديك و در اختيار آنها است،

غلمان و حوريان بهشتى با ظرفهاى نقره و بلور بدور آنان دور ميزنند،

كه آن كوزهاى بلور و از نقره باندازه (و درخور هر كسى) اندازه‌گيرى شده.

توضيح آيات

اشاره

هَل أَتى عَلَى الإِنسانِ حِينٌ مِنَ الدَّهرِ لَم يَكُن شَيئاً مَذكُوراً باتفاق مفسرين (هل) در اينجا و در سوره هَل أَتاكَ حَدِيثُ الغاشِيَةِ بمعنى (قد) است زيرا كه استفهام يعنى طلب فهم كردن براى كسى كه تمام صفحه موجودات در علم حضورى او مكشوف است محال مينمايد اينكه است كه بايستى (هل اتى) را حمل بر معنى خبر نمود كه حق سبحانه خبر ميدهد كه محققا گذشت بر انسان

صفحه : ۲۲۸

زمان طولانى از دهر كه چيزى نبود ياد كرده شود.

زمان مبهم طولانى را حين گويند حكماء گويند دهر فوق زمان و روح زمان و ظرف زمان و محيط بر زمان است يعنى دهر عبارت از مجموع من حيث المجموع زمان است.

از إبن عباس است مقصود از آن حين كه انسان مذكور نبود آن نه ماهى است كه در شكم مادر بوده كه كسى وى را نميشناخت و

کالعدم محسوب بود.

دیگری گفته مقصود از انسان آدم است آن وقتی که هنوز روح بوی دمیده نشده بود.

نظر باحادیثی که از معصومین رسیده که روح انسان دو هزار سال قبل از جسد او خلق شده و نیز آن حدیثی که در کتاب اصول کافی از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل میکند که حضرتش در پاسخ سؤال از خلقت عقل فرموده (خدای عز و جل عقل را ملکی خلق نموده و برای وی سرهایی است بعدد خلائق از آنهایی که خلق شده و میشوند تا روز قیامت و برای هر سری از آن ملک رویی است و برای هر آدمی سری است از سرهای عقل و اسم آن انسان بر صورت آن نوشته و بر آن صورت پرده‌ای افتاده و آن پرده باقی است تا وقتی که آدمی متولّد گردد آن وقت آن پرده عقب میرود و نوری در قلب انسان القا میگردد و بآن نور تمیز میدهد بین فرض و سنّت و خوب و بد و مثل عقل در بدن مثل چراغ است در وسط خانه.

و نیز از آیات و اخبار بسیاری که برموز و اشاره تصریحا و تلویحا در ثبوت عالم ذر و عالم مثال و عالم ارواح و غیر آن رسیده از مجموع آنها میتوان استفاده نمود که انسان باعتبار جنبه روحانی پیش از وجود مادّی جسمانی در عالم ما فوق الطبیعه یک نحو وجود و تحققی داشته پس از آن در اطوار خلقت تطوّراتی نموده تا در اینکه کسوت مادّه طبیعی فرود آمده و دست قدرت الهی آن را بحرکت آورده که علی الدوام رو بطرف کمال و بقاء رهسپار گردد و شاهباز قدسی روح وی با دو بال

صفحه : ۲۲۹

علم و عمل همیشه در پرواز است تا آنکه مدار سیر خود را باتمام رساند و بفعلیت اخیر خود نائل گردد لکن تا وقتی که باین صورت فعلی دنیوی تحقّق نیافته چیزی نبوده که بوجود شخصی خارجی شناخته گردد و یاد شود.

و در بیان خلقت انسان که چگونه جسم وی را در اینکه عالم پس از نیستی و عدم بوجود آوردیم چنین فرموده.

إِنّا خَلَقنَا الإِنسانَ مِن نُطفَةٍ أَمشاجٍ از راغب اصفهانی است که مقصود از (امشاج) آن قوای مختلفی است که در نطفه قرار داده چنانچه در جای دیگر است وَ لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ مِن سُلالَةٍ مِن طِينٍ ثُمَّ جَعَلناهُ نُطفَةً فِي قَرارٍ مَكِينٍ«۱» در قاموس گفته (امشاج) نطفه مرد است که آمیخته شده بخون و نطفه زن گردیده.

نَبتَلِيهِ فَجَعَلناهُ سَمِيعاً بَصِيراً و وی را در مقام آزمایش در آوردیم الَّذِي خَلَقَ المَوتَ وَ الحَياةَ لِيَبلُوَكُم أَيُّكُم أَحسَنُ عَمَلًا«۲» و وی را شنوا و بینا گردانیدیم.

قوای پنجگانه‌ای که بانسان کرامت شده از سامعه، باصره، ذائقه، شامه لامسه اینها معدّات و شرائط ادراکات محسوسات و معقولات ویند که از محسوسات پی ببرد بمعقولات و از ظاهر بباطن رسد و در اثر مؤثر را بیند.

و چون سمع و بصر بالاترین مشاعر و شریف‌ترین حاسّه انسانی بشمار میرود

---

(۱) سوره مؤمنون آیه ۱۲، محققا ما انسان را آفریدیم از صاف کشیده از گل پس از آن آن را نطفه گردانیدیم و در آرامگاه استوار قرار دادیم.

(۲) سوره تبارک آیه ۲، آن کسی که موت و حیات را خلق نمود تا آنکه شما را بیازماید که کدام یک از شما در عمل نیکوترید.

صفحه : ۲۳۰

اینکه است که در مقام امتنان در بسیاری از جاهای کلام اللّه اینکه دو قوه را مخصوص بذکر گردانیده.

إِنّا هَدَيناهُ السَّبِيلَ إِمّا شاكِراً وَ إِمّا كَفُوراً برای آگاهندن و متذکر گردانیدن بشر در موارد بسیاری از قرآن مجید گوشزد او مینماید و

در مقـام امتنـان اشاره دارد به اینکه ای انسان ما تو را از نیستی و آن وقتی که لَم یَکُن شَیئاً مَذکُوراً چیزی نبودی که بشـمار آیی از منی مخلوط بکثافـات بوجود آوردیم و تو را در بهـترین صورت لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ فِی أَحسَنِ تَقوِیمٍ«۱» و معتـدل‌ترین اندام خلقت نمودیم و قوای ظاهره و باطنه فَجَعَلناهُ سَمِیعاً بَصِیراً بتو کرامت کردیم و از آن روح قدس الهی نَفَختُ فِیهِ مِن رُوحِی در تو دمیدیم و بتاج وَ لَقَد کَرَّمنا بَنِی آدَمَ تو را مفتخر نمودیم و شریفترین موجودات گردانیدیم و به إِنِّی جاعِلٌ فِی الأَرضِ خَلِیفَةً«۲» تو را خلیفه و نماینده خود در زمین قرار دادیم و گل سر سبد موجودات گردانیدیم و پس از آنکه خلقت تو تمام گردید و لایق هدایت گردیدی إِنّا هَدَیناهُ السَّبِیلَ تو را بطریق حق و حقیقت رهبری نمودیم و بتوسطه رسول باطن عقل و رسول ظاهر انبیاء و سفرای الهی راه هدایت و سعادت که مقصود اصلی از خلقت بشر و آنچه مقدمه پیدایش او است همین است بتو آموختیم و سیر بسوی سعادت یا شقاوت را در کف اختیار تو نهادیم که باختیار خود (إِمّا شاکِراً) یا بشکرانه اینکه همه نعمتهای گوناگون راه سعادت و فضیلت

---

(۱) سوره تین آیه ۴.

(۲) تمـام آیه وَ إِذ قالَ رَبُّکَ لِلمَلائِکَةِ إِنِّی جاعِلٌ فِی الأَرضِ خَلِیفَةً قالُوا أَ تَجعَلُ فِیها مَن یُفسِدُ فِیها وَ یَسفِکُ الدِّماءَ وَ نَحنُ نُسَبِّحُ بِحَمـدِکَ وَ نُقَدِّسُ لَکَ قالَ إِنِّی أَعلَمُ ما لا تَعلَمُونَ وقتی پروردگـار تـو بملائکه گفـت بحقیقت و درسـتی من در زمین خلیفه و نماینده‌ای برای خود قرار میدهم ملائکه گفتند آیا قرار میدهی کسـی را که فساد کند در زمین و خونریزی نماید و ما تنزیه میکنیم و تو را بپاکی ستایش مینمائیم خطاب عتاب آمیز بآنها رسید که من چیزی میدانم که شما نمیدانید.

صفحه : ۲۳۱

را اختیار کنی و موحّد و خدا پرست گردی و رشته بندگی بگردن بسته خود را از حضیض ناسوتی باوج ملکوتی رسانی وَ إِمّا کَفُوراً یا کفران نعمت نموده و خود را بزنجیر اوهام و طبیعت بسته نگاه داشته و آن قوای عقلی و روحانی که بآن توانستی خود را بسعادت عظمی رسانی و حیات پاکیزه دائمی همیشه گی بر خود تأمین نمایی منقاد و مطیع قوای شهوانی نموده و خود را از سعادت و فضیلت بازداری.

(تو را ز کنگره عرش میزنند صفیر ندانمت که در اینکه دام که چه افتاد است)

(حافظ) إِنّا أَعتَدنا لِلکافِرِینَ سَلاسِلَ وَ أَغلالًا وَ سَعِیراً آری کسی که در اینکه نشاه دنیوی خود را بزنجیر اوهام و غلهای قوای سبعی و بهیمی و آرزو و آمـال طبیعی بسـته گردانیـد و کفران نعمتهای الهی را نمود و قوی و مشاعری که بایستی در طریق شـکر گـذاری و بندگی او مصرف نماید در راه مخالفت او بکار انداخت در نشاه اخروی که حقیقت هر چیزی ظاهر میگردد همین زنجیرهای معنوی آرزو و آمال صورت میگیرد و بـدست و پای او پیچیده و غلهای علاقه دنیوی وی نیز بار سـنگینی میگردد و او را در قید میگرداند و اعمال نکوهیـده زشت او آتش سوزان میگردد و بکیفر اعمال و اخلاقش همیشه در آتش سوزان میسوزد ذلِکَ بِما قَدَّمَت أَیدِیکُم وَ أَنَّ اللّهَ لَیسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ«۱» سوره آل عمران آیه ۱۷۸.

از کلمه «اعتدنا» در آیه و نیز از آیات دیگر مثل إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَةٌ بِالکافِرِینَ

---

(۱) «ذلک» اشاره بآیه جلو ذُوقُوا عَذابَ الحَرِیقِ که در مقام عذاب اشـقیا و قاتلین انبیاء است که بکیفر اعمالشان که پیش فرسـتاده‌اند چنین عذابی برای آنان مهیا گردید نه آنکه بآنها ظلم نموده و آنان را مبتلا بچنین عذابی نموده و اینکه آیه و امثال آن صـریح اسـت که انسان مختار است.

صفحه : ۲۳۲

و امثال آن معلوم میشود که بهشت و جهنّم فعلا موجودند نه اینکه چنانچه بعضی گمان کرده‌اند بعدا در قیامت موجود میشوند زیرا کـه سبب وجود بهشت همان ایمان واقعی و تقوی و عمل صالح است که اهلش در همین عالم دارا میباشند و اسباب جهنّم از زنجیرهای هفتاد زرعی که فرموده «ذَرعُها سَبعُونَ ذِراعاً» و غلها و آتش سوزان که ناشی از متابعت دنیوی و هوی و هوس و مخالفت مولا که در اینکه عالم بصورت عیش گوارا مینماید لکن وقتی پرده طبیعت عقب رفت و در قیامت که هر چیزی بحقیقت خود ظاهر گردید اشقیاء می‌بینند اینکه همان غل و زنجیریست که خود در دنیا تهیه نموده‌اند.

و چون سبب بهشت و جهنم اعمال و اخلاق خود انسان است و وقتی سبب تحقق یافت مسبّب نیز تحقّق پذیرد پس از اینجا معلوم میشود که بهشت و جهنّم از همین عالم بوجود آید و بهشت در باطن و حقیقت بهشتیان در معنی نه در صورت موجود است و نیز جهنّم در معنی نه در صورت در باطن جهنّمیان نهفته و محیط بر آنان است و در قیامت صورت گرفته ظاهر میگردد.

إِنَّ الأَبرارَ یَشرَبُونَ مِن کَأسٍ کانَ مِزاجُها کافُوراً ابرار جمع برّ مثل ربّ و ارباب و از حسن که یکی از مفسّرین است نقلشده که برّ بر کسی صادق آید که بر هیچکس حتی بر مورچه‌ای اذیت روا ندارد.

و از مفردات لغت است که برّ مقابل بحر است و بمعنی توسعه در عمل نیک است و شامل میگردد تمام اعمال نیکو از عبادات و اعمال خوب.

نیکوکار کسی است که تمام افعال و اعمال و حرکات و سکنات و گفتار و کردار آن روی میزان عقل و شرع انجام گرفته و استوار گردیده که چنین کسی را بطور اطلاق میتوان از ابرار بشمار آورد.

مفسرین گویند کافور اسم چشمه‌ای است در بهشت بنام چشمه محمّدی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و تشبیه بکافور از جهت رنگ و بو و لطافت آن است نه از جهت طعم.

و شاید تشبیه بکافور از جهت خنکی او است که اشاره ببرد یقین باشد که

صفحه : ۲۳۳

ابرار و نیکوکاران در اثر رویّه و سجیّه نیک آنها انوار معرفت و محبت الهی در قلب و سریره آنان نفوذ مینماید و از شراب معرفت سیراب میگردند و ببرد یقین دل آنها خنک میگردد و از نسیم الطاف الهی علی الدّوام محظوظ و شادمانند.

مفسرین آیه را حمل بر قیامت کرده‌اند لکن آیه مطلق است و ممکن است گفته شود اگر در دنیا آن برد یقین در قلب کسی وارد نگردد البته از آن شراب کافوری نیز در آخرت نخواهد چشید.

خلاصه شاید مقصود از آیه چنین باشد که نیکوکاران که قلب و دل آنان از غل و غش طبیعت پاک گردیده و بسوی جاده حق و حقیقت رهسپار شده‌اند و روش آنها روش اولیاء اللّه گردیده در اثر نیکوکاری اول ببرد یقین و عین کافوری قلب آنان را مطمئن میگرداند و پس از آن از آن چشمه شراب زنجبیلی کَأساً کانَ مِزاجُها زَنجَبِیلًا و کاس محبّت بآنها میچشاند پس از آنکه قلب محبّین از آتش عشق بحق سوخته گردید آن وقت از آن شراب خنک کافوری قطره‌ای بدل و قلب سوخته آنها ترشح میگردد و گر نه ممکن است آتش محبّت قلب محبّین و عاشق مشتهر را بسوزاند و وی را هلاک گرداند اینکه است که هر وقت آتش محبت چنانچه اهلش میدانند شعله‌ور گردید در عقب قلب عاشق ببرد یقین و نسیم خنک الطاف الهی از وله ساکن میگردد و آرام میشود.

آری اگر قطره‌ای از آن شرابا زنجبیلا و شرابا طهورا بذائقه جانت برسد و ذره‌ئی از آن خنکی و برد کافوری را بکام دل بچشی آن وقت خواهی دید چگونه اثر آن در تمام اعضاء وجودت سرایت مینماید و در آن حال بجز یک دریای موّاج عشق که استیلا پیدا

نموده و تمام سراسر وجودت را تحت نفوذ خود در آورده بطورى كه ديگر از خود و هستى خود بى‌خبر ميگردى چيز ديگرى پديد نيست شهيد ثانى چنين روايت ميكند كه بداود نبى عليه السّلام وحى رسيد اى داود ابلاغ كن باهل زمين كه من دوست كسى هستم كه مرا دوست دارد و همنشين كسى ميباشم

صفحه : ۲۳۴

كه با من هم‌نشين باشد و مؤنس كسى هستم كه بذكر من مأنوس باشد و رفيق كسى هستم كه با من رفيق باشد و اختيار ميكنم كسى را كه مرا اختيار كرده و مطيع كسى ميباشم كه مرا اطاعت نموده تا آخر حديث كه مفصل است.

عَيناً يَشرَبُ بِها عِبادُ اللّهِ يُفَجِّرُونَها تَفجِيراً (تفجير) مصدر از باب تفعّل آمده فجّر يفجر تفجيرا و در لغت بمعنى آب راندن و جريان دادن آن آب است از روى قوت و شدّت و اضافه كردن عباد را باللّه اضافه تشريفيه است اشاره به اينكه شراب كافورى چشمه‌اى است كه بشدت جريان دارد و كاسه‌اى از آن نصيب كسانى است كه بمقام عبوديت و بندگى فائض گرديده‌اند و آنان عده مخصوص ميباشند كه از مقامات گذشته و بمقامى رسيده‌اند كه العبد و ما فى يده كان لمولاه نصب العين آنان گرديده و خود و هر چه را مينگرند از او و قائم باو ميدانند.

در تفسير روح البيان از تاويلات نجميّه چنين نقل ميكند كه ابرار اشاره ببندگان خالص است كه مخصوص باسم اعظم‌اند كه شامل تمامى اسماء اللّه ميباشد و آنها كسانى هستند كه پروردگارشان آنان را سيراب گردانيده و تجلى يافته‌اند باسم (الباسط) و بآنان چشانده از كاسه محبت شراب طهور عشق كه ممزوج گرديده بكافور برد يقين كه جارى گردانيده در نهرهاى ارواح و اسرار آنها و قلبهاى آنها پر گرديده از زيادتى رحمت و شمول نعمت. پايان يُوفُونَ بِالنَّذرِ وَ يَخافُونَ يَوماً كانَ شَرُّهُ مُستَطِيراً در مقام بعضى از مصاديق برّ بر آمده كه ابرار و نيكوكاران متصف بصفاتى ميباشند (اوّل) هر گاه نذرى كردند بنذر خود وفا ميكنند.

فقها بدلالت آيات و اخبار چنين استفاده نموده‌اند كه اگر نذر روى ميزان شرع واقع گرديد و بآن شرائطى كه در محل خود تعيين شده مثل اينكه متعلّق

صفحه : ۲۳۵

نذر بايستى عمل مباح يا مستحبى باشد و شخص خود را ملتزم نمايد كه اگر فلان حاجت من برآمد براى خدا فلان عمل خيرى را انجام دهم وفاى بنذر واجب ميگردد و چون نذر يكى از عبادات بشمار ميرود بايستى عمل نذر مخصوص بخدا انجام گيرد قصد ديگرى در كار نباشد پس مثل بعضى از عوام كه از روى جهل براى امام عليه السّلام يا پيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم يا حضرت عباس نذر كنند علاوه بر اينكه خلاف كرده كه در عبادت با خدا شريك قرار داده ظاهرا نذرش نيز منعقد نميگردد و نيز چون نذر يكى از عبادات بشمار ميرود بايستى متعلق نذر و آن كارى كه نذر كرده انجام دهد حرام يا مكروه يا لغو و بى‌فائده نباشد و در آن خير و خوبى باشد و گر نه وفاى بآن واجب نيست.

(دوم) از اوصاف ابرار اينكه است كه ترسناكند از روزى كه شرّ آن پهن گرديده و فرا گرفته.

اگر چه حكماء شر را امر عدمى دانند لكن نه عدم مطلق كه هيچ حظى و بهره‌اى از وجود دارا نباشد بعضى از آنان شر را از باب عدم ملكه دانند يعنى در جايى كه شأنيّت وجود داشته و مفقود گرديده آن را شر نامند مثل كورى كه كسى را اعمى گويند كه لايق چشم باشد.

بعض ديگر را رأى چنين است كه شر امر عرضى اضافى است و نسبت بخير شر امر عدمى بشمار ميرود يعنى موجودى كه در آن خيريّت مفقود گرديده شر ناميده ميشود و شر يكى از عوارض و موجود عرضى بشمار ميرود.

و آيه اشاره باين دارد كه روز قيامت كه باعتبار فعليّت و سعه وجود بايستى رحمت الهى فرا گرفته باشد تمام افراد بشر را كفّار و اشقيا خود را از آن رحمت عام محروم نموده و بجاى آنكه رحمت فرا گيرد آنان را آثار غضب نمودار ميگردد اينكه است كه در آن روز تمام افراد بشر در هول و اضطراب مى‌افتند چنانچه

صفحه : ۲۳۶

در اوصاف آن روز فرموده يَوماً يَجعَلُ الوِلدانَ شِيباً«۱» مگر اولياء اللّه كه در مقام امينند فَلا خَوفٌ عَلَيهِم وَ لا هُم يَحزَنُون«۲» وَ يُطعِمُونَ الطَّعامَ عَلى حُبِّهِ مِسكِيناً وَ يَتِيماً وَ أَسِيراً دوم از مصاديق برّ كه در اينكه آيات تذكر ميدهد اينكه است كه نيكوكاران با رغبت و احتياج آنان بطعام اطعام طعام ميكنند بفقرا و ايتام و اسرا و اشاره باين دارد آنجا كه فرموده لَن تَنالُوا البِرَّ حَتّى تُنفِقُوا مِمّا تُحِبُّون«۳» اگر چه ظاهرا ضمير (حبّه) راجع بطعام است لكن چنانچه بعض مفسرين گفته‌اند ممكن است راجع بخدا باشد كه نيكوكاران از روى محبت بخدا اطعام طعام مينمايند و دوستى او محرك اطعام نمودن آنها گرديده.

إِنَّما نُطعِمُكُم لِوَجهِ اللّهِ لا نُرِيدُ مِنكُم جَزاءً وَ لا شُكُوراً سوم از خصوصيات نيكو كاران اينكه است كه بزبان حال يا قال گويند ما براى خشنودى خدا انفاق مينمائيم و از شما فقراء عوض يا اظهار تشكر و قدر دانى يا چيز ديگرى منتظر نميباشيم.

اشاره به اينكه عمل وقتى از خود خواهى و رياء و باقى جهات طبيعى خالص گرديد آن وقت عامل آن از نيكوكاران محسوب ميگردد و ابرار كسانى ميباشند كه در انفاق منّت بفقير نگذارند و عوض از وى نخواهند بلكه با كمال احتياج خود خالصا مخلصا لوجه اللّه اتفاق نمايند.

إِنّا نَخافُ مِن رَبِّنا يَوماً عَبُوساً قَمطَرِيراً

---

(۱) روز قيامت چنان سخت است كه اگر بفرض بچه‌اى بدنيا آيد پير ميگردد.

(۲) در آن روز اولياء الهى را نه خوفى است و نه محزونند بلكه از الطاف الهى شادمانند.

(۳) تمام آيه وَ ما تُنفِقُوا مِن شَيءٍ فَإِنَّ اللّهَ بِهِ عَلِيمٌ سوره آل عمران آيه ۸۶ هرگز بشما خير و خوبى نميرسد مگر از آنچه دوست داريد انفاق نمائيد و آنچه انفاق نمائيد خدا بآن عالم است.

صفحه : ۲۳۷

چهارم خوف بر آنان غالب است كه گويند ميترسيم از روزى كه تنگ و گرفته و بسيار سخت و دراز است.

قتاده و مجاهد و مقاتل از مفسرين گفته‌اند بقدرى آن روز سخت است كه لبها از دهن جدا گردد و پيشانى بگردد.

ديگرى گفته قمطرير و قماطير بمعنى حرارت شديد است و اشاره بشدت حرارت و درازى روز قيامت دارد.

فَوَقاهُمُ اللّهُ شَرَّ ذلِكَ اليَومِ وَ لَقّاهُم نَضرَةً وَ سُرُوراً ضمير (هم) در آيه عايد ابرار است، ديگر از تفضّلاتى كه نسبت بابرار مبذول ميدارد اينكه است كه در روزى كه تمام مردم در وله و اضطرابند آنان در مقام امن و امان با رويهاى بشاش با طراوت چنين روزى را اقبال مينمايند و شادمانند كه در مورد الطاف ايزد متعال واقع گرديده و از شرّ آن روز كه پهن گرديده در امانند اتفاقى بين جميع فرق شيعه و سنّى است كه اينكه آيات در شأن عترت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم على عليه السّلام فاطمه (ع) حسن عليه السّلام حسين عليه السّلام فرود آمده.

از طرف موافق و مخالف بچند طريق روايت شده كه وقتى حسن عليه السّلام و حسين عليه السّلام مريض شدند رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم با عده‌اى از اصحاب بعيادت رفتند حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرمودند يا ابا الحسن اگر براى شفاى

آنها نـذرى كنى خوب است على عليه السّـلام نذر كرد سه روز روزه بگيرد فاطمه (ع) نيز همين طور نذر كرد حسن و حسين (ع) و فضّه جاريه نيز همين طور نذر كردند.

پس از آنكه شـفا يافتند حضرت امير عليه السّلام رفت نزد شمعون يهودى كه در همسايگى آنان منزل داشت شمعون قدرى پشم داد كه بريسـند و در عوض سه ساع جو مزد داد حضـرت زهرا (ع) جو را آسـيا نمود پنج قرص نان براى افطار پنج نفرى تهيه نمود وقتى حضـرت امير عليه السّـلام بعـد از نمـاز مغرب بخـانه آمـد كه افطـار كننـد هنوز دست دراز نكرده از در خانه سائلى آواز داد كه من مسكينى هستم از

صفحه : ۲۳۸

مساكين مسـلمين مرا طعام دهيد خدا شما را از اطعمه‌هاى بهشت طعام دهد حضرت امير عليه السّلام نان خود را بفقير داد فاطمه (ع) و حسن عليه السّـلام و حسـين عليه السّـلام و فضه نيز متابعت كرده همگى نان خود را بفقير دادند و به آب افطار كردند روز دوم نيز روزه داشـتند بهمان ترتيب فاطمه (ع) پنـج قرص نان براى افطار تهيه نموده موقع افطار صدايى از در خانه بلند شد (السّـلام عليكم يا اهل بيت النبوة و معدن الرسالة) من يتيمى هستم از ايتمام مسلمين مرا طعام دهيد آن شب نيز همگى نان خود را دادند و به آب افطار نمودنـد روز سوم نيز روزه داشـتند موقع افطار صـدايى از در خانه بلند شد كه من اسـيرى هسـتم از اسـراء و گرسـنه ميباشم مرا طعام دهيـد باز همگى پنـج نفرى نان خود را دادنـد و بگرسـنگى صبر نمودند روز چهارم حضـرت امير عليه السّـلام دست امام حسن عليه السّلام و امام حسين عليه السّلام را گرفت در حالى كه از ضعف ميلرزيدند و آنان را برد خدمت حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سـلّم چشم رسول اللّه كه بر آنها افتاد بسيار دلتنگ گرديد فرمود بر خيزيد بحجره فاطمه (ع) برويم وقتى آمدند كه فاطمه (ع) در محراب عبادت بود و از گرسـنگى ميلرزيد و شـكم مباركش بپشت چسبيده و چشـمانش بگودى فرو رفته بود چون رسول اللّه صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم اينكه حالات را در عترت خود ديد دست بدعا برداشت و از خدا استغاثه نمود كه خدايا عترت من از گرسنگى ميميرند جبرئيل فرود آمد و اينكه آيات از يُوفُونَ بِالنَّذرِ تا آنجا كه فرموده إِنَّ هذا كانَ لَكُم جَزاءً وَ كانَ سَعيُكُم مَشكُوراً فرود آورد. از اينجا معلوم ميشود كه اينكه سوره مدنى است يعنى در مدينه پس از اينكه واقعه در شأن عترت پيغمبر اكرم صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم نازل گرديده.

از حسن و عكرمه نقـل ميكننـد كه تمـام سوره مـدنى است مگر آن آيه وَ لا تُطِع مِنهُم آثِماً أَو كَفُوراً و ديگران گوينـد تمـام سوره مدنى است.

و اگر چه باتفاق تمام مفسـرين حتى سـنيهاى متعصب مثل امام فخر رازى و ديگران اينكه آيات در باره آل رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرود آمده لكن چنانچه در جاى

صفحه : ۲۳۹

خود مبرهن گرديده مورد مخصّص نيست عمومش شامل ميگردد هر كس را كه متصف بچنين اوصافى باشد.

وَ جَزاهُم بِمـا صَبَرُوا جَنَّةً وَ حَرِيراً و پـاداش صبر ابرار و نيكوكـاران كه مصـداق واقعى صـابرين در اينجـا بـالخصوص همـان كسـانى ميباشـند كه آيات در باره آنان فرود آمده زيرا كه ظاهرا مرجع ضمير درهم و (واو) در (در صبروا) همان چند نفرند كه ايثار نمودند لكن عموم آيه شامـل ميگردد تمـام نيكوكـاران را كه متصف بـاين صـفات باشـند كه بپـاداش صبرى كه در اينكه عـالم و در حيات دنيوى خود نموده‌اند در قيامت چنين نعمتها از باغها و بوستانهاى و پوششهاى و پارچهاى الوان بهشتى كه بآنان كرامت ميشود و آيه راجع بنعمتهاى جسـمانى است كه بابرار و نيكوكاران كرامت ميشود لكن تفضـلات روحانى نسبت بآنها تحت حدّ و شماره نمى‌آيد

اینکه است که آیه از بیان آن ساکت است و اقتصار بنعمهای جسمانی نموده.

و باید دانست که ارزش عمل روی میزان ایمان و تقوی و عملی است که مقرون بعقل و خلوص نیّت انجام گرفته باشد بسیار کسانی بوده و هستند که انفاق مال کرده و میکنند بلکه ایثار نیز مینمایند و چنین فضیلتی نصیب آنان نشده و آیه‌ای در باره آنان فرود نیامده و اشاره بهمین دارد قوله تعالی إِنَّما یَتَقَبَّلُ اللّهُ مِنَ الْمُتَّقِینَ مُتَّکِئِینَ فِیها عَلَی الْأَرائِکِ لا یَرَوْنَ فِیها شَمْساً وَ لا زَمْهَرِیراً (متکئین) حالست و راجع بابرار و ضمیر فیها راجع ببهشت که در آیه بالا گفته شد و اشاره ببعض نعمتهای بهشتیان و الطافی که در باره آنان اجرا میگردد بر آمده که از جمله آنها اینکه است که نیکوکاران در بهشت بر سریرها و تختها که از درّ و یاقوت و انواع جواهرات ساخته شده تکیه زده‌اند و از هر زحمت و

صفحه : ۲۴۰

مرارت و مشقتی در امانند چنانچه از گرمی حرارت خورشید تابستانی و سردی زمستان زمهریری ایمنند.

وَ دانِیَةً عَلَیهِم ظِلالُها وَ ذُلِّلَت قُطُوفُها تَذلِیلًا، وَ یُطافُ عَلَیهِم بِآنِیَةٍ مِن فِضَّةٍ وَ أَکوابٍ کانَت قَوارِیرَا، قَوارِیرَا مِن فِضَّةٍ قَدَّرُوها تَقدِیراً (دانیه) یکی از اوصاف بهشت است و حال است برای بهشتیان در بیان آنکه بهشتیان در قرارگاه خود و در آن تختهای مرصّع آرمیده و درختان بهشتی بر سر آنان سایه انداخته و میوه‌های بهشتی در دسترس آنها نهاده و غلمان و حوریان بهشتی در خدمتگزاری آنان کمر اطاعت بسته.

آری عکس العمل و نتیجه اعمال آنها است که در قیامت بروز و ظهور مینماید البتّه کسی که مطیع و فرمانبردار حق گردید تمام موجودات چون قشون حقّند مطیع و خدمتگزار او میگردند حتّی در دنیا هم چنین است چه جای آخرت که اعمال مجسّم میگردد و هر عمل و کاری بصورت حقیقی خود بروز و ظهور مینماید.

سخنان مفسرین در توجیه قدّروها تقدیرا

(۱) آب خوری هر کس از خاک زمین خودش میباشد (۲) جام آب آنان بقدری است که دست آنها از آب پر شود (۳) جام آب خوری اهل بهشت بقدر ریه آنهاست نه بیشتر و نه کمتر.

شاید اشاره باین باشد که همانطوری که مقامات بهشتی در خور هر یک از ابرار و مطابق اعمالشان تهیه شده اندازه شرب آنان از آن آب (شرابا طهورا و شرابا زنجبیلا و شرابا کافورا) که مشروب بهشتیانست بحسب مقام و منزلتی که بر خود تأمین نموده اند و بقدر سه قلب طاهر و روحیه وسیع آنها در کوزه‌های مرصّع بمقدار معیّنی آماده شده زیرا که حقایق در آن وقت صورت میگیرد.

صفحه : ۲۴۱

[سوره الإنسان (۷۶): آیات ۱۷ تا ۳۱]

اشاره

وَ یُسقَونَ فِیها کَأساً کانَ مِزاجُها زَنجَبِیلاً (۱۷) عَیناً فِیها تُسَمّی سَلسَبِیلاً (۱۸) وَ یَطُوفُ عَلَیهِم وِلدانٌ مُخَلَّدُونَ إِذا رَأَیتَهُم حَسِبتَهُم لُؤلُؤاً مَنثُوراً (۱۹) وَ إِذا رَأَیتَ ثَمَّ رَأَیتَ نَعِیماً وَ مُلکاً کَبِیراً (۲۰) عالِیَهُم ثِیابُ سُندُسٍ خُضرٌ وَ إِستَبرَقٌ وَ حُلُّوا أَساوِرَ مِن فِضَّةٍ وَ سَقاهُم رَبُّهُم

شَراباً طَهُوراً (۲۱)

إِنَّ هذا کانَ لَکُم جَزاءً وَ کانَ سَعیُکُم مَشکُوراً (۲۲) إِنّا نَحنُ نَزَّلنا عَلَیکَ القُرآنَ تَنزِیلًا (۲۳) فَاصبِر لِحُکمِ رَبِّکَ وَ لا تُطِع مِنهُم آثِماً أَو کَفُوراً (۲۴) وَ اذکُرِ اسمَ رَبِّکَ بُکرَةً وَ أَصِیلًا (۲۵) وَ مِنَ اللَّیلِ فَاسجُد لَهُ وَ سَبِّحهُ لَیلًا طَوِیلًا (۲۶)

إِنَّ هؤُلاءِ یُحِبُّونَ العاجِلَةَ وَ یَذَرُونَ وَراءَهُم یَوماً ثَقِیلًا (۲۷) نَحنُ خَلَقناهُم وَ شَدَدنا أَسرَهُم وَ إِذا شِئنا بَدَّلنا أَمثالَهُم تَبدِیلًا (۲۸) إِنَّ هذِهِ تَذکِرَةٌ فَمَن شاءَ اتَّخَذَ إِلی رَبِّهِ سَبِیلًا (۲۹) وَ ما تَشاؤُنَ إِلاّ أَن یَشاءَ اللّهُ إِنَّ اللّهَ کانَ عَلِیماً حَکِیماً (۳۰) یُدخِلُ مَن یَشاءُ فِی رَحمَتِهِ وَ الظّالِمِینَ أَعَدَّ لَهُم عَذاباً أَلِیماً (۳۱)

(ترجمه)

و می‌آشامند بهشتیان از جام گوارایی که مزاج آن زنجبیل است،

در بهشت چشمه‌ایست که نامیده شده بسلسبیل،

و اطراف آنان میگردند پسرانی که در بهشت جاویدند (و از زیبایی چنانند) که وقتی آنها را ببینند گمان کنند لؤلؤ و مروارید پراکنده‌اند،

و چون آنجایگاه را خوب نظر کنی بینی آن نعمتی و مملکت بزرگی است،

بر بالای بهشتیان لباسی است از سندس سبز و لباس حریر و زینت کرده‌اند از دست بندهای نقره و سیراب گردانیده پروردگار آنها را از شراب پاکیزه بهشتی،

اینکه نعمتها پاداش اعمال نیک شما است و زحمت شما

صفحه : ۲۴۲

مقبول و مشکور است،

و ما محققا نازل کردیم قرآن را بر تو،

ای پیغمبر صبر کن بحکم پروردگار خود و تابع مشو هیچیک از گنه‌کاران و کافرین را،

و یاد کن اسم پروردگار خود را در صبح گاه و شام،

و بعضی از شب را سجده کن او را و تسبیح و تمجید کن خدا را در شبهای بلند،

اینکه مردمان کافر دوست میدارند دنیا را و از روز سنگین قیامت که پشت سر آنها است غافل گردیده‌اند،

ما خلق نمودیم آنها را و بنیان آنان را محکم گردانیدیم و اگر بخواهیم (آنها را فانی گردانیم) و تبدیل مینمائیم با مثال آنها (که مثل آنها از افراد بشر می‌آفرینیم)،

اینکه آیات تذکّری است برای کسی که بخواهد بسوی پروردگار خود راهی پیدا نماید،

و نمیخواهند مگر آنچه را که خدا بخواهد زیرا که خداوند عالم و درست کار است،

داخل میکند هر کسرا بخواهد در رحمت خود و آماده شده برای ستمکاران عذاب دردناك.

توضیح آیات

اشاره

وَ یُسقَونَ فِیها کَأساً کانَ مِزاجُها زَنجَبِیلًا بهشتیان را سیراب میگردانند از جامی که مزاج آن مشروب زنجبیلی است

سخنان مفسرین در توجیه زنجبیلا

(۱) مشروب اهل بهشت فقط در اسم زنجبیل نامیده شده نه در معنی (۲) آنچه از نعمتهای بهشتی تشبیه بامور دنیوی نموده برای اینکه است که چیزی از آن مفهوم گردد نه آنکه مثل آن باشد و چون نزد عرب زنجبیل مطلوب بوده از اینکه جهت شراب بهشتی را تشبیه بزنجبیل نموده و بآنان وعده داده که در بهشت سیراب میگردید بمشروبی که ممزوج بزنجبیل است (إبن عباس) چون در قیامت معارف و اعمال صورت خارجی پیدا میکند و عوارض حقیقت

صفحه : ۲۴۳

جوهری می‌یابد یعنی آثار جوهری از آن پدید میگردد پس کسی که در اینکه عالم آینه و کاس قلبش پر شد از حرارت محبت حق تعالی و اولیاء او در قیامت همین محبّت صورت نهری میگردد و بکاسه‌ای از آن محب را سیراب میگردانند زیرا مادامی که انسان در اینکه عالم طبیعت زیست میکند چون در زندگانی محتاج بلوازم بسیار است هر آنی طبیعت وی را بطرفی میکشاند ممکن نیست از جام معرفت و محبّت سیراب گردد لکن وقتی پرده طبیعت عقب رفت و علم و معارف بمرتبه شهود تام رسید آن وقت از آن کأس محبّت که شاید آیه اشاره بآن باشد سیراب میگردد و ناتمامی وی تمام میشود.

عَیناً فِیها تُسَمّی سَلسَبِیلًا تشبیه بسلسبیل از جهت فراوانی و جریان آنست که اینکه چشمها و نهرها در منزل‌های اهل بهشت بدون زحمت جاری و دائمی است.

در اینکه مبارک سوره در مقام نعمتهای بهشتی که بابرار وعده داده شده بر آمده که مصداق کامل ابرار عترت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میباشند که اینکه آیات و اینکه کرامتها در باره آنان فرود آمده و بعموم آن شامل میگردد هر کس را که متّصف بصفات نیکو گردیده و قدم پشت قدم اولیاء اللّه گذاشته و رو بکمال پیش میرود.

وَ یَطُوفُ عَلَیهِم وِلدانٌ مُخَلَّدُونَ إِذا رَأَیتَهُم حَسِبتَهُم لُؤلُؤاً مَنثُوراً (ولدان) جمع ولید است یعنی پسران کوچک که از شدّت لطافت و نورانیت گویا از روحانیین تجسّم یافته‌اند وقتی بهشتیان آنان را مینگرند از شدت لمعان و نورانیّت و لطافت و حسن و زیبایی و جمالی که در آنان پدیدار است گمان میکنند لؤلؤ و مرواریدند که بدور آنها میگردند.

وَ إِذا رَأَیتَ ثَمَّ رَأَیتَ نَعِیماً وَ مُلکاً کَبِیراً و چون مکرر نظر کنند ببینند آنان را فرا گرفته نعمتهای فراوان و مملکت

صفحه : ۲۴۴

وسیع اشاره به اینکه بهر نظری حسن و جمال و زیبایی دیگری در آنان مشاهده می نمایند و در هر نظری نعمت دیگری و مملکت وسیعی برای خود مینگرند که علی- الدّوام محظوظ باشند زیرا که نعمتهای بهشتی چون ناشی از رحمت غیر متناهی الهی است محدود بحدّی نیست و انتها ندارد.

در حدیث است که نازلترین مقام بهشتیان و سعه منزلشان بقدر هزار سال راهست در تفسیر روح البیان چنین گفته آیه از باب ترقّی از ادنی باعلا است و مقصود تعمیم است یعنی در اینجا امور دیگری نیز هست که بزرگتر و عظیم‌تر از آن است که گفته شده و در کتاب فصول دارد (نعیم) راحت اشباح و اجسام است و (ملک کبیر) لـذّت ارواح نعیم ملاحظه دار است و ملک کبیر مشاهده دیدار

و دار بی‌دیـدار بهیـچ نیرزد (الجار ثم الـدّار) (زاهـدان فردوس میجویند و ما دیدار دوست) و در تاویلات نجمیّه دارد وقتی انسان در مقام توحید متمکّن گردید و اصل میگردد بمقام شـهود و در همین عالم مشاهده مینماید سـلطنت و مملکت پادشاهی را که در ذات و صـفات و اسـماء بزرگ است. (پایان) عالِیَهُم ثِیابُ سُـندُسٍ خُضـرٌ وَ إِستَبرَقٌ وَ حُلُّوا أَساوِرَ مِن فِضَّةٍ (نیاب) مبتدای مؤخّر (عالیهم) خبر مقدّم و اینکه جمله مبتدا و خبر حالست برای ضمیر (عالیهم).

در مقـام لباس ولـدان و غلمان بهشتیان بر آمـده که بر بالا و قامت آنان جامهای بسـیار لطیف خوشـرنگ زیبا است که خود را زینت نموده‌اند باقسام و انواع زینتها از دست بندهای نقره و گویند نقره بهشت بقدری مصفا و پاک است که مثل بلور مانع از ما ورا نیست در پشت آن اشیاء دیده میشود.

در سوره کهف و سوره حج در مقام تزیین غلمان بهشتی دارد مِن أَساوِرَ مِن ذَهَبٍ دسـتبندهای آنها از طلا تهیه شده و در اینجا تعبیر بفضّه یعنی نقره نموده

صفحه : ۲۴۵

و برای جمع بین اینکه دو آیه چه مانعی دارد که گفته شود بهر دو قسم از طلا و نقره ولدان بهشتی مزین گردیده‌اند.

یا بگوئیم همین طوری که بین درجات بهشت تفاوت است بین غلمان و خدمه آن نیز تفاوت بسیار است که خصوصیات هر درجه و مقامی در خور اصل آن مقام است.

وَ سَقاهُم رَبُّهُم شَراباً طَهُوراً در بعض احادیث است که ربّ در اینجا بمعنی سیّد است مثل قوله تعالی در سوره یوسف اذکُرنِی عِندَ رَبِّکَ و مقصود از آن امیر المؤمنین علیه السّلام است یعنی آب دهد آنان را سیّد آنها علی بن ابی طالب علیه السّلام و از طرف سنّی و شـیعه اخبار و احادیث بسیار رسـیده که علی علیه السّلام ساقی حوض کوثر است که در قیامت شیعیان خود را سیراب میگرداند و دشـمنان خود را رد میکنـد و در اینمقام گفته‌انـد ربّ هب لی من المعیشهٔ سؤلی و اعف عنّی بحق آل رسولی و اسـقنی شـربهٔ بکفّ علیّ سیّد الاولیاء زوج بتولی.

و در اینکه سوره مبارکه سه نوع مشـروب بابرار و نیکوکاران وعـده داده شـده که مصداق کامل آن همان چند نفرند که آیات (هل اتی) در باره آنان فرود آمده (اول شرابی که مزاجها کافورا) و آن مشروبیست که خاصیت او خاصیت کافوری است.

دوم شـرابی که (مزاجهـا زنجبیلا) یعنی مشـروبی که خاصیّت آن خاصیّت زنجبیلی است، سوم که از بالاـترین و بزرگترین اکرام و انعـامی که برای نیکوکـاران تهیّه شـده اینکه است که پروردگـار آنان می‌آشامانـد بآنها از شـرابی که طاهر و پاکیزه است و مطهّر و پاک کننده نیکوکاران است از هر صفت زشتی و اخلاق نکوهیده‌ای از کبر و منیّت و عجب و ریاء و حسد و تدلیس و غل و غش و باقی اوصاف رذیله اینکه است که اینکه نحو مشـروب را نسـبت بربّ میدهـد که پروردگار و مربّی بشـر که تربیت کننـده موجودات است از شَراباً طَهُوراً آنها را سیراب میگرداند و اینکه نسبت مزیّت فضیلت ابرار را میرساند.

صفحه : ۲۴۶

آری اشخاصـی را سـزد از آن شـرابا کافورا و شـرابا زنجبیلا و شـرابا طهورا سـیراب گردند که در باره آنها آیه إِنَّما یُرِیدُ اللّهُ لِیُذهِبَ عَنکُمُ الرِّجسَ أَهلَ البَیتِ وَ یُطَهِّرَکُم تَطهِیراً فرود آمده و آنان اهل بیت عصـمت و ال رسولند که از هر غل و غش و کثافات اخلاقی پاک و دارای مقام ولایتند.

آن خاصـیت و اثریکه از امـتزاج اخلاـط اربعه سـوداء صـفراء بلغم خون پدیـد میگردد در حیوان آن را مزاج گوینـد و آن اثریکه از ترکیب و امتزاج عناصـر پدیـد گردد و نباتات از آن تشـکیل میگردد آن را نیز مزاج گویند و بغلبه بعضـی از عناصـر بر بعضـی دیگر

خاصیّت نباتات و گیاهان تفاوت پیدا میکند.

و چنانچه تجربه شده مزاج کافور سرد و خنک است و مزاج زنجبیل گرم و حرارت می‌افزاید و چون در آشامیدن و خوردن اینکه دو گیاه لذّت و کیفیّتی در ذائقه پدید نمیگردد در صورتی که اینکه آیات در مقام لذائذ و محظوظات اهل بهشت است.

پس ممکن است در توجیه آیات گفته شود اینکه سه نوع مشروب در آیات اشاره بسه مرتبه از مقامات روحانی ابرار و نیکوکاران دارد که وقتی انسان بتمام معنی نیکو کار گردید خداوند قلب وی را اولا ببرد کافوری که اشاره باطمینان نفسانی و یقین ثابتی است که دیگر هیچ تزلزلی و شکّی در آن راه ندارد و اضطراب وی را که در اثر عدم اطمینان نفسانی پدید گردیده بمرتبه تمکّن و ثبوت میرساند چنانچه در شأن آنها است إِنَّ الْمُتَّقِینَ فِی جَنّاتٍ وَ نَهَرٍ فِی مَقْعَدِ صِدقٍ عِنْدَ مَلِیکٍ مُقْتَدِرٍ«۱»

---

(۱) سوره قمر آیه ۵۴- محققا پرهیزکاران در بهشتها و نهرها در نشیمنگاه صدق نزد پادشاه با اقتدار متمکن و متمرکز گردیده‌اند آری اثر و نتیجه ایمان حقیقی و تقوی هر گاه ملکه نفسانی گردید و بحد کمال رسید چنین است که انسان نزد حق تعالی مقام عندیت می‌یابد مثل ملائکه مقربین که مقام عندیت دارند.

صفحه : ۲۴۷

بیان (ماء طهورا) و باقی نهرهای بهشتی

و پس از آنکه یقین او بمرتبه اطمینان قلبی رسید در قلب او محبّت بمقام الوهیت تولید میگردد و محبّت وقتی شدّت نمود عشق میگردد و وقتی آتش عشق در قلب عاشق شعله‌ور گردید که اشاره بآن (شرابا زنجبیلا) نموده و حرارت وقتی افزوده گردیده آن آتش و حرارت را (بماء طهورا) خاموش میگرداند که اگر بآب رحمت آتش عشق را تسکین نمیداد دل و قلب عاشق از آن آتش سوخته میگردید.

و آن آب رحمتی است که هر گاه انسان کاملی از آن قطره‌ای بذائقه جانش رسید از هر غل و غشی پاک میگردد و لایق قرب الهی و در مقام مقرّبین منزل میگزیند

برای توضیح آیات پاره‌ای از سخنان مفسرین را ترجمه مینمایم

(۱) اینکه طور تشریفات اشاره باین است که وقتی بآب طهور قلب انسان از تمام کثافات اخلاقی و اوصاف بهیمی و سبعی پاک و پاکیزه و مصفی گردید نور جمال الهی در قلب وی منعکس میگردد و اینکه منتهی درجه و بالاترین مقام صد یقین است.

(۲) حوض کوثر در بهشت مخصوص بحضرت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و چهار حوض دیگر اختصاص بمتّقیان دارد، آب، شیر، خمر، عسل، که در سوره محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ذکر شده و دو چشمه دیگر مخصوص بخاشعین است و آنها کسانی میباشند که هیبت و خشیت حق تعالی بر قلب آنان مستولی گردیده و اشاره بآن دارد فِیهِما عَیْنانِ تَجْرِیانِ و دو چشمه دیگر مخصوص باهل یمین است فِیهِما عَیْنانِ نَضّاخَتانِ و بیان اینکه چهار چشمه در سوره (الرّحمن) است و دیگر چشمه رحیق که مخصوص بابرار است و دیگر چشمه تسنیم که مخصوص بمقربین است و اینکه دو چشمه در سوره (مطففین) ذکر شده و دو چشمه دیگر مخصوص باهل بیت است کافور و زنجبیل که آن را سلسبیل نامند (و شرابا طهورا) نیز از ایشانست و محققین آن را شراب

شهود گویند که مرآت دل نوشنده را بلوامع انوار قدم روشن

صفحه : ۲۴۸

ساخته و مهیّای عکوس ازل و ابـد گردانیـده و وقت و حال وی را چنان صاف میگردانـد که بکلی شوائب غیریت در مشارع وحدت باقی نماند و رنگ دوگانگی مبدل گردانیده جام مدام یک رنگ سازد.

(همه جامست و نیست گویی می همه می است نیست گویی جام)

عارفی گفته اگر فردا بزم نشینان دار بقا را برای اینکه خواهند بآنان شراب طهور چشانند امروز باده نوشان خمخانه افضال بنقد از آن نصیبی تمـام دادهانـد (از سـقاهم ربهم بین جمله ابرار مست، در جمـال لا یزال هفت و پنـج و چار مست). (پایان) إِنَّ هـذا کانَ لَکُم جَزاءً وَ کانَ سَعیُکُم مَشکُوراً در اینجا باید کلامی در تقدیر گرفت که در معنی چنین شود بابرار و نیکوکاران که مصداق حقیقی آن عـترت رسـول اللّه میباشـند که باتفـاق شـیعه و سـنی اینکه آیـات در شـأن آنهـا فرود آمـده و عمـوم آن شامـل میگردد تمـام ابرار و نیکوکاران گفته شود اینکه همه تشریفات و نعمتها پاداش و جزای اعمال نیک شما است و سعی و زحمت شما رضایتبخش و مقبول و پسندیده است.

اگر چه یکی از اسـماء الحسنی (الشّکور) است لکن چون شکر بمعنی حقیقی که سپاس گذاری و اظهار امتنان در مقابل نعمت باشد نسبت بحق تعالی روا نیست بایستی حمل بر معنی مجازی نمود که عمل شما وقتی با خلوص نیّت توأم گردیده مرضی و مقبول عند اللّه است و چون مرضی بودن نزد حق تعالی بالا ترین منقبت و فضیلت و منزلت ابرار بشمار میرود اینکه است که بیان مقام آنان را تا اینجا بپایان میرساند.

إِنّا نَحنُ نَزَّلنا عَلَیکَ القُرآنَ تَنزِیلًا خطاب متوجه بحضـرت رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که بحقیقت و درستی ما قرآن را

صفحه : ۲۴۹

بحکمتهای چنـدی آیه بآیه و بتدریج بر تو فرود آوردیم و در جای دیگر وَ قُرآناً فَرَقناهُ لِتَقرَأَهُ عَلَی النّاسِ عَلی مُکثٍ وَ نَزَّلناهُ تَنزِیلًا «۱» مفسـرین گوینـد چون در اینکه آیه دو ضـمیر ذکر شـده یکی ضـمیر (انا) و دیگر ضـمیر (نحن) و اینکه نحو بیان تأکیـد در کلام را میرساند.

گویا اشاره باین باشـد که کفّار میگوینـد اینکه قرآن سـحر و کهانت است لکن ملک علّام مؤکدا میگوید ما فرسـتادیم قرآن را بر تو آیه بآیه و اینکه قرآن از محل صدق و حقیقت و از نزد پروردگار تو فرود آمده.

فَاصبِر لِحُکمِ رَبِّکَ وَ لا تُطِع مِنهُم آثِماً أَو کَفُوراً از مصـدر الهی برسول اکرم خطاب میرسد که ای رسول گرامی بر جفاء و سـرزنش کفار صبر کن و بر حکم حق تعالی و تبلیغ رسالت ثابت قدم باش و متانت و استقامت خود را از دست مده و تابع مشو کسانی را که در نفس پرستی مرتکب گناهان کبیره گردیده و کفران ورزیده و از حق و حقیقت رو گردانیده‌اند.

از بعض مفسـرین رسـیده که مقصود از (آثمـا) گنـاه کاری است که تو را دعوت بگناه نمایـد مثل عتبهٔ بن ربیعه که گفت دست از دعوتت بردار تـا دختر زیبای خودم را بتو دهم و از (کفورا) آن ناسپاسـی است که تو را بکفر بخوانـد چون ولیـد بن مغیره که گفت بدین آباء و اجداد خود رجوع کن تا تو را توانگر نمایم.

وَ اذکُرِ اسمَ رَبِّکَ بُکرَةً وَ أَصِیلًا ای رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یاد کن و بخوان پروردگار خود را باسماء الحسنی

---

(۱) قرآن را جدا جدا كرديم تا آنكه بآرامى بر مردم قرائت كنى و فرو فرستاديم آن را فرو فرستادنى. سوره ۱۷ آيه ۱۰۷- از اينكه آيه استفاده ميشود كه قرآن يك حقيقت بسيطى است كه در عالم (ما فوق الطبيعه) موجود است و از روى حكمت از آن مرتبه تنزل داده و آيه آيه فرود آورده.

صفحه : ۲۵۰

در صبحگاه و در طرف شام اشاره به اينكه تو از گفتار دشمنان دلتنگ مباش و از آنان اعراض نما و در صبح و شام شايد كنايه از تمام روز باشد بذكر پروردگار و ياد او و توجه بجناب او مشغول باش و شايد مقصود از (بكرة) نماز صبح و از (اصيلا) نماز عصر باشد.

وَ مِنَ اللَّيلِ فَاسجُد لَهُ وَ سَبِّحهُ لَيلًا طَوِيلًا و در شبها سجده و تسبيح و تمجيد نما پروردگار خود را از بعض مفسرين است كه مقصود از سجده در شب نماز مغرب و عشاء است كه بآن مأمور گرديده و ممكن است مقصود نماز شب باشد كه حضرتش مأمور بآن گرديده بود و مقصود از سجده همان حالت انقياد و تواضع و بندگى حق تعالى باشد كه چون در شب از اشتغال بامر تبليغ فارقى بكلى روى دل بسوى حق تعالى نما و از خلق اعراض كن و مشغول حمد و ثناء و ذكر پروردگار خود باش و بآنچه بآن مأمور ميگردى عمل نما.

خلاصه در اينكه آيات خداى جليل نبىّ اكرم خود صلّى اللّه عليه و آله و سلّم را بچند چيز مأمور ميگرداند، اول (فَاصبِر لِحُكمِ رَبِّكَ) تو بايستى در آنچه بآن مأمور گرديده‌اى صبر و خوددارى نمايى و با متانت و استقامت در مقابل كفار تبليغ رسالت نمايى و نيز در مقابل جفاهاى آنان پايدارى نمايى و اعتنا بگفتار مردمان كج رفتار بد عمل منمايى و تابع آنان مشوى.

دوم (وَ اذكُرِ اسمَ رَبِّكَ) رو از خلق بگردانى و بحق آرى و در شب و روز بذكر و عبادت و بندگى و حمد و ستايش او مشغول باشى.

سوم (فَاسجُد لَهُ) سجده كنى اشاره به اينكه در مقام اطاعت و بندگى متواضع و منقاد حق تعالى گردى و تبليغ رسالت تو را از توجه بحق و اظهار بندگى باز ندارد إِنَّ هؤُلاءِ يُحِبُّونَ العاجِلَةَ وَ يَذَرُونَ وَراءَهُم يَوماً ثَقِيلًا

صفحه : ۲۵۱

(هؤلاء) اشاره بهمان (آثِماً أَو كَفُوراً) است كه در آيه بالا ذكر شد كه اينكه جماعت كفّار شقىّ نفس پرست دنيا و لذائذ آن را دوست دارند و دنبال محظوظات اينكه عاريت سرا را گرفته و واميگذارند آنچه را كه پشت سر آنها است آن روزى را كه بسيار سنگين و سخت و ناگوار است يعنى آنان مشغول بدنيا گرديده و از آن روز سنگين قيامت بازمانده‌اند.

آرى محبت دنيا و نفس پرستى و دنبال هوى و هوس رفتن چشم دل آدمى را كور ميگرداند و وى را در زاويه تاريك دنيا حبس مينمايد و زنجير آرزو و آمال دنيوى بدست و پاى وى پيچيده ميگردد و نميگذارد حركت نمايد و پشت سر خود را بنگرد و قدمى رو بحق و حقيقت بالا رود و چنانچه دانشمندان گفته‌اند محبت دنيا با خدا پرستى جمع نخواهد شد.

آيات و احاديث بسيار در مذمت محبت دنيا و دل بستگى بآن رسيد چنانچه در سوره بقره فى وصف اهل دنيا فرموده أُولئِكَ الَّذِينَ اشتَرَوُا الحَياةَ الدُّنيا بِالآخِرَةِ فَلا يُخَفَّفُ عَنهُمُ العَذابُ وَ لا هُم يُنصَرُونَ«۱» در سوره روم يَعلَمُونَ ظاهِراً مِنَ الحَياةِ الدُّنيا وَ هُم عَنِ الآخِرَةِ هُم غافِلُونَ«۲» و از صادق آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين روايت ميكنند كه فرموده (در مناجات با موسى خدا فرموده اى موسى وقتى ديدى فقر رو بتو آورد بگو مرحبا بشعار صالحين و وقتى ديدى غنا رو بتو آورد بگو اينكه گناهى است كه بزودى

بعقوبت رسـد محققـا دنیـا دار عقوبت است که بعقوبت رسـید آدم وقتی مرتکب آن خطیئه گردیـد و خـدا قرار داد دنیـا را ملعون و ملعون است آنچه در او است مگر آنچه را برای خدا بکار برده شود ای موسی بندگان صالح من اعراض کردند از دنیا بقدر

----

(۱) آنها خریدنـد حیات دنیا را بآخرت (یعنی آخرت را رها نموده و دنیا را گرفتند) و عذاب آنها تخفیف ندارد و نیز کسـی آنان را یاری نمیکند. [.....]

(۲) کفار و اشقیا ظاهر دنیا را می‌بینند و از آخرت و مآل امرشان غافلند.

صفحه : ۲۵۲

رغبت آنان بمن و مایل بخلق گردیدنـد بقـدر جهل آنها بمن) نَحنُ خَلَقناهُم وَ شَدَدنا أَسرَهُم وَ إِذا شِئنا بَدَّلنا أَمثالَهُم تَبدِیلًا گویند مقصود از (اسـر) مفاصل است اشاره به اینکه خلقت آنها را محکم گردانیـدیم و مفصـلها و اعضاء و قوای آنان را سـخت و مرکوب بیکـدیگر و تعـادل و توازن بین آنهـا قرار دادیم و هر گـاه بخواهیم و مشیّت مـا مقتضـی گردد آنان را هلاک نموده و امثال آنها را خلقت مینمائیم یعنی همین طوری که آنها را از نیستی بوجود آوردیم قدرت داریم آنها را هلاک نموده و بامثال آنها تبدیل نمائیم.

إِنَّ هـذِهِ تَـذکِرَةٌ فَمَن شـاءَ اتَّخَذَ إِلی رَبِّهِ سَبِیلًا اینکه آیـات مـوعظه و انـدرزی است برای کسـی که بخواهـد راهی و طریقی بسـوی پروردگار خود پیدا نموده و در آن سلوک نماید.

آری تعلیمـات قرآنی و طریق دین محمّـدی صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم نزدیـک‌ترین راهست بسوی حق تعالی و تحصـیل رضای و نزدیکی باو چنانچه در حـدیث دارد (که رسول اکرم صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم یک خط مسـتقیم کشـید و در اطراف آن چنـدین خطهای کج و معوج قرار داد و فرمود شریعت من مثال اینکه خط مستقیمی است بسوی خدا که شما را بآن دعوت میکنم.

وَ ما تَشاؤُنَ إِلّا أَن یَشاءَ اللّهُ إِنَّ اللّهَ کانَ عَلِیماً حَکِیماً نمیخواهنـد مگر آنچه را خـدا بخواهد ثابت و محقق است هیچ امری و نه عملی بدون خواست و اراده حق تعالی از مرتبه عدم و نیستی بوجود نمی‌آید حتی افعال اختیاری انسان زیرا که فقط پدید آورنده او اسـت و بس ممکن وجودش و فعلش از او و قـائم بـاراده و مشیت او است اختیارش نیز ناشـی از اختیار او است لکن اینکه آیه و امثال آن دلیل نمیشود که انسان در افعالش مجبور باشد و اراده‌اش

صفحه : ۲۵۳

بهیـچ وجه مـدخلیت در عملش نداشـته باشد بلکه حکمت و مشـیت الهی چنانچه علیما حکیما اشاره بر اینکه است چنین تعلق گرفته که اراده انسان را یکی از علل بشمار آرد و خواست وی در عملش مدخلیت داشته باشد.

بعبارت دیگر اینکه در بسـیاری از آیات قرآن معلّق نموده خواست و اراده انسان را بمشیّت خود شاید یکی از اسـرارش اینکه باشـد که گوش زد بشـر نمایـد که اگر چه تو در اعمال خود مختاری لکن بایست بدانی که مسـتقل باراده و عمل نمیباش بلکه وجودت و ارادات ناشـی از اراده او است که اراده نموده که تو در اعمـالت مختـار باشـی پس نتیجه چنین میشود که مشـیت الهی چنین اقتضاء نموده که تو باراده خودت اعمالت را انجام دهی بدون آنکه اجباری بر تو باشد.

پس وقتی انسان باراده و اختیار خود بر عملی تصـمیم گرفت خداوند برای نفوذ اراده وی که منافی با اختیار او نشود اراده میکند که آن عمل تحقق خارجی پیـدا کند زیرا انسان تا وقتی تصـمیم قطعی بر انجام کاری نگرفته هنوز بر ترک عمل قدرت دارد لکن وقتی مصمّم بر عمل گردید گویا دیگر اختیار از کفش میرود و وقوع خارجی عمل باراده حق تعالی انجام میگیرد.

خلاـصه وقتی آیـات را بـا هم جمع نمودیم مثل همین آیه بالا و امثال آن و آیاتی که دلالت دارد که انسان باختیار خود عمل میکند

از مجموع آنها چنین استفاده میشود که خدا خواسته که انسان در اعمال اختیاری خود بخواهد و عمل کند و چون چنین خواسته و از آن طرف چون وقوع خارجی فعل بـدون اراده حق تعالی واقع نمیگردد اراده حق تعالی در اینکه ضـمینه معلق میگردد بر اراده عبد و گر نه نقض غرض لازم آید نه آنکه اراده عبد منوط باراده حق تعالی باشد.

آیه إِن تَحرِص عَلی هُداهُم فَإِنَ‌اللّه‌لا یَهدِی مَن یُضِلُ‌ّوَ ما لَهُم مِن ناصِرِینَ‌ شاهد بر آن است که خطاب بنبی اکرم (ص) فرموده که تو هر قدر حریص باشی بر هدایت آنها آن کسی که خودش گمراهی اختیار کند وی را خداوند هدایت نمیکند

صفحه : ۲۵۴

و دیگر یار و یاوری ندارد و نیز آن حدیثی که از حضـرت امیر علیه السّلام رسـیده که پیره مردی بعد از یکی از جنگهایی که او در قشون بود سؤال نمود که آیا اینکه حرکات و کوشـش ما در مبارزه باختیار خودمان بوده یا باراده حق تعالی انجام گرفته فرمود اراده حق تعالی معلّق بر اراده انسان است اینکه حدیث هم شاهد بر همان است که گفتیم که اراده خدا بعد از تصـمیم گرفتن عبد است بر عمل.

یُدخِلُ‌مَن یَشاءُ فِی رَحمَتِهِ وَ الظّالِمِینَ‌ أَعَدَّ لَهُم عَذاباً أَلِیماً آری البته دخول در رحمت خـدا بمشـیت و خواست حق تعـالی انجـام میگیرد لکن مهیا شدن برای گرفتن رحمت بکوشش خود شخص تحقق میپذیرد و آن حدیث مشهور که

(انّ فی ایّام دهرکم نفحات الا فتعرضوا لها

شاهد بر آن است خداوند دائم الفضل و کثیر الاحسان است.

(هر چه هست از قامت ناصاف بی‌اندام ما است ور نه تشریف تو بر بالای کس کوتاه نیست) حافظ

اگر اختیاری در کار نبود چگونه نسبت ستمکاری بکسی میداد بقول حضرات جبری که گویند تمام اعمال بنی آدم از خوب و بد باراده و خـواست حـق تعـالی انجـام میگیرد کســی کـه باختیـار عملی از وی صـادر نگردیـد هرگز روا نیسـت کـه وی را در تعـداد ستمکاران بشـمار آرنـد و نیز هرگز مناسب با عدل خداوندی نیست کسـی را بعمل غیر اختیاری عذاب کند یعنی عذابی که از روی مجازات و کیفر اعمال برای گنه‌کاران مهیا گردیـده لایق عـدل الهی نمیگردیـده و نیز اگر انسان در عملش مختار نبود چگونه اراده فعل از وی ناشی میشد.

آری همین طوری که دخول در رحمت بـاراده و کرم حق تعـالی انجـام میگیرد دخول در جهنم و عـذاب نیز بـاراده خـدا و از روی قانون عدل انجام میگیرد.

صفحه : ۲۵۵

سورهٔ المرسلات

اشاره

خمسون آیهٔ و هی مکیهٔ

[سوره المرست (۷۷): آیات ۱ تا ۲۸]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
وَ المُرسَلاتِ عُرفاً (۱) فَالعاصِفاتِ عَصفاً (۲) وَ النّاشِراتِ نَشراً (۳) فَالفارِقاتِ فَرقاً (۴)
فَالمُلقِیاتِ ذِکراً (۵) عُذراً أَو نُذراً (۶) إِنَّما تُوعَدُونَ لَواقِعٌ (۷) فَإِذَا النُّجُومُ طُمِسَت (۸) وَ إِذَا السَّماءُ فُرِجَت (۹)
وَ إِذَا الجِبالُ نُسِفَت (۱۰) وَ إِذَا الرُّسُلُ أُقِّتَت (۱۱) لِأَیِّ یَومٍ أُجِّلَت (۱۲) لِیَومِ الفَصلِ (۱۳) وَ ما أَدراکَ ما یَومُ الفَصلِ (۱۴)
وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ (۱۵) أَ لَم نُهلِکِ الأَوَّلِینَ (۱۶) ثُمَّ نُتبِعُهُمُ الآخِرِینَ (۱۷) کَذلِکَ نَفعَلُ بِالمُجرِمِینَ (۱۸) وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ (۱۹)
أَ لَم نَخلُقکُم مِن ماءٍ مَهِینٍ (۲۰) فَجَعَلناهُ فِی قَرارٍ مَکِینٍ (۲۱) إِلی قَدَرٍ مَعلُومٍ (۲۲) فَقَدَرنا فَنِعمَ القادِرُونَ (۲۳) وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ (۲۴)
أَ لَم نَجعَلِ الأَرضَ کِفاتاً (۲۵) أَحیاءً وَ أَمواتاً (۲۶) وَ جَعَلنا فِیها رَواسِیَ شامِخاتٍ وَ أَسقَیناکُم ماءً فُراتاً (۲۷) وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ (۲۸)

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش مهربان
قسم بپیمبرانی که بنیکی فرستاده شدند،
قسم بفرشتگانی که در اوامر حق شتابانند،
قسم بکسانی که وحی حق و اوامر حق را بین خلق انتشار میدهند،
قسم و بحق آنهایی که بین حق و باطل جدا میکنند،
قسم به فرشتگانی که حامل وحیند (و از طرف حق تعالی بپیمبران وحی میرسانند)
تا آنکه عذر نیکان و تهدید بدان شود،
محقّقا آنچه وعده داده شده است هر آینه واقع است،
وقتی که

صفحه : ۲۵۶
ستارگان گرفته شوند
و وقتی که آسمان شکافته گردد،
و کوهها بر دم باد پراکنده گردد،
و وقتی که پیمبران وقت گواهی اعلام شود،
برای چه وقت و روزی معین شده،
برای روزی که جدا میشود (بین شقی و سعید)
و چه طور (ای رسول) دانا میگردی که روز فصل چه روزی است،
وای در آن روز بحال منکرین خدا و قیامت،
آیا ما گذشتگان را بکیفر کفرشان هلاک ننمودیم،

همین طور هلاك میكنیم بعد از آنها منكرین را،
اینكه طور مجازات مینمائیم گنه‌كاران را،
وای در آن روز بحال منكرین،
آیا ما نیافریدیم شما را از آب سست بی‌مقدار،
و قرار دادیم آن آب منی را در جایگاه محكم
تا وقت معیّن،
پس اندازه‌گیری كردیم، كه نیكو اندازه‌گیر حكیمی میباشیم،
وای در آن روز بحال تكذیب كنندگان،
آیا ما قرار ندادیم زمین را كافی،
برای زندگان و مردگان،
و قرار دادیم در زمین كوهها بلند، و سیراب گردانیدیم شما را از آب خوش گوار
وای در آن روز بحال تكذیب كنندگان،

توضیح آیات

اشاره

وَ المُرسَلاتِ عُرفاً، فَالعاصِفاتِ عَصفاً، وَ النّاشِراتِ نَشراً، فَالفارِقاتِ فَرقاً، فَالمُلقِیاتِ ذِكراً

سخنان مفسرین راجع باین جملات پنجگانه

بعض مفسرین اینكه پنج جمله را راجع بحالات یک نوع از موجودات دانسته اند و بعضی هر یک را راجع بنوعی گرفته‌اند.
از اصحاب امیر المؤمنین روایت میكنند كه خداوند سوگند یاد نموده بچند طائفه از ملائكه كه آنها فرستاده شدگانند برای امر بمعروف و نهی از منكر.
و بروایت علی بن ابراهیم مقصود از (مرسلات عرفا) آیاتی است كه پی هم و بعضی پشت بعض دیگر فرود آیند (فالعاصفات عصفا) قبر است (ناشرات نشرا)

صفحه : ۲۵۷

نشرا مرده‌ها است (فالفارقات فرقا) جنبنده‌هایند (فالملقیات ذكرا) ملائكه‌اند و چون در تفسیر كبیر گفتار مفسرین را در تأویل و تفسیر آیات بطرز خوبی تنویع و تشریح نموده اینكه است كه برای وضوح مطلب مختصری از گفتار او را در اینجا ترجمه مینمایم.
بدان كه اینكه جملات پنج گانه یا تماما راجع بیك نوع و یک جنس است یا هر یک راجع بیك نوع دیگری است و مفسرین را در آن گفتار چندی است.
(۱) مقصود از تمام آنها ملائكه میباشند (وَ المُرسَلاتِ عُرفاً) قسم بملائكه‌ای است كه باذن خدا پی در پی ایصال نعمت بر طائفه‌ای

يا عـذاب ميفرسـتند بر طائفه ديگرى فَالعاصِفاتِ عَصـفاً در آن دو معنى گفته شده اول اشاره بسـرعت ملائكه است براى ارسال مثل سرعت بـاد دوم اشـاره بسـرعت ملائكه است براى گرفتن روح كافر و هلاكت او (وَ النّاشِرات نَشـراً) اشاره به اينكه ملائكه در موقع هبوط بزمين بالهاى خود را پهن ميكنند يا آنكه در زمين نشـر شـرايع يا نشر رحمت يا نشر عذاب ميكنند يا ملائكه‌اى ميباشند كه در قيـامت نـامه اعمـال مردم را منتشـر مينماينـد قـال اللّه تعـالى (وَ كُـلَّ إِنسـانٍ أَلزَمنـاهُ طـائِرَهُ فِى عُنُقِهِ وَ نُخرِجُ لَهُ يَومَ القِيامَـةِ كِتاباً يَلقاهُ مَنشُوراً«۱» (فَالفارِقاتِ فَرقاً) ملائكه‌اى هسـتند كه حق و باطل را از هم جدا ميكنند (فَالمُلقِياتِ ذِكراً) ملائكه‌اى ميباشند كه واسطه در القاى وحى و ذكرنـد بسوى انبياء و مقصود از ذكر شايـد مطلق علم و حكمت باشـد و اشاره بآن دارد يُنَزِّلُ المَلائِكَةَ بِالرُّوحِ مِن أَمرِهِ عَلى مَن يَشاءُ مِن عِبادِهِ و شايد مقصود قرآن باشد.

و بدان كه مقصود از قسم تنبيه بر جلال و عظمت آن چيزى است كه بآن قسم

---

(۱) سوره اسرى آيه ۱۴، هر انسـانى را ملزم گردانيـديم و اعمال و احوال وى را در گردنش نهاديم و بسـته گردانيـديم و روز قيامت بيرون ميآوريم و القـاء ميشود بر او كتـاب گشـاده. اشاره به اينكه انسان در دنيا آنچه كرده از خوب و بـد در گردن او ثابت و پنهان است و در قيامت باز ميگردد.

صفحه : ۲۵۸

ياد ميكنند و شـرف و علوّ ملائكه امرى است ظاهر و چند وجه براى اثبات فضيلت ملائكه بيان ميكند از آن جمله چنين گفته ملائكه واسـطه‌اند بيـن خـدا و بين بنـدگانش در اينكه مردم را بجميع سـعادات دنيـا و آخرت و خيرات جسـمانى و روحـانى برساننـد و نظر بعظمت و شأن آنها است كه خداوند آنان را در مورد قسم قرار داده.

(رأى دوم) مقصود از تمـام جمله‌هـاى پنجگانه باد است (وَ المُرسَـلاتِ عُرفاً) سوگنـد بباد عـذاب كه پى در پى بوزد چنانچه فرموده يُرسِـلُ الرِّيـاحَ وَ أَرسَـلنَا الرِّياحَ تا آنكه عواصف گردد يعنى سـخت شود فَالعاصِـفاتِ عَصـفاً اشاره بباد رحمت است كه ابر را در جوّ پراكنده ميگرداند وَ النّاشِراتِ نَشراً اشاره بآن باد رحمتى است كه فرموده وَ هُوَ الَّذِى يُرسِلُ الرِّياحَ بُشراً بَينَ يَدَى رَحمَتِهِ«۱» فَالفارِقاتِ فَرقاً اشاره ببادى است كه نباتات و اشـجار را در موقع نموّ منتشـر ميگردانـد و در (فرقا) چند معنى گفته شده ۱- رياح ابر را پراكنده ميگرداند ۲- برخى از دهها را خراب ميكنـد (وَ أَمّا عادٌ فَأُهلِكُوا بِرِيحٍ صَرصَرٍ) فَالمُلقِياتِ ذِكراً پس از وزيـدن باد عـذاب و تخريب خانها خلق مضـطر ميگردند و مشـغول ميشوند بذكر و ملتجى بخدا ميگردند و چون باد سـبب ذكر ميشود اينكه است كه از آن تعبير بالقاء ذكر ميكند.

(رأى سوم) مقصود از بعض جملات اينكه آيـات قرآن است لكن بنظر من ممكن است تمـام جملات پنـج گـانه را حمـل بر قرآن نمـائيم (و المرسـلات) آيات قرآن است كه بتوسط جبرئيل بر رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرود آمـده (عرفا) يعنى بطور معروف فرود آمده و مشتمل بر خيريت است چگونه قرآن چنين نباشد در صورتى كه هادى و رهنما است بسوى كمال و نجات بشر و جميع خيرات ناشى از آن است فَالعاصِفاتِ عَصفاً اشاره بآنكه در اول مرتبه دولت اسلام ضعيف بود پس از

---

(۱) سوره اعراف آيه ۵۵، خدا آن كسـى است كه فرسـتاد باد را كه مژده دهنده است بين دو دست رحمت او. اشاره به اينكه ارسال باد يكى از انواع رحمت او است كه فرا گرفته تمام موجودات را.

صفحه : ۲۵۹

آن قـاهریت و عظمت وی بر تمـام ممالـک روی زمین توفّق و برتری پیـدا نمـود (عصـفا) بمعنی شـدّت و غلبه دولت اسـلام است وَ النّاشِرات نَشراً یعنی علم و حکمت از آیـات قرآن در قلوب تمـام عالمیـان و تمـام افراد بشـر در مشـرق و مغرب عالم منتشـر گردید فَالفارِقـات فَرقـاً اشـاره به اینکه آیـات قرآن چنانست که جـدا کننـده بین حق و باطل است (و القرآن ذی الـذکر) وَ إِنَّهُ لَذِکرٌ لَکَ وَ لِقَومِکَ وَ إِنَّهُ لَتَذکِرَهٌ لِلمُتَّقِینَ تماما اشاره بهمین است که قرآن جـدا کننـده بین حق و باطل است پس از اینکه بیان معلوم میشود که ممکن است که ممکن است تمام جملات را حمل بر قرآن نمائیم که در مقام توصیف قرآن فرود آمده اگر چه کسی نگفته باشد.

رأی چهـارم- ممکن است تمـام جمله‌هـای پنجگـانه را حمل بر بعثت انبیاء نمائیم وَ المُرسَلاتِ عُرفاً آن اشـخاص فرسـتاده شـده که مخصوص بوحی گردیده‌اند و جامع تمام خیرات و هر امر معروف و خوبی میباشند زیرا شکّی نیست که تماما مأمور بتبلیغ کلمه طیّبه (لا اله الّا اللّه) گردیده‌اند که آن کلمه کلید تمام خوبیها و منشأ جمیع فضایل است.

فَالعاصِفاتِ عَصـفاً اشاره به اینکه دین و ملّت هر پیمبری در اول ضـعیف است پس از آن قوّت و شوکت و عظمت پیـدا میکنـد مثل شدّت و قوّت باد وَ النّاشِراتِ نَشراً مقصود منتشر گردیدن دعوت و دین آنان است فَالفارِقاتِ فَرقاً یعنی پیمبران جدا کننده بین حق و باطلند فَالمُلقِیاتِ ذِکراً پیمبران مردم را میخوانند بسوی ذکر خدا و ترغیب و تحریص مینمایند آنان را بعبادت و اطاعت خدا.

رأی پنجم- مقصود از تمـام جمله‌هـای پنجگـانه درجـات و مراتب افرادیست که ترقی و تعـالی نموده و در سـیر است کمالی صـعود مینمایند و آن چنانست که شـخص در ابتدا مشـغول بدنیا و نفس پرستی باشد پس از آن متنبّه گردد و در قلبش داعی حق و اعراض از دنیـا و مایل بخـدمت مولا پدیـد گردد و از اینکه حالت تعبیر به (المرسـلات شـده باشـد و از مرسـلاتی که بقلب و روح وی القاء گردد دو چیز پدید میگردد یکی دوستی و محبّت غیر خدا از دل بیرون میرود و اینکه است مقصود از فَالعاصِفاتِ عَصفاً

صفحه : ۲۶۰

و دیگر ظهور اثر محبّت خـدا در تمام اعضاء و قوا بطوری که بنده نمیشـنود مگر بخدا و نمیبیند مگر خدا را و نظر نمیکند مگر بخدا اینست مقصود از وَ النّاشِراتِ نَشراً آن وقت برای وی ظاهر میگردد و مکشوف میشود نزد او نور جلال اللّه و او را موجود بیند و کلّ مـا سـوا اللّه را معـدوم اینکه است مقصـود از فَالفارِقـاتِ فَرقـاً پس از آن مستهتر میگردد در محبت خـدا و در قلبش و زبـانش بـاقی نمیمانـد مگر ذکر او و از اینکه حالت تعبیر شـده به (فَالمُلقِیاتِ ذِکراً) و بدانکه اینکه سه قسم اخیر در جایی گفته نشده لکن احتمال میرود و ممکن است آیات را حمل بر آن نمود.

و تـا اینجا بنا بر اینکه بود که تمام اینکه آیات پنج گانه را حمل بر یک نوع موجودات نمائیم امّا بنا بر غیر آن که بعضـی را حمل بر نوعی و بعض دیگر را حمل بر نوع دیگری کنیم بین مفسـرین گفتاری است بعضـی آن سه آیه اول را حمل بر سه قسم باد نموده‌اند و آیه چهـارم و پنجم را بر دو عمل ملائکه کرده‌انـد و گوینـد (فَالفارِقاتِ فَرقاً) ملائکه هسـتند که بین حق و باطل و حلال و حرام را جدا میکنند (فَالمُلقِیاتِ ذِکراً) ملائکه‌ای میباشند که بانبیاء القاء وحی میکنند و باولیاء الهام مینمایند.

اگر گفته شـود چه مناسـبتی است بین بـاد و ملائـکه که در قسم بـا هم جمع نموده در پاسـخ گوئیم ملائـکه روحـانیین در لطافت و سرعت حرکت تشبیه ببـاد نموده بعضـی دیگر را رأی چنین است که بـایستی دو آیه اول را حمل بر دو قسم باد نمود و سه آیه دیگر را حمـل بر سـه عمـل ملائـکه زیرا که بتوسـط آنهـا وحی برای پیمـبران منتشـر میگردد و دین رواج میگیرد و بر وحی دو اثر مـترتب میگردد یکی بوحی بین محق و مبطل جدا میشود یعنی بوحی معلوم میشود چه کس در دعوا حق است و چه کس بر باطل است. دوم بوحی ظهور و بروز میکند یاد خدا و ذکر او در زبانها و قلبها دائر میگردد

صفحه : ۲۶۱

و ایضا ممکن است گفته شود مقصود از آن دو آیه اول دو نوع ملائکه باشند (الْمُرسَلاتِ عُرفاً) ملائکه رحمت (فَالعاصِفاتِ عَصفاً) ملائکه عذاب و آن سه آیه دیگر قرآن باشد که منتشر میگرداند حقیقت و درستی را در قلوب و ارواح مؤمنین و بین حق و باطل جدا میکند و ذکر خدا را القاء میگرداند در زبانها و قلبها و اگر بخواهیم گفتهای صاحب تفسیر کبیر را که راجع باین آیات نموده در اینجا ترجمه نمائیم هر قدر بیانات وی را در هم بفشاریم باز سخن طولانی میگردد اینکه است که تا اینجا کلام وی را خاتمه میدهم. «پایان» و بنظر قاصر ممکن است راجع باین آیات توجیهات دیگری نیز بشود ۱- اینکه بعض آیات را بفاء عطف داده و بعضی را بواو چنانچه (فالعاصفات) را بفا عطف بمرسلات داده (و النّاشرات) را بواو عطف (بعاصفات) داده و آن دو آیه بعد را (فالفارقات) (فالملقیات) را نیز بفاء عطف داده شاید سرّش اینکه باشد که چون بقاعده عربیّت فاء دلیل بر معیّت و واو دلیل بر غیریّت است شاید (مرسلات و عاصفات) صفت یک نوع باشند و آن سه آیه بعد نیز صفت یک نوع دیگر که آن دو آیه اول را با هم جمع نموده و حمل بر صفت نوعی نمود و آن سه آیه بعد را نیز با هم جمع نمود و حمل بر اوصاف نوع دیگر کرد.

توجیه دیگر- ممکن است هر یک از اینکه آیات پنجگانه را حمل بر تمام معانی مذکوره که مفسرین در باره هر یک کرده‌اند بنمائیم زیرا که آیات مطلق است و شامل میگردد آنچه را که متّصف باین اوصاف باشد مثلا شاید مقصود از مرسلات هم باد باشد هُوَ الَّذِی أَرسَلَ الرِّیاحَ بُشراً بَینَ یَدَی رَحمَتِهِ و هم انبیاء و پیمبران وَ ما أَرسَلنا مِن رَسُولٍ و هم قرآن که بنبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ارسال گردیده و هم ملائکه که ارسال وحی و الهام مینمایند و هم نفس بشر که یکی از مصادیق آن روح انسانی است از آن وقتی که در قوس نزول باصطلاح عرفاء ارسال میشود ببدن و مراتب و درجاتی طی مینماید و تنزّلاتی نموده تا وقتی که به منتهی درجه تنزّل رسد پس از

صفحه : ۲۶۲

آن در قوس صعود رو بکمال میرود و درجه بدرجه بالا رود تا در کمال بجایی رسد که بوی القاء ذکر میشود یعنی صاحب وحی با الهام میگردد زیرا که (مرسلات) بر همه آنها صدق مینماید و مصداق تمامی آنها است بلکه نظر باطلاق آیات که بدون دلیل بر تعیین نمیتوان حمل بر معنی بخصوصی نمود شامل میگردد توجیهاتی که مفسرین در باره آنها نموده‌اند و چیزهای دیگری از آنچه فهمش از حیطه ذهن بشر خارج است پس ممکن است حمل نمود بر آنچه بشود اینکه طور توصیف نمود.

(توجیه دیگر) مقصود از (مرسلات) هر چیزی باشد که از مبدء عالم ابداء و ارسال شده باشد که تمام موجودات را شامل گردد و آیات چهارگانه بعد صفت (مرسلات) باشد مثل اینکه گفته شود (عاصفات) اشاره بسرعت اجابت (مرسلات) باشد (ناشرات) اشاره بانتشار و نشر مرسلات است (فارقات) نیز صفت (ناشرات) یا (مرسلات) باشد که جدا کننده بین حق و باطل است (فَالمُلقِیاتِ ذِکراً) نیز در مرتبه چهارم صفت مرسلات باشد که بمرتبه القاء ذکر میرسد.

خلاصه شاید تمام اینکه پنج آیه شریفه اشاره بمراتب موجودات و سیر استکمالی آنان و بیان نزول و عروج آنها در مراتب خلقت و اظهار قدرت و اقتدار الهی است که بصورت قسم یاد آوری نموده.

عُذراً أَو نُذراً (عذرا و نذرا) مصدر اعذار و انذار است و اینکه دو کلمه را بعضی قراء بتشدید قرائت کرده‌اند و بعضی بتخفیف خوانده‌اند و فتحه ان یا برای اینکه است که بدل ذکر باشد در (فَالمُلقِیاتِ ذِکراً) یا مفعول له باشد برای ارسال یعنی ارسال مرسلات برای عذر نیکان و تهدید بدان است یا مفعول (ملقیات) است که چنین شود خداوند فرشتگان و انبیاء و قرآن را بفرستاد تا القای ذکر کنند و مردم را متذکر گردانند تا آنکه از طرف خدا حجت بر خلق تمام گردد.

صفحه : ۲۶۳

برای اثبات قيامت موجودات بزرگ را مورد قسم قرار داد

إِنَّما تُوعَدُونَ لَواقِعٌ (ما) در انّما موصوله و جواب قسم است اشاره به اينكه آنچه بشما وعده داده شده از اوضاع قيامت و حشر و نشر و باقی امور اخروی از ثواب و عقاب و بهشت و جهنم البته ثابت و واقع است و شك و ريبی در آن نيست.

خداوند بموجودات بزرگ خود كه اصول خلقت‌اند سوگند ياد ميكند و آنان را شاهد صدق خود قرار ميدهد كه وعده‌های ما واقع است و شايد اشاره باين باشد كه وجود اينكه هايی كه در مورد سوگند قرار داده شده دليل ظاهری است بر صدق گفتار ما.

برای مسلم بودن و واقعيت داشتن امر قيامت و آنچه بتوسط پيمبران وعده داده شده (لواقع) بصيغه اسم فاعل كه برای حال آرند آورده نه بصيغه مضارع (سيوقع) كه دلالت بر آينده دارد چنانچه در بسياری از آياتی كه راجع باوضاع قيامت است بصيغه ماضی يا بصيغه اسم فاعل آورده و اينطور بيان دلالت بر ثبوت و تحقّق مطلب دارد يعنی چنان اينكه مطلب محقّق و ثابت است كه گويا واقع شده و شايد اشاره باين باشد كه آنچه بشما وعده داده شده از حالات بعد از مرگ و عالم آخرت اصل و حقيقت آن در همين نشاه دنيا در باطن و حقيقت آدمی مركوز است قيامت جای بروز و ظهور آنست اينكه است كه يكی از اوصاف قيامت را (تبلی السّرائر) معرفی نموده.

فَإِذَا النُّجُومُ طُمِسَت، وَ إِذَا السَّماءُ فُرِجَت، وَ إِذَا الجِبالُ نُسِفَت، وَ إِذَا الرُّسُلُ أُقِّتَت طمس و طلس در لغت بمعنی محو اثر است نسف بمعنی بر باد دادن خاك است (اقّتت) بمعنی اعلام است (وَ إِذَا الرُّسُلُ أُقِّتَت) يعنی انبياء و پيمبران در آن روز جمع ميشوند تا آنكه شاهد امتشان باشند.

در مقام آثار ظهور قيامت است كه آن پس از وقوع چهار علامت پديد ميگردد

صفحه : ۲۶۴

كه برای منحل شدن عالم و وقوع قيامت تذكر ميدهد وقتی است كه اثر روشنايی ستاره محو گردد و وقتی است كه آسمان از هم شكافته گردد و وقتی است كه كوه‌ها مثل بر افشاندن حبوبات بر باد ميرود و وقتی است كه پيمبران اعلام ميشوند.

لِأَيِّ يَومٍ أُجِّلَت، لِيَومِ الفَصلِ (لای يوم) استفهام اشاره بعظمت آن روز است گويا سؤال ميشود كه برای چه روزی عقب انداخته آنچه را كه متعلق برسولانست يا كيفر مجازات كفّار برای چه روزی تأخير افتاده پاسخ داده ميشود (أجّلت) يعنی آخرت عقب انداخته تا وقت معين يا عقب انداخته يا برای آنكه آنان را مهلت دهيم برای روزی كه جدا كننده بين حق و باطل است سعيد و شقی مؤمن و كافر از هم امتياز يابند و هر كس بنتيجه اعمال خود برسد (ان كان عمله خيرا فجزائه خيرا و ان كان عمله شرا فجزائه شرا)«۱» كه آن روز روزی است كه هر كس بنتيجه و كيفر اعمال خود ميرسد.

وَ ما أَدراكَ ما يَومُ الفَصلِ (ما) مبتدا (ادريك) خبر آن (ما يَومُ الفَصلِ) روز فصل روزی است كه بين خوب و بد، شقی و سعيد مؤمن و كافر صالح و طالح جدا ميشود و يكی از نامهای قيامت يوم فصل است.

شايد اشاره باين باشد كه عظمت و شدّت آن روز (فصل) طوری است كه تو كه پيمبر خاتمی با جلالت شأنت و مقام علم و دانشت مادامی كه در جلباب لباس بشريّت ميباشی نتوانی عظمت و بزرگی آن روز را بدرستی مشاهده نمايی.

وَيلٌ يَومَئِذٍ لِلمُكَذِّبِينَ ويل در لغت بمعنی هلاكت آمده و در اصل مصدر و مفتوح است گويند ويل

---

(۱) اگر عمل انسان خير و خوب باشد پس جزای او نيز چون عكس العمل او است خوب است و اگر عملش شر و بد باشد بكيفر

اعمالش جزا و پاداش او شر میگردد.

صفحه : ۲۶۵

دلالت بر اینکه دارد که همیشه عذاب برای تکذیب کننده‌گان ثابت است (و ویل للمکذبین) در اینجا مخصوص بکسانی است که منکر قیامت میباشند و انبیاء را تکذیب مینمایند اشاره به اینکه بر اینان عذاب ثابت و محقق است.
از بعض مفسرین است که ویل چاهی است در جهنم که کوه‌های عالم را آب میکند و در آن روز چنین عذابی برای کسانی است که قیامت را انکار و تکذیب نموده‌اند و نسبت ناروا بپیمبران میدهند.
أَ لَم نُهلِكِ الأَوَّلِينَ، ثُمَّ نُتبِعُهُمُ الآخِرِينَ در مقام انذار و تهدید است و همزه «الم» استفهام انکاری است که آیا هلاک نکردیم یعنی هلاک کردیم اولین را مثل قوم نوح را بطوفان و قوم عاد را بباد صرصر و قوم ثمود را بصیحه آسمانی و غیر اینها از کسانی که مخالفت نمودند هلاک گردانیدیم پس از آن آنها را بکیفر اعمالشان و کفرشان بانواع و اقسام بلاها و عذابها هلاک میگردانیم.
در اینکه مقصود از آخرین کیانند بین مفسرین گفتاری است بعضی گویند آخرین قوم شعیب و لوط و موسی میباشند دیگری گفته مقصود از اولین تمام کفاری میباشند که پیش از بعثت رسول خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بودند ثُمَّ نُتبِعُهُمُ الآخِرِينَ استیناف است که همین طوری که پیشینیان را بکیفر کفرشان هلاک نمودیم بعدیها را نیز در صورت کفرشان آنان را نیز هلاک میگردانیم.
و اینکه توجیه دوم هم باعتبار لفظ و هم باعتبار معنی مناسب‌تر است زیرا که اینکه آیات در مقام انذار و تهدید است که مردم در هر زمانی که باشند در صورتی که اعراض از حق نمایند و تکذیب پیمبران کنند در مورد هلاکت و عذاب واقع میگردند كَذلِكَ نَفعَلُ بِالمُجرِمِينَ، وَيلٌ يَومَئِذٍ لِلمُكَذِّبِينَ و نیز همین طوری که اولین و آخرین را بکیفر گناهشان در مورد عذاب و هلاکت

صفحه : ۲۶۶

واقع گردانیدیم تمام گناهکاران را بجرم گناهشان معذب میگردانیم وای بر کسانی که تکذیب خدا و رسول میکنند.
اگر خوب بنگری آیه اخیر که در اینکه سوره مبارکه تکرار شده نه فقط برای تأکید است بلکه در هر موردی خصوصیت زائدی دارد که از آیه جلو آن استفاده توان نمود و محتوی بر اسراری میباشد علاوه بر اینکه نظر باهمیّت گناه کافرین که تکذیب پیمبران را مینمایند اینکه آیه (ویل للمکذّبین) را تکرار مینماید چنانچه در سوره (الرّحمن) مکرّر نعمتهای خود را برای اهمیت آن تکرار مینماید (فَبِأَيِّ آلاءِ رَبِّكُما تُكَذِّبانِ) اگر چه در آنجا نیز اسرار دیگر هم دارد.
و شاید یکی از اسرارش اینکه باشد که انذار و تهدید و نیز مژده و بشارت بایستی مطابق هم و در عرض هم باشد زیرا یکی از اوصاف رسول خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بلکه وظیفه تمام پیمبران اینکه بوده که بمؤمنین بشارت دهند و کافرین را تهدید نمایند و اینکه دو اصل است که محرک عمل خوب و پسندیده و مانع از عمل بد و نکوهیده میگردد و انسان را همیشه بین خوف و رجا نگاه میدارد و همین صفت نیکو سبب نجات وی است اگر خوف از عذاب نباشد انسان جسور میشود و اگر امید رحمت نباشد مایل بحق نمیگردد و کار خوبی انجام نمیدهد اینکه است که خوف و رجا دو اصل از اصول دیانت بشمار میروند.
و در بعض اخبار از معصوم است (که باید خوف و رجاء در مؤمن مثل دو کفه ترازو مساوی و بقدر هم باشد) أَ لَم نَخلُقكُم مِن ماءٍ مَهِينٍ، فَجَعَلناهُ فِي قَرارٍ مَكِينٍ، إِلي قَدَرٍ مَعلُومٍ فَقَدَرنا فَنِعمَ القادِرُونَ، وَيلٌ يَومَئِذٍ لِلمُكَذِّبِينَ وای بر آنهایی که کفران نعمت الهی را نموده‌اند و سپاس گذاری مربی خود را نمیکنند مدنیان (فقدرنا) را با تشدید قرائت کرده‌اند و باقی قراء بتخفیف

صفحه : ۲۶۷

خوانده‌اند تقدير اندازه‌گيرى شيئى را گويند و تقدير نمودن خدا اشياء را بدو نحو تحقق پذيرد يكى قوّه‌اى در او قرار ميدهد كه كمالاتى كه مستعد آن است از قوه بفعل رساند و ديگر او را اندازه گيرى ميكند بوجه مخصوص و مقدار مخصوص مطابق حكمت و نظام عالم (فقدّرنا) در آيه نسبت بانسان بهر دو معنى صادق آيد هم قوّه و استعداد كمال در او گذاشته كه اگر كوشش كند از هر موجودى بالاتر ميرود و هم خلقت او را جميل قرار داده كه در حسن صورت و سيرت بر تمام موجودات تفوّق و برترى دارد (فَتَبارَكَ اللّهُ أَحسَنُ الخالِقِينَ) همزه (أَ لَم نَخلُقكُم) استفهام انكارى است و در مقام امتنان و اظهار نعمت بر بنى آدم برآمده كه آيا ما شما را چنين خلق نكرديم يعنى شما را از آب منى كه از قذارات بشمار ميرود و از آن نفرت و دورى مينمائيد خلقت نموديم.

و نيز براى تخويف و تهديد كفار اشاره بنفوذ قدرت و عظمت و الهيّت و خالقيت خود نموده و انسان را مورد خطاب عتاب آميز خود قرار ميدهد كه آيا شما افراد بشر را از منى سست بى‌مقدار خلق ننموديم و آن را در قرارگاه محكم يعنى رحم زن متمكن نگردانيديم تا مدّت معلومى يعنى اينكه طور انسان را خلقت نموديم و آنچه از حالات و گزارشات و كيفيّات كه در مدت عمرش و وقت مردنش مناسب حال وى است تقدير كرديم و اندازه‌گيرى نموديم و ما خوب اندازه‌گيرى نموديم كه هر فردى را بآنچه در خور او و سزاوار آن بود روى ميزان عدل و درستى اندازه‌گيرى نموديم واى بر كسانى كه سپاس گذارى ولى نعمت خود را نميكنند و تكذيب مينمايند اشاره به اينكه گويا خلقت خودشان كه از چه چيز خلق شده‌اند و هستى خود را بعد از نيستى فراموش نموده‌اند و چون كفران نعمت نموده‌اند براى آنان بكيفر كفرشان ويل كه اشاره بعذاب و هلاكت است ثابت است.

أَ لَم نَجعَلِ الأَرضَ كِفاتاً، أَحياءً وَ أَمواتاً، وَ جَعَلنا فِيها رَواسِيَ شامِخاتٍ وَ أَسقَيناكُم

صفحه : ۲۶۸

ماءً فُراتاً وَيلٌ يَومَئِذٍ لِلمُكَذِّبِينَ بقاعده عربيت (أَحياءً وَ أَمواتاً) حالست براى زمين.

در مقام اظهار نعمت و امتنان بر بشر و سرزنش وى بر آمده اشاره به اينكه چگونه چنين نعمتها را بچشم خود مى‌بينيد و در مقام شكر گذارى بر نمى‌آئيد آيا ما زمين را كافى قرار نداديم براى زندگانى شما كه در آن نشو و ارتقاء نمائيد و حيات خود را ادامه دهيد و نيز براى مردگان شما كه بدنشان در زمين دفن گردد و آيا چنين نيست كه در زمين كوه‌هاى بلند افراشتيم كه ميخ زمين باشد و زمين را محكم گرداند و آيا قرار نداديم در زمين آب شيرين خوشگوار كه شما را سيراب گرداند و زراعت و كشت و كار شما را بثمر آرد قوله تعالى وَ جَعَلنا مِنَ الماءِ كُلَّ شَيءٍ حَيٍّ از عبد اللّه عباس است كه آبهاى خوش گوار چهار نهر است جيجان، سيحان، فرات، نيل.

واى در آن روز قيامت بر كسانى كه كفران نعمت نموده و سپاس گذارى از ولى نعمت خود نمى‌نمايند و در عوض نسبت دروغ بپيغمبران خدا ميدهند.

اينكه آيه اشاره بنوع ديگرى است از انواع نعمتهاى الهى كه راجع بمظاهر آفاقى است چنانچه آيه بالا اشاره بآلاى جسمانى و انفسى بشر بود و ذكر نعمتها براى اينكه است كه انسان متذكر گردد و كفران نعمت ننمايد و اظهار بندگى نمايد و بشكرانه نعمتهاى غير متناهى الهى بوظيفه بندگى عمل كند و تصديق پيمبران نمايد و باين وسيله از عذاب آخرت نجات يابد پس واى و ويل براى كسانى است كه اينكه همه نعمتهاى آفاقى و انفسى كه از حد و شماره افزون است و براى آنها و در دسترس آنان قرار داديم كفران نموده و شكر گذارى نميكنند.

صفحه : ۲۶۹

[سوره المرسلات (۷۷): آيات ۲۹ تا ۵۰]

اشاره

انطَلِقُوا إلی ما کُنتُم بِهِ تُکَذِّبُونَ (۲۹) انطَلِقُوا إلی ظِلٍّ ذِی ثَلاثِ شُعَبٍ (۳۰) لا ظَلِیلٍ وَ لا یُغنِی مِنَ اللَّهَبِ (۳۱) إِنَّها تَرمِی بِشَرَرٍ کَالقَصرِ (۳۲) کَأَنَّهُ جِمالَتٌ صُفرٌ (۳۳)

وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ (۳۴) هذا یَومُ لا یَنطِقُونَ (۳۵) وَ لا یُؤذَنُ لَهُم فَیَعتَذِرُونَ (۳۶) وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ (۳۷) هذا یَومُ الفَصلِ جَمَعناکُم وَ الأَوَّلِینَ (۳۸)

فَإِن کانَ لَکُم کَیدٌ فَکِیدُونِ (۳۹) وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ (۴۰) إِنَّ المُتَّقِینَ فِی ظِلالٍ وَ عُیُونٍ (۴۱) وَ فَواکِهَ مِمّا یَشتَهُونَ (۴۲) کُلُوا وَ اشرَبُوا هَنِیئاً بِما کُنتُم تَعمَلُونَ (۴۳)

إِنّا کَذلِکَ نَجزِی المُحسِنِینَ (۴۴) وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ (۴۵) کُلُوا وَ تَمَتَّعُوا قَلِیلاً إِنَّکُم مُجرِمُونَ (۴۶) وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ (۴۷) وَ إِذا قِیلَ لَهُمُ ارکَعُوا لا یَرکَعُونَ (۴۸)

وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ (۴۹) فَبِأَیِّ حَدِیثٍ بَعدَهُ یُؤمِنُونَ (۵۰)

(ترجمه)

ای دوزخیان بروید بسوی آنجایی که قبلا تکذیب میکردید،

بروید بسوی دودهای آتش جهنم که از سه طرف شعله‌ور است،

که سایه بانی در آنجا نیست که بینیاز گرداند شما را از شراره آتش

آن شراره آتش تیرهایی می‌اندازد مثل قصری

که گویا مانند شتر زردی ماند،

وای در آن روز بحال تکذیب کنندگان

(پیمبران) قیامت روزیست که دهنها بسته میگردد و نتوانند سخن گویند،

و اذن در سخن گفتن ندارند، تا آنکه عذرخواهی کنند،

وای در آن روز بر تکذیب- کنندگان،

روز جدا کننده (بین خوب و بد) است در آن روز جمع میکنیم شما را با گذشتگان،

پس ای کافرین اگر برای شما حیله‌ای و کیدی هست بکنید،

وای در آن روز بحال تکذیب کنندگان

محققا اشخاص با تقوی در سایه‌های خنک

صفحه : ۲۷۰

و چشمه‌های آب گوارا متنعمند،

و میوه‌های فراوان و آنچه اشتها دارند در دسترس آنها است،

(خطاب عزت رسد) بخورید و بیاشامید گوارا باد برای شما نعمتهای بهشتی پاداش اعمال نیک شما،

اینطور ما پاداش (نیکو) میدهیم نیکوکاران را

واى در آن روز بحال تكذيب كنند گان،
كه وقتى گفته ميشود بآنان ركوع كنيد نميپذيرند و ركوع نميكنند،
واى در آن روز بحال آنان كه آيات خدا را تكذيب كردند،
پس بكدام حديث و خبرى بعد از آن ايمان ميآورند.

توضيح آيات

انطَلِقُوا إِلى ما كُنتُم بِهِ تُكَذِّبُونَ، انطَلِقُوا إِلى ظِلٍّ ذِي ثَلاثِ شُعَبٍ پس از آنكه براى تنبّه بشر بيان مينمايد نعمتهايى كه براى وى مهيّا گردانيده در مقام تهديد و تخويف آنان برآمده كه وقتى كه قيامت برپا گرديد خزنه جهنّم گويند بكفار برويد بسوى آن عذابى كه پيمبران گوشزد شما كردند و شما بدون فكر و رويه يا از روى حسد و كبر دروغ انگاشتيد و نسبت ناروا بآنان داديد (به) در آيه متعلق بمكذّبون است (انطلقوا) بعضى قراء بفتحه انطلقوا قرائت نموده‌اند و بعضى بكسره خوانده‌اند بفتحه خبر ميشود براى كنتم و بكسره امر ميشود كه برويد مقصود از ظلّ دود آتش جهنم است شعب قبيله‌اى را گويند كه بچند شعبه گرديده و شعوب جمع شعب چنانچه گويند (شُعُوباً وَ قَبائِلَ) و مقصود از (ذِي ثَلاثِ شُعَبٍ) شايد اشاره باشد بشدت و زيادتى دود كه گويا دود جهنم سه شعبه ميگردد و در اينكه آيه گفتارى از مفسرين نقل شده و احتمالاتى داده شده.
(اول) در قيامت آتش از بالاى سر كفّار و از زير پاى آنان باطراف آنان احاطه دارد جمعا بين اينكه آيه و قوله تعالى (لَهُم مِن فَوقِهِم ظُلَلٌ مِنَ النّارِ وَ مِن

صفحه : ۲۷۱

تَحتِهِم ظُلَلٌ»(۱) و نيز يَومَ يَغشاهُمُ العَذابُ مِن فَوقِهِم وَ مِن تَحتِ أَرجُلِهِم»(۲) (دوم) مقصود از ظلّ دود است چنانچه در جاى ديگر است إِنّا أَعتَدنا لِلظّالِمِينَ ناراً أَحاطَ بِهِم سُرادِقُها»(۳) و سرادق آتش دود است و دود جهنم از شدّت و قوّتى كه دارد سه شعبه ميگردد و از بالاى سر و طرف راست و چپ كفّار احاطه ميكند.
سوم- ما نميدانيم و دانا نيستيم كه مقصود از ظلّ چيست و نيز در باره آن چيزى نشنيده‌ايم.
لكن بهترين توجيهات همان توجيه اول است كه مقصود از ظلّ دود است و اشاره بقوت و شدت آتش جهنم دارد زيرا وقتى آتش از زيادتى آن قوت پيدا نمود و دود آن بسيار گرديد البته دود آن متفرّق و شعبه شعبه ميگردد و شعب آن ناشى از تاريكى و ظلمت نفس بشر است كه از قبل عكوف نمودن و مقيّد گرديدن بقواى نفسانى پديد ميگردد.
توجيه چهارم سبب پديد شدن دود صاحب شعب سه‌گانه ناشى از سه قوه از قواى نفسانى انسان است، حس، خيال، و هم زيرا كه هر يك اينها پرده و حجابى است كه مانع ميگردد از اشراق انوار قدس بر قلب انسان و آن چيزى كه سبب عذاب ميشود آن قوّه وهميّه شيطانيه است و آن حالتى است در دماغ كه نفس آدمى را مشوّش ميگرداند و مانع ميگرداند وى را از ادراك حقايق و ديگر قوّه غضبيّه سبعيّه كه در طرف راست قلب واقع است و نميگذارد نفس بطريق اعتدال قيام نمايد و ديگر قوّه شهويّه بهيميه از طرف چپ پس آنچه از انسان سر ميزند از

---

(۱) سوره زمر آيه ۱۸ (براى اهل جهنم سايبانها است از آتش بالاى سر آنان و سايبانهاى از آتش از زير آنها) اشاره به اينكه آتش و دود جهنم بآنها احاطه نموده

(۲) سوره عنكبوت آيه ۵۵، روزى كه ميپوشاند آنها را عذاب از بالاى سر آنها و از زير پاى آنها يعنى عذاب از تمام اطراف بآنها

احاطه مینماید.

(۳) سوره کهف آیه ۲۸، محققا ما آماده و مهیا نمودیم برای کافرین آتشی که بآنها احاطه نموده پرده‌های آن آتش.

صفحه : ۲۷۲

عقاید فاسده و اعمال باطله ناشی از اینکه سه قوه واهمه، شهویّه، غضبیّه گردیده و از همین قوای سه گانه ناشی میگردد سه شعبه از عذاب که تعبیر از آن بظلّ ذی ثلاث شعب شده.

هر کس خواهد که فردای قیامت از اینکه دخان که ظل من یحموم اشاره بآن است ایمن گردد بایستی بنور عقل و ایمان متمسّک گردد تا آنکه از تیرگی صفات شیطانیّه و غضبیّه سبعیّه و شهویه بهیمیه نجات یابد. (تفسیر کبیر) توجیه دیگر مقصود از (شعب ثلاث) قوه شنوایی و قوه بینایی و قوه نفسانی است بدلیل قوله تعالی وَ اللّهُ أَخرَجَکُم مِن بُطُونِ أُمَّهاتِکُم لا تَعلَمُونَ شَیئاً وَ جَعَلَ لَکُمُ السَّمعَ وَ الأَبصارَ وَ الأَفئِدَةَ لَعَلَّکُم تَشکُرُونَ«۱» پس شکر اینکه سه قوه و مراعات آن که از حدّ اعتدال تجاوز ننماید منبع سعادت و عدم مراعات آن منبع شقاوت است.

و بوجه دیگر ایمان عبارت از تصدیق بقلب و اقرار بزبان و عمل بجوارح است و هر یک از اینکه سه شعب ثلاث که در آیه عنوان نموده مقابل یکی از اینکه ارکان سه گانه است اینکه است که فرموده انطَلِقُوا إِلی ما کُنتُم بِهِ تُکَذِّبُونَ و چون تکذیب نمودن عمل قلب است و تمام اعمال و افعال و قوا ناشی میگردد از قلب وقتی قلب فاسد گشت اعضا وقرا نیز فاسد میگردد و ظلمت قلب باعضاء نیز سرایت مینماید اینست که تعبیر بسه ظلمت نموده و در قیامت اینکه سه نوع ظلمت بسه صورت تشکیل میگردد زیرا که بازای هر صفتی در قیامت بصورت مناسب آن صورتی پدید میگردد. (تفسیر روح البیان) لا ظَلِیلٍ وَ لا یُغنِی مِنَ اللَّهَبِ، إِنَّها تَرمِی بِشَرَرٍ کَالقَصرِ، کَأَنَّهُ جِمالَتٌ صُفرٌ

---

(۱) سوره نحل آیه ۸۰ خدا بیرون آورد شما را از شکمهای مادرهایتان در حالی که چیزی نمیدانستید و قرارداد برای شما گوش و چشم و قلب کمند کسانی که شکرگزار باشند.

صفحه : ۲۷۳

قوله تعالی در سوره زمر آیه ۱۸ مِن فَوقِهِم ظُلَلٌ مِنَ النّارِ وَ مِن تَحتِهِم ظُلَلٌ اشاره به اینکه دود آتش جهنم از بالا و پائین بآنان احاطه نموده.

(جمالة و جمالات) هر دو قسم قرائت شده و بهر دو نحو قرائت جمع است و مفرد آن جمال و جمل میشود.

آن ظل ذی ثلاث شعب را بچهار صفت معرفی نموده:

(اول) آن دود یا آتش سه شعبه دارد اشاره به اینکه دود وقتی شدید گردید متفرق میگردد و شعبی پیدا میکند.

(دوم) آن دود یا آتش لا ظلیل سایه خنک ندارد (وَ ظِلٍّ مِن یَحمُومٍ) سایه آن از دود سیاهست سایه‌ای نیست که مانع حرارت گردد اشاره به اینکه ظل کفار غیر از ظل مؤمنین است که در اوصاف او است (وَ ظِلٍّ مَمدُودٍ)«۱» (سوم) آن دود یا آن آتش (ترمی بشرر کالقصر) هر شعله آن مثل بنا و قصر بلندی است و اینکه نیز اشاره بقوّت و شدّت شراره آتش است.

(چهارم) تشبیه مینماید آن آتش را بشتر زرد رنگ (کَأَنَّهُ جِمالَتٌ صُفرٌ) وقتی آتش شدّت نموده و شعله آن در اطراف پراکنده گردید زرد رنگ بنظر میآید تمام اینکه اوصاف اشاره بشدّت و قوت آتش جهنم است که برای تکذیب کنندگان انبیاء آماده شده وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ شاید در اینجا اشاره باشد به اینکه چه روز سختی است روز قیامت برای کفار.

هذا یَومُ لا یَنطِقُون، وَ لا یُؤذَنُ لَهُم فَیَعتَذِرُون، وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ ظاهرا ضمیر جمع در (لا ینطقون) راجع بکفّار است که در قیامت مأذون بسخن گفتن نیستند تا آنکه عذر خواهی نمایند.

---

(۱) سوره واقعه آیه ۲۹- سایه پیوسته بهم کشیده شده در اوصاف سایه بهشتیان است مقابل سایه جهنمیان آری همین طوری که اوصاف و اعمال بهشتیان و جهنمیان ضد هم و مقابل یکدیگر است نظر به اینکه باید جزا بر وفق عمل باشد اینست که نعمت و عذاب آنها نیز ضد هم و مقابل یکدیگر است.

صفحه : ۲۷۴

و شاید اشاره باین باشد که در آن روز از شدت خوف و ترس و اضطرابی که به آنان از هول دست میدهد دهنهای کفّار بسته و زبانهایشان بند میآید و قدرت بر تکلم ندارند.

و روز قیامت روزیست که کسی قدرت بر تکلم ندارد مگر کسی را که خداوند اذن بدهد و کفّار مأذون نیستند سخن بگویند تا آنکه عذر خواهی نمایند لکن شاید مؤمنین مأذون باشند تکلّم نمایند زیرا که آنان در (مقام امین) قرار گرفته‌اند و دیگر خوفی و حزنی برای آنان نیست إِنَّ أَولِیاءَ اللّهِ لا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ از بعض مفسرین است که مقصود اینکه است کفار اذن در عذر خواهی ندارند جمعا بین اینکه آیه و آنجا که فرموده (کُلُّ نَفسٍ تُجادِلُ عَن نَفسِها) و در جایی دیگر ثُمَّ إِنَّکُم یَومَ القِیامَةِ عِندَ رَبِّکُم تَختَصِمُونَ«۱» و در جمع آیات ممکن است گفته شود مواقف قیامت بسیار است در موقف اول که چشم کفار بر آن عذاب کذایی افتد قدرت بر تکلّم ندارند و اینکه منافات ندارد که در وقت دیگر زبانشان باز شود و هر یک بخواهد دیگری را مقصر نماید.

یا آنکه مقصود مجادله در باطن خودشان نمایند و با نفس خودشان بجنگند که چرا چنین و چنان کردیم و تصدیق پیمبران را ننمودیم که امروز در اینکه عذاب و در اینکه هلاکت واقع گردیم چنانچه آن آیه کُلُّ نَفسٍ تُجادِلُ عَن نَفسِها شاهد بر آن است وای در آن روز بر کسانی که تکذیب پیمبران و آیات حقانی را نمودند و دعوت آنها را دروغ انگاشتند که بکیفر تکذیبشان در آن روز زبانشان بسته گردیده و مأذون در تکلّم نیستند ویل در اینجا شاید اشاره ببستگی زبان آنها است.

هذا یَومُ الفَصلِ جَمَعناکُم وَ الأَوَّلِینَ هذا اشاره بهمان روز موعود و روز رستاخیز است که یکی از نامهای آن

---

(۱) سوره زمر آیه ۳۲، پس از آنکه مردید روز قیامت شما محققا نزد پروردگارتان با هم مجادله میکنید.

صفحه : ۲۷۵

روز که در قرآن معرفی شده (یوم فصل است) و چون (یوم الفصل) مطلق است مصادیقی پیدا مینماید روزی است که خوب و بد شقی و سعید مؤمن و کافر از هم امتیاز پیدا مینمایند.

و نیز روزی است که حق و باطل از هم جدا میگردد و نیز روزی است که نزد میزان عدل الهی حق مظلوم از ظالم گرفته میشود.

و اینکه آیه اشاره بقسم دیگری است از عذاب کفار که آنان را تهدید مینماید برسوایی آن روز که خلق اولین و آخرین از کسانی که در اول هبوط آدم بودند تا آخرین بقاء دنیا همگی با هم در یک سعید واحد اجتماع مینمایند و بقوله تعالی (یوم تبلی السرائر) باطنها نیز ظاهر میگردد که آنها متوجه گردند آن کس که بر خلاف امر حق تعالی و رضای او عمل نموده در آن وقت چقدر خجلت زده و رسوا و شرمنده میگردد.

فَإِن كانَ لَكُم كَيدٌ فَكِيدُونِ خطاب عتاب آميز بكفّار است كه اگر شما توانيد حيله و تزويرى كنيد و عذاب اينكه روز را از خود دفع نمائيد چنانچه در دنيا بناى كار شما بر حيله بازى و دروغگويى و تدليس بوده عمل خود را بكار اندازيد.
اشاره به اينكه قيامت روزى است كه پرده‌ها پاره گرديده و حقايق ظاهر مى گردد و باطنها نمايان ميشود و بخوبى خوب و بد زشت و زيبا و حق و باطل از هم امتياز مى‌يابد بحيله و دروغ نتوان كارى را پنهان نمود زيرا كه يكى از اوصاف قيامت (تبلى السّرائر) است كه ظاهر نشان ميدهد باطن را و باطن ارائه ميدهد ظاهر را بلكه توان گفت چون روز قيامت روزى است كه هر فرعى باصل خود بر ميگردد و اضداد با هم متحد ميگردند زيرا كه حشر بمعنى جمع است و قيامت را حشرش ناميده شايد نظر بهمين باشد كه اشياء با هم جمع ميگردند و همه در صعيد واحد اجتماع مينمايند خلاصه چنانچه آيات ارائه ميدهد قيامت روز فصل

صفحه : ۲۷۶

است كه خوب و بد مؤمن و كافر شقىّ و سعيد از هم جدا و ممتاز مى گردند و باعتبار ديگر روز جمعش ناميده شايد جمع باعتبار اينكه باشد كه اضداد در آن وقت با هم جمع و متحد ميگردند يا باعتبار اجتماع افراد در محل واحد روز جمعش ناميده وَيلٌ يَومَئِذٍ لِلمُكَذِّبِينَ واى بر كسانى كه بكيد و حيله امر نبوّت را پنهان نموده و خواهند بتزوير نور حقانى و چراغ هدايت را خاموش نمايند.
إِنَّ المُتَّقِينَ فِي ظِلالٍ وَ عُيُونٍ، وَ فَواكِهَ مِمّا يَشتَهُونَ، كُلُوا وَ اشرَبُوا هَنِيئاً بِما كُنتُم تَعمَلُونَ چون يكى از اوصاف قرآن بشارت دهنده بمؤمنين و تهديد كننده كافرين است باين مناسبت هر جا ذكر عذابى شود براى كفار در عقب بيان رحمت ميشود براى مؤمنين و هر جا نامى از رحمت برده شود در عقب نامى از عذاب نيز برده ميشود تا آنكه خوف و رجا مثل دو كفه ميزان مقابل گردند.
اينكه است كه همين طورى كه دود جهنم يا شعله آن را تشبيه بسه شعبه نموده همين طور راجع بنعمتهاى بهشت كه بمتقين وعده داده نيز سه قسم آن را در اينجا تذكر ميدهد.
اول بهشتيان و متقيان در سايه‌هاى و ظلال خنك بهشتى مى‌آرامند در سوره واقعه آيه ۲۹ در وصف بهشتيان است وَ ظِلٍّ مَمدُودٍ وَ ماءٍ مَسكُوبٍ وَ فاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ لا مَقطُوعَةٍ وَ لا مَمنُوعَةٍ دوم از چشمهاى آب گواراى كافورى و زنجبيلى و شرابا طهورا كه در سوره دهر آيه ۱۸ وَ يُسقَونَ فِيها كَأساً كانَ مِزاجُها زَنجَبِيلًا عَيناً فِيها تُسَمّى سَلسَبِيلًا تذكر داده مى‌آشامند مقابل كفّار كه دميدم از شراره آتش اذيّت ميكشند.

صفحه : ۲۷۷

سوم اهل تقوى از ميوه‌هاى بهشتى ارتزاق مينمايند و بآنها گفته ميشود بخوريد و بياشاميد گوارا باد شما را و اينكه نعمتها پاداش اعمال نيك شما است.
و اينكه طور بخشش و الطاف الهى در باره متقين مقابل آن تيرهاى آتشين است كه هر يك از آن شراره‌ها را تشبيه نموده بقصر و عمارت بلند و بشتر زرد رنگ و بايست دانست كه تقوى مقام بلندى است كه اگر ايمان با تقوى توأم گرديد انسان را از حضيض ناسوتى بمقام ملكوتى ميرساند و در جايگاه مقربين باقسام و انواع نعمتهاى روحانى و جسمانى وى را ملتذ و برخوردار ميگرداند.
قال اللّه تعالى إِنَّما يَتَقَبَّلُ اللّهُ مِنَ المُتَّقِينَ«۱» تقوى ملكه و حالتى است نفسانى كه در هر كس پديد گرديد وى را از آنچه در نظر عقل و شرع و منطق صحيح ركيك و نادرست آيد باز ميدارد و علامت وجود و تحقيق چنين ملكه اينكه است كه تمام عادات و ملكات و اعمال شخص روى ميزان عدل استوار ميگردد و چنين حالتى را در عرف علماى اخلاق تعبير بملكه عدالت كنند و اگر تقوى در كسى ملكه و از اوصاف نفسانى گرديد خود تقوى رهنما و رهبر انسان ميگردد و طريق سعادت وى را باو مينماياند و براى او راه باز ميكند غرض آنكه وقتى آدمى داراى ملكه تقوى گرديد و از حظوظات نفسانى طبيعى اعراض نمود در اثر مجاهده با

نفس عقل وی بزرگ و قوی میشود و چشم دل وی باز میگردد و راه را از چاه تمیز میدهد آن وقت ببعض اسرار و گفته‌های پیمبران واقف میگردد و صاحب تمیز میشود و خودش بجزئیات کار خود بینا میگردد و بین خوب و بد اعمالش تمیز میدهد آن وقت بدرستی میتواند براهی که رهبران حقیقت پیمودند قدم پشت قدم آنان گذارده خود را بسعادت برساند لکن بدون حصول ملکه تقوی ممکن نیست کسی بتواند سعادتمند گردد و اینکه اول مرتبه تقوی است و آخر مرتبه تقوی چنانچه در محل خود مبرهن گردید اینکه است که شخص چنان با نفس خود مجاهده

---

(۱) محققا خدا قبول میکند اعمال پرهیزکاران را.

صفحه : ۲۷۸

نماید که در اثر کوشش بسیار برای وی حالتی پدید گردد که از غیر حق تعالی اعراض نماید و بتمام قوی و مشاعر رو بحق آرد و از پیروی حظوظات نفسانی خود داری نماید و تمام فکر و همّش در آلای حق و مقصود و مطلوبش مشاهده آثار و صفات حقّانی گردیده تا آنکه برسد بجایی که خود و آنچه هست برای او بخواهد نه برای خود.

إِنّا کَذلِکَ نَجزِی المُحسِنِینَ، وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ ما اینکه طور پاداش میدهیم نیکوکاران را وای بحال کسانی که خود را از اینکه سعادت عظمی و از نعمتهای بهشتی که بمؤمنین با تقوی وعده داده شده محروم نموده و سخنان پیمبران و آیات الهی را دروغ میپندارد و نسبت ناروا بآنها میدهد.

کُلُوا وَ تَمَتَّعُوا قَلِیلًا إِنَّکُم مُجرِمُونَ، وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ امر کلوا و تمتّعوا امر وجوبی نیست بلکه در مقام توبیخ و سرزنش کفّار است و اشاره بکفّار دارد که از متاع اندک بیمقدار دنیا بخورید و اندکی محظوظ گردید لکن محظوظات دنیا شما را از عذاب نجات نمیدهد زیرا که شما گنه‌کار و در مورد سخط و غضب پروردگار واقع گردیده‌اید و مال و ثروت یا شهرت و مقام کسی را از گناه پاک نمیگرداند وای بحال گنه‌کارانی که تکذیب پیمبران نموده‌اند و بهمین متاع قلیل دنیا قناعت نموده و خود را از سعادت و فضیلت محروم گردانیدند.

وَ إِذا قِیلَ لَهُمُ ارکَعُوا لا یَرکَعُونَ، وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ یکی از صفات نکوهیده منکرین اینکه است که بآنان گفته میشود رکوع کنید نمیپذیرند و اینکه آیه چنانچه مفسرین گویند مشعر بر اینکه است که کفار همان طوری که مکلّف باصول دیانت میباشند مکلف بفروع نیز میباشند زیرا که ظاهرا اینکه آیات در باره کفار و منکرین پیمبران و آیات الهی فرود آمده اگر آنان مکلف برکوع که یک جزء از نماز است نبودند از جهت ترک رکوع در مقام

صفحه : ۲۷۹

توبیخ و ملامت واقع نمیگردیدند لکن چنانچه در جای دیگر تذکر دادیم اینکه آیه بتنهایی دلیل نمیشود که کفّار ابتداء مکلف بفروع نیز باشند زیرا که آیه در مقام توبیخ و سرزنش آنها است و چنین مینماید که مقصود اینکه است که اگر بآنها گفته شود ایمان آرید و با جماعت مؤمنین رکوع کنید نمیپذیرند وای بحال کسانی که آیات خدا و مقررات دین را تکذیب نمودند و زیر بار تکلیف نمیروند.

فَبِأَیِّ حَدِیثٍ بَعدَهُ یُؤمِنُونَ اشاره به اینکه کفّار وقتی باین آیات قرآنی و چنین دلایل و براهین روشن که جای تردید باقی نگذارده و طاهر و هویدا است تصدیق نمیکنند پس بچه حدیث و گفتاری توانند تصدیق نمایند و ایمان آرند.

صفحه : ۲۸۰

سورهٔ النبأ

اشاره

مکیـهٔ و هی اربعون آیـهٔ ابی بن کعب از حضـرت رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم چنین روایت میکند که هر کس سوره نبأ را هر روز قرائت کند از آن سال بیرون نرود مگر آنکه در همان سال بزیارت بیت اللّه مشرّف شود.

[سوره النبإ (۷۸): آیات ۱ تا ۲۰]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
عَمَّ یَتَساءَلُونَ (۱) عَنِ النَّبَإِ العَظِیمِ (۲) الَّذِی هُم فِیهِ مُختَلِفُونَ (۳) کَلّا سَیَعلَمُونَ (۴)
ثُمَّ کَلّا سَیَعلَمُونَ (۵) أَ لَم نَجعَلِ الأَرضَ مِهاداً (۶) وَ الجِبالَ أَوتاداً (۷) وَ خَلَقناکُم أَزواجاً (۸) وَ جَعَلنا نَومَکُم سُباتاً (۹)
وَ جَعَلنَا اللَّیلَ لِباساً (۱۰) وَ جَعَلنَا النَّهارَ مَعاشاً (۱۱) وَ بَنَینا فَوقَکُم سَبعاً شِداداً (۱۲) وَ جَعَلنا سِراجاً وَهّاجاً (۱۳) وَ أَنزَلنا مِنَ المُعصِراتِ ماءً ثَجّاجاً (۱۴)
لِنُخرِجَ بِهِ حَبًّا وَ نَباتاً (۱۵) وَ جَنّاتٍ أَلفافاً (۱۶) إِنَّ یَومَ الفَصلِ کانَ مِیقاتاً (۱۷) یَومَ یُنفَخُ فِی الصُّورِ فَتَأتُونَ أَفواجاً (۱۸) وَ فُتِحَتِ السَّماءُ فَکانَت أَبواباً (۱۹)
وَ سُیِّرَتِ الجِبالُ فَکانَت سَراباً (۲۰)

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش مهربان

مردم از چه امر مهمّی سؤال میکنند،

از خبر بزرگ قیامت،

آن چنان کسانی که در باره قیامت با هم بحث و مجادله مینمایند،

اینکه طور نیست که گمان کرده‌اید بزودی دانا میشوید،

پس از آن (از اعمال و کردار خود) دانا میشوید (که قیامت چیست)،

آیا ما زمین را برای شما مهد امان قرار ندادیم،

و کوه‌ها را برای استحکام زمین مثل میخ ننهادیم،

و آفریدیم شما را جفت جفت

صفحه : ۲۸۱

و قرار دادیم خواب را برای تقویت بدن شما،

و قرار داديم روز را براى تحصيل معاش شما،

و بنا كرديم بالاى سر شما هفت بناى محكم،

و قرار داديم در آن بناء محكم چراغ نورانى درخشان،

و از فشار ابرها فرود آورديم آب ريزان،

تا اينكه از زمين بيرون آريم حبوبات و گياهان،

و باغهايى كه درختان آن بهم پيچيده،

روز قيامت كه روز جدا شدن حق و باطل است وعده‌گاه الهى است،

روزى است كه در صور نفخه دميده ميشود پس مى‌آييد فوج فوج،

و آسمان در آن روز باز ميگردد و درهايى در آن گشوده ميشود

و كوه‌ها مانند سرابى ميگردد، هرآينه جهنّم در انتظار بدكاران است.

توضيح آيات

اشاره

عَمَّ يَتَساءَلُونَ، عَنِ النَّبَإِ العَظِيمِ بقاعده عربيت (عمّ) در اصل عن ما بوده عين را در ماء استفهاميه ادغام نمودند عمّا شد الف (ما) را حذف نمودند (عمّ) شد چنانچه در لم و بم و فيم كه در اصل لمّا فيما بما بوده براى آسانى تلفّظ بآن چنين كردند.

نبأ خبرى را گويند كه متضمن سه فائده باشد اول فائده‌اش بزرگ باشد دوم از آن علم يا مظنه حاصل گردد سوم عارى و خالى از دروغ باشد مثل تواتر يا خبرى كه خدا يا پيغمبر و امام ميدهند كه احتمال كذب نميدهد.

و تمام اخبارى كه در قرآن مجيد بلفظ نبأ آمده متضمن همين سه معنى است مثل قُل هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ أَنتُم عَنهُ مُعرِضُونَ تِلكَ مِن أَنباءِ الغَيبِ نُوحِيها إِلَيكَ عَمَّ يَتَساءَلُونَ عَنِ النَّبَإِ العَظِيمِ أَنبِئهُم بِأَسمائِهِم نَبِّئُونِى بِعِلمٍ إِن كُنتُم صادِقِينَ و غير اينها از آياتى كه بلفظ نبأ آمد اشاره بعظمت آن چيزى است كه از آن خبر ميدهد نظر ببزرگى و عظمت مسئول عنه دارد كه از روى تعجّب و پرسش فرموده (عَمَّ يَتَساءَلُونَ) زيرا نبأ در لغت بمعنى خبرى است كه شأنيت آن بسيار عظيم و مهم باشد

صفحه : ۲۸۲

سخنان مفسرين در توجيه نبأ عظيم

(۱) مقصود قرآن است بدليل قوله تعالى قُل هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ أَنتُم عَنهُ مُعرِضُونَ ضمير هو اشاره بقرآن است.

(۲) روز بعث و نشور است يعنى مقصود از نبأ عظيم قيامت است كه كفار در آن اختلاف نموده‌اند بعضى اصلا منكر قيامتند و بعضى گمان ميكنند در قيامت بتها شفيع آنها ميباشند.

(۳) نبأ عظيم شخص محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه مردم از هم سؤال ميكردند و از مقام رسالت حضرتش تعجب مينمودند در سوره ق آيه ۲ فرموده بَل عَجِبُوا أَن جاءَهُم مُنذِرٌ مِنهُم فَقالَ الكافِرُونَ هذا شَيءٌ عَجِيبٌ«۱» (۴) در تفسير اهل بيت است

که مقصود از (نبأ عظیم) وجود امیر المؤمنین است و از آن حضرت روایت میکننـد که فرموده (نیست برای خـدا آیتی که بزرگتر از من باشد و نیست برای خدا نبئی که عظیم‌تر از من باشد.

در تفسیر ابو الفتوح رازی از علقه روایت میکند روز صـفین مردی از لشگر شام بیرون آمد و بالای اسلحه خود قرآنی حمایل نموده بود و بجای رجز که عرب میخوانند عَمَّ یَتَساءَلُونَ عَنِ النَّبَإِ العَظِیمِ را میخواند علقه گوید خواستم جلو او روم حضرت امیر علیه السّلام فرمود بجای خود باش و خودش نزد او رفت و باو فرمود آیا (نبأ عظیم) را که در آن اختلاف کرده‌انـد میشناسـی گفت نه نمیشناسـم فرمـود (و اللّه انـا النّبـأ العظیم) و من آن کسـی میبـاشم که در آن اختلاـف کردیـد و بر ولاـیت من منـازعه نمودیـد و از ولاـیت من برگشتید بعد از آنکه قبول ولایت نمودید و از راه طغیان و سرکشی خود را بهلاکت انداختید و روز غدیر را خود دانید و روز قیامت بدانید آنچه کرده‌اید.

---

(۱) بلکه کفار تعجب و شگفت داشتند از آنکه از جنس خودشان ترساننده و بیم دهنده‌ای بیاید و میگفتند اینکه امری است عجیب.

صفحه : ۲۸۳

حدیثی از حضرت رسول (ص) که نبأ عظیم علی (ع) است

از حافظ ابو نعیم اصـفهانی که یکی از بزرگان اهل سـنت و سـنیها است چنین نقل میکنند که گفته حضـرت رسول صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم فرمود مقصود از نبأ عظیم ولایت علی بن ابی طالب است که از همه کس راجع بآن سؤال میشود و هیـچ میتی در شـرق و غرب عـالم نیست مگر آنکه از وی منکر و نکیر از ولاـیت علی (ع) سؤال میکنـد فطوبی خوشا بحال تصـدیق کننـدگان بولایت او و وای بحال منکرین ولایت او.

آری خوشا بحال متمسّـکین بولایت او که او را امام و پیشوای خود قرار داده و محبت او را در دل خود پرورانیـده بدبخت کسـی که از ولایتش بی بهره گردیده.

و در روایت دیگر حضـرت امیر (ع) فرموده من ان نبـأ عظیم هسـتم که در من اختلاـف کردنـد و در خلافت من منازعه نمودنـد و از ولایت من برگشـتند پس از آنکه قبول کردند و بدشـمنی با من خود را هلاك نمودند پس از آنکه بشمشیر من از کفر نجات یافتند با آنکه در غدیر شأن و منزلت مرا دانستند.

توجیه دیگر

ممکن است گفته شود چون (نبـأ عظیم) اطلاـق دارد و مصادیقی دارد که شامل میگردد آنچه را که حمل بر آن کرده‌انـد و هر یک از آنها مصـداق (نبأ عظیم) واقع میگردد زیرا که دلیل بر تعیین امر بخصوص نداریم پس گوئیم (نبأ عظیم) شامل میگردد هم قرآن و هم مقـام نبوّت رسول خاتم صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم و هم روز قیامت و هم ولایت حضـرت علی (ع) را زیرا راجع بتمام اینها بین مردم اختلاف واقع است.

الَّذِی هُم فِیهِ مُختَلِفُونَ بر تمام اینها صادق آیـد زیرا آن چیزی که در آن اختلاف نمودنـد اگر قرآن باشـد مؤمنین گفتنـد قرآن کلام حق تعالی است پاره‌ای از کفّار گفتند سحر است بعضی گفتند افسانه‌های پیشینیان است طایفه دیگر گفتند بافته مسلمانان است.

و اگر رسول باشد مؤمنین او را فرستاده خدا دانند کفّار بعضی ساحرش گفتند بعضی کاهنش نامیدند بعضی دیوانه‌اش دانستند و بعضی کاذب و دروغگویش گفتند

صفحه : ۲۸۴

و اگر قیامت باشد بعضی اصلا منکر بقای انسان بعد از مردنش گردیدند وَ قالُوا إِن هِیَ إِلّا حَیاتُنَا الدُّنیا وَ ما نَحنُ بِمَبعُوثِینَ«۱» و بعضی قیامت را فقط روحانی گرفتند و بعضی جسمانی صرف دانستند و بعضی اظهار تردید نموده و گفتند وَ ما أَظُنُّ السّاعَةَ قائِمَةً وَ لَئِن رُدِدتُ إِلی رَبِّی لَأَجِدَنَّ خَیراً مِنها مُنقَلَباً«۲» و بعضی معاد را روحانی و جسمانی دانستند.

و اگر ولایت امیر المؤمنین (ع) باشد بعضی او را امام اولش دانستند و بعضی خدایش نامیدند و بعضی خلیفه چهارمش دانستند بعضی او را کافر و مرتد معرفی نمودند.

و چنانچه گفتیم چون آیه (عَنِ النَّبَإِ العَظِیمِ) مطلق است و مصادیقی دارد شامل میگردد آنچه را که بر آن صادق آید زیرا دلیل معین که بشود بآن آیه را مقید نمود و حمل بر یک معنی بخصوص کرد در کار نیست.

لکن بین توجیهاتی که از مفسرین نقل شده مناسب‌تر و بهترین آنها اینکه است که (نبأ عظیم) را حمل بر قیامت نمائیم و چنانچه بعضی از مفسرین گفته‌اند بچند دلیل اینکه حمل واضح‌تر مینماید.

اول قوله تعالی که پس از آیه نبأ عظیم فرموده (کَلّا سَیَعلَمُونَ) که اینکه جمله در باره منکرین قیامت در قرآن بسیار آمده که بزودی میفهمند وقتی که دیگر برای آنان نتیجه بخش نیست که آن موقع قیامت است لکن ظاهرا اینکه دلیل نیز تمام نیست و شامل تمام توجیهات میشود که مفسّرین در نبأ عظیم نموده‌اند زیرا تمام اینکه مطالب و حقایق در قیامت معلوم و واضح میگردد اختصاص بامر قیامت ندارد.

دلیل دوم بیان ذکر نعمتهایی است که در آیات بعد برای بشر مهیا نموده از

---

(۱) سوره انعام آیه ۲۹، کفار گفتند نیست مگر زندگانی دنیا و ما مبعوث نمیگردیم

(۲) گمان نمیکنم قیامت بر پا باشد و اگر بازگشت نمودم بسوی پروردگار خود هر آینه میابم بهترین جای بازگشتن را. [.....]

صفحه : ۲۸۵

آنجا که فرموده أَ لَم نَجعَلِ الأَرضَ مِهاداً تا آنجا که میفرماید وَ جَنّاتٍ أَلفافاً که ظاهرا بیان آیات برای رفع استبعاد منکرین معاد است که گویند چگونه ممکن است انسان پس از مردن و تفرّق اعضاء و پراکنده‌گی اجزای بدن دو مرتبه زنده شود.

پس اینکه بیانات مشعر باین است که مقصود از نبأ عظیم که در آن اختلاف نموده‌اند همان امر قیامت باشد و ذکر نعمتها برای تذکر و اشاره به اینکه آن کس که موجودات را از نیستی بهستی آورده و برای دوام و بقاء انسان اینکه همه وسائل فراهم نموده قدرت دارد که انسان را پس از مردن ثانیا وی را زنده گرداند و اگر چنین نباشد خلقت وی عبث و بیهوده خواهد بود.

و اینکه پس از آن واقع قیامت را بمیان می‌آورد (وَ نُفِخَ فِی الصُّورِ) تا آخر نیز تأیید مینماید که مقصود از (نبأ عظیم) وقوع قیامت است.

لکن چنین بنظر می‌آید که بهترین توضیحات همان است که گفتیم که نبأ عظیم شامل میگردد تمام توجیهاتی که داده شده زیرا که راجع بتمام آنها بین مردم اختلاف بسیار واقع است چنانچه در شأن نزول آیه گفته‌اند وقتی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مبعوث گردید و مردم را بتوحید و قیامت و حشر و نشر خبردار نمود و قرآن را برای آنان تلاوت فرمود از روی تعجب و انکار از

یکدیگر سؤال مینمودند که محمّد چه میگوید و اینکه سخنان بزرگ چیست که میگوید اینکه بود که خداوند بپیغمبر خود خبر میدهد که مردم در آنچه بآنها خبر میدهی اختلاف دارند.

کَلّا سَیَعلَمُونَ، ثُمَّ کَلّا سَیَعلَمُونَ کلا- کلمه ردع است و در مقام توبیخ و تهدید است که نه چنین است که گمان کرده‌اند بزودی حقیقت آن چیزی که در آن اختلاف کرده‌اند برای آنان ظاهر خواهد شد و چون دنیا است که میدان منازعه و مشاجره بین افراد بشر را فراهم مینماید و امور طبیعی بمنزله پرده و حجابی است که حقایق را پوشانیده و هر کسی

صفحه : ۲۸۶

حقایق را در ظلمت طبیعت خود طوری مینگرد لکن پس از مرگ پرده طبیعت پاره میشود و حقایق مکشوف میگردد آن وقت اختلاف و تردید آنان تبدیل بیقین خواهد گردید.

از بعض مفسّرین است که ضمیر جمع در (سیعلمون) اول راجع بکفّار است و در دوم مقصود مؤمنین‌اند نه آنکه فقط برای تأکید باشد کفّار پس از مرگ شکشان تبدیل بعلم میگردد و مؤمنین علمشان تبدیل بعیان میگردد.

در اینکه آیات بعد در مقام نعمتهایی که ببشر عنایت شده بر آمده شاید بیان نعمتها برای آن باشد که بشر را متنبّه و متذکر گرداند که آن کسی که قدرت بر ایجاد و هستی آنها پس از نیستی آنها دارد البته قدرت بر اعاده بعد از اعدام آنان هم دارد و نه نعمت از نعمتهای خود را تذکّر میدهد.

(اول) أَ لَم نَجعَلِ الأَرضَ مِهاداً (المهد) در لغت بمعنی گهواره‌ایست که برای طفل مهیّا مینمایند چنانچه در سوره آل عمران آیه ۴۱ راجع بتکلّم نمودن حضرت عیسی است که گفتند کَیفَ نُکَلِّمُ مَن کانَ فِی المَهدِ صَبِیًّا«۱» سوره مریم آیه ۳۰ و در جای دیگر جَعَلَ لَکُمُ الأَرضَ مَهداً او مهاداً«۲» در جای دیگر الأَرضَ فِراشاً وَ مَهَّدتُ لَهُ تَمهِیداً در اینکه آیات اول از نعم الهی که در باره انسان اجراء نموده و انسان را متذکر بآن نموده اینکه است که زمین را تسویه گردانیده و محل آرامگاه بشر قرار داده که در آن بیاسایند و مانند فرشی زیر پای بشر گسترانیده که بآسانی بتوانند در آن حرکت نموده مقاصد خود را انجام دهند و نیز از کمال قدرت و لطف زمین را مسخر آدمی گردانیده که هر طور تصرفی بخواهند در آن عمل کنند خاك را سست آب را لیّن، هوا و حرارت را محیط بر آن گردانیده که حبوبات و نباتات

---

(۱) چگونه سخن گوئیم با کسی که کودک و در گهواره آرمیده.

(۲) قرار داد زمین را برای شما گهواره و آرامگاه شما.

صفحه : ۲۸۷

از آن روئیده گردد و ارزاق حیوانات بآسانی بدست آید.

بعضی گفته‌اند تشبیه زمین بگهواره اشاره بحرکت زمین است که همین طوری که گهواره دور میزند و حرکت مینماید زمین هم بدور خود میچرخد.

وَ الجِبالَ أَوتاداً (دوم) از راه لطف کوهها را میخ زمین قرار داده که زمین را نگاه دارد و روی آب تکان نخورد و محکم گردد اگر کوهها نبود که زمین را محکم گرداند آسایش برای انسان و حیوانات ممکن نبود.

جبال جمع جبل در سوره نور آیه ۴۳ وَ یُنَزِّلُ مِنَ السَّماءِ مِن جِبالٍ فِیها مِن بَرَدٍ«۱» و در سوره الفاطر آیه ۲۵ وَ مِنَ الجِبالِ جُدَدٌ بِیضٌ وَ حُمرٌ مُختَلِفٌ أَلوانُها در سوره طه آیه ۲۰۵ وَ یَسئَلُونَکَ عَنِ الجِبالِ فَقُل یَنسِفُها رَبِّی نَسفاً و غیر اینها موارد استعمال لفظ جبال در

آیـات قرآنی بسیار است کـه در هر مـوردی اشـاره ببعض صـفات آن دارد و در اینجـا اشـاره بـاین اسـت کـه کوهها را میـخ زمین گردانیدیم.

تعالی کهوَ خَلَقناکُم أَزواجاً سوم شما افراد بشر را جفت جفت گردانیدیم که با هم آسایش نمائید.

هر دو چیزی که مقارن و مماثل هم باشـند آن را زوج گویند مثل نر و ماده در حیوان و انسان قوله تعالی فَجَعَلَ مِنهُ الزَّوجَینِ الذَّکَرَ وَ الأُنثی هر چیز دیگری نیز که جفت و مقارن یکدیگر باشد آن را در عربی زوج و در فارسی جفت گویند.

سخنان مفسرین در معنی ازواجا

(۱) ازواجا یعنی اشکالا که شما بشکلهای مختلف پیدایش نمودید با آنکه

---

(۱) فرو فرستد از آسمان از کوههایی که در آسمان است تگرگ.

(۲) و از کوهها راههایی است سفید و قرمز که رنگهای آن مختلف است.

(۳) ای پیغمبر اکرم از کوهها سؤال میکنند بگو (موقع ظهور قیامت) برافشاند آنها را برافشاندنی یعنی آنها را متفرق میگرداند.

صفحه : ۲۸۸

همه بصورت انسانیت خلق شده‌اند دو نفر دیده نمیشود بیک صورت باشند.

(۲) ازواجا یعنی اصـنافا بعضـی سـفید بعضی سیاه بعضی خوش صورت و با جمال بعضی زشت صورت و زشت اندام بعضی بلند قد بعضـی کوتاه و مردم از حیث صـفات و اخلاقیات نیز تفاوت بسیار دارند و اینکه طور خلقت کمال علم و قدرت و حکمت خالق را اثبات مینماید.

(۳) (ازواجـا) یعنی شـما را جفت جفت خلق نمودیم اگر چه معنی ظـاهر آیه همین است که شـما را زن و مرد قرار دادیم که بـا هم زوج و جفت گردیـد و بـا هم انس گیریـد و از شـما تولیـد مثـل گردد لکن باعتبار دیگر وقتی آیات را با هم جمع نمودیم مثل قوله تعـالی سُبحانَ الَّذِی خَلَقَ الأَزواجَ کُلَّهـا مِمّـا تُنبِتُ الأَرضُ و در سوره ق وَ أَنبَتنـا فِیهـا مِن کُلِّ زَوجٍ بَهِیـجٍ و در جـای دیگر مِن کُلِّ الثَّمَراتِ جَعَلَ فِیهـا زَوجَینِ اثنَینِ و در حکایت نوح که حضـرتش مأمور گردیـد که از هر نوعی از موجودات جفت بگیرد قُلنَا احمِل فِیهـا مِن کُلٍّ زَوجَینِ اثنَینِ از مجموع آنهـا چنین اسـتفاده میشود که ضـمیر (کم) در آیه خلقناکم تعمیم دارد و شامل می‌گردد تمام حیوانـات بلکه تمـام موجودات را که بقـاء و دوام آنهـا بزوجیّت تحقّق می‌پـذیرد حتّی مواد اولیّه چنانچه در اکتشافات جدیـده ثابت شـده که جواهر فرده که مادّه جسـمانیات است دو جزء دارد یکی را مثبت گویند و دیگری را منفی که بمنزله نر و مادّه در حیوانات بشـمار میرود و نیز حکمـاء گفته‌انـد هر ممکنی زوج ترکیبی است از وجود و ماهیت اینکه است که بطور عموم در سوره (الـذاریات آیه ۴۹) فرموده وَ مِن کُلِّ شَیءٍ خَلَقنا زَوجَینِ«۱» معلوم میشود که (کم) در آیه اشـاره دارد بانسان و آنچه برای او و از پرتو وجود او که عبارت از نباتات و جمادات و حیوانات است خلقت گردیده جفت جفت است.

وَ جَعَلنا نَومَکُم سُباتاً

---

(۱) از هر چیزی خلق کردیم دو جفت وقتی اینکه آیه را بـا آیـات بالا و آیه تعالی قال (وَ خَلَقناکُم أَزواجاً) جمع نمودیم تعمیم پیـدا میکند و شامل همه چیز میگردد.

صفحه : ۲۸۹

برای رفع اعتراض که نوم و سبات یک معنی دارد (نَومَکُم سُباتاً) مثل اینکه است که گفته شود ما خواب شما را خواب قرار دادیم اینکه است که مفسرین بچند وجه جواب داده‌اند:

اول- قرار دادیم خواب را برای راحتی شما که از مشقت کسب معاش بدن شما آسایش نماید روز شنبه را سبت الیهود گویند زیرا که یهودیان شنبه را برای استراحت میدانند.

دوم- (سباتا) یعنی (نعاسا) که آن اول خواب است که مردم طلب راحتی میکنند اینکه توجیه رفع اشکال نمیکند زیرا که معنی اینکه دو قول یکی میشود.

سوم- (نَومَکُم سُباتاً) خواب شما را دراز کردیم از اینجا است که گفته شده (عاش فلان سبتا من الدهر) یعنی فلانی مدت درازی زندگانی نمود و عمر او طولانی گردید و در روایتی ابی طالب بفاطمه بنت اسد مادر امیر المؤمنین فرموده (اصبری سبتا ابشّرک بمثله) و بین علی (ع) و رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سی سال فاصله بوده که معلوم میشود سبت را در زمان بسیار استعمال میکنند.

چهارم (سباتا) خواب شما را مرگ شما قرار ندادیم و با آنکه بدن شبیه بمرده میگردد روح شما در بدن شما محفوظ است.

وَ جَعَلنَا اللَّیلَ لِباساً پنجم از نعمتهای نه‌گانه که در اینکه سوره مبارکه تذکر میدهد اینکه است که ما قرار دادیم شب را بمنزله لباس شما لباس آن چیزی را گویند که عیوب انسان را بپوشاند و موارد استعمال آن بسیار است قوله تعالی (وَ لِباسُ التَّقوی ذلِکَ خَیرٌ) و در جای دیگر الَّذِینَ آمَنُوا وَ لَم یَلبِسُوا إِیمانَهُم بِظُلمٍ یعنی مخلوط بظلم ننمود أُولئِکَ لَهُمُ الأَمنُ وَ هُم مُهتَدُونَ در جای دیگر قَد أَنزَلنا عَلَیکُم لِباساً یُوارِی سَوآتِکُم یعنی ما لباس را قرار دادیم که عورت شما را بپوشاند و آنچه عیوب انسان را میپوشاند آن را عرب لباس نامد قال اللّه تعالی هُنَّ لِباسٌ لَکُم وَ أَنتُم لِباسٌ لَهُنَّ شاید اینکه زن و شوهر را لباس یکدیگر نامیده برای اینکه باشد که هر یک

صفحه : ۲۹۰

لباس دیگری است که مانع میگردد آن را از کار قبیح.

شاید تشبیه نمودن شب را بلباس اشاره باین باشد که همین طوری که لباس شما را از سرما و گرما نگاه میدارد و بدن شما استراحت میابد و از تابش آفتاب تابستان و شدّت سرمای زمستان حفظ میکند همین طور خواب در شب پوشش شما است که از تعب و زحمت معاش در روز بشما استراحت میدهد.

وَ جَعَلنَا النَّهارَ مَعاشاً ششم قرار دادیم روز را برای طلب معاش شما و شب را برای استراحت شما اگر شب و روز را دنبال هم قرار نداده بود مثلا همیشه شب یا همیشه روز بود یک موجود زنده‌ای در روی زمین یافت نمیگردید اگر همیشه شب بود زمین منجمد و دریاها یخ و گیاهی از زمین نمیروئید و اگر همیشه روز بود از تابش خورشید تمام گیاهان میخشکید و از شدّت حرارت جنبنده‌ای در زمین باقی نمیماند اینکه است که بقدرت کامله خدائیش شب و روز را دنبال هم قرار داد.

وَ بَنَینا فَوقَکُم سَبعاً شِداداً (هفتم)- و بالای سر شما هفت آسمان محکم بنا کردیم ظاهرا مقصود از (سَبعاً شِداداً) آسمانهای هفت گانه است چنانچه در جاهای دیگر نیز اشاره بآن شده در غرائب القرآن چنین گفته اصل سبع بمعنی عدد است قوله تعالی سَبعاً شِداداً یعنی آسمانهای هفت گانه و موارد استعمال آن در قرآن بسیار است مثل (وَ سَبعَ سُنبُلاتٍ) «و سَبعِ لَیالٍ» «سَبعَةٌ وَ ثامِنُهُم کَلبُهُم» «سَبعُونَ ذِراعاً» «سَبعِینَ مَرَّةً» «سَبعاً مِنَ المَثانِی» که تفسیر بسوره حمد شده زیرا که سوره حمد هفت آیه است.

اعتراض

چنانچه در کشفیات جدیده معلوم و محقق گردیده آسمان آن طوری که در هیئت قدیم معرفی مینمودند که هفت طبقه دارد و مثل پوستهای پیاز بدورهم بستگی دارد اینطور وجود ندارد بلکه فقط فضایی است پر از کرات و هر کره‌ای در خود عالمی

صفحه : ۲۹۱

دارد و سیّارات را نیز زیادتر از هفت عدد میدانند که حرکت وضعی دارند که بدور خورشید میچرخند.

پاسخ

بنا بر صحّت اینکه کشفیّات جدید که بسیاری از آنها از روی حدس و تجربه و تخمین گفته شده و اختلاف آراء بسیار در آنها پدید گردیده گوئیم شاید مقصود از سما که در آیات دیگر تصریح بآن شده آسمان معهود نباشد که در هیئت قدیم عنوان شده بلکه مقصود از سما همان معنی لغوی که مأخوذ از سموّ و بمعنی ارتفاع و بلندی است مرتبه بالا باشد نه آسمان معهود و غرض از (سَبعاً شِدَاداً) که در آیه بالا عنوان شده چنانچه در آیه بلفظ فوق بیان فرموده نه آسمان مدار هفت سیّارات باشد نه آسمانهای هفتگانه و اینکه سیّارات را هفت عدد معرفی نموده نه زیادتر گوئیم اثبات شیئی نفی ما عدای آن را نمیکند و چون عامّه خلق سیّارات را بهمین عدد میشناختند قرآن نیز در مقام امتنان بر بشر اشاره بهمین عدد مینماید که بر فهم آنها گران نیاید و انکار ننمایند.

وَ جَعَلنا سِرَاجاً وَهّاجاً و در جای دیگر وَ جَعَلَ الشَّمسَ سِراجاً (هفتم) قرار دادیم خورشید را چراغ که بتلألؤ و نور خود روی زمین را روشن گرداند و بحرارت خود موجودات را رونق دهد مفسرین جمله (سِراجاً وَهّاجاً) را حمل بر خورشید کرده‌اند لکن ممکن است معنی عامی از آن اراده شده باشد که شامل گردد خورشید و ماه و تمام ستارگان که در شب چراغ زمینند خورشید در روز نور افشانی میکنند و سطح زمین را بنور خود روشن میگرداند و باقی در شب زمین را بنور خود روشنی میبخشند.

وَ أَنزَلنا مِنَ المُعصِرات ِ ماءً ثَجّاجاً، لِنُخرِجَ بِهِ حَبًّا وَ نَباتاً، وَ جَنّات ٍ أَلفافاً معصرات ابری را گویند که با آن باد باشد و از آن باران فرود آید مثل شیری

صفحه : ۲۹۲

که از پستان شتر ریزش نماید ثجّاجا یعنی سیّالا.

و از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکنند که فرمود

(افضل الاعمال الی اللّه تعالی العج و الثج)

یعنی بهترین اعمال بلند کردن صداست در تلبیه حج و سیلان دادن خون گوسفند یا نحر شتر در موقع ذبح قربانی کردن (مجمع البحرین).

نهم از نعم الهی که در اینجا شماره مینماید اینکه است که از ابرها باران فرود آریم تا آنکه روئیده شود از زمین گیاهها و اشجار و بستانها و آنچه بشر محتاج بآن است بلکه زیادتر از آنچه انسان محتاج بآن است تفضلا عنایت مینماید.

إِنَّ یَومَ الفَصل ِ کانَ مِیقاتاً وعده‌گاه و میقات شما روزی است که حق و باطل خوب و بد از هم جدا میشوند در کلام اللّه مجید روز موعود را بنامهای بسیاری معرفی نموده.

روز فصلش نامیده برای آنکه هر چیزی بحقیقت خود ظاهر میگردد و خوب و بد خیر و شر از هم امتیاز میابند و در آن روز چیزی مخفی نمیماند چنانچه آن روز را (بتبلی السرائر) نیز معرفی نموده.

قیامتش نامیده زیرا که در آن روز همه بامر حق تعالی قیام مینمایند یا قیام و فعلیت وجود خود را باو مشاهده مینمایند روز جمعش نامیده باعتبار آنکه انسان در آن وقت بفعلیت اخیر خود رسیده و جامع میگردد تمام فعلیات عوالمی که در راه نوردی خود از آن گذشته و سود یا زیان برده و بمناسبت وجود او بایستی عالم وی در آن وقت عالم جمع و عالم تام و تمام باشد و شاید بهمین مناسبت آن را عالم حشرش نامند زیرا که حشر بمعنی جمع است مقابل نشر که بمعنی پهن است.

یَومَ یُنفَخُ فِی الصُّورِ فَتَأتُونَ أَفواجاً در غریب القرآن چنین گفته یَومَ یُنفَخُ فِی الصُّورِ صور مثل شاخی است که در آن نفخه دمند پس خداوند قرار داد آن را سبب عود ارواح و بازگشت صور بسوی

صفحه : ۲۹۳

جسدهایشان و روایت است که در صور صورت تمام مردم است.

ظاهرا مقصود از بنفخ فی الصور صور دوم است که در موقع ظهور قیامت و روز معاد بصور دوم اسرافیل مردگان زنده میگردند و سر از قبر در میآورند و گروه گروه با شتاب بسوی میعادگاه پروردگار خود میشتابند قوله تعالی کُلَّما أُلقِیَ فِیها فَوجٌ فَوجٌ مُقتَحِمٌ فِی دِینِ اللّهِ أَفواجاً در تفسیر ابو الفتوح رازی از معاذ جبل روایت میکند که چنین گفته من با رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بخانه ابو ایوب انصاری بودم از حضرتش پرسش نمودم که معنی اینکه آیه چیست فرمود ای معاذ از امر بزرگی سؤال نمودی آن گاه گریه نمود و فرمود روز قیامت مردم ده نوع میگردند و هر نوعی بصورتی وارد محشر میشوند و تمام آنها از مسلمانند بعضی بصورت بوزینه بعضی بصورت خوک بعضی سرنگون بعضی کور بعضی کر و گنگ بعضی زبانها بر سینه افتاده و زبان خود را میجوند بعضی دستها و پاهایشان بریده بعضی بر درخت از آتش آویزان بعضی بوی گندی از آنها بیرون آید مثل بوی مردار بعضی لباس قطران پوشیده‌اند.

سخن‌چینان بصورت بوزینه‌گانند رشوه‌گیران بصورت خوکانند آنکه سر نگون وارد محشر میشود ربا خوار است آنکه کور وارد میشود آن قاضی است که حکم بناحق کرده باشد و آنکه لال و کر وارد میگردد آن کسی است که باعمال خود عجب دارد و عمل خود را بزرگ میشمارد آنکه زبان خود را میجود عالمی است که آنچه گوید خود عمل نکند آنهایی که دست و پا بریده وارد میگردند کسی است که همسایگان را ایذا و اذیت میکند آنهایی که بردار آتشین آویخته‌اند کسی است که بدگویی مردم را نزد سلطان میکند آن کس که از وی بوی مردار می‌آید آن کسی است که بپیروی شهوات و لذّات مشغول است و حقوق الهی را ادا نمینماید و آن کس که لباس آتش پوشیده آن کسی است که اهل کبر و نخوت باشد اغلب مفسرین اینکه حدیث را بچند طریق از معاذ نقل کرده‌اند.

صفحه : ۲۹۴

وَ فُتِحَتِ السَّماءُ فَکانَت أَبواباً (فتحت) با تشدید و بدون تشدید هر دو قرائت شده مشهور و معروف بین قرّاء با فتحه قرائت شده یعنی در آن روز که صور دمیده میشود و مردم فوج فوج میگردند آسمان شکافته میگردد و درهایی در آن باز میشود و ابواب جمع باب است که در سوره بقره آیه ۱۸۵ وَ أتُوا البُیُوتَ مِن أَبوابِها اشاره به اینکه هر عمل و کاری را از راه خودش وارد گردید.

سخنان مفسرین راجع بابواب

(۱) آسمانها را بشکافند تا درها گردد (۲) هر شکافی که در آن پدید گردد مانند دری باشد (۳) درهایی در آن باز شود که فرشتگان فرود آیند (۴) هر کس را دو در باشد در آسمان دری برای صعود اعمالش دری برای فرود روزیش چون بمیرد درها بر او ببندند و چون روز قیامت شود آن درها را باز کنند.

(ابو الفتوح رازی) و شاید مقصود از سماء طرف علو و بالا باشد نه آسمان معهود زیرا بدلالت آیات و احادیث بسیار نزدیک قیام ساعت بصور اسرافیل آسمانها و کرات و سیّارات همگی مضمحل و نابود میگردند و بدلالت قوله تعالی یَومَ تُبَدَّلُ الأَرضُ غَیرَ الأَرضِ وَ السَّماواتُ مادّه عالم دنیا تبدیل میگردد بعالم آخرت و شاید مقصود از ابواب راه عروج بعالم بالا و صعود بشر از عالم دنیای دنی بعالم آخرت باشد که در رتبه و مقام فوق عالم دنیا است و ابواب اشاره باین باشد که چون روش هر کسی در علم و معرفت و عمل غیر از روش دیگری است اینست که راه عروج هر کسی غیر راه دیگریست و از آن طرق تعبیر بابواب نموده زیرا معمول و متعارف است که هر جایی را بایستی از درش وارد گردید.

وَ سُیِّرَتِ الجِبالُ فَکانَت سَراباً روزی که نفخه در صور دمیده میشود کوه‌ها پراکنده و اجزاء آن در هوا سیر

صفحه : ۲۹۵

مینمایند و مثل سرابی میگردند که گمان شود آبست و تشبیه بسراب شاید اشاره باین باشد که در آن وقت دیگر حقیقتی و شیئیتی برای کوه‌ها باقی نمیماند جز گمان و پنداشت.

[سوره النبإ (۷۸): آیات ۲۱ تا ۴۰]

اشاره

إِنَّ جَهَنَّمَ کانَت مِرصاداً (۲۱) لِلطّاغِینَ مَآباً (۲۲) لابِثِینَ فِیها أَحقاباً (۲۳) لا یَذُوقُونَ فِیها بَرداً وَ لا شَراباً (۲۴) إِلّا حَمِیماً وَ غَسّاقاً (۲۵) جَزاءً وِفاقاً (۲۶) إِنَّهُم کانُوا لا یَرجُونَ حِساباً (۲۷) وَ کَذَّبُوا بِآیاتِنا کِذّاباً (۲۸) وَ کُلَّ شَیءٍ أَحصَیناهُ کِتاباً (۲۹) فَذُوقُوا فَلَن نَزِیدَکُم إِلّا عَذاباً (۳۰)

إِنَّ لِلمُتَّقِینَ مَفازاً (۳۱) حَدائِقَ وَ أَعناباً (۳۲) وَ کَواعِبَ أَتراباً (۳۳) وَ کَأساً دِهاقاً (۳۴) لا یَسمَعُونَ فِیها لَغواً وَ لا کِذّاباً (۳۵) جَزاءً مِن رَبِّکَ عَطاءً حِساباً (۳۶) رَبِّ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ ما بَینَهُمَا الرَّحمنِ لا یَملِکُونَ مِنهُ خِطاباً (۳۷) یَومَ یَقُومُ الرُّوحُ وَ المَلائِکَةُ صَفًّا لا یَتَکَلَّمُونَ إِلّا مَن أَذِنَ لَهُ الرَّحمنُ وَ قالَ صَواباً (۳۸) ذلِکَ الیَومُ الحَقُّ فَمَن شاءَ اتَّخَذَ إِلی رَبِّهِ مَآباً (۳۹) إِنّا أَنذَرناکُم عَذاباً قَرِیباً یَومَ یَنظُرُ المَرءُ ما قَدَّمَت یَداهُ وَ یَقُولُ الکافِرُ یا لَیتَنِی کُنتُ تُراباً (۴۰)

(ترجمه)

هر آینه جهنّم در کمین گاهست،

باز گشت اشرار و مردمان یاغی ستمکار است،

که سالهای متمادی در آن عذاب کشند،

و در آن جایگاه نه هوای خنکی بینند و نه آشامیدنی (گوارایی)

مگر آب جوشان پلید،

که آن کیفر اعمال آنها و موازی با عمل آنان است،

زیرا که آنها امید بروز حساب نداشتند،

و جدا

صفحه : ۲۹۶

آیات ما را تکذیب نمودند،

و هر چیزی را ما در کتاب شماره و حساب نموده‌ایم،

(خطاب بجهنمیان است) بچشید عذاب جهنم را و هرگز بر شما زیاد نمیکنیم مگر عذاب،

برای اشخاص با تقوی گشایش و آسایش است،

آنها را باغها و انگورستانهایی است،

و دخترهای زیبا که همه در خوبی مثل هم مانند،

و کاسه‌هایی است پر از شراب طهور

و در آن (محل کرامت) نه عمل بیهوده‌ای و نه کلام دروغی شنیده و دیده نمیشود،

پاداش و عطائی است از طرف پروردگار تو،

پروردگار آسمان و زمین و آنچه بین آنها است آن کسی که از سطوت و عظمت او کسی را قدرت تکلّم نیست،

روزی که روح و ملائکه می‌ایستند وصف میزنند و تکلّم نمیکنند مگر کسی که خدای رحمن اذن بدهد و نمیگویند مگر کلام صحیح و نیکو،

چنین روزی محقّق و واقع است پس کسی که بخواهد بگیرد بسوی پروردگار راه باز گشتی،

محقّقا ما تهدید کردیم شما را بعذاب نزدیک روزی که هر کسی مینگرد آنچه را که پیش فرستاده، و از سختی آن روز کافر گوید ای کاش من خاکی بودم (و بوجود نیامده بودم)

توضیح آیات

اشاره

إِنَّ جَهَنَّمَ کانَت مِرصاداً مرصاد در لغت مکانی را نامند که برای امری یا عملی آماده شده باشد و در غرائب القرآن گفته إِنَّ جَهَنَّمَ کانَت مِرصاداً یعنی جهنم محل مجازات است چنانچه فرموده وَ إِن مِنکُم إِلّا وارِدُها (پایان) و نظیر اینکه آیه قوله تعالی إِنَّ رَبَّکَ لَبِالمِرصادِ اشاره به اینکه در قیامت ملجاء و پناه‌گاهی نیست مگر بسوی حق تعالی و در حدیث قدسی (من حارب لی ولیا فقد ارصد لمحاربتی) یعنی کسی که در مقام ضدّیت و دشمنی برآمد با دوست خدا خود را آماده نموده برای دشمنی و ضدیت با خدا.

صفحه : ۲۹۷

سخنان مفسرین در اینکه مقصود از مرصاد چیست

(۱) مرصاد محلى است كه براى كفّار آماده شده. (مبرد) (۲) مرصاد محبسى است كه گنهكار آن را در آنجا حبس ميكنند. (مقاتل) (۴) راهى است كه آماده شده براى گذرگاه گناهكاران. (مجمع البيان) لِلطّاغِينَ مَآباً، لابِثِينَ فِيها أَحقاباً احقاب جمع حقب و حقبه است و جايگاه مردمانى است كه طغيان كرده و از حكم الهى تجاوز نموده‌اند كه مدّت بسيارى در آنجا لبث مينمايند.

سخنان مفسرين در توجيه احقاب

(۱) حقب نام روزگار و ازمنه طولانى است كه محدود بحدّى نيست.

(۲) محدود بحدّ معينى است و در اينكه مقدارش چه قدر است نيز از مفسرين گفتارى نقل شده.

(اول) چهل سال است هر روزى هزار سال و هشتاد سال نيز گفته‌اند عمار دهنى از امير المؤمنين عليه السّلام چنين روايت ميكند كه حضرتش از هلال هجرى سؤال ميكند شما در كتاب خود مقدار حقب را چند سال ديده‌ايد در پاسخ گفت هشتاد سال هر سالى دوازده ماه هر ماهى سى روز هر روزى هزار سال.

عبد اللّه عمر از رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين روايت ميكند كه فرموده هر كس را بدوزخ برند تا از احقاب نگذرد از جهنم بيرون نيايد و احقاب هشتاد سال و اندى است و هر سالى سيصد و ششصد روز و هر روزى هزار سال.

ديگرى گفته احقاب چهل و سه حقبه است و هر حقبه‌اى هفتاد خريف و هر خريفى هفتصد سال و هر سالى سيصد و شصت روز و هر روزى هزار سال است.

(مجاهد) خلاصه ظاهرا احقاب اشاره بطول مدت جهنميان است در عذاب و از خالد سعدان نقل ميكنند كه گفته مقصود از آيه كفار نيستند گناه‌كاران اهل توحيدند

صفحه : ۲۹۸

كه پس از گذشتن احقاب از جهنم بيرون آيند و شاهد بر اينكه راى روايت صحيحى است كه عياشى از ابو جعفر نقل ميكند كه اينكه آيه در شأن جماعتى است كه از دوزخ بيرون آيند و اينكه آيه منافى نيست با آياتى كه خلود كفار را در جهنم ميرساند چنانچه بعضى گمان كرده‌اند و آياتى كه دلالت بر خلود دارد بسيار است و نيز ممكن است گفته شود هر حقبه‌اى كه تمام شود در عقب آن حقبه ديگر باشد مثل آنكه در سوره مائده آيه ۴۱ فرموده يُرِيدُونَ أَن يَخرُجُوا مِنَ النّارِ وَ ما هُم بِخارِجِينَ مِنها وَ لَهُم عَذابٌ مُقِيمٌ«۱» و نيز آيات ديگر كه صريح در اينكه است كه اهل جهنم مخلد در جهنم‌اند.

و بدو وجه ديگر ممكن است بين آيات جمع نمود.

اولا اثبات شيئى نفى ما عدا را نميكند باصطلاح علمى آيه مفهوم ندارد كه بعد از گذشتن احقاب طغيان كنندگان از جهنم و عذاب نجات مى‌يابند يا نه آيه نسبت ببعد از اينكه مدّت ساكت است آيه همين قدر در بيان اينكه است كه عذاب طغيان كنندگان طولانى است.

و ثانيا طاغى كسى را گويند كه مشى وى بر غير طريق حق و درستى باشد و شامل ميگردد عموم كفار و معاندين و منافقين و فاسقين از مؤمنين را زيرا كه مسلمان معصيت كار او نيز در عمل طغيان كرده و از حدود و قوانين و مقررات الهى تجاوز نموده و مسلما آدم موحّد اگر جهنم برود خلود در عذاب ندارد و شايد آيه همين قدر در مقام إبن باشد كه عذاب جهنميان طولانى است و لو نسبت باهلش از حيث خلود و عدم خلود تفاوت داشته باشد.

لا يَذُوقُونَ فِيها بَرداً وَ لا شَراباً، إِلّا حَمِيماً وَ غَسّاقاً اشاره بعذاب جهنّميان است كه در آنجايگاه آنى از عذاب استراحت ندارند

---

(۱) كفار اراده ميكنند از آتش بيرون روند و نميباشند بيرون رونده از آتش و مر ايشان راست عذاب پاينده.

صفحه : ۲۹۹

نه نسيم خنكى بآنان رسد و نه آب سرد گوارايى مى‌آشامند مگر آب جوشان كثيف كه از آثار عمل پليد آنان ناشى گرديده.
بعضى گفته‌اند غسّاق آب چركى است كه از پوست اهل جهنم سيلان دارد و آن مشروب جهنميان است.
ديگرى گفته حميم آب جوشان است و (غسّاق) ريم و چركى است كه از ريش جهنميان سرازير است يا اشك چشم آنها است كه على الدوام جارى است و از حسرت ميگريند يا مقصود زمهرير است كه در آن معذّبند.
و از شهر بن حوشب نقل ميكنند كه غسّاق يك وادى جهنم است كه در آن سيصد و شصت شعبه دارد و هر شعبه‌اى سيصد و شصت خانه و هر خانه‌اى چهار هزار زاويه و در هر زاويه عظيم‌ترين مارى است و در هر سر مارى چندان زهر باشد كه جز خدا كسى نداند و مشروب دوزخيان از آن زهرها تهيه شده.
جَزاءً وِفاقاً اشاره به اينكه چنين عذابها كيفر اعمال و موافق با كردار زشت آنان است خداوند بكسى ظلم روا نميدارد بلكه روى ميزان عدل جزاى هر كسى مطابق عملش داده ميشود.
إِنَّهُم كانُوا لا يَرجُونَ حِساباً، وَ كَذَّبُوا بِآياتِنا كِذّاباً آرى چون در روز معاد آنچه در باطنها است ظاهر ميگردد و اعمال و افعال و ملكات انسان بنتيجه ميرسد و آثار آن پديدار ميگردد و بازگشت مينمايد بخودش اينكه است كه آنچه در باطنش از اعمال و اخلاق نكوهيده ذخيره نموده صورت خارجى پيدا مينمايد و حميم و غسّاق و آتش سوزان و غير آن ميشود و بجان خودش مى‌افتد.
در مقام اوصاف و اعمال جهنميان برآمده كه جهنميان كسانى ميباشند كه

صفحه : ۳۰۰

تصديق بروز جزا و قيامت و حساب ندارند و اميدوار بحيات بعد از مردنشان نيستند و شايد اشاره به آنهايى است كه بگمان خود چنين پندارند كه انسان (اذا مات فات) و جدا قول پيمبران را دروغ پندارند نه بمبدء قائلند نه بمعاد و اينكه آيه اخير اهل جهنم را تخصيص ميدهد بكفّار زيرا كه كفّارند كه ايمان بروز جزا و حساب ندارند و پيمبران را تكذيب مينمايند كه اينان در حقب زمانهاى طولانى بايد بمانند و مبتلا بعذاب باشند و آيه راجع ببعد از حقب ساكت است كه حال كفار بعد از آن چگونه است.
نظر بآياتى كه دلالت دارد كه كفّار مخلّد در جهنم‌اند معلوم ميشود هيچ وقت از جهنّم و عذاب نجات ندارند و نظر باين آيه و بعض آيات ديگر كه مشعر بر اينكه است عذاب آنها مدّت دارد معلوم ميشود هميشه در جهنم نيستند.
خلاصه ميتوان جمع بين آيات را اينكه طور نمود كه همين طورى كه براى سعداء و نيكوكاران درجاتى است در نعمت و رحمت و هر كسى را بفراخور ايمان و تقوى و عمل نيكو متنعّم و بقدر لياقت و استعداد از رحمت غير متناهى الهى بر خوردار است همين طور براى كفار روى ميزان جحود و اعمال نكوهيده آنان نيز دركات و مراتبى است در شدّت و ضعف عذاب.
آنهايى كه از روى فهميدگى و دانستگى و لجاجت و ضدّيت انكار حقّ مينمايند عذاب آنان سخت‌تر و نظر بخبث نيتشان اگر فرضا هميشه در دنيا بودند و هر قدر هم بآنان تبليغ ميشد دانسته و فهميده انكار مينمودند علاوه در مقام ايذاء و توهين اهل حق نيز بودند البته نظر به اينكه روى ميزان عدل الهى جزا بايستى مطابق عمل باشد چنين كسانى بكيفر اعمالشان جهنم جايگاه هميشگى آنان است و عذابشان منقطع نميشود مگر آنكه نظر
(برحمتى سبقت على غضبى)

که در حدیث قدسی است ممکن است گفته شود وقتی از عذاب نجاتی یابند و لو آنکه در جهنم مخلّد باشند.

صفحه : ۳۰۱

لکن کفّاری که کفرشان از راه عناد یا تعصب و لجاجت نباشد ممکن است آنها در جهنّم مخلّد نباشند بلکه توان گفت کفاری که قاصرند از آنکه بتوانند بین حقّ و باطل تمیز دهند و بگمان خود دینشان بر حقّ و عملشان رضایت بخش است شاید لئلا تصوّر خلاف نکنند و نیز ظلم و تعدّی بر کسی روا ندارند و اعمال نیکی هم دارند اینها اگر چه لایق بهشت که دار کرامت و منزلگاه مؤمنین با تقوی است نمیباشند لکن چنین بنظر میرسد که کرم الهی بالاتر از اینکه است که چنین اشخاصی را در قیامت عذاب نماید بلکه توان گفت آنان جزء مستضعفین میباشند که تکلیفی برای آنان نیست.

وَ کُلَّ شَیءٍ أَحصَیناهُ کِتاباً، فَذُوقُوا فَلَن نَزِیدَکُم إِلّا عَذاباً احصاء در لغت بمعنی شماره شده بعدد است مثل اینکه گویند احصیت کذا یعنی باین عدد شماره نمودم.

و در اینجا اشاره باین دارد که مردمان طاغی یاغی گمان نکنند که اعمال زشت نکوهیده‌ای که در دنیا کرده و میکنند فانی گشته و حساب و شماره‌ای در آن نیست اینکه طور نیست گمان آنان فاسد است هر چیزی از کوچک و بزرگ و هر عمل و کاری از خوب و بد و آنچه انسان در دنیا پابند بآن گردیده و دل بآن بسته و ارتباط قلبی بآن پیدا نموده و آنچه در خود پرورانیده و ذخیره نموده و آن اخلاق و ملکات سبعی یا بهیمی یا الهی و ملکوتی که در نفس وی رسوخ نموده تماما در کتاب نفس و در صحیفه اعمال وی ضبط و ثبت گردیده و شماره شده.

و آن روز روزی است که تمام اعمال و افعال بشر از اعمال ظاهری و عقاید و ایمان باطنی و اخلاق و صفات نفسانی بنتیجه میرسد (ان کان خیرا فخیرا و ان کان شرا فشرا) و انسانی که مبتلا بخبث سیرت و گرفتار صفات بهیمی و سبعی گردیده نظر به اینکه روی میزان عدل که بایستی جزا مطابق عمل باشد اینکه است که گویا بآنها

صفحه : ۳۰۲

گویند بچشید عذاب را و شما لایق فیض و رحمت نیستید زیرا چنانچه در دنیا آن بآن بر اعمال و اخلاقیات زشت رکیک شما افزوده میگردید همین طور بایستی علی الدوام بر عذاب و مجازات اخروی شما نیز افزوده گردد.

إِنَّ لِلمُتَّقِینَ مَفازاً (مفازا) جمع فوز و بمعنی فیض است و مصداق کاملش ظفر یافتن بخیر و سعادت با سلامتی جسم و روح است.

و در آیات قرآنی ذکر فیض بسیار شده مثل ذلِکَ هُوَ الفَوزُ العَظِیمُ فازَ فَوزاً عَظِیماً ذلِکَ هُوَ الفَوزُ المُبِینُ أُولئِکَ هُمُ الفائِزُونَ و نظائر آن بسیار است محقق و ثابت است که برای اشخاص با تقوی هر گونه فیض و هر گونه نعمت و آسایشی مهیّا و آماده شده است و بالاترین فوزیکه برای متقین آماده شده اینکه است که آنان از عذاب نجات یافته و فائز گردیده‌اند برحمت غیر متناهی الهی و در خوشی و راحتی همیشه گی میباشند.

از قتاده نقل میکنند که گفته من از إبن عباس شنیدم که گفته مقصود از (لِلمُتَّقِینَ مَفازاً) که در سوره نبأ است امیر المؤمنین علی بن ابی طالب (ع) است که بهتر و مهتر هر متقی و پرهیزکاری و سرور هر پرستش کننده و عبادت کاری است.

نظر به اینکه قرآن بشارت دهنده بمؤمنین و تهدید کننده کافرین است که نه برحمت الهی مغرور گردند و نه از رحمتش مأیوس باشند اینکه است که در بسیاری از آیات ذکر عذاب جحیم و نعمت بهشتی را دنبال هم بیان مینماید زیرا که یکی از اوصاف نبیّ خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم (بشیرا و نذیرا) میباشد که در قرآن حضرتش را باین دو صفت معرفی نموده.

حَدائِقَ وَ أَعناباً، وَ کَواعِبَ أَتراباً، وَ کَأساً دِهاقاً، لا یَسمَعُونَ فِیها لَغواً وَ لا کِذّاباً در اینکه آیات چهار نعمت از نعم بهشتی را تذکر

ميدهد.

صفحه : ۳۰۳

(اول) (حَدائِقَ وَ أَعناباً) حدائق جمع حديقه و حديقه باغ و بستانى را گويند كه درختان گرداگرد هم داشته باشد در اينكه آيه تذكّر ميدهد چنين حديقه با درختان انگور نصيب بهشتيان است و تخصيص بانگور شايد نظر بفوائد بسيارى است كه منطوى در انگور است و خواص و آثارى است كه از خوردن آن پديد ميگردد.

(دوم) (كَواعِبَ أَتراباً) براى آنان است زنان زيباى خوشگل نارپستان كه همه بقدر هم و شكل هم ميباشند زيرا بقدر هم و شكل هم بودن مزيد بر حسن و جمال آنان ميگردد.

از بعضى مفسّرين است كه زنهاى بهشت شانزده ساله‌اند ديگرى گفته زنها و مردهاى بهشت همگى سى و دو ساله‌اند.

(سوم) (وَ كَأساً دِهاقاً) براى بهشتيان كاسه شراب و آشاميدنيهاى گوارايى است كه دمبدم از دست ساقيان بهشتى مينوشند.

(چهارم) (لا يَسمَعُونَ فِيها لَغواً وَ لا كِذّاباً) بهشتيان از سخنان لغو پراكنده و دروغ و از هر سخن ناروايى ايمنند هر چه بشنوند سخن نيك و كلام نيكو و حرف صحيح لذّت بخش ميشنوند.

چون اس اساس نعمتهاى جسمانى كه انسان از آن محظوظ ميگردد و بدن او قوت ميگيرد و سلامتى او برقرار ميماند در خوردنى و آشاميدنى و التذاذ شهوانى است كه با فراغت خاطر از تصادفات و عوامل خارجى توأم باشد زيرا ممكن است همه طور وسائل خارجى براى انسان مهيّا باشد لكن از حرفهاى ناروا و نيرنگهاى مردم اذيت بكشد و از زبان بد صدمه بخورد اينكه است كه اينكه نعمت چهارم را بر نعمتهاى جسمانى مزيد نموده و اصلا ذكر پاره‌اى از نعمتها براى تشويق است كه مردم را مايل گرداند بتقوى و كار نيك و گر نه نعمتهاى بهشتى فوق حد احصا و شماره است كسى تواند نعمتهاى بهشت را در اينكه عالم اندكى فهم كند كه علائم و اوصاف بهشتيان را در باطن و و جدان خود بيابد.

جَزاءً مِن رَبِّكَ عَطاءً حِساباً

صفحه : ۳۰۴

اشاره دارد بنعمتهاى نامبرده شده كه اينكه نعمتها پاداش اعمال نيك آنان و عطا و بخششى است كه از طرف پروردگار تو بمردمان با تقوى عنايت مينمايد.

اعتراض

عطا و بخشش غير از جزا و پاداش است اگر اينكه نعمتهايى كه در آيه بالا بيان شده پاداش اعمال نيكو كاران است ديگر عطا و بخشش معنى ندارد و اگر فقط از روى بخشش و عطا است جزا معنى ندارد.

پاسخ

گوئيم شايد جزا و پاداش نام نهاده براى آنكه بحسب و عده‌اى كه داده عمل نيك پاداش آن خير است و عمل بد كيفر آن و مجازات آن شر و بد است چنانچه اشاره بآن دارد (النّاس مجزيون باعمالهم ان خيرا فخيرا و ان شرا فشرا)«۱» اينكه است كه آن

نعمتها را جزا ناميده.

و از آن طرف چون عمـل نيـك بتوفيق الهى انجـام ميگيرد و پاداش آن نيز از راه فضل و كرم او است نه آنكه مطيع اسـتحقاق آن را داشته زيرا وظيفه بنده بندگى است اينكه است كه آن نعمتها را عطا ناميده.

خلاصه ذات پروردگار ميخواهـد بپيغمبر خود تـذكر دهد كه هم موفق گرديدن بعمل نيك و هم در عوض پاداش نيك دادن هر دو عطا و بخشش است از جانب پروردگار تو.

رَبِّ السَّماواتِ وَ الْأَرضِ وَ ما بَينَهُمَا الرَّحمنِ لا يَملِكُونَ مِنهُ خِطاباً در اعراب ربّ در آيه سه نحو قرائت از قراء رسـيده جماعتى باء در (ربّ) و نـون در (رحمـن) هر دو را ضـمّه دادهانـد (ربّ و رحمن) خواندهانـد رب را مبتـداء و رحمن را خـبر مبتـداء گرفتهانـد يعنى پروردگار آسمان و زمين رحمن است و

---

(۱) مردم جزا داده ميشونـد باعمالشان اگر اعمالشان خوب است جزا و پاداش آنها نيز خوب است و اگر اعمال آنان بـد است پاداش آنها نيز بد است.

صفحه : ۳۰۵

بعضى هر دو را كسره دادهاند كه ربّ بدل باشد از (ربّك) در آيه جلو يعنى پروردگار تو پروردگار آسمان و زمين است و جماعت ديگر (ربّ) را مجرور و (رحمن) را مرفوع خواندهاند بنا بر اينكه ربّ بدل از (ربّك) و (رحمن) خبر مبتداى محذوف باشد.

خلاصه ظـاهرا معنى آيه چنين است پروردگـار تو كه از روى بخشـش و عطـا جزا ميدهـد پروردگار آسـمان و زمين و آنچه در بين آسمانها و زمين است همه ملك حق و در تصرف او است و از سطوت و عظمت او كسى را قدرت بر تكلم نيست.

شايد اشاره باين باشد كه كسـى را حق اعتراض بر او نيست كه چرا چنين يا چنان شد يا بدون اذن بتواند كسـى را شـفاعت كند زيرا كه در آن روز قهاريت حق تعالى تظاهر مينمايد اينكه است كه كسـى را زهره و جرئت تكلم نيست گويا از ظهور سـطوت و عظمت الهى نفسها در سينهها حبس ميگردد و زبانها بند مى‌آيد.

يَومَ يَقُومُ الرُّوحُ وَ المَلائِكَةُ صَـفًّا روز قيامت روزى است كه بامر پروردگار روح و ملائكه مى‌ايستند وصف ميكشـند در آيات قرآن مجيـد لفـظ روح بسـيار آمـده و در هر موردى معنـايى اراده شـده مثـل يَسـئَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُـلِ الرُّوحُ مِن أَمرِ رَبِّي و نَفَخـتُ فِيهِ مِن رُوحِي قُل نَزَّلَهُ رُوحُ القُـدُسِ وَ أَيَّدناهُ بِرُوحِ القُدُسِ وَ كَذلِكَ أَوحَينا إِلَيكَ رُوحاً مِن أَمرِنا و نظائر آن بسـيار است و اگر چه مفسـرين روح را در هر جـايى طـورى معنى منـاسب بمقـام خود نمودهانـد لكن ممكن است گفته شود اصـل و حقيقت روح يكى است و آن جوهر و حقيقتى است ملكوتى و از عالم ما فوق الطبيعهٔ فرود آمـده لكن باعتبار موارد نزولش در هر موردى مصـداقى پيدا ميكند و اسمى بخود ميگيرد.

سخنان مفسرين در اينكه روح چگونه مخلوقى است.

(توجيه اول) علامه مجلسى عليه الرحمهٔ راجع بروح بيانى دارد كه براى وضوح آيه در اينجا ترجمه مينمايم.

صفحه : ۳۰۶

در كتاب بحار الانوار چنين گفته لفظ روح در سه معنى و در سه حقيقت گفته ميشود نفس ناطقه انسانى را روح نامنـد، روح بخارى حيوانى كه سـريان در بـدن حيوان دارد آن را نيز روح گوينـد و مخلوق عظيمى كه يا از جنس ملائكه يا فوق مرتبه آنها است آن را نيز روح نامنـد و نظر بعظمت او است كه در قرآن مجيـد فرموده يَومَ يَقُومُ الرُّوحُ وَ المَلائِكَةُ صَـفًّا و ممكن است روح ارواحى باشـند

متباین و مختلف بعضی در بدن و بعضی خارج از بدن و شاید مقصود از تمام آنها نفس ناطقه انسانی باشد که باعتبار مراتب و اعمال و درجات وی در هر مرتبه از مراتب نامی دارد و اسمی بخود میگیرد چنانچه باعتبار درجات و مراتب نفسانی نفس امّاره، نفس لوّامه، نفس مطمئنّه، نفس ملهمه نامیده میشود و باعتبار درجاتش در مرتبه عبودیت و صعود عقلانی، در مرتبه علم و معرفت عقل هیولایی، عقل بالملکه، عقل بالفعل، عقل مستفاد نامیده میشود.

و ممکن است، روح القوه، روح الشّهوهٔ، روح المدرج تمام آنها ناشی از روح حیوانی باشد و روح الایمان و روح القدس ناشی از مراتب کمال نفس ناطقه انسانی پدید گردیده و ممکن است گفته شود تماما مراتب و درجات نفس ناطقه است غیر از روح القدس که آن موجودی است بسیار عظیم چنانچه از اخبار و احادیث چنین بر می‌آید که روح القدس مباین با نفس انسانی است و مرتبه‌ای از نفس انسانی را باعتبار تعلق و ارتباطش بروح القدس روح القدس نامیده شود که گاهی نفس انسانی را بسبب ارتباطش بروح القدس آن را روح القدس گویند و گاهی روح القدس گفته میشود بر آن جوهر قدسی که نفس در مرتبه کمال مرتبط بآن گردیده. حکماء گویند نفس انسانی پس از تخلیه و خالی شدن آن از ملکات و اوصاف رذیله و تخلیه و تزیین یافتن آن بفضائل و ملکات حمیده انسانیه و پس از پاره کردن پرده‌های هیولائیه و قطع علاقه‌های جسمانیه مرتبط میگردد بعقل فعال مثل

صفحه : ۳۰۷

ارتباط بدن بروح پس باین ارتباط عالم میگردد بموجودات و علی الدوام آنا فانا و در هر ساعتی افاضه میگردد بر وی علوم و معارف و عالم میگردد بآنچه در شب و روز واقع میگردد و اینکه بیان اگر چه مبتنی بر اصول و قوانینی است که ما نمیگوئیم لکن برای تشبیه بیان نمودیم و علم آن نزد علیم و خبیر است.

(پایان) (توجیه دوم) روح ملکی است بزرگ‌تر از آسمانها و کوهها. (إبن مسعود) (سوم) روح ملکی است که خلقت او بزرگتر از تمام ملائکه است. (إبن عباس) و نیز از إبن عباس نقل میکنند که گفته مخلوقی بزرگتر از روح نیست و در قیامت او تنها در صفی ایستد و تمام ملائکه در صف دیگر.

و در عین المعانی است که مقام روح در آسمان چهارم است و هر روزی دوازده هزار تسبیح میگوید و از هر تسبیحی از او ملکی آفریده میشود.

(چهارم) روح بصورت بنی آدم خلق شده که میخورد و می‌آشامد لکن انسان نیست (پنجم) دیگری گفته مقصود از روح جبرئیل امین است زیرا که در قرآن از جبرئیل بروح تعبیر شده.

(ششم) دیگری گفته روح ملکی است موکل بر ارواح.

و شاید مقصود از روح در اینجا همان روحی باشد که از عالم امر پروردگار است نه از عالم خلق که فرموده یَسئَلُونَکَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِن أَمرِ رَبِّی که خطاب بنبیّ اکرم است وقتی از تو سؤال از روح میکنند بگو روح از عالم امر پروردگار من است.

عالم امر مقابل عالم خلق است لَهُ الخَلقُ وَ الأَمرُ عالم ابداعی است مسبوق بمادّه و مدّت نیست و چنانچه عرفا گفته‌اند شریفترین موجودات و بزرگترین مخلوقات همان روح اعظم است که در آیه وَ نَفَختُ فِیهِ مِن رُوحِی در سوره حجر

صفحه : ۳۰۸

آیه ۲۹ و نیز در سوره تحریم آیه ۱۲ فَنَفَخنا فِیهِ مِن رُوحِنا«۱» روح را بخودش نسبت میدهد.

عارفی گفته آدم بزرگ، خلیفه رحمن، ترجمان خلقت، مفتاح وجود، قلم ایجاد، جنت ارواح همه عبارت از اوصاف او است و بخلافت الهی کلید خزائن اسرار وجود بوی تفویض گردیده و او را متصرف در آن گردانیده و از دریای حیات نهری بر وی گشوده

تا پیوسته از آن استمداد فیض حیات کند و بر اجزای کون و مخلوقات افاضه نماید و صور کلمات الهی را از مقر جمع یعنی ذات مقدس در محل تفرقه که عالم خلق است میرساند و کرامت الهی او را دو نظر بخشیده یکی از برای مشاهده جلال قدرت ازلی دوم برای ملاحظه جمال لم یزلی و از نظر اول عقل فطری و اقبال آمده و نتیجه آن محبّت الهی است و از نظر دوم عقل خلقی و اقبال بخلق پدید گردیده. (پایان) حکماء و فلاسفه گویند روح حقیقتی است مجرّد از ماده و برتر از جسم و جسمانیّات بشمار میرود و خلقت او بسیار عظیم و شریف است و آنچه در عالم ذیروح یافت شود اشراق و تجلّی و ظهوری است از آن روح اعظم و پرتوی از آن بر هر شیئی مادّی افتد صاحب حیات میگردد و بدرجه اشراق آن روح اعظم و تجلّی آن علم و شعور و ادراک پدید میگردد.

بروایت علی بن ابراهیم روح ملکی است عظیم‌تر از جبرئیل و میکائیل و آن با رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمه علیهم السّلام است و اینکه روایت تأیید میکند قول حکما را.

در تفسیر روح البیان چنین گوید ظاهرا روح از جنس ملائکه است لکن از آنها عظیم‌تر و شرافت و رتبه آن از تمام ملائکه بالاتر است و او در رتبه روح انسانی

---

(۱) بعد از بیان خلقت آدم فرموده بآدم از روح خود نفخه دمیدم. و اینکه نسبت اشاره بشرف و بزرگی مقام انسانیت است که نسبت روح را بخودش میدهد.

صفحه : ۳۰۹

و ملائکه در رتبه قوای روحانی میباشند و شکّی نیست که روح عظیم‌تر از قوای روحانی است زیرا که تمام قوای روحانی تابع روحند و روح بمنزله سلطان و قوا بمنزله رعایا و قشون روح میباشند. (پایان) از اینکه در آیه ملائکه را عطف بروح داده چنین استفاده میشود که روح مخلوق دیگری است و غیر از اصناف و انواع ملائکه است و نیز اینکه روح را مفرد آورده و ملائکه را جمع که شامل تمام انواع و اصناف ملائکه میگردد عظمت و بزرگی روح را میرساند که روح بتنهایی اختصاص بصفی دارد و تمام انواع و اصناف ملائکه نیز اختصاص بصف دیگر و شاید اشاره باین باشد که روح بتنهایی از حیث عظمت و شأنیت مقابلی میکند با تمام انواع و اصناف و افراد ملائکه و او در رتبه عالی و باقی زیر دست او میباشند. (و اللّه اعلم باسرار کلامه) لا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمنُ وَ قالَ صَواباً کسی نه روح و نه ملائکه را یارای سخن گفتن نیست مگر وقتی که مأذون گردند وقتی بسخن آیند سخن آنان صحیح و پسندیده است.

از وهب روایت کرده‌اند (که جبرئیل نزد خدا ایستاده و لرزه بر دوشهای او افتاده و از هر لرزه‌ای خدای تعالی صد فرشته می‌آفریند و همه نزد خدا ایستاده و سخن نگویند چون روز قیامت شود و اذن در سخن گفتن بیابند همگی بذکر کلمه (لا اله الّا اللّه) زبان بگشایند.

اشاره بعظمت و هیبت آن روز است که در آن روز چنان عظمت و کبریایی الهی تجلّی مینماید که حتی روح اعظم و ملائکه مقربین که از خطا و گناه معصومند با آن مقام قرب و عندیّتی که نزد خدا دارند و هیچ وقت گناهی از آنها صادر نگشته چنان سطوت و عظمت حق تعالی آنان را فرا میگیرد که قدرت بر تکلم ندارند مگر آنکه دستوری بآنها داده شود وقتی حال آن بندگان مقرب چنین باشد چه

صفحه : ۳۱۰

گمان میکنی بانسان سر تا پا تقصیر عاصی گنه کار چگونه تواند سخن گوید و عذر خواهی کند یا اظهار ندامت نماید یا در باره

غير شفاعت كند.

و شايد اينكه خود را باسم رحمن ستوده إِلّا مَن أَذِنَ لَهُ الرَّحمنُ فرمود اشاره باين باشد كه در آن روز خداوند بصفت رحمانيّت تجلّى ميكند و گر نه تمام خلق در هيبت و عظمت و كبريايى او فانى و محو ميگردند.

ذلِكَ اليَومُ الحَقُّ فَمَن شاءَ اتَّخَذَ إِلى رَبِّهِ مَآباً روز قيامت روزى است بر حق و حقيقت بلكه حاق واقع و آن روزى است براى هر كس بخواهد يعنى كسى كه خواسته باشد راهى بسوى پروردگارش پيدا نمايد اشاره به اينكه قيامت و بازگشت شما بسوى پروردگار شما محقّق و ثابت است هر كس خواهد راهى بسوى رضاى پروردگار خود پيدا كند بايستى بهمان طريقى كه سفراى الهى دعوت ميكنند بارشاد آنها از مخالفت بموافقت رهسپار گردد و در طريقى حركت كند كه مآل و بازگشت و سر انجام آن بقرب حق باشد.

إِنّا أَنذَرناكُم عَذاباً قَرِيباً اگر چه وقوع قيامت و عذاب اخروى بنظر دور ميآيد لكن در واقع بسيار نزديك بلكه محقق و واقع است اينكه است كه در آيات ديگر فرموده (شما روز قيامت را دور ميپنداريد و ما آن را نزديك ميبينيم) و نزديك بودن قيامت را از دو راه توان تصور نمود يكى از جهت احاطه و شمول علم حق تعالى كه هر چه بوده و هست و خواهد بود در احاطه علميّه او مكشوف و واقع است زيرا طول زمانى در انكشاف علميّه او سبحانه معنى ندارد تمام ازمنه نسبت باو آنى مينمايد چنانچه در سوره معارج آيه ۷ إِنَّهُم يَرَونَهُ بَعِيداً وَ نَراهُ قَرِيباً(۱)

---

(۱) اشاره به اينكه كفار و منكرين معاد مردن و وقوع قيامت را دور ميپندارند و ما آن را نزديك مى‌بينيم. آرى انسان از طول آمال و اغواى شيطانى گمان ميكند قيامت بسيار دور است و مرگ را عقب سر خود نميبيند با اينكه بچشم خود معاينه ميكند كه هر روزى چندين نفر از همجنس خود حيات دنيا را بدرود گفته و سر بزير خاك فرو برده‌اند.

صفحه : ۳۱۱

و ديگر نظر به اينكه انسان وقتى مرد همانوقت حالات معاد و قيامت براى وى پديد ميگردد و در هر آنى ممكن است مرگ در رسد پس باين لحاظ قيامت براى هر كس نزديك مينمايد.

يَومَ يَنظُرُ المَرءُ ما قَدَّمَت يَداهُ وَ يَقُولُ الكافِرُ يا لَيتَنِي كُنتُ تُراباً روزى كه كشف غطا ميشود و صحيفه اعمال باز ميگردد و هر كسى بصحيفه اعمال خود نظر ميكند آن وقت كافر چنان متأسف و پريشان حال ميگردد كه گويد كاش خاك بودم و بدنيا نيامده بودم يا گويد كاش بعد از مردن كه خاك گرديده بودم ديگر بازگشت نكرده بودم كه امروز باين بدبختى و عذاب گرفتار شوم.

اينطور تمنّا و آرزو در آن روز ناشى از كافر است كه همين طورى كه در دنيا اميد وار برحمت خدا نيست در قيامت نيز مأيوس است از رحمت خدا لكن مؤمنين و لو آنكه از جهت خطا و معاصى خود را در معرض عذاب و سخط بينند لكن همين طورى كه در دنيا اميدوار برحمت الهى بودند در آنجا نيز اميد عفو و بخشش دارند.

از عبد اللّه عمر چنين روايت ميكنند كه روز قيامت تمام حيوانات از وحوش و طيور و هوام و ذواب (مثل مگس و پشه و حيوانات ذرّه‌بينى) و درندگان تماما محشور ميگردند براى آنكه هر يك اگر از ديگرى ظلم بوى وارد گرديده انتقام كشد حتّى گوسفند شاخ‌دار اگر بگوسفند بى‌شاخ اذيت كرده آن گوسفند در آن روز شاخدار ميشود براى آنكه تقاص كند و پس از آنكه بمجازات اعمال خود رسيدند تماما بر ميگردند بحالت اوليه خود يعنى خاك ميگردند اينكه است كه كفار آرزو ميكنند كه كاش ما هم خاك ميگرديديم و از عذاب ميرهيديم.

صفحه : ۳۱۲

برأی بسیاری از مفسرین سوره (النازعات مکّی است در مکه فرود آمده و بعدد کوفیان چهل و شش آیه است و بعدد بصریان چهل و پنج آیه و یک صد و نوزده کلمه و ابو امامه از ابی کعب چنین روایت میکند که رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود هر کس سوره و النازعات را بخواند خدای تعالی او را از عذاب خود ایمن میگرداند. (ابو الفتوح رازی) و بروایت دیگر فرموده هر کس سوره و النازعات را بخواند حساب او در قیامت نمیباشد مگر بقدر یک نماز واجب و در مصباح کفعمی است که کسی که و النازعات را در مقابل دشمن یا سلطان بخواند از شر آنها ایمن میگردد.

سورة النازعات

اشاره

مکیة و هی ست و اربعون آیة

[سوره النازعات (۷۹): آیات ۱ تا ۲۶]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
وَ النّازِعاتِ غَرقاً (۱) وَ النّاشِطاتِ نَشطاً (۲) وَ السّابِحاتِ سَبحاً (۳) فَالسّابِقاتِ سَبقاً (۴)
فَالمُدَبِّراتِ أَمراً (۵) یَومَ تَرجُفُ الرّاجِفَةُ (۶) تَتبَعُهَا الرّادِفَةُ (۷) قُلُوبٌ یَومَئِذٍ واجِفَةٌ (۸) أَبصارُها خاشِعَةٌ (۹)
یَقُولُونَ أَ إِنّا لَمَردُودُونَ فِی الحافِرَةِ (۱۰) أَ إِذا کُنّا عِظاماً نَخِرَةً (۱۱) قالُوا تِلکَ إِذاً کَرَّةٌ خاسِرَةٌ (۱۲) فَإِنَّما هِیَ زَجرَةٌ واحِدَةٌ (۱۳) فَإِذا هُم بِالسّاهِرَةِ (۱۴)
هَل أَتاکَ حَدِیثُ مُوسی (۱۵) إِذ ناداهُ رَبُّهُ بِالوادِ المُقَدَّسِ طُویً (۱۶) اذهَب إِلی فِرعَونَ إِنَّهُ طَغی (۱۷) فَقُل هَل لَکَ إِلی أَن تَزَکّی (۱۸) وَ أَهدِیَکَ إِلی رَبِّکَ فَتَخشی (۱۹)
فَأَراهُ الآیَةَ الکُبری (۲۰) فَکَذَّبَ وَ عَصی (۲۱) ثُمَّ أَدبَرَ یَسعی (۲۲) فَحَشَرَ فَنادی (۲۳) فَقالَ أَنَا رَبُّکُمُ الأَعلی (۲۴)
فَأَخَذَهُ اللّهُ نَکالَ الآخِرَةِ وَ الأُولی (۲۵) إِنَّ فِی ذلِکَ لَعِبرَةً لِمَن یَخشی (۲۶)

صفحه : ۳۱۳

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت خاص و عام
قسم بفرشتگانی که (جان کفار را) بسختی میگیرند،
قسم بفرشتگانی (که مؤمنین را) بنشاط آرند،
قسم بفرشتگانی (که در جایگاه خود شناورند)
پس سبقت گیرنده گانند (در فرمان بری حق تعالی)

(و ان فرشتگانی که بفرمان خدا) در تدبیر امور و نظام عالم میکوشند،

روزی که زمین بشدّت میلرزد،

و قلبها در آن روز ترسناک است

چشمها خاشع (و بگودی فرو رفته)

میگویند آیا ما را دو مرتبه بر میگردانند بحالت اوّل،

آیا مائیم که استخوان پوسیده‌ای بودیم،

گویند بآنان اینکه بازگشتن بحالت اوّل برای شما زیان آور است

اینست و جز اینکه نیست که بیک فریاد (صور اسرافیل)

همه در زمین هموار (قیامت جمع میگردند)

ای پیمبر آیا آمد تو را حکایت موسی،

آن وقتی که خدا او را در وادی مقدس خواند

و امر نمود که برو بسوی فرعون زیرا که او بسیار طغیان و سرکشی نموده،

و بگو آیا میل داری از پلیدی شرک تزکیه شوی و پاک گردی،

و راهنمایی کن وی را بسوی پروردگار خودت و بترسان او را (از عذاب الهی)

و بنما باو کرامات بزرگی (که بتو داده شده،

پس فرعون انکار نمود و تکذیب کرد و عصیان ورزید،

و پس (از دیدن معجزه عصا) پشت کرد و از ترس میدوید:

و میگفت منم پروردگار بزرگ که برترم

پس خداوند گرفت وی را بعقوبت آخرت و دنیا)

و هر آینه در حکایت فرعون عبرت و اندرزی است برای اشخاصی که بترسند.

صفحه : ۳۱۴

توضیح آیات

اشاره

وَ النّازِعاتِ غَرقاً، وَ النّاشِطاتِ نَشطاً، وَ السّابِحاتِ سَبحاً، فَالسّابِقاتِ سَبقاً فَالمُدَبِّراتِ أَمراً واو در نازعات و ناشطات و سابحات در هر سه جمله واو قسم است.

نزع در لغت کشیدن چیزی را گویند که بقوّت و زحمت کشیده شود و نشط کشیدن چیزی است که بآسانی کشیده شود در مفردات لغت گفته (نزع الشیء جذبه من مقرّه کنزع القوس عن کبد) یعنی نزع کشیدن چیزی است از جایگاه خود مثل کشیدن تیر از قوس.

نزع در کلام اللّه در چند معنی استعمال شده مثل وَ نَزَعنا ما فِی صُدُورِهِم مِن غِلٍّ یعنی بیرون آوردیم آنچه در سینه آنان بود از غلّ

و غش و مثل (تَنزِعُ النّاسَ كَأَنَّهُم أَعجازُ نَخلٍ مُنقَعِرٍ) يعنى آنها را از مكانهاى خود قلع نموديم و در زمين سقوط نمودند مثل اينكه ريشه درخت خرما از قعر زمين كنده گردد و مثل نَزّاعَةً لِلشَّوى و غير اينها كه كلمه نزع بمعنى بسيار آمده.
او از امير المؤمنين روايت ميكنند كه نازعات ملائكه‌اى ميباشند كه ارواح كفار را بسختى از بدنشان بيرون آرند و على عليه السّلام را (انزع البطين) وصف نمودند نظر به اينكه بطن مباركش پر بود از علم و ايمان و (اول) تمامى پنج جمله وصف عمليات پنج نوع از ملائكه است (النّازِعاتِ غَرقاً) قسم بملائكه‌اى كه جان كفار را بسختى از بدنشان بيرون ميكشند.

سخنان مفسرين در توجيه اينكه پنج آيه

بعضى گويند (غرقا) اشاره باين است كه كفار وقت مردن خود را غرق مى‌بيند وَ النّاشِطاتِ نَشطاً نشط بمعنى جذب و بستگى است و قسم بملائكه‌اى است كه ارواح مؤمنين را برفق و مدار را از بدنشان جذب ميكنند مثل دلوى كه بآسانى از چاه بيرون آرند.

صفحه : ۳۱۵

بعضى گويند اشاره بستارگانى است كه از برجى ببرجى حلول ميكنند و حديثى از معاذ بن جبل از رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نقل ميكنند كه فرموده
۱» (و لا تمزق النّاس فتمزقك كلاب اهل النار)»
قال اللّه تعالى وَ النّاشِطاتِ نَشطاً أ فتدرى ما الناشطات سگهاى اهل آتش تنشط اللحم و العظم وَ السّابِحاتِ سَبحاً سبح بمعنى شناورى و اشاره بملائكه‌اى است كه بسرعت از آسمانها بزمين ميآيند چنانچه عرب شتر تندرو را سابح نامد.
در غرائب القرآن چنين گويد (السّبح) بمعنى حركت سريع در آب يا هوا است و اشاره بگردش ستارگان است در افلاك مثل قوله تعالى وَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسبَحُونَ مثل السّابِحاتِ سَبحاً فَالسّابِقاتِ سَبقاً اشاره بملائكه باشد كه در عمل خير سبقت ميگيرند بر بر افراد بشر يا اشاره بملائكه‌ايست كه قبض ارواح مؤمنين را نموده سبقت ميگيرند بر آنان كه قبض روح كفّار را نموده به اينكه زودتر ارواح مؤمنين را ببهشت برسانند يا مقصود ملائكه‌اى است كه سبقت ميگيرند در گرفتن وحى بر شياطين كه استراق سمع ميكنند يا مقصود ملائكه‌اى است كه در كلام سبقت نميگيرند كه قبل از اذن حق تعالى سخن گويند چنانچه در وصف آنان فرموده لا يَسبِقُونَهُ بِالقَولِ امّا وقتى اذن رسيد در امر حق تعالى مسارعت ميكنند.
فَالمُدَبِّراتِ أَمراً مفسرين متفقا گويند مقصود ملائكه‌اى ميباشند كه تدبير امور عالم محوّل بآنان است مثل جبرئيل كه حامل وحى است و اسرافيل حامل صور و عزرائيل حامل قبض ارواح و ميكائيل حامل ارزاق خلائق و باقى ملائكه كه هر نوعى از آنها موظف بتدبير بعضى امورند بعضى موكل بر باد

---

(۱) قال اللّه تعالى مَزَّقناهُم كُلَّ مُمَزَّقٍ يعنى آنها را از مملكت خودشان جدا كرديم و معنى حديث (و لا تمزق النّاس) شايد اشاره باشد به اينكه مردم را متفرق مگردان كه اگر چنين كردى سگهاى جهنم اجزاء تو را متفرق ميگردانند و در اينكه حديث (ناشطات نشطا) را بهمين معنى بيان فرموده.

صفحه : ۳۱۶

و باران بعضى موكل بر ارزاق خلايق بعضى موكل بر گياهان و نباتات كه آنان را ملائكه مدبرين نامند.

(دوم) در تفسیر کبیر بیانی دارد که مختصری از آن را در اینجا ترجمه مینمایم چنین گفته مقصود از آن پنج جمله بالا پنج صفت از اوصاف ملائکه باشد بجهات دیگر زیرا که ملائکه را صفات سلبیه‌ای است و صفات اضافیه صفات سلبیه آنان اینکه است که از شهوت و غضب و مرض و پیری و از هر منقصتی مثل ترکیب اعضاء و غیر اینها منزّه و مبرّا میباشند بلکه آنها جواهر روحانی‌اند که اینکه حالات عارض آنها نمیگردد (نازعات غرقا) یعنی قسم بملائکه‌ای که خالی از اینکه اوصاف و نقائص میباشند.

(وَ النّاشِطاتِ نَشطاً) یعنی آنان که باعتبار ذات و حقیقت از صفات جسمانیات و مادیات خارجند نه آنکه مثل بشر بمجاهده و زحمت خود را از اینکه صفات و نقایص خالی گردانند اینکه دو آیه شرح حال تنزّه آنهاست از نقائص موجودات طبیعی صفات اضافی آنان آن نیز دو قسم است یکی وصف آنان بشناسایی عالم ملك و ملكوت و اطّلاع آنها بر نور جلال الهی و باین دو اعتبار آنان را بدو وصف متصف نموده یکی (وَ السّابِحاتِ سَبحاً) که از اول فطرتشان در بحر عظمت حق تعالی و علو صمدیّت او در نور جلال و کبریایی او غرق گردیده و شناورند و همین طوری که علم انسان نسبت بحیوان قوی‌تر و بالاتر است و نیز در بین بشر مراتب بسیاری است در علم و معرفت همین طور بین انواع ملائکه از جهت معرفت بسیار تفاوت است اینکه است تأویل آیه (فَالسّابِقاتِ سَبقاً) که بعضی از آنان در معرفت و در تجلّی سبقت دارند بر بعضی دیگر.

تا اینجا شرح حال ملائکه بود از جهت قوای عقلی آنها لکن از حیث قوای عملی فَالمُدَبِّراتِ أَمراً اشاره باین دارد که هر نوعی از آنان موظف بانجام عملی میباشند و چون علم مقدّم بر عمل است اینکه است که بیان علوم آنها را مقدم

صفحه : ۳۱۷

انداخته. (پایان) (توجیه سوم) وَ النّازِعاتِ غَرقاً قسم بستارگانی که افقی را بافقی میکشانند (توجیه چهارم) مقصود از نازعات کمان تیر اندازانست و (غرقا) بشدّت تیر را از کمان بیرون میکشند.

(پنجم) وَ النّاشِطاتِ نَشطاً جانهای مؤمنانست که بنشاط و آسانی از بدنشان خارج میگردد. (عبد اللّه عباس)

جانهای خفته اندر گور تن چون روند از تن رهند از صد محن

در هوای عشق حق رقصان شوند همچو قرص بدر بی‌نقصان شوند

«مثنوی» «ششم» النّاشِطاتِ نَشطاً ستارگانند که از افقی بافقی سیر میکنند چنانچه عرب وقتی از شهری بشهری رود گوید (نشط الحمار) «قتاده و اخفش» «هفتم» روایت از امیر المؤمنین علیه السّلام است که ملائکه جانهای مؤمنین را چنان بیرون آرند مثل مردی که در آب شناوری میکنند.

«هشتم» (و السابحات) فرشتگانند که بشتاب از آسمان فرود می‌آیند چنانچه اسبها گاهی بنشاط حرکت میکند.

«نهم» (و السابحات) اسبهایی میباشند که در موقع جنگ تاخت و تاز میکنند.

«دهم» مقصود از (سابحات) ماه و خورشید و ستارگانند که در فلك خود یعنی مدار سیر خود مثل کسی که در آب شناوری کند گردش میکنند.

(قتاده) اینکه رأی اخیر اقرب بواقع است و قول حق تعالی وَ الشَّمسَ وَ القَمَرَ کُلٌّ فِی فَلَكٍ یَسبَحُونَ سوره انبیاء آیه ۳۴ اینکه رأی را تأیید مینماید چنانچه باعتبار کشفیات جدیده هر کره‌ای از کرات از ماه و خورشید و سیّارات و زمین تماما در مدار خود و بدور مرکز خود مثل شناوری که در آب شناوری میکند علی الدوام در حرکتند و دور خود میچرخند پس باین اعتبار توان گفت (و السابحات) اختصاص

صفحه : ۳۱۸

بموجود معیّنی ندارد بلکه شامل تمام موجودات میگردد که هر نوعی از موجودات بطرز خاصی در سیرانند.

فَالسّابِقاتِ سَبقاً سبق پیشی بمعنی گرفتن در سیر و حرکت است مثل فَاستَبَقُوا الصِّراطَ فَاستَبِقُوا الخَیراتِ (وَ استَبَقَا البابَ) و امثال آن عطف بر سابحات است و شامل میگردد انواع موجودات بلکه افراد آنها که بعضی بر بعضی در حرکت و سیران سبقت میگیرند بر بعض دیگر و سبقت گرفتن آنها شاید اشاره بسرعت در امتثال امر تکوینی باشد.

خلاصه چون اینکه آیات پنجگانه بالا اطلاق دارد و دلیلی از آیات قرآن و احادیث معتبر که بشود آن را مقیّد نمود بمورد خاصّی در کار نیست و توجیهات مفسّرین یک استحسان عقلی بیشتر بنظر نمیآید اینکه است که تخصیص آیات هر یک را بانواع خاصّی از ملائکه یا موجودات دیگر بلا مخصّص میشود.

پس بهتر اینکه است که گفته شود آیات باطلاق خود باقی است و توجیهاتی که کرده‌اند هر یک یکی از مصادیق آیات بشمار میرود.

مثل اینکه (و النّازعات) نظر باطلاقش شامل میگردد آنچه را که متّصف باشد بصفت نزع و کشیدن که از روی قوّت کشیده شود چنانچه معنی لغوی آن چنین است و شامل میگردد ملائکه‌ای را که بسختی جان کفّار را میکشند و نیز شامل میگردد ستارگانی را که از افقی بافقی میکشند بلکه شامل میگردد هر چیزی که اینکه معنی در آن مأخوذ باشد مثل کشیدن تیر از کمان در موقع جنگ و مبارزه و غیر اینها و نیز (ناشطات) شامل میگردد عمل ملائکه و غیر آن هر عملی که نزع و کشش آن بآسانی صورت گیرد.

و نیز «فَالمُدَبِّراتِ أَمراً» اگر چه مصداق کاملش ملائکه مدبرین امور عالم میباشد چنانچه مفسرین متفقند که مقصود ملائکه‌ای میباشد که تدبیر امور موجودات طبیعی محوّل بآنها است لکن آن نیز باطلاقش شامل میگردد هر کس را که

صفحه : ۳۱۹

متّصف بامر تدبیر باشد مثل انبیاء که در نفوس بشر تدبیر میکنند و سلاطین که تدبیر امر مملکت مینمایند.

بلکه آیات صادق میآید بر آن توجیهی که بعضی از مفسّرین کرده‌اند که وَ النّازِعاتِ غَرقاً خداوند قسم یاد نموده بنفوسی که در حال نزع روح مشتاقند بملاقات حق تعالی و رجوع بسوی پروردگارشان که غرقند در بحار شوق و محبت وَ النّاشِطاتِ و در حال نزع بنشاط از عالم طبیعت و علاقه بدن خارج میگردند مثل کسی که از شهری بشهر دیگر منتقل گردد و (سابحات) کسانی میباشند که شناوری مینمایند در دریای صفات الهی از صفتی بصفت دیگر تا آنکه سبقت گیرند بسوی مشاهده ذات و مقام فناء در وحدت و آنان سبقت گیرنده‌گانند تا آنکه بر گردند بسوی خلق برای تدبیر و دعوت بحق و مشغول گردند بامر نظام در مقام تفصیل بعد از مقام جمع و از آنان تعبیر شده (بمدبّرات امر) (تفسیر روح البیان) یَومَ تَرجُفُ الرّاجِفَةُ، تَتبَعُهَا الرّادِفَةُ رجفه و صاعقه بمعنی لغوی زلزله بسیار شدید را گویند مثل قوله تعالی در حکایت موسی علیه السّلام و بنی اسرائیل که بنی اسرائیل بعد از آنکه کلام خدا را شنیدند گفتند لَن نُؤمِنَ لَکَ حَتّی نَرَی اللّهَ جَهرَةً فَأَخَذَتکُمُ الصّاعِقَةُ یعنی ما هرگز ایمان نیاوریم. تا وقتی که خدا را آشکارا ببینیم (فَأَخَذَتهُمُ الرَّجفَةُ) تَتبَعُهَا الرّادِفَةُ یعنی پس از آن زلزله شدید که عالم مادیات را مضمحل و منحل مینماید نفخه دیگری در صور دمیده میشود که مرده‌ها زنده میگردند.

خداوند باین پنج جمله بالا قسم یاد میکند بپنج نوع از مخلوقات بزرگ خود خواه مقصود از تمام آنها انواع و اقسام ملائکه باشد یا ملائکه و کرات و حرکت آنها یا اشاره بپنج مرتبه از ترقیات نفوس کاملین بشر باشد یا آنکه چنانچه گفتیم باطلاقش شامل گردد تمام توجیهاتی که داده شده و غیر ان هر چه بر آنها صادق آید هر چه باشد موجودات شریفی میباشند که در مورد سوگند واقع

گردیده‌اند و آنها

صفحه : ۳۲۰

را گواه آورده برای واقعه قیامت و آنچه مقدّمه قیام ساعت است از لرزش زمین و پراکنده‌گی اجزاء آن.

و مناسبت واقعه قیامت از لرزش زمین و غیره با آن موجوداتی که بآنها قسم یاد نموده شاید اینکه باشد که نظر بآنکه (کل مرکّب ینحل) لازمه تشکیل عالم طبیعت و محدودیّت آن اینکه است که بالاخره تمام موجودات طبیعی مندك و مضمحل گردد.

مفسرین گویند مقصود از (تَرجُفـ‌ الرّاجِفَـةُ) وقتی است که بصور اول اسرافیل زمین بشدت میلرزد و عالم خراب و جان داری در زمین باقی نمیماند و مقصود از جمله دوم (تَتبَعُهَا الرّادِفَةُ) صور دوم اسرافیل است و آن وقتی است که قیامت بر پا میگردد و مردگان همه زنده میگردند و نظر ببعض اخبار بعضی گویند بین نفخه اول و دوم چهل سال و بعضی گویند چهار صد سال طول میکشد لکن علم آن نزد خدا است.

و گویند (رجفه) صیحه بسیار عظیمی است مثل صدای رعد و غرّش آسمان که از هیبت آن زمین بشدّت میلرزد و از هم پراکنده و متلاشی میگردد و عقب آن نفخه دوم است که مرده‌ها زنده میشوند.

در بیان صور اسرافیل چنین فرموده وَ نُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَن فِي السَّماواتِ وَ مَن فِي الأَرضِ إِلّا مَن شاءَ اللّه ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخرى فَإِذا هُم قِيامٌ يَنظُرُون«۱» (مجمع البیان) قُلُوبٌ يَومَئِذٍ واجِفَةٌ، أَبصارُها خاشِعَةٌ

سخنان مفسرین در توجیه واجفه

(۱) واجفه یعنی شدید الاضطراب که در آن روز قلبها بشدت مضطرب و ترسناك است. (حسن و قتاده)

---

(۱) سوره زمر آیه ۶۸. نفخه دمیده میشود در صور پس بی‌هوش میگردد هر کس که در آسمان و زمین است مگر کسی را که خدا بخواهد پس از آن نفخه دیگری دمیده میشود پس ناگاه آنها ایستاده مینگرند.

صفحه : ۳۲۱

(۲) (واجفه) یعنی خائفه و مقصود اینکه است که در آن روز از هول قیامت قلبها مضطرب میگردد و بلرزه می‌آید. (إبن عباس) اینکه رأی بقرینه قوله تعالی (أَبصارُها خاشِعَةٌ) مناسب‌تر بنظر میآید که پس از لرزش زمین و ظهور قیامت قلبها از هول میلرزد و چشمها خاضع و ذلیل و از ترس بگودی فرو میرود.

يَقُولُونَ أَ إِنّا لَمَردُودُونَ فِي الحافِرَةِ در غرائب القرآن گفته حفر خاکی است که از قبر بیرون آرند قوله تعالی وَ كُنتُم عَلى شَفا حُفرَةٍ مِنَ النّارِ یعنی مکان محفور و پست و قوله تعالی أَ إِنّا لَمَردُودُونَ فِي الحافِرَةِ مثال کسی است که بر میگردد بآن جایی که آمده.

ظاهرا بیان حال منکرین معاد است که آنها از راه تعجّب یا سخریه چنین گویند آیا ما بعد از مردن دو مرتبه بر میگردیم بحالت اوّل.

أَ إِذا كُنّا عِظاماً نَخِرَةً، قالُوا تِلكَ إِذاً كَرَّةٌ خاسِرَةٌ نخره یعنی فارغه ما وقتی استخوان پوسیده گردیم چگونه ممکن است بحالت اول برگردیم و نیز گفتند اینکه برگشتن برای ما نفع و خاصیت ندارد بلکه زیان و خسران آور است گویا چنین گویند اگر محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم راست میگوید و ما بازگشت مینمائیم برای ما سودی نیست زیرا عمل شایسته‌ای نداریم پس اینکه باز گشتن بضرر ما تمام میشود.

فَإِنَّما هِيَ زَجرَةٌ واحِدَةٌ در معنى جواب انكار منكرين معاد است كه از روى انكار يا شك و ترديد گويد چگونه وقتى استخوان پوسيده شده‌ايم بازگشت مينمائيم پاسخ آنها است كه پديد شدن قيامت منوط بيك فرياد است كه از صور اسرافيل پديد ميگردد

صفحه : ۳۲۲

فَإِذا هُم بِالسّاهِرَةِ عرب بيابان ساده را ساهره نامد مفسّرين گويند ساهره نامى است از نامهاى زمين قيامت يا نام پشت زمين است كنايه از اينكه مرتبه كفّار چنان تنزل ميكند كه جاى آنان و قرارگاه آنها پشت زمين ميگردد و سخنان ديگر نيز در بيان ساهره از مفسرين نقل شده كه در بيان آن چندان فائده‌اى بنظر نمى‌آيد.

خلاصه بقرينه آيات جلو مقصود از ساهره همان زمين قيامت است كه تمام مردم در آن سعيد واحد مبعوث ميگردند.

هَل أَتاكَ حَدِيثُ مُوسى، إِذ ناداهُ رَبُّهُ بِالوادِ المُقَدَّسِ طُوى وادى در لغت موضعى را گويند كه آب در آن جريان دارد و جمع وادى اوديه است و آن را مجازا استعمال در مذهب و طريقه و نيز در ظرفيت كرده‌اند قوله تعالى (فَسالَت أَودِيَةٌ بِقَدَرِها) يعنى هر ظرفى بقدر توسعه خود آب ميگيرد شايد اشاره باين باشد كه قلوب در قبول انوار علم و معرفت تفاوت دارند بعضى براى گرفتن علم و معارف سعه و ظرفيّتشان زيادتر و بعضى كمتر است و در اينكه آيه مقصود از وادى مقدس طريق موسى عليه السّلام بوده بكوه طور براى مناجات و طور يا اسم است براى هر كوهى يا اسم كوه معينى است يا مقصود كوهى است كه احاطه بتمام دنيا دارد و باين معنى در قرآن بسيار آمده مثل وَ الطُّورِ وَ كِتابٍ مَسطُورٍ و امثال آن.

گويا خداوند بپيمبر خود اعلام ميكند و براى تسلّى حضرتش باو خبر ميدهد حكايت موسى عليه السّلام و فرعون را كه اگر طايفه قريش و غير آنها از كفار بتو آزار ميرسانند بدانكه تمام پيمبران چنين بودند و از جمله آنها موسى (ع) كه وقتى پروردگارش او را در وادى مقدّس كه بقرينه آيات ديگر كوه طور بوده و شايد وجه تقديس كوه طور براى اينكه است كه چنانچه گفته‌اند واقع بوده در زمينى كه در آن عبادت بت نشده و مشرك در آنجا وجود نداشته يا آن كوه محل عبادت بوده

صفحه : ۳۲۳

و بآن جا موسى (ع) خوانده شد بقوله تعالى إِنِّى أَنَا رَبُّكَ فَاخلَع نَعلَيكَ إِنَّكَ بِالوادِ المُقَدَّسِ طُوىً«۱» و مبعوث بپيغمبرى گرديد.

اذهَب إِلى فِرعَونَ إِنَّهُ طَغى حضرت موسى (ع) پس از مبعوث گرديدن بپيغمبرى مأمور گرديد برود نزد فرعون و تبليغ رسالت كند زيرا كه او طغيان و سركشى نموده و از حد خود تجاوز كرده و وى هم نسبت بمقام الوهيّت طغيان نموده بود و هم نسبت بخلق كه از هيچ نوع ظلم و ايذاء مخصوصا ببنى اسرائيل خود دارى نمينمود.

و از بعض عرفا است كه فرعون مردى بود عالم و حكيم و در مقام معرفت بحق تعالى نسبت بمقام صفات و افعال الهى عارف كامل بود و از مقام افعال گذشته بمقام صفات رسيده بود لكن چون بمرتبه فناء فى التوحيد نرسيده بود و صفا و ضيائى از قبل معرفت و تجلّى صفات و ظهور افعال الهى در او پديد نگرديده اينكه بود كه انانيّت و خوديّت وى او را از حق تعالى محجوب گردانيده و نسبت الوهيّت بنفس خبيث خود ميداد.

آرى انسان وقتى از چنگ قواى نفسانى و علايق مادّى با كوشش بسيار و مجاهده با نفس اندازه‌اى مستخلص گرديد و قدم از درياى وهم و آرزو و آمال طبيعى بالاتر گذاشت آن وقت ممكن است حقيقت و جوهر نفس مجردش از پس پرده قواى حيوانى تظاهر نمايد و خود را گوهر مجرد و محيط بر عالم طبيعت و ما فوق جسم و جسمانيات مشاهده نمايد لكن تا وقتى كه بمرتبه عبوديت نرسيده و خود را ببندگى نشناخته اگر در خود دانش و كمالى و نور و ضيائى و علوّ و مقامى مشاهده نمود و خود را ما فوق ماديات و موجودات طبيعى پنداشت مبتلا بغرور نفس ميگردد و منتظر است بندگان خدا وى را ببزرگى ستايش نمايند و مطيع

و منقاد امر وی گردند همین

---

(۱) سوره طه آیه ۱۲. بموسی ندا میرسد که منم پروردگار تو بکن کفش خود را که بوادی پاکیزه‌ای هستی که نامش طور است.

صفحه : ۳۲۴

است معنی تفرعن که مرتبه کامل آن را فرعون و آنهایی که در مرتبه او بودند ادعا مینمودند اینکه است که عجب و کبر در معنی یک مرتبه‌ای از شرک بشمار میرود.

اینجا جای لغزش اقدام است اینجا جایی است که بعضی از نفوس زکیّه توانسته‌اند قدم بالا نهند و از چنگ ابلیس لعین نجات یابند. هر عاقلی میداند هیچوقت مردمان ساده عادی دعوی بزرگی ندارند آنچه دعاوی باطل در عالم واقع گردیده ناشی از کسانی است که در انسانیت و دانش اندازه‌ای پیش رفته‌اند لکن وقتی بکمال انسانیت و مرتبه عبودیت نرسیده که خود را عبد ذلیل و در کمالات خود آینه مانند کمال ازلی را مشاهده کنند که از اینکه مقام عرفا تعبیر بفناء فی التوحید میکنند آن وقت غرور نفس آنان را بر اینکه میدارد که مرتبه و مقامی که فوق مرتبه آنها است مدّعی گردند و ضعفای بشر را اغوا نمایند شاید بر خودشان نیز امر مشتبه گردد و خود را منشأ امور و مستحق پیشوایی خلق پندارند.

فَقُل هَل لَکَ إِلی أَن تَزَکّی خطاب بحضرت موسی علیه السّلام است که برو نزد فرعون و بگو آیا میل و رغبت داری از کثافت کفر و شرک پاک گردی و از خود پرستی و انانیّت بدرایی و خود را از صفات نکوهیده تخلیه نمایی و بصفات روحانیین بیارایی.

از اینکه آیه هَل لَکَ إِلی أَن تَزَکّی دو مطلب توان استخراج نمود یکی قبول ایمان اجباری نیست باختیار و میل هر کسی بایستی قبول ایمان نماید چنانچه لا إِکراهَ فِی الدِّینِ شاهد بر اینکه است و دیگر دستور العمل است که بایستی در مقام ارشاد و هدایت بطریق حق با رفق و مدارا با مردم جاهل بیخرد بر آمد نه با عنف و سختی چنانچه وَ جادِلهُم بِالَّتِی هِیَ أَحسَنُ دلالت بر اینکه دارد که طوی در مقام هدایت خلق اقدام نما که آنان بطور دانستگی و میل و رغبت بدین حق در آیند

صفحه : ۳۲۵

وَ أَهدِیَکَ إِلی رَبِّکَ فَتَخشی و آیا میل داری رهبر تو گردم و راه‌نمایی نمایم تو را بسوی پروردگار تو تا آنکه او را بمقام الوهیّت و عظمت و خود را بفقر و احتیاج و بندگی بشناسی و هیبت و بزرگی او بر تو غالب گردد و مخالفت ننمایی یعنی تو را از کج روی و نفس پرستی برهانم و در طریق مستقیم توحید رهسپار گردی وقتی او را شناختی البته از هیبت و بزرگی او میترسی زیرا که ترس از خدا منوط بمعرفت و شناسایی او است چنانچه فرموده إِنَّما یَخشَی اللّهَ مِن عِبادِهِ العُلَماءُ«۱» فَأَراهُ الآیَةَ الکُبری آیه بمعنی علامتی است که ظاهر و هویدا باشد که از علم و ادراک آن ناشی گردد علم دیگر مثل اینکه اگر در راهی علامتی نصب شده باشد برای نشان دادن جاده و مکانی بمحض دیدن علم بآن مکان حاصل میگردد قوله تعالی إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ لِقَومٍ یُؤمِنُونَ در جای دیگر بَل هُوَ آیاتٌ بَیِّناتٌ فِی صُدُورِ الَّذِینَ أُوتُوا العِلمَ وَ کَأَیِّن مِن آیَةٍ فِی السَّماواتِ وَ الأَرضِ و غیر اینها که دلالت دارد که تمام آیات قرآنی بلکه تمام موجودات آفاقی و انفسی علامت ظاهر و بارزی است برای اثبات حق و حقانیّت اسلام.

و ظاهرا مقصود از آیت بزرگ در اینجا همان ید و بیضا بوده که پس از آنکه موسی (ع) مبعوث برسالت گردید و نیز مأمور گردید فرعون را هدایت نماید و سخنانی بین او و فرعون مطرح گردید و حضرتش وی را بتوحید و پرستش خدای یکتا دعوت نمود وقتی فرعون طلب دلیل نمود چنانچه قرآن خبر میدهد و گفت إِن کُنتَ جِئتَ بِآیَةٍ فَأتِ بِها إِن کُنتَ مِنَ الصّادِقِینَ«۲» آن وقت باراده حق تعالی عصایی که

---

(۱) سوره فاطر آیه ۲۵. همین است و جز اینکه نیست که میترسند از بندگان خدا علماء یعنی فقط علماءاند که از خدا میترسند.

(۲) سوره اعراف آیه ۱۰۲. فرعون بموسی گفت اگر تو در دعوی پیمبری صادقی نشانه و آیتی برای صدق مدعای خود بیاور.

صفحه : ۳۲۶

موسی (ع) در دست داشت اژدها گردید و فرعون با آن علمی که داشت فهمید که اینکه عمل یکی از آیات الهیست با اینحال حب ریاست و خود خواهی نگذاشت تصدیق نماید.

فَکَذَّبَ وَ عَصی، ثُمَّ أَدبَرَ یَسعی، فَحَشَرَ فَنادی، فَقالَ أَنَا رَبُّکُمُ الأَعلی فرعون نفسش بر عقلش غالب گردید انکار نمود و از موسی (ع) اعراض کرد و سعی و کوشش نمود آیات حقّانی را بپوشاند و در اطراف مملکت فرستاد و آنچه ساحر بود استحضار نمود چنانچه قرآن خبر میدهد که اطرافیان فرعون بوی گفتند ابعَث فِی المَدائِنِ حاشِرِینَ یَأتُوکَ بِکُلِّ سَحّارٍ عَلِیمٍ«۱» و اعلان نمود که منم پروردگار بزرگ شما و من بر تمام شما برتری و علوّ دارم و همگی بایست مرا پرستش نمائید و فریب موسی را نخورید که شما را بخدای دیگر دعوت میکند عمل او سحر است.

چون معجزه هر پیمبری بایستی ما فوق هنر و صنعت و عملی باشد که در آن وقت بین مردم شایع گردیده تا آنکه اهل خبره بفهمند که عمل معجزه غیر از عمل سحر است و بین معجزه و سحر را تمیز بدهند چنانچه در زمان موسی علیه السّلام علم سحر شیوع داشت و سحره بسیار بودند و در زمان مسیح علیه السّلام علم طب چنین بوده و در زمان سید ما محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ادبیات از قبیل علم تاریخ شعر فصاحت و بلاغت در گفتار و غیر اینها رواج داشته اینکه بود که معجزه مسیح (ع) مرده زنده کردن کور مادرزاد بینا نمودن و امثال اینها بوده و معجزه رسول خاتم قرآن مجید که در فصاحت و بلاغت در اوّلین و آخرین کسی یافت نشده و نمیشود که مثل آیه‌ای از قرآن بیاورد زیرا که در فصاحت و بلاغت ما فوق کلام بشری بشمار میرود و معجزه عمده حضرت موسی علیه السّلام ید و بیضاء بود و پس از آنکه سحره دانستند عمل موسی علیه السّلام از سنخ عمل آنان نیست اینکه بود که اذعان نمودند و اعتراف بگناه خود کردند و بخدای یگانه و رسالت حضرت موسی ایمان آوردند.

---

(۱) سوره شعراء آیه ۳۵ (بفرست در شهرها و آنچه ساحر هست جمع آوری نما [.....]

صفحه : ۳۲۷

فَأَخَذَهُ اللّهُ نَکالَ الآخِرَةِ وَ الأُولی إِنَّ فِی ذلِکَ لَعِبرَةً لِمَن یَخشی پس از آنکه برای فرعون از جانب خدا حجّت تمام گردید و آن لعین فهمیده و دانسته اعراض کرد و بر علیه موسی (ع) اقدام نمود و در مقام تکذیب و ایذاء او بر آمد آن وقت بکیفر اعمالش هم بنکبت دنیا که برود نیل غرق گردید و هم بنکبت آخرت که پس از غرق بآتش گرفتار گردید چنانچه فرموده أُغرِقُوا فَأُدخِلُوا ناراً«۱» و جسد پلید او را در رود نیل نگاه داشت چنانچه گویند هنوز بدن وی باقی مانده که برای دیگران عبرت و اندرز باشد و بدانند و بفهمند که فرعون با آن سلطنتی که داشت که مرم او را بخدایی پرستش مینمودند عاقبت آب بر وی استیلا نمود و او را خفه و از پا در آورد.

[سوره النازعات (۷۹): آیات ۲۷ تا ۴۶]

اشاره

أَ أَنتُم أَشَدُّ خَلقاً أَمِ السَّماءُ بَناها (۲۷) رَفَعَ سَمكَها فَسَوّاها (۲۸) وَ أَغطَشَ لَيلَها وَ أَخرَجَ ضُحاها (۲۹) وَ الأَرضَ بَعدَ ذلِكَ دَحاها (۳۰)
أَخرَجَ مِنها ماءَها وَ مَرعاها (۳۱)
وَ الجِبالَ أَرساها (۳۲) مَتاعاً لَكُم وَ لِأَنعامِكُم (۳۳) فَإِذا جاءَتِ الطّامَّةُ الكُبرى (۳۴) يَومَ يَتَذَكَّرُ الإِنسانُ ما سَعى (۳۵) وَ بُرِّزَتِ الجَحِيمُ
لِمَن يَرى (۳۶)
فَأَمّا مَن طَغى (۳۷) وَ آثَرَ الحَياةَ الدُّنيا (۳۸) فَإِنَّ الجَحِيمَ هِيَ المَأوى (۳۹) وَ أَمّا مَن خافَ مَقامَ رَبِّهِ وَ نَهَى النَّفسَ عَنِ الهَوى (۴۰) فَإِنَّ
الجَنَّةَ هِيَ المَأوى (۴۱)
يَسئَلُونَكَ عَنِ السّاعَةِ أَيّانَ مُرساها (۴۲) فِيمَ أَنتَ مِن ذِكراها (۴۳) إِلى رَبِّكَ مُنتَهاها (۴۴) إِنَّما أَنتَ مُنذِرُ مَن يَخشاها (۴۵) كَأَنَّهُم يَومَ
يَرَونَها لَم يَلبَثُوا إِلاّ عَشِيَّةً أَو ضُحاها (۴۶)

---

(۱) فرعون و فرعونيان برود نيل غرق شدند و بلافاصله داخل در آتش شدند يا مقصود اينكه است كه جسد آنان پس از غرق آتش گرفت چنانچه بعضى را رأى چنين است يا پس از مردن در عالم برزخ در آتش شدند و اينكه معنى مناسب‌تر بنظر مى‌آيد.

صفحه : ۳۲۸

(ترجمه)

آيا خلقت شما آدميان استوارتر و محكم‌تر است يا بناء آسمانها
كه سقف آنها را بلند گردانيده و بين آنها تسويه نموده،
و تاريك گردانيد شب او از شب خارج گردانيده روز روشن را،
و بعد از آفرينش آسمانها زمين را پهن گردانيده
و آب و گياه از زمين بيرون آورده
و براى استحكام آن كوه‌ها را بديد آورده
كه شما و چهارپايانتان از زمين بهره ببريد،
پس وقتى آمد واقعه كبرى قيامت،
و آن روزى است كه انسان متذكر ميگردد آنچه را كه از دنيا در آن سعى و كوشش نموده،
و بروز و ظهور ميكند جهنّم براى كسى كه ببيند،
و امّا كسى كه طغيان و سركشى نموده
و زندگى دنيا را برگزيده بر آخرت
محققا جهنّم جايگاه و مأوى او است،
و امّا كسى كه از بزرگى و مقام پروردگار خود بترسد و نفس خود را از هوا و هوس باز دارد،
محققا بهشت مأوى و آرامگاه او است،
اى پيمبر از تو سؤال ميكنند كه قيامت كى بر پا خواهد شد،
تو را چه كار است كه از آن بياد آرى،

بسوی پروردگار تو است منتهای آن،

وظيفه تو منحصر است به اينكه تهديد نمايى و بترسانى كسى را كه بترسد،

گويا قيامت روزى است كه آنها ميبينند كه همه عمر آنها يك شبى يا يك روزى بيش نبوده.

توضيح آيات

أَ أَنتُم أَشَدُّ خَلقاً أَمِ السَّماءُ بَناها، رَفَعَ سَمكَها فَسَوّاها در مقام تنبّه و تـذكّر منكرين الوهيّت و معاد بر آمده كه بشـر را متذكّر گرداند كه آيا خلقت شـما عظيم‌تر و در شدّت و قوّت وجود برتريد يا بناء و رفعت و تسويه بين كرات و تنظيم آسمانها يعنى شما وقتى بناى آسمانها و عظمت و بزرگى كرات و سيّارات و كهكشانها و تعادل و توازن و موازنه‌اى كه بين موجودات علوى

صفحه : ۳۲۹

و سفلى بر قرار است تحت نظر و بازرسى قرار داديد و در آن تأمّل نموديد و بجسم حقيقت بين در آنان نگريستيد و مشاهده نموديد كه چگونه تمامى موجودات متصل و مرتبط بيكديگرنـد كه گويا همگى يك وحدت تشكيل ميدهند و همه دست بدست يكديگر داده و انجام وظيفه ميدهنـد آن وقت خواهيـد بچشم دل ديـد كه يك قوه قاهره الهيه آنها را مسـخر نموده و تحت استيلاء و قهاريت خـود در آورده و هر يـك را در خور خود بكـارى وادار نموده تـا اينكه اينكه وحـدت جهـانى بوجود آمـده و نيز مييـابى سـر اينكه چگونه تمامى موجودات ارضى و سمائى بيك نظام حيرت بخشى و بيك قانون تخلّف ناپذيرى در گردش‌اند و انجام وظيفه ميدهند وقتى نظر خود را چنين بالا برديد البته خلقت خودتان كه جزئى از مجموعه عالم است كوچك بنظرتان مى‌آيد آن وقت بكوچكى و بى‌مقـدارى خود و بعظمت و بزرگوارى مبـدء و مربّى عالم اعتراف مينمائيـد و سـر اطاعت فرود مى‌آوريد و مى‌فهميد آن كسـى كه قـدرت داشـته اينكه بنـاى عالى و اينكه كاخ مجلل جهانى را از نيستى بهستى آورده البته قـدرت دارد كه بشـر را نيز پس از مرگ و تفرق اجزا در عالم ديگر حيات نوينى بوى عنايت نمايد و زندگانى تازه‌اى بوى كرامت فرمايد.

وَ أَغطَشَ لَيلَها وَ أَخرَجَ ضُحاها ظاهرا آيه نظر بعظمت و قوّت و شدّت وجود شمس دارد زيرا كه تاريكى شب و روشنى روز از قرب و بعد زمين نسبت بنيّر اعظم خورشيد پديد ميگردد.

وَ الأَرضَ بَعدَ ذلِكَ دَحاها در غريب القرآن گفته وَ الأَرضَ بَعدَ ذلِكَ دَحاهـا يعنى تنزّل داد آن را از مقر و جايگاهش مثل قوله تعـالى يوم ترجف الارض و الجبال و بمعنى جرى و كشانـدن است. (پايان) يعنى زمين را بعـد از خلقت آسـمانها گسترانيـده ممكن است اينكه بعديّت از

صفحه : ۳۳۰

حيث مقام و رتبه باشد و اشاره به اينكه مقام و عظمت آسمانها بالاتر و برتر از زمين است و شايد مقصود بعديّت زمانى باشد چنانچه ظاهر آيه همين است كه زمين را بعد از خلقت آسـمانها گسترانيده در چند موضع از قرآن مجيد تصـريح نموده كه آسـمانها و زمين بتدريج خلق شده‌اند إِنَّ رَبَّكُمُ اللّهُ الَّذِى خَلَقَ السَّماواتِ وَ الأَرضَ فِى سِتَّةِ أَيّامٍ(۱) در جاى ديگر يُدَبِّرُ الأَمرَ مِنَ السَّماءِ إِلَى الأَرضِ ثُمَّ يَعرُجُ إِلَيهِ فِى يَومٍ كانَ مِقدارُهُ أَلفَ سَنَةٍ مِمّا تَعُدُّونَ(۲) از اينكه ليـل و نهار را نسبت بآسـمان ميدهـد توان اسـتفاده نمود كه شايد مقصود از آسـمان در اينجـا خورشـيد است زيرا منشأ شب و روز خورشـيد است وَ الأَرضَ بَعدَ ذلِكَ دَحاها مشـعر بر اينكه است كه زمين از خورشـيد پديد گرديده چنانچه در علوم جديده نشان ميدهد زمين در ابتداى خلقت ذره‌اى بوده كه از خورشـيد جدا شده و بعد در اثر حركت سريع بتدريج گسترانيده شده و بصورت كنونى در آمده و اللّه اعلم باسرار كلامه.

أَخرَجَ مِنها ماءَها وَ مَرعاها، وَ الجِبالَ أَرساها در مقام امتنان بر بنی آدم بر آمده که از زمین بیرون آورد آب خوشگوار و گیاهان و نباتات از آن رویانیده و نیز زمین را محل سکونت انسان و چراگاه حیوانات قرار داده که در آن بیاسایند و آرامگاه خود قرار دهند و کوه‌ها را میخ زمین گردانیده که بتوانند در آن وسائل زندگانی خود را تهیه نمایند.

مَتاعاً لَکُم وَ لِأَنعامِکُم

---

(۱) سوره اعراف آیه ۵۲ بدرستی که پروردگار شما آن کسی است که خلق کرد آسمانها و زمین را در شش روز.

(۲) سوره سجده آیه چهارم تدبیر و تنظیم مینماید امور را از آسمان بسوی زمین پس بسوی او بالا میرود در روزی که مقدار آن روز هزار سال است از آنچه شما میشمارید. اینکه آیه از متشابهات قرآن بشمار میرود و علم او نزد خدا است.

صفحه : ۳۳۱

و اینکه ترتیب خلقت از پدید گردیدن شب و روز عقب یکدیگر و گسترانیدن زمین و استحکام آن بکوهها و جریان آب و روئیدن گیاهان تماما برای بهره برداری شما و چهار پایان شما است که خلقت چهارپایان نیز برای نفع بشر است.

ظاهر اینکه آیه چنین مینماید که تمام موجودات طبیعی برای بوجود آمدن انسان خلقت گردیده چنانچه در حدیث قدس خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است

(لولاک لما خلقت الافلاک)

برای وجود تو افلاک را خلق نمودم و بدلیل قوله تعالی ما خَلَقتُ الجِنَّ وَ الإِنسَ إِلّا لِیَعبُدُونِ که تفسیر شده به (لیعرفون) فائده وجود انسان معرفت بمبدء و عبادت او است و چون خداوند مستغنی و بی‌نیاز است از خلق (گر جمله کاینات کافر گردند بر دامن کبریائیش ننشیند گرد) نتیجه عبادت عاید خود انسان میشود تا اینکه مستحق فیض گردد و فیاضیت و فضل و کرم او ظاهر شود.

فَإِذا جاءَتِ الطَّامَّةُ الکُبری، یَومَ یَتَذَکَّرُ الإِنسانُ ما سَعی (طامّة الکبری) اشاره بواقعه قیامت و آن هول و اضطرابی است که از وقوع آن برای انسان روی میدهد و در آن روز متذکّر میگردد بآنچه در زندگانی دنیا عمل نموده از خوب و بد زیرا آنچه در باطن خود نهفته در معرض بروز و ظهور میرسد و آنچه در باطن و حقیقت او بالقوه موجود بوده در آن روز که یکی از نامهای او چنانچه قرآن کریم معرّفی نموده (الحاقه) است که روز قیامت حاق حقیقت و عین واقع است و آن روزی است که هر چیزی بفعلیت اخیر خود رسیده اینکه است که در آن روز صفحه نفس الامر که همان صحیفه اعمال است برای انسان ظاهر و مبرز میگردد.

وَ بُرِّزَتِ الجَحِیمُ لِمَن یَری بارز یعنی ظاهر مثل قوله تعالی وَ تَرَی الأَرضَ بارِزَةً یعنی ظاهرهٔ شاید مقصود اینکه است که جهنم در آن روز قیامت ظهور و بروز مینماید و چون ظهور مقابل خفا است چنین میشود که جهنم فعلا موجود و از نظرها مخفی است و در آن روز از مکمن غیب بیرون آید و در نظر بینندگان تظاهر نماید جهنمیان وقتی

صفحه : ۳۳۲

صحیفه نفسشان باز میشود و خود را آتش گران جهنم می‌بینند چنانچه در سوره بقره آیه ۲۲ فرموده فَاتَّقُوا النّارَ الَّتِی وَقُودُهَا النّاسُ وَ الحِجارَةُ أُعِدَّت لِلکافِرِینَ«۱» آن وقت جهنم را بعیان می‌بینند پس از اینکه آیه توان استفاده نمود که جهنم فعلاـ موجود است لکن انسان تا در اینکه جلباب طبیعت پیچیده شده برای وی ظاهر نیست و درش بروی جهنمیان بسته است نه بچشم می‌بینند و نه بقلب اذعان می‌نمایند لکن وقتی صفحه اعمال و افعال خود را مشاهده نمودند و فهمیدند کیفر و پاداش آنان جز آتش چیزی نیست گویا جهنم را در خود مشاهده مینمایند.

فَأَمّا مَن طَغى وَ آثَرَ الحَياةَ الدُّنيا طغى بمعنى طغيان آمده و كسى را طاغى گويند كه در خطاكارى از حد تجاوز نموده قوله تعالى وَ إِنّ لِلطّاغِينَ لَشَرَّ مَآبٍ إِنّ الإِنسانَ لَيَطغى و امثال اينكه آيات در قرآن مجيد بسيار آمده كه بهمين معنى استعمال شده.

و در اينكه مبارك آيه دو صفت كه سر آمد تمام صفات نكوهيده و پيش رو همه اوصاف مذمومه است بيان مى‌نمايد و اينكه دو صفت را از اوصاف جهنميان بشمار آورده و آنان را باين صفات معرفى مينمايد.

يكى (طغيان) اشاره به اينكه جهنمى كسى است كه از حدّ خود تجاوز نمايد و از زير حكم بيرون رود و فتنه و فساد بر انگيزد و آن كسى كه از فرمان حق تعالى بيرون رود و از اطاعتش سر پيچد و از حكم عقل و شرع بيرون رود چنين كسى طغيان نموده و وى را طاغى و ياغى گويند.

ديگر از اوصاف جهنميان اينكه است كه دنيا و حظوظ طبيعى را بر آخرت و حظوظات دنيوى را بر حظوظات روحانى و عقلانى بر مى گزينند و ترجيح ميدهند

---

(۱) بترسيد و بپرهيزيد از آتش آن چنانى كه آتش‌گرانه آن مردم و سنگ است كه براى كافرين آماده گرديده.

صفحه : ۳۳۳

و آخرت را بدنيا ميفروشند و عقل را پابند نفس قرار ميدهند.

فَإِنّ الجَحِيمَ هِيَ المَأوى كسى كه اينكه دو صفت ملكه او گرديد و در نفس وى رسوخ نمود البته مأواى و قرارگاه وى جهنم است زيرا چنين كسى لايق بهشت كه دار كرامت الهى و آرامگاه نيكان است نميباشد.

وَ أَمّا مَن خافَ مَقامَ رَبِّهِ وَ نَهَى النَّفسَ عَنِ الهَوى، فَإِنّ الجَنَّةَ هِيَ المَأوى (هوى) ميل نفسانى است بمقتضيات شهوانى و مأخوذ از هاويه و بمعنى سقوط و تنزل از مرتبه عالى بدانى است و ميل نفسانى را (هوى) گويند نظر به اينكه آن كس كه تابع شهوات گرديده هم از مقامات و شرافت دنيوى وى كاهيده ميگردد و هم در آخرت مقرّ او هاويه است كه يكى از اوصاف جهنم است اينكه است كه در مقام مذمت هوى پرستان از روى تعجب فرموده أ فَرَأَيتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلهَهُ هَواهُ«۱» مقابل دو صفت از صفات نكوهيده جهنميان دو صفت از صفات حميده و اوصاف پسنديده بهشتيان را تذكر ميدهد و بيان مينمايد كه اهل بهشت داراى دو صفتند.

يكى از عظمت و مقام و بزرگى پروردگارشان ترسناكند چون خوف و خشيت از هر چيزى منوط بشناسايى او است چنانچه فرموده إِنَّما يَخشَى اللّهَ مِن عِبادِهِ العُلَماءُ«۲» كسى كه خدا را بقهاريت شناخت از مخالفت و طغيان نمودن و آنچه باعث غضب پروردگار ميگردد و بآن مستحق عذاب ميگردد احتراز مينمايد و كسى كه خدا را بعظمت و اوصاف و صفات جلال و جمال شناخت هميشه از هيبت و عظمت او لرزان است و قدرت بر مخالفت او ندارد و لو فرضا تهديد بعذاب هم نشده

---

(۱) خطاب برسول اكرم است كه بطور اعجاب فرمود آيا تو ديده‌اى آن كسى را كه هواى خود را اله خود گيرد.

(۲) محقق و مسلم است كه فقط علماء از خدا ميترسند.

صفحه : ۳۳۴

بود همان معرفت بمقام الوهيّت كافى بود كه سر اطاعت فرود آورد و مطيع امر مولا گردد و بوظائف مرجوعه بخود اقدام نمايد.

و ديگر از اوصاف بهشتيان اينكه است كه نفس خود را از متابعت هوى باز ميدارند چنانچه گفته شد باز داشتن نفس از هوى و

هوس متفرع بر معرفت بمقام احدی است نفس انسان وقتی بمقام ایزدی معرفت پیدا نمود و خود را مقهور قهاریت او دانست البته خاضع میگردد و از میول نفسانی خودداری مینماید وقتی اینکه دو صفت حمیده ملکه انسان گردید بهشت مأوا و آرامگاه وی میگردد.

از بعضی مفسرین است که هوی عبادت از شهوات هفت‌گانه است که در کلام اللّه تعداد و شماره نموده زُیِّنَ لِلنّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ مِنَ النِّساءِ وَ البَنِینَ وَ القَناطِیرِ المُقَنطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَ الفِضَّةِ وَ الخَیلِ المُسَوَّمَةِ وَ الأَنعامِ وَ الحَرثِ«۱» و تمام اینها را تحت لعب و لهو قرار داده چنانچه در جای دیگر فرموده إِنَّمَا الحَیاةُ الدُّنیا لَعِبٌ وَ لَهوٌ«۲» و در اینجا تمامی را تحت معنی (عن الهوی) گردانیده. (پایان)

آری قوای نفسانی و طبیعی مایل و شایق بهمین اشیا است و اینهایند که آدمی را مشغول بخود نموده و از حق تعالی محجوب میگرداند لکن باید دانست که بطور کلی نمیتوان اینها را تحت لعب و لهو بشمار آورد زیرا که استفاده از طیبات بقدر لزوم و باندازه‌ای که مقدّمه حیات و رسیدن بسعادت اخروی و معرفت بمقام الوهیّت است خارج از لهو و لعب است بلکه محبت مفرط بآنها است که آدمی را بخود مشغول نموده و مانع از پیش رفت او است چنانچه در آیه حب و محبت اینکه مذکورات را از متاع دنیا بشمار آورده زیرا کسی که مشغول باینها گردید از حق و حقیقت دور میگردد لکن اصل دارایی اینها بقدر رفع ضرورت

---

(۱) سوره آل عمران آیه ۱۲. آراسته گردید برای مردم دوستی شهوات و خواهشهای نفسانی از زنان و پسران و مالهای بسیار که روی هم گذارده شده از طلا و نقره و اسبهای نشان‌دار و چهارپایان و زراعت.

(۲) سوره محمّد آیه ۳۸ همین است و غیر اینکه نیست که زندگانی دنیا بازیچه و بیهوده است.

صفحه : ۳۳۵

مانع از پیش رفت انسان نیست چگونه استفاده از اینکه موجودات را بطور کلّی توان داخل در لهو و لعب بشمار آورد در صورتی که وجود اینها و خلقت آنان برای استفاده انسان شده چنانچه در کلام اللّه فرمود هُوَ الَّذِی خَلَقَ لَکُم ما فِی الأَرضِ جَمِیعاً و نیز سرزنش مینماید کسانی را که طیبات را بر خود حرام نموده لکن برای جلوگیری از نفس بهیمی بایستی از متاع و حظوظات طبیعی باقلّ ما یقنع اکتفاء نموده و در تکمیلات نفسانی کوشش کرد.

یَسئَلُونَکَ عَنِ السّاعَةِ أَیّانَ مُرساها کفّار یا غیر آنها سؤال مینمودند که ساعت وقوع قیامت و قرارگاه آن در کجا و در چه وقت خواهد بود شاید کفّار از روی استهزاء و سخریه چنین سؤالی مینمودند زیرا وقتی اوصاف قیامت را مثل طامّهٔ الکبری، القارعه، و الصّاخهٔ و الحاقهٔ و غیر اینها از اوصافی که دلالت بر عظمت آن روز دارد میشنیدند و نفس خبیثشان امتناع از قبول آن مینمود اینکه بود که سؤال مینمودند قیامت چه وقت و در کجا و در چه محلّی تحقق پذیرد.

فِیمَ أَنتَ مِن ذِکراها، إِلی رَبِّکَ مُنتَهاها مفسّرین جمله اوّل را دو طور معنی کرده‌اند:

یکی خطاب بخود رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که تو در چه چیزی از یاد کردن ساعت قیامت و اشاره دارد بعظمت آن روز که تو را چه رسد که از آن روز یاد کنی بلکه علم آن نزد خدا است و تعیین وقت قیامت وظیفه تو نیست.

و دیگر (فیم) انکار سؤال آنها است که فقط وظیفه تو اینکه است که آنان را تهدید نمایی از عذاب و آنها را بشارت دهی ببهشت و در سؤال آنها فائده‌ای نیست یعنی سؤال از وقت وقوع قیامت فائده ندارد بازگشت تمام امور بسوی پروردگار تو است.

صفحه : ۳۳۶

و شاید اشاره باین باشد که وقوع و مستقر قیامت همان رجوع و بازگشت بسوی حق تعالی است که منتهای هر کمالی و فعلیّتی

بسوی کمال غیر متناهی و وجود ازلی سرمدی او است.

بیان دیگر شاید سؤال از جایگاه و محل قیام مردم بوده در قیامت نه از وقت وقوع آن و پاسخ آن چنین باشد که قیامت همان بازگشت بسوی پروردگار تو است إِلى رَبِّكَ مُنْتَهاها و نظیر اینکه آیه در قرآن مجید بسیار است مثل إِنَّ إِلى رَبِّكَ الرُّجعى إِنّا لِلّهِ وَ إِنّا إِلَيهِ راجِعُونَ که رجوع و بازگشت همه چیز بالخصوص افراد بشر بسوی پروردگار است (هو المبدء و المعاد) چنانچه معلوم است تمام موجودات سیر استکمالی میکنند و آن عشق غریزی که در هر موجودی نهفته وی را بسوی کمال لایق بخود میکشاند و کمال انسان در قوس صعود بقرب کامل مطلق و خیر اتم و وجود بحت احدی تحقق میپذیرد.

و هر فردی از بشر باعتبار جهات قابلی و استعدادی و آنچه دست قدرت ازلی در باطن وی بالقوه نهاده بعد از گذشتن از مراحل و منازلی که پیموده و جهات قابلی را بفعلیت رسانیده و در اطوار خلقت آنچه در باطنش مخفی بوده بمرتبه ظهور و بروز رسیده و وقتی بفعلیت اخیر خود میرسد سر انجام و مآل کار آن یا بسوی رحمت و رحمانیّت و رحیمیّت او است اگر از سعداء و نیکوکاران باشد یا سر انجام او بسوی غضب و اسم قهاریت و شدید العقاب و باقی اسمایی که دلالت دارد بر دوری از رحمت او است اگر از اشقیاء باشد.

مرحوم فیض رحمه اللّه در کلمات مکنونه چنین روایت میکند عربی از امیر المؤمنین علیه السّلام از نفس سؤال نمود که نفس چیست حضرت امیر علیه السّلام فرمود از کدام نفس سؤال میکنی عرب گوید ای مولای من مگر نفس متعدد است امیر علیه السّلام آری نفس نامیهٔ نباتیّهٔ نفس حسیّه حیوانیّه نفس ناطقهٔ قدسیه نفس الهیته ملکوتیّه.

صفحه : ۳۳۷

عرب، ای مولای من نفس نباتیه چیست، امیر علیه السّلام، قوه‌ای است که اصل آن طبایع چهارگانه (یعنی عناصر اربع) ابتداء ایجادش سقوط نطفه در رحم قرار گاهش کبد ماده‌اش اجزاء لطیف غذا عملش نموّ و ارتقا و سبب تشتّت و تفرق اجزاء آن اختلاف متولّدات و آنچه از آن تولید میگردد و نفس نباتیّه وقتی از جسم جدا گردید عود میکند و ممزوج میگردد باصل خود و مبدء خود (یعنی نفس کلی).

(عرب) ای مولای من نفس حیوانیّه چیست، امیر علیه السّلام قوه‌ای است فلکی و حرارت عزیزی اصلش و منشا ایجادش افلاک ابتداء ایجادش موقع ولادت جسمانی فعل و عملش حیات و حرکت و ظلم و تعدّی و کسب مال و پیروی شهوات دنیویّه محل قرارگاهش قلب و سبب جداییش از بدن اختلاف متولّدات یعنی (منحل شدن اجزاء بدن) و وقتی از بدن مفارقت نمود عود میکند و ممزوج میگردد باصل خودش پس صورتش معدوم میگردد و عملش باطل میشود و ترکیب وجودش مضمحل میگردد (عرب) ای مولای من نفس ناطقه قدسیّه چیست (امیر علیه السّلام) قوه‌ای است لاهوتی ابتداء ایجادش موقع ولادت دنیوی مقرّ و قرارگاهش علوم حقیقی دینی موادش تأییدات عقلی فعل و عملش معارف ربانی و سبب جداییش از بدن منحل شدن آلات جسمانی و وقتی از بدن مفارقت نمود عود میکند بآن جایی که از آن فرود آمده و عودش عود مجاورت است نه عود ممازجت (یعنی وقتی نفس ناطقه عود باصل خود نمود مثل نفس نباتی و حیوانی ممزوج باصل خود نمیشود بلکه مجاور و نزدیک باو میگردد.

(عرب) ای مولای من نفس لاهوتیه ملکوتیه چیست، امیر علیه السّلام قوه‌ای و جوهریست بسیط حیاتش ذاتی اصل وجودش عقل از عقل کلّی فرود آمده و از او دعوت میکند و بسوی او دلالت و اشارت میکند و وقتی شبیه باو گردید بازگشت بسوی او میکند و از او موجودات بوجود می‌آیند و تمام کمالات بازگشت باو

صفحه : ۳۳۸

دارند پس آن (ذات اللّه العلیا و شجره طوبی و سدرة المنتهی و جنة الماوی) کسی که او را شناخت دنبال هوی نمیرود و چیزی بر وی مشکل نمیگردد.

(عرب) ای مولای من عقل چیست (امیر علیه السّلام) عقل جوهری است دراک از جمیع جهات محیط بر اشیاء عارف بهر چیزی است قبل از وجودش و آن علت موجودات و غایت هر مطلبی است.

و در روایت دیگر کمیل سؤال از نفس مینماید امیر المؤمنین میفرماید از کدام نفس سؤال میکنی گوید آیا نفس متعدد است (امیر علیه السّلام) نفس چهار است نامیه نباتیّه حسیّه حیوانیّه ناطقه قدسیّه کلیه الهیّه و برای هر یک پنج قوه و دو خاصیت است قوای نباتی ماسکه جاذبه هاضمه دافعه مربیه و برای قوه نباتی دو خاصیت است زیاده و نقصان و منبعث از کبد میشود قوه حسیّه را نیز پنج قوه است شنیدن دیدن استشمام کردن چشیدن لمس نمودن و برای آن دو خاصیّت است رضا و غضب و منبعث از قلب است ناطقه قدسیه آن را نیز پنج قوه است فکر و ذکر علم حلم تنبّه و از مادهای منبعث نشده و آن شبیه‌ترین موجودات است بنفوس ملکیه و برای آن دو خاصیت است نزاهت و حکمت.

و نفس کلیه الهیه را نیز پنج قوه است بقاء در فنا نعیم در شقاء عزت در ذلت فقر در غنا صبر در بلاء و او را دو خاصیت است رضا و تسلیم مبداءاش خدا و بسوی او عود مینماید.

اینکه دو حدیث که مرحوم فیض نقل میکند اگر چه ظاهرا شاید سندش معتبر نباشد لکن از فقرات و سبک عبارت ممکن است مطمئن گردید که از دهان مولی امیر المؤمنین صادر گردیده.

و نیز فیض ره از کتاب غرر و درر از علی علیه السّلام روایت میکند که در وصف عالم علوی فرموده (صورتی است عاری از مادّه خالی است از قوه و استعداد تجلّی نموده در آن پروردگار او پس روشن گردیده و تلألؤ نموده و انداخته در هویت آن مثال

صفحه : ۳۳۹

خود را پس از او ظاهر گردیده افعال او و انسان صاحب نفس ناطقه خلق گردیده اگر با جواهر علل اوایل شبیه گردد و مزاجش معتدل گردد و اضداد از او مرتفع گردد شباهت پیدا میکند با سبعا شدادا یعنی با موجودات علوی ملکوتی.

خلاصه همان طوری که او جلّ و علا مبدء وجود و فعلیّت و کمال و بها هر موجودی است و تمامی موجودات از علویّات و سفلیّات که مانند حلقه‌های زنجیر بهم پیوند گردیده و هر یکی بقدر استعداد از مبدء وجود استفاده نور وجود مینماید و بفطرت و غریزه بسوی مبدء و آفریننده خود شتابانند و رو بکمال پیش میروند و استکمال مینمایند همین طور او منتهای کمال هر کاملی است که سر انجام هر کاملی بسوی کمال مطلق او است (إِلی رَبِّکَ مُنتَهاها) خلاصه از آیه چنین استفاده میشود که مبدء وجود و منتهای وجود یکی است بازگشت موجودات بسوی مبدء و پدید آورنده آنان است و قیامت جای بروز و ظهور کمال هر کاملی است که از کمال مطلق و فیّاض علی الاطلاق فیض گرفته و به اینکه جهت باو نزدیک گردیده.

إِنَّما أَنتَ مُنذِرُ مَن یَخشاها ای پیمبر اکرم فقط شأن و وظیفه تو اینکه است که انذار و تهدید نمایی از قیامت و عذاب آن کسانی را که میترسند.

شاید انذار و تبلیغ را اختصاص داده بکسانی که میترسند برای اینکه باشد که آنهایی که از قبل فقدان معرفت بمقام الوهیّت از خدا نمیترسند انذار و تهدید برای آنها نتیجه و فائده ندارد.

کَأَنَّهُم یَومَ یَرَونَها لَم یَلبَثُوا إِلّا عَشِیَّةً أَو ضُحاها اهل قیامت وقتی آن روز را مشاهده نمودند گمان میکنند که در دنیا زندگانی ننموده‌اند مگر شبی یا روزی.

صفحه : ۳۴۰

آری عالم دنیا نسبت بعالم قیامت و آخرت بسیار اندك و ناچیز بشمار می‌آید عالم فانی را چه نسبتی است بعالم باقی عالم مجاز را چه مناسبتی است بعالم حقیقت عالم هیولایی که علی الدوام در حرکت و حدوث و تغیر و تبدیل است و آنی بیک حال باقی نمیماند چنین عالمی را نتوان مقایسه نمود بعالم فعلیّت و عالم حیات عالم دنیا نسبت بعالم قیامت مثل خوابی و خیالی مانند چنانچه معصوم فرموده

(النّاس نیام فاذا ماتوا انتبهوا)

مردم خوابند وقتی مردند بیدار میگردند.

اینک جزء اوّل از دو جزو آخر قرآن از تفسیر کنز العرفان در علوم قرآن بپایان رسید پس از آن شروع بجزء آخر میشود.

بقلم:

کمترین خادمه‌ای از خدام آل رسول (ص) و کوچکترین ذره‌ای از ذراری بتول در روز سه شنبه چهارم شهر صفر المظفر ۱۳۸۱ هجری قمری مطابق با ۱۳۴۰ شمسی و هو الاول و الاخر و الظاهر و الباطن و هو بکل شیئی علیم

جلد پانزدهم

سورهٔ عبس

اشاره

مکیهٔ و هی اثنتان و اربعون آیهٔ سوره عبس در مکه معظمه فرود آمده و بعدد بصریان چهل و یک آیه است و بعدد کوفیان و مدنیان چهل و دو آیه و صد و سی کلمه و پانصد و سی حرف است و از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حدیث میکنند که فرموده هر کس سوره عبس را بخواند روز قیامت روی او خندان باشد و از امام جعفر صادق است که هر کس سوره عبس و تکویرا بخواند در بهشت در ظل رحمت خدا و کرامت او واقع میگردد و کفعمی گفته هر کس سوره عبس را با خود دارد در هر راهی که برود خیر می‌یابد و کسی که صدمه‌ای بچشمش رسیده سه روز روزی هفت مرتبه بخواند چشمش سالم میگردد و اگر خوانده شود بر چیزی که دفن کرده و فراموش نموده می‌یابد آن را

[سوره عبس (۸۰): آیات ۱ تا ۴۲]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ

عَبَسَ وَ تَوَلّی (۱) أن جاءَهُ الأَعمی (۲) وَ ما يُدرِيكَ لَعَلَّهُ يَزَّكّی (۳) أو يَذَّكَّرُ فَتَنفَعَهُ الذِّكری (۴)

أَمّا مَنِ استَغنی (۵) فَأَنتَ لَهُ تَصَدّی (۶) وَ ما عَلَيكَ أَلّا يَزَّكّی (۷) وَ أَمّا مَن جاءَكَ يَسعی (۸) وَ هُوَ يَخشی (۹)

فَأَنتَ عَنهُ تَلَهّی (۱۰) كَلّا إِنَّها تَذكِرَةٌ (۱۱) فَمَن شاءَ ذَكَرَهُ (۱۲) فِي صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ (۱۳) مَرفُوعَةٍ مُطَهَّرَةٍ (۱۴)

بِأَيدِي سَفَرَةٍ (۱۵) كِرامٍ بَرَرَةٍ (۱۶) قُتِلَ الإِنسانُ ما أَكفَرَهُ (۱۷) مِن أَيِّ شَيءٍ خَلَقَهُ (۱۸) مِن نُطفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ (۱۹)

ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ (۲۰) ثُمَّ أَماتَهُ فَأَقبَرَهُ (۲۱) ثُمَّ إِذا شاءَ أَنشَرَهُ (۲۲) كَلّا لَمّا يَقضِ ما أَمَرَهُ (۲۳) فَليَنظُرِ الإِنسانُ إِلی طَعامِهِ (۲۴)

أَنّا صَبَبنَا الماءَ صَبًّا (۲۵) ثُمَّ شَقَقنَا الأَرضَ شَقًّا (۲۶) فَأَنبَتنا فِيها حَبًّا (۲۷) وَ عِنَباً وَ قَضباً (۲۸) وَ زَيتُوناً وَ نَخلاً (۲۹)

وَ حَدائِقَ غُلباً (۳۰) وَ فاكِهَةً وَ أَبًّا (۳۱) مَتاعاً لَكُم وَ لِأَنعامِكُم (۳۲) فَإِذا جاءَتِ الصّاخَّةُ (۳۳) يَومَ يَفِرُّ المَرءُ مِن أَخِيهِ (۳۴)
وَ أُمِّهِ وَ أَبِيهِ (۳۵) وَ صاحِبَتِهِ وَ بَنِيهِ (۳۶) لِكُلِّ امرِئٍ مِنهُم يَومَئِذٍ شَأنٌ يُغنِيهِ (۳۷) وُجُوهٌ يَومَئِذٍ مُسفِرَةٌ (۳۸) ضاحِكَةٌ مُستَبشِرَةٌ (۳۹)
وَ وُجُوهٌ يَومَئِذٍ عَلَيها غَبَرَةٌ (۴۰) تَرهَقُها قَتَرَةٌ (۴۱) أُولئِكَ هُمُ الكَفَرَةُ الفَجَرَةُ (۴۲)

صفحه : ۳

[ترجمه]

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

عبوس کرد و رو برگردانید

وقتی که آن مرد نابینا حضورش آمد،

تو چه میدانی شاید او پاکیزه نفس باشد،

یا (بآیات قرآنی) متذکّر گردد و بوی نفع ببخشد،

آیا فقط کسی که متموّل و بی نیاز است

بایستی متعرض او گردی،

و وظیفه تو نیست مگر آن گه مردم را تزکیه کنی،

و امّا آن کس که با کوشش میدوید بسوی تو،

در حالی که میترسید،

تو از او اعراض می‌نمایی و متحمل او نمیگردی،

نه چنین است قرآن تذکّر و اندرزی است،

برای هر کس که بخواهد متذکّر گردد (و راه خیر پیش گیرد)،

آیات الهی در صحیفهای معزّز و محترم،

که بلند مرتبه و پاکیزه است،

بدستهای سفرای الهی

و نیکوکاران (نوشته شده)

مرده باد انسان چه چیز باعث شد که کافر گردید،

خداوند از چه چیز وی را آفرید،

از نطفه منی پس اندازه گیری و صورت بندی کرد،

پس از آن راه هدایت او را آسان نمود،

پس از آن وی را بمیرانید و داخل قبر گردانید،

پس از آن هر وقت

صفحه : ۴

مشیتش قرار گرفت او را زنده میگرداند،

چنين نيست كه (منكرين معاد گويند) چگونه بشر عمل نميكند بآنچه بوى امر نموده.

بايستى انسان نظر كند بسوى طعامش،

كه چگونه ما آب (باران را) فرو ريختيم،

و زمين را شكافتيم،

و از آن بيرون آورديم حبوبات،

و اشجار از انگور و رطب

و درخت زيتون و نخل خرما،

و باغهايى كه درختان

و ميوه‌هاى آن بهم پيچيده و محل چراگاه حيوانات است،

اينها براى اينكه است كه شما متمتع شويد و حيوانات شما بهره بردارند،

و وقتى آمد آن صداى بلند (صور اسرافيل)

آن روزى است كه از وحشت و هيبت آن روز مرد ميگريزد از برادرش

و مادرش و پدرش

و زنش و پسرش،

براى هر مردى در آن روز كار و شغلى است كه وى را مشغول خود ميگرداند،

در آن روز رويهايى است چون صبح روشن فروزان است،

و خندان و شادمانند،

و رويهاى گروهى افسرده غبار آلوده

تاريكى او را فرو گرفته،

آنان كافران و بدكارانند)

(توضيح آيات)

اشاره

عَبَسَ وَ تَوَلّى، أن جاءَهُ الأَعمى عبوس بمعنى لغوى صورت درهم كشيدن را گويند و آن در وقتى است كه شخص از امرى متنفر گردد (تولّى) بمعنى اعراض نمودن است در بيان وصف قيامت در سوره دهر آيه ۱۰ فرموده يَوماً عَبُوساً قَمطَرِيراً و اشاره باين است كه روز قيامت روزى است كه براى كفار بسيار سخت و ناگوار و روهاى آنها درهم كشيده چنانچه در جاى ديگر وَ وُجُوهٌ يَومَئِذٍ باسِرَةٌ يَومَ تَبيَضُّ وُجُوهٌ وَ تَسوَدُّ وُجُوهٌ كه اينكه آيات اشاره ببدحالى كفار است در قيامت و در شأن نزول آيه مفسرين دو طور توجيه نموده‌اند در اينكه آيه در شأن عبد اللّه بن ام مكتوم فرود آمده حرفى نيست لكن در اينكه كى نسبت باو عبوس نموده و از او اعراض كرده

صفحه : ۵

اعتراض برسول اکرم (ص) در باره عبد اللّه بن مکتوم

مشهور و معروف بین مفسرین چنین است که وقتی رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با جماعتی از متموّلین قریش صحبت مینمود عبد اللّه مکتوم نابینا بود و بزحمت خود را بحضرتش رسانید و ملتفت نبود که حضرت با جماعت و بزرگان قریش مثل عتبهٔ إبن ربیعه ابو جهل عباس و جماعت دیگر سخن میگوید مکرّر گفت (اقرئنی و علّمنی ممّا علّمک اللّه) از آنچه خدا بتو تعلیم نموده چیزی بمن بیاموز و چون حضرت مولع و مصرّ بود بر اسلام آوردن آن کافرین و در باره اسلام با آنان صحبت مینمود و نیز نخواست آنها بگویند تابعین محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مردمان کور و نابینایند اینکه بود که روی مبارک از وی گردانید و از جواب سؤال او خوداری نمود آن وقت اینکه آیات خطاب آمیز فرود آمد گویند پس از آن هر وقت حضرتش عبد اللّه را میدید بوی احترام میگذاشت و میفرمود

(مرحبا بمن عاتبنی فیه ربی)

جماعتی از مفسرین را رأی بر اینکه است که مقصود رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نیست زیرا چنین صفاتی لایق بمقام قدس آن بزرگوار نمیباشد در صورتی که در شأن او است وَ إِنَّکَ لَعَلی خُلُقٍ عَظِیمٍ«۱» و آیه دیگر وَ لَو کُنتَ فَظًّا غَلِیظَ القَلبِ لَانفَضُّوا مِن حَولِکَ«۲» و نیز از آنچه از احادیث معلوم میشود عادت رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بر اینکه نبوده که کسی را از خود و لو کافر باشد براند چه جای دوستان بلکه گویند اینکه تنفّر و عبوس از مردی بوده که در نزدیکی پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نشسته بود وقتی عبد اللّه مکتوم را دید خود را جمع کرد و از او اعراض نمود و اینکه (عَبَسَ وَ تَوَلّی) را بصیغه ماضی غائب آورده شاهد بر اینکه است که مقصود خود رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نیست و گر نه بایستی بصیغه مخاطب آید که تو چنین کردی از صادق آل محمّد علیه السلام روایت شده که اینکه آیه در مذمّت مردی از بنی امیّه فرود آمده که وی نزد پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نشسته بود وقتی ام مکتوم آمد

---

(۱) و محققا تو علو و برتری داری و دارای خلق بزرگی میباشی

(۲) خطاب برسول اکرم ص است که اگر تو سخت (و غلیظ القلب) یعنی سخت دل باشی مردم از اطراف تو پراکنده میگردند

صفحه : ۶

از وی نفرت نمود و عبوس کرد و از او رو گردانید اینکه است که خدا از او حکایت میکند (عَبَسَ وَ تَوَلّی) لکن سیاق آیه بدلالت آیات بعد چنین میرساند که مقصود شخص رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و چنین عملی منافی با مقام عصمت و حسن اخلاق آن بزرگوار نیست زیرا که حضرتش امر مهمتر که اسلام آوردن اینکه اشخاص که از رؤساء قوم بشمار میرفتند بوده و در نظر مبارکش چنین مینموده اگر اینان قبول اسلام نمایند تابعین آنها نیز قبول اسلام مینمایند.

و عتاب نمودن حق تعالی شاید از جهت شأنیت ام مکتوم و امثال آن بوده و اینکه پیمبر خود را متنبّه گرداند که مبادا چنین اشخاصی را برای فقر و نابینایی بآنها بی اعتنایی نمایی و بمتمولین و رؤساء برای ثروت و ریاست آنها احترام گذاری إِنَّ أَکرَمَکُم عِندَ اللّهِ أَتقاکُم وَ ما یُدرِیکَ لَعَلَّهُ یَزَّکّی، أَو یَذَّکَّرُ فَتَنفَعَهُ الذِّکری ای رسول اکرم تو چه میدانی شاید همین شخص نابینا إبن مکتوم از صحبت نمودن با تو و فرا گرفتن علوم تزکیه شود و از کثافات نفسانی طاهر گردد و بموعظه تو متّعظ شود و پند گیرد و از کثافات نفسانی بیرون آید و طاهر گردد و منتفع شود اشاره به اینکه غرض تو اصلاح جامعه و هدایت نمودن براه حقّ و حقیقت است شاید سخنان تو در متمولین و جاه طلبان اثر نکند و در اینکه شخص و امثال آن از کسانی که مستعد و مهیااند برای درک سعادت اثر کند

أَمّا مَنِ استَغنی، فَأَنتَ لَهُ تَصَدّی چون مسلم و معلوم است که حضرت نظر بتمول و مال و مقام کسی نداشت بلکه او (رحمهٔ للعالمین) بود و نقل میکنند که مکرّر میفرموده سیاه و سفید و غنی و فقیر نزد من یکسانند گویند وقتی دست مبارکش در دست غلام سیاهی بود تا وقتی که آن غلام دست حضرتش را رها ننمود دست خود را نگاهداشت زبان حال

صفحه : ۷

آن بزرگوار اینکه است

(ما برون را ننگریم و قال را

ما درون را بنگریم و حال را)

آری اولیای خدا نظر بظاهر ندارند نقطه نظر آنها باطن و حقیقت است إِنَّ أَکرَمَکُم عِندَ اللّهِ أَتقاکُم نصب العین آنان است متقی‌ترین مردم در نظر آنان گرامی‌ترین مردم بشمار میروند پس از اینکه بیان معلوم میشود مقصود از عَبَسَ وَ تَوَلّی در آیه چنانچه ظاهر آیه چنین می‌نماید خطاب بخود حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باشد و اشاره باین باشد که تو در صورتی که از اینکه متموّلین بینیاز میباشی چه جا دارد که بر صحبت نمودن با آنها اهتمام نمایی و بآن شخص نابینا بی اعتنایی کنی و ممکن است گفته شود و لو آنکه ظاهرا خطاب بپیمبر اکرم است لکن مقصود تنبیه دیگران است که متموّلین را بر فقراء ترجیح ندهند خلاصه آیه اشاره باین دارد که بایستی در تبلیغ رسالت همه را بیک چشم نگاه کنی و بعضی را برای تموّل یا ریاست و مقام بر مردمانی که فاقد اینکه جهات مادی میباشند برتری و مزیّت ندهی وَ ما عَلَیکَ أَلّا یَزَّکّی وظیفه تو فقط تبلیغ و پاک نمودن مردم است از خباثت کفر و راه نمودن آنان بجاده مستقیم اسلام و شاید اشاره باین باشد وقتی تو تبلیغ رسالت نمودی و بآنچه از طرف خدا مأمور بانجام آن گردیده‌ای از عهده وظیفه خود برآمده‌ای دیگر خود را بزحمت مینداز در سوره یونس آیه (۹۸- ۹۹) وَ لَو شاءَ رَبُّکَ لَآمَنَ مَن فِی الأَرضِ کُلُّهُم جَمِیعاً أَ فَأَنتَ تُکرِهُ النّاسَ حَتّی یَکُونُوا مُؤمِنِینَ«۱»

---

(۱) اگر مشیت و خواسته پروردگار تو قرار گرفته بود تمام اهل زمین ایمان می‌آوردند تو کجا توانی بجبر و باکراه مردم را مؤمن گردانی

صفحه : ۸

وَ ما کانَ لِنَفسٍ أَن تُؤمِنَ إِلّا بِإِذنِ اللّهِ وَ یَجعَلُ الرِّجسَ عَلَی الَّذِینَ لا یَعقِلُونَ«۱» آل عمران آیه ۸۲۱ لَیسَ لَکَ مِنَ الأَمرِ شَیءٌ أَو یَتُوبَ عَلَیهِم أَو یُعَذِّبَهُم فَإِنَّهُم ظالِمُونَ و امثال اینکه آیات بسیار است که وظیفه رسول خود را تعیین مینماید وَ أَمّا مَن جاءَکَ یَسعی، وَ هُوَ یَخشی، فَأَنتَ عَنهُ تَلَهّی (من) موصوله مقصود همان إبن ام مکتوم است که چون نابینا بود با زحمت و مشقّت بسیار خود را بخدمت حضرتش رسانیده و گویند او از کسانی بود که خوف الهی بر قلب او مستولی گردیده بود وقتی خدمت رسید از آن وله و اضطرابی که داشت و چشم نداشت که ببیند حضرت در چه کاری مشغول است اینکه بود که مصاحبه آنها را نیز ملتفت نشد مکرّر سؤال نمود و حضرت برای اینکه مکالمه و مصاحبه با آنها را قطع نکند از وی اعراض نمود آن وقت عبد اللّه مکتوم شکسته دل گردید و شاید برای تسلّی دل او اینکه آیه فرود آمد که دلش خوش شود زیرا و لو آنکه پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم (رحمهٔ للعالمین) بود لکن پروردگار عالم (ارحم الراحمین) است آری رحمت و شفقت و تمام اوصاف نیک اولیای الهی قطره‌ای است از دریای فیض و رحمت غیر متناهی مبدء و پدید آورنده موجودات و آنان مظاهر و نماینده بعض اوصاف الهی میباشند.

كَلّا إِنَّها تَذكِرَةٌ، فَمَن شاءَ ذَكَرَهُ (كلّا) كلمه ردع است (ها) در آنها ظاهرا اشاره بقرآن است اشاره به اینكه قرآن تذكّر و اندرزی است برای كسانی كه بخواهند از قبل تعلیمات قرآنی راه سعادت و رستگاری خود را پیدا نمایند و در آن سلوك نموده و بكمال انسانیّت فائز گردند در بسیاری از آیات بعبارات مختلف بپیمبر گرامی (ص) خود تذكّر

---

(۱) و هیچ نفسی نیست كه ایمان آرد مگر برخصت خدا و رجس و پلیدی را مقرر و قرار داده شده برای كسانی كه عقل خود را بكار نمیبندند

صفحه : ۹

میدهد إِن عَلَیكَ إِلَّا البَلاغُ فقط وظیفه تو تبلیغ رسالت است و اینكه مردم را بوعد و وعید متذكر گردانی و آیات قرآنی را برای آنان بخوانی هر كس خواهد راه سعادت خود را پیش گیرد لازم نیست خود را بزحمت اندازی هر كس بدستورات قرآن عمل نمود فائز گردید و هر كس روی گردانید بشقاوت ابدی گرفتار گردید عمل هر كسی اگر خوب است بنفع خودش تمام میشود و اگر بد است آن نیز بضرر خودش تمام میگردد.

فِی صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ، مَرفُوعَةٍ مُطَهَّرَةٍ، بِأَیدِی سَفَرَةٍ، كِرامٍ بَرَرَةٍ صحف جمع صحیفه و هر شیئی بازی را صحیفه نامند چنانچه صحیفة الوجه صورت باز را گویند و نیز مكتوبات را صحائف نامند و كتابهای آسمانی را صحف نامند (صُحُفِ إِبراهِیمَ وَ مُوسی) یَتلُوا صُحُفاً مُطَهَّرَةً فِیها كُتُبٌ قَیِّمَةٌ در روایت ابی نصر سؤال میكند از ابی عبد اللّه در قوله تعالی صُحُفِ إِبراهِیمَ وَ مُوسی كه مقصود از صحف چیست فرمود آن لوحها و مكتوباتی بوده كه بابراهیم و موسی فرود آمده.

آیات قرآنی یا مطلق آیات الهی در صحیفهای مجلّل و معزّز و محترم ثبت گردیده كه آن صحیفها بسیار بلند مرتبه و در مقام عالی و پاك و پاكیزه و خالی از هر دنس و كثافتی است كه بدستهای سفرای الهی و گرامیترین مخلوقات نوشته شده ظاهرا مقصود از صحف در اینجا قرآن است كه در لوح محفوظ یا در صحف انبیاء كه طاهر از لوث طبیعت است لا یَمَسُّهُ إِلَّا المُطَهَّرُونَ بدست سفرای الهی و آنها ملائكه‌ای میباشند كه واسطه در وحیند یا ملائكه‌ای كه واسطه‌اند بین خدای تعالی و مخلوقاتش ثبت گردیده و در شأن كرام الكاتبین سه صفت در اینكه آیه تذكر میدهد:

(اوّل) آنان را سفیر نامید و در معنی سفیر دو قول است یكی گفته نویسندگان و ابراز كنندگان امور از مكمن غیب بمرتبه شهود و عیان را سفیر نامند.

صفحه : ۱۰

دیگری گفته سفراء ملائكه‌ای میباشند كه حامل وحیند و واسطه بین خدا و پیمبرانند.

(دوم) آن ملائكه را توصیف نموده بسفیر كه آنان گرامی و موجودات شریف و بزرگ مرتبه میباشند.

(سوم) آن ملائكه نیكوكار و متّصف باوصاف حسنه میباشند.

قُتِلَ الإِنسانُ ما أَكفَرَهُ، مِن أَیِّ شَیءٍ خَلَقَهُ، مِن نُطفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ، ثُمَّ السَّبِیلَ یَسَّرَهُ، ثُمَّ أَماتَهُ فَأَقبَرَهُ، ثُمَّ إِذا شاءَ أَنشَرَهُ در غریب القرآن چنین گوید (فقدّره) با تشدید اعطای قدرت است مثل اینكه گویند (قدّرنی اللّه) خدا بمن توانایی داد بر فلان عمل و تقدیر نمودن خدا بدو معنی آمده یكی بعطا نمودن قدرت و دیگر قرار دادن اشیاء را بر مقدار مخصوص و وجه مخصوص بآنطوری كه حكمت اقتضاء نموده و اشاره بمعنی اول دارد قوله تعالی مِن نُطفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ و اشاره بمعنی دوم دارد قوله تعالی وَ الَّذِی قَدَّرَ فَهَدی یعنی عطا نمودیم بوی آنچه را كه سزاوار بآن بود و هدایت نمودیم وی را بقدری كه لایق آن بود در جای دیگر وَ مَن قُدِرَ عَلَیهِ رِزقُهُ

یعنی تنک کردیم بر او رزق او را و در جای دیگر یَبسُطُ الرِّزقَ لِمَن یَشاءُ وَ یَقدِرُ که در اینکه دو آیه و امثال آن (قدر) بمعنی تنگی رزق آمده.

گویا در مقام تعجب برآمده که انسانی که از نطفه متعفن گندیده خلق شده و در ظلمت رحم اعضاء و اجزاء بدن وی اندازه گیری شده و پس از تکمیل بدنش طریق بیرون آمدن او را آسان گردانیده و بوی توانایی عطا نموده یا بنا بر گفته بعضی طریق حق و باطل را بوی فهمانیده و پس از آن میمیرد و داخل قبر میگردد و آن وقتی که مشیت حق تعالی قرار میگیرد وی را محشور میگرداند با اینکه حال چگونه کفران میورزد.

صفحه : ۱۱

خلاصه در مقام توبیخ و سرزنش انسانست که آدمی که حالش چنین است که اوّلش آب گندیده و آخرش مردار متعفن گردیده چه جای آن دارد که اظهار ترفّع و بزرگ منشی و تفرعن نماید و سر اطاعت و فرمانبری برای ولی‌نعمت خود فرود نیاورد کَلّا لَمّا یَقضِ ما أَمَرَهُ (کلّا) کلمه ردع است چنین نیست که منکرین معاد گمان کرده‌اند که آدمی بمردن فانی میگردد و بهمین گمان فاسد حیات چهار روزه دنیا را غنیمت میشمارد و دنبال هوی و هوس نفسانی را گرفته و خود را بدرک (اسفل سافلین) طبیعت پرتاب مینماید.

فَلیَنظُرِ الإِنسانُ إِلی طَعامِهِ، أَنّا صَبَبنَا الماءَ صَبًّا، ثُمَّ شَقَقنَا الأَرضَ شَقًّا فَأَنبَتنا فِیها حَبًّا صب الماء در لغت بمعنی ریختن آب است از بالا بپائین قوله تعالی فَصَبَّ عَلَیهِم رَبُّکَ سَوطَ عَذابٍ یُصَبُّ مِن فَوقِ رُؤُسِهِمُ الحَمِیمُ شاید اشاره باستیلاء و ریزش عذاب است برای کفّار و از علی علیه السّلام است که در وصف خودش فرموده (کنت علی الکافرین صبّا) یعنی شدیدا.

چون در اول مرتبه انسان راهی ندارد برای شناسایی مبدء و معاد خود مگر از طریق آثار که در اثر مؤثر و در حادث محدث و در مخلوق خالق هویدا است فقط یک قدری تدبّر و اعمال نظر لازم دارد اینکه است که در اینکه آیات در مقام تذکّر بشر برآمده.

که انسان عاقل البته بایستی نظر کند و تدبّر بنماید و وضعیت پیدایش معاش خود را بچشم عقل بنگرد و ببیند چگونه آب باران را بشدّت بر زمین ریزش گردانیدیم پس از آن زمین را شکافتیم و از آن گیاهان و اشجار و نباتات و انواع و اقسام حبوبات را بیرون آوردیم.

صفحه : ۱۲

وَ عِنَباً وَ قَضباً، وَ زَیتُوناً وَ نَخلًا و نیز از زمین درخت انگور و درخت زیتون و نخل خرما رویانیدیم شاید نظر بمنافع اینکه اشجار باشد که اینان را تخصیص بذکر داده چون منافع اینها زیادتر و استرزاق از آن بیشتر میسّر است مخصوصا انگور و زیت که در انگور چه فایده‌های بسیار و در زیت چه خواص بیشماری است.

وَ حَدائِقَ غُلباً، وَ فاکِهَهً وَ أَبًّا (حدائق) باغی را گویند که درختان سطبر کهن در آن سر بهم و درهم پیچیده باشند (غلبا) جمع اغلب و بمعنی غلظت است و در مقام امتنان بر بنی آدم بر آمده که برای انسان چنین باغها و اشجار و درختان میوه‌دار مهیّا گردانیده و برای چهار پایان آنها قصب و غیره از علفزارها آماده نموده.

مَتاعاً لَکُم وَ لِأَنعامِکُم و تمام انواع و اقسام نعمتهای گوناگون برای شما و چهارپایان شما از زمین رویانیده برای آنکه شما از آنها بهره بردارید.

الغلل بمعنی لغوی آبی را گویند که بین درختان جریان دارد و در مطلق قید و بند نیز استعمال شده مثل قوله تعالی خُذُوهُ فَغُلُّوهُ«۱» إِذِ الأَغلالُ فِی أَعناقِهِم«۲» چنانچه آدم بخیل را (مغلول الید) یعنی دست بسته گویند وَ لا تَجعَل یَدَکَ مَغلُولَهً إِلی عُنُقِکَ«۳» وَ قالَتِ

اليَهُودُ يَدُ اللّهِ مَغلُولَةٌ«۴» إِنّا جَعَلنا فِى أَعناقِهِم أغلالًا«۵»

---

(۱) در وصف عذاب جهنميان است كه بگيريد آنان را و در قيد و بند كنيد

(۲) شايد اشاره باين باشد كفار گردنشان بسته شده و نتوانند سر بالا كنند و آيات الهى را بنگرند [.....]

(۳) خطاب بحضرت رسول است كه خود را دست بسته نگاه مدار

(۴) يهود گفتند دست خدا بسته و نتواند كارى انجام دهد بسته باد دستهاى آنها

(۵) ما قرار داديم در گردن آنها غلها

صفحه : ۱۳

فَإِذا جاءَتِ الصَّاخَّةُ، يَومَ يَفِرُّ المَرءُ مِن أَخِيهِ، وَ أُمِّهِ وَ أَبِيهِ، وَ صاحِبَتِهِ وَ بَنِيهِ (الصّاخة) صور اسرافيل است و بمناسبت آنكه هنگام خرابى عالم چنان صدايى از صور بلند ميشود كه گوشها را كر ميكند اينكه است كه صاخّه ناميده شده يعنى هنگام چنين صدايى و آن روزيست كه از هول و اضطراب انسان از نزديكان خود كه با آنان آميزش داشته مثل برادر، مادر، پدر، زن، فرزند از هول جان ميگريزد.

و اينكه فرار نمودن از فرزند را در آخر همه ذكر نموده شايد اشاره باين باشد كه شدّت هول و اضطراب در آن روز بدرجه‌اى ميرسد كه مرد از فرزند و پسرش كه محبوب‌ترين موجودات نزد وى بشمار ميرود وى را ميگذارد و از هول جان فرار ميكند و اينكه آن وقتى است كه انسان در منتهى درجه اضطراب و ترس رسد كه حتّى از اولادش نيز بگريزد.

لِكُلِّ امرِئٍ مِنهُم يَومَئِذٍ شَأنٌ يُغنِيهِ اشاره به اينكه در آن روز هر كسى مشغول خود و در بند اعمال و افعال خود ميباشد از همسر رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم سوده چنين روايت ميكنند كه گفت از رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم شنيدم فرمود روز قيامت مردم برهنه و ختنه نكرده و لگام بدهن آنها بسته تا بگوش آنها با چنين حالى وارد محشر ميگردند سوده گفت گفتم يا رسول اللّه اگر مردم برهنه باشند عورت آنان نمايان گردد و بعورت يكديگر نظر كنند آن وقت حضرت اينكه آيه را خواند لِكُلِّ امرِئٍ مِنهُم يَومَئِذٍ شَأنٌ يُغنِيهِ (ابو الفتوح رازى) وُجُوهٌ يَومَئِذٍ مُسفِرَةٌ ضاحِكَةٌ مُستَبشِرَةٌ وَ وُجُوهٌ يَومَئِذٍ عَلَيها غَبَرَةٌ تَرهَقُها قَتَرَةٌ گويند (قتره) گردى است كه از هوا فرود آيد (غبره) گرديست كه از زمين بلند شود.

اشاره به اينكه در قيامت مردم دو دسته شوند بعضى رويهاى آنان بشّاش و خندان و روشن و نورانى و بعضى رويهاى آنان آلوده و گرد زده و گرفته و سياه گرديده در

صفحه : ۱۴

سوره آل عمران آيه ۱۰۲ يَومَ تَبيَضُّ وُجُوهٌ وَ تَسوَدُّ وُجُوهٌ در آن روزى كه سفيد و نورانى گردد رويهايى و سياه گردد رويهايى.

آرى دلى كه در اينكه عالم از جرم معاصى زنگ گرفته و سياه و تاريك گرديده در قيامت كه (تبلى السّرائر) ناميده شده و هر چيزى كه در باطن مخفى گرديده بمعرض ظهور و بروز ميرسد اثر آن در صورت پديدار ميگردد.

ببين آيات معجز نماى قرآن را كه وقتى آيات را با هم جمع نموديم چگونه در اينكه آيات مختصر از مبدء طبيعى انسان گرفته تا مآل امر وى كه عالم قيامت باشد و مراحل و منازلى كه براى استكمال وى بايستى در بين سير نمايد و از عالمى بعالمى و از نشئه‌اى بنشاه ديگرى كه دست قدرت ازلى الهى وى را تحوّل و انتقال ميدهد كه آنچه در باطن او بطور قوّه و استعداد نهاده بمرتبه ظهور و بروز رسد بطور وضوح بيان مينمايد از اوّل پيدايش طبيعى وى در پشت پدر كه نطفه قذر گنديده بود تا ورود او بعالم رحم و

تحوّلات او تا صورت انسانيّت بخود گرفته و در اينكه عالم دنيا پا نهاده و طريق زندگانى طبيعى را بوى آزموده و نعمتهاى بى اندازه براى وى مهيّا گردانيده تا آنكه پس از رسيدن بفعليّت اخير خود تحول و انتقال نمايد از اينكه عالم دنيا بعالم قبر و پس از آن تحول و انتقال ديگرى نمايد بعالم قيامت كه مآل امر وى و آخرين سير استكمالى وى است در اينكه آيات ببهتر بيانى و شيرين‌تر كلامى مندرج گردانيده كه اولش نطفه و آخرش اگر سعادت وى را يارى كند وقتى است كه در آخرين سير خود بفعليّت اخير خود رسيده و آنچه در استعداد او بوده فعليّت و تحقّق پذيرفته آن وقت با روى نورانى روشن كه خبر از روشنى ضمير او ميدهد و قلب مملو از معرفت و محبّت الهى در جوار قرب ايزد متعال ساكن ميگردد.

فَتَبارَكَ اللّهُ أَحسَنُ الخالِقِينَ ولى متأسفانه انسان قدر خود را نميداند و آن گوهر گرانبهايى كه دست ازلى در حقيقت روحانى وى بوديعه گذارده كه بوى ميتوان حيات هميشگى و سعادت

صفحه : ۱۵

سرمدى بر خود تأمين نمايد برايگان از دست ميدهد و بسير قهقرايى خود را رو سياه و بجهنّم كه ناشى از دورى رحمت او است سرنگون مينمايد.

أُولئِكَ هُمُ الكَفَرَةُ الفَجَرَةُ اشاره به آنهاييست كه در قيامت با روى گرفته غبار آلوده وارد محشر ميگردند كه آنان كفّار و فجار ميباشند كه سياهى كفر و فسقشان از باطن بظاهر سرايت نموده و صورتهاى آنان را تاريك و گرفته گردانيده.

صفحه : ۱۶

سورة التكوير

اشاره

اينكه سوره مكى است و در مكّه فرود آمده و بيست و هشت آيه و صد و چهارده كلمه و پانصد و سى و سه حرف است.

عبد اللّه عمر از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين روايت نموده كسى كه سوره تكوير را قرائت نمايد وقتى صحيفه اعمال باز ميگردد خدا او را رسوا نميكند و هر كس خواهد مرا در قيامت ببيند سوره تكوير را قرائت كند و بروايت كفعمى كسى كه اينكه سوره را براى دو چشمش بخواند چشمش قوّت گيرد و رمد و غشاوت از چشمش زائل گردد.

سورة التكوير مكية و هى تسع و عشرون آية

[سوره التكوير (۸۱): آيات ۱ تا ۲۹]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ

إِذَا الشَّمسُ كُوِّرَت (۱) وَ إِذَا النُّجُومُ انكَدَرَت (۲) وَ إِذَا الجِبالُ سُيِّرَت (۳) وَ إِذَا العِشارُ عُطِّلَت (۴)

وَ إِذَا الوُحُوشُ حُشِرَت (۵) وَ إِذَا البِحارُ سُجِّرَت (۶) وَ إِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَت (۷) وَ إِذَا المَوؤُدَةُ سُئِلَت (۸) بِأَيِّ ذَنبٍ قُتِلَت (۹)

وَ إِذَا الصُّحُفُ نُشِرَت (۱۰) وَ إِذَا السَّماءُ كُشِطَت (۱۱) وَ إِذَا الجَحِيمُ سُعِّرَت (۱۲) وَ إِذَا الجَنَّةُ أُزلِفَت (۱۳) عَلِمَت نَفسٌ ما أَحضَرَت (۱۴)

فَلا أُقسِمُ بِالخُنَّسِ (۱۵) الجَوارِ الكُنَّسِ (۱۶) وَ اللَّيلِ إِذا عَسعَسَ (۱۷) وَ الصُّبحِ إِذا تَنَفَّسَ (۱۸) إِنَّهُ لَقَولُ رَسُولٍ كَرِيمٍ (۱۹)
ذِى قُوَّةٍ عِندَ ذِى العَرشِ مَكِينٍ (۲۰) مُطاعٍ ثَمَّ أَمِينٍ (۲۱) وَ ما صاحِبُكُم بِمَجنُونٍ (۲۲) وَ لَقَد رَآهُ بِالأُفُقِ المُبِينِ (۲۳) وَ ما هُوَ عَلَى الغَيبِ بِضَنِينٍ (۲۴)
وَ ما هُوَ بِقَولِ شَيطانٍ رَجِيمٍ (۲۵) فَأَينَ تَذهَبُونَ (۲۶) إِن هُوَ إِلّا ذِكرٌ لِلعالَمِينَ (۲۷) لِمَن شاءَ مِنكُم أَن يَستَقِيمَ (۲۸) وَ ما تَشاؤُنَ إِلّا أَن يَشاءَ اللّهُ رَبُّ العالَمِينَ (۲۹)

صفحه : ۱۷

(ترجمه)

بنام ايزد هستى بخش صاحب رحمت عام و خاص

هنگامى كه آفتاب گرفته شود،

و ستارگان تيره گردند،

و كوه‌ها بحركت آيند،

و شتران آبستن رها گرديده شوند،

و وحوش و پرندگان محشور شوند

و هر نفسى با هم جنس خود بپيوندد،

و در آن هنگام سؤال كرده شود،

كه طفل بيگناه را بچه جرم كشتيد،

و هنگامى كه صحيفه اعمال باز شود،

و آسمان كنده شود،

و جهنّم افروخته گردد،

و بهشت ببهشتيان نزديك گردد،

آن وقت حاضر ميگردد بر هر كسى (آنچه را در خود اندوخته)

چنين نيست (كه كافران گمان كرده‌اند) قسم بستارگان رجوع كننده،

و پنهان ميشوند،

قسم بشب هنگامى كه تاريك ميگردد،

قسم بصبح آن وقتى كه دم ميزند و طلوع ميكند،

اينكه قرآن سخن فرستاده بزرگوار است،

كه صاحب قوّت و عظمت و صاحب عرش محكم است

كه مطيع و فرمانبردار و امين است،

كه رفيق شما (يعنى رسولى كه فرستاده شده بسوى شما است) ديوانه نيست،

و محققا او امين وحى (يعنى جبرئيل را) در افق ظاهر مشاهده نمود،

و او چنين نيست كه امور غيب را بپوشاند

(و قرآن کلام خداست) و سخن شیطان رانده شده نیست)
پس ای مردم کجا میروید.
نیست قرآن مگر پند و اندرزی برای نفع تمام عالمیان،
از آن کسانی که از شما بخواهند راه راست پیش گیرند و استقامت نمایند،
و نمیخواهند مگر آنچه خدا پروردگار عالمیان بخواهد

(توضیح آیات)

اشاره

إِذَا الشَّمسُ کُوِّرَت، وَ إِذَا النُّجُومُ انکَدَرَت، وَ إِذَا الجِبالُ سُیِّرَت، وَ إِذَا العِشارُ عُطِّلَت (تکویر) در لغت بمعنی تلفیف و پیچیدگی بطور استداره است مثل عمّامه (انکدار) منقلب شدن چیزی است بطوری که اعلای وی بگردد با سفل او یعنی

صفحه : ۱۸

سرنگون گردد اینکه است که گفته‌اند (نعوذ باللّه من الحور بعد الکور) در مفردات لغت گفته (کور الشیء ادارته و کور الشمس دور زدن و پیچیدگی بعض از آن است ببعض دیگر مثل پیچیدن عمّامه قوله تعالی یُکَوِّرُ اللَّیلَ عَلَی النَّهارِ وَ یُکَوِّرُ النَّهارَ عَلَی اللَّیلِ اشاره بجریان خورشید است در محلّ طلوع و نقض شدن شب بروز و روز بشب.
(عشار) جمع عشراء و آن شتر مادّه‌ای است که ده ماه آن تمام شده باشد برای توضیح آیات مختصری از تفسیر مجمع البیان را ترجمه مینمایم:
خدای متعال از قیامت و شدّت آن خبر میدهد و آن را باوصافی معرفی مینماید (۱) إِذَا الشَّمسُ کُوِّرَت وقتی که ضوء خورشید و نور آن تمام شود و تاریک و مضمحل گردد (إبن عباس و ابی مجاهد و قتاده) (۲) (کوّرت) خورشید مثل اینکه تیر بآن خورد می‌افتد (ابو صالح و ربیع بن خثیم) (۳) (کوّرت) ضوء و روشنایی خورشید در خودش پیچیده میشود مثل عمّامه که درهم پیچیده میگردد و دیگر نور فشانی نمیکند و خداوند نور دیگری احداث مینماید.
وَ إِذَا النُّجُومُ انکَدَرَت وقتی که ستارگان از محل خود سقوط نموده و متفرق میگردند مثل اینکه پرنده از هوا سقوط نماید (انکدرت) کدر در لغت ضدّ صفا است مثل اینکه گویند زندگانی فلانی کدر است (و الکدورات) مخصوص برنگ و آب است که گویند رنگ فلان چیز یا رنگ فلان آب کدر و کدورت پیدا نموده و در تغیر نیز استعمال شده.
(۲) (انکدرت) یعنی تغیّرت از کدورت و جرمیّت تغییر مینماید (مجاهد) وقتی اینکه آیه را بآن آیه که فرموده إِذَا الکَواکِبُ انتَثَرَت یعنی وقتی که ستارگان متفرق گردیدند با هم جمع نمودیم تفسیر اوّل بهتر و اولیتر بنظر میآید

صفحه : ۱۹

وَ إِذَا الجِبالُ سُیِّرَت وقتی کوه‌ها در زمین سیران مینمایند هَباءً مَنثُوراً میگردند آن وقت مثل سرابی مینماید مثل قوله تعالی وَ سُیِّرَتِ الجِبالُ وَ إِذَا العِشارُ عُطِّلَت وقتی شترهای باردار بار خود را بزمین گذارند و از جبائی است که مقصود از عشار ابر است که دیگر باران از آن ریزش نمیکند وَ إِذَا الوُحُوشُ حُشِرَت وقتی که حیوانات وحشی محشور میشوند برای آنکه هر کدام از آنان بر دیگری

ستم نموده مظلوم از ظالم انتقام کشد و نیز بعوض آلامی که بحیوانات رسیده نعمتهایی بآنها تفضّل نماید بعضی گفته‌اند پس از آنکه حیوانات بحق خود رسیدند فانی میگردند.

وَ إِذَا البِحارُ سُجِّرَت (سجّرت) یعنی دریاها پر میگردد و درهم ریزش میکند بطوری که تمام دریاها یکی میگردد مثل قوله تعالی وَ إِذَا البِحارُ سُجِّرَت

سخنان مفسرین در تفسیر سجرت

(۱) ریخته میگردد آبهای شیرین در آبهای شور تا آنکه دریاها پر میگردد (۲) (سجّرت) یعنی فجرّت جریان مینماید آب شور در آب شیرین بطوری که تمامی آبها یکی میگردد و دیگر تعدّد و تکثری بین آنان باقی نمیماند (مجاهد و مقاتل و ضحاك) (۳) دریاها خشك میگردد بطوری که گویا قطره‌ای در آن آب نبوده و دریاها بجای آب آتش میشود (إبن عباس حسن) (۴) دریاها عوض آب پر میگردد از قیح و صدید و آن چرك و كثافاتی است که از بدن جهنمیان ریزش میکند و مقصود از دریا دریای جهنّم است زیرا در آن وقت دیگر دریایی نیست (جبائی)

صفحه : ۲۰

وَ إِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَت

(سخنان مفسرین در توجیه زوجت)

(۱) هر یک از افراد بشر با هم شکل خودش که اهل جهنّم باشد یا اهل بهشت جفت میگردد زیرا که مقصود از نفوس نفوس بشر است و گاهی از حقیقت انسان تعبیر بروح میشود (إبن عباس مجاهد حسن) (۲) ارواح برمیگردند باجسامشان و روح با بدن جفت میگردد و زنده میشود (عکرمه، شعبی، ابی مسلم) (۳) هر یک از افراد بشر قرین میگردد با آنچه در دنیا با وی بوده غاوی که عملش اغوا بوده با آن کسی که وی را اغوا نموده انسان باشد یا شیطان (جبائی) (۴) بعضی گفته‌اند نفوس صلحا از مؤمنین قرین میگردند با حور العین و ممکن است معنی عامی از آیه استفاده شود یعنی نفوس بشر در قیامت با تمام اشیاء قرین میگردد یعنی شامل هر چیزی میگردد و بآن سعه وجودش محیط و مستولی بر اشیاء میشود و اللّه اعلم.

هر چیزی که با چیز دیگر قرین گردید آن چیز را زوج گویند مثل نر و مادّه در حیوانات قوله تعالی فَجَعَلَ مِنهُ الزَّوجَینِ الذَّکَرَ وَ الأُنثی و هر چیزی که جفت و قرین هم باشند آن را نیز زوج نامند و قوله تعالی سُبحانَ الَّذِی خَلَقَ الأَزواجَ وَ مِن کُلِّ شَیءٍ خَلَقنا زَوجَینِ اطلاق اینکه آیات شامل میگردد هر چیزی که ترکیب شده باشد از اشیایی و چون تمام موجودات مرکب و نظام وجودشان بهمان است که از اضدادی ترکیب یافته پس باین اعتبار زوجیّت بر همه صادق آید.

وَ إِذَا المَوؤُدَةُ سُئِلَت، بِأَیِّ ذَنبٍ قُتِلَت یعنی دختری که زنده بگور کرده‌اند و در زمان جاهلیّت بنا بر اینکه بوده که زن هنگام وضع حملش گودالی مهیّا مینمودند و سر آن گودال می‌نشسته اگر

صفحه : ۲۱

مولود دختر بود خاك بر آن گودال میریخته و اگر پسر بود او را بیرون می‌آورده و تربیت می‌نموده. (إبن عباس) و مقصود از

(سئلت) توبيخ و سرزنش قاتل طفلست كه بچه گناه طفل نوزاد را بزير خاك پنهان كرده‌ايد.

وَ إِذَا الصُّحُفُ نُشِرَت صحف اعمال كه بدست ملائكه كتاب نوشته شده از آنچه انسان در مدت زندگانيش از خير و شر نموده باز ميشود و منتشر ميگردد.

صحف و صحيفه چيز باز منبسط را گويند مثل اينكه كسى كه صورتش باز و گرفتگى ندارد او را عرب (صحيفة الوجه) نامد و در آيه ظاهرا اشاره باين دارد كه اول چيزى كه در قيامت ظهور و بروز مينمايد نشر صحف اعمال است كه از مكمن سرّ و باطن ظهور و بروز مينمايد و منتشر ميگردد.

وَ إِذَا السَّماءُ كُشِطَت آسمان از محل و موضع خود جدا ميگردد مثل پوستى كه از دانه جدا ميشود و بعضى گفته‌اند كشطت يعنى قلع مثل اينكه سقف از محلّ خود جدا گردد وَ إِذَا الجَحِيمُ سُعِّرَت وقتى كه آتش جهنّم شعله‌ور مى‌گردد و بر شدت و حرارتش افزوده ميشود بعضى را رأى چنين است كه سعّرت، اشاره بآتش غضب خدا است كه در آن وقت درياى غضب الهى نسبت بگنهكاران بتلاطم ميآيد.

وَ إِذَا الجَنَّةُ أُزلِفَت بهشت با نعمتهايش باهلش نزديك ميگردد و حسرت اهل جهنّم زياد ميشود عَلِمَت نَفسٌ ما أَحضَرَت

صفحه : ۲۲

آن وقت هر نفسى دانا ميشود بآنچه در خود ذخيره نموده يا صحيفه اعمال حاضر ميگردد.

على بن ابراهيم تفسير آيات را اينطور نموده إِذَا الشَّمسُ كُوِّرَت ميگردد شمس سياه و ظلمانى وَ إِذَا النُّجُومُ انكَدَرَت ضوء و روشنايى ستارگان تمام مى گردد وَ إِذَا الجِبالُ سُيِّرَت كوهها طورى ميشود كه گمان ميشود جامد و خشكيده است وَ إِذَا البِحارُ سُجِّرَت درياها بـا هم جمع ميگردد و همه آتش ميگيرد وَ إِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَت يعنى بـا حور العين تزويـج ميكننـد در روايت ابى جـارود از أبى جعفر (ع) است كه اهـل بهشت بـا خيرات حسـان زنهاى مؤمنات دنيا ازدواج ميكننـد و كفّار با هر يك از آنها شـيطانى قرين ميگردد وَ إِذَا المَوؤُدَةُ سُئِلَت دخترانى كه اعراب در زمان جاهليّت زنده زير خاك ميكردند.

و علىّ بن ابراهيم بسـند متصل از جابر و او از أبى جعفر عليه السّلام روايت ميكند كه اينكه آيه وَ إِذَا المَوؤُدَةُ سُـئِلَت بِأَىِّ ذَنبٍ قُتِلَت راجع بمحبّت و مودّت بـا ما سؤال ميشود. (پايان) در اينكه آيات دوازده علامت براى پديـد شـدن قيامت بيان نموده كه ظاهرا شـش علامت آن مقدّمه وقوع قيامت است و شش علامت آن حين وقوع قيامت ظاهر ميگردد.

آن شـش علامتى كه قبل از وقوع قيامت پديد ميگردد «۱» پيچيدگى خورشيد «۲» گرفتگى ستارگان «۳» سيران و پراكندگى كوهها «۴» بار انـداختن شتران «۵» جمع شـدن حيوانات وحشـى از شـدت هول خرابى عالم «۶» آتش گرفتن درياهـا كه اينكه شـش علامت هنگام خرابى عالم و اضمحلال عالم دنيا ظاهر ميگردد.

از بعض مفسّرين است كه موقع خرابى عـالم مردم بعـادت معهود مشـغول خريـد و فروش و امور عـادى ميباشـند كه ناگـاه مى‌بينند خورشيد گرفته شـد و با ستارگان درهم پيچيده گرديد در اينكه فكر باشـند چه واقعه‌اى رخ داده مى‌بينند كوه ها پراكنده گرديد و مثل گرد در هوا متفرق شد آن وقت جنّيان در آدميان گريزند

صفحه : ۲۳

و آدميان پناه بپريان برنـد حيوانات وحشـى و پرنـدگان با هم جمع گردنـد جنّيان با آدميان از هول باين طرف و آن طرف ميدونـد و مى‌بينند درياها را آتش گرفته در آن وقت آسمان و زمين شكافته ميگردد و بادى ميوزد همه هلاك ميگردند ابى بن كعب آن شش علامتى كه هنگام وقوع قيامت ظاهر ميگردد (۱) وَ إِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَت نفس عود ببـدن ميكنـد و نفس و بدن جفت ميگردند در آن

وقت موقع سؤال میشود (۲) وَ إِذَا المَوؤُدَةُ سُئِلَت شاید اشاره باین باشد که در مقام توبیخ اول سؤالی که میشود اینکه است که طفل بی گناه را چگونه کشتید و ظاهرا اینکه سؤال اطلاق دارد منحصر بکسانی نیست که دخترهای خود را زنده در گور می‌کردند هر کس که باعث اعدام مولودی شود بهر شکل و ترتیبی که باشد مورد سؤال و مجازات واقع میگردد.

(۳) وَ إِذَا الصُّحُفُ نُشِرَت در آن وقت صحیفه اعمال بنی آدم منتشر میگردد و مثل ملخ چنانچه در جای دیگر اشاره نموده پراکنده می‌گردد.

«۴» إِذَا السَّماءُ کُشِطَت آسمان از جای خود کنده می‌گردد شاید اشاره باین باشد که در آن وقت آسمان تبدیل می‌گردد بآسمان قیامت چنانچه در جای دیگر در وصف قیامت دارد یَومَ تُبَدَّلُ الأَرضُ غَیرَ الأَرضِ وَ السَّماواتُ«۱» سوره ابراهیم آیه ۴۹ در جای دیگر وَ السَّماواتُ مَطوِیّاتٌ بِیَمِینِهِ سوره زمر آیه ۶۷ «۵» وَ إِذَا الجَحِیمُ سُعِّرَت آن وقت است که آتش جهنّم شعله‌ور می‌گردد و اهل خود را فرا می‌گیرد.

«۶» وَ إِذَا الجَنَّةُ أُزلِفَت بهشت باهلش نزدیک می‌گردد و بهشتیان در بهشت

---

(۱) روزی که تبدیل میگردد زمین بغیر زمین و آسمانها که شاید مقصود اینکه باشد که وقتی آسمان و زمین و عالم دنیا خراب گردید صورت همین آسمانها و زمین تبدیل میگردد بعالم آخرت که قیامت از ماده همین عالم تأسیس گردد

صفحه : ۲۴

که دار رحمت الهی است واقع می‌گردند.

پس از آنکه تمام اینکه امور واقع گردید آن وقت عَلِمَت نَفسٌ ما أَحضَرَت هنگام آن میرسد که هر فردی از بشر یا هر ذی نفسی دانا گردد بآنچه در باطن و سریره خود ذخیره نموده و اینکه آیه نظیر آیات دیگری است مثل قوله تعالی یَومَ تَجِدُ کُلُّ نَفسٍ ما عَمِلَت مِن خَیرٍ مُحضَراً«۱» و شاید خصوصیّت علم انسان بآنچه در نفس خود اندوخته و حضور آن نزد او در آن وقت برای اینکه باشد که هر نفسی و هر فردی در آن وقت بفعلیّت اخیر خود رسیده و جهاتی که در وی بالقوه موجود بوده بمرتبه فعلیّت و بروز و ظهور میرسد زیرا که دیگر حالت منتظره‌ای برای وی باقی نمانده هر قدر ممکن بود کمال یابد در مدت راه نوردی و سیر او از اول پیدایش وی در عالم طبیعت تا مآل امر وی در عالم قیامت بانتها رسیده دیگر آنجا جای استکمال نیست بلکه جای فعلیّت و نتیجه گرفتن است و چون منتهای کمال انسان جهات علمیّه و مرتبه دانش او است اینکه است که وقتی بفعلیت اخیر خود میرسد اوّل چیزی که بر وی پدید میگردد علم و دانش او است بآن اعمالی که کرده و آن ملکات و کمالاتی که بان فعلیّت پیدا نموده و نتیجه و آثاری که بر آنها مترتب گردیده که تماما بمرتبه شهود و عیان میرسد آری کسی که در امر خلقت قدری تدبّر نماید و بنظر عبرت نشآت و عوالم بشری را بازرسی کند بر وی ظاهر میگردد سرّ اینکه وقتی عالم طبیعت فانی گردید و عالم قیامت بروز و ظهور نمود لَیسَ لِلإِنسانِ إِلّا ما سَعی از کمالاتی که کسب نموده و ملکات و محسناتی که در خود اندوخته و اعمال و فضایلی که با خود برداشته تماما با آثار و خصوصیّات هر یک یک تماما بیکصورت وحدانی نزد وی جلوه‌گر میگردد زیرا در آن وقت انسان جامع تمام کمالات و دارای کل قوی و مشاعر و محیط بتمام عوالم ما دون خود میگردد و اول او متصل میگردد باخر او و ظاهر او بباطن او و از آنچه در راه نوردی خود کسب کرده چیزی از وی

---

(۱) روزی که مییابد هر کسی آنچه عمل نموده از خوبی و اعمالش نزد او حاضر و هویدا میگردد

صفحه : ۲۵

مفقود نمیگردد مگر جهاتی که نسبت بانها بالقوه بوده که وقتی بفعلیت رسید ثابت میگردد.

از اینجا معلوم میگردد سرّ اینکه عالم قیامت تغیّر و تبدّل و مرض و پیری و مرگ ندارد و نیز زوال پذیر نیست و سرّش اینکه است که هر چیزی وقتی بکمال و فعلیّت وجودش رسید دوام می‌یابد و عالم قیامت عالم فعلیّت انسان است که آنچه در باطنش مخفی بوده ظاهر می گردد.

فَلاٰ أُقسِمُ بِالخُنَّس، الجَوارِ الکُنَّس (خنّس) بمعنی لغوی جمع خانس و بمعنی ستر است و کنّس جمع کانس و کنایس منزل حیوانات وحشی است مثل آهو و غیر آن و شیطان را خنّاس گویند زیرا که هنگام ذکر خدا فرار میکند و مخفی میگردد و قرآن از وی خبر میدهد الخَنّاسِ الَّذِی یُوَسوِسُ فِی صُدُورِ النّاسِ از أمیر المؤمنین علیه السّلام روایت می کنند که فرموده مقصود از (الجوار الکنس) نجوم و ستارگان پنج گانه زحل، مشتری، عطارد، زهره، مریخ میباشد.

و اینکه ستارگان را مورد قسم قرار داده که قسم باین ستارگان وقتی بر میگردند و پنهان می‌شوند مثل اینکه گفته میشود آهو در کنیس خود پنهان گردید و اینکه مقصود از پنهان شدن ستارگان چیست شاید اشاره بآنوقتی است که ستارگان تحت روشنی خورشید پنهان می گردند خلاصه قسم یاد می‌فرماید بستاره گان وقتی که رجوع و بازگشت می کنند یعنی پس از طلوع غروب می کنند یا تحت روشنایی خورشید مخفی می گردند و دیده نمی‌شوند.

وَ اللَّیلِ إِذا عَسعَسَ (عسعس) از لغات اضداد است قسم بشب وقتی رو می کند و عالم تاریک

صفحه : ۲۶

می گردد و پست می کند و آن وقتی است که طلوع فجر نمایان می گردد وَ الصُّبحِ إِذا تَنَفَّسَ قسم بصبح وقتی طلوع می کند و نظر بروح و نسیم لطیفی که در صبح میوزد صبح را توصیف بتنفّس نموده إِنَّهُ لَقَولُ رَسُولٍ کَرِیمٍ در تفسیر علی بن ابراهیم آیه اشاره به اینکه شأن و منزلت آن رسول بسیار عظیم و بزرگ است مکین مطاع امین اینکه سه فضیلت و منزلتی است که خداوند اختصاص برسول خود داده که باحدی از انبیاء مثل آن را عطا ننموده و نیز علی بن ابراهیم بسند متصل از ابی بصیر و او از ابا عبد اللّه چنین روایت می کند که قوله تعالی ذِی قُوَّةٍ یعنی جبرئیل که نزد عرش مکین است (ثَمَّ أَمِینٍ) یعنی رسول اللّه که او مطیع و مطاع است نزد حق تعالی و امین است روز قیامت وَ ما صاحِبُکُم بِمَجنُونٍ یعنی رسول اللّه دیوانه نبود در اینکه منصوب نمود علی بن ابی طالب را بخلافت و پیشوایی خلق. (پایان) خداوند دو آیت بزرگ خلقت که یکی راجع بستارگان و طلوع و غروب آن و ظاهر گردیدن و پنهان شدن آنان باشد و دیگر پی در پی آمدن شب و روز که نظام خلقت منوط بآنها است مورد سوگند قرار داده که قرآن کلام فرستاده بزرگوار است در اینجا نکته‌ای بنظر میرسد چون باید مناسبت باشد بین قسم و آنچه قسم برای اثبات آن یاد می‌شود شاید اینکه برای حقّانیت قرآن طلوع و غروب ستارگان و شب و پس از آن تنفّس صبح را مورد سوگند و شاهد صدق قضیّه قرار داده سرّش اینکه باشد که چون زمان قبل از اسلام که آن را زمان جاهلیت می‌نامیدند دنیا مثل شب از ظلمت جهل و بی خردی و وحشی گری تاریک بوده و قرآن مانند صبح صادق

صفحه : ۲۷

که بنور خود عالم را روشن می گرداند از افق محمدی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از پشت ابرهای اوهام و بربریت اعراب تجلّی نمود و عالم را بنور علم لدنّی و سنّت الهی روشن و نورانی گردانید که شب اشاره بزمان جاهلیّت است و طلوع صبح اشاره بطلوع قرآن است.

و بقرينه آيات بعد ظاهرا مقصود از رسول كريم جبرئيل ملك مقرب حامل وحى است كه آيات قرآنى بتوسط جبرئيل از طرف پروردگار عالم بر شخص رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرود آمده.

بعض مفسّرين چنين اظهار ميدارند كه مقصود از رسول كريم خود پيمبر خاتم است كه حضرتش قرآن را از حق تعالى بتوسط وحى گرفته و بر مردم ابلاغ نموده ذِى قُوَّةٍ عِندَ ذِى العَرشِ مَكِينٍ واسطه وحى را بچهار صفت ستوده و معرّفى فرموده (رسول كريم است) صاحب جلال و كرامت است (ذِى قُوَّةٍ) صاحب قوت و عظمت و داراى شدّت وجود است عِندَ ذِى العَرشِ مَكِينٍ ملك مقرب نزد صاحب عرش استوار گرديد مُطاعٍ ثَمَّ أَمِينٍ مطيع امر پروردگار و امين وحى است.

اشاره بمقام قرب جبرئيل امين است كه نزد صاحب و پروردگار عرش عظيم كه مقصود از عرش در الرَّحمنُ عَلَى العَرشِ استَوى احاطه رحمت و احاطه قدرت و استيلاى وجود حق تعالى باشد مقام عنديّت و قرب بجوار احديت دارد و چنين ملك مقربى با اينكه اوصاف حامل آيات قرآنى است كه كلام خدا را حكايت نموده وَ ما صاحِبُكُم بِمَجنُونٍ قسم باين موجودات بزرگ كه اساس خلقت باينها استوار گرديده كه رفيق شما (محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم) ديوانه نيست آرى ديوانه كسى است كه نسبت جنون ميدهد بآن عقل كل كه مظهر صفات لاهوتى و نماينده اوصاف لم يزلى است

صفحه : ۲۸

وَ لَقَد رَآهُ بِالأُفُقِ المُبِينِ محقّقا پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم آن حامل وحى يعنى جبرئيل امين آن رسول بزرگوار را ديد در افق روشن در محل طلوع آفتاب عكرمه از عبد اللّه عباس چنين حديث مينمايد كه حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بجبرئيل فرمود ميخواهم تو را بآن صورت اصلى و بآن هيكلى كه در آسمان دارى ببينم جبرئيل گفت طاقت ندارى و اكنون خواهى كجا خود را بتو بنمايم گفت بابطح جبرئيل گفت در آنجا نگنجم حضرت فرمود در منا گفت در آنجا نيز نگنجم در عرفات گفت نگنجم گفت بكوه حرا در روز موعود حضرتش بكوه حرا تشريف برد آن گاه ديد جبرئيل از كوه‌هاى عرفات با هيبتى و جثه و صدايى از خشخشه و چلچله تمام روى آسمان از مشرق تا مغرب را پوشانيده سرش در آسمان پاهايش در طبقه هفتم زمين حضرتش از هيبت او بيهوش گرديد جبرئيل بصورت انسانى فرود آمد و سر مباركش را در كنار گرفت چون بهوش آمد جبرئيل گفت يا رسول اللّه خلقت من در نظر تو بزرگ آمد اگر ميكائيل را ببينى كه سر او در زير عرش و پاهاى او در زير هفتم طبقه زمين است و عرش بر دوش وى نهاده شده لكن با اينكه عظمت در موقع ترس از خدا از گنجشكى كوچكتر ميگردد.

عارف رومى در تحقيقات عرفانى مضمون اينكه حديث را بشعر آورده:

مصطفى ميگفت پيش جبرئيل كه چنانچه صورت تست اى جليل

مر مرا بنماى محسوس آشكار تا ببينم من تو را نظّاره وار

گفت نتوانىّ و طاقت نبودت حس ضعيف است و تنگ سخت آيدت

گفت بنما تا ببيند اينكه جسد تا چه حد او نازكست و بى مدد

آدمى را هست حسّ تن سقيم ليك در باطن يكى خلق عظيم

نقش احمد زان نظر بيهوش شد بحر او از مهر كف پر جوش شد

احمد ار بگشايد آن پر جليل تا ابد مدهوش ماند جبرئيل

صفحه : ۲۹

گفتار حكماء در بيان عقل عقل نظرى و عقل عملى انبياء عقل نظرى و عقل عملى

حكماء گويند انبياء در عقل نظرى و عقل عملى در منتهى درجه قوت و شدت ميباشند و در بيان القاى وحى چنين گويند نفس نبى باعتبار عقل نظرى وقتى ارتباط كامل بعقل مجرد پيدا نمود از آن عقل مجرّد پرتوى در مرتبه سرّ و نفس ناطقه وى پديد ميگردد و از آنجا تنزل ميكند در قوه متصرفه و از آنجا بقوه واهمه و از آنجا بقوه خيال و از قوه خيال بحسّ مشترك فرود ميآيد اينكه است كه پيمبر ملك را بصورت نيكو بچشم سر ميبيند و بگوش صداى او را ميشنود و با وى صحبت ميكند خلاصه جبرئيل كه حكماء او را بعقل فعّال تعبير ميكنند اول بر نفس ناطقه پيمبر كه حقيقت قلب است پيدايش مينمايد پس از آن در مرتبه خيال پس از آن بحس مشترك ظهور ميكند و نيز كلام الهى را اول دل نبى ميشنود پس از آن بخيال در مى آيد پس از آن بحس مشترك بعد از آن بگوش شنود.

و نيز بايستى عقل عملى پيمبر چنان قوى گردد كه متصرف شود مواد موجودات را و باذن و اراده حق تعالى تواند صورت موجودى را تبديل نمايد بصورت ديگرى و نماينده قدرت خدا گردد و كار خدايى نمايد و منشأ تمام معجزات انبياء و كرامات اولياء از همين دو مرتبه از كمال يعنى قوت عقل نظرى و قوت و استيلاء عقل عملى آنان سر چشمه گرفته.

وَ ما هُوَ عَلَى الغَيبِ بِضَنِينٍ مشهور (بضنين) را بضاد خوانده‌اند يعنى آن رسول بخيل نيست بر اينكه وحى و اخبار غيبى را كه بر او القا ميشود بپوشاند.

و بعضى (بظا) خوانده‌اند يعنى آن رسول از آن اخبار غيبى كه خبر ميدهد متهم بدروغ نيست لكن وجه دوم مناسب‌تر بنظر ميآيد.

وَ ما هُوَ بِقَولِ شَيطانٍ رَجِيمٍ

صفحه : ۳۰

(واو) در (و ما هو) عطف بر همان آيه بالا-است كه اينكه قرآن گفتار رسول پروردگار عالميان است نه گفتار شيطان رانده شده يعنى قرآن حق است و از طرف حق و حقيقت بتوسط ملك مقرب فرود آمده فَأَينَ تَذهَبُونَ خطاب عتاب آميز از مصدر جلال احديّت متوجه عموم مردم است كه كجا ميرويد چرا راه كج پيش ميگيريد و بگفتار ناروا خود را هدر مى‌نمائيد و در كلام الهى شبهه ميكنيد و در باره قرآن گمان خطا ميبريد گاهى سحرش گوئيد گاهى كهانتش ناميد گاهى افسانه پيشينيانش خوانيد.

إِن هُوَ إِلّا ذِكرٌ لِلعالَمِينَ نيست اينكه قرآن مگر تذكر و اندرزى كه براى تمام جهانيان نافع و سودمند است يعنى قرآن كلامى و قانونى است كه از طرف پروردگار جهانيان مقرر گرديده و اصلاح كننده تمام امور دنيوى و اخروى بشر است لِمَن شاءَ مِنكُم أَن يَستَقِيمَ قرآن تذكّر و اندرزى است براى كسانى كه بخواهند طريق سعادت و فيروزى خود را پيدا كنند و در طريق مستقيم كه سر انجام آن قرب جوار ربّ العالمين است قدم زنند.

آری قرآن کلامی است جامع تمام وظائف و دستور العملی است منطوی بر تمام فضائل و طریق روشنی است برای اهل فضائل و قانون جامعی است حاوی بر تمام مطالب و مقرراتی است جامع تمام مسائل و علوم و صنایع لا رَطبٍ وَ لا یابِسٍ إِلّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ کسی که میل دارد راه سعادت و فیروزمندی و رستگاری را در پیش گیرد و بمقام انسانیت فائز گردد بایستی اینکه کلام که از معدن صدق و حقیقت پرتوی از آن

صفحه : ۳۱

باین صورت الفاظ و جملات شیرین برآمده پیش روی خود قرار دهد و معیار و مقیاس اعمال و افعال خود گرداند و مطابق دستورات آن عمل نماید تا بمقام انسانیت فائز گردد.

وَ ما تَشاؤُنَ إِلّا أَن یَشاءَ اللّهُ رَبُّ العالَمِینَ حضرات جبری در نفی اختیار عبد باین آیه و امثال آن تمسک میکنند زیرا چنانچه از ظاهر آیه بر می‌آید مشیت و خواست انسان را معلّق نموده بر اراده حق تعالی که چنین مینماید که اراده انسان بدست خودش نیست بلکه معلّق بر اراده خدا است و گویند معنی جبر همین است لکن اینکه جماعت بآیات الهی یک چشمه نگاه میکنند اگر آیات را که بعضی مفسّر بعض دیگر است مثل آیه جلو لِمَن شاءَ و اینکه آیه وَ ما تَشاؤُنَ وقتی با هم جمع نمودیم همان (امر بین الامرین) که امام و پیشوای ما صادق ال محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بیان فرموده از آن مفهوم میگردد و شاید چنین نتیجه دهد که چون انسان مختار است اگر اراده کند امری را انجام دهد مطابق اراده او برای نفوذ اراده‌اش خدا هم اراده بر وجود خارجی آن فعل مینماید زیرا چون ممکن از خود چیزی ندارد اینکه است که خواستن او و نفوذ اراده‌اش مثل وجودش بسته باراده حق تعالی است پس همین طوری که وجود عبد بسته بمشیت خدا است مشیت و خواست او نیز بسته بخواست خداوند است خلاصه شاید مقصود از وَ ما تَشاؤُنَ إِلّا أَن یَشاءَ اللّهُ چنین باشد که خواستن آنان باختیار همان خواستن حق تعالی است که آنان باختیار اراده کنند یعنی خدا میخواهد که آنها باختیار اراده کنند و اراده آنان نفوذ نماید

صفحه : ۳۲

سوره انفطار

اشاره

مکّی است در مکّه فرود آمده و نوزده آیه و هشتاد کلمه و سیصد و بیست و نه حرف است و از ابو امامه و ابیّ بن کعب نقل میکنند که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود (هر که سوره إِذَا السَّماءُ انفَطَرَت را بخواند بعدد هر قبری که در دنیا هست و بعدد هر قطره باران برای وی حسنه نوشته شود و در دنیا و آخرت کار او نیکو گردد کفعمی مینویسد کسی که در زندان و در حبس باشد سوره انفطار را قرائت کند از حبس و زندان نجات می‌یابد و نیز کسی که خائف و ترسناک باشد اگر اینکه سوره را قرائت کند خوف او برطرف میگردد و مطمئن میشود.

سورة الانفطار مکیة و هی تسع عشر آیة

[سوره الانفطار (۸۲): آیات ۱ تا ۱۹]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
إِذَا السَّماءُ انفَطَرَت (۱) وَ إِذَا الكَواكِبُ انتَثَرَت (۲) وَ إِذَا البِحارُ فُجِّرَت (۳) وَ إِذَا القُبُورُ بُعثِرَت (۴)
عَلِمَت نَفسٌ ما قَدَّمَت وَ أَخَّرَت (۵) يا أَيُّهَا الإِنسانُ ما غَرَّكَ بِرَبِّكَ الكَرِيمِ (۶) الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوّاكَ فَعَدَلَكَ (۷) فِي أَيِّ صُورَةٍ ما
شاءَ رَكَّبَكَ (۸) كَلّا بَل تُكَذِّبُونَ بِالدِّينِ (۹)
وَ إِنَّ عَلَيكُم لَحافِظِينَ (۱۰) كِراماً كاتِبِينَ (۱۱) يَعلَمُونَ ما تَفعَلُونَ (۱۲) إِنَّ الأَبرارَ لَفِي نَعِيمٍ (۱۳) وَ إِنَّ الفُجّارَ لَفِي جَحِيمٍ (۱۴)
يَصلَونَها يَومَ الدِّينِ (۱۵) وَ ما هُم عَنها بِغائِبِينَ (۱۶) وَ ما أَدراكَ ما يَومُ الدِّينِ (۱۷) ثُمَّ ما أَدراكَ ما يَومُ الدِّينِ (۱۸) يَومَ لا تَملِكُ
نَفسٌ لِنَفسٍ شَيئاً وَ الأَمرُ يَومَئِذٍ لِلّهِ (۱۹)

صفحه : ۳۳

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

هنگامی که آسمان شکافته شود،

و هنگامی که ستارگان فرو ریزند

و هنگامی که دریاها روان گردد،

و هنگامی که مردم از قبرها برانگیخته شوند،

آن وقت هر کسی دانا میگردد بآنچه پیش و عقب انجام داده،

ای انسان چه تو را بر اینکه داشته که مغرور شدی بپروردگار کریم،

آن کسی که آفرید تو را و اعضای تو را مساوی و معتدل قرار داد،

و در هر صورتی که اراده‌اش تعلّق گرفته تو را ترکیب نمود،

نه چنین است که گمان کرده‌اید بلکه انکار میکنید قیامت را،

و محقّقا ملائکه‌ای هستند که حافظ و نگهبان اعمال شمااند،

نویسندگان بزرگ مرتبه‌اند،

میدانند آنچه شما میکنید،

محقّقا نیکوکاران در بهشت پر نعمتند

و اینکه اشرار و فسّاق هر آینه در جهنم‌اند،

روز رستاخیز در جهنّم درافتند،

و هیچ وقت آنان از آتش دور نتوانند بود،

و تو چگونه توانی بدانی روز رستاخیز چه روزی است،

پس چطور دانا میشوی که روز قیامت چیست،

روزی است که هیچ نفسی مالک نیست برای خود چیزی و در آن روز تمامی امور راجع بحق تعالی است

(توضیح آیات)

اشاره

إِذَا السَّماءُ انفَطَرَت، وَ إِذَا الکَواکِبُ انتَثَرَت فطر در لغت بمعنی شکافتن و پاره شدن از بالا بپائین است قوله تعالی هَل تَری مِن فُطُورٍ یعنی اختلال در آن نیست و فطر بدو معنی ضد هم استعمال شده گاهی برای فساد و بهم خوردگی استعمال میشود مثل السَّماءُ مُنفَطِرٌ بِهِ و گاهی برای اصلاح مثل قوله تعالی (فطر اللّه الخلق) و از اینکه باب است فِطرَتَ اللّهِ الَّتِی فَطَرَ النّاسَ عَلَیها

صفحه : ۳۴

انتشار بمعنی متفرق گردیدن و ریزش نمودن است خداوند در اینکه سوره مبارکه در مقام منحل گردیدن عالم مادیات و پیدایش عالم قیامت برآمده و دو علامت راجع بسماویات بیان فرموده.

اول علامتی که در اینجا بشمار آورده شکافته شدن آسمان است و آیات از اینکه قبیل بسیار است مثل آنجا که فرموده یَومَ تَشَقَّقُ السَّماءُ بِالغَمامِ إِذَا السَّماءُ انشَقَّت و غیر اینها طرف علو و مرتبه بالا را عرب سموّ و سما گوید و بنا بر آنکه آسمان جسم کثیف و ثقیلی باشد چنانچه هیئت قدیم چنین نشان میدهد معنی پاره شدن آسمان موقع خرابی عالم و ظهور قیامت واضح است.

لکن بنا بر هیئت جدید که آسمان را عبارت از فضا میدانند شاید مقصود از آسمان طرف بالا و ارتباط موجودات سماوی بعضی نسبت بدیگری مثل مدار کرات و تنظیم ستارگان و باقی موجودات باشد و مقصود از شکافته شدن آسمان همان بهم خوردگی اوضاع عالم خلقت و ریزش ستارگان و کرات و پراکندگی اوضاع سماوی باشد خلاصه دو علامت از علائم وقوع قیامت که در اینجا بیان نموده یکی شکافته شدن آسمان و دیگر ریزش ستارگان است که از اینکه آیه بر میآید اینکه دو علامت ابتداء خرابی عالم و منحل گردیدن عالم مادّیات ظهور می‌یابد.

وَ إِذَا البِحارُ فُجِّرَت، وَ إِذَا القُبُورُ بُعثِرَت فجر شکافته شدن چیزی را گویند قوله تعالی وَ فَجَّرنَا الأَرضَ عُیُوناً وَ فَجَّرنا خِلالَهُما نَهَراً فَتُفَجِّرَ الأَنهارَ تَفجُرَ لَنا مِنَ الأَرضِ یَنبُوعاً و امثال اینکه آیات در کلام اللّه بسیار آمده و طلوع نیّر اعظم خورشید را نیز فجر گویند قوله تعالی وَ الفَجرِ وَ لَیالٍ عَشرٍ إِنَّ قُرآنَ الفَجرِ کانَ مَشهُوداً زیرا که بطلوع فجر سیاهی شب شکافته میگردد و روز روشن پدید میگردد.

صفحه : ۳۵

و دو علامت دیگر راجع بسفلیّات ظاهر میگردد یکی جریان دریاها که آب دریاها درهم ریخته میگردد از بعض مفسّرین است که دریاها آتش میگیرد دیگری گفته دریاها پر شوند.

خلاصه وقتی زمین بشدّت بلرزه آید چنانچه در سوره واقعه اشاره دارد إِذا رُجَّتِ الأَرضُ رَجًّا آن وقت دریاها در هم ریزش کنند و آب دریاها روان گردد.

علامت دیگر قبرها زیر و زبر گردد (بعثرت بمعنی بعث بوده را اضافه شده (بعثرت) خوانده میشود یعنی قبرها زیر و رو میشوند و مرده‌ها برانگیخته میگردند و زنده میشوند.

عَلِمَت نَفسٌ ما قَدَّمَت وَ أَخَّرَت پس از آنکه آسمانها شکافته شد و ستارگان ریزش نمودند و آب دریاها جریان پیدا نمود و قبرها زیر و زبر گردید آن وقت موقع آن میرسد که هر فردی از بشر دانا گردد بآنچه از اوّل عمر تا آخر عمر خود کرده.

سخنان مفسرین در توجیه ما قدمت و اخرت

(۱) ما قدّمت آنچه در اول عمر کرده و اخّرت آنچه در آخر عمر کرده از فرائض و واجبات و آنچه ترک کرده (عکرمه) (۲) آنچه در پیش فرستاده از فرزندان تا شفیع او باشند و آنچه تأخیر انداخته (۳) آنچه مقدم انداخته از صدقات و آنچه تأخیر انداخته از برکات (۴) ما قدّمت آنچه مقدم انداخته از خیر یا شرّ و اخّرت و آنچه عقب انداخته از سنّت حسنه یا سیّئه. (عبد اللّه مسعود) ما قَدَّمَت وَ أَخَّرَت تقدّم و تأخّر بچهار معنی آمده اول بمعنی تقدّم و

صفحه : ۳۶

تأخّر زمانی مثل اینکه گویند فلان مطلب قدیمی است یعنی در زمان پیشینیان واقع گردیده دوم تقدّم باعتبار شرف و فضیلت است گویند فلان کس در شرافت و فضیلت پیشی گرفته سوم لفظ واحد که تقدّم دارد بر اعداد که بدون یک دو و سه معنی ندارد (چهارم) تقدّم مبدء وجود واجب الوجود بر تمام موجودات و ممکنات چنانچه در مقام ستایش او گویند یا (قدیم الاحسان) لکن تقدّم و تأخّر نسبت بزمان و زمانیّات شایع و در عرف متداول است راجع بزمان مثل قوله تعالی در سوره یس وَ القَمَرَ قَدَّرناهُ مَنازِلَ حَتّی عادَ کَالعُرجُونِ القَدِیمِ و اشاره بمعنی دوم دارد قوله تعالی قَدَمَ صِدقٍ عِندَ رَبِّهِم یعنی آنان در فضیلت سبقت دارند شاید اشاره بمعنی سوم دارد لَبِئسَ ما قَدَّمَت لَهُم أَنفُسُهُم و شاید اشاره بمعنی چهارم دارد قوله تعالی لا تُقَدِّمُوا بَینَ یَدَیِ اللّهِ وَ رَسُولِهِ چنانچه در توجیه آیه گفته‌اند لا تقدّموا یعنی در قول و حکم بر خدا سبقت نگیرند چون قول و حکم او بر هر چیزی سبقت دارد و در اینکه آیه ما قَدَّمَت وَ أَخَّرَت مقصود تقدم و تاخّر زمانی است حرفی نیست لکن در اینکه در موقع ظهور قیامت نفس بچه چیز عالم میگردد.

شاید اشاره باین باشد که در آن وقت چیزی از اعمال و افعال و صفات و ملکات انسان مفقود نمیگردد و صحیفه نفس بشری مبرز و ظاهر میگردد زیرا که اول عمر تا آخر در آنجا یکی میگردد آنچه کرده و آنچه را در خود اندوخته از ملکات حمیده و نکوهیده حتی آنچه گفته و شنیده و باعضاء و جوارح خود عمل نموده از کردنیها و گفتنیها و آنچه در باطن مخفی گردانیده از عقاید صحیح و فاسد از اول عمر تا آخر از خوب و بد تماما بدون کم و زیاد بیک صورت فعلی وحدانی در نظر وی حاضر میگردد و در آن وقت علم آدمی بکرده‌های خود چنین است که گویا همان وقت مشغول بآن عملیات است یَومَ تَجِدُ کُلُّ نَفسٍ ما عَمِلَت مِن خَیرٍ مُحضَراً زیرا که عالم قیامت عالم حقیقت و عالم فعلیت است پرده و حجابی در بین نیست قوه و استعداد بر عمل مفقود گذشته و آینده و مقدم و مؤخر که لازمه عالم دنیوی است در آنجا

صفحه : ۳۷

معنی ندارد اول و آخر یکی میگردد ماه و خورشید با هم جمع میگردند (وَ جُمِعَ الشَّمسُ وَ القَمَرُ) شاهد بر اینکه است وَ إِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَت دلیل بر اینکه است که روح و بدن مرتبط بهم میگردند بلکه یکی میشوند یا أَیُّهَا الإِنسانُ ما غَرَّکَ بِرَبِّکَ الکَرِیمِ، الَّذِی خَلَقَکَ فَسَوّاکَ فَعَدَلَکَ فِی أَیِّ صُورَةٍ ما شاءَ رَکَّبَکَ آن وقت خطاب عتاب آمیز میرسد ای انسان چه چیز تو را فریب داد و مغرور گردانید بپروردگار کریم آن خدای کریمی که اعضای تو را تسویه نمود و اطراف بدن تو را معادل و مساوی یکدیگر گردانید و اندام تو را راست و مستقیم قرار داد و تو را بصورت انسانیّت که بهترین و زیباترین صورتها است بآنطوری که حکمت الهی خودش اقتضا مینمود ترکیب گردانید.

گویا خدای کریم تعلیم مینماید ببنده گنهکار خود که پس از اینکه سؤال که چه چیز تو را مغرور نمود در پاسخ گوید کرم تو یا کریم مرا مغرور نمود چون میدانستم تمام موجودات مشمول رحمت تو میباشند و رحمت تو بر غضبت سبقت دارد و میدیدم انواع و اقسام نعمتهایی که برای گناهکاران مهیّا نموده بودی و آنان را مهلت دادی بلکه خطاهای آنها را پرده پوشی مینمودی و عفو و

بخشش و غفّاریت تو بدرجه‌ای بود که بتوسط پیمبر اکرمت خطاب مهر آمیز بگنهکاران نمودی قُل یا عِبادِیَ الَّذِینَ أَسرَفُوا عَلی أَنفُسِهِم لا تَقنَطُوا مِن رَحمَةِ اللّهِ إِنَّ اللّهَ یَغفِرُ الذُّنُوبَ جَمِیعاً«۱» وقتی آدم گنهکار ببیند که با تقصیر و خطاکاری از راه فضل و احسان اینکه طور وی را پذیرفته و در آیه یا عِبادِیَ الَّذِینَ بوی عبد خطاب شده اینکه بود که جهل و بیخردی و غلبه قوای طبیعی از یک طرف و تدلیسات شیطانی از طرف

----

(۱) سوره زمر آیه ۵۴. خطاب برسول اکرم (ص) است که بگو ای بندگان من کسانی که اسراف نمودند بر نفسهای خودشان مأیوس نباشید از رحمت خداوند محققا خداوند تمام گناهان را می‌آمرزد

صفحه : ۳۸

دیگر مرا مغرور نموده و بر آن داشت که عصیان ورزم و اوامر خدای کریم را مخالفت نمایم آری مغرور شدن بکرم الهی یکی از تسویلات نفسانی و دامهای شیطانی بشمار میرود که انسان را فریب داده و چشم و گوش وی را بسته نگاه داشته و امید بکرم و بخشش الهی را روپوش خطاهای خود گردانیده در صورتی که اگر قدری بخود آید میفهمد دروغ میگوید اصلا امیدوار بکرم و رحمت الهی نیست زیرا الطاف الهی از رحمت و کرم و بخشش محل قابل میخواهد کسی که امیدوار بچیزی شد البته در مقام برمی‌آید که آن را بخود جذب نماید چگونه ممکن است انسان امیدوار بکرم حق تعالی باشد و خود را در معرض سخط و غضب او قرار دهد چطور شد اسماء و صفاتی که دلالت بر فضل و احسان و رحمت الهی دارد در نظر می‌آورد و نفس و شیطان بوی القاء میکنند خدا کریم است و هیچ متوجه باسماء و صفات مقابل او نیست اگر خود را برأفت و کرم ستوده در مقابل آن خود را بقهاریت و شدید العقاب نیز معرفی نموده و همین طوری که بهشت دار کرامت او است جهنم نیز دار غضب او است انسان بایستی همیشه بین خوف و رجا باشد چنانچه در احادیث معصومین علیه السّلام اشاره بآن نموده‌اند که خوف و رجا مثل دو کفه میزان باید مقابل یکدیگر باشند سعادتمند کسی است که در عین حال خوف امیدوار بکرم الهی است و در عین امیدواری بکرم او خائف و ترسناک از غضب او است کَلّا بَل تُکَذِّبُونَ بِالدِّینِ دین در لغت بچند معنی آمده قوله تعالی إِذا تَدایَنتُم بِدَینٍ إِلی أَجَلٍ مُسَمًّی و نیز در مورد ارث فرموده مِن بَعدِ وَصِیَّةٍ یُوصِی بِها أَو دَینٍ که در امثال اینکه موارد دین بمعنی قرض آمده و نیز بمعنی جزای طاعت و عبادت نیز استعمال شده و نیز در کلام اللّه دین

صفحه : ۳۹

در شریعت و ملّت بسیار آمده قوله تعالی وَ مَن أَحسَنُ دِیناً مِمَّن أَسلَمَ وَجهَهُ لِلّهِ وَ هُوَ مُحسِنٌ و مثل قوله تعالی یا أَهلَ الکِتابِ لا تَغلُوا فِی دِینِکُم یعنی غلوّ نکنید بر ملّت و شریعت خودتان اشاره به اینکه پیرو اسلام گردید و مثل قوله تعالی إِنَّ الدِّینَ عِندَ اللّهِ الإِسلامُ و نیز معاد و قیامت را دین نامیده مالِکِ یَومِ الدِّینِ و ظاهرا مقصود بالدّین در اینکه آیه بالا بَل تُکَذِّبُونَ بِالدِّینِ قیامت است و شاید بمناسبت آنکه قیامت دار جزا و مجازات است آن را دین نامیده (کلّا) کلمه اضراب است و بیانات بالا را تأیید مینماید یعنی چنین نیست که گمان کرده‌اند بلکه سبب غرور آنان اینکه است که تصدیق بروز قیامت ندارند و پیمبران را تکذیب مینمایند.

شاید اشاره باین باشد که سبب غرور آنها نه کرم الهی است بلکه سبب آن عدم ایمان و اذعان بروز جزا است که آنها گستاخانه‌وار مخالفت مینمایند و بغرور نفس و اغواء شیاطین گمراه گردیده‌اند وَ إِنَّ عَلَیکُم لَحافِظِینَ، کِراماً کاتِبِینَ، یَعلَمُونَ ما تَفعَلُونَ در غریب القرآن گفته کرم وقتی نسبت بحق تعالی داده شود اسم انعام و احسان او است مثل فَإِنَّ رَبِّی غَنِیٌّ کَرِیمٌ و نسبت بانسان اسم اخلاق و افعال حمیده او است و باعتبار افعال نیک و اعمال نیکویی که از وی ظهور و بروز مینماید او را کریم نامند مثل کسی که در راه

جهاد انفاق مال میکند یا در موارد دیگر خالصا لوجه اللّه انفاق مال میکند و نیز هر چیزی که در مرتبه خود کامل گردید آن را کریم نامند مثل قوله تعالی إِنَّهُ لَقُرآنٌ کَرِیمٌ و در اوصاف ملائکه فرموده بَل عِبادٌ مُکرَمُونَ در جای دیگر بِأَیدِی سَفَرَةٍ کِرامٍ بَرَرَةٍ گویا در مقام اعتراض و ردّ منکرین روز معاد برآمده که چگونه توانید انکار معاد نمائید در صورتی که بر شما حفظه و ملائکه نویسنده گماشته شده و آنان

صفحه : ۴۰

کریمانند دبیرانند نویسندگانند حافظ و نگهبان اعمال و افعال شمایند و در قیامت شاهد بر اعمال بندگانند.

نظیر اینکه آیه آیات دیگری است مثل قوله تعالی وَ هُوَ القاهِرُ فَوقَ عِبادِهِ وَ یُرسِلُ عَلَیکُم حَفَظَةً قوله تعالی إِذ یَتَلَقَّی المُتَلَقِّیانِ عَنِ الیَمِینِ وَ عَنِ الشِّمالِ قَعِیدٌ، ما یَلفِظُ مِن قَولٍ إِلّا لَدَیهِ رَقِیبٌ عَتِیدٌ«۱» از اینکه آیات بضمیمه بعض احادیث چنین استفاده میشود که دو دسته ملائکه برای نویسندگی اعمال انسان مهیّا شده‌اند یک دسته در طرف راست و دسته دیگر در طرف چپ ملائکه دست راست که وظیفه آنان ضبط اعمال خوب است بمجرد آنکه عمل خوبی از انسان سر زد چنانچه قرآن خبر میدهد بده برابر می‌نویسند و ملائکه طرف چپ در نوشتن تأخیر می‌اندازند که شاید متنبّه گردد و توبه کند اگر نکرد آن خطا و گناه را بقدر خودش می‌نویسند ثبت مینمایند.

و شاید مقصود از نوشتن همان ضبط نمودن و ثابت داشتن است نه نوشتن بطور معهود و متعارف بین مردم زیرا نوشتن همان ثابت بودن و مستقر داشتن است مثل آنجا که فرموده کُتِبَ عَلَیکُمُ الصِّیامُ کَتَبَ فِی قُلُوبِهِمُ الإِیمانَ که در هر دو آیه مقصود از کتب ثابت و مستقر داشتن است (اعتراض) نظر بآن آیه که فرموده وَ إِن تُبدُوا ما فِی أَنفُسِکُم أَو تُخفُوهُ یُحاسِبکُم بِهِ اللّهُ آنچه انسان ظاهر گرداند از اعمال و آنچه را مخفی دارد حساب آن نزد خدا معلوم و مضبوط است دیگر چه حاجتی است که ملائکه‌ای بگمارد برای ثبت و ضبط اعمال (پاسخ) گوئیم چون ناموس خلقت بر اینکه استوار گردیده که برای انجام دادن هر چیزی اسباب و معدّات و وسائل و مقرراتی مهیّا نموده و هر چیزی را معلّق

---

(۱) سوره ق آیه ۱۶. چون فرا گیرند آن دو فرا گیرنده از طرف راست و از طرف چپ نشسته سخنی تلفظ نمیشود مگر آنکه نزد او است نگهبانی آماده

صفحه : ۴۱

بر چیز دیگری گردانیده و سلسله علل و معلولات را مترتّب بر یکدیگر قرار داده و معدّات و شرایطی در بین نهاده اینکه است که در ثبت و ضبط اعمال بنی آدم ملائکه‌ای گماشته که در قیامت شاهد و گواه اعمال و افعال وی باشند.

در بعض احادیث دارد که وظیفه (کرام الکاتبین) فقط ضبط اعمال و افعال جوارح آدمیانند نه اعمال قلب زیرا که قلب خزینه خدا است کسی را بر آن تسلّطی نیست خصوصا قلب مؤمن که فرمود

(قلب المؤمن عرش الرّحمن)

و شاید صحیفه اعمال همان نفس یعنی روح و روان آدمی باشد که بتوسط ملائکه عمّال هر عملی از اعضاء صادر میگردد از گفتار و کردار خوب یا بد آن گماشتگان در لوح نفس ضبط و نقش مینمایند و اینکه همان صحیفه اعمال است که روز موعود حاضر میگردد وقتی آدم خطاکار آن را ببیند گوید یا وَیلَتَنا ما لِهذَا الکِتابِ لا یُغادِرُ صَغِیرَةً وَ لا کَبِیرَةً إِلّا أَحصاها وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً)

إِنَّ الأَبرارَ لَفِی نَعِیمٍ، وَ إِنَّ الفُجّارَ لَفِی جَحِیمٍ، یَصلَونَها یَومَ الدِّینِ محقق و معین است که نیکوکاران هر آینه در نعمتند و محقّقا

فجار و بدکاران در جهنّم و جایگاه آنان در قیامت جحیم است.

ابرار جمع بر و بر در لغت بمعنی توسعه آمده و باین اعتبار بیابان وسیع را عرب بر مقابل بحر یعنی دریا گوید و هر عمل نیکی را بر گوینـد و گـاهی بر نسبت بخـدا داده شـده مثـل قوله تعالی إِنَّهُ هُوَ البَرُّ الرَّحِیمُ و گاهی نسـبت بخلق داده میشود مثل قوله تعالی وَ بَرًّا بِوالِدَیهِ و، بر، نسبت بحق تعالی بمعنی ثواب و عطا و احسانست و نسبت بعبد اطاعت و عمل نیکو است و نیز، بر، نسبت بانسان در دو معنی گفته میشود یکی راجع باعتقـادات مثل قوله تعالی لَیسَ البِرَّ أَن تُوَلُّوا وُجُوهَکُم قِبَلَ المَشـرِقِ وَ المَغرِبِ وَ لکِنَّ البِرَّ مَن آمَنَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ و دیگر بر راجع باعمـال نیـک مثل قوله تعالی لَن تَنالُوا البِرَّ حَتّی تُنفِقُوا مِمّا تُحِبُّونَ در آیات سوره بقره صـفات ابرار را مفصلا بیان فرموده و مختصر بیانی در

صفحه : ۴۲

آنجا نموده‌ایم مراجعه بآن جا شود چنانچه گفته شد (ابرار) جمع برّ است و برّ بر کسی صادق آید که تمام یا اکثر افعال و اعمال وی بفرموده عقـل و روی میزان شـرع انجـام گیرد چنین کسـی از نعمتهای اخروی بلکه دنیوی برخوردار است زیرا آدمی که بتمام معنی نیکو کـار باشـد علاـوه بر آنکه در قیـامت در جایگـاه قرب الهی متنعّم بنعمتهای بینهایت است در دنیا نیز در اثر نیکی عمل کارهای وی آسـان میگردد و چون او رو بخـدا دارد تمام موجودات که جنـد حق و لشـگر اوینـد در واقع مطیع و فرمانبر او میگردنـد وَ ما هُم عَنها بِغائِبِینَ جهنّم هیچوقت از فجّار که شاید مقصود کفّار باشـند غائب و جدا نیست البته بایستی چنین باشد زیرا نظر بکفر و شرّ که در آنـان رسوخ نموده در جهنّم واقعنـد و جهنّم محیـط بر آنهـا و در آن محصور گردیدهانـد کجا جهنّم از آنها غائب و دور میگردد بلکه آن بـدبختان و سیه روزگاران در محاط جهنم واقعند وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَةٌ بِالکافِرِینَ وَ ما أَدراکَ ما یَومُ الدِّینِ، ثُمَّ ما أَدراکَ ما یَومُ الـدِّینِ، یَومَ لاـ تَملِکُ نَفسٌ لِنَفسٍ شَـیئاً خطاب برسول اکرم خود فرموده و اشاره بعظمت و بزرگی روز قیامت دارد که به (ماء) استفهامی که در مقام تعجب آرند سؤال نموده و گویا فرموده‌ای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تو با احاطه علمیه‌ای که داری چه میـدانی که آن روز قیامت چه روز عظیمی است و تکرار برای تأکید و اشاره باهمیت چنین روزی است بعد در مقام عظمت آن روز برآمـده که آن روزی است که هیـچ نفس مالک چیزی نیست که بتوانـد برای خود یا دیگران کاری انجام دهـد زیرا تمام معدّات و اسـبابی که در عـالم دنیا از روی حکمت و نظام مقرر گردیـده از بین میرود و بطوری از انسان سـلب مالکیت میگردد که حتّی دیگر مالک نفس خود هم نیست و اعضا و جوارح نیز از اختیار

صفحه : ۴۳

در قیـامت مـالکیت برای کسـی بـاقی نمیمانـد و بیـان لمـن الملـک وی بیرون میرونـد و آنجـا که حکم الهی صـادر گردد بر علیه او شهادت دهنـد و در وصف آن روز است الیَومَ نَختِمُ عَلی أَفواهِهِم وَ تُکَلِّمُنا أَیـدِیهِم حتّی در آن روز کسـی قدرت بر شـفاعت ندارد مگر کسـی را که خدا اذن بدهد (من یشـفع شـفاعهٔ الا باذنه) وَ الأَمرُ یَومَئِذٍ لِلّهِ الف و لام (و الامر) الف و لام استغراق است یعنی در آن روز فناء مطلق پدیدار میگردد و خودیّت و اسـتقلال و مالکیّت و تمکن برای احدی باقی نمیماند و سـبب و مسببات از بین میرود و قضـاوت و حکومت بشـر دیگر نفوذ نـدارد و تمـام امور بلاـ واسـطه راجع بحق تعالی میگردد آن وقت است که جای دارد خطاب قهّاریّت از مصدر جلال احدی صادر گردد لِمَنِ المُلکُ الیَومَ و تمام موجودات بزبان حال و قال گویند اللّهِ الواحِدُ القَهّارُ

صفحه : ۴۴

سورهٔ المطففین

اشاره

مکیهٔ و هی ست و ثلاثون آیهٔ سوره المطففین مکّی است در مکّه فرود آمده و سی و شش آیه و یکصد و شصت و نه کلمه و هفتصد و سی حرف است و از ابیّ بن کعب نقل میکنند که ابو امامه از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث نموده که هر که سوره المطففین را بخواند خدای تعالی او را از رحیق مختوم در روز قیامت آب دهد (و رحیق مختوم) را تفسیر بآب کوثر نموده‌اند و بروایت دیگر اگر بر دفینه‌ای خوانده شود محفوظ ماند و از صادق آل محمّد روایت میکنند که هر کس مداومت نماید بر قرائت سوره المطففین در نمازهای فریضه خداوند او را در قیامت از آتش و حساب محفوظ میدارد و مرور نمیکند بر جسر جهنّم.

[سوره المطففین (۸۳): آیات ۱ تا ۳۶]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
وَیلٌ لِلمُطَفِّفِینَ (۱) الَّذِینَ إِذَا اکتالُوا عَلَی النّاسِ یَستَوفُونَ (۲) وَ إِذا کالُوهُم أَو وَزَنُوهُم یُخسِرُونَ (۳) أَ لا یَظُنُّ أُولئِکَ أَنَّهُم مَبعُوثُونَ (۴)
لِیَومٍ عَظِیمٍ (۵) یَومَ یَقُومُ النّاسُ لِرَبِّ العالَمِینَ (۶) کَلّا إِنَّ کِتابَ الفُجّارِ لَفِی سِجِّینٍ (۷) وَ ما أَدراکَ ما سِجِّینٌ (۸) کِتابٌ مَرقُومٌ (۹)
وَیلٌ یَومَئِذٍ لِلمُکَذِّبِینَ (۱۰) الَّذِینَ یُکَذِّبُونَ بِیَومِ الدِّینِ (۱۱) وَ ما یُکَذِّبُ بِهِ إِلّا کُلُّ مُعتَدٍ أَثِیمٍ (۱۲) إِذا تُتلی عَلَیهِ آیاتُنا قالَ أَساطِیرُ الأَوَّلِینَ (۱۳) کَلّا بَل رانَ عَلی قُلُوبِهِم ما کانُوا یَکسِبُونَ (۱۴)
کَلّا إِنَّهُم عَن رَبِّهِم یَومَئِذٍ لَمَحجُوبُونَ (۱۵) ثُمَّ إِنَّهُم لَصالُوا الجَحِیمِ (۱۶) ثُمَّ یُقالُ هذَا الَّذِی کُنتُم بِهِ تُکَذِّبُونَ (۱۷) کَلّا إِنَّ کِتابَ الأَبرارِ لَفِی عِلِّیِّینَ (۱۸) وَ ما أَدراکَ ما عِلِّیُّونَ (۱۹)
کِتابٌ مَرقُومٌ (۲۰) یَشهَدُهُ المُقَرَّبُونَ (۲۱) إِنَّ الأَبرارَ لَفِی نَعِیمٍ (۲۲) عَلَی الأَرائِکِ یَنظُرُونَ (۲۳) تَعرِفُ فِی وُجُوهِهِم نَضرَةَ النَّعِیمِ (۲۴)
یُسقَونَ مِن رَحِیقٍ مَختُومٍ (۲۵) خِتامُهُ مِسکٌ وَ فِی ذلِکَ فَلیَتَنافَسِ المُتَنافِسُونَ (۲۶) وَ مِزاجُهُ مِن تَسنِیمٍ (۲۷) عَیناً یَشرَبُ بِهَا المُقَرَّبُونَ (۲۸) إِنَّ الَّذِینَ أَجرَمُوا کانُوا مِنَ الَّذِینَ آمَنُوا یَضحَکُونَ (۲۹)
وَ إِذا مَرُّوا بِهِم یَتَغامَزُونَ (۳۰) وَ إِذَا انقَلَبُوا إِلی أَهلِهِمُ انقَلَبُوا فَکِهِینَ (۳۱) وَ إِذا رَأَوهُم قالُوا إِنَّ هؤُلاءِ لَضالُّونَ (۳۲) وَ ما أُرسِلُوا عَلَیهِم حافِظِینَ (۳۳) فَالیَومَ الَّذِینَ آمَنُوا مِنَ الکُفّارِ یَضحَکُونَ (۳۴)
عَلَی الأَرائِکِ یَنظُرُونَ (۳۵) هَل ثُوِّبَ الکُفّارُ ما کانُوا یَفعَلُونَ (۳۶)

صفحه : ۴۵

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
وای بحال کم فروشان،
کسانی که وقتی بکیل (یا وزن) از مردم میگیرند تمام میگیرند،

و وقتی بکیل یا وزن بمردم میفروشند کم میدهند،

آیا آنان گمان نمیکنند (و معتقد) نیستند که در قیامت مبعوث میگردند،

و آن روز بسیار بزرگی است،

و آن روزیست که تمام مردم در حضور پروردگار میایستند برای حساب،

اینطور نیست که گمان کرده‌اید بلکه نامه اعمال فجّار و اشقیا در سجین است،

تو چه میدانی که سجین چیست،

کتابی است که (بقلم حق) نوشته شده

وای در آن روز بحال تکذیب کنندگان،

کسانی که منکر قیامتند

و انکار ندارند بقیامت مگر آنان که سرکش و گنهکارند،

و آنها کسانی میباشند که وقتی که آیات قرآنی بر آنان خوانده می‌شود گویند اینکه افسانه پیشینیان است،

اینطور نیست بلکه

صفحه : ۴۶

قلبهای آنان زنگ گرفته بسبب اعمال بدی که کسب کرده‌اند،

اینطور نیست بلکه آنها در آن روز (قیامت) از پروردگار خود محجوبند،

پس از آن بآتش جهنّم میافتند،

پس از آن بآنان میگویند اینکه جهنّمی است که شما انکار مینمودید،

نه چنین است البته کتاب نیکوکاران در علیین است،

و تو چه دانی که علیین چیست

کتابی است نوشته شده،

که مشاهده میکنند آن را نزدیکان (برحمت الهی)

محققا نیکوکاران در نعمتند،

و بر تختهای عزت تکیه زده‌اند،

و از رخسارشان طراوت و نورانیّت بهشتی پدیدار است و بآن شناخته میشوند

و میآشامند از کوزه‌های سر مهر بهشتی،

که آن جامها را بمسک مهر زده‌اند و بایستی رغبت کنند رغبت کنندگان،

و آن آبی است که از حوض کوثر گرفته شده،

چشمه‌ای است که میآشامند از آن نزدیکان و مقربان (بحضرت احدیّت)

و مردمان گنهکار باشخاص با ایمان میخندند،

و هر گاه از آنها میگذرند با چشم اشاره میکنند،

و وقتی بر میگردند نزد کسان خود میخندند

و وقتی مؤمنین را دیدند گفتند هر آینه اینها گمراه گردیده‌اند،

و ما بدان را موكّل و نگهبان مؤمنين قرار نداده‌ايم،
پس روز قيامت مؤمنين كفّار را مضحكه ميكنند،
آن وقتى كه بر تختهاى بهشتى تكيه زده‌اند و كفّار را مينگرند،
و گويند آيا پاداش كفّار داده ميشود.

(توضيح آيات)

اشاره

وَيلٌ لِلمُطَفِّفِينَ، الَّذِينَ إِذَا اكتالُوا عَلَى النّاسِ يَستَوفُونَ، وَ إِذا كالُوهُم أَو وَزَنُوهُم يُخسِرُونَ در قرآن لفظ ويل بسيار آمده مثل فَوَيلٌ لَهُم مِمّا كَتَبَت أَيدِيهِم وَ وَيلٌ لَهُم مِمّا يَكسِبُونَ و وَيلٌ لِلكافِرِينَ وَيلٌ لِكُلِّ أَفّاكٍ أَثِيمٍ فَوَيلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَيلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ و امثال اينكه آيات در كلام اللّه بسيار است و كلمه ويل در لغت بمعنى واى در فارسى است كه در موقع وقوع بلا و آفات

صفحه : ۴۷

آرند و در موقع شدّت بلا و مصيبات گويند (واويلا) بعض مفسّرين گويند (مطفّفين) را بصيغه تفعيل آورده‌اند و اشاره بكثرت عمل كم فروشان دارد.
(ويل) مبتداء (للمطفّفين) خبر مبتداء يعنى واى بحال كسانى كه در موقع خريد جنس تمام ميگيرند و در موقع فروش در وزن و كيل كم ميكنند.
در شأن نزول آيه گويند عادت اكثر كسبه اهل مدينه چنين بوده كه هر يك از آنان مثل زمان حاليه ما دو ميزان تهيه مينموده يكى تمام و يكى ناقص در موقع خريد جنس بآن ميزان تمام ميگرفته و در موقع فروش بآن ميزان يا كيل ناقص ميداده.
عبد اللّه بن عباس از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم حديث ميكند كه فرموده پنج چيز بپنج چيز گفتند يا رسول اللّه آن پنج چيز كدام است كه بپنج چيز باشد فرمود هيچ مردمى نيستند كه نقض عهد كنند مگر آنكه خداى تعالى دشمن را بر آنان مسلّط گرداند و هيچ مردمى نيستند كه قضاوت كنند و حكمى صادر نمايند غير از آنكه نازل شده مگر آنكه فقر در بين آنان شايع گردد و هيچ نشود كه فاحشه كارى در مردم شيوع نمايد مگر آنكه مرگ بر آنها مسلّط گردد و هيچ مردمى نباشند كه در كيل و وزن كم كنند مگر آنكه گياهان و حبوبات زمين كم گردد و هيچ مردمى نباشند كه منع زكاة كنند مگر آنكه باران براى آنان كم گردد.
از مالك دينار چنين نقل ميكنند كه گفته مرا همسايه‌اى بود بيمار شد بعيادتش رفتم در حال نزع بود همى فرياد ميزد كه دو كوه آتش بروى من ميآيد من گفتم اينكه خيال و هذيان است گفت نه حقيقت است من دو ميزان داشتم يكى كم و يكى زياد بميزان كم ميفروختم بميزان زياد ميگرفتم من خود ميدانم اينكه مى‌بينم جزاى عمل من است.
از حضرت أمير المؤمنين عليه السّلام چنين روايت ميكنند كه حضرتش وقتى از قضاوت فارغ ميشد ببازار كوفه ميرفت و ميگفت (يا ايها النّاس اتقوا اللّه و اوفوا

صفحه : ۴۸

الكيل و الميزان بالقسط و لا تبخسوا النّاس اشيائهم)

(تفسیر ابو الفتوح) أ لا ـ یَظُنُّ أُولئِکَ أَنَّهُم مَبعُوثُونَ، لِیَومٍ عَظِیمٍ، یَومَ یَقُومُ النّاسُ لِرَبِّ العالَمِینَ مفسّرین (یظنّ) در آیه را حمل بر علم کرده‌اند که آیا کم فروشان علم بمبعوث شدن ندارند لکن آیه را بظاهر گذاشتن مناسب‌تر بنظر میآید که ظنّ در اینجا بمعنی گمان باشد و شاید مقصود اینکه باشد آنهایی که مرتکب چنین عملی میباشند اعمال آنان گواهی میدهد که یقین بروز جزا ندارند و گویا در مقام توبیخ و سرزنش برآمده که یقین ندارند آیا گمان و مظنّه هم ندارند و احتمال نمیدهند که شاید چنین روزی که تمام پیمبران خبر داده‌اند و عقل خود انسان نیز گواه بر آن است واقع گردد.

پس از آن در مقام عظمت آن روز برآمده که روز قیامت روزی است که مردم ایستادگی و قیام می‌نمایند برای حضور نزد پروردگار عالمیان و شاید بمناسبت همین ایستادگی و قیام افراد بشر است برای حساب که یکی از اوصاف آن روز را قیامت نامیده زیرا قیام بمعنی ایستادگی است قیام در چند معنی استعمال شده: اول ایستادن شخص و آن دو قسم است باختیار یا بتسخیر که چیز دیگری را بپای دارد و اشاره بمعنی اول دارد یعنی قیام باختیار قوله تعالی أَمَّن هُوَ قانِتٌ آناءَ اللَّیلِ ساجِداً وَ قائِماً«۱» و نیز قوله تعالی الَّذِینَ یَذکُرُونَ اللّهَ قِیاماً وَ قُعُوداً وَ عَلی جُنُوبِهِم اینکه آیه در وصف مؤمنین است که آنان در همه حال بذکر خدا مشغولند و اشاره بمعنی دوم قیام بتسخیر دارد

---

(۱) سوره الزمر آیه ۱۲ تمام آیه یَحذَرُ الآخِرَةَ وَ یَرجُوا رَحمَةَ رَبِّهِ قُل هَل یَستَوِی الَّذِینَ یَعلَمُونَ وَ الَّذِینَ لا یَعلَمُونَ إِنَّما یَتَذَکَّرُ أُولُوا الأَلبابِ آیا کسی که در اوقات شب بپای می‌ایستد برای عبادت در حالی که ایستاده و سجده کننده است و میترسد از آخرت و امیدوار برحمت پروردگار خودش میباشد آیا کسانی که میدانند مساوی میباشند با آنهایی که نمیدانند محققا صاحبان عقل متذکر و متنبه میگردند

صفحه : ۴۹

قوله تعالی ما قَطَعتُم مِن لِینَةٍ أَو تَرَکتُمُوها قائِمَةً عَلی أُصُولِها فَبِإِذنِ اللّهِ«۱» دوم از اقسام قیام مراعات و حفظ و نگاه داری چیزی است و اشاره باین معنی دارد قوله تعالی یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا کُونُوا قَوّامِینَ بِالقِسطِ شُهَداءَ لِلّهِ«۲» و قوله تعالی أ فَمَن هُوَ قائِمٌ عَلی کُلِّ نَفسٍ بِما کَسَبَت سوم قیام بمعنی ایستادگی و عزم بر چیزی و اشاره بهمین معنی دارد قوله تعالی إِذا قُمتُم إِلَی الصَّلاةِ یُقِیمُونَ الصَّلاةَ و امثال اینکه آیات که امر بحفظ نماز و ایستادگی و عزم بر آن است.

آری هر کس در ایام زندگانی دنیا قیام نماید یعنی در مقام توحید و عبودیت و ایمان و تقوی با استقامت و متانت در مقام بندگی استوار گردد و نفس و شیطان بر وی غالب نگردد و وی را بزمین زند مستقیما اینکه جادّه پر خطر را پیموده سر انجام آن منتهی بجوار قرب رب العالمین میگردد و در محل قرب قیام مینماید و آن روزی است که ارواح عود مینماید باجسامشان و از قبرها بمیعاد پروردگارشان میشتابند و آن مقام هیبت است که چنان هیبت و عظمت الهی مردم را فرا میگیرد که کسی قدرت بر تکلّم ندارد مگر کسی را که خدا اذن دهد و چنانچه از احادیث استفاده میشود مدّت ایستادگی مردم برای حساب مختلف میگردد بحسب اختلاف اعمال و افعالشان در بعض احادیث چهل سال تعیین میکند در بعض دیگر سی سال در باره مؤمن با تقوی بقدر نماز واجبی که در دنیا مینموده حساب او طول می کشد بلکه نسبت ببعضی دارد که بی حساب وارد بهشت میگردند و بعضی بی حساب وارد جهنّم میشوند.

---

(۱) سوره الحشر آیه ۵ یعنی آنچه قطع نمودید یا کندید از درخت خرما یا باقی گذاردید ایستاده باصل و ریشه خود پس باذن خدا چنین عمل کردید

(۲) سوره نساء آیه ۱۳۴ خطاب بمؤمنین است که ای کسانی که ایمان آورده‌اید ایستادگی کنید بعدل و میانه روی در همه امور مراعات نمائید که آنها گواهان و حاضرانند نزد خدا

صفحه : ۵۰

در بعض احادیث است موقعی که میزان عدل پروردگار برپا میگردد و مردم را برای محاکمه حاضر میگردانند از عمر و جوانی سؤال میشود از مال و مکنت که از کجا آوردی و در چه مصرف خرج نمودی.

آری در دادگاه الهی مردم میایستند و پس از انکشاف و بروز و ظهور اعمال و افعال از آنچه گفته و شنیده و دیده و عمل کرده و آنچه در باطن خود اندوخته و پنهان گردانیده از معارف و صفات و ملکات نفسانی و پس از پرسش از اداء حقوق و مظالم از حقوق الهی و حقوق خلق که بر گردن وی ثابت است حتّی حقوقی که راجع ببدن و قوای خود انسان است و نعمتهایی که بوی داده شده از مشاعر و قوای روحانی و جسمانی و مال و ثروت و مقام که بایستی پای میزان عدل پروردگار از یک یک آنها جواب دهد که اینکه هایی که بتو بخشودیم از کجا آوردی و در چه چیز مصرف نمودی و چگونه شکر گذاری ولی نعمت خود نمودی و هر کس هر ظلم و تعدی بر وی وارد شده در آن دادگاه مطالبه مینماید و ظالم بایستی از غرامت آن برآید.

آن وقت حکم عادلانه از مصدر عدل پروردگار صادر میگردد و هر کس آنچه لایق او است اگر از سعداء و نیکوکاران باشد کرامات و تفضّلات غیر متناهی در باره او اجرا میگردد و اگر از اشقیاء و گنه‌کاران باشد اگر لطف و بخشش الهی شامل حالش نشود در بدترین حال در عذاب گرفتار میگردد کَلّا إِنَّ کِتابَ الفُجّارِ لَفِی سِجِّینٍ، وَ ما أَدراکَ ما سِجِّینٌ کِتابٌ مَرقُومٌ کلّا، کلمه اضراب و ردع است نه چنین است که کفّار و فساق گمان میکنند که آنچه خطا و خیانت کاری میکنند ثبت و ضبط نمیگردد بلکه کتاب و ثبت اعمالشان در سجین محفوظ است سجین مأخوذ از سجن است و سجن بمعنی زندان و محل مجازات است قوله تعالی حکایهٔ از یوسف که گوید رَبِّ السِّجنُ أَحَبُّ إِلَیَّ مِمّا یَدعُونَنِی در جای دیگر لَیَسجُنُنَّهُ حَتّی حِینٍ و امثال اینکه آیات در قرآن بسیار آمده که سجّین آن

صفحه : ۵۱

محلی است که برای مجرمین آماده شده و سجین در مقابل علیّین اشاره بمقام پست فجّار و کفار و مجرمین دارد

(سخنان مفسرین راجع بسجین)

(۱) سجین اسم کتابی است که اعمال کفّار در آن ضبط گردیده (حسن) (۲) در کتاب کفار نوشته شده که آنان در سجین میباشند و سجین در طبقه هفتم زمین است (إبن عباس و مجاهد و قتاده) (۳) ضحاک از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکند که سجین زیر زمین هفتم است و بروایت ابو هریره حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده سجین نام کتاب اعمال کفّار است (۴) شمر بن عطیه چنین گفته إبن عباس آمد نزد کعب الاخبار و از معنی اینکه آیه إِنَّ کِتابَ الفُجّارِ لَفِی سِجِّینٍ سؤال نمود کعب الاخبار گفت وقتی روح کافر گرفته میشود ملائکه او را بآسمان میبرند آسمانها او را قبول نمیکنند فرود میآید بزمین زمین نیز او را قبول نمیکند همی پائین میبرند تا بزمین هفتم سجین است که آنجا منزل و محل شیاطین است و معنی سجّین نام کتاب کفّار است.

(تفسیر مجمع البیان) برای وضوح آیه مختصری از تفسیر کبیر را ترجمه مینمایم:

خداوند جریان امور عالم را مرتّب نموده مطابق آنچه بین رعایا و سلاطین و بزرگانشان جریان دارد همین طوری که بهشت را معرفی کرده و آن را موصوف نموده بعلوّ و صفا و وسعت و حضور ملائکه مقربین نظر به اینکه تمام اینها از صفات کمال و عزّت و شوکت بشمار میرود همین طور جهنّم را معرّفی نموده بسجین اشاره به اینکه آن مرتبه سفل و ظلمت و ضیق و ذلّت و حضور شیاطین است و چون کتاب ابرار و نیکوکاران را موصوف نموده بعزّت جایگاه آن را علیین نام نهاده يَشهَدُه الْمُقَرَّبُونَ و چون کتاب فجّار و بدکاران را موصوف نموده بذلّت و پستی و حقارت جایگاه

صفحه : ۵۲

آن را سجین نامیده.

(پایان) خلاصه چون سجین مأخوذ از سجن و سجن بمعنی زندان است و نیز سجین را چون در مقابل علیین آورده اشاره بمقام پست فجّار دارد و حدیثی که از حضرت رسول نقل شده که فرمود سجین زیر زمین هفتم است اشاره بهمین است که مرتبه روحانی کفّار بقدری تنزل دارد که در زیرین طبقه زمین فرود می‌آید.

و چنانچه گفته شد ظاهرا صحیفه اعمال انسان همان نفس او است که شاید همان مقصود از کتاب باشد که عملیّات و اخلاقیات و عقاید و ملکات آنچه از وی ظاهر گردیده و آنچه در باطن مستور و پنهان داشته و بتوسط کرام الکاتبین در لوح نفس انسانی یا گوئیم در روح و روان بشری ثبت و ضبط گردیده.

پس باین مناسبت ممکنست آیه را اینطور توجیه کنیم که نفس فجّار و کفّار یعنی روح و حقیقت آنان بکیفر اعمالشان چنانچه در دنیا خود را در غل و زنجیر طبیعت محبوس گردانیده در قیامت که محل بروز و ظهور حقایق است جایگاه چنین اشخاصی سجین است و حدیث ابو هریره که در بالا گفته شد که رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود سجین نام کتاب اعمال کفار است اینکه توجیه را تأیید مینماید و اشاره بشدّت خباثت کتاب کفّار دارد چنانچه بطور استفهام و تعجّب فرموده وَ ما أَدراكَ ما سِجِّينٌ كِتابٌ مَرقُومٌ کتابی است نوشته شده و ضبط گردیده.

آری چنین است بمردن کتاب نفس انسانی و سجلّ احوال آدمی بفعلیّت اخیر خود رسیده و مهر می‌گردد و ثبت میشود و در محل خود یا در علیین یا در سجین محفوظ ماند تا موقعی که در عرصه قیامت در معرض نمایش آید و بمرتبه ظهور و بروز رسد و آثاری بر آن مترتب گردد.

وَيلٌ يَومَئِذٍ لِلمُكَذِّبِينَ الَّذِينَ يُكَذِّبُونَ بِيَومِ الدِّينِ وای در آن روز بحال کسانی که تکذیب انبیا را نمودند کسانی که انکار قیامت و دار جزا کردند و آن را دروغ انگاشتند و بسفرای الهی افترا بستند.

صفحه : ۵۳

وَ ما يُكَذِّبُ بِهِ إِلّا كُلُّ مُعتَدٍ أَثِيمٍ، إِذا تُتلى عَلَيهِ آياتُنا قالَ أَساطِيرُ الأَوَّلِينَ تکذیب نمیکند روز جزا را مگر کسی که سرکشی کند از روی تفرعن و تکبّر و از حد خود تجاوز نموده و منکر معاد گردد زیرا که اثیم کسی را گویند که بسیار گناه کند و معتد کسی را گویند که مراعات حد خود ننماید و از رتبه خود تجاوز کند.

در اینکه آیات سه صفت از اوصاف منکرین قیامت را تعداد و شماره مینماید:

(۱) منکرین معاد کسانی میباشند که از حدّ خود تجاوز نموده و طغیان می نمایند و از روی کبر و نخوت منکر معاد میگردند نه از روی دانستگی (۲) انکار معاد نمیکند مگر آدمی که بسیار گناه نموده اشاره به اینکه اثر گناه بسیار اینکه است که قلب را معکوس و چشم دل را کور میگرداند و حقایق بر وی مخفی میگردد و در نتیجه منکر معاد میگردد (۳) منکرین معاد وقتی آیات الهی بر آنان

خوانده شود گویند اینکه داستان پیشینیان است کَلّا بَل رانَ عَلی قُلُوبِهِم ما کانُوا یَکسِبُونَ کَلّا، کلمه اضراب و ردع است رین بمعنی کثافت و چرکی است که روی چیز شریف و لطیف را بگیرد و آن را کدر نماید یعنی نه چنین است که اینان گمان کرده‌اند و منکر آیات الهی و منکر معاد شده‌اند بلکه باعث انکار آنان رین و چرکی و کثافاتی است که در اثر شهوت پرستی و پیروی هوی و هوس در قلب آنان تاری گردیده و جلا و روشنی قلب آنها را تبدیل بتاریکی و سیاه گردانیده و در اثر گناه دیگر قابل تجلّی نور معرفت نیستند و از درک حقایق بی نصیب گردیداند (رین) قلب صفت چهارمی است که منکرین معاد متصف بآنند عیاشی بتوسط زراره از ابی جعفر امام محمّد باقر علیه السّلام چنین روایت میکند

صفحه : ۵۴

که هر گاه مردی یک گناه کند یک نقطه سیاهی در قلب وی پدید میگردد پس از آن گناه دیگری میکند نقطه دیگری هویدا میگردد همین طور از هر گناهی نقطه سیاهی در قلب پدید میگردد تا آنکه صفحه قلب را فرا گیرد و قلب سیاه می‌شود تا آنکه مثل یک گوسفند سیاه می گردد و وقتی تمام صفحه قلب سیاه گردید هرگز بر نمیگردد بخیر و بهمین مضامین احادیث بسیار از معصومین و علمای تفسیر رسیده و اس-اساس مطلب اینکه است که وقتی انسان مرتکب گناهی گردید شاید در مرتبه اول ملتفت خباثت عمل خود باشد و نیز قدری ترسناک گردد اگر پشیمان شد و توبه نمود اثر گناه از قلبش پاک میگردد و اگر توبه نکرد و ثانیا مرتکب گردید همین خوف وی کمتر می گردد و هم قبح عمل در نظر وی کمتر میشود و بهمین ترتیب اگر بر عمل قبیح مداومت نمود نفس پرستی ملکه وی می گردد و رسوخ در نفس مینماید و قلب را چرکین می گرداند و عادات و ملکات نکوهیده چنان در اعماق روح او فرو میرود و سراسر قلب را فرا میگیرد و چشم دل وی را کور میگرداند که دیگر اصلا ملتفت قبح عمل خود نیست بلکه عادات و اعمال خود را نیکو میشمارد و شاید مقصود از (رین) در آیه همین باشد زیرا که رین در لغت بمعنی غلبه آمده و انسان هر گاه دنبال هوی و هوس رفت نفس بهیمی و سبعی بر عقل او غالب میگردد آن وقت عقل مغلوب هوی میشود کَلّا إِنَّهُم عَن رَبِّهِم یَومَئِذٍ لَمَحجُوبُونَ (کلا) تأکید همان جمله جلو است حجب و حجاب پرده‌ای است که مانع از رؤیت ما وراء گردد و موارد استعمال آن در قرآن مجید بسیار است مثل وَ ما کانَ لِبَشَرٍ أَن یُکَلِّمَهُ اللّهُ إِلّا وَحیاً أَو مِن وَراءِ حِجابٍ أَو یُرسِلَ رَسُولًا فَیُوحِیَ

صفحه : ۵۵

بِإِذنِهِ ما یَشاءُ«۱» چنین نیست که فجار و منکرین قیامت گمان کرده‌اند و ثابت و محقّق است که آنان در آن روز از پروردگارشان در حجاب و پرده‌اند

سخنان مفسرین در توجیه لمحجوبون

(۱) اینکه هایی که متصف بکفر و فسق گردیده‌اند در قیامت از رحمت و کرامت حق تعالی محجوب گردیده‌اند (حسن و قتاده) (۲) کفار و فساق در قیامت از ثواب پروردگارشان ممنوع میگردند و مقبول و مرضی او نمیباشند (ابی مسلم) (۳) آنان از ثواب خدا و کرامت او محرومند علی علیه السّلام (تفسیر مجمع البیان) وقتی آیاتی که راجع بمنکرین معاد و مذمت آنان که در اینجا تذکر داد با هم جمع نمودیم از مجموعش توان استفاده نمود که همین اوصاف ضمیمه سبب رین و سیاهی قلب آنان شده و چنانچه در دنیا چنین آدمی که از فیض معرفت و محبت حق تعالی محروم گشته و سیاهی قلب وی پرده ضخیمی گردیده و مانع از نور معرفت و تجلیات انوار ربوبی گشته و وی را در پرتگاه وادی ظلمت طبیعت سرنگون گردانیده چنین آدمی در قیامت با آنکه روز معاد روزی

است که حقایق ظاهر میگردد و پرده طبیعت پاره گردیده و هر چیزی بحقیقت خود تظاهر مینماید در آن روز نیز از تجلّیات انوار الهی محروم ماند در احادیث دارد که بین بنده و خدا هفتاد هزار حجاب و پرده نورانی و ظلمانی است شاید مقصود از حجب ظلمانی حجب طبیعت و قوای طبیعی و از حجب نورانی قوای روحانی باشد که همین طوری که انسان در دنیا در حجب طبیعت و زنجیر اوهام که بالاترین آنها نفس پرستی و متابعت هوای نفسانی گرفتار است در قیامت نیز اثر همین پرده‌های ظلمانی نفس پرستی وی را از فیوضات و تجلّیات انوار الهی (و النّظر بوجهه الکریم) محجوب میگرداند.

---

(۱) سوره الشوری آیه ۵ یعنی نسزد بشر را که با خدا سخن گوید مگر بطور وحی یا پشت پرده یا بفرستد بسوی او رسولی که برخصت خدا باو وحی نماید

صفحه : ۵۶

اگر چه رؤیت بچشم سر مخصوص بجسم و جسمانیّات است و ذات حق تعالی منزه از جسم و جسمانیّات است اینکه است که رؤیت بچشم سر که مخصوص بجسم است نسبت باو سبحانه محال است نه در دنیا توان بچشم او را دید و نه در آخرت لکن دیدن بچشم دل یعنی معرفت وجدانی که بچندین مرتبه ظاهرتر از دیدن بچشم سر است برای اهل دل که از آن تعبیر بمشاهده و مکاشفه کنند در دنیا نیز برای اهلش میسّر است و در آخرت بمنتهی درجه شهود میرسد حضرت امیر علیه السّلام در آن حدیث مشهور فرموده

(ما رأيته بمشاهدة الأبصار و لكن رأيته بحقايق الايمان)

ثُمَّ إِنَّهُم لَصالُوا الجَحِيمِ، ثُمَّ يُقالُ هذَا الَّذِي كُنتُم بِهِ تُكَذِّبُونَ (ثمّ) را برای تراخی آرند یعنی پس از ارائه کتاب فجّار آنان را داخل جهنّم میکنند و ملائکه عذاب شاید موکّلین جهنّم باشند بآنها گویند اینکه جهنمی است که پیمبران و سفرای الهی گوشزد شما نمودند و شما دانسته یا ندانسته آنان را تکذیب نموده و نسبت دروغ بآنها دادید.

كَلّا إِنَّ كِتابَ الأَبرارِ لَفِي عِلِّيِّينَ پس از آنکه صفات نکوهیده کفّار و اعمال زشت آنان و نتایج و آثاری که در قیامت بر اعمال آنان مترتّب میگردد بیان فرمود در مقابل اوصاف ابرار و نیکو کاران نتایج اعمال آنان را نیز توضیح میدهد (کلّا) نه چنین است که منکرین معاد گمان کرده‌اند که کتابی نیست حسابی نیست و گمان میکنند انسان (اذا مات فات) بلکه صحیفه نفس بشر ثبت و ضبط است و همین طوری که صحیفه اعمال کفّار در سجّین که پست‌ترین و نازلترین مراتب جای دارد کتاب ابرار و نیکوکاران در درجات عالیه معزّز و محترم است.

در لغت علوّ و عالی مقابل و ضدّ سفل و دانی است در سوره یونس آیه ۸۳ إِنَّ فِرعَونَ لَعالٍ فِي الأَرضِ وَ إِنَّهُ لَمِنَ المُسرِفِينَ خدای تعالی در مقام اعتراض به

صفحه : ۵۷

بابلیس فرمود أَستَكبَرتَ أَم كُنتَ مِنَ العالِينَ و نیز خود را موصوف نموده (بعليّ كبير) إِنَّ اللّهَ كانَ عَلِيًّا كَبِيراً خدا بزرگ و علو و احاطه دارد بر تمام موجودات و بالاتر از اینکه است که عارفین بتوانند او را توصیف نمایند بمیزان عربیت علّیین صیغه مبالغه مأخوذ از علی بر وزن فعیل که بمعنی برتری و تفوق بر غیر است آمده و اشاره بشرافت و بلندی مرتبه کتاب ابرار دارد که بصیغه مبالغه آورده از رسول اکرم چنین روایت شده که علّیین بالای آسمان هفتم در زیر عرش است و از بعض روایات نقل شده که ملائکه عمل نیک را بالا میبرند وقتی رسیدند بآن جایی که خدا خواهد بملائکه وحی میرسد که شما حافظ و نگهبان ظاهر اعمال او بودید

و چون من مطلع بر قلب وی هستم و میدانم عمل او خالص است اعمال او را در علیین قرار دهید و من او را آمرزیدم وَ ما أَدراکَ ما عِلِّیُّون، کِتابٌ مَرقُومٌ یَشهَدُهُ المُقَرَّبُونَ اشاره بمقام بلند علیّین دارد که خطاب مینماید پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که تو با آن مقام علم و دانشت چه میدانی علیّین چیست آن کتابی است نوشته شده یا مهر شده و در نظر شهود مقرّبین واقع است شاید مقصود از مقرّبین ملائکه مقرّبین با تمام انبیاء و اولیاء باشند.

خلاصه نظر بمقام بلند و عظمت صحیفه اعمال ابرار و نیکوکاران دارد که مقام آنان و شرافت اعمالشان بقدری است که منظور نظر مقربین و اولیای الهی از ملائکه مقربین و انبیای مرسلین و اولیای الهی میباشد إِنَّ الأَبرارَ لَفِی نَعِیمٍ، عَلَی الأَرائِکِ یَنظُرُونَ پس از بیان جلال و عظمت عمل نیکوکاران و مقام قربی که برای آنان تهیه شده در مقام بیان تفضلاتی که در باره آنان اجرا گردیده و نعمتهای بهشتی که برای آنان مهیّا گردیده بر آمده و اول بطور کلّی فرموده نیکوکاران در

صفحه : ۵۸

نعمت بسیارند یعنی بطور مطلق از تمام نعم الهی برخوردارند پس از آن چند نعمت از نعمتهای الهی را تذکر میدهد اول عَلَی الأَرائِکِ یَنظُرُونَ ارائک جمع اریکه و گویند اریکه بمعنی حجله است نیکوکاران در تختهای و سریرهای بهشتی تکیه نموده و بالطاف الهی و بمقامات قرب محظوظ و با کمال سرور و بهجت بموجودات عالم قرب نظاره میکنند تَعرِفُ فِی وُجُوهِهِم نَضرَةَ النَّعِیمِ (دوم) در صورت و شمایل ابرار و نیکوکاران طراوت و نورانیتی است که بآن طراوت وجه شناخته میشوند که آنان نیکوکارند اگر چه حد اکثر چنین نورانیت و طراوت وجه در آخرت ظهور مینماید لکن چنانچه میبینیم خوبان در اینکه دنیا نیز اندازه‌ای از آن نورانیت قلبشان در صورتشان نمایانست یُسقَونَ مِن رَحِیقٍ مَختُومٍ، خِتامُهُ مِسکٌ وَ فِی ذلِکَ فَلیَتَنافَسِ المُتَنافِسُونَ (سوم) از نعم بهشتی اینکه است که ببهشتیان می‌آشامانند از خمر و مشروب صافی که بر آن از مسک مهر زده تا آنکه بهشتیان رغبت نمایند در آن شاید علّت ضمیمه نمودن اینکه جمله اخیر آیه اشاره باین باشد که چون اهل بهشت تشنه نمیشوند که برای رفع عطش و حرارت کبد آب طلب کنند و دفع الم عطش نمایند بلکه مشروب و آشامیدن آنان برای لذّت بردن و التذاذ بآن است نه برای رفع تشنگی و آشامیدن آنها از روی میل و رغبت است ختم و خاتمه آخر هر کاری را گویند و از همین جا است که پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را خاتم النبیین نامند زیرا که بوجود مبارکش نبوت خاتمه پیدا نمود و انگشتری را خاتم گویند که برای مهر کردن وضع شده باشد

صفحه : ۵۹

از ابو دردا نقل شده که آن خاتمی که شراب بهشتیان را بآن می‌بندند و مهر میزنند شرابی است سفید که با مشروب آنان ممزوج مینمایند و بوی آن مثل مشک است و بقدری معطّر و خوش بو است که اگر کسی یک انگشت در آن نهد و بدنیا آرد همه دنیا معطّر گردد و تمام جانوران از آن محفوظ گردند وَ مِزاجُهُ مِن تَسنِیمٍ تسنیم چیزی را گویند که از بالا بپائین آید و مشتق از سنام البعیر گردیده

(سخنان مفسرین در توجیه تسنیم)

(۱) تسنیم شریف‌ترین آشامیدنیها میباشد (ضحاک) (۲) تسنیم چشمه‌ای است در بالای بهشت عدن که بر بهشتیان فرود می‌آید در غرفه و منزلگاه آنان (مقاتل) (۳) تسنیم آشامیدنی است که بمقرّبین از خالص آن میدهند و بغیر مقرّبین بآب آنان ممزوج میگردانند (عبد اللّه عباس) (۴) تسنیم آبی است که برای بهشتیان از بالا بپائین آید و در قدحهای آنها ریخته شود تا آنکه قدحها پر شود و آن

آبی است که اگر قطره‌ای از آن بزمین آید دیگر اهل زمین تشنه نمیگردند (تفسیر ابو الفتوح رازی) عَیناً یَشرَبُ بِهَا المُقَرَّبُونَ در بیان صفات مشروب اهل بهشت که آب آنان ممزوج بمشک و عنبر است و از بالا فرود می‌آید وصف دیگری اضافه مینماید که آن چشمه‌ای است که مقربین از آن می‌آشامند از اینکه آیات توان استفاده نمود که اهل بهشت دو دسته‌اند اصحاب یمین و مقربین چنانچه در سوره واقعه بیان مینماید (رحیق مختوم) مشروب اصحاب یمین است که از آنان تعبیر بابرار نموده که برای آنان است خمر سفید که

صفحه : ۶۰

بمسک مهر زده شده و مزاجه من تسنیم که خمر آنها بسته شده بمرتبه فوق است عَیناً یَشرَبُ بِهَا المُقَرَّبُونَ چنین مینماید که برای مقربین چشمه دیگری است خالص ممزوج بچیز دیگری نیست لکن آب اهل یمین خالص نیست بلکه آبی است ممزوج که چنین اشخاص اگر چه از خوبان و صلحاء و مؤمنین محسوبند لکن مثل مقرّبین خالص نیستند در تفسیر روح البیان در تفسیر آیات بیان خوبی دارد که مختصری از آن را ترجمه مینمایم یَشرَبُ بِهَا المُقَرَّبُونَ مقصود قرب معنوی روحانی است یعنی مقربین از آب صرف خالص می‌آشامند و (بها) در آیه اشاره باین است که تسنیم در بهشت روحانی است و آن ناشی از معرفت خدا و محبت او و لذّت نظر (بوجهه الکریم) است و رحیق آن ابتهاج و سروری است که گاهی از نظر بوجه اللّه پدید میگردد و گاهی از نظر نمودن بمخلوقات پیدا میشود و مقربین افضل و بالاتر از ابرارند چنانچه تسنیم اعلی و احلی از رحیق است و چون مقربین مشغول بما سوی اللّه نشدند و محبّت حق را بمحبت غیر آمیخته نگردانیدند شراب ایشان صرف است و آنان که محبت آنها آمیخته باشد شراب آنها نیز ممزوج است.

ما شراب عشق میخواهیم بیدردی و غم صاف نوشان دیگر و دردی فروشان دیگرند

در بحر الحقایق است رحیق اشاره بشراب خالص از کدورات خمر کونین است و ظروف مختومه اشاره برئ قلوب اولیاء و اصفیاء است که ختام آن مسک محبت است که از اینکه ظروف محبّت نمیآشامند مگر اشخاصی که در سلوک الی اللّه طالب صادقند و تسنیم اعلاـ مراتب محبّت است یعنی محبّت ذاتیه غیر ممزوج بصفات و افعال الهی و مقرّبان اهل فناء فی اللّه و بقاء با اللّه میباشند.

(پایان) إِنَّ الَّذِینَ أَجرَمُوا کانُوا مِنَ الَّذِینَ آمَنُوا یَضحَکُونَ وَ إِذا مَرُّوا بِهِم یَتَغامَزُونَ

صفحه : ۶۱

پس از آنکه اوصاف و مقامات اعلای ابرار و مقربین را تذکر میدهد در مقام اوصاف کفّار و اشقیاء برآمده و چند صفت زشت و نکوهیده آنان را تذکّر میدهد اول وقتی مشرکین مؤمنین را میبینند بآنها میخندند و آنها را مسخره می- نمایند مفسرین گویند وقتی مشرکین مثل ابو جهل و ولید و مغیره و امثال آنان بر جماعت مؤمنین مثل سلمان و ابو ذر و مقداد و باقی صحابه گذر میکردند میخندیدند و بچشم بیکدیگر اشاره مینمودند (یتغامزون) از باب تفاعل و مأخوذ از غمز بمعنی اشاره کردن بچشم یا بدست یا باعضاء دیگر برای مسخره کردن و عیب- جزئی است.

وَ إِذَا انقَلَبُوا إِلی أَهلِهِمُ انقَلَبُوا فَکِهِینَ وَ إِذا رَأَوهُم قالُوا إِنَّ هؤُلاءِ لَضالُّونَ دوم وقتی مشرکین مؤمنین را میدیدند میگفتند محقّقا اینان گمراهند سوم وقتی بخانه خود نزد اهل خود میرفتند شادمان بودند زیرا خود را مردمان عاقل دانا میدانستند و بمؤمنین نسبت سفاهت و بی خردی میدادند میگفتند اینان سفها میباشند که تابع یک شخص ساحر دروغ‌گو گردیده‌اند و نعمتهای دنیا را رها نموده بامید آنکه بهشت بروند وَ ما أُرسِلُوا عَلَیهِم حافِظِینَ شاید مقصود اینکه باشد که کفّار ظاهر حال مؤمنین را بینند- که آنان بروش پارسایی

زندگانی مینمایند لکن خبر از باطن و سریره آنان ندارند و حافظ و نگهبان اعمال آنها نیستند و اعمال خوب و سجیّه نیکوی آنها را نمیدانند اینکه است که گمان میکنند آنان مردمان سفیهی میباشند.

فَالیَومَ الَّذِینَ آمَنُوا مِنَ الکُفّارِ یَضحَکُونَ، عَلَی الأَرائِکِ یَنظُرُونَ همین طوری که در دنیا کفّار بمؤمنین میخندیدند و آنان را مسخره مینمودند

صفحه : ۶۲

و استهزاء میکردند در قیامت مؤمنین در حالی که بر تختهای عالی تکیه زده بکفار نظر میکنند و بآنان میخندند.

در بعضی روایات رسیده چون خداوند خواهد بر سرور اهل بهشت بیفزاید دری از بهشت بسوی جهنم باز میکند اهل جهنم بگمان آنکه برای آنان در باز شده افتان و خیزان میشتابند وقتی بدر بهشت میرسند در بسته میگردد آن وقت مؤمنین بآنها میخندند هَل ثُوِّبَ الکُفّارُ ما کانُوا یَفعَلُونَ هل بصورت استفهام و در معنی برای تقریر و ثبوت است یعنی مجازات و کیفر اعمال کفّار مطابق عمل آنها است ثوب در لغت بمعنی بازگشت هر چیزی است بحالت اول و جمع ثوب اثواب است و جزای عمل خیر را ثواب گویند نظر به اینکه همان عمل نیک است که بازگشت بانسان مینماید و آن را جزا و ثواب نامند تصورا که آن بعینه همان عمل خیر او است چنانچه در بسیاری از آیات جزا را ثواب نامیده مثل قوله تعالی وَ اللّهُ عِندَهُ حُسنُ الثَّوابِ و در جزاء عمل بد نیز بهمین معنی آمد مثل همین آیه هَل ثُوِّبَ الکُفّارُ اشاره به اینکه خداوند ظلم نمی‌کند لَیسَ بِظَلّامٍ لِلعَبِیدِ جزای عمل هر کسی را مطابق عملش میدهد بلکه خود عمل است که بصورت جزا بازگشت بانسان میکند ان کان خیرا فخیرا و ان کان شرا فشرا فَمَن یَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ خَیراً یَرَهُ وَ مَن یَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ شَرًّا یَرَهُ اینکه آیه چنین مینماید که خیر و شرّ در قیامت بصورت واقعی خود تجسّم مینمایند و انسان آنها را بعینه می‌بیند و مشاهده می‌نماید.

صفحه : ۶۳

سورة الانشقاق

اشاره

مکیة و هی خمس و عشرون آیة سوره الانشقاق مکی است در مکه فرود آمده و بیست و پنج آیه و یکصد و نه کلمه و چهار صد و سی حرف است از ابو امامه نقل میکنند که از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکند که هر کس سوره (انشقت را بخواند خداوند حفظ میکند او را که نامه عملش را از پشت سرش باو بدهند و شیخ کفعمی چنین گوید اگر در موقع ولادت اینکه سوره را ببندند ولادت آسان میگردد و لکن بعد از وضع حمل باید فوری باز کنند و اگر بر دابه خوانده شود حفظ میگردد و بر آدم حبس آزاد میگردد و بر خائف که از چیزی بترسد مطمئن میگردد

[سوره الانشقاق (۸۴): آیات ۱ تا ۲۵]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
إِذَا السَّماءُ انشَقَّت (۱) وَ أَذِنَت لِرَبِّها وَ حُقَّت (۲) وَ إِذَا الأَرضُ مُدَّت (۳) وَ أَلقَت ما فِیها وَ تَخَلَّت (۴)

وَ أَذِنَت لِرَبِّها وَ حُقَّت (۵) يا أَيُّهَا الإِنسانُ إِنَّكَ كادِحٌ إِلى رَبِّكَ كَدحاً فَمُلاقِيهِ (۶) فَأَمّا مَن أُوتِيَ كِتابَهُ بِيَمِينِهِ (۷) فَسَوفَ يُحاسَبُ حِساباً يَسِيراً (۸) وَ يَنقَلِبُ إِلى أَهلِهِ مَسرُوراً (۹)

وَ أَمّا مَن أُوتِيَ كِتابَهُ وَراءَ ظَهرِهِ (۱۰) فَسَوفَ يَدعُوا ثُبُوراً (۱۱) وَ يَصلى سَعِيراً (۱۲) إِنَّهُ كانَ فِي أَهلِهِ مَسرُوراً (۱۳) إِنَّهُ ظَنَّ أَن لَن يَحُورَ (۱۴)

بَلى إِنَّ رَبَّهُ كانَ بِهِ بَصِيراً (۱۵) فَلا أُقسِمُ بِالشَّفَقِ (۱۶) وَ اللَّيلِ وَ ما وَسَقَ (۱۷) وَ القَمَرِ إِذَا اتَّسَقَ (۱۸) لَتَركَبُنَّ طَبَقاً عَن طَبَقٍ (۱۹)

فَما لَهُم لا يُؤمِنُونَ (۲۰) وَ إِذا قُرِئَ عَلَيهِمُ القُرآنُ لا يَسجُدُونَ (۲۱) بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُكَذِّبُونَ (۲۲) وَ اللّهُ أَعلَمُ بِما يُوعُونَ (۲۳) فَبَشِّرهُم بِعَذابٍ أَلِيمٍ (۲۴)

إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَهُم أَجرٌ غَيرُ مَمنُونٍ (۲۵)

صفحه : ۶۴

(ترجمه سوره انشقاق)

بنام ايزد هستى بخش صاحب رحمت عام و خاص

هنگامى كه آسمان شكافته شود،

و بفرمان حق منقاد گردد و محقق شود.

و هنگامى كه زمين كشيده شود،

و بيرون اندازد آنچه در او است و خالى شود،

و بفرمان حق گوش فرا دارد و منقاد اوامر او گردد،

اى انسان تو البته زحمت كشنده‌اى بسوى پروردگار خود زحمت بسيار پس ملاقات مى‌نمايى پروردگارت را،

پس كسى كه نامه عمل وى را بدست راستش دهند،

بسيار حسابش را آسان كنند،

و وى بنزد خويشان و كسانش مسرور و شادمان خواهد رفت،

و امّا كسى را كه نامه عملش را از پشت سرش بدهند

چنين كسى در نامه عملش ميخواند هلاكت خود را،

و در آيد در آتش فروزان،

زيرا كه بين كسانش بسيار مغرور و مسرور بود،

زيرا كه او گمان ميكرد هرگز باز نگردد،

آرى محققا پروردگار او باعمال و افعال وى بينا بود،

قسم بشفق،

و قسم بشب و آنچه در آن جمع آمده،

قسم بماه تابان هنگامى كه بدر تمام شود،

كه شما (از نخستين خلقت تا روز مرگ پس از آن تا قيامت) حالات گوناگون (و تحوّلات بسيار خواهيد يافت)،

پس كافران از چه جهت ايمان نمى‌آورند،

و وقتى قرآن بر آنان خوانده ميشود سجده نميكنند،

بلكه آنان كه كافر شدند تكذيب ميكنند

و خدا دانا است بآنچه (از نفاق و ضديت با دين حق) پنهان ميكنند،

و چنين كسانى را اى پيغمبر بشارت ده بعذاب دردناك،

مگر كسانى كه ايمان آوردند و عمل شايسته انجام دادند كه چنين اشخاص براى آنها پاداش و اجرى بى منّت است

صفحه : ۶۵

(توضيح آيات)

اشاره

إِذَا السَّماءُ انشَقَّت شق در لغت بمعنى شكافتن و دو نيم كردن است و نظير اينكه آيه در قرآن بسيار آمده مثل يوم تشقق الارض و انشقت وَ انشَقَّ الْقَمَرُ و غير اينها و در اينجا اشاره بوقتى است كه آسمان شكافته و قطعه قطعه ميگردد شكافتن آسمان علامت منحل گرديدن و خراب گرديدن عالم دنيا است (انشقت) در اينجا و (انفطرت) در سوره انفطار و نظائر آن اشاره بظهور قيامت است كه هنگام ظهور قيامت وضعيّت عالم سماوى و نظام عالم طبيعى از جريان خود خارج ميگردد از حضرت أمير المؤمنين چنين روايت ميكنند كه فرموده (تنشق من المجره) مجره بفتح ميم راه آسمان است يعنى آن سفيدى كه در وسط آسمان كشيده شده و آن را كهكشان گويند از آنجا شكافته ميگردد وَ أَذِنَت لِرَبِّها وَ حُقَّت حق در لغت بچهار معنى آمده اول موجد و آفريننده موجودات را كه از روى حكمت خلق نموده او را حق گويند اينكه است كه خدا را حق نامند قوله تعالى ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللّهِ مَولاهُمُ الحَقِّ دوم آفريده شده از روى حكمت آن را نيز حق گويند مثل اينكه گويند فعل خدا و كلمه آن حق است و قوله تعالى هُوَ الَّذِى جَعَلَ الشَّمسَ ضِياءً وَ القَمَرَ نُوراً تا آنجا كه فرموده ما خَلَقَ اللّهُ ذلِكَ إِلّا بِالحَقِّ سوم اعتقاد مثل اينكه گويند اعتقاد ما در حشر و نشر و ثواب و عقاب حق است چهارم در گفتار و كردار هر گاه در موقع خود واقع گردد گويند فلان كلام حق است و فلان عمل حق است يعنى درست و بموقع است و حقّت در آيه بمعنى ملزم گرديدن و محقق گرديدن است يعنى آسمان استماع ميكند و ميشنود فرمان پروردگار را و منقاد و مطيع ميگردد و حكم او را اجرا ميگرداند بدون آنكه امتناع و ممانعتى در او پديد گردد

صفحه : ۶۶

و شايد مقصود اهل آسمان باشند كه امر پروردگار را ميشنوند و حكم او را اجرا ميگردانند لكن بنا بر اينكه معنى بايستى چيزى در تقدير گرفت و آن خلاف ظاهر است.

لكن چنانچه گفته شد آيه دلالت دارد بر نفوذ قدرت خدا و تأثير اراده او در مندك گرديدن آسمانها و تفرّق اجزاء آن و در قبول تأثير مثل عبد ذليل در مقابل حكم مولا ايستادگى مى‌نمايد چنانچه در مقام اطاعت زمين و آسمان فرموده قالَتا أَتَينا طائِعِينَ كه همين طورى كه اراده او در وجود اشياء نفوذ دارد در اعدام آنها نيز نافذ است زيرا كه غير از ذات واجب الوجود تمام موجودات ممكن الوجودند و وجود و عدم نسبت بممكن مساوى است و همين طورى كه بامر (كن) و اراده او موجود شدند بامر و اراده او نيز معدوم ميگردند.

وَ إِذَا الأرضُ مُدَّت، وَ أَلقَت ما فِيها وَ تَخَلَّت، وَ أَذِنَت لِرَبِّها وَ حُقَّت وقتى زمين كشيده شده و كوه‌ها پراكنده گرديد زمين مثل يك و رق صاف ميگردد و آنچه در باطنش بوده بيرون مى‌اندازد در تفسير ابو الفتوح رازى حديثى از رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نقل ميكند (وقتى علامت قيامت ظاهر گرديد زمين بپاره هاى جگر خود قى ميكند يعنى گنجهاى زمين را مثل ستونهاى زرين بيرون مى- اندازد آدم جانى و قاتل گويد براى اينكه آدم كشى كردم دزد گويد براى اينكه و مانند اينكه مرا دست بريدند آن گاه بروند و رها كنند.

يا أَيُّهَا الإِنسانُ إِنَّكَ كادِحٌ إِلى رَبِّكَ كَدحاً فَمُلاقِيهِ كدح بفتح كاف بمعنى جديّت در عمل است بطورى كه در آن تأثير نمايد و كدح بكسر كاف بمعنى كسب و سعى بسيار در عمل آمده خطاب بتمام افراد بشر است كه اى انسان محقّقا تو زحمت كش و رنج برى و اگر در عمل رنج بسيار كشى بالاخره پروردگار خود را ملاقات مى‌نمايى و بپاداش عمل خود از خير و شرّ هر چه

صفحه : ۶۷

باشد خواهى رسيد يعنى پيوند ميگردى برحمت پروردگار خود.

شايد اشاره باين باشد كه چون انسان از اول تكوّنش در رحم مادر تا انتهاى امرش هميشه در عالم كون و فساد از حالى بحالى و از عالمى بعالمى سير مينمايد و هميشه محفوف ببلاء و آفات و حدوث و فنا است و در زندگانى محتاج بهزار گونه وسائل و ما يحتاج است و همين احتياجات ضرورى مانع پيش رفت او است كه آنچه قادر متعال در استعداد وى نهفته بروز و ظهور نمايد و وى را بمعرفت الهى و فيوضات غير متناهى كه غرض از خلقت او است برساند اينكه است كسى كه اميد لقاى پروردگار و فائز گرديدن برحمت غير متناهى او را دارد و محبت وى را در دل خود ميپروراند بايستى در عمل جديت بسيار نمايد و با نفس شرير خود بجنگد تا بآرزوى خود نائل گردد و دريابد آن مقام و فعليّتى كه براى وى آماده شده و چون نزديك شدن بمبدء متعال بقرب مكانى تصور ندارد مقصود از (ملاقيه) در آيه استكمال انسان است در مدارج كمال و قرب هر كسى بخدا بقدر كمالات روحانى او است انسان هر قدر در درجات كمال بالا رود بهمان نسبت بحق تعالى نزديك ميگردد زيرا كه او جل و علا كامل مطلق است و لقاء و نزديكى هر كسى باو بقدر كمالات نفسانى و روحانى او است هر فردى كه كامل‌تر باشد بكمالات روحانى بخدا نزديك‌تر است و كمال بتماميّت و دارايى بجامعيّت مراتب وجود است انسان كامل كسى را گويند كه از مراتب و ادوار خلقت گذشته و در حاق وسط قرار گيرد بطورى كه مظهر و نماينده اوصاف احدى گردد خلاصه شايد آيه اشاره باين باشد كه گوشزد بشر نمايد اى انسان اگر تو آرزوى لقاء رحمت و قرب اله خود را در دل ميپرورانى بايستى بجديّت كار كنى و زحمت كشى و بسيار مشقّت برى تا بآرزوى خود بقدر قابليّت و استعدادى كه در سجيّه تو نهاده شده برسى.

صفحه : ۶۸

فَأَمّا مَن أُوتِيَ كِتابَهُ بِيَمِينِهِ، فَسَوفَ يُحاسَبُ حِساباً يَسِيراً، وَ يَنقَلِبُ إِلى أَهلِهِ مَسرُوراً آن كس كه نامه عملش را بدست راستش دهند حساب وى آسان ميشود و بر ميگردد بكسان خود با شادى و سرور و شادمانست.

در مقام اوصاف كسانى است كه بلقاء پروردگار خود فائز گرديده‌اند و مشمول رحمت رحمانى و رحيمى الهى و بفيوضات غير متناهى او رسيده‌اند كه آنان كسانى ميباشند كه صحيفه اعمالشان بدست راستشان كه شايد اشاره بميمنت و بركت باشد داده ميشود و ديگر معطّلى و گرفتگى در حسابشان نيست و شايد مقصود از (اهله) در آيه كسانى باشد كه در رتبه و مقام رديف اويند نه اينكه نزديكان و كسان وى باشند.

وَ أَمّا مَن أُوتِيَ كِتابَهُ وَراءَ ظَهرِهِ، فَسَوفَ يَدعُوا ثُبُوراً، وَ يَصلى سَعِيراً إِنَّهُ كانَ فِي أَهلِهِ مَسرُوراً ثبور در لغت بمعنى هلاكت و فساد

آمده قوله تعالی لا تَدعُوا الیَومَ ثُبوراً واحِداً وَ ادعُوا ثُبوراً کَثِیراً قوله تعالی حکایت از موسی علیه السّلام که در مقام تهدید بفرعون گفت وَ إِنِّی لَأَظُنُّکَ یا فِرعَونُ مَثبُوراً و از إبن عباس است که مثبورا در اینکه آیه اشاره بنقصان عقل فرعون است زیرا که نقصان عقل سبب هلاکت آدمی است کسی که صحیفه عملش از پشت سر بوی برسد در آن هلاکت خود را بیند خودش در آتش فروزان وارد میگردد چون پشت سر نسبت بانسان مرتبه دانی وی است و شرافت بجلو رو و طرف یمین وی است اینکه است که کتاب کفّار و فجّار نظر بپستی آن از پشت سر داده میشود و چون قیامت موقعی است که حقیقت و کنه هر چیزی نمایان میگردد آدم جهنّمی وقتی حقیقت و سجیّه خود را مشاهده نمود میفهمد جایگاه

صفحه : ۶۹

وی جهنّم است و جهنّم او را بطرف خود میکشاند.

إِنَّهُ ظَنَّ أَن لَن یَحُورَ، بَلی إِنَّ رَبَّهُ کانَ بِهِ بَصِیراً حور در لغت بمعنی بازگشتن است یعنی آن کس که نامه عملش از پشت سر بوی میدهند کسی است که گمان میکرد هرگز بر نمیگردد و حشر و نشر و کتاب و میزانی نیست و بگمان فاسد خود چنین میپنداشت که وقتی مرد فانی میگردد و دیگر بازگشت و رجوعی نیست آری محقّقا پروردگار او باعمال و گفتار وی عالم و دانا است.

فَلا أُقسِمُ بِالشَّفَقِ، وَ اللَّیلِ وَ ما وَسَقَ، وَ القَمَرِ إِذَا اتَّسَقَ، لَتَرکَبُنَّ طَبَقاً عَن طَبَقٍ حمره مشرقیّه را شفق گویند و آن سرخی است که پس از غروب آفتاب در طرف مشرق نمایان میگردد که فقهای ما گویند وقت فضیلت مغرب و نافله آن پس از گذشتن آن است از سمت الرئس و از بعض مفسرین است که مقصود از شفق در آیه تمام روشنایی روز است بدلیل آنکه شفق را مقابل لیل قرار داده وسق در لغت بمعنی جمع اشیاء متفرق است مثل اینکه گویند (و سقت الشیء اذ جمعته) یعنی جمع کردم آنها را وقتی که متفرق بود و در توجیه اینکه آیه بعضی گفته‌اند (وَ ما وَسَقَ) اشاره بجمع تاریکی شب و روشن شدن و تجلی نمودن ماهست وقتی که بدر تمام بشود یعنی وَ اللَّیلِ وَ ما وَسَقَ اشاره بظلمت شب است وَ القَمَرِ إِذَا اتَّسَقَ اشاره بروشنایی ماهست وقتی تمام افق را روشن کند پس از گمان فاسد کفّار در مقام اثبات معاد بر آمده و روز و شب و ماه را در مورد سوگند در آورده و اینها را شاهد و گواه می‌آورد برای اثبات معاد که قسم بسرخی اول شب که شاید اشاره بتمام روز باشد و قسم بشب و آنچه را از

صفحه : ۷۰

پراکنده‌گی حیوانات که در روز متفرق بودند جمع آوری مینماید و قسم بماه وقتی بدر تمام شود و قسم باین موجودات بزرگ که برای شما حالاتی است برخی پس از برخ دیگر پدید میگردد خدای متعال در اینکه آیات تغیر و تحوّل موجودات را بصورت قسم شاهد و گواه می‌آورد بر حالات و تحولات و مراتب و منازلی که انسان از اول تکون و پیدایش وجودش عارض وی میگردد تا انتهای امرش لَتَرکَبُنَّ طَبَقاً عَن طَبَقٍ طبق دو چیز مثل هم را مطابقه گویند مثل اینکه گویند (طابقت النعل بالنعل) لکن در جایی استعمال میکنند که یکی فوق دیگری باشد مثل آنجا که فرموده الَّذِی خَلَقَ سَبعَ سَماواتٍ طِباقاً یعنی بعضی آنها بالای بعض دیگری است و در اینجا شاید اشاره باشد بتمام حالاتی که در اینکه عالم دنیا برای انسان پدید میگردد و حالاتی که پس از مرگ از تحوّلات و تغیّرات از حالت نزع و قبر و برزخ تا برسد بعالم قیامت که منتهای امر او سر انجام کار وی است.

که تمام آنها مترتّب بر یکدیگر و بعضی فوق دیگری است که از مجموع همان تحوّلات و تغیّرات که در ایّام حیات بلکه پس از مرگ علی الدّوام بر او طاری و عارض گردیده شخصیّت وی تحقق میابد و بفعلیّت اخیر خود میرسد و شالوده و فعلیّت اخیر وی آن چیزی است که از مجموعه همان تحوّلات که بعضی فوق بعض دیگری است ترکیب یافته.

و شاید بمناسبت تحوّلات انسان است که بتحوّلات اوضاع عالم از شب و روز و تغیّرات و تحوّلاتی که در ماه پدید میگردد سوگند

یاد نموده که منکرین معاد رجوع بعقل خود نماینـد و متـذکر گردنـد که در اینکه تحوّلات مقصد بزرگی در نظر است و اینکه نظام عالم و تحوّلات موجودات که از معدّات و شرایط پیدایش انسان بشمار میرود بیهوده نیست و نیز البته در اینکه حالات گوناگون که بآدمی دست میدهد بایستی سر انجام بنتیجه برسد و فعلیّت وجود و نتیجه خلقت انسان

صفحه : ۷۱

در قیامت پدیـد میگردد و چنانچه نظام عالم طبیعت مربوط بهمین تحوّلات و حوادثی است که پی در پی حادث میگردد نظام وجود انسان نیز بسته باین است که سر انجام آن بفعلیّت وجود و بقا برسد و آن در قیامت محقّق میگردد اینکه است که پس از آن از روی تعجب فرمود فَما لَهُم لا یُؤمِنُونَ شـمایی که شب و روز و تحوّلات عالم و تحوّلات وجود خود را مینگریـد و عقلتان گواهی میـدهد که هر حرکتی را منتهایی و هر تحوّلی را ثباتی است چگونه بمعاد اعتراف نمیکنید و گمان میکنید پس از مرگ فانی میگردید.
وَ إِذا قُرِئَ عَلَیهِمُ القُرآنُ لا یَسجُدُونَ ظاهرا مقصود از سجده در اینجا خضوع و تسلیم است و در مقام توبیخ و سرزنش منکرین معاد بر آمـده که چگونه وقتی بر آنان قرآن قرائت میشود خاضع نمیگردند در صورتی که اگر رجوع بوجدان و عقل خود نمایند می‌یابند که آنچه قرآن خبر داده از وقوع قیـامت و عالم پس از اینکه عالم و نیز آنچه تأسیس نموده از قوانین مـدنی و طریق بنـدگی و آنچه انسان را بکمالات روحانی و جسمانی میرساند و راه ترقی و تعالی را نشان میدهد ببهتر وجهی و شیرین‌تر کلامی و سلیب تر اسلوبی بیان نموده اگر انـدکی تـدبر مینمودنـد در آیاتی که از معـدن صدق فرود آمده سر تسلیم فرود می‌آوردند و خاضع میگردیدند بَلِ الَّذِینَ کَفَرُوا یُکَذِّبُونَ، وَ اللّهُ أَعلَمُ بِما یُوعُونَ، فَبَشِّرهُم بِعَذابٍ أَلِیمٍ بل کلمه اضـراب است یوعون بمعنی ظرف و ذخیره کردن چیزی را گویند شاید مقصود چنین باشد که کفار کینه و دشمنی و ضدیت با رسول اللّه را در دل خود جمع نموده و میپرورانند مثل کسی که متاعی را در ظرفی یا صندوقی نگاهدارد

صفحه : ۷۲

کفار هم نسبت بپیمبر اکرم چنین بودند که در اثر همان کینه و دشمنی که با حضرتش داشتند همیشه در مقام اذیت و آزار آن نفس قدسـی الهی بودنـد و از هیـچ گونه اذیت نسـبت باو خود داری نمینمودنـد و علاوه بر اینکه ایمان نمی‌آوردنـد تکذیب هم میکردند زیرا کـافر یـک وقت است ایمـان نمی‌آورد و اظهار بی اطلاعی میکنـد و یک وقت است علاوه بر عـدم اذعان تکـذیب هم میکنـد و نسبت ناروا بصاحب شریعت میدهد و خدا میداند آنچه را کفّار در باطن و سریره خود جمع نموده‌اند از کفر و کبر و حسد و باقی اخلاق و ملکات نکوهیده و همین اخلاق زشت ناپسند آنان سبب شده که تکذیب پیمبران و سفرای الهی را مینمایند و نسبت دروغ و سحر بآنها میدهند فَبَشِّرهُم بِعَذابٍ أَلِیمٍ پس بآنان بشارت ده بعذاب دردناک إِلَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَهُم أَجرٌ غَیرُ مَمنُونٍ (الّا) کلمه استثنا است و اشاره به اینکه تمام منکرین در قیامت در عذاب الیم باشند مگر آنهایی که پس از کفر ایمان آوردند و عمل شایسته نمودند که برای آنان است اجر و پاداش بی‌منّت

سخنان مفسرین در توجیه غیر ممنون

۱- اجری است بدون منّت و اذیّت ۲- برای آنان پاداش و نعمتهایی است که منقطع شدنی نیست ۳- پاداش آنها بدون نقصان است (۴) بهتر اینکه است که حمل کنیم بر یک معنی جامع که شامل تمام مراتب گردد گویا خـدای متعال وعده داده بکسانی که پس از کفر ایمـان آرنـد و کار شایسـته نماینـد اجر خالص خالی از شوائب دائمی که انقطاعی و نقصـی و عیبی در آن نیست و اینکه منتهی

درجه وعده نیکویی است برای رغبت نمودن باعمال نیک چنانچه آیه بالا منتهای تهدید و وعید است برای جلوگیری از معاصی، و اللّه اعلم. (تفسیر کبیر)

صفحه : ۷۳

سورة البروج

اشاره

مکیة و هی اثنتان و عشرون آیة سوره البروج در مکّه فرود آمده و بیست و دو آیه و یکصد و نه کلمه و چهار صد و پنجاه و هشت حرف است عبد اللّه عباس از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکند که فرمود هر کس سوره السّماء ذات البروج را بخواند خدای تعالی بعدد هر روز آدینه و روز عرفه که در دنیا بوده ده حسنه برای او بنویسد و هر کس در نماز فریضه بخواند موقف حشر وی با انبیاء مرسلین باشد.

از مصباح کفعمی است کسی که اینکه سوره را در رختخواب بخواند یا موقع بیرون رفتن از منزل خود بخواند خانه و اثاث البیت و اهل و عیال همه محفوظ مانند

[سوره البروج (۸۵): آیات ۱ تا ۲۲]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

وَ السَّماءِ ذاتِ البُرُوجِ (۱) وَ الیَومِ المَوعُودِ (۲) وَ شاهِدٍ وَ مَشهُودٍ (۳) قُتِلَ أَصحابُ الأُخدُودِ (۴)

النّارِ ذاتِ الوَقُودِ (۵) إِذ هُم عَلَیها قُعُودٌ (۶) وَ هُم عَلی ما یَفعَلُونَ بِالمُؤمِنِینَ شُهُودٌ (۷) وَ ما نَقَمُوا مِنهُم إِلّا أَن یُؤمِنُوا بِاللّهِ العَزِیزِ الحَمِیدِ (۸) الَّذِی لَهُ مُلکُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ اللّهُ عَلی کُلِّ شَیءٍ شَهِیدٌ (۹)

إِنَّ الَّذِینَ فَتَنُوا المُؤمِنِینَ وَ المُؤمِناتِ ثُمَّ لَم یَتُوبُوا فَلَهُم عَذابُ جَهَنَّمَ وَ لَهُم عَذابُ الحَرِیقِ (۱۰) إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَهُم جَنّاتٌ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ ذلِکَ الفَوزُ الکَبِیرُ (۱۱) إِنَّ بَطشَ رَبِّکَ لَشَدِیدٌ (۱۲) إِنَّهُ هُوَ یُبدِئُ وَ یُعِیدُ (۱۳) وَ هُوَ الغَفُورُ الوَدُودُ (۱۴)

ذُو العَرشِ المَجِیدُ (۱۵) فَعّالٌ لِما یُرِیدُ (۱۶) هَل أَتاکَ حَدِیثُ الجُنُودِ (۱۷) فِرعَونَ وَ ثَمُودَ (۱۸) بَلِ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی تَکذِیبٍ (۱۹)

وَ اللّهُ مِن وَرائِهِم مُحِیطٌ (۲۰) بَل هُوَ قُرآنٌ مَجِیدٌ (۲۱) فِی لَوحٍ مَحفُوظٍ (۲۲)

صفحه : ۷۴

(ترجمه سورة البروج)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

قسم به آسمانی که دارای برجها است،

و قسم بروز موعود (روز قیامت)

و قسم بشاهد و شهادت دهنده (پیمبر اکرم) و مشهود (روز قیامت)

کشته و نابود گردیدند آن قومی که (بمکر) آتش افروختند (و خندق کندند)

آتشی که از هیزم ها افروخته شده،

و خود آنان بر کنار آتش نشسته

و آنها بر آنچه بمؤمنین آزار میرسانند گواهند،

و کسی بر عمل زشت آنان سرزنش نکرد مگر آنهایی که ایمان آوردند بخدای غالب ستوده،

آن کسی که مر او راست پادشاهی و سلطنت آسمانها و زمین و او بر هر چیزی گواهست،

آنان که بمکر و تدلیس بفتنه انداختند مردها و زنهای مؤمن را و از اینکه عمل زشت ناروا توبه و بازگشت ننمودند پس برای آنان است آتش دوزخ و عذاب آتش سوزان،

و آنان که ایمان آوردند و عمل شایسته نیکو کردند برای آنهاست بهشتهایی که از زیر درختانش آبها جریان دارد و اینکه حقیقتا سعادت و فیروزی بزرگی است،

و محقّقا انتقام کشیدن پروردگار تو بسیار امر سخت و بزرگی است

زیرا که او میآفریند و خلق بسوی او بازگشت مینمایند،

و اوست آمرزنده و دوست

و صاحب عرش و با اقتدار و عزّت است،

و آنچه بخواهد (با کمال اقتدار و قدرت) انجام میدهد،

(ای پیمبر) آیا خبردار شدی از حکایت لشگرهای،

فرعون و ثمود،

آری آنان که کافر شدند و تکذیب (پیمبران) نمودند

و خداوند محیط بر آنان است،

بلکه اینکه کتاب قرآن بزرگی است

که در لوح محفوظ ثبت و محفوظ است.

صفحه : ۷۵

(توضیح آیات)

وَ السَّماءِ ذاتِ البُرُوجِ بروج جمع برج و بمعنی قصر است که محل و منزل نجوم و ستارگان است و تعبیر ببرج نظر باستحکام منازل نجوم است چنانچه در وصف برج فرموده وَ لَو كُنتُم فِی بُرُوجٍ مُشَیَّدَةٍ قوله تعالی الَّذِی جَعَلَ فِی السَّماءِ بُرُوجاً شاید اشاره بعظمت و استحکام خلقت و حسن و بها و تلألؤ و درخشندگی ستارگان باشد زیرا که تبرّج ظاهر کردن زینت است چنانچه در سوره احزاب آیه ۳۳ فرموده وَ قَرنَ فِی بُیُوتِكُنَّ وَ لا تَبَرَّجنَ تَبَرُّجَ الجاهِلِیَّةِ الأُولی خطاب بزنهای پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که در خانهای خود قرار گیرید و ظاهر ننمائید زینتهای خود را آن طوری که در زمان جاهلیت قبل از اسلام چنین میکردند.

آسمان طرف بالا و بروج شاید برجهای دوازده گانه معروف یا مدار گردش خورشید یا ماه باشد و شاید یک معنی اعم مراد باشد

که شامل گردد تمامی کرات و ستارگان و تمام اوضاع سماوی و مدار گردش موجودات علوی و غیر آن وَ الیَومِ المَوعُودِ، وَ شاهِدٍ وَ مَشهُودٍ در اینکه آیات چهار امر بزرگ از موجودات عظیم خلقت را در معرض سوگند درآورده اول وَ السَّماءِ ذاتِ البُرُوجِ موجودات سماوی از برجها و کرات که نظام عالم مادّیات و تنظیم موجودات و بقای عالم طبیعت منوط بترتیب حرکت مرتب و گردش مضبوط اوضاع جوّی است و دست قدرت الهی بحکمت تامّه ربوبیش همگی آنان را بیک نظام و ترتیب حیرت بخشی مرتّب گردانیده و بصورت قسم ببشر تذکّر داده و وی را متنبّه گردانیده که اینکه موجودات بزرگ بوجود و حرکت سریع و آثاری که مترتّب بر حرکت آنها میگردد شاهد صادقی میباشند بر کمال قدرت و حکمت و نفوذ اراده آن فرد متعال زیرا علاوه بر اینکه هر یک از آنان بتنهایی آیات بزرگ توحیدند که بنظام و روش معین گواهی میدهند بر یگانگی او

صفحه : ۷۶

مجموع آنها که عبارت از بروج باشد و حرکات منظّم آنها گواه صادقی میباشند بر اینکه مسخّر امر پروردگار و پدید آورنده موجوداتند.

(دوم) وَ الیَومِ المَوعُودِ بیشتر مفسّرین را رأی چنین است که روز موعود روز قیامت است که سر انجام و غایت و نتیجه حرکات موجودات است و آن وقتی است که هر چیزی بکمال اخیر خود میرسد زیرا که روز قیامت تمام حرکات از حرکت، کمی، کیفی، وضعی، موجودات متحرک بانتهاء میرسد (سوم) (و الشاهد) قسم بشهادت دهنده ممکن است مقصود از شاهد پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باشد بدلیل قوله تعالی فَکَیفَ إِذا جِئنا مِن کُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِیدٍ وَ جِئنا بِکَ عَلی هؤُلاءِ شَهِیداً یا تمام پیمبران مقصود باشند بدلیل قوله تعالی وَ إِذ أَخَذَ اللّهُ مِیثاقَ النَّبِیِّینَ تا آنجا که فرموده فَاشهَدُوا وَ أَنَا مَعَکُم مِنَ الشّاهِدِینَ و شاید مقصود از مشهود روز قیامت باشد بدلیل قوله تعالی ذلِکَ یَومٌ مَجمُوعٌ لَهُ النّاسُ وَ ذلِکَ یَومٌ مَشهُودٌ (چهارم) قیامت را هم شاهدش گفته‌اند و هم مشهودش نامیده‌اند شاهدش گویند برای آنکه در آن روز حجابها برداشته میگردد و اموری که در اینکه عالم برای اکثر خلق مخفی مانده و فقط اسمی از آن میشنوند یا پیش خود تصوری از آن میکنند و حقیقت آن را نمییابند در آن روز معاینه مینمایند و شاید باین مناسبت مشهودش نامند که هر فردی منظور نظر خلایق گردد زیرا که در آن وقت دیگر پرده و حجابی در کار نیست پس انسان در قیامت هم شاهد است و هم مشهود لکن مصداق حقیقی (شاهد و مشهود) وجود خدای تعالی است که خود هم شاهد است بر ذات و الوهیّت خود شَهِدَ اللّهُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ و هم خود مشهود خودش میباشد

(هم اوست شاهد و مشهود و عاشق و معشوق براه خویش نشسته در انتظار خود است)

زیرا که احدی را بکنه ذات حق تعالی راهی نیست و نیز تمام موجودات بعلم حضوری مشهود و مکشوفند نزد او تعالی.

صفحه : ۷۷

ابو هریره از رسول اللّه چنین روایت میکند که فرموده روز موعود روز قیامت است و شاهد روز جمعه و مشهود روز عرفه و گفته‌اند در روز جمعه ساعتی است که هر دعائی در آن ساعت بشود قبول میگردد و از پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که در روز جمعه بر من بسیار صلوات بفرستید که روز جمعه روزی است که فرشتگان سلام شما را بمن میرسانند (عبد الله عباس) قُتِلَ أَصحابُ الأُخدُودِ، النّارِ ذاتِ الوَقُودِ، إِذ هُم عَلَیها قُعُودٌ وَ هُم عَلی ما یَفعَلُونَ بِالمُؤمِنِینَ شُهُودٌ اخدود بمعنی شکاف است و وقود آتش افروخته را گویند.

قُتِلَ أَصحابُ الأُخدُودِ جواب قسم است اگر چه مفسّرین اینکه آیات اخیر که آن چهار سوگند بالا در باره آن فرود آمده بر مورد

بخصوص حمل نموده‌اند که مختصری از حکایت آن را بیان مینمائیم لکن آیات مطلق است و مورد مخصص نیست و ممکن است اینطور توجیه نمائیم که تناسب و نظم بین آیات باین وجه باشد گوئیم آن چهار آیه بالا که بصورت قسم تذکّر داده اگر چه هر یک مستقل در معنی است لکن در واقع مربوط بیکدیگرند زیرا که اول بآسمان و مدار سیّارات سوگند یاد نموده و گویا یوم موعود و روز معاد را متفرّع بر آن نموده زیرا که اوضاع عالم و وجود بنی آدم که چکیده عالم است مربوط بر آنست یعنی مربوط بروز قیامت است زیرا که اوضاع عالم از حرکات منظم کرات مقدّمه پیدایش عالم قیامت است اگر دنیایی نبود که از اینکه حرکات سیّارات پدید گردد آخرت معنی نداشت و نیز شاهد و مشهود را متفرّع نموده بروز موعود و از صفات آن روز بشمار میرود زیرا که یکی از صفات بزرگ قیامت همین است که موجودات آن روز صاحب حیات و شاهد و مشهود یکدیگرند إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِیَ الحَیَوانُ لَو کانُوا یَعلَمُونَ و قُتِلَ أَصحابُ الأُخدُودِ را جواب قسم در معرض و قسم قرار داده پس برای مناسبت

صفحه : ۷۸

بین سوگند و جواب آن بهتر اینکه است که اینطور توجیه شود قسم به اینهایی که گفته شد کسانی که آتش فتنه و فساد برمیانگیزانند و خود آنها در فتنه و فساد قعود و تمکّن مینمایند و بمؤمنین ضرر و آسیب میرسانند چنین مردمانی بهلاکت خود اقدام نموده و خود آنان در قیامت شهود اعمال و افعال خود میباشند.

مفسّرین حکایت اصحاب اخدود را نظر باختلاف روایات و اخبار مختلف نقل نموده‌اند و ما برای اختصار یک طریق آن را ترجمه مینمائیم.

عبد اللّه بن لیلی از صهب از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکند که در ملّت گذشته پادشاهی بود که وی ساحری داشت وقتی آن ساحر پیر شد به پادشاه گفت کودکی بفرست تا بوی سحر بیاموزم که بعد از من بجای من باشد پادشاه غلامی حاضر گردانید تا بوی سحر آموزد آن غلام نزد ساحر میرفت و حرفهای وی را میشنید لکن او را نمیگرفت و بدلش اثر نمیکرد و در بین راه او راهبی بود که مردم از او دانش می‌آموختند یک دو روزی آنجا نشست از گفتار راهب وی را خوش آمد و مایل بوی گردید و دین و رویّه او را قبول نمود اتفاقا روزی در راهی میگذشت دید جماعت بسیاری ایستاده و پیش نمیروند سبب پرسید گفتند مار عظیمی اینجا پدید شده اینکه است که کسی جرئت پیش رفتن ندارد غلام با خود اندیشه نمود که امروز کار راهب و ساحر را امتحان میکنم که کدام یک بر حقند و سنگی برداشت و گفت خدایا اگر دین راهب حق است اینکه مار را بدست من گشته گردان و اگر ساحر حق است مرا از کار او آگاه گردان آن گاه سنگ زد و مار را کشت و مردم وی را ستایش نمودند وقتی غلام حکایت مار را براهب گفت راهب گفت بشارت میدهم که کار تو بجایی رسد و تو صاحب کرامات میشوی لکن ابتلاآتی بتو رسد باید صبر نمایی بالاخره کار غلام بجایی رسید که مستجاب الدعوه گردید پادشاه را ندیمی بود نابینا غلام را طلبید و گفت اگر چشم مرا شفا دهی مال بسیاری بتو بخشم غلام گفت شفا دهنده خدا

صفحه : ۷۹

است اگر ایمان آری خدا چشم تو را شفا دهد آن شخص ایمان آورد و خداوند بدعای غلام چشم وی را شفا بخشید روز دیگر نزد پادشاه رفت سلطان از وی سؤال نمود کی چشم تو را درست کرد گفت خدا گفت مگر غیر از من خدایی هست گفت آری خدای تو و خدای تمام عالمیان سلطان پرسید اینکه سخن را از که شنیدی گفت تو را با اینکه چه کار است پس از مجازات سخت گفت غلام تو که سحر می‌آموخت سلطان غلام را استحضار نمود گفت ای پسر کار تو بجایی رسیده که چشم نابینا را بینا میگردانی غلام گفت شفا دهنده خدا است خدا چشم او را شفا داد نه من گفت از که اینکه را آموختی پسر گفت تو را با اینکه چه کار است

بقدرى او را در فشار آورد تا گفت فلان راهب راهب را حاضر نمود بوى گفت از اينكه عقيده برگرد گفت بر نميگردم امر نمود او را با شمشير دو نيم نمودند پس از آن هر قدر غلام را تهديد نمود كه از اينكه دين برگردد غلام قبول ننمود امر نمود غلام را از كوه پرت نمايند غلام دعا كرد خدايا شر اينان از من برگردان زلزله آمد و كوه پاره شد و آن جماعت هلاك شدند غلام برگشت سلطان گفت آنها را چه كردى گفت خدا شر آنها را از من گردانيد امر نمود او را بدريا اندازند غلام دعا كرد طوفانى شد و همه بدريا غرق گشتند سلطان در باره غلام متحير ماند غلام گفت اگر خواهى مرا بكشى راهش اينكه است كه روزى را معين نما و در صحرايى مردم را حاضر گردان و دارى برپا نما و مرا در بالاى دار كن و تيرى در كمان نه و بگو بسم اللّه ربّ الغلام كه جز نام خدا چيزى بر من كارگر نميشود پادشاه چنين كرد تير آمد بصورت غلام و غلام جان داد مردم چون چنين ديدند از سلطان برگشتند و خدا پرست شدند و گفتند آمنّا بربـ الغلام پادشاه گفت آمد بسرم از آنچه ميترسيدم آنچه مردم را تهديد نمود و ترسانيد اثر نكرد تا آنكه امر نمود آتش افروختند و هر كس مخالفت مينمود وى را در آتش مى‌انداختند تاآنكه زنى را آوردند با يك بچه كوچك چون نزديك آتش رسيد زن عقب رفت كودك بزبان

صفحه : ۸۰

آمد و گفت اى مادر نترس صبر كن كه تو بر حقّى خود را در آتش انداز زن با آن بچه خود را در آتش انداخت.

آيه و حديث در مقام اندرز است كه مؤمن بايستى در مقام ديندارى اينطور شجاعت و شهامت و عظمت نشان دهد آرى شجاعت و شهامت شهداى دين در حفظ ايمان كمتر از شهداى جبهه جنگ نبوده كه در راه حفظ ايمان حاضر شده با هزار گونه درد و غم هم آغوش شوند و از هر گونه تسلّى و از هر قسم همدم دور بمانند و مورد سخريّه و استهزاء نااهلان و هوس‌رانان گرديده و از اعمال و كردار آنان بفغان آمده و طريق بردبارى پيشه گرفته و در گوشه تنهايى خوى نموده و هر دم بزبان حال گويد

(گرچه در آتش دل چون خم مى در جوشم مهر بر لب زده خون ميخورم و خاموشم)

چنين فداكارى در راه دين يك جرئت و متانت عاليترى در بر دارد تا آن جسارت بهادرانه كه در ميدان جنگ بروز داده ميشود فرد كامل چنين نفوس زكيّه پيمبران و فدائيان راه حقيقت‌اند كه در راه حق و حقيقت و نجات بشر از زنجير شهوات از هيچ گونه زجر و آسيبى نهراسيدند و جان و مال و فرزند خود را فدا دادند پس از آنها هر كس از اينكه اكثير خدايى بيشتر نصيب دارد نزديك‌تر بآنها خواهد بود و آيه لِيَبلُوَكُم أَيُّكُم أَحسَنُ عَمَلًا بما چنين مى‌آموزد كه ايمان فقط بگفتن شهادتين يا اظهار نمودن بعضى اعمال تمام نميشود مگر وقتى كه امتحان داده شود و شخص از بوته امتحان سالم و خالص بيرون آيد وَ ما نَقَمُوا مِنهُم إِلّا أَن يُؤمِنُوا بِاللّهِ العَزِيزِ الحَمِيدِ در غريب القرآن گفته (نقمت الشى‌ء و نقمته) در مقام انكار و مؤاخذه آرند يا بزبان انكار نمايند يا طور ديگر و در مقام مجازات برآيند مثل قوله تعالى وَ

صفحه : ۸۱

ما نَقَمُوا إِلّا أَن أَغناهُمُ اللّهُ وَ ما نَقَمُوا مِنهُم إِلّا أَن يُؤمِنُوا بِاللّهِ هَل تَنقِمُونَ مِنّا فَانتَقَمنا مِنهُم فَانظُر كَيفَ كانَ عاقِبَةُ المُكَذِّبِينَ كه نقمت را در مقام مواخذه آورده و آيه اشاره باين دارد كه اصحاب اخدود از اينكه عمل زشت كراهت و انكار نداشتند مگر بعضى از آنان كه بخداى عزيز قاهر درست كار ايمان داشتند الَّذِى لَهُ مُلكُ السَّماواتِ وَ الأَرضِ وَ اللّهُ عَلى كُلِّ شَيءٍ شَهِيدٌ اشاره به اينكه آنچه مانع و جلوگير انسان ميشود از اعمال قواى شهوانى بهيمى و غضبانى سبعى و اعمال نكوهيده حيوانى و اينكه صفات را بصورت اعتدال نگاه ميدارد ايمان بخدايى است كه غالب و قاهر فوق عباد و مخلوقات است هُوَ القاهِرُ فَوقَ عِبادِهِ اگر ايمان بچنين مبدئى

نباشد انسان بمقتضی شهواتش از هر سبعی درنده‌تر و از هر چهار پایی خورنده‌تر میگردد و برای نفع خیالی خود از هیچ جنایت و خیانتی خودداری نمینماید.

و اینکه آیات اخیر تأیید مینماید آن توجیهی که در آیه بالا قُتِلَ أَصحابُ الأُخدُودِ تا آخر نمودیم و گفتیم باطلاقش شامل می گردد هر کسی را که آتش فتنه و فساد بر می‌انگیزاند و بمؤمنین آسیب میرساند زیرا الّا استثنا و اشاره باین است که عمل کفّار چنین است مگر آنهایی که از کفّار ایمان آرند و بخدای عزیز حمید رو آرند.

إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ لَهُم جَنّاتٌ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ ذلِکَ الفَوزُ الکَبِیرُ در مقام اجر و پاداش مؤمنین نیک اعمال برآمده که آنان متنعّم میگردند بنعمتهای بهشتی زیرا که بخدای غالب قاهر ایمان آورده و عمل نیکی که شایسته قرب احدیّت است نموده‌اند چنین کسانی فائز گردیده‌اند بفیوضات غیر متناهی

صفحه : ۸۲

ذلِکَ الفَوزُ الکَبِیرُ البته آن فیض و بخششی که خداوند بزرگ بشمار آورده و بمؤمنین وعده داده نظر بعظمت خودش بالاتر از آنست که بتصور آید آری همانست که فرموده باغها و انهاری است که برای مؤمنین آماده شده لکن در صورت باغ است و در باطن روح و ریحان در ظاهر جسم است و در باطن روح و روان در ظاهر نعیم است در باطن وجه کریم در ظاهر نعمتهای جسمانی بنظر میآید در باطن نمایش و ظهور رِضوانٌ مِنَ اللّهِ أَکبَرُ تجلّی مینماید.

إِنَّ بَطشَ رَبِّکَ لَشَدِیدٌ بطش در لغت گرفتن چیزی را گویند که بصولت و غلبه و سختی گرفته شود قوله تعالی إِذا بَطَشتُم بَطَشتُم جَبّارِینَ یَومَ نَبطِشُ البَطشَةَ الکُبری وَ لَقَد أَنذَرَهُم بَطشَتَنا و امثال اینکه آیات و در اینجا اشاره بسختی عذاب اخروی است که از روی غضب الهی ناشی میگردد چنانچه یکی از اسماء الحسنی شدید العقاب است البته چنین است ببین فتن و ناملایمات جزئی که در دنیا بانسان میرسد از مرضها و سختیها و آفات و نارسیها با آنکه غالبا از روی غضب نیست بلکه از روی حکمت و مصلحت نظام کلّی و شخصی پدید گردیده چقدر سخت و ناگوار بنظر می‌آید مقایسه کن و ببین چه خواهد بود حال کسی را که در مورد غضب حق تعالی واقع گردیده و ذات احدیّت در مقام انتقام و کیفر اعمال وی برآمده با آنکه عذاب آخرت با نعمتهای آن هیچ طرف مقایسه با سختیها و نعمتهای دنیا نیست إِنَّهُ هُوَ یُبدِئُ وَ یُعِیدُ، وَ هُوَ الغَفُورُ الوَدُودُ، ذُو العَرشِ المَجِیدُ فَعّالٌ لِما یُرِیدُ در اینکه آیات چند صفت از اوصاف جلال و کبریایی و عظمت خود را تذکر میدهد. ۱- (یبدء) او پدید آورنده موجودات است از کتم عدم بوجود

صفحه : ۸۳

(مبدء) چیزی را گویند که سبب وجود شیئی دیگر یا سبب ترکیب پیدا کردن چیز دیگر گردد قال اللّه تعالی وَ بَدَأَ خَلقَ الإِنسانِ مِن طِینٍ که انسان از خاک ترکیب گردیده و خدا مبدء اشیاء است که هر چیزی را از نیستی بهستی و از عدم بوجود آرد کَما بَدَأَکُم تَعُودُونَ ۲- (وَ یُعِیدُ) او افراد بشر را پس از مرگ و تفرّق اجزاء عود میدهد و حیات جدید پاکیزه‌ای که بمراتب شدّت و قوّت وجودی آن زیادتر از حیات دنیوی است بآنها افاضه مینماید برای روز حساب که دیگر مرگ پیرامون آن نمیگردد. ۳- (وَ هُوَ الغَفُورُ) غفور مأخوذ از مغفرت و بمعنی پوشانیدن و پنهان نمودن است خداوند غفور است که بلطف و رحمت خود گناهان بندگان عاصی را میپوشاند و لغزشهای وی را مخفی و پنهان مینماید و سرّ او را فاش نمیگرداند ۴- (الوَدُودُ) ودود مأخوذ از ودّ و بمعنی محبّت است و بر سه معنی صادق آید (یُحِبُّهُم وَ یُحِبُّونَهُ) اولیاء و نیکان را دوست میدارد و آنان نیز او را دوست میدارند و نیز دوستان خود را محبوب خلق میگرداند در غریب القرآن چنین گفته (الودّ) محبّت بچیزی و تمنّی و آرزوی کون و وجود وی است زیرا که در تمنّی معنی محبّت مأخوذ است و محبّ آرزو دارد حصول آنچه را که دوست دارد قوله تعالی وَ جَعَلَ بَینَکُم مَوَدَّةً وَ

رَحمَةً و قوله سَيَجعَلُ لَهُمُ الرَّحمنُ وُدًّا و در اينكه آيات اشاره باين الفتى است كه بين آنان واقع و دائر است چنانچه در جاى ديگر لَو أَنفَقتَ ما فِي الأَرضِ جَمِيعاً ما أَلَّفتَ و در محبت بدون تمنّى الفت نيز استعمال شده مثل قوله تعالى قُل لا أَسئَلُكُم عَلَيهِ أَجراً إِلَّا المَوَدَّةَ فِي القُربى وَ هُوَ الغَفُورُ الوَدُودُ إِنَّ رَبِّى رَحِيمٌ وَدُودٌ و امثال اينها (پايان) راجع بقوله تعالى يُحِبُّهُم وَ يُحِبُّونَهُ دو طور تفسير شده يكى آنكه گويند محبت خدا نسبت بمخلوق همان انعام و اكرام او است و اينكه او را موفق گرداند بطاعت و وى را هدايت نمايد بدين حق و طريق رضاى خود و دوستى بنده نسبت

صفحه : ۸۴

بحق تعالى اينكه است كه او را اطاعت نمايد و عصيان ننمايد ديگر محبّت نسبت بخداى تعالى صفتى است از اوصاف فعل او و آن احسان مخصوصى است بكسى كه لايق آن باشد امّا محبت بنده نسبت بحق تعالى آن حالت وجدانى است كه محبين الى اللّه در قلب خود وجدانا مييابند و بهمين جهت او را تعظيم و ستايش مينمايند و رضاى او را بر رضاى خود بر ميگزينند و مأنوس بذكر و ياد او ميگردند از بعض عرفاء است كه محبت بنده نسبت بخدا اينكه است كه از قلب وى كشف حجاب ميگردد و متمكن ميگردد بر بساط قرب زيرا صفاتى كه نسبت بخدا داده ميشود باعتبار غايت و نتيجه است نه باعتبار مبادى و علامت محبّت او تعالى نسبت بعبد اينكه است كه او را موفّق مى‌گرداند كه از عالم غرور يعنى عالم طبيعت تجافى و ترقى نمايد بعالم نور و بخدا انس گيرد و از غير او وحشت نمايد و تمام همّ وى يكى گردد. مجمع البحرين «۵» ذُو العَرشِ المَجِيدُ او صاحب عرش بزرگوار است عرش بمعنى استواى و استيلا تفسير شده خداوند مستولى و محيط

بر تمام موجودات است الرَّحمنُ عَلَى العَرشِ استَوى «۶» فَعّالٌ لِما يُرِيدُ فعّال صيغه مبالغه و اشاره بشدّت و قوّت و فعّاليّت اوست كُلَّ يَومٍ هُوَ فِي شَأنٍ و آنچه در عالم واقع ميگردد از روى اختيار و علم و قدرت و حكمت او انجام ميگيرد.

هَل أَتاكَ حَدِيثُ الجُنُودِ، فِرعَونَ وَ ثَمُودَ در مقام بيان قوم فرعون و ثمود برآمده و اشاره به اينكه ببين چگونه در اثر علو و سركشى آنان كه نسبت بسفرا و پيمبران چه نسبتهاى ناروا دادند و آنها را ساحر و دروغگو ناميدند و آنها صبر نمودند بالاخره عذاب بر آنان فرود آمد و مغلوب حوادث گرديده و سفراى الهى مظفرانه بر آنها استيلا و غلبه نمودند فَاصبِر كَما صَبَرَ أُولُوا العَزمِ مِنَ الرُّسُلِ تو اى پيمبر نيز صبر كن همانطورى كه پيمبران اولو العزم صبر نمودند.

صفحه : ۸۵

كه بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي تَكذِيبٍ، وَ اللّهُ مِن وَرائِهِم مُحِيطٌ كفّار در مقام تكذيب پيمبران برآمده و تبليغات آنها را انكار مينمايند در صورتى كه خدا از پشت و رو و از جميع جوانب بر آنان محيط است.

بَل هُوَ قُرآنٌ مَجِيدٌ، فِي لَوحٍ مَحفُوظٍ اينكه كتاب آسمانى و اينكه قرآن مجيد از معدن صدق و صفا فرود آمده و در لوح محفوظ ثبت و ضبط گرديده لوح محفوظ بوجهى شايد اشاره بيك مرتبه و يك مقامى از سعه عالم وجود باشد كه بالاتر و برتر از عالم خلق و عالم طبيعت و عالم كون و فساد بشمار ميرود و نيز شايد عالم قضا و قدر عبارت از آن باشد و آنچه از اول خلقت تا آخر آنچه بايد واقع گردد در آنجا ضبط و ثبت گرديده و نيز

(جف القلم بما هو كائن)

اشاره بآن است.

إبن عبّاس از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين حديث ميكند از كسرى اشترى برسم تحفه خدمت رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم آوردند روزى حضرتش بر آن سوار بود و مرا رديف خود سوار نمود در اثناى راه بمن نگاه كرد و فرمود اى

پسر حدود خدا را نگاهدار تا او را نزد خود یابی و در زمان راحت با خدا آشنایی کن تا در سختی با تو آشنایی کند و چون خواهی چیزی از او طلب کنی طلب یاری کن که آنچه بودنی است قلم بر آن رفته اگر جمله خلایق جهد کنند برای تو که چیزی بتو رسانند از خیر و شر و خدا برای تو ننوشته باشد نتوانند اگر توانی بصبر و یقین کار کنی که بر صبر کردن بر آنچه تو آن را کاره باشی خیر بسیار است و بدانکه نصرت با صبر است و فرح با اندوه و دشواری با آسانی و درویشی با توانگری و قناعت با سروری و شاید آیه اشاره باین باشد که چون قرآن قبل از فرود آمدن باین عالم کون و فساد در عالم بالاتری تعیین و ضبط شده و در لوح محفوظ نگاه داشته شده اینست که دست نااهلان از تحریف آن کوتاهست و نزد حق تعالی مصون و محفوظ است و از تکذیب کفّار خللی بدامن کبریایی آن نخواهد رسید.

صفحه : ۸۶

سورة الطارق

اشاره

مکیة و هی سبع عشر آیة اینکه سوره مکّی است که در مکه فرود آمده و برای مدنیان سیزده آیه و برای باقی قرّاء هفده آیه و شصت و یک کلمه و دویست و سی و نه حرف است.

ابو امامه از ابی بن کعب روایت میکند که رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده هر کس سوره الطارق را بخواند خدای تعالی بعدد هر ستاره‌ای که در آسمان است دو حسنه بوی کرامت مینماید و از حضرت صادق روایت میکنند که کسی که در نماز فریضه سوره الطّارق را بخواند نزد خدا جاه و منزلت بزرگ پیدا کند و در بهشت از رفقای انبیاء باشد.

در مصباح کفعمی است که اینکه سوره اگر بر خوراکی خوانده شود از هر ضرری حفظ میگردد.

[سوره الطارق (۸۶): آیات ۱ تا ۱۷]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
وَ السَّماءِ وَ الطّارِقِ (۱) وَ ما أَدراکَ مَا الطّارِقُ (۲) النَّجمُ الثّاقِبُ (۳) إِن کُلُّ نَفسٍ لَمّا عَلَیها حافِظٌ (۴)
فَلیَنظُرِ الإِنسانُ مِمَّ خُلِقَ (۵) خُلِقَ مِن ماءٍ دافِقٍ (۶) یَخرُجُ مِن بَینِ الصُّلبِ وَ التَّرائِبِ (۷) إِنَّهُ عَلی رَجعِهِ لَقادِرٌ (۸) یَومَ تُبلَی السَّرائِرُ (۹)
فَما لَهُ مِن قُوَّةٍ وَ لا ناصِرٍ (۱۰) وَ السَّماءِ ذاتِ الرَّجعِ (۱۱) وَ الأَرضِ ذاتِ الصَّدعِ (۱۲) إِنَّهُ لَقَولٌ فَصلٌ (۱۳) وَ ما هُوَ بِالهَزلِ (۱۴)
إِنَّهُم یَکِیدُونَ کَیداً (۱۵) وَ أَکِیدُ کَیداً (۱۶) فَمَهِّلِ الکافِرِینَ أَمهِلهُم رُوَیداً (۱۷)

صفحه : ۸۷

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

قسم بآسمان و قسم بطارق،
چگونه توانی بدانی طارق چیست
آن ستاره درخشنده‌ای است که نورش نفوذ دارد،
نیست هیچ نفسی مگر آنکه برای او نگهبانی گماشته شده،
پس بایستی انسان نظر کند که از چه چیز آفریده شده،
خلق گردیده شده از آبی که جستن میکند،
و بیرون میآید از پشت مردان و سینه زنان
(آن خدایی که بر آفرینش توانا است) البته بر بازگشتن روح ببدن نیز توانا است،
(روز قیامت) روزیست که آنچه در باطنها مخفی و ناپیدا است ظاهر و هویدا میگردد،
و در آن روز نه قوتی باقی میماند و نه یار و یاوری،
قسم بآسمان گردان،
و قسم بزمین که شکافته (و حبوبات و گیاهان از آن بیرون میآید
که قرآن بحقیقت جدا کننده حق و باطل است
و کلام بیهوده نیست،
کفّار هر چه بتوانند مکر میکنند،
پس صبر کن و مهلت بده بکافرین) که بجزای عملشان خواهند رسید

(توضیح آیات)

اشاره

وَ السَّماءِ وَ الطّارِقِ، وَ ما أَدراکَ مَا الطّارِقُ، النَّجمُ الثّاقِبُ واو قسم است طارق اسم فاعل مأخوذ از طرق و در لغت طرق راهی است که مسافر بپا میرود قوله تعالی فَاضرِب لَهُم طَرِیقاً فِی البَحرِ یَبَساً و جمع طریق طرائق است مثل قوله تعالی سَبعَ طَرائِقَ یعنی هفت آسمان.

و نیز طارق کوبیدن و آمدن در شب را گویند و باعتبار استعمال عرفی شامل میگردد آنچه در شب واقع میگردد از آمدن و رفتن حتی آنکه بعضی طارق را توسعه داده‌اند که شامل میگردد خیالات و موهوماتی که گاهی در شب عارض میگردد و نیز مجازا طارق گفته شده بر هر مسلك و رویّه‌ای که انسان در روش خود انتخاب نماید خواه روش خوب و صحیح باشد یا روش غیر صحیح.

و در اینجا مقصود ستاره‌ای است درخشنده و فروزان چون شعله آتش که در شب ظاهر

صفحه : ۸۸

میگردد چنانچه النَّجمُ الثّاقِبُ توضیح آنست زیرا ثاقب چیزی را گویند که بنور خود نفوذ در غیر نماید قوله تعالی فَأَتبَعَهُ شِهابٌ ثاقِبٌ

برای وضوح آیه مختصری از تفسیر صدر المتألهین را ترجمه می‌نمایم:

(لمعهٔ اشراقیّهٔ) وَ السَّماءِ وَ الطّارِقِ سماء چون مطلق است شامل میگردد آسمان عالم صغیر یعنی نفس ناطقه و روح انسانی با آنچه در او است از قوی و مشاعر و علوم و آسـمان عالم کبیر که عبارت از طرف فوقانی و مرتبه علو و بالا باشـد با آنچه در او است از کرات و کواکب و سیّارات و همانطوری که آسمان عالم کبیر محلّ عجائب صنع خدا است در حرکات منظّم و سرعت بعضی از ستارگان و رفتن و بر گشتن آنـان و نسبت بعضـی ببعضـی دیگر از تثلیث و مقابله و تربیع و کسوف و خسوف و باقی اوضاع آن و استقامت آنـان بیـک قـانون منظّم همین طور نفس ناطقه انسانی نیز در کشف حقایق و معلوم کردن مجهولات قانون مضـبوطی و روش معینی دارد که بایستی در مقام برهان آن قانون را اعمال نماید تا نتیجه صحیح عاید وی گردد پس اگر مقصود از طارق نفس ناطقه انسانی باشـد اشـاره بآن چیزی است که بر نفس ناطقه انسانی وارد میگردد از انوار قدسـی و تظاهرات فیض الهی و لوامع ملکوتی و مواهب ربّانی و اگر راجع بسـماء عـالم باشـد شامل میگردد تمام افلاک و کرات با آنچه در آنهاست و مقصود از طارق یا جنس سـتارگان است یـا مجردات و مفارقـات نوری و آنچه بآنـان تعلّق دارد پس اگر طارق اشاره بجنس مفارقات عقلی باشـد میسـزد که گفته شود مقصود (بنجم ثاقب) عقل کلّ است که بنور و اشراق خود تاریکی و ظلمت و قشور عالم مادّی را سوراخ میکند و تفسیر طارق بشب اشاره باین است که همانطوری که ستارگان در شب موقع استتار نور خورشید ظاهر میگردند و بنور خود ظلمت شب را میبرند همین طور نور عقل وقتی بر اجسام تاریک فرود آمد ظلمت و تاریکی آن را بنور خود زائل میگرداند. (پایان)

صفحه : ۸۹

خلاصه النَّجمُ الثّاقِبُ باعتبار عالم حس جنس ستارگان یا جنس شـهب است که ظلمت شب را میبرد و شیاطین را طرد و رد میکند و باعتبار معنی قوای عقلیّه ملکوتیّه است که در روح انسان پدیدار گردیده و قوای وهمیّه شیطانیّه را بر طرف مینماید.

إن کُلُّ نَفسٍ لَمّا عَلَیها حافِظٌ بقاعـده عربیّت (ان) دو طور تفسـیر میشود ان نافیه و ان مخفّفه از ثقیله (لما) را نیز دو قسم تفسـیر شـده بمعنی الاـو بمعنی لمـا حفـظ بمعنی نگاهـداری بچنـد معنی آمـده و مصادیقی پیـدا نموده یکی قوه حافظه و آن قوه‌ای است که در بـاطن انسـان و عمـل آن ضـبط و نگاهـداری محسوسـاتی است که از خـارج بتوسـط حواس پنجگانه حس مشترک ادراک نموده و بخزینه که آن را قوه حافظه نامند میسپارد و اینکه قوه بسه اعتبار سه طور عمل دارد باعتبار قبول صور محسوسات آن را خزینه حسّ مشترک گوینـد و باعتبـار حفـظ و نگاهـداری معلومـات که بـآن تحویـل شـده آن را حـافظه مقابـل ناسـیه نامنـد و باعتبـار ادا کردن مکنونـات خود در موقع حاجت نفس و بیاد آوردن آن آن را ذاکره گوینـد و نیز ملائکه‌ای که موکّل بر تنظیم عالم و اعمال انسانند آنان را نیز حفظه نامند.

خلاصه بنا بر اینکه (ان) نافیه و (لمّا) بمعنی الّا باشد معنی آیه چنین میشود نیست نفسی مگر آنکه بر او نگهبانی هست از ملائکه که حافظ اعمـال و حالاـت او باشـند و اگر ان مخفّفه از مثقله باشـد و لمّـا لمـا معنی آیه چنین میشود محقّقا هر نفسـی برای او نگهبانی گماشـته شـده لکن بیشتر مفسّـرین همان معنی اول را ترجیح داده‌اند و اطلاق آیه چنین مینماید که خداوند ملائکه‌ای گماشـته برای حفـظ جسـد انسـان که وی را از هر آسـیب و بلاـء و تصادفـات خارجی و تضادّات داخلی که از قبل تضادّ قوی و اخلاط چهارگانه پدید میگردد دفع و منع نمایند تا

صفحه : ۹۰

آنکه جسم انسان معتـدل و سـلامتی آن تا مـدّتی پایـدار بمانـد و آنان ملائکه‌ای میباشـند که حافظ بـدن انساننـد که اولا او را از هر آسیبی حفظ نماینـد و ثانیا او را تقویت دهنـد تا بحـدّ کمال رسـد و اینکه نوع ملائکه را بمدبّرات امور نامیده شده و در لسان شـرع اینکه نوع ملائکه را ملائکه ارضـی گویند و در اصـطلاح حکماء قوای طبیعی نامند و ملائکه دیگری گماشـته شده برای حفظ نفس

ناطقه بشری که آن را از قوّه بفعل آرند زیرا که انسان در ابتداء خلقت قوای روحانی و عقلانی وی ضعیف است بلکه فقط استعداد و قابلیّت نفوذ عقل مجرّد در وی موجود است و مسلّم و معلوم است که هیچ شیئی نتواند خودش خود را از قوّه بفعل و از عدم بوجود و از نقص بکمال آرد و نیز فاعل غیر از منفعل است اینکه است که خالق متعال از راه فیض ملائکه روحانیین را مأمور گردانیده که از آن انوار فیض و اشراقات نور وجودی که از حق تعالی بآنان افاضه شده انسان را نیز از آن برخوردار گردانند و باین واسطه نفس ناطقه بشری از قوه بفعل و از نقص بکمال آید و اینکه موجودات روحانی در لسان شرع بملائکه حامل وحی بانبیاء و ملائکه حامل الهام باولیاء نامیده شده و باصطلاح حکماء آن را (عقل فعّال) گویند و مراتبی که بتوسط ملائکه یا عقل فعّال بانسان افاضه میشود بطور کلّی سه مرتبه دارد (اول) عقل بالملکه و آن نفسی است که مستعد گردیده برای فیض گرفتن از مبدء اعلا (دوم) عقل بالفعل و آن وقتی است که علوم و معارف در نفس ناطقه بالفعل موجود باشد (سوم) عقل مستفاد که تمام معلومات همیشه نزد او حاضر و متمرکز در علوم و معارف گردد.

و باید دانست که ملائکه حفظه فقط واسطه در فیضند که از روی حکمت و نظام عالم اینکه طور مقرر فرموده که از مبدء عالم فیض بگیرند و بمادون افاضه نمایند فیّاض مطلق فقط و فقط ذات واجب الوجود است (هو المبدء و المعید)إن به (وَ اللّهُ مِن وَرائِهِم مُحِيطٌ) از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حدیث میکنند که فرموده (خداوند برای انسان

صفحه : ۹۱

صد و شصت ملک گماشته که از آن جمله هفت ملک موکّل جسم اویند که آفات و بلیّات را از وی دور گردانند چنانچه مگس آفات را از کنده عسل دور می‌کند

(سخنان مفسرین راجع بحفظه)

(۱) مقصود از حافظ در آیه فرشتگانند که اعمال انسان را ثبت و ضبط می‌نمایند (عبد اللّه عباس) (۲) حفظه‌اند که مال و آجال و ارزاق خلایق را نگاه میدارند (قتاده) (۳) حفظ کننده خدا است که بنده را نگاه میدارد که از تقدیرات الهی در نرود (کلبی) آری اگر نبود حفظ و حراست مربی عالم هیچ دانه‌ای بثمر نمیرسید و هیچ طفلی از مادر متولّد نمیشد و بکمال نمیرسید زیرا که اکثر موجودات بلحاظ مادّه و طبیعت و بقاعده تنازع بقاء و غلبه قوی بر ضعیف و تضادّی که بین آنان موجود است قوی کوشش میکند ضعیف را نابود و مضمحل گرداند اینکه است که خدای حکیم برای هر نوعی از موجودات اسباب و وسائلی مهیّا نموده که وی را از تصادمات داخلی و تصادفات خارجی حفظ نماید فَلیَنظُرِ الإِنسانُ مِمَّ خُلِقَ، خُلِقَ مِن ماءٍ دافِقٍ، یَخرُجُ مِن بَینِ الصُّلبِ وَ التَّرائِبِ إِنَّهُ عَلی رَجعِهِ لَقادِرٌ بعضی مفسرین گویند ترائب بین دو پستان زن است دیگری گفته بین شانه و سینه زن است آیه اشاره برجوع و بازگشت انسان است باصل و مبدء خود مثل قوله تعالی إِلَی اللّهِ مَرجِعُکُم إِنَّ إِلی رَبِّکَ الرُّجعی یعنی بازگشت شما بسوی خدا است خلاصه آیه در مقام تنبّه و تذکر است که آن کس که انسان را از پست ترین مراتب و قذرترین اشیاء خلقت نموده و وی را از پست‌ترین مراتب ترقّی داده و وی را باوج کمال انسانیّت جسما و روحا رسانیده و

صفحه : ۹۲

بصورت نیک انسانی و سیرت نیکوی ملکوتی او را صدر نشین عالم خلقت گردانیده و بتاج وَ لَقَد کَرَّمنا بَنِی آدَمَ او را مفتخر نموده البته قدرت دارد که پس از مرگ و تفرق اجزاء ثانیا او را برگرداند و حیات نوینی که بمراتب عالی‌تر از اینکه حیات عاریتی اینکه

دنیا باشد بوی افاضه نماید یَومَ تُبلَی السَّرائِرُ جمع سر اسرار و جمع اسرار سرائر است و یوم تبلی السرائر اشاره به اینکه آنچه در باطن انسان مخفی است حتی آن خاطراتی که بقلبش گذشته و آنچه را که فراموش نموده و آنچه در باطن خود مکتوم و مخفی گردانیده از اصول عقاید و نیات و غیر آنها تماما در روز رستاخیز ظاهر و مبرز میگردد حدیثی از معاذ بن جبل نقل میکنند که گفته از رسول اللّه سؤال نمودم مقصود از آن سرائری که در قیامت ظاهر میگردد چیست فرمود سرائر شما اعمال شما است از نماز و زکاة و روزه و وضوء و غسل جنابت و آنچه برای شما واجب گردیده زیرا تمام اعمال شما مخفی و پنهان است ممکن است بگوید نماز خوانده‌ام و نخوانده باشد یا گوید وضو گرفته‌ام و نگرفته باشد اینکه است معنی قوله تعالی یَومَ تُبلَی السَّرائِرُ نظیر قوله تعالی یَعلَمُ السِّرَّ وَ أَخفی آیه در مقام معرفی روز رجعت بشر است که یکی از اوصاف و خصوصیّات آن روز ظاهر شدن و پدید گردیدن باطنهاست که آنچه در باطن انسان است از ایمان و کفر و اخلاق حمیده و نکوهیده و اعمال حسنه و سیئه و کمالات روحانی و جسمانی و صفات بهیمی و سبعی و ملکوتی در سریره او نهفته پدیدار میگردد و هر کس بصورت اعمال و اخلاق و ملکات نفسانی خود بصورت مناسب آن ظاهر میگردد.

در حدیث فرموده

(یحشر النّاس علی صور نیّاتهم)

در حدیث دیگر (در قیامت بعض مردم محشور میگردند بصورتی که خوک و میمون نسبت بآن نیکو می‌نماید.

صفحه : ۹۳

معلوم است کسی که سبعیت و بهیمیت در وی غالب گردیده بدتر و پست‌تر از هر حیوانی بشمار میرود بَل هُم أَضَلُّ سَبِیلًا شاهد بر آنست و آن روزی است که امتیاز پیدا می‌شود بین خبیث و طاهر چنانچه در سوره مائده آیه ۱۰۰ قُل لا یَستَوِی الخَبِیثُ وَ الطَّیِّبُ وَ لَو أَعجَبَکَ کَثرَةُ الخَبِیثِ زیرا که آن روز روز جدا شدن بین حق و باطل و امتیاز مؤمن از کافر است وَ امتازُوا الیَومَ أَیُّهَا المُجرِمُونَ فَما لَهُ مِن قُوَّةٍ وَ لا ناصِرٍ در آن روز برای انسان چیزی نیست که بتواند رفع ضرر از وی بنماید نه از قوای بدنی و جسمانی و نه از قوای روحانی و نفسانی و نیز برای وی یار و یاوری نیست زیرا که معدّات و تمام وسائل خارجی که از روی حکمت در اینکه عالم تضاد و عالم قوّه و استعداد برای رفع احتیاجات بشر در بین نهاده که بآنها متوسل میشد بالمرّه مفقود گردیده وَ الأَمرُ یَومَئِذٍ لِلّهِ یَغفِرُ لِمَن یَشاءُ وَ یُعَذِّبُ مَن یَشاءُ زیرا که عالم قیامت موقعی است که هر فردی بمنتهای کمالی که لایق بوی است رسیده دیگر جهات استعدادی که بوسائل خارجی بتوان استکمال حاصل نمود در کار نیست اینکه است که فرموده یَومَ یَفِرُّ المَرءُ مِن أَخِیهِ وَ أُمِّهِ وَ أَبِیهِ وَ صاحِبَتِهِ وَ بَنِیهِ لِکُلِّ امرِئٍ مِنهُم یَومَئِذٍ شَأنٌ یُغنِیهِ هر کس مشغول بخود گردیده و وی را بخارج احتیاجی نیست حتّی شفاعت شافعین نیز ناشی از آن ارتباط و اتصال معنوی است که بین شفیع و شفاعت شونده پدید گردیده و بهمین مناسبت معنوی شفیع مأذون در شفاعت میگردد وَ السَّماءِ ذاتِ الرَّجعِ، وَ الأَرضِ ذاتِ الصَّدعِ، إِنَّهُ لَقَولٌ فَصلٌ وَ ما هُوَ بِالهَزلِ صدع در لغت شکافتن چیز صلب و سختی را گویند مثل شیشه و آهن خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است فَاصدَع بِما تُؤمَرُ سوره حجر آیه ۹۴ شاید اشاره باین باشد که امر رسالت را آشکار نما و مطالب را از هم شکافته و بر آنچه بآن مأموری

صفحه : ۹۴

قیام نما قوله تعالی یَومَئِذٍ یَصَّدَّعُونَ اشاره بروز قیامت است و شاید مقصود اینکه باشد که روز قیامت روزی است که باطنها شکافته و ظاهر میگردد و چیزی مخفی و پنهان نمیماند وَ الأَرضِ ذاتِ الصَّدعِ یعنی قسم بزمین که میشکافد و نباتات و گیاهان از آن بیرون میآید.

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

(۱) بیشتر مفسرین را رأی چنین است که مقصود از ذات الرجع صاحب باران است یعنی سوگند بآسمان صاحب باران (۲) (ذاتِ الرَّجعِ) یعنی صاحب ماه و خورشید و ستارگان که گاهی ظاهر میگردند و گاهی غائب میشوند (إبن زید) (۳) ذاتِ الرَّجعِ سوگند بآسمان که بحسب مرور زمان محل نزول خیرات است حالی بعد حالی و از آن باران میبارد برای روزی مردم (مجمع البیان) خداوند قسم یاد میکند و موجودات جوی و سفلی را مورد سوگند قرار میدهد و آنها را شاهد و گواه میگیرد که قرآن کلام حق و جدا کننده بین حق و باطل است و بهمین معنی روایتی از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم رسیده وَ ما هُوَ بِالهَزلِ قرآن کلام بیهوده و از روی لهو و لعب و بازیچه سر نزده بلکه کلام متینی است که از معدن صدق و منبع علم حق تعالی تراوش نموده اینکه است که دست نااهلان از دامن آن کوتاه است إِنَّهُم یَکِیدُونَ کَیداً، وَ أَکِیدُ کَیداً محققا کفّار و دشمنان قرآن در مقام اطفاء نور قرآن بسیار مکر و کید و حیله میکنند که نور الهی را خاموش کنند و بوسیله‌های شیطانی متوسّل میگردند برای زایل گردانیدن کلام الهی.

صفحه : ۹۵

فَمَهِّلِ الکافِرِینَ أَمهِلهُم رُوَیداً مهل و امهال در لغت بمعنی رفق و مدارا کردنست شاید اشاره باین باشد که ای رسول در امر رسالت و اجرای احکام قرآن از جفای کفار و انواع حیلها و خدعها که بکار میبرند برای خاموش کردن نور حق تعالی صبر و بردباری و متانت و استقامت خود را از دست مده و با آنها مدارا کن که بزودی تو بر آنان غالب می گردی و حقّانیت قرآن بر جهانیان معلوم خواهد شد یا بزودی در آخرت کفّار و کسانی که در باطل کردن قرآن حیله میکنند بکیفر اعمال خود خواهند رسید

صفحه : ۹۶

سورة الاعلی

اشاره

مکیة و هی تسع عشر آیة اینکه سوره مکی است در مکه فرود آمده و نوزده آیه و هفتاد کلمه و دویست و هفتاد و یک حرف است ابو امامه از ابی کعب روایت میکند که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده هر کس سوره اعلی را بخواند خدای تعالی بعدد هر حرفی که بر ابراهیم علیه السّلام و موسی علیه السّلام و محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرود آمده وی را حسنه دهد و نیز از حضرت صادق علیه السّلام روایت میکنند هر کس در نماز فریضه یا نافله سوره اعلی را بخواند در قیامت بوی گویند از هر در بهشت که خواهی وارد شو از مصباح کفعمی است که خواندن سوره اعلی بر گوش دابه و بر مرض بواسیر و بر هر موضعی که نفخ دارد مرض شفا می‌یابد

[سوره الأعلی (۸۷): آیات ۱ تا ۱۹]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
سَبِّحِ اسمَ رَبِّکَ الأَعلَی (۱) الَّذِی خَلَقَ فَسَوّی (۲) وَ الَّذِی قَدَّرَ فَهَدی (۳) وَ الَّذِی أَخرَجَ المَرعی (۴)
فَجَعَلَهُ غُثاءً أَحوی (۵) سَنُقرِئُکَ فَلا تَنسی (۶) إِلاّ ما شاءَ اللّهُ إِنَّهُ يَعلَمُ الجَهرَ وَ ما يَخفی (۷) وَ نُيَسِّرُکَ لِليُسری (۸) فَذَكِّر إِن نَفَعَتِ الذِّكری (۹)
سَيَذَّكَّرُ مَن يَخشی (۱۰) وَ يَتَجَنَّبُهَا الأَشقَی (۱۱) الَّذِی يَصلَی النّارَ الكُبری (۱۲) ثُمَّ لا يَمُوتُ فِيها وَ لا يَحيی (۱۳) قَد أَفلَحَ مَن تَزَکّی (۱۴)
وَ ذَكَرَ اسمَ رَبِّهِ فَصَلّی (۱۵) بَل تُؤثِرُونَ الحَياةَ الدُّنيا (۱۶) وَ الآخِرَةُ خَيرٌ وَ أَبقی (۱۷) إِنَّ هذا لَفِی الصُّحُفِ الأُولی (۱۸) صُحُفِ إِبراهِيمَ وَ مُوسی (۱۹)

صفحه : ۹۷

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
(ای پیمبر) تسبیح و تمجید و ستایش کن بنام پروردگار خود که بالاتر از هر چیزی است،
آن خدایی که خلق کرد و مخلوقات را آراسته گردانید
آن خدایی که اندازه‌گیری نمود (و بحسب اندازه هر کسی) وی را هدایت نمود،
و آن خدایی که گیاه را از زمین رویانید،
پس از آن او را خشک و سیاه گردانید
ما آیات قرآن را مکرر بر تو قرائت میکنیم که هیچ فراموش نکنی،
مگر آنچه را خدا بخواهد (که از یادت ببرد) زیرا که او بآنچه ظاهر و جلی یا مخفی و پنهان است عالم و دانا است،
(قرآن را بطریق آسان بر تو بیان نمودیم،
پس مردم را متذکر گردان هر گاه سود دهد آنان را،
بزودی متذکر میگردد کسی که میترسد
و دوری میجوید از آن شقی‌ترین مردم،
آن کسی که درآید در آتش بسیار سخت (جهنم)،
و در آن آتش نه میمیرد (که از عذاب راحت شود) و نه زنده است (که از حیات متمتّع گردد)
محقّقا رستگار و سعادتمند گردید کسی که تزکیه نفس نمود،
و بیاد خدا بنماز و ذکر پرداخت،
کسانی که ترجیح میدهند حیات دنیا را بر آخرت
در (صورتی که) آخرت بهتر از دنیا و باقی‌تر از آن است،
(و اینکه هایی که گفته شد) هر آینه در صحف اول
صحیفه ابراهیم و موسی مسطور است)

(توضیح آیات)

اشاره

سَبِّحِ اسمَ رَبِّکَ الأَعلَی پس از آنکه برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خطاب رسید که پروردگار را باسم ستایش نما حضرت بامت دستور فرمود در رکوع نماز (سبحان ربّی العظیم) بگوئید و در سجده (سبحان ربّی الاعلی) بگوئید و در فضیلت و ثواب اینکه ذکر شریف احادیث بسیار نقلشده.

و شاید سرّش اینکه باشد که چون در سجده که منتهی درجه اظهار ذلّت و

صفحه : ۹۸

فروتنی اظهار میشود و پیشانی که شریف‌ترین اجزاء بدنست در مقابل عظمت الهی بر پست‌ترین چیزها که خاک باشد گذارده شود و در زبان نیز بقدری که میسّر است اظهار عظمت او را نماید و بگوید (سبحان ربّی الاعلی و بحمده) یعنی تو بزرگ‌تری از آنکه ملوّث گردی بلوث اذهان بشر و بالاتر از آنی که بشود بتصور آیی و در رکوع چون اظهار فروتنی و انکسار کمتر است (سبحان ربّی العظیم) بگوید بسیاری از مفسّرین چنین اظهار میدارند که بعد از (سبّح) باید باء در تقدیر گرفت (سبّح باسم) یعنی تسبیح و تقدیس نما باسم پروردگارت که بالاتر از هر چیزی است بآن اسمایی که تعیین شده تسبیح بمعنی لغوی بمعنی تنزیه و مبرّا بودن از هر منقصتی است خداوند امر میفرماید که تسبیح و ستایش کن بآن نامهایی که خود را ستوده‌ام مثل (سبّوح قدّوس) و باقی اسمایی که دلالت دارد بر تنزیه ذات پاک احدی او و ظاهرا اگر چه خطاب بشخص رسول است لکن مقصود تمام مؤمنین از امّت اویند که بایستی پروردگار خود را بهمان طوری که دستور داده ستایش نمایند.

و باید دانست بمجرد گفتن ذکر بزبان چه در نماز باشد یا غیر نماز بدون توجّه قلبی کافی نیست اسم فقط الفاظی است که وضع شده برای دلالت بر معنایی نخستین بایستی معنی تحت اللفظی آن دانسته شود سپس فهمید و دانا گردید که اینکه نامها وضع شده برای آن ذات یکتایی که متصف باین اوصاف جلال است و از روی حکم عقل و منطق صحیح بداند و بشناسد که ذات پروردگار بایستی متّصف باشد بصفات جمال از علم و قدرت و حکمت و اراده و مشیت و مبرا از تمام نقایص امکانی مثل احتیاج داشتن بجسم و مکان و زمان و باقی لوازم امکانی که تعبیر از آن بصفات جلال میشود و بشر حق ندارد از پیش خود و بسلیقه خود نامهایی برای ذات مقدس کبریایی وضع نماید زیرا که اسم وضع نمودن منوط بشناسایی مسمی است ذاتی که برتر و بالاتر از آن است که بتصور آید چگونه توان نامی که بدلالت مطابقه باشد بر آن

صفحه : ۹۹

وضع نمود اینکه است که در احادیث صحیح رسیده که (اسماء اللّه توقیفی است و ما را امر فرموده که آن ذات مقدس را بهمان اسماء بخوانیم وَ لِلّهِ الأَسماءُ الحُسنی فَادعُوهُ بِها و نامهایی که حکماء نسبت میدهند مثل اینکه خالق را علّت و مخلوق را معلول گویند و نیز الفاظ دیگری که بین آنان دائر است اگر مقصود از علّت و معلول همان خالق و مخلوق باشد بدون خصوصیت زائدی ظاهرا در آن اشکالی نباشد زیرا که مقصود از اسم آن است که دلالت بر مسمّی داشته باشد نه فقط الفاظ لکن اگر خصوصیت دیگری در آن ملحوظ باشد و بآن اعتبار اسم دیگری بحساب آید درست نیست و از طرف شرع ممنوع است.

بعض دانشمندان در تفسیر خود در توجیه (سبّح اسم) بیانی دارند که مختصری از آن را ترجمه مینمایم: چنین گفته در اینجا سرّ

دیگری است و آن اینکه است که در عرف متألّهین تسبیح نمودن حق ذاتی را سزد یعنی کسی تواند او را ستایش نماید که مجرد باشد از مادّه و عوارض و صور اجسام زیرا که مبدء هر صفتی بوجه کمال بایستی در مرتبه ذات خود دارای مرتبه باشد آن کمال و فضیلت باشد پس معنی (سبح اسم ربک) یعنی مجرد و برهنه گردان ذات خود را از علاقه دنیا و از عوارض مادّیات خالی شو تا بتوانی تقدیس نمایی و بشناسی چگونگی (اسم اللّه) و تنزیه نمایی او را از نقایص ممکنات و نیز ذهن خود را از مطالعه کاینات خالی گردان تا بتوانی ملاحظه نمایی ذات و صفات و افعال الهی را بدون آنکه او را بممکنات تشبیه نمایی یا تعطیل نمایی صفات جلال و اوصاف جمال آن فرد بیهمتا را و منکر گردی یا آنکه در ناموس خلقت و نظام آفرینش و نوامیس افعال و سنن الهی خدشه نمایی (صدر المتألهین) آری کسی که قلب و دلش آلوده بمحبّت دنیا گردیده و خود را بزنجیر قوای حیوانی و اخلاق سبعی و بهیمی بسته گردانیده و پابند محظوظات مادّی و طبیعی

صفحه : ۱۰۰

گردیده چگونه تواند بسرادق عالم ملکوت عروج نماید و بارتباط بآن عالم انوار معرفت و محبت الهی در قلبش تابش یابد و باین واسطه بتواند آن طوری که شایسته جلال او است تمجید و ستایش او را نماید هرگز ممکن نیست ستایش و تمجید نمودن فرع شناختن است کسی که بزنجیر شهوات بسته شده هرگز نتواند قدمی پیش رود و اگر بزبان حمد و ستایشی نماید مشوب بنقایص وجود خود او میگردد زیرا که هر کسی مبدء خود و نیز همه چیز را بقدر خودش میشناسد اگر قلب آدمی از صفات نکوهیده مصفا گردید و بقدر صفا محل تلألؤ نور وجود و اشراقات انوار جلال احدی گردید بهمان اندازه خدای خود را میشناسد و باندازه شناسایی مبدء خود را ستایش مینماید الَّذِی خَلَقَ فَسَوّی، وَ الَّذِی قَدَّرَ فَهَدی از راغب اصفهانی است که سوی در لغت بمعنی مساوات و معادله چیزی بچیزی را گویند از حیث کمیت باشد مثل وزن بوزن ذرع بذرع یا از حیث کیفیت سیاهی بسیاهی سرخی بسرخی مثلا و استوی نیز بدو معنی آمده اول مثل آنکه گفته شود زید و عمر با هم مساویند دوم بمعنی تعادل و تساوی اجزاء مثل قوله تعالی ذُو مِرَّةٍ فَاستَوی الَّذِی خَلَقَکَ فَسَوّاکَ یعنی قرار داد خلقت تو را معتدل و مطابق حکمت و هر گاه استوی متعدّی باشد بعلی مثل الرَّحمنُ عَلَی العَرشِ استَوی معنی استیلا و علوّ در آن مأخوذ است و هر گاه استوی متعدی گردید بالی انتهائیّت در آن مأخوذ میگردد یا بالذات یا بتدبیر و قوله تعالی الَّذِی خَلَقَکَ فَسَوّاکَ و قوله تعالی وَ نَفسٍ وَ ما سَوّاها اشاره بقوایی است که قوام نفس باو است (پایان) و قوله تعالی در آیه بالا الَّذِی خَلَقَ فَسَوّی نظیر قوله تعالی فَإِذا سَوَّیتُهُ وَ نَفَختُ فِیهِ مِن رُوحِی و نیز راجع بخلقت آسمانها رَفَعَ سَمکَها فَسَوّاها یعنی اجزاء آن را مساوی یکدیگر و تعادل و تناسب بین آنها قرار دادیم.

صفحه : ۱۰۱

ذات پروردگار در مقام اوصاف خود برآمده و سه صفت از اوصاف جلال را تذکّر میدهد اول آن خدایی که خلق کرد و تسویه نمود و اجزاء موجودات را معادل یکدگر گردانید و تعادل و توازن بین آنها قرار داد مثل دو دست دو پا دو گوش دو چشم و چون کلمه (فسوی) اطلاق دارد شامل میگردد تمام موجودات علوی از کرات و سیّارات و ماه و خورشید و موجودات سفلی از نباتات و جمادات و انواع و اصناف حیوانات که هر یک معادل یکدیگر و اجزاء آنان نیز متناسب بهم و بیک نظم و نظام حیرت انگیزی عالم خلقت را مرتب گردانیده و روی یک پایه صحیح استوار گردیده و تمام جهان را مقایسه کن با یک شخص انسانی که حسن و جمال او روی میزان تسویه و تناسب اجزاء و اعضای او قرار گرفته که اگر اندازه‌ای اعضای او خلل یابد وجود وی مختل میگردد و سلامتی او باقی نمیماند همین طور جهان اگر یکی از اجزاء آن مختل گردد و بآن طوری که در نظام خلقت تعیین شده عمل نکند عالم فانی یا مختل میگردد دوم از اوصاف جلال وَ الَّذِی قَدَّرَ فَهَدی قدّر بمعنی اندازه‌گیری است و

شامل میگردد تمام موجودات مادّی را که تحت مقدار معیّن و شکل بخصوص اندازه‌گیری شده و آیه اشاره بدلیل عقلی است که انسان را متنبّه گرداند و بداند که آن کس که موجودات را باشکال مختلف آفریده و هر نوعی را بطرز خاصی درآورده و آنچه لازمه حیات او است ببهترین وضعی و جالب‌ترین شکلی در معرض نمایش درآورده بخصوص خلقت انسانی که واقعا همان حسن صورت و نیکی سیرت که وی را مستوی القامه متعادل الاجزاء قرار داده بزرگ‌ترین حجّت و دلیل بر عظمت و علوّ خالق او است زیرا بحکم عقل ایجاد و ابداع کننده‌اش در مرتبه او نخواهد بود و او پاک و بی نیاز و غنی مطلق است اینکه است که موظفیم پروردگار خود را تقدیس نمائیم و اعتراف کنیم که او عالی‌تر و برتر از هر چیزی است، آن خدایی که قَدَّرَ فَهَدی خلق کرد و هدایت نمود که هر موجودی را بآنچه صلاح

صفحه : ۱۰۲

وی است از ما یحتاج زندگانی وی را رهنمایی نموده و بهر یک در خور خود وسائلی عنایت فرموده که معاش و زندگانی خود را تأمین نمایند اگر مختصر نظری بکیفیت حیوانات و طرز خلقت آنان بیندازی خواهی دید که آنچه حفظ بقاء همگی آنان منوط بآنست از قبیل قوای تغذیه هاضمه جاذبه تولید مثل همگی آنها در اینکه قوی با هم شرکت دارند و برای تمیز هر نوعی از نوع دیگر ممیّزاتی قرار داده و برای تحصیل معاش آنان وسائلی مقرر نموده مثل آنکه حیوان دانه خوار دارای منقار و آلت مخصوصی است و غیر آنها دارای لب و دندان حیوانات پرنده دارای بال و حیوانات آبی دارای وسائل شناوری میباشند وَ الَّذِی أَخرَجَ المَرعی، فَجَعَلَهُ غُثاءً أَحوی (الرعی) در لغت بمعنی حفظ و نگاهداری حیوانست راعی کسی را گویند که مواظب حیوان باشد هم خوراک او را برساند و هم او را حفظ نماید که آسیبی باو نرسد مثل چوپان قوله تعالی کُلُوا وَ ارعَوا أَنعامَکُم أَخرَجَ مِنها ماءَها وَ مَرعاها و قوله تعالی در آیه بالاـ وَ الَّذِی أَخرَجَ المَرعی الف و لام، المرعی، اشاره بحفظ و سیاست حیوان دارد چنانچه در جای دیگر فرموده فَما رَعَوها حَقَّ رِعایَتِها یعنی محافظت ننمودند آن طوری که بایست مواظبت نمایند و در حدیث دارد (کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیته) یعنی تمام شما راعی خود و دیگران میباشید و از جهت محافظت خود و دیگران مسئول هستید که اگر آن طوری که موظفید مراعات نکنید در مورد سیاست حق تعالی واقع میگردید (راغب اصفهانی) سوم از آثار قدرت و حکمت پروردگار تو اینکه است که گیاهان را از زمین بیرون آرد برای خوراک حیوانات و بقای آنها و اول سبز و خرم جالب نظر پس از آن همان مزرعه دلکش که نظر بینندگان را بخود جذب نموده بالاخره خشک و سیاه میگردد تا آنکه غذای زمستان حیوانات میگردد اینکه آیات بظاهر در مقام آثار قدرت و تدبیر آفرینش و در مقام اینکه است

صفحه : ۱۰۳

که تمجید و ستایش نمائید پروردگاری را که عالم را از نیستی بهستی آورده و هر موجودی را بزیور وجود آراسته و آن را بر آنچه بقاء وی منوط بآن است (رهبری نموده و تعادل و تساوی بین موجودات قرار داده و اینها دلیل است بر وجود خالق یکتا که سزاوار پرستش و ستایش است و آیه اخیر اشاره باین دارد که تغییر و تبدیل شدن موجودات انسان را بایستی متنبّه گرداند و بنظر عبرت موجودات را بنگرد و متذکر باشد که همین طوری که گیاهان و گلها و ریاحین وقتی سبز و خرم و دل ربا میباشند طولی نمیکشد که پژمرده و خشک و سیاه میگردند انسان هم چنین است وقتی جوان و شاداب با قد رعنا و با طراوت است بزودی باد خزان دنیا جوانی وی را تبدیل بپیری طراوت و شادابی او را بافسردگی و پژمردگی و سلامتی وی را ببیماری قوت و شوکت و فعالیت او را بضعف و ناتوانی میکشاند اینکه است عادت و مرام دنیا لکن اهل حق در همین پیری جوانی و در افسردگی بهجت و در مرض صحت روحانی می‌یابند سَنُقرِئُکَ فَلا تَنسی، إِلّا ما شاءَ اللّهُ نسیان مقابل و ضد ذکر است و سبب نسیان عدم ضبط و نگاهداری آن

چیزی از صور معلوماتست که بقوّه حافظه سپرده شده و علّت فراموشـی یا ضعف نفس است و عدم تمکن آن از حفظ معلومات و یا غفلت نمودن و متوجه نبودن بآن و گاهی آدمی از روی قصد

و اختیـار خـود را منصـرف میگرداننـد تـا آنکه مطلب را فرامـوش نمایـد و شایـد اشـاره بمعنی اول یعنی ضـعف نفس از حفـظ صور معلومات دارد قوله تعالی وَ لَقَد عَهِدنا إِلی آدَمَ مِن قَبلُ فَنَسِیَ وَ لَم نَجِد لَهُ عَزماً و شاید اشاره بمعنی دوم یعنی فراموشـی عمدی دارد مثل قوله تعالی فَذُوقُوا بِما نَسِیتُم و نیز قوله تعالی إِذا خَوَّلَهُ نِعمَةً مِنهُ نَسِیَ ما کانَ یَدعُوا إِلَیهِ مِن قَبلُ و نسیان بمعنی اول مورد مؤاخذه نمیشود چنانچه در حدیث معروف

(رفع عن امّتی الخطاء و النّسیان)

اشاره بهمین قسم از نسیان است نه آن نسیانی که از روی اهانت و بی اعتنایی باشد که آن مورد

صفحه : ۱۰۴

مؤاخـذه واقع میگردد آیه بالا سَنُقرِئُکَ فَلا تَنسی آن اخبـار است از جـانب حق تعـالی که ما ضـمانت میکنیم که آنچه را از وحی آموختی فراموش نکنی (راغب اصـفهانی) از بعض مفسّرین است که سَنُقرِئُکَ فَلا تَنسی خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که ملهم میگردانم بتو قرآن را که دیگر فراموش نکنی.

برای توضیـح آیه مختصـری از بیان صدر المتألهین را ترجمه مینمایم چنین گوید بدانکه بیان آیه موقوف بر شناختن سه مطلب است اول صـفت نـبی از جهت ذات و صـفات و جـوهر وجود او دوم کیفیت تکمیـل نمودن ناقصـین سوم اختلاـف مردم در قبول کمـال) مطلب اول نبوت بدو چیز تمام میشود یکی بکمال و شـرف روحی نه بقوّت جسـمانی و شـرافت روحی در دو چیز تحقّق پذیرد یکی توجّه بحق تعالی که ناشی از کمال قوّه نظریّه و از هویت و ذات او پدید میگردد.

دیگر توجّه او بخلق که از آن تعبیر بقوه عملیّه میشود و آن کمـالیست نسـبت بـامور خارجه بتأثیر در مواد موجودات و منفعل و متأثر نگردیدن از آنها و تکمیل نمودن نفوس مردم.

مطلب دوم چون نفس و روح پیمبر واسـطه بین خـدا و خلق است لا بـد بایستی در اینکه دو جهت قوه نظریه و قوه عملیّه کامل باشـد اگر چه کمـال روحـانی و قرب بمبـدء در همـان قـوّت قوه نظریه تحقق میپـذیرد و ناقصـین در قوّه نظریه اگر چه در قوّه عملیّه کـامل باشند از کاملین بشمار نمی‌روند و دارای رتبه نبوّت و خلافت نمی‌باشند.

جماعت متکلّمین که گویند نبوّت و خلافت فقط مشـروط بعلم سیاست و احکام و نظام جامعه و طریق حکومت و قضاوت بین خلق انجام میگیرد آنان در اشـتباهند و غافل از ایننـد که غرض از ارسال رسل و انزال کتب طریق هـدایت خلق است بسوی رحمت خدا و نمایندگان طریق معرفت او و نیز برای آنکه قلب بشر

صفحه : ۱۰۵

نـورانی گردد بمعرفت و محبت الهی سـاکن گردد نه فقـط حفـظ حیـات دنیـوی افراد و اصـلاح جـامعه و سیاسات مـدنی زیرا که اصلاحیات انسان و امهال وی در دنیا برای تحصیل تقوی است که منتهی میگردد بقرب الی اللّه و البتّه آن کسی که واسطه است بین حق و خلق بایستی در علوم حقیقیه و در عمل کامل باشد و گر نه ارشاد دیگران وی را نشاید.

و چون ببرهـان ثـابت و مبرهن گردیـده که قوه عاقله و کمال آن شـریفتر از قوه عامله و کمال او است اینکه است که نظر بشـرف او اشاره دارد بکمال قوه نظریه قوله تعالی سَنُقرِئُکَ فَلا تَنسی یعنی باعطاء قوه ملکوتی و نور عقلانی قوّت می دهد جوهر روح تو را و کامل میگردانـد نفس قدسـی تو را و بقلب تو افاضه میگردانـد نور شعشـعانی که آن نور معنوی از انوار الهی است که مشعر گردی

بعلوم حقیقی و معارف الهی و علوم حقیقی طوری در تو نفوذ نماید که هیچ وقت فراموش نکنی و نفس ناطقه تو مرتبط گردد بجوهر عقلی و از عقل مستفاد نور بگیرد و متمکن گردد در علوم و معارف که دیگر فراموشی نیارد و محتاج نگردی بتعلیم بشری (پایان) إِلّا ما شاءَ اللّه مگر آنچه را خدا خواهد که از خاطر تو محو گرداند یا نسخ کند که اصلا حکم را بردارد در سوره بقره در تفسیر آیه ما نَنسَخ مِن آیَةٍ أَو نُنسِها بیان شد که هر حکمی خدا میخواست نسخ نماید از خاطر پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و مؤمنین محو مینمود که فراموش میکردند إِلّا ما شاءَ اللّه در اینجا اشاره باین است که چیزی از آیات قرآن از یاد تو نمیرود مگر آنچه را خدا خواهد نسخ نماید از بعضی مفسرین است که وقتی جبرئیل آیه‌ای بر حضرتش قرائت مینمود حضرت مکرر مینمود که فراموش نکند اینکه بود که اینکه آیه فرود آمد که مطمئن

صفحه : ۱۰۶

گردد که دیگر فراموش نمیکند إِنَّه یَعلَمُ الجَهرَ وَ ما یَخفی، وَ نُیَسِّرُكَ لِلیُسری شاید اشاره باین باشد که چون خدا میداند که تو امّی و درس ناخوانده‌ای مشکلیهای امر رسالت و طریق تبلیغ و رساندن آیات قرآن را بر تو سهل مینمائیم و آیات قرآن را بر تو قرائت میکنیم تا آنکه در روحیّه تو جای گزین گردد و هیچ وقت فراموش نکنی مگر آنچه را مصلحت در فراموشی آن باشد فَذَکِّر إِن نَفَعَتِ الذِّکری، سَیَذَّکَّرُ مَن یَخشی ذکر در لغت بدو معنی آمده گاهی ذکر گویند و مقصود آن هیئهٔ نفسانی و قوه‌ای است در باطن انسان و آن قوه را حافظه گویند باعتبار حفظ معلومات از علوم و معارف و باعتبار استحضار آن صور معلومات را ذاکره گویند و ذکر دو قسم است ذکر بقلب و ذکر بزبان و هر یك از آن نیز دو قسمت میگردد یکی ذکر بعد از نسیان و دیگر بدون نسیان یعنی دوام تذکر و اشاره بذکر زبانی دارد قوله تعالی لَقَد أَنزَلنا إِلَیکُم کِتاباً فِیهِ ذِکرُکُم وَ القُرآنِ ذِی الذِّکرِ و اشاره بذکر قلبی دارد قوله تعالی أَ وَ لا یَذکُرُ الإِنسانُ أَنّا خَلَقناهُ مِن قَبلُ وَ لَذِکرُ اللّهِ أَکبَرُ وَ ذِکری لِأُولِی الأَلبابِ و ذکر بمعنی ذکر قلبی و لسانی در کلام اللّه بسیار آمده (راغب اصفهانی) و آیه بالا (فذکر) اشاره بتذکر گردانیدن است که امر برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مینماید که مردم را متذکر گردان اگر تذکر و اندرز تو بآنان نفع بخشد (اعتراض) اینکه آیه چنین مینماید که تبلیغ رسالت در جایی است که نفع بخشد لکن در جایی که تذکّر نفع نبخشد بر پیمبر تذکر نمودن لازم نیست چنانچه بحکم عقل نیز همین طور است آن کس که پیمبر دانست و یقین نمود که اندرز و نصیحت بوی تأثیر نمیکند امر و نهی نمودن باو معقول نیست

صفحه : ۱۰۷

(پاسخ) آری چنین است لکن چون مردم در استعداد و قبول و ردّ بطور کلّی و بقسمت اولی سه قسمند بعضی دانایان و دانشمندانند و مستعد قبول حقّند و دانسته و فهمیده از روی بصیرت پیرو حق و حقیقت‌اند بعضی چنین نیستند لکن حالت قبول در آنان هست سخن پیمبران را میپذیرند و تعبدا قبول میکنند قسم سوم مردمان ملحد حسود متکبر که یا اصلا در مقام شناسایی حق و باطل نیستند یا دانسته و فهمیده لجاجت میورزند و علاوه بر آنکه قبول حق نمیکنند با اهل حق ضدیّت و دشمنی مینمایند و اینکه قسم سوم از مردم نسبت بآن دو قسم اول کمترند و مقصود از ارسال رسل و انزال کتب آسمانی آن دو دسته اولند و عمومیّت ارشاد یکی برای اتمام حجّت است و دیگر چون معلوم نیست چه کس حالت اطاعت در او هست و چه کس نیست اینکه است که ارشاد پیمبران عمومیّت دارد لکن البتّه مقصود بخطاب کسانی میباشند که قابل هدایتند و سَیَذَّکَّرُ مَن یَخشی تأیید مینماید اینکه گفتیم که متذکر میگردند و قبول میکنند کسانی که میترسند و آنان علمایند چنانچه فرموده إِنَّما یَخشَی اللّهَ مِن عِبادِهِ العُلَماءُ البته خوف و خشیت فرع شناسایی است کسی که به هیچ وجه خدای خود را نشناسد چگونه از وی میترسد هرگز چنین نمیشود.

وَ یَتَجَنَّبُهَا الأَشقَی، الَّذِی یَصلَی النّارَ الکُبری، از بعض علمای تفسیر است که مقصود از آتش کبری آتش جهنّم است که آتش دنیا

نسبت بآن كوچك مينمايد و شايد اشاره بدرجات آتش جهنّم باشد كه بعض دركات نسبت ببعض ديگر كوچك مى‌نمايد.
و شايد مقصود از (اشقى) وليد بن مغيرة باشد كه براى وى است نار كبرى لكن آيه اطلاق دارد شامل هر شقى و كافرى ميگردد.
ثُمَّ لا يَمُوتُ فِيها وَ لا يَحيى

صفحه : ۱۰۸

راغب اصفهانى در غريب القرآن انواع و اقسام موت را تعداد و شماره نموده كه براى توضيح مختصرى از آن را در اينجا ترجمه مى‌نمايم:
موت در مقابل حيات انواع و اقسامى دارد:
اول- موت نفس نباتى كه در انسان و حيوان و نباتات موجود است و آن قوّه‌ايست كه آن را حيات نباتى نامند و سبب نشو و ارتقاء نباتاتست و موت قوه نباتى بفقدان آن قوه است قوله تعالى يُحيِ الأَرضَ بَعدَ مَوتِها أَحيَينا بِهِ بَلدَةً مَيتاً دوم زائل شدن قوه حاسّه مثل قوله تعالى يا لَيتَنِي مِتُّ قَبلَ هذا أ إِذا ما مِتُّ لَسَوفَ أُخرَجُ حَيًّا (ظاهرا مقصود از زوال قوه حاسه فشار و سختى آن باشد در موقع مرض و مصيبات) (و در مقابل راحتى و آسايش آرند) سوم- فقدان قوه عاقله يعنى جهالت و بى خردى مثل وَ مَن كانَ مَيتاً فَأَحيَيناهُ و همين است مقصود از قوله تعالى إِنَّكَ لا تُسمِعُ المَوتى كه اشاره بموت قوه عاقله است چهارم- حزن و غمى كه حيات را كدر نمايد و همين است مقصود از قوله تعالى وَ يَأتِيهِ المَوتُ مِن كُلِّ مَكانٍ وَ ما هُوَ بِمَيِّتٍ پنجم- خواب مقابل بيدارى چنانچه خواب را موت خفيف گويند و مرگ را موت ثقيل نامند اينكه است كه مرگ را خداوند موت ناميده هُوَ الَّذِي يَتَوَفّاكُم بِاللَّيلِ اللّهُ يَتَوَفَّى الأَنفُسَ حِينَ مَوتِها وَ الَّتِي لَم تَمُت فِي مَنامِها و قوله تعالى وَ لا تَحسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّهِ أَمواتاً بَل أَحياءٌ و چنانچه گفته‌اند نفى موت از شهداء باعتبار حيات روحانى آنها است و بعضى را عقيده بر اينكه است كه مقصود از حيات شهدا نفى حزن است از آنها (ششم) موت مقابل حيات حيوانى مثل قوله تعالى كُلُّ نَفسٍ ذائِقَةُ المَوتِ عبارت از فقدان قوه حيوانى و جدا شدن روح از جسد است و قوله تعالى إِنَّكَ مَيِّتٌ وَ إِنَّهُم مَيِّتُونَ تنبيها بر اينكه موت يك امر حتمى است كه احدى را از

صفحه : ۱۰۹

آن گريز نيست بعضى در توجيه آيه چنين اظهار نظر نموده‌اند كه مقصود از ميت در اينجا جدا شدن روح از بدن نيست بلكه اشاره بآن تحليلات و تغييرات دائمى است زيرا كه بشر مادامى كه در دنيا حيات دارد على الدوام در موت و حيات است و اجزاء و قواى او جزا فجزءا در راه فنا و اضمحلال سير مينمايد چنانچه شاعر گفته (يموت جزا فجزءا و قد عبر القوم عن هذا المعنى بالمائت) (پايان)
مناسب اينكه آيه همان معنى چهارم موت است كه اشاره بشدت عذاب جهنميان و آن حزن و اندوهى است كه در اثر اعمال و اخلاق نكوهيده بر آنان تارى گرديده و حيات آنان را كدر و سخت ميگرداند چنانچه در باره آنها فرموده وَ يَأتِيهِ المَوتُ مِن كُلِّ مَكانٍ وَ ما هُوَ بِمَيِّتٍ خلاصه آيه يكى از اوصاف جهنّميان را تذكّر ميدهد كه آن سيه بختان در جهنّم نمرده‌اند و مى‌ميرند تا از عذاب نجات يابند و نه زنده‌اند بحيات نيكو كه از حيات جاودانى لذّت ببرند و كامياب گردند گويا از شدت عذاب و حزن دمادم ميميرند و زنده مى‌گردند تا آنكه طعم عذاب را بچشند قَد أَفلَحَ مَن تَزَكّى، وَ ذَكَرَ اسمَ رَبِّهِ فَصَلّى پس از بيان حال و سر انجام آدم شقى در مقام حال كسانى بر آمده كه رستگار گرديده‌اند و آنان كسانى ميباشند كه تزكيه نفس نموده‌اند و در مقام مجاهده با نفس برآمده و آنچه صفات ذميمه و اخلاق نكوهيده در خود يافتند با كوشش بسيار از خود مرتفع نمودند و خود را مهذب و خالى از غل و غش طبيعت گردانيدند و پس از آنكه قلب و دل آنان پاك و پاكيزه گرديده با روح پاك نورانى پروردگار خود را ياد نموده و در مقام نماز و اطاعت برآمده‌اند آرى در صورتى ذكر و دعا و نماز و ياد خدا در قلب تأثير ميكند و آن را جلا

صفحه : ۱۱۰

می‌دهـد و دل و روح و روان آدمی را زنـده و مسرور و نـورانی می‌گردانـد که بـا تزکیه نفس تـوأم گردد دلی که آلـوده بکثافات اخلاقی و خود پسندی و گرفتار هزار گونه آرزو و آمال دنیوی گردیـده کجا دیگر در آن محل باقی مانـد که از قبل ذکر و دعا و نماز نور معرفت و محبّت الهی در آن طلوع نمایـد و جـدولهای دل را روشن گردانـد و محـل تلألـؤ انوار فیض احـدی گردد هرگز ممکن نیست چنین دلی با خزف یکسان است بَل تُؤثِرُونَ الحَیاةَ الدُّنیا، وَ الآخِرَةُ خَیرٌ وَ أَبقی در مقام سرزنش و ملامت کسانی است که دنیا را بر آخرت ترجیح میدهند و بدلالت آیه بالا قَد أَفلَحَ مَن تَزَکّی کسانی ترجیح می‌دهند دنیا را بر آخرت که تزکیه نفس ننموده‌اند

اشاره به اینکه کسی که قلب و دل وی آلوده بمحبت دنیا گردیـد و حبّ دنیا در اعماق دل او فرو رفت علامتش اینکه است که دنیا و نفس پرستی شعار وی می‌گردد و آنچه در آن حظّ نفس باشد و لو بروحیه و مقام نفس لاهوتیّه وی مضرّ باشد روح لاهوتی خود را بطبیعت و نفس حیوانی می‌فروشـد و هیـچ ملتفت نیست که چگونه در مقام خسران خود کوشش می‌نماید لکن اگر تزکیه نفس می‌نمود و دل و روح و روان خود را از آلودگی طبیعت قدری مصفّی و طاهر می‌گردانید میدانست که آخرت بهتر از دنیاست آری دنیا (من حیث هی) قطع نظر از اینکه مقدّمه باشد برای آخرت و سعادت جاودانی هیـچ خیری در آن نیست باین اعتبار دنیا فانی و آخرت باقی است و فانی را هیـچ طرف مقایسه نیست با باقی اگر خیری در دنیا تصور شود در جایی است که مقدّمه باشد برای رسیدن بحیات جاودانی اخروی و عیش همیشگی و رسیدن بفیوضات رحمانی و گر نه خواستن دنیا برای حیات دنیوی و تعیشات مادّی هیچ خیری در وی نیست اینکه است که بزرگان و دانشمندان دنیا را جیفه گندیده بشمار آورده‌اند

(در اینجا نکته‌ای بنظر میرسد و ممکن است سؤالی پیش آید)

قوله تعالی وَ الآخِرَةُ خَیرٌ وَ أَبقی چون (ابقی) را بصیغه افعل التفضیل آورده روی قاعده عربیّت بایست در حیات دنیا که عبارت از ایّام و ساعات عمر انسانی

صفحه : ۱۱۱

است بقا و ثباتی باشد تا آنکه صحیح باشد گفته شود آخرت باقی‌تر است چنانچه از کلمه (ابقی) در آیه چنین استفاده میشود در صورتی که ایّام عمر انسان و حیات دنیوی وی فانی گردیـد کجا باقی است (پاسخ) اگر چه زمان چنانچه در محل خود مبرهن گردیـده بیک معنی یک امر اعتباری سیّال است که از گردش اوضاع عالم انتزاع گردیـده که اصلا استقلال نـدارد چه جای آنکه باقی مانـد لکن ممکن است مقصود از بقاء حیات دنیوی آن فعلیّت اخیر و شخصیت وجود انسانی باشـد که از مجموع ایّام و آنات زمان عمر وی پدیـد گردیـده که حیات دنیوی انسانی باین اعتبار باقی و دائمی و فنا پـذیر نیست چگونه حیات دنیوی باقی نیست در صورتی که تحقّق وجود انسان از همین ایام و ساعات عمر وی پدیـد گردیـده بلکه توان گفت زمان را بـدو اعتبار توان نگریست باعتبار ثابت و باعتباری متغیر اگر زمان را باعتبار حرکت قطعیّه موجودات در نظر گرفتیم که از آن تعبیر بایّام و ساعات و آنات میشود البته آن یک امر عرضی و کمّ متّصل غیر قار الذات است بنا بر قولی یا یک امر اعتباری ناپایدار است لکن اگر مجموع زمان (من حیث هی مجموع) که از آنات پدیـد میگردد و آن را حرکت توسطیه نامنـد که آن روح زمان و ما حصل زمان است و حکماء از آن تعبیر بـدهر میکننـد در نظر گیریم بـاین اعتبار زمان یک امر ثابت باقی است چگونه توان مجموعه حیات دنیوی انسان و عمر

شصت و هفتاد ساله انسان را فانی دانست در صورتی که وجود و شخصیت وی از همین ایّام و آنات زمان که دنبال یکدیگر تعاقب مینمایند و علی الدوام پدید می گردند و می گذرند تحقق پذیرفته بلکه باندک توجهی معلوم میگردد که اینکه آنات و ساعات زمان که می گذرد یک حقیقت دیگری در بر دارند و آن حقیقت مستقر و ثابت است و شاید اشاره بهمین مطلب دارد قوله تعالی در سوره یس وَ الشَّمسُ تَجرِی لِمُستَقَرٍّ لَها و اینکه آنات از معدات و محققات آن حقیقت بشمار میروند و بآن حقیقت حیات دنیوی انسانی تحقق پذیرد که آن باقی است لکن حیات اخروی انسانی چون آخر ندارد و محدود بحدی نیست (ابقی) است

صفحه : ۱۱۲

باقی‌تر است خلاصه حیات دنیوی انسان (ما حصل) زمان و ساعات عمر وی است إِنَّ هذا لَفِی الصُّحُفِ الأُولی، صُحُفِ إِبراهِیمَ وَ مُوسی (هذا) شاید اشاره بهمین جمله بالا باشد و ممکن است اشاره باشد بتمام سوره که اینکه مطالبی که در اینکه سوره بیان شد در تمام کتب آسمانی ثبت است در تفسیر علی بن ابراهیم بسند متّصل از اصبغ چنین روایت میکند که گوید از أمیر المؤمنین علیه السّلام سؤال نمودم از قول خدای عزّ و جل سَبِّحِ اسمَ رَبِّکَ الأَعلَی فرمود دو هزار سال پیش از آنکه خدا خلق کند آسمانها و زمین را بر قائمه عرش نوشته شده

(لا اله الا اللّه وحده لا شریک له و انّ محمّدا عبده و رسوله و انّ علیا وصی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم)

و نیز از إبن عباس روایت میکند از قوله تعالی إِنَّهُ یَعلَمُ الجَهرَ وَ ما یَخفی یعنی می‌داند آنچه در نفس و قلب است تا روز قیامت وَ نُیَسِّرُکَ لِلیُسری یعنی ای محمّد تمام مشکلهای امور را بر تو آسان می گرداند.

در حدیثی از ابو ذر غفاری نقل شده که گفت از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سؤال نمودم پیمبران چند نفر بودند فرمودند یکصد و بیست و چهار هزار گفتم یا رسول اللّه مرسل از آنها چند نفر بودند فرمود سیصد و شصت نفر و باقی نبی بودند گفتم آدم پیمبر بود فرمود آری خدا او را بخودی خود آفرید و با او سخن گفت آن وقت فرمود یا ابا ذر از جمله پیمبران چهار نفر عرب بودند هود و صالح و شعیب و پیمبر تو گفتم یا رسول اللّه خدا چند کتاب فرستاده فرمود یکصد چهار کتاب ده عدد بآدم داد و پنجاه بشیث و سی باضنوخ و او ادریس است و او اول کسی بود که بقلم چیز نوشت و ده عدد بابراهیم و تورات بموسی و انجیل بعیسی و زبور بداود و فرقان بمن (تفسیر ابو الفتح رازی)

صفحه : ۱۱۳

سورهٔ الغاشیهٔ

اشاره

مکیهٔ و هی ست و عشرون آیهٔ اینکه سوره مکی است که در مکه فرود آمده و بیست و شش آیه و هفتاد و دو کلمه و سیصد و هشتاد و یک حرف است عبد اللّه عباس از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکند هر کس سوره الغاشیه را بخواند خدای تعالی حساب او را آسان کند (ابو الفتوح) و در مصباح کفعمی است که اگر سوره الغاشیه در خوراکی خوانده شود از نکد که شاید مقصود مکروبها باشد پاک میگردد و اگر بر مولود خوانده شود خداوند او را سالم میگرداند.

[سوره الغاشیهٔ (۸۸): آیات ۱ تا ۲۶]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
هَل أَتاکَ حَدِيثُ الغاشِيَةِ (١) وُجُوهٌ يَومَئِذٍ خاشِعَةٌ (٢) عامِلَةٌ ناصِبَةٌ (٣) تَصلى ناراً حامِيَةً (۴)
تُسقى مِن عَينٍ آنِيَةٍ (۵) لَيسَ لَهُم طَعامٌ إِلاّ مِن ضَرِيعٍ (۶) لا يُسمِنُ وَ لا يُغنِي مِن جُوعٍ (٧) وُجُوهٌ يَومَئِذٍ ناعِمَةٌ (٨) لِسَعيِها راضِيَةٌ (٩)
فِي جَنَّةٍ عالِيَةٍ (١٠) لا تَسمَعُ فِيها لاغِيَةً (١١) فِيها عَينٌ جارِيَةٌ (١٢) فِيها سُرُرٌ مَرفُوعَةٌ (١٣) وَ أَكوابٌ مَوضُوعَةٌ (١۴)
وَ نَمارِقُ مَصفُوفَةٌ (١۵) وَ زَرابِيُّ مَبثُوثَةٌ (١۶) أَ فَلا يَنظُرُونَ إِلَى الإِبِلِ كَيفَ خُلِقَت (١٧) وَ إِلَى السَّماءِ كَيفَ رُفِعَت (١٨) وَ إِلَى الجِبالِ كَيفَ نُصِبَت (١٩)
وَ إِلَى الأَرضِ كَيفَ سُطِحَت (٢٠) فَذَكِّر إِنَّما أَنتَ مُذَكِّرٌ (٢١) لَستَ عَلَيهِم بِمُصَيطِرٍ (٢٢) إِلاّ مَن تَوَلّى وَ كَفَرَ (٢٣) فَيُعَذِّبُهُ اللّهُ العَذابَ الأَكبَرَ (٢۴)
إِنَّ إِلَينا إِيابَهُم (٢۵) ثُمَّ إِنَّ عَلَينا حِسابَهُم (٢۶)

صفحه : ۱۱۴

(ترجمه)

بنام ايزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
(ای پيغمبر) آيا خبر وحشتناک قيامت بر تو حكايت شده است،
در آن روز رويهايی است ترسناک و ذليل،
كار و عمل آنان بمشقت است،
و درآيند در آتش فروزان،
آب آنها از چشمه بسيار گرم (و جوشان) جهنم است،
طعام مر آنان را نيست مگر از علف خشک بدبو،
كه هر چه بخورند سير و فربه نگردند و از گرسنگی نجات نيابند،
و در آن روز رويهايی است خندان و شادمان،
از اعمال و كردارشان راضی و خوشنودند،
و برای آنها در بهشت مقام بلندی است،
و بهشتيان در بهشت هيچ سخن لغو و بی‌هوده نشنوند،
و در آن بهشت چشمهای آب جريان دارد،
و در آنجا تختهای عالی و بلند نهاده اند،
و قدحهای بزرگ مصفّا بنهاده‌اند.
و بر آن تختها بالشها
و فرشهای فاخر گسترده‌اند،
آيا (اينكه كافران) نمی‌بينند آثار خلقت را كه شتر چگونه خلق شده،

و نمیبینید آسمان را چگونه بلند گردانیده،

و نظر نمیکنید بکوهها که چگونه پهن شده،

و نمیبینید زمین را چگونه گسترانیده،

پس ای پیمبر تو متذکر کن مردم را (فقط وظیفه تو تذکر و یاد آوری نمودن است)

تو نمیتوانی آنان را باضطرار وادار نمایی بایمان آوردن،

مگر آنکه هر کسی روی از حق گردانید و کافر شد،

خداوند او را عذاب میکند بعذاب بزرگ (جهنم)،

زیرا که بازگشتن آنان بسوی ما است،

و پس از آن بر ما است حساب آنها

(توضیح آیات)

اشاره

هَل أَتاکَ حَدِیثُ الغاشِیَهِٔ غاشیه در لغت بمعنی پوشیدن و فرا گرفتن است مثل قوله تعالی فَأَغشَیناهُم فَهُم لا یُبصِرُونَ یعنی بر چشمهای کفّار پرده نهادیم و آنها آیات حقّانی را نمی‌بینند وَ تَغشی وُجُوهَهُمُ النّارُ آتش رویهای کفّار را می‌پوشاند و نیز قوله تعالی وَ مِن

صفحه : ۱۱۵

فَوقِهِم غَواشٍ یعنی از بالای آنها عذاب احاطه دارد و می‌پوشاند آنها را و قوله تعالی یُغشِی اللَّیلَ النَّهارَ یعنی شب روز را میپوشاند وَ استَغشَوا ثِیابَهُم یعنی خود را بلباس بپوشانند و نظیر اینکه آیات بسیار است که غشا بمعنی پوشیدن و پوشانیدن آمده و یکی از اسماء قیامت غاشیه است و قیامت را غاشیه نامیده باعتبار آنکه عذاب کفّار را فرا میگیرد.

خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که آیا تو خبر دار شده‌ای از حکایت غاشیه

سخنان مفسرین در توجیه غاشیه

(۱) مقصود از غاشیه قیامت است و بدو جهت قیامت را غاشیه نامیده‌اند یکی روزی است که عذاب فرو میگیرد کفّار را و قیامت چنین است که یک دفعه عذاب بر خلق فرود می‌آید چنانچه فرموده أَ فَأَمِنُوا أَن تَأتِیَهُم غاشِیَهٌٔ مِن عَذابِ اللّهِ و دیگر قیامت را غاشیه نامیده‌اند بمناسبت آنکه خلق اولین و آخرین در آنجا جمعند یا آنکه چون هول و اضطراب همه را فرا میگیرد قیامت را غاشیه نامیده‌اند.

(۲) غاشیه آتش است که آتش فرا میگیرد روهای کفّار را قال اللّه تعالی وَ تَغشی وُجُوهَهُمُ النّارُ وَ مِن فَوقِهِم غَواشٍ (۳) غاشیه اهل آتشند که باطراف آنان آتش احاطه دارد (تفسیر کبیر) بهتر اینکه است که گفته شود یکی از نامهای قیامت الغاشیه است زیرا که تمام توجیهاتی که مفسرین کرده‌اند بر همان قیامت صادق آید که همه مردم جمعند و هول و اضطراب تمام افراد را فرو گرفته و

عـذاب و آتش بكفار احاطه نموده پس يكى از اسـماء قيامت الغاشـيه ميشود و شايـد هل اسـتفهامى در (هل اتيك) اشاره ببزرگى و عظمت روز قيامت دارد مثل اينكه در عرف راجع بمطلب بزرگى بعضـى از بعض ديگر بطور سؤال و پرسـش ميكننـد كه آيا ميدانى چه واقعه بزرگى واقع گرديده و نه اينكه است كه حضرتش هيچ اطلاعى از واقعه قيامت نداشته و از وى سؤال شود آيا ميدانى يا

صفحه : ۱۱۶

نميدانى اصـلا سؤال از دانسـتن و ندانستن نسبت بخدايى كه عالم بما فى الضمير است مورد ندارد او بهتر ميداند پس چه جاى سؤال است وُجُوهٌ يَومَئِذٍ خاشِعَةٌ و گويند فرق است بين خضوع و خشوع كه خضوع در بدن و صورت و چشم ظاهر ميگردد و محل خشوع قلب است اگر قلب از هيبت و عظمت الهى خاشع گرديد قهرا بدن نيز خاضع ميگردد از حضـرت رسول صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم چنين حديث دارد كه مردى را ديد در نماز بريش خود بازى ميكند فرمود اگر قلب وى خاشع بود جوارح و بدن او خاضع ميگرديد. پس از آن در بيان اوصاف اهل جهنّم برآمده و پنج صـفت و علامت راجع باهل عذاب و كفار را تذكر ميدهد و نه صفت و علامت راجع باهل نجات را بيان مى‌نمايد.

(اول) از اوصاف كفار و اشقياء اينكه است كه رويهاى آنان ذليل و زبون است و آثار عذاب و شقاوت در بشره آنها نمايان است.

(دوم) (عامِلَةٌ ناصِبَةٌ) ناصبه بمعنى تعب و رنج است كه رويهاى كفّار در آن روز زحمت كشيده و تعب و رنج برده ميباشد.

«سخنان مفسرين در توجيه آيه»

(۱) مقصود كسـانى ميباشـند كه براى دنيـا بسـيار كـار مى‌كننـد و زحمت ميكشـند لكن براى خـدا كـارى انجـام نميدهنـد كه چنين اشخاصـى را در قيامت باعمال شاقّه واميدارند و بزنجيرها مى‌بندند (حسن بصرى) (۲) كسانى ميباشند كه در دنيا از عبادت و طاعت تكبر نمودنـد در قيامت آنان را ذليل گرداننـد و باعمال شاقّه وادارنـد. (عبـد اللّه عباس) (۳) آنها را بروى بآتش كشـند. (كلبى) (۴) آنان را در دوزخ بكوههاى آتشين كشند و چون بسر كوه رسند بآتش

صفحه : ۱۱۷

افتند زيرا كه ناصبه بمعنى صاحب رنج و تعب است (ضـحاك) (۵) مقصود رهبانـان و مرتاضان از عيسويان و يهوديانند كه در دنيا متحمـل رياضـات و اعمال شاقّه ميگردنـد و خود را رنجور ميگرداننـد بگمان اينكه عبادت مى‌كننـد لكن چون بر خلاف حكم خـدا است مستحق عذاب ميگردند (سعيد جبير) و توجيهات ديگرى نيز داده شده كه بازگشت آنها بسختى عذاب جهنم ميگردد.

سوم تَصلى ناراً حامِيَةً صلى در لغت بمعنى افروختن آتش است و صـلى بالنّار يعنى محترق گرديـد و اجزاء آن سوخته شد و اينكه آيه نظير قوله تعالى فَسَوفَ نُصلِيهِ نـاراً يعنى آتش آنهـا را ميگيرد يَصلَى النّارَ الكُبرى لا يَصـلاها إِلَّا الأَشـقَى الَّذِى كَذَّبَ وَ تَوَلّى و نظائران در قرآن بسـيار است كه دلالـت دارد بر اينكه كفّار در آينـد در آتش فروزان كه زبـانه ميكشـد بر دشـمنان خـدا و بعضـى گفته‌اند كفار ملازم آتشى ميباشند كه در منتهى درجه سوزندگى است.

چهـارم تُسقى مِن عَينٍ آنِيَةٍ اهـل جهنّم وقتى تشـنه ميشونـد آشاميـدنى آنان از آب گرمى است كه در منتهى درجه حرارت است و اينكه آيه نظير آيه ديگر است كه فرموده يَطُوفُونَ بَينَها وَ بَينَ حَمِيمٍ آنٍ و بعض مفسرين گفته حرارت آتش جهنم بدرجه‌اى است كه اگر ذره‌اى از آن بر كوه‌هاى عالم افتـد همه را آب ميگردانـد پنجم در مقام غذاى و خوردنى اهل جهنم است لَيسَ لَهُم طَعامٌ إِلّا مِن ضَرِيعٍ لا يُسـمِنُ وَ لا يُغنِي مِن جُوعٍ (ضـريع) غـذايى است كه نه فربه ميكنـد و نه دفع گرسـنگى مينمايد از اينكه آيات معلوم ميشود

جهنميان هميشه تشنه و گرسنه‌اند

صفحه : ۱۱۸

(سخنان مفسرين در توجيه ضريع)

(۱) ضـريع نوعى از گياهست چسبيده بزمين عرب تر آن را اسـتبرق نامد و خشك آن را ضريع گويد و ما آن را شتر خواره گوئيم و آن بدترين خوراكيها است.
(مجاهـد و عكرمه و قتـاده) (۲) ضـريع گياهى است كه وقتى خشك شـد .... حيـوانى آن را نخورد (كلـبى) (۳) عبـد اللّه عباس از رسول اكرم صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم روايت ميكند كه فرموده ضريع گياهى است در جهنم كه از صبر تلخ‌تر و از مردار گنديده‌تر و از آتش سوزنـده‌تر است. (تفسـير ابو الفتوح رازى) توجيهات ديگرى نيز از مفسـرين نقل شده مختصـر نموديم اجمالا معلوم اسـت ضريع بدترين گياهان و خوردنيها است كه غذاى اهل جهنّم را بآن تشبيه نموده‌اند.
وُجُوهٌ يَومَئِذٍ ناعِمَـةٌ نـاعمه اسم فاعـل مـأخوذ از نعمت و آن حالاـت نيكويى است كه انسان از آن برخوردار ميگردد از مال و جاه و آسايش و غير اينها قوله تعالى وَ إِن تَعُدُّوا نِعمَةَ اللّهِ لا تُحصُوها اذكُرُوا نِعمَتِيَ الَّتِي أَنعَمتُ عَلَيكُم و انعام احسان كردن و ايصال نعمت بـديگران است مثل قوله تعالى اليَومَ أَكمَلتُ لَكُم دِينَكُم وَ أَتمَمتُ عَلَيكُم نِعمَتِي و نعماء در مقابل اضـرار آرنـد مثل قوله تعالى وَ لَئِن أَذَقنـاهُ نَعمـاءَ بَعـدَ ضَـرّاءَ و نعم در مورد نعمتهـاى بسـيار آرنـد مثـل قوله تعالى فِي جَنّاتِ النَّعِيمِ و نظائر آن در كلام اللّه بسيار آمـده (راغب اصـفهانى) آيه در مقام بيان اوصاف مؤمنين است و بعض اوصاف آنان را بيان مينمايـد زيرا قانون قرآن بر اينكه است كه هر جـا نامى و اوصافى از عـذاب برده شود غالبا در عقب اوصافى نيز از بهشت و بهشتيان نيز گفته مى‌شود و بعكس نيز چنين است زيرا يكى از اوصاف رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم اينكه است كه حضرتش را (بشيرا و نذيرا)

صفحه : ۱۱۹

ناميـده بلكه وظيفه تمـام پيمبران همين بوده كه مردم را بفضـل و كرم خداونـدى اميـدوار نماينـد و از غضب و سـخط او نيز آنـان را بترسانند تا آنكه مردم بين خوف و رجاء بكمال انسانيت نائل گردند خوف و ترس از عذاب آنها را از عمل نكوهيده باز دارد و اميد برحمت و نعمتهـاى بهشتى وادار نمايـد آنـان را باعمـال نيـك تـا آنكه سـجيه نيكو عـادت و ملكه آنها گردد و در اينكه آيات چند صفت و چنـد فضـيلت براى بهشتيان تعـداد مينمايـد اول رويهايى است در آن روز قيامت شادان و خندان كه آثار نعمت و تازگى و بشاشت در آن هويدا است لِسَعيِها راضِيَةٌ دوم از اوصاف بهشتيان اينكه است كه چون بينند اعمالى كه در دنيا كرده‌اند مطابق رضاى الهى واقع گرديده از اعمال و كردار خود راضـى و خشنودند لا تَسمَعُ فِيها لاغِيَةً سوم از خصوصيات بهشتيان اينكه است كه در آنجا هيچ لغوى نشنوند لغو كلام بيهوده‌اى را گويند كه هيچ فائده‌اى در آن متصوّر نباشد خواه با ضرر همراه باشد يا نه.
آرى همين طورى كه بهشتيان در دنيا از هر كار لغو و بيهوده‌اى اعراض مينمودند و در همه كار فائده عقلايى در نظر داشتند در روز رسـتاخيز نيز بنـا بر عـادت ديرينه شـان چنين‌انـد كه از هر سـخن و عمـل بيهوده فرار مى‌نماينـد در سوره مؤمنون يكى از فضائل آنها اينكه است الَّذِينَ هُم عَنِ اللَّغوِ مُعرِضُونَ كه عادت و سجيه مؤمنين چنين است كه از هر عمل لغوى اعراض مى‌نمايند.
فِيها عَينٌ جارِيَةٌ، فِيها سُرُرٌ مَرفُوعَةٌ، وَ أَكوابٌ مَوضُوعَةٌ، وَ نَمارِقُ مَصفُوفَةٌ وَ زَرابِيُّ مَبثُوثَةٌ

صفحه : ۱۲۰

پس از بيان اوصاف بهشتيان در مقام تعداد اوصاف و نعم بهشت برآمده و پنج نعمت از نعمتهاى بهشت را تذكر مى‌دهد.
اول در بهشت چشمه‌هاى آب خوشگوار جريان دارد اشاره بآنكه جريان آب چشمهاى بهشت دائمى است مثل چشمهاى دنيا نيست كه گاهى خشك مى‌گردد تمام نعمتهاى بهشتى چنين است كه دائمى و فنا و زبون ندارد.
دوم در بهشت تختها و سريرهاى مرتفعى نهاده شده شايد (سرر) در آيه اشاره بمقام بلند و درجات عاليه اهل بهشت است كه تخت سلطنت بهشتيان بسيار عالى و بلند پايه است.
سوم در بهشت قدحهاى بزرگ پاكيزه نهاده‌اند اكواب جمع كوب و كوب كوزه‌هاى سر بسته مدوّر را گويند و عرب آن را اباريق نامد اشاره به اينكه اهل بهشت هر وقت اراده كنند آب بياشامند بدون زحمت ليوان‌هاى مصفّا و پاكيزه نزد آنها حاضر است.
(چهارم) بر آن تختهاى مرتفعى كه براى بهشتيان مهيّا شده فرشهاى فاخر و بالشهاى عالى مجلل و متكاى پاكيزه پهلوى هم گذارده شده كه بر آن تكيه زنند (پنجم) براى آنان لباسهاى فاخر مبسوط چنانچه در آيات ديگر لباسهاى بهشتيان را باستبرق توصيف نموده مهيّا شده.
از بعض عرفا است كه اينكه آيات اشاره دارد بتجريد و تفريد و جمع و توحيد كه اينكه چهار مرتبه راجع بسالكين الى اللّه است و (مبثوثه) در آيه اشاره دارد بانبساط ارواح آنان و باز بودن سينه آنها و گشادگى قلب آنها در بساط قدس و نيز اشاره دارد بمقام تجلّيات افعال كه تحت مقامات صفات است مثل توكل و رضا و غير آن كه مبثوث بر اعمال است.
أَ فَلا يَنظُرُونَ إِلَى الإِبِلِ كَيفَ خُلِقَت همزه (أ فلا) همزه توبيخى و انكار است و (فا) براى عطف است

صفحه : ۱۲۱

مفسرين در شأن نزول آيه چنين گويند وقتى آيات راجع بقيامت و بهشت و جهنم فرود آمد كفّار استبعاد نمودند كه چگونه ممكن است چنين واقعه‌اى پديد گردد اينكه بود كه اينكه آيه فرود آمد كه در مقام توبيخ و سرزنش و رفع استبعاد آنان فرموده أَ فَلا يَنظُرُونَ چرا نگاه نميكنيد در خلقت عجيب شتر كه چگونه او را خلقت نموديم اگر چه خلقت شتر بسيار عجيب بنظر مى‌آيد لكن هر حيوانى بلكه هر موجودى نسبت بخود اگر در اسرار خلقت آن دقت نمائيم عجيب بنظر مى‌آيد و شايد اختصاص بشتر بدو جهت باشد يكى اعراب مأنوس بشتر بودند در سوارى بار كشى شتر مورد نظر آنان بوده اينكه بود كه از بين حيوانات شتر را اختصاص داده كه بنظر تدبّر خلقت عجيب آن را در نظر گيرند.
و ديگر بعض خصوصيّات و امتيازاتى كه در شتر ديده ميشود و مخصوص بوى است از قبيل بزرگى جثه شدّت قوت هيئت عجيب و رام بودن و مسخر گرديدن او تحت حكم انسان و صبر او در گرسنگى و تشنگى در مدّت بسيار و كشيدن بارهاى سنگين در مسافت بسيار طولانى شاعر رومى چنين گويد

بر خوان أ فلا ينظر تا قدرت ما بينى يكره بشتر بنگر تا صنع خدا بينى

در خار خورى قانع در بار برى راضى اينكه وصف اگر جويى در اهل صفا بينى
وَ إِلَى السَّماءِ كَيفَ رُفِعَت، وَ إِلَى الجِبالِ كَيفَ نُصِبَت، وَ إِلَى الأَرضِ كَيفَ سُطِحَت باز در مقام سرزنش فرموده چرا نگاه نميكنيد بآسمان و زمين و كوهها تا آنكه آثار قدرت و حكمت و حسن تدبير و نظام خلقت را در عالم هويدا بينيد كه چگونه آسمان را برافراشته و كوهها را ميخ زمين قرار داده و زمين را مسطح و پهن گردانيده.

اشاره به اینکه آن کس که اینکه موجودات را از نیستی بهستی و از عدم بوجود

صفحه : ۱۲۲

آورده و اینکه نظام جمیل و اینکه کاخ مجلّل جهانی را با اینکه ترتیب عجیب و نظام بدیع و اسراری که در دل هر موجودی نهفته که هزاران فکر بدیع بکوچک‌تر اسرار آن نخواهد رسید پدید آورده البته قدرت دارد انسان را پس از مرگ منتقل نماید بعالم دیگر و حیات جدیدی بوی عنایت نماید و هر فردی را بکیفر اعمال خود (ان کان خیرا فخیرا و ان کان شرا فشرا) نائل گرداند فَذَكِّر إِنَّما أَنتَ مُذَكِّرٌ، لَستَ عَلَيهِم بِمُصَيطِرٍ خطاب برسول اکرم است که فقط وظیفه تو تبلیغ رسالت و تهدید بعذاب و مجازات در صورت مخالفت و بشارت ببهشت و دار کرامت الهی در صورت اطاعت است چیز دیگری نیست تو نتوانی آنان را باجبار و اضطرار وادار نمایی که ایمان آرند.

إِلّا مَن تَوَلّي وَ كَفَرَ، فَيُعَذِّبُهُ اللّهُ العَذابَ الأَكبَرَ (سخنان مفسرین در اینکه الّا راجع بچیست) (۱) راجع بکلمه (فذکر است) مردم را متذکر گردان مگر آنان که پس از ایمان برگشتند که دیگر تذکر بآنها سودی ندارد و اینکه توجیه بنظر درست نمیآید زیرا که وظیفه پیمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تذکر است و مخصوص بوقتی نیست (۲) مرجع الّا آیه جلو است لَستَ عَلَيهِم بِمُصَيطِرٍ إِلّا مَن تَوَلّي وَ كَفَرَ یعنی تو مسلّط نیستی بر آنان مگر بجهاد که مردمانی که کافرند و اعراض مینماید تو از طرف حق تعالی مسلطی بر آنها بقتل و غارت و خداوند آنها را مبتلا میگرداند بعذاب بزرگتر یعنی جهاد (۳) استثناء منقطع است و بمعنی لکن و تعلّق بجمله فَيُعَذِّبُهُ اللّهُ العَذابَ الأَكبَرَ دارد یعنی تو نتوانی کسی را مجبور بایمان نمایی لکن خداوند آنان را مبتلا میگرداند بعذاب بزرگتر که عذاب جهنّم باشد که آن نسبت بعذاب دنیا

صفحه : ۱۲۳

مثل قحطی مرض فقر و غیر اینها بزرگتر است (تفسیر ابو الفتوح رازی) اینکه توجیه سوّم مناسب‌تر و صحیح‌تر بنظر می‌آید بدو جهت یکی ذیل آیه فَيُعَذِّبُهُ اللّهُ العَذابَ الأَكبَرَ که عذاب قیامت نسبت بعذاب و بلیّات دنیا بزرگتر است و دیگر بقرینه آیه بعد إِنَّ إِلَينا إِيابَهُم، ثُمَّ إِنَّ عَلَينا حِسابَهُم بازگشت آنها بسوی ما است و حساب و شماره اعمال آنان نیز بر ما است خلاصه ظاهرا معنی آیه چنین میشود که ای رسول اکرم فقط وظیفه تو تبلیغ رسالت است وظیفه تو اجبار نمودن آنها نیست بازگشت آنان بسوی ما است و حساب آنها نیز نزد ما است.

صفحه : ۱۲۴

سورة الفجر

اشاره

مکیة و هی ثلاثون آیة سوره الفجر مکّی است در مکّه فرود آمده و سی آیه و یکصد و سی و نه کلمه و پانصد و نه حرف است. و از ابی کعب نقل میکنند که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده هر کس سوره الفجر را در روزهای ده گانه بخواند (که ظاهرا مقصود دهه ذی الحجه است) خدای تعالی او را بیامرزد و کسی که در روزهای دیگر بخواند در قیامت نور بوی عطا میگردد. (ابو الفتوح) و از امام صادق علیه السّلام روایت کنند کسی که سوره الفجر را در نماز فریضه و نافله بخواند درجه او در بهشت با

حسین علیه السّلام است زیرا که اینکه سوره منسوب بآن حضرت است. (کفعمی)

[سوره الفجر (۸۹): آیات ۱ تا ۳۰]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
وَ الفَجرِ (۱) وَ لَیالٍ عَشرٍ (۲) وَ الشَّفعِ وَ الوَترِ (۳) وَ اللَّیلِ إِذا یَسرِ (۴)
هَل فِی ذلِکَ قَسَمٌ لِذِی حِجرٍ (۵) أَ لَم تَرَ کَیفَ فَعَلَ رَبُّکَ بِعادٍ (۶) إِرَمَ ذاتِ العِمادِ (۷) الَّتِی لَم یُخلَق مِثلُها فِی البِلادِ (۸) وَ ثَمُودَ الَّذِینَ جابُوا الصَّخرَ بِالوادِ (۹)
وَ فِرعَونَ ذِی الأَوتادِ (۱۰) الَّذِینَ طَغَوا فِی البِلادِ (۱۱) فَأَکثَرُوا فِیهَا الفَسادَ (۱۲) فَصَبَّ عَلَیهِم رَبُّکَ سَوطَ عَذابٍ (۱۳) إِنَّ رَبَّکَ لَبِالمِرصادِ (۱۴)
فَأَمَّا الإِنسانُ إِذا مَا ابتَلاهُ رَبُّهُ فَأَکرَمَهُ وَ نَعَّمَهُ فَیَقُولُ رَبِّی أَکرَمَنِ (۱۵) وَ أَمّا إِذا مَا ابتَلاهُ فَقَدَرَ عَلَیهِ رِزقَهُ فَیَقُولُ رَبِّی أَهانَنِ (۱۶) کَلّا بَل لا تُکرِمُونَ الیَتِیمَ (۱۷) وَ لا تَحاضُّونَ عَلی طَعامِ المِسکِینِ (۱۸) وَ تَأکُلُونَ التُّراثَ أَکلاً لَمًّا (۱۹)
وَ تُحِبُّونَ المالَ حُبًّا جَمًّا (۲۰) کَلّا إِذا دُکَّتِ الأَرضُ دَکًّا دَکًّا (۲۱) وَ جاءَ رَبُّکَ وَ المَلَکُ صَفًّا صَفًّا (۲۲) وَ جِیءَ یَومَئِذٍ بِجَهَنَّمَ یَومَئِذٍ یَتَذَکَّرُ الإِنسانُ وَ أَنّی لَهُ الذِّکری (۲۳) یَقُولُ یا لَیتَنِی قَدَّمتُ لِحَیاتِی (۲۴)
فَیَومَئِذٍ لا یُعَذِّبُ عَذابَهُ أَحَدٌ (۲۵) وَ لا یُوثِقُ وَثاقَهُ أَحَدٌ (۲۶) یا أَیَّتُهَا النَّفسُ المُطمَئِنَّةُ (۲۷) ارجِعِی إِلی رَبِّکِ راضِیَةً مَرضِیَّةً (۲۸) فَادخُلِی فِی عِبادِی (۲۹)
وَ ادخُلِی جَنَّتِی (۳۰)

صفحه : ۱۲۵

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
قسم بطلوع فجر،
قسم بشبهای ده‌گانه (دهه اول ماه ذی الحجه)
و قسم بجفت (مخلوقات) و قسم بفرد (وجود منفرد حق تعالی)
قسم بشب وقتی تبدیل بروز گردد،
آیا در اینکه چیزهایی که بآن قسم یاد شد نزد خردمندان مانعی هست،
ای پیمبر آیا ندیدی پروردگار تو با عاد چه کرد،
با قدهای بلند و صاحب عظمت،
بطوری که آفریده نشد مثل آنان در شهرها،
و قوم ثمود که سنگ را شکافته و عمارتها از سنگ میساختند،
و فرعون و فرعونیان صاحب میخها (سپاه و اقتدار)

آن افرادی که در ممالك روی زمین ظلم و طغیان نمودند،

و بسیار در زمین فساد کردند،

تا آنکه پروردگار تو بتازیانه عذاب آنان را معذب گردانید،

و اینکه پروردگار تو در کمین گاهست،

اما انسان وقتی پروردگارش وی را امتحان نمود و او را نعمت داد و گرامی گردانید گوید پروردگار من مرا گرامی داشته،

و امّا وقتی وی را در مورد امتحان درآورد و روزی وی را تنگ گردانید گوید خدای من مرا خوار گردانید،

اینطور نیست که گمان کرده بلکه (بخل ورزیده) و گرامی نمیدارید یتیم را،

و رغبت نمیکنید بر طعام دادن فقیر،

و میخورید تمام مال میراث را (بناحق)

و بسیار فریفته مال و دوست دارید جمع آوری نمائید مال را

چنین نیست که گمان کرده‌اید وقتی که زمین مندك گردد و متفرق شود،

آن گاه امر خدا و

صفحه : ۱۲۶

فرشتگان صف در صف (در عرصه محشر) صف آرایی نمایند

و روزی که جهنّم را بیاورند در آن روز انسان متذکّر گردد و کجا در آن روز دیگر تذکّر نفعی بحال او بخشد

و میگوید ای کاش تا در حیات دنیا بودم برای امروزم کاری کرده بودم،

پس در آن روز احدی مثل (کافر) عذاب کرده نمیشود،

و احدی مثل وی در بند نیست،

(آن گاه باهل ایمان خطاب لطف آمیز میرسد) ای کسی که صاحب نفس مطمئنّه میباشی (که در مرتبه ایمان بدرجه یقین رسیده‌ای)

برگرد و باز آی بسوی پروردگارت در حالی که تو از او راضی میباشی و پروردگار نیز از تو راضی است

پس داخل شو در زمره بندگان من،

و داخل شو در بهشت من

(توضیح آیات)

اشاره

وَ الفَجرِ، وَ لَیالٍ عَشرٍ فجر در لغت بمعنی قطع و شکافتن آمده مثل قوله تعالی وَ فَجَّرنَا الأَرضَ عُیُوناً وَ فَجَّرنا خِلالَهُما نَهَراً تَفجُرَ لَنا مِنَ الأَرضِ یَنبُوعاً و صبح را فجر گوینـد نظر به اینکه سـیاهی شب را میشـکافد و فجّار جمع فاجر و فجور بمعنی پاره کردن پرده دیانت است قوله تعـالی کَلّا إِنَّ کِتـابَ الفُجّارِ لَفِی سِجِّینٍ وَ إِنَّ الفُجّارَ لَفِی جَحِیمٍ و نظائر آن در قرآن بسـیار آمـده و در اینکه آیه بالا فجر بمعنی قطع شـدن شب بـاول روشـنایی عمود صـبح است که در طرف مشـرق نمایـان می‌گردد و سـیاهی شب را بروشـنایی روز قطع می‌نمایـد. فجر دو قسـم اسـت: فجر کـاذب و فجر صـادق فجر کـاذب اول روشـنایی است که دم افق پهن میگردد و مثـل دم گرگ

کشیده میشود و قطع می گردد پس از آن روشنایی دیگری پدید میشود و دم افق پهن میگردد و آن را فجر صادق نامند.
در تفسیر علی بن ابراهیم قمی است که مقصود از شفع حسن علیه السّلام و حسین علیه السّلام و از وتر أمیر المؤمنین علیه السّلام است.

صفحه : ۱۲۷

(سخنان مفسرین در توجیه فجر)

(۱) خداوند قسم یاد نموده بفجر و جدا شدن شب از روز (۲) مقصود فجر ذی الحجّه است بدلیل آنکه خداوند مقارن نموده با لیال عشر (۳) فجر تمام روز است چنانچه مقصود از لیل در سوره (و اللّیل) تمام شب است (إبن عباس) و توجیهات دیگری نیز از مفسّرین نقل شده مثل اینکه گفته‌اند مقصود روز اول محرم است یا مقصود از فجر سنگهایی است که از آن آب بیرون می‌آید بدلیل قوله تعالی وَ إِنَّ مِنَ الْحِجارَةِ لَما يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهارُ وَ إِنَّ مِنْها لَما يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْماءُ و غیر اینها لکن متبادر بذهن همان معنای معهود است که طلوع فجر و روشنایی اول صبح باشد.
وَ لَيالٍ عَشْرٍ لفظ لیل در قرآن بسیار آمده مثل وَ سَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَ النَّهارَ وَ واعَدْنا مُوسى ثَلاثِينَ لَيْلَةً إِنّا أَنْزَلْناهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ و نظائر آن بسیار است و تمام آنها اشاره بشب معهود و مقابل روز است وَ لَيالٍ عَشْرٍ در آیه بالا مشهور و معروف بین مفسّرین شبهای دهه ذی الحجّه است و احادیث از رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمه طاهرین (ع) در فضیلت عبادت در اینکه شبها و روزه در روزهای آن بسیار رسیده و جای تفصیل آن کتب ادعیه است.
در تفسیر ابو الفتوح رازی مینویسد روایت دارد که روز اول ذی الحجّه ابراهیم خلیل متولّد گردیده و نیز در چنین روزی حضرتش خلیل حق تعالی گردید و نیز روز اول ذی الحجّه بود که توبه آدم قبول گردید و بروایتی در همین روز فاطمه (ع) را بعلی علیه السّلام تزویج نمودند و بروایت دیگر در هشتم ماه بوده و نیز در روز اول ذی الحجّه رسول اکرم آیه برائة را بتوسط ابو بکر برای کفّار فرستاد بعد آیه آمد که بایستی یا خودت یا مردی از خودت اینکه آیه را برای کفّار قرائت کند اینکه بود که پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم علی را فرستاد که آیه را از ابو بکر بگیرد و خودش برای کفار بخواند

صفحه : ۱۲۸

و راجع بفضیلت شب عرفه و عبادت آن احادیث بسیار رسیده که در آن شب هر کس عمل خیری انجام دهد ثواب صد و هفتاد سال عبادت در نامه عملش نوشته می‌شود و در آن شب دعا مستجاب است.
و بعضی مفسّرین را رأی چنین است که مقصود از لیال عشر دهه اول رمضان است دیگری گفته دهه اوّل محرم است لکن مشهور و معروف همان دهه اول ذی الحجه است وَ الشَّفْعِ وَ الْوَتْرِ شفع در لغت مقارن و جفت شدن چیزی بچیزی را گویند که با هم ضم و ترکیب گردند و تمام موجودات غیر از ذات احدیت نظام وجود و هستی آنان بستگی بکیفیت ترکیب شدن اجزاء آنها دارد و کمتر چیزی که بشود ممکنی از ممکنات باو تحقّق پیدا نماید اینکه است که از دو چیز ترکیب شده باشد که هر گاه آن دو از هم منفک گردد آن شیء نظام وجودش گسسته و فاسد و فانی میگردد قوله تعالی سُبْحانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْواجَ وَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنا زَوْجَيْنِ و گاهی چیز دانی قرین و منضم میگردد با چیزی که اعلی و برتر از وی است چنانچه در باب شفاعت چنین است و از اینکه باب است شفاعت در قیامت قوله تعالی لا يَمْلِكُونَ الشَّفاعَةَ إِلّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمنِ عَهْداً لا تَنْفَعُ الشَّفاعَةُ إِلّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمنُ و نیز قوله

تعالی فَما تَنفَعُهُم شَفاعَةُ الشّافِعِینَ و چون شفیع مأخوذ از شفع و بمعنی انضمام چیزی بچیزی و مقارن گردیدن شیئی بشیئی است اینکه است که نمیشود حتی در قیامت هر کسی از انبیاء و اولیاء را شفیع خود قرار دهد و بامید شفاعت آنها هر چه خواهد بکند زیرا و لو آنکه شفیع نسبت بآنکس که در مقام شفاعت او است اعلی قدر و رتبه میباشد لکن بایستی سنخیت و مناسبتی بین آنان باشد که بشود جفت او و مقارن وی و معاون او گردد

صفحه : ۱۲۹

ظاهر آیه عموم دارد که هر جفت و فردی را شامل میگردد و بنا بر اینکه معنی آیه چنین میشود قسم بتمام موجودات جفت باشند یا فرد از حسن و ابو مسلم نقل میکنند که مقصود از زوج و فرد عدد است و برای اهمیّت آن در حساب آن را در مورد قسم واقع گردانیده دیگری گفته مقصود از زوج تمام مخلوقات است چنانچه فرموده تعالی به وَ خَلَقناکُم أَزواجاً و مقصود از فرد وجود حق تعالی است که فردیّت منحصر باو است و آرای دیگری نیز از مفسرین راجع بشفع و وتر نقل شده لکن نظر باطلاق آیه همان توجیه اخیر که مقصود از شفع تمام مخلوقات و وتر فردانیّت حق تعالی باشد نیکو تر بنظر می‌آید.

وَ اللَّیلِ إِذا یَسرِ در اینکه آیه از مفسرین دو قول نقل شده یکی مقصود جنس شب است نه شب معین دیگری گفته مقصود شب مزدلفه است و اختصاص آن بقسم برای اینکه است که در آن شب مردم از عرفات بسوی مزدلفه برای عبادت اجتماع مینمایند لکن قول اول صحیح‌تر بنظر می‌آید زیرا که اطلاق آیه چنین مینماید که الف و لام (اللیل) جنس باشد نه عهد و اشاره بعظمت و جلال خالق آن دارد که شب تاریک را تبدیل بروز روشن میگرداند اینکه است که مورد قسم واقع گردیده هَل فِی ذلِکَ قَسَمٌ لِذِی حِجرٍ هل استفهامی در مورد تعجب و اشاره بعظمت مخلوقات دارد که البته شخص عاقل متفکر در اینکه اوضاع عالم از شب و روز و مخلوقات فرد و جفت و چگونگی در آمدن شب در روز و روز در شب یُولِجُ اللَّیلَ فِی النَّهارِ وَ یُولِجُ النَّهارَ فِی اللَّیلِ و در اینکه هیئت عجیب و اینکه نظام بدیع عالم تدبر میکند و تصدیق میکند بمدبر

صفحه : ۱۳۰

حکیم و آن فرد بیهمتایی که امور عالم و نوامیس خلقت را از روی علم و حکمت بنا نهاده.

أ لَم تَرَ کَیفَ فَعَلَ رَبُّکَ بِعادٍ، إِرَمَ ذاتِ العِمادِ، الَّتِی لَم یُخلَق مِثلُها فِی البِلادِ وَ ثَمُودَ الَّذِینَ جابُوا الصَّخرَ بِالوادِ، وَ فِرعَونَ ذِی الأَوتادِ در اینکه آیات بطور اجمال اشاره بجریان حال سه فرقه از کفّار دارد و نظر باهمیّت سلطنت و استیلایی که داشتند آنان را مخصوص بذکر گردانیده قوم عاد قوم ثمود قوم فرعون در وصف قوم عاد است که از بزرگی جثه و قوت بازو بطوری بودند که نظیر آنها در عالم پدید نگردیده و در وصف قوم ثمود که قوت آنان طوری بوده که سنگ از کوه میگرفتند و عمارت میساختند و فرعون با آن اقتدار و سلطنتی که داشت و صاحب میخها و ممالک روی زمین بوده ببین چگونه پروردگار تو آنها را بتازیانه عذاب هلاک گردانید اینکه حکایات برای تنبّه بشر است که مردمانی که از شما قوی‌تر و تنه‌مندتر بودند با آن دستگاه عالی که داشتند وقتی مخالفت کردند بکیفر عملشان هلاک گردیدند.

در سوره الحاقه در مقام کیفیت عذاب آنها فرموده فَأَمّا ثَمُودُ فَأُهلِکُوا بِالطّاغِیَةِ أَمّا عادٌ فَأُهلِکُوا بِرِیحٍ صَرصَرٍ عاتِیَةٍ قوم ثمود ملّت هود نبی علیه السّلام بودند که در مخالفت هود طغیان نمودند بصیحه آسمانی هلاک گردیدند مورخین گویند عاد از نوازاده‌های نوح علیه السّلام بود و بدو پشت نسبتش بنوح میرسد و لفظ عاد نام فامیلی او بوده چنانچه تمام بنی هاشم را هاشم نامند و عاد دو پسر داشته یکی شداد و دیگری شدید و عاد مملکت باین دو پسر سپرد وقتی شدید مرد مملکت بشداد رسید و بنای جور و جفا گذارد مدعی خدایی بود و مردم را ببندگی میگرفت وقتی شنید پیمبران گویند خدا را بهشتی است که

صفحه : ۱۳۱

سر انجام نيكوكاران است گفت من هم بهشتى بنا كنم و در صحراى آرم بناى بسيار مجلّلى بپا نمود كه ستونهاى آن از طلا و نقره و قصرهاى آن از زبرجد و در آن اصناف اشجار و نهرهاى بسيار قرار داد و در مدّت سيصد سال آن عمارت بپايان رسيد و عمر شداد نهصد سال بود و پس از آنكه آن بناى عالى و دستگاه مجلل بپايان رسيد خود شداد با وزراء و اعيان مملكت بتماشاى عمارت رفتند يك روز راه مانده بآن جا رسند بصيحه آسمانى همگى آنان هلاك گرديدند مفسرين از بهشت شداد حكايتى نقل ميكنند كه در زمان خلافت معاويه شخصى بنام عبد اللّه گذارش بمحلّى افتاد و آن قصر مجلّل را مشاهده نمود و مقدارى از جواهرات آن برداشت وقتى عبد اللّه حكايت را براى معاويه بيان نمود معاويه كعب الاخبار را استحضار نمود و او عبد اللّه را تصديق نمود و گفت چنين شخصى با اينكه علامت كه عبد اللّه داراست بآن جا ميرسد.

لكن چنانچه بعضى گفته‌اند اينكه بهشت دروغى است كه معاويه با كعب الاخبار بهم بافته‌اند آرى اگر چنين بهشتى در دنيا بود چگونه از زمان شداد تا زمان معاويه ممكن بود كسى از آن اطلاعى پيدا ننمايد و نيز چون سند معتبرى از اخبار آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بما نرسيده داخل ميگردد در افسانه‌هاى ديگر و اعتبارى بآن نيست الَّذِينَ طَغَوا فِي البِلادِ، فَأَكثَرُوا فِيهَا الفَسادَ، فَصَبَّ عَلَيهِم رَبُّكَ سَوطَ عَذابٍ الّذين اشاره دارد بعاد و ثمود و فرعون كه اينان در ممالك و شهرستانها بسيار فساد نمودند و مردم را بقهر و بندگى ميگرفتند و پس از آنكه خداوند چندين سال بآنان مهلت داد بالاخره آنها را بعذاب گرفت.

شايد تازيانه عذاب اشاره باين باشد كه اگر چه كيفر اعمال نكوهيده در قيامت بايستى انجام گيرد لكن وقتى خطا كارى مخصوصا ظلم و تعدّى جابرانه بسيار گرديد در اينكه عالم نيز نمونه عذاب ظاهر ميگردد اينكه است كه عذاب دنيا را نسبت بعذاب آخرت مثل تازيانه‌اى بشمار آورده.

صفحه : ۱۳۲

إِنَّ رَبَّكَ لَبِالمِرصادِ (رصد) در لغت محل كمين گاه را گويند قوله تعالى إِنَّ جَهَنَّمَ كانَت مِرصاداً اشاره به اينكه جهنم در كمين گاه كفّار و آماده براى آنان است و در محبس و طريق نيز استعمال شده مثل قوله تعالى مِن خَلفِهِ رَصَداً ملائكه در پشت او و در طريق او حفظ ميكنند وى را از شياطين و آيه بالا إِنَّ رَبَّكَ لَبِالمِرصادِ پروردگار تو در كمين گاه و در راه اعمال و افعال هر كسى است اشاره به اينكه انسان آنچه از خير و شر عمل كند خدا ميداند و كرام الكاتبين در نامه عمل او ثبت مينمايند در حديث قدسى است

(من حارب لى وليا فقد ارصد لمحاربتى)

يعنى كسى كه در مقام دشمنى با دوست من برآمده خود را در طريق محاربه با من واقع گردانيده ظاهرا اينكه آيه جواب قسمهايى است كه در اول سوره وَ الفَجرِ وَ لَيالٍ عَشرٍ وَ الشَّفعِ وَ الوَترِ ياد نموده و آيات در بين از جملات معترضه بشمار ميآيد خلاصه اينكه موجودات بزرگ كه دلالت دارد بر عظمت و جلال خداوندى خود در مورد قسم قرار داده و نظام موجودات را شاهد آورده كه پروردگار تو در كمين گاهست اشاره به اينكه مراقب اعمال و افعال شماست.

آرى اگر انسان بچشم بصيرت نظر كند در اوضاع عالم و نظام عالم علوى و سفلى را تحت نظر و بازرسى قرار دهد البته تصديق ميكند و شهادت ميدهد كه مربّى عالم آنى غافل و بيخبر از هيچ موجودى نميباشد و اگر آنى غفلت نمايد عالم بسوى عدم اوليّه خود رهسپار ميگردد.

فَأَمَّا الإِنسانُ إِذا مَا ابتَلاهُ رَبُّهُ فَأَكرَمَهُ وَ نَعَّمَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَكرَمَنِ، وَ أَمّا إِذا مَا ابتَلاهُ فَقَدَرَ عَلَيهِ رِزقَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَهانَنِ ابتلا مأخوذ از بلا و بلى در لغت بمعنى پوسيدگى چيزى را گويند مثل (بلى الثوب) لباس پوسيده و مندرس گرديد و غم را بلا گويند براى آنكه بدن را

ميپوشاند

صفحه : ۱۳۳

قوله تعالى وَ فِي ذلِكُم بَلاءٌ مِن رَبِّكُم عَظِيمٌ وَ لَنَبلُوَنَّكُم بِشَيءٍ مِنَ الخَوفِ وَ الجُوعِ وَ نَقصٍ مِنَ الأَموالِ وَ الأَنفُسِ وَ الثَّمَراتِ وَ بَشِّرِ الصّابِرِينَ راغب اصفهانى در غريب القرآن چنين گويد بچند وجه تكليف را بلا ناميده‌اند اول چون تكليف بر بدن شاق است اينكه است كه آن را بلا ناميده دوم تكليف چون اختبار و امتحان است بلا ناميده چنانچه در قوله تعالى وَ لَنَبلُوَنَّكُم حَتّى نَعلَمَ المُجاهِدِينَ مِنكُم وَ الصّابِرِينَ سوم براى امتحان گاهى نفع و نعمت بخشش مى‌نمايند و گاهى مضارّ متوجه انسان ميگردد تا موقع نعمت شكر گذار باشد و در موقع بلا و ضرر صابر و شكيبايى نمايد و هر دو را بلاء ناميده‌اند قوله تعالى وَ نَبلُوكُم بِالشَّرِّ وَ الخَيرِ فِتنَةً- وَ لِيُبلِيَ المُؤمِنِينَ مِنهُ بَلاءً حَسَناً از أمير المؤمنين عليه السّلام است كه فرموده هر كس دنيا براى وى وسيع گرديد بداند كه در مورد اختبار واقع گرديده و عقل وى مخدوع است يعنى در مورد مكر خدايى و خدعه واقع گرديده (پايان) در مقام سرزنش انسان برآمده و اشاره باين است كه چون اكثر افراد بشر تمام همّشان دنيا و لذائذ و حظوظات مادّى دنيويست و گمان ميكنند هر كس در دنيا داراى مال و ثروت و مقام و شهرت گرديد چنين كسى نزد خدا گرامى است و مورد نظر رحمت پروردگار واقع گرديده و كسى كه دنيا بر او تنگ گرديد چنين كسى در مورد اهانت حق تعالى قرار گرفته و اينان كسانى ميباشند كه در باره آنها فرموده وَ مِنَ النّاسِ مَن يَعبُدُ اللّهَ عَلى حَرفٍ فَإِن أَصابَهُ خَيرٌ اطمَأَنَّ بِهِ وَ إِن أَصابَتهُ فِتنَةٌ انقَلَبَ عَلى وَجهِهِ آرى كسى كه تمام همّش دنيا باشد و جز عالم طبيعت و حظوظ جسمانى چيزى در نظر ندارد بلكه از خود نيز غير از هيئت جسمى كه با تمام نباتات و حيوانات شركت دارد حقيقتى و روحانيتى قائل نيست اينكه است كه گمان ميكند هر كس جهات دنيوى و حظوظ شهوانى در اينكه عالم بيشتر در دسترس وى قرار گرفته نزد خدا گراميتر است و نميداند تمام نعمتهاى دنيا در مقابل نعمتهاى آخرت كه بصابرين كرامت

صفحه : ۱۳۴

ميفرمايد مانند قطره‌اى ماند بدريا و چنين است عذاب دنيا نسبت بعذاب آخرت كه اصلا عذاب دنيا را نميتوان مقايسه نمود بعذاب آخرت.

چنين كسانى در اشتباهند نميدانند آنچه بر انسان از بلا و نعمت و وسعت و تنگى روزى پيش ميآيد براى امتحان است كه در موقع بلا صابر و راضى كيست و در موقع نعمت شاكر كيانند در سوره عنكبوت آيه اول فرموده أَ حَسِبَ النّاسُ أَن يُترَكُوا أَن يَقُولُوا آمَنّا وَ هُم لا يُفتَنُونَ اشاره بهمين است كَلّا بَل لا تُكرِمُونَ اليَتِيمَ، وَ لا تَحاضُّونَ عَلى طَعامِ المِسكِينِ وَ تَأكُلُونَ التُّراثَ أَكلًا لَمًّا، وَ تُحِبُّونَ المالَ حُبًّا جَمًّا كلّا كلمه ردع است چنين نيست اى انسان آيا گمان ميكنى هر كس نعمت دنيوى وى زيادتر شد گرامى‌تر است و هر كس روزى وى تنگ گرديد بوى اهانت شده اينكه گمان فاسدى است إِنَّ اللّهَ لا يُغَيِّرُ ما بِقَومٍ حَتّى يُغَيِّرُوا ما بِأَنفُسِهِم تو خود بدست خود و باعمال نكوهيده خود را مبتلا بفقر و بيچارگى نموده‌اى زيرا كه بوظيفه خود عمل نميكنى نه يتيمى را نوازش ميكنى و نه بفقرا و مستمندان كمك ميكنى و بگمان آنكه متموّل و ثروتمند گردى بناحق مال ميراث ميخورى و رويهم ميگذارى و باهلش نميرسانى و بسيار دوست دارى مال را ذخيره نمايى و سر انجام و كيفر چنين اعمال گرفتن نعمت است و نيز در گرفتن نعمت بسى حكمت منطوى است كه در معرض آزمايش درآيى كه در آفات و بليّات دنيا بچه درجه شكيبايى و بردبارى و متانت و استقامت بخرج ميدهى.

كَلّا إِذا دُكَّتِ الأَرضُ دَكًّا دَكًّا، وَ جاءَ رَبُّكَ وَ المَلَكُ صَفًّا صَفًّا وَ جِيءَ يَومَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَومَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الإِنسانُ وَ أَنّى لَهُ الذِّكرى كلا كلمه اضراب چنين نيست كه انسان گمان كرده بلكه وقتى زمين مندك

صفحه : ۱۳۵

گردید و ملائکه برای اجراء امر پروردگار صف در صف حاضر گشتند و جهنم کشیده شد (وَ جاءَ رَبُّکَ) یعنی وقتی آمد امر پروردگار تو و امور از روی عدل جاری گردید در آن وقت انسان متذکر میگردد کجا دیگر تذکّر و تنبّه بوی نفع میبخشد زیرا که موقع عمل گذشته و وقت از کفش رفته و دیگر استعداد کمال برای وی باقی نمانده چگونه تواند چاره‌ای بحال خود کند.

و چون ممکن نیست آیه را بظاهر باقی گذاشت زیرا حرکت و آمد و رفت بر خدا محال است و حرکت صفت اجسام و خدا از جسم و جسمانیّات مبرّا است لا بد بایستی آیه را توجیه نمود و توجیه آیه ممکن است همانطوری که مفسرین تأویل نموده‌اند که چیزی در تقدیر گرفت که آیه اینطور باشد (جاء امر ربّک) یا (جاء قهر ربّک) یا (جاء حکم ربک) یا (جاء جلال و عظمت و هیبت ربّک) یا (حکم ربّک) و امثال اینها.

از ابو عبیده نقل میکنند که گفته صف بمعنی صاف نیز آمده قال اللّه تعالی إِنَّ اللّهَ یُحِبُّ الَّذِینَ یُقاتِلُونَ فِی سَبِیلِهِ صَفًّا- فَاذکُرُوا اسمَ اللّهِ عَلَیها صَوافَّ یاد کنید خدا را در حالی که مصفّا باشید و امثال اینکه آیات بسیار استعمال شده مثل قوله تعالی وَ إِنّا لَنَحنُ الصَّافُّونَ پس بنا بر اینکه معنی آیه چنین میشود بعد از مندک گردیدن زمین آمد امر پروردگار تو و ملائکه در حالی که ملائکه مصفّا و آراسته میباشند نزد خدا گرامی کسی است که در آن روز سعادتمند و با ایمان و با تقوی وارد محشر گردد و خوار و ذلیل و بیمقدار کسی میباشد که داخل در اشقیاء و تیره‌بختان و دور از رحمت خدا گردد و باید دانست وسعت و تنگی رزق در دنیا از روی حکمت و صلاح جامعه و نظر بمصلحت شخصی و نوعی بشر است سعادت و فیروزی برای کسی است که در آن روز مورد رحمت الهی واقع گردد.

صفحه : ۱۳۶

یَقُولُ یا لَیتَنِی قَدَّمتُ لِحَیاتِی، فَیَومَئِذٍ لا یُعَذِّبُ عَذابَهُ أَحَدٌ، وَ لا یُوثِقُ وَثاقَهُ أَحَدٌ عاصی وقتی عذاب جهنّم را مشاهده کند آن وقت داند که عذاب وی و در بند و قید گردیدن او مجازات اعمال زشت وی و از خود او تراوش نموده آن وقت بحال تأسف و پشیمانی گوید کاش در دنیا رویّه پیمبران را در پیش گرفته بودم که امروز در اینکه قید و زنجیر و باین عذاب طاقت فرسا گرفتار نشده بودم لکن متأسّفانه اینکه پشیمانی در آن وقت نفعی ندارد موقع عمل گذشته وقت مجازات رسیده لا یُعَذِّبُ عَذابَهُ أَحَدٌ اشاره بسختی عذاب کفار است که در آن روز عذاب احدی مثل عذاب کافر و منکر الوهیّت و وحدت الهی نیست.

یا أَیَّتُهَا النَّفسُ المُطمَئِنَّةُ، ارجِعِی إِلی رَبِّکِ راضِیَةً مَرضِیَّةً خطاب مهر آمیز از مصدر رحمت رحمانی و رحیمی پروردگار رسد که ای کسی که دارای نفس مطمئنّه میباشی حال وقتی است که بازگشت نمایی بسوی پروردگار خود در حالی که او از تو راضی و تو نیز از او راضی باشی طمأنینه و اطمینان در لغت بمعنی سکونت بعد از اضطراب آمده قوله تعالی وَ لِتَطمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُکُم وَ لکِن لِیَطمَئِنَّ قَلبِی و قوله تعالی أَلا بِذِکرِ اللّهِ تَطمَئِنُّ القُلُوبُ اشاره به اینکه قلب انسان بیاد خدا و ذکر او و دوام توجّه بحضرت او بمقام اطمینان میرسد و سکونت نفس مییابد پس از آنکه متوحش و متزلزل بود و از نفس امّاره کی ترقّی مینماید و دارای نفس مطمئنّه میگردد آن وقت از کسانی میگردد که در باره او فرموده وَ قَلبُهُ مُطمَئِنٌّ بِالإِیمانِ آیا در چه موقعی خطاب ارجعی بانسان میرسد شاید موقع مردن باشد و شاید وقت زنده شدن در قیامت آن وقتی باشد که مردگان از قبر بمیعادگاه پروردگار میشتابند اگر چه بدلالت آیات بالا موقع قیامت چنین خطابی میرسد لکن مناسب‌تر همان موقع جاندادن باید باشد که از راه فضل و کرم چنین خطابی

صفحه : ۱۳۷

برسد و انسان بگوش جان بشنود و باشتیاق تمام دست از جان و مال و اولاد بردارد و بازگشت نماید بطرف معشوق و آن کسی که سالهای دراز باشتیاق ملاقات او گذرانیده و در طریق صعود بسوی او چه مشقتها و بیچارگیها کشیده و محبّت او را در دل خود پرورانیده و بیاد او انس گرفته حال البته که وقت سختی و درماندگی او است جا دارد که خدای مهربان وی را بکلمه ارجعی بنوازد و بسوی رحمت خود دعوتش نماید.

(آیا صاحبان نفس مطمئنه که لایق چنین خطابی میباشند کیانند)

ظاهرا کسی دارای نفس مطمئنه میگردد که در مقام ترقی و تعالی تمام مراتب کمال را پیموده و در مقام معرفت بمرتبه (عین الیقین) یا (حقّ الیقین) رسیده و روح و نفس و روان وی در فِي مَقعَدِ صِدقٍ عِندَ مَلِيكٍ مُقتَدِرٍ متمکن و متمرکز گردیده و نفس وی از امّاره گی و لوّامه گی ترقّی نموده و حائز مرتبه اطمینان و یقین گردیده و ایمان وی از روی و جدان و شهود پدید گردیده آن وقت میرسد بمقامی که در شأن او فرموده فَلا تَعلَمُ نَفسٌ ما أُخفِيَ لَهُم مِن قُرَّةِ أَعيُنٍ و چنین نفسی دارای دو کرامت است هم راضی است و هم مرضی در مجرای تقدیرات مثل مرده بدست غسّال هیچ اراده و رأی اندیشی اظهار نمیدارد بآنچه واقع شده و میشود و لو بر خلاف اراده و میل وی باشد با کمال رضایت گردن نهد و دانسته و فهمیده و برضای خاطر خطرات را استقبال مینماید و اوامر او را بجان خریداری میکند و از آنچه بر خلاف امر او است خودداری مینماید و چنین کسی مرضی و خدا از او راضی است و مورد فضل و احسان غیر متناهی الهی واقع گردیده فَادخُلِي فِي عِبادِي، وَ ادخُلِي جَنَّتِي ای کسی که صاحب نفس مطمئنّه گردیده‌ای و از خودخواهی و هوی‌پرستی بیرون آمده و بمقام عبودیّت و بندگی نائل گردیده‌ای داخل شو در بندگان خالص من و داخل شو در بهشت رضوان که آرامگاه تو است و در دار کرامت و در جوار قدس

صفحه : ۱۳۸

و در مقام امین قرار گیر إِنَّ المُتَّقِينَ فِي مَقامٍ أَمِينٍ از بعض روایات چنین نقل میکنند که وقتی ملك الموت حاضر میگردد برای قبض روح مؤمن و وی بجزع و فزع میافتد ملك الموت گوید نترس و جزع مکن قسم بآنکسی که محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را بپیمبری مبعوث گردانیده که من بر تو مشفق‌تر و مهربان تر از پدر مهربانم نسبت باولاد خود چشم خود را باز کن و ببین وقتی محتضر چشم خود را باز میکند میبیند مثالهای محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ائمه طاهرین را و بوی گویند اینها رفقای تواند نظر کن و ببین و از طرف رب العزهٔ بوی خطاب میرسد یا أَيَّتُهَا النَّفسُ المُطمَئِنَّةُ که مطمئن و ثابت گردیده‌ای در ولایت و محبت و اطاعت اینان ارجِعِي إِلى رَبِّكِ برگرد بسوی پروردگار خود (راضِيَةً) در حالی که راضی بولایت اینها بوده‌ای (مَرضِيَّةً) راضی گردیده میشوی بثواب فَادخُلِي فِي عِبادِي وَ ادخُلِي جَنَّتِي پس از اینکه ندا و چنین الطافی چیزی نزد او محبوب‌تر از تسلیم کردن روح و ملحق گردیدن باین نداء رحمانی نیست.

اللّهم ارزقنا و لجمیع المؤمنین هذا المقام المحمود بمحمد و آله الطاهرین سلام اللّه علیهم اجمعین.

صفحه : ۱۳۹

سورهٔ البلد

اشاره

مكيهٔ و هى عشـرون آيهٔ سورهٔ البلد مكى است در مكّه فرود آمده و بيست آيه و هشـتاد و دو كلمه است از زرجيس از ابىّ بن كعب چنين نقل ميكنند كه رسول اللّه صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم فرموده هر كس سورهٔ البلد را بخواند خداوند در قيامت وى را از خشـم خود ايمن ميگرداند (ابو الفتوح) از صادق آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين نقل ميكنند كه فرموده كسى كه سوره البلد را در نمازهاى فريضه بخواند در دنيا از صالحين معروف ميگردد و در آخرت براى وى مكان معروفى است كه از رفقاء انبياء و شـهداء و صالحين است (كفعمى)

[سوره البلد (۹۰): آيات ۱ تا ۲۰]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
لا أُقسِمُ بِهذَا البَلَدِ (۱) وَ أَنتَ حِلٌّ بِهذَا البَلَدِ (۲) وَ والِدٍ وَ ما وَلَدَ (۳) لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ فِي كَبَدٍ (۴)
أَ يَحسَبُ أَن لَن يَقدِرَ عَلَيهِ أَحَدٌ (۵) يَقُولُ أَهلَكتُ مالاً لُبَداً (۶) أَ يَحسَبُ أَن لَم يَرَهُ أَحَدٌ (۷) أَ لَم نَجعَل لَهُ عَينَينِ (۸) وَ لِساناً وَ شَفَتَينِ (۹)
وَ هَدَيناهُ النَّجدَينِ (۱۰) فَلا اقتَحَمَ العَقَبَةَ (۱۱) وَ ما أَدراكَ مَا العَقَبَةُ (۱۲) فَكُّ رَقَبَةٍ (۱۳) أَو إِطعامٌ فِي يَومٍ ذِي مَسغَبَةٍ (۱۴)
يَتِيماً ذا مَقرَبَةٍ (۱۵) أَو مِسكِيناً ذا مَترَبَةٍ (۱۶) ثُمَّ كانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَواصَوا بِالصَّبرِ وَ تَواصَوا بِالمَرحَمَةِ (۱۷) أُولئِكَ أَصحابُ المَيمَنَةِ (۱۸) وَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآياتِنا هُم أَصحابُ المَشأَمَةِ (۱۹)
عَلَيهِم نارٌ مُؤصَدَةٌ (۲۰)

صفحه : ۱۴۰

(ترجمه)

بنام ايزد هستى بخش صاحب رحمت عام و خاص
سوگند باين شهر (مكّه) ياد نكنم،
در حالى كه تو در اينكه بلد منزل دارى،
قسم بپدر (بنى آدم) و قسم بفرزندان (صالح او)
كه بتحقيق ما خلق نموديم انسان را در رنج و مشقّت،
آيا انسان گمان ميكند هرگز احدى بر او (تنگ نميگيرد) و توانايى ندارد،
ميگويد مال بسيارى (در راه اسلام) بباد دادم
آيا انسان گمان ميكند كسى او را نمى‌بيند،
آيا براى وى قرار نداديم (دو چشم)
و يک زبان و دو لب،
و آيا راه نيک و بد را بوى نيازموديم،
بعقبه تكليف درنيامد

چگونه توانی دانست عقبه چیست،

آزاد کردن بنده،

یا طعام دادن در روز سختی و قحطی،

و نیز یتیم از خویشاوندان خود را احسان کرد،

یا بفقیر خاک نشین (دستگیری کردن)

و از آنان باشد که ایمان آورده‌اند و توصیه نمایند (مردم را) بصبر و توصیه نمایند باحسان و نیکی کردن بیکدیگر،

اینکه چنین اشخاص آنها اصحاب یمن و سعادتند و در قیامت نامه اعمالشان را بدست راستشان میدهند،

و کسانی که کافر شدند بآیات ما (خدا) آنان کج رفتگانند و نامه اعمالشان بدست چپشان داده میشود،

بر آن کافران آتشی سرپوشیده احاطه نموده

(توضیح آیات)

اشاره

لا أُقسِمُ بِهذَا البَلَدِ، وَ أَنتَ حِلٌّ بِهذَا البَلَدِ (لا) در (لا اقسم) را بعضی صله گرفته‌اند و بعضی گویند تأکید در قسم است چنانچه عرب برای تأکید قسم گوید (لا و اللّه ما فعلت کذا) (هذا) اسماء اشاره و چون سوره مکّی است اشاره بمکّه است و در وقت نزول آیه شهر مکّه از دو جهت مزیت و برتری از تمام ممالک روی زمین داشت یکی شرافت زمین مکّه و مسجد الحرام که آن را حرم امن و امان قرار داده و دیگر وطن رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و در آنجا وجود مبارکش متولد گردید و باین دو

صفحه : ۱۴۱

جهت مکّه را در معرض سوگند قرار داده.

وَ والِدٍ وَ ما وَلَدَ مقصود از والد و پدر شاید حضرت آدم باشد و مقصود از ولد آنچه از آدم زایش نموده تا روز قیامت و شاید پدر ابراهیم خلیل علیه السّلام و پسر اسماعیل علیه السّلام باشد و از ابا عبد اللّه علیه السّلام نقل میکنند مقصود از والد و ولد آدم و تمام انبیاء میباشند و شاید مقصود از پدر حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و پسر امّت او باشند چنانچه در حدیث فرموده

(یا علی انا و انت ابواه هذه الامّة)

خطاب بعلی علیه السّلام است که من و تو دو پدر اینکه امّت میباشیم البتّه مقصود پدر روحانی است نه جسمانی.

لکن نظر باطلاق آیه حمل بر آدم و ذرّیّه او اولی بنظر میآید زیرا که متبادر بذهن از اطلاق (والد و ولد) همان آدم (ع) و ذرّیه او از افراد بشر میشود بلکه ممکن است یک معنی عام تری از والد و مولود مقصود باشد که شامل گردد هر موجودی را که دارای قوّه مولّده باشد که از آن تولید مثل شود حتّی نباتات و گیاهان و حیوانات چون هر نوعی از موجودات در مرتبه خود شریفند زیرا جزء نظام عالم واقعند و نظام کلیه عالم طبیعیّات روی همین انواع موجودات استحکام یافته‌اند اینکه است که (والد و ولد) یعنی اشیاء و آنچه از آنها تولید میگردد مورد سوگند قرار داده لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ فِی کَبَدٍ اینکه جمله جواب قسم است و کبد اشاره برنج و تعب و مشقّت است یعنی انسان را خلق نمودیم در رنج و مشقّت.

آری دنیا محفوف ببلا و آفات و بلیّات است انسان از آن وقتی که در رحم مادر قرار گرفته تا آخر امر او که بمقرّ خود رسد همیشه

در زحمت و مشقّت دوره حيات را ميگذراند از آن وقتى كه در رحم در جاى تنگ و تاريك خون ميخورد پس

صفحه : ۱۴۲

از آن پـا در اينكه عالم دنيا ميگـذارد در هر موقعى از كودكى و جوانى تا برسـد بپيرى با چه مشـقّات گوناگون و چه بليّات و آفات پى در پى برخورد مينمايـد تـا برسـد بوقت مردن و مبتلاـ گردد بمرض موت و موقع جان دادن پس از آن منتقل گردد بعالم برزخ تا برسد بقيامت و حساب و كتاب و ميزان و باقى مراحل و منازلى كه بايستى طى كند تا بمآل امر خود بسعادت يا شقاوت برسد.
اگر در دنيا لـذّت و حظى ادراك نمايـد در واقع دفع الم است تا مرارت گرسـنگى و تشـنگى را نكشـد براى دفع الم غذا و آب تهيه نميكند و هر كسـى ميداند هر گاه باميد خوشگذرانى اسبابى فراهم كند در عين حال ناراحتيهايى پيش ميآيد كه عيش خيالى وى را منقص ميگرداند بقول شيخ سعدى ره

(دهنى شير بكودك ندهد مادر دهر كه ديگر باره بخون در نبرد پستانش)
آرى هر خوشى ناخوشـى در بر دارد با هر لذتى الم و هر سـلامتى را بيمارى در عقب است عيش گوارا و خوشـى دائمى در سـراى ديگر براى كسـى ميسّـر ميگردد كه دنيـا را مزرعه آخرت قرار داده و روح و روان خـود را از آلـودگى اينكه عـاريت سـراى تصـفيه نموده و در همين عالم با قلب پاك مملوّ از معرفت و محبت خـداى خود را ميخواند و بياد او مأنوس گرديده و بدنيا پشت و بآخرت رو كرده أ يَحسَبـهُ أن لَن يَقـدِرَ عَلَيهِ أَحَـدٌ، يَقُولُ أَهلَكـتُ مالًا لُبَـداً لبد در لغت بمعنى كثرت و درهم ريختگى اشياء بسيار است قوله تعالى كادُوا يَكُونُونَ عَلَيهِ لِبَداً يعنى جماعت بسيار از جن كه در موقع قرائت قرآن بر سـر حضـرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ريختنـد كه استماع قرآن نمايند و در آيه بالا أَهلَكـتُ مالًا لُبَداً كافر گويد مال انبوه بسيارى از دست دادم و مال من هدر رفت و در اينكه ضـمير (يقول) در آيه راجع بكى است از مفسـرين گفتارى نقل شده بعضـى گفته‌اند مقصود اشيد بن اسيد است كه اينكه مرد براى مال و مكنتى كه داشت گمان ميكرد كسى بر وى غالب نميگردد.

صفحه : ۱۴۳

ديگرى گفته مقصود وليـد بن مغيره است كه ميگفت در دشـمنى محمّـد (ص) و در هلاـكت او مال بسـيار تلف نمودم و بمراد خود نرسيدم مقاتل گفته مقصود حارث بن نوفل است كه او مسلمان بود و براى دادن زكاة و باقى خيرات دلتنگ بود و ميگفت مال خود را هدر دادم.
أ يَحسَبـهُ أن لَم يَرَهُ أَحَـدٌ، أ لَم نَجعَل لَهُ عَينَينِ، وَ لِساناً وَ شَـفَتَينِ إبن عباس از رسول اكرم (ص) چنين حديث ميكند كه فرموده راجع بچهار چيز از انسان سؤال ميشود از عمرش كه در چه چيز صرف نمودى و از مالش كه از كجا آوردى و در چه چيز صرف كردى و از عملش كه در زمـان حيـات چه كردى و از محبت اهـل بيت و آيه اشاره باين است كسـى كه گمان ميكنـد هميشه مال و مكنت و قوت و شوكت وى برقرار است و باعمال و افعال وى كسـى آگاه نيست در اشـتباهست و گمان وى فاسد است زيرا آن كسـى كه دو چشم بانسـان عنـايت نموده براى آنكه ببينـد و زبان و دو لب كه بخوبى بتوانـد تكلّم كنـد آيا خودش بصـير و بينا نيست و باعمال و افعال مخلوقاتش آگاه نيست همزه (أ لَم نَجعَل) استفهام انكارى است آيا قرار نداديم براى انسان دو چشم و دو لب و زبان يعنى قرار داديم و اشاره به اينكه چگونه ممكن است عاقل توهم كند (معطى شـيئى فاقد) آن است كسى كه بصير و بينا نيست چطور تواند قوه بينايى و شـنوايى بكسـى عطا نمايد هرگز ممكن نيست خلاصه معنى آيه چنين ميشود ما كه دو چشم و دو لب و زبان بانسان داده‌ايم براى ديـدن و تكلم كردن خود اولى‌تريم بديـدن و اعمـال و افعال شـما را ميبينيم آيا براى چه اينكه دو نعمت چشم و زبان را از بين

نعمتها اختصاص داده و مخصوص بذكر گردانيده

صفحه : ۱۴۴

شايد نظر باين باشد كه و لو آنكه نعمتهاى الهى نسبت بمخلوقات بالخصوص نسبت بانسان بى اندازه است لكن نعمت چشم و زبان بر ساير نعم الهى مزيّت و برترى دارد كه بچشم آيات تكوينى و تشريعى را مى‌بينند و از طريق فكر و نظر سعادت خود را پيدا مينمايد و نيز بچشم خود را از آفاتها و لغزشها حفظ ميكند و بتوسط چشم وسائل زندگانى خود را فراهم مينمايد و نيز بزبان حمد و شكر و ستايش الهى را اظهار ميدارد و ما فى الضمير خود را ارائه ميدهد و ما يحتاج زندگانى دنيوى خود را فراهم مينمايد اگر چشم و زبان مفقود گردد حيات انسان منقّص و عيش وى ناگوار ميگردد وَ هَدَيناهُ النَّجدَينِ نجد مكان بسيار بلند رفيع مرتفع را گويند وَ هَدَيناهُ النَّجدَينِ اشاره بدو طريق است بين حق و باطل در اعتقاد صدق و كذب در گفتار جميل و قبيح در اعمال در جاى ديگر إِنّا هَدَيناهُ السَّبِيلَ إِمّا شاكِراً وَ إِمّا كَفُوراً (راغب اصفهانى) اى انسان مقام تو را بلند نموديم و راه خير و شر و قوه تميز بين خوب و بد بتو آموختيم و تو را در اعمال و افعال مختار گردانيديم كه باختيار خود هر راهى بخواهى بگيرى.

(سخنان مفسرين در توجيه نجدين)

(۱) اى انسان دو چشم و دو لب و زبان بتو داديم كه راه خير و شرّ خود را بشناسى و بهمين معنى حديثى از حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم رسيده (إبن عباس) (۲) نجدين دو پستان مادر است كه طفل را راهنمايى ميكند كه پستان مادر را بگيرد و از شير او تغذيه نمايد.

حديثى از رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم نقل ميكنند كه فرموده خدا گويد اى اولاد آدم اگر زبان تو بخواهد از حكم تو بيرون رود دو لب بتو دادم كه دهن خود را ببندى از سخن بيجا و اگر چشم تو خواست مخالفت نمايد دو پلك بر آن نهادم كه آن را ببندى

صفحه : ۱۴۵

فَلَا اقتَحَمَ العَقَبَةَ، وَ ما أَدراكَ مَا العَقَبَةُ، فَكُّ رَقَبَةٍ، أَو إِطعامٌ فِي يَومٍ ذِى مَسغَبَةٍ يَتِيماً ذا مَقرَبَةٍ، أَو مِسكِيناً ذا مَترَبَةٍ (اقتحام) بمعنى لغوى داخل گرديدن در كار مشكلى است كه بيرون آمدن از آن صعوبت دارد قوله تعالى هذا فَوجٌ مُقتَحِمٌ و مثل اينكه گويند (و اقتحم فلان نفسه) يعنى فلانى بدون فكر و رويه خود را در كار مشكلى واقع گردانيد و عقبه راهى است كه بكوه بالا روند سغب در لغت بمعنى گرسنگى و تعب آمده و در عطش زياد كه تعب آورد نيز استعمال شده در تفسير على بن ابراهيم چنين گويد (ما ادراك) يعنى چه چيز تو را دانا كرد يَتِيماً ذا مَقرَبَةٍ رسول اللّه و اقرباى او أَو مِسكِيناً ذا مَترَبَةٍ أمير المؤمنين كه پيچيده شده در او علم و دانش و بسند متصل از ابى بصير از ابا عبد اللّه عليه السّلام چنين روايت ميكند كه قوله تعالى فَكُّ رَقَبَةٍ بما آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فك رقبه ميشود يعنى بولايت و محبت و اطاعت ما انسان از جهنم آزاد ميگردد (و نحن المطعمون) در روز گرسنگى و آن روز (مسغبه) است كه در قوله تعالى فِى يَومٍ ذِى مَسغَبَةٍ

(سخنان مفسرين در توجيه عقبه)

(۱) در خود آیه عقبه را تفسیر نموده (ب فَکُّ رَقَبَةٍ أَو إِطعامٌ فِی یَومٍ ذِی مَسغَبَةٍ یَتِیماً ذا مَقرَبَةٍ أَو مِسکِیناً ذا مَترَبَةٍ) گویا چنین گفته توجه دانی عتبه چیست آزاد کردن بنده و اطعام مساکین در روز سختی و قحطی و احسان بایتام از خویشاوندان (۲) ای محمّد تو چه دانی عقبه چیست کوهی است در دوزخ (عبد اللّه عمر) (۳) درکه‌ای است در دوزخ که پس از هفتاد درکه بآن رسند (کعب الاخبار) (۴) عقبه‌ای است پیش از رسیدن بصراط که از آن عقبه جز بطاعت و عبادت نتوان گذشت.

صفحه : ۱۴۶

(۵) مقصود از عقبه صراط است که بر روی جهنم کشیده شده بتیزی شمشیر بعضی بآسانی از آن گذرند مثل برق جهنده و بعضی افتان و خیزان و بعضی در جهنّم آویزان گردند و توجیهات دیگری در توجیه عقبه شده است لکن همان توجیه اول اگر چه باعتبار معنی بعید بنظر می‌آید لکن بسیاق آیه مناسب‌تر است و شاید آیه اشاره بعقبات و مراحلی باشد که انسان پس از مرگ بایستی طی کند از عالم قبر و برزخ و زنده شدن در قیامت و حساب و کتاب و میزان و غیر اینها از منازل و مراحل که از هر یک بصعوبت بایستی بگذرد تا بمآل امر خود و آخر منزل و فعلیّت اخیر خود برسد آن وقت منزلگاه وی یا بهشت که دار کرامت الهی است یا جهنّم که عبارت از دار غضب او است خاتمه پیدا نماید.

ثُمَّ کانَ مِنَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ تَواصَوا بِالصَّبرِ وَ تَواصَوا بِالمَرحَمَةِ (ثمّ) حرف عطف و اینکه جمله عطف بجمله بالا است از صعوبت عقبات پس از مرگ بیرون نیایند مگر کسانی که متّصف بصفاتی باشند که عمده و اصل و حقیقت آن ایمان است وقتی آیات را با هم جمع نمودیم از صدر و ذیل آن چنین برمیآید که در مقام صفات اشخاصی است که از عقبه مشکل بآسانی بیرون آیند نخست ایمان است که شرط قبولی اعمال میگردد و آن اوصاف و فضائلی که در اینکه آیات تذکر میدهد وقتی باعث نجات میگردد که از روی خلوص نیّت انجام گیرد و دیگر اعمال و در اینجا اشاره بشش عمل نیکو مینماید اول فَکُّ رَقَبَةٍ بنده آزاد نمودن دوم أَو إِطعامٌ فِی یَومٍ ذِی مَسغَبَةٍ طعام دادن در روز سختی سوم یَتِیماً ذا مَقرَبَةٍ احسان بارحام فقیر نمودن چهارم أَو مِسکِیناً ذا مَترَبَةٍ دستگیری بفقیر خاک نشین کردن پنجم وَ تَواصَوا بِالصَّبرِ توصیه نمودن بصبر ششم وَ تَواصَوا بِالمَرحَمَةِ و توصیه و اندرز نمودن بنیکی و احسان بیکدیگر رحمت مأخوذ از رحم و در لغت بمعنی رقّت قلب و ارفاق و احسان بدیگران

صفحه : ۱۴۷

است و گاهی استعمال میشود در رقّت بدون احسان و گاهی بعکس رحم را در موقع احسان بدون رقّت آرند و گاهی رحمت را در جایی آرند که رقّت با احسان توأم گردد.

وقتی رحمت را نسبت بحق تعالی دهند فقط مقصود احسان است بدون رقت زیرا که رقّت قلب صفت انسان و از کیفیات نفسانی بشمار میرود ذات حق تعالی مجرد و منزّه از صفات ممکنات است.

اینکه است که در روایت رسیده رحمت نسبت بخدا همان انعام و تفضّلات او است و نسبت بانسان عاطفه و از روی رقّت قلب وی است و از نبیّ اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین نقل میکنند که فرموده (وقتی خدای متعال رحم را خلق نمود باو گفت من رحمانم و تو رحمی اسم تو را از اسم خودم مشتق کردم کسی که با تو پیوند نمود بمن پیوند نموده و هر کس از تو قطع نمود تباه میگردد (شاید اشاره باین باشد که چون یکی از صفات خدای تعالی رحمن است هر کس دارای صفت رحم باشد مظهر و نماینده یکی از اوصاف و اسماء الهی گردیده) و رحمن و رحیم دو اسم از اسماء الحسنی میباشند و رحمن اسمی است مختص بذات کبریایی و بر غیر او گفته نمیشود زیرا رحمن بمعنی شمول رحمت است (هو الذی وسع کل شیء رحمة) لکن رحیم که بمعنی احسان باشد در باره غیر نیز صادق آید چنانچه در باره رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده لَقَد جاءَکُم رَسُولٌ مِن أَنفُسِکُم

عَزِيزٌ عَلَيهِ ما عَنِتُّم حَرِيصٌ عَلَيكَم بِالمُؤمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ(۱)» (مأخوذ از قریب القرآن) بیان دیگر گوئیم دو اسم از اسماء الحسنی یکی رحمـان و دیگر رحیم است رحمن صیغه مبالغه و دلالت دارد بر کثرت رحمت و رحیم صـفت مشـبهه دلالت بر ثبوت و دوام و بقاء رحمت دائمی ازلی دارد و رحمت رحمـانی او است که احـاطه بتمـام موجودات نموده و همه ممکنـات مشـمول رحمت غیر متناهی اوینند

---

(۱) سوره توبه آیه ۲۹ محققا آمد شـما را رسولی که حریص و غالب است بر او رنج و تعب کشـیدن برای شما و نسبت بشما رءوف و مهربان است

صفحه : ۱۴۸

رحمت رحمـانیّه همـان فیض وجود است که سراسر ممکنات را فرا گرفته و هر موجودی بقـدر اسـتعداد امکانی خود از اینکه فیض عام بهره‌مند گردیده و در شمول اینکه فیض فرقی نیست بین انسان و ملک و فلک و حیوان و جماد و نبات که همه و همه از جویبار رحمت رحمانی غیر متناهی او جلّت عظمته برخوردارند

(اللّهم انّی اسئلک برحمتک الّتی وسعت کل شیء)

و رحمت رحیمی او مرحمت خاصّی است نسبت باهـل فضائـل و مقربین درگـاه احـدیّت که آنـان از آن رحمت خـاص برخوردار میگردند و در باره آنان اجرا می گردد تفضّلاتی که چشـمی ندیده و گوشـی نشنیده و بخاطر احدی خطور ننموده فَلا تَعلَمُ نَفسٌ ما أُخفِيَ لَهُم مِن قُرَّةِ أَعيُنٍ و از همـان اشـعّه نـور رحمت رحیمی الهی است که پرتـوی از آن بقلب اولیـای حق تعـالی تابیـده و قلـوب مؤمنین را با هم الفت داده و در مقام اندرز و خیر خواهی یکدیگر در موقع سـختیها توصیه بصبر و در موقع رفاهیّت توصیه بمرحمت و احسان بیکدیگر میکنند.

أُولئِكَ أَصحابُ المَيمَنَةِ چنین اشخاصـی که متّصف بچنین صـفاتی میباشند که طریق راستی و درستی را پیموده‌اند آنان اهل یمن و برکت و اهل فضل و احساننـد و باعث سـعادت و فضـیلت نوع خود میباشـند و هم در دنیا شـرافتمند و اهل فضـیلتند و هم در آخرت شرافتمندانه نامه عملشان را از طرف راست که اشاره براستی و درستی آنها است میگیرند.

وَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآياتِنا هُم أَصحابُ المَشأَمَةِ، عَلَيهِم نارٌ مُؤصَدَةٌ کسانی که کافر شدند یعنی آیات الهی را چه از آیات تکوینّیه آفاقیّه و چه آیات تشـریعیّه قرآنیّه را پوشانیدنـد و اذعان و تصـدیق بحقّانیّت آنها نکردنـد و بگفته های پیمبران عمل ننمودند آنان طریق کج پیمودنـد و براه باطل سـیر نمودنـد و بکیفر اعمالشان در قیامت پست و بیمقـدار و نامه عملشان را از طرف چپ که اشاره بپستی آنها است میگیرند و برای آنها مهیّا گردیده آتش سر پوشیده که در اینکه

صفحه : ۱۴۹

عالم ظاهر نیست لکن پس از مرگ در قیامت سرّش باز میگردد و جای و مأوای کفّار است.

سورة الشمس

اشاره

مکیـة و هی خمس عشـرة آیـة سوره (و الشّـمس) مکّی است که در مکّـهٔ فرود آمـده و پانزده آیه و پنجاه و چهار کلمه و دویست و

چهل و هفت حرف است از ابیّ کعب چنین نقل میکنند که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده هر کس سوره (و الشّمس) را بخواند وی را ثواب کسی دهند که هر چه آفتاب و ماهتاب بر او تابیده صدقه داده باشد (ابو الفتوح) و از امام صادق علیه السّلام نقل میکنند هر کس سوره و الشّمس و الضّحی و انشراح را در شب و روز بخواند چیزی در حضورش نمیماند حتّی مو و گوشت و خون و او مگر آنکه در قیامت بنفع او شهادت میدهند (کفعمی)

[سوره الشمس (۹۱): آیات ۱ تا ۱۵]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

وَ الشَّمسِ وَ ضُحاها (۱) وَ القَمَرِ إِذا تَلاها (۲) وَ النَّهارِ إِذا جَلّاها (۳) وَ اللَّیلِ إِذا یَغشاها (۴)

وَ السَّماءِ وَ ما بَناها (۵) وَ الأَرضِ وَ ما طَحاها (۶) وَ نَفسٍ وَ ما سَوّاها (۷) فَأَلهَمَها فُجُورَها وَ تَقواها (۸) قَد أَفلَحَ مَن زَکّاها (۹)

وَ قَد خابَ مَن دَسّاها (۱۰) کَذَّبَت ثَمُودُ بِطَغواها (۱۱) إِذِ انبَعَثَ أَشقاها (۱۲) فَقالَ لَهُم رَسُولُ اللّهِ ناقَةَ اللّهِ وَ سُقیاها (۱۳) فَکَذَّبُوهُ فَعَقَرُوها فَدَمدَمَ عَلَیهِم رَبُّهُم بِذَنبِهِم فَسَوّاها (۱۴)

وَ لا یَخافُ عُقباها (۱۵)

صفحه : ۱۵۰

[ترجمه]

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

قسم بخورشید و روشنی آن در وقت نهار،

و قسم بماه وقتی که بدر تمام شود

و قسم بشب وقتی که پرده تاریک کشیده شود،

و قسم بآسمان و آن کسی که آن را بنا نموده،

و قسم بزمین و آنکه آن را بگسترانیده،

و قسم بنفس (بشر) و آنکه او را معتدل بیاراسته،

و طریق شر و خیر باو الهام نموده،

محققا رستگار (و سعادتمند) شد کسی که تزکیه نفس نمود،

و محققا بی بهره شد کسی که نفس خود را رها نمود،

قوم ثمود طغیان نمودند

وقتی برانگیخته شد شقی‌ترین آنها،

پس رسول خدا بآنها گفت شتر ماده مال خدا است سیراب کنید او را،

پس تکذیب کردند آن پیمبر را، و شتر را کشتند، پس پروردگار آنها دمید بر آنان عذاب بطوری که با خاک یکسان شدند،

و آنان از عاقبت (عمل شوم خود) نترسیدند

(توضیح آیات)

وَ الشَّمسِ وَ ضُحاها، وَ القَمَرِ إِذا تَلاها، وَ النَّهارِ إِذا جَلّاها ضحی انبساط خورشید و امتداد روز است و اینکه آیه نظیر آیات دیگری است مثل قوله تعالی وَ الضُّحی وَ اللَّیلِ إِذا سَجی- وَ أَخرَجَ ضُحاها و امثال آن که اشاره بانبساط نور و ضیاء و اشراق خورشید است. (تلیها) صفت قمر و در لغت (تلی) بمعنی تبعیّت و پیروی نمودن چیزی نسبت بچیز دیگر که بدون واسطه باشد آرند و گاهی تبعیت را در اجسام آرند که جسمی تابع جسم دیگر باشد و گاهی تبعیت را در پیشوایی و پیروی در عمل آرند و در اینجا وَ القَمَرِ إِذا تَلاها شاید معنی دوم مقصود باشد که ماه در نور افشانی و مرتبه اشراق و اضائه از خورشید اقتباس نور میکند و نور افشانی مینماید و در شب بجای خورشید عالم را بنور خود روشن مینماید قوله تعالی جَعَلَ الشَّمسَ ضِیاءً وَ القَمَرَ نُوراً مرتبه ضیاء بالاتر از نور است همانطوری که مرتبه خورشید بالاتر از

صفحه : ۱۵۱

مرتبه ماهست (راغب اصفهانی) در اینکه آیات هفت نوع از موجودات بزرگ عالم که بنای خلقت و اس اساس آفرینش و بنای عالم بر آن نهاده در معرض سوگند در آورده که اصل آنها خورشید و ضیاء او است و باقی متفرع بر او و از آثار آن بشمار میروند اینکه است که نخستین شمس و تجلیات آن را تخصیص بذکر داده و باقی را عطف باو و متفرع بر آن گردانیده زیرا که ماه از خود روشنی و ضیائی ندارد از پی خورشید میدود و از نوری که از خورشید استفاده نموده وقتی که بدر تمام میشود بتلألؤ و تجلّیات خود در تاریکی شب جای گزین خورشید میگردد و عالم را بنور خود روشن میگرداند و در سوره یونس آیه ۵ فرموده جَعَلَ الشَّمسَ ضِیاءً وَ القَمَرَ نُوراً پس از آن دومین سوگند را بماء و تلألؤ آن تخصیص داده از بعضی عرفاء است که آیه اشاره بماه قلب است وقتی که اقبال بروح نماید و از روح اعظم روشنی و ضیاء کسب نماید و تابع نفس نگردد در تفسیر روح البیان از کتاب لایحات برقیّه چنین نقل مینماید که گفته شمس اشاره بحقیقت کمالیه الهیّه است و قمر اشاره بحقیقت کمالیه انسانیه است و همین طوری که قمر از ابتداء خلقت تا روز قیامت مجلی و مظهر تجلّی نور شمس است تا آنکه در تاریکی شب مردم بنور او راه بیایند همین طور حقیقت انسان کامل و پیدایش وی در عالم برای اینکه است که مجلی و مظهر باشد برای کسانی که در راه سیر و سلوک بسوی حق تعالی از ظلمات نفس و اطوار کونیه راهی بسوی حقیقت بیابند و از عالم امکان عروج بعالم وجوب نمایند و چنانچه قمر وقتی نزدیک بشمس گردید از نورش کاهیده میگردد تا آنکه وقتی مقارن بشمس گردید دیگر از خود نور و ضیائی نشان نمیدهد و در نور شمس فانی میگردد همین طور انسان کامل وقتی بکمال انسانیّت میرسد که تعیّن و تحقق و شیئیّت او مضمحل میگردد یعنی دیگر در خود شیئیّت مستقل و تعیّن وجودی باقی نمیماند و فانی فی اللّه

صفحه : ۱۵۲

میگردد و همین طوری که قمر وقتی مقابله با شمس نمود و مجلّی و نماینده شمس گردید و بدر تمام شد بنور خورشید عالم را روشن میگرداند همین طور انسان کامل وقتی از فناء فی اللّه بمرتبه بقا رسید موجود میگردد بوجود حقّانی و مظهر و نماینده شمس وجود میگردد و مردم را بسوی حق و حقیقت رهبری مینماید. (پایان) سومین سوگند بروز که از نور و ضیاء خورشید ظهور مینماید (چهارمین قسم) بشب وقتی که پرده تاریک کشیده و مردم را از تعب و زحمت باستراحت میرساند و از زیادتی حرارت و تابش خورشید کاهیده و هوا را بحدّ اعتدال نگاه میدارد که اگر شب نبود زیادتی حرارت آفتاب گیاهان و اشجار زمین را میخشکانید در تفسیر علی بن ابراهیم از ابی بصیر چنین نقل میکند که گوید از ابا عبد اللّه علیه السّلام سؤال نمودم از قوله تعالی وَ الشَّمسِ وَ

ضُحاها فرمود شمس رسول اللّه است وَ القَمَرِ إذا تَلاها أمیر المؤمنین است زیرا که بنور رسول اللّه دین مردم واضح میگردد ابی بصیر گوید گفتم وَ اللَّیلِ إذا یَغشاها گفت ائمّه جورند که تبدیل نمودند امر رسول اللّه را و نشستند بمجلسی که آل محمّد اولی بآن بودند پس دین خدا را بظلم و تعدّی پوشانیدند اینکه است مقصود از قول حق تعالی وَ اللَّیلِ إذا یَغشاها گفت وَ النَّهارِ إذا جَلّاها فرمود ائمّه از ذریّه فاطمه (ع) وَ السَّماءِ وَ ما بَناها (پنجمین) سوگند بآسمان و بنای محکم آن یاد نموده و ظاهرا سماء که مرتبه علوی است شامل میگردد تمام ستارگان و کرات و کهکشانها و موجودات روحانی از انواع و اقسام نفوس علویّین از

ملائکه و طبقات آن و شاید مقصود از (ما) (در ما بناها) موصوله و اشاره بمبدء آفرینش و آن کسی باشد که آسمانها و اینکه بناء مجلّل و اینکه کاخ بزرگ عالم را از نیستی بهستی و از عدم بوجود آورده و بیک نظام و ترتیب حیرت بخشی مرتّب و مزیّن گردانیده و هر یک از موجودات را بطرز مخصوصی موظف بر عمل گردانیده و مسخّر امر او گردیده

صفحه : ۱۵۳

و انجام وظیفه میدهند.

وَ الأَرضِ وَ ما طَحاها، وَ نَفسٍ وَ ما سَوّاها (ششمین و هفتمین) بزمین و مسطح و منبسط بودن آن و نفس و تعادل اعضاء و قوای آن سوگند یاد نموده و در هر سه آیه ما در (ما بناها) و ما طحیها، و ما سوّاها) دو احتمال داده شده بعضی ما را مصدری گرفته‌اند یعنی سوگند بآسمان و بنای آن و بزمین و بسط آن و بنفس و تعدیل آن و بعضی ما را موصوله گرفته‌اند یعنی قسم بآسمان و زمین و نفس و آن کسی که آنها را بپا نهاده که آفریننده آنها است و مقصود از نفس شاید نفس کلّی باشد که شامل گردد تمام نفوس از نفوس ملائکه و نفوس حیوانات و نفوس جن و بشر و شاید مقصود فقط نفوس آدمیان باشد و تسویه آن اشاره باستحکام وجود نفس ناطقه و تعادل قوای نفسانی و توازن اعضاء جسمانی وی است و نیز اشاره بشرافت و فضیلت نفس ناطقه انسانی دارد که از عالم (ما فوق الطبیعهٔ) و عالم مجردات برای تعمیر عالم طبیعت فرود آمده و نیز شاید اشاره بمراتب و درجات نفس دارد از امّارگی که در وصف او است (لَأَمّارَةٌ بِالسُّوءِ) و ملهمگی که در باره او است (فَأَلهَمَها فُجُورَها وَ تَقواها) (و لوّامگی) که باو سوگند یاد نموده (و النفس اللوامه) و نیز آن مرتبه کمال نفس که در مورد خطاب مهر آمیز مبدء و مربی خود گشته و بخطاب یا أَیَّتُهَا النَّفسُ المُطمَئِنَّةُ ارجِعِی سرفراز گردیده فَأَلهَمَها فُجُورَها وَ تَقواها ناظم و مربی عالم برای نفس انسانی دو در و دو دروازه باز نموده راهی بسوی عالم بالا- که محل عبور و مرور ملائکه باشد و از آن عالم فیض بگیرد و راهی و طریقی بسوی عالم طبیعت باز نموده که محل عبور و مرور شیاطین است و در ابتداء خلقت انسان تواند هر یک از اینکه دو راهرا بر خود مفتوح نماید

صفحه : ۱۵۴

اینکه است که در احادیث رسیده برای انسان (لمّهٔ من الملک و لمّهٔ من الشیطان) الهام و القاء معارف و نمودن طریق رستگاری و سعادت‌مندی از ملک است و وسوسه و راهنمایی بطریق کج از شیطان است کسی را که توفیق الهی نصیب وی گردد و راه دخول شیطان را ببندد قلب او محلّ تردّد ملائکه میگردد لکن کسی که تابع نفس گردید قلبش محلّ جولانگاه شیاطین میگردد.

قَد أَفلَحَ مَن زَکّاها، وَ قَد خابَ مَن دَسّاها خداوند بهفت آیت بزرگ خلقت سوگند یاد مینماید که فضیلت و شرافت کسی داراست که نفس خود را از صفات حیوانی سبعی بهیمی تزکیه و تصفیه نماید تا آنکه محلّ عبور و مرور ملائکه و الهام الهی گردد و آنچه خیریّت و رستگاری وی بر آنست از جانب بالا ملهم گردد آری نفسی که آلوده بکثافات نفسانی گردید مثل ظرفی ماند که آلوده بزه گردیده آنچه در وی ریخته شود زهر آلوده میگردد اینکه است که کلمات حقّانی که از معدن صدق فرود آمده بجای آنکه وی را از مهلکه نجات دهد سبب هلاکت وی میگردد و شاید اشاره باین باشد قوله تعالی حکایهٔ از کفار که در باره مثالهای قرآن

میگفتند یُضِلُّ بِهِ کَثِیراً وَ یَهدِی بِهِ کَثِیراً اگر چه شأنیّت قرآن هدایت است لکن نفسی که آلوده بکثافات اخلاقی گردیده و در طریق کجروی قدم زد هر چه پیش میرود بر ضلالت و گمراهی وی افزوده میگردد حتّی کلمات وحی بجای آنکه وی را هدایت نماید بر گمراهی وی میافزاید آن وقت از فیوضات الهی ناامید و بی بهره میگردد.

کَذَّبَت ثَمُودُ بِطَغواها، إِذِ انبَعَثَ أَشقاها گویند قاتل ناقه مردی بود بنام قدار بن سالف سرخ مو و ازرق چشم کوتاه بالا نام مادرش فدیره از أمیر المؤمنین علیه السّلام چنین روایت میکنند که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چند دفعه بمن فرمود شقی‌ترین پیشینیان آن کسی بود که ناقه صالح را کشت و شقی‌ترین بعدیها کسی است که تو را میکشد.

صفحه : ۱۵۵

فَقالَ لَهُم رَسُولُ اللّهِ ناقَةَ اللّهِ وَ سُقیاها پیمبر خدا صالح (ع) بآنان گفته بود اینکه شتر مادّه مال خدا است او را سیراب کنید یک روز آب قسمت او باشد و در عوض بشما شیر میدهد و یک روز آب قسمت شما است و آنان را تهدید نمود که اگر ناقه را بکشید عذاب بر شما فرود می‌آید فَکَذَّبُوهُ فَعَقَرُوها فَدَمدَمَ عَلَیهِم رَبُّهُم بِذَنبِهِم فَسَوّاها، وَ لا یَخافُ عُقباها فَدَمدَمَ عَلَیهِم رَبُّهُم یعنی منطبق گردید عذاب بر آنان که ناقه (صالح) را پی کردند و کشتند و بعضی گفته‌اند دمدم یعنی دمادم غضب و عذاب بر آنها مستولی گردید دیگری گفته (دمدم اللّه علیهم اهلکهم بذنبهم) یعنی خدا آنها را بگناهشان گرفت و آنان را هلاک گردانید و اینکه همه آنها بعذاب گرفتار شدند با آنکه دو و سه نفر شاید اقدام بر اینکه عمل شنیع نموده برای اینکه بوده که همه راضی باین عمل بودند و جدیت در آن مینمودند که پس از اینکه عمل زمین بلرزه آمد و مردم هلاک گردیدند زیرا حرف پیمبر خود را دروغ پنداشتند و ناقه را کشتند پس فرا گرفت عذاب بر آنان بطوری که همگی آنها را عذاب فرا گرفت و تمامشان هلاک گردیدند و با آنکه پیغمبرشان صالح (ع) بآنها خبر داده بود اگر ناقه را کشتید عذاب بر شما فرود میآید از عاقبت کار خود و عذاب الهی که بکیفر اعمالشان آنان را میگیرد نترسیدند و آن عمل فجیع را نمودهاید بدو دلیل معلوم میشود یک نفر در کشتن شتر اقدام ننموده و جماعتی در اینکه عمل رکیک شرکت نموده بودند یکی در آیه (فعقروها) و (ذنبهم) بلفظ جمع آورده نه مفرد و دیگر اگر فقط یک نفر بر اینکه عمل اقدام نموده بود و باقی مقصر نبودند روی میزان عدل الهی نباید بر همه عذاب فرود آید معلوم میشود بیشتر آنان در اینکه عمل شرکت داشتند و باقی آنها نیز راضی بر اینکه عمل بودند اینکه بود که همه آنها مشمول عذاب گردیدند.

صفحه : ۱۵۶

سورة اللیل

اشاره

مکیهٔ و هی احدی و عشرون آیهٔ سوره اللیل مکی است که در مکه فرود آمده و بیست و یک آیه و هفتاد و یک کلمه و سیصد و دو حرف است و از ابو امامه که او از رسول اللّه چنین حدیث میکند که فرموده هر کس سوره (و اللیل) را بخواند در قیامت وی را چندان ثواب دهند که راضی گردد و او را از سختی و دشواری حفظ نمایند و هیچ ذلّت و خواری بوی نرسد (ابو الفتوح) و راجع بآثار و خواص آن گفته شده کسی که مصروع و مرض صداع دارد اگر بگوش او خوانند شفا یابد

[سوره اللیل (۹۲): آیات ۱ تا ۲۱]

اشاره

بِسمِ اللَّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
وَ اللَّيلِ إِذا يَغشى (۱) وَ النَّهارِ إِذا تَجَلّى (۲) وَ ما خَلَقَ الذَّكَرَ وَ الأُنثى (۳) إِنَّ سَعيَكُم لَشَتّى (۴)
فَأَمّا مَن أَعطى وَ اتَّقى (۵) وَ صَدَّقَ بِالحُسنى (۶) فَسَنُيَسِّرُهُ لِليُسرى (۷) وَ أَمّا مَن بَخِلَ وَ استَغنى (۸) وَ كَذَّبَ بِالحُسنى (۹)
فَسَنُيَسِّرُهُ لِلعُسرى (۱۰) وَ ما يُغنِي عَنهُ مالُهُ إِذا تَرَدّى (۱۱) إِنَّ عَلَينا لَلهُدى (۱۲) وَ إِنَّ لَنا لَلآخِرَةَ وَ الأُولى (۱۳) فَأَنذَرتُكُم ناراً تَلَظّى (۱۴)
لا يَصلاها إِلَّا الأَشقَى (۱۵) الَّذِي كَذَّبَ وَ تَوَلّى (۱۶) وَ سَيُجَنَّبُهَا الأَتقَى (۱۷) الَّذِي يُؤتِي مالَهُ يَتَزَكّى (۱۸) وَ ما لِأَحَدٍ عِندَهُ مِن نِعمَةٍ تُجزى (۱۹)
إِلَّا ابتِغاءَ وَجهِ رَبِّهِ الأَعلى (۲۰) وَ لَسَوفَ يَرضى (۲۱)

صفحه : ۱۵۷

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

قسم بشب وقتی که جهان را بتاریکی بپوشاند،

و قسم بروز موقعی که تجلّی نماید،

و قسم بجفت نر و مادّه،

که سعی و کوشش شما متشتت و پراکنده است،

اǨکسی که عطا و احسان کرد و تقوی و پرهیزکاری نمود،

ما بزودی کار او را آسان میکنیم،

و اما کسی که بخل ورزید و خود را (از حق تعالی) مستغنی دانست،

پس بزودی کار آسان او را دشوار مینمائیم،

و مال او را بی نیاز نمیکند وقتی که هلاک گردید،

بدرستی که بر عهده ما است راه نمایی.

و نیز برای ما است آخرت و دنیا،

پس شما را میترسانیم و تهدید مینمائیم از آتشی که زبانه میکشد،

که در نمیآید در آن آتش مگر شقی‌ترین مردم،

آن کسی که تکذیب کرد رو برگردانید،

و بزودی دور میگردند از چنین آتشی- پرهیزگارترین مردم

آن کسی که میدهد مال خود را و تزکیه و پاکی میجوید،

در صورتی که احدی بر وی حق ندارد (که تلافی کند)

فقط غرض و مقصود وی رضای پروردگار خود که بلندتر و بزرگ‌تر است،

و بزودی (چنین کسی از نعمتهای الهی خشنود می گردد

(توضیح آیات)

اشاره

وَ اللَّیلِ إِذا یَغشی، وَ النَّهارِ إِذا تَجَلّی، وَ ما خَلَقَ الذَّکَرَ وَ الأُنثی (واو) در هر سه آیه واو قسم است و (ما) در ما خلق شاید ماء مصدری باشد یعنی قسم بآنچه در عالم خلقت از نر و مادّه پدید گشته و شاید چنانچه بعض مفسّرین ما را بمعنی الّذی موصوله گرفته‌اند چنین باشد سوگند بآنکسی که نر و مادّه را خلق نموده که مقصود خالق و مبدء عالم باشد و چون بتجربه و آزمایش و بدلالت بعضی آیات قرآن ثابت گردیده که تمام

صفحه : ۱۵۸

موجودات مادّی و طبیعی از حیوانات و غیره وجودشان و شالوده ترکیبشان از نر و مادّه تشکیل گردیده حتی آنکه حکماء گویند هر ممکنی از ممکنات خواه مادی و خواه مجرد زوج ترکیبی است که از ماهیت و وجود ترکیب یافته‌اند و وحدت و فردانیت منحصر بذات بیهمتای الهی است پس باین اعتبار چنین میشود که ذات کبریایی تمام موجودات را از شب و روز و تمام مخلوقات را مورد سوگند قرار داده و تمام موجودات را شاهد و گواه آورد بر صدق گفتارش إِنَّ سَعیَکُم لَشَتّی (الشت) در لغت تفریق کردن و شعبه شعبه قرار دادن چیزی یا جماعتی را گویند (شت جمعهم شتّا و شتاتا) (و جاءوا اشتاتا) یعنی جمعیت آنان را متفرق گردانیدند قوله تعالی یَومَئِذٍ یَصدُرُ النّاسُ أَشتاتاً در آن روز (یعنی در قیامت مردم شعبه شعبه میگردند وَ قُلُوبُهُم شَتّی اشاره به اینکه قلوب کفار بر عکس قلوب مؤمنین که در باره آنها فرموده وَ لکِنَّ اللّهَ أَلَّفَ بَینَهُم که مرتبط بیکدیگر است متفرق و متشتت است و آیه بالا ـ إِنَّ سَعیَکُم لَشَتّی در مقام اعمال و افعال انسان است که سعی و کوشش شما افراد بشر هر آینه پراکنده و متفرق است اینکه جمله جواب قسم و مورد سوگند واقع است یعنی سوگند به این‌هایی که گفته شد که سعی و کوشش شما افراد بشر متشتت و پراکنده است همان طوری که مردم در شکل و شمائل مختلف‌اند که دو نفر پیدا نمیشود که از حیث صورت و اندام بتمام جهات مثل هم باشد همین طور دو نفر یافت نمیشود که از حیث اخلاق و صفات مثل هم باشند و باعتبار اختلاف در صورت و در اخلاق میول نفسانی و آرزو و آمال آنان نیز مختلف و هر یک آرزویی غیر از دیگری در دل خود میپرورانند و روی اینکه میزان عقاید و آرای مردم نیز مختلف و هر کسی مایل بجهتی و در اعمال و افعال از عقیده و رأی خود پیروی میکنند اینکه است که حسن و قبح اشیاء در نظر مردم بیک طور نمیباشد بعضی چیزها در نظر بعضی نیکو و در نظر

صفحه : ۱۵۹

بعض دیگر قبیح و زشت می‌آید و شاید اینکه بشب و روز و نر و ماده سوگند یاد نموده و تشتت سعی و عمل مردم را مورد قسم قرار داده اشاره باین باشد که تشتت و پراکندگی اعمال مردم که از روی میول نفسانی و تشتت طبیعت آنان است سرش اینکه است که اوضاع عالم کون و فساد متشتت و هر یک ضد دیگری است مثل اینکه شب و روز ضد یکدیگر و در پی هم دور میزنند نر و ماده نیز مخالف یکدیگر و در پی هم میگردند پس انسان که چکیده عالم است و دست قدرت متضادات را در وجود او گرد آورده آن نیز از اینکه اختلاف ناگریز است و بهمین اعتبار آمال و افعال وی متشتت و پراکنده است اینکه است که بسیاری از بشر چنین‌اند

که هر عمل نیکی که از آنان سر زند در عقب عمل زشتی آن را همراهی میکند و عمل خوب وی را حبط مینماید و نیز هر عمل ناروایی که در پی آن عمل نیکی انجام گیرد زشتی عمل او را میبرد إِنَّ الْحَسَناتِ یُذْهِبْنَ السَّیِّئاتِ اشاره باین است.

فَأَمّا مَن أَعطی وَ اتَّقی، وَ صَدَّقَ بِالحُسنی اعطی العطاء و العطیّه استعمال در بخشش نعمت و رساندن کرامت شده مثل قوله تعالی هذا عَطاؤُنا یعطی من یشاء- فَإِن أُعطُوا مِنها رَضُوا و امثال آن در کلام اللّه بسیار آمده وَ اتَّقی مأخوذ از وقایه و بمعنی نگاهداشتن است (وقی یقی) در لغت حفظ نمودن چیزی را گویند که اذیّت آرد قوله تعالی فَوَقاهُمُ اللّهُ- وَ وَقاهُم عَذابَ الجَحِیمِ- وَ ما لَهُم مِنَ اللّهِ مِن واقٍ- قُوا أَنفُسَکُم وَ أَهلِیکُم ناراً و نظائر آن در قرآن بسیار آمده که (وقی) بمعنی نگاهداری نفس است از آنچه بوی ضرر رساند و وقی بمعنی حفظ نمودن چیزی بدون اذیت نیز آمده بلکه شاید معنی حقیقی آن همین باشد مثل قوله تعالی خطاب بمؤمنین میکند یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّهَ حَقَّ تُقاتِهِ سوره آل عمران آیه ۹۷ نگاهداری نمائید خدا را آن

صفحه : ۱۶۰

طوری که بایستی نگاهداری نمود شاید مقصود اینکه باشد که بترک معاصی و اتیان بطاعات و عبادات محبّت و معرفت او را در دل خود بپرورانید و در تمام اوقات نقطه نظر و توجّه خود را بسوی آن فرد متعال معطوف دارید تا آنکه پس از تزکیه و تطهیر نفس مستعد گردید لاشراق نور معرفت تا بالنّتیجه واقع گردید در مقام امن و امان إِنَّ الْمُتَّقِینَ فِی مَقامٍ أَمِینٍ آری کسی که بتقوی اللّه در مقام امین قرار گرفت از هر ضرر و آسیبی در حفظ و حمایت حق تعالی قرار میگیرد و لازمه تقوی ترک محرّمات و عمل نمودن بواجبات است علامه مجلسی (ره) در بحار چنین گفته شاید قوله تعالی (من اتقی اللّه) مقصود از تقوی ترک محرمات و ترک مشتبهات بلکه ترک بعضی از مباحات و جدّیت نمودن در فعل طاعات و عبادات باشد. (پایان) چگونه توان تقوی که بالاترین صفت ارجمند انسانی بشمار میرود حتّی سبب قبولی طاعات است چنانچه إِنَّما یَتَقَبَّلُ اللّهُ مِنَ الْمُتَّقِینَ شاهد بر آن است محدود باعمال خارجی گردانید تقوی یک حالت و ملکه نفسانی است که برتر و بالاتر از مرتبه عمل است و سبب قبولی طاعات و عبادات است نه آنکه عین آن باشد سبب نمیشود عین مسبّب باشد البتّه آثار خارجی تقوی همان اطاعت امر مولا و عمل باوامر و نواهی او است.

وَ صَدَّقَ بِالحُسنی از راغب اصفهانی است که اصل صدق و کذب آن است که در کلام و سخن و اخبار آید خواه راجع بامر گذشته باشد یا آینده یا حال اینکه است که گفته شده وَ مَن أَصدَقُ مِنَ اللّهِ قِیلًا وَ مَن أَصدَقُ مِنَ اللّهِ حَدِیثاً یعنی کیست راستگوتر از خدا از حیث گفتار و کیست راستگوتر از خدا از حیث اخبار و گاهی در غیر اخبار از انواع کلام نیز مثل استفهام و امر و دعا استعمال می شود مثل اینکه گویند (ا زید فی الدار) که در اینجا اخبار باین است که حال زید معلوم نیست.

و کلام وقتی متّصف میگردد بصدق که در آن دو شرط مأخوذ باشد یکی

صفحه : ۱۶۱

مطابق باشد با ما فی الضمیر گوینده که آنچه میگوید درست بداند و دیگر مطابق باشد با واقع و اگر یکی از اینکه دو شرط مفقود گردید کلام بتمام معنی متّصف بصدق نیست بلکه یا اصلا متّصف بصدق نیست و یا از یک جهت متّصف بصدق است و از جهتی متّصف بکذب و آن در جایی است که کلام مطابق ما فی الضّمیر گوینده نباشد لکن مطابق واقع باشد مثل اینکه کافر بدون اعتقاد بگوید (محمّد رسول اللّه) که اینکه سخن مطابق با واقع هست اما مطابق عقیده گوینده نیست اینکه است که قرآن تکذیب میکند منافقین را که میگفتند (نَشهَدُ إِنَّکَ لَرَسُولُ اللّهِ) که چون گفتار آنان مطابق عقیده‌شان نبود آنان دروغ میگفتند.

و صدیق کسی را گویند که اکثر گفتارش بلکه تمام سخنانش از روی صدق و مطابق با واقع و اعتقاد او باشد و راستگویی عادت و

سجيه او گرديده بلكه فعل و عمل او نيز تصديق نمايد گفتار او را و متصف گرديدن بصدق مقام بلندى است كه انبياء گرامى را قرآن متصف بصدق نموده مثل قوله تعالى وَ اذكُر فِي الكِتابِ إِبراهِيمَ إِنَّه كانَ صِدِّيقاً نَبِيًّا و نظائر آن بسيار است (پايان) آيه اشاره به اينكه بعضى از مردم در صف عالى قرار گرفته كه رويه و برنامه عملشان روى سه پايه استوار گرديده نخستين رويه آنان چنين است از آنچه بآنها عطا شده بذل و بخشش مينمايند دومين اوصاف حميده آنان تقوى و پرهيزگارى است سومين سجيه نيك پسنديده آنان اينكه است كه بسخن نيك پيمبران تصديق نموده و اعتراف مينمايند.

سخنان مفسرين راجع بآيه

(۱) (من اعطى) كسى است كه مال خود را انفاق نمايد (و اتقى) از كار حرام و معصيت خود دارى نمايد (و صدق) بثواب و جزاء و مكافات ايمان آورد مثل قوله تعالى الَّذِينَ أَحسَنُوا بِالحُسنَى (عبد اللّه عباس) (۲) مقصود از الحسنى) در آيه اينكه است كه عوض آن در دنيا داده ميشود

صفحه : ۱۶۲

بيانش حديثى از حضرت رسول است كه فرموده (در هيچ روز آفتاب طلوع نميكند مگر آنكه در دو پهلوى آن دو فرشته باشند و گويند خدايا هر انفاق كننده‌اى را بزودى عوض بده و از هر بخيل باز گيرنده‌اى بازگير و او را هلاك نما آن گاه فرمود مصداق آن در قرآن قوله تعالى است فَأَمّا مَن أَعطى وَ اتَّقى تا آخر آيه (۳) مقصود از (الحسنى) كلمه (لا-اله الا-اللّه) است (۴) مقصود از (الحسنى) بهشت است (تفسير ابو الفتوح رازى) لكن چون كلمه (اعطى) مطلق است بهتر اينكه است كه حمل بر عموم عطا و بخشش شود نه خصوص مال چنانچه بعض مفسرين تخصيص داده‌اند خواه مال باشد يا علم نافع يا مقام و رياست و مصداق الحسنى آن كسى است كه آنچه از خيرات داراست بديگران انفاق نمايد و نيز عطا و بخشش وى از روى ايمان و تقوى و تصديق پيمبران و سفراى الهى باشد نه بميل نفسانى.

فَسَنُيَسِّرُهُ لِليُسرى چنين كسى را كه داراى چنين صفاتى باشد تمكن دهيم تا خود را بمقام عالى برساند شايد مقصود از (يسرى) در آيه اشاره بهر عملى باشد كه در پى انجام آنست كه در اثر طينت و سجيه خوب وى در هر عمل و كارى كه وارد ميشود خواه راجع بامور معاش وى باشد يا معاد هر چه باشد آسان ميگردانيم.

آرى آدمى كه داراى تقوى و ايمان كامل باشد تمام موجودات چون لشگر و قشون حقّند دوستان خدا را خدمتگزارند و همانطورى كه وى مطيع و فرمانبردار حق تعالى است همه زير فرمان ويند و در تمام كارها وى را كمك و يارى مينمايند و سعى مينمايند كه طريق سعادت و فضيلت را براى وى باز نمايند و شايد اشاره بهمين معنى دارد قوله تعالى وَ لَو أَنَّ أَهلَ القُرى آمَنُوا وَ اتَّقَوا لَفَتَحنا عَلَيهِم بَرَكاتٍ مِنَ السَّماءِ بلكه نظر بآنكه (العبودية جوهرة كنهها الربوبية) كسى كه بندگى نمود خدا را مقام ربوبيت پيدا مينمايد و تمام موجودات ارضى و سماوى در واقع خدمتگزار

صفحه : ۱۶۳

وزير فرمان وى ميگردند و لو آنكه خود آن شخص كامل نداند.

وَ أَمّا مَن بَخِلَ وَ استَغنى، وَ كَذَّبَ بِالحُسنى، فَسَنُيَسِّرُهُ لِلعُسرى در كلام اللّه عسر و يسر را در بسيارى از جاها مقابل هم آورده مثل فَإِنَّ مَعَ العُسرِ يُسراً زيرا كه عسر و يسر ضدّ يكديگرند قوله تعالى يُرِيدُ اللّهُ بِكُمُ اليُسرَ وَ لا يُرِيدُ بِكُمُ العُسرَ ظاهرا خطاب بمؤمنين است كه

خدا برای شما آسانی در تکالیف اراده نموده و برای شما اعمال شاقه نخواسته و نیز شاید نظر بهمین معنی دارد قوله تعالی وَ سَنَقُولُ لَهُ مِن أَمرِنا یُسراً و نیز قوله تعالی فَاقرَؤُا ما تَیَسَّرَ مِنهُ شاهد بر همین معنی است و آیه بالا فَسَنُیَسِّرُهُ لِلعُسری شاید اشاره باین باشد که خدا برای کسی سختی نخواسته لکن کسی که بخل ورزید و خود را بی نیاز دانست و از آنچه بوی عطا شده انفاق ننمود و در طلب بی نیازی و گردآوری مال بر آمد یا آنکه خود را از حق تعالی بی نیاز دانسته بگمان آنکه مال وی را نجات میدهد و کلمه حق را تکذیب نموده یا کلام پیمبران را تکذیب نموده برای چنین کسی بزودی کارهای آسان را مشکل میگردانیم زیرا که خودش بدست خود امر آسانی را برای خود مشکل نموده و عملی که در مقابل آن ده برابر جزای نیک داده می شود ترک نموده و خود را آماده نموده برای سختی و عذاب نار جهنم.

وَ ما یُغنِی عَنهُ مالُهُ إِذا تَرَدّی اشاره به اینکه مال فقط برای رفع احتیاجات دنیوی بکار آید لکن پس از آنکه جسد از کار افتاد و مرد دیگر مال بچه کار آید تهی دست از دنیا میرود انسان عاقل کسی است که کاری کند که حیات جاودانی و غنای همیشگی برای خود تأمین نماید.

إِنَّ عَلَینا لَلهُدی، وَ إِنَّ لَنا لَلآخِرَةَ وَ الأُولی از کلمه (علینا) توان استفاده نمود گفتار متکلمین را که گویند لطف بر خدا

صفحه : ۱۶۴

واجب است یعنی بمقتضای حکمت خداوندی لازم و واجب است که در هر موقع و وقتی راهنمایان و سفرایی از طرف خود تأسیس نماید که مردم را بسوی جادّه مستقیم که منتهی گردد بقرب ربّ العالمین هدایت نمایند و آنان را از پرتگاه جهالت و بیخردی نجات داده و بسوی دانش و فضیلت رهبری نمایند وَ إِنَّ لَنا لَلآخِرَةَ وَ الأُولی روی قاعده ترتیب عبارت بایستی آیه چنین باشد (و الاولی و الاخرة) لکن در اینجا مراعات معنی و مقام شده و نظر به اینکه مرتبه آخرت مقدّم بر دنیا است در عبارت نیز آخرت را مقدم انداخته.

آیه شاید اشاره باین دارد که آن کسی که بهدایت پیمبران هدایت گردید و طریق حق و حقیقت را پیش گرفت و بآن سه صفت نیکی که در آیه بالا بیان شد که عبارت از ایمان و تقوی و احسان باشد متّصف گردید وی را از نعمتهای دنیا و آخرت بهره‌مند میگردانیم زیرا که دنیا و آخرت مال ما و نزد ما است البتّه هر کس از راه ایمان و تقوی نزدیکتر بحق تعالی گردید بیشتر مورد الطاف غیر متناهی او میگردد.

فَأَنذَرتُکُم ناراً تَلَظّی، لا یَصلاها إِلَّا الأَشقَی، الَّذِی کَذَّبَ وَ تَوَلّی تلظّی زبانه آتش را گویند وقتی که شعله‌ور است و چنین آتشی جایگاه شقی ترین مردم و آن کسی است که نسبت ناروا بپیمبران میدهد و از حق و کلام حق اعراض مینماید.

از ابو هریره نقل میکنند که او از پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حدیث میکند که فرمود فردای قیامت جمله خلایق را ببهشت میبرند مگر کسی که خودش نخواهد بهشت برود پس از آنکه از حضرتش سؤال میشود او کیست که خودش نخواهد بهشت رود فرمود (إِلَّا الأَشقَی الَّذِی کَذَّبَ وَ تَوَلّی) وَ سَیُجَنَّبُهَا الأَتقَی، الَّذِی یُؤتِی مالَهُ یَتَزَکّی، وَ ما لِأَحَدٍ عِندَهُ مِن نِعمَةٍ تُجزی از کلمه (یتزکّی) در آیه چنین استفاده میشود که یکی از صفات حمیده شخص با

صفحه : ۱۶۵

تقوی اینکه است که از روی تزکیه نفس و با خلوص نیّت بدون عوض و پاداش انفاق مال مینماید و نیز اگر انفاق بدون مقصد و غرض مثل اداء حقّی یا عوض و پاداش احسانی که در باره او شده انجام گیرد اثرش تزکیه نفس و تصفیه باطن و طهارت قلب میگردد چنانچه در سوره توبه آیه ۱۴ فرموده خُذ مِن أَموالِهِم صَدَقَةً تُطَهِّرُهُم وَ تُزَکِّیهِم که پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم

مأمور گردید از مؤمنین صدقه که ظاهرا زکاهٔ باشد بگیرد برای اینکه آنان بدادن زکاهٔ طهارت دل و تزکیه نفس پیدا نمایند إِلَّا ابتِغاءَ وَجهِ رَبِّهِ الأَعلی بقاعده عربیّت (الّا) استثناء منقطع است از قبیل (لا ـ تدخل الدار الّا حمارا) و در مقام بیان اینکه است که متّقی و پرهیزگارترین مردم آن کسی است که بذل و بخشش وی بازای عوض و احسانی نیست که در باره او شده یا حقّی که بر گردن او ثابت بوده یا مقصد دیگری بلکه فقط احسان او برای خشنودی پروردگار بزرگوار خود است بدون آنکه منتظر اجری مثل بهشت یا زیادتی نعمت دنیوی یا غیر اینها از اغراض نفسانی که تمام اینها مخلّ بخلوص نیّت است و حقیقت تقوی و تطهیر نفس برای کسی میسّر میگردد که در اعمال فقط و فقط مقصود و مطلوبش رضای خدای خود باشد حتّی امید ببهشت یا خوف جهنّم محرّک عمل او نباشد که تمام اینها از حسن عمل میکاهد.

اهل تسنّن و سنّیها چنین اظهار می‌نمایند اینکه آیه وقتی فرود آمد که ابو بکر بلال حبشی که در شکنجه مولای خود بود خرید و آزاد نمود پس اینکه آیه در شان ابو بکر نازل گردیده.

برای توضیح مختصری از گفتار فخر رازی را ترجمه می‌نمایم.

در تفسیر کبیر چنین گوید مفسّرین از ما سنّیها گویند اینکه آیه در باره ابو بکر فرود آمده و جماعت شیعیان بالتّمام گویند اینکه آیه در باره علی بن ابی طالب علیه السّلام فرود آمده بدلیل آیات دیگری که در شأن آن بزرگوار نازل گردیده مثل

صفحه : ۱۶۶

آن آیه وَ یُؤتُونَ الزَّکاهَٔ وَ هُم راکِعُونَ اشاره به اینکه متّقی‌ترین مردم آن کسی است که در حال رکوع انگشتر بسائل بخشش نمود و آن علی است.

خلاصه بگمان خود دلیل عقلی میآورد که مقصود (اتّقی) در آیه بالا ابو بکر است بدلیل آنکه باجماع مسلمین بعد از پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم افضل و بالا ـ ترین خلق یا علی علیه السّلام بوده یا ابو بکر و شخص متّقی افضل خلق است بدلیل قوله تعالی إِنَّ أَکرَمَکُم عِندَ اللّهِ أَتقاکُم و نمیشود گفت مقصود از (اتّقی) در آیه علی علیه السّلام باشد بدلیل آنکه در وصف چنین کسی فرموده وَ ما لِأَحَدٍ عِندَهُ مِن نِعمَهٍٔ تُجزی و اینکه وصف در باره علی علیه السّلام صادق نمیآید زیرا که رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وی را از کودکی از پدرش گرفت و تربیت نمود و مخارج وی را از خوراک و پوشاک و غیره متحمل گردید و حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ولی نعمت او بوده و حق بگردن او داشت لکن چنین حقّی کسی بابو بکر نداشت پس آیه در باره ابو بکر نازل گردیده.

پاسخ گوئیم اولا آیه مطلق است شامل میگردد هر پرهیزکار و انفاق کننده‌ای که برای خشنودی خدا و رضای او انفاق نماید نه در عوض حقّی یا نعمتی که بوی شده و ثانیا آیا ابو بکر پدر و مادر و معلّم و آموزگار نداشته که در تربیت آنان بزرگ شده باشد و حق نعمت آنها بگردن او باشد یا در مدت عمر کسی بوی احسانی ننموده وانگهی نعمت اسلام بالاترین نعمتها است چه نعمتی بالاتر از اینکه است که کس را از ظلمت کفر و بت پرستی بنور ایمان فائز گرداند علی علیه السّلام بت پرست نبود لکن باعتراف خود سنّیها ابو بکر سالهای سال عمر خود را ببت پرستی گذرانید تا وقتی که اسلام قبول نمود پس باین لحاظ توان گفت حق پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بر ابو بکر زیادتر از حق او بر علی (ع) بود.

و ایضا چنانچه از آیه استفاده میشود مقصود از احد در آیه وَ ما لِأَحَدٍ عِندَهُ مِن نِعمَهٍٔ تُجزی آن کسی است که شخص در باره وی انفاق مینماید نه آنکه عمومیت داشته باشد زیرا ممکن نیست کسی پیدا شود که احدی به هیچ وجه بر او حقّی نداشته

صفحه : ۱۶۷

باشد اگر چنین باشد اصلا آیه مصداق خارجی پیدا نمیکند و بقرینه آیات دیگر مثل همان آیه وَ یُؤْتُونَ الزَّکاةَ وَ هُم راکِعُونَ و آیات سوره دهر وَ یُطعِمُونَ الطَّعامَ عَلی حُبِّهِ مِسکِیناً وَ یَتِیماً وَ أَسِیراً إِنَّما نُطعِمُکُم لِوَجهِ اللّهِ لا نُرِیدُ مِنکُم جَزاءً وَ لا شُکُوراً که اجماعی است حتّی باعتراف خود فخر رازی که در باره حضرت امیر (ع) و فاطمه (ع) و حسن (ع) و حسین (ع) فرود آمده پس اولی اینکه است که گوئیم اینکه آیه نیز در باره آن بزرگوار فرود آمده زیرا که از بین اصحاب فقط او شأنیّت چنین اوصاف و کرامتی داشته نه غیر او و بعض مفسّرین گویند آیه در باره آن شخص انصاری فرود آمده که درخت خرما را خرید و با رسول اللّه بدرختی از بهشت معاوضه نمود لکن چنین بنظر می رسد که بعد از رسول اکرم (ص) غیر از حضرت امیر (ع) کسی شأنیّت چنین فضیلت و خلوص باین درجه را دارا نبوده که فقط و فقط عمل و عبادت او برای خشنودی حق تعالی باشد بدون آنکه عوض یا ثواب یا بهشت یا چیز دیگری در کار باشد.

صفحه : ۱۶۸

سورة الضحى

اشاره

مکیة و هی احدی عشر آیة سوره (و الضّحی) مکی است در مکه فرود آمده یازده آیه و چهل کلمه و یکصد و نود و دو حرف است از زرجیش چنین نقل میکنند که او از ابیّ بن کعب از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حدیث مینماید که فرموده هر کس سوره (و الضّحی) را بخواند از آن کسانی باشد که خدا پسندد رسول اللّه شفیع او باشد و بعدد هر یتیمی و سائلی که در دنیا باشد برای وی دو حسنه بنویسند. (ابو الفتوح) و از کفعمی است که اگر اینکه سوره بر چیز فراموش شده بخوانند متذکر میگردند

[سوره الضحی (۹۳): آیات ۱ تا ۱۱]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
وَ الضُّحی (۱) وَ اللَّیلِ إِذا سَجی (۲) ما وَدَّعَکَ رَبُّکَ وَ ما قَلی (۳) وَ لَلآخِرَةُ خَیرٌ لَکَ مِنَ الأُولی (۴)
وَ لَسَوفَ یُعطِیکَ رَبُّکَ فَتَرضی (۵) أَ لَم یَجِدکَ یَتِیماً فَآوی (۶) وَ وَجَدَکَ ضَالاًّ فَهَدی (۷) وَ وَجَدَکَ عائِلاً فَأَغنی (۸) فَأَمَّا الیَتِیمَ فَلا تَقهَر (۹)
وَ أَمَّا السّائِلَ فَلا تَنهَر (۱۰) وَ أَمّا بِنِعمَةِ رَبِّکَ فَحَدِّث (۱۱)

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
قسم بروز روشن هنگام ظهر،
قسم بشب وقت آرامش آن،
وا نگذاشت تو را پروردگارت و تو را دشمن نگرفت،

و هر آینه آخرت بهتر است برای تو از دنیا،

و بزودی پروردگارت بقدری بتو عطا و بخشش نماید که تو راضی و خشنود گردی،

آیا نیافتم تو را یتیم پس جای دادم تو را،

و یافتم تو را گمراه پس تو را راهنمایی نمودم،

و یافتم تو را فقیر پس بی نیاز نمودم تو را،

پس یتیمان را از نزد خود مران،

و امّا درویشان را زجر مکن،

و امّا نعمت پروردگار خود را حدیث کن

صفحه : ۱۶۹

(توضیح آیات)

اشاره

پس از آنکه اشعه رحمت الهی بقلب مبارک نبی اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تابش نمود و روح و روان مبارکش بنور وحی روشن گردیده و بخطاب یا أَیُّهَا الْمُدَّثِّرُ قُم مفتخر گردید متوجه بود که ثانیا بلکه منتظر بود علی الدوام آن فرشته زیبا را ببیند و آیات الهی را بشنود تا آنکه ثانیا دلش بنور وحی روشن گردد لکن از آنجایی که عالم طبیعت و عالم کون و فساد همیشه در تغیر و تبدل هر روزی را شب در عقب هر کامیابی ناکامانی در پشت دارد هر خوشی ناخوشی را متعاقب است مدتی وحی منقطع گردید و در اینکه علت و سبب انقطاع وحی چه بود از مفسرین گفتاری نقل شده.

(سخنان مفسرین در شأن نزول آیات)

(اول) جماعتی از یهودیان از رسول اکرم (ص) سؤال نمودند از ذو القرنین و اصحاب کهف و روح در پاسخ فرمود فردا جواب میدهم و نگفت إن شاء الله اینکه بود که چند روز وحی منقطع گردید (دوم) بعضی از زنهای حضرت سگ بچه‌ای در منزل داشتند و آن را می پروراندند بدون آنکه حضرتش مطلع گردد اینکه بود که چند روز وحی منقطع گردید وقتی جبرئیل آمد و از تأخیر وحی از وی سؤال نمود گفت ندانی که ما در خانه‌ای که در آن سگ یا صورت باشد داخل نمیشویم بهتر اینکه است که گفته شود سبب تأخیر وحی اینکه هایی نیست که بنظر بد وی تصور میگردد البته حکمتی بالاتر از اینها در کار بوده و چون اینکه سوره ظاهرا مکی است و در مکه در اوائل نزول وحی فرود آمده شاید یکی از حکمتهای تأخیر وحی اینکه بوده باشد که چون در اوّل امر نزول وحی یک فشار فوق العاده بر بدن مبارکش فرود میآمده و بسیار سنگین مینموده بطوری که مورخین گویند و

صفحه : ۱۷۰

نیز در حدیث دارد هنگام نزول وحی بطوری بدن مبارکش سنگین میشد که اگر در آن موقع سوار شتر کهن بود شتر بزمین میافتاد و

سر تـا پاى حضـرتش را عرق ميگرفت و تب و لرز عارض وجود مباركش ميشـد البتّه بايستى چنين باشـد زيرا نزول وحى از عالم (ما فوق الطّبيعه) و عالم روحانى بروز مينمايـد و آن وقتى است كه شـخص نبى ارتباط كامل بعالم مجردات پيدا نموده و چون در ابتداء بـدن قوه تحمّل آن را نـدارد سـنگين ميگردد و ميافتـد تا وقتى بتدريـج بعالم وحى مأنوس گردد و بتوانـد تحمل نمايـد و شايد براى فراغت بدن مباركش وحى تأخير ميافتاد.

و شايد سرّ ديگرش اينكه بوده كه وحى تأخير ميافتاد براى آنكه كفّار بدانند كه اينكه آيات قرآنى وحى و از جانب حق تعالى فرود آمـده نه آنكه حضـرتش سـاختگى كرده و از پيش خود آيات را بهم بافته و در مـدت تأخير وحى بين مفسّـرين گفتاريست بيست و پنج روز چهل روز كمتر و بيشتر گفته‌اند.

وَ الضُّحى، وَ اللَّيلِ إِذا سَجى، ما وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَ ما قَلى در تفسير على بن ابراهيم از ابى جارود از أبى جعفر (ع) چنين روايت ميكنند پس از آنكه جبرئيل سوره اقرَأ بِاسمِ رَبِّكَ الَّذِى خَلَقَ بر رسول اللّه صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرود آورد مدتى جبرئيل بر حضرتش فرود نيامـد خـديجه گفت شايـد پروردگار تو را ترك نموده و واگذارده اينكه بود كه اينكه آيه ما وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَ ما قَلى براى آن حضرت فرود آمد.

در اينكه مباركـ سوره خطاب متوجّه رسول اكرم صـلّى اللّه عليه و آله و سـلّم مينمايـد و سوگنـد ياد ميفرمايـد بدو آثار خلقت خود بروز و شب كه بزرگترين و عجيب‌ترين آثـار قـدرت را نمـايش ميدهـد و اس‌اسـاس پيـدايش موجودات مـادّى و منشأ تراوش تمام مكوّنات از پى در پى آمـدن شب و روز انجام ميگيرد كه چنين نيست كه كفّار بنا بر قولى يا خديجه بنا بر روايت گمان كرده‌اند كه سبب تأخير وحى اينكه بوده كه پروردگار تو تو را واگذارده و تو را دشمن داشته بلكه حكمتى يا حكمتهاى بسيارى

صفحه : ۱۷۱

در كـار است كه بايستى گاهى وحى تأخير افتـد و چون بايـد مناسبت باشـد بين قسم و جواب قسم ممكن است گفته شود در اينجا سرّى بنظر ميآيـد و آن اينكه است كه شايد اينكه بروز و شب سوگند ياد نموده اشاره باين است كه همانطورى كه شب عقب روز و روز عقب شب واقع ميگردد و نظام خلقت منوط بر آنست همين طور حكمت چنين اقتضا نموده كه گاهى قلب تو بنور وحى روشـن گردد و گـاهى اينكه نور زائـل گردد و هميشه منتظر طلوع خورشـيد وحى باشـى. (و اللّه اعلم باسـرار كلامه) وَ لَلآخِرَةُ خَيرٌ لَكَ مِنَ الأُولى، وَ لَسَوفَ يُعطِيكَ رَبُّكَ فَتَرضـى زيرا كه آخرت عالم حقيقت و فعليت و بقاء خالى از شوائب و آفات وجودات آن دائمى و لاـ يتغير بعكس دنيـا دار محن و ابتلاـء و عـالم مجـاز نه در موجودات آن ثبـات و بقـايى و فعليـتى و ثبـاتى است عين قوه و اسـتعداد وجودش محفوف بعدم حياتش عين موت و فنا لذات آن مشوب بالم صـحت آن مشوب بمرض خوشـى آن مشوب بغم ببين اسلوب و نظم كلاـم اللّه و بلاـغت و اعجاز قرآن چگونه آيات را مربوط بهم نموده و اول سوره كه شب و روز را مورد قسم قرار داده اشاره دارد به اينكه عـالم دنيا عالم كون و فساد و عالم تغيير و تبـديل است همين طورى كه گاهى بتابش آفتاب عالم روشن و گاهى بفرو رفتن آن عالم تاريك ميگردد تمام اوضاع عالم دنيا اينكه طورى است كه على الـدوام در تغيير و تبديل است پس اى رسول اكرم تو غمگين مبـاش كه گـاهى وحى ظاهر گردد و گاهى پنهان شود و از سـرزنش كفّار ملول مشو زيرا كه اوضاع اينكه عالم چنين اسـت كه وجودش محفوف بعـدم و فعليّتش عين قوّه و اسـتعداد و در آخرت كه عـالم بقـا و عـالم فعليّت و حقيقت است بقـدرى منزلت و مقام و نعمت بتو عطا ميگردد كه تو خشنود گردى.

«سخنان مفسرين در توجيه آيه»

(۱) اینقدر بتو ثواب دهند که راضی شوی.

(۲) مقصود فتح و ظفر و استیلاء و کثرت تابعین و مؤمنین است.

صفحه : ۱۷۲

(۳) از عبد اللّه عباس چنین نقل میکنند که گفته حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بمن فرمود (بمن نمودند آنچه را بامّت من دادند از فتح و فیروزی و استیلاء بر ممالک من خرّم شدم و برای زیادتی خشنودی من جبرئیل اینکه آیه را آورد وَ لَسَوفَ یُعطِیکَ رَبُّکَ فَتَرضی گفتم آن چیست که خدا بمن میدهد تا راضی شوم گفت هزار قصر در بهشت از مروارید و خاك آن از مشك ازفر و با هر قصری است آنچه لایق بآنست.

و از ابو جعفر محمّد باقر علیه السّلام و او از پدرش زین العابدین علیه السّلام و او از عمّش محمّد حنفیّه او از پدرش أمیر المؤمنین علیه السّلام چنین روایت میکنند که رسول اکرم فرموده روز قیامت در موقف حساب بایستم و چندان گناهکار شفاعت کنم که خدای تعالی بگوید آیا راضی شدی من گویم رضای تو رضای من است.

(تفسیر ابو الفتوح رازی) و احادیث به اینکه مضمون راجع بشفاعت بسیار است لکن باید دانست که اذن شفاعت از طرف حق تعالی انجام گیرد و در قیامت شفاعت کننده‌گان از انبیاء و اولیاء اگر چه بسیارند مخصوصا پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که (رحمهٔ للعالمین) است لوای شفاعت بدست گرفته آن وقتی که تمام پیمبران بنا بر بعض احادیث و انفسی گویند او (وا امّتی) گوید لکن هر کسی قابل شفاعت نیست کسانی در معرض شفاعت واقع میگردند که از تابعین اسلام محسوب گردند نه بمجرد گفتار همین قدر در مسلمانها بودن باسم آنکه مسلمانم بدون آنکه در اخلاق و اعمال هیچ شباهتی باولیای دین داشته باشد معلوم نیست چنین کسی قابل شفاعت باشد.

أ لَم یَجِدکَ یَتِیماً فَآوی، وَ وَجَدَکَ ضَالًّا فَهَدی، وَ وَجَدَکَ عائِلًا فَأَغنی گویا در مقام امتنان و اظهار کرامت خود نسبت بعبد مقرّب خود نبیّ خاتم (ص) را مواجه خطاب قرار داده که ای پیمبر گرامی آیا تو یتیم نبودی و جدّت عبد المطلب را بپرستاری تو گماشتم و پس از آن با عمویت ابو طالب تو را جای دادم.

صفحه : ۱۷۳

ابو الضحی از عبد اللّه عباس روایت میکند که رسول اکرم (ص) در کودکی در کفالت جدش عبد المطلب بود وقتی در بعض اطراف مکه گم شد ابو جهل از پی گوسفندان خود بود او را پیدا کرد و نزد جدش عبد المطلب آورد اینکه است که در مقام امتنان فرموده وَ وَجَدَکَ ضَالًّا فَهَدی که تو را بدست دشمنت بجدت رسانیدیم (ابو الفتوح) گویند یتیم کنایه بشرف و بزرگواری او است چنانچه گوهر گرانبها را (درّهٔ یتیمه) گویند که چون تو را یگانه اهل دنیا یافتیم در منزل قدس خود تو را جای دادایم و نیز در مقام امتنان گوید تو گمراه بودی بطریق مستقیم اسلام هدایت نمودیم گویند ابتدا حضرت رسول (ص) بر دین حضرت ابراهیم مشی مینمود تا وقتی که مبعوث برسالت گردید و ظاهرا مقصود از اینکه آیه وَ وَجَدَکَ ضَالًّا فَهَدی نه اینکه باشد که تو از طریق حق منحرف بودی و بطریق گمراهان سیر مینمودی تا وقتی که بطریق وحی هدایت یافتی مسلما هیچ وقت نظر به اینکه حضرتش شالوده عقل کل بود از طریق حق گمراه نبود شاید مقصود گمراهی از روش و قانون اسلام است که نزدیک‌ترین طریق بسوی حق تعالی است و اشاره به اینکه تو بطریق اسلام عارف نبودی ما تو را رهبری نمودیم از جماعتی از مفسرین چنین نقل مینمایند که مقصود از آیه چنین است که چون تو را از معالم نبوت و احکام شریعت بی خبر یافتیم تو را بآن هدایت نمودیم و بیان آن در سوره یوسف آیه (۳) که راجع بقصه یوسف فرموده وَ إِن کُنتَ مِن قَبلِهِ لَمِنَ الغافِلِینَ و نیز در سوره شوری آیه (۵۲) ما کُنتَ تَدرِی مَا الکِتابُ وَ لَا

الإِيمانُ وَ لكِن جَعَلناهُ نُوراً نَهدِي بِهِ مَن نَشاءُ مِن عِبادِنا از مجموع اینکه آیات استفاده میشود که مقصود از (ضالا) در آیه بی خبری آن حضرت از معالم قرآن بوده نه اینکه از طریق توحید گمراه باشد

صفحه : ۱۷۴

شکّی نیست که هر موجود ممکنی خواه نبی باشد یا ولی ملک باشد یا بشر هر قدر بزرگوار باشد فقیر محض است أن به یا أَيُّهَا النّاسُ أَنتُمُ الفُقَراءُ إِلَی اللّهِ وَ اللّهُ هُوَ الغَنِيُّ الحَمِيدُ از خود هیچ ندارد هر چه از فضایل و کمالات دارد از سر چشمه احسان مبدء عالم ترشحی بوی رسیده و در اینکه آیات اشاره باین دارد که تو با اینکه مقام بلندی که احراز نموده‌ای از جهت وجود امکانی فقیری و هر چه داری از طرف پروردگار تو است که بایستی همیشه نعمتهای او را در نظر داشته و در مقام شکر گذاری برآیی.

فَأَمَّا اليَتِيمَ فَلا تَقهَر قهر در لغت بمعنی غلبه و تذلیل آمده گاهی در هر دو معنی استعمال میشود و گاهی در یکی از آن دو معنی میآورند قوله تعالی وَ هُوَ القاهِرُ فَوقَ عِبادِهِ هر دو معنی را در بر دارد زیرا که خداوند غالب است و عباد ذلیل و منقاد او میباشند قوله تعالی وَ هُوَ الواحِدُ القَهّارُ اشاره بغلبه و استیلاء او است و قوله تعالی فَأَمَّا اليَتِيمَ فَلا تَقهَر در آیه بالا شاید مقصود اینکه باشد که یتیم را بآزار و جفا ذلیل و خوار مگردان.

چون تو یتیم بودی و تو را جای دادیم تو نیز بشکرانه نعمت ما یتیم را از خود مران وَ أَمَّا السّائِلَ فَلا تَنهَر وسائل مستمند را زجر مکن و بخشش و ارفاق نسبت بوی مبذول دار و بکلام نیکو وی را راضی گردان.

وَ أَمّا بِنِعمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّث در تفسیر علی بن ابراهیم است (فحدث) یعنی اظهار نما آنچه را که بر تو نازل نمود و بآن امر نموده از صلاة و زکاة و صوم و حج و ولایت (پایان) و نعمتها و بخششهای الهی را حدیث نما حدیث نمودن شامل میگردد هم حدیث نفس و هم حکایت کردن برای دیگران آیه اشاره به اینکه هم در ذهن خود متذکر انعام و بخششهای الهی باش و هم برای دیگران و نزد خلق اظهار نما

صفحه : ۱۷۵

اگر چه ظاهرا خطاب متوجه برسول اکرم است لکن در واقع شامل تمام امت میگردد از اینجا توان پی برد که اظهار نعمتهای حق تعالی چه مال باشد و ثروت چه جمال باشد و زیبایی چه جاه باشد و مقام چه فضائل صوری باشد چه معنوی آنجا که غرض خود نمایی و خودپسندی در کار نباشد فقط اظهار نعمتهای الهی در نظر باشد یا برای مصلحت دیگری بسیار نیکو و بمورد است و اینکه اظهار نیز نوعی از شکرگزاری محسوب میگردد.

صفحه : ۱۷۶

سورة الم نشرح

اشاره

مکیة و هی ثمان آیة سوره (الم نشرح) مکّی است که در مکّه فرود آمده و هشت آیه و بیست و نه کلمه و یکصد و سه حرف است از زرجیش و او از عبد اللّه مسعود نقل میکند که رسول اللّه فرموده هر کس سوره (الم نشرح) را بخواند مثل کسی باشد که نزد من آید و من دلتنگ باشم مرا شاد کند (ابو الفتوح) در مصباح کفعمی چند خاصیت برای اینکه مبارک سوره نوشته اگر بآب خوانده

شود و آن آب را بیاشامند ریگ در جوف را رد میکند و مثانه را باز میگرداند و برای برودت و سردی نفع میبخشد و الم سینه و قلب را ساکن میگرداند

[سوره الشرح (۹۴): آیات ۱ تا ۸]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
أَ لَم نَشرَح لَکَ صَدرَکَ (۱) وَ وَضَعنا عَنکَ وِزرَکَ (۲) الَّذِی أَنقَضَ ظَهرَکَ (۳) وَ رَفَعنا لَکَ ذِکرَکَ (۴)
فَإِنَّ مَعَ العُسرِ یُسراً (۵) إِنَّ مَعَ العُسرِ یُسراً (۶) فَإِذا فَرَغتَ فَانصَب (۷) وَ إِلی رَبِّکَ فَارغَب (۸)

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
(ای رسول اکرم) آیا سینه تو را باز ننمودیم (برای تحمل وحی)،
و برداشتیم از تو بار گران (ادای رسالت)
باریکه شکست پشت تو را،
و بلند گردانیدیم اسم تو را،
محققا با هر دشواری و سختی آسانی همراهست،
نیز با هر سختی آسانی است،
پس وقتی که (از تبلیغ رسالت فارغ گشتی) خود را بزحمت بینداز برای عبادت،
و بسوی پروردگار خودت توجه نما

صفحه : ۱۷۷

(توضیح آیات)

اشاره

أَ لَم نَشرَح لَکَ صَدرَکَ همزه استفهامی در مقام انکار خالق منان از روی امتنان خطاب مهر آمیز بنبی گرامی خود نموده که آیا سینه تو را باز نکردیم یعنی سینه تو را بنور الهی و روح ربانی باز نمودیم و سکینه قلبی و شرح صدر بتو عطا نمودیم و نظیر اینکه آیه در جاهای دیگر قرآن بسیار است مثل أَ فَمَن شَرَحَ اللّهُ صَدرَهُ لِلإِسلامِ رَبِّ اشرَح لِی صَدرِی و آیات دیگری که اشاره بباز شدن قلب و روح و روان است بنور معرفت و محبت الهی ظاهرا اینکه سوره مربوط بسوره بالا است و چنانچه بعض مفسرین گفته‌اند اینکه دو سوره شاید یکی باشد خلاصه ایزد متعال در مقام امتنان نسبت بپیمبر گرامی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خود برآمده و نعمتهای خود را نسبت باو تذکر میدهد و پس از بیان نعمتهای جسمانی که در سوره پیش نسبت بحضرتش مبذول داشته که یتیم بودی تو را

جای دادیم از طریق مستقیم شریعت گمراه بودی یعنی مطلع نبودی تو را هدایت نمودیم فقیر بودی تو را بی نیاز گردانیدیم در مقام تذکر نعمتهای روحانی آن بزرگوار برآمده و گویا تذکر میدهد که نعمتهای جسمانی که بتو تفضّل نمودیم مقدّمه برای پیدایش بخششهای معنوی روحانیست که بالاترین آنها شرح صدر است که سینه تو را باز نمودیم برای تحمّل بار نبوّت و ولایت تا آنکه مخزن اسرار الهی و ینبوع معارف سبحانی و محلّ نفوذ روح قدسی و محیط بر عوالم غیب و شهادت گردد و اینکه همان شرح صدری است که موسی علیه السّلام از خدا طلب میکند رَبِّ اشرَح لِی صَدرِی وَ یَسِّر لِی أَمرِی و بهمان شرح صدر است که اولیاء خدا طریق هدایت را میبابند و پیشرو و رهبر گمراهان میگردند و از دریچه قلب آنان انوار معرفت اشراق میگردد و

صفحه : ۱۷۸

دیگران از دانش آنان کامیاب میگردند و اشاره بهمین دارد قوله تعالی فَمَن یُرِدِ اللّهُ أَن یَهدِیَهُ یَشرَح صَدرَهُ لِلإِسلامِ«۱» در حدیث است که پس از فرود آمدن اینکه آیه گفتند یا رسول اللّه علامت شرح صدر چیست فرمود

۲» (التّجافی عن دار الغرور و الانابة الی دار الخلود و الاعداد للموت قبل نزوله)«

وَ وَضَعنا عَنکَ وِزرَکَ، الَّذِی أَنقَضَ ظَهرَکَ وزر در لغت آن چیزی را گویند که حمل بر انسان میشود مثل قوله تعالی وَ لا تَزِرُ وازِرَةٌ وِزرَ أُخری یعنی ثقل و سنگینی گناه کسی را بار بر دیگری نمیکنند اشاره به اینکه کسی را بعمل دیگری در مقام مؤاخذه نمیآرند.

و اصل وزر بمعنی لغوی پناهگاه کسی را گویند که بآن ملجأ گردیده و قوله تعالی کَلّا لا وَزَرَ إِلی رَبِّکَ یَومَئِذٍ المُستَقَرُّ اشاره به اینکه در قیامت پناهگاهی غیر از پروردگار برای کسی نیست. (راغب) و آیه بالا در مقام امتنان و اظهار نعمت نسبت برسول خود اشاره باین دارد که هر گونه وزر و سنگینی که راجع ببار نبوت و تبلیغ و ارشاد و تکلیف و هر گونه ثقل و سنگینی که تصور شود از تو برداشتیم یعنی مشکلها را بر تو آسان گردانیدم

(سخنان مفسرین در توجیه آیه)

(۱) از تو برداشتیم سنگینی گناه را در سوره فتح آیه ۲ لِیَغفِرَ لَکَ اللّهُ ما تَقَدَّمَ مِن ذَنبِکَ وَ ما تَأَخَّرَ شاهد بر آنست.

---

(۱) سوره انعام آیه ۱۲۵ کسی را که خداوند اراده دارد او را هدایت نماید سینه او را بازمیگرداند برای اسلام

(۲) تجافی نیم خیز شدن از زمین را گویند و شاید اشاره باین باشد که علامت شرح صدر اینکه است که هر کس دارای چنین موهبتی گردید از عالم طبیعت صعود مینماید بسوی عالم حقیقت و از عالم فانی بسوی عالم باقی و خود را مهیا مینماید برای مردن قبل از رسیدن موقع آن یعنی موت اختیاری پیدا میکند پیش از موت اضطراری [.....]

صفحه : ۱۷۹

(۲) مقصود سبک کردن سختی امر رسالت و مقاومت نمودن در اوامر الهی و محافظت بر حقوق آن است که بار سنگینی مینمود و بر حضرتش آسان نمود.

(۳) مقصود از وزر آن فزع و ولعی است که در اول وهله رؤیت جبرئیل به حضرتش روی آورد که او را لرزه گرفت بطوری که از شدّت اشتیاق نزدیک بود خود را از کوه پرت نمایند. (تفسیر کبیر) و غیر اینها از توجیهاتی که مفسّرین راجع بآیه نمودهاند لکن

بهترين توجيهات همان است كه مقصود از بار گران بار نبوت باشد كه بمقتضاى آن عصر جاهليت و آن اعراب بت پرست متكبر متعصب خود خواه حسود كه تمام عمر ببربريت و وحشيگرى گذرانيده چنين شخصى كه بنظر بدوى ظاهرى نه مالى و نه مكنتى نه زورى و نه يار و ياورى مأمور گردد چنين مردمانى كه بمراتب از حيوانات وحشى بدتر بنظر ميآيند بر خلاف رويه و عقيده‌شان آنان را بعبادت و پرستش خداى يگانه دعوت نمايد البته چنين مأموريتى در اول وهله بسيار سنگين مينمايد اينكه است كه در مقام امتنان بنبى خود صلّى اللّه عليه و آله و سلّم تذكر ميدهد كه ما چنان قلب تو را باز نموديم و آن را قوى گردانيديم كه بتوانى چنين امر مهمى را تحمل نمايى و از عهده وظيفه خود بخوبى درآيى وَ رَفَعنا لَكَ ذِكرَكَ شايد اشاره باين باشد كه نام تو را بلند گردانيديم كه پيروان تو بسيار گردند و امر رسالت بر تو آسان شود در تفسير روح البيان چنين گويد نام تو را بعنوان ولايت و احكام نبوّت بلند گردانيديم و نام تو را در كلمه شهادت و اذان مقارن نموديم بنام خود

اعزّ عليه للنبوّة خاتم من اللّه مشهور يلوح و يشهد

و ضم الاله اسم النبى الى اسمه اذا قال فى الخمس المؤذن اشهد

و قرار دادم اطاعت تو را اطاعت خودم و سلام خود و سلام ملائكه را بر تو

صفحه : ۱۸۰

فرستادم و امر نمودم مؤمنين بر تو سلام و درود فرستند و از ذو النون مصرى است وَ رَفَعنا لَكَ ذِكرَكَ اشاره باين است كه همه انبياء بر حوالى عرش جولان نمودند و طائر همت آن حضرت پرواز مينمود

سيمرغ فهم هيچكس از انبياء نرفت آنجا كه تو ببال كرامت پريده‌اى

هر يك بقدر خويش بجايى رسيده‌اند آنجا كه جاى نيست بجايى رسيداى

فَإِنَّ مَعَ العُسرِ يُسراً، إِنَّ مَعَ العُسرِ يُسراً ظاهرا الف و لام در (العسر) در هر دو آيه براى استغراق است اشاره به اينكه بطور كلّى هر امر سختى در بر دارد امر آسانى را يا پس از هر سختى آسانى است خلاصه شايد آيه اشاره باين دارد كه و لو اينكه مسلّما تحمّل بار نبوّت و تبليغ رسالت در مقابل اعراب وحشى كه الأَعرابُ أَشَدُّ كُفراً وَ نِفاقاً در وصف آنان است بسيار مشكل و سخت و ناگوار بنظر ميآيد لكن در اثر متانت و استقامت و بردبارى كه نمودى سينه تو را باز نموديم و تو را توانا گردانيديم و قوت و شوكت بتو داديم كه بتوانى در مقابل كفار مقاومت نمايى زيرا كه در اثر صبر و استقامت در عمل آنچه در ابتداء بنظر مشكل مينمايد آسان ميگردد و تكرار آيه شايد براى تأكيد باشد كه محققا از پس هر دشوارى آسانيست فَإِذا فَرَغتَ فَانصَب، وَ إِلى رَبِّكَ فَارغَب چنين مينمايد كه حضرتش مأمور ميگردد كه پس از فراغت تبليغ مشغول عبادت گردد و باصطلاح عرفاء انسان كامل نميگردد مگر پس از انجام دادن چهار سفر سفر اول وقتيست كه از خلق اعراض نموده و بتمام همّت رو بحق تعالى آرد و وقتى اينكه سفر بپايان ميرسد كه حالت حضور براى وى پيش آيد يعنى آثار حقّانى را بچشم دل در مظاهر موجودات ملاحظه نمايد وقتى اينكه مرتبه از دانش بكمال رسيد آغاز سفر دوم ميگردد و سفر ميكند باسماء و صفات الهى و امتياز ميدهد

صفحه : ۱۸۱

بین اوصاف ربوبی و صفات حقّانی از صفات خلقی و چون در اینکه مرتبه نیز تکمیل گردید آغاز سفر سوم میگردد و حالت تدلّی و جمع و استغراق و دوام مشاهده برای وی پیش میآید و پس از آنکه اسفار سه گانه را با تمام رسانید و مظهر و نماینده صفات الهی گردید آن وقت مأمور میگردد برای هدایت خلق و پیمودن اینکه اسفار اول شرط منصب نبوت است که بدون آن کسی شأنیّت نبوت پیدا نمیکند و البته برای هر یک از اینکه مقامات عرض عریضی است که اینجا جای بیان آن نیست اینکه است که مراتب پیمبران متفاوت میباشد و همه در یک درجه و مقام نیستند اول مرتبه نبوت دوم رسالت سوم اولو العزمی آخرین مرتبه کمال خاتمیت است که مخصوص بمقام سیّد ما و پیمبر ما خاتم النبیین صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است.

و اگر چه پیمبر خاتم (ص) در همان حال تبلیغ بلکه در موقع نبرد با دشمن از حالت حضورش با حق تعالی کاهیده نمیشد لکن بمقتضای بشریت از جهت طبیعت چون بظاهر مشغول بامور طبیعی میگردید مأمور گردید که پس از فراغت از امر تبلیغ بدن خود را نیز در عبادت بزحمت اندازد که از حیث قوای بدنی نیز ایستادگی نموده باشد.

در تفسیر علی بن ابراهیم است فَإِذا فَرَغتَ فَانصَب خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که وقتی از حجهٔ الوداع فارغ شدی أمیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السّلام را برای امامت نصب گردان.

و نیز در همان تفسیر مزبور بروایت متصل از ابا عبد اللّه چنین نقل میکنند که فرموده قوله تعالی وَ إِلی رَبِّکَ فَارغَب یعنی وقتی از نبوت فارغ گشتی علی علیه السّلام را بامامت منصوب نما و در اینکه عمل بسوی پروردگار خود رغبت کن.

صفحه : ۱۸۲

سورهٔ التین

اشاره

مکیهٔ و هی ثمان آیات سوره (التّین) مکی است در مکّه فرود آمده و هشت آیه و سی و چهار کلمه و یکصد و پنجاه حرف است و از ابی کعب چنین روایت میکنند که هر کس سوره (و التین) را قرائت کند خدای تعالی وی را در دنیا دو فضیلت دهد عافیت و یقین و در آخرت بعدد هر کس که اینکه سوره را خوانده ثواب بنویسند ابو الفتوح و از امام صادق علیه السّلام روایت میکنند هر کس سوره تین را در نماز فریضه و نافله بخواند از بهشت باو عطا میشود آن طوری که راضی گردد و در مصباح کفعمی است که اگر اینکه سوره بر طعام خوانده شود در آن شفا از هر مرضی است.

[سوره التین (۹۵): آیات ۱ تا ۸]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

وَ التِّینِ وَ الزَّیتُونِ (۱) وَ طُورِ سِینِینَ (۲) وَ هذَا البَلَدِ الأَمِینِ (۳) لَقَد خَلَقنَا الإِنسانَ فِی أَحسَنِ تَقوِیمٍ (۴)

ثُمَّ رَدَدناهُ أَسفَلَ سافِلِینَ (۵) إِلاَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ فَلَهُم أَجرٌ غَیرُ مَمنُونٍ (۶) فَما یُکَذِّبُکَ بَعدُ بِالدِّینِ (۷) أَ لَیسَ اللّهُ بِأَحکَمِ الحاکِمِینَ (۸)

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

قسم بانجیر و زیت،

و بطور سینا،

و اینکه شهر امن و امان، (مکّه)

که هر آینه بتحقیق خلقت نمودیم انسان را در بهترین صورت و اجزاء و قوای وی را معتدل گردانیدیم،

پس از آن (باعمال نکوهیده) وی را برگردانیدیم بپائین درجه وجود،

مگر کسانی که ایمان آوردند و اعمال نیکو بجای آوردند، پس برای آنان است پاداش و اجر دائمی که در آن منت نیست،

پس (ای انسان) چه

صفحه : ۱۸۳

تو را بر اینکه داشت که دین حق را تکذیب کنی،

آیا نیست خدا بمقتدرترین و محکم‌ترین حکم کننده‌گان

(توضیح آیات)

اشاره

وَ التِّینِ وَ الزَّیتُونِ، وَ طُورِ سِینِینَ، وَ هـذَا البَلَدِ الأَمِینِ در اینکه سوره چهار نوع از موجودات را مورد سوگند قرار داده بانجیر و زیت و طور سینا و شهر امن و امان مکه

«سخنان مفسرین در توجیه آیه»

(۱) مقصود از تین و زیتون همان معنی ظاهری آن است (إبن عباس) و از اطباء خواص بسیار و آثار زیادی راجع بانجیر و زیت نقل کرده‌اند گویند تین غذا و میوه و دوا است غذا است زیرا که آن طعام لطیف سریع الهضم و دواء کثیر النفع است مزاج را لینت میدهد بلغم را تحلیل میبرد کلیتین را پاک میکند شن مثانه را میبرد بدن را جلاـ میدهد بواسیر را قطع میکند و دوائی است که فضولات بدن را رفع میکند در حدیث است که طبقی انجیر برای رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم هدیه آوردند خود حضرتش قدری از آن خورد و باصحاب فرمود بخورید اگر بگویم میوه‌ای از بهشت فرود آمده آن انجیر است و نیز از علی بن موسی الرضا علیه السّلام روایت میکنند که انجیر بوی دهن را میبرد مو را بلند میکند بواسیر را قطع میگرداند و برای رفع نقرس نافع است و امان است از فلج و نیز فوائد زیتون چه بنظر اطبای قدیم و چه بنظر اطباء جدید بسیار است اینکه است که در سوره نور آن را ستوده و ببرکت معرفی نموده و نیز در احادیث از آن بسیار تعریف شده و چون بیشتر مفسرین را عقیده بر اینکه است که آنچه در کلام اللّه قسم باو یاد شده بایستی اشیاء شریفی باشند نه موجودات پست اینکه است که تین و انجیر را توجیه

صفحه : ۱۸۴

كرده‌انـد و حمل بر معنى بالاتر از ظاهرش نموده‌انـد مثل اينكه گفته‌اند مقصود از تين و زيتون دو مسـجد است تين مسـجد دمشق و زيتون مسجد بيت المقدس ديگرى گفته تين مسجد اصحاب كهف و زيتون مسجد ايليا و چون اينكه مساجد در محلّى واقع شده كه انجير و زيتون بيشتر در آنجا روئيده ميگردد اينكه است كه آن مساجد را باسم انجير و زيتون ستوده.

براى توضيح آيه مختصرى از بيان تفسير روح البيان را ترجمه مينمايم:

قسم بـاين اشـياء ارائه ميدهـد شـرف و آنچه از آن ظـاهر ميگردد از خير و بركت زيرا كه محـلّ روئيـدن تين و زيتون محل مهاجرت ابراهيم عليه السّـلام و محلّ تولّد عيسـى عليه السّـلام بوده و طور محلّى است كه بموسـى عليه السّـلام ندا رسيد و مكّه خانه‌ايست كه هدايت براى مؤمنين و محلّ تولّد و مبعث رسول اكرم است.

در بحر الحقايق چنين گويد قسم بتين اشاره دارد بشـجره تينيّه قلبيّه كه مثمر ثمره علوم دينيه و شـجره مباركه سرّيه كه روشنى بخش مصـباح دل است و طور سـينين روح است كه بتجلّى الهى مجلّى است و بلـد امين محـلّ امن و امـان است از هجوم آفـات و تعلّقـات اكوان.

فقير چنيـن گويـد تين اشـاره بعلـوم حقيقيه است كه محـلّ آن سـرّ انسـانى است زيرا كه آن لـذّت صـرفه است و اينكه تين را مقـدم انـداخته براى اينكه است كه دل انسان چون بـذات خـدا و صـفات و افعال او تعلّق دارد مرتبه او بسيار بلنـد است و همين طورى كه درخت تين نسبت بـدرخت زيتون كوتاهست عمر اهل حقيقت نيز غالبا كوتاهست زيرا كه بعد از رسـيدن بمقصود ماندن در دار فنا مورد ندارد مگر براى ارشاد خلق و زيتون اشاره دارد بعلوم شريعت كه محل آن نفس آدمى است و آن نعمت محض نيست زيرا كه در شـريعت و تكليف مشـقت و زحمت است و طور سـينين اشـاره دارد بروح كه محل معارف الهيّه و مقام مناجات است و بلـد امين اشاره دارد بقلب كه اهل دل مطمئنند از القاء شياطين (پايان)

صفحه : ۱۸۵

از عبـد اللّه عمر چنين نقل ميكننـد كه گفته چهار كوهست كه نزد خدا مقرب است طور تينا طور ذينا طور سـينا طور ايتمانا طور تينا دمشق است طور سـينا بيت المقدس طورى است كه موسـى عليه السّلام با خدا مناجات مينمود طور ايتمانا مكه است و مقصود از بلد اميـن شـهر مكه است كه شـهرى است اسـتوار و نيز آراى ديگرى از مفسـرين در اينجـا نقـل شـده كه بيـانش طولاـنى است مختصـر نموديم.

لكن داعى نـداريم كه اينكه توجيهـات و تأويلاـت را در كلاـم الهى بنمـائيم اولاـ بچه دليـل بـايستى حتما در قرآن اشـيايى كه بفكر كوچـك مـا بزرگ مينمايـد مورد قسـمهاى قرآن قرار دهيم و ثانيا همين تين و زيتون كه بنظر بـدوى ما كوچك مينمايـد چون جزء نظام عالم و دو نوع از نبات بشـمار ميرود و مشـتمل بر فوائد بسيار و دو قسم از مأكولاتى است كه انسان بآن تغذيه مينمايد البته باين لحـاظ بزرگ و شـريفند و چون آيه در مقام خلقت انسان و زيبايى او است و عنصـر غالب انسان از خاك است شايـد باين مناسـبت نباتـات را مورد سوگنـد قرار داده لَقَـد خَلَقنَا الإِنسانَ فِى أَحسَنِ تَقوِيمٍ اشاره بآن چيزى است كه انسان را از باقى حيوانات تخصـيص داده از عقـل و فهم و عمـل نيك و سـجيه نيكو و اسـتواى قامت و آنچه كمال و جمال در عالم خلقت تصور ميگردد بالتمام در عالم انسانى نمونه‌اى از آن نهاده شـده كه هر فردى از افراد بشـرى را اگر موازنه كنى با عالم وجود خواهى ديـده كه عالمى بالتمام در او پيچيـده شـده و همين است سـر استيلاـء وى بر تمـامى موجودات كه قوت و قـدرتى دارد كه از راه علم و تجربه و عمـل تمام عوالم طبيعيات و مادّيّات را مسـخّر خود گرداند و در آن تصرف نمايد و اگر از تمام عوالم وجود در او نمونه‌اى نبود چگونه ميتوانست در آنان نفوذ نمايد و آنها را تحت تصرف خود درآورد اينكه آيه جواب قسم است كه بچهار نوع موجودات كه در مرتبه خود

صفحه : ۱۸۶

شريفند و بعضـى غذاى انسان مثل تين و انجير و بعضـى محل آرامگاه وى مثل كوه سـينين و بعضـى محل نشو و نما او مثل بلد امين سوگنـد ياد مينمايد كه هر آينه ما انسان را در بهترين تركيبى و معتدل‌تر قامتى و نيكوتر صورتى خلق نموديم زيرا كه تمام حيوانات مسطح و رو بزمين دارند و بچهار دست و پا راه ميروند ولى انسان ايستاده مستوى القامت حركت ميكند و اجزاء بدن وى در منتهى درجه اعتدال و متناسب يكديگر و تعادل و توازن بين آنان برقرار است اعتدال بدن انسان و تناسب اجزاء و زيبايى اندام وى ناشى از تنـاسب قوى و تعـادل بين مشـاعر و قواى باطنى او است و كمال قوى و مشاعر ناشـى از نفس ناطقه انسانى است كه از عالم (ما فوق الطبيعهٔ تنزل) نموده وَ نَفَخته‌فِيه‌ِ مِن رُوحِي شاهد بر آن است و نفس انسانى در اول خلقت پاك و مستعدّ هر كمال و فضـيلتى است و اگر توفيق رفيق وى گردد و آنچه ايزد متعـال از فضـائل و كمالاـت در او بالقوّه نهاده از قوّه بفعل آرد و از حضـيض عقل هيولايى خود را باعلاـ درجه كمـال و عقـل بالفعـل رسانـد يعنى داراى كمالاـت انسـانى گردد آن وقت نيكى خلقت وى از باطنش بظاهرش هويـدا ميگردد لكن اگر بعكس خود را از آن رتبه و مقامى كه لايق انسانيت است تنزّل دهـد و آن جهات قابلى و استعدادى كه در ابتـداء خلقت در بـاطن وى بوديعه گذاشـته شـده برايگـان از دست بدهـد و از قوه بفعل نياورد چنين كسـى از هر موجود ضـعيف و نـاچيزى پست‌تر ميگردد ثُمّ‌َرَدَدنـاه‌ُ أَسـفَل‌َ سـافِلِين‌َ براى توضـيح آيه مختصـرى از كتـاب مجمع البحرين ترجمه مينمـايم چنين گويد اسـفل را در مقابـل اعلى آرنـد ثُم‌َرَدَدنـاه‌ُ أَسـفَل‌َ سـافِلِين‌َ برگردانيـديم وى را بسوى (ارزل العمر) (يعنى پيرى كه در كلام اللّه ارزل العمر ناميده شده) و گويا

صفحه : ۱۸۷

فرموده برگردانيـديم انسـان را بپائين‌ترين پاينـدگان و شـيخ ابو على در توجيه آيه گفته ثُم‌َرَدَدناه‌ُ أَسـفَل‌َ سافِلِين‌َ يعنى پيرى و نقصان عقل و بعضـى گفته‌اند مقصود از اسـفل سافلين جهنم است كه بعضـى دركاتش پائين تر از بعضى ديگر است پس بنا بر اينكه مرجع ضمير رددنـاه كفار ميشونـد و در كتاب فقيه راجع بسـفله احاديثى نقل ميكنـد و سـفله را بچهار صـفت معرفى مينمايـد: اول سـفله بر كسـى صادق آيد كه باك ندارد بر آنچه خودش بگويد و نه آنچه در باره وى گفته شود دوم سـفله بر كسـى درست آيد كه بآلات غنا مثل تار و تنبك مثلا غنا كند سوم سـفله كسـى را نامند كه احسان كردن بديگران وى را مسرور نگرداند و از بد كردن بديگران نيز باك ندارد و بد نداند چهارم سـفله كسـى ميباشد كه بدون اهل بيت و اسـتحقاق مدعى امامت گردد پس از آن در حديث گفته كسى كه تمام اينكه صفات در

وى جمع باشد يا متصف ببعض اينكه صـفات باشد بايستى از او دورى جست با وى معاشـرت ننمود (پايان) واقعا خلقت انسان بسيار شگفت آور است كه در ابتداء وجودش از هر موجودى شريفتر و ارجمندتر و بسيارى از موجودات بطفيل وجود وى خلقت گرديده و از حيث قواى ظاهرى و بـاطنى بنيكوتر وجهى تنظيم يـافته پس از آن حركت معكوس مينمايـد و بسير قهقرايى خود را در هـاويه اسفل سافلين طبيعت حيوانى پرتاب مينمايد.

بعض مفسـرين (اسـفل سافلين) را حمل بر پيرى و (ارذل العمر) كه در قرآن اشاره بآن شـده نموده‌انـد لكن ظاهرا اينكه تأويل خوبى نيست بدو جهت يكى غالبا انسان در پيرى بكمال انسانيّت ميرسد و علوّ روحانى پيدا مى‌كند و آيه اشاره بانحطاط و پستى او مينمايد و ديگر اينكه معنى منافى با استثنايى است كه از إِلَّا الَّذِين‌َ آمَنُوا استفاده ميشود مگر آنكه استثناء منقطع باشد كه آن نيز خلاف

صفحه : ۱۸۸

ظاهر است إِلَّا الَّذِين‌َ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحات‌ِ از اينكه هاويه ظلمت و از اينكه پرتگاه ظلمانى طبيعت فقط استثناء ميگردند كسانى كه

دارای دو صفت باشند یکی ایمان بوحدانیّت و یگانگی خدا و تصدیق بروز جزا و تصدیق پیمبران نمایند دیگر عمل نیکو آن عملی که صلاحیّت و شایستگی مقام انسانیّت دارد که از اسارت قوای سبعی و بهیمی وی را باوج مقام انسانیّت رساند فَلَهُم أَجرٌ غَیرُ مَمنُونٍ که برای چنین کسانی که فطرت نیکوی انسانی را ضایع ننموده‌اند پاداش و اجر بی منّت که بجزای عمل نیک خود ذخیره نموده‌اند کامیاب میگردند.

معلوم است آنچه انسان از دسترنج خود کسب نماید و مالک گردد در التذاذ بآن هیچ طرف مقایسه نیست با آنکه کسی احسان بوی نماید زیرا احسان کننده هر قدر شریف باشد در احسان وی منّت مأخوذ است و لو آنکه هر چه خداوند نعمت بانسان میدهد چه در دنیا و چه در آخرت تفضّلی است نه استحقاقی زیرا که موفّق گردیدن بر قبول ایمان و عمل صالح آن نیز از تفضّلات الهی بشمار میرود اینکه است که بایستی انسان همیشه اظهار شکر گذاری از ولی‌نعمت خود نماید و بداند از خود هیچ ندارد لکن رأفت خداوندی نسبت بعبد ضعیف خود چنان است که گویا اظهار مینماید که آنچه بتو عنایت میشود پاداش و جزای عمل خودت میباشد منّتی بر تو نیست.

فَما یُکَذِّبُکَ بَعدُ بِالدِّینِ، أَ لَیسَ اللّهُ بِأَحکَمِ الحاکِمِینَ گویا در مقام اعتراض خطاب سرزنش آمیز بانسان مینماید که ای آدمی که تو را با صورت زیبا و قد رعنا و توازن و تعادل اعضاء و قوا خلقت نمودیم و آنچه در عالم خلقت پراکنده بنظر میآید جوهر و لبّ و حقیقت آن را در وجود تو نهادیم

صفحه : ۱۸۹

چه تو را بر آن داشت که از فطرت اولیّه خود اعراض نمایی و دین خدا و آئین اسلام را تکذیب کنی و خود را از آن مقام مرتفعی که برای تو مهیّا شده باسفل سافلین طبیعت پرتاب نمایی آیا نمیدانی که در موقع محاکمه خدایی واقع میگردی که حکم او محکمترین حکم هر حاکمی است اشاره به اینکه بقاعده عدل که بایستی هر کسی بکیفر اعمال خود برسد وقتی حکم عادلانه در باره تو جاری گردید آن وقت چه عذری توانی آورد آیا در خلقت تو نقصی گذارده یا در راهنمایی تو قصوری هست تمام جهات هدایت را برای تو مهیّا نموده و اگر باختیار خود طالب هدایت گردی تمام موجودات تو را کمک مینمایند و ره نمایان کوشش میکنند که تو را بجاده مستقیم هدایت نمایند.

صفحه : ۱۹۰

سورة العلق

اشاره

مکیة و هی تسع عشر آیة سوره (العلق) مکی است در مکه فرود آمده نوزده آیه و هفتاد و دو کلمه و دویست و هشتاد حرف است و از ابی کعب چنین روایت کنند که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده هر کس سوره العلق را بخواند مثل کسی است که تمام سوره‌ها را مفصل خوانده باشد (ابو الفتوح) و از امام صادق علیه السّلام نقل میکنند کسی که سوره العلق را بخواند و در آن روز یا آن شب بمیرد شهید مرده باشد و شهید در قیامت مبعوث گردد و مثل کسی باشد که با رسول اللّه جهاد نموده و در مصباح کفعمی است که اگر در کشتی و دریا اینکه سوره خوانده شود سالم میماند.

[سوره العلق (۹۶): آیات ۱ تا ۱۹]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
اقرَأ بِاسمِ رَبِّکَ الَّذِی خَلَقَ (۱) خَلَقَ الإِنسانَ مِن عَلَقٍ (۲) اقرَأ وَ رَبُّکَ الأَکرَمُ (۳) الَّذِی عَلَّمَ بِالقَلَمِ (۴)
عَلَّمَ الإِنسانَ ما لَم یَعلَم (۵) کَلّا إِنَّ الإِنسانَ لَیَطغی (۶) أَن رَآهُ استَغنی (۷) إِنَّ إِلی رَبِّکَ الرُّجعی (۸) أَ رَأَیتَ الَّذِی یَنهی (۹)
عَبداً إِذا صَلّی (۱۰) أَ رَأَیتَ إِن کانَ عَلَی الهُدی (۱۱) أَو أَمَرَ بِالتَّقوی (۱۲) أَ رَأَیتَ إِن کَذَّبَ وَ تَوَلّی (۱۳) أَ لَم یَعلَم بِأَنَّ اللّهَ یَری (۱۴)
کَلّا لَئِن لَم یَنتَهِ لَنَسفَعاً بِالنّاصِیَةِ (۱۵) ناصِیَةٍ کاذِبَةٍ خاطِئَةٍ (۱۶) فَلیَدعُ نادِیَهُ (۱۷) سَنَدعُ الزَّبانِیَةَ (۱۸) کَلّا لا تُطِعهُ وَ اسجُد وَ اقتَرِب (۱۹)

صفحه : ۱۹۱

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
(از حضرت عزت بپیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خطاب میرسد) بخوان بنام پروردگارت آن خدایی که خالق و خلق کننده است،
انسان را خلقت نمود از خون بسته،
بخوان (ای رسول) باسم پروردگارت که کریم‌ترین کریمان است،
آن کسی که با قلم نوشتن ببشر آموخت
و دانا گردانید انسان را چیزی که نمیدانست،
هر آینه آدمی گردن کش
وقتی خود را بی نیاز دید طغیان میکند (و از حدّ خود تجاوز مینماید،
محققا بازگشت بسوی پروردگار تو است،
آیا دیدی (ای رسول) آن کسی که باز میدارد،
بنده را وقتی که نماز خواند،
آیا دانستی که میباشد نمازگذار بر هدایت،
یا امر نماید بتقوی و پرهیزگاری،
آیا دانستی اگر تکذیب کند و روی برگرداند،
آیا نمیداند که محققا خدا میبیند،
نه چنین است اگر باز نایستد هر آینه بگیریم موی پیشانی او را،
موی پیشانی دروغ‌گوی خطاکار،
وقتی وی را بخطا گرفتیم هر آینه میخواند (قبیله خود را)
ما نیز (فرشتگان موکّل بر عذاب میخوانیم که بشراره آتش (وی را جواب دهند)

هر گز تو اطاعت مکن آنها را و سجده کن پروردگار را و نزدیک شو.

(توضیح آیات)

اقرَأ بِاسمِ رَبِّکَ الَّذِی خَلَقَ در نخستین وهله‌ای که نور نبوت و رسالت بقلب طاهر نبیّ اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تابش نمود و در اشعه نور عالم ربوبی خود باخته گردیده و بطوری در عالم ما فوق الطّبیعه و سعه عالم علوی نگران گردید که خود و تمام موجودات را ناچیز دانست و غرق دریای عظمت الوهیّت گردید و در آن سعه عالم ربوبی فرشته زیبای وحی را مشاهده نمود که وی را میفشارد و گوید اقرء پس از آنکه حضرتش مضطربانه گوید چه بگویم چه بخوانم خوانا نیستم گوید بخوان اسم پروردگار خود را اشاره به اینکه تو بایستی مردم را از طریق اسم بسوی مسمی رهبری نمایی و از طریق الفاظ بمعانی

صفحه : ۱۹۲

برسانی و از معانی بحقیقت نزدیک گردانی.

اکثر مفسرین با را زائد گرفته‌اند یعنی بخوان پروردگار را باسماء الحسنی چون فطرت هر فردی از بشر بر توحید است که بفطرت و دلالت عقلش گواهی میدهد بر وجود مبدء خود لکن طریق ستایش و راه عبودیت را نمیداند و نیز متحیر است که او را بچه نامی بخواند اینکه است که اسمایی وضع شده که بدلالت وضعی لفظی توجه بمسمّی گردد و از طریق دلالت الفاظ پی برده شود بمفاهیم صفات جلال و جمال تا آنکه انسان اول مأنوس گردد بالفاظ با توجّه بمسمّی و از طریق لفظ پی ببرد بمعنی و از معنی و مفهوم الفاظ اگر موفّق گردد راهی بسوی معرفت حقیقی پیدا نماید اینکه است که در اول مرتبه برسول خود امر میکند قرائت کن و پروردگار خود را باسم بخوان اگر انسان مداومت نماید بر آن اسماء الحسنی و در اکثر اوقات متوجّه بحق و یاد او باشد البته بقدر صفا و تزکیه نفس قلبش باز میگردد و معارف بر آن ریزش مینماید در تفسیر مجمع البیان طبرسی چنین گوید اقرَأ بِاسمِ رَبِّکَ امر است از جانب حق تعالی بنبی اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که بخوان اسم پروردگار خود را (باسمائه الحسنی) و در تعظیم اسم تعظیم مسمی است بآنچه مخصوص بوی است پس راهی برای تعظیم او نیست مگر از طریق معنی اسماء اینکه است که فرموده قُلِ ادعُوا اللّهَ أَوِ ادعُوا الرَّحمنَ أَیًّا ما تَدعُوا فَلَهُ الأَسماءُ الحُسنی و سَبِّحِ اسمَ رَبِّکَ الأَعلَی و باء در اقرء باسم زائده است معنی (اقرء اسم ربک) و اکثر مفسرین را رأی چنین است که اینکه اول سوره‌ای است که بر رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرود آمده و بعضی گویند یا أَیُّهَا المُدَّثِّرُ اول بوده و بعضی سوره فاتحه را اول دانند و از حاکم ابو عبد اللّه حافظ و از ابی میسر عمرو بن سرجیل روایت میکنند که رسول اللّه بخدیجه فرمود هر گاه تنها میشوم صدایی میشنوم که کسی گوید

ما یفعل اللّه بک الا خیرا و اللّه انک لتؤدی الامانهٔ

تا آخر حدیث خدیجه گفت رفتم نزد إبن عمم ورقه و رسول اللّه بوی

صفحه : ۱۹۳

آنچه شنیده بود خبر داده بود ورقه گفت آنچه بتو گفت گوش بده و بمن خبر ده پس چون بحضرتش خطاب شد یا محمّد بگو بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ الحَمدُ لِلّهِ رَبِّ العالَمِینَ تا آخر خبر بورقه داد ورقه گفت بشارت میدهم بتو و شهادت میدهم که او آن رسولی میباشد که عیسی بن مریم خبر داده حدیث دیگر از عایشه نقل میکنند که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود من قبل از بعثت در خواب چیزهایی میدیدم که در بیداری مطابق آن پدید میشد پس از آن وقتی تنها میشدم کسی مرا صدا میزد یا محمّد یا یک روز در کوه حرا جبرئیل آمد و گفت یا محمّد (اقرء) گفتم من خواننده نیستم آن وقت مرا بفشرد و رها نمود تا سه

مرتبه مرا بفشرد و رها نمود من گفتم خواننده نیستم دفعه سوم گفت اقرَأ بِاسمِ رَبِّکَ تا ما لا یعلم، و برفت از آن رنج و تعب مرا تب گرفت و لرزه گرفتم رفتم خانه خدیجه گفتم

(زمّلونی)

مرا بپوشانید خدیجه جامه بر من افکند بار دیگر جبرئیل آمد و آیه یا أَیُّهَا المُدَّثِّرُ را آورد (پایان کلام طبرسی) چنانچه در سوره (و الضّحی) گفته شد اگر چه حضرتش در همان ابتداء خلقت در مرتبه عقل کلّ و از مصدر اول بشمار میرفت لکن نظر بتعلّقش بعالم طبیعت و باقتضای بشریّت مقتضی نبود که یک دفعه بر وجود مبارکش وحی فرود آید بلکه بایستی اول در خواب و در مرتبه ثانی بطور ندا تا کم کم طبیعت مأنوس گردد و طاقت بار سنگین وحی بیاورد خَلَقَ الإِنسانَ مِن عَلَقٍ، اقرَأ وَ رَبُّکَ الأَکرَمُ، الَّذِی عَلَّمَ بِالقَلَمِ در مقام امتنان اشاره به اینکه انسانی که از پست‌ترین اشیاء خون بسته که جزء فضولات محسوب میگردد خلق نمودیم و از راه فیض و کرم او را برگزیدیم و نوشتن بوی آموختیم که صنعت نوشتن مخصوص بانسانست هیچ موجودی از موجودات بچنین مزیّتی که بالاترین مقام بشری است امتیاز نیافته و اشاره بعظمت قلم دارد در سوره نون و القلم بقلم قسم یاد میفرماید و در آنجا تذکّر دادیم اگر

صفحه : ۱۹۴

مقصود از قلم عقل باشد شرافت آن معلوم و محتاج بشرح و بسط نیست و اگر قلم حسّی باشد آن نیز چون ترجمان عقل است مطالبی که بواسطه قلم از باطن و نفس انسان تظاهر مینماید دلیل بارزی است بر قلم عقلی.

آری اگر بواسطه قلم نبود چگونه مطالب از ممکن ذهن بشر تراوش می نمود و در دفاتر نوشته و ضبط میشد که هر طبقه بعدی از طبقه پیشین مطالبی و معلوماتی استفاده نموده آنها را تکمیل نمایند و بکار بندند اگر قلم نبود چگونه آیات قرآنی و احادیث و کلمات بزرگان دین تا حال در دسترس بشر باقی میماند.

عَلَّمَ الإِنسانَ ما لَم یَعلَم آموخت بانسان چیزی را که نمیدانست بعض مفسّرین گفته مقصود از انسان آدم است چنانچه در سوره بقره فرموده وَ عَلَّمَ آدَمَ الأَسماءَ کُلَّها دیگری گفته مقصود پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که در باره آن سرور است وَ عَلَّمَکَ ما لَم تَکُن تَعلَمُ لکن ظاهرا آیه مطلق است و شامل تمام افراد بشر میگردد چنانچه فرموده أَخرَجَکُم مِن بُطُونِ أُمَّهاتِکُم لا تَعلَمُونَ شَیئاً کَلّا إِنَّ الإِنسانَ لَیَطغی، أَن رَآهُ استَغنی طغی در لغت بمعنی طغیان و از حد گذشتن است و شامل میگردد آنچه را از حدّ خود تجاوز نموده بطرف افراط لکن در عرف و نیز در کلام اللّه کسی را طاغی گویند که در مخالفت و عصیان از حد تجاوز نموده مثل قوله تعالی وَ إِنَّ لِلطّاغِینَ لَشَرَّ مَآبٍ کَذَّبَت ثَمُودُ بِطَغواها و غیر اینها آیات بسیاری که دلالت دارد که انسان وقتی مخالفت و معصیت را از حدّ گذرانید آن وقت در موقع سیاست و مجازات واقع میگردد و آیه بالا اشاره به اینکه انسان وقتی صاحب مال و مکنت گردید غرور وی را بمخالفت و معصیت میکشاند.

کلّا کلمه ردع است و در مقام توبیخ و سرزنش انسان برآمده که آدمی وقتی

صفحه : ۱۹۵

خود را متمکن و بی نیاز و ثروتمند دید طغیان میکند و اوّل خود که علقه و شیء ناچیزی بود فراموش میکند و گمان میکند مال و جاه برای وی باقی ماند و گویا عمر و ثروت و مال خود را باقی و پایدار میداند إِنَّ إِلی رَبِّکَ الرُّجعی رجع در لغت بمعنی عود و بازگشتن بسوی آنجایی که ابتداء از آنجا آمده و شامل میگردد مکان را اگر آن شیئی مکانی باشد و قول و فعل را نیز شامل میگردد اگر آن شیئی مرجوع غیر مکانی باشد مثل اینکه گویند سخن فلان برگشت باولش نمود و نیز در عمل گویند عود باعمال

پيشين خود نمود لكن در عرف غالبا رجوع و بازگشت را نسبت بمكان آرند و چون آيه بالا و نظائر آن مثل ثُمَّ إِلَيهِ تُرجَعُونَ ثُمَّ إِلَيهِ مَرجِعُكُم يَوماً تُرجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللّهِ و امثال اينكه آيات را نميشود حمل بر مكان نمود زيرا كه حق تعالى منزه از مكان است و بقاعده (كل شيئى يرجع الى اصله) چون اصل تمام موجودات و مبدء كاينات وجود حق و فيض منبسط او است لذا بازگشت تمام موجودات بسوى همان مبدئى است كه از او پديد گرديد از سعداء باشد بسوى رحمت او و اگر از اشقيا باشد بسوى غضب او در مقام تهديد و انذار خطاب بانسانست كه گويا نميدانى كه محقّق و ثابت است كه بازگشت تو بسوى پروردگار است هُوَ الأَوَّلُ وَ الآخِرُ وَ الظّاهِرُ وَ الباطِنُ همان طورى كه او مبدء و پديد آورنده موجودات است منتهى و بازگشت همه امور بسوى او است و نيز مالك حقيقى او است مال و ثروت و حيات و هر چيزى حتى حيات نسبت بانسان عاريتى است مالك حقيقى او است و بازگشت انسان بسوى او است و حساب وى نيز با او است أَ رَأَيتَ الَّذِي يَنهى، عَبداً إِذا صَلّى

صفحه : ۱۹۶

در بعض روايات است كه اينكه آيه در باره ابو جهل فرود آمده بروايت ابو هريره يك روز ابو جهل گفت اينكه محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بين شما نماز ميخواند و روى خود را بخاك ميمالد و ميرود و بآن خدايى كه باو سوگند ياد ميكنند اگر ببينم او نماز ميخواند گردن او را بخاك ميمالم گفتند اينكه ساعت نماز ميخواند براى آنكه حضرتش را زجر كند نزد او رفت دست بصورت گرفته برگشت از او سبب پرسيدند گفت وقتى قصد او كردم خندقى از آتش ديدم و كسى ايستاده گفت اگر نزديك آيى آتش بر تو زنم ترسيدم برگشتم (تفسير ابو الفتوح رازى) أَ رَأَيتَ إِن كانَ عَلَى الهُدى، أَو أَمَرَ بِالتَّقوى (ا رأيت) خطاب پيغمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است لكن نظر به اينكه گويند آيه بالا در باره ابو جهل است مرجع ضمير كان آن لعين ميشود و در عين حالى كه در مقام مذمّت او است هم تهديد است و هم اندرز كه اگر اينكه شخص رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بر طريق هدايت رهسپار باشد يا مردم را امر نمايد بتقوى و پرهيزكارى كه سعادت آنها بر آن است تو چگونه او را از اينكه عمل شريف باز ميدارى و از وى اعراض مى‌نمايى أَ رَأَيتَ إِن كَذَّبَ وَ تَوَلّى، أَ لَم يَعلَم بِأَنَّ اللّهَ يَرى رؤيت بمعنى يقين استعمال شده آيا تو ملحد كافر نميدانى البته ميدانى كه خدا تو را و انكار و ضديت تو را ميداند كَلّا لَئِن لَم يَنتَهِ لَنَسفَعاً بِالنّاصِيَةِ، ناصِيَةٍ كاذِبَةٍ خاطِئَةٍ (كلا) در مقام ردع و تهديد است و اشاره به اينكه اگر آن ملعون از اينكه عمل يعنى ضديت با رسول باز نايستد او را چنان در عذاب و سخط ميگيرم كه ملجأ و بيچاره گردد ميگيريم موى پيشانى آدم دروغگو خطا كار را.

فَليَدعُ نادِيَهُ، سَنَدعُ الزَّبانِيَةَ

صفحه : ۱۹۷

در شأن نزول آيه گويند وقتى ابو جهل حضرتش را از نماز منع كرد و گفت قسم بخدا اگر بخواهم اينكه بيابان را پر از قشون و مردان جنگى كنم تو را هلاك نمايند آن وقت اينكه آيه فرود آمد كه بگو او لشكر خود را جمع كند تا ما نيز زبانه جهنم را بر وى بگماريم و چنانچه مكرر گفته شد مورد مخصص نيست زيرا كه آيات قرآن براى جن و انس (بشير و نذير است) و لو آيه‌اى در مورد خاصى فرود آيد مقصود طريق هدايت عموم است كَلّا لا تُطِعهُ وَ اسجُد وَ اقتَرِب خطاب برسول اكرم است كه از او و امثال او اعراض نما و سجده كن و اظهار بندگى نما در حديث است كه نزديك‌ترين حالات بنده با خدا وقتى است كه در سجده باشد (و اسجدوا) اصل سجود اظهار تذلل و كوچكى است و اينكه معنى نسبت بتمام مخلوقات عموم دارد خواه ملك باشد يا انسان يا حيوان حتى نباتات و جمادات تماما باختيار يا باكراه دانسته يا ندانسته در مقابل عظمت و جلال الوهيّت سر بندگى و اطاعت فرود آورده و مسخر امر تكوينى و تشريعى آن فرد متعال ميباشند قوله تعالى وَ لِلّهِ يَسجُدُ مَن فِي السَّماواتِ وَ الأَرضِ طَوعاً وَ كَرهاً وَ ظِلالُهُم بِالغُدُوِّ

وَ الْآصالِ و نیز قوله تعالی وَ لِلّهِ یَسجُدُ ما فِی السَّماواتِ وَ ما فِی الأرضِ مِن دابَّةٍ وَ المَلائِکَةُ وَ هُم لا یَستَکبِرُونَ و نیز آیات دیگری است که انواع و اقسام سجده که بمعنی تذلل و انقیاد است از قبیل تسخیر و اختیار و اضطرارا شامل میگردد و سجده معهود یکی از اقسام سجده و از ارکان نماز شمرده میشود و مقصود از آن سجده اختیاری است که انسان موظف است که در هر شبانه روز چندین دفعه اظهار ذلت نماید آری بنده از راه ذلت و انکسار ممکن است راهی بسوی حق تعالی پیدا نماید زیرا موقعی که شریفترین اجزاء بدن خود را بر پست‌ترین موجودات یعنی

صفحه : ۱۹۸

خاک میگذارد گویا نیستی و انکسار خود را در مقابل خدای بزرگ اظهار نموده که در اینکه نیستی هستی و در فنا بقاء و در ذلّت خود عزّت می‌یابد

سورة القدر

اشاره

مکیة و هی خمس آیات سوره القدر در تفسیر ابو الفتوح رازی چنین گفته اینکه سوره برأی بیشترین مفسرین مدنی است و علی بن حسین بن واقد گفته اول سوره‌ای که در مدینه فرود آمد اینکه سوره بود و قتاده بروایت إبن ابی عفره از إبن عباس روایت میکند اینکه سوره مکی است و پنج آیه و سی و سه کلمه و صد و دوازده حرف است زر بن حبیش از ابی بن کعب چنین روایت میکند هر کس سوره قدر را بخواند مثل کسی باشد که تمام ماه رمضان را روزه داشته و شب قدر را دریافته (پایان) و از امام صادق علیه السّلام روایت میکنند کسی که در نماز فریضه سوره قدر را بخواند بوی ندا میرسد یا عبد اللّه گناهان تو آمرزیده شد و عمل را از سر گیر در مصباح کفعمی است که از امام صادق علیه السّلام روایت میکند کسی که در شب هزار مرتبه سوره قدر بخواند مثل کسی ماند که خود را در دار السلام ببیند و اگر صد مرتبه بخواند قبل از آنکه صبح شود خود را در بهشت بیند و اگر یازده مرتبه بعد از زوال و نماز ظهر بخواند نمیرد مگر آنکه حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را ببیند و اگر هفت مرتبه بعد از دو رکعت نماز عشا بخواند محفوظ ماند از شرّ آنچه از آسمان بزمین فرود میآید تا صبح شود.

و اگر خوانده شود بر چیزی که دفن شده محفوظ ماند و اگر بآب خوانده شود و کسی بیاشامد نوری در چشم وی و یقین در قلب وی پدید میگردد و حکمت باو عطا میشود و آدم مهموم غمناک اگر بخواند هم او رفع میشود و مریض بخواند شفا می‌یابد و مسافر بخواند سلامت بوطن میرسد زندانی بخواند از زندان نجات می‌یابد.

صفحه : ۱۹۹

[سوره القدر (۹۷): آیات ۱ تا ۵]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
إِنّا أَنزَلناهُ فِی لَیلَةِ القَدرِ (۱) وَ ما أَدراکَ ما لَیلَةُ القَدرِ (۲) لَیلَةُ القَدرِ خَیرٌ مِن أَلفِ شَهرٍ (۳) تَنَزَّلُ المَلائِکَةُ وَ الرُّوحُ فِیها بِإِذنِ رَبِّهِم مِن کُلِّ أَمرٍ (۴)

سَلامٌ هِيَ حَتّى مَطلَعِ الفَجرِ (۵)

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
محققا ما اینکه قرآن (بزرگوار را) در شب قدر فرود آوردیم،
چه چیز تو را بعظمت اینکه شب آگاه گردانید،
شب قدر (از حیث مقام و رتبه) بهتر است از هزار ماه،
در آن شب فرشتگان با روح بزمین فرود می‌آیند باذن پروردگارشان از هر امری (که مأمور گشته‌اند)
اینکه شب رحمت و تهنیت است تا دمیدن طلوع فجر

(توضیح آیات)

اشاره

إِنّا أَنزَلناهُ فِي لَيلَةِ القَدرِ اصل نزول در لغت بمعنی انحطاط و فرود آمدن از بالا بپائین است مثل قوله تعالی وَ أَنزَلنا مِنَ السَّماءِ ماءً و نزول نعمت از جانب اله عالم عطایا و بخششهای او است و آن دو قسم است یا عین شیئی فرود می‌آید مثل فرود آمدن قرآن از لوح محفوظ بعالم طبیعت یا نزول اسباب نعمت است مثل قوله تعالی اللّه الَّذِي أَنزَلَ الكِتابَ وَ أَنزَلنَا الحَدِيدَ که مقصود از انزال کتاب عین آیات قرآنی و باقی کتابهای آسمانی است و مقصود از انزال حدید اسباب و معداتی است که حدید را پدید آرد در غریب القرآن راغب اصفهانی چنین گفته فرق است بین انزال و تنزیل

صفحه : ۲۰۰

که تنزیل مختص بچیزی است که در محل معین آنهم متفرق او بتدریج فرود آید لکن لفظ انزال عموم دارد یعنی فرود دفعی و تدریجی هر دو را شامل میگردد در اینکه مرجع ضمیر غائب در انزلناه قرآن است حرفی نیست و اطلاق آیه که بلفظ انزلناه آمده چنین مینماید که قرآن در شب قدر یک دفعه بر قلب پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرود آمده با آنکه خلافی نیست که قرآن بتدریج و آیه آیه بتوسط جبرئیل در مدت بیست و سه سال فرود آمده.

(سخنان مفسرین راجع بچگونگی فرود آمدن قرآن)

(۱) قرآن در شب قدر یک دفعه از لوح محفوظ بآسمان دنیا فرود آمده و در مدت بیست و سه سال آیه آیه بزمین آمده (ابن عباس) (۲) مقصود از (ها) در انزلناه اول آیه‌ای است که در شب قدر فرود آمده (۳) در شب قدر قرآن از لوح محفوظ فرود آمده بسوی کتبه و جماعتی از ملائکه، که در آسمان دنیا میباشند و بعد آیه آیه بتوسط جبرئیل بعالم دنیا فرود آمده. (مقاتل) و ممکن است گفته شود حقیقت و معنویت قرآن در شب قدر یک دفعه بقلب مبارک رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و مقام روحانیش فرود آمده و بعد بتدریج و آیه آیه بحسب مقتضیات وقت در مرتبه جسمانیش نزول نموده و مأمور باجراء گردیده و

شاهـد بر آن آيـاتى است كه بلفـظ تنزيـل آمـده مثل قوله تعالى وَ إِنَّهُ لَتَنزِيلُ رَبِّ العالَمِينَ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الأَمِينُ عَلى قَلبِكَ لِتَكُونَ مِنَ المُنذِرِينَ و شايد مقصود از قلبك طور هفتم از اطوار قلب باشد كه آن را مهجهٔ القلبش نامند و ينبوع اشراقات و الهامات است.

(و بين مفسرين راجع بليله قدر از چند جهت مورد بحث واقع گرديده)

(اول) شب قدر يعنى چه

(۱) ليلهٔ القدرش گفته‌اند براى آنكه خداوند در اينكه شب تقديرات و آنچه

صفحه : ۲۰۱

بايـد در عرض سال واقع گردد تقـدير مينمايد (۲) قـدرش ناميده‌انـد براى آنكـه در آن شـب خير و بركـت و مغفرت است و از إبن عباس روايت شده كه در نصف شعبان تقديرات بسته ميشود و در شب قدر جارى ميگردد.
(۳) شب قـدرش گفته‌انـد بمناسـبت شـرف و فضـيلت و خير و بركتى كه در آن شب هست مثل اينكه گويند فلان مرد قدر و منزلت وى بزرگ است چنانچه در آيه وَ ما قَدَرُوا اللّهَ حَقَّ قَدرِهِ فرموده بزرگ نشـمردند خدا را آن طورى كه بايستى او را بزرگ شـمارند شب قـدرش گفته‌اند براى آنكه در آن شب فرود آمد كتاب صاحب قدر براى رسول (صاحب قدر و عظمت براى امت صاحب قدر بر دست ملك صاحب قدر و منزلت

(دوم) شب قدر چه شبى است

بعض مفسـرين اظهار ميدارند كه شب قدر مخصوص بعصـر حضـرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم بوده چون حضـرتش وفات نمود حكم شب قـدر تمـام شـد ديگرى گفته حكم شب قـدر تا قيامت باقى است از ابو مريـد چنين نقل ميكننـد كه از ابو ذر غفارى پرسـيدم كه آيا شب قدر برداشـته شده يا باقى است گفت من از رسول اللّه پرسـيدم كه شب قدر همان در زمان انبياء بوده يا هميشه باقى است فرمود لا نيز ديگرى گفته من از ابو هريره پرسـيدم كه ميگوينـد شب قـدر را از ما گرفتنـد گفت دروغ ميگوينـد گفتم در سـال چه شبى شب قـدر است گفت در ماه رمضان جمهور علماء نظر بـدلالت قوله تعالى شَهرُ رَمَضانَ الَّذِى أُنزِلَ فِيهِ القُرآنُ و اينكه آيه إِنّا أَنزَلناهُ فِى لَيلَةِ القَدرِ عقيـده بر اينكه است كه شب قـدر در مـاه رمضـان است و تـا قيامت باقى است و اينكه در چه شبى از شبهاى رمضان است مورد بحث واقع گرديده.
حسن بصرى گفته شب قدر شب هفدهم رمضان است، ديگرى گفته شب اول

صفحه : ۲۰۲

رمضـان است، ابـو الفتوح رازى گفته در دهه آخر رمضـان است و گفته اينكه رأى شـافعى و ابو هريره و مـذهب اهـل بيت است ابو هريره از حضـرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم چنين روايت ميكند كه فرموده در دهه آخر بايد بسيار دعا نمود و از خدا طلب نمود از حضـرت على عليه السّـلام است كه گفته پيمبر اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم در عشـر آخر رمضـان اهـل بيت خود را از خواب بيدار مينمود براى عبادت و از ابو سـعيد خدرى نقل ميكنند كه حضـرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم شب بيست و يكم را تا روز نماز ميكرد و آن شب از آسـمان باران مى‌آمد و حضـرتش در ميان آب و گل سجده مينمود بقول ديگر شب قدر بيست و سوم ماه رمضان است و در اخبار از اهل بيت رسـيده كه از جهنيه شخصـى خدمت رسول اللّه آمد گفت از راه دور آمده‌ام مرا بشب قـدر ره نمايى كن فرمود عليك بليلهٔ بيست و سوم ديگرى گفته شب قدر شب بيست و هفتم است و از بعض صـحابه روايت ميكنند

که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در شب بیست و سوم دو ثلث از شب را نماز میخواند و شب بیست و پنجم دو بهره از شب و در شب بیست و هفتم تا صبح نماز میخواند از ابو بکر وراق از عدد کلمات اینکه سوره سؤال نمودند گفت بعدد شبهای ماهست سوره سی کلمه است ماه سی شب آن گاه گفت بشمار او میشمرد چون بهی رسید گفت هی هی همین است شب قدر زیرا که هی) در سوره قدر کلمه بیست و هفتم است.

و نیز گفته‌اند (لیلهٔ القدر) نه کلمه است در سه ضرب میشود بیست هفت میگردد و بقول دیگر شب قدر شب نوزدهم ماهست و شب اول ماه را نیز بعضی گفته‌اند. (پایان) شاید حکمت اینکه شب قدر را تعیین ننموده‌اند برای اینکه باشد که مؤمنین

صفحه : ۲۰۳

همه شبهای ماه رمضان را بعبادت قیام نمایند چنانچه اسم اعظم الهی در بین اسماء الحسنی مخفی داشته‌اند که خدا را بتمام اسماء خوانده شود و نیز ساعت استجابت دعا از بین ساعات پنهان داشته‌اند که در تمام ساعات روی نیازمندی بدرگاه بی نیاز آورده شود و نماز وسطی بین نمازهای پنجگانه مخفی داشته‌اند که تمام نمازها مراقبت شود و نیز موقع مردن را مخفی داشته‌اند تا انسان همیشه ترسناک باشد و از معاصی خودداری نماید ابو الفتوح رازی در تفسیر خود چنین گفته در قرآن خداوند پنج چیز در باره خود گفته و پنج حکم راجع برسولش فرموده آنچه در باره خود فرموده اول انزال دوم تعلیم سوم تثبیت چهارم تیسیر پنجم حفظ انزال در شهر رمضان شَهرُ رَمَضانَ الَّذِی أُنزِلَ فِیهِ القُرآنُ تعلیم ببیان تثبیت کَذلِکَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤادَکَ تیسیر فَإِنَّما یَسَّرناهُ بِلِسانِکَ حفظ إِنّا نَحنُ نَزَّلنَا الذِّکرَ وَ إِنّا لَهُ لَحافِظُونَ آن پنج حکم راجع بقرآن که در باره رسولش فرموده اول ابلاغ بَلِّغ ما أُنزِلَ إِلَیکَ مِن رَبِّکَ دوم قرائت اقرَأ بِاسمِ رَبِّکَ سوم تلاوت وَ اتلُ ما أُوحِیَ إِلَیکَ چهارم بشارت (و لتبشر به المتقین) پنجم انذار وَ تُنذِرَ بِهِ قَوماً لُدًّا (پایان) وَ ما أَدراکَ ما لَیلَةُ القَدرِ اشاره ببزرگی و عظمت شب قدر دارد که بماء تعجب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خود خطاب مینماید که تو چه دانی شب قدر چیست بعد در مقام بیان برآمده و شب قدر را توصیف مینماید لَیلَةُ القَدرِ خَیرٌ مِن أَلفِ شَهرٍ شب قدر بهتر است از هزار ماه ظاهرا شب قدر از حیث زمان و شب بودن برتری بر شبهای دیگر ندارد و برتری آن شاید باعتبار جهات دیگری است که عبادت در آن شب از شبهای دیگر امتیاز یافته و یکی از آنچه باعث مزیت آن گردیده همان است که قرآن در آن شب

صفحه : ۲۰۴

فرود آمده چنانچه فرموده إِنّا أَنزَلناهُ فِی لَیلَةٍ مُبارَکَةٍ إِنّا أَنزَلناهُ فِی لَیلَةِ القَدرِ که برکت داشتن و ذی قدر بودن آن ممکن است بالعرض و امر اعتباری باشد که بآن اعتبار شرافت پیدا نموده زیرا آن شبی که قرآن در آن شب فرود آمده باعتبار شرافت قرآن بهتر از هزار ماه بشمار میرود و باعتبار همان شرافت عرضی است که اعمال خیری که در آن شب واقع میگردد بهتر از عبادت هزار ماهی است که خالی از شب قدر باشد.

و نیز چنانچه در اخبار و آثار رسیده تقدیراتی که در سال بایستی اجرا گردد و در لوح محفوظ ثبت گردیده در شب قدر از مرتبه قضا بمرتبه قدر فرود می‌آید و در ایام سال جاری میگردد پس شب قدر اگر چه از حیث زمان با شبهای دیگر مساوی بنظر می‌آید لکن باعتبار وقایعی که در آن شب واقع شده و میشود امتیاز پیدا نموده مثل اینکه زمین از حیث مکان در همه جا یکسان است لکن باعتبار جهات دیگر مثل مسجد و کعبه و مشاهد مشرفه شرافت عرضی پیدا نموده و اخبار و احادیث در فضیلت و شرافت شب قدر و ثواب عبادت در آن بسیار است که در کتب ادعیه ثبت گردیده ابو هریره از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکند (هر کس در شب قدر از روی ایمان و خلوص نماز کند خدای تعالی گناهان گذشته او را بیامرزد عبد اللّه عباس روایت میکند در اینکه شب بفرشتگان امر میشود که با جبرئیل از سدرهٔ المنتهی بزمین آیند با چهار لواء و در چهار جای بزنند، پشت خانه

کعبه سر تربت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم، در مسجد بیت المقدس، در طور سینا آن گاه بامر جبرئیل ملائکه پراکنده شوند هیچ سرایی و حجره‌ای و سفینه‌ای نماند که در آنجا مؤمن و مومنه‌ای باشند مگر آنکه ملائکه داخل میشوند مگر خانه‌ای که در آن سگ یا خوک یا خمر یا صورت و مجسمه یا چیزی از حرام باشد و همه شب تهلیل و تسبیح

صفحه : ۲۰۵

و استغفار میکننـد برای امت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چون صبح شود رو بآسمان آرند ملائکه ساکنین عالم دنیا آنان را استقبال نمایند گویند از کجا می‌آئید گویند از زمین که دوش شب قدر بوده ملائکه سؤال نمائید خدا با امت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چه کرد گوینـد خدا صالحین آنان آمرزید و شفاعت آنها را در باره گنهکاران قبول نمود آن وقت فرشتگان بآواز بلند تهلیل و تسبیح مینماینـد و بر آن کرامتی که بامت محمّـد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم عطا نموده شکر میکنند و همین طور ملائکه آسمان اول میروند بآسمان دوم و از آنجا بآسمان سوم و چهارم تا میرسند بسدرهٔ المنتهی و از آنجا ببهشت عدن و همین طور سؤال و جواب بین ملائکه دائر میگردد و همه تسبیح و حمد و ستایش الهی را بجای می‌آورد تا آخر حدیث که مفصل است (ابو الفتوح رازی)

سخنان مفسرین در شأن نزول آیه و در وجه تعیین الف شهر

(۱) از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حدیث میکنند چهار عابد را نام برد که هر یک هشتاد سال عبادت کردند و طرفهٔ العینی معصیت ننمودند ایوب زکریا حزقیل یوشع صحابه تعجب نمودند آن گاه جبرئیل اینکه سوره را آورد و بیان نمود که عبادت یک شب تو بهتر است از عبادت هزار ماه آنها (۲) وقتی عمر امت پیمبر اکرم را بر او عرضه نمودند و عمر امت پیشین را باز نمودند چون عمر امت خود بنظرش کم آمد اینکه سوره فرود آمد که بعمر کم آنان بر طاعتشان ثواب بسیار میدهیم تا یک شب آنها مطابق گردد با هزار ماه (۳) حدیث دیگر برسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم عرضه نمودند که در بنی اسرائیل مردانی بودند که هشتاد سال روزه بروزه میبردند و شب تا صبح قیام مینمودند حضرتش از خدا طلب نمود که در امت او نیز چنین عبادتی باشد اینکه سوره فرود آمد (۴) ملک سلیمان هزار ماه بود و ملک ذو القرنین هزار ماه و مؤمنی که اینکه شب را دریابـد از ملک سلیمان و ملک ذو القرنین بهتر است

صفحه : ۲۰۶

و غیر اینها از روایات و توجیهاتی که مفسرین در شأن نزول آیه نموده‌انـد بسیار است بهمن قـدر اختصار نمودیم تَنَزَّلُ الْمَلائِكَةُ وَ الرُّوحُ فِيها بِإِذْنِ رَبِّهِم مِن كُلِّ أَمرٍ در بیان شرافت و فضیلت شب قـدر است که در آن شب ملائکه و روح فرود می‌آینـد برای هر امری که مأمور بانجام آن گردیده‌انـد در اینکه مقصود از روح که عطف بملائکه داده شـده چیست اکثر مفسرین را عقیده بر اینکه است که جبرئیل امین است و اخبار بسیاری نیز شاهد بر اینکه است و اینکه قول را تأیید مینماید.

قول دیگر مقصود از روح آن فرشته‌ای است که در قیامت در یک صف میایستد و تمام فرشتگان دیگر در یک صف يَومَ يَقُومُ الرُّوحُ وَ المَلائِكَةُ صَفًّا سَلامٌ هِيَ حَتّى مَطلَعِ الفَجرِ هی مبتدای مؤخر سلام خبر مقدم یعنی در اینکه شب خیر و سلامت و برکت است یا اینکه شب از خدعه و وسوسه شیطان بسلامت و در امان است یا در اینکه شب ملائکه و روح تا صبح سلام و درود میفرستند برای مؤمنین اینکه توجیهات و تأویلاتی که مفسرین راجع باین سوره مبارکه نموده‌انـد بجای خود و باعتبار ظهور لفظی آیات بموقع و

باعتبـار فهم عرفی نیز درست و صـحیح بنظر می‌آیـد و نیز مطابق با بعض احادیث است لکن نظر به اینکه قرآن ظاهری دارد و باطنی قشری دارد و لبّی تفسیری دارد و تأویلی چنانچه در احادیث است که قرآن را هفت بطن است و در بعض روایات هفت احرف است لهذا ممکن است آیات را تطبیق نمائیم بر معنی دیگری علاوه بر آنچه مفسرین راجع باین مبارک سوره نموده‌اند

صفحه : ۲۰۷

(توجیه لطیف)

مقدّمه بعرض مطالعه کنندگان محترم میرسانم شکی نیست که قرآن کلام الهی و از معدن عظمت الوهیت فرود آمده و همان طوری که کلام ارائه میدهد ما فی الضـمیر متکلم را قرآن نیز ارائه میدهد معانی و مطالبی را که از عالم لاهوت بعالم ناسوت ظهور نموده و همـان طـوری کـه معـانی از مرتبـه عقـل انسـانی تنزل مینمایـد بمرتبه نفس وی و از آنجـا بمرتبه خیـال و از مرتبه خیـال بمرتبه حسّ مشترک و ذهن و از آنجـا بصورت الفاظ در خارج بروز و ظهور مینمایـد همین طور قرآن که در وصف آن فرموده إِنَّهُ لَقُرآنٌ کَرِیمٌ فِی کِتـابٍ مَکنُونٍ لا یَمَسُّهُ إِلَّا المُطَهَّرُونَ تَنزِیـلٌ مِن رَبِّ العالَمِینَ که از مرتبه علم لـدنی و دفتر آفرینش تنزل نموده در عالم قضاء که شایـد اشاره بهمین مرتبه دارد آنکه در احادیث تعبیر بمشیت شده که خدا همه چیز را بمشـیت خلق نموده و مشیت را بچیز دیگری خلق ننموده و از مرتبه قضـا تنزّل نموده و در لوح محفوظ ثبت گردیـده و در عالم مجرّدات و در مرتبه عقل کل که مظهر تام و تمام او حقیقت محمـدیّه است ظهـور پیـدا نموده و از آن مرتبه نیز تنزل نموده و در مرتبه نفس کلی عـالم که مظهر تـام و تمـام آن نفس شریف محمـدی صـلّی اللّه علیه و آله سـلّم و قلب مبارک وی است فرود آمـده و نیز از آن مرتبه تنزّل نموده و در عالم طبیعت فرود آمـده و بصورت الفاظ بروز و ظهور نموده و شب قدر شاید اشاره بعالم طبیعت باشد که عالم طبیعت مثال شب ظلمانی است نسـبت بروز عقلانی در احادیث وارد شده

(ما من شیء الا بعلم و مشیّت و اذن و قضاء و قدر و اجل و کتاب)

و چنانچه از اینکه احادیث و امثال آن اسـتفاده میشود مرتبه مشیّت قبل از مرتبه قضا و قدر است و از اینجا معلوم میشود که هر چیزی که در اینکه عالم طبیعت ظهور و بروز مینماید مراتبی را طی نموده تا آنکه در اینکه لباس مادیّت و در اینکه عالم دنیا که پائین‌ترین و نازلترین مراتب خلقت بشمار میرود جلوه نموده.

صفحه : ۲۰۸

و نیز شـکی نیست که محـل نزول قرآن قلب مبارک نبی خاتم صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم بوده در سوره بقره آیه ۹۱ فرمود قُل مَن کانَ عَدُوًّا لِجِبرِیلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلی قَلبِکَ بِإِذنِ اللّهِ مُصَدِّقاً لِما بَینَ یَدَیهِ سوره شـعراء آیه ۱۹۲ وَ إِنَّهُ لَتَنزِیـلُ رَبِّ العـالَمِینَ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الأَمِینُ عَلی قَلبِکَ لِتَکُونَ مِنَ المُنـذِرِینَ و غیر اینها از آیات که دلالت واضـح دارد که قرآن بتوسط روح الامین بقلب مبارک رسول اکرم فرود آمـده و جمع بین اینکه آیـات و آیه بالا إِنّا أَنزَلناهُ فِی لَیلَهِٔ القَـدرِ إِنّا أَنزَلناهُ فِی لَیلَهٍٔ مُبارَکَهٍٔ که آن آیات بالا محل تنزیل قرآن را قلب رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قرار داده و اینکه دو آیه زیر محل انزال قرآن را شب قدر قرار داده و چون شب یک قطعه‌ای از زمان بشمار میرود و نمیشود محل و قرارگاه قرآن باشد مگر آنکه آیه اینکه طور توجیه شود (انا انزلناه فی قلبک فی لیلهٔ القـدر) یا آنکه لیل در آیه را تعمیم دهیم و گوئیم شاید مقصود از شب عالم طبیعت است نه شب معین اگر چه تخصـیص شـب بعالم طبیعت خلاف ظاهر لفظ است لکن باعتبار معنی و جمع بین آیات بی مناسبت نیست.

پس از بیان اینکه دو مقـدمه گوئیم إِنّا أَنزَلناهُ فِی لَیلَهِٔ القَدرِ شاید اشاره باین باشد که ما قرآن را از عالم ما فوق الطبیعه تنزّل دادیم و بصورت الفاظ فرود آوردیم در عالم طبیعت که مصداق و مظهر کاملش مرتبه حسّی و بدن محمدی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که بسیار بزرگ و با عظمت و جلال و شریف و ذی قدر است وَ ما أَدراکَ خطاب بپیمبر اکرم است که تو چه دانی که اینکه شب چه قـدر عظمت و جلاـل دارد لکن ممکن است مقصـود مؤمنین باشـند که آنـان عظمت و بزرگی حسّی شـریف او را نتواننـد درک نمایند زیرا که هیکل و جسمی می‌بینند لکن نمیدانند که جسم آن بزرگوار مشکلات نور الهی و زجاجه انوار لم یزلی و محل ودائع آیات صـمدانی است لَیلَهُٔ القَدرِ خَیرٌ مِن أَلفِ شَهرٍ شایـد در مقام عظمت مرتبه حسّی و جسم محمـدی صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم برآمده که طبیعت و بدن آن بزرگوار نسبت بباقی طبایع و ابدان

صفحه : ۲۰۹

در لطـافت و طهارت بالاتر و عظیم‌تر است از نسبت یک شب بهزار ماه و تشبیه بشب نه از جهت ظلمت و تاریکی آن است زیرا که حضرتش جسما و روحا نور است که ظلمت و تاریکی در او یافت نمیشود چنانچه توصیف (بسراجا منیرا) گردیده بلکه ممکن است گفته شـود تشـبیه بشب از جهت سـکونت و آرامش آن است و نیز همین طـوری که شب ملصق بروز روشن است جسم مبـارک آن سرور نیز ملصق بروح آن بزرگوار است که عین نور و حقیقت عقل و روح اعظم و مظهر انوار الهی است تَنَزَّلُ المَلائِکَهُٔ وَ الرُّوحُ فِیها بِإِذنِ رَبِّهِم مِن کُلِّ أَمرٍ نظر بعظمت و شأن قرآن دارد که هنگـام نزول قرآن در عـالم طبیعت طبقـات ملاـئکه با روح و شایـد اشاره بهمـان روحی باشـد که در پاسخ سؤال از روح فرموده (قُلِ الرُّوحُ مِن أَمرِ رَبِّی) که روح از عالم امر پروردگار من است (لَهُ الخَلقُ وَ الأَمرُ) نه از عالم خلق که ملائکه و روح بمشایعت قرآن از مقام خود تنزل نموده و از هر جانب و اطرافی بزمین فرود می‌آینـد سَلامٌ هِیَ حَتّی مَطلَعِ الفَجرِ ملائکه و روح سـلام و درود میفرسـتند بر حقیقت روح و جسم و طبیعت محمـدی صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم مادامی که طبیعت باقی است و تا وقتی که روح شریفش از عالم طبیعت پیوند گردد بعالم نور و طلوع فجر حقیقت إِنَّ اللّهَ وَ مَلائِکَتَهُ یُصَلُّونَ عَلَی النَّبِیِّ خدا و ملائکه و مؤمنین و اینکه عاصی گنه کار تماما سلام و درود میفرستیم بروح پاک آن سرور و ذریّه طاهرین او و صـلوات اللّه و سلامه علیه و اله الطاهرین و اینکه در بعض روایات دارد که مرجع ضمیر (هی) امام زمان است تأیید مینماید گفتار ما را زیرا که امام بعـد از رسول اکرم مظهر و نماینده و قائم مقام و نائب او است سـلام و درود بر آن بزرگوار بعینه سـلام و درود بر نبی اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است.

صفحه : ۲۱۰

سورهٔ البینهٔ

اشاره

مدنیهٔ و هی ثمان آیات اینکه سوره مدنی است در مدینه فرود آمده و هشت آیه و نود و چهار کلمه و سیصد و نود و نه حرف است از سـعید مسبب نقل میکننـد که او از ابو دردا از رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم چنین روایت میکند اگر مردم میدانسـتند در اینکه سوره چه قـدر فضـیلت است اهل و مال خود را رها میکردنـد و اینکه سوره را می‌آموختند مردی از خزاعه گفت یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در خواندن آن چه ثواب است فرمود اینکه سوره‌ای است که هیچ منافق و آن کس که در دل وی شکی باشـد نخوانـد آن گاه فرمود بحق خـدا قسم که از وقتی که اینکه سوره فرود آمـده فرشـتگان مقرب اینکه سوره را میخوانند و از آن

فیض میبرنـد و هیـچ کس نیست که اینکه سوره را در شب بخوانـد مگر آنکه خداوند فرشـتگان بفرسـتد تا او را نگاه دارند و دین و دنیای او را حفظ نمایند و از خدا رحمت و مغفرت او را بخواهند و اگر کسـی اینکه سوره را در روز بخواند خداوند بقدر روشـنایی روز و تاریکی شب بوی ثواب دهد یعنی بقدر ملک دنیا مردی از فیش غیلان گفت یا رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حدیث را بر ما زیاد نما فرمود عمّ یتساءلون را بیاموزید

(و قاف و القرآن المجید و السماء ذات البروج و السماء و الطارق)

نیز بیاموزیـد که اگر شـما بدانیـد در اینکه سورهـا چه فضـیلت و ثواب است آنچه در دست داریـد رهـا کنیـد و بتعلیم و حفظ اینکه سورها کوشـش نمائید و باین سورها تمام گناهان آمرزیده شود مگر شـرک بخدا و بدانید که سوره الملک در قیامت با خدا مجادله کند و اسـتغفار کند برای کسـی که آن را قرائت نموده زرین جیش از ابی کعب روایت میکند که رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده هر کس سوره لم یکن را بخواند در سفر و حضر با خیر البریّه در قیامت محشور گردد انس مالک گفته رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سـلّم گفت خدای تعالی فرموده من اینکه سوره را بر تو بخوانم ابی کعب گفت یا رسول اللّه خدا نام مرا برده فرمود آری ابی کعب گریه کرد (تفسیر ابو الفتوح رازی)

صفحه : ۲۱۱

[سوره البینهٔ (۹۸): آیات ۱ تا ۸]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

لَم یَکُنِ الَّذِینَ کَفَرُوا مِن أَهلِ الکِتابِ وَ المُشرِکِینَ مُنفَکِّینَ حَتّی تَأتِیَهُمُ البَیِّنَهُ (۱) رَسُولٌ مِنَ اللّهِ یَتلُوا صُحُفاً مُطَهَّرَهً (۲) فِیها کُتُبٌ قَیِّمَهٌ (۳) وَ ما تَفَرَّقَ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ إِلّا مِن بَعدِ ما جاءَتهُمُ البَیِّنَهُ (۴)

وَ ما أُمِرُوا إِلّا لِیَعبُدُوا اللّهَ مُخلِصِینَ لَهُ الدِّینَ حُنَفاءَ وَ یُقِیمُوا الصَّلاهَ وَ یُؤتُوا الزَّکاهَ وَ ذلِکَ دِینُ القَیِّمَهِ (۵) إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا مِن أَهلِ الکِتابِ وَ المُشرِکِینَ فِی نارِ جَهَنَّمَ خالِدِینَ فِیها أُولئِکَ هُم شَرُّ البَرِیَّهِ (۶) إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ أُولئِکَ هُم خَیرُ البَرِیَّهِ (۷) جَزاؤُهُم عِندَ رَبِّهِم جَنّاتُ عَدنٍ تَجرِی مِن تَحتِهَا الأَنهارُ خالِدِینَ فِیها أَبَداً رَضِیَ اللّهُ عَنهُم وَ رَضُوا عَنهُ ذلِکَ لِمَن خَشِیَ رَبَّهُ (۸)

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

کفّار از اهل کتاب و مشرکین (از خطا و عصیان) دست برنمی‌داشتند تا اینکه بیاید آنان را برهانی روشن،

پیمبری از جانب خدا که بخواند بر آنها نامهای پاک و پاکیزه،

که در آنها نوشتهایی است درست و محکم،

و اهل کتاب متفرق نشدند (و بیراهه نرفتند) مگر پس از آنی که آمد آنان را بیّنه روشن،

و مأمور نگشـتند مگر اینکه بطور خلوص عبادت نماینـد خـدا را (و عبادت را مخصوص بحق گرداننـد) و بپای دارنـد نماز را و زکاهٔ مال خودشان را بدهند و اینکه دینی است حق و پاینده،

محققا آنهایی که کافر شدند (و از طریق حق و حقیقت

صفحه : ۲۱۲

برگشتند) آنان در آتش جهنم جاویدانند و حقیقهٔ آنها بدترین خلقند،

و کسانی که ایمان آوردند و عمل نیکو بجای آوردند آنها بهترین خلق (روی زمینند)

پاداش آنها نزد پروردگار آنها است در بهشتهای عدن که از زیر تختهای آن نهرها جریان دارد و همیشه در آن بهشتها جاویدانند

خداوند از ایشان راضی و خشنود و آنها نیز از خدای خود راضی و خشنودند

(توضیح آیات)

لَم یَکُنِ الَّذِینَ کَفَرُوا مِن أَهلِ الکِتابِ وَ المُشرِکِینَ مُنفَکِّینَ حَتّی تَأتِیَهُمُ البَیِّنَهُ (من) در آیه من بیانیه است نه من تبعیضیّه و آیه در مقام بیان اینکه است که کفّار دو قسمند یکی اهل کتاب از یهود و نصاری و دیگر مشرکین که شریک برای خدا قائلند و شاید آیه اشاره باشد که اگر بیّنه روشن برای کفار از جانب خدا نمی‌آمد آنان بکفر و شرک خود باقی میماندند و چون بایستی از طرف خدا حجت بر خلق تمام شود اینکه است که رسولان و پیمبران برای هدایت خلق مبعوث گردانیده رَسُولٌ مِنَ اللّهِ یَتلُوا صُحُفاً مُطَهَّرَهً (رسول) بدل از بیّنه است و در حدیث دارد که مقصود از بیّنه رسول خاتم است که وجود خود رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و اخلاق و صفات او بیّنه ظاهر و بارزی است برای اثبات نبوت و رسالت آن بزرگوار تلا یتلو پیروی و متابعت نمودن چیزی چیز دیگری را گویند که بین آن دو چیز خارجی فاصله نشده باشد مثل قوله تعالی وَ القَمَرِ إِذا تَلاها اشاره به اینکه نور قمر اقتباس از نور شمس شده و مقصود از صحف که جمع صحیفه و صحیفه نوشته‌جاتی را گویند که در آن نامهای پاکیزه نوشته شده خلاصه شاید آیه اشاره باین باشد که هر رسولی عموما یا مقصود نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خصوصا بیّنه و حجّت کاملی است برای خلق و نیز قرآن مجید تلو و دنبال

صفحه : ۲۱۳

صحیفها و کتابهای آسمانی است یعنی در ردیف آنها بلکه جامع تمام آنها است و بین کتابهای آسمانی و قوانین و مقررات الهی فاصله و جدایی نیست هر یک دنبال دیگری و تمام آنها از یک اصل محکم و محل طاهر فرود آمده و شاید مقصود از (کتب قیّمهٔ) لوح محفوظ و سر دفتر کتاب آفرینش باشد که صحف مطهره از آنجا فرود آمده.

چنانچه از ابی جعفر علیه السّلام روایت شده بیّنه قرآن است که قرآن جامع جمیع کتب آسمانی و آن کتاب محکم و ناطق بحق و مشتمل بر ذکر حقایق و لب مطالب و جامع اصول و فروع تمامی صحیفهای پیمبران است که رهنمای روشنی است که برای هدایت خلق فرستاده شده وَ ما تَفَرَّقَ الَّذِینَ أُوتُوا الکِتابَ إِلّا مِن بَعدِ ما جاءَتهُمُ البَیِّنَهُ اشاره به اینکه اهل کتاب پیش از بعثت پیمبر اسلام چون در کتابهای آسمانی خود اوصاف حضرتش را خوانده بودند منتظر قدومش بودند وقتی مبعوث گردید با ادله و معجزات روشن بعضی گرویدند و بعضی انکار نمودند وَ ما أُمِرُوا إِلّا لِیَعبُدُوا اللّهَ جمله حالیه مقید بغایت اشاره به اینکه ارسال رسل و انزال کتب آسمانی برای اینکه است که مردم را رهبری نماید بمعرفت و عبادت خدای یگانه ما خَلَقتُ الجِنَّ وَ الإِنسَ إِلّا لِیَعبُدُونِ و پیرامون شرک و بت پرستی نگردند و رجوع بفطرت اولیّه خود نمایند زیرا که فطرت تمام افراد بشر بر توحید است و فائده عبودیت و بندگی عاید خود شخص میگردد خداوند منزّه و مبرّا از هر گونه احتیاج و نقصی است و باید دانست که متصف شدن عمل بعبادت منوط بچند شرط است که بدون یکی از آنها عبادت تحقق نپذیرد اوّل دین و روش عبادت کننده که بایستی بر طریق حق و بر آنچه وظیفه آن است انجام گیرد افرادی از اهل کتاب بدستور

صفحه : ۲۱۴

تورات و انجیل و باقی کتب آسمانی عمل میکردند لکن عبادت آنان خالی از بندگی بود زیرا وقتی پیمبر خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مبعوث گردید وظیفه آنها پیروی او بود که بایستی بقانون قرآن و اسلام عمل کنند چون نکردند دینشان خلل پیدا نمود و عبادتشان مشوب گردید.

دوم بایستی مطابق دستوراتی که از طرف حق تعالی رسیده عمل نمود طابق- النّعل بالنّعل بدون صلاح اندیشی و بدون آنکه از خود چیزی بآن ضمیمه نمود یا چیزی از آن کم کرد که اینها مخلّ بعبادت است و عبادت بودنش محقّق نمیگردد چه جای آنکه خالص باشد.

(سوم) نیّت عبادت بایستی صحیح باشد یعنی داعی بر عبادت امر مولا و از روی فرمانبری تحقق پذیرد.

چهارم دانا گردیدن باجزاء و شرایط عبادت زیرا که یک قسمت عبادت باعمال خارجی تحقّق پذیرد که قبلا باید از روی میزان صحیح فهمید و دانست که شرایط عبادت چیست و اجزاء آن کدام است که اگر یکی از اجزاء یا شرطی از شروط آن مفقود گردد مخلّ بعبادت خواهد بود.

مُخلِصِینَ لَهُ الدِّینَ حُنَفاءَ خالص و خلوص در لغت چیزی را گویند که مشوب بچیزی نباشد راغب اصفهانی چنین گوید خالص در معنی با صافی یکیست مگر اینکه خالص چیزی را گویند که مشوب بوده و پس از آنکه کثافت آن گرفته شود خالص گردد و صافی چیزی را گویند که هیچوقت مشوب بچیز دیگر نبوده. قوله تعالی وَ قالُوا ما فِی بُطُونِ هذِهِ الأَنعامِ خالِصَةٌ لِذُکُورِنا و قوله تعالی فَلَمَّا استَیأَسُوا مِنهُ خَلَصُوا نَجِیًّا آیه راجع ببرادران یوسف است که وقتی تنها شدند خالص از غیر گردیدند و نیز قوله تعالی وَ نَحنُ لَهُ مُخلِصُونَ- إِنَّهُ مِن عِبادِنَا المُخلَصِینَ و اخلاص مسلمانها اینکه بود که از آنچه یهودیها و نصرانیها راجع بحضرت عیسی علیه السّلام یا عزیر علیه السّلام میگفتند خالص بودند خلاصه حقیقت اخلاص و اخلاص حقیقی آنست که انسان از غیر خدا

صفحه : ۲۱۵

تبرّی جوید.

خلوص چند مرتبه دارد یکی خالی بودن از ریاء و سمعه و عجب و غیره که باتفاق تمام دانشمندان عبادتی که مشوب بیکی از اینها باشد قبول نمیشود زیرا و لو آنکه در صورت عبادت نماید لکن در معنی غیر از نفس پرستی چیز دیگری نخواهد بود عبادت خالص اینکه است که از تمام جهات نفسانی و حظوظات طبیعی خالی باشد حتّی شوق بهشت یا خوف جهنّم هر گاه محرّک عمل گردید عمل مشوب بخود خواهی میگردد و در واقع معاوضه است نه عبادت و بندگی و اینکه گویند اگر عبادت برای فرمان برداری انجام گیرد لکن فرمان برداری بامید ثواب و بخشش باشد مخل بعبادت نیست زیرا در اینکه صورت داعی بداعی است و شخص مستحق جزای جمیل میگردد صحیح است لکن صحیح بودن غیر از مرتبه اخلاص است از فرمایشات حضرت امیر علیه السّلام است که خدا را عبادت نمیکنم از خوف جهنم که آن عمل عبید است و نه از شوق بهشت که آن عمل مزدور است بلکه چون خدا را مستحق عبادت یافتم او را عبادت میکنم آری عمل وقتی در تعداد عبادت بشمار میرود که از آنچه غیر خدا است خالی و فقط محرک عمل انجام دادن وظیفه بنده‌گی باشد و اینکه معنی وقتی تحقق پذیرد که محبت خدا که منوط بمعرفت او است در دل جایگزین گردد زیرا که محبت جذابه الهی است در هر جا پدید گردید اقتضای وصل میکند و محب طالب ازدیاد معرفت و رضای محبوب میگردد و چون مخلوق راهی بسوی تحصیل رضای حق و قرب او ندارد مگر بوسیله عبادت اینکه است که کوشش میکند در عبادت که باین وسیله راهی بسوی محبوب خود پیدا کند و خدا را برای خدا میخواهد نه برای قرب و منزلت نزد او که اینکه نیز از حظ نفسانی

خالی نیست بلکه بایستی محبت محرک عمل او باشد که وی را بحبوبش نزدیک گرداند و برای آنکه باشتباه نیافتید و چنین گمان کنید که خلوص در عمل دارید

صفحه : ۲۱۶

بایستی در مقام آزمایش برآئید و رجوع بنفس خود نموده و دید چه صفت و خلقی در نفس غالب گردیده و میل مفرط وی بچیست که هر صفت و خلقی در انسان غالب گردید بداند تمام اعمال و حرکات او بدور آن چرخ میزنند مثلا کسی که حب ریاست یا محبت مال و جاه و غیره بر او غالب گردید تمام اعمال و حرکات او بالاخره مستند بآن و برای رسیدن بآن است و لو آنکه خودش ملتفت نباشد و گمان کند عبادت میکند.

دوم خلوص دل و خالی شدن قلب از غیر خدا و آن وقتی میسّر میگردد که تمام همّ انسان یکی گردد و بحق و حقیقت رو آرد کسی از اینکه اکسیر محبّت خدایی چشیده که در همه حال در نعمت و رفاه در سختی و تنگی در صحت و مرض در عزت و ذلت در خوشی و ناخوشی در همه وقت نسبت بمحبت الهی حال او یکسان باشد و خدا را برای خدا دوست دارد نه برای نعمتهایی که در باره او اجرا نموده تا از آن کسانی محسوب نگردد که در باره آنان فرموده وَ مِنَ النّاسِ مَن یَعبُدُ اللّه عَلی حَرفٍ فَإِن أَصابَهُ خَیرٌ اطمَأَنَّ بِهِ وَ إِن أَصابَتهُ فِتنَةٌ انقَلَبَ عَلی وَجهِهِ خَسِرَ الدُّنیا وَ الآخِرَةَ ذلِکَ هُوَ الخُسرانُ المُبِینُ سوره حج آیه ۱۱ مقاله‌ای است خطی منسوب بسید بحر العلوم که آن سیّد بزرگوار راجع بخلوص بیان خوبی نموده و برای وضوح مطلب مختصری از آن را در اینجا تذکر میدهم عالم خلوص و اخلاص چنین گوید بدان که خلوص و اخلاص بر دو قسم است اول خلوص دین و طاعت از برای خدا دوم خلوص خود برای خدا و اشاره باوّل دارد قوله تعالی لِیَعبُدُوا اللّهَ مُخلِصِینَ لَهُ الدِّینَ و اینکه قسم از خلوص در مبادی و از اوائل درجات ایمان بشمار میرود و تحصیل آن بر هر کسی لازم و بدون آن عبادت فاسد و یکی از مقدمات وصول بقسم دوم است و اشاره بمعنی دوم دارد قوله تعالی إِلّا عِبادَ اللّهِ المُخلَصِینَ زیرا که در اینکه

صفحه : ۲۱۷

آیه خلوص را برای خود بنده ثابت فرموده یعنی از صفات او بشمار آورده و در آیه اول خلوص را راجع بدین و برای دین ثابت گردانیده و بنده را خالص کننده قرار داده و همچنین اشاره بقسم دوم دارد قوله تعالی (من اخلص للّه) یعنی کسی که خودش خالص شود و خلوص نسبت بقسم اوّل بصیغه فاعل ایراد میشود و نسبت بقسم دوم بصیغه مفعول اداء میشود«۱» و اینکه قسم از خلوص مرتبه‌ایست ورای مرتبه اسلام و ایمان و نمیرسد بآن مگر کسی که (مؤید من عند اللّه) و منظور بانظار الطاف الهیه ربانیه گردیده و موحّد حقیقی نیست مگر صاحب اینکه مرتبه و مادامی که سالک باین عالم پا نگذارد دامن او از خار شرک مستخلص نگردد وَ ما یُؤمِنُ أَکثَرُهُم بِاللّهِ إِلّا وَ هُم مُشرِکُونَ«۲» و برای صاحب اینکه مرتبه بنص کتاب الهی سه منصب ثابت است اول در محاسبه محشر آفاقی و حضور در آن عرصه معاف و فارق است قوله تعالی فَإِنَّهُم لَمُحضَرُونَ إِلّا عِبادَ اللّهِ المُخلَصِینَ در وصف ایشان است زیرا که اینکه طائفه بتوسط عبور بر قیامت عظمی انفسیه حساب خود را واپس داده‌اند پس حاجت بمحاسبه دیگر ندارند

---

(۱) خلوص دین و عبادت وقتی تحقق گیرد که دین و عبادت از هر غل و غشی مثل ریاء و عجب و سمعه و خودخواهی و از هر گونه چیزی که مخل بعبادت باشد خالی گردد و عمل مخصوص بعبودیت و بندگی انجام گیرد و اینکه اول مرتبه خلوص است اینست که در آیات قرآنی بصیغه اسم فاعل که برای کننده کاری آرند آورده و مرتبه دوم خلوص دل و روح و روان آدمی است که از آنچه غیر خدا است خالی و یک‌دله و یک جهته بکعبه مقصود رو آرد اینست که در آیات اینکه قسم خلوص را بصیغه اسم

مفعول که دلالت بر خالص گردیدن ذات و دل است آورده که در اینجا خلوص در خود انسان واقع است نه فقط در عمل وی

(۲) سوره یوسف آیه ۱۰۵، گویا آیه راجع بکسانی است که در آیات تکوینی آفاقی تدبر ندارند در باره آنها فرموده بیشتر آنها ایمان نمی‌آورند مگر آنکه مشرکند

صفحه : ۲۱۸

(دوم) آنچه از سعادت و ثواب بهر کس داده میشود در مقابل عمل و کردار او است مگر اینکه صنف از بندگان که کرامت و الطاف بایشان و رای طور عمل و فوق پاداش و کردار او است وَ ما تُجزَونَ إِلّا ما کُنتُم تَعمَلُونَ إِلّا عِبادَ اللّهِ المُخلَصِینَ«۱» (سوم) اینکه مرتبه از خلوص مرتبه‌ایست بسیار عظیم و مقامی است بس رفیع و در آن اشاره بمقامات رفیعه و مناصب منیعه است و آن آنست که آنان میرسند بجایی که در خور آنها و مقام آنها است که توانند ستایش و ثنا نمایند آن ذات مقدس الهی را قوله تعالی سُبحانَ اللّهِ عَمّا یَصِفُونَ إِلّا عِبادَ اللّهِ المُخلَصِینَ«۲» اشاره بچنین اشخاصی دارد یعنی مخلصین و کسانی که بمقام خلوص رسیده‌اند فقط توانند ثنای الهی را بآنچه سزاوار او است بجای آرند و صفات کبریایی را بشناسند و اینکه منتهای درجه و مقام مخلوق و نهایت درجه ممکن است تا ینابیع حکمت بامر خداوندی از زمین دل ظاهر نگردد بنده اینکه جرعه را نتواند چشید و تا طی مراتب ممکنات را نکند و دیده در مملکت وجوب وجود لاهوتی نگشاید باین مرتبه نتواند رسید.

آری تا کشور امکان در نوردند در بساط (عند ربهم) قدم نتوانند گذاشت و لباس حیات ابدی نتوانند پوشید و حال آنکه بندگان مخلص را اعطای حیات ابدیّه ثابت و در نزد پروردگار حاضرند وَ لا تَحسَبَنَّ الَّذِینَ قُتِلُوا فِی سَبِیلِ اللّهِ أَمواتاً بَل أَحیاءٌ عِندَ رَبِّهِم یُرزَقُونَ«۳» و رزق ایشان همان رزق معلوم است که در باره مخلصین

---

(۱) سوره و الصافات آیه ۸، یعنی مردم جزا داده نمیشوند مگر بآنچه عمل میکردند مگر بندگان خدا که خالص گردیده‌اند

(۲) سوره و الصافات آیه ۱۵۹، منزه است خدا از آنچه او را وصف نمایند مگر بندگان خدا کسانی که خالص گردیده‌اند اشاره به اینکه فقط کسانی که روح و دل آنها از غیر حق تعالی حتی از خود نیز خالی گردیده توانند او را باوصاف جلال و جمال ستایش نمایند زیرا که از خود خالی و فانی و بحق باقی گردیده‌اند

(۳) سوره آل عمران آیه ۱۶۳، نپندارند کسانی که کشته شدند در راه خدا اینان

صفحه : ۲۱۹

فرموده‌اند أُولئِکَ لَهُم رِزقٌ مَعلُومٌ و قتل فی سبیل اللّه اشاره بهمین مرتبه از خلوص است اینکه دو رزق متحد و یکی است و قرین (کون عند ربهم) و عبارت از قرب و حقیقت ولایت است که مصدر و اصل شجره نبوّت است

(انا و علی من شجرة واحدة)

اشاره بهمین مرتبه است زیرا که نبوّت متفرع بر ولایت و متولد از آن است بلکه ولایت نور است و نبوت شعاع و آن صورت است و اینکه عکس آن عین است و اینکه اثر زیرا که ولی مخاطب بخطاب اقبل است و نبی بخطاب ادبر بعد از اقبل پس نبوت بی ولایت صورت نبندد لکن ولایت بدون نبوت تحقق پذیرد اینکه است که در باره مخلصین وارد شده

لیس بینهم و بین ان ینظروا الی ربهم الّا رداء الکبریاء

(پایان) وَ یُقِیمُوا الصَّلاةَ وَ یُؤتُوا الزَّکاةَ وَ ذلِکَ دِینُ القَیِّمَةِ (وَ یُقِیمُوا الصَّلاةَ عطف به (لیعبدوا) و یؤتوا الزکاة عطف است (بیقیموا) بعد از ایمان دور کن عبادت که محور بندگی بدور آن میچرخد و دو پایه و دو اصل عبادت که عبودیت از پرتو آن بکمال میرسد

يكى نماز است و ديگرى زكاة يكى عبادت بدنى و ديگرى عبادت مالى وَ ذلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ اشاره باين دو اصل دارد كه قوام دين و بقاى ايمان روى پايه اينكه دو اصل قرار گرفته كه بدون آن دين پايدار نماند بلكه توان گفت ترك اوامر اللّه منجر بكفر ميگردد.

مردگان باشند بلكه آنان زنده‌اند و نزد پروردگارشان روزى داده شده‌اند اينجا سيد جليل قتل فى سبيل اللّه را تعميم داده كه مراد از كشته شدگان راه خدا كسانى ميباشند كه بمرتبه خلوص بمعنى دوم رسيده يعنى آنهايى كه منيت و خوديت خود را از دست داده‌اند و در تمام وجودشان غير از محبت و معرفت بحق تعالى چيزى يافت نميشود چنانچه در سوره و الصافات آيه ۴۰ در وصف مخلصين يعنى خالص گرديدگان براى خدا فرموده أُولئِكَ لَهُم رِزقٌ مَعلُومٌ و اينكه آيه را توان قرينه گرفت كه مقصود از قتل فى سبيل اللّه اعم است و جامع آن از خودگذشتگى است (ترجمه)

صفحه : ۲۲۰

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِن أَهلِ الكِتابِ وَ المُشرِكِينَ فِي نارِ جَهَنَّمَ خالِدِينَ فِيها أُولئِكَ هُم شَرُّ البَرِيَّةِ در مقام سبب خلود كفّار در جهنّم و عذاب دائمى آنان است كه كفّار از يهود و نصارى و مشركين بدترين خلق بشمار ميروند زيرا كه آنان كسانى ميباشند كه در باره آنها كَالأَنعامِ بَل هُم أَضَلُّ سَبِيلًا صادق آيد و آنان اضافه بر اينكه بوظيفه خود كه بايستى بپيمبر خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ايمان آرند عمل ننموده از كتب الهى سرقت نمودند و آنچه در باره رسول اكرم در كتابهاى آسمانى يافتند دزديدند و نيز قطاع الطّريق بودند كه راه هدايت را بروى مردم مى‌بستند و آنان را براه باطل سوق ميدادند و از روى عناد انكار حق مينمودند و اينكه اوصاف مقتضى خلود در جهنم است.

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ أُولئِكَ هُم خَيرُ البَرِيَّةِ بروايت على بن ابراهيم (خير البريه) مقصود آل محمّد صلّى اللّه عليه و آله و سلّم‌اند و چون بايستى جزا مقابل عمل باشد همين طورى كه مؤمنين هميشه در مقام اطاعت و بندگى قيام مينمايند اينكه است كه بايستى نعمتهاى آنها بپاداش عملشان نيز دائمى باشد و آب رحمت الهى كه از سر چشمه احسان او تراوش نموده هميشه براى آنها جارى گردد.

رَضِيَ اللّهُ عَنهُم وَ رَضُوا عَنهُ ذلِكَ لِمَن خَشِيَ رَبَّهُ سعادت و فضيلت بزرگى كه بالاى تمامى نعمتها و حظوظات بهشتيان است همان است كه مؤمنين مرضى حق تعالى و مورد لطف الهى واقع ميگردند و اينكه لذّت روحانى است كه هيچ طرف مقايسه با نعمتهاى جسمانى آنان نيست زيرا لذائذ روحانى آنهم چنين موهبت بزرگى كه مبدء عالم اظهار رضايت نمايد از

صفحه : ۲۲۱

عبد ذليل بيمقدار خود بمراتب بسيار لذيذتر از تمام نعمتهاى بهشتى است كه به بهشتيان كرامت مينمايد و آن همان است كه در باره آن فرموده (هيچ گوشى نشنيده و هيچ چشمى نديده و بخاطر احدى خطور ننموده) براى آنكه دانسته شود چه كسى مورد رضاى حق تعالى و مرضىّ او واقع ميگردد از آيه دو علامت توان استخراج نمود كه بايستى هر كس خود را باين دو علامت آزمايش نمايد يكى در خود بنگرد آيا چنين حال و ملكه‌اى در وى پديد گشته كه در همه حال بلا، نعمت، مرض، صحت، فقر، غنا حال وى يكسان و از خدا راضى و خشنود است بداند خدا نيز از وى راضى است كسى كه دانست و از روى حقيقت فهميد كه آنچه در باره او جارى ميگردد خواه مطابق ميل نفسانى وى باشد يا نباشد از روى حكمت و صلاح ديد وى است البتّه بر آنچه براى وى پيش آيد از روى رضا و رغبت گردن مينهد بلكه بلا و مصيبات را استقبال مينمايد و بزبان حال گويد (در بلا هم ميچشم لذات او، مات اويم مات اويم مات او) و چون رضاى بنده ناشى از رضاى او است زيرا كه او منشأ و مبدء تمام خيرات و خوبيها است اينكه

است که اظهار مینمایـد خـدا از او راضـی و او نیز از خـدا راضـی است) چنانچه کسـی که بخواهد بداند خدا او را دوست دارد ببیند خودش نسبت بمحبت خـدا در چه درجه‌ای قیـام دارد (یُحِبُّهُم وَ یُحِبُّونَهُ) ذلِکَ لِمَن خَشِیَ رَبَّهُ اینکه علامـت دیگری است که بـآن آزمایش میشود که ببیند اگر خوف و خشیت و عظمت الهی در قلب وی استیلا نموده و تمام قوا و مشاعر او را تحت تأثیر خود قرار داده و در سراسـر وجود وی نفوذ نموده بطوری که نگویـد و نشـنود و نبینـد و حرکت نکنـد مگر بامر او و مطابق رضای او و بداند در مورد الطاف حق تعالی واقع و مرضی او گردیده

صفحه : ۲۲۲

سورة الزلزال

اشاره

مدنیهٔ و هی ثمان آیات اینکه سوره مـدنی است در مدینه فرود آمده از عبد اللّه عباس نقل میکنند که ضـحّاک گفته مکّی است در عدد کوفیان هشت آیه و بحساب بصـریان نه آیه و سی و پنج کلمه و صد و شصت و نه حرف است و از أمیر المؤمنین چنین روایت میکنند که رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده هر کس اینکه سوره را چهار مرتبه بخواند مثل کسی ماند که تمام قرآن را خوانده باشد.

و از عبـد اللّه عبّاس نقل میکنند که رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم فرموده (اذا زلزلت) مطابق نصف قرآن است و قُل هُوَ اللّهُ أَحَدٌ مطابق ثلث قرآن و قُل یا أَیُّهَا الکافِرُونَ مطابق ربع قرآن.

و از امـام صـادق علیه السّـلام نقل میکننـد که کسـی که در نماز نافله سوره (اذا زلزله) بخوانـد از زلزله و صاعقه و هر آفتی محفوظ ماند و پس از مردن امر ببهشت میشود و از کفعمی است که قاری اینکه سوره از شرّ سلطان محفوظ ماند.

[سوره الزلزلة (۹۹): آیات ۱ تا ۸]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
إِذا زُلزِلَتِ الأَرضُ زِلزالَها (۱) وَ أَخرَجَتِ الأَرضُ أَثقالَها (۲) وَ قالَ الإِنسانُ ما لَها (۳) یَومَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخبارَها (۴)
بِأَنَّ رَبَّکَ أَوحی لَها (۵) یَومَئِذٍ یَصدُرُ النّاسُ أَشتاتاً لِیُرَوا أَعمالَهُم (۶) فَمَن یَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ خَیراً یَرَهُ (۷) وَ مَن یَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ شَرًّا یَرَهُ (۸)

[ترجمهٔ]

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

هنگامی که زمین سخت بلرزه درآید،

و بیرون اندازد زمین آنچه در آن مدفون گردیده،

در آن هنگام آدمی (از روی حیرت) گوید چه شد که زمین اینکه

صفحه : ۲۲۳

طور بجنبش آمد،

در آن هنگام زمین (بامر خدا) بزبان آید و سخن گوید (و خلق را خبر دار نماید)

و بسخن آمدن زمین بوحی پروردگار تو است،

در آن روز قیامت مردم از قبرها بیرون آیند (و در صحرای محشر) متفرق میگردند تا اینکه ببینند اعمال خود را،

پس کسی که بقدر ذرهٔ المثقالی عمل خیر نموده پاداش خیر میبیند

و کسی که بقدر ذرهٔ المثقالی عمل شر و کار زشت کرده جزای عمل خود را میبیند.

(توضیح آیات)

اشاره

إِذا زُلزِلَتِ الأَرضُ زِلزالَها اینکه مبارک سوره با کوچکی آیاتش از بزرگترین سوره‌ها و آیات قرآن بشمار میرود و در خلال کلماتش اسرار و نکات لطیفه‌ای مندرج است که اگر کسی بچشم حقیقت بین آن را بنگرد و اندکی در آن تأمّل نماید از ته دل فریاد میزند که حقّا اینکه آیات از معدن وحی و از حاق حقیقت ظهور نموده و از مخزن علم الهی فرود آمده زیرا چنین کلامی با معانی مندرجه در آن از حیطه فهم بشری خارج است و اگر نبود معجزه و کرامت دیگر که شاهد صدق نبوت و رسالت نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باشد مگر همین یک سوره کوچک کافی بود زیرا که اینکه سوره مبارکه از حیث الفاظ در بالاترین درجه فصاحت و بلاغت بشمار میرود و نیز از حیث معانی و نکات مندرجه در آن در مرتبه‌ای واقع است که فهم کاملترین و مبرزترین بشر بکوچکتر اسرار آن نمیرسد.

توجیه لطیف

(مقدّمهٔ) برای وضوح سوره بطور اختصار چند مطلب تذکّر میدهم:

(مطلب اول) شکی نیست که موجودات ارضی و سماوی علی الدّوام در حرکت دوری میباشند و چنانچه بعض دانشمندان گفته‌اند علاوه بر حرکت وضعی و انتقالی و کمّی و کیفی حرکت دیگری نیز دارند که آن را حرکت جوهری گویند دانه که از زمین بیرون میآید علی الدّوام حرکت میکند و کوشش مینماید که

صفحه : ۲۲۴

خود را بکمال لایق بخود رساند و آنچه مربّی عالم و دست قدرت در آن بالقوّه نهاده بفعلیّت برسد و واجد کمال لایق بخود گردد و همچنین تمام موجودات مادّی و غیر مادی راه کمال میپیمایند.

(مطلب دوم) در حکمت الهی ثابت گردیده که تمام موجودات حتّی جمادات و نباتات دارای روح و شعور میباشند و قوله تعالی وَ إِن مِن شَیءٍ إِلّا یُسَبِّحُ بِحَمدِهِ وَ لکِن لا تَفقَهُونَ تَسبِیحَهُم«۱» و یَسجُدُ لَهُ مَن فِی السَّماواتِ وَ مَن فِی الأَرضِ یعنی سجده و اظهار

بندگى ميكنند آنچه در آسمانها و زمين است شاهد بر اينكه است لكن چون جهت ماديت در غير انسان غالب و روحانيت آنان در كمون ذاتشان مستتر است اينكه است كه مردمان عادى تسبيح آنها را فهم نميكنند.

(مطلب سوم) در محلّ خود مبرهن گرديده كه هر مركّبى بالاخره منحل خواهد شد و بدلالت آيات قرآنى و تصديق پيمبران و كتب آسمانى و نيز بتجربه و آزمايش دانشمندان جديد عالم ماديات خراب و منحل ميگردد و همانطورى كه هر فردى از بشر و حيوان و تمام مواليد ميميرند و اجزاء وجودشان مندك و پراكنده ميگردد همين طور مجموعه عالم ماديات و طبيعيات نيز بالاخره عمرشان بآخر ميرسد و اجزاء وجودشان پراكنده ميگردد چنانچه يكى از عوامل مرگ عالم طبيعى اينكه است كه از اشياء متضاده تركيب يافته و چون وحدت جمعى ندارند و تفرق و تشتّت در وجود آنان مأخوذ است اينكه است كه بالاخره تمام موجودات طبيعى منحل خواهند گرديد پس از بيان اينكه مقدّمات گوئيم إِذا زُلزِلَتِ الأَرضُ زِلزالَها و در جاى ديگر إِنَّ زَلزَلَةَ السّاعَةِ شَيءٌ عَظِيمٌ اشاره بموقع مرگ زمين و منحل شدن اجزاء آن و تبديل آن بارض قيامت است يَومَ تُبَدَّلُ الأَرضُ غَيرَ الأَرضِ اشاره بآنست زيرا

---

(۱) سوره بنى اسرائيل آيه ۴۶، اول آيه تُسَبِّحُ لَهُ السَّماواتُ السَّبعُ وَ الأَرضُ وَ مَن فِيهِنَّ تسبيح و ستايش مينمايند پروردگار و اله عالم را هر كس در آسمانهاى هفتگانه و هر كس كه در زمين است و نيست چيزى مگر آنكه تقديس ميكند او را بحمد و ثناى او و لكن شما تسبيح و حمد و ثناى موجودات را نميشنويد

صفحه : ۲۲۵

چنانچه بتجربه ثابت شده كه هيچ موجودى معدوم صرف نميگردد و همين طورى كه انسان وقتى مرد و اجزاء وجودش مندك گرديد روحانيت و جوهر و لب حقيقتش حتى جوهريّت بدنش كه در احاديث بقالب مثالى و عجب ذنب تعبير شده و در عالم فوق اينكه عالم كه بلسان اخبار عالم برزخ و باصطلاح حكماء عالم مثالش گويند موجود است تا وقتى كه عالم قيامت برپا گردد كه آن وقت هر فرعى باصل خود برميگردد ماه و خورشيد با هم جمع ميشوند اضداد با هم متّفق ميگردند روح با بدن يكى ميشود و چون زمين نيز يكى از موجودات بشمار ميرود ممكن نيست پس از منحل گرديدن بكلى معدوم گردد بلكه شايد صورتش تبديل گردد بصورت ارض قيامت وَ أَخرَجَتِ الأَرضُ أَثقالَها از بعضى مفسرين است كه مقصود از اثقالها كنوز و دفينه‌هاى زمين است اينكه توجيه بنظر درست نيايد زيرا كه كنوز زمين نيز از زمين است كه با زمين مندك ميگردد ديگرى گفته مقصود مردگانند كه ثقل و سنگينى زمينند لكن آنچه بنظر مى‌آيد شايد مقصود اينكه باشد كه زمين دنيا وقتى منحل گرديد و تبديل شد بارض قيامت چون عالم قيامت عالم فعليت و حقيقت و عالمى است كه روحانيّت و فعليت در آن غلبه دارد و عالم دنيا عالم قشر و عالم مادّه هيولايى است كه بالقوه داراى كمالست و ثقالت آن غالب بر لطافت آن است زيرا كه اينكه عالم مجاز آن عالم بقا، اينكه عالم كون و فساد، آن عالم بقا و ثبات، اينكه عالم موت، آن عالم حيات، اينكه عالم قشر، آن عالم لب، اينكه عالم تفرقه و تضاد، آن عالم وحدت و حقيقت و عالم قيامت نسبت باين عالم دنيا مثل نسبت روح كلّى است نسبت بتمام ارواح جزئيه اينكه است كه عالم قيامت را عالم حيوان نامند و آنچه در اينكه عالم متفرق بنظر مى‌آيد در عالم قيامت جمعا موجود است پس بدلالت آيه بالا و آيه يَومَ تُبَدَّلُ الأَرضُ غَيرَ الأَرضِ وقتى اينكه آيات را با هم جمع نموديم توان از مجموع آن دو معنى استفاده نمود يكى همين زمين دنيا پس از منحل

صفحه : ۲۲۶

گرديدن تبديل ميگردد بارض قيامت و ديگر قشر و ثقالت آن تبديل ميگردد بلطافت و از جوهريت و حقيقت آن زمين محشر بنا ميشود و آنچه در آن بالقوه موجود است بفعليّت ميرسد و نيز آنچه در كمون آن مخفى است بروز و ظهور مى نمايد و صاحب

حیات میگردد لکن با تغییرات و تحوّلاتی که در آن بعمل آمده و اگر چه زمین محشر نیز جسم و جسمانی است لکن چنانچه مشهود است بین اجسام در لطافت و کثافت عرض عریضی است نور و ضیاء جسم است سنگ خارا نیز جسم بدن انسان و حیوان جسم است روح بخاری نیز جسم است پس زمین قیامت اگر چه جسم و جسمانی است لکن شاید لب و جوهر اینکه زمین دنیا باشد و از اجزاء لطیف آن مأخوذ گردیده.

و چنانچه در مقدمات گفتیم چون هیچ موجودی معدوم صرف نمیشود بلکه صورت آن تبدیل میگردد و نیز گفتیم تمام موجودات رو بکمال میروند و هر موجودی بالاخره بایستی بکمال لایق خود برسد اینکه است که زمین نیز تحول می نماید بزمین قیامت و چنانچه از آیات و احادیث استفاده میشود زمین صاف و هموار و وسیع میگردد بطوری که دیگر در آن ثقالت و پستی و بلندی و ناهمواری و تنگی نباشد (خلاصه) وقتی آیات مثل آن آیه که در پاسخ انکار منکرین فرموده قُل إِنَّ الأَوَّلِینَ وَ الآخِرِینَ لَمَجمُوعُونَ إِلی مِیقاتِ یَومٍ مَعلُومٍ و آن آیه وَ إِذَا الأَرضُ مُدَّت وَ أَلقَت ما فِیها وَ تَخَلَّت وَ أَذِنَت لِرَبِّها وَ حُقَّت) و اینکه آیه بالا وَ أَخرَجَتِ الأَرضُ أَثقالَها را با هم جمع نمودیم از مجموع آنها توان استفاده نمود که شاید مقصود از خالی شدن ثقل زمین ثقالت و کثرت و تفرق اجزاء و جهات عدمی و غلظت ماده و کثرت و تفرق اجزاء آن است نه گنجها و دفینه‌ها که در آن مخفی است و نه مردگانند چنانچه مفسّرین توجیه کرده‌اند.

صفحه : ۲۲۷

وَ قالَ الإِنسانُ ما لَها در اینکه آیه دو احتمال میرود یکی وقتی انسان لرزش زمین را مشاهده نمود قبل از خرابی و منحل گردیدن آن که هنوز انسان در روی زمین باقی است از روی حیرت و وحشت گوید چه شد زمین اینطور بلرزش آمد دیگر شاید در موقعی که زمین دنیا بصورت زمین قیامت درآید انسان از روی حیرت و تعجب گوید چه شد زمین باین شکل درآمد لکن معنی اول مناسب‌تر است یَومَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخبارَها، بِأَنَّ رَبَّکَ أَوحی لَها ابو الفتوح رازی از انس مالک روایت میکند که رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اینکه آیه را بخواند و فرمود میدانی زمین چه خبر میدهد انس مالک گوید گفتم خدا و رسولش بهتر میدانند فرمود خبر میدهد از آنچه از خیر و شر در آن شده باشد و گوید فلانی در آن روز و در آن وقت چنین و چنان کرد.

و از عبد اللّه بن صعصعه که او از پدر خود چنین حکایت میکند که من در حجره ابو سعید خدری بودم بمن گفت وقتی اذان نماز گویی در صحرا صدای خود را بلند کن من از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم شنیدم که اینصدا را نمیشنود جن و انس و نه سنگ و نه ریگ مگر آنکه بصدق تو شهادت میدهند و راوی خبر گفته ابو امیه را را دیدم در هر بقعه از مسجد الحرام نماز میخواند گفتم چرا چنین میکنی گفت برای اینکه در قیامت همه آنها گواه باشند و اینکه آیه را یَومَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخبارَها را خواند مرجع ضمیر در تحدث زمین است که زمین بعد از زلزال و خرابی و بصورت زمین آخرت برآمدن صاحب نطق میشود و تکلم مینماید و شاید سرش همان باشد که گفتیم که ببرهان عقلی و دلالت آیات قرآنی مبرهن گردیده که تمام موجودات حتّی جمادات دارای حیات و شعور میباشند زیرا که هر موجودی و لو بصورت جمادی باشد دارای قوه و نیرویی است که جامع متشتتات و حافظ صورت جمعیه وی است که در جمادات تعبیر از آن بقوه جمادی و در نباتات بنفس نباتی و در

صفحه : ۲۲۸

حیوانات بنفس حیوانی تعبیر میشود و اگر اینکه قوه یا نفس در مواد نباشد اجزاء ماده پراکنده میگردد و اصل تمام نیروها نفس کلی است که در هر نوعی از موجودات طوری تظاهر مینماید و باعتبار نزولش در مواد مراتبی پیدا مینماید چنانچه قوه جمادی مرتبه نازله‌ای است از نفس نباتی و نفس نباتی مرتبه نازله‌ایست از نفس حیوانی و نفس حیوانی مرتبه نازله‌ایست از نفس ناطقه انسانی و

شاید همین باشد سر تحول موجودات در یکدیگر.

خلاصه چون در کمون زمین قوه و استعداد حیات و شعور مخفی است وقتی از صورت کنونی دنیوی تحول پیدا میکند بصورت جمعی اخروی آنچه در باطنش از قوه و استعداد حیات و شعور نهفته بفعلیّت و ظهور میرسد و ارائه میدهد ما فی- الضّمیر خود را و چنیننـد تمام موجودات دنیوی وقتی تحول بعالم آخرت نمودنـد اینکه است که قیامت را عالم حیوان نامیده وَ إِنَّ الدّارَ الآخِرَةَ لَهِیَ الحَیَوانُ لَو کانُوا یَعلَمُونَ و همین است سر شهادت دادن اجزاء آدمی بر علیه آن و در پاسخ اعتراض انسان که چرا شهادت بر ضرر من میدهید قالُوا أَنطَقَنَا اللّهُ الَّذِی أَنطَقَ کُلَّ شَیءٍ«۱» پس از اینجا معلوم میشود که همین زمینی که امروز زیر پا میگذاریم و آن را جماد و ناچیز میدانیم در قیامت در باره ما شهادت میدهد بآنچه در روی آن کرده‌ایم گمان نشود اینکه بیانی که راجع بآیات کردیم یک مطلب خارجی است که بآیات ضمیمه نمودیم اینطور نیست بلکه باندک دقتی معلوم می‌شود که اینکه مطالبی که در مقدمه گفته شد بطور وضوح از خود آیات استفاده میگردد زیرا که شکّی نیست که مقصود از ارض در إِذا زُلزِلَتِ الأَرضُ زِلزالَها همین زمین معهود ما است که بزلزال خراب و ویران می‌شود و از ضمیر (تحدث اخبارها) نیز معلوم میشود

---

(۱) سوره فضیلت آیه ۲۰ اول آیه وَ قالُوا لِجُلُودِهِم لِمَ شَهِدتُم عَلَینا پس از آنکه گوش و چشم و پوست شهادت میدهند بر آنچه انسان کرده گویند بپوستهای خود برای چه بر ضرر ما گواهی دادید گویند ما را بگفتار آورده آن کسی که همه چیزها را گویا گردانیده از اینکه آیه و آیات دیگر چنین معلوم میشود که تمام موجودات در قیامت تکلم مینمایند زیرا که همه در آنجا صاحب حیاتند

صفحه : ۲۲۹

همین زمین است که در قیامت بسخن می‌آید و حدیث میکند پس آیات دلالت واضح دارد که یوم محشر زمین و آنچه بر آنست بتحول آنچه در باطن او است ظهور و بروز مینماید.

یَومَئِذٍ یَصدُرُ النّاسُ أَشتاتاً لِیُرَوا أَعمالَهُم نظیر اینکه آیه بسیار است مثل آن آیه فَإِذا هُم مِنَ الأَجداثِ إِلی رَبِّهِم یَنسِلُونَ که آنان متفرّق می گردند برای آنکه صحیفه اعمال خود را ببینند و در جای دیگر یَومَ یَخرُجُونَ مِنَ الأَجداثِ سِراعاً کَأَنَّهُم إِلی نُصُبٍ یُوفِضُونَ«۱» و شاید اشتاتا در آیه بالا اشاره باین باشد که چون در قیامت هر کسی بصورت اخلاق و اعمالش وارد محشر میگردد اینکه است که مردم وقتی از قبر بیرون آیند صورت ظاهری آنان که کاشف از باطن آنها است متشتت و متفرق محشور میگردند چنانچه احادیث بسیار شاهد بر آنست که سگ و خوک صفتان بصورت سگ و خوک متکبران شاید بصورت پلنگ خلاصه هر کسی بصورت باطنش در ارض قیامت ظهور و بروز می‌نماید لِیُرَوا أَعمالَهُم و آنان متفرق می گردند برای آنکه اعمال خود را ببینند.

از اینکه آیه معلوم می‌شود که بدلیل تجسّم اعمال عوارض اینکه عالم در قیامت حکم جواهر پیدا می کند بطوری که خود اعمال بنفسه دیده می‌شود.

از بعض مفسّرین است لِیُرَوا أَعمالَهُم یعنی تا آنکه جزای اعمالشان را به بینند ظاهرا اینکه توجیه لازم نیست زیرا صورت عمل که در اینکه عالم در باطن مخفی است در آن عالم بروز و ظهور مینماید و شاید همان باشد صحیفه اعمال که

---

(۱) سوره معارج آیه ۴۳. در اوصاف قیامت است روزی است که از قبرها بیرون میآیند و می‌شتابند بسوی آن بتهایی که نصب گردیده شده، در جلد سوم اینکه تفسیر تا اندازه‌ای راجع باین آیه بیان شده مراجعه بآن جا شود.

صفحه : ۲۳۰

لا يُغادِرُ صَغِيرَةً وَ لا كَبِيرَةً إِلّا أَحصاها وَ وَجَدُوا ما عَمِلُوا حاضِراً«۱» و آیات دیگری که شاهد بر آنست.

فَمَن يَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ خَيراً يَرَهُ، وَ مَن يَعمَل مِثقالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ در لغت ذرّه را دو طور معنی کرده‌اند مورچه کوچک را ذره گویند ذراتی که در شعاع خورشید که از روزنه پدید میگردد آن را نیز ذرّه گویند.

خلاصه از مجموع آیات و احادیث استفاده میشود که انسان پس از کشف غطا و رفع حجاب یعنی پس از مرگ بحدّت بصرش نتایج اعمالش را می‌بیند و آثار افعالش را مشاهده مینماید میخواند صفحه کتابش را و مطلع میگردد بر حسنات و سیئات خود قال اللّه سبحانه وَ كُلَّ إِنسانٍ أَلزَمناهُ طائِرَهُ فِي عُنُقِهِ وَ نُخرِجُ لَهُ يَومَ القِيامَةِ كِتاباً يَلقاهُ مَنشُوراً اقرَأ كِتابَكَ كَفى بِنَفسِكَ اليَومَ عَلَيكَ حَسِيباً«۲»

---

(۱) سوره کهف آیه ۴۷ اول آیه وَ وُضِعَ الكِتابُ فَتَرَى المُجرِمِينَ مُشفِقِينَ مِمّا فِيهِ وَ يَقُولُونَ يا وَيلَتَنا ما لِهذَا الكِتابِ و گذارده میشود نامه اعمال پس می‌بینی گنهکاران را در حالی که ترسناکند گویند چیست اینکه کتاب که باقی نگذارده کوچک و بزرگی را مگر آنکه ثبت و ضبط نموده و می‌یابند آنچه کرده‌اند نزد خود حاضر

(۲) سوره بنی اسرائیل آیه ۱۴ و نامه عمل هر انسانی را ملازم وی و در گردنش انداختیم و در قیامت آن را بیرون می‌آوریم کتابی باز بخوان کتاب خود را امروز خودت کافی هستی برای حساب خود

صفحه : ۲۳۱

سورة العادیات

اشاره

مکیة و هی احدی عشر آیة سوره و العادیات بقول عبد اللّه عباس مکّی است که در مکّه فرود آمده و برأی ضحّاک چنانچه نقل میکنند مدنی است در مدینه فرود آمده و یازده آیه و چهل کلمه و صد و شصت و سه حرف است و از زرین جیش نقل میکنند که از ابیّ کعب از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکند (که هر کس سوره و العادیات را بخواند بعدد هر کس که بمنا و مزدلفه آمده ده حسنه بنویسند.

و از امام صادق علیه السّلام روایت میکنند که هر کس سوره و العادیات را بخواند و مداومت بر آن نماید در قیامت با علی علیه السّلام محشور گردد و از رفقاء او محسوب میگردد.

در مصباح کفعمی است که قرائت اینکه سوره برای آدم خائف و آدم واله و آدم گرسنه و آدم مدیون امان است

[سوره العادیات (۱۰۰): آیات ۱ تا ۱۱]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ

وَ العادِياتِ ضَبحاً (۱) فَالمُورِياتِ قَدحاً (۲) فَالمُغِيراتِ صُبحاً (۳) فَأَثَرنَ بِهِ نَقعاً (۴)

فَوَسَطنَ بِهِ جَمعاً (۵) إِنَّ الإِنسانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ (۶) وَ إِنَّهُ عَلى ذلِكَ لَشَهِيدٌ (۷) وَ إِنَّهُ لِحُبِّ الخَيرِ لَشَدِيدٌ (۸) أَ فَلا يَعلَمُ إِذا بُعثِرَ ما فِي

الْقُبُورِ (۹)
وَ حُصِّلَ ما فِی الصُّدُورِ (۱۰) إِنَّ رَبَّهُم بِهِم یَومَئِذٍ لَخَبِیرٌ (۱۱)

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
قسم باسبان یا شتران وقتی که در حال تاختن نفسشان بشماره افتد
و از شدت حرکت آتش از زمین بر می‌آرند
و غارت کننده گانند
که دشمن را در

صفحه : ۲۳۲

میان گیرند،
که هر آینه انسان (بنعمتهای) پروردگار خود ناسپاس است،
و اینکه خود بر اینکه (کفران نعمت) گواه است،
و اینکه او هم بر دوستی مال و هر نفعی بسیار سخت و حریص است،
آیا نمیداند موقعی که از قبر برانگیخته شود آنچه در آن است،
و آنچه در دلها از خوب و بد مخفی مانده ظاهر گردد،
محققا پروردگار آنها در آن روز بحال آنان آگاهست

(توضیح آیات)

اشاره

وَ العادِیاتِ ضَبحاً، فَالمُورِیاتِ قَدحاً، فَالمُغِیراتِ صُبحاً، فَأَثَرنَ بِهِ نَقعاً فَوَسَطنَ بِهِ جَمعاً

سخنان مفسرین در اینکه مقصود از عادیات چیست

بسیاری از مفسرین گویند مقصود اسبهایی میباشند که در موقع جهاد با کفّار تاخت و تاز گیرند و از شدت دویدن نفسشان بشماره افتد فَالمُورِیاتِ قَدحاً در حین تاختن از سمهایشان آتش از زمین بیرون آید فَالمُغِیراتِ صُبحاً اسبهای سواران جنگی که شب تا صبح راه طی می‌کنند و صبح بر دشمن حمله نموده فَأَثَرنَ بِهِ نَقعاً پس در اثر حرکت سریع گرد و غبار برانگیخته فَوَسَطنَ بِهِ جَمعاً دشمن را در میان گرفتند

در شأن نزول آیه بین مفسرین گفتاری است

در تفسیر علی بن ابراهیم بچند واسطه از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکند که جماعتی از اعراب از بنی سلیمه در نزدیکی مدینه در وادی نمله جمع شدند که بر مدینه شبیخون زنند و مسلمانها را بکشند و آنان دوازده هزار سوار بودند حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چهار هزار سوار به سرکردگی ابو بکر جلو آنان فرستاد و دستور فرمود که اول آنها را تبلیغ بدین اسلام و القاء شهادتین نماید اگر قبول ننمودند و قصد جنگ دارند با آنها بجنگند و توصیه فرمود که استقامت

صفحه : ۲۳۳

نمائید و از جنگ فرار نکنید وقتی ابو بکر در آن وادی رسید و چشمش بر آن عده قشون مسلّح افتاد ترسید و برگشت حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روز دیگر چهار هزار قشون بسرکردگی عمر فرستاد و بوی نیز همان طوری که بابو بکر دستور داده دستور داد و سفارش فرمود که پشت بدشمن و از جنگ فرار نکند عمر نیز رفت و ترسید و برگشت روز سوم حضرت الم را بدست پسر عم و دامادش علی بن ابی طالب علیه السّلام داد و فرمود برو و دل محکم دار که فتح و فیروزی با تو است حضرت امیر علیه السّلام الم را گرفت اول شب با چهار هزار قشون از راه بیراهه غیر معمول حرکت نموده و پس از تعب و مشقّت بسیار اول صبح بر دشمن وارد گردید و پس از تبلیغ رسالت و القاء کلمه (لا اله الّا اللّه محمّد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) چون دید آنها نمی‌پذیرند و بنای جنگ دارند با آنها بنای جنگ گذاشت و فیروز گردیده بعضی را کشت و بعضی را اسیر نمود و مال آنها را بغنیمت بین مسلمین تقسیم نمود اینکه بود که قبل از آنکه مجاهدین بمدینه برسند جبرئیل خبر برسول اللّه داد و اینکه پنج آیه اوصاف آن اسبهای جنگی میباشند.

و بعضی مفسرین را رأی چنین است که اینکه آیات در باره سربه فرود آمده که یکی از جهاد رسول اللّه بود با کفّار بسر کردگی عمر انصاری چون بازگشتن آنان طول کشید منافقین گفتند مسلمانها کشته شدند اینکه آیات نازل گردید که حضرتش مطمئن گردد.

دیگری گفته در باره سر بتی فرود آمده که آنان را بذات السّلاسل فرستاد و أمیر المؤمنین علیه السّلام را بر آنها امیر نمود او رفت با فتح و فیروزی باز آمد و قبلا خدا برسول خود خبر فتح و فیروزی آنها را میدهد.

بعض مفسّرین را عقیده چنین است که (عادیات) شترانند بعضی گویند شترانی میباشند که سواران جنگی در جنگ میبرند.

بعضی دیگر رأی چنین است که عادیات شترانند که حاجیان را بحج میبرند

صفحه : ۲۳۴

و دلیل آنها روایتی است که از حضرت امیر علیه السّلام نقل میکنند ابو الفتوح رازی در تفسیر خود مینویسد ابو صالح گفت من با عکرمه در عادیات اختلاف کردیم او گفت اسبانند که رو بحج میروند من گفتم شترانند عکرمه گفت من از مولای خود عبد اللّه عباس شنیدم که اسبانند من گفتم من از مولای خود علی بن ابی طالب علیه السّلام شنیدم شترانند و مولای من از مولای تو عالم‌تر است اینکه منازعه را نزد حضرت امیر علیه السّلام بردند عبد اللّه عباس گفت ضبح نفس زدن اسب را گویند و گرد و خاك نیز از سم اسب پدید می‌گردد حضرت امیر علیه السّلام فرمود نمیدانی که آیه در روز بدر فرود آمده و در روز بدر میان ما هیچکس اسب نداشت مگر مقداد بن اسود که او اسب ابلقی داشت.

بروایت دیگر حضرت امیر علیه السّلام فرمود مقصود از عادیات شتران حاجیانند که از عرفات بمزدلفه آیند و از مزدلفه بمنی روند و کسانی که از مفسّرین بر اینکه عقیده می‌باشند گویند (ضبح) در وَ العادِیاتِ ضَبحاً گردن کشیدن شتر است در وقت حرکت. (پایان)

جبير از عبـد اللّه عباس چنين نقل ميكند كه او گفت در حجره نشسـته بودم مردى آمد و از عاديات سؤال نمود كه چيست من گفتم اسـبانند كه بجنگ ميروند و شب با قبيله باز آيند او رفت و حضرت امير عليه السّلام در زير سقايه زمزم نشسته بود از او پرسيد فرمود از كسـى سؤال نموده‌اى گفت آرى از عبد اللّه عباس پرسـيدم او گفت اسـبانى ميباشـند كه بجنگ ميروند حضرت گفت برو وى را نزد من آر وقتى نزد او رفتم فرمود چرا فتوى ميـدهى بچيزى كه نميـدانى اينكه آيه در بـاره اول جنگى فرود آمـد كه در اسـلام واقع شـد و آن جنـگ بـدر بود و در آن دو اسب بيشتر نبود يكى مال مقـداد و ديگر مال زبير و دو اسب را عاديات نميگوينـد مقصود از عاديات شتران حاجيانند كه از عرفات بمزدلفه آيند و از مزدلفه بمنى روند عبد اللّه عباس

صفحه : ۲۳۵

گفت از اينكه قـول بر گشـتم و همـان كلاـم على عليه السّ‍لام قبـول نمـودم خلاـصه در تـوجيه (و العاديـات و سه آيه بعـد آن كه از اوصـاف عاديات بشـمار ميرود نظر باختلاف روايات سه رأى مختلف از مفسـرين نقل شـده نظر به اينكه مشـهور و معروف است كه اينكه سوره مكى است نه مدنى يعنى در مكه فرود آمده و مادامى كه رسول اللّه صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم در مكه معظمه تشريف داشت جنگى واقع نشـده بود همان دو روايت بالا كه يكى از ابو صالـح و ديگر از جبير كه از حضـرت امير عليه السّ‍لام نقل ميكنند كه فرموده مقصود از عاديـات شترانـند ترجيـح دارد و نظر به اينكه آن روايت اول كه على بن ابراهيم از امـام جعفر صـادق (ع) نقل كرده ظاهرا صـحيح‌تر و معتبرتر است و نيز چنانچه علماء لغت گفته‌انـد اينكه صـفاتى كه در عاديات مثل (ضـبحا) فَالمُورِياتِ قَدحاً فَالمُغِيراتِ صُبحاً فَأَثَرنَ بِهِ نَقعاً اينها صفات اسبان جنگيند همان رأى اول كه مقصود اسبانى ميباشند كه در جنگ و جهاد با كفار در كار بودنـد ترجيـح دارد و اعتراض به اينكه اينكه سوره در مكه فرود آمـده و در مكه جنگى واقع نشـده ممكن است در پاسخ گفته شود شايـد قبلا باشاره و كنايه از وقايع بعـد خـدا پيمبرش را مطلع گردانيـده زيرا كه گذشـته و آينـده در علم حضورى الهى يكسان است چه مانعى دارد كه خداوند قبلا بپيغمبر صلّى اللّه عليه و آله و سلّم خود خبر دهد كه در فلان واقعه چنين واقع ميگردد و معنى اخبـار بغيب همين است يا اينكه گفته شود شايـد سوگنـد باسـبهايى است كه موصوف باين صـفاتند كه در جهاد با كفار اينكه طور تاخت و تاز ميگيرند نه اسـبهاى معين در جهاد مخصوص إِنَّ الإِنسانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ كنود بمعنى لغوى يعنى كفور و آن كسـى است كه بسيار كفران ورزد و منع حق و خير نمايد و نيز كنود كسى را گويند كه بآنچه بايد عمل بكند نكند و زمين كنود

صفحه : ۲۳۶

زمينى است كه از وى گياه روئيده نميشود.

اينكه جمله جـواب قسم است كه انسـان كنود است و در اينكه مقصود از (الكنود) در آيه چه كسـى است از مفسّ‍رين گفتـارى نقل شده:

(۱) ابو امامه چنين روايت ميكنـد كه رسول اكرم صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم بمن فرمود ميـدانى كنود كيست گفتم خدا و رسولش بهتر ميدانند گفت آن كسى كه تنها غذا خورد و بكسى انفاق نكند و بنده بزند.

(۲) بروايت على بن ابراهيم مقصود از (الكنود) آن دو نفرى ميباشـند كه رسول اللّه را مخـالفت نموده و از جهـاد و از جنـگ بـا بنى سليمه بر گشتند.

(۳) ابو عبيده گفته كنود كسى را گويند كه احسانش كم باشد زيرا عرب زمينى را كنود نامد كه چيزى از آن روئيده نشود.

(۴) ديگرى گفته كنود كسى است كه بيك مصيبت تمام نعمتها را فراموش كند (۵) ديگرى گفته كنود كسى را گويند كه نعمت از خود بيند نه از خدا (۶) ديگرى گفته كنود آن كسـى باشد كه نعمت بيند و منعم نشناسد (۷) ديگرى گفته كنود آن كسى است كه

نعمتهای خدا را در معصیت صرف نماید.

(۸) دیگری گفته کنود بمعنی هلوع است و هلوع در قرآن بمعنی جزوع تفسیر نموده در سوره المعارج آیه ۱۹ فرموده إِنَّ الإِنسانَ خُلِقَ هَلُوعاً إِذا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعاً وَ إِذا مَسَّهُ الخَيرُ مَنُوعاً«۱» (۹) دیگری گفته کنود کسی است که سرش بر بالین نعمت و دلش در میدان غفلت باشد و توجیهات دیگری نیز در (الکنود) گفته شده است لکن چون (الکنود مطلق و بمعنی منع خیر است شامل میگردد آنچه را مفسّرین تفسیر نموده و آنچه

---

(۱) محققا انسان حریص خلقت گردیده وقتی شری و ناملائمی بوی میرسد جزع میکند و وقتی خیری بوی میرسد از مستحقین منع میکند ظاهرا آیه نظر بضمیمه آیات بعد (الا المصلین) تا آخر چنین مینماید که تمام افراد بشر چنین‌اند مگر اشخاصی که استثناء شده

صفحه : ۲۳۷

را که منع خیر در آن باشد.

خلاصه شاید مقصود اینکه باشد که یکی از اوصاف نکوهیده انسان بخل است چنانچه فرموده وَ إِذا مَسَّهُ الخَيرُ مَنُوعاً و باسبهای جنگی و شتران اهل حاج هر کدام باشد سوگند یاد فرموده که انسان بنعمتهای پروردگارش ناسپاس است و کفران نعمت نمود، و منع خیر میکند چنانچه در جای دیگر تذکّر دادیم موجوداتی که در قرآن بصورت قسم تذکّر داده مثل انواع و اصناف ملائکه که در سوره مرسلات اشاره شده ماه، خورشید روز شب انسان حیوانات گیاهان مثل تین و زیتون جمادات کوه بلد و غیر آنها البته اسرار و رموزی در آن مندرج است که عقل بارزترین بشر بکوچک‌ترین اسرارش نمیرسد و شاید یکی از اسرارش تنبه و تذکر باشد که گمان نشود اینها موجودات کوچک بی مقداری میباشند زیرا که هر یک از اینکه موجودات در مرتبه خود و در نظام خلقت بسیار بزرگ و شگفت آورنده و وجود آنان در امر خلقت ضروری و بس ارجمند است که اگر فرضا یکی از انواع موجودات و لو مکروبهای ذره‌بینی بکل مضمحل و نابود گردد نظام عالم مختل بلکه نابود میگردد و نیز انسان را متنبه گرداند که بایستی در امر خلقت و نظام عالم تفکر و تدبر نماید و هر یک از موجودات را تحت مراقبه آورده و تجربه بکار برد و در آن عمل نماید و از اسرار آن مطلع گردد و در نتیجه دو چیز عاید او گردد یکی به عظمت خالق و صفات جلال و اوصاف جمال و کبریایی او پی ببرد و توحید وی کامل گردد و دیگر از خواص و آثار موجودات مطلع گردد و آنها را بکار بندد و سود بسیار عاید او گردد.

و چون بایستی سوگند و آنچه را مورد سوگند قرار میدهند با هم مناسب باشند زیرا که در کلام حکیم مخصوصا قرآن مجید که مشتمل بر فصاحت و بلاغت

صفحه : ۲۳۸

منطوی بر اسرار و رموز بسیار است لذا برای هر چیزی بهر چیزی بدون مناسبت بین آنها سوگند یاد ننموده.

پس ممکن است در اینجا که باسبهای جنگی یا شتران قسم یاد نموده که انسان به نعمت پروردگارش ناسپاس است و بشکرانه نعمتهای الهی انفاق نمیکند اشاره باین باشد که اینکه موجودات عظیم خواه شتر باشد که در باره او فرموده إِلَى الإِبِلِ كَيفَ خُلِقَت یا اسبهای نجیب تربیت شده عربی باشد که با عظمت جثّه و قوّت جسمانی که گویند هر اسبی قوت بیست و پنج مرد قوی هیکل دارد چگونه مسخّر انسان گردید و زیر اطاعت او برآمده چنانچه در مقام امتنان بر بنی آدم فرموده وَ الخَيلَ وَ البِغالَ وَ الحَمِيرَ لِتَركَبُوها و انسان کنود ظالم بی خرد اینکه حیوانات را بکار میبندد و موجودات خدا را زیر پا گرفته و از آنان استفاده مینماید در مقام شکرگزاری و سپاس گویی و ستایش ولی نعمت خود برنمی‌آید وَ إِنَّهُ عَلى ذلِكَ لَشَهِيدٌ مرجع ضمیر (انّه) ممکن است (لربّه) در آیه

بالاـ باشد که معنی آیه چنین شود حقیقتا پروردگار انسان بر ناسپاسی و کفران نعمت کردن انسان گواهست و شاید مرجع ضمیر انسان باشد که خود انسان باعمال نکوهیده‌اش گواهی میدهد بر اینکه کفران نعمت میکند و اینکه معنی اخیر باعتبار آیه بعد مناسب‌تر بنظر می‌آید.

وَ إِنَّهُ لِحُبِّ الخَيرِ لَشَدِيدٌ و نیز از جمله صفات نکوهیده انسان اینکه است که بآنچه خیر و خوبی است که خیر تفسیر بمال شده حریص است و همیشه در طلب گرد آوردن مال و هر نفعی میباشد

صفحه : ۲۳۹

اهل لغت گویند خیر مطلق آن چیزی را نامند که تمام مردم راغب و مایل بآن باشند و همه عقلاء آن را خوب دانند مثل عدل و احسان و سخاوت و شجاعت و امثال آن و چنین خیری را خیر مطلق نامند که در همه حال نسبت بهر کسی خیر است لکن بعضی از اقسام خیرات مقید است که نسبت ببعضی در بعض حالات خیر بشمار میرود و در بعض اوقات دیگر یا نسبت ببعض دیگر از اقسام شر شمرده میشود مثل مال که مال و ثروت نسبت ببعضی خیر و خوب است و نسبت ببعضی آفت و شر است اینکه است که در قرآن مجید در جایی مال را موصوف بخیر نموده مثل آنجا که در مورد وصیت فرموده إِن تَرَكَ خَيراً که مال را خیر نامیده و در جای دیگر نسبت ببعض دیگر شر نامیده مثل آنجا که فرموده يَحسَبُونَ أَنَّما نُمِدُّهُم بِهِ مِن مالٍ وَ بَنِينَ نُسارِعُ لَهُم فِي الخَيراتِ یعنی آنان چنان گمان کردند که مال و اولاد بآنها دادیم که آنها را بسوی خیرات و خوبیها بکشانیم و در آیه بالا دوستی مال را نسبت باهل کنود که در آیه قبل ذکر شده از اوصاف نکوهیده آنان بشمار آورده که آنها مال را بسیار دوست دارند و اگر مال بطور اطلاق نسبت بهمه کس خیر بود در دوستی آن کسی مورد نکوهش نمیگردید بلکه دوستی و محبت نسبت بآن مطلقا نیکو بشمار میرفت شاید آیه اشاره باین باشد که چون انسان همیشه طالب مال و ثروت و هر نفعی است که بگمان خود سبب بقاء او میشود زیرا چنین پندارد مال و عمر او پایدار است اینکه است که بخل میورزد و انفاق نمیکند و آیه بعد در مقام تنبّه وی برآمده و وی را تهدید مینماید أَ فَلا يَعلَمُ إِذا بُعثِرَ ما فِي القُبُورِ، وَ حُصِّلَ ما فِي الصُّدُورِ استفهام انکاری در مقام تنبه غافلین است که آیا نمیداند انسان یعنی باید بداند که وقتی مردگان از قبر بیرون آیند آنچه در سینه خود اندوخته از عقاید

صفحه : ۲۴۰

و ایمان و اخلاق و ملکات حمیده و نکوهیده و نیات و اعمال نیک و بد که پنهان نموده آن وقت آشکار میگردد و اینکه آیه بیان يَومَ تُبلَى السَّرائِرُ است إِنَّ رَبَّهُم بِهِم يَومَئِذٍ لَخَبِيرٌ محقق و مسلم است که در آن روز یعنی روز رستاخیز پروردگار عالم و آفریننده افراد بشر بآنچه انسان در دنیا عمل نموده و بتمام افعال و اعمال و حرکات و سکنات و نیات آنان بینا و مطلع است اشاره به اینکه بشر را متنبه گرداند که گمان نکنی آنچه کرده‌ای گذشته و از بین رفته بدان روزی میآید که پای میزان عدل پروردگار بحسابت رسیدگی میشود و جزا داده میشوی (فمن کان مثقال ذرة خیرا یره و من کان مثقال ذرة شرا یره)

صفحه : ۲۴۱

سورة القارعة

اشاره

مکیـهٔ و هی احدی عشـر آیهٔ سوره القارعه در مکّه فرود آمده و یازده آیه و سـی و سه کلمه و یکصد و پنجاه و دو حرف است و از حضـرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حـدیث میکننـد که فرموده هر کس سوره (القـارعه) را بخوانـد خـدای تعالی روز قیامت کفّه حسناتش را سنگین گرداند و از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکنند که هر کس سوره القارعه را بخواند در قیامت میزان عملش سنگین گردد.

[سوره القارعهٔ (۱۰۱): آیات ۱ تا ۱۱]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
القارِعَهُ (۱) مَا القارِعَهُ (۲) وَ ما أَدراکَ مَا القارِعَهُ (۳) یَومَ یَکُونُ النّاسُ کَالفَراشِ المَبثُوثِ (۴)
وَ تَکُونُ الجِبالُ کَالعِهنِ المَنفُوشِ (۵) فَأَمّا مَن ثَقُلَت مَوازِینُهُ (۶) فَهُوَ فِی عِیشَهٍ راضِیَهٍ (۷) وَ أَمّا مَن خَفَّت مَوازِینُهُ (۸) فَأُمُّهُ هاوِیَهٌ (۹)
وَ ما أَدراکَ ما هِیَه (۱۰) نارٌ حامِیَهٌ (۱۱)

[ترجمه]

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
(القارعه) ساعت کوبنده،
چه چیز است ساعت کوبنده (روز سخت قیامت)
چگونه توانی دانست که قارعه چیست،
در آن روز مردم مثل پروانه پراکنده میشوند.
در آن روز کوهها مثل پشم زده شده متلاشی میگردند،
در آن روز هر کس برای عملش وزنی باشد
پس وی در زندگانی راضی و راحت است،
و اما کسی که برای عملش وزنی نباشد،
جایگاه وی در هاویه جهنّم است،
و تو چه میدانی هاویه چیست،
آتشی است برافروخته.

صفحه : ۲۴۲

(توضیح آیات)

اشاره

القارِعَهُ، مَا القارِعَهُ قرع در لغت بمعنی کوبندگی است و القارعهٔ آفتی را گویند که از شدّت و سختی آن قلب را پاره میکند و آن یکی از نامهای قیامت بشمار آید و نظر بحادثه قیامت و سختی و شدت فزع در آن است که آن را قارعه نامیده چنانچه کوبنده در را عرب قارعه نامد و بهمین مناسبت قیامت را قارعه گفته زیرا که هر حادثه بزرگی که در عالم واقع گردد آن را (قارعه) نامند.

در سوره الرعد آیه ۳۱ وَ لا یَزالُ الَّذِینَ کَفَرُوا تُصِیبُهُم بِما صَنَعُوا قارِعَهٌ أَو تَحُلُّ قَرِیباً مِن دارِهِم حَتّی یَأتِیَ وَعدُ اللّهِ إِنَّ اللّهَ لا یُخلِفُ المِیعادَ«۱»

سخنان مفسرین در باره وجه تسمیه قیامت بقارعه

صیحه آسمانی است که از هیبت آن تمام خلق میمیرند و اینکه صیحه و صدای دوم است لکن صیحه اول عقل مردم را ضایع میگرداند قوله تعالی در سوره زمر آیه ۶۸ وَ نُفِخَ فِی الصُّورِ فَصَعِقَ مَن فِی السَّماواتِ وَ مَن فِی الأَرضِ إِلّا مَن شاءَ اللّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِیهِ أُخری فَإِذا هُم قِیامٌ یَنظُرُونَ«۲» و در صور سوّم مرده‌ها زنده میگردند و بمیعاد پروردگارشان میشتابند در سوره یس آیه ۵۱ وَ نُفِخَ فِی الصُّورِ فَإِذا هُم مِنَ الأَجداثِ إِلی رَبِّهِم یَنسِلُونَ قالُوا یا وَیلَنا مَن بَعَثَنا مِن مَرقَدِنا هذا ما وَعَدَ الرَّحمنُ وَ صَدَقَ المُرسَلُونَ«۳»

---

(۱) همیشه میرسد بکسانی که کافر شدند بسبب آنچه کرده‌اند سختی یا بزودی منحل و خراب میگردد خانه آنها تا وقتی که بیاید وعده خدا (یعنی قیامت محققا واقع و وعده خدا خلاف پذیر نیست و اینکه آیه نظیر آن آیه است که فرموده یُخرِبُونَ بُیُوتَهُم بِأَیدِیهِم وَ أَیدِی المُؤمِنِینَ را (۲) و نفخه دمیده میشود در صور و بیهوش میگردد هر کس در آسمانها و زمین است مگر کسی را که خدا بخواهد پس از آن نفخه دیگری دمیده میشود و در آن وقت قیامت بپا میگردد. [.....]

(۳) و در صور نفخه دمیده میشود پس در آن هنگام مردها بسوی پروردگارشان میشتابند گفتند ای وای بر ما کیست که ما را از خوابگاه خود برانگیخته (گویا بآنان گفته میشود) اینکه همان است که خدای رحمن بشما وعده داده و انبیاء راست گفته‌اند

صفحه : ۲۴۳

در روایت است که سوراخهایی در صور هست بعد نفوس خلائق و کسانی که مرده‌اند برای هر یک سوراخ معلوم و معین است.

(۲) در موقع وقوع قیامت اجرام علویّه و سفلیّه بشدت بهم میخورد و از شدت بهم خوردگی آنها در وقت انفجار تعبیر بقارعه نموده.

(۳) قارعه اشاره بفزع مردم است در وقت پاره شدن آسمانها و گرفتن ماه و خورشید و پراکنده شدن ستارگان و مندک شدن کوه‌ها. (کلبی) (۴) روز قیامت را قارعه نامیده بمناسبت آنکه در آن روز دشمنان خدا بفزع و شدّت و سختی میافتند. (مقاتل) از بعضی مفسرین است که رأی مقاتل اولی و بهتر از رأی کلبی است بدلیل قوله تعالی مَن جاءَ بِالحَسَنَهِ فَلَهُ خَیرٌ مِنها وَ هُم مِن فَزَعٍ یَومَئِذٍ آمِنُونَ سوره نمل آیه «۱۹» (تفسیر کبیر) لکن بهتر اینکه است که (قارعه) را بیک معنی جامعی بگیریم که شامل تمام آرای مفسّرین بشود به اینکه گوئیم قارعه اشاره باشد بشدت سختی وقوع قیامت موقعی که اسرافیل در صور میدمد اجرام علویه و سفلیه بشدت بهم میخورد و ستارگان پراکنده و زمین بلرزه و کوه‌ها پراکند و ماه و خورشید گرفته میشوند و از شدت اصطکاک و بهم خوردگی آنها و آن صدایی که در موقع انفجار آنها تولید میگردد مردم بفزع می‌افتند مخصوصا کفار که در آن وقت امید بجایی و پناهگاهی ندارند لکن مؤمنین کامل در پناهگاه حق تعالی و در (مقام امین) مطمئن میباشند فَلا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ در باره آنان صادق آید وَ ما أَدراکَ مَا القارِعَهُ نظر بعظمت و سختی روز قیامت دارد که خطاب بپیمبر اکرمش نموده که ای رسول گرامی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تو چه دانی قارعه چیست شاید اشاره باین باشد که تو تا در اینکه

---

(۱) کسی که کار نیک نمود برای او است خیر و خوبی و چنین کسانی (که عملشان خوب است) آنان از فزع قیامت در امانند

صفحه : ۲۴۴

لباس دنیوی طبیعی میباشی با آنکه علم بما کان و ما یکون داری باز نتوانی عظمت و سختی چنین روزی را درک نمایی و بدانی که قارعه چیست و چگونه است در اینجا برای فهماندن سختی قیامت اشاره بدو مطلب میکند یکی قیامت را قارعه نامیده که قرع بمعنی شدّت کوبیدن است و دیگر در آیه وَ ما أَدراکَ مَا القارِعَةُ اشاره ببزرگی و عظمت مطلب است که مردم را متذکر گرداند که حکایت قیامت بدرجه‌ای عظمت دارد که تو که پیمبر خاتم و عقل کلی نتوانی حقیقت و کیفیت آن را درک نمایی بعد در مقام قارعه و خصوصیات و چگونگی آن و وقایع عظیمی که در آن روز واقع میگردد برآمده یَومَ یَکُونُ النّاسُ کَالفَراشِ المَبثُوثِ، وَ تَکُونُ الجِبالُ کَالعِهنِ المَنفُوشِ روز وقوع قارعه روزی است که مردم مثل پروانه پراکنده میشوند و کوهها مانند پشم زده شده متلاشی و پراکنده میگردد برای معرفی روز (قارعه) دو صفت تذکر میدهد یکی در آن روز مردم مثل پروانه دیوانه‌وار پراکنده میگردند چنانچه در سوره قمر آیه (۷) فرموده خُشَّعاً أَبصارُهُم یَخرُجُونَ مِنَ الأَجداثِ کَأَنَّهُم جَرادٌ مُنتَشِرٌ«۱» شاید تشبیه بجراد و فراش بمناسبت اینکه باشد که در روز قیامت مردم پروانه وار خود را بآتش ریزند زیرا که جایگاه آنان و محل قرارگاه کفّار همان جهنم و مقر آنها قعر جحیم است و دیگر از اوصاف آن روز که در اینکه سوره آن را معرفی نموده اینکه است که در آن روز کوهها مثل پشم زده شده پراکنده میگردد

---

(۱) در وصف روز قیامت و معرفی آن برآمده که وقتی داعی حق ندا میکند مردم از قبرها بیرون می‌آیند در حالی که چشمهای آنان از وحشت و ترس بگودی فرو رفته و گویا آنها ملخهای پراکنده‌ای میباشند

صفحه : ۲۴۵

لکن بقرینه آیات بعد ظاهرا مقصود از (قارعه) موقعی است که عالم دنیا منحل و خراب میگردد نه روز قیامت زیرا که ابتداء اصطکاک و بهم خوردگی اجرام سماوی و انفجار شمس و ریزش ستارگان آن وقت است که مردم از هول جان و فزع آن روز مثل ملخ و فراش پراکنده و باین طرف و آن طرف میدوند که شاید راه چاره‌ای بیابند زیرا شکی نیست که پیش از وقوع قیامت است که کوهها مثل پشم زده شده پراکنده میگردد و پس از خرابی عالم قیامت واقع میگردد فَأَمّا مَن ثَقُلَت مَوازِینُهُ فَهُوَ فِی عِیشَةٍ راضِیَةٍ میزان بمعنی سنجش و موازنه نمودن چیزی بچیزی را گویند و شامل میگردد میزان و قپان و ترازو و باقی اشیایی که برای موازنه وضع نموده‌اند و نیز شامل میگردد آنچه را که در معنی موازنه و سنجش چیزی بچیز دیگر باشد و لو آنکه از قبیل جسم و جسمانیات محسوب نباشد مثل اینکه عملی را بسنجند بعمل دیگر یا جنسی را بجنس دیگر و گویند اینکه دو شیئی بیک میزان است خلاصه میزان بر یک معنی جامعی وضع گردیده که شامل میگردد موازنه جسم بجسم و معنی بمعنی پس بنا بر اینکه لفظ میزان اعم است از میزان حسّی و معنوی و بر هر دو صادق آید و بمعنی عدل نیز استعمال شده و شامل میگردد هر چه را که قابل سنجش و موازنه باشد چنانچه در حدیثی حضرت أمیر المؤمنین علیه السّلام فرموده من میزان قیامتم که اعمال شیعیان بمن سنجیده میشود و در تفسیر موازین از مفسرین دو قول نقل شده یکی موازین جمع موزون است و مقصود عملی است که برای آن وزن و قدری نزد خدا باشد مثل اینکه گویند فلانی آدم سنگینی است یا فلانه چیز ذی مقدار است و دیگر موازین جمع میزان و بمعنی سنجش آرند و آن اعم از میزان حسّی

صفحه : ۲۴۶

و معنوی است چنانچه در سوره انبیاء آیه ۴۱ فرموده وَ نَضَعُ الْمَوازِینَ الْقِسطَ لِیَومِ الْقِیامَهِٔ فَلا تُظْلَمُ نَفسٌ شَیئاً وَ إِن کانَ مِثقالَ حَبَّهٍٔ مِن خَردَلٍ أَتَینا بِها وَ کَفی بِنا حاسِبِینَ«۱» و مثل قوله تعالی وَ زِنُوا بِالْقِسطاسِ الْمُستَقِیمِ شاید قسطاس مستقیم اشاره باشد بتمام اعمال و افعال انسانی که بایستی حد وسط بین افراط و تفریط آن را مراعات گردد و در همه حال تعادل و توازن در حرکات و سکنات و گفتار و کردار در آنچه راجع بحقوق خود و حقوق دیگران است تحت مراقبه و صلاح اندیشی روی میزان اعتدال قرار داد و نیز قوله تعالی وَ أَقِیمُوا الْوَزنَ بِالْقِسطِ وَ لا تُخسِرُوا الْمِیزانَ و از امثال اینکه آیات ممکن است معنی جامعی مراد باشد که شامل گردد میزانی را که برای سنجش اجسام آرند و معنی اعم که معنویات را هم شامل گردد خلاصه ظاهرا اینکه آیات در مقام سنجش عمل نیک و بد است که بمیزان عدل الهی میسنجند لکن در اینکه آیه بالا مَن ثَقُلَت مَوازِینُهُ و نیز در سوره اعراف آیه ۷ وَ الْوَزنُ یَومَئِذٍ الْحَقُّ فَمَن ثَقُلَت مَوازِینُهُ فَأُولئِکَ هُمُ الْمُفلِحُونَ وَ مَن خَفَّت مَوازِینُهُ فَأُولئِکَ الَّذِینَ خَسِرُوا أَنفُسَهُم بِما کانُوا بِآیاتِنا یَظلِمُونَ«۲» وقتی اینکه آیات اخیر و امثال آن را با هم جمع نمودیم بضمیمه آیه بالا- از مجموع آن توان استفاده نمود که مقصود از موازین جمع موزون و بمعنی سنگینی و بزرگی و عظمت جوهر نفس انسانی باشد و مقصود از و من خفت موازینه بی‌مقداری و سبکی نفس بشری باشد آری کسی که روح و روان خود را از اسارت نفس حیوانی نجات داد و در

---

(۱) و میگذاریم میزانهای عدالت را و ظلم و ستم بر کسی وارد نمی‌آید و اگر عمل بمقدار دانه‌ای از خردل باشد ما آن را میآوریم و ما برای حساب (و رسیدگی بمردم) کافی میباشیم

(۲) وزن و سنجیدن در آن روز حق است پس کسی که سنگین شد میزان او چنین کسانی رستگارند و کسی که میزانهای او سبک گردید چنین کسانی خسران برده و نفسهای آنان زیان برده بسبب اعمالی که کسب نموده‌اند

صفحه : ۲۴۷

مقام کوشش برآمد که حقیقت و جوهر ذات خود را از آلودگی شهوات نفسانی و آرزو و آمال طبیعی دنیوی تصفیه نماید و قلب و دل خود را در اثر معرفت و محبت بحق تعالی و ایمان و تقوی و عمل صالح و ملکات حمیده مثل عدالت شجاعت عفّت حکمت قوی و چابک گردانیده و نیز نفس انسانی خود را بزیور علم و دانش و شناسایی مبدء و معاد تزیین نموده و آراسته گردانیده و در مقام عمل نیز مطابق عدل و دستورات الهی رفتار نموده و خود را از حضیض حیوانیت باوج انسانیت رسانیده البته چنین کسی جوهر ذات و گوهر حقیقت وی نزد پروردگارش سنگین و ذی قیمت میگردد و نیز اعمالش قیمت پیدا میکند و وجودش شریف و روحش بسی ارجمند میگردد فَهُوَ فِی عِیشَهٍٔ راضِیَهٍٔ پس چنین کسی که دارای گوهر پاک روحانی و نفس چالاک قوی ملکوتی گردید البته در زندگانی جاودانی و خوشی همیشه‌گی دائمی است و از حیات اخروی برخوردار میگردد بلکه در همین حیات مجازی دنیوی که محفوف بالام بسیار و مشقات بیشمار است در اثر صفای روح و نور قلبش همیشه روشن و شادمانست و لو آنکه در لباس فقر زیسته و از حیث وسائل ظاهری دنیوی ناراحت بنظر آید وَ أَمّا مَن خَفَّت مَوازِینُهُ فَأُمُّهُ هاوِیَهٌ بعکس کسی که برای جوهر روحش و حقیقت انسانیتش و اعمالش وزنی و سنگینی و قیمتی نباشد مأوای و جایگاه وی در هاویه که پست‌ترین درکات جهنم است میباشد مفسرین گویند هاویه بمعنی جایگاهست و عرب جایگاه را ام گوید پس معنی آیه چنین میشود کسی که جوهر روحش سبک و بی‌مقدار و برای اعمالش نیز وزنی و قیمتی نیست جایگاه وی هاویه که پست‌ترین درکات جهنم است میباشد وَ ما أَدراکَ ما هِیَه، نارٌ حامِیَهٌ

صفحه : ۲۴۸

اشاره بسختی هاویه دارد که بماء استفهامی خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که تو چه دانی هاویه چیست آتشی است برافروخته از بعض عرفا است کسی که میزان عملش بسبب اخلاق نکوهیده و اوصاف زشت ناپسند سبک گردید اصل ذاتش و جوهر وجودش که در آیه تعبیر بام نموده وی را مجبول میگرداند بر هاویه که آن عبارت از حجاب است از ازل تا ابد و نار حامیه اشاره بنار جهل و کوری قلب و پستی نفس و پیروی هوا است شیخ بهایی رحمه اللّه در کتاب اربعین راجع بمیزان بیان خوبی دارد که برای توضیح مطلب مختصری از آن را ترجمه مینمایم چنین گفته حق اینکه است که موزون در نشاه قیامت آن نفس اعمال است نه صحیفه اعمال و اینکه گویند اعمال عرض است و عرض نمیشود جوهر گردد زیرا که قلب ماهیت لازم آید و قلب ماهیت محال و خلاف حکم عقل است در پاسخ فرموده اینکه کلام ظاهری عامیانه است لکن خواص و اهل تحقیق میدانند که سنخ شیئی و حقیقت آن امری است مغایر با صورت خارجی که اول در ذهن و در مشاعر ظاهر میگردد و از آنجا در قوای باطنه محفوظ میماند و صورت اشیاء چنانچه معلوم است از حیث ظهور و خفاء مختلف میگردد حسب مواطن و نشآت که در هر نشاه و محلّی قوی و مشاعر طوری ظهور و بروز مینماید و طوری خود را میآراید و باعتبار محلّی که در آن جلوه نموده تظاهر مینماید چنانچه گویند رنگ آب رنگ ظرف وی است اما آن محلی که صور خارجی در آن ظهور و بروز مینماید (یعنی نفس انسانی) گاهی از آن تعبیر بسنخ و گاهی تعبیر بوجه و گاهی تعبیر بروح میکنند و حقیقت آن را ندانند مگر علام الغیوب پس دور نیست که چیزی در محلّی عرضا باشد و در محل دیگر جوهر آیا نمیبینی محسوسات بحس بصر چگونه در مرتبه حس بصری محفوف بپرده‌های

صفحه : ۲۴۹

جسمانی است مثل اینکه بایستی در محل مخصوص و وضع مخصوص دیده شود و نیز شرائط دیگری در کار است که بدون آن چیزی رؤیت نمیگردد مثل اینکه بایست زیاد نزدیک بچشم نباشد و نیز زیاد دور نباشد و چیزهای دیگر که دیدن اشیاء مشروط بآنها است و همین صورت مخصوص در مرتبه حس مشترک از بسیاری از اینکه شرائط عاری است یعنی همان صورت خارجی وقتی در ذهن آید دیگر محتاج بشرائطی که در اصل دیدن مأخوذ بوده نمیباشد آیا نمیبینی کسی که در خواب بیند مثلا شیر می‌آشامد تعبیر بعلم میشود در صورتی که علم از کیفیات نفسانی و عرض بشمار میآید و شیر

جسم و جوهر است پس یک چیز در دو نشاه (در خواب و بیداری) بدو صورت و دو حقیقت جلوه نموده و در هر مقامی باسمی ظهور و بروز گردیده و در مرتبه‌ای عرض نامیده میشود و در مرتبه‌ای جسم و جوهر بروز و ظهور مینماید (پایان) چون آیات قرآنی برای ارشاد بشر فرود آمده و تمامش روی میزان عقل و منطق صحیح استوار گردیده که بشر مطالب آن را بعقل خود بسنجد و از روی فهمیدگی و دانستگی مطالب و بعض اسرار آن را درک نموده و دانسته و فهمیده تصدیق کند و ایمان آرد اینکه است که علّت و سبب اهل نجات و اهل بهشت و نیز علّت و سبب عذاب و اهل جهنّم را صریحا و تلویحا و کنایهٔ در ضمیمه آیات تذکر میدهد چنانچه در اینکه آیات اشاره مینماید به اینکه اوضاع قیامت و سعادت بشر بسته به شرافت و علوّ روحانی او است و نیز سقوط و انحطاط وی بسته بپستی و سبکی و بی مقداری نفسانی و روحانی او است که بحکم عقل بایستی جایگاه هر کسی در خور مقام و رتبه وی باشد و اگر غیر از اینکه باشد بر خلاف عدل پروردگار میگردد اینکه است که فرموده هر کسی رهین و گرو اعمال خود است (ان کان خیرا فخیرا و ان کان شرا فشرا)

صفحه : ۲۵۰

سورة التكاثر

اشاره

مکیهٔ و هی ثمان آیات سوره (التّکاثر) مکّی است که در مکّه فرود آمده و هشت آیه و بیست و هشت کلمه و صد و بیست حرف است از ابو امامه از ابیّ کعب چنین روایت میکنند که هر کس سوره الهیکم التّکاثر را بخواند او را در قیامت از آن کسانی گردانند که بر نعمتهایی که باو داده‌اند حساب نکنند و ثواب کسی بوی دهند که هزار آیه از قرآن خوانده باشد. (ابو الفتوح) و از امام صادق علیه السّلام نقل میکنند که فرموده کسی که سوره تکاثر را در نماز فریضه بخواند بوی ثواب صد شهید میدهند.

و از کفعمی است که اگر اینکه سوره بر مرض صداع خوانده شود مرض رفع میگردد

[سوره التکاثر (۱۰۲): آیات ۱ تا ۸]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

أَلهاکُمُ التَّکاثُرُ (۱) حَتّی زُرتُمُ المَقابِرَ (۲) کَلّا سَوفَ تَعلَمُونَ (۳) ثُمَّ کَلّا سَوفَ تَعلَمُونَ (۴)

کَلّا لَو تَعلَمُونَ عِلمَ الیَقِینِ (۵) لَتَرَوُنَّ الجَحِیمَ (۶) ثُمَّ لَتَرَوُنَّها عَینَ الیَقِینِ (۷) ثُمَّ لَتُسئَلُنَّ یَومَئِذٍ عَنِ النَّعِیمِ (۸)

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

بسیاری مال و اولاد و عشیره شما را مشغول نمود،

تا وقتی که ملاقات قبرها نمودید

اینطور نیست که گمان کرده‌اید بزودی میدانید،

باز هم بطور علم الیقین خواهید دانست،

چنین نیست که گمان کرده‌اید اگر بعلم الیقین میدانستید

هر آینه جهنّم را میدیدید،

پس از آن یقین شما زیاد میشد بطوری که بعین الیقین (در همین حیات دنیوی) جهنّم را میدیدید.

آن گاه البتّه در آن روز از شما سؤال میشود از آن نعمت‌هایی که بشما داده شده (که در چه راهی صرف نمودید)

صفحه : ۲۵۱

(توضیح آیات)

اشاره

ذلک کهأَلهاکُمُ التَّکاثُرُ، حَتّی زُرتُمُ المَقابِرَ (ها) در ذلک که أَلهاکُمُ التَّکاثُرُ بمعنی لغوی صرف نمودن وقت است در لهو و لعب و

تکاثر بمعنی تفاخر بمناقب و افتخار بمال یا بحسب و نسب و غیر آن است و در شأن نزول آیه بین مفسّرین گفتاری است.
(۱) راجع بیهوده است که هر طایفه‌ای از آنان میگفتند عدد ما و اقوام و عشیره ما زیادتر از اقوام و عشیره بنی فلان و فلان است تا وقتی که در ضلالت و گمراهی مردند و در قبر رفتند (قتاده) (۲) آیه در باره دو طایفه از قریش بنی عبد مناف و بنی سهم بن عمر فرود آمده که هر یک بر دیگری افتخار میجستند که عدد اشراف و بزرگان ما زیادتر است تا بجایی رسید که رفتند و قبرهای هر یک از آن دو قبیله که مرده بودند شماره نمودند که معلوم شود عدد کدام یک از آن دو قبیله زیادتر است و عدد مرده‌های عبد مناف زیادتر بود.
و آیه در مقام اعتراض بآنهاست که چنان در لهو و لعب فرو رفته‌اند و گمراهی بر آنان چیره و غالب گردیده که بزیادتی عدد طائفه افتخار مینمودند.
لکن شأن نزول آیه هر چه باشد و در باره هر کس فرود آمده باشد آیه مطلق است و چنانچه در محل خود مبرهن گردیده مورد مخصّص نیست.
ذلک که أَلهاكُمُ التَّكاثُرُ شامل میگردد هر کسی را که کثرت امور طبیعی و تفاخر بآن خواه بکثرت مال باشد یا اولاد یا اقوام و عشیره یا ریاست و جاه و مقام هر چه وی را از طریق حق بازدارد و او را مشغول گرداند تا وقتی که مرگ وی را دریابد و در گور رود.
طبرسی از قتاده و او از مطرف بن عبد اللّه بن سنجر تا میرساند سند حدیث را برسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که در بیان ذلک که أَلهاكُمُ التَّكاثُرُ فرموده (إبن آدم یقول مالی مالی و مالک من مالک الّا ما اکلت فافنیت و لبست فابلیت او تصدّقت فامضیت)«۱»

---

(۱) اولاد آدم میگوید چیست بر من چیست بر من و چه مانده برای تو از مال تو مگر آنچه خورده

صفحه : ۲۵۲

خلاصه ظاهرا آیه در مذمت کسانی است که حظوظات دنیوی مثل کثرت مال و اولاد و باقی جهات طبیعی وی را از حق و آخرت باز دارد و وی را سرگرم و مشغول بدنیا گرداند.
چنانچه در سوره بقره در وصف اهل دنیا و در مقام تهدید بآنها فرموده أُولئِكَ الَّذِينَ اشتَرَوُا الحَياةَ الدُّنيا بِالآخِرَةِ فَلا يُخَفَّفُ عَنهُمُ العَذابُ وَ لا هُم يُنصَرُونَ«۱» در سوره آل عمران زُيِّنَ لِلنّاسِ حُبُّ الشَّهَواتِ مِنَ النِّساءِ وَ البَنِينَ وَ القَناطِيرِ المُقَنطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَ الفِضَّةِ وَ الخَيلِ المُسَوَّمَةِ وَ الأَنعامِ وَ الحَرثِ ذلِكَ مَتاعُ الحَياةِ الدُّنيا وَ اللّهُ عِندَهُ حُسنُ المَآبِ«۲» و نیز از احادیث راجع بمحبت دنیا و اشتغال بآن بسیار است در کتاب کافی از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکنند (کسی که صبح و شام کند و بزرگترین همش دنیا باشد خدا قرار میدهد فقر را بین دو چشم او و امور او متشتت و پراکنده میگردد و از دنیا بوی نمیرسد مگر قدری که قسمت او گردیده.
كَلّا سَوفَ تَعلَمُونَ (کلّا) کلمه ردع است اشاره به اینکه بزودی هنگام مردن و پس از آن میفهمید که کثرت مال و اولاد و عشیره و هر چه از امور طبیعی بآن دل بسته و بوی مینازید و افتخار میکنید شما را از عذاب نجات نخواهد داد و سعادت و فضیلت برای شما تأمین نخواهد نمود.

---

(۱) و فانی کرده‌ای یا پوشیده‌ای و کهنه کرده‌ای یا انفاق کرده و گذشته‌ای اشاره به اینکه انسان فقط از مال خود بقدری که خورده

و پوشیده و انفاق نموده بهره‌ور گردیده

(۲) آنها کسانی میباشند که حیات اخروی را تبدیل نموده و فروخته‌اند بحیات دنیا و چون چنین کرده‌اند پس عذاب آنها تخفیف پیدا نمیکند و یار و یاور هم ندارند آری چنین کسانی با دست خالی که سرمایه خود که میتوانستند حیات جاودانی و عیش همیشگی بر خود تأمین نمایند از دست داده دیگر چیزی که آنها را از عذاب برهاند در دست ندارند

صفحه : ۲۵۳

ثُمَّ کَلّا سَوفَ تَعلَمُونَ کلّای دوم شاید برای تأکید باشد که محققا بزودی میدانید و شاید مقصود مرتبه دیگری از دانستن و اشاره باین باشد که چون در قیامت هر چیزی بحقیقت آشکار میگردد آن وقت برای انسان بخوبی معلوم میگردد که آنچه را در دنیا بوی افتخار مینمود یک وهم و خیالی بیش نبود و همه هَباءً مَنثُوراً و فانی گردیده و برای او جز شقاوت و دوری از رحمت الهی چیزی نیفزود و فقط سبب افروخته شدن آتش و عذاب جهنم گردید کَلّا لَو تَعلَمُونَ عِلمَ الیَقِینِ لَتَرَوُنَّ الجَحِیمَ کلای سوم نیز برای تأکید و شاید اشاره بمرتبه دیگری از علم باشد و بعد از لام (لترون) قسم مندرج است یعنی اگر (بعلم الیقین) میدانستید سختی روز قیامت و فزع عظیم روز موعود را قسم بخدا هر آینه جهنم را بچشم دل میدیدند ثُمَّ لَتَرَوُنَّها عَینَ الیَقِینِ در قریب القرآن در تعریف علم و حقیقت آن چنین گفته (العلم ادراک الشیء بحقیقته) و ادراک دو قسم است یکی ادراک حقیقت چیزی و دیگر ادراک چیزی نه از جهت ذات و حقیقت آن بلکه باعتبار صفتی یا چیزی که در آن موجود است یا به اعتبار نفی صفتی یا چیز دیگری از آن و آنجایی که علم راجع بذات شیئی باشد اثباتا او نفیا فعل متعدی بیک مفعول میگردد مثل قوله تعالی لا تَعلَمُونَهُمُ اللّهُ یَعلَمُهُم و آنجا که راجع بصفت موجود باشد فعل متعدّی بدو مفعول میگردد مثل قوله تعالی فَإِن عَلِمتُمُوهُنَّ مُؤمِناتٍ و نیز باعتبار دیگر علم دو قسم است نظری و عملی نظری آن علمی است که سبب کمال نفس میگردد مثل علم بموجودات عالم و عملی علمی است که مقدمه عمل است مثل علم بعبادات و باعتبار دیگر نیز علم دو قسم است عقلی و سمعی (و اعلمته و علّمته) در اصل یکی است لکن اعلام را در اخبار

صفحه : ۲۵۴

سریع آرند و تعلیم را در جایی آرند که بتکرار مطلب واضح گردد یعنی معلم و آموزگار مطلب را تکرار نماید تا وقتی که دانش آموزان فرا گیرند لکن مثل قوله تعالی الرَّحمنُ عَلَّمَ القُرآنَ عَلَّمَ بِالقَلَمِ عُلِّمنا مَنطِقَ الطَّیرِ وَ یُعَلِّمُهُمُ الکِتابَ وَ الحِکمَةَ وَ عَلَّمَ آدَمَ الأَسماءَ کُلَّها تعلیم نمودن و آزمودن حق تعالی اسماء را بآدم و نیز آزمودن منطق طیر بسلیمان نبی علیه السّلام و امثال اینطور تعلیمات عبارت از قوه‌ایست که در روحیه آن اشخاص برجسته مثل انبیاء و اولیاء نهاده که بآن قوه عالم میگردند بحقایق و بطون اشیاء در نظر آن برجسته‌گان عالم بشریت مبرز و ظاهر میگردد چنانچه تعلیم و آزمودن حیوانات طریق لوازم زندگانی خود را از همین قبیل است یعنی آنچه صلاح آنها است در غریزه آنان نهاده بتعلیم و تعلّم معمولی نیست و بین اشخاصی که از طرف حق تعالی بآنها علم آزموده شده نیز درجاتی است چنانچه فرموده وَ الَّذِینَ أُوتُوا العِلمَ دَرَجاتٍ وَ فَوقَ کُلِّ ذِی عِلمٍ عَلِیمٌ (پایان) (ثم) حرف عطف است که (لترونّها) را عطف داده به (لترون) جلو از اینکه آیات توان استفاده نمود که علم و یقین هر یک مراتب و درجاتی دارد در اینجا سه مرتبه از علم را تذکّر داده و دو مرتبه از یقین را نام برده و در سوره واقعه آیه ۹۵ إِنَّ هذا لَهُوَ حَقُّ الیَقِینِ اشاره بمرتبه سوم یقین است علم را چنانچه حکماء معرفی نموده‌اند (صورت حاصله معلوم است عند العالم) و اینکه صورت حاصله در ذهن گاهی فقط صورت الفاظی است که برای شناسایی معلوم وضع شده مثل اینکه ما از ملائکه و جن مثلا فقط لفظی میشنویم بدون اینکه حقیقت و ماهیّت ملک و جن را بتوانیم فهم کنیم اینکه یک قسم و یک مرتبه از علم است که اینکه قسم را حقیقتا نتوان

در تعداد علوم حقیقیه بشمار آورد مجازا آن را علم نامند مرتبه دوم علم بمعنی حصول مفهوم معلوم است در ذهن عالم بطوری که وقتی نام معلوم را میشنویم معنی و مفهوم آن را تعقل کنیم خواه تصدیق ایجابی یا سلبی در وی باشد یا نباشد

صفحه : ۲۵۵

مرتبه سوم تصور مفهوم معلوم و تصدیق بوجود او یا بعدم او و اینکه قسم از علم را اذعان و ایمان و تصدیق نامند در لغت اعتقاد جازم مطابق واقع را یقین نامند و در عرف متشرعه یقین حالتی است در نفس که از آن آثار خارجی ظهور و بروز نماید و آن سه مرتبه دارد (علم الیقین) (عین الیقین) (حق الیقین) مرتبه اول یقین که آن را علم الیقین نامند

آن علمی است که از روی براهین عقلیه یقینیّه پدید گردد بطوری که ثابت و جازم باشد و احتمال خلاف ندهد مرتبه دوم و سوم از یقین مقام مشاهده و عیان است و اینکه مرتبه از یقین نیز دو مرتبه دارد یک مرتبه انسان مطلوب خود را مشاهده میکند بدون آنکه محتاج بنظر و فکر باشد و نسبت اینکه مرتبه از یقین نسبت بمرتبه (علم الیقین) مثل دیدن است نسبت بشنیدن مرتبه دوم چنان غرق در مطلوب میگردد که گویا خود و هر چه هست فراموش مینماید و بجز مطلوب و معلوم چیزی در نظرش پدیدار نیست از محقق طوسی رحمه اللّه چنین نقل می‌کنند که در تألیفاتش مراتب معرفت را تشبیه نموده بمراتب شناختن آتش که مرتبه ادنای آن اینکه است که شخص بشنود در عالم شیئی است که آنچه با آن تماس کند میسوزد و اعدام می‌گردد و چنین چیزی نام آن آتش است و نظیر اینکه مرتبه در معرفت اللّه مرتبه عوام و مقلّدین است که آنان تصدیق بدین دارند بدون آنکه بتوانند دلیل و براهین برای اثبات آن اقامه نمایند.

و مرتبه بالاتر در معرفت اللّه ایمان اهل نظر از حکماء و متکلمین است که از روی براهین عقلی و ادلّه محکم اثبات مینمایند وجود خدا و باقی معارف را و معرفت آنها نظیر معرفت کسی است که آتش را ندیده و حرارت آتش را حس ننموده لکن دود آتش را مشاهده می‌نماید.

صفحه : ۲۵۶

و مرتبه بالاتر در معرفهٔ اللّه معرفت مؤمنین خلّص است که نفس و روحشان مطمئن بایمان گردیده و معرفت اینها نظیر معرفت کسی است که بآتش نزدیک شده و از حرارت آن گرم گردیده.

و فوق اینکه مرتبه در معرفت کسانی است که اهل کشف و مشاهده و فناء فی التّوحید گردیده‌اند نظیر کسی که در آتش رفته و تمام بدن او در آتش محترق و سوخته گردیده.

پس ممکن است در توجیه آیات گفته شود آن دو آیه اول كَلّا سَوفَ تَعلَمُونَ راجع بزمان حیات کفّار است قبل از مردنشان که آنان در همین عالم در دو موقع عالم میگردند که مال و عشیره آنها را از عذاب نجات نمیدهد یکی وقتی بکیفر اعمالشان گرفتار گردیدند و آفات و بلیّات دنیا بر آنها هجوم آورد آن وقت شاید بفهمند آنکه تواند آنان را از بلا نجات دهد غیر آنست که تصور میکردند و دیگر وقتی علائم مرگ و آثار عذاب را در خود مشاهده مینمایند آن وقت دانا می گردند و میفهمند که چه بسر خود آورده و چه آفات و بلیّاتی در جلو دارند.

و آن دو آیه بعد كَلّا لَو تَعلَمُونَ عِلمَ اليَقِينِ لَتَرَوُنَّ الجَحِيمَ ثُمَّ لَتَرَوُنَّها عَينَ اليَقِينِ شاید راجع ببعد از مردن کفار باشد که دو مرتبه از یقین برای آنان پدید میگردد یکی در عالم برزخ وقتی علائم و آثار عذاب را معاینه می‌بینند که مثال علم الیقین است که برای موحدین در همین عالم از روی دلیل و برهان معلوم گردیده و دیگر وقتی است که کفار در قیامت داخل در جهنم و عذاب میگردند و آن مثال مؤمنین خلص و موحدینی است که در همین عالم بمرتبه کشف و شهود رسیده‌اند و در قیامت بمنتهی درجه

شهود و بغایت کشف میرسند خلاصه ظاهرا آیه اشاره باین دارد کسانی که بجهات دنیوی از قبیل کثرت مال و اولاد یا شهرت و مقام تفاخر میکنند و امور طبیعی دنیوی آنان را بنفس پرستی و لهو و لعب مشغول نموده آنان کسانی می‌باشند که بمعاد و پاداش اخروی ایمان ندارند و نمی‌دانند که پس از اینکه عالم عالمی است و پشت اینکه پرده اسراری نهفته که خواهی

صفحه : ۲۵۷

نخواهی وقتی پرده طبیعت پاره میگردد و بآن خواهند رسید اگر بعلم الیقین میدانستند که البته بزودی خواهند دانست در همین عالم دنیا جهنم و عذاب و نکالی که در اثر پیروی هوای نفسانی و اشتغال بلهو و لعب که برای اهل دنیا و منکرین معاد آماده شده بچشم حقیقت بین میدیدند بلکه قسم بخدا بچشم دل بطور مشاهده و عیان عذاب جهنمیان را میدیدند از اینکه آیه توان استفاده نمود که جهنم و بهشت بلکه عالم آخرت در مرتبه فوق اینکه عالم فعلا موجود است و اهل جهنم در همین دنیا در واقع یعنی در معنی و حقیقت نه در صورت در جهنم معذبند و لو آنکه خود ندانند و نفهمند در سوره توبه آیه ۴۹ فرموده وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالكافِرِينَ و نیز اهل بهشت در همین عالم در معنی نه در صورت در بهشت متنعمند آری قلب بشر وقتی از حق و از عالم حقیقت معکوس گردید و بتمام قوی و مشاعر بدنیا و باین عاریت سرا رو آورد و تمام همش امور طبیعی دنیوی و محظوظات مادی گردید چنین کسی در تمام ساعات عمرش علی الدوام در باطن خود بدست خود جهنّمی افروخته میگرداند و هر آنی در هاویه ظلمانی طبیعت مشغول فرو رفتن است و در اثر بعد و دوری از حق تعالی بدرک جهنم نزدیک‌تر میگردد اگر چه شراب گل آلوده دنیا چنان چشم و گوش وی را پر نموده که خودش نمیفهمد رو بکجا میرود و مآل امرش بکجا خواهد رسید از اینکه آیات دو مطلب توان استخراج نمود یکی جهنم و بهشت فعلا در محل خود موجودند و دیگر کسانی که یقین و ایمانشان بمرتبه (عین الیقین) رسیده در همین عالم بچشم دل بهشت و اهل بهشت و جهنّم و اهل جهنّم را مشاهده مینمایند در حدیثی نقل میکنند که حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از زید نامی سؤال نمود

(کیف اصبحت)

چگونه صبح کردی در پاسخ گفته (اصبحت یا رسول اللّه موقنا) پس از آنکه حضرتش از علامت یقین وی سؤال مینماید که برای هر حقی

صفحه : ۲۵۸

حقیقتی است که بآن شناخته میگردد گوید یقین من بدرجه‌ای است که اهل بهشت را در بهشت متنعم می‌بینم و اهل جهنم را در جهنم معذب مشاهده مینمایند

و مولی رومی اینکه حدیث را بنظم آورده چنین گوید

گفت پیغمبر صباحی زید را کیف اصبحت ای رقیق با صفا

گفت عبدا مؤمنا باز اوش گفت کو نشان از باغ ایمان گر شگفت

گفت تشنه بوده‌ام من روزها شب نخفتستم ز عشق و سوزها

تا ز روز و شب جدا گشتم چنان که ز اسپر بگذرد نوک سنان

که از آن سو جمله ملتها یکی است صد هزاران سال یک ساعت یکی است

هست ازل را و ابد را اتحاد عقل را ره نیست سوی افتقاد

گفت از اینکه ره کوره آوردی بیار در خور فهم و عقول اینکه دیار

گفت خلقان چون ببینند آسمان من ببینم عرش را با عرشیان

هشت جنت هفت دوزخ پیش من هست پیدا همچو بت پیش سمن

یک بیک وا می‌شناسم خلق را همچو گندم من ز جو در آسیا

که بهشتی که و بیگانه کی است پیش من پیدا چو مار و ماهیست

اینکه زمان پیدا شده بر اینکه گروه یوم تبیضّ و تسودّ وجوه«۱»

جمله را چون روز رستاخیز من فاش می‌بینم عیان از مرد و زن

هین بگویم یا فرو بندم دهن لب گزیدش مصطفی یعنی که بس

با رسول اللّه بگویم سر حشر در جهان پیدا کنم امروز نشر

هل مرا تا پرده‌ها را بردرم تا چو خورشیدی بتابد گوهرم

---

(۱) سوره آل عمران آیه ۱۰۲ تمام آیه فَأَمَّا الَّذِینَ اسوَدَّت وُجُوهُهُم أ کَفَرتُم بَعدَ إِیمانِکُم فَذُوقُوا العَذابَ بِما کُنتُم تَکفُرُونَ روز قیامت روزی است که رویهایی سفید است و رویهایی سیاه است اما آنهایی که رویهای آنان سیاهست (از آنها سؤال میشود) آیا بعد از ایمان آوردن کافر شدید پس بسبب کفرتان بچشید عذاب را

و اگر بهشت و جهنم فعلاـ موجود نبود چگونه پیمبران از اوضاع و خصوصیات آن خبر میدادند و حدیث معراج که از پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل میکنند که فرموده بهشت و جهنم را بمن عرضه نمودند و از بعض حالات بهشتیان و جهنمیان خبر میدهد شاهد بر حرف ما است در جلد اول تفسیر سوره بقره در ذیل آیه ۲۴ فَإِن لَم تَفعَلُوا وَ لَن تَفعَلُوا فَاتَّقُوا النّارَ الَّتِی وَقُودُهَا النّاسُ وَ الحِجارَةُ أُعِدَّت لِلکافِرِینَ مختصر بیانی راجع به اینکه آیا بهشت و جهنم فعلا موجودند یا بعدا موجود میگردند نمودم که بدلالت بعض آیات مثل همین آیه أُعِدَّت لِلکافِرِینَ و نیز وَ إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَةٌ بِالکافِرِینَ و غیر اینها و نیز ببراهین عقلی و شهود عینی که بعضی مدعی آن میباشند چنین ثابت مینماید که بهشت و جهنم فعلا موجودند ثُمَّ لَتُسئَلُنَّ یَومَئِذٍ عَنِ النَّعِیمِ ثمّ حرف عطف و برای تراخی آرند و نون ثقیله و قسم که بعد از لام لتسئلن مأخوذ است برای تأکید است یعنی قسم بخدا که البته و محققا پس از وقوع قیامت در آن روز شما سؤال کرده میشوید از نعیم، نعیم جمع است اشاره به اینکه از تمام نعمتها در مورد سؤال واقع میگردید و شاید اشاره بهمان (تکاثر) در اول سوره دارد و مقصود همان نعمتهایی باشد که بکفار عطا شده و همان نعمتها سبب لهو و لعب و تفاخر آنان گردید و آنها را مغرور نموده و از طریق حق دور گردانیده و در قیامت مورد سؤال و عتاب واقع میگردند

سخنان مفسرین در توجیه «نعیم»

۱- نعیم آب سرد است و قائلین باین معنی تمسّک بحدیثی نموده‌اند که از حضرت رسول نقل شده لکن سند حدیث معتبر نیست

صفحه : ۲۶۰

۲- مقصود از نعیم رطب است و قائلین بآن از حضرت رضا علیه السّلام روایت مرفوعه‌ای نقل کرده‌اند ۳- از عبد اللّه مسعود نقل میکنند که گفته از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم شنیدم که فرمود مقصود از نعیمی که در قیامت از آن سؤال میشود ایمن بودن و امنیّت داشتن و تن درستی و سلامتی است ۴- از عبد اللّه عباس است که گفته حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اینکه سوره را خواند تا رسید باین آیه لَتُسئَلُنَّ یَومَئِذٍ عَنِ النَّعِیمِ فرمود آن نعیمی که از آن سؤال میشود پنج چیز است: سیری شکم، سردی آب، لذّت خواب، سایه مسکن، اعتدال خلقت ۵- از ابراهیم نقل میکنند که گفته هر کس طعامی خورد یا آبی نوشد و در عقب آن شکر گوید از آن نعیم نپرسند ۶- دیگری گفته نعیم تن درستی و سالم بودن چشم و گوش و سلامتی دل است که در قیامت از اینکه نعمتها سؤال میشود که در چه چیز صرف نمودید بیانش قوله تعالی إِنَّ السَّمعَ وَ البَصَرَ وَ الفُؤادَ کُلُّ أُولئِکَ کانَ عَنهُ مَسؤُلًا«۱» (عبد اللّه عباس) ۷- مقصود از نعیم نعمت نبوّت و بعثت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ما است که نعمت و رحمت بر جهانیان است ۸- از امام جعفر صادق علیه السّلام چنین روایت میکنند که فرموده مقصود از نعمت ولایت أمیر المؤمنین علیه السّلام است بیانش قوله تعالی الیَومَ أَکمَلتُ لَکُم دِینَکُم وَ أَتمَمتُ عَلَیکُم نِعمَتِی«۲» (تفسیر ابو الفتوح رازی)

---

(۱) سوره بنی اسرائیل آیه ۳۸ محققا گوش و چشم و قلب تمام اینها مسئولند یعنی در معرض سؤال در می‌آیند.

(۲) سوره مائده آیه ۵ گویند اینکه آیه در حجة الوداع فرود آمده وقتی که رسول اللّه (ص) مأمور گردید که علی (ع) را وصی و جانشین خود گرداند (یعنی امروز دین اسلام کامل گردید و نعمت من بر شما مسلمانها تمام گردید)

صفحه : ۲۶۱

پروردگاری که دائم الفضل و کثیر الاحسان است بنظر بعید می‌آید که از آنچه بمخلوقاتش روزی داده در مقام پرسش آید مگر

آنکه سؤال شود از کجا آوردی و در چه مصرف خرج کردی لکن کرم و عظمت حق تعالی بالاتر از اینکه است که از آن چیزی که بنده او خورده یا آشامیده سؤال کند و بهترین توجیهات همانست که از نعمت رسالت رسول اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و از نعمت ولایت أمیر المؤمنین و اولادان آن بزرگواران سؤال شود که راجع باین دو نعمت بزرگ چگونه عمل کردید و بشکرانه اینکه دو نعمت چطور قیام نمودید آیا کفران نعمت نمودید و مخالفت ورزیدید یا اطاعت کردید و سعادت‌مند گردیدید در تفسیر منهج الصادقین از کتاب عیون الاخبار الرضا بسند صحیح از ابراهیم عباس صولی که کاتب اهواز بوده روایت میکند که چنین گفته من نزد علی بن موسی الرضاء علیه السّلام بودم فرمود در دنیا نعمت حقیقی وجود ندارند بعضی فقهاء در آن مجلس حضور داشتند گفتند حضرت عزت فرموده لَتُسئَلُنَّ یَومَئِذٍ عَنِ النَّعِیمِ اینکه نعیم در دنیا است و آن آب سرد است آن گاه حضرت رضا علیه السّلام بصدای بلند فرمود اینکه طور آیه را تفسیر میکنید بعضی از شما بآب سرد تفسیر میکنید و بعضی بطعام و گروهی بخواب خوش اینکه چنین نیست که می گویید زیرا که پدر من از پدرش ابا عبد اللّه علیه السلام چنین نقل نموده که جماعتی نزد حضرتش در تفسیر قوله تعالی ثُمَّ لَتُسئَلُنَّ یَومَئِذٍ عَنِ النَّعِیمِ همین تعبیرات را نمودند آن گاه حضرت در غضب شد و فرمود خدای عز و جل از آنچه ببندگانش تفضل نموده سؤال نمیکند و بر آنان منّت نمیگذارد چگونه (خدایی که دائم الفضل و کثیر الاحسان است) بر بنده خود منت میگذارد در صورتی که منت گذاردن مخلوق بعضی بر بعض دیگر قبیح است پس چطور توان چیزی که نسبت بمخلوق پسند نیست نسبت بخالق داد پس مقصود از نعمتی که از آن سؤال میشود محبت اهل بیت پیمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و موالات آنها است که بعد از توحید و نبوت از آن سؤال میشود و اگر از اینها جواب صحیح

صفحه : ۲۶۲

داده وی را بروضه رضوان همیشه متنعم و شادمان دارند و نیز فرمود پدر من از آباء گرامی خود (ع) روایت نموده که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود یا علی اول چیزی که پس از مرگ از آن سؤال میشود کلمه شهادتین و محبت و ولایت و حقیّت تو است و هر که باینها اقرار نماید از روی اعتقاد بنعیم ابدی و سعادت سرمدی رسد و نیز در عیون اخبار الرضا از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نقل میکند که فرموده اول چیزی که در قیامت پرسش میشود شهادت بوحدانیت و نبوت من و ولایت علی بن ابی طالب علیه السّلام است.

صفحه : ۲۶۳

سورهٔ و العصر

اشاره

مکیهٔ و هی ثلاث آیات سوره (و العصر مکی است در مکه فرود آمده سه آیه و چهارده کلمه و شصت و هشت حرف است) از ابو امامه و ابی کعب روایت میکنند که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده هر کس سوره و العصر را بخواند عاقبت وی را بصبر گردانند و در قیامت با اصحاب حق محشور گردد (ابو الفتوح) و از امام صادق علیه السّلام چنین نقل میکنند کسی که سوره (و العصر) در نماز نافله بخواند در قیامت مبعوث میگردد در حالی که صورت وی نورانی و با تلألؤ و خندان چشم او روشن با چنین حالی است تا وقتی که داخل بهشت گردد در مصباح کفعمی است اینکه سوره را اگر بر دفینه خوانده شود محفوظ ماند و بر آدم تب دار خوانده شود شفا می‌یابد و اگر در شب جمعه بعد از نماز عشا بنویسند و پیش خود دارند و نزد حاکم بروند در امانند

[سوره العصر (۱۰۳): آیات ۱ تا ۳]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
وَ العَصرِ (۱) إِنَّ الإِنسانَ لَفِی خُسرٍ (۲) إِلاَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ وَ تَواصَوا بِالحَقِّ وَ تَواصَوا بِالصَّبرِ (۳)

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
قسم بعصر
که انسان در خسران و زیان کاری است،
مگر کسانی که بحق و حقیقت ایمان آوردند و نیکوکار شدند و یکدیگر را توصیه نمودند که راه حق و حقیقت پیش گیرند و نیز یکدیگر را توصیه و سفارش بصبر و متانت و استقامت نمودند.

صفحه : ۲۶۴

(توضیح آیات)

اشاره

(وَ العَصرِ) عصر در لغت فشردن چیزی را گویند و مقصود از آن در اینکه سوره بین مفسرین گفتاری است برای وضوح مطلب مختصری از بیان تفسیر مجمع البیان را ترجمه مینمایم در معنی و العصر و تحقیق در آن و آرای مفسرین چنین گفته بسیاری از مفسرین گویند خدای سبحان سوگند یاد نموده بدهر زیرا که در آن عبرتی است برای صاحبان بصیرت از جهت مرور شب و روز که از ادوار موجودات و گردش افلاک پدید می‌آید (إبن عباس و کلبی و جبائی) رأی دوم- مقصود از العصر وقت عشاء است که خداوند قسم یاد نموده بطرف اخیر از روز برای آنچه در او است از دلالت بر وحدانیت خدا بپشت کردن روز و رو کردن شب و ذهاب سلطان شمس چنانچه سوگند یاد نموده بضحی که آن طرف اول روز و ظهور سلطان شمس است و اهل ملیّین اینکه دو وقت را بزرگ میشمارند (حسن و قتاده) رأی سوم- مقصود نماز عصر است که آن نماز وسطی است (مقاتل) رأی چهارم- مقصود از عصر در آیه عصر نبوّت و ظهور پیمبر اسلام است رأی پنجم- مقصود شب و روز است که آن را عصران گویند (إبن کیسان) (پایان کلام طبرسی) و غیر از اینها آراء دیگری در معنی و العصر از مفسرین شیعه و سنی نقل شده و برای هر یک از اینکه آراء مختلفه در کتب تفاسیر تمسکاتی گفته شده که اگر بخواهیم بطور تفصیل بیان آراء و ادلّه قائلین و رد و ایرادی که در باره هر یک گفته شده در اینجا درج نمائیم سخن طولانی میگردد در صورتی که بنای ما بر اختصار است لکن بطور اجمال اشاره‌ای بادلّه قائلین مینمائیم

صفحه : ۲۶۵

عصر بمعنی زمان است

نخست بایست فهمید زمان چیست و سپس بچه دلیل توان ثابت نمود که چه اهمیت و شرافتی ر زمان است که خداوند آن را مورد سوگند خود قرار داده

(زمان چیست)

آرای حکماء در باره حقیقت زمان اول- بسیاری از آنان زمان را کم متصل غیر قار الذات دانند پاره دیگر زمان را جوهر و موجود مستقل معرفی مینمایند بعض دیگر زمان را امر اعتباری انتزاعی غیر متأصل و از مفاهیم ذهنی دانند و ممکن است بین آراء جمع نمائیم و گوئیم اختلاف آنان ناشی از مراتب و اعتبارات زمان است که هر یک زمان را بوجهی در نظر گرفته و بآن اعتبار آن را معرفی مینمایند آن کسی که زمان را کم متصل غیر قار الذات معرفی نموده شاید باعتبار اینکه است که زمان قسمت میشود بساعات و آنات و روز و شب و ماه و سال و چون قابل قسمت است از اقسام کمیّات بشمار میرود آن کسی که زمان را جوهر و امر متأصل میداند شاید مقصودش از زمان عالم دهر باشد که روح زمان و حقیقت زمان و محیط بر زمان است آن کس که گفته زمان امر اعتباری و مفهوم ذهنی است که بنفسه تأصل و تحققی در خارج ندارد شاید معنی عرفی زمان را در نظر گرفته که عبارت از پی در پی درآمدن ساعات شب و روز است که از گردش اوضاع شمسی و حرکت زمین و ادوار عالم و گردش موجودات بگرد هم پدید میگردد و زمان باین اعتبار یک امر سیّال متجدد الحدوث متصرّم الذات است و از حرکات قطعیه موجودات اعتبار میگردد.
و چون زمان را خواه کم متصل غیر قار الذات بگیریم یا امر اعتباری انتزاعی

صفحه : ۲۶۶

بدانیم هر کدام باشد تحقق و وجود خارجی بنفسه ندارد لهذا شانیت آن را ندارد که مورد سوگند واقع گردد مگر آنکه مقصود از (وَ العَصرِ) عالم دهر باشد چنانچه بسیاری از محققین و دانشمندان را رأی چنین است و عالم دهر ظرف زمان و روح زمان و محیط بر زمان است و بمنزله حرکت توسطیه است نسبت بحرکت قطعیّه یعنی جامع تمامی آنات و ساعاتی است که آن را زمان نامیم برای وضوح مطلب مقدمهٔ گوئیم برای هر شیئی متحرکی دو نحو حرکت اعتبار میشود یکی را حرکت قطعیّه نامند و دیگری را حرکت توسطیه گویند اگر در حرکت وضعیّه و اینیّه اجزاء و نقاطی که متحرک علی الدّوام از آن میگذرد و هیچ ثبات و قراری در آن ندارد آن را در نظر گرفت چون ثبات و دوامی در آن نیست و غیر قارّ است باین اعتبار برای آن حرکت وجود متحقق خارجی ندارد بلکه بالقوه آن شیئی را متحرک گویند و اندازه اینکه حرکات را زمان و آن سیّال نامند لکن اگر مجموع مسافت در بین حرکات را در نظر گرفت که آن امر مستمر متوسط بین اجزاء حرکت است آن را حرکت توسطیه نامند و باین اعتبار آن شیء را متحرک گویند و حرکت وجود خارجی پیدا میکند.
پس از اینکه مقدمه گوئیم اگر مقصود از عصر که مورد سوگند واقع شده اشاره بحرکت اتصالی ادواری عالم است که منشأ اعتبار زمان است و قسمت بساعات و آنات میشود که از مجموع آن جهان و پی در پی در آمدن مخلوقات و عالم وجود تکون یافته که باعتبار جامعیتش آن را دهر نامند لایق است که مورد سوگند واقع گردد اینکه است که گفته‌اند دهر مجموعه آیات الهی است زیرا که دهر مجموعه زمان است و زمان مقدار حرکات غیر قارّ و آن سیّال است خلاصه زمان نسبت بحرکت وضعیه شبیه بحرکت قطعیه است و دهر نسبت بحرکت وضعیه شبیه بحرکت توسطیه است که همان طوری که جامع حرکات قطعیّه حرکت توسطیه است که

محیط بر آن است همین طور از مجموع زمان دهر

صفحه : ۲۶۷

مأخوذ میگردد یعنی عالم دهر جامع اجزاء زمان و عین فعلیت زمان است اینکه است که گویند دهر روح زمان و محیط بر زمان است و از نظام الدین نیشابوری صاحب غرائب القران چنین نقل میکنند که دهر از عجائب مخلوق خدا است و دهر موجود متحرکی است که شبیه بساکن است (پایان) صدر المتألّهین شیرازی در رساله‌ای که در حدوث نوشته بعد از شرح مفصلی راجع بحرکت جوهری چنین گوید در حدیث است

لا تسبّوا الدهر فان الدهر هو اللّه

و در ادعیه نبویه است یا دهر یا دیهور یا دیهار یا کان یا کینان و در کلام اساطین حکمت نسبت ثابت بثابت را سرمد گویند و نسبت ثابت را بمتغیر دهر نامند و نسبت متغیر بمتغیر را زمان و از اینکه بیان چنین اراده نموده‌اند که نسبت حق تعالی بصفات و اسمائش نسبت ثابت بثابت است و نسبت علمش بموجودات متجدده دهر است و نسبت متجددات بیکدیگر زمان است (پایان) خلاصه دهر عبارت از نسبت علم حضوری حق تعالی است بمتجددات و حرکات زمانی او باعتبار احاطه علم حق تعالی و نسبت بجامعیت علمیه او تمام ازمنه آنی مینماید و زمان باین اعتبار بسی لایق ستایش است و شاید بهمین اعتبار است که در حدیث رسیده

لا تسبوا الدهر فان الدهر هو اللّه

ناسزا بروزگار مگوييد که خدا همان دهر است یعنی دهر منسوب بخدا و از بزرگترین آثار خلقت بشمار میرود و شأنی از شئون الهی است که فرموده کُلَّ یَومٍ هُوَ فِی شَأنٍ

قول ۲-

(مقصود از (العصر) نماز عصر است)

و طرفداران اینکه رأی بسیارند و نظر به اینکه عصر وقت نماز وسطی است که امر بمحافظت آن شده در قوله تعالی حافِظُوا عَلَی الصَّلَواتِ وَ الصَّلاةِ الوُسطی و نماز عصر نماز وسطی است زیرا که وسط بین ظهر و مغرب واقع گردیده در تفسیر روح البیان از بعض بزرگان چنین نقل میکند که نماز عصر برکعات

صفحه : ۲۶۸

چهارگانه اشاره دارد بتعیّنات ذاتیّه و اسمائیّه و صفاتیّه و افعالیّه در مرتبه جمال کونی بالفعل چنانچه ظهر اشاره دارد در مرتبه جمال الهی بالفعل و شکی نیست که انسان جامع بین فضائل خلقیه و الهیّه است و عصر اشاره بهمین جامعیّت انسان است اینکه است که در حدیث رسیده کسی که نماز عصر را ترک کند گویا اهلش و مالش را ناقص گردانیده (پایان)

قول ۳-

(مقصود از (العصر) نزدیک بغروب آفتاب است که آن را عصر نامند)

زیرا همان طوری که خداوند قسم یاد نموده بفجر که وقت طلوع آفتاب است قسم یاد نموده بعصر که وقت غروب آفتاب است و

چون نیّر اعظم خورشید که در اینکه عالم از بزرگترین آثار خلقت و مظهر اتم افعال الهی است و از طلوع و غروب آن عالم مادیات رونق میگیرد اینکه است که نظر بشأنیت و عظمت آن دارد که موقع طلوع و غروب آن را مورد قسم واقع گردانیده
قول ۴-

(مقصود از عصر عصر نبوت است)

و همان طوری که عصر در طرف آخر روز واقع است عصر نبوّت نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نیز در آخر الزمان واقع است که نبوت و رسالت بوجود مبارکش خاتمه پیدا نموده که پس از آن عالم زمان بانتها میرسد و نظر بشرافت و فضیلت عصر شعشعانی و ظهور کمال الهی و وقت بروز فضائل انسانی است که آن را مورد قسم قرار داده و همان طوری که بشهر مکه که محل تولد پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بوده قسم یاد نموده همین طور بعصر نبوت و زمان بعثت او نیز قسم یاد نموده اینکه احتمالاتی که در توجیه عصر داده شده اگر چه هر یک بجای خود موجه است لکن آنچه بنظر قاصر میرسد بهترین توجیهات همان است که عصر را بمعنی زمان و دهر بگیریم و چنانچه گفتیم اگر چه زمان باعتبار پی در پی درآمدن اشیاء و نسبت بحرکات قطعیه عالم یک امر اعتباری میشود لکن منشأ اعتبار آن امر واقعی و مظهر آثار ربانی و شأنی از شئون الهی است و آن نسبت مجموعه زمان

صفحه : ۲۶۹

و آن سیّال است بمبدء موجودات و باین اعتبار مورد سوگند واقع گردیده و بسیار مهم است زیرا که آن روح زمان و حقیقت زمان و محیط بر زمان است و آنچه بنظر میرسد بدو جهت عصر را بمعنی دهر گرفتن مزیت دارد یکی جامع تمام احتمالاتی است که داده شده زیرا اگر مقصود از (العصر) نماز عصر باشد نماز عصر از حیثیّت رکعات و شرائط با نماز ظهر و عشاء فرقی ندارد مگر آنکه مزیّت آن از جهت نسبتش بپاره‌ای از زمان است که آن نیز داخل در کلیه زمان محسوب میگردد و نیز اگر عصر بعثت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باشد آن نیز در قسمتی از زمان واقع گردیده و نیز اگر طرف عصر باشد آن هم داخل در زمان محسوب میگردد پس زمان باطلاقه جامع تمام احتمالات و حاوی تمامی مقالات میشود و چون مطلق است و دلیل بر تعیین و تخصیص نداریم بایستی باطلاقش باقی گذاشت بعبارت دیگر نظر به اینکه قرآن (یفسر بعضه بعضا) چون آیات مثل و الفجر و الضحی و العصر و اللیل که بتمام اینها در قرآن سوگند یاد نموده وقتی اینها را با هم جمع نمودیم از مجموع آنها توان چنین استفاده نمود که تمام اینها اشاره بیک روز است که آن روز دوری است که شمس وجود آن را بحرکت انداخته و بگردش آن، فجر، ضحی، عصر، لیل، برای آن متصور گردیده و هر یک از آنها مصداق یک حقیقت بشمار میروند که آن روح زمان و حقیقت و اصل زمان است که آن را دهر نامند.

بعبارت دیگر شاید فجر اشاره بصبح هبوط انسانی و ضحی اشاره بظهر نزاهت و اشراق کمال نفس انسانی و عصر اشاره بفعلیت اخیر آدمی شب اشاره بمنتهی درجه حیات دنیوی انسانی است که وقتی شمس وجودش در پشت پرده ظلمانی طبیعت بمرگ غائب گردد آن وقت بمنتهی درجه سعادت رسد اگر از سعداء و نیکوکاران باشد یا بمنتهی درجه شقاوت رسد اگر از تیره‌بختان و اشقیا محسوب باشد که جامع تمام حرکات انسان همان زمان است و نظر بشرافت انسان دارد که بدور گردش

صفحه : ۲۷۰

شمس وجود انسانی سوگند یاد نموده و دیگر چون بایستی بین آنچه مورد سوگند قرار میگیرد و جواب قسم یعنی آنچه برای آن

سوگند یاد میشود مناسبتی باشد اگر (العصر) را مطلق و بمعنی دهر گرفتیم بسیار مناسبت پیدا میشود بین قسم (العصر) و جواب قسم یعنی خسران انسان زیرا که الف و لام (الانسان) اشاره بنوع انسان است یعنی سوگند بزمان که یکی از بزرگترین و مبرزترین آیات الهی است که نوع بشر در زمان عمرش که سرمایه او است و بایستی از آن سود کلی ببرد و ساعاتی که بر او میگذرد که هر یک درجه‌ای است برای صعود وی بمرتبه کمال بشری و باین اعتبار بسی شریف و قابل اعتنا است تلف نموده و زیان برده و بلهو و لعب گذرانیده و رایگان از دست داده مگر اشخاصی که متصف بفضائل چهارگانه باشند که عبارت از ایمان: عمل صالح، توصیه بحق، توصیه بصبر، که چنین مردمانی از خسران کلی استثناء گردیده‌اند إِلَّا الَّذِینَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ ایمان عبارت از اعتقاد جازم مطابق واقع است و آن امر قلبی بسیط و ذی مراتب و قابل شدّت و ضعف است در اینکه آیه بطور عموم و استغراق تمام افراد بشر را تحت حکم خسران درآورده مگر آن اشخاصی که ایمان آورده و عمل نیکو نموده‌اند

(خسران یعنی چه)

خسران بمعنی نقصان و سرمایه تلف کردن است و اشاره به اینکه تمام افراد بشر سرمایه عمر خود و زمان حیاتشان که بایستی بآن حیات ابدی و عیش سرمدی تأمین نمایند بیهوده تلف نموده و سودی عایدشان نمیشود مگر عده‌ای که متصف بفضائل چهار گانه که در سوره بیان نموده باشند اول- از کسانی که از اینکه حکم کلی خسران و زیان کاری خارج گردیده‌اند آنهایند که ایمان آورده‌اند

صفحه : ۲۷۱

(حقیقت ایمان چیست و مؤمنین کیانند)

ایمان چنانچه گفته شد همان اعتقاد جازم مطابق واقع است و مؤمنین کسانی میباشند که تصدیق یقینی دارند بوجود مبدء عالم که تمام خیرات ناشی از او است و او دانا و توانای مطلق است و بازگشت تمام موجودات بسوی او است و نیز آنان تصدیق بمعاد دارند و اس اساس ایمان و حقیقت دیانت روی اینکه دو پایه از اصول دیانت استوار گردیده و ایمان باین معنی عمومیّت پیدا میکند و شامل میگردد تمام ادیانی که هر یک در موقع خود صحیح بوده چنانچه در سوره بقره آیه ۵۹ فرموده إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هادُوا وَ النَّصاری وَ الصّابِئِینَ مَن آمَنَ بِاللّهِ وَ الیَومِ الآخِرِ وَ عَمِلَ صالِحاً فَلَهُم أَجرُهُم عِندَ رَبِّهِم وَ لا خَوفٌ عَلَیهِم وَ لا هُم یَحزَنُونَ«۱» و باقی معارف مندرج در اینکه دو اصل است زیرا که عدل و نبوّت و امامت از فروع توحید بشمار میرود چنانچه عمل صالح در بسیاری از مردم از معاد و اعتقاد بیوم جزا ناشی میگردد و همانطوری که ایمان چنانچه در محل خود مبرهن گردیده مراتب و درجاتی دارد که معصوم علیه السّلام تشبیه بنردبان هفت پلّه نموده خسران نمودن عمر نیز مراتبی دارد که توزیع بر مراتب ایمان میگردد.

آن کسی که سرمایه خود را بطوری تلف نمود که حتّی آن فطرت خدا داد توحید که در نهاد وی بودیعه گذاشته شده پشت سر انداخته و انکار مینماید چنین آدمی مانند شخص تاجری ماند که برای سود با سرمایه‌ای مسافرت میکند که سودی عاید وی شود و علاوه بر اینکه سودی عاید وی نمیشود سرمایه را نیز تلف نموده و با دست خالی بوطن بر میگردد چنین کسی خسران کلّی برده.

مرتبه دیگر از زیانکاران آنهایند که آن فطرت توحید فی الجمله در آنان باقیمانده لکن بفرو رفتن در مادّیّات و اشتغال بلهو و لعب آن را مجمل گذارده و در

---

(۱) محققا کسانی که ایمان آوردند و کسانی که یهودی و نصرانی و ستاره پرستان هر کس بخدا و روز قیامت ایمان آورد و عمل شایسته نمود مر ایشانست اجرشان نزد پروردگارشان و نیست خوفی بر آنان و نه محزون میباشند

صفحه : ۲۷۲

معرض ظهور و بروز در نیاورده تا آنکه سودی از آن ببرند و آنها کسانی میباشند که بزبان و قلب اعتراف باصول دیانت مینمایند لکن از پرتو عمل صالح آن را رشد نمیدهند چنین کسانی و لو آنکه سرمایه‌شان از دست نرفته لکن سودی هم نبرده و از عمر خود خسران و زیان برده‌اند.

مرتبه سوم کسانی میباشند که با باقی ماندن فطرتشان بر توحید عمل نیکی هم در ساعات عمرشان نموده‌اند لکن بیشتر عمرشان را در لهو و لعب گذرانیده آنها نیز از اینجهت زیان برده‌اند.

خلاصه خسران و زیانکاری و سود نبردن از عمر که مورد بحث اینکه سوره مبارکه است توزیع یعنی قسمت میشود بر مراتب نقصان ایمان و عمل صالح و بدرجه نقص کمال ایمان و عمل صالح انسان از عمرش که موقع تجارت و سود بردن وی است زیان و خسران میبرد وَ عَمِلُوا الصّالِحاتِ دوم از کسانی که از تحت زیانکاری خارج گردیده و سعادتمند گردیده‌اند آنهایند که عمل صالح دارند از حرف عطف که عمل صالح را عطف بر ایمان داده معلوم میشود که عمل جزء حقیقت ایمان نیست بلکه جزء کمال ایمان است که آن کس که تصدیق جازم مطابق واقع باصول دیانت دارد در تعداد مؤمنین محسوب میگردد مگر آنکه ایمان کامل منوط بدو چیز است یکی آنکه ایمان از روی برهان عقلی انجام گیرد و دیگر ایمان با عمل صالح توأم باشد و چنین کسی از زیان کاران خارج و سعادتمند گردیده

(مقصود از عمل صالح چیست)

ظاهرا عمل صالح اعمالی است که روی میزان عقل و منطق و قانون شرع نیکو نماید و از شائبه ریا و عجب و پیروی هوی و هوس و از هر گونه منقصتی خالی و نزد عقلا پسندیده و لایق مقام عبودیت و پیشگاه حضرت احدیت باشد سعادت بشر و ترقی و تعالی او در پرتو علم و عمل انجام میگیرد که حکماء

صفحه : ۲۷۳

اول را عقل نظری و دوم را عقل عملی گویند که آن بمنزله دو بال است برای صعود انسانی بدرجه کمال و آیه اشاره باین دو مرتبه کمال بشری دارد که از اول تعبیر بایمان و از دوم تعبیر بعمل صالح نموده یعنی عملی که دارای چنین اثری باشد که انسان را بمرتبه کمال انسانی رساند و جزء اول ایمانی است که از روی برهان عقلی و و جدان سرّی تحقّق پذیرد و جزء دوم عملی است که انسان را سعادتمند گرداند و از حضیض پستی طبیعت ناسوتی وی را باوج ملکوتیّت برساند.

وَ تَواصَوا بِالحَقِّ‌وَ تَواصَوا بِالصَّبرِ تواصوا از باب مفاعله و باب مفاعله در چند معنی استعمال شده از جمله آنها اینکه است که بین دو نفر انجام گیرد مثل مصاحبه مشاجره و امثال آن.

حق و حقیقت در مرتبه اول مخصوص ذات پروردگار است که عین حق و عین حقیقت و عین واقع است زیرا که او واجب الوجود و غنیّ بالذّات است و در مرتبه ثانی هر موجودی و هر عملی که بحقیقت و درستی نزدیکتر باشد سزاوار است که آن را حق گوئیم

یعنی چنین موجودی و چنین عملی نزدیکتر بحق و حقیقت است.
سوم از ارکان سعادت و از خصوصیات عمل صالح اینکه است که مؤمنین نیکوکار یکدیگر را توصیه بحق نمایند و نیز یکدیگر را توصیه بصبر نمایند.
اینکه از خصوصیّات اعمال نیک که از جزء عقل عملی بشمار میرود ایندو قسم عمل را تخصیص بذکر داده شاید سرّش اینکه باشد که ایندو عمل جنبه اجتماعی و عمومیّت دارد و داخل اقسام امر بمعروف میگردد بلکه بعمومش شامل تمام اعمال خیر میگردد.

چگونه بایستی مؤمنین یکدیگر را توصیه بحق و بصبر نمایند

توصیه بحق عام است و شامل میگردد هر عمل و کاری که مطابق حق و حقیقت عمل شود از حیث گفتار و کردار و رفتار و آنچه بین انسان و خدا بایستی انجام گیرد و آنچه بین او و خلق دائر است از معاملات و معاشرات و حقوق که آن وظیفه

صفحه : ۲۷۴

هر مؤمنی است که دیگری را از عمل شر بازدارد و وی را بدرستی و راستی و حقیقت وادار نماید.
و چون اگر یک نفر بخواهد تمام اعمال و افعالی که سر و کار با خلق دارد از معاملات و معاشرات و استیفاء حقوق و غیر آن بطور درستی و حقیقت رفتار نماید در زندگانی دنیوی که اکثر مردم بنادرستی و کج روی عمل میکنند دو چار محظورات میگردد اینکه است سرّ اینکه توصیه بحق را بصیغه مفاعله آورده که هر یك دیگری را توصیه بحق نماید که روش همه مطابق حق و درستی تحقق پذیرد و جامعه و تمدن بشری روی پایه صحیح استوار گردد و یک مدینه فاضله از اهل حقّ و حقیقت تشکیل گردد.
و چون اینکه روش بطور کلّی برای اکثر مردم مشکل مینماید اینکه است که توصیه بصبر را مقارن نموده بتوصیه بحق تَواصَوا بِالحَقِّ وَ تَواصَوا بِالصَّبرِ آری نفس بشر و طبیعت سرکش آدمی برای جلب منفعت و رسیدن بتمایلات نفسانی طبیعی در اعمال و گفتار و رفتار و کردار خود مایل بکج روی است و راه خلاف میگیرد اینکه است که پیمبران و سفرای الهی بوعد و وعید وی را از تمایلات طبیعی جلوگیری نموده‌اند و یکی از وظایف مهم ایمانی امر بمعروف و نهی از منکر است که هر شخص با ایمانی موظّف است حتّی الامکان مردم را از کج روی باز دارد و آنان را بجاده حق و حقیقت رهبری نماید.

صفحه : ۲۷۵

سورة الهمزة

اشاره

مکیة و هی تسع آیات سوره الهمزه مکّی است در مکّه فرود آمده و نه آیه و سی و سه کلمه و صد و سی حرف است.
و از ابیّ کعب نقل میکنند که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده هر کس سوره وَیلٌ لِکُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ را بخواند خداوند بعدد هر کس که برسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و اصحابش استهزاء نموده ده حسنه بنویسد.
و از امام صادق علیه السّلام روایت میکنند که هر کس در نماز فریضه سوره همزه را بخواند فقر از آن رفع میگردد و روزی وی وسیع میگردد و در مصباح کفعمی است اگر اینکه سوره بر جسم درد خوانده شود شفا یابد.

[سوره الهمزة (۱۰۴): آيات ۱ تا ۹]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
وَيلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ (۱) الَّذِي جَمَعَ مالاً وَ عَدَّدَهُ (۲) يَحسَبُ أَنَّ مالَهُ أَخلَدَهُ (۳) كَلّا لَيُنبَذَنَّ فِي الحُطَمَةِ (۴)
وَ ما أَدراكَ مَا الحُطَمَةُ (۵) نارُ اللّهِ المُوقَدَةُ (۶) الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الأَفئِدَةِ (۷) إِنَّها عَلَيهِم مُؤصَدَةٌ (۸) فِي عَمَدٍ مُمَدَّدَةٍ (۹)

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
وای بر هر عیب جوی هرزه زبان غیبت کننده،
آن کسی که مال جمع آوری نموده و بشماره آن مشغول گردیده،
گمان میکند بمال همیشه دوام میابد،
چنین نیست که گمان کرده البتّه میافتد در آتش جهنم،
تو چه دانی حطمه چیست،
آتشی است که از روی غضب الهی برافروخته شده،
و آن آتشی است که بقلب سرایت مینماید،
آتشی است سر پوشیده که بر آنان احاطه نموده
مانند ستونهای بلند شراره کشیده.

صفحه : ۲۷۶

(توضیح آیات)

وَيلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ (همزه) در لغت کسی را گویند که بسیار طعنه میزند و عیب جویی میکند بچیزی که عیب نیست و اصل همزه از شکستن آمده که عیب کننده عیب جویی میکند از کسی که بخواهد وی را شکست دهد.

(لمزه) نیز بمعنی عیب جویی نمودن است که (همزه و لمزه) در اصل هر دو بمعنی عیب جویی نمودن است و چنانچه گفته‌اند فرقش اینکه است که (همزه) عیب جویی در غیاب است که داخل در اقسام غیبت میشود و (لمزه) عیب جویی در پیش رو است.

در لغت برای ویل دو معنی گفته شده یکی ویل در عربی بمعنی وای در فارسی است دیگر چاهی است در طبقه زیرین جهنّم که اسم آن ویل است و در اخبار رسیده هر جا در قرآن تهدید بویل شود مقصود همان چاه است.

و در اینکه مقصود از (همزه و لمزه در آیه چیست از مفسّرین راجع بآن توجیهاتی نقلشده:

۱- وَيلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ تهدید و انذار بهر کسی است که غیبت میکند و بسیار نمیمه و سخن چینی میکند و فساد مینماید بین دوستان (إبن عبّاس) ۲- (همزه) غیبت کننده گانند (لمزه) طعنه زنندگانند.

۳- (همزه) کسی است که در پیش رو طعنه میزند و عیب جویی میکند و پشت سر غیبت میکند.

۴- (همزه) کسی را گویند که مردم را بدست میزند و اذیّت میکند و نیز بزبان زخم زبان میزند و بچشم اشاره میکند و استهزاء مینماید (مجمع البیان) خلاصه اینکه آیه در مقام تهدید و انذار است که وای یا ویل برای کسی است که بزبان یا بچشم و ابرو اشاره یا غیر آن در پیش رو یا پشت سر در مقام مذمّت و توهین

صفحه : ۲۷۷

مسلمانی برآید یا وی را سرزنش و اذیت نماید.

و آیات و اخبار در مذمت چنین اشخاصی بسیار است در سوره حجرات آیه ۱۱ یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لا یَسخَر قَومٌ مِن قَومٍ عَسی أن یَکُونُوا خَیراً مِنهُم وَ لا نِساءٌ مِن نِساءٍ عَسی أن یَکُنَّ خَیراً مِنهُنَّ وَ لا تَلمِزُوا أَنفُسَکُم وَ لا تَنابَزُوا بِالأَلقابِ بِئسَ الِاسمُ الفُسُوقُ بَعدَ الإِیمانِ وَ مَن لَم یَتُب فَأُولئِکَ هُمُ الظّالِمُونَ«۱» و نیز راجع بغیبت مسلمان و گناه آن آیات و اخبار بسیار رسیده حتی غیبت مسلمان را در گناه و خطا شبیه بخوردن میته برادر مسلمان معرفی نموده چنانچه در سوره حجرات آیه ۱۲ یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اجتَنِبُوا کَثِیراً مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعضَ الظَّنِّ إِثمٌ وَ لا تَجَسَّسُوا وَ لا یَغتَب بَعضُکُم بَعضاً أَ یُحِبُّ أَحَدُکُم أَن یَأکُلَ لَحمَ أَخِیهِ مَیتاً فَکَرِهتُمُوهُ«۲» و نیز اخبار و احادیث در گناه غیبت و سخریه نمودن مسلمان و طعن زدن و غیر آن بقدری رسیده که چنین اعمالی را در تعداد گناهان کبیره بلکه بالاترین آنها بشمار میرود چنانچه در کتاب بحار از جابر و ابی سعید خدری از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین نقل میکنند که فرمود

(الغیبة اشد من الزنا)

و در جهت اشدیتش فرمود مردی زنا میکند و توبه میکند و خدا توبه او را قبول میکند لکن کسی که غیبت میکند توبه او قبول نمیشود مگر وقتی که آن کس که غیبت او شده ببخشد

---

(۱) خطاب بمؤمنین نموده‌ای کسانی که ایمان آورده‌اید نباید گروهی گروه دیگر را مسخره نمایند بسا آنها بهتر باشند (از آن کسانی که مسخره میکنند) و نیز نباید زنها زنهای دیگر را مسخره نمایند شاید آنها بهتر باشند (از آنهایی که مسخره میکنند) و عیب خود را فاش نکنید و مردم را بقلب بد نخوانید بد نامی است فسق بعد از ایمان و کسی که توبه نکند آنها ستم کارانند

(۲) ای کسانی که ایمان آورده‌اید اجتناب کنید از بسیاری گمانها محققا بعضی گمانها گناه است و تجسس نکنید بعضی از بعض دیگر و غیبت نکنید آیا دوست میدارد کسی از شما که بخورد گوشت برادر مرده خود را پس کراهت دارد آن را و ای مؤمنین بترسید از خدا محققا خداوند بسیار پذیرنده توبه و بسیار مهربانست [.....]

صفحه : ۲۷۸

و نیز در کافی از ابی عبد اللّه علیه السّلام روایت میکند که فرموده کسی که در مؤمن چیزی (از عیوب وی) بگوید که خودش بدو چشم خود دیده و بدو گوش خود شنیده او داخل کسانی میگردد که قرآن در باره او میگوید إِنَّ الَّذِینَ یُحِبُّونَ أَن تَشِیعَ الفاحِشَةُ فِی الَّذِینَ آمَنُوا لَهُم عَذابٌ أَلِیمٌ«۱» الَّذِی جَمَعَ مالًا وَ عَدَّدَهُ آن کسی که مال را جمع نمود و آن را شماره نمود اشاره به اینکه مال را نگاه داشت و حقوق الهی را ادا ننمود یا از راه حرام جمع آوری نموده و ذخیره کرد.

بعض مفسّرین گفته‌اند اینکه آیات در مذمّت ولید بن مغیره فرود آمده که متّصف باین اوصاف بوده جلو روی حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بزبان طعنه میزد و استهزا مینمود و در پشت سر غیبت مینمود و نیز مال بسیار جمع نموده و بآن علاقه مفرط داشت و ذخیره نموده و شماره مینمود.

دیگری گفته در مذمّت اخنس بن شریق ثقفی فرود آمده که بمسلمانان طعنه میزد و غیبت مینمود و مال زیادی جمع آوری نموده بود.

لکن بر فرض اینکه آیه در مورد خاصّی وارد شده باشد نظر به اینکه آیه عام است و مورد مخصّص نمیشود باضافه از لفظ کلّ که در آیه کریمه وَیلٌ لِکُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ دارد معلوم میشود حکم عام است و (ویل) در آیه شامل میگردد هر کسی را که متّصف بچنین صفات نکوهیده‌ای باشد در اینکه مبارك سوره اشاره بدو صفت از صفات رذیله و اعمال ناپسندیده می- نماید یکی سخریه و استهزاء نمودن مسلمانی بهر نوعی و هر طوری که باشد خواه در پیش رو یا پشت سر و غرض شکستن و عیب جویی وی باشد که (همزه و لمزه) شامل میگردد تمام اقسامش را از نمیمه و سخن چینی و غیبت و اشاره بچشم و ابرو

---

(۱) محققا کسانی که دوست میدارند عمل فاحشه و منکری را از مؤمنین فاش نمایند (و آنها را بین مردم مفتضح و رسوا گردانند) برای آنان است عذاب دردناك

صفحه : ۲۷۹

و غیر اینها.

و دیگر جمع نمودن و گرد آوردن مال از هر راهی که باشد و محبّت مفرط بمال و از محبّت دنیا ناشی میشود غفلت بدرجه‌ای که آدمی گمان میکند مال و ثروت وی همیشه باقی و جاویدانست و بکلّی مردن و فنا را از نظر انداخته و فراموش میکند و هیچ متوجّه بآن نیست اینکه است که فرموده:

یَحسَبُ أَنَّ مالَهُ أَخلَدَهُ نظر بطول امل و آرزو و آمال دور و دراز انسان دارد که با آنکه برای هر کسی مرگ معلوم و یقینی است لکن محبّت و حرص چنان آدم حریص دنیا دوست را غافل نموده که گویا گمان میکند مال و ثروت و جهات دنیوی و حظوظات مادی طبیعی برای وی پایدار است و مرگ و فنا در پی آن نیست.

کَلّا لَیُنبَذَنَّ فِی الحُطَمَةِ روی قاعده عربیّت بعد از لام (لینبذنّ) قسم محذوف است و اینکه جمله را با نون تأکید ثقیله و قسم آورد. برای تأکید است که قسم بخدا هر آینه البتّه چنین کسی که متّصف باین اوصاف رذیله و اینکه اعمال ناپسند گردیده در اندازند وی را در درکه‌ای از جهنم (حطمه) مأخوذ از حطم و بمعنی شکستن است یعنی چنین کسانی داخل در آتش شکسته کننده میگردند وَ ما أَدراكَ مَا الحُطَمَةُ اشاره بسختی و عظمت حطمه دارد که از روی استعجاب خطاب بپیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خود فرموده که تو چه دانی حطمه چیست بعد در مقام بیان حطمه برآمده نارُ اللّهِ المُوقَدَةُ، الَّتِی تَطَّلِعُ عَلَی الأَفئِدَةِ حطمه آتشی است که از غضب خدا ناشی گشته و شدّت و قوّت آن آتش

صفحه : ۲۸۰

طوری است که علاوه بر اینکه بدن را میسوزاند بقلب نیز سرایت مینماید در مقام معرفی (حطمه) برآمده و دو صفت از اوصاف (حطمه) را در آیه بیان میفرماید که دلالت بر عظمت و شدّت آن دارد یکی آتش را نسبت بخودش میدهد نارُ اللّهِ المُوقَدَةُ آتش خدایی است که از روی شدت غضب الهی شعله‌ور گردیده عذابهای دنیا از مصیبات و بلاها و آفات هر چه بر انسان وارد گردد غالبا از روی غضب و انتقام نیست بلکه از روی حکمت و مصلحت نظام شخصی یا نظام کلّی عالم ناشی گردیده امّا عذاب آخرت چنین نیست بلکه از روی غضب است که ناشی از مخالفت و عصیان سرزده و بروز و ظهور نموده اینکه است که نسبت آتش را بخودش میدهد و دیگر آتش حطمه طوری نفوذ دارد که بقلب نیز سرایت مینماید آری قلبی که لطیفه الهی و ظهور فیض رحمانی و

جلوه ربّانى است و از عالم روحانيين در اينكه ظلمت‌كده طبيعت فرود آمده و بايستى منبع معارف و مشكات علوم و عرش رحمان و محل هبوط الهام و تردد ملائكه مقربين گردد و با دو بال علم و عمل در عالم (ما فوق الطبيعه) با ابناء جنس خود در پرواز آيد و على الدوام از نفحات رحمانى فيض گيرد اگر بعكس آن لطيفه ربانى منبع فساد و جايگاه بهائم و سباع و غولان قواى شهوانى و غضبانى و شياطين قرار گرفت و خار و خاشاك آرزو و آمال طبيعى دنيوى سرتاسر قلب را پر نمود ديگر چنين قلبى غير از كوره حدادى لايق جاى ديگرى نخواهد بود.

و شايد سر اينكه آتش (حطمه) بقلب سرايت مينمايد اينكه باشد كه چون عالم قيامت عالم جمع و عالم حقيقت و عالمى است كه باطنها ظاهر ميگردد و اضداد و متفرقات با هم جمع ميگردند و معلوم است كه حقيقت انسان روح و قلب و نفس ناطقه او است كه در قيامت روح و بدن چنان متحد ميگردند كه گويا يك حقيقت واحده بشمار ميروند اينكه است كه حظوظات جسمانى و نيز عذاب‌هاى آن بعينه حظوظات و عذاب روحانى است و بعكس همچنين است كه انسان بحقيقت روحانى و جسمانيش هم مدرك عذابهاى جسمانى و روحانى است اگر از اشقيا باشد و هم مدرك لذائذ روحانى

صفحه : ۲۸۱

و جسمانى است اگر از سعداء باشد.

إِنَّها عَلَيهِم مُؤصَدَةٌ فِى عَمَدٍ مُمَدَّدَةٍ (مؤصده) مأخوذ از بسته شدن در است يعنى چنان آتش باطراف آنان احاطه نموده كه راه خروج از آتش بر آنان بسته گردانيده و بحبس ابدى گرفتار گرديده‌اند در حالى كه بچوب و زنجير بسته شده‌اند چنانچه دزدان و سرقت كاران را مى‌بندند.

چنانچه معلوم است كيفر و مجازات عمل روى دو چيز استوار ميگردد يكى آن صفات و ملكاتى كه باعث عمل نكوهيده ميگردد مثل كبر حسد و باقى صفات زشت.

و ديگر روى آثار بدى است كه متفرع بر عمل ميگردد و چون در اول سوره اشاره بدو عملى دارد كه هم ناشى از اوصاف رذيله ميشود و هم منشأ آثار بدى است كه متفرع بر عمل ميگردد زيرا چنانچه گفته شد (همزه و لمزه) شامل ميگردد تمام انواع و اقسام توهينى كه ممكن است بمؤمنين يا بمسلمانى وارد گردد از قبيل استهزا و سخريه و بد حرفى خواه در پيش رو و خواه پشت سر، سخن چينى، نمامه گى، هر عملى كه سبب توهين وى گردد و غرض شكستن او باشد و چنين عملى اضافه بر اينكه كاشف از خبث سريره و اوصاف نكوهيده‌ايست كه در عامل آن پديدار است باعث نفاق و ضديّت بين مؤمنين ميگردد و آن اتحاد و يگانگى كه غرض شارع اسلام بوده تبديل بافتراق و تشتت جامعه ميگردد و نيز چون مؤمن با تقوى ارتباط بخدا دارد دشمنى با او دشمنى با خداست توهين او توهين بخداست و نيز جمع مال زيادتر از قدر حاجت هم كاشف از آن حرصى است كه از محبت دنيا توليد گرديده و هم براى جامعه و تمدن مضرّ است زيرا كه پول و مال بايد بين مردم رواج باشد و هر يك مخارج لازمه خود را بآن رفع نمايند وقتى بعضى از مردم زيادتر از قدر حاجت ذخيره نمايند از قسمت باقى كاهيده ميگردد و ديگران در مضيقه

صفحه : ۲۸۲

ميافتند و زندگى بر آنها تنگ ميگردد.

از اينجا معلوم ميشود كه چون اينكه دو عمل غيبت و استهزاء و جمع نمودن مال زيادتر از قدر حاجت بدترين صفات رذيله و بدترين اعمال نكوهيده بشمار ميرود اينكه است كه مجازات آن بسيار سخت و پاداش آن شعله‌ور شدن آتش غضب الهى است.

آرى اينكه حبس و بستگى نتيجه همان علاقه بدنيا و مال دنيا است كه آدمى را پابند نموده و توليد حرص و بخل گردانيده و آتشى

که بقلب سرایت مینماید نارُ اللّهِ المُوقَدَةُ الَّتِی تَطَّلِعُ عَلَی الأفئِدَةِ همان آتش حسد و کینه و کبر و خود پسندی و تفرعن و مخالفت ورزیدن با اولیای حق تعالی و هوی و نفس پرستی است کسی که خود را بزنجیر طبیعت بسته گردانیده چگونه تواند ترقی و تعالی نماید و خود را از پرتگاه طبیعت باوج رفعت و کمال رساند و از عذاب اخروی و نکال دنیوی رهایی یابد هرگز ممکن نیست

صفحه : ۲۸۳

سورهٔ الفیل

اشاره

مکیهٔ و هی خمس آیات سوره فیل مکی است در مکه فرود آمده و پنج آیه و بیست کلمه و نود و شش حرف است و از زرین جیش نقل میکنند که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده کسی که سوره فیل را بخواند خدای تعالی وی را در دنیا ایمن گرداند از (خسف و قذف و المسخ) یعنی از هر آفتی مثل بزمین فرو رفتن یا بصورت دیگری تغییر پیدا نمودن و غیر آن محفوظ ماند (ابو الفتوح) و از امام صادق علیه السّلام چنین روایت میکنند کسی که سوره فیل را در نماز فریضه بخواند روز قیامت در باره آن هر کوه و بیابانی و سنگ و ریگی گواهی میدهد که او از نمازگذاران است

[سوره الفیل (۱۰۵): آیات ۱ تا ۵]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
أَ لَم تَرَ کَیفَ فَعَلَ رَبُّکَ بِأَصحابِ الفِیلِ (۱) أَ لَم یَجعَل کَیدَهُم فِی تَضلِیلٍ (۲) وَ أَرسَلَ عَلَیهِم طَیراً أَبابِیلَ (۳) تَرمِیهِم بِحِجارَةٍ مِن سِجِّیلٍ (۴)
فَجَعَلَهُم کَعَصفٍ مَأکُولٍ (۵)

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
(ای پیمبر) آیا ندیدی چه کرد پروردگار تو بفیل سواران،
آیا نگردانید کید و تدبیر آنان را بر هلاکت خودشان،
و خداوند فرستاد بر هلاکت آنان مرغان ابابیل را،
که آن مرغان می‌انداختند بر آنها سنگهایی از گل،
پس آنها میگردیدند مثل گیاه خشک

(توضیح آیات)

اشاره

أَ لَم تَرَ کَیفَ فَعَلَ رَبُّکَ بِأَصحابِ الفِیلِ (همزه) الم تر همزه انکاری و رؤیت بمعنی علم و دانستن است نه رؤیت

صفحه : ۲۸۴

بچشم زیرا که رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و لو آنکه در عام الفیل متولّد گردیده لکن بچشم اصحاب فیل را رؤیت ننموده بود و مقصود از اصحاب فیل ابرهه و قشون آن است.

و در کتب تفسیر بروایت صحیح از عبد اللّه عباس نقل میکنند که ابرهه بن صباغ از طرف نجاشی سلطان حبشه پادشاه یمن شد و قصد خرابی کعبه نمود و سببش اینکه شد که ذو نواس یهودی پادشاه خیبر جماعتی از عیسویان که در آنجا بودند بدین یهود دعوت نمود آنها قبول ننمودند بعضی را کشت و بعضی را سوزانید یکی از آنان فرار نمود و نزد قیصر روم رفت و حکایت را بعرض او رسانید و از او کمک خواست قیصر گفت از اینجا تا حبشه خیلی راهست من نامه‌ای بسلطان حبشه می نویسم تا تو را یاری کند چون نامه بپادشاه حبشه نجاشی رسید او مردی بنام ارباط با لشگر بسیاری بیمن فرستاد و دستور داد یک قسمت مردان را بکش و یک قسمت آنان را از شهر آواره کن و یک قسمت را ببردگی بسوی ما بفرست وقتی لشگر بدانجا رسیدند لشگر ذو نواس متفرق گردیدند و ذو نواس فرار کرد و بکنار دریا آمد لشگر در عقب او روانه شدند خود را بدریا انداخت و هلاک گردید پس از آن ارباط بیمن برگشت و همانطور که دستور داشت یک قسمت آنان را کشت و یک قسمت آنان را اسیر نمود و قسمت دیگر را آواره گردانید پس از آن ارباط در یمن قرار گرفت و سلطان حبشه نجاشی را بآنچه کرده بود خبردار نمود نجاشی بارباط نوشت که همانجا در یمن بمان پس از مدتی ابرهه را با ارباط کدورتی پدید گردید و با هم بنای جنگ گذاشتند چون برابر هم آمدند ابرهه کسی نزد ارباط فرستاد و گفت من و تو با هم جنگ داریم لشگر چه گناهی دارند که کشته گردند بیرون آی تا گرد هم بگردیم اگر تو مرا کشتی مملکت و لشگر مال تو است و اگر من تو را کشتم همین طور.

ارباط مردی قوی و جسیم و حربه در دست داشت ابرهه مردی بود کوتاه و از پشت سر او غلامی برای یاری او اسلحه وی را گرفته بود وقتی دو نفر مقابل هم

صفحه : ۲۸۵

آمدند یک دو باری بگرد هم گشتند ارباط حمله آورد بر ابرهه و او بزمین برو افتاد دهن و بینی او پاره گردید غلام بر ارباط حمله نمود و ارباط را کشت وقتی اینکه خبر بنجاشی سلطان حبشه رسید بر ابرهه غضب کرد و بوی نامه نوشت که چه کس بتو دستور داده بود که ارباط را بکشی من قشون میفرستم که تو را بگیرند و ولایت تو را با خاک یکسان نمایند وقتی نامه بابرهه رسید فورا سر خود را تراشید و موها را جمع نمود و قدری خاک داخل آن نمود و پیش نجاشی فرستاد و گفت فرمان فرمان تو است و من بنده توام اگر فرمایی از طرف تو اینجا باشم و مملکت تو را نگاهدارم و عمارت میکنم و آنچه رأی تو است بفرما چنین کنم نجاشی خشنود شد و گفت در همانجا باش ابرهه در صنعا کنش بسیار عالی بپا نمود و نام آن کنش را قلیس نهاد و بنجاشی نامه نوشت که من برای تو و بنام تو کنیسه‌ای بنا نهادم که در روی زمین مثل آن یافت نمیشود و مردم جهان از اهالی دور برای دیدن آن میآیند و عنقریب چنان کنم که مردمی که برای حج بمکه میروند اینجا آیند نجاشی شادمان شد و اینکه خبر در عرب منتشر گردید.

مردی از کنانه گه وی را بنی مالک میگفتند برخاست و آنجا رفت و شبی در زاویه‌ای مخفی گردید و بمدفوعات خود آنجا را ملوّث و کثیف گردانید و شبانه از آنجا فرار نمود وقتی اینکه خبر بابرهه رسید بسیار در غضب شد و پرسید چه کس چنین عملی نموده گفتند مردی از عرب چند شبی در اینجا بود و اکنون گریخته جز او کسی چنین کاری نکرده اینکه بود که ابرهه سوگند یاد

نمود که بعوض آنکه عرب بی حرمتی به اینجا نموده آسوده ننشیند مگر وقتی که خانه کعبه را خراب کند آن گاه لشگر بسیاری از حبشه جمع آوری نمود و روی بمملکت عرب نهاد وقتی اینکه خبر بعرب رسید مهیای جنگ گردیدند پادشاهی از مملکت حمیر لشگر جمع نمود و با لشگر ابرهه جنگ کرد و مغلوب گردید ابرهه پادشاه را گرفت خواست او را بکشد گفت مرا مکش که تو را بکار آیم پادشاه را در بند

صفحه : ۲۸۶

نموده با خود برد از آنجا بقبیله خثعم رسید و در آنجا جنگی نیز در گیر شد و ابرهه فاتح گردید رئیس قوم را گرفتند و نزد ابرهه بردند گفت مرا مکش که من رهنمای تو باشم در زمین عرب از آنجا بطائف آمد مسعود بن معتب بیرون آمد و گفت ای سلطان ما را با تو کاری نیست ما بتخانه‌ای داریم که آن را بیت الات نامند و مقصود تو خانه کعبه است اگر خواهی کسی را برای رهنمایی تو میفرستم.
تا آنکه ابرهه با لشگر عظیمی بجانب مکّه روان شد و مال اهل حرم را غارت نمود از آن جمله دویست شتر عبد المطّلب را بگرفت و کسی را نزد اهل مکه فرستاد و گفت برئیس کعبه بگو من با تو و اهل مکّه کاری ندارم برای خراب کردن کعبه آمده‌ام اگر کسی ممانعت کند جنگ میکنم اینکه خبر که بعبد المطّلب رسید گفت خودم نزد او میروم برخواست با جماعتی از فرزندان خود پیش ابرهه رفت چون آن دو نفر سلطان که در بند او بودند عبد المطّلب را دیدند بابرهه گفتند ای پادشاه اینکه عبد المطّلب سیّد قریش است در همه عرب بزرگتر از او کسی نیست و او کسی است که مردم را طعام میدهد و بزرگواری او در عرب مشهور است او را احترام نما و عبد المطّلب مردی بلند بالا و نیکو روی و در گفتار بسیار فصیح و صریح تکلّم مینمود و با هیبت بود ابرهه وقتی عبد المطلب را دید شخصیّت او در نظرش بزرگ نمود از تخت پائین آمد و او را احترام نمود و بجای خود نشانید و مترجم او از عبد المطلب سؤال نمود برای چه کار آمده‌ای عبد المطلب گفت قشون سلطان چند شتر از من گرفته‌اند آمده‌ام دستور دهند شتران مرا بدهند ابرهه تعجب کرد و گفت بنظر من اینکه مردی عاقل و بزرگ آمد من با چنین قشونی آمده‌ام خانه‌ای که شرافت آنها بآنست خراب کنم او دنبال چند شتر کرکین خود آمده وقتی مترجم سخن ابرهه را بعبد المطلب گفت عبد المطلب در جواب گفت خانه کعبه صاحب دارد خانه مال خدا است و صاحبش بایست آن را نگاه دارد شتران مال من است و من باید آن را مطالبه کنم ابرهه فرمان داد دویست شتر عبد المطلب

صفحه : ۲۸۷

را پس دادند.
پس از آن جماعتی از رؤسای قبیله‌های عرب از ابرهه تقاضا نمودند یک ثلث از مال حجاز بگیرد و کعبه را خراب نکند قبول ننمود عبد المطلب دستور داد که اهل مکّه بروند و در شعبهای کوه‌های اطراف که از قشون ابرهه آسیبی بآنان نرسد و خودش آمد و حلقه در کعبه را گرفت و با خدا مناجات کرد و تضرّع و زاری نمود که خدایا خانه خود را حفظ کن و در جایی پنهان گردید.
پس از آن ابرهه لشگر کشید با دوازده فیل رو بکعبه نهاد در میان فیلان فیل بزرگی بود که او را محمود مینامیدند و باقی فیلان تابع او بودند خثعم بزرگ آن قبیله که در بند ابرهه بود در پنهانی در گوش آن فیل محمود نام گفت دانی اینکه زمین حرم خدا است گرد او نگرد که هلاک خواهی شد وقتی نزدیک کعبه رسیدند فیلان ایستادند و قدمی جلو نرفتند هر قدر آنها را زدند حرکت ننمودند براه دیگر میرفتند لکن بروی کعبه نمیرفتند خلاصه وقتی قشون ابرهه اطراف کعبه را گرفتند که خراب کنند خدای متعال از جانب دریا مرغانی فرستاد بشکل خطاف و هر یک سه سنگ داشتند یکی در منقار و دو دانه در چنگال و هر یک از آن سنگها

مقدار یک نخود بود و بالای سر هر یک از لشگریان یکی از آن مرغان می‌ایستاد و بر سر او سنگ میزد و او فورا برو می‌افتاد و هلاک میگردید و خدا بر ابرهه دردی گماشت که انگشتانش افتاد و از آن خون و چرک سرازیر گردید تا بالاخره شکمش باد کرد و ترکید و تمام لشگریان هلاک گردیدند مگر یکی از آنان که فرار کرد و خود را بحبشه پای تخت نجاشی رسانید و حکایت را باو گفت نجاشی بسیار تعجب نمود که چگونه اینکه لشگر با شکوه از سنگ ریزه مرغان ضعیف مردند ناگاه آن مرد دید یکی از آن مرغان بالای سر او است بنجاشی گفت مرغان چنین بودند فورا آن مرغ سنگ بسر او زد و او مرد

صفحه : ۲۸۸

بروایت دیگر که از مقاتل سلیمان نقل میکنند سبب اصحاب فیل اینکه بوده که جماعتی از قریش برای تجارت بزمین نجاشی رفتند چون بساحل دریا رسیدند برای طبخ آتش گراندند و در آنجا کلیسایی بود که قریش آن را هیکل مینامیدند پس از آنکه رفتند آتش شراره کشید و صومعه عیسویان را سوزانید اهل صومعه آه و فغان نزد نجاشی بردند اینکه بود که نجاشی در غضب شد و ابرهه را گماشت که بانتقام سوزانیدن صومعه خانه کعبه را خراب نماید حکایت اصحاب فیل طولانی است در همین جا مطلب را خاتمه میدهیم باقی مطالب را در کتب تفاسیر مفسّرین بیان نموده‌اند.

در اینکه مبارک سوره از حضرت عزت خطاب بپیمبر گرامی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خود نموده که آیا تو ندیدی و بطور یقین ندانستی که پروردگار تو بیاران فیل چه کرد اینکه طور خطاب که آیا ندیدی اشاره بعظمت مطلب است که واقعه فیل یکی از آثار بزرگ قدرت الهی و عظمت تدبیر و نفوذ قدرت او بشمار میرود

سؤال

چه حکمتی در نقل اینکه حکایت بود که آیه و سوره در باره آن فرود آمده و بر رسول اللّه نقل میکند در صورتی که حکایت اصحاب فیل قریب العهد بوده با تولّد حضرتش که گویند قضیّه فیل در محرم واقع شده بود و تولّد حضرت رسول در ماه ربیع الاول که پنجاه و پنج روز فاصله داشت و مسلما مردمان آن وقت همه یا اکثر آنان واقعه اصحاب فیل را میدانستند واقعه کوچکی نبود که کسی اطّلاع نداشته باشد تا آنکه سوره در باره آن فرود آید.

(پاسخ)

آری البتّه اهل مکّه میدانستند لکن شاید حکمت در نقل حکایت مقصود اشاره باهمیّت مطلب و تذکر حاضرین و تنبّه غائبین تا روز قیامت بوده زیرا چون قرآن تا قیامت باقی است و هر کس از موافق و مخالف وقتی در اینکه سوره نظر کند یقین میکند به اینکه چنین امری حتما واقع گردیده زیرا چنین امری که رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم

صفحه : ۲۸۹

نسبت بخدا میدهد نمیشود دروغ باشد زیرا آنهایی که شاهد قضیه بودند و اینکه سوره را مشاهده مینمودند اگر خلاف بود فورا انکار مینمودند.

خلاصه شاید مقصود اصلی از حکایت اینکه واقعه اینکه بوده که مردم دنیا تا روز قیامت هر کس در اینکه سوره نظر می کند عظمت

الهی و نفوذ قـدرت و علم و چگونگی انتقام کشـیدن از ظالمین و سـتمکاران را مشاهـده نماید و متنبّه گردد و بداند که خداوند در موقع غضب (شدیـد الانتقام) است و نیز بدانند محالی در قبل قدرت الهی تصور ندارد و نیز عظمت کعبه بر جهانیان ثابت گردد زیرا که چشم روزگـار چنین امر خـارق العـاده‌ای را ندیـده که حیوان کوچکی بیـک پـاره گـل بی مقـدار فیل بآن عظمت و چنان قشون مهمّی را از پا درآورد آری در حکایات قرآن رموز و اسراری مندرج است که عقل بارزترین بشر بکوچکترین اسرارش نمیرسد علم قرآن نزد خدا و راسخین در علم است.

و شاید یکی دیگر از اسرار حکایت اصحاب فیل برای تذکر باشد که آدم عاقل متنبّه گردد وقتی دشمنی نمودن با خانه‌ای که از گل و خاک و خشت ساخته شده و مزیّتش فقط همین است که برای عبادت تأسیس شده دشـمنان آن اینطور در مورد غضب الهی واقع گردیدند که حتّی مرغان کوچک بامر خدا در مقام دشـمنی با آنان برآمده و دمار از روزگار آنان برداشتند زیرا که تمام موجودات قشون حق وزیر فرمان او و با دشمنان او در غضبند و منتظر فرمانند.

وقتی دشـمنی و ضـدیّت با گل و خاکی چنین باشد چه خواهد بود حال کسـی که دشـمنی کند با خانه‌ای که در آن کعبه مقصود و عرش رحمان است و آن قلب مؤمن کاملی است که فرموده

(قلب المؤمن عرش الرّحمن)

آری قلب مؤمن با تقوی و انسان کامل محلّ ودیعه الهی و مخزن اسـرار لم- یزلی و گنجینه آن امانتی است که آسـمان و زمین تاب تحمّل آن را نیاورده و از قبول آن ابا نمودند و انسان (ظلوما جهولا) تحمّل نمود ولی متأسّفانه نوع بشر همان

صفحه : ۲۹۰

طور که فرموده (ظلومـا جهولاـ) از روی بیخردی و نفهمی ظلم بنفس خود نموده و آن امـانت الهی و آن سـرّ یزدانی را که در کالبد قلب آنـان بودیعه گـذارده برایگـان از دست داده و تاب تحمّل آن را نیاورده مگر عـده کمی از اولیاء که آن را در پرتو علم و عمل پرورش داده تا وقتی که بصاحبش برگردانند و در (مَقعَدِ صِدقٍ عِندَ مَلِیکٍ مُقتَدِرٍ) بیاسایند.

أَ لَم یَجعَل کَیـدَهُم فِی تَضلِیلٍ آیـا ای محمّـد صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم پروردگار تو نگردانیـد کیـد و مکر آنان که اراده خراب نمودن خانه کعبه را داشـتند عایـد خودشان که کید آنها را بازگشت بخودشان نمود و عوض آنکه خانه کعبه را ویران کنند خود را ویران کرده و بهلاکت افتادند.

وَ أَرسَلَ عَلَیهِم طَیراً أَبابِیلَ که فرستاد بر آنان جماعتی و گروهی از مرغان بنام ابابیل.

طیر اسم جنس و جمع او طائر است و در وصف ابابیل از مفسرین گفتاری نقل شده:

(۱) مرغانی بودنـد که منقارشان مثل منقار مرغ و چنگالشان مثل سگ بود (عبـد اللّه عباس) (۲) مرغانی بودنـد سبز با منقار زرد (۳) خدای تعالی فی الفور مرغانی در هوا بیافرید (تفسـیر ابو الفتوح رازی) تَرمِیهِم بِحِجارَةٍ مِن سِجِّیلٍ ترمیهم دو طور قرائت شده مشهور با تا (ترمیهم) خوانده‌اند و بعضی بیا (یرمیهم) قرائت نموده‌اند لکن قرائت بیا شاذ است مرغان سنگهایی از گل که در منقار و چنگال داشتند می‌انداختند از عبد اللّه

صفحه : ۲۹۱

مسعود نقل میکنند که آنان کبوترانی بودند که صدا میکردند و سنگ می‌انداختند و خدای تعالی باد سختی فرستاد تا بر قوت سنگ افزوده گردد از بعضـی مفسـرین است که مقصود از سـجّیل در آیه سـجّین است که نون تبـدیل بلام گردیـده یعنی آن سـنگها را از دوزخ گرفته بودنـد فَجَعَلَهُم کَعَصفٍ مَأکُولٍ آن گل خشک گردانید آنها را مثل برگ خشک که بباد پراکنده گردد در اینکه وقوع

اینکه قضیه معجزه که بوده چند قول است بعضی گفته‌اند از فضیلت کعبه بوده که خدا میخواست کعبه را برای عبادت مسلمانها حفظ کند دیگری گفته بمعجزه نبی و پیمبر آن زمان که نام او خالد بن سنان و وصی حضرت عیسی علیه السّلام بوده واقع گردید بعضی دیگر آن را از کرامات حضرت محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم میدانند زیرا که سال تولّد آن حضرت و مقدم شریفش بوده (تفسیر ابو الفتوح رازی)

صفحه : ۲۹۲

سورة القریش

اشاره

مکیة و هی اربع آیات سوره (القریش) مکی است در مکه فرود آمده و اینکه بنا بر رأی إبن عباس است و ضحاك گفته مدنی است در مدینه فرود آمده و چهار آیه و هفده کلمه و نود حرف است زرجیش از ابی بن کعب از رسول اللّه چنین حدیث میکند هر کس سوره القریش را بخواند خدای تعالی بعدد هر کس که در مکّه طواف کند در حج و عمره ده حسنه برای او بنویسند.

و از امّ هانی دختر ابو طالب نقل میکنند که گفته رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود خدای تعالی قریش را بر باقی عرب بهفت چیز امتیاز و برتری داد که پیش از آن بکسی چنین شرافتی نداده بود و پس از آن نیز بکسی نخواهد داده اوّل مرا یعنی خود حضرتش را از قریش قرار داد دوم نبوت را در قبیله آنان قرار داد سوم خدمت کعبه محول بآنها گردانید چهارم سقایت و آب دادن باهل حاج در عهده آنها بود پنجم آنان را غالب گردانید بر اصحاب فیل ششم امت آنها را برگزید که کسی با آنان سرکشی نکند هفتم مقام آنها را بلند گردانید (ابو الفتوح) و از امام صادق علیه السّلام چنین روایت میکنند که هر کس سوره قریش را بسیار بخواند روز قیامت در مرکبی از نور از مرکبهای بهشت سوار میشود تا برسد بمحل نور در بهشت و در مصباح کفعمی است کسی که سوره القریشی را بر طعام بخواند از ضرر آن محفوظ ماند و اگر آدم گرسنه بخواند قبل از طلوع شمس بآسانی طعام بوی میرسد

[سوره قریش (۱۰۶): آیات ۱ تا ۴]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
لِإِیلافِ قُرَیشٍ (۱) إِیلافِهِم رِحلَةَ الشِّتاءِ وَ الصَّیفِ (۲) فَلیَعبُدُوا رَبَّ هذَا البَیتِ (۳) الَّذِی أَطعَمَهُم مِن جُوعٍ وَ آمَنَهُم مِن خَوفٍ (۴)

صفحه : ۲۹۳

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
برای گرد آمدن قریش،
که الفت گیرند با هم در زمستان و تابستان،

پس البته باید عبادت کنند پروردگار خانه کعبه را،
آن چنان خدایی را که بآنان طعام داده که از گرسنگی برهند و ایمن گردانید آنها از ترس و خوف

(توضیح آیات)

اشاره

لِإِیلافِ قُرَیشٍ، إِیلافِهِم رِحلَهَٔ الشِّتاءِ وَ الصَّیفِ در لغت ایلاف دو طور معنی شده یکی آنکه ایلاف آن است که کسی را بحقارت براهی ببرند (الف ایلافا) و دیگر بمعنی الفت دادن و ضد ابحاث و مقابل وحشت است.
و قریش کسانی را گویند که از نسل نضر بن کنانه باشند که هر کس از نسل او نباشد او را قریشی نگویند از رسول اکرم حدیث میکنند که فرموده ما از طرف پدر منسوب بنضر بن کنانه‌ایم اثلهٔ بن اشنع از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکند که خدای تعالی از فرزندان اسماعیل إبن کنانه را برگزید و بوی شرافت داد و از إبن کنانه قریش را فضیلت داد و از قریش بنی هاشم را و از بنی هاشم مرا فضیلت داد و قریش مشتق از قرش است و بمعنی جمع و طلب آمده و چون کسب آنان تجارت بود آنها را قریش نامیدند (ابو الفتوح رازی) در اینکه لام (لایلاف) راجع بکجا است از مفسرین گفتاری نقل شده بعضی چنین اظهار نظر نموده‌اند که لام متعلق بسوره بالا است و در آن دو معنی از مفسرین نقل شده یکی گفته معنی آیه چنین است ما اصحاب فیل را هلاک کردیم برای الفت قریش و قرار گرفتن و تمکّن داشتن و ساکن بودن آنها در مکه زیرا که آنها از بر همه میترسیدند و فرار مینمودند و ما اصحاب فیل را هلاک

صفحه : ۲۹۴

گردانیدیم تا آنکه قریش برگردند بمکه و با هم الفت گیرند و متفرق نگردند تا آنکه نبی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در مکه متولّد گردد و بشارت دهنده ببهشت و تهدید کننده از جهنم باشد.
دیگری گفته معنی لام چنین میشود که ما اصحاب فیل را هلاک نمودیم که از ما بر قریش منت باشد باضافه بر نعمتهای دیگر که در تابستان و زمستان داشتند و گویا گفته آن نعمتی است اضافه بر نعمتهای دیگر که بآنان داده شده (تفسیر مجمع البیان) اینکه است که فقها گویند اینکه دو آیه یکی است و اگر در نماز خوانده شود بجای یک سوره حساب میشود زیرا هر سوره‌ای بایستی مستقل در مطلب باشد و اول اینکه سوره متعلّق بسوره فیل است.
توجیه دوم لام (لایلاف لام تعجب است و تعلّق دارد بجمله مقدر (اعجبوا لایلاف قریش) یعنی تعجب کنید الفت گرفتن قریش را که شگفت آور است و توجیهات دیگری نیز در کتب تفاسیر در متعلق لام (لایلاف داده شده که راجع بکجا است لکن در اینکه متعلّق بسوره فیل است ظاهرا اتفاقی است از عکرمه و سعید جبیر چنین روایت میکنند که طائفه قریش در هر سالی دو دفعه رحلت مینمودند در زمستان بمکه میرفتند و در تابستان بطائف اینکه بود که خداوند بآنان امر نمود از مکه بیرون نروند از ابو صالح است که گفته در شام دو جایگاه بود یکی سردسیر و دیگر نزدیک سردسیر قریش در تابستان بسردسیر میرفتند و در زمستان بمحلی که نزدیک بسردسیر بوده.
و از بعض مفسرین دیگر است که قریش برای تجارت در زمستان بیمن میرفتند و در تابستان بشام و در حرم اقامت نمینمودند زیرا مکه زمین خشک لم یزرع بود و منافع قریش از تجارت عایدشان میگردید و هیچکس بقریش متعرض نمیگردید

صفحه : ۲۹۵

زیرا که میگفتند اینها اهل حرم و همسایگان خدایند

ممکن است در اینکه جا سؤالی و اعتراض پیش آید

و گفته شود در صورتی که اکثر افراد قریش اگر نگوئیم تمام آنها در موقع واقعه اصحاب فیل کافر و بت پرست بودند و چنانچه معلوم است کعبه را بت کده خویش گردانیده بودند و بت‌ها را در اطراف کعبه نصب نموده و آنان را میپرستیدند تا وقتی که پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مأمور بقلع و قمع آنها گردید پس در آن وقت چه شرافت و مزیّتی برای اهل مکه و نیز برای قریش بوده که خداوند برای الفت و سکونت آنها بمرغان ابابیل حرم مکه را حفظ نمود و شرّ دشمن را از آنها رفع گردانید (پاسخ) حرم کعبه در همه وقت از جهاتی بر تمام روی زمین شرافت و مزیت داشته اول چنانچه از آیات و احادیث معتبر ثابت شده که زمین مکه اول زمینی بوده که در مقام خلقت بوجود آمده پس از آن باقی زمینها از زیر آن کشیده شده پس از اینجا معلوم میشود که زمین مکّه اصل زمینها و منشأ پیدایش تمام آنها است و معلوم است که اصل هر چیزی شرافت بر فرع دارد.

(دوم) تا زمان حضرت ابراهیم چنانچه آیات سوره بقره شاهد بر آنست مکه بیابان بی آب و علف بوده و بامر حق تعالی حضرت ابراهیم و اسماعیل آنجا را بنا نموده و کعبه را عبادت‌گاه قرار دادند و چون مکه و کعبه بدست ابراهیم علیه السّلام رسول اولو العزم و اسماعیل علیه السّلام پیمبر ساخته شده و تأسیس برای عبادت شده در همه وقت شرافتمند است و نظر بهمین جهت بوده که اعراب بتهای خود را که آنها را از روی جهالت واسطه قرب خودشان بخدا میدانستند در آنجا نصب نموده بودند چنانچه وقتی از آنها سؤال میشد چگونه بتهایی که بدست خود ساخته‌اید معبود خود قرار میدهید میگفتند ما نَعبُدُهُم إِلّا لِيُقَرِّبُونا إِلَى اللّهِ زُلفى«۱»

---

(۱) سوره زمر آیه چهارم اول آیه وَ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ أَولِياءَ کسانی که

صفحه : ۲۹۶

(سوّم) چون مکه محل تولّد حضرت خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و محلّ سکونت آباء و اجداد حضرتش بوده از اینجهت شرافت داشته و نیز چون کعبه بایستی قبله مسلمانها و محلّ عبادت آنها گردد که تا قیامت مسلمانها از اطراف عالم برای عبادت و فرمان برداری در آنجا اجتماع نمایند و یکدیگر را بشناسند و با هم متفق گردند و علم اسلام را بلند نمایند پس باین جهات و جهات دیگری که دارد مکه و کعبه شرافتمند است و ما قبول نداریم که در موقع واقعه اصحاب فیل تمام قریش کافر و بت پرست بوده باشند زیرا چنانچه در جای خود مدلّل و مبرهن گردیده آباء و اجداد هر پیمبری تا برسد بحضرت آدم علیه السّلام بایستی خدا پرست و بر دین حق باشند مخصوصا نبیّ خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که از طرف پدر و مادر از صلب طاهرین بوجود آمده و طایفه‌ای از قریش بنی هاشم بودند که مسلّما اکثر آنان خدا پرست و موحد بودند.

و باضافه ممکن است لام (لایلاف) لام غایت باشد نه لام علّت مثل لام (لیکون) در سوره قصص آیه ۷ فَالتَقَطَهُ آلُ فِرعَونَ لِيَكُونَ لَهُم عَدُوًّا وَ حَزَناً«۱» که نتیجه و غایت عمل آل فرعون که موسی علیه السّلام را در آن قوطی از آب گرفتند برای آنها دشمنی و اندوه گردید که فائده عملشان چنین شد نه اینکه آنان برای دشمنی و حزن او را گرفته باشند.

خلاصه شاید مقصود از آیه که اصحاب فیل را هلاک نمودیم برای الفت دادن قریش چنین باشد نتیجه و فائده هلاک شدن

اصحاب فیل الفت و سکونت قریش گردید و از جور ابرهه خلاص گردیدند نه آنکه برای الفت آنان اصحاب فیل را خداوند هلاک نموده باشد بلکه برای احترام کعبه که محل عبادت و حرم امن و امان است آنان را هلاک نمود و آیه بعد

غیر از خدا دوستان میگرفتند میگفتند ما عبادت نمیکنیم آنان را مگر برای آنکه بخدا نزدیک گردیم

(۱) پس گرفتند موسی را کسان فرعون تا آنکه برای آنها دشمن باشد و سبب حزن و اندوه آنها گردد و چنانچه معلوم است آل فرعون موسی را برای آن نگرفتند بلکه غایت و نتیجه عملشان چنین شد

صفحه : ۲۹۷

فَلیَعبُدُوا رَبَّ هذَا البَیتِ، الَّذِی أَطعَمَهُم مِن جُوعٍ اینکه آیه توجیهی که کردیم تأیید مینماید که شما اهل مکه بشکرانه اینکه نعمت که خدا باحترام حرم شرّ ابرهه و اصحاب فیل را از شما اهل مکّه برگردانید بایستی بدانید که کعبه حرم خدا است و باید فقط عبادت و بندگی شما فقط برای پروردگار اینکه خانه باشد و کسی را در عبادت با او شریک نگردانید و نیز در مقام امتنان بر قریش است که بر شما منّت نهاد آن خدایی که مکه را برای شما محل امن و امان گردانید تا بتوانید در آن کسب و عمل نمائید و طریق معاشتان تأمین گردد و از گرسنگی رهایی یابید و نیز شما را از خوف ابرهه ایمن گردانید و دشمن شما را هلاک نمود از عبد اللّه عباس چنین روایت میکنند که اهل مکّه در هر سالی دو مرتبه رحلت مینمودند در زمستان در مکه بودند و در تابستان بطائف میرفتند و معیشت قریش از مسافرت انجام میگرفت از کلبی است که اوّل کسی که از مکه بجانب شام سفر کرد و از آنجا متاع آورد هاشم بن عبد مناف بود و اینکه او را هاشم لقب نمودند برای اینکه بود که در ایام قحطی او مردم را طعام میداد و نام او عمرو العلی بود. ابو الفتوح رازی وَ آمَنَهُم مِن خَوفٍ مردم بحرمت حرم متعرض اهل مکه نمیشدند و آنان را احترام میگذاشتند حتی اگر کسی از آنان جنایتی میکرد و میخواستند از وی انتقام بکشند میگفتند اینکه حرمی است وی را رها کنید.

صفحه : ۲۹۸

سورة الماعون

اشاره

مکیة و هی سبع آیات سوره (الماعون) بقول عبد اللّه مکّی است و بقول دیگران مدنی است و بعدد کوفیان و بصریان هفت آیه و بعدد مکّیان و مدنیان شش آیه و بیست و پنج کلمه و صد و بیست و پنج حرف است.

و از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکنند هر کس سوره الماعون را بخواند خدا او را بیامرزد اگر زکاة سالش را داده باشد ابو الفتوح رازی و از امام صادق علیه السّلام چنین نقل میکنند کسی که در نماز نافله و فریضه اینکه سوره را بخواند خدا نماز و روزه‌اش را قبول میکند و او را در قیامت در مورد حساب نمیآورند و بروایت دیگر کسی که بعد از نماز فجر صد مرتبه بخواند در حفظ خدا محفوظ ماند. کفعی

[سوره الماعون (۱۰۷): آیات ۱ تا ۷]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
أَ رَأَیتَ الَّذِی یُکَذِّبُ بِالدِّینِ (۱) فَذلِکَ الَّذِی یَدُعُّ الیَتِیمَ (۲) وَ لا یَحُضُّ عَلی طَعامِ المِسکِینِ (۳) فَوَیلٌ لِلمُصَلِّینَ (۴)
الَّذِینَ هُم عَن صَلاتِهِم ساهُونَ (۵) الَّذِینَ هُم یُراؤُنَ (۶) وَ یَمنَعُونَ الماعُونَ (۷)

ترجمه

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
(ای پیمبر) آیا دیدی آن کس را که روز جزا را انکار نمود،
و آن کسی است که یتیم را بقهر میراند،
و رغبت نمیکند بر اطعام دادن بفقراء،
پس وای بحال نماز کنندگان،
آن کسانی که در نماز سهو میکنند (و دل آنان از ذکر خدا غافل است)،
آن کسانی که در اعمالشان ریا میکنند،
و باز میدارند زکاهٔ (و آنچه بایست بمحتاجان داده شود) منع میکنند.

صفحه : ۲۹۹

(توضیح آیات)

اشاره

أَ رَأَیتَ الَّذِی یُکَذِّبُ بِالدِّینِ ظاهرا خطاب برسول اکرم است و همزه (أ رأیت) که آیا دیدی تو استفهام و از روی تعجب است که آیا دیدی آن کس را که روز جزاء و قیامت را انکار میکند عمل وی چیست.

بعضی گفته‌اند خطاب مخصوص برسول اللّه نیست بلکه خطاب متوجه تمام عقلای عالم است که کسی که منکر قیامت گردید و مرتکب اعمال نکوهیده غیر عقلایی گردید در مورد اعجاب عقلای عالم واقع میگردد.

آری انکار معاد که منشأ نفس پرستی و متابعت هوی و هوس میگردد از آدمی که خود را عاقل و از عقلا میداند بسیار شگفت آور است و نزد عقلا عجیب مینماید چنانچه در سوره واقعه آیه ۶۲ وَ لَقَد عَلِمتُمُ النَّشأَةَ الأُولی فَلَو لا تَذَکَّرُونَ که از روی تعجّب فرموده وقتی شما نخستین خلقت اولیه را دانا گردیدید چگونه نشاه ثانوی را متذکر نمیگردید.

و نیز بعضی آیه را اختصاص بشخص معین داده‌اند و بعضی را رأی چنین است که مورد عام است و شامل میگردد هر کسی را که متّصف بچنین اوصافی بوده باشد.

آری بر فرض اینکه در مورد شخص بخصوصی فرود آمده باشد چون مورد مخصّص نیست مقصود عام است.

سخنان مفسرین در اینکه مقصود از (الذی) کیست

(رأی اول) در مذمّت ابی سفیان است که هر هفته‌ای دو شتر میکشت روزی یتیمی آمد و قدری گوشت طلب نمود او را زجر نمود و بعصا وی را از خود دور گردانید (رأی دوم) آیه در باره عاص بن وابل سهمی فرود آمده که او هم انکار معاد مینمود و هم مرتکب اعمال قبیح میگردید.

(رأی سوم) در باره ولید بن مغیره فرود آمده که متصف باین صفات بوده

صفحه : ۳۰۰

(رأی چهارم) مخصوص بشخصی نیست بلکه (الّذی) موصوله عموم دارد و شامل میگردد هر کسی را که متّصف باین اوصاف نکوهیده باشد زیرا کسی که منکر معاد و روز جزا گردید از هیچ عمل زشتی که مقتضی مشتهیات نفسانی وی باشد خودداری نمینماید (تفسیر کبیر) (رأی پنجم) آیه در باره ابو جهل فرود آمده که وی وصیّ یتیمی بود آن طفل وقتی فقیر و برهنه گردیده آمد نزد او و مطالبه مال خود نمود ابو جهل او را زجر نمود و از خود دورش کرد. تفسیر اصفی و ظاهرا مقصود از دین در آیه چنانچه اکثر مفسّرین را رأی چنین است انکار قیامت و جزا و عذاب و ثواب است.

و از بعض مفسّرین نقلشده که مقصود از دین دین اسلام است زیرا که دین اسلام دین حقیقی است چنانچه فرموده إِنَّ الدِّینَ عِنْدَ اللّهِ الإِسلامُ و در اینجا مقصود از (یکذّب) در آیه تکذیب کننده دین اسلام است لکن نظر باطلاق آیه قول اول مناسب تر بنظر میآید فَذلِکَ الَّذِی یَدُعُّ الیَتِیمَ، وَ لا یَحُضُّ عَلی طَعامِ المِسکِینِ پس از آن منکر دین را بدو صفت معرفی مینماید یکی زجر یتیم که عوض اینکه یتیم را نوازش کند و وی را بمحبّت خود دل خوش گرداند او را بقهر و اذیت از خود میراند و دور میکند.

چنین آدمی علاوه بر اینکه معتقد بمعاد نیست در اثر عیّاشی و نفس پرستی خوی انسانیت و آن عاطفه بشریت نیز از وی گرفته شده. و دیگر چون معترف بثواب و جزا نیست رغبت نمیکند بر اطعام دادن فقرا و دستگیری بیچارگان نمینماید شاید اشاره باین باشد که منکر معاد گمان میکند بخشش نمودن بفقرا اتلاف مال است بلا عوض زیرا که منکر معاد در واقع منکر مبدء است البته کسی که

صفحه : ۳۰۱

معترف باشد بمبدء فعال دراك قادر متعال انفاق مال که سهل است بلکه در موقع فداکاری از جان خود و عزیزان خود نیز در راه رضای او مضایقه ندارد چنانچه عمل شهدای دین حاکی از اینکه است و شاید تخصیص دادن اینکه دو صفت از بین اوصاف نکوهیده منکرین معاد در صورتی که اوصاف رذیله آنان منحصر بهمین دو صفت نیست اشاره باین باشد که اینکه دو صفت علاوه بر اینکه در نظر شرع مستهجن و مردود است در نظر عقلای عالم نیز رکیك مینماید زیرا کسی که متصف ببخل و قساوت قلب گردید که یتیم را اذیّت کند و اطعام مساکین ننماید در نظرها حفیف و بی مقدار مینماید و عقلای عالم وی را مذمت و سرزنش مینمایند و نیز چون اکثر معاصی از قبل محبت دنیا و مال پدید میگردد چنانچه از معصوم رسیده (محبت دنیا

رأس کل خطیئة

) گویا کافرین باین دو صفت ارائه میدهند آنچه را که در باطن خود اندوخته از اوصاف رذیله و اعمال رکیکه فَوَیلٌ لِلمُصَلِّینَ، الَّذِینَ هُم عَن صَلاتِهِم ساهُونَ وای بحال نمازگذاران آن کسانی که در نماز خود سهو میکنند (فا) در (فویل) فاء جزائیه و متفرع بآیه بالا است و شاید اشاره باین باشد که وای بحال کسی که معتقد بقیامت نیست و از روی نفاق یا ریاء نماز میخوانند و چون مبالات بنماز ندارد در نماز سهو میکند یعنی فراموش میکند و سهو مقابل تذکر و بمعنی فراموشی است در مجمع البحرین چنین گفته فرق است بین سهو و نسیان نسیان را تفسیر بزوال معنی از قوّه ذاکره و حافظه نموده و سهو را تفسیر بزوال معنی از قوه ذاکره و بقاء آن در قوه حافظه نموده و فرقش اینست که گاهی مطلبی را انسان متوجه بآن نیست یعنی در ذکر او و در نظر او نیست لکن در

قوه حافظه وی محفوظ است که وقتی متوجه بآن گردید بیاد میآورد و گاهی فراموش میکند که هر قدر هم توجّه بباطن خود کند بنظرش نمیآید فراموش کرده.

صفحه : ۳۰۲

و شاید مقصود از سهو نمودن نماز چنین باشد که مردمانی که چندان مقیّد بنماز نیستند نماز را فراموش میکنند نه بنماز خواندن امیدوار برحمت خدا می- باشند و نه در ترک آن از عذاب او ترسناکند اینکه است که چندان بنماز اهمیت نمی دهند گاهی میخوانند و گاهی فراموش میکنند.

و کسی که غافل گردد از نماز و امر بنماز را سهل شمارد غالب میگردد بر او سهو یعنی آن را فراموش مینماید.

سخنان مفسرین در توجیه آیه

(۱) از حضرت أمیر المؤمنین علیه السّلام روایت میکنند که مقصود از ساهون منافقینند که بثواب نماز امید ندارند و از ترک آن نیز اندیشه ندارند و از نماز غافل می گردند تا وقت نماز بگذرد لکن وقتی با مؤمنین باشند ریاء با آنان نماز میخوانند و وقتی تنها هستند نماز را ترک مینمایند.

(۲) مقصود از ساهون کسانی میباشند که نماز را از وقت آن عقب می‌اندازند (إبن عباس) (۳) آنهایند که باک ندارند نماز بخوانند یا نخوانند یعنی مقیّد بنماز نیستند (۴) دیگری گفته ساهون آنهایند که اگر نماز خواندند ریا کاری میکنند و اگر نخواندند باکی ندارند و پشیمان نیستند.

(۵) عیاشی باسناد خود از یونس بن عمار و او از ابا عبد اللّه علیه السّلام چنین روایت میکند که پس از آنکه از حضرتش سؤال نمودم از قول حق تعالی الَّذِينَ هُم عَن صَلاتِهِم ساهُونَ که آیا مقصود از سهو وسوسه شیطان است فرمود نه اینکه وسوسه برای هر کسی هست (ساهون) یعنی غافلون که از نماز غفلت نمایند تا نماز از وقت بگذرد.

و نیز طبرسی از اسامهٔ بن زید چنین روایت میکند که گفته از ابا عبد اللّه سؤال نمودم از قوله تعالی الَّذِينَ هُم عَن صَلاتِهِم ساهُونَ فرمود آن ترک نماز و تنبلی از اداء آن است

صفحه : ۳۰۳

علامه مجلسی در بحار از جامع الاخبار از حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکند که فرمود (نماز عمود دین است کسی که عمدا نماز را ترک کند دینش را خراب نموده و کسی که نماز را در وقت خود بجا نیاورد داخل میگردد در ویل و ویل یک وادی است در جهنّم چنانچه فرموده فَوَيلٌ لِلمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُم عَن صَلاتِهِم ساهُونَ و روز قیامت اول چیزی که از بنده سؤال میشود نماز است اگر نماز تمام آورده باشد که هیچ و گر نه میاندازند وی را در جهنّم.

و وقتی آیات را با هم جمع نمودیم مثل قوله تعالی که در علّت تشریع نماز فرموده أَقِمِ الصَّلاةَ لِتذِكرِي و نیز اخبار بسیاری که در علّت تشریع نماز رسیده مثل روایتی که در بحار از کتاب علل و عیون از حضرت امام رضا علیه السّلام نقل میکند در ضمن حدیث مفصّلی فرموده نماز تأسیس شده برای آنکه انسان ذاکر باشد نه ناسی خاشع و خاضع باشد نه سرکش و فخور و نیز برای آنکه در شب و روز بر ذکر خدا مداومت نماید با اعراض از دنیا و سیّد و مدبّر خود را فراموش نکند.

خلاصه وقتی آیات و اخباری که در علل تشریع نماز رسیده با اینکه آیه فَوَيلٌ لِلمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُم عَن صَلاتِهِم ساهُونَ بضمیمه آن

آیه وَ مَن أَعرَضَ عَن ذِکرِی فَإِنَّ لَهُ مَعِیشَةً ضَنکاً وَ نَحشُرُهُ یَومَ القِیامَةِ أَعمی سوره طه آیه ۱۲۳ با هم جمع نمائیم از مجموعش توان استفاده نمود که چون سهو مقابل ذکر است شاید مقصود چنین باشد که (ویل) یا وای بر کسانی که نماز میخوانند لکن در نماز متذکر و بیاد خدا نمیباشند و خدا را فراموش میکنند یعنی برای فرمانبرداری و ستایش حق تعالی نماز نمیخوانند بلکه از روی نفاق یا ریا یا عادت یا غیر آن که اغلب عوام نماز آنها از روی عادت است اصلا نمیدانند نماز چیست و برای کی میخوانند و در نماز چه میگویند و رکوع و سجود برای تعظیم کیست که اینکه نحو نمازها فقط در صورت نماز مینماید لکن چون غافلند آن نمازی که مطلوب شارع است که تذکر و بیاد حق بودن باشد از آنها ناشی نگشته.

چون کلام به اینجا رسید بد نیست برای توضیح مختصری از تفسیر جواهر

صفحه : ۳۰۴

القرآن که راجع بصلاهٔ نوشته ترجمه نمایم بعد از کلام مفصّلی چنین گوید در قرآن خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده فَاصبِر کَما صَبَرَ أُولُوا العَزمِ مِنَ الرُّسُلِ اشاره به اینکه علوّ مقام منوط بعزم و استقامت است و میبینی نماز را واجب نموده برای حفظ قوّه فکریه و منحصر گردانیدن قوه فکریه را در یک غرض آیا تعجّب نمیکنی چگونه خداوند میفرماید وَ استَعِینُوا بِالصَّبرِ وَ الصَّلاةِ نظر کن و ببین چگونه مقارن نموده صبر را بصلوتی که در آن حضور قلب باشد نه نماز بیشترین مسلمان‌های اینکه زمان که در خوابند آیا نمیبینی چگونه علمای امریکایی امر میکنند تلامذه خود را برای جمع حواس و قوت عزم آنان که در هر روزی بین ۵ دقیقه الی ۱۵ دقیقه در حجره‌ای تنها با حضور قلب بخود کلماتی تمرین نموده که راجع بمقصود آنها است و ذهابا و ایابا خطاب کنند و تلقین بنفس نمایند در حالی که نظر خود را متوجه بیک نقطه نمایند و حواس خود را متفرق نگردانند و گویند وقتی فکر در یک نقطه‌ای متمرکز گردید عزم انسان بر عمل قوی میگردد و اگر مرارا تمرین گردید انسان قادر میگردد بر حفظ قوی خود و واقع نمیگردد و در شهوات نفسانی آن وقت یک عضو عاملی میگردد در جامعه آیا عمل آنها تقلید از نماز ما نیست بدانند یا ندانند آیا محافظت بر نماز با حضور قلب از تکبیر تا سلام انسان را از فحشاء و منکر باز نمیدارد در صورتی که در نماز ما تمام خصوصیاتی که آنها برای قوت اراده بر حفظ قوای شهوانی و تصمیم بر عمل گفته‌اند بنحو اعلا داراست باضافه توجه بحق تعالی وقتی مقارن گردید با قوّت اراده و تصمیم بر عمل و التجاء بحق با اعتقاد دینی انسان را میگرداند در عون و حفظ الهی و قوای مغناطیسیه وی کامل میگردد و وی را قوی میگرداند بر حفظ شهوات نفسانی و مستعد میگردد برای آنکه موجوداتی که در اطراف او میباشند وی را کمک نمایند تا وی را بمقصود برسانند (پایان کلام تنطاوی) الَّذِینَ هُم یُراؤُنَ

صفحه : ۳۰۵

وای بحال کسانی که در اعمالشان ریا میکنند که هر گاه عمل نیکی از آنان صادر گردد غرضشان نمایش دادن بمردم است ریا کار کسی است که تمام همّش امور مادی طبیعی و روی دلش و وجهه قلبش معکوس گردیده و تمام توجهش بسوی خلق و مقصودش فریب دادن مردم است که آنان را اغوا نماید و از طریق ریا کاری خود را متدین و متشرع نشان دهد که مورد اطمینان گردد و باین وسیله مقاصد شوم خود را انجام دهد در کتاب تهذیب بروایت صحیح از نبی اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکند که فرموده

۱» (انّما الاعمال بالنیات و انما لکل امرئ ما نوی)«

و اینکه حدیث از متواترات بشمار میرود اشاره به اینکه عمل صحیح منوط بنیت صحیح است و حسن و قبح عمل روی میزان آن چیزی است که مقصود عامل آن بوده، و نیز نتیجه و فائده عمل اگر صحیح واقع گردد همان میشود که در نیّت داشته زیرا چنانچه

محدث قاسانی مرحوم فیض در شرح وافی گفته وقتی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اینکه حدیث

(انما الاعمال بالنیات)

را فرمود که بعض اصحاب عرض کرده بودند بعض مهاجرین که بجهاد میروند غرضشان بدست آوردن غنائم و مال و گرفتن زنهای اسیر یـا استیلاـ و غیر آن است یعنی نیت آنها خالص نیست حضـرت میفرمایـد عمل بسـتگی بنیت دارد یعنی اثر و فائـده عمل همان میشود که در نیّت عامل مأخوذ است و همان چیزی که از عمل مقصودش بوده عاید وی میگردد.

خلاصه مردم در نیّات اعمالشان تقسیم بچنـد قسم میگردند بعض آنها اکثر اعمالشان از عبادات و غیر عبادات از روی ریا و نشاندان بخلق انجام میگیرد و بعضـی در عبادت ریا نمیکنند لکن داعی بر اعمالشان جهات نفسانی از قبیل عادات و رسومات و تقلید دیگران بدون فکر و رویه انجام میگردد یا غرضشان منافع دنیوی

---

(۱) اینکه است و جز اینکه نیست که اعمال بسته بنیات است و محققا برای هر مردی از عمل همان است که در نیت او بوده

صفحه : ۳۰۶

مثل وسعت روزی و برآمدن حاجات و گشایش کارها و غیر اینها عمل میکننـد، و پاره دیگر که ایمانشان قـدری قوی‌تر است غرضـشان از عبادت شوق به بهشت و خوف از جهنم است و اینکه قسم از نیات اگر چه عمل را فاسد نمیگرداند و عمل بظاهر شرع در تعداد عبادات بشمار میرود و اگر بشرائطی که معتبر در عبادت است بعمل آید همین طوری که در حدیث فرموده

(لکلّ امرئ ما نوی)

بمقصود خود نائل میگردنـد لکن آن خلوصـی که انسان را بمرتبه قرب بحق و علوّ مقام و سـعادت میرساند آن عملی است که بهیچ وجه حظوظ نفسانی در نظر نباشـد و غرض اطاعت امر مولا یا محبت بمقام الوهیت محرک عمل باشد و اینکه نحو عمل وقتی انسان را میسر میگردد که محبّت الهی بر قلب وی استیلا نموده باشد و محبت منوط بمعرفت است کسـی که خدا را بمقام الوهیت شـناخته محبت او در دل وی جایگزین میگردد و محبت اقتضای وصل میکند و چون ممکن طریقی بسوی واجب ندارد مگر از طریق بندگی و عبودیت اینکه است که محب حق تعالی کوشش در عبادت و اطاعت مینماید که به اینکه طریق راهی بسوی او بیابد.

شایـد همه گمـان کننـد خـدا را دوست میدارنـد و عبادت آنها خالص است لکن اینکه وهم و پنـداری بیش نیست بایستی هر کسـی رجوع ببـاطن خود کنـد ببینـد همّش چیست و مایل بچیست بدانـد اعمالش بـدور غرض و نیّتش دور میزنـد بمحض گفتار که بزبان بگویـد (قربـهٔ الی اللّه) عمـل خـالص نمیگردد و قرب پدیـد نمیشود اگر معرفت و محبّت الهی در قلب متمرکز گردیـد تمام اعمال و حرکات و سکناتش بدور کعبه مقصودش دور میزند تا وقتی که بجوار قرب محبوبش نائل گردد.

وَ یَمنَعُونَ الماعُونَ از أمیر المؤمنین روایت میکننـد که فرمـوده مقصود زکـاهٔ است و او عطف داده یمنعون را به (یراءون) که چنین میشود وای بحال نمازگـذارانی که در نماز سـهو میکننـد و وای بحال کسـی که در اعمالش ریا می‌کند و وای بحال کسـی که زکاهٔ مال خود را نمیدهد.

صفحه : ۳۰۷

و بروایت دیگر مـانعون کسانی میباشـند که آن چیزهایی که همسایگان گاهی باو محتاج میشونـد مثل تبر دیگ و چیزهایی که آلت کار است مضایقه می‌کنند و نمیدهند.

سعیـد مسیّب از عایشه نقل میکنـد که او گفته از رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم پرسـیدم (مانعون) چیست فرمود چیزی که

مردم از او منتفع گردنـد مثل آب، آتش، نمک و گفت ای عایشه هر که پاره آتشـی بکسـی دهد هر چه از آن آتش پخته شود مثل اینکه است که صدقه داده باشد و نیز هر کس نمکی بکسـی دهد هر طعامی که بآن پخته گردد مثل اینکه است که صدقه داده باشد هر کس شربت آبی بکسی دهد در جایی که آب نباشد مثل اینکه است که نفسی احیاء نموده (ابو الفتوح رازی)

صفحه : ۳۰۸

سورهٔ الکوثر

اشاره

مکیهٔ و هی ثلاث آیات سوره (الکوثر) بقول عبد اللّه عباس مکّی است و بقول دیگری مدنی است و خلافی نیست که سه آیه اسـت و ده کلمه و چهل و دو حرف است و از ابو امامه از ابی کعب از رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم چنین حـدیث میکنند که هر که (انا اعطینا) را بخوانـد خدای تعالی او را از جویهای بهشت آب دهد و بعدد هر قربانی که روز عید کرده و کنند وی را ده حسـنه دهند جابر بن مکحول از رسول اکرم چنین حدیث میکند که هر که اینکه سوره را بخواند خدای تعالی بقدری در بهشت او را ملک دهـد که اگر وصف آن بر دفترها بنویسـند چندین شتر نتوانند حمل نمایند و از مشرق تا مغرب برسانند و از امام صادق علیه السّـلام نقل میکنند هر که سوره (الکوثر) را در نماز فریضه و نافله بخواند خدا او را از حوض کوثر سیراب میگرداند (ابو الفتوح)

[سوره الكوثر (۱۰۸): آیات ۱ تا ۳]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
إِنّا أَعطَیناکَ الکَوثَرَ (۱) فَصَلِّ لِرَبِّکَ وَ انحَر (۲) إِنَّ شانِئَکَ هُوَ الأَبتَرُ (۳)

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
(ای رسول اکرم) ما انعام و بخشش بسیار بتو عطا نمودیم،
پس (بشکرانه) اینکه همه نعمت که بتو بخشش نمودیم، بنماز و طاعت قیام نما و در راه خدا قربانی کن،
محققا دشمن تو دم بریده است (یعنی مقطوع النسل است)

(توضیح آیات)

اشاره

إِنّا أَعطَیناکَ الکَوثَرَ کوثر بر وزن فوعل برای کثرت آرند و چیزی بر اینکه وزن آرند که در آن

صفحه : ۳۰۹

کثرت و زیادتی مأخوذ باشد در غریب القرآن چنین گوید کثرت و قلّت در کمیّت منفصله مثل اعداد آرند چنانچه در آیات مثل کَم مِن فِئَةٍ قَلِیلَةٍ غَلَبَت فِئَةً کَثِیرَةً«۱» وَ لَیَزِیدَنَّ کَثِیراً«۲» وَ أَکثَرُهُم لِلحَقِّ کارِهُونَ«۳» بَل أَکثَرُهُم لا یَعلَمُونَ الحَقَّ و غیر اینها از آیات بسیار (پایان) و کثرت منحصر بعدد نیست بلکه گاهی کثیر گویند و اشاره بفضل یا زیادتی مال یا زیادتی اعوان و غیر اینها میشود مثل ذلک به أَلهاکُمُ التَّکاثُرُ که بنا بر تفاسیر اشاره بکثرت مال و اولاد است در شأن نزول آیه گویند اینکه سوره در رد کلام عاصم بن وابل سهمی فرود آمده که وقتی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از مسجد بیرون تشریف می‌آورد آن لعین حضرتش را در راه ملاقات نمود و با هم صحبت نمودند صنادید قریش در مسجد نشسته بودند از وی سؤال نمودند با کی صحبت مینمودی گفت با آن ابتر و اینکه قضیّه بعد از فوت عبد اللّه پسر خدیجه بود و عرب کسی را که بعد از خود اولاد پسر نداشته او را ابتر نامند. (إبن عباس)

(سخنان مفسرین در توجیه الکوثر)

در مجمع البحرین چنین گوید مردم اختلاف نموده‌اند که مقصود از کوثر چیست و سه قول از مفسّرین نقل میکنند اول- آن نهری است در بهشت که سفیدتر از شیر و در قدح صافی است که اطراف آن از در و یاقوت زینت شده و باطراف آن مرغان سبزی در طیرانند دوم- مقصود از کوثر کثرت نسل آن حضرت است از فاطمه علیه السّلام که از فاطمه کثرت اولاد و ذریهٔ رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بقدری عدد آنها زیاد میشود که تا آخر دنیا

---

(۱) چه بسیار گروه کم که بر گروه بسیار غالب گردیده

(۲) و هر آینه البته زیاد میکنیم عدد بسیار

(۳) و بیشترین مردم از حق کارهند بلکه بیشتر آنان حق را نمیدانند چنانچه معلوم است در تمام اینکه موارد مقصود از کثیر عدد بسیار است

صفحه : ۳۱۰

باقی ماند.

سوم- آن حوض رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و اشاره بکثرت مردمی است که باطراف آن میباشند.

و از ابا عبد اللّه جعفر صادق روایت میکنند که فرموده (الکوثر) نهری است در بهشت که خداوند بپیمبر اکرم عوض اولاد او ابراهیم عطا نموده بروایت عبد اللّه عباس چون اینکه سوره إِنّا أَعطَیناکَ الکَوثَرَ فرود آمد حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بمنبر تشریف برد و سوره را بر مردم قرائت نمود اصحاب گفتند یا رسول اللّه کوثر چیست که خدا بشما عطا نموده فرمود نهری است در بهشت که از شیر سفیدتر و از چوب تیر راست‌تر بر اطراف آن در و یاقوت است مرغانی سبز برای آب خوردن آیند گردنهای آنان مثل گردن شتر است بعضی گفتند یا رسول اللّه اینکه مرغان برای کیانند فرمود برای کسانی که آنها را بخورند و نیز از آن نهر بیاشامند و خشنودی خدا را دریابند و از عبد اللّه عمر روایت میکنند که رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده کوثر جویی است در بهشت اطراف آن درّ سرخ ریگ آن از مروارید و خاک آن از مشک و آبش از انگبین شیرین‌تر و از برف سفیدتر است چهارم کوثر جویی است که آب آن در حوض میریزد هر کس خواهد صدای آن را بشنود انگشت در گوش نهد و رسول اللّه صلّی

اللّه علیه و آله و سلّم فرمود آب کوثر از سدرة المنتهی بیرون می‌آید و طول آن از مشرق تا مغرب است بر اطراف آن زعفران رشته ریگک آن درّ و مرجان و یاقوت است و خاک آن مشک اذفر بر کنار آن قبه‌ها از درّ و مرجان نهاده هر کس در آن رود از غرق ایمن گردد هر کس از آن خورد هرگز تشنه نشود چنان امت من بر آن حوض ازدحام کنند مثل چهارپایان بعض مفسّرین گفته‌اند کوثر خیر بسیار است که خدا برسول اکرمش عطا فرموده حسن بصری گفته قرآن است که خدا قرآن را کوثر نامیده برای آنکه منافع

صفحه : ۳۱۱

و فائده آن بسیار است دیگری گفته کوثر ایمان است از امام جعفر صادق علیه السّلام روایت میکنند که فرموده (کوثر) شفاعت امّت و آسان بودن قرآن و تخفیف شریعت است.

هلال بن سیّاف گفته کوثر کلمه لا اله الّا اللّه محمّد رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است دیگری گفته نمازهای پنجگانه است.

و اهل علم بر آنند که (الکوثر) حوض رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و ساقی آن علی علیه السّلام است و قوله تعالی وَ سَقاهُم رَبُّهُم شَراباً طَهُوراً اشاره بآن است و امام زین العابدین علیه السّلام در اینجا اشعاری سروده (ابو الفتوح رازی) (پنجم) مقصود از کوثر نسل آن بزرگوار است از فاطمه (ع) که تا قیامت باقی است و نظر بشأن نزول آیه که گفته‌اند پس از طعنه کفّار که رسول اکرم را ابتر نامیده‌اند اینکه سوره فرود آمده و نیز آخر سوره إِنَّ شانِئَکَ هُوَ الأَبتَرُ اینکه قول را تأیید مینماید.

آری (الکوثر) نسبت بذریّهٔ طاهرین آن بزرگوار و اولاد آنها که دلالت بر کثرت دارد صادق آید چنانچه می‌بینیم با آنکه بعد از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ذریّه او را در کربلا شهید نمودند بطوری که از مردان آنها باقی نمانده مگر یک علی بیمار زین العابدین علیه السّلام و پس از آن نیز اشقیاء چنانچه تاریخ نشان میدهد چقدر از سادات بنی فاطمه را کشتند حبس نمودند و خواستند نسل پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را قطع نمایند با اینحال میبینیم در هر مملکت و شهری بلکه هر مجلسی که بر پا میگردد چند عدد از ذریّه فاطمه (ع) حضور دارند و اینکه خود یکی از معجزات قرآن بشمار میرود لکن چون لفظ (الکوثر) مطلق است و دلالت بر عطای بسیار دارد و تخصیص دادن بپاره‌ای از عطایا که در باره رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اجرا گردانیده تخصیص بلا مخصّص است و نیز عطایی را که خدای تعالی بزرگ و کثیر معرفی مینماید با تأکید در کثرت چنانچه لفظ (الکوثر) حاکی از آنست نظر ببزرگی خودش محدود بحدی نیست

صفحه : ۳۱۲

که بتوان تخصیص ببعض عطایا داد پس بهتر اینکه است که گفته شود (الکوثر) جامع و حاوی تمام احتمالاتی است که داده شده یا نشده از آنچه مفسرین گفته‌اند یا نگفته‌اند زیرا که هر کسی بقدر فهم خود سخن گوید و جامع و حاوی تمام عطایا آن جهت قابلی و استعدادی است که در اصل حقیقت و شالوده وجود آن بزرگوار مأخوذ گردانیده و به اینکه جهت مورد عطایای بی اندازه گردیده زیرا تمام تفضلاتی که ممکن است از طرف مبدء بممکن رسد در حقیقت و ماهیتش و در جهت قابلی آن بزرگوار منطوی بوده و حضرتش در هر مرتبه‌ای از مراتب خلقت مقام و رتبه‌ای داشته بلکه توان گفت باعتباری مقام او دون حق و برتر از ممکنات بشمار میرود چنانچه آیه ثُمَّ دَنا فَتَدَلّی فَکانَ قابَ قَوسَینِ أَو أَدنی شاهد بر آن است زیرا که کینونیّت و ماهیّتش در مرتبه علم لدنی و مقام او ادنی و مشیت الهی سبقت بر تمام موجودات داشته بلکه فوق تمام موجودات بشمار میرفته و نیز در مرتبه فیض الهی مشمول فیض منبسط و سردفتر جامعه خلقت بوده.

و نيز در مرتبه ابـداع اول ما خلق اللّه و اول موجودى است كه مشـمول فيض منبسط گرديـده و در عالم ممكنات بروز و ظهور نموده چنانچه در احاديث بسيار رسيده (

اول ما خلق اللّه

حقيقت محمّـدى و نور احمـدى) است بروز و ظهور نموده و در مرتبه عقول عقـل كـل ّو تمام مراتب و درجات عقل از پرتو عقل او پديد گرديده و در مرتبه نفوس در مرتبه نفس كلّى واقع گرديده و نفوس مخلوقات پرتوى است از اشراق آن نفس كلّى او.

و نيز در مرتبه طبيعت چون مزاج شـريفش از معتـدل‌ترين امزجه تركيب يـافته كـاملترين و شـريفترين آنها بشـمار ميرود بلكه در رتبه طبيعت كلّى عالم است و از جهت صورت انسانى و كمالات نفسانى جامع تمام شـئونات و سـرلوح دفتر وجود و مظهر كمالات الهى و نماينده اوصاف صمدانى است و از جهت مكارم اخلاق و اوصاف

صفحه : ۳۱۳

و كمالات انسانى و حسن معاشرت (بخلق عظيم) موصوف گرديـده چنانچه آيه إِنَّكَ لَعَلى خُلُقٍ عَظِيمٍ گواه بر آن است و از جهت نفوذ كلمه كلامش كلام الهى كه در شأن او است وَ ما يَنطِقُ عَنِ الهَوى إِن هُوَ إِلّا وَحيٌ يُوحى قرآن و معجزه باقيه‌اش عقلاى عالم را متحيّر گردانيـده كه هر كس از روى فهم و انـدكى تـدبّر اگر در آيه‌اى از آيات قرآن مجيدش نظر كند بى اختيار اذعان مينمايد كه اينكه كلام از معدن وحى فرود آمده و عقلاى عالم در مقام عظمت آن زانو ميزنند و قانون شرع مطهرش در نقطه وسط اعتدال واقع گرديده و تمام دستوراتى كه مقرّر فرموده روى ميزان عقل و منطق استوار گرديده و نفوذ كلمه او در اعماق بشر طنين انداز گرديده و نفوذ نموده و با آنكه بعـد از وفاتش از او يك دختر بيشتر باقى نمانـده با آن ضديّتى كه اشـقيا با آل رسول صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم داشتند چه كشتند چه زجر كردند و چه از وطن آواره نمودند با اينحال مملكتى نيست كه عده‌اى از سادات وجود نداشته باشند خلاصه در تمام درجات وجود و مراتب خلقت ظهور و بروز داشته و سرلوح دفتر خلقت و زبده آفرينش بوده.

و نيز در عالم آخرت داراى لواى حمد و مقام شـفاعت و پيشـرو تمام انبياء و رسولان اولو العزم و داراى مقام شفاعت است بقول آن شاعر:

(آنچه خوبان همه دارند تو تنها دارى) آرى نه فقط اينكه است كه جامع كمالات خوبان است بلكه آنچه خوبان همه دارند ترشـحى است از كمالات بى انتهاى او كه تمام موجودات از پرتو وجود مباركش خلقت شده‌اند

(لولاك لما خلقت الافلاك)

در حديث قدسـى است كه خطاب بپيمبر اكرم صـلّى اللّه عليه و آله و سلّم نموده اگر تو نبودى افلاك را خلقت نمينمودم يعنى تمام موجودات از پرتو وجود تو و براى تو خلق نمودم.

صفحه : ۳۱۴

فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَ انحَر خداى جليل پس از اظهار عطاهاى بسيار كه بپيمبر اكرمش ارائه ميدهد آن بزرگوار را مأمور بدو عمل ميگرداند كه بشـكرانه اينكه همه عطاهـا و بخششـها كه در بـاره تو اجراء گردانيـدم مـأمورى بـدو عمـل كه اصول ديانت و دو پايه و دو چرخ عبوديت روى آن اسـتوار گرديـده اقـدام نمايى يكى نماز كه عبادت بـدنى است و ديگر انفاق كه عبادت مالى است و باين دو عمل در مقام حمد و ستايش پروردگار و ولى‌نعمت خود برآيى.

اينكه است كه حديث دارد اينكه قدر حضـرتش در مقام اجراء امر نماز ميخواند كه پاى مباركش ورم نمود وقتى سؤال ميكردند كه چرا اينقـدر خود را بزحمت ميانـدازى در صورتى كه بآن آيه لِيَغفِرَ لَكَ اللّهُ ما تَقَدَّمَ مِن ذَنبِكَ وَ ما تَأَخَّرَ«۱» گناهان گذشته و آينده

تو آمرزیده شده در پاسخ میفرمود (ا یکون عبدا شکورا) و دیگر مأمور گردید برای انفاق شتر نحر نماید و فقرا و مستمندان را از آن بهره‌مند گرداند و شاید تعیین بنحر که کشتن شتر است اشاره بوسعت انفاق باشد که چون شتر بزرگ است و البته گوشت او زیادتر است بیشتر فقراء بهره می برند و شاید لذیذتر هم باشد یا فایده‌اش بر مزاج انسان بیشتر باشد البته در کلام اللّه اسراری است که علمش منحصر بخدا و راسخین در علم است.

بعض مفسرین راجع باین سوره مبارکه اسرار و نکاتی بیان نموده از جمله آنها اینکه است که برای سلاک الی اللّه سه درجه است که بالاترین آنها اینکه است که آنان بروح و قلب غرق در نور جلال الهی میباشند

---

(۱) اول سوره فتح إِنّا فَتَحنا لَکَ فَتحاً مُبِیناًتا آخر آیه» راجع بفتح مکه در مقام امتنان پیمبر اکرم خود (ص) خطاب مرحمت آمیز مینماید که ای رسول ما بتو فتح و فیروزی ظاهر عطا نمودیم تا آنکه تو را از هر منقصت و نقص و گناهی پاک گردانیم و شاید (ما تأخر) اشاره باین باشد که تو را فتح و فیروزی دادیم که غالب گردی و منقصتی در باطن و ظاهر تو باقی نماند که در آینده موجب گناه تو شود

صفحه : ۳۱۵

درجه دوم آنان ببدن مشغول عبادت و طاعت و فرمان برداری میباشند درجه شوم از شهوات و مشتهیات نفسانی خودداری مینمایند إِنّا أَعطَیناکَ الکَوثَرَ اشاره بمقام اول است که روح قدسی او از سائر ارواح بشر متمایز گردیده هم بکمیت و هم بکیفیت امّا بکمیّت نظر به اینکه مقدمات کمال در وی بیشتر از سائر افراد بشر بوده اما بکیفیت برای آنکه سرعت انتقال او از مقدمات بنتایج شریعت از ارواح دیگران است اما قوله تعالی فَصَلِّ لِرَبِّکَ اشاره بمرتبه دوم است وَ انحَر اشاره بمرتبه سوم است که مخالفت نفس و بازداشتن خود از لذائذ طبیعی بمنزله نحر است (تفسیر کبیر) إِنَّ شانِئَکَ هُوَ الأَبتَرُ شاید اشاره باین باشد که نام تو و شریعت و قرآن و قانون الهی تو و نیز ذریه تو همیشه در روی زمین باقی و پایدار است و دشمنان تو که در مقام خاموش کردن نور حق و انقطاع نسل تو و دین و شریعت تو میباشند آنان ابترند دنباله آنها قطع و نسل آنان منقطع و نام آنان از صفحه روزگار برطرف خواهد گردید

صفحه : ۳۱۶

سورة الکافرون

اشاره

مکیهٔ و هی ست آیات سوره الکافرون بقول عبد اللّه عباس مکی است که در مکه فرود آمده و بقول دیگر مدنی است و بدون خلاف شش آیه و بیست و شش کلمه است از جبیر مطعم نقل میکنند که چنین گفته رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بمن فرمود یا جبیر میخواهی چون سفر روی حال تو و زاد و توشه تو از تمامی همراهان تو بهتر باشد گوید گفتم آری یا رسول اللّه فرمود پنج سوره قُل یا أَیُّهَا الکافِرُونَ إِذا جاءَ نَصرُ اللّهِ قُل هُوَ اللّهُ أَحَدٌ قُل أَعُوذُ بِرَبِّ الفَلَقِ قُل أَعُوذُ بِرَبِّ النّاسِ بخوان و افتتاح نما بسم اللّه الرحمن الرحیم جبیر گفته مرا مالی نبود و وقتی سفر میرفتم از همه زاد و توشه‌ام کمتر بود چون بگفته رسول اللّه عمل نمودم مالم از همه بیشتر و حالم از همه بهتر گردید (ابو الفتوح رازی) و نیز از حضرت رسول چنین حدیث میکنند که یکی از اصحاب گفت موقع خواب اینکه سوره را بخوان که تبرئه گردی از شرک و نیز زر بن جیش از ابی کعب و او از رسول اللّه صلّی

اللّه علیه و آله و سلّم چنین روایت میکند که هر که سوره الکافرون را بخواند مثل کسی ماند که ربع قرآن را خوانده باشد و شیاطین از وی دور میشوند و از شرک بری میگردد و از فزع اکبر ایمن میگردد و فرمود کودکان را بگوئید وقت خواب اینکه سوره را بخوانند تا هیچ چیز بآنها ضرر نرساند از عبد اللّه عباس نقل میکنند که گفته هیچ سوره‌ای در قرآن نیست که شیطان دشمن‌تر داشته باشد از اینکه سوره و از آن بهتر بخشم آید زیرا اینکه سوره برائت از شرک است.

و از حضرت صادق علیه السّلام چنین روایت میکنند کسی که سوره قُل یا أَیُّهَا الکافِرُونَ و سوره توحید را در فریضه بخواند خدا خودش و پدر و مادرش را بیامرزد و وی را در دیوان شهداء بنویسد اگر چه شقی باشد و او زنده میشود از سعداء و میمیرد از شهداء و مبعوث میگردد با شهداء

صفحه : ۳۱۷

[سوره الکافرون (۱۰۹): آیات ۱ تا ۶]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ

قُل یا أَیُّهَا الکافِرُونَ (۱) لا أَعبُدُ ما تَعبُدُونَ (۲) وَ لا أَنتُم عابِدُونَ ما أَعبُدُ (۳) وَ لا أَنا عابِدٌ ما عَبَدتُّم (۴)

وَ لا أَنتُم عابِدُونَ ما أَعبُدُ (۵) لَکُم دِینُکُم وَ لِیَ دِینِ (۶)

[ترجمه]

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

(ای پیمبر) بگو ای جماعت کافرین،

من عبادت نمیکنم آنچه را شما عبادت و پرستش میکنید،

و شما نیز پرستش نمیکنید (آن خدای یکتایی را) که من پرستش میکنم،

و هرگز من عبادت نمیکنم آنچه را که شما عبادت میکنید،

و شما پرستش نمیکنید آن کسی را که من پرستش مینمایم،

دین شما برای خودتان، و دین من نیز برای خودم.

(توضیح آیات)

اشاره

قُل یا أَیُّهَا الکافِرُونَ، لا أَعبُدُ ما تَعبُدُونَ، وَ لا أَنتُم عابِدُونَ ما أَعبُدُ الف و لام (الکافرون) الف و لام عهد است و جمع بواو و نون برای قلّت آرند و (لام) در (لا اعبد) را برای زمان حال آرند و (ما) در (ما اعبد) را برای استقبال و کافر مشتق از کفر است و کفر بمعنی پوشیدن است و کافر کسی را گویند که حق را میپوشاند یا بزبان از روی لجاجت و کبر و تعصّب دانسته و فهمیده انکار

مینماید یا در اثر ظلمت و تیره گی قلبش گویا پرده سیاهی روی قلبش را گرفته و قلبش در اثر زیانکاری و هواپرستی سیاه گردیده و زبانش لکنت پیدا نمود نمیتواند بحقیقت اعتراف نماید.

مفسّرین در شأن نزول آیه گویند اینکه آیه راجع بجماعتی از قریش فرود آمده که از جمله آنها عاصم بن وابل و حارث قیس سهمی و ولید بن مغیرهٔ و اسود

صفحه : ۳۱۸

بن عبد البغوث و اسود بن مطلب و امیهٔ بن خلف اینکه جماعت دور حضرت رسول را گرفتند و گفتند بیا با ما موافقت کن تا ما نیز با تو موافقت نمائیم بعضی از دین ما را قبول کن تا ما نیز بعضی از دین تو را قبول کنیم تو یک سال خدایان ما را عبادت نما تا ما نیز یک سال خدای تو را عبادت کنیم اگر دین ما بهتر باشد تو بی نصیب نباشی و اگر دین تو بهتر باشد ما بی‌نصیب نباشیم.

حضرتش انکار نمود گفتند یک بار باین بتان ما سلام کن تا ما بتو ایمان آریم و خدای تو را بپرستیم فرمود من بدون فرمان خدا هیچ کاری نمیکنم اینکه بود که جبرئیل اینکه سوره را آورد و حضرت از طرف خدا مأمور گردید که بکافرین چنین بگوید زیرا خدا میدانست کافرین دروغ میگویند و اینکه خدعه و تزویریست که گمان میکردند باین طریق توانند کسی را که روحش و قلبش مملوّ از معرفت و محبّت الهی بلکه اصلا شالوده معرفت و خدا پرستی است و حائز مقام عندیّت و فانی در بحار الوهیّت و باقی بوجود حقانیت گردیده توانند باین تدلیسات شیطانی وی را فریب داده و تابع خود گردانند و اینکه از طرف حق تعالی فرمان رسید چنین بگو شاید سرش اینکه بوده که کفّار قطع طمع نمایند و بدانند ممکن نیست بتوانند حضرتش را فریب دهند وقتی مأیوس شدند و دانستند هرگز ممکن نیست بتوانند آن عقل کل را باین تدلیسات شیطانی تابع خود گردانند بنای دشمنی و اذیّت گذاردند و از هیچ نوع اذیّتی نسبت بآن شخص اول امکان فروگذار ننمودند تا وقتی که او را از وطنش اواره نمودند

کفر بمعنی لغوی بر معانی بسیاری صادق آید

کفر عناد و انکار نبوت که اشاره بآن دارد الَّذِینَ آتَیناهُمُ الکِتابَ یَعرِفُونَهُ کَما یَعرِفُونَ أَبناءَهُم سوره بقره آیه «۱۴۱» راجع بیهوده است و کفر آنها از روی لجاجت و عصبیت بوده زیرا که آنها تمام اوصاف بنی خاتم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را در کتابهای

----

(۱) کسانی که بآنها کتاب عطا نمودیم میشناسند پیمبر را همان طوری که پسران خود را میشناسند

صفحه : ۳۱۹

آسمانی خود دیده و دانسته بودند دیگر از اقسام کفر انکار ربوبیت و الوهیت است نه از روی عناد بلکه از روی جهل و بی خردی که خداوند حکایت میکند از آنها که میگفتند ما هِیَ إِلّا حَیاتُنَا الدُّنیا نَمُوتُ وَ نَحیا وَ ما یُهلِکُنا إِلَّا الدَّهرُ وَ ما لَهُم بِذلِکَ مِن عِلمٍ إِن هُم إِلّا یَظُنُّونَ«۱» سوره جاثیه آیه ۲۲ و دیگر از اقسام کفر بمعنی برائت و بیزاری است قوله تعالی حکایهٔ از ابراهیم کَفَرنا بِکُم وَ بَدا بَینَنا وَ بَینَکُمُ العَداوَةُ وَ البَغضاءُ أَبَداً حَتّی تُؤمِنُوا بِاللّهِ وَحدَهُ سوره ممتحنه آیه «۴۴» و نیز حکایهٔ از ابلیس که از دوستان خود تبرئه میجوید إِنِّی کَفَرتُ بِما أَشرَکتُمُونِ مِن قَبلُ و ترک او امر و ترک شکر بر نعمت را نیز از اقسام کفر بشمار آورده راجع بترک اوامر در سوره آل عمران آیه ۹۱ وَ لِلّهِ عَلَی النّاسِ حِجُّ البَیتِ مَنِ استَطاعَ إِلَیهِ سَبِیلًا وَ مَن کَفَرَ«۳» و راجع بکفران نعمت در سوره نمل آیه ۴۰ حکایته از قول سلیمان نبی علیه السّلام هذا مِن فَضلِ رَبِّی لِیَبلُوَنِی أَ أَشکُرُ أَم أَکفُرُ وَ مَن شَکَرَ فَإِنَّما یَشکُرُ لِنَفسِهِ وَ مَن کَفَرَ فَإِنَّ

رَبِّی غَنِیٌّ کَرِیمٌ«۴» و غیر اینها از موارد بسیاری که کفر را تعمیم داده و مصادیقی پیدا مینماید زیرا که کفر بمعنی پوشانیدن حق یا امر حق یا پوشانیدن نعمتهای الهی بر تمام آنها صادق آید و در جلد اول اینکه تفسیر اشاره ببعض موارد

---

(۱) نیست برای ما مگر همین زندگانی دنیا که میمیریم و زنده میشویم و هلاک نمیگرداند ما را مگر دهر و کفار در اینکه گفتارشان علم و دانش ندارند و نیست آنها را مگر گمان و وهم

(۲) کافر شدیم و بیزاری جستیم از شما و ظاهر شد بین ما و شما بغض و عداوت تا وقتی که ایمان آرید بخدای یگانه

(۳) و حق خداوند است بر مردمی که مستطیع میگردند حج خانه خدا و کسی که کافر شد یعنی ترک حج نمود

(۴) اینکه نعمتهای از فضل پروردگار من است برای آنکه بیازماید مرا که آیا شکر میکنم یا کفران نعمت مینمایم و کسی که شکر کرد بازگشت شکرش بخود او است و کسی که کفران نعمت نمود خداوند بی‌نیاز و کریم است [.....]

صفحه : ۳۲۰

آن شده و آن حدیثی که در اصول کافی از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت نموده اندازه‌ای در آن بحث نموده‌ایم تکرار نشود.

لکن کفر و کافر در عرف کسی را نامند که منکر وحدانیت و نبوت و معاد و شریعت باشد خواه انکار تمام اصول عقاید نماید یا نسبت ببعضی معترف و نسبت به بعضی منکر باشد و خواه منکر اصل صانع و مبدء باشد یا منکر صفات الوهیّت خلاصه کافر بمقام الوهیت یا معترف است و بفطرت اولیه خود برای اینکه عالم مبدئی قائل است یا آنکه چنان در نفس پرستی فرو رفته که اصلا توجه به اینکه اینکه عالم را صانعی هست یا نیست ندارد مثل حیوانات بَل هُم أَضَلُّ سَبِیلًا و از کفّار آنهایی که اصل و منشأی برای عالم قائلند و او را مبدء میدانند بسیاری از آنها بلکه تمام آنها در تشخیص آن و شناسایی او بصفات و باوصاف جلال و جمال عاجزند زیرا نه در آنها استعداد و بصیرت باطنی است که بصفای قلب و تبهّر روحانی راهی بسوی شناسایی او پیدا نمایند و بعقل و ذکاوت خود ادراک نمایند که بایستی مبدء و پدید آورنده عالم (واجب الوجود) در ذات و متصف بتمام صفات کمال و منزه و مبرّا از تمام نواقص ممکنات باشد و نه پیرو اولیاء و سفرای الهی گردیده اند که از شبکه نور علم و دانش آنان استضائه نمایند اینکه است که گمراه گردیده و خود را بدرک اسفل سافلین طبیعت پرتاب نموده‌اند.

اینکه است که بعضی آنها طبیعت را مبدء میدانند و قائل بقدم طبیعتند و تمام حوادث را مستند بطبیعت میدانند و طبیعت را یک موجود مستقل خارج از عالم نمیدانند و برای آن علم و قدرتی نیز قائل نیستند بلکه طبیعت را منشأ همان حالات تجدداتی میدانند که در اشیاء مأخوذ است و بعضی از آنان مبدء موجودات و متجددات را ماده میدانند و بعضی قوه و تعبیر از آن بنیرو یا انرژی و غیر آن مینمایند و در آن علم و اراده و قدرت قائل نیستند و در جلد دوم اینکه تفسیر اندازه‌ای آرای فاسد آنها را شرح دادیم رجوع بآن جا شود

صفحه : ۳۲۱

غرض آنکه چون فطرت انسان بر توحید است هر کسی بعقل ناقص خود مبدء عالم را طوری معرفی مینماید و گمان میکند حقیقت را دریافته و چون حقیقت در پشت پرده اوهام وی مستور گردیده معنی کفر که انکار و پوشانیدن حقیقت باشد بر وی صادق آید و مقابل کفر ایمان است و در اینکه حقیقت ایمان چیست و چه کس را مؤمن گویند بین متکلمین آرایی است بعضی ایمان را فقط امر قلبی و تصدیق بلسان و عمل بارکان را کاشف از آن گرفته و بعضی ایمان را مرکب از عقد قلبی و اقرار زبانی دانسته‌اند و عمل

صالح را شرط کمال آن دانسته و بعضی ایمان را یک امر بسیط واحد ذی مراتب دانند که قابل شدت و ضعف است که اصل و حقیقت ایمان همان تصدیق قلبی باصول دیانت و بما جاء به النبی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و اقرار بزبان و عمل بارکان کاشف و نماینده مراتب ایمان است هر قدر ایمان قویتر و شدیدتر باشد ظهور آن در خارج بواسطه اعمال نیکو بیشتر هویدا میگردد و بنظر چنین میآید که اینکه معنی بحقیقت نزدیکتر است زیرا اگر اقرار بزبان جزء ایمان بود آدم لال که نتواند بزبان اقرار نماید و نیز آن کسی که از روی تقیه یا جهات دیگری بزبان اقرار ننماید بایستی حکم بکفر آن نمود زیرا ترکیب شده از دو چیز وقتی یک جزء آن مفقود گردید کل فاسد میگردد در صورتی که محققا چنین نیست آری اگر کسی بدون جهت اصول دیانت را انکار نماید یا اقرار ننماید در موقعی که بایستی اقرار نماید کاشف از اینکه است که اصلا باصول دیانت معتقد نیست و عقد قلب و دل بستگی بدین ندارد پس در چنین موردی حکم بکفر آن توان نمود.

وَ لا أَنا عابِدٌ ما عَبَدتُّم، وَ لا أَنتُم عابِدُونَ ما أَعبُدُ

صفحه : ۳۲۲

تکرار در آیه تاکید است و در کلام عرب تکرار هم برای نفی و هم برای اثبات بسیار آمده چنانچه در مقام سؤال و جواب برای اثبات مطلبی گفته میشود (بلی بلی) که بمعنی فارسی گفته میشود آری آری و در مقام نفی و انکار گفته میشود (لا لا) یعنی نه نه و در اینکه سوره آیات و جملات را مکرّر نموده که کفار قطع طمع کنند و بدانند که پیمبر خاتم (ص) هرگز تابع آنان و مورد دست خوش آنها نخواهد شد لکن چنانچه بعض مفسّرین گفته‌اند تا بشود کلام را حمل بر یک معنی مستقل نمود روا نیست که گفته شود فائده تکرار فقط تأکید است.

و در اینجا جملاتی که در اینکه سوره تکرار شده از جهت زمان حال و آینده تفاوت پیدا میکند دو جمله اول لا أَعبُدُ ما تَعبُدُونَ، وَ لاـ أَنتُم عابِدُونَ ما أَعبُدُ دلالت بر زمان حال دارد که نه من الآن عبادت میکنم آنچه را که شما الآن عبادت میکنید و نه شما الآن عبادت میکنید آنچه را من الآن عبادت میکنم یعنی معبود فعلی من و شما دو تا است بعد گویا کلام را برای عمومیّت از سر میگیرد و میفرماید در زمان آینده نیز چنین است که نه شما عبادت معبود مرا میکنید و نه من هرگز عبادت مینمایم معبود شما را پس طریق و روش من و شما در عبادت دو تا است.

(ابو العباس) توجیه دیگر از بعض مفسّرین نقل شده که مقصود از عبادت در دو آیه اول معبود باشد و در دو آیه دوم عبادت و (ما) در جمله اول (ما اعبد) ماء موصوله باشد و در (ما اعبد) در جمله دوم ماء مصدریّه که بنا بر اینکه توجیه معنی آیات چنین میشود که در دو آیه اول بخواهد بفرماید من عبادت نمیکنم معبود شما را و شما نیز عبادت نمیکنید معبود مرا و در دو آیه دوم مقصود چنین باشد که من عبادت نمیکنم بطرز عبادت شما زیرا که عبادت شما از روی ظن و تخمین و گمان است و از حدود تخیّلات شیطانی بیرون نیست و عبادت من از روی اخلاص و یقین است پس روش من و شما در عبادت دو تا است و ماء مصدریه در کلام عرب بسیار آمده مثل

صفحه : ۳۲۳

قوله تعالی وَ ضاقَت عَلَیکُمُ الأَرضُ بِما رَحُبَت«۱» یعنی برحبها لَکُم دِینُکُم وَ لِیَ دِینِ اشاره به اینکه دین شما لایق رذالت و بی‌خردی و نفهمی شما است دین من نیز لایق مقام بلند من است دین شما دین شیطانی و طریق نفس پرستی است دین من دین الهی دین شما و روش شما طریق بسوی جهنم است، و دین و روش من طریق بسوی خدای رحمن است معبود هر کسی مناسب مقام وی است حقیقت و شالوده خلقت من سرشته شده از علیین است حقیقت شما سرشته شده از سجین است و بآن پرده ضخیمی که قلب و روح

شما را پوشانیده و روح و دل شما را فاسد گردانیده هرگز نتوانید دین مرا اختیار کنید دین شما همان هوای نفسانی شما است دین من لایق شأن من است و دین شما نیز لایق شأن شما است نه من توانم از مقام خود فرود آیم و دین و روش شما را بپذیرم و نه شما توانید از مرتبه پشت خود که بزنجیر هوی و هوس بسته شده‌اید رهایی یابید و دین مرا اختیار کنید پس دین من سزاوار من است و دین شما سزاوار شما

(اعتراض)

ظاهر آیه لَکُم دِینُکُم وَ لِیَ دِینِ چنین مینماید که بکفّار رخصت داده شده و برای آنان مباح گردانیده که بر دین باطل خودشان باقی مانند با اینکه آیاتی که راجع بجهاد با کفّار رسیده منافی با اینکه آیات است.

پاسخ

گوئیم از اینکه اعتراض سه جواب داده شده اول اگر چه در ظاهر و صورت آیات دلالت بر اباحه دارد و چنین مینماید که برای شما جایز و مباح است که بدین باطل خود باقی باشید لکن در واقع آیات نهی و تهدید است و اینکه آیات نظیر آن آیه است که فرموده اعمَلُوا ما شِئتُم که در واقع در مقام تهدید است و از اینکه قبیل

----

(۱) تنگ شده بر آنها زمین با گشادی آن

صفحه : ۳۲۴

الفاظ و کنایات در عرف بسیار است.

دوم مقصود از دین جزای دین است بر حذف مضاف یعنی جزای دین من راجع بمنست و جزای دین شما راجع بشما است.

(سوم) مقصود از دین خود جزا است مثل اینکه گویند (کما تدین تدان) یعنی برای شما است جزای شما و برای من است جزای من زیرا دین در کلام عرب بمعنی جزا بسیار آمده و بنا بر اینکه توجیهاتی که شده اینکه سوره بآیات جهاد نسخ نشده چنانچه بعض مفسرین را رای چنین است زیرا که تا بتوان بین آیات را جمع نموده جایز نیست آیه‌ای یا سوره‌ای را از منسوخات بشما آورد (تفسیر ابو الفتوح رازی)

صفحه : ۳۲۵

سورة النصر

اشاره

مدنیة و هی ثلاث آیات سوره النصر مدنی است در مدینه فرود آمده سه آیه و شانزده کلمه و هفتاد و هفت حرف است از ابی کعب از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکنند که هر کس سوره فتح را بخواند مثل کسی ماند که در روز فتح

مكه با رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم حاضر بوده و از امام صادق عليه السّلام نقل ميكنند كسى كه در نماز فريضه و نافله بخواند خدا وى را نصرت دهد بر دشمنانش (ابو الفتوح)

[سوره النصر (۱۱۰): آيات ۱ تا ۳]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
إِذا جاءَ نَصرُ اللّهِ وَ الفَتحُ (۱) وَ رَأَيتَ النّاسَ يَدخُلُونَ فِي دِينِ اللّهِ أَفواجاً (۲) فَسَبِّح بِحَمدِ رَبِّكَ وَ استَغفِرهُ إِنَّهُ كانَ تَوّاباً (۳)

(ترجمه)

بنام ايزد هستى بخش صاحب رحمت عام و خاص
هنگامى كه فتح و فيروزى از جانب خدا رسيد،
ميبينى مردم را كه داخل ميگردند در دين خدا فوج فوج،
پس (اى پيمبر) تسبيح كن و تقديس و ستايش نما پروردگار خود را و از او طلب آمرزش نما زيرا كه او بسيار پذيرنده توبه است.

(توضيح آيات)

اشاره

إِذا جاءَ نَصرُ اللّهِ وَ الفَتحُ فتح در لغت باز شدن امر مغلق و كار دشوار را گويند و در عرف بدو معنى اعمال شده يكى راجع بامور حسّى مثل گشوده شدن درب خانه و باز شدن قفل و ديگر راجع بامور معنوى و آن يا راجع بامور دنيوى است مثل گشايش امور و

صفحه : ۳۲۶

زائل شدن غم و حزن و مظفريت و غلبه پيدا نمودن در جنگ و امثال آن يا راجع بامور اخروى است مثل فتح علوم و معارف كه نتيجه عمده آن در آخرت پديد ميگردد مثل اينكه در عرف گويند فلانى درهاى علوم و حكمت بروى او باز شده و در اينكه آيه نظر بروايت إبن عباس مشهور و معروف بين مفسرين اينكه است كه مقصود فتح مكه است و بعضى حمل بر فتح خيبر نموده‌اند و شايد مقصود از آيه فتح و نصرت و مظفريت يافتن آن حضرت باشد هم در امور دنيوى مثل فتح و غلبه و هم در علوم لدنى و گشاده شدن ابواب عالم ملكوت بر قلب و روح قدسى آن بزرگوار و آن مقامات محمودى كه در اثر گشايش قلب مباركش نصيب او گرديده و اشاره بهمان شرح صدرى باشد كه در مقام امتنان در سوره انشراح فرموده أَ لَم نَشرَح لَكَ صَدرَكَ و آنهايى كه گفته‌اند مقصود فتح مكه است گويند (الف و لام) الفتح الف و لام عهد است و اشاره دارد بفتح مكّه لكن ممكن است الف و لام جنس يا استغراق باشد كه شامل گشادگى امور حسّى و معنوى هر دو بشود نصر اللّه كه مظفريت را نسبت باللّه ميدهد اشاره بآن لطف و كرم و رحمتى است كه خداوند نسبت بپيمبر گرامى خود مبذول داشته كه اى پيمبر متذكر باش و ببين چگونه خدا تو را يارى كرد و مردمان مكّه در صورتى كه منتهاى عداوت و دشمنى را با تو داشتند ترس و رعبى در دل آنها انداخت كه بدون جنگ

و خون ریزی مطیع و فرمان‌بردار تو گردیدند و نیز فتوحات دیگری از امور حسی و معنوی نصیب تو گردانید و تو را مظفر و منصور داشت وَ رَأَیتَ النّاسَ یَدخُلُونَ فِی دِینِ اللّهِ أَفواجاً راجع بفتح مکّه خطاب برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است که میبینی چگونه مردم داخل میگردند در دین خدا فوج فوج و گروه گروه.

صفحه : ۳۲۷

پس از فتح مکّه قبیله‌های عرب از اطراف مکّه مثل اهل طائف، یمن، هوازن، بنی اسد، بنی مرء، بنی کلب، کنانه، بنی هلال و غیر آنها از تمام قبیله‌های عرب فوج فوج و گروه گروه داخل در اسلام گردیدند.

حکایت فتح مکّه چون طولانی است و وضع اینکه تفسیر بنا بر اختصار است لذا از تفصیل بیان آن خودداری میکنیم و مطالب را بهم پیچیده مختصری از آنچه مفسّرین بیان نموده‌اند ترجمه مینمائیم:

از روایات چنین بر میآید که پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم پس از آنکه از مکّه هجرت نمود بمدینه در سالی که آن را (عام الحدیبیۀ) مینامند با قریش صلح نمود به اینکه شرط که هر کس از قریش خواهد در حمایت حضرت رسول باشد قریش متعرّض او نشوند و هر کس خواهد در حمایت قریش باشد از کسان رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کسی متعرض او نشود پس از آن بنو بکر در پناه قریش رفتند و بنی خزاعه در پناه رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم پس از آن بنا بر ضدیّتی که بین آن دو طائفه بنو بکر و بنی خزاعه بود و بنو بکر طلب خونی ادعا میکردند که بر گردن بنی خزاعه دارند در مقام انتقام برآمده و چون بنی بکر در پناه قریش قرار گرفته بودند قریش آنان را کمک نموده و اسلحه و مهمّات جنگی را برای آنان مهیّا نمودند اینکه بود که شبی بنو بکر شبیخون زدند بر بنی خزاعه و مردی از بنی خزاعه کشته گردید بنی خزاعه پناه بحرم کعبه بردند که از شرّ بنو بکر در امان باشند بنو بکر بنوفل نامی از قریش که در حمایت وی بودند گفتند چاره نیست حرمت حرم را بایست نگاه داشت نوفل گفت بروید و انتقام خود را بکشید ما در حرم بدتر از اینها کارها قتل و غارت دزدی و غیر اینها میکنیم بنی خزاعه پناه بسرای بدیل بن ورقاء آوردند و آن بزرگ و رئیس قوم بود بدیل بیرون آمد و گفت هنوز مدتی نگذشته که شما با رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم عهد بستید عهد خود را شکستید و مردی بنام عمرو بن سالم خزاعی بمدینه خدمت رسول اللّه فرستاد و واقعه را بعرض رسانید آن شخص وقتی خدمت آن حضرت رسید اشعاری گفت پس از آن بدیل بن ورقاء برخواست و با جماعت بسیاری از بنی خزاعه عازم

صفحه : ۳۲۸

مدینه گردیدند حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود برگردید که من عقب شما خواهم آمد و قریش پس از اینعمل پشیمان شدند و ابو سفیان عازم مدینه گردید که از حضرت رسول پوزش طلبد وقتی آمد آنچه عذر خواهی نموده جوابی نشنید نزد اصحاب رفت فائده نبخشید نزد فاطمه (ع) و أمیر المؤمنین علیه السّلام رفت آنها نیز جواب منفی دادند خانه دخترش امّ حبیبه که یکی از زنهای پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بود رفت وقتی وارد شد امّ حبیبه فرش حجره را جمع کرد و گفت اینجا جای خوابگاه رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و تو مشرك و نجسی نباید در آن قدم گذاری ابو سفیان ناامید بمدینه برگشت.

پس از آن رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با اصحاب عازم مکّه گردیدند و فرمود نباید خبر حرکت ما بمکه برسد حاطب بن ابی بلعه نامه‌ای نوشت و بیک کنیز سیاه داد که مخفیانه بمکه برساند حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بوحی خبردار گردید علی علیه السّلام را فرستاد در بین راه نامه را از آن زن سیاه گرفت.

خلاصه حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با دوازده هزار نفر از اصحاب رو بمکّه آوردند و غدغن نمود که اگر اهل مکه بنای جنگ ندارند کسی متعرض آنان نشود وقتی اهل مکه آن شوکت و جلال رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را از دور

دیدند ترس و رعب آنها را فرا گرفت و اینواقعه در دهم شوال سال هشتم هجرت واقع گردید ابو سفیان بن حارث و عبد اللّه بن امیّه در بین راه بموکب همایونی پیوستند که خدمت رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مشرّف گردند حضرت رخصت نداد و فرمود برای آن جفاها و اذیتهایی که بمن وارد نمودند طاقت ندارم آنها را ببینم امّ سلمه زن رسول اللّه پیش آمد و گفت یا رسول اللّه یکی پسر عمه و داماد تو و دیگری پسر عمّ تواند فرمود اینها بمن جفاها کردند ابو سفیان پسر کوچکی با خود داشت گفت بخدا قسم اگر بمن اذن دخول ندهد دست اینکه پسر کوچك خود را میگیرم و سر ببیابان میگذارم تا خود و اینکه پسر هلاك گردیم وقتی سخن او را بسمع پیمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم رسانیدند باو ترحم نمود و اذن دخول داد وقتی ابو سفیان خدمت حضرت رسید بوی فرمود ای ابو سفیان آیا وقت

صفحه : ۳۲۹

آن نیامده که از سر یقین بدانی که هیچ خدایی نیست که مستحق پرستش باشد مگر آن خدای یکتا ابو سفیان گفت پدر و مادرم فدای تو باد چه قدر کریم و رحیمی بخدا قسم من دانستم اگر جز خدای یکتا خدای دیگری بود بفریاد ما میرسید فرمود آیا وقت آن نیامده که بدانی من رسول خدایم گفت دو ماه بمن مهلت ده فرمود چهار ماه بتو مهلت دادم حضرت او را آزاد نمود و بوی مهلت داد پس از آنکه مهلت طلبید عباس عموی پیغمبر گفت یا رسول اللّه اینکه مردی است فخرجو و ریاست دوست منصبی بوی عنایت نما فرمود هر کس در پناه او رود ایمن است و هر که در مسجد الحرام رود ایمن است و هر کس در خانه خود رود و در ببندد ایمن است عباس ابو سفیان را در بین راه نگاه داشت تا وقتی که بیرق اسلام در کثیبه خضرا نمایان شد و سواد اعظم پدید گردید از مهاجر و انصار همه غرق آهن با یک هیبت و حشمت و سطوتی وارد مکّه گردیدند که چشم روزگار مثل آن را ندیده بود مردم مکّه بعباس عموی پیمبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گفتند پسر برادرت پادشاهی بزرگی یافته گفت وای بر شما اینکه مقام نبوت است نه سلطنت.

خلاصه رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وارد مکّه گردید و فرمود کسی را مکشید مگر کسی که با شما جنگ کند و مگر شش نفر چهار مرد و دو زن که پیغمبر را مسخره مینمودند و فرمود اینان را بکشید و لو آنکه دست بپرده کعبه زده باشند پس از آن علی علیه السّلام بیرق اسلام را گرفت و رو بخانه ابو طالب آورد هانی در آنجا بود و چند نفر از کفار پناه باو برده بودند علی علیه السّلام روی خود را پوشیده بود صدا زد اهل اینکه خانه هر کس دشمن خدا است بیرون آید هانی خواهر علی علیه السّلام درب خانه آمد برادر خود را نشناخت و گفت ای جوان من دختر ابو طالب و خواهر علی میباشم حرمت مرا نگاه دار علی علیه السّلام فرمود دشمنان خدا را از خانه بیرون کن ام هانی گفت بخدا قسم شکایت تو را برسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خواهم نمود أمیر المؤمنین علیه السّلام صورت خود را باز نمود هانی او را شناخت رکاب او را بوسید

صفحه : ۳۳۰

پس از آنکه حضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در مکّه آمد صنادید قریش بگمان آن که با آنها سر جنگ دارد پناه بخانه کعبه آورده حضرتش وارد مسجد الحرام گردید و درب کعبه ایستاد و گفت

(لا اله الا اللّه وحده وحده انجز وعده و نصر عبده)

بعد از آن گفت بدانید هر مالی و خونی که ادعا میکنید زیر قدم من است مگر آستانه کعبه و سقایت حاج که باهلش برمیگردد ای اهل مکه خدا نخوت جاهلیت را از شما بردارد همه مردم از آدم و حوا زائیده شده‌اند و آدم و حوا از خاك آفریده شده‌اند پس از آن فرمود ای اهل مکه شما را چه گمان است من با شما چه کنم گفتند آنچه کرم تو است تو برادر و پسر برادر مایی رسول اللّه

صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرمود تمام شما را آزاد نمودم از آن روز اهل مكه را طلقا ناميدند يعنى آزاد شدگان حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم در زير كوه صفا بنشست و أمير المؤمنين عليه السّلام زير دست او و مردم مى‌آمدند و بيعت ميكردند پس از آن زنها نيز مى‌آمدند و بيعت مينمودند اينكه بود حكايت فتح مكه كه مختصرى از آن را بيان نموديم و تمام حكايت در مطولات مفسرين شرح و بسط داده‌اند فَسَبِّح بِحَمدِ رَبِّكَ وَ استَغفِرهُ إِنَّهُ كانَ تَوّاباً چون اينكه طور فتح و فيروزى يكى از الطاف بزرگ غير متناهى الهى بشمار ميرود كه در باره پيمبرش مبذول داشته اينكه است كه برسول خود پس از اظهار امتنان امر مينمايد كه بشكرانه اينكه نعمت بزرگ فَسَبِّح بِحَمدِ رَبِّكَ تسبيح و تمجيد و ستايش نما پروردگار خود را در سوره (و الضّحى) پس از آنكه در مقام ارفاق و اكرام نسبت بآن بزرگوار برميآيد حضرتش را مأمور ميگرداند كه بشكرانه اينكه نعمتها بايستى بيتيم مهربانى كنى و بفقيران و مستمندان دستگيرى نمايى و نيز سائل را از خود نرانى و نعمتهاى خدا را اظهار كنى.

و نيز در سوره (الم نشرح) در مقام اينكه است كه نظر به اينكه شرح صدر

صفحه : ۳۳۱

بتو عنايت نموديم و سختى امر نبوّت را بر تو آسان گردانيديم بايستى در امر تبليغ جديّت و پايدارى كنى و بآنچه بآن مأمور ميگردى مقاومت و ايستادگى نمايى و از خلق اعراض كنى و بسوى پروردگار خود رو آورى.

و نيز در سوره إِنّا أَعطَيناكَ الكَوثَرَ امر فرموده بشكرانه اينهمه نعمت هاى روحانى و جسمانى كه بتو عطا و بخشش نموديم بايستى بصلاة و انفاق اقدام نمايى و در آخر اينكه سوره امر بتسبيح و استغفار مينمايد و نيز پس از تتبع در آيات چنين معلوم ميشود كه در بسيارى از آيات هر جا ذكر نعمتى يا نعمتهايى شده عقب آن امر بتسبيح و ستايش حق تعالى نموده اشاره به اينكه هر نعمتى و كرامتى كه به انسان ميرسد بشكرانه آن بايستى ثنا و ستايش نمايد ولى‌نعمت خود را

نكته قابل توجه

از اينكه آيات چنين استفاده ميشود كه شكر هر نعمتى بايستى در خور آن نعمت باشد چنانچه در سوره (و الضحى) پس از بيان نعمتها كه نسبت بپيمبرش مبذول داشته كه يتيم بودى تو را جاى داديم گويا اشاره باين دارد كه تو نيز بشكرانه آن بايستى يتيم نوازى كنى و باو مهربانى نمايى و يتيم را از خود نرانى.

و در سوره (الم نشرح) چون بالاترين نعمتهاى الهى شرح صدر است كه سينه تو را باز نموديم تا آنكه وسيع گردد و گنجينه اسرار الهى و منبع علم و معرفت گردد تو در مقام شكر چنين نعمت بزرگى بايد در امر تبليغ استقامت نمايى و بسوى پروردگار خود روى آرى.

و در سوره (كوثر) اشاره به اينكه نعمتهاى بى اندازه از روحانى و جسمانى بتو بخشش نموديم و تو را مظهر و نماينده صفات الهى و گنجينه اسرار صمدانى گردانيديم تو نيز بايستى بشكرانه اينكه نعمتهاى بزرگ بر دو عمل بزرگ اقدام نمايى يكى صلاة و ديگرى انفاق كه از جان و مال و آنچه دارى در راه خدا مضايقه ننمايى و تخصيص انفاق بيشتر كه فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَ انحَر شايد اشاره باين باشد كه

صفحه : ۳۳۲

در مقام انفاق در هر موقعى بايد امر عظيم‌تر و مرتبه بالاتر آن را در نظر گرفت زيرا كه شتر هم از حيث قيمت و هم از حيث جثه

بزرگ‌تر و عظيم‌تر است و در مورد قربانى لايق‌تر.

و در اينكه سوره (النصر) پس از تذكر فتح و فيروزى مكه كه نصيب پيمبرش گردانيده وى را مأمور ميگرداند بتسبيح و ستايش زيرا كه در اينكه موقع مناسب اينكه است كه بشكرانه چنين نعمت بزرگى در مقام تمجيد و تنزيه و ستايش آن فرد متعال برآيى و استغفار و طلب آمرزش نمايى و امر باستغفار در صورتى كه رسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم معصوم بود در هيچ وقت گناهى و خطايى از حضرتش صادر نشده كه مأمور باستغفار گردد شايد اشاره باين باشد كه چون در تهيه جنگ با كفّار و فراهم نمودن مهمات جنگى و لشگر كشى توجه بخلق داشته و همّت خود را مبذول بر غلبه اعداء داشته و لو آنكه اينكه عمل نيز بامر خدا و بيارى دين او و براى شوكت و قوت اسلام نموده لكن با اينحال پس از فتح و آسايش فكر مناسب اينكه بوده كه حضرتش اعراض از خلق و رجوع بحقّ نمايد و بحمد و ثنا و استغفار تدارك ما فات نمايد.

و نيز چون قرآن كتاب قانونى و دستور العمل است براى افراد بشر اينكه است كه اينكه آيات و لو آنكه خطاب بنبىّ خاتم (ص) است لكن چون امّت بايد تابع پيمبر خود باشند مقصود تمام امّتند و دستور العمل تمام مردم است كه بايستى راجع بهر نعمتى از نعمتهاى الهى شكرگزار باشند و شكر هر نعمتى را در خور همان نعمت نمايند و آن نعمت را در راه رضاى او و صرف نمايند.

اگر نعمت علم باشد شكر او تعليم دادن و آزمودن بديگران است اگر مال باشد شكر آن انفاق و دستگيرى بفقرا و مستمندان است اگر جاه و مقام باشد شكر آن كمك بدرماندگان و بيچارگان است چه خوب گفته سعدى:

(شكرانه بازوى توانا بگرفتن دست ناتوان است)

و همچنين باقى نعمتهاى الهى كه شكر هر يك اقدام نمودن بعملى است كه

صفحه : ۳۳۳

در خور وى است كه همين طورى كه بتو تفضلا بدون عوض كرامت نموده تو نيز بايستى تفضلا بمخلوقات الهى اجرا دارى تا آنكه باعمال و سجيه نيكويد مظهر و نماينده صفات الهى گردى و باين واسطه مقام بلندى احراز نمايى

(در شأن نزول سوره)

مشهور و معروف بين مفسرين و نيز بدلالت اخبار سوره إِذا جاءَ نَصرُ اللّهِ پس از فتح مكه فرود آمده و از خود سوره نيز توان استفاده نموده كه مقصود فتح مكّه است لكن در اينكه در چه موقعى فرود آمده نظر ببعض روايات بعضى گفته‌اند دو سال قبل از رحلت و وفات حضرت رسول (ص) اينكه سوره فرود آمد كه سوره در سنه هشت هجرت فرود آمده و حضرت در سنه ده وفات نموده وقتى سوره را بر مردم تلاوت فرمود عباس عموى پيغمبر (ص) گريه كرد وقتى از سبب گريه وى سؤال شد گفت از اينكه آيات معلوم ميشود وفاتش نزديك شده زيرا كه ناتمامى كار همين بود كه مكّه را فتح نمايد وقتى كار انسان و آرزوى وى تمام گرديد موقع مردنش ميرسد و حضرت نيز وى را در اينكه گفتار تصديق نمود بروايت ديگر بعد از نزول سوره خودش گريه كرد و فرمود خبر مرگ مرا دادند و بعد از فرود آمدن سوره هشتاد روز حيات داشت.

و در تفسير على بن ابراهيم قمى است كه اينكه سوره در حجة الوداع نازل گرديده پس از آن حضرت مردم را در مسجد حنيف جمع نمود و فرمود خدا يارى كند مردى را كه بشنود گفتار مرا و برساند بكسانى كه حاضر نيستند

(فربـ حامل فقه غير فقيه و ربّ حامل فقه الى من هو افقه منه)

پس از نصايح و جملاتى فرمود

۱» (ايّها النّاس انّى تارك فيكم ما ان تمسكتم به لن تضلّوا و لن تزلّوا كتاب اللّه و عترتى اهل بيتى فانّه قد نبّأنى اللّطيف الخبير انّهما لن يفترقا حتّى يردا علىّ الحوض كاصبعى هاتين)«

و دو انگشت سبابه

---

(۱) خطاب بمردم است كه اى مردم من باقى ميگذارم بين شما چيزى را كه اگر بآن تمسك نمائيد هرگز گمراه نخواهيد شد و هرگز لغزش پيدا نميكنيد و آن كتاب خدا (قرآن)

صفحه : ۳۳۴

خود را جمع نمود.

از بعض مفسّرين است كه مقصود از فتح و فيروزى گشوده شدن باب حضرت الهيّه و تجلّى احديت و كشف ذاتى است و شكّى نيست كه فتح اول آن فتح ملكوت افعال است از مرتبه حس در مقام قلب كه براى عارف مكشوف ميگردد و اعمال و افعال خود را فانى در افعال حق تعالى ميبيند.

دوم فتح جبروت صفات است در مقام روح بكشف خيال، و صفات خود را در صفات ازلى حق تعالى فانى و مضمحل مى‌بيند سوم فتح لاهوت ذات است در مقام سرّ و باطن كه ذات خود را فانى در ذات حق ميبيند و كسى كه باين سه مرتبه فتح باطن فائز گرديد و بطريق و جدان در حقيقت و باطن خود اينكه معانى را دريافت چنين كسى بفتح و فيروزى ظاهرى نيز نائل گرديده زيرا كه فتح باب رحمت و هنگام وصول بنهايت النهايات وى را حاصل ميگردد آن وقت است كه ديگر از سخط و غضب اثرى باقى نميماند و اثر رحمت ظاهر و باطن عبد را فرا ميگيرد و از اينجا است كه حالات كاملين بدايهٔ و نهايهٔ تفاوت پيدا مينمايد پس از اينكه بيان معلوم ميشود كه نصر و فتح در آيه مطلق است و نيز گفته اگر چه من اول متابعت مفسّرين نمودم و سوره را مقيّد نمودم بفتح مكه لكن اينكه قول مرجوح است (تفسير روح البيان) آرى اگر چه ظاهرا شأن نزول آيه همان فتح مكّه ميباشد لكن چون آيه را مقيد ننموده بفتح مكه يا غير مكه (فتحنا) و (فتحا) باطلاق خود باقى است و شامل ميگردد تمام فتوحاتى كه نصيب حضرتش گرديده از فتح باب ملكوت بر سرّش و روحش و قلب شريفش و نيز شامل ميگردد فتوحات ظاهرى كه يكى از آنها و بالاترين آنها فتح مكه است كه ديگر رحمت حق تعالى بتمام جهات ظاهرى و باطنى شامل وجود مباركش گرديده و ديگر حالت منتظره براى او باقى نگذاشت

و اهل بيت من است اينكه دو از هم جدا نميشوند مثل اينكه دو انگشت من تا وقتى كه وارد گردند بر من نزد حوض يعنى تا قيامت باقى است دين و قرآن و عترت من و با همديگرند

صفحه : ۳۳۵

سورهٔ اللهب

اشاره

مكيهٔ و هى خمس آيات سوره (تبّت) اينكه سوره مكى است در مكه فرود آمده پنج آيه و بيست كلمه و هفتاد و نه حرف است از

ابو امامه از ابی کعب چنین روایت میکنند که رسول اللّه (ص) فرموده هر کس اینکه سوره را بخواند امیدوارم در قیامت خدا او را با ابو لهب جمع نکند (ابو الفتوح رازی) و از امام صادق علیه السّلام روایت میکنند وقتی سوره تبت را بخوانید بابی لهب لعن کنید زیرا از کسانی بود که محمّد (ص) تکذیب مینمود و نیز (ما جاء به النبی) را انکار مینمود تفسیر اینکه سوره خدای تعالی در اینکه سوره برسول خود وعده فتح و فیروزی میدهد و اینکه شر ابو لهب را از او دفع میکند (طبرسی)

[سوره المسد (۱۱۱): آیات ۱ تا ۵]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
تَبَّت یَدا أَبِی لَهَبٍ وَ تَبَّ (۱) ما أَغنی عَنهُ مالُهُ وَ ما کَسَبَ (۲) سَیَصلی ناراً ذاتَ لَهَبٍ (۳) وَ امرَأَتُهُ حَمّالَةَ الحَطَبِ (۴)
فِی جِیدِها حَبلٌ مِن مَسَدٍ (۵)

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
بریده باد دو دست ابی لهب و قطع گردید،
بینیاز نمیکند او را مالش و نه آنچه را که کسب و عمل نموده،
بزودی درآید در آتشی که شراره آن زبانه میکشد،
و زن او (جمیله دختر ابو سفیان) بردارنده هیزم (جهنم است)
و در گردن او ریسمانی است از لیف خرما

صفحه : ۳۳۶

(توضیح آیات)

تَبَّت یَدا أَبِی لَهَبٍ وَ تَبَّ تب در لغت بمعنی خسران و استمرار در هلاکت آمده مثل وَ ما زادُوهُم غَیرَ تَتبِیبٍ و مثل قوله تعالی وَ ما کَیدُ فِرعَونَ إِلّا فِی تَبابٍ یعنی کید سبب هلاکت او گردید مفسرین در شأن نزول آیه گویند وقتی آیه وَ أَنذِر عَشِیرَتَکَ الأَقرَبِینَ فرود آمد پیمبر اکرم (ص) کسی فرستاد و فرزندان عبد المطلب را دعوت نمود و بر منبر رفت و گفت (یا صباحاه) و عرب اینکه کلمه را در جایی میگوید که امر مهمی پیش آید و استغاثه و یاری بخواهد مردم بشتاب دور او جمع شدند گفتند چه پیش آمده فرمود ای پسران عبد المطّلب ای پسران عبد مناف ای پسران هاشم اگر من گویم در زیر اینکه کوه لشگری فرود آمده و شما را غارت خواهد کرد باور دارید گفتند آری آن گاه گفت من شما را تهدید میکنم و میترسانم بعذاب سخت که آن عذاب دوزخ است ابو لهب گفت (تبا لک لهذا دعوتنی سائر الیوم) تمام روز ما را برای اینکه کار حاضر نمودی اینکه بود که خداوند دشنام وی را بخودش برگردانید و فرمود تَبَّت یَدا أَبِی لَهَبٍ تباه باد دو دست ابی لهب بروایت دیگر حضرت در کوه صفا بالا رفت و چنین فرمود و نسبت بدو دست برای اینکه است که انسان غالب اعمال خود را بدست انجام میدهد و نظیر آن قول حق تعالی است بِما قَدَّمَت یَداکَ و

بروايت ديگر نزديكان خود را ضيافت نمود و بآنان تبليغ رسالت نمود و فرمود بگوئيد (لا اله الّا اللّه) آن وقت ابو لهب چنين گفت. ابو لهب پسر عبد المطّلب بود و نام او عبد العزى و گويند وى را ابو لهب ناميده اند براى آنكه صورتش مانند درفش آتش بود. گوينـد در قرائت عبـد اللّه مسعود و ابى چنين است تَبَّت يَدا أَبِي لَهَبٍ وَ تَبَّ تب اول نفرين باشـد تب دوم خبر و از عبـد اللّه عباس است كه وقتى حق تعالى قلم را

صفحه : ۳۳۷

آفريد بوى وحى نمود كه كائنات را بنويس پس از جمله چيزى كه نوشته اينكه بود تَبَّت يَدا أَبِي لَهَبٍ يعنى دستهاى ابى لهب خاسر و خائب خواهد بود.

(تفسير ابو الفتوح رازى) ما أَغنى عَنهُ مالُهُ وَ ما كَسَبَ بى نياز نكند او را مالش و نه آنچه كسب نموده (ما) در ما اغنى شايد نافيه باشد و شايد استفهاميه اگر نافيه باشد يعنى بى نياز نكند او را از عذاب نه مالى كه اندوخته و نه آنچه از متاع دنيا كسب نموده و اگر استفهاميه باشد چنين ميشود چه چيز از مال و آنچه از راه كسب بدست آورده وى را بى نياز ميگرداند از عبد اللّه مسعود نقل ميكنند كه گفته چون حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم ابو لهب را دعوت باسلام نمود و وى را تهديد بعذاب كرد گفت اگر چنين باشد من خود را بمال از عذاب ميخرم اينكه آيه فرود آمد كه مال او را از عذاب نجات نميدهد اشاره به اينكه مال داشتن و نيز باقى جهات دنيوى از جاه و مقام و اولاد اينها متاع دنيا است و در بازار دنيا ارزش دارد و رفع احتياجات دنيوى را ميكند اما در بازار قيامت فقط ايمان كامل و عمل صالح ارزش دارد و اسباب نجات آدمى است اگر مال رفع عذاب ميكرد ثروتمندان عالم مثل قارون با مال خود بزمين فرو نميرفت و فرعون با آن سلطنت كذايى بآب غرق نميگشت و همچنين تمام سلاطين دنيا بمال و مقام خود را از مرگ و مرض نجات ميدادند سَيَصلى ناراً ذاتَ لَهَبٍ (سين) در اول فعل مضارع مخصوص براى آينده مى‌آورند يعنى بزودى در آيد در آتشى كه شراره آن زبانه ميكشد يعنى اعمال او مهيا و آماده ميكند براى او چنين آتشى را

صفحه : ۳۳۸

وَ امرَأَتُهُ حَمّالَةَ الحَطَبِ نام زن ابو لهب ام جميله دختر حرب بن اميّه بود خواهر ابو سفيان و با رسول اللّه دشمنى و ضديت بسيار مينمود و حمالة الحطب كنايه از نميمه و سخن چينى او است كه فساد بين مردم مينموده و در تفسير حمالة الحطب بين مفسرين گفتارى است (۱) با آنكه متموّل و ثروتمند بود از خساست و ملعنتى كه داشت شب ميرفت هيزم و خاشاك جمع مينمود براى منزلش يا از راه دشمنى كه با پيمبر اكرم داشت در راه عبور آن حضرت ميريخت كه پاى مباركش زخم گردد (۲) حمالة الحطب كنايه از اوصاف ذميمه او است كه آن ملعونه نمّام و سخن چين و فساد بين مردم بسيار ميكرد اينكه بود كه باين لقب حمالة الحطب موصوف گرديد چنانچه در عرف آدم سخن چين را گويند آتش ميگيراند قوله تعالى كه در وصف كفار فرموده فَكانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَباً (۳) چون او حضرت رسول را فقير و گدا توصيف ميكرد در مقابل گفتار او خداوند او را موصوف باين لقب گردانيد كنايه از پستى طبيعت او (قتاده) (۴) مقصود از حمل حطب آن گناهان بسيارى است كه بر دوش خود ميكشيد چنانچه تشبيه نموده آدم گنه كار را بكسى كه بارى بر پشت گرفته قوله تعالى يَحمِلُونَ أَوزارَهُم عَلى ظُهُورِهِم (تفسير كبير) فِي جِيدِها حَبلٌ مِن مَسَدٍ اشاره بپستى و دنائت طبع وى است كه در كشيدن بار هيزم ريسمانى از ليف خرما بگردن خود مى‌انداخت مفسرين گويند چون چنين ميكرد بالاخره همان ريسمان وقتى بگردن او افتاد و او را بدرك واصل نمود

صفحه : ۳۳۹

سورهٔ الاخلاص

اشاره

مکیهٔ و هی اربع آیات سوره اخلاص مکی است و بقول دیگر مدنی است و اینکه سوره بسوره توحید نامیده شده زیرا که در آن غیر توحید چیزی گفته نشده اینکه است که بکلمه اخلاص نامیده شده و از بعضی نقل شده که اینکه سوره را کلمه اخلاص گفته‌اند برای آن که هر کس اقرار بآن نماید با اعتقاد مؤمن خالص میگردد و بقول دیگر کسی که از روی تعظیم اینکه سوره را بخواند خدا او را از آتش خلاص میگرداند و بسوره صمد و سوره فاتحه نیز نامیده شده و بعضی آن را سوره ربّ نامیده‌اند و در حدیث است که هر چیزی را نسبتی است و نسبت ربّ سوره اخلاص است در حدیث ابی کسی که سوره اخلاص را قرائت کند گویا یک ثلث قرآن را قرائت نموده و بعدد هر کسی که بخدا و ملائکه و کتب آسمانی و بانبیاء و روز قیامت ایمان آورده ده حسنه باو میدهند و ابی دردا از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکند که فرموده آیا کسی از شما هست که در شب یک ثلث قرآن را بخواند گفتند ما طاقت نداریم گفت قل هو اللّه احد را بخوانید و از انس و او از نبی اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حدیث میکند کسی که قُل هُوَ اللّهُ أَحَدٌ را یک مرتبه بخواند برکت میدهد باو و کسی که دو مرتبه بخواند بخودش و اهلش برکت میدهد و کسی که سه مرتبه بخواند برای خودش و اهلش و همسایگانش برکت است و اگر دوازده مرتبه بخواند برای وی در بهشت قصری بنا میکنند و کسی که یک مرتبه قرائت کند کفاره بیست و پنج سال گناه او میگردد غیر از قتل و غصب مال و اگر چهل مرتبه بخواند گناه چهل ساله او بخشیده شود و کسی که هزار مرتبه بخواند نمیرد مگر آنکه جای خود را در بهشت ببیند و سهل بن سعد ساعدی گفته مردی آمد نزد نبی اکرم و از فقر و ضیق معاش شکایت نمود رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باو گفت وقتی بخانه خود وارد میگردی اگر کسی

صفحه : ۳۴۰

در آنجا هست سلام کن و اگر کسی در آنجا نیست سلام کن و یک مرتبه سوره قُل هُوَ اللّهُ أَحَدٌ را بخوان و آن مرد چنین کرد و روزی وی چنان وسیع گردید که بهمسایگان نیز بخشش مینمود و از ابا عبد اللّه است که وقتی سعد بن معاذ مرد و حضرت رسول بر جنازه وی نماز کرد فرمود هفتاد هزار ملک حاضر بودند و جبرئیل بر او سلام میفرستاد پرسیدم چه صفتی در او بود گفت ایستاده و نشسته و در راه در همه حال سوره قُل هُوَ اللّهُ میخواند و نیز از ابا عبد اللّه است که کسی که یک روز بر وی بگذرد و پنج نماز خوانده باشد و قل هو اللّه احد نخواند باو گویند ای بنده خدا تو از نمازگذاران نیستی.

و اسحق عمّار از ابا عبد اللّه روایت میکند کسی که یک جمعه بر او بگذرد و قل هو اللّه احد نخوانده باشد و بمیرد مرده است بر دین ابی لهب هارون بن خارجه از آن حضرت نیز روایت میکند کسی که باو مرض یا شدتی رسد و در مرض و شدتش (قل هو اللّه احد) نخوانده و بمیرد چنین کسی از اهل آتش است و نیز ابو بکر حضرمی از آن حضرت روایت میکند کسی که ایمان دارد بخدا و روز قیامت باید عقب نماز فریضه (قل هو اللّه احد) بخواند زیرا کسی که چنین کند جمع میگردد بر او خیر دنیا و آخرت و خودش و پدر و مادرش و اولادش را خدا میآمرزد عبد اللّه حجر گفته شنیدم أمیر المؤمنین علیه السّلام میگفت کسی که عقب نماز فجر یازده مرتبه (قل هو اللّه احد) بخواند در آن روز گناهی مرتکب نمیگردد و دماغ شیطان بخاک مالیده میشود.

ابراهیم مهزم نقل میکند از کسی که شنیده بود از ابا الحسن که میگفت کسی که خواهد نزد هر ظالم جابری رود و قل هو اللّه احد بخواند در پیش رو و پشت سر و طرف راست و طرف چپ خود شرّ آن ظالم از وی رفع میگردد و در عوض خیر باو میرسد.

عیسی بن عبد اللّه و او از پدرش از جدّش از علی علیه السّلام چنین روایت میکنند

صفحه : ۳۴۱

که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرموده کسی که در خوابگاه خود اینکه سوره را صد مرتبه بخواند گناهان پنجاه ساله وی را خدا بیامرزد. (طبرسی)

[سوره الإخص (۱۱۲): آیات ۱ تا ۴]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
قُل هُوَ اللّهُ أَحَدٌ (۱) اللّهُ الصَّمَدُ (۲) لَم یَلِد وَ لَم یُولَد (۳) وَ لَم یَکُن لَهُ کُفُواً أَحَدٌ (۴)

[ترجمه]

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
(ای پیمبر) بگو بخلق او خدای یکتا است،
و او خدایی است که سید مطاع و بی نیاز از خلق و همه نیازمند باویند،
آن کسی است که نه فرزند دارد و نه فرزند کسی است،
و احدی همدوش و مثل او نیست.

(توضیح آیات)

قُل هُوَ اللّهُ أَحَدٌ در شأن نزول آیه مفسّرین گویند وقتی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بمشرکین فرمود (قولوا لا اله الّا اللّه) گفتند خدای خود را برای ما معرفی نما که چیست طلا و نقره است یا چوب یا آهن یا چیز دیگری اینکه بود که در جواب سؤال آنان اینکه سوره فرود آمد. (إبن عباس) دیگری گفته بعضی بزرگان و علمای یهود از حضرتش سؤال نمودند که خدای تو کیست و غرض آنها آزمایش بود که ببینند گفته آن جناب مطابق با توراهٔ هست یا نه آن وقت اینکه سوره فرود آمد.
و جماعتی چنین معتقدند که هو اسم اعظم است و از علی علیه السّلام روایت میکنند که فرموده یک شب پیش از جنگ بدر خضر علیه السّلام را در خواب دیدم و گفتم بمن چیزی تعلیم نما که بر دشمن ظفر یابم گفت بگو
(یا هو یا هو یا من لا یعلم ما هو اغفر لی و انصرنی علی القوم الکافرین)
صبح بحضرت رسول صلّی اللّه علیه و آله و سلّم عرض کردم فرمود یا علی خضر علیه السّلام

صفحه : ۳۴۲

بتو اسم اعظم را تعلیم نموده.
در اینکه اسم اعظم الهی کدام یک از اسماء الحسنی است بین مفسرین آرای مختلفی پدید گردیده بعضی (اللّه) را ترجیح داده بعضی (الواحد) بعضی (احد) بعضی (الحی القیّوم) و غیر اینها و هر کسی برای اثبات مدعای خود تمسک ببعض احادیث و جهات

دیگری نموده و یکی از اسماء را انتخاب کرده لکن نظر به اینکه (هو) اشاره بهویت مطلقه و وجود بحت بسیط که عبارت از واجب الوجود بودن است و در اینکه اسم احدی از ممکنات با او شرکت ندارند (هو) بر اسماء دیگر ترجیح دارد و دلالتش بر ذات مطلق احدی واضح‌تر است پس باین مناسبت شاید (هو) اسم اعظم الهی باشد.

(هو) ضمیر شأن و از دو کلمه ترکیب شده‌ها تنبیه بامر ثابت و واو اشاره بغائب است و (ها) اصل کلمه هو است و واو از اشباع ضمّه پدید شده و در واقع (هو یک حرف است و اشاره بهویت مطلقه و وجود بحت بسیط است که در اینکه مرتبه نه اسمی مأخوذ است و نه رسمی و نه صفتی ملحوظ است و نه اثری بلکه او او است از آن حیث که او است زیرا که آن هویت مطلقه (اللّه) نامیده شده باعتبار صفت الوهیت (ربّ) گفته شده باعتبار صفت ربوبیّت و چون ممکن را راهی بآن حقیقت صرفه بسیطه نیست که مبدء خود را ستایش نماید و ملتجی باو گردد اینکه است که باعتبار افعال و بروز آثار جلال و جمال اسمایی بر خود وضع گرده و خود را بآنها معرفی نموده لکن هویت بسیطه حقّه حقیقیّهٔ من حیث ذات مقتضی هیچ اسمی و رسمی و صفتی نیست و ذات اقدس از اسم و رسم و صفت زائد بر ذات عاری و مبرّاست خلاصه چون هو اشاره بذات بحت و وجود صرف است که بدون وصف زائدی که بآن حقیقت ضمیمه گردد ملحوظ میشود اینکه است که بالاترین اسماء الحسنی الهی بشمار میرود و توان آن را اسم اعظم نامید.

أمیر المؤمنین و پیشوای موحدین علی علیه السّلام در بعض خطبه‌هایش چنین گوید

صفحه : ۳۴۳

۱» (کمال التوحید نفی الصفات عنه لشهادهٔ کل صفهٔ انّه غیر موصوف)«

آری انسان در مرتبه توحید و معرفت کامل نمیگردد مگر وقتی که چشم از صفات که خبر از آثار و افعال میدهد بپوشد و هدف و وجهه نظر خود را هویّت مطلقه قرار دهد و در اقرار بکلمه توحید جز (لا اله الا هو یا لا هو الا هو) نگوید و غیر از هویت محضه و وجود بحت بسیط چیزی در نظر نداشته باشد تا وقتی که (الحقیقهٔ کشف سبحات الجلال من غیر اشارهٔ«۲» نصب العین او گردد «اللّه» اسم اللّه از چند جهت مورد بحث دانشمندان واقع گردیده سریانی است یا عبرانی، مشتق است یا جامد، اسم است برای ذات مطلق بحت بسیط یا صفت بنا بر اینکه اسم باشد بوضع اسم شده یا بکثرت استعمال در اینجا هر کسی طوری اظهار نظر نموده در اصول کافی چنین روایت میکند که پس از آنکه هشام بن حکم از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از اسماء اللّه و اشتقاق آن سؤال نمود و اینکه (اللّه) مشتق از چیست در پاسخ فرمود ای هشام (اللّه) مشتق از اله و اله اقتضای مألوه میکند یعنی الهیّت بدون مألوهیّت تحقّق نپذیرد و اسم غیر مسمّی است و کسی که عبادت کند اسم را بدون مسمی کافر است و چیزی عبادت ننموده و کسی که عبادت کند اسم و مسمّی را آن مشرک است و دو چیز عبادت نموده و کسی که عبادت کند معنی فقط را او موحّد است

---

(۱) کامل گردیدن توحید باین است که صفات جلال و جمال را از مرتبه هویت مطلقه و وجود مطلق بسیط حق تعالی نفی کنند یعنی قطع نظر از صفات نموده و ذات را عاری از صفات زائد بر ذات بشناسند زیرا که صفت غیر از موصوف است و موصوف غیر از صفت پس کسی که خدا را بضمیمه صفات بشناسد توحید وی کامل نیست زیرا که خدا را بوحدت حقه حقیقیه نشناخته

(۲) حقیقت پاره شدن پرده‌های اوصاف جلال الوهیت است بدون آنکه بشود اشاره حسی یا عقلی بحقیقت نمود.

صفحه : ۳۴۴

خلاصه اللّه یا مأخوذ از اله بفتح همزه و کسر لام است و بمعنی تحیر و دهشت آمده که عقلا متحیّرند در حقیقت ذات و یا مأخوذ از اله بفتح همزه و لام یعنی معبود حق و شاید بمعنی اله بفتحه همزه و سکون لام است که بمعنی سکونت و اطمینان نفس است أَلا

بِذِكرِ اللّهِ تَطمَئِنُّ القُلُوب«۱» سوره رعد آیه ۲۸ در مفردات غریب القرآن چنین گوید (اللّه) مأخوذ از اله و بمعنی تحیّر است و اشاره به اینکه عبد وقتی تفکر نمود در ذات و صفات حق تعالی متحیر میگردد اینکه است که در حدیث دارد

۲» (تفکروا فی الاء اللّه و لا تفکروا فی اللّه)«

و گفته شده اصل (اللّه) (ولاه) بوده و او را تبدیل بهمزه نمودند اللّه شد و ذات مقدس را اللّه نامیدند برای آنکه تمام مخلوقات و اله و متحیر در اویند یا بتسخیر فقط مثل جمادات و حیوانات یا بتسخیر و اراده با هم مثل بعضی از مردم اینکه است که بعض حکماء گفته‌اند خدا محبوب تمام موجودات است و دلیل بر اینکه مطلب قوله تعالی وَ إِن مِن شَيءٍ إِلّا يُسَبِّحُ بِحَمدِهِ وَ لكِن لا تَفقَهُونَ تَسبِيحَهُم«۳» (پایان) و علی ایّ حال مشهور و معروف اینکه است که (اللّه) اسم معبود بحقّی است که جامع تمامی صفات جلال و دارای کلّ بهاء و کمال و عظمت و جمال باشد و بنا بر اینکه معنی اسم «اللّه» جامع تمامی اسماء الحسنی است زیرا که هر یک از اسماء اللّه دلالت دارد بر صفتی از صفات جلال و اسم جلاله «اللّه» دال بر تمام اسماء اللّه است (احد) خطاب بپیمبر اکرم خود نموده که بگو آن هویّت بسیطه که جامع تمامی

---

(۱) آگاه باشید که بذکر و یاد خدا قلبها مطمئن میگردد

(۲) فکر و تفکر خود را در آلاء یعنی در صفات و آثار حق تعالی قرار دهید و در ذات خدا فکر نکنید

(۳) نیست چیزی مگر آنکه تسبیح و تنزیه میکند بحمد و ستایش او لکن شما (افراد بشر) کیفیت تسبیح و ستایش نمودن موجودات را نمیفهمید

صفحه : ۳۴۵

اسماء الحسنی و صفات علیا است او احد و یکتا و منفرد بوجود است نه در ذات و نه در صفات و نه در آثار مثل و مانندی ندارد.

احد و واحد اگر چه هر دو دلالت دارد بر منفرد بودن ذات احدیّت لکن واحد دلالت دارد بر نفی شریک واحد دلالت دارد بر نفی اجزاء اله عالم احد است یعنی بهیچ وجه برای آن ذات مقدس اجزایی تصور ندارد نه اجزاء ذهنی و عقلی مثل جنس و فصل و نه اجزاء وهمی مثل وجود و ماهیّت و نه اجزاء خارجی مثل دست و پا و غیره اینکه است که موحّد حقیقی کسی است که خدا را بوحدت حقّه حقیقیّهٔ بشناسد و بعین الیقین بداند و اذعان نماید که اصلا تصور شریک برای ذات الهی ممکن نیست زیرا که وحدت صفت ثبوتی آن فرد متعال است نه صفت سلبی که از یافت نشدن مثل انتزاع گردد.

چنانچه در منظومه حکمت مرحوم حاج هادی سبزواری در اثبات وحدت چنین گفته (کلما فرضته ثانیا له فهو هو) هر گاه بخواهی دومی برای ذات احدیت فرض نمایی آن همان اولی است یعنی فرض دوئیّت در آنجا محال است و نیز واحد واحد از هم امتیاز یافته به اینکه احد منفرد بالذات و واحد منفرد بمعنی است و نیز واحد اعم است شامل عاقل و غیر عاقل میگردد لکن احد مخصوص بعاقل است مثل آنکه وقتی گفتی در خانه احدی نیست چنین مفهوم میگردد که در خانه انسانی وجود ندارد لکن ممکن است حیوانی باشد لکن واحد چنین نیست شامل حیوان نیز میگردد و شاید یکی از اسراری که در اینکه سوره احد را تخصیص بذکر داده و نگفته (اللّه واحد) اینکه باشد که چون واحد مبدء اعداد است گویی (واحد اثنان ثلاث) و وحدتی که از واحد استفاده میشود بعد از تصور دوئیت و نفی آن است و یک مقابل دو در جایی تصور دارد که احتمال دوئیت برود وقتی گفتی فلان چیز یکی است یعنی یکی است و دو نیست

صفحه : ۳۴۶

و چنانچه گفته شد وحدت حق تعالی وحدتی است که از حاق ذات ذو الجلالش انتزاع میگردد نه آنکه اول تصور دوئیت بشود و پس از آن از ذات مقدّسش نفی گردد و گفته شود یکی است و دو نیست.

لکن احد چون مبدء اعداد نیست در اثبات وحدانیّت محتاج بتصور دومی و نفی آن نیستیم.

خلاصه احد صفت وجودی ثبوتی است که از ذات مطلق انتزاع گردد نه صفت سلبی که باعتبار عدم مثل و مانند و شریک و نظیر انتزاع شود پس از اینجا توان فهمید بمجرد اینکه بگویی خدا یکی است یعنی شریک و نظیر ندارد توحید تو کامل نمیگردد مگر آنکه او را بوحدت حقّه حقیقیّهٔ بشناسی و اینکه نحو شناسایی طریقش و جدان است نه برهان زیرا برهان فقط برای اثبات وجود و وحدت او بکار آید نه برای شناسایی او دانستن غیر از شناختن است.

اگر خواهی توحید تو کامل گردد و از طریق و جدان که از آن تعبیر (بعین الیقین) میکنند خدای خود را بشناسی و بآن وحدتی که لایق مقام قدس او است او را ستایش نمایی نخستین بایستی مراتب و اقسام وحدات را در نظر گیری و در آن دقّت نمایی و بطریق برهان بفهمی کدام یک از اقسام وحدت را توان نسبت بذات مقدس داد.

در جنگ جمل عربی از حضرت أمیر المؤمنین علی علیه السّلام از وحدت سؤال نمود حضرتش در پاسخ وحدت را چهار قسم معرفی مینماید وحدت جنسی وحدت نوعی وحدت عددی وحدت حقّه حقیقی و از بین وحدات وحدت حقّه حقیقیه را اختصاص بوجود حقّانی میدهد.

در غریب القرآن در معنی وحدت و واحد بیانی دارد که برای وضوح مختصری از آن را در اینجا ترجمه مینمایم:

وحدت بمعنی منفرد بودن است و واحد آن چیزی است که برای آن البتّه

صفحه : ۳۴۷

جزئی نباشد لکن بر هر موجودی باعتباری صادق آید حتی آنکه گوئیم عشره واحده مائهٔ واحد، الف واحد، پس وحدت لفظی است مشترک که در شش معنی استعمال شده اول واحد در جنس یا در نوع مثل اینکه گوئیم انسان و فرس یکی در جنسند زید و عمر یکی در نوعند.

دوم وحدت اتصالی و آن دو قسم است یا شیئی از جهت خلقت یکی نامیده میشود مثل آنکه هر شخص یکیست با آنکه از اجزاء بسیار تشکیل شده یا از جهت عمل و صنعت مثل آنکه گوئیم صنعت و عمل فلانی با دیگری یکی است سوم شیئی را واحد گویند و غرض آنکه مثل و نظیری در خلقت ندارد مثل خورشید یا در فضیلت مثل و نظیری ندارد مثل اینکه گویند فلانی یگانه دهر است چهارم واحد بمعنی عدم تجزی است و تجزیه نشدن اجزاء یا از جهت صلابت آن است مثل الماس یا از جهت صغر اجزاء آن است مثل نقطه پنجم واحد بمعنی مبدء اعداد است مثل واحد اثنان و وحدت در تمام اینکه اقسام امری است عرضی و وقتی خدا را بوحدت توصیف نمودیم مقصود اینکه است که خدا را اجزاء نیست کثرت و تعدی در ذات او تصور ندارد و نظر به صعوبت فهم چنین وحدتی است که فرموده وَ إِذا ذُکِرَ اللّهُ وَحدَهُ اشمَأَزَّت قُلُوبُ الَّذِینَ لا یُؤمِنُونَ بِالآخِرَةِ و آن وحدتی که مخصوص ذات احدیت است دیگری بآن توصیف نمیکرد و آن احد است که مطلقا غیر ذات حق تعالی بآن توصیف نمیگردد (پایان) خلاصه وحدت اقسامی دارد (۱) وحدت عددی یک، دو، سه (۲) وحدت جنسی (۳) وحدت نوعی (۴) وحدت کمی مثل اینکه اجسامی در نظر گیریم و گوئیم اینها در مقدار و اندازه یکی میباشند (۵) وحدت کیفی مثل اینکه گوئیم طعم اینکه غذا و آن غذا یکی است (۶) وحدت وصفی مثل اینکه افراد یک نوع را گوئیم در رنگ و وصف یکی است (۷) وحدت شخصی مثل اینکه انسان با کثرت صفات و اجزا

صفحه : ۳۴۸

یکی بشمار میرود و کثرت اجزاء ضرر بوحدت شخصیه او نمیزنـد لکن اینکه اقسام از وحدات تماما امر اعتباری و موطن آن ذهن است و لایق مقام قدس الهی نیست مگر وحدت حقّه حقیقیه که نمیشناسند آن را مگر راسخین در علم پس از آنکه اقسام وحدت معلوم شد و دانستی که هیچ کدام از اقسام وحدت لایق مقام قدس الهی نیست زیرا که وحدت نسبت بتمام اشیاء امر عرضی است و خارج از ذات وی است لکن وحدت حق تعالی عین ذات و از حاق حقیقت انتزاع میگردد و آن وحدت حقه حقیقیه است که در کلام مولی المؤمنین نسبت بمقام الوهیت میدهد پس از آنکه اقسام وحدت را دانستی در ثانی باید بدانی که طریق شناختن اینکه قسم از وحدت و جدان است نه برهان که بایستی در مقام مجاهده و کوشش برآیی و پس از ایمان تحقیقی و عمل صالح شروع بتزکیه نفس و اعراض از خلق و رو بحق آری و بزبان حال و قال با تضرع و ابتهال روی نیازمندی بدر خانه بی نیاز مطلق آری و خود را در معرض نفحات رحمت الهی و جلب فیض صمدانی مستدام داری و آنی غافل نگردی و همیشه منتظر افاضه رحمت باشی تا آنکه باب رحمت بر دل و روح و سرّ تو باز گردد و آنچه را که از طریق برهان راجع بمعارف الهی کسب نموده‌ای حقایق و رموز آن برای تو کشف گردد و از علم بعیان رسی و از برهان بوجدان نائل گردی و بچشم دل مشاهده نمایی آنچه را دیگران از طریق گوش میشنوند و حقیقت آن را نمیفهمند و شاید بعضی بدون دلیل کور کورانه اذعان مینمایند و بظاهر تصدیق و اذعان نمایند لکن دل آنان از حقایق خالی و بی خبر است در اینجا مناسب آن است بیانی که فخر رازی در تفسیر قل هو اللّه احد نموده خلاصه آن را ترجمه نمایم اگر چه در کتاب سیر و سلوک بیان شده لکن در اینجا نیز برای توضیح مختصری از آن را بیان مینمایم چنین گفته، هو، اللّه، احد سه لفظ است و هر یک اشاره بیک مرتبه و مقامی از مقام طالبین دارد

صفحه : ۳۴۹

مقام اول مقام مقربین است که بالا-ترین مقام و مرتبه سائرین بسوی حق تعالی بشمار میرود و مقربین وصف کسانی است که بموجودات نظر میکنند از حیث ذات و صفات و ماهیات و حقیقت موجوداترا بنظر تدبّر مینگرند و نمیبینند موجودی سوی اللّه زیرا که در نظر شهود آنها موجود حقیقی او است و بس و آنچه غیر او است اعدامند و فانی صرف و لا شیئی محض زیرا که ممکنند و ممکن فی حد ذاته شیئیت وجودی ندارد و لفظ (هو) اگر چه اشاره بهویت مطلقه و وجود مطلق است بدون قیدی و خصوصیتی که آن را امتیاز

دهد لکن چون نزد مقربین مشار الیه مشخّص و معین است زیرا که تعدد و تکثری در نظر شهود آنها نیست تا آنکه محتاج بممیز باشند احتیاج بممیّز وقتی است که دو موجود یا زیادتر در نظر باشد لکن آنها یک هویّت و یک حقیقت را مشاهده مینمایند که متعین و متحقق نزد آنها است اینکه است که در مقام اظهار معرفت و حصول عرفان لفظ هو برای آنان کافی است بدون ضمیمه وصفی یا صفتی که او را از غیر تمیز دهد.

مقام دوم مقام اصحاب یمین است و مقام اینها پست‌تر و نازلتر از مقام مقربین است زیرا که اصحاب یمین حق را موجودی دانند و خلق را نیز موجوداتی و در نظر آنها کثرت محقق است اینکه است که لفظ هو برای اشاره نمودن بحق تعالی کافی نیست بایستی ممیزی در نظر گیرد که حق را تمیز دهد از خلق پس اینها لا بد باید مقارن نمایند لفظ اللّه را بلفظ هو و بآنها گفته شود او موجودی است که تمام موجودات محتاج باویند و او محتاج بکسی نیست.

مقام سوم مقام اصحاب شمال است که خسیس‌ترین و پست‌ترین مقامات است و آنها جایز میدانند که واجب الوجود و اله عالم زیادتر از یکی باشد اینکه است که لفظ احد را مقارن نموده با اللّه و باینها گفته میشود (هو اللّه احد) یعنی (واجب الوجود) یکی است. (پایان)

صفحه : ۳۵۰

باعتبار دیگر ممکن است گفته شود اینکه سه کلمه هو اللّه احد راجع بسه مرتبه از مراتب و سه درجه از درجات اهل ایمان است حائز مرتبه اول مؤمن کاملی است که از تمام مقامات و درجات گذشته و هدف و نصب العین وی هویت بسیطه گردیده و آن ذات (بسیطة الحقیقه) را بلفظ هو میخواند که البتّه چنین کسی حائز مقام قرب گردیده و عارف حقیقی است که ایمان وی بمرتبه عین الیقین یا حق الیقین رسیده که دیگر کثرت افعال و آثار و صفات در نظر شهود آنان باقی نمانده.

و مرتبه تالی آن مؤمنین است که از حجاب آثار و صفات جلال بیرون نیامده و کثرت موجودات در نظر او خود آرایی میکنند و خدا را از پشت حجاب آثار و صفات مینگرد یعنی آثار خلقیه حجاب او میشوند و اینان دو دسته‌اند یکی علمایند که خدا را باسم (اللّه میخوانند که جامع جمیع اسماء الحسنی است و دیگر عوام مؤمنین میباشند که سعه قلب آنان بدرجه‌ای نیست که بتوانند خدا را بتمام اسماء و فات بخوانند و مجموعه صفات را با هم جمع کنند و خدا را بآن توصیف نمایند و خدا را فقط بواجب الوجودی و یگانگی از خلق امتیاز میدهند.

و اینکه امام فخر رازی احد را مقام اصحاب شمال گرفته درست بنظر نمی آید زیرا که در اینکه سوره احد را در ردیف اللّه و تالی آن بشمار آورده و همینطوری که مقام علمای مؤمنین تلو مقام عارفین محسوب میگردد مقام عوام مؤمنین نیز تلو و یک درجه‌ای پائین‌تر از علماء آنها بحساب میآید و چگونه توان موحدین مؤمنین را از اصحاب شمال بحساب آورد در صورتی که اگر بگوئیم هو و اللّه مقام و درجه دو صنف از مؤمنین است که در دو مرتبه از ایمان میباشند بایستی احد را نیز مقام و درجه نازلتر یعنی درجه سوم از درجات مؤمنین بشمار آریم و اینکه ترتیب در صورتیست که اینکه سه کلمه هو، اللّه، احد، را سه مرتبه از ایمان بشمار آریم بلکه باعتبار دیگر توان گفت مقام وحدت از بالاترین و مهم‌ترین مقامات بشمار میرود که دست هر بی سر و پایی از دامن کبریایی آن کوتاهست زیرا کسی که

صفحه : ۳۵۱

وحدت حقّه حقیقیه را که گفتیم اینکه قسم از وحدت مخصوص ذات کبریائیست بتواند فهم کند و نصب العین خود قرار دهد آن وقت موجوداترا چون سرابی بیند (لیس فی الوجود الّا اللّه) در نظر او واضح مینماید و بچشم دل مینگرد که هر چه هست از خدا و قائم بخدا و فانی فی اللّه و باقی باو است.

اللّهُ الصَّمَدُ اللّه مبتدا الصّمد خبر مبتدا در شأن نزول آیه علی بن ابراهیم از إبن عباس چنین حدیث میکند که در مکّه قریش از رسول اللّه سؤال نمودند که پروردگار خود را برای ما توصیف نما تا آنکه او را بشناسیم و عبادت نمائیم آن وقت سوره (قل هو اللّه احد) فرود آمد از حضرت باقر علیه السّلام نقل میکنند که فرموده محمّد حنفیّه میگفت (الصمد قائم بنفس و غنیّ بی‌نیاز از غیر است. (طبرسی) و نیز از امام زین العابدین علیه السّلام است که در پاسخ سؤال از معنی صمد فرموده (الصمد) کسی است که شریکی ندارد و حفظ چیزی او را خسته نمیکند و دور و غائب از چیزی نیست و نیز بروایت وهب حضرت صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از پدرش محمّد باقر علیه السّلام و او از پدرش زین العابدین علیه السّلام چنین روایت میکند که اهل بصره نوشتند بحسین بن علی علیه السّلام و از معنی (الصّمد) سؤال نمودند بعد از ذکر بسم اللّه فرمود

فلا تخوضوا فی القرآن و لا تجادلوا فیه و لا تکلّموا فیه بغیر علم فقد سمعت عن جدی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم

که میگفت کسی که در قرآن چیزی بگوید بدون آنکه علم باو داشته باشد

فلیتبؤ مقعده من النار

خدای سبحانه صمد را تفسیر نموده لَم یَلِد وَ لَم یُولَد وَ لَم یَکُن لَهُ کُفُواً أَحَدٌ (طبرسی) و بروایت دیگر امام زین العابدین فرمود صمد آن کسی است که شریکی برای او نیست و حفظ چیزی او را خسته نمیگرداند

صفحه : ۳۵۲

و از صادق آل محمّد نیز روایت میکنند که فرموده (جماعتی از فلسطین آمدند خدمت پدرم و مسائلی سؤال نمودند حضرتش جواب داد پس سؤال از معنی (الصمد) نمودند پدرم فرمود (الصمد پنج حرف است الف دلیل بر انیّت و حقیقت او است چنانچه فرمود (شَهِدَ اللّهُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلّا هُوَ) خدا شهادت میدهد که جز او خدایی نیست و اشاره به اینکه او غائب از حواس است و لام دال بر الهیّت او است و اینکه الف و لام در هم ادغام میشوند و در کلام ظاهر نمیگردند و بگوش شنیده نمیشود بلکه فقط نوشته میشود دلیل بر اینکه است که الهیت او از جهت لطافت مخفیست و بحواس ادراک آن نمیتوان نمود و بزبان نتوان او را وصف کرد و بگوش نتوان اوصاف او را شنید زیرا که اله آن کسی است که خلق متحیر در انیّت و حقیقت و کیفیت وجود اویند و حس و وهم عاجز از ادراک او است بعلّت آنکه او خالق اوهام و خالق حواس است و اینکه الف و لام الصمد در نوشتن ظاهر میگردد دلیل بر اینکه است که ربوبیّت حق تعالی ظاهر گشته در ایجاد خلق و تعلّق دادن ارواح لطیف بجسدهای کثیف وقتی عبد نظر می‌کند بنفس خود نمیبیند روح خود را چنانچه الف و لام الصمد هم ظاهر نمیشود در حواس اما در کتابت ظاهر میگردد آنچه مخفی است اینکه است که هر وقت عبد فکر کند در حقیقت باری تعالی متحیّر و سرگردان میشود و فکر او احاطه نمیکند بچیزی که بتواند وی را تصور نماید زیرا که حق تعالی خالق و مصوّر صور است اما وقتی بخلق نظر نمود ثابت میگردد که او عز و جل خالق آنها و ارتباط دهنده ارواح باجسام آنان است اما صاد (الصمد) دلیل بر اینکه است که حق تعالی صادق و راستگو است و قول و کلام او صدق است و بندگان خود را دعوت نموده بدرستی و راستی بجایگاه صدق (یعنی بهشت یا وعده داده آنها را بسبب راستی در گفتار و کردارشان بجایگاه صدق

صفحه : ۳۵۳

امّا میم دلیل بر سلطنت او است و اینکه او است پادشاه بر حق و همیشه بوده و همیشه خواهد بود و پادشاهی و سلطنت او هرگز برطرف نخواهد شد.

امّا دال دلیل بر دوام ملک و سلطنت او است و اینکه او بالاتر از عالم کون و فساد است (یعنی تغییر و تبدیل و عدم در ساحت قدس او راه ندارد بلکه او تکوین کننده کائنات است که بتکوین او هر چیزی موجود است.

پس از آن فرمود اگر می‌یافتم حاملی برای علم خودم که بتواند تحمل نماید از همین کلمه (الصمد) هر آینه منتشر مینمودم علم توحید و اسلام و دین و شرایع و چگونه توانم در صورتی که جدم أمیر المؤمنین حمله‌ای برای علم خود نیافت حتی آنکه آه میکشید و در منبر میفرمود

(سلونی قبل ان تفقدونی)

و اشاره بقلب مبارک مینمود و میفرمود در اینجا

(علما جما جما)

(تفسیر مجمع البیان) صمد در لغت بدو معنی آمده یکی سید بزرگ که بسوی او پناه برده شود دیگر هر چیزی که جوفی برای وی نباشد و اجزاء آن صلب و پکیده بهم باشد آن را صمد گویند.

و بمناسبت اینکه دو معنی توجیهات بسیاری از مفسرین راجع به (الصمد) در آیه نقل شده که هر یک آیه را طوری معنی نموده‌اند.

لکن ممکن است تمـام معـانی بـازگشت بسه معنی نمایـد اول سیّد مطاع دوم پناه دهنـده از بلیات و آفات سوم ذاتی که منزّه و مبرّا باشد از جمیع صفات ممکنات مثل جسمیّت و جوهریّت و احتیاج بمکان و زمان و غیر آن.

بلکه بهتر اینکه است که گفته شود صـمد جامع تمام صفات جمال و جلال و منطوی بر تمام اسماء الحسنی است بدلالت حدیثی که در بحار از صادق آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم روایت میکند که در ضمن حدیثی فرموده چیزی را صمد گویند که جوفی برای وی نباشـد یعنی تو خالی نباشد و نیز از چیزی ترکیب نشده باشد اینطور تعریف اشاره بوجود بسیط است و وجود بسیط که به هیچ وجه ترکیب در آن راه نداشته باشد منحصر به

صفحه : ۳۵۴

واجب الوجود بحت بسیط است و چنین ذاتی دارای تمام مراتب کمال و منزه از نقـائص ممکنـات و مخصوص ذات یکتـای الهی است.

مرحـوم مجلسـی علیه الرحمه در کتـاب بحـار فرموده قریب بیست معنی از صـحابه و تـابعین در معنی (الصـمد) گفته شـده که تمـاما مندرج در وجوب ذاتی است که دلالت بر صـفات سلبی دارد و اینکه ذات حق تعالی منزّه از صفات ممکنات است لَم يَلِد وَ لَم يُولَد نه زائیـد و نه زائیـده شـده زیرا که تولید مثل صـفت مکوّنات و موجودات مادی طبیعی است مثل جسم و جسـمانیات آیه اشاره باین است که تولید و زایش نمودن بهر معنی که تصور شود نسبت باله عالم و مبدء وجود نتوان داد زیرا که ذات و حقیقت بسیط مصمت احـدی که از دو کلمه (احـد و صـمد) اسـتفاده میشود ممکن نیست بشود بنحو تولید چیزی از او خارج گردد زیرا که تولید مثل بهر نحو فرض شود منافی با وحدت است چنانچه در آن حدیثی که از حضـرت صادق علیه السّلام نقل شد که فرموده بود خدای سبحان صمد را تفسیر نموده ب لَم يَلِد وَ لَم يُولَد وَ لَم يَكُن لَهُ كُفُواً أَحَدٌ اشاره بهمین است که ذاتی که بسیط و مصمت است ممکن نیست بشود تولید مثل از آن گردد و چیزی از آن بنحو زایش خارج شود از اینجا معلوم میشود که نصاری که مسیح را پسر خدا میدانند و یهود که عزیز را پسر خدا میگویند یا کفاری که ملائکه را دختران خدا مینامیدند نسبت ولد بهر معنایی که اراده شده باشد خواه از قبیل تولیـد جسم از جسم باشـد مثل تولیـد نباتات یا حیوانات یا بنحو دیگر که بطور تراوش چیزی از چیز دیگر مثل حرارت از آتش یـا رطوبت و نم از آب یا بنحو دیگر مثل اینکه صوفیه نسبت موجوداترا بخـدا تشبیه بکف دریا نسـبت بـدریا نمودهانـد تماما باطل و وجود واحد بسیط احدی منزّه از آن است حتی حکماء که عقول عشره قائلند و آنها را موجودت بسیط و قدیم زمانی

صفحه : ۳۵۵

میداننـد اگر وجود آنـان را بنحو زایش و تولیـد از حق تعـالی بداننـد و آنها را در تمام جهات شبیه او و تلو او بشـمار آرنـد در مقام توحید مشـرکند و همین آیه تخطئه میکند آنها را مگر اینکه اعتراف نمایند که عقول نیز ممکنات و موجودات بسیار شـریفی هستند که در مرتبه خلقت اول مـا خلق اللّه واقعنـد و نسبت آنهـا بحق تعالی مثل نسبت کلام مانـد به متکلم که در مرتبه آثار و افعال الهی میباشند.

وَ لَم يَكُن لَهُ كُفُواً أَحَدٌ ذات حـق تعـالی را کفوی و همـدوش و قرینی نیست او منفرد است بحقیقت و وجوب وجود و قـدم ذاتی و وحدت حقه حقیقیه و الوهیت و ربوبیت و خالقیت که منفرد در صـفاتی ذاتی است و نیز مثلی و ضدی و ندی برای وی تصوّر ندارد واحدی در صفات ذاتی مطابق و هم کفو او نیست بلکه در هیچ صفتی از صفات جلال و جمال موجودی پدید نمیشود که در مقابل او عرض انـدام نمایـد نه در وجود نه در صـفات زیرا که وجود و نیز صـفات وجودی اگر چه مفهوم عـامی است که شامـل واجب و ممکن هر دو میگردد لکن مصداقا و حقیقتا وجود ممکنی و واجبی بالمرّه از هم جدا و مباین یکدیگرند اصلا وجود ممکنات نسبت

بوجود واجب تعالى كلا شيئى محض است (كسراب بقيعة يحسبه الظمآن ماء) چنانچه عرفا گفته‌اند (وجود ممكن نمود وجود است) يعنى وجود نما است شيئيّت وجودى ندارد كه بشود در مقابل وجود واجب عرض اندام نمايد زيرا كه ممكن فى حدّ ذاته محفوف بعدم و نيستى و زوال و فنا است و آنچه غير حق تعالى است ممكن و در معرض فنا است.

چنانچه ظاهر و معلوم است كه سوره اخلاص با كوچكى آيات آن از بزرگترين و شريفترين سوره‌هاى قرآنى بشمار ميرود زيرا كه هر آيه بلكه هر كلمه‌اى از آن جامع و حاوى تمام مراتب توحيد و شامل تمامى شئونات الهيّه است و همان كلمه (هو كه در اول سوره است چنانچه گفته شد دلالت دارد بر هويّت بسيطه كه جامع و حاوى تمام شئونات الهى است زيرا كه بسيطة الحقيقه جامع كلّ كمالاتست و هيچ كمالى

صفحه : ۳۵۶

از مرتبه ذات او جلّ و علا بيرون نيست.

و نيز كلمه (اللّه) كه اسم است براى ذات مقدس دلالت دارد بر جميع اسماء الحسنى و منطوى در همان كلمه هو است و نيز لفظ (احد) كه عبارت از وحدت حقه حقيقيه است و بمعنى بساطت وجود است و (صمد) اينكه دو اسم نيز داخل در همان معنى هو است كه اشاره بذات و هويّت بسيطه دارد زيرا كه جوف نداشتن عبارت- الاخرى از همان بساطت وجودى است.

و نيز لَم يَلِد وَ لَم يُولَد وَ لَم يَكُن لَهُ كُفُواً أَحَدٌ توضيح و بيان همان هويت مطلقه است كه اينكه مبارك سوره تماما شرح و بيان همان كلمه اول (هو) كه بساطت و وحدت حقه حقيقيه را منحصر ميگرداند بذات كبريايى الهى كه او مصداق حقيقى تمامى اوصاف جلال و جمال و ناشى از همان بساطت وجود و صرف الوجود بودن او است اينكه است سرّ اينكه آن را بسوره اخلاص ناميده‌اند و اينكه قدر ثواب و فضيلت در باره قرائت آن رسيده

صفحه : ۳۵۷

سوره الفلق

اشاره

سوره فلق مدنى است كه در مدينه فرود آمده و پنج آيه و بيست و سه كلمه و هفتاد و چهار حرف است از ابى كعب چنين نقل ميكنند كه رسول خدا صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرموده هر كس معوذتين سوره قل اعوذ برب الفلق و قل اعوذ برب النّاس را بخواند مثل كسى ماند كه تمام كتابهايى كه از جانب خدا براى پيمبران فرستاده شده خوانده باشد از عقبه بن عامر است كه گفت رسول خدا فرموده ميخواهيد خبر دهم بفاضل ترين چيزى كه پناه جويندگان بآن پناه جويند گفتند بلى يا رسول اللّه صلّى اللّه عليه و آله و سلّم گفت آن سوره قل اعوذ برب الفلق و قل اعوذ برب النّاس است و نيز همان عقبه بن عامر گفته حضرت رسول بمن فرمود خبر دهم تو را بدو سوره كه فاضلترين سورهاى قرآن است گفتم بلى يا رسول اللّه گفت معوذتين گفتم مرا بياموز حضرتش آن دو سوره را بمن آموخت و گفت موقع خوابيدن و برخواستن از خواب اينكه دو سوره را بخوان.

و نيز عقبه گويد حضرت رسول صلّى اللّه عليه و آله و سلّم فرمود هيچ سوره‌اى در قرآن فاضلتر از قل اعوذ برب الفلق نيست اگر توانى در نماز بسيار بخوان (ابو الفتوح رازى) كفعمى راجع بخواص سوره قل اعوذ برب الفلق و قل اعوذ برب النّاس چنين گويد كسى كه هر شب اينكه دو سوره را قرائت كند از شر جن و وسوسه شيطان ايمن ميگردد و اگر بنويسند و بگردن طفل بندد از شر

جن و هوام ایمن گردد

[سوره الفلق (۱۱۳): آیات ۱ تا ۵]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِيمِ
قُل أَعُوذُ بِرَبِّ الفَلَقِ (۱) مِن شَرِّ ما خَلَقَ (۲) وَ مِن شَرِّ غاسِقٍ إِذا وَقَبَ (۳) وَ مِن شَرِّ النَّفّاثاتِ فِي العُقَدِ (۴)
وَ مِن شَرِّ حاسِدٍ إِذا حَسَدَ (۵)

صفحه : ۳۵۸

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص
بگو ای رسول پناه میبرم بپروردگار شکافنده صبح روشن،
از آنچه خلق شده،
و از شرّ شب تاریک وقتی درآید،
و از شر زنان افسون‌گر چون (بجادو) در گرهها بدمند،
و از حسود بدخواه

(توضیح آیات)

اشاره

قُل أَعُوذُ بِرَبِّ الفَلَقِ فلق در لغت بمعنی شکافتن و جدا نمودن بعضی از بعض دیگر آمده إِنَّ اللّهَ فالِقُ الحَبِّ وَ النَّوی در سوره انعام آیه ۹۵ فَانفَلَقَ فَكانَ كُلُّ فِرقٍ كَالطَّودِ العَظِيمِ سوره شعراء آیه ۶۳ که در قرآن مجید فلق بمعنی شکافتن و جدا نمودن بسیار آمده و یکی از اسماء الحسنی (الفالق) است و در اینکه آیه مفسرین (الفلق) را بمعنی سفیدی صبح صادق گرفته‌اند که سفیدی صبح سیاهی شب را میشکافد و روز را از شب جدا میکند و آیه خطاب پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نموده که بگو پناه میبرم بپروردگار صبح و مربی و مدبر عالم در تفسیر علی بن ابراهیم گوید فلق چاهی است در جهنم و در آن صندوقی است از آتش که اهل جهنم از حرارت آن بفغان می‌آیند و در آن شش نفر از اولین و شش نفر از آخرین منزل دارند شش نفر از اولین (۱) پسر آدم قابیل که برادر خود هابیل را کشت (۲) نمرود بن کنعان که ابراهیم را در آتش انداخت (۳) فرعون موسی (۴) سامری که گوساله را خدا نامید (و بنی اسرائیل را فریب داد که به گوساله سجده کنند) (۵ و ۶) آن کسی که هوّد الیهود و نصّر النّصاری شاید مقصود اینکه باشد کسی که یهود را بیهودیت و نصارا را بنصرانیّت وادار نمود.
و آن شش نفر از آخرین اولی و دومی و سومی و چهارمی پنجم صاحب خوارج

صفحه : ۳۵۹

ششم إبن ملجم (پايان) و چون فلق در لغت بمعنى شكافتن آمده پس بنا بر اينكه معنى الفلق مطلق است و مصاديقى پيدا مينمايد بلكه توان گفت شايد يک معنى عامى از آن اراده شده كه شامل گردد تمام موجودات عالم خلق را كه از شكافتن مادّه بوجود آيند و هر يک از آنها مصداق معنى فلق ميباشند كه مادّه را ميشكافد و موجودى پديد ميگردد.

خداوند فالق است و بشكافتن چيزى چيز ديگرى بيرون آرد سياهى شب را ميشكافد و روشنى صبح صادق را بيرون آرد دانه را در زمين ميشكافد و گياه بيرون آرد هسته را ميشكافد و از بين آن درخت بيرون آرد إِنَّ اللّٰهَ فالِقُ الْحَبِّ وَ النَّوى خداوند شكافنده دانه و هسته است.

نطفه را در رحم ميشكافد و حيوان بيرون آرد ظلمت عدم را ميشكافد و وجود بيرون آرد بلكه تمام موجودات باعتبار ماهيّت و حقيقت خود در ظلمت عدم و نيستى دائمى ميباشند تا آنكه باسم (الفالق) ظلمت عدم شكافته و ماهيّات موجودات از كتم عدم و صحراى نيستى بعالم وجود ظهور و بروز نمايند.

قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ، مِنْ شَرِّ ما خَلَقَ خطاب برسول اكرم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم است كه بمردم بگو من پناه ميگيرم بپروردگار فلق كه شكافنده شب و پديد آورنده سفيده صبح و تمام موجودات است از شر آنچه خلق گرديده.

عالم خلق مقابل عالم امر است (له الخلق و الامر) اشاره به اينكه عالم بقسمت اولى دو عالم است يكى را عالم امر گويند كه شايد عالم علويين و عالم ملائكه مقصود باشد كه در آنها شرى و فسادى يافت نميشود زيرا كه موجودات عالم امر از شهوت و غضب كه منشأ آفات و شرورند مبرايند و وجود آنها كامل و مشتمل بر خيراتند و از خود فانى و بحق باقى و مقام عنديت دارند.

آنچه شر يافت ميگردد در عالم خلق و تكوينيّات و عالم طبيعت بروز و ظهور

صفحه : ۳۶۰

مينمايد زيرا چون عالم طبيعت در مرتبه دانى عالم خلقت واقع گرديده محفوف بعدم و نيستى و قوه و استعداد است و جهات عدمى در آن بسيار است.

و چنانچه در معرفى شر گويند در هر جا شر يافت شود بازگشت آن يا بامر عدمى صرف ميگردد يا اگر وجودى براى آن فرض شود آن محفوف بعدم يعنى عدم مضاف يا عدم و ملكه ميگردد و آنچه شرّ در عالم پديد ميگردد راجع بهمان جهات عدمى و نيستى است كه ناشى از دورى از حق تعالى و رحمت واسعه او است.

اينكه است كه خطاب بنبى خاتم صلّى اللّه عليه و آله و سلّم مينمايد كه بگو بامّت خود كه من پناه گيرنده‌ام از هر شريكه ناشى از عالم خلق و از قبل مفسدين و ظالمين و مردمان پست متوجه بمن ميگردد بپروردگارى كه مربى عالم و پديد آورنده عالم خلق است بايد دانست كه پناه گرفتن و در پناه مربّى فلق واقع گرديدن بلفظ و گفتار نيست انسان هر قدر بزبان بگويد قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ و دلش بجاى ديگر متوجه باشد در پناه پروردگار فلق واقع نميگردد پناه گرفتن و در پناه مربّى فلق وقتى واقع ميگردد و صورت خارجى پيدا مينمايد كه آدمى واقعا و حقيقتا پناهنده باو گردد و آن در صورتى محقق ميگردد كه انسان از طريق عبادت و خلوص نيت و توجه كامل بمبدء خود آن فطرت خدا داد خود را قوّت دهد و معرفت و محبّت وى بمقام الوهيّت كامل گردد و هدف و نقطه نظر او بسوى آن فرد ازلى مستدام گردد و از خلق ببرد و هميشه اوقات بسوى او نگران باشد آن وقت در پناه او و در قلعه محكم توحيد محفوظ ماند و دست شياطين جنّى و انسى از دامن كبريايى وى كوتاه ميگردد زيرا ديگر چنين كسى در پناه مربى عالم خلق واقع گرديده كه تمام عوالم خلقت تحت اقتدار و تربيت آن مربى عالم واقعند

سخنان مفسرين در شأن نزول آيه

۱- حديثى نقل ميكنند كه جبرئيل آمد و گفت يا رسول اللّه عفريتى با تو دشمنى ميكند وقتى در جامه خواب ميروى اينكه دو سوره معوّذتين را بخوان ۲- خداوند اينكه دو سوره را فرستاد كه پيمبر خود را از نظر بد حفظ كند

صفحه : ۳۶۱

۳- بسيارى از مفسرين را عقيده بر اينكه است كه لبيد بن اعصم يهودى حضرت را در يازده گره سحر كرد و در چاهى كه آن را ذروان ميناميدند انداخت و حضرتش در اثر سحر سه شب مريض گرديد و پس از آنكه جبرئيل بحضرتش خبر داد على و طلحه را فرستاد و آن گرهها را آوردند آن وقت اينكه سوره فرود آمد و حضرت براى باز شدن هر گرهى يك بار سوره ميخواند تا تمام گرهها باز گرديد تا آنكه حضرتش از مرض شفا يافت و جبرئيل فرود آمد و گفت
(بسم اللّه ارقيك من كلّ شيئى يؤذيك من حاسد و عين)
اگر چه باعتبار طبع بشريت كه مكرر در قرآن مجيدش فرموده أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُم يعنى در تمام لوازم و شئونات بشريّت مثل شما افراد بشر ميباشم باين اعتبار اگر بگوئيم سحر واقعيّت دارد ممكن است در وجود شريف آن بزرگوار نيز كارگر آيد لكن از آن طرف نظر بقوله تعالى وَ اللّهُ يَعصِمُكَ مِنَ النّاسِ وَ لا يُفلِحُ السّاحِرُ حَيثُ أَتى و امثال اينكه آيات كه دلالت دارد كه حضرتش در عون و عنايت حق تعالى محفوظ بوده.
و نيز نظر به اينكه پيمبران مخصوصا پيمبرانى كه منصب رسالت داشتند و در جاى خود مبرهن گرديد كه آن بزرگواران باذن و رخصت حق تعالى متصرف در ماديات بودند با اينحال چگونه ممكن است تحت تأثير سحر كه اصلا عمل ساحر موهوم صرفست و هيچ واقعيّت ندارد واقع گردند و نيز چنانچه معلوم است اگر در سحر اثرى باشد در ضعفاى نفوس كه وهم آنان غالب بر عقل آنها است كارگر ميشود نه در اقوياى بشر آنهم چنين وجود شريفى كه در مرتبه عقل كل و اول ما خلق اللّه بشمار ميرود.
خلاصه چنين بنظر ميآيد كه اينكه حكايت بى‌اساس است و آن شخصيّت بزرگ تحت تأثير سحر واقع نگرديده لكن ممكن است يهوديان سحر كرده باشند و اينكه سوره يكى از اخبار غيبى باشد كه حضرت بتوسط وحى خبردار گرديده كه ساحر

صفحه : ۳۶۲

چنين عملى كرده و خواسته او را سحر كند لكن در آن وجود مبارك تأثير كرده باشد و در اثر سحر مبتلا بمرض شده باشد درست بنظر نميآيد بلكه مسلّما خلاف است چگونه ممكن است كسى كه از حيث رتبه و مقام حائز درجه‌اى باشد كه در باره خود چنانچه در حديث مشهور فرموده (من نبى بودم آن وقتى كه آدم بين آب و خاك بود و از حال طفوليت كه اكثر اهل مملكتش بت پرست بودند موحّد و خدا پرست و بطريق وحى بفروع احكام دينش عارف بود و خدا را عبادت مينمود چنانچه مذهب شيعه چنين است چگونه چنين شخصيت بزرگوارى تحت استيلاء ساحر واقع ميگردد هرگز ممكن نيست وَ مِن شَرِّ غاسِقٍ إِذا وَقَبَ در لغت (غسق) را دو طور معنى نموده‌اند يكى سياهى وسط شب آن وقتى كه هوا بشدت تاريك گردد يا تاريكى اول شب و ديگر بمعنى سيلان مثل (غسقت العين اذا امتلاءت دمعا و غسقت الجراحهٔ اذا امتلاءت دما) يعنى آب از چشم سيلان نمود وقتى پر گرديد و خون از جراحت ريزش نمود وقتى مرض شدت كرد.
و در غريب القرآن چنين گفته (غسق اللّيل) يعنى شدت تاريكى شب و غسّاق آن قطراتى است كه ريزش ميكند از بدن جهنّميان و

بعضی کسوف قمر را غسّاق گفته‌اند.

سخنان مفسرین در توجیه غاسق

(۱) (غاسِقٍ إِذا وَقَبَ) شب است آن وقتی که از پی روز درآید و چون بیشتر فسادها مثل درندگان و هوام و حیوانات گزنده و سارقین در شب درآیند اینکه است که مأمور گردیده‌ایم پناه بخدا ببریم از شرور و آفات بسیاری که ممکن است در شب عارض گردد.

(۲) غاسق ماه است وقتی در محاق که در آخر ماه واقع میگردد یا موقع خسوف و حیلوله ارض باشد.

(۳) مقصود نظرات و مقارنات ستارگان است که بعضی از آنها نحوست آرد

صفحه : ۳۶۳

و آثار بدی در زمین پدید گردد مثل اینکه گویند ستاره ثریا وقتی سقوط نماید باعث بعض امراض میگردد و وقتی طلوع نماید امراض رفع میگردد.

خلاصه چون (غسق) بمعنی تاریکی و ظلمت است و منشأ تاریکی و ظلمت عدم نور و روشنایی است و شب را از جهت تاریکی که ناشی از غیبت خورشید است (غسق نامیده و همان ظلمت است که منشأ جنبش سباع و بهائم و هر چیز موذی میگردد.

پس ممکن است آیه را تعمیم بدهیم و گوئیم غسق چون اطلاق دارد و مقید بشب نشده شامل میگردد تمام انواع و اقسام ظلمتها از حسیات و معنویات از ظلمت اول شب و وسط شب و تاریکی ماه موقع کسوف و وقتی در محاق واقع میگردد و ظلمت طبیعت و ظلمت جهل و بیخردی و ظلمت و تاریکی قلب که از عدم نور معرفت و ایمان و علم پدید میگردد و منشأ تمام فسادهایی که از قبل نوع انسانی سر میزند همان تاریکی قلب و خالی بودن آن از نور ایمان و تقوی است و شاید آیه اشاره باین باشد که بایست از شر هر نوع تاریکی که منشأ فساد است پناه بخدا برد و نظر بآن آیه که إِنَ‌الْمُتَّقِينَ‌فِي مَقامٍ أَمِينٍ تقوی پیشه وران از هر شر و آفاتی که ناشی از ظلمت طبیعت است در حصن حصین و قلعه محکم توحید قرار گرفته‌اند.

وَ مِن شَرِّ النَّفّاثاتِ فِي العُقَدِ و نیز پناه بگیر بپروردگار فلق از شر افسونگران جادوگر که در ریسمان یا چیز دیگر دم میدمند در اینکه آیه بپیمبر اکرم خود امر میفرماید که بپروردگار فلق پناه ببر از شر ساحران و جادوگران برای توضیح مختصری از بیان مجمع البحرین را در اینجا ترجمه مینمایم چنین گوید قوله تعالی وَ مِن شَرِّ النَّفّاثاتِ فِي العُقَدِ یعنی زنهای ساحره که در ریسمانها گره میزنند و میدمند و در حین دمیدن آب دهنشان که آن را تف گویند

صفحه : ۳۶۴

بیرون میآید چنانچه گفته شده (نفثه نفثا) و اسم فاعل نفث نافث است و نفّاثات صیغه مبالغه.

و اینکه امر شده بپناه گرفتن از سحره برای اینکه است که آنان از راه سحر کار هایی از نفع و ضرر و خیر و شرّ انجام میدهند و عوام مردم آنها را تصدیق مینمایند از اینجهت ضرر سحر در دین بزرگ است و نیز عامّه مردم گمان میکنند که ساحر استیلاء بر جن دارد و جنّیان مسخّر و خدمتگزار ویند و بآنها از غیب خبر میدهند و اینکه ضرر بزرگی است در دین و برای رفع همین ضرر امر بتعوّذ شده که از شرّ آنان بپروردگار و مربّی عالم پناه برده شود.

بعضی از فضلاء چنین گفته‌اند که ما جماعت امامیّه معتقدیم که در نبیّ‌اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سحر تأثیر نداشته و اینکه

مأمور باستعاذه شده دلالت ندارد که سحر در وجود شریفش تأثیر نموده بلکه استعاذه از قبیل دعاء است مثل رَبَّنا لا تُؤاخِذنا إِن نَسِينا أَو أَخطَأنا و آنچه از مخالفین ما نقل شده چنانچه از بخاری و مسلم روایت میکنند که رسول اکرم را سحر کردند و بطوری سحر در او کارگر آمد که حضرتش کاری میکرد و نمیفهمید که چه میکند اینکه نسبت خلاف و از جمله دروغهایی بشمار میرود که باو بسته‌اند و اگر اینکه نسبت صحیح باشد صادق میآید کلام کفار که می گفتند (إِن تَتَّبِعُونَ إِلّا رَجُلًا مَسحُوراً) (پایان) آری چون مخالفین ما از نور ولایت آل محمّد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم استضائه نمیکنند اینکه است که از حقایق و معنویات بیخبرند و فقط جمود بظاهر آیات و اخباری که از طرف خودشان رسیده مینمایند و غور در باطن ندارند در جلد دوم اینکه تفسیر اجمالا بیانی راجع بسحر و اقسام آن نمودیم و در آنجا گفته شد که یکی از اقسام سحر بلکه عمده آن تصرّف در قوه خیال است که ساحر بعملیات خود در قوه خیال و واهمه تصرف میکند و بعملیات مخصوصی بر قوه وهم و خیال غالب میگردد و قوه واهمه را تحت استیلاء خود میگرداند مثل

صفحه : ۳۶۵

اینکه بانسان چنان مینمایاند که مریضی و او بتوهم مرض بدون آنکه مرضی داشته باشد مریض میگردد و ناراحت میشود و دیگر از اقسام سحر تأثیر نفس آدم شرور است در موادی و در مواد بانواع و اقسامی افسون‌گری میکند و همین طوری که چشم بد تأثیر بد دارد نفس ساحر که همّت بر عمل مخصوصی یا عملیات خاصی نموده تأثیر مینماید و همین طوری که نفس آدم خیر نفوذ خیر دارد نفس آدم شرور نفوذ شر مینماید و زهری که از نفس آنان خارج میگردد ضررش زیادتر از زهر افعی است و نفاثات در آیه شاید اشاره بتأثیر نفس چنین مردمان شرور باشد که در موادّ بخصوصی با کلماتی افسون‌گری مینمایند و سحر یک نوع تدلیس و مکری است که ناشی از قوای شیطانی ساحر بروز و ظهور مینماید و استیلاء و تصرف آن در قوه خیال و قوه واهمه است و در ضعفای عقول تأثیر دارد نه در اقویای بشر پس چگونه توان تصدیق نمود کسی که در قوت و شدت اول ما خلق اللّه و در مرتبه عقل کل بشمار میرود و نیز باعتبار مقام ولایت و رسالت باذن خدا متصرف در مادیات است چنین آدمی تحت تأثیر ساحر واقع گردد و عمل او تأثیر در او نماید مخصوصا تأثیر در عقل و نفس شریفش که مستولی بر مادّیّات و طبیعات است بنماید هرگز چنین نیست و آیه که امر بآن بزرگوار شده که بگو أَعُوذُ بِرَبِّ الفَلَقِ شاید اشاره باین باشد که بگو من از تمام شرور و آفات و از جمله آنها سحر ساحرین است در پناه پروردگار محفوظ میباشم و دست هر ظالم شروری از دامن کبریایی من کوتاهست و جمله قُل أَعُوذُ بِرَبِّ الفَلَقِ که بگو من چنینم یعنی پناهنده بپروردگار عالمیان میباشم.

وَ مِن شَرِّ حاسِدٍ إِذا حَسَدَ (واو) در (و من) و او عطف است که جمله را عطف بآیه بالا داده یعنی ای

صفحه : ۳۶۶

رسول گرامی بگو من پناه میبرم بپروردگار عالم از شر حسود وقتی حسد برد اشاره به اینکه همین طوری که نفس افسون‌گر و ساحر تأثیر دارد همین طور آدم خبیث حسود وقتی آتش حسد وی شعله‌ور گردد در مقام ایذاء و اذیت بر می‌آید و از هیچ گونه فسادی خودداری نمینماید بلکه اگر اقدام بهیچ مخربی نکند همان چشمی که از روی حسد چیزی را بنگرد یا نفسی از آن بمحسود اصابت نماید آثار بدی از آن تراوش نموده و بمحسود ضرر میرساند اینکه است که رسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مأمور گردیده که خودش و مؤمنین از اینکه سه چیز موذی و آن هر فسادیست که از قبل ظلمت پدید میگردد و از کید ساحر و خطاکاری آنان و از حسد آدم حسود در پناه مربی عالم خود را محفوظ گرداند حسد یکی از بزرگترین و شنیع‌ترین امراض نفسانیّه بشمار میرود دانشمندان گفته‌اند کسی که طالب اینکه است که شری بدشمنش برسد و خیری از آن گرفته شود خودش شرور و بد جنس است

زیرا که هر کسی طالب و مایل همان چیزی است که در باطن خودش تعبیه نموده و وای بحال کسی که برای دوستان خود نیز خیر و خوبی نخواهد.

و حقیقت حسد که از بدترین صفات زشت و خسیس‌ترین اخلاق پست آدمی بشمار میرود اینکه است که حسود میخواهد از حیث مال و جاه یا عنوانی از عناوین دیگر از دیگران ممتاز باشد اینکه است که اگر در کسی نعمتی بیند که خود فاقد آن است حسد میبرد و در مقام زوال آن نعمت بر میآید و لو آنکه برای وی ضرر یا نفعی نداشته باشد لکن غبطه چنین نیست غبطه اینکه است که انسان کمالی که در کسی هست طالب آن گردد و بخواهد مثل آن یا بالاتر از آن را دارا گردد بدون آنکه طالب زوال نعمت دیگران باشد چنانچه در احادیث رسیده مؤمن غبطه دارد لکن حسد ندارد خلاصه متصف باین صفت حسد باشد بایستی هر چه زودتر بکوشد و خود را از اینکه فساد اخلاقی تبرئه نماید و گر نه چنانچه در احادیث دارد (حسد مانند آتشی

صفحه : ۳۶۷

است که اعمال نیک انسان را میسوزاند و فانی میگرداند) بلکه بالاتر بگویم حسد مثل آتشی است که شراره آن روح و قلب و ایمان را میسوزاند کینه و حسد و غضب و غیر آن از اخلاق ذمیمه و اوصاف نکوهیده تولید سمومی میکنند که سلامتی انسان را کدر مینماید و وی را بمرض روحی بلکه بمرض روحی و جسمی هر دو مبتلا میگرداند و اگر انسان در مقام علاج برنیاید مرض مزمن میگردد و علاج آن مشکل بلکه اگر ملکه نفسانی گردید صعب العلاج میگردد اینکه است که آدم عاقل قبل از آنکه چنین امراض نفسانی مزمن گردد در مقام علاج برآید و چون علاج هر مرضی به ضد آن است علاج حسد و نیز علاج باقی صفات ذمیمه به ضد آن است مثلا ـ وقتی در خود حسد نسبت بکسی یافتی در مقام علاج مرض حسد همان نعمتی که در مقام زوال آنی سعی نما که برای محسود زیادتر گردد و چنین است علاج تمام امراض نفسانی که بضدش بایستی معالجه گردد چنانچه امراض جسمانی نیز بضدّش معالجه میشود

صفحه : ۳۶۸

سورهٔ النّاس

اشاره

مدنیهٔ و هی ست آیات سوره النّاس مدنی است در مدینه فرود آمده مثل سوره فلق و یکی از معوذتین است و عدد آیات آن شش است فضیل بن یسار از ابو جعفر علیه السّلام چنین روایت میکند که سید عالم رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مبتلا بمرض شدید گردید جبرئیل و میکائیل نزد حضرتش آمدند جبرئیل علیه السّلام بر بالین او نشست و میکائیل پائین پای او جبرئیل او را بقل اعوذ بربـ الفلق و میکائیل او را بقل اعوذ برب النّاس تعویذ نمودند آن وقت آن حضرت از آن وجع و شدت مرض شفا یافت ابو خدیجه از ابی عبد اللّه علیه السّلام چنین نقل میکند که رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مریض گردید جبرئیل او را بمعوّذتین و قل هو اللّه احد) تعویذ نمود بعد از آن گفت

(بسم اللّه ارقیک و اللّه یشفیک من کل‌ داء یؤذیک خذها فلتهنیک)

و استعاذه در سوره فلق که راجع بمضار است عموم دارد انسان و غیر انسان را شامل میگردد لکن در اینکه سوره اختصاص دارد بآن مضاری که از قبل انسان پدید میگردد (تفسیر منهج الصادقین)

[سوره النّاس (۱۱۴): آیات ۱ تا ۶]

اشاره

بِسمِ اللّهِ الرَّحمنِ الرَّحِیمِ
قُل أَعُوذُ بِرَبِّ النّاسِ (۱) مَلِکِ النّاسِ (۲) إِلهِ النّاسِ (۳) مِن شَرِّ الوَسواسِ الخَنّاسِ (۴)
الَّذِی یُوَسوِسُ فِی صُدُورِ النّاسِ (۵) مِنَ الجِنَّةِ وَ النّاسِ (۶)

(ترجمه)

بنام ایزد هستی بخش صاحب رحمت عام و خاص

بگو (ای پیمبر) پناه میبرم بپروردگار آدمیان،

پادشاه آدمیان،

پرورنده آدمیان،

از شرّ وسوسه شیطان،

آنکه وسوسه کند در سینه آدمیان،

چه از جنس جنّ باشد چه از جنس آدمیان.

صفحه : ۳۶۹

(توضیح آیات)

قُل أَعُوذُ بِرَبِّ النّاسِ، مَلِکِ النّاسِ، إِلهِ النّاسِ العوذ در لغت ملتجی و پناهنده شدن بغیر و تعلّق و پیوند نمودن بوی است مثل اینکه در عرف گوینـد فلانی بفلانی پناهنـده گردیـد و بهمین معنی است قوله تعالی أَعُوذُ بِاللّهِ أَن أَکُونَ مِنَ الجاهِلِینَ و در جای دیگر آن به وَ إِنِّی عُذتُ بِرَبِّی وَ رَبِّکُم أَن تَرجُمُونِ (غریب القرآن) از مبدء جلال خداوندی خطاب متوجّه برسول اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خود کرده که بگو پنـاه میبرم بپروردگـار و پرورش دهنـده انسـان که او مالـک و صاحب اختیار انسان واله و پدیـد آورنـده و مبـدء آفرینش انسان است.

چون خلقت انسـانی از نفیس‌ترین و کاملترین و بارزترین شاهکار خلقت بشـمار میرود اینکه است که ربوبیّت و الهیّت و مالکیت که سه صـفت و سه اسم از اسـماء- الحسـنی و از اوصـاف بزرگ خداونـدی و از اسـماء لم یزلی او است در اینکه مبـارک سوره اضافه بانسان مینماید که گویا صفات جمال خود را بوجود بشری معرفی مینماید.

چنانچه دانشمندان گفته‌اند صفات الهی و اوصاف سرمدی سه قسم است:

اول صـفات حقیقی ذاتی دوم صـفات حقیقی ذات الاضافه سوم صفات اضافی محض صفات ذاتی آن صفاتی را نامند که عین ذات باشـد بـدون اضافه بغیر مثل وحـدت، وجوب وجود، قدّم، ازلیّت، ابدیّت، علم ذات بخودش که از حاقّ ذات حق تعالی انتزاع میشود بدون آنکه نسبت بچیزی یا اضافه بغیری در آن مأخوذ گردد.

صفـات حقیقی ذات اضـافه آن صـفات حقیقی است که عین ذات حق تعـالی و با ذات کبریاء او یکی است لکن اضافه بغیر نیز دارد

مثل علم بغير و قدرت و اراده و غير اينها كه اينكه صفات را صفات حقيقى ذات اضافه نامند.

صفحه : ۳۷۰

باشد مثل قادريّت عالميّت و امثال آن كه محض اضافه قادريّت حق تعالى نسبت بمقدور و عالميت آن نسبت بمعلوم گفته ميشود و اينكه سه وصفى كه در اينكه آيات اضافه بناس نموده اينها از قبيل قسم دوم از صفات الهى يعنى صفات حقيقى ذات اضافه است.

ربّ النّاس مربى و پرورش دهنده انسان است از آن وقتى كه نطفه در رحم مادر بوده در پرورش مربى ازل بتربيت تكوينى ربوبى تحولاتى و تغييراتى داده شده از حال منويت مراتبى پيموده تا بمرتبه جنين رسيده و از آن مرتبه نيز بدست قدرت و اراده لم يزلى پرورش يافته تا بمرتبه حيوانى رسيده و نيز از آن مرتبه قدمى بالا تر نهاده تا بمرتبه انسانى بصورت كنونى پا باين عالم گذارده و در اينكه عالم نيز هميشه در نشو و ارتقاء قدم بالاى قدم نهاده تا وقتى كه مرتبه طبيعى وى تكميل گرديده و مربى و مبدء عالم آنچه را كه در خلقت و زندگانى اينكه عالم بآن محتاج بوده بنيكوتر وجهى و كاملتر خلقتى در كالبد بدن وى تعبيه نموده و هميشه در راه استكمال طبيعى پيش ميرود تا وقتى كه بحدّ رشد رسيد و داراى قوه تميز و ادراك گردد.

آن وقت دو راه براى او باز ميگردد و قوله تعالى وَ هَدَيناهُ النَّجدَينِ شايد اشاره باين باشد كه وقتى انسان مراتب كمال خلقتش بپايان رسيد و صاحب عقل و ادراك و شعور گرديد چون در اعمال و افعال خود مختار است زيرا كه مظهر و نماينده اوصاف الهى است و از جمله اوصاف الهى اينكه است كه خداوند مختار مطلق است انسان را نيز در اعمال خود مختار گردانيده اينكه است كه بايستى بآن اختيار خداداد خود پيش رود و چون لازمه مختار بودن او اينكه است كه راه خير و شر هر دو براى وى باز باشد اينست كه قادر متعال تمام وسائل اعمال خير و شر را در كف اختيار او نهاده آن وقت يا راه سعادت خود را اختيار نموده و بهمان راهى كه رهروان حقيقت رفتند قدم پشت قدم آنان نهاده و رو بكمال پيش ميرود و خود را بكمال انسانيت فائز گردانيده و مظفرانه اينكه راه پر خطر را طى مينمايد و بفيوضات رحمانى و الطاف الهى محفوظ ميگردد يا راه شر و شقاوت را پيش ميگيرد و هر چه پيش رود بر شقاوت خود افزوده كه اگر باز

صفحه : ۳۷۱

نايستد بالاخره خود را بدرك اسفل سافلين طبيعت پرتاب ميگرداند.

(مَلِكِ النّاسِ) عطف بيان است برب النّاس مالك و صاحب اختيار آدميان است و قاهر و مستولى بر آنان و تمام افراد بشر با اينكه در افعال اختيارى مختارند همگى تحت تسخير ربوبيّت و قاهريت و غلبه و استيلا سلطنت آن پادشاه جبّار قهار واقعند گويند فرق است بين ملك و مالك كه مالك دلالت دارد بر مالكيّت و متصرف بودن و ملك دلالت دارد بر استيلاء بقهر و غلبه پس آيه اشاره باين است كه انسان تحت ربوبيّت و سياست و قهر و غلبه او تعالى واقع است و اينكه معنى منافى با مختار بودن وى نيست زيرا كه مختار بودن وى نيز از روى سياست الهى است كه وى را در مورد امتحان و آزمايش قرار داده و وى را موظّف بانجام وظائفى گردانيده و متعلق امر و نهى تشريعى واقع گرديده اينكه است كه فرموده مَلِكِ النّاسِ و نگفته ملك- الاشياء زيرا كه اينكه نحو مالكيّت مختصّ بانسان است.

(إِلهِ النّاسِ) عطف بيان است (بملك النّاس) پس از آنكه اشاره بدو مرتبه از مراتب شرافت انسان نموده كه وى تحت دو صفت از صفات مربى عالم يعنى ربوبيت و سياست و استيلاء او واقع است نظر به شرافت و جامعيت انسانى او است كه الهيّت خود را نيز بوى اضافه مينمايد و اينكه منتهى شرافت انسان را ميرساند كه خداى تعالى صفات جلال خود را اضافه بانسان نموده و گويا ذات ذو اجلال خود را بانسان معرفى مينمايد مخصوصا الهيت و الوهيت زيرا (اللّه) مأخوذ از اله و اسم است براى ذاتى كه جامع تمامى اسماء

خداونـدی او است و اینکه نام بزرگوار خود را اضافه بانسان نموده و فرموده إِلهِ النّاسِ آری انسان حقیقتی است وحـدانی جامع تمام مراتب وجود و آنچه در عالم کبیر خلقت منتشر و پراکنده بنظر میآید در نسخه جامعه انسانی بنحو وحدت و بساطت موجود است و اگر با نظر دقت و کنجکاوی سر تا پای خود را بنگری خواهی دیـد صـفات اضافی محض آن صـفات و اوصافی را گوینـد که فقط اضافه بغیر ملحوظ

صفحه : ۳۷۲

که تو گنجینه اسـرار الهی و محتوی و نماینـده اوصاف صـمدانی میباشـی و اگر بکمال انسانیت خود برسـی خواهی دیـد خود را در مرکز وجود و تمام موجودات را پروانه وار بدور سـمع وجود تو میچرخند و منسوب بآن عالم ربانی و پیشوای عالم بشریت علی علیه السّلام که در آن دیوانی که منسوب بـاو است فرموده (أ تزعم انک جرم صـغیر، و فیک انطوی عالم الاکبر) آیا همچه کمان میکنی که تو جرم کوچکی میباشی در صورتی که عالم بزرگ در تو پنهان است.

ای نسخه اسرار الهی که تویی وی آینه جمال شاهی که تویی

بیرون ز تو نیست آنچه در عالم هست در خود بطلب هر آنچه خواهی که تویی

و چون انسان راهی بسوی شناسایی مبدء خود ندارد مگر از قبل آثار و ظاهرترین و بارزترین و کاملترین آثار الهی انسان کامل است زیرا که انسان کامل مرآت جمیع اوصاف الهی است که در عالم ممکنات هیـچ موجودی بقدر بشـر اسـتعداد ارائه اوصاف ربوبی را ندارد اینکه است که بسه مرتبه از مراتب خلقت انسانی خود را معرفی فرموده و صفات جلال و جمال خود را اضافه بانسان نموده.

خلاصه بشـر در نخستین مرتبه خلقت تحت تربیت اسم ربوبیّت واقع گردیده تا آنکه بدست مربّی ازل در کسوت مادّه مراتبی بپیماید تـا بصورت انسـانیّت در آیـد پس از آن در مرتبه ثـانوی تحت استیلاـء و قـاهریّت و سـیاست اسم ملک و پادشاه قهّار جبار تحوّلاتی بنمایـد از حـالی بحالی از مرتبه‌ای بمرتبه‌ای از کـودکی و جـوانی و کهـولت و پیری پس از آن در مرتبه سـوم خلقت وقتی بکمـال انسـانیت رسـید آن وقت شـأنیت آن را پیـدا میکنـد که تحت تربیت اسم اله و اللّه واقع گردد زیرا رسـیده بجایی که مظهر و نماینـده اوصاف الهی از علم و قـدرت و مشـیت و اختیار و باقی اوصاف جلال احدی و بروز کمالات سـرمدی گردد و تحت تربیت اسم اللّه واقع گردد زیرا اللّه جامع تمام اوصاف الهی است و انسان کامل مظهر اسم جامع و تحت تربیت آن است.

مِن شَرِّ الوَسواسِ

صفحه : ۳۷۳

وسواس صوت پنهـانی و صـدای مخفی است که در ظـاهر احسـاس نمیشود و آن خـاطراتی است که بـدل القـاء میگردد قوله تعـالی فَوَسوَسَ إِلَیهِ الشَّیطانُ و مصدر و بمعنی وسوسه است و مقصود از وسواس شـیطان است که صـفت حقیقی و شالوده وجود او وسوسه و القاء شر و راه باز نمودن بفساد است اینکه است که پیمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با آن نفس قدسی الهی که داشت مأمور میگردد که از شرّ آن لعین بخدا که ربّ و مربّی و مالک و اله انسان است پناه ببرد و البته مؤمنین نیز مشمول چنین مأموریتی میباشند دانشـمندان گفته‌اند در قلب انسان روزنه و درهایی است بسوی رحمان و ملک و شـیطان و آنچه در روحیه انسان القاء میگردد یکی از چهـار قسم خـارج نیست یـا القـاء الهی ربـانی است که بالهام غیبی بعض علوم و معارف در قلب انسان هر گاه قلب مسـتعد و مهیا برای پذیرفتن باشد ظهور و بروز مینماید و آن را الهام و القاء ربّانی گویند.

یا الهام ملکی است که ملک انسان را ملهم میگرداند بکارهای نیکو از قبیل عبادات زهد در دنیا نیکی نمودن بدیگران و امثال اینها از اینکه دو قسم که گذشت آنچه بقلب خطور مینماید و القاء میگردد یا نفسانی است یا شیطانی قسمت نفسانی آن از خود نفس انسان است که بذهن خود خطور میدهد از آنچه راجع بامور زندگانی بشری و آنچه از آن حظوظ نفسانی پدید میگردد.

یا شیطانی است که شیطان همیشه در کمین‌گاه و منتظر اینکه است وقت بدستش آید و انسان را اغوا نماید و وی را وادار مینماید بکفر و زندقه و معصیت و آنچه خلاف و شرّ از انسان پدید میگردد بالقاء و وسوسه شیطانی است.

و ممکن است گفته شود اینکه مرتبه القاء شیطانی نیز از مراتب نفس انسانی بشمار میرود که شیطان از طریق قوه واهمه بر انسان راه می‌یابد کسی که عقلش ضعیف و قوه واهمه که راه عبور شیطانی است در وی قوی گردد استیلاء شیطان در

صفحه : ۳۷۴

او زیادتر است و راه فساد و شرّ و مکر و خدعه و تدلیس را بروی وی باز میکند و عقل که سلطان است زبون و تحت استیلاء وهم در می‌آید و چنانچه قرآن خبر میدهد در سوره اعراف آیه ۱۵ قالَ فَبِما أَغوَيتَنِي لَأَقعُدَنَّ لَهُم صِراطَكَ المُستَقِيمَ ثُمَّ لَآتِيَنَّهُم مِن بَينِ أَيدِيهِم وَ مِن خَلفِهِم وَ عَن أَيمانِهِم وَ عَن شَمائِلِهِم وَ لا تَجِدُ أَكثَرَهُم شاكِرِينَ«۱» اینکه است که شیطان از تمام اطراف بر انسان وارد میگردد و بانواع و اقسام حیله‌گریها وی را اغوا میگرداند و عمل بد را در نظر وی جلوه میدهد الخَنّاسِ الَّذِي يُوَسوِسُ فِي صُدُورِ النّاسِ خنوس در لغت بمعنی خفا و پوشیدگی آمده قوله تعالی فَلا أُقسِمُ بِالخُنَّسِ قسم بآن ستارگانی است که گاهی مخفی و گاهی ظاهر میگردند و چون شیطان و وسوسه او ظاهر نیست اینکه است که او را (الخناس) نامیده که در خفا و پنهانی از نظر در سینه انسان وسوسه مینماید و راه شر و فساد را بوی می‌آموزد و چنانچه مفسرین گویند وقتی انسان مشغول ذکر و یاد خدا گردید شیطان (خنس و انقبض) یعنی مخفی و پنهان میگردد و وقتی از یاد خدا غافل گردید (انبسط علی القلب) پهن میگردد و اطراف قلب را میگیرد و از بعض مفسّرین است که شیطان در وسوسه شبیه بقوّه وهمیه است که در مقدمات امور عقلی با عقل مساعدت و همراهی میکند وقتی مطلب بنتیجه رسید خانس میگردد و وسوسه میکند که مطلب بنتیجه نرسد چنانچه در سوره حشر آیه ۱۶ فرموده كَمَثَلِ الشَّيطانِ إِذ قالَ لِلإِنسانِ اكفُر فَلَمّا كَفَرَ قالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنكَ«۲» و نیز در سوره نساء آیه ۱۱۹ در باره

---

(۱) پس از آنکه شیطان بمخالفت مطرود گردید گفت چون مرا اغوا کردی هر آینه در کمینگاه انسان می‌نشینم و راه راست را بسوی وی می‌بندم و وارد میگردم بر آنها از پیش روی آنها و از پشت سر آنها و از طرف راست و چپ آنها و نمی‌بینی بیشتر آنها را از شکرگزاران

(۲) مثل شیطان چون گفت بانسان کافر شو وقتی انسان کافر شد گفت من از تو بیزارم

صفحه : ۳۷۵

شیطان است يَعِدُهُم وَ يُمَنِّيهِم وَ ما يَعِدُهُمُ الشَّيطانُ إِلّا غُرُوراً«۱» چنین نقل میکنند که حضرت عیسی علیه السّلام از خدا درخواست نمود که محل شیطان و فرزندانش را باو بنمایاند شیطان را دید در جوف آدمی که سرش مانند سر مار بود وقتی آدمی ذکر خدا و یاد خدا میکرد میگریخت و پنهان میگردید وقتی از ذکر خدا غافل میگردید دل وی را مانند لقمه در دهن میگرفت و انس بن مالک از رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین حدیث میکند که فرموده شیطان خرطومش را بر قلب بنی آدم پهن میکند وقتی انسان یاد خدا و ذکر خدا نمود خنس وقتی ذکر خدا را فراموش نمود مثل لقمه دل وی را فرو میبرد اینکه است قوله تعالی (الخَنّاسِ الَّذِي يُوَسوِسُ فِي صُدُورِ النّاسِ) مِنَ الجِنَّةِ وَ النّاسِ آیه اشاره به اینکه بعضی از افراد (الخنّاس) جنّند و بعضی انس و اینکه آیه مرتبه نازله

انسانی را نشان میدهد که انسانی که در اصل خلقت از بالاترین و کاملترین موجودات بشمار میرود و مقامش بدرجه‌ای است که بالاترین اسماء و صفات خود را بوی اضافه نموده و خود را باو معرفی فرموده در اثر متابعت نفس و هوی کارش بجایی میرسد که در اسفل سافلین طبیعت فرود میآید و با شیاطین در عمل و اغوا نمودن همدوش میگردد چنانچه میبینیم بیشتر فسادها از مجالست و معاشرت با اشرار پدید میگردد که آدم شیطان صفت طوری کلام فاسد خود را در لفّافه تدلیس میپیچد که آدم ساده لوح را بآسانی فریب میدهد و مقصد شوم خود را در مرتبه عمل می‌آورد.

از بعض مفسّرین نقل میکنند که چنین گفته لفظ ناس در اینکه سوره پنج مرتبه گفته شده اگر چه بحسب ظاهر تکرار بنظر میآید لکن باعتبار معنی تکرار نیست زیرا مقصود از ناس اول قُل أَعُوذُ بِرَبِّ النّاسِ اطفالند اینکه است که ربوبیّت را بآن

---

(۱) شیطان آنان را وعده میدهد و بآرزو می‌اندازد و نیست وعده شیطان مگر فریب

صفحه : ۳۷۶

اضافه نموده و مقصود از ناس دوم مَلِكِ النّاسِ جوانانند زیرا ملك که دلیل بر قهر و سیاست است باو اضافه نموده و مقصود از ناس در آیه سوم إِلهِ النّاسِ پیرانند که در مقام اطاعت و عبادت و پرستش الهاند و مقصود از ناس در آیه چهارم فِي صُدُورِ النّاسِ مردمان صالحند که شیطان مولع باغواء و فریب دادن ایشان است و مقصود از آیه پنجم مِنَ الجِنَّةِ وَ النّاسِ افراد مفسد از بشرند.

از بعض علماء تفسیر است که چون اول قرآن بحرف، با، در بسم اللّه افتتاح گردیده و در آخر قرآن بسین (من النّاس) خاتمه پیدا نموده در اینجا سرّی و نکته‌ای عجیب مکنون است زیرا اینکه حرف با و سین را وقتی با هم جمع کنیم در فارسی بس میشود و در عربی، بسك، بمعنی حسبك آید و معنی چنین میشود (حسبك من الكونين ما اعطيناك بين الحرفين) یعنی تو را کافی است از هر دو جهان آنچه بتو عطا نمودیم از میان اینکه دو حرف یعنی قرآن برای هر مرد و زن مسلمانی کافی است که رهبر و پیشرو او باشد و او را بسعادت و فیروزمندی دنیا و آخرت برساند.

اینک جزء دوم از دو جزو آخر قرآن از تفسیر کنز العرفان در علوم قرآن بپایان رسید.

بقلم:

کمترین خادمه‌ای از خدام آل رسول (ص) و کوچکترین ذره‌ای از ذراری بتول در روز سه شنبه ۲۹ شهر ربیع الثانی ۱۳۸۱ هجری قمری مطابق ۱۸ مهر ماه ۱۳۴۰ شمسی و هو الاول و الاخر و الظاهر و الباطن و هو بکل شیئی علیم

درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

بسم الله الرحمن الرحیم

جاهِدُوا بِأَمْوالِكُمْ وَ أَنْفُسِكُمْ فى سَبيلِ اللَّهِ ذلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (سوره توبه آیه ۴۱)

با اموال و جانهای خود، در راه خدا جهاد نمایید؛ این برای شما بهتر است اگر بدانید حضرت رضا (علیه السّلام): خدا رحم نماید بنده‌ای که امر ما را زنده (و برپا) دارد ... علوم و دانشهای ما را یاد گیرد و به مردم یاد دهد، زیرا مردم اگر سخنان نیکوی ما را (بی آنکه چیزی از آن کاسته و یا بر آن بیافزایند) بدانند هر آینه از ما پیروی (و طبق آن عمل) می کنند

بنادر البحار-ترجمه و شرح خلاصه دو جلد بحار الانوار ص ۱۵۹

بنیانگذار مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان شهید آیت الله شمس آبادی (ره) یکی از علمای برجسته شهر اصفهان بودند که در دلدادگی به اهلبیت (علیهم السلام) بخصوص حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و امام عصر (عجل الله تعالی فرجه

الشریف) شهره بوده و لذا با نظر و درایت خود در سال ۱۳۴۰ هجری شمسی بنیانگذار مرکز و راهی شد که هیچ وقت چراغ آن خاموش نشد و هر روز قوی تر و بهتر راهش را ادامه می دهند.

مرکز تحقیقات قائمیه اصفهان از سال ۱۳۸۵ هجری شمسی تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن امامی (قدس سره الشریف) و با فعالیت خالصانه و شبانه روزی تیمی مرکب از فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مختلف مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

اهداف :دفاع از حریم شیعه و بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام) تقویت انگیزه جوانان و عامه مردم نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی، جایگزین کردن مطالب سودمند به جای بلوتوث های بی محتوا در تلفن های همراه و رایانه ها ایجاد بستر جامع مطالعاتی بر اساس معارف قرآن کریم و اهل بیت علیهم السّلام با انگیزه نشر معارف، سرویس دهی به محققین و طلاب، گسترش فرهنگ مطالعه و غنی کردن اوقات فراغت علاقمندان به نرم افزار های علوم اسلامی، در دسترس بودن منابع لازم جهت سهولت رفع ابهام و شبهات منتشره در جامعه عدالت اجتماعی: با استفاده از ابزار نو می توان بصورت تصاعدی در نشر و پخش آن همت گمارد و از طرفی عدالت اجتماعی در تزریق امکانات را در سطح کشور و باز از جهتی نشر فرهنگ اسلامی ایرانی را در سطح جهان سرعت بخشید.

از جمله فعالیتهای گسترده مرکز :

الف)چاپ و نشر ده ها عنوان کتاب، جزوه و ماهنامه همراه با برگزاری مسابقه کتابخوانی

ب)تولید صدها نرم افزار تحقیقاتی و کتابخانه ای قابل اجرا در رایانه و گوشی تلفن سهمراه

ج)تولید نمایشگاه های سه بعدی، پانوراما ، انیمیشن ، بازیهای رایانه ای و ... اماکن مذهبی، گردشگری و...

د)ایجاد سایت اینترنتی قائمیه www.ghaemiyeh.com جهت دانلود رایگان نرم افزار های تلفن همراه و چندین سایت مذهبی دیگر

ه)تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ... جهت نمایش در شبکه های ماهواره ای

و)راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی (خط ۲۳۵۰۵۲۴)

ز)طراحی سیستم های حسابداری ، رسانه ساز ، موبایل ساز ، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک ، SMS و...

ح)همکاری افتخاری با دهها مرکز حقیقی و حقوقی از جمله بیوت آیات عظام، حوزه های علمیه، دانشگاهها، اماکن مذهبی مانند مسجد جمکران و ...

ط)برگزاری همایش ها، و اجرای طرح مهد، ویژه کودکان و نوجوانان شرکت کننده در جلسه

ی)برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم و دوره های تربیت مربی (حضوری و مجازی) در طول سال

دفتر مرکزی: اصفهان/خ مسجد سید/ حد فاصل خیابان پنج رمضان و چهارراه وفائی / مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان

تاریخ تأسیس: ۱۳۸۵ شماره ثبت : ۲۳۷۳ شناسه ملی : ۱۰۸۶۰۱۵۲۰۲۶

وب سایت: www.ghaemiyeh.com ایمیل: Info@ghaemiyeh.com فروشگاه اینترنتی: www.eslamshop.com

تلفن ۲۵-۲۳۵۷۰۲۳- (۰۳۱۱) فکس ۲۳۵۷۰۲۲ (۰۳۱۱) دفتر تهران ۸۸۳۱۸۷۲۲ (۰۲۱) بازرگانی و فروش ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹ امور کاربران ۲۳۳۳۰۴۵(۰۳۱۱)

نکته قابل توجه اینکه بودجه این مرکز؛ مردمی ، غیر دولتی و غیر انتفاعی با همت عده ای خیر اندیش اداره و تامین گردیده و لی جوابگوی حجم رو به رشد و وسیع فعالیت مذهبی و علمی حاضر و طرح های توسعه ای فرهنگی نیست، از اینرو این مرکز به فضل

و کرم صاحب اصلی این خانه (قائمیه) امید داشته و امیدواریم حضرت بقیه الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف توفیق روزافزونی را شامل همگان بنماید تا در صورت امکان در این امر مهم ما را یاری نمایندانشاالله.

شماره حساب ۶۲۱۰۶۰۹۵۳ ، شماره کارت :۶۲۷۳-۵۳۳۱-۳۰۴۵-۱۹۷۳و شماره حساب شبا : -IR۹۰-۰۱۸۰-۰۰۰۰-۰۰۰۰-۰۶۲۱ ۰۶۰۹-۵۳به نام مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان نزد بانک تجارت شعبه اصفهان – خیابان مسجد سید

ارزش کار فکری و عقیدتی

الاحتجاج - به سندش، از امام حسین علیه السلام -: هر کس عهده دار یتیمی از ما شود که محنتِ غیبت ما، او را از ما جدا کرده است و از علوم ما که به دستش رسیده، به او سهمی دهد تا ارشاد و هدایتش کند، خداوند به او می‌فرماید: «ای بنده بزرگوار شریک کننده برادرش! من در کَرَم کردن، از تو سزاوارترم. فرشتگان من! برای او در بهشت، به عدد هر حرفی که یاد داده است، هزار هزار، کاخ قرار دهید و از دیگر نعمت‌ها، آنچه را که لایق اوست، به آنها ضمیمه کنید».

التفسیر المنسوب إلی الإمام العسکری علیه السلام: امام حسین علیه السلام به مردی فرمود: «کدام یک را دوست‌تر می‌داری: مردی اراده کشتن بینوایی ضعیف را دارد و تو او را از دستش می‌رَهانی، یا مردی ناصبی اراده گمراه کردن مؤمنی بینوا و ضعیف از پیروان ما را دارد، امّا تو دریچه‌ای [از علم] را بر او می‌گشایی که آن بینوا، خود را بِدان، نگاه می‌دارد و با حجّت‌های خدای متعال، خصم خویش را ساکت می‌سازد و او را می‌شکند؟».

[سپس] فرمود: «حتماً رهاندن این مؤمن بینوا از دست آن ناصبی. بی‌گمان، خدای متعال می‌فرماید: «و هر که او را زنده کند، گویی همه مردم را زنده کرده است»؛ یعنی هر که او را زنده کند و از کفر به ایمان، ارشاد کند، گویی همه مردم را زنده کرده است، پیش از آن که آنان را با شمشیرهای تیز بکشد».

مسند زید: امام حسین علیه السلام فرمود: «هر کس انسانی را از گمراهی به معرفت حق، فرا بخواند و او اجابت کند، اجری مانند آزاد کردن بنده دارد».

مرکز تحقیقات رایانه‌ای
قائمیه
اصفهان
WWW
برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشـــانی
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹